АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ

ОН ЧИЛДӘ

БАШ РЕДАКТОР
Ч. Б. ГУЛИЈЕВ

Баш редаксија һеј'əти

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫНЫН
БАШ РЕДАКСИЈАСЫ
БАКЫ · 84

АЗӘРБАЈҸАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ

ПРАДО
СПРИНТ

АЗӘРБАЈҸАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫНЫН
БАШ РЕДАКСИЈАСЫ

19·БАКЫ·84

АСЕ ЕЛМИ РЕДАКСИЈА ШУРАСЫ

АЗӘРБАЈЧАН ССР ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТ,
ПОЛИГРАФИЈА ВӘ КИТАБ ТИЧАРӘТИ ИШЛӘРИ КОМИТӘСИ
АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫНЫН БАШ РЕДАКСИЈАСЫ

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ

VIII чилд

Бакы — 1984

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
ПО ДЕЛАМ ИЗДАТЕЛЬСТВ, ПОЛИГРАФИИ И КНИЖНОЙ ТОРГОВЛИ
ГЛАВНАЯ РЕДАКЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
СОВЕТСКОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ

VIII том

(на азербайджанском языке)

Баку — 1984

П

ПРА́ДО (Prado), Прадо Бојакарлыг вә Һејкәлтәрашлыг Милли Музеји—Мадриддә рәсамлыг музеји. Хүсуси тикилмиш бинада (1785—1830, ме'мар Х. де Вилјанueванын лајиһәси илә) јерләшир. Музеј 1819 илдә испан кралларынын коллексијалары әсасында јарадылмышдыр. Коллексијасында 15—19 әср испан бојакарлығы (Ел Греко, Х. Рибера, Ф. Сурбаран, Д. Веласкес, Б. Е. Мурилјо вә Ф. Гојјанын әсәрләри) даһа кениш тәмсил олунмушдур. П. 16 әср италјан рәссамларынын (Рафаел, А. дел Сарго, Тисиан вә б.) таблолары илә дә зәнкиндир. Бурада 15—16 әсрләр Нидерланд инчәсәнәтинин (Рокир ван дер Вејден, Һ. Босх, А. Мор), һәмчинин фламанд (П. П. Рубенс) вә франсыз (Н. Пуссен) рәссамлыг мәктәбләринин шаһ әсәрләри сахланылыр. П. Пикассонун 1981 илдә АБШ-дан Испанијаја гајтарылмыш мәшһур «Керника» (1937) әсәри П.-да сахланылыр.

ПРАЗЕОДИ́М (лат. Praseodymium), Pr—кимјәви елемент; *елементләрин дөври системинин* III групундандыр, лантаноидләрә мәнсуб надир металдыр (Јер габығында мигдары 7·10⁻⁴%-дир), ат.н. 59, ат.к. 140,9077-дир. Тәбии П. стабил ^{141}Pr изотопундан ибарәтдир. Күтлә әдәдләри 134—140 вә 142—148 олан 14 сүн'и изотопу алынмышдыр. Тәзә чилаланмыш П. күмүшү-ағ рәнкдәдир. Һавада асанлыгла оксидләшдијиндән рәнки саралыр. Сыхлығы (25% С-дә) 6,772 *г/см²*-дир, 935°С-дә әријир. 3212°С-дә гајнајыр, парамагнитдир. Башга лантаноидләр кими П. дә кимјәви активдир. Бирләшмәләриндә, әсасән +3, бә'зән дә +4 оксидләшмә дәрәчәси көстәрир. П.-ин үчлү јарымкечиричи бирләшмәләри илк дәфә Азәрб.ССР-дә өјрәнилмишдир. П. әринтиләриндән әлван металларын вә поладын лекирләнмәсиндә, шүшәчи вә гајнагчы көзлүкләри үчүн хүсуси шүшә истеһсалында (ашгар кими), конденсатор һазырланмасында вә с. истифадә едилир.

Әд.: Әфәндијев Һ. Х., Рүстәмов П. Һ., Гарајев З. Ш., Надир елементләр кимјасына кириш, Б., 1964; Савицкий Е. М., Терехова В. Ф., Металловедение редкоземельных металлов, М., 1975; Тугоплавкие соединения редкоземельных металлов, Новосибирск, 1979.

ПРА́ЈА (Praia)—Јашыл Бурун Адалары Республикасынын пајтахты. Сантјагу а. саһилиндә порт. Трансатлантик дәниз јоллары говшағы. Әһ. 30 мин (1981). Балыг овланыр. Портағал, шәкәр, гәһвә ихрач олунур.

ПРАКРИ́ТА ДИЛЛӘРИ—орта һинд дил вә диалектләри. Һинд-Авропа диалектләринин гәдим һинд инкишаф мәрһәләсинин давамы олуб, јени һинд дилләринин әсасыны тәшкил едир. П.д. илк дәфә е.ә. 3 әсрдә јазыја алынса да, онлар даһа әввәлләрдән мә'лум иди. Орта һинд дилләринин инкишафы 3 мәрһәләјә бөлүнүр: еркән (*пали дили*), орта вә сон. Лакин П.д. фонетик вә морфоложи хүсусијјәтләри илә *санскрит* вә пали дилләриндән сечилир.

Әд.: Вертоградова В. В., Пракриты, М., 1978.

ПРАКРИ́ТА ӘДӘБИЈЈАТЫ—санскрит, пракрита, һабелә пали дилләриндә јаранмыш гәдим вә орта әсрләр һинд әдәбијјатына верилән үмуми ад. *Буддизм* вә *чајнизм* илә бағлы иди. Жанр вә идеја-бәдии чәһәтдән рәнкарәнк олмушдур (Һала, Праварасена, Вакпатирача, Чајаваллабһи, Һарибһадра, Сомадева вә б.-нын әсәрләри).

Әд.: Серебряков И. Д., Очерки древнеиндийской литературы, М., 1971.

ПРАКСИ́ТЕЛ (Praxitélēs) (е.ә. тәгр. 390, Афина—е.ә. тәгр. 330)—гәдим јунан һејкәлтәрашы. Сон *классика* дөврүнүн нүмајәндәси. Әсасән Афинада ишләмишдир. П.-ин әсәрләри (башлыча олараг мәрмәрдән) антик сурәтләрдән вә гәдим мүәллифләрин јазыларындан мә'лумдур. Мүһафизә олунмуш орижинал әсәри Олимпијадан тапылмыш «Һермес көрпә Дионислә» (е.ә. тәгр. 340, Олимпија музеји) һејкәл групудур (бә'зи алимләр ону да сурәт һесаб едирләр). Илк әсәрләриндә («Шәраб сүзән сатир», е.ә. тәгр. 375), әсасән *Поликлетин* принсипләринә әмәл етмишдир. Јарадычылығында аллаһ вә илаһәләрин образлары даһа кениш јер тутур. «Аполлон Сауроктон» («Кәртәнкәләни өлдүрән Аполлон», е.ә. тәгр. 370), Кос а. үчүн «Афродита» (е.ә. тәгр. 360—350), «Книдли Афродита» (е.ә. тәгр. 350, Рома сурәти, Пио-Клементино музеји, Ватикан), «Истираһәт едән сатир» (Рома сурәти, Капитоли музеји, Рома) П.-ин ән мәшһур әсәрләриндәндир.

Праксител. «Афродита» («Медичи Венерасы»). Е. ә. тәгр. 355—300. Мәрмәр. Метрополитен-музеј. Нју-Јорк.

Әд.: Белов Г. Д., Пракситель, Л. 1973.

ПРА́КТИКА (јун. praktikḗ, praktikós—ишкүзар, фәал)—инсанын мадди, мәгсәдјөнлү фәалијјәти; објектив керчәклијин мәнимсәнилмәси вә дәјишдирилмәси; инсан чәмијјәтинин вә идракын үмуми әсасы. Инсанларын әсас П. формалары мадди не'мәтләр истеһсалы, әмәк, һәмчинин күтләләрин сосиал мүнасибәтләрин дәјишдирилмәсинә јөнәлдилмиш сосиал-дәјишдиричи ингилаби фәалијјәтидир. Инсанларын практик фәалијјәти онларын ичтимаи-сијаси һәјатда иштиракыны, синифләр мүбаризәсини, сосиал ингилаблары да әһатә едир. П. мәзмунуна вә һәјата кечирилмә үсулларына көрә ичтимаи характер дашыјыр. Инсанын ичтимаи варлығы үсулу, онун аләмдә өзүнү тәсдиг формасы олан П. бүтөв һәрәкәтләр системи кими чыхыш едир. П.-нын структуруна тәләбат, мәгсәд, мотив, мәгсәдјөнлү фәалијјәт, фәалијјәтин јөнәлдији предмет, мәгсәдә наил олма васитәләри вә нәһајәт фәалијјәтин нәтичәси дахилдир. Ичтимаи П. инсанын идрак фәалијјәтилә, нәзәријјә илә вәһдәт тәшкил едир. О, елми идракын мәнбәји, һәрәкәтверичи гүввәси олмагла идрака үмумиләшдирилмәли вә нәзәри чәһәтчә ишләниб һазырланмалы олан фактик материалы верир. К. Марксын тә'биринчә, инсанлар харичи аләмин предметләринә фәал тә'сир көстәрәрәк онлары мәнимсәјир вә беләликлә дә öз тәләбатларыны өдәјирләр. Бу заман инсанлар предметләрин мүһүм хассәләрини, мүнасибәтләрини ашкара чыхарыр вә бунунла да онлары дәрк едир-

ләр (бах Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 19, с. 377). П. идрак фәалијјәти субјектини формалашдырыр; онун тәфәккүрүнүн мәзмуну вә истигамәтини мүәјјәнләшдирир. «Инсан тәфәккүрүнүн ән мүһүм вә ән јахын әсасы исә, тәкчә өзлүјүндә тәбиәт дејил, мәһз инсанын тәбиәти дәјишдирмәсидир; инсанын зәкасы да, онун тәбиәти дәјишдирмәји өјрәнмәсинә мүвафиг сурәтдә инкишаф едирди» (Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966, сәһ. 202). Инсанларын истеһсал практикасы тәбиәт һаггында елмләрин мејдана кәлмәсинин әсасы олмушдур. Белә ки, дәниз сәјаһәтләри астрономијаны, әкинчилик исә һәндәсәни мејдана кәтирмишдир. П. билијин мәзмунунун објективлијини әсаландырыр, идракын нәтиҹәләринин һәгигилији ме'јары олур. «Һәјат, практика нөгтеји-нәзәри идрак нәзәријјәсинин илк вә әсас нөгтеји-нәзәри олмалыдыр» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 18, сәһ. 152).

Елми биликләр јалныз һәјата кечдикдә мә'на кәсб едир. Идракын сон мәгсәди инсанларын вә ҹәмијјәтин мадди вә мә'нәви тәләбләрини өдәмәк үчүн керчәклији практик дәјишдирмәкдир. Идејаларын практик тәҹәссүмү, онларын предмет аләминә чеврилмәси, предметләшдирмәдир. Марксизмдән әввәл, материализмдә аләмә сејрчилик хас олдуғу дөврдә идракда «...фәалијјәт ҹәһәти... идеализм тәрәфиндән, һәм дә анҹаг абстракт шәкилдә инкишаф етдирилмишди...» (Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978, сәһ. 1).

П.-нын идеалистҹәсинә шәрһиндә һисси-практик фәалијјәтдә идеал, мә'нәви моментләр метафизикҹәсинә мүтләгләшдирилир. Марксизм илк дәфә П. анлајышыны идрак нәзәријјәсинә дахил етмишдир. Практик фәалијјәт шүурлу характер дашыдығындан мә'нәви башланғыҹ онун зәрури моментидир. Мадди, практик вә мә'нәви нәзәри фәалијјәти тәҹрид едиб әлаһиддә көтүрмәк диалектик материализмин руһуна зиддир. Марксизм практика вә нәзәријјәни мистик шәкилдә ејниләшдирмәјин әлејһинәдир. Практик фәалијјәт мадди васитәләрлә һәјата кечирилир вә мадди мәһсулларын јаранмасына кәтириб чыхарыр. Мә'нәви фәалијјәтдә исә образлы анлајышлардан истифадә олунур вә јени фикирләр, идејалар јараныр. Нәзәријјә вә П. əксликләрин вәһдәтини тәшкил едир, лакин бурада апарыҹы ролу П. ојнајыр. Марксист-ленинчи нәзәријјә илә П. арасында гаршылыглы диалектик әлагә сосиализм вә коммунизм гуруҹулуғунун ән мүһүм принсипидир.

Әд.: Марксист-ленинчи фәлсәфәнин әсаслары, Б., 1980; Практика и познание, М., 1973; Основы марксистско-ленинской философии, М., 1981; бах һәмчинин *Идрак нәзәријјәси* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ПРАКТИКИ АСТРОНОМИЈА—астрономијанын бөлмәси; сәма ҹисимләринин мүшаһидәсинә әсасән вахтын, ҹоғрафи координатларын, мүшаһидә мәнтәгәсинин, јерли меридиан истигамәтинин тә'јинини вә бу заман ишләдилән ҹиһазлары өјрәнир. П.а. дедикдә адәтән астрономијанын тәтбиги бөлмәси баша дүшүлүр. Әсас бөлмәләри: *кеодезик астрономија, дәнизчилик астрономијасы, авиасија астрономијасы.* П.а. *сферик астрономијаја* әсасланыр вә фундаментал астрономијада тәртиб едилән улдуз каталогларындан истифадә едир. П.а. һәлә гәдимдә инсанларын тәсәррүфат фәалијјәтинин тәләби илә јаранмышдыр. П.а.-да ашағыдакы үсуллар тәтбиг олунур:

1) Сәма ҹисминин (S_*) зенит мәсафәсинин өлчүлмәсинә әсасән *саатын дүзәлишинин* вә φ ҹоғрафи енлијин тә'јини. Сферик астрономијада тәпә нөгтәләри зенитдә (z), гүтбдә (P) вә көј ҹисминдә (S_*) олан *параллактик үчбуҹагдан* (шәк. 1)

$$\cos z = \sin \varphi \sin \delta + \cos \varphi \cos \delta \cos t \quad (1)$$

$$t = T + U - d$$

дүстуру алыныр (z—көј ҹисминин зенит мәсафәси, δ—онун мејл буҹағы, $t = S - \alpha$ саат буҹағы, α дүз доғуш буҹағы, S—мүшаһидә анында јерли улдуз вахты, T—саатын көстәриши, U исә дүзәлишидир). Мүшаһидәдән z вә һәмин

Шәк. 1.

ан үчүн T гејд едилир; α вә δ исә улдуз каталогундан көтүрүлүр. φ мә'лумдурса, (1)-дән U тапылыр вә тәрсинә. U вә φ һәр икиси мә'лум дејилсә, (1) тәнликләри *ардыҹыл јахынлашма үсулу* илә һәлл едилир, јахуд бу мәгсәдлә ики улдуз (бири меридиана, дикәри исә биринчи шагула јахын) мүшаһидә едилир. Һәр ики һал үчүн алынмыш (1) тәнликләр системи биркә һәлл едилир. Јухары кулминасија аны үчүн z, δ вә φ арасында

$$\varphi = \delta_S + Z_S \text{ вә } \varphi = \delta_N + Z_N \quad (2)$$

доғрудур (S—ҹисмин зенитдән ҹәнубдакы, N исә шималдакы кулминасијасыдыр). Меридианда өлчмә практики мүмкүн олмадығындан Z меридиан әтрафында өлчүлүр.

2) Ики улдузун ејни зенит мәсафәсиндә мүшаһидәсинә әсасән U вә φ-нин тә'јини. Рус кеодезисти Н. Ј. Синкер ики улдузун ејни әлмүкәнтәрат даирәсиндән кечмә анынын мүшаһидәсинә әсасән U-ну, рус сәјјаһы М. В. Петсов исә бунларын биринин г.-дә, дикәринин ш.-дә меридиана симметрик биринчи шагул әтрафында мүшаһидәсинә әсасән φ-ни тапмаг үчүн үсул тәклиф етмишләр.

3) U вә φ кәмијјәтләринин биркә тә'јини. Бунун үчүн үсулу совет алимләри В. В. Кавракски вә А. В. Мазајев бир-бириндән хәбәрсиз тәклиф етмишләр. Мазајев (Кавракски) үсулунда зенит мәсафәләри әлмүкәнтәратда 45° вә ја 30° олан улдузлар (ҹүт-ҹүт ејни олан 4 улдуз) мүшаһидә едилир.

4) φ-нин Талкотт үсулу илә тә'јини. Буну американ кеодезисти А. Талкотт тәклиф етмиш (1857) вә зенитдән мүхтәлиф тәрәфләрдә кулминасија едән вә зенит мәсафәләринин фәрги чох кичик олан ики улдузун мүшаһидәсинә әсасланыр. (2) тәнликләриндән

$$\varphi = \frac{1}{2}(\delta_S + \delta_N) + \frac{1}{2}(Z_S - Z_N).$$

Бу үсул Јер гүтбләринин һәрәкәтинин өјрәнмәк үчүн тәтбиг едилир.

5) U вә φ-нин зенит борусу илә тә'јини. Вахт вә енлик хидмәтләри үчүн фотографик зенит борусунда апарылан мүшаһидәләр васитәсилә U вә φ тә'јин едилир. Улдузун хәјалы онун сүр'әтинә ујғун сүр'әтлә һәрәкәт едән фотолөвһә үзәриндә алыныр, ејни заманда һәмин лөвһә үзәриндә вахт аны гејд едилир.

6) Пассаж аләти илә U-нун тә'јини. Бу вахт хидмәтиндә вә φ чох јүксәк дәгигликлә тапылдыгда ишләдилир. Бу мәгсәдлә бир сыра улдузун меридиандан кечмә аны мүшаһидә олунур. Улдузун меридианы кәсмә аны контакт микрометр вә ја фотовурғу илә гејд едилир. Улдуз меридианы кәсән анда саатын дүзәлиши, $U - \alpha - T$ кими тә'јин едилир. Универсал аләтин тәтбиги илә аналожи үсулу рус кеодезисти И. Д. Павлов тәклиф етмишдир (1912).

7) Ҹоғрафи узунлуғун тә'јини. Бу, мүшаһидә мәнтәгәсинин ш.у. Үмумдүнја S вә јерли s улдуз вахтларына әсасән, $\lambda = S - s = T + U - S$ кими, U јухарыдакы үсуллардан бири, S исә хүсуси радиосигналларын гәбул үсулу илә тапылыр. Белә сигналлар күн әрзиндә вахт хидмәти стансијалары илә дөври транслјасија едилир.

8) Јер ҹисми азимутунун тә'јини. Кениш јајылмыш үсуллардан бири S_* Гүтб улдузуна вә M Јер ҹисминә тәрәф истигамәтләр арасындакы үфүги буҹағын өлчүлмәсинә вә Гүтб улдузунун мүшаһидә анына ујғун верилмиш енликдә A азимутунун һесабланмасына әсасланыр. Мүшаһидә анында һәмин улдуз үчүн α, δ, T, φ вә U мә'лум олмалыдыр; онда $t = T + U - \alpha$ олур. Тәпә нөгтәләри p, z вә Гүтб улдузунда олан параллактик үчбуҹагдан (шәк. 2)

$$\operatorname{tg} A_S = \frac{\cos \delta \sin t}{-\cos \varphi \sin \delta + \sin \varphi \cos \delta \cos t}$$

алыныр (A_S—Гүтб улдузунун нөгтәсиндән г. истигамәтиндә һесабланан

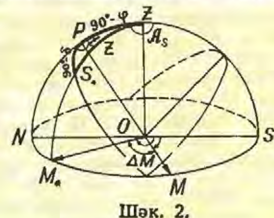

Шәк. 2.

азимутудур вә шм. нөгтәсиндән истигамәтдә $A_N = A_S + 180°$). Јер ҹисминин азимуту $a = A_S - \Delta M$ кими тапылыр ($\Delta M = M_* - M$. Гүтб улдузуна вә M Јер ҹисминә доғру истигамәтләр арасында галан үфүги буҹагдыр).

9) λ вә φ-нин дәнизчиликдә вә авиасијада тә'јини. Американ дәнизчиси Т. Сомнер бунун үчүн вәзијјәтин һүндүрлүк хәтләринә әсасланан тәгриби үсул тәклиф етмишдир (1843). λ, φ вә α-нын тә'јини триангулјасија шәбәкәсинин оријентасијасы үчүндүр. φ-нин дәгиг тә'јини Јер гүтбләринин онун сәтһиндә дөври вә әсри дәјишмәсини, λ'-нын тәкрар јени дөвр үчүн тә'јини исә гит'әләрин дрејфини өјрәнмәјә имкан верир.

Әд.: Воробьев Л. М., Астрономическая навигация летательных аппаратов, М., 1968; Блажко С. Н., Курс практической астрономии, 4 изд., М., 1979.

ПРАНДТЛ БОРУСУ, Пито-Прандтл борусу—ахан мајенин вә ја газын там вә статик тәзјигини ејни заманда өлчмәк үчүн чиһаз. Алман алими Л. Прандтлын (Prandtl) тәкмилләшдирдији *Пито борусундан* ибарәтдир.

ПРАНДТЛ ӘДӘДИ—мајенин (газын) ики гејри-изотермик ахынынын әсас охшарлыг критериләриндән бири; мајенин (газын) физики хассәләрини тә'јин едир вә $V=\mu/\rho$ кинематик өзлүлүк әмсалынын $a=\lambda/c_p\,\rho$ температуру кечирмә әмсалына нисбәтидир:

$$Pr=\frac{v}{a\mu}=\frac{\mu c_p}{\lambda}$$

бурада ρ—сыхлыг, μ—динамик өзлүлүк әмсалы, c_p—сабит тәзјигдә истилик тутуму, λ исә истиликкечирмә әмсалыдыр. П.ә. сәрбәст конвексија һадисәләрини өјрәнмәк үчүн ишләдилир (чүнки буна сүр'әт мигјасы дахил дејил). Күтлә мүбадиләси мәсәләләринин һәллиндә П.ә.-нә аналожи $Pr_D=V/D$ әдәди ишләдилир (D—диффузија әмсалыдыр). Буна диффузија П.ә. дејилир. П.ә. верилән газ үчүн сабит кәмијјәтдир. Маје металлар үчүн $Pr\ll 1$, газлар үчүн $Pr\sim 1$ вә гејри-метал дамчылы мајеләр үчүн $Pr>1$.

ПРАНКИШВИЛИ Александр Северјанович (д. 19. 1909, Күрчүстанын Самтреди ш.)—совет психологу. Күрч.ССР ЕА-нын акад. (1974). Күрч.ССР әмәкдар елм хадими (1961). Тбилиси Дөвләт Ун-тини битирмишдир (1927). Күрч.ССР ЕА-нын Д. Н. Узнадзе ад. Психолокија Ин-тунун директору (1950 илдән), Күрч.ССР ЕА витсе-президентидир (1976 илдән). П., башлыча олараг, үмуми, сосиал, педагожи психолокија вә психолокија тарихи саһәсиндә тәдгигатлар апарыр. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Очерки по истории психологических знаний в Грузии, Тбилиси, 1957; Общепсихологическая теория установки, в сб.: Психологическая наука в СССР, т. 2, М., 1960; Психологические очерки, Тбилиси, 1975.

ПРАПОРШИК (көһнә славјанча прапор—бајраг, парча)—бир сыра өлкәләрин ордуларында рүтбә. 1712 илдә кичик забит рүтбәси кими I Пјотр тә'сис етмишдир. ССРИ Силаһлы Гүвләриндә П. вә мичман рүтбәләри 1972 ил јанварын 1-дән (ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1971 ил 18 нојабр фәрманы илә) тәтбиг олуимушдур вә һәрби хидмәтчиләрин элаһиддә катеторијасыны тәшкил едир.

ПРАСАД Рачендра (3.12.1884, Зерадеји, Биһар—28.2.1963, Патна)—Һиндистан сијаси вә дөвләт хадими. Кәлкәтә ун-тиндә тәһсил алмышдыр. 1911—20 илләрдә вәкил ишләмишдир. 1911 илдә Һиндистан Милли Конгресинә (ҺМК) дахил олмуш, милли азадлыг һәрәкатында фәал иштирак етмишдир. 1934, 1939 вә 1947—48 илләрдә ҺМК-нин сәдри иди. Дәфәләрлә һәбс чәзасына (сонунчу дәфә 1942—45 илләрдә) мәһкум едилмишдир. 1946—48 илләрдә Һиндистан мүвәггәти һөкумәтинин әрзаг вә к.т. назири, 1946—50 илләрдә Һиндистан Мүәссисләр Мәчлисинин сәдри олмушдур. 1952—62 илләрдә Һиндистан респ.-сынын президенти иди. 1960 илдә ССРИ-дә рәсми сәфәрдә олмушдур. Москва Дөвләт Ун-тинин фәхри тарих е.д. иди.

ПРАТОЛИНИ (Pratolini) Васко (д. 19.10.1913, Флоренсија)—италјан јазычысы. *Мүгавимәт һәрәкатынын* иштиракчысы олмушдур. *Неореализмин* көркәмли нүмајәндәсидир: «Виа де Магадзини» (1941), «Мәһәллә» (1945), «Аилә салнамәси» (1947) романлары. «Заваллы севкилиләр һаггында повест» (1947) китабында, «Метелло» (1955), «Идракын даимилији» (1963) романларында фәһлә вә зијалыларын мүбаризәси әксини тапмышдыр. «Исрафчылыг» (1960), «Аллегорија вә истеһза» (1966) романлары да вар.

Әсәрләри: Виа де Магадзини. Семейная хроника, М., 1958; Постоянство разума, М., 1966.

Әд.: Брейтбурд Г. С., На стороне разума, М., 1978.

ПРЕАМБУЛА (фр. préambule, сон лат. praeambulus—габагда кедән), һүгугда—ганунверичилик актынын, јахуд дикәр һүгуги актын кириш һиссәси. П.-да һәмин актын мәгсәд вә вәзифәләри, гәбул едилмәсинә әсас олан шәрһ вә мотивләр көстәрилир. Бејнәлхалг актларын П.-сында һәмин мүгавилә иштиракчыларынын тәркиби, ону имза етмәјә мүвәккил олунмуш тәрәф вә шәхсләр вә с. көстәрилир. Бах һәмчинин *Бејнәлхалг мүгавилә*.

ПРЕВЕНТОР (лат. praevenio—хәбәрдарлыг едирәм)—газыма гујусунун ағзыны кипләшдирмәк вә нефт, јахуд газ фонтанлары туллантыларынын гаршысыны алмаг үчүн гујунун ағзында гурашдырылан тәртибат.

ПРЕВЕР (Prévert) Жак (4.2.1900, Нөји-сүр-Сен—11.4.1977, Ормонвил-лја-Петит) — франсыз шаири, ссенарист. Илк әсәрләриндә («Аилә хатирәләри, јахуд кешички Мәләк» поемасы, 1930 вә с.) *сүрреализмин* тә'сири илә јанашы буржуазија вә клерикализм әлејһинә сатира да күчлүдүр. Халг чәбһәси дөврүндә антифашист поемалар [«Торпаға санчылмыш сүнкү» (1936), «Һадисәләр» (1937)] јазмышдыр. Демократизм вә һуманизм «Әһвалатлар» (1946), «Нағыллар» (1947), «Тамаша» (1951), «Јағыш вә ведрә» (1955), «Гарышыглыг» (1966) вә с. топлуларынын сәчијјәви хүсусијјәтләридир. Лирик, фәлсәфи вә јумористик ше'рләри мәшһурдур. П.-ин ссенарилэри [«Думанлы саһил күчәси» (1938), «Күн башланыр» (1939), «Јај ишығы», «Ахшам мүштәриләри» (һәр икиси 1942), «Сәһнә өвладлары» (1945) вә с.] «поетик реализм» нүмунәләри сајылыр.

Әсәри: Избр. стихи, М.; 1967.

ПРЕВО д'Екзил (Prévost d'Exiles) Антуан Франсуа (1.4.1697, Еден, Артуа—25.11.1763, Шантији јахынлығында Куртөј)—франсыз јазычысы. Аббат олмушдур. «Чәмијјәтдән узаглашмыш әсилзадәнин гејдләри вә сәркүзәштләри» (ч. 1—7, 1728—33), «Бир јунан гадынынын тарихчәси» (1740) романларында чәһаләт вә мөвһумат, ријакар күбар әхлагы әлејһинә чыхмыш, «ағыллы» чәмијјәт гуручулуғу идејасыны ирәли сүрмүшдүр. «Инкилис философу, јахуд Кливлендин тарихи» (ч. 1—8, 1731—39) романында инсан зәкасы тәрәннүм олунур. «Манон Леско» (1733) романында ичтимаи бәрабәрсизлијә әсасланан чәмијјәтдә мәһәббәтин фачиәси көстәрилир; әсәр әхлагсызлығы тәблиғдә тәгсирләндириләрәк гадаған олунмуш вә јандырылмышды. «Манон Леско»нун сүжети әсасында балет (Ж. Ф. Галеви) вә опералар (Ж. Массне, Ч. Пуччини вә б.) јазылмыш, кинофилмләр чәкилмишдир.

Әсәри: Манон Леско, Б., 1972.

ПРЕДИКАТ (лат. praedicatum — хәбәр) — һөкмдә хәбәр; һөкмдә субјект һаггында дејилән (тәсдиг, јахуд инкар едилән). П. предметдә бу вә ја дикәр әламәтин мөвчудлуғуну, јахуд олмадығыны әкс етдирир. Мәс., «Совет ракети Ајын сәтһинә енмишдир» һөкмүндә «Ајын сәтһинә енмишдир» ифадәси П.-дыр. Ријази мәнтигдә әшјалар областында тә'јин едилмиш ја доғру, ја да јалан гијмәтләр алан мәнтиги функсија П. адланыр. С. Клини дәјишәнли пропозисионал функсијаны П. адландырмышдыр. О, бирдәјишәнли пропозисионал функсијаја үмуми мә'нада П. дејир. Мәс., «—адамдыр» ифадәси мүәјјән мә'нада П.-дыр. Әкәр бош јердә «Демокрит» адыны јазсаг «Демокрит адамдыр» чүмләси әмәлә кәлир. Демәли, бу һалда бирдәјишәнли функсија П.-дыр.

ПРЕДНИЗОЛОН—һормонал препаратлар групундан синтетик дәрман. Илтиһаб вә аллеркија әлејһинә тә'сир едир. Таблет, мәһлул (инјексија үчүн) вә мәлһәм һалында ревматизм, инфексион хәстәликләр гејри-спесифик полиартритләр, бронхиал астма, лејкоз вә с. хәстәликләрдә ишләдилир.

ПРЕЗЕРВ, пресерв (сон. лат. praeservo—горујурам)—стерилизә едилмәмиш балыг консерви; әдвијјат, дуз, јахуд сиркә туршусу вә антисептик маддәләр әлавә едилмәклә һазырланыр. Бунун үчүн балыг әтинә ресептә мүвафиг маддәләр гатыб, ону 10—90 күн мүддәтиндә јетишдирирләр. П.-ләрин кејфијјәтини тә'јин етдикдә, онун јетишмә дәрәчәси, консистенсијасы, әтри, дады, дузлулуғу, туршлуғу вә с. нәзәрә алыныр. П. 6—8°С темп-рда 6 ај, 10—15°С темп-рда 1—2 ај, 16—20°С темп-рда 10—12 күн сахлана биләр.

ПРЕЗИДЕНТ (лат. praesidens, praesidentis—сәдрлик едән, башчы) — 1) бир сыра ичтимаи вә елми идарә, тәшкилат вә с.-дә сечкили рәһбәр, сәдр (мәс., Азәрб. ССР ЕА-нын П.-и, бејнәлхалг астронавтика академијасы П.-и, Франса—ССРИ Чәмијјәти П.-и вә с.). 2) Респ. формалы өлкәләрдә дөвләт башчысы. Парламентли респ.-ларда (Италија, Һиндистан, АФР, Түркијә, Ливан) П.-и конститусија илә мүәјјән олунмуш мүддәтә парламент, јахуд хүсуси коллекија сечир. Президентли респ.-ларда П. бирбаша (мәс., Франса, Панама, Колумбија вә с.), јахуд долајы (мәс., АБШ) сечкиләр јолу илә сечилир. Бә'зи социалист дөвләтләриндә (ЧССР, РСР, ВСР, КХДР) али нүмајәндәли органын сечдији дөвләт башчысы П. адланыр.

ПРЕЗИНЧАНТРОП (һәрфи мә'насы—зинчантропдан әввәл; лат. prae—әввәл, габаг+*зинчантроп*)—газынты али примат. Галығыны 1960 илдә Л. Лики Олдовај дәрәсиндә (Танзанијада) ашкар етмишдир. Зинчантропа нисбәтән даһа гәдим лајда тапылдығына көрә П. адыны алмышдыр. Кеоложи јашы 2 млн. илә јахындыр. П. галығы илә бирликдә, гәдим Даш дөврүнүн (бах *Палеолит*) Шелл мәдәнијјәтиндән әввәлки примитив мәдәнијјәтә аид чајдашыдан биртәрәфли ишләнмиш аләтләр ашкар едилмишдир. Тәдгигатчыларын

ПРАНДТЛ БОРУСУ, Пито-Прандтл борусу—ахан мајенин вә ја газын там вә статик тәзјигини ејни заманда өлчмәк үчүн чиһаз. Алман алими Л. Прандтлын (Prandtl) тәкмилләшдирдији *Пито борусундан* ибарәтдир.

ПРАНДТЛ ӘДӘДИ—мајенин (газын) ики гејри-изотермик ахынынын әсас охшарлыг критериләриндән бири; мајенин (газын) физики хассәләрини тә'јин едир вә $V=\mu/\rho$ кинематик өзлүлүк әмсалынын $a=\lambda/c_p\rho$ температуру кечирмә әмсалына нисбәтидир:

$$Pr=\frac{v}{a\mu}=\frac{\mu c_p}{\lambda}$$

бурада ρ—сыхлыг, μ—динамик өзлүлүк әмсалы, c_p—сабит тәзјигдә истилик тутуму, λ исә истиликкечирмә әмсалыдыр. П.ә. сәрбәст конвексија һадисәләрини өјрәнмәк үчүн ишләдилир (чүнки буна сүр'әт мигјасы дахил дејил). Күтлә мүбадиләси мәсәләләринин һәллиндә П.ә.-нә аналожи $Pr_D=V/D$ әдәди ишләдилир (D—диффузија әмсалыдыр). Буна диффузија П.ә. дејилир. П.ә. верилән газ үчүн сабит кәмијјәтдир. Маје металлар үчүн $Pr\ll 1$, газлар үчүн $Pr\sim 1$ вә гејри-метал дамчылы мајеләр үчүн $Pr>1$.

ПРАНКИШВИЛИ Александр Северјанович (д. 19. 1909, Күрчүстанын Самтреди ш.)—совет психологу. Күрч.ССР ЕА-нын акад. (1974). Күрч.ССР әмәкдар елм хадими (1961). Тбилиси Дөвләт Ун-тини битирмишдир (1927). Күрч.ССР ЕА-нын Д. Н. Узнадзе ад. Психолокија Ин-тунун директору (1950 илдән), Күрч.ССР ЕА витсе-президентидир (1976 илдән). П., башлыча олараг, үмуми, сосиал, педагожи психолокија вә психолокија тарихи саһәсиндә тәдгигатлар апарыр. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Очерки по истории психологических знаний в Грузии, Тбилиси, 1957; Общепсихологическая теория установки, в сб.: Психологическая наука в СССР, т. 2, М., 1960; Психологические очерки, Тбилиси, 1975.

ПРАПОРШИК (көһнә славјанча прапор—бајраг, парча)—бир сыра өлкәләрин ордуларында рүтбә. 1712 илдә кичик забит рүтбәси кими I Пјотр тә'сис етмишдир. ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә П. вә мичман рүтбәләри 1972 ил јанварын 1-дән (ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1971 ил 18 нојабр фәрманы илә) тәтбиг олунмушдур вә һәрби хидмәтчиләрин әлаһиддә катеторијасыны тәшкил едир.

ПРАСАД Рачендра (3.12.1884, Зерадеји, Биһар—28.2.1963, Патна)—Һиндистан сијаси вә дөвләт хадими. Кәлкәтә ун-тиндә тәһсил алмышдыр. 1911—20 илләрдә вәкил ишләмишдир. 1911 илдә Һиндистан Милли Конгресинә (ҺМК) дахил олмуш, милли азадлыг һәрәкатында фәал иштирак етмишдир. 1934, 1939 вә 1947—48 илләрдә ҺМК-нин сәдри иди. Дәфәләрлә һәбс чәзасына (сонунчу дәфә 1942—45 илләрдә) мәһкум едилмишдир. 1946—48 илләрдә Һиндистан мүвәггәти һөкумәтинин әрзаг вә к.т. назири, 1946—50 илләрдә Һиндистан Мүәссисләр Мәчлисинин сәдри олмушдур. 1952—62 илләрдә Һиндистан респ.-сынын президенти иди. 1960 илдә ССРИ-дә рәсми сәфәрдә олмушдур. Москва Дөвләт Ун-тинин фәхри тарих е.д. иди.

ПРАТОЛИНИ (Pratolini) Васко (д. 19.10.1913, Флоренсија)—италјан јазычысы. *Мүгавимәт һәрәкатынын* иштиракчысы олмушдур. *Неореализмин* көркәмли нүмајәндәсидир: «Виа де Магадзини» (1941), «Мәһәллә» (1945), «Аилә салнамәси» (1947) романлары. «Заваллы севкилиләр һаггында повест» (1947) китабында, «Метелло» (1955), «Идракын даимилији» (1963) романларында фәһлә вә зијалыларын мүбаризәси әксини тапмышдыр. «Исрафчылыг» (1960), «Аллегорија вә истеһза» (1966) романлары да вар.

Әсәрләри: Виа де Магадзини. Семейная хроника, М., 1958; Постоянство разума, М., 1966.

Әд.: Брейтбурд Г. С., На стороне разума, М., 1978.

ПРЕАМБУЛА (фр. préambule, сон лат. praeambulus—габагда кедән), һүгугда—ганунверичилик актынын, јахуд дикәр һүгуги актын кириш һиссәси. П.-да һәмин актын мәгсәд вә вәзифәләри, гәбул едилмәсинә әсас олан шәрһ вә мотивләр көстәрилир. Бејнәлхалг актларын П.-сында һәмин мүгавилә иштиракчыларынын тәркиби, ону имза етмәјә мүвәккил олунмуш тәрәф вә шәхсләр вә с. көстәрилир. Бах һәмчинин *Бејнәлхалг мүгавилә*.

ПРЕВЕНТОР (лат. praevenio—хәбәрдарлыг едирәм)—газыма гујусунун ағзыны кипләшдирмәк вә нефт, јахуд газ фонтанлары туллантыларынын гаршысыны алмаг үчүн гујунун ағзында гурашдырылан тәртибат.

ПРЕВЕР (Prévert) Жак (4.2.1900, Нөји-сүр-Сен—11.4.1977, Ормонвил-лја-Петит) — франсыз шаири, ссенарист. Илк әсәрләриндә («Аилә хатирәләри, јахуд кешички Мәләк» поемасы, 1930 вә с.) *сүрреализмин* тә'сири илә јанашы буржуазија вә клерикализм әлејһинә сатира да күчлүдүр. Халг чәбһәси дөврүндә антифашист поемалар [«Торпаға санчылмыш сүнкү» (1936), «Һадисәләр» (1937)] јазмышдыр. Демократизм вә һуманизм «Әһвалатлар» (1946), «Нағыллар» (1947), «Тамаша» (1951), «Јағыш вә ведрә» (1955), «Гарышыглыг» (1966) вә с. топлуларынын сәчијјәви хүсусијјәтләридир. Лирик, фәлсәфи вә јумористик ше'рләри мәшһурдур. П.-ин ссенариләри [«Думанлы саһил күчәси» (1938), «Күн башланыр» (1939), «Јај ишығы», «Ахшам мүштәриләри» (һәр икиси 1942), «Сәһнә өвладлары» (1945) вә с.] «поетик реализм» нүмунәләри сајылыр.

Әсәри: Избр. стихи, М.; 1967.

ПРЕВО д'Екзил (Prévost d'Exiles) Антуан Франсуа (1.4.1697, Еден, Артуа—25.11.1763, Шантији јахынлығында Куртеј)—франсыз јазычысы. Аббат олмушдур. «Чәмијјәтдән узаглашмыш әсилзадәнин гејдләри вә сәркүзәштләри» (ч. 1—7, 1728—33), «Бир јунан гадынынын тарихчәси» (1740) романларында чәһаләт вә мөвһумат, ријакар күбар әхлагы әлејһинә чыхмыш, «ағыллы» чәмијјәт гурулушу идејасыны ирәли сүрмүшдүр. «Инкилис философу, јахуд Кливлендин тарихи» (ч. 1—8, 1731—39) романында инсан зәкасы тәрәннүм олунур. «Манон Леско» (1733) романында ичтимаи бәрабәрсизлијә әсасланан чәмијјәтдә мәһәббәтин фачиәси көстәрилир; әсәр әхлагсызлығы тәблиғдә тәгсирләндириләрәк гадаған олунмуш вә јандырылмышды. «Манон Леско»нун сүжети әсасында балет (Ж. Ф. Галеви) вә опералар (Ж. Массне, Ч. Пуччини вә б.) јазылмыш, кинофилмләр чәкилмишдир.

Әсәри: Манон Леско, Б., 1972.

ПРЕДИКАТ (лат. praedicatum — хәбәр)—һөкмдә хәбәр; һөкмдә субјект һаггында дејилән (тәсдиг, јахуд инкар едилән). П. предметдә бу вә ја дикәр әламәтин мөвчудлуғуну, јахуд олмадығыны әкс етдирир. Мәс., «Совет ракети Ајын сәтһинә енмишдир» һөкмүндә «Ајын сәтһинә енмишдир» ифадәси П.-дыр. Ријази мәнтигдә әшјалар областында тә'јин едилмиш ја доғру, ја да јалан гијмәтләр алан мәнтиги функсија П. адланыр. С. Клини дәјишәнли пропозисионал функсијаны П. адландырмышдыр. О, бирдәјишәнли пропозисионал функсијаја үмуми мә'нада П. дејир. Мәс., «—адамдыр» ифадәси мүәјјән мә'нада П.-дыр. Әкәр бош јердә «Демокрит» адыны јазсаг «Демокрит адамдыр» чүмләси әмәлә кәлир. Демәли, бу һалда бирдәјишәнли функсија П.-дыр.

ПРЕДНИЗОЛОН—һормонал препаратлар групундан синтетик дәрман. Илтиһаб вә аллеркија әлејһинә тә'сир едир. Таблет, мәһлул (инјексија үчүн) вә мәлһәм һалында ревматизм, инфексион хәстәликләр гејри-спесифик полиартритләр, бронхиал астма, лејкоз вә с. хәстәликләрдә ишләдилир.

ПРЕЗЕРВ, пресерв (сон. лат. praeservo—горујурам)—стерилизә едилмәмиш балыг консерви; әдвијјат, дуз, јахуд сиркә туршусу вә антисептик маддәләр әлавә едилмәклә һазырланыр. Бунун үчүн балыг әтинә ресептә мүвафиг маддәләр гатыб, ону 10—90 күн мүддәтиндә јетишдирирләр. П.-ләрин кејфијјәтини тә'јин етдикдә, онун јетишмә дәрәчәси, консистенсијасы, әтри, дады, дузлулуғу, туршлуғу вә с. нәзәрә алыныр. П. 6—8°C темп-рда 6 ај, 10—15°C темп-рда 1—2 ај, 16—20°C темп-рда 10—12 күн сахлана биләр.

ПРЕЗИДЕНТ (лат. praesidens, praesidentis—сәдрлик едән, башчы) — 1) бир сыра ичтимаи вә елми идарә, тәшкилат вә с.-дә сечкили рәһбәр, сәдр (мәс., Азәрб. ССР ЕА-нын П.-и, бејнәлхалг астронавтика академијасы П.-и, Франса—ССРИ Чәмијјәти П.-и вә с.). 2) Респ. формалы өлкәләрдә дөвләт башчысы. Парламентли респ.-ларда (Италија, Һиндистан, АФР, Түркијә, Ливан) П.-и конститусија илә мүәјјән олунмуш мүддәтә парламент, јахуд хүсуси коллекија сечир. Президентли респ.-ларда П. бирбаша (мәс., Франса, Панама, Колумбија вә с.), јахуд доланјы (мәс., АБШ) сечкиләр јолу илә сечилир. Бә'зи сосиалист дөвләтләриндә (ЧССР, РСР, ВСР, КХДР) али нүмајәндәли органын сечдији дөвләт башчысы П. адланыр.

ПРЕЗИНЧАНТРОП (һәрфи мә'насы—зинчантропдан әввәл; лат. prae—әввәл, габаг+*зинчантроп*)—газынты али примат. Галығыны 1960 илдә Л. Лики Олдовај дәрәсиндә (Танзанијада) ашкар етмишдир. Зинчантропа нисбәтән даһа гәдим лајда тапылдығына көрә П. адыны алмышдыр. Кеоложи јашы 2 млн. илә јахындыр. П. галығы илә бирликдә, гәдим Даш дөврүнүн (бах *Палеолит*) Шелл мәдәнијјәтиндән әввәлки примитив мәдәнијјәтә аид чајдашыдан биртәрәфли ишләнмиш аләтләр ашкар едилмишдир. Тәдгигатчыларын

чоху П.-у чајдашы мәдәнијјәтинин јарадычысы һесаб едәрәк, габил инсан (Homo habilis) адландырмышлар. Бә'зи алимләр ону австралопитекләрә аид едирләр.

ПРЕ́ЈЛИ—Лат.ССР-дә шәһәр. Прејли р-нунун мәркәзи. Нишаста, пендир вә кәтан е'малы з-длары вар. Тикиш мә'мулаты ҹстеһсал олунур. 1382 илдән мә'лумдур.

ПРЕЈСКУРА́НТ (алм. Preiskurant, Preis—гијмәт+фр. courant—ҹари) — әмтәә вә хидмәтләрин груп вә нөвләр үзрә системләшдирилмиш гијмәтләри (тарифләри) мәҹмуәси. ССРИ-дә топдансатыш вә пәракәндә гијмәтләрин, нәгл. вә рабитә хидмәти, мәишәт вә коммунал хидмәти мүәссисәләринин хидмәт тарифләринин ајрыҹа П.-лары нәшр едилир.

ПРЕКА́РИ (лат. precarium, preces—xahиш)—Гәдим Ромада вә орта әсрләрдә торпагдан истифадә һүгугу; јазылы хаһишлә мүраҹиәт едилдикдә саһибкар тәрәфиндән нисбәтән узун мүддәтә (5 илдән бир П. мүгавиләсини тәзәләмәк шәртилә) верилирди. Орта әсрләрдә бир нечә нөвү вар иди.

ПРЕКО́С (фр. précoce, лат. praecox—фараш, тезјетишән)—әтлик-јунлуг зәрифјунлу гојун ҹинси. Франсада *рамбулје* ҹинси илә тезјетишән әтлик Лејстер ҹинсинин вә Алманијада јерли мериносларын узунјунлу инкилис ҹинсинин гочлары илә ҹүтләшдирилмәсиндән алынмышдыр. Гочларын дири чәкиси 100—110 *кг*, гојунлары 60—65 *кг*-дан чох олур. Гочлардан илдә 8—10 (ән чох 14 *кг*), гојунлардан 3,8—4,2 *кг* (ән чох 10 *кг*) јун гырхылыр. Тәмиз јун чыхымы 45—50%-дир; уз. 7—10 *см*-дир. П. Азәрб.ССР-ин бә'зи р-нларында јерли габајунлу гојунларын вә онларын мәләзләринин јахшылашдырылмасы үчүн планлашдырылмыш ҹинсдир.

ПРЕЛУ́Д (сон. лат. praeludium, лат. praeludo—габагҹадан чалырам, мүгәддимә едирәм)—инструментал пјес. Әввәлләр мусиги әсәринин башланғыҹында лүтнја, орган вә с.-дә ифа едилән импровизасија характерли кичик мүгәддимә олмуш, 16—18 әсрләрдә орган мусигисиндә мүстәгил пјес кими формалашмышдыр. И. С. Бахын јарадыҹылығы үчүн сәҹијјәви олан прелүд вә фугадан ибарәт силсилә әсәрләр («Јахшы темперасијалы клавир»; бүтүн мажор вә минор тоналлыгларыны әһатә едир) 20 әсрдә дә бәстәләнмишдир (Д. Шостакович, Р. Шедринин «24 прелүд вә фуга»сы). Јалныз П.-ләрдән ибарәт силсилә әсәрләр дә вар (Ф. Шопен, А. Скрјабин, К Дебүсси, Д. Кабалевски, Г. Гарајев вә б.).

ПРЕМЈЕ́РА (фр. premiére—биринҹи)—јени пјес, опера вә балетин, естрада, сирк програмынын, кинофилм, телефилм вә с.-нин илк тамашасы.

ПРЕ́МЧАНД (тәхәллүсү; әсл ады Дһанпатрај Шривастав) (31.7.1880, Бенарес јахынлығында, Ламһи—8.10.1936, Бенарес)—һинд јазычысы, публисист. Урду вә һинд дилләриндә јазмышдыр. П. урду вә һинд әдәбијјатында тәнгиди реализмин банисидир. Илк һекајәләр китабы («Вәтән мәһәббәти», 1909) Инкилтәрә мүстәмләкә органлары тәрәфиндән јандырылмышды. Мүстәмләкәчилијин, орта әср керилијинин, дини фанатизмин ифшасы, халг күтләләринин сијаси интибаһы вә мүбаризәси јарадыҹылығынын әсас мөвзуларыдыр: «Мәһәббәт ханәкаһы» (1922), «Мејдан» (1925), «Дөјүш мејданы» (1932), «Гурбанлыг инәк» (1936) романлары, «Једди шанакүллә» (1917), «Дөјүш јолу» (1932) һекајә топлулары вә с. ССРИ-дә социализм гуруҹулуғунун наилијјәтләринә һүсн-рәғбәт бәсләјирди. Һиндистан Мүтәрәгги Јазычылар Ҹәмијјәтинин (1936) тәшкилатчыларындандыр. Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын гәрары илә 100 иллик јубилеји гејд олунмушдур (1980).

Әсәрләри: Тхакурун көһризи. Һекајәләр, Б., 1956; Избранное, Л., 1979.

Әд.: Балин В., Премчанд—новеллист, Л., 1973.

ПРЕ́НСА ЛАТИ́НА (ПЛ; Prensa Latina)—Латын Америкасы өлкәләринин мә'лумат акентлији вә сәһмдар ҹәмијјәти. 1959 илдә јарадылмышдыр. Һаванададыр. Латын Америкасы, һәмчинин Авропа вә Африканын бир сыра өлкәләриндә шө'бәләри вә мүхбир мәнтәгәләри фәалијјәт көстәрир. Испан вә инкилис дилләриндә бүллетенләр бурахыр.

ПРЕОБРАЖЕ́НСКАЈА Софја Петровна (27.9.1904, Петербург—21.7.1966, Ленинград)—рус совет мүғәнниси (меццо-сопрано). ССРИ халг артисти (1955). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1951). 1928—59 илләрдә С. М. Киров ад. Ленинград Опера вә Балет Театрында чыхыш етмишдир. Көзәл тембрли, кениш диапазонлу күҹлү сәсә малик иди. Партијалары: Марфа («Хованшина», М. Мусоргски), Иоанна, графинја («Орлеан гызы», «Гаратохмаг гадын», П. Чајковски), Лјубаша («Чар кәлини», Н. Римски-Корсаков), Азучена («Трубадур», Ҹ. Верди), Јефросинја («Тарасын аиләси», Д. Кабалевски) вә с. Консертләрлә дә чыхыш етмишдир. Педагожи фәалијјәт көстәрмишдир. 2 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ПРЕРАФАЕЛИТЛӘР (лат. prae—габаг, өн+*Рафаел*)—19 әсрин 2-ҹи јарысында мејдана кәлмиш инкилис рәссам вә јазычылары бирлији. П. орта әср вә еркән Ренессанс («Рафаелә гәдәрки») инҹәсәнәтинә мәхсус «сәмимилији» вә «садәлөвһ диндарлығы» дирчәлтмәји гаршыларына мәгсәд гојмушдулар. «Прерафаелитләр бирлији»ни 1848 илдә шаир вә бојакар Д. Г. Россетти, бојакарлар Х. Хант, Ҹ. Е. Миллес јаратмышлар. Инҹәсәнәт нәзәријјәчиси вә тарихчи Ҹ. Рескин П.-ин идеологу иди. Сонралар бојакар вә јазычы У. Моррис, рәссамлар—Ҹ. Ф. Уотс, Е. Бјөрн-Ҹонс, У. Крејн, јазычылар—У. Патер, Р. Браунинг, А. Суинберн вә б. П.-ә гошулдулар. П. буржуа ҹәмијјәтини вә онун мәдәнијјәтини мүртәҹе-романтик мөвгедән тәнгид едир, капитализмдән әввәлки орта әср гајда-ганунларыны идеаллашдырырдылар. П. вә онларын тәглидчиләринин јарадыҹылығы үчүн мистик символика вә үслублашдырма характерик олмушдур.

ПРЕРИА́Л (фр. prairial, prairie—чәмән)—Франсада 1793—1805 илләрдә мөвҹуд олмуш респ. тәгвиминин доггузунҹу ајы. Мајын 20/21-ндән ијунун 18/19-унадәк олан дөврә мүвафиг кәлирди.

ПРЕРИА́Л ҮСЈАНЫ (1795)—респ.-нын III или, прериалын 1—4-дә (1795, 20—23 мај) термидорчу Конвентин әксингилаби сијасәти әлејһинә Парисдә халг үсјаны. «Чөрәк вә 1793 ил Конститусијасы» тәләби илә күчәләрә чыхан үсјанчылар мајын 20-дә Конвентин бинасыны тутдулар. 4 нәфәрдән ибарәт һөкумәт комиссијасынын јарадылмасы, сијаси мәһбусларын азад едилмәси, Парисин чөрәклә тә'мин олунмасы барәдә декретләр верилди. Милли гвардијанын бә'зи баталјонлары да үсјанчылара гошулду. Лакин үсјанчыларын гәтијјәтсизлији термидорчулара өз гүвәләрини топламаға имкан верди вә мајын 23-дә ордунун көмәјилә үсјан јатырылды.

ПРЕРИЛӘР (фр. prairie, лат. pratum—чәмән)—Шимали Америкада (Канада вә АБШ) јајылмыш чөл вә ја саванна типли јүксәкотлу битки өртүјү формасијалары групу. Гара торпаглар инкишаф етмишдир. Битки өртүјүндә дашдајан, шијав, ајрыг үстүндүр. Чај дәрәләри вә релјефин рүтубәтли алчаг саһәләриндә ағҹаговаг, говаг, сөјүд, палыд ағаҹлары вә с. битир. Канада П.-инин бә'зи јерләриндә тозағаҹы, ағҹаговаг вә шам ағаҹлары олан мешәчөлләрә раст кәлинир. Шимали Америкада сејрәк ағаҹ вә сых јүксәкотлу биткиләри олан дүзәнлик саһәләр дә П. адланыр.

ПРЕС (фр. presse, лат. presso—тәзјиг көстәрирәм, сыхырам) — материалларын тәзјиглә е'малы үчүн статик (зәрбәсиз) тә'сирли машын. П.-лардән сәнајенин мүхтәлиф саһәләриндә метал, пластик күтлә, резин, керамика күтләси вә с. материалларын е'малы, һабелә онларын хассәләринин јүксәк тәзјиг шәраитиндә тәдгиги үчүн кениш истифадә едилир. Метал е'малы сәнајесиндә П.-лардән дөјмә, *штамплама*, пресләмә, механики сынаг вә с. мәгсәдләрлә, јығма әмәлијјатларында истифадә олунур. Интигалынын нөвүнә көрә механики (чархголлу, винтли вә фриксион интигаллы) вә һидравлик П.-ләрә ајрылыр; тә'јинатына көрә сүрүнкәчи шагули вә үфүги һәрәкәт едән П.-ләр вардыр. П.-ләрин әсас һиссәләри бунлардыр: сүрүнкәҹ, стол вә сүрүнкәҹин истигамәтвериҹиләри илә бирликдә чаты, интигал, идарәетмә механизми, механикләшдирмә вә автоматлашдырма васитәләри, аләт. Аләтин һәрәкәтли һиссәси сүрүнкәҹә (сүрүнкәҹлә бирликдә ирәли-кери һәрәкәт едир), тәрпәнмәјән һиссәси исә стола бәркидилир. Аләтин һәрәкәтли вә тәрпәнмәјән һиссәләри арасында гојулан пәстаһын сыхылмасы нәтиҹәсиндә мүәјјән формалы мә'мулат алыныр. П.-ин әсас параметрләри онун сүрүнкәҹиндә јаранан номинал күҹ, сүрүнкәҹин кедиши вә сүр'әти, столун өлчүләридир. Ири, мүасир һидравлик П.-ләрин мак. күҹү 735 *Мн*-а (75000 *тг*), чархголлу П.-лә-

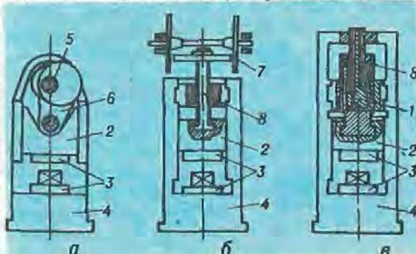

Пресләрин принсипиал схемләри: *а*—чархголлу, *б*—фриксион прес; *в*—һидровинтли прес; *1*—плунжер; *2*—сүрүнкәҹ; *3*—аләт; *4*—чаты; *5*—чархголу валы; *6*—сүркүголу; *7*—фриксион өтүрүҹү; *8*—шпиндел.

ринки 120 *Мн*-а, винтли П.-ләринки исә 125 *Мн*-а гәдәрдир (шәк.). Бах һәмчинин *Һидравлик прес.*

ПРЕСБИОПИЈА (јун. présbys—гоча+ops, opós — көз), гочалыг көрмәси—көз аккомодасијасынын јашла әлагәдар зәифләмәси. Инсан јаша долдугча бүллурун еластиклији тәдричән итир, мәркәзиндә сәрт нүвә әмәлә кәлир, ајдын көрмәнин јахын нөгтәси көздән узаглашыр, аккомодасија зәифләјир. 40—45 јашларындан башлајыр. Инсан јахын мәсафәдән ишләдикдә чәтинлик чәкир, һәрфләри чашыр, тез јорғунлуг әмәлә кәлир, нәһајәт охујуб јаза билмир. Мүаличәси: көзүн јорулмадан јахын мәсафәни көрмәси үчүн оптик шүшәләрдән истифадә етмәк вә с.

ПРЕСБУРГ СҮЛҺҮ (1805)—*Аустерлис вурушмасындан (1805)* сонра Франса вә Австрија арасында декабрын 26-да Пресбургда (Братислава) имзаланмыш мүгавилә. Мәғлуб олан Австрија Италијада, Гәрби вә Ҹәнуби Алманијада бир сыра әразиләри Наполеона вә онунла иттифага кирмиш Баварија, Вүртемберг вә Баденә күзәштә кетди, Франсаја 40 млн. флорин мәбләғиндә тәзминат верди. Әвәзиндә Австрија Залсбург, Берхтесгаден кнјазлығы вә Вүрсбургдан ибарәт ҹүз'и әрази әлдә етди. П.с. әслиндә «*Мүгәддәс Рома империјасы*»нын варлығына сон гојду (1806).

ПРЕСВИТЕРИАНЛАР (инк. presbyterian, јун. presbýteros — ағсаггал, башчы)—инкилис вә шотланд пуританларынын мө'тәдил ҹинаһы; *Инкилтәрә буржуа ингилабы (17 әср)* дөврүнүн сијаси партијасы. Әсасы Шотландијада, Ж. Калвинин шакирди Ҹ. Нокс тәрәфиндән гојулмуш, 1592 илдә Шотландијанын дөвләт дини кими танынмышдыр. П. килсә култунун садәләшдирилмәсини, јепископларын сечкили ағсаггалларла (пресвитерләрлә) әвәз едилмәсини, килсәнин дүнјәви һакимијјәтдән асылылығынын зәифләдилмәсини тәләб едирдиләр. 1640—48 илләрдә *Узун парламентдә* әксәријјәт тәшкил едирдиләр. Лакин кралла сазишчилик хәтти көтүрмәләри нәтиҹәсиндә 1648 илин сонунда П. Узун парламентдән говулдулар. О. *Кромвелин* өлүмүндән (1658) сонра һакимијјәтә гајытмаға вә кралла сазишә кирмәјә ҹәһд көстәрмишдиләр. Онларын көмәјилә 1660 илдә Стүартларын һакимијјәти бәрпа олундугдан сонра партија кими сијаси фәалијјәтдән узаглашмышдылар.

ПРЕСВИТЕРЛӘР (јун. presbýteros—һәрфи мә'насы—ағсаггал)—протестант килсәләриндә вә христиан секталарында фәал диндарлардан сечилән вә килсәнин али органлары тәрәфиндән тәсдиг олунан иҹма башчылары.

ПРЕС-ГӘЛИБ — пластик күтлә, резин вә бәрклији аз олан дикәр материалдан *пресләмә* јолу илә һәҹмли мә'мулат һазырламаг үчүн тәртибат. П.-г. бошлуғу олан 2 метал тавадан ибарәтдир; бошлуглар һазырланаҹаг мә'мулатын конфигурасијасына ујғун кәлир.

ПРЕСЕДЕНТ (лат. praecedens, praecedentis—әввәлки, габагҹа олан), мәһкәмә преседенти—конкрет иш үзрә чыхарылмыш мәһкәмә гәрары; белә гәрарлар охшар (аналожи) ишләрә бахыларкән бүтүн мәһкәмәләр үчүн мәҹбуридир. П. әслиндә мәһкәмә органларына һүгугјаратма функсијалары верилмәси демәкдир. Совет һүгугу П.-и гәбул етмир, ҹинајәт ишләриндә исә *аналокија* әсасында гәрар чыхармаға јол вермир вә һесаб едир ки, мәһкәмә гәрары јалныз гануна әсасланмалыдыр.

ПРЕСЕССИЈА (сон лат. praecessio—ирәлидә һәрәкәт; лат. praecedo—ирәлидә кедирәм) — тәрпәнмәз O нөгтәси олан бәрк ҹисмин Ω буҹаг сүр'әти илә өз оху (Oz) вә ω буҹаг сүр'әти илә шагули ох (Oz_1) әтрафында фырланмасындан ибарәт һәрәкәти. П. заманы

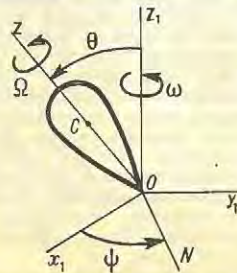

Пресессијанын схеми.

φ буҹағы (П. буҹағы) дәјишир (φ—z_1Oz мүстәвисинә перпендикулјар олан ON дүз хәтти илә x оху арасындакы буҹаг, $Ox_1y_1z_1$ — тәрпәнмәз координат системидир). П. илә јанашы бәрк ҹисим *нутасија* да едир, бу заман нутасија буҹағы ($\theta = z_1Oz$) да дәјишир. $\theta = \mathrm{const}$ олдугда ҹисим мүнтәзәм П. едир. Oz оху П. оху әтрафында дүз даирәви конус ҹызыр. Ағырлыг мәркәзиндә бағланмыш (бағланма нөгтәсинә нәзәрән момент јарадан гүввә тә'сир етмир) симметрик ҹисим (*кироскоп*) дә мүнтәзәм П. едир вә бу һалда П. оху сабит олуб һәрәкәт мигдары моментинин истигамәти илә үст-үстә дүшүр. Симметрија охунун ихтијари нөгтәсиндә бағланмыш симметрик ҹисмин ихтијари башланғыҹ шәртләрдә шагули ох әтрафында П.-сы заманы нутасија рәгсләри јараныр; Ω бөјүк олдугда нутасија рәгсләринин амплитуду вә периоду кичик олур. $\Omega \gg \omega$ олдугда белә П. псевдомүнтәзәм П. адланыр вә онун буҹаг сүр'әти $\omega = \frac{Pa}{I\Omega}$ дүстуру илә ифадә олунур (P—кироскопун чәкиси, a—тәрпәнмәз нөгтәдән ағырлыг мәркәзинәдәк мәсафә, I—кироскопун симметрија охуна нәзәрән әталәт моментидир). Астрономијада П. симметрија оху еклиптика мүстәвисинә перпендикулјар олан даирәви конус бојунҹа Јерин фырланма охунун јаваш һәрәкәтинә (там бир дөврү тәгр. 26 000 илдир) дејилир. Кеҹә-күндүз бәрабәрлијини габагламаг да П. адланыр. П.-ны садә шәкилдә дүнја охунун һәмин конус бојунҹа јаваш һәрәкәти кими тәсвир етмәк олар. П. нәтиҹәсиндә көј ҹисимләринин еклиптик вә екваториал координатлары дәјишир (бах *Көј координатлары*). Улдузларын јаз бәрабәрлији нөгтәсиндән һесабланан уз. илдә 50,3″, енлији исә ҹүз'и дәјишир. Улдузларын дүз доғушу вә мејли даһа мүрәккәб шәкилдә дәјишир. П. улдузлу көјүн күнлүк фырланмасы һадисәсинин јаваш дәјишмәсинә сәбәб олур; тәгр. 4600 ил әввәл дүнјанын Шимал гүтбү Әждаһа бүрҹүнүн α улдузу јахынлығында иди, һазырда Гүтб улдузунун јахынлығындадыр, 12 000 илдән сонра исә Вега улдузунда олаҹаг.

П. һадисәсини Һиппарх кәшф етмиш (е.ә. 2 әср), механики изаһыны И. Нјутон вермишдир (1686). О, фырланма оху бојунҹа басыг олан Јери екватор бојунҹа һалга илә бүрүнмүш күрә кими көтүрмүшдүр. Күнәш бу һалганын өзүнә тәрәф чеврилмиш јарысыны даһа күҹлү ҹәзб едир, Јер екватору мүстәвисинин еклиптика мүстәвисинә мејлини азалтмаға чалышыр. Ејни тә'сири ики дәфә күҹлү вә даһа мүрәккәб шәкилдә Ај да көстәрир. Фырланан Јерин екваториал күтлә артыглығына Јер вә Ајын ҹазибәсинин биркә тә'сири П. јарадыр. Беләликлә, П. јарадан гүвләр Күнәшин вә Ајын вәзијјәтини Јерә нәзәрән фасиләсиз дәјишир. Бу заман јаз бәрабәрлији нөгтәсинин ирәлиләмә һәрәкәти (Ај-Күнәш П.-сы) илә јанашы кичик рәгси һәрәкәти (нутасија) да мүшаһидә едилир. Башга планетләрин ҹазибәси илә әлагәдар орбитдә Јер һәрәкәтинин сарсынмасы нәтиҹәсиндә еклиптика мүстәвисинин фәзада ориjентасијасы јаваш дәјишир. Буна көрә еклиптиканын екватора мејли илдә 0,5″ дәјишир. Јаз бәрабәрлији нөгтәсинин екватор бојунҹа г.-дән ш.-г.-ә аналожи јердәјишмәси планет П.-сы адланыр. Һәмин нөгтәнин Ај-Күнәш вә планет П.-ларынын јекун һәрәкәти үмуми П. адланыр. Үмуми П. нәзәријјәсини 18 әсрдә Ж. Д.'Аламбе П. Лаплас вә Л. Ејлер инкишаф етдирмишләр. П. кәмијјәтләринин дәгиг гијмәтләри 19 әсрин әввәлләриндә тапылмышдыр. Там П.-нын гијмәти улдузларын мәхсуси һәрәкәтләринин статистик анализи әсасында дәгигләшдирилир. Бу заман Галактиканын фырланмасы вә Күнәшин һәрәкәти нәтиҹәсиндә улдузларын јердәјишмәси нәзәрә алыныр. Ән дәгиг үсул галактикаларын (чох узаг олдуглары үчүн онлары тәрпәнмәз һесаб етмәк олар) координатларынын дәјишмәсинин өлчүлмәсинә әсасланыр. Һәмин өлчмәләр совет астрономларынын тәшәббүсү илә апарылыр вә «зәиф улдузларын фундаментал каталогу»нун тәртиби үчүн бејнәлхалг програмын әсасыны тәшкил едир.

Әд.: Бакулин П. И., Кононович Э. В., Мороз В. И., Курс общей астрономии, 4 изд., М., 1977; Блажко С. Н., Курс практической астрономии, 4 изд., М., 1979.

ПРЕСИЗИОН ДӘЗКАҺ (фр. précision—дәгиглик) — деталларын јүксәк дәгигликлә (пресизион) е'малы үчүн *металкәсмә дәзкаһы*. Торна, бурғу-ичјонуш, пардаглама, диш е'малы вә фрез дәзкаһлары групларында П. д.-лар вардыр. П.д.-лар дәгиглији артырылмыш (дәгиглик синфи П. олан), јүксәк дәгиглијә малик (дәгиглик синфи В), хүсусилә јүксәк дәгиг (дәгиглик синфи А) вә хүсуси дәгиг (дәгиглик синфи С) дәзкаһлара ајрылыр. П.д.-да е'мал дүзкүн һәндәси формалы, һәндәси охлары фәзада јериндә дәгиг дуран, сәтһинин кәлә-көтүрлүјү аз олан (11-ҹи тәмизлик синфинә гәдәр) деталлар алмаға имкан верир. Бу дәзкаһларда 2-ҹи, хүсуси һалларда исә 1-ҹи дәгиглик синфи әлдә етмәк мүмкүндүр. П.д.-ларда јүксәк е'мал дәгиглијини (бир неҹә *мкм* һәддиндә) тә'мин едән шәртләр бунлардыр: онларда јүксәк дәгиглијә малик детал вә говшаглардан, пресизион јатаглардан вә с.-дән истифадә олунмасы, истилик деформасијалары вә вибрасијанын азалдылмасы, јүксәк дәгиглијә малик нәзарәт ҹи-

һазларынын тәтбиги, дәзкаһы идарәетмәнин автоматлашдырылмасы вә с. Хүсусилә јүксәк дәгиг деталлар е'мал етмәк үчүн П.д. темп-ру сабит сахланылан отагларда гурашдырылыр. Вибрасијанын гаршысыны алмаг үчүн П.д.-ын фырланан һиссәләри һәртәрәфли динамики таразлашдырылыр. Електрик мүһәррики вә насослар дәзкаһын чатысындан кәнарда јерләшдирилир, јахуд чатыда хүсуси еластик алтлыглар үзәриндә гурашдырылыр. П.д.-ларын бүнөврәси вибрасијадан изолјасија едилир.

ПРЕСИЗИО́Н ӘРИНТИЛӘР—хүсуси физики хассәли вә ја мүхтәлиф хассәләри надир шәкилдә өзүндә бирләшдирән әринтиләр; дәгиг кимјәви тәркиби олуб, һазырланмасы вә е'малы бүтүн истеһсал мәрһәләләриндә јүксәк дәгиглик тәләб едир. Сәнаје мигјасында 20 әсрин 20-чи илләриндә тәтбиг олунмушдур. П.ә.-ин әксәријјәти Fe, Ni, Co, Cu, Nb әсасында јарадылмышдыр. П.ә.-ә темп-р, магнит вә електрик саһәси вә с. дәјишдикдә физики параметрләри чох аз дәјишән әринтиләр (мәс., *инвар*, елинвар, *манганин*, константан) вә әксинә, харичи шәраит дәјишдикдә физики параметрләри чох дәјишән әринтиләр (мәс., *пермаллој*, алүмел, хромел) мисал ола биләр. Ифраткечиричилик хассәли, физики параметрләри мүәјјән гијмәтли әринтиләр (мәс., ковар, платинит), о чүмләдән лазыми хассәләрини агрессив мүһитдә, вибрасија, електрик бошалмасы, дәрин вакуум вә с. шәраитдә сахлајан әринтиләр дә П.ә.-ә аид едилир. П.ә. дәгиг чиһаз вә саат деталлары, уз. өлчүсү еталону, камертон, веричи, резистор вә с. һазырланмасында ишләдилир.

Әд.: Прецизионные сплавы. Справочник, М., 1974.

ПРЕСИЗИОНЛУГ (фр. précision—дәгиглик), техникада—мөвчуд техника сәвијјәсиндә әлдә едилән ән јүксәк е'мал дәгиглији дәрәчәси. «Пресизион» термини хүсуси дәгиг чиһазлара, машынлара, дәгиг тәркибли әринтиләрә, јүксәк дәгиглијә малик хүсуси төкмә методлары илә һазырланан, сонрадан механики е'малдан кечирилмәјән төкмәләрә вә с.-јә аид едилир.

ПРЕСИПИТА́Т — дикалсиум-фосфатын диһидраты, $CaHPO_4 \cdot 2H_2O$, фосфорлу минерал күбрә. Ағ вә ја ачыг-боз порошокдур. Јапыхмыр, јахшы сәпәләнир. Тәркибиндә 27—35% P_2O_5 олур. П. ашағыдакы реаксија илә алыныр:

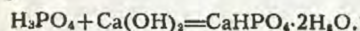

$$H_3PO_4 + Ca(OH)_2 = CaHPO_4 \cdot 2H_2O.$$

П. әксәр торпагларда бүтүн к.т. биткиләринә әсас күбрә кими верилир. Турш торпагларда даһа еффектли олур. Јем П.-ы һејванларын минерал јемләндирилмәсиндә истифадә едилир.

ПРЕСЛА́В (1878 илә дәк Әски Истамбул) — Болгарыстанда, Шумен маһалында шәһәр. Шәраб з-ду, сәнаје комбинаты, орта политехники мәктәб, к.т. техникуму вар.

П.-дан 3 *км* ч.-да, Плискадан сонра Биринчи Болгар чарлығынын пајтахты (893—971) олмуш ејниадлы гәдим шәһәрин харабалыглары јерләшир (саһ. 3,5 *км*²). Даш диварла әһатәләнмишдир. Һөкмдар игамәткаһы, монументал сарај харабалыглары, јашајыш евләри, е'малатхана, килсә вә с. тәдгиг едилмишдир.

Әд.: Иванова-Мавродинова В., Преслав. Водач за старините и музея, 2 изд., Варна, 1966.

ПРЕСЛӘМӘ — мүхтәлиф материалларын тәзјиглә е'мал просеси. П. сәнајенин вә к.т.-нын мүхтәлиф саһәләриндә материаллары сыхлашдырмаг, формасыны дәјишдирмәк, маје вә бәрк фазалары ајырмаг, материалын механики хассәләрини дәјишдирмәк вә с. мәгсәдләрлә тәтбиг едилир. П. адәтән јүксәк тәзјигли пресләрлә һәјата кечирилир. П.-нин ашағыдакы нөвләри вар: изостатик П. (гапалы һәчмдә тозвары материаллары јүксәк тәзјигли маје илә П.), газостатик П. (јүксәк темп-рда тозвары материаллары јүксәк тәзјиг алтында газла П.), һидростатик П. (метал материалларын формасыны дәјишдирмәк мәгсәди илә јүксәк тәзјиг алтында маје илә П.), импулслу П. (маједә партлајышла, јүксәк кәркинликли електрик бошалмасы илә П.). Бах һәмчинин *Металларын пресләнмәси, Брикетләмә.*

ПРЕ́СПА (Prespa)—Балкан ј-а-нын г.-индә, Југославија, Албанија, Јунаныстанда көл. Дағарасы тектоник чөкәкликдә, 853 *м* һүнд.-дә јерләшир. Саһ. 285 *км*², дәринлији 54 *м*-ә гәдәрдир. Охрид көлүнә ахары вар. Балыг овланыр.

ПРЕ́СТЕС (Prestes) Луис Карлос (д. 3.1.1898, Порту-Алегри) — Бразилија вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими. 1934 илдән Бразилија Коммуист Партијасынын (БКП) үзвү. Али һәрби тәһсил алмышдыр. 1918—25 илләрдә ордуда хидмәт едәрәк әскәр вә забитләр арасында ингилаби иш апармыш, 1924—27 илләрдә диктатураја гаршы силаһлы мүбаризәјә рәһбәрлик етмишдир. 1927 илдән дәфәләрлә мүһачирәтдә (о чүмләдән ССРИ-дә) олмушдур. Коминтернин Ичраијјә Комитәсинин үзвү иди (1935 илдән). 1936 илдә Бразилија халгынын Ж. Варгас диктатурасына гаршы үсјанынын тәшкилатчысы олмушдур. Үсјан јатырылдыгдан сонра тутулмуш вә 1945 илдәк һәбсдә олмушдур. 1945—80 илләрдә БКП МК Баш катиби иди. Октјабр ингилабы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ПРЕ́СТО (итал. presto—чәлд, сүр'әтлә), мусигидә—*аллегроја* нисбәтән сүр'әтли темп.

ПРЕ́СТОН (Preston)—Б. Британијада шәһәр. Ланкашир графлығындадыр. Дәниз порту. Ири д.ј. говшағы. Әһ. 128 мин (1977). Ланкашир сәнаје р-нунун мүһүм тохучулуг мәркәзләриндән бири. Тәјјарә вә локомотивгајырма, електротехника, дәри-ајаггабы, кимја, әчзачылыг сәнајеси вар.

ПРЕСШПА́Н (алм. Preßspan) — бәрк пресләнмиш парлаг картон. П.-дан чилд, гуту вә с. дүзәлдилир.

ПРЕ́ТОР (лат. praetor, praeitor—ирәлидә кедән, башчылыг едән)—Гәдим Ромада вә Латсијанын мүстәгил шәһәрләриндә дөвләт вәзифәси, һәмчинин вәзифәли шәхс. Әввәлчә али магистратлар, империја дөврүндә исә шәһәрләрдә али вәзифәли шәхсләр П. адланырды. Е.ә. 367 (вә ја 366) илдән консулун көмәкчиси иди.

ПРЕ́ТОР ҺҮГУГУ (Ius praetorium)—гәдим Ромада вәзифәли шәхсләрин—*преторларын* мүлки мүһакимә ичраатлы просесиндә һазырладығы нормалар. Һәр бир претор вәзифә тутдугда јени иддиалар вә дикәр процессуал васитәләр тәтбиг едилмәсини нәзәрдә тутан едикт (dico—дәјиширәм) верирди. Едикт 1 ил мүддәтинә верилирди. Лакин һәр бир јени претор әввәлки едиктләрин көстәришләрини өз едиктиндә тәкрар едә вә јени гајдаларла тамамлаја биләрди. Беләликлә П.һ. јаранырды. Республика дөврүнүн сонунда П.һ. әслиндә мүстәгил һүгуг системинә чеврилди. Онун әсасында мүлкијјәтин јени (бонитар мүлкијјәт), «претор вәрәсәлијинин» хүсуси формасы вә с. јаранды. Император һакимијјәтинин мөһкәмләнмәси илә преторун һүгугјаратма фәалијјәти дајандырылды. Ерамызын 2 әсриндә император Адрианын көстәриши илә һүгугшүнас Јулиан П.һ.-ну «даими едикт» (edictum perpetuum) ады илә мәчәлләләшдирмишди.

ПРЕТОРИАНЛАР (лат. praetoriani)—Гәдим Ромада әввәлчә сәркәрдәләрин шәхси мүһафизә дәстәсинин, сонралар император гвардијасынын әскәрләри. 2 әсрин сонундан Романын сијаси һәјатында мүһүм рол ојнамышлар (дөвләт чеврилишиндә иштирак едирдиләр). П. гвардијасыны 4 әсрдә император Константин ләғв етмишдир. Мәчази мә'нада кобуд гүввә тәтбиг етмәклә һакимијјәтин дајағы олан муздлу гошунлар.

ПРЕТО́РИЈА (Pretoria)—ЧАР-ын пајтахты; Трансваал әјаләтинин инз.м. 1738 *м* јүксәкликдә, Апис чајы саһилиндәдир. Мүһүм нәгл. говшағы. 43 *км*-лијиндә бејнәлхалг аеропорт (Сметса) вар. Орта темп-р ијунда (ән сојуг ај) тәгр. 10°С, јанварда (ән исти ај) 21,4°С-дир. Иллик јағынты 741 *мм*. Әһ. 714 мин (1981). Металлуркија комбинаты, машынгајырма вә метал е'малы, кимја, јејинти түтүн, семент, шүшә, полиграфија сәнајеси мүәссисәләри, бөјүк д.ј. е'малатханалары вар. Әтрафында алмаз вә дәмир филизи чыхарылыр.

ПРЕФЕ́КТ (лат. praefectus — рәис; praeficio—башчы тә'јин едирәм)—1) Гәдим Ромада *префектураја* нәзарәт едән вәзифәли шәхс; *Августун* (е.ә. 1 әсрин сону) дөврүндән Мисири, сонралар бүтүн әјаләтләри идарә едир, һабелә мәһкәмә вә әлаһиддә идарә ишләрини јеринә јетирирди. 2) Франсада мәркәзи һөкумәтин нүмајәндәси кими департаментә башчылыг едән шәхс; президент тә'јин едир. Кениш һүгуглары вар.

ПРЕФЕКТУ́РА (лат. praefectura—дәфтәрхана) — 1) Гәдим Рома империјасында (4 әсрин әввәли) инзибати бөлкү ваһиди. Бүтүн империја 4 П.-ја бөлүнмүшдү. 2) Бир сыра буржуа дөвләтиндә (мәс. Франсада) инзибати әрази ваһидинин идарәетмә органы. 3) Јапонијада губернаторун башчылыг етдији әсас инзибати-әрази ваһиди.

ПРЕФЕРЕНСИА́Л КӨМРҮКЛӘР — бах *Преференсија.*

ПРЕФЕРЕ́НСИЈА (сон лат. praeferentia—үстүнлүк, лат. praefero—үстүн тутурам)—мүәјјән дөвләтин башга бир өлкәнин бүтүн, јахуд бә'зи мәһсуллары үчүн мүәјјән етдији хүсуси күзәштли (јахуд үстүнлүк тәшкил едән) идхалат көмрүјү (дикәр өлкәләрин мәһсулларына аид едилмир; бах *Көмрүк рүсумлары*). Империалист дөвләтләри башлыча олараг асылы вә инкишаф едән өлкәләрдән учуз хаммал вә әрзаг алмаг үчүн П.-дан истифадә едирләр. Сосиалист өлкәләри П.-дан илк

нөвбәдә Асија, Африка вә Латын Америкасынын инкишаф едән өлкәләри илә тичарәтдә истифадә едир вә бунунла да онлара тәмәннасыз көмәк көстәрирләр. ССРИ тичарәт әлагәләрини кенишләндирмәк мәгсәдилә һәмин өлкәләрдән идхал олунан маллара гојулан көмрүк рүсумларыны ләғв етмишдир (1965).

ПРЕФОРМИЗМ—организмләрин чинсијјәт һүчејрәләриндә рүшејмин инкишафыны вә ондан әмәлә кәлән организмин әламәтләрини габагчадан мүәјјән едән мадди структурларын олмасы һаггында тә'лим. 19 әсрин 2-чи јарысында мајаланма вә һүчејрә бөлүнмәси (*митозун*) просесләринин, һәмчинин инкишаф механикасынын өјрәнилмәси П.-ин маһијјәтинин ајдынлашдырылмасына имкан верди вә организм һиссәләринин тамамилә јенидән төрәнмәси барәдәки тә'лимин әсассыз, гејри-гәнаәтбәхш олдуғуну ајдын сүбут етди.

ПРЕШОВ (Prešov)—Чехословакијада, Шәрги Словакија вил.-ндә шәһәр. Әһ. 72 мин (1981). Д.ј. говшағы. Машынгајырма, тохучулуг, тикиш, јејинти, ағач е'малы сәнајеси; Словакија вә Украјна дилләриндә театрлар, педагожи ин-т вар.

ПРЖЕВАЛСК (1889 иләдәк вә 1921—39 илләрдә К а р а к о л)—Гырғ.ССР-дә шәһәр. Иссыккул вил.-нин мәркәзи. Автомобил јоллары говшағы. Әһ. 56 мин (1983). Јејинти вә јүнкүл сәнајеси вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур. Педагожи ин-т, тибб вә педагожи мәктәбләр, өлкәшүнаслыг музеји, јахынлығында Н. М. *Пржевалскинин* гәбри вә музеји вар. 1869 илдә салынмышдыр.

ПРЖЕВАЛСКИ Николај Михајлович (12.4.1839, Смоленск губ.-нын Кимборово к., индики Смоленск вил.-нин Починок р-ну — 1. 11.1888, Каракол, индики Гырғ.ССР-ин Пржевалск ш.)—рус чоғрафијашүнасы, Мәркәзи Асија тәдгигатчысы, кен.-м. (1886), Петербург ЕА-нын фәхри үзвү (1878). 1867—69 илләрдә Уссури өлкәсинә, 1870—85 илләрдә исә 4 дәфә Мәркәзи Асијаја сәјаһәт етмишдир. П. тәдгиг етдији әразиләрин физики-чоғрафи сәчијјәсини вермишдир. Мәркәзи Асијанын әсас силсиләләринин (Рус, Москва, Пржевалски, Алтынтаг вә с.) истигамәтини мүәјјән етмиш, *Лобнор* көлүнүн тәсвирини вермиш, етнографијаја даир гијмәтли мә'луматлар топламышдыр. П. тәдгигатларынын нәтичәсини «1867—69 илләрдә Уссури өлкәсинә сәјаһәт», «Монголустан вә тангутлар өлкәси», «Шәрги дағлыг Асијаја үчиллик сәјаһәт», «Кулчадан Тјаншанын архасына вә Лобнора гәдәр» вә б. әсәрләриндә шәрһ етмишдир. П. Рус Чоғрафија Чәмијјәтинин үзвү. Русијада, һәмчинин харичдә дикәр елми чәмијјәтләрин фәхри үзвү сечилмишдир. 1946 илдә ССРИ Чоғрафија Чәмијјәти П. адына гызыл медал тә'сис етмишдир. Гырғ. ССР-дә шәһәр, Куннунда силсилә, Алтајда бузлаг, Итуруп а.-нда (Курил а-ры) бурун, бир сыра һејван вә битки нөвләри П.-нин шәрәфинә адландырылмышдыр. Иссыккулун јахынлығында (гәбри үстүндә) вә Ленинградда П.-јә абидә гојулмушдур.

Әд.: Гавриленко В. М., Русский путешественник Н. М. Пржевальский, М., 1974.

ПРЖЕВАЛСКИ АТЫ (Equus przewalskii)—атлар чинсиндән тәкдырнаглы һејван. Мәркәзи Асијада илк дәфә Н. М. Пржевалски (1879) тәсвир етмишдир. Кәкилсиз, јалынын дик вә гыса, гујруғунун вә һәмчинин башынын бөјүк олмасы илә ев атларындан фәргләнир. Еркәкләринин бәдәнинин уз. 2,3 *м*-дәк, сујсунунун һүнд. 1,3 *м*-дәк олур; дишиләри бир гәдәр кичикдир. Чунгарија сәһраларында јашајырды. Авропанын, Американын бир сыра зоопаркларында вә ССРИ-дә (Асканија-Нова-да) олан атлар әсл атларын јеканә вәһши нөвүдүр. 5—20 фәрддән ибарәт сүрүләрлә јашајырды. Ев атлары илә чүтләшдирилдикдә мәһсуллар нәсил верир.

ПРИАМ (Priamos)—гәдим јунан епосунда Тројанын сонунчу һөкмдары. *Һекубанын* әри. Әсатирә көрә П.-ын Троја мүһарибәси заманы һәлак олмуш 50 гызы вә 12 оғлу вар имиш (Парис, Һектор, Кассандра вә б.). П. өзү дә Троја *ахајлар* тәрәфиндән алынаркән өлдүрүлмүшдүр.

ПРИАПУЛИДЛӘР (Priapulida)—тәснифатда јери мә'лум олмајан реликт дәниз гурдлары. Уз. бир нечә *мм*-дән 20 *см*-дәк дәјишир. 6 чинсә мәнсуб 8 нөвү вар. ССРИ дәнизләриндә 2 чинси мә'лумдур. Сон бәдән бошлуғу П.-и али гурдлара јахынлашдырыр, буғумлара бөлүнмә илә али гурдлардан фәргләндирир.

ПРИБАЈКАЛЈЕ—Бајкал көлүнү г.-дән вә ш.-дән әһатә едән дағлыг саһә. РСФСР-ин Иркутск вил. вә Бур.МССР әразиләрини тутур. Приморје, Бајкал, Һамар-Дабан, Улан-Бургасы, Баргузин вә с. силсиләләрдән ибарәтдир. Сејсмик р-ндур. Метаморфик вә интрузив сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Гызыл, манган филизләри, мика, көмүр јатаглары вар. Иглими континенталдыр. Әсасән, тајга мешәләри јајылмышдыр.

ПРИБАЛТИКА — әдәбијјатларда ишләдилән термин: а) ССРИ-ин Балтик дәнизјаны әразиләри; б) јалныз Лат. ССР, Лит.ССР вә Ест.ССР-ин әразиләри; в) Балтик дәнизи саһилләриндә јерләшән бүтүн өлкәләрин әразиләри.

ПРИБЫЛОВ АДАЛАРЫ—Беринг дәнизиндә адалар групу. АБШ-ын Алјаска штатынын тәркибиндәдир. Саһ. тәгр. 200 *км*², һүнд. 300 *м*-ә гәдәрдир. Гајалыгдыр; чәмән-тундра биткиләри илә өртүлүдүр. Хәзлик һејванлар овланыр. П.а.-ны 1788 илдә Г. Л. Прибылов кәшф етмишдир.

ПРИВОЛЖСК—РСФСР Иваново вил.-ндә шәһәр. Шача чају саһилиндәдир. Кәтан комбинаты, зәркәрлик вә асфалт з-длары; ахшам тохучулуг техникуму вар.

ПРИВОЛЈЕ — УССР *Ворошиловград* вил.-ндә шәһәр. Северски Донетск чајынын (Дон чајынын голу) саһилиндәдир. Даш көмүр чыхарылыр.

ПРИВОЛНОЈЕ — Азәрб.ССР Чәлилабад р-нунда кәнд. П. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 21 *км* ч.-да, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 3580 (1983); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәбләр, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси вар. Археоложи абидәләрдән Дәмир дөврүнә аид курганлар дөвләт тәрәфиндән мүһафизә олунур.

ПРИДНЕПРОВСК — 1977 иләдәк УССР Днепропетровск вил.-ндә шәһәр. Һазырда Днепропетровск ш.-нин тәркибиндәдир.

«ПРИЗЫВ»—күндәлик легал болшевик гәзети. 1906 ил ијунун 12-дән 17-дәк (чәми 6 нөмрә) Бакыда чыхмыш, «Иршад» гәзети мәтбәәсиндә чап олунмушдур (нүсхәләри әлдә едилмәјиб). Гәзетдә әскәрләр арасында ингилаби тәблиғат вә Бакы фәһләләринин һәјатындан бәһс едән мәгаләләр дәрч едилмишдир. Редактору В. А. Радус-Зенкович иди. М. Әзизбәјов, С. М. Әфәндијев, П. Чапаридзе, В. Нокин вә б. гәзетин нәширинин һазырланмасында фәал иштирак етмишләр. «П.» 1906 ил ијунун 18-дә «сон дәрәчә зәрәрли истигамәтинә» көрә һөкумәт тәрәфиндән бағланмышдыр.

ПРИЗМА (јун. prisma — мишарланмыш)—ики үзү (о т у р а ч а г л а р ы) ихтијари чохбучаглы, галанлары (ј а н ү з л ә р и) исә паралелограм олан чохүзлү. Отурачаглары паралел мүстәвиләр үзәриндәдир вә конгрујентдир. Јан үзләри отурачаг мүстәвисинә перпендикулјар (маил) олан П. дүз (маил)

П., отурачағы дүзкүн чохбучаглы олан дүз П. дүзкүн П. адланыр. П.-нын һәчми отурачағынын саһәси илә һүндүрлүјү (отурачаглар арасындакы мәсафә) һасилинә бәрабәрдир (бах *Чохүзлү*).

ПРИЗМАЛЫ АСТРОЛЈАБИЈА — улдуз *әлмукәнтәратын* мүхтәлиф азимутлардан кечәркән мөвгејин енлијинин тә'јини вә *саатын дүзәлиши* үчүн астрономик аләт. Улдуз вә планетләрин екваториал координатларынын тә'јини үчүн дә ишләдилир. 20 әсрин әввәлләриндә ихтира едилмишдир. Франсыз астроному А. Данжонун тәклиф етдији (1951—53) П.а. даһа кениш јајылмышдыр. *Вахт хидмәтиндә* тәтбиг олунур.

ПРИЗМАТОИД (*призма* + éidos—көрүнүш)—ики үзү (отурачаглары) паралел мүстәвиләр, галанлары исә үчбучаг вә ја трапесија олан чохүзлү. Үст (алт) отурачағынын тәрәфләри трапесијаларын (үчбучагларын вә трапесијаларын) тәрәфләриндән ибарәтдир. Һәчми $h(s+s_1+4s_2)/6$ дүстуру илә һе-

сабланыр (бурада h — П.-ин отурачаглар арасындакы мэсафэ, s вэ s_1 отурачаглар, s_2 исэ бунлар арасындакы орта кэсијин саһэсидир.

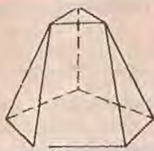

ПРИЈЕ́НА (Priene)—Кичик Асијада, Микале бурнунда гэдим јунан шэһэри. Е.э. 11 эсрин орталарында салынмышдыр. Иони (Ионија) ш. иттифагына дахил иди. Е.э. 4—1 эсрлэрдэ мүһүм тичарэт вэ сэнэткарлыг мэркэзи олмушдур. Археложи газынтылар (19 эсрин ахырлары) заманы шэһэрин хејли һиссэси, истеһкамлары, күчэлэр, мэһэллэлэр, е.э. 3—2 эсрлэрдэ тикилмиш бина харабалыглары, мэ'бэд, театр, су кэмэри, стадион, базар, јашајыш евлэри вэ с. ашкар едилмишдир.

ПРИКАЗЛАР—16—18 эсрлэрдэ Русијада мэркэзи идарэчилик органлары. Билаваситэ чара вэ Бојар думасына табе идилэр. 17 эсрин орталарында тэхм. 80 приказ вар иди. Мүрэккэб вэ бүрократик идарэ апараты олан П.-ын сэлаһијјэтн чох кениш иди, лакин дэгиг мүэјјэнлэшдирилмэмишди. П.-ын бир групу өлкэ мигјасында мүэјјэн мэсэлэлэрэ, бэ'зилэри исэ конкрет эразидэ бүтүн мэсэлэлэрэ бахырды. Мүтлэг монархијанын тэшэккүл тапмасы илэ П. лэғв едилди (бэ'зилэри 1763 илэдэк галмышды). Онларын эвэзинэ 1719 илдэ *коллекијалар* јарадылды.

ПРИЛУ́КИ—УССР Чернигов вил.-ндэ шэһэр. Прилуки р-нунун мэркэзи. Д.ј. говшағы. Әһ. 69 мин (1983). Иншаат машынлары, чугунтөкмэ, метал е'малы, ефир јағы, «Пластмас» з-длары, тикиш, эјиричи, ајаггабы, дэри-галантереја ф-клэри, мебел комбинаты, јејинти сэнајеси; техникумлар, тибб вэ педагожи мэктэблэр, тарих-өлкэшүнаслыг, О. *Кошевојун* хатирэ музејлэри вэ с. вар. Нефт чыхарылыр. 1092 илдэн мэ'лумдур.

ПРИ́МА (лат. prima—биринчи), м у с и г и д э — 1)диатоник гамманын биринчи пиллэси, мэгамын эсас тону, аккордун эсас вэзијјэтдэ ашағы сэси. 2) *Интервал*; ики ејниадлы сэсдэн ибарэтдир. Халис П. (0 тон), артырылмыш П. (1/2 тон) вэ икигат артырылмыш П. (1 тон) олур. 3) Оркестр, јахуд ансамблын һэмчинс алэтлэр групунда (мэс., 1-чи скрипка вэ с.) биринчи партијаја, 2 фп., јахуд 1 фп.-да 4 эллэ чалмаг үчүн нэзэрдэ тутулмуш эсэрин биринчи партијасына да П. дејилир.

ПРИМАКО́В Јевкени Максимович (д. 20.10.1929, Кијев)—совет игтисадчысы—бејнэлхалг ичмалчы вэ тарихчи. Игтисад е.д. (1969), проф. (1972). ССРИ ЕА-нын акад. (1979; м. үзвү 1974). 1959 илдэн Сов.ИКП үзвү. ССРИ Дөвлэт мүкафаты лауреаты (1980), Насир мүкафаты лауреаты (1975). Үмумиттифаг Шэргшүнаслар чэмијјэтинин сэдри. Москва Шэргшүнаслыг Ин-туну (1953), МДУ-нун аспирантурасыны (1956) битирмишдир. ССРИ Дөвлэт Радио вэ Телевизија Верилишлэри Комитэсиндэ ишлэмиш (1956—62), «Правда» гэзетинин редактор мүавини (Асија вэ Африка өлкэлэри үзрэ) вэ ичмалчысы (1962—70), ССРИ ЕА Дүнја Игтисадијјаты вэ Бејнэлхалг Мүнасибэтлэр Ин-тунун директор мүавини (1970—77) олмушдур. 1977 илдэн ССРИ ЕА Шэргшүнаслыг Ин-тунун директорудур. Әсэрлэриндэ инкишаф етмэкдэ олан өлкэлэрин игтисади, сијаси вэ сосиал просеслэрини, һэмин өлкэлэрлэ империалист дөвлэтлэри арасында јени тэзаһүр вэ тэмајүллэри тэдгиг етмиш, бејнэлхалг мүнагишэ вэ бөһранларын бэ'зи нэзэри вэ тэчрүби проблемлэринин тэһлилини вермишдир. Бир чох коллектив эсэрлэрин [«Международные конфликты» (1972), «Енергетически кризис в капиталистическом мире» (1975) вэ с.] мүэллиф вэ мэс'ул редакторларындандыр. Азэрб.-да шэргшүнас кадрларын һазырланмасында хидмэти вар.

Ә с э р л э р и: Страны Аравии и колониализм, М., 1956; Египет: время президента Насера, М., 1974, (совм. с И. П. Беляевым); Восток после краха колониальной системы, М., 1982.

ПРИМАТЛАР (Primates)—мэмэлилэр дэстэси. Алимлэрин чоху П.-ы, эсасэн 2 јарымдэстэјэ бөлүр: јарыммејмунлар вэ мејмунлар. Бэдэнлэринин өлчүсү 13—15 *см*-дэн 175 *см*-дэк вэ даһа чох, чэкилэри 60—100 *г*-дан 180 *кг*-дэк олур. П.-ын эксэријјэти гујруглудур. Түк өртүјү јахшы инкишаф етмишдир; чох вахт сых олур. Көзлэри гэһвэји вэ сарыдыр. Әтрафлары бешбармаглы олуб, јахшы инкишаф етмишдир; көрпүчүк сүмүјү вар. Бэ'зи П.-да баш бармаг редуксијаја уғрамышдыр. Әтрафлары, адэтэн онурға сүтунундан узундур. Көрмэ вэ ешитмэ органлары јахшы инкишаф етмишдир; дујғу органы редуксијаја уғрамыш, јалныз 3—4 бурун балыггулағы вар. Јарыммејмунларын бејниндэ шырымларын вэ гырышларын сајы аздыр, дујғу пајчыглары инкишаф етмишдир, јарымкүрэлэр бејинчијин үзэрини тамамилэ өртмүр. Диш системи һетеродонт вэ дифиодонтдур; дүстуру белэдир:

$$i\ \frac{2}{2}\ c\ \frac{1}{1}\ p\ \frac{2(3)}{2(3)}\ m\ \frac{3(2)}{3(2)}.$$

Мүасир П.-ын тэгр. 200 нөвү вар. Африканын (Мадагаскардан башга), Асијанын, Малајја архипелагынын бир чох а-рында, Мэркэзи вэ Чэнуби Американын тропик вэ субтропик мешэлэриндэ јајылмышдыр.

М э н ш э ј и. П.-ын эчдады, еһтимал ки, мүасир тупајјалара охшајан примитив һэшэратјејэн мэмэлилэр олмушдур. Бу башланғыч групун эн гэдим нүмајэндэси залјамбдалестесдир. Ән гэдим Табашир дөврүндэ Асијадан Америкаја, Авропаја вэ Африкаја јајылмаға башламышдыр. Газынты инсанабэнзэр мејмунлар јалныз Олигосендэ мејдана кэлмишдир. Јерли эһали П.-ын этини јејир, дэрисиндэн кејим үчүн истифадэ едирлэр. П.-ы онларын үзэриндэ тибби биоложи експериментлэр апаран зоопарклар вэ елми идарэлэр үчүн тутурлар. П.-ын бир чохунун ады «Гырмызы китаб»а салынмышдыр.

Әд.: Ф о и д м а н П., Приматы. Современные полуобезьяны, обезьяны и человек, М., 1979.

ПРИМАТОЛО́КИЈА — онурғалылар зоолокијасынын приматлары, онларын анатомијасыны, ембриолокијасыны, физиолокијасыны, мэншэјини, систематикасыны, јајылмасыны вэ һэјат тэрзини өјрэнэн бөлмэси.

ПРИМИТИВИ́ЗМ (лат. primitivus — ибтидаи) 19 э с р и н с о н у — 2 0 э с р т э с в и р и с э н э т и н д э — тэсвир васитэлэринин гэсдэн садэлэшдирилмэси вэ рэссамларын примитив инчэсэнэт формаларына (ибтидаи вэ орта эср инчэсэнэти, халг сэнэти, гэдим сивилизасија, ушаг јарадычылығы) мүрачиэт етмэси. П.-ин јарадычылыг принсипи кими јајылмасы бир сыра рэссамларын мүасир буржуа мэдэнијјэтини гэбул етмэмэси вэ керчэкликдэн һэјатын эн гэдим, «тутгунлашмамыш» дөврлэринэ гачмаг чэһди илэ элагэдар олмушдур. П. нүмајэндэлэри эввэллэр «кобуд», «барбар» инчэсэнэт һесаб едилэн бэдии мэдэнијјэтин естетик мэнимсэнилмэсинэ чэһд едирдилэр. «П.» термини чох вахт «садэлөвһ инчэсэнэт» (професионал тэһсили олмајан рэссамларын јарадычылығы) һаггында данышыларкэн тэтбиг олунур. 19—20 эср П. рэссамларынын (Франсада А. Руссо, Күрчүстанда Н. *Пиросманашвили*, Алманијада Ф. Мухе, Италијада Р. Вива вэ б.) јарадычылығы үчүн натуранын шэрһиндэ өзүнэ мэхсус садэлик, үмумилэшдирилмиш формаларын эн кичик тэфэррүатларла, бэ'зэн комик шэкилдэ ујғунлашдырылмасы сэчијјэвидир.

ПРИМО́РЈЕ—ССРИ-дэ эрази. Јапон дэнизи саһилини, Сихоте-Алин д-рынын ч. јарысыны вэ Ханкабоју овалығын чох һиссэсини тутур. Инзибати чэһэтдэн тэркибинэ Приморје өлкэси вэ Хабаровск өлкэсинин ч. һиссэси дахилдир.

ПРИМО́РЈЕ ӨЛКЭСИ—РСФСР тэркибинэ дахилдир. 1938 ил октјабрын 20-дэ тэшкил олунмушдур. Г.-дэ вэ ч.-г.-дэ Чин вэ КХДР илэ һэмсэрһэддир. Саһ. 165,9 мин *км*². Әһ. 2079 мин (1983). Мэркэзи Владивосток ш.-дир. 24 р-ну, 9 шэһэри, 47 штг вар (1982).

Тэбиэт. П.ө. Совет Узаг Шэргинин ч. һиссэсиндэдир. Ш.-дэ вэ ч.-да Јапон дэнизи илэ эһатэлэнир. Әразинин чох һиссэси Сихоте-Алин дағ системинэ дахилдир. Макс. һүнд. 1855 *м*-дир (Облачнаја д.). Чинлэ сэрһэд бојунча Уссури вэ Ханкајаны овалыглар узаныр. Фајдалы газынтылары: көмүр, полиметал филизлэр вэ с. Иглими муссон характерлидир. Орта темп-р јанварда —12-дэн —27°С-јэдэк, ијулда 14—21°С-дир. Иллик јағынты 600—900 *мм*; эн чоху јајда (хүсусилэ тајфунларын кечдији дөврдэ) дүшүр. Чајларын чоху Амур, бир гисми Јапон дэнизи вэ Ханка көлү (Чинлэ сэрһэддир) һөвзэсинэ аиддир. Ханкајаны овалыгда батаглыглар вар. Әсасэн, гонур вэ боз-мешэ торпаглары јајылмышдыр. Әразинин 3/4-ү мешэликдир (шм.-да ијнэјарпаглы, ч.-да чохмэртэбэли Манчурија типли). Һејванлары: халлы марал, чүјүр, кабарга, сығын, Уссурија пэлэнки, вашаг, бэбир вэ с. Горуглар (Сихоте-Алин, Кедроваја Пад вэ с.) вар.

Әһали. Әсасэн, руслар, һэмчинин украјналылар, белоруслар, татарлар, нанајлар, удегелэр вэ б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дэ 12,5 нэфэрдир (1983). Шэһэр эһ. 78%-дир (1983). Ән ири шэһэрлэри: Владивосток, Уссуријск, Находка, Артјом, Спасск-Дални, Арсенјев.

Тэсэррүфат. Игтисадијјаты сэнаје характерлидир. Тэсэррүфаты, эсасэн, балыг, элван металлуркија, мешэ вэ ағач е'малы сэнајеси, хэз тэдарүкү,

соја, чәлтик бечәрилмәси вә с. сапәсиндә ихтисаслашмышдыр. Јаначаг балансында көмүр әсас јер тутур. ИЕС вә ДРЕС-ләр вар. Үмуми сәнаје мәһсулунун 1/3-ини балыг сәнајеси верир. Балыг Узаг Шәргин дәнизләриндә, һәмчинин Сакит вә Һинд океанларында овланыр. П.ө.-ндә балина овлајан (әсасән, Антарктидада) донанманын базасы вар. Әлван металлуркија (галај, синк-гурғушун вә с.) мүәссисәләриндән филизсафлашдырма, мә'дән-металлуркија комбинатлары вә с. јарадылмышдыр. Мешә сәнајесиндә одунчаг тәдарүкү үстүндүр. Машынгајырма вә метал е'малы мүәссисәләриндә балыг вә мә'дән сәнајеси үчүн аваданлыг, ағач е'малы дәзкаһлары, мәишәт сојудучулары («Океан»). металкәсән дәзкаһлар, палтарјујан машынлар, вә с. истеһсал олунур. Кәми тә'мири мүәссисәләри вар. Кимја сәнајесинә «Бор» истеһсал бирлији мә'дән-кимја комбинаты вә с. дахилдир. Тикинти материаллары (семент, шифер, кәрпич вә с.) истеһсалы, јүнкүл (тикиш, ајаггабы вә с.) вә јејинти (әт, сүд, шәкәр, битки јағы, консерв вә с.) сәнајеси мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Чини габлар, пиано («Приморск») вә с. истеһсал едилир.

К.т. истеһсалынын тәгр. 2/5-сини биткичилик, 3/5-үнү һејвандарлыг верир. К.т.-на јарарлы торпаглар 2 млн. *ha*-а гәдәрдир (1981). Соја, буғда, чәлтик, вәләмир, картоф, тәрәвәз, јем биткиләри вә с. әкилир. Чәлтик әкинләри кенишләндирилир. Мејвә вә үзүм бечәрилир. Әтлик-сүдлүк һејвандарлығы инкишаф етмишдир. Хәзли һејван, маралчылыг вә арычылыг тәсәррүфатлары вар. Јүкдашымада д.ј. нәгл. мүһүм јер тутур. Әсас дәниз тичарәти портлары: Владивосток, Находка. П.ө. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир (1965).

Мәдәни гуручулуг. П.ө.-ндә 35 орта ихтисас мәктәби, 12 али мәктәб (о чүмләдән Владивосток ун-ти), ССРИ ЕА-нын Узаг Шәрг Елми Мәркәзи вә с. елми идарәләр фәалијјәт көстәрир. 4 драм, 1 кукла театры, 796 күтләви китабхана, 6 музеј (о чүмләдән В. И. Ленин музеји, шәкил галерејасы, А. А. Фадејевин вә К. А. Сухановун ев музеји) вә с. вар. Приморједә «Красноје знамја» (1917) вә «Тихоокеански комсомолетс» (1940) өлкә гәзетләри чыхыр. Јерли радио (1926) вә телевизија (1951) верилишләри илә јанашы, Үмумиттифаг радиосунун 1-чи програмы вә «Орбита» системи илә телевизија верилишләри ретранслјасија олунур.

Сәһијјә. П.ө.-ндә 21,9 мин чарпајылыг 180 хәстәхана мүәссисәси, 5,7 мин һәким вар. Курортлары: Садгород, Шмаковка; мүаличә јерләри: Вангоу, «Ласточка», Амгу вә с.

ПРИМО́РЈЕ СИЛСИЛӘСИ—*Прибајкалједә*, Иркутск вил.-ндә дағ силсиләси. Бајкал көлүнүн г. саһили бојунча 350 *км* узаныр. Һүнд. 1728 *м*-ә гәдәрдир. Карст инкишаф етмишдир. Јамачлары чөл биткиләри, шам вә гарашам мешәләри илә өртүлүдүр.

ПРИМО́РСК (1946 илләдәк Фишһаузен)—РСФСР Калининград вил.-ндә шәһәр. Калининград ј-а-нын ч. саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Балыг овланыр. 1268 илдә салынмышдыр.

ПРИМО́РСК (1949 илләдәк Којвисто)—РСФСР Ленинград вил.-ндә шәһәр. Фин көрфәзинин шм.-ш. саһилиндәдир. Д.ј. ст. Балыг комбинаты, дәмирбетон конструксијалар з-ду вар.

ПРИМО́РСК-АХТА́РСК — РСФСР Краснодар өлкәсиндә шәһәр. Приморск Ахтарск р-нунун мәркәзи. Азов дәнизи саһилиндәдир. Д.ј. ст. (Ахтари). Балыг, тикинти материаллары, истилик изолјасијасы тавалары, чәлләк з-длары, балыг вә јејинти комбинатлары вар.

ПРИНС-Е́ДУАРД АДАСЫ (Prince Edward Island)—Канаданын ш.-индә әјаләт. Принс-Едуард а.-ндадыр. Саһ. 5,6 мин *км*², әһ. 116 мин (1976). Инз. м. Шарлоттаун ш.-дир. Игтисадијјатында к.т. (картоф, тәрәвәз, мејвә, түтүн, һејвандарлыг) әсасдыр. Балыг овланыр. Мешә вә ағач е'малы сәнајеси вар. Туризм инкишаф етмишдир.

ПРИ́НСИП (лат. principium — башланғыч әсас)—һәр һансы бир нәзәријјәнин, тә'лим, елм, дүнјакөрүшү, сијаси тәшкилатын вә с. чыхыш етдији әсас мүддәалар; инсанын әхлаг вә фәалијјәт нормасы; һәр һансы механизмин, аләтин әсас гурулуш хүсусијјәти.

ПРИНСИПА́Т (лат. principatus, princeps—биринчи, *баш*)—*Гәдим Ромада* империјанын илк дөврүндә (е.ә. 27—ерамызын 193 или) монархијанын спесифик формасыны ифадә едән шәрти термин. П. системи *Августун* дөврүндә формалашмаға башламышды. Август вә онун хәләфләри сенатда принсепс (биринчи адам) һесаб олунурдулар; формал олараг респ. гурулушу—сенат, халг јығынчағы, магистратлыг сахланса да әслиндә бүтүн һакимијјәт принсепсин әлиндә чәмләнирди.

ПРИНС-ПА́ТРИК (Prince Patrick)—Канада Арктика архипелагында ада. Парри а-ры групундадыр. Канада әразисинин бир һиссәси. Саһ. 15,8 мин *км*². Сәтһи дүзәнликдир (һүнд. 247 *м*-ә гәдәр). Тундра биткиләри илә өртүлүдүр.

ПРИОЗЈО́РСК (1948 илләдәк Кексһолм)—РСФСР Ленинград вил.-ндә шәһәр. Приозјорск р-нунун мәркәзи. Ладога көлү саһилиндәдир. Д.ј. ст. Селлүлоз з-ду, «Ладога» мебел бирлији; өлкәшүнаслыг музеји вар. 1295 илдән мә'лумдур.

ПРИОРИТЕ́Т (алм. Piiorität, лат. piror—биринчи, бөјүк)—1) һәр һансы фәалијјәтин һәјата кечирилмәсиндә вахт е'тибарилә биринчилик.

ПРИ́ПЈАТ, Припет, Припетс, Струмен—БССР вә УССР-дә чај. Днеприн сағ голу (Кијев су анбарына төкүлүр). Уз. 775 *км*, һөвзәсинин саһ. 114,3 мин *км*². Ковел ш.-ндән шм.-г.-дә башланыр. Полесје овалығындан ахыр. Әсас голлары: Стоход, Стыр, Горын, Уборт, Уж, Јаселда, Лан. Случ. Птич, Гарышыг монбәдән гидаланыр. Декабрдан мартадәк донмуш олур.

Каналлар васитәсилә Буг вә Неман чајлары илә әлагәләнир. Кәмичилијә јарарлыдыр. Балыг овланыр, Пинск, Петриков, Мозыр, Наровлја, Чернобыл ш.-ләри П. саһилиндәдир. Үстүндә дамбалар вә су анбарлары јарадылыр.

ПРИСТАВ—нәзарәтчи, вәзифәли шәхс. 18 әсрәдәк Русијада чавабдеһләри вә шаһидләри мәһкәмәјә чағырмаг вәзифәси дә П.-а тапшырылмышды. 1864 ил мәһкәмә ислаһаты илә мәһкәмә П.-ы вәзифәси тә'сис едилмишди. Полис П.-ы вә хүсуси П. вәзифәләри дә вар иди. Азәрб.-ын Русијаја бирләшдирилмәсиндән сонра Азәрб.-да да П. вәзифәси мөвчуд иди.

ПРИСТЛИ (Priestley) Чозеф (13.3. 1733, Филдһед, Лидс јахынлығында—6.2.1804, Нартамберленд, Пенсилванија, АБШ)—инкилис материалист философу, кимјачы, ичтимаи хадим. Лондон Крал Академијасы (1767) вә Парис ЕА (1772) үзвү, Петербург ЕА фәхри үзвү (1780). Тә'гиб үзүндән АБШ-а мүһачирәт етмишди (1794). П.-јә көрә тәбиәт маддидир вә руһ (шүур) өз ганунларына әсасән һәрәкәт едән материјанын хассәсидир. Лакин *деизм* мөвгејиндә дуран П.-нин фикринчә һәмин ганунлары илаһи зәка јаратмышдыр. П. дүнјанын маддилији принсипини бүтүн һадисәләрин сәбәбијјәтлә шәртләнмәси идејасы илә бирләшдирмиш, куја бу тәгдирдә материјанын бир һиссәси олан инсанын өз давранышына мәс'улијјәт дашымадығы һаггында илаһијјатчыларын фикирләрини рәдд етмишдир.

П. *фотосинтез* һадисәсини илк өјрәнәнләрдән бири олмуш, К. Шееле илә тәгр. ејни вахтда оксикени кәшф етмиш (1774), һидрокен-хлорид вә аммонјак (илк дәфә), саф күкүрд газы, карбон-2 оксид алмышдыр. Кимја елмини бир чох јени фактла зәнкинләшдирмиш, лакин јанлыш *флокистон* нәзәријјәсинин давамчысы олмуш вә ону дүзкүн изаһ едә билмәмишдир.

ПРИСТЛИ (Priestley) Чон Бојнтон (д. 13.9.1894, Брадфорд) — инкилис јазычысы. Әдәби фәалијјәтә тәнгидчи кими башламышдыр. «Мәләк күчәси» (1930), «Онлар шәһәри кәзирләр» (1936) вә с. романларында капиталист дүнјасынын зиддијјәтләрини көстәрмишдир. «Гретлидә тутгунлуг» (1942) романында мүртәче инкилис даирәләринин алман фашистләри илә дил тапмаг чәһдләринә гаршы чыхмышдыр. «Тәзә костјумда үч нәфәр» (1945) романы динч һәјата гајытмағын чәтинликләриндән бәһс едир. «Сеһирбазлар» (1954), «Сер Мајкл вә сер Чорч» (1964), «Лондон даланы» (1969) вә с. романлары да вар. «Чәннәт кушәси» (1934), «Кечә вахты мусиги» (1938), «Мистер Кетл вә миссис Мун» (1955) вә с. пјесләрин мүәллифидир. Кәркин драматик сүжетә малик «Тәһлүкәли дөнүш» (1932), «Вахт вә Конвејләр аиләси» (1937), «Инспекторун кәлиши» (1947) пјесләриндә буржуа мүһитинин позғунлуғу, ријакарлығы, амансызлығы ифша едилир. ССРИ-дә олмушдур (1945, 1962).

Әсәрләри: Улица ангела, М., 1960; Ракитовая аллея, М., 1960; Гендель и гангстеры. Рассказы, М., 1983.

Әд.: Ивашова В., Английская литература XX в., М., 1967.

ПРИТТ (Pritt) Денис Ноуелл (22.9. 1887, Лондон әтрафы, Харлсден—23.5. 1972, Лондон)—Инкилтәрә ичтимаи хадими, һүгугшүнас. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1954). Рејхстагын јанмасынын әсил мүгәссирләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн јарадылмыш Бејнәлхалг истинтаг комиссијасынын сәдри олмушдур (1933). 1933—69 илләрдә ССРИ—Инкилтәрә Мәдәни Әлагәләр Чәмијјәтинин сәдри, 1951—59 илләрдә Инкилтәрә Сүлһү Мүдафиә Комитәсинин президенти, Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвү, Бејнәлхалг Демократ Һүгугшүнаслар Ассосиасијасынын фәхри президенти (1960 иләдәк президенти) олмушдур. Бир сыра әчнәби ун-тләрин, о чүмләдән МДУ-нун (1961) фәхри һүгуг доктору иди. П. публисистик әсәрләрин мүәллифидир. Дәфәләрлә ССРИ-дә олмушдур.

ПРИЧАРД (Prichard) Катарина Сусанна (4.12.1884, Фичи а-ры, Левука—2.10.1969, Гәрби Австралија, Перт ш. јахынлығында, Гринмаунт)—Австралија јазычысы. 1920 илдән Австралија КП-нын үзвү. П. Австралијада реалист сосиал романын јарадычыларындандыр. «Пионерләр» (1915), «Гошгу өкүзләри» (1926), «Кунарду» (1929), «Һекcби сирки» (1930) романлары садә адамлара мәһәббәтлә јазылмышдыр. 1933 илдә ССРИ-дә олмуш, «Һәгиги Русија» (1935) адлы очерклә китабыны чап етдирмишдир. «Дохсаныечы илләр» (1946), «Гызыл јоллар» (1948) вә «Ганадлы тохумлар» (1950) трилокијасында Гәрби Австралијада фәһлә һәрәкатынын јүксәлиши тәсвир олунур. Новелла, пјес, мемуар вә есселәри дә вар.

Әсәрләри: Золотые мили, М., 1958; Крылатые семена, М., 1958; Дитя урагана, М., 1977; Сеяла Хэм лебеду, М., 1979; Девяностые годы, М., 1983.

ПРИШВИН Михаил Михајлович (4.2.1873, Хрушшово маликанәси, индики Липетск вил., Јелетск р-ну—16. 1.1954, Москва)—рус совет јазычысы. Рига политехникумунда охујаркән (1893—97) марксист дәрнәкләрдә иштиракына көрә һәбс едилмишди. Лејпсиг ун-тинин агрономија шө'бәсини битирмишдир (1902). Илк һекајәси 1906 илдә чап олунмушдур. Шимала (Карелија, Норвеч), Крыма, Газахыстана сәјаһәтләри нәтичәсиндә «Һүркүдүлмәмиш гушлар дијарында» (1907), «Гара әрәб» (1910) вә с. әсәрләрини јазмышдыр. Мүхтәлиф жанрлы лирик нәср әсәрләриндә [«Берендеј булаглары» (1925), «Женшен» (1933), «Фатселија» (1940), «Мешә дамчылары» (1943), «Күнәш хәзинәси» (1945), «Дүнја чамы» (1922, нәшри 1979) вә с.] тәбиәтә мәһәббәт, инсанла тәбиәтин вәһдәти тәрәннүм едилир. Автобиографик характерли «Кашшејин зәнчири» (1923—54) романы, «Һөкмдар јолу» романнағылы, «Јерин көзләри» адлы күндәликләри (һәр икиси 1957 илдә чап едилмишдир) вар. П. рус халг дилинин сәррафы, шаир дүшүнчәли философ кими танынмышдыр.

Әсәрләри: Һекајәләр, Б., 1950; Гызыл чәмән, Б., 1972; Собр. соч., т. 1—6, М., 1956—57; Избр. произв., т. 1—2, М., 1972. Жизнь как жизнь, М., 1983.

Әд.: Ершов Г., Михаил Пришвин, М., 1973; Пришвин и современность, М., 1978; Пришвина В. Д., Круг жизни. Очерки о М. М. Пришвине, М., 1981.

ПРИШИБ — Азәрб.ССР Чәлилабад р-нунда шәһәр (1967 иләдәк шәһәр типли гәс.). Бакы—Астара автомобил јолу кәнарында, Ләнкәран овалығындадыр. Автомобил тә'мири з-ду, истеһсалат сехи, орта, 2 сәккизиллик, фәһлә-кәнчләр, техники пешә мәктәбләри, мәдәнијјәт еви, китабхана, хәстәхана, доғум еви, амбулаторија, рабитә говшағы вар.

П.-ин әсасыны 1840 илдә Русијадан Азәрб.-а көчүрүлмүш рус кәндлиләри гојмушдур. Әһали, әсасән, әкинчиликлә мәшғул олурду. 1917—19 илләрдә П. Муған вә Ләнкәранда иртича гүввәләринин дајаг мәнтәгәсинә чеврилмишди. П.-дә 1918 илдә јарадылмыш ағгвардијачы «Мүвәггәти диктатура»ја гаршы зәһмәткешләр кизли партија өзәји рәһбәрлији алтында мүбаризә апармышдыр.

Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра П. мүхтәлиф вахтларда Биләсувар, Астраханбазар р-нларынын тәркибиндә олмушдур.

Әд.: Оручов Һ. Ә., Азәрбајчанда рус кәндләринин әмәлә кәлмәси тарихинә даир, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1969, № 2; Әлизадә Н. И., Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда мүбаризә тарихиндән (Ләнкәран гәзасы зәһмәткешләринин Совет һакимијјәтинин гәләбәси вә мөһкәмләндирилмәси уғрунда мүбаризәси), Б., 1974.

ПРЈАНИШНИКОВ Дмитри Николајевич (6.11.1865, индики Бурјат МССР-ин Кјахта ш.—30.4. 1948, Москва)—совет агрокимјачысы, биокимјачысы вә битки физиологу. ССРИ ЕА акад. (1929; м. үзвү, 1913), В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА акад. (1935). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1945) вә ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). К. А. Тимирјазевин тәләбәси вә давамчысы. 1895 илдән өмрүнүн ахырынадәк Москва к.т. академијасында агрокимја кафедрасынын мүдири олмушдур. 1916 илдән П. биткиләрин азотла гидаланмасынын нәзәри әсасларыны елми сурәтдә әсасландырмышдыр; биткиләрдә азотлу маддәләрин чеврилмә схемини вермиш, битки организмләриндә аспаракинин ролуну изаһ етмиш, торпағын фосфорлашмасынын елми әсасларыны ишләјиб һазырламыш, ССРИ-дә олан калиум дузларынын физиоложи сәчијјәсини вермиш, әсас әкинчилик р-нларында азот, фосфор күбрәләринин мүхтәлиф нөвләринин тәтбигини вә с. мүәјјәнләшдирмишдир. В. И. Ленин ад. мүкафата (1926) лајиг көрүлмүшдүр. Азәрб.ССР-дә агрокимјачы кадрларын јетишдирилмәсиндә П.-ун бөјүк хидмәти олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Избр. соч., т. 1—3, М., 1965; Популярная агрохимия, М., 1965; Избр. труды, М., 1976.

Әд.: Академик Д. Н. Прянишников (Сб. к 80-летию со дня рождения), М., 1948; Д. Н. Прянишников и вопросы химизации земледелия, М., 1967; Дмитрий Николаевич Прянишников, М., 1972.

ПРОАКТИВ ЛӘНКИМӘ (лат. pro—әввәл, «ирәли» мә'насында ишләдилән

өн шәкилчи+activus—тә'сирли, кәсәрли, фәал)—һәр һансы материалын өјрәнилиб, јадда сахланмасына билаваситә бундан әввәлки фәалијјәтин мәнфи тә'сири. Тә'лим-тәрбијә ишләринин планлашдырылмасында П.л. нәзәрә алынмалыдыр. Бах һәмчинин *Ретроактив ләнкимә.*

ПРОБ Марк Аврели (Marcus Aurelius Probus)—(232,?—282,?) — Рома императору [276—282]. Әслән иллиријалы иди. П. сәркәрдә олмуш, гошун тәрәфиндән император е'лан едилмишди. Өлкәни сенатла разылыг әсасында идарә едирди. Галлијада вә бүтүн Рејн саһили бојунда Романын һакимијјәтини мөһкәмләндирмиш, 277 илдә франклары, алеманлары вә б. тајфалары Галлијадан сыхышдырыб чыхармышды. Ордуда низам-интизамы мөһкәмләндирмәк үчүн кечирдији тәдбирләрдән наразы галан әскәрләрин үсјаны заманы өлдүрүлмүшдүр.

ПРОБ—бах *Әјар.*

ПРОБЛЕ́М (јун. próblema—вәзифә, тапшырыг)—кениш мә'нада: өјрәнилмәли, һәлл олунмалы мүрәккәб нәзәри вә ја практик мәсәлә. П.-ин дүзкүн гојулмасы онун мүвәффәгијјәтлә һәлл едилмәсинин мүһүм шәртидир.

«ПРОБЛЕ́МЫ МИ́РА И СОСИАЛИ́ЗМА»—коммунист вә фәһлә партијаларынын ајлыг нәзәри вә информасија журналы. 1958 илдән Прагада нәшр олунур; 40 дилдә чыхыр (1982). Редаксија һеј'әти вә редаксија шурасына 63 дөвләтин, о чүмләдән АБШ, Австрија, АДР, Болгарыстан, Канада Әлчәзаир, Мачарыстан, Мексика, ССРИ вә б. коммунист вә фәһлә партијаларынын нүмајәндәләри дахилдир. Журнал марксизм-ленинизм вә коммунист һәрәкатынын нәзәријјә вә тактикасы мәсәләләрини, инкишаф етмиш өлкәләрдә демократија вә сосиализм уғрунда мүбаризәнин, милли-азадлыг һәрәкатынын кедишини ишыгландырыр. «П.м.и.с.» 145 өлкәдә јајылыр. Үмуми тиражы тәгр. 550 мин нүсхәдир (1983).

«ПРОБУЖДЕ́НИЈЕ» — һәфтәлик гәзет, меншевик «Һүммәт» тәшкилатынын органы. 1918 ил октјабрын 27-дән нојабрын 24-дәк Тифлисдә (чәми 5 нөмрә) чыхмышдыр. Нашири вә редактору С. Ағамалыоғлу олмушдур. Гәзетдә Азәрб. зәһмәткешләринин ачыначаглы вәзијјәтинә, гадын азадлығы мәсәләләринә, ислам дининин тәнгидинә даир мәгаләләр дәрч едилмишдир.

ПРОВА́НС (Provence) — Франсанын ч.-ш.-индә, Аралыг дәнизи саһилбојунда тарихи вил. Чох һиссәси Франса Алп д-рындадыр. Нитса тарихи вил. илә бирликдә Прованс—Мави саһил планлы игтисади р-нуну (бу р-н ири Аралыг дәнизи игтисади р-нунун тәркибиндәдир) тәшкил едир. Р-нун тәркибинә Буш-дү-Рон, Вар, Воклүз, Јухары Алп, Ашағы Алп, Дәнизкәнары Алп департаментләри дахилдир. Саһ. 31,4 мин $км^2$. Әһ. 3,7 млн. (1975). Әсас шәһәри Марселдир. П. өлкәнин сүр'этлә инкишаф едән сәнаје р-нларындандыр. Машынгајырма (о чүмләдән кәмигајырма), нефтајырма, нефт-кимја, металлуркија вә с. сәнаје саһәләри вар. Боксит, гонур көмүр вә с. чыхарылыр. Буғда, чәлтик, тәрәвәз, ефирјағлы биткиләр әкилир, үзүм, субтропик мејвәләр вә с. јетишдирилир. П.-ын ш. һиссәси—Мави саһил өлкәнин әсас курорт р-нудур.

П.-ы е.ә. 2 әсрдә Рома, 5—6 әсрләрдә вестготлар, сонрадан исә бургундлар тутмушду. 536 илдә Франк дөвләтинә гатылмышды. 855—863 илләрдә мүстәгил краллыг иди. 879 илдә Ашағы Бургундија краллығы тәркибинә дахил едилмишди. 1113—1246 илләрдә Барселона графларынын, 1246—1481 илләрдә исә Анжу сүлаләсинин табелијиндә иди. П. шәһәрләри (хүсусилә, *Марсел*) Аралыг дәнизи өлкәләри илә тичарәтдә мүһүм рол ојнамышлар. П. 1481 илдә әјаләт һүгугу сахланмагла Франсаја бирләшдирилмишди. 17 әсрин 2-чи јарысындан сонра бир чох имтијазлары ләғв едилди; Бөјүк Франса ингилабы дөврүндә — Франсанын департаментләрә парчаланмасы илә П. әјаләт ваһиди кими ләғв олунду.

Кениш мә'нада 16 әсрәдәк Франсанын бүтүн ч. һиссәси П. адланырды. Бу мә'нада П. өзүнәмәхсус прованс мәдәнијјәтинин бешијидир.

ПРОВА́НС ДИЛИ—*прованслыларын* дили. Роман дилләринә дахилдир. Бу дилдә 8 млн. адам данышыр (1972). Диалектләри 3 зона (Шимали Окситанија, Орта Окситанија вә Гасконија) үзрә груплашмышдыр. Бә'зи мүлаһизәләрә көрә П.д. 10 әсрдән мөвчуддур. 12—13 әсрләрдә Шимали Франса, Италија, Испанија вә Алманијада П.д.-ндә трубадур поезијасы мәшһур иди (бах *Прованс әдәбијјаты*). 14 әсрдән тәнәззүлә уғрајан П.д.-ни 20 әсрәдәк бир нечә дәфә дирчәлтмәјә чәһд көстәрилмишдир. П.-д.-нин диалектләриндән шифаһи үнсијјәт васитәси кими истифадә олунур (әсасән, кәндләрдә).

ПРОВА́НС ӘДӘБИЈЈАТЫ—*прованслыларын* әдәбијјаты. Гәдим П.ә.-дан бә'зи нүмунәләр дөврүмүзәдәк кәлиб чатмышдыр [«Боетси» (тәгр. 10 әср) поемасындан фрагментләр; «Мүгәддәс Аженли Вера һаггында нәғмә» (тәгр. 11 әсрин ортаслары) вә с.]. 11—13 әсрләрдә латындилли поезијанын, һабелә, испан-әрәб әдәбијјатынын тә'сири илә формалашан *трубадурлар* поезијасы инкишаф етмишди (IX Килјом, Арнаут Марејл, Бернарт де Вентадорн). Килјем Фикејра, Пејре Карденал мүстәмләкәчилик вә килсә әлејһинә ше'рләр јазмышлар. 16 әсрдә П.ә. протестантлығын тә'сири алтына дүшмүшдү. *Бурлеск* поезијасы, сатира, тәбиәт лирикасы инкишаф етмишди. 18 әсрдә Ж. Б. Фавр танынмышды. 19 әсрдә Ж. Жансемин, Ж. Руманил, Т. Обанел, Ф. Мистрал вә б. ваһид әдәби дил јаратмаға сә'ј көстәрмишләр. 20 әсрдә јазычыларын әксәријјәти һәм Прованс, һәм дә франсыз дилләриндә јазырлар. Ж. Б. Шез, П. Л. Греније, Ж. С. Понс милли ән'әнәләри давам етдирмишләр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра тарихи мөвзулара мараг артмышдыр (Р. Нелли, Ш. Кампру вә б.). Мүасир шаирләрдән М. Рукет, М. Аллје, П. Бек, С. Бек, И. Рукет, насир Ж. Буду вә б. танынмышлар.

ПРОВАНСЛЫЛАР — франсызларын Прованс вил.-ндә јашајан групу. 16 әсрәдәк Чәнуби Франсанын бүтүн сакинләрини П. адландырырдылар. 9 әсрдә Шимали Франса әһалисинә гоһум Прованс халгы тәшәккүл тапды. 11—13 әсрләрдә прованс дилиндә зәнкин әдәбијјатлары јаранды. 13 әсрдә *Алби мүһарибәләри* дөврүндә П.-ын мәдәнијјәтинә бөјүк зијан дәјди. 16—18 әсрләрдә Франса мәдәнијјәтинин формалашмасы просесиндә П. Шимали Франса халгы илә гајнајыб-гарышды. Чәнуби Франсада һаким дил франсыз дили олду. П. бә'зи етнографик хүсусијјәтләрини сахлајырлар.

Әд.: Покровская Л. В., Провансальцы, в кн.: Этнические процессы в странах зарубежной Европы, М., 1970.

ПРО́ВИДЕНС (Providence)—АБШ-ын шм.-ш.-индә шәһәр. Род-Ајленд штатынын инз.м. Әһ. 158 мин (1980). Атлантик океанынын Наррагансетт көрфәзи саһилиндә мүһүм дәниз порту. Машынгајырма, тохучулуг, нефт е'малы, кимја, резин сәнајеси; ун-т (1764) вар. Зәркәрлик вә галантереја мә'мулаты истеһсал олунур.

ПРОВИТАМИНЛӘР (јун. pró—әввәл, әвәзинә+*витаминләр*)—организмдә витаминләрә чеврилә билән бирләшмәләр. Белә ки, битки һүчејрәләриндән ајрылан А провитамини, јахуд каротин, һејван һүчејрәләриндә А групу витаминләринә, ергостеринә вә онун төрәмәләри олан D групу витаминләринә (калсифероллара) чеврилир.

«ПРОГНО́З» — ихтисаслашдырылмыш совет Јерин сүн'и пејки (ЈСП) серијасынын ады; «П.»—Күнәш активлији просесләрини, онларын планетләрарасы мүһитә вә Јерин магнит сферасына тә'сирини өјрәнән Күнәш рәсәдханасыдыр. Илк «П.» 1972 ил апрелин 14-дә бурахылмышдыр. «П.» *апокеји* 200 мин *км* вә *перикеји* 550 *км* олан јүксәк еллиптик орбитә аралыг ЈСП орбитиндән чыхарылыр. Күтләси 845 *кг*-дыр. «П.»-ун һерметик көвдәси ичәрисиндә елми чиһазлар, радиотелеметрик комплекс, термотәнзим, енержи тәчһизи вә Күнәш ориjентасијасы системләринин апаратлары јерләшдирилир. Борт аваданлығынын вә елми гурғуларын бир һиссәси көвдәнин үст сәтһинә монтаж едилир. Елми апаратларла Күнәшин корпускулјар, гамма вә рентген шүалары, Күнәш плазмасы ахынлары, һабелә Јерәтрафы космик фәзада магнит саһәләри өјрәнилир. «П.»-ун актив фәалијјәт мүддәти 1 илдән артыгдыр.

ПРОГНОЗЛАШДЫРМА—һәр һансы бир һадисәнин, јахуд һадисәләр синфинин инкишаф перспективләринин мүәјјәнләшдирилмәсинә јөнәлмиш елми тәдгигат. *Елми габагкөрәнлијин* конкретләшдирилмәси олан П. сосиал саһәдә планлашдырма, лајиһәләшдирмә, програмлашдырма, идарәетмә вә мәгсәдлиликлә бағлыдыр. Ики чүр П. вар: ахтарыш П.-сы (кенетик, тәдгигат) вә норматив П. Ахтарыш П.-сы һазыркы шәраит вә мејлләр (онлар дәјишмәз көтүрүлмәклә) әсасында тәдгигат објектинин кәләчәјини габагчадан сөјләмәк, норматив П. исә әввәлчәдән верилмиш мәгсәд, вәзифә вә нормалара мүвафиг һадисә вә ја һадисәләр синфинин арзу едилән кәләчәјини габагчадан сөјләмәкдир. П.-да габагсөјләмәклә онун һәлли арасында олан әкс әлагә мүһүм рол ојнајыр, һәм дә бу рол аз-чох интенсивликлә тә'сир көстәрсә дә, һеч заман јох ола билмәз. Субјектив амил күчләндикчә, онун тә'сири дә күчләнир. Габаглама мүддәтинә көрә П. чари, гысамүддәтли, ортамүддәтли, узунмүддәтли, чох узунмүддәтли П.-ја ајрылыр. П.-нын бу нөвләри һадисәләрин кәмијјәтчә өјрәнилмәсиндән кејфијјәтчә өјрәнилмәсинә доғру јүксәлмәјә әсасән сәчијјәләндирилир. П. өз тәдгигат објектинә еһтималла јанашыр, онун методларынын характери дә мәһз

бунунла мүәјјәнләшдирилир. Бу методлар үч група ајрылыр: үмумелми (анализ вә синтез, екстрополјасија вә интерполјасија, аналокија, һипотез вә с.), елмләрарасы вә хүсуси елми, јахуд спесифик методлар. Мөвчуд П. методлары ән үмуми шәкилдә үч група бөлүнүр: екстрополјасија, моделләшдирмә вә експертләр сорғусу. Лакин бу бөлкү нисби вә шәртидир. Көстәрилән груп методлардан һәр биринин мүвәффәгијјәтлә һәјата кечмәси үчүн дикәрләринин дә фәалијјәти тәләб олунур. Гаршыја гојулан мәгсәд вә вәзифәнин характериндән асылы олараг бә'зән бир нечә методика бирләшәрәк ваһид П. системи јарадыр. П. ашағыдакы мәрһәләләрдән ибарәтдир: прогнозгабағы ориjентасија (тәдгигатын објекти, мәгсәд вә вәзифәләри, габаглама мүддәти, метод, һипотез вә тәшкил структурунун мүәјјәнләшдирилмәси); прогностик зәмин (јанашы саһәләрә даир илкин мә'луматын топланмасы); илкин модел (објекти характеризә едән көстәричиләрин чәми); ахтарыш, јахуд норматив (идарәедилән системләр үчүн) модел; моделин мө'тәбәрлик дәрәчәсинин јохланмасы (верификасија) вә онун башга, паралел методлар васитәсилә дәгигләшдирилмәси; прогностик моделләрин мүгајисәси вә гаршылашдырылмасы јолу илә әмәли фәалијјәт үчүн конкрет тәклиф вә мәсләһәтләрин һазырланмасы. Бу мәрһәләләрин дүзкүн нәзәрә алынмасы вә П. методларынын тәләбләринә дүзкүн әмәл едилмәси сајәсиндә сон дәрәчә дәгиг вә сәмәрәли прогнозлар һазырланыр.

Әд.: Лисичкин В. А., Теория и ак тика прогностики , М., 1972; Гончаова Э. ·А., Плани ро вание и прогнозирование в условиях развитого социализма, Л., 1975; Белявский А. В., Лисичкин В. А., Тайна предвидения. Прогностика и будущее, М., 1977; Давыдов М. Г., Этюды о прогностике, М., 1977; Бестужев-Лада И. В., Проблемы социального прогнозирования, М., 1978; Косолапов В. В., Методология социального прогнозирования, М., 1982.

ПРОГНО́СТИКА (јун. pró́gnosis—габагкөрәнлик, әввәлчәдән хәбәр вермә) —кениш мә'нада — прогнозлашдырма нәзәријјәси вә практикасы, дар мә'нада—прогноз һазырланмасы ганунлары вә үсуллары һаггында елм. 1960-чы иллэрдән сосиал һадисәләрин конкрет прогнозлашдырылмасынын нәзәри проблемләринә даир тәдгигатларын мејдана кәлмәси илә П. термини јаранмышдыр. П.-нын үмуми методоложи әсаслары К. Марксын, Ф. Енкелсин, В. И. Ленинин әсәрләриндә ишләниб һазырланмышдыр. 19 әсрин 2-чи јарысы вә 20 әсрин 1-чи јарысында тәбијјат елмләриндә, сонралар ичтимаи елмләрдә хүсуси елм кими формалашды. П.-нын әсас вәзифәси прогнозлашдырманын хүсуси методолокијасыны инкишаф етдирмәкдир. П. үмуми (јахуд нәзәри) вә хүсуси (јахуд тәтбиги) саһәләрә ајрылыр. П. тәшәккүл просесиндәдир, она көрә дә П.-нын бир чох проблемләри һәлә зәиф өјрәнилмишдир.

ПРОГРА́М (јун. prógramma—е'лан, көстәриш, фәрман)—1) фәалијјәт, иш П.-ы. 2) Сијаси партијанын (мәс., Сов. ИКП-нин Програмы), тәшкилатын, јахуд мүәјјән хадимин фәалијјәтинин әсас мүддәаларынын вә мәгсәдләринин шәрһи. 3) Тәдрис фәнninин мүндәрәчәсинин гыса шәрһи.

ПРОГРА́М (кибернетикада) — алгоритмин мәсәлә һәлли үчүн *машын дилиндә* тәсвири. Белә П. әмр вә илк верилэнләрин кодларындан ибарәтдир, әмрләрин јеринә јетирилмә ардычыллығыны вә һансы верилэнләр үзәриндә ичра олуначағыны көстәрир. П. програмчы тәрәфиндән, ја да алгоритм алгоритмик дилләрдән бириндә јазылмышса, мүвафиг транслјатор васитәсилә тәртиб едилир. П. *хәтти, будагланан* вә *дөври* просесләрә ујғун алгоритмләри өзүндә әкс етдирә билир.

ПРОГРАМЛА Е'МАЛ — програмла идарә олунан металкәсмә дәзкаһларында механики е'мал. Дәзкаһ һиссәләринин һәрәкәтләринин чоху әввәлчәдән верилмиш програм үзрә автоматик јеринә јетирилир. Програмдашыјычы кими механики, електрик сурәтчыхаран вә һидросурәтчыхаран изләјичи гурғулар, перфокарт, перфолент, магнит ленти, фото вә кино лентләри вә с. тәтбиг едилир. П.е. әмәк мәһсулдарлығыны хејли артырмаға, деталларын һазырланмасында дәгиглијин артырылмасына, дәзкаһын јенидән сазланмасыны асанлашдырмаға имкан верир.

ПРОГРАМЛА ИДАРӘЕТМӘ—әввәлчәдән верилмиш програма көрә идарәолунан објектин чыхыш координатларыны (параметрләрини) тәнзим едән автоматик системин ишләмә принсипи. Системә садә һалда програма ујғун тәнзимедичи сигналлар һасил едән програмлы гурғу вә һәмин сигналлар васитәсилә идарәолунан објектин ишини тәнзимләјән идарәедичи гурғу дахилдир. *Системләр идарәетмә принсипинә* көрә ачыг, гапалы вә гарышыг (комбинәли), онларда информасијанын тәсвиринә көрә кәсилмәз тә'сирли вә дискрет; координатларын сајына көрә бир вә чохкоординатлы; *програмын верилмәсинә* көрә ашкар вә параметрик олур. Програм системә ја мүстәгил үсулла (идарәолунан објектин чыхыш координатлары програмлы гурғунун һасил етдији сигналлара тә'сир етмир), ја да асылы үсулла (програм, системин ишинә көрә мүәјјән сурәтдә коррексија олунур) дахил едилир. П.и. системинә програмла идарәолунан дәзкаһлары мисал көстәрмәк олар.

ПРОГРАМЛАШДЫРЫЛАН МӘНТИГИ МАТРИС—*Бул функсијасы* системләринин ичрасы (бөјүк интеграл схемләр—БИС-ләр әсасында мүхтәлиф комбинасија типли схемләрин гурулмасы) үчүн истифадә олунан универсал мүнтәзәм структур. Бул функсијалары, адәтән, каноник дизјунктив формада (ваһидин конституjентләринин дизјункисјасы шәклиндә) јазылыр. Она көрә дә m аргументли ($a_1, a_2, \ldots a_m$) Бул функсијаларынын гијмәтләрини ($c_1, c_2\ldots, c_n$) һесабламаг үчүн ашағыдакылар әлдә олунмалыдыр: 1) аргументләрин парафаз гијмәтләри a_p вә $\bar{a}_p$; 2) z_j конјуктив термләрин (термләрин гијмәтләринә тә'сир етмәјән дәјишәнләри нәзәрә алмадан ифадә олунан ваһидин конституjентләринин) һесабы үчүн лазым олан «ВӘ» мәнтиги елементләр јығыны; 3) c_l—функсијаларынын гијмәтләринин z_j-ләрә көрә һесабланмасы үчүн лазым олан «ВӘ ЈА» мәнтиги елементләр јығыны. Садә һалда П.м.м. буфер һиссәдән вә «ВӘ», «ВӘ ЈА» матрисләриндән ибарәтдир. П.м.м. БИС-дә һазырланыр. «ВӘ» матрисиндә сигналлар шагули дөврәдән үфүги дөврәјә, «ВӘ ЈА» матрисиндә исә әкс истигамәтдә өтүрүлә билир. Бу чүр бирләшмәләр диод вә ја транзисторларла әлдә олунур. Информасија П.м.м.-ә шагули вә үфүги дөврәләр арасында ујғун бирләшмәләр јаратмагла јазылыр (матрисин програмлашдырылмасы). Програмлашдырма үсулуна көрә П.м.м.-ләр маскалы (шаблонлу), електрик програмлашдырмалы вә јенидән програмлашдырылан олур. Биринчи һалда диод вә ја транзисторлар матрис дөврәләринә шаблонун көмәјилә металлашдырма васитәсилә, икинчи һалда исә диод вә ја транзисторлары гапајан әлавә дөврәләрин хүсуси аваданлыгда јандырылмасы (әридилмәси) јолу илә гошулур. Јенидән програмлашдырылан П.м.м.-ләрдә көһнә информасија ултрабәнөвшәји шүаларла силинир. Јени информасија исә електрик чәрәјаны васитәсилә хүсуси аваданлыгда јазылыр. П.м.м.-ләрин садә алынмасы үчүн мә'лум үсуллардан башга термләрин мигдарыны азалдан минимумлашдырма үсулларындан истифадә олунмалыдыр.

Әд.: Майоров С. А., Новиков Г. И., *Структура электронных вычислительных машин*, Л., 1979.

ПРОГРАМЛАШДЫРЫЛМЫШ ДӘРСЛИК—бах *Програмлашдырылмыш тә'лим.*

ПРОГРАМЛАШДЫРЫЛМЫШ ТӘ'ЛИМ—тә'лим просесинин мүәјјән өјрәдичи програм үзрә тәшкили. П.т. кибернетика, ријази мәнтиг вә һесаблама техникасында мүрәккәб системләрин сәмәрәли принсипләринин вә идарәетмә васитәләринин педагокикада тәтбиги нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр. П.т. тәдрис материалыны, өјрәдәнин вә өјрәнәнин фәалијјәтини кичик һиссәләрә бөлмәји, һәр һиссәнин нечә јеринә јетирилмәси һаггында мә'лумат алмағы, тә'лими һәр бир шакирдин билик, бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнмә динамикасына ујғунлашдырмағы вә с. нәзәрдә тутур. П.т. хүсуси өјрәдичи машынлар вә *програмлашдырылмыш дәрсликләр* васитәсилә һәјата кечирилир.

Әд.: Проблемы совершенствования методики программированного обучения, М., 1977; Экспериментальные исследования эффективности программированного обучения, М., 1978.

ПРОГРАМЛАШДЫРМА — мәсәләнин һесаблајан електрон машында һәлли үчүн програмын тәртиб олунмасы. П.-нын мүһүм бөлмәси автоматик П.-дыр. Бу, һесаблајан машын үчүн програмын тәртиб үсулларыны өјрәнир. П. мәсәләнин гојулушу, ујғун әдәди һәлл үсулунун сечилмәси, алгоритмин тәртиби вә онун операторларла, блоксхемлә, мәнтиги вә с. үсулла тәсвири, машын дилиндә вә ја сечилмиш ујғун алгоритмик дилдә (бах *Програмлашдырма дилләри*) јазылышы, програмын машында сазланмасы вә илк верилэнләрин јаддаш гурғусуна дахил едилмәси үчүн һазырланмасындан ибарәтдир.

Әд.: Әскәров Т., Кәримов С., Алгоритмик дилләр вә програмлашдырма, Б., 1982.

ПРОГРАМЛАШДЫРМА ДИЛЛӘРИ —верилэнләрин вә онлар үзәриндә јеринә јетириләчәк алгоритмләрин ифадәси үчүн формал дилләр. Инсан илә рәгәмлә һесаблајан машын арасында

информасија мүбадиләси (әлагә) јаратмаг үчүндүр. П.д. асан охунан, баша дүшүлән, истифадә үчүн әлверишли вә ичрасы еффектив олмалыдыр. Һәр П.д. өзүнү биргијмәтли тә'јин едән, һәмин дилин синтаксиси вә мәзмуну васитәсилә мүәјјән олунан просессора (чевиричијә) мәхсусдур. Јазылмыш програм ичра заманы һәмин дилә мәхсус просессорда јеринә јетириләчәк әмәлијјатларын типини вә ичра ардычыллығыны әкс етдирир. П.д.-нин инкишафы рәгәмлә һесаблајан електрон машынын инкишафы илә сых әлагәдардыр. П.д. үч бөјүк синфә ајрылыр: конкрет машынлар үчүн П.д., ихтисаслашдырылмыш П.д. вә мүәјјән проблем үчүн П.д. 1-чи синиф конкрет машынла әлагәдардыр, програмлашдырманы асанлашдыран елементләрлә (әмр вә јаддаш ханалары үчүн асан баша дүшүлән шәрти ишарәләрлә) характеризә олунур. Бу дилдә јазылан програм машын дилиндә јазылана јахын олдуғундан, бу П.д. машынларын ријази тә'минат системини јарадан програмчылар үчүн әлверишлидир. Онлара машын дилләри, *автокод* вә мүәјјән тип машынларын дахили дилләриндәки хүсусијјәтләрини нәзәрә алан вә онлар арасында васитәчи олан дилләр дахилдир. Ихтисаслашдырылмыш П.д. мүхтәлиф тәтбиг саһәләри үчүн јарадылыр вә бурада сонунчуја хас чәһәтләр нәзәрә алыныр. Һәр П.д. ики мүстәгил һиссәдән (вериләнләрин вә јеринә јетириләчәк әмәлијјатларын тәсвири васитәләриндән) ибарәтдир. Мүхтәлиф тәтбиг саһәләри үчүн јарадылмыш дилләрдә (мәс., ФОРТРАНда) бу һиссәләр мүхтәлифдир. Әсасән игтисади информасијанын ишләнмәси үчүн јарадылмыш КОБОЛ дилиндә биринчи һиссә даһа мүкәммәлдир. Хүсуси проблем мәсәләләринин һәлли үчүн јарадылан 3-чү синиф П.д. мүвафиг мәсәләләрин тәсвириндән әлавә онларын һәлли үчүн тә'лиматлары да өзүндә әкс етдирир. Әксәр П.д.-нин мүсбәт чәһәтләрини өзүндә әкс етдирән универсал програмлашдырма дилинин (ПЛ—1 типли) јарадылмасы чох мүһүмдүр.

Әд.: бах *Програмлашдырма* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ПРОГРАМЛАШДЫРМАНЫН АВТОМАТЛАШДЫРЫЛМАСЫ, автоматик програмлашдырма— програмлашдырманын мүһүм бөлмәси; һесаблајан машын үчүн програмын тәртиб үсулларыны өјрәнир. П.а. *програмлашдырма дилләринә* әсасланыр. Машынын дахили дилиндә програмлашдырма чох вахт вә әмәк тәләб едир, бир сыра чәтинликләрлә (јаддашын бөлүшдүрүлмәси, әмрләр арасындакы гаршылыглы әлагәләрин мә'лум олмамасы вә с.) әлагәдардыр. Илк вахтларда алгоритм тәсвиринин јени үсуллары ишләнмишдир (блок-схем, шәрти үнванлашдырма системи, алтпрограм үсулу вә с.). Алтпрограмдан истифадә интерпретатор системләринин вә хүсуси транслјаторун јарадылмасына сәбәб олду. Бунлар *машын дили* сәвијјәсиндә олдуғундан әсас чәтинликләри арадан галдырмырды. А. М. *Лјапуновун* тәклиф етдији програмлашдырманын оператор үсулу П.а.-нда хүсуси транслјаторларын јарадылмасына әсасланыр. Јүксәк сәвијјәли програмлашдырма дилләринин јарадылмасы П.а. системләриндә ејни програмдан мүхтәлиф машынларда истифадәни, програмларын сахланмасы вә сазланмасы просесинин нисбәтән асанлашдырылмасыны, мүвафиг критериләрә көрә програмларын оптималлашдырылмасы үсулларынын ишләнмәсини вә с.-ни тә'мин едир.

ПРОГРАМЛЫ МУСИГИ— инструментал мусиги нөвү; әдәби, чох заман поетик програмын мәзмунуну ачыб көстәрән мусиги әсәрләри. Програмын әсасыны сәрбәст (Һ. Берлиозун «Фантастик симфонија»сы), јахуд һәр һансы бәдии әсәрин сүжети (Низаминин ејниадлы әсәри үзрә Г. Гарајевин «Лејли вә Мәчнун» симфоник поемасы) тәшкил едә биләр. Бә'зән програмлылыг әсәрин (Һ. Рзајевин «Бабәк», Х. Мирзәзадәнин «63-чү илин очеркләри» симфоник әсәрләри), јахуд онун һиссәләринин адындан [Л. Бетһовенин 6-чы («Пасторал») симфонијасы] бәлли олур. Әсәрин програмы јалныз мүәллиф тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилир. П.м.-нин ән садә нөвү әјани образлылыгла бағлы олан програмлылыгдыр (тәбиәт лөвһәләри, халг шәнликләри, дөјүш сәһнәләри вә с.). П.м.-нин дикәр нөвү сүжетли програмлылыгдыр ки, о да өз нөвбәсиндә үмумиләшдирилмиш сүжетли вә ардычыл сүжетли програмлылыға ајрылыр. П.м.-нин әсасыны бә'зән тәсвири сәнәт, һејкәлтәрашлыг, һәтта ме'марлыг әсәрләри тәшкил едир. П.м.-нин илк нүмунәләри һаггында мә'лумат е.ә. 586 илә аиддир. Сонралар бәстәкарлардан Ф. Куперен, Ж. Ф. *Рамо*, И. С. *Бах*, *Вјана классик мәктәби* нүмајәндәләри вә б. програмлы әсәрләр јаратмышлар. П.м.-нин чичәкләнмәси мусигидә романтизм дөврү илә бағлыдыр. Програмлылыг Ф. *Менделсон*, Р. *Шуман*, хүсусилә Һ. *Берлиоз* вә Ф. *Листин* јарадычылығында әһәмијјәтли јер тутмушдур. П.м.-нин инкишафында рус бәстәкарларындан М. Глинка, М. Балакирев, М. Мусоргски, Н. Римски-Корсаков, П. Чајковски, А. Лјадов, А. Скрјабин вә б.-нын мүһүм хидмәти олмушдур. П.м. ән'әнәләри совет бәстәкарларынын (Н. Мјасковски, С. Прокофјев, Д. Шостакович вә б.) јарадычылығында давам етдирилмишдир. Азәрб. мусигисиндә П.м.-нин илк нүмунәләри 1930-чу илләрдә јарадыдмышдыр: М Магомајевин «Азәрбајчан чөлләриндә», А. Зејналлынын «Фрагментләр»и, Нијазинин «Загатала сүитасы» вә с. симфоник әсәрләр. Сонракы илләрдә Азәрб. бәстәкарлары бу саһәдә бир сыра дәјәрли әсәрләр бәстәләмишләр: «Низами» симли симфонијасы, «Азәрбајчан сүитасы» (Ф. Әмиров), «Дон Кихот» симфоник гравүрләри (Г. Гарајев), «Кәнчлик» симфонијасы (Р. Һачыјев), «Карван» симфоник лөвһәси (С. Һачыбәјов), «Кәләчәк күн» (Ә. Аббасов), «Метаморфозлар» (А. Мәликов) симфоник поемалары вә с.

Әд.: Хохлов Ю., О музыкальной программности, М., 1963; Курбанов Б. О., Эстетические принципы программной музыки, Б., 1982.

ПРОГРАМЛЫ ТӘНЗИМЛӘЈИЧИ — әввәлчәдән тәртиб олунмуш програм (фасиләсиз вә ја дискрет) үзрә ишләјән автоматик тәнзимләјичи. П.т. програмы өзү сахлајан (әкс етдирән) програмверичи гурулушдан, објектин програмлашдырылмыш вәзијјәти илә фактик вәзијјәтини мүгајисә едән гурғудан вә идарәедичи тә'сирләри һасил едән тәнзимләјичидән ибарәтдир. Профилли јумругчуглар, електрик функсионал потенсиометрләр, перфокартлар вә с. програмын верилмәси үчүндүр. Мүрәккәб системләрдә идарәетмә үчүн програм тәртиб едән вә програм верән гурулуш кими истифадә олунан һесаблајан електрон машынлары тәтбиг едилир.

ПРОГРЕ́СС (лат. progressus—ирәлијә һәрәкәт, наилијјәт)—инкишафын типи, истигамәти; онун үчүн ашағыдан јүксәјә, аз мүкәммәлликдән там мүкәммәллијә доғру кечид сәчијјәвидир. Бах һәмчинин *Тәрәгги*.

«ПРОГРЕ́СС» — мәркәзи нәшријјат. ССРИ Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси системинә дахилдир. Москвададыр (1931 илдә ССРИ-дәки харичи фәһләләрин нәшријјаты, 1939 илдә харичи дилләрдә әдәбијјат нәшријјаты, 1963 илдән «П.»).

«П.» харичи дилләрдә марксизм-ленинизм классикләринин, совет мүәллифләринин вә рус дилиндә харичи мүәллифләрин ичтимаи-сијаси әсәрләрини бурахыр. 1982 иләдәк («Радуга» нәшријјаты јарадыланадәк) һәмчинин әчнәби дилләрдә ССРИ јазычыларынын әсәрләрини, совет ушаг әдәбијјатына, инчәсәнәтә даир китаблар вә с. нәшр едирди. Гырмызы Әмәк Бајрағы Ордени илә тәлтиф олунмушдур (1981).

«ПРОГРЕ́СС»—*«Салјут»* орбитал ст.-ларына мүхтәлиф аваданлыг вә материал апармаг, мүһәррик гурғусунун иши үчүн јаначаг дашымаг, еһтијатлары сәрф олунмуш блоклары вә туллантылары кәнар етмәк үчүн истифадә олунан совет автоматик космик јүк кәмисинин ады. «П.» *«Сојуз»* космик кәмиси әсасында јарадылмыш вә үч һиссәдән (јүк бөлмәси, јаначаг тәчһизи бөлмәси вә чиһаз-агрегат бөлмәси) ибарәтдир. Јүк бөлмәсиндә (һәчми 6,6 $м^3$) ст.-ја апарылан аваданлыг, кино-фото материаллары, гида вә су еһтијаты сахланылыр. Јүк контејнерләрин ичәрисиндә вә ја билаваситә бөлмә каркасында јерләшдирилир. Бөлмәдә һава атмосфери олур (номинал тәзјиги 0,1 *МПа* вә ја 760 *мм ч.сут.* гәдәр, темп-ру 3—30°С). Јаначаг тәчһизи бөлмәсиндә јаначаг габлары вә газ балонлары, чиһаз вә автоматика васитәләри сахланылыр. Јаначағы баклардан ст.-нын бортуна сыхылмыш газ васитәсилә верирләр. Систем орбитал ст.-нын һеј'әти вә ја Јердән верилән әмрләрлә идарә олунур. Чиһаз-агрегат бөлмәсиндә мүһәррик гурғусунун блок вә аваданлығы, көмәкчи системләр вә апаратлар јерләшдирилир. Кәминин ст. илә сәрт механики бирләшмәси үчүн, һабелә тәчһизат системи магистралларынын һерметиклијини тә'мин етмәк вә космонавтларын јүк бөлмәсинә кечә билмәси үчүн «П.»-дә бирләшмә говшағы олур. П. 1978 илдән бурахылыр.

ПРОГРЕССИ́В ИФЛИЧ — мәркәзи синир системинин сифилиси илә әлагәдар әмәлә кәлән психи хәстәлик. Илк тәсвирини 1822 илдә франсыз психиатры А. Л. Бејл вермиш, сифилислә әлагәсини 1913 илдә јапон бактериологу Х. Ногути ашкар етмишдир. П.и. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә кениш јајылмышды. П.и. психиканын прогрессив позулмасы, һәтта дәрин кәмағыллылыгла тәзаһүр едир. Соматик вә невроложи позғунлугла да мүшајиәт

олунур. Илк мәрһәләдә неврастенијанын әламәтләри илә тәзаһүр едир; јорғунлуг, кәмһөвсәләлик, әмәк габилијјәтинин зәифләмәси вә с. Белә хәстәләр кобуд, јаддашсыз олур. Епилептик үрәккечмәләр, ниттин вә һәрәкәтин позулмасы һаллары да мүшаһидә едилир. Хәстәлик маразм вәзијјәт илә баша чатыр. П.и.-ин диагнозу лабораторија мүајинәләри (Вассерман реаксијасы вә с.) нәтичәсиндә гојулур. **Мүаличәси**: антибиотикләр, сифилис әлејһинә спесифик маддәләр, пиротерапија (хәстәлијин инкишафыны дајандырыр) вә с.

Әд.: Салајева З. М., Синир хәстәликләри, Б., 1983.

ПРОГУ́Л—ишчинин бүтөв иш күнү әрзиндә үзүрсүз сәбәбдән ишдә олмамасы (јахуд ишә сәрхош кәлмәси). Ганунверичиликлә 3 ил тамам олмадан кәнч мүтәхәссисин тә'јинат үзрә көндәрилдији ишдән кетмәси, әмәк мүгавиләсинин мүддәти битмәдән ишчинин иши тәрк етмәси, ишчинин өз эризәси илә ишдән кетмәк барәдә мүдирijјәти хәбәрдарлыг мүддәти тамам олмадан ишә чыхмамасы, үзүрлү сәбәб олмадан ишчинин башга ишә кечмәкдән имтина етмәси, иш күнү әрзиндә үзүрсүз сәбәбдән 3 саатдан чох ишдә олмамаг да П. һесаб олунур. Мүдиријјәт П. етмиш ишчи барәсиндә интизам тәнбеһи тәдбири көрүр. П. ишдән чыхарма үчүн дә әсас ола биләр.

ПРОДУ́СЕР (инк. producer, лат. produco—истеһсал едирәм, јарадырам)—АБШ вә дикәр капиталист өлкәләри кинематографијасында кино ширкәтинин идеја-бәдии вә малијјә чәһәтдән филмин чәкилишинә нәзарәт едән е'тибарлы нүмајәндәси. Бә'зи мәшһур реж., актјор вә ссенаристләр дә П. кими чыхыш едирләр.

ПРОЖЕ́КТОР (инк. projector, лат. projectus—ирәли атылмыш) — узагтә'сирли ишыгландырма чиһазы; ишығы оптик систем (күзкүләр вә линзалар) васитәсилә мәһдуд фәза бучағы алтында мәркәзләшдирир. Әсас елементләри оптик систем, ишыг мәнбәји вә дөндәрмә механизмли көвдәдир. П.-да хүсуси көзәрмә лампалары, ади көзәрмә лампалары, һәмчинин газбошалма лампалары тәтбиг олунур. П.-дан ачыг јерләри, мүәјјән мәсафәдә јерләшән објектләри вә бина фасадларыны, театр сәһнәләрини вә с.-ни ишыгландырмаг үчүн, һабелә ишыг сигналлашмасында истифадә олунур (Бах һәмчинин *Ишыгландырма гурғулары*).

ПРОЗЕНХИ́МА (јун. prós—әлавә, јанында+enchyma — ширәли, сулу, долдуран; бурада тохума)—мәншә вә функсијасына көрә мүхтәлиф олан узунсов вә чох вахт учу сиври (паренхима һүчејрәләриндән фәргли олан) һүчејрәләрдән ибарәт битки тохумасы. П. илә паренхима арасында кечид олур: мәс., канна вә с. биткиләрдә колленхима.

ПРОЗЕРПИ́НА (Proserpina) — Гәдим Рома мифолокијасында јералты сәлтәнәт илаһәси. Гәдим јунан мифолокијасындакы *Персефонаја* ујғун кәлир.

ПРОЈЕ́КСИЈА (лат. projectio—ирәли туллама)—мүстәви (сәтһ) үзәриндә тәсвир. Үч нөвдүр: мәркәзи П., **паралел П.** вә дүзбучаглы (ортогонал) П. Бу П.-лар ујғун олараг мәркәзи, паралел вә дүзбучаглы пројексијалама үсуллары илә алыныр. Дүзбучаглы П.-лама паралел П.-ламанын, бу да

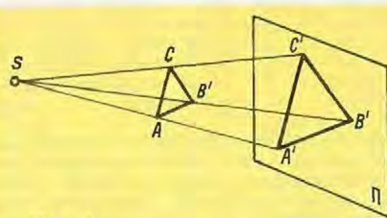

Шәк. 1.

мәркәзи П.-ламанын хүсуси һалыдыр. П. апараты S П. мәркәзиндән, П.-лајычы шүалардан (дүз хәтләрдән) вә П. мүстәвисиндән ибарәтдир. П.-ланачаг објект (шәкилдә ABC үчбучағы) П. мәркәзи илә П. мүстәвиси арасында јерләшдирилир вә алынан П. мәркәзи П. адланыр. 1-чи (2-чи) шәкилдә П.-нын мәркәзи (паралел) П.-лама үсулу илә алынма схеми верилмишдир. Паралел П.-ламада П.-лајычы шүалар бир-биринә паралел олур. Бу шүалар П. мүстәвиси илә дүз бучаг әмәлә кәтирдикдә П.-лама **дүзбучаглы** адланыр.

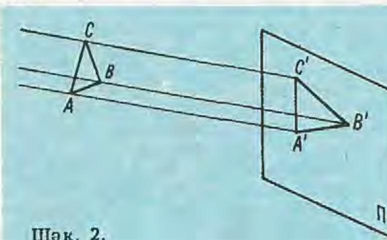

Шәк. 2.

П.-лама үсуллары вә бунлар васитәсилә алынан П.-ларын бөјүк практики әһәмијјәти вар. Мәс., кино вә фотоапаратын иш принсипи мәркәзи П.-ламаја әсасланыр. Мәркәзи (паралел) П.-нын хүсусијјәти онун әјанилијидир (әјанилији вә гурулмасынын садәлијидир). Рәссамлыгда бина, көрпү вә б. мүһәндис гурғуларынын лајиһәләриндә мәркәзи П.-лардан (перспективдән), бир чох әшјанын аксонометријасынын гурулмасында паралел П.-лардан истифадә едилир. Мәркәзи вә паралел П.-ларын гүсурлу чәһәтләри дә вар. Мәс., бунлар әшјанын форма вә өлчүләри һагда там вә дәгиг мә'лумат вермир. Бу бахымдан даһа әлверишли олан дүзбучаглы П. алмаг үчүн сәнаје вә тикинтинин бүтүн саһәләринә аид чертјожларда (әшјаларын тәсвир едилмәсиндә) дүзбучаглы П.-лама үсулу тәтбиг едилир.

Әд.: бах *Пројектив һәндәсә* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ПРОЈЕ́КСИЈА АПАРАТЫ, **пројектор**—негатив, диапозитив, фотошәкил, хәритә, чертјож вә ја деталын, бөјүдүлмүш, кичилдилмиш вә ја олдуғу мигјасда тәсвирини екранда көстәрмәјә имкан верән оптик чиһаз. Диаскопик, епископик вә епидиаскопик нөвләри вар. Диаскопик П.а. шәффаф објектләрдән ишыг кечирмәклә тәсвир алмаг үчүндүр. Епископик П.-а. әкс олунан ишыгда гејри-шәффаф објектләрин тәсвирини алмаға имкан верир. Епидиаскопик П.а.-нын иш принсипи исә бу просесләрин комбинасијасындан ибарәтдир. П.-а.-ндан кино вә фототехникада, картографијада, сурәтчыхарма техникасында, дәгиг механизм өлчүләринин тә'јининдә вә с. јерләрдә истифадә олунур.

ПРОЈЕ́КСИЈА ТЕЛЕВИ́ЗИЈА БОРУСУ—екраны ишыгландырма парлаглығы јүксәк (25000—30000 $кд/м^2$) олан *гәбуледичи телевизија борусу*. Бөјүк екранда (саһәси 1—200 $м^2$) пројексијаоптик систем васитәсилә телевизија тәсвири алмаг үчүндүр. П.т.б.-ндан телевизија верилишләриндә, тәдрис вә сәнаје телевизијасында, информасијаны эксетдирмә системләриндә (әсасән космик учушу идарәедән мәркәзләрдә) истифадә едилир.

ПРОЈЕ́КСИЈА ЧАПЫ — оптик гурғулар (фотобөјүдүчү, киносурәтчыхарма апараты вә с.) васитәсилә фотографик тәсвирләрдән өлчүсү, контрастлығы вә оптик сыхлығы башга (фәргли) олан сурәтләрин алынмасы үсулу. **Фотографијада** фотоматериал үзәриндә чәкилмиш тәсвирдән (хүсусән кичик форматлы фотоапаратла чәкилмиш) бөјүк өлчүлү тәсвирләр чап етдикдә, **кинематографијада** чәкилмиш филмләри бир форматдан башгасына көчүрдүкдә П.ч.-ндан истифадә олунур.

ПРОЈЕКТИ́В ҺӘНДӘСӘ — һәндәсәнин бөлмәси; фигурларын пројектив хассәләрини (пројектив чевирмәдә инвариант хассәләри) өјрәнир. Дөрд нөгтәнин икигат нисбәти, нөгтәләрин бир дүз хәтт үзәриндә јерләшмәси, бир нечә дүз хәттин бир нөгтәдән кечмәси вә икитәртибли хәттә аидлик пројектив хассәләрдир. Бунлара даир ашағыдакы фикирләри сөјләмәк олар. O нөгтәсиндән кечиб онунла бир мүстәви үзәриндә јерләшән a, b, c, d дүз хәтләри l_1 вә l_2 илә ујғун олараг A_1, B_1, C_1, D_1 вә A_2, B_2, C_2, D_2 нөгтәләриндә кәсиширсә (шәк. 1), $\frac{A_1C_1}{C_1B_1} : \frac{A_1D_1}{D_1B_1} = \frac{A_2C_2}{C_2B_2} : \frac{A_2D_2}{D_2B_2}$. Бу теорем һәндәсинин башлыча теореми кими көтүрүлүр вә ондан нәтичә олараг, O нөгтәсиндән кечән a, b, c, d дүз хәтләринин икигат нисбәтләри анлајышы мејдана чыхыр.

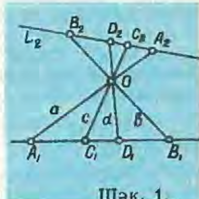

Шәк. 1.

C вә D нөгтәләри AB парчасыны ујғун олараг $\frac{AC}{CB} = \lambda$ вә $\frac{AD}{DB} = -\lambda$ нисбәтиндә бөлүрсә A, B, C, D нөгтәләри һармоник нөгтәләр групу (бах *һармоник дүзүлүш*) әмәлә кәтирир, јахуд A вә B нөгтәләринә нәзәрән C вә D нөгтәләри һармоник бағлы олур (шәк. 2) Бир дүз хәтт үзәриндә јерләшән A, B, C,..., нөгтәләри пројексијалама заманы јенә дә бир дүз хәтт үзәриндә јерләшән A', B', C',..., нөгтәләринә чевирилир (шәк. 3). Бир нөгтәдән кечән дүз хәтләр јенә дә бир нөгтәдән кечән дүз хәтләрә кечир. Икитәртибли хәттин пројексијасы икитәртибли хәтдир. Белә хәттин полјус вә полјар хассәләри дә пројектив хассәләрдир. Полјус вә полјарын хассәләри: 1) a дүз хәтти b-нин полјусундан кечирсә, b дә a-нын полјусундан кечир; 2) A нөгтәси икитәртибли әјринин харичиндәдирсә, A-

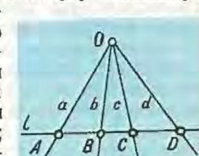

Шәк. 2.

нын полјары, ондан әјријә чәкилән тохунанларын тохунма нөгтәләрини бирләшдирир; 3) B_1, B_2, B_3..., нөгтәләри a-нын үзәриндәдирсә, онларын b_1, b_2, b_3..., полјарлары A нөгтәсиндән, јә'ни a дүз хәттинин полјусундан кечир (шәк. 4). П.һ.-нин әсасыны 17 әсрдә Ж. *Дезарг* вә Б. *Паскал* јаратмышлар. Н. И. *Лобачевскинин* гејри-Евклид һәндәсәсини јаратмасы П.һ.-нин инкишафына тә'сир көстәрди.

Шәк. 3.

П.һ.-нин инкишафы һәндәси формаларын маһијјәтләринин өјрәнилмәсинә, бу исә өз нөвбәсиндә, реал дүнјанын маһијјәтинин дәрк едилмәсинә имкан верир. П.һ.-нин мүддәаларындан номографија, статистик һәлл нәзәријјәси, саһәнин квант нәзәријјәси, чап схемләринин конструксија едилмәси вә б. саһәдә истифадә едилир.

Шәк. 4.

Әд.: Атајев А., Пројектив һәндәсә, Б., 1961; Глоголев Н. А., Проективная геометрия, 2 изд., М., 1963; Четверухин Н. Ф., Проективная геометрия, 8 изд., М., 1969; Кузнецов Н. С., Начертательная геометрия, М., 1981.

ПРОЈЕ́КТОР—бах *Проіексија апараты*.

ПРОКА́Т, јајыг (металлуркијада) — прокат истеһсалынын мәһсуллары; гызмар вә сојуг јајма үсуллары илә алынан метал мә'мулат (вәрәг, золаг, лент, релс, бору вә с.).

ПРОКА́Т ИСТЕҺСАЛЫ — поладдан вә дикәр металдан јајма јолу (бах *Металјајма*) илә мүхтәлиф мә'мулат вә јарымфабрикат (прокат) алынмасы, һабелә онларын кејфијјәтини артырмаг мәгсәди илә тәкрар е'мал едилмәси (термики е'мал, өртүк чәкмә вә с.). Сәнаје өлкәләриндә әридилән поладын 4/5 һиссәсиндән чоху јајма үсулу илә е'мал едилир. П.и. адәтән металлуркија (аз һалларда машынгајырма) з-дларында тәшкил едилир вә бир гајда олараг (хүсусилә гара металлуркијада) истеһсал дөврүнүн сонунчу мәрһәләси олур. Әсас прокат нөвләринә ашағыдакылар аиддир: јарыммәһсул вә ја пәстаһ, вәрәг вә чешид прокат, јајма борулары, машын деталлары пәстаһлары (хүсуси прокат нөвләри)—тәкәр, һалгалар, охлар, бурғулар, күрәләр, дәјишән ен кәсикли профилләр вә с. Өлчүләри көстәрилмәклә јајылан мә'мулатлар прокат чешиди (сортаменти) адланыр ки, бунларын да чох һиссәси ССРИ-дә стандартлашдырылмышдыр. Прокатын әсас һиссәси азкарбонлу поладдан, бә'зи һиссәси лекирләнмиш вә тәркибиндә карбонун мигдары артырылмыш (0,4%-дән чох) поладлардан һазырланыр. Әлван метал (алүминиум, мис, магнезиум, синк вә онларын әринтиләри) прокатлары башлыча олараг вәрәг, лент вә мәфтил шәклиндә истеһсал олунур (әлван металлардан бору вә чешидли профилләр башлыча олараг пресләмә јолу илә һазырланыр).

Мүасир металлуркија з-дларында полад прокат ики үсулла истеһсал олунур. Биринчи үсулда башланғыч материал кими метал гәлибә төкүлмүш күлчәләрдән истифадә едилир. Әввәлчә күлчәләр гыздырылыр вә сыхма станында пәстаһ јајылыр, пәстаһ јохланылдыгдан вә сәтһи дефектләр арадан көтүрүлдүкдән сонра тәкрар гыздырылыр вә хүсуси станларда һазыр мәһсул јајылыр. Икинчи үсулда (20 әсрин орталарындан тәтбиг олунур) башланғыч пәстаһын јајылмасы хүсуси машынларда фасиләсиз төкмә просеси илә әвәз олунур. Пәстаһ јохланылдыгдан вә дефектләри арадан көтүрүлдүкдән сонра, биринчи үсулда олдуғу кими, јајма үчүн һазыр мәһсул станына верилир. Бу үсул маје металдан фасиләсиз олараг прокат истеһсалына (төкмә-прокат агрегатларда) имкан верир.

П.и.-нда техники прогрес илк нөвбәдә јајылан мә'мулатын кејфијјәтинин јүксәлдилмәси илә характеризә олунур. Бу мәгсәдлә прокатлара мүмкүн гәдәр даһа сәмәрәли форма верилир, игтисади чәһәтдән сәрфәли прокат профилләринин истеһсалы кенишләндирилир, онларын өлчүләринин дәгиглији артырылыр, металын мөһкәмлик вә с. хассәләри јахшылашдырылыр. Ејни заманда фасиләсиз просесләр тәтбиг етмәклә, јајма сүр'әтини артырмагла вә бүтүн техноложи просесләри автоматлашдырмагла истеһсал хәрчләри азалдылыр (бах һәмчинин *Јајма станы. Бору-прокат агрегаты*).

Әд.: Прокатное производство, 2 изд., М., 1968.

ПРОКА́Т ПРОФИЛИ, јајыг профили—*металјајма* јолу илә алынан ен кәсикләри мүхтәлиф формалы мә'мулат. Уз. бoју ен кәсији сабит галан, ен кәсији дәјишән вә хүсуси П.п.-ләринә ајрылыр. Биринчи нөвә һәндәси формасы садә олан (мәс., даирә, дүзбучаглы, квадрат, сегмент) чешидли поладлар, фасонлу профилләр (икитаврлы тирләр, бучаглы П.п.-ләри вә с.), вәрәгләр, борулар вә әјмә профилләр аид едилир. Икинчиләрә дөври профилләр, үчүнчүләрә исә бандаж, тәкәр, дишли чарх вә с. дахилдир.

Бә'зи прокат профилләри: 1—квадрат; 2—даирәви; 3—метал золаг; 4—бучаг; 5—икитаврлы; 6—швеллер; 7—дәмирјол релси; 8—трамвај релси; 9—таврлы; 10—шпунт; 11—трактор тыртыллары; 12—јүк автомобили тәкәринин чәнбәри; 13—турбин пәрләри үчүн метал золаглар.

ПРО́КЛ (Próklos) (412, Константинопол—485, Афина) — *неоплатонизмин* Афина мәктәбинин башчысы. Триада һаггында диалектик идеја П.-а мәхсусдур. Антик мифолокијаны ваһид фәлсәфи схемә салмаг истәдијинә көрә П. тарих-фәлсәфә әдәбијјатында бүтпәрәстлији системләшдирән, вә еллинизмин схоласты кими сәчијјәләндирилмишдир. Платона әсасланан П. бүтүн мөвчудатын үч инкишаф (триада) мәрһәләси олдуғуну гәбул едирди: 1) Өзүндә галма. П. буну сәбәб, бөлүнмәз ваһдәт, «мөвчудлуг», «ата», «потенсија» да адландырмышдыр. 2) Өзүндән чыхыш етмә. Башга сөзлә, өзүндән кәнара еманасија, јахуд сәбәб шәклиндә һәрәкәт. Бу, ваһидликдән чохлуға кечид, бөлүнмәнин башланғычыдыр, «ана», енержи демәкдир. 3) «Башга варлыгдан» өзүнә гајытма, парчаланмадан вә чохлугдан бир даһа бөлүнмәз ваһидә јүксәлмәдир. П.-ын фикринчә, инкишаф бөлүнмә вә чеврилмә јолу илә дејил, бүтөвүн күчләнмәси илә баш верир. Башлыча әсәрләри: «Теоложи илк әсас», «Платонун теолокијасы һаггында».

Әд.: Асмус В. Ф., Античная философия, М., 1976.

ПРОКО́НСУЛ (лат. proconsul, pro—јеринә+consul— *консул*)—Гәдим Ромада дөвләт вәзифәси; әсасән 1 ил мүддәтинә мүәјјән олунурду. Әввәлләр Ромадан кәнарда һәрби тапшырыглары јеринә јетирирди. Әјаләтләрин јарадылмасы илә али һүгуги, инзибати вә һәрби һакимијјәти һәјата кечирирди.

ПРОКО́НСУЛ—Миосен дөврүндә јашамыш газынты мејмун. Дишләри, чәнә вә скелетин башга сүмүкләринин гырыгларындан әлавә, Викторија көлү јахынлығында там кәлләси ашкар едилмишдир. П. шимпанзејә охшардыр вә онун әчдады сајылыр. Лакин бир сыра әламәтләринә көрә шимпанзејә нисбәтән чох примитивдир. П. чинсинә һиббондан гориллаја гәдәр бојуна көрә чох дәјишкән олан нөвләр дахилдир.

ПРОКО́ПЈЕВСК—РСФСР Кемерово вил.-ндә шәһәр. Прокопјевск р-нунун мәркәзи. Аба чајы (Томун голу) саһилиндәдир. Д.j.ст. Әһ. 268 мин (1982). Мүһүм көмүр сәнајеси мәркәзи. Машынгајырма сәнајеси, јүнкүл, јејинти вә тикинти материаллары сәнајеси мүәссисәләри; бир нечә елми-тәдгигат көмүр сәнајеси ин-ту, Сибир металлуркија ин-тунун ахшам факүлтәси, електрик машынгајырмасы, бәдән тәрбијәси вә мә'дән техникумлары, мусиги мәктәбләри, драм театры, өлкәшүнаслыг музеји вар. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1981).

ПРОКО́ФЈЕВ Александр Андрејевич (2.12.1900, индики Ленинград вил., Волхов р-ну, Кобона к.—18.9.1971, Ленинград) — рус совет шаири, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1970). Ленин мүкафаты лауреаты (1961), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946). 1919 илдән Сов. ИКП үзвү. «Күнорта» (1931), «Гәләбә» (1932) ше'р китабларында кәнч ингилабчылар нәслиндән, Вәтәндаш мүһарибәсиндән бәһс едилир. «Корпүдән кечән јол» (1933), «Ачыг ше'рләр» (1936), «Севәнләри горујун» (1939) топлулары јени һәјат гуручулуғуна һәср олунмушдур. Ленинградын мүдафиәсиндән бәһс едән «Русија» (1944) поемасы мүһарибә дөврү әдәбијјатынын дәјәрли әсәрләриндәндир. Мүһарибәдән сонракы илләрдә сүлһү, совет адамларынын динч әмәјини, дирчәлмәкдә олан торпағын севинчини

тәрәннүм едән әсәрләр [«Инди һәр јан күл-чичәкдир», «Рус тәбиәти, сән мәним үрәјимчәсән» вә с. ше'р силсиләләри, «Заречје» (1955), «Сәјаһәтә чағырыш» (1960) вә с. китаблары] јазмышдыр. «Јол ше'рләри» (1963), «Салхымлар» (1967), «Өлмәзлик» (1970) вә с. мәчмуәләрин мүәллифидир. РСФСР Јазычылар Иттифагы Ленинград бөлмәсинин мәс'ул катиби (1945—48; 1956—65) олмушдур. 4 дәфә Ленин ордени, 4 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Сән чағыр мәни. Ше'рләр, Б., 1962; Собр. соч., т. 1—4, Л., 1978—80; Стихотворения, Л., 1982.

Әд.: Б а х т и н В., Александр Прокофьев, 2 изд., М.—Л., 1963; Ш о ш и н В., Поэт Александр Прокофьев, Л., 1965.

ПРОКО́ФЈЕВ Серкеј Серкејевич (23. 4.1891, Сонтсовка к., индики Донетск вил.-нин Красноје к.—5.3.1953, Москва) — рус совет бәстәкары, пианочу, дирижор. РСФСР халг артисти (1947). Ленин мүкафаты лауреаты (1957, өлүмүндән сонра). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты [1943, 1946 (3 дәфә), 1947, 1951]. Петербург консерваторијасынын бәстәкарлыг (1909; А. Лјадов, Н. Римски-Корсаков вә Ј. Витолдан дәрс алмышдыр), дирижорлуг вә пианочулуг (1914) синифләрини битирмишдир. П.-ин бәстәкар кими формалашмасы мүрәккәб вә зиддијјәтли шәраитә, инчәсәнәтин бүтүн саһәләриндә мөвзу вә ифадә васитәләри ахтарышлары дөврүнә тәсадүф едир. П.-ин јарадычылығына дөврүнүн чәрәјанлары гисмән тә'сир көстәрсә дә, о, мусигидә өзүнә мәхсус орижинал јол ача билмишдир. Новатор сәнәткар олан П.-ин мусигиси үчүн мүасир инсанын фикир вә һиссләрини тәчәссүм етдирән јени ифадә васитәләри сәчијјәвидир. О, мусигидә јени реализмин тәшәккүлү вә мөһкәмләнмәси илә бағлы олан әсас истигамәтләрдән бирини мүәјјәнләшдирмишдир. Ингилабагәдәрки дөврдә П. демәк олар ки, бүтүн мусиги жанрларында әсәрләр бәстәләмишдир: фп. илә орк. үчүн 2 концерт (1912, 1913), фп. үчүн 4 соната, силсилә әсәрләр («Сарказмлар», «Өтәри анлар»), токката, 2 опера («Маддалена», 1913, «Гумарбаз», 1915—16, 2-чи редаксијасы 1927), балет («Тәлхәк һаггында нағыл», 1915—20) «Классик» адланан 1-чи симфонија (1916—17), камера-вокал, хор әсәрләри вә с. П.-ин јарадычылыг симасына хас фәал һәјат мөвгеји, никбинлик, ирадәлилик, парлаг орижинал үсуллардан чәсарәтлә истифадә етмә һәлә илк дөврләрдә өзүнү көстәрмишди. П. 1918—32 илләрдә харичдә јашамыш, концертләрлә чыхыш етмишдир; бу илләрдә о, театр жанрларына бөјүк мараг көстәрмишдир: «Үч портағала мәһәббәт» (1919), «Одлу мәләк» (1919—27) опералары, «Полад сычрајыш» (1925), «Фәрсиз оғул» (1928) балетләри вә с. Вәтәнә гајытдыгдан сонра П.-ин јарадычылығында јени дөвр башланмыш, о, совет вә дүнја мусиги сәнәтини зәнкинләшдирән бир сыра гијмәтли әсәрләр јаратмышдыр: «Ромео вә Ҹүлјетта» (1935—36), «Золушка» (1944), «Даш чичәк әфсанәси» (1948—50) балетләри, «Семјон Котко» (1939), «Монастырда нишанланма» (1940), «Һәрб вә сүлһ» (1941—52) опералары, «Александр Невски» кантатасы (1938—39), «Сүлһүн кешијиндә»ораторијасы (1950), 5, 6 вә 7-чи симфонијалары. П. һәмчинин «Әсл инсан һаггында повест» (1947—48) операсынын, ушаглар үчүн бир сыра фп. әсәрләри, маһны, о чүмләдән «Петја вә гурд» симфоник нағылынын, кинофилмләрә мусиги («Александр Невски», «Иван Грозны») вә с. әсәрләрин мүәллифидир. П.-ин јарадычылығы 20 әср дүнја мусиги мәдәнијјәтиндә мәрһәлә тәшкил едир. П. өзүнә мәхсус мусиги тәфәккүрү, тәравәтли, орижинал мелодикасы, һармонија, ритмика вә инструментовкасы илә мусиги сәнәтиндә јени јоллар ачмыш, бир чох совет вә харичи өлкә бәстәкарларына мүһүм тә'сир көстәрмишдир. П.-ин әсәрләри Азәрб. мусиги ифачыларынын репертуарында мүһүм јер тутур. П.-ин «Монастырда нишанланма» операсы, «Золушка» балети Азәрб. Опера вә Балет Театрында тамашаја гојулмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Собр. соч, т. 1—20, М., 1955—67; Автобиография, 2 изд., М., 1982.

Әд.: Черты стиля С. Прокофьева. Сб., М., 1962; К а т о н о в а С., Балеты Прокофьева, М., 1962; С л о н и м с к и й С., Симфонии Прокофьева, М., 1964; Н е с т ь е в И., Жизнь Сергея Прокофьева, 2 изд., М., 1973; Р о з и н е р Ф., Токката жизни. С. Прокофьев, М., 1978; С а в к и н а Н., Сергей Сергеевич Прокофьев, М., 1981.

ПРОКРУ́СТ ЈАТАҒЫ — гәдим јунан мифолокијасында гулдур Прокрустун јолчулары алдадараг узандырдығы јатаг. Прокруст, ајағы јатагдан чыханларын ајағыны кәсир, јатаға гыса кәләнләринкини исә узадырды. Мә'чази мә'нада, һадисәнин маһијјәтинә ујғун кәлмәјән сүн'и ме'јар.

ПРОКТИ́Т (јун. prōktós—анус)—дүз бағырсағын селикли гишасынын илтиһабы. Башвермә сәбәбләри мүхтәлифдир: кәскин вә хроник инфексијалар, гида зәһәрләнмәләри, мүбадилә вә ја иммуноложи позғунлуглар. Катарал, һеморракик, иринли, хоралы, некротик вә гарышыг формалары ајырд едилир. Әламәтләри: анус наһијәсиндә хошакәлмәјән һисс, исһал, селик ифразы, бә'зән ган. М ү а л и ч ә с и П.-ин формасындан вә хәстәлијин сәбәбиндән асылыдыр. Санаторија вә курорт мүаличәси (Истису, Галаалты, Јесентуки, Боржоми вә с.) мәсләһәт көрүлүр.

Әд.: Бактериал мәншәли кәскин бағырсаг хәстәликләринин микробиоложи диагностикасына аид методик көстәришләр, Б., 1978.

ПРОКУРА́ТОР (лат. procurator, һәрфи мә'насы — һимајәчи, тәсәррүфаты идарә едән)—Гәдим Ромада: 1) евин тәсәррүфат мудири; 2) Рома вәтәндашынын мәһкәмә вә тичарәт ишләри үзрә е'тибарлы адамы (бир гајда олараг азадлыға бурахылан гуллардан олурду); 3) Империја дөврүндә ири маликанәләрин тәсәррүфат мүдирләри, мә'мурлар, кичик әјаләтләрин рәисләри, веркијығанлар, малијјә вә тәсәррүфат мүәссисәләринин башчылары.

ПРОКУРО́Р (лат. procurare—гајғысына галмаг)—прокурорлуг органларынын вәзифәли шәхси. Мәһкәмәдә *дөвләт иттиһамчысы* функсијасыны һәјата кечирир. Бах һәмчинин *Прокурорлуг, ССРИ Прокурорлуғу.*

ПРОКУРО́Р НӘЗАРӘТИ — бах *Нәзарәт.*

ПРОКУРОРЛУГ (лат. procuro—гејдинә галырам, идарә едирәм)—чинајәт ишләринин истинтагына нәзарәт едән хүсуси дөвләт органы. Илк дәфә Франсада 13—14 әсрләрдә мејдана кәлмишдир. Русијада П.-у 1722 илдә I Пјотр јаратмышды. ССРИ-дә вә дикәр сосиалист дөвләтләриндә П. ганунларын дәгиг ичрасы үзәриндә али нәзарәти һәјата кечирән органдыр. Азәрб. ССР-дә П. органлары 1920 илдән фәалијјәт көстәрир. Бах һәмчинин *Азәрбајҹан ССР Прокурорлуғу, Ганунчулуг, Нәзарәт, ССРИ Прокурорлуғу.*

ПРОКЕСТЕРО́Н (лат. pro — әввәл, хејринә + gestatio — кәздирмә, һамиләлик)—онурғалы һејванларын вә инсанын гадын чинсијјәт һормону. П. кимјәви тәбиәтинә көрә стероид олуб, организмдә холестериндән синтез едилир. Али һејванларда вә инсанда П.-ун синтез олундуғу әсас јер јумурталығын сары чисмидир; бу просеси һипофизин лјутеинләшдиричи һормону низама салыр. П. икинчи гадын һормону — естрадиол илә гаршылыглы әлагәјә кирәрәк мәмәлиләрдә естрал тсикли (јахуд инсанда ајбашы) тәнзим едир.

ПРОЛАКТИ́Н (лат. pro—әввәл, хејринә + lac, lactis—сүд), л а к т о к е н һ о р м о н — мәмәлиләрдә сүд ифразына нәзарәт едән һормон. П. һипофизин өн пајынын хүсуси асидофил һүчејрәләриндә синтез олунур. Һамиләлик заманы гадынларын ганында П.-ин консентрасијасы чохалыр; сонралар П.-ин ифраз олунмасыны артыран ушағын әмиздирилмәсидир.

ПРОЛЕТАР БЕЈНӘЛМИЛӘЛЧИЛИЈИ—бах *Бејнәлмиләлчилик.*

ПРОЛЕТАР ДИКТАТУРАСЫ—бах *Пролетариат диктатурасы.*

ПРЛОЕТАР ИНГИЛАБЫ—бах *Сосиалист ингилабы.*

«ПРОЛЕТАР ИНГИЛАБЫ ВӘ ХАИН КАУ́ТСКИ»—В. И. Ленинин әсәри: бурада сосиалист ингилабы вә *пролетариат диктатурасы* һаггында марксизм тә'лими инкишаф етдирилмиш, К. *Каутскинин* «Пролетариат диктатурасы» (1918, Вјана) китабчасы ифша олунмушдур (Әсәр. там күллијјаты, ч. 37, сәһ. 253—366). 1918 илин октјабрнојабрында јазылмыш, декабрда Москвада китабча һалында чыхмышдыр, Октјабрын 11-дә В. И. Ленинин «Правда»да ејни адлы мәгаләси дәрч едилмишдир. Мәгалә харичә көндәрилмиш, аз сонра Исвечрәдә чап олунмушду. 1919 илдә китаб Алманија, Австрија. Италија, Инкилтәрә вә Франсада, сонра башга өлкәләрдә нәшр едилмишдир.

В. И. Ленин көстәрирди ки, Каутскинин китабчасында пролетариат диктатурасы һаггында марксизм тә'лими тәһриф едилир, болшевизмин, Русијадакы сосиалист ингилабынын тарихи тәчрүбәсинә бөһтан атылыр. Каутски иддиа едирди ки, пролетар ингилабы вә пролетариат диктатурасы һаггында марксизм тә'лими көһнәлмишдир, фәһлә синфи јалныз өлкә әһалисинин әксәријјәтини тәшкил етдикдән сонра азадлыг газана биләр. О, марксизмдә әсас мәсәлә олан пролетариат диктатурасынын ән мүһүм, башлыча әламәтини, јә'ни ингилаби зоракылыг хүсусијјәтини инкар едир вә көстәрирди ки, «динч», «јә'ни» демократик јолла

чеврилиш етмәк мүмкүндүр. Һалбуки тарихин кедиши сүбут едир ки, истисмарчы синифләр һакимијјәтләриндән һеч вахт көнүллү сурәтдә әл чәкмир. Онларын инадлы, гызғын мүгавимәт көстәрмәләри һәр бир ингилаб заманы өзүнү бүрузә верир (бах *Әксингилаб*). Буна көрә дә ингилаби зоракылыг пролетар ингилабынын һәјата кечирилмәсинин мүтләг шәртидир. В. И. Ленин ејни заманда һесаб едирди ки, истисмарчы синифләр силаһа әл атмасалар вә *вәтәндаш мүһарибәси* төрәтмәсәләр, фәһлә синфи сосиалист ингилабыны динч јолла һәјата кечирә биләр. Пролетариат вә онун ингилаби партијасы синфи мүбаризәнин бүтүн формаларына мүкәммәл јијәләнмәли вә конкрет тарихи шәраитдә онлары тәтбиг етмәји бачармалыдыр.

Каутски буржуа дөвләтинин мүртәче синфи маһијјәтини өрт-басдыр етмәк мәгсәди илә «халис демократија», «үмумијјәтлә демократија» вә «үмумијјәтлә диктатура» кими ујдурма мәсәлә ирәли сүрүр, пролетар дөвләтиндә истисмарчылар үчүн демократијанын мәһдуд едилмәсини үмумијјәтлә демократијанын олмамасы кими гәләмә верирди. В. И. Ленин буржуа демократијасы илә пролетар демократијасы арасындакы көклү фәргләри шәрһ едәрәк көстәрди ки, синфи чәмијјәтдә диктатура вә демократија синфи характер дашыјыр. «„Халис демократија“ фәһләләри әлә салан либералын јалан ибарәсидир» (јенә орада, сәһ. 270). В. И. Ленин пролетариат диктатурасынын дөвләт формасы олан Советләрин маһијјәти һаггында Каутскинин сахта фикирләрини ифша етмиш вә көстәрмишдир ки, халг күтләләринин ингилаби јарадычылығынын доғурдуғу Советләр демократијанын ән јүксәк формасыдыр. Әсәрдә болшевикләрин Биринчи дүнја мүһарибәси, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын һазырланмасы вә кечирилмәси дөврүндәки тактикасы Каутскинин гәрәзли иттиһамларындан мүдафиә олунмушдур. «Бу тактика јеканә бејнәлмиләлчи тактика иди, чүнки б ү т ү н ө л к ә л ә р д ә ингилабын инкишафы, она јардым көстәрилмәси, онун ојанмасы ү ч ү н бир өлкәдә һәјата кечирилә биләчәк ән чох шеји һәјата кечирирди» (јенә орада, сәһ. 328).

В. И. Ленинин бу әсәри К. Маркс вә Ф. Енкелсин ингилаби тә'лимини һәр чүр оппортунист һүчумлардан горујуб мүдафиә етмәјин вә јени тарихи шәраитдә марксизми јарадычылыгла инкишаф етдирмәјин көзәл нүмунәсидир. Әсәр ССРИ-дә 40 дилдә, 3517,5 мин нүсхә тиражла 128 дәфә (о чүмләдән Азәрб.ССР-дә ајрыча китаб һалында 15 мин нүсхә тиражла) нәшр олунмушдур.

Әд.: История КПСС, т. 3, кн. 2, М., 1968, с. 200—216.

«ПРОЛЕТАР ИНГИЛАБЫНЫН ҺӘРБИ ПРОГРАМЫ»—В. И. Ленинин мәгаләси; бурада сосиалист ингилабы һаггында марксист нәзәријјә инкишаф етдирилмиш вә империализм дөврүндә фәһлә синфинин ингилаби мүбаризәсинин кенишләнмәси перспективләри көстәрилмишдир (Әсәр. там күллијјаты, ч. 30, сәһ. 152—165). 1916 илин сентјабрында алман дилиндә јазылмыш, илк дәфә Бејнәлхалг Сосиалист Кәнчләр Тәшкилатлары Иттифагынын органы «Yugend Internationale» («Кәнчләр Интернасионалы») журналынын 1917 ил 9—10-чу №-ләриндә чап олунмушдур. В. И. Ленин «Авропа Бирләшмиш Штатлары шүары һаггында» (1915) мәгаләсиндә ирәли сүрдүјү сосиализмин әввәлчә бир өлкәдә галиб кәлмәсинин мүмкүнлүјү мәсәләсинә јенидән гајытмыш вә ону даһа да инкишаф етдирмишдир: «Капитализм мүхтәлиф өлкәләрдә сон дәрәчә гејри-бәрабәр инкишаф едир. Әмтәә истеһсалы шәраитиндә башга чүр ола да билмәз. Бурадан белә бир гәти нәтичә чыхыр: сосиализм б ү т ү н өлкәләрдә ејни заманда гәләбә чала билмәз. Сосиализм әввәлчә бир вә ја бир нечә өлкәдә гәләбә чалачаг, галан өлкәләр исә, мүәјјән бир заман әрзиндә буржуа өлкәләри вә ја буржуа гурулушундан әввәлки өлкәләр һалында галачагдыр» (јенә орада, сәһ. 154). Бу мүддәадан белә бир нәтичә дә чыхыр ки, сосиализм вә капитализм системләринин узун мүддәт јанашы јашамасы тарихән лабүддүр. Һәм дә галиб кәлмиш пролетариат ичтимаи гурулушу мүхтәлиф олан дөвләтләрин динч јанашы јашамасында мараглыдыр. Мәгаләдә мүһарибәләр һаггында марксизм тә'лими инкишаф етдириләрәк, јени мүһүм мүддәаларла зәнкинләшдирилмиш вә империалист мүһарибәсиндә «вәтәнин мүдафиәси» шүарыны ирәли сүрән каутскичиләр ифша олунмушдур. В. И. Ленин көстәрди ки, марксистләр вәтәнин мүдафиәси шүарыны јалныз ингилаби мүһарибәләрдә, мәзлум халгларын милли азадлыг мүһарибәләриндә мүдафиә едирләр. Мәгаләдә сосиалист партијаларынын програмындакы халгын силаһландырылмасы бәндинин онун тәрксилаһ едилмәси бәнди илә әвәзләнмәсини тәләб едән Һолландија, Скандинавија өлкәләри вә Исвечрә сол с.-д.-ларынын мөвгеји кәскин тәнгид олунмушдур. Белә бир тәләб һәмин дөврдә ингилабчы сосиал-демократијанын оппортунизмә гаршы мүбаризәсини зәифләдирди. Лакин В. И. Ленин принсипчә, һәмишә вә һәр чүр шәраитдә тәрксилаһын әлејһинә дејилди, әксинә, тәрксилаһы сосиализмин идеалы сајырды (бах јенә орада, сәһ. 174). О, бу мәсәләјә конкрет тарихи шәраит бахымындан јанашырды.

В. И. Ленинин бу мәгаләси марксист ингилаби нәзәријјәни јарадычылыгла инкишаф етдирмәк нүмунәсидир. Мәгаләдә ирәли сүрүлән нәзәри мүддәалар актуаллығыны сахламышдыр вә коммунист вә фәһлә партијалары бунлары фәалијјәт көстәрдикләри шәраитә ујғун тәтбиг едирләр.

«ПРОЛЕТАРИ» — һәфтәлик кизли болшевик гәзети. РСДФП-нин мәркәзи органы. 1905 ил мајын 14(27)-дән—нојабрын 12(25)-дәк Чеиеврәдә (чәми 26 нөмрә) чыхмышдыр. Мәс'ул редактору В. И. Ленин иди. Гәзетдә В. И. Ленинин 90-а јахын мәгалә вә гејди дәрч едилмишдир. «П.»-нин редаксија һеј'әтинә В. В. Воровски, А. В. Луначарски вә М. С. Олмински дахил идиләр. В. И. Ленин Русијаја гајытдыгдан сонра гәзетин нәшри дајандырылмышдыр. Сон ики нөмрәси В. В. Воровскинин редакторлуғу илә чыхмышдыр.

«П.»-нин 1 — 24 нөмрәләриндә РСДФП-нин Бакы, Јелизаветпол, Шуша вә б. групларындан алынмыш мәктублар һаггында мә'лумат верилмиш, Азәрб.-да ингилаби мүбаризәни, партија тәшкилатларынын фәалијјәтини ишыгландыран материаллар дәрч олунмушдур.

«ПРОЛЕТАРИ»—кизли болшевик гәзети. 1906 ил августун 21 (сентјабрын 3)-дән 1909 ил нојабрын 28 (декабрын 11)-дәк В. И. Ленинин редакторлугу илә чыхмышдыр. Гәзетдә В. И. Ленинин 125-дән чох мәгаләси, гејди вә сәнәди дәрч олунмушдур. Гәзетдә В. В. Воровски, А. В. Луначарски, И. Ф. Дубровински, М. Н. Лјадов, Н. В. Семашко вә б. иштирак етмишләр. «П.»-нин илк 20 нөмрәси Выборгда (тиражын мүәјјән һиссәси Петербургда чап олунмушдур), 21—40-чы нөмрәләри Чеиеврәдә, 41—50-чи нөмрәләри исә Парисдә нәшр едилмишдир. Мүәјјән нөмрәләри РСДФП-нин Москва вә Петербург, Москва даирә, Перм, Курск, Казан комитәләринин органы кими чыхмышдыр. Әслиндә исә «П.» болшевикләрин мәркәзи органы иди. «П.» Столыпин иртичасы илләриндә болшевик тәшкилатларынын горунуб мөһкәмләнмәсиндә, отзовистләрә, аллаһгуручулара, тәсвијәчиләрә гаршы мүбаризәдә мүһүм рол ојнамышдыр. «П.» јерли партија тәшкилатлары илә, һәмчинин Бакы Партија тәшкилаты илә сых әлагә сахламыш, Балаханы, Бибиһејбәт, Гарашәһәр, Јелизаветпол партија тәшкилатларынын фәалијјәти һаггында мә'луматлар дәрч етмишдир. Гәзетин нәшри РСДФП МК-нын 1910 ил јанвар пленумунун гәрары илә дајандырылмышдыр.

«ПРОЛЕТАРИ»—күндәлик легал болшевик гәзети. 1919 ил августун 19-дан 28-дәк (чәми 8 нөмрә) Бакыда нәшр едилмишдир. Гәзет күтләләри әксингилабчы мүсават һөкумәтинә гаршы мүбаризәјә чағырмыш, есер вә меншевикләрин позучулуг фәалијјәтини ифша етмишдир. Гәзетин 4-чү нөмрәсиндә В. И. Ленинин 1919 ил ијулун 12-дә Республиканын дахили вә харичи вәзијјәти һаггында РК(б)П-нин Москва конфрансында мә'рузәсинин «Правда»-да дәрч олунмуш гәзет һесабаты верилмишдир. Гәзет мүсават һөкумәти тәрәфиндән бағланмышдыр.

ПРОЛЕТАРИАТ (алм. Proletariat, лат. proletarius — пролетар)—буржуа чәмијјәтинин ики әсас синфиндән бири; истеһсал аләт вә васитәләри үзәриндә мүлкијјәтдән мәһрум олан муздлу фәһләләрдән ибарәтдир. Јеканә јашајыш мәнбәјини—ишчи гүввәсини буржуа чәмијјәтинин дикәр әсас синфи капиталистләрә сатыр (бах *Фәһлә синфи*).

«ПРОЛЕТАРИАТ»—19 әсрин 2-чи јарысы—20 әсрин әввәлләриндә Полшада бир нечә сијаси партијанын ады. Б и р и н ч и «П.» Полша пролетариатынын илк сијаси партијасы олан Б ө ј ү к «П.» 1882 илин сентјабрында Варшавада јарадылмыш вә сосиалист дөвләти јаратмағы гаршыја мәгсәд гојмушду. 1886 илин ијулунда «П.»-ын тәшкилатлары дағыдылды, онун үзвләринә диван тутулду. Партијанын рәһбәр хадимләри С. Кунитски, М. Оссовски вә б. е'дам едилдиләр.

И к и н ч и «П.» 1888 илин феврал—мартында Варшава фәһлә комитәси (1887 илдә М. Каспшак јаратмышды) илә Тәләбә тәблиғат групунун (1887 илдә Л. Кулчитски тә'сис етмишди) бирләшмәси нәтичәсиндә јаранмышды. «П.»-ын үзвләри 1890 илдә 1 Мајын бајрам едилмәсини тәшкил етмиш, бир сыра ингилаби брошүралар бурахмышдылар.

«П.»-ын нүмајәндәләри 1889 илдә Икинчи Интернасионалын тә'сис конгресиндә иштирак етмишдиләр. 1893 илин феврал—мартында 2-чи «П.»-ын дәрнәкләри Полша Краллығы Сосиал-Демократијасы тәркибинә дахил олдулар.

Тарихә ПСП-Пролетариат кими дахил олан Үчүнчү «П.» Л. Кулчитски башда олмагла Полша Сосиалист Партијасындан ајрылмыш Львов бөлмәси тәрәфиндән јарадылмышды. Максимум програмы сосиалист ингилабы етмәји, минимум програмы исә Үмумрусија конститусијасы, Полша краллығына мухтаријјәт верилмәсини, килсәнин дөвләтдән ајрылмасыны, 8 саатлыг иш күнүнүн мүәјјән олунмасыны нәзәрдә тутурду. 1909 илин јазында фәалијјәтини дајандырмышдыр.

ПРОЛЕТАРИАТ ДИКТАТУРАСЫ— фәһлә синфинин сосиалист ингилабынын гәләбәси нәтичәсиндә гурулмуш сијаси һакимијјәти. Капитализмдән социализмә кечид дөврүнүн һакимијјәти олан П.д.-нын әсас вәзифәси инсанын инсан тәрәфиндән һәр чүр истисмарыны ләғв етмәк вә сосиализм чәмијјәти гурмагдыр. Башда марксист-ленинчи партија олмагла фәһлә синфи чәмијјәтдә вә дөвләтдә рәһбәр мөвге тутдуғу үчүн бу һакимијјәт П.д. адланыр. П.д. марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин башлыча мәсәләсидир. «Марксист анчаг о адамдыр ки, синифләр мүбаризәсини гәбул етмәји пролетариат диктатурасыны гәбул етмәк дәрәчәсинә чатдырсын... Марксизми һәгигәтән баша дүшмәји вә гәбул етмәји бу мәһәк дашы илә сынамаг лазымдыр» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 33, сәһ. 37).

П.д. тә'лиминин баниләри К. Маркс вә Ф. Енкелс јени чәмијјәт гурмаг үчүн пролетариатын сијаси һакимијјәти әлә алмасынын зәрурилијини әсасландырмышлар. «...Фәһлә ингилабында биринчи аддым пролетариатын һаким синфә чеврилмәси, демократија әлдә едилмәсидир.

Пролетариат өз сијаси һөкмранлығындан бүтүн капиталы аддымбааддым буржуазијанын әлиндән алмаг, бүтүн истеһсал аләтләрини дөвләтин, јә'ни һаким синиф һалында тәшкил олунмуш пролетариатын әлиндә мәркәзләшдирмәк вә мәһсулдар гүввәләр мәчмусуну мүмкүн гәдәр сүр'әтлә артырмаг үчүн истифадә едәчәкдир» (Маркс К. вә Енкелс Ф., Коммунист Партијасынын Манифести, Б., 1980, сәһ. 72). П.д. идејасынын инкишафы үчүн Алманијада 1848—49 илләр ингилабынын вә Парис коммунасынын (1871) тәчрүбәсинин үмумиләшдирилмәсинин бөјүк әһәмијјәти олмушдур. «П.д.» терминини илк дәфә К. Маркс «1848-чи илдән 1850-чи иләдәк Франсада синфи мүбаризә» әсәриндә ишләтмишдир (бах Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978, сәһ. 242, 303). К. Маркс сонралар, бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын тәчрүбәсинә әсасланараг, «Гота програмынын тәнгиди» әсәриндә (1875) бу нәтичәјә кәлмишдир: «Капитализм чәмијјәти илә коммунизм чәмијјәти арасында биринчинин ингилаби јолла икинчијә чеврилмәси дөврү вардыр. Бу дөврә сијаси кечид дөврү ујғундур вә бу дөврүн дөвләти пролетариатын ингилаби диктатурасындан башга бир шеј ола билмәз» (Маркс К., Гота програмынын тәнгиди, Б., 1982, сәһ. 24).

П.д. һаггындакы тә'лимин сонракы инкишафы В. И. Ленинин ады илә бағлыдыр. П.д. гурулмасынын зәрурилији һаггында мүддәа илк дәфә РСДФП-нин 2-чи гурултајында (1903) гәбул олунмуш партија Програмына дахил едилмишдир. В. И. Ленин *«Апрел тезисләри»ндә* Парис коммунасынын, Русијада 1905—07 вә 1917 илләрдәки буржуа-демократик ингилабларынын тәчрүбәсини үмумиләшдирәрәк П.д.-нын јени формасы кими Советләри кәшф етди.

В. И. Ленин П.д.-нын маһијјәтини вә вәзифәләрини шәрһ едәрәк көстәрди ки, о истисмарчылара, һакимијјәтдән деврилмиш гүввәләрә гаршы диктатура, зәһмәткеш күтләләрә мүнасибәтдә исә демократијадыр. Капитализмдән сосиализмә кечид дөврүндә П.д. вәзифәләрини деврилмиш, лакин һәлә ләғв едилмәмиш, мүгавимәт көстәрән гүввәләрә гаршы кәскин синфи мүбаризә шәраитиндә һәјата кечирмәли олур. «Пролетариат диктатурасы синфи мүбаризәнин гуртармасы дејилдир, бу мүбаризәнин јени формаларда давамыдыр» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 38, сәһ. 417). Лакин П.д.-нын башлыча вәзифәси тәкчә зор, күч тәтбиг етмәк дејил, ичтимаи әмәјин даһа јүксәк нөвүнү—сосиалист әмәјини тәшкил етмәк, јени сосиалист игтисадијјатыны вә мәдәнијјәтини јаратмаг, халг күтләләринин мадди рифаһыны јүксәлтмәкдир. Фәһлә синфи илә кәндлиләрин мөһкәм иттифагы П.д.-нын әсасы вә али принсипидир. Дөвләт, сијаси вә ичтимаи тәшкилатларын вә идарәләрин бүтөв бир системиндән ибарәт олан П.д.-нын рәһбәр вә истигамәтверичи гүввәси коммунист партијасыдыр. Бу, пролетариатын өз тарихи вәзифәсини јеринә јетирмәсинин һәлледичи шәртидир. П.д һаггындакы тә'лим сағ вә «сол» оппортунизмә гаршы кәскин мүбаризә шәраитиндә формалашмыш, инкишаф етмишдир. Капитализмдән сосиализмә кечмәк үчүн П.д.-нын зәрурилијини инкар едән реформистләрә вә сағ тәфтишчиләрә гаршы мүбаризә апаран марксистләр буну әсас тутурлар ки, П.д. олмадан сосиализм гурмаг мүмкүн дејилдир. Бунунла јанашы, марксизм-ленинизм П.д.-нын еһкам кими баша дүшүлмәсинә, ону әбәдиләшдирмәк чәһдләринә, сосиализмә вә коммунизмә кечид дөврүндә зоракылығын ролунун шиширдилмәсинә, сосиалист демократијасыны инкишаф етдирмәјин зәрурилијинин гијмәтләндирилмәмәсинә гаршы гәти мүбаризә апарыр.

Конкрет тарихи шәраитдән асылы олараг бу вә ја башга өлкәдә П.д. мүхтәлиф формада гурулур. «Капитализмдән коммунизмә кечилмәси, сөз јох ки, сон дәрәчә чох вә мухтәлиф сијаси формалар доғурмаја билмәз, лакин бунларын маһијјәти мүтләг бир олачаг: пролетариат диктатурасы» (јенә орада, ч. 30, сәһ. 39).

ССРИ-дә П.д. үмумхалг сосиалист дөвләтинә, пролетар демократијасы үмумхалг сосиалист демократијасына чеврилмишдир. ССРИ Конститусијасында дејилир: «Совет дөвләти пролетариат диктатурасы вәзифәләрини јеринә јетириб үмумхалг дөвләтинә чеврилмишдир». Бах һәмчинин *Дөвләт, Демократик мәркәзијјәт, Пролетариатын вә кәндлиләрин ингилаби-демократик диктатурасы, Пролетариатын һекемонлуғу.*

Әд.: Маркс К., вә Енкелс Ф., Коммунист Партијасынын Манифести, Б., 1980; Маркс К., 1848-чи илдән 1850-чи иләдәк Франсада синфи мүбаризә, Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978; јенә онун, Луи Бонапартын он сәккиз брүмери, јенә орада; јенә онун, [Мәктуб], И. Вејдемејерә, 5 март 1852-чи ил, јенә орада; јенә онун, Франсада вәтәндаш мүһарибәси, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1953; јенә онун, Гота програмынын тәнгиди, Б., 1982; Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И., О диктатуре пролетариата, 2 изд., М., 1983; Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, h. 1, сәһ. 111—112); Андропов Ј. В., Сечилмиш нитгләр вә мәгаләләр, нәшр 2, Б., 1983; Сүлһ, демократија вә сосиализм уғрунда мүбаризәнин програм сәнәдләри, Б., 1961; Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәси, Сәнәдләр вә материаллар, Б., 1970; Ленинское учение о диктатуре пролетариата, М., 1970; Краснов А. В., Творческое воплощение КПСС марксистско-ленинского учения о диктатуре пролетариата, М., 1982.

«ПРОЛЕТАРИАТИС БРДЗОЛА» («Пролетариатын мүбаризәси»—күрчү дилиндә; ермәни дилиндә — «Пролетарианы крив», рус дилиндә — «Борба пролетариата») — гејри-легал болшевик гәзети. РСДФП Гафгаз Иттифагынын органы. *«Брдзола»* (күрчү дилиндә) вә «Пролетариат» (ермәни дилиндә) гәзетләринин бирләшдирилмәсиндән јарадылмыш, 1903 илин апрелиндән 1905 илин нојабрынадәк чыхмышдыр. Әввәлләр Бакыда *«Нина»* мәтбәәсиндә, 1904 илин сентјабрындан Тифлисдә *Авлабар мәтбәәсиндә* чап едилмишдир. Редаксијанын ишиндә В. Бобровски, М. Давиташвили, Ф. Махарадзе, И. Сталин, А. Сулукидзе, С. Шаумјан вә б. иштирак етмишләр. Редаксија В. И. Ленинлә вә харичдәки болшевик мәркәзи илә әлагә сахламышдыр. «Брдзола» вә «Пролетариат»ын нөмрә ардычыллығыны давам етдирән гәзетин күрчү вә ермәни дилләриндә 8, рус дилиндә (1905, ијул-август) 3 нөмрәси чыхмышдыр. Гәзетдә В. И. Ленинин бир сыра мәгаләләри, *«Искра»*, *«Вперјод»*, *«Пролетари»* гәзетләриндән материаллар тәкрар дәрч едилирди.

ПРОЛЕТАРИАТЫН ВӘ КӘНДЛИЛӘРИН ИНГИЛАБИ-ДЕМОКРАТИК ДИКТАТУРАСЫ — фәһлә синфинин һекемон олдуғу демократик ингилабын гәләбәси нәтичәсиндә бәргәрар олмуш дөвләт һакимијјәтинин кечид формасы. Ингилаби-демократик диктатура һаггында идејаны илк дәфә В. И. Ленин ирәли сүрмүш вә «Демократик ингилабда сосиал-демократијанын ики тактикасы» әсәриндә һәртәрәфли әсасландырмышдыр.

П. вә к.и.-д.д. һаггында тә'лим империализм мәрһәләсиндә пролетариатын даһа мүтәшәккил ингилаби гүввә вә ингилаби-демократик һәрәкатларын һекемону кими чыхыш етмәси илә әлагәдардыр. В. И. Ленин көстәрирди ки, 1905—07 илләр ингилабы мүтләгијјәт үзәриндә гәти гәләбә чаларса, бу, мүвәггәти ингилаби һөкумәт јарадылмасы илә нәтичәләнәчәкдир. «Русијада индики ингилаб јалныз пролетариатла кәндлиләрин ингилаби-демократик диктатурасы кими гәләбә чала биләр» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 15, сәһ. 369). П. вә к.и.-д.д. демократик ингилабын наилиј-

јәтләрини мөһкәмләндирмәк вә ону баша чатдырмаг үчүн силаһдыр. Бу исә дәрин сосиал-игтисади вә сијаси дәјишикликләр кечирилмәсини тәләб едир. Бунларын һәјата кечирилмәси мүлкәдарларын вә буржуазијанын мүгавимәтинә сәбәб олачагдыр. В. И. Ленин јазырды: «Диктатура олмазса, бу мүгавимәти гырмаг, әксингилаби чәһдләри дәф етмәк мүмкүн дејилдир» (јенә орада, ч. 11, сәһ. 47). П. вә к.и.-д.д. һәмин тәдбирләри көрмәклә, ингилабын буржуа-демократик мәрһәләсиндән сосиалист мәрһәләсинә кечилмәсинә шәраит јарадыр. Бу перспективи нәзәрә алан В. И. Ленин пролетариатын вә кәндлиләрин диктатурасыны «...ингилабчы хырда буржуазијаја, хүсусилә дә кәндлиләрә архаланан пролетариатын сијаси һакимијјәти әлдә етмәсинин б а ш л а н ғ ы ч ы...» адландырмышдыр (јенә орада, ч. 19, сәһ. 233). Икиһакимијјәтлик дөврүндә фәһлә, әскәр вә кәндли депутатлары Советләри П. вә к.и.-д.д.-нын реал тәчәссүмү иди.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән (1939—45) сонра Шәрги Авропа вә Асија өлкәләриндә јаранмыш халг демократијасы һөкумәтләри илк мәрһәләдә сијаси мәзмуну вә ичтимаи тәркиби е'тибары илә фәһлә вә кәндлиләрин ингилаби-демократик диктатурасы олмушдур.

Бир сыра капиталист өлкәсинин марксист-ленинчи партијалары инһисарларын һөкмранлығына гаршы мүбаризә едәрәк, илк мәрһәләдә демократик сол гүввәләрин һөкумәт коалисијасындан ибарәт ингилаби-демократик дөвләт јаратмаг, онун васитәси илә дәрин сосиал-игтисади дәјишикликләр кечирмәклә тәдричән сосиализмә доғру ирәлиләмәји нәзәрдә тутур. Һәмин партијалар В. И. Ленинин белә бир нәзәри мүддәасына әсасланырлар ки, һәр чүр имтијазлары ингилаби јолла ләғв едән, ән мүкәммәл демократизми ингилаби јолла һәјата кечирмәкдән горхмајан һәгиги ингилаби демократик дөвләт сосиализмә доғру аддым демәкдир (бах јенә орада, ч. 34. сәһ. 217). Асија вә Африканын милли истиглалијјәт әлдә етмиш бә'зи өлкәләриндә милли демократија дөвләтләри јаранмыш вә онлар сосиалист истигамәтли инкишаф јолу көтүрмүшләр. Бу дөвләтләрин сијаси әсасы там милли истиглалијјәт, кениш демократија уғрунда, антиимпериалист, антифеодал, демократик ингилабын баша чатдырылмасы уғрунда мүбаризә апаран бүтүн тәрәггипәрвәр. вәтәнпәрвәр гүввәләрин блокудур.

Әд.: бах *Буржуа ингилабы. Пролетариат диктатурасы. Социалист ингилабы* мәгаләләринин әдәбијјатына.

ПРОЛЕТАРИАТЫН ВӘЗИЈЈӘТИНИН МҮТЛӘГ ВӘ НИСБИ ПИСЛӘШМӘСИ—капитализмдә пролетариатын һәјат сәвијјәсинин ашағы дүшмәси вә јашамасынын тә'минатсызлығынын артмасы мејли (мүтләг писләшмә); *милли кәлирдә* вә *милли сәрвәтдә* фәһлә синфи пајынын азалмасы мејли (нисби писләшмә). П.в.м. вә н.п. објектив олараг *капиталист јығымынын үмуми ганунундан* ирәли кәлир. К. Марксын кәшф етдији һәмин ганун «...капитал јығымына мүвафиг сурәтдә јохсуллуғун артмасына сәбәб олур» (Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 648). В. И. Ленин Марксын фикрини инкишаф етдирәрәк буна диггәт јетирмишдир ки, капитализм чәмијјәтиндә фәһлә синфинин вәзијјәтинин тәһлилиндә Марксын гејд етдији ики мејлин фәалијјәтини мүтләг көрмәк лазымдыр: «Маркс јохсуллуғун, алчалдылманын вә саирәнин артмасындан данышараг, ејни заманда әкс тә'сир мејлини вә бу мејли доғурмаға јеканә габил олан һәгиги ичтимаи гүввәләри дә көстәрмишдир» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 4, сәһ. 225—226). Пролетариатын ингилаби мүбаризәсинин инкишафы јалныз онун вәзијјәтинин писләшмәсиндән дејил, һабелә синфи шүурунун вә ләјагәтинин артмасындан ирәли кәлир. Марксизм-ленинизм нәзәријјәси ики һалы: а) «јохсуллуғун артмасыны», «физики јохсуллуғу» вә б) јохсуллуғун «...физики мә'нада дејил, һабелә ичтимаи мә'нада» (јенә орада, сәһ. 226) артмасыны фәргләндирир. Физики јохсуллуг дојунча јемәмәк вә һәтта «әһали күтләсинин әсл ачлығы», пис мәнзил шәраити, палтара вә ев әшјаларына олан ади тәләбатын олдугча мәһдуд өдәнилмәси имканы, јүксәк ушаг өлүмү, әмәјин үмуми шәраитинин писләшмәси, јә'ни сөзүн әсл мә'насында мүтләг јохсуллашма демәкдир. Зәһмәткешләрин (илк нөвбәдә фәһләләрин) вәзијјәтинин сосиал мә'нада писләшмәси дә баш верир, башга сөзлә фәһлә синфинин артан тәләбаты илә истеһлак етдији реал һәјат не'мәтләри арасында ујғунсузлуг мүшаһидә олунур. Бу ујғунсузлуғун артмасы илә фәһләләрин вәзијјәти мүтләг писләшир. *Ишсизлик* П.в.м. вә н.п.-нин ән парлаг ифадәсидир. Һәр бир игтисади мејлә әкс мејлләр мүгавимәт көстәрир. Фәһләләрин капиталистләрә гаршы мүгавимәти зәифләдикдә пролетариатын вәзијјәтинин писләшмәсинә сәбәб олан амилләрин тә'сири күчләнир вә әксинә, фәһлә синфинин буржуазијаја гаршы мүвәффәгијјәтли мүбаризәси пролетариатын вәзијјәтинин писләшмәсинә тә'сир едән амилләри зәифләдир вә бу заман онун һәјат сәвијјәсиндә мүәјјән јүксәлиш олур. *Дүнја социализм системи* нүфузунун артмасы бу мүбаризәјә бөјүк тә'сир көстәрир.

ПРОЛЕТАРИАТЫН ҺЕКЕМОНЛУҒУ—демократик вә сосиалист ингилабларында, милли азадлыг һәрәкатында, сосиализм вә коммунизм гуручулуғунда үмуми мәнафеjә көрә бирләшмиш синифләрин, сосиал тәбәгәләрин вә групларын иттифагында фәһлә синфинин рәһбәр ролу. П.һ. мәсәләси 19 әсрин орталарында фәһлә синфинин мүстәгил сијаси гүввәјә чеврилдији дөврдә мејдана чыхмышдыр. П.һ. идејасыны илк дәфә К. Маркс вә Ф. Енкелс ирәли сүрмүш вә елми чәһәтдән әсасландырмышлар. Јени һәјат гуручулуғу уғрунда мүбаризәдә фәһлә синфинин габагчыл, рәһбәр ролу онун чәмијјәтдә тутдуғу конкрет тарихи мөвгеји илә әлагәдардыр. «...Буржуазијаја гаршы дуран бүтүн синифләрдән јалныз пролетариат һәгигәтән ингилабчы синифдир. Ири сәнаје инкишаф етдикчә, бүтүн башга синифләр позулуб мәһв олур, пролетариат исә бу сәнајенин өз мәһсулудур» (М а р к с К., Е н к е л с Ф., Коммунист Партијасынын Манифести, Б., 1980, сәһ. 55). Хүсуси мүлкијјәтлә һеч бир бағлылығы олмајан пролетариат демократија вә сосиализм уғрунда мүбаризәдә ардычылдыр. Пролетарлар бу мүбаризәдә «...өз зәнчирләриндән башга һеч бир шеј итирмәјәчәкләр. Газаначаглары исә бүтүн дүнја олачагдыр» (јенә орада, сәһ. 95).

П.һ. һаггында К. Маркс вә Ф. Енкелсин тә'лимини В. И. Ленин јени тарихи шәраитдә инкишаф етдирмиш, империализм дөврүндә тәкчә сосиалист ингилабында дејил, һабелә буржуа-демократик ингилабында вә милли азадлыг һәрәкатында да пролетариатын рәһбәр ролунун һәјата кечирилмәсинин мүмкүнлүјүнү көстәрмишдир. Фәһлә синфи илә кәндлиләрин иттифагы П.һ.-нун мүһүм шәртидир. В. И. Ленин П.һ.-ну буржуа-демократик ингилабынын бөјүјүб сосиалист ингилабына кечмәсинин вачиб шәрти һесаб етмишдир. Меншевикләр, тротскичиләр вә с.-д. партијаларынын оппортунист идеологлары сүбут етмәјә чалышырдылар ки, П.һ. вә сосиалист ингилабынын гәләбәси пролетариатын әксәријјәт тәшкил етдији, сәнајечә инкишаф етмиш өлкәләрдә мүмкүндүр. В. И. Ленин бејнәлхалг оппортунизмин бу мүддәасыны рәдд едәрәк көстәрди ки, фәһлә синфинин гүввәси онун әһали күтләсинин үмуми чәкисиндәки пајындан даһа чохдур. Фәһлә синфинин күчү онун тәшкилатында, тәшкил олунмаг бачарығындадыр. Пролетариат өз сијаси партијасыны јаратмадан һекемонлуғуну тә'мин едә билмәз.

Русијадакы буржуа-демократик ингилаблары вә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы, дикәр өлкәләрдәки демократик вә сосиалист ингилаблары П.һ. һаггында марксизм-ленинизм тә'лиминин доғрулуғуну тәсдиг етди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси нәтичәсиндә гурулан *пролетариат диктатурасы* П.һ.-нун јени јүксәк формасы олду.

Фәһлә синфи коммунизм гуручулуғу дөврүндә дә, синифләр тамамилә јох оланадәк үмумхалг дөвләти системиндә рәһбәр рол ојнајыр.

Инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә фәһлә синфи коммунист партијаларынын рәһбәрлији алтында инһисарларын һөкмранлығына гаршы, демократија вә сосиализм уғрунда мүбаризәдә бүтүн демократик гүввәләрин мөһкәм иттифагыны јаратмаға чалышыр. Истиглалијјәт газанмыш өлкәләрдә вә сијаси истиглалијјәт уғрунда мүбаризә кедән р-нларда фәһлә синфи бүтүн антиимпериалист, антифеодал вә милли вәтәнпәрвәр гүввәләрин ваһид чәбһәсини јаратмағы гаршыја мәгсәд гојур.

Тарихи тәчрүбә дүнја ингилаб просесиндә фәһлә синфинин әсас, һекемон ролу һаггында марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин һәјатилијини тәсдиг едир.

Әд.: М а р к с К., Е н к е л с Ф., Коммунист Партијасынын Манифести, Б., 1980; Л е н и н В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 678—679); Сов. ИКП Програмы, Б., 1977; Сов. ИКП XXVI гурултајынын материаллары, Б., 1981; А н д р о п о в Ј. В., Сечилмиш нитгләр вә мәгаләләр, нәшр 2, Б., 1983; Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәси. Сәнәдләр вә материаллар, Б., 1970; Рабочий класс—ведущая сила мирового революционного процесса, М., 1973; Проблемы гегемонии пролетариата в демократической революции (1905—февраль 1917 г.), М., 1975; В. И. Ленин, КПСС о рабочем классе, М., 1981.

«ПРОЛЕТАРИ»НИН КЕНИШ РЕДАКСИЈАСЫНЫН МҮШАВИРӘСИ—1909 ил ијунун 8—17 (21—30)-дә Парисдә олмушдур; әслиндә *Болшевик мәркәзинин* јерли тәшкилатларын нүмајәндәләри илә кениш ичласы иди.

Мүшавирәдә В. И. Ленин *башда* олмагла «Пролетари»нин «дар» редаксијасынын, РСДФП МК-нын үзвләри, јерли большевик тәшкилатларынын нүмајәндәләри вә б.—чәми 16 нәфәр иштирак едирди. Күндәликдә *отзовистләр* вә *ултиматумчулар*, сосиал-демократијада *аллаһгуручулуг* мејлләри, дума фәалијјәти, партијада большевикләрин вәзифәләри, большевик конфранслары һаггында вә с. мәсәләләр дурурду. В. И. Ленинин тәшәббүсү илә чағырылан вә онун рәһбәрлији алтында кечән мүшавирә отзовизми, ултиматумчулуғу, аллаһгуручулуғу гәтијјәтлә писләди, «Пролетари» редаксијасына марксист фәлсәфәсинин һәр чүр тәфтиш едилмәсинә гаршы мүбаризә апармағы тапшырды. Дума фәалијјәти барәсиндә В. И. Ленинин һазырладығы вә мүшавирәнин гәбул етдији гәтнамәдә большевикләрин дума тактикасы мүәјјәнләшдирилди. Партија конфрансы вә гурултајы чағырылмасыны сүр'әтләндирмәјин, тәсвијәчиләрә гаршы мүбаризәни дајандырмамағын, партија гуручулуғу ишинә јарарлы олан бүтүн үнсүрләрлә јахынлашмағын зәрурилији көстәрилди. Большевик мәркәзинин јенидән гурулмасы һаггында гәрар гәбул едилди.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 460—461); История КПСС, т. 2, М., 1966.

ПРОЛЕТАРЛАР (лат. proletarii, proles—нәсил)—1) Гәдим Ромада *Серви Туллинин* адына чыхылан ислаһата көрә әмлак сензинә малик олмајан вәтәндашлар. Сон респ. вә империја дөврүндә чәмијјәтин синифләрә дахил олмајан тәбәгәләри, дөвләтин вә варлыларын һесабына јашајанлар (лүмпен п.). 2) П. (*пролетариат*)—*капитализм* чәмијјәтиндә фәһлә синфи (бах *Фәһлә синфи* мәгаләсинә).

ПРОЛЕТАРСК—РСФСР Ростов вил.-ндә шәһәр. Пролетарск р-нунун мәркәзи. Гәрби Маныч чајы (Донун голу) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Јејинти сәнајеси вар. Тикинти материаллары истеһсал едилир.

«ПРОЛЕТКУЛТ»—Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы әрәфәсиндә јаранан вә 1917—20 илләрдә кениш фәалијјәт көстәрән әдәби-бәдии вә мәдәни тәшкилат. Пролетар мәдәнијјәтини пролетариатын бәдии өзфәалијјәтини инкишаф етдирмәк јолу илә формалашдырмаг тәләбини ирәли сүрүр, бәдии јарадычылыға вә мәдәнијјәтә мејл көстәрән зәһмәткешләри әтрафында бирләшдирирди. 1920 иләдәк П. тәшкилатларынын 400 мин үзвү вар иди; 20-јә јахын журналы нәшр едилирди. Лакин П.-ун фәалијјәтиндә чидди зиддијјәтләр мөвчуд иди. П. нәзәријјәчиләри (А. А. Богданов, В. Ф. Плетнјов вә б.) ленинизмә јабанчы естетик принсипләри, јалныз пролетарларын өзләринин јаратдыглары «халис» пролетар мәдәнијјәти консепсијасыны тәблиғ едирдиләр. Совет дөвләтинин, Коммунист Партијасынын мәдәнијјәт саһәсиндәки сијасәтини тәһриф едән П. классик мәдәни ирси лајигинчә гијмәтләндирмир, һәтта ону инкар едирди. РК(б)П МК-нын «Правда» гәзетиндә (1 декабр 1920) дәрч олунмуш «Пролеткултлар һаггында» мәктубунда партијанын П.-а мүнасибәти изаһ едилмиш, онун рәһбәрләринин нәзәри көрүшләри тәнгид олунмушду. Коммунист Партијасынын П. идеологларынын кечмишин мүтәрәгги мәдәнијјәтинә ниһилист мүнасибәтләрини гәтијјәтлә писләјиб рәдд етмәси јени, сосиалист мәдәнијјәтинин формалашмасында әһәмијјәтли рол ојнады. 20-чи илләрдә П., әсасән, театр вә клуб ишләри илә мәшғул олурду. 1925 илдә П. һәмкарлар иттифагы тәркибинә дахил олду, 1932 илдә фәалијјәти дајанды. ҮИК(б)П МК-нын «Әдәби-бәдии тәшкилатларын јенидән гурулмасы һаггында» 1932 ил 23 апрел тарихли гәрарынын јени шәраитдә әдәбијјатын даһа интенсив инкишаф етдирилмәсиндә мүһүм ролу олмушдур.

Әд.: Ленин В. И., Әдәбијјат һаггында, Б., 1979; Јенә онун, О литературе и искусстве, 6 изд., М., 1979; Горбунов В., В. И. Ленин и пролеткульт, М., 1974.

ПРОЛИН, α—пирролидинкарбон туршусу—һетеросикл *аминтуршулардан* бири; оптики актив D, L вә расемик DL-формаларда тапылыр. L-П. бүтүн тәбии зүлалларда (һәмчинин инсулин вә башга мүһүм биоложи пептидләрдә), D-П. исә бә'зи алкалоидләрдә вар. DL П.-и 1900 илдә алман кимјачысы Р. Вилштеттер синтез етмиш, 1901 илдә исә Е. *Фишер* казеинин һидролизатындан сәрбәст һалда алмышдыр.

ПРОЛИФЕРАСИЈА (лат. proles — пөһрә, нәсил + fero — кәтирирәм), пролификасија—чичәк охунун узанмасы; чичәкдән галхараг јени чичәк әмәлә кәтирмәси; һүчејрәләрин чохалмасы јолу илә вә јенитөрәмәләрлә организм тохумаларынын артыб-чохалмасы. Бах һәмчинин *Һиперплазија*, *һипертрофија*.

ПРОЛИФИКАСИЈА (лат. proles — пөһрә, нәсил +facio — едирәм), пролиферасија — чичәјин чүчәрмәси; векетатив зоғ, јахуд јени чичәк әмәлә кәтирәрәк чичәк охунун узанмасы илә мүшајиәт олунур. Чичәјин шәклинин дәјишмәсиндән сонра тәпә меристеминин бир һиссәси истифадә едилмәмиш галыр вә мүәјјән шәраитдә онун диференсиасијасы вә инкишафы башлајыр (мәс., алма вә килас гөләминин күчлү чалагалтына чалағы заманы). Гызылкүл, чијәләк, ананас үчүн П. ади һалдыр. Бә'зән ләчәк вә каса јарпагларынын голтуғундакы тумурчугдан тәзә зоғлар чүчәрдикдә чичәк групу, јахуд будагланмыш зоғ әмәлә кәлир. П. һәмчинин саговникләрин диши гозаларында, ијнәјарпаглы ағачларын гозаларында раст кәлир.

Гызылкүлдә вә чијәләкдә чичәк јатағынын (чичәк охунун) пролификасијасы вә онун јени зоға чеврилмәси.

ПРОЛОГ (јун. prólogos, pro—өн+logos—сөз, нитг)—бәдии әсәрдә онун үмуми мәзмунунун, јахуд тәсвир олунан һадисәләрдән әввәл баш вермиш әһвалатларын гысача шәрһ едилдији кириш һиссәси. Гәдим јунан фачиәләриндә тамашачылары пјеси јахшы баша дүшмәјә һазырлајан парчалара П. дејилирди. В. Шекспир, И. Кете вә Ф. Шиллерин әсәрләриндә П. чох вахт, һәм дә, мүәллифин естетик көрүшләрини әкс етдирмәк васитәси *олмушдур*. Сонралар П. сүжетлә гајнајыб гарышмыш, онун үнсүрләриндән биринә чеврилмишдир.

ПРОЛОНГАСИЈА (сон лат. prolongatio, prolongo—узадырам) — 1) бејнәлхалг һүгугда мүгавилә мүддәтинин узадылмасы. П. 3 јолла (мүгавиләнин өзүндә нәзәрдә тутмаг, хүсуси бәјанәт вермәк ја да сазиш бағламагла) һәјата кечирилир. 2) ССРИ Дөвләт Банкынын мүәссисә вә тәшкилатлара вердији борчларын өдәнилмәси мүддәтинин узадылмасы.

ПРОЛУВИУМ (лат. proluo—ахынла кәтирирәм)—сухурларын дағылма мәһсулу олан вә су ахынлары илә дағ јамачларында чөкдүрүлән көврәк чөкүнтүләр. Кәтирмә конуслары јарадыр. Конусун зирвәсиндән әтәјинә гырынты материалынын механики тәркиби чағыл вә чынгылдан даһа нарын чөкүнтүләрә, ләссәбәнзәр гумча, килчәләрәдәк дәјишир. «П.» терминини рус кеологу А. П. *Павлов* дағлардан ахан мүвәггәти селләрин кәтирдији чөкүнтүләр үчүн тәклиф етмишдир.

ПРОМЕТЕЈ (Promētheus)—гәдим јунан мифолокијасында оду аллаһлардан оғурлајыб инсанлара кәтирмиш титан. Зевсин әмри илә гајаја зәнчирләнмиш вә арамсыз әзаба мәһкум олунмушду: һәр күн (јахуд күнашыры) учуб кәлән гартал онун чијәрини димдикләјирди (јеринә јениси әмәлә кәлирди). П.-и узун илләр давам етмиш бу әзијјәтдән гарталы охла вуруб өлдүрән Һеракл азад етмишди. П.-ин образы әдәбијјат вә инчәсәнәтдә (Есхил, Кете, Бајрон, Шелли, Тисиан, Бетһовен, Скрјабин вә б.-нын јарадычылығында) әксини тапмышдыр.

ПРОМЕТЕЈ СИЧАНЫ (Prometheomys schaposchnikovi)—тарла сичанлары јарымфәсиләсиндән мәмәли һејван. Бәдәнинин уз. 17 *см*-дәк олур. Көзләри чох хырдадыр (буна көрә кор сичан да адландырылыр); үст тәрәфдән биррәнкли, гонурумтул-сары-гырмызыдыр. Гафгазын мәркәзи вә чәнуб р-нларындакы

даг чәмәнләриндә вә Түркијәнин шм.-ш. һиссәсиндә јајылмышдыр. Битки јејир. 3 дәфә балалајыр; 2 бала доғур.

ПРОМЕТИУМ (лат. Prometium), Pm—радиоактив кимјәви елемент. *Елементләрин дөври системинин* III групундадыр, ат.н. 61, ат.к. 147-дир, *лантаноидләрдәндир*. Күтлә әдәдләри 141—154 олан 16 изотопу мә'лумдур. Ән давам-

лысы ^{145}Pm-дир ($T_{1/2}$ тәгр. 18 илдир) П. 1945 илдә кәшф едилмиш вә *Прометејин* ады илә адландырылмышдыр. Сыхлығы 7,26 *г/см³*-дир; 1080°С-дә әријир. Кимјәви хассәләринә көрә типик лантаноид сајылыр. Бирләшмәләриндә оксидләшмә дәрәчәси +3-дүр. Һидроксиди $Pm(OH)_3$ ачыг гәһвәји рәнкдәдир, көзәртдикдә прометиум 3-оксидә Pm_2O_3 чеврилир. Суда һәлл олан дузларына сары рәнкли $PmCl_3$ вә чәһрајы рәнкли $Pm(NO_3)_3$, суда һәлл олмајанлара исә PmF_3 вә $Pm_2(C_2O_4)_3 \cdot 10H_2O$ мисал ола биләр. П. узун мүддәт ишыг верән маддәләр һазырламаг үчүн ишләдилир. ^{147}Pm изотопунун β-шүалары васитәсилә мүхтәлиф материалларын галынлығыны өлчмәк мүмкүн олур, ^{147}Pm изотопундан бир нечә ил мүддәтиндә ишләјән миниатүр атом батарејалары һазырланыр.

ПРОМОТОР (лат. promoveo—ирәли чәкирәм), активатор—катализатора әлавә етдикдә онун активлији, сечичилик габилијјәти вә ја давамлылығыны артыран маддә. Каталитик активлији аз олан вә ја каталитик актив олмајан П.-дан аз мигдарда әлавә едилмиш катализатора промоторлашдырылмыш катализатор дејилир. Ејни маддә харичи шәраит, концентрасија вә әлавәетмә үсулундан асылы олараг П. кими, бә'зән дә каталитик зәһәр кими тә'сир көстәрә билир. Сәнаједә ишләдилән катализаторларын чоху промоторлашдырылмыш катализаторлардыр, мәс., SO_2-нин SO_3-ә оксидләшдирилмәси просесиндә ишләдилән V_2O_5 катализатору гәләви метал оксидләри илә промоторлашдырылыр.

ПРОМУЛГАСИЈА (лат. promulgatio—е'лан етмә)—буржуа дөвләт һүгугунда парламентин гәбул етдији гануну рәсми е'лан етмә. Ганун лајиһәсинә *дөвләт башчысынын* конститусијада нәзәрдә тутулан мүддәтдә санксија вермәси вә санксија верилмиш ганунун рәсми мәчмуәдә дәрч едилмәсиндән (бундан сонра ганун мәчбури гүввәјә минир) ибарәтдир.

ПРОНЈА—РСФСР-ин Рјазан вә Тула вил.-ләриндә чај. Ока чајынын сағ голу. Уз. 336 *км*, һөвзәсинин саһ. 10,2 мин *км²*. Орта Русија јүксәклијинин шм.-ш. јамачларындан башланыр. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Нојабрдан мајадәк донмуш олур. Ағач ахыдылыр. Ашағы ахынында кәмичилијә јарарлыдыр.

ПРОНУНСИАМЕНТО, пронунсиаменто (исп. pronunciamiento)—Испанијада вә Латын Америкасы өлкәләриндә һәрби дөвләт чеврилишинин ады.

ПРООБРАЗ—*бах Ин'икас.*

«ПРОПАГАНДИСТ» — бах *«Азәрбајчан коммунисти».*

ПРОПАН, $CH_3CH_2CH_3$ —*дојмуш карбоһидрокенләрдән* бири. Рәнксиз, ијсиз, јанычы газдыр, —42,1°С-дә мајеләшир, —187,7°С-дә донур. Һава илә гарышығында 2,1—9,5% (һәчмчә) П. олдугда партлајыша сәбәб ола биләр. Тәбии јанар газларда, нефтлә бирқә чыхан вә CO илә H_2-дән алынан газларда, еләчә дә нефт е'малы газларында олур. Сәнаједә П.-ы каталитик һидрокенсизләшдирмәклә *пропилен*, нитролашдырмагла нитрометан (нитроетан вә нитропропанла гарышыг һалында) алыныр. П.-дан һәлледичи кими дә (мәс., нефт мәһсулларынын парафинсизләшдирилмәсиндә) истифадә едилир.

ПРОПЕЛЛЕР (инк. propeller, лат. propello—говурам, ирәли итәләјирәм) — *һава винти;* мүһәррик васитәсилә фырладылмагла дарты гүввәси јарадан пәрләрдән ибарәтдир.

ПРОПЕН—*пропиленин* башга ады.

ПРОПИЛ СПИРТИ, пропанол, $CH_3CH_2CH_2OH$ — характерик спирт ијли рәнксиз маје; 97,2°С-дә гајнајыр, —127°С-дә донур; су, спирт, ефир вә бензол илә гарышыр. Бә'зи мајеләрлә (пропиласетат, толуол, бензол вә с.) азеотроп гарышыг әмәлә кәтирир. Сивуш јағынын тәркибиндә вар. Биокимјәви вә синтетик үсулларла алыныр. Пропион алдеһиди вә *бә'зи* дәрман препаратлары алынмасында хаммал кими ишләдилир.

ПРОПИЛЕЈ (јун. propýlaion—гапы өнү, кириш), пропилон—портик вә сырасүтунларла јарадылан тәнтәнәли кириш, кечид. Гәдим Јунаныстан ме'марлығы үчүн характерик олан П. (Еҝеј мәдәнијјәти дөврүндән мә'лумдур) акрополун, јахуд мүгәддәс сајылан әразинин әсас киришиндә тикилирди. Афина *Акрополунун* киришиндәки П. гәдим јунан ме'марлығынын көркәмли нүмунәсидир (е.ә. 437—432, ме'мар Мнесикл).

ПРОПИЛЕН, пропен — *дојмамыш карбоһидрокенләрдән бири*, $CH_3—CH=CH_2$; зәиф ијли, рәнксиз, јанычы газдыр; —47,7°С-дә мајеләшир, —185°С-дә донур. Сәнаједә нефт фраксијаларынын пиролизиндән вә пропаны каталитик һидрокенсизләшдирмәклә алыныр. Кимја сәнајеси үчүн ән мүһүм хаммал нөвләриндән биридир. Ондан глисерин, акролеин, аллил спирти, асетон, фенол, бутадиен вә с. алыныр. П.-ин синтези мәһсулларындан пластик күтлә, каучук, јујучу маддәләр, мотор јаначағы компонентләри, һәлледичиләр вә с. истеһсалында кениш истифадә олунур.

ПРОПИЛЕНОКСИД,

$$\begin{matrix}CH_2 & — & CH & —CH_3\\ & \diagdown O \diagup & & \end{matrix}$$

—рәнксиз үзви маје; 34,5—34,9°С-дә гајнајыр, —104,4°С-дә донур. Сыхлығы 20°С-дә 0,859 *г/см³*-дир. Кимјәви хассәләринә көрә *етиленоксидә* охшајыр. Сәнаједә пропилендән һипохлорлашдырма (HClO) васитәсилә вә ја бирбаша каталитик оксидләшдирилмәклә алыныр. К.т.-нда инсектисид кими, сәнаједә мүхтәлиф һәлледичи, сүрткү материалы, емулгатор вә с.-нин синтезиндә јарыммәһсул кими ишләдилир. Бә'зи полимерләриндән (мәс., полипропиленгликолдан), еләчә дә глисерин, сорбит вә башга чохатомлу спиртләрлә кополимерләриндән *полиуретанларын* синтезиндә истифадә едилир.

ПРОПИОН ТУРШУСУ, CH_3CH_2COOH—*алифатик* сыранын бирәсаслы карбон туршусу. Кәскин ијли, рәнксиз маједир;—20,8°С-дә донур, 140,8°С-дә гајнајыр; сыхлығы 0,993 *г/см³*-дир; су, спирт вә ефирдә һәлл олур. Пропион туршусу бактеријаларын вә бә'зи башга бактерија нөвләринин тә'сири илә карбоһидратларын гычгырмасы заманы әмәлә кәлир. Сәнаједә П.т., әсасән, парафин карбоһидрокенләринин оксидләшмәсиндән (асетат туршусу истеһсалында әлавә мәһсул кими) алыныр. П.т., еләчәдә онун Na, K вә с. дузлары функсид кими, анһидриди-селлүлоз ефирләри истеһсалында, бә'зи ефирләри әтријјат сәнајесиндә ишләдилир.

ПРОПИОН ТУРШУСУНА ГЫЧГЫРМА—бах *Гычгырма.*

ПРОПОНТИДА (јун. Propontis, pró—өн + póntos — дәниз)—гәдим јунанларда Мәрмәрә дәнизинин ады.

ПРОПОРСИОНАЛ КӨМРҮКЛӘР—бах *Көмрүкләр.*

ПРОРЕКТОР (лат. pro—әвәзи+*ректор*)—ун-т вә дикәр али мәктәб ректорунун тәдрис, елми вә инзибати-тәсәррүфат ишләри, һәмчинин ахшам вә гијаби тәһсил вә с. үзрә мүавини.

ПРОРОКОВ Борис Иванович (9.5.1911, Иваново-Вознесенск, индики Иваново—19.9.1972, Москва) — совет рәссамы, график. ССРИ халг рәссамы (1971). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын м. үзвү (1954). Ленин мүкафаты лауреаты (1961). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950, 1952). 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин (1941—45) иштиракчысы. «Смена» (1929—37) вә «Крокодил» (1938 илдән) журналларынын әмәкдашы олмушдур. Халгларын сүлһ уғрунда мүбаризәсинә һәср едилмиш, империализм әлејһинә јөнәлдилмиш дәзкаһ рәсмләри серијалары ишләмишдир. Әсәрләри (серијалар): «Бу да Америка!» (сепија, туш, 1948—49), «Сүлһ уғрунда» (туш, 1950), «Мајаковски Америка һаггында» (туш, гуаш вә с., 1951—54; һәр үч әсәр Третјаков галерејасындадыр, Москва), «Бу тәкрар олунмамалыдыр!» (туш, темпера вә с., 1958—59, Рус музеји, Ленинград), «Мүбаризә» (јағлы боја, пастел вә с., 1969—70, Воронеж Тәсвири Сәнәт Музеји) вә с. Гырмызы Әмәк Бајрағы, Гызыл Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Б. И. Пророков. «Ана». «Бу тәкрар олунмамалыдыр!» серијасындан. 1958—59. Рус музеји. Ленинград.

Әсәри: О времени и о себе, М., 1979.

«ПРОСВЕШШЕНИЈЕ»—ајлыг ичтимаи-сијаси, легал болшевик журналы. 1911 илин декабрындан 1914 илин ијунунадәк Петербургда нәшр едилмишдир. В. И. Ленинин тәшәббүсү илә («*Мысл*» журналынын әвәзинә) јарадылмыш, 27 нөмрәси чыхмышдыр. «П.» буржуа милләтчилијинә, отзовист вә тәсвијәчиләрә гаршы мүбаризә апармышдыр. «П.»-дә Ленинин 28 мәгаләси дәрч едилмишдир. Журнал чар һөкумәти тәрәфиндән 1914 илин орталарында бағланмышдыр. 1917

илин пајызында «П.»-нин нәшри јенидән бәрпа едилсә дә, чәми бир гоша нөмрәси бурахылмышдыр.

«ПРОСВЕШШЕ́НИЈЕ»—тәдрис-педагожи нәшријјаты. РСФСР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси системинә дахилдир. 1931 илдә Москвада јарадылмыш, 1964 иләдәк «Учпедгиз» адланмышдыр. «П.» рус дилиндә дәрсликләр, мүхтәлиф нөв тәдрис вәсаитләри, мүәллимләр үчүн әдәбијјат, методик журналлар, әјани вәсаитләр, «Началнаја школа», «Дошколноје воспитаније», «Иностранныје јазыки в школе» вә с. журналлар нәшр едир. «П.» 1982 илдә үмуми тиражы 270 млн. нүсхәдән чох олан тәгр. 1400 адда чап мәһсулу бурахмышдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1974).

ПРОСЕСЛӘРИН АЛГОРИТМЛӘШДИРИЛМӘСИ—*истеһсалат просесинин* ријази моделинин, ја да мүәјјән јарадычылыг просесләринин һесаблајан електрон машынында ичра олунмасы үчүн тәләб олунан алгоритмин вә програмларын тәртиби. Истеһсалат просесләринин алгоритмләшдирилмәси ашағыдакы мәрһәләләри әһатә едир: тәдгигат објектинин вә *алгоритмләшдирмә мәсәләсинин* анализи вә структур тәсвири, просесин параметрләри арасындакы асылылыгларын анализи, просесин статик вә динамик характеристикаларынын тә'јини, ријази моделлә реал просес арасындакы ујғунлуғу дәгигләшдирмәк мәгсәди илә просесин моделләшдирилмәси, моделин *анализи* вә сәмәрәли тәклифләрин верилмәси, оптимал алгоритмләрин ишләнмәси вә онларын истеһсалат просесиндә мүкәммәлләшдирилмәси вә с. Истеһсалат просесләринин алгоритмләшдирилмәсиндә бөјүк һәчмләрдә информасијанын ишләнмәси үчүн һесаблама техникасындан, мүрәккәб системләрин тәдгигиндә ишләдилән систем нәзәријјәсиндән, мүхтәлиф параметрләр арасындакы асылылыгларын тәсвири вә анализи үчүн *граф нәзәријјәсиндән*, динамик вә хәтти програмлашдырмадан вә с.-дән кениш истифадә олунур. Јарадычылыг просесләринин алгоритмләшдирилмәси евристик програмлашдырмаја (инсан тәрәфиндән аналожи просесләрин јеринә јетирилмәсинин тәдгиги вә анализи нәтичәсиндә ишләнилән алгоритм вә програмлара) әсасланыр.

ПРОСЕ́ССОР — һесаблајан електрон машынынын әсас һиссәси. Онун тәркибинә һесаб вә мәнтиг әмәлләринин јеринә јетирилмәсини, әмәли јаддаша мүрачиәти, әмәли јаддашла харичи гурғулар арасында информасија мүбадиләсинин башланмасыны, әмрләрин верилмиш ардычыллыгла јеринә јетирилмәсини тә'мин едән васитәләр дахилдир. Машынын һиссәләринин (гурғу вә блокларынын) ишинин ујғунлашдырылмасы, П.-да һасил олунан синхронлашдырычы вә идарәедичи сигналлар васитәсилә олур. Универсал вә ихтисаслашдырылмыш (мүәјјән тип әмәлләрин ичрасы үчүн) П.-лар һазырланыр.

ПРОСЕССУА́Л ИШТИРАКЧЫЛЫГ —1) чинајәт просесиндә ики вә даһа чох шәхсиң ејни бир чинајәт ишиндә мүттәһим кими иштирак етмәси. Совет чинајәт просесиндә мүттәһимләр чинајәтдә иштиракчылыгда, габагчадан вә'д едилмәдән чинајәти кизләтмәкдә вә ја хәбәр вермәмәкдә иттиһам едилдикдә вә бә'зи дикәр һалларда ејни бир ишдә иштирак едирләр. Мүттәһимләрин һамысы ејни һүгуглара маликдир. 2) Мүлки просесдә ики вә ја даһа чох иддиачынын вә ја ики вә даһа чох чавабдеһин бир мүлки ишдә иштиракы. Мәчбури П.и. вә факултатив П.и. мөвчуддур. Мәчбури П.и. бир нечә иддиачынын, јахуд бир иддиачынын бир нечә чавабдеһә олан тәләбинин предмети ејни олдугда (мәс., һәмрә'ј мәс'улијјәт заманы) баш верир; факултатив П.и.-ы мәһкәмә мүәјјән едир.

ПРОСЕССУА́Л ТӘ'МИНАТЛАР—*мүһакимә ичраатынын* лазыми гајдада һәјата кечирилмәсини тә'мин етмәк үчүн ганунла мүәјјән олунмуш һүгуг васитәләри. Совет һүгугунда П.т. системинә демократик принсип вә институтларын просессуал форма вә һүгуг мүнасибәтләри комплекси, совет мүһакимә ичраатынын гајдасы дахилдир. П.т. һәр бир *мүлки ишдә* вә *чинајәт ишиндә* һәгигәтин ашкар едилмәсинә, әдаләт мүһакимәсинин һәјата кечирилмәсинә јөнәлдилмишдир. Бунунла јанашы мүһакимә ичраатында иштирак едән вәтәндашларын (шүбһә едиләнин, мүгәссирин, зәрәр чәкмишин, мүлки иддиачынын, мүлки чавабдеһин вә с.) һүгуг вә гануни мәнафеләринин мүдафиәси үчүн бир чох васитәләр мөвчуддур. Һүгуглар вә һүгугларын тә'минаты бир-бири илә сых бағлы олса да бири дикәриндән фәргләнир, онлары ејниләшдирмәк олмаз. ССРИ Конститусијасы мәс., вәтәндашларын шәхсијјәт тохунулмазлығыны (м. 54), мәнзил тохунулмазлығыны (м. 55) вә шәхси јазышма сиррини (м. 56) мүәјјән етмишдир. Бунлар вәтәндашларын субјектив һүгугларыдыр вә онлара мүвафиг олараг, вәтәндашлар дөвләт органларындан көстәрилән принсипләрә риајәт олунмасыны тәләб едә биләр. Өз нөвбәсиндә субјектив һүгугун мөвчуд олмасы дөвләт органлары вә вәзифәли шәхсләр тәрәфиндән һәмин һүгугун һәјата кечирилмәсинә сәбәб олур вә онун ичрасы мүвафиг һүгугун тә'минатыдыр. ССР Иттифагы вә мүттәфиг республикаларын мүһакимә ичрааты Әсасларынын (1958) маддәләри бу чүр тә'минатлардандыр; һәмин Әсасларда дејилир ки, мәһкәмәнин һөкмү олмадан вә Ганун әсас көтүрүлмәдән һеч кәс чинајәт төрәтмәкдә мүгәссир сајыла билмәз, һабелә чинајәт чәзасына мәһкум олуна билмәз (м. 7), мәһкәмәнин гәрары вә ја прокурорун санксијасы олмадан һеч кәс һәбс едилә билмәз (м. 20). ССРИ Конститусијасынын мүәјјән етдији мәнзил тохунулмазлығы вә јазышма сирри ССР Иттифагы, мүттәфиг вә мухтар республикаларын мәһкәмә гурулушу һаггында ганунверичилик Әсаслары (1958) илә тә'мин олунмушдур; орада дејилир ки, ахтарыш јалныз тәһгигат органы, јахуд мүстәнтигин гәрарына әсасән вә јалныз прокурорун санксијасы илә апарыла биләр. Јазышма үзәринә һәбс гојулмасына вә ону почт-телеграф идарәләриндән көтүрмәјә јалныз прокурорун санксијасы, јахуд мәһкәмәнин гәрары илә ичазә верилир (м. 9). ССРИ Конститусијасы (м. 158) мүттәһимин мүдафиә һүгугуну е'лан етмишдир. Һәмин һүгуг бир чох просессуал нормаларла тә'мин олунмушдур. Мүттәһим нәдә иттиһам олундуғуну (шүбһә едилән—нәдә шүбһә едилдијини) *билмәјә*, ифадә вермәјә, сүбутлар тәгдим етмәјә, вәсатәт вә е'тираз билдирмәјә, мүстәнтиг, прокурор вә мәһкәмәнин гәрарларындан шикајәт вермәјә һаглыдыр вә с. Дөвләт органлары мүттәһимә субјектив һүгугларын һәјата кечирилмәси имканыны тә'мин етмәли, *иттиһамы* она тәгдим етмәли, мүттәһими ибтидаи истинтаг материаллары илә таныш етмәли, мәһкәмә ичласы башламаздан 3 сутка әввәл иттиһамнамәнин сурәтини она тәгдим етмәли, мүттәһимин сечдији мүдафиәчини ишдә иштирак етмәјә бурахмалыдыр вә с.

ПРОСЕССУА́Л ФО́РМА—совет һүгугунда *чинајәт* вә *мүлки ишләрдә* истинтаг вә мәһкәмә һәрәкәтләринин һәјата кечирилмәси, гәрарларын гәбул едилмәси, просес иштиракчыларынын гаршылыглы мүнасибәтләринин ганунла мүәјјән олунмуш гајдасы. П.ф. совет мүһакимә ичраатынын демократик принсипләринә әсасланыр вә онларын һәјата кечирилмәси формасыдыр.

ПРОСЕССУА́Л ҺҮГУГ—һүгуг системи нормаларынын бир һиссәси; чинајәтләрин истинтагы заманы, чинајәт *ишләринә* вә мүлки ишләрә бахаркән јаранан мүнасибәтләри тәнзим едир. П.һ. *мадди һүгугла* сых бағлыдыр. Совет просессуал ганунверичилији сосиалист ганунчулуғу принсипи әсасында әдаләт мүһакимәсинин әсл демократик формада һәјата кечирилмәсини тәсбит едир.

ПРОСИО́Н—*Кичик Көпәк* бүрчүнүн *α* улдузу. 0,4 визуал улдуз өлчүлүдүр. Күнәшдән 7 дәфә ишыглы, ондан мәсафәси 3 *парсекдир*. Ики улдуздан ибарәт системдир.

ПРОСКРИ́ПСИЈА (лат. proscriptio, һәрфи мә'насы — јазылы е'ланетмә)—Гәдим Ромада рәсми шәкилдә ганундан-кәнар е'*лан едилмиш шәхсләрин* сијаһысы. Сијаһыја дүшмүш адамы өлдүрән вә ја тәһвил верән мүкафатландырылыр, һимајәдарлыг едәнләр е'дам едилирдиләр. *Сулланын* диктатурасы (е.ә. 82—81) вә 2-чи триумвират (Октавиан, Лепид вә Антони) (ерамызын 43 или) дөврүндә П.-дан сијаси әлејһдарлара гаршы, һәм дә варланмаг васитәси кими кениш истифадә олунмушдур.

ПРОСКУ́РИН Пјотр Лукич (д. 22.1. 1928, Брјанск вил., Севск р-нун Коситсы гәс.)—рус совет јазычысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1979). 1971 илдән Сов.ИКП үзвү. «Тајга нәғмәси» адлы илк һекајә китабы 1960 илдә нәшр олунмушдур. Мүһарибә мөвзусунда «Дәрин јаралар» (1960), «Нәтичә» (китаб 1—2, 1966) романларынын мүәллифидир. «Ағач көкләри фыртынада үзә чыхыр» (1961) «Ачы отлар» (1964), «Әгиг дашы» (1968), «Тале» (1972), «Сәнин адын» (1975) романлары, «Гара гушлар» (1981) повести совет халгынын букүнкү һәјатындан, мә'нәви-әхлаги проблемләрдән бәһс едир. «Ади мәһәббәт» вә «Тале» кинодилокијасынын ссенари мүәллифләриндәндир. Бә'зи һекајәләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. ССРИ Јазычылар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин катибидир (1981 илдән). Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Шестая ночь. Рассказы и повесть, М., 1970; Собр. соч., т. 1—5, М., 1981—82.

Әд.: Чалмаев В., Сотворение судьбы, М., 1983.

ПРОСТА́Т ВӘЗИ—кишиләрдә чинсијјәт вәзиси. 17—28 *г* ағырлығында олуб кичик чанагда сидик кисәсинин алтында, дүзбағырсағын өнүндә јерлә-

шир. 30—50 ајры-ајры пајчыглардан тәшкил олунур вә ахачаглары сидик каналынын простат һиссәсинә ачылыр. П.в. сперматозоид вә сперманын һәјат фәалијјәтини тә'мин едир.

ПРОСТАТИ́Т—простат вәзинин кәскин вә ја хроник илтиһабы. Гонококк, стафило. вә стрептококк, вәрәм инфексијасы, трихомонадалар вә с. төрәдир. Кәскин П.-ин әламәтләри: сидик каналында јандырычы ағрылар, тез-тез ағрылы сијимә, сидијин иринли олмасы, бә'зән темп-рун јүксәлмәси вә с. Простат вәзинин абсеси заманы бу әламәтләр даһа кәскин тәзаһүр едир. Хроник П. кәскин П.-дән төрәјир, јахуд мүстәгил баш верир; хроник П.-дә үмуми әзкинлик, бел наһијәсиндә күт ағрылар вә с. олур. Мүаличәси: кәскин П.-дә јатаг режими, микроб әлејһинә дәрманлар, ағрыкәсичи, антиспастик дәрманлар, абсес заманы чәрраһи мүдахилә. Хроник П.-дә масаж, палчыг мүаличәси вә с.

ПРОТАЗА́НОВ Јаков Александрович (4.2.1881, Москва—8.8.1945, Москва)—совет кино режиссору. РСФСР (1935) вә Өзб.ССР (1943) әмәкдар инчәсәнәт хадими. Рус кинематографијасынын јарадычыларындан бири. 1911—18 илләрдә тәгр. 80 филм чәкмишдир («Гаратохмаг гадын», 1916, «Серки ата», 1918 вә с.). П.-ун јарадычылығы јүксәк професионаллығы илә фәргләнмишдир: «Аелита» (1924), «Торжоклу дәрзи» (1925), «Үч милјон барәдә просес» (1926), «Гырх биринчи» (1927), «Дон Дијего вә Пелакеја» (1928), «Мүгәддәс Јоркен бајрамы» (1930), «Чеһизсиз гыз» (1937), «Салават Јулајев» (1941), «Нәсрәддин Бухарада» (1943) вә с.

Әд.: Арлазоров М. С., Протазанов, М., 1973.

ПРОТАКТИ́НИУМ (лат. Protactinium), Pa—радиоактив кимјәви елемент. *Актиноидләрдәндир*; ат.н. 91, ат.к. 231—дир, күтлә әдәдләри 224—237 олан изотоплары вә ^{234m}Pa нүвә изомери мә'лумдур. Онлардан ән давамлысы ^{231}Pa-дир. П. ән аз јајылмыш елементләрдән биридир. Јер габығында күтләчә мигдары тәгр. $1 \cdot 10^{-10}$ %-дир. Ачыг боз рәнкли парлаг металдыр. Сыхлығы 15,4 *г/см*³-дир, тәгр. 1560°С-дә әријир вә 4280°С-дә гајнајыр. Сәтһи, адәтән, оксид пәрдәчији PaO илә өртүлмүш олур. Бирләшмәләриндә +2-дән +5-ә гәдәр (адәтән +5) оксидләшмә дәрәчәси көстәрир. Оксидләшмә шәраитиндән асылы олараг PaO_2, Pa_6O_{14}, Pa_2O_5 алына биләр. П.-ун һалокенидләри, оксиһалокенидләри, карбиди (PaC), һидриди (PaH_3) вә с. мә'лумдур. Ториумдан (Th) атом енержиси алмаг имканы (ториум нүвәләри ^{232}Th нејтрон уддугда ^{233}Th изотопу әмәлә кәлир, о да тез парчаланараг β-радиоактив ^{233}Pa верир) П.-а олан марағы хејли артырмышдыр.

ПРОТАРГО́Л—күмүшүн коллоид препараты. Антисептик маддәләр групуна дахилдир. 1—3%-ли мәһлулу антисептик вә илтиһаба гаршы ағыз бошлуғуну, сидик каналыны вә сидик кисәсини јумаг үчүн, һабелә көз дамчысы кими ишләдилир.

ПРОТЕАЗАЛА́Р—һидролазалар синфинә аид олан зүлалларда вә пептидләрдә пептид рабитәләрини гыран ферментләр; *протеолитик ферментләрин* башга ады.

ПРОТЕ́ЗА, сәс артымы—фонетик һадисә; тәләффүзү асанлашдырмаг үчүн сөзүн әввәлинә бир сәс артырылмасы (Рза-Ирза, стәкан-истәкан вә с.). Азәрб. дилиндә әдәби вә гејри-әдәби (диалект, данышыг) нөвләри вар. Бирләшдиричи ј, с вә н самитләринин артымы әдәби норма, мүхтәлиф саит вә самит артымы исә гејри-әдәби П. сајылыр.

Әд.: Дәмирчизадә Ә., Мүасир Азәрбајчан дили (Фонетика, орфоепија, орфографија), Б., 1972.

ПРОТЕЗЛӘМӘ—орган, јахуд бәдәнин һәр һансы бир һиссәсинин (мәс., әл, ајаг, көз протезләри) форма вә функсијасынын бәрпасына јөнәлдилмиш тибби, техники вә тәшкилати тәдбирләр системи. ССРИ-дә П. вәтәндашларын мадди тә'минатынын бир нөвү олуб, әтрафларын, јахуд дикәр органларын анатомик дефектини бәрпа етмәк үчүн нәзәрдә тутулур: мүәјјән дефектләри арадан галдыран чиһаз, апарат сосиал сығорта вә сосиал тә'минат һесабына пулсуз верилир.

ПРОТЕЗЛӘР (фр. prothése, јун. prósthesis—әлавә етмәк, бирләшдирмәк)—әтрафларын (әл-ајаг), јахуд бәдәнин һәр һансы һиссәсинин сегментини әвәз едән, дефекти косметик јахуд функсионал мәгсәдлә, тамамлајан механики гурғулар. Мүвәггәти П. ампутасијадан сонра хәстәнин һәрәкәтинин бәрпасы үчүн тәтбиг едилир. Өз гурулушуна вә биомеханики хүсусијјәтинә көрә даими П.-ә ујғун кәлән мәшг-мүаличә П.-идир. Дөш, әл-ајаг (ампутасијадан сонра), көз (көзүн косметик гүсуруну арадан галдырмаг үчүн), диш П.-и мә'лумдур. Бурун вә гулағын П.-и дә ишләниб һазырланыр.

ПРОТЕИДЛӘР—мүрәккәб зүлаллар; садә зүлалдан (протеиндән) вә гејри-зүлал тәбиәтли компонентләр олан простетик групдан ибарәтдир. Сонунчудан асылы олараг П. гликопротеидләрә, липопротеидләрә, нуклеопротеидләрә, хромопротеидләрә, фосфопротеидләрә ајрылыр. П. маддәләр вә енержи мүбадиләси реаксијаларынын бир чохунда иштирак едир; һүчејрә вә тохумаларын структур компонентидир.

ПРОТЕЙН ДӘНӘЛӘРИ—бах *Алејрон дәнәләри.*

ПРОТЕИНОТЕРАПИ́ЈА (*зүлаллар*+јун. therapéia—мүаличә) — бағырсагдан кәнар (венаја, әзәләјә, дәријә) зүлал јеритмәклә апарылан мүаличә үсулу. П. гејри-спесифик мүаличә үсулларындан биридир.

П. мәгсәди илә хәстәјә өз ганыны (аутоһемотерапија), башга адамын ганыны (изоһемотерапија), сүд вә ја онун әсас зүлал компоненти мәһсулу—казеини (лактотерапија), өз ганынын зәрдабыны (аутостротерапија), башга зүлал маддәләри, о чүмләдән зәрдаблар вә вахсинләри (серотерапија, вахсинотерапија), башга һејванларын ганынын зәрдабыны вурмаг олар. Организмә јеридилән зүлал маддәләри јерли вә үмуми реаксијалар (темп-рун јүксәлмәси, әзкинлик, әзәлә вә ојнагларда ағры, ганда лејкоситләрин артмасы) төрәдә биләр. П.-нын бүтүн нөвләри организмин мүгавимәтинин артырылмасына јөнәлдилмишдир. П. мүхтәлиф хроники, ләнк кечән патоложи просесләрдә (инфексион вә инфексион-аллеркик, трофик јараларда вә б.) тәтбиг едилир. П. нәтичәсиндә хроники илтиһаб сорулур. Бу мүаличәни бә'зән ојнаг хәстәликләриндә, хроники гадын хәстәликләриндә дә апармаг олар. Атеросклерозда, ган дөвраны позулдугда, гарачијәр вә бөјрәк хәстәликләриндә П. апармаг олмаз.

ПРОТЕЈЛӘР (Proteidae) — гујруглу суда-гуруда јашајанлар фәсиләси. Бәдәни чох узунсовдур; көзләри дәри илә өртүлмүшдүр. 2 чинси — Авропа П.-и вә Америка П.-и мә'лумдур. Југославијанын г.-индә, АБШ-ын ш.-индә, Чәнуби Канадада раст кәлир. Јералты һөвзәләрдә вә ширинсу һөвзәләриндә јашајыр. Тәбии шәраитдә јумурта гојмагла вә диридоғмагла чохалыр.

ПРОТЕКСИОНИ́ЗМ (фр. protectionnisme, лат. protectio—мүдафиә, һамилик)—милли игтисадијјата мараг ојадылмасына, онун харичи рәгабәтдән горунмасына, харичи базарларын кенишләндирилмәсинә јөнәлдилмиш дөвләт сијасәти. П. ән әввәл сәнајенин, бә'зән дә к.т.-нын инкишафыны мүдафиә едир; дахили вә харичи сијасәтин бир-бирилә бағлы олан тәдбирләри системи васитәсилә һәјата кечирилир. Капитализмин инкишафы нәтичәсиндә П.-ин форма вә методлары дәјишир, лакин маһијјәти дәјишмәз галыр, о «...халг тәсәррүфатында үстүн рол ојнајан реал синфин реал мәнафејини ифадә едир...» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 2, сәһ. 202). П. илкин капитал јығымы дөврүндә, мануфактуранын јаранмасы илә (16—18 әср) мејдана кәлмишдир. П.-ин нәзәри әсасыны меркантилистләрин тә'лими тәшкил едирди (бах *Меркантилизм*). П.-ин мүһүм васитәси *көмрүк рүсумлары*, хүсусилә, милли сәнајени харичи рәгабәтдән горујан горујучу көмрүкләр олмушдур (бах *Көмрүк сијасәти*, *Көмрүкләр*). Капитализмин инкишафынын инһисарчы мәрһәләсинә кечилмәси илә П.-ин характери дә дәјишмиш, о, харичи базары әлә кечирмәк уғрунда мүбаризә васитәсинә чеврилмишдир. Капитализмин үмуми бөһранынын мүасир мәрһәләсиндә П. игтисадијјатын мүһүм дөвләт-инһисарчы тәнзимләјичи методу олмушдур. Инһисарлар јени шәраитә, јә'ни дүнја социализминин күчүнүн артмасы вә мүстәмләкә системинин дағылмасы нәтичәсиндә јаранмыш шәраитә ујғунлашмаг үчүн П.-ин даһа еластик вә чохчәһәтли форма вә методларыны ахтармаға мәчбур олмушлар. 50-чи илләрдән, империалист өлкәләри арасында рәгабәт мүбаризәсинин кәскинләшмәси шәраитиндә, АБШ-ын күчлү тә'сири алтында көмрүк рүсумлары (орта һесабла 10—12%) вә идхалатын кәмијјәтчә мәһдудлашдырылмасы азалдылды. Бу да харичи тичарәтин һәчминин артмасына сәбәб олду. Капитализм дүнјасында баш верән *интеграсија* просесләри «коллектив П.»-и—разылашдырылмыш игтисади сијасәти мејдана кәтирди; белә сијасәти бир груп буржуа дөвләти милли инһисарларын мәнафеји наминә јеридир (бах *Авропа Игтисади Бирлији*). Блоклар дахилиндә тичарәт хејли дәрәчәдә либераллашса да *тариф системи* П.-ин әсас васитәси олараг галыр. Инкишаф етмиш капиталист дөвләтләри јүксәк тариф гојмагла, идхалаты мәһдудлашдырмагла социалист вә инкишаф едән өлкәләрә гаршы тичарәтдә ајры-сечкилик сијасәти јеридирләр. Совет Ит-

тифагы башда олмагла социалист өлкәләри бејнәлхалг игтисади мүнасибәтләрин көкүндән дәјишдирилмәси, өлкәләр арасында бәрабәрһүгуглу вә гаршылыглы фајдалы тичарәт уғрунда чыхыш едирләр.

Инкишаф едән өлкәләрдә П. игтисади мүстәгиллијә наил олмаг вә ону мөһкәмләндирмәк мәгсәдләринә хидмәт едир, милли игтисадијјатын инкишафына мараг ојатмаға, онун мүстәмләкәчиликдән мирас галмыш структуруну јенидән гурмага јөнәлдилир.

ПРОТЕ́КТОР—шинин сәтһ тәбәгәси; үзәриндә релјефли нахышлар олан резиндән һазырланыр.

ПРОТЕКТОРА́Т (лат. protector—мүдафиәчи, һами)—мүстәмләкә асылылығы формасы; бу заман бир дөвләт хүсуси бејнәлхалг мүгавилә илә дикәр дөвләтә ону харичи әлагәләрдә тәмсил етмәк һүгугу верир. Ејни заманда һимајәјә көтүрүлән дөвләтә дахили ишләр үзрә мүшавир, јахуд рәһбәр (президент) көндәрилир. Бә'зән биртәрәфли актла да П. мүәјјән едилир. Белә ки, Б. Британија 1914 илдә биртәрәфли бәјаннамә илә 1882 илдән ишғал етдији Мисир үзәриндә, 1939 илдә Һитлер Алманијасы Чехија вә Моравија үзәриндә П. мүәјјән етмишди. П. БМТ Низамнамәсиндә тәсбит едилмиш үмумтанынмыш принсипләрин позулмасыдыр. П. һәмчинин мүстәмләкә асылылығында олан өлкәләрә вә халглара мүстәгиллик верилмәси һаггында Бәјаннамәјә (1960) зиддир.

ПРОТЕОЛИТИК ФЕРМЕНТЛӘР, протеазалар, һидролаза пептиди—һидролазалар синфиндән ферментләр; бүтүн чанлы организмләрин тәркибиндә вар. Һүчејрә зүлалларында вә гида зүлалларында пептид рабитәләрин һидролизини катализ едир. П.ф. пептидазалара (екзопептидазалар) вә протеиназалара (ендопептидазалар) бөлүнүр. П.ф. фәал мәркәзин гурулуш хүсусијјәтләриндән асылы олараг серин, тиол (систеин), турш протеиназалар вә метал ферментләринә ајрылыр. Мә'лум олан пептидазаларын әксәријјәти метал ферментләринә аиддир. П.ф. препаратлары јејинти вә јүнкүл сәнаје лабораторијаларында, тибдә тәтбиг едилир.

ПРОТЕРОЗО́Ј ГРУПУ (ЕРАСЫ), (јун. próteros—ән еркән + zōē—һәјат), Протерозој — Криптозој (Кембридән әввәлки) еонунун үст групу вә бу групу тәшкил едән чөкүнтүләрин әмәләкәлмә вахты. П.е. 2—2,2 млн. ил давам етмишдир. П.г.-нун үмуми бөлкүсү јохдур. ССРИ-дә үч һиссәјә бөлүнүр: алт, орта вә үст (Рифеј). П.г.-нун кәсилиши вулканокен вә чөкмә сүхурлардан ибарәтдир; кәскин метаморфизләшмишдир. Чөкмә сүхурларда дәниз јосунларынын вә бактеријаларын, П.г.-нун үст һиссәсиндә (Кембри системи илә сәрһәддә) исә скелетсиз гурдларын вә медузајабәнзәр организмләрин галыгларына тәсадүф олунур.

ПРОТЕ́СТ (лат. protestor—ачыг-ашкар е'тираз едирәм, сүбут едирәм)—е'тираз. Совет һүгугунда ганунлара риајәт олунмасына *нәзарәтин* һәјата кечирилмәси формаларындан бири. Үмуми нәзарәт гајдасында П. ганунларын һамы тәрәфиндән дәгиг вә дүзкүн һәјата кечирилмәсинә нәзарәт заманы прокурорун ашкар етдији ганун позунтусу һаллары һаггында е'тиразыдыр. П. ганун позунтусу ашкар едилмиш идарәјә вә јахуд јухары идарәјә верилә биләр. Ганун һүгуг позунтусунун ләгви вә јахуд рәдд едилмәси һаггында прокурора 10 күн мүддәтиндә чаваб верилмәлидир. Мәһкәмә нәзарәти гајдасында П. гануни гүввә алмыш мәһкәмә һөкмләри, гәтнамәләри вә гәрарларынын ләғв едилмәси вә јахуд дәјишдирилмәси барәдә ганунла мүәјјән едилмиш сәлаһијјәтли шәхсләрин мүвафиг мәһкәмә органларына тәгдим етдији е'тиразыдыр. Мәһкумларын вәзијјәтини јүнкүлләшдирмәк мәсәләләри үчүн мүддәт мәһдуд дејилдир. Лакин мәһкумун вәзијјәтини ағырлашдырмаға һөкм ганунi гүввә аландан сонра анчаг бир ил мүддәтиндә јол верилир. Кассасија П.-и биринчи инстансија мәһкәмәләринин ганунi гүввә алмамыш һөкм вә гәтнамәләриндән ганунла мүәјјән едилмиш мүддәтдә прокурорун мүвафиг јухары мәһкәмә органына тәгдим етдији е'тиразыдыр. Совет ганунуна көрә ССРИ вә мүттәфиг респ.-ларын Али мәһкәмәләринин гәбул етдији һөкм вә гәтнамәләрдән башга бүтүн мәһкәмәләрин һөкм вә гәтнамәләриндән кассасија П.-и верилә биләр. Кассасија П.-и верилдикдә јухары мәһкәмә ишә бахана кими һөкмүн вә јахуд гәтнамәнин ичрасы дајандырылыр: Хүсуси П. биринчи инстансија мәһкәмәләринин чинајәт вә мүлки ишләр үзрә ајры-ајры мәсәләләр барәдә гәбул етдији гәрарлардан прокурорун јухары мәһкәмәләрә тәгдим етдији јазылы е'тиразыдыр.

ПРОТЕСТА́НТИ́ЗМ—бах *Протестантлыг.*

ПРОТЕСТАНТЛЫГ (лат. protestans, protestantis—е'лан етмәк, е'тираз едән)—православлыг вә католисизм илә јанашы христианлығын башлыча чәрәјанларындан бири. П. әсасән Скандинавија өлкәләриндә, АФР, АДР, Исвечрә, Б. Британија, Австралија, Канада, Јени Зеландија, Нидерландда, АБШ-да јајылмышдыр. Ардычылларынын сајы 270 милјондан чохдур. П. Авропада Реформасија дөврүндә мејдана кәлмишдир. П.-ын нүмајәндәләри килсәнин адамларла аллаһ арасында васитәчи олмасы һүгугуну рәдд едәрәк көстәрирдиләр ки, һәр бир шәхс өз дахили инамы васитәсилә күнаһларыны јуја вә билаваситә аллаһла «әлагә» јарада биләр. П. христианлыг култуну хејли садәләшдирди, баһа баша кәлән килсә ајинләрини, «мүгәддәсләр»ә, иконалара вә с. пәрәстиши рәдд етди. Бу тәләбләр шәһәр әһалисинин, бүркерләрин вә кәндлиләрин мәнафејинә ујғун кәлирди. Алманијада протестант теологлары Лүтерин, Ж. Калвинин, У. Свинглинин тә'лими П.-ын әсас еһкамлары иди. П.-дан Лүтеранлыг, англикан килсәси, калвинизм, свинглианлыг, анабаптист, баптист вә б. тә'ригәтләри ајрылмышдыр.

П. јарандығы дөврдән капитализмә бәраәт газандырыр. Буна көрә дә буржуа дөвләтләри вә ири инһисарлар П. килсә вә чәрәјанларына кениш көмәк көстәрир. П.-ын галыгларына ССРИ-нин Прибалтика респ.-ларында вә бә'зи г. р-нларында тәсадүф олунур.

Әд.: Капелюш Ф. Д., Религия раннего капитализма, М., 1931; Гараджа В. И., Протестантизм, М., 1971; Јенә онун, Кризис современного протестантизма и поиски «новой теологии», М., 1973; Ferm V. T., A protestant dictionary, № 4, 1951; бах һәмчинин *Лүтер* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ПРОТИСТОЛО́КИЈА (јун. prōtistos—ән биринчи + logos — елм), протозоолокија—ибтидаиләр һаггында елм. Зоолокијанын бөлмәсидир. П. ибтидаиләрин тәснифатыны, морфолокијасыны, физиолокијасыны, биокимјасыны, чохалмасыны, инкишафыны, еколокијасыны, филокенијасыны, тәсәррүфат әһәмијјәтини тәдгиг едир. Тәсвир едилмиш 15 миндән чох ибтидаи (Protozoa) нөвүнүн 3500-ә гәдәри инсан вә һејванларын паразити олуб ағыр хәстәликләрин (инсанларда маларија, һејванларда пироплазмидозлар, коксидиозлар вә с.) төрәдичисидир. Азәрб.ССР-дә П. кениш инкишаф етмишдир. Азәрб.ССР ЕА Зоолокија Ин-тунун П. лабораторијасы ССРИ-дә бу елмин әсас мәркәзләриндән сајылыр.

ПРО́ТИУМ—*һидрокенин* күтлә әдәди 1 олан сабит изотопу. П. атомунун нүвәсинә *протон* дејилир.

ПРОТО... (јун prōtos—биринчи)—биринчилијә, өзүлә вә ја һәр һансы бир шејин инкишафынын өзүндән әввәлки мәрһәләсинә (мәс., протоплазма, прототип), јахуд али мәнсәбә (әсасән, килсәдә; мәс., протопоп) аид мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси.

ПРОТОЗООЛО́КИЈА — бах *Протистолокија.*

ПРОТОКО́КК ЈОСУНЛАР (Protococcophyceae вә ја Chlorococcophyceae)—јашыл јосунлар синфи; бирһүчејрәли вә колониал формалар дахилдир. Әсасән, гејри-чинси јолла чохалыр; икигамчылы зооспор, јахуд автоспор васитәсилә кедир. Чинси чохалмасы әксәрән изогамдыр. П.ј. ширин суларда, нәм торпагда, дәниздә јајылмышдыр; бә'зиләри чохһүчејрәли јосунлар үзәриндә, бир гисми али биткиләрин јарпагларында јашајыр, дикәри шибјәләрдә көбәләкләрлә симбиоз һәјат сүрүр. ССРИ-дә 150 чинсә мәнсуб 400 нөвү мә'лумдур; Азәрб.ССР-дә кениш јајылмышдыр. П.ј. су һејванларынын јемидир. Јем, гида вә б. мәгсәдлә П.ј.-ын сәнаје мигјасында бечәрилмәси методу ишләнилир. Әсас нүмајәндәләри хлорелла вә ссенедесмусдур.

ПРОТОКО́Л (јун. prōtókollon — манускриптә јапышдырылмыш биринчи вәрәг)—1) ССРИ-дә рәсми сәнәд; бурада инзибати хата төрәдилмәси факты (инзибати П.); чинајәт ишинә бахыларкән процессуал һәрәкәтләрин кедиши вә нәтичәләри (истинтаг һәрәкәтинин П.-у); мәһкәмә бахышынын кедиши вә мәзмуну (мәһкәмә ичласынын П.-у) гејд олунур. П.-ун әсас реквизити вә онун тәртиб едилмәси гајдасы ганунверичиликлә мүәјјән едилмишдир.

2) Дипломатик П.—һөкумәтләрин, харичи ишләр назирликләринин, дипломатик нүмајәндәләрин, дипломатик ишчиләрин вә дикәр рәсми шәхсләрин бејнәлхалг әлагәләр заманы риајәт етдикләри гајда, ән'әнә вә шәртләрин мәчмусу. П. дипломатик јазышма формаларыны, рәсми көрүшләрин, дипломатик гәбулларын, харичи өлкә дөвләт вә һөкумәт башчысынын гәбулу гајдасыны мүәјјәнләшдирир.

3) Ичласда, мүшавирәдә баш верән һадисәләрин гејдијјатындан ибарәт сәнәд.

ПРОТО́Н (јун. protos—илк; p)—електрик јүкү мүсбәт (+*e*), күтләси M_p=

$= 938$ *Мев*, спини $1/2\,\hbar$ $\left(\hbar = \frac{h}{2\pi};\ h\text{—}\right.$ Планк сабити), *магнит моменти* $\mu_p = 2{,}79\,\mu_0$ $\left(\mu_0 = \frac{e\hbar}{2M_p c}\right.$—н ү в ә м а г н е т о н у), јашама мүддәти 10^{29}—10^{33} ил олан стабил елементар зәррәчик. Барион групуна дахилдир (бах *Елементар зәррәчикләр*), антизәррәчији антипротондур ($\widehat{p}$). П. вә нејтрон кимјәви елементләрин нүвәсини тәшкил едир. Нүвәдә П.-ларын сајы (z) елементин Менделејев чәдвәлиндәки јерини көстәрир. П. күчлү (нүвә), електромагнит вә зәиф гаршылыглы тә'сирләрдә иштирак едир. Јүксәк енержили (јүзләрлә *Гев*) П. дәстәләринин башга зәррәчик вә нүвәләрлә, П. вә антипротон дәстәләринин бир-бирилә гаршылыглы тоггушмасы заманы баш верән реаксијаларын өјрәнилмәси јени зәррәчикләрин кәшфиндә, елементар зәррәчикләрин кварк моделинин доғрулуғунун јохланмасында, күчлү електромагнит вә зәиф гаршылыглы тә'сирләрин ваһид нәзәријјәсинин јарадылмасы ишиндә мүһүм рол ојнајыр.

«ПРОТО́Н»—тәдгигат мәгсәдли ағыр совет Јер сүн'и пејки (ЈСП) серијасынын ады; космик шүалары вә онларын ифрат јүксәк енержи зәррәчикләри илә гаршылыглы тә'сирини өјрәнир. Илк «П.» («П.-1») 1965 ил ијулун 16-да бурахылмышдыр. Күтләси (*дашыјычы ракетин* ахырынчы п тләсиндә јерләшдирилмиш аваданлыгла бирликдә) 12,2 *т*, елми апарат комплексинин күтләси 3,5 *т*-дур. «П.» чохмүһәррикли гурғусу олан чохпилләли күчлү дашыјычы ракетлә бурахылмышдыр. «П.» серијасындан олан ЈСП-дә илкин космик шүаларын енержи спектри вә кимјәви тәркиби, галактика мәншәли гамма-шүаларын вә електронларын интенсивлији вә енержи спектри өјрәнилмишдир.

ПРОТО́Н СҮР'ӘТЛӘНДИРИЧИСИ—бах *Јүклү зәррәчикләр сүр'әтләндиричиси.*

ПРОТОПЛА́ЗМА (*прото...+плазма*)—нүвә вә ситоплазма дахил олмагла чанлы һүчејрәнин мөһтәвијјаты; һәјатын мадди субстраты, организми тәшкил едән чанлы маддә. П. һаггында тәсәввүр һүчејрәнин гурулуш вә хассәләринин өјрәнилмәси вә һүчејрә нәзәријјәсинин инкишафы илә әлагәдар мејдана кәлмишдир. Бу нәзәријјәјә гәдәр һүчејрәнин әсас гурулушу гилаф һесаб олунурду. Һүчејрәнин мөһтәвијјаты икинчи дәрәчәли маддә (китрә) кими гәбул едилирди. 19 әсрин орталарына јахын ајдын олду ки, һәјатын әсас субстраты һүчејрә мөһтәвијјатыдыр. Бу тәсәввүр «П.» термининдән кениш истифадә едән алман ботаники Х. Молун ады илә бағлыдыр. Бә'зән ситоплазманы (һүчејрәнин нүвәдәнкәнар һиссәсини) сәһв олараг П. адландырырлар.

ПРОТОРЕНЕССА́НС (*прото...+Ренессанс*)—италјан инчәсәнәтиндә мәрһәлә (11 әсрин әввәли—12 әср; 13—14 әсрләрдә јүксәлиш дөврү олмушдур). Бир чох чәһәтдән *Ренессанс* инчәсәнәти үчүн зәмин һазырламышдыр. П. инчәсәнәти үчүн реалист мејлләрин екс етдирилмәси вә антик инчәсәнәтә бөјүк мараг сәчијјәви олмушдур. П. дөврүнүн ме'марлары (Арнолфо ди Камбио вә б.) готик формалара низамлылыг вә таразлыг вермишләр. П. һејкәлтәрашлығы үчүн пластик әзәмәтлик вә антик инчәсәнәтин тә'сири характерикдир (һејкәлтәраш Никколо *Пизано* вә б.). П. бојакарлары (ромалы П. Каваллини, хүсусилә флоренсијалы *Чотто*) сон дәрәчә чанлы вә инандырычы тәсвир васитәләринә наил олмушлар. П. идејалары Еркән Интибаһ рәссамлары (Ф. *Брунеллески*, *Донатело*, *Мазаччо*) тәрәфиндән мәнимсәнилмишдир.

ПРОТО́ТИ—скиф сәркәрдәси. *Һеродотун* мә'луматына көрә Маннада јашајан скифләрин башчысы олан П.е.ә. 7 әсрдә Мидијаја һүчум етмишдир. Ашшур михи јазыларында Партатуа (ш) кими ады чәкилир. П. Мидијаја һүчум заманы Ассуријанын мүттәфиги олмушдур.

Әд.: Д ь я к о н о в И. М., История Мидии, М.—Л., 1956; А л и е в И., История Мидии, Б., 1960.

ПРОТОТИ́П (јун. protótypon—өрнәк, тимсал)—јазычынын бәдии әсәрин гәһрәманыны, мүәјјән бир сурәти, типи јарадаркән тәсәввүрүндә тутдуғу реал шәхс; мәс., М. Горкинин «Ана» романынын гәһрәманлары Пелакеја Ниловна вә Павел Власовун П.-ләри 20 әсрин әввәлиндә Сормовода јашајан А. К. Заломова вә онун оғлу, болшевик фәһлә П. А. *Заломовдур*. С. Вурғунун «Муған» поемасындакы Сарван вә Манја сурәтләринин П.-ләри Сосиалист Әмәји Гәһрәманлары Сарван *Салманов* вә Манја *Кәримовадыр*.

Әд.: А н д р о н и к о в а М. И., От прототипа к образу, М., 1974.

ПРОТОУЛДУЗ—улдузун јаранмасы заманы илк мәрһәләсиндәки (нүвә реаксијаларынын башланмасынадәк) ады. Мүасир тәсәввүрләрә көрә улдузлар газ-тоз думанлыгларын конденсасијасы нәтичәсиндә групларла јараныр. Думанлыг чазибә гүввәсинин тә'сири илә сыхылдыгча темп-р артыр, бир нечә млн. дәрәчәјә чатанда нүвә реаксијалары башлајыр, сыхылма дајаныр вә П. улдуза чеврилир. П. мәрһәләсинин кечмә мүддәти (10^5~10^8 *ил*) онун күтләсиндән асылыдыр. *Буға* бүрчүнүн Т типли улдузлары П. һесаб едилир. Тәдгигатлар көстәрир ки, П.-ун тәбиәти мә'лум көј чисимләринин тәбиәтиндән кәскин фәргләнир.

Әд.: Ш к л о в с к и й И. С., Звёзды, их рождение, жизнь и смерть, М., 1977.

ПРОТУБЕРАНСЛАР (алм. Protuberanzen, лат. protubero—јухары галхырам)—Күнәш дискинин кәнарында мүшаһидә едилән гызғын (гајнар) газдан ибарәт ишыглы әмәләкәлмәләр. Бу диск проједсијасы тутгун лиф кими көрүнүр.

ПРОФА́ЗА—бах *Митоз.*

ПРОФЕ́ССОР (лат. professor—мүәллим)—елми ад; али мәктәб мүәллиминин вә ја елми мүәссисә әмәкдашынын вәзифәси. Илк дәфә «П.» термини е.ә. 1 әсрин орталарында Рома империјасында ишләдилмишдир. 16 әсрдән рәсми статусдур (илк дәфә Оксфорд ун-тиндә). ССРИ-дә П. ады али мәктәбләрин вә елми идарәләрин елми шураларынын тәгдиматы үзрә, *Али Аттестасија Комиссијасынын* гәрары илә верилир. Бә'зи өлкәләрдә ординар (штатлы) вә екстраординар (штатданкәнар) П. вәзифәләри вар. Бир сыра өлкәләрдә (Австрија, Белчика, АФР, Југославија вә с.) јалныз али мәктәбләрин дејил, һәм дә орта мәктәбләрин, АБШ-да исә коллечләрин мүәллимләри дә П. адланыр.

ПРОФИЗДА́Т—ҮИҺИМШ-ин мәркәзи нәшријјаты. Москвададыр. Әсасы 1918 илдә гојулмушдур. П.-ын (рус, инкилис, алман, испан, франсыз дилләриндә) бурахдығы китаб, брошүр вә с. әдәбијјат һәмкарлар иттифаглары һәрәкатынын мәгсәд вә вәзифәләрини, иш тәчрүбәсини, ичтимаи-мәдәни һадисәләри екс етдирир. П., муасир фәһлә синфинин һәјатына аид бәдии әсәрләр дә чап едир. П.-ын дөври нәшрләри вар. Нәшријјат 1982 илдә үмуми тиражы 30 млн. нүсхәдән чох олан тәгр. 300 адда чап мәһсулу бурахмышдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1980).

ПРО́ФИЛ (фр. profil; итал. profilo—*контур*)—1) үзүн вә ја әшјанын јандан көрүнүшү; 2) тәсәррүфаты, ихтисаслашманы вә ја пешәни характеризә едән әсас сәчијјәви хүсусијјәт; 3) һәр һансы бир саһәнин, сәтһин вә ја әшјанын шагули (узунуна вә ја eнинә) кәсилиши.

ПРОФИЛА́КТИКА (т е х н и к а д а)—техники гурғу вә ја мә'мулатларын верилмиш е'тибарлылыг сәвијјәсиндә саз вә ја истифадәјә јарарлы вәзијјәтдә галмасы үчүн габагчадан көрүлән планлы әмәлијјат вә ја әмәлијјатлар групу. П. адәтән габагчадан мүәјјән едилмиш мүддәтләрдә јеринә јетирилир вә мә'мулатын јохланмасы вә ја мүајинәсиндән, ајры-ајры детал вә говшагларын дәјишдирилмәсиндән, тәмизләмә, јағлама, тәнзимләмә вә с. әмәлијјатлардан ибарәт олур. П. иш габилијјәтинин көзләнилмәдән итмәси еһтималыны арадан галдырыр. Мә'мулат ишдән чыхдыгда онун иш габилијјәтини бәрпа етмәк үчүн планданкәнар П. да кечирилә биләр.

ПРОФИЛЛӘМӘ СТАНЫ—мүхтәлиф (әјмә) профилләр истеһсал етмәк үчүн машын. Профилләмә станда метал золағыны (полад, әлван метал вә әринтиләр) валлар арасында сојуг һалда узунуна әјмәклә апарылыр.

ПРОФИЛО́ГРАФ (*профил+...граф*), м е т а л е'м а л ы н д а—метал сәтһинин наһамарлығыны өлчмәк вә өлчмә нәтичәләрини әјри хәтт (профилограм) шәклиндә олан тәсвирә чевирмәк үчүн чиһаз. Алынан профилограм *сәтһин кәлә-көтүрлүјүнү* вә далғалылығыны характеризә едир. П.-ын иш п р и н с и п и: нәзарәт едилән сәтһә перпендикулјар олан ијнә сәтһ үзәриндә ардычыл кәздирилир, ијнәнин рәгсләри оптик, јахуд електрик үсулу илә сигналлара чеврилиб, ишығаһәссас плјонкаја вә ја кағыза гејд едилир. Мүасир П.-да ијнәнин рәгсләрини електрик кәркинлији рәгсләринә чевирмәк үчүн индуктив, тутум, пјезоелектрик вә с. чевиричиләрдән истифадә едилир. П. адәтән *профилометрлә* бирликдә һазырланыр, мүхтәлиф конфигурасијалы деталларын профилини гејд едән чиһазларла тәчһиз едилир.

ПРОФИЛО́МЕТР (*профил+...метр*)—е'мал едилмиш метал сәтһиндәки наһамарлығы автоматик сурәтдә өлчмәк үчүн чиһаз (бах *Профилограф*).

ПРО́ХАСКА, П р о х а з к а (Procháska, Procházka) Јиржи (Җеорг) (10.4.1749, Ближковитсе—17.7.1820, Вјана)—чех физиологу, анатому, офталмологу; Вјана вә Прага Ун-тинин проф. Синир системинин фәалијјәт принсипләрини өјрәнмишдир. Нејрофизиолокијанын әсасы олан рефлектор нәзәријјәсинин јарадычысыдыр. Анатомијаја

аид әсәрләри әзәләләрин гурулушуна, синир системинә вә ган дөвраны системинә һәср едилмишдир. П. һәм дә тәчрүбәли көз һәкими иди. Вјана вә Прагада анатомија музеји тәшкил етмишдир. Бир сыра харичи чәмијјәтләрин, о чүмләдән Петербург тиббичәрраһлыг академијасынын фәхри үзвү олмушдур.

ПРОХИРО́Н (јун. prócheiros—әл алтында олан)—Бизансда мүлки, чинајәт вә гисмән мәһкәмә, һабелә килсә һүгугларынын бә'зи әсас гајдаларынын системләшдирилмәси. Император I Василинин әмри илә 879 илдә һәјата кечирилмишдир. П. рәсми ганунлар күллијјаты олмајыб, һакимләр үчүн ичбари рәһбәрлик иди.

ПРОХЛА́ДНЫ — Кабарда-Балкар МССР-дә шәһәр. Прохладны р-нунун мәркәзи. Малка чајы (Терекин голу) саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Јејинти сәнајеси, автомобил тә'мири, «Гафгазкабел» з-длары, тикиш вә мебел ф-клары, д.ј. вә автомобил нәгл. хидмәти мүәссисәләри; халг театры, халг музеји вә с. вар. Тикинти материаллары истеһсал едилир.

ПРО́ХОРОВ Александр Михајлович (д. 11.7.1916, Австралија, Аттортон)—совет физики, квант електроникасынын баниләриндән бири. ССРИ ЕА акад. (1966; м. үзвү 1960). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969). Ленин мүкафаты лауреаты (1959), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1980), ССРИ ЕА Үмуми Физика вә Астрономија бөлмәсинин академик катиби (1973), Нобел мүкафаты лауреаты (1964). Америка елм вә инчәсәнәт академијасынын үзвү (1972). 1950 илдән Сов.ИКП үзвү. 1946 илдән ССРИ ЕА Физика Ин-тунда ишләјир (1954 илдән лабораторија мүдири, 1968 илдән исә директор мүавини). Бөјүк Совет Енсиклопедијасынын Баш редакторудур (1969 илдән). Н. К. *Басовла* бирликдә електромагнит далғаларынын кенерасијә үсулуну ишләјиб һазырламыш, илк молекулјар кенератору јаратмышдыр. Әмәкдашлары илә бирликдә парамагнит лазерләрин јарадылмасы үсулларыны инкишаф етдирмиш, лазер техникасында истифадә олунан ачыг резонаторларын, һәмчинин газ лазерләринин јарадылмасы идејасыны ирәли сүрмүшдүр. Инфрагырмызы вә көрүнән далғалар областында ишләјән күчлү лазерләрин јарадылмасына гејри-хәтти оптикаја, лиф вә интеграл оптикасына күчлү лазер шүаланмасынын маддә илә резонанс вә гејри-резонанс гаршылыглы тә'сиринә даир фундаментал ишләрин мүәллифидир. 4 дәфә Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ПРО́ХОРОВ Јури Васијевич (д. 15. 12.1929, Москва)—совет ријазијјатчысы. ССРИ ЕА акад. (1972; м. үзвү 1966). Ленин мүкафаты лауреаты (1970). 1969 илдән ССРИ ЕА В. А. Стеклов ад. Ријазијјат Ин-тунда директор мүавинидир. Мүһүм әсәрләри еһтимал нәзәријјәсинә вә ријази статистикаја аиддир. Еһтимал нәзәријјәсиндә күчләндирилмиш бөјүк әдәдләр гануну үчүн кафи шәртләр тапмыш, тәсадүфи просесләр үчүн функсионал фәзада өлчүләрин јығылмасына әсасланан јени үсуллар вермишдир. Бу үсулларла дискрет просесләрдән кәсилмәз просесләрә лимитә кечмәни әсасландырмышдыр. Ријази статистикаја даир тәдгигатлары пајланма синифләринин характеризә олунмасына, еһтимал нәзәријјәсинин тәтбиги үсулларына аиддир. П. «Еһтимал нәзәријјәси вә онун тәтбиги» журналынын баш редакторудур.

ПРОШЈА́Н Перч (тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы Һованес Степанович Тер-Аракелјан) (15.6.1837, индики Раздан р-ну, Аштарак к.—6.12. 1907, Бакы; Тифлисдә дәфн едилмишдир)—ермәни јазычысы, педагог. 1861 илдә илк ермәни гадын мәктәбинин әсасыны гојмушдур. Тбилисидә ермәни театрынын баниләриндәндир (1863). «Сос вә Вардитер» (1860), «Чөрәк үчүндән» (1880), «Голчомаглар» (1889), «Интигам» (1900) вә с. реалист романларында ермәни кәндинин сосиал зиддијјәтләри, кәндлиләрин синфи шүурунун ојанмасы әксини тапмышдыр. Әсәрләриндә Азәрб. бајаты, аталар сөзү вә мәсәлләриндән (Азәрб. дилиндә), һабелә ләтифәләрдән, «Короғлу» дастаны илә бағлы рәвајәтләрдән јарадычылыгла истифадә етмишдир.

Әсәри: Из-за хлеба, М., 1955.

Әд.: Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 1, нәшр 2, Б., 1977; Аббасов И., Азәрбајчан фолклору XIX әср ермәни мәнбәләриндә, Б., 1977.

ПРУ́ДКИН Марк Исаакович (д. 13.9. 1898, Клин)—совет актјору. ССРИ халг артисти (1961). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1947, 1949). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. 1924 илдән Москва Бәдаје Театрынын актјорудур. Јарадычылығы үчүн кәскин характерли, сатирик вә комик роллар сәчијјәвидир. Роллары: Шервински («Турбинләр аиләсинин күнләри», М. Булгаков), Вронски вә Каренин («Анна Каренина», Л. Толстој), Меһди аға («Дәрин кәшфијјат», А. Крон), Михаил Скроботов («Дүшмәнләр», М. Горки), Дулчин, Крутитски («Сонунчу гурбан», «Садәлик мүдриклијин шәртидир», А. Островски) вә с. Фјодор Карамазов (Ф. М. Достојевскинин «Карамазов гардашлары» әсәри үзрә) образы театрда вә кинода ән көркәмли ишидир. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ПРУДО́Н (Proudhon) Пјер Жозеф (15. 1.1809, Безансон—19.11.1865, Парис) —франсыз хырда буржуа сосиалисти, анархизмин нәзәријјәчиси. 1844—45 илләрдә Парисдә К. Марксла таныш олмушду. 1846 илдә дәрч етдирдији «Игтисади зиддијјәтләр системи, јахуд фәлсәфә јохсуллуғу» әсәриндә чәмијјәти динч јолла дәјишдирмәји тәклиф едир, коммунизмә кәскин бөһтанлар јағдырырды. Сонракы әсәрләриндә синифләрин игтисади әмәкдашлығы лајиһәсини вә дөвләтин ләғви барәдә анархист нәзәријјә ирәли сүрүрдү. 1849 (3 ил мүддәтинә) вә 1858 илләрдә һәбс чәзасына мәһкум едилмишди (1858 илдә һакимијјәт органларындан јајынараг Белчикаја мүһачирәт етмишди). Амнистијадан (1860) сонра 1862 илдә Франсаја гајытмышды. К. Маркс «Фәлсәфә јохсуллуғу» (1847) әсәриндә П. идејаларынын тәнгидини вермишдир (бах һәмчинин *Прудончулуг*).

Әд.: Маркс К., Прудон һаггында (И. Б. Швејтсерә мәктуб), Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, Б., 1980.

ПРУДОНИ́ЗМ—бах *Прудончулуг.*

ПРУДОНЧУЛУГ—хырда буржуа сосиализминин вә анархизмин мүртәче чәрәјаны. Әсасыны П. Ж. *Прудонун* фәлсәфи вә сосиоложи көрүшләри тәшкил едир. Хырда истеһсалчынын ири капиталистләр тәрәфиндән истисмарына вә хырда мүлкијјәтчиләрин вар-јохдан чыхмасына көрә капитализм чәмијјәтини кәскин тәнгид едән прудончулар, бунунла јанашы капитализмин әсасларына тохунмур, ислаһатлар вә синфи әмәкдашлыг јолу илә ону јенидән гурмағы тәклиф едирдиләр. Өзләрини ингилаби чүмләпәрдазлыгла маскалајан прудончулар ишдә пролетариатын ингилаби синфи мүбаризәсинә, фәһлә тә'тилләринә вә һәмкарлар иттифагларына гаршы чыхырдылар. П. синфи зиддијјәтләрин башлыча мәнбәјини дөвләтдә вә сијаси партијаларын мүбаризәсиндә көрүр, дөвләтин динч јолла ләғвини тәклиф едирди.

П. 19 әсрин 60-чы илләриндә, әсасән Франсада вә хырда буржуа тәбәгәләринин мүһүм сијаси рол ојнадығы бир сыра дикәр өлкәләрдә кениш јајылмышды. Илк дөврләрдә Биринчи Интернасионалын Франсадакы бөлмәләринин өзәјини прудончулар тәшкил едирди. Лакин К. Маркс вә Ф. Енкелсин вә онларын тәрәфдарларынын гәти мүбаризәси нәтичәсиндә пролетариатын габагчыл һиссәси П.-ла әлагәни тамамилә кәсди. Прудончуларын бир чоху Парис Коммунасынын (1871) фәал халимләринә чеврилдиләр. П. нәзәријјәләриндән сонралар анархизм-синдикализм вә Икинчи Интернасионалын тәрәфдарлары кениш истифадә етмиш, сағ сосиалистләр вә тәфтишчиләр исә бу күн дә истифадә едирләр.

Әд.; Застенкер И. Е., Об оценке Прудона и прудонизма в «Коммунистическом Манифесте», в сб.: Из истории социально-политических идей, М., 1955.

ПРУЖА́НЫ—БССР Брест вил.-ндә шәһәр. Пружаны р-нунун мәркәзи. Мухаветс чајы (Буг һөвзәси) саһилиндәдир. Јејинти сәнајеси мүәссисәләри, кәтан е'малы з-ду, тикинти материаллары комбинаты, совхоз-техникум вә с. вар. 15 әсрдән мә'лумдур.

ПРУНА́РИУ (Prunariu) Думитру (д. 27.9.1952, РСР, Брашов ш.)—РСР тәјјарәчи-космонавты. Совет Иттифагы Гәһрәманы (1981), мүһәндис-подполковник. 1973 илдән Румынија Коммунист Партијасынын үзвү. 1976 илдә Бухарест Политехник Ин-туну, даһа сонра Һәрби Авиасија Забитләри Мәктәбини битирмишдир. 1973 илдән Ј. А. Гагарин ад. космонавтлар һазырлајан Мәркәздә *«Интеркосмос»* програмы үзрә космик учуша һазырлашмыш, *«Сојуз»* пилотлу кәмиси вә *«Салјут»* орбитал

ст. програмы үзрә там тә'лим курсу кечмишдир. П. 1981 ил мајын 14-дә «Сојуз-40» космик кәмиси илә (*Л. И. Поповла* бирликдә) космоса учмуш, мајын 15-дә «Сојуз-40» кәмиси «Салјут-6»—«Сојуз Т-4» орбитал комплекси илә бирләшмиш, совет космонавтлары *В. Ковалјонок* вә *В. Савинытхла* биркә ишләмишдир. Мајын 22-дә П. «Сојуз-40» кәмисинин ендирилән апараты илә Јерә гајытмышдыр.

ПРУС (Prus) Болеслав (тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы Александр Гловатски; Glowaski) (20.8.1847, Хрубешув, Лүблин јахынлығында — 19.5.1912, Варшава)—полјак јазычысы. 1863—64 илләр Полша үсјанынын иштиракчысыдыр. Новеллаларында, романларында («Кукла», 1887—89, «Азад гадынлар», 1891—93) дәрин сосиал проблемләр галдырылыр. «Фир'он» (1895—96) тарихи романы вар. «Ушаглар» (1908) романында Русијада 1905—07 илләр ингилабыны дүзкүн гијмәтләндирә билмәмишдир.

Әсәрләри: Јетимин талеји, Б., 1955; *Соч.*, т. 1—7 М., 1961—63; Фараон, М., 1972.

Әд.: История польской литературы, т. 1, М., 1968.

ПРУССИЈА (Preußen) — алман феодалларынын һәрби експансијасы нәтичәсиндә Мәркәзи, Шәрги вә Чәнуб-Шәрги Авропада јаранмыш дөвләт. Алманијада иртичанын вә милитаризмин дајағы.

13 әсрдә алман феодалларынын славјан халгларына гаршы тәчавүзү кедишиндә мејдана кәлмиш Бранденбург курфүрстлүјүнүн, 13 әсрдә *пруссларла* (П. ады бурадандыр) мүһарибәләр апармыш Тевтон орденинин, һәмчинин 14 әсрдә славјан (башлыча олараг полјак) торпагларынын әсасында јаранмышдыр. П. 1618 илдә Бранденбург маркграфлығы илә Пруссија һерсоглуғунун (1525 илдә Тевтон орденинә мәхсус торпагларын бир һиссәсиндән тәшкил олунмушду) бирләшмәси нәтичәсиндә јаранан Бранденбург-Пруссија кнјазлығы һоһенсоллерләр сүлаләси башда олмагла 1701 илдә П. краллығына чеврилди. Илк күндән гәсбкарлыг сијасәти јеридән П. 18 әсрин 40-чы илләриндә Силезијаны ишғал етди. Полшанын бөлүшдүрүлмәси (1772, 1793, 1795) заманы П. Гданск, Варшава илә бирликдә мәркәзи р-нлары, Торун, Познан вә с. әразиләри әлә кечирмәјә наил олду. П. Авропа дөвләтләринин әввәлчә ингилаби, сонрадан исә Наполеон Франсасына гаршы коалисијасынын иштиракчысы олмуш, лакин 1806 илдә мәғлубијјәтә уғрајараг әразисинин тәгр. 1/2-ни итирмишди. Наполеон гошунларынын Русијада дармадағын едилмәси нәтичәсиндә [бах *Вәтән мүһарибәси (1812)*] П. Франса ағалығындан хилас олду. *Вјана конгресинин (1814—15)* гәрарларына әсасән П. әразиси кенишләндирилди. 1815 илдә П. мүртәче Мүгәддәс иттифага дахил олду. 1834 илдә П. алман дөвләтләринин Көмрүк иттифагыны тә'сис етди; беләликлә Алманијаны П.-нын башчылығы илә бирләшдирмәк үчүн игтисади зәмин јаранды. Дикәр алман дөвләтләриндә олдуғу кими, 1848 илдә П.-да да буржуа-демократик ингилабы башланды. Лакин фәһлә синфинин ингилаби фәаллығындан горхан буржуазијанын хәјанәти үзүндән П. монархијасы ингилабы ган ичиндә боғду. Австрија (1866) вә Франса илә (1870—71) мүһарибәләрдә гәләбә чалдыгдан сонра О. Бисмарк һөкумәти 1871 илдә Алманијаны милитаризм јолу илә бирләшдирмәјә наил олду. П. елә һәмин ил Парис коммунасына (1871) гаршы һәрби мүдахиләдә иштирак етди. *Нојабр ингилабы (1918)* нәтичәсиндә П.-да монархија деврилди. П. Алманијанын әрази ваһидләриндән бири олду. Алманијада фашист диктатурасы бәргәрар олдугдан (1933) сонра П. милитаризм вә иртичанын башлыча јувасына чеврилди. Һитлер Алманијасы дармадағын едилликдән сонра *Потсдам конфрансынын (1945)* гәрарларына әсасән П.-нын вахты илә Полшадан гопардығы торпаглар әсл саһибинә гајтарылды, Көнигсберг (индики Калининград) ш. вә әтраф р-ну Совет Иттифагына верилди.

П.-нын Одер вә Гәрби Нејсе чајларындан Гәрб тәрәфдәки әразиләри Алманија тәркибиндә сахланылды. Алманија Нәзарәт Шурасынын П. дөвләтинин ләғви барәдә чыхардығы гәрар (1947, 25 феврал) Алманијанын демократикләшдирилмәси јолунда мүһүм мәрһәлә олду.

ПРУССИЈА ЈОЛУ, к.т.-нда капитализмин инкишафынын Пруссија јолу—бах *Аграр мәсәлә.*

ПРУССЛАР — Балтик дәнизинин ч. саһилиндә, Висла вә Неман чајларынын ашағы ахарлары арасында јашамыш тајфалар групу. Гәдим П.-ын мадди мәдәнијјәтләри онлара дилчә гоһум олан летто-литвалылар вә славјанларын мәдәнијјәтинә охшардыр. П.-ын адлары мәнбәләрдә 9 әсрдән чәкилир. П. Полша вә Русија илә тичарәт әлагәләри сахламышлар. 1283 илдә Рома папасынын вә алман феодалларынын көмәјилә Тевтон ордени П.-ын торпагларыны ишғал етди. Ишғалчылар П.-ын әксәријјәтини гырдылар, галанлары исә алманлашды. Пруссијанын ады П.-дан көтүрүлмүшдүр.

ПРУСТ (Proust) Марсел (10.7.1871, Парис—18.11.1922, Парис) — франсыз јазычысы. Гонкур мүкафаты лауреаты (1919). 1896 илдә «Әјләнчәләр вә күнләр» адлы новелла китабы нәшр олунмушдур. 1907 илдән башлыча әсәри—7 романдан ибарәт «Итирилмиш вахтын сорағында» силсиләси (ч. 1—16, 1913—1927; сон 6 чилди өлүмүндән сонра чап едилмишдир) үзәриндә ишләмишдир. Әсәрин гәһрәманы һеч бир әмәли ишлә мәшғул олмајан вә кәнч јашларындан јүксәк чәмијјәтә јол тапмыш буржуадыр. П. романларында инсан психикасы вә интеллектини арашдырмаға, инсанын өзү, аләм вә чәмијјәт һаггында тәсәввүрләринин нисби характер дашыдығыны, чәмијјәтин исә сәбатсыз олдуғуну сүбут етмәјә чалышмышдыр. Сон романында («Тапылмыш вахт») П. јалныз интуисијаја әсасланан бәдии јарадычылығын инсан һәјатыны, «итирилмиш вахты» мә'наландыра биләчәји гәнаәтинә кәлиб чыхмышдыр. Јарадычылыг методунун әсасыны *импрессионизм* тәшкил етмәсинә бахмајараг, П. реалист инсан образлары да јарада билмишдир. 20 әсрин бир чох Гәрби Авропа јазычысы П.-ун бәдии ахтарышларына мүрачиәт етмишдир.

Әсәрләри: Собр. соч. В поисках за утраченным временем, т. 1—4, Л., 1934—38; По направлению к Свану, М., 1973; Под сенью девушек в цвету, *М., 1976*; У Германтов, М., 1980.

Әд.: Андреев Л. Г., М. Пруст, М., 1968; Сучков Б., Марсель Пруст, в его кн.: Лики времени, М., 1976.

ПРУТ—УССР-дә чај; ССРИ-нин (әсасән, Молд.ССР-ин) РСР илә дөвләт сәрһәдинин бир һиссәси П. чајындан кечир. Дунајын сол голу. Уз. 989 *км*, һөвзәсинин саһ. 27,5 мин *км*². Шәрги Карпат д-рындан башланыр. Јағыш вә гар сулары илә гидаланыр. Јанвардан мартадәк (45—50 күн) донмуш олур (мүлајим һавада буз өртүјү әријир). Әсас голлары: Раковетс, Чугур, Черемош, Жижија, Бахлуј. Леово ш.-нәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. Үстүндә (Молд. ССР-ин РСР илә сәрһәдиндә) һидротехники говшаг (һәчми 1085 млн. *м*³ олан су анбары илә бирликдә) тикилмишдир (1978). Јаремча, Коломыја, Снјатын, Черновтсы, Новоселитса, Ункены, Леово ш.-ләри (ССРИ) П. саһилиндәдир.

1941 илдә К. А. *Гасымов* бир нечә дөјүшчү илә П. үстүндәки мүһүм стратежи әһәмијјәтли 3 көрпүнү партлатмыш вә алман-фашист гошунларынын сол саһилә чыхмасыны хејли ләнкитмишди.

ПРУТ СӘФӘРИ (1711), Прут јүрүшү—Русија—Түркијә мүһарибәси (1710—13) дөврүндә рус гошунларынын Молдавијаја јүрүшү. Шимал мүһарибәсиндән (1700—21) истифадә едән Түркијә Азову гајтармаг мәгсәдилә 1710 ил нојабрын 20-дә Русијаја гаршы мүһарибәјә башлады. Түрк гошунлары 1711 ил ијунун 18-дә Дунајы кечәрәк Фалчыја јахынлашдылар. Ијунун 30-да I Пјотр башлыча гүввәләри илә (43 мин нәфәр) Јассыдан чыхараг Дунај саһилинә јөнәлди. Түрк ордусу ијулун 8-дә Прут чајынын (сағ) саһилинә јан алды (русларын авангарды артыг бурада иди). Ијулун 8—9-да Станилешти јахынлығында вурушма баш верди. Рус гошунларыны тәгр. 200 минлик түрк ордусу (Крым ханынын 70 минлик ордусу да дахил иди) мүһасирәјә алмышды. Белә бир шәраитдә рус командanлығы барышыға кирмәјә мәчбур олду. Прут сүлһ мүгавиләсинә (1711) көрә Русија Азову (јахын әразиләри илә биркә) Түркијәјә гајтармағы, бир сыра галалары сөкмәји, Түркијә исә XII Карлы өлкәдән говмағы вә рус гошунларынын Русијаја кери чәкилмәсинә мане олмамағы өһдәсинә көтүрдү. Прут сүлһ мүгавиләсинин шәртләри Әдирнә сүлһ мүгавиләсинин (1713) әсасыны тәшкил етди.

ПСАММИТЛӘР (јун. psammitēs—гумлу, psámmos—гум)—дәнәләринин 50%-нин өлчүсү 0,05 *мм*-дән 1 *мм*-дәк олан сүхур вә минерал гырынтыларындан тәшкил олунмуш сүхурлар. Көврәк нөвләри гум, сементләшмиш нөвләри исә гумдашы адланыр.

ПСЕ́ВДО... (јун. pséudos—јалан) — «јалан», «ујдурма», бә'зән дә «сахта» мә'наларында ишләнән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., псевдоклассисизм, псевдоморфоз).

ПСЕВДОАРТРО́З—бах *Јалан ојнаг.*

ПСЕВДОМОРФО́З, псевдоморфоз (*псевдо*...+јун. morphḗ—форма, көрүнүш)—әмәлә кәлдикләри маддәјә јад олан харичи кристаллографик формаја малик минерал фәрдләри. П.-у характеризә етдикдә ејни минералын ады илә бирликдә онун формасыны кәсб етдији минералын ады да көстә-

рилир: кипсин калсит үзрә П.-у, каолинин чөл шпаты үзрә П.-у вә с. Минералларын дәјишмә ганунаујғунлуғуну ајдынлашдырмаг, фајдалы газынты јатагларынын әмәләкәлмә просесиндә мөвчуд олмуш шәраитин вә кимјәви реаксијаларын характерини бәрпа етмәк үчүн П.-ларын өјрәнилмәсинин бөјүк әһәмијјәти вар.

ПСЕВДОСФЕ́РА—әјрилији сабит вә мәнфи олан сәтһ. *Трактрисанын* фырланмасындан алыныр. Онун һамар һиссәләриндә чәкилмиш фигур *Гејри-Евклид һәндәсәләринин* ганунларына табедир. *Лобачевски һәндәсәсинин* реаллығынын исбатында мүһүм ролу олмушдур.

ПСЕ́ВДОТУБЕРКУЛЈО́З—әсасән даварларын, гушларын, бә'зән исә башга нөв һејванларын вә инсанын дахили органларында вәрәмәбәнзәр дүјүнләрин әмәлә кәлмәси илә кечән јолухучу хәстәлик. П.-ун төрәдичиси гојунларда вә атларда Corynebacterium pseudotuberculosis; гушларда, кәмиричиләрдә Pasteurella pseudotuberculosis-дир ки, бу да инсана кечә билир. Төрәдичи сојуға чох давамлыдыр. Мәнбәји хәстә вә хәстәлији кечирмиш һејванлардыр. П. заманы лимфа дүјүнләриндә, ағчијәр, гарачијәр вә јелиндә вәрәмәбәнзәр дүјүнләр әмәлә кәлир, өскүрәк, бурундан селикли-иринли маје ахмасы, јелинин шишмәси вә с. ашкар едилир. Әксәрән П. клиники әламәтсиз кечир. Диагноз, әсасән, һејванлар кәсилликдән сонра гојулур. Спесифик мүаличә вә профилактикасы јохдур.

ПСЕЛЛ Михаил (Michaḗl Psellós), раһиблији гәбул едәнәдәк К о н с т а н т и н (1018, Константинопол — тәгр. 1078 вә ја тәгр. 1096)—Бизанс илаһијјатчысы, философ, мәнтигчи. Константинополда али фәлсәфи мәктәбин илк рәһбәри. 1050 илдә е'тибардан дүшмүш, раһиб олмуш, лакин сонра јенә сараја гајтарылмышдыр. Өзүнүн әсас «Аристотел мәнтигинин хүласәси» әсәриндә (әсәр «Синопсис» ады илә дә мә'лумдур) Аристотелин «Топика», «Категоријалар», «Шәрһ һаггында» вә «Биринчи Аналитикләр» әсәрлəриинин шәрһини вә изаһыны вермишдир. Бундан әлавә, П.-ин нитгләри, илаһијјат вә фәлсәфәјә даир әсәрләри дә вардыр. П.-ин расионализмини онун мүасири Иоанн Итал инкишаф етдирмишдир.

Әд.: Л б ю а р с к и й Я. Н., Михаил Пселл. Личность и творчество, М., 1978.

ПСЕФИТЛӘР (јун. psḗphos—чајдашы, чагыл)—һиссәчикләринин өлчүсү 1 *мм*-дән бөјүк олан гырынты сүхурлар. П. көврәк (чагыл, валун, чынгыл) вә сементләшмиш (конгломерат вә с.) олур.

ПСИЛОМЕЛА́Н (јун. psilós— һамар, чылпаг+mélas, mélanos—гара) — минерал; кимјәви тәркиби тәгр.:

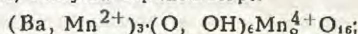

$$(Ba, Mn^{2+})_3 \cdot (O, OH)_6 Mn_8^{4+} O_{16};$$

моноклиник сингонијада кристаллашыр. Адәтән Mn вә Fe оксидләри илә гарышыг һалда, торпагвары, сых, ахым формалы агрегатлар, оолитләр вә дендритләр шәклиндә тапылыр. Рәнки гара, полады-боз, гонуру-гара олур. Сәртлији 5—6, сыхлығы 4000—4710 *кг/м³*. Әсасән чөкмә мәншәли јатагларда, Mn вә Fe јатагларынын оксидләшмә зонасында раст кәлир. Ферроманганын әсас сәнаје филизләриндәндир.

ПСИЛОФИТЛӘР (Psilophyta, јун. psilós—чылпаг + phytón—битки), р и н и о ф и т л ә р—нәсли кәсилмиш али биткиләр дәстәси; галыглары Силур, Алт вә Орта Девон дөврләриндән мә'лумдур. П. үчүн көвдәнин дихотомик будагланмасы, јарпаг вә көкләрин олмамасы, ох учунда тозчуг (спор) гутучуғунун олмасы, көвдәнин анатомик гурулушунун садәлији вә с. характерикдир. П. сонракы али биткиләрә башланғыч верән битки групу сајылыр.

ПСИТТАКО́З (јун. psittakós—тутугушу), т у т у г у ш у х ә с т ә л и ј и —инсан вә гушларда тәсадүф олунан кәскин инфексион хәстәлик. Хәстәлик инсанлара тутугушудан кечир; *орнитозларын* бир формасы.

ПСИХАСТЕНИ́ЈА (*психо...* + јун. asthéneia — зәифлик) — психиканын позғунлуғу; хәстәнин ифрат гәтијјәтсизлији, горхаглығы, өзүнә инамсызлыг вә сәрсәм идејалара күчлү мејллији илә характеризә олунур. 1903 илдә франсыз психиатры П. Жане тәсвир етмиш вә көстәрмишдир ки, психастеникләр гүввәли интеллектә малик, лакин һәјат реаллығы илә зәиф әлагәдә олан типләрдир. Онлар һәјат һәгигәтләрини олдуғу кими гавраја билмирләр. Мүасир тибдә «П.» психопатијанын нөвләриндән бирини тәшкил едир. П. заманы әгли габилијјәт нәинки корланмыр, һәтта хејли јүксәлир (мәс., јарадычылығынын чичәкләндији бир вахтда Е. Золјада П. әламәтләри кәскин сурәтдә өзүнү бүрузә вермишдир). П.-нын әсас мүаличә методу психотерапијадыр. Әмәк терапијасы вә дәрманларла мүаличә дә тәтбиг олунур.

ПСИХЕ́ЈА (Psyche)—гәдим јунан мифолокијасында инсан гәлбинин мүчәссәмәси; бир гајда олараг кәпәнәк вә ја гыз шәклиндә тәсвир олунурду. П. вә *Еротун* (Амурун) мәһәббәти һаггында әсатир әдәбијјат вә тәсвири сәнәтдә кениш јајылмыш сүжетләрдәндир (Апулеј, Ж. Лафонтен, Молјер, О. Пажу, Рафаел вә б.).

ПСИХИ ХӘСТӘЛИКЛӘР, р у һ и х ә с т ә л и к л ә р — психиканын позулмасы илә характеризә олунан инсан хәстәликләри. Бу һалда објектив реаллығын ин'икасы позулур, шүур, әтраф мүһитә мүнасибәт дәјишир. П.х. мүхтәлиф психи позғунлугларла (јанлыш гаврама, тәфәккүрүн, әһвал-руһијјәнин, јаддашын позулмасы вә с.) тәзаһүр едир. Ирси мејл, инфексија, интоксикасија, бејин хәстәликләри, дахили секресија вәзиләринин, дахили органларын хәстәликләри, авитаминозлар, психи травмалар П.х.-ин төрәмәсинә сәбәб ола биләр. П.х.-ин үч әсас нөвү мә'лумдур: психозлар (шизофренија, маникал-депрессив психоз); синир-психи позғунлуглар (неврозлар, психопатија) вә кәмағыллыг (*Олигофренија*). Психи хәстәләрдә өлүм һаллары әсасән, интиһар вә бәдбәхт һадисәдән баш верир.

20 әсрин орталарындан П.х. игтисади чәһәтдән инкишаф етмиш өлкәләрин тибб елми вә сәһијјәсинин мүһүм проблемләриндән биринә чеврилмишдир. Капиталист өлкәләриндә кәләчәјә инамсызлыг, әмәјин фөвгәл'адә интенсивләшдирилмәси П.х. төрәдән әлавә амилләрдир. М ү а л и ч ә с и: психотроп дәрманлар, психотерапија вә с. Психи хәстәләрә јардым мәгсәди илә ССРИ-дә хүсуси тибб мүәссисәләри, хәстәханалар, диспансерләр, мүаличә әмәк е'малатханалары вә с. јарадылмышдыр.

Әд.: Б а ч е р и к о в Н. Е., Клиника и профилактика психических заболеваний, Киев, 1980.

ПСИХИАТРИ́ЈА (*психо...*+јун. iatréia—мүаличә)—психи хәстәликләрин сәбәбини, маһијјәтини, онларын тәзаһүр формаларыны, кедишини вә профилактика үсулларыны өјрәнән тибби фәнн. Клиник мүајинә П.-нын әсас үсулудур. П. нејрофизиоложи, биокимјәви, кенетик, психоложи, епидемиоложи вә с. үсуллардан да истифадә едир. Психи позғунлугларын ганунаујғунлугларыны өјрәнән үмуми П. вә ајры-ајры психи хәстәликләри тәдгиг едән хүсуси П. ајырд едилир. Хүсуси П.-нын психопатијаны, неврозлары вә реактив вәзијјәтләри өјрәнән бөлмәләри вар. П.-нын у ш а г П.-сы, јашлылар П.-сы (к е р о н т о п с и х и а т р и ј а), м ә һ к ә м ә П.-сы вә психи хәстәләрин ә м ә к е к с п е р т и з а с ы кими мүстәгил саһәләри мә'лумдур. Бир сыра өлкәләрдә П.-нын һ ә р б и П., н а р к о л о к и ј а вә с бөлмәләри дә мөвчуддур. Психи хәстәликләрин тәсвиринә һәлә гәдим јунан һәкими Һиппократын, Гәдим Рома һәкимләри Аретеј, Соран, Селс вә Галенин әсәрләриндә раст кәлмәк олар.

ССРИ-дә П.-нын мүһүм хүсусијјәти хәстәләрин әксәријјәтини хәстәханадан кәнарда мүаличә етмәкдән, хәстәлијин кәскинләшмә һалларынын гаршысыны алмагдан вә сағалмыш хәстәләри ишә дүзәлтмәјә имкан верән психиатрија диспансерләринин јарадылмасындан ибарәтдир. Профилактик тәдбирләр психи хәстәликләрин бир нечә формасынын өјрәнилмәсинә, онларын кенетик тәдгиг едилмәсинә вә дүзкүн мүаличәсинә көмәк едир. 1927 илдә Үмумиттифаг Невропатолог вә Психиатрлар Чәмијјәти јарадылыб. ССРИ-дә П. проблемләри барәдә әсәрләр әсасән, «Журнал невропатолокии и психиатрии им. С. С. Корсакова»да нәшр олунур; «Азәрбајчан тибб журналы»нда да П.-ја аид мәгаләләр верилир.

Әд.: К р у г о я н с к и й В. Ф., Психиатрия: история, проблемы, перспективы, Минск, 1979; Практический справочник врача-психиатра, Киев, 1982.

ПСИ́ХИКА (јун. psychikós—руһи)—јүксәк тәшәккүл тапмыш материјанын—бејнинин хассәси олуб, субјектин објектив керчәклији әкс етдирмәсинин хүсуси формасы. П. биоложи тәкамүлүн мүәјјән мәрһәләсиндә организмин мүһитлә гаршылыглы әлагә вә тә'сири нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш вә онун сонракы инкишафы үчүн зәрури шәрт олмушдур. Психи ин'икас тәкамүл просесиндә дәјишиләрәк инкишаф едир, инсанын әмәк фәалијјәти вә ичтимаи һәјат шәраити илә әлагәдар кејфијјәтчә

јени форма—шүур формасы алыр. П. инсанын практик фәалиј̃јәти просесиндә мејдана кәлир, тәкмилләшир вә бу фәалијјәтин тәнзим олунмасыны тә'мин едир. Инсан шүурунун мејдана кәлмәси онун әмәјинин хүсуси характери илә әлагәдардыр. Мәгсәдјөнлү мәһсулдар фәалијјәт олан әмәк, онун објектив нәтичәсинин инсан бејниндә субјектив формада елә тәмсил олунмасыны тәләб едир ки, ону әмәјин илкин материалы (әмәк предмети), онун дәјишдирилмәси просеси вә әлдә едилән нәтичә (әмәк мәһсулу) *илә тутушдурмаг* мүмкүн олсун. Бу һалда, субјектин фәалијјәтини тәнзим едән тәсәввүр өзүнү әмәк мәһсулунда тәчәссүм етдирир. Инсан фәалијјәтини тәмсил едән, онун васитәсилә һәјата кечирилән тәсәввүрләрин әмәк сајәсиндә әлдә олунан мәһсулла тутушдурулмасы просеси елә онун дәрк едилмәси демәкдир. Инсан өз фәалијјәти заманы чисим вә һадисәләри шүурунда әкс етдирмәклә кифајәтләнмәјиб, онлара фәал тә'сир көстәрир, онларын шәклини дәјишир, лакин бу заман онун өзү дә керчәклијин мүәјјән *тә'сиринә* мә'руз галыр. Һәмин тә'сирин гүввә вә мәзмунундан асылы олараг организмдә мүәјјән физиоложи дәјишикликләр баш верир (инсанын рәнки гызарыр вә ја солур, һәрәкәт ритми, тәнәффүсү, үрәк фәалијјәти дәјишир, һәтта гыса мүддәтдә онун сачы ағарыр вә с.). Лакин П. бејинин функсијасы олуб, онун фәалијјәти сајәсиндә јаранса да, физиоложи һадисәләрә аид едилә билмәз. П. јалныз субјектив мүнасибәтләр системиндә тәзаһүр едән хүсуси кејфијјәтдир. П. фәал просесдир—психи ин'икас заманы инсан чисим вә һадисәләрин заһири чәһәтләрини, тәсадүфи әлагәләрини әкс етдирмәклә кифајәтләнмир, онларын әлагә вә мүнасибәтләрини дә ашкар едир; инсан нәинки објектив сурәтдә мөвчуд оланлары, кечмиш тәчрүбәни, һәтта кәләчәкдә ола биләнләри дә өз П.-сында әкс етдирир, демәли, П. објектив аләмин субјектив ин'икас формасыдыр. Һәр бир харичи тә'сир инсанын фәрди психоложи хүсусијјәтләри вә емосионал вәзијјәтиндән асылы олараг өзүнәмәхсус чәһәтләр кәсб едир, ејни харичи тә'сир ајры-ајры адамларда мүхтәлиф чүр әкс олунур. Белә ки, *психи ин'икас* инсанын јаш хүсусијјәтләри, билик сәвијјәси, һәјат тәчрүбәси, дүнјакөрүшү вә с.-дән асылы олараг субјектив сәчијјә дашыјыр. Психиканы мәһз ин'икас кими баша дүшмәк сајәсиндә психофизиоложи проблеми дүзкүн һәлл етмәк мүмкүндүр. П.-нын јүксәк инкишаф формасы олан шүур ону бүтүнлүклә әһатә етмир. Инсанда елә психи һадисә вә просесләр вар ки, онлар өзүнүмүшаһидә јолу илә кифајәт гәдәр ајдын дәрк олунмур; онларын маһијјәти јалныз објектив тәһлил јолу илә мүәјјән едилә биләр.

П.-нын өјрәнилмәси психолокијанын мөвзусуну тәшкил едир.

Әд.: бах *Психолокија* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ПСИХО... (јун. psyche—руһ)—психикаја аид мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., *психолокија*, *психотерапија*).

ПСИХОАНА́ЛИЗ (*психо...*+јун. análysis—парчаланма)—психотерапија вә шүурсуз психи просесләри әсас көтүрән психоложи тә'лим методу. 19 әсрин ахыры—20 әсрин әввәлләриндә Австрија һәкими З. *Фрејд* тәрәфиндән ишләнилмишдир. П.-ә көрә һәр психи һадисә үч бахымдан—д и н а м и к а (мүхтәлиф психи гүввәләрин гаршылыглы фәалијјәти вә тоггушмасы нәтичәси кими), е н е р к е т и к а (бу вә ја дикәр просесә чәлб едилмиш әлагәли вә сәрбәст енержинин бөлүшдүрүлмәси) вә с т р у к т у р бахымындан ајдынлашдырылмалыдыр. *Психи структур* һаггында тә'лим сонрадан јаранмышдыр (З. Фрејд, «Мән» вә «О», 1921). Психи апаратын ән архаик, шәхссиз, бүтүнлүклә шүурсуз һиссәсинә «О» ады верилмишдир. Бу, психи енержинин чәни, дәрһал өдәнилмәсини тәләб едән күчлү истәкләрин «гајнар газаныдыр». «О» харичи аләмлә тәмасдан мәһрумдур вә реаллыгла субјектив аләм арасында фәрг. көрмүр. Икинчи психи структур—шүурлу «Мән» харичи аләмлә «О» арасында, һәвәслә онун тә'мин едилмәси арасында васитәчидир. Үчүнчү психи структур «Фөвгәл-Мән» ичтимаи нормаларын, тәрбијә мәгсәди күдән гадағанларын вә һәвәсләндирмәләрин интројексијасы нәтичәсиндә формалашыр. «Фөвгәл-Мән» чох заман гејри-шүури фәалијјәт олуб, шүурда вичдан кими тәзаһүр едир; онун психи структурда јаратдығы кәркинлик горху, тәгсир, депрессија, јарымчыглыг һиссләри кими гавранылыр. «Фөвгәл-Мән» формалашдыгдан сонра бүтүн психи апарат бир там кими фәалијјәт көстәрир.

Совет психолокијасы инсан психикасы илә әлагәдар олан бир сыра мүһүм мәсәләләрин П. тәрәфиндән тәдгигат објектинә чеврилмәсини көстәрмәклә јанашы, һәмин мәсәләләрин идеалист изаһына көрә П.-и тәнгид едир.

ПСИХОЗЛАР—бах *Психи хәстәликләр*.

ПСИХОКИКИЈЕ́НА (*психо...* + *кикијена*) — кикијенанын бир бөлмәси;- инсанларын психи сағламлығынын формалашдырылмасы, горунмасы вә мөһкәмләндирилмәси, психи хәстәликләрин гаршысынын алынмасы јолларыны өјрәнир. П.-нын нәзәри әсасы сосиал вә үмуми *психолокија*, психотерапија, сосиал психиатрија вә али синир фәалијјәтинин физиолокијасыдыр. П.-ја аид илк әсәри гәдим Рома һәкими К. *Гален* јазмышдыр («Еһтирасларын кикијенасы вә ја Мә'нәви кикијена»). Инсанларын психи сағламлығынын ичтимаи һәјат шәраитиндән асылы олмасыны П. Ж. Ж. Кабанис ирәли сүрмүшдүр. Русијада П.-нын әсасыны гојан И. П. Мержејевски мә'нәви сағламлығын вә фәалијјәтин мәһсулдарлығынын артмасынын мүһүм васитәсини шәхсијјәтин јүксәк сә'јиндә вә марағында көрүрдү. ССРИ-дә П. әмәк вә мәишәт шәраитинин јахшылашдырылмасы, јенијетмәләрдә ичтимаи мәгсәдләрин ардычыл формалашдырылмасы, пешә оријентасијасы кими ичтимаи тәдбирләрин, һәмчинин психокикијеник маарифә вә инсанын өз әһвали-руһијјәсини идарә етмәси методларынын өјрәнилмәсинә хидмәт едир.

ПСИХОЛАМАРКИ́ЗМ—*неоламаркизмин* истигамәтләриндән бири. П.-ә көрә һејван вә битки организмләринин тәкамүлү онларын шүурлу сәрбәст актларындан башланыр; бүтөв организмин дејил, онун һәр бир һүчејрәсинин јаддаш вә шүуру вардыр. П. дарвинизмә зидд олуб, *тәбии сечмәјә* әсасланан материалист тәкамүл тә'лимини рәдд едир.

ПСИХОЛИНГВИ́СТИКА (*психо...* + *лингвистика*)—нитг фәалијјәтинин јаранмасы вә гавранылмасынын ганунаујғунлуглары һаггында елм. 19 әсрин 50-чи илләриндә психолокија илә дилчилијин нитг фәалијјәтини комплекс тәдгиг етмәси нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир. ССРИ-дә П. үзрә тәдгигатлар 60-чы *илләрдән апарылыр*. Совет П.-сы (бә'зән нитг фәалијјәти нәзәријјәси дә адланыр) нитги инсанын мәгсәдјөнлү фәалијјәти нөвләриндән бири кими тәдгиг едир.

ПСИХОЛОЖИ ҺҮГУГ МӘКТӘБИ—буржуа һүгуг елминдә чәрәјан; 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә формалашмышдыр. П.һ.м. нүмајәндәләри һүгугун јаранмасы вә гүввәдә олмасыны чәмијјәтин сосиал-игтисади һәјат шәраити илә дејил, шәхсијјәтин (бир груп шәхсин) психолокијасы илә изаһ едир, һүгугу *психоложи* вәзијјәтләрин, һәјәчанларын, инстинктләрин нәтичәси сајырдылар. П.һ.м.-нин ән көркәмли нүмајәндәләри франсыз Г. Тард вә рус һүгугшүнасы Л. И. Петражитски олмушлар.

ПСИХОЛО́КИЈА (*психо...*+*...локија*)—психиканын вә инсан шүурунун әмәлә кәлмәси, тәзаһүр хүсусијјәтләри вә инкишаф ганунаујғунлугларыны өјрәнән елм. Мадди чисим вә һадисәләрдән фәргли олараг, психиканы биласитә гаврајыб дәркетмәк мүмкүн олмадығындан, һәлә гәдим дөврдә бә'зи философлар белә һесаб етмишләр ки, куја психи һадисәләр әтраф мүһитин тә'сириндән асылы дејилдир. Бу, идеалист, сәһв бахышдыр. Материалист нәзәријјәјә көрә, психика матерјанын инкишаф вә тә'сиринин нәтичәси, бејин фәалијјәтинин мәһсулу олан тәбии просесдир. Бу ики фәлсәфи чәрәјан арасында кедән мүбаризә П.-нын көклү нәзәри мәсәләләринин һәллинә вә истигамәтинә тә'сир көстәрмишдир. Она көрә дә психи һадисәләрин маһијјәтинә аид бир-биринә зидд мүхтәлиф психоложи идејалар мејдана чыхмышдыр.

Совет П.-сы психи һадисәләри өјрәнәркән ин'икас, детерминизм, шүурла фәалијјәтин вәһдәти принсипләринә әсасланыр. Ин'икас принсипинә көрә, психи һадисәләр субјектин објектив керчәклији әкс етдирмәсинин хүсуси формасыдыр. Психиканы һәјат тәрзи илә тә'јин етмәк вә онун дәјишилмәсилә психиканын да дәјишиклијә уғрадығыны гәбул етмәк детерминизм принсипинин әсас маһијјәтидир. Совет П.-сы буну әсас көтүрүр ки, шүурла фәалијјәт бир-биринин әкси вә ја ејни дејил, онлар вәһдәтдәдир; шүур фәалијјәтин дахили *планыны*, програмыны тәшкил едир. Буна көрә дә психика о заман дүзкүн анлашыла биләр ки, она инкишафын мәһсулу вә фәалијјәтин нәтичәси кими јанашылсын. П.-нын өјрәндији психи һадисәләр үч әсас група бөлүнүр: психи просесләр, психи һаләтләр, психи хассәләр. П с и х и п р о с е с л ә р ә идрак просесләри илә јанашы, иради вә емосионал просесләр дә аид едилир. Инсанын гаршыја чыхан чәтинликләри арадан галдырмасы илә бағлы мәгсәдјөнлү фәалијјәти иради просесдир. Дәрк едилән чисим вә һадисәләрә бәсләнән мәнфи вә мүсбәт мүнасибәтләрин ин'икасы емосионал просесдир. П с и х и һ а л ә т л ә р исә һисләрин (әһвал вә аффектләр),

ирадәнин (инам вә тәрәддүд), диггәтин (мәркәзләшмә вә ја далғынлыг), тәфәккүрүн (шүбһә вә инам) вә с. нисбәтән давамлы тәзаһүр хүсусијјәтләридир. Психи хассәләрә шәхсијјәтин тәфәккүр кејфијјәтләри, ирадә вә характеринин мөһкәмлији, темперамент хүсусијјәтләри вә габилијјәтләри дахилдир. П.-да даһа чох тәдгиг едилән чәһәт психи просесләрдир. Фәалијјәт категоријасынын П.-ја дахил едилмәси инсан психикасында биоложи вә сосиал амилләрин мөвгеји мәсәләсини дүзкүн һәлл етмәјә имкан верир. Јә'ни инсанда психи инкишафын һәрәкәтверичи гүввәләри кими биоложи, ирси хүсусијјәтләрлә сосиал амилләрин нисбәти проблеми, психиканын биоложи инкишаф ганунларыны арашдырма мәсәләси арадан галхыр, онун ичтимаи-тарихи тәшәккүлү ганунларыны мүәјјән етмәк зәрурәти өн плана кечир.

Совет П.-сы инсанын тәләбатлар системинин ичтимаи сәчијјә дашыдығыны хүсуси гејд едир. П.-да шәхсијјәтин фәрди-психоложи вә јаш хүсусијјәтләри, онтокенетик инкишафы (ушаглыг, јенијетмә вә еркән кәнчлик јашларында тәшәккүлү) вә үмуми психоложи чәһәтләри тәдгиг едилир. Совет П.-сы психи һадисәләри диалектик методун әсас мүддәаларына истинад едән објектив методларын көмәји илә тәдгиг едир, јә'ни һәр бир психи һадисә баш вердији конкрет тәбии шәраитдә өјрәнилир; бу заман һәр бир психи һадисә нәинки тәһлил олунур, һәм дә һадисәләр арасындакы әлагәјә диггәт јетирилир, психи фактлар јалныз тәсвир дејил, һәм дә изаһ едилир. Психи һадисәләрин тәдгиги үчүн мүшаһидә, експеримент, мүсаһибә, тәһлил, анкет, тестләр, моделләшдирмә вә сосиометрија методларындан истифадә олунур. П. експериментал елм олдуғу үчүн тәдгигат заманы објектив мүшаһидә илә јанашы, лаборатор вә тәбии експериментләрдән дә истифадә олунур (бах *Експериментал психолокија*).

Мүасир дөврдә П. инсан фәалијјәтинин мүхтәлиф саһәләринә нүфуз едәрәк, чохшахәли бир елмә чеврилмишдир. Инсанын психи фәалијјәтинин үмуми ганунаујғунлугларыны өјрәнән үмуми П. илә јанашы, П.-нын инсан фәалијјәтинин конкрет нөвләринин психоложи хүсусијјәтләрини тәдгиг едән бир сыра јени саһәләри дә вардыр. Бунлар *әмәк психолокијасы, авиасија психолокијасы, космик психолокија, педагожи психолокија, јаш психолокијасы, зоопсихолокија, мүгајисәли психолокија, идман психолокијасы, инчәсәнәт психолокијасы, сосиал психолокија, мәһкәмә психолокијасы, јарадычылыг психолокијасы, нејропсихолокија* вә с.-дир.

Психи һадисәләр һаггында бәсит елми тәсәввүрләрә чох гәдим дөврләрдән (Һиндистан, Чин, Мисир, Јунаныстан вә с.) раст кәлмәк олар. Һәмин тәсәввүрләр руһун маһијјәти һаггында дини-мистик көрүшләрдән фәргләнмишдир. Илк дәфә гәдим јунан һәкимләри Алкмеон, Һиппократ, Ерасистрат вә б. бејнин психика үзвү олдуғуну гејд етмиш, темпераментләри организмдә олан мајеләрин (мадди просесләрин) мүхтәлиф формада бирләшмәси кими баша дүшмүшләр. Бу, психи һадисәләрә тәбии-елми бахышын башланғычы олмушдур. Лакин һәмин дөврдә һадисәләрә идеалист (руһун өлмәзлији һагда) бахыш да көк салмышды (пифагорчулар, Платон, јениплатончулуг).

Антик дөврдә Аристотел «Руһ һаггында», «Һејванларын мәншәји» әсәрләриндә психоложи анлајышларын илк системини вермиш, руһи фәалијјәтин објектив методла өјрәнилмәсини әсас көтүрмүш, лакин фикри фәаллығын али формаларыны изаһ едәркән дуализмә мејл етмишдир. Рома һәкими Гален психиканын физиоложи әсасларынын изаһына јахынлашмышдыр. Сонралар әрәбдилли философлар (Ибн Сина, Ибн Рүшд вә б.) психика һаггында тәбии-елми тә'лими инкишаф етдирмишләр.

17—18 әсрләрдә психи һадисәләр сәбәбијјәтлә әлагәләндирилир. Декарт давранышын рефлектор маһијјәтини— организмин харичи тә'сирә ганунаујғун чаваб вердијини ашкар едир, руһ һаггында анлајышы шүур барәдә анлајышла әвәз едир. Бу дөврдә ассосиасијалар (Декарт, Һоббс), аффектләр (Спиноза), апперсепсија вә шүурсузлуг (Лејбнитс), биликләрин фәрди һисси тәчрүбәдән төрәмәси (емпирик психолокија, Ч. Локк) вә с. һаггында психоложи тә'лимләр јараныр. Һартли ассосиасија принсипини П.-нын әсас принсипинә чевирир. 18 әсрдә шәхсијјәтин мараг вә габилијјәтинин тәшәккүлүнә ичтимаи мүһитин тә'сири һаггында (Дидро, Һелветси) да фикирләр ирәли сүрүлмүшдү.

19 әсрдә физиолокија чәрчивәсиндә психи функсијаларын експериментал јолла өјрәнилмәси чәһдләри өзүнү даһа габарыг көстәрир. Алманијада Веберин тәдгигатларына истинад едән Фехнер дујғуларын психофизики ганунларыны мүәјјәнләшдирди. Ч. Дарвин психи функсијаларын спесифик хүсусијјәтләрә малик олдуғуну гејд етмәклә, психиканы синир просесләринин көлкәси һесаб едән нәзәријјәләрә чидди зәрбә вурду. 1870—80-чи илләрдән П.-нын хүсуси анлајышлар системи, методлары вә категоријалары јараныр ки, бу да онун фәлсәфә вә физиолокијадан фәргләнән мүстәгил елм саһәсинә чеврилмәсинин башланғычы олур. И. М. Сеченов П.-ны објектив методлар әсасында инкишаф етдирмәк програмыны ирәли сүрмүшдү. Илк психоложи експериментләр дујғуларын, ассосиасијаларын реаксија мүддәтинин өјрәнилмәсилә әлагәдар олмушдур (Еббинһаузун ассосиасијалара аид тәдгигатлары, 1885). 19 әсрин ахырларында диггәтин һәчми, вәрдишләр, емосијалар, инсанлар арасында фәрди фәргләрин өјрәнилмәси хүсуси әһәмијјәт кәсб етмиш, зеһнин габилијјәтини вә шәхсијјәтин психоложи хүсусијјәтләрини өлчмәк үчүн тестләрдән кениш истифадә олунмушдур.

19 әсрин ахыры—20 әсрин әввәлләриндә П.-да бөһран нәзәрә чарпмышдыр. АБШ П.-сында әсас чәрәјана чеврилән *биһевиоризм* (Уотсон, 1913) шүур һадисәләриндән узаглашараг, давранышы өјрәнмәјә сә'ј етмиш, лакин харичи тә'сирлә реаксија арасында ујғунсузлуғун сәбәбини ашкар едә билмәдији үчүн сонралар мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамышдыр. Алманијада јаранан јени психоложи чәрәјан—*кешталтпсихолокија* (М. Вертһајмер, В. Келер, К. Левин, К. Коффка) психи фәалијјәтин тамлыг вә структурлуғу идејасыны ирәли сүрмүш, атомистик психолокијаја гаршы чыхмышдыр. 20 әсрин әввәлләриндә Австрија һәкими З. Фрејд *психоанализин* әсасыны гојмушдур. Бурада шүурсуз психи просесләр (чинси һәвәс вә с.) әсас көтүрүлүрдү. Инсан психикасынын ичтимаи һәјатдан, тарихи шәраит вә мәдәнијјәтдән асылы олмасыны идеалист мөвгедән изаһ етмәк чәһди (В. Вундт, В. Дилтеј, Г. Риккерт—Алманија) дуализмә кәтириб чыхармышдыр. Инсан давранышынын тәнзим олунмасында сосиал амилләри әсас көтүрәнләр дә (М. Болдуин, Ч. Дјуи, Ч. Мид—АБШ вә б.) шәхсијјәтин ичтимаи мәншәји мәсәләсини дүзкүн һәлл едә билмәмишләр. 1930—40 илләрдә капиталист өлкәләриндә әсас психоложи чәрәјанлар, хүсусән биһевиоризм јени чәрәјанлара (*необиһевиоризм, неофрејдизм* вә с.) парчаланды. 50—60 илләрдән башлајараг капиталист өлкәләриндә идеалист консепсијалардан узаглашыб, психи һадисәләри диалектик материализм бахымындан изаһ етмәјә чалышан *психологларын* (Ж. Политсер, А. Валлон, Л. Сев—Франса, К. Һолскамп—АФР вә б.) сајы кетдикчә артыр.

ССРИ-дә психоложи тәдгигатларын методоложи әсасыны марксизм тәшкил едир. Марксизмин тарихилик принсипи Л. С. Выготски вә онун шакирдләринин тәдгигатларында башлыча јер тутмушдур. Совет психологлары буржуа психоложи чәрәјанлары илә кәскин идеја мүбаризәси шәраитиндә идеалист вә механист (реактолокија, рефлексолокија) тә'сирләри дәф едәрәк, фәалијјәт вә онун ичтимаи-тарихи шәраитдән асылылығы һаггында тә'лими, В. И. Ленинин ин'икас нәзәријјәсини П.-да истинад нөгтәсинә чевирдиләр, тә'лим, тәрбијә, пешәсечмә вә дикәр практик әһәмијјәтли проблемләрин һәллинә фәал гошулдулар. П.-нын әсас проблемләринин нәзәри вә експериментал планда өјрәнилмәси Б. Г. Ананјев, Н. Ф. Добрынин, А. Н. Леонтјев, А. Р. Лурија, С. Л. Рубинштејн, А. А. Смирнов, Б. М. Теплов, Л. М. Швартс вә б.-нын әсәрләриндә өз әксини тапды.

Азәрб.-да психоложи фикрин гәдим тарихи вардыр. Һәлә «Авеста»да руһ вә психи һадисәләр һаггында мүхтәлиф мәзмунлу тәсәввүр вә идејалар өз әксини тапмышдыр. Нәсирәддин Туси, Бәһмәнјар, Низами, Хагани, Нәсими, Фүзули, А. Бакыханов, М. Ф. Ахундов, Һ. Зәрдаби вә б. кими көркәмли философ вә сәнәткарларын әсәрләриндә дөврүн психоложи идејалары өзүнәмәхсус шәкилдә әкс етдирилмишдир. Лакин Совет һакимијјәти гуруланадәк Азәрб.-да һеч бир психоложи мүәссисә олмамыш, експериментал планда тәдгигат апарылмамышдыр. Јалныз Совет һакимијјәти илләриндә респ.-да П. елми бир нечә истигамәтдә инкишаф етмәјә башламыш, онун марксист методолокија әсасында јенидән гурулмасына, јени ичтимаи гурулушун тәләбләрилә бағлы олан нәзәри вә практик әһәмијјәтли елми проблемләрин тәдгигинә, елми-тәдгигат ишләри вә П. үзрә практик мәшғәләләр үчүн експериментал база јарадылмасына, һәмин елм саһәси үзрә јүксәк ихтисаслы кадрлар һазырланмасына хүсуси диггәт јетирилмишдир. 1960-чы илләрдән ана дилиндә дәрс вәсаитләри, П.-нын актуал проблемләринә аид монографија вә с. әсәрләр чап олунмасына диггәт артмышдыр. Респ.-да психоложи тәдгигатлар, әсасән, али мәктәбләрин пси-

холокија кафедраларында апарылыр вә даһа чох јаш, педагожи вә үмуми психолокија проблемләрини әһатә едир. П. елминин респ.-да инкишаф етдирилмәси саһәсиндә А. О. Маковелски, Ә. М. Зәкујев, Ф. Ә. Ибраһимбәјов, М. Ч. Мәһәррәмов, Ә. С. Бајрамов, Ә. Ә. Әлизадә вә б.-ларынын тәдгигатлары вә елми фәалијјәти мүһүм рол ојнамышдыр. Бүтүн совет психологлары кими, Азәрб. психологлары да марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә әсасланараг, мүасир П.-нын актуал проблемләрини өјрәнирләр.

Әд.: Маркс К., Экономическо-философские рукописи 1844 года, Маркс К., Энгельс Ф., Из ранних произведений, М., 1956; Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; Ленин В. И., Фәлсәфә дәфтәрләри, Әсәр. там күллијјаты, ч. 29; Мәһәррәмов М., Психолокија, Б., 1968; Бајрамов Ә. С., Әлизадә Ә. Ә., Сејидов И. Ә., Тәһмасиб Ч. А., Сосиал психолокија, Б., 1976; Бајрамов Ә. С., Шәхсијјәтин тәшәккүлүнүн психоложи проблемләри, Б., 1981; Смирнов А. А., Развитие и современное состояние психологической науки в СССР, М., 1975; Прангишвили А. С., Психологические очерки, Тбилиси, 1975; Ярошевский М. Г., История психологии, М., 1976; Шерозия А. Е., Психика. Сознание. Бессознательное. К обобщенной теории психологии, Тбилиси, 1979; Кедров Б. М., В. И. Ленин о психологии, «Психологический журнал», 1980, № 3—4; Байрамов А. С., Основные направления и перспективы развития психологической науки в Азербайджанской ССР, јенә орада, 1981, № 4.

ПСИХОЛО́КИЈА ВӘ КИБЕРНЕ́ТИКА —инсан тәфәккүрү илә кибернетик машынларын фәалијјәти арасындакы мүнасибәти өјрәнмәк мәгсәдилә *психолокија* вә *кибернетика* саһәләриндә фәалијјәтин гаршылыглы әлагәси. П.вә к.-нын ән перспектив вәзифәси бејин фәалијјәтинин психоложи механизмини ашкар етмәклә, онун функсијаларыны моделләшдирмәкдир. П. вә к.-нын әлагәли фәалијјәтиндән зеһни әмәји автоматлашдырмаг үчүн мүхтәлиф нөв мүрәккәб идарәетмә системләри јаратмагда кениш истифадә олунур. Мәһз П. вә к.-нын гаршылыглы әлагәси нәтичәсиндә техники кибернетика илә үзви сурәтдә бағлы олан јени тәдгигат саһәси—*мүһәндис психолокијасы* јаранмышдыр.

ПСИХОЛО́КИЈА ЖУРНАЛЛАРЫ — психолокија проблемләринә даир дөври нәшрләр. Илк П.ж. Инкилтәрәдә («Ming», 1876) вә Алманијада («Philosophische Studien», 1881) нәшр олунмушдур. Русијада 19 әсрин ахыры, 20 әсрин әввәлләриндә «Вопросы философии психолокии» (1889—1918), «Обозреније психиатрии, неврологии и експерименталној психолокии» (СПБ, 1896—1918), «Вестник психолокии, криминалној антрополокии и педалокии» (СПБ, 1904—07) адлы журналлар чыхмышдыр. 20 әсрдә психолокијанын мүхтәлиф саһәләринин кенишләнмәси вә б. елмләрлә бирликдә инкишафы илә әлагәдар бир сыра ихтисаслашмыш П.ж. нәшр едилир. Инди дүнјада миндән чох П.ж. чыхыр.

ССРИ-дә 1928—32 илләрдә «Психолокија», 1955 илдән ССРИ ПЕА-нын «Вопросы психолокии», 1980 илдән ССРИ ЕА-нын «Психолокически журнал» П.ж. нәшр олунур. Азәрб.-да психолокијаја даир мәгаләләр «Азәрбајчан мәктәби» журналы вә она әлавәләрдә, Азәрб.ССР Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлијинин «Елми әсәрләри»ндә (XI серија—«Педагокика, психолокија вә фәнләрин тәдриси методикасы»), 1980 илдән һәм дә С. М. Киров адына АДУ-да ајрыча тематик мәчмуә кими чап олунур.

ПСИХОЛО́КИЈА ИНСТИТУТУ, ССРИ ЕА Психолокија Институту—1971 илдә јарадылмышдыр. Москвададыр. Ин-тда үмуми психолокијанын әсас проблемләри вә онун тәтбиги саһәләринин нәзәри әсаслары, өлкәмиздә психолокијанын инкишафынын перспектив програмы, әмәк коллективләринин тәшкили вә фәалијјәтинин сосиал-психоложи мәсәләләри, шәхсијјәт психолокијасы, инсанларын ичтимаи әмәји, јарадычы фәалијјәти вә идарәетмә просесләринин психоложи проблемләри, психиканын мадди әсаслары комплекс тәдгиг едилир. Ин-т үмуми, сосиал, мүһәндис, педагожи, тибби психолокија, еләчә дә психофизиолокија саһәсиндә өлкәдә апарылан тәдгигатлара үмуми истигамәт верән баш мүәссисә һесаб олунур; психолог кадрларын ихтисасыны артырмаг, мүтәхәссис кадрлар һазырламагда орта вә али ихтисас мәктәбләринә көмәк көстәрир.

ПСИХОЛО́КИЈА ТӘҺСИЛИ—кениш профилли ихтисаслы психолог кадрлары һазырлығы системи. Русијада илк П.т. мәркәзи Москва ун-ти олмушдур. Онун нәздиндә һәлә 1912 илдә психолокија ин-ту (индики ССРИ ПЕА Елми-Тәдгигат Үмуми вә Педагожи Психолокија Ин-ту) тәшкил едилмишди. 1966 илдә Москва вә Ленинград ун-тләриндә психолокија факүлтәләри, бир сыра башга ун-тләрдә исә психолокија шө'бәләри јарадылмышдыр. П.т. үзрә елми кадрлар ун-т вә бә'зи педагожи ин-тларын, ССРИ ЕА Психолокија Ин-ту, ССРИ ПЕА Елми-Тәдгигат Үмуми вә Педагожи Психолокија Ин-ту, УССР Елми-Тәдгигат Психолокија Ин-ту вә Күрч.ССР ЕА Д. Н. Узнадзе адына Елми-Тәдгигат Психолокија Ин-тунун аспирантураларында һазырланыр. Азәрб.-да П.т., әсасән, АДУ вә педагожи ин-тларда һәјата кечирилир. Елми кадрлар да һәмин али мәктәбләрин, һәмчинин Азәрб. ЕТПЕИ-нин аспирантураларында һазырланыр. Москва вә Ленинград ун-тләриндә дә респ.-мыз үчүн ихтисаслы психолог кадрлары һазырланыр.

Харичи өлкәләрдә П.т.-нин мәшһур мәркәзләри Һарвард, Колумбија, Станфорд (АБШ), Кембрич, Оксфорд, Лондон (Б. Британија), Монреал (Канада), Парис (Франса), Берлин (АДР), Карлов (Чехословакија), Варшава (Полша) ун-тләридир.

ПСИХОЛО́КИЈА ЧӘМИЈЈӘТЛӘРИ ВӘ ТӘШКИЛАТЛАРЫ — илк психолокија лабораторијалары 19 әсрин ахырларында Алманијада (1870), АБШ-да (1883), Б. Британијада (1884), Русијада (1886), Франсада (1889) вә б. өлкәләрдә тәшкил едилмишдир. Илк психолокија чәмијјәтләри Русијада 1885, Б. Британија вә АБШ-да 1892, Франсада 1901, Алманијада 1903 илләрдә јарадылмышдыр. 1-чи Бејнәлхалг психологлар конгреси Парисдә (1889) чағырылмышдыр. Мүасир елми психолокијанын әсас бејнәлхалг тәшкилаты 40 милли чәмијјәти бирләшдирән Бејнәлхалг Психолокија Елмләри Иттифагыдыр.

ССРИ ПЕА нәздиндә ССРИ Психологлар Чәмијјәти, РСФСР, УССР, Күрч. ССР-дә елми-тәдгигат психолокија ин-тлары вар. ССРИ Психологлар Чәмијјәтинин Азәрб. шө'бәси, АДУ-да вә педагожи ин-тларда психолокија кафедралары, Азәрб. ССР Маариф Назирлијинин ЕТПЕИ-дә психолокија шө'бәси фәалијјәт көстәрир.

ПСИХОНЕВРОЗЛАР—бах *Неврозлар*.

ПСИХОПА́ТИЈА (*психо...*+јун. páthos—хәстәлик, әзијјәт)—патоложи характерләр, психопатија конститусијалары — психи хәстәликләр групу; бу вә ја дикәр характерик әламәтләрин чатышмазлығы, јахуд һәддиндән артыг олмасы илә мүшаһидә едилир. Дисһармоник психика П.-нын әсас әламәтидир. П. шәрти олараг психи хәстәликләрә аид едилир. Психи хәстәликләрдән фәргли олараг П. сабитдир, өмүрлүкдүр вә адәтән, психи позгунлугларла (сајыглама, һаллүсинасија) мүшајиәт едилмир. Сәбәби: ирси амилләр, бәтндахили зәдәләр, доғуш травмалары, инфексија, интоксикасија, мәнфи сосиал тә'сирләр вә с. П. астеник (зәиф), психастеник (бах *Психастенија*), ојаныглыг, паранојјал вә истерик шәкилдә тәзаһүр едир. Профилактика вә мүаличәси: ушаглыгдан дүзкүн тәрбијә, аилә, мәктәб вә истеһсалатда коллективин истигамәтләндиричи тә'сири, П.-нын декомпенсасијасы заманы, һабелә ағыр һәјат шәраитиндә психотерапија, психотроп маддәләр вә с.

Әд.: Кербиков О. В., К учению о динамике психопатии. Избр. труды, М., 1971; Бачериков Н. Е., Клиника и профилактика психических заболеваний, Киев, 1980.

ПСИХОТЕРАПИ́ЈА (*психо...* + јун. therapéia—мүаличә)—мүаличә мәгсәди илә ишләдилән психи тә'сирләр системи. П.-нын мәгсәди хәстәлик һалыны арадан галдырмаг, хәстәнин өзүнә, өз вәзијјәтинә, әтраф мүһитә мүнасибәтини дәјишдирмәкдир. П. һәлә чох гәдим заманлардан мә'лумдур. Елми П.-нын формалашмасы 19 әсрин 40-чы илләринә тәсадүф едир. ССРИ-дә П. тибби психолокијанын, али синир фәалијјәти физиолокијасынын мә'луматларына вә клиник експериментал тәдгигатлар методуна әсасланыр. П. үмуми вә хүсуси олур. Үмуми П. хәстәликләрлә мүбаризәдә хәстәнин мүгавимәтини мөһкәмләтмәјә јөнәлдилмиш психоложи экс тә'сир тәдбирләр комплексини әһатә едир. Үмуми П. психи хәстәликләрин бүтүн формаларында апарылыр. Хүсуси П. мүәјјән синир-психи позғунлуға мә'руз галмыш хәстәләрин мүаличә үсулудур (расионал П., тәлгин, һипноз вә с.). Хәстә илә мүсбәт емосионал әлагә олмадан П.-ны һәјата кечирмәк мүмкүн дејил.

ПСИХОТЕ́ХНИКА (*психо...* + *техника*)—мүасир психолокијанын бир саһәси; инсан-машын системинин гаршылыглы әлагә вә асылылығыны өјрәнир. 20 әсрин әввәлләриндә јаранмышдыр. Мүасир техника, сәнаје вә идарәетмә системләри инсанын психикасы, психи имканлары гаршысында сон дәрәчә мүрәккәб тәләбләр гојур. Бунунла әлагәдар олараг мүасир техники системләрин јарадылмасы просесиндә инсанын психофизиоложи хүсусијјәтләринин әсас көтүрүлмәси вачиб шәрт кими гаршыја чыхыр. П. инсан-машын системинин оптимал сәвијјәдә тәшкили үчүн вачиб

олан «инсан факторунун» кениш психоложи тәдгиги илә јанашы әмәјин елми тәшкили мәсәләләринин һәллиндә фәал иштирак едир. П. *әмәк психолокијасы*, *мүһәндис психолокијасы*, *авиасија психолокијасы*, *космик психолокија* вә психолокијанын с. бу кими саһәләри илә сых әлагәдардыр. П.-нын нәзәри әсасыны *Диференсиал психолокија* тәшкил едир.

ПСИХОФАРМАКОЛО́КИЈА (*психо...+фармаколокија*)—мүасир психолокија илә нәзәри вә клиник тибб елминин комплекс саһәси; психотроп васитәләрин психи фәалијјәтә тә'сирини өјрәнир. «П.» терминини илк дәфә 1920 илдә алман алими Д. Махт ишләтмишдир. Мүхтәлиф психи хәстәликләрин мүаличәсиндә *нејролептик маддәләрдән* истифадә едилир. Психиатријада фармаколожи васитәләрин тәтбиги јени бир елми истигамәтин—фармакопсихиатријанын инкишафына шәраит јаратмышдыр.

ПСИХОФИ́ЗИКА (*психо...+физика*)—психи һадисәләри дәгиг өлчмәк вә кәмијјәтчә сәчијјәләндирмәк үчүн, онларын физики һадисәләрдән (әсасән дујғуларын физики гычыгларын күчүндән) асылылығыны тәдгиг едән елми-психоложи истигамәт. П.-нын әсас гануну *Вебер-Фехнер ганунудур*.

ПСИХОФИЗИКИ ПРОБЛЕМ—психи вә физики һадисәләрин гаршылыглы мүнасибәти. П.п. фәлсәфәнин әсас мәсәләсинин тәркиб һиссәси, онун психоложи планда гојулушудур. 17 әсрдә психолокијада П.п.-ә аид гаршылыглы тә'сир (Р. *Декарт*) вә психофизики параллелизм (Г. *Лејбнитс*) нәзәријјәләри ирәли сүрүлмүшдүр. Психофизики ејнијјәт нәзәријјәсинә әсасланан *биһевиоризм* П.п.-ә механики материалист, *феноменализм* исә идеалист мөвгедән јанашыр. Махизмә көрә руһ вә бәдән ејни «елементләрдән» (дујғулардан) «ибарәтдир», буна көрә дә реал физиоложи вә психи просесләрин мүнасибәтиндән дејил, јалныз мүхтәлиф «дујғу комплексләриндән» данышмаг олар. В. И. Ленин «Материализм вә емпириокритисизм» әсәриндә һәмин консепсијаны тәнгид етмишдир. Диалектик материализм психиканы али чанлы системләрин харичи аләмлә гаршылыглы мүнасибәти просесиндә керчәклијин фәал ин'икасы кими изаһ едир вә П. п.-и дә бу бахымдан араширыр.

ПСИХОФИЗИОЛО́КИЈА — психолокија елминин психи просесләрин (дујғу, гаврајыш, һафизә, диггәт, нитг, тәфәккүр вә с.) физиоложи механизмини өјрәнән саһәси. П. мүстәгил елм саһәси кими 20 әсрин 30—40-чы илләриндә үмуми физиолокија, нејрофизиолокија вә психолокија елмләринин говшағында формалашмышдыр. Совет П.-сында И. П. Павлов тәрәфиндән әсасы гојулан физиоложи тә'лимә, Б. М. Теплов, Б. К. Ананјев, П. К. Анохин вә б.-нын инсанын *али синир фәалијјәтинин* типләринә аид тәдгигатларына истинад едилир. Өлкәмиздә П.-нын ән чох тәдгиг олунан саһәси гаврајышын (Ј. Н. Соколов), һәрәкәтләрин (Н. А. Бернштејн), фәрди фәргләрин (Б. М. Теплов) вә бејин габығы функсијаларынын (А. Р. Лурија) П.-сыдыр.

ПСИХРО́МЕТР (јун. psychrós—сојуг +...*метр*)—һаванын рүтубәтини вә темп-руну өлчмәк үчүн чиһаз. Ики термометрдән (гуру вә исладылмыш) ибарәтдир. Биринчиси һаванын, икинчиси исә (тәнзифә сарыныр вә бир һиссәси ичәрисиндә су олан стәкана салыныр) термометрин өзүнүн темп-руну көстәрир.

Һава су бухары илә дојмуш олдугда, һәр ики термометрин көстәришн ејни олур, дојмуш олмадыгда икинчи термометрдән су бухарланыр, онун дахили енержиси азалыр вә нәтичәдә темп-р ашағы дүшүр. Термометрләрин көстәришләринин фәргинә көрә вә хүсуси П.-ик чәдвәлләрин көмәји илә һаванын мүтләг вә нисби рүтубәти тә'јин едилир.

ПСКЕМ СИЛСИЛӘСИ — Тјаншан д-рынын г.-индә, Өзб.ССР илә Гырғ. ССР сәрһәдиндә дағ силсиләси. Уз. 160 *км*, макс. һүнд. 4299 *м* (Бештор д.). Әһәнкдашы, шист вә гранитләрдән тәшкил олунмушдур. Јамачлары ардыч вә говаг ағачлары, коллуглар, субалп вә алп чәмәнләри илә өртүлмүшдүр.

ПСКОВ — РСФСР-дә шәһәр. Псков вил.-нин мәркәзи. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Великаја чајынын Пскова чајы илә бирләшдији јердәдир. Әһ. 182 мин (1982).

Салнамәдә ады илк дәфә 903 илдә чәкил р 1348 илдән Псков феодал респ.-сынын мәркәзи иди. Ливонија орденинә вә Бөјүк Литва кнјазлығына гаршы фәал мүбаризә апармышдыр. Синфи зиддијјәтләрин кәскинләшмәси нәтичәсиндә 1608—11 вә 1650 илләрдә П.-да үсјан *баш вермишди*. 13—16 әсрләрдә бөјүк тичарәт, игтисадијјат вә мәдәнијјәт мәркәзи олан П. 17—18 әсрләрдә өз әһәмијјәтини итирди. В. И. Ленин полисин кизли нәзарәти алтында 1900 ил февралын 26-дан мајын 19-дәк П.-да јашамышдыр. 1903 илдә П.-да с.-д. тәшкилаты јаранды. Чар II Николај 1917 ил мартын 2(15)-дә П.-да һакимијјәтдән әл чәкмишдир. Һәмин ил октјабрын 26-да (нојабрын 8-дә) П.-да Совет һакимијјәти гурулмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45) заманы алманлар П.-у ишғал етмиш, 1944 ил ијулун 23-дә шәһәр азад олунмушдур.

П. мүһүм сәнаје мәркәзидир. Машынгајырма (електрик аваданлығы, радио деталлары, сүн'и вә синтетик лиф истеһсалы үчүн машынлар вә с.), јүнкүл (хүсусилә кәтан е'малы) сәнајеси инкишаф етмишдир. ДРЕС тикилир (1981).

П.-ун мәркәзи һиссәсиндә Кремл (Троитса килсәси илә, 1682—99) јерләшир. 14—16 әсрләрдә шәһәрин әтрафына јени гала диварлары чәкилмишди. Мирож (тәгр. 1156), Иван (тәгр. 1243), Снетогор (1310; фрескалары—1313) монастырлары ән гәдим тикилиләриндәндир. 1941—44 илләрдә шәһәр демәк олар тамамилә дағыдылмыш, мүһарибәдән сонра бәрпа, јенидәнгурма ишләри апарылмыш, јашајыш евләри вә ичтимаи биналар тикилмишдир. Хатирә абидәләри: В. И. Ленинин Некрасов күчәсиндә (1945, һејкәлтәраш М. Һ. Манизер) вә Ленин мејданында (1960, һејкәлтәраш Г. Ј. Арапов) абидәләри (һәр икиси тунч, гранит), 1918 илдә Гызыл Ордунун П. алтында илк гәләбәләри шәрәфинә монумент (дәмир-бетон, 1969, ме'мар И. Д. Билибин вә б.), «Пушкин вә онун дајәси» (1983, һејкәлтәраш О. К. Комов) абидәси.

Педагожи ин-т, Ленинград политехник ин-тунун филиалы, орта ихтисас мәктәбләри, 2 театр, музејләр (о чүмләдән В. И. Ленинин ев музеји вә мәнзил музеји) вар.

ПСКОВ ВИЛАЈӘТИ—РСФСР-дә вил. 1944 ил августун 23-дә тәшкил олунмушдур. Саһ. 55,3 мин *км*². Әһ. 841 мин (1982, 1 јанвар). Мәркәзи Псков ш.-дир. 24 р-ну, 14 шәһәри, 11 штг вә фәһлә гәс. вар (1982).

Тәбиәт. П.в. ССРИ-нин Авропа һиссәсинин шм.-г.-индәдир. Сәтһи дүзәнликдир; јүксәкликләр (Судома, Луга, Бежаниитсы) вар. Макс. һүнд. 338 *м*. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда —7-дән — 8°С-јәдәк, ијулда 17—17,5°С-дир. Иллик јағынты 550—650 *мм*. Чајлары: Великаја, Шелон, Ловат вә с. Псков көлү вә Чуд көлүнүн бир һиссәси П.в.-ндәдир. Әсасән, подзоллу вә батаглыг торпаглары јајылмышдыр. Әразинин 32%-и мешәдир (шам, күкнар, тозағачы, ағчаговаг вә с.). Сығын, чөлдонузу, түлкү, тетра гушу, боз кәклик вә с. вар.

Әһали. Руслар, украјналылар, белоруслар вә б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 15,2 нәфәрдир (1982). Шәһәр әһ. 58%-дир (1982). Мүһүм шәһәрләри: *Псков*, *Великије Луки*.

Тәсәррүфат. Сәнаједә машынгајырма вә метал е'малы (радиотехника, електротехника мә'мулатлары, торфчыхарма вә к.т. машынлары, тохучулуг сәнајеси үчүн машын вә аваданлыглар вә с. истеһсалы, дәзкаһгајырма), јүнкүл (кәтантохума, тикиш, трикотаж, дәри-ајаггабы вә с.), јејинти (әт, сүд, тәрәвәз вә балыг е'малы, унүјүтмә), мешә вә ағач е'малы, селлүлоз-кағыз саһәләри мүһүм јер тутур. Тикинти материаллары (јығма дәмир-бетон конструксијалар, кәрпич, алебастр вә с.) истеһсал олунур. Торф чыхарылыр. Әсас сәнаје мәркәзләри Псков, Великије Луки, Остров, Порховдур. К.т. кәтанчылыг вә сүдлүк-әтлик һејвандарлыг саһәсиндә ихтисаслашмышдыр. Дәнли биткиләр (човдар, буғда, вәләмир), узунлифли кәтан, картоф вә с. әкилир. Гарамал, донуз, давар сахланыр. Балыг овланыр. Әсас нәгл. нөвү д.ј.-дур (үмуми уз. 1,1 мин *км*). Автомобил нәгл. инкишаф етмишдир. Чуд вә Псков көлләриндән, Великаја чајындан (ашағы ахыны) кәмичиликдә истифадә едилир. Бору нәгл. вар.

П.в. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур (1967).

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Вил.-дә 2 али мәктәб, һәмчинин Ленинградын 3 ин-тунун филиаллары, елми идарәләр, 3 театр, филармонија, Псков ш.-ндә В. И. Ленинин мәнзил музеји [1900 илдә (феврал—мај) В. И. Ленин һәмин мәнзилдә јашамышдыр], В. И. Ленинин ев музеји (В. И. Ленинин рәһбәрлији илә бурада 1900 илдә сосиал-демократларын «Искра» гәзети вә «Зарја» журналынын нәшринә һәср олунмуш кизли мүшавирәси кечирилмишдир), А. С. Пушкинин һәјат вә фәалијјәти илә әлагәдар музејләр, М. П. Мусоргски ад. музеј, Н. А. Римски-Корсаковун маликанәси вә с. вар (1983). Тарихи абидәләрлә зәнкин олан П. в. ССРИ-нин туризм мәркәзләриндәндир. Бурада «Псковскаја правда» (1917) вә «Молодој Ленинетс» (1957) вил. гәзетләри чыхыр. Јерли радио вә телевизија верилишләри илә јанашы, Үмумиттифаг Радиосунун вә Мәркәзи Телевизијанын верилишләри ретранслјасија олунур. Иттифаг әһәмијјәтли Хилово курорту вар.

ПСКОВ КӨЛҮ—РСФСР Псков вил.-ндә көл. Ест.ССР илә сәрһәддәдир. Саһ. 710 *км²*. Чуд көлү илә бирликдә ваһид су һөвзәси тәшкил едир; бах *Чуд-Псков көлү*.

ПСКОВ ҮСЈАНЫ (1650)—Русијада антифеодал шәһәр үсјаны. 1649—50 илләрдәки гытлыгла әлагәдар тахылын гијмәтинин артмасы вә мөһтәкирлик үсјана бәһанә олду. Мартын сону—апрелин әввәлиндә шәһәрдә һакимијјәт үсјанчыларын әлиндә иди. Һөкумәт Пскова күчлү чәза дәстәси көндәрмиш, шәһәр үч ај мүһасирәдә галмышды. Һөкумәт Земство јығынчағы чағырмыш вә үсјанчылара бә'зи вә'дләр вермишди. Үсјанчыларла данышыг үчүн нүмајәндә һеј'әти көндәрилмишди. Лакин онун кәлишинәдәк үсјана рәһбәрлик варлы шәһәрлиләрин әлалтыларынын әлинә кечмишди. Шәһәр јохсулларынын јенидән үсјан галдырмаг чәһдләри боша чыхмышды. Чәза дәстәси шәһәри тутмуш, үсјанын рәһбәрләри сүркүн едилмишди.

Әд.: Чистякова Е. В., Городские восстания в России в первой половине XVII в., Воронеж, 1975.

ПСОРИА́З (јун. psoriasis—гашынма, готурлуг), пулчуглу дәмров—ресидив верән, јолухмајан хроник дәри хәстәлији. Синир-психи травмалар, маддәләр мүбадиләсинин вә ендокрин вәзиләрин функсионал позғунлуглары вә с.-дән баш верә биләр. Әламәтләри: дәридә санчаг башы бөјүклүјүндә вә чәһрајымтыл-гырмызы рәнкдә кичик дүјүнчүклү сәпкиләр әмәлә кәлир. Дүјүнчүкләр бир-бирилә бирләшәрәк үзәри күмүшү рәнкдә пулчугларла өртүлмүш ири лөвһәчикләрә чеврилир. Сәпкиләр ән чох дирсәк вә диз ојнагларында, башын түклү һиссәсиндә олур. Бә'зи һалларда бүтүн бәдәнә јајылыр (еритродермија); ојнаглар да зәдәләнә биләр. П.-ын прогрессив, стасионар вә регрессив дөврләри мә'лумдур. Мүаличәси: витаминләр, пирокенал, 2%-ли салисил мәлһәми, Рыбаков мәлһәми, флүсинар, синалар, лоринден, күкүрдлү-гатранлы мәлһәмләр, пасталар, курорт мүаличәси (Нафталан, Истису, Пјатигорск, Кемери вә с.).

Әд.: Довжанский С. И., Псориаз, Саратов, 1976; Задорожный Б. А., Псориаз, 2 изд., Киев, 1983; Стоянов Б. Г., Кожные и венерические болезни, М., 1979.

ПТАҺ, Пта—Гәдим Мисир дининдә аллаһ; әввәлчә (е.ә. 3-чү миниллик) Мемфисдә «бүтүн јер үзүнүн» јарадычысы, сонралар инчәсәнәтин вә сәнәткарлығын һимајәдары һесаб едилирди. Арвады илаһә Соһмет вә оғлу күнәш аллаһы Һефертумла биркә «Мемфис триадасы»ны тәшкил едирди. П. башы гырхылмыш, әлиндә әсас тутмуш вә дәфн өртүјүнә бүрүнмүш инсан шәклиндә тәсвир олунурду.

ПТЕРОЗАВРЛАР—бах *Учан кәләзләр*.

ПТЕРОПОДЛУ ЛИЛ—мүасир океанларын дәрин (700—3500 *м*) саһәләриндәки әһәнкли-килли лил. Птероподларын әһәнкли габығы илә зәнкин олур. Исти, әсасән, тропик океан саһәләриндә раст кәлир. Дүнја океаны диби саһ.-нин тәгр. 0,4%-ни тутур.

ПТИ (Petit) Алекси Терез (2.10.1791, Везул—21.6.1820, Парис)—франсыз физики. Политехник Мәктәбин проф. (1815). П. *Дүлонг* илә биркә бүтүн садә бәрк чисимләрин атомар истилик тутумунун сабит һәчмдә темп-рдан асылы олмајыб, тәгр. 6 *кал/мол.дәр* олдуғуну көстәрән емпирик гајданы (бах *Дүлонг вә Пти гануну*) вермишдир.

ПТОЛЕМЕ́Ј (Ptolemáios) Клавди (тәгр. 87—165)—гәдим јунан алими, *дүнјанын кеосентрик системинин* баниси. П. һаггында биографик мә'лумат чох аздыр. Мә'лумдур ки, П. өмрүнүн чох һиссәсини Искәндәријјәдә кечирмиш, бурада астрономик мүшаһидәләр апармышдыр (127—151). Әсәрләри астрономијанын, чоғрафијанын вә оптиканын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Ән мүһүм әсәри 13 китабдан ибарәт *«Алмакест»дир* (Туси бу әсәри јенидән ишләјәрәк «Тәһриф әл-Мәчәсти» әсәрини јазмышдыр). Биринчи китабда дүзхәтли вә сферик тригонометрија вә *Птолемеј теореми* шәрһ едилмишдир. Әсәр бу саһәдә бизә кәлиб чатан ән гәдим јунан мәнбәји олуб, Н. *Коперникин* «Көј сфераларынын доланмасы һаггында» әсәринәдәк бүтүн астрономик биликләрин шәрһинә даир әвәзедилмәз мәнбә иди. Дәнизчиликдә вә чоғрафи координатларын тә'јининдә исә даһа бөјүк ролу олмушдур. *Дүнјанын һелиосентрик системи* кәшф едилдикдән сонра әсәр практики әһәмијјәтини итирди.

Гәдимдә, астрономик мүшаһидәләр чарларын һакимијјәт илләри илә гејдә алынырды. Бунунла әлагәдар П. «Чарларын хроноложи гануну»ну тәртиб етди. Бу, хронолокијаја даир мүһүм мәнбә олду. П.-ин оптикаја даир бешчилдлик әсәри 1801 илдә (латынчасы) тапылмышдыр. П. ишыг шүасы һавадан суја вә шүшәјә дүшәркән сынма бучаглары чәдвәлләрини тәртиб етмиш, астрономик рефраксија вә күзкү нәзәријјәләрини инкишаф етдирмишдир. π әдәдинин тәгриби гијмәтини (3,14167...) һесабламыш, синуслар чәдвәлини тәртиб етмишдир. Бу, узун мүддәт үчбучаға даир мәсәләләрин һәлли үчүн јеканә мәнбә иди. П. *астролјабијаны* ихтира етмиш, стереографик пројексијалар, Күнәш саатлары вә планисфералар һаггында тә'лимин башланғычыны гојмушдур. Чисмин үчөлчүсү һаггында әсәриндә о, дүзбучаглы үч охдан (мүасир координат системинин прообразы) бәһс едир (илк дәфә). П. чеврәни һәр бири сонрадан јары бөлүнән 360 бәрабәр һиссәјә (дәрәчәјә), диаметри исә һәрәси 60 (бунларын да һәрәси 60) һиссәјә бөлүнән 120 бәрабәр һиссәјә бөлмүшдүр.

П.-ин «Чоғрафи тә'лимнамә» әсәриндә башга өлкәләрлә јанашы гәдим Азәрб. һаггында да мә'лумат верилмишдир. Әсәрин 5-чи китабынын 11-чи фәслиндә Гафгаз Албанијасынын чоғрафи мөвгеји, чајлары (Күр, Албан, Кајси вә с.), јашајыш мәнтәгәләри (Барука, Келда, Нига вә с.), Хәзәр дәнизи, онун һеч бир дәнизлә әлагәси олмамасы вә с. һаггындакы мә'луматлар Азәрб.-ын антик дөвр тарихи чоғрафијасынын өјрәнилмәсиндә мүһүм мәнбәдир.

ПТОЛЕМЕ́Ј ТЕОРЕМИ—елементар һәндәсәнин теореми: чеврә дахилинә чәкилмиш дөрдбучаглынын диагоналлары һасили гаршы тәрәфләринин һасилләри чәминә бәрабәрдир. К. *Птолемеј* ифадә етмишдир.

ПТОЛЕМЕЈЛӘР, Лагалар (јун. Ptolemáioi, Lagidai)—еллинизм дөврүндә Мисирдә һөкмдар сүлаләси [е.ә. 305—30]. Әсасыны Македонијалы Искәндәрин сәркәрдәси I Птолемеј гојмушдур. П.-ин 14 нүмајәндәси олмушдур. Илк П. дөврүндә Мисир мәркәзи һакимијјәтә малик ән күчлү еллинист дөвләт иди. Селевкиләрлә узун сүрән мүһарибәләр, өлкә дахилиндәки сијаси вә сосиал мүбаризә е.ә. 3 әсрин сонундан е'тибарән П. дөвләтинин гүдрәтини сарсытды. Е.ә. 30 илдә Октавиан Август П.-ин сонунчу нүмајәндәси VII Клеопатраны мәғлубијјәтә уғрадараг Мисири Рома империјасынын тәркибинә дахил етмишди.

ПТУШКО́ Александр Лукич (19.4.1900, Луганск, индики Ворошиловград—6.3.1973, Москва)—совет кино режиссору вә рәссамы. ССРИ халг артисти (1969). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1947). Илк вахтлар бојакарлыгла мәшғул олмуш, мултипликасија филмләри серијалары јаратмышды. Сонралар бәдии әсәрләри, әсасән, нағыллары екранлашдырмышдыр: «Јени Гулливер» (1935), «Гызыл ачар» (1939), «Даш чичәк» (1946), «Садко» (1953),

«Илја Муромец» филминдән кадр. Реж. А. Л. Птушко.

«Илја Муромец» (1956), «Сампо» (1959), «Чар Салтан нағылы» (1967), «Руслан вә Лјудмила» (1972). П. һәмчинин «Ал јелкәнләр» (1961) бәдии филминин реж.-дур. Бир сыра филми бејнәлхалг кинофестивалларда мүкафата лајиг көрүлмүшдүр. 3 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ПУА́З (фр. poise)—СГС *ваһидләр системиндә* динамик өзлүлүјүн ваһиди; *пз* вә ја *P* илә ишарә олунур. Саһәси 1 *см²*, араларындакы мәсафә 1 *см*, нисби сүр'әти 1 *см/сан* олан ики маје тәбәгәсинин гаршылыглы јердәјишмәсинә 1 *дина* мүгавимәт көстәрән өзлүлүјә бәрабәрдир. Франсыз һәкими вә физики Ж. Л.М. Пуазејлин шәрәфинә адландырылмышдыр. 1 *пз*=0,1 *н·сан/м²*.

ПУАЗЕ́ЈЛ ГАНУНУ—мајенин назик силиндрик борудан ахма гануну: ваһид заманда борунун ен кәсијиндән кечән мајенин мигдары (Q) борунун учларындакы тәзјигләр фәрги (P_1-P_2) вә диаметринин (d) дөрдүнчү дәрәчәси илә дүз, уз. (l) илә тәрс мүтәнасибдир:

$$Q = \kappa \frac{P_1 - P_2}{l} d^4.$$

Дүстуру Ж.Л.М. Пуазејл алмыш Ч. *Стокс* исә мүтәнасиблик әмсалы κ илә өзлүлүк (μ) арасындакы әлагәни вермишдир: $\kappa = \pi/(128\ \mu)$. П.г. јалныз *ламинар ахын* үчүн доғрудур вә *вискозиметр* васитәсилә мүхтәлиф темп-рларда мајеләрин өзлүлүк әмсалыны өлчмәк үчүн истифадә едилир.

ПУАЗО́—һәрәкәт едән һава һәдәфләринә атәш ачмаг үчүн лазыми көстәричиләри мүәјјән едән чиһаз вә гурулушлар топлусу. П. системинә һәдәфин координатларыны тә'јин едән чиһаз (оптик узаглыгөлчән), һесаблајычы гурулуш (мәркәзи чиһаз) вә алынан мә'луматлары атәш ачмаг үчүн синхрон шәкилдә силаһа верән һиссә дахилдир. Атәш заманы һәрәкәт едән һәдәфин координатлары (азимуту, олдуғу јерин бучағы, һүнд.) фасиләсиз олараг мәркәзи чиһаза дахил олур. П. *зенит-артиллерија комплексинин* тәркиб һиссәләриндән биридир.

ПУАНКАРЕ́ (Poincaré) Жул Анри (29.4.1854, Нанси—17.7.1912, Парис)—франсыз ријазијјатчысы, физик вә философ. Парис ЕА үзвү (1887). Мүһүм әсәрләри диференсиал тәнликләр нәзәријјәсинә аиддир. О, диференсиал тәнлијин һәлләринин башланғыч шәртләрә вә кичик параметрләрә көрә ајрылығыны арашдырмыш, тәнлијин һәлләрини хүсуси төрәмәләри илә ифадә едән бә'зи сыраларын асимптотиклијини исбат етмиш, «Диференсиал тәнликләрлә тә'јин едилән әјриләр һаггында» әсәриндә диференсиал тәнликләрин кејфијјәт нәзәријјәсини јаратмыш, мүстәвидә интеграл әјриләринин һәрәкәт характерини арашдырмыш, мәхсуси нөгтәләрин тәснифатыны вермиш, шәбәкә сәтһи үзәриндә интеграл әјриләринин јерләшмәсини вә онларын *n*-өлчүлү фәзада бә'зи хассәләрини, һәллин дөврилијини вә асимптотик хүсусијјәтини өјрәнмиш, өз тәдгигатларынын *үч чисим мәсәләсинә* тәтбигини вермиш вә с. П. кичик параметр, тәрпәнмәз нөгтәләр, вариасијалы тәнликләр үсулларыны елмә дахил етмиш, интеграл инвариантлар нәзәријјәсини ишләмиш, верилмиш областда автоморф функсијаларын варлығыны вә топлама теоремләрини исбат етмиш, онлара мүвафиг сыралары гурмушдур. Автоморф функсијалар нәзәријјәсини ишләјәркән *Лобачевски һәндәсәсини* тәтбиг етмишдир. Чохдәјишәнли комплекс функсија үчүн интеграл нәзәријјәсини (Коши интегралына аналожи олараг) јаратмышдыр. Комбинатор тополокијанын бир чох анлајышыны (Бетти әдәдләри, фундаментал груп вә с.) елмә дахил етмиш, *n*-өлчүлү полиедрин үзләринин, тәпәләринин вә тилләринин сајыны әлагәләндирән Ејлер—Пуанкаре дүстуруну исбат етмишдир.

Ријази физика саһәсиндә үчөлчүлү континуумларын рәгсләрини арашдырмыш, истиликкечирмә мәсәләсинә, потенсиал нәзәријјәсинә, електромагнит рәгсләринә даир бир сыра мәсәләни өјрәнмишдир. Дирихле принсипинин әсасландырылмасына даир әсәрләр јазмышдыр. «Електронун динамикасына даир» әсәриндә А. *Ејнштејндән* асылы олмајараг нисбилик нәзәријјәсинин ријази нәтичәләрини инкишаф етдирмишдир.

П.-нин һәјатынын сон он или тәбиәтшүнаслыгдакы ингилаб дөврүнә тәсадүф едир.

П. фәлсәфәдә елмин үмумметодоложи проблемләринә һәср олунмуш әсәрләри илә танынмышдыр. Кант фәлсәфәсини (хүсусән онун синтетик мүһакимәләр—apriori һаггында тә'лимини) гејри-тәнгиди мәнимсәјән П. елм вә онун ганунларыны шәрһ етмәклә *конвенсионализмин* әсасыны гојмушдур. П.-нин фәлсәфи тә'лиминә көрә елмин үмуми нәзәри принсипләри инсан ағлынын мәһсулудур. Елмин објектив характерини көстәрән П. бә'зи әсәрләриндә практика ме'јарыны објектив мә'нада гәбул етмишдир. Лакин објектив реаллығы идеалистчәсинә баша дүшдүјүндән материјанын објектив мөвчудлуғуну инкар етмиш, јалныз шејләр арасындакы нисбәтин објектив олдуғуну көстәрмишдир. П.-нин фәлсәфи бахышларыны В. И. Ленин «Материализм вә емпириокритисизм» әсәриндә тәнгид етмишдир.

Әсәри: Избр. труды, т. 1—3, М., 1971—74.

Әд.: Тяпкин А., Шибанов А., Пуанкаре, 2 изд., М., 1982.

ПУАНКАРЕ́ (Poincaré) Рајмон (20.8.1860, Мөз департаменти, Бар-ле-Дүк—15.10.1934, Парис)—Франса сијаси вә дөвләт хадими, вәкил. Франса Академијасынын үзвү (1909). 1887 илдә депутатлар палатасына сечилмиш, 1893 илдә һөкумәтә дахил олмуш, 1906 илдә малијјә назири олмушдур. 1912—1913 илин јанварында баш назир, 1913—1920 илин јанварында респ. президенти, 1922—24 илләрдә јенидән баш назир вә харичи ишләр назири, 1926—29 илләрдә баш назир вә малијјә назири (1928 илин нојабрынадәк) вәзифәләриндә олмушдур. Ири буржуазијанын мәнафејини тәмсил етмиш, Антантанын мөһкәмләндирилмәси тәрәфдары олмушдур. Биринчи дүнја мүһарибәсинин нәтичәләриндән Франсанын Авропада һекемонлуғу үчүн истифадә етмәјә сә'ј көстәрмишдир. Совет Русијасына гаршы мүдахиләнин тәшкилатчыларындан иди. Хәстәлијә көрә исте'фа вердикдән сонра сијаси фәалијјәтдән узаглашмышдыр. П. ады бејнәлхалг аләмдә бир мүддәт мүһарибә символуна чеврилмишди.

ПУАНСО́Н (фр. poinçon) —1) метал е'малында—металлары сојуг јахуд гызмар һалда штампламаг вә пресләмәк үчүн ишләдилән штампларын әсас деталларындан бири. Штамплама заманы П. билаваситә штампын дикәр һиссәсиндә — *матрисада* гојулан пәстаһа басылыр; пресләмәдә исә П. тәзјиги пәстаһа матриса илә басылан пресшајба васитәсилә өтүрүр. 2) Полиграфијада—*матриса* һазырламаг үчүн һәрф, ишарә вә с.-нин релјефли тәсвири олан штамп.

ПУАССО́Н (Poisson) Симеон Дени (21.6.1781, Луара департаменти, Питивје—25.4.1840, Парис)—франсыз ријазијјатчысы, физик вә механик. Парис ЕА үзвү (1812), Петербург ЕА фәхри үзвү (1826). Әсәрләри нәзәри механика, көј механикасы, ријазијјат вә ријази физикаја аиддир. Еһтимал нәзәријјәсинә даир мүһүм әсәри «Чинајәт вә мүлки ишләрә даир һөкмүн еһтималы һаггында тәдгигатлар»дыр. Бу, әсәрдә П. Лапласын арашдырдығы бә'зи мәсәләләрин тәдгигини давам етдирмишдир. Аналитик механиканын тәнликләрини импулсун топлананлары васитәсилә илк дәфә П. јазмышдыр. О, еластиклик нәзәријјәсинин тәнликләрини анизотроп чисимләр, *Навје—Стокс тәнликләрини* исә истиликөтүрмәни нәзәрә алмагла өзлү сыхылан мајеләр үчүн үмумиләшдирмишдир. Күнәш системиндәки планетләрин һәрәкәтинин дајаныглылығыны, планет орбитләринин сапмаларыны вә Јерин ағырлыг мәркәзи әтрафындакы һәрәкәти илә бағлы мәсәләләри арашдырмышдыр. *Пуассон интегралыны* гравитасија вә електростатика мәсәләләринин һәллинә тәтбиг етмишдир. Онун бир сыра әсәри интеграл һесабына вә сонлу фәргләрин һесабланмасына, хүсуси төрәмәли диференсиал тәнлик нәзәријјәсинә, еһтимал нәзәријјәсинә (хүсуси һалда *бөјүк әдәдләр ганунуну* вә *лимит теоремләриндән* бирини исбат етмишдир) аиддир. О, истиликкечирмә, магнетизм, капиллјарлыг, сәс далғаларынын јајылмасы вә баллистика мәсәләләрини дә арашдырмышдыр. П. атомистикада П. С. Лапласын тәрәфдары иди.

Әд.: Математика XIX века, М., 1978; Бородин А. И., Бугай А. С., Биографический словарь деятелей в области математики, Киев, 1979.

ПУАССО́Н ӘМСАЛЫ—*еластик чисмин* физики характеристикаларындан бири. Чисмин ваһид узунлуғунун енинә вә узунуна нисби деформасијаларынын мүтләг гијмәтинин нисбәтинә бәрабәрдир. С. *Пуассон* дахил етмишдир. Әксәр метал материал үчүн тәгр. 0,3-дүр.

ПУАССО́Н ИНТЕГРАЛЫ—1) $u(r, \varphi)$ функсијасынын гијмәтини R радиуслу даирә сәрһәдиндә верилмиш, дахилиндә исә һармоник олан $f(\theta)$ функсијасынын гијмәтләри илә әлагәләндирән интеграл:

$$\frac{1}{2\pi}\int_0^{2\pi}\frac{(R^2-r^2)\,f(\theta)\,d\theta}{R^2-2Rr\cos(\theta-\varphi)+r^2}=u(r, \varphi),$$

(r вә φ—полјар координатлар, θ исә $[0, 2\pi]$ парчасында дәјишән параметрдир). u функсијасы даирә үчүн *Дирихле мәсәләсинин* һәллидир (бах *һармоник функсија*). Илк дәфә С. Д. *Пуассон* арашдырмыш, там нәзәријјәсини исә һ. Швартс јаратмышдыр. 2) Еһтимал нәзәријјәсиндә вә ријази физиканын бир чох мәсәләсиндә раст кәлинән

$$\int_{-\infty}^{+\infty} e^{-x^2}\,dx=\sqrt{\pi}$$

шәклиндә интеграл. Бу интегралын һесабланмасы үчүн Пуассон чох садә үсул вермиш, лакин ону илк дәфә Л. *Ејлер* һесабламышдыр (бу сәбәбдән Ејлер—Пуассон интегралы адланыр).

ПУАССО́Н ПАЈЛА́НМАСЫ — бах *Пајланма функсијасы.*

ПУАССО́Н ПРОСЕСИ—ихтијари гејд едилмиш вахт интервалында баш верән һадисәләринин сајы Пуассон пајланмасына табе олан вә һәр һансы һадисәләрин

$$t_0=0<t_1<\ldots<t_n\ldots<\ldots$$

башвермә анларыны тәсвир едән тәсадүфи просес. Кәсишмәјән вахт интервалларында баш верән һадисәләрин сајы асылы дејил. $\xi(t)$ функсијасы $[0, t]$-дә һадисәнин башвермә сајыдырса, бүтүн t-ләр үчүн ξ мәнфи олмајан тамгијмәтли тәсадүфи кәмијјәтдир. Онда $t_1<t_2$ үчүн $[t_1, t_2]$-дә һадисәнин башвермә сајы $\xi(t_2)-\xi(t_1)$ олар. s_i башвермә анлары $0\leqslant t<s_i\leqslant\tau$ шәртини өдә-

јән һадисәләрин сајы $n(t, \tau)$, ријази көзләмәси $Mn(t, \tau)=\mu(t, \tau)$ оларса, ихтијари $0<t_1<\tau_1<t_2<\tau_2<\ldots<t_к<\tau_к$ үчүн $n(t_m, \tau_m)$тәсадүфи кәмијјәтләри ($m=\overline{1, к}$) бир-бириндән асылы дејил вә

$$p[n(t, \tau)=n]=e^{-\mu(t, \tau)}\cdot\mu^n(t,\tau)/n!$$

Просесин бирчинслилији көстәрир ки, һәр һансы вахт интервалында һадисәнин башвермә сајы, анчаг бу интервалын узунлуғундан, јә'ни $\xi(t+h)-\xi(t)$ кәмијјәтинин пајланмасы t-дән јох, h-дан асылыдыр. П.п. бирчинслидирсә, $\mu(t, \tau)=\lambda(\tau-t)$ олур (λ—ваһид заманда баш верән һадисәләрин орта сајыдыр). Гоншу t_n вахтлары арасындакы $t_n=t_{n-1}$ мәсафәләри бир-бириндән асылы дејил вә еһтималларынын сыхлығы $P(x)=e\lambda^{-\lambda}$ олан үстлү пајланмаја табедир ($t\geqslant0$). П.п. васитәсилә күтләви хидмәт нәзәријјәсинин эксәр мәсәләси (телефон стансијасына дахил олан чағырышлар, радиоактив маддәләрин парчаланмасы вә с.) һәлл едилир.

Әд.: бах *Лимит теоремләри* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ПУАССО́Н ТЕОРЕМИ—бах *Лимит теоремләри.*

ПУАССО́Н ТӘНЛИЈИ—$\Delta u=f$ шәклиндә хүсуси төрәмәли диференсиал тәнлик; бурада Δ—*Лаплас оператору*дур вә

$$\Delta=\frac{d^2}{dx_1^2}+\cdots+\frac{d^2}{dx_n^2}.$$

$n=3$ гијмәтиндә П.т.-ни һәчми күтләси $f(x, y, z)/4\pi$ сыхлығы үзрә пајланмыш $u(x, y, z)$ потенсиалы ($f=0$ олан областда потенсиал Лаплас тәнлијини өдәјир) вә електрик јүкләринин һәчми пајланма потенсиалы өдәјир. Бунун үчүн f пајланма сыхлығы мә'лум һамарлыг шәртләрини (мәс., хүсуси төрәмәләрин кәсилмәзлик шәртини) өдәмәлидир. f функсијасы G областынын јалныз сонлу һиссәсиндә сыфырдан фәргли дирсә, мәһдуддурса вә биртәртибли кәсилмәз хүсуси төрәмәләрә маликдирсә, $n=2$ үчүн П.т.-нин хүсуси һәлли

$$V(p)=\frac{1}{2\pi}\iint\limits_G f(A)\ln\frac{1}{r(A, P)}\,d\tau,$$

$n=3$ олдугда исә

$$V(p)=\frac{1}{4\pi}\iiint\limits_G\frac{f(A)}{r(A, P)}\,d\tau$$

шәклиндәдир (r—интегралламанын дәјишдији A нөгтәси илә һәр һансы P нөгтәси арасындакы мәсафәдир). П.т. үчүн сәрһәд мәсәләсинин һәлли $u=v+w$ әвәзләмәси васитәсилә $\Delta w=0$ Лаплас тәнлији үчүн сәрһәд мәсәләсинин һәллинә кәтирилир. П.т.-ни илк дәфә С. Д. *Пуассон* арашдырмышдыр.

ПУАТЈЕ́ (Poitiers)—Франсанын г.-индә шәһәр. Клен чајы (Луара һөвзәси) саһилиндәдир. Вјенна департаментинин инз.м. Әһ. 68,1 мин (1973). Машынгајырма, јејинти, кимја вә дәри сәнајеси; ун-т вар. П. өлкәнин гәдим шәһәрләриндәндир; галлар салмышдыр. П. 9—18 әсрләрдә Пуату графлығы вә әјаләтинин баш шәһәри олмушдур. П. јахынлығында 507 илдә Франк кралы Хлодвиг вестготлары мәғлуб етмиш 732 ил октјабрын 4-дә *Карл Мартелл* әрәбләри мәглубијјәтә уградараг онларын Авропанын ичәриләринә доғру ирәлиләјишини дајандырмышды. *Јүзиллик мүһарибә* (1337—1453) заманы, 1356 ил сентјабрын 19-да П. јахынлығында (Мопертүи р-нунда) инкилис гошунлары франсызлар үзәриндә гәләбә газанмышды.

ПУБЛИКАНЛАР (лат. publicani, publicum—дөвләт әмлакы)—Гәдим Ромада һәррач, тичарәт вә ичарә мәгсәдилә, һәмчинин дөвләт веркиләрини јығмаг вә с. үчүн дөвләт әмлакы (торпаг, мә'дән вә с.) алан шәхсләр (адәтән сүвариләр). Империја дөврүндән (1 әсрдән) башлајараг П.-ын фәалијјәти мәһдудлашды, веркиләрин јығылмасы дөвләт нүмајәндәләринә тапшырылды.

ПУБЛИСИ́СТИКА (лат. publicus—ичтимаи)—кениш мә'нада, сијаси вә ичтимаи һәјат мәсәләләрини ишыгландыран әдәбијјат нөвү. Дар мә'нада чәмијјәтин һәјатына һәср олунмуш кәскин, мүбариз руһлу ичтимаи-сијаси вә елми әдәбијјат. П. сосиал тәкамүлүн мүһүм мәрһәләләриндә (ингилаблар, азадлыг мүһарибәси, милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризә вә с.) даһа вүс'әтлә инкишаф едир. П.-нын тарихи антик натиглик сәнәтиндән башланыр (Демосфен, Сисерон). Реиессанс дөврүндә П. феодал өзбашыналығына, дини чәһаләтә гаршы мүбаризә силаһына чеврилмишди (Роттердамлы Еразм, У. фон Һуттен вә б.). Алманијада кәндли мүһарибәси илләриндә (1524—26) илк интибаһнамәләр јајылды. 17 әср инкилис буржуа ингилабында П.-нын, о чүмләдән, *памфлет* жанрынын көзәл нүмунәләри јаранды (Ч. Лилберн, Ч. Милтон). Маарифчилик дөврүндә Ч. Свифтин, Д. Дефонун, Һ. Филдингин (Инкилтәрә), Волтерин, Д. Дидронун, Ж. Ж. Руссонун, К. Һелветсинин, П. Һолбахын (Франса) мүбариз П.-сы инсан шәхсијјәтинин мүдафиәси идејаларынын јајылмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Шимали Америкада 1775—83 илләр азадлыг мүһарибәси дөврүндә Б. Франклин вә Т. Пејнин П.-сы американ халгынын милли шүуруна гүввәтли тә'сир көстәрмишдир. Бөјүк Франса ингилабы башчыларынын (Ж. Ж. Дантон, М. Робеспјер, Л. Сен-Жүст, Ж. П. Марат, Ж. Ебер вә б.) П.-сы халгы сијаси мүбаризәјә руһландырырды. Русијада П.-нын илк нүмунәләри 11—12 әсрләрдә јаранмышдыр (Илларион, Кирилл Туровски). Максим Грек (16 әср), И. Пересветов (16 әср), М. В. Ломоносов, Н. И. Новиков, А. Н. Радишшев вә б.-нын публисистик әсәрләриндә вәтәндашлыг вә вәтәнпәрвәрлик руһу күчлүдүр. А. И. Кертсен публисистик фәалијјәти илә демократик рус мәтбуатынын әсасыны гојмушдур. В. Г. Белински, Н. Г. Чернышевски, Н. А. Добролјубов, М. Ј. Салтыков-Шедрин, Д. И. Писарев кими ингилабчы демократларын П.-сы кениш демократик гүввәләрин идеоложи вә сијаси тәрбијәсиндә мүһүм әһәмијјәтә малик иди.

Партијалылыг, хәлгилик, елмилик принсипләрини рәһбәр тутан марксист П. бу нөв әдәбијјатын зирвәсидир. К. Маркс, Ф. Енкелс вә В. И. Ленинин публисистик әсәрләри коммунизм уғрунда мүбаризәнин нәзәријјә вә тәчрүбәсинә мисилсиз төһфәдир. 19—20 әсрләрин ајрычында марксизмин Русијада јајылмасында, ингилаби гүвәләрин бирләшмәсиндә рус марксистләринин П.-сы мүһүм рол ојнамышдыр (К. В. Плеханов вә б.). В. И. Ленинин вә партијанын јаратдығы болшевик мәтбуаты (В. Д. Бонч-Брујевич, В. В. Воровски, Н. К. Крупскаја, А. В. Луначарски, М. С. Олмински, И. В. Сталин, С. К. Шаумјан вә б.) партијалы П. мәктәби олду. Совет әдәбијјатында бәдии П. чох инкишаф етмишдир (М. Горки, В. Мајаковски, М. Шолохов, А. Фадејев, А. Н. Толстој, И. Еренбург, К. Симонов, М. Шакинјан, Н. Грибачов, К. Колтсов, Ј. Жуков вә б.). Совет партија, дөвләт вә ичтимаи хадимләринин, алимләринин, мәдәнијјәт хадимләринин публисистик чыхышлары коммунизм чәмијјәти гуручулуғу ишинә, халглар арасында достлуг вә гаршылыглы анлашма уғрунда мүбаризәјә хидмәт едир.

П.-нын тәсвири (*Плакат*, *Карикатура*), фото вә кинематографија (бах *Сәнәдли кино*), театр-драм вә мусиги формалары да мөвчуддур.

Азәрб.-да П. жанр кими әсасән, 19 әсрин орталарындан инкишафа башламышдыр. Онун јаранмасы М. Ф. Ахундовун ады илә бағлыдыр. «Әкинчи», «Молла Нәсрәддин» вә б. мәтбуат органлары Һ. Б. Зәрдаби, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, Ә. Б. Һагвердијев, Ј. В. Чәмәнзәминли, Ү. Һачыбәјов, Ф. Көчәрли, М. С. Ордубади, С. М. Әфәндијев, С. Ч. Пишәвәри вә б.-нын мүһүм ичтимаи-сијаси мөвзуларда мәгаләләри бу саһәдә мүстәсна рол ојнамышдыр. Азәрб. совет јазычыларындан Ч. Чаббарлы, С. Вурғун, М. Һүсејн, Р. Рза, М. Ибраһимов, Ә. Вәлијев, М. Ариф, М. Чәфәр, И. Гасымов, И. Әфәндијев вә б. П. жанрларында әсәрләр јаратмышлар.

Әд.: Маркс К. и Энгельс Ф., О печати, М., 1972; Ленин В. И., О печати, 3 изд., М., 1982; В. И. Ленин, КПСС о печати, 2 изд., М., 1974; Журналистика мәсәләләри, һ. 2, Б., 1972; Фамил Меһди, Азәрбајчан бәдии публисистикасынын сәнәткарлыг проблемләри, Б., 1973; јенә онун, Мәтбуатда публисистика, Б., 1981; Яковлев Б. В., Ленин—публицист, М., 1960; Журбина Е. И., Теория и практика художественно-публицистических жанров, М., 1965; Черепахов М. С., Проблемы теории публицистики, 2 изд., М., 1973; Прохоров Е. П., Публицист и действительность, М., 1973; Бах һәмчинин *Болшевик мәтбуаты*, *Гәзет*, *Журнал* мәгаләләринин әдәбијјатына.

ПУГАЧО́В Јемелјан Иванович (тәгр. 1742, Зимовејскаја станитсасы, Дон саһилиндә—21.1.1775, Москва)—Русијада кәндли мүһарибәсинин (1773—75) башчысы. Ағыллы, чәсур, тәшкилатчылыг вә сәркәрдәлик габилијјәтинә малик иди. Једдииллик мүһарибәдә (1756—63) вә Русија — Түркијә мүһарибәсиндә (1768—74) иштирак етмишди.

1771 илдә ордуда хидмәтдән гачмыш, 1772 илдә һәбс олунмушду. Һәбсдән гачдыгдан сонра казаклары азад Кубан торпағына кетмәјә тәһрик етмиш вә буна көрә каторгаја мәһкум едилмишди. 1773 илдә һәбсханадан гачараг император III *Пјотр* ады илә Јаик казакларыны үсјана галдырды. Үсјан тезликлә кәндли мүһарибәсинә чеврилди [бах *Пуга-*

чов үсјаны (*1773—75*)]. 1774 ил сентјабрын 8-дә варлы казаклар П.-у тутуб чар һөкумәтинә тәслим етдиләр. П. вә 4 јолдашы Москвада е'дам олунду. Аиләси—ики арвады вә үч ушағы Кексһолма (индики Приозјорск) өмүрлүк сүркүнә көндәрилди.

ПУГАЧО́В (1835—1918 илләрдә Н и к о л а ј е в с к) — РСФСР Саратов вил.-ндә шәһәр. Пугачов р-нунун мәркәзи. Бөјүк Иркиз чајында кәми дајаначағы. Д.ј. говшағы. Машынгајырма, 2 гарышыг јем з-длары, мебел ф-ки, јејинти сәнајеси; һидромелиорасија техникуму, өлкәшүнаслыг музеји, В. И. Чапајевин ев музеји, халг театры вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур. 18 әсрин 60-чы илләриндә салынмыш вә Мечета слободасы адланырмыш (1835 иләдәк) П.-да Ј. И. *Пугачов* јашамышдыр.

ПУГАЧО́В ҮСЈАНЫ (**1773—75**), Ј. И. П у г а ч о в у н б а ш ч ы л ы ғ ы и л ә к ә н д л и м ү һ а р и б ә с и— Русијада феодал-тәһкимчилик зүлмү әлејһинә кәндли үсјаны. Оренбургу, Урал вә онун әтрафыны, Гәрби Сибири, Орта вә Ашағы Волгабојуну әһатә етмишди. Һәрәката 100 минәдәк үсјанчы—рус кәндлиләри, јохсул казаклар, һәмчинин гејри-рус халглар (башгырдлар, татарлар, калмыклар, газахлар вә б.) гошулмушду. 1773 илин сентјабрында Јаик казакларынын чыхышы илә башланан үсјанын рәһбәри Ј. И. *Пугачов* иди. О, сентјабрда е'лан етдији манифестдә Јаик гошунунда хидмәт едән казаклара, татарлара вә калмыклара азадлыг вә имтијазлар верилдијини билдирди. Октјабрын 5-дә Пугачов 2,5 минлик гошун вә 20 топла Оренбургу мүһасирәјә алды. Декабрда Пугачовун дәстәсиндә 25 минәдәк адам вар иди. Үсјан Чәнуби Урала, Һәштәрхан вә Казан губ.-ларынын бир һиссәсинә, Гәрби Сибир вә Гәрби Газахыстана јајылды. Үсјана рәһбәрлик үчүн һәрби коллекија јарадылмышды. Үсјанчылар онлара гаршы көндәрилән бир нечә чәза дәстәсини дармадағын етдиләр. *Салават Јулајев* вә Кинзја Арсланов башда олмагла башгырд халгы үсјан галдырды. Лакин үсјан р-нлары арасында әлагә, ваһид һәрәкәт планы олмадығындан һәрби коллекија һәрәката рәһбәрлик едә билмирди. 1773 илин декабрында үсјанчылара гаршы бөјүк чәза дәстәси (6500 нәфәр, 30 топ) көндәрилди. Оренбургу мүһасирәдә сахлајан Пугачовдан көмәк ала билмәјән үсјанчылар Самара, Кунгур, Бузулук јахынлығында мәғлубијјәтә уғрадылар. 1774 илин мартында вә апрелиндә үсјанчылар јенидән мәғлуб олдулар вә Урал дағларына чәкилдиләр. Уралда үсјан далғасы күчләнди. Пугачов Казаны тутуб орадан Москваја һәрәкәт етмәји гәрара алды. Лакин үсјанчылар Казаны тутдуглары да, шәһәри әлдә сахлаја билмәдиләр вә ағыр итки верәрәк Волганын сағ саһилинә кечдиләр. Волгабојунда јашајан гејри-рус халглар үсјана галхдылар. Пугачов тәһкимчилијин ләғви, торпағын пулсуз олараг кәндлиләрә верилмәси вә дворјанлара диван тутулмасы һаггында манифест верди. Манифестдән сонра кенишләнән үсјан Москва губ.-сынын сәрһәдинә гәдәр јајылды вә Москваны тәһлүкә алтына алды. Бу заман Пугачов сәһвә јол верди. Москваја јүрүш етмәк әвәзинә, о, үсјанын кенишләндији р-нлардан чәкилиб гүввә топламаг үчүн Дона кетди. Үсјанчыларын әсас гүввәләри ч.-а доғру ирәлиләдикчә чәза дәстәләри кәндли һәрәкатыны һиссә-һиссә дармадағын етмәјә башладылар. 1774 илин августунда үсјанчылара гаршы 20-дәк пијада вә сүвари полку, казак һиссәләри вә дворјан корпуслары көндәрилди. Августун 25-дәки сонунчу бөјүк вурушмада Пугачов чидди мәғлубијјәтә уғрады. Варлы казаклар ону тутуб сентјабрын 15-дә Јаик шәһәрчијинә кәтирдиләр. 1775 ил јанварын 10(21)-да мәһкәмәнин һөкмү илә Пугачов вә 4 нәфәр силаһдашы Москвада е'дам едилди. Чохлу үсјанчы каторга ишләринә, сүркүнә көндәрилди. Бә'зи јерләрдә үсјан 1775 илин јајынадәк давам етди. Үсјанын мәғлубијјәтинин әсас сәбәбләри һәрәкатын кортәбиилији, локал характер дашымасы, ајдын мүбаризә планынын олмамасы иди. Пугачов вә тәрәфдарлары күтләләрин чарпәрәстлик идеолокијасынын ифадәчиси идиләр. Онлар мүлкәдарлара гаршы, лакин «јахшы чар» уғрунда чыхыш едирдиләр. Үсјан Русијада тәһкимчилик гурулушуну сарсытды вә онун сүгутуну јахынлашдырды.

Әд.: История СССР, т. 3, М., 1967; Крестьянская война в России в 1773—1775 гг. Восстание Пугачева, т. 1—3, Л., 1961—70; Л и м о н о в Ю., М а в р о д и н В. В., П а н е я х В. М., Пугачев и пугачевцы, Л., 1974; М у р а т о в Х. И., Емельян Иванович Пугачев, Ростов-на-Дону, 1979.

ПУД—метрик өлчү системи гәбул олунанадәк Русија, Украјна вә Белорусијада ишләдилән чәки (күтлә) ваһиди. 1П=40 фунт≈16,38 *кг*. Азәрб.-да Русија илә бирләшдикдән сонра истифадә олунмаға башланмыш, ики батман тахыл бир пуд (16 *кг*) гәбул едилмишдир. Орта Асијада Русијаја бирләшмәмишдән әввәл дә ишләдилирди. ССРИ-дә бә'зән к т. мәһсулларынын (мәс., тахыл) мигдары инди дә П.-ла көстәрилир.

ПУДЛИНГ СОБАСЫ—*пудлингләмә* үсулу илә чугундан дәмир күндә истеһсалы үчүн ишләдилән аловлу әкседиричи соба. 19 әсрин 2-чи јарысында конвертер вә мартен истеһсалы үсулларынын јаранмасы илә әлагәдар сәнаје әһәмијјәтини итирмишдир.

ПУДЛИНГЛӘМӘ (инк. puddling, puddle—гарышдырмаг) — аловлу собаларда (пудлинг собасы) чугуну әритмәк вә ону поса илә гарышдырмаг јолу илә аз карбонлу дәмирин истеһсал просеси. П. 18 әсрин ахырларында мејдана кәлмишдир. 19 әсрин әввәлләриндә кениш јајылмыш, дәмир вә полад истеһсалында әсас үсул олмушдур. П. 19 әсрин 2-чи јарысындан чугундан полад истеһсалынын даһа мүкәммәл вә мәһсулдар үсуллары илә сыхышдырылыб арадан чыхарылды (бах *Бессемер просеси*, *Томас просеси*, *Мартен просеси*). ССРИ-дә П. 20 әсрин 30-чу илләриндән тәтбиг олунмур.

ПУДО́ВКИН Всеволод Илларионович (28.2.1893, Пенза —30.6.1953, Москва) —совет кино режиссору вә кино нәзәријјәчиси. ССРИ халг артисти (1948). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1947, 1951). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. 1914 илдә Москва Дөвләт Университинин физика-ријазијјат факүлтәсини битирмиш, 1920 илдә Дөвләт Кино Мәктәбинә (һазырда Үмумиттифаг Дөвләт Кинематографија Ин-ту) гәбул олунмушдур. «Ана» филми (1926, М. Горкинин ејниадлы әсәри үзрә) совет киносунун ән мүһүм наилијјәтләриндәндир. П. сонралар ингилаби мөвзуда «Санкт-Петербургун агибәти» (1927) вә «Чинкиз ханын хәләфләри» (1929) филмләрини чәкмишдир. П.-ин «Минин вә Пожарски» (1939), «Суворов» (1941), «Адмирал Нахимов» (1947) филмләри совет тарихи кино жанрынын инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр. «Жуковски» (1950, Д. Василјевлә бирликдә) вә «Васили Бортниковун гајытмасы» (1953, Г. Николајеванын «Бичин» романы үзрә) филмләри П.-ин кинода сон ишләридир. П. кино актјору кими дә чыхыш етмишдир. Протасов («Чанлы мејит», 1929), Јуродивы («Иван Грозны», 1945) вә с. Бир чох филмләри бејнәлхалг кинофестиваллара мүкафата лајиг көрүлмүшдүр. «Кинорежиссор вә кино материалы» (1926), «Киноссенари. Ссенари нәзәријјәси» (1926), «Актјор филмдә» (1934) китабларынын мүәллифидир. П.-ин нәзәри әсәрләри бир чох дилә тәрчүмә едиләрәк дүнјанын бүтүн кино мәктәбләриндә өјрәнилир. Совет Сүлһү Мүдафиә Комитәсинин үзвү олмушдур. П. 1920-чи илләрдә филмләрин бәдии кејфијјәтини јүксәлтмәк, милли кадрларын инкишафына көмәк мәгсәди илә Бакыја дә'вәт олунмушду. 2 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

«Васили Бортниковун гајытмасы» филминдән кадр. Реж. В. И. П у д о в к и н.

Ә с ә р и: Избр. статьи, М., 1955.

Әд.: И е з у и т о в Н. М., Пудовкин. Пути творчества, М.—Л., 1937; К а р а г а н о в А., Всеволод Пудовкин, М., 1973.

ПУ́ДОЖ—Карел. МССР-дә шәһәр. Пудож р-нунун мәркәзи. Мешә сәнајеси мүәссисәләри, Петрозаводск механики-тә'мир з-дунун филиалы вар. 14 әсрдән мә'лумдур.

ПУЕ́БЛО (pueblo)—Шимали Американын ч.-г.-индә јашајан отураг һинди гәбиләләринин јашајыш мәскәнинә испанларын вердикләри ад (16 әсрдән). 1—3 минәдәк адам јерләшән чохотаглы вә чохмәртәбәли (5—6 мәртәбәјәдәк) евдән ибарәт иди. Даш плитәләрдән, јахуд чиј кәрпичдән тикилирди. Алт мәртәбә анбар јери иди; пәнчәрәси вә гапысы олмамышдыр; јасты дамында јашајыш һиссәси һөрүлүрдү. Јухарыја доғру учалан ејванлы мәртәбәләрлә әлагә сөјкәмә нәрдиван васитәсилә јарадылырды.

ПУЕ́БЛО (Pueblo)—АБШ-да Колорадо штатында шәһәр. Арканзас чајы саһилиндәдир. Әһ. 102 мин (1980). Д.Ј. говшағы. Гара вә әлван металлуркија, кимја сәнајеси инкишаф етмишдир. Тикинти материаллары истеһсал олунур. Јахынлығында даш көмүр, филиз јатаглары вар.

ПУЕБЛОЛАР—АБШ-ын ч.-г.-индә јашајан һинди тајфалары групунун (пополокиләрин) испанча ады (16 әсрдән). Сајы тәгр. 35 мин нәфәрдир (1978). Һопи, сунји, керес, тано дилләриндә данышырлар. 20 әсрин орталарынадәк испан дили икинчи дилләри иди; һазырда инкилис дили ону сыхышдырыр. Диндарлары әсасән католикдир, гәдим е'тигад вә мәрасимләр дә горуnуб сахланылыр. П. индики Мексикадан шм.-да јашамыш вә артыг 11 әсрдә јүксәк мәдәни сәвијјәјә чатмыш гәдим әкинчи әһалинин нәсилләридир. П.-ын зијалылары вә һиндиләрин һүгуглары уғрунда мүбаризә апаран лидерләри мејдана кәлмишдир.

Әд.: Народы Америки, т. 1, М., 1959; Dozier E. P., Jhe Pueblo Indians of North America, New York, 1970.

ПУЕ́НТ-НУА́Р (Pointe-Noire) — Конго Халг Респ.-нын г.-индә шәһәр. Әһ. 142 мин (әтрафы илә; 1975). Атлантик океанында мүһүм порт. Д. ј. ону Браззавиллә әлагәләндирир. Аеропорт, тахта-шалбан вә фанер з-длары, јејинти, кимја, метал е'малы сәнајеси мүәссисәләри, ајаггабы ф-ки, тәрсанә, ИЕС вар. Балыг овланыр. П.-Н. р-нунда нефт вә калиум дузлары чыхарылыр.

ПУЕ́РТО-О́РДАС (Puerto Ordaz) — Венесуеланын ш.-индә шәһәр. Әһ. 37,1 мин (1973). Ориноко чајы саһилиндә порт. Сан-Томе-де-Гуајана агломерасијасына дахилдир.

ПУЕРТОРИКАЛЫЛАР — *Пуерто-Риконун* әсас әһалиси. 5,1 млн. нәфәрдир (1978). П. 16—19 әсрләрдә испан мүстәмләкәчиләринин һинди-карибләрлә (16 әсрдә), сонралар исә Африкадан кәтирилмиш гул зәнчиләрлә гајнајыб-гарышмасы нәтиҹәсиндә формалашмышлар. Испан дилиндә, тәгр. 1/3 һиссәси исә инкилис дилиндә данышырлар. Диндарлары әсасән католикдир.

ПУЕ́РТО-РИ́КО (Puerto Rico)—Атлантик океанында нов. Суалты Антил силсиләсинин шм. јамачы бојунча 1200 *км* узаныр. Макс. дәринлији 8385 *м*.

ПУЕ́РТО-РИ́КО (Puerto Rico).

Үмуми мә'лумат. Вест-Һиндда өлкә. АБШ-ын мүлкү. Бөјүк Антил а-ры архипелагынын ш.-индә, Пуерто-Рико а.-нда вә бир сыра адаларда (Вјекес, Кулебра, Мона вә с.) јерләшир. Шм.-да Атлантик океаны, ч.-да вә ш.-дә Кариб дәнизи илә әһатәләнир. Г.-дә Мона боғазы илә Һаити а.-ндан ајрылыр. Саһ. 8,9 мин *км*^{2}. Әһ. тәгр. 3,2 млн. (1981). Инз. м. Сан-Хуан ш.-дир. Инзибати чәһәтдән 8 маһала бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. П.-Р. АБШ-ла «мүстәгил бирләшмиш» дөвләт статусуна маликдир. 1952 ил Конститусијасы гүввәдәдир. Али ганунверичи һакимијјәт АБШ Конгресинә мәхсусдур. П.-Р. АБШ Конгресиндә комиссар-резидентлә (сәс вермәк һүгугуна малик дејил) тәмсил олунмушдур. Ганунверичи һакимијјәт (мүхтаријјәт чәрчивәсиндә) 4 ил мүддәтинә сечилән икипалаталы (сенат вә нүмајәндәләр палатасы) Ганунверичи мәҹлисә мәхсусдур. Ичра һакимијјәтини әһалинин 4 ил мүддәтинә сечдији губернатор һә ата кечирир.

Тәбиәт. Пуерто-Рико а.-нын сәтһи дағлыгдыр. Г.-дән ш.-ә Кордилјера-Сентрал силсиләси (һүнд. 1338 *м*-дәк) узаныр. Саһилбоју овалыгдыр. Фајдалы газынтылары: дәмир, мис-манган филизләри. Зәлзәләләр олур. Иглими тропик пассатдыр. Орта ајлыг темп-р саһилбојунда 24—28°C, дағларда 15—20°C-дир. Иллик јағынты 900—2500 *мм*. Тез-тез күчлү гасырғалар олур. Чајлары гыса, ҹошгундур. Ән ири чајы Риоде-ла-Платадыр. Һәмишәјашыл вә гарышыг мешәләр, ч.-да вә г.-дә коллуглар јајылмышдыр. Чохлу јараса, сүрүнән, моллјуск вар.

Әһали. Әсас әһали пуерторикалылардыр. 20 миндән артыг америкалы вә б. халглар да јашајыр. Рәсми дил испан вә инкилис дилләридир. Диндарлары католикдир. Ишләјән әһалинин (889 мин нәфәр; 1977) 20%-и сәнаје, 17,2%-и тиҹарәт, 7,3%-и к. т., 17%-и тикинти вә нәгл., 33,7%-и хидмәт саһәсиндә чалышыр. Орта сыхлыг 1 км^2-дә тәгр. 350 нәфәрдир (1981). Шәһәр әһ. тәгр. 60%-дир (1978). Әсас шәһәрләри: Сан-Хуан—тәгр. 500 мин (әтрафы илә бирликдә 791,5 мин; 1981), Бајамон, Понсе, Мајагуес; Кагуас.

Тарихи мә'лумат. П.-Р. әразисиндә 8—9 әсрләрдә һинди тајфалары, 14—15 әсрләрдә исә кариблиләр мәскунлашмышдылар. 1493 илдә аданы Х. Колумб кәшф етмишдир. 1508 илдә испанлар бурада бөјүк јашајыш мәскәни салараг ону Пуерто-Рико (исп. зәнкин лиман) адландырдылар. Сонрадан ишғал олунан әрази кенишләндикҹә тәдриҹән бу ад бүтүн адаја шамил едилди. Јерли әһали ишғалчылара инадлы мүгавимәт көстәрди (1511 ил үсјаны вә с.). Аданын әлверишли стратежи вәзијјәтини нәзәрә алан испанлар 16 әсрдә бурада бөјүк гала тикдиләр вә ири гарнизон јерләшдирдиләр. 16—18 әсрләрдә П.-Р. инзибати чәһәтдән Санто-Доминго, 18 әсрин сонундан исә Куба кен.-капитанлығынын тәркибинә дахил иди. 16 әсрин орталарында јерли әһали тамамилә гырылдығындан фәһлә гүввәсинин јерини долдурмаг үчүн испан колонистләри адаја Африкадан зәнчи гуллар кәтирмәјә башладылар. 1810—26 илләрдә Америка гитәсиндә кедән истиглалијјәт мүһарибәси нәтиҹәсиндә Испанија П.-Р.-дан башга, бүтүн мүстәмләкәләриндән мәһрум олду. П.-Р. халгы испан зүлмүнә гаршы дәфәләрлә силаһлы чыхыш вә үсјанлара галхды (1835, 1838, 1867, 1868). Испанија—Америка мүһарибәси (1898) дөврүндә АБШ П.-Р.-ну тутуб, ону өзүнүн мүстәмләкәсинә чевирди. Биринчи вә Икинчи дүнја мүһарибәләри дөврүндә АБШ П.-Р.-нун әһалисиндән вә хаммал васитәләриндән өз һәрби еһтијаҹлары үчүн истифадә едирди. АБШ ордусуна чағырылмыш пуерторикалылар, Кореја (1950—53) вә Вјетнам (1965—73) мүһарибәләриндә иштирак етмәјә мәҹбур олмушдулар. Јерли әһалинин тәзјиги алтында АБШ Икинчи дүнја мүһарибәсиндән (1939—45) сонра П.-Р.-ја дахили өзүнү идарә һүгугу вермәјә мәҹбур олду. 1952 илдә исә АБШ сијаси фырылдаға әл атараг бурада гондарма «рә'ј сорғусу» кечирди вә онун нәтиҹәләрини әлдә рәһбәр тутараг П.-Р.-ну илһаг етди. АБШ-ын сон илләр П.-Р.-ну өз штатына чевирмәк үчүн көстәрдији ҹәһдләр јерли әһалинин гәти мүгавимәтинә раст кәлир. Ичтимаијјәтин тәзјиги алтында јерли һакимијјәт органлары бу мәсәлә илә әлагәдар нәзәрдә тутулмуш үздәниraг рә'ј сорғусуну тә'хирә салмаға мәҹбур олмушдур. БМТ-нин мүстәмләкәчилијин ләғви үзрә Хүсуси комитәси өз гәтнамәләриндә (1972, 1980) П.-Р. халгынын өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси һүгугуну мүдафиә етдијини билдирмиш, 1981 илдә исә П.-Р.-да мүстәгиллик верилмәси барәдә гәтнамәни бәјәнмишдир. П.-Р. халгынын милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризәси давам едир.

Сијаси партијалар вә һәмкарлар иттифаглары. Јени Мүтәрәгги Партија (1967)—һаким партијадыр; П.-Р.-нун штат кими АБШ-а бирләшдирилмәси тәрәфдарыдыр. Халг Демократик партијасы (1938)—јерли буржуазијанын вә мүртәҹе мә'мурларын мәнафејини ифадә едир; Республикачы Дөвләт Партијасы (1898)—ири латифундијачылары, буржуа нүмајәндәләрини, јүксәк рүтбәли гуллугчулары бирләшдирир; Пуерто-Рико Истиглалијјәт Партијасы (1946)—динҹ мүбаризә јолу илә П.-Р.-нун мүстәгиллијинә чалышыр; *Пуерто-Рико Коммунист Партијасы*; Пуерто-Рико Сосиалист Партијасы (1971)—мүстәмләкә ағалығына гаршы чыхан бүтүн вәтәнпәрвәр гүввәләрин бирлији уғрунда чыхыш едир.

П.-Р. Зәһмәткешләринин Үмуми Конфедерасијасы, П.-Р. Зәһмәткешләринин Үмуми Иттифагы, Ваһид Фәһлә Һәрәкаты.

Тәсәррүфат. П.-Р. тамамилә АБШ капиталындан асылыдыр. Сәнаје истеһсалынын 4/5-ү, к. т. мәһсуллары истеһсалынын јарысы, рабитә васитәләринин, һава вә дәниз нәгл.-нын һамысы, пәракәндә тиҹарәтин 2/5-си Америка капиталына мәхсусдур. Сәнајеси, әсасән, к.т. хаммалы вә балыг мәһсуллары е'мал едән кичик мүәссисәләрдән ибарәтдир. Мә'дән, нефт е'малы, нефт-кимја, електротехника, електроника, семент, јүнкүл сәнаје мүәссисәләри вар. 1979 илдә 12,2 млрд. *квт. саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. К.т.-нын әсас саһәси һејвандарлыгдыр. 562 мин гарамал, 280 мин донуз, 19 мин ат, 4,4 млн. ев гушу вар (1978). Шәкәр гамышы, гәһвә, ананас, түтүн вә с. јетишдирилир. Автомобил јолларынын уз. 16,7 мин *км*-дир (1977). Әсас дәниз порту Сан-Хуан, Понсе, Мајагуес, нефт порту Гуајанилја, Лобос, бејнәлхалг

Сан-Хуан шәһәриндән көрүнүш.

аеропорту Исла-Верделир (Сан-Хуанда). Нефт е'малы, нефт-кимја, електроника, електротехника вә јүнкүл сәнаје мәһсуллары, шәкәр, түтүн, ром, ситрус мејвәләри вә с. ихрач едилир. Сәнаје хаммалы вә јарымфабрикатлар, машын вә аваданлыг, истеһлак маллары вә с. идхал олунур. Әсас тичарәти АБШ-ладыр. Пул ваһиди АБШ долларыдыр. П.-Р.-ја илдә тәгр. 1,2 млн. турист кәлир.

Сәһијјә. 1973 илдә П.-Р.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 23,3, өлүм сајы 6,5; һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 24,2 олмушдур. Орта өмүр 71 илдир. Өлүм һаллары әсасән үрәк-дамар патолокијасындан, јаман јени төрәмәләрдәндир. Өлкәдә инфексион вә паразитар хәстәликләр кениш јајылмышдыр. П.-Р.-да 13,4 мин чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 25,7 чарпајы) 149 хәстәхана, 3,5 мин һәким (әһалинин һәр 840 нәфәринә 1 һәким), 667 диш һәкими, 1,1 мин әчзачы, 5 мин орта тибб ишчиси вар (1973). Әһалинин 60%-нә пулсуз хидмәт көстәрилир. Һәким кадрлары ун-тин тибб факүлтәсиндә һазырланыр.

Маариф. 8 иллик тәһсил ичбаридир. Тәһсил мүддәти ибтидаи мәктәбләрдә 6, икимәрһәләли орта мәктәбләрдә 6 (3+3), икимәрһәләли техники пешә мәктәбләриндә 2 вә 4 илдир. Сан-Хуан, Понсе вә Сан-Херман ш.-ләриндә ун-тләр вар. Ән бөјүк китабханасы Сан-Хуан ш.-ндәки П.-Р. ун-тинин китабханасыдыр. Музејләри: Сан-Хуанда Китаб Еви, Милли Гвардија һәрби музеји, Зәриф сәнәтләр музеји вә с. Пуерто-де-Тјеррада Тәбиијјат тарихи музеји, Понседә Рәссамлыг музеји.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Мүһүм вә күндәлик гәзетләри: «Импарсиал» (1932), «Кларидад» (1959) «Мундо» (1919), «Нујево диа» (1909), «Сан-Хуан стар» (1959). Милли информасија акентлији јохдур. Радио вә телевизија хүсуси ширкәтләрә мәхсусдур.

Әдәбијјат. П.-Р. әдәбијјаты испан дилиндә инкишаф едир. Испан истилачылары, абориkенләри демәк олар ки, тамамилә мәһв етдијиндән јерли әдәби абидәләр галмамышдыр. 19 әсрәдәк креолларын вә зәнчи гулларын фолклору мөвчуд олмушдур. 19 әсрдә романтизм һаким чәрәјан иди (С. Видарте, А. Тапија-и-Ривера вә б.). Ингилабчы демократ Е. М. де Остосун јарадычылығы романтизмдән реализмә кечид мәрһәләсини тәшкил едир. Әсрин сонларында реализмин мөвгеји мөһкәмләнди (С. Брау, М. Фернандес Хункос, М. Гонсалес Ғарсиа вә б.). 20 әсрдә В. Давила, М. Мелендес Мунјос реалист ән'әнәләри давам етдирмишләр. Насирләрдән Х. Л. Гонсалес, П. Х. Сото, В. Лопес Сурија, драматург Р. Маркес, шаирләрдән А. Кастро Риос, В. Родрикес Нитсше, Х. Торрес Сантјаго вә б. халгын сосиал тәрәгги вә милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризәсиндән бәһс едән әсәрләр јазмышлар.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. П.-Р. әразисиндә һиндиләрин гәдим мәдәнијјәт абидәләри — мағара рәсмләри, даш вә ағач үзәриндә ојма нүмунәләри (бүтләр, дини мәрасим үчүн кәтилләр) галмышдыр. 16 әсрдән 20 әсрин башланғычына гәдәр шәһәрләрдә испан типиндә — галын диварлы вә дахили һәјәтли, дашдан јашајыш евләри тикилмишдир. 18 әсрин сонунда Х. Кампеченин дини мөвзуда әсәрләри, 19 әсрин 2-чи јарысында Ф. Олјерин халг һәјатындан лөвһәләри, 20 әсрин 1-чи јарысында Р. Фраденин импрессионизм руһунда таблолары фәргләнир. 1940-чы илләрдән иншаатда дәмир-бетондан истифадә едилир, шәһәр р-нлары вә гәсәбәләр салыныр. дәбдәбәли меһманханалар, кечә клублары тикилир (ме'марлар М. Феррер, К. Клумб, О. Л. Торо вә б.). 1950 илдә Пуерто-Рико Инчәсәнәти Мәркәзи бирлији јарадылмышдыр. Бирлијин үзвләри (графикләр, Ф. Туфињо, Л. Омар, К. Р. Ривера) халг һәјатыны емосионал вә реал тәсвир етмәјә чалышырлар.

Театр. 1832 илдә Сан-Хуанда илк даими театр («Колиссо публико») ачылмышдыр. П.-Р.-нун зорла АБШ-а бирләшдирилмәси театр сәнәтинин инкишафыны ләнкитмишдир. 1935 илдә «Арејто» труппасынын тәшкили илә әлагәдар театрда һинди-испан ән'әнәләри инкишаф етмәјә башлады. 1958 илдән театр фестиваллары кечирилир. Сан-Хуанда «Тапија», «Ла перла», «Атенео», «Алта ессена» театрлары, Ун-т театры фәалијјәт көстәрир.

Әд.: Т о м а с А. Б., История Латинской Америки, пер. с англ., М., 1960; М а м о н т о в С. П., Испаноязычная литература стран Латинской Америки в XIX в., М., 1972; М о с к а л е н к о А. П., Пуэрто-Рико и США, М., 1974; П о л я р к о в а Н. Т., Пуэрто-Рико, М., 1975; Страны мира Краткий политико-экономический справочник, М., 1983.

ПУЕ́РТО-РИКО КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (ПКП; Partido Comunista Puetorriqueño) — 1934 ил сентјабрын 23-дә Понсе ш.-ндә өлкәдә фәалијјәт көстәрән коммунист груплары вә дәрнәкләринин бирләшдиричи гурултајында јарадылмыш вә илк програмы гәбул едилмишдир. 1946 илдә кечирилмиш февгәл'адә гурултајда партијанын низамнамәси, 4-чү гурултајда (1954) исә јени програмы гәбул олунду. ПКП мөвчуд олдуғу күндән харичиләрин ағалығына гаршы, фәһлә синфинин вә бүтүн зәһмәткешләрин үмдә мәнафеләри вә өлкәнин истиглалијјәти уғрунда фәал мүбаризә апармышдыр. ПКП јарандығы күндән даим тә'гибләрә мә'руз галмышдыр. 50-чи илләрдә партијаја гаршы чәза тәдбирләри хүсусилә амансыз характер алмышды.

ПКП нүмајәндә һеј'әти Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг Москва мүшавирәсиндә (1969) иштирак етмиш вә онун сәнәдләрини бәјәнмишдир. ПКП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. Али органы гурултајдыр. ПКП-нын баш катиби Хуан Б. Пересдир. Мәркәзи органы ајлыг «Пуебло» гәзетидир.

ПУ́ЈМАНОВА (Pujmanová) Марија (8.6.1893, Праға — 19.5.1958, Праға) — чех јазычысы. Чехословакијанын халг сәнәткары (1953). Дөвләт мүкафаты лауреаты (1937, 1948, 1951, 1953, 1955). 1945 илдән Чехословакија КП үзвү. «Јол ајрычындакы инсанлар» (1937), «Одла ојун» (1948), «Һәјат өлүмә дүшмәндир» (1952) трилокијасында мүстәгил Чехословакија дөвләтинин јаранмасы, халгын фашизмә гаршы мүбаризәси тәсвир едилмишдир. «Севинч вә агры» (1945), «Мәһәббәт е'тирафы» (1949) вә с. ше'р китаблары, «Милјон көјәрчин» (1950; «Көзәлдир чаһан» ады илә бир һиссәси Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир, 1971), «Пани Күри» (1957) поемалары, «Алена бачы» (1958) повести, ССРИ-јә һәср олунмуш «Јени өлкәјә бахыш» (1932) китабы вар.

Ә с ә р л ә р и: Соч., т. 1—5, М., 1960; Люди на перепутье, Игра с огнем, М., 1981.

Әд.: Б е р н ш т е й н И. А., Творческий путь М. Пуймановой, М., 1961; К н и п о в и ч Е., Народ входит в историю, в его кн.: Ответственность за будущее, М., 1973.

ПУ́КИРЕВ Васили Владимирович (1832, Лужники к., индики Тула вил.-ндәдир — 13.6.1890, Москва) — рус бојакары. Москва Бојакарлыг, Һејкәлтәрашлыг вә Ме'марлыг Мәктәбиндә охумуш (1847—58), сонралар орада дәрс демишдир (1861—73; 1863 илдән проф.). Портретләр, мәишәт сәһнәләри, тарихи мөвзуда таблолар вә иллүстрасијалар чәкмишдир. П.-ин «Гејри-бәрабәр никаһ» (1862, Третјаков галерејасы, Москва), «Верки јығылмасы» (1869—70), «Тапдаланмыш бичәнәк» (1870) әсәрләри мәшһурдур. «Позулмуш никаһ» (1877) таблосу Р. Мустафајев ад. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Музејиндә сахланылыр.

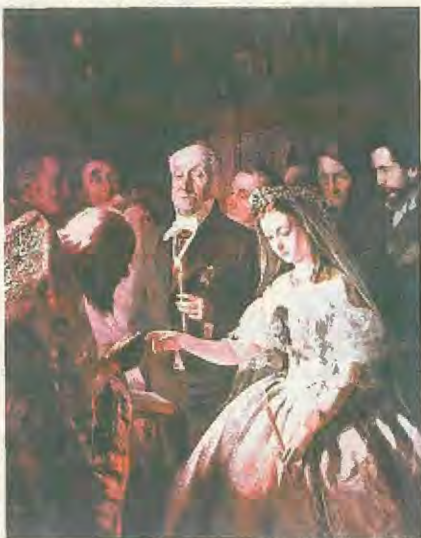

В. В. П у к и р е в. «Гејри-бәрабәр никаһ». 1862. Третјаков галерејасы. Москва.

ПУЛ — хүсуси әмтәә, бүтүн дикәр әмтәәләр үчүн үмуми еквивалент, дәјәр формасы. «Чәтинлик пулун әмтәә олдуғуну баша дүшмәкдә дејил, әмтәәнин нечә вә нә сәбәбә пул олдуғуну ашкара чыхармагдадыр» (М а р к с К., Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 102). Пул әм-

тәәнин спесифик хүсусијјәти үмуми еквивалент ролу ојнамасыдыр, јә'ни бүтүн дикәр әмтәәләрин дәјәрини өзүндә экс етдирмәсидир вә һәр чүр мүбадилә актында үзә чыхмасындадыр, әмтәәнин өз тәбиәтиндәдир: «...мәһз әмтәәнин әмтәә вә пул шәклиндә икиләшмәси мәһсулун әмтәә кими ифадә олунмасы ганунудур» (јенә орада, ч. 2, Б., 1956, сәһ. 535). Буна көрә дә П.-ун әсасы мүбадиләнин лап еркән мәрһәләләриндә, дәјәрин садә, јахуд тәсадүфи формасында гојулмушдур.

Капитализмә гәдәрки ичтимаи-игтисади формасијаларда мүхтәлиф әмтәәләр үмуми еквивалент ролу ојнамышдыр. Јерли тәбии вә игтисади шәраитдән асылы олараг мүхтәлиф һејванларын дәриләри, балыггулағы, тахыл вә с. П. кими ишләдилмишдир. Еквивалент кими ән чох мал-гарадан истифадә олунмушдур. Мүбадиләнин сонракы инкишафында П. ролуну метал ојнамаға башлајыр; метал тәбиәтинә (асанлыгла бөлүнмәсинә вә јекчинслијинә) көрә П. әмтәәнин функсијаларыны даһа јахшы јеринә јетирир. Нәчиб металлар (гызыл, күмүш) кичик һәчмдә јүксәк дәјәрә малик олмагла асанлыгла дашыныр вә ејни заманда корланмыр—оксидләшмир. Буна көрә дә капитализдә гызыл вә күмүшүн (мүасир дөврдә исә, демәк олар ки, јалныз гызылын) П. әмтәә кими дүнја мигјасында һөкмранлығы гәтиләшмишдир.

П.-ун маһијјәти онун функсијаларында экс олунур. П.-ун биринчи функсијасы—дәјәр өлчүсү функсијасы бүтүн дикәр әмтәәләрин дәјәрләрини ифадә едир. Әмтәәнин П.-да ифадә олунан дәјәри онун *гијмәтидир*. Әмтәәнин гијмәти мүәјјән гызыл күтләси дәјәринин мүәјјән мигдар әмтәә дәјәринә еквивалент олмасыны көстәрир. Дәјәр өлчүсү функсијасы, *гијмәт мигјасы* илә билаваситә бағлыдыр. Гијмәт мигјасы дәјишмәз галдыгда дәјәр өлчүсү функсијасы да бир о гәдәр јахшы ичра олунур. Ајры-ајры әмтәәләрин вә бүтөвлүкдә әмтәәләр күтләсинин гијмәти базарда фасиләсиз алғы-сатгы актларында әмәлә кәлир. Демәли, гијмәтин әмәлә кәлмәси просеси—П.-ун дәјәр өлчүсү кими фәалијјәти реал мүбадилә просеси илә сых бағлыдыр; бу просесдә П. тәдавүл васитәси кими фәалијјәт көстәрир. Әввәлләр тәдавүл васитәси функсијасы гызыл күлчә формасында јеринә јетирилирди вә бу бир сыра чәтинликләр төрәдирди. Белә ки, һәр алғы-сатгы актында металы чәкмәк, әјарыны мүәјјән етмәк, хырда һиссәләрә бөлмәк вә с. әмәлијјатлары ичра етмәк лазым кәлирди. Бу чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн ајры-ајры тачирләр, сонралар исә дөвләт метал күлчәләрә мүәјјән форма вермәјә, онлара күлчәнин чәкисини вә әјарыны тәсдиг едән хүсуси мөһүр вурмаға башлады. Беләликлә, *сиккә* мејдана кәлди. Гызыл сиккәләр тәдавүл просесиндә сүртүлүр, өз күтләсинин бир һиссәсини итирир вә натамам дәјәрли П.-лара чеврилирди. Сиккәләрин номинал мәзмуну илә онларын реал мәзмуну ујғун кәлмирди. Бунунла әлагәдар дөвләт гызыл сиккәләрин әвәзләјичиси кими тәдавүлә натамам дәјәрли *пул нишанлары* бурахмаға башлады. Бу тәчрүбә сонралар *кағыз пулларын* бурахылмасы үчүн әсас олду. К. Маркс илк ики функсијанын тәһлилини үмумиләшдирәрәк П.-ун тә'рифини конкретләшдирмишдир: «Дәјәр өлчүсү вәзифәси дашыјан, буна көрә дә һәмчинин, билаваситә вә ја өз әвәзләјичиләри васитәси илә, тәдавүл васитәси вәзифәси дашыјан әмтәә пулдур» (Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 138).

П.-ун дикәр функсијалары онун дәјәр өлчүсү вә тәдавүл васитәси олмасындан ирәли кәлир. Әкәр әмтәә истеһсалчысы өз әмтәәсини сатыб әвәзиндә јени әмтәә алмырса, онда П. мүәјјән мүддәт тәдавүл даирәсиндән чыхыр, һәрәкәтсиз галыр. Бу һалда П. дәфинә (јығым) функсијасыны јеринә јетирир. Јығым функсијасыны јалныз там гијмәтли П.-лар (әсасән, гызыл) јеринә јетирә биләр. П.-ун функсијаларындан бири дә онун тә'дијә (өдәмә) васитәси олмасыдыр. Бу функсија әмтәәләр кредитә сатылдыгда ичра едилир. Әмтәәләр кредитә сатылдығы заман П. тәдавүл васитәси ролуну ојнамыр. Бу һалда о әмтәәләрин гијмәтләринин мүәјјән едилмәсиндә дәјәр өлчүсү кими чыхыш едир. Белә олдугда П. тәдавүл просесиндә билаваситә иштирак етмир вә јалныз мүәјјән вахтдан сонра дөвријјәјә дахил олур. К. Маркс јазыр: «Бир әмтәә саһиби мөвчуд әмтәәни сатыр, дикәри исә ону садәчә пулун нүмајәндәси вә ја кәләчәк пулун нүмајәндәси кими алмыш олур. Сатычы кредитор олур, алычы исә борчлу. Бурада әмтәәнин метаморфозу, јахуд онун дәјәр формасынын инкишафы дәјишилдијиндән, пул да башга функсија кәсб едир. Пул тә'дијә васитәси олур» (јенә орада, сәһ. 143). Тә'дијә вахты чатдыгда П. кредитора верилир, лакин бу һалда о тәдавүл васитәси кими дејил, тә'дијә васитәси кими мејдана чыхыр. П.-ун тә'дијә васитәси функсијасы чәмијјәтдә истеһсал вә тичарәт әлагәләринин инкишафыны экс етдирир. П. тә'дијә васитәси функсијасыны торпаг рентасы, әмәк һаггы, мүхтәлиф веркиләрин өдәнилмәси вә с. һалларда да јеринә јетирир. Әмтәә истеһсалынын инкишафы вә әмтәә мүбадиләсинин милли сәрһәдләри ашмасы П.-ун јени функсијасынын—дүнја П.-унун мејдана кәлмәсинин мадди зәмини олмушдур. Дүнја базарында П. өз милли либасыны (сиккә, кағыз П. формасыны) атыр вә нәчиб металлар формасында чыхыш едир. Дүнја П.-у гызыл һесаб олунур. Бу функсијаны П. сиккә формасында дејил, өз тәбии шәклиндә, гызыл күлчә шәклиндә јеринә јетирир. Дүнја П.-у јалныз чәкисинә көрә гәбул едилмиш мүәјјән гызыл күлчәси олур, өлкәләр арасында игтисади мүнасибәтләрдә ишләдилир. П.-ун функсијаларынын инкишафы әмтәә истеһсалынын вә онун зиддијјәтләринин инкишафыны ифадә едир. Капитализмин мејдана кәлмәси вә инкишафы илә П.-ун ролу хејли дәјишир. П. муздлу әмәјин истисмары васитәсинә, муздлу фәһләләрин өдәнилмәмиш әмәјинин мәнимсәнилмәси васитәсинә чеврилир.

16—18 әсрләрдә мүхтәлиф П. нәзәријјәләри—метал, номинал, мигдар П. нәзәријјәләри јаранмыш вә капитализмин инкишафы илә модификасијалара уғрамышдыр. Бу нәзәријјәләр буржуа игтисадчыларынын П.-ун маһијјәтинә, функсијаларына вә П. тәдавүлү ганунларына олан бахышларыны экс етдирир вә капиталистләрин П. вә валјута сијасәтинә даир әсас тәләбләриндән ибарәтдир.

Сосиалист тәсәррүфатында П.-ун зәрурәти әмтәә мүнасибәтләринин олмасы вә дәјәр ганунунун фәалијјәти илә әлагәдардыр. Сосиализмдә П. өзүнәмәхсус үмуми еквивалент вәзифәсини јеринә јетирир; ондан *тәсәррүфат һесабынын* тәшкилиндә, ичтимаи мәһсулун истеһсалы вә бөлкүсүнүн, әмәк вә истеһлак өлчүсүнүн учота алынмасында вә онлара нәзарәтдә планаујғун истифадә олунур. Сосиалист дөвләти П.-дан тәсәррүфатын сәмәрәли апарылмасы, мүәссисәләрин вә ишчиләрин мадди стимуллашдырылмасы мәгсәдилә истифадә едир. Сосиализм шәраитиндә П.-ун јени ичтимаи мәзмуну *сосиалист мүлкијјәтиндә* бирләшмиш ичтимаи әмәји өзүндә тәчәссүм етдирмәсиндәдир вә буна көрә о, истисмар васитәсинә чевирилә билмәз. Сосиализмдә П.-ун јеринә јетирдији мүәјән функсијалар тәсәррүфатын планаујғун апарылмасы функсијаларына чеврилир.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, фәсил 1—3. Б., 1969; Капитал, ч. 2, фәсил 1, 2, 4, 18, 20, Б , 1956; јенә онун, Сијаси игтисадын тәнгидинә даир, Б., 1956; Ленин В. И., Русијада капитализмин инкишафы, Әсәр. там күллијјаты, ч. 3, фәсил 2; јенә онун, Гызылын инди вә сосиализмин там гәләбәсиндән сонра әһәмијјәти һаггында, Әсәрләри, ч. 33; Сијаси игтисад (дәрслик), ч. 1, б. 2, фәсил 5, § 3—4, Б., 1979; Атлас З. В., Социалистическая денежиая система, М., 1968; Федоренко А. И., Денежное обращение в социалистическом хозяйстве, М., 1973; Усоскин В М., Теории денег, М., 1976; јенә онун, Деньги монополистического капитализма, «Мировая экономика и международные отношения», 1979, №3; Константинов Ю. А., Деньги в системе международных экономических отношений стран СЭВ, М., 1978; Кронрод Я. А., Необходимость и новое содержание денег при социализме, «Деньги и кредит», 1979; № 4; Савлук М. И., Развитие марксистской теории денег в социалистическом обществе, Киев, 1982.

ПУЛ (инк. pool)—инһисар бирлији формасы; адәтән, мүвәггәти характер дашыјыр. Тичарәт П.-унда иштиракчылар мүәјјән мәһсула сүн'и сурәтдә *дефисит* јаратмаг, гијмәти артырмаг мәгсәдилә ону јығыб сахламаг вә сатышыны ләнкитмәк һагда разылыға кәлирләр. Биржа П.-у сәһмләрлә алвер етмәк, патент П.-у патентләри биркә јығмаг вә онлардан истифадә үчүн јарадылыр. Патент П.-у иштиракчылары һансы ихтиралардан истифадә етмәк вә һансылары дајандырмаг барәдә разылыға кәлирләр. П.-да үмуми хәрчләрин вә инһисар мәнфәәтинин бөлүшдүрүлмәси гајдалары мүәјјән едилир.

ПУЛ—онурғалы һејванларын (сүрүнәнләрин, балыгларын, гушларын вә с.) дәри скелетини тәшкил едән сәрт метамер лөвһәчикләр. Мүһафизә функсијасы дашыјыр. Суда јашајан илк ибтидаи онурғалыларда П. плакоид типлидир. Плакоид П.-ларын әсасыны сәрт дентин маддәси тәшкил едир. Балыгларда плакоид П.-ла јанашы ганоид вә сүмүк П. да олур. П.-лар фәсилләрдән асылы олараг мүхтәлиф сүр'әтлә бөјүјүр вә үзәриндә иллик һалгалар әмәлә кәлир; һәмин һалгалара көрә балығын јашыны тә'јин етмәк олур.

ПУЛ (Poole)—Б. Британијада шәһәр. Ла-Манш боғазы саһилиндә Пул-Беј бухтасындадыр. Дәниз порту. Әһ. 111

мин (1976). Кәмигајырма вә кәми тә'мири, керамика, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Драг, електротехника аваданлығы истеһсал олунур. Балыг овланыр. Јелкән идманы мәркәзләриндән биридир. 1086 илдән мә'лумдур.

ПУЛ БАРАТЫ—бах *Көчүрмә.*

ПУЛ БӨҺРАНЫ—бах *Пул-кредит бөһраны.*

ПУЛ ӘМТӘӘ—бах *Пул, Гызыл.*

ПУЛ ИСЛАҺАТЛАРЫ—*пул системләринин* там, јахуд гисмән дәјишмәси; дөвләт һакимијјәти һәјата кечирир; бир пул системинин дикәри, јахуд көһнә *пул нишанларынын* јениләри илә әвәз олунмасыны ифадә едир. Капитализмдә П.и.-ндан буржуазијанын мәнафеји үчүн истифадә едилир; о зәһмәткешләрин истисмарынын күчләнмәси, мадди вәзијјәтләринин писләшмәси дөврүндә кечирилир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра бир сыра капиталист өлкәсиндә (Белчика, Франса, Данимарка, Һолландија, Норвеч вә с.) мүһарибә заманы пул тәдавүлүнүн кәскин позулмасы нәтичәләрини арадан галдырмаг мәгсәдилә П.и. кечирилмиш вә гијмәтдән дүшмүш көһнә кағыз пул нишанлары гызыла хырдаланмајан банкнотлара дәјишдирилмишдир. П.и. сабит әмтәә гијмәтләринин ләғви илә биркә кечирилирди; бу да капиталистләрә әмтәәләрин гијмәтини артырмаға вә зәһмәткешләрин реал әмәк һаггыны ашағы салмаға имкан верирди. П.и.-нын кечирилмәси нәтичәсиндә тәдавүлдәки пул күтләсинин азалмасы мүвәггәти характер дашыјырды. Инкишаф етмиш капиталист өлкәләринин (хүсусилә АБШ-ын) сүр'әтлә силаһланма сијасәти јеритмәси вә бунунла әлагәдар дөвләт бүдчәсиндә хроники кәсирин әмәлә кәлмәси тәдавүлдә пул күтләсинин артмасына вә пулун јенидән гијмәтдән дүшмәсинә сәбәб олмушдур. Бүтүн капиталист өлкәләриндә, капитализмин үмуми бөһранынын мүасир мәрһәләсинә хас олан, *валјута бөһранлары* илә биркә баш верән хроники *инфлјасија* күчләнир. 60-чы илләрин сону—70-чи илләрин әввәлиндә Б. Британија, АБШ вә бир сыра дикәр капиталист өлкәси валјуталарынын *девалвасијасы* һәмин өлкәләрдә пул тәдавүлүнүн позулмасыны арадан галдыра билмәмишдир.

ССРИ-дә П.и. кечирилмәсини Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан дәрһал сонра В. И. Ленин ирәли сүрмүшдүр. 1918 илдә П.и. кечирилмәсинә һазырлыг көрүлмүш, лакин Вәтәндаш мүһарибәси вә һәрби мүдахилә илә әлагәдар дајандырылмышды. П.и. 1922—24 илләрдә кечирилмиш вә тәдавүлә *червон*—ССРИ Дөвләт Банкынын банк билетләри (гызыл тәркиби 7,74234 *г* халис гызыл), мис вә күмүш сиккәләр, хәзинә билетләри бурахылмышды. 1935—36 илләрдә пул тәдавүлүнү јахшылашдырмаг (сағламлашдырмаг) мәгсәдилә мәһсулларын сабит гијмәтләрлә бөлүшдүрүлмәсинин карточка системи ләғв едилди вә ваһид гијмәтләр тәтбиг олунду, манатын гызыл тәркиби 0,176850 *г* мүәјјән едилди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә өлкәдә әмтәә тәдавүлүнүн тәләбиндән артыг пул бурахылмышды вә к-з базарларында гијмәтләр хејли артмышды. Мүһарибәдән сонра, 1947 илин декабрында П.и. кечирилди, мәһсул бөлкүсүнүн карточка системи ләғв олунду вә дөвләт-кооп. пәракәндә тичарәтинин јени ваһид гијмәт сәвијјәси мүәјјән едилди. Тәдавүлдәки бүтүн пул нишанлары 10:1 нисбәтиндә јени пул нишанлары илә дәјишдирилди. Манатын харичи валјутаја олан мәзәннәси билаваситә гызыл әсасында мүәјјән едилмәјә башлады, онун сәвијјәси артды; сонралар *гијмәт мигјасы* дәјишдирилди. 1961 ил јанварын 1-дән тәдавүлдәки пул нишанлары гејри-мәһдуд мигдарда 10:1 нисбәтиндә јени пул нишанлары илә әвәз олунду. Манатын јени гызыл тәркиби (0,987412 *г* гызыл) мүәјјән едилди.

40-чы илләрин сону—50-чи илләрин әввәлиндә дикәр сосиалист өлкәләриндә (Болгарыстан, Мачарыстан, Полша, Румынија, Чехословакија вә с.) дә П.и. кечирилмишдир. Бу өлкәләрдә П.и. пул тәдавүлү саһәсиндә мүһарибәнин нәтичәләрини арадан галдырмыш вә әмәкчи күтләләрин мәнафејинә там риајәт едилмәклә һәјата кечирилмишдир. Мүстәмләкә зүлмүндән азад олмуш өлкәләрдә П.и. милли пул системинин јарадылмасына, јахуд мүстәмләкәчиликдән мирас галмыш пул системинин јениләшдирилмәсинә вә мөһкәмләндирилмәсинә јөнәлдилир.

ПУЛ КАПИТА́Л—*капитал* кими, јә'ни *изафи дәјәр* кәтирән вә муздлу әмәји истисмар етмәк мәгсәдилә ишләдилән *дәјәр* кими фәалијјәт көстәрән пул. Капитализмдән әввәлки формасијаларда *фаиз* кәтирән капитал—*сәләм капиталы* вә пул-тичарәт капиталы (бах *Тачир капиталы*) формасында иди. П.к. јығымы капиталист истеһсал үсулунун јаранмасында зәрури шәрт, *илкин капитал јығымынын* әсас амилләриндән бири олмушдур. Капитализм шәраитиндә П.к. *капиталын дөвранынын* функсионал формасы, башланғыч (алғы) вә сон (сатгы) фазасыдыр. П.к. базардан истеһсал үчүн зәрури олан әмтәә-*иш гүввәси* (Иг) вә истеһсал васитәләри (Ив) алынмасына сәрф олунур

вә беләликлә П-Ә ⟨ Иг / Ив ⟩ метаморфозу баша чатыр. П.к. *тәдавүл* даирәсиндә һәрәкәт едир вә *ичтимаи капиталын* тәкрар истеһсалы просесинин зәрури шәртидир. Бу просеслә әлагәдар *пулун* функсијасы ејни заманда капиталын функсијасына чеврилир, белә ки, капиталист пулу *мәнфәәт* көтүрмәк мәгсәдилә а в а н с едир. Капиталын дөвранынын сон фазасында П.к.-ын һәчми *изафи дәјәр* мәбләғиндә артыр. П.к. билаваситә пул вә *фиктив капитал* формасында олур.

ПУЛ НИШАНЛАРЫ—тәдавүлдә мүәјјән мигдар гызыл вә күмүшү әвәз едән дәјәр нишанлары. Дәјәри олмајан П.н. тәдавүлдә гызыл вә күмүш пуллары тәмсил едир вә мүәјјән һәддә онлары тә'дијә васитәси кими әвәз едә биләр. П.н. *кағыз пуллардан* вә *банк билетләриндән*, еләчә дә натамам дәјәрли сиккәләрдән (мис, никел вә с.) ибарәтдир.

ПУЛ РЕНТАСЫ—бах *Рента, Торпаг рентасы.*

ПУЛ СИСТЕМЛӘРИ—өлкәләрдә пул тәдавүлүнүн тәшкили формасы; үмумдөвләт мигјасында низамланыр. П.с.-нин әсасыны үмуми еквивалент ролуну ојнајан мүәјјән пул әмтәә тәшкил едир. Пул әмтәәнин тәсбит олунмуш чәкиси өлкәнин пул ваһидинин метал тәркибиндән ибарәтдир (бах *Пул*), лакин тәдавүл вә тә'дијә васитәси функсијаларында бу әмтәә номинал дәјәр нишанлары илә (метал вә кағыз пулларла) әвәз олуна биләр. Дөвләт пул тәдавүлүнү низамлајараг пул ваһидинин адыны вә бу пул ваһидиндәки пул әмтәәнин (валјута металынын) чәкисини, пул нишанларынын нөвләрини (метал вә кағыз пуллар), онларын тәдавүлә бурахылмасы гајдаларыны вә тә'минат характерини, нағдсыз тә'дијә дөвријјәси вә хүсуси кредит пулун (вексел, чек) тәдавүлү форма вә шәртләрини, милли валјуталарын харичи валјуталара дәјишдирилмәси гајдаларыны вә дөвләт тәрәфиндән тәсбит олунмуш валјута мәзәннәсини мүәјјән едир. П.с.-нин әсас нөвләри: I. М е т а л т ә д а в ү л ү с и с т е м л ә р и (бурада пул әмтәә сиккә формасында фәалијјәт көстәрир): А) *монометаллизм* (бу һалда валјута пулу бир металдыр), Б) *биметаллизм* (бу һалда валјута пулу ики метал—гызыл вә күмүшдүр). II. Н о м и н а л п у л н и ш а н л а р ы т ә д а в ү л ү с и с т е м л ә р и (бурада пул әмтәә үмумијјәтлә сиккә формасында фәалијјәт көстәрмир): А) *кағыз пул* тәдавүлү, Б) *банкнот* тәдавүлү. Капитализмин үмуми бөһраны дөврүндә капиталист өлкәләриндә *инфлјасијаја* уғрамыш кағыз пул тәдавүл едир. Империализмин валјута-малијјә системинин 60—70-чи илләрдән сонра кәскин сарсынтысы, бир сыра өлкәләрин (АБШ, Б. Британија, Франса вә с.) валјуталарынын *девалвасијасы* капиталист П. с.-нин кетдикчә зәифләдијини көстәрир.

Сосиалист типли П. с. үмумдөвләт мигјасында пул тәдавүлүнүн планаујғун тәшкили формасыдыр. Бүтүн пул нишанларынын (банкнот, кағыз пул, хырда пул) игтисади тәбијјәтинин ваһидлији сосиалист өлкәләринин дөвләт емиссија банкына өлкә әразисиндә ваһид емиссија органы кими чыхыш етмәјә имкан верир. Пул тәдавүлүнүн планлы тәнзимләнмәси мәһсул истеһсалы вә тәдавүлүнүн, хүсусилә әмәк һаггы вә әмтәә дөвријјәси фондларынын планлашдырылмасына әсасланыр. Сосиалист тәсәррүфат системи сабит пул тәдавүлү үчүн зәрури зәмин јарадыр.

ПУЛ ТӘДАВҮЛҮ—*пулун* тәдавүл саһәсиндә фасиләсиз һәрәкәти, тәдавүл вә тә'дијә васитәси кими фәалијјәти. Пулун мејдана кәлмәси илә јаранып; һәр өлкәнин пул системи чәрчивәсиндә баш верир. К. Маркс јазырды ки, әмтәә мүбадиләси билаваситә мәһсул мүбадиләсинин фәрди вә јерли һәдләрини јыхыб дағыдыр, «...иштирак едән шәхсләрин нәзарәтиндән кәнарда галан... там бир ичтимаи әлагәләр даирәси инкишаф едир» (Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 121). Буна көрә дә садә әмтәә истеһсалы шәраитиндә Ә-П-Ә (әмтәә-пул-әмтәә) метаморфозундан Ә—П (алғы) вә П—Ә (сатгы) актларынын ујғунсузлуғу имканы (сатмаг, лакин алмамаг), јә'ни ифрат истеһсал бөһранларынын баш вермәси имканы јаранып. Садә П. т. әсасында пулун капитал кими (П—Ә—П) тәдавүлү инкишаф едир. П—Ә—П формасында хырда әмтәә истеһсалчыларынын әмәк мәһсуллары реализә олунмагла бәрабәр, *иш гүввәсинин* шәхси истеһлак предметләринә мүбадиләси дә баш верир; бу да иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы үчүн зәруридир. П. т.-нун мәһз бу саһәси бү-

түн П. т. просесинә спесифик капиталист характери верир.

Сосиалист тәсәррүфат системи шәраитиндә П. т., әсасән, *тичарәт* механизми васитәсилә шәхси истеһлак предметләринин әмәјә көрә планаујғун бөлкүсү просесинә хидмәт едир вә буна көрә дә кејфијјәтчә јени мәзмуна маликдир. Сосиализмдә П—Ә—П формасы сосиалист мүәссисәләриннн халис кәлир јаратмасы вә онун топдан тичарәт вә пәракәндә тичарәт механизми васитәсилә реаллашдырылмасы просесинин дөвләт тәрәфиндән планаујғун тәнзимләнмәсини ифадә едир. Сосиализмдә әмтәә вә П. т. илә ифадә олунан бүтүн мүнасибәтләрин мәчмусу фәалијјәт көстәрән шәхсләрин, илк нөвбәдә үмумдөвләт органларынын нәзарәтиндәдир. Сосиализмдә П. т.-нүн характериндәки көклү дәјишиклик—һәр бир сосиалист өлкәсиндә пул ахынынын бүтүн х. т., вил.-ләр, р-нлар үзрә планлашдырылмасындан вә идарә олунмасындан ибарәтдир; капитализмдә бу гејри-мүмкүндүр.

ПУЛ ФЕТИШИЗМИ (фр. fétiche—*фетиш*; португалча feitiço—чадукәрлик, тилсим)—пула ситајиш, онун илаһиләшдирилмәси; хүсуси мүлкијјәтә әсасланан истеһсалын кортәбиилији вә һәрчмәрчлији шәраитиндә, инсанлар арасындакы мүнасибәт лабүд олараг әшја, әмтәә характери алдығы заман баш верир. П. ф. әмтәә фетишизминин инкишаф етмиш формасыдыр (бах *Әмтәә*, *Әмтәә истеһсалы*).

ПУ́ЛА (Pula)—Југославијада, Хорватија Сосиалист Республикасында шәһәр. Порт. Әһ. 50 мин (1974). Кәмигајырма, семент, шүшә, кимја, ағач е'малы, тохучулуг, дәри, ајаггабы, түтүн, балыг консерви сәнајеси; гәдим Рома ме'марлығы абидәләри вар. Туризм инкишаф етмишдир.

ПУ́ЛА—Ботсвананын 100 тхебеје бәрабәр пул ваһиди. 1976 илин августунда рендин әвәзинә тәдавүлә бурахылмышдыр. 1 П. АБШ-ын 1,16 долларына бәрабәрдир (1981).

ПУЛЕМЈО́Т—јердә, суда вә һавадакы һәдәфләри күлләјә тутмаг үчүн дајаглы автомат атычылыг силаһы. Патронлар П.-а патрон мағазасындан (гутусундан) вә ја хүсуси лент васитәсилә верилир. П.-дан фасиләсиз, гыса (10 атәшәдәк), узун (30 атәшәдәк) нөвбәләрлә, бә'зиләриндән исә тәк-тәк атәш ачмаг олур. Атәш сүр'әти нормал (*дәг*-дә 600—800 атәш) вә јүксәк (*дәг*-дә 3 мин вә даһа чох атәш) олан П.-лар мөвчуддур. П. механики, оптик вә с. нишанкаһларла тәчһиз едилир. Лүләси адәтән, һава илә сојудулур. Калибринә көрә кичикчаплы (6,5 *мм*-дәк), ортачаплы (6,5—9 *мм*), иричаплы (9—14,5 *мм*); гурулушуна вә тактики истифадәсинә көрә әл П.-у, дәзкаһлы П., һабелә зенит, танк, авиасија П.-у нөвләринә ајрылыр. Илк П.-у Һ. С. *Максим* ихтира етмишдир (1883). Мүасир П.-лардан В. А. *Дегтјаров* вә М. Т. *Калашников* П.-лары (ССРИ), M14E2 вә Мк23 П.-у (АБШ) јүксәк дөјүш кејфијјәтләринә маликдир.

ПУЛЕ́НК, Пуланк (Poulenc) Франсис (7. 1. 1899, Парис—30. 1. 1963, Парис)—франсыз бәстәкары. Мүтәрәгги сәнәткар, дөврүн һуманист идеалларынын тәрәннүмчүсү олан П. франсыз халг маһны ән'әнәләринә әсасланмыш, К. Дебүссинин мусиги просодијасы (мелодик вурғу), М. Мусоргскинин вокал декламасијасы методу принсипләрини инкишаф етдирмишдир. Мусигисинин әсасыны мелодија тәшкил едир. «Тирезинин синәси» (1944), «Кармелит гызларын диалоглары» (1953—56), «Инсан сәси» (1958) опералары, кантаталары, хорлары, К. Аполлинер, П. Елүар, Л. Арагон вә Р. Десносун сөзләринә романслары, камера-инструментал әсәрләри мәшһурдур.

ПУ́ЛКОВО АСТРОНО́МИЈА РӘСӘДХАНАСЫ (ПАР), ССРИ ЕА-нын Баш Астрономија Рәсәдханасы—елми-тәдгигат мүәссисәси; Ленинградын мәркәзиндән 19 *км* ч. тәрәфдә Пулково јүксәклијиндә (дәниз сәвијјәсиндән 75 *м* һүндүрлүкдә) 1839 илдә јарадылмыш, тәшәббүскары вә илк директору В. Ј. *Струве* олмуш, 1861 илдән ону оғлу О. В. Струве әвәз етмишди. ПАР ән мүкәммәл аләтләрлә тәчһиз едилмиш, дөврүнә көрә дүнјада ән бөјүк олан 38 *см*-лик рефрактор гурулмушду. Тәдгигатлары улдузларын координатларынын вә астрономик сабитләрин (пресессија, нутасија, аберрасија, рефраксија вә с.) тә'јини иди. ПАР-да Русија әразисинин чоғрафи өјрәнилмәси вә дәнизчилијин инкишафы саһәсиндә тәдгигатлар да апарылырды. Бурада 1845, 1865, 1885, 1905 вә 1930 епохалары үчүн әввәлчә 374, сонра исә 558 улдузун ән дәгиг вәзијјәтини көстәрән каталог тәртиб едилди. ПАР-ын 50 иллији мүнасибәтилә механики е'малатханасы олан астрофизика лабораторијасы јарадылды вә о дәврдә дүнјада ән бөјүк—76 *см*-лик рефрактор гурулду. Ф. А. *Бредихин* ПАР-ын директору оландан (1890) сонра астрофизикаја, А. А. *Белополски* Москва рәсәдханасындан ораја кечәндән сонра исә улдуз спектроскопијасына вә Күнәшә даир тәдгигатлар даһа да күчләнди. ПАР-да 1923 илдә Литровун бөјүк спектрограф системи, 1940 илдә исә Ленинград з-дунда јарадылмыш үфүги Күнәш телескопу гурулду. Нормал зоналы астрограф алынандан сонра астрофотографијаја даир тәдгигатлар апарылды (гүтбәтрафы улдузларын каталогу тәртиб едилди). Зенит телескопун гурашдырылмасы (1904) илә Јер гүтбләри һәрәкәтинин тәдгиги үчүн мүнтәзәм енлик мүшаһидәләринә башланылды. ПАР 1920 илдән дәгиг вахт сигналлары верир. ПАР дәрәчә өлчмәсиндә дә фәал иштирак етмишдир. Онун әсас бинасындан кечән вә Гринвичдән 30°19,6′ шәргдә олан Пулково меридианы Русијанын әввәлки хәритәләри үчүн башланғыч олмушдур. Пулково енлијиндә көрүнмәјән ч. улдузларынын мүшаһидәси үчүн ПАР-ын ики филиалы (*Крым астрофизика рәсәдханасы* вә Николајев астрономија рәсәдханасы) ачылмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин башланғычында ПАР тамам дағыдылды, нәһәнк аләтләр вә зәнкин китабхана сырадан чыхды. Лакин һәлә мүһарибә гуртармамыш ПАР-ын бәрпасына башланды вә 1954 илдә тәнтәнәли ачылышы олду, тәдгигат саһәси кенишләндирилди, аләтләри артырылды; *радиоастрономија* вә астрономик чиһазгајырма шө'бәләри вә бунлар үчүн оптик-механики е'малатхана јарадылды. Көһнә аләтләр тәкмилләшдирилди. Јени нәһәнк аләтләр гурулду: 65 *см*-лик рефрактор, үфүги меридиан аләти, фотографик гүтб борусу, улдуз интерферометри, коронограф, 2 Күнәш телескопу вә с. Кисловодскдағ астрономија стансијасы, Благовешченск енлик лабораторијасы вә узунмүддәтли експедисијалар ПАР-ын филиалларыдыр. 1966 илдә дүнјада ән бөјүк Күнәш *Стратосфер астрономија стансијасы* јарадылды. ПАР 1893 илдән «Әсәрләр», 1907 илдән «Хәбәрләр», 1955 илдән «Вахт хидмәти бүллетени» вә с. нәшр едир.

Әд.: Пулковской обсерватории 125 лет, М., 1966; Витинский Ю. И., Главная астрономическая обсерватория Академии наук СССР в Пулкове, Л., 1981.

ПУЛКӨЧҮРМӘ, барат—бах *Көчүрмә*.

ПУЛ-КРЕДИТ БӨҺРАНЫ—капиталист кредит-пул системинин сарсынтысы; коммерсија вә банк кредитинин кәскин азалмасы; әманәтләрин банклардан күтләви көтүрүлмәси вә банкларын ифласа уғрамасы, нағд пул вә гызыл далынча гачмаг, сәһм вә истиграз вәрәгәләри мәзәннәсинин ашағы дүшмәси, фаиз нормасынын кәскин артмасы илә ифадә олунур. К. Маркс тсиклик вә хүсуси П.-к.б.-ны фәргләндирирди. Биринчиси ифрат истеһсал *игтисади бөһранларынын* мүждәчиси кими чыхыш едир, онларын әсасында инкишаф едир вә онлары кәскинләшдирир, Икинчиси игтисади бөһранлардан асылы олмајараг хүсуси сәбәбләрин (мәс.- хроники бүдчә кәсири, гытлыг, мүһарибә вә с.) тә'сири алтында баш верир- Метал пул тәдавүлү вә кредит пулларын гызыла сәрбәст дәјишдирилдији шәраитдә баш верән П.-к.б. заманы банкларын күтләви мүфлисләшмәси вә кредит пуллара инамсызлығын артмасы гызыл далынча гачмаға сәбәб олурду. Кредит бөһранын тә'сиринә мә'руз галан кими, мә'лум олурду ки, «... бүтүн реал сәрвәт бирдән-бирә һәгигәтән ләнкимәдән пула, гызыла вә күмүшә чеврилмәлидир; бу, ағылсыз тәләбдир, лакин системин өзүндән лабүддән ирәли кәлән бир тәләбдир» (Маркс К., Капитал, ч. 3, Б., 1960, сәһ. 592—93). Гызыл һәрислији банклара һүчум едилмәсинә сәбәб олурду. Нәтичәдә јүзләрлә банк мүфлисләширди. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра метал пул тәдавүлүнүн вә банкнотун гызыла дәјишдирилмәсинин ләғви илә әлагәдар кредит бөһранлары даһа банкларын гызыл еһтијатына һүчумла мүшаһидә едилмир. Лакин гызыл далынча гачмаг (хүсусилә 60-чы илләрин сону—70-чи илләрин әввәлләриндә *валјута бөһраны* кәскинләшдији заман вә ондан сонракы дөврдә) күчләнмишдир. Гызылын *тезаврасија* мәгсәдилә сатын алынмасы мүасир банкнотлара (хүсусилә АБШ *долларына*) инамсызлығын нәтичәсидир; һәмин банкнотлар гызыла дәјишдирилмир, хроники *инфлјасија* вә тә'дијә балансынын кәсирлији нәтичәсиндә кетдикчә гијмәтдән дүшүр.

ПУЛЛОРО́З (Pullorosis, лат. pullum—чүчә)—басилјар ағ исһал; басилјар-дизентерија — гушларын јолухучу хәстәлији. Чүчәләрдә бағырсағын, гарачијәрин зәдәләнмәси, јашлы гушларда исә јумурталыг фолликулларында баш верән дәјишикликлә характеризә едилир. Төрәдичиси торпагда 14 ај, гурудулмуш һалда 18—20°С-дә 7 ил јашајыр. П.-а һиндтојуғу, көјәрчин, билдирчин вә с. јолухур. Чүчәләр ембрион дөврдә вә 5—7 күнлүкдә П.-а даһа һәссас олур; үмуми зәиф-

лик, ганадларын салланмасы вә с. мүшаһидә едилир. Тојугларда пипијин көјәрмәси, перитонит вә с. баш верир. М ү а л и ч ә с и: антибиотикләр вә фуразолидонла апарылыр, бактериофаг вә һипериммун серумдан да истифадә едилир. П р о ф и л а к т и к а с ы: инкубасијада јалныз сағлам тојуг јумуртасындан истифадә етмәк вә с.

Әд.: А х м е д о в А. М., Салманеллезы (паратифы) молодняка, М., 1971; У р б а н В. П., Практикум по эпизоотологии, Л., 1981.

ПЎЛО—15 әсрдә вә 16 әсрин әввәлләриндә рус хырда мис пулу. Москва, Твер, Новгород, Псков вә дикәр шәһәрләрдә кәсилмишдир. П. рус дилинә түрк дилләриндәки «пул» сөзүндән кечмишдир. 13—15 әсрләрдә пул Гызыл Орданын мис сиккәси олмушдур.

ПУЛПИТ—диш өзәјинин (пулпа) илтиһабы. П. инфексијадан, каријесдән, диш травмасындан, кимјәви тә'сирләрдән баш верир. П. кәскин ағры илә башлајыр, мүаличә олунмадыгда периодонтитә чеврилә биләр. М ү а л и ч ә с и: өзәји там, јахуд гисмән чыхармаг (вахтында мүаличә етдикдә бә'зән пулпаны сахламаг мүмкүн олур), дишләри вахтында мүаличә едиб пломбламаг вә с.

ПУЛСАР [инк. pulsars; pulsating—(пулсасија едән), radioemission (радиошүаланма) вә sourses (мәнбә) сөзләринин ихтисары]—зәиф космик шүаланма мәнбәји. Илк П.-ы Б. Британија алимләри кәшф етмишләр (1967). 320 белә П. мә'лумдур (1983). Радиошүаланманын нөвүнә көрә П. әввәл мә'лум олан бүтүн космик радиошүаланма мәнбәләриндән фәргләнир. Мә'лум П.-ларын периоду (ики ардычыл күчлү шүаланмасы арасындакы заман интервалы) 0,033 *сан*—4,3 *сан* арасында дәјишир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, П.-ларын периоду чох чүз'и артыр. Әксәр чаван П.-лар үчүн периодун икигат артдығы дөвр онларын јаш тәртиби илә үст-үстә дүшүр. Бу, млн. вә он милјонларла илдир. Ики П.-ын периодунун икигат артма мүддәти чох кичикдир (*Јенкәчәбәнзәр думанлыгдакы* П. үчүн 2400 ил Јелкән бүрчүндәки П. үчүн 24 мин илдир). Бунлар ән чавандыр вә ән гысадыр. Бу П.-ларда *ифрат јени улдуз* үчүн характерик олан өртүкләрин варлығы көстәрир ки, П. һәмин улдузун партлајышы нәтичәсиндә јаранныр, нисбәтән гәдим П.-ларда өртүкләрин олмамасы исә көстәрир ки, онлар фәзаја чохдан сәпәләнмишдир. Чаван П.-ларда кедән күчлү просесләр нәтичәсиндә период гәфләтән сычрајышла азалыр. П.-лар практики олараг анчаг електромагнит шүаланма диапазонунда (јалныз Јенкәчәбәнзәр думанлыгдакы вә Јелкән бүрчүндәки П.-лар оптик, рентген вә гамма-диапазонларда да) мүшаһидә едилир. Бә'зи П.-ларын тәбиәти радиопулсардан фәрглидир вә периодик шүаланмасы олдугча күчлү вә мүрәккәбдир. Әксәр һалда бунлар гоша улдуз системинә дахил олан нејтрал улдузлардыр. Шүаланмаја сәбәб исә нормал компонентләрдән бу улдузун сәтһинә маддә ахмасыдыр. 10 *см*—10 *м* радиодалға диапазонларында П.-ын радиошүаланмасынын тәдгиги көстәрди ки, максимум шүаланма метрлик далғада баш верир. Ашкар едилмишдир ки, ејни импулс мүхтәлиф далға узунлугларында мүхтәлиф анда гејд олунур; ја'ни шүаланма әввәлчә Јерә гыса, сонра исә узун далга областында кәлир. Радиошүаланманын белә пајланмасына улдузлараарасы фәза плазмасында радиодалға јајыларкән гыса далғанын шүаланма сүр'әтинин ишығын вакуумдакы сүр'әтинә јахын, узундалғанынкынын исә кичик олмасыдыр (далғанын дисперсијасы). Бу, П.-адәк мәсафәни өлчмәјә имкан верир. Мә'лум П.-адәк мәсафә онларла *пс* илә бир нечә *кпс* интервалындадыр. ССРИ вә АБШ алимләринин апардығы тәдгигатлар көстәрди ки, П. галактикада ионлашмыш һидрокен, су вә һидроксил лазерләри кими пајланмышлар. Бу вә башга тәдгигатлар П.-ын бөјүк күтләли улдузларын тәкамүлү нәтичәсиндә јаранмасыны исбат едир. Һәр П.-ын радиошүаланма күчү Күнәшинкиндән млн. дәфә бөјүкдүр. Фырланан «мәш'әл» нәзәријјәсинә көрә П. енсиз радиодалға дәстәси шүаландыран вә фырланан улдуздур. Бу дәстәјә дүшән мүшаһидәчи периодик тәкрарланан радиошүаланма импулслары көрүр. Һәмин нәзәријјәдә П.-ын периоду улдузун фырланма периодуна бәрабәр көтүрүлүр. Бу, П.-ын периодунун сабитлијини көстәрир. «Мәш'әл» модели башга мүшаһидә нәтичәләрини дә (мәс., периодун јаваш артмасына сәбәб улдузун фырланмасынын јавашымасыдыр) изаһ едир. П. үчүн характерик олан чох бөјүк бучаг сүр'әтинин тә'мининдән өтрү улдуз чох компакт вә кичикөлчүлү олмалыдыр. Бу бахымдан ән мүнасиби нејтрон улдузлар синфидир. П.-ларын мүшаһидәси онларын варлығыны тәсдиг етди. П.-ын шүаландырдығы енержинин мәнбәји фырланан нејтрон улдузун кинетик енержисидир. Онун шүаланма механизми сәтһиндә күчлү магнит саһәсинин (кәркинлији 10 *ерстед*) варлығы илә әлагәдардыр.

Әд.: Д а й с о н Ф., Т е р - Х а а р Д., Нейтронные звезды и пульсары, пер. с англ., М., 1973; С м и т Ф. Г., Пульсары, пер. с англ., М., 1979; В о р о н ц о в - В е л ь я м и н о в Б. А., Очерки о Вселенной, 8 изд., М., 1980.

ПУЛСО́МЕТР (лат. pulsus—тәкан, зәрбә+...*метр*)—мајени бухарын тә'сири илә сыхышдыран насос. Соручу вә вуручу клапанлы камераја верилән бухарын конденсасијасы вакуум јарадыр вә нәтичәдә камераја су сорулур. Бухарын сонракы верилишиндә су вуручу боруја сыхышдырылыр. П. сују 8 *м*-дәк һүндүрлүјә сорур вә 50 *м*-дәк мәсафәјә вура билир. П. кимја, јејинти вә с. сәнаје мүәссисәләриндә тәтбиг едилир.

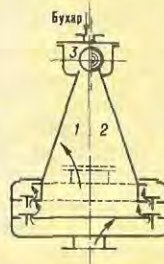

Пулсометрин схеми: 1, 2—ишләк камералар; 3—бухар пајлашдырычысы.

ПУЛУН АЛЫЧЫЛЫГ ГАБИЛИЈЈӘТИ, п у л у н а л ы ч ы л ы г к ү ч ү—пул ваһидинин мүәјјән мигдар әмтәәјә мүбадилә едилмә габилијјәти; пулла әмтәә арасында јаранмыш мүбадилә нисбәтиндә ифадә олунур. П.а.г. һәм әмтәәјә аид амилләрдән (әмтәәләрин дәјәринин, гијмәтинин дәјишмәси), һәм дә пула аид амилләрдән (пул металы дәјәринин дәјишмәси, кағыз пуллар үчүн—онларын тәдавүлдәки мигдарынын дәјишмәси) асылыдыр. П.а.г. әһалинин *тә'дијә габилијјәтли тәләби* илә сых бағлыдыр.

ПУЛУН ГИЈМӘТДӘН ДҮШМӘСИ—бах *Инфлјасија.*

ПУЛУН НУЛЛИФИКАСИЈАСЫ — кәскин сурәтдә гијмәтдән дүшмүш кағыз пулларын дөвләт тәрәфиндән ләғви. П.н. дәрин *инфлјасија* нәтичәсиндә, һәмчинин сијаси һакимијјәтин дәјишмәси илә әлагәдар гануни тә'дијә гүввәсини итирмиш кағыз пуллар дөвријјәдән чыхарылдыгда да кечирилә биләр. П.н. пул тәдавүлүнүн сабитләшдирилмәси методларындан биридир. Бә'зән П.н., әслиндә, *девалвасијаја* ујғун кәлир; белә һалда гијмәтдән дүшмүш көһнә нүмунәли пул нишанлары јени пул нишанлары илә чох ашағы мәзәннә илә дәјишдирилир (бах һәмчинин *Нуллификасија*).

ПУЛУН ФУНКСИЈАЛАРЫ — бах *Пул.*

ПУЛЧУГЛАР—1) бә'зи буғумајаглыларын, әсасән һәшәратын бәдәниндә бә'зән бүтөв өртүк әмәлә кәтирән микроскопик хитин лөвһәчикләр. Оптик хассәләри олдуғу үчүн П.-да һејванын рәнки әкс олунур; 2) биткиләрдә, әсасән, мүһафизә функсијасы дашыјан, адәтән јасты формалы мүхтәлиф төрәмәләр. Чох вахт јарпаглар төкүлдүкдән сонра көвдәнин үзәриндә галан јер өзүнәмәхсус зиреһ әмәлә кәтирир вә пулчуг адланыр.

ПУЛЧУГЛУ ДӘМРОВ—бах *Псориаз.*

ПУЛЧУГЛУГАНАДЛЫЛАР — бах *Кәпәнәкләр.*

ПУЛЧУГЛУЛАР (Squamata)—сүрүнәнләр дәстәси. 3 јарымдәстәдән ибарәтдир: кәртәнкәләләр, амфисбенләр вә иланлар. П.-ын характер хүсусијјәти үст чәнәдәки квадрат сүмүјүн әксәр һалларда бејин гутусу илә һәрәки бирләшмиш олмасыдыр. Бәдәни әрни пулчугларла(ады да бурадандыр), галханчыгла, вә дәнәчикләрлә өртүлү олур.

ПУ́МПУР, П у м п у р с Андреј Индрикович (22.9.1841, Лијелјумправа—6.7.1902, Рига)—латыш шаири. Вәтәнпәрвәр руһлу ше'рләрин («Мәнә данышкөрүм, Даугавинја», «Иманта») вә зүлмкарлары ифша едән сатирик әсәрләрин («Дәләдузлар өлкәси», 1870) мүәллифидир. Халг әфсанәләри әсасында јаздығы «Лачплесис» (1888) епосунда халгын арзу вә истәкләри, азадлыга вә әдаләтә инамы әксини тапмышдыр. Әсәр латыш әдәбијјатынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир. «Вәтәндә вә гүрбәтдә» (1890) ше'р мәчмуәси, «Даугавадан Дунајадәк» (1895) јол очеркләри китабы вар.

Ә с ә р и: Лачплесис, Рига, 1983.
Әд.: История латышской литературы, т. 1, Рига, 1971.

ПУН МҮҺАРИБӘЛӘРИ (е.ә. 264—146)—Карфакенлә Гәдим Рома арасында әввәлчә Сичилијада, сонра Аралыг дәнизинин бүтүн г. саһилиндә һөкмранлыг уғрунда апарылан мүһарибәләр. 1 - ч и П у н м ү һ а р и б ә с и (е.ә. 264—241) Сичилија уғрунда апарылырды. Ромалылар дәнизә бир сыра

ғәләбәләр (е.ә. 260, 256, 251, 241) газандылар. Е.ә. 241 илдә Рома Сиҹилијаны (Сиракуза вә әтрафындан башга) вә бә'зи а-ры, сонра исә Сардинија вә Корсиканы әлә кечирди. 2-ҹи Пун мүһарибәси (е.ә. 218—201) Карфагенин гисас ҹәһдиндән доғмушду. Е.ә. 218 илдә *Һаннибалын* ордусу Алпы кечди вә По дәрәсинә дахил олду. Тразимен ҝөлү (е.ә. 217) вә Канн (е.ә. 216) јахынлығындакы вурушмаларда Рома ордусу дармадағын едилди. Е.ә. 212 илдән ромалылар тәшәббүсү әлә кечирдиләр. Матавр чајы јахынлығында (е.ә. 207) ғәләбә газанан ромалылар Зама јахынлығындакы һәлледиҹи вурушмада Һаннибалын ордусуну дармадағын етдиләр (е.ә. 202). Е.ә. 201 илдә бағланмыш мүгавиләјә ҝөрә Карфаҝен Африкадакы әразиси илә кифајәтләнди, донанмадан мәһрум олду, бөјүк тәзминат вермәјә мәҹбур едилди. 3-ҹү Пун мүһарибәсиндә (е.ә. 149—146) Карфаҝен мәғлуб олду вә дағыдылды (е.ә. 146), сакинләри исә ҝөлә кими сатылды. П.м. нәтиҹәсиндә Рома Аралыг дәнизинин ән ҝүҹлү дөвләтинә чеврилди.

ПУ́НА — Һиндистанда, Махараштра штатында шәһәр. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 1,7 млн (1981). Инкишаф етмиш ири сәнаје вә тиҹарәт мәркәзидир. Машынгајырма, тохуҹулуг, дәри-ајаггабы, кағыз, кимја сәнајеси; ун-т, шәһәрәтрафындакы Пимпридә антибиотикләр истеһсалы з-ду вар.

ПУ́НКСИЈА (лат. punctio—ијнә)—диагностика вә мүалиҹә мәгсәди илә мүәјјән бошлугларын, дамарларын, бошлуглу вә паренхиматозлу органларын, шиш вә инфилтратларын шприс вә ја башга аләтләрлә дешилмәси. Диагностик П. бошлугларын (мәс., плевра бошлуғу) ичәрисиндәки мөһтәвијјаты мүәјинә етмәк (ситоложи, биокимјәви, бактериоложи), јахуд патоложи дәјишиклији олан органлардан алынмыш һүҹејрәләри өјрәнмәк (микроскопик, ултрамикроскопик вә с.), үрәк бошлугларында, ири ган дамарларында, онурға бејни каналында тәзјиги өлчмәк, бошлуглара контраст маддә, јахуд һава јеритмәклә (рентгенодиагностика) дүзҝүн диагноз гојмаг үчүн апарылыр. Мүалиҹә П.-сы бошлуглардан патоложи мөһтәвијјаты (ирини, ганы, мајени, һаваны) чыхармаг, һәмин бошлуглары хүсуси ијнәли шприслә, јахуд троакарла јумаг вә дәрман маддәләри јеритмәк үчүн апарылыр.

ПУНКТ (лат. punctum—нөгтә), полиграфијада — системдәнкәнар узунлуг ваһиди. 1 П.=0,3759 *мм*. П.-дан шрифтләрин, чап елементләринин, бошлуг материалларынын вә с.-нин *кеглини* мүәјјән етмәк үчүн истифадә олунур.

ПУНСО́Н (фр. poinçon; лат. punctio—ијнә)—метал үзәриндә гравүрләмә аләти; формаҹа мыхы хатырладыр. Пунктир үсулу илә гравүрләмәдә П.-ун о бири күт учуна вурмагла лөвһә үзәриндә нөгтәләр шәклиндә мүхтәлиф өлчүлү вә формалы чухурлар ачылыр.

ПУНТ—Шәрги Африкада, Әдән ҝөрфәзи саһилиндә (Сомали Ј-а-нын бир һиссәсиндә) јерләшмиш өлкәнин Гәдим Мисирдә ишләдилән ады. Гәдим падшаһлыг (е.ә. 3-ҹү миниллик) дөврүндән башлајараг Мисир фир'онлары П.-а сојғунчу басгынлар едирдиләр; П.-дан чохлу гызыл, гарағаҹ, әтирли маддәләр, фил сүмүјү, һәмчинин гул апарылмышды.

ПУНУ́К—гәдим ескимосларын мәдәнијјәти (600—1100). Беринг дәнизи саһилләриндә вә а-рында, Беринг боғазы вә Арктиканын она јахын саһилләриндә јајылмышдыр. Пунук вә Мүгәддәс Лаврենти а-рында ашкар едилмишдир. П. *Беринг дәнизи мәдәнијјәтинин* инкишаф етмиш мәрһәләсидир. Сүмүк учлуглар, һарпунлар вә с. илә сәҹијјәләнән П. мәдәнијјәти дөврүндә һејкәлтәрашлыг вә гравүра садәләшир вә схематикләшир, әјри хәтли орнаментләр һәндәси нахышларла әвәз олунур. Суити вә морж ову илә јанашы, балина, гуруда исә вәһши һејван ову да инкишаф едир.

Әд.: *бах Беринг дәнизи мәдәнијјәти* мәгаләсинин әдәбијјатына,

ПУП—сүрфәдән сонракы мәрһәлә. П. гидаланмыр, һәрәкәтсиз олур, јашлы мәрһәләјә охшамыр. Чох вахт барама ичәрисиндә олур. Гурулушуна ҝөрә 3 типә бөлүнүр; ачыг вә ја сәрбәст, өртүлү, кизли. Инкишафы 6—10 ҝүн, бир, јахуд бир нечә ај чәкир. П.-дан јашлы фәрд чыхыр.

ПУ́РВИТ, Пурвитис Вилһелм Карлис (3.3.1872, Јаужи хутору, индики Лат.ССР-ин Сесис р-нундадыр—14.1.1945, Һөјһејм, Алманија) — латыш мәнзәрә рәссамы. Петербург Рәссамлыг Академијасында охумушдур (1890—97). Латвија Рәссамлыг Академијасынын (Рига) ректору (1919—34) вә академијанын мәнзәрә е'малатханасынын рәһбәри (1921—44) олмушдур. П.-ин әсәрләри үчүн тәбиәтин үмумиләшдирилмиш образы, композисија-колорит гурулушунун декоративлији сәҹијјәвидир («Гыш мәнзәрәси», 1898, «Гауја чајынын дөнкәси», тәгр. 1908, «Пајыз», тәгр. 1929, «Баһар», 1930-ҹу илләрин әввәли, «От тајалары илә мәнзәрә», тәгр. 1936—һамысы Ригада, Лат. ССР Рәссамлыг Музејиндәдир).

ПУРИ́ЗМ (фр. purisme, лат. purus—тәмиз)—ана дилини өз дахили имканлары һесабына башга дилләрдән кечмә лексик вә грамматик үнсүрләрдән тәмизләмәк мејли. П. милли әдәби дилин тәшәккүлү вә инкишафынын сәҹијјәви хүсусијјәтләриндәндир. В. И. Ленин «Рус дилини тәмизләмәк һаггында» мәгаләсиндә «әҹнәби сөзләри лүзумсуз јерә ишләтмәк әлејһинә мүһарибә» е'лан етмәјә чағырырды (Әсәрләри, ҹ. 30, сәһ. 302). М. Ф. Ахундов, Н. Нәриманов, Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ф. Көчәрли, Әли Нәзми, Ҹ. Ҹаббарлы вә б. Азәрб. зијалылары ана дилинин сафлығы уғрунда фәал мүбаризә апармышлар. Лакин П., бә'зән сәһв олараг, башга дилләрдән алынмыш зәрури сөзләрдән (бејнәлхалг иҹтимаи-сијаси, елми *терминоложија*, *неоложизмләр* вә с.) имтина етмәк кими дә баша дүшүлмүшдүр.

Әд.: Будагов Р. А., Человек и его язык, М., 1974; јенә онун, Что такое развитие и совершенствование языка, М., 1977.

ПУРИ́Н ӘСАСЛАРЫ, пуринләр—пуринин төрәмәләриндән ибарәт азотлу тәбии һетеросикл бирләшмәләр групу. Һәм сәрбәст һалда, һәм дә мүрәккәб бирләшмәләрин тәркибиндә олан П.ә. ҹанлы тәбиәтдә мүһүм рол ојнајыр. *Нуклеин туршуларынын* тәркибиндә *аденин* (6-аминопурин) вә гуанин (2-амино-6-оксипурин) вар. Онларда нисбәтән аз мигдарда минор П.ә. (6-метиламинопурин) вә с. дә ола биләр. *Дезоксирибонуклеин туршусунда* (ДНТ) П.ә.-нын мигдары *пиримидин әсасларынынкы* гәдәрдир, *рибонуклеин туршусунда* (РНТ) исә, адәтән, бир гәдәр артыгдыр. Нуклеин туршуларындакы П.ә. вә пиримидин әсаслары зүлалын биосинтези просесиндә ирси хүсусијјәтләрин өз әксини тапмасыны тә'мин едир. Гәһвә вә чајда олан *кофеин*, шоколад ағаҹынын мејвәсиндә олан *теобромин*, еләҹә дә һипоксантин, ксантин вә с. алкалоидләр дә П.ә.-ндандыр. Али организмләрдә П.ә., әсасән, гараҹијәрдә, нуклеотид шәклиндә синтез олунур. П.ә.-нын парчаланмасы ајры-ајры организм групларында мүхтәлиф мәһсуллар: *сидик туршусу*, *аллантоин*, *карбамид* вә с. әмәлә ҝәлмәсинә сәбәб олур.

ПУРИТАНЛАР (инҝ. Puritans, сон лат. puritas—тәмизлик)—16 әсрин 2-ҹи јарысы—17 әсрин 1-ҹи јарысында Инҝилтәрә вә Шотландијада калвинизмин ардыҹыллары. Феодал-задәкан әхлагына гаршы чыхан П. сијаси һәјата гәдәм гојмуш буржуа-республикачы тәбәгәләри тәмсил едирдиләр. Шотландијада П. килсәдә артыг 1560 илдә калвинист руһда ислаһат кечирилмәсинә наил олмушдулар. Инҝилтәрәдә пуританизм әввәлҹә рәсми англикан килсәси ҹәрчивәсиндә ҹәрәјан кими мөвҹуд олмуш, килсәнин вә дини ајинләрин католисизм галыгларындан тәмизләнмәси тәләби илә чыхыш етмишдир (ады да бурадандыр). 16 әсрин 70—80-ҹи илләриндә П. англикан килсәси илә әлагәни кәсәрәк пресвитерләр башда олмагла өзләринин килсә иҹмаларыны јаратдылар. П. *Инҝилтәрә буржуа ингилабында (17 әср)* мүһүм рол ојнамышлар.

ПУРКЕ́Н—дәрман препараты; ишләтмә дәрманлары групундандыр. Тәркиби фенолфталеиндән ибарәтдир. Таблет һалында һазырланыр.

ПУРУ́С (Purús)—Ҹәнуби Америкада, әсасән, Бразилијада чај. Амазон чајынын сағ голу. Уз. 3200 *км*, һөвзәсинин саһ. 365 мин *км*². Перуда Анд д-рынын ш. әтәкләри јахынлығындан башланыр. Март—апрелдә дашыр. Ҝәмичилијә јарарлыдыр.

ПУСА́Н—Ҹәнуби Корејада шәһәр вә порт. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 2,4 млн. (1975). Ири сәнаје мәркәзидир. Тохуҹулуг, јејинти, металлурҝија, електротехника, машынгајырма, кимја вә резин сәнајеси, ИЕС, АЕС (Ҹәнуби Корејада илк) вар. Балыг овланыр. П.—Симоносеки (Јапонија) д.ј. бәрәси вар.

ПУССЕ́Н (Poussin) Никола (ијун, 1594, Лез-Андели, Нормандија — 19.11.1665, Рома)—франсыз бојакары, 17 әср инҹәсәнәтиндә классисизмин ән ҝөркәмли вә ән ардыҹыл нүмајәндәси. Анатомија вә ријазијјатла да мәшғул олмушдур. 1612 илдән Парисдә, 1623 илин сонундан Венесијада, 1624 илин јазындан исә Ромада јашамышдыр. П. тарихи, мифоложи, әдәби, дини мөвзуларда әсәрләр јаратмыш, таблоларында гәһрәманлығы, инсан ҝөзәллијини тәрәннүм етмишдир («Ҝерманикин өлүмү», тәгр. 1628, Инҹәсәнәт ин-ту, Миннеаполис; «Јатмыш Венера», тәгр. 1630, Дрезден Шәкил Галерејасы; «Риналдо вә Армида», тәгр. 1625—27, А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји, Москва; «Флоранын сәлтәнәти», тәгр. 1630—31,

Дрезден Шәкил Галерејасы; «Танкред вә Ерминија», 1630-чу илләр, Ермитаж, Ленинград). П.-ин классисизм принсипләри 1630-чу илләрин 2-чи јарысына аид әсәрләриндә («Сабина гадынларынын оғурланмасы», 1635, Лувр; 1637, Метрополитен-музеј) ајдын ифадә олунмушдур. П. 1640—42 илләрдә Парисдә XIII Лүдовикин сарајында ишләмиш («Заман Һәгигәти Пахыллыг вә Әдавәтин әлиндән хилас едир», тәгр. 1641—42, Рәссамлыг музеји, Лилл), сарај рәссамлары арасындакы интрига үзүндән Ромаја гајытмышдыр. П.-ин әсәрләриндәки әхлаги-фәлсәфи пафос 2-чи Рома дөврү јарадычылығында даһа да күчләнмишдир («Гајадан су чыхаран Муса», Ермитаж; «Елиазар вә Ревекка», Лувр; һәр ики әсәр тәгр. 1648; «Аркадија чобанлары», 2-чи вариант, тәгр. 1650, Лувр; «Мисирә сәфәр заманы истираһәт» тәгр. 1658, Ермитаж). 1640-чы илләрдән даһа чох мәнзәрә әсәрләри јаратмышдыр («Полифем илә мәнзәрә», тәгр. 1649, Ермитаж; «Орион», тәгр. 1650—55, Метрополитен-музеј, Нју-Јорк; илин фәсилләринә һәср едилмиш 4 мәнзәрәдән ибарәт серија, тәгр. 1660—65, Лувр).

Н. Пуссен. «Сабина гадынларынын оғурланмасы». 1637. Метрополитен- музеј. Нју-Јорк.

ПУССОЛА́Н СЕМЕНТИ [итал. pozzolana; Италијанын чәнубунда јерләшән Поссуоли (Pozzuoli) портунун адындан]—тәркибинә 20%-дән артыг актив минерал әлавә едилән семент групунун үмуми ады. Мүасир иншаатда чох ишләнән вә ади портландсементдән корросијаја давамлылығы илә фәргләнән пуссоланлы портланд семент портландсемент клинкерини (60—80%) актив минерал әлавәси (20—40%) вә аз мигдарда кипси бирликдә үјүтмәклә алыныр. П. с.-ндән әсасән суалты вә јералты гурғуларын бетонланмасында истифадә олунур.

ПУССОЛАНЛАР [итал.pozzolana; Италијада Поссуоли (Pozzuoli) ш.-нин адындан]—вулканларын көврәк пүскүрмә мәһсулларындан (күл, туф, пемза вә с.) ибарәт сүхурлар. *Пуссолан сементи* вә һидравлик әһәнк истеһсалында ишләдилир. Бу нөв сементләшмиш чөкүнтүләр *трасс* адланыр. Бөјүк јатаглары Италија вә ССРИ-дә (Шимали Гафгаз, Крым вә Ерм.ССР) мә'лумдур. Азәрб. ССР Товуз р-нунда јатағы (Короғлу трасс јатағы) вар.

ПУСТОВО́ЈТ Васили Степанович (14.1.1886, индики Харков вил. Змијевск р-нунун Тарановка к. — 11.10.1972, Краснодар) — совет селексијачысы. ССРИ ЕА акад. (1964) вә В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА акад. (1956). Ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1957, 1963). Ленин мүкафаты лауреаты (1959), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946). РСФСР әмәкдар елм хадими (1969). 1963 илдән Сов.ИКП үзвү. 1912 илдә Кубан к.т. мәктәбинин нәздиндә тәчрүбә-селексија ст. тәшкил етмишдир (1932 илдән Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Јағлы Биткиләр Ин-ту адланыр). 1926 илдән Кубан к.т. ин-тунда кенетика, селексија вә тохумшүнаслыг кафедрасынын мүдири, 1935—72 илләрдә Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Јағлы Биткиләр Ин-тунда шө'бә вә лабораторија мүдири олмушдур. П јағлылығы јүксәк олан күнәбахан селексијасынын тәшәббүскарларындан биридир. Күнәбаханын тохумчулуғуну јахшылашдыран јүксәк сәмәрәли јени селексија системини ишләмишдир. П. јүксәкјағлы (гуру тохумда 57%-дәк), кәһрәјә-давамлы 20 күнәбахан сорту јаратмышдыр. РСФСР Али Советинин депутаты (3—5 вә 8-чи чағырышлар) олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ПУТА—Азәрб. ССР Гарадағ р-нунда (Бакы шәһәр советлији) штг. П. гәс. советлијинин мәркәзи. Д.ј. ст. Р-н мәркәзиндән 9 *км* ч.-г.-дә, Хәзәр дәнизи саһилиндәдир. Газ е'малы, Бакы газ машынлары з-длары, әдәди галантереја мә'мулаты ф-ки; орта мәктәб, китабхана, амбулаторија, ушаг бағчасы-көрпәләр еви вә с. вар.

ПУТА́—техникада мүхтәлиф материаллары әритмәк, гајнатмаг вә ја гыздырмаг, кимја лабораторијасында исә маддәни әритмәк вә көзәртмәк үчүн ишләдилән габ. Адәтән, силиндрик вә ја ағзыкен кәсик конус шәклиндә олур. Чәтинәријән металлар (полад вә с.) үчүн П. одадавамлы материаллардан, бә'зи әлван металлар вә дузлар үчүн полад вә чугундан, лабораторија ишләри үчүн—фарфор, әринмиш кварс, пасланмајан полад, платин вә с.-дән һазырланыр.

ПУТА БУРНУ—Азәрб. ССР-дә, Хәзәр дәнизинин г. саһилиндә, Гарадағ р-ну (Бакы ш.) әразисиндәдир. Антропокен чөкүнтүләриндән тәшкил олунмушдур. Чимәрликдир.

ПУТА́-ГУШХАНА НЕФТ-ГАЗ ЈАТАҒЫ—Бакы ш.-ндән 16 *км* ч.-г.-дә, Пута дәрәсиндә јерләшир. Саһәнин мәркәзиндә Ахтарма-Пута, г. һиссәсиндә Гушхана палчыг вулканлары вар. Јатағын кеоложи гурулушунда Абшерон, Акчагыл вә Мәһсулдар гат чөкүнтүләри өјрәнилмишдир. Јатаг брахиантиклинал гырышыгла әлагәдардыр. Гырышығын ч. ганады (45—60°) шм. ганадына (30—40°) нисбәтән дикдир. Сәнаје әһәмијјәтли нефт вә газ Мәһсулдар гатын VI, VI^{a}, VII вә VII^{a} һоризонтларында ашкар едилмишдир. Нефтин хүс. ч. 0,907—0,927. Јатағын перспективи Миосен-Олигосен вә Үст Тәбашир чөкүнтүләри илә әлагәдардыр.

ПУТАЛЫ СОБА—материаллары, јахуд мә'мулаты *путаларда* әритмәк, гајнатмаг вә ја гыздырмаг үчүн сәнаје собасы. П.с.-да бәрк, маје вә газ јаначағындан истифадә олунур. П.с. шүшә истеһсалында, һабелә кичик төкмә вә тә'мир е'малатханаларында әлван метал вә әринтиләри әритмәк үчүн тәтбиг едилир.

ПУТИ́ВЛ—УССР Сумы вил.-ндә шәһәр. Путивл р-нунун мәркәзи. Сејм чајы саһилиндәдир. Јејинти сәнајеси мүәссисәләри, ме'марлыг абидәләри, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар. 1146 илдән мә'лумдур.

ПУТИ́ЛОВ ТӘ'ТИЛЛӘРИ (1905, 1916)—Путилов з-ду (Ленинградда индики Киров з-ду) фәһләләринин күтләви тә'тилләри. 12 миндән чох иштиракчысы олан 1905 ил тә'тили јанварын 3-дә бир нечә фәһләнин ишдән чыхарылмасына е'тираз әламәти олараг башланды. Фәһләләр 8 саатлыг иш күнү, минимум әмәк һаггы тә'јин олунмасы вә с. тәләбләр ирәли сүрмүшдүләр. РСДФП Петербург Комитәсинин сәји илә тә'тил јанварын 7—8-дә үмумшәһәр тә'тилинә чеврилди. Тә'тилчиләрин сајы тәгр. 113 мин (башга мә'лумата көрә 150 мин) нәфәрә чатырды. Путиловчулар чара әризә һазырланмасында иштирак етдиләр [бах *Ғогғуз јанвар* (*1905*)]. Русијада 1905—07 илләр ингилабынын прологу олан тә'тил јанварын 18-дә дајанды.

1916 ил тә'тилләриндә 21 миндән чох фәһлә иштирак етмишдир. Биринчи дүнја мүһарибәси (1914—18) путиловчуларын вәзијјәтини ағырлашдырды. Февралын 4-дә електрик сехинин фәһләләри әмәк һаггынын 70% артырылмасыны тәләб етдиләр. Февралын 5-дә бүтүн фәһләләр тә'тилә гошулду. Болшевикләрин рәһбәрлик етдији тә'тил 6 күн чәкди вә тәләбләр гисмән өдәнилди. Февралын 16-да башлајан икинчи тә'тилдә 8 саатлыг иш күнү, әмәк һаггынын артырылмасы тәләбләри ирәли сүрүлдү. Һөкумәт з-ду бағлады вә 2 мин фәһләни ордуја сәфәрбәрлијә алды. Болшевикләрин чағырышы илә 73 мин фәһләнин иштирак етдији үмумшәһәр тә'тили кечирилди. Есер-меншевик мүдафиәчиләрин тә'тили позмаг чәһдләри боша чыхды. Үмумијјәтлә мүһарибә илләриндә путиловчуларын кечирдији 42 тә'тилдә 160 миндән чох адам иштирак етмишди.

Әд.: История рабочих Ленинграда, т. 1, Л., 1972; История рабочего класса СССР. Рабочий класс России 1907—февраль 1917 г., М., 1982.

ПУТОРА́Н ПЛАТОСУ—Орта Сибир јајласынын ән јүксәк вә чајларла даһа чох парчаланмыш һиссәси. РСФСР Краснојарск өлкәсинин шм.-г.-индәдир. Һүнд. 1701 *м*-ә гәдәрдир. Гарашам-

күкнар мешәләри вә тундра биткиләри јајылмышдыр.

ПУТРА́МЕНТ (Putrament) Јежи (д. 14.11.1910, Минск) — полјак јазычысы. ПХР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1953, 1955, 1964). 1944 илдән Полша Фәһлә Партијасынын [1948 илдән Полша Бирләшмиш Фәһлә Партијасы (ПБФП)] үзвү, 1964 илдән ПБФП МК үзвү. Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә ССРИ-дә Полша вәтәнпәрвәрләри Иттифагынын вә Полша Гошуну Биринчи ордусунун тәшкилатчыларындан иди. ПХР-ин Исвечрә (1945—47) вә Франсада (1947—50) сәфири олмушдур. «Керчәклик» (1947), «Сентјабр» (1951), «Јолајрычы» (1954), «Нуһун кәмиси» (1961), «Өкеј оғуллар» (1963), «Вәһши габан» (1964), «Галын мешәлик» (1966) вә с. романларын, «Јарым әср» (ч. 1—4, 1961—70) хатирәләр китабынын, новелла, очерк вә публисистик әсәрләрин мүәллифидир. Бә'зи һекајәләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир. Халглар Достлуғу ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Рассказы, М., 1977; Сентябрь, М., 1981.

ПУЧЧИ́НИ (Puccini) Чакомо (22.12. 1858, Лукка—29.11.1924, Брүссел)— италјан бәстәкары. 10 јашындан килсәдә органчалан ишләмиш, пианочу вә органчалан кими консертләрдә чыхыш етмишдир. Милан консерваторијасыны битирмишдир (1884). П.-нин јарадычылығы опера жанры илә сых бағлы олмушдур.

«Виллисләр» (1883), «Едгар» (1885—88) П.-нин илк операларыдыр. «Манон Леско» (1893), «Боһема» (1896), «Тоска» (1900), «Мадам Баттерфлјај» (1904; ССРИ-дә «Чио-Чио-сан» адланыр) опералары үмумдүнја шөһрәти газанмышдыр. П. һәмчинин «Гәрбли гыз» (1910), «Гарангуш» (1917), «Триптих» (1918; бирпәрдәли «Плаш», «Анчелика бачы», «Чанни Скикки» операларындан ибарәтдир), «Турандот» (1921—24; П.-нин вәфатындан сонра бәстәкар Ф. Алфано тамамламышдыр) операларынын мүәллифидир. П.-нин естетик көрүшләри *веризмин* тә'сири алтында формалашмыш, о, керчәклијин реал тәчәссүмүнә сә'ј көстәрмишдир. П.-нин операларында мәһәббәт наминә өзүнү гурбан вермәјә һазыр олан гадын образлары әсас јер тутур. Онун мусигисинин әсасыны италјан мәишәт маһнылары илә бағлы ајдын, емосионал мелодијалар тәшкил едир. Новатор сәнәткар олан П., Ч. Вердинин јарадычылыг принсипләрини инкишаф етдирмиш, мүасир Авропа операларында башлыча јер тутан орижинал речитатив-ариозо үслубуну јаратмышдыр. П.-нин «Боһема», «Тоска», «Чио-Чио-сан» опералары Азәрб. Опера вә Балет Театрынын репертуарындадыр.

Әд.: Нестьев И., Джакомо Пуччини. Очерк жизни и творчества, 2 изд., М., 1966; Левашева О., Пуччини и его современники, М., 1980.

ПУ́ШКИН Александр Серкејевич (6. 6.1799, Москва—10.2.1837, Петербург) —рус јазычысы, јени рус әдәбијјатынын баниси. Гәдим бојар нәслиндән олан ортабаб дворјан аиләсиндә доғулмушдур. Ана тәрәфдән А. П. *Һаннибалын* нәтичәсидир. П. 12 јашында икән Сарскоје Село лисејинә дахил олмуш, илк уғурлу ше'рләрини («Сарскоје Селода хатирәләр», 1814; «Шәһәрчик», «Гызыл күл», 1815; «Азадлыг», 1817) бурада тәһсил алдығы илләрдә јазмышдыр. Һәлә лисејдә охујаркән Г. Р. Державин, Н. М. Карамзин, В. А. Жуковски вә К. Н. Батјушковун диггәтини чәлб едән П. «*Арзамас*» әдәби дәрнәјинин үзвләри илә, азадфикирли дворјанлығын нүмајәндәләри, о чүмләдән П. Ј. Чаадајевлә јахынлашмышдыр. 1817 илдә лисеји битирән П. коллекија катиби рүтбәси алмыш, харичи ишләр коллекијасына тә'јин олунмушдур. 1817—20 илләрдә јаздығы әсәрләрдә кәнч шаирин Петербург һәјаты, кәркинләшән сијаси шәраит, јетишмәкдә олан дворјан ингилабчылары нәслинин көрүшләри әксини тапмышдыр («Чаадајевә», «Кәнд», «Нағыл» ше'рләри, «Руслан вә Лјудмила» поема-нағылы вә с.). 1820 илдә хидмәти тә'јинат ады илә Русијанын чәнубуна сүркүн едилән П. Гафгаз вә Крымда олмуш, Кишинјовда вә Одессада јашамышдыр. Бурада о, декабристләрдән В. Ф. Рајевски, П. И. Пестел вә б. илә көрүшмүшдүр. Авропадакы ингилаби вә милли азадлыг һәрәкаты, Русијадакы әскәр һәјәчанлары П.-дә ингилаби һәрәката гошулмаг еһтирасыны күчләндирирди («Хәнчәр» вә с.). Чәнуб сүркүнү П. романтизминин вүс'әт алдығы дөврдүр. Јарадычылығында мүһүм јер тутан үсјанкар руһлу «чәнуб поемалары»нда («Гафгаз әсири», 1820—21; «Гулдур гардашлар», 1821—22; «Бахчасарај фонтаны», 1823) илк дәфә олараг П.-ин азадлыг, мәһәббәт, шәхсијјәт проблемләринә фәлсәфи мүнасибәти нәзәрә чарпыр. «Гарачылар» (1824) поемасынын да әсас мөвзусу шәхсијјәт вә чәмијјәт проблеми иди. 1824 илин ијул ајында шаир хидмәтдән кәнар олунараг, Псков вил.-нин Михајловскоје к.-нә сүркүн едилмишди. П. бурада «Гурана тәглид» ше'р силсиләсини, һәлә чәнубда јазмаға башладығы «Јевкени Онекин» мәнзум романынын јени фәсилләрини (3—6), «Граф Нулин» сатирик поемасыны јаратмыш, Русијанын тарихини, салнамәләри өјрәнмиш, халг маһны вә нағылларыны гәләмә алмышдыр. П.-ин јарадычылыг тәкамүлүндә мүһүм мәрһәлә олан «Борис Годунов» (1825) фачиәсиндә шаирин әсәрләриндәки реализм, хәлгилик вә тарихилик принсипләринин әсаслары гојулмушдур. Декабристләр үсјанынын мәғлубијјәтиндән азачыг сонра, 1826 ил сентјабрын 8-дә П. чар I Николајла көрүшүб сөһбәт етмишдир. I Николај шаири «бағышладығыны» билдирмиш вә өзүнүн онун јеканә сензору олачағыны вә'д етмишди. Сијаси вә игтисади ислаһатлар кечирилмәсинин вә һөкумәтлә әмәкдашлығын мүмкүнлүјүнә үмид бәсләјән П. чара I Пјотрун јолуну давам етдирмәји, сүркүн олунанлара мәрһәмәт көстәрмәји мәсләһәт көрмүшдү. Бу дөвр әсәрләриндә [«Халг үсјаны һаггында» (1826) гејдләр, «Станслар» (1826), «Сибирә мәктуб» (1827) ше'ри, «Полтава» (1828) поемасы вә с.] сијаси мотивләр, дөврүн әһвали-руһијјәси, Русијанын зәнкин тәбиәти, рус характери кениш әкс олунмушдур. 1830 илин пајызында Болдинода јашајан П. бурада 50-јә јахын мүхтәлиф жанрлы әсәр јаратмыш («Мисир кечәләри», «Хәсис чәнкавәр», «Мотсарт вә Салјери», «Даш гонаг», «Белкинин повестләри» силсиләси вә с.), «Јевкени Онекин»и дә, әсасән, бурада баша чатдырмышдыр. В. Г. Белинскинин «рус һәјатынын енсиклопедијасы» адландырдығы бу әсәрдә о дөврки рус һәјаты, онун сосиал-ичтимаи вә мә'нәви-әхлаги аспектләри јүксәк сәнәткарлыгла әкс етдирилмишдир. Поеманын заманәдән вә инсан талеләриндән бәһс олунан фәсилләриндә инсан вә чәмијјәт, һәјат һаггында фәлсәфи көрүшләр дә диггәти чәлб едир. 1829—30 илләрдә 2 дәфә Н. Н. Гончароваја елчи салан П., нәһајәт, 1831 илин февралында онунла евләнмишдир. Һәмин илин мај ајында Петербурга көчмүш, Русија тарихинә, о чүмләдән Пјотр дөврүнә вә Пугачов һәрәкатына даир архив материалларыны, сәнәдләри өјрәнмишдир. 1833 илин октјабрында јенидән Болдиноја гајытмышдыр. Икинчи «Болдино пајызы» шаирин јарадычылығында јени јүксәлиш мәрһәләси олду. П. бурада «Дубровски» романыны, «Пугачов тарихи»ни, «Тунч атлы», «Анчело» поемаларыны, «Гаратохмаг гадын» повестини, бир сыра мәшһур нағылларыны («Балыгчы вә балыг нағылы», «Өлмүш шаһзадә гыз нағылы» вә с.) јазмышдыр. Өмрүнүн сон илләриндә П. лирик ше'рләр, үчүнчү «Болдино пајызы»нын јеканә нүмунәси олан «Гызыл хоруз нағылы»ны (1834), «Капитан гызы» (1836) повестини јаратмышдыр. П. 1836 илдә мүтәрәгги рус журналистикасы ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирән «*Современник*» журналынын нәшринә башламышды.

Зүлм вә истибдад дүшмәни, азадлыг чарчысы олан шаирин сарајдакы дүшмәнләри онун һәјатыны зәһәрләмәјә чалышыр, арвадынын күја франсыз мүһачири Ж. Дантеслә јахынлығы һаггында шајиәләр јајырдылар. П. намусуна тохунан тәһгир долу имзасыз мәктублара вә деди-годулара сон гојмаг мәгсәдилә Дантеси дуелә чағырды; 1837 ил јанварын 23-дә дуелдә јараланды, ики күндән сонра исә өлдү. М. Ј. Лермонтов, Ф. И. Түтчев, А. В. Колтсов вә б.-нын бу мүнасибәтлә јаздыглары ше'рләрдә П.-ин өлүмү милли фачиә, үмумхалг кәдәри кими гијмәтләндирилирди. М. Ф. Ахундов 1837 илдә «Московски наблјудател» журналында дәрч олунмуш «А. С. Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы»нда бөјүк рус шаиринә һәдсиз мәһәббәтини поетик шәкилдә ифадә етмишди. Журналда поема «Пушкинин мәзары үстүнә гојулмуш әклил»ә бәнзәдилмишди. «Сәскүјдән» горхан һөкумәтин көстәриши илә мәрһумун чәназәси кечә илә кизлинчә Свјатогорск монастырына (индики Псков вил., Пушкинскије горы гәс.) апарылды вә тәләсик дәфн олунду.

П. бәшәр мәдәнијјәтинин ән көркәмли нүмајәндәләриндәндир. Рус вә дүнја мәдәнијјәтинин наилијјәтләриндән, халг јарадычылығындан бәһрәләнән шаир, гыса бир дөвр әрзиндә бир нечә әдәби мәрһәләни кечәрәк, камил реализмә кәлиб чыхмышды. П. рус әдәби дилини јени јүксәк зирвәјә галдырмышдыр. Онун дили инди дә рус әдәби дилинин әсасыны тәшкил едир. П.-ин бәдии тапынтылары тәкчә рус әдәбијјатынын дејил, бүтүн рус инчәсәнәти вә мәдәнијјәтинин, һәмчи-

нин Русијанын башга халгларынын, елəчə дə дүнја мəдəнијјəтинин инкишафына гүввəтли тə'сир көстəрмишдир. Əсəрлəринин сүжетлəри əсасында опера вə балетлəр јазылмыш, ше'рлəринə мусиги бəстəлəнмиш, бир сыра əсəри екранлашдырылмышдыр. Əсəрлəри дүнјанын əксəр халгларынын диллəринə тəрчүмə олунмушдур. «Рус поезијасынын атасы» (Н. Г. Чернышевски) олан П. новатор шаир кими јени типли реалист ше'рин, реалист нəсрин, сијаси лириканын, мəнзум романын, тарихи повестин, мəнзум һекајə, нағыл вə драмын көзəл нүмунəлəрини јаратмышдыр. П.-ин бəдии əсəрлəриндəки фикир вə мүлаһизəлəр јүксəк фəлсəфи, естетик вə мə'нəви əһəмијјəтə маликдир.

П.-ин Гафгаз дөврү һəјаты онун јарадычылығына мүстəсна тə'сир көстəрмиш, шаирин бу мөвзуда јаздығы əсəрлəр рус поезијасында јени сəһифə ачмышдыр. В. Г. Белински шаирин Гафгаза мүнасибəтиндəн бəһс едəрəк јазырды ки, «Пушкинин сајəсиндə Гафгаз о замандан бəри руслар үчүн јалныз кениш, зəнкин азадлыг өлкəси олмаг е'тибары илə дејил, һəмчинин түкəнмəз поезија, гајнар һəјат вə чəсарəтли хəјал өлкəси кими мүгəддəс олмушду» (Белински В. Г., Александр Пушкинин əсəрлəри, Б., 1948, сəһ. 106). Гафгаза сəјаһəти дөврүндə (1829) П. Азəрб. шаири Фазил хан Шејда илə көрүшмүш, она ше'р һəср етмишдир. 1829 илдə П. рус ордусунда хидмəт едəн азəрб.-ларла Əрзурумда көрүшмүш, «Əрзурума сəјаһəт» əсəриндə онларын фəдакарлыглары һаггында мə'лумат вермиш, гарабағлы кəнч Фəрһад бəјə ше'р һəср етмишдир. Һəмин илдə А. Бакыхановла көрүшмəси еһтимал олунур. П.-ин бəдии ирси Азəрб.-да һəлə 19 əсрин 20—30-чу иллəриндəн мə'лумдур. Һəмин əсрин 80-чи иллəриндəн башлајараг, Азəрб.-да П. ирсинə диггəт даһа да артмышдыр. Сејид Əзим Ширвани Москвада П.-ə һејкəл гојулмасы мүнасибəтилə она ше'р һəср етмишдир. 1899 илдə, П.-ин анадан олмасынын 100 иллији илə əлагəдар М. *Сидгинин* охудуғу мə'рузə (1914 илдə китабча шəклиндə чап олунмушдур) тарихи əһəмијјəтə маликдир. Ф. Б. Көчəрли, Р. Əфəндијев П.-ин Азəрб. дилинə илк тəрчүмəчилəриндəндирлəр. Ингилабдан əввəлки тəрчүмəлəр ичəрисиндə А. Сəһһəтин тəрчүмəлəри хүсуси јер тутур. 20 əсрин əввəллəри Азəрб. мəтбуатында П.-ин һəјат вə јарадычылығына даир чохлу мəгалə дəрч едилмишдир. Совет дөврүндə П. əсəрлəринин əксəријјəти Азəрб. дилинə тəрчүмə олунмуш (С. Вурғун, М. Мүшфиг, М. Раһим, Р. Рза, М. Сејидзадə, М. Рзагулузадə вə б.), һəјат вə јарадычылығы, Азəрб. əдəбијјаты илə əлагəсинə даир санбаллы елми-тəдгигат ишлəри, мəгалə вə монографијалар чап олунмушдур (М. Рəфили, М. Ариф, Ə. Шəриф, М. Чəфəр, Ш. Гурбанов, М. Садыгов вə б.). Г. Гарајев («Мəн сизи севирдим», «Күрчүстан тəпəлəриндə»), А. Рзајева («Охума көзəл») вə б. П.-ин əсəрлəринə мусиги бəстəлəмишлəр.

«Гафгаз əсири» поемасынын автограф сəһифəси.

А. С. Пушкинин абидəси. 1900. Пушкин шəһəри (кечмиш Сарскоје Село). Литсеј бағы. Һејкəлтəраш Р. Р. Бах.

П. ирсинин өјрəнилмəси рус əдəбијјатшүнаслығынын мүһүм саһəлəриндəн биридир. ССРИ ЕА Рус Əдəбијјаты Ин-тунда (Пушкин еви) шаирин əлјазмалары сахланылыр. «Пушкин. Тəдгигатлар вə материаллар» силсилə нəшрлəри чапа һазырланыр, үмумиттифаг П. конфранслары кечирилир. ССРИ ЕА дил вə əдəбијјат бөлмəси јанында даими П. комиссијасы фəалијјəт көстəрир, «Салнамə» нəшр олунур. ССРИ-дə һəр ил əн'əнəви П. поезија күнлəри кечирилир. Москвада, Ленинградда, Мадриддə вə б. јерлəрдə һејкəли гојулмушдур. Ленинградда Үмумиттифаг А. С. Пушкин музеји, Москвада А. С. Пушкин Дөвлəт музеји, Михајловскоједə А. С. Пушкин музеј-горуғу, һабелə шаирин јашадығы, тəһсил алдығы, сəјаһəтдə вə сүркүндə олдуғу башга јерлəрдə хатирə музејлəри јарадылмышдыр. Меркури планетиндə кратерлəрдəн биринə, һабелə Күнəш системинин кичик планетлəриндəн биринə онун ады верилмишдир. ССРИ ЕА П. адына гызыл медал тə'сис етмишдир (1983). Азəрб.ССР-дə адына р-н, ш., к-з, мəктəб, китабхана (о чүмлəдəн Кировабадда Низами вə Пушкин китабханасы), клуб вə күчə вар. Јапышдырма шəкил, бах сəһ. 304—305.

Əсəрлəри: Сечилмиш əсəрлəри, ч. 1—3, Б., 1937; Əсəрлəри, ч. 1—6, Б., 1949—54; Сечилмиш əсəрлəри, Б., 1977; Избранное, М., 1978; Собр. соч., т. 1—10, М., 1981; Переписка А. С. Пушкина, т. 1—2, М., 1982.

Əд.: Белински В. Г., Александр Пушкинин əсəрлəри, Б., 1948; Рəфили М., А. С. Пушкин, Б., 1942; Мəммəд Ариф, А. С. Пушкин, Б., 1949; јенə онун, Пушкин, «Сəнəткар гочалмыр» китабында, Б., 1980; Добролјубов Н. А., Сечилмиш əсəрлəри, Б., 1952; Мəммəд Чəфəр, XIX əср рус əдəбијјаты, һ. 1, Б., 1970; Гурбанов Ш., Пушкин вə Азəрбајчан поезијасы, онун «Өмүрдəн сəһифəлəр» китабында, Б., 1980; Чернышевский Н. Г., Сочинения Пушкина, Полное собр. соч., т. 2, М., 1949; Луначарский А. В., А. С. Пушкин, Собр. соч., т. 1, М., 1963; Горький М., О Пушкине, М.—Л., 1937; А. С. Пушкин и азербайджанская литература, Сб. статей, Б., 1949; Благой Д. Д., Творческий путь Пушкина (1813—1826), М.—Л., 1950; јенə онун, Творческий путь Пушкина (1826—1830), М., 1967; Томашевский Б. В., Пушкин, кн. 1—2, М.—Л., 1956—61; Цявловская Т. Г., Рисунки Пушкина, М., 1970; Бонди С. М., Черновики Пушкина, М., 1971; Мейлах Б. С., Жизнь Александра Пушкина, Л., 1974; Бочаров С. Г., Поэтика Пушкина, Очерки, М., 1974; Садыхов М. З., Пушкин и азербайджанская литература, в кн.: «...и назовет меня всякий сущий в ней язык», Ереван, 1975; Раевский Н., Избранное, Минск, 1978; Тынянов Ю. Н., Пушкин, ч. 1—2, М., 1983; Лотман Ю., Александр Сергеевич Пушкин. Биография писателя, Л., 1983.

ПУ́ШКИН (1728 илдəн Сарскоје Село, 1918—37 иллəрдə Детскоје Село) — РСФСР Ленинград вил.-ндə шəһəр. Ленинград шəһəр советлијинин табелијиндəдир. Д.ј. ст. Əһ. 90 мин (1982). Јол машынлары вə електрик-мəишəт чиһазлары з-длары, ојунчаглар ф-ки, к.т. ин-ту вар.

ССРИ-дə əн бөјүк сарај-парк комплекси (18—19 əсрлəр) П.-дəдир. 1717—23 иллəрдə бурада дашдан кичик сарај тикилмиш, 1743—48 иллəрдə кенишлəндирилмишдир (Бөјүк Јекатерина сарајы). 1780—90 иллəрдə сарајын сол һиссəсинə «Əгиг отаглар», «Сојуг һамамлар», «Асма бағ», Камерон галерејасы вə с. тикилилəр (һамысынын ме'мары Ч. Камерондур), сағ һиссəсинə Килсə фликели вə Лисеј корпусу (1811 илдə гисмəн јенидəн тикилмишдир) əлавə едилмишдир. Јекатерина вə Александр парклары мүнтəзəм һиссəдəн (1720—21) вə мəнзəрəли һиссəдəн (1771—80) ибарəтдир. Комплексə һəмчинин Александр сарајы (1792—96), чохлу көшк вə декоратив гурғулар, абидəлəр, бағ-парк һејкəлтəрашлығы нүмунəлəри, көллəр вə сүн'и каналлар дахилдир. Фашист ишғалы дөврүндə ансамбл күчлү дағынтыја мə'руз галмыш, сарајлар талан едилмишди. Һазырда ансамбл демəк олар ки, там бəрпа олунмушдур.

ПУ́ШКИН — Азəрб.ССР-дə шəһəр (1945—66 иллəрдə шəһəр типли гəс.). Пушкин р-нунун мəркəзи. Бакыдан 224 *км*, Салјан д.ј. ст.-ндан 44 *км* аралы, Бакы—Астара автомобил јолу кəнарында, Муған дүзүнүн ч.-ундадыр. Респ. Дөвлəт К.Т. Истеһсал-Техники Тə'минат Комитəсинин р-н шө'бəси, електрик шəбəкəси, чөрəкбиширмə мүəссисəси, техники-пешə, үмумтəһсил вə

Пушкин шәһәри. Ч. Чаббарлы адына күчә.

мусиги мәктәбләри, мәдәнијјәт еви, мәркәзи р-н китабханасы, ушаг китабханасы, кинотеатр, мәркәзи р-н хәстәханасы, ушаг хәстәханасы, дәри-зөһрәви диспансер, поликлиника, санитарија-епидемиоложи ст. вә с. вар.

ПУШКИН РАЈОНУ—Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. 1938 иләдәк Биләсувар р-ну адланмышдыр; 1963 илдә ләғв едиләрәк әразиси Чәлилабад р-ну илә бирләшдирилмиш, 1964 илдә јенидән мүстәгил р-н олмушдур. Муған дүзүнүн ч.-г. вә ч. һиссәсини тутур. Г.-дән Иранла һәмсәрһәддир. Саһ. 1397 *км*². Әһ. 54,5 мин (1983, 1 јанвар). Р-нда 1 шәһәр, 22 кәнд вә б. јашајыш мәнтәгәләри вар. Мәркәзи Пушкин ш.-дир.

Тәбиәт. П.р.-нун релјефи дүзәнликдир. Сәтһи ш.-ә доғру мејллидир. Әразинин чох һиссәси океан сәвијјәсиндән алчагда јерләшир. Антропоген чөкүнтүләри јајылмышдыр. Јајы гураг кечән мүлајим-исти јарымсәһра вә гуру чөл иглими вар. Орта темп-р јанварда 2,4°С, ијулда 26°С-дир. Иллик јағынты 321 *мм*. Р-нун әразисиндән Әзизбәјов ад. канал, Әзизбәјов ад. коллектор кечир. Болгар чајынын үстүндә су анбары јарадылмышдыр. Шабалыды, ачыг-шабалыды, боз-чәмән, аллувиал-чәмән, шоран торпаглар јајылмышдыр. Битки өртүјү сәһра вә јарымсәһра типлидир. Мешәләрин үмуми саһ. 542 *ha*-дыр. Чејран, Кичик Асија гумсичаны, гырмызыгујруг сичан вә с. вар.

Әһали. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 38,3 нәфәрдир. Ири јашајыш мәнтәгәләри: Пушкин ш., Хырмандалы к.

Тәсәррүфат. П.р. респ.-нын мүһүм к.т. р-нларындандыр. К.т.-нда тахылчылыг, памбыгчылыг вә һејвандарлыг мүһүм јер тутур. 9 к-з, 4 с-з вар (1982). К.т.-на јарарлы торпагларын саһ. 86,4 мин *ha*-дыр (1982). Бунун 43,6 мин *ha*-ы шум јери, 1,1 мин *ha*-ы чохиллик биткиләр, 3,3 мин *ha*-ы динчә гојулмуш торпаглар, 0,9 мин *ha*-ы бичәнәкләр, 37,5 мин *ha*-ы отлаглардыр. 36,9 мин *ha* торпаг саһәси суварылыр. 40 мин *ha* үмуми әкин саһәсинин 40%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (буғда, арпа вә с.), 36%-индә техники биткиләр (памбыг), 7%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф, 17%-индә јем биткиләри әкилир (1983). Үзүмчүлүк вә мејвәчиликлә мәшғул олунур. 26,5 мин гарамал, 83,0 мин давар вар (1983). Гушчулуг инкишаф етмишдир. 1982 илдә 38,3 мин *т* памбыг истеһсал олунмушдур. Респ. Дөвләт К.Т. Истеһсал-Техники Тә'минат Комитәсинин шө'бәси, чөрәкбиширмә мүәссисәси, електрик шәбәкәси вә с. вар. Бакы—Астара автомобил јолу П.р.-ндан кечир.

Мәдәни гуручулуг. 4 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 172 ушаг тәрбијә алыр (1982). 30 үмумтәһсил мәктәбиндә (3 ибтидаи, 8 сәккизиллик, 19 орта) 16,1 мин, техники пешә мәктәбиндә 574 шакирд охујур (1981/82). Једдииллик мусиги мәктәби, 33 китабхана, 5 мәдәнијјәт еви, 22 клуб, 16 киногурғу вар (1982).

АКП Пушкин Р-н Комитәси вә Р-н ХДС-нин органы «Мәһсул» гәзети 1931 илдән (1950 иләдәк «Гырмызы памбыгчы», 1962 иләдәк «Јени Муған» адлары илә) чыхыр. Јерли радио верилишләри редаксијасы 1964 илдән фәалијјәт көстәрир. Р-нда телевизија верилишләринә бахылыр.

Сәһијјә. 460 чарпајылыг 9 бирләшмиш хәстәхана, 22 фелдшер-мама мәнтәгәси, диспансер (дәри-зөһрәви), санитарија-епидемиоложи ст., 87 һәким, 229 орта тибб ишчиси вар (1983).

ПУШКИНО—РСФСР Москва вил.-ндә шәһәр. Пушкин р-нунун мәркәзи. Уча чајы вә онун голу Серебрјанка чајы саһилләриндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 72 мин (1982). Јүнкүл сәнаје мүәссисәләри, метал конструксијалар вә електромеханика з-длары, мебел ф-ки, Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Мешәчилик вә Механизасија Ин-ту вар.

ПУШТУ ДИЛИ, әфган дили—*әфганларын* дили. Әфганыстанын ики дөвләт дилиндән бири. Шимал-гәрби вә Гәрби Пакистанда да јајылмышдыр. Бу дилдә 20 млн.-а јахын адам данышыр. Һинд-Авропа дилләринин *Иран дилләри* групуна дахилдир. 2 диалект групу (ч.-г. вә ја Гәндәһар, шм.-ш. вә ја Пишәвар) вар. Исимләрдә воситәли вә воситәсиз һал формалары, кишн вә гадын чинси, 2 сај системи мөвчуддур. *Ергатив гурулушлудур.* Лексикасына һинд, фарс, әрәб, түрк, монгол, Гәрби Авропа дилләриндән чохлу сөз кечмишдир. Јазыда әрәб әлифбасындан истифадә едилир. Илк јазы нүмунәләри 13 әсрә аиддир.

Әд.: Дворников Н. А., Язык пушту, М., 1960; Языки Азии и Африки, [кн.] 2, М., 1978.

ПУШТУЛАР—1) Әфганыстандан харичдә (әсасән, Әфганыстана битишик Пакистан әразисиндә) јашајан *әфганларын* етник ады. Тәгр. 10 млн. нәфәрдир (1978). Пушту дилинин шм.-ш. диалектләриндә данышырлар. Диндарлары мүсәлмандыр. Тајфа *бөлкүләри* һәлә дә галмагдадыр (бах *Әфганыстан*).

2) Әфганларын өзләринә вердикләри ад.

Әд.: Зарубежная Азия. Юго-Западная Азия, М., 1979 (серия «Страны и народы»).

ПУРУЗ, фенокристал—сүхурда өз бөјүклүјүнә вә формасына көрә ајрылан ири минерал кристалы, јахуд дәнәси. Порфир гурулушлу сүхурлар үчүн характерикдир. 1925 илдә *Левинсон-Лессинг* порфир сүхурларда 2 нөв П. ајырмышдыр: монофилетик (сүхурун әсас күтләсиндә иштирак етмәјән минералларын П.-лары) вә *бифилетик* (сүхурун әсас күтләсиндә иштирак едән минералларын П.-лары).

1

2

3

4

Пушкин рајону. 1. Пушкин шәһәриндә инзибати бина. 2. Памбыг тәдарүкү мәнтәгәсиндә. 3. Ағалыкәнд. Н. Нариманов адына үзүмчүлүк совхозу нәздиндәки шәрабчылыг мүәссисәсиндә. 4. Пушкин. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрә абидә.

ПУСЈАН—Азәрб.ССР Илич р-нунда кәнд. П. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 23 *км* ч.-ш.-дә, Бакы—Јереван д.ј. кәнарында, дүзәнликдәдир. Əh. 2258 (1983); түтүнчүлүк вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, клуб, китабхана, киногурғу вә хәстәхана вар.

ПУСКҮРМӘ СУХУРЛАР—бах *Мағматик сухурлар.*

ПУСТӘ (Pistacia)—сумаг фәсиләсиндән битки чинси. Һүнд. 4—7 *м*-дәк олур. Јарпағы төкүлән, бә'зән һәмишәјашыл ағач вә колларды. Бирчинсијјәтли чичәкләри икиевлидир. Чичәк групу голтугдан чыхан сүпүркә, јахуд салхым формасындадыр. Мејвәси чәјирдәкдир. Суријада вә Кичик Асијада 20-дәк нөвү вар. ССРИ-дә (Азәрб.ССР, Өзб.ССР, Тач.ССР) 2 јабаны нөвү мә'лумдур. Италија, Испанија, Јунаныстан вә с. өлкәләрдә бечәрилир. Ән чох јајылаңы һ ә г и г и П.-дир (P. vera). Һүнд. 5—10 *м* олан чохкөвдәли ағач, бә'зән сыхчәтирли колдур. Апрелдә—мајда чичәкләјир. Мејвәсинин уз. 1—2 *см*, ени 0,5—1 *см*-дир. Ләпәсиндә 54—60% јағ, 18—25% зүлал, 16,7%-дәк азотсуз екстрактив маддәләр олур; јејилир, гәннады мә'мулатында истифадә олунур, ондан јағ алыныр. П. мә'дә-бағырсаг, атеросклероз вә гарачијәр хәстәлијинә тутулан шәхсләр үчүн фајдалыдыр. Көвдәсини чәртдикдә гатран ахыр. Јарпағында ашы вә бојаг маддәси вар. Одунчағы харраатлыгда ишләдилир. К ү т ј а р п а г П. (P. mutica), ј а б а н ы П., с а г г ы з а ғ а ч ы—һүнд. 10—20 *м* олан ағачдыр. ССРИ-дә Крым, Гафгаз, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә јајылмышдыр. Мејвәси хырдадыр, јејилмир. Тәркибиндә 60%-дәк јағ вар; техники јағ алыныр. Көвдәсиндәки гатрандан скипидар һазырланмасында вә лак-бојаг сәнајесиндә истифадә едилир. Азәрб. ССР-дә тәбии һалда Солтанбуд мешәсиндә вә Боздағда битир.

ПҮШТӘТАЛА — Азәрб.ССР Балакән р-нунда кәнд. П. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 13 *км* ч.-да, Алазан—Һәфтәран вадисиндәдир. Əh. 281 (1983); түтүнчүлүк, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Ибтидаи мәктәб вә китабхана вар.

ПФЕННИГ (алм. Pfennig)—Алманијанын хырда пулу. Илк дәфә 8 әсрдә мејдана кәлмишдир. 1871 илдән *маркаnын* 1/100-нә бәрабәрдир. АДР-дә П. (алүминиумдан кәсилир) АДР маркасынын 1/100-нә, АФР-дә П. (мис вә дәмирдән кәсилир) АФР маркасынын 1/100-нә бәрабәрдир.

ПХЕНЈАН — КХДР-нын пајтахты. Өлкәнин әсас сијаси, игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Сары дәнизин 89 *км*-лијиндә, Тедонган чајы саһилиндәдир. Иглими мүлајим, муссон типлидир. Орта темп-р јанварда —8,2°С, ијулда 24°С-дир. Иллик јағынты 922 *мм*. Мүһүм нәгл. говшағы. Метрополитен (1973), шәһәрин 23 *км*-лијиндә бејнәлхалг аеропорт (Сунан) вар. Əh. тәгр. 1,5 млн. (1980).

Пхенјан. 1. Шәһәрдән бир көрүнүш. 2. Идман сарајы. 1973. 3. Ким Ир Сен адына Дөвләт Университетинин корпуслары. 4. Мәркәзи вағзал. 1957.

Шәһәрдә идарә органы әһалинин 4 ил müддәтинә сечдији халг мәчлисидир. Шәһәр р-нларында һакимијјәт 2 ил мүддәтинә сечилән р-н халг мәчлисләринә мәхсусдур. Халг мәчлисинин ичра органы халг комитәсидир.

П. Корејанын ән гәдим шәһәрләриндәндир. 427—668 илләрдә Когурјо дөвләтинин пајтахты, 918—1392 илләрдә Корјө дөвләтинин икинчи пајтахты, Ли сүлаләсинин һакимијјәти дөврүндә (1392—1910) Шимал-Гәрби Корејанын инзибати вә игтисади мәркәзи олмушдур. 1905—45 илләрдә милли азадлыг вә фәһлә һәрәкаты мәркәзи иди. Кореја јапон ишғалчыларындан азад едилдикдән (1945, август) сонра өлкәнин демократик гүввәләринин мүһүм мәркәзинә чеврилмишди. 1948 илдән КХДР-ин пајтахтыдыр.

Шәһәрдә машынгајырма (дәгиг, тохучулуг вә нәгл. машынгајырмасы, өлчү чиһазлары) вә електротехника (електровозгајырма) сәнајеси инкишаф етмишдир. Көһнә вә ән'әнәви саһә олан тохучулуг, јејинти вә кимја сәнајеси хејли кенишләндирилмишдир. П. көмүр һөвзәси мәркәзидир. ИЕС вар. Әтраф пејк шәһәрләрлә бирликдә ири сәнаје р-ну тәшкил едир. Һәмин р-на П.-дакы мүәссисәләрдән башга Кансон поладәритмә з-ду, Нампһо әлван металлар з-ду, Кымсон трактор з-ду, Теан електромеханика з-ду, һәмчинин өлкәнин ән бөјүк семент вә кәрпич з-длары да дахилдир.

Тедонмун (3 әср), Потхонмун (10 әср), Чхилсонмун (10 әср) дарвазалары, мүшаһидә гүлләси (һазырда Јонгванчон көшкү, 12 әср), Ылмилде көзәтчи гүлләси (3 әср) вә с. шәһәрин гәдим ме'марлыг абидәләриндәндир. КХДР јарадылдыгдан сонра кениш тикинти ишләри апарылмыш, јени мејданлар (о чүмләдән Ким Ир Сен мејданы) вә ири јашајыш массивләри (о чүмләдән чохмәртәбәли биналар) салынмышдыр. 1950—70-чи илләрдә Ким Ир Сен ад. Дөвләт ун-ти, вағзал (1957), Бөјүк театр (1960), радиостансија (1963—64), метрополитен, Идман сарајы (һәр икиси 1973), Халг мәдәнијјәт сарајы (1974) вә с. бөјүк ичтимаи тикилиләр инша олунмушдур. Хатирә абидәләри: Азадлыг монументи (Совет Ордусу дөјүшчүләринин хатирәсинә, 1947), Кореја халг ордусунун һәлак олмуш дөјүшчүләринә абидә (1959), Ким Ир Сенин һејкәли (1972).

П.-да КХДР ЕА, ичтимаи, педагожи, тибб, к.т. ЕА-лары, Мешәчилик Академијасы, ун-т, 20-дәк ин-т, Дөвләт Мәркәзи Китабханасы, КХДР ЕА-нын Китабханасы, Мәркәзи Тарих Музеји, Кореја Ингилабы Музеји, театрлар, консерваторија, сирк вә с. вар.

ПШАВЛАР—*күрчүләрин* етнографик групу. Күрч.ССР-ин Душети р-нунда, һәмчинин Шәрги Күрчүстанын бә'зи р-нларында јашајырлар. Күрчү дилинин пшав диалектиндә данышырлар. Кечмишдә бир сыра јерли мәдәнијјәт вә мәишәт хүсусијјәтләри илә фәргләнирдиләр. Јун мә'мулатлары (хурчун, јун чораб вә с.) мәшһур иди.

ПШЕМЫСЛ (Przemyśl), П е р е м ы ш л —ПХР-дә шәһәр. Пшемысл војеводалығынын инз.м. Нәгл. говшағы. Сан чајы саһилиндәдир. Əh. 62 мин (1981). П. сәнаје мәркәзидир. Ағаггабы, ағач е'малы, јејинти, тикиш сәнајеси вар. Автоматлашдырма васитәләри, електроника мә'мулатлары, тикиш машынлары истеһсал олунур. П.-ын әсасы 10 әсрдә гојулмушдур.

ПШЕМЫСЛ ВОЈЕВОДАЛЫҒЫ (Województwo Przemyskie)—ПХР-ин ч.-ш.-индә инзибати ваһид. Саһ. 4,4 мин *км*². Əh. 377 мин (о чүмләдән шәһәр әh. 33,2%; 1978). Инз.м. Пшемысл ш.-дир. Әразиси Сандомир овалығында вә Карпат д-ры әтәкләриндәдир. Әразинин 1/3-и мешәликдир. Әсасән, аграр вил.-дир. Сүдлүк-әтлик һејвандарлыг вә донузчулуг инкишаф етмишдир. Буғда, картоф, шәкәр чуғундуру әкилир. Јүнкүл, машынгајырма, јејинти (о чүмләдән шәкәр) вә с. сәнаје саһәләри вар. Тәбии газ чыхарылыр.

Р

Р—Азәрб. әлифбасынын 22-чи, рус әлифбасынын 18-чи һәрфи; мүасир Азәрб. дилиндә бу һәрфлә ифадә олунан чинкилтили, дил-диш, сонор, титрәјән самитин ишарәси. Јазылышы

Јазы системләри	Ишарәси
Финикија	q q 9 4 3 7
Гәдим јунан	P P D D R R R
Латын	R R R Λ R R Γ
Славјан (Кирилл)	P P P P P P P
Рус,Азәрбајчан	Р р *Р р*

«Р» һәрфинин мүхтәлиф јазы системләриндә тәкамүлү.

Кирилл әлифбасындан көтүрүлмүшдүр. Сөзүн әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләнир.

РА, Ре—Гәдим Мисир мифолокијасында күнәш аллаһы. Р.-ја ситајиш, еһтимал ки, е.ә. 3-чү миниллијин әввәлиндә јаранмышдыр. Е.ә. 3-чү миниллијин орталарындан Р.-ја аллаһларын падшаһы вә атасы кими ситајиш етмәјә башладылар. Сонралар *Амонла* ејниләшдирилмишдир (Амон-Ра ады бурадандыр). Р.-ја ситајиш мәркәзи Һелиопол ш. иди.

РА (Pã, Pãs)—ерамызын илк әсрләриндә антик мүәллифләрдә (Птолемеј, Аммиан Марселлин) Волга чајынын ады. Еркән јунан мүәллифләринин (Һеродот) әсәрләриндә Волга Оарос (Oaros) адланырды.

РА́АБ (Raab) Јулиус (29.11.1891, Санкт-Пјолтен—8.1.1964, Вјана)—Австрија дөвләт хадими. Алман-фашист ишғалы дөврүндә сијаси фәалијјәтдән узаглашмышды. Өлкә азад едилдикдән (1945) сонра Австрија Халг Партијасынын (АХП) јарадылмасында иштирак етмиш, Мүвәггәти һөкумәтдә назир вәзифәси тутмушдур. 1951—60 илләрдә АХП сәдри олмушдур. 1953—61 илләрдә Австријанын федерал канслери иди. *Австрија илә дөвләт мугавиләсинин (1955)* имзаланмасында мүһүм рол ојнамыш Совет—Австрија данышыгларында (Москва, 1955, апрел) өз өлкәсинин нүмајәндә һеј'әтинә башчылыг етмишдир.

РА́БА, Раб (мачар дилиндә Rába, алм. Raab)—Австрија вә Мачарыстанда чај. Дунајын сағ голу. Уз. тәгр. 400 *км*, һөвзәсинин саһ. 18 мин *км²*-дән чохдур. Фишбах Алп д-рындан башланыр. Ашағы ахыны каналкашдырылмышдыр. Көрменд ш.-индән (Мачарыстан) ашағы кәмичилијә јарарлыдыр. Суварма̇да истифадә олунур. Дјор ш. (Мачарыстан) Р.-нын мәнсәбиндәдир.

РАБАД, Рабат (әр.ربض—кәнар, әтраф)—орта әсрләрдә Орта Асија вә Иранын ири шәһәрләриндә шәһәркәнары сәнәткарлыг-тичарәт јери. Бә'зи һалларда «Р.» термини шәһристанла бирликдә шәһәркәнарыны дөврәләјән диварлара да аид едилирди. 9—10 әсрләрдә Р. Шәрг феодал шәһәрләринин игтисади вә сијаси мәркәзи олмушдур.

РАБА́Т (الرباط)—Мәракешин пајтахты. Атлантик океаны саһилиндәдир. Иглими субтропикдир. Орта темп-р јанварда 12,6°C, ијулда 22,2°C, иллик јағынты 530 *мм*-дир. Автомобил јоллары говшағы, д.ј. ст., бејнәлхалг аеропорт. Әһ. 929 мин (шәһәрәтрафы илә, 1981).

Р. Сале ш. вә әтраф әрази илә бирликдә мүстәгил префектураја (Рабат-Сале) ајрылмышдыр. Идарәчилијә кралын тә'јин етдији губернатор башчылыг едир.

Шәһәрин (әр. Рибат -әл-Фәтһ—гәләбә дүшәркәси) әсасыны 12 әсрдә (антик јашајыш мәскәни Саленин јахынлығында) Әлмүвәһһидиләр гојмушдур. 17 әсрдән маврларын Испанијадан бураја көчмәси илә әлагәдар сүр'әтлә инкишаф етмиш, 1912—56 илләрдә Франса протекторатлығы зонасынын инз.м. олмушдур. 30—50-чи илләрин орталарында Р.-да империализм әлејһннә чыхышлар баш вермишдир. 1956 илдән Мәракешин пајтахтыдыр.

Өлкәнин инзибати-сијаси вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Ири тохучулуг ф-ки, кимјәви күбрәләр з-ду, јејинти, ағач е'малы, дәри-ајаггабы, тикиш, метал е'малы вә полиграфија сәнајеси мүәссисәләри вар; картонаж мә'мулаты, кустар үсулла халча, керамика, дәри вә с. истеһсал олунур. Метал үзәриндә дөјмә сәнәти инкишаф етмишдир.

Р.-ын тарихи өзәјини гајалар үстүндә тикилмиш Удајја ич галасы тәшкил едир. 1185—89 илләрдә ч.-дан вә г.-дән 5 дарвазалы диварларла әһатәләнмишди. 17 әсрдә шәһәр диварларла шимал (мәдинә) вә чәнуб һиссәләринә ајрылмышды. Бөјүк мәсчид (14 әср; сонралар кенишләндирилмишдир), Һәсән мәсчиди (12 әсрин сону) вә Һәсән гүлләси адланан минарә (һәр икиси тикилиб гуртармамышдыр), Крал сарајы (тәгр. 1775), V Мәһәммәдин мәсчид вә түрбәси (1966) вә с. ән јахшы тикилиләриндәндир. Мүасир Р. 1912 илдән тикилир (инзибати вә ишкүзар мәркәз, саһилбоју јашајыш мәһәлләләри, бағлар вә виллалар).

Р.-да ун-т, мүһәндислик, педагожи, мусиги мәктәбләри, консерваторија, елми-тәдгигат мүәссисәләри, Мәракеш архивинин Мәркәзи китабханасы, археоложи музеј, Удајја музеји вә с. вар.

Рабат шәһәриндән көрүнүш.

РАБЕМАНАНДЗА́РА (Rabemananjara) Жак (д. 1913, Таматаве)—малагаси шаири, сијаси хадим. Франсыз дилиндә јазыр. 1947 илдә Франса мүстәмләкә даирәләри тәрәфиндән һәбс едилмиш, 9 ил һәбсдә галмышдыр. «Једдисимли лира» (1948), «Миниллик ајин» (1955), «Чарә» (1961) ше'р топлуларында, «Антза» (1948), «Ламба» (1956) вә с. поемаларында, «Сүбһ дәнизчиләри» (1957) фачиәсиндә, публисистик әсәрләриндә сосиал әдаләтсизлик, мүстәмләкәчилик, «Мәһшәр» (1973) сонетләр топлусунда орта әсрләр Авропа инквизисијасы ифша олунур.

РА́БИ (Rabi) Изидор Ајзек (д. 29.7. 1898, Полша, Рыманув)—американ физики. АБШ Милли ЕА үзвү (1940). Нобел мүкафаты лауреаты (1944). Колумбија ун-тинин проф. (1937). Атом спектроскопијасына вә атомун енержи сәвијјәләринин ифрат инчә гурулу-

шуну өјрәнмәк үчүн молекулјар дәстәләрдән истифадә үсулуна аид тәдгигатлар апармыш, радиотезлик резонансы васитәсилә атом нүвәләринин магнит моментини өлчмәк үчүн үсул ишләјиб һазырламыш, протонун вә дејтронун магнит моментләрини дәгиг өлчмүшдүр.

РАБИТӘ—мүхтәлиф васитәләрин көмәји илә информасијанын верилиши вә гәбулу; информасија верилишини тә'мин едән х.т. саһәси. Ҹәмијјәтин истеһсал-тәсәррүфат фәалијјәтиндә, дөвләтин, силаһлы гүввәләрин вә бүтүн нәгл. нөвләринин идарә едилмәсиндә, еләҹә дә әһалинин мәдәни-мәишәт тәләбатынын өдәнилмәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

Гәдим заманларда Р. гасидләр васитәсилә шифаһи, һәмчинин тонгал, мәш'әл вә с.-нин көмәјилә шәрти ишарәләрлә верилирди. Сонралар јазылы мә'луматларла Р. (әлагә) сахланылмасы әсасында почт Р.-си јаранды. 18 әсрин ахырларында *оптик рабитә* мејдана кәлди. П. Л. *Шиллинг* 1832 илдә електрик телеграфыны, 1837 илдә С. *Морзе* електромагнит телеграф апаратыны јаратды. 1876 илдә А. Г. *Белл* телефону, 1895 илдә А. С. *Попов* мәфтилсиз Р.-ни—*радио рабитәсини* кәшф етди. Техники васитәләрин характеринә мүвафиг олараг мүасир Р. почт вә електрик Р.-ләринә ајрылыр. Елми-техники ингилаб шәраитиндә Р.-нин ролу хүсусилә артмышдыр.

ССРИ-дә Р.-нин нөв вә васитәләри ваһид дөвләт планы әсасында инкишаф едир. Р.-нин даһа күтләви нөвү *почт рабитәсидир*. Електрик Р.-си саһәсиндә информасија верилишинин автоматлашдырылмасы (хүсусилә 60-чы илләрин орталарындан) кениш тәтбиг едилир. Телефон Р.-си мүхтәлиф системли АТС-ләрин көмәји илә автоматлашдырылыр. ССРИ-дә ваһид автоматлашдырылмыш Р. системи (ВАРС) јарадылыр; бу да шәһәрләрарасы телефон Р.-си каналларынын уз.-ну артырмаға имкан верир. 1982 илдә шәһәрләрарасы данышыгларын сајы 1453 млн. (1940 илдә 92 млн.), Азәрб.ССР-дә 18 (1,2) млн. олмушдур. Телефон, телеграф вә почт идарәләринин сајы 1940 илдәки 51 миндән 1982 илдә 91 минә, Азәрб.ССР-дә 524-дән 1836-ја чатмышдыр. ССРИ-нин демәк олар ки, бүтүн кәнд советләриндә, с-з вә к-зларында телефон Р.-си вар. Өлкәмиздә абонент телеграф шәбәкәси јарадылмышдыр; бирбаша бирләшдирмәнин автоматлашдырылмыш системинә кечилир. Р.-нин ән күтләви нөвләри радио верилишләри вә телевизијадыр. Мәфтилли верилишин автоматлашдырылмасы системи тәтбиг едилир. 1982 илдә радиогәбуледичи нөгтәләрин сајы 239,4 (1940 илдә 7) млн., Азәрб.ССР-дә 2837 (1940 илдә 64) мин, програмлы вә ретранслјасија телевизија ст.-ларынын сајы 4648 (1940 илдә 2) олмушдур. ССРИ-дә әһалинин 87%-и (Азәрб. ССР-дә 98%-и) телевизија верилишләри илә тә'мин олунмушдур. Р.-иин перспективли техники васитәләри—космик (пејк) Р. системләри јарадылмышдыр (бах *Космик рабитә*). «Молнија» пејкләри васитәсилә «Орбита» вә «Интерспутник» системләри үзрә, һәмчинин «Екран» пејкинин көмәји илә телевизија програмлары көстәрилир. ССРИ-нин узаг р-нлары илә радио, телефон вә телеграф Р.-си сахланылыр. Р.-нин әсас васитәләри иттифаг вә респ. назирликләри табелијиндәдир.

Харичи сосиалист өлкәләриндә дә Р. јүксәк сүр'әтлә инкишаф едир. Авропа сосиалист өлкәләриндә телевизија мәркәзләри вә почт, телеграф, телефон идарәләринин сајы (1981 ил): АДР-дә 43 вә 14729; ЧССР-дә 69 вә 5070; ПХР-дә 76 вә 8149; БХР-дә 26 вә 2889; РСР-дә 50 вә 5046; Мач.ХР-дә 18 вә 3190. Капиталист өлкәләринин чохунда Р. васитәләри дөвләтә мәхсусдур. АБШ-да почт Р.-си дөвләтин, електрик Р.-си васитәләри исә капиталист инһисарларынын әлиндәдир.

Әд.: Развитие связи в СССР. 1917—1967, М., 1967; Системы и средства связи, М., 1982; Жаботинский М. Е., Связь будущего, М., 1982.

РАБИТӘ АВИАСИЈАСЫ—оператив сәнәдләри вә дикәр рәсми материаллары дашымаг, һәмчинин мүхтәлиф мәнтәгәләр арасында рабитә јаратмаг үчүн көмәкчи авиасија васитәләри. Мүасир шәраитдә бу мәгсәдлә әсасән тәјјарә вә вертолјотдан истифадә олунур.

РАБИТӘ ГОВШАҒЫ—1) рабитә шәбәкәләриндә телеграф, телефон, почт вә с. мә'лумат ахыныны бир јерә топлајан вә пајлашдыран һиссә; 2) әһалијә, истеһсалат мүәссисәләринә, тәшкилат вә идарәләрә мүвафиг хидмәт көстәрән рабитә шө'бәси.

РАБИТӘ ЕНЕРЖИСИ—һәр һансы зәррәчикләрин әлагәли (рабитәли) системинин енержиси; системи бир-бириндән сонсуз узаг мәсафәдә јерләшән вә гаршылыглы тә'сирдә олмајан тәркиб һиссәләринә парчаламаг үчүн лазым олан ишә бәрабәрдир. Бахылан зәррәчикләр молекул әмәлә кәтирән атомлардырса, Р.е. кимјәви рабитә енержиси характерини дашыјыр, зәррәчикләр нүвәнин тәркиб һиссәси олан протон вә нејтронлардырса, Р.е. нүвәнин Р.е.-дир вә с. Рабитәли систем әмәлә кәлдикдә енержи ајрылдығындан Р.е. мәнфи кәмијјәтдир. Онун мүтләг гијмәти артдыгча рабитә дә мөһкәмләнир. Ејнштејн дүстуруна көрә Р.е. күтлә дефектинә еквивалентдир: $\Delta E = \Delta mc^2$.

Дајаныглы нүвәләрдә һәр нуклона тәгр. 8 *Мев* Р.е. ујғундур. Ағыр нүвәләрин бөлүнмәсиндә вә јүнкүл нүвәләрин синтезиндә Р.е.-нә бәрабәр енержи ајрылыр.

Нүвәләрин Р.е.-нин күтлә әдәди вә протонларын сајындан асылылығы јарымемпирик дүстурла ифадә олунур. Атом вә молекулда електронларын Р.е. електромагнит гаршылыглы тә'сирлә мүәјјән едилир вә һәр бир електрон үчүн ионлашма потенсиалы илә мүтәнасибдир. Һидрокен атомунун әсас һалында електронун Р.е. 13,6 *ев*-ә бәрабәрдир.

РАБИТӘ КАБЕЛИ — телефон данышыглары вә телеграмларын, фототәсвирләрин, сәсли верилишләрин вә телевизија верилишләри програмынын, һабелә дикәр информасија нөвләринин мүхтәлиф тезликли ҹәрәјанлар васитәсилә бир јердән башга јерә өтүрүлмәсиндә истифадә олунан кабел. Конструксијасына көрә: симметрик вә коаксиал; өтүрүлән тезликләр спектринә көрә: алчагтезликли (100 *һс*—10 *кһс*) вә јүксәктезликли (10 *кһс*—60 *мһс*); тәтбиг саһәсинә көрә: узагмәсафәли рабитә үчүн (шәһәрләрарасы, о ҹүмләдән суалты) вә јерли рабитә үчүн (шәһәр, ст. вә с.) олур.

РАБИТӘ КАНАЛЫ, в е р и л и ш к а н а л ы — информасијадашыјан сигналларын верчидән (информасија мәнбәјиндән) гәбуледичијә (информасија алычысына) чатдырылмасы үчүн *рабитә тракты* вә техники гурғулардан ибарәт комплекс. Техники гурғулар, јә'ни електрик сигналы күчләндиричиләри, кодлајан вә декодлајан (шифрачан) гурғулар вә с. аралыг (күчләндирән вә ја алыб јенидән көндәрән), јахуд уч рабитә мәнтәгәләриндә јерләшдирилир. Верилиш тракты кими мәфтил (һава илә вә ја кабелли), радио вә радиореле хәттиндән, радиодалғаөтүрән вә с. хәтләрдән истифадә олунур. Верчидә өтүрүләҹәк информасија сигналлара чеврилир вә Р.к.-нын киришинә верилир. Каналын чыхышында гәбуледичи верилән информасијаны әввәлки формаја чевирир. Верчи—Р.к.—гәбуледичи рабитә системини вә ја информасијанын өтүрүлмә системини тәшкил едир.

РАБИТӘ ПЕЈКИ—космик рабитә стансијасы; гаршылыглы билаваситә көрмә даирәсиндән (дүз хәтт үзрә) кәнарда јерләшән Јер ст.-лары арасындакы рабитә системиндә актив вә ја пассив ретранслјатор функсијасыны дашыјыр. Ј е р с т а н с и ј а с ы дедикдә Јер сәтһиндә (кәми дә дахил олмагла), јахуд учуш апаратында јерләшән космик хидмәт ст.-лары нәзәрдә тутулур (1963 илдә Ҹеневрәдә кечирилән фөвгәл'адә инзибати радиорабитә конфрансында гәбул олунмушдур). Бу ст.-лар космик апаратлардан истифадә етмәјән јерүстү радиорабитә ст.-ларындан фәргләнир.

1965 илдән башлајараг стасионар орбитләрдә, синхрон еллиптик орбитләрдә вә гејри-стасионар дөврәви орбитләрдә мүхтәлиф совет вә американ Р.п.-ндән истифадә олунур (бах һәмчинин *Космик рабитә*, *«Молнија»*).

РАБИТӘ РЕАКСИЈАСЫ—*механики әлагәләр* васитәсилә системин нөгтәләринә едилән тә'сир.

РАБИТӘ ТРАКТЫ—информасија өтүрән хүсуси каналларын тәртиби үчүн техники аваданлыг вә рабитә хәтләри комплекси. Мүәјјән стандарт көстәричиләрлә (тезлик золағы, информасијанын өтүрүлмә сүр'әти вә с.) характеризә олунур. Чохканаллы рабитә системләринин шәрһиндә Р.т. анлајышындан кениш истифадә едилир. Мәс., тезлијә көрә сыхлашдырылмыш чохканаллы системләрдә стандарт (нормаллашдырылмыш) тонал тезлик каналлары каналтәшкиледичи аваданлыг васитәсилә нормаллашдырылмыш тезлик золағыны (60—108 *кһс*) тутан стандарт 12-каналлы групларда бирләшдирилир (к а н а л л а р ы н б и р и н ҹ и г р у п т р а к т ы). Нормаллашдырылмыш каналларын икинҹи групу 312—552 *кһс* тезлик золағыны тутур (к а н а л л а р ы н и к и н ҹ и г р у п т р а к т ы) вә 5 нормаллашдырылмыш биринҹи групун бирләшмәсиндән дүзәлдилир.

Үчүнҹү, дөрдүнҹү вә и.а. каналлар групу да аналожи гајдада јарадылыр. Бә'зән «Р.т.» анлајышы даһа дар мә'нада ишләнир: мәс., радиореле рабитәси хәттинин антена-далғаөтүрән тракты, импулс-код модулјасија апаратларынын груп тракты, сыхлашдырма системинин хәтти тракты вә с.

РАБИТӘ ХӘТТИНИН СЫХЛАШДЫРЫЛМАСЫ—мә'луматларын бир чох

көндәричидән һәмин сајда мә'лумат ишләдичиләринә бир рабитә хәтти илә ејни заманда вә мүстәгил өтүрүлмәсини тә'мин едән рабитә системинин гурулмасы методу. Бу принсипли *чохканаллы рабитә* системләриндә, үмуми рабитә хәтти онларла—јүзләрлә фәрди каналларла «сыхлашдырылыр»; һәр бир фәрди каналла абонентләрин ваһид чүтү арасында информасија мүбадиләси кедир. Чохканаллы рабитәдә тезлик вә заман сыхлашдырылмасы тәтбиг едилир. Тезлик сыхлашдырылмасында рабитә хәттинин үмуми тезлик-бурахма золағында һәр бир канал сигналына мүәјјән тезликләр золағы ајрылыр. Гәбул һиссәсиндә канал сигналлары тезликләринин спектрләри груп сигналынын үмуми тезликләр спектриндән фәрди золаг тезлик сүзкәчләри васитәсилә ајрылыр. Заман сыхлашдырылмасында електрон коммутатору һәр бир канал сигналыны өтүрмәк үчүн рабитә хәттини нөвбә илә көндәричијә гошур. Гәбул һиссәсиндә гурашдырылан аналожи коммутатор нөвбә илә һәмин ардычыллыгла (синхрон вә синфаза) груп трактыны мүвафиг мә'лумат ишләдичиләринә гошур. Бүтүн канал сигналларынын тезлик спектринин ени ејни олур, лакин онлар рабитә хәтти илә нөвбә илә өтүрүлүр. Тезлик вә заман сыхлашдырылмасы олан рабитә системләриндән магистрал кабел, радиореле, пејк рабитәси вә с. хәтләриндә истифадә едилир.

РАБИТӘЛИ ЧОХЛУГ—нөгтәләр чохлуғу; бош олмајан вә кәсишмәјән ики алтчохлуғу ихтијари гајдада бөлдүкдә, бунлардан биринә дикәри үчүн сәрһәд олан нөгтә дахилдир. Дүз хәтт үзәриндә интервал (бах *Интервал вә сегмент*), мүстәвидә чеврә, фәзада исә сфера, габарыг чохлуг (бах *Габарыг чисим*) Р.ч.-дур. *Евклид фәзасында* ачыг чохлуг јалныз о заман рабитәлидир ки, онун ихтијари ики нөгтәсини бирләшдирән сыныг хәтт дә она дахил олсун. Рабитәли *компакт* континум адланыр.

РАБЛЕ́ (Rabelais) Франсуа (тәгр. 1494, Турен, Шинон ш. јахынлығында —9.4.1553, Парис) —франсыз јазычысы, һуманист. *Ренессанс* дөврүнүн ән көркәмли нүмајәндәләриндәндир. Раһиб олмуш, сонралар тибб, филолокија, һүгуг елмләрини өјрәнмиш, кешишлик етмишдир. Франсыз Ренессансынын енсиклопедик абидәси олан фантастик «Гаргантүа вә Пантагруел» [китаб 1—5, 1532—64; 5-чи китаб (1564) еһтимал ки, Р.-нин материалларындан истифадә едән намә'лум шәхс тәрәфиндән јазылмышдыр] романынын мүәллифидир. Халг јумору илә зәнкин олан әсәрдә феодал гурулушу, тәрки-дүнјалыг, ријакарлыг вә чәһаләт, мә'нәви әсарәт сатира атәшинә тутулур, һуманист идеаллар тәрәннүм едилир. Инсанын физики, зеһни вә мә'нәви чәһәтдән аһәнкдар инкишафы принсипини тәсдигләјән Р. әмәк тәрбијәсини хүсусилә јүксәк гијмәтләндирирди. Әсәрдә реалист тәсвирләр гротеск үнсүрләри илә үзви сурәтдә бирләшмишдир. Јарадычылығы франсыз вә дүнја әдәбијјатынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир.

Әсәри: Гаргантүа вә Пантагруел, Б., 1961.

Әд.: Артамонов М., Творчество Франсуа Рабле, М., 1964; Бахтин М., Творчество Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса, М., 1965.

«РАБО́ТНИК»—мәчмуә. В. И. Ленинин тәшәббүсү илә 1896—99 илләрдә Ченеврәдә (*«Әмәк азадлығы» групунун* редактәси илә) нәшр едилмишдир. Чәми 6 нөмрәси (3 китаб шәклиндә) чыхмышдыр. Марксист фәһлә дәрнәкләринин үзвләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Мәчмуәнин «Листок „Работника"» әлавәси (10 нөмрә) олмушдур. «Р.»-ин 1 вә 2-чи нөмрәләриндә В. И. Ленинин «Фридрих Енкелс» мәгаләси, «Торнтон фабрики фәһләләринә вә фәһлә гадынларына» мүрачиәтнамәси дәрч едилмишдир.

«РАБО́ТНИЦА»—гадынлар үчүн ајлыг ичтимаи-сијаси, әдәби-бәдии журнал. Әсасы В. И. Ленин тәрәфиндән гојулмушдур. Илк нөмрәси 1914 ил февралын 23-дә (мартын 8-дә) Петербургда чыхмыш, һәмин ил чәми 7 нөмрәси бурахылмыш, бунлардан 3-ү мүсадирә олунмуш, полис тә'гиби нәтичәсиндә ијунун 26-да (ијулун 9-да) нәшри дајандырылмышдыр. 1917 ил мајын 10-дан (23-дән) РСДФ(б)П МК-нын органы—һәфтәлик журналы кими јенидән нәшрә башлајан «Р.» вәтәндаш мүһарибәси илләриндә чыхмамыш, 1923 илин јанварындан Москвада нәшри давам етдирилмишдир. «Р.» гадын фәһлә һәрәкатынын мәнафејини мүдафиә едән илк легал болшевик журналыдыр; тәшкили вә нәшриндә А. И. Улјанова-Јелизарова, Н. К. Крупскаја, И. Ф. Арманд, А. М. Коллонтај вә б. иштирак етмишләр.

«Р.» маариф, идеја-сијаси тәрбијә ишләриндә, коммунизм гуручулуғунда, бејнәлмиләлчилијин тәблиғиндә, дүнја гадынларынын азадлығы уғрундакы мүбаризәдә мүһүм рол ојнајыр. Журналда И. Оручова, Т. Таһирова, Е. Гафарова вә б.-нын Азәрб. гадынларынын һәјатына, мәишәтинә, истеһсалат наилијјәтләринә вә мәдәни инкишафына даир мәгаләләри дәрч едилмишдир. «Р.» Ленин ордени (1964) вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени (1933) илә тәлтиф едилмишдир. Тиражы 14,55 млн. нүсхәдир (1983).

«РАБО́ТНИЧЕСКО ДЕ́ЛО» («Фәһлә иши»)—болгар дилиндә күндәлик гәзет. Болгарыстан КП МК-нын органы. 1927 ил мартын 5-дән (1897 илин сентјабрындан нәшр едилән «Работническо вестник» әвәзинә) Софијада чыхыр. Тиражы 830 мин нүсхәдир (1983).

«РАБО́ЧАЈА ГАЗЕ́ТА» — *«Народнаја волја»* тәшкилатынын фәһләләр үчүн кизли органы. 1880—81 илләрдә нәшр едилмишдир. 3 нөмрәси (№ 1—1880 ил декабрын 15-дә, № 2—1881 ил јанварын 27-дә Петербургда, № 3—1881 ил декабрын 8-дә Москвада) чыхмышдыр. Һәр нөмрәси 600—1000 нүсхә тиражла бурахылан «Р.г.»-да фәһләләрин ағыр һәјатына даир мәгалә вә хәбәрләр дәрч едилмишдир.

«РАБО́ЧАЈА ГАЗЕ́ТА»—кизли с.-д. гәзети. 1897 илдә Кијевдә нәшр едилмишдир. 2 нөмрәси [№ 1—августун 22-дә (сентјабрын 3-дә), № 2—декабрын 20-дә (1898 ил јанварын 1-дә; конспирасија мәгсәдилә нәшр ајы нојабр көстәрилмишдир)] чыхмышдыр. «Р.г.» әтрафында бирләшән с.-д.-лар *«Әмәк азадлығы» групу* вә *Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»* илә әлагә сахлајыр, партијанын 1-чи гурултајыны чағырмаға һазырлыг көрүрдүләр. РСДФП-нин 1-чи гурултајы 1898 илин мартында «Р.г.»-ны партијанын рәсми органы е'лан етди. Лакин, гурултајын сечдији МК үзвләри һәбс олундуғундан вә 1898 ил мартын 10-да (22-дә) мәтбәә дағыдылдығындан гәзетин нәшри дајандырылды; јығылмаға һазырланмыш 3-чү нөмрәнин материаллары полисин әлинә кечди.

«РАБО́ЧАЈА ГАЗЕ́ТА»—гејри-легал болшевик гәзети. 1910 ил октјабрын 30-дан (нојабрын 12-дән) 1912 ил ијулун 30-дәк (августун 12-дәк) Парисдә (чәми 9 нөмрә) нәшр едилмишдир. Нәшринин тәшәббүсчүсү вә редактору В. И. Ленин иди. М. Горки гәзетә мадди көмәк көстәрмишдир. Партијанын вә партијалылыг мәсәләсинин мүдафиәсиндә «Р.г.»-нын ролу олмуш, 6-чы Үмумрусија конфрансы (Прага, 1912) ону РСДФП МК-нын рәсми органы е'лан етмишди.

«РАБО́ЧАЈА ГАЗЕ́ТА» — күндәлик күтләви гәзет, ҮИК(б)П МК-нын органы. 1922 ил мартын 1-дән 1932 ил јанварын 29-дәк Москвада (1—97 нөмрәләри «Рабочи» ады илә) чыхмышдыр. Гәзет фәһлә синфинин гүввәсини социализм гуручулуғу ишинә сәфәрбәрлијә алмаг һаггында партијанын сијасәтини мүдафиә вә тәблиғ етмиш, зәрбәчилик, социализм јарышы мәсәләләрини ишыгландырмыш, фәһлә-кәндли мүхбирләри һәрәкатынын кенишләнмәсинә көмәк көстәрмишдир.

«РАБО́ЧАЈА МЫСЛ»—гәзет, Русија социал-демократијасы *«Игтисадчылыг»* оппортунист чәрәјанынын органы. 1897 илин октјабрындан 1902 ил декабрын ахырынадәк Петербург, Берлин, Варшава вә Ченеврәдә чәми 16 нөмрәси бурахылмышдыр. «Р.м.» пролетариатын ингилаби марксист партија јаратмаг вә һакимијјәт уғрунда сијаси мүбаризәсинин әлејһинә чыхмыш, фәһләләри анчаг игтисади мүбаризәјә чағырмышдыр. В. И. Ленин «Р.м.»-ын бахышларыны бејнәлхалг оппортунизмин бир нөвү кими тәнгид етмишдир.

«РАБО́ЧАЈА МОЛОДЈО́Ж» — *бах «Молодјож Азербајджана».*

«РАБО́ЧАЈА ПРА́ВДА»—легал фәһлә гәзети. 1919 ил октјабрын 28 вә 29-да (чәми 2 нөмрә) Бакыда чыхмышдыр. Мәс'ул редактору Ә. Һ. Гарајев олмушдур. Гәзет Совет Русијасында вә харичдә баш верән сијаси һадисәләр, нефт сәнајесинин бөһраны, Азәрб.-да фәһлә һәрәкаты һаггында материаллар дәрч етмишдир. «Р.п.» мүсават һөкумәти тәрәфиндән бағланмышдыр.

«РАБО́ЧИ»—илк рус с.-д. гәзети. «Рус социал-демократлар партијасы» тәрәфиндән 1885 илдә Петербургда (чәми 2 нөмрә) нәшр едилмишдир. Тиражы 200—300 нүсхә олмушдур. Нәшрин тәшкилатчысы Д. Благојев иди. Гәзет Петербург, Москва, Одесса, Кијев, Харков, Казан, Самара вә с. ш.-ләрдә јајылмышдыр. Благојев һәбс олунаркән мәтбәә дармадағын едилмишдир.

«РАБО́ЧИ»—РСДФП МК-нын гејри-легал гәзети. Партијанын 3-чү гурултајынын гәрары илә нәшр едилмишдир. 1905 илин августундан октјабрын 25-

дәк (нојабрын 7-дәк, 4 нөмрә) Москвада чыхмышдыр. 2-ҹи нөмрәси ики дәфә (август-сентјабр ајларында) мүхтәлиф мәзмунда нәшр едилмишдир. РСДФП МК-нын ҝизли мәтбәәсиндә 8 мин нүсхәјәдәк чап олунмушдур. Редаксија һеј'әтинә А. А. Богданов, В. Л. Шансер (Марат) вә б. дахил иди. «Р.»-нин сентјабр нөмрәсиндә (№ 2) В. И. Ленинин «РСДФП Мәркәзи Органынын редаксијасындан» мүраҹиәти дәрҹ едилмишдир. 1—4 нөмрәләриндә М. Горкинин «Фәһләләрә мәктуб» мәгаләси чыхмышдыр.

«РАБО́ЧИ ПУТ» — ҝүндәлик легал гәзет, РСДФ(б)П МК-нын органы. Мүвәггәти һөкумәтин тә'гиб етдији «Правда» гәзетинин адларындан бири. 1917 ил сентјабрын 3(16)-дан октјабрын 26-дәк (нојабрын 8-дәк) Петроградда нәшр едилмишдир. 46 нөмрәси (100 мин нүсхәдән чох тиражла) чыхмышдыр. Редаксија һеј'әтинә В. Володарски, Г. Ј. Соколников, И. В. Сталин вә б. дахил олмушлар. Гәзетдә В. И. Ленинин 9 мәгаләси чап едилмишдир. Октјабрын 24-дә мүвәггәти һөкумәт «Р.п.»-ун бағланмасы һаггында әмр вермиш, јункерләрин силаһлы дәстәси мәтбәәни тутмушду. Гәзетин 46-ҹы нөмрәсиндә В. И. Ленинин Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын гәләбәси һаггында јаздығы «Русија вәтәндашларына!» мүраҹиәти дәрҹ едилмишдир. «Р.п.»-ун 33-ҹү нөмрәсиндә «Бакылылардан өјрәнин!» редаксија мәгаләси чап олунмушдур. Октјабрын 27-дән (нојабрын 9-дан) гәзет јенә «Правда» ады илә чыхмышдыр.

«РАБО́ЧИ ПУТ»—ҝүндәлик легал фәһлә гәзети. 1919 ил августун 30-дан сентјабрын 9-дәк (ҹәми 9 нөмрә) Бакыда нәшр едилмишдир. Гәзет Совет Русијасында баш вермиш сијаси һадисәләр, Загафгазија респ.-лары вә Дағыстан зәһмәткешләринин вәзијјәти, һәмкарлар иттифаглары вә диҝәр фәһлә тәшкилатларынын фәалијјәти һаггында јазылар вермишдир. Гәзетдә В. И. Ленинин ики мәгаләси дәрҹ олунмушдур.

РАВАЛПИ́НДИ—Пакистанда шәһәр. Пәнҹаб әјаләтиндә, Лех чајы саһилиндәдир. Өлкәнин мүһүм иггисади вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Нәгл. говшағы. Әһ. 615 мин (1972). Јејинти, тохуҹулуг (памбыг, ипәк вә јун парчалар, трикотаж), ајаггабы сәнајеси, кимја-әczaчылыг, нефт е'малы, метал е'малы вә машынгајырма, механики вә јығма е'малатханалары, семент сәнајеси мүәссисәләри вар. Мүхтәлиф кустар сәнәткарлыг инкишаф етмишдир.

РА́ВА-РУ́ССКАЈА—УССР Лвов вил.-ндә шәһәр. Рата чајы (Бугун голу) саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Шпалһопдурма, јағ, спирт, тикинти материаллары з-длары вә с. вар.

РАВЕ́Л (Ravel) Морис Жозеф (7.3.1875, Атлантиксаһили Пиренеј департаменти, Сибур—28.12.1937, Парис) —франсыз бәстәкары. Оксфорд ун-тинин фәхри мусиги доктору (1929). Парис консерваторијасыны битирмишдир (1905). Һәлә тәләбәлик илләриндә јеткин әсәрләр јаратмыш, фп. үчүн јаздығы «Инфантанын өлүмүнә павана

рәгси» (1899) илә шөһрәтләнмишдир. Јарадыҹылығына К. Дебусси, Н. Римски-Корсаков, М. Мусоргски вә б.-нын тә'сири олмушдур. Мусигисиндә *импрессионизм* принсипләрини инкишаф етдирмишдир [фп. үчүн «Сујун рәгси» (1901), «Әксолунма» (1905), «Ҝеҹә кабуслары» (1908), һәмчинин «Дафнис вә Хлоја» (1912) балети вә с.]. Р.-ин мусигисиндә ән чох испан мелодика вә ритмләри тәҹәссүм олунмушдур. Бу онун орк. үчүн «Испан рапсодијасы»-нда (1907), «Испанија вахты» (1907) комик операсы вә орк. үчүн мәшһур «Болеро»сунда (1928) даһа бариз әксини тапмышдыр. Р.-и һәмчинин гәдим вә мүасир рәгсләр, ҹаз ритмләри ҹәлб етмишдир. Фп. үчүн «Нәҹиб вә сентиментал валслар» (1911), «Өвлад вә сеһрбазлыг» (1925) операсы, «Валс» (1920) хореографик поемасы вә с. әсәрләри рәгс ритмләри илә ашыланмыш, скрипка вә фп. үчүн соната (1927; 2-ҹи һиссәси «Блүз» адланыр) вә сол әл үчүн фп. консертиндә (1931) ҹаз мусигиси әксини тапмышдыр. Әвәзсиз оркестровка устасы олан Р. диҝәр жанрларда да гијмәтли сәнәт нүмунәләри јаратмышдыр. Онун мусиги декламасијасы саһәсиндә тапынтылары диггәтәлајигдир (сәс вә фп. үчүн «Ҹанлы әһвалатлар», 1906; «Испанија вахты» операсынын вокал партијалары вә с.). Р.-ин мусигиси үчүн инҹә колорит, ајдын форма, үслуб, мелодика вә ритмләр сәҹијјәвидир. О, мусиги фикринин шәрһ едилмәси тәрзини садәләшдирсә дә, милли классик идеаллара садиг галмышдыр. М. Мусоргскинин «Сәркидән шәкилләр» фп. әсәрини орк. үчүн ишләмишдир. Биринҹи дүнја мүһарибәсинин (1914—18) ҝөнүллү иштиракчысы олан Р. «Куперенин сәрдабәси» фп. сүитасыны (1917) мүһарибәдә һәлак олмуш достларынын хатирәсинә итһаф етмишдир. Р. пианочу вә дирижор кими концертләр вермишдир. Ағыр бејин хәстәлијинә тутулдуғундан өмрүнүн сон бир неҹә илини ишләјә билмәмишдир.

Әд.: Мартынов И., Морис Равель, М., 1979; Смирнов В., Морис Равель и его творчество, Л., 1981.

РАВЕ́ННА (Ravenna)—Италијада шәһәр вә порт. Равенна әјаләтинин инз. м. Емилија-Романја вил.-индәдир. Әһ. 138 мин (1977). Нефт е'малы вә кимја сәнајеси, јејинти, тохуҹулуг, ајаггабы, семент, керамика мүәссисәләри вар. Мусиги аләтләри истеһсал олунур. Туризм инкишаф етмишдир.

Р.-дакы Сант-Аполлинаре Нуово (6 әсрин әввәли) вә Сан-Витале (526—547) килсәләри Бизанс инҹәсәнәти руһунда мозаикаларла бәзәдилмишдир. А. *Данте* Р.-да дәфн едилмишдир. Онун гәбирүстү абидәси (мәрмәр, 1483, ме'мар вә һејкәлтәраш П. Ломбардо) классисизм үслубунда тикилмиш кичик мә'бәддә (1780, ме'мар К. Морича) јерләшир. Теодорих сарајы (6 әсрин әввәли, јахуд 8 әср), шәһәр диварларындан кәнарда Теодорих мавзолеји (тәгр. 520) вә Сант-Аполлинаре ин Класе базиликасы (549 илдә мүгәддәсләшдирилмишдир) Р.-нын ән јахшы абидәләриндәндир.

РАВЕ́НСКИХ Борис Иванович (27.6.1914, Москва—10.1.1980, Москва)—совет режиссору. ССРИ халг артисти (1968). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951, 1972). 1954 илдән Сов.

ИКП үзвү. Реж.-луг фәалијјәтинә 1935 илдән башламыш, мүхтәлиф театрларда ишләмишдир. 1960—70 илләрдә А. С. Пушкин ад. Москва Драм Театрына башчылыг етмишдир. 1970 илдән Малы театрын баш реж. (1951—60 илләрдә реж.) олмушдур. Ән јахшы тамашалары: «Ҹеһизли тој» (1950, Н. Дјаконов), «Зүлмәт сәлтәнәти» (1956, Л. Толстој), «Терезанын ад ҝүнү» (1961, К. Мдивани), «Ојанмыш торпаг» (1964, М. Шолоховун ејниадлы романы үзрә), «Драматик нәғмә» (1971, Н. А. Островскинин «Полад неҹә бәркиди» романы үзрә), «Ҝәнҹлијимизин гушлары» (1972, И. Друтсе), «Чар Фјодор Иоаннович» (1973, А. К. Толстој) вә с. Р. 1978 илдә Бөјүк театрда «Гар гыз» (Н. Римски-Корсаков) операсыны тамашаја гојмушдур. Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

РАВӘНДИ (راوندی) Әбу Бәкр Нәҹм әд-дин Мәһәммәд ибн Әли [?, Кашан маһалынын Равәнд (индики Равәнҹ) гәс.—1206 илдән сонра, Конја]—Иран тарихчиси. 1174—84 илләрдә дөврүнүн танынмыш алимләриндән олан дајысы Таҹ әд-диндән хәттатлығы, илаһијјат вә с. елмләри өјрәнмишдир. 1181—89 илләрдә сәлҹуг султаны III Тоғрулун [1175—94] хәттаты, сонралар исә нәдими олмушдур. Конја султаны Гијасәддин Кејхосрова итһаф етдији «Раһәт үс-судур вә ајәт үс-сүрур» («Ҝөнүлләрин раһатлығы вә севинҹ әламәти») әсәриндә Сәлҹугиләр тарихиндән (11 әсрин әввәлләриндән 1199 илədək) бәһс олунур. Әсәр бир сыра Јахын Шәрг өлкәләринин (Иран, Ираг вә с.), о ҹүмләдән Азәрб.-ын Сәлҹугиләр дөврү сијаси-иггисади тарихинин өјрәнилмәсиндә мүһүм мәнбәдир.

Әсәри: The Rahat-us-sudur wa' ayat us-surur. Ed. by Myhammad Igbal, London, 1921.

Әд.: Беһзади И. П., Равәндинин «Раһәт үс-судур вә ајәт үс-сүрур» әсәри тарихи бир мәнбә кими, Б., 1963.

РА́ВИ—Һиндистан вә Пакистанда чај. Чинаб чајынын (Һинд чајы һөвзәси) сол голу. Уз. 725 *км*. Һималај д-рындан башланыр. Пәнҹаб дүзәнлијиндән кечир. Јајда ҝурсулу олур. Сувармада истифадә едилир. Р.-дән чохлу суварма каналлары чәкилмишдир. Лаһор ш. (Пакистан) Р. саһилиндәдир.

РА́ГА (санскритҹә һәрфи мә'насы—рәнҝ, арзу)—гәдим һинд классик мусигиси нөвләриндән бири. «Р.» термини мүхтәлиф мә'наларда (рәнҝ, чалар, арзу, еһтирас, мәһәббәт, кәдәр, зәвг вә с.) ишләнир. Р. ән'әнәви мәгам-ритм гурулушу әсасында јаранан импровизасија характерли мусиги әсәридир. Ҝүнүн, фәслин, илин мүхтәлиф вахтларында ифа олунан Р.-лар вар. Р.-лар 7, 6 вә ја 5 сәсдән ибарәт сәс дүзүмүнә (тһат) әсасланыр. Р.-ларын өзүнә мәхсус интервал гурулушу вар. Сәсләр арасында ән кичик интервала ш р у т и дејилир (октава 22 гејри-бәрабәр шрутидән ибарәтдир). Һәр бир Р. үчүн хүсуси сәс груплары—интонасијалар, тәбил вә ја мридангамда ифа олунан мүәјјән ритмләр сәҹијјәвидир. 14 әсрдән Р.-ларын ифасында шимал мәктәби

(Әбдүлкәрим хан, Вилајәт хан) вә чәнуб мәктәби (Дикшитар, Шјама Шастри) әсас рол ојнамышдыр. Р. 20 әсрдә дә јарадылыр, ифа олунур (Рави *Шанкар*, Нарајана Менон, Бисмиллаһ Хан вә б.).

Әд.: Виноградов В. С., Индийская рага, М., 1976.

РАГДА́Н—Баш Гафгаз силсиләсиндә, Азәрб.ССР-ин (Гутгашен р-ну) Даг. МССР-лә сәрһәдиндә даг. Һүнд. 4020 *м.* Јура јашлы гумдашы, шист вә әһәнкдашындан тәшкил олунмушдур. Нивал ландшафты инкишаф етмишдир.

РАГУ́ЗА (Ragusa)—Италијада, Сичилија а.-нда шәһәр. Рагуза әјаләтинин инз.м. Әһ. 65 мин (1976). Јанар шист вә нефт е'мал едилир. Нефт-кимја сәнајеси вар. Нефт, јанар шист вә асфалт чыхарылыр. Р.-дан Аугуста портуна нефт кәмәри чәкилмишдир.

РАД (инк. rad; radiation absorbed dose—удулан шүаланманын дозасы)—удулан шүаланма дозасынын системдәнкәнар ваһиди; шүаландырылан 1 *г* маддәнин уддуғу 100 *ерг* шүаланма енержисинә ујғундур. *Рад* вә rad илә ишарә олунур. 1 *рад* $= 2{,}388.10^{-6}$ *кал*/*г* $=0{,}01$ *ч*/*кг*.

РА́ДА—1) Украјнада Совет—Шура (мәс., халг депутатлары Р.-сы вә с.). 2) Украјна, Белорусија, Литва, Полша вә Русијада нумајәндәләр мәчлиси вә шураларынын тарихи ады. 3) 1917—18 илләрдә бир сыра буржуа милләтчи тәшкилатларынын ады (Белорусија Р.-сы, *Мәркәзи рада* вә с.).

РАДА́Р (инк. radar, radio detecting and ranging сөзләринин баш һәрфләриндән—радио далғаларла ашкар етмәк вә узаглығын тә'јини)—тәрчүмә әдәбијјатында, хүсусилә күтләви әдәбијјатда радиолокасија ст. мә'насында ишләдилән термин.

РАДВИЛИШКИС—Лит.ССР-дә шәһәр. Радвилишкис р-нунун мәркәзи. Д.ј. говшағы. К.т. машынлары, јағ з-длары, чораб ф-ки, д.ј. нәгл. вә мешә сәнајеси мүәссисәләри вар. Торф чыхарылыр.

РА́ДЕВСКИ Христо (д. 10.17.1903, Ловеч маһалы, Белиш)—болгар шаири. Димитров мүкафаты лауреаты (1950, 1951). Болгарыстан халг мәдәнијјәт хадими (1969). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1973). 1927 илдән Болгарыстан КП үзвү. «Партијаја» (1932), «Нәбз» (1936), «Һава чатышмајан вахтлар» (1945) китабларында буржуа чәмијјәти ифша олунур. «Хилас едилмиш вәтән», «Јүз тәмсил» (һәр икиси 1961), «Сәма јахындыр» (1963), «Азад өлкә» (1966), «Јени ше'рләр» (1979) вә с. топлуларында сосиализм гуручулуғу тәрәннүм едилир. Бә'зи ше'рләри («Кәләчәк», «Совет халгы» вә с.) Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәри: Стихи и басни, М., 1957.

РАДЁХОВ—УССР Лвов вил.-ндә шәһәр. Радехов р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Тә'мир, тикинти материаллары, јағ, пивә, гарышыг јем з-длары вар. Тахта-шалбан тәдарүк едилир.

РА́ДЗИН, Радзинја Елза Јановна (10.2.1917, Харков)—латыш совет актрисасы. ССРИ халг артисти (1976). Јелгава театрынын драм студијасыны битирмишдир. Јелгава вә Валмијера театрларында ишләмишдир. 1954 илдән А. Упит ад. Латвија Драм Театрынын (Рига) артистидир. Ән јахшы ролллары: Мајја («Мәһәббәт өлүмдән күчлүдүр», Ј. Рајнис), Елина вә Антонија («Силмачидә дәрзиләр күнү», Р. Блауманис), Филумена («Филумена Мартурано», Е. де Филиппо), Патрик Кемпбелл («Севимли јаланчы», Ч. Килти), Жорж Санд («Ноанда јај», Ј. Ивашкевич), Федра («Федра», Ж. Расин) вә б. Кинофилмләрә дә чәкилмишдир («Һамлет», «Крал Лир», «Әс, еј күләк!» вә с.).

РАДИА́Л ШӘБӘКӘ (лат. radius—шүа)—һәр бир истеһлакчыны електрик енержиси илә мүстәгил хәтләрлә тәчһиз едән електрик шәбәкәси. Мүһүм ишләдичиләр үчүн еһтијат хәтләри олан Р.ш. гурулур. Р.ш. әсасән пајлашдырычы електрик шәбәкәси кими истифадә едилир.

РАДИА́Л-ОХБОЈУ ТУРБИ́Н—реактив *һидравлик турбин*. Маје ахыны әввәл оха нисбәтән радиал, сонра исә охбоју истигамәтдә һәрәкәт едир. Ишләк чарх пәрләри дөнмәјән олур вә чәнбәрә салыныр. Бөјүк вә орта күчлү Р.-о.т.-ләр орта вә јүксәк басгылы СЕС-ләрдә истифадә едилир. Р.-о.т.-ин ишләк чархынын диаметри 8 *м*-ә јахын, күчү 640 *Мвт*-а гәдәрдир.

РАДИА́Н (лат. radius—шүа, радиус)—узунлуғу радиуса бәрабәр олан гөвсә ујғун бучаг. Тәгр. гијмәти 57°17′44,8″-дир. Бучағын даирәви вә ја радиан өлчүсүндә Р. ваһид кими гәбул едилмишдир. Даирәви өлчүсү a Р. олан бучаг $\frac{180° a}{\pi}$ дәрәчәдир; әксинә, n дәрәчәли бучағын даирәви өлчүсү $\frac{\pi n°}{180°}$ Р.-дыр. Мәс., 180° вә 360°-ли бучаглара π вә 2π радиан ујғундур.

РАДИА́НТ (лат. radians, radiantis—шүаландыран)—көј сферасынын метеор мәнбәји кими көрүнән нөгтәси. Күнәш әтрафына үмуми орбит үзрә доланан метеор дәстәси Јерлә гаршылашдыгда мүшаһидә олунур.

РАДИА́СИЈА—бах *Шүаланма*.

РАДИА́СИЈА БАЛАНСЫ, Јер сәтһинин радиасија балансы—Јер сәтһинин һоризонтал сәтһинин мәнимсәдији үмуми күнәш радиасијасы илә еффектив шүаланма (чыхар радиасија) арасындакы фәрг. Јер сәтһинин истилик балансынын әсас компонентидир. Р.б. *кал*/*см²*-*дәг* илә ифадә олунур. Хүсуси чиһазла (балансомер) өлчүлүр. Орта иглим кәмијјәтләри емпирик дүстурлар васитәсилә дә тә'јин олунур. Мүсбәт вә мәнфи ола биләр. Иллик мигдары Јер сәтһинин чох һиссәсиндә мүсбәт, Антарктидада вә Арктиканын мәркәзи р-нларында мәнфидир. Р.б.-нын иллик мигдары Азәрб.-да 15—20 *ккал*/*см²* (јүксәк дағлыг р-нларда) илә 58—60 *ккал*/*см²* (Ләнкәран овалығында) арасында дәјишир.

РАДИА́СИЈА БОРУСУ—ичәрисиндә газвары (бә'зән маје) јаначаг јандырылан гыздырычы бору. Одадавамлы поладдан вә ја корунддан дүзәлдилир. Р.б. метал мә'мулатын термики е'малы собаларында гурашдырылыр; метал мә'мулат көзәрмиш борунун харичи сәтһиндән ајрылан истиликлә гыздырылыр вә јанма мәһсуллары илә тәмасда олмур. Мә'мулаты метал Р.б. илә 950°С-дәк, корунд Р.б. илә 1200°С-дәк гыздырмаг олар. Р.б.-нун диаметри 60—200 *мм*, һәр голунун уз. исә 2,5 *м*-дәк олур. Ән садә Р.б. шагули вә ја үфүги гурашдырылан борудан ибарәт олуб, бир учунда одлуг гојулур, дикәр учу илә јанма мәһсуллары борудан чыхарылыр. Тәкмилләшдирилмиш чохголлу Р.б.-ндә чыхан јанма мәһсулла рынын истилији *рекуперасија* едилир

РАДИА́СИЈА ЗӘДӘЛӘНМӘЛӘРИ—бах *Шүа хәстәлији*.

РАДИА́СИЈА КИМЈАСЫ—*кимјанын* бир саһәси; ионлашдырычы шүаларын маддәләрә тә'сири нәтичәсиндә баш верән кимјәви просесләри әһатә едир. Радиоактив шүаланманын маддәјә тә'сири заманы кимјәви еффект јарандығыны көстәрән илк тәчрүбәләр 20 әсрин әввәлләриндә апарылмышды. Лакин Р.к. нүвә реакторлары јарандыгдан вә бөлүнән елементләрин (плутониум вә с.) истеһсалына сәнаје мигјасында башландыгдан сонра 20 әсрин 40-чы илләриндә мүстәгил елм саһәси кими тәшәккүл тапмышдыр.

Радиасија тә'сири илә кедән кимјәви реаксијаларын характери олдугча мүхтәлифдир. Онларын саһәләри һава вада космик шүаларын вә ја радиоактив шүаланманын ионлашдырычы тә'сири илә кедир: оксикен озона чеврилир, азотла мүхтәлиф азот оксидләри әмәлә кәтирир, бә'зи мүрәккәб бирләшмәләр парчаланыб бәсит маддәләрә чеврилир, мәс., су һидрокенә вә оксикенә, аммонјак-һидрокенә вә азота, һидрокен-пероксид-оксикенә вә суја ајрылыр вә с. Ионлашдырычы шүаларын тә'сири илә алынан полимерләрин бир чохунда дикәр синтез үсулларынын верә билмәдији гијмәтли хассәләр олур. Радиасијанын тә'сириндән полимерләрдә бә'зи физики-кимјәви хассәләри јахшылашдыран, о чүмләдән термик давамлылығы артыран *просесләр* кедир. Радиасија кимјасы просесләриндә ионлашдырычы шүа мәнбәји кими радиоактив кобалтдан даһа чох истифадә едилир. О, енержиси 1 *Мев*-дән артыг олан γ-шүалар бурахыр. Бу мәгсәдлә нүвә реакторларынын шүаларындан истифадә үсуллары ишләниб һазырланмышдыр. Р.к.-нын инкишафы елм вә техниканын бир сыра саһәләри (*атом физикасы*, атом енеркетикасы, космик тәдгигатлар вә с.) илә сых әлагәдардыр. Р.к. гаршысында биолокија вә тиббә аид дә бир чох проблем гојулмушдур.

Әд.: Пшежецкий С. Я., Механизм и кинетика радиационно-химических реакций, 2 изд., М., 1968; Энциклопедия полимеров, т. 3, М., 1977; Химия урана, под. ред. Б. Н. Ласкорина, М., 1981.

РАДИА́СИЈА КОНТУРУ—маје һалында олан радиоактив маддәни нүвә реакторунун актив зонасындан радиоактив шүаланманын истифадә олунма јеринә гапалы бору кәмәри ичәрисиндә дөвран етдирмәклә апаран техники систем. Мәс., отаг темп-рунда маје һалында олан индиум-галлиум әринтисинин Р.к.-ндан истифадә едилир. Реакторда нејтронларын тә'сириндән стабил ^{71}Ga изотопу активләшәрәк γ—радиоактив ^{72}Ga изотопуну әмәлә кәтирир (јарымпарчаланма периоду $T_{1/2}$=14,2 *саат*). Онун шүаланмасындан бир сыра технолоки просесләрин интенсивләшмәси үчүн, о чүмләдән полимерләрин јарадылмасы просесиндә истифадә олунур (бах *Радиасија кимјасы*).

РАДИА́СИЈА КЕНЕТИКАСЫ—бах *Радиобиолокија*.

РАДИА́СИЈАДАН МУҺАФИЗӘ—космик кәми (КК) һеј'әтини космик радиасијадан, КК-дә гојулмуш нүвә реактору вә ја изотоп кенераторунун

шүаланмасы тә'сириндән мүһафизә едән васитәләр. Космик радиасијадан мүһафизә системи һеј'әти һәр тәрәфдән әһатә етмәлидир. КК-нин өртүјү вә онун аваданлығы өз-өзлүјүндә Р.м. функсијасыны дашыјыр. Бөјүк интенсивлијә малик космик шүаланмадан (мәс., Күнәш партлајышлары заманы) мүһафизә үчүн КК-нин һеј'әт јерләшән бөлмәсинин автоном мүһафизә варианты әлверишлидир. Нүвә реактору шүаланмаларындан мүһафизә васитәләри јалныз реакторла КК бөлмәләри арасында јерләшдирилир.

РАДИАТОР (лат. radiare—шүабурахма), дахилијанма мүһәррикиндә—сојутма системиндәки сојудучу мајенин вә ја сүрткү јағынын (автомобилдә, тракторда вә с.) темп-руну ашағы салмаг үчүн истилик мүбадиләси гурғусу.

РАДИАТОР—истилик техникасында — иситмә системләриндә гыздырычы чиһаз. Ајры-ајры сексијалардан вә ја сексија групларындан (блоклардан) ибарәтдир. Сексијаларын ичәрисиндәки каналларда *истилик дашыјычысы* (су, бухар) дөвран едир. Бир вә ја чохканаллы олур. Р. адәтән чугун, јахуд поладдан һазырланыр.

РАДИАТОР (радиоелектроникада)—истилик ајыран елементләрин (резистор, јарымкечиричи чиһазлар вә с.) сојудулмасы үчүн әсасән алүминиум вә онун әринтиләриндән һазырланмыш гурулуш. Р. елементин, хүсусилә јарымкечиричи чиһазын темп-руну сабит сахлајыр, онун е'тибарлылығыны артырыр вә узунөмүрлү едир. Конструксијасына көрә габырғалы, ијнәли вә с. Р. нөвләри олур.

РАДИКАЛ (лат. radia—көк)—ријази ишарә. Латын r һәрфинин дәјишилмиш формасы илә көстәрилир ($\sqrt{\ }$). Көкалма әмәлини вә $\sqrt[n]{a}$ ифадәсинин нәтичәсини көстәрир.

РАДИКАЛЛАР—1) капиталист өлкәләриндә өз програмларында мөвчуд гурулуш чәрчивәсиндә буржуа-демократик ислаһатлар тәләбләри ирәли сүрән сијаси партијаларын үзвләри. 2) һәр һансы мәсәләнин әсаслы һәлл едилмәси тәрәфдарлары.

РАДИКАЛЛАР НӘЗӘРИЈЈӘСИ—19 әсрин 1-чи јарысында кимјанын әсас нәзәријјәләриндән бири. Кимјада оксиkенин ролунун сон дәрәчә мүһүм олмасына вә кимјәви бирләшмәләрин дуалистик (икихарактерли) тәркибинә даир А. Л. *Лавуазјенин* мүлаһизәләринә әсасланыр. Лавуазјеjә көрә гејри-үзви туршулар оксиkенин садә (бир елементдән ибарәт), үзви туршулар исә мүрәккәб (карбон илә һидрокендән ибарәт) радикалларла бирләшмәси мәһсулудур. Сианын кәшфиндән (1815) сонра сианидләрлә [KCN, $AgCN$, $Hg(CN)_2$] хлоридләр (KCl, $AgCl$, $HgCl_2$) арасында апарылан аналокија, мүрәккәб радикалларын һеч бир дәјишиклијә уғрамадан бир бирләшмәдән дикәринә кечән атомлар групу олдуғуну көстәрди. Бу мүлаһизәјә И. Ј. *Бертселиус* да тәрәфдар олдуғуну билдирди. 1827 илдә фр. кимјачылары Ж. *Дума* вә П. Бүлле етил спиртини вә етил ефирини етиленин һидраты кими гәбул етмәји тәклиф етдиләр. Ј. *Либих* вә Дүма беләһесаб едирдиләр ки (1837), үзви кимја мүрәккәб радикаллар, гејри-үзви кимја исә садә радикаллар кимјасыдыр. 1840—50 илләрдә Р.н., бир сыра зидд фактларын ортаја чыхмасы үзүндән *типләр нәзәријјәси* илә əвәз едилди. Үзви бирләшмәләрин тәснифаты вә *кимјәви гурулуш нәзәријјәсинин* јаранмасында Р.н.-нин мүтәрәгги ролу олмушдур. Мүрәккәб радикаллар һаггындакы тә'лимин мүасир вәзијјәти барәдә *Сәрбәст радикаллар* мәгаләсинә бах.

РАДИКУЛИТ (лат. radicula — ришә) —периферик синир системинин чох тәсадүф олунан хәстәлији. Р. онурға бејнин синир көкләринин зәдәләнмәсиндән баш верир. Сәбәби: травмалар, мүбадилә позғунлуғу, интоксикасија вә с. Бојун, бојун-чијин, дөш вә бел-ома Р.-и мә'лумдур. Кәскин вә хроник олур. Бојун Р.-индә ағры, әсасән пејсәрдә, бојун наһијәсиндә әмәлә кәлир, өскүрәркән, башы тәрпәдәркән күчләнир. Бојун-чијин Р.-индә бојунда, чијиндә, әлдә һәрәкәт заманы күчләнән интенсив ағрылар олур. Дөш Р.-индә габырғаарасы синирләрдә дәрин нәфәс алдыгда даһа да күчләнән ағрылар әмәлә кәлир. Бел-ома Р.-и ән чох тәсадүф олунур. Әсасән, фәгәрә арасындакы дискләрдә, бағларда, ојнагларда кедән декенератив просесләрдән баш верир. Кедишинә көрә хроник олур. Бел-ома наһијәсиндә мүхтәлиф характерли, һәрәкәт заманы, әјилдикдә күчләнән ағрылар баш верир. Мүаличәси: ағрыкәсән дәрманлар, новокаин блокадасы, комплекс витаминләр, биокен стимулјаторлар. Онурғанын дистрофик дәјишикликләриндә физиотерапија, индуктотермија, радон ваннасы, палчыг мүаличәси, масаж, мүаличә бәдән тәрбијәси, ијнәләмә, санаторија-курорт мүаличәси вә с.

Әд.: Кузнецова Т. Ф., Кузнецов Г. Г., Иглотерапия при радикулитах, Тбилиси, 1982.

РАДИМИЧЛӘР—ерамызын 1-чи минилијинин сон әсрләриндә гәдим рус тајфалары бирләшмәси. Днеприн јухары ахарынын ш.-ндә, Сож чајы һөвзәсиндә јашамышлар. Археоложи мә'луматлара әсасән Р. игтисади, сосиал вә мәдәни инкишаф чәһәтдән гоншуларындан фәргләнмәмишләр. 9 әсрин орталарында хәзәрләрә верки верирдиләр. 885 илдә кнјаз Олег Р.-и Кијев дөвләтинә бирләшдирди. 984 илдә Р. сијаси мүстәгиллијини итирдиләр. Сонралар Р.-ин әразиси Чернигов, бир һиссәси исә Смоленск кнјазлыгларына дахил олду. Р. һаггында сон мә'лумат 1169 илә аид салнамәдәдир.

РАДИО (лат. radio—шүаландырырам, шүа бурахырам, radius—шүа)—1) информасијанын мүәјјән мәсафәјә мәфтилсиз, електромагнит далғалары васитәсилә верилмәси үсулу. 1895 илдә А. С. Попов тәрәфиндән ихтира едилмишдир. 2) Бу үсулун әсасыны тәшкил едән физики һадисәләри (*радиофизика*) вә онун рабитәдә истифадәси (*радио рабитәси*), сәс верилишләри (радио верилишләри), тәсвирин верилмәси (*телевизија*), сигнализасија, нәзарәт вә идарәетмә (*радиотелемеханика*), мүхтәлиф објектләрин ашкар едилмәси, онларын јеринин тә'јини (*радиолокасија*) вә с.-ни өјрәнән елм вә техника саһәси. 3) Бах *Радио верилишләри*.

«РАДИО»—ајлыг елми-популјар, күтләви радиотехника журналы. ССРИ Рабитә Назирлији вә ОАДКЈЧ-нин органы. 1924 илдән Москвада (1931 илә дәк «Радиолјубител», 1931—41 илләрдә «Радиофронт») нәшр едилир. Индики ады илә 1946 илдән чыхыр. «Р.» рабитә, електроника вә радиотехниканын мүһүм наилијјәтләрини ишыгландырыр, мә'лумат характерли материаллар, радиотехники мәсләһәтләр верир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә (1974) тәлтиф едилмишдир. Тиражы 900 мин нүсхәдир (1982).

РАДИО ВЕРИЛИШЛӘРИ — кениш динләјичи күтләси үчүн оператив информасија вә күтләви тәблиғат, тәшвигат васитәләриндән бири. Ичтимаисијаси информасија, бәдии вә публисистика вә с. әсас жанрлары, мә'лумат радио бурахылышы, радиогәзет, радиожурнал вә б. күтләви формалары вар.

Совет һакимијјәтинин илк илләриндән радиодан рабитә васитәси вә мүхтәлиф информасијалар мәнбәји кими истифадә едилмишдир. 1917 илин нојабрындан радиотелеграф васитәсилә Совет һөкумәтинин декретләри, В. И. Ленинин чыхышлары верилмишдир. Илк Р.в. 1919 илдә Нижегородск радиолабораторијасындан, 1920 илдән исә Москва вә Казан тәчрүбә ст.-ларындан апарылмышдыр. 1924 ил нојабрын 23-дән ССРИ-дә мүнтәзәм Р.в.-нә башланмышдыр. Радиоја рәһбәрлик мәгсәди илә 1925 илдә РК(б)П МК-нын Радиокомиссијасы јарадылмышдыр. Һәмин ил Москвада Гызыл Мејданда Октјабр шәнликләринә һәср олунмуш илк радиорепортаж ефирдә сәсләнмишдир. Илк дәфә В. И. Ленинин «Кағызсыз вә мәсафәсиз гәзет» адландырдығы радио тезликлә өлкәјә јајылмыш, 1925—27 илләрдә Минск, Бакы, Харков, Дашкәнд, Ленинград, Кијев вә Тбилиси ш.-ләриндә Р.в. сәсләнмишдир. 1932 илдән «Сон хәбәрләр» Р.в.-нин мүнтәзәм бурахылышы башланмышдыр.

1931 илдә Үмумиттифаг Радио Комитәси, 1932 илдә 12 јерли респ. вә вилајәт радио комитәләри јарадылмышдыр. Радионун ишини јахшылашдырмаг мәгсәди илә 1927—32 илләрдә ССРИ һөкумәти бир нечә гәрар гәбул етмишдир. 1933 илдә «ССРИ Халг Комиссарлары Совети јанында Үмумиттифаг радиолашдырма вә радио верилишләри комитәси һаггында Әсаснамә» гәбул олунмушдур. 1936 илдә илк радио фестивалы кечирилмиш, бунунла да респ.-лararасы Р.в. мүбадиләсинин әсасы гојулмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет радиосу халгы фашизмә гаршы мүбаризәјә руһландырмышдыр. 1945 илдән һәр ил мајын 7-и Үмумиттифаг Радио күнү кими гејд едилир.

1948 илдән Үмумиттифаг Радиосунун Р.в. үчпрограмлы олмушдур. Һәмин дөврдә колхозларын вә кәндләрин баштан-баша радиолашдырылмасына башланмышдыр. 1960 ил октјабрын 1-дән Үмумиттифаг Радиосу бүтүн сутка әрзиндә фасиләсиз иш режиминә кечмишдир. 1962 илдә Үмумиттифаг Радиосунун јени Әсаснамәси гәбул олунмушдур.

Сов.ИКП МК-нын «Радио верилишләри вә телевизијанын ишини даһа да јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» гәрарындан (1962) сонра респ. вә вилајәтләрдә Р.в.-ни апаран кадрлар һазырлығына чидди диггәт јетирилмиш, верилишләрин сәвијјәси хејли јүксәлдилмишдир. Үмумиттифаг Р.в. ССРИ халгларынын 60-дан чох, башга халгларын 70-дән артыг дилиндә апарылыр. Иш һәчминин бөјүклүјүнә көрә Үмумиттифаг Радиосу Авропада 1-чи јери тутур вә дүнјада ән күчлү радиостансијалара маликдир.

Харичи өлкәләрдә илк Р.в. Нидерландда 1919, АБШ-да 1920 илдән, Инкилтәрә вә Франсада 1922, Алманија, Белчика, Чехословакијада 1923 илләрдән вә с. апарылыр. Сосиалист өлкәләриндә Р.в. тәшкилинин әсас принсипләри вә онун вәзифәләри дөвләт ганунлары илә мүәјјәнләшдирилир.

Капиталист өлкәләриндә вә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә Р.в. әсасән дөвләтин сәрәнчамындадыр. Лакин хүсуси шәхсләрә мәхсус олан Р.в. ширкәт вә бирликләри дә фәалијјәт көстәрир. АБШ-да Р.в. бүтүнлүклә хүсуси ширкәтләрә мәхсусдур. Капиталист өлкәләриндә Р.в. әсасән һаким синфин, империалист даирәләрин мәнафејини мүдафиә едир, рекламлара кениш јер верилир.

Азәрб.-да мүнтәзәм Р.в.-нә 1926 ил нојабрын 6-дан башланмышдыр. Р.в. Азәрб., рус вә ермәни дилләриндә үч програмда (1-чи програм, «Араз», стерео) апарылыр. Күндәлик Р.в.-нин һәчми 37 саатдан чохдур. Азәрб. радиосунун Чәнуби Азәрбајчана, Ирана, Түркијәјә, әрәб өлкәләринә верилишләри вар (бах һәмчинин *Үмумиттифаг Радиосу* вә хүсуси *Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы* чилдинин радио вә телевизија бөлмәсинә).

РАДИО ДЕФЕКТОСКОПИЈАСЫ — бах *Дефектоскопија.*

РАДИО ӘКС-СӘДАСЫ—сигналын јајылма истигамәтиндә јерләшән објектдән әкс олунан електромагнит сигналы; һәмин сигнал сонра мүшаһидә мәнтәгәсиндә гәбул олунур. Бүтүн мүасир радиолокасија әкс-сәданын објектдән мүшаһидә мәнтәгәсинәдәк кечдији вахты өлчмәјә әсасланыр. Радиолокасија веричисинин импулс модулјасијасы заманы објектәдәк олан мәсафә електромагнит далғаларынын јајылма сүр'әтинин, радио импулсунун өтүрүчүдән објектәдәк вә әксинә кечдији үмуми вахтла һасилинин јарысына бәрабәрдир.

РАДИО МӘРКӘЗИ — радио рабитәси вә радио верилишләри үчүн техники васитәләр вә тикилиләр комплекси. Тә'јинатына көрә гәбуледичи, веричи вә гәбуледичи-веричи Р.-ләр вар. Радио манеәләрини азалтмаг үчүн гәбуледичи вә веричи Р.-ләри бир-бириндән вә сәнаје мүәссисәләриндән узагда јерләшдирилир.

РАДИО РАБИТӘСИ—радио далғаларынын шүаландырылмасы вә гәбулу васитәсилә һәјата кечирилән рабитә. 1895 илдә рус алими А. С. *Попов* вә бир ил сонра италјан физики Г. *Маркони* тәрәфиндән апарылан тәчрүбәләрдән сонра инкишаф етмәјә башламышдыр. Верилән информасијанын характериндән асылы олараг Р.р. бир нечә група бөлүнүр: *радиотелеграф рабитәси, радиотелефон рабитәси, радиолокасија, радионавигасија, радиоастрономија, телевизија, радио верилишләри* вә с. Р.р. биртәрәфли вә икитәрәфли, бирканаллы вә чоханаллы, мәнтәгәләр арасында бирбаша (васитәсиз) вә ретранслјасијалы, рабитә каналынын иш режиминә көрә *дуплекс-рабитәли* вә *симплекс-рабитәли* олур. Веричидә кенерасија олунан һәр һансы радиотезлик диапазонуна мәхсус апарычы тезликли һармоник рәгсләр өтүрүләчәк мә'лумата ујғун модулјасија олунур (бах *Рәгсләрин модулјасијасы*). Модулјасија олунмуш радиотезликли рәгсләр радиосигнал веричисинин антенасына өтүрүлүр. Антенаны әһатә едән фәзада ујғун модулјасија олунмуш електромагнит далғалары тә'сирләнир. Бу радиодалғалар гәбуледичинин антенасына чатараг онда ујғун електрик сигналлары тә'сирләндирир. Сонунчулар гәбуледичијә дахил олур, електрон күчләндиричисиндә күчләндирилир вә демодулјасија олунур (детектирләнир). Нәтичәдә радиоверичидә апарычы тезликли рәгсләрин модулјасијасында истифадә олунмуш сигнала аналожи сигнал ајрылыр. Һәмин сигнал әлавә олараг күчләндирилир вә ујғун чевиричидә (мәс., телефон, репродуктор вә с.-дә) илкин мә'лумата адекват мә'лумат алыныр. Р.р.-нин әсас тәшкил нөвләри радиојөнәлтмә вә радиошәбәкәдир. Р.р. үчүн ифрат-узун, узун, орта, гыса вә ултрагыса далғалардан истифадә олунур.

РАДИО СӘНАЈЕСИ—машынгајырма саһәси; телефон, телеграф вә радио рабитәси васитәләри, радио вә телевизија верилишләри, радиолокасија, радионавигасија васитәләри, учан апаратларын радио илә идарә едилмәси системи вә с. үчүн аваданлыг вә апаратлар һазырлајыр. Р.с.-нин инкишафы х.т.-нын, елм вә техниканын бүтүн саһәләриндә техники тәрәггијә, дөвләтин мүдафиә габилијјәтинин мөһкәмләндирилмәсинә олдугча көмәк едир. Ингилаба гәдәрки Русијада Р.с. зәиф инкишаф етмишди. ССРИ-дә Совет һакимијјәтинин илк илләриндә мүасир Р.с.-нин јарадылмасы програмы ишләниб һазырланмышдыр. Совет һөкумәтинин илк декретләриндән бири «Радиотехника ишинин мәркәзләшдирилмәси һаггында»кы декрет олмушдур. 1918 илдә Нижне Новгородда (индики Горки) илк совет радиотехника елми-тәдгигат тәшкилаты јарадылмышдыр. Р.с. 30-чу илләрдә даһа јүксәк сүр'әтлә инкишаф едирди. Мүһарибәдән сонракы илләрдә дә Р.с.-нин дикәр сәнаје саһәләринә нисбәтән үстүн инкишафы давам едир. 50-чи илләрдә јарымкечиричиләрин истеһсалатда күтләви тәтбиги илә әлагәдар Р.с.-ндә радио апаратураларынын електровакуум чиһазларына әсасланан «биринчи нәслиндән» јарымкечиричи чиһазлара әсасланан «икинчи нәслинә» вә 60-чы илләрдә интеграл схемли чиһазлара әсасланан «үчүнчү нәслинә» кечилмишдир. Мүасир Р.с.-нин әсас хүсусијјәтләри гаршылыглы әлагәдә олан хејли елми-техники истигамәтләрин инкишафы, бурахылан мәһсулун сүр'әтлә јениләшдирилмәси, ајры-ајры мә'мулат истеһсалындан мүрәккәб комплексләр вә системләр јарадылмасына кечилмәсидир. Р.с.-нә бир чох ири сәнаје мүәссисәләри, бирликләри, елми-тәдгигат вә конструктор тәшкилатлары (Ригада «ВЕФ» з-ду, Ленинградда «Краснаја зарја» истеһсал бирлији вә Козитски ад. з-д, Лвовда «Електрон» вә с.) дахилдир. Радио апаратуралары х.т.-нын елм вә техниканын, мәдәнијјәтин вә маарифин бүтүн саһәләриндә кениш истифадә едилир. ССРИ Р.с. мүәссисәләриндә «Молнија», «Екран» рабитә пејкләри вә «Орбита», «Интерспутник» системли телевизија гәбулу мәнтәгәләри үчүн апаратлар, һабелә телевизија мәркәзләри үчүн аваданлыг јарадылмышдыр. Мәишәт радио мә'мулатлары—радио гәбуледичиләр (о чүмләдән транзисторлар), телевизорлар (о чүмләдән рәнкли тәсвирли), радиола, магнитола вә с. истеһсалы да јүксәк сүр'әтлә артыр.

Азәрб.ССР-дә Р.с.-нин инкишафы мүһарибәдән сонракы илләрдә *Бакы радио заводунун* тикилиб истифадәјә верилмәси илә бағлыдыр. 1982 илдә Азәрб. ССР-дә 410, 2 (1950 илдә 6,4) мин әдәд радиогәбуледичи вә радиола истеһсал олунмушдур.

Р.с. харичи сосиалист өлкәләриндә дә (АДР, ЧССР, Мач.ХР, ПХР вә с.) мүвәффәгијјәтлә инкишаф едир; ССРИ *сосиалист игтисади интеграсијасы* просесиндә бу саһәдә һәмин өлкәләрлә сых әмәкдашлыг едир. Капиталист өлкәләриндә Р.с. јүксәк дәрәчәдә инһисарлашмасы илә фәргләнир. Р.с. мәһсулларынын әсас һиссәси АБШ, Јапонија, АФР, Б. Британија вә Франсада истеһсал олунур.

ССРИ-дә радиогәбуледичиләр вә телевизорлар истеһсалы

	1940	1950	1960	1970	1980	1983
Радиогәбуледичиләр вә радиолалар, мин әдәд...	178	1072	4165	7815	8478	9304
Телевизорлар, мин әдәд...	0,3	11,9	1726	6692	7528	8614
О чүмләдән рәнкли тәсвирли	—	—	—	46	2262	3418

РАДИО СӘНӘТИ—радионун техники васитәләринин инкишафы илә әлагәдар јаранмыш драм сәнәти нөвү. «Р.с.» анлајышына һәмчинин радио верилишләринин јарадычылыг үсуллары вә техники васитәләриндән истифадә нәтичәсиндә јени бәдии-образлы, естетик тә'сир хүсусијјәтинә малик әдәби, театр, сөзлү-мусигили сәһнә әсәрләринин трансформасијасы дахилдир. Р.с. *кино сәнәти* вә *телевизија сәнәти* илә јанашы 20 әср елми-техники ингилабында мүһүм рол ојнајыр. Р.с.-ндә актјорун данышыг сәси вә мүхтәлиф сәс чаларлары (һәјатдакы реал сәсләр, хүсуси чиһазларын вә електрон апаратларынын көмәји илә јарадылан сүн'и сәсләр, мусиги, мүхтәлиф акустик еффектләр, паузалар) мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Р.с.-ндә актјордан јумшаг, тәмкинли, дәрин психоложи, инчә нүансларла зәнкин сәс ојуну тәләб олунур. Р.с.-ндә сәсин, мүхтәлиф акустик ефектләрин ролу радиорежиссуранын спесификасыны мүәјјәнләшдирир. Гурулушчу, актјорларла мәтнин сәс ифадәлилији үзәриндә даһа диггәтлә ишләмәји бачармалы, еләчә дә магнит јазысындан, радиоелектрон техникасындан истифадә етмәли, мүхтәлиф сәс компонентләрини һармоник, бүтөв бәдии образ шәклиндә бирләшдирмәлидир.

Р.с. 1920-чи илләрин әввәлләриндә мејдана кәлмишдир. 1924 ил јанварын 15-дә Лондон радиостансијасы дүнјада илк дәфә олараг Р. Һјузун «Тәһлүкә» радиодрамыны ефирә вермишдир. 1925 ил декабрын 25-дә ССРИ-дә Марија Волконскаја һәср едилмиш радиопјесин илк тамашасы олмушдур (Декабристләр үсјанынын 100 иллији күнү; мәтни вә режиссор иши Н. О. Волконскининдир). 1929 илдә Москва радио мәркәзи нәздиндә «Радио театры е'малатханасы» тәшкил

олунмушду. А. Афинокенов, И. Илф вә Ј. Петров, А. Твардовски, В. Инбер, Ј. Олеша, А. Серафимович вә б. радио драматургу кими чыхыш етмишләр. ССРИ-дә классик вә мүасир рус, совет вә харичи өлкә јазычыларынын әсәрләри әсасында радиопоема, радиокомпозисијалар јарадылмыш, бәдии нәср әсәрләри, онларын мүхтәлиф театрларда гојулмуш пјесләринин тамашалары сәсли трансформасија едилмишдир. 1960-чы илләрдән радиодраматуркијаја микрофон үчүн јазылан мүстәгил әдәби форма кими мараг артмаға башламышдыр. Р.с. мүттәфиг респ.-ларда да инкишаф етмишдир. Р.с.-нин инкишафында Н. Волконски, Е. Гарин, В. Мејерхолд, О. Абдулов, В. Качалов, М. Бабанова, Р. Плјатт, И. Илјински, В. Пашеннаја, М. Названов, А. Грибов кими реж. вә актјорларын мүһүм хидмәти олмушдур.

Азәрбајчанда Р.с. 20-чи илләрин ахырларында формалашмышдыр. Һәмин дөврдә ефирдә илк сәһнәчикләр, радиокомпозисијалар, әдәби-бәдии верилишләр сәсләнмишдир. 30-чу илләрин әввәлләриндә М. Мәрдановун рәһбәрлији илә радио театры тәшкил едилмишдир; театрын илк тамашасы А. С. Пушкинин «Борис Годунов» фачиәси олмушдур. Сонралар В. Шекспирин «Һамлет», Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр», Һ. Чавидин «Шејх Сән’ан», Ч. Чаббарлынын «Ајдын» пјесләринин радио тамашалары һазырланмышдыр. Радио театрында М. А Әлијев, А. М. Шәрифзадә, М. Давудова, С. Руһулла, Ү. Рәчәб кими көркәмли актјорлар чыхыш етмишләр.

Магнит лентинин кениш тәтбиги илә әлагәдар Р.с. нүмунәләрини горујуб сахламаг имканы јаранмышдыр. «Театр микрофон гаршысында» серијасындан респ. театрларынын бир сыра тамашалары радио үчүн монтаж едилмишдир: «Һачы Гара», «Молла Ибраһимхәлил кимјакәр» (М. Ф. Ахундов), «Һачы Гәнбәр» (Н. Б. Вәзиров), «Лејли вә Мәчнун», «Аршын мал алан», «О олмасын, бу олсун» (Ү. Һачыбәјов), «Өлүләр» (Ч. Мәммәдгулузадә), «Алмас», «1905-чи илдә» (Ч. Чаббарлы), «Шејх Сән’ан», «Хәјјам» (Һ. Чавид), «Фәрһад вә Ширин», «Вагиф» (С. Вурғун), «Гачаг Нәби» (С. Рүстәм), «Алов» (М. Һүсејн), «Тој» (С. Рәһман), «Һәјат» (М. Ибраһимов), «Маһны дағларда галды» (И. Әфәндијев), «Кремл сааты» (Н. Погодин) вә с. 1970—80-чи илләрдә адлы-санлы әмәк адамларына һәср олунмуш сәнәдли радиопјесләр кениш јајылмышдыр. Азәрб.-да Р.с.-нин инкишафында актјорлардан Казым Зија, Ә.Һ. Әләкбәров, И. Османлы, И. Дағыстанлы, Р. Әфганлы, А. Гурбанов, М. Сән’ани, А. Чавадов, С. Һачыјева, Бәшир Сәфәроғлу, Л. Абдуллајев, Ј. Вәлијев, М. Чәнизадә, реж.-лардан А. Искәндәров, Т. Казымов, Ә. Ә. Әләкбәров, З. Не’мәтов вә б. мүһүм рол ојнамышлар. ССРИ-дә вә дикәр сосиалист өлкәләриндә Р.с. јени һәјат гуручулуғунда, јени инсан тәрбијә етмәк ишиндә фәал гүввәјә чеврилмишдир. Капиталист өлкәләриндә мүтәрәгги, сосиал фәалијјәтли Р.с. радиодраматуркијадакы мүртәче истигамәтләрә гаршы даими мүбаризә шәраитиндә инкишаф едир.

Әд.: Рүстәмов Т., Ефирдә аддымлар, Б., 1969; Вопросы радиодраматургии (Сб., статей), М., 1969; Режиссура радиопостановок, Сб. статей, М., 1970; В поисках эстетики радиодрамы, в сб.: Проблемы телевидения и радио, в. 2, М., 1971; Телевидение и радиовещание за рубежом, Сб. статей М., 1973; Ализаде Я., Становление и развитие радиожурналистики в Азербайджане, Б., 1974; Бараневич Ю. Д., Жанры радиовещания, Киев—Одесса, 1978; Телевидение и радиовещание СССР, М., 1979: Методологические проблемы изучения телевидения и радиовещания. Сб. статей, М., 1981.

РАДИОАКТИВ АИЛӘ, радиоактив сыра—бир-бирилә кенетик әлагәдә олан радиоактив изотоплар групу. Групун һәр изотопу өзүндән әввәлки изотопун α вә ја β—радиоактив чеврилмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Р.а.-нин илкин изотопу ән бөјүк јарымпарчаланма (јарымчеврилмә) дөврүнә $T_{1/2}$ маликдир вә Р.а. бу изотопун ады илә адланыр. Р.а.-ларин сон елементи стабил изотоплардыр. Дөрд Р.а. мөвчуддур: ториум ($A=4n$), актиноуран ($A=4n+3$), уран ($A=4n+2$) вә нептуниум ($A=4n+1$). Бунларын илк елементләри ујғун олараг ^{232}Th, ^{235}U, ^{228}U вә ^{237}Np, сон елементләри исә ^{208}Pb, ^{207}Pb, ^{206}Pb, ^{208}Bi изотопларыдыр. Р.а.-лардан 3-ү тәбии, бири исә (нептуниум Р.а.-си) сүн’идир.

РАДИОАКТИВ ЕЛЕМЕНТЛӘР—бүтүн изотоплары радиоактив олан кимјәви елементләр. *Елементләрин дөври системиндә* бисмутдан ($Z=83$) сонра кәлән бүтүн елементләр радиоактивдир. Урандан ($Z=92$) сонра кәләнләр исә сүн’и јолла алынмышдыр вә *трансуран елементләр* адланыр. Елементләрин дөври системинин орта һиссәләриндә јерләшән *технесиум* ($Z=43$) вә *прометиум* ($Z=61$) да сүн’и јолла алынмыш Р.е.-дир. Ат.н. 90—103 олан, кимјәви хассәчә бир-биринә чох охшар 14 елемент *актиноидләр* фәсиләсини тәшкил едир. Тәбии Р.е.-дән јалныз икисинин, *ториум* ($Z=90$) вә *уранын* ($Z=92$) јарымпарчаланма дөврү Јерин јашы илә мүгајисә олуна билән изотоплары вар: ^{232}Th ($T_{1/2}=1{,}41\cdot10^{10}$ ил), ^{235}U ($T_{1/2}=7{,}13\cdot10^{8}$ ил) вә ^{238}U ($T_{1/2}=4{,}51\cdot10^{9}$ ил). Буна көрә дә ториум вә уран Јерин јарандығы вахтдан бу күнә кими өз тәбии јатагларында галмышдыр. ^{232}Th, ^{235}U вә ^{238}U изотоплары 3 тәбии радиоактив сыранын башланғыч елементләридир. Бу сыралара ат.н. 84—89 вә 91 олан төрәмә Р.е. дахилдир. Бу елементләрин бүтүн изотопларынын јарымпарчаланма дөврү нисбәтән кичикдир вә онларын еһтијаты уран вә ториумун чох јашајан изотопларынын парчаланмасы һесабына артмасајды онлар тәбиәтдә мөвчуд ола билмәзди.

Ат.н. 43, 61, 93 олан вә бүтүн сонра тапылан Р.е. сүн’и сурәтдә апарылан нүвә реаксијалары васитәсилә алындығы үчүн сүн’и Р.е. адланыр. Р.е.-и тәбии вә сүн’и олараг ики јерә ајырмаг шәртидир, белә ки, *астат* ($Z=85$) әввәлчә сүн’и јолла алынмыш, лакин сонра тәбии радиоактив сыраларын елементләри арасында тапылмышдыр. Тәбиәтдә чүзи мигдарда технесиум, прометиум, *нептуниум* ($Z-93$) вә *плутониум* ($Z=94$) Р.е.-и дә тапылмышдыр. Бунлар уран нүвәләринин өз-өзүнә вә ја космик шүа нејтронларынын тә’сири илә бөлүнмәсиндән, ја да башга нүвә реаксијалары нәтичәсиндә әмәлә кәлир.

Уран вә ториум Р.е.-и тәбиәтдә чохлу мигдарда мүхтәлиф минераллар әмәлә кәтирмишдир. Һәмин минералларын е’малы бу елементләри бөјүк мигдарда алмаға имкан верир. Тәбии радиоактив сыраларын дикәр үзвләри олан башга Р.е. исә ториум вә уран сәнајеси туллантыларындан, еләчә дә узун мүддәт сахланан уран вә ториум препаратларындан радиокимјәви үсулла алыныр. Нептуниум, плутониум вә башга јүнкүл трансуран елементләр нүвә реакторларында, ^{238}U изотопунун нејтронларла нүвә реаксијалары нәтичәсиндә јараныр. Мүхтәлиф нүвә реаксијаларынын көмәји илә ағыр трансуран Р.е. дә алыныр. Технесиум вә прометиум нүвә реакторларында әмәлә кәлир вә онлары, бөлүнмә мәһсулларындан ајырмаг олур. Р.е.-ләрдән бир чохунун бөјүк практик әһәмијјәти вар. Уран вә плутониумдан нүвә реакторларында вә нүвә силаһында истифадә олунур. Ториумун тәбии ^{232}Th изотопунун нејтронларла шүаландырылмасы нүвә реакторларында бөлүнән материал кими истифадә олунан ^{233}U изотопуну алмаға имкан верир. Прометиум, полониум, плутониум вә башга Р.е. бир нечә ил фасиләсиз ишләјән атом електрик батарејалары һазырланмасында ишләдилир (бах *Радиоактивлик*).

Әд.: Несмеянов Ан. Н., Радиохимия, М., 1972; Широков Ю. М., Юдин Н. П., Ядерная физика, М., 1980.

РАДИОАКТИВ ЗӘҺӘРЛӘНМӘ—әтраф мүһитә радиоактив парчаланма мәһсулларынын јајылмасы; нүвә дөјүш сурсатынын парчаланмасындан јаранан дағыдычы амилләрдән бири. Р.з. инсан организминә зәрәрли тә’сир көстәрир (шүа хәстәлији төрәдир.). Јералты, јерүстү, суалты вә су үстүндә нүвә партлајышларындан мејдана кәлән Р.з. даһа тәһлүкәлидир. Р.з. заманы грунта (суја) вә һаваја башлыча олараг нүвә атымынын бөлүнмә мәһсуллары (изотоплар), радиоактив маддәләр, һабелә нүвә атымы атомларынын парчаланмајан һиссәси кечир. Бөлүнмә мәһсулларынын радиоактив парчаланмасы әсасән јүксәкенержили гамма вә бета шүаланма илә мүшајиәт олунур. Нүвә атымы атомларынын парчаланмајан һиссәси алфа зәррәчикләр вә чүзи мигдарда ашағы енержили гамма шүалар бурахыр. Нүвә партлајышы заманы ири зәррәчикләр сүр’әтлә чөкүр вә онлар хырда зәррәчикләрә нисбәтән даһа радиоактив олур. Р.з. р-нларынын үмуми саһәси вә конфигурасијасы нүвә партлајышынын нөвүндән вә күчүндән, күләјин сүр’әтиндән вә с.-дән асылы олур. Р.з. радиоложи силаһын тәтбигиндән дә јарана биләр.

Әд.: Радиоактивные выпадения от ядерных взрывов, пер. с англ., М., 1968; Федоров Л. М., Горохов В. А., Мельник А. С., Радиоактивное заражение и способы защиты от него, Минск, 1974.

РАДИОАКТИВ ИЗОТОПЛАР—бах *Изотоп*.

РАДИОАКТИВ КАРОТА́Ж—гујуларын кеофизики тәдгигат методлары. Радиоактив (ионлашдырычы) шүаланмаларын өлчүлмәсинә әсасланыр. Әсасән, 2 груп Р.-к. методлары мөвчуддур: *гамма-каротаж* вә *нејтрон-каротаж*. Гамма-каротаж өз нөвбәсиндә сүхурларын тәбии радиоактивлији нәтичәсиндә јаранан гамма-шүаланма интенсивлијини өлчән гамма-каротажа вә гамма-шүаланма мәнбәји илә шүаландырылмыш сүхурларда икинчи гамма-шүа-

ланма интенсивлијини өлчән гамма-гамма-каротажа бөлүнүр.

РАДИОАКТИВ ПРЕПАРАТЛАР — хәстәликләрин *радиоизотоп диагностикасында* вә шишләрин шүа илә мүаличәсиндә тәтбиг едилән дәрманлар. Бунлар радиоактив изотоплар, јахуд онларын үзви вә ја гејри-үзви бирләшмәләридир. Ашағыда көстәрилән радиоактив бирләшмәләрдән кениш истифадә олунур: ^{99м}Tc бејин шишләринин диагнозуну гојмаг, мәркәзи вә периферик һемодинамиканы өјрәнмәк; ^{131}I вә бунун бирләшмәләри јод мүбадиләсинин, бөјрәкләрин вә гарачијәрин функсијасыны өјрәнмәк; ^{111}In вә ^{113}In гарачијәри мүајинә етмәк; ^{99м}Tc, ^{198}Au, ^{131}I, ^{111}In коллоид мәһлуллары вә макроагрегатлары ағчијәри, гарачијәри, бејни мүајинә етмәк; газ һалында олан Р.п.-дан ^{133}Xe, ^{85}Kr, ^{15}O ағчијәрин фәалијјәтини, мәркәзи вә периферик һемодинамиканы мүајинә етмәк үчүн ишләдилир.

Јаман шишләрин шүа мүаличәси заманы ишләдилән Р.п.-ын сечилмәсинин әсас принсипи *зәдәләнмиш наһијәјә* јөнәлдилән ионлашдырычы шүаланманын мүаличә дозасынын јарадылмасындан вә әтраф тохумаларын максимум *дәрәчәдә горунуб сахланмасындан* ибарәтдир. Клиника шәраитиндә галханабәнзәр вәзинин јаман шишләринин метастазларыны мүаличә етмәк үчүн $Na^{131}I$ мәһлуллары *ишләдилир*. Тохумаларын дахилиндә вә бошлугларда јерләшән шишләрин шүа илә мүаличәсиндә ^{90}Y, ^{198}Au, ^{32}P коллоид мәһлуллары вә суспензијалары; тәркибиндә ^{90}Y, ^{60}Co, ^{192}Ir олан мунчуглар, грануллар, ијнәләр вә с. гадын чинсијјәт органларынын, бејин шишләринин, ағыз бошлуғунун вә ағчијәр хәрчәнкинин мүаличәсиндә тәтбиг олунур.

Әд.: Голутвина М. М. и Садикова Н. М., Контроль за содержанием, радиоактивных веществ в организме человека, М., 1979.

РАДИОАКТИВ ТУЛЛАНТЫЛАР — тәркибиндә мүәјјән нормадан артыг радиоактив изотоп (РИ) олан туллантылар; маје, бәрк вә газ һалында ола биләр. Маје Р.т. атом електрик стансијаларында (АЕС), истифадә едилмиш нүвә јаначағынын реҝенерасијасында, елм, техника вә тибдә мүхтәлиф радиоактив шүаланма мәнбәләриндән истифадә етдикдә әмәлә кәлир. ССРИ-дә бу чүр Р.т.-ы һаваја бурахмаг гадағандыр. Онлар пасланмајан поладдан һазырланмыш һерметик габларда јерә басдырылыр. Бәрк Р.т.-а јумагла радиоактив изотоплардан тәмизләнә билмәјән материаллар, иш палтарлары вә с. аиддир. Онлары бетон хәндәкләрә төкүб үзәрини сементләјирләр. Атом сәнајеси објектләриндә вә атом електрик стансијаларында радиоактив изотопларын өзү вә ја учучу бирләшмәләри, мәс., ^{131}J, ^{129}J, ^{85}Kr олан газ туллантылары вә радиоактив аерозоллар да әмәлә кәлә биләр. Белә газ вә аерозоллар хүсуси тәмизләнмә системиндән кечирилдикдән сонра вентилјасија борусундан һаваја бурахылыр.

РАДИОАКТИВ ЧЕВРИЛМӘ — бах *Радиоактивлик*.

РАДИОАКТИВАСИЈА АНАЛИЗИ, а к т и в а с и ј а а н а л и з и — атом нүвәләринин активләшдирилмәси вә онларын радиоактив шүаларынын өлчүлмәси әсасында маддәнин вәсфи вә мигдари тәркибинин тә'јини үсулу. Илк дәфә ону 1936 илдә мачар кимјачылары Д. Һевеши вә Г. Леви тәтбиг етмишләр. Р.а.-ндә арашдырылан материал мүәјјән мүддәт әрзиндә нејтрон, протон, дејтрон, α-зәррәчикләр вә с. илә, јахуд сәрт γ-шүаларла шүаландырылыр (активләшдирмә), сонра әмәлә кәлмиш радиоактив изотоплардан һәр биринин нөвү вә активлији хүсуси чиһазларла тә'јин едилир. Һәр радиоактив изотоп јалныз она хас олан јарымпарчаланма дөврү $T_{1/2}$ вә шүаланма енержиси $E_{ш}$ илә дикәр изотоплардан фәргләнир (*изотопларын бу характеристикалары хүсуси чәдвәлләрдә көстәрилир*). Активләшдирилмиш нүмунәдәки изотопларын шүаланма нөвүнә, шүаланма енержисинә вә јарымпарчаланма дөврүнә әсасән онларын сыра нөмрәсини вә күтлә әдәдини һәмин чәдвәлләрдән тапмаг олар. Радиоактив изотоплар әмәлә кәтирән нүвә реаксијаларындан исә өјрәнилән материалын тәркибини тә'јин етмәк мүмкүндүр.

Мигдари Р.а. шүаланмадан сонра нүмунәдә әмәлә кәлмиш изотопун активлијинин нүвә реаксијасында иштирак етмиш илкин изотопун нүвәләри сајына мүтәнасиб олмасына әсасланыр. Мигдары Р.а. мүтләг вә ја нисби үсулларла апарыла биләр. Биринчи үсулун дәгиглији јүксәк дејилдир (20—50%), ичрасы исә бир сыра чәтинликләрлә әлагәдар олдуғу үчүн кениш тәтбиг едилмир. Икинчи һалда нүмунә илә бирликдә тамамилә ејни шәраитдә хүсуси һазырланмыш вә елементин мигдары мә'лум олан еталонлар да шүаландырылыр. Сонра нүмунәнин активлији еталонларын активликләри илә мүгајисә едилмәклә маддәнин мигдары тапылыр. Сәрт γ-шүалары илә шүаландырылан 100 *г* нүмунәнин бурахдығы нејтрон селини өлчмәклә онда 10^{-4}% мигдарында олан бериллиуму тә'јин етмәк мүмкүндүр.

Әд.: Тејлор Д., Нейтронное излучение и активационный анализ, пер. с англ., М., 1965; Несмеянов Ан. Н., Радиохимия, М., 1972; Келлер К., Радиохимия, пер. с нем., М., 1978; Дантер К., Тант Э., Мольх Д., Аналитика. Систематический обзор, пер. с нем., М., 1981.

РАДИОАКТИВЛИК (*радио...*+*актив*) —кимјәви елементин гејри-стабил изотопунун *елементар зәррәчикләр* вә ја нүвә шүаландырмагла дикәр елементин изотопуна спонтан (өз-өзүнә) чеврилмәси. Илк дәфә А. *Беккерел* уран дузларында мүшаһидә етмиш (1896), М. Күри вә П. *Күри* исә ториумун, полониумун вә радиумун радиоактив шүаланмасыны ашкара чыхармышлар. Сонралар Е. *Резерфорд* Р.-ин 3 нөвүнү (α—Р., β—Р., γ—Р.) мүәјјәнләшдирди, α-шүаларын мүсбәт јүклү (һелиум атомунун нүвәләри), β-шүаларын мәнфи јүклү (електронлар) зәррәчикләр сели, γ-шүаларын исә гыса далғалы електромагнит шүаланмасы олдуғуну көстәрди. 1934 илдә сүн'и Р. кәшф едилди (И. *Жолио-Күри* вә Ф. *Жолио-Күри*). Сүн'и Р.-ин өјрәнилмәси нәтичәсиндә β-чеврилмәнин јени нөвләри (позитрон чеврилмәси вә електрон-тутма) ашкара чыхарылды. 1940 илдә совет физикләри К. А. Петржак вә Ќ. Н. *Флјоровун* кәшф етдикләри ағыр нүвәләрин спонтан бөлүнмәси дә Р. һадисәсинә аид едилир. Протон Р., икипротон Р. вә икинејтрон Р. һадисәләри дә мүшаһидә олунмушдур.

Р. чеврилмәнин мә'лум нөвләри микроаләмин фундаментал гаршылыглы тә'сири нәтичәсиндә баш верир. Нүвә зәррәчикләринин (α-зәррәчик, протон вә с.) бурахылмасы илә мүшајиәт олунан Р. күчлү гаршылыглы тә'сир, β-чеврилмә просеси исә зәиф гаршылыглы тә'сир нәтичәсиндә јараныр. Електромагнит гаршылыглы тә'сирин нәтичәси олан γ-шүаланма ејни нүвәнин мүхтәлиф һаллары арасында квант кечидләри нәтичәсиндә алындығындан мүасир тәснифата көрә Р. һадисәси сајылмыр.

Р. статистик характерә маликдир. Заман кечдикчә радиоактив нүвәләрин сајы експоненсиал ганунла азалыр. Радиоактив нүвәләрин јашама мүддәти јарымпарчаланма дөврү (јарымчеврилмә дөврү, $T_{1/2}$) вә ја орта јашама мүддәти ($\tau \approx 1,4\, T_{1/2}$) илә характеризә олунур. Бу мүддәтдә радиоактив нүвәләрин јарысы радиоактив чеврилмәјә уғрајыр. Әксәр һалларда радиоактив чеврилмә нәтичәсиндә алынмыш нүвә радиоактив олур вә стабил нүвә алынанадәк бир нечә радиоактив чеврилмә баш верир (бах *Радиоактив аилә*). Бә'зи радиоактив нүвәләр ики нөв Р.-ә (α—Р. вә β—Р.) маликдир. α—чеврилмә нәтичәсиндә нүвәнин јүк әдәди 2 ваһид ($z \to z-2$), күтлә әдәди 4 ваһид ($A \to A-4$) азалыр: $^{226}_{88}Ra \to {}^{222}_{86}Rn + \alpha$, β—чеврилмә нәтичәсиндә нүвәнин јүк әдәди бир ваһид дәјишир ($z \to z \pm 1$), күтлә әдәди исә сабит галыр. β—чеврилмәдә нүвә дахилиндә нејтрон протона вә ја протон нејтрона чеврилир.

Р.-ин кәшфи елмин сүр'әтлә инкишафына зәмин јаратды. Радиоактив изотоплар елмин бүтүн саһәләриндә кениш тәтбиг олунур.

Әд.: Учение о радиоактивности. История и современность, М., 1973; Мухин К. Н., Экспериментальная ядерная физика, т. 1, М., 1974; Широков Ю. М., Юдин Н. П., Ядерная физика, М., 1980.

РАДИОАКТИВЛИК ВАҺИДЛӘРИ— радиоактив препаратларын активлијини вә мүхтәлиф мүһитләрдә радиоактив нуклидләрин консентрасијасыны өлчмәк үчүн ваһидләр. *Бејнәлхалг ваһидләр системиндә* Р.в. олараг, бир *сан*-дә бир радиоактив чеврилмә верән радиоактив препаратын активлији көтүрүлүр: $1\ \frac{чевр}{сан}$. Системдәнкәнар ваһидләрдән дә $\left(\frac{чевр}{дәг},\ күри,\ резерфорд\right)$ истифадә едилир. Бунлардан күри радиоактивлијин әсас ваһидидир вә әвәлләр 1 *г* радиумун активлији кими тә'јин олунурду: $1\ күри = 3,7 \cdot 10^{10}\ \frac{чевр}{сан}$.

$$1\ резерфорд = 10^{6}\ \frac{чевр}{сан} = \frac{1}{3700}\ күри.$$

РАДИОАЛТИМЕТР—бах *Радиојүксәкликөлчән*.

РАДИОАСТРОНОМИЈА — астрономијанын бөлмәси; шүаландырдығы (миллиметрин һиссәләри—бир нечә километр диапазонунда) радиодалғаларына әсасән көј чисимләрини тәдгиг едир. Ики һиссәјә ајрылыр: фәал Р. (*радиолокасија астрономијасы* адланыр) вә пассив Р. (көј објектләринин мәхсуси радиошүаланмаларыны мүшаһидә едир). Електромагнит радиодалға диапазонундакы мүшаһидәләр көј чисимләринин оптик вә б. даһа гысадалғалы

диапазонларында мүшаһидәсини тамамлајыр. 19 әсрдә Күнәшдә радиошүаланманын варлығына даир фикирләр сөјләнилмиш, 1931 илдә американ алими К. Јански 14,6 *м*-лик далғада тәсадүфән Ағ Јолун нәзәрә чарпан радиошүаланмасыны ашкар етмишдир. 1942 илдә сакит Күнәшин, 1945 илдә Ајын радиошүаланмасы, 1946 илдә исә Гу бүрчүндә илк кичикөлчүлү радиошүаланма мәнбәји кәшф едилди. 20 әсрин 60-чы илләриндә Р. мүшаһидәләринин нәтичәләри көј објектләриндә кедән физики һадисәләрин өјрәнилмәсинә тәтбиг олунду. Нәзәри тәдгигатлар көстәрди ки, мүшаһидә олунан бүтүн радиоастрономик һадисәләр радиошүаланманын физикада мә'лум олан механизми илә бағлыдыр. Мәс., бәрк чисмин (планетин вә Күнәш системинин кичик чисимләринин) истилик шүаланмасы; космик плазманын (Галактикадакы газ думанлыгларын, Күнәш вә улдуз атмосферинин) ион саһәләриндәки истилик електронларынын тормоз шүаланмасы. Радиошүаланманын бүтөв спектриндән көј објектләринин монохроматик шүаланмасы да ашкар едилмишдир. Спектрал радиохәтләрин јаранмасынын әсас механизми мүхтәлиф атом вә молекулјар енержи сәвијјәләри арасындакы квант кечидләри илә бағлыдыр. Атом радиохәтләриндән далға уз. 21 *см* олан нејтрал һидрокен хәтләринин Р.-да бөјүк әһәмијјәти вар. Көј објектинин радиотәсвири күзкү вә радиоинтерферометрик мүшаһидә үсуллары илә гурулур. Бу үсуллар тәдгиг олунан чисимдән кәлән радиошүаланманы топлајараг көј чисимләринин радиотәсвирини «синтез етмәјә» имкан верир. Ашкар едилән һәр радиомәнбә каталога дахил едилир. Тәгр. 100-дән чох каталог нәшр олунмуш вә әксәријјәтиндә Галактикадан чох узагларда јерләшән он минләрлә објект һаггында мә'лумат верилмишдир (1983). Р. тәдгигат објектләринә көрә шәрти олараг Күнәш, планет, Галактика вә Метагалактика Р.-сына бөлүнүр.

Күнәш Р.-сы онун атмосферини (хромосфери, тачы, ифрат тачы, Күнәш күләји) өјрәнир. Әсас проблеми Күнәшин фәаллығынын тәбиәтини өјрәнмәкдир. Миллиметрлик диапазонда радиошүаланма нисбәтән сакитдир вә Күнәшин хромосфер плазмасы електронларынын ионларын електрик саһәсиндә тормоз шүаланмасы илә бағлыдыр. Сантиметрлик диапазонда Күнәшин радиошүаланмасы гајнар магнитләнмиш плазманын Күнәш ләкәләри үзәриндә тормоз вә магнитотормоз шүаланмаларындан асылыдыр. Күнәш күләји узаг радиомәнбәләрдән кәлән радиодалғаларын сәпилмәсинә көрә тәдгиг едилир.

Планет Р.-сы планетләрин вә онларын пејкләри сәтһинин истилик вә електрик хассәләрини, атмосферини вә радиасија гуршагларыны арашдырыр. Радиоастрономик мүшаһидәләрдән Венера сәтһинин темп-ру өлчүлмүш вә атм.-и өјрәнилмиш, Јупитерин радиасија гуршаглары вә онун атм.-индәки күчлү радиошүаланма партлајышлары ашкара чыхарылмышдыр. Радиолокасија үсуллары илә планетләрәгәдәрки мәсафә, онларын фырланма периоду өлчүлүр вә планетләр сәтһинин картограмы дүзәлдилир.

Галактика Р.-сы бизим Галактиканын гурулушуну, нүвәсинин фәаллығыны, улдузларарасы газын физики һалыны вә галактик радиошүаланма мәнбәләринин (ифрат јени улдуз галыглары, газ думанлыглар) тәбиәтини өјрәнир. 1967 илдә пулсасијаедән радиошүаланма мәнбәји (*пулсар*), һидроксилин парлаг вә енсиз радиохәтләри ашкар едилди. Бу хәтләрин мәншәји еһтимал ки, мазер шүаланмасынын механизми илә бағлыдыр. Башга күчлү космик мазер улдузларарасы газын компакт думанлығы шәраитиндәки су бухарыдыр. Сых гоша улдузларын (компонентләриндән бири еһтимал ки, *гара чухурдур*) радиошүаланмасынын өјрәнилмәси хүсуси мараг доғурмушдур. Галактика Р.-сы Галактика магнит саһәсинин гурулушуну да өјрәнир. Бу, космик шүаларын мәншәјини арашдырмаға имкан верир.

Метагалактика Р.-сы бизим Галактика харичиндәки бүтүн објектләри өјрәнир (әксәријјәти нормал галактикалар адланан објектләрдир). Чох фәал нүвәли галактикаларын радиошүаланмасы нормал галактикалардакындан 100 дәфә, радиогалактикаларынкы исә һәтта 100 мин дәфә күчлүдүр. Сонунчунун әксәријјәтинин гурулушу икикомпонентлидир. Оптик објект (адәтән, нәһәнк еллиптик галактика) онлар арасында јерләшир вә чох вахт зәиф шүаланма мәнбәји олур. Һәр компонентин кәнарлары әтрафында адәтән парлаг детал олур. Күман едилир ки, радиогалактикаларын компонентләри оптик галактикаларын нүвәсиндән атылмышдыр вә бөјүк сүр'әтлә онлардан узаглашыр. Радиогалактика компонентләриндә магнит саһәсинин вә релјативист електронларын енержиси 10^{61} *ергә* чатыр вә галактика нүвәләриндәки партлајышларда артыр. Бу нүвәләрин фәаллығы һәлә изаһ едилмәмишдир (1983). Оптик диапазонда көрүнән вә ади галактикалара охшамајан галактикаданкәнар ән күчлү радиомәнбә *квазардыр* (бах *Реликт шүаланма*).

Әд.: Пахольчик А., Радиоастрофизика, пер. с англ., М., 1973; Воронцов—Вельяминов Б. А., Очерки о Вселенной, 8 изд., М., 1980.

РАДИОАСТРОНОМИК РӘСӘДХАНА — радиодалғалар диапазонунда (тәгр. 1 *мм*—1 *км*) көј објектләринин електромагнит шүаланмасыны мүшаһидә едән вә бу мүшаһидәјә әсасән һәмин објектләри өјрәнән елми мүәссисә. Илк Р.р. 20 әсрин 50-чи илләриндә Б. Британијада јарадылмышдыр. Сәма радиошүаланма мәнбәләринин кәшфи ун-тләрин вә елми мүәссисәләрин нәздиндә радиоастрономија саһәсиндә тәдгигат апаран групларын, радиоастрономија шө'бәләринин (*Бүракан Астрофизика Рәсәдханасында, Пулково Астрономија Рәсәдханасында, Крым Астрофизика Рәсәдханасында*) јарадылмасына сәбәб олду. 130-дәк Р.р. вар. ССРИ ЕА Физика Ин-тунун Серпухов Р.р.-сы (*пулсарын* тәдгиги үчүн өлчүсү 1 *км* олан хачшәкилли метрлик диапазонда ишләјән радиотелескоп, диаметри 22 *м* вә дәгиглији јүксәк олан параболоид вә чохелементли метрлик далға диапазону үчүн гәфәс), *Хүсуси Астрофизика Рәсәдханасы*, Крым Астрофизика Рәсәдханасынын Симеиз Р.р.-сы (миллиметрлик далға диапазону үчүн 22 *м*-лик там дөнән параболоид) ССРИ-дә ән бөјүк Р.р.-лардыр. Онларда әсасән Күнәш тәдгиг едилир. УССР ЕА Радиофизика вә Електроника Ин-тунун Р.р.-сында (нәһәнк диаметрли метрлик диапазон үчүн радиотелескоп) әсасән галактикаданкәнар мәншәли дискрет радиомәнбәләр, *ифрат јени улдуз* вә пулсар, Пулково Астрономија Рәсәдханасында Күнәш астрономијасы вә галактикалар тәдгиг едилир. Грин-Бенк Милли Р.р. (АБШ), Чодрелл-Бенк Р.р. (Б. Британија), Нанс Р.р. (Франса), Утакамунд Р.р. (Һиндистан) вә с. ән бөјүк харичи Р.р.-лардыр.

Әд.: бах *Радиоастрономија* мәгаләсинин әдәбијјатына.

РАДИОБИОЛО́КИЈА (*радио... + биолокија*)—ионлашдырычы шүаланманын бүтүн нөвләринин чанлы организмләрә, организм групларына вә бүтөвлүкдә биосферә тә'сири һаггында елм. Ионлашдырычы шүаланманын биоложи тә'сири В. К. *Рентген* (1895), А. *Беккерел* (1896) тәрәфиндән бу шүаларын, М. Склодовскаја-Күри вә П. Күри (1898) тәрәфиндән исә радиумун кәшф олундуғу вахтдан тәдгиг едилмәјә башланды. 1896 илдә рус физиологу И. Р. Тарханов рентген шүаларынын «һәјати функсијаларын кедишинә еһтимал олунан тә'сири» һаггындакы әсәрини нәшр етдирди. 20 әсрин әввәлләриндә Русијада ионлашдырычы шүаланманын чанлы организмләрә тә'сирини Ј. С. Лондон өјрәнмиш вә 1911 илдә «Биолокијада вә тәбабәтдә радиум» монографијасыны нәшр етдирмишдир. 1906 илдә франсыз тәдгигатчыларындан Ж. Бергоније вә Л. Трибондо һүчејрәләрин радиоһәссаслығынын онун интенсивлијиндән вә мүддәтиндән, һәмчинин диференсиасија дәрәчәсиндән асылы олдуғуну мүшаһидә етмишләр. 20 әсрәдәк рентген шүаларынын вә гамма-шүаларын мүхтәлиф биоложи објектләрә тә'сиринә даир дағыныг шәкилдә мә'лумат топланмышды. 20—30-чу илләр Р.-нын бир елм кими јетишмәсини тезләшдирән бир сыра бөјүк кәшфләрин вә јени идејаларын мејдана кәлдији илләр иди. 1925 илдә совет алимләри Г. А. Надсон вә Г. С. Филиппов рентген шүаларынын ибтидаи көбәләкләрә мутакен тә'сирини кәшф етдиләр; 1927 илдә АБШ-да Г. Мөллер (дрозофилдә) вә 1928 илдә Л. Стедлер (али биткиләрдә) радиасија мутакенезинә даир бөјүк ишләр көрдүләр. Бу кәшфләр радиасија кенетикасынын әсасыны тәшкил едир. 1920 илдә Г. А. Надсон, 1925 илдә П. Антсел вә П. Винтемберкер (Франса) белә нәтичәјә кәлдиләр ки, һүчејрәдә мүшаһидә едилән радиасија зәдәләнмәләри ики экс просесин—зәдәләнмәнин инкишафы вә ејни заманда бәрпа просесинин кетмәси нәтичәсиндә баш верир.

40—50-чи илләрдә нүвә физикасы вә техникасынын сүр'әтли инкишафы, һәмчинин нүвә силаһларынын сынагдан кечирилмәси илә әлагәдар әтраф мүһитин чиркләнмәси нәтичәсиндә ионлашдырычы шүаланманын биоложи тә'сиринә мараг кәскин сурәтдә артмышдыр. Мәһз бу илләрдә Р. мүстәгил елм саһәси кими формалашды. Р. гаршысында дуран јени проблемләр: чохһүчејрәли организмләрин бүтөвлүкдә (тотал) шүаланмасы заманы радиасија зәдәләнмәләринин һәртәрәфли тәдгиги; организмләрдә мүхтәлиф радиоһәссаслығын сәбәбләринин дәрк едилмәси; зәрәрли мутасијаларын мејдана кәлмәсиндә радиасијанын ролу, шүаланма нәтичәләринин (өмрүн гысалмасы, шишләрин әмәлә кәлмәси, иммуните-

тин азалмасы) өјрәнилмәсиндән вә с. ибарәтдир. Организмләри шүаланмадан мүһафизә едән мүхтәлиф васитәләрин вә шүаланмадан сонракы зәдәләнмәләрин бәрпасы јолларынын ахтарылмасы, тибдә, к.т.-нда, јејинти вә микробиолокија сәнајесиндә ионлашдырычы шүаланманын истифадәси үчүн јени јолларын ахтарылмасы вә с. Р.-нын актуал вәзифәләридир.

50—60-чы илләрдә биофизики вә биокимјәви тәдгигат үсуллары Р.-ја дәриндән мүдахилә етди. Бу илләрдә һејван организмини радиасија тә'сириндән мүһафизә едән радиомүһафизәедичи васитәләр (радиопротекторлар) кәшф олунду, шүа хәстәликләрини мүаличә едән сәмәрәли үсуллар үчүн нәзәри зәмин јарадылды.

50-чи илләрин сону вә 60-чы илләр Р.-да шүаланмыш һүчејрәләрин бәрпасы һалларынын—репарасијаларын кәшфи илә әламәтдардыр. Шүаланмыш һүчејрә вә тохумаларда биокимјәви дәјишикликләрин, нүвәнин радиасија зәдәләнмәләринин, митохондриләрин, биоложи мембранларын вә һүчејрәнин дикәр *органелләрин* тәдгиги радиасија тә'сиринин структур-метаболик фәрзијјәсинин әсасландырылмасына сәбәб олду.

Мүасир Р.-нын гаршысында дуран вәзифәләрин чохчәһәтлилији радиоеколокија, радиасија кенетикасы, радиасија биокимјасы, радиасија биофизикасы вә с. кими бөлмәләрин интенсив инкишафына сәбәб олду. Р. саһәсиндәки тәдгигатларын әсасыны бәдхассәли јенитөрәмәләрин шүа мүаличәсиндә ионлашдырычы шүаланмаларын тәтбиги тәшкил едир; бунларын әсасында шүа хәстәликләринин мүаличә үсуллары ишләнмиш, бунлар исә к.т. зәрәрверичиләри илә мүбаризәдә ионлашдырычы шүаланмадан истифадә үчүн, јени к.т. битки сортлары јетишдирмәкдә (радиасија селексијасы) нәзәри бүнөврә олмушдур. ССРИ-дә Р.-ја даир тәдгигатлар ССРИ ЕА-нын Биоложи Физика Ин-тунда, ССРИ ЕА-нын Ленинграддакы Нүвә Физикасы Ин-тунда вә ССРИ ЕА-нын дикәр ин-тларында, һәмчинин ССРИ сәһијјә вә к.т. назирликләринин ин-тларында вә с. апарылыр. Харичи өлкәләрдә дә радиобиоложи тәдгигат мәркәзләри фәалијјәт көстәрир.

1955 илдә БМТ-нин Баш Мәчлиси атом радиасијасы тә'миринә даир хүсуси елми комитә (20 өлкә иштирак едир) тә'сис етмишдир.

Р.-ја даир дөври нәшрләр «Радиобиолокија» (1961 илдән), «Radiation Research» (N. Y., 1954 илдән), «International Journal of Radiation Biology...» (L., 1959 илдән), «Radiation Botany» (L.—N.Y., 1961 илдән) вә с.-дир.

Әд.: Александер П., Бак З., Основы радиобиологии, пер. с англ., М., 1963; Эйдус Л. Х., Физико-химические основы радиобиологических процессов и защиты от излучений, М.,1972;Володин В. Г., Радиационный мутагенез у растений, Минск, 1975; Радиационная биофизика ДНТ хроматина, М., 1976; Ярмоненко С. П., Рожденная веком. Радиобиология —людям, М., 1978; Белов А. Д., Киршин В. А., Радиобиология, М., 1981.

РАДИОВЕРИЧИ—радиотезлик диапазонунда јүксәк тезликли модулјасија олунмуш електрик рәгсләринин кенерасијасы вә онларын електромагнит далғалары шәклиндә шүаландырылмасы үчүн гурғу (гурғулар, комплекси). Р. информасијанын радио далғалары васитәсилә өтүрүлмәси системи вә гурғуларын (радиорабитә, телевизија, радио верилиши, радиолокасија, радионавигасија вә с. техника саһәләриндә) мүһүм тәркиб һиссәсидир. Р. ишләк далғаларын диапазонуна (бах *Радиодалғалар*), антенаја верилән рәгсләрин күчүнә (100 *вт*-а гәдәр—кичик, 100 *вт*-дан 10 *квт*-а гәдәр—орта, 10 *квт*-дан 1 *Мвт*-а гәдәр күчлү вә 1 *Мвт*-дан јухары — чох күчлү), иш нөвүнә (телеграф, телефон вә с.), модулјасија үсулуна (амплитуд, тезлик, фаза вә ја дикәр модулјасијалы), кенератор електрон чиһазларынын типинә (транзисторлу, магнетронлу вә с.), тә'јинатына (рабитә, верилиш, локасија, телевизија вә с. үчүн), мобиллилијинә (стасионар, сәјјар) көрә тәсниф олунур. Ән садә (биркаскадлы) Р. сабит вә бә'зән дәјишән чәрәјанын енержисини радиотезликли рәгсләрин енержисинә чевирән өзүтә'сирләнән кенераторлардан, модулјатордан вә електрик гидаландырычы мәнбәдән ибарәтдир. Амма *дм*-лик вә даһа узун далға диапазонунда ишләјән (хүсусән орта вә бөјүк күчлү) Р.-ләр адәтән мүхтәлиф функсијалар јеринә јетирән бир нечә каскаддан ибарәт олур. Чохкаскадлы Р.-ләрин мејдана кәлмәси, әсасән, апарычы тезлији јүксәк стабиллијә малик күчлү рәгсләрин алынмасы илә әлагәдардыр. Мүхтәлиф стабилләшдирмә үсулларыны тәтбиг етмәклә адәтән јалныз азкүчлү өзүтә'сирләнән кенераторларда (веричи кенератор адланыр) кафи дәрәчәдә стабил рәгсләр алмаг мүмкүн олур. Бу кенератор бир гајда олараг Р.-нин ишләк тезлијиндән ашағы тезликләрдә ишләјир. Онда Р.-нин сонракы каскадлары тезликартыран олур. Даһа јүксәк стабиллик тәләб олундугда веричи кенератордан сонра, ону сонракы даһа күчлү каскадларын әкс тә'сириндән горујан каскад (буфер каскады) гошулур. Р.-нин бу вә ја дикәр параметрини дәјишдирмәклә радиотезликли рәгсләрин модулјасијасы апарылыр. Модулјасија едилмиш рәгсләр рабитә дөврәләри васитәсилә антенаја, кабел вә ја мәфтилли рабитә хәтләринә верилир.

Әд.: Моделъ З. И., Радиопередающие устройства, М., 1971; Радиопередающие устройства, под ред. М. В. Благовещенского, Г. М. Уткина, М., 1982.

РАДИОВИЗИЈА—радиодалғалар васитәсилә објектләрин көрүнән тәсвирләринин алынмасы; оптик далға диапазонунда гејри-шәффаф објектләрин дахили структуруну өјрәнмәк вә оптик гејри-шәффаф мүһитдә јерләшән објектләри мүшаһидә етмәк үчүндүр. Р. үчүн радиодалғаларын *мм*-лик вә *см*-лик диапазонундан истифадә едилир. Чисимдән шүаланан (пассив радиовизија) вә ја сәпәләнән (актив радиовизија) радиодалғалар онун гурулушу вә вәзијјәти һаггында информасија дашыјыр. Р.-нын әсас вәзифәси бу информасијаны көрүнән тәсвирә чевирмәкдир (бах *Радиоинтроскоп*).

РАДИОГАЛА́КТИКА — радиошүаланмасы нормал галактикаларынкындан (бизим *Галактика*, *Андромедидләрин* бөјүк галактикасы вә с.) күчлү олан галактика. Р. башга *галактикалар* радиомәнбәләринин максимум сајлы групларыны тәшкил едир, радиошүаланма характеринә көрә квазара вә спиралвары галактикаја јахындыр. Лакин Р.-ларын хүсуси објектләр групу, јахуд ихтијари галактика инкишафынын хүсуси мәрһәләси олдуғу мә'лум дејил. Р.-ларын әксәријјәти нәһәнк еллиптик галактикалара аиддир. 100 Р. үчүн *гырмызы јердәјишмә* өлчүлмүшдүр. Гырмызы јердәјишмәси 0,46 олан 3С 295 Р.-сы онлардан ән узағыдыр. Радиодиапазонда Р.-нын ишыглығы 10^{40}—10^{45} *ерг/сан* тәртибдәдир; бунларда узунзолаглы (шәффаф) вә компакт (гејри-шәффаф) областлар характерикдир. Әксәр (~80%) Р. галактикаларын оптик компонентләриндән чох узаг (~100—1000 *кпс*) олан 2 радиошүаланма мәнбәјиндән (өлчүләри ~100 *кпс*) ибарәтдир. Белә шүаланма областында чох вахт бир нечә кичикөлчүлү компонент олур. Р.-нын радиошүаланмасы адәтән хәтти полјарлашмышдыр. Бу, онун магнит саһәсинин кениш мигјасда бирчинс олдуғуну көстәрир. Бир чох објектләрдә радиошүаланма дәјишкәндир. Оптик диапазонда бунларын бә'зиләринин парлаглығы да дәјишир. Күман едилир ки, Р.-нын радиошүаланмасы зәиф магнит саһәләриндәки ултрарелјативист (ишыг сүр'әтинә јахын сүр'әтлә һәрәкәт едән) електронларын һәрәкәти нәтичәсиндә јаранып. Мүшаһидә олунан радиошүаланма сели енержисинин чох бөјүк һиссәси (компакт мәнбәләрдә тәгр. 10^{52} *ерг*, узунзолаглы мәнбәләрдә исә 10^{57}—10^{61} *ерг*) релјативист һиссәчикләрин һесабынадыр. Далға узунлуғуна вә замана көрә интенсивлијин вә полјаризасијанын дәјишмәси көстәрир ки, релјативист һиссәчикләрин сых булуду әтрафа периодик атылыр; бу булудлар сонрадан кенишләнәрәк парлаг олур. Белә партлајышларын күчү тәгр. 10^{52} *ергдир*. Р.-нын инкишафы онун енержи мәнбәјинин тәбиәти вә релјативист һиссәчикләр енержисинә чеврилмәсинин өјрәнилмәси ән чәтин проблемләрдир.

Әд.: бах *Релјативист астрофизика* мәгаләсинин әдәбијјатына.

РАДИОГӘБУЛЕДИЧИ — радио сигналларыны вә ја тәбии радиошүаланмалары гәбул едән, онларын дашыдығы информасијаны истифадә олуна биләчәк шәклә чевирән антеналы гурғу. Тә'јинатына көрә радиоверилишләри үчүн, телевизија (бах *Телевизор*), рабитә (бах *Радио рабитәси*), радиолокасија (бах *Радиолокасија стансијасы*) вә с. Р.-ләри вар. Р.-нин јеринә јетирдији функсијалар: антенаја тә'сир едән електромагнит рәгсләринин бүтүн радиотезлик спектриндән лазым олан информасијаны дашыјан һиссәнин ајрылмасы (тезлик селексијасы); гәбул олунмуш чох зәиф рәгсләрин истифадәси мүмкүн олан сәвијјәјә гәдәр күчләндирилмәси; гәбул олунмуш модулјасија едилмиш радиотезликли рәгсләрин билаваситә информасијаны дашыјан модулјасија ганунуна ујғун електрик сигналларына чеврилмәси (детектирләмә). Конструктив олараг Р.-нин тәркибинә гәбул олунмуш информасијанын әкс етдирилмәси (мәс., учададанышан, кинескоп) вә Р.-нин ишинә нәзарәт (өлчү чиһазлары, мүхтәлиф индикаторлар) васитәләри дахил ола биләр. Р. бир вә ја бир нечә дәјишмәз тезликдәки радиосигналлары, јахуд мүәјјән тезлик диапазону һәддиндәки истәнилән тезлијә көкләнмәклә ујғун радиосигналлары гәбул едә биләр. Рәгсләрин

күчләндирилмәси әсасән детектора гәдәр олур. Детектор күчләндиричиси селектив дүзәлдилир (резонанс дөврәләри гошулмагла), детектордан сонра күчләндирилән рәгсләрин золағы гәбул олунан информасијаны характеризә едир. Детектор күчләндиричисинин типиндән асылы олараг бирбаша күчләндирилән, рекенератив, ифрат рекенератив, рефлексли вә суперһетеродин Р. нөвләри вар. Ән јүксәк кејфиjјәтли радиогәбул кениш јајылмыш суперһетеродин Р.-синдә олур. Р.-нин ишинин әсас көстәричиләри: һәссаслыг (зәиф радиосигналлары гәбулетмә габилиjјәти); селективлик (радиоманеәләрдән тәләб олунан сигналы ајырма габилиjјәти); стабиллик (әлавә тәнзимләмә вә с. әмәлиjјатларыны апармадан кафи дәрәчәдә узунмүддәтли радиогәбулуну тә'мин етмәк габилиjјәти).

Нормал гәбулун тә'мини мәгсәдилә Р.-јә радио манеәләрин дәф едилмәси үчүн хүсуси гурғулар дахил едилир. Һәссаслығын һәдди Р.-нин өз флүктуасијалы күјүндән асылыдыр вә она көрә дә аз күјлү кириш күчләндиричиләриндән истифадә олунур. Бунлардан ән садәси тунел диоду олан күчләндиричидир. Даһа јахшы нәтичәләри исә *параметрик күчләндиричи* вә квант күчләндиричиси (мазер) верир.

Әд.: Молчанов А. П., Курс электротехники и радиотехники, М., 1976; Орехов А. А., Радиоприемные устройства, М., 1979.

РАДИОГРА́ФИJА (*радио...+...графиjа*)—радиоактив изотоп шүаларынын фото тәбәгәсинә тә'сириндән истифадә илә мүхтәлиф објектләрин (мә'мулат, минерал вә с.) тәдгиги методу. Р.-да харичи ионлашдырычы шүаланма мәнбәјиндән (гапалы метал ампулалара долдурулмуш радиоактив изотоп) истифадә едилир. Р.-нын әсас нөвү олан *авторадиографијада* исә дахили мәнбәдән истифадә олунур (радиоактив изотоп тәдгиг олунан објектә дахил едилир). Әкәр һәр һансы објекти бир тәрәфдән ишыгландыран ионлашдырычы шүалар о бири тәрәфдәки фотоматериалда гејд олунурса, онда фотографик тәсвирә көрә објектин сыхлығы аз вә ја чох олан саһәләри ашкар едилир (чүнки мә'мулатын гүсурсуз вә кизли дефектләри олан саһәләриндән кечән ионлашдырычы шүалар гејрибәрабәр зәифләјир). Кизли дефектләрин форма вә өлчүләри алынмыш фотографик (көлкәли) тәсвиринә көрә мүәjјәнләшдирилир. Р. мәгсәдилә әсасән ренткен плјонкалары ишләдилир. Р. ајры-ајры јүклү зәррәчикләрин вә ионлашдырычы шүа дозаларынын гејдиjјаты, објектин мүхтәлиф саһәләриндә радиоактив атомларын мигдарынын өлчүлмәси вә с. мәгсәдләрлә дә тәтбиг едилир. Тәдгигат мәгсәдинә ујғун Р. варианты сечилир. Р. нүвә техникасы, кеолокија (радиоактив минералларын тәдгиги), биолокија, *дефектоскопија*, һаванын радиоактивлијинин тәдгиги вә с.-дә тәтбиг едилир.

РАДИОДАЛҒАЛАР—тезлиjи 10^{-3}—10^{12} *hс* (далға уз. $3{\cdot}10^{11}$—$3{\cdot}10^{-4}$ *м*) интервалына дүшән електромагнит далғалары. Лазер техникасынын наилиjјәтләри илә әлагәдар олараг рабитә техникасында тәтбиг олунан електромагнит далғаларынын тезлиjи 10^{15} *hс*-ә чатдырылмышдыр. Р. шүаландырылмасы вә јајылмасы хүсусиjјәтләринә көрә ашағыдакы группара ајрылыр:

Групун ады	Далға узунлуғу (*м*)	Рәгс тезлиjи (*hс*)
Инфрасәс вә сәс тезликли радиодалғалар	10^{11}—10	$3{\cdot}10^{-3}$—$3{\cdot}10^{3}$
инфраузун далғалар	10^{5}—10^{4}	$3{\cdot}10^{3}$—$3{\cdot}10^{4}$
узун далғалар	10^{4}—10^{3}	$3{\cdot}10^{4}$—$3{\cdot}10^{5}$
орта далғалар	10^{3}—10^{2}	$3{\cdot}10^{5}$—$3{\cdot}10^{6}$
гыса далғалар	10^{2}—10	$3{\cdot}10^{6}$—$3{\cdot}10^{7}$
ултра гыса далғалар:		
метрлик далғалар	10—1	$3{\cdot}10^{7}$—$3{\cdot}10^{8}$
десиметрлик далғалар	1—10^{-1}	$3{\cdot}10^{8}$—$3{\cdot}10^{9}$
сантиметрлик далғалар	10^{-1}—10^{-2}	$3{\cdot}10^{9}$—$3{\cdot}10^{10}$
миллиметрлик далғалар	10^{-2}—10^{-3}	$3{\cdot}10^{10}$—$3{\cdot}10^{11}$
субмиллиметрлик далғалар	10^{-3}—$5{\cdot}10^{-5}$	$3{\cdot}10^{11}$—$6{\cdot}10^{12}$
оптик далғалар	$5{\cdot}10^{-5}$—10^{-7}	$6{\cdot}10^{12}$—$3{\cdot}10^{15}$

Далға уз. 10^{6} *м*-дән бөјүк Р. шәрти олараг инфрасәс вә сәс тезликли далғалар адландырылыр вә һәләлик техникада кениш тәтбиг едилмир. *См*-лик вә *дм*-лик Р. ифрат јүксәк тезликли Р. да адландырылыр. Атм.-дә, Јер сәтһиндә, космик фәзада јајылан Р. мүасир елм вә техникада кениш вә мүһүм тәтбиг саһәләринә маликдир; онлардан јахын вә узаг мәсафәләрә мә'луматларын верилмәсиндә (телеграфија, телефонија) фототелеграфија, телевизија вә с.), мүхтәлиф објектләрин ашкар едилмәси вә онлара гәдәр олан мәсафәнин тә'јининдә (радиолокасија), радионавигасијада, гурғу вә механизмләрин мәсафәдән идарә едилмәсиндә (телеидарәетмә), өлчү нәтичәләринин узаг мәсафәјә верилмәсиндә (радиотелеметрија) вә с.-дә истифадә едилир. Р. кеофизикада Јер атм.-инин јухары гатларынын тәдгигиндә, маддә гурулушунун өјрәнилмәсиндә (радиоспектроскопија), Күнәш, планетләр, улдузлар, галактикалар вә с. објектләрин өјрәнилмәсиндә (радиоастрономија) дә кениш тәтбиг едилир.

Әд.: Долуханов М. П., Распространение радиоволн, 4 изд., М., 1972; Грузинская Г. П., Распространение коротких и ультракоротких радиоволн, М., 1981.

РАДИОДАЛҒАЛАРЫН ГАЈЫТМАСЫ—ики мүхтәлиф мүһит сәрһәдинә дүшән далғанын ајрылма сәрһәдиндән әкс олунараг әввәлки мүһитдә јајылмасы просеси.

Дүшән далғанын енержи селинин гајыдан далғанын енержи селинә нисбәти гајытма әмсалы адланыр. Ајырма сәрһәди сәтһиндәки гејри-һамарлыг өлчүсү дүшән далғанын уз.-ндан чох кичикдирсә күзкү гајытмасы мүшаһидә олунур.

Ионосфердән Јерә гајыдан радиодалғалар (ионосфер далғалары) Јер сәтһиндә узаг мәсафәләрә радиорабитәдә истифадә едилир. Ионосфердән биргат әксолунма нәтичәсиндә далға Јердә 4000 *км*-дәк, чохгат әксолунма һесабына исә истәнилән мәсафәјә јајыла биләр. Мүхтәлиф објектләрдән радиодалғаларын әкс олунмасы һадисәсиндән *радиолокасијада* вә *радиоастрономијада* истифадә едилир.

РАДИОДАЛҒАЛАРЫН ДИФРАКСИЈАСЫ— радиодалғалар манеәләрлә гаршылашдыгда јаранан һадисә; бирчинсли мүһитдә радиодалғалар јајылдығы заман манеәјә раст кәлдикдә онун амплитуду вә фазасы дәјишир, манеәнин арха һиссәсинә дүзхәтли һәрәкәтиндән кәнара чыхараг кечир. Манеәләр ихтијари формада вә радиодалғалар үчүн шәффаф, јахуд гејри-шәффаф олур. Мәһз Р.д. һадисәси, веричи вә гәбуледичини бир-бириндән Јерин сферик сәтһи ајырдыгда белә, радиосигналларын гәбулуна сәбәб олур. Радиодалғаларын манеәнин арха һиссәсинә кечмәсинин дифраксија нүфузлуғунун еффекти манеәнин вә далғанын өлчүләри нисбәтиндән асылыдыр вә далға узун олдугча күчлү олур. Дикәр тәрәфдән радиодалғалар Јерин јарымкечиричи сәтһи бојунча јајылдыгда далға енержисинин гисмән удулмасы баш верир вә далға гыса олдугда удулма да күчләнир. Бу сәбәбдән дә кафи дәрәчәдә узун радиодалғалар бә'зән бир нечә мин *км*-ә гәдәр узаглыға јајыла биләр. Габарыг релјеф вә биналардан јаранан Р.д. хејирли ола билир вә далға енержисинин јенидән пајланмасына сәбәб олараг бә'зән ону «күчләндирир».

РАДИОДАЛҒАЛАРЫН ИНТЕРФЕРЕНСИЈАСЫ—фәзада ики вә ја чох сајда радиодалғаларын топланмасы. Р.и. радиодалғаларын шүаланмасында вә јајылмасында мүһүм рол ојнајыр. Бир нечә шүаландырычыја (вибраторлара вә ја јарыглара) мәхсус мүрәккәб *антена* гурғулары тәрәфиндән радиодалғалар шүаландырылдыгда, ајры-ајры шүаландырычылардан верилән радиодалғалар өз араларында интерференсијаланыр. Јекун далғанын амплитуду мүхтәлиф истигамәтләрдә мүхтәлиф олур вә антенанын истигамәтләнмә диаграмыны тә'јин едир. Әкәр бир-бириндән бир нечә далға уз. гәдәр узаглашдырылмыш ики вибратор ејни амплитудлу, фазалы вә тезликли чәрәјанларла гидаландырылырса, Р.и. нәтичәсиндә истигамәтләнмә диаграмы чохләчәкли шәкилдә олур. Бу диаграмын максимумларында ајры-ајры далғаларын фазалары үст-үстә дүшүр, електрик (E_1) вә магнит (H_1) саһәләри топланыр: $E{=}2E_1$, $H{=}2H_1$. Максимумларын истигамәтиндәки енержи ахыны $2E_1{\cdot}H_1$ һасилинә мүтәнасиб олур, јә'ни һәр вибраторун дикәри олмадыгда шүаландырдығындан 4 дәфә артыг олур. Амма ики вибратор бирликдә диаграмын минимумлары истигамәтиндә һеч нә шүаландырмыр ($E{=}0$, $H{=}0$). Вибраторлар сајыны вә онларын арасындакы мәсафәни дәјишмәклә лызыми истигамәтләнмә диаграмына малик антена дүзәлтмәк мүмкүндүр. Радиодалғаларын (РД-ын) јајылмасында Р.и. һадисәси Јер сәтһиндәки һәр бир нөгтәдә бирбаша јајылан далғаларла Јер сәтһиндән әкс олунан далғаларын интерференсијасы һесабына олур. Бунунла әлагәдар гәбуледичи антенанын истигамәтләнмә диаграмында мигдары далға узунлуғундан вә гәбуледичи антенанын Јер сәтһинә көрә һүнд.-ндән асылы олан әлавә ләчәкләр јараныр. Орта вә гыса далғаларын јајылмасында Р.и.

ионосфердән әкс олунан вә веричидән бирбаша јајылан далғаларла, јахуд ионосферин мүхтәлиф һиссәләриндән әкс олунан радиодалғалара көрә олур. Ултрагыса Р.и. бахылан нөгтәјә тропосфердә мүхтәлиф јоллардан кечмиш вә ја јерли објектләрдән әкс олунмуш далғаларын кәлмәси нәтиҹәсиндә баш верир. Р.и. һадисәсиндән шүаландырыҹыја нәзәрән гәбуледиҹинин јеринин мүәјјән едилмәсиндә, верилмиш шәраитдә радиодалғаларын јајылма сүр'әтинин тә'јин едилмәсиндә вә с.-дә истифадә едилир.

РАДИОДАЛҒАЛАРЫН ЈАЈЫЛМАСЫ—радио диапазонуна дүшән електромагнит далғаларынын атмосфердә, космик фәзада вә Јер гатында јајылма просесләри. Вериҹи мәнтәгәдән шүаландырылан радиодалғалар (РД) гәбуледиҹијә чатана гәдәр дүзхәтли трајекторија үзрә, габарыг Јер сәтһини ашмагла (*дифраксија*), тропосфердән (радиодалғаларын рефраксијасы) вә ионосфердән әкс олунмагла вә с. јајыла биләр. Бирҹинс мүһитдә дүзхәтли трајекторија илә сабит сүр'әтлә јајылан далғалар сәрбәст вә ја бирбаша јајылан РД (радиошүа) адланыр. Космик фәзада ики космик објект вә ја космик објектлә Јер арасында, астрономик мүшаһидәләрдә Р.ј. далғаларын сәрбәст јајылмасына јахын олур. Бош фәзада Р.ј. сүр'әти ишығын вакуумдакы сүр'әтинә (c=300000 *км/сан*) бәрабәрдир. Радиостансијанын тә'сир узаглығы (удулма олмадыгда) сигналын гәбуледиҹинин киришиндәки күҹүндән, күјләрин күҹүндән, вериҹи вә гәбуледиҹи антеналарын истигамәтли тә'сир әмсалларындан асылыдыр. Р.ј. Јер атмосфериндә, Јерин гатында, дәниз сујунда вә с.-дә баш вердикдә далғанын фаза сүр'әти дәјишир вә онун енержиси удулур. Р.ј.-на Јерин сәтһи, ионосферин гурулушу вә с. тә'сир едир, бу вә ја дикәр амилин тә'сири далғанын узунлуғундан асылы олур. Р.ј. бөјүк саһәни әһатә едән фәза просесидир. Амма бу просесин кедишиндә, фокусларында вериҹи вә гәбуледиҹи јерләшдирилмиш фырланма еллипсоидинин саһәси әһәмијјәтли рол ојнајыр. Еллипсоидин бөјүк оху R практики олараг вериҹи илә гәбуледиҹи арасындакы мәсафәјә, кичик оху исә тәгр. $\sqrt{\lambda R}$-ә бәрабәрдир (λ—далғанын уз.-дур). λ кичик олдугҹа еллипсоид дүз хәттә чеврилир (ишыг шүасы). Әкәр фокусларын Јер сәтһиндән һүндүрлүкләри (Z_1 вә Z_2 антеналарын јерләшмә һүндүрлүкләри) λ-ја нәзәрән бөјүкдүрсә, онда еллипсоид Јер сәтһинә тохунмур вә Р.ј. сәрбәст далғалардакы кими олур. Әкәр Z_1 вә Z_2 вә ја онлардан һәр һансы бири азалырса, онда еллипсоид Јерә тохунур вә Јер Р.ј.-на тә'сир көстәрир. Онда вериҹидән гәбуледиҹијә бирбаша кедән далғанын үзәринә әкс олунмуш далға саһәси әлавә олунур. Әкәр Z_1 вә $Z_2 \gg \lambda$ оларса, онда бу саһәни һәндәси оптика

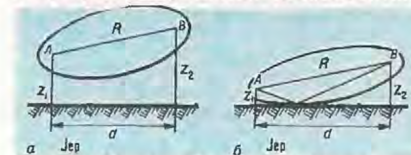

Шәк. 1. Радиодалғаларын јајылмасында еллипсоидин саһәси: *A*—вериҹи антена; *B*—гәбуледиҹи антена; Z_1 вә Z_2—антеналарын Јер сәтһинә нисбәтән һүндүрлүјү.

ганунларына көрә Јер сәтһиндән әкс олунмуш шүа кими гәбул етмәк олар. Гәбул нөгтәсиндәки саһә бирбаша кәлән дүз вә әкс олунан шүаларын *интерференсијасына* көрә тә'јин олунур. Z_1 вә Z_2 λ шәрти практики олараг јалныз метрлик вә даһа гыса далғалар (ултрагыса далғалар—УГД) үчүн өдәнилә биләр. λ артдыгҹа еллипсоидин саһәси артыр вә Јерин тә'сири чохалыр. Бу вахт далға саһәсини дүз вә әкс далғаларын интерференсијасы кими тәсвир етмәк олмаз (торпаг електрик кечириҹилијинә маликдир, нәтиҹәдә истилик иткиләри баш верир вә далға зәифләјир). Јер сәтһинин габарыглығы, дифраксија едәрәк Јери әһатә едиб о бири тәрәфә кечән РД үчүн «манеә»јә чеврилир. Габарыглығы, вериҹи вә гәбуледиҹи јерләшән нөгтәләрдән кечән мүстәвинин Јер күрәсиндән ајырдығы күрә сегментинин һүнд. (*h*) илә характеризә етмәк олар. Онда $h \ll \lambda$ шәрти метрлик

Шәк. 2. Јерин габарыглығыны характеризә едән күрә сегментинин һүндүрлүјү (*h*).

вә даһа узун далғалар үчүн өдәниләр. λ кичилдикҹә торпагда баш верән енержи иткиләри чохалдығындан, практики олараг *км*-лик вә даһа узун далғалар Јер сәтһинин нисбәтән даһа бөјүк һиссәсини әһатә едәр. Бундан әлавә Јер сәтһинин гејри-бирҹинслији (мәс., саһил сәрһәди, гуру вә дәниз һиссәләри вә с.) дә Р.ј.-на тә'сир көстәрир (мәс., саһил сәрһәдини кечдикдә РД-ын рефраксијасы, јә'ни саһәнин амплитуду вә истигамәти кәскин дәјишир). *Тропосфер* практики олараг јалныз УГД-ын јајылмасында әсаслы рол ојнајыр. *Ионосфердән* бир вә ја бир нечә дәфә әкс олунмаја көрә вә ја ионосфер бирҹинсли олмадығындан ондан сәпәләнән вә Јер сәтһини доланмагла узаг мәсафәләрә јајылан РД ионосфер далғалар адланыр. Узун далғалар Јер сәтһиндә вә ионосфердә хејли удулдуғуна көрә Јер сәтһиндәки истәнилән радиостансијалар арасында радиорабитә *гыса далғаларла* һәјата кечирилир. Јералты рабитәдә исә узун вә ифрат узун далғалардан истифадә едилир. Суалты рабитәдә узун далғаларла јанашы оптик диапазона дүшән далғалардан да истифадә олунур.

РАДИОДАЛҒАЛАРЫН ПОЛЈАРЛАШМАСЫ — енинә електромагнит далғаларынын јајылма истигамәтинә перпендикулјар мүстәвидә електрик вә магнит саһә интенсивликләринин (*E* вә *H*) пајланмасынын оха нәзәрән симметријасынын позулмасы.

Р.п. ики мүһит сәрһәдиндә далғаларын гајытмасы вә сынмасы заманы, далға шүаландырыҹысында оха нәзәрән симметријанын олмадығы һалда, анизотроп мүһитдә далға јајылдыгда вә с. баш верир. Полјарлашмыш далға јајылдыгда фәзанын һәр нөгтәсиндә *E* вектору рәгсләринин истигамәти дәјишмәз галыр (мүстәви вә ја хәтти полјарлашмада) вә ја заман кечдикҹә мүәјјән гануна ујғунлугла (еллиптик вә даирәви полјарлашмада) дәјишир.

Јер сәтһиндә јерләшән антена шагули хәтти полјарлашмыш далға шүаландырырса, антенадан чох узаг мәсафәләрдә далға еллиптик полјарлашмыш олур. Далғада *E* векторунун үфүги топлананы мејдана чыхыр вә бу, сәтһ далғаларынын гәбулунда билаваситә Јер үзәриндә вә ја кичик һүндүрлүкдә олан антенадан истифадә етмәјә имкан верир. Антена үфүги хәтти полјарлашмыш далға шүаландырырса, сәтһин кечириҹилији чох олдугҹа далға даһа чох зәифләјир. Бу һалда *E* векторунун шагули топлананы јараныр вә чох кичик мәсафәләрдә үфүги топланандан бөјүк олур. Ионосферә дүшән радиодалғалар сүр'әтинә, јајылма истигамәтинә, удулмасы вә полјарлашмасына көрә бир-бириндән фәргләнән ики далғаја (ади вә гејри-ади) ајрылыр (шүанын икигат сынмасы). Сындырма әмсалы (*n*) һәр ики далға үчүн мүхтәлифдир вә үмуми һалда јүклү зәррәҹикләрин магнит гүввә хәтләри әтрафында фырланма тезлијиндән асылы олур. Радиодалғаларын ионосфердән әкс олунмасы $n=0$ тәбәгәдән баш вердијиндән, һәр ики далға мүхтәлиф һүндүрлүкдән гајыдыр. Үмуми һалда һәр ики далға еллиптик полјарлашмыш олур. Дүшән далғанын хәтти полјарлашмасы мүәјјән шәраитдә сахланылыр, лакин бу һалда полјарлашма мүстәвисинин фырланмасы баш верир (бах *Оптик фәаллыг*).

РАДИОДАЛҒАЛАРЫН СӘПИЛМӘСИ—далғалар гејри-бирҹинсли хаотик пајланмыш мүһитдә јајылдыгда ихтијари истигамәтдә икинҹи далғанын әмәлә кәлмәси. Р.с. нәтиҹәсиндә мүһитдә јајылан далға зәифләјир. Тропосфердә мүһитин диелектрик нүфузлуғу (ε) вә ујғун олараг сындырма әмсалы (*n*), һаванын тәзјиг вә темп-рунун, су бухары тәзјигинин функсијасыдыр. Һаванын хаотик һәрәкәти ε-нун флуктуасијасыны јарадыр, бу исә ултрагыса далғаларын (УГД) сәпилмәсинә сәбәб олур. Сәпилмә радиодалғаларын амплитуд вә фазасынын флуктуасијасына вә һәмчинин УГД-ын бирбаша көрүш мәсафәсиндән даһа узаға јајылмасына имкан верир. Ионосфер гатында јүклү зәррәҹикләрин консентрасијасынын һүндүрлүјә көрә мүнтәзәм дәјишмәсиндән башга даими хаотик дәјишмәси баш верир вә бунунла әлагәдар мүхтәлиф өлчүлү гејри-бирҹинсли областлар јараныр, бу да Р.с.-нә сәбәб олур. Ионосфердән әкс олунан әсас сигналлардан башга гәбуледиҹијә чохлу сәпилән далғалар да кәлир вә бу сигналын енержисинин хаотик дәјишмәсинә кәтирир.

РАДИОДАЛҒАЛАРЫН УДУЛМАСЫ—радиодалғаларын јајылмасы заманы далға енержисинин мүһитин дахили енержисинә чеврилмәси вә ја икинҹи далғаларын шүаланмасы нәтиҹәсиндә далға енержисинин азалмасы. Р.у. радиодалғаларын енержисинин азалмасына сәбәб олан сәпилмәдән (бах *Радиодалғаларын сәпилмәси*) фәргләнир. Р.у.-на сәбәб далға илә мүһит атомларынын гаршылыглы тә'сири заманы јаранан енержи иткисидир. Радиодалғаларын јајылма мәсафәси вериҹи вә гәбуледиҹинин характеристикалары вә далға уз. илә јанашы мүһитин хассәсиндән дә асылыдыр. Р.у. мүһитин диелектрик нүфузлуғу, електрик кечириҹилији вә далға уз.-ндан асылы олан удулма әмсалы илә характеризә олунур. Мадди мүһитдә (Јер атм.-и, дәниз сују вә с.) далғалар јајылан заман фаза сүр'әтинин дәјишмәси вә енержинин

удулмасы баш верир. Тропосфер сантиметрлик далга диапазонуна гәдәр бүтүн радиодалғалар үчүн шәффафдыр, даһа гыса далгалар исә атм.-ин газ тәбәгәсиндә, су бухарларында вә с.-дә зәифләјир, бу да удулма вә сәпилмә илә әлагәдардыр.

РАДИОДАЛҒАӨТҮРӘН—радио далғаларынын јајылмасы үчүн диелектрик канал (јөнәлдичи систем). Каналын јан сәтһи ики мүһитин ајрылма сәрһәди олуб бириндән о биринә кечдикдә магнит вә електрик нүфузлуғу вә електрик кечиричилији кәскин дәјишир. Јан сәтһи ихтијари формада, ен кәсији исә дүзбучаглы даирәви, П вә Н шәкилли вә с. олур. Р.-ин ичәрисиндә онун оху бојунча далға саһәси јајылыр (далғаларын Р.-ин диварларындан чохгат экс олунмасы вә эксолунан далғаларын интерференсијасы нәтичәсиндә). Бу исә Р.-ин ен кәсик өлчүләри далғанын уз. илә мүгајисә олунан вә ја ондан бөјүк олдугда мүмкүндүр. Р. радиолокасија вә б. ст.-ларда енержинин веричидән өтүрүчү антенаја, гәбуледичи антенадан радиогәбуледичијә јөнәлдән системдир.

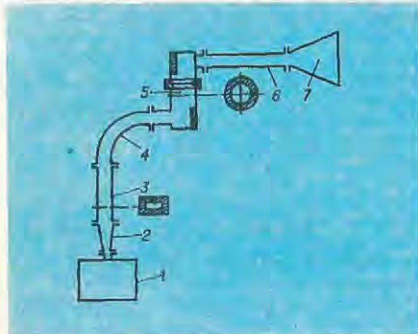

Далғаөтүрән трактын схеми: 1—ифрат јүксәк тезлик кенератору; 2—рупор кечиди; 3, 6—дүзбучаглы далғаөтүрән һиссәләр; 4—тин әјрилији; 5—фырланан бирләшмә; 7—рупорлу антена.

РАДИОЕКОЛОКИЈА — еколокијанын биосфердә радиоактив нуклидләрин консентрасија вә миграсијасыны, ионлашдырычы шүаларын организмләрә, онларын популјасијаларына вә биосенозлара тә'сирини өјрәнән бөлмәси. Р.-нын үнсүрләринә В. И. Вернадскинин (20 әсрин 20-чи илләри) радиоактив маддәләрин биокеокимјасына һәср етдији әсәрләриндә, чех алимләри Ј. Стоклас вә Ж. Пенкавын «Радиум вә уранын биолокијасы» монографијасында (1932) раст кәлирик. 20 әсрин 50-чи илләриндә атом сәнајесинин јарадылмасы вә әтраф мүһитин стронсиум, сезиум, плутониум, карбон вә с. радионуклидләри илә глобал чиркләнмәсинә сәбәб олан нүвә бомбаларынын сынагдан кечирилмәси илә әлагәдар Р. гәти олараг формалашды.

Р., адәтән организмин интенсивлији чох аз олан дахили вә харичи шүаланмаларыны өјрәнир. Тәбии шәраитдә организмләр тәбии радиоактивлик һесабына, еләчә дә биосферин сүн'и радионуклидләрлә чиркләнмәси һесабына шүаланырлар. Лакин бир чох биткиләр вә һејванлар һәјат үчүн зәрури олан орган вә тохумаларда радионуклидләр топлаја билирләр, бу исә онларын биосфердә миграсија етмәсинә тә'сир көстәрмир вә организмин дахили шүаланмасыны күчләндирир. Јүксәк шүаланма дозалары һүчејрәнин кенетик апаратына тә'сир едәрәк ирси дәјишкәнлијин сүр'әтини артырыр. Даһа јүксәк шүаланма дозалары исә организмләрин һәјат фәалијјәтини зәифләдир (һәтта ионлашдырычы шүаланмаја һәссас олан популјасијаларын өлүб кетмәсинә сәбәб олур), еләчә дә биосенозларын структуруну дәјишир вә бунларын нөвләри арасындакы гаршылыглы мүнасибәти зәифләдир. Р.-нын өјрәндији проблемләрин: организмләрин гида зәнчириндә радионуклидләрин миграсијасы; еколожи әлагәләрин гырылмасы вә зәифләмәси; радионуклидләрлә чиркләнмиш к.т. торпагларынын, су һөвзәләринин вә с. дезактивасијасы; радиоактив филиз јатагларынын ахтарышы вә с.-нин х.т.-нда бөјүк әһәмијјәти вар. Тәчрүби аспектләрин мүхтәлифлијинә көрә Р. дәниз, ширин су, торпаг, һәмчинин бајтарлыг вә онунла һәмһүдуд олан радиасија кикијенасы саһәләринә ајрылыр. Р.-нын тәклифләринә әсасән сәнаједә нүвә реакторларынын сојудулмасы үчүн гапалы сикилләр, әтраф мүһитә дүшә билән радиоактив аерозоллары тутан аләтләр, радиоактив туллантылары мүһафизә едән вә зәрәрсизләшдирән үсуллар тәтбиг едилир.

РАДИОЕЛЕКТРОНИКА—әсасән електромагнит далғалары васитәсилә информасијанын верилмәси, гәбулу вә чеврилмәси проблемләри илә әлагәдар олан елм вә техника саһәләринин кениш комплексини әһатә едән термин. 20 әсрин 50-чи илләриндә мејдана кәлмишдир. Р., *радиотехниканы* вә *електрониканы*, һәмчинин онларын инкишафы нәтичәсиндә јаранмыш квант електроникасыны, оптоелектрониканы, јарымкечиричиләр електроникасыны, микроелектрониканы, акустоелектроника, хемотрониканы вә с. бу кими бир сыра јени саһәләри әһатә едир. Р., бир тәрәфдән радиофизика, бәрк чисим физикасы, оптика вә механика илә, дикәр тәрәфдән исә електротехника, автоматика вә техники кибернетика илә сых әлагәдардыр. Р.-да радиотехники дөврәләрин вә гурғуларын анализ вә синтези, онларын оптимал гурулушу вә параметрләринин тә'јини үчүн ријази тәдгигатлардан кениш истифадә олунур. Р. гурғулары елм вә техниканын бир чох саһәләриндә (космик апаратларын учушунун автоматик идарә олунмасында, һесаблајан електрон машынларында, диагностикада, бә'зи мүаличә үсулларында вә с.-дә) кениш тәтбиг едилир.

РАДИОЗОНД (*радио...+зонд*)—аероложи чиһаз. Атм.-дә һаванын тәзјиги, темп-ру вә рүтубәтлијини өлчүр. Мә'луматлар радио сигналлары илә јерә өтүрүлүр. Метеороложи елементләри өлчмәк үчүн чиһазда һәссас елементләр гурашдырылыр. Р. шар-пилотла 30—40 *км* јүксәклијәдәк галдырылыр. Р. васитәсилә күләјин сүр'әт вә истигамәти дә тә'јин олунур. Чиһаз атм.-ин шагули зондлашдырылмасында кениш тәтбиг едилир. Илк Р.-у 1930 илдә совет алими П. А. Молчанов дүзәлтмишдир.

РАДИОИЗОТОП ДИАГНОСТИКА—радиолокијанын бир бөлмәси; радиоактив изотоплардан, бунларла нишанланмыш мүхтәлиф бирләшмәләрдән диагностика мәгсәди илә истифадә едилмәсини өјрәнир. Сүн'и радиоактивлијин кәшфи (1934) мүасир Р.д.-нын јаранмасына сәбәб олду. Клиникада диагностика мәгсәди илә ишләдилән бүтүн радиоактив маддәләр ССРИ Сәһијјә Назирлијинин тәркибиндә олан фармаколожи комитәнин ичазәси илә бурахылыр. Радиоактив маддәләр аз токсики олмалы вә онларын бурахдығы һиссәчикләр, јахуд фотонлар мүасир радиоложи апаратларла асан гејд едилмәлидир. Һазырда мөвчуд олан 1500 радиоактив маддәдән јалныз 60 радионуклиддән вә онларын 100 дәк бирләшмәсиндән истифадә едилир. Һәр бир радионуклид организмә јеридилмәмишдән әввәл онун һүчејрәләрә тә'сири өјрәнилмәли вә парчаланма дөврү нәзәрә алынмалыдыр. Радиоактив маддәнин үстүнлүјү, онун јарымпарчаланма дөврүнүн гыса мүддәтлә олмасы илә әлагәләндирилир. Бир сыра радиоактив маддәләр ^{99m}Tc, ^{198}Au, $Na^{131}I$ вә с. гарачијәрин, бөјрәкләрин, галханвары вәзинин, сүмүк системинин мүхтәлиф патолокијасында, су вә дуз мүбадиләсинин өјрәнилмәсиндә тәтбиг едилир. Р.д.-да радиометрија, радиографија вә с. апаратлардан кениш истифадә едилир. Мүасир дөврдә нуклидләр нејрочәрраһијјә, онколокија, ендокринолокија, кардиолокија, пулмонолокија вә с. саһәләрдә диагностика вә мүаличә мәгсәди илә ишләдилир.

Әд.: Новые методы радиоизотопной диагностики в клинике, Ташкент, 1982.

РАДИОИЗОТОП РАКЕТ МҮҺӘРРИКИ, изотоп мүһәррик—реактив мүһәррик нөвү; бурада изотопларын радиоактив парчаланма енержиси ишләк чисмин (маје һидрокен вә с.) гыздырылмасына сәрф олунур, јахуд да парчаланма мәһсулларынын өзү ишләк чисим ролу ојнајыр. Р.р.м. тәдгиг олунма мәрһәләсиндәдир. Ондан радиоизотоп термоелектрик кенераторлары илә бирликдә (комбинәли шәкилдә) космик учуш апаратларында истифадә едиләчәји еһтимал олунур.

РАДИОИНТЕРФЕРОМЕТР — космик објектин шүаланмасынын тәдгиги үчүн *радиотелескоп*. Кичик радиошүаланма мәнбәјинин координатларынын тә'јини үчүн тәтбиг едилир.

РАДИОИНТРОСКОП — информасијаны радиодалғалар васитәсилә топлајыб көрүнән тәсвир шәклиндә экс етдирән хүсуси чиһазлар (мәс., радиовизор). Радиовизорун әсас елементи олан екран тарым чәкилмиш полиетилентерефталат (лавсан) пәрдәдән ибарәтдир. Пәрдә үзәринә назик алүминиум тозу тәбәгәси вә термоһәссас лүминофор тәбәгә чәкилир. Екран лүминофор тәбәгә тәрәфдән ултрабәнөвшәји шүа-

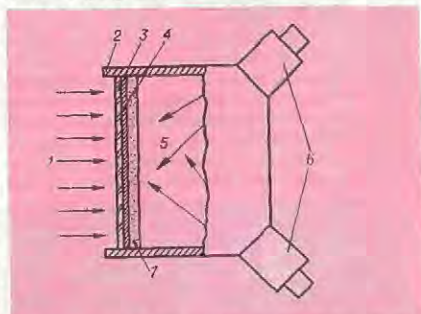

Радиовизорун гурулуш схеми: 1—радиошүалар; 2—чиһазын көвдәси; 3—полиетилентерефталат (лавсан) пәрдә; 4—алүминиум тәбәгәси; 5—ултрабәнөвшәји шүалар; 6—ултрабәнөвшәји шүаланма мәнбәләри; 7—лүминофор тәбәгәси.

ларла ишыгландырылыр вә нәтиҹәдә онун сәтһи бәрабәрпајланмыш зәиф ишыг сачыр. Екрана дүшән радиошүалар алүминиум тәбәгәси тәрәфиндән удулур вә тәбәгә гызыр (шүанын интенсивлији чох олан јердә тәбәгә даһа чох гызыр). Истилик алүминиум тәбәгәсиндән лүминофора кечдикдә екранын ишыгланмасы зәифләјир вә екранда көзлә көрүнән негатив тәсвир әмәлә кәлир. Белә радиовизор објектләри инфрагырмызы далғалардан ифрат јүксәк тезликли далғалара гәдәр олан диапазонда ејни һәссаслыгла «көрмәјә» имкан верир; екранын һәссаслығы лүминофорун характеристикалары вә шүаланманын күчү илә мүәјјән едилир. Дикәр конструксијалы Р.-ларда һәссас елемент кими маје кристаллар, јарымкечириҹи монокристаллар, хүсуси фотоплјонка вә с.-дән истифадә едилир. Белә елементләрин һамысында радиодалғаларын тә'сириндән оптик характеристикалар (әксолунма әмсалы вә ја көрүнән ишыг үчүн шәффафлыг) дәјишир.

РАДИОЈҮКСӘКЛИКӨЛЧӘН, радиоалтиметр—учуш апаратынын учуш јүксәклијини радиодалғалар васитәсилә өлчмәк үчүн ҹиһаз. Радиодалғаларын јајылма сүр'әти мә'лум олдуғундан учушун јүксәклији ја импулс сигналынын апаратдакы вериҹидән көндәрилмәси илә Јер сәтһиндән әкс олунуб гајытмасы арасындакы вахта көрә, јахуд да вериҹинин тезлик модулјасијалы рәгсләрин тезлијиндә радиодалғаларын Јер сәтһинә гәдәр кедиб учуш апаратына гајытмасы вахты јаранан дәјишиклијә мүтәнасиб олан мүддәтә көрә тә'јин едилир.

РАДИОКИМЈА—кимјанын бир саһәси; радиоактив изотоп, елемент вә маддәләр кимјасыны, онларын физики-кимјәви хассәләрини, нүвә чеврилмәләри кимјасыны, еләҹә дә бу чеврилмәләр заманы кедән физики-кимјәви просесләри өјрәнир. Р. өз тәдгигат үсуллары вә објектләринә көрә үмуми Р., нүвә кимјасы, радиоактив елементләр кимјасы вә тәтбиги Р. бөлмәләринә ајрылыр. Үмуми Р. радиоактив изотоп вә елементләрин хассәләринин физики-кимјәви ганунаујғунлугларыны өјрәнир. Радиоактив изотоплар кимјәви хассәҹә радиоактив олмајан изотоплардан демәк олар ки, фәргләнмир. Тәбии минерал вә филизләрдә, сүн'и јолла алынан мәһсулларда вә хаммалын е'малы заманы әмәлә кәлән мәһлулларда чох ҹүз'и мигдарда радиоактив изотоплар олур вә онларын парчаланмасы заманы нүвә шүаланмалары баш верир (бах *Радиоактивлик*). Нүвә кимјасы нүвә чеврилмәләриндә әмәлә кәлән «исти» атомларын иштирак етдији реаксијалары, нүвә реаксијаларынын мәһсулларыны, радиоактив изотопларын вә онларын нүвә изомерләринин алынмасы үсуллары вә хассәләрини өјрәнмәклә мәшғул олур. Радиоактив елементләр кимјасы полониумдан (№ 84) башлајараг урана (№ 92) гәдәр олан тәбии, һәмчинин технесиум (№43), прометиум (№ 61), нептуниум (№ 94) вә бүтүн сонракы сүн'и радиоактив елементләри өјрәнир. Нүвә јанаҹағы кимјасы вә технолоқијасы (урандан ^{239}Pu, териумдан ^{239}U, тәбии изотоплар гарышығындан ^{235}U алынмасы) да шәрти олараг бу бөлмәјә дахил едилир. Тәтбиги Р. нишанланмыш маддәләрин синтез үсулларыны ишләјиб һазырлајыр, радиоактив изотопларын кимјада вә сәнаједә, нүвә шүаларынын исә кимјәви анализдә тәтбиги мәсәләләри илә мәшғул олур.

Радиоактив шүаланма Р.-да радиоактив маддәнин мигдарынын мүәјјән едилмәсиндә радиометрик өлчмә үсулларындан истифадә етмәјә (бах *Радиометрик анализ*, *Радиокимјәви анализ*) имкан верир, лакин јол верилән дозадан артыг радиасија тә'сириндән горунмаг үчүн хүсуси тәһлүкәсизлик техникасы тәтбиг едилмәсини тәләб едир. Радиоактивлији өлчмә үсуллары өз һәссаслығына көрә бүтүн башга анализ үсулларындан үстүн тутулур, ади Р. ҹиһазларынын көмәји илә маддәдә һәтта 10^{-10}—10^{-15} *г* мигдарында ^{226}Ra, 10^{-17} *г* ^{32}P вә ја 10^{-17} *г* ^{222}Rn изотопу олмасыны мүәјјән етмәк мүмкүндүр.

Р. 19 әсрин ахырларында кимјанын мүстәгил саһәсинә чеврилмәјә башламыш вә бу ишдә М. *Склодовскаја-Күри* вә П. *Күринин* тәдгигатлары мүһүм рол ојнамышдыр. Кимјәви реаксијаларын кинетикасы вә механизминин тәдгигиндә, кимјәви бирләшмәләрин гурулушунун өјрәнилмәсиндә, адсорбсија вә катализ һадисәләринин ајдынлашдырылмасында, радиометрик анализ үсулларынын ишләниб һазырланмасында вә с.-дә радиоактив индикаторлар үсулу кетдикҹә кениш тәтбиг едилир. Кеокимја вә космокимјаја аид бир сыра проблемләрин һәллиндә еләҹә дә фајдалы газынтыларын ахтарышында радиокимјәви тәдгигат үсулларындан кениш истифадә олунур.

Әд.: Вдовенко В. М., Современная радиохимия, М., 1969; Несмеянов Ан. Н., Радиохимия, М., 1972; Келлер К., Радиохимия, пер. с нем., М., 1978; Химия урана, под ред. Б. Н. Ласкорина, М., 1981.

РАДИОКИМЈӘВИ АНАЛИЗ—*аналитик кимјанын* бир бөлмәси; нүвә чеврилмәләри мәһсулларында радиоактив изотопларын тәркиб вә мигдарыны мүәјјән етмәјә имкан верән үсуллар. Радиометрик анализдән фәргли олараг Р.а.-дә јохланылан маддәдә радиоактив изотопларын мигдары вә тәркиби кимјәви ајырма вә тәмизләмә үсуллары илә тапылыр.

Радиоактив изотоплары идентикләшдирмәк вә һәр изотоп нөвүнүн мигдарыны һесабламаг үчүн бомбардман едилмиш һәдәфләрин вә ја тәбии радиоактив маддәләрин γ вә ја α-активлији γ вә α спектрометрлә мүәјјән едилир. Тәркибиндә чохлу радиоактив изотоп нөвү олан маддәләр, еләҹә дә мүхтәлиф радиоактив изотоп нөвләринин нисби консентрасијаларынын кениш даирәдә дәјишдији маддәләр анализ едилдикдә, әввәлҹә материалын суда вә ја туршуда мәһлулу һазырланыр, сонра мүхтәлиф кимјәви тәмизләмә әмәлијјаты апарылмагла саф радиоактив изотоплар алыныр, бундан сонра онлар радиометрик сајғачлар вә нүвә зәррәҹији спектрометрләри васитәсилә идентикләшдирилиб, мүтләг активликләри тә'јин едилир (бах *Дозиметрија*).

Р.а. нүвә јанаҹағы истеһсалында, јени радиоактив елемент вә изотопларын кәшфи вә өјрәнилмәсиндә, *активасија анализиндә*, мүхтәлиф нүвә реаксијалары мәһсулларынын тәдгигиндә гаршыја чыхан бир сыра аналитик мәсәләләрин һәллиндә кениш тәтбиг едилир. Нүвә партлајышларынын радиоактив мәһсулларынын Јер сәтһиндә ашкара чыхарылмасында, космик шүаларын индуктив тә'сири илә метеоритләрдә вә Ајын сәтһиндә әмәлә кәлән радиоактивлијин өјрәнилмәсиндә вә бир сыра башга һалларда да Р.а.-дән истифадә едилир (бах *Радиокимја*).

Әд.: Крешков А. П., Основы аналитической химии, т. 2, М., 1976; Дантер К., Тант Э., Мольх Д., Аналитика. Систематический обзор, пер. с нем., М., 1981.

РАДИОКОЛЛОИДЛӘР—дисперс фазалары ултрадурулашдырылмыш мәһлуллар вә аз һәлл олан радиоактив маддәләрдән ибарәт *коллоид системләр*. Ики типи вар: һәгиги вә алдадыҹы Р. Һәгиги Р. радиоактив атомлары олан молекулларын әмәлә кәтирдији бәрк һиссәҹикләрдән (дисперс фаза) ибарәт ади коллоид системләр кимидир. Һәгиги Р. јалныз радиоактив маддәнин консентрасијасы һәмин маддәнин дојмуш мәһлулуна ујғун кәлән консентрасијадан артыг олдугда төрәјә биләр. Аз һәлл олан маддәләр үчүн дојмуш мәһлулларын консентрасијасынын мүтләг гијмәти чох кичик кәмијјәтдир (10^{-10} *мол/л* вә даһа аз), буна көрә дә коллоид һиссәҹикләр анҹаг сон дәрәҹә дурулашдырылмыш мәһлулларда әмәлә кәлә биләр. Алдадыҹы Р. (псевдорадиоколлоидләр), адәтән, суда олан бәрк ултрамикроһиссәҹикләр тәрәфиндән радиоактив атомларын (ионларын) вә ја радиоактив атомлары олан молекулларын сорбсијасы нәтиҹәсиндә төрәјир. Бу типли Р. ихтијари консентрасијалы радиоактив маддә мәһлулунда гала биләр. Р. әмәлә кәлдикдә радиоактив атомларын хассәсиндә олдугҹа бөјүк дәјишиклик баш верир, онлар кимјәви реаксијаларда даһа иштирак етмир вә ја чох аз сүр'әтлә иштирак едир. Ултрадурулашдырылмыш мәһлулларда коллоид һиссәҹикләрин әмәлә кәлмәси, әсасән, кимјәви елементин физики-кимјәви хассәләриндән асылы олдуғундан елементин истәр радиоактив, истәрсә дә стабил атомлары, тәбиәтҹә бир-биринә јахын олан коллоидләр әмәлә кәтирир.

РАДИОКОМПАРАТОР (*радио... + компаратор*)—радиодалғаларын електромагнит саһәсинин кәркинлијини өлчмәк үчүн ҹиһаз. Р.-ун иш принсипи онун антенасындакы дәјишән електрик кәркинлијинин еталон кенераторун кәркинлији илә мүгајисәсинә әсасланыр.

РАДИОКОМПАС (*радио... + компас*)—тәјјарә *радиопеленгатору*; тәјјарәнин узунуна оху илә *пеленгасија* олунан вериҹи радиостансија (вә ја радиомајак) истигамәти арасындакы буҹағы автоматик (чох вахт изләјиҹи системин көмәји илә) өлчүр. Тәјјарәсүрмәдә кениш истифадә олунур.

РАДИОКЕОДЕЗИЈА—тәрпәнмәз вә тәрпәнән објектләрин (кеодезијада мәнтәгәләрин) мәсафәләринин радиотехники гурғуларла өлчүлмәсинин техноложи просес вә үсулларыны ишарә етмәк үчүн ишләдилән термин.

РАДИОКЕОДЕЗИК СИСТЕМ—радиотехники гурғулар комплекси; аерофотопланалмада, кеодезија, һидрографија, кеофизика ишләриндә, һава вә дәниз навигасијасында, ҹисимләр вә мәнтәгәләр (тәјјарә, пејк, кәми вә с.) арасындакы мәсафәни өлчмәк вә онларын координатларыны тә'јин ет-

мәк үчүн ишләдилир. Бу систем јерләшмә вәзијјәти тә'јин едиләчәк вә дашыјычы чисимдән вә координатлары мә'лум истинад мәнтәгәләриндән, ајры-ајры чисимләрдә гурулуш радиогәбуледичи вә радиоверичи гурғулардан ибарәтдир. Дашыјычынын координатлары истинад мәнтәгәсиндән олан мәсафәни вә радиодалғаларын јајылма сүр'әтини өлчмәклә тапылыр.

РАДИОКЕОЛОКИЈА, нүвә кеолокијасы—кеолокијанын бир саһәси; Јер маддәсиндә тәбии нүвә чеврилмәләри ганунаујғунлугларыны вә онларын кеоложи просесләрдә тәзаһүрүнү өјрәнир. «Р.» терминини 1937 илдә В. И. Вернадски ишләтмишдир. Р. *нүвә физикасы*, *кеокимја* вә *космокимја* илә сых әлагәдардыр; Р. хүсуси Р., изотоп кеолокијасы вә мүтләг кеохронолокијаја бөлүнүр. Хүсуси Р. радиоактив парчаланма просесләринин рол ојнадығы бүтүн кеоложи просес вә һадисәләри әһатә едир. Радиоактив парчаланманын сүр'әтинә көрә минерал вә сүхурларын мүтләг јашы тә'јин едилир. Азәрб.ССР-дә Мезозој еффузив сүхурларынын јашы бу үсулла тә'јин олунмушдур. Р. һәмчинин фајдалы газынты јатагларынын ахтарыш вә кәшфијјатынын радиометрик методларынын елми әсасларыны јарадыр; Јер габығында вә атм.-дә космик шүаланманын тә'сири алтында баш верән нүвә реаксијаларыны (бу, космогонија илә үмуми мәсәләни—каинатын инкишафы просесиндә атом нүвәләринин тәкамүлүнү ајдынлашдырыр) өјрәнир.

Әд.: Баранов В. И., Титаева Н. А., Радиогеология, М., 1973.

РАДИОЛА—*радиогәбуледичи* вә *електрик валохуданынын* бирләшмәсиндән ибарәт апарат. Мәишәтдә истифадә үчүндүр. Р.-да сәстезликли електрик рәгсләринин күчләндиричиси, дәјишән чәрәјан дүзләндиричиси вә репродуктор говшаглары үмуми олдуғу үчүн апарат садәләшир вә буна көрә дә учуз баша кәлир. Монофоник вә стереофоник сәсләндирмә нөвләри вар. ССРИ-дә «Урал-112», «Ригонда-102», «Естонија-006» вә с. маркалы Р.-лар бурахылыр.

РАДИОЛАШДЫРМА—ССРИ-дә радио вә мәфтилллә верилиш шәбәкәсинин планлы кенишләндирилмәси үзрә дөвләт системи; кечә-күндүз әһалијә ичтимаи-сијаси вә мәдәни-маариф информасијасынын чатдырылмасыны тә'мин едир. Дөвләт радио верилишләри системинин тәшкилинә Совет һакимијјәтинин илк илләриндән башланылмышдыр. 20-чи илләрин орталарында коллектив сурәтдә динләнилмәк үчүн радиотехника сәнајеси тәрәфиндән *репродукторла* ишләјән вә програмлары (верилишләри) радио верилишләрн стансијасындан бир нечә јүз *км*-дәк радиусда гәбул едән илк *радиогәбуледичиләр* бурахылды. *Мәфтилллә верилиш* саһәсиндә илк тәчрүбәләр 1924—25 илләрдә Москвада һәјата кечирилди. Әввәлләр әсасән шәһәрләрдә кениш јајылмышды. 30-чу илләрдә кәнд јерләриндә дә јајылмаға башлады. Мәфтилллә верилиш шәбәкәсинин јарадылмасы радио верилишләриндән зәһмәткешләрин күтләви маарифләнмәси вә тәрбијәси үчүн ән еффектли васитә кими истифадәјә имкан верди. Һазырда мәркәзи вә јерли радио верилиши програмлары ССРИ халгларынын 67 дилиндә апарылыр.

РАДИОЛИЗ (*радио*...+јун. lýsis — парчаланма, дағылма)—ионлашдырычы шүаларын тә'сири илә маддәдә баш верән кимјәви чеврилмәләр. Бу типли чеврилмәләрдә маддә, адәтән, даһа садә бирләшмәләрә (мәс., су-оксикен вә һидрокенә) ајрылыр. Р. заманы маддәдә башга чүр кимјәви вә ја физики дәјишикликләр дә баш верә биләр.

РАДИОЛЈАРИЛӘР—бах *Шүалылар*.

РАДИОЛОЖИ СИЛАҺ—радиоактив дөјүш маддәләри (РДМ) тәтбиг етмәклә чанлы гүввәләри ионлашдырычы шүалар илә зәдәләмәк, әтраф мүһити вә објектләри зәһәрләмәк үчүн *күтләви гырғын силаһы* нөвләриндән бири. РДМ нүвә реакторларынын туллантыларындан вә ја бир сыра кимјәви елементләрин нејтронларла шүаландырылмасы нәтичәсиндә алыныр. Р.с.-ын әсасыны тәшкил едән РДМ һәм дөјүш сурсаты (ракет, мәрми, бомба вә с.-нин дөјүш һиссәси) кими, һәм дә әтраф мүһитин радиоактив зәһәрләнмәси үчүн истифадә едилир. РДМ-нин һеч бир харичи әламәти (рәнки, ији, дады) олмадығындан анчаг дозиметрик чиһазлар васитәсилә ашкар едилир. Ионлашдырычы радиасија шүаланмасынын биоложи зәрәрлн тә'сири нәтичәсиндә, шүаланманын дозасындан вә мүддәтиндән асылы олараг, организм мүхтәлиф (өлүмчүл, чох ағыр, ағыр, јүнкүл) шүа хәстәлијинә тутулур вә ирсијјәтлә әлагәдар олан кенетик мутасијалара мә'руз гала билир. ССРИ күтләви гырғын силаһларынын јени нөвләринин, о чүмләдән Р.с.-ын һазырланмасы вә истеһсалынын гадаған едилмәси һаггында 1975 илдә БМТ-нин Тәрксилаһ Комитәсинә тәклиф тәгдим етмишдир.

РАДИОЛОКАСИЈА (*радио*...+лат. locatio—јерләшмә, јер) — радиотехники үсулларла мүхтәлиф објектләри мүшаһидә етмәк, онлары ашкара чыхармаг, координатларыны өлчмәк вә дикәр характеристикаларыны тә'јин етмәклә мәшғул олан елм вә техника саһәси. Р. мәсәләләри ајры-ајры радиолокасија ст.-лары тәрәфиндән вә мүрәккәб Р. системи васитәсилә һәлл едилир. Р. *радионавигасија* илә сых бағлы олдуғу үчүн чох вахт онларын метод вә апаратларыны, практики олараг, бир-бириндән ајырмаг олмур. Р. мүшаһидәси үчүн Р. ст.-нын мүшаһидә олунан објектә тәрәф көндәрдији радиодалғаларын әксолунма сигналларындан (зонд шүаландырмалы Р.), јери мүәјјән олуначаг објектдәки ретранслјасија гурғусунун Р. ст.-нын јенидән шүаландырылан сигналларындан (актив чаваблы Р.) вә објектин мәхсуси радиошүаларындан (мәс., радиогурғунун сигналларындан, објектин истилик шүаланмасындан—*пассив радиолокасија*) истифадә олунур. Р.-да објектә гәдәр олан мәсафә, објект һәрәкәтининн радиал вә бучаг сүр'әти вә с. өлчүлүр.

Радиодалғаларын әксолунмасы һадисәсини һәлә 1886—89 илләрдә Һ. *Һертс* мүшаһидә етмишди. Радиодалғаларын трассасындан кечән кәминин гәбул олунан сигналын гүввәсинә тә'сирини 1897 илдә А. С. *Попов* гејдә алмышды. Әкс олунан радиодалғалар васитәсилә кәминин ашкар едилмәси идејасы исә илк дәфә алман мүһәндиси К. Хјулсмајер (1904) тәрәфиндән дүрүст ифадә олунмушду. ССРИ-дә Р. саһәсиндә апарылан ишләр даһа да кенишләндирилмишдир. 1937 илдә Ленинград Физика-Техника Ин-тунда совет радиотехники, ССРИ ЕА акад. Ј. Б. Кобзаревин рәһбәрлији илә импулс методу ишләниб һазырланды. Сонралар ифрат јүксәк тезлик диапазонунун мәнимсәнилмәси нәтичәсиндә Р. даһа да инкишаф етди. Ракет вә космос техникасынын, һесаблајан електрон машынларынын мејдана чыхмасы Р.-нын тәтбигини хејли кенишләндирди. Р.-нын мүһүм тәтбиг саһәси олан планет радиолокасијасы планетләрдән әкс олунан радиосигналларын гәбул едилмәси әсасында онлара гәдәрки мәсафәни дәгиг тә'јин етмәјә, планетләрин релјефини өјрәнмәјә, планетләрә аид мүхтәлиф параметрләри тапмаға имкан верди (бах һәмчинин *Радиолокасија астрономијасы*).

Әд.: Справочник по радиолокации, пер. с англ., т. 1—4, М., 1976—79; Шембель Б. К., У истоков радиолокации в СССР, М., 1977; Теоретические основы радиолокации, 2 изд., М., 1978; Сонненберг Г. Д., Радиолокационные и навигационные системы, пер. с англ., Л., 1982.

РАДИОЛОКАСИЈА (метеоролокијада)—*радиолокасијанын* метеороложи мүшаһидә вә өлчмәләрә тәтбиги. Р. атм.-дә су бухарынын конденсасија мәһсуллары (һидрометеор), һаванын диелектрик гејри-бирчинслији (атм. һадисәләринин әсас сәбәбидир), аерозол вә с. һиссәчикләрин тә'сири илә радиодалғаларын сәпәләнмәсинә әсасланыр. Бу мәгсәдлә сүн'и әксетдиричиләрдән—өлчүләри λ/2 (бурада λ-радиодалғанын уз.-дур) олан метал ијнәләрдән, һәмчинин шар-зондларла һаваја галдырылмыш кичик радиоверичи апаратлардан истифадә олунур.

Радиолокатор васитәсилә булудлар, јағынтылар, темп-р вә рүтубәт градијентләри бөјүк олан саһәләр, илдырым бошалмаларынын ионлашмаизләри вә с. ашкар едилир. Р. мүшаһидәләринин көмәји илә објектләрин гурулушу, формасы, фәзадакы вәзијјәти вә јердәјишмәси, һәмчинин онларын физики хассәләринә даир мә'луматлар топланыр. Булуд вә јағынтылардакы һиссәчикләрин өлчүсү, радиодалғанын уз.-ндан кичик олдугда Р.-дан алынан сигнал һиссәчијин өлчүсүндән кәскин шәкилдә асылы олур, *мм*-лик вә даһа гыса далғаларда исә сигналлар чох зәифләјир. Буна көрә дә радиолокаторлар *см*-лик вә *мм*-лик далғалар диапазонунда ишләјир. Бу заман әкс олунмуш сигналын күчү илә јағынтынын интенсивлији арасындакы асылылығы ифадә едән емпирик дүстурлардан истифадә едилир. Икидалғалы радиолокаторларда радиодалғаларын зәифләмәсини изләмәклә јағынтыларын интенсивлији, булудларын сулу олуб-олмамасы, онлардакы һиссәчикләрин өлчүләри вә с. һаггында даһа дәгиг мә'лумат алмаг, әкс олунан радиодалғаларын тезлијинин *Доплер һадисәсинә* әсасән дәјишмәснни вә с. параметрләри дә нәзәрә алдыгда атм.-дәки башга дәјишикликләри (күләк, турбулентлик вә с.) дә тәдгиг етмәк мүмкүндүр. Һәссас Р. ст.-лары васитәснлә истәнилән һава шәраитиндә күләк, темп-р, тәзјиг, рүтубәт вә с. һаггында (радиозондларын һәрәкәтинә әсасән) комплекс мә'лумат алмаг, метеороложи елементләр һаггында телеметрик информасија гәбул етмәк мүмкүндүр.

Әд.: Степаненко В. Д., Радиолокация в метеорологии, Л., 1966; Радио-

локационные измерения осадков, Л., 1967; Аппаратура и методика дистанционного зондирования параметров атмосферы. Сб. статей, Новосибирск, 1980.

РАДИОЛОКА́СИЈА АСТРОНОМИЈАСЫ—астрономијанын бөлмәси; Күнәш системи чисимләрини радиолокасија үсуллары илә тәдгиг едир (бах *Планет радиолокатору*). Р.а.-нын үсуллары астрономија вә астрофизика мәсәләләринин һәллиндә тәтбиг едилир. Р.а. үсуллары илә радиосигналын көј објектинә чатыб гајытдығы мүддәтә көрә онларагәдәрки мәсафәни бөјүк дәгигликлә (<1 *км*) өлчмәк мүмкүн олмушдур. Бу, астрономијанын бир чох фундаментал сабитинин гијмәтини вә Күнәш системи чисимләринин параметрләрини дәгигләшдирмәјә имкан верди. Јахын планетләрин радиолокасијасы космик апаратын планетә чыхарылмасына, планетин сәтһиндә лазыми р-на ендирилмәсинә имкан јарадыр. Планетләрин Күнәш архасындан кечмә дөврүндәки радиолокасијасы нәтичәсиндә әкс-сәда сигналынын кечикдији ашкар едилмишдир. Буна сәбәб Ејнштејнин чазибә нәзәријјәсинә ујғун олараг Күнәшин чазибә саһәсиндә електромагнит далғаларынын јајылма сүр'әтинин азалмасыдыр. Бундан үмуми нисбилик нәзәријјәсини јохламаг үчүн истифадә едилир. Көј чисминин һәрәкәти илә әлагәдар әкс-сәда сигналынын спектрал хәтләри сүрүшүр вә кенишләнир. *Доплер һадисәсинә* әсасән Венера вә Меркуринин фырланма периоду тә'јин едилмишдир. Р.а.-нын үсуллары илә Јер атм.-индә метеорларын, Күнәш тачындакы төрәмәләрин (үзвләрин) һәрәкәти вә планетләрин фырланмасы өјрәнилир. Радиодалғаларын јүксәк нүфузетмә габилијјәти оптик шүалар үчүн Венеранын шәффаф олмајан сыхбулудлу тәбәгәсини кечмәјә вә онун сәтһинә даир илк мә'лумат алмаға имкан верди. Радиомүшаһидәдән Венера дискинин мәркәзиндә парлаг ләкә, кәнарлары исә чилаланмыш сферик күзкүдәки кими көлкәли алыныр. Бу, сәтһи бәрк олан дикәр планетләрдәки илә ејнидир. 1974 илдә Венера сәтһинин бир һиссәсинин тәсвири алынмышдыр. Радиолокасија васитәсилә Күнәш тачында 200 *км/сан* сүр'әтлә һәрәкәт едән төрәмәләр ашкар олунмушдур. Метеорларын радиолокасијасында радиосигнал Јер атм.-инә дахил олан һиссәчикләрин јаратдығы ионлашмыш золагдан әкс едилир. Метеорларын вә Ајын радиолокасијасына 20 әсрин 40-чы илләриндән башланылмышдыр. Күнәш тачындан илк әкс-сәда сигналыны АБШ (1959), Венерадан исә ССРИ, АБШ вә Б. Британија алимләри алмышлар (1961). «Венера-9» радиолокасија үсулу илә Венеранын релјефинин тәдгигинә вә онун кратерләринин кәшфинә имкан вермишдир (1975). АБШ-да бу үсулла Венера сәтһинин хәритәси тәртиб едилмишдир (1976). Радиолокасијада гәбул едилән сигналларын интенсивлији тәдгиг објектинәдәк олан мәсафәнин дөрдүнчү тәртиби илә мүтәнасиб азалыр. Бу, Күнәш системинин узаг үзвләриндә радиолокасијанын имканларыны мәһдудлашдырыр.

Әд.: бах *Радиоастрономија* мәгаләсинин әдәбијјатына.

РАДИОЛОКА́СИЈА ИНДИКАТОРУ—*радиолокасија стансијасында* радиолокасија сигналларынын визуал мүшаһидәси үчүн гурғу. Р.и.-нун әсас гејдедичи чиһазы електрон-шүа борусудур (ЕШБ). Ән кениш јајылмыш нөвү олан даирәви мүшаһидә индикаторлары илә објектдән әкс олунан сигналларын ЕШБ-нин екранында парлаг ишыглы нөгтәләр (тиреләр) кими мүшаһидәсинә әсасән һәр һансы објектәдәк олан мәсафә, һәмчинин онун азимутлары өлчүлүр.

РАДИОЛОКА́СИЈА МАЈАКЫ — һәрәкәт едән објектдә (мәс., тәјјарәдә, кәмидә) гурашдырылмыш *радиолокасија стансијасы* (РЛС) илә бирликдә ишләјән навигасија тә'јинатлы *гәбуледичи-веричи радиогурғу*. Р.м. борт РЛС сигналларынын тә'сирилә ишә дүшүр вә кодлашдырылмыш сигналлар һасил едир. Һәмин сигналлар әсасында РЛС мајака доғру истигамәт вә она гәдәр олан мәсафәни тә'јин едир. Радионавигасијада јери мә'лум олан Р.м.-на көрә објектин вәзијјәтини мүәјјәнләшдирмәјә, онун Р.м.-нын јерләшдији мәнтәгәјә дәгиг јахынлашмасына имкан верир.

РАДИОЛОКА́СИЈА МАНЕӘЛӘРИ, радиолокасијаја гаршы манеәләр—радиолокасија васитәләринин (*радиолокасија стансијаларынын*, идарәолунан ракет вә ја авиасија бомбаларында өзүтушланан башлыгларын вә с.) нормал ишини чәтинләшдирән вә ја позан манеәләр. Р.м. радиолокасија стансија (РЛС) индикаторларында сәс-күј фону јарадыр. Бу да РЛС операторларынын ишини хејли чәтинләшдирир. Манеәләр РЛС системләринә тә'сир көстәрәрәк информасијаны автоматик ишләјән гурғуларын артыг јүкләнмәсинә, һәдәфләрин автоматик мүшајиәтинин позулмасына сәбәб олдуғу үчүн објектләрин јеринин вә һәрәкәт параметрләринин тә'јин едилмәсиндә бөјүк хәталара кәтириб чыхарыр (бах һәмчинин *Радиоманеәләр*). Р м.-нин актив (хүсуси гәбуледичи-веричи вә ја веричи радиогурғуларла јарадылан) вә пассив (радиодалғаларын сүн'и васитәләрлә әкс етдирилмәси вә с. үсулларла јарадылан) нөвләри олур.

РАДИОЛОКА́СИЈА СТАНСИЈАСЫ (РЛС), радиолокатор, радар—*радиолокасија* үсуллары васитәсилә објектләри һавада, суда вә ја Јер үзәриндә ашкар етмәк вә јерини мүәјјәнләшдирмәк үчүн гурғу. РЛС *м*-лик, *дм*-лик, *см*-лик вә *мм*-лик далғалар диапазонунда ишләјән күчлү радиоверичидән (әсасән, импулслу), истигамәтләндирилмиш антеналардан (*күзкүлү антена, гачан далға антенасы*) вә с., радиогәбуледичидән (радиоверичи илә ејни далғада ишләјән), индикатор гурғусундан вә көмәкчи гурғулардан ибарәтдир.

Илк РЛС-ләрдән 1936 илдә Б. Британијанын ч.-г. саһилләриндә тәјјарәләрин учушуну ашкара чыхармаг үчүн истифадә олунмушду. Габаритчә чох бөјүк олан бу РЛС-ләр нисбәтән узун (*м*-лик) далғалар диапазонунда ишләјир вә алчагдан учан тәјјарәләри ашкара чыхара билмирди. Буна бахмајараг Ла-Манш саһилиндә тезликлә белә ст.-лардан силсилә дүзәлдилди вә Икинчи дүнја мүһарибәсиндә (1939—45) ст.-лар алман тәјјарәләринин учушларыны дәф едәркән өз еффективлијини көстәрди. АБШ-да илк РЛС (импулслу) кәмидә гурулмуш вә 1937 илдә сынагдан кечирилмишди. 1940-чы илләрин әввәлиндә АБШ-да чох јүксәк учан тәјјарәләри ашкара чыхармаг үчүн *см*-лик диапазонда ишләјән РЛС јарадылды. ССРИ-дә тәјјарәләрин ашкара чыхарылмасы саһәсиндә илк тәчрүбәләр 1934 илдә кечирилмиш, РЛС-ләрин илк сәнаје бурахылышына исә 1939 илдә башланылмышдыр. Фасиләсиз шүа бурахан бу ст.-лар (РУС-1) мүәјјән хәтт боју јерләшдирилир вә һәмин хәтдән кечән тәјјарә ашкара чыхарылырды. 1940 илдә ССРИ-дә импулслу РЛС-ин сәнаје истеһсалына башланылды (РУС-2, «Редут»). Онларын васитәсилә 150 *км*-дәк көрүш даирәсиндә тәјјарәләри ашкара чыхармаг олурду. Бөјүк Вәтән мүһарибәси заманы «Редут»ла јанашы, портатив «Пегматит» РЛС-нин истеһсалы да кенишләшди. 50—60-чы илләрдә ракет вә космос техникасынын јаранмасы сајәсиндә елм вә х.т.-нын бир чох мәсәләләринин һәлли үчүн ән мүхтәлиф РЛС нөвләри ишләниб һазырланды. РЛС-дән јер үстүндә, дәниздә, тәјјарәдә, пејкдә вә с.-дә истифадә етмәк олур. РЛС һәрби һәдәфләрин ашкара чыхарылмасы, силаһларын идарә олунмасы, учушун тә'минини үчүн, һабелә метеоролокија, навигасија вә с.-дә истифадә едилир. *Микроелектроника* вә бәрк чисим техникасынын наилијјәтләри сајәсиндә РЛС комплекси миниатүрләшдирилир, истисмар хассәләри јахшылашдырылыр. Һесаблајан електрон машынларын тәтбиги информасијанын ишләнилмәсини вә иш параметрләри үзәриндә нәзарәти тәкмилләшдирмәк үчүн әлавә имканлар јарадыр.

Әд.: Радиолокационные устройства (Теории и принципы построения), М., 1970; Мищенко Ю. А., Загоризонтная радиолокация, М., 1972; Глаголевский В. Г., Шишков Ю. А., Антенны радиолокационных станций, М., 1977.

РАДИОЛОКА́ТОР — *радиолокасија стансијасынын* гысалдылмыш ады; техники әдәбијјатда «Р.» термини аз ишләнир.

РАДИОЛО́КИЈА—тибби фәнн; ионлашдырычы шүаланмаларын биоложи тә'сирини, хәстәликләрин диагноз вә мүаличәсиндә ишләдилмәсини, һабелә шүа мәнбәләриндән истифадә гајдаларыны өјрәнир. Р.-нын јаранмасы рентген шүалары (1895) вә тәбии радиоактивлијин (1896) кәшф едилмәси илә бағлыдыр. Р.-нын мүстәгил фәнн кими инкишафы физика, кимја, техника вә биолокија саһәсиндә олан наилијјәтләрлә әлагәдардыр. Рентген шүалары вә тәбии радиоактивлијин кәшф едилмәсинин илк дөврләриндә јалныз бу шүаларын тәбабәтдә тәтбиг едилмә методларынын һазырланма принсипи ирәли сүрүлмүш, јени рентгенодиагностика вә шүа мүаличәсинин әсасы гојулмушдур. Радиоактив маддәләрин көмәји илә организмдә баш верән функсионал позғунлуглар вә патоложи просесләр ајдынлашдырылыр, мүаличә едилир. Радиоизотопларын көмәји илә организмдә ән мүрәккәб биокимјәви, физиоложи вә патофизиоложи просесләр өјрәнилир. Мүасир дистансион гамма-гурғуларын, бетатрон вә хәтти күчләндиричиләрин кәшфи ^{60}Co, ^{137}Cs вә с. изотопларын јаман шишләрин мүаличәсиндә тәтбиг едилмәсинә имкан јаратды. Һазырда радиоактив изотоплар (^{198}Au, ^{60}Co ^{90}Y вә с.) мәһлул һалында, ијнә вә мунчуг формада, аппликатор шәклиндә дахили органлара

јеридиләрәк јаман шишләрин мүаличәсиндә истифадә олунур. Техниканын инкишафы илә әлагәдар олараг клиникаларда јени протон, нејтрон, мезон мүаличә методлары тәтбиг едилир.

Р.-нын сүр'әтлә инкишафы мүстәгил радиолокија ин-тларынын, кафедраларын, шө'бәләрин јаранмасына сәбәб олур. Р.-ја аид хүсуси журналлар («Медисинскаја радиолокија», «Вестник рентkенолокии и радиолокии») нәшр олунур. ССРИ-дә Мәркәзи Елми-Тәдгигат Рентkен-Радиолокија Ин-ту, Москва Елми-Тәдгигат Рентkен-Радиолокија Ин-ту, респ.-да исә Азәрб. Елми-Тәдгигат Рентkенолокија, Радиолокија вә Онколокија Ин-ту вә с. фәалијјәт көстәрир.

Әд.: Бахшијев Б., Үмуми радиолокија, Б., 1982; Линденбратен Д. Д., Плясе Ф. М., Медицинская радиология, 2 изд., М., 1979.

РАДИОЛҮМИНЕССЕ́НСИЈА —нүвә шүаланмалары (α-зәррәчикләр, електронлар, протонлар, нејтронлар, γ-шүалар вә с.) вә ја рентkен шүаларынын тә'сири илә јарадылан *лүминессенсија.*

РАДИОМАЈА́К (навигасијада) —Јер сәтһиндә координатлары мә'лум олан јердә вә ја һәрәкәт едән објектдә гурашдырылан веричи радиостансија. Башга һәрәкәт едән објект (кәми, тәјјарә) бортунда Р.-ын сигналларыны гәбул етмәклә онун мајака нәзәрән истигамәтини (пеленгини) мүәјјәнләшдирмәк вә һәрәкәт едән објектин курсуна нәзарәт етмәк олур. Р. бучагөлчән (азимутал) радионавигасија гурғуларына аид едилир (бах *Радионавигасија*). Пеленги тә'јин олуна билән истигамәтләрин мигдарына көрә биристигамәтли вә һәр тәрәфә истигамәтләнмиш Р. олур. Радиотехники өлчмә үсулларына көрә Р. 4 әсас синфә бөлүнүр: амплитудлу, фазалы, тезликли вә мүддәтли. Амплитудлу Р. даһа кениш јајылмышдыр.

РАДИОМАНЕӘЛӘР — радиогәбуледичинин кириш деврәсиндә фајдалы сигналын дүзкүн гәбулуна мане олан вә бу сигналла функсионал асылылыгда олмајан електрик вә ја електромагнит тә'сирләри. Р. гәбул едилән сигналын кејфијјәтини вә онун верилмә узаглығыны мәһдудлашдыран әсас сәбәбдир. Р. јаранма сәбәбиндән вә мәнбәјин типиндән асылы олараг космик, атмосфер, сәнаје Р.-инә, башга радиостансијаларын јаратдығы, биләрәкдән вә ја сүн'и јарадылан манеәләрә, радиодалғаларын јајылма хүсусијјәтләриндән асылы олараг јаранан манеәләрә, һәмчинин радиогәбуледичинин өз күјләринә ајрылыр.

РАДИО́МЕТР (*радио...+...метр*) — 1) електромагнит шүаланмаларыны онун истилик тә'сиринә әсасланараг өлчән чиһазлар групунун ады. Күнәш радиасијасынын, инфрагырмызы шүаларын вә с.-нин тәдгиги үчүн истифадә олунур (мәс., бах *Актинометр*). 2) Радиоактив мәнбәләрин активлијини (радиоактив парчаланмада заман ваһидинә дүшән актларын сајыны) өлчмәк үчүн чиһаз. 3) Сәс шүаланмасы тәзјигини (сәсин радиасија тәзјигини) вә онун васитәсилә сәс саһәсинин бир сыра мүһүм характеристикаларыны (сәс енержисинин сыхлығыны, сәсин интенсивлијини вә с.-ни) өлчән чиһаз.

РАДИОМЕТРИК АНА́ЛИЗ — маддәнин кимјәви тәркибинин радиоактив изотоплардан вә нүвә шүаланмасындан истифадә етмәклә анализи үсулу. Р.а.-дә маддәнин тәркибини вәсфи вә мигдари тә'јин етмәк үчүн радиометрик чиһазлардан истифадә едилир (бах *Нүвә шүаланмалары детектору*). Бир нечә Р.а. үсулу вар. Бирбаша радиометрик анализ үсулу тә'јин едиләси иону, тәркибиндә радиоактив изотопу олан мә'лум консентрасијалы реаkент васитәсилә чөкүнтү шәклиндә ајырмаға әсасланыр. Ионун чөкмәси баша чатдыгда чөкүнтүнүн вә ја артыг галан реаkентин радиоактивлији мүәјјән едилир.

Радиометрик титрләмә үсулу тә'јин едиләси ионун реаkентлә аз һәлл олан вә ја асан екстраксија олунан бирләшмә әмәлә кәтирмәсинә әсасланыр. Титрләмә заманы һәр дәфә реаkент әлавә едилдикчә мәһлулун вә ја екстрактын радиоактивлијинин дәјишмәси индикатор вәзифәсини көрүр.

Изотопу дурулашдырма үсулу һәмин елемент изотопларынын кимјәви реаксијаларынын идентиклијинә әсасланыр. Бу заман анализ едиләчәк гарышыға, тәркибиндә мә'лум J_0 радиоактивликли изотоп олан тә'јин едиләси маддәдән m_0 гәдәр әлавә олунур. Нүмунә үчүн һәмин маддәнин бир һиссәси һәр һансы үсулла (мәс., чөкдүрмә, екстраксија, електролиз үсулу илә) саф һалда чыхарылыб, күтләси m_1 вә радиоактивлији J_1 өлчүлүр. Анализ үчүн көтүрүлмүш објектдә ахтарылан елементин үмуми m мигдары $\frac{J_1}{m_1}=\frac{J_0}{m+m_0}$ бәрабәрлијинә әсасән тапылыр: $m=\frac{J_0}{J_1}\,m_1-m_0$.

Р.а.-дә нејтрон, γ-шүа, β-зәррәчик вә радиоактив изотопларын характеристик рентkен шүаланмасы квантларынын удулмасына әсасланан үсуллардан да истифадә едилир. Бах һәмчинин *Радиокимјәви анализ.*

РАДИОМЕТРИК КӘШФИЈЈАТ—кеофизики кәшфијјат методлары комплекси; радиоактив филизләрин ахтарышы вә кәшфијјатында тәбии радиоактивликдән истифадә едир. Р.к. һәмчинин радиоактив гатышыглары олан гејри-радиоактив филизләрин (фосфорит, надир торпаг елементләри, сиркониум, ванадиум вә с.) ахтарышы вә кәшфијјатында, кеоложи хәритәалмада (көмәкчи метод кими) тәтбиг едилир.

Р.к. методлары ионлашдырычы шүаланмаларын *ионлашма камерасы*, Һејкер-Мүллер сајғачы вә с. *нүвә шүаланмалары детектору* васитәсилә гејд едилмәсинә әсасланыр. Өлчмәләр апармагла радиоактив мәнбә вә сүхур, филиз, су, торпаг вә с.-дә радиоактив елементләрин орта мигдары тә'јин едилир. Радиометрик өлчмәләр радиоактив елементләрин консентрасијасындан, сүхур вә филизләрин сыхлығындан, тәркибиндән вә с. асылыдыр. Р.к.-да *гамма-спектроскопијанын* инкишафы илә әлагәдар еманасија методларындан аз истифадә едилир. Јералты суда, торпаг вә битки өртүјүндә радиоактив елементләрин чеврилмә мәһсулларына әсасән уран јатагларынын ахтарышы да Р.к.-а дахилдир.

Р.к. ССРИ-дә 20-чи илләрин әввәлләриндән тәтбиг едилмәјә башланмышдыр.

РАДИОМӘСАФӘӨЛЧӘН—бах *Радиоузаглыгөлчән.*

РАДИОНАВИГА́СИЈА (*радио...+навигасија*)—радиотехники васитәләрин көмәјилә һәрәкәт едән објектләрин (учуш апаратларынын, кәмиләрин вә с.) идарә олунмасыны, һәмчинин онларын истигамәтләндирилмәсини тә'мин едән әмәлијјатлар топлусу; радиотехники васитәләрин гурулмасы принсипләрини вә онларын објектләрин мүәјјән трајекторија (маршрут) үзрә һәрәкәти мәсәләләринин һәллиндә тәтбиги үсулларынын ишләнилмәсини әһатә едән елми-техники фәнн. Әсас функсијалары кәми вә учуш апаратынын јерини, онларын бир-биринә көрә мөвгејини мүәјјәнләшдирмәк, Јер сәтһинә вә ја һәрәкәтдә олан објектләрә нәзәрән һәрәкәт сүр'әтләрини тә'јин етмәк, учуш апаратынын учуш јүксәклијини өлчмәкдир. Һәлл олунан мәсәләнин нөвүнә вә һәллинин тамлығына көрә. Р. васитәләри радионавигасија гурғулары (ајрылыгда көтүрүлмүш навигасија мәсәләсини һәлл едән) вә радионавигасија системләри (мүрәккәб комплекс навигасија мәсәләләрини һәлл едән) кими тәсниф олунур. Објектләрин вә онларын һәрәкәтинин навигасија елементләринин тә'јини үчүн Р.-да әсас радиотехники гурғулардан истифадә олунур. Р. васитәләринин иш принсипи радиодалғаларын јајылмасына хас олан ашағыдакы мүһүм хассәләрдән истифадәјә әсасланыр: радиодалғаларын Јер сәтһиндән һүндүрдә јајылмасы шүаландырма вә гәбул мәнтәгәләри арасындакы ән гыса мәсафә үзрә олур; далғаларын јајылма сүр'әти сабитдир; ионосфердән әкс олунан вә онун үзәринә дүшән радиошүалар бир мүстәви үзәриндә јерләшир. Р.-нын тәтбиги һәрәкәт едән објектләрин дәгиг маршрут үзрә кетмәсини, лазыми јерә чыхмасыны, кечә вахты вә мүрәккәб метеороложи шәраитдә кәми вә тәјјарәләрин тәһлүкәсизлијини тә'мин едир. Р.-нын даһа е'тибарлы олмасы үчүн ондан гејри-радиотехники васитәләрлә (мәс., әталәт навигасија системләри илә) бирликдә истифадә едилир.

РАДИОӨЛЧМӘЛӘР радиорабитә, автоматика, һесаблама техникасы елемент, чиһаз вә гурғуларынын ишини характеризә едән електрик, магнит, електромагнит кәмијјәтләринин вә онларын нисбәтләринин өлчүлмәси. Р.-дә истифадә олунан үсуллар радиотехника вә електрониканын јаранмасы илә ејни вахтда мејдана чыхмыш, тәкмилләшмиш вә електрик кәмијјәтләринин өлчүлмәси үсулларына әсасланмышдыр. Р.-дән телевизија, радиолокасија апаратларында, техники диагностикада, һәмчинин физика, кимја, биолокија, тибб, кеолокија вә с. елм саһәләриндә дә кениш истифадә едилир. Р.-дә ишләдилән чиһазлар (радиоөлчмә чиһазлары) кәркинлик, күч, тезлик, радиотехники дөврәләрин параметрләрини өлчән, сигналларын форма вә спектрини тәсвир едән вә с. чиһаз групларына ајрылыр. Өлчү техникасында импулс өлчмәләри үчүн ишләдилән радиоөлчмә чиһазлары хүсуси груп тәшкил едир. Р.-дә радиосигналлары гәбул едән, күчләндирән вә кенерасија едән чиһазлар мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

РАДИОПАРТЛАДЫЧЫ — һәдәфдән шүаланан вә ја әкс олунан радио далғалары васитәсилә мәрмидә партлајыш јарадан контактсыз партладычы. Р. үмуми блокда јерләшдирилмиш радиоверичи вә радиогәбуледичидән ибарәтдир. Атәш заманы Р.-нын дахилиң

дәки електролитлә долу ампула сыныр, енержи батарејасы ишә дүшүр вә веричи радиодалғалар бурахыр. Һәмин далғалар һәдәфә чатыб, экс олунур вә гәбуледичијә гајыдыр. Әкс олунан сигнал, шүаландырылан сигналлардан тезлик вә амплитудуна көрә фәргләндијиндән ујғунсузлуг сигналы јараныр. Мәрми һәдәфә лап јахынлашдыгда ујғунсузлуг сигналы мүәјјән мәсафәдә илкин партлајыш гурулушунун ишәдүшмә һәддини кечир. Бунун нәтичәсиндә електрик детонаторундан чәрәјан ахыр вә мәрми партлајыр. Истифадә заманы тәһлүкәсизлик үчүн горујучулар тәтбиг олунур. Р. харичдә артиллерија мәрмиләри, ракет вә авиасија бомбаларында тәтбиг едилир.

РАДИОПЕЛЕНГА́СИЈА — *пеленгасија* нөвү; радио шүалары мәнбәјинә олан истигамәтин мүәјјән едилмәси. Мәнбәдән кәлән радиодалғаларын радиопеленгаторлар васитәсилә гәбулуна әсасланыр. Навигасија, радиоастрономија, һәрби иш вә с. саһәләрдә истифадә олунур.

РАДИОПЕЛЕНГА́ТОР — гәбул етдији сигналын минимум (вә ја максимум) гијмәтинә әсасән радиодалғаларын кәлдији истигамәти (пеленги) тә'јин етмәјә имкан верән гурғу. Р.-дан *радионавигасија* вә радиокәшфијјатда истифадә олунур.

РАДИОРЕЛЕ́ РАБИТӘСИ (*радио...*+ фр. relais—аралыг стансија)—*гәбуледичи-веричи радиостансијалар* силсиләси васитәсилә радио рабитәси; ст.-лар адәтән бир-бириндән антеналарынын бирбаша көрүндүјү мәсафәләрдә дүзүлүр. Ст.-лардан һәр бири гоншу ст.-нын сигналыны гәбул едиб күчләндирир вә нөвбәти ст.-ја өтүрүр. Р.р.-ндән десиметрлик (*дм*) вә сантиметрлик (*см*) далғаларла телевизија, телефон вә телеграф сигналларынын чохканаллы верилишләри үчүн истифадә олунур; чүнки *дм* вә *см* далға диапазонларында сигналлар спектринин ени онларла *Mhc* олан чохлу сајда радиоверичиләрин ејни заманда ишләмәсини тәшкил етмәк мүмкүндүр, радиогәбула әнкәл төрәдән атм. вә сәнаје манеәләринин сәвијјәси ашағыдыр вә дүрүст истигамәтләнмиш антеналардан истифадә етмәк олур. *дм* вә *см* далғалары јалныз бирбаша көрүш мәсафәсиндә дајанаглы јајылдығына көрә бөјүк мәсафәләрдә рабитә үчүн хејли миғдарда радиотранслјасија ст.-лары гурмаг лазым кәлир. Ст.-лар арасындакы мәсафәни артырмаг мәгсәди илә антеналары мүмкүн гәдәр һүндүр јерләрдә, һүнд. 70—100 *м* олан дор вә ја гүллә үзәриндә гурурлар. Дүзән јердә аралыг мәсафәси адәтән 40—50 *км* олур. Тропосфер рабитәсиндән истифадә (силсиләнин ајры-ајры һиссәләриндә) бу мәсафәни 250—300 *км*-ә чатдырмаға имкан верир.

Илк Р.р. хәтти (5 телефон каналлы) 1935 илдә АБШ-да Нју-Јоркла Филаделфија арасында чәкилмишди. Ифрат јүксәк тезлик техникасынын инкишафы сајәсиндә Р.р. 50-чи илләрдән башлајараг сүр'әтлә кенишләнмишдир. 70-чи илләрин орталарында ССРИ-дә уз. 10 000 *км* вә һәрәсинин тутуму 1800 телефон каналындан ибарәт 8-дәстәли Р.р. хәтләри үчүн унификасија олунмуш чиһазлар комплекси, 80-чи илләрдә исә инкишаф етмиш өлкәләрин һамысында сых Р.р. шәбәкәси јарадылмышдыр.

РАДИОРЕЛЕ́ СТАНСИЈАСЫ — радиореле хәттинин тәркибинә дахил олан *гәбуледичи-веричи радиостансија*. Чохканаллы рабитә вә телевизија програмларынын верилиши Р.с. илә һәјата кечирилир. Р.с. үч нөв олур: сон Р.с., говшаг Р.с. вә аралыг Р.с. Аралыг Р.с. сон вә говшаг Р.с.-ндан автоматик идарә олунур вә күчләндиричи ретранслјатор функсијасыны јеринә јетирир.

РАДИОСЕКСТА́НТ — радиошүаланмасына әсасән Күнәшин истигамәтинин дәгиг тә'јини үчүн гурғу. Автомат изләјән гурғу Р.-ын истигамәтләнмиш гәбуледичи антенасынын охуну Күнәшә тәрәф сахлајыр вә ихтијари һава шәраитиндә азимуту вә Күнәшин бучаг мәсафәсини 1′ дәгигликлә платформаја нәзәрән өлчүр. Р. дәниз навигасијасында ишләдилир.

РАДИОСЕНСИБИЛИЗА́СИЈА (*радио...*+лат. sensibilis—һәссас) — биоложи објектләрин радиоһәссаслығынын сүн'и сурәтдә артырылмасы; ионлашдырычы шүаланмаларын зәрәрли тә'сиринин күчләнмәси илә мүшајиәт олунур. Р.-нын 3 әсас үсулу вар: һүчејрә вә организмләрин шүаланмадан мүһафизәсинин шәхси имканларынын азалмасы; шүа зәдәләнмәләриндән репарасијанын (һүчејрәдә кимјәви тә'сирләрин гаршысыны алан функсија) арадан галдырылмасы; шүаланмыш објектләр үчүн әлверишсиз бечәрилмә вә сахланма шәраитинин јарадылмасы. Јаман төрәмәләрин шүа мүаличәсинин сәмәрәлилијини, шүа стерилизасијасыны артырмагда Р. үсулларынын бөјүк әһәмијјәти вар.

РАДИОСПЕКТРОСКОПИ́ЈА — физиканын бөлмәси; *радиодалғаларын* резонанс удулмасына әсасән маддәнин гурулушуну, ондакы физики вә кимјәви просесләри тәдгиг едир. Тезлијә көрә јүксәк стабиллијә малик вә тезлији кениш мигјасда дәјишдирилән билән кенераторларын јарадылмасы, һәмчинин удулан квантларын енержисинин оптик, инфрагырмызы, Мөссбауер γ-шүаларынын енержисинә нисбәтән кичик олмасы Р.-да резонанс удулма хәтләринин инчә гурулушуну мүшаһидә етмәјә имкан верир. Електромагнит шүаларынын удулмасында иштирак едән енержи сәвијјәләринин характериндән асылы олараг Р. мүхтәлиф истигамәтләрә ајрылыр.

М и к р о д а л ғ а с п е к т р о с к о п и ј а с ы (МС) дипол моментинә малик молекулларын енержи сәвијјәләри арасында тезлији 5.10^9—5.10^{11} *hc* олан фырланма вә инверсија кечидләрини өјрәнир. МС үсуллары васитәсилә садә молекулларда атомлararасы мәсафә, валент бучаглары, дипол моментләри вә ја бир нечә дахили сәрбәстлик дәрәчәсинә малик молекулларда бир груп атомун дахили фырланмасыны тормозландыран манеәләрин форма вә гијмәти (конфермерләри) тәдгиг едилир. Тәмиз фырланма вә инверсија спектрләри јалныз маддәнин газ һалында 10^{-1}— 10^{-3} *мм ч. сут.* тәзјигдә мүшаһидә олунур.

Н ү в ә м а г н и т р е з о н а н с с п е к т р о с к о п и ј а с ы — магнит саһәси илә маддәјә тә'сир етдикдә әмәлә кәлән Зејеман алт сәвијјәләри арасындакы кечидләри (бах *Зејеман һадисәси*, *Електрон-парамагнит резонанс*). С и к л о т р о н - р е з о н а н с с п е к т р о с к о п и ј а с ы магнит саһәсиндә јерләшдирилмиш јарымкечиричиләрдә вә металларда електронларын орбитләри арасындакы кечидләри (бах *Сиклотрон резонанс*), ф е р р о м а г н и т р е з о н а н с с п е к т р о с к о п и ј а с ы исә ферромагиит мүһитдә електромагнит саһәсинин енержисинин резонанс удулмасыны өјрәнир (бах *Ферромагнит резонанс*, *Антиферромагнит резонанс*).

Әд.: Т а у н с Ч., Ш а в л о в А., Радиоспектроскопия, пер. с англ., М., 1959; А л ь т ш у л е р С. А., К о з ы р е в Б. М., Электронный парамагнитный резонанс соединений элементов промежуточных групп, 2 изд., М., 1972; Лазерная и когерентная спектроскопия, под ред. Дж. Стейнфельда, М., 1982.

РАДИОСТА́НСИЈА—радио далғалары васитәсилә информасијанын верилмәси вә ја гәбулу үчүн гурғулар комплекси. Тә'јинатындан асылы олараг гәбуледичи, веричи вә гәбуледичи-веричи нөвләри вар. Р. радиохидмәтинин нөвүнә көрә мүәјјән мәнтәгәләр арасында, һәрәкәт едән вә етмәјән објектләр арасында вә бир нечә һәрәкәт едән објект арасында рабитә јарадан Р.-ја, радионавигасија Р.-сына вә с.-јә ајрылыр.

РАДИОТЕЗЛИКЛИ КА́БЕЛ — радио вә видеосигналларын өтүрүлмәси үчүн кабел. Р.к. радиоверичи, радиогәбуледичи вә телевизија гәбуледичиләринин антена-фидер гурғуларында фидер кими, һәмчинин радиоелектроника апаратлары, һесаблајан електрон машынлар вә с.-дә блоклararасы вә блокдахили бирләшмәләр үчүн истифадә едилир. Р.к. конструксијасына вә нагилләрин гаршылыглы јерләшмәсинә көрә коаксиал вә симметрик (икинагилли) олур. *Коаксиал кабелләр* даһа кениш јајылмышдыр. Р.к. илә тезлији тәгр. 100 *khc*-дән 10 *Ghc*-ә гәдәр олан електрик сигналлары верилир.

РАДИОТЕЛЕГРА́Ф РАБИТӘСИ—радиодалғалар васитәсилә дискрет (һәрф, рәгәм вә с. илә) мә'луматы өтүрмәк үчүн електрик рабитәси. 1895 илдә радионун ихтирасындан сонракы 20—30 ил әрзиндә, әсасән, мә'луматларын әл илә верилмәси вә ешитмә јолу илә гәбулу (*Морзе коду*) кениш јајылмышды. Сонра чәлдишләјән автоматик веричиләрдән (*трансмиттерләрдән*) вә јазан гәбуледичи апаратлардан (*ондулјаторлардан*) истифадәјә кечилди. Лакин бу һалда мә'луматы верилишдән әввәл перфорасија лентинә шифрләрлә јазмаг вә гәбулдан сонра ондулјатор лентиндән охумаг (шифрләри ачмаг) лазым кәлирди. Һәрф чап едән телеграф апараты бу чәтинликләри мүәјјән дәрәчәдә арадан галдырды. Мәфтилли телеграф рабитәсиндән фәргли олараг, Р.р. һеч бир аралыг гурғуја еһтијач олмадан, мә'луматы өтүрмәјә, бундан әлавә, Јер сәтһиндә вә ондан кәнарда һәрәкәт едән објектләрлә рабитәјә кирмәјә имкан верир. Лакин узун трассаларда Р.р. сахланылдыгда (хүсусилә декаметрлик далғаларла) радиоманеәләр гәбулун кејфијјәтинә күчлү тә'сир көстәрир. Бу сәбәбдән Р.р.-ндә фаза модулјасијасындан вә тезлик модулјасијасындан истифадәјә әсасланан манеәјәдавамлы верилиш методлары вә мүвафиг аваданлыг ишләдилир. Бу аваданлыг верилән мә'лумата ја сигналын күчүнүн артырылмасы, ја онун спектринин кенишләндирилмәси, јахуд да

верилиш мүддәтинин узадылмасы илә әлагәдар олан артыг мә'луматы дахил едир.

РАДИОТЕЛЕМЕТРЙЈА—бах *Радиотелеөлчмә*.

РАДИОТЕЛЕМЕХАНИКА — *телемеханика* бөлмәси; сигналларын өтүрүлмәси үчүн радиорабитә каналларындан истифадә едилир. Сигналларын өтүрүлмәси чох вахт сантиметрлик вә десиметрлик далғалар диапазонунда олур. Р. системләри радиоидарәетмә вә радиотелеметрија системләринә (ујғун олараг мүхтәлиф әмрләрдән ибарәт вә нәзарәт информасијасынын өтүрүлмәси үчүн) вә комплекс системләрә бөлүнүр. Ади радиорабитә, әсасән, сәјјар, дағыныг (пајланмыш) вә әлчатмаз јерләрдә јерләшән објектләрдә (мәс., ракетләрдә, нәгл. васитәләриндә, узагда јерләшән метеороложи ст.-ларда) нәзарәт вә идарәетмәни тә'мин етмәк үчүндүр. Стасионар објектләрин (мәс., јардымчы електрик ст.-ларын, суварма системләринин вә с.) идарәсиндә исә радиореле рабитәсиндән истифадә олунур. Радиоканаллар атм. вә сәнаје характерли, һәмчинин гаршылыглы (дикәр веричиләрин) радиоманеәләрә мә'руз галыр. Она көрә дә мәфтилла рабитә техники вә ја игтисади чәһәтдән мүмкүн олмадыгда радиоканаллардан истифадә едилир. Радиоидарәетмә системләриндә објектә көндәриләчәк әмрин коду идарәетмә пултунда оператор (диспетчер) тәрәфиндән јығылдыгда о, әввәлчә електрик импулслары ардычыллығына, сонра исә фаза, амплитуд вә ја тезлик модулјасијасы үсулу илә ујғун радиосигнала чеврилир. Радиоидарәетмәнин е'тибарлығыны јүксәлтмәк үчүн манеәләрә давамлы мүхтәлиф кодлардан, һәмчинин коррексијаедичи кодлардан истифадә олунур. Бурада һәмчинин экс-канал методундан, бә'зән исә идарәетмә (мәс., ракетин учушуну идарә едән системләрдә) автоматик олараг идарәолунан објектин верилмиш вә чари вәзијјәтләринә көрә һасил олунан ујғунсузлуг сигналлары васитәсилә фасиләсиз апарылыр. Радиотелеметрија (радиотелеөлчмә) системләриндә гәбуледичи орган өлчү чeвиричисидир (веричидир). Онун чыхышында өлчүлән кәмијјәтә мүтәнасиб електрик кәркинлији јараныр. Бу кәркинлик тезлик, амплитуд, фаза, јахуд импулс модулјасијасына көрә көмәкчи сигнала, сонунчу исә икинчи модулјаторда јүксәктезликли радиосигнала чеврилир. Чохлу веричиләрдән (бир Р. системиндә 10^3-ә гәдәр ола биләр) алынан сигналлары бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн көмәкчи сигналлары дашыјан тезликләрә көрә каналларын тезлик ајрылмасындан, каналларын замана көрә ајрылмасындан (веричиләрә нөвбә илә сорғу көндәрилир) вә каналларын тезлијә—замана көрә ајрылмасындан истифадә олунур. Чохлу сајда пајланмыш објектләри әһатә едән комплекс Р. системләриндә (хүсусилә идарәетмә рәгәмлә һесаблајан машынла олдуғда) каналларын үнванлара (кодлара) көрә ајрылмасы даһа чох тәтбиг едилир. Бу һалда һәр објектә (јахуд објектләр групуна) мүәјјән үнван (код) верилир. Информасијанын гәбулу (верилиши), үнваны верилишин әввәлиндә көстәрилән објектдә баш верир.

Әд.: Мановцев А. П., Основы теории радиотелеметрии, М., 1973; Ильин В. А., Телеуправление и телеизмерение, М., 1974; Фремке А. В., Телеизмерения, 2 изд., М., 1975.

РАДИОТЕЛЕӨЛЧМӘ, радиотелеметрија—1) *радиотелемеханика* саһәси; 2) өлчмә нәтиҹәләри радиорабитә каналы илә верилән *телеөлчмә*. Биолокија вә тибдә инсанын (вә ја һејванын) һәјат фәалијјәти просесләрини характеризә едән мүхтәлиф параметрләрин (ган тәзјиги, нәбзи, тәнәффүсүн тезлији, бејинин биоҹәрәјанлары вә с.) өлчүлмәсиндә даһа кениш истифадә едилир. Р. апаратларына тәдгиг олунан објектә бәркидилән електродлар вә ја веричиләр, радиоверичи вә гејдедичиси олан радиогәбуледичи дахилдир. Р.-дә информасијанын верилиш узаглығы мүхтәлиф шәраитләрдә бир нечә *м*-дән минләрлә *км*-ә гәдәрдир.

РАДИОТЕЛЕСКОП — радиодалғалар диапазонунда Күнәшин, планетләрин, улдузлараpасы мүһитин вә б. көј објектинин шүаланмасынын тәдгиги үчүн радиогәбуледичи гурғу. Радиошүаланманын гәбулу үчүн чохелементли вә күзкүлү антенадан, дахил олан шүаланманын гејди вә өлчүлмәси үчүн радиометрдән ибарәтдир. Ән бөјүк Р.-лардан бири (Ратан-600) *Хүсуси Астрофизика Рәсәдханасында* гурулмушдур.

РАДИОТЕЛЕФОН РАБИТӘСИ — телефон хәбәрләрини радиодалғаларла өтүрән електрик рабитәси. Радио верилишләриндән фәргли олараг Р.р. садә һалда күчү 0,1—50 *вт*, рәгсләри бирзолаглы модулјасијалы вә ја тезлик модулјасијалы олан веричидән вә *м*-лик вә ја *дм*-лик далға диапазонунда ишләјән һәссас гәбуледичидән вә антенадан ибарәтдир; ики абонент арасында ејни вахтда (*дуплекс-рабитә*) вә ја нөвбә илә (*симплекс-рабитә*) рабитә јаратмаға имкан верир. Рабитә мәсафәси 0,5—30 *км*-дир. Оперативлији, мобиллији, кичик күтләси вә хидмәтинин асан олмасы сајәсиндә Р.р. системи х.т.-нын чох саһәләриндә, хүсусән јерли хидмәт үчүн (о чүмләдән диспетчер рабитәсиндә), кениш тәтбиг олунур. Әһалиси сејрәк олан Шимал вә Сибир р-нларында 300—500 *км* мәсафәләрдә јерли рабитә үчүн декаметрлик далға диапазонунда ишләјән бирзолаглы рәгс модулјасијалы веричиләрдән (күчү 300 *вт*-а гәдәр) истифадә олунур. ССРИ-нин мүхтәлиф шәһәр вә р-нларынын телефон шәбәкәләрини ваһид автоматлашдырылмыш рабитә системи дахилиндә бирләшдирмәк мәгсәди илә истифадә олунан нисбәтән мүрәккәб системли (адәтән дуплекс-рабитәли) Р.р.-ндә—радиореле рабитәсиндә, пејк рабитәсиндә (*космик рабитә*) вә декаметрлик далғаларла апарылан узаг рабитәләрдә—мүрәккәб истигамәтләнмиш антеналар, бирзолаглы модулјасијалы (күчү 5—100 *квт*) веричиләр вә с. тәтбиг олунур.

РАДИОТЕРАПИЈА—мүаличә мәгсәди илә ионлашдырычы шүаланмаларын тәтбиг едилмәси. Бах һәмчинин *Шүа мүаличәси*.

РАДИОТЕХНИКА — радиодиапазонлу електромагнит рәгсләри вә далғалары, онларын кенерасијасы, күчләндирилмәси, шүаландырылмасы, гәбулу вә истифадәси үсуллары һаггында елм; радиодиапазонлу електромагнит рәгсләринин вә далғаларынын радиорабитәдә, радио верилишиндә вә телевизијада, радиолокасија вә радионавигасијада, мүхтәлиф елми тәдгигатларда вә с.-дә тәтбигини һәјата кечирән техника саһәси. Радиодиапазон, уз. он минләрлә *км*-дән *мм*-ин онда бир һиссәләринә гәдәр олан електромагнит далғалары спектрини әһатә едир. Р.-нын инкишафы радиофизика, електроника, информасија нәзәријјәси, јарымкечиричиләр физикасы, рәгсләр нәзәријјәси, ријазијјатын мүхтәлиф бөлмәләри вә с.-нин наилијјәтләри илә сых әлагәдардыр. 1837—46 илләрдә М. *Фарадеј* електрик вә магнит саһәләрини өјрәнмәклә бир елм кими Р.-нын әсасыны гојду. 1864 илдә Ч. К. *Максвелл* фәзада електромагнит далғалары шәклиндә јајыла билән електромагнит саһәсинин олмасы фикрини ирәли сүрдү. Илк дәфә радиодалғаларын (уз. 1 *дм*-ә јахын) кенерасијасы, шүаланмасы вә гејдијјатыны Г. *Һертс* һәјата кечирмишдир. 1895 илдә А. С. *Попов* сигналларын мәсафәјә мәфтилсиз верилмәси мәсәләсини һәлл етди вә илк радиогәбуледичи јаратды. Тәхминән бир ил сонра Г. *Маркони* радио далғаларындан мәфтилсиз рабитәдә истифадә илә әлагәдар тәҹрүбәләр нүмајиш етдирди. Онун јаратдығы апаратын әсас хүсусијјәтләри Поповун апаратына ујғун кәлирди. Р.-нын инкишафынын башланғыч дөврү сөнән рәгсләрин тәтбиги илә характеризә едилир. Сонралар јүксәк тезликли машын кенераторлары илә јарадылан сөнмәјән рәгсләрдән истифадәјә башланды. Бу машынларын јарадылмасында совет алими В. П. *Вологдин* мүһүм ишләр көрмүшдүр. 1925 илдә илк дәфә олараг Москва илә Нју-Јорк арасында радиорабитәси јарадылды. 20-чи илләрин әввәлләриндә совет радиофизики О. В. Лосев електромагнит рәгсләринин кенерасијасы үчүн кристаллик детектор тәтбиг етди. Сөнмәјән рәгсләрин лампалы кенераторларынын кәшфи Р.-нын бүтүн саһәләриндә көклү дәјишикликләр јаратды. Електрон лампалары вә лампалы схемләрин ишләниб һазырланмасында, һәмчинин радиогәбулу нәзәријјәсинин јарадылмасында совет физик вә радиотехникләриндән М. В. Шулејкин, И. Г. Фрејман, М. А. Бонч-Брујевич, А. И. Берг, А. Л. Минтс вә б., һәмчинин америкалы алим Е. Һ. Армстронг, инкилис Ч. А. Флеминг, франсыз Л. Леви, алман Г. Баркһаузен вә б.-нын бөјүк хидмәтләри вардыр. 20-чи илләрин әввәлләриндә радиотелеграф рабитәси илә јанашы радио рабитәси дә мејдана чыхды. Гыса вә ултрагыса диапазондакы радиодалғаларын јајылма ганунлары интенсив өјрәнилмәјә башланды. Метрлик вә даһа гыса далғаларын мәнимсәнилмәси телевизијанын јарадылмасына имкан верди. 30-чу илләрдә даһа гыса далғалардан истифадә едән *радиолокасија* мејдана чыхды. Бундан сонра исә рәнкли телевизијанын јаранмасына сәбәб олан електрон-шүа чиһазлары һазырланды. Космик тәдгигатларын инкишафы Јерин сүн'и пејкләри (ЈСП) илә, башга планетләрә тәрәф көндәрилмиш вә ја онларын сәтһләриндә олан автоматик космик апаратларла елми информасијанын вә тәсвирләрин Јерә верилмәсини, апаратларын идарәси үчүн лазым олан әмрләрин онлара көндәрилмәсини тә'мин едән е'тибарлы радиорабитәнин јарадылмасыны тәләб етди. Инсанын космоса учушунда Р.-нын ролу чох бөјүкдүр. ЈСП ретрансљасија системләри кими рабитә хәтләринә дахил олур (*космик рабитә*). Ра-

дионавигасија, радиопеленгасија, радиокеодезија үсул вә васитәләри кениш тәтбиг едилмәјә башланды. 50—70-чи илләрдә суалты радио рабитәсинин (ифрат узун далғаларла), һәмчинин рабитә каналларынын сајынын артырылмасы вә радиоөлчмә дәгиглијинин јүксәлдилмәси үчүн радиодалғаларын јени диапазонларынын мәнимсәнилмәси давам етдирилди. Мүасир Р. инсан фәалијјәтинин демәк олар ки, бүтүн саһәләринә нүфуз етмишдир. Онун инкишафы күтләви тәтбиг едилән радиогәбуледичиләр, телевизорлар, макистрал рабитә хәтләри үчүн апаратлар, елми вә сәнаје радио аваданлығы, радио деталлары вә с. истеһсал едән радио сәнајесинин јаранмасына кәтириб чыхартмышдыр.

Әд.: Белоцерковский Г. Б., Основы радиотехники и антенны, 2 изд., М., 1979; Проблемы современной радиотехники и электроники, под ред. В. А. Котельникова, М., 1980; Шинаков Ю. С., Колодяжный Ю. М., Основы радиотехники, М., 1983.

РАДИОТРАНСЛЈАСИЈА ШӘБӘКӘСИ—бах *Мәфтилла верилиш.*

РАДИОУЗАГЛЫГӨЛЧӘН — радиодалғаларын өлчүлән хәтт бојунча јајылмасы вә онун сонундан әкс олунуб гајытмасы сүр'әтинә вә мүддәтинә көрә мәсафәни өлчән гурғу. Актив вә пассив әксетдирмәли, шүаландырылан радиодалғаларын нөвүнә көрә импулслу вә фасиләсиз шүаланмалы Р.-ләр олур. Пассив әксетдирмәли Р.-дә гәбуледичинин киришинә ики сигнал дүшүр. Бунларын бири билаваситә радиоверичидән бирбаша кәлән сигнал, о бири исә узаглығы өлчүлән објектдән әкс олундугдан сонра ләнкијән (бирбаша сигнала нисбәтән) сигналдыр. Импулслу Р.-дә ләнкимә мүддәти τ оларса, онда өлчүлән објектә гәдәр олан мәсафә $D=0,5\ v\tau$ олар (v—радиодалғаларын јајылма сүр'әтидир). Фасиләсиз шүаланмалы Р.-дә тезлији периодик олараг дәјишән радиосигналлар тәтбиг олунур, дүз вә әкс олунмуш рәгсләрин тезликләр фәрги (Ω) өлчүлүр. Онда $D=\frac{\Omega T}{2\Delta f}v$ олар (T—модулјасија едичи рәгсләрин периоду, Δf—модулјасија тезликләринин диапазонудур). Пассив әксетдирмә радиолокасијада вә радиојүксәкликөлчәнләрдә тәтбиг едилир. Актив әксетдирмәли Р.-дә өлчүләчәк хәттин учларында јерләшән ики ст. (әсас вә көмәкчи) тәтбиг едилир. Көмәкчи ст.-да гәбул олунан сигналлар чеврилир вә әсас ст.-ја ретрансљасија едилир. Фасиләсиз рәгсләрдән истифадә олунурса, мәсафәнин өлчүлмәсиндә фәза методундан истифадә олунур. Актив әксетдирмәли Р.-дән навигасија, кеодезија вә һәрби ишләрдә истифадә едилир.

РАДИОУЛДУЗ—космик радиошүаланма мәнбәји. Бизим Галактиканын улдузлары илә әлагәдардыр. Характерик нормал Р. Күнәшдир. Радиодиапазонунда бүтүн улдузлар шүаланыр. Лакин улдузлар чох узаг олдуғундан бу шүаланманын күчү чох зәифдир вә ону мүшаһидә етмәк чох чәтиндир. Анчаг гырмызы чыртданларын вә јени улдузларын, гоша вә ренткен улдузлардакы алышмаларда радиошүаланма гејд етмәк мүмкүндүр. *Пулсар* радиодалға шүаландыран улдуз тәбиәтли хүсуси објектләр групудур. 20 әсрин 50-чи илләриндән бүтүн дискрет космик радиошүаланма мәнбәләри Р. адландырылыр.

РАДИОФИЗИКА—физиканын бөлмәси; радиодалғаларын кенерасијасы, чеврилмәси, күчләнмәси вә јајылмасы заманы баш верән просесләри, һәмчинин вакуумда, газларда вә бәрк чисимләрдә јүкдашыјычылар илә електрик вә магнит рәгсләри арасындакы гаршылыглы тә'сири өјрәнир. Електрик рәгсләринин дискрет (рәгс контуру вә параметрик күчләндиричи) вә кәсилмәз (узун хәтләр, далғаөтүрәнләр) параметрли системләрдә нәзәри вә тәчрүби тәдгиги тезлији 10^{11} *hс*-дәк вә даһа бөјүк олан рәгсләрин кенерасијасы, күчләнмәси вә чеврилмәси үчүн јени үсулларын вә чиһазларын ишләниб һазырланмасына имкан верир. Р.-да електрик рәгсләринин кенерасијасы, күчләнмәси вә чеврилмәсиндә флуктуасија һадисәләринин тә'сири, һәмчинин информасија дашыјан зәиф сигналларын мүрәккәб сигналлардан ајрылмасы үсуллары да тәдгиг едилир. Һәр ики проблем рәгсләр нәзәријјәси, автоматик идарәетмә, информасија нәзәријјәси вә кибернетика илә сых әлагәдардыр. Електрик вә магнит саһәсинин вакуумда вә маддәдәки јүкдашыјычыларла гаршылыглы тә'сиринин тәдгиги мүхтәлиф електрон лампаларынын (*диод*, *триод*, *тетрод*, *пентод* вә с.) вә ифрат јүксәк тезлик диапазонлу чиһазларын (*магнетрон*, *клистрон* әкс далға лампасы, гачан далға лампасы вә с.) ихтирасына зәмин јаратды. Електромагнит саһәсинин ионлашмыш газларла гаршылыглы тә'сиринин тәдгиги газ-бошалма чиһазларынын (*тиратрон*, тригатрон вә с.), јарымкечиричиләрдә електрон просесләри илә гаршылыглы тә'сири исә «бәрк чисим» кенераторларынын вә чевиричиләринин јарадылмасына вә тәкмилләшдирилмәсинә имкан верир. Радиорабитә системинин инкишафы радиодалғаларын мүхтәлиф мүһитләрдә јајылмасынын өјрәнилмәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Радиодалғаларын јајылмасы кеофизики вә космик факторлардан, мәс., тропосферин вә ионосферин һалындан, Күнәшин активлијиндән, космик зәррәчикләр селиндән вә с.-дән асылыдыр. Космик тәдгигатлар бу факторларын радиодалғаларын јајылмасына тә'сирини даһа кениш тәдгиг етмәјә имкан верир. Р.-нын инкишафы јени һадисәләрин кәшфинә, јени истигамәтләрин (мәс., *квант електроникасы*) јаранмасына вә онларын физиканын мүстәгил бөлмәләринә (*радиоспектроскопија*, *радиоастрономија*, радиометереолокија вә с.) чеврилмәсинә сәбәб олмушдур.

РАДИОШӘФФАФ МАТЕРИАЛЛАР, радиошәффаф конструксија материаллары — ичәрисиндән кечән радиотезлик диапазонлу електромагнит далғасынын амплитуд вә фазасыны әсаслы сурәтдә дәјишдирмәјән бирлајлы вә ја чохлајлы (2, 3, 5, 7 лај) мүхтәлифчинсли диелектрикләр. Радио далғалары үчүн материалда радиошәффафлыг диелектрик иткиләр бучағы танкенсинин гијмәтләри кичик олан ($tg\ \delta < 0,02$) диелектрикләр сечмәк, һәр бир лајын диелектрик нүфузлулуғунун $\varepsilon=1,1—9,0$ сәрһәдләриндә олмасыны тә'мин етмәк вә лајларын галынлығыны мүвафиг електродинамик һесабламалара әсасән көтүрмәк јолу илә әлдә олунур. Р.м.-дан әсасән, радиолокасија ст.-ларынын антеналарыны әтраф мүһитин тә'сириндән мүһафизә едән ахыдычы конструксијалар һазырланыр. Р.м. алмаг үчүн монолит (пластик күтләләр—башлыча олараг *стеклотекстолит*; керамика, шүшә) вә мәсамәли (мәс., пенопластлар) маддәләрдән истифадә едилир.

РАДИУМ (лат. Radium), Ra—радиоактив кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин II групундадыр; ат.н. 88, ат.к. 226,0254-дүр. Күтлә әдәди 213, 215 вә 219—230 олан 14 тәбии вә сүн'и изотопу мә'лумдур. Ән чохөмүрлүсү, јарымпарчаланма дөврү тәгр. 1620 ил олан ^{226}Ra изотопудур. Тәбиәтдә кенетик чәһәтдән бир-биринә бағлы олан радиоактив изотоплар групунун (радиоактив фәсиләләрин) үзвләриндән 4 Р. изотопу тапылыр: ^{222}Ra (ады актиниум-икс, ишарәси AcX-дир), ^{224}Ra (ториум-икс, ThX), ^{226}Ra вә ^{228}Ra (мезоториум-I, Ms ThI). Р.-у 1898 илдә М. вә П. *Күри* (Ж. Бемонла бирликдә) кәшф етмишләр. Ады лат. radius—шүа сөзүндән көтүрүлмүшдүр. ССРИ-дә јерли хаммалдан Р. алынмасына В. И. Ленинин көстәриши илә башланылмыш вә 1921 илдә илк Р. препаратлары алынмышдыр.

Р. олдугча аз тапылан елементдир. Әсас истеһсал мәнбәји олан уран филизләриндән 1 *г* U—а $3,4\cdot10^{-7}$ *г* Ra дүшүр. Ra Јер габығында артыг дәрәчәдә сәпәләнмиш елементләрдәндир. Онун бүтүн бирләшмәләри һавада ачыг-мави шүа сачыр. Р. күмүшү-ағ, парлаг металдыр, һавада үзәри нитрид Ra_3N_2 тәбәгәси илә өртүлдүјүндән рәнки тез тутгунлашыр. Атомунун харичи електрон өртүјүндә 2 електрон вардыр (конфигурасијасы $7s^2$-дир), буна мүфавиг олараг оксидләшмә дәрәчәси +2-дир. Кимјәви хассәләринә көрә бариума охшајыр, лакин ондан даһа активдир. Отаг темп-рунда оксикенлә бирләшиб оксидә RaO чеврилир. Су илә фәал реаксијаја кириб, H_2 чыхармагла, гүввәтли әсас $Ra(OH)_2$ әмәлә кәтирир. Хлорид, бромид, јодид, нитрат вә сулфид дузлары суда јахшы, карбонат, сулфат, хромат вә оксалат дузлары пис һәлл олур. Р. радон алмаг (радон ваннасы илә мүаличәдә), нејтрон мәнбәләри (бериллиумла гарышығы) вә гаранлыгда ишыг верән маддәләр (синксулфидлә гарышығы) һазырламаг үчүн ишләдилир.

Р. биосфердә гејри-бәрабәр јајылмышдыр. Ән бөјүк биоложи әһәмијјәти олан тәбии изотопу ^{226}Ra-дир. Биткиләрин орган вә тохумаларында топлашмасы биткинин нөвүндән, торпаг шәраитиндән асылыдыр (ән чох көкләрдә вә одунчагда топлашыр). Инсан вә һејванларын организминә гида вә су илә дахил олур (инсана күндә $2,3\cdot10^{-12}$ *күри*), орадан бир һиссәси сидик вә ифразатла чыхыр, тәгр. 80%-и исә сүмүк тохумаларында топланыр. Организмдә чох топланмасы сүмүкләрин дәјишилмәсинә (остеопороз) вә шиш әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур.

РАДИУС (лат. radius, һәрфи мә'насы —тәкәр мили, шүа)—чеврәнин (сфеpанын) нөгтәсини мәркәзи илә бирләшдирән дүз хәтт парчасы. Бу парчанын узунлуғу да Р. адланыр.

РАДИУС-ВЕКТОР — фәзанын гејд олунмуш нөгтәсиндән (полјус) ихтијари нөгтәсинә кедән вектор. Дүзбучаглы Декарт координат системинин башланғычы полјусдурса, нөгтәнин

Р.-в.-унун охлар үзәринә проjексиjасы һәмин нөгтәнин координатлары илә еjнидир.

РАДИШШЕВ Александр Николаjевич (31.8.1749, Москва—24.9.1802, Петербург)—рус jазычысы, философ вә ингилабчы. Варлы мүлкәдар аиләсиндә доғулмуш, Паж корпусуну (1766) вә Лејпсиг ун-тини (1771) битирмишдир.

Р.-ин дүнjакөрүшүнүн формалашмасында франсыз материалистләринин әсәрләри мүһүм рол оjнамышдыр. Р. фәлсәфәнин әсас мәсәләсини материалистчәсинә һәлл едәрәк, аләмин дәркинин һүдудсузлуғу идеjасына тәрәфдар чыхмышдыр. Аләм һисси гаврама, тәчрүбә вә зәка васитәси илә дәрк едилир. Материjанын әсас хүсусиjjәти варлыг, һәрәкәт, заман вә мәкандыр. Фикрин мадди органы беjин, инсанын фәргләндиричи хүсусиjjәти нитгдир. Фасиләсиз тәкамүлү әксликләрин мүбаризәси нәтичәси һесаб едән Р. диалектикаjа jахынлашмышдыр. Р. тарихи просесә спиралвари инкишаф кими бахырды; бурада *тәнәззүл* дөврләрини *тәрәгги* дөврләри әвәз едир. Р. бурадан ингилабын лабүдлүjү нәтичәсинә кәлирди. Тарихи просесин һәрәкәтверичи гүввәси инсанлардыр; әкәр онлар егоист «еһтирасларын» мәһвә апардығыны дәрк едиб ону чиловласалар, кәләчәкдә ингилаб галиб кәләр. Она көрә дә Р. тәрбиjә проблеминә чох әһәмиjjәт верирди; о, рус ингилаби педагокикасы, етика вә естетикасынын банисидир [битмәмиш аллегорик «Дүнjанын jаранмасы»ораториjасы (тәгр. 1779—82), «Ломоносов һаггында сөз» (1780) вә с. әсәрләри]. Рус ингилаби поезиjасынын илк нүмунәси олан «Азадлыг» одасында (тәгр. 1783) Р.-ин сиjаси көрүшләри үмумиләшдирилмиш әксини тапмышдыр. Р.-ин фикринчә Русиjада ингилаб зәруридир, лакин бу ингилаб тез баш вермәjәчәк вә онун өз хүсуси jолу олачагдыр: ингилаб вә вәтәндаш мүһарибәси просесиндә нәһәнк дөвләт һиссәләрә парчаланачаг, сонра онлар респ.-ларын көнүллү иттифагында бирләшәчәкдир. Фәал инсан һаггында, мәзлумларын үсjан галдырмаг һүгугу вә үсjанда көркәмли шәхсиjjәтин, рәһбәрин ролу һаггында тә'лим «Ф. В. Ушаковун житиjеси»нин (1788) фәлсәфи-сиjаси әсасыны тәшкил етмишдир.

Р. башлыча әсәри—«Петербургдан Москваjа сәjаһәт»дә (маj, 1790) рус чәмиjjәтинин мүхтәлиф тәбәгәләринин һәjатыны тәсвир етмиш, онларын сиjаси, сосиал, һүгуги, игтисади, тарихи, етик, естетик, мәишәт вә с. проблемләрини арашдырмышдыр. Р. һәjаты jахшылашдырмаг үсулларыны тәһсилдә вә тичарәтин кенишләндирилмәсиндә, ничаты диндә, шәхси хеjирхаһлыгда, ганунлара чидди әмәл едилмәсиндә ахтаранларын бахышларынын бош хәjал олдуғуну көстәрирди. Ганунсузлуг вә һүгугсузлуғун мәнбәjини мүтләгиjjәт вә тәһкимчилик гурулушунда көрән Р. ону халг ингилабы jолу илә мәһв етмәjин зәрурилиjи нәтичәсинә кәлмишди. «Маарифчи сәjаһәтнамә» жанрында jазылса да, жанр вә бәдии үслуб чәһәтдән чох мүрәккәб олан әсәрдә керчәклиjин әкси методу, әсасән, реалистикдир. Китабын чыхмасындан 3 һәфтә сонра Р. һәбс олунуб Петропавловск галасына салынмыш, II Jекатеринанын башчылыг етдиjи истинтагдан сонра мәһкәмә Р.-ә өлүм чәзасы кәсмишди; лакин императричә өлүм һөкмүнү 10 иллик Сибирә сүркүнлә әвәз етмишди. Сүркүндә Р. «Инсан, онун өлүмү вә өлмәзлиjи һаггында» фәлсәфи трактатыны (1792—95), бир сыра игтисади, тарихи вә әдәби әсәрләрини jазмышдыр.

I Александр һакимиjjәтә кәлдикдән сонра Р. «әфв едилмиш», ганунларын тәртиби комиссиjасында хидмәтә башламышды. Һүгуга аид әсәрләриндә вә ганунверичилик лаjиһәләриндә (1801—02) о, әввәлки идеjаларыны jеритмиш, тәһкимчилик һүгугунун вә силки имтиjазларын ләғвини тәләб етмишдир. Jенидән сүркүн едилмәк һәдәләринә мә'руз галан, jүксәк әмәлләринин һәjата кечирилмәсинин мүмкүн олмадығыны көрән Р. мүтләгиjjәт вә тәһкимчилик истибдадына кәскин е'тираз вә нифрәт аламәти олараг өзүнү зәһәрләмишдир.

Р.-ин әсас әсәрләри 1905 иләдәк гадаған олунмушду; лакин онлар әлjазма һалында jаjылырды. Р.-ин идеjалары А. С. Пушкинә, декабристләрә, А. И. Кертсенә, рус ингилабчыларынын сонракы нәсилләринә, рус әдәбиjjатында реализмин инкишафына мүһүм тә'сир көстәрмишдир. Саратовда вә Р.-ин ушаглыгда jашадығы Верхнеjе Аблjазово (индики Пенза вил., Кузнетск р-нунун Радишшево) к.-ндә Р. музеjләри вар.

Әсәрләри: Петербургдан Москваjа сәjаһәт, Б., 1952; Полное собр. соч., т.1—3, М.—Л., 1938—52; Избр. соч., М.—Л., 1952; Путешествие из Петербурга в Москву. Вольность, М., 1982.

Әд.: Рус әдәбиjjаты (XVIII әср), Б., 1958; Мәммәд Чәфәр, Рус классикләри, Б., 1964; Благой Д. Д., История русской литературы XVIII в., 4 изд., М., 1960; Шторн Г., Потаенный Радищев, М., 1974; Кулакова Л. И., Западов В. А., А. Н. Радищев. «Путешествие из Петербурга в Москву». Комментарий, Л., 1974; Татаринцев А., Сын Отечества, М., 1981.

РАДЛОВ (Radloff) Васили Васильевич (Фридрих Вилһелм) (5.1.1837, Берлин —12.5.1918, Петроград)—рус шәргшүнасы, түркoлог, етнограф, археолог. Петербург ЕА акад. (1884). *Асиjа Музеjинин* (1885—90), *Антрополокиjа вә Етнографиjа Музеjинин* (1894—1918) директору, Орта вә Шәрги Асиjанын өjрәнилмәси үзрә рус комитәси jарадылмасынын тәшәббүсчүсү вә онун сәдри (1903—18) олмушдур. 1860—70 илләрдә Алтаjда, Сибирдә, Газахыстан вә Орта Асиjада експедисиjаларда иштирак етмиш, түрк халгларынын дил, фолклор, етнографиjа вә археолокиjасына даир материал топламышдыр. 1891 илдә Орхон-Jенисеj експедисиjасынын (Монголустан) рәһбәри олмуш, 1898 илдә Турфан експедисиjасыны (Мәркәзи Асиjа) тәшкил етмишдир. *Орхон-Jенисеj абидәләрини* илк дәфә Р. охумушдур. Р. түрк дилләринин мүгаjисәли-тарихи өjрәнилмәсинин баниләриндәндир («Шимали түрк дилләринин мүгаjисәли грамматикасы», ч. 1, 1882; «Монголустанда гәдим түрк китабәләри», 1894—95 вә с.). Түрк дилләриндә чохлу мәтн («Түрк таjфаларынын халг әдәбиjjатындан нүмунәләр», һ. 1—10, 1866—1907) нәшр етдирмишдир. Түрк дилләри һаггында әсәрләри («Түрк дилләринин лүғәти», ч. 1—4, 1882—1909 вә с.) вар.

Әсәри: Опыт словаря тюркских наречий, т. 1—4, М., 1963.

Әд.: Зеjналов Ф., Түркoлокиjанын әсаслары, Б., 1981; Тюркологический сборник. 1971, М., 1972 (В. В. Радлова һәср олунмушдур); Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период, М., 1974.

РАДО (Radó) Шандор (кәшфиjjатчы тәхәллүсү Дора) (5.11.1899, Будапешт jахынлығы, Уjпешт—август, 1981, Будапешт)—мачар картографы вә чоғрафиjашүнасы, пешәкар ингилабчы-беjнәлмиләлчи, совет кәшфиjjатчысы, журналист. Чоғрафиjа вә игтисад е.д. (1958). Будапешт ун-тинин проф. (1958—81). Лејпсиг ун-тини битирмишдир (1924). Алман, франсыз, инкилис, италjан вә рус дилләрини билирди. 1918 илдә Мачарыстан Коммунист Партиjасына дахил олмуш, Мачарыстанда 1919 ил ингилабында фәал иштирак етмишдир. *Мачарыстан Совет Республикасынын (1919)* сүгутундан сонра мүһачирәтдә (о чүмләдән ССРИ-дә) jашамышдыр. Р. Роста-Вин акентлиjинин (Вjана; 1920—21) тәшкилатчысы вә рәһбәри олмуш, илк олараг харичиләр үчүн «ССРИ-нин сораг китабчасы»ны (илк дәфә 1927 илдә нәшр олунмуш бу китабда Азәрб.ССР-ә хүсуси бөлмә һәср етмиш) вә «ССРИ-нин сиjаси хәритәси»ни (1924) һазырламышдыр. Коминтернин 3-чү конгресинин (1921) нүмаjәндәси олмуш, В. И. Ленинлә көрүшмүшдүр. Мүһачирәтдә Алманиjа Коммунист Партиjасынын үзвү кими Алманиjада 1923 ил ингилаби һадисәләриндә фәал иштирак етмишдир. 1938—43 илләрдә Исвечрәдә фәалиjjәт көстәрән Совет кәшфиjjат групунун рәһбәри олмушдур. Мүһарибәдән сонра тамамилә елми фәалиjjәтә кечмишдир. Беjнәлхалг картографиjа чәмиjjәти тематик хәритәләшдирмә комиссиjасынын сәдри (1972 илдән) иди. Башлыча әсәрләри Мачарыстанын игтисади чоғрафиjасына вә дүнjа тәсәррүфаты чоғрафиjасына һәср едилмишдир. МДУ-нун фәхри доктору иди. Мач.ХР Дөвләт мүкафатына (1973), ССРИ вә Мач.ХР-ин бир сыра орденләринә лаjиг көрүлмүшдүр. Дәфәләрлә (1924, 1927, 1977, 1980) Азәрб. ССР-дә олмушдур.

Әсәри: Тәхәллүсү: «Дора», Б., 1981.

РАДОМ (Radom)—Полшада шәһәр. Радом воjеводалығынын инз. м. Д. j. вә автомобил jоллары говшағы. Әһ. 194 мин (1981). Машынгаjырма, дәри-аjаггабы, тикинти материаллары, jеjинти, тикиш, лак вә боjа сәнаjеси; Али мүһәндислик мәктәбинин шө'бәси вар. 12 әсрдән мә'лумдур.

РАДОМ ВОJЕВОДАЛЫҒЫ (Województwo Radomskie)—Полшанын ш.-индә инзибати ваһид. Мазовjа овалығындадыр. Инз.м. Радом ш. Саһ. 7,3 мин *км*². Әһ. 693 мин (1978). Сәнаjе-аграр р-нудур. Машынгаjырма, jеjинти, тикиш сәнаjеси, меjвә бағлары вар. Сүдлүк һеjвандарлыг вә донузчулуг инкишаф етдирилир. Човдар, картоф, вәләмир, арпа әкилир.

РАДОМЫШЛ—УССР Житомир вил.-ндә шәһәр. Радомышл р-нунун мәркәзи. Машынгаjырма, капрон мә'мулаты, кәрпич, консерв, jағ, нишаста, гарышыг jем вә пивә з-длары, мебел ф-ки вар.

РАДОМСКО (Radomsko) — Полшада шәһәр. Әһ. 39 мин (1977). Ири мебел

ф-ки, машынгајырма, метиз, полад конструксијалар вә шүшә з-длары вар. Тикиш-трикотаж мә'мулаты истеһсал олунур.

РАДО́Н (лат. Radonum), Rn—радиоактив кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин ҮШ групундадыр; ат. н. 86-дыр, *тә'сирсиз газлардандыр*. Тәбиәтдә Р.-ун үч *α-радиоактив изотопу*, кенетик чәһәтдән бири дикәриннн төрәмәси олан тәбии радиоактив елемент сыраларыиын (радиоактив елемент фәсиләләрининн) бир үзвү кими тапылыр: 1) актнноуран сырасындан ^{219}Rn ($T_{1/2}$= 3,92 *сан*); 2) ториум сырасындан ^{220}Rn ($T_{1/2}$=54,5 *сан*) вә 3) уран-радиум сырасындан ^{222}Rn ($T_{1/2}$=3,823 күн). ^{219}Rn изотопу а к т н н о н (ишарәси An), ^{220}Rn т о р о н (ишарәсн Tn), ^{222}Rn исә әсил Р. адланыр вә Rn илә көстәрилир. Сүн'и сурәтдә күтлә әдәдләрн 201 нлә 222 арасында олан 20-дән артыг Р. изотопу алынмышдыр.

Р., елементләрнн *радиоактивлијини* өјрәнмәк саһәсиндә апарылан тәдгигатлар нәтичәсиндә кәшф едилмишдир (1899). Әввәлләр о, *еманасија* адландырылырды (лат. emano—ахырам), Р.-ун тәбии изотопларына да чох вахт еманасија дејилир. Р. тәбиәтдә ән аз тапылан елементләрдән биридир. Радиоактив филиз вә минералларда әмәлә кәләи Р. тәдричлә Јерин сәтһинә чыхыб һидросфер вә атмосферә јајылыр. Нормал шәраитдә Р. рәнксиз, дадсыз, ијсиз газдыр; —61,8°С-дә мајеләшир, —71°С-дә донур. Сыхлығы 0°С-дә тәгр. 9,9 *г/л*-дыр. 1 һәчм суда 0°С-дә тәгр. 0,5 һәчм (үзви һәлледичиләрдә хејлн чох) һәлл олур. Р. атомунун харичи електрон өртүјүндә 8 електрон вар (конфнгурасијасы $6s^2 6p^6$), буна көрә кимјәви чәһәтдән чох пассивдир. *Ксенон* кимн Р.-ун да флүорнд дузу (RnF_2) алынмышдыр, 500°С-дә һндрокен ону редуксија едәрәк елемент һалында чыхарыр. Р. (^{222}Rn изотопуну) алмаг үчүн радиум дузунун суда мәһлулундан газ (азот, аргон вә с.) ахыны кечирилир. Газын тәркибиндә тәгр. 10^{-5}% Р. олур. Ону мәсамәли маддәләр (мәс., актив көмүр) васнтәсилә вә ја хүсуси кимјәви үсулларла чыхарырлар. Онда саф Р.-ун мигдары 1 *мм*³-дән артыг олмур. Р. олдугча зәһәрлидир, бу да онун радиоактивлик хассәләри илә әлагәдардыр. Р.-ун парчаланма мәһсуллары (Po, Bi вә Pb изотоплары) учучу олмадығындан организмдән чох чәтинликлә чыхыр. Р., әсасән тибдә ишләдилир. Синир вә үрәк-дамар системи, тәнәффүс вә һәзм органлары, маддәләр мүбадиләси, әзәлә, сүмүк вә ојнаг хәстәликләри, кинеколожи хәстәликләр вә с.-нин мүаличәсиндә Р.-лу судан истифадә едилир (бах *Алфа-терапија*). Торпагда, Јерин үст сүхурларында вә с.-дә уран вә ториумун мигдары һаггында фикир сөјләмәјә имкан верән кеоложи кәшфијјатын еманасија үсуллары да Јерә јахын һава тәбәгәсиндә Р.-ун консентрасијасынын мүәјјән едилмәсинә әсасланыр.

Әд.: К е м п б е л Дж., Современная общая химия, пер. с англ., т. 1—3, М., 1975: Г л и н к а Н. Л., Общая химия, 23 изд., Л., 1983.

РА́ДУС-ЗЕНКО́ВИЧ Виктор Алексејевич (12.1.1878, Архангелск—4.10.1967, Москва)—совет партија вә дөвләт хадими. 1898 илдән Сов. ИКП үзвү. Москва ун-тиндә охујаркән ингилаби фәалијјәтинә көрә 1902 илдә Сибирә сүркүн олунмушду. Сүркүндән харичә гачмыш вә Ченеврәдә *«Искра»* гәзетинин мәтбәәсиндә мүрәттиб ишләмишди. РСДФП Николајев Комитәсинин үзвү вә РСДФП 1-чи конфрансынын (Таммерфорс,1905) нүмајәндәси олмушду. 1906 илин февралында РСДФП МК-сы Р.-З.-и Бакыја көндәрмиш, бурада РСДФП Бакы тәшкилатынын ичраијјә комитәсинин тәркибинә сечилмиш вә Бајыл-Бибиһејбәт р-н партија тәшкилатчысы олмушду. *«Бакински рабочи»нин* 1-чн нөмрәсинин, «Дә'вәти-Гоч» гәзетинин чап олунмасында јахындан иштирак етмишди. *«Призыв»* («Чағырыш») гәзетинин әслиндә редактору иди. 1906 илин пајызында РСДФП Москва Комитәсинин үзвү кими фәалијјәт көстәрмишди. 1908 илдә һәбсә алынмыш, 1913 илдә Иркутск губ.-на сүркүн еднлмишди. Феврал буржуа-демократик ингилабындан (1917) сонра Саратовда рәһбәр партнја вә совет вәзифәләриндә ишләмишди. Р.-З. 1918 илдән РСФСР халг әмәк комиссарынын мүавини, Саратов губ. ичраијјә комитәсинин сәдри, Гырғ. МССР ХКС сәдри, РК(б)П МК Гырғ. бүросунун катиби, Белорусија К(б)П МНК сәдри вә ФКМ халг комиссары вә с. вәзифәләрдә ишләмишди. 1956 илдән Иттифаг әһәмијјәтли пенсијачы иди. Партијанын 13—17, 22-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, ҮИК(б)П МНК Рәјасәт һеј'әти үзвлүјүнә намизәд сечилмишди. Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишди.

Ә с ә р и: Страницы героического прошлого, М., 1960.

Әд.: Б у л а ц к и н В. Г., В. А. Радус-Зенькович—революционер, публицист, Минск, 1980.

РАДҺАКРИ́ШНАН Сарвепалли (5.9. 1888, Мәдрәс президентлији, индики Андһра—Прадеш штаты, Тируттани—17.4.1975, Мәдрәс)—Һиндистан дөвләт вә сијаси хадими, философ. Мәдрәс ун-тиндә тәһсил алмышдыр. 1918—21 илләрдә Мајсур ун-тинин проф., 1921—31 илләрдә Кәлкәтә ун-тинин фәлсәфә кафедрасынын мүдири, 1931—36 илләрдә Андһра вә 1939—48 илләрдә Бенарес ун-тләринин витсе-канслери, 1953—62 илләрдә Деһли ун-тинин канслери олмушдур. 1936—52 илләрдә Оксфорд ун-тиндә мүһазирәләр охумушдур.

Милли азадлыг һәрәкатында иштирак етмиш вә Һиндистан истиглалијјәт әлдә етдикдән (1947) сонра өлкәнин ичтимаи һәјатында көркәмли рол ојнамышдыр. 1949—52 илләрдә Һиндистанын ССРИ-дә сәфири олмушдур. 1952—62 илләрдә Һиндистан респ.-сынын витсе-президенти, 1962—67 илләрдә исә президенти иди. 1956 вә 1964 илләрдә ССРИ-дә (1956 илдә о чүмләдән Азәрб. ССР-дә) олмушдур. Фәлсәфә, халг тәһсили, әдәбијјат вә сијасәтә даир әсәрләрин мүәллифидир. МДУ-нун фәхри проф. (1956), бир чох Һиндистан вә харичи өлкә ун-тләринин е.д. иди.

Фәлсәфи бахышларына көрә, Р. *веданта*ның објектив идеализминә (Шанкаранын шәрһиндә) тәрәфдар олмуш, гәдим һинд дини-фәлсәфи ән'әнәсинә әсасланан ваһид универсал «әбәди дин» системини ишләјиб һазырламышдыр. Р.-ын фикринчә, һәмин дини систем бүтүн мөвчуд «еһкамчы» динләри әвәз етмәлидир. Сосиоложи көрүшләриндә *Гандинин* тәрәфдары олан Р. бүтүн ичтимаи проблемләри сәмәрәли шәкилдә дини әсасда һәлл етмәјин мүмкүнлүјү идејасыны ирәли сүрмүшдүр.

Ә с ә р и: Индийская философия, т. 1—2, М., 1956—57.

Әд.: Л и т м а н А. Д., Философская мысль независимой Индии, М., 1966.

РАЗДА́Н, З ә н к и—Ерм.ССР-дә чај. Аразын сол голу. Уз. 146 *км*, һөвзәсинин саһ. 2560 *км*² (Севан көлү илә бирликдә 7310 *км*²). Севан көлүндән башланыр. Үстүндә *Севан су-електрик стансијалары каскады* тикилмишдир.

РАЗДА́Н (1959 иләдәк А х т а)—Ерм. ССР-дә шәһәр. Раздан р-нунун мәркәзи. Д.ј.ст. Раздан чајы саһилиндәдир. Мә'дән-кимја, ирипанелли евтикмә вә сојудучу комбинатлары, тикиш ф-ки, сүд, пивә з-длары, ДРЕС, ИЕС, СЕС; сәнаје-техноложи техникуму вә с. вар.

РАЗИ—бах *Зәкәријјә Рази*.

РАЗИ—бах *Салам Адил*.

РАЗИ Гүтбәддин Әбу Абдулла Мәһәммәд ибн Мәһәммәд, Т ә һ т а н и (1295, Реј—1365, Дәмәшг)—Иран философу, мәнтигшүнас. 1361 илдә Дәмәшгә кедиб, Заһиријјә мәдрәсәсиндә мүәллим ишләмишдир. Мәнтигә даир «Мүһакимәләр» («әл-Мүһакәмат»), «Тәсәввүр вә тәсдиг мә'насынын тәһгиги» («Тәһгиг мә'на әт-тәсәввүр вә -т-тәсдиг») вә б. трактатларын мүәллифидир. О. С. Урмәвинин мәнтигә вә фәлсәфәјә даир ики һиссәдән ибарәт «Нурларын доғушлары» («Мәтали әл-әнвар») китабына ики һиссәдән ибарәт шәрһ јазмыш, 1328 илдә Тәбриздә тамамладығы мәнтиг һиссәсини «Сирләри ишыгландырма» («Ләввами әл-әсрар)» адландырмышдыр. Бу шәрһин мүхтәлиф илләрдә көчүрүлмүш әлјазмалары Лениград, Дашкәнд вә б. шәһәрләрдә сахланылыр.

Философ әсасән шәрг перипатетикләринин мөвгејиндән чыхыш етмишдир. Онун јарадычылығында кәлама да әһәмијјәтли дәрәчәдә мејл вардыр. Буна көрә дә, Р. өзүнүн «Имам илә Нәсир арасында мүһакимәләр» («әл-Мүһакәмат бејн әл-Имам вә -н-Нәсир») әсәриндә Ибн Сина фәлсәфәси һаггында схоласт Фәхрәддин Рази илә перипатетик Нәсирәддин Тусинин бахышларыны барышдырмаға чалышмышдыр.

Әд.: М ә м м ә д о в З. Ч., Азәрбајчанда XI—XIII әсрләрдә фәлсәфи фикир, Б., 1978.

РАЗИ ФӘХРӘДДИН Әбу Абдулла Мәһәммәд иби Өмәр И б н Х ә т и б (1148, Реј—1209, Һерат) — Иран мүтәфәккири, ортодоксал ислам схоласты. Мүсәлман һүгугунун әсасларыны, шәриәти, фәлсәфи елмләри өјрәнмишдир. Р. Бухара, Сәмәргәнд, Харәзм вә б. јерләрдә јашамыш, тәһсилини артырмышдыр. Јарадычылығында «Һасил олунан» («әл-Мәһсул»), «Хүласә» («әл-Мүһәссәл»), «Философларын ачизлији» («Тә'чиз әл-фәласифә»), «Шәрг философларынын мүбаһисәләри» («әл-Мүбаһис әл-мәшригијјә») вә б. әсәрләр мүһүм јер тутур.

Р. Гәзалинин давамчысы олмуш, ортодоксал исламын мүдафиәси үчүн Шәрг перипатетикләрини тәнгид етмиш, мадди варлығын әбәдилији, дүнја һадисәләринин објектив ганунаујғунлугларынын лабүдлүјү һаггындакы перипатетик фикирләри әсассыз сајмышдыр. Р. Платонун нәфс консепсијасына әсасән иддиа едирди ки, инсан өлдүкдән сонра нәфси өлмүр, башга шәхсә кечир. Р. Гәзалидән фәргли олараг, һәгигәтин

дәрк едилмәсиндә ағлын гүввәсинә бөјүк әһәмијјәт верир, лакин әгли идракы һисси гавраjышлардан тәчрид едирди. Азәрб.-да Тачәддин Урмәви, Зәки Бејләгани (1186—1277), Шәмсәддин Хојлу вә б. Р.-нин әсәрләрини шәрһ етмишләр. Р.-нин «Һасил олунан» китабы әсасында Т. Урмәвинин јаздығы шәрһин әлјазмасы Гаһирәнин Хәдивијјә китабханасында сахланылыр.

Әд.: Мәммәдов З. Ч., Азәрбајчанда XI—XIII әсрләрдә фәлсәфи фикир, Б., 1978; Кулматов Н., Фахреддин Рази, Душанбе, 1980.

РА́ЗИН Николај Василјевич (д. 9.5. 1904, индики Вологда вил., Кириллов р-ну, Верхијаја Гора к.)—совет һидротехники. ССРИ ЕА м. үзвү (1968). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1958). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. 1929 илдә Ленинград Политехник Ин-туну битирмишдир. Печора, Вычегда вә Кама чајларынын бирләшдирилмәси, Соликамск һидроговшағы, Косва чајы үзәриндә Широковски СЕС-нин лајиһәләнмәси вә тикинтисиндә иштирак етмишдир. 1949 илдән Дон үзәриндә Симлјанск һидроговшағында, 1953 илдән В. И. Ленин ад. Волга СЕС тикинтисиндә, 1962—67 илләрдә Һидролајиһә Ин-тунда баш мүһәндис ишләмишдир. 1967 илдән Мәһсулдар Гүввәләрин Өјрәнилмәси үзрә Шуранын рекионал су проблемләри шө'бәсинин мүдиридир. Әсас тәдгигатлары һидротехники иншаатын вә һидроенеркетиканын мүхтәлиф проблемләринә аиддир. Р. 2 дәфә Ленин ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

РА́ЗИН Степан Тимофејевич (тәгр. 1630—16.6.1671, Москва) — Русијада кәндли мүһарибәсинин (1670—71) башчысы. 1662—63 илләрдә Дон казакларынын Крым татарларына вә түркләрә гаршы јүрүшүнү тәшкил етмишди. Мүтләгијјәтин Дон казакларынын һүгугларыны мәһдудлашдырмасы вә бөјүк гардашы Ивана диван тутулмасы Р.-дә феодал-тәһкимчилик системинә гаршы үсјан фикри ојатмышды. 1667 илин јазында казак јохсулларынын Волга вә Хәзәр саһилләринә (о чүмләдән Дәрбәнд вә Бакыја) јүрүшүнү тәшкил етмишди. 1670 илдә онун Волгаја јүрүшү Волгабојуну вә с. јерләри бүрүјән күчлү кәндли мүһарибәсинә чеврилди. Симбирск јахынлығында вурушмада јараландыгдан сонра Дон саһилләринә чәкилди вә јенидән гүввә топламаға башлады. 1671 илдә варлы казаклар Р.-и әсир тутуб һөкумәтә вердиләр вә о, Москвада е'дам олунду. Бакыда Р. ад. гәс. вар.

РА́ЗИН ДАҒЫ—Бакы ш.-нин Степан Разин штг әразисиндә дағ. С. *Разин* 1667 илдә бурада дүшәркә салмыш вә әтраф кәндләрә басгынлар етмишдир. Сонралар јерли әһали һәмин дағы Р. д. адландырмышдыр. Бакы пролетариатынын илк сијаси тә'тили (1903, ијул) вә Бир мај нүмајиши (1907) Р.д.-нда кечирилмишдир. Нүмајишдә 4 мин фәһлә иштирак етмишдир. Бакы фәһләләри дәфәләрлә Р.д.-нда Мај нүмајиши кечирмишләр. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра һәр ил Р.д.-нда Бир мај шәнликләри кечирилмәси ән'әнәјә чеврилмишдир.

РАЗИНИН БАШЧЫЛЫҒЫ ИЛӘ КӘНДЛИ МҮҺАРИБӘСИ (1670—71) —Русијада феодал-тәһкимчилик зүлмүнә гаршы јөнәлдилмишди. Дон вә Волга бојуну әһатә етмишди. Тәһкимчилик зүлмүнүн күчләнмәси вә синфи зиддијјәтләрин кәскинләшмәси нәтичәсиндә баш вермишди. Тәһкимли кәндлиләр, казаклар, јохсул шәһәрлиләр, Волгабојунда јашајан гејри-рус халглар (чувашлар, мариләр, мордвалар, татарлар) кәндли мүһарибәсинин фәал иштиракчылары идиләр. 1666 илдә Васили Усун башчылығы илә казак вә кәндлиләрин чыхышы үсјанын мүждәси олду. 1667 илин јазында јохсул казаклар вә гачгын кәндлиләр Дона јығышыб гәнимәт далынча кетмәји гәрара алдылар. С. Т. *Разин* онлара башчылыг едәрәк Волгаја, сонра исә Хәзәрә апарды. Разинин дәстәсиндә 2 минә (башга мә'луматлара көрә 6 мин) гәдәр адам вар иди. Дәрбәнддән Бакыја гәдәр Хәзәр саһилләриндәки шәһәр вә кәндләр гарәт олунду. Сонра Р.-нин дәстәси Рәштә јөнәлди вә Иран тәбәәлијини гәбул етмәк истәдијини билдирәрәк шәһәрә кирди. Лакин Рәшт әһалиси онлара мүгавимәт көстәриб 400-дәк адамы гырды. Разин өзү күчлә саламат гуртарды. Буна чаваб олараг казаклар Рәшт, Фәрәһабад, Астрабад шәһәрләрини таладылар. 1669 илин јазында Разин Бакы јахынлығындакы Сәнки Муған а.-на кәлди. Дәниз дөјүшүндә галиб кәлән казаклар 1669 илдә чохлу гәнимәтлә Дона гајытдылар. 1670 илин јазында казак гошун рәиси сечилән Разин јени јүрүшә башлады. Гачгын кәндлиләр, стрелесләр вә јерли әһали казаклара гошулдугдан сонра үсјан антифеодал кәндли мүһарибәси характери алды. Үсјанчылар мүлкәдарлары вә чар војеводаларыны өлдүрүр, әмлакларыны бөлүшдүрүрдүләр. 1670 илин мајында үсјанчылар Саритсыны, ијунда Һәштәрханы тутдулар. Сонра Москваја доғру ирәлиләмәк гәрара алынды. Саратов вә Самара дөјүшсүз тәслим олду. Сентјабрда Разин башда олмагла үсјанчылар Симбирски мүһасирә етдиләр. Үсјан Мәркәзи Русијанын, Волгабојунун, Урал вә Гәрби Сибирин бир чох гәзасыны, Слобода Украјнасыны бүрүдү. Вәзијјәтин кәркинлијини көрән чар һөкумәти бөјүк чәза дәстәси тәшкил етди. Октјабрын әввәлиндә ағыр дөјүшдә јараланан Разин бир дәстә илә Дон саһилләринә чәкилди. Чар гошунлары октјабрын 17 вә 22-дә Разинин атаманларынын башчылыг етдији дәстәләрә ағыр зәрбә ендирдиләр. Үч ај әрзиндә Арзамас јахынлығында 11 миндән чох үсјанчы е'дам едилди. Октјабрын икинчи јарысындан үсјанчылар әсасән, мүдафиә дөјүшләри апарырды. Декабрда Орта Волгабојунда үсјанын сон дајағы—Пенза тәслим олду. Һөкумәт гошунларынын мүвәффәгијјәтини көрән варлы казаклар Разини вә гардашы Фролу тутуб һөкумәтә вердиләр. Ашағы Волгабојунда үсјан 1671 ил нојабрын сонунадәк давам етди. Кортәбиилик, мәһәлли характер дашымасы, ваһид әмәллијјат планына вә ајдын сијаси програма малик олмамасы, «јахшы чар» шүары алтында кечмәси үсјанын мәғлубијјәтинин башлыча сәбәбләри иди. Бунунла јанашы үсјан Русија халгларынын тәһкимчилијә гаршы мүбаризәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

Әд.: История СССР, т. 3, М., 1967; Степанов И. В., Крестьянская война в России в 1670—1671 гг., т. 1—2 (ч. 1), Л., 1966—72; Сахаров А. Н., Степан Разин, М., 1973; Марков А., По следам Разина, Волгоград, 1980.

РАЗЈА́НА (Foeniculum), бојана—чәтирчичәклиләр фәсиләсиндән битки чинси. Бириллик вә ја чохиллик отдур. Көвдәси дәјирми, будагланан, јарпағы чохләләкли, сапвары дилимлидир. Чичәк групу 20-дәк сары чичәкдән ибарәт чәтирдир. 2 нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә Украјна, Крым вә башга р-нларда, һәмчинин Азәрб. ССР-дә 1 нөвү бечәрилир. Ән чох јајыланы ади Р.-дыр (F. vulgare); һүнд. 2 *м*-дәк олур. Р. ефирјағлы вә әдвијјат биткисидир. Тохумунда тәркиби 40—60%-дәк анетол олан 6,5%-дәк ефир јағы вар; әтријјатда, сабунбиширмә сәнајесиндә вә с.-дә ишләдилир. Тохумундан тәнәффүс јолларынын илтиһабында јумшалдычы вә бәлғәмкәтиричи, һәмчинин мә'дә-бағырсаг хәстәлијиндә һәзм просесини јахшылашдыран вә көпмәнин гаршысыны алан васитә кими истифадә олунур.

РАЗЛИ́В—Ленинградын 32 *км*-лијиндә, Сестра чајы саһилиндә гәс. Д.ј.ст. *Ијул күнләриндән (1917)* сонра РСДФ(б) П МК В. И. Ленини Р.-дә вә онун әтрафында Мүвәггәти һөкумәтин тә'гибләриндән кизләтмишди. Ијулун 10-дан (23-дән) В. И. Ленин бир нечә күн болшевик фәһлә Н. А. Јемелјановун евиндәки анбарын чардағында, сонра «Сестрорецк Разливи»нин о тајында фин бичинчиси кими комада јашамышдыр. О, бурадан партијанын фәалијјәтинә рәһбәрлик едир, МК илә мүнтәзәм әлагә сахлајырды. В. И. Ленин Р.-дә ингилабын нәзәријјә вә тәчрүбәсинин вачиб мәсәләләрини ишләјиб һазырламыш, «Шүарлара даир» китабчасыны, «Чаваб», «Конститусија хүлјалары һаггында», «Ингилабын дәрсләри» вә с. мәгаләләрини јазмыш, «Дөвләт вә ингилаб» әсәри үзәриндә ишә башламыш, бурадан РСДФ(б)П-нин 6-чы гурултајына рәһбәрлик етмишдир. Сојугларын дүшмәси вә кизли јерин ашкар олмасы тәһлүкәсилә әлагәдар партија МК-сынын гәрары илә В. И. Ленин Р.-дән Финландијаја кетмишдир.

Ленинин кизләндији анбар («сарај») 1925 илдә абидә-музејә чеврилмиш, 1927 илдә команын јериндә гранитдән абидә-кома тикилмишдир; әввәлки кома вә онун әтрафы 1917 илдә олдуғу көркәмдә сахланылыр. Бурада 1927 илдә хатирә музеји [В. И. Ленинин «Анбар» вә «Кома» абидә-музејләри (гранит абидә чардаг, ме'мар А. И. Кекелло; көшк музеј, гранит, мәрмәр, шүшә, 1964, ме'мар В. Д. Кирхоглани вә б.)] ачылмышдыр.

Әд.: Старцев В., От Разлива до Смольного, М., 1977; Разлив. Альбом, Л., 1982.

РАЗНОЧИНЛӘР, «мүхтәлиф дәрәчә вә рүтбә адамлары» —18—19 әсрләрдә Русијада мүхтәлиф силкләрдән (тачирләр, мешшанлар, руһанилләр, кәндлиләр, кичик мә'мурлар, јохсуллашмыш задәканлар) олуб, тәһсил алмыш вә кечмиш сосиал мүһити илә әлагәни кәсмиш адамлар. Сосиал тәбәгә кими капитализмин инкишафы нәтичәсиндә зеһни әмәк ишчиләринә тәләбатын артмасы илә әлагәдар форма-

лашмышды. 19 әсрин 40-чы илләриндән ичтимаи вә мәдәни һәјатда Р.-ин ролу күчләнди. Буржуа зијалылары әсасән Р. ичәрисиндән јетиширди. Һәлә тәһкимчилијин ләғвинәдәк азадлыг һәрәкатына мәшһур хадимләр (В. Г. *Белински*, *Петрашевскичиләр*) вермиш Р.-ин демократик ганады кәндли ислаһатындан (1861) сонракы дөврдә ингилаби һәрәкатда башлыча јер тутурду (бах *Ингилабчы демократлар*, *Халгчылыг*). В. И. Ленин Русијада азадлыг һәрәкатынын тәгр. 1861 илдән 1895 иләдәк олан мәрһәләсини разночин вә ја буржуа-демократик дөврү адландырмышдыр (бах Әсәр. там күллијјаты, ч. 25, сәһ. 98).

Әд.: Лејкина-Свирская В. Р., Интеллигенция в России во второй половине XIX века, М., 1971.

РАЗУВАЈЕВ Григори Алексејевич (д. 23.8. 1895, Москва)—совет кимјачысы (үзви кимја). ССРИ ЕА акад. (1966; м. үзвү, 1958). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969). Ленин мүкафаты лауреаты (1958), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1971). Ленинград Дөвләт Ун-тини битирдикдән (1925) сонра бир мүддәт Ленинград ин-тларында ишләмиш, 1946 илдә Горкијә көчәрәк, Горки Ун-тиндә кафедра мүдири, ССРИ ЕА Полимерләри сабитләшдирмә лабораторијасынын тәшкилатчы-директору (1963 илдән) олмушдур. 1969 илдән Горки Кимја Ин-тунун директорудур. Әсас тәдгигатлары метал-үзви бирләшмәләр вә үзви пероксидләр кимјасы саһәсиндәдир. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәри: Металлоорганические соединения в электронике, М., 1972 (совм. с др.).

РАЗУМОВСКИ Васили Иванович (8. 4.1857, индики Улјановск вил.—7.4. 1935, Јесентуки)—совет чәрраһы. Әмәк Гәһрәманы (1923). Тибб доктору (1884), проф. (1887). РСФСР әмәкдар елм хадими (1934). 1880 илдә Казан ун-тинин тибб факүлтәсини битирмишдир. 1885 илдән Казан ун-тинин оператив чәрраһлыг кафедрасында прозектор, проф., госпитал, 1891 илдә исә факүлтә чәрраһлығы клиникасында ишләмишдир. Бакы Ун-тинин (һазырда АДУ) тәшкилатчыларындан бири вә илк ректору олмушдур. Тәдгигаты, әсасән, чәрраһлығын актуал мәсәләләринә һәср едилмишдир. Русијада илк дәфә олараг кортикал епилепсија заманы бејиндә чәрраһијјә әмәлијјаты апармышдыр. Р. мүстәгил чәрраһлыг мәктәби јаратмышдыр.

Әсәрләри: К вопросу об атрофических процессах в костях после перерезки нервов. Дисс., Спб., 1884; Избр. труды, М., 1959.

Әд.: Шиловцев С. П., В. И. Разумовский, 1857—1935, Куйбышев, 1968; Алимирзоев Х. О., Азербайджанский государственный университет за 50 лет, Б., 1969; Багирзаде Ф. М., Казиев М. А., Азербайджанский государственный университет им. С. М. Кирова, Б., 1979.

РАЈЗМАН Јули Јаковлевич (д.15.12. 1903, Москва)—совет кино режиссору. ССРИ халг артисти (1964). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1973). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты [1941, 1943, 1946 (2 дәфә), 1950, 1952, 1983]. Москва ун-тиндә охумушдур. Ј. А. *Протазановун* ассистенти олмушдур. «Даирә» (1927), «Каторга» (1928) филмләри кинода илк

реж.-луг ишләридир. Јарадычылығында ингилаби-тарихи мөвзулар, мүасир һәјатын сосиал вә мә'нәви ганунаујғунлуглары, кәскин мә'нәви проблемләр вә с. әсас јер тутур. Филмләри: «Сусамыш торпаг»(1930), «Тәјјарәчиләр» (1935), «Ахырынчы кечә» (1937), «Машенка» (1942), «Һәјат дәрси» (1955), «Коммунист» (1958), «Әкәр бу мәһәббәтдирсә» (1962), «Сәнин мүасирин» (1968), «Достлуг сәфәри» (1973), «Гәрибә гадын» (1977), «Шәхси һәјат» (1982) вә с. Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

«Гәрибә гадын» филминдән кадр. Реж. Ј. Ј. Рајзман.

Әсәри: Вчера и сегодня, [Рассказ о творческом пути], М., 1969.

Әд.: Зак М., Юлий Райзман, М., 1962.

РАЈКИН Аркади Исаакович (д. 24.10. 1911, Рига)—совет естрада артисти, режиссор. ССРИ халг артисти (1968). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1981). Ленин мүкафаты лауреаты (1980). Ленинград Театр Техникумуну битирмишдир (1935). Ленинград фәһлә-кәнчләр театрында, Ленин комсомолу ад. театрда, ејни заманда естрадада

чыхыш етмишдир (Үмумиттифаг естрада артистләри мүсабигәсинин лауреаты, 1939, Москва). 1939 илдән Ленинград Естрада вә Миниатүр Театрынын артисти, сонрадан һәмчинин бәдии рәһбәри вә гурулушчу реж.-дур (1982 илдән театр Москвададыр). Р.-ин јарадычылығы үчүн зәнкин ифадә васитәләри, дәрин ичтимаи кәскинлик, күчлү сатира сәчијјәвидир. Дахили вә харичи тәчәссүметдирмә устасы олан Р. бир тамашада, јахуд бир сәһнә миниатүрүндә мүхтәлиф ролларда чыхыш едир. Р. конферансје, пантомима вә лирик монолог ифачысы кими дә мәшһурдур. Р. театрынын ән јахшы тамашалары: «80 күнлүк дүнја сәјаһәти» (1951), «Күлмәк күнаһ дејил» (1953), «Илин фәсилләри» (1956), «Мәһәббәт вә үч портағал» (1959), «Икидән әллиједәк» (1961), «Светофор» (1969), «Сечмәләр-73» (1973), «Адамлар вә манекенләр» (1975), «Ә'лаһәзрәт театр» (1981) вә с. Харичи өлкәләрдә чыхыш едир. Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Бейлин А., Аркадий Райкин, [Л.—М., 1960].

РАЈНИС Јан (тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы Јанис Плијекшанс) (11.9.1865, индики Јекабпилс р-нунун Рубен к.—12.9.1929, Мајори; Ригада дәфн олунмушдур) — латыш шаири, драматург, ичтимаи хадим. Лат.ССР халг шаири (1940). Петербург ун-тинин һүгуг факүлтәсиндә охумушдур (1884—88). 1891—95 илләрдә демократик «*Диенас лапа*» гәзетинин редактору олмушдур. 1897 илдә «Јени ахын» һәрәкатынын башчылары илә бирликдә һәбс едиләрәк Пскова, сонра исә Слободскоја сүркүн олунмуш, бурада ингилаби руһлу ше'рләр јазмышдыр («Мави ахшамларда узаг әкс-сәдалар» топлусу, 1903). Сүркүндән гајытдыгдан сонра (1903) латыш сосиал-демократлары илә әлагә јарадараг, ингилаби һәрәката гошулмуш, һәјатыны вә јарадычылығыны пролетариатын мүбаризәси илә бағламышдыр: «Ишыг вә кечә» символик драмы, «Фыртынанын бәһрәси» (һәр икиси 1905) топлусу. Тә'гиб олундуғу үчүн Исвечрәјә мүһачирәт етмиш, 15 ил орада јашамыш (1905—20), бурада «Сакит китаб» (1909), «Унутмајанлар» (1911) ше'р китабларыны, «Гызыл ат» (нәшри 1910), «Индулис вә Арија» (1911), «Чалдым, ојнадым» (нәшри 1919) вә с. пјесләрини јазмышдыр. «Күнәшә ешг олсун!» (1910) поемасында, «Сон вә башланғыч» (1912) фәлсәфи мәчмуәсиндә азадлыг фәдаиләри тәрәннүм едилир. «Әс, еј күләк!» (1913) пјеси латыш драматуркијасында мүһүм јер тутур. «Иосиф вә гардашлары» (1919) әсәри латыш әдәбијјатында илк фачиәдир. «Илја Мурометс» (1922) вә «Мәһәббәт өлүмдән күчлүдүр» (1927) фачиәләри, «Дағданын беш ескиз дәфтәри» (1920—25) ше'р китабы вар. Ригада һејкәли гојулмушдур. Јурмала ш.-ндә ев-музеји вар.

Әсәрләри: Сечилмиш ше'рләри, Б., 1965; Собр. соч., т. 1—3, Рига, 1954; Избр. произв., М., 1981.

Әд.: Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 2, Б., 1977; Краулинь К., Ян Райнис, М., 1957; История латышской литературы, т. 1, Рига, 1971; Трофимов Р., Лирика Яна Райниса, М., 1982.

РАЈНОВ Богомил Николајев (д.19.6. 1919, Софија)—болгар јазычысы, сәнәтшүнас. Болгарыстан ЕА м. үзвү (1974). БХР Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1976). Болгарыстан халг мәдәнијјәт хадими (1971). Димитров мүкафаты лауреаты (1969). 1944 илдән Болгарыстан КП үзвү, 1976 илдән МК үзвү. Јарадычылыға ше'рлә башламышдыр: «Ше'рләр» (1941, 1962), «Шәһәр күләкләри» (1969) вә с. китаблары. «Тиндәки адам» (1958), «Јағышлы ахшамда» (1961), «Биз өлән кими» (1961) һекајә вә повест топлуларында, «Һечлијә јол» (1966), «Гара гу гушлары» (1977), «Анчаг кишиләр үчүн» (1979) повестләриндә сосиал вә мә'нәви-ахлаги проблемләр галдырылыр. «Инспектор вә кечә» (1964), «Пис һавадан јахшы нә ола биләр?» (1968), «Бөјүк

сыхынты» (1972), «Адлары көзәл тај-фунлар» (1981) вә с. мачәра романлары, естетикаја, әдәбијјат вә инчәсәнәтә даир мәгалә, вә есселәри вар. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Черный роман, М., 1975; Черные лебеди. Странное это ремесло, М., 1980; Инспектор Антонов рассказывает, М., 1981.

РАЈО́Н (фр. rayon, һәрфи мә'насы— шүа, радиус)—1) һәр һансы хүсусијјәтләринә, әламәтләринә көрә фәргләнән әрази; таксономик ваһидләрдән бири (мәс., физики-чоғрафи рајон). Рекион (мәһәлли) мә'насында да ишләдилир. 2) ССРИ-дә кәнд јерләриндә инзибати-әрази бөлкүсү ваһиди; мүттәфиг (мухтар) респ.-ын, дијарын, вил.-ин, мухтар вил., мухтар маһалын бир һиссәсини тәшкил едир. Р-н бөлкүсү мүттәфиг респ.-нын али һакимијјәт органларынын сәлаһијјәтинә аиддир. Р.-ларын сијаһысы конститусијада верилир (мәс., Азәрб.ССР-дә 51 инз. Р. вар, 1983). 3) ССРИ-дә әһалиси 100 мин нәфәрдән чох олан шәһәрләрдә јарадылан инзибати-әрази ваһиди. Р.-нда нүмајәндәли һакимијјәт органы рајон халг депутатлары Советидир. 4) Бир сыра харичи дөвләтдә инзибати-әрази ваһиди.

РАЈОНЛАШДЫРМА—әразинин инзибати, игтисади, тәбии вә с. р-нлара бөлүнмәси системи (бах *Игтисади рајонлашдырма*).

РАЈТ (Wright) Франк Ллојд (8.6.1869, Ричленд-Сентер, Висконсин штаты — 9.4.1959, Тејлизин-Уест, Аризона штаты)—американ ме'мары, үзви ме'марлыг мәктәбинин баниси. 1888 илдән Л. *Салливенин* јанында ишләмиш, 1893 илдән мүстәгил фәалијјәт көстәрмишдир. Сәнәтдә форма вә мәзмунун вәһдәти принсипини әсас тутан Р.-ын әсәрләри ме'марлыг формаларынын тәбиилији вә рәнкарәнклији, бинанын харичи көрүнүшүнүн тәбиәтлә үзви әлагәләндирилмәси, тикинти материаллары вә конструксијаларын сәчијјәви хүсусијјәтләринин ачылмасы илә фәргләнир. Р.-ын лајиһәси илә тикилмиш Буффалодакы «Ларкин» фирмасынын бинасы (1905), Бер-Ранда (Пенсилванија штаты) Кауфманын еви («Шәлалә үстүндә ев», 1936), Брентвуд-Һајтсдакы(Калифорнија штаты) Ч. Старчесин еви (1938), Бартлсвиллдәки (Оклаһома штаты) «Прајс гүлләси» (1956), Нју-Јоркдакы Гукенһејм музејинин бинасы (1956—59) вә с. даһа мәшһурдур. Р.-ын јарадычылығы мүасир Авропа ме'марлығынын инкишафына тә'сир көстәрмишдир. Ме'марлыға даир елми-нәзәри әсәрләр јазмышдыр.

Әд.: Гольдштейн А. Ф., Франк Ллойд Райт, М., 1973.

РАЈТ (Wright) Френсис (Фанни) (6.9. 1795, Шотландија, Данди—13.12.1852, Оһајо штаты, Синсиннати)—АБШ фәһлә һәрәкаты хадими. Гадын. 1818 илдән АБШ-да јашамышдыр (фасиләләрлә). 1825 илдә Мемфис ш. (Теннесси штаты) јахынлығында өз вәсаити һесабына азад етдији зәнчи көләләрдән ибарәт колонија јаратмышды (1830 иләдәк фәалијјәт көстәрмишдир). 20-чи илләрин сонундан Нју-Јоркда әсасы гојулмуш Фәһлә Партијасынын фәалијјәтиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Р. *Оуенин* утопик социализм идејаларыны тәблиғ етмиш, АБШ-ын сијаси гурулушунун демократикләшдирилмәси, кениш халг маарифи системинә кечилмәси тәләбини ирәли сүрмүшдүр. АБШ-да көләлијә гаршы мүбаризәнин фәал тәшвигатчысы вә гадынларын һүгуг бәрабәрлијинин илк тәрәфдарларындан олмушдур.

РАЈЧИХИНСК—РСФСР Амур вил.-ндә шәһәр. Д.ј.ст. Мүһүм көмүр сәнајеси мәркәзи. ДРЕС, ишыг техникасы, шүшә з-длары, ајаггабы вә мебел ф-кләри; ахшам сәнаје техникуму, тибб мәктәби вар.

РАК—Раст, Маһур-һинди муғамларында шө'бә.

РАК-АБДУЛЛА—Маһур һинди муғамынын башланғычында ифа олунан шө'бә.

РАКЕТ (итал. rocchetta, rocca — мил, ох)—*реактив мүһәррикдә* ишләк чисмин тулланылмасы нәтичәсиндә јаранан реаксија гүввәсинин тә'сириндән һәрәкәт едән учуш апараты. Әсас һиссәләри көвдә, реактив мүһәррик (бир вә ја бир нечә), илкин енержи мәнбәји, ишләк чисим еһтијатыны сахлајан тутум вә фајдалы јүкдүр (космик апарат, ракет силаһы вә с.). Көвдә Р.-ин бүтүн һиссәләрини ваһид конструксијада бирләшдирир; формача һава мүгавимәтинин минимал олмасыны тә'мин етмәли вә асан идарә олунмалыдыр. Бә'зи Р.-ләрдә учушда гүввә вә момент јаратмаг, Р.-и идарә етмәк вә ону стабилләшдирмәк үчүн көвдәјә һава сүканлары, стабилизаторлар, ганадлар вә с. аеродинамик сәтһләр әлавә едилир. Реактив мүһәррик реактив дарты гүввәси јаратмаг үчүндүр. Нәзәри олараг реактив мүһәррикләрдә кимјәви, електрик, нүвә вә с. енержи ишләтмәк олар, практикада исә, бүтүн мүасир Р.-ләр кимјәви јаначагла ишләјән мүһәррикләрлә тә'мин олунур. Фајдалы јүк Р.-ин дашыдығы әсас објектдир. Тәдгигат Р.-индә, мүхтәлиф апарат, чиһаз вә һејванлар, космик нәгл. Р.-индә космик апаратлар вә с., һәрби Р.-дә силаһ нөвләри јерләшдирилир. Идарәетмә системи Р. һәрәкәтинин верилмиш програма (трајекторијаја) ујғун олмасыны тә'мин едир. Идарәетмә бүтүн трајекторија вә ја онун ајры-ајры һиссәләринә аид ола биләр (мәс., идарәолунан вә баллистик ракетләрдә). Идарә олунмајан Р.-ләрин һәрәкәти учуш заманы гујруг һиссәсиндәки ганадларла вә ја онун узунуна оху әтрафында чәлд фырланмасы јолу илә стабилләшир. Идарәетмә системинин автоном, телеидарәетмәли, өзүјөнәлән вә комбинәли нөвләри вар. Р.-ин мүәјјән програм үзрә һәрәкәти идарәетмә системинин автоматик әмр-програм гурғуларынын сигналлары илә тә'мин олунур.

Р. онун кичик күтләли олмасыны тә'мин едән мөһкәм вә сәрт материалдан һазырланыр (мәс., јүнкүл метал әринтиләриндән вә с.). Һәрәкәти әтраф мүһитлә әлагәдар олмадығындан Р. космоса учуш үчүн јеканә јарарлы апаратдыр. Конструктив гурулушуна көрә Р, бирпилләли вә чохпилләли һазырланыр. Бирпилләли Р., адәтән баш һиссәдән, чиһаз, јаначаг вә мүһәррик бөлмәләриндән ибарәт олур. Баш һиссәдә фајдалы јүк, чиһаз бөлмәсиндә идарәетмә системи гурғулары вә дикәр чиһазлар јерләшир. Бәрк јаначагла ишләјән Р.-ләрдә јаначаг вә мүһәррик бөлмәләри бирләшдирилир. Аеродинамик сәтһи бөјүдүлмүш (ганадлар һесабына) Р.-ә ганадлы ракет дејилир. Пилләләри ардычыл бирләшдирилмиш чохпилләли Р.-дә әввәлчә 1-чи

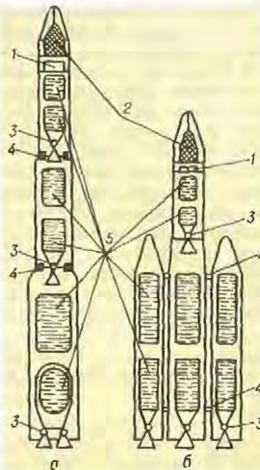

Чохпилләли ракетләрин принсипиал схеми: а—пилләләр ардычыл јерләшдирилдикдә; б—пилләләр пакетвары јерләшдирилдикдә; 1—идарәетмә системи; 2—дөјүш һиссәси; 3—ракет мүһәррики; 4—рабитә говшаглары; 5—јаначаг баклары.

пилләә ишә дүшүр, јаначағы гуртарандан сонра бу пилләә ајрылыр вә 2-чи пилләнин мүһәррики ишләмәјә башлајыр вә и.а. Верилмиш сүр'әт әлдә едилдикдән сонра сонунчу пилләнин мүһәррики дајандырылыр (бах һәмчинин *Ишәсалма гурғусу*, *Дашыјычы ракет*, *Реактив мүһәррик*, *Електрик ракети*, *Идарәолунан ракетләр*, *Космик ракет*).

Әд.: Циолковский К. Э., Труды по ракетной технике, М., 1947; Латухин А. Н., Боевые управляемые ракеты, 2 изд., М., 1978; Феодосьев В. И., Основы техники ракетного полета, 2 изд., М., 1981.

РАКЕТ ГОШУНЛАРЫ—истифадәсиндә мүхтәлиф типли ракет силаһы олан әскәри бирләшмәләрин үмуми ады. Мүасир Р.г.-нын сәләфләри 18—19 әсрләрдә бә'зи өлкәләрин ордуларындакы ракет бөлмәләри олмушдур. Совет Силаһлы Гүввәләриндә Р.г.-ндан әввәл, Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин (1941—45) илк илләриндән реактив артиллерија һиссә вә бирләшмәләри тәшкил едилмиш, мүһарибә кедишиндә реактив силаһ кениш вә мүвәффәгијјәтлә тәтбиг олунмушду. 50—60-чы илләрдә ракет техникасынын инкишафы вә бөјүк дөвләтләрин силаһлы гүввәләриндә нүвә силаһынын истифадәјә верилмәси илә әлагәдар ССРИ, АБШ, Б. Британија вә Франсада хүсуси ракет гошун бирләшмәләри јарадылмышдыр. Мүасир дөврдә Совет Ордусунда вә ҺДД-да Р.г.-нын ашағыдакы нөвләри вар: стратежи ракет гошунлары (ССРИ Силаһлы Гүввәләринин бир нөвүдүр), гуру гошунларынын ракет гошунлары, зенит ракет гошунлары вә саһил ракет-артиллерија гошунлары (мүвафиг гошун нөвләринә дахилдирләр).

РАКЕТ ДИНАМИКАСЫ—реактив мүһәррикли учуш апаратларынын һәрәкәти һаггында елм. Ракет учушунун ән мүһүм хүсусијјәти—јаначағын јанмасы нәтичәсиндә күтләсинин дәјишмәсидир. Мәс., бирпилләли ракетләр сүр'әт топлајан мүддәтдә башланғыч (старт) күтләсинин 90%-ә гәдәрини итирир. Ракетин мүһәррики ишләјән заман һәрәкәт ганунлары *дәјишәнкүтләли чисим механикасынын* тәнликләри илә ифадә олунур. Р.д.-нын мүһүм бөлмәләри: 1) ракетләрин күтлә мәркәзинин (*ағырлыг мәркәзинин*) һәрәкәтини өјрәнир (Р.д.-нын трајекторија мәсәләләринин һәлли); 2) күтлә мәркәзинә нәзәрән ракет һәрәкәтини өјрәнир (ракетләрин стабилләшдирилмәси, идарәолунмасы вә

маневр етмәси, апаратларын космик орбитдә бирләшмәси вә с. мәсәләләринин һәлли); 3) ракет һәрәкәтини тәдгиг едән експериментал үсуллары шәрһ едир. Маје јаначагла ишләјән ракетләрин јарадылмасы илә әлагәдар Р.д.-нын јени бөлмәләриндә ракет көвдәсинин һәрәкәти баклардакы маје јаначағын рәгси һәрәкәти илә бирҝә өјрәнилир, ракетин һәрәкәти еластик ҹисим кими тәдгиг едилир. Идарәолунан ракетләрин динамикасында бә'зи хариҹи тә'сирләр еһтимал характери дашыдығы үчүн кәмијјәтҹә «тәсадүфи» заман функсијалары илә мүәјјән едилир. Белә мәсәләләрин һәлли еһтимал олунан просесләр нәзәријјәсиндән истифадә олунмасыны тәләб едир.

РАКЕТ ЈАНАҸАҒЫ—*ракет мүһәррикиндә* реактив дарты гүввәси јаратмаг үчүн енержи мәнбәји вә ишләк ҹисим кими ишләдилән маддә вә ја маддәләр гарышығы. Дикәр енержи мәнбәләриндән фәргли олараг Р.j. әтраф мүһитдән асылы олмур, бу да ондан һавасыз фәзада истифадә етмәјә имкан верир. Кимјәви вә нүвә Р.j.-на бөлүнүр. 20 әсрин 70-ҹи илләриндән башлајараг практики олараг јалныз кимјәви Р.j.-ндан истифадә олунур. Белә јанаҹагда мүһәррикин ишләмәси үчүн лазым олан енержи кимјәви реаксија нәтиҹәсиндә јараныр вә әмәлә ҝәлән газвары мәһсуллардан ишләк ҹисим кими истифадә едилир. К и м ј ә в и Р. j. јанаҹаг вә оксидләшдириҹидән ибарәтдир. Агрегат һалына ҝөрә бәрк, маје, һибрид вә һәлмәшиквары Р.j.-на ајрылыр. Мүасир б ә р к Р.j. һомокен вә һетерокен олур. һ о м о к е н (икиәсаслы) Р.j. тәркибиндә јанаҹаг вә оксидләшдириҹи елемент олан кимјәви бирләшмәдән ибарәтдир. һ е т е р о к е н (гарышыг) Р.j. исә хырдаланмыш бәрк оксидләшдириҹинин маје јанаҹагла механики гарышығы олуб, пластификаторлар вә метал овунтулары гатышдырдыгдан сонра бәркијир. М а ј е Р.j.-ндан даһа чох истифадә олунур. Бир, ики вә чохкомпонентли маје Р.j. нөвләри вар. Биркомпонентли Р.j.-на молекулунда оксидләшдириҹи вә јанаҹаг елементләри олан маддә (нитрометан), јахуд парчаландыгда истилик вә газ ајыран маддә (һидразин), һабелә ади шәраитдә бир-бири илә реаксијаја кирмәјән јанаҹаг вә оксидләшдириҹи гарышығы аиддир. Икикомпонентли Р.j. ајрыҹа сахланылан јанаҹаг вә оксидләшдириҹидән ибарәт олур. Јанаҹаг кими карбоһидрокенләр, азот-һидрокенләр (анилин, диетиламин, ксилидин, һидразин, метил-һидразин вә с.), спиртләр, бор-һидридләр, маје һидрокен вә с., оксидләшдириҹи кими исә маје оксикен, нитрат туршусу, гаты һидрокен-пероксид вә с. ишләдилир. Бәшәријјәт тарихиндә илк дәфә «Восток» ҝәмиси илә космоса учушда керосин (карбоһидрокен јанаҹағы) вә маје оксикендән (оксидләшдириҹи) истифадә едилмишдир. Чохкомпонентли Р.j. бир нечә компонентдән—оксидләшдириҹи, јанаҹаг вә бә'зән хүсуси дарты гүввәсини артыран маддәләрдән ибарәтдир. һ и б р и д Р.j. бәрк (адәтән јанаҹаг) вә маје (оксидләшдириҹи) компонентләрин бирләшмәсидир. һәлмәшиквары Р.j. өзлү һәлмәшик маје олуб, јанаҹаг, оксидләшдириҹи, метал овунтусу вә һәлмәшикләндириҹи маддәдән ибарәтдир.

Нүвә Р.j.-нын әсасыны атом нүвәләринин радиоактив парчаланмасы, бөлүнмәси вә ја синтези нәтиҹәсиндә енержи ајыран маддәләр тәшкил едир. Нүвә јанаҹағы перспектив һесаб олунур. Р.j. лазыми јүксәк хүсуси дарты гүввәси јаратмалы, сыхлығы чох стабил, истисмар заманы тәһлүкәсиз вә с. олмалыдыр.

Әд.: П а у ш к и н Я. М., Жидкие и твердые химические ракетные топлива, М., 1978.

РАКЕТ МҮҺӘРРИКИ (РМ)—ишләмәси үчүн әтраф мүһитә (һаваја, суја) еһтијаҹы олмајан реактив мүһәррик; космонавтикада әсас мүһәррик нөвүдүр. Реактив шырнағын кинетик енержисинә чеврилән енержи нөвүндән асылы олараг үч група ајрылыр: кимјәви (термокимјәви) РМ; нүвә РМ вә електрик РМ. Кимјәви РМ принсипҹә јанма камерасындан вә реактив соплодан (учлугдан) ибарәтдир. Јанма камерасында јанаҹаг оксидләшир, јүксәк темп-рлу вә тәзјигли газ мәһсул (ишләк ҹисим) әмәлә ҝәлир. Јанма мәһсуллары бөјүк сүр'әтлә соплодан чыхдыгда онларын истилик енержисинин кинетик енержијә чеврилмәси нәтиҹәсиндә әмәлә ҝәлән реактив шырнаг мүһәррикин реактив дарты гүввәсини јарадыр. Јанаҹағын агрегат һалындан асылы олараг РМ маје, бәрк вә һибрид јанаҹагла ишләјән нөвләрә ајрылыр. Бунлардан әлавә РМ-дә һәлмәшиквары, пастајаохшар, газ һалында олан јанаҹаг нөвләриндән дә истифадә олуна биләр. М а ј е л и РМ-дә енержи мәнбәји вә ишләк ҹисим кими маје јанаҹаг вә оксидләшдириҹи тәтбиг олунур. Биркомпонентли јанаҹагла ишләјән мајели РМ дә вар. Мајели РМ-дә хүсуси импулс 5000 *н·сан/кг*-а чатыр (бах *Мајели ракет мүһәррики*). Бәрк јанаҹагла ишләјән РМ-дә јанаҹаг үзви маддәләрин бәрк коллоид мәһлулундан ибарәтдир; онларын молекулларында јанаҹаг вә оксидләшдириҹи елементләр олур, јахуд да мәһлулун өзү оксидләшдириҹи илә јанаҹағын механики гарышығындан ибарәт олур. Бәрк јанаҹаг билаваситә јанма камерасына гојулур. Бәрк јанаҹаглы РМ-дә хүсуси импулс 3000 *н·сан/кг*-а чатыр. һ и б р и д РМ бәрк вә маје јанаҹаг компонентли бирләшмәләрдән ишләјир вә онлардан бири (адәтән бәрк һалда оланы) јанма камерасына гојулур, о бири компонент исә камераја маје һалда верилир (бах *Һибрид ракет мүһәррики*). Дикәр нөв јанаҹагла (һәлмәшиквары вә с.) ишләјән РМ-ләр исә һәләлик тәдгиголунма вә сынаг мәрһәләсиндәдир.

Нүвә РМ-ләри үчүн тәләб олунан нүвә енержисинин борт реакторларында һасил олунаҹағы нәзәрдә тутулур. Електрик РМ-ндә ишләк ҹисмин һәрәкәти електрик енержисинин көмәји илә чох бөјүк сүр'әтләрә чатдырылыр. Електрик енержиси бортдакы ҝүҹ гурғусундан алыныр (илкин нүвә вә ја кимјәви енержи илә ишләјән). Електрик РМ-нин хүсуси дарты гүввәси кимјәви РМ-ә нисбәтән 10 вә 100 дәфәләрлә чохдур (лакин мүтләг дарты гүввәси кичикдир). Бунунла әлагәдар олараг 70-ҹи илләрдә онлардан практикада, әсасән космик-апарат системләриндә истифадә олунмушдур. Нәзәри бахымдан фотон ракет мүһәррики даһа сәмәрәли һесаб едилир, онда реактив дарты електромагнит шүаланмасы квантларынын—фотонларын истигамәтләнмиш ахыны нәтиҹәсиндә јараныр.

Әд.: Г о л о в к о в Л. Г. Гибридные ракетные двигатели (на твердо-жидком топливе), М., 1976; А л е м а с о в В. Е., Д р е г а л и н А. Ф., Т и ш и н А. П., Теория ракетных двигателей, 3 изд., М., 1980; Ф е о д о с ь е в В. И., Основы техники ракетного полета, 2 изд., М., 1981; Д м и т р и е в А. С., К о ш е л е в В. А., Космические двигатели будущего, М., 1982.

РАКЕТ ПИЛЛӘСИ—чохпилләли ракетин бир һиссәси; мүәјјән мәрһәләдә ракетин сүр'әтләндирилмәсини тә'мин едир. Бирпилләли ракетдән ибарәт олуб әсас елементләри —јанаҹаг бөлмәси, ракет мүһәррики гурғусу, јанаҹаг верән систем, идарәетмә органы вә апаратлары (варса), конструксија вә аваданлыг елементләридир (пилләләри ајыран систем вә с.). Фајдалы јүк (мәс., космик ҝәми) ракетин ахырынҹы пилләсиндә јерләшдирилир. Јанаҹаг еһтијаты сәрф олундугдан вә мәһәррики ишләјиб гуртардыгдан сонра Р.п. ајрылыр (бах һәмчинин *Ракет*, *Ракет мүһәррики*).

РАКЕТ СИЛАҺЫ—зәдәләјиҹи васитәләри (ади, нүвә, кимјәви вә б.) һәдәфә ракетлә чатдырылан силаһ. Гуруда, дәниздә вә һавадакы һәдәфләри мәһв етмәк үчүн нәзәрдә тутулмуш идарәолунан вә идарәолунмајан ракетләр, ишәсалма гурғусу, нәгл. васитәләри вә јардымчы аваданлығын мәҹмусундан (ракет комплексләриндән) ибарәтдир. Ракетләрин узаға вә бөјүк сүр'әтлә уча билмәси, зәдәләјиҹи атымы һәдәфә чатдырмасы Р.с. үчүн әсас дөјүш хүсусијјәтләридир. Ишәсалма гурғусу вә һәдәфин јеринә ҝөрә «јер-јер» (јер вә ја дәниз сәтһи), «јер-һава» (зенит Р.с.), «һава-јер» вә «һава-һава» (авиасија Р.с.) синифләринә, тә'јинатына ҝөрә стратежи Р.с. (учуш мәсафәси 13000 *км*-дәк), оператив-тактики вә тактики Р.с. (макс. учуш мәсафәси 1000 *км*-дәк) нөвләринә ајрылыр. Ракетләрин нүвә вә истилик-нүвә дөјүш башлыглары илә тәҹһиз олунмасы сајәсиндә Р.с. мүасир дөврдә әсас вә тә'сирли силаһ нөвү сајылыр.

Әд.: Л а т у х и н А. Н., Боевые управляемые ракеты, 2 изд., М., 1978; С у р и к о в Б. Т., Боевое применение ракет сухопутных войск, М., 1979.

РАКЕТБУРАХМА ГУРҒУСУ — бах *Ишәсалма гурғусу*.

РАКЕТ-НҮВӘ СИЛАҺЫ—зәдәләјиҹи васитәси нүвә атымы олан вә һәдәфә ракетлә чатдырылан силаһ (бах һәмчинин *Нүвә силаһы*, *Ракет силаһы*).

РАКЕТОДРО́М—бах *Космодром*.

РАКЕТОПЛА́Н—1) лазым олан сүр'әти борт реактив мүһәррикиндән алараг (сонра мүһәррик ондан ајрылыр) атмосфердә сүзән вә сүр'әтләндирмә вахты топладығы кинетик енержи һесабына маневр едиб тәләб олунан узаглыға учан учуш апараты. *Ганадлы ракетдән* фәргли олараг Р.-да јанаҹаг еһтијаты јалныз учушун актив һиссәсинә сәрф олунур. Р. пилотла вә ја автоматик идарә олунур. Р.-дан вахтилә сүр'әтли учушларын тәдгиги (о ҹүмләдән материалларын сынагдан кечирилмәси вә сечилмәси, аеродинамик форманын тапылмасы вә с.) үчүн истифадә едилмишдир. 2) 20 әсрин 30-чу илләриндә ракет мүһәррикли пилотлу учуш апаратларына верилән ад.

РА́КОТСИ ФЕ́РЕНС II (Rákóczi Ferenc) (27.3.1676, Борши—8.4.1735, Радосто (индики Текирдағ, Түркијә)—1703—11 илләрдә маҹар халгынын Һабсбурглар әлејһинә азадлыг мүһарибәсинин рәһбәри. Језуит мәктәбиндә охумушдур. 1692 илдән Шарош комитаты-

нын ишпаны (башчысы) иди. 1704 илдә Трансилванија кнјазы сечилмишди. Р. низами мачар ордусу тәшкил етмиш, 1707 илдә Русија илә әлагәләр јаратмышды. Азадлыг мүһарибәси мәғлубијјәтә уғрадыгдан сонра Русијаја мүһачирәт етмишди (1711). Сонрадан Франсада вә Түркијәдә јашамышдыр. 1906 илдә чәназәсинин галыглары Түркијәдән Мачарыстана кәтирилмишдир [бах һәмчинин *Ракотси Ференс II һәрәкаты (1703—11)*].

РАКОТСИ ФЕРЕНС II ҺӘРӘКАТЫ (1703—11)—Мачарыстан краллығында Һабсбурглара гаршы азадлыг мүһарибәси. *Ракотси Ференс II* башчылыг едирди. Тәһкимчи кәндлиләрин антифеодал үсјаны (1703, 21 мај)илә башланмыш Р.ф.һ. нәтичәсиндә 1703 илин сону үчүн Мачарыстан краллығы, 1704 илин ијулунда Трансилванија, 1705 илдә исә Дунајашыры әразиләр азад едилди. Сечендәки Силки Дөвләт Мәчлиси 1705 илин сентјабрында император I Иосифин Мачарыстан тахт-тачындан мәһрум олундуғуну вә Ракотси башда олмагла Конфедерасија јарадылдығыны е'лан етди. Лакин башлыча тәләбләри јеринә јетирилмәдији үчүн илк әввәлләр һәрәката гошулмуш кәндлиләрин һәрәкатдан узаглашмасы үсјанчы ордуну сон дәрәчә зәифләтди; илк әввәлләр һәрәката гошулмуш задәканлар арасында да сазишчилик мејлләри күчләнди. 1711 илин әввәлләриндә үсјанчы ордунун баш команданы барон Ш. Кароји хәјанәткарчасына Һабсбургларла кизли сазишә кирди, апрелин 30-да тәрәфләр арасында бағланмыш сулһ мүгавиләсинә әсасән, Мачарыстан краллығында Һабсбургларын һакимијјәти јенидән бәрпа олунду.

РАК-ҺИНДИ — Маһур-һинди муғамында шө'бә.

РАЛЛИ (инк. rally—топланыш, јығынчаг)—1) Автомобил идманы үзрә адәтән 1000—2000 *км* мәсафәјә кечирилән јарышлар комплекси. Илк Р. 1894 илдә Франсада кечирилмишдир. ССРИ-дә илк Үмумиттифаг Р. 1957, илк өлкә биринчилији 1958 илдә олмушдур. 2) Моторалли—туристләрин моторлу нәгл. васитәләриндә мүхтәлиф мәнтәгәләрдән һәрәкәтә башлајараг, мүәјјән едилмиш вахтда бир јерә топлашмалары.

РАМА—гәдим һинд епослары «Рамајана» вә «Маһабһарата»нын гәһрәманы. Р. шүчаәт, мәрдлик, дүзлүк вә сәдагәт рәмзи, һиндуизмдә аллаһ *Вишнунун* јердәки мүчәссәмәләриндән бири, вишнуизмдә исә башлыча култ (Кришна илә јанашы) објектидир.

РАМАЗАН—бах *һичри тәгвим*.

РАМАЗАНЗАДӘ Малик Һејдәр оғлу (д.21.3.1912, Бакы јахынлығындакы Әмирчан к.)—совет физики. Техника е.д. (1968), проф. (1968), Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1976). Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1970). 1931 илдән Азәрбајчан Сәнаје Ин-тунда (индики АзНКИ-дә) ишләјир (1949 илдән кафедра мүдиридир). Әсас тәдгигатлары селенин

вә нефтин физикасына аиддир. Селенин истиликкечирмәсини, мүхтәлиф далға узунлуглу шүаларын онун електриккечирмәсинә тә'сирини, Абшерон нефтинин вә нефт мәһсулларынын истиликкечирмәсини, нефтин истиликтөрәтмә габилијјәтини өјрәнмишдир. Енеркетик бахымдан нефтин мүтләг јашы анлајышыны елмә дахил едәнләрдәндир. АДР (1964) вә Југославијада (1965) кечирилән бејнәлхалг елми конфрансларда мә'рузә етмишдир. Јүксәкихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Физика (гыса курс), Б., 1961; Физикадан лабораторија ишләринә рәһбәрлик, һ. 1—3, Б., 1962—72; Оптика, һ. 1—2, Б., 1978—80.

РАМАЗАНОВ Рамазан Чәфәргулу оғлу (1886, Салјан р-нунун Шорсулу к.—1934)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1917 илдән Сов.ИКП үзвү. Балаханы нефт мә'дәнләриндә (1906—08), «Һәјат» мәтбәәсиндә (1908—11) ишләмиш, ингилаби һәрәкатда, Салјанда «Һүммәт» тәшкилаты јарадылмасында (1917) иштирак етмиш вә сәдри олмушдур. 1918—20 илләрдә Салјан гәза партија комитәсинин фәал тәшкилатчысы олмуш вә онун катиби сечилмишди. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Салјан ФКМ-нин шө'бә мүдири, гәза ичраијјә комитәсинин сәдри вә с. мәс'ул совет вә тәсәррүфат вәзифәләриндә чалышмышдыр.

РАМАЗАНОВА Елмира Мәммәдәмин гызы (д.20.10.1934, Бакы)—енеркетика саһәсиндә совет алими. Техника е.д. (1975), проф. (1979). 1960 илдән Сов. ИКП үзвү. М. Әзизбәјов ад. АзНКИ-нин ахшам вә гијаби тәһсил үзрә проректору (1981). Р. тәбии газларын фаза вә һәчми нисбәтләринин һесабланмасы методларыны ишләјиб һазырламыш, газајырманын оптимал шәраитини тә'јин етмәк үчүн експрес методлар вә с. тәклиф етмишдир.

Әсәри: Методическое руководство для прогнозирования свойств газоконденсатных систем месторождений Западной Сибири, М., 1978.

«РАМАЈАНА»—санскрит дилиндә гәдим һинд епик поемасы. Мүәллифи әфсанәви шаир Валмики һесаб олунур. Еһтимала көрә тәгр. е.ә. 4 әсрдә Шәрги Һиндистанда јаранмышдыр. Мүасир шәкли ерамызын 2 әсриндә формалашмышдыр. Орта әсрләрдә вишнуизмин (һиндуизмин тәригәтләриндән бири) мүгәддәс китабларындан иди. *Раманын* шүчаәтиндән бәһс едән поеманын, кәлмә ариләр вә Чәнуби Һиндистанын јерли әһалиси арасында тоггушма илә бағлы тарихи һадисәләр әсасында јарадылдығы еһтимал олунур. *«Маһабһарата»дан* сонра ән бөјүк һинд епик поемасы олан «Р.»-да ичтимаи вә мәдәни инкишафын даһа јүксәк сәвијјәси әксини тапмышдыр. «Р.» һинд (*Калидаса*, Бһатти вә б.), һабелә Чәнуб-шәрги Асија өлкәләри әдәбијјатынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир.

Мәтн: Махабхарата. Рамаяна, М., 1974.

Әд.: Гринцер П. А., Древнеиндийский эпос, М., 1974.

РАМАН (Raman) Чандрасекһара Венката (7.11.1888, Тиручирappалли—21.11. 1970, Бенгалуру) — һинд физики. Һиндистан ЕА президенти (1934 илдән). ССРИ ЕА әчнәби үзвү (1947). «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1957), Нобел мүкафаты лауреаты (1930). Коллеч мүәллими аиләсиндә анадан олмуш, Мәдрәс ун-тиндә тәһсил алмышдыр (1903—07). Бенгалурудакы Раман ад. Елми-Тәдгигат Ин-тунун директору олмушдур (1947—70). Мүһүм әсәрләри оптикаја, акустикаја вә молекулјар физикаја аиддир. Л. И. Манделштам вә Г. С. Ландсберглә ејни вахтда (1928) *ишығын комбинасијалы сәпилмәси* һадисәсини кәшф етмиш (К. С. Кришнанла бирликдә) вә онун *Комптон һадисәси* илә аналожи олдуғуну көстәрмишдир (1928). Р. ишығын ултрасәс далғаларындан дифраксијасына вә кристаллар физикасына даир ишләрин дә мүәллифидир. Һиндистанда елмин инкишафында бөјүк хидмәти олмушдур.

РАМАН ЕФФЕКТИ—*ишығын комбинасијалы сәпилмәсинин* харичи әдәбијјатда ишләдилән ады.

РАМАНА—Азәрб.ССР Ленин р-нунда (Бакы шәһәр советлији) штг. Р. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә д.ј. ст.-ндан 3 *км* шм.-ш.-дә, Абшерон ј-а-ндадыр. Јод з-ду, орта мәктәб, 3 сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, 2 ушаг бағчасы, хәстәхана, тибб мәнтәгәси вә с. вар. Орта әсрләрә аид гәср (бах *Рамана галасы*) вә мәсчид (17 әср) галмышдыр.

«РАМАНА»—Азәрб.-да 1899 илдә тә'сис едилмиш сәһмдар чәмијјәти. Әсас капиталы 1.100 мин манат иди. Инкилис капиталына мәхсус «Р.» синдикаты Губа гәзасынын Хыдырзиндә (Бешбармаг) әразисиндә нефт кәшфијјаты үчүн 1600 десјатин торпаг ичарәјә көтүрмүшдү. Идарә һеј'әти Лондонда, контору исә Петербургда иди. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра миллиләшдирилмишдир.

РАМАНА ГАЛАСЫ — Азәрб.ССР-ин Ленин р-ну Рамана гәс.-ндә орта әсрләрә аид мүдафиә истеһкамы. Гаја үзәриндә, јонулмуш дашдан тикилмишдир. Гала һәјәтинин ортасында јерләшән дөрдбүрчлү мәркәзи гүлләнин һүнд. 15 *м*-дир. Гүллә дөрдмәртәбәлидир. 2-чи вә 3-чү мәртәбәләрин дөшәмәси тахтадан олмушдур. Мәртәбәләр дивари̇чи долама пилләкән васитәсилә бирләшир. Диварларда мазгаллар вар. Гүллә вә бајыр диварлары машикулларла тамамланыр. Иншаат техникасына вә план хүсусијјәтләринә көрә Р.г.-нын 14 әсрин орталарында тикилмәси еһтимал олунур.

Әд.: Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А., История архитектуры Азербайджана, М., 1963.

РАМАПИТЕК (мифоложи *Рама*+јун. pithekos—мејмун)—газынты али мејмун. Уст вә алт чәнәсинин гырыглары Һиндистанын Алт Плиосен чөкүнтүләриндә ашкар едилмишдир. Дишләринин гурулушунда инсана охшарлыгла бәрабәр примитив әламәтләр дә мушаһидә едилир. Ики нөвү мә'лумдур:

Миосен дөврүндә јашамыш Ramapithecus hariensis Lewis вә Плиосенә аид R. brevirostris.

РАМАТ-ГАН—Исраилдә шәһәр. Тәл-Әвив маһалындадыр. Д.ј.ст. Әһ. 121 мин (1975). Тохучулуг, тикиш, јејинти сәнајеси, чиһазгајырма, алмазјонма мүәссисәләри, алмаз базары вар.

РАМБО (Rambaud) Алфред (2.7.1842, Безансон—10.11.1905, Парис)—франсыз тарихчиси вә дөвләт хадими. Әхлаг вә Сијаси ЕА-нын үзвү (1897). 1881 илдән Сорбонна ун-тинин проф.1895—1903 илләрдә сенатор, 1896—98 илләрдә маариф назири иди. Бир нечә дәфә дипломатик хәтлә Русијада олмушдур. Әсәрләриндә сијаси тарих (башлыча олараг, Бизанс, Русија вә Алманијанын) вә бејнәлхалг мүнасибәтләр тарихи мүһүм јер тутур. Франсанын Русија илә јахынлашмасына сә'ј көстәрмишдир. Е. *Лависс* вә Р.-нун биркә редактәси илә чапдан чыхмыш «IV јүзилликдән заманәмизәдәк олан дөврүн үмуми тарихи» адлы 12 чилдлик коллектив әсәр (1893—1901) мәшһурдур.

РАМБУЛЈЕ—јунлуг-әтлик зәрифјунлу меринос гојун чинсләри групу. Илк Р. чинси 19 әсрин орталарында Испанијадан Франсаја (Рамбујје ш.) кәтирилмиш мүхтәлиф тип мериносларын чүтләшдирилмәсиндән јарадылмышдыр. Р. гојунлары мөһкәм конститусијаја, јахшы инкишаф етмиш әтлик формаја маликдир. Гочларын дири чәкиси 80—90 *кг*, гојунлары 50—60 *кг*-дыр. Јунунун уз. 6—7 *см*-дир. Гочлардан илдә 8—10 *кг*, гојунлардан 5—7 *кг* јун гырхылыр. Р. Алманија, АБШ вә б. өлкәләрдә даһа кениш јајылмышдыр. ССРИ-јә Р. гојунлары 1925 илдә АБШ-дан кәтирилмиш, өлкәмиздә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә мериносларын јахшылашдырылмасында вә јени чинсләрин јарадылмасында истифадә едилмишдир.

РАМБУТАН (Nephelium lappaceum)—сабунағачы фәсиләсиндән мејвә ағачы. Һүнд. 6—7 *м*-дир (бә'зән 20—25 *м*-ә чатыр). Јарпаглары нөвбәли дүзүлүр. Хырда чичәкләри тәпә вә голтуг чичәк групунда јерләшир. Мејвәси дәјирми вә ја шарјәкиллидир. Вәтәни Малајја архипелагыдыр. Р. јемәли мејвә кими башлыча олараг тропик Асијада бечәрилир; бир чох сортлары вар.

РАМЕНСКОЈЕ — РСФСР Москва вил.-ндә шәһәр. Раменскоје р-нунун мәркәзи. Д.ј.ст. Әһ. 83 мин (1983). Тохучулуг сәнајеси, полад конструксијалар, һесаблајычы чиһазлар вә електромеханика з-длары; тибб мәктәби, өлкәшүнаслыг музеји вар.

РАМЗАЈ (дүзкүнү Ремзи; Ramsay) Уилјам (2.10.1852, Глазго—23.7.1916, Хај-Уиком) — инкилис кимјачысы вә физики. Нобел мүкафаты лауреаты (1904). Петербург ЕА фәхри үзвү (1913). Синкин атом чәкисини (ат.к.) тә'јин етмиш (1884), асетилен вә һидрокен-сианиддән пиридин алмыш (1887), мајенин сәтһи кәрилмә әмсалына әсасән молекул чәкисинин тә'јини үсулуну көстәрмишдир. 1894 илдә Ч. Релејлә бирликдә аргону кәшф етмиш, 1895 илдә һелиум алмыш, 1898 илдә М. Траверслә бирликдә криптон, ксенон вә неону кәшф етмишдир. Елементләрин радиоактив чеврилмәләринә аид тәдгигат апармышдыр.

РАМИШВИЛИ Нина Шалвовна (д.19. 1.1910, Тифлис)—күрчү совет балет артисти, балетмејстер. ССРИ халг артисти (1963). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949). Тбилиси Опера вә Балет Театрынын балет студијасында охумушдур (1922—27). 1936—45 илләрдә Күрчүстан филармонијасы халг рәгс ансамблынын әсас рәггасәләриндән олмушдур. 1945 илдән Күрчүстан Дөвләт Рәгс Ансамблынын солисти (1972 илә дәк) вә бәдии рәһбәридир (И. Сухишвили илә биркә). Гурулушларында күрчү рәгс фолклорундан маһарәтлә истифадә едир. Ансамбл илә бирликдә дүнјанын бир чох өлкәсиндә гастролда олмушдур. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

РАМНОЗА, 6-дезоксиманноза—үмуми формулу $C_6H_{12}O_5$ олан моносахарид. Оптик актив D- вә L-формаларында, јахуд оптик гејри-актив расемат шәклиндә олур. L-изомери биткиләрдә (сәрбәст һалда), битки полисахаридләри вә с. тапылмышдыр. D-изомери анчаг бә'зи микроорганизмләрин гликозид вә полисахаридләриндә раст кәлир. Р. суда вә спиртдә јахшы һәлл олур.

РАМО (Rameau) Жан Филипп (24.9. 1683, Дижон — 12.9.1764, Парис) — франсыз бәстәкары вә мусиги нәзәријјәчиси. 1738 илә дәк килсәләрдә орган чалмышдыр. 1723 илдән Парисдә јашамыш, 1745 илдән сарај бәстәкары олмушдур. Клавесин үчүн 48 миниатүр јаратмышдыр (3 топлу—1706, 1724, тәгр. 1728); бунларын арасында програмлы пјес вә рәгсләр (аллеманда, куранта, жига, сарабанда, тамбурин, ригодон, гавот, менует вә с.) вар. Франсыз сарај-задәкан опералары хас шәртиликләрдән асылы олмасына бахмајараг Р. мусигили сәһнә әсәрләриндә [«Ипполит вә Арисија» (1733), «Дардан» (1739) лирик фачиәләри, «Нәзакәтли Һиндистан» (1735) *опера-балети вә с.*] драматик кәркинлијә, мусиги дилинин ајдынлығы вә рәнкарәнклијинә наил олмушдур. Р. дөврүнүн франсыз вә италјан мусиги мәдәнијјәти наилијјәтләрини үзви шәкилдә бирләшдирмиш, классик мусиги үслубунун сафлашмасына тә'сир көстәрмиш, Х. В. *Глјукун* мусиги ислаһаты үчүн мүәјјән зәмин һазырламышдыр. Р. һәмчинин кантата, мотет вә инструментал ансамблларын мүәллифидир. Онун нәзәри әсәрләри («Һармонија һаггында трактат», 1922; вә с.) һармонија һаггында тә'лимин инкишафында мүһүм мәрһәлә тәшкил едир.

Әд.: Жан Филипп Рамо и французский музыкальный театр, М., 1981.

РАМПУР — Һиндистанда, Уттар-Прадеш штатында шәһәр. Әһ. 203 мин (1981). К.т. р-нунун тичарәт мәркәзидир. Шәкәр, памбыг парча, метал е'малы, кимја сәнајеси вә с. вар.

РАМСЕС II (сәлтәнәтлик ады Усермаат-Расотеп-ен-Ра) — Гәдим Мисирдә XIX сулаләнин фир'ону [е. ә.14 әсрин сону—е.ә.13 әсрин ортала-ры]. Һеттләрлә узун сүрән мүһарибәләр апармыш, Фәләстин вә Чәнуби Суријаны табе етмишди. II Р.-ин һакимијјәти дөврүндә Мисирин гүдрәти хејли јүксәлмиш, өлкәдә кениш тикинти ишләри (Абидос вә Фивада мә'бәдләр, Карнак вә Луксор мә'бәдләринә әлавә тикилиләр, Әбу Симбел мә'бәдләри вә с.) апарылмышдыр.

РАМСТЕДТ (Ramstedt) Густав Јон (22.10.1873, Таммисари—25.11.1950, Һелсинки) — фин дилчиси. Һелсинки ун-тинин проф. (1917—41). Монгол дилләринин мүгајисәли-тарихи тәдгигинин вә мүгајисәли-тарихи алтајшүнаслығын баниләриндәндир. 1898 илдән Волгабојуна, Монголустана, Калмыкија чөлләринә, Гарагум әтрафына, Кушка р-нуна елми експедисијаларда олмуш, монгол, калмык дил вә фолклор материалларыны топламыш, онлары түрк, гисмән дә тунгус-манчур паралелләри илә биркә нәшр етдирмишдир. Урал-Алтај дилләринин гоһумлуғу фикринә мәнфи мүнасибәт бәсләмиш, Кореја вә јапон дилләрини *Алтај дилләриндән* һесаб етмишдир.

Әсәрләри: Грамматика корейского языка, М., 1951; Введение в алтайское языкознание. Морфология, М., 1957.

РАМУС (Ramos) Грасилјану (27.10. 1892, Алагоас шт., Кебрангулу—1953, Рио-де-Жанејро) — Бразилија јазычысы. 1945 илдән Бразилија КП-нын үзвү. «Каете» (1926, нәшри 1933), «Сан Бернардо» (1934), «Кәдәр» (1936), «Пуч олмуш өмүрләр» (1938) сосиал-психоложи романларынын, «Һәбсхана хатирәләри» (ч. 1—4, 1953) китабынын мүәллифидир. 1952 илдә ССРИ-дә олмуш, бу мүнасибәтлә «Сәјаһәт» (нәшри 1954) китабыны јазмышдыр.

Әсәрләри: Иссушенные жизни, М., 1961; Сан Бернардо. Роман. Рассказы, Л., 1977.

Әд.: Тертерян И. А., Бразильский роман ХХ века, М., 1965.

РАН, әр-Ран (الران) — орта әср әрәб мәнбәләриндә Албанијанын (Гафгаз) ады. Бах *Арран*.

РАНА-ГХУНДАЈ — Пакистанда Лорелај ш. јахынлығында е.ә. 4—2-чи минилликләрә аид отураг әкинчи тајфалара мәхсус чохтәбәгәли мәскән галыглары. Р.-Г. I-нин алт тәбәгәсиндән јапма габлар вә ев һејванларынын сүмүкләри, II тәбәгәдән формаларына көрә Иран габларына охшар керамика ашкар едилмишдир. Р.-Г. III *Һараппа мәдәнијјәтинин* мүасирләри олан јерли әкинчи ичмаларынын мәдәнијјәтинин чичәкләнмә дөврүнү характеризә едир. IV—V тәбәгәләрдә мәдәнијјәтин һәлә мә'лум олмајан сәбәбләрә көрә тәнәззүлә уғрамасы мүшаһидә олунур.

Әд.: Массон В. М., Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., 1964.

РАНГ (фр. rang—јер, рүтбә)—фәргләнмә дәрәчәси, рүтбә, категорија вә с. Бир сыра мүасир дөвләтләрин силаһлы гүввәләриндә әскәри рүтбәләрә көрә һәрби хидмәтчиләрин бә'зи категоријалары мүвафиг Р.-лара бөлүнүр. Мәс., ССРИ ҺДД-нда 1-чи, 2-чи, 3-чү дәрәчәли капитан рүтбәләри вар. Дөвләтләрин чохунда дипломатик Р.-лар—*дипломатик рүтбәләрин* дәрәчәләри дә мөвчуддур.

РАНГ (фр. rang—сыра) — матрисин сыфырдан фәргли ән јүксәк тәртибли минору. Матрисин хәтти асылы олмајан сәтирләринин (сүтунларынын)

сајына бәрабәрдир. Елементар чевирмәләр (сәтир вә сүтунларын јерини дәјишдикдә, онлары топладыгда, сыфырдан фәргли әдәдә вурдугда вә ја бөлдүкдә) заманы Р. дәјишмир. Хәтти тәнликләр системинин о заман һәлли вар ки, мәчһулларын әмсалларындан ибарәт матрисә сәрбәст һәдләр сүтунуну әлавә етдикдә Р. дәјишмир. Бу Р. мәчһулларын сајына бәрабәрдирсә, һәлл јеканәдир.

РАНГПУР — Һиндистанын Гучарат әјаләтиндә Рангпур к. јахынлығында отураг әкинчи тајфалара мәхсус чохтәбәгәли мәскән галыглары. Газынтылар (1930—50) нәтичәсиндә үч дөвр мүәјјән едилмишдир: Р.I—Мезолит дүшәркәси (е.ә. 3-чү миниллик), Р. II—Һараппа јашајыш мәнтәгәси (е.ә. 20—14 әсрләр) вә Р.III—шүјрәләнмиш керамика мәдәнијјәти мәскәни (е.ә. 13—11 әсрләр). Мүдафиә тикилиләри, дренаж системи, дулус керамикасы, мис вә тунч әшјалар Р.II-ни *Һараппа мәдәнијјәтинин* ч.-дакы форпостларындан бири кими характеризә едир. Һараппа мәдәнијјәтиндән сонракы дөврдә (Р. III) бу комплексин тәкамүлү Һараппа мәдәнијјәтинин ариләрин һүчуму илә дағылмасы нәзәријјәсини тәкзиб едир.

РАНГУН — Бирма Иттифагы Сосиалист Респ.-сынын пајтахты. Өлкәнин ән ири игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Андаман дәнизи саһилиндән 30—40 *км* аралы, Рангун чајы саһилиндәдир. Иглими тропик, муссон типлидир. Орта темп-р јанварда 27°С, апрелдә 29°С; иллик јағынты 2000 *мм*-дир. Мүһүм нәгл. говшағы. Бејнәлхалг аеропорт. Әһ. 3 млн. (1979, шәһәрәтрафы илә). Инзибати чәһәтдән Р. маһалына дахилдир. 1974 илдән шәһәр идарәчилијини маһал халг шурасынын вә Бирма һөкумәтинин табелијиндәки шәһәрин инкишафы үзрә Комитә һәјата кечирир.

Рангун шәһәриндән көрүнүш.

Шәһәрин әсасы 1755 илдә гојулмушдур. 1852 илдә инкилисләр ишғал етмиш, 1886—1947 илләрдә Б. Британијанын Бирма мүстәмләкәсинин инз. м. олмушдур. 20 әсрдән Бирма халгынын милли азадлыг һәрәкаты мәркәзи иди. 1948 илдән Бирма Иттифагы Сосиалист Респ.-сынын (1948—74 илләрдә Бирма Иттифагы) пајтахтыдыр.

Өлкәнин сәнаје истеһсалынын әсас һиссәси Р. вә онун әтрафында јерләшмишдир. Әсасән, јејинти вә јүнкүл сәнаје саһәләри инкишаф етмишдир. Чәлтиктәмизләмә, јағ, балыг е'малы, түтүн, тахта-шалбан вә ағач е'малы мүәссисәләри, механики вә д.ј. е'малатханалары, кәмигајырма вә кәми тә'мири тәрсанәләри, нефт е'малы з-ду (шәһәрәтрафы Танхлјиндә) вә с. вар. Сәнәткарлыг (парча, ајаггабы, тикиш мә'мулаты, күмүш үзәриндә дөјмә мә'мулат истеһсалы) инкишаф етмишдир.

Рангун. Гызыл пагода.

Рангун чајынын сол саһили боју мүнтәзәм планлы ишкүзар вә јашајыш мәһәлләләри јерләшир. 20 әсрдә Крал вә Инја көлләри әтрафында шәхси мүлкләр, һөкумәт игамәткаһлары, ун-т (1920-чи илләр) вә с. биналардан ибарәт мәһәлләләр салынмышдыр. Р.-ун ән гәдим абидәси Шуедагоун пагода комплексидир (мәркәзи ступасы рәвајәтә көрә е.ә. 5 әсрдә тикилмишдир; 14—18 әсрләрдә јенидән гурулмуш, әтраф биналары 19—20 әсрләрдә инша едилмишдир). Бирма истиглалијјәт газандыгдан (1948) сонра Р.-да јени мәһәлләләр (Јанкин, Тамајн вә с. р-нлар) салынмыш, мәркәзи вағзал (1950-чи илләр), Техноложи ин-т (1958—61, совет ме'мары П. Г. Стенјушин вә б.; ССРИ-нин көмәји илә), «Инја-Лејк» меһманханасы (1958—61, совет ме'марлары В. С. Андрејев, К. Д. Кислова), јазычы Такин Кодо Һмаингин мавзолеји (1966, ме'марлар У Чо Мин, У Чо Јин, У Пе Вин) тикилмишдир. Р.-ун мәркәзиндә Истиглалијјәт обелиски (дәмир-бетон, 1948—50) учалыр.

Р.-да ун-т, тибб, педагожи, игтисадијјат вә с. ин-тлар, фәһлә коллечи, елми-тәдгигат ин-тлары, Буддизми өјрәнән Бејнәлхалг ин-т, Бејнәлхалг Проблемләр үзрә Бирма шурасы, Милли китабхана, Милли музеј, театрлар, халг ансамбллары вә с. вар.

РАНДФОНТЕЈН (Randfontein) — ЧАР-да шәһәр. Трансваал әјаләтиндәдир. Әһ. 33 мин (1970). Тохучулуг вә кимја сәнајеси, техники коллеч вар. Гызылчыхарма мәркәзидир.

РАНЕВСКАЈА Фаина Григорјевна (д.27.8.1896, Таганрог)—совет актрисасы. ССРИ халг артисти (1961). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949, 1951). Сәһнә фәалијјәтинә 1915 илдән башламышдыр. ССРИ-нин мүхтәлиф театрларында (о чүмләдән 1926—27 илләрдә Бакы Ишчи Театрында) чыхыш етмишдир. 1949 илдән Моссовет ад. театрын (1955—62 илләрдә Пушкин ад. театр) артистидир. Репертуарында А. Чеховун гәһрәманлары бөјүк јер тутур: Змејукина, Шарлотта, Наташа («Тој», «Албалы бағы», «Үч бачы») вә с. Театрда көркәмли роллары: Васса Железнова («Васса Железнова», М. Горки), миссис Севич («Гәрибә миссис Севич», Ч. Патрик), Лүси Купер («Сонра сүкутдур», Делмар), Фатма Нурхан («Түркијәдә», Н. Һикмәт). Кино артисти кими дә мәшһурдур («Атылмыш ушаг», «Арзу», «Јаз», «Золушка», «Онларын Вәтәни вардыр», «Тој» вә с.). 2 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

РАНИ—орта әср күрчү мәнбәләриндә *Албанијанын* (Гафгаз) ады.

РАНКЕ (Ranke) Леополд фон (21.12. 1795, Һалле јахынлығы, Вије—23.5. 1886, Берлин) — алман тарихчиси, Берлин ун-тинин проф. (1825—71). Нәзәри бахышлары фәлсәфи идеализм вә протестантизмин тә'сири алтында формалашмышдыр. Әсас тәдгигатлары Авропа өлкәләринин 16—17 әсрләр сијаси тарихинә һәср олунмушдур. Ифрат идеализм, тарихи инкишафын үмуми ганунаујғунлугларына е'тинасызлыг, тарихи мәнбәләрин мүртәче мөвгеләрдән ишыгландырылмасы, милләтчилик, Пруссија монархијасынын мәдһи Р. әсәрләринин сәчијјәви хүсусијјәтләридир. «Р. мәктәби» узун мүддәт буржуа тарихшүнаслығында (башлыча олараг Пруссијада) һаким мөвге тутмушдур.

РАНКИН ТСИКЛИ [шотланд физики вә мүһәндиси У. Ч. Ранкинин (W. J. Rankine, 1820—72) адындан] — истилијин ишә (вә ја әксинә) чеврилмәсини әкс етдирән идеал термодинамик тсикл; бухар-күч гурғуларында баш верән реал тсиклләрин һесаблан масында елми әсас кими истифадә олунур. Р.т. ашағыдакы ардычыллыгла һәјата кечирилир; бухар газанында ишләк чисим (су) бухарланыр; бухар сабит тәзјигдә бухаргыздырычыда ифрат гыздырылыр; бухар турбининдә бухар иш көрәрәк адиабатик кенишләнир; конденсаторда сабит тәзјигдә конденсасија едилир; насосла ек ономајзерә верилән конденсат гыздырылараг газана верилир вә орада бухарланыр. Р.т. *Карно тсиклиндән* истилијин суја верилмәсинин вә бухарын ифрат гыздырылмасынын сабит тәзјигдә вә артан темп-рда апарылмасы илә фәргләнир.

РАНТЈЕ (фр. rentier, rente—рента)— капиталист өлкәләриндә пул капиталдан көтүрүлән фаиз, јахуд *гијмәтли кағызлардан* кәлән кәлир һесабына јашајан шәхсләр групу. В. И. Ленин јазырды ки, империализм дөврүндә «рантјечиләр синфи вә ја даһа доғрусу тәбәгәси, jә'ни... һеч бир ишдә иштирак етмәјән, пешәси бош вејилләнмәкдән ибарәт олан шәхсләр сон дәрәчә артыр» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 27, сәһ. 438). Ән ири Р. груплары малијјә олигархијасынын тәркиб һиссәси олмагла пул вә *фиктив капиталын* чохуну өз әлләриндә чәмләшдирир вә беләликлә дә өлкәнин игтисадијјатына нәзарәт етмәк вә әһалинин кениш тәбәгәсини истисмар етмәк имканы әлдә едирләр.

Империализмин инкишафы илә Р. тәшкилатлар вә Р. дөвләтләр мејдана кәлир. Фиктив капиталын алғы-сатгысына, сахланмасына даир мүхтәлиф әмәлијјатлар апаран инвестиси ја ширкәтләри (трестләри) ән типик Р. тәшкилатлардыр. Игтисади чәһәт-

дән зәиф инкишаф етмиш вә асылы дөвләтләрә интенсив капитал ихрачетмәклә варланан өлкәләр Р. дөвләтләрә чеврилирләр. «Рантјечи дөвләт түфејли капитализм дөвләтидир, чүрүмәкдә олан капитализм дөвләтидир...» (јенә орада, сәһ. 440).

РАНТЈЕ ДӨВЛӘТ—бах *Рантје.*

РАНҺОУТ (һолландча rondhout, һәрфи мә'насы—даирәви ағач)—кәми аваданлығында көјәртәүстү ағач вә метал һиссәләр; мүасир кәмиләрдә кәми ишыглары, мүшаһидә вә рабитә постлары, радиорабитә вә радиолокасија антеналары јерләшдирмәк, јүкгалдыран васитәләри бәркитмәк вә с. үчүндүр. Јелкәнли кәмиләрдә Р.-дан јелкәнләри гурмаг үчүн истифадә олунур. Әсас деталлары дорлар, рејләр, гафел вә охлардыр.

РАНЧИ—Һиндистанда, *Биһар* штатында шәһәр. Нәгл. говшағы. Чхота-Нагпур јајласында, Субарнарекһа чајы саһилиндәдир. Әһ. 501 мин (1981). Машынгајырма з-ду (Һиндистанда ән бөјүк; ССРИ-нин көмәји илә тикилмишдир), поладтөкмә з-ду (ЧССР-ин көмәји илә тикилмишдир) вар. Шеллак е'малы мәркәзидир. Р.-дә өлкәнин илк елми-техники металлуркија сәнајеси мәркәзи јарадылыр.

РАО Чандра Рачешвар (д.6.6.1914, индики Андһра Прадеш штаты, Мангалапурам)—Һиндистан вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими. Миллијјәтчә телугудур. Варлы кәндли аиләсиндә доғулмушдур. Бенарес һинду ун-тиндә вә Вишакһапатнам тибб коллечиндә тәһсил алмышдыр. 1931 илдә Һиндистан Коммунист Партијасына (ҺКП) дахил олмушдур. 1943—52 илләрдә ҺКП Андһра әјаләтинин катиби иди. 1950 илдән ҺКП Сијаси Бүросунун (1958 илдән Мәркәзи Ичраијјә Комитәсинин) үзвүдүр. 1950—51 илләрдә ҺКП МК баш катиби олмушдур. 1954—55 илләрдә Үмумһиндистан кәндли иттифагынын сәдр мүавини иди. 1964 илин декабрындан ҺКП Милли Шурасынын баш катибидир. Һиндистанын сијаси вә игтисади проблемләринә вә бејнәлхалг коммунист һәрәкатына даир әсәрләрин мүәллифидир. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

РАПАКИВИ (фин дилиндә rapakivi—чүрүк даш)—биотит, јахуд һорнбленд-биотит тәркибли порфирәбәнзәр гурулушлу *гранит.* Порфир мөһтәвиләри калиум чөл шпатынын (әксәр һалларда чәһрајы ортоклазын) бөјүк дәјирми кристаллары шәклиндә олуб плакиоклазла (адәтән олигоклазла) һашијәләнир. Р. ашынма просесләри илә асан позулур. Мәншәји мүбаһисәлидир. Исвеч вә Финландија да кениш јајылмышдыр. ССРИ-дә Карел.МССР, Ленинград вил. вә УССР дә вар. Гијмәтли тикинти вә үзлүк дашыдыр.

РАПАЛЛО (Rapallo) — Италијада, Лигурија дәнизи саһилиндә курорт. Спесија әјаләтиндә, Лигурија вил. ндәдир. Әһ. 27,4 млн. (1971). РСФСР илә Алманија арасында *Рапалло мүгавиләси (1922)* бурада бағланмышдыр.

РАПАЛЛО МҮГАВИЛӘСИ (1920)—Италија илә Серблөрин, Хорватларын вә Словенләрин Краллығы (1929 илдән Југославија) арасындакы сәрһәди мүәјјәнләшдирмиш мүгавилә; нојабрын 12-дә Рапалло ш.-ндә (Италија) имзаланмышдыр. Италија Далмасијаја олан иддиаларындан әл чәкди. Соча вә Сава чајларынын суајырычысы сәрһәд мүәјјәнләшдирилди. Истрија, Опатија, бир сыра адалар вә с. Италијанын табелијинә кечди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән (1939—45) сонра Италија илә галиб дөвләтләр арасында имзаланмыш мүгавиләләрә әсасән Р.м. үзрә Италијанын табелијинә кечмиш вә әсасән славјанлар тәрәфиндән мәскунлашан торпаглар Југославијаја верилди [бах *Парис сүлһ мүгавиләләри (1947)*].

РАПАЛЛО МҮГАВИЛӘСИ (1922)—Кенуја конфрансы (1922) заманы, апрелин 16-да Рапалло ш.-ндә (Италија) РСФСР вә Алманија арасында имзаланмышдыр. Мүгавиләјә көрә һәр ики дөвләт арасында дәрһал дипломатик мүнасибәтләр бәрпа олунмалы иди. Алманија Совет һөкумәтинин миллиләшдирдији Алманијаја вә онун вәтәндашларына мәхсус мүлкијјәт барәдә иддиаларындан әл чәкди. Тичарәт мүнасибәтләри ән әлверишли принсипләрә әсасланмалы иди. 1922 ил нојабрын 5-дә Берлиндә имзаланан сазишә әсасән Р.м. дикәр совет респ.-ларына да аид едилди. Р.м. илә капиталист өлкәләринин Совет Русијасына гаршы ваһид чәбһәси јарылды. В. И. Ленин Р.м.-ни ичтимаи-игтисади гурулушу мүхтәлиф олан өлкәләрин гаршылыглы мүнасибәтләринин бүтүн системи үчүн јеканә дүзкүн јол һесаб едирди.

РАПИРА (алм. Rapier, фр. rapiére)—гылынчојнатма јарышларында истифадә едилән идман силаһы. Ади вә ја електрик контакт гурғулу учлуғу (диаметри 6 *мм*) олан јүнкүл еластик полад тијәдән, әли рәгиб зәрбәсиндән горумаг үчүн дәстәјә бәнд едилмиш метал лөвһәдән вә дәстәкдән ибарәтдир. Мүхтәлиф дәстәкли Р.-лар вар. Р.-нын чәкиси 500 *г*-дан ағыр, уз. 110 *см*-дән чох олмамалыдыр.

РАПОРТ (фр. rapport, rapporter—хәбәр вермәк) — хидмәти фәалијјәтин мүхтәлиф мәсәләләри үзрә һәрби (вә ја мүлки) гуллугчунун рәисә вердији шифаһи, јахуд јазылы мә'лумат. Һәрби хидмәтчиләрин әризәләри, тәклиф вә шәхси хаһишләри дә гәраркаһда Р. кими гејдә алыныр.

РАППОРТ (фр. rapport, rapporter—кери кәтирмәк)—парча, трикотаж, халча вә с.-дә шәклин (нахышын) тәкрар олунан һиссәси. Адәтән сапларын тохунуш гајдасы парчанын һәм ени, һәм дә узуну үзрә һәр нөвбәти Р.-да тәкрар олунур (бах *Сапларын һөрүлмәси*).

РАПСОД (јун. rhapsodói, rháptō—тикирәм, гошурам + ōdē—нәгмә) — Гәдим Јунаныстанда кәзәрки епик поема ифачысы. *Аедләрдән* фәргли олараг, Р.-лар епик поемаларын (хүсусилә Һомерин) бу вә ја дикәр дәрәчәдә сабитләшмиш мәтнләрини мусиги мүшајиәти олмадан авазла декламасија едирдиләр. Е.ә. 5—4 әсрләрдә — ерамызын 1 әсриндә Гәдим Јунаныстанда Р. сәнәти мусигили декламасија (речитатив) характери алмыш вә театр сәнәтинин тәркиб һиссәсинә чеврилмишди.

РАПСОДИЈА (јун. rhapsōdia—епик поемаларын авазла, јахуд декламасија илә охунмасы; епик нәгмә вә ја *рапсодун* нәгмәси)—чох заман халг маһны вә рәгс мелодијалары әсасында бәстәләнән сәрбәст формалы вокал јахуд инструментал әсәр. Р. әксәр һалларда бир-бирилә тәзад тәшкил едән епизодларын ардычыллығындан ибарәтдир. Ф. Листин (19 «Мачар рапсодијасы», «Испан рапсодијасы»), И. Брамсын фп. үчүн Р.-лары мәшһурдур. Симфоник орк. (М. Равелин «Испан рапсодијасы», А. Дворжакын «Славјан рапсодијалары», Г. Гарајевин «Албан рапсодијасы»), соло аләт илә орк. үчүн Р.-лар да вар (Е. Лалонун скрипка илә орк. үчүн «Норвеч рапсодијасы», С. Рахманиновун фп. илә орк. үчүн «Паганини мөвзусунда рапсодија»сы).

РАРЫТКИН—РСФСР Магадан вил.-ндә, Анадыр вә Великаја чајлары арасында дағ силсиләси. Уз. тәгр. 200 *км*, макс. һүнд. 1067 *м*. Андезит вә килли шистләрдән тәшкил олунмушдур. Јамачлары тундра биткиләри, гызылағач вә сидр коллары илә өртүлүдүр.

РАС-ДАШАН — Ефиопија јајласында, Семијен д-рында ән јүксәк зирвә. Һүнд. 4623 *м*. Вулканик сүхурлардан тәшкил олунмушдур.

РАСИЗАДӘ Артур Таһир оғлу (д. 26.2.1935, Кировабад)—совет мүһәндис-механики. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1971). 1968 илдән Сов.ИКП үзвү. М. Әзизбәјов ад. АзНКИ-ни битирмишдир (1957). Нефт Машынгајырма Бирлијинин баш мүһәндиси (1973—76), Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Нефт Машынгајырма Ин-тунун директору (1977—78), Азәрб. ССР Дөвләт План Комитәси сәдринин мүавини (1978—81) олмушдур. 1981 илдән Азәрб.КП МК-нын машынгајырма шө'бәсинин мүдиридир. Комплекс газыма гурғуларынын вә нефт гујуларында пүскүрмәләрә гаршы аваданлығын јарадылмасы вә сәнаједә тәтбигиндә иштирак етмишдир. Азәрб.ССР Машынгајырма сәнајеси Елми-Техники Чәмијјәтинин (1976) вә Азәрб.ССР Али Совети Енеркетика комиссијасынын (1982) сәдридир.

РАСИН (Racine) Жан (21.12.1639, Ферте-Милон, Валуа графлығы, индики Ен деп.—21.4.1699, Парис) — франсыз драматургу. Франса академијасынын үзвү (1673). Р.-ин јарадычылығы П. *Корнелдән* сонра классисизм драматуркијасынын јени инкишаф мәрһәләсидир. «Фиваида» (1664), «Бөјүк Александр» (1666) драмларынын, «Андромаха» (1668), «Британник» (1669), «Береника» (1671), «Бајазид» (1672), «Ификенија Авлиддә» (1675), «Федра» (1677) вә с. фачиәләрин мүәллифидир. Р.-ин гәһрәманлары мүтләгијјәт истибдадына гаршы чыхараг, өз шәхси ләјагәтләрини мүдафиә едирләр. Библија мөвзусунда јаздығы «Афалија» (1691) фачиәсиндә халг үсјаны тәсвир олунмушдур.

Әсәрләри: Соч., т. 1—2, М.—Л., 1937; Трагедии, Л., 1977.
Әд.: Гриб В. Р., Расин, в его кн.: Избр. работы, М., 1956; Шафаренко И., Ж. Расин, в кн.: Писатели Франции, М., 1964.

РАСИОНАЛ ӘДӘД—m/n кәсри шәклиндә көстәрилә билән әдәд ($n \neq 0$; m вә n—там әдәдләрдир). Там әдәд $\frac{m}{1}$ шәклиндә Р.ә. кими јазылыр. Һәр ики расионал әдәд ики Р.ә. арасында јерләшир.

РАСИОНАЛ ИФАДӘ—радикал дахил олмајан чәбри ифадә. Мәс., $x+$

$2ab$, $(c+a)/b$. Һәрфләр дәјишәндирсә, Р.и. онларын расионал функсијасыдыр.

РАСИОНА́Л ФУ́НКСИЈА—дәјишәнләр вә үзәриндә сонлу сајда һесаб әмәлләриндән сонра алынан функсија.

$$R(x)=\frac{P(x)}{Q(x)}=$$
$$=\frac{a_0x^n+a_1x^{n-1}+\cdots+a_n}{b_0x^m+b_1x^{m-1}+\cdots+b_m} \qquad (1)$$

шәклиндәдир (a_n-ләр вә b_m-ләр сабитләр, $b_m\neq0$, n вә m исә мәнфи олмајан там әдәдләрдир). Р.ф. x-ин бүтүн гијмәтләриндә (Q-нүн көкләри истиснадыр) тә'јин олунмуш вә кәсилмәздир. Q-нүн k дәфә, P-нин исә r дәфә тәкрарланан көкү ($r\geqslant k$) ξ-дирсә, һәмин нөгтә $R(x)$ үчүн арадан галдырыла билән кәсилмә нөгтәсидир, $r<R$ оларса сонсуз кәсиләндир. Чохһәдли Р.ф.-нын хүсуси һалы ($m=0$) олдуғундан она бә'зән там Р.ф. дејилир. Һәр Р.ф. ики чохһәдлинин нисбәтидир (бах *Кәср-хәтти функсија*). (1) дүстурунда $n<m>0$ оларса, Р.ф. дүзкүн Р.ф. адланыр; $n\geqslant m$ олдугда $R(x)$ дәрәчәси $n-m$ олан $M(x)$ чохһәдлисинин вә дүзкүн $R_1(x)=P_1(x)/Q\ x)$ Р.ф.-сынын чәми шәклиндә көстәрилә билир:

$$R(x)=M(x)+R_1(x),$$

M вә P_1 (дәрәчәси m-дән кичикдир)

$$P(x)=M(x)\,Q(x)+P_1(x)$$

мүнасибәтиндән биргијмәтли тапылыр. Р.ф.-нын Р.ф.-сы да Р.ф.-дыр.

РАСИОНАЛИ́ЗМ (фр. rationalisme, лат. rationalis—ағыллы; ratio—зәка)—зәканы инсан идракы вә davранышынын әсасы сајан фәлсәфи чәрәјан. Р. һәм *фидеизмә* вә *иррасионализмә*, һәм дә *сенсуализмә* (*емпиризмә*) гаршы чыхыр. «Р.» термининдән фәлсәфи консепсијалары характеризә етмәк үчүн истифадә олунур (19 әсрдән). Тарихән Р. гәдим јунан фәлсәфәси илә бағлыдыр. Мәс., Парменид зәканы һәгигәтин ме'јары сајырды. Бүтөв гносеоложи бахышлар системи кими Р. јени дөврдә, ријазијјат вә тәбиәтшүнаслығын инкишафы нәтичәсиндә јаранмышдыр. Орта әср схоластикасынын вә дини еһкамчылығын әксинә олараг 17—18 әср классик Р.-и (Р. Декарт, Б. Спиноза, Н. Малбранш, Г. Лејбнитс) бүтүн аләмдә мөвчуд олан сонсуз сәбәбијјәт силсиләсиндән чыхыш едирдиләр. Беләликлә, Р. принсипләринә һәм материалистләр (Спиноза), һәм идеалистләр (Лејбнитс) тәрәфдар чыхырдылар: онларын көрүшләриндә билијин әмәлә кәлмәси мәсәләсинин һәллиндән асылы олараг Р. мүхтәлиф характер алырды. Нәинки идракда, һәм дә инсан фәалијјәтиндә зәканын әсас шәрт олдуғуну иддиа едән 17—18 әср Р.-и маарифчилик идеолокијасынын фәлсәфи мәнбәләриндән бири иди. Материалист-сенсуалист олан 18 әср франсыз материалистләри үчүн дә зәкаја пәрәстиш етмәк сәчијјәвидир. Ријазијјат вә тәбијјатшүнаслығын елми принсип вә мүддәаларынын һәгигилијини әсасландыран Р. белә бир суалын һәллинә чалышырды: инсанын идрак фәалијјәти просесиндә билик нечә објектив, үмуми вә зәрури характер дашыјыр. Сенсуализмә әкс олараг Р. иддиа едирди ки, мө'тәбәр елми билик јалныз зәка васитәси илә алына биләр; зәка билијин мәнбәји вә һәгигәтин ме'јарыдыр. Зәкаја елми билијин јеканә мәнбәји кими бахылмасы Р.-и фитри идејаларын (Декарт) вә ја дујғулардан асылы олмајан тәфәккүрүн (Лејбнитс) мөвчудлуғу һаггында идеалист нәтичәјә кәтириб чыхармышды. 19 вә 20 әср буржуа фәлсәфәсиндә инсан зәкасынын һүдудсуз күчүнә инам итмишдир (*позитивизм*, неопозитивизм вә б.); классик Р.-ин зәканын гүдрәти вә инсанын расионал фәалијјәтинин һеч шејлә мәһдудлашдырылмадығы һаггындакы идејалары тәнгид олунмаға башлады. Классик Р., һәм иррасионализм (фрејдизм, интуитивизм, екзистенсиализм вә с.), һәм дә идракын мәнтиги проблемләриндән даһа чох Р.-ин сосиал-мәдәни көкләри вә һүдудларынын ахтарышы илә бағлы мө'тәдил, мәһдуд Р. мөвгејиндән тәнгид едилир.

Р.-ин мәһдудлуғу вә биртәрәфлилији марксизмдә арадан галдырылмышдыр. Емпиризм вә Р. арасындакы зиддијјәтләрин һәлли диалектик материализмин идрак нәзәријјәсиндә мүмкүн олмушдур. Керчәклијин дәјишдирилмәси саһәсиндә практик фәалијјәтлә үзви әлагәдә олан идрак просесинин тәһлили бу проблемин һәллинин әсас шәртидир. Бу вәһдәтдән чыхыш едәрәк В. И. Ленин јазмышдыр: «чанлы сејрдән абстракт тәфәккүрә вә о н д а н п р а к т и к а ј а—һ ә г и г ә т и дәрк етмәјин, објектив реаллығы дәрк етмәјин диалектик јолу беләдир» (Әсәрләри там күллијјаты, ч.29, сәһ. 159).

РАСК (Rask) Расмус Кристиан (22.11.1787, Фүн а., Бренненкилле—14.11.1832, Копенһакен) — Данимарка дилчиси. Копенһакен ун-тинин проф. (1831). Скандинавијада елми дилчилијин, *мүгајисәли-тарихи дилчилијин* банилəриндәндир; бу методу илк дәфә исланд дилинин мәншәји мәсәләсинин һәллиндә тәтбиг етмиш, керман дилләринин Балтик-славјан, јунан вә латын дилләри илә гоһумлуғуну сүбута јетирмишдир («Гәдим шимал, јахуд исланд дили мәншәјинин тәдгиги», 1818). Балтик-славјан, финугор вә һинд-Иран дилләринин мүгајисәли-тарихи тәдгиги илә дә мәшғул олмушдур.

РАСКО́ВА Марина Михајловна (28.3.1912, Москва—4.1.1943, Саратов јахынлығы)—совет тәјјарәчи-штурманы, мајор (1942). Совет Иттифагы Гәһрәманы (1938). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. 1938 илдән Совет Ордусунда хидмәтә башламышдыр. Осоавиахимин Мәркәзи аероклубунун тәјјарәчиләр мәктәбини (1935) битирмишдир. 1938 ил ијулун 2-дә Севастопол—Архангелск (П.Д. Осипенко вә В. Ф. Ломако илә биркә) вә сентјабрын 24—25-дә Москва—Комсомолск-Амур (В. С. Гризодубова вә П. Д. Осипенко илә биркә) маршрутлары үзрә фасиләсиз узаг учушлар етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә гадын авиагрупунун, сонра исә авиаполкунун командири иди. Хидмәти вәзифәсини јеринә јетирәркән һәлак олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени вә 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени (өлүмүндән сонра) илә тәлтиф едилмишдир. Гызыл мејданда Кремл дивары јанында дәфн олунмушдур. Ад. али һәрби тәјјарәчиләр мәктәби, күчә (Москвада) вар.

РАСПЛЕ́ТИН Александр Андрејевич (25.8.1908, Рыбинск—8.3.1967, Москва)—радиотехника вә електроника саһәсиндә совет алими вә конструктору. ССРИ ЕА акад. (1964; м. үзвү 1958), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1956). Ленин мүкафаты лауреаты (1958), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951), 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. Ленинград Електротехника Ин-туну битирдикдән (1936) сонра мүхтәлиф елми-тәдгигат вә лајиһә тәшкилатларында ишләмиш, елми вә педагожи фәалијјәтлә мәшғул олмушдур. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

РАСПУ́ТИН Валентин Григорјевич (д. 15.3.1937, Иркутск вил., Уст-Уда к.)—рус совет јазычысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1977). Мүасир кәнд һәјатындан бәһс едән «Лјошкадан сорушмағы унутдум» (1961), «Бу дүнјанын адамы» (1965), «Ајы дәриси сатылыр» (1966), «Васили вә Василиса» (1967) вә с. һекајә китабларынын, «Маријаја пул лазым иди» (1967), «Сон мачал» (1970), «Јаша вә унутма» (1974), «Әлвида, Матјора» (1976) вә с. повестләрин, «Һекајәләр» (1982) силсиләсинин мүәллифидир. Инсанын дахили аләминин (мә'нәви сафлыг вә фәдакарлыгла егоизм, лагејдлик, дашгәлблилик арасында мүбаризәнин) тәсвири, психолокизм јарадычылығынын сәчијјәви хүсусијјәтләридир. «Һалаллыг» пјеси Азәрб. сәһнәсиндә тамашаја гојулмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Маријаја пул лазым иди. Б., 1979; Повести, М., 1980; Век жизни—век любви, М., 1982. Повести, Минск, 1983.

Әд.: Ш а п о ш н и к о в В., Валентин Распутин, Новосибирск, 1978.

РАСПУ́ТИН (Н о в ы х) Григори Јефимович (1864, јахуд 1865, Покровское к., индики Түмен вил.-ндә—30.12.1916, Петроград) — император II Николајын вә арвады Александра Фјодоровнанын севимлиси, авантүрист. Кәндли силкиндән иди. Дини пәрдә алтында позғун һәјат кечирдијинә көрә Р. (әхлагсыз) ләгәби алмыш вә бу, сонрадан онун фамилијасы олмушду. 1902 илдән Сибир «пејғәмбәри», «мүгәддәс раһиб» кими танынмышды. Өзүнү «кәләчәји билән», «шәфа верән» кими гәләмә верәрәк, 1904—05 илләрдә Петербург әсилзадәләри ичәрисинә, 1907 илдә исә чар сарајына јол тапмышды. Дөвләт ишләринин һәллинә бөјүк тә'сир көстәрирди. Дөвләт вә килсә идарәләриндә ән јүксәк вәзифәли шәхсләр белә онун мәсләһәти илә тә'јин вә азад олунурду. Чар һакимијјәтинин нүфузуну хилас етмәјә чалышан монархистләр — Ф. Ф. Јусупов, В. М. Пуришкевич вә бөјүк кнјаз Дмитри Павлович Р.-и өлдүрдүләр. «Распутинчилик» чар режиминин дағылмасынын вә Русија империјасынын јухары даирәләринин мә'нәви дүшкүнлүјүнүн бариз тәзаһүрү иди.

Әд.: К а с в и н о в М. К., *Двадцать три ступени вниз*, М., 1982, с. 194—228.

РА́ССЕЛ (Russell) Бертран (18.5.1872, Треллек, Уелс—2.2.1970, Пенриндајдрајт, Уелс)—инкилис философу, мәнтигчи, ријазијјатчы, сосиолог, ичтимаи хадим. Нобел мүкафаты лауреаты (1950; әдәбијјат үзрә). 1919 илдә Совет Русијасында олмуш-

дур. Фәлсәфә саһәсиндә објектив идеализмдән субјектив идеализмә доғру мүрәккәб тәкамүл јолу кечмишдир. Јени һекелчилијин инкилис вариантлары, идеализмин Платон варианты, сонра исә Ч. Мур вә А. Уајтһедин тә'сири алтында неореализм мөвгеји илә марагланмышдыр. Р. мүасир ријази мәнтигин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Р. мәнтиги атомизм консепсијасынын, фәлсәфәнин мәнтиги тәһлилинин јарадычысыдыр. Р.-э көрә фәлсәфәнин вәзифәси тәбиәтшүнаслығын принсип вә анлајышларыны тәһлил вә изаһ етмәкдир. Фәлсәфәнин маһијјәти мәнтиг, мәнтиги тәһлилдир. Р. инкилис неореализминин вә неопозитивизминин банисидир. Етика вә сијасәтдә Р. буржуа либерализминә јахын иди. Р. фашизмә гаршы фәал мүбаризә апармыш, империализм әлејһинә чыхмыш, мүһарибәни, бејнәлхалг сијасәтдә зоракы вә тәчавүзкар методлары писләмишдир. Р. Пагуош һәрәкатынын тәшәббүсчүләриндән олмушдур.

Әсәрләри: Проблемы философии, СПБ, 1914: Воздействие науки на общество, М., 1952, Человеческое познание. Его сфера и границы, М., 1957; Почему я не христианин, М., 1958; История западной философии, М., 1959.

Әд.: История философии, т. 5. М., 1961; Нарский И. С., Философия Б. Рассела, М., 1962; Колесников А. С., Свободомыслие Бертрана Рассела, М., 1978; Современная буржуазная философия, М., 1978.

РАСТ (фар. راست—доғру, дүз)—1) орта әсрләрдән Азәрб. вә Јахын Шәргдә кениш јајылмыш 12 әсас муғамдан бири. «Индијәдәк заманын вә һадисәләрин сарсыдычы тә'сиринә гаршы мөһкәм дуран јеканә муғам Растдыр. Бу муғам көкүнүн мөһкәм вә мәнтигли олмасы онун адынын мә'насына тамамилә ујғун кәлир. Раст—дүз, доғру демәкдир. Гәдим мусигишүнаслар Расты муғамларын анасы адландырырдылар. Раст муғамы јалныз өз адыны вә сәс гатарыны дејил, һәтта өз мајә (тоника) у ч а л ы ғ ы н ы да заманәмизә гәдәр муһафизә етмишдир. Бүтүн Јахын Шәрг халгларында Раст муғамынын гурулушу вә мајә учалығы ејнидир. Бу мајә кичик октаванын сол сәсиндән ибарәтдир» (Һ а ч ы б ә ј о в Ү., Әсәрләри, ч. 2, Б., 1965, сәһ. 36). Р. һазырда Азәрб.-да Бәрдашт, Мајә, Үшшаг, Һүсејни, Вилајәти, Күрду, Шикәстеји-фарс, Мүбәррига, Әраг, Пәнҹкаһ, Рак, Гәраи кими әсас ше'бәләрдән ибарәтдир. Р. муғамы әсасында *Нијази* «Раст» симфоник муғамыны јазмышдыр. 2) Азәрб. халг мусигисинин әсас мәгамларындан бири. Р. муғамы,

онун бүтүн тәсниф вә рәнкләри, еләҹә дә *Маһур* (орта Маһур) вә *Маһурһинди* муғамлары, бир чох Азәрб. халг маһнысы вә рәгс мелодијалары Р. мәгамына әсасланыр.

РАСТР (алм. Raster, лат. rastrum—дырмыг, тоха, кәрки) —п о л и г р а ф и ј а д а—јарымтон орижинал шәкилләрин сурәтинин чыхарылмасы вахты репродуксија просесләриндә тәтбиг олунан оптик васитә. *Һүндүр чапда* вә *офсет чапында* үзәринә гара хәтләрдән тор чәкилмиш (араларда шәффаф хәтләр алыныр) шүшәдән ибарәтдир. Белә Р. орижиналын фотосуну алдыгда тәтбиг олунур. Негативдәки тәсвир күлли мигдарда ајры-ајры нөгтәләрә парчаланмыш олур. Нөгтәләрин ирилији тонун түнд вә ја ачыглығындан асылыдыр. *Дәрин чапда* хәтләр шәффаф, онларын арасындакы дамалар гарадыр. Тәсвирин сурәтини пигментли кағыза көчүрмәк үчүн белә Р. ишләнир (онун үзүндән дә чап формасы һазырланыр). Диапозитивдә тонун түндлүјүндән асылы олараг кағызда вә метал формада дамалар мүхтәлиф дәринликдә ашыланыр вә *оттиск* орижиналдакы тон кечидләринә ујғун олараг мүхтәлиф алыныр. Ән ири (кобуд) Р.-дан (1 $см^2$-индә 24 хәтт олан) гәзет чапында истифадә едилир. Белә Р.-ла һазырланан клишенин 1 $см^2$-индә 576—900 нөгтә олур. Јүксәккејфијјәтли табаширли кағыза иллүстрасија чап етдикдә Р.-ын 1 $см^2$-индә 54—60 хәтт олан клишедән истифадә едилир. Бах һәмчинин *Телевизија растры*.

РАСТР ОПТИКАСЫ—оптиканын бөлмәси; истигамәтләнмиш шүа дәстәләрини чевирән мүхтәлиф шәффаф вә гејри-шәффаф шәбәкә бирләшмәләринин (растрларын) көмәјилә ајры-ајры елементләрдән тәсвирин јаранмасы ганунларыны өјрәнир. Р.о.-ндан рәнкли вә стереоскопик фотографијада, полиграфијада, рентикен шәкилләринин алынмасында вә с.-дә истифадә олунур.

РАСТРЕ́ЛЛИ (Rastrelli) Бартоломео Карло (1675, Флоренсија—29.11. 1744, Петербург)—һејкәлтәраш. Мәншәчә италјандыр. Тәгр. 1700 илдә Парисә көчмүш, бурада барроко һејкәлтәрашлығынын көркәмли устасы кими танынмышдыр (Парисин Сен-Мерри килсәсиндә маркиз де

Б. К. Р а с т р е л л и. «Императрича Анна Ивановна зәнҹи баласы илә». 1732—41. Рус музеји. Ленинград.

Помпоннун гәбирүстү абидәси, мәрмәр, 1703—06; 1792 илдә дағылмышдыр). 1716 илдә I Пјотрун дә'вәти илә Петербурга кәлмишдир. Барокко үслубунун дәбдәбәлилији вә тәмтәраглылығы Р.-нин әсәрләриндә (хүсусилә портретләриндә) өз әксини тапмышдыр [I Пјотрун портрети, түнч, 1723, Ермитаж, Ленинград; намә'лум шәхсин портрети (еһтимал ки, автопортрет), түнч, 1732, Третјаков галерејасы, Москва]. I Пјотрун ат үстүндә әзәмәтли һејкәлини јаратмыш (түнч, 1743—44; 1800 илдә Петербургда Мүһәндис гәсри өнүндә гојулмушдур), Петергофдакы Бөјүк каскадын тәртибатында (1721—23) вә с. ишләрдә иштирак етмишдир.

Әд.: Петинова Е. Ф., Б. К. Растрелли. 1675—1744, Л., 1979.

РАСТРЕ́ЛЛИ (Rastrelli) Варфоломеј Варфоломејевич (Бартоломео Франческо) [1700, Парис (?)—1771, Петербург]—рус ме'мары, 18 әсрин орталарында рус бароккосунун башчысы. Мәншәчә италјандыр. Б. К. *Растреллинин* оғлудур. 1716 илдә атасы илә Петербурга кәлмиш, 1725—30 илләрдә харичдә (еһтимал ки, Италијада) тәһсил алмышдыр. 1730—63 илләрдә сарај ме'мары олмушдур. Илк тикилиләри 18-чи әсрин 1-чи рүбү рус ме'марлығына јахындыр. Р. јарадычылығынын јеткин дөврү үчүн характерик олан јени кејфијјәтләр (ме'марлыг ансамблынын мәкан вүс'әтинә мејл етмәси, рус ме'марлығы үчүн хас олан зәнк гүлләләри, күнбәзләр, назик сүтунчуглар вә с. тәтбиги, һәмчинин декорда битки мотивләриндән кениш истифадә) 1740—50-чи илләрдә ири тикилиләриндә (Петербургда Јај сарајы, 1741—44; галмамышдыр; Кијевдә Андреј килсәси, 1748—67) өзүнү көстәрир. 1747—52 илләрдә Р. Петергофдакы Бөјүк сарајын (бах *Петродворес*) тикинтиси үзәриндә ишләмишдир. Р. көһнә сарајын әсас композисијасыны сахламараг онун орта һиссәсини кенишләндирмиш, баш һиссәсинә сарај килсәси әлавә етмиш, бүтүн интерјерләри јенидән ишләмишдир. Петербургда М. И. Воронсов (1749—57) вә С. Г. Строганов (1752—54) сарајларынын тикинтиси дөврүндә Р.-нин јеткин јарадычылыг үслубунун формалашмасы баша чатмышдыр. Сарскоје-Селодакы Јекатерина сарајы (1752—57), Петербургдакы Смолны монастыры (1748—54) вә Гыш сарајы (1754—62) Р.-нин көркәмли ишләриндәндир.

В. В. Р а с т р е л л и. Петербургда (индики Ленинград) Смолны монастырынын баш килсәси. 1748—54.

Әд.: Козьмян Г., Ф. Б. Растрелли Л., 1976; Овсянников Ю., Франческо Бартоломео Растрелли, Л., 1982

РАТИН (фр. ratine—парча)—јун парча нөву; ховлу парчаны ратин машынларында е'мал етдикдән (ратинләмә әмәлијјатындан кечирдикдән) сонра гыса, чод хов гыврымларындан ибарәт нахышлы характерик сәтһи олур. Ратинләмә әмәлијјаты парчанын көрүнүшүнү јахшылашдырмагла јанашы, онун сүртүлмәјә давамлылығыны артырыр. Јүксәк кејфијјәтли палтолуг парчаларын (мәс., драп-ратин) һазырланмасында истифадә едилир.

РАТИФИКАСИЈА (сон лат. ratificatio, лат. ratus—тәсдиг олунмуш + facre—етмәк), т ә с д и г е т м ә — дөвләтин али һакимијјәт органынын һәмин дөвләтин мүвәккили тәрәфиндән бағланылмыш бејнәлхалг мүгавиләни тәсдиг етмәси. Әксәр дөвләтләрин конститусијасы бејнәлхалг мүгавиләләрин Р.-сы һүгугуну дөвләт башчысынын, јахуд билаваситә али ганунверичи органын сәлаһијјәтинә аид едир. Мәс., ССРИ Конститусијасына көрә Р. һүгугу ССРИ Али Советинин Рәјасәт Һеј'әтинә, јахуд билаваситә ССРИ Али Советинә мәхсусдур. Р. хүсуси сәнәд—тәсдигнамә акты илә рәсмиләшдирилир.

РАТНИК—1) Гәдим Рус дөвләтиндә әскәр. Кнјаз дружинасы дөјүшчүләриндән фәргли олараг кәнд әһалисиндән (смердләрдән) вә шәһәрлиләрдән топланырды. 2) Русијада дөвләтин тәшкил етдији көнүллү дәстәнин әскәри. 3-чү дәрәчәли еһтијат һесаб едилмиш, 1917 иләдәк мөвчуд олмушдур.

РАУВОЛФИЈА (Rauvolfia) — кәндиркимиләр фәсиләсиндән битки чинси. Тәркибиндә сүд ширәси олан кол, јарымкол вә ја алчагбојлу ағачлардыр. Јарпаглары садә, бүтөвдүр; чичәкләри көвдәнин уч һиссәсиндә вә ја јарпаг голтуғунда јерләшир. Мејвәси ики чәјирдәклидир, онлардан бири бә'зән инкишаф етмәмиш олур. Тропикләрдә (Австралијадан башга) 40—50 (бә'зи мә'луматлара көрә 100-дәк) нөву јајылмышдыр. Бу битки 16 әсрдә јашамыш алман һәкими вә битки коллексијачысы Л. Рауволфун шәрәфинә адландырылмышдыр. Һиндистан, Бирма, Индонезија, Шри-Ланкада битән и л а н Р.-сы (R. serpentina) кениш јајылмышдыр. Бу нөвүн вә башга нөвләрин көкүндә 20-дән артыг алкалоид вар; онлардан резерпин, рессинамин, иохимбин, ајмалин, серпентин вә б.-нын әһәмијјәти бөјүкдүр. Ајмалин аритмијаја гаршы ишләдилир. Р.-дакы алкалоидләр *раунатинин* тәркибинә дахилдир.

РАУД Март (14.9.1903, Ајду наһијәси, индики Вилјанди р-ну—6.7.1980, Таллин) — естон совет јазычысы, Ест. ССР халг јазычысы (1972). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. «Илғымлар» (1924), «Узаг даирә» (1935), «Дөјүшкән сөз» (1943), «Јени көрпүләр» (1945), «Бүтүн јоллар» (1953), «Гызыл пајыз» (1966), «Изләрин јазысы» (1972), «Өтүб кечәнләр» (1978) вә с. ше'р китабларынын мүәллифидир. «Балта вә Ај» (1935) вә «Базар» (1937) романларында буржуа әхлагы ифша едилир. Һекајә вә пјесләри дә вар. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Октјабр Ингилабы ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Избранное. [Стихи и поэмы], М., 1957; Каменистые борозды. Рассказы, М., 1970.

Әд.: Очерк истории эстонской советской литературы, М., 1971.

РАУЛ (Raoult) Франсуа Мари (10.5.1830, Фурн-ан-Веп, Нор — 1.4.1901, Гренобл)—франсыз кимјачысы вә физики. Парис ЕА м.үзву (1890), Петербург ЕА м.үзву (1899), Гренобл ун-тинин проф. (1870). Р. һәлледичи мајејә онда һәлл олмуш маддәдән әлавә етдикдә, кристаллашма темп-рунун вә мәһлулун бухар тәзјигинин ашағы дүшмәсини (вә ја темп-рунун јүксәлмәсини) мүәјјәнләшдирмиш, бу фактлар үзәриндә апардығы тәдгигат нәтичәсиндә *Раул ганунларыны* кәшф етмишдир.

РАУЛ ГАНУНЛАРЫ—мәһлулун консентрасијасыны һәмин мәһлул үзәриндә һәлледичинин дојмуш бухарынын тәзјиги илә вә ја мәһлулун гајнама (донма) темп-рунун дәјишилмәси илә әлагәләндирән мигдари асылылыглар. Ф. Раул мүәјјәнләшдирмишдир (1888); 1) һәлледичинин мәһлул үзәриндәки бухарынын парсиал тәзјигинин нисби азалмасы онда һәлл олмуш маддәнин грам-молекуллары пајына бәрабәрдир:

$$\left(P_1^0 - P_1\right)/P_1^0 = x_2 \qquad (1)$$

бурада P_1^0 — мә'лум темп-рда саф һәлледичинин дојмуш бухарынын тәзјиги, P_1—мәһлул үзәриндә һәллединичинин дојмуш бухарынын тәзјиги, x_2—һәлл олмуш маддәнин грам-молекуллары сајыдыр. Ганун бу формада јалныз, дојмуш бухарлары идеал газ кими көтүрүлә билән мәһлуллара тәтбиг олуна биләр; 2) мәһлулун гајнама темп-рунун ($t_{гај}$) јүксәлмәси вә ја донма темп-рунун ($t_{дон}$) ашағы дүшмәси һәлл олмуш маддәнин молјал консентрасијасы илә дүз мүтәнасибдир:

$$\Delta t_{гај} = E_e \cdot m; \quad \Delta t_{дон} = E_к \cdot m \qquad (2)$$

бурада $\Delta t_{гај}$—гајнама темп-рунун јүксәлмәси, $\Delta t_{дон}$—донма темп-рунун ашағы дүшмәси, m—мәһлулун молјал консентрасијасы, E_e вә $E_к$—мәһлулун ебулиоскопик вә криоскопик сабитләридир (сабитләрин гијмәти физики кимја дәрсликләриндән бир чохунда мүвафиг чәдвәлләрдә верилир). Әлавә мә'лумат үчүн бах *Ебулиоскопија* вә *Криоскопија*.

РАУНАТИН—дәрман маддәси. Тәркибиндә чохлу алкалоид олан *раувolфијадан* алыныр. Һипертонија вә с. хәстәликләрдә таблет һалында ишләдилир. Хариҹдә раувазан ады илә бурахылыр.

РАУНД (инк. round—дөврә, силсилә)—боксчуларын көрүшүндә мубаризә мүддәти. Р.-ларын сајы јарышын гајдаларындан, иштиракчыларын јашындан вә идман дәрәчәләриндән асылы олараг мүәјјән едилир. Јенијетмә идманчыларын көрүшүндә һәрәси 2 дәгигәлик 3 Р., һәвәскар боксчуларын көрүшүндә һәрәси 3 дәгигәлик 3 Р., пешәкар боксчуларын көрүшүндә һәрәси 3 дәгигәлик 6—15 Р. олур.

РАФАЕЛ [әслиндә Р а ф ф а е л л о С а н т и (С а н с и о), Raffaello Santi (Sanzio)] [26 јахуд 28.3. (дикәр мәнбәләрә көрә 6.4.) 1483, Урбино—6.4.1520, Рома]—италјан бојакары вә ме'мары. Ренессанс дөврү инчәсәнәтинин көркәмли сәнәткарларындан бири. Бојакар Чованни Сантинин аиләсиндә доғулмушдур. Рәссамлығы атасындан вә Перуча ш.-нә көчдүкдән (1500) сонра *Перуҹинодан* өјрәнмишдир. Һәлә еркән әсәрләриндән («Чәнкавәрин јухусу», Милли галереја, Лондон; «Үч грасија», Конде музеји, Шантији; «Конестабиле мадоннасы», Ермитаж, Ленинград—һамысы тәгр. 1500—02; «Мәрјәмин нишанланмасы», 1504, Брера галерејасы, Милан) Р.-ин бөјүк исте'дады нәзәрә чарпмаға башлајыр. 1504 илдә Р. Флоренсијаја кетмиш, Фра Бартоломмео вә *Леонардо да Винчи* кими рәссамларын јарадычылығыны, анатомијаны вә *перспектив* ганунларыны өјрәнмишдир. О, бурада 1504—08 илләр арасында ишләдији «Грандука мадоннасы» (Палатин галерејасы, Флоренсија), «Мадонна јашыллыглар ичәрисиндә» (Бәдии-Тарихи Музеј, Вјана), «Мәрјәм, көрпә Иса вә Јәһја пејғәмбәр илә» (Лувр, Парис) вә с. таблоларында өвладыны әзизләјән Мәрјәми тәсвир етмиш, јүксәк инсани һиссләрин, саф ана мәһәббәтинин тәрәннүмүнә чалышмышдыр. 1508 илдә Р. папа II Јулинин дә'вәти илә Ватикан сарајында ишләмәк үчүн Ромаја көчүр. О, бурада өзүнүн ән мүһүм әсәрини — Ватикан сарајы стансаларынын (истираһәт отаглары) дивар рәсмләрини јарадыр. Станса делла Сенјатурада (1509—11) Р. инсан фәалијјәтинин 4 саһәсини тәсвир етмиш [илаһијјат («Диспута»), фәлсәфә («Афина мәктәби»), поезија («Парнас»), һүгугшүнаслыг («Мудриклик, Тәдбир вә Гүввәт»)], еләчә дә бунлара мувафиг аллегорик фи-

Р а ф а е л. Автопортрет. 1506. Уффитси галерејасы. Флоренсија.

гурлар, Библија мөвзусунда вә мифоложи мөвзуларда таван рәсмләри јаратмышдыр. 2-чи отагда (Станса д'Елиодоро, 1511—14) тарихи-әфсанәви мөвзуда фрескалар («Елиодорун мә'бәддән говулмасы», «I Левин Аттила илә көрүшү», «Болсенада ибадәт», «Апостол Пјотрун зиндандан азад олунмасы») чәкмишдир. 3-чү отагдакы (Станса дел Инчендио, 1514—17) дивар рәсмләринин јарадылмасында Р.-ин шакирдләри дә иштирак етмишләр. Р. Ватикан стансаларынын дивар рәсмләри илә ејни вахтда Сикст капелласыны бәзәјән гобеленләрин ескизләрини, Ромадакы Фарнезина вилласынын фрескаларынын

ны («Галатејанын зәфәри», 1514), Ватикан лочијаларынын декоратив бәзәкләрини вә бир сыра мәшһур портретләрини [«II Јули» (тәгр. 1511, Уффитси галерејасы, Флоренсија), «Өрпәкли гадын» («Донна велата», тәгр. 1513, Палатин галерејасы), «Балдассаре Кастилјоненин портрети» (1515—16, Лувр, Париc) вә с.] ишләмишдир. Р.-ин ән көркәмли, камил әсәри «Сикст мадоннасы»дыр (1515—19, Дрезден Шәкил Галерејасы). Бу таблода инсан көзәллији вә ана мәһәббәти идеаллашдырылмыш, көрпәсини бағрына басмыш Мәрјәм инсанлара, реал варлыға бағлы, һәјатсевәр бир образ кими тәсвир олунмушдур. Р.-ин ме'марлыг јарадычылығы да мүһүм әһәмијјәтә маликдир. *Брамантенин* өлүмүндән сонра о, мүгәддәс Пјотр килсәсинин баш ме'мары вәзифәсини тутмуш, лочијалы Ватикан һәјәтинин иншасыны баша чатдырмышдыр. Ромадакы Сант-Еличо делји Орефичи килсәси (1509 илдән) вә Санта-Марија дел Пополо килсәсинин Кичи капелласы (1512—20), еләчә дә Рома вә Флоренсијадакы бир сыра сарајлар, виллалар Р.-ин лајиһәси илә тикилмишдир. Р.-ин шакирдләри ичәрисиндә лајигли давамчылары олмаса да, онун реалист сәнәти узун мүддәт нүфузуну вә әһәмијјәтини сахламыш, бир чох көркәмли рәссамлар (Н. Пуссен, А. А. Иванов вә б.) үчүн нүмунә олмушдур. Р. Рома пантеонунда дәфн едилмишдир.

1983 илдә Р.-ин анадан олмасынын 500 иллији үмумдүнја мигјасында гејд олунмушдур.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 304—305. Иллүстрасија үчүн бах һәмчинин чилд 2, сәһ. 209, чилд 3, сәһ. 441.

Әд.: Нәчәфов М., Рафаел Санти, Б., 1980; Гращенков В. Н., Рафаэль, 2 изд., М., 1975; Пашут Л., Рафаэль, пер. с венгерского, М., 1981; Лебединский М. С., Портреты Рафаэля, М., 1983.

РАФАЕ́Л ДУ МАН (Rafael du Mans) (1613—96, Исфаһан)—франсыз католик капусин раһибләр орденинин үзвү. 1645 илдә Сәфәвиләр дөвләтинә кәләрәк Исфаһан ш.-ндә јашамыш вә миссионерликлә мәшғул олмушдур. Франса һөкумәти үчүн һазырладығы һесабатда Сәфәвиләр дөвләтинин инзибати гурулушу, торпаг мүлкијјәти, тичарәт вә сәнәткарлыг, әһалинин адәт вә ән'әнәләри вә с. һаггында мә'лумат вермишдир. Онун һесабаты Азәрб. вә Иранын 17 әср тарихини өјрәнмәк үчүн мүһүм мәнбәдир.

Әсәри: Estat de la Perse en 1660, Paris, 1890.

РАФФИ́ (тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы Һакоп Мелик-Һакопјан) 1835, Иран, Пајачук—6.5.1888, Тифлис)—ермәни јазычысы. «Һәрәмхана» (1869) повестиндә, «Сәлби» (1867), «Чәлаләддин» (1878), «Гызыл хоруз» (1879), «Хент» (1880), «Давид бәј» (1881—82), «Гығылчымлар» (ч. 1—2, 1883—87), «Самвел» (1888) вә с. романларында сосиал вә милли зүлмә гаршы чыхмыш, ермәни халгыны азадлыг мүбаризәсинә чағырмышдыр. Јарадычылығында милли мәһдудлуг тәзаһүрләри олмушдур.

Әсәри: Золотой петушок. Роман. Повести. Рассказы, Ереван, 1980.

Әд.: Шаумян С., О романе Раффи «Искры», в его кн.: О культуре, искусстве и литературе, Ереван, 1975; Налбандян В. С., Саркисян С. Н., Агабабян С. Б., Армянская литература, М., 1976.

РАХИ́Т (јун. rháchis—онурға), D һиповә авитаминозу— сүдәмәр вә еркән јашлы ушагларда (2 ајындан 1 јаша гәдәр) тәсадүф едилән хәстәлик. Хәстәлик организмдә D витамини чатышмазлығы, маддәләр мүбадиләсинин позғунлуглары илә тәзаһүр едир. Илк дәфә 1650 илдә Ф. Глиссон тәсвир етмишдир. Хәстәлик јемәклә кифајәт гәдәр D витамини гәбул етмәдикдә вә организмдә тәбии олараг һәмин витамин әмәлә кәлмәдикдә (ултра-бәнөвшәји шүаланма аз олдугда) баш верир. Әсасән, гыш ајларында тез-тез хәстәләнән, сүн'и гидаландырылан ушагларда олур. Р. калсиум вә фосфор мүбадиләсинин дәјишмәси илә чәрәјан едир, сүмүкләшмә просесини позур. Р.-ин илк әламәтләри ушағын 2 ајлығындан башлајыр. Ушаг нараһат олур, пис јатыр, башы тәрләјир, әнсә наһијәси кечәлләшир. Сонра әзәләләр тонусдан дүшүр, нәтичәдә гарын шишир, кәллә сүмүкләри назикләшир (краниотабес), габырғалар јумшалыр, дөш гәфәси јастылашыр, ајаглар әјиләрәк «О» шәклини алыр, чанаг сүмүјү деформасијаја уғрајыр. Дишчыхарма кечикир. Мүаличә олунмадыгда 2—3 јашына гәдәр давам едә биләр, скелетин деформасијасы өмүрлүк галыр. Р.-ли ушаглар физики вә психи чәһәтдән пис инкишаф едирләр. Мүаличәси: D витамини, сигратлар, ултра-бәнөвшәји шүалар вә с. Профилактикасы: дөлүн антенатал мүһафизәси, дүзкүн режим (күнәшдән, һавадан кифајәт гәдәр истифадә етмәк, ана сүдү илә гидаланмаг, ушаға мејвә, киләмејвә, тәрәвәз ширәси, јумурта сарысы, гыш ајларында D витамини, балыг јағы вермәк, масаж, кимнастика вә с.).

Әд.: Һүсејнова Л., Ушаг хәстәликләри, Б., 1982; Актуальные вопросы рахита, под ред. К. А. Святкиной, Казань, 1971; Усов И. Н., Станкевич З. А. Рахит у детей, Минск, 1980.

РАХМА́НИНОВ Серкеј Васиљевич [1.4.1873, Онег (Семјоново ?) маликанәси, индики Новгород вил.-нин Новгород р-ну—28.3.1943, Калифорнија, Беверли-Һилс; Нју-Јорк јахынлығындакы Кенсико гәбиристанлығында дәфн едилмишдир]—рус бәстәкары, пианочу вә дирижор. Дворјан аиләсиндә доғулмушдур. Москва консерваторијасынын фп. (1891) вә бәстәкарлыг (1892, бөјүк гызыл медал) синифләрини битирмишдир. Тәһсил илләриндә бир сыра романс, фп. илә орк. үчүн 1-чи консертини (1891, 2-чи редаксијасы 1917) јазмышдыр. 90-чы илләрдә јаратдыгы әсәрләрдән хүсусилә «Алеко» операсы (диплом иши, А. С. Пушкинин «Гарачылар» поемасы үзрә; тамашасы 1893, Бөјүк театр, Москва), фп. үчүн «пјес-фантазија»лары (о чүмләдән до-дијез минор прелүдү) вә «Мусиги анлары», «Гаја» симфоник фантазијасы, П. Чајковскинин хатирәсинә трио-елекијасы (1893), 1-чи симфонијасы (1895), 20-дән артыг романсы («Баһар сулары» вә с.) даһа мәшһурдур. 1900 илдән Р. пианочу вә дирижор кими Русијанын мүхтәлиф јерләриндә (һәмчинин Бакыда), харичи өлкәләрдә олмушдур. 1900—17 илләр Р. јарадычылығынын чичәкләнмә дөврүдүр. Бу илләрдә о, «Хәсис чәнкавәр» (А. С. Пушкинин әсәри үзрә) вә «Франческа да Римини» (А. Дантенин әсәри үзрә) опералары (һәр икиси 1904), фп. илә орк. үчүн 2-чи (1901) вә 3-чү (1909) консертләрини, 2-чи симфонијасыны (1907), «Баһар» (1908) кантатасыны, орк., хор вә солистләр үчүн «Зәнкләр» (1913) поемасыны, фп. үчүн 23 прелүд, 17 етүд-лөвһә вә с. әсәрләр јазмышдыр. Р. 1917 илдән Скандинавија өлкәләринә гастрола кетмиш, 1918 илдән АБШ-а көчмүшдүр. 1918—43 илләрдә, әсасән пианочу кими консертләр вермиш, јалныз бир нечә әсәр [фп. илә орк. үчүн 4-чү консерт (1926), «Паганини мөвзусунда рапсодија» (1934), 3-чү симфонија (1936), «Симфоник рәгсләр» (1940) вә с.] бәстәләмишдир. 1941—42 илләрдәки консертләриндән јығылмыш пулу ССРИ мүдафиә фондуна вермишдир. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләринин көркәмли мусигичиләриндән олан Р.-ун сәнәти үчүн һәјатилик, емосионал долғунлуг сәчијјәвидир. Р.-ун мусигисиндә романтик, үсјанкар пафос илә лирик әһвали-руһијјә вәһдәт тәшкил едир. Онун әсәрләриндәки миллилик рус халг маһнылары, дөврүнүн шәһәр романслары вә мәишәт мусигиси, *«Гудрәтли дәстә»* бәстәкарларынын јарадычылығы, хүсусилә П. Чајковски сәнәти илә дәриндән бағлыдыр. Р.-ун јеткин дөвр јарадычылығынын әсасыны тәшкил едән Вәтән мөвзусу хүсусилә ири һәчмли инструментал әсәрләриндә тәчәссүм олунмушдур. Р. һәм дә замансинин көркәмли пианочу вә дирижорларындан олмушдур. Ифачыларын Р. адына үмумиттифаг мүсабигәси кечирилир (1983 илдән).

Әсәри: Литературное наследие, т. 1—3, М., 1978—80.

Әд.: Асафьев Б. В., С. В. Рахманинов [М.], 1945; Келдыш Ю., Рахманинов и его время, М., 1973; Брянцева В., С. В. Рахманинов, М., 1976; Кандинский А., Оперы С. В. Рахманинова, 2 изд., М., 1979.

РАҺДАР (фар. راهدار)—Азәрб.-да ханлыглар дөврүндә рүсум топлајан мә'мур. Әввәлләр бә'зи Јахын Шәрг өлкәләриндә, һәмчинин Азәрб.-да *бачдар* адланырды.

РАҺДАРИ—орта әсрләрдә Азәрб.-да вә бир сыра гоншу өлкәләрдә мөвчуд олмуш мүкәлләфијјәт; тичарәт веркиси, көмрүк. Шәһәрә кәтирилән малын мигдары, кејфијјәти, өлчүсүнә көрә алынырды. Әввәлләр сәрһәд көмрүкләринин, сонралар исә әсасән хәзинә хејринә топланылырды. Тичарәт әлагәләринин инкишафы илә әлагәдар кениш јајылмышды.

РАҺӘВИ—орта әсрләрдә Јахын Шәргдә кениш јајылмыш 12 әсас муғамдан бири.

РАҺӘТҮЛҺҮЛГУМ (әр. راحت الحلقوم)—шәкәрлә (77,8%) гарғыдалы нишастасынын (22%) үзви туршу вә ванил әлавә едилмәклә бișирилмәсиндән алынан *мармелада* охшар Шәрг ширнијјаты.

Шәрг өлкәләриндә, о чүмләдән Азәрбајчанда гәдимдән мә'лумдур. Дүзбучаглы формада һазырланыр, һамар сәтһинә шәкәр киршаны (пудрасы) сәпилир. Ванилли, гозлу, шоколадлы вә ассорти чешидли Р. бурахылыр.

РАҺИБ ОРДЕНЛӘРИ—католик раһибләринин хүсуси низамнамәјә малик тәшкилатлары. Католик килсәсинин нүфузуну мөһкәмләтмәк, «башга чүр дүшүнәнләр»и тә'гиб етмәк, бид'әтләрә гаршы мүбаризә мәгсәдилә јарадылмышды. Р.о.-нин мәркәзләшдирилмиш тәшкилатларына «кенерал» вә ја «баш макистр» башчылыг едирди. Илк католик ордени *бенедиктчиләр* олмушдур (6 әсрдә Италијада јарадылмышдыр). Феодализм чәмијјәтиндә синфи зиддијјәтләрин кәскинләшмәси, кәндли һәрәкатларынын јүксәлиши 11—13 әсрләрдә Р.о.-нин сајча артмасына сәбәб олду. Р.о.-нин сырасында мүһүм јери *диләнчи орденләр* тутур. Низамнамәјә көрә бу орденләрин (франсискчиләр, доминикчиләр, кармелитләр вә с.) үзвләри шәхси әмлакдан имтина етмәли, сәдәгә һесабына јашамалыдырлар. 1534 илдә јарадылмыш језуитләр ордени ән мүртәче вә һәрбчи дини тәшкилатлардан бири олмушдур. Орта әсрләрдә папалыг бир сыра һәрби—Р.о. (Тевтон, Ливонија, гылынчлылар, госпиталјерләр) јаратды. Һазырда дүнјада тәгр. 180 Р.о. фәалијјәт көстәрир. Сыраларында 1,5 млн. раһиби бирләшдирән бу тәшкилатлар Ватиканын сијасәтинин, католисизмин вә миссионер фәалијјәтинин тәблиғиндә мүһүм рол ојнајыр. Исламда да Р.о. типли тәригәт тәшкилатлары олмушдур.

РАҺИБЛИК, р а һ и б л ә р—руһанiләрин мүһүм һиссәсиндән ибарәт сосиал дини груп. Христианлыгда вә буддизмдә кениш јајылмышдыр. Р.-ә һазырлашан адам тәрки-дүнја, јохсул вә мүти олмаға, никаһсыз јашамаға анд ичмәли иди. Раһибләрин әсас јашајыш јери монастырлар иди (орта әсрләрдә сәркәрдан Р. дә мөвчуд иди). Католик килсәсиндә Р. *папалығын* әсас дајағыдыр (бах һәмчинин *Доминикчиләр*, *језуитләр*, *франсискчиләр*).

РАЧИНЛИЛӘР—*күрчүләрин* етнографик групу. Әсасән Риони чајынын јухары һөвзәсиндә (Күрч.ССР-ин Амбролаури вә Они р-ларында) јашајырлар. Күрчү дилинин рачин диалектиндә данышырлар. Кечмишдә мәдәнијјәт вә мәишәтләринин јерли хүсусијјәтләри илә фәргләнирдиләр. Маһир евтикмә усталары кими мәшһур идиләр.

РА́ЧКИ (Rački) Франјо (25.11.1828, Фужине—13.2.1894, Загреб)—хорват тарихчиси вә сијаси хадими. Вјана унтини битирмишдир. 1852 илә кими Вјанада илаһијјаты өјрәнмишдир. Һәмин илдән кешишлик етмишдир. Чәнуби Славјан Елм вә Инчәсәнәт Академијасынын (Загреб) тәшкилатчысы вә президенти олмушдур (1867—86). Әсәрләри башлыча олараг 9—11 әсрләр хорват дөвләтинә, Чәнуби славјанларын 11—15 әсрләрдәки истиглалијјәт уғрунда мүбаризәсинә, *богомилчилик* тарихинә, хорват дөвләт һүгугуна, рус әдәбијјатына вә тарихшүнаслыға һәср олунмушдур.

РА́ЧА (санскритчә—падшаһ)—Һиндистанда титул. Гәдим дөврләрдә—рәһбәр вә һакимләрин кениш јајылмыш ады; орта әсрләрдә—һиндуист дининә мәнсуб нүфузлу феодал, мүлкәдар; мүстәмләкә дөврүндә бә'зи ири торпаг саһибләринин фәхри титулу.

РАЧӘСТАНЛЫЛАР—бах *Рачәстханлылар*.

РАЧӘСТХАН—Һиндистанын шм.-г.-индә штат. Саһ. 342 мин *км*^{2}. Әһ. 34,1 млн. (1981). Инз.м. Чајпур ш.-дир. Р.-ын шм. һиссәсини Һинд-Ганг овалығы, ч. һиссәсини Декан јајласы тутур. Иглими тропик, муссондур. Ксерофит биткиләр, муссон мешәләри вар. Игтисадијјатын әсас саһәси к.т., хүсусән һејвандарлыгдыр. Өлкәдә мүһүм јун тәдарүкү р-нудур. Дәнли биткиләр, памбыг, јағлы биткиләр, мејвә јетишдирилир. ССРИ-нин көмәји илә дөвләт фермасы (Суратгарһ) јарадылмыш, һидротехники гурғулар тикилир. Манган вә гурғушун-синк филизләри, мәрмәр вә с. чыхарылыр; совет вә румын мүтәхәссисләринин көмәји илә Р.-да нефт јатағы ашкар едилмишдир. Кустар сәнәткарлыг вар. Мүстәгиллик илләриндә үмуммилли әһәмијјәти олан сәнаје мүәссисәләри, о чүмләдән ССРИ-нин көмәји илә әчзачылыг аваданлығы з-ду тикилмишдир. АЕС вар. Р.-да е.ә. 3-чү минилијә аид 5 миндән чох нахышлы керамика мә'мулаты ашкар олунмушдур (1980).

РАЧӘСТХАН ДИЛИ, р а ч ә с т х а н и—*рачәстханлыларын* дили. Һинд-ари дилләринә дахилдир. Бу дилдә тәгр. 14,3 млн. адам данышыр (1978). Ики әсас диалекти вар. Инкишаф етмиш грамматика системинә маликдир. Ергатив һалын синтетик формасынын, мәсдәр вә фе'ли сифәтин спесифик формаларынын мөвчудлуғу морфолокијасынын сәчијјәви хүсусијјәтләридир. Јазыда, әсасән, деванагаридән (бах *Һинд јазысы*) истифадә олунур.

Әд.: З о г р а ф Г. А., Морфологический строй новых индо-арийских языков, М., 1976.

РАЧӘСТХАНЛЫЛАР, р а ч ә с т а н л ы л а р—Һиндистанда Рачәстан штатынын јерли әһалиси, халг. Тәгр. 14,3 млн. нәфәрдир (1978). *Рачәстхан дилиндә* данышырлар. Р.-ын әксәријјәти һиндуизмә е'тигад едир, тәгр. 8%-и мүсәлман, тәгр. 2%-и чајнистдир. Әсасән к.т. илә, сәһра јерләриндә малдарлыгла мәшғулдурлар. Мүхтәлиф сәнәткарлыг нөвләри дә инкишаф етмишдир. Р.-ын ме'марлығы, миниатүр бојакарлығы вә с. мәшһурдур.

РАЧИ Әбүлһәсән (1835, Тәбриз—1870)—Азәрб. шаири. Азәрб. вә фарс дилләриндә јазмышдыр. Диванындакы гәзәл, гәсидә вә рүбаиләри бәдии сәнәткарлығы, јумору вә сатирик руһу илә сечилир. Дүнјәви ше'рләрилә јанашы, мәрсијәләри дә мәшһурдур. Мәккә зијарәтиндән гајыдаркән, Аралыг дәнизиндә батан кәмидә һәлак олмушдур.

Ә с ә р и: Гәзәлләр, «Чәнуби Азәрбајчан әдәбијјаты антолокијасы» китабында. ч. 1, Б., 1981.

Әд.: К ө ч ә р л и Ф., Азәрбајчан әдәбијјаты, ч. 2, Б., 1981.

РАЧША́ҺИ — Бангладешдә шәһәр. Ганг чајы саһилиндәдир. Рачшаһи вил.-нин инз.м. Д.ј. ст., чај порту. Әһ. 133 мин (1974). Јејинти, дәри, тохучулуг сәнајеси, ун-т вар. Сәнәткарлыг инкишаф етмишдир.

РАШТА́ТТ СҮЛҺҮ (1714)—мартын 7-дә Франса илә «Мүгәддәс Рома империјасы» арасында Раштаттла (Чәнуби Боден) имзаланмышды. *Испанија ирси* уғрунда мүһарибәни баша чатдыран мугавиләләрдәндир. Р.с.-нә әсасән император VI Карл Франса кралы V Филиппин Испанија тахт-тачына һүгугуну танымаға мәчбур олду. Бунунла белә, «Испанија ирси»нә дахил олан торпагларын хејли һиссәси «Испанија Һолландијасы», Шимали Италија, Неапол краллығы, Тосқананын бир һиссәси, Сардинија Австријаја верилди. Франса Рејнин сағ саһилиндә тутдуғу әразиләри кери гајтармаг вә Рејн саһили истеһкамларыны учурмаг барәдә тәәһһүд көтүрдү.

РВО—Азәрб.ССР Ләнкәран р-нунда кәнд. Р. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 13 *км* ч.-г.-дә, Ләнкәран чајы саһилиндә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 633 (1983); тәрәвәзчилик, чајбечәрмә, һејвандарлыг вә мејвәчиликлә (ситрус) мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

РЕ—мусиги сәсләриндән бири, әсас диатоник сәсдүзүмүнүн (до мажор) 2-чи пилләси (бах *Пиллә*, *Солмизасија*). Латын әлифбасынын D һәрфи илә ишарә едилир.

РЕ... (лат. re...)—тәкрар, бәрпа олунан һәрәкәтә (мәс., рекенерасија, реконструксија), сөзүн көкүндә ифадә олунанын әксинә (мәс., регрессија), экс һәрәкәтә (мәс., реаксија, реванш) аидлик билдирән өнлүк.

РЕАБИЛИТА́СИЈА (сон. лат. rehabilitatio—бәрпа олунма, rehabilito—бәрпа едирәм), тәмизә чыхарма—1) һүгугларын бәрпа едилмәси. 2) тибдә—хәстәлик кечирмиш вә травма алмыш шәхсләрин сағламлығынын вә әмәк фәалијјәтинин бәрпасына јөнәлдилмиш тибби, педагожи, һүгуг вә пешә тәдбирләри комплекси.

РЕА́КСИЈА (*ре...*+лат. actio—һәрәкәт)—1) һәр һансы бир тә'сирә, гычыгландырычыја, тәәссүрата чаваб олан һәрәкәт, һал, просес (мәс., психоложи реаксија, *кимјәви реаксијалар*). 2) Кимјәви, физики, јахуд биоложи тә'сирлә, мүәјјән шәраит јаратмагла апарылан експериментал тәдгигат (мәс., *еритроситләрин чөкмә реаксијасы*).

РЕАКСИЈАЈАКИРМӘ ГАБИЛИЈЈӘТИ—маддәнин кимјәви активлијинин характеристикасы. Мәс., кимјәви чәһәтдән пассив олан нәчиб металларын (Au, Pt) вә тә'сирсиз газларын (He, Ar, Kr, Xe) Р.г. ашағы, кимјәви чәһәтдән актив олан гәләви металларын (Li, Na, K, Cs) вә һалокенләрин (F, Cl, Br, J) Р.г. јүксәкдир. Үзви кимјада дојмуш карбоһидрокенләрин Р.г. ашағы олдуғундан, онлар анчаг хүсуси шәраитдә (јүксәк темп-р, ултрабәнөвшәји шүаларла тә'сиретмә) бир нечә реаксијаја (радикалын һалокенләшмәси вә нитролашмасы, деһидрокенләшмә, C-C рабитәләринин гырылмасы илә деструксија вә с.) дахил ола билир. Дојмуш карбоһидрокенләрин һалокенли төрәмәләри исә, нисбәтән асанлыгла, бир сыра башга реаксијаларда да иштирак едир. Молекулда икигат, үчгат рабитә вә ја функсионал груп (һидроксил групу — OH, карбоксил групу—COOH, амин групу—NH_2 вә с.) олмасы маддәнин Р.г.-нин даһа да јүксәлмәсинә сәбәб олур. Кәмијјәт чәһәтдән Р.г. реаксијанын сүр'әт сабити илә (бах *Кимјәви кинетика*) дөнән реаксијаларда исә, таразлыг сабити илә (бах *Кимјәви таразлыг*) ифадә олунур. Р.г. һаггында мүасир тәсәввүр валентлијин електрон нәзәријјәсинә вә молекулун електрон сыхлығындакы дәјишикликләрин (пајланма вә

јердәјишмә) нәзәрә алынмасына әсасланыр. Р.г. реаксија шәраитиндән (мүһитин тәбиәти, катализатор вә ја инһибитор олуб-олмамасы, тәзјиг, темп-р, шүаларын тә'сири вә с.) асылыдыр.

РЕАКСИЈАНЫН ИСТИЛИК ЕФФЕКТИ—кимјәви реаксијанын кедишиндә системин уддуғу вә ја системдән ајрылан истиликлә һәмин систем үзәриндә харичи мүһитин көрдүјү *ишә* (ондан харичи тәзјигә гаршы көрүлән иш чыхылмагла) сәрф олунан истилијин чәбри чәми. Системин темп-р вә һәчми сабит галдыгда Р.и.е. реакентләрин дахили енержисиндә баш верән дәјишиклијә ΔU, темп-р вә тәзјиг сабит галдыгда исә ондакы истилик мигдарында (енталпија) баш верән дәјишиклијә ΔH бәрабәрдир. Р.и.е., адәтән, *кч* вә ја *ккал* илә көстәрилир. Кимјәви реаксијаларын ајры-ајры типләриндә Р.и.е. әвәзинә мүвафиг терминләрдән (әмәләкәлмә истилији, јанма истилији вә с.) истифадә едилир. Р.и.е. реаксијаларда алынан мәһсулларын мигдарыны һесабламаг вә бир чох башга тәтбиги мәсәләләри һәлл етмәк үчүн зәруридир.

РЕАКСИЈАНЫН СҮР'ӘТИ—*кимјәви реаксијанын* интенсивлијини көстәрән кәмијјәт. Реаксија мәһсулунун әмәләкәлмә сүр'әти реаксија нәтичәсиндә ваһид заманда вә ваһид һәчмдә (реаксија һомокен олдугда), ја да ваһид сәтһ саһәсиндә (реаксија һетерокен олдугда) һәмин мәһсулун әмәләкәлмә мигдарына дејилир. Илк көтүрүлән маддәләрин сәрфолунма сүр'әти дә ејни гајда илә мүәјјән едилир. Реаксијада јени мәһсулларын әмәләкәлмә вә илк көтүрүлән маддәләрин сәрфолунма сүр'әтләринин бир-биринә нисбәти реаксија тәнлијиндә һәмин маддәләрин стехиометрик әмсалларынын нисбәтинә бәрабәр олур. Мәс., $N_2+3H_2=2NH_3$ реаксијасында һидрокенин сәрфолунма сүр'әти азотун сәрфолунма сүр'әтиндән 3 дәфә, аммонјакын әмәләкәлмә сүр'әти исә 2 дәфә артыгдыр. Сабит һәчмдә гапалы системдә кедән һомокен реаксијанын сүр'әти $r=\frac{1}{b_i}\frac{dc_i}{dt}$, бурада c_i — реаксија мәһсулунун консентрасијасы, јә'ни ваһид һәчмдә граммолекулларынын сајы, b_i—һәмин маддәнин стехиометрик әмсалы, t—замандыр. Техники мәгсәдләр үчүн Р.с. адәтән, катализаторун ваһид сәтһинә көрә дејил, ваһид күтләсинә көрә һесабланыр.

РЕАКТИВ АРТИЛЛЕРИЈА—*реактив мәрмиләри* јајлым атәши илә атан артиллерија нөвү; мәрми һәдәфә ондакы реактив мүһәррикин дарты гүввәси һесабына чатдырылыр. 30-чу илләрин сонунда ССРИ-дә јарадылмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә (1941—45) кениш истифадә едилмишдир (гејри-рәсми ады *«Катјуша»* иди). Автомобилдә, зирећли транспортјорда, танкда гурашдырылан Р.а. дөјүш машынындан вә реактив мәрми үчүн ишәсалма гурғуларындан ибарәтдир. Хүсуси тәртибат мәрмини һәдәфә доғру јөнәлдир. Р.а. гурғулары гурулушча садәдир. Әсас һиссәләри јөнәлдичи тәртибат пакети, дөндәричи чәрчивә, галдырычы, дөндәричи вә таразлајычы механизмләр, нишаналма тәртибаты вә с.-дир. 15—20 *км* мәсафәдәки һәдәфләрә атәш ачыр.

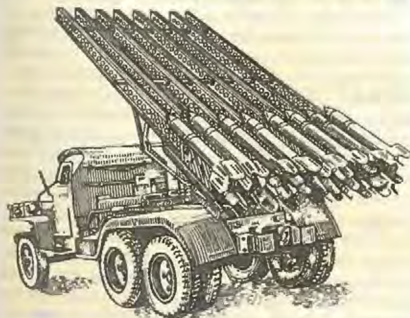

Реактив артиллеријанын БМ-13 дөјүш машыны.

РЕАКТИВ ВӘЗИЈЈӘТЛӘР, реактив психозлар, психокен реаксијалар—һәјатын чәтин вә ағыр анларында психи фәалијјәтин мүвәггәти олараг позулмасы. Неврозларла биркә хүсуси психи хәстәликләр групуну (психокенијалары) тәшкил едир. Бир нечә формасы вар. Аффектив-шок реаксијалары күтләви гәза һадисәләри заманы (зәлзәлә, кәми гәзасы вә с.) даһа чох мүшаһидә олунур. Шүурун позулмасы заман вә мәкан оријентасијаларынын итмәси әтрафын натамам гавранмасы вә с. илә тәзаһүр едир. Бә'зән хәстәләр гәрибә вә мә'насыз һәрәкәтләр едирләр (псевдодемент форма). Сағлам инсанда да депрессив әһвал-руһијјә јарадан психи травмалардан сонра мејдана чыхан реактив депрессијалар фөвгәл'адә дәринлији вә давамлығы илә нормал реаксијалардан фәргләнир; хәстәнин бүтүн фикри олуб-кечмиш һадисәнин әтрафында чәмләшир, хәстә ләнк тәрпәнир, чох астадан данышыр вә фикрини һечаларла ифадә едир. Р.в.-ин сајыгллама формасында хәстә ону фәлакәт көзләдијини вә кимин тәрәфиндәнсә тә'гиб едилдијини өзүнә тәлгин едир. Мүаличәси: психотроп дәрманлар, психотерапија.

РЕАКТИВ ГҮВВӘ, реактив дарты—реактив мүһәррикин соплосундан чыхан ишләк маддәнин (мәс., газ ахынынын) реаксијасы (керитәпмәси) нәтичәсиндә јаранан гүввә. Р.г.—ишләк чисмин ишини мәһдудлашдыран мүһәррик сәтһләринә онун көстәрдији тәзјиг гүввәләринә бәрабәр гүввәдир. Сопло оху бојунча ишләк чисим ахынынын сүр'әт векторунун әксинә јөнәлмишдир.

РЕАКТИВ КАҒЫЗЛАРЫ—кимјәви индикатор мәһлулу һопдурулмуш сүзкәч кағызы золаглары. Мүһитин реаксијасыны тез мүәјјән етмәјә, еләчә дә бир сыра маддәләри асанлыгла ашкара чыхармаға имкан верир. Ән чох ишләдиләни лакмус кағызыдыр (турш мүһитдә рәнки гызарыр, гәләви мүһитдә көјәрир, нејтрал мүһитдә бәнөвшәји рәнк алыр).

РЕАКТИВ КҮЧ—електротехники гурғуларда дәјишән чәрәјан дөврәсиндә електромагнит саһә енержиси рәгсләрипин јаратдығы јүкләри характеризә едән кәмијјәт. Р.к. $Q=UI \sin \varphi$-лә тә'јин олунур. U вә I ујғун олараг кәркинлик вә чәрәјанын тә'сиредичи гијмәтләри, φ—онларын арасындакы фаза сүрүшмәси бучағыдыр. Р.к. там күч (S) вә актив күч (P) илә әлагәдардыр: $Q=\sqrt{S^2-P^2}$. Р.к. актив иткини вә кәркинлик иткисини артырыр. Бә'зи електротехники гурғуларда Р.к. актив күчдән бөјүкдүр. Бу исә јүксәк реактив чәрәјанын әмәлә кәлмәсинә вә чәрәјан мәнбәләринин артыг јүкләнмәсинә сәбәб олур. Електротехники гурғуларын күч әмсалыны артырмаг вә јүкләнмәсинин гаршысыны алмаг үчүн Р.к. компенсасија едилир.

РЕАКТИВ ЛАМПА—електрик дөврәси схеминдән асылы олараг чыхыш мүгавимәти реактив характер дашыјан електровакуум лампасы. Лампанын идарәедичи торундакы кәркинлији дәјишмәклә реактив мүгавимәт тәнзимләнир. Р.л.-лардан аз күчлү електрик рәгсләри кенераторларынын тезлијини әлавә көкләмәк мәгсәди илә, тезлик модулјасијасы рәгсләринин алынмасы вә с. үчүн истифадә олунур. Јарымкечиричиләр електроникасынын инкишафы илә әлагәдар олараг Р.л.-лар функсијача аналожи гурулушларла (варикапларлан вә транзисторлардан истифадә едәрәк) әвәз едилир.

РЕАКТИВ МӘРМИ—реактив мүһәррикин дарты гүввәси сајәсиндә һәдәфә чатдырылан вә учушда идарә олунмајан дөјүш сурсаты. Илк дәфә ССРИ-дә јарадылмышдыр (бах *«Катјуша»*). Р.м. дөјүш башлығындан вә реактив һиссәдән (мүһәррикдән) ибарәтдир. Дөјүш башлығы (партлајычы маддә гојулмуш көвдә вә партладычы) һәдәфи мәһв етмәк, реактив һиссә мәрмијә һәрәкәт вермәк вә онун учушуну стабилләшдирмәк үчүндүр. Мүасир гошунларын јајлым атәши ачан реактив системләринин дөјүш сурсаты олан Р.м.-нин калибри 37—300 *мм*-дир. Гәлпәләнән, фугас, кумулјатив, јандырычы вә с. нөвләри вар. Мәрминин учушда стабилләшдирилмәси үсулуна көрә учушда өз оху әтрафында фырланмајан (ганадлы) вә фырланан (турбореактив) Р.м.-ләр мөвчуддур.

РЕАКТИВ МҮГАВИМӘТ—електрик тутуму (C) вә индуктивлијин (L) дөврәдәки дәјишән чәрәјана көстәрдикләри мүгавимәти характеризә едән кәмијјәт; $x=\omega L-\frac{1}{\omega C}$ (ω—синусоидал чәрәјанын бучаг тезлијидир). Кичик актив мүгавимәтли дөврәнин Р.м.-и дөврә сыхачлары арасындакы кәркинлијин амплитуд гијмәтинин ондан ахан чәрәјанын амплитуд гијмәтинә олан ни[illegible]тинә бәрабәрдир. Дәврәнин Р.м.-и кәркинликлә чәрәјан арасында фаза сүрүшмәсинин баш вермәсинә сәбәб олур.

РЕАКТИВ МҮҺӘРРИК, бирбаша реаксијалы мүһәррик—ичәрисиндән реактив шырнағын ахмасы сајәсиндә дарты гүввәси јарадан мүһәррик. Реактив шырнағын кинетик енержисинә Р.м.-дә мүхтәлиф нөв енержи (истилик, кимјәви, нүвә, електрик, күнәш вә с.) чеврилә биләр. Әслиндә Р.м. өзүндә мүһәрриклә һәрәкәтверичини бирләшдирир. Әтрафдакы һавадан истифадә едән Р.м.-ә *һава-реактив мүһәррики*, етмәјән Р.м.-ә исә *ракет мүһәррики* дејилир.

РЕАКТИВ МҮҺӘРРИК ЈАНАЧАҒЫ—авиасија реактив мүһәррикләри үчүн истеһсал олунан јаначаг. Ән чох ишләдилән Р.м.ј., азкүкүрдлү вә күкүрдлү нефтләрин бирбаша дистилләсиндән алынан керосин фраксијасыдыр (мүвафиг олараг Т-1 вә ТС-1 маркалы ја-

начаглар). Термик сабитлији јүксәк олан белә јаначаг (мәс., өлкәмиздә РТ, харичи өлкәләрдә А, А-1 вә В маркалы јаначаг) алмаг үчүн нефтин бирбаша дистиллә фраксијалары селектив сурәтдә һидрокенләшдирилир. Бу заман онларын күкүрдлү, азотлу вә оксикенли бирләшмәләри өзләринә һидрокен бирләшдирәрәк, һидрокен-сулфидә, аммонјака вә суја чеврилиб мәһсулдан ајрылыр. Буна нефт мәһсулунун һидрокенләшдирмә јолу илә тәмизләнмәси дејилир. Просес һидрокенләшдиричи катализаторун (мәс., кобалт-алүмомолибдатын) иштиракы илә 260—430°С-дә 1—10 *МПа* тәзјиг алтында кедир. Р.м.ј. истеһсалында һидрокрекинг вә меркаптансызлашдырма компонентләриндән дә истифадә едилир. Р.м.ј.-нын әсас иш көстәричиләри сыхлығы, јанма истилији вә термик сабитлијидир. Р.м.ј.-нын кејфијјәтини даһа да јүксәлтмәк үчүн она коррозија инһибиторлары (10—45 *мг/л*), буз-бағламаја гаршы ашгарлар (һәчмчә 0,1—0,3%) вә статик електрик јүкләринин топлашмасынын гаршысыны алмаг үчүн дикәр ашгар нөвләри гарышдырылыр.

РЕАКТИВ ТУРБИН—ишләк чисмин потенсиал енержисинин (мәс., маје басгысынын) хејли һиссәси ишләк чархын конфигурасијасы реактив сопло шәклиндә олан күрәкли каналларында механики ишә чеврилән турбин. Мүасир турбинләрдә ишләк чархы фырладан даирәви гүввә ишләк чисмин ахын истигамәтинин күрәкли каналларда дәјишмәсинә көрә («актив» принсип) вә һәм дә сүр'әтинин артмасындан јаранан реактив тә'сирә көрә («реактив» принсип) јаранан гүввәләрин чәминдән ибарәтдир. Турбинин ишләк күрәкләриндә чеврилмиш вә там истифадә олунмуш енержи мигдарларынын нисбәти реактивлик дәрәчәсини верир. Адәтән ишләк чисмин бүтүн потенсиал енержисинин азы 50%-и «реактив» принсипә көрә чеврилмишсә турбин Р.т. адланыр.

РЕАКТИВ УЧЛУГ, р е а к т и в с о п л о—ахан ишләк чисмин потенсиал енержисини кинетик енержијә чевирмәк үчүн истифадә олунан мүәјјән профилли тахма. Реактив мүһәррикдә даралан Р.у. сәс сүр'әтинә гәдәр ахын сүр'әти јаратмаг, чыхыш һиссәси кенишләнән Р.у. исә сәсдән јүксәк сүр'әтләр алмаг үчүн истифадә олунур. Р.у. турбинләрдә, реактив мүһәррикләрдә, өлчү техникасында тәтбиг едилир. Сәсдән сүр'әтли тәјјарәләрин мүһәррикләринин соплолары тәнзимләнән олур. Соплонун минимал бөһран кәсијинин вә чыхыш кәсијинин саһәсини тәнзимләмәк олур. Бөһран кәсијинин тәнзимләнмәси мүһәррикин иш режимини дәјишмәјә имкан верир. Чыхыш кәсијинин тәнзимләнмәси исә учушун вә мүһәррикин ишинин бүтүн режимләриндә газын оптимал кенишләнмәсини тә'мин едир; ежектор соплоларынын тәтбиги даһа сәмәрәлидир. Тәјјарәләрдә Р.у. газын тәјјарәдән кәнар едилмәси вә нәтичәдә онун һиссәләринин гызмагдан горунмасы функсијасыны да ичра едир.

РЕАКТИВ ҺӘРӘКӘТ—*реактив гүввә* тә'сири илә јаранан һәрәкәт. Р.һ. әсасән ракетләрә аиддир. Ракетләрин һәрәкәт күтләсинин дәјишмәсинә көрә фәргләнир. Дәјишән күтләли нөгтә һәрәкәтинин вектор шәкилли әсас диференсиал тәнлији (ајрылан вә һәм дә бирләшән һиссәчикләр олдугда) илк дәфә 1904 илдә Мешшерски тәрәфиндән алынмышдыр:

$$M\frac{d\vec{v}}{dt}=\vec{F}+\frac{dM_1}{dt}\vec{V}_1+\frac{dM_2}{dt}\vec{V}_2,$$

бурада $\vec{V}_1$ вә $\vec{V}_2$—ујғун олараг ајрылан вә бирләшән һиссәчикләрин нисби сүр'әтләри; $\left|\frac{dM_1}{dt}\right|$—һәрәкәтдә олан нөгтә күтләсинин санијә әрзиндә сәрфи; $\left|\frac{dM_2}{dt}\right|$—күтләнин санијә әрзиндә артымы; $\frac{dM_1}{dt}\vec{V}_1=\vec{\Phi}_1$—реактив дарты; $\frac{dM_2}{dt}\vec{V}_2=\vec{\Phi}_2$ — тормозлајычы (бирләшән һиссәчикләрә көрә јаранан) гүввәдир. Мүасир ракетләр үчүн һәрәкәт тәнлији $\vec{\Phi}_2=0$ шәртиндә алыныр (1897 илдә Мешшерски тәрәфиндән алынмышдыр).

РЕАКТИВ ҺӘРӘКӘТИ ӨЈРӘНӘН ГРУП [русча адынын баш һәрфләриндән дүзәлдилмиш ГИРД (группа изучения реактивного движения) кими мәшһурдур]—1) 1931 илдә Москвада (МосГИРД), Ленинградда (ЛенГИРД), даһа сонралар Харковда, Бакыда вә өлкәмизин дикәр шәһәрләриндә јарадылмыш ичтимаи тәшкилатлар. 2) 1932 илдә Москвада тәшкил олунмуш ракет вә мүһәррикләрин јарадылмасы илә мәшғул олан елми-тәдгигат вә тәчрүбә-конструктор тәшкилаты. Москвада әсасы гојулмуш вә илк вахтлар түстүсүз барытла ишләјән ракет мәрмиләри ишләјиб һазырлајан Газ Динамикасы Лабораторијасы (ГДЛ) илә бирликдә ГИРД совет ракетгајырма сәнајесинин јарадылмасында мүһүм рол ојнамышдыр. ГИРД-ә С. П. *Королјов* рәһбәрлик едирди. Ичтимаи әсасларла РП-1 ракетопланери үчүн маје јаначагла ишләјән ОР-2 мүһәррик гурғусунун лајиһәси үзәриндә чалышан Ф. А. *Сандерин* бригадасы да штата гәбул олунмушду. 1933 ил августун 17-дә илк «ГИРД-09» совет мајели ракети, нојабрын 25-дә исә «ГИРД-Х» мајели ракети бурахылды. Бир сыра дикәр мајели баллистик вә ганадлы ракетләрин лајиһәләри ишләниб һазырланды, мајели вә һибрид ракет мүһәррикләри сынагдан чыхарылды. 1933 илин сентјабрында ГИРД-лә ГДЛ-и бирләшдириб Реактив Елми-Тәдгигат Ин-ту јаратдылар. Совет ракет-космос елм вә техникасынын инкишафында ГИРД-ин фәал јарадычы ролу олмуш, орада көркәмли алим вә конструкторлар јетишмишләр. Бу алимләрин ракет, сүн'и пејк, автоматик планетләрарасы ст. вә космик кәмиләрин јарадылмасында мисилсиз хидмәтләри олмушдур. Буну нәзәрә алараг, Ајын арха тәрәфиндә јерләшән уз. 520 *км* олан кратерләр силсиләсинә ГИРД ады верилмишдир.

Әд.: М о ш к и н К. Е., Развитие отечественного ракетного двигателестроения, М., 1973; Ц а н д е р Ф. А., Собр. трудов, Рига, 1977; Р о м а н о в А. П., Конструктор космических кораблей, 5 изд., М., 1981.

РЕАКТИВЛӘР—бах *Кимјәви реактивләр*.

РЕАКТИВ-ТУРБИН ГАЗЫМА ГУРҒУСУ—бах *Реактив-турбин газымасы*.

РЕАКТИВ-ТУРБИН ГАЗЫМАСЫ — реактив-турбин газыма гурғусунун (РТГГ) көмәји илә бөјүк диаметрли шагули гујуларын газылмасы үсулу. Бу үсул нефт, газ, техники, вентилјасија вә с. гујуларын јухары интервалларыны газымаг, көмүр, нефт вә дикәр фајдалы газынты јатагларында истисмар вә вентилјасија лүләси, һабелә һидротехники гурғулар тикмәк үчүн тәтбиг олунур. Р.-т.г.-нда балталарын диаметри газылан гујунун диаметриндән хејли кичик олур. Газыма диаметриндән асылы олараг гујудиби агрегатда ики вә даһа чох *турбобур* ола биләр. Ишләк маје ахынынын тә'сириндән турбобурларын валлары вә онлара бәркидилмиш шарошкалы балталар һәрәкәтә кәтирилир, сүхурларла гаршылыглы тә'сир заманы јаранан реактив гүввәләр буров вә газыма кәмәрини балта һәрәкәтинин әксинә фырладыр. ССРИ-дә тәтбиг едилән РТГГ диаметри 445, 590, 640, 760, 920, 1020, 1260, 1560, 1730, 2080 вә 2600—2860 *мм* олан гују лүләләри газымаға имкан верир. Р.-т.г. үсулуну 20 әсрин 50-чи илләриндә совет алимләри (Р. А. Иоаннесјан, Г. И. Булах вә М. Т. Гусман) тәклиф етмишләр.

РЕАКТОЛОКИЈА (*реаксија*+...*локија*)—совет психолокијасында чәрәјанлардан бири. К. Н. Корнилов тәрәфиндән ишләниб һазырланмыш Р. психолокијаны чанлы варлыгларын (о чүмләдән инсанын) «давранышы һаггында елм» кими изаһ етмишдир. Р. тәрәфдарлары психолокијаны марксист принсипләрлә әлагәләндирмәјә чалышсалар да, әслиндә Р. енеркетизм вә волјунтаризмә јахынлашырды. Р. марксист психолокијадан фәргли олараг, механистик биһевиоризмлә идеалист шүур психолокијасынын еклектик «синтезиндән» ибарәт иди. Совет психологлары 30-чу илләрин әвәлләриндә кечирилән психоложи мүзакирәләр нәтичәсиндә Р.-дан имтина етмишләр

РЕАКТОР—1) е л е к т р и к р е а к т о р у — гысагапанма чәрәјанынын шиддәтини мәһдудлашдыран вә бу һалда күчлү електрик шәбәкәләриндә гидаландырычы тәрәфдәки кәркинлијин верилмиш гијмәтдә сахланмасыны тә'мин едән индуктивлик сарғачы. Р.-ун индуктив мүгавимәти јүкүн индуктив мүгавимәтиндән хејли кичик олдуғундан о, чәрәјан мәнбәји илә јүк арасына ардычыл гошулдугда дөврәдәки чәрәјан шиддәти демәк олар ки, дәјишмир. Р. кәркинлији 6—35 *кв* олан електрик шәбәкәләриндә истифадә едилир. 2) К и м ј ә в и р е а к т о р—кимјәви реаксијаларын апарылмасы үчүн апарат. Сәнаједә мүхтәлиф чүр адландырылыр (камера, автоклав вә с.). 3) Бах *Нүвә реактору*.

РЕАКТОРУН АКТИВ ЗОНАСЫ—нүвә реакторунда ағыр елемент (уран, плутониум) нүвәләринин нәзарәт олунан зәнчирвары бөлүнмә реаксијасы баш верән бошлуг. Реаксија бөлүнмә гәлпәләринин кинетик енержисинин, нејтрон вә γ-шүаланма енержисинин, һәмчинин β-парчаланма енержисинин ајрылмасы илә мүшајиәт олунур. Р.а.з.-нда нүвә јаначағы, јавашыдычы вә истиликдашыјычы олур. Р.а.з. үчүн ән јахшы форма—күрәдир, анчаг конструктив чәһәтдән ону әсасән силиндрик шәкилдә һазырлајырлар.

РЕАКЕНТЛӘР (*ре*... + лат. agens, agentis—тә'сиредичи)—кимјәви реаксијада иштирак едән илкин маддәләрин адыны билдирән техники термин. Р. вә реаксија мәһсулларына үмуми шәкилдә—реактинт дејилир. Лабораторија шәраитиндә ишләдилән Р. *кимјәви реактивләр* адланыр.

РЕА́Л (исп. вә португалча real, һәрфи мә'насы—крала мәхсус)—15 әсрдән 19 әсрин 70-чи илләринә гәдәр Латын Американасында, Италија вә с. өлкәләрдә тәдавүлдә олмуш гәдим күмүш сиккә. Португалија вә Бразилијада да кәсилмишдир.

РЕА́Л ГАЗ—хассәләри *молекуллрарасы гаршылыглы тә'сирдән* чидди асылы олан газ. Молекулларынын орта потенсиал енержиси орта кинетик енержисиндән чох кичик олан Р.г.-а идеал газ кими бахмаг вә онун ганунларыны тәтбиг етмәк олар.

РЕА́Л ӘМӘК ҺАГГЫ—мадди не'мәтләрдә вә хидмәтләрдә ифадә олунан *әмәк һаггы*; ишчинин өз әмәк һаггына фактики нә гәдәр истеһлак предметләри вә хидмәтләр ала биләчәјини көстәрир. Р.ә.һ.-нын һәчми әмәк һаггынын номинал (пул) һәчминдән, истеһлак предметләринин вә хидмәтләрин гијмәтләриндән, *веркиләрин* һәчминдән асылыдыр. Капитализмдә әмтәә вә хидмәтләрин гијмәти, еләчә дә веркиләр даим артыр, хроники *инфлјасија* нәтичәсиндә Р.ә.һ.-нын азалма мејли күчләнир. Сосиалист өлкәләриндә Р.ә.һ.-нын фасиләсиз артмасы үмуми ганунаујғунлугдур. Сосиализмдә Р.ә.һ.-нын артмасында тәкчә номинал әмәк һаггынын артырылмасы дејил, еләчә дә веркиләрин азалдылмасы, әмтәә вә хидмәтләрин гијмәтләринин сабитләшдирилмәси мүһүм рол ојнајыр. ССРИ х.т.-нда чалышан фәһлә вә гуллугчуларын орта ајлыг әмәк һаггы 1940 илдә 33,1 манатдан 1982 илдә 177,3 маната (Азәрб.ССР-дә 1960 илдә 77,3 манатдан 1982 илдә 153,5 маната) гәдәр артмышдыр. ССРИ-дә минимум әмәк һаггы 70 манатдыр.

РЕАЛГА́Р (әр. رهج الغار — мә'дән тозу, мағара тозу, фр. réalgar)—минерал. Кимјәви тәркиби AsS (тәркибиндә 70,1% As вар). Моноклиник сингонијада кристаллашыр. Торпагвары јығынлар, сых дәнәли күтләләр, призматик кристаллар әмәлә кәтирир. Рәнки нарынчы-гырмызы олур. Сәртлији 1,5—2, сыхлығы 3560—3590 $кг/м^3$. Һидротермал мәншәлидир. Вулкан пүскүрмәләриндә дә әмәлә кәлир. Мүһүм As филизидир. Јатаглары ССРИ (Азәрб. ССР-дә Чулфа р-нунда, Күрч.ССР-дә вә с.), Чехословакија, Румынија, Јунаныстан, АБШ, Јапонија вә б. өлкәләрдә мә'лумдур.

РЕАЛИЗӘ (сон лат. realis—мадди, һәгиги)—әмтәәнин сатылмасы, гијмәтли кағызларын, јахуд әмлакын пула чеврилмәси, истигразын јајылмасы.

РЕАЛИ́ЗМ (сон лат. realis—мадди, һәгиги)—шүурдан кәнарда реаллығын мөвчудлуғуну гәбул едән идеалист фәлсәфи чәрәјан; реаллығы ја идеал објектләрин варлығы (Платон, орта әср схоластикасы), јахуд да субјектдән, идрак просесиндән вә тәчрүбәдән асылы олмајан (20 әср фәлсәфи Р.-и) идрак објекти кими шәрһ едир. Орта әср фәлсәфәсиндә *номинализм* вә *консептуализм* илә јанашы Р. дә *универсалиләр* һаггында мүбаһисәнин әсас һәлли вариантларындандыр. Номинализм вә консептуализмдән фәргли олараг Р. һесаб едирди ки, универсалиләр реал вә шүурдан асылы олмајараг мөвчуддур. Р. адәтән ики нөвә бөлүнүр: универсалиләрин шејләрдән асылы олмајараг мөвчудлуғуну гәбул едән ифрат Р. вә онларын реаллығынын, тәк шејләрдә мөвчудлуғуну ирәли сүрән мө'тәдил Р. Ифрат Р. пантеист (бах *Пантеизм*) мејлләринә көрә килсә илә ихтилафда олдуғундан орта әсрләрдә мө'тәдил Р. һаким мөвге тутмушдур. Мүасир буржуа фәлсәфәсиндә Р. идеалист гносеоложи консепсија кими чыхыш едәрәк, әсасән билаваситә Р.-ә (неореализм) вә билваситә Р.-ә (тәнгиди реализм) бөлүнүр. Буржуа фәлсәфә тарихиндә чох заман Р. әсассыз олараг идеализмә гаршы гојулур. Марксизм фәлсәфәсиндә Р. објектив реаллығы, јахуд бүтүн мөвчудаты гәбул етмәк кими шәрһ олунур.

Әд.: Богомолов А. С., Буржуазная философия США, М., 1974.

РЕАЛИ́ЗМ, әдәбијјат вә инчәсәнәтдә — һәјат һәгигәтинин бәдии јарадычылығын бу вә ја дикәр нөвүнә мәхсус спесифик тәсвир васитәләри илә екс етдирилмәси. Әдәби термин кими 19 әсрин 50-чи илләриндән франсыз әдәбијјатынын «реалист мәктәб» адланан чәрәјан нүмајәндәләринин фәалијјәти сајәсиндә јајылмаға башламышдыр. Романтик идеализәнин әксинә олараг «сәмимијјәт» принсипи, күндәлик һәјатын, әсасән, халг һәјатынын дүзкүн тәсвири Р.-ин башлыча јарадычылыг шүары иди. Кениш мә'нада Р. дедикдә бәдии јарадычылығын мүтәрәгги идејалылығы, әсәрин бәдии инандырычылығы нәзәрдә тутулур. Марксист-ленинчи сәнәт нәзәријјәсиндә Р.-ин хроноложи сәрһәдләри, еләчә дә онун мүндәрәчәси һаггында јекдил фикир јохдур. Адәтән, Р.-ә Авропа әдәбијјатында 18 әсрдә мејдана кәлмиш вә 19 әсрдә јеткинләшәрәк романтизми әвәз етмиш, натурализмә, мүхтәлиф модернист чәрәјанлара гаршы јөнәлмиш тарихи бир чәрәјан кими бахылыр. Бу чәрәјан М. Горкинин тә'биринчә «тәнгиди реализм» адландырылыр. Р.-ин *Ренессанс* дөврү әдәбијјатындан башлајан бир бәдии метод олмасы һаггында мүлаһизәләр дә мөвчуддур. Р. Ренессанс Р.-и (Ч. Боккаччо, Ф. Рабле, М. Сервантес, В. Шекспир, Лопе де Вега вә б.), маарифчи Р. (Һ. Филдинг, Т. Смоллет, Д. Дидро, П. О. Бомарше, Г. Е. Лессинг вә б.), тәнгиди Р. (О. Балзак, Стендал, Г. Флобер, К. Мопассан, Ч. Диккенс, У. Теккереј, Т. Драјзер, Ч. Голсуорси, Н. В. Гогол, И. С. Туркенев, Ф. М. Достојевски, Л. Н. Толстој, М. Ј. Салтыков-Шедрин, А. П. Чехов вә б.), *сосиалист реализми* (М. Горки, В. В. Мајаковски, М. А. Шолохов, А. Барбүс, Л. Арагон, П. Неруда, Ј. Фучик, Б. Брехт, И. Бехер, Н. Һикмәт вә б.) кими узун тарихи инкишаф вә зәнкинләшмә јолу кечмишдир. Ф. Енкелсин сөзләри илә дејилсә, «типик характерләрин типик шәраитдә тәсвири» (Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш мәктублар, Б., 1955, сәһ. 426) Р. методунун әсасыны тәшкил едир. Објектив дәрк олунмуш зәмин, јазычынын мүасири олдуғу чәмијјәтин актуал сосиал проблемләри, онларын гојулушу вә бәдии һәлли, дөврүн типик сосиал конфликтләри, инсан психолокијасынын дәринликләринә мүдахилә, инсанын ичтимаи вә фәрди һәјатынын кениш тәсвири, ичтимаи ејбәчәрликләрин инкары вә ја билаваситә сәнәткарын естетик идеалыны ифадә едән образлар васитәси илә јүксәк һуманист идеалларын тәсдиги Р.-ин сәчијјәви хүсусијјәтләридир. Реалист сәнәткар тәсвир олунан гәһрәманлара, һадисәләрә, конфликтләрә, проблемләрә өз субјектив мүнасибәтини дә кизләтмир, һәлл етдији мәсәләләрә шәхси сосиал, етик, сијаси гијмәтини верир. Лакин реалист әсәрдә мүәллиф идејасы, «...тенденсија хүсусилә гејд едилмәк дејил, вәзијјәт вә һәрәкәтдән өзлүјүндә ирәли кәлмәлидир» (јенә орада, сәһ. 416). Бә'зән тәсвир олунан һәјат һадисәләри вә бәдии характерләрин објектив маһијјәти мүәллифин субјектив нијјәти, дүнјакөрүшү илә дабан-дабана зидд олур. Бу һал Ф. Енкелсин Балзак, В. И. Ленинин Л. Толстој, һәмчинин В. Г. Белинскинин Гогол, М. Горкинин Достојевски јарадычылығы һаггындакы фикирләриндә әтрафлы изаһ едилмишдир. Реалист метод бәдии әсәрин форма, жанр вә үслубуна әһәмијјәтли дәрәчәдә тә'сир көстәрир. Сатирик поезија, комедија, драм, һекајә, повест вә роман жанрларында Р. даһа долғун шәкилдә әксини тапыр.

Јарадычылыг типләри кими Р. вә романтизм бәдии-естетик чәһәтдән бир-биринә гаршы дурмур, ваһид тамын ики чәһәтини тәшкил едирләр; бәдии һәгигәт һәјат һәгигәти илә естетик идеалын вәһдәтиндә тәзаһүр етдијиндән, адәтән, романтик әсәрләрдә реалист, реалист әсәрләрдә исә романтик үнсүрләр өзүнү көстәрир.

Милли әдәбијјатларын тарихиндә реалист методун ајры-ајры формалары мүхтәлиф дәрәчәдә инкишаф едә биләр; мәс.: Ренессанс Р.-и һәр шејдән әввәл 14—17 әсрләр италјан, франсыз, испан новелла вә романы илә; маарифчи Р. 18 әср инкилис, алман, франсыз буржуа романы вә мешшан драмы илә; тәнгиди Р. франсыз, рус, инкилис әдәбијјатларында повест, роман, драм жанрлары илә тәмсил олунур. Совет Шәрги халгларынын әдәбијјатларында Р. 19 әср—20 әсрин әввәлләриндән (Загафгазија халглары әдәбијјатында маарифчи вә тәнгиди Р., өзбәк, газах, тачик, түркмән, гырғыз әдәбијјатларында демократик вә маарифчи Р.) инкишаф етмишдир. Азәрб. әдәбијјатында реалист мејлләр халг әдәбијјатында, хүсусилә ашыг ше'риндә, һабелә классик поезијада (Низами, Фүзули вә б.) мүәјјән әксини тапмышдыр. Һәјата реалист бахыш Вагиф поезијасы үчүн сәчијјәвидир. Лакин јарадычылыг методу мә'насында Р.-ин баниси М. Ф. Ахундовдур. Маарифчи Р. Закирин, М. Ш. Вазеһин, А. А. Бакыхановун, Н. Б. Вәзировун, Ә. Б. Һагвердијевин, С. С. Ахундовун јарадычылыглары илә тәмсил олунмушдур. М. Ә. Сабир вә Ч. Мәммәдгулузадәнин јарадычылығында тәнгиди Р. јүксәк мәрһәләсинә чатмышдыр. М. Ә. Сабирин ингилаби-демократик поезијасы Азәрб. әдәбијјатыны сосиалист Р.-и һүдудларына кәтириб чыхармышды.

Реалист бәдии тәфәккүрүн вә керчәклијин реалист тәсвиринин нәзәри әсаслары Дидро, Лессинг, Көте вә Балзакын, хүсусилә, рус ингилаби-демократик тәнгидинин (Белински, Чернышевски, Добролјубов вә б.), марксизм-

ленинизм классикләри вә марксист естетика нүмајәндәләринин (Лафарг, Меринг, Плеханов, Горки, Луначарски вә б.) әсәрләриндә, мүлаһизә вә тәдгигатларында әксини тапмышдыр. Р. тарихи вә нәзәријјәси мәсәләләринин тәдгиги совет әдәбијјатшүнаслығында мүһүм јер тутур.

Театрда. Маарифчилик Р.-и өз ифадәсини 17 әсрин сону—18 әсрдә Т. Беттертон, Ч. Гаррик (Б. Британија), И. Дмитријевски (Русија), В. Богуславски (Полша) кими актјорларын сәнәткарлығында тапмышды. Бөјүк рус актјору М. Шепкинин јарадычылығынын әсасыны А. Пушкин вә Н. Голун естетик принсипләри тәшкил едирди. 19 әср театрында Р.-ин тәсдиги тәкчә актјор сәнәтиндә гәһрәмани образларын һәјати чанландырылмасы истигамәтиндә дејил, һабелә ичтимаи-тарихи шәраитин сәһнәдә конкрет-тарихи сәпкидә тәсвир олунмасы илә характеризә олунурду. Бу да 19 әсрин 2-чи јарысы—20 әсрдә режиссуранын јаранмасына сәбәб олду. Ч. Кинин (Б. Британија), Мејнинкен театрынын (Алманија) тамашаларында тарихи дүрүстлүјә сә'ј күчлү иди. Е. Росси, Т. Салвини, Е. Дузе (Италија), Б. Коклен (Франса), А. Макреди (Б. Британија) вә б. бу дөвр Гәрби Авропа театрынын көркәмли реалист актјорлары иди. Р. принсипләри ән чох Москва Бәдаје Театрынын фәалијјәтиндә, К. Станиславски вә В. Немирович-Данченконун режиссурасында, еләчә дә актјор сәнәтиндә (И. Москвин, В. Качалов, О. Книппер-Чехова, Л. Леонидов вә б.) тәзаһүр етмишди. Азәрб. театрында Р.-ин тәшәккүлү Ч. Зејналов вә Һ. Әрәблинскинин ады илә бағлыдыр.

Мусигидә Р. һаггында јалныз бәстәкар мусиги образларыны сөз, сәһнә һадисәләри, тәбиәт лөвһәләри, мәишәт сәһнәләринин тәсвири вә с. васитәсилә конкретләшдирдији заман данышмаг мүмкүндүр. Ренессанс дөврү мусигисиндә Р.-ә мејл олмуш, барокко вә классисизм дөврүндә бу тәмајүл инкишаф етмишдир. Ф. Шуберт, Р. Шуман, Ф. Шопен, Һ. Берлиоз, Ф. Лист мусигинин тарихи вә милли конкретлијини күчләндирмишләр. 19 әсрин 2-чи јарысында Ж. Бизе («Кармен»), Ч. Верди («Отелло», «Фалстаф»), гисмән дә Р. Вагнер («Нүрнберг мејстерзинкерләри») Гәрби Авропа мусигисиндә Р.-ин мүстәгил јарадычы метод кими тәшәккүлүндә мүһүм рол ојнамышлар. Рус мусигисиндә бу метод 19 әсрин 50-чи илләриндә бәргәрар олмушдур (А. Даргомыжскинин романслары, «Су пәриси» операсы). М. Мусоргски, А. Бородин вә гисмән Н. Римски-Корсаковун, еләчә дә П. Чајковскинин әсәрләри рус мусигисиндә Р.-ин зирвәсидир. Совет мусигисиндә (һабелә, бә'зи харичи өлкә бәстәкарларынын јарадычылығында) 20 әсрин 20-чи илләриндә сосиалист Р.-и формалашмыш вә инкишаф етмишдир. Азәрб. бәстәкарлары (Ү. Һачыбәјов, М. Магомајев, А. Зејналлы, Г. Гарајев, Ф. Әмиров, Ч. Һачыјев, С. Һачыбәјов, Нијази вә б.) Р. методуна әсасланараг јүксәк бәдии образлылығы вә милли колорити илә фәргләнән әсәрләр јаратмышлар.

Тәсвири сәнәтдә тәнгиди Р. методу 18 әсрдән өјрәнилир. Франсада Ж. Б. С. *Шарден*, Ж. Б. *Грөз*, Ж. А. *Гудон*, Б. Британијада *У. Һогарт*, Алманијада Д. Н. Ходовецкинин јарадычылығында садә адамларын күндәлик һәјатына мүрачиәт едилмәси, фәрди характерләрә диггәт јетирилмәси, чәмијјәтин һәјат тәрзинин сатирик тәсвири Маарифчилик идејалары илә әлагәдар иди. Р. методларынын тәшәккүлүндә Ф. *Гојјанын* јарадычылығы хүсуси јер тутур. 18 әсрин сону—19 әсрин 1-чи рүбүндә тәсвири сәнәтин инкишафы портрет, мәишәт вә мәнзәрә жанрларында реалист мејлләрин даһа да күчләнмәси илә сәчијјәләнир. Франсада Т. *Жерико*, Е. *Делакруа* вә О. *Домје* өз әсәрләриндә мүасир һәјатын драматик чәһәтләрини ачырдылар. К. *Коро* вә *Барбизон мәктәбинин* нүмајәндәләри (Т. Руссо, Ш. Ф. Добинји вә б.) *пленер* саһәсиндәки наилијјәтләри илә реалист мәнзәрә жанрынын сонракы инкишафыны мүәјјәнләшдирдиләр. 19 әсрин 1-чи јарысында Русијада Р. мејлләри О. А. *Кипренскинин* вә В. А. *Тропининин* портретләриндә, А. Г. *Венесиановун* таблоларында, С. Ф. *Шедринин* мәнзәрәләриндә әксини тапмышды. 19 әсрин 2-чи јарысында П. А. *Федотов* рус демократик Р.-инин әсасыны гојмушдур. Тәнгиди Р.-ин тәшәккүл просеси Алманија, Полша, Б. Британија вә с. јерләрдә давам едирди. Тәнгиди Р.-ин там принсипләри франсыз вә рус бојакарлығында ачылмышдыр. Өзүнүн програм сәркисини (1855) нүмајишкаранә «Реализм павилјону» адландыран Г. *Курбе* 19 әсрин орталарында Р.-ин ән көркәмли нүмајәндәси олмушдур. Ж. Ф. *Милленин* кәндли һәјатыны тәрәннүм едән мәишәт таблоларында, Е. *Маненин* композисијаларында, еләчә дә К. *Моне*, О. *Ренуар*, Е. *Дега*, К. *Писсарро* А. *Сислеј* вә б. импрессионистләрин портрет вә с. әсәрләриндә Р. принсипләри әкс етдирилмишдир. Р. 19 әсрдә һејкәлтәрашлыгда јалныз ајры-ајры һејкәлтәрашларын (Франсада О. *Роден*, Белчикада К. *Менје*) әсәрләри үчүн сәчијјәви олмушдур. 19 әсрин 2-чи јарысында рус бојакарлығында Р.-ин күчләнмәси ичтимаи фикрин демократик јүксәлиши илә бағлыдыр. Бу дөврдә Р. *передвижникләрин* јарадычылығында тамамилә мөһкәмләнмишди. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә тәнгиди Р. ән'әнәләри Т. *Стејнлен*, А. *Бурдел* (Франса), М. Либерман, К. *Колвитс* (Алманија), И. Исраелс (Нидерланд), Ф. Бренгвин (Б. Британија), В. А. Серов, К. А. *Коровин*, С. В. *Иванов* (Русија) вә б.-нын јарадычылығында давам етдирилирди.

Азәрб. тәсвири сәнәтиндә Р. үнсүрләринә миниатүрләрдә (14—17 әсрләр), Шәки ханлары сарајынын (18 әср) дивар рәсмләриндә тәсадүф едилир. Р. ән'әнәләри 19—20 әср рәссамларындан М. Г. *Ирәвани*, М. М. *Нәвваб* вә хүсусилә Б. *Кәнкәрли*, Ә. *Әзимзадә* кими сәнәткарларын адлары илә бағлыдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра бу ән'әнәләр сосиалист реализми инчәсәнәтинин формалашмасынын мәнбәләриндән бири олду.

20 әсрдә Р. мејлләри јени бәдии ифадә васитәләри ахтарышлары илә сәчијјәләнир. Бу ахтарышлар Ф. Мазерел (Белчика), Д. *Ривера*, Д. *Сикејрос* (Мексика), А. *Рефрежје* (АБШ), А. *Фужерон* (Франса), Р. *Гуттузо* (Италија) вә б.-нын јарадычылығы илә әлагәдардыр. Р.-ин габагчыл ичтимаи-сијаси һәрәкатла үзви әлагәсн бир сыра рәссамларын сосиалист реализми методларыны мәнимсәмәсинә сәбәб олмушдур.

Әд.: Чәфәр Хәндан, Әдәбијјат нәзәријјәси, Б., 1958; Рәфили М., Әдәбијјат нәзәријјәсинә кириш, Б., 1958; Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилдә, ч. 2, Б., 1960; Мәммәдов Х., XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан маарифчи-реалист әдәбијјаты, Б., 1978; Јашар Г., Азәрбајчан реализминин мәрһәләләри, Б., 1980; Иезуитов А. Н., Вопросы реализма в эстетике К. Маркса и Ф. Энгельса, Л.—М., 1963; јенә онун, В. И. Ленин и вопросы реализма, Л., 1980; Реализм и его соотношение с другими творческими методами, М., 1962; Петров С. М., Реализм, М., 1965; јенә онун, Критический реализм, 2 изд, М., 1980; Проблемы становления реализма в литературах Востока. Материалы дискуссии, М., 1964; Развитие реализма в русской литературе, т. 1—3, М., 1972—74; Конрад Н. И., Запад и Восток, 2 изд., М., 1972; Надярных Н. С., Типологические особенности реализма, М., 1972; Гаджиев А., Романтизм и реализм, Б., 1972; јенә онун, Реализм в литературах Советского Востока, Б., 1978; Сучков Б. Л., Исторические судьбы реализма. Размышления о творческом методе, 3 изд., М., 1973; Проблемы реализма в литературах народов Советского Востока, Б., 1974; Головко Н. В., Русская критика в борьбе за реализм, Минск, 1980; Балашова В. Т., Активность реализма, М., 1982.

РЕАЛИСТИК ҺҮГУГ МӘКТӘБИ—АБШ буржуа һүгуг елми чәрәјанларындан бири; 20 әсрин 20-чи илләриндә мејдана кәлмишдир; Р.һ.м. тәрәфдарлары мөһкәм ганунун ролуну (бу, онларын фикринчә, һүгугун јарадычы характеринин ләғвинә кәтириб чыхарыр) инкар едәрәк һүгугу һакимләрин фәалијјәтинин нәтичәси кими гијмәтләндирирләр.

РЕАЛЛАШДЫРМА—һәр һансы планын, лајиһәнин, програмын, мәгсәдин һәјата кечирилмәси.

РЕАЛЛЫГ (сон лат. realis—мадди, һәгиги)—керчәк мөвчуд олан. Диалектик материализмдә «Р.» термини ики мә'нада: 1) објектив Р., јә'ни материјанын мүхтәлиф нөвләринин мәчмусу; 2) мөвчуд олан һәр шеј, јә'ни идеал мәһсулларынын да һамысы дахил олмагла бүтүн мадди аләм.

РЕАЛНИ МӘКТӘБ—практик билик верән орта үмумтәһсил мүәссисәси. Сәнајенин инкишафы, дүнјәви биликләрә һәвәс вә дәгиг елмләр үзрә ихтисаслы мүтәхәссисләрә еһтијачла әлагәдар илк Р.м.-ләр 18 әсрин әввәлләриндә Русијада (Москва, 1701), Алманијада (Һалле, 1708) вә дикәр өлкәләрдә јарадылмышдыр. Р.м.-ләрдә әсасән дәгиг елмләр тәдрис едилирди. 1913 илдә Русијада 17 мин шакирд охујан 276 Р.м. вар иди.

Азәрб.-да илк Р.м. 1835 илдә Бакыда ачылмышдыр. Реални прокимназија адланан бу 4 синифли мәктәб 1867 илдә Реални кимназијаја чеврилмиш, бунунла да Азәрб.-да рус дилиндә орта мәктәбин әсасы гојулмушдур. Бакыдакы Р.м.-ин илк бурахылышы 1871 илдә (6 нәфәр) олмушдур. Бурада Н. Нәриманов, Һ. Зәрдаби вә б. дәрс демишләр. Шуша вә дикәр ш.-ләрдә дә Р.м. олмушдур.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра өлкәмиздә Р.м.-ләр ваһид әмәк мәктәбинә чеврилмишдир.

Әд.: Әһмәдов Һ. М., Азәрбајчанда орта тәһсил мүәссисәләринин мејдана кәлмәси вә инкишафы тарихиндән (19 әср),

В. И. Ленин ад. АПИ-нин Елми Әсәрләри, 1970, № 4; Константинов Н. А., Очерки по истории средней школы, М., 1947.

РЕАНИМА́СИЈА (*ре*...+лат. animatio—чанланма)—*клиник өлүм* вәзијјәтиндә олан инсанын чанланмасына јөнәлмиш, бәдбәхт һадисә, хәстәлик вә илтиһаб нәтичәсиндә һәјат әһәмијјәтли органларын гәфләтән итирилмиш вә позулмуш функсијаларыны бәрпа едән тәдбирләр комплекси. Р. реаниматолокијанын өјрәндији фәнндир. Реаниматолокијанын инкишафы илә әлагәдар тәдбирләрә билаваситә чанланмадан башга, һәм дә маддәләр мүбадиләсинин кәскин позғунлуглары илә мүбаризә, ган дөвранынын, тәнәффүсүн, гарачијәр вә бөјрәк функсијаларынын кәскин чатышмазлығы вә с. аиддир. Чох вахт «интенсив мүаличә», «интенсив гуллуг» терминләри Р. мә'насында ишләдилир. Р. мәгсәди илә мүхтәлиф апаратлар (монитор гурғулар, дефибриллјатор, електростимулјатор вә с.), чәрраһи үсуллар (трахеостомија, пунксија вә ири дамарларын катетеризасијасы), фармаколожи маддәләр тәтбиг едилир. Үрәји масаж вә сүн'и тәнәффүс кими Р. үсуллары ихтисасындан асылы олмајараг һәким вә ја орта тибб ишчиләри, еләчә дә хүсуси һазырлыг кечмиш башга пешә саһибләри тәрәфиндән тәтбиг олунур. Р.-нын там комплекс тәдбирләри хүсуси Р. вә интенсив терапија шө'бәләриндә апарылыр.

Әд.: Акселрод А. Ј., Дирилмә—мө'чүзә дејил, Б., 1982.

РЕАНИМАТОЛО́КИЈА (*реанимасија*+...*локија*)—тиббин бир бөлмәси; инсан организминин функсијаларынын сөнмәси вә бәрпасынын әсас ганунаујғунлугларыны өјрәнир. Р.-нын нәзәри әсасыны чанвермәнин патоложи физиолокијасы вә һәјат функсијаларыны бәрпаетмә просесләри тәшкил едир; чанланманын практик үсулу «реанимасија» анлајышы илә бирләшир.

Өлмәкдә олан инсанын дирчәлдилмәси һәлә гәдим замандан мә'лумдур. Бу мәгсәдлә мүхтәлиф гычыгландырычылардан (исти, ағры вә с.), ганбурахма, үрәји масаж етмә вә с. үсуллардан истифадә едилирди. 16 әсрин орталарында А. Везали һејванлар үзәриндә сүн'и тәнәффүсү тәтбиг етди. 17 әсрин ахырларында организмин һәјат фәалијјәтинин бәрпасы вә өлүм просесинин ганунаујғунлуглары өјрәнилди. Р. тиббин елми-практик бөлмәси кими 20 әсрдә јаранды. ССРИ-дә Р.-нын јаранмасы вә инкишафы С. С. Брјухоненко, В. А. Неговски, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә М. Н. Топчубашов, Б. Х. Абасов вә б.-нын ишләри илә әлагәдардыр. Р. мүасир техниканын наилијјәтләринә (организмин функсионал позғунлуғуну сигналла хәбәр верән јени електрон апаратлары, тәнәффүсү, ган дөвраныны тәнзимләјән апаратлар вә с.) әсасланыр. Р.-нын тәдгигат објекти үрәк-дамар, мәркәзи синир, тәнәффүс системи органлары вә с.-дир. Р.-нын мүһүм проблемләри һәјат дөврүндән биоложи өлүмә вә дирилмә дөврүнә кечид заманы организмдә баш верән дәјишикликләри, терминал вәзијјәтин профилактика вә мүаличәсини, клиник өлүм мүддәтини артыран мүхтәлиф үсуллары, сүн'и тәнәффүсү, јени фармаколожи препаратлары вә с. өјрәнмәкдир. ССРИ-дә Р. анестезиолокија илә бирләшәрәк комплекс тибби фәнн тәшкил едир.

Әд.: Гулијева С. Ә., Патоложи анатомијанын бә'зи мәсәләләри, Б., 1973; Акселрод А. Ј., Дирилмә—мө'чүзә дејил, Б., 1982; Справочник по реаниматологии, Минск, 1978.

РЕ́БИНДЕР Пјотр Александрович (3.10.1898, Петербург—12.7.1972, Москва)—совет кимјачысы (физики кимја). ССРИ ЕА акад. (1946; м. үзвү 1933). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1968). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942). ССРИ ЕА Физики Кимја Интунда лабораторија мүдири ишләмиш (1935 илдән), ејни заманда МДУ-нун коллоид кимја кафедрасынын мүдири олмушдур (1942 илдән). Әсас елми ишләри дисперс системләрин әмәлә кәлмәси, давамлылығы вә дағылмасы проблемләринә, мүхтәлиф техноложи просесләрдә сәтһи актив маддәләрдән истифадә едилмәсинин физики-кимјәви әсасларынын ишләниб һазырланмасына вә с. аиддир. Бәрк чисимләрин мөһкәмлијинин адсорбсијадан азалмасы фактыны (Р. еффекти) кәшф етмишдир (1928). 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Академик П. А. Ребиндер, «Коллоидный журнал», 1973, т. 35, № 5.

РЕВАЛВА́СИЈА (*ре*...+лат. valeo—әһәмијјәтим вар, дәјәрим вар)—өлкәнин пул ваһидинин гызыл тәркибинин рәсмән артмасы, јахуд *валјута мәзәннәсинин* фактики артмасы. Өлкәнин тә'дијә вә тичарәт балансына, дахили конјунктуранын вәзијјәтинә, дахили гијмәтләр системинә вә с. чидди тә'сир көстәрир. Капиталист өлкәләри игтисадијјатынын дөвләт-инһисарчы тәнзимләнмәси васитәләриндән биридир. Игтисадијјата тә'сиринә көрә *девалвасијанын* әксидир.

РЕВА́НШ (фр. revanche — интигам, әвәз)—1) мәғлубијјәтә көрә чыхылан әвәз, гисас; Бах һәмчинин *Реваншизм*. 2) Идманда итирилән ад, јер уғрунда тәкрар мүбаризә.

РЕВАНШИ́ЗМ (фр. revanchisme, revanche—интигам, гисас) гисасчылыг—мүһарибәдә мәғлуб олмуш өлкәнин шовинист даирәләринин мүһарибәјәгәдәрки сәрһәдләри вә дөвләтләрарасы мүнасибәтләр системини бәрпа етмәк бәһанәси илә јени мүһарибә һазырлығына јөнәлдилмиш сијасәти.

РЕ́ВДА—РСФСР Свердловск вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. Әһ. 64 мин (1983). Мисәритмә, әлван метал е'малы, метал мә'мулат-металлуркија з-длары; тибб мәктәби, ахшам мә'дән-металлуркија техникуму вар. 18 әсрин 1-чи јарысында, металлуркија з-дунун тикинтиси илә әлагәдар салынмышдыр.

РЕВЕРБЕРА́СИЈА (сон лат. reverberatio—әксолунма)—өртүлү биналарда сәс мәнбәјинин тә'сири кәсилдикдән сонра сәсин тәдричән зәифләмәси. Бинанын ичәрисиндәки һава күлли мигдарда мәхсуси рәгсләрә малик систем ролуну ојнајыр. Һәр рәгс өзүнә мәхсус сөнмә әмсалы илә характеризә олундуғундан ајры-ајры тезликләрә ујғун рәгсләр мүхтәлиф мүддәтә сөнүр. Өлчүләри јајылан сәс далғасынын узунлуғуна нәзәрән бөјүк олан биналарда мәхсуси рәгсләрин спектрини кәсилмәз гәбул етмәк вә Р.-ја әсас рәгсләр дәфәләрлә әкс олунуб амплитуду кичилән рәгсләрин чәми кими бахмаг олар. Бу сәбәбдән Р. данышығын вә мусигинин ешидилмәсинә чидди тә'сир көстәрир. Сәсин интенсивлијинин 10 дәфә (вә ја сәвијјәсинин 60 *дб*) азалмасына лазым олан вахта Р. мүддәти дејилир. Сәс аз удулан бөјүк биналарын Р. мүддәти даһа бөјүк олур.

Дәнизин дибиндән, тәлатүмлү сәтһиндән вә су һәчминдән сәсләрин әкс олунараг сонрадан ешидилмәси дә Р. адланыр.

РЕВЕРБЕРА́СИЈА КАМЕРАСЫ — акустик өлчмәләр апармаг үчүн отаг; бурада сәс һүдудлајычы сәтһләрдән мүмкүн гәдәр там әкс олунмалы вә һәр нөгтәдә орта һесабла сәс тәзјиги ејни алынмалы, сәс далғаларынын мүхтәлиф истигамәтләрдән кәлмә еһтималы бәрабәр олмалыдыр. Бах *Реверберасија*.

РЕВЕРБЕРА́ТОР—сүн'и *реверберасија* еффекти јаратмаг үчүн ишләдилән гурғу. Әсасән сәсјазмада, радио вә мәфтилли верилиш програмларынын тәртибиндә вә һәмчинин телевизија програмларынын сәслә мүшајиәтиндә истифадә олунур. Р.-ун киришинә сәс информасијасы дашыјан електрик сигналы верилир. Бу әсас сигнал һәмин информасијаны дашыјан, лакин әсас сигнала нисбәтән кечикдирилмиш сөнән амплитудлу сигналлар ардычыллығы илә топланыр. Реверберасија мүддәти 0,8—1,5 *сан*-дән 5—8 *сан*-јә гәдәр сечилир. Магнитли, вәрәгли вә јајлы Р.-лар чох јајылмышдыр. Магнитли Р.-да кечикән импулслар ардычыллығы бәрабәр сүр'әтлә фырланан магнит барабанынын вә ја һалга үзәринә јапышдырылмыш магнит лентинин көмәји илә формалашдырылыр. Кириш сигналы магнит барабанынын вә ја магнит лентинин үзәринә јазылыр. Вәрәгли Р.-да сигналын кечикмәси сәрбәст асылмыш полад вәрәгдә баш верир. Јајлы Р.-да бурулма рәгси едән бир вә ја бир нечә јај сигналы кечикдирир.

РЕВЕ́РСИВЛӘМӘ (лат. reversio—дөнмә, гајытма)—иш заманы машынын һәрәкәт *истигамәтинин дәјишдирилмәси*. Јүкгалдыран машынларда (јүкү галдыран вә ендирән механизмләрдә), рәндәләмә дәзкаһларында, бухар машынларында, електрик мүһәррикләриндә вә с.-дә истифадә олунур.

РЕВМАТИ́ЗМ (јун. rheumatismós — ахма, ревматик изтираб), Бујо—Соколски хәстәлији, ревматик гыздырма, кәскин ојнаг ревматизми, ревматик полиартрит — инфексион-аллеркик хәстәлик. Бирләшдиричи тохумаларын зәдәләнмәси илә характеризә олунур. Просес инсанда, әсасән үрәк-дамар системиндә кедир. Р. адәтән ушагларда вә јенијетмәләрдә (7—15 јашында) сојуг ајларда тәсадүф едилир. Хәстәлик, әсасән А групундан олан бета-һемолитик стрептококкларын төрәтдији инфексијадан (анкина, фаринкит, скарлатина вә с.) вә бу инфексијаја гаршы организмин мејилли (һиперреаксија шәкилли) олмасындан баш верир. Стрептококк инфексијасы һәм Р.-и төрәдир, һәм дә ону кәскинләшдирир. «Аилә» Р.-инә узунмүддәт стрептококк әһатәси, әлверишсиз јашајыш-мәишәт шәраити (үмуми габдан, үмуми палтардан, јатаг ағларындан истифадә), һәмчинин хәстәлијә гаршы ирси поликен мејиллик сәбәб олур. Р. кәскин башлајыр: үмуми зәифлик,

темп-рун 38—39°С-дәк артмасы, ојнагларда ағры, шишкинлик, чох вахт синовиал гишанын вә ојнагәтрафы тохуманын (ревматик полиартрит) илтиһабы илә әлагәдар гызарты вә функсионал позғунлуг вә с. Әсасән, ири ојнаглар (диз, дирсәк, балдыр-ајаг, биләк) зәдәләнир. 10 күндән сонра ревмокардитин әламәтләри: ағрылар вә үрәк дөјүнмәси, кичик физики ишдән тәнкнәфәслик, мүајинә заманы патоложи дәјишикликләр вә с., синир системинин зәдәләнмәси ушагларда адәтән хореја, јашлыларда исә ревматик енсефалит, менинкит шәклиндә тәзаһүр едир. Р. заманы бәдәнин мүхтәлиф һиссәләриндә дамарлар (ревматик васкулитләр), дәри өртүјү, сероз гиша, көзләр, ағчијәр, бөјрәк вә с. зәдәләнир. Ганда еритроситләрин чөкмә реаксијасы сүр'әтләнир (40—50 *мм/с*), лејкоситләрин мигдары вә стрептококка гаршы античисимләр артыр. Р.-ин кедишиндә мүхтәлиф вариантлар мүшаһидә едилир. Кәскин вә јарымкәскин Р.-и тез мүаличә етдикдә хәстә тамамилә сағалыр. Ревмокардит узун сүрдүкдә үрәк гүсурларына сәбәб ола биләр. Р. ушагларда бөјүкләрә нисбәтән ағыр кечир. М ү а л и ч ә с и: јатаг режими; дуздан, маједән аз истифадә етмәк, лакин тәркибиндә кифајәт гәдәр зүлал, мејвә, тәрәвәз вә калиумла зәнкин мәһсулларла гидаланмаг; антибиотикләр вә кортикостероидләр асетил-салисил туршусу, амидопирин, бутадион, индометасинлә бирликдә верилир. Хроник стрептококк инфексија очагларыны (тонзиллектомија, диш каријеси, һајморит, фаринкит вә с.) арадан галдырмаг. Хәстә ушаглары 3—6 ај санаторија шәраитиндә мүаличә етмәк, хәстәханадан (бөјүкләр) вә санаторијадан (ушаглар) чыхандан сонра 3—5 ил диспансер нәзарәти алтында олмаг вә с.

Һ е ј в а н л а р д а н Р.-лә, әсасән ат, гарамал, ешшәк, донуз вә итләр хәстәләнир. Хүсусилә әзәләләр вә ојнаглар зәдәләнир: әзәлә вә ојнаглар шишир, һејван ахсајыр, бәдән темп-ру јүксәлир, нәбзи вә тәнәффүсү сүр'әтләнир. Хәстә һејванлары гуру, исти биналарда сахламаг, ағрыкәсән мәлһәмләрлә масаж етмәк, диатермија, ионотерапија; салисил вә башга препаратлар вермәк вә с.

Әд.: Н е с т е р о в А. И., Ревматизм вә онун профилактикасы, Б., 1980; П а р и й с к а я Т. В., Приобретенные пороки сердца у детей, М., 1979.

РЕВМАТОЛО́КИЈА (*ревматизм +... локија*)—тиббин бир бөлмәси; ревматик хәстәликләри (ревматизм, дерматомиозит, дүјүнлү периартериит, артритләр, бурситләр вә с.) өјрәнир. Р. проблемләри клинисистләрлә, морфологларла, иммунологларла, биокимјачыларла, физиологларла, радиологларла бирликдә тәдгиг едилир. Р. кардиолокија, һематолокија, пулмонолокија вә с. бөлмәләрлә сых әлагәдардыр. Ојнагларын ревматик илтиһабы барәдә мә'луматлара һәлә Һиппократын әсәрләриндә раст кәлмәк олур. К. Гален 2 әсрдә ревматизм терминини дајаг-һәрәкәт органлары хәстәлијинә аид етмиш вә бу термин 19 әсрә гәдәр ишләдилмишдир. 17—18 әсрләрдә ајры-ајры ревматик хәстәликләрин тәсвири верилди. Инкилис һәкимләри Т. Сиденһем ревматик полиартрити вә хорејаны тәсвир етмиш, В. Һеберден бармагларда олан дүјүнчүкләри артроз хәстәлији үчүн характерик сајмыш вә ону подагра хәстәлијиндән ајырмышдыр.

19 әсрин 30-чу илләриндә ревматизм елминин баниләри франсыз һәкими Ж. Б. Бујо вә Г. И. Соколски бир-бириндән хәбәрсиз үрәк зәдәләнмәси илә полиартрит хәстәлији арасында әлагә олдуғуну исбат етдиләр. 20 әсрдә ревматизмин төрәдичиси (стрептококк) ашкар едилди. 20 әсрин 2-чи јарысында иммунолокија вә биокимја методларындан истифадә олунмасы Р.-нын даһа да инкишаф етмәсинә тә'сир көстәрди. Р.-нын инкишафында Америка алимләри М. Зиффин, Л. Шулманын, Ч. Деккерин вә б. бөјүк хидмәти олмушдур.

20 әсрин 60-чы илләриндә Р. дахили тиббин мүстәгил бөлмәси кими инкишаф етди. ССРИ-дә вә бир чох өлкәләрдә елми-тәдгигат ин-тлары јарадылды. Русијада 1928 илдә М. П. Кончаловски вә Г. М.. Данишевскинин тәшәббүсү илә Үмумиттифаг антиревматик комитә тәшкил олунду вә 1964 илдә онун әсасында Үмумиттифаг ревматологлар чәмијјәти јарадылды. Һәр 4 илдән бир Бејнәлхалг ревматологлар конгреси чағырылыр. Р. проблемләринә даир материаллар «Вопросы ревматизма» журналында, һабелә «Азәрбајчан тибб журналы»нда дәрч олунур.

Әд.: М а т в е й к о в Г. П. и др., Ревматизм, Минск, 1979.

РЕВМОКАРДИ́Т (јун. kardia—үрәк)—*ревматизм* заманы үрәјин зәдәләнмәси. Ревматизм просеси үрәјин мүхтәлиф гишаларыны—ендокарды (бах *Ендокардит*), миокарды (бах *Миокардит*) вә перикарды (бах *Перикардит*) әһатә едир. Ән чох миокардит, јахуд ендокардит вә перикардитлә бирликдә тәсадүф олунур. Ә л а м ә т л ә р и: үрәк наһијәсиндә ағры, үрәк дөјүнмәси, зәифлик, кичик физики ишдән бедә төвшүмә, мүајинә заманы үрәк һүдудунун кенишләнмәси, үрәк тонларынын позулмасы, ганын вә електрокардиограмманын дәјишмәси. Р. диффуз вә очаглы, аз вә ја чох үрәк чатышмазлығы илә мүшаһидә олуна биләр. М ү а л и ч ә с и: илтиһаби просеси вә үрәк чатышмазлығыны арадан галдыран дәрманлар.

Әд.: Заболевания сердечно-сосудистой системы, под ред. проф. Е. В. Поповой, М., 1980.

РЕВОЛВЕ́Р (инк. revolver; revolve—фырланмаг)— јивли фәрди атычылыг силаһы; фырланан барабанынын ичәрисиндә бир нечә (6—12) патрон јерләшдирилир. Атәш мәсафәси 50 *м*-дәк дир. Р. типли илк силаһ нөвләри 16 әсрдә мејдана кәлмиш, лакин барабаны әл илә фырладылдығындан фитилли вә чахмагдашылы Р.-ләр 19 әсрәдәк кениш јајылмышды. 1853 илдә метал унитар патрондан истифадәјә кечилди. Рус ордусу Смит-Вессон системли (әсасән 1871, 1874 вә 1880 ил нүмунәләри) Р. илә силаһланмыш вә 19 әсрин ахырларындан *наган* системли (1895 ил нүмунәси) Р.-ә кечмишди. Мүасир Р.-ин атәш механизми барабанын фырланма механизми илә әлагәдардыр; тәтији чәкәркән барабан фырланараг нөвбәти патрону атәш үчүн һазырлајыр. Р.-ин һәрби, мүлки вә идман нөвләри вар. Автомат пистолетләрин мејдана чыхмасы вә инкишафы илә әлагәдар һәрби Р.-ләр 20-чи әсрин 1-чи јарысындан сонра тәдричән сырадан чыхарылмышдыр. Идман Р.-индән сәрраст атычылыг тә'лимләриндә вә дикәр идман мәгсәдләри үчүн истифадә олунур.

Револверләр: 1—Колјер системиндән олан фырланан барабанлы, чахмагдашылы револвер; 2—Мариетт системли 6 луләли револвер; 3—Лефоше системли (1853) унитар патронлу револвер; 4—Наган системли (1895) револвер.

РЕВОЛВЕ́Р БАШЛЫҒЫ—металкәсмә дәзкаһы, микроскоп, киночәкмә апараты вә с.-дә дөнән һиссә (барабан вә ја диск). Р.б.-на аләт, оптик систем вә с. бәркидилир. Р.б. *револвер дәзкаһынын* әсас говшағыдыр; бир чох автомат вә јарымавтоматларда, һабелә торна-карусел вә бурғу дәзкаһларында тәтбиг олунур. Р.б.-нда адәтән, онун дөнмә заманы дүзкүн вәзијјәтдә дајандырылмасыны тә'мин едән (јә'ни башлығы һәр бир аләтин иш вәзијјәтинә ујғун дајандыран) механизм вар. Дөнмә ја әл илә, ја автоматик, ја да програмла идарәолунан дәзкаһларда програмлашдырычыдан верилән әмрә көрә ичра олунур.

РЕВОЛВЕ́Р ДӘЗКАҺЫ, торна-револвер дәзкаһы—торна дәзкаһлары групундан *металкәсмә дәзкаһы*. Р.д.-лары чохмөвгели дөнән *револвер башлығы* илә тәчһиз едилир. Револвер башлығында харичи вә дахили сәтһләри јонма, јувалары јонуб кенишләндирмә, бурғулама, зенкерләмә, рајберләмә, вәрдәнәләмә вә с. үчүн аләтләр бәркидилир. Р.д.-ларында метал чубуглардан вә әдәди пәстаһлардан мүрәккәб формалы деталлар алырлар. Чубугдан детал һазырлајан Р.д.-нда чубугун вериши, һәм дә сыхылмасы үчүн механизм олур. Әдәди пәстаһлардан детал һазырлајан Р.д. патронла (әл илә ишләдилән вә ја механики сыхачлары олан) тәчһиз едилир. Револвер башлығы шагули, үфүги вә маили олан, әл илә ишләдилән, механикләшдирилмиш вә автоматлашдырылмыш Р.д.-лары вар.

«РЕВОЛЈУ́СИЈА ВӘ КУЛТУ́РА»—*«Азәрбајчан»* журналынын 1936 (№ 6—12)—1941 (№ 1—5) илләрдә ады.

РЕВУ́ТСКИ Лев (Левко) Николајевич (20.2.1889, индики Чернигов вил.-нин Иржаветс к.—30.3.1977, Кијев)—совет бәстәкары, педагог, Украјна мусиги мәдәнијјәтинин көркәмли хадими. ССРИ халг артисти (1944). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). УССР ЕА-нын акад. (1957). Кијев консерваторијасыны битирмишдир(1916, Р. Глиерин бәстәкарлыг синфини). Н. В. Лысенко ад. Мусигили Драм Ин-тунда (1924—33) вә Кијев консерваторијасында (1934 илдән; 1935 илдән проф.) дәрс демишдир. Р.-нин јарадычылы-

ғы Украјна мусиги мәдәнијјәтинин инкишафында мүһүм мәрһәлә тәшкил едир. Р. симфоник, вокал вә с. әсәрләрин мүәллифидир. 4 дәфә Ленин ордени, 4 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Бялик М., Л. Н. Ревуцкий. Очерк жизни и творчества, М., 1963.

РЕВЎ (фр. revue, һәрфи мә'насы—ичмал)—оперетта, балет, кабаре театры вә варјете хүсусијјәтләрини өзүндә бирләшдирән театр тамашасы. Р.-нун тә'сири нәтичәсиндә әлаһиддә оперетта нөвү (ревү-оперетта) јаранмышдыр. Р. 1830-чу илләрдә Парисдә мејдана кәлмиш, 19 әсрин сону—20 әсрин әвәлләриндә Белчика, Нидерланд вә Б. Британијада кениш јајылмышды. АБШ-да Авропа нүмунәләринин тә'сири илә Р. жанрынын американ нөвү [«шоу» (show, һәрфи мә'насы—тамаша)] тәшәккүл тапмышдыр. Р., адәтән, естрада театрында (*музик-һолл*) ифа олунур.

РЕГАЛИЈАЛАР (лат. regalia, regalis—чара мәхсус)—1) феодал Авропасында али һакимијјәтин (императорун, кралын, бә'зән ири феодалларын) мүәјјән нөв кәлир әлдә етмәк үчүн мүстәсна һүгугу. 2) Монархија һакимијјәтинин әсас харичи әламәтләри—тач, һәкмдар әсасы, тахт-тач вә с.

РЕГА́ТА (итал. regata—старт хәтти; riga—сыра, хәтт сөзүндән)—јелкәнли, аварлы вә ја моторлу кәмиләрин ән'әнәви идман јарышлары. Гондолјерләрин Венесија Р.-сы (1740) мә'лум олан илк Р.-лардандыр. Р. 19 әсрин орталарындан Авропада, 19 әсрин ахыры—20 әсрин әввәлләриндән Латын Америкасы өлкәләриндә, Русијада, АБШ-да јајылмышдыр. ССРИ-нин Волга (1937 илдән), Балтик дәнизи (1945 илдән), Гара дәниз (1946 илдән) вә дикәр су һөвзәләриндә су идманынын академик аварчәкмә вә *јелкәнли гајыг идманы* нөвләри үзрә һәр ил мүнтәзәм Р.-лар кечирилир. Олимпија ојунлары програмына дахил едилмиш јелкәнли гајыг идманы нөвү үзрә јарышлар да Р. адланыр. 22-чи Олимпија ојунларынын (Москва-80) Р. јарышлары Таллиндә кечирилмишдир.

РЕ́ГБИ [Инкилтәрәнин Уорикшир графлығында Регби (Rugby) ш.-нин адындан]—овал формалы топла «Н.» шәкилли гапылары олан мејданчада ики команда арасында идман ојуну. Мејданчанын өлчүләри 95—100×65—68 *м*-дир. Гапы хәттинин архасында ени 12—22 *м* олан саһә «зачот саһәси» адланыр. Ојунчулар топу әл илә (анчаг керијә) вә ајагла (истәнилән истигамәтә) бир-биринә өтүрәрәк, ону «зачот саһәсиндә» јерә гојмалы вә ја гапы дирәјинин үстүндән кечирмәлидирләр. Һәр һиссәси 40 дәгигәдән ибарәт 2 һиссәли ојунда даһа чох хал топлајан команда галиб сајылыр. 1823 илдә Регби коллечинин шакирди У. Еллис тәрәфиндән јарадылмышдыр. 1888 илдән Р. үзрә бејнәлхалг көрүшләр кечирилир.

ССРИ-дә илк Р. командасы 1923 илдә јарадылмышдыр. 1966 илдән өлкә биринчилији кечирилир.

Әд.: Пулэн Р., Регби и тренировка, пер. с франц., М., 1978.

РЕГЛА́МЕНТ (полјакча reglament, фр. réglement, régle—гајда)—1) дөвләт органлары, идарә вә тәшкилатларынын иш гајдасыны мүәјјән едән гајдаларын мәчмусу. 2) Нүмајәндәли органын ичлас, мүшавирә, конфранс вә с.-ни апармасы гајдасы. 3) Бејнәлхалг конгрес вә конфрансларын бә'зи актларынын ады (мәс., 1815 ил Вјана Р.-и). 4) Парламент, јахуд палатанын дахили гурулушу вә фәалијјәти формасыны, һәмчинин депутатын һүгуги вәзијјәтини тәнзим едән гајдалар.

РЕГЛАМЕНТА́СИЈА—бах *Низамлама.*

РЕГРЕ́С (лат. regressus—тәрсинә һәрәкәт)—*инкишафын* типи; јүксәкдән ашағыја кечиди сәчијјәләндирир. Р. *тәрәггинин* әксидир. Бах һәмчинин *Тәнәззүл.*

РЕГРЕ́С ИДДИА, экс тәләб—мүлки һүгугда башгасынын вурдуғу зијаны өдәјән вәтәндашын вә ја тәшкилатын вермиш олдуғу өдәмә мигдарында дикәр шәхсә гаршы тәләби; мәһкәмә, јахуд арбитража верилир. Мәс., совет һүгугуна көрә, вурулмуш зијан үчүн мәс'ул олан тәшкилат вә ја вәтәндашлар, онларын тәгсириндән баш вермиш хәстәлик, јахуд шикәстликлә әлагәдар зәрәр чәкмиш шәхсә (зәрәр чәкмиш шәхс өлдүкдә исә ганунда көстәрилән шәхсләрә) верилмиш мүавинәтләри вә ја пенсијаны дөвләт сосиал сығортасы вә ја сосаил тә'минат органынын регрес тәләби үзрә өдәмәјәборчлудур.

РЕГРЕ́ССИЈА (лат. regressio—кери чәкилмә)—дәнизин тәдричән саһилләрдән кери чәкилмәси; гурунун галхмасы вә ја океан дибинин енмәси, Дүнја океаны һөвзәсиндә су һәчминин азалмасы (мәс., Бузлаг епохаларында) нәтичәсиндә баш верир. Гапалы су һөвзәләриндә (Хәзәр дәнизи вә с.) Р. иглим шәраитинин дәјишмәси тә'сириндән һөвзәләрдә су һәчминин азалмасы илә әлагәдардыр. Хәзәр дәнизи дәфәләрлә Р.-ја мә'руз галмышдыр.

РЕГРЕ́ССИЈА (еһтимал нәзәријјәси вә ријази статистикада)—һәр һансы кәмијјәтин орта гијмәтинин (ξ тәсадүфи кәмијјәтинин ријази көзләмәсинин) башга бир вә ја чохлу сајда кәмијјәтдән асылылығы. ξ-нин һәр мүмкүн гијмәтинә мүәјјән ганунла η тәсадүфи кәмијјәтинин мүмкүн гијмәтләриндән бири ујғун кәлирсә, η-ја ξ-нин функсијасы дејилир. Бундан фәргли олараг Р. әлагәсиндә ејни $\xi=x_0$ гијмәтинә η-нын мүхтәлиф гијмәтләри дә ујғун кәлә биләр. Еһтимал нәзәријјәсиндә Р.-нын өјрәнилмәси (ξ, η) тәсадүфи кәмијјәтинин еһтималларынын вә онун компонентләринин шәрти еһтималларынын пајланмасына әсасланыр. Һәр гејд едилмиш $\xi=x$ үчүн η тәсадүфи кәмијјәтдир вә бунун шәрти еһтималларынын пајланмасы x-дән асылыдыр: дискрет тип үчүн

$$P(\eta=y_\kappa/\xi=x_i)=P(\xi=x_i,\ \eta=y_\kappa)\ /\ P(\xi=x_i)$$

кәсилмәз тип үчүн

$$f(y/x)=f(x,y)/f_1(x)$$

олур. $f_1(x)$ функсијасы ξ-нин, $f(y/x)$—шәрти еһтималларын, $f(x,y)$ исә (η, ξ)-нин еһтималлары сыхлығыдыр. ξ-јә нәзәрән η-нын Р.-сы $\xi=x$ оланда η-нын шәрти ријази көзләмәси (дискрет тип үчүн)

$$M(\eta\ /\ \xi=x)=\sum_\kappa y_\kappa P(\eta=y_\kappa\ /\ x_i),$$

кәсилмәз тип үчүн

$$M(\eta/\xi=x)=\int yf(y/x)\,dy$$

илә тә'јин едилир. Сағ тәрәф анчаг x-ин функсијасыдыр. Бу, $y=\varphi(x)$ кими јазылыр вә Р. тәнлији, $\varphi(x)$ η-нын ξ-јә нәзәрән Р. хәтти, φ исә η-нын ξ-јә нәзәрән Р.-сы адланыр. η-нын шәрти әдәди ортасы $\xi=x_i$ хәтти үзәриндә јерләшән күтләнин ағырлыг мәркәзинин ординатыдыр. Һәр гејд едилмиш $\xi=x_i$ үчүн Р. дәгиглији η-нын

$$M[(\eta-\varphi(x))\ /\ \xi=x]^2=\sigma_\eta^2(x)$$

шәрти дисперсијасы васитәсилә тә'јин едилир. Бүтүн x-ләр үчүн $\sigma_\eta^2\neq0$ оларса вә φ функсијасы x-дән асылы дејилсә, дејилир ки, η-нын ξ-јә нәзәрән Р.-сы јохдур. Бүтүн x-ләр үчүн $\sigma_\eta^2(x)=0$ исә ξ вә η функсионал асылыдыр, јә'ни $\eta=\varphi(\xi)$. ξ-нин η-ја нәзәрән Р.-сы да аналожи тә'јин едилир. Бу һалда ξ-нин шәрти $x=\psi(y)=M(\xi/\eta=y)$ ријази көзләмәси y-ин функсијасыдыр. Үмумијјәтлә $x=\psi(y)$ вә $y=\varphi(x)$ гаршылыглы тәрс функсијалар дејил. Һәр x_i гијмәтинә y-ин n_i сајда $y_{i\kappa}$ гијмәтләри ујғундурса,

$$y_i=(y_{i_1}+y_{i_2}+\dots+y_{in})\ /\ n_i$$

әдәди орталарынын асылылығы статистик асылылыгдыр. Бүтүн функсијалар ичәрисиндә $M(\eta-g(\xi))^2$ ифадәсинә јалныз $g(x)=\varphi(x)$ минимум верир. $M(\xi-h(\eta))^2$ ифадәси о вахт минимум алыр ки, $h(y)=\psi(y)$ олсун. Бу хассә васитәсилә тәсадүфи кәмијјәтләрдән биринә көрә дикәри һаггында әввәлчәдән мә'лумат вермәк олур. Мәс., ξ билаваситә мүшаһидә едилмирсә вә тәчрүбә заманы (ξ, η) векторунун анчаг η компоненти гејд олунурса, ξ-јә даир мә'лумат ψ(ξ) васитәсилә алыныр. η-нын ξ-јә нәзәрән Р.-ларынын ән садәси $\varphi(x)=ax+b$-дир. Бу, хәтти Р., a вә b исә дүз хәттин Р. әмсаллары адланыр:

$$a=R\,\sigma_\eta\ /\ \sigma_\xi \quad \text{вә} \quad b=a_\eta-a\cdot a_\xi.$$

a_ξ вә a_η тәсадүфи ξ вә η-нын ријази көзләмәләри, R—коррелјасија әмсалы, σ_ξ вә σ_η орта квадратик мејлләридир. Онда Р. тәнлији

$$\frac{y-a_\eta}{\sigma_\eta}=R\,\frac{x-a_\xi}{\sigma_\xi}$$

олур. Бу дүз хәтт (a_ξ, a_η) нөгтәсиндән кечир, онун дисперсијалары исә сонлу вә мүсбәт ихтијари пајланма үчүн тә'јин олунур: $y=\varphi(x)$ вә $x=\psi(y)$. Р. хәтләринин һәр икиси о вахт дүз хәтләрдир ки, ξ вә η-нын еһтималларынын биркә пајланмасы нормал олсун. Әксәр һалда η-нын ξ-јә нәзәрән Р. тәнлији

$$y=\varphi(x)=\alpha_0 f_0(x)+\dots+\alpha_\kappa f_\kappa(x)$$

шәклиндә раст кәлир (f_κ—верилмиш функсијадыр). $f_\kappa(x)=x^\kappa$ оларса ($\kappa=\overline{0,s}$), чохишләдилән к тәртибли параболик Р. алыныр. Р. анлајышы чохөлчүлү тәсадүфи кәмијјәтләр үчүн дә үмумиләшдирилир: $\xi_1,\dots,\xi_s$ тәсадүфи кәмијјәтләринә бахаг, $\xi_i=x_i$ шәртләри ($i=\overline{2,s}$) дахилиндә ξ_1-ин шәрти ријази көзләмәси

$$M(\xi_1\ /\ \xi_i=x_i\quad i=2,\dots,s)=$$
$$=\varphi_1(x_2,\dots,x_s)$$

Р. тәнлији илә тә'јин олунур. Үмумијјәтлә

$$\varphi(x_1, x_2, \ldots, x_s) = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + \cdots + a_sx_s$$

оларса, бу, хәтти Р. адланыр. ($\varphi_1, x_2, \ldots, x_s$) нөгтәләринин һәндәси јери $x_2, \ldots, x_s$-ләрин бүтүн мүмкүн гијмәтләриндә ξ_1-ин әдәди ортасы үчүн Р. сәтһидир вә бунун тәнлији

$$x_1 = \varphi_1(x_2, \ldots, x_s)$$

шәклиндәдир. Р. тәнлијинин әмсаллары тәҹрүбәдән алынан мә'луматлара әсасән тапылыр. «Р.» терминини илк дәфә инкилис статистики Ф. Һалтон ишләтмишдир (1886).

Әд.: Крамер Г., Математические методы статистики, 2 изд., пер. с англ., М., 1975; бах һәмчинин *Лимит теоремләри* мәгаләсинин әдәбијјатына.

РЕГРЕССИЈА АНАЛИЗИ — ријази статистиканын бөлмәси; мүшаһидә гијмәтләринә көрә кәмијјәтләр арасындакы регрессија асылылыгларынын практики тәдгиг үсулларыны бирләшдирир. Әсас тәдгигат мәсәләләри: 1) регрессија тәнлијинин үмуми шәкилдә тә'јини; 2) һәмин тәнликдәки намә'лум параметрләрин мүшаһидәјә әсасән гијмәтләндирилмәси; 3) регрессија һаггында статистик фәрзијјәләрин јохланмасы, η вә ξ кәмијјәтләринин регрессија әлагәсини өјрәнмәк үчүн биринин гејд едилмиш гијмәтләриндә дикәринин шәрти еһтималларынын $p(\eta/\xi=x)$ вә ја $p(\xi/\eta=y)$ пајланмасы верилир. Беләликлә, регрессија тәнликләри

$$M(\eta/\xi=x) = \varphi(x, \alpha) \text{ вә}$$
$$M(\xi/\eta=y) = h(y, \lambda)$$

шәклиндәдир (α вә λ параметрләри φ вә h-ы тә'јин едир). Шәрти дисперсија

$$D(\eta/\xi=x) = g^2(x)\,\sigma^2$$

шәклиндәдир. Хүсуси һалда $g(x)=1$ олур. Статистик Р.а.-ндә

$$\varphi(x, \alpha) = \alpha_0\varphi_0(x) + \cdots + \alpha_s\varphi_s(x)$$

хәтти регрессија модели даһа чох ишләдилир. Намә'лум α_i параметрләрини гијмәтләндирмәјин ваһид үсулу бахымындан бу модел даһа тәбиидир x нәзарәтедиҹи кәмијјәтдир. Она бә'зән регрессор, y-ә исә асылы кәмијјәт дејилир. x-ин гијмәтләри һаггында мүхтәлиф шәртләр верилә биләр. Бу, анализин мәгсәди вә мүшаһидәнин характериндән асылыдыр. Регрессијанын хәтти модели

$$p(y_i) = \varphi(x_i, \alpha) + \xi_i$$

шәклиндә јазылыр (y_i—регрессорун x_i гијмәтләринә ујғун асылы дәјишәнин i нөмрәли мүшаһидә гијмәтидир). φ функсијасы $\alpha_0, \ldots, \alpha_s$-ә көрә хәттидир. $\xi_1, \ldots, \xi_n$ асылы олмајан ејни пајланмаја табе хәталардыр. Бунларын ријази көзләмәләри $M\xi_i = 0$ вә дисперсијалары $D\xi_i = \sigma^2 = \text{const} \neq 0$. Регрессор нәзарәтедиҹи дејилсә, (x_i, y_i) икиөлчүлү векторун мүшаһидә гијмәтләрини көстәрир ($i=\overline{1, n}$). Ики тәсадүфи кәмијјәт арасындакы әлагә коррелјасија анализинин үсулары илә өјрәнилир. Гејд едилмиш x_i гијмәтләринә ујғун $\overline{y_{x_i}}$, јә'ни y-ләрин шәрти әдәди ортасыны тапыб (x_i, $\overline{y_{x_i}}$) нөгтәләринин мүстәвидә сәпәләнмәсинә бахылыр. Бу диаграмдан нөгтәләрин јерләшмәсинә көрә $\varphi(x)$-ин x-дән асылылыг графикинин формасы һаггында илк мә'луматы алмаг олур. Мәс., нөгтәләрин јерләшмәси икитәртибли *параболаја* јахындырса, икитәртибли параболик регрессијадан истифадә мәгсәдәујғундур. Һәмин моделә дахил олан α_i регрессија әмсаллары ән кичик квадратлар үсулу илә тапылыр. α_i-ләрин

$$\sum_{i=1}^{n} [p(y_i) - \varphi(x_i, \alpha_0, \ldots, \alpha_s)]^2$$

ифадәсинә минимум верән гијмәтләри тапылыр. Регрессија хәтләрини гијмәтләндирмәнин стандарт үсулу

$$y(x, \alpha) = \alpha_0 x^0 + \cdots + \alpha_m x^m$$

полинсмиал моделинә әсасланыр ($m \geq 1$). Чүнки, интервалда кәсилмәз функсијаны лазыми дәгигликдә полиномларла јахынлашдырмаг олур, α_k вә σ^2 ән кичик квадратлар үсулу илә тапылыр. Бу параметрләр үчүн алынан α^*_{kn} гијмәтләри сечмәнин регрессија әмсаллары адланыр.

$$\hat{y}(x, \hat{\alpha}_n) = \alpha^*_{0n} x^k + \cdots + \alpha^*_{mn} x^k$$

тәнлији емпирик регрессија хәттини тә'јин едир, α^*_{kn} сечмәнин n һәҹминдән вә мүшаһидә гијмәтләриндән асылы олмалыдыр. Бу үсулла α_i вә σ^2 үчүн тапылан гијмәтләр нормал пајланмыш сечмә үчүн максимум һәгигәтәујғун гијмәтләрлә ејнидир. Хәтти регрессијанын үмуми модели

$$\vec{y} = X\vec{\alpha} + \vec{\xi}$$

шәклиндәдир. $\vec{\alpha}$ кәмијјәти ($k\times1$)—өлчүлү, ξ—тәсадүфи (нормал олмаја да биләр) вектор, x—мә'лум ($n\times k$) өлчүлү ($n \geq k$) матрис, ($n\times1$) өлчүлү $\vec{\xi}$-нин ријази көзләмәси сыфыр, сәпәләнмә матриси $\sigma^2 \cdot F$-дир. Хәтти регрессијанын үмуми модели α_i-јә нәзәрән хәттидир.

Параметрләрин α^*_i гијмәтләри асылы дејилсә, Р.а.-ндән истифадә әлверишлидир. ξ_i нормал тәсадүфи кәмијјәтдирсә, α^*_i коррелјасијасыздыр. Бу һалда Р.а. ортогонал Р.а. адланыр. Беләликлә, регрессорлар тәсадүфи дејилсә, сабитләр емпирик тапылдығы үчүн тәҹрүбәләри планлашдырма нәзәријјәсиндә јени типли мәсәлә јараныр: X матрисинин елементләри елә сечилмәлидир ки, α^*_i коррелјасијасыз олсун. Даһа үмуми һалда y_i нәтиҹәләринә дисперсијалары бәрабәр, асылы олмајан тәсадүфи кәмијјәтләр кими бахылыр вә ријази көзләмәләри

$$My_i = \alpha_1 X_{1i} + \cdots + \alpha_m X_{mi};$$

бурада x_{ki} мә'лум ($k=\overline{1,m}$) гијмәтләрдир, хәтти регрессијанын үмумилији о мә'нада баша дүшүлүр ки, x_i-јә нәзәрән ($i=\overline{1, m}$) јүксәктәртибли моделләри бу моделә (α_i ләрә көрә гејри-хәтти, бә'зи моделләри лазыми чевирмәләрдән сонра) кәтирилир.

Әд.: бах *Регрессија* мәгаләсинин әдәбијјатына.

РЕ́ГУЛ—*Шир* бүрҹүнүн α улдузу. 1,4 визуал улдуз өлчүлүдүр. Күнәшдән 169 дәфә ишыглы, мәсафәси 26 *пс*-дир. Р. үч улдуздан ибарәт системдир.

РЕДА́КСИЈА (фр. rédaction, лат. redactus—саһмана салынмыш)—1) мәтбуатда, радио вә телевизијада әсәрин мүәллиф нүсхәси үзәриндә редакторун иш просеси (редактә). Р. мүәллифин фәрди үслубуну сахламагла, әсәрин мәзмун вә формасыны тәкмилләшдирмәкдән ибарәт јарадыҹы просесдир. Р. шәрти олараг сијаси, әдәби вә елми нөвләрә ајрылыр. 2) Мәтншүнаслыгда — әдәби вә ја елми әсәр мәтнинин мүәллиф, јахуд редактор тәрәфиндән јенидән ишләнмиш, тәкмилләшдирилмиш варианты. Р. заманы әсәрин јалныз дил вә үслубу, сүжет вә композисијасы дејил, идеја истигамәти, нәзәри мүддәалары да дәјишикликлијә уғраја биләр. Бу һалда јаранан јени мәтнә әсәрин јени Р.-сы дејилир. 3) Күтләви тәблиғат вә информасија васитәләри системиндә (гәзет, журнал, радио вә телевизија верилишләри, енсиклопедија, нәшријјат, кино вә с.) инзибати идарә.

РЕДА́КТОР—1) елми, әдәби, бәдии вә с. материалы редактә едиб чапа һазырлајан шәхс; 2) һәр һансы бир әсәрин нәшринә, әсәрләр күллијјатынын топланыб чапа һазырланмасына рәһбәрлик едән шәхс; 3) дөври мәтбуатын (гәзет, журнал вә с.) мәзмун вә бурахылышына мәс'ул шәхс.

РЕ́ДИНГ (Reading)—АБШ-ын шм.-ш.-индә, Пенсилванија штатында шәһәр. Скулкилл чајы саһилиндәдир. Әһ. 88 мин, шәһәрәтрафы илә бирликдә 312 мин (1980). Гара металлуркија, метал е'малы, машынгајырма, трикотаж сәнајеси вар. Р. јахынлығында көмүр чыхарылыр.

РЕ́ДИНГ (Reading)—Б. Британијада, Беркшир графлығында шәһәр. Кеннет чајынын Темза чајына төкүлдүјү јердәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 139 мин (1977). Тиҹарәт мәркәзидир. Јејинти, машынгајырма, полиграфија сәнајеси, ун-т вар. Р.-дән ҹ.-г.-дә Олдермастон елми-тәдгигат атом сәнајеси мәркәзи јерләшир.

РЕ́ДКИН-ЛА́КЕР—Ерм.ССР Дилиҹан ш.-нин 6 *км*-лијиндә Тунҹ дөврүнә (е.ә. 1-ҹи миниллијин 1-ҹи јарысы) аид археоложи абидә. 19 әсрин 70-ҹи илләриндә бу әразидә јол чәкиләркән ашкар едилмиш вә мүһәндис Редкинин дүшәркәсинин ады илә адландырылмышдыр. Археоложи газынтылар заманы (19 әсрдә Ф. Бајерн, П. С. Уваров вә б.; 1942 илдә Б. Б. Пиотровски) чохлу силаһ (гылынҹ, низә, ох учлуглары), әмәк аләтләри (тунҹ ијнә, сүмүкдән иј вә с.), мүхтәлиф кил габлар (гулпсуз күпләр, неһрә, бадја, хејрә вә с.), бәзәк шејләри (сырға, зынгыров, тунҹ биләрзик, мунҹуглар вә с.), ат гошгу ләвазиматы вә с. ашкар едилмишдир. Өлүләр даш гуту гәбирләрдә тәк, бүкүлү вәзијјәтдә дәфн олунмушдур. Р.-Л.-дә тикинти галыглары да әлдә едилмишдир. Тапынтылар Азәрб. вә Күрҹүстан әразисиндә ејни дөврә аид олан абидәләрдән ашкар едилмиш материалларла охшардыр.

Әд.: Пиотровский Б. Б., Археология Закавказья с древнейших времен до 1 тысячелетия до н.э., Л., 1949; Есоян С. А., Древняя культура племен Северо-Восточной Армении, Ереван, 1976.

РЕДРЕССА́СИЈА (фр. redresser — дүзәлтмәк)—дәринин тамлығыны позмадан апарылан гапалы операсија; сүмүк-әзәлә системинин патоложи вәзијјәтләринин зорла (дартмагла, фиксасија етмәклә, ағырлыг асмагла) дүзәлдилмәси. Әсасән әтрафларда (әјрипәнчәликдә), рахит нәтичәсиндә әмәлә кәлән әјрилији бәрпа етмәк үчүн апарылыр. Ушаг јашларында апарылан Р. даһа сәмәрәли олур.

РЕД-РИ́ВЕР (Rcd River)—АБШ вә Канадада чај. Уз. 920 *км*, һөвзәсинин саһ. 297 мин *км²*-дир. Оттер-Тејл вә Буаде-Су чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Виннипег көлүнә төкүлүр. Јазда курсулу олур. Орта вә ашағы ахынында кәмичилијә јарарлыдыр. Виннипег ш. (Канада) Р.-Р. саһилиндәдир.

РЕДУ́КСИЈА (лат. reducere—керијә гајтармаг)—16—17 әсрләрдә бир сыра Авропа дөвләтләриндә феодал задәканлара верилмиш хәзинә торпагларынын кери алынмасы. Крал мүтләгијјәтини мөһкәмләтмәк мәгсәди дашыјырды. 17 әсрин 2-чи јарысында Исвечдә даһа кениш јајылмышды. 1700 илдә әсасән баша чатмышды.

РЕДУ́КСИЈА, биолокијада — организмләрин фәрди (онтокенез) вә ја тарихи (филокенез) инкишафы кедишиндә органларын кичилмәси, гурулушунун садәләшмәси вә чох вахт онлара хас олан функсијаларын итмәси. Бә'зән органын вә ја тохуманын тамамилә итмәси дә Р. адланыр.

РЕДУ́КСИЈА (игтисадијјатда)—бах *Әмәјин редуксијасы.*

РЕДУ́КСИЈА—бах *Оксидләшмә-редуксија реаксијалары.*

РЕДУ́КСИЈА КЛАПАНЫ—маје вә ја газы јүксәк тәзјигли тутумдан алчаг тәзјигли тутума автоматик олараг верән вә һәмин тутумлардан һеч олмаса бириндә тәзјиги сабит сахлајан гурулуш (шәк.). Јүксәк тәзјиги сабит сахлајан Р.к. һәм дә *горујучу клапан* функсијасыны јеринә јетирир. Р.к. маје вә газ *редукторларынын* әсас елементидир.

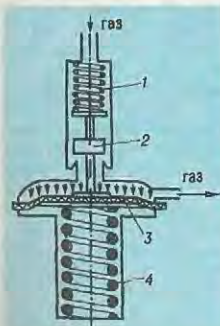

Редуксија клапаны: *1*—бағлајычы јај; *2*—клапанын нимчәси; *3*—мембран; *4*—тәнзимләјичи јај.

РЕДУ́КСИЈА СТАНЫ—метал боруларын, онларын диаметрини азалтмаг мәгсәди илә, е'малы үчүн (адәтән гызмар һалда) ишләдилән јајма (прокат) станы. *Бору-прокат агрегатынын* тәркибинә дахилдир.

РЕДУ́КСИЈА-СОЈУТМА ГУРҒУСУ (РСГ)—бухарын тәзјигини вә темпруну ишләдичинин тәләбләринә мүвафиг гијмәтә салмаг үчүн гурғу. Редуктордан, бухары сојудан, онун темп-р вә тәзјигини автоматик тәнзимләјән техники васитәләрдән ибарәтдир. РСГ истилик вә атом електрик ст.-ларында ишәсалма вә гәза режимләриндә изафи бухары азалтмаг, јүксәк тәзјигли турбин дајандырылдыгда алчаг тәзјигли турбини бухарла тәчһиз етмәк вә с. үчүн тәтбиг едилир.

РЕДУКСИО́Н БӨЛҮНМӘ—бах *Мејоз.*

РЕДУ́КТОР (лат. reductor — керијә апаран, әксинә кәтирән)—1) машын *интигалына* дахил олан вә буручу моменти артырмаг мәгсәди илә апарылан валын бучаг сүр'әтини азалтмаг үчүн механизм. Р.-да дишли өтүрүчү, *зәнчирли өтүрүчү* вә *сонсуз-винт өтүрүчүсү*. һабелә онлардан биркә (мәс., зәнчирли вә дишли өтүрүчү) истифадә олунур. Р. нәгл., јүкгалдырычы, е'маледичи вә с. машынларда тәтбиг едилир. 2) Балон вә ја дикәр тутумларын чыхышында маје вә ја газын тәзјигини азалтмаг, јахуд иш тәзјигини сабит сәвијјәдә сахламаг үчүн чиһаз. Р. газ гајнағы, су хлораторлары, сатуратор вә с. апаратларда гурашдырылыр. Р.-ун әсас елементи *редуксија клапаныдыр.* Бирбаша вә экс тә'сирли Р.-лара ајрылыр. Гајнаг јеринә оксикен, һидрокен вә асетилен веришини тәнзимләјән гајнаг Р.-лары кениш јајылмышдыр.

РЕДУКТОРЛУ МҮҺӘРРИК — механики редукторла конструктив бирләшмиш електрик мүһәррики; чыхыш валынын нисбәтән кичик фырланма тезлијиндә мүһәррикин јаратдығы күчүн һамысыны вә ја онун әсас һиссәсини интигал механизминә өтүрмәк үчүндүр.

РЕДУ́Т (фр. redoute)—мүдафиә үчүн квадрат, дүзбучаглы вә ја чохбучаглы формасында дүзәлдилмиш гапалы сәһра истеһкам тикилиси. Р. гарнизону 1—2 ротадан (бә'зән топларла силаһланмыш) ибарәт олурду. 16 әсрдән 20 әсрин әвәлләринәдәк кениш тәтбиг едилмишди.

РЕЖ—РСФСР Свердловск вил.-ндә шәһәр. Реж р-нунун мәркәзи. Реж чајы (Об һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Никел з-ду, тикиш ф-ки, ағач е'малы вә тикинти материаллары сәнајеси мүәссисәләри; к.т. техникуму вар. 1773 илдә, металлуркија з-дунун тикинтиси илә әлагәдар салынмышдыр.

РЕЖИ́М (фр. régime, лат. regimen—идарә)—1) дөвләт гурулушу; идарәчилик үсулу. 2) һәјат, иш истираһәт, гида вә јухунун дәгиг мүәјјән олунмуш гајдасы вә ја үсулу. 3) Мүәјјән мәгсәдә наил олмаг үчүн гајдаларын, тәдбирләрин, нормаларын мәчмусу, мәс., *гәнаәт режими.*

РЕЖИССО́Р (фр régisseur, лат. rego—идарә едирәм)—театр вә сирк тамашаларынын, кинофилмин, естрада-концерт програмларынын гурулушчусу. Бах *Режиссор сәнәти.*

РЕЖИССО́Р СӘНӘТИ, *режиссура*—әдәби материал әсасында һармоник вәһдәтә, мүәјјән бәдии бүтөвлүјә малик тамаша (драм, јахуд мусиги тамашасы, кинофилм, телевизија филми, сирк, јахуд естрада тамашасы вә с.) јаратмаг сәнәти. Һәјаты чанлы образлар вә һадисәләр васитәсилә экс етдирмәк Р.с.-нин әсас тәләбләриндәндир. Режиссор өз нијјәти әсасында пјес, опера вә с.-ни шәрһ едәрәк тамашанын бүтүн иштиракчылары арасында үзви әлагә јарадыр, коллективин биркә сә'јини тамашанын идејасынын бәдии тәчәссүмүнә, образлы ифадәсинә јөнәлдир. О, һәмчинин тамашанын жанрыны вә заһири формасыны, сәһнә мизаныны, ритмини, персонажларын көрүнүшү вә характеристикасыны, кинематографија вә телевизијада кадрын гурулмасы, монтажы вә с.-ни мүәјјәнләшдирир. Режиссор тамашанын бүтүн тәркиб елементләрини (актјор јарадычылығы, декорасија, костјум, мусиги, ишыг, сәс тәртибаты, кинода оператор иши вә с.) тәшкил едир вә бир-биринә ујғунлашдырыр. Мәзмун зәнкинлији, мүәјјән идеја-бәдии истигамәт, вәтәндашлыг мөвгеји, мүасирлик һисси Р.с.-нин әсас шәртләриндәндир. Р.с. елементләри театрда гәдим заманлардан мөвчуд олмушдур. Јунан драматургларындан Есхил, Софокл вә Еврипидин өз әсәрләринин мәшгләринә рәһбәрлик етдикләри мә'лумдур. 19 әсрин орталарынадәк Гәрби Авропада, Русија вә Шәрг өлкәләриндә режиссор функсијасыны драматург, јахуд труппанын әсас актјорларындан бири дашымышдыр. Мүасир анлајышда Р.с. 19 әсрин 2-чи јарысында мејдана кәлмишдир. Онун тәшәккүлү А. *Антуан* вә О. *Брамын* јарадычылығы, Мејнинкен театры (Алманија), «Мүстәгил театр»ын (Лондон) фәалијјәти илә бағлы олмушдур; бу театрларын тамашаларында илк дәфә олараг ансамбл принсипи ирәли сүрүлмүшдүр. *Москва Бәдаје Театрынын* јарадылмасы (1898) Р.с. тарихиндә дөнүш мәрһәләси олмуш, онун инкишафына күчлү тәкан вермишдир. Бу театрын баниләри К. Станиславски вә В. Немирович-Данченко јени, ардычыл реалист принсипләр ирәли сүрмүш вә онлары һәјата кечирмишләр. Москва Бәдаје Театрынын Р.с. образларын инчә психолокизми, мәишәтин, һадисәләрин вә әһвали-руһијјәнин, актјор ифасынын һәјатилији илә фәргләнмиш, рус вә дүнја Р.с.-нин инкишафында һәлледичи рол ојнамышдыр. Бу театрын тәчрүбәси әсасында јаранмыш *Станиславски системи* театр, кино вә телевизија Р.с.-ндә реализмин күчлү васитәчисидир. 20 әсрин әввәлләриндә Москва Бәдаје Театрынын Р.с.-нә зидд јени тәмајүл мејдана чыхмышды; онун тәрәфдарлары әсас диггәти тамашанын формасынын ифадәлилијинә јөнәлдәрәк һадисәләрин шәртилијинә үстүнлүк вермиш, сәһнәдә реал керчәклик иллүзијасы јаратмагдан имтина етмишдиләр. В. Мејерхолд (Русија), Г. Крег (Б. Британија), М. Рејнһардт (Алманија) мүхтәлиф үслуб мәсәләләри һәлл етсәләр дә, тамашаларда парлаглыг, көзәллик вә поетиклијин тәсдигиндә ејни мөвге тутмушлар. Совет театрында Р.с.-нин инкишафы Ј. Вахтангов, А. Таиров, К. Марчанишвили, А. Ахметели, А. Попов, А. Дики, Р. Симонов, М. Кедров, Н. Охлопков, Ј. Завадски вә б.-нын, Гәрби Авропа театрында исә Ж. Копо, Е. Пискатор, Б. Брехт, Е. Буриан, Ж. Вилар вә б.-нын ады илә бағлыдыр. Бу сәнәткарларын һәр бири театрда мүстәгил истигамәт јаратмышдыр.

20 әсрин әввәлләриндә кино сәнәтинин мејдана кәлмәси Р.с.-нин инкишафы үчүн јени имканлар ачды. С. Ејзенштејн, В. Пудовкин, А. Довженко, Н. Шенкелаја, Л. Кулешов, Д. Вертов, Г. Козинтсев, Л. Трауберг, Ф. Ермлер, Василјевләр, М. Ромм, С. Јуткевич, С. Керасимов, И. Пырјев, М.Калатозов, М. Донској, Г. Александров вә б. кинорежиссорлар кино сәнәтинин јени ифадә васитәләриндән истифадә етмишләр; онларын јарады-

чылығы дүнја кинематографијасынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Совет кино Р.с.-ндә илк дәфә олараг екранда ингилаби епосун јарадылмасы, кениш халг күтләләринин һәрәкәтдә верилмәси проблеми һәлл едилмиш, кечмиш вә мүасир гәһрәманлар реалистчәсинә чанландырылмыш, сосиалист реализми методунун кениш имканлары нүмајиш етдирилмишдир. Харичи өлкә реж.-ларындан Ч. Чаплин, Е. Штроһејм, Ф. Капра, Р. Клер, Ж. Ренуар, О. Уеллс вә б. капитализм гурулушунун антиһуманистлијини ифша едәрәк кино сәнәтиндә мүтәрәгги, демократик истигамәти инкишаф етдирмиш вә зәнкинләшдирмишләр. Мүасир совет театр вә кино Р.с. үчүн реалист истигамәтин даим инкишафда олмасы вә зәнкинләшмәси, јени ифадә васитәләри ахтарышлары сәчијјәвидир (театрда К. Товстоногов, О. Јефремов, В. Н. Плучек, А. Ефрос, К. Ирд вә б., кинода Ј. Рајзман, И. Хејфитс, А. Зархи, С. Бондарчук, С. Ростотски, Е. Рјазанов, Л. Куличанов, А. Тарковски, Ј. Озеров, В. Жалакјавичјус, О. Иоселиани, Т. Абуладзе вә б.). Мүхтәлиф јарадычы истигамәтләрлә зәнкин олан совет Р.с. үмуми идејасы, демократиклији илә фәргләнир. Дикәр сосиалист өлкәләринин Р.с.-ндә дә идеја јүксәлиши, интенсив јарадычылыг ахтарышлары өзүнү көстәрир (Полшада А. Мунк, А. Вајда, Ј. Кавалерович, Чехословакијада М. Фрич, О. Вавра, АДР-дә К. Метсиг, К. Волф вә б.). Көркәмли харичи өлкә кино реж.-ларындан Р. Росселлини, П. Черми, В. Де Сика, Ф. Феллини, М. Антониони, Л. Висконти, Ф. Рози, Д. Ризи, Е. Петри (Италија), И. Бергман (Исвеч), С. Крамер, А. Пенн, С. Кубрик, Ф. Коппола (АБШ), Л. Бунјуел, Х. А. Бардем (Испанија), Р. Брессон, А. Рене, Ф. Труффо (Франса), К. Синдо вә А. Куросаванын (Јапонија) филмләриндә антидемократик вә антиреалист тәмајүлләрә гаршы мүбаризә башлыча јер тутур.

Азәрб. театрында Р.с. Гәрби Авропа вә рус театрына бәнзәр тәкамүл јолу кечмишдир. Н. Б. Вәзиров, Ә. Б. Һагвердијев, Ч. Мәммәдгулузадә вә б. драматурглар бә'зән өз пјесләринин реж.-у олмушлар. Сонралар Һ. Әрәблински, А. М. Шәрифзадә, С. Руһулла кими көркәмли актјорлар Р.с. саһәсиндә сәмәрәли фәалијјәт көстәрмишләр. Азәрб. Р.с.-нин јени вә јүксәк инкишаф мәрһәләси совет театр сәнәтинин инкишафы илә бағлыдыр. Азәрб. Р.с.-нин инкишафында театр реж.-ларындан А. Туганов, М. С. Кирманшаһлы, Р. Дараблы, А. Искәндәров, И. Һидајәтзадә, М. Мәммәдов, М. Һашымов, С. Б. Дадашов, Ш. Бәдәлбәјли, Ә. Әләкбәров, Т. Казымов, Ә. Шәрифов вә б., кинода С. Мәрданов, А. Гулијев, М. Микајылов, Л. Сәфәров, Һ. Сејидбәјли, Т. Тағызадә, Ә. Ибраһимов, Ч. Мәммәдов, М. Б. Дадашов, Һ. Сејидзадә вә б.-нын хидмәти вар.

Әд.: Мәммәдов М., Режиссор сәнәти, Б., 1971; Чәфәров Ч., Азәрбајчан театры, Б., 1974; Станиславский К. С., Собр. соч., т. 1—8, М., 1954—61; Юткевич С., Контрапункт режиссера, М., 1960; Эйзенштейн С., Избр. произв., т. 1—6, М., 1964—71; Кулешов Л., Азбука кинорежиссуры, 2 изд., М., 1969; Джафаров Дж., Искусство режиссера, Б., 1972; Товстоногов Г., Зеркало сцены, кн. 1—2, Л., 1980; Зак М., Кинорежиссура: опыт и поиски, М., 1983.

РЕ́ЗЕКНЕ (1920 илədәк Режитса)—Лат.ССР-дә шәһәр. Резекне р-нунун мәркәзи. Д.ј. говшағы. Суд консерви, мејвә-тәрәвәз вә әт комбинатлары, судсаған гурғулар, тикинти аләтләри, дәмир-бетон конструксијалар, гарышыг јем вә кәтан е'малы з-длары; тәтбиги инчәсәнәт вә мусиги мәктәбләри, өлкәшүнаслыг музеји вар.

РЕЗЕ́КСИЈА (лат. resectio, reseco—кәсирәм)—органын зәдәләнмиш һиссәсинин кәсилмәси. Периферик органларын бир һиссәсинин кәсилмәси ампутасија, там кәсилмәси екстирпасија адланыр.

РЕЗЕРВА́СИЈА, резерват (лат. reservo—сахлајырам, горујурам)—бә'зи капиталист өлкәләриндә јерли әһалинин зорла јерләшдирилмәси үчүн ајрылмыш әрази. АБШ, Канада вә Бразилијада һиндиләр, Австралија Иттифагында Австралија аборикенләри, ЧАР-да африкалылар үчүн мөвчуддур. 1960 илләрин әввәлиндән ЧАР-ын иргчи һөкумәти хырда Р.-лары бирләшдирмәклә бантустанлар тәшкил етмәјә башламышдыр. Африкалы әһали рәсми олараг бантустан әразисиндә бә'зи һүгуглардан истифадә едир, өлкәнин ағ әрази е'лан едилән һиссәләриндә исә африкалылар јалныз «мүвәггәти оланларын» статусуна маликдирләр.

Р.-да јерләшдирилән әһали ирги ајры-сечкилијә гаршы, өз торпагларына саһиб олмаг вә ја онлардан зорла алынмыш торпагларын әвәзинин өдәнилмәси уғрунда мүбаризә апарыр.

РЕЗЕРВУА́Р (фр. réservoir, лат. reservo—сахлајырам, горујурам)—маје вә ја газлары сахламаг үчүн гурғу (тутум). Р. јер үстүндә, јердә вә јер altында гурашдырылыр. Метал вә дәмир-бетондан (даһа чох јајылмышдыр), надир һалларда даш, тахта вә полимер материаллардан һазырланыр. Силиндрик, сферик вә призма формасында дүзәлдилир. Шагули силиндрик Р. даһа чох ишләдилир. Тә'јинатындан вә сахланылан маддәнин нөвүндән асылы олараг Р.-лар һидроизолјасија вә истиликдән изолјасија едилир, онларын дахили диварларына исә үз чәкилир (мәс., туршујадавамлы материалдан). Р. гыздырычы, горујучу вә дикәр клапанларла, арматур, гәбуледичи-пајлашдырычы гурулушларла, сәвијјәөлчән вә с. илә тәчһиз олунур (бах *Газһолдер*, *Нефт анбары*).

РЕЗЕРПИ́Н—дәрман препараты; *рауволфија* биткисинин әсас алкалоиди. Мәркәзи синир системинә сакитләшдиричи тә'сир көстәрир, ган тәзјигини ашағы салыр. Һипертонијада, вегетатив неврозларда, психозларда вә с. хәстәликләрдә таблет һалында ишләдилир.

РЕ́ЗЕРФОРД (Rutherford) Ернест (30.8.1871, Јени Зеландија, Брајтуотер—19.10.1937, Кембрич — инкилис физики, атомун гурулушу вә радиоактивлик һаггында тә'лимин баниләриндән бири. Лондон Крал Чәмијјәтинин үзвү (1903), ССРИ ЕА фәхри үзвү, дүнјанын бир чох өлкәләринин ЕА үзвү, Нобел мүкафаты лауреаты

(1908). Кембрич ун-тинин проф. вә Кавендиш Лабораторијасынын директору олмушдур (1919—37). Әсас ишләри атом нүвәсинә аиддир. Р. радиоактивлијин мүрәккәб просес олдуғуну мүәјјәнләшдирмиш, радиоактив шүаланманын корпускулјар компонентләрини α- вә β- шүалары адландырмыш, α- шүаларынын һелиум атомунун нүвәләриндән, β- шүаларынын исә електронлар селиндән ибарәт олдуғуну исбат етмишдир. Р. радиоактивлијин өзбашына (спонтан) парчаланма просеси олмасы вә бу просесдә бир елементин атомларынын дикәр елементин атомларына чеврилмәси нәзәријјәсини ирәли сүрмүшдүр.

α- зәррәчикләрин маддә илә гаршылыглы тә'сирини тәдгиг етмиш, сәпилмәнин еффектив кәсијини һесабламыш, атомда мүсбәт јүклү ағыр нүвәнин мөвчуд олмасыны мүәјјәнләшдирмиш, бунун әсасында атомун планетар моделини вермишдир.

Р. елементләрин сүн'и парчаланмасыны кәшф етмиш, азот атомларыны α- зәррәчикләрлә бомбардман едәрәк онлары оксикен атомларына чевирмиш, бу реаксијада алынан һидрокен атомунун нүвәсинә протон ады вермишдир. Ч. *Чедвик*, Ч. *Кокрофт*, Н. *Бор*, П. Л. *Капитса* вә б. Р. мәктәбинин нүмајәндәләридир.

Әсәрләри: Избр. научные труды. Радиоактивность, М., 1971; Избр. научные труды. Строение атома и искусственное превращение элементов, М., 1972.

Әд.: Старосельская-Никитина О. А., Эрнест Резерфорд, М., 1967; Резерфорд—ученый и учитель. К 100-летию со дня рождения, под ред. П. Л. Капицы, М., 1973; Кедров Ф., Эрнест Резерфорд. Рождение ядерной физики, М., 1980.

РЕ́ЗЕРФОРД—*радиоактивлик ваһидләриндән* бири, *рд* вә Rd илә ишарә олунур. 1 Р., бир *сан*-дә 10^6 парчаланма верән нуклидин активлијидир. Е. *Резерфордун* шәрәфинә адландырылмышдыр.

РЕЗИ́ДЕНТ (фр. résident, лат. residens—өз јериндә галан)—1) орта әсрләрдә, көндәрилдији өлкәдә даими галан харичи дипломатик нүмајәндә. 2) *Метрополијанын* протекторатдакы нүмајәндәси. 3) Кәшфијјатын харичи өлкәдә даими јашајан нүмајәндәси.

РЕЗИ́Н (лат. resina—гатран)—каучукун *вулканлашдырма* мәһсулу (бах *Тәбии каучук*, *Синтетик каучук*). Техники Р.-дә мүхтәлиф функсијалар дашыјан 15—20-јә гәдәр әлавә маддә олур. Р. кениш темп-р интервалында јүксәк еластики деформасија габилијјәти илә дикәр полимер материаллардан фәргләнир (бах *Пластик күтләләр*, *Полимерләр*). Истисмар шәраитиндә јүксәк еластиклик хассәләрини горујуб сахлама габилијјәтиндән асылы олараг Р.-ләр ашағыдакы әсас групларa ајрылыр: һәр иш үчүн јарарлы Р.-ләр (бунлар—50 илә 150°С арасындакы темп-рларда ишләјә билир, онлардан шин, ајаггабы, транспортјор лентләри, амортизаторлар, мәишәтдә ишләдилән Р. маллар вә с. һазырланыр); истилијә давамлы Р.-ләр (узун мүддәт 150—200°С темп-рда ишләјә билән Р.-ләр, машын, тәјјарә вә електрик мүһәррикләри үчүн мүхтәлиф Р. һиссәләр һазырланмасына сәрф олунур); шахтаја давамлы Р.-ләр (узун мүддәт —50°С-дән ашағы, бә'зән —150°С-дәк темп-рларда ишләтмәк үчүн һазырла-

ныр); јаға вә бензинә давамлы Р.-ләр (нефт мәһсуллары, јағ вә с. мүһитиндә ишләтмәк үчүндүр); мүхтәлиф агрессив маддәләрин тә'іиринә давамлы Р.-ләр; радиасијаја давамлы Р.-ләр; диелектрик Р.-ләр вә ја кабел Р.-ләри (диелектрик иткиләри аз олан бу Р. нөвү електрик изолјасијасы үчүн һазырланыр). Бунлардан башга, вакуум Р.-ләри, ишығадавамлы, ода-суја давамлы, фриксион, тибби Р.-ләр, јејинти Р.-ләри вә с. вар. Ишләјәчәји шәраитдән асылы олараг Р.-ин тәркибиндә 10—98% каучук ола биләр.

150—200°С темп-рда ишләјәчәк мә'мулатын һазырланмасында истифадә едилән Р.-ин әсасыны етилкаучук, етилен-пропилен каучуклары, силисиум-үзви каучуклар тәшкил едир. 300°С-дән јухары темп-рда ишләјәчәк Р. мә'мулат үчүн флүорлу каучуклардан вә каучукаохшар полимерләрдән истифадә едилир. Радиасијаја давамлы Р. нөвләри, әсасән, гурғушун вә ја бариум оксидләри илә долдурулмуш флүорлу вә ја бутадиен-стирол каучукларындан һазырланыр.

Дүнјада истеһсал олунан Р.-ин 50%-дән чоху шин сәнајеси үчүндүр вә тәгр. 22%-и резин-техники мә'мулат һазырланмасына сәрф олунур.

Әд.: Справочник резинщика. Материалы резинового производства, М., 1971; Лукомская А. И., Евстратов В. Ф., Основы прогнозирования механического поведения каучуков и резин, М., 1975; Потураев В. Н., Дырда В. И. и Круш И. И., Прикладная механика резины, Киев, 1980.

РЕЗИН МӘ'МУЛАТЛАР—үч әсас синфә ајрылыр: 1) шинләр; 2) резин-техники мә'мулат (РТМ); комплектләшдиричи детал кими автомобил, авиасија вә кәмигајырмада, к.т. машынгајырмасында, иншаатда вә с.-дә тәтбиг олунур; 3) мәишәтдә ишләдилән Р.м.; бураја резин ајаггабылар (бу група ән чох әһәмијјәти олан), өртүк, чимәрлик папаглары, үзмә даирәләри, әлчәк вә с. аид едилир. РТМ адәтән ашағыдакы групlara ајрылыр: гәлибләнән РТМ; гәлибләнмәјән РТМ; транспортјор лентләри; гајышлар, еластик борулар (голлар). Резин ајаггабылар мәишәт, идман вә техники ајаггабылара ајырд едилир; ахырынчылар ајағы су, агрессив акент, алчаг темп-р вә с. кими зәрәрли тә'сирләрдән горујур. Р.м.-ын әксәријјәти бәрк каучукдан, бә'зиләри исә (мәс., тикишсиз әлчәк, резин сап, автомобил вә мебел үчүн мәсамәли отурачаглар) латексдән дүзәлдилир. Бәрк каучукдан Р.м. истеһсалынын техноложи просеси ики мәрһәләдән ибарәтдир: һазырлыг мәрһәләси—*резин* гарышығынын алынмасы; сон мәрһәлә—140—200°С темп-рда вә 0,3—20 *Мн/м*² (3—200 *кгг/см*²) тәзјигдә јарымфабрикат Р.м.-ы вулканлашдырма просеси. Бә'зи Р.м. истеһсалында ишләдилән тохучулуг материаллары вә металлар резинин һәмин материалларла мөһкәм битишмәсини тә'мин етмәк мәгсәди илә габагчадан е'малдан кечирилир. Ајры-ајры шин нөвләри вә онларын истеһсал технолокијасы һаггында бах *Шин* мәгаләсинә.

РЕЗИСТОР (инк. resistor, лат. resisto—мүгавимәт көстәрирәм)—електрик дөврәсинин структур елементи; әсас вәзифәси чәрәјан вә кәркинлији тәнзимләмәк мәгсәди илә електрик чәрәјанына номинал мүгавимәт көстәрмәкдир. Радиоелектроника гурулушларында деталларын чохуну (80%-дәк) Р.-лар тәшкил едир. Бә'зи Р.-лар темп-р (бу тип Р.-ларда мүгавимәт темп-рдан чох асылыдыр) вә ја мүгавимәт өлчмәләри үчүн ишләдилир. Истеһсал олунан Р.-лар мүгавимәтин гијмәтинә (1 *ом*÷10 *Мом*), мүгавимәтин гијмәтинин номинал гијмәтә нисбәтән бурахылабилән дәјишмәсинә (0,25%-дән 20%-дәк) вә сәпәләнән күчә (0,01÷150 *вт*) көрә фәргләнир.

РЕЗНАТРО́Н [инк. resonator — резонатор + (*елек*)*трон*] — електродлары һәчмли резонаторларла (кириш вә чыхыш рәгс системләрини јарадан) конструктив бирләшдирилмиш шүалы тетрод. Р. сөкүлә билән конструксијалы һазырланыр; фасиләсиз олараг газы сорулур вә су илә сојудулур. Десиметрлик далғалар диапазонунда күчлү рәгсләрин (импулс режиминдә јүзләрлә *квт*) кенерасијасы вә күчләндирилмәси үчүндүр.

РЕЗОЛВОМЕ́ТРИ́ЈА (лат. resolvo—ачырам + ...*метрија*) — фотографик *сенситометријанын* бир бөлмәси; фотоматериалларын ајырдетмә габилијјәтинин өлчүлмәси үсулларыны өјрәнир (бах *Оптик чиһазларын ајырдетмә габилијјәти*). Резолвометр адланан чиһаз васитәсилә нүмунә үзәриндә бир нечә дәфә миранын шәкли (фотоматериалын ајырдетмә габилијјәтини вә објективләрин ајырдетмә күчүнү мүәјјән етмәк үчүн сынаг чәдвәли вә ја тест-објект), јә'ни резолвограм алыныр. Она микроскоп алтында бахмагла, 1 *мм*-ә дүшән штрихләрин макс. сајына көрә фотоматериалын ајырдетмә габилијјәти тә'јин едилир.

РЕЗОНА́НС (фр. résonance, лат. resono—сәсә сәс верирәм)—рәгс системинә тә'сир едән харичи периодик гүввәнин тезлији системин мәхсуси рәгс тезликләриндән биринә јахынлашдыгда гәрарлашмыш мәчбури рәгсләрин амплитудунун кәскин артмасы һадисәси.

Мәчбури рәгс амплитудунун харичи тә'сир тезлијиндән асылылығы резонанс әјриси адланыр. Р. рәгс системинин хассәләриндән кәскин асылыдыр. Параметрләри системин өз һалындан асылы олмајан рәгс системләриндә (хәтти систем) периодик харичи тә'сир алтында Р. даһа асан јараныр. Р. үчүн характерик олан хассәләри бир сәрбәстлик дәрәчәсинә малик рәгс системләринә һармоник дәјишән харичи тә'сир көстәрмәклә мүәјјән етмәк олар. Периодик тә'сир алтында олан механики рәгс системи вә ја ардычыл гошулмуш индуктивлик (L), тутум (C), мүгавимәт (R) вә е.һ.г. һармоник ганун үзрә дәјишән мәнбәдән ибарәт електрик дөврәси белә системләрдәндир.

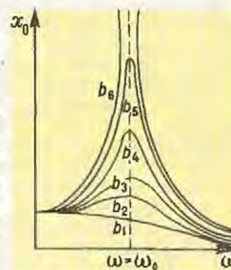

Рәгс амплитудунун (x_0) харичи тә'сир тезлијиндән (ω) асылылығы; b—сүртүнмә әмсалы ($b_6 < b_5 < ... < b_1$) вә ја мүгавимәт, ω_0—системин мәхсуси рәгс тезлијидир.

Белә рәгс системләриндә јаранан мәчбури рәгс—тезлији харичи гүввәнин тезлијинә бәрабәр, амплитуд вә фазасы системин параметрләриндән вә харичи тә'сир тезлијиндән асылы олан һармоник рәгсдир. Системдәки сүртүнмә (мүгавимәт) Р.-а кәскин тә'сир көстәрир. Сүртүнмә аз олдугча, мәчбури рәгсләрин амплитуду Р. һалында даһа кәскин артыр. Ардычыл бирләшдирилмиш L, C, R-дән ибарәт дөврәдә дәјишән е.һ.г. тә'сир етдикдә кәркинликләр Р.-ы баш верир. Дәјишән чәрәјан мәнбәјинә паралел гошулмуш LC рәгс контуруна һармоник дәјишән е.һ.г. тә'сир етдикдә Р.-ын хүсуси һалы (антирезонанс) мүшаһидә олунур: бу һалда харичи дөврәдә чәрәјан рәгсләринин амплитудунун артмасы дејил, кәскин азалмасы баш верир. Бу һадисә чәрәјанлар Р.-ы адланыр. Хәтти системә периодик, лакин һармоник олмајан харичи тә'сир көстәриләрсә Р.о вахт баш верәр ки, мәчбуредичи тә'сир системин мәхсуси рәгс тезлији илә үст-үстә дүшән тезликли һармоник топланана малик олсун, әкс һалда Р. јаранмыр.

Ики сәрбәстлик дәрәчәсинә малик хәтти рәгс системләриндә, мәхсуси рәгсләр ики мүхтәлиф тезликләрдә (нормал тезликләр) јарана билдијиндән мәчбуредичи тә'сирин тезлији һәр ики тезлијә ујғун кәлдикдә Р. баш верир. Даһа чох сәрбәстлик дәрәчәсинә малик системләрдә дә буна охшар һал мүшаһидә олунур.

Гејри-хәтти рәгс системләриндә Р. даһа мүрәккәб характер дашыјыр. Р. харичи тә'сир тезлији илә мәхсуси рәгсләр тезлијинин мүхтәлиф нисбәтләриндә мүшаһидә олунур. Мәс., ферромагнит ичликли сарғачы олан електрик дөврәсиндә јаранан феррорезонанс вә јүксәк тезликлә дәјишән магнит саһәсиндә маддәнин елементар магнитләринин Р.-ы илә әлагәдар олараг јаранан ферромагнит Р. Харичи тә'сир рәгс системинин параметрини периодик дәјишдирирсә, бу дәјишмә тезлији вә системин мәхсуси тезлијинин мүәјјән нисбәтиндә рәгсләрин параметрик һәјәчанланмасы баш верир вә бу параметрик Р. адланыр (бах *Параметрик рәгс*).

Р. техникада мүһүм рол ојнајыр. Чохлу сајда сигналлардан лазыми сигналы ајырмаг үчүн (мүәјјән радиостансијаја «көкләмәк») Р.-дан истифадә едилир. Харичи периодик дәјишән тә'сирләрә мә'руз галан гурғуларда Р. зәрәрли тә'сир көстәрир вә бунун гаршысыны алмаг үчүн мүхтәлиф үсуллар тәтбиг едилир.

Әд.: Гочајев Н. М., Үмуми физика курсу, Б., 1978; Калашников С. Г., Электричество, М., 1977; Сивухин Д. В., Общий курс физики, М., 1980.

РЕЗОНАНСЛАР — гаршылыглы тә'сир заманы бир нечә елементар зәррәчијин говушмасы (вә ја механики бирләшмәси) нәтичәсиндә јаранан вә јашама мүддәти кичик олан зәррәчикләр. π вә K-мезонларын вә антинуклонларын ($\tilde{N}$) нуклонларла (N) гаршылыглы тә'сири заманы бозон вә барион (бах *Елементар зәррәчикләр*) Р.-ы јараныр. Онларын јашама мүддәти 10^{-22}—10^{-24} *сан*-дир. Р. билаваситә мүшаһидә олунмур, јаранмасы парчаланмада мејдана чыхан зәррәчикләрин мүшаһидәси илә исбат олунур. Бозон Р.-ы π

вә K-мезонларын говушмасы нәтичәсидир. Мәс., ρ (M_ρ=770 *Мев*) резонанс ($\pi\pi$), нејтрал ω(M_ω=783 *Мев*) резонанс ($\pi\pi\pi$), h (2040 *Мев*) резонанс ($\pi\pi$) вә ја (KK), гәрибә K^* (1420 *Мев*) резонанс исә ($K\pi$), ($K\rho$), ($K\omega$), (Kh) кими системләрдир. Јүксәкенержили гаршылыглы електрон-позитрон дәстәләринин тоггушмасында ψ (пси, 3100—3440 *Мев*) вә (ипсилон, 9500 *Мев*) кими јашама мүддәти 10^{-20}—10^{-21} *сан* олан ағыр бозон Р.-ы јараныр. Барион Р.-ы π вә K-мезонларын барионларла говушмасы нәтичәсиндә јараныр. Илк барион резонансы Δ (1232 *Мев*) 1952 илдә кәшф олунмушдур. О, ($N\pi$) системдир. Күтләләри 1470 ÷ 3030 *Мев*, гәрибәлији S=0, изоспини I=$^1/_2$ олан N^*, күтләләри 1232 ÷ 3230 *Мев*, гәрибәлији S=0, изоспини I=$^3/_2$ олан Δ (делта), күтләләри 1405 ÷ 2385 *Мев*, гәрибәлији S=—1, изоспини I = 0 олан Λ (ламбда), күтләләри 1385 ÷ 2620 *Мев*, гәрибәлији S=—1, изоспини I=1 олан Σ (сигма), күтләләри 1530 ÷ 1940 *Мев*, гәрибәлији S=—2, изоспини $I=\frac{1}{2}$ олан Ξ (кси) Р. аиләләри мә'лумдур. Сүр'әтләндиричиләрин енержиси артдыгча јени Р.-ын кәшфи көзләнилир.

РЕЗОНАНСЛЫ БОШАЛДЫЧЫ—газ долдурулмуш *електровакуум чиһазы*; газларда електрик бошалмасы илә електрик дөврәләрини ачыр вә ја гошур. Һәчмли *резонаторун* бир һиссәсидир. Р.б. су бухары илә, һидрокен вә башга газларла су бухары гарышығы илә долдурулур. Әсасән, радиолокаторларын антена гурғуларында тәтбиг едилир.

РЕЗОНАТОР—*резонанс* хассәләрини кәскин бирүзә верән рәгс системи. Пајланмыш параметрли (сәрбәстлик дәрәчәси сонсуз сајда олан) рәгс системләри адәтән практикада Р. адланыр. Сим, мил, мембран, акустик Р. вә с. еластик рәгсләр Р.-у, кечиричи диварла әһатә олунмуш бошлуг (һәчми Р.) күзкүләр системи (ачыг Р.), кристал лөвһәләр вә с. исә електромагнит Р.-лардыр.

РЕЗОРСИН, м-диоксибензол —ән садә икиатомлу *феноллардан* бири; рәнксиз кристал маддәдир; дады ширинтәһәрдир; 110,8°С-дә әријир, 280,8°С-дә гајнајыр; суда, спиртдә, ефирдә јахшы һәлл олур. Сәнаједә резорсин-алдеһид гатранлары, азобојалар, флүоресеин, иримолекуллу бирләшмәләр үчүн пластификаторлар, партлајычы маддәләр, дәрман препаратлары вә с. истеһсалында ишләдилир.

РЕЗУЛТАНТ (лат. resultans, resultantis—әкс олунан)—чәбри тәнликләр системинин һәллиндә тәтбиг едилән чәбри ифадә. $f(x)=a_0x^n+\dots+a_n$ вә $g(x)=b_0x^s+\dots+b_s$ чохһәдлиләринин Р.-ы

$$R(f,g)=\begin{vmatrix} a_0 & a_1\cdots a_{n-1} & a_n & & \\ & a_0\cdots\cdots a_{n-1} & a_n & & \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ & & a_0 & a_1\cdots a_{n-1} & a_n \\ b_0 & b_1\cdots b_{s-1} & b_s & & \\ & b_0\cdots\cdots b_{s-1} & b_s & & \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ & & b_0 & b_1\cdots b_{s-1} & b_s \end{vmatrix}$$

детерминантына дејилир (бош јерләрдә сыфырлар дурур; a_n-ләр S сәтирдә, b_s-ләр исә n сәтирдә јерләшир; a_0=0 вә ја b_0=0 ола биләр). Јалныз $f(x)$ вә $g(x)$-ин ортаг көкү варса вә онларын бөјүк әмсалларынын һәр икиси сыфра бәрабәрдирсә, Р. сыфра бәрабәрдир.

Әд.: Ван дер Варден Б. Л., Алгебра, пер. с нем., 2 изд., М., 1979.

РЕЈ Сатјачит (д. 2.5.1921, Кәлкәтә)—һинд кино режиссору. Р.-ин дүнјакөрүшүнүн формалашмасына Р. Тагорун тә'сири олмушдур. Р. Кәлкәтә кино мәктәбинин јарадычысыдыр. «Јол нәғмәләри» (1955), «Мәғлубедилмәзләр» (1957) вә «Апунун дүнјасы» (1959) кино трилокијасы ән мәшһур әсәрләриндәндир. Бу филмләрдә доғма Бенгалијанын садә адамларына, адәт вә ән'әнәләринә мәһәббәт һиссләри, поетика, инсан психолокијасына дәрин нүфуз күчлүдүр.

«Апунун дүнјасы» филминдән кадр. Реж. С. Реј.

Дикәр филмләри: «Мүдриклик дашы» (1958), «Гәһрәман» (1966), «Рәгиб» (1970). «Узаг көј курултусу» (1973), «Салам, мөһтәрәм Фелунатһ» (1978), «Алмазлар краллығы» (1980) вә с. Әксәр филмләринә өзү мусиги бәстәләмишдир. Китаб графикасы саһәсиндә дә ишләјир. Танынмыш ушаг јазычысыдыр. Бир чох филми бејнәлхалг кинофестивалларда мүкафата лајиг көрүлмүшдүр. 1978 илдә Р.-ә Оксфорд ун-тинин (Б. Британија) фәхри доктору ады верилмишдир (Ч. С. Чаплиндән сонра бу ада лајиг көрүлмүш икинчи гејри-инкилис кино хадимидир).

Әд.: Сатьяджит Рей М., 1979.

РЕЈ (Rey) Чамал Рәшид [д. 25.7 (10?), 1904, Истамбул]—түрк бәстәкары, пианочу вә дирижор. Истамбул консерваторијасында дәрс демиш (1923—45), бурада симли аләтләр орк.-и јаратмышдыр (1934). 1945 илдән тәшкил етдији Истамбул шәһәр симфоник орк.-нин дирижору вә бәдии рәһбәридир. «Бешлик» адлы түрк бәстәкарлары групуна дахил олан Р. милли оперетатанын јарадычыларындандыр. Әсәрләриндә түрк мусиги фолклорундан истифадә етмишдир. Р. «Султан Чем» (1928), «Чәләби» (1945, 2-чи редаксијасы 1973) вә с. опералары, «Гырмызыпапаг» (1920), «Тәлхәк» (1936), «Истамбул фантазијасы» (1972) оперетталарынын, симфоник, инструментал вә вокал әсәрләрин мүәллифидир.

РЕЈ (Ray) Чон (29.11.1627, Блек-Нотли, Ессекс—17.1.1705, Блек-Нотли јахынлығында Дјулендс)—инкилис биологу. Лондон крал чәмијјәтинин үзвү (1667). Инкилтәрә биткиләринин илк сијаһысыны (1670) вә 18600 нөвүн тәсвирини вә тәснифатыны вердији «Биткиләрин тарихи» (1686—1704, 3 чилддә) әсәринин мүәллифидир. Р. биткиләрин илк тәбии системини вермиш, икиләпәлиләр вә бирләпәлиләр анлајышыны елмә дахил етмиш, икичинсијјәтли вә ајрычинсијјәтли биткиләри бир-бириндән фәргләндирмишдир. «Чинс» вә «нөв» анлајышларындан истифадә етмиш, нөвүн тә'рифини вермишдир; бу әсасән нөвүн мүасир тә'рифи илә ујғун кәлир. Дилчилик, фолклористика вә тәбии теолокија үзрә бир сыра әсәрләрин мүәллифидир.

РЕЈ (ری)—Иранда шәһәр. Теһрандан 8 *км* ч.-ш.-дәдир. Јејинти сәнајеси инкишаф етмишдир.

Гәдим Рага. Авеста вә Бисүтун китабәсиндә ады чәкилир. Парфија падшаһларынын јаз игамәткаһы иди. 639—644 илләрдә әрәбләр тутмушду. 10 әсрин әвәлләриндә Саманиләр, сонралар Зијариләр, 935 илдән исә Бүвејһиләр дөвләтинин табелијиндә олмушдур. 10—12 әсрләрдә Иранын мүһүм тичарәт, сәнәткарлыг вә мәдәнијјәт мәркәзи иди. Р.-дә бөјүк китабхана варды. 11 әсрин әвәлләриндә Гәзнәвиләрин, 1042 илдән Сәлчугиләрин, 1194—1220 илләрдә Хәрәзмшаһларын һакимијјәтиндә олмушдур. 1220 илдә монголлар дағытмышдылар. *Газан ханын* Р.-и бәрпа етмәк чәһдләри мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамышды. 1934—36 илләрдә американ археоложи експедисијасынын апардығы газынтылар нәтичәсиндә Р.-ин јериндә әвәлләр Енеолит дөврүнә аид јашајыш мәскәнинин јерләшдији мүәјјән едилмишдир. Парфија, Сасаниләр вә Сәлчуглар дөврүнә аид тикили галыглары ашкар олунмушдур.

РЕЈ (гәдим һолландча гее)—кәми доруна вә ја стенгинә (*ранһоутун* бир һиссәси) ортасындан бәркидилмиш, даирәви енкәсикли үфүги тир. Р.-ә дүз јелкәнләр бирләшдирилир вә онлар Р-лә идарә олунур. Р.-дән антена гурашдырылмасы вә сигнал васитәләринин һүндүрдә јерләшдирилмәси үчүн дә истифадә едилир.

РЕЈА—Сатурн планетинин пејки. Диаметри 1600 *км*, планет мәркәзиндән орта мәсафәси 528 мин *км*-дир. 1672 илдә италјан астроному Ч. Кассини кәшф етмишдир (бах *Планетләрин пејкләри*).

РЕЈГАН (Reigan) Роналд Уилсон (д. 1911, Иллинојс штаты, Тампико)—АБШ сијаси вә дөвләт хадими. Ајаггабы сатычысы аиләсиндә доғулмушдур. 1932 илдә Иллинојс штатынын Јурика ш.-ндә коллеч битирәрәк, игтисадијјат вә сосиолокија саһәсиндә бакалавр дәрәчәси алмыш, бир мүддәт јерли радиостансијаларда ичмалчы ишләмишдир. 1937 илдән Һолливудда кино актјору иди. Икинчи дүнја мүһарибәси (1939—45) заманы лејтенант рүтбәсиндә АБШ ҺҺГ-нин мә'лумат органларында хидмәт етмиш, мүһарибәдән сонра јенидән Һолливуда гајыдараг кинаја чәкилмиш, 6 дәфә далбадал бир иллик мүддәтә кино актјорлары килдијасынын президенти сечилмишдир. 50—60-чы илләрдә хүсуси телевизија програмларынын апарычысы олмушдур. Сонрадан сијаси фәалијјәтә гошулмуш (әввәлчә Демократлар партијасынын үзвү олмуш, 1962 илдән Республикачылар партијасына

кечмишдир), 1966 вә 1970 илләрдә Калифорнија штатынын губернатору сечилмишдир. 1968 вә 1976 илләрдә Республикачылар партијасындан президентлијә намизәдлијини ирәли сүрмәјә чәһд көстәрмишдир. 1980 илин нојабрында АБШ президенти сечилмишдир. Инһисарчы буржуазијанын мәнафејини тәмсил едән Р. һөкумәти зәһмәткешләрә, мүтәрәгги бәшәријјәтә гаршы мүртәче мөвге тутараг сосиал хәрчләри азалтмаг, мүһарибә гызышдырмаг хәтти көтүрмүшдүр. Сосиализм бирлији өлкәләри илә һәрби гаршыдурма сијасәти јериҹән Р. һөкумәти сүр'әтлә силаһланманы кенишләндирәрәк Совет Иттифагы үзәриндә һәрби үстүнлүјә наил олмаға чәһд көстәрмәклә дүнјада мүһарибә тәһлүкәсини артырыр.

РЕЈД (һолландча reede)—саһил јахынлығында кәмиләрин лөвбәр салмасы вә ја јүкләниб-бошалдылмасы үчүн дајаначаг кими истифадә олунан су саһәси. Портун һүдудланмыш акваторија һиссәсинә дахили Р., порта јахынлашма јериндәки су саһәсинә исә харичи Р. дејилир. Саһилә (порта) јан алмаг үчүн дә кәмиләр чох вахт Р.-дә дајаныб көзләмәли олурлар.

РЕЈД (инк. raid—басгын, јүрүш), һ ә р б и д ә—сәјјар һиссә вә бирләшмәләрин рәгиб (дүшмән) архасына сүр'әтли јүрүшү. Дүшмәнин мүһүм објектләрини дағытмаг, дашыма вә евакуасија ишләрини позмаг, гүввәләрини јајындырмаг, партизан һәрәкатына көмәк етмәк вә с. мәгсәдләрлә һәјата кечирилир.

РЕ́ЈДЕР (инк. raider, raid—басгын)—дүшмәнин һәрби нәгл. вә тичарәт кәмиләрини мәһв етмәк үчүн, дәниз вә океан јолларында мүстәгил дөјүш әмәлијјаты апаран һәрби вә ја силаһландырылмыш тичарәт кәмиси. Биринчи вә Икинчи дүнја мүһарибәләриндә Алманија тәрәфиндән истифадә едилмишдир.

РЕЈЕ́СТР (полјакча rejestr, сон лат. regestrum, registrum—сијаһы)—1) сијаһы, китабча; 2) ишләри, сәнәдләри, әмлакы вә и.а. гејдәалма китабы.

РЕЈЕ́СТР КАЗАКЛАРЫ—16—17 әсрин 1-чи јарысында ч.-ш. сәрһәлләрини мүһафизә етмәк үчүн Украјна казакларынын Полша һөкумәтинин хидмәтиндә олан бир һиссәси; «рејестрләр»ә (сијаһылара) дахил едилирдиләр. Украјнада казаклары феодаллара вә милли зүлмә гаршы мүбаризәдән јајындырмаг, варлы казаклар арасында өзүнә дајаг јаратмаг мәгсәди күдүрдү. Украјна Русија илә јенидән бирләшдикдән (1654) сонра Р.к. дөвләт хидмәтинә кечирилдиләр.

РЕ́ЈЗЕН Марк Осипович (3.7.1895, Зајтсево к., индики Днепропетровск вил.-нин Синелниково р-нундадыр)—рус совет мүғәнниси (бас). ССРИ халг артисти (1937). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1949, 1951). Харков (1921—25), Ленинград (1925—30) опера театрларында охумуш, 1930—54 илләрдә Бөјүк театрын (Москва) солисти олмушдур. Ән јахшы партијалары: Борис Годунов, Досифеј («Борис Годунов», «Хованшина», М. Мусоргски), Сусанин, Руслан («Иван Сусанин», «Руслан вә Лјудмила», М. Глинка), Мефистофел («Фауст», Ш. Гуно), дон Базилио («Севилја бәрбәри», Ч. Россини) вә б. Харичи өлкәләрдә чыхыш етмишдир. 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Марк Рейзен, М., 1980.

РЕ́ЈКЈАВИК (исландча Reykjavik, һәрфи мә'насы — түстүләнән бухта)—Исландијанын пајтахты. Өлкәнин әсас игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Дүнјада ән шимал пајтахт. Исландија а.-нын ч.-г.-индә, Фахсафлоуи көрфәзи саһилиндәдир. Иглими субарктик, дәниз типлидир. Орта темп-р јанварда 0,4°С, ијулда 11—12°С-дир. Иллик јағынты 800 *мм*. Бејнәлхалг дәниз вә һава јолларынын мүһүм говшағы. Әһ. 84,5 мин (1981).

Рејкјавик шәһәриндән көрүнүш.

Шәһәр идарәчилијини әһалинин сечдији бәләдијјә шурасы һәјата кечирир. Р. дүнјанын мүһүм балыгчылыг вә балыг тичарәти мәркәзләриндәндир. Балыг е'малы, кәмигајырма вә кәми тә'мири тәрсанәләри, балыгчылыг аваданлығы, сабунбиширмә, маргарин, ајаггабы вә с. мүәссисәләр, јахынлығындакы шәһәр вә гәс.-ләрдә семент, азот-тук вә алүминиум з-длары вар.

Мүнтәзәм планлы Р.-ин ме'марлығында 18 әсрдән галма 2 вә 3 мәртәбәли биналар үстүн јер тутур. Баш килсә (1787—96), алтинг (јығынчаг јери; 1880—81), Милли китабхана (1908), ме'марлар Гудјоун Самуелссон (Милли театр, 1928—32), Сигурдур Гудмундссон вә Сигвалди Тордарсонун биналары (тәкаиләлик шәһәркәнары јашајыш евләри), «Шимал еви» (мәдәни мәркәз; 1968, ме'мар А. Аалто) ән јахшы тикилиләриндәндир.

Р. әразиси 874 илдән сонра мәскунлашмышдыр. 1786 илдә шәһәр һүгугу алмышдыр. 1920 илдә Исландија краллығынын рәсми пајтахты е'лан олунмушдур. 1944 илдән Исландија Респ.-сынын пајтахтыдыр.

РЕ́ЈМАН (Reimann) Макс (31.10.1898, Полша, Елбинг, индики Елблонг—18.1.1977, Дүсселдорф)—Алманија вә бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкаты хадими. Фәһлә аиләсиндә доғулмушдур. Алманија Коммунист Партијасы (АКП) јарадылдыгдан (1918) сонра онун үзвү олмуш, *Нојабр ингилабында (1918)* вә Капп гијамынын (1920) јатырылмасында фәал иштирак етмишдир. 1920—28 илләрдә Рур мә'дәнләриндә фәһләләр арасында иш апармыш, 1932 илдә Рур вил. Ингилаби һәмкарлар иттифаглары мүхалифәтинин катиби сечилмишдир. Алманијада фашист диктатурасы гурулдугдан (1933) сонра кизли фәалијјәт көстәрмиш, 1939 илин апрелиндә кестапо тәрәфиндән һәбс едилмишди. Фалкенз һәбс дүшәркәсиндә онун башчылыг етдији кизли тәшкилатын рәһбәрлији илә 1945 илин јазында мәһбуслар СС мүһафизәчиләрини тәрксилаһ етмиш вә дүшәркәни Совет Ордусу һиссәләринин сәрәнчамына вермишдиләр. Р. 1945—48 илләрдә АКП әјаләт комитәләриндә рәһбәр вәзифәләрдә чалышмышдыр. 1948—54 илләрдә АКП Идарә Һеј'әтинин сәдри иди. 1954 илдә АКП Идарә Һеј'әтинин (1956 илдән МК) биринчи катиби сечилмишдир. 1949—53 илләрдә бундестагын депутаты олмуш, АКП-нин парламент фраксијасына башчылыг етмишдир. 1971—77 илләрдә *Алман Коммунист Партијасынын* (АКП) фәхри президенти, 1973—77 илләрдә АКП Идарә Һеј'әти Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү олмушдур. Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р и: Избр. статьи и речи, пер. с нем., М., 1970.

РЕЈМС (Reims)—Франсада шәһәр. Шампанда, Марна департаментиндәдир. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 178 мин (1975). Шампан шәрабы истеһсалы мәркәзи кими мәшһурдур. Машынгајырма, тохучулуг, гәннады сәнајеси; ун-т вар. 1825 иләдәк франсыз кралларынын тачгојма мәрасими Р.-дә кечирилирди

РЕЈН (алм. Rhein, фр. Rhin, нидерландча Rijn, лат. Rhenus)—Гәрби Авропада чај. Исвечрә, Лихтенштејн, Австрија, АФР, Франса вә Нидерланд әразиләриндән ахыр. Уз. 1320 *км* (Өн Р. чајынын мәнбәјиндән), һөвзәсинин саһ. 224,4 мин $км^2$ (Маас чајынын һөвзәси истисна тәшкил едир). Алп д-рындан башланан Өн Р. вә Арха Р. чајларынын бирләшмәсиндән јараныр. Боден көлүндән кечәрәк Бинкен ш.-нәдәк Јухары Рејн овалығы илә ахыр. Рејн Шистли д-рыны кәсиб кечәндән сонра исә Орта Авропа дүзәнлијинә чыхыр. Нидерланд әразисиндә Маас вә Шелда чајлары илә бирликдә мүрәккәб делта әмәлә кәтирәрәк Шимал дәнизинә төкүлүр. Мәчрасы чох јердә сүн'и сурәтдә дүзәлдилмишдир вә һәр ики саһилдә дамбаларла әһатәләнир. Әсас голлары: Ааре, Мозел, Маас, Неккар, Мајн, Рур. Илбоју чохсулу олур. Орта иллик су сәрфи мәнсәб јахынлығында 2500 $м^3$/*сан*-дир. Р.-ин мүһүм нәгл. әһәмијјәти вар. Базел ш.-нәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. Каналлар васитәсилә Дунај, Рона, Марна, Везер, Елба, Емс чајлары илә әлагәләнир. Әсас портлары: Роттердам (Нидерланд), Дујсбург, Көлн, Мајнс, Лүдвигсһафен, Манһејм (АФР), Страсбур (Франса), Базел (Исвечрә). АФР-ин пајтахты Бонн ш. Р. саһилиндәдир. Базел ш.-ндән јухарыда СЕС-ләр каскады јарадылмышдыр.

«РЕЈН ГӘЗЕТИ» (там ады «Rheinische Zeiting für Politik, Handel und Gewerbe» — «С и ј а с ә т, т и ч а р ә т в ә с ә н ә т м ә с ә л ә л ә р и н ә д а и р Р е ј н г ә з е т и»)—алман дилиндә күндәлик гәзет; Пруссија һөкумәтинә гаршы мүхалифәтдә олан либерал буржуазија нүмајәндәләри тәрәфиндән јарадылмыш, 1842 ил јанварын 1-дән 1843 ил мартын 31-дәк Көлндә чыхмышдыр. К. Маркс 1842 илин апрелиндән «Р.г.»-ндә

әмәкдашлыға башламыш, һәмин илин октјабрындан онун редактору олмушдур. Марксын «Р.г.»-ндә чыхмыш бир сыра мәгаләләри онун идеализмдән диалектик материализмә вә ингилаби демократизмдән коммунизмә кечидинин башланғычы кими әламәтдардыр. Гәзетдә Ф. Енкелс дә әмәкдашлыг етмишдир. Ингилаби-демократик истигамәти кетдикчә күчләнән «Р.г.» Пруссија һөкумәтинин сәрт тәдбирләринә мә'руз галмыш, бу да К. Марксын редаксијадан чыхмасына (17 март, 1843) вә гәзетин бағланмасына сәбәб олмушдур.

РЕЈН ШИСТЛИ ДАҒЛАРЫ (Rheinisches Schiefergebirge) — АФР-дә (гисмән Белчика, Франса вә Люксембургда), Рејн чајынын орта ахынынын һәр ики саһилиндә дағлар. Уз. тәгр. 400 *км*, һүнд. 880 *м*-ә гәдәрдир. Шист, кварсит, гумдашы вә әһәнкдашыдан тәшкил олунмушдур. Мешәләр (күкнар, палыд, фыстыг вә с.), зирвәләриндә батаглыглар вар. Шәкәр чуғундуру, үзүм бечәрилир. Һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Рур даш көмүр һөвзәси Р. Ш.д. р-нундадыр.

РЕЈНИР (Rainier)—АБШ-да фәалијјәтдә олан вулкан. Каскад д-рында ән јүксәк зирвә. Һүнд. 4392 *м*. Јамачларында ијнәјарпаглы мешәләр, алп чәмәнликләри (2600—2800 *м*), даhа јухарыда даими гар вә бузлаглар (үмуми саһ. 140 *км²*) вар. Сон дәфә 1882 илдә пүскүрмүшдүр.

РЕЈНЛАНД-ПФАЛТС (Rheinland-Pfalz)—АФР-дә әрази. Рејн вә онун голлары Мозел, Лан чајлары һөвзәсиндәдир. Саһ. 19,8 мин *км²*. Әһ. 3,6 мин (1976). Инз. м. Мајнс ш.-дир. Игтисадијјаты сәнаје-аграр характерлидир. Хырда нефт вә газ јатаглары вар. Кимја, үмуми машынгајырма, ајаггабы, јејинти, автомобил сәнајеси инкишаф етмишдир. Тикинти материаллары истеһсал олунур. К.т.-нын әсас саһәси һејвандарлыгдыр. Тахыл, картоф вә техники биткиләр әкилир. Р.-П. мүһүм үзүмчүлүк вә шәрабчылыг р-нудур. Әразинин 40%-ә гәдәри мешәдир. Мүһүм портлары: Лудвигсһафен, Нөјвид, Андернах, Мајнс вә Кобленс.

РЕЈН—МАРНА КАНАЛЫ, Марна—Рејн каналы (Canal de la Marne au Rhin)—Франсада кәмичилик каналы. Рејн вә Марна чајларыны бирләшдирир. Уз. 316 *км*, дәринлији 2 *м*-дир. 178 шлүзү вар. 1838—53 илләрдә чәкилмишдир.

РЕЈНОЛДС (Reynolds) Чошуа (16.7. 1723, Плимптон, Девоншир — 23.2. 1792, Лондон)—инкилис бојакары. Лондонда охумушдур (1740—43). Лондон Рәссамлыг Академијасынын јарадычысы вә илк президенти (1768—90) олмушдур. Р. *барокко* дөврүнүн дәбдәбәли портрет ән'әнәләринә јарадычылыгла јанашараг идеал инсан шәхсијјәти һаггында тәсәввүрләри шәхсијјәтин ичтимаи-тарихи характеристикасы илә әлагәләндирмәјә сә'ј көстәрмишдир («Графинја Чен Һаррингтонун портрети», 1777—79, Һантингтон Рәссамлыг Галерејасы, Сан-Марино, АБШ). Бир чох портрети аллегорик сәпкидә ишләмишдир («Д. Гаррик фачиә вә комедија музалары арасында», тәгр. 1760—61, Ротшилд коллексијасы, Кембрич). Достларынын портрети (Јазычы С. Чонсонун

Ч. Рејнолдс. «Венера вә Амур». 1788. Ермитаж. Ленинград.

портретләри, 1772, Тејт галерејасы, Лондон), һәмчинин автопортретләри психоложи ифадәлилији илә фәргләнир.

РЕЈНОЛДС ӘДӘДИ—һәрәкәт едән маје ахынынын ламинар вә ја турбулентлијини характеризә едән, эталәт гүввәсинин өзлүлүк гүввәсинә нисбәти кими тапылан өлчүсүз кәмијјәт:

$$Re = \frac{vl\rho}{\mu} = \frac{vl}{\nu}$$

бурада v—мајенин характерик сүр'әти, l—(борунун диаметри, ахарлы ләвһәнин узунлуғу вә с. илә әлагәдар характерик хәтти өлчү, ρ—мајенин сыхлығы, μ вә ν—динамик вә кинематик өзлүлүк әмсалларыдыр. Р.ә. мајенин нөвүндән асылы дејил. Р.ә.-нин бөјүк гијмәтиндә эталәт гүввәси өзлүлүк гүввәсинә нисбәтән бөјүкдүр. Р.ә.-нин ахынын ламинар режиминдән турбулент режимә вә әксинә кечән гијмәтинә онун бөһран гијмәти, режимин дәјишмәсиндәки орта сүр'әтә мајенин бөһран сүр'әти дејилир. Ламинар ахын үчүн даирәви боруда Re⩽2320, каналда Re⩽500 турбулент ахын үчүн Re>2320 вә Re>500 олур. Һидроаеродинамика һадисәләрини моделләмәдә Р.ә.-нин бөјүк әһәмијјәти вар. Инкилис физики О. Рејнолдсун адынадыр.

РЕЈН—РОНА КАНАЛЫ, Рона—Рејн каналы (Canal du Rhone au Rhin)—Франсанын ш.-индә кәмичилик каналы. Сона (Ронанын голу) вә Рејн чајларыны бирләшдирир. Уз. 320 *км*, дәринлији 1,8 *м*-дир. 150-дән чох шлүзү вар. 1784—1833 илләрдә чәкилмишдир.

РЕЈНҺАРДТ (Reinhardt) Макс (9.9. 1873, Австрија, Баден — 30.10.1943, Нју-Јорк)—алман режиссору, актјор, театр халими. Режиссорлуға 1901 илдә Берлиндә јаратдығы «Сәс-күј вә түстү» кабаресиндә (сонралар «Кичик театр») башламышдыр. Әсас реж.-луг фәалијјәти Алман Театры (1905—33 илләрдә фасиләләрлә рәһбәри; һазырда Р.-ын адынадыр) илә баглы олмушдур. Р. театр сәнәтиндә эталәтә вә натурализмә, мәишәт һәгигәтләринин сәтһилијинә гаршы чыхмыш, характерләрин психоложи тәкмиллијинә, сәһнә данышығы мәдәнијјәтинә, актјор ојунунун пластик ифадәлилијинә хүсуси диггәт јетирмишдир. Р. алман классикләринин (В. Көте, К. Бүхнер) вә мүасир драматургларын (Р. Зорке, Ф. Упру вә б.), Молјер, Есхил, Софокл, Еврипид вә Аристофанын, еләчә дә М. Горки, Л. Толстој, Б. Шоу, Р. Роллан вә б.-нын әсәрләрини тамашаја гојмушдур. Р.-ын јарадычылығы бир чох Авропа өлкәләри вә АБШ актјор вә реж.-луг сәнәтинә мүһүм тә'сир көстәрмишдир.

«РЕЈНЧЕР» («Ranger»)—Ајы тәдгиг етмәк үчүн бурахылан американ космик учуш апаратлары серијасынын шәрти ады (борт системләрини сынагдан кечирмәк мәгсәди илә кеосентрик орбитә чыхарылмыш «Р.-1» вә «Р.-2»-дән башга); һәмчинин онларын ишләнилиб бурахылмасы програмы (1959—65). Бүтүн «Р.»-ләрин макс. диаметри 1,52 *м*, ачылмыш вәзијјәтдә һүнд. 3,12 *м*, енинә макс. өлчүсү 5,18 *м*, күтләси 306—367 *кг* олмушдур. Чәмиси 9 «Р.» бурахылмышдыр.

РЕЈС (португалча reis, real—*реал* сөзүнүн чәм һалы)—1) Бразилијада милрејсин 1/1000-нә бәрабәр һесаб-пул ваһиди (1942 илә гәдәр). 2) Португалијада 1911 илә гәдәр кәсилмиш сиккә.

РЕЈСДАЛ (Ruysdael, Ruijsdael) Јакоб ван (1628, јахуд 1629, Һарлем—1682, Амстердам; 14.3. 1682 илдә Һарлемдә дәфн олунмушдур) —һолланд бојакары вә графики. Јарадычылығынын еркән дөврүндә Һарлемин әтрафындан кичик мәнзәрәләр чәкмишдир («Ағачлыгда ев», 1646, Ермитаж, Ленинград). Тәгр. 1650—55 илләрдә Р. Нидерланд вә Алманијаны кәзмиш, монументал мәнзәрәләр јаратмышдыр («Јәһуди гәбиристанлығы», Дрезден Шәкил Галерејасы; дикәр варианты Детројт Инчәсәнәт Ин-тундадыр). Р. тәгр. 1656 илдә Амстердама көчмүшдүр. Јарадычылы-

Ј. ван Рејсдал. «Батаглыг». 1660—70-чи илләр. Ермитаж. Ленинград.

ғынын јеткин дөврүндә мүхтәлиф шәһәр, кәнд, чај вә дәниз мәнзәрәләри («Егмонд кәндинин көрүнүшү», А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји, Москва; «Мәнзәрә. Су дәјирманы», 1661, Рејксмусеум, Амстердам), батаглыг кәнарында галын мешә вә чајларын көрүнүшүнү («Батаглыг», Ермитаж), дағ ландшафтлары («Шәлалә», Мауритсһөјс, Һаага) чәкмишдир.

РЕ́ЈСМУС, р е ј с м а с (алм. Reißmaß, reißen—чызмаг+Maß—өлчү) — *нишанвурмада* ишләдилән аләт. Пәстаһа чизки чәкмәк, мигјас хәткешиндән өлчүләри пәстаһа көчүрмәк вә с. үчүндүр. Р., үзәринә сыхачла чызан гәләм бәркидилмиш дајагдан ибарәтдир.

РЕ́ЈСМУС ДӘЗКАҺЫ—тахта, тир вә ја лөвһәни мүстәви фрезләмәклә лазыми галынлыға чатдырмаг үчүн ағач е'малы дәзкаһы. Кәсичи аләти бычаглы валдыр. Биртәрәфли (бирваллы) вә икитәрәфли (икиваллы) Р.д. вар. Р.д.-нда, адәтән, габагчадан рәндәләмә дәзкаһында рәндәләнмиш деталлар ишләнилир. Рәндәләмә Р.д. да вар.

РЕЈСФЕ́ДЕР (алм. Reißfeder, reißen—чызмаг+Feder—перо)—тушла вә ја дуру бојагла 0,08-дән 1,6 *мм*-дәк галынлыгда хәтт чәкмәк үчүн аләт. Дәстәји пластик күтләдән (бә'зән поладдан), перосу поладдан дүзәлдилир. Чәкилән хәттин галынлығы винтлә тәнзимләнир.

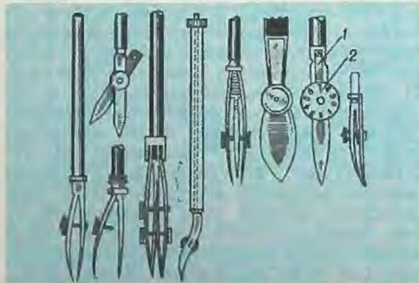

Рејсфедерләр: *1*—јај; *2*—нөмрәләјичи гајка.

РЕЈСШИ́НА (алм. Reißschiene, reißen—чызмаг+Schiene—шин, релс) — паралел хәтләр чәкмәк үчүн чертјож хәткеши. Р.-лар Т-шәкилли вә механикләшдирилмиш олур. Т-шәкилли Р. илә паралел хәтләр чәкмәк үчүн хәткешин учундакы енинә башлыг чизки тахтасынын кәнарына сыхылыр. Механикләшдирилмиш Р.-да паралел хәтләр дијирчәк вә саплар системи, јахуд чизки тахтасы үзәри илә һәрәкәт едән ағыр валчығын көмәји илә чәкилир.

РЕ́ЈТАР (алм. Reiter—атлы, сүвари)—16—17 әсрләрдә Гәрби Авропанын бир сыра ордуларында вә Русијада ағыр сүвари. Илк дәфә 10 әсрин орталарында алман кнјазлыгларында мејдана чыхмышдыр. Р.-лар чәлбетмә јолу илә јығылыр, узун гылынч, 2 тапанча, түфәнк вә ја карабинлә силаһланыр, дәбилгә кејир, синәбәнд тахырдылар. Русијада Р.-лар 17 әсрин әввәлиндә мејдана чыхмыш, 18 әсрин әввәлиндә *драгун* полклары илә әвәз едилмишдир.

РЕЈУНЈО́Н (фр. Réunion) — **Үмуми мә'лумат.** Һинд океанында өлкә; Франсанын мүлкү («дәнизашыры департаменти»). Маскарен а-ры групунда ејниадлы адададыр. Саһ. 2,5 мин $км^2$. Әһ. 500 миндән чох (1981). Инз.м. Сен-Дени ш.-дир.

Мәһдуд һүгуглу сечкили Баш шура јерли өзүнүидарә органыдыр. Ичра

һакимијјәти Франса һөкумәтинин тә'јин етдији префектә мәхсусдур. Р. Франса парламентиндә 3 депутат вә 2 сенаторла тәмсил олунмушдур.

Тәбиәт. Ада вулкан мәншәлидир. Макс. һүнд. 3069 *м* (Питон д.). Иглими тропик, пассатдыр. Аданын г.-индә вә дахили платоларда саванналар, ш.-индә мешәләр јајылмышдыр.

Әһали. Әһалинин әксәријјәти метисләрдир (кәлмә франсызларын әрәбләр, банту халглары, малагаси вә һиндлиләрлә гајнајыб-гарышмыш нәсилләри); франсызларла бирликдә әһалинин 95%-ини тәшкил едирләр. Тәгр. 80 мин рејунјонлу Франсада јашајыр. Рәсми дил франсыз дилидир. Һаким дин христианлыгдыр (католисизм). Ишләјән әһалинин (114 мин нәфәр) 36%-и к.т.-нда чалышыр. Әсас шәһәрләри: Сен-Дени (105 мин нәфәр, 1980).

Тарихи мә'лумат. Аданы 16 әсрин әввәлләриндә Португалија дәниз сәјјаһлары кәшф етмишләр. 17 әсрин орталарына гәдәр мәскунлашмамышды. 17 әсрин 40-чы илләриндә Франсанын мүстәмләкәләринә бирләшдирилди вә Бурбон адландырылды. 17 әсрин 2-чи јарысындан Франсанын мүстәмләкәсинә чеврилди. 1664 илдә франсыз Ост-Һинд ширкәтинә верилди; ширкәтин ләғв едилмәси илә крал һакимијјәти нүмајәндәләринин идарәсинә кечди (1767). 1793 илдә Р. адландырылды. 1810—15 илләрдә Инкилтәрәнин ишғалы алтында олмушдур. Икинчи дүнја мүһарибәси (1939—45) дөврүндә Р. «Дөјүшән Франса» һәрәкатына гошулду. 1946 илин мартында Франсанын «дәнизашыры департаменти» статусу алды. Р.-да Франсанын әсас сијаси партијалары вә һәмкарлар иттифагларынын бөлмәләри фәалијјәт көстәрмәјә башлады. 1959 илдә *Рејунјон Коммунист Партијасы* (РКП) јарадылды. 1975 илдән Р.-да Һинд океаныны сүлһ зонасына чевирмәк уғрунда һәрәкат кенишләнмишдир. 1978 илдә Р.-ун өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси уғрунда мүбаризә Чәбһәси јарадылды (РКП, Үмуми Әмәк Конфедерасијасы, Гадынлар иттифагы вә с. мүтәрәгги тәшкилатлары бирләшдирир); чәбһә радикал игтисади ислаһатлар вә Р.-а сијаси мухтаријјәт һүгугу верилмәси тәләби илә чыхыш едир. 1979 илин октјабрында Р. тарихиндә Франса һөкумәтинин дәнизашыры департаментләрдә апардығы сијасәтә гаршы ән бөјүк нүмајишләрдән бири олмушдур.

Тәсәррүфат. Игтисадијјатында франсыз капиталы әсасдыр. Шәкәр гамышы бечәрилмәси вә шәкәр истеһсалы саһәсиндә ихтисаслашмышдыр. Ванил, түтүн, чај, гарғыдалы, картоф, әтиршаһ да бечәрилир. Гарамал, гојун, донуз сахланылыр. Шәкәр з-длары, ефир јағы, ванил, түтүн вә консерв истеһсал едән мүәссисәләр, електрик ст.-лары вә с. вар. Мүһүм нәгл. нөвү автомобилдир. Әсас дәниз порту Пор-де-Галедир. Шәкәр, ром, ефир јағы, ванил ихрач олунур. Машын вә аваданлыг, семент, әрзаг, парча идхал едилир. Пул ваһиди Франса франкыдыр.

Маариф. Р.-ун тәһсил системи Франсадакы кимидир. 6 иллик ибтидаи мәктәбләрә гәбул 6 јашындандыр. Натамам орта мәктәбләри 4 иллик үмумтәһсил коллежләридир. Орта мәктәбләрдә (лисејләрдә) тәһсил 6—7 илликдир. Сен-Дени ш.-ндә Һүгуг, Игтисадијјат вә Сијаси Тәһсил Ин-ту, Мәркәзи китабхана, Тәбиәт тарихи музеји, Сәнәтшүнаслыг музеји вар.

Әд.: Африка. Восточная и Южная Африка, М., 1981 (серия «Страны и народы»).

РЕЈУНЈО́Н КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (РКП; Le Parti Communiste Réunionnais)—1959 илдә Франса Коммунист Партијасынын Рејунјон федерасијасы әсасында јарадылмышдыр; Рејунјон а.-нда ән бөјүк вә нүфузлу сијаси партијадыр РКП-нин тә'сис гурултајында (1959;. 17—18 мај) Рејунјон халгынын мүстәмләкә әсарәти әлејһинә вә Франса илә иттифаг чәрчивәсиндә сијаси мухтаријјәт уғрунда мүбаризәси хәттини мүәјјәнләшдирмиш әсас програм сәнәди гәбул едилди. РКП шәһәр инһисарларына мәхсус торпагларын мүсадирә едилмәси илә шәкәр сәнајесинин миллиләшдирилмәси, аграр ислаһаты вә демократик, сосиал-игтисади дәјишикликләрин һәјата кечирилмәси уғрунда чыхыш едир. РКП-нин 3-чү (1972), 4-чү (1976) вә 5-чи (1980) гурултајларында Рејунјонда сүлһ, тәрәгги вә азадлыг гүввәләринин антиимпериалист һәмрә'јлијинин мөһкәмләндирилмәсинә, зәһмәткешләрин вәзијјәтинин јахшылашдырылмасына, дүнја коммунист һәрәкатынын сых бирлијинә наил олмаға чағыран мүһүм гәрарлар гәбул едилмишдир. РКП-нин нүмајәндә һеј'әтләри Коммунист вә фәһлә партијаларынын Бејнәлхалг Москва мүшавирәләриндә (1960, 1969) иштирак етмиш, гәбул олунмуш сәнәдләри бәјәнмишдир.

РКП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. Рәһбәр органлары МК, Сијаси Бүро вә Катибликдир. РКП МК-нын Баш катиби П. Вержесдир. Мәркәзи органы «Темуанјаж» гәзетидир.

РЕ́ЈХЛИН (Reuchlin) Иоһанн (22.2.1455, Пфорсһејм—30.6.1522, Бад-Либенселл)—алман һуманисти. Алманијада гәдим дилләрин (латын, хүсусән гәдим јәһуди вә гәдим јунан) ән јахшы биличиси һесаб олунурду. 1509 илдә Р. ин јәһуди дини китабларынын мәһв олунмасыны тәләб едән доминикчиләрә гаршы чыхышы узун мүддәт тә'гибләрә вә «Рејхлин мүбаһисәси» дејилән ишә сәбәб олмушду. Һуманистләрин Р.-ә көмәк мәгсәди илә јаздыглары «Чаһилләрин мәктубу» дөврүн парлаг сијаси памфлетләриндән бири иди. Р. *реформасијаны* гәбул етмәмишди. «Һенно» вә «Серки» сатирик комедијаларынын мүәллифидир.

РЕ́ЈХСБА́НК (алм. Reichsbank, Reich—дөвләт, империја + Bank—банк) — Алманијанын 1875 илдән Икинчи дүнја мүһарибәсинин сонуна гәдәр фәалијјәт көстәрмиш мәркәзи емиссија банкы. Фашист Алманијасынын тәчавүзү үчүн малијјә ресурсларынын сәфәрбәр едилмәсиндә сон дәрәчә мүһүм рол ојнамышдыр. 1945 илдә Бер-

лин (Потсдам) конфрансынын гәрарына әсасән ләғв едилмишдир.

РЕЈХСВЕР (алм. Reichswehr, Reich—дөвләт, империја + Wehr—силаһ, мүдафиә)—Алманијанын силаһлы гүввәләри (1919—35). Версал сүлһ мүгавиләси (1919) әсасында Р.-ин сајы 115 мин нәфәрәдәк азалдылмышды вә о, јалныз гуру гошунларындан вә ҺДД-ндан ибарәт ола биләрди. Р. 20-чи илләрин сонундан фашизмлә сых бағлы иди; Р.-ин рәһбәрлији Алманијада фашист диктатурасынын гурулмасында һәлледичи рол ојнамышдыр. Алманија Милләтләр Чәмијјәтиндән чыхдыгдан (1933) сонра, артыг 1934 илин октјабрында Р.-ин сајы 300 мин нәфәрә чатдырылды. 1935 ил мартын 16-да Алманија үмуми әскәри мүкәлләфијјәт һәјата кечирди (биртәрәфли гајдада Версал мүгавиләсинин һәрби маддәсини ләғв етди). Р. әсасында чохмилјонлу *вермахтын* јарадылмасына башланды.

РЕЈХСКАНСЛЕР (алм. Reichskanzler)—1) 1871—1918 илләрдә Алманија империјасында императорун тә'јин етдији ваһид үмумалманија назири вә бундесратын сәдри. 2) Вејмар республикасында (1919—33) рејхстагын разылығы илә президентин тә'јин етдији дөвләт башчысы. 1933—45 илләрдә Алманијанын Р.-и А. Һитлер олмушдур.

РЕЈХСМАРКА (алм. Reichsmark)—1924—48 илләрдә Алманијада 100 рејхспфеннигә бәрабәр пул ваһиди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндә ишғал олунмуш әразиләрдә дә тәдавүл олунмушдур. 1948 илдә ләғв едилмишдир (бах һәмчинин *Марка*).

РЕЈХСТАГ (алм. Reichstag, Reich—һөкумәт, империја+Tag—мәчлис)—1) «Мүгәддәс Рома империјасынын» алман императору јанында силки нүмајәндәли органы (12 әсрдән); империја сејми адланырды. 2) Алманија империјасында мүәссисләр мәчлиси, сонралар Шимали Алманија Иттифагынын ашағы палатасы (1867—71). 1871—1918 илләрдә ганунверичиликдә иштирак едән сечкили орган. 3) Вејмар республикасында (1919—33)—парламентин ашағы палатасы. Фашист һөкмранлығы (1933 илдән) дөврүндә јалныз формал олараг сахланылырды. 1945 илдә ләғв едилмишдир.

РЕЈХШТАДТ САЗИШИ (1876)—Русија вә Австрија—Мачарыстан арасында Балкан мәсәләсинә даир кизли сазиш. Ијунун 26-да (ијулун 8-дә) Рејхштадт гәсриндә (индики Закупи, Чехија) бағланмышды. Р.с. рәсми сәнәд кими тәртиб олунмамышды. Сазишин нүсхәләри бир-бириндән фәргләнирди. Һәр ики дөвләт Сербија вә Черногоријанын Түркијәјә гаршы мүһарибәсинә гарышмамағы өһдәсинә көтүрмүшдү. Һансы тәрәфин галиб кәләчәјиндән асылы олараг Р.с.-ндә бир сыра тәләб ирәли сүрүлмүшдү. Балканларда вәзијјәтин кәскинләшмәси илә әлагәдар Р.с. Русија—Австрија конвенсијасы (1877) илә тамамланды.

РЕЈХШТАДТ ҺЕРСОГУ—1) Наполеонун оғлу Жозеф Франсуа Шарл Бонапартын (20.3.1811, Парис—22.7.1832, Шөнбрунн гәсри) титулларындан (1818 илдән) бири. Наполеон империјасынын сүгутундан сонра Ж. Ф. Бонапарт 1814 илдән бабасы—Австрија императору I Франсын сарајында јашајырды. Франсанын гәти мәғлубијјәтиндән сонра 1815 илдә I Наполеон тахтдан әл чәкәрәк ону (II Наполеон ады илә) Франса императору е'лан етмишди. Франса әлејһинә коалисијаја дахил олан дөвләтләр ону император кими танымагдан гәти имтина етдиләр.

РЕЈҺАН (Ocimum)—додагчичәклиләр фәсиләсиндән бириллик битки чинси. Көвдәси 4 тилли, шахәли, һүнд. 20—60 *см*-дир. Јарпаглары саплаглы, јумуртавары-узунсов, кәнары сејрәкдишли, түнд-јашыл, јахуд түнд-чәһрајыдыр. Чичәк групу сых салхымдыр. 150-дәк нөвү вар. ССРИ-дә 2, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 нөвү—а д и Р. (O. basilicum) бечәрилир. Биткинин јерүстү һиссәсиндә тәркиби евкенолдан (70%-дәк) ибарәт ефир јағы (0,3%) вар; әтријјат вә јејинти сәнајесиндә, тибдә, һәмчинин әдвијјат кими истифадә едилир; ванилин алыныр.

РЕЈҺАНИ, әр-Рејһани, (الريحاني) Әмин ибн Фарис (октјабр, 1876, Ливан, Фурејка—1940)—әрәб јазычысы (Ливан). 1888 илдән Америкада јашамышдыр. Вәтәнә гајытдыгдан (1904) сонра Гәрб вә Шәрг сивилизасијасыны бирләшдирмәк идејасыны тәблиғ етмишдир. Һуманист ичтимаи-фәлсәфи көрүшләрини әкс етдирән мәгалә, нитг, ессе вә мәнсур ше'рләриндән ибарәт мәшһур «әр-Рејһанијјат» (ч. 1—4, 1922—23) әсәриндә Р. инсанлары гардашлыға чағырмагла бәрабәр, Америка буржуа мүһитини тәнгид етмиш, гүрбәтдә јашајан әрәбләрин ағыр һәјатыны көстәрмишдир. «Мәзар занбағы» (1915), «Һәрәмхананын харичиндә» (1917) романлары, «Әрәб мәликләри» (1924), «Ирагын гәлби» (1935) публисистик китаблары вар.

Әд.: Левин З. И., Философ из Фурейки, М., 1965.

РЕЈҺАНИ—әрәб әлифбасы илә јазылан бәдии хәтт нөвү. *Куфи* хәттиндән сонра мејдана кәлмишдир. Р. хәтти мәшһур әрәб хәттаты Ибн Мукланын тәләбәси вә давамчысы олан Ибн әл-Бәвваб тәхәллүсү илә танынмыш көркәмли хәтт устасы Әли ибн Һилал тәрәфиндән 11 әсрдә јарадылмышдыр.

خطّ ريحانى
قوّت علمه دير باشقا جورهيچ كس
هيچ كسه اوستونلوك ايليه بيلمز.
هر اوجا رتبه دن بيلينيز فقط
عالمين رتبه سى اوجادير البت.

Рејһани хәттиндән нүмунә.

Әд.: Казиев А. Ю., Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII—XVII веков, М., 1977.

РЕКАБАРРЕН, Рекабаррен Серрано (Recabarren Serrano) Луис Емалио (6.7.1876—19.12.1924)—Чили, бејнәлхалг фәһлә вә коммунист һәрәкаты хадими. Јенијетмә јашларындан мәтбәәдә ишләмишдир. Чапчыларын тә'тилләринә башчылыг етмишдир. 1899—1902 илләрдә «Демократија» фәһлә гәзетинин редактору олмушдур. Чилидә марксизм-ленинизмин илк тәблиғатчыларындандыр. Чили Сосиалист Фәһлә Партијасынын (1902 илдә јарадылмыш, 1922 илдә Коминтернин мөвгеләринә кечәрәк Чили Коммунист Партијасы адланмаға башламышдыр) вә Аркентина Коммунист Партијасынын (1918) бани вә рәһбәрләриндән олмушдур. Дәфәләрлә мүһачирәтдә (һәмчинин 1922 илин нојабры — 1923 илин февралында Москвада) јашамышдыр. Коминтернин 4-чү конгресинин (1922) нүмајәндәси олмушдур. Вәтәнә гајытдыгдан сонра «Фәһлә Русијасы» китабыны јазмышдыр. 1906 вә 1921 илләрдә парламентә сечилмишди. Чилидә фәһлә вә сосиалист һәрәкаты тарихинә даир брошураларын мүәллифидир.

Әсәрләри: Избр. статьи и речи, М., 1977.

Әд.: Лаферт Э., Жизнь коммуниста. Страницы автобиографии, М., 1961; Ермолаев В. И., Королев Ю. Н., Рекабаррен—великий гражданин Чили, М., 1970.

РЕКАПИТУЛЈАСИЈА (лат. recapitulatio—тәкрар), биолокијада—мүасир организмләрин онтокенезиндә узаг әчдадларын әламәтләринин тәкрары. Р. принсипини илк дәфә 1859 илдә Ч. Дарвин дүрүстләшдирмишдир. А. Н. Севертсовун филембриокенез нәзәријјәсиндә даһа дәрин шәрһ едилмишдир. Мүасир Р. тә'лимини И. И. Шмалһаузен ишләмишдир. Р. организмдә мүрәккәб коррелјасијалар системинин олмасы илә сәчијјәләнир вә чох вахт гаршылыглы әлагәдә олан орган вә структурларын инкишаф хүсусијјәтләриндә тәзаһүр едир. Мәс., гуруда јашајан онурғалыларын рүшејминдә балыгкимиләрин әчдадларынын гәлсәмә јарыгларына ујғун кәлән гәлсәмә јарыгларынын әсасынын гојулмасы; гыжыкимиләрдә илк јарпагларын дихотомик будагланмасынын онларын әчдады олан Палеозој псилофитләринин дихотомик будагланмасына охшамасы.

РЕКВИЗИСИЈА (лат. requisitio—тәләб), һәчз—дөвләтин мүлкијјәтчидән дәјәри өдәнилмәклә әмлакы мәчбури алмасы. ССРИ-дә Р.-ја хүсуси зәрурријјәт олдугда вә фөвгәл'адә вәзијјәтдә (мүһарибә, тәбии фәлакәт, епидемија вә с.) јалныз ганунла мүәјјән едилмиш гајдада јол верилир (бах мәс., Азәрб.ССР Мүлки Мәчәлләси, м. 141). Алынмыш әмлакын дәјәри дөвләт гијмәти илә бир ајдан кеч олмајараг өдәнилир. Бә'зән фөвгәл'адә вәзијјәтдә Р. мүвәггәти олараг һәјата кечирилир (мәс., чај дашдыгда гајыгларын Р.-сы); бу һал сона чатдыгда әмлак мүлкијјәтчијә гајтарылыр.

РЕКВИЗИТ (лат. requisitum—тәләб олунан, зәрури) — тамаша заманы сәһнә вә актјорлар үчүн тәләб олунан зәрури әшјалар (һәгиги, јахуд бутафорија).

РЕКВИЗИТЛӘР—сәнәди (мәс., мүгавиләни) е'тибарлы һесаб етмәк үчүн орада мүтләг көстәрилмәли мә'лумат. Бу мә'лумат ашағыдакылардыр: сәнәдин ады вә тәртиб олунма тарихи; сәнәди тәртиб едән мүәссисәнин (тәшкилатын) ады вә үнваны; әмәлијјатда иштирак едән тәрәфләр; әмәлијјатын мәзмуну; әмәлијјатын өлчү ваһидләри вә һәчми (натурал вә дәјәр

ифадəсилə); мəс'ул шəхслəрин имзалары.

РЕКВИЈЕМ (латын мəтнинин илк сөзүндəн: «Requiem aeternam dona eis, Domine»—«Илаһи, онлара əбəди раһатлыг вер»)—мəрһумун хатирəсинə һəср олунмуш *дини матəм мессасы*. Тəнтəнəли католик мессасынын «Gloria» («Ешг олсун»), «Credo» («Е'тигад едирəм») һиссəлəри Р.-дə «Requeim», «Dies irae» («Гəзəб күнү»), «Lacrimosa» («Јалварыш») вə с. илə əвəз олунмушдур. Р. Григори хораллары мелодијаларындан јаранмыш, 15 əсрдə һəмин мелодијаларын чохсəсли ишлəмəлəри мејдана кəлмишдир. 17—18 əсрлəрдə Р. хор, солист вə орк. үчүн ири һəчмли силсилə əсəрə чеврилмиш. Григори хоралларынын мелодијалары бəстəкарларын орижинал мусигиси илə əвəз олунмушду. Р.-ин əн көркəмли нүмунəлəри дини маһијјəтдəн узаг олуб дүнјəви əһəмијјəт кəсб едир, килсəлəрдə дејил, консерт салонларында ифа едилир. В. А. Мотсарт, Һ. Берлиоз, Ч. Верди вə И. Брамсын Р.-лəри кениш шөһрəт газанмышдыр. 20 əсрдə бəстəкарлардан Б. Бриттен («Һəрби реквијем»), Д. Кабалевски («Реквијем») вə б. мүасир һəјат, тарихи-ингилаби, мүһарибə мөвзуларында Р. нүмунəлəри јаратмышлар.

РЕКЛА́М (фр. reclame, лат. reclamo—гышгырырам, чығырырам)—1) əмтəəлəрин истеһлак хүсусијјəтлəри вə мүхтəлиф хидмəт нөвлəри һаггында информасија: онлары реализə етмəк вə онлара тəлəбат јаратмаг мəгсəди күдүр. 2) Шəхси, мүəссисəни, əдəбијјат вə инчəсəнəт əсəрини вə с. популјарлашдырмаг мəгсəдилə онлар һаггында мə'луматын јајылмасы. Р. əн садə формада һəлə с.э. мөвчуд олмушдур. Гəдим Јунаныстанда вə Ромада Р. е'ланларыны тахта лөвһəлəрə јазыр, мис вə јахуд сүмүк үзəринə һəкк едир, чамаатын чəмлəшдији мејданларда вə дикəр јерлəрдə учадан охујурдулар. 17 əсрин əввəллəриндə У. Кекстон (Инкилтəрə) вə Т. Ренодо (Франса) илк чап Р.-ыны, 1611 илдə исə Лондонда А. Горж вə У. Коп дүнјада илк Р. бүросуну јаратмышлар. Мүасир дөврдə Р.-ын əсас васитəлəри мəтбуат (гəзет, журнал, афиша, бүллетен вə с.), радио, телевизија, кинематограф, һəмчинин витрин, лөвһə, ишыг е'ланлары, əмтəə бағламалары, əмтəə вə фирма нишанлары вə с.-дир.

РЕКЛАМА́СИЈА (лат. reclamatio — учадан е'тираз етмəк, бəјəнмəмəк)—мүлки һүгугда мəһсулун лазыми кејфијјəтдə олмамасы илə əлагəдар алычынын (сифаришчинин) сатычыја (мал көндəрəнə, подратчыја) гаршы ирəли сүрдүјү *иддиа*, гүсурларын арадан галдырылмасы, гијмəтин ашағы салынмасы; зəрəрин өдəнилмəси һаггында тəлəб. Мəһсулун кејфијјəти мүгавилə шəртлəринə, дөвлəт стандартларына, техники шəртлəрə вə нүмунəлəрə објектив олараг ујгун кəлмəдикдə ирəли сүрүлүр.

РЕ́КЛИНГҺАУЗЕН (Recklinghausen)—АФР-дə шəһəр. Шимали Рејн-Вестфалија əразисиндəдир. Порт. Əһ. 122 мин (1976). Даш көмүр һасилаты мəркəзидир. Үмуми машынгајырма, полад конструксијалар истеһсалы, гара металлуркија, тохучулуг сəнајеси вар.

РЕКОМБИНА́СИЈА. (*ре*...+сон лат. combinatio—бирлəшмə)—əкс адлы електрик јүклəринин (јүклү зəррəчиклəрин) тоггушмасы нəтичəсиндə сəрбəст јүкдашыјычыларын јох олмасы; *ионлашманын əкси олан просес*. Р. ионлашмыш газларда вə *плазмада* сəрбəст електронларла мүсбəт ионларын вə ја əкс адлы ионларын тоггушмасы нəтичəсиндə нејтрал атомун (вə ја молекулун) əмəлə кəлмəси, јарымкечиричилəрдə исə кечиричилик електрону илə дешик чүтүнүн јох олмасы просесидир. Јүклү зəррəчиклəрин азалма сүр'əти Р. əмсалы вə Р. интенсивлији илə характеризə олунур. Ионлашма олмадыгда Р. јүклү зəррəчиклəрин тамамилə јох олмасына кəтирир. Р. шүаланма илə (Р. шүаланмасы) вə шүаланмасыз баш верир. Шүаланма мүшајиəт олунан Р.-да ајрылан енержи шүаланма енержисинə чеврилир; ионлашмыш газлар һалында Р. просеси $A^{+}+e \rightarrow A+ +h\nu$ реаксијасы илə ифадə олунур (A^{+}—мүсбəт ион, A—нејтрал атом, хүсуси һалда һəјəчанлашмыш ола билəр, e—електрон, $h\nu$—енержи квантыдыр). Јарымкечиричилəрдə Р. електрон вə дешиклəрин бирбаша тоггушмасы һесабына, һəмчинин ашкар мəркəзлəр васитəсилə кедир. Сəрбəст електронла ион Р.-сы үчүнчү зəррəчијин иштиракы илə дə кедир вə бу заман ајрылан енержи һəмин зəррəчијин кинетик енержисинə чеврилир. Плазмада үчүнчү зəррəчик ролуну атом (*вə ја молекул*), мүсбəт ион вə ја електрон ојнаја билəр. Јарымкечиричилəрдə шүаланмасыз кедəн Р.-да ајрылан енержи үчүнчү зəррəчијə (сəрбəст јүкдашыјычылара вə ја *кристал гəфəсинə) верилə билəр*. Диссосиасија илə кедəн Р.-да молекулјар мүсбəт ион електрон зəбт едəрəк нејтрал молекула чеврилир вə бу молекул дајаныглы олмадыгда диссосиасија едир. Кристалларын луминессенсијасы вə лазерлəрин иш принсипи Р. шүаланмасы илə əлагəдардыр. Р.-нын өјрəнилмəси плазманын əсас параметрлəринин тə'јин едилмəсинə вə мүхтəлиф газбошалмаларынын əтрафлы тəдгигинə имкан верир. Р. бир чох астрофизики һадисəлəрдə өзүнү көстəрир.

РЕКОМБИНА́СИЈА, к е н е т и к а д а—нəсилдə валидејнин кенетик материалынын јенидəн пајланмасы; чанлы организмлəрдə ирси комбинə едилмиш дəјишкəнликлəрə сəбəб олур. Кенлəр илишикли олмадыгда (мүхтəлиф хромосомларда јерлəшдикдə) мејозда хромосомлар сəрбəст комбинасијалашыр, кенлəр илишикли олдугда исə јалныз хромосомларын чарпазлашмасы јолу (кроссинговер) илə бунларын јени комбинасијалары јараныр. Р. үмуми биоложи механизмдир. Əн садə Р. вирусларда баш верир; һүчејрəнин бир, јахуд бир нечə əламəтлə фəргləнəн гоһум вирусларла биркə јолухмасы заманы һүчејрəнин лизисиндəн сонра нəинки илк вирус һиссəчиклəри, һəтта кенлəрин јени бирлəшмəлəри олан рекомбинат һиссəчиклəр дə əмəлə кəлир. Бактеријаларда Р. илə битəн бир нечə просес (конјугасија, трансформасија, трансдуксија) мөвчуддур. Али организмлəрдə Р. мејозда гаметлəрин əмəлə кəлмəси заманы баш верир. Р.-нын нəтичəси нəсилдə əламəтлəрин јени бирлəшмəлəриндə ашкар едилир. Хромосомун ики нөгтəси арасында *кроссинговерин олуб-олмамасы* тəхминəн бу нөгтəлəр арасындакы физики мəсафə илə мүтəнасибдир. Бу, Р. үзрə тəчрүби мə'лумат əсасында хромосомларын кенетик хəритəсини дүзəлтмəјə имкан верир. Р.-нын молекулјар *механизми* дəгиг өјрəнилмəмишдир; лакин Р.-ны тə'мин едəн ферментатив системлəр кенетик материалда мејдана чыхан зəдəлəнмəлəрин дүзəлдилмəси кими əн мүһүм бир просесдə иштирак едир. Р.-нын əн мүһүм нəтичəлəриндəн бири ресипрок нəслин əмəлə кəлмəсидир (мəс., AB вə ab кенлəри ики аллел формасында олдугда бəрабəр мигдарда ики Р. мəһсулу олан Ab вə aB əмəлə кəлир). Хромосомларын əн узаг нөгтəлəри арасында Р. баш вердикдə ресипроклуг принсипинə риајəт едилир. К е н д а х и л и Р.-да бу гајда чох вахт позулур. Бу һадисə əсасəн ибтидаи көбəлəклəрдə өјрəнилмиш вə к е н к о н в е р с и ј а с ы адланыр. Р.-нын тəкамүлдə əһəмијјəти ондан ибарəтдир ки, чох вахт организм үчүн ајры-ајры мутасијалар дејил, онларын комбинасијалары əлверишли олур.

Əд.: А х у н д о в М. А., И с м а ј ы л о в А. С., Кенетика, Б., 1981; Г е р ш е н з о н С. М., Основы современной генетики, Киев, 1979.

РЕКО́Н—кенетик рекомбинасијанын елементар ваһиди, јахуд хромосомун дахилиндə рекомбинасија мүмкүн олан ики нөгтəси арасындакы мəсафə (ара). «Р.» терминини 1957 илдə Америка кенетики С. Бензер тəклиф етмишдир.

РЕКОНВЕ́РСИЈА (*ре*...+лат. conversio—чеврилмə, гајытма)—мүһарибəдəн сонра өлкə игтисадијјатынын мүлки мəһсуллар истеһсалына кечирилмəси. Р. истеһсал, капитал (əсаслы *вəсаит гојулушу*) вə *харичи тичарəт* дөврijјəси саһəсиндə структур дəјишикликлəри, чох һалларда *пул ислаһатлары* кечирилмəсини, тəсəррүфат фəалијјəтинин һүгуги гајдаларынын *дəјишдирилмəсини* нəзəрдə тутур. Капиталист өлкəлəриндə кортəбии, кəскин рəгабəт мүбаризəси шəраитиндə һəјата кечирилир. ССРИ вə дикəр сосиалист өлкəлəриндə игтисадијјатын динч гуручулуг јолуна кечирилмəси планлы гајдада олмушдур.

РЕКОНКИ́СТА (исп. Reconquista, reconquistar—кери алмаг)—8—15 əсрлəрдə Пиренеј ј-а халглары тəрəфиндəн əрəблəрин вə бəрбəрлəрин тутдуғу торпагларын керијə гајтарылмасы. Р. 718 илдə Ковадонга (Астурија) јахынлығында дөјүшлə башланмышдыр. 11—13 əсрлəр Р.-нын һəлледичи дөврүдүр. 1085 илдə кастилијалылар Толедону əлə кечирдилəр, 1212 илдə Лас-Навас-де-Толос јахынлығында Кастилија, Арагон вə Наварранын бирлəшмиш гүввəлəри əрəблəри дармадағын етди. 1238 илдə кастилијалылар Кордованы, 1248 илдə Севилијаны əлə кечирдилəр. 1492 илдə Гранада əмирлијинин тутулмасы илə Р. баша чатды. Р. Пиренеј ј-а өлкəлəринин сонракы игтисади вə сијаси инкишафына чох чидди тə'сир көстəрди. Р. тəкчə һəрби јүрүшлəр силсилəси дејил, һəм дə əрəблəрдəн кери алынмыш торпагларын игтисади мəнимсəнилмəси вə мөһкəмлəндирилмəси просеси иди. Р.-нын əсас һəрəкəтверичи гүввəсини кəндлилəр тəшкил едирди. Торпаглары əрəблəрдəн азад едəн кəндлилəр əксəр һалларда шəхси азадлыг (хүсусəн Кастилијада) газаныр, азад кəндли ичмалары (бекетријалар) јаранырды. Р.-нын кедишиндə католик килсəсинин ролу күчлəнди, бир сыра руһани-чəнкавəр орденлəри јаранды. «Сид һаггында дастан» Р. һəрəкатынын əн парлаг абидə-

ләриндән биридир. Кастилијанын Р.-да хүсуси ролу, әсасыны Кастилија диалекти тәшкил едән испан милли дилинин формалашмасына тә'сир көстәрди.

Әд.: Културa Испании. Сб., М., 1940; Уотт У. М., Какиа П., Мусульманская Испания, М., 1976.

РЕКО́РДЕР (инк. recorder, record—jазмаг)—сәс тезликли електрик рәгс-

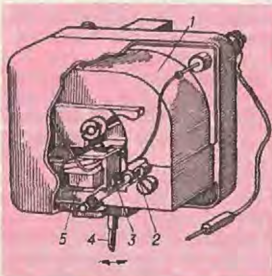

Магнитоелектрик рекордер: 1—сабит магнит; 2—jaj; 3—ферромагнит ләвбәри; 4—кәсичи; 5—сәс сарғачы.

ләрини јазан нти учлуғун механики рәгсләринә чевирән електромеханики гурулуш. Механики сәсјазма апаратларында (мәс., граммофон валлары һазырламаг үчүн) тәтбиг олунур. Монофоник вә стереофоник сәсјазма үчүн Р.-ләр истеһсал олунур.

РЕ́КРУТ МҮКӘЛЛӘФИЈЈӘТИ (алм. Rekrut, фр. recruter—гошун јығмаг)—Русијада 18—19 әсрләрдә низами орду вә донанманын комплектләшдирилмәси системи. Ганунверичилик актлары илә әһалинин ордуја вә донанмаја мүәјјән сајда рекрут (һәрби хидмәтә чағырылан шәхс) вермәсини нәзәрдә тутурду. Р.м. илк дәфә I Пјотрун фәрманы илә е'лан едилмишди (1705). Р.м.-ндә хидмәт мүддәти 1793 илләдәк өмүрлүк, сонра 25 иллик, 1834 илдән 20 иллик олмуш, 1855—72 илләрдә мүхтәлиф мүддәтләрә азалдылмышды. 1874 илдә әскәри мүкәлләфијјәтлә әвәз олунмушдур.

РЕКТИФИКА́СИЈА (лат. rectus—дүзкүн+facio—едирәм)—маје һалындакы гарышыгларын тәркиб һиссәләринә ајырма үсулларындан бири. Р. гарышығын компонентләринин маје вә бухар фазалары арасында ејни чүр пајланмамасына әсасланыр. Р. просесиндә бухар вә маје ахынлары хүсуси апаратда (Р. калонунда) экс истигамәтләрдә һәрәкәт едәрәк, дәфәләрлә бирбири илә көрүшүр. Р. заманы апаратдан чыхан бухарын бир һиссәси маје-

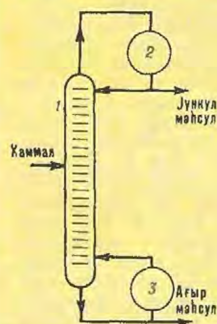

Шәк. 1. Ректификасија калону: 1—калон; 2—дефлегматор; 3—куб.

ләшдирилиб (чыхан мајенин бир һиссәси исә бухарландырылыб) јенидән калоиа гајтарылыр. Даим контактда олан бухар вә маје ахынларынын беләгаршы-гаршыја һәрәкәти заманы араларында истилик вә күтлә мүбадиләси кедир вә бу мүбадилә һәр мәрһәләдә таразлыг вәзијјәти јаранана гәдәр давам едир. Беләликлә, бухар јухары галхдыгча асан бухарланан компонентләрин мигдары онда артыр, маје исә ашағы ендикчә чәтин бухарланан компонентләрлә зәнкинләшир.

Р. үчүн хүсуси апаратдан—р е к т и ф и к а с и ј а к а л о н у н д а н истифадә едилир. Онун әсас һиссәләри силиндрик метал калон, куб вә дефлегматордур (шәк. 1). Калонун дахилиндә маје илә бухарын сых көрүшмәсини тә'мин етмәк үчүн, мүәјјән ара сахланмагла, үфүги вәзијјәтдә јерләш-

Шәк. 2. Бошгаб: 1—галпаг; 2—ахытма борусу; 3—бухарын кечмәси үчүн гыса борулар.

дирилмиш даирәви контакт бошгаблары (шәк. 2) вар. Бә'зи калонлара, бошгабларын әвәзинә, мүхтәлиф материаллардан (сахсы, метал вә с.) һазырланмыш фигурлу долдуручу һалгалар

Шәк. 3. Долдуручу һалгаларын мүхтәлиф типләри: 1—Рашиг һалгасы; 2—спирал шәкилли һалга; 3—аракәсмәли һалга; 4—Пал һалгалары.

(шәк. 3) долдурулур. Куб вә дефлегматор (конденсатор), адәтән, бору типли истидәјишдиричиләрдән ибарәтдир (бә'зән борулу соба вә хүсуси конструксијалы бухарландырычылардан да истифадә едилир).

Р. просеси чох вахт арасы кәсилмәдән, бә'зи һалларда исә дөври сурәтдә кедир. Ондан нефт е'малы сәнајесиндә нефти лазыми фраксијалара вә ја фәрди карбоһидрокенләрә ајырмаг, кимја сәнајесиндә—етиленоксид, акрилнитрил, капролактам, акрилхлорсилан вә с. истеһсалында истифадә едилир. Р. просеси х.т.-нын дикәр саһәләриндә дә, о чүмләдән әлван металлуркијада, кокс-кимја, мешә материаллары кимјасы, јејинти вә әчзачылыг сәнајеләриндә кениш тәтбиг олунур.

Әд.: Бағыров И. Т., Мүасир јүксәк мәһсулдар вә комбинәли нефт е'малы просесләри, Б., 1967; Шыхәлизадә Б. вә башгалары, Нефт вә газ кимјасы, Б., 1978; Александров И. А., Ректификационные и абсорбционные аппараты, 2 изд., М., 1971; Наметкин С. С., Исследования в области органической химии и химии нефти, М., 1979.

РЕ́КТОР (лат. rector—идарә едән, рәһбәр)—али мәктәбә, Франсада тәдрис даирәсинә («академијаја») рәһбәрлик едән шәхс. Интибаһ дөврүндә баш мүәллимләр вә чохсинифли мәктәбләрин мүдирләри Р. адланырды.

РЕКТОСКОПИ́ЈА (лат. rectum—дүз бағырсаг+јун. skopéo—бахырам, муајинә едирәм)—дүз бағырсағын селикли гишасыны р е к т о с к о п л а муајинә етмәк. Р. заманы бағырсагда олан шишләр, хоралар вә с. ашкар едилир.

РЕКУПЕРА́СИЈА (лат. recuperatio—кери алынма, гајтарылма)—бу вә ја дикәр техноложи просесин апарылмасына сәрф олунмуш материал вә ја енержинин мүәјјән һиссәсинин тәкрар истифадә үчүн һәмин просесә гајтарылмасы. Мәс., кимја технолокијасында гијмәтли һәллedичиләр ишләнмиш гарышығдан һәмин һәлледичиләр үчүн тә'сирсиз олан газларла (мәс., һава илә) бирбаша конденсасија јолу илә вә ја дикәр үсулларла чыхарылыр. И с т и л и к т е х н и к а с ы н д а собадан вә ја бухар газанындан чыхан газвары јанма мәһсулларынын истилијиндән һава, газ, бухар газанына верилән су вә с.-ни гыздырмаг үчүн истифадә едилир. Бу исә газларла чыхан истилик иткисини азалдыр вә гурғунун ф.и.ә.-ны артырыр.

РЕКУПЕРАТИВ ТОРМОЗЛАНМА—сәнаје електрик интигалынын, јахуд електрик нәгл.-нын електрик тормозланмасы; електрик машынларынын чеврилмәси хассәсинә (мүәјјән шәртләр дахилиндә) әсасланыр. Дарты електрик мүһәррики Р.т. заманы кенератор режиминдә ишләјир. Бу вахт валда тәләб олунан мүгавимәт моменти јарандығындан тормозланма баш верир вә һасил олунан енержи шәбәкәјә гајтарылыр (рекуперасија, јә'ни компенсасија олунур). Р.т.-дан галдырычы машынларын електрик интигалында, бөјүк күтләјә малик електрик нәгл.-нда (магистрал електровозларда, шәһәрәтрафы електрик нәгл.-да, троллејбусларда вә с.), һәмчинин «кенератор—мүһәррик» вә с. системләрдә истифадә олунур.

РЕКУПЕРА́ТОР (лат. recuperator—јенидән алан, гајтаран)—системдән чыхан газларын истилијиндән истифадә етмәк үчүн истиләјишдиричи апарат; истилик, гызмар истилик дашыјычысындан сојуг истилик дашыјычысына онлары бир-бириндән ајыран диварлар васитәсилә өтүрүлүр. Р.-лар истилик дашыјычыларынын нисби һәрәкәтинә (әксинә ахынлы, дүз ахынлы вә кәсишән ахынлы), конструксијасына (борувары, лөвһәвары вә с.) вә тәтбиг саһәсинә (һава, газ вә маје гыздырычылары, бухарландырычы, конденсатор вә с.) көрә фәргләндирилир. Р.-дан һава гыздырычысы кими кениш истифадә едилир.

РЕКУРРЕ́НТ ДҮСТУР (лат. recurrens, recurrentis—гајтарылмыш), к ә т и р м ә д ү с т у р л а р ы—ардычыллығын (хүсусилә әдәди ардычыллығын) n-чи һәддинин һесабланмасыны бу һәддән чох узаг олмајан бир нечә әввәлки һәддин (сајы n-дән асылы дејил) һесабланмасына кәтирән дүстур. Рекуррент һесабламаларын үмуми предмети *рекурсив функсија* нәзәријјәсиндә өјрәнилир. Мисаллар: 1) *Фибоначчи әдәдләри*

$$\varphi_0=0,\ \varphi_1=1\ \ldots,\ \varphi_{n+2}=\varphi_{n+1}+\varphi_n$$

дүстурлары илә верилир ($n>0$). Сонунчусу Р.д.-дур. Бу, φ_2 вә φ_3 сонракы һәдләри һесабламаға имкан верир; 2) көстәрмәк олар ки,

$$J_n=\int_0^{\pi/2}\sin^n x dx$$

үчүн $n\geqslant 2$ олдугда

$$J_n=J_{n-2}\ (n-1)/n$$

доғрудур. Бу, n-ин чүтлүјүндән асылы олараг J_n-ин һесабланмасыны J_0 вә ја J_1-ин һесабламасына кәтирән Р.д.-дур

РЕКУРСИВ ФУ́НКСИЈА (сон лат. *recursio — гајытма*) — *ријази чәһәтдән* дәгиг олмајан «еффектив һесаблана билән функсија» анлајышынын дәгигләшмәси; 20 әсрин 30-чу илләриндә елмә дахил едилмишдир. Дахилетмә заманы Р.ф.-нын һансы *конструктив објектләр* үзәриндә тә'јин олундуғу дәгигләшмәлидир. Бу објектләр асанлыгла натурал әдәдләрә кәтирилир. Буна көрә Р.ф. һәмин әдәдләр чохлуғунда тә'јин олунмуш вә натурал гијмәтләр алан функсијалар ичәрисиндән сечилир. Р.ф. нәзәријјәсиндә «функсија» дедикдә натурал әдәдләрдә тә'јин едилмиш вә натурал гијмәтләр алан функсија нәзәрдә тутулур. $f(x_1, \ldots, x_n, x_{n+1})$ функсијасы $x_1, \ldots, x_n$ вә y үчүн $f(x_1, \ldots, x_n, 0) = g(x_1, \ldots, x_n)$ вә $h[x_1, \ldots, x_n, y, f(x_1, \ldots, x_n, y)] = f(x_1, \ldots, x_n, y+1)$ шәртләрини өдәјирсә, дејилир ки, һәмин функсија g вә h функсијаларындан ибтидаи рекурсија васитәсилә алыныбдыр. $f(x_1, \ldots, x_{n-1}, y)$ гисмән функсијасы үчүн $\mu y\,(f(x_1, \ldots, x_{n-1}, y) = x_n$ илә $f(x_1, \ldots, x_{n-1}, \alpha) = x_n$ бәрабәрлијини өдәјән α-нын ән кичик гијмәтини ишарә едәк. Бу ифадәнин $x_1, \ldots, x_n$ дәјишәнләринин $x_1^0, \ldots, x_n^0$ гијмәтләриндә тә'јин слилмәсинә даир дәгиг тә'риф верилир. Беләликлә, $\mu y\,(t, x_n)$ ифадәси $x_1, \ldots, x_n$-дән асылы мүәјјән гисмән функсијаны тә'јин едир. Дејилир ки, бу функсија f-дән минималлашдырма илә алынмышдыр. Функсија $c^n(x_1, \ldots, x_n) = c$ сабит функсијаларындан $e_m^n(x_1, \ldots, x_n) \equiv x_m$ $(m \geqslant n)$ селектор функсијаларындан вә $S(x) = x+1$ функсијасындан сонлу сајда ибтидаи рекурсија вә суперпозисија әмәлләринин тәтбиги илә алынырса, она ибтидаи рекурсив функсија, c^n, e_m^n, S функсијаларындан сонлу сајда ибтидаи рекурсија, суперпозисија вә минималлашдырма әмәлләринин тәтбиги илә алынырса, гисмән Р.ф., һәр јердә тә'јин едилмиш гисмән Р.ф.-ја исә үмуми Р.ф. дејилир. Гисмән Р.ф. синфи үмуми Р. ф. синфиндән, бу да ибтидаи Р.ф. синфиндән кенишдир. Ихтијари гисмән Р.ф. $g(x_1, \ldots, x_s) = \varphi(\mu z\,(f(x_1, \ldots, x_s, z) = 0))$ шәклиндә көстәрилир (φ вә f ибтидаи Р.ф.-дыр). Р.ф. илә јанашы рекурсив предикатлар вә онларла әлагәдар чохлуглар да өјрәнилир. *А* чохлуғу бошдурса, ја да мүәјјән Р.ф.-нын гијмәтләр чохлуғудурса, о рекурсив сајыла билән чохлуг адланыр. Р.ф. нәзәријјәси *алгоритм нәзәријјәсинин* әсасыдыр.

Әд.: Роджерс Х., Теория рекурсивных функций и эффективная вычислимость, пер. с англ., М., 1972; Ершов Ю. Л., Теория нумераций, М., 1977.

РЕКЕНЕРА́СИЈА (сон лат. regeneratio—јенидән бәрпа олунма, јаранма), биолокијада—организмин итирилмиш вә зәдәләнмиш органлары вә тохумалары бәрпа етмәси, һәмчинин бүтөв организмин өз һиссәләриндән бәрпа олунмасы.

1) **һејванларда вә инсанларда** Р. 3 чүр: репаратив, физиоложи, атипик олур. «Р.» терминини 1712 илдә франсыз алими Р. Реомјур тәклиф етмишдир. Бир чох онурғасызларда бәдәнин кичик бир парчасындан бүтөв организм Р. олунур. Јүксәк гурулушлу һејванларда бу мүмкүн дејилдир; јалныз ајры-ајры органлар вә јахуд онларын һиссәләри бәрпа олунур. Зәдәләнмиш сәтһдә тохуманын бөјүмәси, органын галмыш һиссәсинин јени органа чеврилмәси, јахуд формасыны дәјишмәдән органын галмыш һиссәсинин бөјүмәси јолу илә Р. баш верә биләр.

2) **Биткиләрдә** Р. итирилмиш јердә (реститусија), јахуд бәдәнин башга јериндә (репродуксија) баш верә биләр. Пајызда төкүлмүш јарпагларын јазда бәрпасы репродуксија типли тәбии Р. адланыр. Битки органларында Р., әсасән репродуксија јолу илә кедир. Мәс., тәпә зоғуну кәсдикдә јан зоғлар күчлү инкишаф едир, јаранын сәтһи јара перидермијасы илә өртүлүр, көвдәдә, јахуд будагда јаралар фыр әмәлә кәтирмәклә (каллјусла) битишир. Биткиләри чиликлә чохалтдыгда кичик будагдан бүтөв битки бәрпа олунур. Р. көк, көвдә, јарпаг кәсикләриндә даһа кениш јајылмышдыр. Бүтүн биткини бир јарпагдан да (бегонија) бәрпа етмәк олар. Бә'зи биткиләрдә Р. изолјасија олунмуш һүчејрәдән, һәтта протопластдан да баш вермишдир.

Р.-нын биткичиликдә, мејвәчиликдә, декоратив бағчылыгда бөјүк әһәмијјәти вар. Р. мәсәләләриндә бој маддәләри бөјүк рол ојнајыр.

3) **Тибдә**—физиоложи, репаратив (бәрпаедичи) вә патоложи Р. ајырд едилир. Тохумаларын күтләви мәһви илә мүшајиәт олунан травма вә с. нәтичәсиндә патоложи һаллар репаратив Р. нәтичәсиндә арадан галдырылыр.

Әд.: Мэттсен П., Регенерация—настоящее и будущее, пер. с англ., М., 1982.

РЕКЕНЕРА́СИЈА, техникада — 1) төкмә истеһсалатында Р.—истифадә олунмуш гәлиб гарышығынын (гәлиб гуму дәнәләрини бәрпа етмәк вә онларын сәтһи *активлијини* артырмаг мәгсәди илә) хүсуси апаратларда е'малы; апаратда гарышыг метал ичгарышыгларындан, тозвары зәррәчикләрдән вә с.-дән тәмизләнир. 2) Истилик техникасында Р.—системдән чыхан газвары јанма мәһсулларынын истилијиндән системә дахил олан јаначаг, һава вә ја гарышыглары гыздырмаг үчүн истифадә едилмәси (бах *Рекенератор*). 3) һесаблама техникасында информасијанын Р.-сы—рәгәмлә һесаблајан машынларын јаддаш гурғусунда информасијанын охундугдан сонра јенә дә орада сахланмасы үчүн онун јенидән јазылмасы (бах *Феррит јаддаш гурғусу*).

РЕКЕНЕРАТИВ СХЕМ—чыхыш сигналынын бир һиссәси (кириш сигналы фазасы илә ејни фазада) киришинә гајтарылан күчләндирмә схеми. Р.с. күчләндирмә әмсалыны јүксәлтмәјә вә зәиф *сигналлар* үчүн *јүксәк сечичилијә* имкан верир. Бирбаша күчләндирән садә радиогәбуледичиләрдә, синусоидал рәгсләрин тезлик бөлүчүсүндә вә с. тәтбиг едилир.

РЕКЕНЕРАТИВ ТРАНСЛЈА́СИЈА, телеграфијада—телеграф көндәришләринин (чәрәјан импулсларынын) гәбулу, онларын узунлуг вә формасынын дүзәлдилмәси вә нөвбәти өтүрүлмәси үчүн гурғу. Р.т. көндәришләрин гәбулу вә јенидән көндәрилмәси чох сајда олдугда тәтбиг едилир.

РЕКЕНЕРА́ТОР (лат. regenero—*тәзәдән истеһсал едирәм*) (истилик техникасында)—истилик мүбадиләси апараты; истилијин өтүрүлмәси гајнар вә сојуг истиликдашыјычыларынын апаратын ејни сәтһләринә нөвбә илә тохунмасы нәтичәсиндә һәјата кечирилир. Р.-ун диварлары «гајнар» истиликдашыјычыја тохундугда гызыр, «сојуг» истиликдашыјычыја тохундугда исә ону гыздыраraг сојујур. Р. чох вахт ичәриси хүсуси кәрпич һөркү илә долдурулмуш камера типли һазырланыр. Метал Р.-лар да вар. Истиликдашыјычыларын ачылыб гошулмасы дөври олан Р.-ларда һава 1000—1200°С-дәк, фасиләсизләрдә исә 400°С-дәк гызыр. Фасиләсиз ишләјән Р. нөвү хејли дәрәчәдә јығчам вә учуздур.

РЕ́КЕНСБУРГ (Regensburg)—АФР-дә шәһәр. Баварија әразисиндәдир. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Әһ. 134 мин (1977). Електротехника, кимја, машынгајырма, кәмигајырма, *јејинти*, *полиграфија* сәнајеси; ун-т вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

РЕКЕНТЛИК—монархија дөвләтләриндә дөвләт башчысынын сәлаһијјәтини мүвәггәти олараг *коллекиал* сурәтдә (Р. шурасы), јахуд тәкбашына һәјата кечирмә; Р. тахт-тач бош олдугда, монарх азјашлы олдугда, узун мүддәт хәстә олдугда, фәалијјәт габилијјәтини итирдикдә, јахуд узун мүддәт өлкәдә олмадыгда мүәјјән едилир. Р.-јин мүәјјән едилмәси вә һәјата кечирилмәси гајдасы конститусија, јахуд хүсуси ганунла низамланыр.

РЕКИО́Н (лат. regio—өлкә, вилајәт)—ири фәрди әрази ваһиди (мәс., тәбии, игтисади, сијаси вә с. әрази ваһиди). Рекионал—һәр һансы мүәјјән әразијә (р-на, вил.-ә, өлкәјә, өлкәләр групуна) аид олан.

РЕКИОНА́Л ГИЈМӘТЛӘР—1) дахили тичарәтдә—диференсиаллашдырылмыш *гијмәтләр*; мүхтәлиф р-нларда әмтәәнин ичтимаи дәјәринин формалашмасынын игтисади-чоғрафи шәртләрини әкс етдирир. 2) Дүнја тичарәтиндә—ајры-ајры сатыш базарларында хәрчләрин формалашмасы *шәртләрини*, еләчә дә гапалы игтисади групларa дахил олан өлкәләрин харичи тичарәтинин хүсуси шәртләрини әкс етдирән гијмәтләр.

РЕКИОНА́Л ИГТИСАДИЈЈАТ—игтисадијјат елми саһәси, ичтимаи истеһсалын әрази үзрә тәшкили ганунаујғунлугларыны вә фәалијјәт механизмини өјрәнир. Ајры-ајры рекионларын вә *әрази-истеһсал комплексләри* тәсәррүфатларынын инкишафы илә бағлы игтисади һадисә вә просесләри тәдгиг едир. ССРИ-дә Р.и.-а даир тәдгигатлара 20-чи илләрдә (ГОЕЛРО планынын ишләниб һазырланмасы дөврүндә) башланмышдыр. 60-чы илләрин әввәлиндә перспектив әрази планлашдырмасы үзрә ишләрин кенишләнмәси илә әлагәләр даһа да инкишаф етмишдир. Совет игтисади әдәбијјатына бу анлајышы (рекион һаггында елми) 60-чы илләрин сонунда акад. Н. Н. *Некрасов* дахил етмишдир. Р.и.-ын предметинә даир мүхтәлиф фикирләр вардыр; лакин тәдгигатчылар (Н. Н. Некрасов, А. Ј. Пробст, В. Ф. Павленко вә б.) беләумуми фикирдәдирләр ки, Р.и.-ын објектив әсасы әрази әмәк бөлкүсү, әмәли тәтбиги исә планлашдырманын әрази аспектидир.

РЕКИОНА́Л МЕТАМОРФИ́ЗМ—сүхурларда биртәрәфли вә һидростатик тәзјиг вә темп-рла јаранан метаморфик дәјишикликләрин мәчмусу. Бөјүк саһәләрдә, Јер габығынын кеосинклинал гуршагларынын әмәлә кәлмәси илә әлагәдардыр. Р.м. кеосинклиналлардакы вулканокен-чөкмә сүхурларда (бу сүхурлар даим артан темп-р вә тәзјиг зонасына паралел-ардычыл дахил олдугда) баш верир. Р.м.-дә метаморфик вә кристаллик шист вә гнејсләр әмәлә кәлир.

РЕКИОНА́Л САЗИШЛӘР—бах *Мәһәлли сазишләр*.

РЕКИСТА́Н (фар. ریگستان—һәрфи мә'насы гумла өртүлмүш јер; ریگ —гум + ستان—јер)—Иран јајласынын ш.-индә, Әфганыстан әразисиндә гумлу сәһра. Саһ. тәгр. 40 мин $км^2$. Һүнд. 800 *м*-дән (г.-дә) 1500 *м*-ә (ш.-дә) гәдәрдир. Иглими субтропик, континентал, гурудур. Јовшан, ефемер вә ефемероидләр, ири чај јатагларында тугај биткиләри јајылмышдыр. Ваһәләр вар. Р.-ын шм.-ындан Гәндәһар (Әфганыстан) — Кветта(Пакистан) автомобил јолу кечир.

РЕКИСТА́Н—Орта Шәрг шәһәрләриндә дәбдәбәли мејданларын ады. Ән мәшһуру 15—17 әсрләр Орта Асија шәһәрсалма сәнәтинин шаһ әсәри һесаб едилән Сәмәргәнд Р.-ыдыр. Бурада вахтилә мүхтәлиф биналар (мәсчид, мәдрәсә, ханәкаһ, карвансара вә с.) олмуш, сонралар һәмин биналарын сөкүлмәси, јенидән гурулмасы вә јени тикилиләрин һесабына мејданын гурулушу дәфәләрлә дәјишмишдир. 17 әсрдә индики вәзијјәтини алмышдыр. Һазырда Сәмәргәнд Р.-ы квадратвары мејдан вә онун әтрафындакы 3 бөјүк мәдрәсәдән ибарәтдир. Бунлардан ән гәдими вә көзәли Улугбәј мәдрәсәсидир (1417—20). Онун гаршысында Шир-дор («Ширләрә малик») мәдрәсәси учалыр (1619—36). Тилла-кари мәдрәсәси (1646—60) мејданы үчүнчү тәрәфдән гапајараг ансамблы тамамлајыр. Сәмәргәнд Р.-ы охшар гурулушлу монументал биналардан әзәмәтли ансамбл јаратмаг сәнәтинин гәдим вә камил нүмунәләриндәндир.

РЕКИ́СТР (сон лат. registrum—сијаһы, лат. regestum, һәрфи мә'насы—дахил едилмиш), һ е с а б л а м а т е х н и к а с ы н д а — бирмәртәбәли јаддаш елементләриндән низамлы шәкилдә гурулмуш, идарәолунан киришләрә вә чыхышлара малик чохмәртәбәли гурғу. n-мәртәбәли Р.-дә ашағыдакы әмәлијјатлар апарыла биләр: Р.-ин сыфыр (ваһид) вәзијјәтинә кәтирилмәси; n-мәртәбәли әдәдин гәбул олунараг өзүндә сахланмасы (мүвәггәти јаддаш кими); әдәдин Р.-дән дүз вә ја әкс кодда өтүрүлмәси; әдәдин верилмиш мәртәбәләр мигдарында саға вә ја сола сүрүшдүрүлмәси; ики модулуна көрә n-мәртәбәли әдәдләрин топланмасы; әдәдләрин мәнтиги топланмасы; әдәдләрин мәнтиги вурулмасы вә с.

РЕКИ́СТР—1) мусиги аләтинин, јахуд мүғәнни сәсинин мүәјјән јүксәкликли сәс диапазону саһәси. Јухары, орта вә ашағы Р.-ләрә ајрылыр. 2) Мүхтәлиф көклү, лакин ејни тембрли бору (органда), сим (клавесиндә), јахуд дилләрдән (аккордеон, гармон вә с.) ибарәт груп.

РЕКИ́СТР ТУТУМУ—бах *Тоннаж*.

РЕЛАКСА́СИЈА (лат. relaxatio—зәифләмә, азалма)—чохһиссәчикли физики системдә термодинамик (демәли, һәм дә статистик) таразлығын гәрарлашмасы. Системин бүтүн физики параметрләри (темп-р, тәзјиг, һиссәчикләрин координатлары вә импулса көрә пајланмасы, консентрасијасы вә с.) ејни сүр'этлә таразлыға кәлә билмәдијиндән Р. чохпилләли, таразлыгда олмајан просесдир. Р. заманы гапалы системин ентропијасы артыр. Системдә таразлығын (там вә ја гисмән) јаранма мүддәтинә р е л а к с а с и ј а мүддәти дејилир. Системин һиссәчикләри арасында гаршылыглы тә'сирин характериндән асылы олараг мүхтәлиф Р. нөвләри вар (бах һәмчинин *Диелектрик релаксасијасы*).

РЕЛАКСА́СИЈА КЕНЕРАТОРУ, р е л а к с а т о р—кениш спектрә малик гејри-һармоник електрик рәгсләри кенератору. Р.к.-нун әсас елементләри енержинин реактив топлајычысы (тутум вә ја индуктивлик) вә волт-ампер характеристикасында кәскин ашағы енән һиссәси олан гејри-хәтти елементдир (електрон лампасы, транзистор, тиристор, тунел диоду вә с.). Бу чүр елемент һистерезис хассәләринә маликдир. Р.к.-нун иши бир-бирини әвәз едән ики әсас мәрһәләдән ибарәт олур. Топлајычыда сабит чәрәјан (кәркинлик) мәнбәјиндән енержинин јығылмасы мәрһәләси вә релаксасија (топлајычынын јығылмыш енержинин хејли һиссәсиндән азад олунмасы) мәрһәләси. Топлајычыда макс. јығылан вә итирилән енержинин бир-биринә јахын олмасы Р.к.-нун әсас фәргләндиричи чәһәтидир. *Мултивибратор*, блокинккенератор, фантастрон вә с. кениш јајылмыш Р.к. нөвләридир. Р.к. импулс техникасы гурғуларында, хүсусилә телевизија, радиолокасија вә радиоөлчмә апаратларында истифадә едилир.

РЕЛАКСА́СИЈА РӘГСЛӘРИ—диссипатив гүввәләрин (механики системләрдә харичи вә ја дахили сүртүнмә, електрик дөврәләриндә актив мүгавимәт) рол ојнадығы системләрдә јаранан авторәгсләр. Һармоник рәгс едән системләрдән фәргли олараг енержи системин бир һиссәсиндән дикәринә там өтүрүлмүр (сәпәләнир вә истилијә чеврилир), енержи мәнбәјинин фәалијјәти дајандыгда исә системдә рәгсләр алынмыр. Р.р. јарадан садә механики системләрдән бири беләдир: K силиндри B валынын үзәринә кејдирилмиш

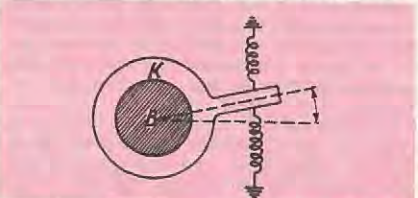

вә јајларла бағланмышдыр. Валы фырлатдыгда сүртүнмә гүввәсинин тә'сири илә силиндр дә фырланма һәрәкәтинә чәлб едилир. Сүртүнмә гүввәси моментинин макс. гијмәти јајын еластик гүввәләринин моментинә бәрабәр олдугда силиндр сүрүшәрәк валын әтрафында әкс истигамәтдә фырланыр. Таразлыг вәзијјәтинә јахынлашдыгда јајын еластик гүввәләри зәифләјир, вал силиндри јенидән өзү илә фырлатмаға башлајыр, просес тәкрар олунур.

Механики Р.р.-ндән мүхтәлиф механизмләрдә (мәс., тормозлама системләриндә), електрик Р.р.-ндән исә електроникада (автоматика, өлчү техникасы вә с.) кениш истифадә едилир.

РЕЛЕ́ (фр. relais, relayer—дәјишмәк, әвәз етмәк)—*реле елементи* олан гурулуш; верилмиш кириш тә'сирләринин нәтичәсиндә һәр һансы електрик дөврәсинин вәзијјәтиндә дәјишикликләрин сычрајышла һәјата кечирилмәси үчүндүр. Идарәолунан дөврәнин ишләк вәзијјәтләринин сајы адәтән ики, бә'зән исә үч олур. Тәтбиг саһәсинә дән асылы олараг телеграф, телефон, авиасија вә с.-дә ишләдилән Р. типләри вар. Харичи тә'сирләрин физики тәбиәтинә көрә Р. електрик (чәрәјан Р.-си, кәркинлик Р.-си, күч Р.-си, мүгавимәт Р.-си, тезлик Р.-си вә с.), механики (јердәјишмә Р.-си, сүр'әт Р.-си, тә'чил Р.-си, тәзјиг Р.-си, сәвијјә Р.-си вә с.), истилик, оптик, акустик, кимјәви, магнит Р.-си вә с., ичра функсијасындан асылы олараг мүһафизә, нәзарәт, идарәетмә, сигнализасија Р.-си вә с.нөвләрә бөлүнүр. Р.-ләр чох вахт әсас органынын хүсусијјәтләринә (електромагнит, магнитоелектрик, електротермик, контактлы, контактсыз, диметал, соленоидли вә с.) вә ја бүтүнлүклә конструксијасына көрә (һерметик, гејри-һерметик) адланыр. Р. бир нечә мүстәгил електрик дөврәләрини ејни вахтда идарә едә биләр. Р.-ләрин ичра органы узун мүддәт анчаг контактлар олмушдур. 20 әсрин 50-чи илләриндән Р.-ләрин конструксијаларына електрик дөврәләринин идарә олунмасы үчүн механики јердәјишмәләри тәләб етмәјән магнит күчләндиричиләри, транзистор вә тиристорлар дахил олунмаға башланылды. Һазырда ән кениш јајылмыш нөвү електромагнит Р.-ләридир. Бу груп Р.-ләрин иш принсипи чәрәјан ахан долағын магнит саһәси илә ферромагнит лөвбәрин гаршылыглы тә'сиринә әсасланыр. Заман Р.-си харичи тә'сирин верилишиндә замана көрә ләнкимә функсијасыны јеринә јетирир.

РЕЛЕ́ ЕЛЕМЕНТИ—електрик дөврәләринин *коммутасијасы* үчүн гурулуш. Р. е. өз вәзијјәтини сычрајышла дәјишир вә бу заман Р.е.-нин коммутасија олунан дөврә илә әлагәли ичра органы бир вәзијјәтдән дикәринә кечир. Иш принсипинә көрә истилик, електрик, пневматик, оптик, механики вә с. нөвләрә бөлүнүр. Ичра органынын характеринә көрә контактлы (електрик контактлы) вә контактсыз (мәс., өз дахили мүгавимәтини дәјишән) олур.

РЕЛЕ́ МҮҺАФИЗӘСИ, е л е к т р и к с и с т е м л ә р и н и н р е л е м ү һ а ф и з ә с и—релеси олан вә електрик системинин мүхтәлиф елементләриндә баш вермиш *гысагапанма* (Г) нәтичәсиндә зәдәләнән саһәни автоматик ашкар едән вә ону дөврәдән ачан мүстәгил гурулуш (вә ја гурулушлар топлусу). Р.м.-ндән системин нормал иш режиминдән кәнара чыхма һалларында (чәрәјан, кәркинлик артдыгда), сигнализасијаны ишә гошмаг үчүн, бә'зән дә мүвафиг елементи дөврәдән ачмаг үчүн истифадә олунур. Р.м.-нин тәтбиги Г нәтичәсиндә төрәнмиш зәрәрләри максимум азалдыр. Адәтән Р.м. гурулушу системдән тәчрид олунур; она електрик кәмијјәтләри һаггында информасија кәркинлик вә ја чәрәјан өлчү трансформаторларындан вә ја дикәр өлчү чевиричиләриндән верилир. Бир гајда олараг системин һәр

бир елементи (кенератор, трансформатор, електрикөтүрмә хәтти вә с.) мүстәсна Р.м. илә тәчһиз олур. Системин бүтөв мүһафизәси комплекс селектив Р.м. илә һәјата кечирилир. Бу һалда зәдәләнмә һаггында информасија мүхтәлиф Р.м. гурулушларына верилсә дә зәдәләнмиш саһә мүвафиг Р.м. гурулушу илә дөврәдән ачылыр, дикәр Р. м. гурулушлары Г һагда информасија алса да бу зәдәләнмәдән тә'сирләнмир. Р.м. үчүн әсас тәләбләрбунлардыр: е'тибарлылыг, чәлдишләмә, сечичилик (селективлик), һәссаслыг.

РЕЛЕ́Ј, Р е ј л и (Rayleigh) С т р е т т (Strutt) Чон Уилјам (12.11.1842, Ессекс графлығы, Ленгфорд-Гров — 30.6. 1919, Уитем ш. јахынлығында Тирлинг-Плејс) — инкилис физики, рәгсләр нәзәријјәсинин баниләриндән бири. Лондон Крал Чәмијјәтинин үзвү (1873). Нобел мүкафаты лауреаты (1904). Британија Крал Ин-тунун (1887 илдән) вә Кембрич ун-тинин (1879 илдән) проф., Кавендиш лабораторијасынын директору олмушдур (1879 илдән). Тәдгигатлары акустикаја, рәгсләр нәзәријјәсинә, оптикаја, електрикә вә с.-јә аиддир. Акустик рәгсләри (симин, чубуғун, лөвһәнин вә с.) тәдгиг етмиш, рәгсләр нәзәријјәсинин бир сыра фундаментал теоремини вермишдир. Р. еластик далғаларын дифраксијасыны, сәпилмәсини вә удулмасыны өјрәнмиш, сәтһ далғаларынын хүсуси нөвүнү (*Релеј далғалары*) тәдгиг етмиш, мүтләг гара чисмин шүаланма ганунларындан бирини (*Релеј—Чинс гануну*) вермишдир. Р. ишығын молекулјар сәпилмәси нәзәријјәсинин әсасыны гојмуш, сәпилән ишығын интенсивлијинин λ^4 илә тәрс мүтәнасиблијини мүәјјәнләшдирмиш, көјүн мави рәнкдә олмасыны изаһ етмиш, оптик чиһазларын ајырдетмә габилијјәтинин нәзәријјәсини јаратмыш, аргону (У. *Рамзајла* биркә) кәшф етмишдир. Бир сыра физики анлајыш, ганун, чиһаз онун адыны дашыјыр (*Релеј диски*, Р. интерферометри, Р. пајланмасы вә с.).

Ә с ә р л ә р и: Волновая теория света, М.—Л., 1940; Теория звука, т. 1—2, 2 изд., М., 1955.

РЕЛЕ́Ј ГАНУНУ—бах *Ишығын сәпилмәси.*

РЕЛЕ́Ј ДАЛҒАЛАРЫ—бәрк чисмин сәтһи боју јајылан вә дахилә кетдикчә сөнән еластик далғалар. Мөвчудлуғуну илк дәфә Ч. У. *Релеј* сөјләмишдир (1885). Зәлзәлә далғалары, детал вә нүмунәләрин үст гатыны јохламаг үчүн тәтбиг олунан ултрасәс далғалары вә с. Р.д.-дыр. Р.д.-нын локаллашма гатынын галынлығы (1—2) λ-дыр (λ—далға узунлуғудур). Чисмин сәтһиндән λ дәринликдә далғанын енержи сыхлығы, сәтһдәки сыхлығын тәгр. јарысына бәрабәрдир. Р.д.-нда һиссәчикләрин һәрәкәти бөјүк јарымоху чисмин сәтһинә перпендикулјар, кичик јарымоху далғанын јајылма истигамәтинә паралел олан еллипс үзрә баш верир. Анизотроп мүһитдә Р.д.-нын гурулуш вә хассәләри анизотроплуғун нөвүндән вә далғаларын јајылма истигамәтиндән асылыдыр. Елә мүһитләр вар ки, орада Р.д. јаранмыр. Бәрк чисимлә мајенин тохунма, јахуд маје гаты илә јарымфәза сәтһиндә јаранан сәтһ далғалары да Р.д. кими баша дүшүлүр.

Әд.: В и к т о р о в И. А., Физические основы применения ультразвуковых волн Рэлея и Лэмба в технике, М., 1966; А м е н з а д е Ю. А., Теория упругости, 3 изд., М., 1976.

РЕЛЕ́Ј ДИСКИ—сәс далғасында һиссәчикләрин рәгс сүр'әтини вә сәсин шиддәтини өлчмәк үчүн чиһаз. Назик ипдән асылмыш метал дискдән ибарәтдир. Р.д. мүһит һиссәчикләринин рәгс истигамәтинә 45° бучаг алтында јерләшдирилир. Сәс далғалары јајыларкән диск рәгс истигамәтинә перпендикулјар олмаға чәһд көстәрир. Дискин дөнмә бучағына көрә сәсин шиддәти тә'јин едилир.

РЕЛЕ́Ј—ЧИНС ГАНУНУ—мүтләг гара чисмин шүаланма спектриндә енержинин тезлик (ν) вә темп-рдан (*T*) асылы олараг пајланмасыны ифадә едән ганун: $U_{\nu,T}=\frac{8\pi\nu^2}{c^3}\kappa T$ кими ифадә олунур (бурада $U_{\nu,T}\,\nu$ — тезлијинә ујғун олан шүаланм сыхлығы, *c*—ишыг сүр'әти, *T*—мүтләг темп-р, κ—Болтсман сабитидир). Ч. У. *Релеј* вермиш (1900), Ч. Чинс исә инкишаф етдирмишдир. Р.—Ч.г. јалныз кичик тезликләр үчүн өдәнилир. Бу гануна көрә тезлијин артмасы илә шүаланманын енержи сыхлығы һәдсиз артмалы вә узаг ултрабәнөвшәји областда чох бөјүк гијмәтә чатмалыдыр (ултрабәнөвшәји фәлакәт). Тәчрүбә буну инкар едир. Бүтүн тезлик (вә ја далға уз.) областында шүаланма спектриндә енержинин дүзкүн пајланма гануну јалныз квант механикасы бахымындан мүмкүндүр. Р.—Ч.г. кичик тезликләр үчүн *Планк ганунундан* бир нәтичә кими алыныр.

РЕЛИКТ ТОРПАГЛАР — мәншәчә мүасир физики-чоғрафи шәраитдә дејил, гәдим торпагәмәләкәлмә просесиндә төрәмиш вә дөврүмүзәдәк галан торпаглар. Јахшы аерасијалы торпагларда дәмирли-манганлы конкресијаларын олмасы, фитосенозларын мүасир мәһсулдарлығына һумус еһтијаты илә ујғунсузлуғу, мүасир торпаг просесләри илә һумусун фраксион тәркибинин ујғун кәлмәмәси вә с. реликт әламәтләрдәндир. Торпағын реликтлији тәк-тәк реликт әламәтләрлә, реликт кенетик гатлар вә јахуд бүтүн торпаг профилинин кечмиш торпагәмәләкәлмә әламәтләринин олмасы илә ашкара чыха биләр. Чох заман реликт әламәтләр торпағын мүәјјән амилләр үзүндән (мәс., иглимин дәјишмәси, бузлашмалар, суварма, мелиорасија тәдбирләри вә с.) метаморфоза уғрамасына сүбутдур. Азәрб. ССР-дә Р. т.-а Күр-Араз вә Ләнкәран овалығларында тәсадүф едилир. Мүасир торпагларын инкишаф тарихини бәрпа етмәкдә комплекс палеочоғрафи, кеоложи, кеоморфоложи мә'луматларла бәрабәр реликт әламәт вә хассәләр дә әһәмијјәтлидир.

РЕЛИКТ ШҮАЛАНМА—Каинатын мүшаһидә едилән һиссәсини долдуран електромагнит шүаланмасы. Каинатын кенишләнмәсинин һәлә илкин мәрһәләләриндән мөвчуддур вә онун тәкамүлүндә мүһүм ролу вар, кечмишинә даир информасија үчүн Р.ш. надир мәнбәдир. Р.ш.-нын интенсивлији вә спектри 2,7 К темп-рда мүтләг гара чисмин шүаланмасына охшардыр. Р. ш. илк дәфә 7,35 *см* далға уз.-нун електромагнит шүаланма радиодиапазонунда ашкар едилмишдир (1965). *См*-лик вә *дм*-лик далғаларда Р ш. Јер сәтһиндән радиотелескопла мүшаһидә едилир. Миллиметрлик вә субмиллиметрлик диапазонда Јер атмосферинин шүаланмасы Р.ш.-нын мүшаһидә олунмасына чәтинлик төрәтдијиндән, өлчмәләрдә атм.-дән кәнара галдырылмыш ракет вә балонлардакы ензизоалыг болометр ишләдилир. 0,5 *мм*—50 *см*-лик далғалардакы мүшаһидәләр көстәрир ки, Р.ш. көј сферасында мүнтәзәм пајланмышдыр. Р.ш. Каинатда електромагнит шүаланмасы енержисинин сыхлығыны (тәгр. 0,25 *ев/см*³), фотонлар сајынын сыхлығыны (1 *см*³-дә тәгр. 400) тә'јин едир. Метагалактикада һәр атома 100 млн.-дан чох реликт фотон дүшүр. Р.ш.-нын мүшаһидәси Метагалактиканын кенишләнмәсинин бирчинслилијини вә изотроплуғуну сүбут едән ән мүһүм амилләрдән бири олмушдур. Јүксәк темп-рда плазма шүаланма илә термодинамик таразлыгда олмуш, кенишләнмәнин сонракы мәрһәләсиндә темп-р вә шүаланма адиабатик ганунла азалмыш, протон вә електронларын рекомбинасијасы баш вермиш, маддә вә шүаланма арасындакы мүвазинәт позулмуш, истилик шүаланмасы исә мүасир дөврәдәк галараг Р. ш. шәклиндә мүшаһидә олунур. Р.ш. Каинатда баш верән бир чох һадисәләрә мүһүм тә'сир көстәрир, Р.ш. васитәсилә релјативист електронларын јашама мүддәти вә галактикалараарасы фәзада ифрат јүксәк енержиләрин космик шүаланмасы тә'јин едилир. Електронлар Р.ш.-нын фотонларыны сәпәрәк онлара енержи верир вә тормозлајыр. Буна көрә һәмин фотонларын енержиси чох артыр. Онлар ултрајүксәк енержи протонлары илә тоггушаркән π-мезонлар јараныр, протонлар енержиләрини тез итирир. Фотонларын мүәјјән шәраитдә космик шүаланманын нүвәси илә тоггушмасы нүвәнин парчаланмасына сәбәб олур. Р.ш. улдузлараарасы маддә молекулларынын һалына тә'сир көстәрир, јә'ни темп-р артдыгча һәјәчанланмыш сәвијјәдәки молекуллар сајы артыр. Онларын сајыны өлчмәклә Р.ш.-нын темп-руну тә'јин етмәк олур. Р.ш.-нын бу үсулла тә'јин едилән темп-ру радиоспектрдә енержинин пајланмасы шәклиндә алынан темп-ра јахшы ујғун кәлир.

Әд.: бах *Релјативист астрофизика* мәгаләсинин әдәбијјатына.

РЕЛИКТЛӘР (лат. relictum—галыг), р е л и к т б и т к и вә һ е ј в а н л а р —кечмиш кеоложи дөврләрин флора вә фаунасындан галмыш вә јени јашајыш мүһитинә ујғунлашараг мүасир биосенозун тәркибинә дахил олан битки вә һејван нөвләри. Колхида вә Талыш флорасынын тәркибиндә Плиосен дөврүндән галмыш јалангоз, шабалыд, азат, дәмирағач, ипәк акасијасы, шабалыдјарпаг палыд вә һәмишәјашыл коллар, Волга вә Урал чајлары һөвзәсиндә јашајан десман Үчүнчү дөвр (Неокен) Р.-идир. Мүасир дөврдә ајры-ајры саһәләрдә сахланмыш вә әввәлләр кениш ареала малик олан надир битки вә һејванлар п с е в д о р е л и к т л ә р (јаланчы Р.) адланыр.

РЕЛJАТИВИЗМ (лат. relativus—нисби)—идракын мәзмунунун нисбилик вә шәртилијинин метафизикҹәсинә мүтләгләшдирилмәсиндән ибарәт методоложи принсип. Р. билијин инкишафында варислији гәбул етмир, идрак просесинин онун шәртләриндән (мәс., субјектин биоложи тәләбатындан, онун психи вәзијјәтиндән, јахуд мәнтиги форма вә нәзәри васитәләрдән) асылы олдуғуну шиширдир. Билијин нисбилијини гәбул едән Р. идракын објективлијини рәдд едир. 19 вә 20 әсрләрин ајрычында физикада баш верән ингилабын фәлсәфи ҹәһәтдән дәрк едилмәси илә әлагәдар Р. мүәјјән тә'сир кәсб етмишдир. Үмумијјәтлә Р. агностик вә субјектив идеалист системләрә хасдыр. Диалектик материализмә көрә идрак о мә'нада нисби характер дашыјыр ки, идракын һәр бир тарихи пилләси мөвҹуд мәһсулдар гүввәләрин вә елмин сәвијјәси илә мәһдудлашыр. Бу исә објектив һәгигәтин инкары дејил. Р. мүасир буржуа фәлсәфәсинин бир сыра ҹәрәјанларына (һәјат фәлсәфәси, екзистенсиализм, персонализм) хасдыр (бах һәмчинин *һәгигәт* мәгаләсинә).

РЕЛJАТИВИСТ АСТРОФИЗИКА — астрофизиканын бөлмәси; классик механика вә *Нјутонун ҹазибә гануну* тәтбиг едилә билмәјән шәраитдә астрономик һадисәләри вә көј ҹисимләрини өјрәнир. Мәс., сүр'әти ишыг сүр'әтинә јахын олан һәрәкәт, тәзјигин енержи сыхлығынын (сүкунәтдәки күтлә сыхлығы илә ишыг сүр'әтинин квадраты һасилиндән кичик олмајан), гравитасија потенсиалынын (ишыг сүр'әтинин квадратына јахын) һәддән артыг јүксәк гијмәти белә шәраитдир. Хүсуси вә үмуми нисбилик нәзәријјәләри Р.а.-нын әсасыны тәшкил едир (бах *Нисбилик нәзәријјәси*). Р.а.-ја даир илк тәдгигаты алман алими К. Швартсшилд апармышдыр. О, күчлү сыхылмыш күтлә әтрафында гравитасија саһәсини нәзәри арашдырмыш, $M: r_g = 2GM/c^2$ күтләсинә ујғун кәлән гравитасија радиусу анлајышыны дахил етмишдир (G—гравитасија сабити, c—ишыг сүр'әтидир; r_g Күнәш үчүн 3 *км*, Јер үчүн 1 *см*-дир). Бу анлајыш Р.а.-нын сонракы инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Күтләси r_g-дән кичик радиуслу сфера дахилиндә ҹәмләшән ифрат сых улдузлар бир сыра гејри-ади хассәләрә маликдир. Мәс., гравитасија радиусуна јахынлашаркән улдуза дүшән һиссәҹик ишыг сүр'әтинә јахын олан сүр'әт алыр. Бу радиусун јахынлығында заман релјативист олараг сонсуз јавашыјыр. Зәрури аләтләрә малик узаг мүшаһидәчи һиссәҹијин r_g радиуслу сфераја асимптотик јахынлашдығыны көрәр, лакин ону кәсдијини көрмәз. Бу сфераны дахилиндән енержи чыха билмир. Мүасир *гара чухур* нәзәријјәсинин әсасы белә гојулмушдур. Совет вә американ алимләри тәкамүлүн сон мәрһәләсиндә бөјүккүтләли ади улдузлар маддәсинин сыхлығы 10^{14}—10^{15} *г/см*^{3} олан нејтрон улдуза чеврилдијини көстәрмишләр. Нәтиҹәдә күтләси Күнәшинкинә јахын олан улдузлар радиусу тәгр. 10 *км* вә сәтһиндә гравитасија потенсиалы тәгр. 0,3 c^2 олан нејтрон улдуза чеврилир. Сонралар күтләси Күнәшинкиндән 2—3 дәфә чох олан ади улдузларын гара чухура чеврилмәси өјрәнилмишдир. 60-ҹы илләрдә Р.а.-нын күчлү инкишафы нәтиҹәсиндә улдузларын релјативист һалындакы мүмкүн һадисәләр өјрәнилмәјә башланды. Ашкар едилди ки, улдуз бу һалда икинҹи компоненти нормал улдуз олан гоша системләрдә көрүнмәјән пејк ола биләр. *Пулсарын* кәшфиндән (1967) сонра Р.а. даһа бөјүк мараг кәсб етди. Космик апаратларла кәшф едилди ки, гоша улдузларын тәркибиндә рентген шүаланма мәнбәләри вар. Буларын бә'зиләри рентген шүаланманын истигамәтләнмиш селини бурахан күчлү магнит саһәсинә малик нејтрон улдузлардыр. Бунун үчүн дә шүаланма газын нормал улдуз сәтһиндән нејтрон улдузункуна ахмасы нәтиҹәсиндәдир. Нормал улдузун нејтрон улдуза сыхылмасынын мүшаһидәсиндән ашкар едилмишдир ки, бу заман магнит саһәси улдузун сәтһ саһәси илә тәрс мүтәнасиб олараг күчләнир (милјард дәфә). Р.а.-да космик шүаларын өјрәнилмәси мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. *Ифрат јени улдузун* нејтрон улдуз вә гара чухурун јаранмасына сәбәб олуб, космик шүаларын бурахылмасы илә нәтиҹәләнән партлајыш вә гравитасија далғалары Р.а.-нын тәдгигат саһәсидир. Р.а. мәсәләләри ССРИ, АБШ вә Б. Британијада даһа әтрафлы тәдгиг олунур.

Әд.: Зельдович Я. Б., Новиков И. Д., Релятивистская астрофизика, М., 1967; јенә онларын, Теория тяготения и эволюция звёзд, М., 1971; јенә онларын, Строение и эволюция Вселенной, М., 1975; Зельдович Я. Б., Блинников С. И., Шакура Н. И., Физические основы строения и эволюции звёзд, М., 1981.

РЕЛJАТИВИСТ МЕХАНИКА—нәзәри физиканын бөлмәси; ишыг сүр'әтинә јахын сүр'әтләрдә ($v \approx c$) ҹисимләрин (һиссәҹикләрин) классик һәрәкәт ганунларыны өјрәнир. Р.м. *нисбилик нәзәријјәсинә* әсасланыр. Нјутонун икинҹи ганунунун релјативист үмумиләшдирилмәси вә енержинин (импулсун) сахланмасы гануну Р.м.-нын әсас тәнликләридир. $v \ll c$ олдугда Р.м. Нјутон механикасына кечир.

РЕЛЈЕФ (фр. relief, итал. rilievo, лат. relevo—галдырырам) (к е о м о р ф о л о к и ј а д а)—Јер сәтһи формаларынын мәҹмусу. Ендокен вә екзокен просесләрин јер сәтһинә узунмүддәтли биркә тә'сири нәтиҹәсиндә јараныр. Мүсбәт, јахуд габарыг (тәпәләр, дағ силсиләләри вә с.) вә мәнфи, јахуд батыг (гапалы чөкәкликләр, чај дәрәләри, бузлаг сиркләри вә с.) Р. формалары вар. Формаларынын өлчүсүндән асылы олараг м е г а р е л ј е ф (материк чыхынтылары, океан чөкәкликләри), м а к р о р е л ј е ф (дағлыг өлкәләр, дүзәнликләр), м е з о р е л ј е ф (дәрәләр, чөкәкликләр), м и к р о р е л ј е ф (чухурлар, дүнләр, нәлбәкивары чөкәкликләр) вә н а н о р е л ј е ф (хырда мәрәләр вә с.) групларына ајрылыр. Р.-ин ән бөјүк елементләринин әсасы Мезозојда гојулмушдур. Јер сәтһинин мүасир инкишафы бүтүн Мезокајнозој боју давам етмишдир.

РЕЛЈЕФ—мүстәви сәтһ үзәриндә һејкәлтәрашлыг тәсвири. Мүстәви сәтһ тәсвир үчүн фон вә физики әсас функсијасыны дашыјыр, Р.-ин сәҹијјәви хүсусијјәтини тәшкил едир. Р. диварын, тағларын, һејкәлтәрашлыг абидәләринин композисијасына дахил едилир, јахуд мүстәгил дәзкаһ әсәри кими јарадылыр. Д ә р и н л ә ш д и р и л м и ш вә г а б а р ы г Р. нөвләри вар. Дәринләшдирилмиш Р. (којланоглиф—тәсвирин мүстәви сәтһ үзәриндә газылмасы) илк дәфә Гәдим Мисир ме'марлығында, һәмчинин Гәдим Шәрг вә антик дөврүн глиптика әсәрләриндә

«Ашшурбанипал овда». Ашшурбанипал сарајындан релјеф. Нејнәва. Алебастр. Е.ә. 7 әсрин орталары. Британија музеји. Лондон.

тәтбиг олунмушду. Габарыг Р. (*барелјеф* вә *горелјеф* нөвләринә ајрылыр) даһа кениш јајылмышдыр. Һәлә Палеолит дөврүндән мә'лум олан габарыг Р. Гәдим Мисир, Ассурија, Һиндистан, Чиндә, хүсусилә антик инҹәсәнәтдә, һәмчинин Интибаһ дөврүнүн вә сонракы әсрләрин һејкәлтәрашлығында кениш инкишаф етмишди.

РЕЛС (инк. rails, rail, лат. regula—дүз тахта, тир)—поладдан золаг шәклиндә һазырланмыш профилли прокат мә'мулаты; д.ј., метрополитен, трамвај вә локомотив вагонларынын, филиздашыјан нәгл. вә монорелс вагонетләринин, дикәр дөнән, фырланан конструксијаларын һәрәкәти үчүндүр.

Илк метал Р. 1767 илдә Б. Британијада һазырланмышдыр. Русијада филиз дашымаг вә з-д јоллары үчүн Р.-дән илк дәфә 1788 илдә истифадә олунмушдур. 19 әсрин 2-ҹи јарысындан прокат үсулу илә һазырланан полад Р. истеһсалына башланылды. ССРИ-дә 4 тип Р. бурахылыр: Р43, Р50, Р65 вә Р75. Р.-ин профили икитаврлы тир профилинә охшардыр; өлчүләри дөвләт стандарты илә мүәјјән едилир.

РЕЛСДҮЗӘН МАШЫН—дәмир јолу релсләрини дәјишмәк (дүзмәк) үчүн јол машыны. Машынын әсас һиссәси дөрдохлу платформадыр. Платформанын уч тәрәфләриндә 2 портал олур. Порталда Р.м.-ын тири (оху) јерләшдирилир. Релс галдырмаг үчүн тир үзәриндә һәрәкәт едән арабаҹыгдан траверсли канат асылыр. Д.ј. хәттиндән ејни заманда чыхарылан 2 релс канатын учундакы траверслә сыхылыб, платформанын дијирҹәкли транспортјорлары үстүнә апарылыр. Чыхарылан релсләр јениләри илә әвәз олунур. Релсләри енинә истигамәтдә, јолун кәнарына вә ја ортасына јүкләјиб-бошалтмаг үчүн тирин орта һиссәси арабаҹыгла бирликдә дөнә билир.

РЕЛС-ТИР СТАНЫ—*јајма станы*; релс, тир вә дикәр ири чешидли фасонлу *прокат профили* истеһсалы үчүндүр.

РЕМАРК (Remarque, Remark) Ерих Марија (22.6.1898, Оснабрүк—25.9. 1970, Исвечрә, Локарно)—алман јазычысы. 1932 илдән мүһаҹирәтдә јашамышдыр (фашист һөкумәти ону алман вәтәндашлығындан чыхармышды). Иштиракчысы олдуғу Биринҹи дүнја мүһарибәсинин дәһшәтләриндән бәһс

едән «Гәрб чәбһәсиндә тәбәддүлат јохдур» (1929) романы илә танынмышдыр. «Гајытма» (1931), «Үч јолдаш» (1938) романларында кечмиш чәбһәчиләрин фәрәһсиз һәјаты тәсвир олунур. «Сәнә јахын оланлары сев» (1940), «Зәфәр тағы»(1946), «Һәјат ишығы» (1952) романларында фашизмә гаршы әзмлә мүбаризә апаран гәһрәманларын, «Јашамаг вә өлмәк заманы» (1954) романында Икинчи дүнја мүһарибәси дөврү «итирилмиш нәсл»инин үмумиләшдирилмиш образларыны јаратмышдыр. «Гара обелиск» (1956) романында фашизмин вә милитаризмиң тарихи көкләри арашдырылыр. «Борч һәјат» (1959), «Лиссабонда кечә» (1963), «Чәннәтдә көлкәләр» (нәшри 1971) романлары да вар. Јарадычылығы үчүн антифашист, сосиал-тәнгиди мејлләрлә јанашы, пасифизм вә мүчәррәд һуманизм дә сәчиjјәвидир. Әсәрләри дәфәләрлә сәһнәләшдирилмиш вә екранлашдырылмышдыр.

Әсәрләри: Гәрб чәбһәсиндә тәбәддүлат јохдур, Б., 1930; Избр. произв., т. 1—2, Кишинев, 1979; Триумфальная арка, М., 1982.

РЕМА́РКА (фр. remarque)—пјесин мәтниндә (адәтән, мө'тәризәдә), мүәллифин сәһнәдәки вәзиjјәтә, еләчә дә иштиракчыларын заһири көркәминә, онларын сәһнәјә кәлмә вә кетмәләринә, һәрәкәтләринә, давранышына вә с.-јә даир изаһаты. Бә'зән Р. персонажлар һаггындакы мә'луматы (характеринин бә'зи чәһәтләрини, јаш хүсусиjјәтләрини, тәрчүмеји-һал үнсүрләрини вә и.а.) тамамлајыр.

РЕМБО́ (Rimbaud) Артур (20.10.1854, Шарлевил—10.11.1891, Марсел) — франсыз шаири. Парис коммунасыны тәрәннүм едән ше'рләр («Парисин һәрби һимни», «Парис јенидән мәскунлашыр», «Жанна-Маринин әлләри», «Дәмирчи» вә с.) јазмышдыр. Коммунанын мәғлубиjјәтиндән сонра бәдбинләшмиш, символизмә мејл етмишдир: «Чәһәннәм ичиндән» (1873), «Нурланмалар» (1883) китаблары. Јарадычылығы франсыз ше'ринин инкишафына тә'сир көстәрмишдир.

Әсәрләри: Стихотворения, М., 1960; Стихи, М., 1982.

РЕ́МБРАНДТ Һарменс ван Рејн (Rembrandt Harmensz van Rijn) (15.7.1606, Лејден—4.10.1669, Амстердам)—һолланд бојакары вә графики. Дүнја инчәсәнәтинин ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири. Дәјирманчы аиләсиндә доғулмушдур. Р. бир мүддәт Лејден ун-тиндә охумуш (1620), сонралар Лејдендә J. ван Сваненбүрхдән (тәгр. 1620—23) вә Амстердамда П. Ластмандан (1623) рәссамлыг дәрси алмышдыр. 1625—31 илләрдә Лејдендә ишләмиш, 1632 илдә Амстердама көчмүшдүр. Бурада Р.-ын Саскија ван Ејленбүрх (1634—42), сонра исә Һендрикје Стоффелс (тәгр. 1649—63) илә евләнмәси онун сонракы һәјат вә јарадычылығына мүһүм тә'сир көстәрмишдир (Саскијаја дәрин мәһәббәти, әсәрләриндә тез-тез онун образыны әкс етдирмәси, һәр ики гадынын

Автопортрет. 1660. Метрополитен-музеј. Нју-Јорк.

һәјатдан вахтсыз кетмәси вә с.). 1630—1640-чы илләрин әввәлләри Р. јарадычылығынын уғурлу дөврү вә шәхси һәјатынын хошбәхт чағлары олмушдур. Бу илләрдә груп портретләр устасы кими шөһрәт газанан Р. күлли мигдарда сифариш алмыш, јанына чохлу шакирд кәлмишдир. Р. јаратдығы портретләрдә («Доктор Түлпүн анатомија дәрси», 1632, Мауритсһөјс музеји, Һаага; «Саскијанын портрети», тәгр. 1634, Кассел Шәкил Галерејасы; «Саскија илә автопортрет», тәгр. 1635, Дрезден Шәкил Галерејасы; вә с.) образларын сәчиjјәви чизкиләрини мәһарәтлә верә билмишдир. Р.-ын бу дөврдә чәкдији сүжетли композисијаларда («Чармыхдан ендирилмә», 1634, «Ибраһимин гурбан вермәси», 1635, «Данаја», 1636—һәр үч әсәр Ермитаждадыр, Ленинград; «Самсонун көзләринин чыхардылмасы», 1636, Штедел Рәссамлыг Ин-ту, Франкфурт-Мајн) бир тәрәфдән барокко инчәсәнәтинә хас декоратив әламәтләр, дикәр тәрәфдән исә образларын реалист шәрһи өзүнү бүрузә верир. 1642 илдә Р. «Кечә көзәтчиләри» (Амстердам Дөвләт Музеји) әсәрини баша чатдырмышдыр. Лакин табло сифаришчиләрин (атычы ротасынын забитләри) е'тиразына сәбәб олмушду. Чүнки сифаришчиләрин көзләдији ади груп портрети әвәзинә Р. һолланд халгынын азадлыг мүбаризәсини јада салмаг мәгсәдилә, һәрби јүрүшә һазырлашан, гәһрәманлыг пафосу илә ашыланмыш атычы дәстәси тәсвир олунан тарихи композисија јаратмышды. Бундан сонра Р.-ын сәнәти илә өз демократик ән'әнәләрини итирмиш Һолландија буржуазија чәмиjјәтинин тәләбаты арасында мүнагишә јаранмыш, демәк олар ки, сифаришләрин арасы тамамилә кәсилмиш, е'малатханасында тәк-түк шакирд галмышды. Бу һадисә, еләчә дә Саскијанын өлүмү (1642) илә әлагәдар Р.-ын јарадычылығы әввәлки вүс'әтини итирмәјә башламыш, рәссам башлыча олараг Библија сүжетләри әсасында композисијалар үзәриндә ишләмиш («Давид вә Ионафан», 1642, «Мүгәддәс аилә», 1645—һәр ики әсәр Ермитаждадыр; «Иса өз шакирдләри илә Еммаусда», 1648, Лувр, Парис), портретләр («Дәбилгәли гоча», тәгр. 1650, Берлин-Далем Шәкил Галерејасы), мәнзәрәләр («Гыш мәнзәрәси», 1646, Кассел Шәкил Галерејасы) чәкмишдир. Р. 1650-чи илләрдә ирифигурлу образлары хүсусилә ајдын вә монументал олан лөвһәләр («Јагуб пејғәмбәрин Јусифин оғланларына хејир-дуа вермәси», 1656, Кассел Шәкил Галерејасы), еләчә дә портретләр («Јан Сиксин портрети», 1654, Сикс коллексијасы, Амстердам; гардашы арвадынын портрети, 1654, А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји, Москва; «Гырмызы кејимли гочанын портрети», тәгр. 1652—54, Ермитаж) јаратмышдыр. Чохлу борчу олдуғундан 1657—58 илләрдә Р.-ын бүтүн әмлакы һәррача гојулараг сатылмышдыр. Бу һадисәдән сонра Р. Амстердамын јәһуди мәһәлләсинә көчмүш, өмрүнүн сон илләри бурада ағыр шәраитдә кечмишдир. Бу дөврдә јаратдығы «Ассур, Аман вә Есфир» (1660, А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји) вә «Фәрсиз оғулун гајытмасы» (тәгр. 1668—69, Ермитаж) дини композисијаларында емосионал кәркинлик, образларын психоложи драматизми күчлүдүр. Р. һәмчинин көркәмли рәсм вә офорт устасы олмушдур. Р. Амстердамда вәфат етмиш, јурдсузлар гәбиристанлығында дәфн олунмушдур. Тәгр. 800 табло, 300 офорт вә 2000 рәсм әсәри ирс гојуб кетмиш Р.-ын јарадычылығы дүнја инчәсәнәтинә бөјүк тә'сир көстәрмишдир. 1956 илдә Р.-ын анадан олмасынын 350 иллији үмумдүнја мигјасында, ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә гејд едилмишдир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 304—305.

Әд.: Ротенберг Е., Рембрандт Гарменс ван Рейн [М., 1956]; Лазарев В. Н., Рембрандт-портретист, в его кн.: Старые европейские мастера, М., 1974; Андронов С. А., Рембрандт. О социальной сущности творчества художника, 2 изд., М., 1981.

РЕМЕДЕ́ЛЛО МӘДӘНИЈЈӘТИ— Шимали Италијада Енеолит вә илк Тунч дөврү (е.ә. 3-чү миниллијин сону—2-чи миниллијин әввәлләри) археоложи мәдәниjјәти. Бреша ш.-нин (Ломбардија) јахынлығындакы Ремеделло-Сотто некрополунун адындандыр. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә 100-дән чох гәбир вә мәскән галыглары тәдгиг едилмишдир. Чәркә илә дүзүлмүш гәбирләрдә өлүләр кил габларда бүкүлү вәзиjјәтдә басдырылмышдыр. Гәбирләрдән чилаланмыш нефрит, мис вә тунчдан мә'мулат (балта, хәнчәр, ох учу), һәмчинин балыггулағындан бәзәк шејләри тапылмышдыр.

РЕМЕ́ДИУМ (лат. remedium—һәр һансы шејә гаршы васитә) — гызыл сиккә стандарты (бах *Гызыл стандарт*) шәраитиндә сиккәнин фактики чәкисинин вә әјарынын гануни нормадан кәнара чыхмасы һәдди; дөвләт тәрәфиндән мүәjјән едилирди.

РЕ́МЕК (Remek) Владимир (д. 26.9.1948, Ческе-Будејовитсе ш.) — ЧССР тәјјарәчи-космонавты. ЧССР Гәһрәманы (1978), Совет Иттифагы Гәһрәманы (1978), мајор. Космоса учмуш илк ЧССР вәтәндашы. 1968 илдән ЧКП үзвү. 1970 илдә Кошитсе Али Авиасија Мәктәбини, 1976 илдә J. А. Гагарин ад. Һәрби-Һава Академијасыны битирдикдән сонра Чехословакија халг ордусунун авиасија һиссәләриндә хидмәт етмишдир. 1976 илдә *«Интеркосмос»* програмы үзрә пилотлу учуш үчүн намизәд

сечилмиш, Ј. А. Гагарин ад. космонавтлар һазырлајан Мәркәздә там курсу баша вурмушдур. 1978-ил мартын 2—10-да «Сојуз-28» космик кәмисиндә (А. А. *Губаревлә* бирликдә) вә «Сојуз-27» космик кәмиси илә бирләшмиш «Салјут-6» (әсас һеј'әт үзвләри Ј. В. *Романенко* вә К. М. *Гречко*) орбитал ст.-нда учушда олмушдур.

Ә с ә р и: Под нами планета Земля, пер. с чешского, М., 1981.

РЕМЕСЛО́ Васили Николајевич (10. 2.1907, индики Полтава вил. Пирјатинск р-нунун Тепловка к.—4.9.1983, Кијев)—совет селексијачысы. ССРИ ЕА (1974) вә В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА акад. (1964). 2 дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1966, 1977). Ленин мүкафаты лауреаты. (1963), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1979). Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысы. 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. 1964 илдән өмрүнүн ахырына гәдәр Мироновскидә буғданын селексијасы вә тохумчулуғу елми-тәдгигат ин-тунун директору олмушдур. Р. гијмәтли буғда сортлары јаратмаг үчүн селексија үсуллары һазырламышдыр. ССРИ-дә вә харичдә кениш јајылмыш Мироновск-808 вә б. пајызлыг буғда сортларынын мүәллифидир. Сов.ИКП 22-чи, 23-чү, 25-чи, 26-чы, Украјна КП 22—24-чү гурултајларынын нүмајәндәси, Украјна КП МК үзвү иди (1966 илдән). УССР Али Советинин (6—10-чу чағырыш) депутаты олмушдур. 1972 илдән УССР Али Советинин сәдр мүавини иди. 4 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордеии, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р и: Мироновские пшеницы, М., 1972 (совм. с др.).

РЕМИ́З (фр. remise—әввәлки јеринә гајтарма)—тохучулуг дәзкаһынын ишләк органы; әснәк әмәлә кәлмә (дәзкаһда әриш сапларынын ики һиссәјә бөлүнмәси) просесиндә әришдәки саплары галдырмаг вә ашағы салмаг үчүндүр.

РЕМИ́З (фр. remise)—1) биржа дәллаллары (ремизје) илә гијмәтли кағызлар алмаг истәјән мүштәриләр арасындакы сәјјар васитәчиләрә верилән комисјон һаггынын бир һиссәси. 2) Көчүрмә вексели јолу илә пулун өдәнилмәси.

РЕМИНИССЕ́НСИЈА (сон лат. reminiscentia—јадасалма, хатырлама)— јени өјрәнилиб, лакин мүвәггәти унудулмуш материалын сонрадан даһа долғун јада салынмасы. Бу кејфијјәт (хүсусијјәт) јашлылара нисбәтән ушаглара даһа чох хасдыр.

РЕ́МШЕЈД (Remscheid)—АФР-дә шәһәр. Шимали Рејн-Вестфалија әразисиндәдир. Әһ. 133 мин (1976). Р. өлкәдә гәдим метал е'малы мәркәзидир. Машынгајырма, металлуркија, тохучулуг сәнајеси вар.

РЕНА́Н (Renan) Жозеф Ернест (27. 02.1823, Трегје, Кот-ду-Нор—2.10. 1892, Парис)—франсыз јазычысы, тарихчи вә шәргшүнас-филолог. Франса ЕА-нын үзвү (1878). «Сами дилләринин мүгајисәли тарихи» (1855) тәдгигат әсәринин мүәллифи, Библија мәтнләринин шәрһлә тәрчүмәчисидир. «Христианлығын мејдана кәлмә тарихи» (ч. 1—8, 1863—83), «Исраил халгынын тарихи» (ч. 1—5, 1887—93) әсәрләриндә Р. Библијанын тарихи тәнгидини вермишдир. «Исанын һәјаты» китабында Исаны илаһи дејил, идеализә олунмуш инсан кими тәсвир етдији үчүн клерикаллар она гаршы чыхмышлар. Р.-нын сосиал-етик көрүшләри «Фәлсәфи диалоглар вә фрагментләр» дә (1876) вә «Калибан» (1878), «Дирилик сују» (1881), «Немили кешиш» (1885), «Жуарлы раһибә» (1886) фәлсәфи драмларында әксини тапмышдыр.

РЕНЕ́ (Resnais) Ален (д. 3.6.1922, Ванн)—франсыз кино режиссору. «Јени дална» (50-чи илләрин орталарында франсыз киносунда истигамәт) групунун нүмајәндәси. Гысаметражлы «Ван Гог» (1948), сәнәдли-публисистик «Керника» (1949), «Кечә вә думан» (1956) филмләри кинода илк ишләриндәндир. Р.-нин «Хиросима, мәним мәһәббәтим» (1959), «Кечән ил Маријенбадда» (1961), «Мүриел, јахуд Заманын гајытмасы» (1963), «Мүһарибә гуртармышдыр» (1966), «Севирәм сәни, севирәм» (1968), «Бәсирәт» (1977), «Мәним америкалы дајым» (1979) филмләри мәшһурдур. 1967 илдә «Вјетнамдан узагларда» филминин јарадылмасында иштирак етмишдир. Бир чох филми бејнәлхалг кинофестивалларда мүкафата лајиг көрүлмүшдүр.

Әд.: Рене Ален. М., 1982.

РЕНЕССА́НС (фр. Renaissance—дирчәлиш; renaitre—дирчәлмәк), И н т и б а һ—Гәрби вә Мәркәзи Авропа өлкәләринин мәдәнијјәт тарихиндә орта әср мәдәнијјәтиндән јени дөвр мәдәнијјәтинә кечид дөврү (Р.-ын тәхмини хроноложи сәрһәдләри: Италијада 14—16 әсрләр, дикәр өлкәләрдә 15 әсрин сону—16 әср). Р. мәдәнијјәтинин мүһүм хүсусијјәтләри онун дүнјәви характер дашымасында, һуманист (бах *һуманизм*) дүнјакөрүшү, антик мәдәни ирсә мүрачиәти вә ону санки «дирчәлтмәсиндәдир» (Р. ады да бурадандыр; һәлә Италија һуманистләринин әсәрләриндә тәсадүф едилән бу термин елмдә 18 әсрдән бәргәрар олмушдур). Р. мәдәнијјәти көһнә феодал мүнасибәтләринин дағылдығы, Авропанын игтисади чәһәтдән ән чох инкишаф етмиш өлкә вә р-нларында (ән әввәл Шимали вә Мәркәзи Италија шәһәрләриндә) еркән капиталист мүнасибәтләри рүшејмләринин јарандығы вә буржуазијанын илк үнсүрләринин формалашдығы дөврдә мејдана кәлмишдир. «Бу, бәшәријјәтин о вахта гәдәр көрдүјү бүтүн чеврилишләр ичәрисиндә ән бөјүк мүтәрәгги бир чеврилиш иди, даһиләрә еһтијачы олан, тәфәккүр, еһтирас вә характер чәһәтдән, камиллик вә алимлик чәһәтдән даһиләр јетирән бир дөвр иди» (Е н к е л с Ф., Тәбиәтин диалектикасы., Б., 1966, сәһ. 5). Јени дүнјакөрүшүнү о дөврүн шәһәр зијалылары, шаирләр, филологлар, философлар, рәссамлар тәмсил едирдиләр; инсаны вә бүтүн инсани һиссләри өјрәнән билик саһәләринин бу нүмајәндәләри һуманистләр (лат. homo—инсан, humanus—инсани), јени дүнјакөрүшү исә һуманизм адланырды. Һуманистләр јени дүнјакөрүшүнү тәсбит етмәк үчүн антик ирсә мүрачиәт едирдиләр. Бизансдан Италијаја мүһачирәт етмиш алимләр тәрәфиндән 15 әсрдә илк дәфә гәдим јунан шаирләри (о чүмләдән Һомер) вә философларынын (о чүмләдән Платонун диалогларынын әксәријјәти) әсәрләри тәрчүмә олунду. Лакин Р. мәдәнијјәти антик ирси садәчә тәкрарламыр, ону јени тарихи шәраит бахымындан инкишаф етдирирди. Китаб чапынын кәшфи (15 әсрин орталары) вә Авропа өлкәләриндә јајылмасы антик ирсин вә јени, һуманист бахышларын кениш јајылмасы чох мүһүм рол ојнады. Р. дөврүн јени етик вә естетик принсипләринин е'лан едилмәси, һәр шејдән әввәл феодал әсарәтинин дағыдылмасы, шәхсијјәтин азадлығы уғрунда лабүд вә мүтәрәгги мүбаризә, беләликлә дә јаранмагда олан буржуа чәмијјәтинин илкин шәртләринин һазырланмасы демәк иди. Јени дүнјакөрүшү јаранмагда олан буржуа чәмијјәтинин тәләбләринә чаваб версә дә, һуманист зијалыларын јарадычылығы буржуазијанын мәнафејиндән даһа кениш вә мүтәрәгги тарихи мәзмун кәсб едирди. Бундан әлавә, Р. мәдәнијјәтиндә буржуа дүнјакөрүшү чәрчивәсинә сығмајан чәрәјанлар да мөвчуд иди. Бу дөврдә бир тәрәфдән утопик сосиализм (Т. Мор, Т. Кампанелла) мејдана кәлмиш, әдәбијјат, тәсвири сәнәтдә әсл демократик тәмајүлләр инкишаф етмишди. Дикәр тәрәфдән феодал задәканлар вә католик килсәси мәдәнијјәтин јени Р. формаларыны өз мәнафејинә ујғунлашдырыр вә ејни заманда јени идејаларын тә'сири алтына дүшүрдү.

Р. мәдәнијјәтинин хроноложи сәрһәдләри, әразичә јајылмасы, милли хүсусијјәтләри мәсәләси мүрәккәбдир. Италија Р.-ында ашағыдакы дөврләр ајырд едилир: Еркән Р. (тәсвири инчәсәнәт вә ме'марлыгда 15 әср, һуманист италјан әдәбијјатында исә 14 әсрдән), јүксәк Р. (15 әсрин сону—16 әсрин 1-чи рүбү), Сон Р. (16 әср). Италија Авропа һуманизминин әсл «мәктәбинә» чеврилди. Авропа өлкәләриндән габагчыл зијалылар бураја ахышырды. Феодализмин дағылмасы вә капиталист укладынын јаранмасы илә бағлы игтисади вә сосиал ирәлиләјишләр, илкин капитал јығымы просесинин, Бөјүк чоғрафи кәшфләрин инсан зәкасына тә'сири, милли дөвләтләрин јаранмасы вә милли шүурун артмасы, синфи, милли, сијаси вә дини мүнагишәләрин кәскинлији 16 әсрдә Р. мәдәнијјәтинә хејли тә'сир көстәрди. Бир сыра өлкәдә (хүсусән Алманијада) Р. идејалары Реформасија идејалары илә чулғалашыр вә ејни заманда онларла мүбаризәдә инкишаф едирди.

Р. мәфһуму тәкчә Гәрби Авропа (јахуд һәтта Италија) әрази чәрчивәләри илә мәһдудлашдырылмыр. Р. бу вә ја дикәр милли мәдәнијјәтин ән јүксәк чичәкләнмә мәрһәләси, һуманизмин (орта әсрләр аскетизминә гаршы) тәсдиги, илкин буржуа мәдәнијјәти дөврү вә с. кими сәчијјәләндирилир. Бә'зи шәргшүнаслар Р.-ын Асијада, (Чин, Һиндистан, Иран өлкәләриндә), һәмчинин Загафгазијада да олдуғуну көстәрирләр (мәс., Чиндә 8—12 әсрләр, Загафгазија өлкәләриндә 12—13 әсрләр). Бу мә'нада бир чох шәргшүнас Р.-ы үмумдүнја тарихи һадисә һесаб едир; лакин Шәрг Интибаһы, о чүмләдән Азәрб. мәдәнијјәти тарихиндә, хүсусилә әдәби вә фәлсәфи фикирдә, Ренессанс (Интибаһ) проблеми барәдә елмдә мүбаһисәләр давам едир.

Леонардо да Винчи. «Мона Лиза» («Чоконда»). Тәгр. 1503. Лувр. Парис.

Ренессанс мәгаләсинә.

Ҹорҹоне. «Туфан». Академија галерејасы. Венесија.

Тисиан. «Венера күзкүјә бахаркән». 1550-ҹи илләр. Милли Инҹәсәнәт Галерејасы. Вашингтон.

Мемлинг Һ. «Исанын мә'бәддә тәгдим олунмасы». Милли Инҹәсәнәт Галерејасы. Вашингтон.

Шонһауер М. «Хошбәхт аилә». Бәдии-Тарихи Музеј. Вјана.

Ренессанс мәгаләсинә.

Сон Р. дөврүндә бир чох Р. идеал вә нормалары чидди дәјишикликлә уғрамышды. Кәскин синфи тоггушмалар, бә'зи өлкәләрдә феодал-католик иртичасынын, дикәрләриндә исә *протестантлығын* гәләбәси шәраитиндә Р. һуманизминин бөһраны баш верди. Јаранмагда олан јени чәмијјәтин инсанын азад инкишафы үчүн әлверишли шәраит јаратмасы һаггында һуманистләрин никбин вә утопик инамы пуча чыхды. Әслиндә феодализм вә килсә әлејһинә чеврилмиш, халг ән'әнәләри илә сых бағлы олан Р. мәдәнијјәтиндә задәкан ән'әнәләри күчләнмәјә башлады. Р.-ын бөһраны өз әксини онун «задәканлашмасында», манјеризмин вә она јахын чәрәјанларын мејдана чыхмасында тапды. Ејни заманда сон Р. һуманизми (В. Шекспир, М. Сервантес, Микеланчело кими бөјүк нүмајәндәләринин јарадычылығында) һәјатын зиддијјәтләрини («фачиәли һуманизм»), шәрә гаршы мүбаризәнин мәһкумлуғуну баша дүшүрдү. Јени шәраитлә Р.-ы јени чәрәјанлар (бах *Барокко*, *Классисизм*) әвәз етди. Авропа өлкәләринин мәдәни вә идеја һәјатында чох бөјүк мүтәрәгги рол ојнамыш Р. дөврүндә дүнја мәдәнијјәтинин шаһ әсәрләри јаранмышдыр. 18 әср *Маарифчилик* хадимләри Р.-ын бир чох идејаларынын ардычыллары олмушлар.

Р. мәдәнијјәти һуманист дүнјакөрүшүндән, јени ф ә л с ә ф ә д ә н ајрылмаздыр. Р. дөврүндә елми фикрин тә'сири илә килсәнин мә'нәви һөкмранлығынын сарсылмасы, феодал гајдаларынын мүгәддәсләшдирилмәсинин вә дини идеолокијанын тәнгиди, һуманист мәдәнијјәтин инкишафы, хүсусилә тәбиәтшүнаслығын мүһүм наилијјәтләри фәлсәфәни «илаһијјатын хидмәтчиси» олмагдан азад етди. Буржуа һуманизми, мәһдудлуғуна бахмајараг (о зәһмәткешләри синфи истисмардан хилас етмәји гаршыја мәгсәд гојмурду) шәхсијјәти дини буховлардан азад етмәјә чағырырды. Бу, өз тәзаһүрүнү илк нөвбәдә һаким христиан әхлагына гаршы чеврилмиш етикада—стоисизмин (Петрарка) вә епикүрчүлүјүн (Л. Валла) јенидән ишләнмиш формаларында тапырды. Фәлсәфәнин инкишафында натурфәлсәфә (Кузалы Николај, Кардано, Телезио, Паратселс, Бруно, Кампанелла) мүһүм рол ојнамышдыр. Диалектика *теолокија*, јахуд *пантеизм* (Ч. Бруно вә б.) формасында чыхыш етсә дә, ондан фәлсәфәнин онтоложи вә гносеоложи проблемләринин, һәмчинин тәбиәтшүнаслыг мәсәләләринин изаһында метод кими истифадә едилирди. Диалектик фикирләрин нәзәри мәнбәләри классик антик тә'лимләр вә еллинизмә, гисмән орта әср католисизминә вә католик теолокијаја гаршы чеврилән идејалар иди. Һәмин дөврүн мүтәфәккирләринин јарадычылығында астролокија, әлкимја вә с. гејри-елми мејлләрә алудәчилик давам етсә дә, дүнјаны материалистчәсинә дәрк етмәк мејли үстүн иди. Антисхоластик вә антиклерикал мејл јени тәбиәтшүнаслығын наилијјәтләринә (хүсусилә Н. Коперникин һелиосентрик системинә) әсасланан фәлсәфи тә'лимләрдә даһа күчлү иди. П. Помпонатси, Улрих фон Һуттен, Роттердамлы Еразм дини еһкамлары, феодализмин вә католик килсәсинин јарамазлығыны ифша едирдиләр. Тәбиәтин тәдгигиндә експериментал-ријази методун тәтбиги (Леонардо да Винчи; хүсусилә Галилеј), керчәклијин детерминист шәрһи, тәбиәт ганунларынын елми сурәтдә өјрәнилмәси (астрономијада Кеплер, механикада Галилеј) фәлсәфәнин тәбии-елми әсасларынын тәшәккүлүндә мүһүм рол ојнамышдыр. Үмумијјәтлә, Р. фәлсәфәси үчүн тәбиәти метафизикчәсинә баша дүшмәк, она тарихилик принсипиндән јанашмамаг, гејри-ардычыл деизм сәчијјәви олмушдур. Р. дөврүндә баш вермиш сосиал-игтисади дәјишикликләр бир чох сосиоложи консепсијада әксини тапмышдыр. Буржуа фәрдијјәтчилијини ифадә едән тә'лимләрдә чәмијјәт тәчрид олунмуш фәрдләрин мәчмусу кими тәсвир едилирди. Диндән вә килсә нүфузундан асылы олмајан дөвләт һакимијјәти консепсијасында (Макиавелли, Боден, Мочевски) милли тәшәккүл вә онун мөһкәмләнмәси факты өз әксини тапмышдыр. Мүлкијјәтин ичтимаиләшдирилмәсини тәләб едән вә буну «мүгәддәс јазы» илә әлагәләндирән утопик тә'лимләр (Мүнтсер) јаранмышды. Коммунизм ичтимаи гурулушунун үмуми мәнзәрәсинин утопик шәкилдә тәсвиринә (Мор, Кампанелла) илк чәһдләр едилирди.

Тәбијјат елмләри. Р. дөврүндә (хүсусилә 16 әсрдә) тәбијјат елмләри саһәсиндә бөјүк наилијјәтләр газанылмышды. Бу исә о дөврүн практики тәләбаты (тичарәт, дәнизчилик, иншаат, һәрби иш вә с.) илә бағлы олмушдур. Елмин әсас сәчијјәви хүсусијјәти онун инчәсәнәтлә сых әлагәдә олмасы иди. Орта әср дини-мистик мүчәррәдлијинин вә еһкамчылығынын арадан галдырылмасы просеси елм вә инчәсәнәтдә ејни вахтда баш верир вә бу бә'зән бир шәхсин јарадычылығында өз әксини тапырды (мәс., рәссам, алим вә мүһәндис Леонардо да Винчинин јарадычылығы). Р. дөврүндә астрономија, чоғрафија вә анатомија саһәсиндә мүһүм наилијјәтләр әлдә едилди. Бөјүк чоғрафи кәшфләр (Х. Колумбун, Васко да Гаманын, Ф. Макелланын вә с. сәјаһәтләри) Јерин күрәшәкилли олдуғуну исбат етди. 16 әсрдә Н. Коперник дүнјанын һелиосентрик системини кәшф етди, Везали вә б. анатомијанын әсасыны гојдулар. Испан алими М. Сервет организмдә ган дөвраныны өјрәнди, италјан ријазијјатчылары (Ч. Кардано вә б.) 3—4 дәрәчәли тәнликләрин һәлли үсулларыны таплылар, Һолландија ријазијјатчысы вә мүһәндиси С. Стевин онлуг кәсри елмә кәтирди. Бу дөврдә механика (Леонардо да Винчи вә б.) да хүсусилә инкишаф етди. Бөјүк чоғрафи кәшфләр дикәр елмләрин дә (ботаника, кеолокија, зоолокија, етнографија, металлуркија, минералокија вә с.) инкишафына тәкан верди.

Тарихшүнаслыг. 15 әсрдән јени дүнјакөрүшү чәрчивәсиндә һуманист тарихшүнаслыг (Италијада Леонардо Бруни, Почо Брачолини, Флавио Бјондо, Н. Макиавелли, Ф. Гвиччардини вә б., Алманијада Ј. Вимфелинг, Авентин, Беат Ренан, Себастјан Франк, Инкилтәрәдә Полидор Веркили, У. Кемден, Помиада, Јановлу Матвеј вә б.) да инкишаф етмәјә башлады. Тарихи фикрин дүнјәвиләшдирилмәси (тарихин илаһијјатдан ајрылыб дүнјәви елм саһәси олмасы) вә мәнбәләрин тарихи тәнгидинин мүнтәзәм тәтбиги онун мүһүм наилијјәтләри иди. Тарихчиләр тарихи һадисәләрин тәбии сәбәбләрини ашкара чыхармаға чәһд көстәрир, онларын изаһында «фөвгәл гүввәләрин» мүдахиләсини инкар едир, бу сәбәбләри көркәмли шәхсијјәтләрин шүурлу фәалијјәтиндә ахтарырдылар. Милли шүурун вә вәтәнпәрвәрлик һиссинин гүввәтләнмәси илә доғма өлкәнин, шәһәрин тарихинә һәср олунмуш тәдгигатларын сајы артды. Тарихи килсә-феодал тәсәввүрләриндән азад олан һуманистләр илаһијјатчыларын тарихи тәснифатыны рәдд етдиләр, антик дөврлә орта әсрләр арасындакы көклү фәргә диггәт јетирдиләр. Тарихин гәдим, орта әсрләр вә јени дөврләрә бөлүнмәси Р. дөврүндән башланыр. Һәм дә һуманистләр үчүн антик дөврә дәрин пәрәстиш, орта әсрләрә исә кәскин мәнфи мүнасибәт сәчијјәви иди.

Р. дөврүнүн мүһүм п е д а г о ж и идејалары Италијада (П. Верчерио, Витторино да Фелтре вә б.), Испанијада (Х. Л. Вивес), Инкилтәрәдә (Т. Мор, Р. Ашам), Франсада (Ф. Рабле, М. Монтен), Алманијада (И. Рејхлин вә б.), Нидерландда (Роттердамлы Еразм) ирәли сүрүлмүшдүр. Инсанын әгли вә физики инкишафына имкан јарадан, она јүксәк мә'нәви кејфијјәтләр ашылајан тәрбијә үсуллары орта әсрләрин схоластик тәһсил системинә гаршы гојулурду. Һуманистләр латын вә јунан мүәллифләринин ән јахшы әсәрләри илә, үмумијјәтлә, бүтүн мә'хәзләрлә шакирдләрин орижиналда таныш олмасыны мәктәбин әсас вәзифәләриндән сајырдылар. Рабле, Монтен, Витторино да Фелтре вә б.-ларына көрә, мәктәбдә латын вә јунан дили, тарих вә антик әдәбијјатла јанашы, ријазијјат, астрономија, тәбијјат вә с. елмләр дә мүтләг өјрәдилмәли, шакирдләр инсан фәалијјәтинин мүхтәлиф саһәләри илә таныш олмалы идиләр. Һуманистләр ушагларын физики инкишафына, естетик тәрбијәсинә бөјүк диггәт јетирир, тә'лим вә тәрбијәдә ушагларын јаш хүсусијјәтләрини нәзәрә алмағын зәрурилијини көстәрир, мәктәбләрдә физики чәзаја гаршы чыхырдылар. Гадын тәһсилинә дә хүсуси диггәт верилирди. Т. Мор тарихдә илк дәфә олараг ана дилиндә үмуми тәһсил, кишиләр вә гадынлар үчүн бәрабәр тәһсил һүгугу вә с. кими мүһүм тәләбләр ирәли сүрмүшдүр. Р. дөврүнүн педагожи идејалары тәрбијә нәзәријјәсинин инкишафына күчлү тә'сир көстәрсә дә, 15—16 әсрләрин мәктәбләри, әсасән, типик орта әср мәктәбләри олараг галырды. Р. дөврүнүн мүтәрәгги идејаларыны Чехословакијада Ј. А. Коменски, Инкилтәрәдә Ч. Локк, Франсада Ж. Ж. Руссо мүәјјән дәрәчәдә давам вә инкишаф етдирмишләр.

Ә д ә б и ј ј а т д а Р. һәртәрәфли, һармоник инкишаф етмиш азад, јарадычы инсан шәхсијјәти идеалы илә гырылмаз бағлыдыр. А. Данте «Илаһи комедија» әсәриндә инсан шәхсијјәтини, Ф. Петрарка лирик сонетләриндә инсанын дахили аләмини, интим һиссләрин бакирлијини тәрәннүм етмишләр. Ч. Боккаччо «Декамерон»дакы новеллаларында феодал-клерикал еһкамлар, тәрки-дүнјалыг әлејһинә чыхараг, һәјат ешгини, дүнјәви зөвгү тәблиғ етмишдир. 15—16 әсрләрдә пародија поемалары вә орта әср чәнкавәрлик епосу мотивләрини зарафатјана шәрһ едән пое-

малар (М. Бојардонун «Ашиг Роланд», Л. Ариостонун «Ҹошғун Роланд» поемалары) јазылды. Алманијада Р. дөврүндә (15—16 әсрләр) кәскин сосиал мүбаризә илә бағлы олараг әдәбијјат, әсасән, сатирик истигамәтдә инкишаф етмишдир. Католик дин хадимләринин ҹәһаләтпәрәстлик вә түфејлилијинә, алман кнјазларынын ачкөзлүк вә өзбашыналығына гаршы јөнәлдилмиш диалог, памфлет, пародија ән кениш јајылмыш әдәби жанрлар иди (С. Брантын «Ахмаглар кәмиси» сатирик-дидактик поемасы, У. Ф. Һуттенин «Диалоглар»ы, аноним «Адсыз-сансыз адамларын мәктублары» әсәри вә с.). Роттердамлы Еразм вә И. Рејхлинин һуманизми Р. әдәбијјатында хүсуси јер тутур. Франсада Р. дөврү (16 әср) үчүн тәрки-дүнјалығын ифшасы, тәбиәтә пәрәстиш, антик дөврүн мәдәни ирсини мәнимсәмәјә күчлү мејл сәчијјәви иди. *Реформасија* һәрәкаты илә бағлы олан, католик дин хадимләринә гаршы ҹәсарәтлә чыхыш едән К. Маронун поезијасы халг руһуна јахындыр. П. Ронсар идиллик вә ашиганә ше'рләр јазмагла јанашы, дөврүнүн сијаси һадисәләринә дә һәссас олмушдур («Сәрвәт әлејһинә нитг» вә с.). Ж. Дү Белле милли дили мүдафиә етмишдир. Б. Деперјенин сатирик диалог вә новеллаларында азадфикирлилик идејалары әксини тапмышдыр. Франса Р.-ынын зирвәси Ф. Рабленин «Гаргантүа вә Пантагрүел» романыдыр. Испанијада Р. идејалары М. Сервантесин јарадыҹылығында парлаг тәзаһүр етмишдир («Дон Кихот» романы). А. де Ерсилја-и-Сунјиганын «Аракуана» епик поемасы, Лопе де Веганын драматуркијасы да Р. һуманизми илә сых бағлыдыр. Л. ди Камоенс Португалија Р.-ынын көркәмли нүмајәндәсидир. Инкилтәрәдә Р. идејалары илк дәфә Ч. Чосерин «Кентербери һекајәләри»ндә әкс олунмушдур (14 әср). Лакин әсл мә'нада Р. 16 әсрдә вүс'әт тапмышдыр (К. Марло, Б. Ҹонсон вә б.). В. Шекспирин фаҹиә вә комедијаларында Р. һуманизми ән јүксәк зирвәјә чатмышдыр. Р. идејалары славјан өлкәләри, хүсусилә Југославија (Дубровник Республикасы; Ј. Паннони, Е. Тсервин, М. Марулич, Ш. Менчетич, Н. Ветранович-Чавчич, П. Кекторович, М. Држич, И. Гундулич вә б.) вә Полша (К. Јаитски, Ј. Дантышек, М. Реј, Ј. Кохановски, С. Кленович, Ш. Шимонович вә б.) әдәбијјатында да инкишаф етмишди. Бир сыра алимләрин (М. Ибраһимов, Мәммәд Ҹәфәр, М. Рәфили, А. Һачыјев вә б.) фикринҹә Р. өзүнәмәхсус шәкилдә Азәрб. әдәбијјатында да тәзаһүр етмишдир. Низами Кәнҹәвинин јарадыҹылығы еркән Р.-ын ән јүксәк зирвәләриндән бири сајылыр.

Р. ме'марлығы вә тәсвири сәнәтиндә инсан зәкасына вә шәхсијјәтинә бөјүк инам бәсләнилир, ҹәһаләт, мистика, аскетизм инкар олунурду. Р. тәсвири сәнәти вә ме'марлығынын илк вәтәни Италија олмушдур. Италијада Р. инҹәсәнәтинин илк реалист үслуб хүсусијјәтләри 13 әсрин 2-ҹи јарысы—14 әсрин әввәлләриндә (бах *Проторенессанс*) һејкәлтәраш Н. Пизано, бојакарлар П. Каваллини вә Ҹоттонун әсәрләриндә өзүнү көстәрир. 15 әсрдә Р. инҹәсәнәтинин әсас мәркәзләриндән олан Флоренсијада Ф. Брунеллески, Л. Б. Алберти, Б. Росселлино, Ҹ. да Сангалло кими сәнәткарларын јаратдығы сарај (палассо), вилла, килсә, капелла вә ме'марлыг ансамбллары еркән Р. ме'марлығынын көркәмли абидәләридир. Р. дөврү италјан һејкәлтәрашлары Л. Киберти, Донатело, Л. делла Роббиа, Верроккио вә б. монументал абидәләр, релјеф, бүст, атлы һејкәлләри вә меһраб композисијалары илә һејкәлтәрашлыгда реализмин инкишафынын әсасыны гојдулар. Бојакарлыгда иконадан таблоја доғру кәскин дөнүш јаранды, фреска сәнәти јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатды. 15 әср италјан рәссамлары Мазаччо, Ф. Липпи, С. Боттичелли, А. Мантенја, П. делла Франческа, Ҹованни Беллини вә б. лирик вә драматик сәпкидә образлар јаратдылар. Италија Р.-ынын «гызыл дөврү» (јүксәк Р.; 15 әсрин сону—16 әсрин 1-ҹи јарысы) Леонардо да Винчи, Рафаел, Микеланҹело, Тисиан, Веронезе, Ҹорҹоне, Тинторетто вә б. сәнәткарларын адлары илә бағлыдыр. Р. мәдәнијјәтинин нәҹиб идеаллары бу рәссамларын табло, фреска вә һејкәлләри, мә'нәви вә ҹисмани көзәллијә малик титаник образлары илә тәмсил олунур. Леонардо да Винчинин «Мона Лиза» («Ҹоконда») портрети вә «Мәхфи ахшам» фрескасы, Рафаелин мадонналары вә фрескалары, Микеланҹелонун Сикст капелласындакы фрескалары, «Давид», «Муса», «Үсјанкар гул» вә с. һејкәлләри, Тисианын тарихи, әсатири, дини мөвзуларда чәкдији таблолар вә мүасирләринин реалист портретләри Италија Р.-ынын ән гијмәтли нүмунәләриндәндир. 16 әсрдә Флоренсија, Рома, Венесија вә с. шәһәрләрдә ме'марлыг јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатды, аһәнкдар вә мүтәнасиб һәҹмли, ҹазибәдар формалы монументал биналар вә ансамбллар јарадылды. Р. үслубунун идеја-бәдии вә композисија принсипләри Браманте, А. Палладио вә б. сәнәткарларын јаратдыглары мөһтәшәм биналарын, сарај вә виллаларын, шәһәр мејданларынын ме'марлығында өз ифадәсини тапды.

16 әсрин орталарындан Италијада Р. инҹәсәнәти тәдриҹән тәнәззүлә уғрајыр, лакин онун тә'сири Авропанын башга өлкәләринә кечир, һәр өлкәдә Р. конкрет иҹтимаи-сијаси шәраитә ујғун јолларла инкишаф едир. 15 әсрдә формалашмыш Нидерланд рәссамлыг мәктәбинин көркәмли нүмајәндәләри Јан ван Ејк, Рокир ван дер Вејден, Һ. Мемлинг вә б.-нын композисијаларында реализмин илк әламәтләри нәзәрә чарпыр. Онлар өз әсәрләриндә даһа чох ҹанлы һәјат мүшаһидәләринә әсасланыр, инсанын фәрди аләминә нүфуз етмәјә чалышырдылар. Бу мејлләр 16 әсрдә П. Брејгелин јарадыҹылығында даһа күҹләнмиш, онун «Корлар» вә с. таблоларында реал ифадәсини тапмышдыр. Алманијада Р. инҹәсәнәтинин инкишафы 15—16 әсрләрә тәсадүф едир (А. Дүрер, М. Нитһардт, Һ. Һолбејн вә б.). Франсада Р. инҹәсәнәтини тәмсил едән рәссам Жан Фуке, һејкәлтәраш Жан Гужон, ме'мар Пјер Леско вә б. олмушдур.

Мүтәрәгги һуманист мәзмунлу Р. мәдәнијјәти театр сәнәтиндә дә әксини тапмышды. Р. дөврү театры инсанын дахили аләминә мараг илә сәҹијјәләнир. Актјор сәнәтиндә поетик тамашалара мүнасиб епиклик, еһтираслылыг башлыҹа јер тутурду. Јени театр естетикасы ифаҹыдан драматургун нијјәтинә дәриндән нүфуз етмәји, мүрәккәб, һәртәрәфли характерләр јаратмағы тәләб едирди. Театрда реализм хүсусијјәтләри һәјат зиддијјәтләринин тәсвири, халг сәнәти ән'әнәләринин инкишаф етдирилмәси, кәскин пафос, фаҹиә вә комедијанын ујарлығы илә мүәјјән едилирди. Р. дөврүндә театрлар профессионаллашмыш, драматуркија вә актјор сәнәти нәзәријјәси јарадылмыш, илк театр бинлары тикилмишди. Театр сәнәти Италија, Испанија вә Инкилтәрәдә (хүсусилә В. Шекспир јарадыҹылығында) инкишаф етмишди.

Р. дөврүндә професионал мусиги тәдриҹән дини маһијјәтини итирәрәк јени һуманист әһвали-руһијјә кәсб етмиш, халг мусигисинин тә'сири күҹләнмишди. Италија вә Франсада (14 әср), Инкилтәрәдә (15 әср), Нидерланд (15—16 әсрләр), Алманија, Полша, Чехија (16 әср) вә с. өлкәләрдә вокал вә вокал-инструментал полифонија сәнәти јүксәк сәвијјәјә чатмышды. Бу дөврдә дүнјәви мусигидә јени жанрлар (Италијада фроттола, вилланелла, мадригал, Испанијада вилјансико, Инкилтәрәдә баллада) јаранмыш, јени мусиги мәктәбләри мејдана кәлмишди. Р. дөврү соло маһны, кантата, ораторија вә операнын јаранмасы илә баша чатмышдыр.

15—16 әсрләрдә Р. мәдәнијјәтинин мүтәрәгги идејалары бүтүн Авропа өлкәләринә јајылды. Инкилтәрә, Испанија, Данимарка, Исвеч, Португалија, Чехија, Словенија, Маҹарыстан, Полша, Словакија, Хорватија, Румынија, Русија вә с. өлкәләрин мәдәни инкишафында Р. инҹәсәнәтинин мүһүм ролу олмушдур. Р. мәдәнијјәти дүнја инҹәсәнәтинин кәләҹәк инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмиш, һуманизм идејаларынын ифадәсинә чеврилмиш вә сәнәтдә реализмин инкишафына күҹлү тәкан вермишдир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 112—113.

Әд.: Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; Хариҹи әдәбијјат. Орта әсрләр вә Ренессанс әдәбијјаты, Б., 1965; Гарајев Ј., Ренессанс вә онун өјрәнилмәси проблемләри, «Азәрбајҹан», 1978, № 8; Ибраһимов М., Ренессанс вә Азәрбајҹан Ренессансы, «Азәрбајҹан», 1979, № 7; Мәммәд Ҹәфәр, Низаминин фикир дүнјасы, Б., 1981; Јусифов Х., Шәргдә интибаһ вә Низами Кәнҹәви, Б., 1982; Вельфлин Г., Искусство Италии и Германии эпохи Ренессанса, пер. с нем., Л., 1934; Гуковский М. А., Итальянское Возрождение, т. 1—2, Л., 1947—62; Нуцубидзе Ш. И., Руставели и Восточный Ренессанс, Тбилиси, 1947; Пинский Л. Е., Реализм эпохи Возрождения, М., 1961; Соколов В., Очерки философии эпохи Возрождения, М., 1962; Чалоян В. К., Армянский Ренессанс, М., 1963; Голенищев-Кутузов И. Н., Итальянское Возрождение и славянские литературы XV—XVII веков, М., 1963; Бахтин М., Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса, М., 1965; Мокульский С. С., Итальянская литература. Возрождение и Просвещение, М., 1966; Всеобщая история архитектуры, т. 5, М., 1967; Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы, М., 1967; Конрад Н. И., Избр. труды, М., 1977; Самарин Р. М., Наследие Энгельса и некоторые проблемы исследования литературы эпохи Возрождения, в кн.: Фридрих Энгельс и вопросы литературы, М., 1973; Мец А., Му-

сульманский Ренессанс, пер. с нем., 2 изд., М., 1973; Брагинский И. С., Проблемы востоковедения, М., 1974: Ревякина Н. В., Итальянское Возрождение. Гуманизм второй половины XIV—первой половины XV вв., Новосибирск, 1975; Алпатов М. В., Художественные проблемы итальянского Возрождения, М., 1976; Мор Х., «Ренессанс» и Ренессанс. Рецепция древней культуры в средние века как всемирно-историческая проблема, в сб.: Средние века, в. 40, М., 1976; Никифоров В. Н., Восток и всемирная история, М., 1977; Виппер Б., Итальянский Ренессанс, т. 1—2, М., 1977; Горфункель А. Х., Гуманизм и натурфилософия итальянского Возрождения, М., 1977; Гаджиев А. А., Ренессанс и поэзия Низами Гянджеви, Б., 1980; Типология и периодизация культуры Возрождения. Сб. статей, М., 1978; Лосев А. Ф., Эстетика Возрождения, М., 1978; Кузнецов Б. Г., Идеи и образы Возрождения, М., 1979; Лазарев В., Начало Раннего Возрождения в итальянском искусстве, М., 1980; Эстетика Ренессанса. Антология, т. 1—2, М., 1981; Культура эпохи Возрождения и Реформация, Сб. статей, Л., 1981; Темпести А. Ф., *Шедевры Возрождения*, пер. с итал., М., 1982.

РЕ́НИ (Reni) Гвидо (4.11.1575, Калвенсано, Емилија-Романја—18.8.1642, Болонја)—италјан бојакары. Јарадычылығына *Караваччиләрин* бөјүк тә'сири

Г. Рени. «Шәфгәтли гадын». Тәгр. 1630. Метрополитен-музеј. Нју-Јорк.

олмуш, *Рафаел* вә *Караваччонун* әсәрләрини, һәмчинин антик инчәсәнәти өјрәнмишдир. Рома (1605 илдән) вә Болонјада (1622 илдән) ишләмишдир. Еркән әсәрләриндә инчә вә аһәнкдар композисијалар гызылы, јахуд парлаг күмүшү тонлардан гурулмуш колоритлә ујарлыг тәшкил едир (Ромада Паллавичини-Роспилјози сарајындакы «Аврора» фрескасы, тәгр. 1610). Јарадычылығынын Болонја дөврүндә Р.-нин әсәрләриндә образларын идеаллашдырылмасы («Аталанта вә Һиппомен»; иллүстрасија үчүн бах ч. 2, сәһ. 239) вә сентименталлыг әламәтләри күчләнмишдир.

РЕ́НИ—УССР Одесса вил.-ндә шәһәр. Рени р-нунун мәркәзи. Дунај чајы саһилиндәдир. Тичарәт лиманыдыр. Д.ј. ст. Д.ј. нәгл. вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар.

РЕ́НИУМ (лат. Rhenium), Re—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин VII групундадыр; ат.н. 75, ат.к. 186,207-дир. Ачыг-боз металдыр. Тәбии Р. ики изотоплан: сабит ^{185}Re (37,07%) вә зәиф радиоактив ^{187}Re ($T_{1/2} = 10^{11}$ ил) изотопларындан ибарәтдир. 1871 илдә Д. И. Менделејев атом күтләси 190 олан вә хассәчә мангана охшајан бир елементин мөвчуд олдуғуну хәбәр вермиш вә ону «триманган» адландырмышды. Ону алман кимјачылары И. вә В. Ноддак *колумбит* минералында спектрал анализ васитәсилә кәшф етмишләр (1925). Р. сөзү Алманијанын Рејн чајынын лат. адындан (Rhenus) көтүрүлмүшдүр.

Р. типик сәпәләнмиш елементләрдәндир. Јер габығында орта мигдары күтләчә $7 \cdot 10^{-8}$-дир. Мә'лум 3 минералындан бири мис-сулфоренатдыр $CuReS_4$. Башга елементләрин минералларында да гатышығы олур. Р. 3180 ± 20°C-дә әријир, сыхлығы 21,03 *г/см*^{3}-дир. Парамагнитдир. Чәтин әријир вә бу чәһәтдән јалныз волфрамдан кери галыр. Re үчүн +7-дән —1-ә гәдәр бүтүн оксидләшмә дәрәчәләри мә'лумдур. О, һавада 300°C-дән јүксәкдә оксидләшмәјә башлајараг ReO_3 вә Re_2O_7 әмәлә кәтирир. Һидрокенлә анчаг әримә темп-рунда реаксијаја кирир. Чәтин әријән дикәр металлардан фәргләнәрәк карбид әмәлә кәтирир. Нитрат вә гыздырылмыш гаты сулфат туршуларында, һабелә һидрокен-пероксиддә һәлл олараг перренат туршусуну $HReO_4$ әмәлә кәтирир. О рәнксиз, гүввәтли туршудур, гәләвиләр, метал оксидләри вә карбонатларла реаксијаја кирдикдә дузлары (перренатлар) алыныр. Р. вә онун волфрамла әринтиләриндән електрон чиһазлары, 2500°C-јә гәдәр јүксәк темп-рлары өлчән термочүтләр, електрик контактлары вә дәгиг чиһазларын бә'зи мүһүм деталларынын һазырланмасында W, Mo вә Ta илә әринтиләриндән авиасијада вә космик техникада истифадә едилир.

РЕНН (Renn) Лүдвиг [тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы Арнолд Фридрих Фит фон Голсенау (Vieth von Golssenau) (22.4.1889, Дрезден — 21.7. 1979, Берлин)]—алман јазычысы (АДР). Әмәк гәһрәманы (1964). АДР Милли мүкафаты (1955, 1961) вә Һ. Манн ад. мүкафат (1962) лауреаты. Алман Инчәсәнәт Академијасынын (Берлиндә) үзвү (1952). 1928 илдән Алманија КП (1946 илдән Алманија Ваһид Сосиалист Партијасы) үзвү. Испанијада милли-ингилаби мүһарибәдә (1936—39) иштирак етмиш, сонралар Мексикада мүһачирәтдә јашамышдыр. 1947 илдә вәтәнә гајытмышдыр. Һуманизм, фашизмә вә империалист мүһарибәләринә нифрәт јарадычылығынын сәчијјәви чәһәтләридир [«Мүһарибә» (1928), «Мүһарибәдән сонра» (1930), «Задәканлығын сүгуту» (1944), «Дөјүшсүз мүһарибә» (1957), «Империјанын харабалыглары үзәриндә» (1961) романлары]. 1929—30 илләрдә ССРИ-дә, о чүмләдән Бакыда (1929) олмуш, «Русија сәфәрләри» (1932) очеркләр китабыны дәрч етдирмишдир. Ушаг вә кәнчләр үчүн дә јазмышдыр.

Әсәрләри: Ноби, Б., 1960; На развалинах империи, М., 1964; Война, М., 1980.
Әд.: Топер П. М., Людвиг Ренн, М., 1965; История немецкой литературы, т. 5, М., 1976.

РЕНН (Rennes)—Франсада шәһәр. Ил-и-Вилен департаментинин инз.м. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Әһ. 198 мин (1975). Машынгајырма вә електротехника, тохучулуг, тикиш, јејинти, полиграфија сәнајеси; 2 ун-т вар. 10—16 әсрләрдә Бретан һерсоглуғунун пајтахты олмушдур.

РЕ́ННЕР (Renner) Карл (14.12.1870, Чехословакија, Унтертанновитс, индики Долни-Дунајевитсе — 31.12.1950, Вјана)—Австрија дөвләт вә сијаси хадими, Австрија С.-Д. партијасынын лидерләриндән вә *австромарксизмин* идеологларындан бири. Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә сосиал-шовинист мөвгеләрә јуварланмышды. 1918—20 илләрдә Австрија респ.-сынын дөвләт канслери, 1931—33 илләрдә парламент сәдри иди. *Аншлусс* тәрәфдары олан Р. Австријанын, һабелә Чехословакијанын Судет вил.-нин алман-фашист гошунлары тәрәфиндән ишғалыны мүдафиә етмишди. 1945 илдә Мүвәггәти һөкумәтин башчысы, 1945 илдән исә Австрија респ.-сынын президенти иди. Мүһарибәдән сонра «демократик сосиализм» тәрәфдары кими чыхыш етмиш, синфи мүбаризәни «јумшалтмаға» чағырмышдыр.

«РЕНО́» («Régie Nationale des Usines Renault»)—Франсада дөвләт автомобил ширкәти. 1895 илдә јарадылмыш, 1945 илдә миллиләшдирилмишдир. Капитализм дүнјасында автомобил истеһсалына көрә 7-чи јердәдир (1979). Франсада милли миник автомобилләри истеһсалынын 43%-и, јүк автомобилләри истеһсалынын 67%-и онун пајына дүшүр. К.т. вә мешә сәнајеси машынлары үчүн еһтијат һиссәләр, галдырычы нәгл. аваданлығы, дәзкаһ, кәми вә сәнаје мүһәррикләри, подшипник, велосипед вә с. дә истеһсал едир. Комплекс гурғулар вә мүәссисәләр лајиһәләшдирир вә тикир. 120-дән чох истеһсал, сатыш, малијјә вә дикәр фирмалары бирләшдирир (онлардан 60-ы харичдәдир). Әсас истеһсал мүәссисәләри Франса (10), Белчика вә Испанијададыр. 26 өлкәдә гурашдырма мүәссисәси, 160 өлкәдә тичарәт-сатыш мәнтәгәси вар (1979). Мәһсулунун 35%-и өлкәдән кәнарда истеһсал олунур. 1979 илдә дөврijјә мәблəғи 68,5 млрд., халис мәнфәәти 1016 мин франк, автомобил истеһсалы 1947 мин әдәд (дүнја капиталист автомобил истеһсалынын 4,5%-и) олмушдур.

РЕНОВА́СИЈА (лат. renovatio—тәзәләмә, јениләшдирмә), әсас фондларын реновасијасы—физики вә мә'нәви ашынма нәтичәсиндә сырадан чыхмыш *әсас истеһсал фондларынын* јениси илә әвәз едилмәсинин игтисади просеси; ичтимаи истеһсалын фасиләсизлијинин тә'мин едилмәсинин зәрури шәртидир. Р.-ја әсаслы вәсаит гојулушу мәнбәји *амортизасија* фондудур. Р.-нын зәрури һәчми әмәк васитәләринин ашынма дәрәчәси илә мүәјјән едилир. Р. заманы, бир гајда олараг, ашынмыш машын, аваданлыг вә с. даһа тәкмил әмәк васитәләри илә әвәз едилир. Бах һәмчинин *Әсас фондларын амортизасијасы*.

РЕ́НТА (алм. Rente, фр. rente, сон лат. rendita, лат. reddita—кери верилмиш, гајтарылмыш)—капиталдан, торпагдан, әмлакдан мүнтәзәм көтүрүлән вә саһибкарлыг фәалијјәти илә бағлы олмајан кәлир нөвү. Торпаг саһибләри *торпаг рентасы* алырлар. Бир чох

капиталист өлкәләриндә *дөвләт истиғразлары* үзрә өдәнилән *фаизләр* дә Р. адланыр. Р. һесабына јашајан шәхсләр ҹәмијјәтин түфејли тәбәгәсини—*рантјени* әмәлә кәтирирләр.

РЕНТАБЕЛЛИК (һәрфи мә'насы—кәлирлилик, мәнфәәтлилик; алм. rentabel—кәлирли, хејирли, мәнфәәтли)—мүәссисәләрдә (бирликләрдә), игтисадијјат саһәләриндә вә бүтөвлүкдә х.т.-нда истеһсалын игтисади еффектлијини көстәричиси; мадди, әмәк вә пул ресурсларындан, һәмчинин тәбии сәрвәтләрдән комплекс истифадә дәрәҹәсини әкс етдирир.

Сосиалист Р.-ји өз маһијјәтинә вә игтисади ролуна көрә капиталист Р.-јиндән принсипиал фәргләнир. Капитализмдә кортәбии фәалијјәт көстәрән орта мәнфәәт ганунунун, *дөвләт-инһисарчы капитализм* шәраитиндә исә максимум мәнфәәт ганунунун тә'сири алтында тәшәккүл тапан капиталист Р.-нин әксинә олараг, сосиализм ҹәмијјәтиндә Р. истисмардан азад инсанларын мүнасибәтләрини ифадә едир, дөвләт тәрәфиндән планаујғун низамланыр. Сосиализмдә х.т.-нын јүксәк Р.-инә наил олунмасы игтисади инкишафын јүксәк сүр'әтини вә зәһмәткешләрин артан тәләбатынын даһа долғун өдәнилмәсини тә'мин етмәк үчүн шәраит јарадыр. Сов.ИКП вә Совет һөкумәти сосиалист тәсәррүфатынын бүтүн инкишаф мәрһәләләриндә мүәссисәләрин вә х.т. саһәләринин рентабеллијинин тә'мин едилмәсинә бөјүк әһәмијјәт вермиш вә верир. Сов.ИКП Програмында гејд едилир: «Ҹәмијјәтин мәнафеји үчүн ән аз хәрҹлә ән бөјүк нәтиҹәләрә наил олмаг тәсәррүфат гуруҹулуғунун гәти ганунудур... Тәсәррүфат һесабыны һәр васитә илә гүввәтләндирмәк, гәнаәт вә гәнаәтчилијә ҹидди риајәт едилмәсинә, иткиләрин азалмасына вә истеһсалын рентабеллијинин артмасына наил олмаг лазымдыр» (1977, сәһ. 77, 81). Сосиалист иҹтимаи тәсәррүфатына бүтүн өлкә мигјасында х.т.-нын Р.-ји вә мүәссисәләрин (бирликләрин) тәсәррүфат һесаблы Р.-ји хасдыр. Бу ики көстәриҹи арасында үзви гаршылыглы әлагә вардыр. Х.т.-нын Р.-ји игтисадијјатын планаујғун вә бөһрансыз инкишафындан, истеһсалын вә әмәјин сосиалистҹәсинә тәшкилиндән, сосиалист кениш тәкрар истеһсалы просесиндә ишчи гүввәсинин истеһсал васитәләри илә билаваситә бирләшмәсиндән ирәли кәлир. Х.т.-нын Р.-ји бүтүн ҹәмијјәтин мәнафејини ифадә едир вә буна көрә дә истеһсалына сәрф олунмуш ресурсларла нисбәтдә көтүрүлмүш *милли кәлир* онун үмумиләшдириҹи көстәриҹисидир. Х.т.-нын Р.-ји вә онун артмасыны сосиалист истеһсалынын фасиләсиз инкишафы вә структурунун тәкмилләшдирилмәси, елми-техники наилијјәтләрин истеһсала тәтбиги вә с. илә тә'мин олунур; х.т.-нын Р.-ји мәһсулдар гүввәләрин сәмәрәли јерләшдирилмәсиндән, мүтәрәгги саһәләрин инкишафындан, истеһсалын тәмәркүзләшдирилмәсинин, ихтисаслашдырылмасынын вә кооперативләшдирилмәсинин дәринләшдирилмәсиндән дә хејли асылыдыр. Истеһсалын интенсивләшдирилмәси вә бунун әсасында Р.-јин артырылмасы мүасир мәрһәләдә ССРИ игтисадијјаты инкишафынын башлыҹа методудур. Инкишаф етмиш сосиализм шәраитиндә *сосиалист-игтисади интеграсијасы* Р.-јин артырылмасынын мүһүм амилинә чеврилир. Х.т.-нын Р.-јинин фәргләндириҹи хүсусијјәтләриндән бири игтисадијјатын еффектлијини нисбәтән узун дөвр үчүн характеризә етмәсидир. Планлашдырма вә һесабат практикасында х.т.-нын Р.-јинин сәвијјәси јарадылмыш бүтүн халис кәлир мәбләғинин әсас истеһсал фондлары илә мадди дөвријјә вәсаитләринин дәјәрләри ҹәминә нисбәти кими мүәјјәнләшдирилир. Х.т.-нын Р.-јинин әсасыны мүәссисә (бирлик) вә саһәләрин т ә с ә р р ү ф а т һ е с а б л ы Р.-ји тәшкил едир; сәвијјәси (вә ја Р. н о р м а с ы) ики ҹүр һесабланыр. Бириҹиси—мәнфәәтин әсас истеһсал фондларынын вә нормалашдырылмыш дөвријјә вәсаитләринин мәбләғинә нисбәти кими, икинҹиси—Р. нормасы мәнфәәтин мәһсулун маја дәјәринә нисбәти кими һесабланыр вә ҹари хәрҹләрин е ф ф е к т л и ј и н и ифадә едир. Мәнфәәтин истеһсал нисбәти кими ифадә олунан Р. көстәриҹиси директив көстәричидир вә мүәссисәләр (бирликләр) үчүн үмуми Р. вә һесаблама Р.-ји шәклиндә тәсдиг олунур.

Ү м у м и Р. баланс (үмуми) мәнфәәтинин әсас истеһсал фондларынын вә нормалашдырылмыш дөвријјә вәсаитләринин орта иллик дәјәрләри ҹәминә фаизлә ифадә олунан нисбәтидир. Үмуми Р. әлдә едилмиш мәнфәәти истеһсал фондларынын кәмијјәти илә әлагәләндирәрәк гојулмуш (аванс олунмуш) вәсаитин игтисади веримини характеризә едир. Һ е с а б л а м а Р.-ји һесаблама мәнфәәтинин (јә'ни мәгсәдјөнлү мәнфәәт, фондлара көрә һагг, тәсбит едилмиш өдәнишләр вә банк кредитинә көрә фаиз гәдәр азалдылмыш мәнфәәт) һаггы алынан фондларын орта иллик дәјәринә нисбәти кими һесабланыр. ССРИ сәнајесиндә Р. сәвијјәси ашағыдакыларла характеризә олунур:

	1960	1970	1981
ССРИ сәнајесиндә пул јығымынын үмуми мәбләғи (халис кәлир), млрд. манат...	46,6	93,0	152,4
О ҹүмләдән мәнфәәт, млрд. манат...	14,0	56.2	75,0
Әсас истеһсал фондлары вә мадди дөвријјә вәсаитләринин дәјәринә нисбәтән фаизлә:			
бүтүн пул јығымы	45,1	35,8	23,8
мәнфәәт	13,6	21,5	11,5

Азәрб.ССР-дә 1982 илдә сәнаје үзрә мәнфәәт 1188,6 млн. манат (к.т. хаммалынын е'малы дахил дејил), Р. (мәнфәәтин әсас истеһсал фондларынын вә мадди дөвријјә вәсаитләринин дәјәринә олан нисбәти) 9,1% олмушдур. Әмәк еһтијатларындан истифадәнин еффектлијинин јүксәлдилмәси, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәк сүр'әтлә артырылмасы, истеһсал фондларындан истифадәнин јахшылашдырылмасы, хаммал вә материаллардан гәнаәтлә истифадә, *мәһсулун кејфијјәтинин* јүксәлдилмәси сосиалист тәсәррүфатында Р.-јин артырылмасынын әсас амилләридир.

РЕНТКЕН, Р е н т к е н (Röntgen) Вилһелм Конрад (27.3.1845, Дүсселдорф јахынлығында Леннеп ш. — 10.2.1923, Мүнхен)—алман физики. Нобел мүкафаты лауреаты (1901). Али К.т. Мәктәбинин (1875), Страсбург (1876), Гисенск (1879), Вүртсбург (1888) вә Мүнхен (1900—20) ун-тләринин проф. Тәдгигатлары кристалларын пјезоелектрик вә пироелектрик хассәләринә, онларда електрик вә оптик һадисәләр арасындакы әлагәјә вә магнетизмә аиддир. Х-шүаларыны (бах *Рентген шүалары*) кәшф етмиш, илк *рентген борусуну* јаратмышдыр. Рентген шүаларынын кәшфи елмин бүтүн саһәләриндә мүһүм рол ојнамышдыр (бах *Рентген-гурулуш анализ*, *Рентген спектроскопијасы*, *Рентген-спектрал анализ*). Рентген вә гамма-шүаланмалары ваһиди *рентген* онун шәрәфинә адландырылмышдыр.

РЕНТКЕН—рентген вә гамма-шүаланманын експозисија дозасынын системдәнкәнар ваһиди; шүаланмаларын һавада ионлашдырычы тә'сири илә мүәјјән олунур. *р* вә R илә ишарә едилир. 1 *р*, рентген вә гамма-шүаланманын елә експозисија дозасыдыр ки, бу заман она ујғун корпускулјар шүаланманын (јә'ни електронлар) 0,001293 *г* һавада (нормал шәраитдә һаванын 1 $см^3$-дә) јаратдығы ионларын (һәр ики ишарәли) јүкләринин ҹәми бир електростатик јүк ваһидинә бәрабәр олсун. Р. јалныз квантларынын енержиси 3 *Мев*-дәк олан шүаланмалар үчүндүр. *Бејнәлхалг ваһидләр системиндә* експозисија дозасы кими 1 *к/кг* көтүрүлүр. 1 $р=2,57976\cdot10^{-4}$ *к/кг*. В. К. *Рентгенин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

РЕНТКЕН АПАРАТЫ—*рентген шүалары* алмаг вә онлардан истифадә етмәк үчүн аваданлыг топлусу. Тәтбиг саһәсинә көрә тибби Р.а.-на (*рентгенодиагностика* вә *рентгенотерапија* үчүн) вә техники Р.а.-на (*рентген дефектоскопијасы* вә рентген анализи үчүн) ајрылыр. Р.а. стасионар (рентген кабинетләри, лабораторија вә с.-дә ишләдилән), сәјјар (чөл шәраитиндә истифадә үчүн вә с.) вә дашына билән олур. Р.а.-на ашағыдакылар дахилдир: *рентген борусу*, јүксәк кәркинликли сабит ҹәрәјанла ону гидаландыран јүксәлдиҹи трасформатор вә дүзләндириҹидән ибарәт јүксәккәркинлик мәнбәји; идарәетмә вә нәзарәт пулту; рентген борусу бәркидилән вә тәдгиг олунан објект јерләшдирилән штатив. Р.а.-нда ишин тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк үчүн апаратын јүксәк кәркинлик алтында ишләјән бүтүн һиссәләри хүсуси конструксијаларла һасарланыр, сигнализасија вә блоклама системиндән истифадә олунур. Апаратда рентген шүаланмасындан мүһафизә аваданлығы да олур.

РЕНТКЕН АСТРОНОМИЈАСЫ—нәзәри вә мүшаһидә астрофизикасынын бөлмәси; далға уз. 0,3 Å—100 Å олан областда космик рентген шүаланма мәнбәләрини тәдгиг едир. Бу диапазон фотонлар енержиси шкаласында 0,1—

30 *кев*-ә уjғундур (һәр ики сәрһәд шәртидир). Рентҝен шүалары атм.-дә күчлү удулдуғундан белә областда астрономик мүшаһидә апармаг үчүн апаратура Јер атмосфериндән јухары галдырылыр. Аеростат тәгр. 40 *км*-дәк һүндүрлүкдә сәрт рентҝен шүаланмасыны мүшаһидә етмәјә имкан верир. 20 әсрин 70-чи илләриндә Күнәшин рентҝен шүаланмасы спектрин бүтүн областларында тәдгиг едилмишдир. Кәсилмәз спектр әсасән истилик характерлидир (темп-ру 10^6К—$2\cdot10^7$ К). Лакин алышманын башланғычында гејри-исти компонентләр дә мүшаһидә олуиур. Алышма заманы рентҝен шүаланманын полјаризасијасы вә алышманын гамма-шүаланмасы да ашкар едилмишдир. 200-дән чох мәнбә гејд едилмиш (1983) вә әксәријјәти Галактика мүстәвисиндә консентрасија едир. Әгрәб бүрчүндәки ән парлаг мәнбәләр сели спектрин 2—8 Å областында 20 *квант/см²·сан*-дир. Ән зәиф мәнбә 1975 илдә спектрин һәмин областында гејд едилмиш вә 10^{-3} *квант/см²·сан*-дир. Галактик мәнбәләрин аз һиссәси оптик тәдгиг едилмиш објектләрлә мүгајисә едилмишдир. *Ифрат јени улдузун* галығы бунлара аиддир. Бә'зән бу галығын шүаланмасы (нејтрон улдузлар) да мүшаһидә олунур. Јенкәчәбәнзәр думанлығын сели 2 *квант/см²·сан* олан шүаланмасы дөјүнән компонентә маликдир вә бунун периоду (0,033 *сан*) пулсарын оптик вә радиошүаланма периоду илә үст-үстә дүшүр. Гоша улдузлар системиндә рентҝен мәнбәләри ашкар едилди вә бу, онларын физики параметрләрини әтрафлы арашдырмаға имкан верди. Күман едилир ки, белә мәнбәләрдән бири гравитасија коллапсы (бах *Гара чухур*) нәтичәсиндә јаранмышдыр. Рентҝен мәнбәләринин күтләси оптик диапазонда мүшаһидә олунан објектләрлә мүгајисә едилмәмишдир. 20-дәк мәнбә башга галактикалардакы мәнбәләрлә мүгајисә олунмушдур (1983).

Рентҝен шүаланманын дискрет мәнбәләриндән башга спектрин биринчи јахынлашмада 1—1000 *кев* областында гүввәт ганунлары илә аппроксимасија олунан изотроп рентҝен фону да мүшаһидә едилир. Бу фон еһтимал ки, галактикаданкәнар мәншәлидир. Онун шүаланма механизми һәлә мә'лум дејил. Рентҝен шүаланма диапазонунда детектор кими хүсуси фотоматериал (Күнәшин тәдгиги үчүн), *Һејкер—Мүллер сајғачы*, ссинтилјасија сајғачы вә мүтәнасиб сајғач ишләдилир. Детекторларын бүтүн нөвләри гејд олунмуш шүаланма енержисиндән асылы олараг 1—20 арасында спектрал ајырманы тә'мин едир. Р.а. атмосфердәнкәнар астрономијанын сүр'әтлә инкишаф едән бөлмәләриндәндир. Ракетләрин вә Јерин сүн'и пејкләринин бурахылмасы онун инкишафы үчүн ҝениш перспектив ачыр.

Әд.: Гинзбург В. Л., О физике и астрофизике. Какие проблемы представляются сейчас особенно важными и интересными?, 2 изд., М., 1974; Астрофизические исследования, Известия Специальной астрофизической обсерватории, Л., 1980.

РЕНТКЕН БОРУСУ—*рентҝен шүалары* алмаг үчүн ишләдилән *електровакуум чиһазы*. Р.б.-нун әсас елементләри катод (електрон мәнбәји), анод (антикатод—рентҝен шүалары мәнбәји) вә дахилиндә вакуум јарадылмыш борудур. Рентҝен шүалары — сүр'әтли електронларын (енержиси 10^4—10^6 *ев*) анод маддәси атомлары илә гаршылыглы тә'сири заманы тормозланмасы (кәсилмәз спектрли тормозланма шүаланмасы) вә анодун електронларла бомбардман едилмәси нәтичәсиндә атомун дахили електрон тәбәгәләриндәки електрон кечидләри һесабына (хәтти спектрли характеристик рентҝен шүаланмасы) јараныр. Рентҝен борулары ашағыдакы хүсусијјәтләринә ҝөрә фәргләндирилир: катоддан електронларын чыхарылмасы үсулуна ҝөрә—термоелектрон, автоелектрон вә 2-чи електрон емиссијалы, һәмчинин (β) радиоактив електрон мәнбәли; шүаланма мүддәтинә ҝөрә—фасиләсиз вә импулс режимли; електронларын анод үзәринә фокусланмасы үсулуна ҝөрә—електростатик, магнит вә електромагнит; анодун сојудулмасы үсулуна ҝөрә—су, јағ, һава ахыны вә с. илә сојудулан. Термоелектрон емиссијалы, аноду су илә сојудулан вә електронларын фокусланмасы електростатик үсулла апарылан Р.б.-ндан даһа чох истифадә олунур. Анод олараг Au, Ag, W, Ti, Cr, Fe, Co, Ni, Cu вә Mo-дән истифадә едилир. Р.б.-нун әсас характеристикалары ашағыдакылардыр: сүр'әтләндиричи ҝәркинлик (1—500 *кв*), електрон чәрәјаны (0,01 *ма*—1*а*), сәрф етдији ҝүч (0,002 *вт*—60 *квт*). Ф.и.ә. 0,1%-дән 7,5%-дәкдир. Р.б. *рентҝен-гурулуш анализ, рентҝен-спектрал анализ*, рентҝенодиагностика, рентҝенотерапија, *рентҝен дефектоскопијасы*, рентҝен микроскопијасы вә с.-дә ишләдилир.

РЕНТКЕН ДЕФЕКТОСКОПИЈАСЫ—*рентҝен шүалары* ејни мәсафәдә мүхтәлиф мүһитләрдә јајыларкән онларын мүһит тәрәфиндән мүхтәлиф чүр удулмасына әсасланан *дефектоскопија* методу. Галынлығы 80 *мм*-дәк олан полад мә'мулаты вә 250 *мм*-дәк олан јүнкүл әринтидән һазырланан мә'мулаты ишыгландырмаг үчүн шүа мәнбәји кими *рентҝен борусундан*, галынлығы 500 *мм*-дәк олан полад мә'мулаты ишыгландырмаг үчүн исә *бетатрондан* истифадә едилир. Нәзарәт едилән мә'мулатдан кечән рентҝен шүаларынын интенсивлији фотографик, визуал, ксерографија вә ја ионлашдырма методлары илә гејд едилир. Р.д. төкмә мә'мулатда вә гајнаг бирләшмәләриндә коғушлары, чатлары вә дикәр дефектләри ашкар етмәјә имкан верир.

РЕНТКЕН ЕКРАНЫ—бах *Екран*.

РЕНТКЕН МҮАЛИЧӘСИ—бах *Рентҝенотерапија*.

РЕНТКЕН СПЕКТРЛӘРИ—бах *Рентҝен шүалары*.

РЕНТКЕН ЧӘКИЛИШИ—рентҝен шүалары (РШ) илә ишыгландырмагла мүхтәлиф објектләрин дахили гурулушуну әкс етдирән тәсвирин фотографик вә ја видеомагнит үсулла көлкә һалында гејдә алынмасы. Р.ч.-ндән тәбабәт, биолоҝија, физика, техника вә һәрби ишдә истифадә олунур. Р.ч. үчүн објект инсан вә ја һејванын дахили органлары, организм системи, биткн, сәнаје мә'мулатлары, конструксија деталлары, мүхтәлиф маддә нүмунәләри вә с. ола биләр. Р.ч. бирбаша вә долајы үсулла јеринә јетирилир. Бирбаша үсулда ишығаһәссас материал чәкилән објектдән кечиб ҝәлән РШ тә'сиринә билаваситә мә'руз галыр, долајы үсулда исә флуоресссенсијаедичи екранда РШ тә'сириндән алынан тәсвир фото вә ја кино плјонкасына көчүрүлүр, ја да магнит лентинә јазылыр.

РЕНТКЕН ШҮАЛАРЫ, рентҝен шүаланмасы—далға уз. 10^{-4} Å-дән 10^3 Å-дәк олан ионлашдырычы електромагнит шүаланмасы. В. К. *Рентҝен* кәшф етмиш (1895) вә **и к с ш ү а л а р ы** адландырмышдыр. Електромагнит далғалары шкаласында спектрин гамма-шүаланма илә ултрабәнөвшәји шүаланма арасындакы далғалар диапазонунда јерләшир. Далға уз. $\lambda < 2$Å олан Р.ш. шәрти олараг сәрт Р.ш., $\lambda > 2$Å олан исә **ј у м ш а г Р.ш.** адланыр. Рентҝен борусу, бә'зи радиоактив изотоплар Р.ш. мәнбәјидир. Мәнбәји радиоактив изотоплар олан Р.ш.-нын интенсивлији рентҝен борусу васитәсилә алынан Р.ш.-нын интенсивлијиндән олдугча аздыр. Р.ш.-нын тәбии мәнбәләри дә мөвчуддур: Күнәш вә с. космик објектләр. Р.ш.-нын спектри (**р е н т ҝ е н с п е к т р и**) онларын јаранма механизминдән асылы олараг **к ә с и л м ә з** вә ја хәтти характеристик ола биләр. Кәсилмәз рентҝен спектри сүр'әтли електронларын һәдәф атомлары илә тоггушмасы нәтичәсиндә јараныр (бах *Тормозланма шүаланмасы*). Тормозланма рентҝен спектри бүтөв спектрдир, рентҝен борусунда анодла катод арасындакы потенсиаллар фәргини артырдыгда бүтөв спектрин интенсивлији азалыр вә бунун фонунда характеристик (хәтти) спектр јараныр. Хәтти спектр һәдәф атомунун ионлашмасы һесабына олур. Р.ш. көзлә ҝөрүнмүр, көстәрдикләри мүхтәлиф тә'сирин тәһлилинә ҝөрә шүаларын варлығы вә хассәләри һаггында мә'лумат алмаг олур. Ади ишыға нисбәтән Р.ш.-нын удулма әмсалы чох кичикдир, металдаг, гејри-металдан вә үзви тохумалардан кечә билир. Бу сәбәбдән Р.ш.-ндан техникада вә тибдә ҝениш истифадә олунур. Р.ш. атомун, молекулун вә кристалын гурулушуну өјрәнмәјә имкан верир (бах һәмчинин *Рентҝен-гурулуш анализ, Рентҝенодиагностика, Рентҝенотерапија*).

РЕНТКЕН-ГУРУЛУШ АНАЛИЗ — тәдгиг олунан нүмунәдән сәпилмиш рентҝен шүаларынын фәзада пајланмасына вә интенсивлијинә әсасән маддәнин гурулушуну өјрәнән үсуллар. *Нејтронографија* вә *електронографија* олдуғу кими Р.-г.а. рентҝен шүаларынын дифраксијасына әсасланыр. Сәпилән шүалар рентҝен камераларында фотоплјонка, рентҝен дифрактометрләриндә исә детекторлар васитәсилә гејд олунур. Тәдгиг олунан маддәнин гурулушундан вә гојулан мәсәләнин характериндән асылы олараг Р.-г.а.-дә мүхтәлиф үсуллардан истифадә едилир:

Л а у е ү с у л у—монокристалдан рентҝенограм алмаг үчүн ән садә үсулдур. Дифраксија мәнзәрәси (*лауеграм*) фотолөвһәдә гејд олунур. Лауеграмда дифраксија ләкәләринин пајланмасы кристалын симметријасындан вә онун дүшән рентҝен шүасына оријентасијасындан асылыдыр. Лауе үсулу монокристалын гурулушуну вә кејфијјәтини тә'јин етмәјә имкан верир.

М о н о к р и с т а л н ү м у н ә л ә р и ф ы р л а т м а в ә р ә г с е т д и р м ә ү с у л л а р ы илә кристал гәфәсин сабитләри (*a*, *b*, *c*,) мүәјјәнләшдирилир. Бу үсулда монохроматик рентҝен шүаланмасындан истифадә олунур. Нүмунә кристаллографик ох әтрафында фырландырылыр вә

$EuGa_2S_4$ монокристалынын Вајсенберг үсулу илә алынмыш рентгенограмы.

ја мүәјјән бучаг интервалында рәгс етдирилир. Фотоплјонкада алынан дифраксија ләкәләри паралел хәтләр үзрә дүзүлүр.

Рентген-гониометрија үсулунда даһа чох сајда дифраксија ләкәләринин вәзијјәти вә интенсивлији өлчүлүр. Бурада да монохроматик рентген шүаланмасындан истифадә олунур. Кристал мүәјјән ох әтрафында фырландыгда фотоплјонка да кристалла синхрон һәрәкәт едир. Алынан рентгенограмлар мүәјјән тип Миллер индексләри мәс., *hк0*, *hк1* вә с. илә фәргләнир. Вајсенберг, Бүркер вә де Ионг-Боумен үсуллары даһа кениш јајылмышдыр.

Дебај—Шеррер үсулу илә—поликристал нүмунәләр тәдгиг едилир.

Кичик бучаг алтында сәпилмә үсулу илә маддәнин өлчүсү 5—10 Å-дән, 10 000 Å-дәк олан фәза гејри-бирчинслилији өјрәнилир. Бу үсулла мәсамәли вә кичик дисперс материалларын, мүрәккәб биоложи објектләрин (вируслар, хромосом вә с.) гурулушу тәдгиг едилир.

Аморф вә гисмән низамлы маддәләрин рентгенограмлары диффуз һалгалардан ибарәтдир вә атомлараарасы орта мәсафәнин гијмәтләндирилмәсиндә истифадә олунур. Р.-г.а. үсуллары илә металлар, әринтиләр, гејри-үзви вә үзви бирләшмәләр, маје вә газлар, полимерләр, зүлал молекуллары вә с. өјрәнилир.

Рентген шүаларынын дифраксијасы васитәсилә елементар гәфәсин формасы вә өлчүсү, базис атомларынын координатлары вә кристалын симметрија групу (Фјодоров групу) мүәјјәнләшдирилир.

Азәрб.ССР ЕА Физика Ин-тунда автоматлашдырылмыш рентген дифрактометри васитәсилә мүрәккәб гурулушлу јарымкечиричиләр вә с. кристаллар тәдгиг олунур.

Әд.: Мәммәдов К. П., Рентген-гурулуш тәһлилинин әсаслары, Б., 1958; Порай-Кошиц М. А., Практический курс рентгеноструктурного анализа, М., 1960; Вайнштейн Б. К., Симметрия кристаллов. Методы структурной кристаллографии, в кн.: Современная кристаллография, т. 1, М., 1979; Майзем А., Леонхардт Г., Сарган Р., Рентгеновские спектры и химическая связь, пер. с нем., Киев, 1981.

РЕНТКЕНО́ГРАМ—рентген шүалары илә тәдгиг олунан објект маддәсинин гаршылыглы тә'сириндән јаранан «көлкә» шәклинин ишыгаһәссас материал (фотоплјонка, фотопластинка) үзәриндә гејд олунмуш тәсвири. Објекти рентген шүалары илә ишыгландырдыгда шүаларын удулмасы, әксолунмасы вә дифраксијасы баш верә биләр; гаршылыглы тә'сирдән сонра онларын интенсивлијинин фәзада пајланмасы Р.-да өз әксини тапыр. Р.-дан биоложи објектләрин тәдгигиндә, конструксија вә материаллардакы мүхтәлиф дефектләрин ашкар олунмасында вә с.-дә истифадә олунур.

РЕНТКЕНОГРАФИЈА (*рентген+... графија*)—рентген шүаларынын дифраксијасына әсасән материаллары тәдгиг едән үсул. Р. материалларын гурулушуну, деформасијасыны, фаза диаграмларыны, таразлыгда олан вә олмајан һаллары вә с. өјрәнир (бах һәмчинин *Дебај—Шеррер үсулу*, *Рентген-гурулуш анализ*).

РЕНТКЕНОГРА́ФИЈА, скиаграфија (тибдә) — рентгеноложи үсул; мүајинә едилән објектин рентген шүалары илә фотоплјонкада шәклинин чәкилмәси. Рентгенодиагностиканын әсас үсулларындан бири. Бу үсулун үстүн чәһәти рентгеноскопијада көрүнмәјән кичик вә инчә дәјишикликләрин Р.-да асанлыгла ашкар едилмәсидир. Р.-дан сүмүк-ојнаг системиндә, ағчијәрин вә дикәр дахили органларын кичик патолокијасында истифадә олунур.

РЕНТКЕНОДИАГНО́СТИКА — рентгеноложи мүајинә нәтичәсиндә инсан вә һејван организминдәки зәдәләнмәни вә патоложи просесләри мүәјјән етмәк. Тибб тәчрүбәсиндә Р. органын јерләшмәсини, анатомик дәјишикликләрини, күтләсини, органын функсијасындакы позғунлуглары, баш вермиш хәстәликләрин кедишини, онун ағырлашмаларыны, һәтта кичик дәјишикликләри белә ашкар едир. Р. шүа илә әлагәдар олдуғундан организми шүаланмадан горумаг үчүн бир сыра мүһафизә гајдалары көзләнилир.

РЕНТКЕНОКИМОГРАФИ́ЈА — дахили органларын һәрәкәтини өјрәнмәк үчүн тәтбиг едилән рентгенографик үсул. Р.-дан диафрагманын, һәзм органларынын һәрәкәтинин өјрәнилмәсиндә вә үрәјин ритмик фәалијјәтинин ајдынлашдырылмасында истифадә едилир.

РЕНТКЕНОЛО́КИЈА—тибб вә бајтарлыг фәнни; үмуми радиолокијанын ајрылмаз һиссәси олуб, рентген шүаланмасындан истифадә етмәклә, чанлы организмин тамлығыны позмадан дахили органларын анатомик гурулушу вә функсијасыны өјрәнир. Рентген шүаларынын кәшфиндән (1895) сонра мејдана кәлмишдир. Русијада А. С. Попов, В. Н. Тонков, А. К. Јановски, И. Р. Тарханов вә б. Р.-нын пионери сајылырлар (1896 илин јанварында А. С. Попов илк дәфә Русијада рентген борусу дүзәлдир, һәмин илин февралында В. Н. Тонков инсан скелетинин рентген шүалары илә өјрәнилмәсиндә бә'зи мүсбәт нәтичәләр әлдә едир). Р. инсан патолокијасы, морфолокијасы вә физиолокијасы проблемләриндә, практик сәһијјәнин инкишафында, һабелә хәстәликләрин мүәјјән едилмәсиндә (рентгенодиагностика) мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Р.-нын инкишафында рус һәкимләри С. П. Григорјевин, М. И. Неменовун, С. А. Рејнберкин, М. Обре (Франса) вә А. О. Окерлундун (Исвеч), һабелә М. *Әликишибәјовун*, Р. *Рәһимовун* вә б. бөјүк хидмәти олмушдур. Р.-ја аид тәдгигатлар «Вестник рентгенологии и радиологии», һабелә «Азәрбајҹан Тибб журналы»нда нәшр олунур.

РЕНТКЕНОЛО́КИЈА, РАДИОЛО́КИЈА ВӘ ОНКОЛО́КИЈА ИНСТИТУТУ, Рентгенолокија, Радиолокија вә Онколокија Елми-Тәдгигат Институту — Азәрб. ССР Сәһијјә Назирлијинин мүәссисәси. Бакыдадыр. 1941 илдән Рентген вә Радиолокија Елми-Тәдгигат Ин-ту, 1962 илдән Рентгенолокија, Радиолокија вә Онколокија Елми-Тәдгигат Ин-ту адланыр. Ин-тун 18 шө'бә вә лабораторијасы (1-чи, 2-чи, 3-чү, 4-чү чәрраһијјә, шүа, радиокинеколокија, кимјәви маддәләрлә мүаличә, мә'дә-бағырсаг хәстәликләри, рентгенодиагностика, ендоскопија, реанимасија-анестезија, елми-поликлиника шө'бәләри, клиник-биокимја, радиобиолокија, патоморфолокија, изотоп, иммунолокија, патоситоморфолокија лабораторијалары) вар (1983). Ин-тун әсас тәдгигаты јаман шишләрә, рентген радиолокијанын әсасларына, мә'дә-бағырсаг патолокијасына һәср олунмушдур. Ин-т 18 е.д., 61 елмләр намизәди һазырламышдыр. Ин-тда 8 е.д. (о чүмләдән 1 нәфәр Азәрб.ССР ЕА м. үзвү), 29 елмләр намизәди чалышыр (1983). Ин-тун елми әсәрләри нәшр олунур.

РЕНТКЕНОСКО́ПИЈА, ишыгландырма, флјуороскопија — рентгеноложи мүајинә; флјуороскопик екранда рентген тәсвиринин алынмасы. Бу үсулла органларын топографик анатомијасы, физиолокијасы, һәмчинин орада кедән патоложи просесләр өјрәнилир. *Рентгенодиагностиканын* әсас үсулларындандыр.

РЕНТКЕНОТЕРАПИ́ЈА, рентген мүаличәси—шүа мүаличәсинин бөлмәси; рентген шүаларындан мүаличә мәгсәди илә истифадә олунмасы. Рентген шүалары мүхтәлиф дәри хәстәликләриндә, ганјарадычы органларын патолокијасында, кинеколожи хәстәликләрдә, саламат вә јаман шишләрин мүаличәсиндә кениш тәтбиг олунур. Рентген шүаларынын енержиси биоложи, фотокимјәви вә физики (ионлашмыш) дозиметрик үсулларла тә'јин едилир.

РЕНТКЕ́Н-СПЕКТРА́Л АНА́ЛИЗ — маддәнин шүаландырдығы рентген спектрләринә (бах *Рентген шүалары*) әсасән онун кимјәви тәркибини тәдгиг етмәк үчүн үсул.

РЕНУА́Р (Renoir) Жан (15.9.1894, Парис—12.2.1979, Лос-Анчелес)—франсыз кино режиссору. Рәссам П. О. *Ренуарын* оғлудур. 1924 илдән кинода ишләмишдир. Халг чәбһәси (1935—38) һәрәкатына гошулмуш, Франса Коммунист Партијасынын сифариши илә јарадылмыш «Һәјат бизә мәхсусдур» (1936) гысаметражлы филминин чәкилишинә рәһбәрлик етмишдир. Р.-ын ән јахшы әсәри олан «Бөјүк иллүзија»да (1937) халг чәбһәсинин идејалары әкси-

ни тапмышдыр. Франса фашист Алманијасына тәслим олдугдан сонра АБШ-да јашамыш, 1952 илдә вәтәнә гајытмышдыр. Дикәр филмләри: «Һәјатын дибиндә» (1936, М. Горкинин әсәри үзрә), «Марселјеза» (1938), «Инсан вәһшидир» (1938, Е. Золјанын әсәри үзрә), «Франсыз канкан рәгси» (1956), «Чәмәнликдә сәһәр јемәји» (1959), «Доктор Корделјенин вәсијјәти» (1960) вә с. Р.-ын 30-чу илләр јарадычылығы италјан неореализминә мүәјјән тә'сир көстәрмишдир.

Ә с ә р и: Моя жизнь и мои фильмы, пер. с франц., М., 1981.

РЕНУА́Р (Renoir) Пјер О к ү с т (25.2. 1841, Лимож—17.12.1919, Кан-сүр-Мер, Нитса јахынлығында)—франсыз бојакары, график вә һејкәлтәраш, *импрессионизмин* јарадычыларындан бири. 1845 илдән Парисдә јашамышдыр. Парис Зәриф Сәнәтләр Мәктәбиндә охумуш (1862—64), К. *Моне*, А. *Сислеј* вә б. илә јахынлыг етмишдир. Еркән јарадычылығында Г. *Курбе* вә Е. *Маненин* тә'сири дујулур (әр-арвад Сислејләрин портрети, 1868). 1860-чы илләрин сону—70-чи илләрин әввәлләриндә *пленер* бојакарлығында ишләмиш, әсәрләриндә инсан фигуруну тәбии вә үзви шәкилдә дәјишкән ишыг-һава мүһитинә дахил етмишдир («Сенада чиммә», 1869, А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји, Москва). Дикәр импрессионистләрдән фәргли олараг Р.-ы (Е. *Дега* кими) һәр шејдән әввәл инсанын фәрди хүсусијјәтләри, онун әһвали-руһијјәсинин инчә нүанслары (В. Шокенин портрети, 1876, шәхси коллексија, АБШ), натуранын емосионаллығы (актриса Ж. Самаринин портретинә етүд, 1877, А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји), кәнч характерин сәмимилији («Мадмуазел Гримпел мави лент илә», 1880, шәхси коллексија, Парис) даһа чох марагландырмышдыр. Портрет вә мәишәт композисијаларында Р.-ы шәһәр һәјатынын шән тәрәфләри—бал, рәгс, кәзинти («Мулен де ла Галет», 1876, Импрессионизм музеји, Парис), гајғысыз истираһәт сәһнәләри («Наһардан сонра», 1879, Штедел Рәссамлыг Ин-ту, Франкфурт-Мајн) хүсусилә чәлб етмишдир. Р.-ын гадын образлары өз чазибәдарлығы илә фәргләнир («Чәтирләр», 1879, Милли галереја, Лондон; «Гара кејимли гызлар», 1883, А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји). Гадын көзәллији Р.-ын чылпаг натура тәсвирләриндә әксини тапмыш, рәссам чылпаг бәдәнин зәрифлијини, пластиклијини бүтүн инчәлији илә вермишдир («Тахт үстүндә отурмуш чылпаг гадын», 1876, А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји). Р.-ын график рәсмләри лаконизмли вә сәлислији илә фәргләнир. Онун һејкәлтәрашлыг ишләри (әсасән 1900-чү илләрин әввәли) үслуб хүсусијјәтләринә көрә Ж. *Мајолун* әсәрләринә јахындыр («Венера», тунч, 1914—16, Валраф-Рихартс музеји, Көлн). Јарадычылығы 20 әср реалист инчәсәнәтинә тә'сир көстәрмишдир. Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 304—305.

Әд.: П е р р ю ш о А., Жизнь Ренуара, пер. с франц., М., 1979.

РЕОЛО́КИЈА (јун. rhéos—ахын, сел+ ...*локија*)—маддәләрин ахарлылығы вә деформасијасы һаггында елм. Өзлү вә пластик материалларын (гејри-Нјутон мајеләринин, дисперс системләрин вә с.) ахарлылығы вә дөнмәјән галыг деформасија илә әлагәдар, еләчә дә кәркинлик релаксасијасы, еластик тә'сирдән сонракы просесләри вә с.-ни өјрәнир. «Р.» термини пластиклик үзрә 3-чү бејнәлхалг симпозиумда (1929; АБШ) гәбул едилмишдир. Р. еластиклик, пластиклик, сүрүшкәнлик нәзәријјәләри илә әлагәдардыр вә вискозиметрија үсулларындан истифадә едир. Р.-нын әсасыны *Навје—Стокс тәнликләри*, Ч. *Максвеллин*, У. *Томсонун*, Д. М. *Менделејевин*, П. А. *Ребиндерин* вә б.-нын ишләри тәшкил едир. Металлара (хүсусән јүксәк темп-рда), полимер системләринә, нефт мәһсулларына, кил вә с. грунтлара, дағ сүхурларына, иншаат материалларына (бетона, силиката вә с.), јемәк мәһсулларына вә с.-јә аид материалларын истеһсал просесләринин технолокијасынын һазырланмасында, лајиһә ишләриндә вә конструктор һесабламаларында Р. проблемләри тәтбиг едилир. Р.-нын бир нечә бөлмәси вар. Н ә з ә р и Р. (феноменоложи Р. вә ја микрореолокија) сәлт мүһит механикасынын бир һиссәсидир. Бу, һидромеханика илә еластиклик, пластиклик вә сүрүшкәнлик арасында бир мөвге тутур, чисмә тә'сир едәрәк деформасија јарадан механики кәркинликләри, онларын замандан асылы дәјишмәсини мүәјјән едир. *Сәлт мүһит механикасынын* материалын сәлтлији вә бирчинслилији һаггындакы фәрзијјәләринә әсасән нәзәри Р. бәрк, маје вә б. чисимләр деформасијасынын вә ахарлылығын сәрһәд мәсәләләрини һәлл едир. Е к с п е р и м е н т а л Р.-да (реометрија) хүсуси чиһаз вә сынаг машынлары васитәсилә маддәләрин реоложи хассәләри тә'јин едилир.

Әд.: Р е й н е р М., Реология, пер. с англ., М., 1965; Л о й ц я н с к и й Л. Г., Механика жидкости и газа, М., 1978.

РЕО́МЕТР (јун. rhéos—ахын, сел+... *метр*)—газын һәчмлә сәрфини өлчән чиһаз; *сәрфөлчән* нөву. Р.-ин иш принсипи дроселләјичи (ахын кәсијини даралдан) гурулушла (диафрагмада, капиллјарда) тәзјиг дүшкүсүнүн өлчүлмәсинә әсасланыр. Дроселләјичи гурулуш газ ахан бору кәмәриндә гурулур. Газ сәрфи илә биргијмәтли асылылыгда олан тәзјиг дүшкүсү *дифманометрлә* өлчүлүр. Дифманометр шкаласы, бир гајда олараг газ сәрфи ваһидләри ($см^3$/*дәг*; *л/саат*) илә дәрәчәләнир. Р. сәнаје вә лабораторија гурғуларында кичик (10^4 *л/саат*-дәк) газ сәрфинин өлчүлмәси үчүн ишләдилир.

РЕОМЈУ́Р ШКАЛАСЫ—темп-р шкаласы. Франсыз тәбиәтшүнасы Р. А. Реомјур тәклиф етмишдир (1730). Р. ш.-нын ваһиди Реомјур дәрәчәсидир (°R). 1°R бузун әримә нөгтәси (0°R) илә сујун гајнама нөгтәси (80°R) арасындакы темп-р интервалынын 1/80-нә бәрабәрдир. 1°R=1,25°C. Истифадәдән чыхмышдыр.

РЕОСТА́Т (јун. rhéos—ахын, сел+statós—дајанан, тәрпәнмәз) — електрик дөврәсиндә чәрәјан, јахуд кәркинлији тәнзимләмәк вә мәһдудлашдырмаг үчүн електрик апараты (гурулушу). Әсас һиссәси дәјишән мүгавимәтли електриккечирән елементдир. Мүгавимәтин гијмәти сәлис вә ја пилләли дәјишдириләбиләр. Чәрәјан, јахуд кәркинлијин кичик һәдләрдә дәјишдирилмәси (мәс., електрик машынларында ишәсалма чәрәјанынын мәһдудлашдырылмасы үчүн

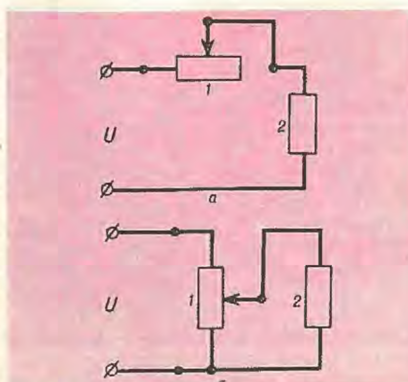

Реостатын ардычыл (*а*) вә потенсиометрик (*б*) гошулма схемләри: *u*—мәнбәјин кәркинлији; *1*—реостат; *2*—јүк.

Р. електрик дөврәсинә ардычыл гошулур. Чәрәјан, јахуд кәркинлијин кениш диапазонда (сыфырдан макс. гијмәтәдәк) тәнзимләнмәси үчүн Р.-ын потенсиометрик гошулмасындан истифадә олунур. Бу һалда Р. тәнзимләнән кәркинлик бөлүчүсү олур.

РЕОСТАТЛЫ ВЕРИЧИ — механики јердәјишмәни вә ја дөнмә бучағыны *реостатын* електрик мүгавимәтинин дәјишмәсинә чевирән *өлчмә чевиричиси*. Сабит мүгавимәт вә мүтәһәррик електрик контактындан (сүркүдән) ибарәтдир. Сүркүнүн һәрәкәти заманы реостатын кәнар нөгтәләри илә сүркү арасында јерләшмиш мүгавимәт дәјишир. Р. в., әсасән, мәсафәдән идарәетмәдә истифадә олунан изләјичи интигалларда механики јердәјишмәләрин електрик веричиси кими тәтбиг едилир.

РЕПАРА́СИЈА (лат. reparatio — бәрпаетмә)—бах *Тәзминат*.

РЕПАТРИА́СИЈА (сон лат. repatriatio—вәтәнә гајытмаг)—1) мүһачирләрин кечмиш *вәтәндашлыг* һүгуглары бәрпа олунмагла өз өлкәләринә гајытмасы. Мәс., ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1946 ил 19 октјабр тарихли Фәрманы илә миллијјәтчә ермәни олан шәхсләр харичдән вәтәнә, Совет Ермәнистанына гајытдыгда ССРИ әразисинә кәлиб чыхан вахтдан ССРИ вәтәндашы һесаб олунурлар. 2) Һәрби әсирләрин вә һәрби әмәлијјатлар нәтичәсиндә өз өлкәсиндән кәнара дүшмүш мүлки әһалинин (гачгынларын вә көчүрүлмүш шәхсләрин) вәтәнә гајытмасы. Мүһарибә апаран дөвләтләр һәрби әмәлијјатлар заманы рүтбәсиндән вә сајындан асылы олмајараг ағыр хәстә вә ағыр јаралы һәрби әсирләри вәтәнә көндәрмәлидир. Һәрби әмәлијјатлар дајандырылдыгдан сонра вурушан дөвләтләр бүтүн һәрби әсирләрин шәртсиз Р.-сыны кечирмәлидир (ағыр хәстәләрдән, чинајәтлә әлагәдар истинтаг олунанлардан, һабелә мәһкәмәнин һөкмү илә мәһкум олунмуш вә чәзаны чәкәнләрдән башга).

РЕПЕ́Р (фр. repère—нишан, чыхыш нөгтәси), к е о д е з и ј а д а — јүксәклији әсас *сәвијјә сәтһиндән* нивелирләмә үсулу илә тә'јин едилмиш вә Јер сәтһиндә бәркидилмиш ишарә. ССРИ-дә Р. јүксәклији Кронштадт футштокунун сыфыр чизкисиндән һесабланыр. Әсаслы Р. вә ади Р. олур. Әсаслы Р. сементли азбест пилондан һазырланыр. I вә II синиф нивелирләмә хәтләри бојунча һәр 50—80 *км*-дән бир, һәм-

чинин кәсишмә нөгтәләриндә вә дәниз сәвијјәсини өлчән әсас мәнтәгәләрин јахынлығында бәркидилир. Р. торпаг вә дивар Р.-ләринә (маркалара) ајрылыр. Даш гајаја бәркидилән Р. дә ишләдилир. Бүтүн синифләр үзрә нивелирләмә хәтләри Јер үзәриндә һәр 5—7 *км*-дән бир ади Р. илә бәркидилир.

Азәрб.-ын торпаг вә иглим шәраитинә ујғун јени гурулушлу торпаг вә гаја Р.-ләри даһа чох ишләдилир.

РЕПЕ́Р (р и ј а з и ј ј а т д а) — ортаг тәтбиг нөгтәсиндән мүәјјән гајда илә ајрылмыш хәтти асылы олмајан векторлар чохлуғу (бах *Хәтти асылылыг*). Үчөлчүлү вектор фәзасында бир мүстәвидә паралел олмајан $e_1=\overrightarrow{OM}_1$, $e_2=\overrightarrow{OM}_2$ вә $e_3=\overrightarrow{OM}_3$ вектор үчлүјү Р.-дир. Р.-ин топлананлары ваһид векторлурса (чүт-чүт ортогоналдырса), Р. ортогонал (ортонормалашмыш) Р. адланыр.

РЕПЕ́Р (а р т и л л е р и ј а д а)—артиллерија атәшинә тутмаг үчүн јахшы көрүнән көмәкчи нөгтә; сонра атәш әсл һәдәфә јөнәлдилир. Јерүстү мәнтәгәләрдән мүшаһидә олунмајан һәдәфләри мәһв етмәк зәрури олдугда вә ја һәдәфин гәфләтән вурулмасы үчүн она тәрәф атәшачма мәгсәдәујғун олмадыгда Р.-ә атәш ачылыр. Һәгиги (һәдәфин вә ја мүшаһидә олунан әшјанын координатлары мә'лумдур) вә сахта (координатлары мүшаһидә мәнтәгәсиндән нишаналма илә вә ја оптик кәшфијјатла мүәјјәнләшдирилир) Р. нөвләринә ајрылыр.

РЕПЕРТУА́Р (фр. répertoire, сон лат. repertorium—сијаһы)—театр, консерт естрадасы вә с. јерләрдә ифа олунан әсәрләр (драм, мусиги вә с.) мәчмусу, еләчә дә актјорун чыхыш етдији роллар. «Мүасир Р.», «классик Р.» анлајышлары мөвчуддур. Р. театр нөвләринә (мәс., опера, естрада), үслуб вә жанрлара (комик, романтик) да ајрылыр. Театрын идејасы вә бәдии мөвгеји Р.-да ифадә олунур.

РЕПЕРФОРА́ТОР (*ре...+перфоратор*)—телеграф гәбуледичиси; кағыз лентдә телеграф веричисиндән кәлән телеграф коду ишарәләринә мүвафиг дешикләр ачыр. Р.-ла, лент үзәриндә онун дартылмасы үчүн лазым олан мүнтәзәм дешикләр сырасы да ачылыр. Р. һәм дә трансмиттерлә биркә истифадә олунур. Бу һалда о транзит телеграмларын автоматик олараг гәбулу вә өтүрүлмәси үчүн ишләдилир.

РЕПЕРФОТРАНСМИ́ТТЕР—*реперфоратор*, *трансмиттер* вә стандарт чархлы чап гургусунун бирләшмәсиндән алынан телеграф чиһазы. Сәһвләри автоматик ашкара чыхаран вә дүзәлдән чохдәфәли старт-стоп-синхрон радиотелеграф апаратларында тәтбиг олунур.

РЕ́ПИН Илја Јефимович (5.8.1844, Чугујев, индики УССР-ин Харков вил. — 29.9.1930, Куоккала, Финландија, индики Репино, Ленинград вил.)—рус бојакары вә график. Петербург Рәссамлыг Академијасында охумушдур (1864—71). *Передвижникләр* чәмијјәтинин үзвү (1878 илдән), Петербург Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1893) иди. Тәһсил илләриндә ингилабчы демократларын естетикасы илә таныш олмуш вә бу естетиканын мөһкәм әгидәли тәрәфдары кими танынмышды. Р.-ин јарадычылығы рус демократик реалист инчәсәнәтинин зирвәләриндән бирини тәшкил едир. Портрет, мәишәт вә тарихи бојакарлыг жанрларында фәалијјәт көстәрмиш, офорт вә литографијалар чәкмишдир. Р.-ин «Бурлаклар Волгада» таблосунда (1870—73, Рус музеји, Ленинград) зүлмә гаршы е'тираз мотивләри, садә адамларын мә'нәвијјаты, гүввә вә гүдрәти екс етдирилмишдир. Италија вә Франсада јашадығы илләрдә (1873—76) Авропа инчәсәнәти илә таныш олмуш, «Парис кафеси» (1874—75, Монсон коллексијасы, Стокһолм), «Садко суалты сәлтәнәтдә» (1876, Рус музеји) әсәрләриндә *пленер* үсулундан мәһарәтлә истифадә етмишдир. Р. харичдән гајытдыгдан сонра бир сыра кәндли образлары («Горхаг кәндли», 1877, Горки Рәссамлыг Музеји; «Бәднәзәр кәндли», 1877, Третјаков галерејасы, Москва) јаратмышдыр. Р.-ин әсәрләриндә рус һәјатынын сосиал зиддијјәтләринин вә ичтимаи мүнасибәтләрин тәсвири мүһүм јер тутур («Курск губернијасында хачапарма мәрасими», 1880—83, Третјаков галерејасы). Р. 1882 илдән Петербургда јашамышдыр. 1870-чи илләрин сону—1880-чи илләр јарадычылығынын ән мәһсулдар дөврүдүр. Онун халг азадлығы, мүтләгијјәт гурулушуна гаршы мүбаризә идејалары илә ашыланмыш таблолары Русијанын мәдәни вә ичтимаи һәјатында мүһүм һадисә иди. 1880-чи илләрдә Р. даһа чох ингилаби һәрәкат мөвзусунда әсәрләр үзәриндә ишләмишдир. Ингилабчылара рәғбәт бәсләјән вә онларын симасында халгын азадлыг уғрунда мүбаризәсини көрән Р., ингилаби-демократик һәрәкат иштиракчыларынын мүсбәт образлар галерејасыны јаратмышдыр («Төвбәдән имтина», 1879—85, «Тәблиғатчынын һәбси», 1880—92, «Көзләмирдиләр», 1884—88; һамысы Третјаков галерејасындадыр). «Көзләмирдиләр» таблосунда Р. сүркүндән евинә гајытмыш ингилабчынын образыны тәсвир етмиш, гәһрәманын ағыр талејини, онун аилә үзвләринин һисс вә һәјәчанларыны мүрәккәб рәнк гаммалары илә көстәрмишдир. Р. 1870—80-чи илләрдә ән јахшы портретләрини ишләмишдир («В. В. Стасов», 1873, «А. Ф. Писемски», 1880, «М. П. Мусоргски», 1881, «Л. Н. Толстој», 1887; һамысы Третјаков галерејасындадыр). Р. һәмчинин тарихи жанр саһәсиндә көркәмли сәнәткар олмушдур («Шаһзадә Софија», 1879, «Иван Грозны вә оғлу Иван», 1885; һәр икиси Третјаков галерејасындадыр). «Запорожјелиләр Түркијә султанына мәктуб јазаркән» (1878—91, Рус музеји; 2-чи оринжинал табло Харков Рәссамлыг Музејиндәдир) таблосу Р.-ин тарихи мөвзуда уғурлу ишләриндәндир. 1890-чы илләрдә јарадычылыг бөһраны кечирән Р., мүвәггәти олараг передвижникләрлә әлагәни кәсмишди. Онун мәгалә вә мәктубларында демократик-естетик идејалардан узаглашма мејлләри дујулса да, 90-чы илләрин сонунда Р. әввәлки мөвгејинә гајытмышдыр. 1890—1900-чү илләрә аид ән јахшы әсәрләри график портретләр («Е. Дузе», 1891, Третјаков галерејасы) вә груп портретләридир («Дөвләт Шурасынын тәнтәнәли ичласы», Б. М. Кустодијев вә И. С. Куликовла биркә, 1901—1903, Рус музеји). Р. 1899 илдән Куоккаладакы «Пенаты» маликанәсиндә јашамышдыр (Куоккала 1917—40 илләрдә Финландијаја мәнсуб олмушдур). Р.-ин өлдүјү вә дәфн олундуғу «Пенаты»да 1940 илдә хатирә музеји ачылмышдыр. Чугујевдә дә Р.-ин хатирә музеји вар. 1958 илдә Москвада Р.-ә абидә гојулмушдур (тунч, гранит, һејкәлтәраш М. Һ. Манизер). Ленинград Бојакарлыг, Һејкәлтәрашлыг вә Ме'марлыг Ин-ту Р. адынадыр.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 304—305.

Әд.: Новое о Репине, [Л., 1968]; П и л и п е н к о В., И. Репин в Абрамцеве, Л., 1980; Л я с к о в с к а я О. А., И. Е. Репин, 3 изд., М., 1982; Ч у к о в с к и й К., Илья Репин, 2 изд., М., 1983.

РЕ́ПЛИКА (фр. réplique, итал. replica, лат. replico—тәкрар едирәм, чаваб верирәм)—сәһнә диалогу елементи; актјорун тәрәфи-мүгабилинин сөзләринә чавабы. Актјорун бу вә ја дикәр сәһнәдә сөјләдији сон сөзләрә дә Р. дејилир.

РЕПОРТА́Ж (фр. reportage, инк. report—билдирмәк, хәбәр вермәк)—журналистиканын күнүн актуал мәсәләләриндән бәһс едән информасија жанры. Р.-да һәр һансы һадисәнин шаһиди вә ја иштиракчысы олан репортјор һәмин һадисә һаггында оператив мә'лумат верир. Мәтбуатда (әсасән гәзетдә) Р. мүәјјән бир һадисәдән вә ја мүхтәлиф вахтларда баш верән, лакин ејни мөвзуну әһатә едән һадисәләрдән бәһс едир; бурада мүстәгил фоторепортажлара да кениш јер верилир. Радио Р.-ларында һадисәләр ифадәли сөзлә вә хроноложи ардычыллыгла тәсвир едилир. Телевизија Р.-лары, әсасән, екранда нүмајиш етдирилән һадисәләрин шәрһидир. Марксист журналистикада Р. ичтимаи-сијаси, игтисади вә мәдәни һәјатын мүһүм вә мараглы һадисәләри һаггында дүзкүн мә'лумат верир.

РЕПРЕЗЕНТАТИВЛИК (фр. représentatif—нүмунәви), с т а т и с т и к а д а—сечмә мүшаһидә нәтичәсиндә алынмыш көстәричиләрин баш мәчму көстәричиләринә ујғун кәлмәси. Бу көстәричиләр арасындакы фәрг Р. хәтасыдыр. Р. хәтасы тәсадүфи вә мүнтәзәм ола биләр.

РЕПРЕССА́ЛИЈАЛАР (сон лат. repressaliae, лат. reprehendo—тутурам, сахлајырам, иисләјирәм)—бејнәлхалг һүгугда дөвләтләрарасы мүнасибәтләрдә һүгуги мүдафиә васитәләриндән бири. Зәрәр чәкмиш дөвләтин башга дөвләтин һүгугазидд һәрәкәтләринә гаршы фәрди олараг охшар чаваб тәдбирләринә әл атмасыдыр. Р. тәгсиркар дөвләти дәјмиш зијаны өдәмәјә, јахуд кәләчәкдә ону һүгуг позунтусу төрәтмәкдән чәкинмәјә мәчбур етмәк мәгсәдини күдүр.

РЕПРЕ́ССОР (сон лат. repressio—әзилмә, тәзјиг көстәрилмә)—хүсуси тәнзимләјичи зүлал; бактерија һүчејрәләриндә әмәлә кәлиб транскрипсијаны, јә'ни мүәјјән оперондан олан матриса, јахуд мә'лумат рибонуклеин туршусунун (мРНТ) синтезини дајандырыр. Мүхтәлиф Р.-ун сајы оперонларын сајына ујғундур. Дикәр зүлаллардан фәргли олараг һүчејрәдә Р.-ларын сајы 10—20 молекула гәдәр олур. Р. о п е р а т о р а (оперонун тәнзимләјичи һиссәси) бирләшән заман мРНТ-нин синтези дајаныр. Е ф ф е к т о р (мәс., лактоза оперонунда лактоза) Р.-ла гаршы

лыглы тә'сирдә олдугда онунла комплекс јарадыр, нәтичәдә Р. молекулунда дөнән фаза дәјишикликләри вә онун инактивасијасы баш верир. Белә Р. операторла бирләшә билмир, буна көрә дә мРНТ-нин синтези дајаныр.

РЕПРИЗА (фр. reprise, reprendre—кери көтүрмәк, јенидән башламаг)—1) мусиги әсәринин һәр һансы бир һиссәсинин тәкрары. 2) Соната аллегросунун 3-чү бөлмәси (бах *Соната формасы*). 3) Сирк вә естрадада клоунун вә ја артистин сәслә, јахуд пантомима васитәсилә ифа етдији мәзһәкә, инчә зарафат.

РЕПРОГРАФИЈА [*репро(дуксија)* + ...*графија*]—сәнәд шәклиндә олан информасијанын бирбаша вә ја долајы репродуксијасы васитәсилә *факсимиле* сурәтчыхарма просеси. Р. үсул вә васитәләри практики олараг истәнилән тәсвирин сурәтини алмаға имкан верир. Сурәт көрүнүшүнә, форма вә мәзмунуна көрә орижинала там ујғун олур.

РЕПРОДУКСИЈА (*ре*...+лат. productio—истеһсалетмә, әсәр)—1) тәсвирләрин (рәсм, чертјож, шәкил, фотошәкил, сәнәд вә с.) чәкилмәси вә чохалдылмасы; фотографик вә ја полиграфик үсулларла јеринә јетирилир (бах *Репродуксија техникасы*, *Репродуксија просесләри*). 2) Рәсм вә ја фотошәклин чап васитәсилә сурәтинин чыхарылмасы. Шәкли чәкилән објектин јалныз мәзмунуну дејил, һабелә бүтүн хүсусијјәтләрини ејнилә әкс етдирән Р.-ја ф а к с и м и л е Р.-сы дејилир.

РЕПРОДУКСИЈА ПРОСЕСЛӘРИ — иллүстрасија орижиналларындан чап формасы һазырламаг үчүн техноложи әмәлијјатлар. Ән чох фотомеханики Р.п.-ндән истифадә олунур. Бу заман ардычыл олараг фотоформалар (негативләр вә диапозитивләр) алыр, форма материалында онларын сурәтләрини һазырлајыр, сонра исә формалардан јохлама (корректура; сынаг нүмунәләри) сурәтләри (оттискләр) чыхарырлар. Чохрәнкли тәсвирләрин репродуксијасы бирбаша вә долајы үсулларла јеринә јетирилир. Б и р б а ш а ү с у л д а орижиналын фотосуну мәтбәәдә ејни заманда растр вә ишыг сүзкәчиндән рәнкләрә ајырмагла һазырлајырлар. Чатышмајан чәһәтләр әл илә дүзәлдилир. Даһа мүрәккәб олан д о л а ј ы ү с у л д а орижиналын фотошәкли өз јериндә чәкилир. Рәнкләри ајрылмыш јарымтонлу тәсвирин сурәтчыхарма үчүн јарарлы олан растрлы шәклә чеврилмәси сонракы мәрһәләләрдә олур. Бу да тәһрифләри фотомеханики үсулла (рәнкләрин корректурасы) арадан галдырмаға имкан верир. Долајы үсул чох вахт тәләб едир вә баһа баша кәлдијиндән јалныз мүрәккәб орижиналлар (мәс., рәссамлыг әсәрләри) үчүн әлверишлидир. Бунлардан әлавә, електрон гурғуларындан истифадә етмәклә јеринә јетирилән Р.п. дә мөвчуддур.

РЕПРОДУКСИЈА ТЕХНИКАСЫ — иллүстрасија чап формаларынын һазырланмасында тәтбиг олунан полиграфија машынлары вә гурғулары. Иш принсипинә көрә ики нөвү вар: фотомеханики вә електрон Р.т. Ф о т о м е х а н и к и а в а д а н л ы г д а репродуксија просесләринин ајры-ајры техноложи әмәлијјатлары јеринә јетирилир (негатив вә диапозитивләрин алынмасы, онларын ретушу вә монтажы, сурәтләринин һазырланмасы вә ишләнилмәси). Негативин алынмасында мүстәви тәсвирләрин шәклини чәкән хүсуси фотоапаратлардан истифадә олунур. Мүасир репродуксија фотоапаратлары електрик интигалы, ајдынлашдырма (контрастлашдырма), ишыгвермә вә с. әмәлијјатлары автоматлашдыран васитәләрлә тәчһиз олунмушдур. Диапозитивләр, бир гајда олараг, негативләрдән контактла сурәтчыхарма дәзкаһларында һазырланыр. Бу дәзкаһларын гурулушу фотошәкилләри контактла чап едән дәзкаһларын гурулушуна аналожидир. Фотоформаларын ретушу хүсуси ретуш столларында јеринә јетирилир. Форма пластинләринин сәтһи, әсасән, шагули типли сентрифугаларда ишыға һәссас тәбәгә илә өртүлүр. Сурәталма чәрчивәләриндә тәсвир фотоформадан һәмин пластинләрә көчүрүлүр. Алынан сурәтләр адәтән күветләрдә әл илә, офсет чапында исә автомат хәтләрдә мәһлулла е'мал едилиб һазырланыр. Һазыр формалар һүндүр чапда гапалы типли ашындырма машынларында кимјәви е'малдан кечирилир. Нисбәтән мүрәккәб гурулушлу е л е к т р о н а в а д а н л ы ғ ы н д а формаларын алынмасы үчүн бир сыра әмәлијјатлар комплекси јеринә јетирилир. Рәнкләрә ајрылмыш растрлы диапозитивләрин вә ја чап формаларынын алынмасы үчүн практикада ән чох електрон рәнкајырычы рәнк корректорларындан истифадә едилир; бу һалда рәнк тәһрифи минимал олур. Белә аваданлығын тәтбигиндә орижиналларын фотошәклинин алынмасы, онлардан сурәт чыхарылмасы вә с. чәтин мәрһәләләр ихтисара дүшдүјү үчүн просес садәләшир, бунун нәтичәсиндә чап формаларынын һазырланма просеси хејли гысалыр вә ејни заманда репродуксија јүксәк кејфијјәтли алыныр. Бах һәмчинин *Фотогравүра машыны*.

РЕПРОДУКТОР, с ә с у ч а л д а н, у ч а д а н д а н ы ш а н—сәси (нитги, мусигини) курлашдырмаг үчүн електроакустик вә ја механики гурулуш. Р.-да сәстезликли електрик чәрәјаны вә ја кәркинлији мүтәһәррик механики систем (диффузор, диафрагма вә с.) васитәсилә әтраф һава мүһитин сәс рәгсләринә чеврилир (мәс., електродинамик, пјезоелектрик, рупорлу, конденсаторлу вә електромагнит Р.). Сәсин истигамәтләнмәси үчүн *рупордан* (електродинамик вә пневматик нөвлү) вә сәс с ү т у н л а р ы н д а н истифадә едилир.

РЕПРОДУКТОР (һ е с а б л а м а т е х н и к а с ы н д а) — информасијанын бир дашыјычыдан (перфокарт, перфолент) о бирисинә јазылмасы вә ја перфокартларын јенидән груплашдырылмасы үчүн *перфоратор*.

РЕПУЛСИЈА МҮҺӘРРИКИ (сон. лат. repulsio—өзүндән итәләнмә) — статор вә ротор долаглары арасында трансформатор әлагәси олан бирфазалы дәјишән чәрәјан мүһәррики. Гүтбләри гејри-ашкар олан статорун 2 ардычыл бирләшдирилмиш долаглары (охлары арасындакы бучаг 90°-дир) вар; ротор сабит чәрәјан машынынын ләвбәри формасындадыр; коллекторун фырчалары гыса гапанмышдыр. Фырчаларын вәзијјәтини статор долағы охуна нәзәрән дәјишмәклә (фырчалары дөндәрмәклә) фырланма моментини вә фырланма тезлијини дәјишмәк олар. Р.м. аз ишләдилир; күчү бир нечә *квт*-дан чох олмур.

РЕРИХ Николај Константинович (9.10.1874, Петербург—13.12.1947, Нагар, Һиндистанын Пәнчаб штатынын Кулу вадиси)—рус бојакары, археолог, сәјјаһ вә ичтимаи хадим. Петербург Рәссамлыг Академијасында (1893—97) вә Петербург ун-тинин һүгуг факүлтәсиндә (1898 илдә битирмишдир) охумушдур. Петербург Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1909 илдән), «*Мир искусства*»нын үзвү (1910—19 илләрдә сәдри). 1910-чу илләрдә бир сыра театр тамашасына тәртибат вермишдир. Р. 1918 илдән харичдә јашамышдыр (20-чи илләрин әввәлләриндә, әсасән АБШ-да; 1923 илдән фасиләләрлә, 1936 илдән исә даими олараг Һиндистанда). 1926 илдә ССРИ-јә кәлмиш, Москваны вә Алтајы кәзмишдир. Р.-ин 20—40-чы илләр јарадычылығы (Монголустан, Тибет, Һималај дағ мәнзәрәләри серијалары, символик композисијалары) үчүн әзәмәтли вә романтик образлар, рәнк еффектләринин зәнкинлији вә с. сәчијјәвидир («Гуга Чохан», 1931, Третјаков галерејасы, Москва; «Кесерин нишанәләри», 1940, «Һималај. Нанда-Деви», 1941, «Тибет. Монастыр», 1942; һәр үч әсәр Рус музејиндәдир, Ленинград). Р. Мәркәзи вә Шәрги Асијаја 2 бөјүк експедисија (1924—28 вә 1934—35) тәшкил етмиш, бурадан гијмәтли археоложи вә етнографик материаллар топламышдыр.

Р. 1920-чи илләрдән дүнја ичтимаијјәтини мәдәнијјәт абидәләринин мүһафизәси ишинә чәлб етмәк саһәсиндә бөјүк маарифчилик фәалијјәти көстәрмишдир (бунунла әлагәдар онун ирәли сүрдүјү «Р. пакты» әсасында 1954 илдә Һаагада мәдәни сәрвәтләрин горунмасы барәдә акт имзаланмышдыр). 1974 илдә Москвада јубилеј сәркиси тәшкил олунмушдур. Р.-ин Һиндистанда јаратдығы 400-дән чох әсәри ССРИ

Н. К. Р е р и х. «Әчнәби гонаглар». 1902. Рус музеји. Ленинград.

музејләринә верилмишдир. Дағлыг Алтај Мухтар Вил.-нин Верхни Ујмон к.-ндә Р.-ин ев музеји вар.

Әсәрләри: Зажигайте сердца!, 2 изд., М., 1978; Избранное, М., 1979.

Әд.: Полякова Е., Н. Рерих, М., 1973; Н. К. Рерих. Жизнь и творчество. Сб. статей, М., 1978; Сидоров В., На вершинах. Творческая биография Н. К. Рериха, 2 изд., М., 1983.

РЕ́РИХ Свјатослав Николајевич (д. 5.11.1904, Петербург)—бојакар. Миллијјәтчә русдур. Һиндистанда јашајыр. Н. К. *Рерихин* оғлудур. 1919 илдән Лондонун Крал Инчәсәнәт Академијасында, сонра исә АБШ-ын Колумбија вә Һарвард ун-тләриндә ме'марлығы өјрәнмишдир. 1923 илдә илк дәфә Һиндистана кетмишдир; 1936 илдән орада јашајыр (Бенгалуру, Мајсур штаты). Атасынын сон дөвр јарадычылыг ән'әнәләрини давам етдирәрәк портретләр, символик вә мәишәт композисијалары, хүсусилә мәнзәрәләр чәкир. Әсәрләри: «Һималај. Күнәшин гүрубу», атасынын портрети (һәр ики әсәр 1937, Третјаков галерејасы, Москва), «Әбәди һәјат» (1954), «Сылдырым гајалар» (1969), «Мәним евим» (1971), «Мәним өлкәм көзәлдир» (1974, һамысы рәссамын шәхси коллексијасындадыр). 1960 илдә вә 1974—75 илләрдә (атасынын јубилеј сәркиси илә әлагәдар), еләчә дә 1980 илдә (Москвада фәрди сәркиси илә әлагәдар) ССРИ-дә олмушдур.

РЕСЕ́НЗИЈА (лат. recensio—бахыш, гијмәт), рә'ј—јени бәдии (әдәби, театр, мусиги, кино вә с.), елми вә ја елми-күтләви әсәрин тәһлили вә гијмәтләндирилмәси; гәзет-журнал публисистикасы вә әдәби тәнгид жанры. Р.-да әсәрин библиографик тәсвири, мәзмуну, композисијасы, проблем даирәси һаггында мә'лумат верилир.

РЕСЕ́ПСИЈА (лат. receptio—гаврама), физиолокијада—механики, термик, електромагнит, кимјәви вә башга гычыгларын гавранмасы, әмәлә кәлмәси вә синир сигналларына чеврилмәси. *Рецепторларла* һәјата кечирилир. Р.-нын механизми рецепторун гычыгландырычы илә илк гаршылыглы тә'сириндән ибарәтдир. Нәтичәдә рецептордан ајрылан импулсларын һәссас синир лифиндә ритмик дәрәчәси мүәјјән критик бөјүклүкдә олдугда рецептор потенсиал әмәлә кәлир. Рецептор потенсиалын өлчүсү гычығын интенсивлијиндән асылы олуб дәрәчәләрлә һесабланыр. Харичи мүһитдән кәлән гычыгларын Р.-сы екстеросепсија, организмин дахили мүһитиндән кәлән гычыглар исә интеросепсија адланыр. Бир чох Р. органлары һисс органлары адланыр.

РЕСЕПТО́РЛАР (лат. receptor—гәбул едән, recipio—гәбул едирәм, алырам)—организмин харичи вә ја дахили мүһитдән гычыглары гәбул едән вә информасијалары синир системинә верән хүсуси һисс төрәмәләри. Р. гурулуш вә функсијаларына көрә чохшәкиллидир. Онларын синир лифләринин учу сәрбәст, јахуд да хүсуси капсула илә өртүлүдүр; мүрәккәб гурулушлу һисс органларында (мәс., көз, гулаг вә с.) исә ихтисаслашмыш һүчејрәләр тәрәфиндән тәмсил олунур. Р. екстеросепторлар вә интеросепторлара бөлүнүр. Екстеросепторлар һејван вә ја инсан бәдәнинин харичи сәтһиндә јерләшир вә харичи мүһитдән гычыглар (ишыг, сәс, исти вә с.) гәбул едир. Интеросепторлар мүхтәлиф тохума вә дахили органларда (үрәк, лимфа вә ган дамарлары, ағчијәр вә с.) јерләшир; дахили органларын вәзијјәти, һәмчинин бәдән, јахуд онун һиссәләринин фәзадакы һалы барәдә сигнал верән гычыглары гәбул едир. Делфинләр, јарасалар вә кечә кәпәнәкләринин Р.-ы ултрасәсә, бә'зи балыгларын Р.-ы исә електрик саһәсинә һәссасдыр. Бә'зи гушларда магнит саһәсинә һәссаслығын олуб-олмамасы аз өјрәнилмишдир (бах *Магнитобиолокија*). Мономодал Р. јалныз бир нөвдән олан гычығы (механики, ишыг, јахуд кимјәви) гәбул едир. Полимодал Р. исә мүхтәлиф гычыглара чаваб верир (мәс., кимјәви вә механики, механики вә темп-р). Мәсафә (көрмә, ешитмә, гоху), тәмас вә ја контакт Р.-ы, һәм дә илкин (илк һисс едәнләр) вә икинчили (икинчи һисс едәнләр) Р. олур.

Бүтүн Р. бир сыра үмуми хассәләрә маликдир. Р. адекват гычыгландырычылара гаршы јүксәк һәссасдыр. Мәс., көз Р.-ына дүшән 5—7 квант ишыг көздә ишыг һиссијјаты јарадыр, ајры-ајры фоторесепторларын ојанмасы үчүн исә 1 квант кифајәтдир. Р.-ы гејри-адекват гычыгландырычыларла да ојатмаг мүмкүндүр. Мәс., көзә, јахуд гулаға електрик чәрәјаны илә тә'сир едилмәси ишыг, јахуд сәс дујғусунун јаранмасына сәбәб олур.

Фармаколожи ресепторлар (ФР), һүчејрә ресепторлары, тохума ресепторлары—еффектор һүчејрәнин мембранында јерләшир. Ән чох ФР тәдгиг едилмишдир, онун васитәсилә синир системинин тә'сири һәјата кечирилир. Синир системинин парасимпатик вә һәрәки шө'бәләринин тә'сири (асетилхолин медиатору) ики тип ФР верир; Н-холиносепторлар синир импулсларыны скелет әзәләләринә вә синир дүјүнләриндә бир нејрондан дикәринә верир; М-холиносепторлар исә үрәк ишинин вә саја әзәләләрин тонусунун низама салынмасында иштирак едир. Симпатик синир системинин (норадреналин медиатору) вә бөјрәкүстү вәзинин маддәси һормонун (адреналинин) тә'сири алфа- вә бета-адреносепторларын васитәсилә ичра едилир. Алфа-адреносепторларын ојанмасы дамарларын бүзүлмәсинә, артериал тәзјигин јүксәлмәсинә, бәбәјин кенәлмәсинә вә с., бета-адреносепторларын ојанмасы исә ганда шәкәрин артмасына, ферментләрин фәаллашмасына, дамарларын кенәлмәсинә вә с. сәбәб олур. Бир сыра фармаколожи препаратларын мүаличә еффекти онларын спесифик Р.-лара көстәрдији спесифик тә'сирләрдән ирәли кәлир.

Әд.: Винников Я. А., Цитологические и молекулярные основы рецепции. Эволюция органов чувств, Л., 1971.

РЕСЕССИВЛИК (лат. recessus—кәнара чыхма, чыхарыб атма)—кенләрин фенотипик тәзаһүр формаларындан бири. Мүәјјән әламәтә көрә фәргләнән фәрдләри чарпазлашдырдыгда Г. Мендел мүәјјән етди ки, биринчи нәслин һибридләриндә валидејн әламәтләриндән бири јох олур (рецессив), дикәри исә өзүнү бүрузә верир (доминант). Кенин доминант формасы—аллели (А) өз тә'сирини һомо вә һетерозигот вәзијјәтләрдә көстәрир (АА, Аа), рецессив аллел исә (а) јалныз доминант форма (-а) олмадыгда әмәлә кәлә билир. Аллелләрин доминантлығы, јахуд Р.-и, јалныз аллел кенләрин конкрет чүтләри гаршылыглы тә'сирдә олдугда ашкара чыхыр. Ресессив әламәтин мејдана чыхмасы характери харичи мүһит шәраитинин тә'сири алтында дәјишә биләр. Һејвандарлыгда вә биткичиликдә зәрәрли кенләрин селексија просесинә кирмәмәси үчүн рецессив летал вә јарымлетал мутасија кәздирән фәрдләрин ашкара чыхарылмасы мүһүм ишдир. Бунунла јанашы селексија тәчрүбәсиндә рецессив мутасијалар чох вахт гијмәтли башланғыч материал олур. Мәс., норка (су самуру) јетишдирәркән бунлардан истифадә едилмәси нәтичәсиндә хәзи платин, сапфир (көј јагут) вә с. рәнкдә фәрдләр алмаг мүмкүн олмушдур; бу, вәһши норкаларын түнд-гәһвәји дәрисиндән гијмәтли сајылыр.

Әд.: Ахундов М. А., Исмајылов А. С., Кенетика, Б., 1981.

РЕСИ́ВЕР (инк. receiver, receive—алмаг, гәбул етмәк, гатмаг)—дахил олан газы, јахуд бухары топламаг вә ен кәсији даһа кичик олан бору васитәсилә сәрф етмәк, һәмчинин пулсасијалы верилишин вә фасиләли сәрфин јаратдығы тәзјиг дәјишмәләринин азалдылмасы үчүн габ. Р. компрессор гурғусунда, һәм дә газын сојудулмасы, јағ вә су дамчыларынын ајрылмасы үчүн ишләдилир. Бухар машынларында Р. јүксәк вә алчаг тәзјигли силиндрләри бирләшдирән истилик изолјасијалы борудур.

РЕСИДИ́В (лат. recidivus—гајыдан), екзасербасија—сағалмасы күман едилән һәр һансы бир хәстәлијин јенидән ағырлашмасы. Р. кизли кечән кәскин хроник инфексион просесләрдә (мәс., бруселлјоз, пневмонија), организмдә иммунитетин там олмамасы, икинчили инфексија, сојугдәјмә вә с. нәтичәсиндә баш верир. Белә һалда организмдә олан хәстәликтөрәдән микрофлора јенидән фәаллашыр. Ејни микроорганизмлә тәкрар јолухма реинфексија адланыр. Бә'зән Р. чох кәскин кечир, ағырлашмалар верир. Хроник дизентеријада Р.-ә чох тәсадүф едилир.

РЕСИДИВ—јох олуб кетмиш һәр һансы бир һадисәнин јенидән тәкрар олунмасы.

РЕСИДИВИ́СТ—әввәлләр чинајәт төрәтдијинә көрә мәһкум олунмуш, сонра исә јенидән чинајәт төрәтмиш шәхс. Р.-ләрин ичтимаи тәһлүкәси даһа чох олдугундан онлар даһа чидди чәзаландырылыр. Совет һүгугуна көрә шәхсин Р. һесаб едилмәси бир сыра әлавә һүгуги нәтичәләрә сәбәб олур: Р.-и заминә көтүрмәјә јол верилмир, Р.-ләр барәсиндә шәрти олараг вахтындан әввәл азадетмә вә чәзаны даһа јүнкүл чәза илә әвәзетмә мәһдуд шәкилдә тәтбиг олунур (бах мәс., Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 50). Әввәлләр азадлыгдан мәһрум едилмәјә мәһкум олунмуш Р., бир гајда олараг, јенидән төрәтдији чинајәтә көрә чәзаны чидди режимли колонијада чәкир (гадынлардан башга). Мүәјјән шәраитдә тәгсирли шәхс мәһкәмәнин гәрары илә хүсуси тәһлүкәли Р. һесаб олунур. Бу заман тәгсиркарын шәхсијјәти, төрәдилмиш чинајәтин ичтимаи тәһлүкәлилик дәрәчәси, мотивләри, чинајәтин төрәдилмәсиндә шәхсин иштиракы дәрәчәси, характери вә ишин башга вәзијјәти нәзәрә алыныр. Чәзадан шәрти олараг вахтындан әввәл азадетмә вә

чәзаны даһа јүнкүл чәза илә әвәзетмә хүсуси тәһлүкәли Р. барәсиндә тәтбиг едилмир (бах мәс., Азәрб. ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 50—1).

РЕСИПИЈЕ́НТ—бах *Ганкөчүрмә*.

РЕСИРКУЛЈА́СИЈА (*ре*...+лат. circulatio—дөвретмә)—газ, маје вә ја бәрк маддә ахынынын дәфәләрлә, бүсбүтүн вә ја гисмән техноложи просесә, гурғуја, апарата вә с. гајтарылмасы. Р.-дан мүхтәлиф мәгсәдләр, мәс., гарышыгларда компонентләрин консентрасијасыны, истидәјишдиричи апаратларда темп-ру вә с. тәнзим етмәк үчүн истифадә едилир. Кимја технолокијасында әсас мәһсулун мигдарыны чох вахт хаммалы Р. етдирмәклә артырмаг мүмкүн олур. Кимјәви просесләрин оптималлығы, адәтән, Р. нәзәријјәси әсасында мүәјјәнләшдирилир. Бу нәзәријјәни Азәрб.ССР ЕА Кимја Технолокијасынын Нәзәри Проблемләри Ин-тунда М. Ф. *Нағыјев* ишләјиб һазырламышдыр.

Әд.: Нагиев М. Ф., Теория рециркуляции и повышение оптимальности химических процессов, М., 1970; јенә онун, Химическая рециркуляция, М., 1978.

РЕСИРКУЛЈА́ТОР—ләнкидичи экс-рабитә дөврәли електрон гурғусу; дөврәдән кечән (Р.-ун чыхышындан киришинә гәдәр) сигнал замана көрә экс-рабитә дөврәсиндә бир гәдәр ләнкидикдән сонра киришә верилдији үчүн кириш сигналынын дәфәләрлә дөврәдән кечмәсинә (сиркулјасија етмәсинә) сәбәб олур. Сигналын мүддәти адәтән экс-рабитә дөврәсиндәки ләнкимә мүддәти илә мүгајисәдә кичикдир. Рәгәмлә һесаблајан машында јаддаш гурғусу кими тәтбиг олунан мүрәккәб Р.-дан гејри-хәтти бәндләрин (говшагларын) мүсбәт экс-рабитә дөврәсиндә истифадә етдикдә, информасијадашыјан импулсларын узун мүддәтли дөвраны (сиркулјасијасы) тә'мин олунур.

РЕСИ́ФИ (Recife), Пернамбуку (Pernambuco) — Бразилијада шәһәр. Пернамбуку штатынын инз.м. Мүһүм дәниз порту вә өлкәнин игтисади мәркәзи. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы, аеропорт. Әһ. 1250 мин (1975). Јејинти, тохучулуг, машынгајырма, семент, кимја, дәри-ајаггабы, түтүн сәнајеси мүәссисәләри, ун-т вар. Шәкәр, памбыг, дәри, ағач вә мејвә ихрач олунур. 16 әсрдә салынмышдыр.

РЕСКРИ́ПТ (лат. rescriptum—јазылы чаваб)—1) Гәдим Ромада императора тәгдим едилмиш суала онун ганун гүввәсинә малик јазылы чавабы. 2) Ингилабдан әввәл Русијада чарын тәбәәләрә тәшәккүр мәктубу. 3) Монархија гурулушунда дөвләт башчысынын мүәјјән вәзифәли шәхсә (мәс., назирә) көндәрдији сәрәнчам акты.

РЕ́СЛЕР Емил Албертович (?—?)—алман педагогу, археолог. Русија Археоложи комиссијасынын мүхбир үзвү, Берлин Антрոположи Чәмијјәтинин һәгиги үзвү (1903). 19 әсрин 80-чи илләриндә Русијаја көчәрәк Гафгаз мәктәбләр идарәсиндә (1891 иләдәк), Шуша реалны мәктәбиндә (1891—99), Јелизаветпол (Кәнчә) кимназијасында (1899—1902), Тифлис кадет мәктәбиндә (1902—03) ишләмишдир. 1905 ил әрәфәсиндә Русијадан кетмишдир. Азәрб.-да *Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәтинә* аид Хочалы, Баллыгаја, Арачадзор (Гарабағ), Бајан, Балчылы, Мурут, Гушчу (Кәнчәчај р-ну) вә с. курганларында газынтылар апармышдыр. Газынтыларын материаллары Ленинград, Москва, Берлин вә с. музејләриндә сахланылыр.

РЕСПИРА́ТОР (лат. respiro—нәфәс алырам, тәнәффүс едирәм)—тәнәффүс органларыны һавадакы зәрәрли маддәләрдән горујан фәрди чиһаз. Тә'јинатына көрә газдан горујан, универсал вә тоздан горујан; типинә көрә изоләедичи (оксикенли) вә сүзүчү (тоздан горујан) нөвләри вар. Изоләедичи Р. һавада оксикенин мигдары аз (16%-дән аз) вә ја зәһәрли гарышыгларын мигдары чох олдугда ишләдилир. Сүзүчү Р. үзә кејдирилән һиссәдән вә сүзкәчдән ибарәтдир. Үзә кејдирилән һиссәси маска вә ја јарыммаска шәклиндә һазырланыр. Сүзкәч кими памбыг, фетр, хүсуси нөв картон вә с.-дән истифадә едилир.

РЕСПУ́БЛИКА (лат. respublica, res—иш+publicus—ичтимаи, үмумхалг) — идарәчилик формасы; бу заман бүтүн али һакимијјәт органлары ја сечилир, ја да парламент тәрәфиндән јарадылыр. Р. антик дөврдә мејдана кәлмишдир. Буржуа Р.-ларынын ики әсас типи мөвчуддур: президентли Р. вә парламентли Р. Президентли Р.-да дөвләт башчысы вә һөкумәт башчысынын сәлаһијјәти сечкили президентин әлиндә чәмләшир (АБШ, Бразилија). Парламентли Р. формал олараг *парламентин* үстүнлүјү принсипинә әсасланыр; һөкумәт парламент гаршысында мәс'улијјәт дашыјыр. Парламентли Р.-да һөкумәт парламент јолу илә депутатлардан, һаким партијанын, јахуд бир нечә партијанын (коалисијалы һөкумәт) көркәмли хадимләриндән тәшкил олунур. Һөкумәтә башчылыг едән баш назир, адәтән һаким партијанын лидеридир (бах һәмчинин *Парламентаризм*).

Р. сосиалист дөвләтинин јеканә мүмкүн формасыдыр; сосиалист Р.-лары, нөвүндән асылы олмајараг, ваһид сосиалист принсипләриндә гурулмушдур. Бах һәмчинин *Дөвләт*.

РЕСПУ́БЛИКА ИНГИЛАБИ ШӨҺРӘТ ШУРАСЫ (РИШШ), АЛККИ МК јанында Ингилаби Шөһрәт Шурасы—Азәрб. партија, комсомол, мүһарибә вә әмәк ветеранларынын тәшкилаты. 1957 илдә В. И. Ленин Мәркәзи Музеји Бакы филиалы јанында Ингилаби Шөһрәт Клубу кими јарадылмышдыр. 1961 илдән АЛККИ МК јанында РИШШ кими фәалијјәт көстәрир. Сонралар АЛККИ-нин вил., шәһәр вә р-н комитәләри јанында да ингилаби шөһрәт шуралары јарадылмышдыр. РИШШ кәнчләри партијанын, совет халгынын вә Ленин комсомолунун ингилаби, дөјүш вә әмәк ән'әнәләринә, халглар достлуғу вә пролетар бејнәлмиләлчилији идејаларына сәдагәт руһунда фәал коммунизм гуручулары кими тәрбијәләндирмәкдә, сијаси-күтләви ишләрдә комсомол тәшкилатларына көмәклик едир; ингилаби шөһрәт јерләринә јүрүшләрин тәшкилинә, ингилаби, дөјүш вә әмәк шөһрәти музејләринин јарадылмасына јардым көстәрир, гочаман коммунистләр һаггында биографик очеркләр вә онларын хатирәләрини һазырламаг саһәсиндә иш апарыр.

РЕСПУ́БЛИКА ТӘГВИМИ, ингилаби тәгвим—Бөјүк Франса ингилабы дөврүндә Милли Конвентин 1793 ил 5 октјабр тарихли декрети илә тәтбиг едилмишдир. Христиан тәгвимини ләғв едәрәк јени ера мүәјјәнләшдирмиш (биринчи күнү—Респ. е'лан олундуғу күндән (1792, 22 сентјабр) башланырды; 12 аја (һәр ај 30 күн олмагла), ај—3 декадаја бөлүнмүшдү. 360 күндән сонра 5 (узун илдә 6) күн «әлавә» едилирди. Онунчу вә бүтүн әлавә күнләр истираһәт күнләри сајылырды. Илин дөврләринин хүсусијјәтләриндән асылы олараг ајлара јени адлар верилмишди: пајыз (вандемјер, *брүмер*, *фример*), гыш (нивоз, *плувиоз*, вантоз), јаз (*жерминал*, *флореал*, *преріал*), јај (мессидор, термидор, *фруктидор*). Күнләрин адларынын әсасыны латын мигдар сајлары тәшкил едирди: primidi (биринчи күн), duodi (икинчи күн) вә и.а. Р.т. 1806 ил јанварын 1-дәк гүввәдә олмушдур. Парис коммунасы (1871) дөврүндә бәрпа едилмишди (1871, 18 март—28 мај) (бах *Тәгвим* мәгаләсинин әдәбијјатына).

РЕСПУБЛИКАЧЫЛАР ПАРТИЈАСЫ (Republican Party, US)—АБШ инһисарчы буржуазијасынын ики башлыча партијасындан бири (Демократлар партијасы илә јанашы). 1854 илдә Чәнуб гулдарларынын сијаси һакимијјәтинин ләғви уғрунда чыхыш едән шм.-ш. штатларынын сәнаје-тичарәт буржуазијасынын вә *дикәр сосиал тәбәгәләрин* коалисијасы әсасында јарадылмышдыр.

Вәтәндаш мүһарибәсиндән вә Чәнубун јенидән гурулмасындан (1861—67) сонра Р.п. өзүнүн мүтәрәгги ролуну итирәрәк ири капиталын мәнафејинә хидмәт етмәјә башлады. Р.п. 1861—85 (президентләр: Линколн, Е. Чонсон, У. Грант, Р. Б. Һејс, Ч. Гарфилд, Ч. А. Артур), 1889—93 (президент Б. Һаррисон), 1897—1913 (президентләр: У. Мак-Кинли, Т. Рузвелт, У. Х. Тафт), 1921—33 (президентләр: У. Гардинг, К. Кулич, Г. Һувер), 1953—61 (президент Д. Ејзенһауер), 1969—76 (президентләр: Р. Никсон, Ч. Форд) илләрдә һакимијјәтдә олмушлар; 1981 илдән АБШ президенти јенә Р. п.-нын нүмајәндәси Р. Рејгандыр.

Р.п. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны дүшмәнчәсинә гаршыламыш, антисовет мүдахиләнин илһамчыларындан олмушдур. Р.п. лидерләри сонрадан да антисовет мөвгеләрдән әл чәкмәмиш, ССРИ илә мүнасибәтдә сојуг мүһарибә, һәрби гаршыдурма вә һәдә-горху сијасәтинә үстүнлүк вермишләр. Лакин 70-чи илләрин әввәлләриндән дүнјада гүввәләр нисбәтинин сүлһ вә сосиализм тәрәфдарларынын хејринә дәјишмәси шәраитиндә Р.п. рәһбәрлији Совет—Америка мүнасибәтләринә реал мөвгеләрдән јанашмалы олду. Бу, АБШ-ла ССРИ арасында мүнасибәтләрин јахшылашдырылмасына јөнәлдилмиш бир сыра аддымлар атылмасына имкан верди. Лакин 1981 илин јанварындан Р. Рејган һөкумәти өлкәни јенидән сојуг мүһарибә учурумуна сүрүкләјәрәк сосиалист өлкәләри илә тәһлүкәли һәрби гаршыдурма, нүвә силаһынын артырылмасы хәтти көтүрмүшдүр.

Р.п.-нын даими програм вә низамнамәси јохдур. Нөвбәти президент сечкиләри илә әлагәдар партијанын Милли гурултајынын гәбул етдији сечкигабағы програм онун әсас програм сәнәди һесаб олунур. Гурултај һәмчинин президент вә президент мүавини вәзифәләринә партијанын намизәдләрини сечир. Партијанын чари фәалијјәтини Милли Комитә вә онун сечдији Ичраијјә Комитәси (гәраркаһы Вашинг-

тондадыр) әлагәләндирир. Р. п.-нын емблеми филдир. Партијанын лидери Роналд Рејган, Милли Комитәнин сәдри Вилјам Брокдур.

Әд.: Политические партии США в новейшее время, М., 1982.

РЕССО́Р (фр. ressort, һәрфи мә'насы —еластиклик)—амортизасијаедичи гурулуш (бах *Амортизатор*); нәгл. машынларынын еластик елементи кими һәрәкәт заманы јолун наһамарлығы нәтичәсиндә әмәлә кәлән зәрбәләри јумшалдыр, һәрәкәтин сәлислијини тә'мин едир. Үстүн чәһәти—һазырланма технолокијасынын нисбәтән садәлији вә тә'миринин асанлығы; мәнфи чәһәти исә ағыр олмасы вә ишләмә (тә'сир) мүддәтинин азлығыдыр. Метал Р.-лар тәбәгәли, торсион вә винтли (јајлы) кими нөвләрә ајрылыр. Газын вә ја һаванын еластиклик хассәсиндән истифадәјә әсасланан һидравлик вә ја пневматик Р.-лар да олур.

РЕСТИТУ́СИЈА (лат. restitutio—бәрпа етмәк)—1) мүлки һүгугда мүгавилә вә јахуд әгд е'тибарсыз һесаб едилдикдә тәрәфләрин мүгавиләнин ичрасына көрә алдыгларыны гајтармасы. Совет мүлки һүгугунда икитәрәфли Р. үмуми гајда һесаб олунур: мүгавилә е'тибарсыз, јахуд гејри-гануни һесаб едилдикдә һәр ики тәрәф алдығыны дикәринә гајтармалы, јахуд дәјәрини өдәмәлидир. Әкәр мүгавилә (әгд) алдатма, һәдә-горху јолу илә бағланмышса, јалныз тәгсири олан тәрәф алдығынын һамысыны гајтарыр вә чәкилән хәрчләри өдәјир, зәрәр чәкәнин тәгсирли тәрәфдән алдығы исә дөвләт хејринә тутулур (биртәрәфли Р.). 2) Бејнәлхалг һүгугда бир дөвләтин мүһарибә нәтичәсиндә дикәр дөвләтә вурдуғу зијаны өдәмәси (мәс., ганунсуз гарәт етдији әмлакы гајтармасы вә с.).

РЕСТРИ́КСИЈА (сон лат. restrictio—мәһдудлашдырма)—инһисарларын, хүсусилә бејнәлхалг картелләрин гијмәтләри артырмаг вә инһисар мәнфәәти көтүрмәк мәгсәдилә әмтәә истеһсалыны, сатышыны, ихрачыны мәһдудлашдырмасы; капиталист банклары вә дөвләтинин харичә гызыл еһтијаты ахынынын гаршысыны алмаг, банклары ифласдан хилас етмәк вә с. мәгсәдилә кредити мәһдудлашдырмасы.

РЕСУ́РС (фр. ressource—көмәкчи васаит)—пул васаити, сәрвәт, потенсиал еһтијат, имкан; дөвләт бүдчәсиндә кәлир мәнбәји. Игтисади (madди, әмәк, малијјә) вә тәбии Р.-лара ајрылыр. Азәрб. дилиндә олан әдәбијјатларда чох заман еһтијат мә'насында ишләдилир [мәс., *Әмәк еһтијатлары* (р е с у р с л а р ы)].

РЕТАРДА́СИЈА (лат. retardatio—ләнкимә, јавашыма), б и о л о к и ј а д а—органын даһа кеч формалашмасы вә әчдадлары илә мүгајисәдә онун кәләчәк нәсилдә ләнк инкишаф етмәси. Бу, органын вәзифәләриндән, организмин фәрди инкишафынын—*онтокенезин* шәраитиндән асылыдыр.

РЕТЕЗА́Т (Retezat)—Румынијада милли парк. 1935 илдә Ретезат дағ массивиндә тәбии ландшафты мүһафизә етмәк мәгсәди илә јарадылмышдыр. Саһ. 13 мин *ha*, о чүмләдән 1840 *ha*-ы горугдур. Фыстыг, күкнар, ағ шам мешәләри үстүнлүк тәшкил едир. Р.-ын чәнуб мәнтәгәләриндән бири шимал мешә гушларынын јашајыш јеридир.

РЕТИ́КУЛО-ЕНДОТЕЛИ СИСТЕ́МИ, Р Е С, м а к р о ф а г с и с т е м и—онурғалы һејван вә инсан организминдә мезенхим мәншәли һүчејрәләрин мәчмусу; бу һүчејрәләр сәрбәст һәрәкәт едән фагоситар һүчејрәләрә, јә'ни макрофаглара чеврилмәк габилијјәтинә әсасланараг бирләшмишләр. Бирләшдиричи тохуманын һистиоситләри, ганын моноситләри, ганјарадан вә с. органларын ендотели һүчејрәләри вә гарачијәрин купфер һүчејрәләри РЕС-ә аиддир. РЕС тә'лиминин баниси И. И. Мечников илтиһаба һәср едилмиш тәдгигатларында бирләшдиричи тохумада вә ганда бә'зи һүчејрәләрин макрофаглара чеврилмә габилијјәтини көстәрмишдир. РЕС-ин мүһафизә функсијасы вә иммуноложи просесләрдә иштиракы илә јанашы зүлал вә јағ мүбадиләсиндә, һәмчинин пигмент мүбадиләсиндә бир сыра мүбадилә мәһсулларынын зәрәрли тә'сирини нејтраллашдырмаг хассәси дә вар. Өмрүнү баша вурмуш еритроситләрин дағылмасы, утилизасијасы вә өд пигментләринин әмәлә кәлмәси РЕС һүчејрәләриндә, әсасән далагда вә гарачијәрдә баш верир. РЕС һүчејрәләриндә пигмент һиссәчикләринин јығылмасы органын рәнкини (гонур-сары, гара) мүәјјән едир, липидләрин топланмасы исә органын (далаг, гарачијәр) хејли бөјүмәсинә сәбәб олур. Шишләрин инкишафында РЕС-ин ролу тәчрүбә илә сүбут едилмишдир. Мәс., РЕС-лә зәнкин органларын (далағын) чыхарылмасы һејванын мүгавимәтини азалдыр. РЕС-ин өјрәнилмәсиндә совет алимләриндән Н. Н. Аничков, А. А. *Богомолетс* вә б.-нын тәдгигатынын бөјүк әһәмијјәти олмушдур.

РЕТИКУЛОСАРКО́МА—саркома нөвү; илијин ганјарадан һүчејрәләринин, лимфа дүјүнләринин, дахили органларын лимфа тохумасынын јаман шишләри. Р. һүчејрәләри кәнардан нормал ретикулјар һүчејрәләри хатырладыр. Р.-нын бүтүн нөвләри тез инкишаф едиб ган вә лимфа јолу илә метастаз верир. Клиник чәһәтдән кәскин лејкоздан сечилмәјән р е т и к у л о с а р к о м а т о з даһа чох јајылмышдыр. М ү а л и ч ә с и шүа вә дәрманлarладыр.

РЕТИНИ́Т (сон лат. retina—торлу гиша)—көзүн торлу гишасынын илтиһабы. Чох вахт икитәрәфли олур. Вәрәм вә с. инфексијалардан, интоксикасијалардан баш верир. М ү а л и ч ә с и: витаминләр, антикоагулјантлар, һормон препаратлары вә с.

РЕТОРОМА́Н ДИЛЛӘРИ — *ретороманларын* дилләри. *Роман дилләринә* дахилдир. Бу дилләрдә 385 минә јахын адам данышыр (1978). Г. (Исвечрә), мәркәз [Тирол (Италија)] вә ш. [Фриули (Италија)] голларына бөлүнүр. Граубүнден кантонунда јајылмыш Р.д. алман, франсыз вә италјан дилләри илә јанашы Исвечрәнин рәсми дилидир (1938 илдән; лакин сон вахтлар рәсми дил кими әһәмијјәтини итирмәкдәдир). Керман дилләринин јајылдығы әрази илә һәмсәрһәд олан әразидә Р.д.-нә дикәр роман вә керман дилләриндән чохлу сөз кечмишдир. Јазысы латын графикасына әсасланыр.

Әд.: Б о р о д и н а М. А., Современный литературный ретороманский язык Швейцарии, Л., 1969.

РЕТОРОМАНЛАР—*ретороман дилләриндә* данышан халглар групу. Р.-а романшиләр (Исвечрәдә), ладинләр, һәмчинин фриуллар (Италијада) аиддирләр. Әсасән, Италијада, һабелә Исвечрәдә јашајырлар; 385 мин нәфәрдир (1978). Р. тәдричән гоншу халглар тәрәфиндән ассимилјасија олунурлар.

РЕТО́РСИЈА (сон лат. retorsio—экс һәрәкәт)—бејнәлхалг һүгугда бир дөвләтин әдаләтсиз, јахуд гејри-сәмими һәрәкәтләринә дикәр дөвләтин чаваб һәрәкәтләри. Р. мүхтәлиф формада һәјата кечирилир (мәс., һәмин дөвләтлә тичарәт мүнасибәтләрини мәһдудлашдырмаг, һәмин дөвләтин вәтәндашларынын өз әразисинә кәлмәсинә ичазә вермәмәк) вә ајры-сечкилик тәдбирләри арадан көтүрүлдүкдән сонра дәрһал дајандырылмалыдыр.

РЕТО́РТА (лат. retorta, һәрфи мә'насы — архаја чеврилмиш, әјилмиш)—1) кимја лабораторијаларында ишләдилән габлардан бири; чәтинәријән шүшәдән, фарфордан вә ја металдан һазырланыр. Јүксәк темп-р тәләб олунан реаксијаларын апарылмасында, мајеләрин дистилләсиндә бә'зи б. әмәлијјатда ишләдилир. 2) Т е х н и к а д а—мүхтәлиф формаларда ағзы кип бағланан габ; одадавамлы материалдан һазырланыр. Бәрк јаначағын газлашдырылмасында, маје јаначағын пиролизиндә, бә'зи әлван металларын (мәс., синк) дистилләә үсулу илә алынмасында вә с.-дә истифадә олунур. Р. реторта собасында, очаг газлары илә вә ја дикәр истиликдашыјычыларла гыздырылыр.

РЕТРАНСЛЈА́ТОР—1) а к т и в р е т р а н с л ј а т о р (АР) — гәбуледичи-верични радиотехника гурғусу. Радиорабитә хәттинин мүтәһәррик вә ја тәрпәнмәз аралыг мәнтәгәсиндә гурашдырылыр; бир аралыг мәнтәгәдән верилән мә'луматын гәбулу, күчләндирилмәси вә дикәринә өтүрүлмәси үчүндүр. АР анчаг мәһдуд сајда хәтләри олан рабитә шәбәкәсиндә ишләдилә биләр. Тәркибиндә радиогәбуледичи, бөлүшдүрүчү гурулуш, радиоверичи вә енержи илә тәчһизат мәнбәји олан рабитә мәгсәдли Јерин сүн'и пејкләри (мәс., «Молнија-1, -2, -3») космонавтикада Р. ролуну ојнајыр; 2) п а с с и в р е т р а н с л ј а т о р (ПР) — радиосигнал енержисини сәпәләјән вә ја мүәјјән истигамәтдә экс етдирән механики конструксија, јахуд електриккечиричи мүһит; радиорабитә хәттиндә аралыг мәнтәгәси кими истифадә олунур. Космонавтикада пассив рабитә мәгсәдли Јерин сүн'и пејки «Ехо» (АБШ), ионлашдырылмыш зәррәчикләр булуду, Ај сәтһи вә с.—ПР-лардыр.

РЕТРОАКТИВ ЛӘНКИ́МӘ (лат. retro—тәрсинә, кери+activus— тә'сирли, фәал)—јени материалын мәнимсәнилмәсинин бундан әввәл өјрәнилмиш материалы јадда сахламаға мәнфи тә'сири. Даһа чох ејни типли, охшар материалларын ардычыл өјрәнилмәси просесиндә баш верир. Тә'лим-тәрбијә ишләринин планлашдырылмасында Р.л. нәзәрә алыныр. Бах һәмчинин *Проактив ләнкимә*.

РЕ́ТУШ (фр. retouche; retoucher—дүзәлтмәк, чәкиб дәгигләшдирмәк; һәрфи мә'насы—јенидән тохунмаг)—тәсвирләрин (рәсм, фотошәкил вә с.) карандаш вә ја боја илә ајры-ајры јерләринин дүзәлдилмәси, позулуб тәмизләнмәси вә кимјәви е'малы (фотографик тәбәгәнин ашындырылмасы јолу илә). Полиграфијада оријиналларын чапа һазырланмасында вә чап

формалары үчүн негатив вә диапозитивләрин дүзәлдилмәси, гајдаја салынмасында тәтбиг олунур. Техники Р.-да тәсадүфи гүсурлар (нөгтә, ләкә, чызыг вә с.) арадан галдырылыр, градасија Р.-унда јарытон тәсвирләрин ајры-ајры *саһәләри түндләшдирилиб-ачыглашдырылыр*. К а р т о г р а ф и ј а д а ајырычы (фәргләндиричи) Р.-дан истифадә олунур. Бунун үчүн штрихли абрис негативләриндә рәнкләрдән бири, башгаларынын сәтһини өртмәк һесабына габарыглашдырылыр. Р. адәтән әл илә, бөјүк саһәләрдә исә *аерографла* јеринә јетирилир.

РЕ́УТОВ—РСФСР Москва вил.-ндә шәһәр. Д.ј.ст. Әһ. 65 мин (1983). Памбыгәјирмә, тохучулуг, ојунчаг ф-кләри, протез-ортопедија з-ду вар.

РЕФА́КСИЈА (фр. réfaction—күзәшт) —көндәрилән малларын кејфијјәти мүгавиләдә, стандартда вә техники шәртләрдә нәзәрдә тутулдуғундан ашағы олдугда топдансатыш гијмәтләриндә (јахуд әмтәәләр күтләсиндә) едилән күзәшт. Харичи тичарәт сөвдәләриндә даһа кениш јајылмышдыр.

РЕФЕРА́Т (лат. refero—билдирирәм, хәбәр верирәм)—һәр һансы китабын вә ја елми ишин мәзмуну, елми проблемин өјрәнилмәси нәтичәси һаггында мә'луматын јазылы вә ја шифаһи шәкилдә гыса хүласәси; мүвафиг әдәбијјат вә дикәр мә'хәзләри көстәрмәклә мүәјјән мөвзуда едилән мә'рузә. Р. бир гајда олараг елми мә'лумат характери дашыјыр. Бах һәмчинин *Автореферат*.

РЕФЕРЕ́НДУМ (лат. referendum—хәбәр верилмәли олан)—ән мүһүм дөвләт мәсәләләринин үмумхалг сәсвермәсинә гојулмасы. Р.-ун шәрти вә үсулу мүвафиг өлкәнин конститусијасы вә ганунверичилији илә низамланыр. Мәчбури вә факултатив нөвләри вар. Конститусијада көстәрилән мәсәләләр үзрә Р. кечирилмәси мәчбуридир. Факултатив Р.-ун кечирилмәмәси ганунверичи органдан асылыдыр.

ССРИ Конститусијасы дөвләт һәјатынын ән мүһүм мәсәләләринин Р.-да гојулмасыны (м.5), ССРИ ганунларынын *ССРИ Али Совети* тәрәфиндән вә ја ССРИ Али Советинин гәрарына көрә Р. илә гәбул едилмәсини (м. 108) нәзәрдә тутур.

РЕФЕРЕ́НС-ЕЛЛИПСО́ИД (лат. referens—бирләшмиш, көмәкчи) — өлчүләри вә вәзијјәти јердә мә'лум олан *јер еллипсоиди*. Көмәкчи ријази сәтһ кими ишләдилир. Јердә апарылан бүтүн кеодезик өлчмәләрин нәтичәләри онун сәтһиндә көстәрилир вә кеодезија истинад шәбәкәсинин пројексијасы гурулур, топографик планалма вә онун әсасында тәртиб едилмиш хәритәләр чәкилир, һәмин нәтичәләрин Р.-е. сәтһиндә гејди үчүн Јер сәтһинин Р.е. сәтһиндән һүнд. вә өлчмә апарылмыш нөгтәләрдә шагулун мејли тапылмалыдыр. Јер сәтһинин Р.-е. сәтһиндән һүнд. нивелирләмә илә тапылыр. Р.-е.-ин өлчүләри онун бөјүк вә кичик јарымохлары, јахуд бөјүк јарымохун өлчүсү вә гүтб басыглығы (бах *Јерин басыглығы*) илә тә'јин едилир. ССРИ вә б. сосиалист өлкәләриндә *Красовски еллипсоиди* ишләдилир. *Пулково Астрономија Рәсәдханасында* Р.-е.-ин һүндүрлүјү сыфыр гәбул едилмишдир.

РЕФЛЕКСИВЛИ́К — бинар (икиһәдли, икијерли) нисбәтин хассәси, ихтијари әшја өзүнә бәрабәрдир; R нисбәтинин тә'јин областында ихтијари x үчүн xRx өдәнилирсә, R рефлексивдир. *Бәрабәрлик* (мәс., *ејнилик*, еквивалентлик, охшарлыг) вә гејри-чидди тәртибли нисбәтләр мүһүм рефлексив нисбәтләрдир.

РЕФЛЕ́КСИЈА (сон лат. reflexio—керијә јөнәлмә, ин'икас)—инсанын өз һәрәкәтләрини вә бу һәрәкәтләрин ганунларыны дәрк етмәјә јөнәлмиш нәзәри фәалијјәт формасы. Р. мүхтәлиф *фәлсәфи системләрдә* мүхтәлиф мәзмун дашымышдыр. *Локкун* фикринчә Р. хүсуси билијин мәнбәјидир. Бу заман мүшаһидә шүурун дахили һәрәкәтинә јөнәлмиш олур, һалбуки дујғуларын предмети харичи аләмдәки шејләрдир. Лејбнитсә көрә, Р. дахили аләмимиздә баш верән һадисәләрә диггәт јетирмәкдән башга бир шеј дејилдир. Јум һесаб едирди ки, идејалар әтраф мүһитдән алдығымыз тәәссүратлар үзәриндә рефлексијадыр. Һекелин шәрһиндә Р. бир шејин дикәриндә гаршылыглы ин'икасыдыр. Мәс., маһијјәтдә һадисәнин ин'икасы. «Рефлекслә чаваб вермәк» термини шүурун өзүнә јөнәлмәсини, инсанын өз психи вәзијјәти үзәриндә дүшүнмәсини билдирир.

РЕФЛЕКСЛӘР (лат. reflexus—әкс олунмуш)—организмин харичи вә дахили мүһитдә баш верән гычыгланмалара гаршы синир системинин иштиракы илә вердији чаваб реаксијалары. «Р.» терминини илк дәфә 17 әсрдә франсыз алими Рене Декарт елмә дахил етмишдир. Р.-ин ичрасыны тә'мин едән мадди әсас рефлекс гөвсү адланыр; 5 һиссәдән ибарәт бу гөвсүн һәм макроскопик, һәм дә микроскопик-һистоложи тамлығы Р.-ин һәјата кечирилмәсинә *көмәк едир*. Рефлекс гөвсү садә вә мүрәккәб ола биләр. Р.-ин биоложи әһәмијјәти организмин дахили мүһитинин сабитлијини сахламаг үчүн органларын ишинин тәнзимләнмәсиндән вә *онларын* функсионал гаршылыглы тә'сирләрини јаратмагдан ибарәтдир. Рефлекс механизминдә иштирак едән мәркәзин анатомик јерләшмәсиндән асылы олараг Р. спинал, булбар, мезенсефал, кортикал вә с. олур. Еффекторларын типинә вә функсионал ролуна көрә соматик вә векетатив Р.-ә бөлүнүр. Рефлекс јолунун нејрон тәркибинин мүрәккәблијинә көрә моносинаптик вә полисинаптик Р. олур. Р. ики бөјүк група бөлүнүр: а н а д а н к ә л м ә вә ја ш ә р т с и з Р.-ин ичрасы үчүн һеч бир һазырлыг, шәрт, тә'лим тәләб олунмур (мәс., әммә, көзгырпма, бәбәк Р.-и вә с.). Демәк, һәр һејван нөвүнүн өзүнәмәхсус шәртсиз, ирси Р.-и вардыр. Организм үчүн биоложи әһәмијјәтинә көрә Р. мүһафизәедичи вә чәһәти тә'јин едән Р.-ә ајрылыр. Ресепторларда әмәлә кәлән ојанма афферент синир кечиричиләри илә бејинә апарылыр:бејиндә ојанма афферент нејрондан ја билаваситә еfферент нејрона, ја да бир, јахуд бир нечә аралыг нејронлара верилир. Ефферент нејронларда ојанма ефферент синир лифләри васитәсилә әкс истигамәтдә (бејиндән мүхтәлиф органлара) верилир. Ш ә р т и Р. һәјат просесләри нәтичәсиндә газанылыр, 1-чинин үзәриндә гурулур, дәјишкәндир, мүвәггәтидир, фәрди хүсусијјәт дашыјыр, јә'ни бу Р.-ин јаранмасы үчүн хүсуси шәртләр вә вахт лазымдыр. «Шәрти Р.» терминини илк дәфә елмә И. П. Павлов дахил етмишдир.

Әд.: Формирование и торможение условных рефлексов, М., 1980.

РЕФЛЕКСОКЕ́Н ЗОНАЛАР, р е ф л е к с л ә р и н р е с е п т о р с а һ ә с и—организмдә хүсуси ресепторларын јерләшмә саһәләри; ресепторларын гычыгланмасы бу вә ја дикәр спесифик шәртсиз рефлексләри төрәдир. Мәс., бурун-удлағын селикли гишасынын гычыгланмасы асгырма, трахеја вә бронхларын селикли гишасынын гычыгланмасы өскүрмә рефлекси әмәлә кәтирир. Мүрәккәб гурулушлу Р.з. дахили органларда јерләшир вә онларын функсионал фәалијјәтинин рефлектор тәнзимләнмәсиндә иштирак едир. Р.з.-ын формалашмасы синир системинин ирси тәшкили вә организмин фәрди инкишаф просесиндә онун јетишмәси илә мүәјјән едилир.

РЕФЛЕКСОЛО́КИЈА — *психолокијада* елми-тәбии чәрәјан. 1900—30-чу илләрдә, әсасән Русијада кениш јајылмышды. И. М. Сеченовун давамчыларындан олан В. М. Бехтеревин фәалијјәти илә бағлыдыр. Рефлексологлара көрә објектив тәзаһүр етмәјән һеч бир тәфәккүр просеси јохдур, буна көрә дә һәмин просесин изаһы үчүн бејинин иштирак етдији бүтүн рефлексләр өјрәнилмәлидир. Р. тәрәфдарлары психи просесләри синир фәалијјәти илә әлагәдә тәһлил едирдиләр. Психолокија саһәсиндә мејдана кәлән Р. сонрадан педагокика, психиатрија, *сосиолокија*, сәнәтшүнаслыг саһәләринә дә кечмишдир. Р. психи просесләрин изаһында механистик материализм мөвгејиндә чыхыш едирди. 20-чи илләрин ахырларында Р.-нын марксист тәнгиди күчләнмиш, рефлексологларын чоху Р.-нын мәһдудлуғуну баша дүшәрәк, әввәлки мөвгеләриндән имтина етмишләр.

РЕФЛЕКСОТЕРАПИ́ЈА, и ј н ә л ә м ә м ү а л и ч ә с и, и ј н ә л ә м ә р е ф л е к т о т е р а п и ј а с ы, а к у п у н к т у р а, Ч ж е н - С з ј у - т е р а п и ј а—бәдән сәтһиндән организмин тохумаларына мүәјјән олунмуш нөгтәләрдән мүхтәлиф өлчүлү ијнәләрин јеридилмәси илә апарылан мүаличә үсулу. Хүсуси акупунктур вә игнипунктур Р. ајырд едилир. Һәр ики үсулдан гәдим Чинин халг тәбабәтиндә кениш истифадә едилмиш, бир сыра өлкәләрә јајылмыш вә клиник тибдә дә өз әксини тапмышдыр. Бәдәндә 664 «актив» нөгтә мә'лумдур. Бу «актив» нөгтәләр гоншу саһәләрдән бә'зи хүсусијјәтләринә көрә (јүксәк ағры һиссијјаты, мүбадилә просесинин јүксәк сәвијјәдә олмасы, јүксәк електрик потенсиаллығы вә с. илә) фәргләнирләр. Ијнәләр «актив» нөгтәләрә јеридилдикдә һәмин наһијәдә сызылты, чәрәјан кечмә вә с. һисспәр олур. Мүаличә курсу 10—15 сеансдыр. Р. заманы синир системинин фәалијјәти стимулә олунур вә тәнзимләнир. Синир тәнзимләјичиси, орган вә тохумаларын гидаланмасы јахшылашыр вә с. Р. периферик синир системинин, мәркәзи синир системинин хәстәликләриндә јахшы нәтичә верир. Јаман шишләрдә, аппендиситдә, дахили ганахмаларда вә с. Р.-дан истифадә етмәк олмаз.

Әд.: Т а б е е в а Д. М., Атлас иглорефлексотерапии, Казань, 1979; ј е н ә о н у н, Руководство по иглорефлексотерапии, М., 1980.

РЕФЛЕ́КТОР (лат. reflecto—кери бахырам, экс едирэм)—објективи күзкү олан телескоп. Көј објектләринин фотоелектрик, спектрал, визуал мүшаһидәләри үчүн даһа чох ишләдилир. *Рефрактора* нәзәрән Р.-ун үстүнлүјү хроматик аберрасијанын олмасы вә галыг аберрасијанын азлығыдыр. Дүнјада ән бөјүк Р. (күзкүсүнүн диаметри 6 *м*) *Хүсуси Астрофизика Рәсәдханасында* гурулмушдур. *Шамахы Астрофизика Рәсәдханасындакы* Р.-ун күзкүсүнүн диаметри 2 *м*-дир.

РЕФЛЕ́КТОР—1) истигамәтләнмиш *антенада* әсас шүаландырычынын архасында јерләшдирилән елемент; металдан мәфтил, чубуг, диск вә с. шәклиндә дүзәлдилир. Шүаландырылан вә ја гәбул едилән електромагнит енержисини тәләб олунан истигамәтдә топлајыб мәркәзләшдирир. Р.-ун узунлуғу ишләк далға уз.-нун јарысындан бир гәдәр чох олмалыдыр. 2) Ишыг шүаларыны экс етдирмәк үчүн металдан вә ја шүшәдән һазырланмыш чөкәк күзкү.

РЕФОРМА́СИЈА (лат. reformatio—дәјишиклик, дүзәлиш)—16 әсрдә католик тә'лиминә вә килсәсинә гаршы дини мүбаризә формасы алмыш антифеодал характерли ичтимаи-сијаси вә идеоложи һәрәкат; Гәрби вә Мәркәзи Авропа өлкәләринин чохуну әһатә етмишди. Әсас сәбәбләри Гәрби Авропада феодал истеһсал үсулунун тәнәззүлү, феодализм дахилиндә јени капиталист мүнасибәтләринин вә јени синифләрин јаранмасы шәраитиндә антифеодал мүбаризәнин вә ичтимаи зиддијјәтләрин кәскинләшмәси иди. Р.-нын әсас идеја мәнбәләриндән бири Ренессанс дөврүнүн һуманист һәрәкаты иди. Р. һәрәкатынын инкишафында һәлә 16 әсрәдәк католик килсәсини, онун ајры-ајры еһкамларыны тәнгид едән орта әср тәригәтчи тә'лимләринин дә аз ролу олмамышдыр.

Р. идеологлары өз тәләбләринә јени, лакин јенә дә дини тә'лим формасы вермәјә чалышырдылар. Онлар Библијаны дини биликләрин јеканә мәнбәји сајыр, папанын али ролуну, раһиблији, бир чох мәрасимләри (о чүмләдән тәнтәнәли килсә мәрасимләрини) инкар едир, милли килсә, јерли дилдә ибадәт, «хејирхаһ ишләрлә» јох, «е'тигадла өзүнү доғрултма» вә с. шүарлар ирәли сүрүрдүләр. Р.-нын һәјата кечирилмәси һәр јердә килсә-монастыр торпагларынын мүсадирә олунмасы, әш'ар веркиси вә дикәр килсә веркиләринин ләғви илә мүшајиәт олунурду.

Р.-да мүхтәлиф синифләр вә ичтимаи груплар иштирак едир вә килсәнин ислаһ олунмасыны өз мәнафејинә ујғун шәкилдә баша дүшүрдүләр. Р.-да б ү р к е р - б у р ж у а ч ә р ә ј а н ы М. *Лүтер*, У. Свингли вә хүсусән Ж. *Калвин* тә'лиминдә өз парлаг әксини тапды: лакин бу чәрәјанын өзүндә дә бирлик јох иди. Р . - д а х а л г ч ә р ә ј а н ы кәндлиләрин вә шәһәр плебејләринин мәнафејини мүдафиә едирди. Бу чәрәјанын ән көркәмли нүмајәндәси Т. *Мүнтсер* иди. Р. һәрәкаты мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф формаларда тәзаһүр едир вә мүхтәлиф нәтичәләр верирди [бах *Нидерланд буржуа ингилабы* (*16 әср*), *Инкилтәрә буржуа ингилабы* (*17 әср*)]. Р.-да 3-чү чәрәјан (вә ја к н ј а з - к р а л Р.-сы) монарх вә кнјазларын сијаси вә игтисади вәзијјәтини möһкәмләндирмәк мәгсәди күдүрдү. Бүтөвлүкдә Р. һәрәкаты феодализмә гаршы мүбаризәнин мүһүм тарихи мәрһәләләриндән бири иди. Р. нәтичәсиндә Гәрби Авропанын бир сыра өлкәсиндә католик килсәсинин инһисарчы мөвгејинә сон гојулду, килсәнин мә'нәви диктатурасы мәһв едилди, бу да елмин вә дүнјәви мәдәнијјәтин инкишафыны асанлашдырды. Р. һәм дә *протестантизмин* башланғычыны гојду. Бах һәмчинин *Ренессанс*, *Лүтеранлыг*, *Калвинизм*, *Контрреформасија*.

Әд.: Ш т е р н Л., Идеологическая и политическая роль Реформации в прошлом и настоящем, в кн.: Ежегодник германской истории. 1968, М., 1969; О с и н о в с к и й И. Н., Томас Мор: утопический коммунизм, гуманизм, реформация, М., 1978; Социальная природа средневекового бюргерства XIII—XVII вв. Сб., М., 1979.

РЕФОРМИ́ЗМ, с о с и а л р е ф о р м и з м—фәһлә һәрәкатында синфи мүбаризәнин, сосиалист ингилабы вә пролетар диктатурасынын зәрурилијини инкар едән сијаси чәрәјан; синифләрин әмәкдашлығыны тәблиғ едир, буржуа ганунчулуғу чәрчивәсиндә ислаһатлар васитәсилә капитализми «үмуми рифаһ» вә сосиал әдаләт чәмијјәтинә чевирмәјә үмид бәсләјир. Р. 19 әсрин сон рүбүндә тәфтишчилијин (Е. Бернштејн, К. Фолмар, А. Милјеран вә б.) тә'сири алтында јаранмыш вә с.-д. партијалары арасында кениш јајылмышдыр. Икинчи Интернасионала дахил олан сијаси тәшкилатлардан јалныз В. И. Ленинин рәһбәрлик етдији болшевикләр партијасы фәһлә һәрәкатында ингилаби хәтти дөнмәдән мүдафиә едирди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра марксизмлә Р. арасындакы идеоложи мүбаризә, фәһлә һәрәкатында тәшкилати чәһәтдән формалашмыш ики сијаси чәрәјанын мүбаризәсинә чеврилди. Һәмин вахтдан фәһлә һәрәкатында ингилаби чәрәјаны Коминтерн, реформист чәрәјаны исә әввәлчә Икинчи Интернасионал вә «Икијарым Интернасионал», онлар бирләшдикдән (1923) сонра исә Сосиалист Фәһлә Интернасионалы тәмсил едирди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Р. гәти олараг марксизмлә әлагәсини кәсди, 1951 илдә исә реформист партијалар Сосиалист Интернасионалында бирләшдиләр; *«демократик сосиализм»* консепсијасы Р.-ин рәсми доктринасы е'лан олунду. Елми коммунизмә зидд мөвгетутмаларына вә сосиализм идеалларыны сахталашдырмаларына бахмајараг, бә'зи реформист сијаси партија вә реформист һәмкарлар иттифагларынын фәһлә синфинин һәјат шәраитинин јахшылашдырылмасында, сүлһ вә бејнәлхалг тәһлүкәсизлијин möһкәмләндирилмәси, тәрксилаһ уғрунда мүбаризә ишиндә мүәјјән хидмәтләри вардыр. Бир сыра Гәрб өлкәләриндә (АФР, Франса, Испанија, Канада, Б. Британија, Австралија вә с.) реформист партијалар өз өлкәләринин ичтимаи-сијаси һәјатында мүһүм рол ојнајыр, вахташыры һөкумәт тәшкил едә билирләр.

Р. идеолокијасыны тәнгид етмәклә јанашы «Коммунистләр фәһлә синфинин бирлијинин һәлледичи әһәмијјәтини нәзәрә алараг, бу күн габагчыл демократик гурулуш јаратмаг вә кәләчәкдә сосиализм чәмијјәти гурмаг үчүн сосиалистләрлә вә сосиал-демократларла әмәкдашлыг етмәјә тәрәфдар чыхырлар» (Коммунист вә фәһлә партијаларынын Бејнәлхалг Мүшавирәси. Сәнәдләр вә материаллар, Б., 1970, сәһ. 313). Сон вахтлар Сосиалист Интернасионалына дахил олан партијаларла һаким коммунист партијалары арасында әлагәләр хејли кенишләнмишдир.

Әд.: Л е н и н В. И., Марксизм вә тәфтишчилик, Әсәр. там күллијјаты, ч. 17; ј е н ә о н у н, Рус сосиал-демократијасында реформизм, јенә орада, ч. 20; ј е н ә о н у н, Марксизмин тарихи инкишафынын бә'зи хүсусијјәтләри һаггында, јенә орада.

РЕФРА́КСИЈА (сон лат. refractio—сынма, лат. refractus—сынмыш)—ишығын атмосфердән кечәркән сынмасы. Атм. оптик бирчинсли олмадығындан ондан кечәркән ишыг әјри хәтт бојунча јајылыр. Буна көрә дә мүшаһидәчи објекти онун һәгиги вәзијјәти истигамәтиндә дејил, мүшаһидә нөгтәсиндә шүанын трајекторијасына чәкилән тохунан истигамәтиндә көрүр. Р. анлајышындан атм. оптикасында, ејнәк оптикасында, көз оптикасында вә с.-дә истифадә олунур.

К ө з ү н Р.-сы—көзүн оптик характеристикасыдыр. Әсас сындырычы елемент олан көз бүллуру вә бујнуз гишасынын оптик гүввәләри ујғун олараг 71,30 вә 52,59 *диоптријадыр*. Көзүн үмуми характеристикасы үчүн оптик гүввә ~59,92 диоптрија олур.

Көзүн оптик гүввәси вә өлчүләри бир-биринә ујғундурса (нормал Р.), көзә дахил олан паралел ишыг шүалары тор гишасынын сары ләкәсиндә фокусланыр, јә'ни тор тәбәгәсиндә објектин ајдын хәјалы алыныр. Бу, јахшы көрмә шәртидир. Р. позулдугда көздә јахын көрмә вә узаг көрмә кими нөгсанлар әмәлә кәлир. Көзүн Р.-сы јашын артмасы илә дәјишилир. Нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн ејнәкдән истифадә олунур.

А с т р о н о м и к Р.—көј чисимләриндән кәлән ишығын атм.-дә сынмасыдыр. Көј чисминдән кәлән ишыг шүасы сыхлығы вә сындырма әмсалы Јерә јахынлашдыгча артан атм. гатында сыныр вә онун трајекторијасынын габарыг һиссәси зенитә доғру чеврилир. Әјријә чәкилән AS' тохунаны көј чисминин һәгиги вәзијјәтинин AS истигамәтиндән јухарыда кечир. Һәгиги (z) вә көрүнән (z') зенит мәсафәләри фәргинә Р. бучағы (r) дејилир.

Р.-нын гијмәти шүанын сәрбәст јолунун уз. вә мејл бучағы илә бағлыдыр. Р. зенитдә сыфра бәрабәрдир вә үфүгә јахынлашдыгча бөјүјүр. Јердәки мүшаһидәчи үчүн Р.-нын һәгиги гијмәти

$$r = 60{,}2'' \frac{B}{760} \cdot \frac{273}{273+t} \operatorname{tg} z$$

дүстуру илә ифадә олунур (60,2″—Р. сабити, B—атм. тәзјиги, t—һаванын темп-руду). Бу дүстур јалныз $z<70°$ олан көј чисимләри үчүн доғрудур.

Дәгиг һесабламаларда Р.-нын гијмәтинә мүшаһидә мәнтәгәсиндәки темп-рун, тәзјигин, рүтубәтин вә дикәр метеороложи амилләрин тә'сири нәзәрә алыныр.

С ә с и н Р.-сы—сәсин бирчинсли олмајан мүһитдә сынмасыдыр. Сәс

шүалары һәмишә кичик сүр'әтлә јајылдығы лајлара тәрәф дөнүр вә сүр'-әт градијенти нә гәдәр бөјүк оларса Р. да бир о гәдәр күчлү олур. Атм.-дә сәсин Р.-сы һаванын темп-рундан, күләјин сүр'әт вә истигамәтиндән асылыдыр. Јер сәтһи јахынлығындакы мәнбәдән бурахылан сәс шүалары јухарыја әјилир вә мүәјјән мәсафәдән сонра ешидилмир. Јухарыја галхдыгча темп-р артырса, шүалар ашағыја доғру әјилир вә сәс бөјүк мәсафәдә ешидилир. Сәс күләјә доғру јајылдыгда јухарыја, күләк истигамәтиндә јајылдыгда Јерә доғру әјилир. Бу, сәсин ешидилмәсини јахшылашдырыр. Сәсин Р.-сы атм.-ин јухары гатларында сүкут вә аномал ешидилмә зоналары јарада билир. Дәрјаларда сәсин Р.-сы темп-р, дузлулуг вә һидростатик тәзјиглә әлагәдардыр.

РЕФРАКСИЈА (кеодезијада) —електромагнит далғаларынын мүхтәлифнөвлү Р.-ларыны әһатә едән үмумиләшмиш термин. Далғаларын трајекторијасынын әјилмәси илә нәтичәләнир вә кеодезик ишләрин апарылмасына имкан верир. Бу һалда мүшаһидә едилән објект јер атм.-инин дахилиндә олмалыдыр. Р. ики нөвдүр: ишыг далғаларынын (о чүмләдән инфрагырмызы шүаларын) Р.-сы вә радиодалғаларын Р.-сы. Јер атм.-инин бирчинс олмамасы вә далғаларын сынма әмсалларынын мүхтәлифлији електромагнит далғалары трајекторијасынын фәзада әјилмәсинә сәбәб олур. Бу әјринин мүшаһидә нөгтәсиндән шагули вә үфүги мүстәвиләрә пројексијасы шагули вә үфүги Р.-лар адланыр. Шагули Р. нивелирләмәдә өзүнү көстәрир, мәс., тригонометрик Р., һәндәси Р., фотограмметрик Р., Јерин сүн'и пејкләринин мүшаһидәсиндәки Р. Үфүги Р. үфүги бучагларын вә азимутун мүшаһидәсинә тә'сир көстәрир. Р. јер сәтһинин физики-чоғрафи шәраити илә јанашы тәзјигдән, темп-рдан вә рүтубәтдән дә асылыдыр.

РЕФРАКТАЛЛО́Ј (инк. refractory—одадавамлы, чәтинәријән+alloy—әринти)—никел (20—37%), кобалт (20—30%), хром (18—20%) вә дәмир (14—18%) әсаслы одадавамлы әринтиләр групунун үмуми ады. АБШ-да ишләнилиб һазырланмышдыр. Тә'јинатындан асылы олараг молибден (3—10%), волфрам (4—5%), титан (2,8%-дәк); карбон (0,05—0,10%) вә алүминиумла (0,2%-дәк) лекирләнир. Әринтиләр 800°C-дән јүксәк темп-рларда һәм möhкәмлик, һәм дә пластиклик хассәләрини јахшы сахлајыр. Реактив мүһәррик деталлары, газ турбинләринин ротор вә ишләк пәрләри Р.-дан һазырланыр.

РЕФРАКТОМЕ́ТРИЈА (лат. refractus—сынмыш+...*метрија*) — тәтбиги оптиканын бөлмәси; мүһитин *сындырма әмсалыны* өлчмә үсулларыны тәдгиг едир. Р. үсуллары мүхтәлиф олур: 1) ики мүһитин сәрһәддиндән кечәркән ишығын сынма бучағынын билаваситә өлчүлмәсинә әсасланан үсуллар; 2) ишығын там дахили гајытма һадисәсинә әсасланан үсуллар; 3) интерференсија үсуллары; 4) фотометрик үсуллар вә с. Биринчи үч нөв даһа кениш јајылмышдыр.

РЕФРА́КТОР—објективи линза олан телескоп. Астрономик мүшаһидәләрә илк дәфә Г. *Галилеј* тәтбиг етмишдир (1609). Р. визуал, фотографик, бә'зән спектрал вә ја фотоелектрик мүшаһидәләр үчүн ишләдилир. Визуал Р. објектив вә окулјардан ибарәтдир. Фотографик Р. (астрограф вә ја астрономик камера да адланыр) фокал мүстәвисиндә фотолөвһә үчүн кассет гојулан бөјүк фотоапаратдыр. Дүнјада ән бөјүк Р. (објективинин диаметри 1,02 *м*) Јеркс Астрономија Рәсәдханасында (АБШ), ССРИ-дә ән бөјүк Р. исә *Пулково Астрономија Рәсәдханасында* гурулмушдур.

РЕФРЕЖЈЕ́ (Refregier) Антон (20.3. 1905, Москва—10.10.1979, АБШ) — американ рәссамы, бојакар вә график. 1920 илдән АБШ-да јашамышдыр. АБШ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү, ССРИ Рәссамлыг Академијасынын фәхри үзвү, Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвү (1955) олмушдур. Әсәрләриндә капитализм чәмијјәтинин ејбәчәрликләри ифша едилир, сүлһ уғрунда мүбаризә идејалары, фәһлә синфинин әмәји вә мүбаризәси тәрәннүм олунур [Сан-Франсисконун Ринконһилл р-нундакы почтамтын дивар рәсмләри (1946—47), «Кәләчәјин вариси» (1943), «Достлар» (1966) таблолары, «Инсан гуш илә» рәсми (көмүр, 1950-чи илләр)—һамысы А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музејиндәдир, Москва]. Р. дәфәләрлә ССРИ-јә кәлмиш, Москва вә Ленинградда фәрди сәркиләри ачылмышдыр. 1969 илдә Азәрб.-да олмуш, Азәрб. инчәсәнәти һаггында фикирләр сөјләмишдир.

РЕФРИЖЕРА́ТОР (лат. refrigeratus—сојудулмуш, refrigero—сојудурам)—тез хараб олан јејинти мәһсулларыны дашымаг үчүн ичәрисиндә сојудучу гурғусу олан нәгл. васитәси (автомобил, вагон, кәми). Автомобил нәгл.-ында бу мәгсәдлә кузову истиликдән изолә олунмуш (бах *Сојудучу изолјасија*) изотермик автомобил (авторефрижератор), гошгу вә јарымгошгу тәтбиг олунур. Белә машынларын харичи вә дахили сәтһинә дуралүминиум вә ја синкләнмиш дәмирдән үз чәкилир. Д.ј.-нда *сојудучу машынларла* тәчһиз едилмиш Р.-гатарлардан вә ја изотермик вагонлардан истифадә едилир. Белә вагонларын кузовуну *истилик изолјасија материаллары* илә тәчрид едирләр. Р.-кәмидә сојудучу гурғу трүмдәки (кәми анбарындакы) темп-ру тәнзимләмәјә имкан верир.

РЕЧ ПОСПОЛИ́ТА (полјакча Rzeczpospolita—республика)—15 әсрин сону—18 әсрләрдә Полша дөвләтинин ән'әнәви ады; сејм тәрәфиндән сечилән крал башда олмагла силки монархијанын спесифик формасы. Лүблин унијасындан (1569) 1795 илədәк Полша—Литва дөвләтинин рәсми ады. 1918—39 илләрдә Полшанын буржуа һакимләри бу терминдән өз мәнафеләринә ујғун шәкилдә истифадә етмишләр.

РЕЧИТАТИ́В (итал. recitativo, recitare—һүндүрдән охумаг, декламасија демәк)—вокал мусигинин хүсуси нөвү; нитгин (данышыг, сөз) интонасијалы вә ритмик охунмасы. Р.-ин мәншәји халг мүғәнниләринин епик мусигили-поетик әсәрләри ифа етмәси илә бағлыдыр (мәс., дастанларын ашыглар тәрәфиндән сөјләнмәси вә с.). Авропа профессионал мусигисиндә Р. 16 әсрин сону—17 әсрин әввәлләриндә операнын јаранмасы илә әлагәдар мејдана кәлмишдир. Р. вә онун елементләриндән дикәр мусиги жанрларында (ораторија, кантата, маһны) да истифадә олунур.

РЕ́ЧИТСА—БССР Гомел вил.-ндә шәһәр. Днепр чајында кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Әһ. 66 мин (1983). Метиз, керамика-бору, һидролиз-маја, јағ вә гуру сүд, шәраб з-длары, ағач е'малы, јејинти, јүнкүл сәнаје мүәссисәләри, тәрсанә; өлкәшүнаслыг музеји вар. Јахынлығында нефт чыхарылыр. 1195 илдән мә'лумдур.

РЕ́ЧО-ДИ-КАЛА́БРИЈА (Reggio di Calabria)—Италијанын ч.-унда шәһәр вә порт. Апеннин ј-а-нын ч.-унда, Мессина боғазы саһилиндәдир. Речо-ди-Калабрија әјаләтинин инз.м. Нәгл. говшағы. Әһ. 179,1 мин (1977). Јејинти, ағач е'малы, машынгајырма сәнајеси; кеофизика рәсәдханасы, милли музеј, ме'марлыг абидәләри, ун-т вар. Ситрус биткиләринин чөвһәри вә ароматик јағлар истеһсал олунур. Балыг овланыр. Тез-тез зәлзәлә олур.

РЕ́ЧО-НЕЛ-ЕМИ́ЛИЈА (Reggio nell 'Emilia)—Италијанын шм.-ында шәһәр. Падан дүзәнлијинин ч.-ундадыр. Речо-нел-Емилија әјаләтинин инз.м. Нәгл. говшағы. Әһ. 129,7 мин (1977). Металлуркија, машынгајырма, кимја, јејинти, јүнкүл, ағач е'малы сәнајеси вар.

РЕШЕ́ТНИКОВ Фјодор Павлович (д. 28.7.1906, Сурско-Литовскоје к., индики УССР-ин Днепропетровск вил.-ндәдир) — совет бојакары вә график. ССРИ халг рәссамы (1974). Проф. (1954). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1953; 1974 илдән президент муавини). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949, 1951). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. Москва Тәсвири Сәнәт Ин-тунда охумушдур (1929—

Ф. П. Решетников. «Јенә дә ики». 1952. Третјаков галерејасы. Москва.

34). Мәишәт сәһнәләринин (әсасән ушаглара һәср едилмиш), тарихи-ингилаби вә батал мөвзуларда әсәрләрин, портрет, сатирик композисијаларын вә с. мүәллифидир. Әсәрләри: «Тә'тилә кәлиб» (1948), «Сүлһ уғрунда!» (1950), «Јенә дә ики» (1952), «Абстраксионизмин сирләри» триптихи (1960), «Вјетнамлы ана» (темпера, 1968), «Мән Јери ешидирәм!—Совет Иттифагы Гәһрәманы Е. Кренкелин портрети» (1981) вә с. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

РЕШЕТНЈО́В Михаил Фјодорович (д. 10.11.1924, Одесса вил., Бармашево к.)—тәтбиги механика саһәсиндә совет алими. ССРИ ЕА м. үзвү (1976).

Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1974). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. Әсас тәдгигатлары тәтбиги механика вә машынгајырма мәсәләләринә аиддир. 3 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

РЕШИТСА (Reşiţa)—Румынијанын ч.-г.-индә шәһәр. Караш-Северин гәзасынын инз.м. Нәгл. говшағы. Әһ. 94 мин (1981). Ән ири мүәссисәси Решитса металлуркија комбинатыдыр. Ағыр машынгајырма, кимја, јејинти сәнајеси вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

РӘБҒУЗИ (тәхәллүсү; әсл ады Н ә с р ә д д и н Б ү р һ а н ә д д и н оғлу; ?—?)—түркдилли Орта Асија јазычысы (13 әсрин сону—14 әсрин әввәли). Хәрәзмдә Рәбати-оғуз адлы јердә доғулмушдур (тәхәллүсү дә бурададыр). Гази олмушдур. Библија вә Гуран мөвзуларында 72 һекајәтдән ибарәт «Гиссеји-Рәбғузи» (1309—10) әсәри дөврүмүзәдәк 15—16 әсрләрә аид әлјазмаларында кәлиб чатмышдыр. Ше'р гарышыг нәсрлә јазылмыш әсәр дил тарихи вә үслуб бахымындан әһәмијјәтлидир. «Гиссеји-Рәбғузи» 1859—81 илләрдә Казанда 5 дәфә нәшр олунмушдур. Лирик ше'рләри дә вар.

РӘБИҮЛАХИР—бах *һичри тәгвим.*

РӘБИҮЛӘВВӘЛ—бах *һичри тәгвим.*

РӘВАЈӘТ (әр. روایة—һекајә, нағыл)—реал шәхс вә ја һадисәләр һаггында мә'лумат верилән мәнсур фолклор жанрларындан бири. Шаһид сөһбәтләри әсасында јаранан Р.-ләр сонралар ағыздан-ағыза кечәрәк дәјишмиш вә реал зәмининдән узаглашмышдыр. Р. *нағыл* вә *әфсанәјә* јахындыр; лакин Р.-дәки ујдурма реал һәгигәтә јахынлығы илә онлардакы фантастика вә «мө'чүзә»дән фәргләнир. Р.-ин тарихи вә топонимик нөвләри вар.

М ә т н: Рәвајәтләр, Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы, 20 чилддә, ч. 1, Б., 1982.

РӘВВАДИЛӘР — Рәввади һөкмдарлары сүлаләси (?—1116/17). Орта әср мәнбәләриндә ашағыдакы нүмајәндәләринин ады чәкилир: Рәввад ибн әл-Мүсәнна әл-Әзди, *Вәчна ибн әр-Рәввад*, Мәһәммәд ибн әр-Рәввад, Јәһја ибн әр-Рәввад, Һүсејн ибн Мәһәммәд, *Әбү-л-Һича* Мәһәммәд ибн Һүсејн, Мәмлан, *Вәһсудан* Әбу Мәнсур ибн Мәһәммәд, Мәмлан ибн Вәһсудан [1059—65, башга мә'лумата көрә 1070—71], *Әһмәд Јәл* [1107/08—16/17]. Көркәмли нүмајәндәләри Вәчна ибн әр-Рәввад, Әбү-л-Һича, Вәһсудан, Әһмәд Јәл. Р. оғузлар, Сәлчуглар вә сәлибчиләрлә мүбаризә апармышлар. Р.-ин һакимијјәтинә Сәлчуглар сон гојмушдур.

Әд.: бах *Рәввадиләр дөвләти* мәгаләсинин әдәбијјатына.

РӘВВАДИЛӘР ДӨВЛӘТИ—Азәрб.-да орта әср феодал дөвләти (10 әсрин 1-чи јарысы—1116/17). Пајтахты Тәбриз ш. иди. Әрәб хилафәтинин зәифләмәси дөврүндә мејдана кәлмиш дөвләтләрдән бири олан Р.д.-нин әсасыны Вәчна ибн әр-Рәввад гојмушдур. Һәлә 8 әсрдән Азәрб.-да мәскән салмыш әзди әрәб нәслинә мәнсуб олан *Рәввадиләр* Мараға, Тәбриз, Әһәр вә с. јерләрдә һакимлик етмиш, *Салариләр дөвләтинә* сон гојараг Азәрб.-ын ч. вә ч.-г. вил.-ләриндә һакимијјәти әлә кечирмишдиләр. Тәбриздә мөһкәмләнән Рәввад әл-Әзди, сонралар исә оғлу Вәчна ибн әр-Рәввад Хилафәтә табе олмагдан имтина етди. Мәһәммәд ибн әр-Рәввадын дөврүндә Р.д. јарыммүстәгил фәалијјәт көстәрирди. *Вәһсудан* ибн Мәһәммәдин вә онун оғлу Мәмлан ибн Вәһсуданын һакимијјәти илләриндә Р.д. игтисади, сијаси вә мәдәни чәһәтдән инкишаф етди. Мүһарибә заманы Р.д. дөјүш мејданына 100 минә јахын пијада вә сүвари чыхармаға гадир иди. Вәһсудан вә Мәмлан гәрбә доғру һәрәкәт едән оғузлара, сонралар исә Сәлчуглара гаршы мүвәффәгијјәтлә мүһарибә апармышлар. Вәһсудан 1038 илдә Азәрб.-а сохулмуш оғузлары мәғлубијјәтә уғратды. Вәһсудан оғузлара гаршы Шәддади һөкмдары Ләшкәри илә иттифаг бағлады. 1054 илдә Вәһсудан Азәрб.-ы ишғал едән Сәлчуг султаны Тоғрула табе олду. Вәһсуданын өлүмүндән сонра һакимијјәтә кечән Мәмлан да өлкәни Сәлчуг султанларынын вассалы кими идарә едирди. Мүстәгиллијә тәшәббүс көстәрдији үчүн 1070/71 илдә Мәмлан султан Алп Арслан тәрәфиндән һакимијјәтдән салынды; Р.д. мүвәггәти олараг сүгут етди. 1108 илдә Рәввадиләр сүлаләсиндән олан *Әһмәд Јәл* јенидән Р.д.-ни бәрпа едә билди. Р.д. әразисинә Мараға вә Күлсара вил.-ләри дахил иди. Әһмәд Јәл 1112 илдә Суријада 5 мин сүвари илә сәлибчиләрә гаршы мүһарибәдә иштирак етди. Әһмәд Јәлин Бағдадда батиниләр тәрәфиндән өлдүрүлмәсилә Р.д.-нә сон гојулду. Рәввадиләрин һакимијјәти дөврүндә баш верән феодал мүһарибәләринә бахмајараг Азәрб.-ын игтисади вә мәдәни һәјаты нисбәтән инкишаф етмиш, Тәбриз ш. абадлашдырылмыш вә әтрафына һасар чәкилмишди. Әразисиндән Јахын вә Орта Шәргин бир сыра өлкәләринә транзит-карван јоллары кечән Р.д.-нин шәһәрләриндә сәнәткарлыг вә тичарәт инкишаф етмишди. Ири феодаллара кениш мигјасда *игта* торпаглары пајланмышды. Әһмәд Јәл она табе олан торпаглардан илдә 400 мин динар верки топлајырды. Р.д.-ндә елм, мәдәнијјәт вә ме'марлыг да инкишаф етмишди. *Гәтран Тәбризи* Рәввади һөкмдарларына бир нечә гәсидә јазмышдыр.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Ш ә р и ф л и М. Х., IX әсрин икинчи јарысы—XI әсрләрдә Азәрбајчан феодал дөвләтләри, Б., 1978; Б о с в о р т К. Э., Мусульманские династии, М., 1971.

РӘГАБӘТ—әмтәә истеһсалы вә сатышынын ән әлверишли шәраити уғрунда хүсуси әмтәә истеһсалчылары арасындакы антагонист мүбаризә; капитализмдә ән јүксәк мәнфәәт көтүрмәк уғрунда капиталистләр, јахуд онларын бирликләри арасындакы мүбаризә. Р. әмтәә истеһсалынын һәрч-мәрчлији вә кортәбии характери илә гырылмаз бағлыдыр вә онун игтисади ганунаујғунлуғудур.

Р. хырда истеһсалы ири истеһсал тәрәфиндән сыхышдырыр, хырда әмтәә истеһсалчыларыны тәбәгәләшдирмәклә онларын чохуну пролетариата вә јарымпролетариата, аз гисмини исә варландыраг капиталистә чевирир. Инһисарчы капитализмдән әввәлки дөврдә азад Р. һөкм сүрүрдү. Инһисарчы капитализмдә Р. мүбаризәси формалары чохчәһәтли, методу исә даһа амансыз вә вәһшијанә олур, онун дағыдычы тә'сири артыр, бүтүн дүнја капиталист тәсәррүфаты Р. мејданына чеврилир. Инһисарчы капитализмдә Р. әһали күтләсинин тәшәббүскарлығыны, сә'јини, сәмәрәли тәклифләрини боғур.

Истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин ләғви илә Р.-ин әвәзинә *сосиализм јарышы* кәлир.

РӘГАБӘТ (б и о л о к и ј а д а), ј а р ы ш—ејни вә ја мүхтәлиф нөвдән олан организмләр арасында гаршылыглы мүнасибәт; бу заман онлар ејни јашајыш васитәси вә чохалма шәраити үчүн јарышырлар; јашамаг уғрунда мүбаризәнин тәрәфләриндән бири (икинчи тәрәфи елиминасија—јә'ни аз ујғунлашмыш формаларын мәһв олмасы вә онларын чохалмасы гаршысынын алынмасы). Р. групдахили вә групарасы олур. Групдахили Р. популјасија фәрдләри арасында өзүнүн вә нәслинин һәјатыны горумаг уғрунда кедир. Групарасы Р. популјасијалар арасында кедир вә бир популјасијанын дикәрини сыхышдырмасына, һәмчинин ајрылмыш популјасијалар арасында фәргләрин топланмасына кәтириб чыхарыр ки, бу да јени јарымнөвләрин вә нөвләрин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Нөварасы Р. ән јахын нөвләр арасында даһа кәскин мүшаһидә едилир; бир нөв үчүн шәраитин әлверишли тәрәфә дәјишмәси заманы Р. онун башга нөвү сыхышдырыб арадан чыхармасына сәбәб олур. Беләликлә, нөварасы Р. јахын нөвләрин *дивеј кенсијасы*, бир груп организмин нәслинин кәсилмәси, дикәрләринин исә кениш јајылмасы илә нәтичәләнир.

Әд.: Экология, структура популяции и внутривидовые коммуникативные процессы у млекопитающих, М., 1981.

РӘГГАС — тәтбиг олунмуш гүввәнин (ағырлыг гүввәси, еластик гүввә вә с.) тә'сири илә тәрпәнмәз нөгтә вә ја ох әтрафында рәгс едән бәрк чисим. Фырланма оху вә ја асгы нөгтәси Р.-ын ағырлыг мәркәзиндән кәнарда олур. Узанмајан вә чәкиси нәзәрә алынмајан назик сапдан асылмыш чисим р и ј а з и Р. адланыр. Чисмин өлчүсү сапын узунлуғундан чох кичик олдуғундан она мадди нөгтә кими бахылыр. Ријази Р. ағырлыг гүввәсинин трајекторијаја тохунан истигамәтдәки топлананынын тә'сири илә рәгс едир. Таразлыг вәзијјәтиндән мејл етмиш Р. сәрбәст бурахыларса вә ја мејлетмә мүстәвиси үзәриндә јерләшән башланғыч сүр'әтә малик оларса, шагули мүстәвидә l радиуслу гөвс бојунча рәгс едир (l—ријази Р.-ын узунлуғудур). Р.-ын вәзијјәти мејл бучағы илә тә'јин едилир. Мејл бучағынын сыфыр гијмәти Р.-ын таразлыг вәзијјәтинә ујғундур. Ријази Р. кичик амплитудларда $T = 2\pi \sqrt{\frac{l}{g}}$ дөврү илә һармоник рәгс едир (g—сәрбәст-дүшмә тә'чилидир).

Таразлыгдан чыхарылмыш вә мејл мүстәвисиндә олмајан башланғыч сүр'әтә малик Р. сферик сәтһ үзәриндә јерләшән әјри бојунча рәгс едир. Бу әјри координатлары z_1 вә z_2 олан ики паралел даирә арасында јерләшир (сферик Р.). Таразлыгдан чыхарылмыш Р.-ын башланғыч сүр'әти үфүги мүстәвидә олдугда $z_1 = z_2$ олур, даирәләр үст-үстә дүшүр, Р. үфүги мүстәвидә јерләшән чеврә чызыр (коник Р.). Сиклоидал Р.-ын рәгсләри амплитудун ихтијари гијмәтиндә изохрондур.

Әталәт мәркәзиндән кечмәјән тәрпәнмәз үфүги ох әтрафында ағырлыг гүввәсинин тә'сири илә рәгс едән ихтијари бәрк чисим ф и з и к и Р. адланыр.

Амплитудун кичик гијмәтиндә Р. $T=2\pi\sqrt{\frac{I}{ml}}$ дөврү илә һармоник рәгс едир (I—Р.-ын фырланма охуна нәзәрән эталәт моменти, l—фырланма охундан эталәт мәркәзинә гәдәр мәсафә, m—Р.-ын күтләсидир). Физики Р.-ын дөврү уз. $l_0=\frac{I}{ml}$ олан ријази Р.-ын дөврүнә бәрабәрдир (l_0—физики Р.-ын кәтирилмиш узунлуғудур). Тәрпәнмәз охдан l_0 мәсафәдә олан вә тәрпәнмәз охла ағырлыг мәркәзини бирләшдирән дүз хәттин узантысы үзәриндә јерләшән нөгтә рәгс мәркәзи адланыр. Рәгс мәркәзи фырланма охуна нәзәрән һәмишә ағырлыг мәркәзиндән узагда јерләшир. Физики Р.-ын асылма нөгтәси рәгс мәркәзи илә ејни хассәлидир; Р. рәгс мәркәзиндән кечән охдан асылырса әввәлки асылма нөгтәси рәгс мәркәзи олур, Р.-ын периоду дәјишмир. Бу хассә чеврилән Р.-да кәтирилмиш уз. тә'јин етмәјә имкан верир; l_0 вә T-ни биләрәк физики Р.-ын периодуну ифадә едән дүстурдан верилмиш чоғрафи енликдә сәрбәстдүшмә тә'чили тапылыр.

Р.-ын хассәләриндән саатда, сәрбәстдүшмә тә'чилини, чисмин һәрәкәт тә'чилини, Јер габығынын рәгсини тә'јин едән чиһазларда, кироскопик гурғуларда, чисмин эталәт моментини тә'јин етмәкдә вә с. истифадә олунур.

РӘГГАСЛЫ ЧИҺАЗ—нисби үсулла ағырлыг гүввәсинин тәһлилини өлчмәк үчүн чиһаз. Гравиметрик тәдгигатда сабит узунлуглу рәггасла ики истинад мәнтәгәсиндә (тәдгигат апарылан вә ағырлыг гүввәси тә'чили мә'лум олан) һәмин гүввәдән асылы олан дөврләр фәрги өлчүлүр. Р.ч.-ын әсас елементи рәггасдыр. Р.ч.-да мәхсуси рәгсләр дөврү тәгр. 1 *сан* олан 2—4 рәггас ишләдилир. Өлчмә заманы атмосферин, Күнәш вә Ајын тә'сири нәтичәсиндә јаранан тәһрифләр нәзәрә алыныр. Дәниз шәраитиндә хүсуси Р.ч. ишләдилир.

РӘГӘМ—әдәдләри ифадә етмәк үчүн шәрти ишарә. Бабилистан вә Мисир Р.-ләри гәдимдән мә'лумдур. Бабилистан Р.-и (е.ә. 2-чи миниллик—ерамызын башланғычы) 1, 10, 100 (вә ја анчаг 1 вә 10) әдәдләрини көстәрмәк үчүн хәтти ишарәләрдир, галан тәбии әдәдләр исә онларын бирләшмәси васитәсилә јазылыр. Мисирдә һероглиф васитәсилә нөмрәләмәдә (е.ә. 3000—2500 илләрдә) онлуглар мәртәбәсинин ајры-ајры ваһидләрини көстәрмәк үчүн ишарәләр вар иди. Аттикада јарадылмыш (е.ә. 6 әср) нөмрәләмә ерамызын 1 әсринәдәк ишләдилмишир. Башга јунан өлкәләриндә буну һәлә чох әввәл сыхышдырмыш Ионија нөмрәләмәсиндә тәкликләр, онлуглар вә јүзлүкләр элифба һәрфләри илә көстәрилир. 999-а гәдәр галан бүтүн әдәдләр исә онларын бирләшмәләри илә јазылырды (әдәдләрин бу нөмрәләмә илә илк дәфә јазылмасы е.ә. 5 әсрә аиддир). Башга халгларда да әдәдләр әлифба һәрфләри илә јазылырды. Сыфыр да дахил олмагла мүасир Р.-ләрин прообразы илк дәфә Һиндистанда (еһтимала көрә е.ә. 5 әср) јаранмышды. Бу Р. әдәдләрин јазылышыны асанлашдырдығы үчүн башга өлкәләрдә дә кениш јајылды (бах *Әрәб рәгәмләри*, *Рома рәгәмләри*).

Әд.: бах *Сај* мәгаләсинин әдәбијјатына.

РӘГӘМЛӘ МОДЕЛЛӘМӘ—реал һадисәнин, просесин, гурғунун, системин вә с. ријази моделинә әсасән онларын тәдгиги үсулу. Р.м. әјанилијинә көрә фәргләнир вә тәдгигат просесинин автоматлашдырылма дәрәчәси илә характеризә едилир.

РӘГӘМЛӘ ӨЛЧМӘ ЧИҺАЗЫ—өлчүлән аналог кәмијјәтини автоматик олараг кода чевирән (аналог-рәгәм чевиричиси) вә өлчмә нәтичәләрини рәгәм һесаб гурғусуна әдәдләр вә ја һесаблајан електрон машынына дахил олуна билән електрик код сигналлары шәклиндә верән өлчмә чиһазы. Рәгәм волтметрләри, тезликөлчәнләр, фазометрләр, хронометрләр вә с. чиһазлар бурахылыр. Р.ө.ч.-нын үстүнлүјү—өлчмә нәтичәләрини гејд етмәк, һесабламаг үчүн објектив вә әлверишли олмасы, өлчмәнин јүксәк дәгиглији вә чәлд ишләмәсидир; чатышмазлығы исә конструксијасынын мүрәккәб олмасыдыр.

РӘГӘМЛӘ ҺЕСАБЛАЈАН МАШЫН (РҺМ)—рәгәмләр ардычыллығы шәклиндә (кодларда) тәсвир олунан информасијаны ујғун алгоритмләрә көрә тәртиб олунмуш програмлара әсасән ишләјән техники васитәләр комплекси. РҺМ рекистрләрдән вә идарә схемләриндән ибарәт мәркәзи процессор (МП), әсас (әмәли) јаддашдан (ӘЈ), информасија мүбадиләсини тә'мин едән мултиплекс вә селектор каналларындан (МК вә СК), харичи гурғуларын идарәедичи гурғуларындан (ХГИГ), харичи гурғулардан (ХГ) вә сонунчуларын каналлара гошулмасыны тә'мин едән узлашдырычы гурғулардан (УГ) ибарәтдир. ХГИГ вә ХГ ујғун каналлара вериләнләрин, һәмин гурғуларын вәзијјәтләри һаггындакы информасијанын, ХГ-ын үнванларынын вә идарәедичи сигналларын өтүрүлмәсини тә'мин едән стандарт интерфејсләр васитәси илә гошулур. ӘЈ-да програм, илк вериләнләр, аралыг вә сон нәтичәләр сахланылыр. МК-ја нисбәтән кичик сүр'этли (перфокартлардан информасијаны охујан вә онлара көчүрән гурғулар вә с.), СК-ја исә бөјүк сүр'әтли (магнит лентләри вә дискләриндән ибарәт јаддаш гурғулары вә с.) ХГ-лар гошулур. Бөјүк РҺМ-ларын көмәјилә мүрәккәб ријази вә мәнтиги мәсәләләр һәлл олунур, мүхтәлиф автоматлашдырылмыш идарәетмә системләри гурулур, техноложи просесләр моделләшдирилир вә с. Она көрә дә бөјүк РҺМ информасијаны ишләјән алгоритмик универсал васитәдир. РҺМ-ын алгоритмик әмрләр системинә һесаби, мәнтиги, идарәедичи, кириш-чыхыш (информасијаны машына дахил едән вә ондан харич едән) вә с. әмәл вә әмәлијјатларын ичрасыны тә'мин едән әмрләр дахилдир.

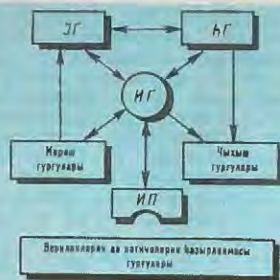

Рәгәмлә һесаблајан машынын гурулуш схеми: *ЈГ*—јаддаш гурғусу; *ҺГ*—һесаб гурғусу; *ИГ*—идарәетмә гурғусу; *ИП*—идарәетмә пулту.

РҺМ-да әдәдләр, һәрф вә мүхтәлиф ишарәләр икилик вә ја икилик-кодлашдырылмыш шәкилдә олур. Әдәдләр сабит вә сүрүшән нөгтәли формаларда тәсвир олунур. Әмрләрдәки үнван һиссәләринин мигдарына көрә 1, 2, 3 вә с. үнванлы РҺМ-лары вардыр. Илк електрон РҺМ АБШ-да 1945-чи илдә дүзәлдилмишдир. Индијә кими машынларын бир нечә нәсли олмушдур. Онларын нәсилләрә ајрылмасы әсасән елемент базасына көрәдир. Биринчи нәсл машынлар әсасән реле вә електрон лампаларындан, икинчи—јарымкечиричи елементләрдән, үчүнчү—интеграл схемләриндән (ИС), дөрдүнчү нәсл машынлар исә бөјүк интеграл схемләриндән (БИС) гурулмушдур. Һесаблама күчүнү артырмаг мәгсәдилә *сан*-дә он млн.-ларла әмәл јеринә јетирән чохпроцессорлу һесаблама системләри јарадылмышдыр. Тә'јинатларына көрә РҺМ-лары универсал вә ихтисаслашдырылмыш олур. Сонунчулар мүәјјән мәсәләләрин һәлли, просесләрин идарәси вә с. үчүндүр. Бир *сан*-дә јеринә јетирдикләри әмәлләрин мигдарына, ӘЈ-ын вә харичи јаддаш гурғуларынын (ХЈГ) тутумларына вә с. көрә машынлар кичик, орта вә бөјүк күчлү РҺМ-ларына ајрылыр. Кичик күчлү РҺМ-лар *сан*-дә бир нечә мин әмәл (ӘЈ-ын тутуму—он минләрлә бајт), орта күчлү РҺМ-лары—он минләрлә әмәл (ӘЈ-ын вә ХЈГ-ларынын тутумлары ујғун олараг он минләрлә вә млн.-ларла бајт), бөјүк күчлү РҺМ-лары исә јүз минләрлә, млн.-ларла әмәл (ӘЈ-ын вә ХЈГ-ларынын тутумлары млн. вә он млн.-ларла бајта чатыр) јеринә јетирир. Мүасир универсал РҺМ-лары мүкәммәл ријази тә'минат системинә (мүхтәлиф, тәркибли әмәлијјат системләринә) маликдир.

ССРИ-дә вә сосиалист өлкәләри бирлијиндә һазырда Ваһид Систем Һесаблајан електрон машынлары (ВС ҺЕМ-ы: ЕС-1010, ЕС-1020, ЕС-1022, ЕС-1035, ЕС-1050 вә с., Кичик Систем ЕҺМ (КС ЕҺМ-лары: СМ-1, СМ-2, СМ-3, СМ-4 вә с.), «БЭСМ-6» вә с. типли машынлар вардыр.

Әд.: Әскәров Т., Електрон рәгәм һесаблајычы машынлар, Б., 1974; Әскәров Т., Кәримов С., Алгоритмик дилләр вә програмлашдырма, Б., 1982; Дроздов Е. А., Комарницкий В. А., Пятибратов А. П., Электронные вычислительные машины единой системы, М., 1981.

РӘГӘМЛИ ДИФЕРЕНСИАЛ АНАЛИЗАТОР—рәгәмли интеграллајычы гурғусу олан ихтисаслашдырылмыш һесаблајан машын; садә әдәди интегралламаны апармаг үчүндүр. Бура ардычыл вә паралел көчүрмәли интеграторлар да дахилдир.

РӘГС—ритмик һәрәкәтләрин ифадәлилији вә инсан бәдәнинин пластиклијинә әсасланан инчәсәнәт нөвү; Р. әмәк просеси вә инсанларын емосионал тәәссүраты илә бағлы мүхтәлиф һәрәкәт вә жестләрдән әмәлә кәлмишдир. Һәр халгын өз Р. ән'әнәләри вар. Сәһнә Р.-ләри халг Р.-ләри әсасында јаранмышдыр. Профессионал театрда Р. инкишаф етмиш вә елми чәһәтдән системләшдирилмишдир. Мүхтәлиф Р. системләри јаранмышдыр: Авропа классик Р.-и (мүасир балетин әсас системи), Асија (мәс., катхакали, манипури һинд рәгсләри) вә Африка Р.-ләри. Халг Р.-ләри бал рәгсләри үчүн дә зәмин олмуш-

дур. Һармоник һәрәкәт вә позалар, пластика вә мимика, һәрәкәтләрин динамикасы, темпи вә ритми, композисија Р.-ин әсас ифадә васитәләридир. Р.-ин зәнкинләшмәси вә конкретләшмәсиндә костјум вә реквизитин әһәмијјәтли ролу вар. Авропа Р. мәдәнијјәтинә Гәдим Шәрг вә антик дөвр Р.-ләринин тә'сири олмушдур (Ассурија вә Мисир дини бајрамлары, Аполлон, Вакх вә б. аллаһларын шәрәфинә ифа олунан Р.-ләр, јунан антик театрына дахил олан һәрби, идман рәгсләри вә с.). Еллинизм дөврүндә (е.ә. 4—2 әсрләр) пантомим-рәггаслар мејдана кәлмишдир. Гәдим Ромада еллин рәгсләри өјрәнилмиш, сонралар (2—5 әсрләр) пантомима сәнәтиндә инкишаф етдирилмишдир. Орта әсрләрдә Р. сәнәти руһаниләр тәрәфиндән тә'гиб олунмушдур. Сонралар тәдричән Р.-ләр театраллашдырылмыш (скоморох, шпилман, жонглјор), 15—16 әсрләрдә сүжетли Р. сәһнәләри ифа едилмишдир. 17 әсрин әввәлләриндә балет тамашаларынын јаранмасы илә әлагәдар Р. сәнәти јени ифачылыг техникасы илә зәнкинләшмишдир. Франса Крал Рәгс Академијасында (1661 илдән) классик Р. системи тәкмилләшдирилмишдир. 19 әсрин 2-чи јарысында јени виртуоз Р. үслубу ишләниб-һазырланмышдыр. 19 әсрин ахырларында Р. сәнәтиндә шәрти олараг «модерн» (сәрбәст, пластик Р.) адланан јени истигамәт мејдана чыхмышды. 1940—60-чы илләрдә Авропа вә АБШ өлкәләриндә классик вә «модерн» Р.-ләрин бир-бирилә гаршылыглы әлагә вә зәнкинләшмә просеси мүшаһидә олунурду. Мүасир професионал Р. сәнәтиндә халг сәһнә Р.-и кими јени жанр әһәмијјәтли јер тутур; илк дәфә ССРИ Халглары Рәгс Ансамблынын ифасында 1937 илдә көстәрилмишдир. Бу рәгс ансамблынын тәчрүбәсинә әсасән ССРИ-нин мүттәфиг респ.-ларында, дүнјанын бир чох өлкәсиндә һәвәскар вә професионал халг сәһнә Р. коллективләри јарадылмышдыр.

Гәдим тарихә малик Азәрб. халг Р.-ләри жанр е'тибарилә мүхтәлифдир. Р.-ләр гадын вә кишиләр тәрәфиндән тәк, гоша, дәстә илә вә күтләви ифа олунур. Гадын Р.-ләри үчүн зәриф әл-гол һәрәкәтләри, инчә јериш, Р.-ин мусигиси вә мәзмуну илә сых бағлы олан мимика, мүлајимлик, һәзинлик сәчијјәвидир. Киши Р.-ләринә ајагларын чевик һәрәкәти, голларын кениш ачылмасы, бәдәнин шах тутулмасы, никбинлик хасдыр. Халг Р.-ләринин ифа тәрзинә милли кејим хүсусијјәтләринин дә тә'сири олмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра халг Р.-ләри јени характер, ичтимаи мә'на кәсб етмиш, Р. мәдәнијјәтинин инкишафы үчүн кениш имканлар ачылмышдыр. Гәдим вә мүасир Азәрб. халг Р.-ләринин популјарлашмасында професионал (Азәрб. Дөвләт Маһны вә Рәгс Ансамблы, Азәрб. Дөвләт Рәгс Ансамблы) вә өзфәалијјәт рәгс коллективләринин («Чинар», «Јаллы», «Шәнлик» вә с.) әһәмијјәтли ролу вар (бах һәмчинин *Балет*, *Рәгс мусигиси*).

Әд.: Азәрбајчан халг рәгсләри, Б., 1959; Һүсејнли Б., Азәрбајчан халг рәгс мелодијалары, дәфтәр 1—2, Б., 1965—66; Худеков С. Н., История танцев, т. 1—4, СПБ, 1913—18; Ваганова А. Я., Основы классического танца, 4 изд., М., 1963; Добровольская П., Танец. Пантомима. Балет, Л., 1975; Королева Э. А., Ранние формы танца, Кишинев, 1977; Гасанов К., Азербайджанский народный танец, М., 1978; Захаров Р., Сочинение танца, М., 1983.

РӘГС ДӨВРҮ, рәгс периоду — рәгс едән системин ики ардычыл ејни вәзијјәтдән (фазадан) кечмәсинә сәрф олунан мүддәт. Р.д. заман вә мәканча чидди тәкрар олунан рәгсләрә (һармоник рәгсләрә) аиддир. Кениш мә'нада бу вә ја дикәр дәрәчәдә тәкрар олунан просесләрә дә аид едилир.

РӘГС КОНТУРУ — саргач вә конденсатордан ибарәт електрик дөврәси; тезлији дөврәнин өзүнүн параметрләри илә мүәјјән олунан рәгсләр јарадыр. Адәтән

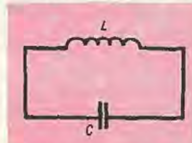

Рәгс контору: *L*—индуктивлик; *C*—тутум (електрик).

кенератор вә күчләндиричиләрин резонанс системи кими тәтбиг едилир.

РӘГС МУСИГИСИ — рәгсләрин мүшајиәти үчүн нәзәрдә тутулмуш мусиги. Һәр бир рәгсин (мәс., валс, мазурка, јаллы вә с.) һәрәкәтләринә мүвафиг ритмик формулу вә темпи олан мүхтәлиф характерли мусиги пјесләри јарадылыр. Р.м. мусигинин ән гәдим нөвләриндәндир. Инсанларын мәишәти илә билаваситә бағлы олан Р.м.-ндә һәр дөврүн өзүнә мәхсус зөвгү вә естетик нормалары әксини тапмышдыр. Халг Р.м. вокал (әсасән хорла ифа олунан) вә инструментал, професионал Р.м. исә, әсасән инструментал олур. Р.м. балет мусигиси формаларындан биридир. Гәдим инструментал сүита бир нечә пјес-рәгсин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Бә'зи рәгсләр (менует, валс вә с.) соната-симфонија силсиләсиндә һиссәләрдән биринин әсасыны тәшкил едир. Рәгс ритмләриндән чох заман симфонија вә башга силсилә инструментал әсәрләрин финалында истифадә олунур. 19 әсрин әввәлләриндән Р.м.-ндә мәзмун вә образлар аләми зәнкинләшмиш, бәдии чәһәтдән јүксәк сәвијјәли әсәрләр мејдана кәлмишдир (Ф. Шопенин валс, мазурка вә полонезләри, К. М. Веберин «Рәгсә дә'вәт»и вә с.). Халг рәгс мелодијаларынын мүхтәлиф ишләмәләри кениш јајылмышдыр. Азәрб. халг Р.м.-нин форма вә жанрларындан истифадә едәрәк, пешәкар бәстәкарлар мүхтәлиф мусиги аләтләри, ансамбл вә орк.-ларин ифасы үчүн орижинал әсәрләр јаратмышлар («Симфоник рәгсләр», Ф. Әмиров; «Үч рәгс», Ч. Чаһанкиров). Азәрб.-да балет жанрынын јаранмасында халг Р.м.-нин әһәмијјәтли ролу олмушдур. «Гыз галасы» (Ә. Бәдәлбәјли), «Күлшән» (С. Һачыбәјов), «Једди көзәл» (Г. Гарајев) вә с. балетләрдә Азәрб. халг Р.м.-нин жанр хүсусијјәтләриндән сәнәткарлыгла истифадә едилмишдир. Рус вә совет бәстәкарлары, о чүмләдән М. Ипполитов-Иванов, Р. Глиер, А. Хачатурјан вә б. өз әсәрләриндә Азәрб. халг Р.м.-ндән истифадә етмишләр.

Әд.: Исмајылов М. С., Азәрбајчан халг мусигисинин жанрлары, Б., 1960; Һүсејнли Б., Азәрбајчан халг рәгс мелодијалары, дәфтәр 1—2, Б., 1965—66; јенә онун, Азәрбајчан халг рәгс мусигисинин классификасијасы, «Азәрбајчан инчәсәнәти», ч. 12, Б., 1968; јенә онун, Азәрбајчан инструментал халг рәгс мусигиси, «Азәрбајчан халг мусигиси» китабында, Б., 1981; Друскин М., Очерки по истории танцевальной музыки, Л., 1936; Ефименкова Б., Танцевальные жанры в творчестве замечательных композиторов прошлого и наших дней, М., 1962.

РӘГС МҮСТӘВИСИ — хәтти полјарлашмыш електромагнит далғасынын електрик векторундан вә далғанын јајылма истигамәтиндән кечән мүстәви.

РӘГС СИСТЕМЛӘРИ — таразлығын позулмасы нәтичәсиндә мәхсуси рәгсләр јаранан системләр. Енержи бахымындан Р.с. консерватив, диссипатив вә авторәгс системләринә ајрылыр. Консерватив Р.с.-ндә енержи иткиси олмур вә ја чох аз олдуғундан нәзәрә алынмыр (мәс., сүртүнмәси олмајан, еластик далғалар шүаландырмајан механики системләр, мүгавимәти олмајан, електромагнит далғалары шүаландырмајан рәгс контуру). Диссипатив системләрдә енержи сабит галмыр, кетдикчә азалыр вә нәтичәдә рәгсләр сөнүр. Авторәгс системләриндә енержи иткиси олса да, дахили мәнбә һесабына бәрпа олунур. Параметрләри системдә кедән просесләрдән асылы олан Р.с. гејри-хәттидир вә гејри-хәтти диференсиал тәнликләрлә тәсвир едилир. Параметрләри бу просесләрдән асылы олмајан Р.с. хәттидир вә белә системләр үчүн суперпозисија принсипи өдәнилир. Р.с. асылы олмајан параметрләрин (үмумиләшмиш координатларын), јә'ни сәрбәстлик дәрәчәсинин сајына көрә дә фәргләнир; сәрбәстлик дәрәчәсинин сајы мәһдуд олан системләр дискрет Р.с. адланыр. Пајланмыш Р.с.-нин сәрбәстлик дәрәчәсинин сајы сонсуз олур (мәс., мембран, сим, електрик кабели вә с.). Р.с.-нин хассәләри вә ганунлары рәгсләр нәзәријјәсиндә өјрәнилир.

РӘГС СПЕКТРИ — рәгси тәшкил едән садә һармоник рәгсләр топлусу. Ихтијари рәгс һармоник олмајан вә ω тезлији илә дәјишән периодик функсија илә тәсвир едилир. Бу функсија спектрә ајрылыр вә ја һармоник функсијалар сырасы кими көстәрилир:

$$f(t) = \sum_{n=0}^{\infty} C_n \cos n\omega t$$

C_n—һармоник функсијанын амплитуду, t—заман, n—һармониканын нөмрәсидир. Рәгс мүрәккәб олдугча онун спектри зәнкин вә обертонларын сајы чох олур. Обертонун нөмрәси артдыгча онун амплитуду кәскин азалыр. Периодик олмајан һәрәкәт тезлији там сајда олмајан һармоник рәгсләрин сонсуз чәми вә ја интегралы илә верилир. Бу чәмдә тезлији бир-биринә сонсуз јахын олан чохлу сајда һармоникалар олур. Просесин тәбиәтиндән асылы олараг оптик, електрик, механики Р.с. олур.

РӘГСЛӘР — бу вә ја дикәр дәрәчәдә тәкрарланан һәрәкәтләр (мәс., рәггасын һәрәкәти). Јајдан асылмыш чисим шагули истигамәтдә таразлыг вәзијјәтиндән ашағы вә јухары јерини дәјишир. Тутуму вә индуктивлији олан рәгс контурунда конденсаторун лөвһәләриндәки јүкүн гијмәт вә истигамәтинин дәјишмәси тәкрарланыр. Механики Р. ријази вә физики рәггасда ағырлыг гүввәсинин, јајлы рәггасда еластик гүввәнин тә'сири илә јараныр. Таразлыгдан чыхмыш рәггас гүв-

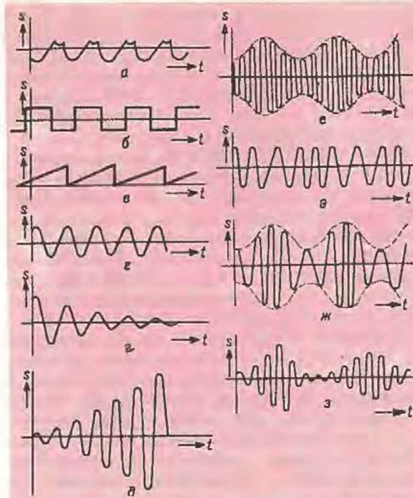

вәнин тә'сири илә башланғыч вәзијјәтә гајыдыр, лакин мүәјјән сүр'әтә вә эталәтә малик олдуғундан һәрәкәтини давам етдирир, сүр'әти кетдикчә азалыр, сыфра бәрабәр олдугда рәггас әкс истигамәтдә һәрәкәт едир, јенидән таразлыға гајыдыр, Р. јараныр. Електрик контурунда конденсаторун лөвһәләри арасындакы потенсиаллар фәрги индуктив сарғачда чәрәјан јарадыр. Лөвһәләр арасындакы потенсиаллар фәрги сыфыр олдугда чәрәјан јаранмыр вә конденсаторун лөвһәләрини әввәлкинин әкс истигамәтиндә јүкләјир. Јүкүн вә чәрәјан шиддәтинин гијмәт вә истигамәти әкс фазада периодик олараг дәјишир, Р. јараныр. Механики, електромагнит, електромеханики (мәс., телефон мембранынын), кимјәви (мәс., периодик кимјәви реаксијаларда, консентрасијанын дәјишмәси), термодинамик (мәс., «охујан» мәш'әл) вә с. Р. олур.

Р.-ин кинематик әламәтләри периодиклик вә формадыр. Кинематик бахымдан мүхтәлиф физики тәбиәтли Р. (бәрк чисмин механики јердәјишмәсинин тәкрары, газын сыхлығынын, чәрәјан шиддәтинин дәјишмәси) ејни ганунаујғунлугларa табедир. Р. чидди периодик олдугда $S(t+T)=S(t)$ шәрти ($-\infty<t<\infty$) өдәнилир (T—рәгсин периодудур). Периодик Р.-ин үмуми һалы шәк. *а*-дакы кимидир. Формасына көрә дүзбучаглы (шәк. *б*), мишарвары (шәк. *в*), синусоидал (һармоник; шәк. *г*) периодик Р. олур. Һармоник рәгс $S=A\cos(\omega t-\varphi)$ дүстуру илә ифадә олунур. S-ин ән бөјүк гијмәти амплитуд (A), $(\omega t-\varphi)$—рәгсин фазасы, φ—башланғыч фаза, ω—ваһид замандакы Р.-ин сајы олуб, даирәви вә ја тсиклик тезлик адланыр. $\cos(\omega t-\varphi)$-нин дөврү 2π олдуғундан $\omega=2\pi$ вә ја $\omega=\frac{2\pi}{T}=2\pi\nu$ олур (ν—ваһид замандакы Р.-ин сајы олуб, хәтти тезлик адланыр). Сөнән рәгс (шәк. *ғ*) $S=Ae^{-\delta t}\cdot\cos(\omega t-\varphi)$ дүстуру илә ифадә олунур. $Ae^{-\delta t}$—амплитудун ани гијмәти, δ—мүсбәт кәмијјәт олуб сөнмә әмсалыдыр. δ мәнфи олдугда рәгс күчләнир (шәк. *д*.). Сөнән Р. периодик олмур. Модуллашмыш Р. шәк. (*е*, *ә*, *ж*) $S=A(t)\cos[\omega t-\varphi(t)]$ кими ифадә олунур. Периодик функсијалар $A(t)$, $\varphi(t)\cos\omega t$-дән зәиф дәјишир. $\varphi(t)=\text{const}$ олдугда амплитуда көрә модуллашмыш Р. (шәк. *е*) алыныр. Радиотелефон вә телевизија техникасында $A(t)$ вә $\varphi(t)$ тәсадүфи функсијалардыр (шәк. *з*). Тәбиәтдә вә техникада ихтијари формалы Р. вар (мәс., ағ ишыг, сәс).

Чидди периодик (һармоник) Р. јохдур. Кичик заман интервалында ихтијари рәгс һармоник рәгс кими гәбул едилир. Спектрал чиһазлар васитәсилә мүрәккәб Р.-и һармоник Р.-ә ајырмаг мүмкүндүр.

Рәгс системләриндә 3 нөв Р. јараныр: сәрбәст (мәхсуси) Р., флуктуасија Р.-и, авторәгсләр. Кәнар бирдәфәлик импулсун тә'сири илә таразлыгдан чыхмыш системдә сәрбәст Р. јараныр. Флуктуасија Р.-ини истилик һәрәкәти јарадыр. Флуктуасија Р.-и броун һәрәкәтинин бир нөвүдүр. Авторәгсләр харичи тә'сир олмадан системдә јаранан Р.-дир, амплитуду вә тезлији системин хассәләрилә тә'јин олунур.

Р. бир јердә галмыр, әтраф мүһитә јајылыр, мәс., рәггасын Р.-и асылдығы дајаға вә с.-јә өтүрүлүр, сәс мүһитдә јајылыр, електрик рәгс мәнбәләри әтрафында електрик вә магнит саһәси јараныр. Р.-нн мүһитдә јајылмасы просеси *далға* адланыр.

Хәтти Р. суперпозисија принсипинә табедир. Мүхтәлиф тә'сирләрин јаратдығы јердәјишмәләрин чәми, тә'сирләр чәминин јаратдығы јердәјишмәјә бәрабәрдир.

Харичи периодик гүввәнин системин мәхсуси тезлијинә бәрабәр олдугда Р. күчләнир, *резонанс* јараныр.

Планетләрин Күнәш әтрафында фырланма тезлији $1{,}28\cdot10^{-9}-1{,}32\cdot10^{7}$ *һс* интервалындадыр. Јерин өз оху әтрафында фырланма тезлији $1{,}16.10^{-5}$ *һс*-дир. Сәсин тезлији 20 *һс*—$2\cdot10^{4}$ *һс*, атом вә молекулларын рәгс тезлији 10^{13} *һс*, радиодалғаларын тезлији $10^{5}-10^{11}$ *һс*, оптик далғаларын тезлији $10^{12}-10^{17}$ *һс*, рентген шүаларынын тезлији $10^{18}-10^{19}$ *һс*, гамма-шүаларын тезлији 10^{20} *һс*-дир.

Әд.: Мигулин В. В. и др., Основы теории колебаний, М., 1978.

РӘГСЛӘРИН ИЗОХРОНЛУҒУ — рәгс системинин мәхсуси рәгс дөврүнүн амплитуддан асылы олмамасы. Р.и. хәтти системләрин характерик хүсусијјәтидир. Гејри-хәтти системләрдә јалныз кичик амплитудлу рәгсләр изохрон гәбул едилир.

РӘГСЛӘРИН МОДУЛЈАСИЈАСЫ — рәгсләрин амплитудунун, тезлијинин вә ја фазасынын мүәјјән гануна көрә рәгс периодуна нәзәрән јаваш дәјишмәси. Амплитуд модулјасијасы, тезлик модулјасијасы вә фаза модулјасијасы даһа кениш јајылмышдыр. Р.м.-нда сигнал дашыјычысы јүксәк тезликли (апарычы тезликли) синусоидал електрик рәгсләридир. Һәмин рәгсләрин амплитуду, тезлији вә фазасы (ишыг рәгсләринин модулјасијасында исә онун полјарлығы) верилән сигнала көрә *модулјасија* едилир. Р.м.-ндан радиодалғалар вә оптик далғалар диапазонларындакы електромагнит далғалары васитәсилә информасијанын верилмәсиндә истифадә едилир (Бах һәмчинин *Импулс модулјасијасы*, *Ишығын модулјасијасы*).

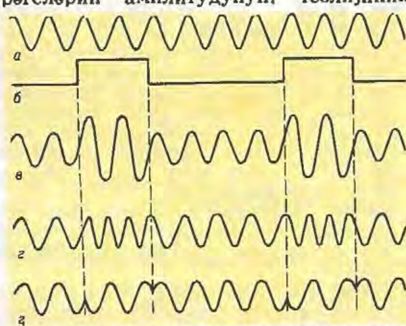

Модулјасија олунмуш рәгсләрин схематик тәсвири: *а*—модулјасија олунмамыш рәгсләр; *б*—модулјасијаедичи сигнал; амплитуда (*в*), тезлијә (*г*) вә фазаја (*ғ*) көрә модулјасија олунмуш рәгсләр.

«РӘДД ОЛСУН САВАДСЫЗЛЫГ» ЧӘМИЈЈӘТИ—1923 илин сентјабрында Москвада јарадылмыш күтләви көнүллү чәмијјәт. Мәгсәди Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 10 иллијинә гәдәр 35 јашынадәк вәтәндашлар арасында савадсызлыгла мүбаризә үзрә Үмумрусија Фөвгәл'адә Комиссијасына јардым көстәрмәк иди. Чәмијјәтә 18 јашына чатмыш вәтәндашлар, тәшкилат вә мүәссисә коллективләри гәбул едилирди. Али органы респ. гурултајы иди. В. И. Ленин, М. И. Калинин, Н. К. Крупскаја, А. В. Луначарски, М. Н. Покровски вә б. чәмијјәтин илк үзвләриндән олмушлар. 1923 илин ахырларында 100 мин нәфәр үзвү варды. 1924 илдән сәдри М. И. Калинин тә'јин едилмишди. Ики гурултајы (1926, 1929) чағырылмышдыр.

Чәмијјәтин Азәрб. шө'бәси 1924 илин ијулунда Бакыда јарадылмышды. Мүвәггәти идарә һеј'әтинә Һ. Султановун сәдрлији илә 7 нәфәр сечилмишди. Сонралар она С. Ағамалыоғлу башчылыг етмишди. 1925 илдә Азәрб. гәзаларында чәмијјәтин 10 шө'бәси, Бакы вә онун р-нларында исә 10 мин нәфәри әһатә едән 16 шө'бәси јарадылмышды. 1927 илдә чәмијјәтин вәсаити һесабына Азәрб.-да савадсызлығы ләғв едән 85 мәктәб, 3 икииллик үмумтәһсил курсу ачылмышды. 1927 илдә Азәрб.-да чәмијјәтин 15 мин нәфәр үзвү вар иди. Чәмијјәтин фәалијјәти сајәсиндә 1-чи бешилликдә Азәрб.-да әһалинин савадлылығынын фаизи 18,5-дән 50,9-а галдырылды. 1934 вә 1935 илләрдә исә респ.-да 436,1 мин нәфәр савадсызлығыны ләғв етмишдир. ҮИК(б)П МК-нын вә ССРИ ХКС-нин гәрары илә 1936 илдә ләғв олунмушдур.

РӘДИФ (әр. ردیف—сүваринин архасында отуран, сонра кәлән; сыра, низам)—Јахын вә Орта Шәрг, еләчә дә Азәрб. ше'риндә мисранын ахырында, гафијәдән сонра тәкрарланан сөз вә ја ифадә. М. П. Вагифин «Көрмәдим», М. В. Видадинин «Белә галмаз», М. Ә. Сабирин «Охутмурам, әл чәкин!» Р.-ли ше'рләри мәшһурдур. Р.-дән бәдии васитә кими, фикри даһа да гүввәтләндирмәк мәгсәди илә истифадә едилир.

РӘЗДӘРӘ — Азәрб.ССР Зәнкилан р-нунда кәнд. Р. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Зәнкилан д.ј. ст.-ндан 15 *км* ч.-г.-дә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 428 (1983). Әсас тәсәррүфаты үзүмчүлүкдүр. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

РӘИЈЈӘТ (әр. رعیه—табеә)—орта әсрләрдә Јахын вә Орта Шәргин бир сыра өлкәсиндә, о чүмләдән Азәрб.-да әввәлләр бүтүн табеәләри, сонралар исә вер-

ки верән хүсуси кәндли вә шәһәрли тәбәгәсини билдирән термин. Сонралар әсасән хәрач верәнләрә Р. дејилирди. Османлы империјасында 18 әсрдән башлајараг ичтимаи вәзијјәтиндән асылы олмајараг гејри-мүсәлман әһали рәаја (Р.-ин чәми) адланырды.

РӘИЈЈӘТВАРИ (әр. رعية — рәијјәт сөзүндәндир; һинд дилиндә «төјчү верән кәндли» мә'насында ишләнир)—Һиндистанда торпаг-верки системи. 18 әсрдә инкилис мүстәмләкәчиләри тә'сис етмишдиләр. Р.-нин һәјата кечирилдији јерләрдә торпагларын һамысы (әкин јерләри вә һәјәтјаны саһәләрдән башга) Ост-Һинд ширкәти тәрәфиндән мүсадирә едилир вә дөвләт хәзинәсинә рента—верки верән ичма башчылары—ичарәдарлара тәһким олунурду. 1970-чи илләрдән Һиндистан һөкумәти саһибкарларын торпаг саһәләрини мүәјјән олунмуш гајдада мәһдудлашдырмаг тәдбирләри һәјата кечирир.

РӘ'Ј (әр. رأى—мүшаһидә, фикир)—гәзет-журнал публисистикасы вә әдәби тәнгид жанрларындан бири; јени бәдии, елми вә елми-күтләви әсәрин тәһлили вә гијмәтләндирилмәси. Бах һәмчинин *Ресензија*.

РӘЈАСӘТ ҺЕЈ'ӘТИ—гурултајы, јығынчағы, мәчлиси апармаг үчүн, јахуд партија, елми вә дикәр ичтимаи тәшкилатларын даими рәһбәр органы кими сечилән бир груп шәхс, коллекија.

РӘМЗ—бах *Символ*.

РӘНДӘ—ағач материаллары јонмаг үчүн әл аләти; тахта вә ја метал көтүкдән, паз вә кәскидән ибарәтдир. Ән гәдим Р. Помпејдә тапылмыш вә е.ә. 1 әсрә аиддир. Гәдим вә орта әсрләрдә ағач јонмаг үчүн әсасән с ы ј ы р ғ а ишләдилмишдир. 15—16 әсрләрдән Р.-дән истифадә кенишләнмишдир. Мүхтәлиф нөвләри (шерһебел, нахыш Р.-си, јерләмә Р.-си, зензубел вә с.) вар. Електриклә ишләјән әл Р.-синдән дә истифадә едилир.

РӘНДӘ ДӘЗКАҺЫ, а ғ а ч е'м а л ы н д а—јонма дәзкаһы нөвү; тахта детал вә пәстаһларын сәтһини һамарламаг, фасонлу профил вә с. алмаг үчүндүр. Харратлыг мә'мулатлары һазырлајан ағач е'малы мүәссисәләринин зәрури аваданлығыдыр.

РӘНК—мадди аләмдәки објектләрин хассәләриндән бири; әсасән көзлә көрмә илә һисс олунур. Әксәр һалларда Р. һиссијјаты көрүнән областда (380 *нм*-дән 670 *нм*-дәк) јерләшән електромагнит далғаларынын тә'сири илә, бә'зән исә көзә ишыг сели дүшмәдән башга тә'сирләр (көз алмачығына көстәрилән тәзјиг, зәрбә, електрик гычыгландырмалары вә с.) нәтичәсиндә јараныр. Р. һиссијјатынын јаранмасы тәкчә ишыг мәнбәјинин шүаландырдығы електромагнит далғаларынын спектрал тәркиби илә дејил, һәмчинин бу ишығын көзә бирбаша, јахуд мүәјјән сәтһләрдән гајыдараг дүшмәси илә дә мүәјјән олунур. Р. һиссијјаты чисмин бојағындан, онун сәтһинин формасындан вә гајтарма габилијјәтиндән, чисмә дүшән ишығын спектрал тәркибиндән вә интенсивлијиндән, чисимлә мүшаһидәчи арасындакы мүһитин хассәсиндән, көзүн Р.-ләри гәбул етмә хассәсиндән вә с.-дән асылыдыр. Көзүн Р.-ләри сечмә габилијјәти көз гишасынын мәркәзиндәки фоторесепторларын фәалијјәти илә әлагәдардыр. Р.-ә һәссас фоторесепторлар үч нөв олур вә онларын спектрал һәссаслығынын максимумлары, мүвафиг олараг, гырмызы, јашыл вә көј Р.-ә ујғун кәлир. Дөрдүнчү нөв фоторесептор (чөпчүк) јалныз ишыг тә'сири јарадыр вә көз гишасынын әтраф периферија һиссәсиндә јерләшир. Мүхтәлиф спектрал тәркибли вә интенсивликли ишығын дөрд нөв фоторесептора тә'сири Р. һиссетмәнин физики-кимјәви әсасыны тәшкил едир. Көзүн јекун һәссаслығы сары Р.-ә (555 *нм*) ујғун кәлир. Ишыгланма зәифләдикдә бу макс. мави областа тәрәф сүрүшүр. Оптик шүаланмада Р. бирбаша ишығын спектрал тәркибини ифадә едир. Көрүнән област далға уз. 380 *нм* олан бәнөвшәји Р.-лә башлајыб далға уз. 760 *нм* олан гырмызы Р.-лә тамамланыр. Р. инсанын һәјат вә фәалијјәтиндә, һәмчинин сәнаједә, нәглијјатда, инчәсәнәтдә, информасијанын өтүрүлмәсиндә вә с.-дә мүһүм рол ојнајыр.

Әд.: А г о с т о н Ж., Теория цвета и ее применение в искусстве и дизайне, пер. с англ., М., 1982.

РӘНК, и н ч ә с ә н ә т д ә—инсанын керчәклијин бојаларыны бүтүн зәнкинлији илә гаврама габилијјәтинин бәдии ифадәси. Р. *композисија*, *колорит*, мәкан, *фактура* вә с. бәдии форма елементләри илә әлагәдар мејдана чыхыр. Р. таблода објектин узаглыг дәрәчәсини (рәнк перспективи), онун башга објектләр вә әтраф мүһитлә әлагәсини (бах *Инчәсәнәт синтези*), ајры-ајры објектләрин, јахуд онларын һиссәләринин мадди хүсусијјәтләрини, бәдии образын үмуми, емосионал гурулушуну характеризә едә биләр.

РӘНК—Азәрб. халг мусигисиндә *дәсткаһ* формалы муғамларын шө'бәләри арасында ифа олунан инструментал мелодија (пјес). Р.-ләр мүнтәзәм вәзнә, ајдын ритмик дүстура малик олуб сәрбәст вәзнли муғам шө'бәләри илә тәзад тәшкил едир; бә'зи Р.-ләр мелодик хүсусијјәтләринә көрә муғам шө'бәләрини бир-бирилә әлагәләндирир. Р. һәмчинин ханәндәнин нәфәсини тәнзимләмәк үчүн имкан јарадыр. Муғамларын һәр бир шө'бәсинә ујғун чохлу ән'әнәви Р-ләр вар. Р.-ләр мусиги мәзмуну вә формасы (бәнд формасы, ики һиссәли форма вә с.) е'тибарилә биткин олуб, характерчә маһны, рәгс мелодијасы вә маршлара јахындыр. Бә'зи Р.-ләрдән маһны вә рәгс мелодијасы кими дә истифадә олунур.

РӘНК ГАММАСЫ—тәсвири вә декоратив-тәтбиги сәнәт әсәрләринин јарадылмасында истифадә едилән гаршылыглы вә аһәнкдар сурәтдә әлагәләндирилмиш бир сыра рәнк чаларлары. «Р.г.» термини рәнкин хассәсини мүәјјән едән тә'јинлә мүшајиәт олунур (белә ки, Р.г.-ны исти, сојуг, ишыглы вә с. адландырырлар).

РӘНК КОРЛУҒУ — рәнкләри сечә билмәмәк габилијјәти. Там вә гисмән Р.к. мә'лумдур. Бах һәмчинин *Далтонизм*.

РӘНК КОРРЕКТОРУ, т е л е в и з и ј а д а—рәнкли телевизија системләриндә кинескопун екранында рәнк позулмаларыны арадан галдырмаг үчүн истифадә олунан електрик гурғусу. Р.к.-да веричи камеранын әсас рәнк (гырмызы, јашыл, көј) сигналларынын хәтти чеврилмәси баш верир. Нәтичәдә Р.к.-нун чыхышында гәбуледичи гурғуда гырмызы, јашыл вә көј ишыгланма јарадан үч сигналдан һәр бири гырмызы, јашыл вә көј сигналларын хәтти комбинасијасындан ибарәт олур.

РӘНК КӨСТӘРИЧИСИ (а с т р о н о м и ј а д а)—ики далға узунлуғунда алынан улдуз өлчүләринин фәрги. Көј објекти спектриндә енержинин пајланмасынын әсас әламәтләрини характеризә едир. «Р.к.» терминини елмә 20 әсрин әввәлләриндә алман астроному К. Швартсшилд дахил етмишдир. 20 әсрин 50-чи илләринәдәк бејнәлхалг Р.к. (бејнәлхалг фотографик вә фотовизуал улдуз өлчүсүнүн фәрги) әсас олмушдур. Мүасир астрофотометрик системдә кениш јајылмыш $U—B$ вә $B—V$ Р.к. ишләдилир (спектрин ујғун олараг U—ултрабәнөвшәји—B—көј вә V—сары һиссәләриндәки улдуз өлчүләринин фәрги). UBV системинин гырмызы вә инфрагырмызы областда кенишләнмәси башга Р.к.-нин ($U—R$, $V—J$ вә с.) ишләнмәсинә имкан вермишдир. Р.к. ишығын улдузлараарасы фәзада удулмасыны, улдузларын вә улдуз системләринин тәбиәтини, тәкамүлүнү вә с. өјрәнәркән ишләдилир.

РӘНК НӘЗӘРИЈЈӘСИ—кимјәви бирләшмәләрин рәнки илә онларын гурулушу арасындакы *ергә* һаггында нәзәријјә. Рәнк, көрмә синиринә енержиси $2{,}5 \cdot 10^{-12}$-дән $5 \cdot 10^{-12}$ *ергә* гәдәр олан електромагнит шүаларынын (далға уз. 380—760 *нм*) тә'сири нәтичәсиндә һисс олунур. Бу заман бу көстәрилән интервалда (спектрин көрүнән һиссәси алланыр) електромагнит шүаларынын биркә тә'сири ағ рәнк һисси доғурур, лакин назик шүа дәстәләри ајрылыгда тә'сир етдикдә, ја да бә'зи шүалар удулдугдан сонра јердә галанлар бирликдә тә'сир етдикдә бу вә ја дикәр рәнк һисс едилир (чәдвәлә бах).

Удулмуш ишығын далға уз. λ нм	Удулан рәнк	Мүшаһидә етдијимиз рәнк
300—435	Бәнөвшәји	Јашылымтыл-сары
435—480	Көј	Сары
480—490	Јашылымтыл-көј	Нарынчы
490—500	Көјүмтүл-јашы	Гырмызы
500—560	Јашыл	Ал гырмызы
560—580	Сарымтыл-јашыл	Бәнөвшәји
580—595	Сары	Көј
595—605	Нарынчы	Јашылымтыл-көј
605—730	Гырмызы	Көјүмтүл-јашыл
730—760	Ал гырмызы	Јашыл

Маддәнин ишығы удмасы *Букер—Ламберт—Бер ганунуна* әсасланыр. Маддәнин рәнки, адәтән, удулан ишыг далғасынын узунлуғундан (макс. λ) асылыдыр. Маддә молекулларынын гурулушу дәјишдикдә макс. λ узун далғалар тәрәфә сүрүшүр, бунун да нәтичәсиндә маддәнин рәнки сарыдан гырмызыја, сонра исә көјә вә јашыла кечир. Бу просес рәнкин интенсивләшмәси вә ја батохром еффекти адланыр. Макс. λ гыса далғалар тәрәфә јерини дәјишмәси рәнкләрин әкс истигамәтдә (јашылдан сарыја) дәјишилмәсинә сәбәб олур вә бу просесә рәнкин јүксәлмәси вә ја һипсохром еффекти дејилир. Ишығын удулмасы спектрин көрүнән һиссәсиндә молекулларын, о чүмләдән рәнкли маддә молекулларынын електронларынын һәјәчанланмасына сәбәб

олур. Нормал вә һәјәчанланмыш вәзијјәтләрдәки молекулларын енержиләри арасындакы фәрг рәнкин интенсивлијини мүәјјән едир. Квант нәзәријјәсинә әсасән рәнкли маддәләрин молекулларынын һәјәчанланма енержиси 35—70 *ккал/мол*-дур.

Р.н. синтетик үзви бојалар кимјасынын инкишафы нәтичәсиндә јаранмышдыр. Маддәнин гурулушу илә рәнки арасындакы асылылығы илк дәфә алман кимјачылары К. Либерман вә К. Гребе мүәјјән етмиш (1869), О. Витт исә хромофор нәзәријјәсини ирәли сүрмүшдүр (1876). Бу нәзәријјәјә көрә үзви бирләшмәләрин рәнклилијинә сәбәб тәркибләриндәки икигат вә үчгат рабитәли (мәс., —N=N—, —N=O) атомлар групудур. Һәмин групплара х р о м о ф о р дејилир (јун. chróma—рәнк + phorós—дашыјан). Полјак кимјачысы Р. Нијетски вә инкилис кимјачысы Г. Армстронг бу ишдә хиноид хромофорларын мүстәсна ролу олдуғуну гејд етмишләр (1888). Хромофор нәзәријјәсинә әсасән үзви маддәләрин рәнкинә ауксохром адланан —OH, —SH, NH_2—, C_6H_5O— вә с. групплары бөјүк тә'сир көстәрир. Совет кимјачысы А. И. Киприанов бојаларын рәнкиндә хромофорларын молекулдахили гаршылыглы тә'сиринин мүәјјән ролу олдуғуну көстәрмишдир (1964).

Гејри-үзви бирләшмәләрдә рәнк електрон орбиталларынын күчлү деформасијасы нәтичәсиндә јарана биләр. Бурада анионларын полјарлашмасы әсас рол ојнајыр. Гејри-үзви маддәләрин бә'зи типләринин рәнки һәм дә онларын молекулларынын атомларында бош орбиталлар олмасы илә әлагәдардыр. Мәс., күман едилир ки, комплекс ионларын рәнки онларын атомларында *d* вә ја *f*—орбиталлары тамам долмамыш елементләр олмасындан ирәли кәлир. Белә ионларын ишығы интенсив удмасына сәбәб, лиганд електронларынын мәркәзи атомун бош орбиталларына кечмәсидир.

Әд.: А г о с т о н Ж., Теория цвета и ее применение в искусстве и дизайне, пер. с англ., М., 1982.

РӘНК ЧАЛАРЛЫҒЫ—бах *Валјор.*

РӘНКВУРАН ПУЛТ—сулу мәһлул шәклиндә һазырланмыш өзлү олмајан рәнк (боја) тәркибләрини сыхылмыш һава илә сәтһә чиләмәк үчүн механики машын. Иншаат бәзәк ишләриндә тәтбиг олунур. Әл илә ишләдилән вә електриклә ишләјән нөвләри вар. Мәһсулдарлығы саатда 200—500 $м^2$, иш тәзјиги 0,4—1 *Мн/*$м^2$ (4—10 *кгг/*$см^2$), күтләси 5—30 *кг*-дыр.

РӘНККАРЛЫГ—бах *Бојакарлыг.*

РӘНКЛӘРИН ӨЛЧҮЛМӘСИ—рәнкләрин өлчүлмәси вә мигдари ифадәси үчүн үсуллар; рәнкләрин ријази тәсвиринин мүхтәлиф үсуллары илә бирликдә колориметрија фәннини тәшкил едир. Р.ө. нәтичәсиндә р ә н к к о о р д и н а т л а р ы (РК) адланан (рәнкә дүрүст стандартлашдырылмыш мүәјјән шәртләр дахилиндә бахылдыгда) вә рәнки тамамилә тә'јин едән үч әдәд алыныр. Експериментал јолла мүәјјән едилмишдир ки, көстәрилән шәртләр дахилиндә истәнилән рәнк мүәјјән мигдарларда көтүрүлмүш үч хәтти асылы олмајан (јә'ни һәр бириси мүәјјән мигдарларда көтүрүлмүш дикәр икисинин чәми шәклиндә тәсвир олуна билмәјән) рәнкин гарышығы кими тәсвир олуна биләр. Бу факт колориметријада рәнкин ријази ифадәсинин әсасыны тәшкил едир. Мөвчуд олан сонсуз мигдарда хәтти асылы олмајан рәнк групларындан *сечилмиш һәр һансы биринә* дахил олан рәнкләр әсас рәнкләр адланыр вә рәнк координат системини (РКС) тәшкил едир. РКС-дә көтүрүлмүш һәр һансы илкин рәнки (әксәр һалларда ағ рәнки) алмаг үчүн әсас рәнкләрин гарышыгдакы мигдарлары мүәјјән нисбәтдә көтүрүлүр вә һәмин мигдарлар ваһид гәбул олунур.

Колориметрик РКС-нин әсасыны тәшкил едән тәчрүби вериләнләр бөјүк мигдарда дүрүст тә'јин олунмуш шәртләр дахилиндә апарылан мүшаһидә нәтичәләринин орта гијмәтләри кими көтүрүлүр. Она көрә дә бу гијмәтләр конкрет мүшаһидәчинин рәнкли көрмә хассәләрини дәгиг әкс етдирмир вә онлар орта стандарт колориметрик мүшаһидәчијә аид едилир.

Һәр һансы рәнкин РК гаршылыглы перпендикулјар үч координат оху үзәриндә гејд олунарса, онда һәмин рәнк һәндәси олараг рәнк фәзасы адланан үчөлчүлү фәза нөгтәси, јахуд әввәли координат башланғычы илә вә сону көстәрилән нөгтә илә үст-үстә дүшән вектор кими тәсвир олунур. Рәнкин нөгтә вә вектор кими тәсвирләри ејнидир, она көрә дә рәнкләрин шәрһиндә һәр икисиндән истифадә олунур. Бүтүн реал рәнкләрә ујғун нөгтәләр рәнк фәзасынын һәр һансы саһәсини доллурур. Фәза нөгтәләри исә ријази чәһәтдән ејни һүгуглудур, она көрә дә шәрти олараг реал рәнкләр саһәсиндән кәнарда јерләшән нөгтәләрин мүәјјән рәнкләри (гејри-реал рәнкләри) ифадә етмәләрини гәбул етмәк олар. Сонунчулар үзәриндә, һәгиги рәнкләр үзәриндә олдуғу кими, ријази әмәлијјатларын апарылмасынын мүмкүн олмасы исә колориметријада чох әлверишли шәраит јарадыр.

Рәнкин, рәнк векторунун мүтләг гијмәтиндән асылы олмајан бир нөв «кејфијјәти» р ә н к л и л и к адланыр. *Рәнклилијин һәндәси олараг икиөлчүлү* фәзада координат охларынын (әсас рәнк охларынын) үч ваһид нөгтәсиндән кечән рәнк фәзасынын «ваһид» мүстәвисиндә характеризә етмәк даһа мүнасибдир. Ваһид мүстәвинин координат мүстәвиләри илә кәсишмәсиндән тәпәләри әсас рәнкләрин ваһид гијмәтләринә ујғун кәлән бәрабәртәрәфли үчбучаг алыныр (чох вахт Максвелл үчбучағы адланыр). Һәр һансы бир рәнкин рәнклилији онун үч РК илә дејил, онларын нисбәти илә, јә'ни координат башланғычындан һәмин рәнкә ујғун нөгтәдән кечирилмиш дүз хәттин вәзијјәти илә тә'јин олунур. Башга сөзлә, рәнклилик рәнк векторунун мүтләг гијмәти илә дејил, јалныз онун истигамәти илә вә демәли, һәмин векторун (вә ја дүз хәттин) ваһид мүстәви илә кәсишмә нөгтәсинин вәзијјәти илә мүәјјән олунур.

Рәнкин, РКС-нин көмәји илә тәсвири инсанын рәнкли көрмә хассәләрини әкс етдирмәлидир. Она көрә дә күман едилир ки, бүтүн РКС-ләрин әсасында ф и з и о л о ж и РКС дурур вә о, көзүн тор тәбәгәсиндә јерләшән үч нөв ишыг гәбуледичисинин (колбачыгларын) спектрал һәссаслығынын үч функсијасы илә тә'јин едилир. Әсас рәнк мигдарларынын далға уз.-ндан асылылығынын график тәсвирләри нәтичәсиндә рәнкләрин топланмасы әјриләри (садәчә топланма әјриләри) адланан далға уз. функсијалары алыныр. Практикада РК-нын һесабланмасы үчүн әсас рәнкләрин експериментал гијмәтләринә әсасән гурулмуш графикдәки топланма әјриләриндән истифадә едилир вә далға уз. 700 (гырмызы), 546,1 (јашыл) вә 435,8 *нм* (көј) олан монохроматик шүалара ујгун үч спектрал рәнк әсас рәнкләр кими көтүрүлүр. Бу Р.ө.-нин бејнәлхалг стандартларына да ујгундур. Топланма әјриләриндән әсас рәнкләрин һәр бирисинин мигдарыны һесабламаг мүмкүндүр. Р.ө.-ндән рәнк координатлары бирбаша да тә'јин едилә биләр. Бу, мүәјјән рәнк алмаг үчүн үчрәнкли аддитив гургуларда (мәс., *рәнкли телевизијада* истифадә едилән үчрәнкли кинескопда) мүмкүндүр.

Рәнклилик икиөлчүлү фәзада көстәрилә билдијиндән ону тә'јин етмәк үчүн, адәтән, азы ики әдәд мә'лум олмалыдыр. Лакин практикада бу мәсәләдә бир рәнкдән истифадә етмәк даһа әлверишлидир. Илк дәфә саф спектрал рәнкләри вә саф ал-гырмызы рәнкләри онларда үстүнлүк тәшкил едән далга уз.-на көрә өлчмәк мүмкүн олмушдур. *Мүтләг гара чисмин* шүаланмасынын рәнклилијини дә темп-ра көрә биргијмәтли тә'јин етмәк мүмкүндүр.

Әд.: К р и в о ш е е в М. И., К у с т а р е в А. К., Световые измерения в телевидении, М., 1973; А г о с т о н Ж., Теория цвета и ее применение в искусстве и дизайне, пер. с англ., М., 1982.

РӘНКЛӘРИН ФОТОГРАФИК ТӘСВИРИ—шәкли чәкилән објектин рәнк тонларынын (РТ) рәнкли фотографија материалы үзәриндә алынан позитив тәсвири. Р.ф.т.-нин кејфијјәти алынмыш тәсвирин РТ-нын објектин РТ-на нә дәрәчәдә мүвафиг олмасы (јә'ни дәгиглији) илә гијмәтләндирилир. Физики, физиоложи вә психоложи дәгиг Р.ф.т. вар. Ф и з и к и дәгиг Р.ф.т.-ндә алынмыш рәнкләр мүгајисә едилдикдә тәсвирин мүәјјән саһәсинин шүаландырдығы вә ја әкс етдирдији шүаларын спектрал пајланмасы, објектин мувафиг саһәләриндән кәлән шүаларын спектрал пајланмасына тамамилә ујғун кәлир. Ф и з и о л о ж и дәгиг Р.ф.т.-ндә тәсвирин һәр һансы саһәсинин шүаландырдығы вә ја әкс етдирдији шүалар, објектин мүвафиг саһәләриндән кәлән шүалара бәрабәр кими көрүнүр. П с и х о л о ж и дәгиг Р.ф.т.-ндә објектин вә тәсвирин мүвафиг саһәләринин рәнкләринин субјектив гавранмасы ејнидир; бу заман үчөлчүлү објектин рәнкләриндә тәсвирин икиөлчүлү олмасы сәбәбиндән јаранан тәһрифләр (хүсусән тәсвирдәки деталларын контурларында) мүтләг нәзәрә алынмалыдыр.

РӘНКЛИ АЕРОФОТОШӘКИЛЧӘКМӘ—Јер сәтһи ландшафтынын (вә ја дикәр објектләрин) һавадан тәбии рәнкләрдә шәклинин чәкилмәси; спектрин көј, јашыл вә гырмызы һиссәсиндә чохгатлы плјонка үзәринә електромагнит далғаларынын гејд едилмәси. Даһа чох информасија алмаг үчүндүр вә дешифрләмәни асанлашдырыр. Р.а.-нын кејфијјәтини артырмаг үчүн аерофотоапаратларын објективләри хроматик аберрасија бахымындан тәкмилләшдирилир. Р.а. һавадан кинокамера илә илк дәфә ејни вахтда ССРИ вә Канадада тәтбиг едилмишдир (1936). Р.а. торпаг саһәләри хәритәсинин, топографик

хәритәләрин тәртибиндә, јерин чоғрафи, жеоложи вә континентал релјефинин өјрәнилмәсиндә, әтраф мүһитин горунмасында, космик планалмада, археложи тәдгигатларда вә с.-дә чох тәтбиг едилир.

РӘНКЛИ САҺӘ—*рәнкләрин өлчүлмәсиндә* истифадә едилән кағыз, картон, парча, шүшә вә дикәр материалларын ејни рәнкли сәтһи. Р.с. сечилмиш материала боја јахмагла, фотографик, јахуд оптик үсул илә, ја да *лүминофорун* тә'сирләндирилмәси јолу илә алыныр. Дүзбучаглы шәкилдә олан мүхтәлиф Р.с. нүмунәләри рәнк атласыны тәшкил едир. Јохланылан објектин рәнкини визуал тә'јин етдикдә она ән чох јахын олан Р.с. сечилир. Үчрәнкли *колориметрләрдә* Р.с. бир-биринә бәрабәр, јанашы гојулмуш ики јарымдаирәдән ибарәтдир. Онлардан бири јохланылан објектин рәнкиндә, дикәри исә үзәриндә чиһазын әсас рәнкләри гарышдырылан екранын рәнкиндә олур.

Кино техникасы вә рәнкли телевизијада Р.с.-дән рәнкләрин дәгиг верилишинә нәзарәт үчүн истифадә едилир; бу һалда Р.с. там кадры, ја да онун бир һиссәсини тутур. Рәнкләрин верилиш дәгиглијинә адәтән визуал вә ја колориметрлә нәзарәт едилир. Телевизија кадрынын Р.с.-си кинескопун гырмызы, јашыл вә көј лүминофорларынын рәнкләринин ишыгланма дәрәчәләринин тәнзимләнмәсинә вә сафлығына, һәмчинин ағ саһәнин рәнкинә нәзарәт үчүндүр.

РӘНКЛИ ТЕЛЕВИЗИЈА — рәнкли тәсвирләрин мәсафәјә өтүрүлмәсини тә'мин едән телевизија. Тәсвирләрин телевизијада рәнкли верилмәси принсипи рәнкли көрмә габилијјәтинин үчкомпонентлилик нәзәријјәсинә әсасланыр. Мүхтәлиф тәбии рәнкләрн оптик олараг үч әсас рәнк васитәсилә әлдә етмәк мүмкүндүр (бах *Рәнкләрин өлчүлмәси*). Бу принсипә көрә рәнкли веричи телевизија камерасында үч (гырмызы, јашыл вә көј) ишыг сүзкәчи васитәсилә веричи телевизија борусунун ишығаһәссас һәдәфләри үзәриндә верилиш објектинин үч биррәнкли оптик тәсвири алыныр. Онлар сонрадан тәсвирин ачылышы заманы гырмызы (*R*), јашыл (G) вә көј (*B*) тәркиб һиссәләринә мүтәнасиб олан үч хәтти видеосигнала (E_R, E_B, E_G) чеврилир. Телевизија

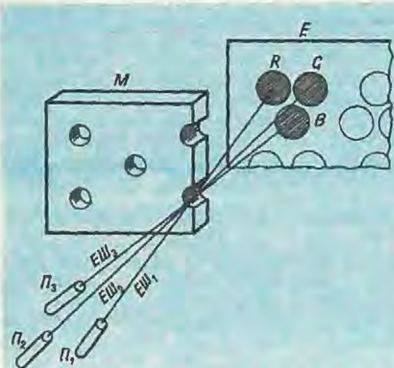

Кинескопда рәнкли тәсвирин алынмасы принсипи: $П_1$, $П_2$, $П_3$—електрон прожекторлары; $ЕШ_1$, $ЕШ_2$, $ЕШ_3$—електрон шүалары; *M*—көлкә маскасы; *E*—кинескопун екраны; *R*, *G*, *B*—гырмызы, јашыл вә көј ишыгланма рәнкләринә ујғун лүминофор ләкәләри.

сигналынын алынмасы (формалашмасы) вә рабитә каналына өтүрүлмәси үчүн Р.т. системләриндә рәнкли информасијанын кодлашдырылмасы мәгсәди илә хүсуси үсуллардан истифадә олунур. Рәнкли телевизорда декодлашдырма јолу илә видеосигналлар телевизија сигналындан ајрылыр, кинескопа дахил олараг онун лүминофорларынын парлаглығыны идарә едир. Мәс., ән чох јајылмыш көлкә маскасы олан үчрәнкли үчшүалы кинескопда видеосигналлар ејни вахтда үч електрон прожекторунун идарәедичи електродларына (модулјаторларына) верилир. Нәтичәдә електрон шүаларынын чәрәјаны видеосигналларын амплитудуна ујғун олараг дәјишир. Лүминофорлар рәнкли кинескопун екранында кичик даирәчикләрдән (лүминофор ләкәләриндән) ибарәт мозаика шәклиндә јерләшдирилир. Ләкәләр триадаларда груплашдырылыр (шәк.). Һәр триадада үч лүминофор даирәчији олур вә һәр даирәчик електрон шүалары тә'сириндән «өзүнәмәхсус» рәнкдә ишыг сачмаға башлајыр. Масканын екранлашдырычы тә'сири сајәсиндә шүалар триадаларда јалныз өзүнәмәхсус рәнкли лүминофорлары тә'сирләндирир. Беләликлә, шүаларын һәр бири ајрылыгда екранда гырмызы, јашыл вә ја көј рәнк алмаға имкан верир; бирликдә исә бу шүалар рәнки гырмызы, јашыл вә көј рәнкләрин парлаглыг нисбәти илә мүәјјән едилән тәсвир әмәлә кәтирир. Рәнкләрин аддитив топланмасы јолу илә гәбуледичинин әсас рәнкләр үчбучағы (хроматик диаграмы) дахилиндә истәнилән рәнк әлдә едилир (бах һәмчинин *Гәбуледичи телевизија борусу*).

Тарихи мә'лумат. 1907—08 илләрдә рус мүһәндиси И. А. Адамиан рәнкли кадрларын ејни заманда өтүрүлмәси үсулуну, 1925 илдә исә рәнкли саһәләри П. Нипковун (алман мүһәндиси Nipkow, 1860—1940) ачычы диски васитәсилә ардычыл өтүрүлән үчрәнкли телевизија системини тәклиф етди. 1929 илдә «Американ телефон енд телеграф компани» (АБШ) лабораторијасында механики ачылышлы рәнкли телевизијанын ејнивахтлы системи нүмајиш етдирилди (бурада сигналлар үчүн үч мүстәгил каналдан истифадә олунурду). 1929 илдә совет мүһәндиси Ј. С. Волков рәнкли телевизија гәбуледичисиндә үч екраны олан електрон-шүа борусундан истифадә етмәк тәклифини ирәли сүрдү; рәнкләрә көрә ајрылмыш үч тәсвирин оптик үст-үстә дүшмәси (әсасән *R*, G вә *B* рәнкләри) үчүн јарымшәффаф күзкүләр тәтбиг етди. 1938—50 илләрдә АБШ-да «Коламбија бродкастинг систем» (CBS) радио верилишләри компанијасында електрон типли ардычыл систем ишләниб һазырланды; 1951—53 илләрдә бу системдән телевизија верилишләри үчүн стандарт систем кими истифадә олунду. Аналожи систем ССРИ-дә 1948—53 илләрдә јарадылмышдыр. 1954—56 илләрдә исә һәмин систем үзрә сынаг верилиши кечирилди. 1953 илдә АБШ-да NTSC системи үзрә Р.т. верилишинә башланды вә 1954 илдән һәмин систем АБШ-да, 1964 илдә Канадада вә Америка гит'әсинин бир сыра дикәр өлкәсиндә, 1960 илдә Јапонијада стандарт гәбул олунду, 1958 илдә ССРИ-дә јарадылан Р.т. системиндән 1959 илдә сынаг телевизија верилишләри үчүн истифадә едилди. 1966 илдә јарадылан «SECAM-III» Совет—Франса системи 1967 илин октјабрында, ејни вахтда, һәм ССРИ-дә, һәм дә Франсада ишә дүшдү (бах *Секам*). 1967 илдән АФР, Б. Британија, Нидерланд вә дикәр Гәрби Авропа өлкәләриндә, һәмчинин Австралијада PAL системи үзрә Р.т. верилишләринә башланды. Һәмин систем 1962—66 илләрдә АФР-дә тәкмилләшмишдир. Үмумијјәтлә, Р.т.-да 3 стандарт систем мә'лумдур (1978): СЕКАМ, NTSC вә PAL. Системләр бир-бириндән, әсасән, телевизија сигналларынын јарадылма үсуллары илә фәргләнир. ССРИ-дә вә әксәр сосиалист өлкәләриндә, һабелә Франсада, бир сыра Африка өлкәләриндә СЕКАМ системиндән истифадә олунур.

Әд.: Н о в а к о в с к и й С. В., Цветное телевидение, М., 1975; Техника цветного телевидения, под ред. С. В. Новаковского, М., 1976; Т к а ч е н к о А. П., Цветное телевидение, Минск, 1981.

РӘНКЛИ ФОТОГРА́ФИЈА — рәнкли фототәсвирин алынмасы просесләри вә үсулларыны әһатә едән фотографија саһәси. Чәкилән објект рәнкләринин фотографик үсул илә мүвафиг материал үзәриндә алынмасы һаггында илк дәфә (1861) Ч. К. *Максвелл* фикир сөјләмишдир. О, инсанын рәнкли көрмәсинин үчкомпонентлилији нәзәријјәсинә әсасланмышдыр; шәкли чәкилән објектдән экс олунан шүаларын көрүнән спектрин көј, јашыл вә гырмызы диапазонлара ајрылмасындан вә һәмин шүалары екрана пројексијаладыгда онларын а д д и т и в синтезиндән (топланмасындан) истифадә етмәк тәклифини ирәли сүрмүшдүр. Мәс., тәркиби, әсасән, көј вә јашыл шүалардан ибарәт ишыг сели екранда мави рәнк, көј вә гырмызы гырмызымтыл-бәнөвшәји рәнк, јашыл вә гырмызы исә сары рәнк әмәлә кәтирир. Бәрабәр интенсивликли көј, јашыл вә гырмызы шүалар гарышдырылдыгда ағ рәнк алыныр. Аддитив просесләрдән рәнкли кинонун илк вариантларында истифадәолунмушду. 30-чу илләрдә ишыг синтезинин с у б т р а к т и в принсипинә әсасланан үсуллар јаранды. Бурада да әсас принсип, аддитив просесләрдәки кими, ишығын үч рәнк зонасына малик олмасыдыр. Лакин мүәјјән рәнки алмаг үчүн ағ рәнкдән әсас рәнкләри чыхмаг (субтраксија етмәк) лазым кәлир. Мәс., гырмызымтыл-бәнөвшәји вә мави бојалары гарышдырдыгда көј (гырмызымтыл-бәнөвшәји, ағ рәнкдән јашылы, мави исә гырмызыны чыхарыр) рәнк алыныр. Илк дәфә рәнкин субтрактив синтези јолу илә франсыз ихтирачысы Л. Дүко дү Орон рәнкли тәсвир алмышдыр (1868—69). Мүасир кино вә фото чәкилишләриндә, һабелә рәнкли чапда чохтәбәгәли рәнкли фотографија материаллары (ЧРФМ) үзәриндә субтрактив просесләрдән истифадә олунур.

Ади Р.ф.-дан башга спектрозонал икитәбәгәли вә үчтәбәгәли (инфрагырмызы шүалара да һәссас олан) плјонка үзәриндә фотографија да јајылмышдыр (мәс., тәбии објектләрин аерофоточәкилишиндә, космик фотографијада). Бу һалда ЧРФМ үзәриндә објектин экс етдирдији ишығын спектрал областынын ајры-ајры зоналары гејд олунур. Рәнкләр биләрәкдән тәһриф едилир ки, бу да тәбии шәраитдә чәтин нәзәрә чарпан деталлары даһа ајдын үзә чыхармаға имкан верир (бах *Рәнкли аерофотошәкилчәкмә*, *Спектрозонал*

фотографија, *Спектрозонал аерофотошәкилчәкмә*). Р.ф.-нын хүсуси нөвү *Липман фотографијасыдыр*.

Әд.: Тамицкий Э. Д., Горбатов В. А., Цветная фотография, М., 1979.

РӘНКЛИ ФОТОГРАФИЈА МАТЕРИАЛЛАРЫ—рәнкли тәсвирләр алмаг үчүн ишләдилән ишығаһәссас материаллар (*фотоплјонка*, фото кағызы вә с.), һәмчинин һәмин материалларда алынан көрүнмәјән (кизли) тәсвирләри ашкарламаг үчүн реактивләр вә көмәкчи материаллар. Ишығаһәссас Р.ф.м. ағ-гара фотографијада ишләдилән материаллардан фәргли олараг үмуми бир әсас үзәриндә үч әсас (күмүш-һалокенид, рәнкли компонентләр вә ја боја маддәләри) вә бир нечә (адәтән 5—6) көмәкчи тәбәгәдән ибарәт олур. Һәр бир әсас тәбәгә көј, јашыл вә ја гырмызы рәнкләрдән биринә һәссас олур. Көмәкчи тәбәгәләр исә рәнкләрә ајрылманы јахшылашдырыр, емулсија тәбәгәсини механики зәдәләрдән горујур вә с. Ишығаһәссас Р.ф.м.-ны ашкарламаг үчүн реактивләр (бәркидичи, ағардычы маддәләр вә с.) вә көмәкчи материаллар, ашкарлајычы маддәләр истисна олмагла, ағ-гара фотографијада олдуғу кимидир; ашкарлајычы кими парафенилендиаминин төрәмәләриндән (ППВ-1, ППВ-2 вә с.) кениш истифадә едилир. Бах һәмчинин *Рәнкли фотографија*, *Фотографија материкллары*.

РӘНКЛИ ЧАП—чохрәнкли тәсвирләрин хүсуси форма (клише) васитәсилә кағыз, парча вә ја башга материал үзәринә көчүрүлмәси. Клишеләрин сајы адәтән истифадә едилән рәнкләрин сајына ујғун олур. Р.ч.-да чох вахт үч рәнк (сары, мави вә гырмызымтыл-бәнөвшәји) тәтбиг олунур. Лакин түнд рәнк алмаг үчүн адәтән бу рәнкләр кифајәт етмәдији үчүн 4-чү рәнкә (гара вә ја боз) мүрачиәт олунур. Рәнкләрин даһа долғун вә көзәл алынмасы үчүн офсет чапында, әлавә олараг, көј вә гырмызы рәнк дә ишләдилир. Клишеләрин һазырланмасында һәр рәнк үчүн ајрыча негатив алмаг лазым кәлир. Бундан өтрү орижиналын шәкли мүвафиг ишыг сүзкәчи илә чәкилир. Адәтән көјбәнөвшәји, гырмызы вә јашыл ишыг сүзкәчләриндән истифадә олунур. Онлардан мүвафиг олараг мави, гырмызымтыл-бәнөвшәји вә сары шүалар кечир. Рәнк чаларыны алмаг үчүн шәкил растрдан чәкилир. Мүвафиг рәнкләр кағыза ујғун клишеләр васитәсилә, шәклин сәрһәдләри дәгиг үст-үстә дүшмәк шәртилә, ардычыл көчүрүлүр. Чап просеси биррәнкли вә чохрәнкли чап машынларында бир вә ја бир нечә дәфәјә апарылыр. Рәнк тәһрифләри ајры-ајры негативләр үзәриндә, чапын нөвүндән вә чап мәһсулунун тә'јинатындан асылы олараг, ја билаваситә чап формаларында ашындырма јолу илә (һүндүр чап), ја да негатив вә диапозитивләрдә әл илә, јахуд електрон гурғулары васитәсилә автоматик вә ја фотомеханики үсулла кәнар едилир (бах *Репродуксија просесләри*). Сонра автоматлашдырылмыш системләрлә ејни вахтда рәнкләри ајырыр вә корректә едирләр. Бә'зи системләр бирбаша орижиналын үзүндән рәнкләри ајры-ајрылыгда алынан һазыр чап формалары әлдә етмәјә имкан верир (мәс., електрогравүра апараты). Бу һалда фотошәкилчәкмә вә сурәтчыхарма просесләринә еһтијач олмур. Р.ч.-да чох һамар, парлаг вә ағ кағыздан истифадә олунур.

Әд.: Синяков Н. И., Технология изготовления фотомеханических печатных форм, 2 изд., М., 1974; Алексеев Г. А., Красочные аппараты ротационных машин высокой и плоской печати, М., 1980.

РӘНКОТУ (Isatis), чүјүтоту—хаччичәклиләр фәсиләсиндән битки чинси. Бир, ики вә ја чохиллик отлардыр. Узунсов күрәквары тамкәнарлы јарпаглары нөвбәли дүзүлүр. Сары чичәкләри салхым чичәк групунда јерләшир. Мејвәси биртохумлу бујнузчугдур. Авропа вә Асијада 60-дәк, ССРИ-дә 37, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 12 нөвү јајылмышдыр. Вахтилә рәнкләјичи Р.-ну (I. tinctoria) Гәрби Авропада бојаг биткиси кими бечәрирдиләр; сонралар синтетик индиго алынмасы илә әлагәдар бечәрилмир. Чөкәкли Р. (I. emarginata) јем биткиси кими истифадә едилир.

РӘНКСАЗЛЫГ ИШЛӘРИ — бина вә гурғу конструксијаларынын сәтһләринә боја (рәнк) тәркибләринин чәкилмәси. Р.и. адәтән сәтһин тәмизләнмәси вә һамарланмасы, элифләмә, чилалама, астарчәкмә, рәнкләмә, тамамлама вә с. әмәлијјатлардан ибарәт олур. Мүасир иншаатда боја тәркибләрини мәркәзләшдирилмиш е'малатханаларда вә сәјјар рәнксазлыг ст.-ларында һазырлајырлар. Р.и.-ни јеринә јетирмәк үчүн чилалама-сүртмә машыны, механикләшдирилмиш рәнксаз маласы, рәнкләмә агрегатлары, *рәнквуран пулт*, рәнксәпәләјән пистолет вә с. аләтләрдән истифалә едилир.

РӘНЧБӘР—16—19 әсрләрдә Иран, Азәрб. вә Ермәнистанда кәндли категоријасы. Р.-ләр феодалдан торпаг, су, тохум, иш һејваны вә с. алыр, мүгабилиндә мәһсулун мүәјјән һиссәсини (2/3-дән—4/5 һиссәјәдәк) она верирди. Бә'зи ханлыгларда анчаг мүлкәдарын шәхси тәсәррүфатында чалышанлар Р. адланырды. *Рәијјәтдән* фәргли олараг кәнд ичмасына дахил олмајан Р.-ләр торпаға дејил, шәхсән саһибкара тәһким иди. Ханын әмри илә рәијјәт Р.-ә чеврилә билирди. Башга ханлыглардан гачанлар вә әсирләр һесабына Р.-ләрин сајы артырды. Азәрб.-ын Русија илә бирләшдирилмәсиндән сонра, 1845 ил фәрманына әсасән Р.-ләр тәһкимли кәндли категоријасына дахил едилдиләр.

Әд.: Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—нач. XIX вв., Л., 1949; Гасанов И. М., Из истории феодальных отношений в Азербайджане. Ранджбары в XIX в., Труды Института истории и философии АН Азербайджанской ССР, т. 9, 1956.

РӘНЧБӘР—Азәрб.ССР Салјан р-нунда кәнд. Р. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 100 *км* шм.-да, дүзәнликдәдир. Әһ. 2055 (1983). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Орта мәктәб, клуб, китабхана, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси вар.

РӘНЧБӘРЛӘР—Азәрб.ССР Ағчабәди р-нунун Һүсүлү советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 16 *км* г.-дә, дүзәнликдәдир. Әһ. 1250 (1983); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, гојунчулуг комплекси вар.

РӘСӘДХАНА—астрономик вә кеофизики (магнит, һидрометеороложи, сејсмик вә с.) мүшаһидә вә тәдгигатлар апармаг үчүн мүәссисә. Илк дәфә мүшаһидә мәнтәгәси кими јаранмышдыр (бах *Аероложи рәсәдхана*, *Астрономија рәсәдханалары вә институтлары*).

РӘСӘНЕН (Räsänen) Арво Мартти Октавиапус (25.6. 1893, индики Финландија, Кеми ш. јахынлығында, Симо — 7.9.1976, Һелсинки) — фин дилчиси, түрколог. Һелсинки ун-тинин проф. (1944—61). Казан губ.-нда 1915—17) вә Анадолуда (1925; 1931—32) елми експедисијаларда олмуш, чанлы халг шивәләри нүмунәләрини јазыја алмыш вә нәшр етдирмишдир. Алтај вә фин-угор дилләринин мәншәчә гоһумлуғу нәзәријјәсинин тәрәфдары олмушдур. Гәдим түрк јазылы абидәләринә, түрк дилләринин фонетика, грамматика вә етимолокијасына, мүгајисәли дилчилијә даир әсәрләрин мүәллифидир.

Әсәрләри: Материалы по исторической фонетике тюркских языков, М., 1955; Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen, Helsinki, 1969.

РӘСМ—графика васитәләри (контур хәтләр, чизки, ләкә) тәтбиг едилмәклә әл илә чәкилән тәсвир; бәдии графиканын саһәләриндән бири. График үсулларын мүхтәлиф шәкилдә ујғунлашдырылмасы илә (чизкиләрин комбинасијасы, ејни заманда ләкәләрдән вә хәтләрдән истифадә едилмәси вә с.) Р.-дә тоналлыға вә ишыг-көлкә еффектинә наил олунур. Р. адәтән, бир рәнклә (карандаш, көмүр, *санкина*), јахуд мүхтәлиф рәнкләрдән чох вә ја аз дәрәчәдә истифадә јолу илә чәкилир. Мүстәви сәтһ үзәриндә бәдии тәсвирин (бојакарлыг, графика, релјеф тәсвир) бүтүн нөвләринин әсасы олан Р., тәсвири сәнәтин мүһүм вә кениш инкишаф етмиш саһәләриндән биридир. Р., бојакарлыг әсәрләринин илкин ишләнмә мәрһәләсини тәшкил едир вә әшјаларын үмуми шәклинин, формасынын, һәчминин, еләчә дә онларын мүәјјән саһәдә јерләшдирилмәсинин мүәјјәнләшдирилмәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Графиканын бир сыра нөвләри дә (гравүра вә литографија) Р.-ин әсасында инкишаф едир. Р. бојакарлыг, графика, бә'зән дә һејкәлтәрашлыг әсәрләринин јарадылмасында көмәкчи материал кими тәтбиг едилир. Көмәкчи Р.-ләр (ескизләр, етүдләр вә с.) чох вахт мүһүм бәдии гијмәтә малик олур. Иллүстрасија үчүн бах *сәһ. 136*.

Әд.: Виппер Б. Р., Статьи об искусстве [М., 1970]; Флекель М. И., Великие мастера рисунка, М., 1974; Материалы и техника рисунка, М., 1983.

РӘСМ-КЕЧИД—бах *Парад*.

РӘСМХӘТ—бах *Тәрсими һәндәсә*, *Чертјож*.

РӘССАМ (лат. Pictor)—көјүн Чәнуб јарымкүрәсиндә бүрч. Ән парлаг улдузу 3,3 визуал улдуз өлчүлүдүр. ССРИ-нин ч. рајонларында гисмән көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

РӘССАМЛЫГ СӘРКИЛӘРИ, бәдии сәркиләр—инчәсәнәт әсәрләринин ачыг шәкилдә (чох вахт мүвәггәти) нүмајиш етдирилмәси. Р.с. тамашачылары *дәзкаһ инчәсәнәти* илә (мүасир вә гәдим инчәсәнәт ирси) таныш етдирмәјин әсас формасыдыр. Бә'зи һалларда инчәсәнәт әсәрләринин сатылмасы мәгсәдилә дә тәшкил едилир. Р.с. бејнәлхалг, мәһәлли, милли (ССРИ-дә

Рәсм. 1. Ж.-О.-Д. Енгр. Автопортрет. Графит карандаш. 1835. Лувр. Парис. 2. М. А. Врубел. «Гыш вахты һәјәт». Графит карандаш. 1903—04. Третјаков галерејасы. Москва. 3. М. Һ. Абдуллајев. «Аразын о тајында». Сепија. 1950. Шәрг Халглары Инчәсәнәти Музеји. Москва.

үмумиттифаг, респ., вил. вә с.), стасионар (сабит), сәјјар, фәрди, груп, коллектив вә с. нөвләрә ајрылыр. Р.с. дөври (вахташыры) дә ола биләр (иллик, икииллик—«бијеннале» вә с.). Р.с. иштиракчыларын тәркибинә вә әсәрләрин ишләнмә техникасына (акварел, офорт вә с.) көрә, инчәсәнәтин ајры-ајры нөвләри (бојакарлыг, һејкәлтәрашлыг, графика, декоратив-тәтбиги сәнәт, театр сәнәти), жанрлары (тарихи, мәишәт, портрет, мәнзәрә), һәмчинин мөвзу (тематик сәркиләр) үзрә тәшкил едилир. Илк Р.с. ачыг шәкилдә Гәдим Јунаныстанда (е.ә. 6 әсрдән), 15—16 әсрдән исә Авропада көстәрилмишди. ССРИ-дә вә дикәр сосиалист өлкәләриндә Р.с. кениш халг күтләләри үчүн тәшкил олунур вә бөјүк тәрбијәви әһәмијјәт кәсб едир.

Москвада вә б. ш.-ләрдә көстәрилмиш «Фәһлә-Кәндли Гызыл Ордусунун 15 иллији» (1933), «Сосиалист сәнајеси» (1939), «Бөјүк Вәтән мүһарибәси» (1942), Сосиалист өлкәләри тәсвири сәнәт әсәрләринин сәркиси (1959), «Сүлһүн кешијиндә» (1965), «Совет һакимијјәтинин 50 иллији» (1967), В. И. Ленинин анадан олмасынын 100 иллијинә һәср олунмуш Үмумиттифаг рәссамлыг сәркиси (1970), «Сатира сүлһ уғрунда мүбаризәдә» (1983) бејнәлхалг сәркиси ССРИ-дә тәшкил едилмиш ән бөјүк Р.с.-ләндир. Азәрб.ССР-дә илк ири Р.с. 1920-чи илләрин сонундан тәшкил едилмишдир (Бакыда «Азәрбајчанын Кәнч Рәссамлары Ҹәмијјәтинин 1-чи сәркиси», 1928, Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гурулмасынын 10 иллијинә һәср едилмиш «Азәрбајчан Ингилабчы Тәсвири Сәнәт Ишчиләри Ҹәмијјәтинин сәркиси», 1930; Москвада Азәрб. рәссамларынын сәркиси, 1933; Бакыда «Азәрб.ССР-дә сосиализм гуручулуғу» сәркиси, 1940). Бакыда Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гурулмасына (1950, 1960, 1970, 1980) вә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына (1957, 1967, 1977) һәср едилмиш јубилеј сәркиләри, Москвада Азәрб. әдәбијјаты вә инчәсәнәти онкүнлүјүндә «Азәрб. тәсвири сәнәти» (1959), Бакыда «Харичи өлкәләр Азәрб. рәссамларынын көзү илә» (1964), Мисир, Сурија, Ираг вә с. әрәб өлкәләриндә «Азәрб. инчәсәнәти сәркиси» (1965), «ССРИ-нин јарадылмасынын 60 иллији» (1982), Кијевдә «Азәрб. тәсвири вә декоратив-тәтбиги сәнәти» сәркиси (1978) вә с. бөјүк Р.с. нүмајиш етдирилмишдир. Халгларын мәдәни үнсијјәтиндә, сүлһ вә тәрәгги уғрунда мүбаризәдә милли Р.с.-нин мүбадиләси мүһүм рол ојнајыр.

РӘС-ТӘННУРӘ (راس تنورة) — Сәудијјә Әрәбистанында шәһәр. Иран көрфәзиндә мүһүм порт. Әһ. тәгр. 15 мин. Автомобил јолу Р.-Т.-ни Даммам, Әл-Хубар портлары вә нефтчыхарма мәркәзи олан Дәһран ш. илә әлагәләндирир. Нефт е'малы вә газ е'малы з-длары вар.

РӘСУЛ (әр. رسول—елчи, *пејғәмбәр*) — *Ислама* көрә куја *Аллаһын* мүгәддәс руһ васитәсилә шифаһи вә јазылы шәкилдә «назил» етдији вәһјләри—кәлам вә бујуруглары инсанлара јетирән елчи, пејғәмбәр. Дини ән'әнәјә көрә һәр бир Р. мүәјјән тајфаја вә ја халга көндәрилмишдир. *Гуранда* ады чәкилән пејғәмбәрләрдән јалныз Муса, Давуд, Иса вә Мәһәммәдә [Аллаһын кәламлары онлара һәм дә ириһәчмли китаблар (Төврат, Зәбур, Инчил, Гуран) шәклиндә верилдији үчүн] Р., галанларына исә нәби (әр. نبی — пејғәмбәр) дејилир.

РӘСУЛ РЗА (тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы Рәсул Ибраһим оғлу Рзајев; 19.5.1910, Көјчај — 1.4.1981, Бакы) — Азәрб. совет шаири, ичтимаи хадим. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1980). Азәрб.ССР халг шаири (1960), Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1943). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. 1927—37 илләрдә Загафгазија Коммунист Ун-тиндә, Азәрб. Дөвләт Елми-Тәдгигат Ин-тунда, Москва Милләтләр Ин-тунда вә Үмумиттифаг Дөвләт Кинематографија Ин-тунда охумушдур. Р.Р.-нын «Бу күн» адлы илк ше'ри 1927 илдә «Гығылчым» алманахында (Тифлис) дәрҹ олунмушдур. Илк ше'рләриндән Р.Р. мүасирлик руһу илә сечилән лирик шаир кими диггәти чәлб етмишдир. «Болшевик јазы» (1931) ше'ри јалныз формача дејил, мәзмунча да јени иди. «Ганадлар» (1935), «Чинар» (1939) топлуларында совет адамларынын сосиализм наилијјәтләриндән дујдуғу фәрәһ вә гүрур һисси тәравәтли лирик бојаларла ифадә едилмишдир. Бу илләрдә Р.Р. антиимпериалист вә антифашист мөвзуда әсәрләр јазмышдыр: «Чапеј» (1931), «Алманија» (1934) поемалары, «Мадрид», «Гүввәт нәғмәси» (1937), «Ингалејсо» (1938) вә с. ше'рләр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә һәрби мүхбир олан Р.Р. халгын гәһрәманлыг мүбаризәсини, гәләбәјә инамыны, һуманизмини әкс етдирән әсәрләр јаратды [«Вәтән» (1942), «Интигам! Интигам...» (1943) ше'р китаблары, «Өлмәз гәһрәманлар» (1942), «Гәзәб вә мәһәббәт» (1943) һекајә вә очерк топлулары, «Вәфа» (1943) пјеси вә с.]. «Һилал» (1941) поемасы вә бир сыра ше'ринин мөвзусу исә Ҹәнуби Азәрб. һәјатындан көтүрүлмүшдүр. «Ленин» (1950) поемасында шаир Ленин образынын долғун, һәртәрәфли тәчәссүмүнә чалышмыш, Ленин өмрүнүн халгла гырылмаз вәһдәтини, онун фикир вә һисс аләмини, инсанларла үнсијјәтини, нәчиблик вә мүдриклијини реал, инандырычы көстәрмәјә наил олмушдур. Поема форма-үслуб, образ-структур системи бахымындан совет поетик Ленинианасынын әһәмијјәтли һадисәсидир. 60-чы илләрдә Р.Р. јарадычылығынын мөвзу даирәси әһәмијјәтли дәрәчәдә јениләшди, поезијасында интеллектуал мәнбә, аналитик бәдии идрак, мүасир һәјат һадисәләринә фәлсәфи јанашма мејлләри күчләнди [«Ше'рләр» (1959), «Пәнчәрәмә дүшән ишыг» (1962), «Дујғулар, дүшүнчәләр» (1964), «Дөзүм» (1965) ше'р китаблары]. «Гызыл күл олмајајды» (1958—61), партија ишчиләринин һәјатындан данышан «Бир күн дә инсан өмрүдүр», Н. Нәриманова һәср едилмиш «Халг һәкими» (1961) поемаларында инсанпәрвәрлик идејалары әкс олунмушдур. «Рәнкләр» (1962) силсиләсиндә 20 әср инсанынын мә'нәви аләми рәнкләрин доғурдуғу ассосиасијалар васитәси илә ачылыр. Мүасирлик Р.Р.-нын 70-чи илләр јарадычылығынын да [«Дүнән, бу күн, сабаһ» (1973), «Күнејләр, гузејләр» (1977), «Үзү күләјә» (1979) китаблары] әсас мөвзусудур. «1418» (1976) поемасында совет халгынын Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә гәләбәсинин мә'нәви-сијаси мәнбәләри поетик шәкилдә көстәрилмишдир. Бир чох харичи өлкәдә олмуш Р.Р. сәфәр тәәссүратыны мүхтәлиф силсилә ше'рләрдә әкс етдирмишдир («Ираг дәфтәри», «Тәјјарә дүшүнчәләри» вә с.). Р.Р. новатор шаир иди. О, Азәрб. поезијасыны јени форма вә үслуб кејфијјәтләри, орижинал образларла зәнкинләшдирмишдир. Ушаглар үчүн дә јазмышдыр («Балачаларын шәкилли тәбиәт енсиклопедијасы» серијасындан китабчалар). Әдәби-тәнгиди вә публисис-

тик мәгаләләри, очеркләри вар («Мәним фикримчә» китабы, 1967). Низами Ҝәнҹәвинин «Хосров вә Ширин», Есхилин «Зәнҹирләнмиш Прометеј» әсәрләрини, В. Мајаковскинин ше'р вә поемаларыны, Некрасовун «Рус елиндә кимин күнү хош кечир» поемасыны, Һ. Лонгфеллонун «Һајавата һаггында маһны» поемасыны, Ҹ. Г. Бајрон, А. С. Пушкин, Һ. Һејне, М. Ј. Лермонтов, Т. Г. Шевченко, Ш. Петефи, А. Блок, Назим Һикмәт, П. Елуар, Ф. Гарсиа Лорка, В. Незвал, һабелә мүасир Асија вә Африка шаирләринин әсәрләрини Азәрб. дилинә чевирмишдир. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә, бир сыра хариҹи дилә тәрҹүмә едилмишдир. Бир чох ше'рләринә мусиги бәстәләнмишдир.

Р.Р. Азәрб. Совет Јазычылары Иттифагынын сәдри (1939), Азәрб.ССР Кинематографија назири (1945—48), Азәрб. Совет Енсиклопедијасынын баш редактору (1966—75), Асија вә Африка Өлкәләри илә Респ. һәмрә'јлик Комитәсинин сәдри (1960—81), Хәбәрләр Мәтбуат Акентлији Респ. Идарә һеј'әтинин сәдри (1965—81) вәзифәләриндә чалышмыш, АКП Тәфтиш Комиссијасынын (1966—75), ССРИ Јазычылар Иттифагы Идарә һеј'әтинин үзвү (1964 илдән), Азәрб.ССР Али Советинин (1-ҹи, 3—7-ҹи вә 10-ҹу чағырыш) депутаты олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, ҹ. 1—4, Б., 1967—70; Сечилмиш әсәрләри, ҹ. 1—5, Б., 1980—83; Крылья, М., 1935; Я—Земля. М., 1965; Избр. произв., т. 1—2, М., 1982; Избранное, М., 1983.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, 3 ҹилддә, ҹ. 3, Б., 1957; Азәрбајҹан совет әдәбијјаты тарихи, 2 ҹилддә, Б., 1967; Әбилов И., Рәсул Рза, Б., 1960; Мәммәд Ариф, Фикир поезијасы, онун «Сечилмиш әсәрләри» китабында, ҹ. 1, Б., 1967; Ағајев Ә., Әсрин тәрәннүмү, Б., 1980; Әлибәјова К., Ахтарышлар, кәшфләр, Б., 1970; Јенә онун, Всегда в пути, М., 1972; Шагинян М., Поэт главной темы, «Литературный Азербайджан», 1960, № 3; Назым Хикмет, Как прост поэзии язык, «Известия», 1962, 18 декабря; Очерк истории азербайджанской советской литературы, М., 1963.

РӘСУЛАРХ—Азәрб.ССР-дә суварма каналы. Имишли р-ну әразисиндә, Мил дүзүндәдир. Араз чајында *Бәһрамтәпә су говшағындан* башланыр. Уз. 28 *км*, башланғыҹ һиссәдә субурахма габилијјәти 9 $м^3$/*сан*-дир. 1960 илдә истифадәјә верилмишдир. Үстүндә 18 һидротехники гурғу вар. 8,5 мин *һа* торпағын суварылмасында истифадә едилир.

РӘСУЛБӘЈОВ Һүсејн Ҹүмшүд оғлу (д.26.6.1917, Дәрбәнд ш.)— совет һәрби хадими, артиллерија кен.-л.(1968), ССРИ-нин фәхри радисти (1978). Азәрб.ССР әмәкдар мүһәндиси (1966). 1942 илдән Сов. ИКП үзвү. 1938 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. 1936 илдә Ленинград Електротехники Рабитә Ин-туна дахил олмуш, 1938 илдә һәмин ин-тдан Москванын Ф. Е. Дзержински ад. Һәрби Артиллерија Академијасынын 3-ҹү курсуна көчүрүлмүшдүр (1941 илдә битирмишдир). Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә (1941—45) ҺҺМ гошуилары тәркибиндә бригада, дивизија бирләшмәләри гәраркаһында мүхтәлиф мүһәндис вәзифәләриндә чалышмыш, Одесса, Керч, Севастопол вә Шимали Гафгазын (Краснодар, Новороссијск, Туапсе) мүдафиәсиндә иштирак етмишдир. Мүһарибәдән сонра Гырмызы Бајраг орденли Бакы ҺҺМ даирәси гошунларында мәс'ул һәрби вәзифәләрдә хидмәтдә олмушдур. 1960—65 илләрдә Бакы ҺҺМ даирәсн һәрби һиссәләриндә командан мүавини, 1966—75 илләрдә исә команданы олмушдур. Сенит артиллеријасы саһәсиндә бир сыра сәмәрәләшдириҹи тәклифләрин вә әсәрләрин мүәллифидир. Еһтијата чыхандан (1975) сонра Азәрб. ССР рабитә назири вәзифәсиндә ишләјир. Азәрб.КП 25—27-ҹи гурултајларында (1961, 1964, 1966) Азәрб.КП МК үзвлүјүнә намизәд, Азәрб.КП 28—30-ҹу гурултајларында (1971, 1976, 1980) исә Азәрб.КП МК-нын үзвү сечилмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (7—10-ҹу чағырыш) депутатыдыр. Ленин ордени, 2-ҹи дәрәҹәли Вәтән мүһарибәси, Гырмызы Әмәк Бајрағы Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

РӘСУЛЗАДӘ Ағаһүсејн Әли оғлу (1884, Бакы јахынлығындакы Балаханы к.—1938) — Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1903 илдән Сов.ИКП үзвү. Биринҹи Рус ингилабынын (1905—07) *иштиракчысы.* 1912 илдән «Бакы һәјаты» вә с. гәзетләрдә әмәкдашлыг етмишдир. 1917—18 илләрдә Бакы Советинин үзвү, Балаханы Совети сәдринин мүавини, сәдри, Дәрбәнддә Советләрин тәшкилатчыларындан олмушдур. 1919—20 илләрдә Балаханы—Сабунчу р-н фәһлә конфрансынын сәдри, Ҝәнҹә даирә партија комитәсинин үзвү, Балаханы—Сабунчу р-н партија комитәсинин сәдри сечилмишдир. АК(б)П-нин 1-ҹи гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. 1920—38 илләрдә Балаханы—Сабунчу р-н ингилаб комитәсинин, Ҝәнҹә гәза партија комитәсинин үзвү олмуш, ДГМВ МИК сәдринин мүавини, Бакы гәзасында, Товуз вә Ҝәнҹәдә милис рәиси, Шуша Даирә Иҹраијјә Комитәсинин, АК(б)П МНК вә ФКМ-дә партија комиссијасынын сәдри, «Гызыл Ҝәнҹә (1920—21), «Јени јол» (1934—37) гәзетләринин, «Әкинчи (1922—24) журналынын редактору вә с. вәзифәләрдә чалышмышдыр. Р. АК(б)П МНК, ЗСФСР МИК-нин үзвү сечилмишдир. Бәдии јарадычылыгла («Нәгсанларымыз», 1911; «Муздур кечмишдә вә инди», 1927 вә с.) да мәшғул олмушдур.

РӘСУЛЗАДӘ Мәммәдәмин (31.1.1884, Бакынын Новханы к.—6.3.1955, Анкара) — публисист, милли буржуазија идеологу; «*Мүсават*» партијасынын рәһбәрләриндән бири. Ҝәнҹ јашларында Бакыда кизли дәрнәкләрдә фәалијјәт көстәрмишдир. 1904 илдән РСДФП Бакы Комитәси јанында «Һүммәт» с.-д. групунун үзвү олмушдур. Сонралар с.-д. һәрәкатындан узаглашмыш, буржуа милләтчилијинә јуварланмышдыр. 1905—08 илләрдә «Һәјат», «Фүјузат», «Иршад», «Тәрәгги», «Тәкамүл», «Јолдаш» вә с. гәзет, журналларда ишләмиш вә мәгаләләрлә чыхыш етмишдир. 1908—10 илләрдә Иранда ингилаби һәрәкатын иштиракчысы, Теһранда «Иране-нов» («Јени Иран») һәфтәлик гәзетинин нашири олмушдур. Чар һөкумәтинин тәләби илә Ираны тәрк етмиш, 1911 илдә Истамбула кәлмиш вә бурада «ҝәнҹ түркләр»лә әлагә јаратмышдыр. 1913 илдә Бакыја гајытмыш, сијаси фәалијјәтини давам етдирмишдир. «Игбал», «Ачыг сөз» гәзетләринин редактору олмушдур (1914—15). Әдәбитәнгиди вә публисист мәгаләләриндә пантүркист, панисламист идејалар тәблиғ етмиш, пролетар ингилабына вә бејнәлмиләлчилијинә гаршы чыхмышдыр. 1917 илдә «Мүсават»ын I гурултајында партијанын сәдри сечилмиш, 1918—20 илләрдә Загафгазија сејминин, Азәрб. милли шурасынын вә парламентинин үзвү олмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Түркијә, Алманија, Полша вә Румынијада мүһаҹирәтдә јашамышдыр. 1939 илдән хариҹдә мүхтәлиф журналлар нәшр етдирмиш, Азәрб.-да фәһлә һәрәкатына, Совет Азәрб.-ына гаршы дүшмәнчилик идејалары јајмыш, Азәрб. лекионунун тәшкилатчыларындан олмушдур. 1947 илдә Гәрби Алманијадан Анкараја гајытмыш, мүсават мүһаҹирәти дәстәсинә башчылыг етмиш, антисовет фәалијјәт көстәрмишдир.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 2—3, Б., 1964—73; Көчәрли Ф. Г., Марксизм-ленинизм вә Азәрбајҹанда демократик иҹтимаи фикир, Б., 1976; Самедов В., Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане, ч.1, Б., 1962; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970.

РӘСУЛЛУ—Азәрб.ССР Имишли р-нунда кәнд. Р. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Имишли д.ј. ст.-ндан 5 *км* ҹ.-да, Бакы—Јереван д.ј.кәнарында, дүзәнликдәдир. Әһ. 876 (1983); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Јағ-пендир комбинаты, сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

РӘСУЛОВ Мәҹид Ләтиф оғлу (д.9. 7.1916, Шәки)—совет ријазијјатчысы. Азәрб.ССРЕА акад. (1983; м. үзвү 1968). Физика-ријазијјат е.д. (1961), проф. (1961). Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысы. 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. 1960 илдән АДУ-да ријази физика тәнликләри кафедрасынын мүдиридир. Тәдгигатлары функсионал анализ вә диференсиал тәнликләр саһәсиндәдир. Өз-өзүнә гошма олмајан операторларын спектрал функсијасы анлајышыны вермиш, Банах фәзаларында функсионалын јекаиә давамы һаггында теорем исбат етмиш,хәтти диференсиал операторларын нормаллыг шәртини тапмышдыр. Еластиклик нәзәријјәсинин комплекс параметрдән асылы олан вә өзлү пластик мүһитин һәрәкәт тәнликләри системләринин фундаментал матрисләрини сонлу шәкилдә гурмушдур. Дәјишән әмсаллы хәтти диференсиал

тәнлијин һәлли үчүн чыхыглар вә контур интегралы үсулларыны, белә тәнлик үчүн спектрал мәсәлә һәллинин чыхыгларына нәзәрән функсијаларын тәкрар ајрылыш дүстуруну, гарышыг мәсәләләрин һәлли үчүн чыхыг вә контур интегралы дүстурларыны илк дәфә Р. вермишдир. Јүксәкихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. АСЕ елми редаксија шурасынын үзвүдүр (1976). Р. Москвада (1956), Ленинградда (1966), Нитсада (1971), Тбилисидә (1961, 1971), Минскдә (1967), Бакыда (1959) кечирилән бејнәлхалг конгрес, гурултај вә симпозиумларда мә'рузәләр етмишдир. Р. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Метод контурного интеграла, М., 1964; Приложения метода контурного интеграла, М., 1975; Methods of contour integration, Amsterdam, 1967, 1970, 1975 (Нју-Јоркда 1967).

Әд.: Еругин Н. П. и др., Меджид Лятифович Расулов (к 60-летию со дня рождения), «Дифференциальные уравнения», т. 12, 1976, № 7.

РӘСУЛОВ Һүсејн Әвәз оғлу (21.2. 1929, индики Көјчај р-нунун Мускүрлү к.)—әмәкдар иншаатчы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1977). 1955 илдән Сов.ИКП үзвү. 1949 илдән тикинтидә чалышыр. Ики дәфә Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

РӘСУЛОВ Чаббар (10.7.1913, индики Тач.ССР-ин Ленинабад ш. — 4.4.1982, Душәнбә)—совет партија вә дөвләт хадими, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1981). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Фәһлә аиләсиндә доғулмушдур. 1934 илдә Орта Асија Памбычылыг Ин-туну битириб агроном (1934—38), Тач.ССР Халг Әкинчилик Комиссарлығында идарә рәиси, халг комиссарынын мүавини (1938—41), ССРИ Халг Тәдарүк Комиссарлығынын Тач.ССР үзрә мүвәккили (1941—45), Тач.ССР халг әкинчилик комиссары, техники биткиләр назири (1945—46) ишләмишдир. Тач. ССР Назирләр Советинин сәдри (1946—55), ССРИ к.т. назиринин мүавини (1955—58), Тачикистан КП МК катиби (1958—60), ССРИ-нин Того респ.-сында Фөвгәл'адә вә Сәлаһијјәтли сәфири (1960—61) олмушдур. 1961 илдән Тачикистан КП МК-нын биринчи катиби иди. 1952—56 илләрдә Сов.ИКП МТК-нын, 1961 илдән Сов.ИКП МК-нын үзвү олмушдур. ССРИ Али Советинин (2—10-чу чағырыш) депутаты иди. 9 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

РӘСУЛОВА Бәнөвшә Гәдир гызы (18. 8.1926, индики Гутгашен р-нунун Мамајлы к.—23.5.1956, орада)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1943—56 илләрдә Гутгашен р-нундакы Әзизбәјов ад. к-зда тутунчу, мангабашчысы ишләмишдир. 1949 илдә тутунчулүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

РӘСУЛТӘПӘ—Азәрб.ССР Ағдам р-нунун Хындырыстан к. јахынлығында чохтәбәгәли гәдим јашајыш јери. Археоложи ахтарышлар заманы Р.-дән мүхтәлиф дөврләрә аид тәсәррүфат күпләри, бардаг, бәрни, хејрә, чам вә с. тапылмышдыр. Гара шүјрәли бу сахсы габларын сәтһи орта Тунч дөвру (е.ә. 2-чи миниллијин 1-чи јарысы) үчүн характерик нахышларла бәзәдилмишдир. Қил габларын дикәр һиссәси е.ә. 17—15 әсрләр үчүн сәчијјәви олан бојалы габ нүмунәләриндән ибарәтдир. Тапынтылар орта Тунч дөврүнә аид *Үзәрликтәпә* абидәси илә охшардыр.

Әд.: Иессен А. А., Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи, Труды Азербайджанской археологической экспедиции, Материалы и исследования по археологии СССР, № 125, т. 2, М.—Л., 1965.

РӘС-ШӘМРА (رأس شمرة), Рас әш-Шәмра—Суријанын Латакија ш.-ндән 12 *км* шм.-да тәпә. Археоложи газынтылар (1929—39; 1948—63) нәтичәсиндә е.ә. 7—6-чы миниллликләрдән е.ә. 5—3 әсрләрәдәк мөвчуд олмуш јашајыш јеринин, о чүмләдән Угарит ш.-нин (сарај комплекси, мә'бәдләр, михи јазылы архив вә китабханалар, чохлу сәнәткарлыг мә'мулатлары вә с.) галыглары ашкар едилмишдир.

РӘФ—Азәрб.-да јашајыш евләринин дахили гурулушунда ме'марлыг композисија елементләриндән бири. Адәтән, отағын дөрд (бә'зән исә үч, јахуд ики) дивары боју тавандан 60—70 *см* ашағыда олурду. Кечмишдә мәтбәх һәлә јашајыш бөлмәсиндән гәти шәкилдә ајрылмадығындан габгачаг јашајыш отағындакы Р.-дә сахланылырды. Р. диварда батыг шәкилдә, јахуд онун сәтһиндән 15—20 *см*-ә гәдәр ирәли чыхмыш габарыг формада дүзәлдилирди. Мис, сахсы, чини вә с. габлар мүәјјән гајда илә Р.-ә дүзүлүрдү. Азәрб.-ын бә'зи зоналарында ләмә, зеһ дә адланыр.

РӘФИБӘЈЛИ Никар Худадат гызы [29.6.1913, Кәнчә (индики Кировабад)—10.7.1981, Бакы]—Азәрб. совет шаирәси. Азәрб.ССР халг шаири (1981). Азәрб.ССР әмәкдар мәдәнијјәт ишчиси (1967). Москва Педагожи Ин-туну битирмишдир(1936). «Чадра» адлы илк ше'ри 1928 илдә «Дан улдузу» журналында дәрч едилмишдир. 1934 илдә

нәшр олунмуш илк «Ше'рләр» китабы Совет Азәрб.-ы гадынларынын јени һәјат гуручулуғунда иштиракындан бәһс едир. «Долорес Ибаррури» (1936) ше'ри испан халгынын фашизмә гаршы гәһрәманлыг мүбаризәсинә һәср олунмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Р. совет дөјүшчүләринин рәшадәтини вә халгын гәләбәјә инамыны («Зәфәр нәғмәси» китабы, 1943) тәрәннүм етмишдир. Р.-нин јарадычылығында мүһарибә әлејһинә мүбаризә мөвзусу мүһүм јер тутур [«Ше'рләр» (1949), «Аналарын сәси» (1951), «Јол хатирәләри. Авропа әтрафында сәјаһәт күндәлијиндән» (1957) вә с. китаблары]. «Чәмилә» ше'ри Әлчәзаир халгынын милли азадлыг мүбаризәсинә һәср олунмуш илк гүввәтли лирик әсәрләрдәндир. Азәрб.-ын көзәл тәбиәт мәнзәрәләри, совет гадынларынын мә'нәви зәнкинлији, вәтәнпәрвәрлик, сулһ, демократија, азадлыг идејалары «Дәнизин сәси кәлир» (1964), «Ишыглы дүнјам» (1969), «Күнәшдән кәнчлик истәдим» (1974) вә с. китабларындакы ше'рләрин әсас мөвзуларыдыр. Р. ушаглар үчүн дә әсәрләр («Балача гәһрәман», 1942; «Күнәшин чавабы», 1966; «Мәстанын балалары», 1968; «Бизә баһар јарашыр», 1978 вә с.) јазмышдыр. Мәһсәти Кәнчәвинин рүбаиләрини, Еврипидин «Ификенија», Ф. Шиллерин «Мәкр вә мәһәббәт», А. П. Чеховун «Ванја дајы», «Албалы бағы» драмларыны, Е. Л. Војничин «Овод», О. Гончарын «Бајрагдарлар» романларыны, Ә. Нәваи, А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, Т. Г. Шевченко, Ш. Петөфи, А. Митскевич, А. Серетели вә б.-нын бә'зи әсәрләрини тәрчүмә етмишдир. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә вә харичи дилләрә тәрчүмә олунмушдур. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Дәнизин сәси кәлир, Б., 1964; Ана сәси, Б., 1969; Күнәшдән кәнчлик истәдим, Б., 1974; Бир һәзин ахшамда дүшсәм јадына, Б., 1982; Слово матери, М., 1951; Я люблю тебя, человек, Б., 1958; Радость встречи,Б., 1981.

Әд.: Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи, 2 чилддә, Б., 1967.

РӘФИЈЕВ Маһмуд Мәммәдтағы оғлу (д.20.7.1916, Кәнчә, индики Кировабад ш.)—совет кимјачысы (нефт кимјасы). Кимја елмләри намизәди (1959), дос. (1967). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). В. В. Кујбышев ад. Азәрб. Елми-Тәдгигат Нефт Е'малы Ин-ту (1944—59) вә Азәрб.ЕА Ј. Һ. Мәммәдәлијев ад. Нефт Кимјасы Просесләри Ин-тунда (1959—67) баш елми ишчи вәзифәсиндә ишләмишдир. 1967 илдән М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Нефт вә Кимја Ин-тунун мүәллимидир. Әсас елми ишләри сүрткү јағлары үчүн јени ашгар нөвләринин ишләниб һазырланмасына, онларын сәнаједә тәтбигинә, күкүрдлү дизел јаначагларынын коррозијаја гаршы давамлылығынын артырылмасына, нефт емулсијаларынын сусузлашдырылмасы вә дузсузлашдырылмасына, јени типли јүксәк еффектли деемулгаторлар синтезинә аиддир.

Әсәрләри: Производство присадки Аз.НИИ-4, «Новости нефтяной техники», 1958, № 3 (совм. с др.); Исследование процесса деэмульсации нефтяных эмульсий в зависимости от состава природных эмульгаторов. Сб. трудов ИНХП им. Ю. Г. Мамедалиева, в. 1, 1973 (совм. с др.).

РӘФИЈЕВ Нәчәфгулу Рәчәбәли оғлу (8.4.1912, индики Нах.МССР Ордубад ш.—24.12.1970, Бакы) — Совет Иттифагы Гәһрәманы(26. 9.1944), мајор. 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1935 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә (1941—45) сүрүчү-механик, танк командири, танк взводунун командири

олмуш, Чәнуб-Гәрб, Шимали Гафгаз, 1-чи Белорусија чәбһәләриндә алман-фашист ишғалчыларына гаршы вурушмаларда иштирак етмишдир. 1944 илин сентјабрында Барановичи ш.-нин азад едилмәсиндә шүчаәт вә гәһрәманлыг көстәрмишдир. Мүһарибәдән сонра мүхтәлиф һиссәләрдә гуллуг етмишдир. 1955—59 илләрдә Ләнкәран һәрби комиссарлығында шө'бәнин рәиси, Чулфа р-н һәрби комиссары ишләмишдир. 1959

илдә ордудан бурахылмышдыр. Гырмызы Бајраг, 3 Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Р.-ин ад. Минск вә Ордубадда күчә, Ордубадда з-д, Нах.МССР-дә (Бабәк р-ну) с-з, техникум вә с. вар. Ордубад ш.-ндә бүстү гојулмушдур. Азәрб. ССР-дә Р.-ин хатирәсинә һәср едилмиш футбол јарышлары кечирилир.

РӘФИЛИ Микајыл Һәсән оғлу (25.4.1905, индики Гасым Исмајылов р-нунун Борсунлу к.—26.4.1958, Бакы)—Азәрб. совет әдәбијјатшүнасы, тәнгидчи, шаир. Филолокија е.д. (1944), проф. (1939). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. 1923 илдә АДУ-нун Шәрг факүлтәсинә дахил олмуш, 1927 илдә I МДУ-нун әдәбијјат вә инҹәсәнәт факүлтәсинә кечмиш, 1930 илдә ораны битирмишдир. Һәмин илдән Азәрб.ССР али мәктәбләриндә дәрс демишдир. АПИ-нин Азәрб. әдәбијјаты кафедрасынын мүдири олмушдур (1939—58). Әдәби фәалијјәтә 20-ҹи илләрдә ше'р вә тәнгиди мәгаләләрлә башламышдыр. «Пәнҹәрә» (1929), «Лирик ше'рләр» (1930), «Јени тарих» (1934), «Дурна» (1936) ше'р китаблары нәшр олунмушдур. Азәрб.-да сәрбәст ше'рин илк нүмунәләрини јаратмыш, онун фәал тәблиғатчысы олмушдур. Р. гәдим Азәрб. әдәбијјаты, Низами, Фүзули, М. Ш. Вазеһ, А. А. Бакыханов, М. Ф. Ахундов, Н. Нәриманов вә б. һаггында тәдгигат әсәрләринин мүәллифидир. Классик Азәрб. әдәбијјатынын рус дилиндә тәдгиги вә тәблиғи саһәсиндә Р.-нин хидмәти мүһүмдүр. Рус вә дүнја әдәбијјаты классикләри һаггында, Азәрб.-рус вә Гәрби Авропа әдәби әлагәләринә даир әсәрләри вар. Орта вә али мәктәб дәрсликләринин, о ҹүмләдән «Әдәбијјат нәзәријјәсинә кириш» (1958) китабынын мүәллифидир. Елми-педагожи кадрлар һазырланмасында хидмәти олмушдур. М. Ф. Ахундовун һәјат вә фәалијјәтиндән бәһс едән «Сәбуһи» филминин ссенари мүәллифидир. О. де Балзакын «Горио ата», В. Һүгонун «Күлән адам», «Парис Нотрдам килсәси», «Сәфилләр» романларыны тәрҹүмә етмишдир. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Древняя азербайджанская литература, Б., 1941; Низами Гянджеви. Эпоха, жизнь, творчество, М., 1941; Мирза Шафи в мировой литературе, Б., 1958; М. Ф. Ахундов, М., 1959; Избранное, Б., 1973.

Әд.: Азәрбајҹан совет әдәбијјаты тарихи, 2 ҹилддә, Б., 1967; М ә м м ә д А р и ф. Кечмиш сәһифәләрдән, «Сечилмиш әсәрләри» китабында, ҹ. 1, Б., 1967; С а л м а н о в Ш., Микајыл Рәфили, «Азәрбајҹан», 1965, № 11.

РӘФТАР—инсанын башга шәхсләрә мүнасибәтини ифадә едән һәрәкәт тәрзи. Бах *Давраныш.*

РӘҺАБ, р а һ а б—муғам. Мүасир Азәрб. халг мусигисиндә Р. Әмири, Рәһаб, Нәва, Мәсиһи, Шикәстеји-фарс, Әраг, Дилрүба, Гәраи шө'бәләриндән ибарәтдир.

«РӘҺБӘР»—ајлыг педагожи журнал. Илк нөмрәси 1906 ил сентјабрын 24-дә, сонунҹусу 1907 ил јанварын 17-дә (ҹәми 5 нөмрә) Бакыда чыхмышдыр. «Р.»-дә тә'лим-тәрбијәјә, иҹтимаи мәсәләләрә даир мәгаләләр, Азәрб., рус вә дүнја әдәбијјатындан нүмунәләр дәрҹ едилмишдир. Нашири вә редактору М. *Маһмудбәјов* иди. М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт, С. М. Гәнизадә, Ф. Көчәрли, А. Шаиг «Р.»-ин мүәллифләриндән олмушлар. «Р.» әсасән, демократик истигамәтли олмуш, елми вә техники биликләри тәблиғ етмишдир. Азәрб.-да педагожи фикрин вә ушаг әдәбијјатынын инкишафында, үмумтәһсил идејасынын јајылмасында мүһүм хидмәти олмушдур. «Р.» мадди чәтинлик үзүндән бағланмышдыр.

РӘҺИЛ, р ә һ л ә—орта әсрләрдә үзәриндә китаб гојулуб охунмасы үчүн истифадә едилән әшја. Бир-биринә чарпаз кечирилмиш ики тахта парчасындан (һиссәдән) ибарәт олан Р. (һүнд. 30—40 *см*) X формасында һазырланырды. Р.-и дүзәлдәркән јапышган вә мыхдан истифадә едилмирди. Р. бүтөв ағаҹ парчасындан һазырландығы үчүн һиссәләрини сындырмадан бирини дикәриндән ајырмаг да мүмкүн дејилдир. Мәһарәтли усталар бә'зән 8 һиссәдән ибарәт Р.-лар дүзәлдирдиләр.

Рәһил нүмунәләри. Азәрбајҹан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт Музеји. Бакы.

РӘҺИМИ Мәһәммәдҹан (3.5.1901, Бухара јахынлығында, Фаиг гышлағы—28.8.1969, Душәнбә)—таҹик совет шаири. 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. *Бухара Халг Совет Республикасынын* јарадылмасында иштирак етмишдир. «Сечилмиш ше'рләр» (1940), «Өлүмә-өлүм, гана-ган» (1943), «Гәләбә» (1947), «Диләфруз» (1950), «Ишыглы јол» (1952), «Сөзүн сабаһы» (1963), «Рүбаиләр» (1965) вә с. китабларындакы ше'р вә поемаларда ингилаб, В. И. Ленин, сосиализм гуруҹулуғу, сулһ, вәтәнпәрвәрлик вә халглар достлуғу тәрәннүм олунур. Бә'зи ше'рләри («Рүбаи», «Гарабағ» вә с.) Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир. 4 орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р и: К вершинам счастья, Душанбе, 1964.

РӘҺИМИЗАДӘ (Rähimizade) Ибраһим (?—?)—16 әср түрк тарихчиси. Султан III Мурадын [1574—95] Иран вә Загафгазијаја һүҹумунда (1578) иштирак етмиш, шаһиди олдуғу һадисәләри «Зәфәрнамеји Султан Мурад-и салис» («III Султан Мурадын зәфәр китабы»), «Кәнҹинеји фәтһ-и Кәнҹә» («Кәнҹә фәтһинин хәзинәси») вә «Гөнҹеји бағ-и Мурад» («Мурад бағынын гөнҹәси») тарихи әсәрләриндә гәләмә алмышдыр. Әсәрләриндә Азәрб.-ын (хүсусилә Ширван вә Кәнҹә әјаләтләринин) 16 әср тарихинә даир зәнкин мә'лумат вар. «Һәрими» вә «Чавуш» тәхәллүсләри илә ше'рләр дә јазмышдыр.

Әд.: Ф ә р з ә л и ј е в Ш. Ф., 1585—1588-ҹи илләр Азәрбајҹан тарихинә аид бир надир түрк әлјазмасы һаггында, Азәрб.ССР ЕА-нын Мә'рузәләри, ҹ. 34, 1978, № 1.

РӘҺИМЛИ—Азәрб.ССР Исмајыллы р-нунда дағ. Лаһыҹ штг-ндән ш.-ш.-дә, Нијалдағ силсиләсиндә, Сулут чајынын мәнбә һиссәсиндәдир. Һүнд. 2238,4 *м*. Субалп чәмәнликләри, ҹ. әтәјиндә мешәләр вар.

РӘҺИМЛИ—Азәрб.ССР Ағсу р-нунда кәнд. Р. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 15 *км* ҹ.-да, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 571 (1983); тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар. Јахынлығында (Ширван дүзүндә) орта әсрләрә аид Зәнкәнә адлы јашајыш јеринин галыглары мөвҹуддур.

РӘҺИМЛИ—Азәрб.ССР Гасым Исмајылов р-нунун Чалаберти советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 4 *км* ҹ.-г.-дә, Гасым Исмајылов—Кировабад автомобил јолу кәнарында, дағәтәји дүзәнликдәдир. Әһ. 795 (1983); памбыгчылыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, ме'марлыг абидәләриндән 18—19 әсрләрә аид түрбәләр вар.

РӘҺИМОВ Ағаверди Јарәли оғлу (1895, Бакы јахынлығындакы Балаханы к.—29.8.1936, Бакы)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1919 илин декабрындан Сов.ИКП үзвү. 1914 илдә Бакы кимназијасыны битирдикдән сонра Кијев ун-тинин тибб факүлтәсиндә охумуш, тәләбә һәрәкатында иштирак етмишдир. 1918 илдә Балаханыја гајыдан Р. кәндли депутатлары Советинин санитарија комиссијасынын сәдри олмушдур. 1919—20 илләрдә Балаханы нефт мә'дәнләриндә чалышмыш, мә'дән комитәсинин сәдри сечилмиш вә мүсават һөкумәтинә гаршы мүбаризәдә фәал иштирак етмишдир. 1920—28 илләрдә Балаханыда партија вә һәмкарлар иттифагы ишиндә чалышмыш, Салјан Гәза Иҹраијјә Комитәсинин сәдри, Бакыда Шәһәр р-н Комитәсиндә шө'бә мүдири, Загатала Гәза Иҹраијјә Комитәсинин сәдри, Ағдаш Гәза Партија Комитәсинин катиби ишләмишдир. 1928—36 илләрдә памбыг бирлијинин сәдри, АК(б)П Нахчыван вилајәт комитәсинин катиби, Кәнҹәдә тохуҹулуг комбинатынын директору вә с. вәзифәләрдә чалышмышдыр. АК(б)П МК, Азәрб.ССР вә ЗСФСР МИК-ләринин үзвү олмушдур.

РӘҺИМОВ Заур Әләкбәр оғлу (д. 3.2.1931, Газах ш.)—совет ентомологу. Кәнд тәсәррүфаты е.д. (1970). Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1977), Азәрб. ССР Дөвләт мукафаты лауреаты (1980). 1959 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. Елми-Тәдгигат Битки Мүһафизәси Ин-тунда шө'бә мүдири, Азәрб. Елми-Тәдгигат Памбыгчылыг Ин-тунда лабораторија рәһбәри олмуш, 1974 илдән һәмин ин-тун директорудур. Тәдгигаты Азәрб. шәраитиндә памбығын зәрәрвериҹи фаунасынын, хүсусән памбыг совкасы вә пајызлыг совка, һөрүмчәк кәнәси, мәнәнә, трипс вә с.-нин өјрәнилмәсинә вә онлара гаршы мүбаризәјә һәср едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Памбыг биткисинин зијанверичиләринә гаршы мүбаризә тәдбирләри, Б., 1974; Азәрбајҹан памбығы, «Кәнд һәјаты», 1980, № 2.

РӘҺИМОВ Ибраһим Рәһим оғлу (1849, индики Газах р-нунун Дағкәсәмән к.—1927, Бакы)—Русијада ингилаби һәрәкат иштиракчысы, илк азәрб. һәким-психиатр. Атасы Молла Рәһим Сүлејман оғлу 25 ил Тифлис кимназијасында мүәллим ишләмишдир. Р. Сона *Вәлиханын* атасыдыр. Р. Тифлис кимназијасыны битириб 1867 илдә Москва ун-тинин физика-ријазијјат факүлтәсинә дахил олмуш, сонра өз хаһиши илә тибб факүлтәсинә кечирилмишдир. *«Народнаја расправа»нын* үзвү олмуш (1869), онун тапшырыгларыны јеринә јетирмишдир. 1869 илдә ингилаби фәалијјәтинә көрә һәбс едиләркән мәнзилиндә мәтбәә шрифти тапылмышдыр. Мәһкәмәјәдәк тәгр. 2 ил мүхтәлиф һәбсханаларда, о ҹүмләдән *Петропавловск галасында* сахланмышдыр. Һәдди-бүлуға чатмамыш сајылдығындан нисбәтән јүнкүл ҹәза алмыш, ун-тдән чыхарылараг 5 ил ачыг полис нәзарәти алтында јашамышдыр. 1875 илдә Вјана ун-тинин тибб факүлтәсинә дахил олмуш, лакин 1877 илдә Алманијаја көчмүш вә тәһсилини Јена ун-тиндә баша чатдырмышдыр. 1880 илдә Р. Русијаја гајыдаркән сәрһәддә көмрүкхана мә'мурлары онун чамаданындан К. Марксын «Капитал» әсәрини тапмышдылар. Азәрб.-а кәлмәсинә иҹазә верилмәдијиндән Харковда һәким ишләмиш, болшевикләрлә әлагә сахламышдыр. Ағыр хәстә икән Бакыја көчмүшдүр (1925).

Әд.: С а м е д о в В. Ю., Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане, ч. 1, Б., 1962; Т а и р-з а д е Н. А., К участию кавказцев-студентов Московского университета в революционном движении России в конце 60-х годов XIX века. Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (иҹтимаи елмләр серијасы), 1964, № 4; М и р з о е в О. М., Капля и озеро, Б., 1979.

РӘҺИМОВ Рәһим Нурмәммәд оғлу (д. 18.03.1923, Ордубад)—совет ренткенологу. Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (1983). Тибб е.д. (1969), проф. (1970). Сәһијјә ә'лачысы (1964). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1981). 1953 илдән Сов. ИКП үзвү. 1975 илдән Азәрб. Елми-Тәдгигат Ренткенолокија, Радиолокија вә Онколокија Ин-тунун директорудур. Тәдгигаты, әсасән, дахили органларын ренткеноложи диагностикасына, мә'дә вә бағырсаг хәстәликләринин диференсиал диагностикасына, јени мүајинә үсулларынын кәшфи вә тәдгигинә һәср олунмушдур. Азәрб.ССР Радиолокија вә Ренткенолокија елми ҹәмијјәтинин сәдридир (1965 илдән). Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: К вопросу о рентгенодиагностике рака желудка, Б., 1964; Клиническое значение двухканторного, комбинированного контрастирования при колитах, Б., 1971.

РӘҺИМОВ Рәһим Ҹәфәр оғлу [д. 15.3.1920, Нах.МССР Нахчыван (индики Бабәк) р-нунун Әзнәбирт к.]—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, истефада олан лејтенант. Шөһрәт орденинин һәр үч дәрәҹәси илә тәлтиф олунмушдур. 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Гафгазын мүдафиәсиндә, Белорусија, Прибалтика вә Калининградын азад едилмәси уғрундакы дөјүшләрдә икидлик көстәрмишдир. 1945 илдә ордудан бурахылан Р. Нахчыванда Әзнәбирт-Тәзәкәнд кәнд орта мәктәбиндә мүәллим ишләмишдир. 1976 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр. Гырмызы Бајраг, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

РӘҺИМОВ Сүлејман Һүсејн оғлу (22.3.1900, индики Губадлы р-нунун Әјин к.—11.10.1983, Бакы)—Азәрб. совет јазычысы, иҹтимаи хадим. Азәрб. ССР халг јазычысы (1960). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1976). 1926 илдән Сов.ИКП үзвү. Јохсул кәндли аиләсиндә доғулмушдур. Илк тәһсилини кәнд моллаханасында алмыш, сонра Губадлы ибтидаи рус мәктәбиндә охумушдур. 1920 илин пајызында наһијә ингилаб комитәсинин катиби олмушдур. 1931 илдә АПИ-нин тарих факүлтәсини битирмишдир. Лачын, Самух, Шаһубз вә Норашен (индики Илич) рајон партија комитәләринин катиби (1932—38), АКП МК Тәблиғат вә Тәшвигат Шө'бәсинин мүдири, Бакы Шәһәр Партија Комитәсинин катиби, Азәрб. Јазычылар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин сәдри (1939—41; 1944—45), биринчи катиби (1954—58), ҮИК(б)П МК јанында Маркс-Енкелс-Ленин Ин-ту Азәрб. филиалынын директору, Азәрб.ССР Назирләр Совети јанында Мәдәни-Маариф Мүәссисәләри Комитәсинин сәдри (1945—53) олмушдур.

Илк әсәри—«Шамо»нун биринчи варианты 1931 илдә чап едилмишдир. Р. һәмин әсәр үзәриндә 50 илә јахын јарадыҹылыг иши апармыш, ону бешҹилдлик епопеја кими тамамламышдыр (1978). Чохмилләтли совет әдәбијјатынын гијмәтли әсәрләри сырасына дахил олмуш бу епопејада ингилаб әрәфәсиндә Азәрб., хүсусилә, кәнд һәјатынын кениш реалист мәнзәрәси јарадылмышдыр. Әдиб мүхтәлиф милләтләрин нүмајәндәләринин болшевикләр партијасынын башчылығы алтында чаризмә, истисмара вә милли әсарәтә гаршы мүбаризәсини епик вүс'әтлә тәсвир етмишдир. Азәрб. кәндиндә коллективләшмәни, јени сосиалист һәјат тәрзи уғрунда мүбаризәни ҹанландыран «Сачлы» (һ. 1—3, 1943—49) романы Азәрб. әдәбијјатында мүасир мөвзуја, коммунистләрин апарыҹы ролуна һәср едилмиш ән јахшы әсәрләрдәндир. Романын мәркәзиндә учгар р-нлардан биринә ишләмәјә кәлмиш кәнҹ азәрб. гыз Рүхсарәнин талеји дурур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јаздығы «Ајналы» (1941), «Медалјон» (1942) повестләриндә, «Торпағын сәси» (1942) вә с. һекајәләриндә совет адамларынын вәтәнпәрвәрлији әксини тапмышдыр. «Меһман» (1944) повести совет һуманизминин, сосиалист ганунчулуғунун кешијиндә дајанан мүасирләримизин сурәтини јаратмаг, онларын мә'нəви аләмини ачмаг бахымындан хүсусилә диггәтәлајигдир. «Өтән күнләр дәфтәриндән» (1946) һекајә китабы, «Ата вә оғул» (1949) повести вә «Ағбулаг дағларында» (һ. 1, 1954—55) романында ингилабдан әввәл вә сонракы Азәрб. кәндинин һәјаты, адәт-ән'әнәләри, инсанларын дүнјабахышында вә психолокијасында баш верән дәјишикликләр бәдии лөвһәләрлә тәсвир олунур. «Ана абидәси» (һ. 1—3, 1967—80) романында әсәрин гәһрәманы һејкәлтәраш Фәрһадын јарадыҹылыг ахтарышлары дөврлә, өлкәдәки мүһүм иҹтимаи һадисәләрлә бағлы тәсвир едилир, әхлаги проблемләр партијалы мөвгедән ишыгландырылыр. Гачаг Нәбијә, Һәҹәрә һәср олунмуш «Гафгаз гарталы» (һ. 1—3, 1971—75) романында 19 әсрин 2-ҹи јарысында Азәрб., күрҹү вә ермәни халгларынын чохәсрлик гоншулуг мүнасибәтләринин јени мәзмун кәсб етдији, бу халгларла рус халгы арасында достлуг әлагәләринин дәринләшдији долғун бәдии әксини тапмышдыр.

Азәрб. совет нәсринин, хүсусилә онун ириһәҹмли формаларынын инкишафында Р.-ун мүһүм хидмәти вар. Р. халг әдәбијјаты ән'әнәләриндән, классик Азәрб. вә дүнја әдәбијјатынын, хүсусилә, рус реалист вә совет әдәбијјатынын тәҹрүбәсиндән јарадыҹылыгла фајдаланан сәнәткардыр. Онун әсәрләриндә Азәрб. халгынын там бирәсрлик тарихи өз әксини тапмышдыр. Р.-ун публисистик вә әдәби-тәнгиди мәгаләләри дә вар. «Су әризәси» һекајәси әсасында ејниадлы телевизија филми, «Меһман» повести әсасында «Ганун наминә» адлы бәдии филм чәкилмиш, «Кәлин гајасы» һекајәси әсасында Ш. Ахундова ејниадлы опера бәстәләмишдир. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә вә бир сыра хариҹи дилләрә тәрҹүмә едилмишдир. Р. Азәрб.КП МК үзвү (1949—1951, 1954—58), Азәрб.ССР Али Советинин (2—10-ҹу чағырыш) депутаты олмушдур. АСЕ Елми редаксија шурасынын үзвү иди (1976 илдән). 3 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Сечилмиш әсәрләри, ҹ. 1—10, Б., 1968—81; Шамо, т. 1—5, Б., 1950—81; Сачлы, М., 1971; Избр. произв., т. 1—2, М., 1972.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, 3 ҹилддә, ҹ. 3, Б., 1957; Азәрбајҹан совет әдәбијјаты тарихи, 2 ҹилддә, Б., 1967; М е һ д и Һ ү с е ј н, Азәрбајҹан романы һаггында, «Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри» китабында, Б., 1958; М ә м м ә д А р и ф, «Меһман» повести вә мүсбәт гәһрәман проблеми, «Сечилмиш әсәрләри» китабында, ҹ. 1, Б., 1967; С е ј и д о в Ј., Сүлејман Рәһимов, Б., 1971; ј е н ә о н у н, Сүлејман Рәһимовун романлары, Б., 1975; Н ә ҹ ә ф о в а М., Г у л и ј е в а А., Халг јазычысы Сүлејман Рәһимов. Библиографија, Б., 1975; К е д р и н а З., На пути к эпопее, «Новый мир», 1951, № 3; ј е н ә о н у н, Подвиг художника, «Литературный Азербайджан», 1970, № 3; Очерк истории азербайджанской советской литературы, М., 1963; М а м е д А р и ф Д а д а ш з а д е, Азербайджанская литература, М., 1979; Г у л и е в Г., Вровень с веком, М., 1982.

РӘҺИМОВ Шамо Сүлејман оғлу (2.4.1931, Бакы—24.7.1964, Бакы) — совет сејсмологу. Физика-ријазијјат е.н. (1958). С. Һ. *Рәһимовун* оғлудур. Москва Дөвләт Ун-тини битирмишдир (1953). Р. сәтһи далғаларын икинҹи вә үчүнҹү групларыны кәшф етмиш, Јерин лајлы модели шәраитиндә бу далғалар

групунун мөвчудлуғуну көстәрмиш, зәлзәләнин еписентр азимутунун тә'јин олунмасы вә Јер габығында дәринлик гырылмаларынын вәзијјәтинин мүәјјән едилмәси үчүн јени метод һазырламышдыр. Р. һәмчинин Азәрб. ССР-дә Јер габығынын галынлығыны өјрәнмишдир. О, Азәрб.ССР-ин сејсмик рајонлашдырылмасы хәритәсинин мүәллифләриндәндир. Мәркәзи «Бакы» сејсмолокија ст.-на Р.-ун ады верилмишдир.

Әсәри: Јер габығынын өјрәнилмәси мәсәләләри, Б., 1966.

РӘҺИМОВА Гытыш Һејдәр гызы (д. 15.6.1918, индики Мирбәшир р-нунун Евоғлу к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1934—74 илләрдә индики Мирбәшир р-нунун «Ингилаб» к-зунда колхозчу, бригадир, мангабашчысы ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 1974 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

РӘҺМАНЗАДӘ *Марал Јусиф гызы* (д. 23.7.1916, Бакы)—Азәрб. совет рәссамы, график. Азәрб.ССР халг рәссамы (1964). Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1965). Азәрб. Дөвләт Рәссамлыг Техникумунда (1930—33) вә Москва Рәссамлыг Ин-тунда (1934—40) охумушдур. Јарадычылығынын еркән дөврүндә чәкдији дәзкаһ рәсмләри силсиләләриндә («Азәрбајчан гадыны кечмишдә вә инди», 1940, «Гадынлар мүһарибә илләриндә», 1942) Азәрб. гадынларынын һәјаты, мәишәти, гәһрәманлығы вә с. өз әксини тапмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән (1941—45) сонракы илләрдә, әсасән графика саһәсиндә (литографија, линогравүра) фәалијјәт көстәрмиш, јарадычылығында әмәк вә мәишәт мөвзулары үстүн јер тутмушдур [«Бизим Хәзәрдә» (1953—60), «Сосиалист шәһәри Бакы» (1959—60), «Сумгајыт—Руставн» (1962) вә с. линогравүра силсиләләри]. Азәрб. кәндинин һәјаты, доғма тәбиәт Р.-нин рәнкли линогравүра силсиләләриндә сәнәткарлыгла әкс олунмушдур («Бизим гызлар», «Доғма вәтәним», «Азәрбајчан», «Мәним бағларым»; 1965—82). Р. китаб графикасы саһәсиндә дә кениш фәалијјәт көстәрмиш, бәдии әсәрләрә иллүстрасијалар чәкмишдир (М. С. Ордубади, «Гылынч вә гәләм», 1955; Фүзули, «Гәзәлләри», Низами, «Лејли вә Мәчнун» — һәр икиси 1958). Р. бир сыра харичи өлкәләрдә олмуш, һәмин өлкәләрин һәјатындан силсилә гравүралар јаратмышдыр («Чехословакијада», 1959—60). Әсәрләри харичи өлкәләрдәки совет инчәсәнәти сәркиләриндә (Инкилтәрә, Франса, Италија, Јапонија, Австралија, Белчика, Сурија, Ливан вә с.) нүмајиш етдирилмиш, Шри-Ланка вә Кубада фәрди сәркиләри көстәрилмишдир (1964).

Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Иллүстрасија үчүн бах һәмчинин ч. 3, сәһ. 226, ч. 4, сәһ. 425.

Әд.: Јусифоғлу Ә., Марал Рәһманзадә, Б., 1962; Наджафов М., Марал Рахманзаде, М., 1970.

М. Ј. Рәһманзадә. «Хыналыг. Сылдырым гаја үзәриндә». Рәнкли линогравүра. 1964. Р. Мустафајев адына Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Музеји. Бакы.

РӘҺМАНОВ Һүсејн Паша оғлу (?.12.1902, Бакы—1938)—Совет партија вә дөвләт хадими. Азәрб. комсомолунун тәшкилатчыларындан бири. 1923 илдән Сов.ИКП үзвү. 1920—24 илләрдә Азәрб. һәрби мәктәбинин курсанты олмуш, Маштаға, Шәһәр, Балаханы—Сабунчу р-нлары комсомол комитәләриндә, АКҜИ БК-да мәс'ул вәзифәләрдә ишләмишдир. АЛКҜИ МК-нын (1924—26) вә ҮИЛКҜИ Загафгазија Өлкә Комитәсинин биринчи катиби (1926—28), ҮИЛКҜИ МК-нын икинчи катиби (1928—29) олмушдур. АК(б)П МК-нын катиби, ҮИҺИМШ тәшкилат шө'бәси мүдиринин мүавини вә с. вәзифәләрдә олмуш (1929—32), Москвада Гырмызы Профессорлар Ин-тунда охумуш (1932—33), АК(б)П МК-нын катиби, Азәрб.ССР ХКС-нин сәдри (1933—38) ишләмишдир. Р. дәфәләрлә партија вә Совет гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, АК(б)П БК вә МК, ҮИК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәси бүроларына үзвлүјә намизәд вә үзв, Азәрб.ССР, ЗСФСР, ССРИ МИК-ләринин, АЛКҜИ вә ҮИЛКҜИ МК-ларынын үзвү сечилмишдир. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

РӘЧАИЗАДӘ (Recaizade) Маһмуд Әкрәм (1846, Истамбул—31.1.1913, Истамбул)—түрк јазычысы, маарифчи. *Тәнзимат* әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәсидир. «Вахт», «Тәсвири-әфкар» гәзетләриндә, *«Сәрвәти-фүнун»* журналында әмәкдашлыг етмишдир. *«Јени османлылар»* чәмијјәтинин үзву иди. 1908 ил ингилабындан сонра маариф назири олмушдур. Ибраһим Шинаси вә *Намиг Кәмалын* идејаларыны тәблиғ етмишдир. Јарадычылығы үчүн сентиментализм сәчијјәвидир. «Кәнчлик јадикары» (1872), «Зүмзүмә» (ч. 1—3, 1882—85), «Солғун» (1893), «Нијат Әкрәм» (1911) вә с. ше'р топлуларынын мүәллифидир. «Вүсал. Јахуд сүрәкли севинч» (1875) драмында мәзлумлара рәғбәт ифадә олунмушдур. Һеча вәзниндә јазмышдыр.

Әд.: Гарбузова В. С., Поэты Турции XIX в., в. 2, Л., 1970.

РӘЧӘБ—бах *Һичри тәгвим.*

РӘЧӘБ ӘФӘНДИ, Әфәндијев Рәчәб Әсәдулла оғлу (нојабр, 1893, Шәки—20.12.1956, Бакы)—Азәрб. совет педагогу, маарифчи. Педагожи фәалијјәтә *Гори семинаријасыны* битирдикдән сонра 1914 илдә Ҝөјчај гәзасында башламышдыр. 1915—27 илләрдә Шәки педагожи мәктәбләриндә ишләмиш, 1920—27 илләрдә Шәки, 1928—29 илләрдә Тифлис педагожи техникумларынын директору олмушдур. Азәрб. ССР-дә педагожи техникумларын, мүәллим курсларынын тәшкилиндә фәал рол ојнамышдыр. 1930 илдә АДУ-нун педагокика факүлтәсини екстерн јолу илә битирмиш, 1929—31 илләрдә Азәрб. ССР Халг Маариф Комиссарлығында педагожи тәһсил шө'бәсинин мүдири олмуш, Бакынын али мәктәбләриндә мүхтәлиф вәзифәләрдә ишләмишдир. Р. Ә. «Кимназист Ваһид» (1911), «Кимдир о?» (1912), «Јашамаг истәјирәм» (1913), «Намус» (1915) вә с. бәдии әсәрләрин, «Түрк гираәти» (1918) дәрслијинин, 20-дән чох елми-педагожи әсәрин мүәллифидир. К. Д. *Ушински*, Ј. А. *Коменски* вә б.-нын әсәрләрини Азәрб. дилинә тәрчүмә етмишдир. Шәки күчәләриндән биринә Р. Ә.-нин ады верилмишдир.

РӘЧӘБӘЛИЈЕВ Әлигурбан Әли оғлу (1893, Ҝәдәбәј к.—12.9.1972, Ҝәдәбәј штг)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1917 илдән Сов.ИКП үзвү. 1910 илдән Ҝәдәбәј мисәритмә з-дунда фәһлә ишләмиш, 1912 ил тә'тилиндә иштирак етмишдир. 1917—19 илләрдә фәһләләрин ингилаби чыхышларынын иштиракчысы олмуш вә з-д комитәсинә үзв сечилмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Р. Ҝәдәбәј з-д комитәсинин сәдри (1924 иләдәк), з-дун директору (1924—26) олмушдур. Сонралар бир сыра инзибати-тәсәррүфат вәзифәсиндә чалышмышдыр. АК(б)П МК тәфтиш комиссијасынын, Азәрб.ССР МИК-нин үзвү сечилмишдир.

РӘЧӘБЛИ Әһмәд Чаббар оғлу (14.2.1898, Јереван—15.12.1963, Бакы)—совет алими. Проф. (1935). Азәрб.ССР Кәнд Тәсәррүфаты ЕА-нын акад-и иди (1958). Тәһсилини *Италијанын* Перуча ш.-ндә алмышдыр. 1930—45 илләрдә тәшкил етдији Загатала кәнд тәсәррүфаты техникумунун директору, Азәрбајчан Кәнд Тәсәррүфаты Ин-тунда кафедра мүдири олмуш, 1945 илдән өмрүнүн ахырынадәк Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Бағчылыг, Мејвәчилик вә Субтропик Биткиләр Ин-тунда шө'бә мүдири ишләмишдир. Бир чох биткиләрин интродуксијасы вә селексијасы илә мәшғул олмуш, јерфындығы (арахис), түтүн, кәнаф, соја, јералмасы вә б. биткиләри илк дәфә тәсәррүфата јајмышдыр. «Азәри», «Пәрзиван», «Басар» буғда сортларыны, «Әрәши-11» чәлтик сортуну, «Загатала-294/1», «Пәрзиван-46/2» јерфындығы, һәмчинин алма, һејва, шафталы, әрик вә алчанын јени сортларыны јаратмыш, Азәрб.

шәраитиндә мејвә биткиләриндән јүксәк вә сабит мәһсул алмаг үчүн агротехники тәдбирләр һазырламышдыр. 1924 илдә ССРИ-јә Италијадан илк дәфә олараг алма ағачларынын ән горхулу зәрәрверичиси олан ганлы мәнәнәјә гаршы биоложи мүбаризәдә истифадә едилән миничи-афелинусу Р. кәтирмишдир. Р.-нин елми кадрлар һазырланмасында хидмәти вар.

Әд.: Азәрбајҹанын мејвә биткиләри, Б., 1966.

РӘШАД ЕНИС (Reşat Enis; тәхәллүсү А ј к е н; Aygen) (д. 1.6.1909, Истамбул)—түрк јазычысы. Узун мүддәт журналистлик етмишдир. Илк һекајәләри («Гылынҹымы сүрүјүрәм», 1930) милли азадлыг һәрәкатына һәср олунмушдур. «Кичик адамлар»ын һәјатындан бәһс едән «Ганун наминә» (1932), «Синҹ вурду» (1933), «Торпаг гохусу» (1944), «Чөрәк говғамыз» (1947), «Ағлашма дивары» (1949), «Меһманхана» (1953), «Деспот» (1957), «Сары ит» (1969) сосиал романларында һуманист вә демократик идејалар әксини тапмышдыр. Бә'зи һекајәләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир.

Әд.: А л ь к а е в а Л. О., Из истории турецкого романа. 20—50-е годы XX века, М., 1975.

РӘШАД НУРИ КҮНТӘКИН (Reşat Nuri Güntekin) (25.11.1889, Истамбул—7.12.1956, Лондон)—түрк јазычысы. Бөјүк Милләт Мәҹлисинин депутаты (1938—43), Түркијәнин Франсада мәдәнијјәт ишләри үзрә атташеси (1947—54), ејни заманда, Түркијәнин ЈУНЕСКО-да нүмајәндәси олмушдур. «Харабаларын чичәји» (1918), «Чалыгушу» (1922), «Дамға» (1924), «Додагдан гәлбә» (1925), «Ачымаг» (1928), «Јарпаг төкүму» (1930), «Көһнә хәстәлик»(1938), «Дәјирман» (1944), «Говаг јелләри» (1950), «Ган давасы» (1956) вә с. романларында Түркијә һәјатынын кениш реалист тәсвирини вермишдир. Әсәрләриндә сосиал проблемләр, аилә, шәхсијјәт вә ҹәмијјәт мүнасибәтләри мәсәләләри мүһүм јер тутур. «Јашыл кеҹә» (1928) романы түрк халгынын милли азадлыг мүбаризәсиндән бәһс едир. «Хәнҹәр» (1918), «Даш парчасы» (1926), «Фәлакәт гаршысында» (1931), «Верки оғрусу» (1933), «Истиглал» (1933) вә с. драм әсәрләри вар. Јарадыҹылығына сентиментализмин тә'сири олмушдур. 1919 илдә Азәрб. артистләринин гастрол тамашалары мүнасибәтилә јаздығы «Азәрбајҹан театры» мәгаләсиндә Азәрб. театрынын идеја-сәнәткарлыг сәвијјәсини, Ү. Һаҹыбәјовун «Аршын мал алан» вә «Мәшәди Ибад» комедијаларыны јүксәк гијмәтләндирмишдир.

Әсәрләри: Чалыгушу, Б., 1956; Дамға, Б., 1961; Додагдан гәлбә, Б., 1969; Клеймо. Листопад. Мельница. Романы, М., 1969.

Әд.: Ә һ м ә д о в Ә. Ч., Рәшад Нури инин романлары, Б., 1965; Решад Нури Гюнтекин. Библиография, М., 1965; А л ь к а е в а Л. О., Из истории турецкого романа. 20—50-е годы XX в., М., 1975.

РӘШИД (رشید) (кечмиш Р о з е т т а)—МӘР-ин шм.-ында шәһәр, Рәшид чајынын (Нилин голу) саһилиндә порт. Әһ. 37,9 мин (1971). Чәлтикчилик р-нунун мәркәзи. Чәлтиктәмизләмә вә б. јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Балыгчылыг инкишаф етмишдир.

РӘШИД ПАША (Reşit Paşa) Мустафа 13.3.1800, Истамбул—7.1.1858, Крит а., Истамбулда дәфн олунмушдур)—Түркијә дипломаты вә дөвләт хадими. Харичи ишләр назири (1837—45) вә 6 дәфә бөјүк вәзир—*сәдрә'зәм* (1846—58) олмушду. Түркијәдә феодал мүнасибәтләринә тохунмадан Авропа дөвләт гурулушу принсипләрини тәтбиг етмәјә, малијјә, маариф вә с. саһәләрдә ислаһатлар кечирмәјә ҹәһд көстәрмишди. Түркијәдә ислаһатлар дөврүнүн башланғыҹыны гојмуш султан фәрманынын (1839) мүәллифи иди. Р.п.-нын фәалијјәти иртиҹанын, хүсусилә мүсәлман руһаниләрин вә али мә'мурларын инадлы мүгавимәтинә раст кәлди. О, дәфәләрлә јүксәк вәзифәләрдән кәнар едилмиш вә Истамбулдан сүркүн олунмушду.

РӘШИДӘДДИН (رشیدالدین), Р ә ш и д ә д - Д и н Ф ә з л у л л а һ Ә б у - л - Х е ј р Һ ә м ә д а н и (1247, Һәмәдан—18.7.1318, Тәбриз)—Иран алими, һәким, тарихчи вә дөвләт хадими. Елхани һөкмдары Абага хан дөврүндә [1265—82] дөвләт ишләринә ҹәлб едилмиш, Газан хан, Өлҹајту вә Әбу Сәидин вәзири олмуш, мәркәзи һакимијјәтә табе олмајан монгол-түрк ә'јанларына гаршы мүбаризә апармышдыр. Өлкәнин игтисади һәјатыны дирчәлтмәк мәгсәдили илә кечирилмиш *Газан хан ислаһатларынын* тәшәббүсчүсү олмушдур. Тәбриз, Султанијјә вә б. јашајыш мәнтәгәләринин абадлашдырылмасында, сүн'и суварма каналларынын чәкилмәсиндә вә с. саһәләрдә кениш фәалијјәт көстәрмишдир. Өлҹајтунун өлүмүндә күнаһландырылараг е'дам едилмишдир.

Көркәмли тарихчи олан Р.-ин «Ҹами әт-тәварих» (1310—11 илләрдә тамамланмышдыр) вә «Мәкатибат» («Мәктублар») әсәрләри *Елханиләр дөвләтинә* дахил олан өлкәләрин, о ҹүмләдән Азәрб.-ын 13—14 әсрләр сијаси вә сосиал-игтисади тарихинин өјрәнилмәсиндә мүһүм мәнбәләрдәндир. Р.-ин тибб, тәбијјат, фәлсәфә, фиґһ вә с. елм саһәләринә аид дә әсәрләри вардыр.

Әсәрләри: Сборник летописей, т. 1, кн. 1—2, т. 2—3, М.—Л., 1946—60; Джами ат-таварих, т. 3 (составитель научно-критического текста на персидском языке А. А. Али-заде; пер. с персидского языка А. К. Арендса), Б., 1957; Переписка, М., 1971.

РӘШИДӘДДИН Вәтвәт, Р ә ш и д ә д д и н М ә һ ә м м ә д б и н Ә б д - ү л - Ҹ ә л и л (1087, Бәлх — 1182, јахуд 1177)—фарс-таҹик шаири. Харәзмшаһларын сарај шаири олмушдур. Кәдәкбојлу олдуғундан она «Вәтват» (гарангушлар фәсиләсиндән балача гуш) ләгәби верилмишдир. Гәсидәләри мәшһурдур. Классик Шәрг поетикасына даир илк вә мәшһур мәнбәләриндән олан «Һәдајиг үс-сеһр фи дәгајиг ош-ше'р» («Ше'рин инҹәликләринә даир сирләр бағы»; 1927 илдә Теһранда нәшр едилмишдир; бир әлјазма нүсхәси Азәрб. ССР ЕА Респ. Әлјазмалар Фондунда сахланылыр) әсәринин мүәллифидир. Гәтран Тәбризинин јарадыҹылығыны јүксәк гијмәтләндирмиш, Хагани Ширвани илә ше'рләшмишдир.

РӘШИДИЈЈӘ—Тәбризин шм.-ш. һиссәсиндә ун-т—академија шәһәрчији. 14 әсрин әввәлләриндә Фәзлуллаһ *Рәшидәддин* тикдирмишдир. Бүрҹлү гала диварлары илә әһатәләнмиш Р.-дә 24 карвансара, 1500 дүкан, тәгр. 30 мин јашајыш еви, мәдрәсәләр, 60 мин китаб фонду олан 2 китабхана, һамамлар, бағлар, дәјирманлар, јун парча вә кағыз карханалары, бојагхана, зәрбхана, 2 ҹүмә мәсҹиди вә с. тикилиләр олмушдур. Р.-нин әсас ме'марлыг өзәјини Күнбәнд (Рәшидәддинин түрбәси), *Дар үш-Шәфа* (Шәфа еви) хәстәханасы, Абад сарај бағ-сарај комплекси тәшкил едирди. Р.-нин елми мүәссисәләриндә Һиндистан, Чин, Мисир вә б. өлкәләрдән чағырылмыш алимләр чалышыр, мәдрәсәләриндә дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндән кәлмиш тәләбәләр теолокија, тәбиәтшүнаслыг, фәлсәфә, тарих, астрономија, кеолокија вә с. елмләри өјрәнирди. Һазырда Р.-нин харабалыглары галмышдыр.

Әд.: Р а ш и д - а д - д и н, Переписка, М., 1971.

РӘШИДОВ Шәрәф Рәшидович (6.11. 1917, индики Өзб.ССР-ин Ҹизак ш. — 31.10.1983,Дашкәнд)—совет партија вә дөвләт хадими, өзбәк совет јазычысы. 2 дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1974, 1977). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Кәндли аиләсиндә доғулмушдур. Өзбәкистан Дөвләт Ун-тини (1941), ҮИК (б)П МК јанында Али Партија Мәктәбини (1948, гијаби) битирмишдир. «Ленин јулы» Сәмәргәнд вил. гәзетиндә (1937—41) ишләмиш, 1941—42 илләрдә Совет Ордусунда хидмәт етмиш, Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысы олмушдур. Өзбәкистан К(б)П Сәмәргәнд Вил. Комитәсинин катиби (1944—47), «Кизил Узбекистон» респ. гәзетинин мәс'ул редактору (1947—49), Өзбәкистан Јазычылар Иттифагы Идарә һеј'әтинин сәдри (1949—50), Өз.ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри (1950—59) ишләмишдир. 1959 илдән Өзбәкистан КП МК-нын биринҹи катиби иди. Партијанын 19—26-ҹы гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. 1956 илдән Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд, 1961 илдән МК үзвү, 1961 илдән Сов.ИКП МК Рәјасәт һеј'әти үзвлүјүнә намизәд, 1966 илин апрелиндән Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд иди. ССРИ Али Советинин (3—10-ҹу чағырыш) депутаты сечилмишдир. 10 дәфә Ленин ордени, 5 башга орденлә вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Өзб. ССР-дә гүдрәтли истеһсал, елми-техники потенсиал јарадылмасында, јени сәнаје саһәләринин, к.т.-нын инкишафында Р.-ун мүһүм хидмәти олмушдур.

Р. һәм дә шаир, насир, тәнгидчи вә публисист иди. Илк ше'р топлусу («Гәзәбим») 1945 илдә нәшр едилмишдир. «Галибләр» (1951) повести вә «Борандан күчлү» (1958) романында совет адамларынын хам торпагларда ки әмәк рәшадәти тәсвир олунур. «Күчлү далға» (1964) романында Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет халгынын арха ҹәбһәдәки гәһрәманлығы әксини тапмышдыр. Һинд халгынын

мүбаризәсиндән бәhс едән «Кәшмир маhнысы» (1956) романтик повести [һәмин повестин мотивләри әсасында Азәрб. радиосунда һазырланмыш тамашаја Ш. Ахундова мусиги бәстәләмиш (1958), өзбәк бәстәкары. У. Мусајев «Һинд поемасы» балетини (1977) јазмышдыр], «Ики үрәк дастаны» поемасы (А. Мәликов мүәллифин либреттосу әсасында ејниадлы балет бәстәләмишдир, 1981), «Тарихин һөкмү» (1950), «Достлуг бајрағы» (1967) публисистик китаблары, совет әдәбијјатынын актуал проблемләринә даир мәгаләләри вар.

Әсәрләри: Борандан күчлү, Б., 1962; Күчлү далға, Б., 1974; Галибләр, Б., 1976; Кәшмир маhнысы, Б., 1979; Собр. соч., т. 1—5, М., 1979—80; Советский Узбекистан, М., 1982; Веление сердца, «Дружба народов», 1982, № 11.

Әд.: История узбекской советской литературы, М., 1967; Кор-оглы Х. Узбекская литература, М., 1976.

РӘШТ—Иранда шәһәр. Килан останынын инз.м. Автомобил јолу Р.-и Теһран ш. вә Әнзәли порту илә әлагәләндирир. 18 әсрдән Иранла Русија арасында мүһүм тичарәт-транзит мәнтәгәси олмушдур. Әh. 187 мин (1976). Ипәкчилик мәркәзидир (1 әсрдән). Трикотаж, чут истеһсал олунур. Ағач е'малы, шүшә, чај ф-кләри вар. Сәнәткарлыг (ағач үзәриндә ојма, бәдии тикмә) инкишаф етмишдир.

Р. орта әсрләрдә салынмышдыр. Илк дәфә ады Һәмдуллаh Гәзвинининин әсәриндә чәкилир. Килан әјаләтинин мәркәзи кими, әсасән, ипәк ихрачаты илә мәшһур иди. Сонралар Русија вә Хәзәр дәнизи васитәсилә Авропа өлкәләри илә тичарәт шәһәрин инкишафына сәбәб олду. Сәфәви һөкмдары I Шаh Аббас Р.-дә хејли абадлыг ишләри апармышды. I Пјотрун Хәзәр дәнизи саһилләринә һәрби сәфәри заманы (1722—23) Р. рус гошунлары тәрәфиндән ишғал олунду. Лакин 1732 ил јанварын 21-дә Иран вә Русија арасында бағланмыш мүгавиләјә әсасән рус гошунлары Р.-и тәрк етди (бах *Рәшт мүгавиләси*). 1905—11 илләр Иран ингилабы заманы Р.-дә 1907 илдә јерли өзүнүидарә органлары—әнчүмәнләр тәшкнл олунду. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири илә 1920—21 илләрдә мөвчуд олмуш *Килан Републикасынын (1920—21)* әсас ингилаби мәркәзи Р. иди.

РӘШТ МҮГАВИЛӘСИ (1732)—Русија илә Иран арасында јанварын 21-дә (феврал. 1-дә). Рәшт ш.-ндә бағланмышды. Османлы империјасы илә мүһарибәнин јахынлашмасыны һисс едән вә Иранла иттифаг јаратмаға чалышан Русија Петербург мүгавиләсинә (1723) әсасән онун табелијинә кечмиш Килан, Мазандаран вә Астарабад әјаләтләрини Ирана гајтармаг гәрарына кәлди. Мүгавиләјә әсасән, һәмин әразиләрдә јерләшән Русија гошунлары һәр ики дөвләтин сәрһәди е'лан едилмиш Күр чајынын сол саһилинә кечирилди. Русија Иранла тичарәтдә көмрүк вермәмәк һүгугу вә с. тичарәт күзәштләри әлдә етди. Р.м. *Кәнчә трактаты (1735)* бағлананадәк гүввәдә галды.

Әд.: Договоры России с Востоком. Политические и торговые, СПБ., 1869; Нагорная А., Русско-иранские договоры 1732 и 1735 гг., в кн.: Арабские страны. Турция, Афганистан (история, экономика), М., 1973.

РЖЕВ—РСФСР Калинин вил.-ндә шәһәр. Ржев р-нунун мәркәзн. Волга чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әh. 70 мин (1982). Автомобил вә трактор үчүн електрик авадаилығы, крангајырма, механики-тә'мир з-длары, кәтан дарајан ф-к, мебел комбинаты, тикинтн материаллары вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри; орта ихтисас мәктәбләри, өлкәшүнаслыг музеји вар. 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени илә тәлтиф олунмушдур (1978). 11 әсрдән мә'лумдур.

РЗА АББАСИ (тәгр. 1575, Кашан—1635)—Иран миниатүр рәссамы. *Исфаһан миниатүр мәктәбинин* көркәмли нүмајәндәсн. I Шаh Аббасын сарајында ишләмишдир. Мәишәт сәһнәләри, портретләр вә китаблара иллүстрасијалар чәкмишдир. Тәбриз миниатүр мәктәбинин нүмајәндәси *Мәhәммәдинин* јарадычылыг ән'әнәләриндән фајдаланмышдыр. Р.А.-нин ишләри дүнјанын бир сыра музејләриндә, о чүмләдән Ленинградда («Хәз папаглы гыз», 1602—03, Ермитаж; «Чобан», 1634, М. J. Салтыков-Шедрин ад. Күтләви Китабхана), Москвада (Шәрг Халглары Инчәсәнәти Музеји), Теһранын Күлүстан сарајында, Кембричин (Б. Британија) Фисуилјам музејиндә (миниатүр, 1610), Нју-Јоркда («Севкилиләр», 1630, Метрополитен-музеј), шәхси коллексијаларда («Гоча киши портрети», «Үч овчу», «Севкилиләр») сахланылыр.

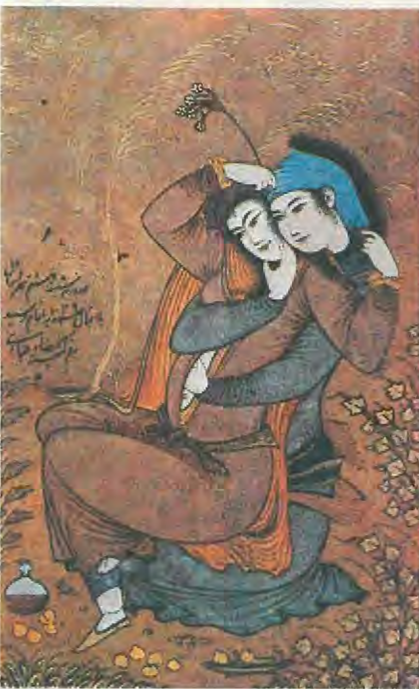

Рза Аббаси. «Севкилиләр». Миниатүр. 1630. Метрополитен-музеј. Нју-Јорк.

Иллүстрасија үчүн бах һәмчинин ч. 6, сәh. 209.

РЗА ТОФИГ (Riza Tevfik) (тәхәллүсү Бөлүкбашы; Bölükbasi) (1868, Гәсри Мустафа Паша, индики Болгарыстан—31.12.1949, Истамбул)—түрк шаири, философ. Ихтисасча һәким олмушдур. *«Иттиһад вә тәрәгги»* тәшкилатынын үзвү (1907), мәшрутә һәрәкатынын фәал хадимләриндән олмушдур. 1918 илдән Түркијәнин маариф назири иди. 1920 илдә Түркијәнин нүмајәндәси кими *Севр сүлh мүгавиләсини (1920)* имзаламышдыр. Истиглалијјәт мүһарибәсиндән сонра мүһачирәтдә јашамыш, 1943 илдә Түркијәјә гајытмышдыр. Јарадычылығына ашыг ше'ринин (Гарачаоғлан, Дәрдли вә б.) вә суфи поезијасынын (Јунус Имрә), һабелә импрессионизмин күчлү тә'сири олмушдур. Түрк поезијасында һеча вәзнинин мөвгејини мөһкәмләндирмишдир. Ше'рләриндә инсанпәрвәрлик идејаларыны, тәбиәт көзәлликләрини тәрәннүм етмишдир. Әсәрләри «Өмрүмүн сәрабы» (1934, 2-чи нәшри 1949) китабында топланмышдыр. Ше'рләри 20 әсрин әввәлиндә Азәрб.-да да јајылмышды. «Әбдүлhаг Һамид вә фәлсәфи көрүшләри» (1913), «Фәлсәфә дәрсләри» (1914), «Тофиг Фикрәт» (1945) вә с. фәлсәфи әсәрләри вар.

Әд.: Гарбузова В. С., Поэты Турции первой четверти XX века, Л., 1975.

РЗА ШАҺ ПӘҺЛӘВИ (رضا شاه پهلوی) (16.3.1878, Мазандаран — 26.7.1944, ЧАР, Јоhаннесбург; Реј ш.-ндә дәфн едилмишдир)—Иран шаhы [1925—41], *Пәhләвиләр* сүлаләсинин баниси. Мазандаранлы забит, хырда мүлкәдар аиләсиндә доғулмушдур. Дөвләт чеврилишинә (1921, 21 феврал) башчылыг етмиш, 1921—23 илләрдә һәрби назир, 1923—25 илләрдә баш назир олмушдур. Р.П.-нин һакимијјәти дөврүндә демократик партија вә тәшкилатлар аман, сызчасына тә'гиб едилмиш, гејри-фарс милләтләрин һүгуглары гәддарчасына тапдаланмышды. Фашист Алманијасы илә јахынлашмаг сијасәти јеритмиш, Совет вә инкилис гошунлары Ирана дахил олдугдан (1941, август) сонра оғлу Мәhәммәд Рза Пәhләвинин хејринә һакимијјәтдән әл чәкәрәк өлкәни тәрк етмишди. Иранда Феврал ингилабындан сонра (1979) мәгбәрәси партладылмышдыр (1980, мај).

Әд.: Асадуллаев К., Свержение династии Каджаров в Иране (1920—1925), Душанбе, 1966; Мeликов О. С., Установление диктатуры Реза-шаха в Иране, М., 1961; Агаев С. Л., Иран в прошлом и настоящем, М., 1981.

РЗАБӘЈЛИ Фәтулла Әзиз оғлу (1885, Бакы—11.10.1968, Бакы)—биолог, һәким, педагог. Проф. (1950). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1960). 1911 илдә Новороссијск Ун-тини (Одесса) битирмиш вә 1913 илә гәдәр һәмин ун-тдә ишләмишдир. Азәрб.ССР-дә али вә орта тәһсилин тәшкилатчыларындан бири олмуш, АДУ-нун тәшкилиндә фәал иштирак етмишдир. 1920—64 илләрдә Азәрб.ССР Халг Маариф Комиссарлығында шө'бә мүдири, АПИ-нин илк директору, Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунда биолокија кафедрасынын тәшкилатчысы вә рәhбәри олмушдур. Тәдгигаты, әсасән биолокијанын вә тәбабәтин актуал мәсәләләринә һәср олунмушдур.

Әсәри: Биолокија, Б., 1955.

РЗАБӘЈЛИЛӘР—Азәрб. тајфаларындан бири. Шаhсевән тајфа групуна дахилдирләр. Әсасән, Чәнуби Азәрб.-ын Әрдәбил вил.-ндә јашајырлар. Малдарлыг, гисмән дә әкинчиликлә мәшғул олурлар. Тохучулуг да (халча, килим, палаз, чораб вә с.) инкишаф етмишдир (бах һәмчинин *Шаhсевәнләр*).

РЗАГУЛИЈЕВ Елбәј Мирзә Һәсән оғлу (д. 17.6. 1926, Бакы)—Азәрб. совет бојакары вә кино рәссамы. Азәрб,

ССР халг рәссамы (1977). Ә. Әзимзадә ад. Азәрб. Дөвләт Рәссамлыг Мәктәбини (1946) вә Үмумиттифаг Дөвләт Кинематографија Интуну (1953) битирмишдир. 1977 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. ССР Рәссамлар Иттифагы Идарә һеј'әтинин катибидир (1977 илдән).

Бојакарлығын мүхтәлиф жанрларында таблолар јаратмышдыр («1904 илдә Бакыда фәһләләрлә саһибкарлар арасында илк коллектив мүгавилә бағланмасы», 1951, мүштәрәк әсәр; «Бруклин көрпүсү», 1963, «Шушанын әтрафы» 1965), «Абшерон», 1982). Р. харичи өлкәләрдә (Мексика, Италија, Румынија, Чехословакија, Канада, АБШ, Јапонија, Һиндистан, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләри) олмуш, бу өлкәләрин һәјатыны вә тәбиәтини тәсвир едән лөвһәләр јаратмышдыр («Мексика» силсиләси, 1959; вә с.). Јарадычылығында тарихи-ингилаби мөвзулар («Ингилаб шәһәри Бакы», 1969), әмәјин тәрәннүмү («Әмәк адамлары», 1967, «Нефт мә'дәнләриндә», «Кәнддә», 1972, «Кәми тә'мирчиләри», 1975), портретләр («Јәмән әскәри», 1966, «Нефтчи», 1979) мүһүм јер тутур. Р. бир сыра бәдии филмләрә («Көрүш», 1955, «Өкеј ана», 1959, «Аршын мал алан», 1966, «Севил», 1970, «Түтәк сәси», 1975, «Архадан зәрбә», 1978) бәдии тәртибат вермиш вә кејим ескизләри чәкмишдир. Ингилаби мөвзуда силсилә әсәрләринә көрә ССРИ Рәссамлыг Академијасынын дипломуна (1972), Үмумиттифаг ХТНС-нин гызыл медалына (1976) лајиг көрүлмүшдүр.

Әд.: Рафизаде Р., Эльбек Рзакулиев, Б., 1969; Наджафов М., Эльбек Рзакулиев, М., 1982.

РЗАГУЛИЈЕВ Әләкбәр Әләскәр оғлу (31.1.1903, Бакы—31.1.1974, Бакы) —Азәрб. совет бојакары вә графики. Азәрб.ССР әмәкдар рәссамы (1964). 1922 илдән Сов.ИКП үзвү. Јарадычылығынын еркән дөврүндә ингилабдан әввәлки Азәрб. мәишәтинин характерик сәһнәләри тәсвир олунан бојакарлыг әсәрләри чәкмишдир («Азәрбајчанлы гадын», 1926, «Пәһләванлар», 1926, «Моллахана», 1927). Р. графика саһәсиндә даһа кениш фәалијјәт көстәрмиш, «Көһнә Бакы» силсиләси (1958—72), «Кәлин налланмасы» (1962), «М. Ә. Сабир» (1963), «Бакылылар Берлиндә» (1968), «В. И. Ленин вә Азәрбајчанын рәһбәрләри» (1970), «Чај-

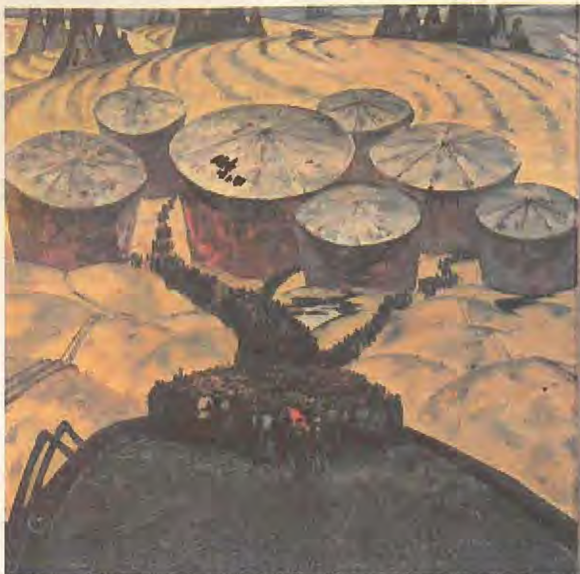

Е. М. Рзагулијев «Ијирминчи ил. Нефт мә'дәнләриндә». 1972. ССРИ Рәссамлар Иттифагынын Бәдии Фонду.

бечәрәнләр» (1972), «Азәрбајчан мадоннасы» (1973) вә с. линогравүралар јаратмышдыр. Әсәрләри Шәрг Халглары Инчәсәнәти Музеји (Москва), Р.

Ә. Ә. Рзагулијев. «Кәлинә һәдијјә апарырлар» («Көһнә Бакы» линогравүра силсиләсиндән). 1965. Р. Мустафајев адына Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Музеји. Бакы.

Мустафајев ад. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Музеји, Азәрб. Дөвләт Шәкил Галерејасы вә дикәр музејләрдә сахланылыр.

Иллүстрасија үчүн бах һәмчинин ч. 3, сәһ. 226.

РЗАГУЛУ БӘЈ Мирзә Чамал оғлу (?—?)—Азәрб. тарихчиси (19 әср). Мирзә Чамал Чаваншир Гарабағинин оғлудур. Бир мүддәт чар ордусунда хидмәт етмиш, прапоршик рүтбәсиндә истe'фаја чыхмышдыр. Атасынын «Гарабағ тарихи» әсәрини әсас көтүрәрәк фарс дилиндә јаздығы кичик һәчмли «Гарабағнамә» әсәри Гарабағ ханлығынын тарихинә һәср олунмушдур. Молла Пәнаһ Вагифин һәјатындан бәһс едән әсәри дә (1865) вардыр. Һәр ики әсәрин јеканә әлјазма нүсхәси Респ. Әлјазмалары Фондунда сахланылыр.

РЗАГУЛУЗАДӘ (Рзагулујев) Микајыл Манаф оғлу (1.1.1905, Бакы)—Азәрб. совет јазычысы, тәнгидчи вә тәрчүмәчи. 20—30-чу илләрдә тәнгидчи кими фәалијјәт көстәрмишдир. «Гарангуш јувасы» (1943) поемасында совет кәнчләринин алман-фашист ишғалчыларына гаршы гәһрәман мүбаризәси, «Истәк» (1949) һекајә топлусунда гуручулуг әзми тәрәннүм олунур. Бир сыра һекајәләри «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын мотивләри әсасында јазылмышдыр. Р. көркәмли ушаг јазычысы кими танынмышдыр. Ушаглар үчүн јаздығы ше'р, поема вә һекајәләриндә [«Овчу Елишлә гочаг Ајтәкинин нағыллары» (1956), «Гуш дили билән Орхан» (1972), «Чүчә кетди су ичә» (1973) вә с.] достлуг, вәтәнпәрвәрлик, әмәјә, тәбиәтә мәһәббәт, мәрдлик вә икидлик кими сифәтләр ушаг психолокијасына ујғун бир сәпкидә тәлгин олунур. Низаминин «Искәндәрнамә» поемасынын «Игбалнамә» һиссәсини, Һомерин «Илиада»сыны, Аристофан, Еврипид, А. С. Пушкин, Н. В. Гогол, А. И. Кертсен, И. С. Туркенев, А. М. Горки, В. В. Мајаковски, С. Михалков, К. Марков, А. Дума, В. Скотт, Ч. Лондон, Рәшад Нури, В. Латсис вә б.-нын бә'зи әсәрләрини тәрчүмә етмишдир. «Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин 1-чи чилдинин (1943) һазырланмасында иштирак етмишдир; икичилдлик «Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи»нин (1967) 1-чи чилдинин мүәллифләриндәндир. Ибтидан вә орта мәктәбләр үчүн дәрсликләри вар.

Әсәрләри: Нәсилләрдән нәсилләрә, Б., 1965; Јаз күнәши, Б., 1977; Илин јазы—елин сазы. Ше'рләр, поемалар, рәвајәтләр вә нағыллар, Б., 1981.

РЗАЗАДӘ Пүстәханым Фәрәмәз гызы (2.7.1913, Бакы—2.5.1981, Бакы)—совет кимјачысы. Кимја е.д. (1965), проф. (1965). Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1978). 1953 илдән Сов.ИКП үзвү. В. И. Ленин ад. АПИ-ни битирдикдән (1935)сонра республика Кәнд Тәсәррүфаты Назирлијинин елми-тәдгигат лабораторијасында (1935—37), Бакынын али мәктәбләриндә (1937—45), Азәрб.ССР ЕА Гејри-үзви вә Физики Кимја Ин-тунда (1945—57) ишләмишдир. 1957—81 илләрдә һәмин ин-тда лабораторија мүдири олмушдур. Әсас тәдгигатлары Азәрб.ССР-ин тәбии минерал сәрвәтләринин комплекс е'малы вә истифадәсинә аиддир. Нефт јатагларынын лај суларынын комплекс е'малы јолларыны өјрәнмиш, борун, мүхтәлиф бор бирләшмәләринин, бор-суперфосфат күбрәсинин алынма технолокијасыны ишләјиб һазырламышдыр. Серпентинитләрин комплекс е'малынын (маје шүшә истеһсалы вә с.) елми әсасларыны тәдгиг етмишдир. Јени техникада тәтбиг олунан гејри-үзви материаллар алынмасы проблемләри илә мәшғул олмушдур. 2 «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Пути использования серпентинита, Б., 1960; Исследование фазового состава и магнитных свойств сплавов системы $LiBO_2$—Jn_2O_3, «Неорганические материалы», 1979, № 2; Исследование тройной системы Li_2O—Cu_2O—B_2O_3, «Журнал неорганической химии», 1980, № 5.

РЗАЗАДӘ ШӘФӘГ (رضازاده شفق) (1894, Тәбриз—1971, Теһран)—Иран әдәбијјатшүнасы. Миллијјәтчә азәрб.-дыр.

Истамбулда Америка коллечини, Берлин ун-тини битирмиш, бурада фəлсəфə доктору (1929) елми дəрəчəси алмышдыр. 1939 илдəн өмрүнүн сонунадək Теһран ун-тинин əдəбијјат вə фəлсəфə проф. олмушдур. 1932—34 иллəрдə АБШ вə Канада ун-тлəриндə Иран əдəбијјаты вə мəдəнијјəтиндəн мүһазирəлəр охумушдур. «Фарс əдəбијјаты тарихи» (1934), «Мүхтəсəр Иран тарихи» (1935), «Макелонијалы Искəндəр» (1954) китабларынын мүəллифидир. Р.Ш.-ин тəртиб етдији «Шаһнамə лүғəти»ндə Фирдовсинин һəјат вə јарадычылығындан да мүфəссəл бəһс едилир. Алман шəргшүнасы Һ. Етенин «Фарс əдəбијјаты тарихи»ни фарс дилинə чевирмиш вə шəрһ етмишдир (1958).

РЗАЈЕВ Анар Рəсул оғлу (тəхəллүсү А н а р; д. 14.1.1938, Бакы)—Азəрб. совет јазычысы, киноссенарист, драматург. Азəрб.ССР əмəкдар инчəсəнəт хадими (1976). Азəрб.ССР Дөвлəт мүкафаты лауреаты (1980). 1967 илдəн Сов.ИКП үзвү. *Рəсул Рзанын* вə Н. *Рəфибəјлинин* оғлудур. Мөвзусу шəһəр һəјатындан алынмыш һекајəлəриндə, «Дантенин јубилеји» (1968), «Ағ лиман» (1970), «Мачал» (1978), «Бешмəртəбəли евин алтынчы мəртəбəси» (1979) повестлəриндə, «Кечəн илин сон кечəси» (1966—67), «Шəһəрин јај күнлəри» (1978) пјеслəриндə мүһүм мə'нəви-əхлаги проблемлəр галдырылыр. «Молла Нəсрəддин—66» (1966) повестиндə, «Гаравəлли» (1966—73; кукла театры үчүн), «Адамын адамы» (1970) пјеслəриндə чəмијјəтин антиподлары сатира атəшинə тутулур. «Сəһра јухулары» (1981) пјесиндə американ империализминин Шəргдəки чинајəткар сијасəти ифша олунур. «Сизи дејиб кəлмишəм» (1982) пјеси Ч. Мəммəдгулузадə вə Сабирин əсəрлəринин мотивлəри əсасында јазылмышдыр. «Əлагə» (1976) фантастик повестинин, «Торпаг. Дəниз. Од. Сəма», «Күн кечди», «Дəдə Горгуд» вə с. бəдии филмлəрин ссенари мүəллифи, «Үзејир Һачыбəјов. Узун өмрүн аккордлары» (1982) филминин ссенари мүəллифи вə гурулушчу режиссорудур. Очерклəри, əдəбијјат вə инчəсəнəтə даир мəгалə вə есселəри вар. Əсəрлəри ССРИ халглары диллəринə вə бир сыра харичи диллəрə тəрчүмə едилмишдир. Азəрбајчан Театр Чəмијјəти сəдринин биринчи мүавини (1976—83) олмушдур. «*Гобустан*» инчəсəнəт топлусунун Баш редактору (1969 илдəн), Асија вə Африка Өлкəлəри илə Республика Һəмрə'јлик Комитəсинин сəдридир (1983 илдəн).

Ә с ə р л ə р и: Адамын адамы, Б., 1977; Мачал, Б., 1979; Бешмəртəбəли евин алтынчы мəртəбəси, Б., 1981; Круг, М., 1973; Контакт, М., 1980.

РЗАЈЕВ Баһадыр Əһмəд оғлу (д. 28.2.1898, индики Ағдам р-нунун Күлаблы к.)—Азəрб.-да социализм гуручулуғу уғрунда фəал мүбариз. 1920 илдəн Сов. ИКП үзвү. 1918 илдə Гори семинаријасыны битирмишдир. 1918—20 иллəрдə мүсават ордусунда гуллуг етмишдир. Азəрб.-да Совет һакимијјəтинин гəлəбəсиндəн сонра Р. Гарабағда Азəрб. дивизијасынын 3-чү атычы полкунун тəшкилатчыларындан олмуш, Əнзəли, Рəшт, Гəзвин р-нларында инкилислəрə гармы мүбаризəјə көндəрилмишдир. 1922—25 иллəрдə Азəрб. Фөвгəл'адə Комиссијасында ишлəмишдир. 1925 илдə Москвада Али сəрһəд гошунлары мəктəбини гуртардыгдан сонра Азəрб.-ын сəрһəд даирəлəриндə хидмəт етмиш, Гарабағ, Ширван вə Кəнчəдə бандитизмə гаршы вурушан хүсуси дəстəнин рəиси олмушдур. 1931—33 иллəрдə Чимкəнд, Алма-Ата вə Семипалатинскдə Дөвлəт Сијаси органларында мəс'ул вəзифəлəрдə чалышмыш, 1940 илədək Азəрб. Баш милис идарəси рəисинин мүавини, сонра исə рəиси ишлəмишдир. Бөјүк Вəтəн мүһарибəсиндə (1941—45) Берлинədək дөјүш јолу кечəн Р. мајор рүтбəсиндə ордудан бурахылмышдыр (1952). 1978 илдəн Иттифаг əһəмијјəтли фəрди пенсијачыдыр. 1982 илдəн Респ. Ингилаби Шөһрəт Шурасынын сəдридир. Кəнч нəслин ингилаби, дөјүш вə əмəк ән'əнəлəри руһунда тəрбијə олунмасында јахындан иштирак едир. 1-чи Үмумазəрбајчан Советлəр гурултајынын (1921) нүмајəндəси олмушдур. Гырмызы Бајраг, 2-чи дəрəчəли Вəтəн мүһарибəси, Гырмызы Улдуз орденлəри вə медалларла тəлтиф едилмишдир.

Əд.: Ч у в а р л ы Т., Онун чəтин јолу, «Азəрбајчан чекистлəри» китабында, Б., 1983.

РЗАЈЕВ Мирзə Фəрəч Рза оғлу (15.3.1847, Бакы—26.3.1927, Бакы)—Азəрб. тарзəни, муғам устасы. 19 əсрин сону—20 əсрин əввəллəринин мəшһур ифачыларындан олан Р. 1886 илдəн Бакыда драм, сонралар опера тамашаларында тарда чалмыш, «Шəрг кечəлəри» вə «Шəрг консертлəри»ндə Чаббар Гарјағды оғлу, Кечəчи Мəһəммəд вə б. хананəндəлəри тарда мүшајиəт етмишдир. Тарзəнлəрдəн М. *Мəнсуров*, П. Əлијев вə б. Р.-дəн дəрс алмышлар. Азəрб.-да Совет һакимијјəти гурулдугдан сонра халг консерваторијасы (1920) вə мусиги техникумунда (1922—26) муғамат дəрси демиш, Бакыда фəһлə клубу нəздиндə тар дəрнəји тəшкил етмишдир (1923). Р. мусиги мəктəблəри үчүн муғам програмларынын тəртибатчыларындан олмушдур.

РЗАЈЕВ Мичан Мəммəдрза оғлу (д. 10.7.1912, индики Масаллы р-нунун Мусакүчə к.) — Социалист Əмəји Гəһрəманы (1949). 1953 илдəн Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вəтəн мүһарибəси иштиракчысы. 1932—64 иллəрдə Масаллы р-нундакы Чапајев ад. к-зда, 1964—71 иллəрдə һəмин к-зун əсасында јарадылмыш с-зда мангабашчысы ишлəмишдир. 1948 илдə түтүнчүлүк саһəсиндə јүксəк əмəк көстəричилəринə наил олмушдур. 1971 илдəн Иттифаг əһəмијјəтли фəрди пенсијачыдыр.

РЗАЈЕВ Назим Əсəдулла оғлу (д. 14.2.1925, Бакы)—Азəрб. совет дирижору.

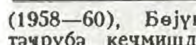

Азəрб.ССР халг артисти (1977). ССРИ Дөвлəт мүкафаты лауреаты (1980). Азəрб.ССР Дөвлəт мүкафаты лауреаты (1974). Москва Дөвлəт Консерваторијасыны битирмишдир (1951, скрипка синфи үзрə). Азəрб. Опера вə Балет Театрынын дирижору олмуш (1958—60), Бөјүк театрда (Москва) тəчрүбə кечмишдир (1960—63). 1964 илдəн тəшкил етдији Азəрб. Дөвлəт Камера Оркестринин бəдии рəһбəри вə баш дирижорудур. Р.-ин репертуарына рус вə харичи өлкə классиклəринин, совет, елəчə дə Азəрб. бəстəкарларынын балет («Нəсими дастаны» вə «Мин бир кечə», Ф. Əмиров) вə симфоник əсəрлəри дахилдир. Рəһбəри олдуғу орк.-лə ССРИ-нин бир чох шəһəрлəриндə, харичи өлкəлəрдə гастролда олмушдур. 1952 илдəн педагожи фəалијјəт көстəрир (1968 илдəн доцент). «Шəрəф нишаны» ордени вə медалларла тəлтиф едилмишдир.

РЗАЈЕВ Наил Аббас оғлу (21.6.1927, Кəнчə—11.07.1981, Бакы)—совет биокимјачысы. Биолокија е.д. (1966) проф. (1967). Сəһијјə ə'лачысы (1961) Азəрб.ССР əмəкдар елм хадими (1981). 1958 илдəн Сов.ИКП үзвү. 1949 илдə Москва Бајтарлыг Академијасыны битирмишдир. Н. Нəриманов ад. Гырмызы Əмəк Бајрағы орденли Азəрб. Дөвлəт Тибб Ин-тунда биокимја кафедрасынын мүдири олмушдур (1973 илдəн). Тəдгигаты, əсасəн тохума вə ган арасында зүлал мүбадилəсинин тəнзимлəнмəсиндə лимфа системинин ролуна, һабелə гочалманын биокимјəви əсасларына һəср едилмишдир. Үмумиттифаг Биокимјачылар Чəмијјəти Азəрб. бөлмəсинин сəдри иди (1974 илдəн).

Ə с ə р и: Биоложи кимја. Дəрслик, Б., 1974 (Ə. Һəсəнов, Ф. Исламзадə, А. Əфəндијевлə бирка).

РЗАЈЕВ Нурəддин Мəммəдбағыр оғлу (д. 26.6.1929, Кəдəбəј гəс.)—совет чəррaһы. Тибб е.д. (1965), проф. (1966). Сəһијјə ə'лачысы (1968). Азəрб.ССР əмəкдар елм хадими (1981). 1965 илдəн Сов.ИКП үзвү. 1964 илдəн Азəрб. ССР Елми-Тəдгигат Експериментал вə Клиник Тəбабəт Ин-тунун директору, 1981 илдəн ејни заманда Н. Нəриманов ад. Гырмызы Əмəк Бајрағы орденли Азəрб. Дөвлəт Тибб Ин-тунун үмуми чəррaһијјə кафедрасынын мүдиридир. Тəдгигаты, əсасəн, дамар вə көкс чəррaһлығына, ганын лахталанмасынын патолокијасына, тромбоз вə емболијалара һəср олунмушдур. Кадр һазырланмасында хидмəти вар. Азəрб. ССР Чəррaһлар Чəмијјəтинин сəдри (1977), Бејнəлхалг Чəррaһлар Чəмијјəтинин үзвүдүр (1983). АКП 29—30-чу гурултајларына нүмајəндə сечилмишдир.

Ə с ə р л ə р и: Өмүрдəн пај, Б., 1976; Јашатмаг јанғысы, Б., 1981; Эмболии и тромбозы легочной артерии, Б., 1970; Антитромботическая терапия, Б., 1971.

РЗАЈЕВ Сəмəндəр Мəнсим оғлу (д. 2.1.1945, Ағсу)—Азəрб. совет актјору. Азəрб.ССР əмəкдар артисти (1974). Азəрб.ССР Дөвлəт мүкафаты лауреаты (1980). 1974 илдəн Сов.ИКП үзвү. Азəрб. Инчəсəнəт Ин-туну битирмишдир (1968). 1967 илдəн Азəрб. Дөвлəт Драм Театрынын актјорудур. Мүхтəлиф характерли образлар јарадыр. Əсас роллары: Хачə Низам, кнјаз («Хəјјам», «Кнјаз», Һ. Чавид), Балахан («Ајдын», Ч. Чаббарлы), Данел («Наками гыз», А. Ширванзадə), Тəрлан («Сəнсиз», Ш. Гурбанов), Бəһрам («Шəһəрин јај күнлəри», Анар), Əмир Инанч («Гылынч вə гəлəм», М. С. Ордубади), Фазил Күлејни («Дəли јығынчағы», Ч. Мəммəдгулузадə) вə б. Кинода чəкилир («Нəсими», «Бабəк», «Од ичиндə», «Бабамын бабасынын бабасы» вə с.). Р. бəдии гираəт устасы кими дə чыхыш едир.

РЗАЈЕВ Шабан Меһди оғлу (д. 19.11.1938, Ағчабəди р-нунун Һиндарх к.)—машынла памбыг јығымы устасы. Социалист Əмəји Гəһрəманы (1972).

Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1976). 1969 илдән Сов.ИКП үзвү. С. Ағамалыоғлу ад. Азәрбајҹан Кәнд Тәсәррүфаты Институну битирмишдир. 1953—71 илләрдә Ағҹабәди р-нунун «Таҹикистан» к-зунда тракторчу ишләмиш, 1971 илдән комплекс механикләшдирилмиш бригаданын башчысыдыр. 1971 илдә памбығчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Азәрб.ССР Али Советинин (8—10-чу чағырыш) депутатыдыр. АКП 30-чу гурултајында МК үзвлүјүнә намизәд сечилмишдир. 3 дәфә Ленин ордени вә медалларла, 2 дәфә ХТНС-нин Гызыл медалы илә тәлтиф едилмишдир.

РЗАЈЕВА Агабачы Исмајыл гызы (15. 12.1912, Бакы—4.7.1975, Бакы)—Азәрб. совет бәстәкары. Азәрб.ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1960). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. Дөвләт Консерваторијасында охумуш, Ү. Һачыбәјовдан бәстәкарлыг үзрә дәрс алмышдыр. Р. илк азәрб. гадын бәстәкарлардандыр. Јарадычылығында маһны вә романслар мүһүм јер тутмушдур («Нефтчи Гурбан», «Чобан Гара», «Охума, көзәл», «Афәти чансан» вә с.). Р. һәмчинин «Һөчәт еләмә» (1965, И. Гулијевлә биркә) мусигили комедијасынын, халг чалғы аләтләри орк., симли квартет үчүн пјесләрин, Нәсиминин сөзләринә 7 романс вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Азәрб.ССР Али Советинин (6-чы чағырыш) депутаты олмушдур. 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

РЗАЈЕВА Һавваханым Аббас гызы (д. 1910, индики Фүзули р-нунун Ашгаллар к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1935—45 илләрдә индики Фүзули р-нундакы 26 Бакы Комиссары ад. к-зда колхозчу, 1945—63 илләрдә Жданов р-нундакы К. Әсәдов ад. к-зда манғабашчысы ишләмишдир. 1947 илдә памбығчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир. 1963 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

РЗАЈЕВА (гызлыг фамилијасы Ә л и ј е в а) Һагигәт Әли гызы (20.5.1907, Ләнкәран—2.8.1969, Бакы) — Азәрб. совет муғәнниси (сопрано). Азәрб.ССР халг артисти (1943). Р. Азәрб. сәһнәсиндә чыхыш едән илк азәрб. гадын муғәнниләрдәндир. Кичик јашларындан Ләнкәранда гадын мәктәбиндә, 1923 илдән исә Бакыда педагожи техникумда тәһсил аларкән мусигили тамашаларда чыхыш етмишдир. 1928—32 илләрдә Азәрб. Дөвләт Консерваторијасынын муғам шө'бәсиндә охумуш, Ҹаббар Гарјағды оғлу, С. Шушински, Г. Пиримовдан дәрс алмышдыр. 1927—52 илләрдә Азәрб. Опера вә Балет Театрынын солисти олмуш, муғам вә Азәрб. халг маһнылары ифачысы кими дә кениш шөһрәт газанмышдыр. Күчлү, көзәл вә мәлаһәтли сәсә малик Р.-нын јарадычылығы үчүн јүксәк пофессионаллыг, артистизм сәчијјәви олмушдур. Әрәбзәнки («Шаһ Исмајыл», М. Магомајев), Лејли, Әсли, Телли («Лејли вә Мәҹнун», «Әсли вә Кәрәм», «Аршын мал алан», Ү. Һачыбәјов), Шаһсәнәм («Ашыг Гәриб», З. Һачыбәјов) Р.-нын јаратдығы әсас сәһнә образларыдыр. А. Зејналлы ад. Бакы Мусиги Мәктәбиндә дәрс демиш, Азәрб. Опера вә Балет Театрында муғам шө'бәсинин мәшгчи-педагогу олмушдур. Кинофилмләрдә чәкилмишдир. ССРИ-нин бир чох шәһәриндә, Иранда гастролда олмушдур. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Һ. Ә. Р з а ј е в а Лејли («Лејли вә Мәҹнун», Ү. Һачыбәјов) ролунда.

Әд.: Ҹ ә ф ә р о в Ҹ., Һәгигәт Рзајева, Б., 1957; Р з а ј е в а К., Онун маһнылары, «Азәрбајҹан», 1975, № 5; ј е н ә о н у н, Даһа бири, «Гобустан», 1976, № 3.

РИАЛ (ریال) — 1) Иранын пул ваһиди; 100 *динара* бәрабәрдир. 1930 ил мартын 9-дан *граны* әвәз етмишдир. Иран Ислам Республикасы шаһ дөврүндә бурахылмыш Р.-ын тәсвирини дәјишдирәрәк ону јени Р.-ла әвәз етмишдир. 100 Р.=0,89 манат (1983, сентјабр). 2) Јәмән Әрәб Респ.-сында 1963 илдән тәдавүлдә олан пул ваһиди. 40 букшијә бәрабәрдир. 100 Р.=16,09 манат (1983, сентјабр).

РИАС ТИПЛИ САҺИЛЛӘР (исп. ria—чај)—кириинтили-чыхынтылы узун, енсиз көрфәзләри олан саһил типи. Саһил хәттинә перпендикулјар вә ја һәмин вәзијјәтә јахын олан сыра дағлар арасындакы вадиләри дәнизин басмасы нәтиҹәсиндә јараныр. Р.т.с. Испанијанын шм.-г., Ирландијанын ч.-г. саһилләри, Совет Приморјеси вә с. үчүн характерикдир.

РИАУ, Р и о у (Riouw)—Ҹәнуби Чин дәнизиндә адалар групу. Индонезијаја мәнсубдур. Саһ. тәгр. 3,4 мин $км^2$. Әсас адалары: Бинтан вә Батам. Әсасән гранитләрдән тәшкил олунмушдур. Сәтһи тәпәликдир (һүнд. 360 *м*-дәк). Саһилләри мәрчан рифләридир. Гара истиот, каучук, копра тәдарүк едилир. Боксит јатағы вар. Балыг овланыр. Мүһүм порту Танчунгпинангдыр.

РИБАР (Ribar) Иво Лола (23.4.1916, Загреб—27.11.1943)—Југославија халгларынын фашист гәсбкарлара вә онларын әлалтыларына гаршы милли азадлыг мүбаризәсинин тәшкилатчыларындан бири, Југославијанын халг гәһрәманы (1944, өлүмүндән сонра). 1935 илдә Југославија Коммунист Кәнчләр Иттифагына (ЈККИ) дахил олмуш, 1937 илдә ЈККИ МК-нын катиби сечилмишдир. 1936 илдә Југославија Коммунист Партијасына (ЈКП) дахил олмушдур. 1940 илдән ЈКП МК, 1941 илдән исә Југославија Милли Ордусу Али Гәраркаһынын үзвү иди. Гламочко-Поле р-нунда (Боснија) бомбардман заманы һәлак олмушдур.

РИБЕЈРА́Н-ПРЕ́ТУ (Ribeirão Prêto)—Бразилијанын ч.-ш.-индә, Сан-Паулу штатында шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 259 мин (1975). К.т. р-нунун (памбыг, гәһвә, шәкәр гамышы, түтүн, тахыл, һејвандарлыг) тичарәт мәркәзидир. Тохучулуг вә јејинти сәнајеси вар.

РИБЕ́ЈРУ (Ribeiro) Акилину (13.9. 1885, Каррегал-да-Табоза—27.5.1963, Лиссабон)—португал јазычысы. Антифашист һәрәкатда иштирак етмишдир. Реалист һекајә [«Туфан бағы» (1913), «Сантјагоја кедән јол» (1922) топлулары] вә романларында [«Долансач јол» (1918), «Фавнлар мешәләри долашыр» (1926), «Сонсуз дөјүш» (1932), «Волфрам» (1943), «Узагдакы ишыг» (1948), «Ҹанаварлар улашанда» (1958)] ичтимаи әдаләтсизлијә, Салазар диктатурасына гаршы чыхмыш, клерикализми ифша етмишдир.

Ә с ә р и: Когда воют волки, М., 1953.

РИБЕ́РА (Ribera) (тәхәллүсү—С п а н ј о л е т т о; Spagnoletto) Хусепе де [17.2. (?) 1591, Хатива, Валенсија—2.9.1652, Неапол]—испан бојакары вә һәккакы. 1613 илдә Италијаја кетмиш, 1616—18 илләрдә Неаполда ис-

Х. Р и б е р а. «Мүгәддәс Инесса». 1641. Дрезден Шәкил Галерејасы.

пан витсе-кралларынын сарај рәссамы олмушдур. Р.-нын 1620—30-чу илләр јарадычылығы үчүн дин јолунда әзаб чәкәнләрин изтирабларыны, инсан ирадәсинин физики ағрылара үстүн кәлмәсини тәсвир едән драматик сәһнәләр, гәдим философларын вә мүгәддәсләрин халгын типик нүмајәндәләри кими ишләнмиш тәсвирләри характерикдир («Демокрит», 1630, Прадо, Мадрид). 1630-чу илләрин орталарындан Р.-нын әсәрләриндә рәнк гаммалары гызылы, јахуд күмүшү тонларла зәнкинләшир («Чобанларын тә'зими», 1638, Зәриф Сәнәтләр Музеји, Гренобл), јарадычылығында лирик гадын образлары («Мүгәддәс Инесса», 1641, Дрезден Шәкил Галерејасы), мифоложи вә мәишәт сәһнәләри («Ахсаг оғлан», 1642, Лувр, Парис) үстүн јер тутур.

РИБО́ЗА—*пентозалар* групуна мәнсуб моносахарид. Оптик актив D-L- вә гејри-актив расемат формаларында олур. Суда һәлл олан кристал маддәдир; 86—87°С-дә әријир (D—формасы). Р.-нын хүсусијјәти, мәһлулунун тәркибиндә асикл (алдеһид) формасынын чох (8,5%) олмасыдыр. Р. бүтүн чанлы организмләрдә вар.

РИБОНУКЛЕЙН ТУРШУЛАРЫ (РНТ)—нуклеин туршуларынын чанлы тәбиәтдә кениш јајылмыш типи. Тәркибиндә рибоза, пурин әсаслары (аденин, гуанин) вә пиримидин әсаслары (урасил, ситозин) вар. Бундан башга пурин вә пиримидинин дикәр төрәмәләри дә ола биләр; сонунчулара минор әсаслар дејилир. Р.т. хәтвары полинуклеотидләрдир, зәнчирләриндә нуклеотидләрин сајы он минләрә чатыр (молекул күтләләри 10—20.10^3-дан 5—6.10^6-ја гәдәрдир). Мүхтәлиф Р.т. бир-бириндән нуклеотидләрин јерләшмә ардычыллығы вә онларда олан азот әсасларынын нөвү илә фәргләнир. Организмдә Р.т., әсасән зүлалла комплекс һалда — рибонуклеопротеидләр шәклиндә олур. Р.т. бүтүн чанлыларда кенетик мә'луматын реализәсиндә вә зүлалларын биосинтезиндә иштирак етмәклә мүһүм биоложи рол ојнајыр. РНТ-нин 3 әсас формасы вар: р и б о с о м Р.т. (р РНТ), м ә ' л у м а т вә ја м а т р и с Р.т. (м РНТ), н ә г л и ј ј а т Р.т. (н РНТ).

РИБОСОМЛАР—зүлалын биосинтезини һәјата кечирән һүчејрәдахили һиссәчикләр. Бүтүн чанлы һүчејрәләрдә (битки вә һејванларда, бактеријаларда) ашкар едилмишдир. Һәр һүчејрәдә минләрлә вә он минләрлә Р. олур. Р.-ын гурулушунун чох мүрәккәб олмасына бахмајараг формасы сферик формаја јахындыр. Ики башлыча синфә ајрылыр: 70 S Р. вә даһа ири 80 S Р. 70 S Р. прокариотлар, һәмчинин али биткиләрин хлоропластлары вә митохондриләрин һүчејрәләри үчүн характерикдир. 80 S Р. исә еукариотларын ситоплазмасында тапылмышдыр.

РИБОФЛАВИ́Н, л а к т о ф л а в и н, B_2 в и т а м и н и—мүһүм биоложи актив маддә; бешатомлу рибитол спирти илә сары пигмент олан флавиндән ибарәтдир. Микроорганизм, битки вә һејван һүчејрәләриндә кениш јајылмышдыр. Сүн'и Р.-и алман алими Р. Кун вә Исвечрә алими П. Каррер бир-бириндән хәбәрсиз синтез етмишләр (1935). Инсанда бир сыра хәстәликләр заманы Р. мүбадиләси позулур. Гидада чатышмадыгда бөјүмә дајаныр, көз алмасы вә бујнуз гиша иринләјир, катаракта әмәлә кәлир. Ән чох пивә мајасында, гарачијәр, бөјрәк, гисмән мал әти, јумурта сарысы, буғда уну, балыг вә сүд мәһсулларында олур. Тибдә витамин препаратлары кими истифадә едилир.

РИВАНО́Л—бах *Етакридин.*

РИВЕ́РА (Rivera) Дијеко (8.12.1886, Гуанахуато—25.11.1957, Мехико) — Мексика бојакары. Мехико Рәссамлыг Академијасында охумушдур (1896—1902). 1907—21 илләрдә Авропада јашамышдыр (әсасән Парисдә, 1909—21). 1922 илдән Мексика Коммунист Партијасынын үзвү. 1927—28 вә 1955—56 илләрдә ССРИ-дә (о чүмләдән Азәрб.-да, 1927) олмушдур. 1930—34 вә 1940 илләрдә АБШ-да (Сан-Франсиско, Детројт вә Нју-

Д. Ривера. «Теночтитлан шәһәри». Мехикода Милли сарајын дивар рәсмләриндән фрагмент. 1940—50-чи илләр.

Јоркда) ишләмишдир. Р. халг һәјатыны әкс етдирән, ингилаби мүбаризәни вә азадлыг идејаларыны тәрәннүм вә тәблиғ едән милли, монументал бојакарлыг мәктәбинин јарадычыларындандыр. Мехикода Маариф Назирлији (1923—29) вә Сәһијјә Назирлији (1929—30) биналарынын, Милли сарајын (1929—50-чи илләр), «Прадо» меһманханасынын (1947—48), «Инсурхентес» театрынын (1951—53), Олимпија стадионунун (1952—53), Чапингода Милли к.т. мәктәбинин (1926—27), Куернавакада Кортес сарајынын (1929—30), Детројтда (АБШ) Инчәсәнәт Ин-тунун (1932—33) дивар рәсмләри Р.-нын ән мәшһур әсәрләриндәндир.

РИВЈЕ́РА (Riviera)—Аралыг дәнизи саһилбојунун Канн ш. (Франса) илә Спетсија ш. (Италија) арасындакы һиссәси. Уз. тәгр. 370 *км*. Франса Р.-сына (Мави Саһил) вә Италија Р.-сына ајрылыр. Иглими мүлајимдир. Субтропик биткиләр јајылмышдыр. Р. Гәрби Авропада ән бөјүк курортлар р-нудур: Канн, Нитса (Франса), Монако, Монте-Карло (Монако), Сан-Ремо, Империја (Италија) вә с.

РИ́ГА—Лат.ССР-ин пајтахты. Даугава чајынын һәр ики саһилиндә, онун Рига көрфәзинә төкүлдүјү јерин јахынлығындадыр. Орта темп-р јанварда —4,5°С, ијулда 18°С-дир. Бә'зи илләрдә күләјин сују көрфәздән говуб кәтирмәси нәтичәсиндә Даугава чајында дашгынлар олур. Иллик јағынты 649 *мм*. Нәгл. говшағы (дәниз порту, 2 аеропорт вә с.). Әһ. 867 мин (1983).

Јазылы мәнбәләрдә Р. 1198 (шәһәр кими 1201) илдән хатырланыр. Лакин сон археоложи тапынтылар шәһәрин бир әср әввәл салындығыны көстәрир. 13—16 әсрләрдә Рига архијепископлуғуна дахил иди. 1581 илдә Реч-Посполитанын, 1621 илдә Исвечин һакимијјәти алтына кечмишди. *Шимал мүһарибәси (1700—21)* заманы, 1710 илдә рус гошунлары тутмушду. Рига вә Лифландија губ.-ларынын мәркәзи олмушдур. Русијанын ән бөјүк портларындан, тичарәт вә сәнаје мәркәзләриндән иди.

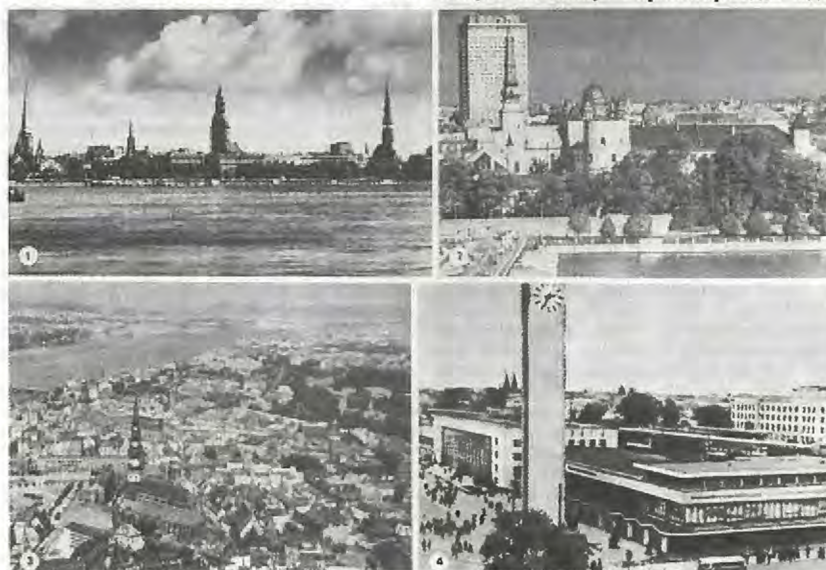

Рига. 1. Даугава чајынын саһилбоју. 2. Шәһәрдән бир көрүнүш. 3. Риганын көһнә һиссәси. 4. Дәмирјол вағзалынын бинасы.

1899 илин мајында Русијада фәһләләрин полис вә гошунла илк күтләви тоггушмасы Р.-да баш верди. Һәмин ил с.-д. тәшкилаты јаранды. В. И. Ленин 1900 илин јазында Р.-да олмушдур. Латвија С.-Д. Фәһлә Партијасынын 1-чи гурултајы (1904) бурада чағырылмышдыр. 1905 илдә Р.-да тә'тил вә күтләви нүмајиш кечирилмишди. Биринчи дүнја мүһарибәси (1914—18) заманы, 1917 илдә алманлара тәслим олунмуш Р.-ны 1919 илин јанварында үсјанчы фәһләләр вә латыш атычылары азад етдиләр. 1919—40 илләрдә буржуа Латвијасынын пајтахты иди. 1940 илдән Лат.ССР-ин пајтахтыдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси заманы 1941 ил ијулун 1-дә алман фашистләри Р.-ны ишғал етмишди. 1944 ил октјабрын 13-дә азад олунмушдур. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир (1970).

Р. ири сәнаје, елм вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Сәнајенин иттифаг әһәмијјәтли саһәләри—радиотехника, електрон, електротехника, чиһазгајырма, нәгл. вә к.т. машынгајырмасы хүсусилә сүр'әтлә инкишаф едир. Кимја, ағач е'малы, јејинти сәнајеси, ИЕМ, СЕС вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур. Тәбии газ шәһәрә бору кәмәрләри васитәси илә УССР-дән (Дашава) вә Коми МССР-дән (Валдај) нәгл олунур. Р. әтрафында сәнаје пејкләри (Јелгава, Тукумс, Олајне вә с.), аграр-сәнаје комплексләри (Кекава, Улброка, В. И. Ленин ад. с-з вә с.), елми мәркәз (Саласпилс) јарадылмышдыр.

Даугава чајынын сағ саһилиндә Р.-нын гәдим һиссәси—Көһнә шәһәр јерләшир. Бурада чохлу ме'марлыг абидәси галмышдыр: Дом (13 әср), Екаб (13 әср), Пјотр (13 әср—14 әсрин әввәли), Јан (15 әсрин сону—16 әсрин әввәлиндә јенидән тикилмишдир) килсәләри вә с. Буржуа режими дөврүндә Р.-нын мәркәзи р-нларынын тикинтисиндә 5—6 мәртәбәли кәлирверән евләр вә тәмтәраглы ичтимаи биналар үстүн јер тутурду. Совет һакимијјәти илләриндә Р.-да јени ичтимаи бина вә гурғулар тикилмишдир (Лат.ССР ЕА-нын бинаһлары, 1950—57, д.ј. вағзалы, 1957—66, дәниз вағзалы, 1963—65, Идман сарајы, 1970, аеровағзал, 1970—74, Латвија КП МК-нын бинасы, 1972—74, «Латвија» меһманханасы, 1978). Хатирә абидәләри: Р. Блауманисин, А. Калнынын (гранит 1929, 1979, һејкәлтәраш, Т. Залкалн), Ј. Рајнисин (Рајнис гәбиристанлығында, гранит, 1934, Коммунарлар паркында, гранит, 1958—65, һејкәлтәраш К. Земдега), В. И. Ленинин (тунч, гранит, 1947—50, һејкәлтәрашлар В. Ј. Боголјубов, В. И. Ингал) вә б.-нын абидәси.

Р.-да Лат.ССР ЕА, мүхтәлиф елми идарәләр, 7 али мәктәб (о чүмләдән *Латвија университети*, консерваторија), Дөвләт китабханасы, Лат.ССР ЕА-нын әсаслы китабханасы, Тарих музеји, Ингилаб музеји (филиаллары: В. И. Ленинин хатирә музеји, В. И. Ленинин хатирә мәнзил-музеји), Рәссамлыг музеји, опера вә балет, драм, кәнч тамашачылар театрлары, сирк, филармонија вә с. фәалијјәт көстәрир (1982). Латыш вә рус дилләриндә «Ригас балсс» («Риганын сәси») вә «Голос Риги» ахшам гәзетләри чыхыр. Р.-да телевизија мәркәзи вар.

Р.-да 14,3 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 16,3 чарпајы) 32 хәстәхана, 39 ана вә ушаг мүһафизәси идарәси, 5 миндән чох һәким вар (1983). Мәшһур курортлары: Јурмала, Огре, Сигулда, Балдоне, Кемери вә с.

Әд.: Лејнарте А., Пакалнс Я., Рига, 1983.

РИГА ДӘНИЗ ПОРТУ, тичарәт порту—Балтик дәнизиндә совет порту; Рига көрфәзиндән 12 *км* аралы, Даугава чајынын мәнсәб һиссәсиндәдир. 1201 илдә јарадылмышдыр. Русијада д.ј. шәбәкәсинин тикинтиси илә әлагәдар (1861—89) Рига кениш базарлар вә хаммал мәнбәләри илә бирләшдирилди ки, бу да портун инкишафына сәбәб олду. 20 әсрин әввәлләриндән тичарәтин һәчминә көрә Русијада биринчи ихрачат порту иди. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра вә Латвијада буржуа режими дөврүндә јүк дөвријјәси азалмышды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә хејли дағыдылмышды; мүһарибәдән сонра бәрпа олунмуш, кәмиләрин јан алмасы үчүн јени көрпүләр, анбарлар, истеһсал вә хидмәт објектләри, сәрнишин вағзалы тикилмиш, 100 *т*-луг галдырычы кранларла тәчһиз олунмушдур. Р.д.п. Латвија Кәмичилији Идарәсинин база портудур. Кәми тә'мири з-ду вар.

РИГА КӨРФӘЗИ—Ест.ССР вә Лат. ССР саһилләриндә Балтик дәнизинин көрфәзи. Уз. 174 *км*. Саһ. 18,1 мин *км*². Дәнизин ачыг һиссәси илә ону Моонзунд а-ры ајырыр; Ирбен, Сур-Вјајн, Вјајке-Вјајн, Муху вә Соела-Вјајн боғазлары әлагәләндирир. Макс. дәринлији 62 *м*. Ән бөјүк а-ры: Рухну, Кихну. Гәрби Двина (Даугава), Лиелупе вә Гауја чајлары Р.к.-нә төкүлүр. Декабрдан апреләдәк донмуш олур. Ири порту Рига ш.-дир. Јурмала курорт шәһәри, Пјарну ш. вә курорту Р.к. саһилиндәдир.

РИГА СҮЛҺ МҮГАВИЛӘСИ (1921) —Совет — Полша мүһарибәси (1920) гуртардыгдан сонра, 1921 ил мартын 18-дә РСФСР вә УССР илә Полша арасында имзаланмышдыр. Мүгавилә Совет—Полша сәрһәдини, дипломатик, вә тичарәт мүнасибәтләрини мүәјјән етди. Гәрби Украјна вә Гәрби Белорусија торпаглары Полшаја кечди. РСФСР вә УССР 1772 ил јанварын 1-дән сонра Полша әразисиндән апарылмыш мүхтәлиф һәрби гәнимәтләри, Полшаја мәхсус олан вә Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә шәргә апарылмыш бүтүн елми, мәдәни сәрвәтләри она гајтармаға разы олду. Кечмиш чар Русијасынын тәсәррүфат һәјатында Полша торпагларынын ролуну нәзәрә алан Совет тәрәфи Полшаја 1 ил әрзиндә гызыл пулла 20 млн. манат вермәји өһдәсинә көтүрдү. Мүгавилә Полшада јашајан руслара, украјналылара вә белоруслара, РСФСР вә УССР әразисиндәки полјаклара мәдәни вә дини саһәдә һүгуг бәрабәрлији верилмәсини нәзәрдә тутурду.

Лакин Полша буржуа һөкумәти Р. с.м.-нин Совет дөвләтинә гаршы дүшмәнчилик фәалијјәтини дајандырмаг, Полшада јашајан русларын, украјналыларын вә белорусларын һүгуг бәрабәрлији һаггында шәртләринә әмәл етмәди.

РИГОРИЗМ (фр. rigorisme, лат. rigor—мөһкәмлик, чиддилик)—фәалијјәтдә, давранышда вә дүшүнчәдә һәр һансы бир принсипә данышыгсыз, һеч бир күзәштә кетмәдән әмәл олунмасы; башланғыч принсипдән фәргли һәр һансы башга бир принсипин нәзәрә алынмасына јол вермир. Әхлаги Р. пуританчылыг үчүн сәчијјәвидир. Етикада Р. принсипи мә'нәвијјатын јеканә ме'јары олан инсани борч һаггында И. Кантын тә'лиминдә шәрһ едилмишдир. Канта көрә, анчаг борч мотивләринә әсасән көрүлмүш әмәлләр әхлаги әмәлләр сајылыр; борч тәләбләринә зидд олмајан, еләчә дә һәмин тәләбләрә ујғун кәлән әмәлләр башга нијјәтләрлә (мәс., мејл, арзу вә с.) көрүлмүшсә, әхлаги әмәлләр һесаб олунмур.

РИГСДАГ (данимаркача Rigsdag)—1953 иләдәк Данимаркада парламентин ады.

РИГСДАЛЕР—Данимарка вә Исвечин күмүш сиккәси (риксдалер). Рәсми олараг 18 әсрдән сиккә системинә дахил олмушдур. Алман дөвләтләриндә кениш јајылмыш рејхсталер сөзүндән әмәлә кәлмишдир. *Скандинавија сиккә иттифагынын* јаранмасы вә гызыл стандарта кечилмәсилә тәдавүлдән чыхарылмыш вә *крона* пул ваһиди е'лан олунмушдур.

РИД (Reid) Томас Мајн (4.4.1818, Ирландија, Баллирони—22.10.1883, Лондон)—инкилис јазычысы. 1838 илдә АБШ-а кетмиш, Америка—Мексика мүһарибәсиндә (1846—48) иштирак етмишдир. «Азад атычылар» (ч. 1—2, 1850), «Ағ башчы» (ч. 1—3, 1855), «Квартерон гыз» (ч. 1—3, 1856), «Семинолларын башчысы Отсеола» (1858), «Башсыз атлы» (ч. 1—2, 1866), «Өлдүрүчү атәш» (ч. 1—3, 1873) вә с. һуманист сосиал мәзмунлу мачәра романларында АБШ-ын ишғалчылыг сијасәтини, гул алверинин дәһшәтләрини, һиндиләрин ағ мүстәмләкәчиләрә гаршы истиглалијјәт мүбаризәсини тәсвир етмишдир. Әсәрләриндә Асија, Африка вә Американын битки вә һејванлар аләминин тәсвири әһәмијјәтли јер тутур. Әсәрләринин чоху екранлашдырылмышдыр.

Әсәрләри: Башсыз атлы, Б., 1978; Соч., т. 1—6, М., 1956—58; Отважная охотница. Роман, Волгоград, 1980; Белый Вождь, Свердловск, 1982.

РИД (Reed) Чон (22.10.1887, Портленд —17.10.1920, Москва)—Америка јазычысы, журналист, АБШ Коммунист Партијасынын јарадычыларындан бири. Һарвард ун-тини битирмишдир (1910). Илк әсәрләриндә («Үсјана галхмыш Мексика» китабы, «Колорадода мүһарибә» очерки; һәр икиси 1914) милли азадлыг вә ингилаби һәрәкатлары мүдафиә етмишдир. Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Авропада һәрби мүхбир олмуш, очеркләриндә («Шәрги Авропада мүһарибә» китабы, 1916) дүнја халгларыны империалист мүһарибәси әлејһинә мүбаризәјә чағырмышдыр. 1917 илин августунда Русијаја кәлмиш, бурада болшевикләрлә јахынлашмыш, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабында иштирак етмишдир. Вәтәнә гајытдыгдан (1918) сонра Сосиалист партијасынын сол чинаһына гошулмуш, онун лидерләриндән олмушдур. 1919 илин август-сентјабрында Америка Коммунист Фәһлә Партијасынын (АКФП)

јарадылмасында фәал рол ојнамышды (бах *Америка Бирләшмиш Штатлары Коммунист Партијасы*). Р. публисистик мәгалә вә мүһазирәләриндә Октјабр идејаларыны тәблиғ етмишдир. 1919 илин мартында АБШ-да дәрч етдирдији «Дүнјаны сарсыдан 10 күн» әсәри ингилабын әсл бәдии дастаныдыр. В. И. Ленин әсәри јүксәк гијмәтләндирмиш, мүәллифин хаһиши илә она мүгәддимә јазмышдыр. Р. 1919 илин октјабрында Москваја кәлмиш, дәфәләрлә В. И. Ленинлә көрүшмүшдүр. Коминтернин Ичраијјә Комитәсинин үзвү сечилмиш (1919), онун 2-чи конгресиндә (1920, ијул) иштирак етмишдир. Р. Коминтернин нүмајәндә һеј'тинин тәркибиндә Шәрг халгларынын 1-чи гурултајында (1920, 1—8 сентјабр) иштирак етмәк үчүн Бакыја кәлмиш, 10 күнәдәк Бакыда галмыш, шәһәрин көрмәли јерләриндә вә нефт мә'дәнләриндә олмуш, Бакы Советинин ичласында чыхыш етмишдир. Јаталагдан өлмүшдүр. Кремл дивары јанында дәфн едилмишдир. 1929 илдә АБШ-да Чон Рид клублары јарадылмышды. Р.-ин «Үсјана галхмыш Мексика», «Дүнјаны сарсыдан 10 күн» әсәрләри әсасында «Мән јени дүнјанын доғулмасыны көрмүшәм» кинодилокијасы чәкилмишдир (1982). Һаггында филмләр («Чон Рид—Мексика үсјанчысыдыр», «Гырмызы зәнкләр») чәкилмишдир.

Әсәри: Восставшая Мексика. Десять дней, которые потрясли мир. Америка, 1918, М., 1968.

Әд.: Һүсејнов А., Чон Рид Бакыда, «Бакы» гәзети, 1962, 20 октјабр; Драбкина Е., Навстречу бурям!, 3 изд., М., 1969; Ажгибкова Т. Н., Федорова Н. Н., Джон Рид. Путь в ленинизм, М., 1981; Дангулов А. С., Дангулов С. А., Легендарный Джон Рид, 2 изд., М., 1982.

РИДБЕРГ САБИТИ (R)—физики сабитләрдән бири; Исвеч физики Ј. Ридберг (J. Rudberg) елмә дахил етмишдир (1890). Р.с. енержи сәвијјәләрини вә атомун шүаланма тезлијини ифадә едән дүстурлара дахилдир. Електронун күтләсинә нисбәтән нүвәнин күтләси сонсуз бөјүкдүрсә, квант-механики һесабламалара көрә $R_\infty = 2\pi^2 me^4/ch^3 =$ $(109737{,}3143 \pm 0{,}0010)$ *см*$^{-1}$, бурада e вә m електронун јүкү вә күтләси, c—ишыг сүр'әти, h исә *Планк сабитидир*. Нүвәнин һәрәкәти нәзәрә алындыгда $R_l = R_\infty/(1+m/M_l)$ бурада M_i нүвәнин күтләсидир. Јүнкүл атомлар (һидрокен H, дејтериум D, һелиум ^{4}He үчүн Р.с.-нин гијмәти беләдир: $R_H = 109677{,}593$; $R_D = 109707{,}417$; $R_{^4He} = 109722{,}267$.

РИЗА (Piesa)—АДР-дә шәһәр. Дрезден маһалындадыр. Елба чајында порт. Д.ј. говшағы. Әһ. 50 мин (1976). Мүһүм сәнаје мәркәзидир. Гара металлуркија, кимја вә әчзачылыг, шин, памбыг парча сәнајеси вар.

РИЗАЈЕВ Кәрим Новруз оғлу (д. 25. 12.1912, индики Ордубад ш.)—тәсәррүфат рәһбәри, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1980). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Н. К. *Ризајевин* оғлу. Әмәк фәалијјәтинә 1941 илдә Свердловск вил.-нин «Уралзолото» трестинин Косинск мә'дәниндә мүһәндис вәзифәсиндә башламыш, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә иштирак етмишдир. 1946—62 илләрдә Калининград вил.-ндәки Кәһрәба ф-кинин, Кәһрәба комбинатынын директору

ишләмишдир. 1962 илин октјабрындан Азәрб.ССР Әлван Металлуркија Идарәсинин рәисидир. Азәрб.ССР Али Советинин (9—10-чу чағырыш) депутатыдыр. Ленин ордени, Гырмызы Улдуз ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

РИЗАЈЕВ Новруз Кәрим оғлу (1883, индики Нах.МССР-ин Ордубад ш.—30.7.1941)—Азәрб.-да сосиализм гуручулуғу уғрунда фәал мүбариз. ССРИ Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәси органларынын фәхри чекисти. 1920 илдән Сов.ИКП үзвү. 1899 илдән Ордубад ипәксарыма з-дунда, Чулфа—Тәбриз д.ј. тикинтисиндә фәһләлик етмиш, зәһмәткешләр арасында ингилаби иш апармышдыр. Феврал буржуа-демократик ингилабындан (1917) сонра Р. әввәл Тифлисдә, сонра исә Бакыда ингилаби фәалијјәт көстәрмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Мәркәзи тәблиғат идарәсинин тә'лиматчысы вә фабрик-завод р-н партија комитәсинин мәс'ул катиби, Бакы Совети сәдринин мүавини (1923—27), Азәрб.ССР халг дахили ишләр комиссары, һәмчинин Дөвләт Сијаси Идарәсинин (индики Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәсинин) сәдри (1927—29) олмушдур. 1930—37 илләрдә Перм вә Свердловскда, Газах.ССР-дә рәһбәр совет вә тәсәррүфат вәзифәләриндә ишләмишдир. АК(б)П МК Рәјасәт һеј'әтинин, Азәрб.ССР вә ЗСФСР МИК-ләринин үзвү, партијанын 15-чи гурултајынын, 2—4-чү Загафгазија Советләр гурултајларынын, 1-чи вә 4-чү ССРИ Советләр гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. ССРИ Дахили Ишләр Назирлији Бакы хүсуси милис мәктәби Р.-ин адынадыр.

РИЗАЈЕВ Рамиз Һәсәнгулу оғлу (д. 2.11.1939, Нахчыван ш.)—совет кимјачысы. Кимја е.д. (1974), проф. (1977), Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (1983). 1967 илдән Сов.ИКП үзвү. 1962 илдән Нефт Кимјасы Просесләри Ин-тунда ишләјир (1973-чү илдән лабораторија мүдиридир). Әсас тәдгигатлары ароматик бирләшмәләрин оксидләшдиричи аммонолиз реаксијаларынын нәзәри вә тәтбиги проблемләринин һәллинә аиддир. Р.-ин рәһбәрлији илә ССРИ-дә илк дәфә бензонитрилин, фталонитрилин вә терефталонитрилин технолокијасы һазырланмыш вә тәтбиг едилмишдир. Бу маддәләр әсасында јени нөв пластик күтләләр, синтетик гатранлар, бојалар, стабилизаторлар вә с. истеһсал едилир. Р.-ин ихтираларына АБШ-ын, Јапонијанын, Франсанын, Инкилтәрәнин, АФР-ин, Белчиканын вә с. 30-дан чох патенти верилмишдир. Румынијада (1971), АФР-дә (1972), Нидерландда (1976, 1981, 1982), Исвечдә (1978) елми мә'рузәләрлә чыхыш етмишдир. Кимја сәнајеси саһәсиндә әмәкдашлыг үзрә Совет-Нидерланд ишчи групунун үзвүдүр (1981).

Әсәрләри: Кинетика окислительного аммонолиза *м*-ксилола, «Кинетика и катализ», 1972, № 4 (совм. с др.); Окислительный аммонолиз ароматических соединений, «Химическая промышленность», 1983, № 11 (совм. с др.).

РИЗАЈЕВ Сабир Әләкбәр оғлу (17.4. 1924, Ериван—20.12.1978, Јереван)—совет театр вә кино тәдгигатчысы. Сәнәтшүнаслыг доктору (1969). Ерм.ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1975). Јереван Театр Сәнәти Ин-туну битирмишдир (1951). «Ермәнистанфилм» киностудијасы ссенари шө'бәсинин баш редактору (1954—59), шө'бә рәиси (1959—65), Ерм.ССР ЕА Инчәсәнәт Ин-туиун елми ишләр үзрә директор мүавини (1965—78) олмушдур. Р. Загафгазија халглары инчәсәнәтинин гаршылыглы әлагәләринә, көркәмли ермәни вә Азәрб. сәһнә усталарынын јарадычылығына, театр вә кино сәнәти проблемләринә даир әсәрләрин мүәллифидир.

Әсәрләри: Драматургия Максима Горького на армянской сцене, Ереван, 1956; Азербайджанский театр в Армении, Б., 1962; Армянская художественная кинематография, Ереван, 1963; Страницы дружбы, Б., 1964; Режиссура в армянском театре, Ереван, 1968; Вартан Аджемян, М., 1978.

РИЗӘКАРЛЫГ—бах *Хатәмкарлыг*.

РИЗОИДЛӘР (јун. rhiza—көк+éidos—харичи көрүнүш)—мамырларда, гыжыкимиләрдә, шибјәләрдә, бә'зи јосун вә көбәләкләрдә көк вәзифәси дашыјан сапабәнзәр төрәмәләр. Р.-ин харичи көрүнүшү көк сачағына охшајыр.

«РИЗОСПА́СТИС» («Rhizospástis»—«Радикал»)—күндәлик ичтимаи-сијаси гәзет. Јунаныстан КП МК-нын органы. 1921 ил августун 1-дән (1918 илин нојабрындан чыхан һәфтәлик «Ергатикос агон» гәзетинин әвәзинә) нәшр едилир. 1925—26, 1936—44, 1947—74 илләрдә нәшри гадаған едилән «Р.» гејри-легал чыхмышдыр. 1974 илин сентјабрындан Афинада легал нәшр олунур. Тиражы 50 минәдәкдир (1983).

РИЗОСФЕ́Р (јун. rhiza—көк+spháira—күрә, саһә)—биткинин көкүнә јапышан вә тәркибиндә чохлу микроорганизм олан торпаг гаты (2—3 *мм*). Р. микрофлорасынын тәркиби торпағын типиндән, еколожи шәраитиндән вә биткинин јашындан асылыдыр. Микроорганизмләр Р.-ә мүхтәлиф чүр тә'сир едир; онлар биткиләрин чәтин мәнимсәдији бирләшмәләри асан мәнимсәнилән һала салыр, биоложи актив маддәләри синтез едир, биткиләрлә симбиоз һәјат кечирир, *денитрификасија* просесиндә иштирак едир вә с.

РИЈАЗИ АНА́ЛИЗ—лимит вә функсија анлајышына әсасланан бир сыра ријази фәннин үмуми ады; классик анализин функсионал асылылыглары өјрәнән һиссәси. Әсасән, диференсиал вә интеграл һесабы, *сыра* нәзәријјәси, *диференсиал тәнликләр*, *аналитик функсија*, *интеграл тәнлик* нәзәријјәләриндән, вариасија һесабы вә функсионал анализдән (дар мә'нада исә илк үч фәндән) ибарәтдир. Р.а. әјри узунлуғунун, әјри (сәтһ) илә һүдудланан саһәнин (һәчмин) һесабланмасы, она тохунан чәкмәјин мүмкүнлүјү вә с. мәсәләләрин тәләби нәтичәсиндә 17 әсрдә јаранмышдыр. Елм вә техниканын инкишафында Р.а.-ин бөјүк ролу вар. Р.а.-ин баниләри И. Нјутон, Г. Лејбниц,

Л. Ејлер, Р. Декарт, Ж. Лагранж, О. Коши вә б.-дыр.

Әд.: Мәммәдов Р. Г., Али ријазијјат курсу, һ. 1—3, Б., 1978—83; Чәфәров Ә. С., Сүлејманов Ч. Н., Ријази анализ курсуна кириш, Б., 1979; Фихтенгольц Г. М., Курс дифференциального и интегрального исчисления, 7 изд., т. 1—3, М., 1969—70.

РИЈАЗИ ДИЛЧИЛИК—1) тәбии дилләрин тәсвири үчүн дәгиг (формал) үсуллары өјрәнән тәтбиги ријази фәнн. Дилчилијин дахили еһтијачы вә *машын тәрчүмәсинин* инкишафы илә әлагәдар 20 әсрин орталарында јаранмышдыр. Үч әсас бөлмәси вар. а) Мәтнин (нитгин) синтактик структурларынын формал тәсвири үсулларыны өјрәнән бөлмә. Бурада даһа чох граф нәзәријјәси ишләдилир; б) дил објектләри чохлуғунда дилчилик бахымындан мә'налы мүнасибәт вә тәснифатларын (хүсусән грамматик категоријаларын, нитг һиссәләринин) формал гурулушуну ашкара чыхаран аналитик моделләр нәзәријјәси. Бу бөлмәдә *чохлуглар нәзәријјәси*, *ријази мәнтиг* вә *чәбрин* үсуллары ишләдилир; в) формал грамматикалар нәзәријјәси. Р.д.-дә мәркәзи јер тутан бу бөлмә *алгоритм нәзәријјәси* вә *автомат нәзәријјәси* илә сых әлагәдардыр. Формал грамматикаларын әсас нөвү олан төрәдичи грамматикалар американ алими Н. Хомскинин ады илә бағлыдыр. Төрәдичи грамматика васитәсилә мүәјјән гајдаларын еlә сонлу мәчмусу верилир ки, бунлар бу вә ја дикәр дилин бүтүн дүзкүн објектләринин (чүмләләрин, мәтнләрин) топлусуну төрәтсин вә һәр објект үчүн онун структур әламәтләрини көстәрсин. Формал грамматикалар јалныз тәбии дилләрин дејил, сүн'и дилләрин дә (хүсусән *програмлашдырма дилләринин*) тәсвириндә истифадә олунур.

2) Дилчилијин бөлмәси. Конкрет тәбии дилләрин тәтбигиндә *ријази моделләмә* вә *ријази статистика* үсулларынын тәтбигини өјрәнир. Дилин ријази моделләшдирилмәсинин нәтичәләри автоматик синтез вә автоматик анализ системләринин јарадылмасында ишләдилир. Илтисаги гурулушлу түрк дилләринә, о чүмләдән Азәрб. дилинә хас олан сөз гурулушунун шәффафлығы, чүмләдә сөз сырасынын нисби сабитлији һәмин дилләрин тәдгиги заманы ријази моделләшдирмәдән истифадә үчүн кениш имкан ачыр.

Әд.: Ахундов А., Ријази дилчилик, Б., 1979; Маркус С., Теоретико-множественные модели языков, М., 1970; Гладкий А. В., Формальные грамматики и языки, М., 1973; Пиотровский Р. Г, Бектаев К. Б., Пиотровская А. А., Математическая лингвистика, М., 1977.

РИЈАЗИ ИНДУКСИЈА—ријази исбат вә тәклифләрин верилмәсинин үмуми үсулларындан бири; һәгиги әдәдләрин гурулмасындан асылы олараг ја индуксија аксиомуна, ја да индуксија принсипинә әсасланыр вә белә ифадә едилир: натурал әдәдләрдән ибарәт A чохлуғу 1 әдәдини вә һәр n әдәди илә јанашы $n+1$ әдәдини дә өзүндә сахлајырса, бүтүн N натурал әдәдләр чохлуғу илә үст үстә дүшүр. Бу, белә принсипдә сјни күчлүдүр: A тәклифи $n=1$ үчүн доғрулурса вә A-нын һәр һансы натурал n үчүн доғрулуғундан $n+1$ үчүн дә доғрулуғу чыхырса, A истәнилән натурал әдәд үчүн доғрудур. $\forall_n \in N$ үчүн

$$1^3+2^3+\cdots+n^3=(1+2+\cdots+n)^2 \quad (1)$$

олдуғуну исбат едәк. $n=1$ үчүн (1)-ин доғрулуғу ашкардыр. Чүнки, бу һалда (1)-ин сол вә сағ тәрәфи 1-ә бәрабәрдир: (1)-ин $n=\kappa$ үчүн доғрулуғуну гәбул едәрәк $n=\kappa+1$ үчүн доғрулуғуну көстәрәк вә ону $n=\kappa+1$ үчүн јазаг:

$$1^3+2^3+\cdots+\kappa^3+(\kappa+1)^3=(1+2+\cdots+\kappa)^2+(\kappa+1)^3, \quad (2)$$

$$(\kappa+1)^3=2\frac{\kappa(\kappa+1)}{2}(\kappa+1)+(\kappa+1)^2.$$

$$1+2+\cdots+\kappa=\frac{\kappa(\kappa+1)}{2}$$

бәрабәрликләринә әсасән (2)-ни

$$1^3+2^3+\cdots+\kappa^3+(\kappa+1)^3==(1+2+\cdots+2+\kappa+1)^2$$

јазмаг олар, јә'ни (1) бәрабәрлији $\kappa+1$ вә демәли, $\forall \in N$ үчүн дә доғрудур. Р.и. принсипи васитәсилә теоремләр исбат едилир вә индуктив тә'рифләр дахил едилир. Мәс., һәндәси силсиләнин тә'рифи индуктив характерлидир.

Әд.: Чәфәров Ә. С., Сүлејманов Ч. Н., Ријази анализ курсуна кириш, Б., 1979.

РИЈАЗИ ИНТУИСИОНИЗМ—фәлсәфи-ријази чәрәјан; елә идеја вә үсуллар күллисидир ки, ријази мүһакимәнин әсас доғрулуг критерији бу мүһакимә илә әлагәдар фикри експеримент гурмағын интуитив инандырычы олмасыдыр. Буна көрә Р.и.-дә анлајышларын нәзәри чохлуг бахымындан тә'јини вә классик мәнтигдә ишләдилән бә'зи тәфәккүр үсуллары гәбул едилмир. Р.и.-ин баниси һолланд ријазијјатчысы Л. Брауердир (Р.и.-ин мәншәји К. *Гауссун*, А. *Пуанкаренин* вә А. *Лебегин* бә'зи тәнгиди фикирләриндә дә көрүнүр). Брауер мүһакимәсинин әсасында мөвчудлуг анлајышынын араштырылмасы дурур: актуал сонсуз чохлуғун мөвчудлуғуну гәбул етмәк дүзкүндүрмү? Јалныз потенсиал һәјата кечирилә билән конструксија илә гурулмуш објектләрин һәгиги керчәкликлә даһа чох билаваситә әлагәси олдуғуну сөјләмәјә чидди әсаслар вар. Лакин али нәзәри чохлуг бахымындан мүчәррәд нәзәри чохлуг објектләри вә потенсиал һәјата кечирилә билән гурма илә мөвчудлуғу тәсдиг едилән објектләр арасында фәрг гојулмур. Бу, «сырф варлыг теоремләринә» кәтириб чыхарыр (бә'зи објектләрин мөвчудлуғу һөкм едиләркән онларын тапылмасы үчүн үсул көстәрилмир). Р.и.-дә ишләдилән мәнтиги бағлајычылар классик ријазијјатдан фәргли тә'рифләрлә тә'јин олунур. Мәс., $A(x)$ тәклифини өдәјән x_0 објекти еффектив гурулмушса, $\exists xA(x)$ тәклифи исбат едилмиш һесаб олунур. A вә B-нин һеч олмаса бири үчүн еффектив исбат үсулу мә'лумдурса, $A\vee B$ дизјунксијасы исбат едилмиш һесаб олунур. Р.и.-дә доғру һөкмләр јеринә јетирилән гурмалар һаггында мә'лумат кими баша дүшүлдүјүндән Р.и. хүсуси интуисионист мәнтигә әсасланыр. Фәлсәфи принсипләрдән асылы олмајараг Р.и.-дә алынмыш конкрет нәтичәләрин бөјүк елми әһәмијјәти вар. Алгоритм анлајышы дәгигләшдикдән сонра (20 әсрин 30-чу илләри) Р.и. *конструктив ријазијјата* чеврилди.

Әд.: Мартин-Леф П., Очерки по конструктивной математике, пер. с англ., М., 1975; Драгалин А. Г., Математический интуиционизм, М., 1979.

РИЈАЗИ ИШАРӘЛӘР—ријази анлајышларын (әмәлин, функсијанын, нисбәтин вә с.) шәрти ишарәләри (символлары). Мәс., $\sqrt{5}$ (бешин квадрат көкү), 4<5 (4 кичикдир бешдән). Ријази символиканын инкишафы ријази анлајыш вә үсулларын үмуми инкишафы илә сых бағлыдыр. Илк Р.и. рәгәмләрдир. Ријазијјатда ихтијари кәмијјәт үчүн Р.и. Јунаныстанда јаранмышдыр (е.ә. 5—4 әср). Кәмијјәтләр (саһә, һәчм, бучаг) парча, бирчинс ики кәмијјәтин һасили исә һәмин парчалар үзәриндә гурулмуш дүзбучаглы илә тәсвир едилирди. *Евклид* бу кәмијјәтләри мүвафиг парчанын уч нөгтәләринә ујғун бир вә ја ики һәрфлә көстәрмишдир. Һәрфи ишарә вә һесабламалар чәбрин һәндәсәдән ајрылдығы дөврдән башлајыр. Диофант мәчһулу x, онун гүввәтләрини исә x^2, x^3, x^4, x^5, x^6 илә көстәрмишдир. Мүасир чәбри символика 14—17 әсрләрдә јарадылмышдыр. Бу, һәмин дөврдә һесаб вә тәнликләр саһәсиндә газанылмыш наилијјәтләрлә бағлы иди. 15 әсрин сонунда ријазијјатчы Н. Шүке (франсыз) вә А. Пачоли (италјан) топлама вә чыхма үчүн P (плјус) вә m (минус), алман ријазијјатчылары исә + вә — ишарәләрини елмә дахил етдиләр. 16—17 әсрдә мәчһулун квадраты үчүн 10-дан чох ишарәләмә вар иди: a, aa, a^2 вә с. 16 әсрдә бәрабәрлик, мө'тәризә вә кәсрин јазылышынын мүасир ишарәләри елмә дахил едилди.

Ф. Вијет сабит (намә'лум) кәмијјәтләри латын әлифбасынын самит (саит) һәрфләри илә ишарә етди вә бу, чәбри тәнлији ихтијари әмсалларла јазмаға имкан верди. Р. *Декарт* мәчһуллары латын әлифбасынын x, y, z,... һәрфләри илә ишарә едиб, чәбри дүстурлары мүасир шәклә салды. Гүввәтин мүасир јазылышы да она мәхсусдур. Онун ишарәләри әввәлләр чох үстүн олду вә тез мәшһурлашды. Р.и.-ин сонракы инкишафы *сонсуз кичилән* һесабынын јарадылмасы илә бағлыдыр. 1655 илдә Ч. Валлис (инкилис) сонсузлуг ишарәсини елмә дахил етди. Диференсиал вә интеграл һесабынын мүасир Р.и.-инин баниси Г. Лејбнитсдир. О, диференсиалы dx, d^2x, d^3x вә интегралы $\int ydx$ шәклиндә ишарә етмишдир. Р.и.-ин јарадылмасында Л. Ејлерин бөјүк ролу олмушдур. О, функсијаны $f(x)$ шәклиндә ишарә етмишдир. Хәјали ваһидин, e вә π әдәдләринин ишарәләри дә она мәхсусдур. 19 әсрдән символиканын ролу артды. К. *Вејерштрасс* мүтләг гијмәт ($|x|$), О. *Коши* исә вектор ($\vec{r}$), алман ријазијјатчысы А. Кели икитәртибли *детерминант* ишарәсини верди. Ријази мәнтиг бахымындан Р.и. дөрд нөвдүр: 1) објектләрин ишарәси; 2) әмәлләрин ишарәси; 3) мүнасибәтләрин ишарәси; 4) әсас ишарәләрин јерләшмә сырасыны көстәрән көмәкчи ишарәләр. Мәс., 1, 2, 3, 4 әдәдләри һесабын өјрәндији објектләри ифадә едир. Топлама ишарәси (+) өзлүјүндә һеч бир објекти тәсвир етмир, топланан әдәдләр мә'лумдурса, әнја мәзмуну алыр. Мәс., 4+5 јазылышы 9 әдәдини тәсвир едир. Бөјүкдүр (>) ишарәси әдәдләр арасындакы мүнасибәт ишарәсини көстәрир. Дәјишән мүнасибәтләрин символикасы аз јајылмышдыр вә јалныз ријази мәнтигдә тәтбиг едилир.

Әсас ријази ишарәләр

Ишарә	Мә'насы
$\Pi(a)$	Паралеллик бучағы
$=$	мүгајисәлик
$\in$	аиддир, дахилдир, мәхсусдур
$>$	бөјүк
$<$	кичик
N	натурал әдәдләр чохлуғу
Z	там әдәдләр чохлуғу
Z_0	мәнфи олмајан там әдәдләр чохлуғу
Q	расионал әдәдләр чохлуғу
R	һәгиги әдәдләр чохлуғу, әдәд оху
R^2	$x \in R$ вә $y \in R$ олан (x, y) нөгтәләри чохлуғу
$\Longrightarrow$	алыныр
$\Longleftrightarrow$	ејникүчлүдүр, еквивалентдир
s_l	l охуна (дүз хәттинә) нәзәрән симметрија
$\subseteq$	чохлуғун дахил олмасы
$\cup$	чохлугларын бирләшмәси
$\{a; b; \ldots\}$	$a, b, \ldots$ елементләри чохлуғу
$\vert AB\vert$	учлары A вә B олан парча
(AB)	A вә B нөгтәләриндән кечән дүз хәтт
$\vert AB\vert$	AB парчасынын узунлуғу, A вә B арасында мәсафә
$[x]$	x әдәдинин там һиссәси
$\{x\}$	x әдәдинин кәср һиссәси
$(x_n), (a_n) (f_n)$	сонсуз ардычыллыг
$f(x)$	f функсијасынын x нөгтәсиндәки гијмәти
$D(f)$	f функсијасынын тә'јин областы
$E(f)$	f функсијасынын гијмәтләр чохлуғу
$f_0 g$	f вә g функсијаларынын композисијасы
Δx	x аргументинин артымы
$\Delta f(x_0), \Delta f$	f функсијасынын x_0 нөгтәсиндәки артымы
$\widehat{AOB}$	AOB бучағынын гијмәти
R_0^α	мүстәвинин, шүанын, векторун 0 нөгтәси әтрафында α гәдәр дөнмәси
R^α	координат башланғычы әтрафында α гәдәр дөнмә
$]a-\varepsilon; a+\varepsilon[$	a нөгтәсинин ε әтрафы
$(a; b), (a; b; c)$	низамланмыш нөгтәләр чүтү вә үчлүјү
$\vec{AB}$	A нөгтәсини B нөгтәсинә ин'икас етдирән вектор
$\exp_e$	әсасы e олан үстлү функсија
$\exp_a$	әсасы a олан үстлү функсија
$\int_a^b f(x)\,dx$	$f(x)$ функсијасынын a-дән в-јәдәк интегралы
$\varnothing$	бош чохлуг
$[AB]$	AB шүасы
Ф	дахил дејил
$\Phi_1 \subset \Phi$	Φ_1 фигуру Φ фигурунун алтчохлуғудур.
$\Phi_1 \quad \Phi$	Φ_1 фигуру Φ фигурунун алтчохлуғу дејил
$\neq$	бәрабәр дејил, үст-үстә дүшмүр
$\Phi_1 = \Phi_2$	Φ_1 вә Φ_2 фигурлары үст-үстә дүшүр
$\cong$	конгрујентдир
$\cap$	фигурларын, чохлугларын кәсишмәси
$\vec{0}\ \vec{AA}$	сыфыр вектор
$\uparrow\uparrow$	ејниистигамәтлидир
$\downarrow\uparrow$	әксистигамәтлидир
$\nparallel$	паралел дејил
H_0^R	О мәркәзли вә K әмсаллы һомотетија
$\perp$	чарпаз дүз хәтләрин кәсишмәси

Икинчи нөв ишарәләр ихтијари објектләри, мүәјјән синиф әмәлијјатлары, мүәјјән шәртләри өдәјән операсија вә мүнасибәтләри тәсвир едир. Мәс., $(a+b)(a-b)=a^2-b^2$ ејнилијиндә a вә b һәрфләри ихтијари әдәдләри көстәрир; $x^2-1=0$ тәнлијинин һәллиндә x һәмин тәнлији өдәјән ихтијари әдәди ифадә едир (бах *Мәнтиг чәбри*).

Әд.: Ершов Ю. Л., Палютин Е. А., Математическая логика, М., 1979.

РИЈАЗИ КЕОЛОКИЈА — кеоложи просесләрин ријази моделләшдирилмәси вә буна јахын мәсәләләрин һәлли илә мәшғул олан елм саһәси. «Р.к.» термини совет кеоложи әдәбијјатында 1944 илдән (А. Б. Вистелиус), харичи кеоложи әдәбијјатда 1947 илдән ишләдилир. Р.к. үч истигамәтдә тәдгигат апарыр: кеоложи материалларын статистик тәһлилинә әсасланараг објектин кәмијјәтчә тәсвиринин верилмәси; кеолокија елминин кенетик принсипләринә әсасланараг ријази моделләрин јарадылмасы (бу истигамәтдә стохастик-еһтимал моделләрин гурулмасы әсас көтүрүлүр); кеоложи мәсәләләрин формал-ријази гојулушу (бу истигамәтдә кеоложи мәсәләләрин груплашдырылмасы әсас көтүрүлүр).

РИЈАЗИ КӨЗЛӘМӘ, орта гијмәт—тәсадүфи кәмијјәтин еһтималларынын пајланмасынын әсас характеристикаларындан бири; ихтијари $\xi=\xi(\omega)$ тәсадүфи кәмијјәтинин Р.к.-си $M(\xi)$ олсун. Дискрет типли кәмијјәтин мүмкүн гијмәтләри x_i вә ујғун еһтималлары $P_i=P(\xi=x_i)$ оларса, онун Р.к.-си $M(\xi)=x_1P_1+\cdots+x_nP_n+\cdots$ дүстуру илә $\left(\sum_{i=0}^{\infty}\vert x_i\vert P_i<\infty\right.$ вә $i=1, 2, \ldots)$ һесабланыр. ξ кәсилмәз типлидирсә вә мүмкүн гијмәтләри бүтүн әдәд охунда јерләширсә, Р.к.

$$M(\xi)=\int_{-\infty}^{+\infty} x \cdot f_\xi(x)\,dx$$

дүстуру илә тә'јин олунур (f_ξ—тәсадүфи кәмијјәтин сыхлыг функсијасыдыр вә $\int_{-\infty}^{+\infty}\vert x\vert f_\xi(x)\,\partial x<\infty$ олмалыдыр). ξ-нин пајланма функсијасы $F(x)$ вә ихтијари $g(x)$ функсијасы $F(x)$-ә нәзәрән $(-\infty, +\infty)$-да интегралланандырса,

$$M(g(\xi))=\int_{-\infty}^{+\infty} g(x)\,dF(x)$$

Р.к. тәсадүфи кәмијјәтләрин вәзијјәтини характеризә едир. Сабитин Р.к. өзүнә бәрабәрдир. Тәсадүфи кәмијјәти сабитә вурмаг үчүн онун Р.к.-си дә сабитә вурулур. Белә кәмијјәтләри топладыгда онларын Р.к.-ләри топланыр, асылы олмајан тәсадүфи кәмијјәтләри вурдугда онларын Р.к.-ләри вурулур. Р.к. физикада, игтисадијјатда, техникада вә с.-дә кениш тәтбиг едилир.

РИЈАЗИ МӘКТӘБ—буржуа сијаси игтисады чәрәјанларындан бири. 19 әсрин икинчи јарысында јаранмышдыр. Баниси Л. Валрас, сәләфләриндән ән чох танынмышлары А. Курно вә К. *Госсен* олмушлар. Р.м.-ин нәзәри гурулушунун спесифик хүсусијјәти *маржинализмә* јөнәлдилмишдир. Игтисадијјат елми тарихиндә Р.м.-ин тутдуғу јер онун ријазијјата игтисади һадисәләрин өјрәнилмәси методу кими һәлледичи әһәмијјәт вермәсилә мүәјјән олунур. Мәһз бу методоложи принсип игтисади бахышларына көрә бир-бириндән фәргләнән алимләри Р.м. чәрчивәсиндә бирләшдирмишдир. Р.м.-ин нүмајәндәләри, хүсусилә Валрас ријазијјатда һәм ајрыча көтүрүлмүш, һәм дә глобал х.т. һадисәләринин тәдгиги методуну көрүрдүләр. Валрасын х.т.-нын таразлығы модели буна типик мисалдыр. Бу модел ајры-ајры истеһсалчыларын вә истеһлакчыларын һәрәкәтини характеризә едән микроигтисади көстәричиләрә әсасланыр: һәр бир истеһсалчы тәклиф, истеһлакчы исә тәләб функсијасы илә характеризә олунур. Таразлашдырылмыш гијмәтин көмәји илә һәр бир әмтәә үзрә тәләб вә тәклифин бәрабәрлији тә'мин олунур. Лакин Валрасын вә Р.м.-ин дикәр нүмајәндәләринин моделләри азад рәгабәт дөврүндә белә капиталист игтисадијјатынын там тәсвирини вермәк игтидарында олмамышдыр. Онлар капиталист тәсәррүфат системи фәалијјәтинин реал шәраитини бајағылашдырыр, чох заман исә тәһриф едирләр.

РИЈАЗИ МӘНТИГ—ријази үсуллара әсасланан мәнтиг. Әсасыны мүддәалар һесабы вә предикатлар һесабы тәшкил едир. Мүддәалар (тәклифләр) һесабына бир күлли кими бахылан тәклифләр үзәриндә әмәлләр онларын субјект-предикат гурулушундан асылы олмадан апарылыр; бурада конкрет тәклифләр дејил, тәклиф функсијалары өјрәнилир. Онлардакы бүтүн тәклиф дәјишәнләрини тәклифләрлә әвәз етдикдә мүрәккәб тәклиф алыныр. Бунун доғру вә јаланлығы јалныз ону тәшкил едән тәклифләрин доғру вә јаланлығындан асылы олуб, онларын мәзмунундан асылы дејил. Бу һесабын чәбри систем кими өјрәнилмәси мәнтиг чәбринин предметидир. Мүддәалар һесабынын бүтүн анлајыш вә теоремләри предикатлар һесабында да ишләдилир. Бурада мүрәккәб тәклифләри тәшкил едән садә тәклифләрин дахили гурулушуна бахылыр; мәһз тәклифләрдә мүбтәда вә хәбәр (предикат) ајрылыр. Предикатлар һесабынын дили мүддәалар һесабынынкына нисбәтән даһа чох тәсвир күчүнә маликдир.

Әд.: Ершов Ю. Л., Палютин Е. А., Математическая логика, М., 1979.

РИЈАЗИ МОДЕЛ—өјрәнилән мүәјјән синиф һадисәләрин ријази шәкилдә тәгриби ифадәси. Објект вә һадисәләрин өјрәнилмәсиндә, прогнозлашдырма вә идарәетмәдә күчлү васитәдир. Р.м. васитәсилә өјрәнилән *ријази моделләмә* 4 мәрһәләјә бөлүнүр. Биринчисинә моделин әсас објектләрини әлагәләндирән ганунаујғунлугларын шәрһи, просесә тә'сир едән фактларын өјрәнилмәси вә онлар арасындакы гаршылыглы әлагәләрин маһијјәтини ашкар етмәк дахилдир вә моделин објектләри арасындакы әлагәләрин кејфијјәт көстәричиләринин ријази терминләрлә ифадәси илә нәтичәләнир. Икинчи мәрһәләдә Р.м.-дән алынан ријази мәсәләләр өјрәнилир. Моделин анализиндән алынмыш чыхыш кәмијјәтләринин гијмәтләри нәзәри тапылыр вә өјрәнилән һадисәләрин ујғун кәмијјәтләринин мүшаһидә олунан гијмәтләри

илə мүгајисə едилир. Буна дүз мəсəлəнин һəлли дејилир. Бурада Р.м.-ин анализи үчүн лазыми ријази апарат вə һесаблама техникасынын мүһүм ролу вар. Чох вахт мүхтəлиф маһијјəтли һадисəлəрин Р.м.-и ејни алыныр (мəс., *хəтти програмлашдырманын* əсас мəсəлəси). Ү ч ү н ч ү мəрһəлəдə гəбул олунмуш һипотетик моделдəн алынмыш нəзəри нəтичəлəрин практик критеријə ујғунлуғу (јə'ни нəзəри алынмыш вə мүшаһидəдəн практики көтүрүлмүш нəтичəлəрин мүшаһидə дəгиглији чəрчивəсиндə ујғунлуғу) мүəјјəн едилир. Моделин бүтүн параметрлəри верилмишсə (модел там мүəјјəндирсə), ујғунсузлугларын тə'јини дүз мəсəлəнин һəллини верир. Ујғунсузлуглар мүшаһидəлəрин дəгиглик чəрчивəсиндəн кəнара чыхырса, модел гəбул олунмур. Модел гуруларкəн чох вахт онун бə'зи характеристикалары намə'лум галыр. Нəзəри мүшаһидə олунан нəтичəлəрин ујғунлуғунун тə'мини (мүшаһидə дəгиглији чəрчивəсиндə) шəрти өдəнмəклə моделин намə'лум характеристикаларынын (параметрик, функсионал) тə'јини кими мəсəлəлəр əкс мəсəлəлəр адланыр. Д ө р д ү н ч ү мəрһəлəјə өјрəнилəн һадисəлəрə даир топланмыш верилəнлəрлə əлагəдар моделин анализи вə мүкəммəллəшдирилмəси дахилдир. Рəгəмлə һесаблајан електрон машынын тəтбиги нəтичəсиндə Р.м. игтисади планлашдырмада, елм вə техниканын мүрəккəб мəсəлəлəринин һəллиндə, јени техники васитəлəрин лајиһəлəндирилмəсиндə, оптимал иш режиминин тə'јининдə ишлəдилир. Лајиһəнин дүзкүнлүјү вə кејфијјəти системдə баш верəн просеслəри əкс етдирəн и м и т а с ј о н м о д е л л ə (имитасија моделлəмəси—тəдгигат үсулу) тə'јин едилир. Бу вахт просеслəрин асылы олдуғу тəсадүфи кəмијјəтлəр тəсадүфи əдəдлəр веричиси васитəсилə сүн'и тəглид едилир. Детерминлəшдирилмиш вə стохастик асылылыглары комбинə едəрəк системи моделлəшдирəн алгоритм (өјрəнилəн характеристикалардан асылыдыр) тəртиб олунур. Нəтичəдə верилмиш шəртлəр дахилиндə системдəки просеслəрин тəтбигинə ујғун асылы олмајан ифадəлəр алыныр. Мүəјјəн олуначаг характеристикалар Монте-Карло үсулуна (бах *Статистик сынаг үсулу*) көрə гијмəтлəндирилир. Р.м. автоматлашдырылмыш идарəетмə системлəринин мүһүм елементинə чеврилмишдир.

Əд.: М о р о з о в К. Е., Математическое моделирование в научном познании, М., 1969; В о й ц е х о в с к и й В. Б., Моделирование и оптимизация развития производства, Киев, 1980.

РИЈАЗИ МОДЕЛЛƏМƏ—просеслəрин вə ја һадисəлəрин *ријази моделини* гурмагла онларын тəдгиги. Р.м.-нин əсасыны физики тəбиəти е'тибарилə мүхтəлиф олан һадисəлəрин ријази тəсвиринин идентиклији тəшкил едир.

РИЈАЗИ ПРОГРАМЛАШДЫРМА — ријазијјатын бөлмəси; тəнликлəр вə бəрабəрсизликлəрлə тə'јин едилмиш чохлугда функсијанын екстремумунун тапылмасы үсулларыны өјрəнир. Планлашдырма, лајиһəгурма вə идарəетмəдə бир чох оптималлашдырма мəсəлəси Р.п. мəсəлəсинə кəтирилир:

$$f_l(x_1, \ldots, x_n) < 0 \qquad (1)$$

шəртлəри дахилиндə $F = F(x_1, \ldots x_n)$ функсијасынын верилмиш X чохлуғунда минимумунун (максимумунун) тапылмасы ($i = \overline{1, m}$). X чохлуғунун, F вə f_l функсијаларынын характеринə көрə Р.п. *хəтти програмлашдырма, гејри-хəтти програмлашдырма*, дискрет програмлашдырма вə стохастик програмлашдырма бөлмəлəринə ајрылыр. Д и с к р е т п р о г р а м л а ш д ы р м а д а X сонлу вə ја сонсуз дискрет чохлугдур, мəс., x мəчһуллары јалныз мəнфи олмајан там гијмəтлəр, ја да јалныз 0 вə 1 гијмəтлəр ала билəр. Дискрет програмлашдырма мəсəлəси комбинатор характерлидир вə һəлл үсуллары истигамəтлəндирилмиш сечмəјə əсасланыр. С т о х а с т и к п р о г р а м л а ш д ы р м а д а F вə f_l функсијаларынын һамысы, ја да бир гисми тəсадүфи вə ја гејри-мүəјјəн параметрлəрдəн асылыдыр вə ја (1) шəртлəринин јалныз верилмиш еһтималла јеринə јетирилмəси кифајəтдир. Бу мəсəлəлəрин һəлли детерминə олунмуш Р.п. мəсəлəлəри ардычыллығынын вə *ојунлар нəзəријјəси* мəсəлəсинин һəллинə кəтирилир. Р.п.-нын һесабдама үсуллары əксəр һалда чох сајда əмəлијјат тəлəб етдијиндəн вə һесаблајан електрон машынларла һəјата кечирилдијиндəн, Р.п. елм саһəси кими 20 əсрин 70-чи иллəриндə һесаблама техникасынын инкишафы илə јанашы формалашмышдыр.

Əд.: Ə с к ə р о в Т., К ə р и м о в С., Алгоритмик диллəр вə програмлашдырма, Б., 1982; М у х а ч е в а Э. А., Р у б и н ш т е й н Г. Ш., Математическое программирование, Новосибирск, 1977; З а й ч е н к о Ю. П., Исследование операции, Киев, 1979.

РИЈАЗИ РƏГГАС—бах *Рəггас*.

РИЈАЗИ СТАТИСТИКА—ријазијјатын бөлмəси; статистик верилəнлəрдəн елми вə практики нəтичəлəр чыхармаг, онлары системə салмаг вə тəкмиллəшдирмəјин ријази үсулларыны өјрəнир. Белə верилəнлəр дедикдə бу вə ја башга мə'нада аз вə ја чох кениш мүəјјəн елементлəрə малик чохлуғун əшјаларынын сајы һаггында мə'лумат нəзəрдə тутулур. Əшјалар чохлуғу һаггында статистик верилəнлəрə əсасланан тəдгигат үсулу с т а т и с т и к ү с у л адланыр. Бу үсулун үмуми əламəтлəри: 1) мүəјјəн група дахил олан објектлəр сајынын һесабланмасы; 2) əламəтлəр сајынын пајланмасы; 3) чохлуғун објектлəринин өјрəнилмəси чəтиндирсə, *сечмə үсулундан* истифадə; 4) мүəјјəн нəтичə чыхармаг, мүшаһидəлəрин кифајəтлијини өјрəнмəк үчүн еһтимал нəзəријјəсиндəн истифадəјə кəтирмəк вə с. *Бөјүк əдəдлəр ганунуна* əсасəн еһтимал нəзəријјəсинин ганунаујғунлуглары статистик ифадə шəклиндə алыныр. Мəс., A əламəтли һадисəнин еһтималы тəгр. $P \approx \frac{M}{N}$ нисби тезлији кими (N—бүтүн сынаглар, M исə A əламəтли сынаглардыр), ξ тəсадүфи кəмијјəтинин ријази көзлəмəси исə x_i мүшаһидə гијмəтлəринин $\bar{x}$ əдəди ортасы кими ифадə олунур ($i = \overline{1, n}$). n əшјасы олан чохлуг көтүрəк вə ихтијари A əламəтинə көрə чохлуғу $\Gamma_1, \Gamma_2, \ldots, \Gamma_g$ групларына ајыраг. Бу групларa аид статистик пајланманы һəр група аид m_i тезликлəрини көстəрмəклə вермəк олар ($i = \overline{1, s}$ вə $m_1 + \ldots + m_s = n$). Һəр групун əшјалар сајы m_k əвəзинə $W = m_i/n$ нисби тезлији көтүрүлүр вə $W_1 + \ldots + W_s = 1$. Ихтијари мигдар əламəтини өјрəнəркəн онун n əшјадан ибарəт пајланмасы $x_1, \ldots, x_n$ мүшаһидə гијмəтлəрини артма сырасы илə дүзмəклə вариасија сырасы верилир. Бөјүк n-лəр үчүн бу үсул чох вахт апарыр вə пајланманын əн мүһүм хассəлəрини ајдын характеризə етмир. Група лашдырмаја көрə пајланманын əсас характеристикасыны вə онларын хассəлəрини мүəјјəн етмəк үчүн пајланманы һəрəсинə x_i мүшаһидə гијмəтлəринин тəгр. 20%-и дүшəн 15—20 интервал үзрə груплашдырмаг кифајəтдир. Дүзəлдилмиш график (һистограм) пајланманы əјани тəсвир едир. Тезлијин вə нисби тезлијин һистограмларыны гурмаг үчүн Ox оху үзəриндə h узунлуғунда интерваллар, Oy оху үзəриндə биринчи һалда h_l/h, икинчи һалда W_i/h гејд едилир (h_i—i нөмрəли интервала дүшəн мүшаһидəлəрин сајы, W_i исə буна ујғун нисби тезликдир).

Статистик тəсвир үсуллары статистик верилмиш $x_1, \ldots, x_n$ материалларындан өјрəнилəн просесин мүəјјəн ганунаујғунлуглары, һəр бир һалда онун мүшаһидə едилмиш статистик пајланмалара кəтирилмəси сəбəблəри һаггында нəтичəлəр чыхармаг үчүн мүһүмдүр. Садə һалда нəзəри фəрз етмəк олар ки, x_i-лəр бир-бириндəн асылы олмајан вə *нормал пајланмаја* табе олан тəсадүфи кəмијјəтлəрдир. Онда еһтималларын пајланмасынын параметрлəрини (*ријази көзлəмə* вə *дисперсија*) онларын кифајəт гəдəр дəгигликлə статистик пајланмасынын ујғун параметрлəри васитəсилə гијмəтлəндирмəк олар. Нəзəри дисперсијанын гијмəти олараг сечмəнин дүзəлдилмиш дисперсијасы көтүрүлүр:

$$S^2 = \frac{1}{h-1} \sum n_r (x^r - \bar{x}_c)^2$$

Чүнки $M(S^2) = \sigma^2$, јə'ни S^2 нəзəри дисперсијасы σ^2 үчүн галыгсыз гијмəтдир. Ихтијари еһтималларын пајланмасынын орта квадратик мејли үчүн јарарлы галыгсыз гијмəтин үмуми ифадəси јохдур. σ үчүн үмумијјəтлə галыглы гијмəт кими, адəтəн, S көтүрүлүр. a вə σ параметрлəри үчүн тапылан $\bar{x}_c$ вə S гијмəтлəринин дəгиглији бунларын дисперсијалары илə көстəрилир. x_r мүшаһидə еһтималларынын нормал пајланмасына табедирсə, a, σ^2 вə σ-ны гијмəтлəндирмəк үчүн

$$\sigma^2(\bar{x}_c) = \sigma^2/n \simeq S^2/n$$
$$\sigma^2(S^2) = 2\sigma^4/(n-1) \simeq 2S^4/n$$
$$\sigma^2(S) \simeq \sigma^2/2n \simeq S^2/2n$$

алыныр. Белəликлə еһтималларын нормал пајланма параметрлəри үчүн n-ин бөјүк гијмəтлəриндə хəталары əлавə етдикдəн сонра $a = \bar{x}_c \pm S/\sqrt{n}$, $\sigma = S \pm S/\sqrt{2n}$ олар (бах *Гејри-параметрик үсул*). Пајланма функсијасыны гијмəтлəндирмəк үчүн апарылан мүшаһидəлəр чохлуғуна с е ч м ə дејилир. Чүнки, чох вахт еһтималларын пајлан-

масы тәсәввүр едилән сонсуз «баш мәчмуу» чохлуғуна статистик пајланма кими бахылыр, сонра шәрти олараг мүшаһидә едилән n әшјанын бу чохлугдан көтүрүлдүјү нәзәрә алыныр.

Параметрләри гијмәтләндирмәк вә фәрзијјәләри јохламаг үчүн гејд едилән үсуллар она әсасланыр ки, лазыми дәгигликдә нәтичәләр алмаг үчүн n әввәлдән мүәјјән едилир, сонра сынаглар апарылыр. Чох вахт бу, мәгсәдәујғун дејил. n сајыны әввәлчәдән вермәјиб, тәчрүбәдә мүәјјән едәрәк, онун ријази көзләмәсини азалтмаг олар. Мәс., гәбул мәнтәгәсиндә статистик нәзарәт мәсәләләри илә әлагәдар илк дәфә *ирәли сүрүлмүш бу үсул беләдир*: һәр аддымда мүшаһидәчи апарылмыш мүшаһидәләрин нәтичәләри әсасында гәрара кәлир: 1) сонракы сынағы апармалы; 2) мүшаһидәни дајандырмалы вә *биринчи* фәрзијјәни гәбул етмәли; 3) мүшаһидәни дајандырмалы вә икинчи фәрзијјәни гәбул етмәли. Беләликлә мүшаһидәләрин сајыны икигат азалтмаг олар.

Р.с.-нын башланғычыны Ј. *Бернулли*, П. *Лаплас* вә С. *Пуассон*, П. Л. *Чебышев*, А. А. *Марков*, А. М. *Љапунов* вә б. гојмушлар. Сонракы инкишафында исә В. И. *Смирнов*, Ј. В. *Линник*, А. Н. *Колмогоров*, Ј. В. *Прохоров* вә б.-нын бөјүк ролу олмушдур. Р.с. үсуллары физика, һидролокија, кеолокија, улдуз астрономијасы, биолокија, тибб вә б. саһәләрдә тәтбиг едилир.

Әд.: Смирнов Н. В., Дунин-Барковский И. В., Курс теории вероятностей и математической статистики, 3 изд., М., 1969; Крамер Г., Математические методы статистики, М., 1976; Чистяков В. П., Курс *теории вероятностей*, М., 1982.

РИЈАЗИ ТӘ'МИНАТ—програмлар системи, изаһат вә тә'минат сәнәдләри мәчмусу. Мәсәләләрин програмлашдырылмасы, сазланмасы вә һәлли илә бағлы олуб, рәгәмлә һесаблајан електрон машында (РҺЕМ) апарылан һесаблама просесләринин автоматлашдырылмасы үчүндүр. Ики нөвү вар: харичи Р.т. вә дахили Р.т. Харичи Р.т. үмуми вә хүсуси Р.т.-а ајрылыр. Үмуми Р.т.-а әксәр һалда РҺЕМ-дә һесаблама просесләринин тәшкили үчүн вачиб олан програмлар комплекси (мүасир машынлардакы әмәлијјат системләри, мәс., диск вә дикәр әмәлијјат системләри) дахилдир. Һәмин програмларын бир һиссәсинә мәсәләләрин програмлашдырылмасы, сазланмасы вә *һәлл просесләринин* РҺЕМ-дә әлверишли режимләрдә ичрасыны, дикәринә исә програмларын мүхтәлиф алгоритмик дилләрдән *машын дилинә* автоматик чеврилмәсини *тә'мин едән програмлар* (транслјатор, ассамблер вә с.). Һесаблама ријазијјатынын мүһүм үсулларыны вә массивләрин ишләнмәси үсулларыны јеринә јетирән, графики вериләнләрин ишләнмәси програмлары вә с. дахилдир. Мүасир РҺЕМ-ләрин үмуми Р.т. бөлмәси милјонларла машын әмрләриндән (бах *Әмрләр системи*) ибарәтдир. Хүсуси Р.т. бөлмәсинә исә һесаблама системинин тәтбиг саһәсинә ујғун алгоритмләрин РҺЕМ-дә ичра програмлары дахилдир. Јүксәк сәвијјәли програмлашдырма дилләриндә јазылмыш хүсуси програмханалар вә тәтбиги програм пакетләри ишләниб һазырланмышдыр. Белә тәснифат шәртидир. Чүнки, хүсуси Р.т. үмуми Р.т.-ын тәркибинә тәдричән дахил олур. Мүхтәлиф интеграсија дәрәчәләринә мәхсус интеграл схемләринин вә интеграл јаддаш гурғуларынын јаранмасы илә әлагәдар үмуми Р.т. програмларынын јеринә јетирдији әксәр функсијалары ичра едән гурғулар јарадылыр. Бу исә РҺЕМ-дән истифадәнин мәһсулдарлығыны вә ефективлијини артырыр. Үмуми вә хүсуси Р.т. програмларынын ССРИ-дә јајылмасы вә кениш тәтбигиндән өтрү мүәјјән тип РҺЕМ үчүн ассосиасијалар (мәс., РҺЕМ-ин Ваһид Системи) јарадылмышдыр. Дахили Р.т. идарәетмә алгоритмләринин вә вериләнләрин РҺЕМ-дә структур үсулла сахланмасына әсасланыр. Сабитләр даими јаддаш принсипи әсасында, идарәетмә алгоритмләри исә ја идарәедичи автомат схемләринә (апарат үсулу), јахуд идарәедичи кодлар шәклиндә (*микропрограм* үсулу) даими јаддаш принсипинә әсасән сахланылыр.

Әд.: Әскәров Т., Кәримов С., Алгоритмик дилләр вә програмлашдырма, Б., 1982; Виленкин С. Ч., Трахтенгерц Е. А., Математическое обеспечение управляющих вычислительных машин, М., 1972; Мартин Дж., Программирование для вычислительных систем реального времени, пер. с англ., М., 1975.

РИЈАЗИ ҮФҮГ—бах *Үфүг*.

РИЈАЗИ ФИЗИКА—ријазијјатын бөлмәси; физики һадисәләрин ријази моделини өјрәнир. Нјутонун механика ганунлары кәшф едиләндән, *Нјутонун чазибә гануну* вә ишыг нәзәријјәси јарадыландан сонра интенсив инкишаф едир. Сонракы инкишафы Ж. Лагранж, Л. Ејлер, П. Лаплас, Ж. Фурје, К. Гаусс, Б. Риман, М. В. Остроградски, А. М. Љапунов, В. А. Стеклов вә б.-нын ады илә бағлыдыр. 19 әсрин 2-чи јарысында Р.ф. үсуллары електродинамикада, акустикада, еластиклик нәзәријјәсиндә, һидродинамикада, аеродинамикада вә с. областларда физики саһә вә далға функсијасы илә бағлы физики һадисәләрин ријази моделини өјрәнмәк үчүн тәтбиг едилди. Бу синиф ријази моделләр чох вахт *ријази физика тәнликләри* илә тәсвир олунур. Физиканын ријази моделләринин тәсвириндә ријазијјат *интеграл тәнлик*, *интегро-диференсиал тәнлик*, вариасија вә нәзәри еһтимал үсуллары, потенсиал нәзәријјәси, комплекс дәјишәнли функсијалар нәзәријјәси вә с. саһәләрин үсуллары да тәтбиг едилир. Физиканын ријази моделләринин тәдгиги үчүн һесаблајан електрон машында ишләдилән дүзүнә вә тәгриби үсуллар, хүсусән сәрһәд мәсәләсинин һәлли үчүн сонлу фәргләр үсулунун (бах *Сонлу фәргләрин һесабланмасы*) бөјүк әһәмијјәти вар. Физиканын квант електродинамикасы, саһәнин аксиоматик нәзәријјәси вә с. саһәләринә даир тәдгигатлар нәтичәсиндә Р.ф.-нын мүһүм бөлмәләри (мәс., үмумиләшмиш функсијалар нәзәријјәси, кәсилмәз спектрли операторлар нәзәријјәси) олан јени ријази моделләр синфи јаранды. Р.ф.-да мәсәләнин гојулушу арашдырылан физики һадисәләр синфинин әсас ганунаујғунлугларыны тәсвир едән ријази моделләрин гурулмасындан ибарәтдир. Бу заман һадисәнин ән мүһүм әламәтләрини нәзәрә алан әсас физики ганунлара әсасланараг физики просесләри характеризә едән кәмијјәтләрин өдәдији диференсиал, интеграл, интегро-диференсиал вә ја чәбри тәнликләр чыхарылыр. Белә ганунлар, адәтән, сахлама ганунларыдыр (һәрәкәт мигдарынын, енержинин, һиссәчикләр сајынын вә с.). Мәс., бирчинс симин сәрбәст рәгсләрини тәсвир едән

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$

һиперболик тәнлији (илк дәфә Ж. *Д'Аламбер* алмышдыр) акустикаја, һидродинамикаја, електродинамикаја вә с.-јә аид бир сыра далғавары просесләрә тәтбиг едилир.

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial z} = 0$$

тәнлији (бунун үчүн сәрһәд мәсәләсини илк дәфә П. *Лаплас* өјрәнмишдир) чазибә нәзәријјәси јарадыландан сонра електростатиканын, еластиклик нәзәријјәсинин бир чох проблеминә вә идеал мајенин гәрарлашмыш һәрәкәти мәсәләләринә вә с.-јә тәтбиг едилди. Һәр ријази моделә бир чох физики просес ујғундур. Реал физики һадисәләрин ријази моделинин јарадылмасы илә әлагәдар хүсуси төрәмәли диференсиал тәнликләр нәзәријјәсинин әсас проблемләри дәјишди. Бунлары интеграл тәнликләрлә вә вариасија үсуллары илә әлагәләндирән *сәрһәд мәсәләси* нәзәријјәси јаранды. Физиканын ријази моделләринин ријази үсулларла өјрәнилмәси физики һадисәләрин кәмијјәт характеристикаларыны алмаға вә реал просесләрин кедишини лазыми дәгигликлә һесабламаға, һәмин һадисәләри бүтүн инчәликләринәдәк өјрәнмәјә, кизли ганунаујғунлуглары ашкара чыхармаға, јени ефектләри әввәлчәдән сөјләмәјә имкан верир. Реал физики просесләрин ријази модели Р.ф.-нын *гејри-хәтти* тәнликләри илә тәсвир едилдијиндән ону бүтүн тәфсилаты илә тәдгиги үчүн дүзүнә әдәди үсуллар тәтбиг олунур. Бу, мүрәккәб, бөјүк һәчмли вә бөјүкхәрчли физики *експерименти* даһа гәнаәтли ријази (әдәди) експериментлә әвәз етмәјә имкан верир. Кифајәт гәдәр чох апарылмыш ријази експеримент реал физики експеримент үчүн оптимал шәраити вә мүрәккәб физики гурғунун параметрләрини сечмәк, јени физики ефектләрин ашкара чыхарылма шәраитини тә'јин етмәк вә с. үчүн әсасдыр. Физики һадисәнин ријази модели дә башга моделләр кими һадисәнин бүтүн әламәтләрини ашкар етмир. Р.ф.-да елә ријази моделләр гурулур ки, бунлар өјрәнилән һадисәләрин нәинки физики ганунаујғунлугларыны тәсвир вә изаһ едир, һәтта кәшф едилмәмиш ганунаујғунлуглары әввәлчәдән сөјләмәјә имкан верир. Мәс., Нјутонун үмумдүнја чазибә нәзәријјәсинин модели нәинки Күнәш системинин мә'лум чисимләринин һәрәкәтини изаһ етмәјә, һәтта јени планетләрин варлығыны әввәлчәдән сөјләмәјә имкан верир. Р.ф.-нын инкишафына совет алимләриндән Н. Н. *Боголјубов*, А. А. *Самарски*, А. Н. Тихонов вә б.-нын бөјүк тә'сири олмушдур.

Әд.: Тихонов А. Н., Самарски А. А., Ријази физика тәнликләри, Б., 1962; Мәммәдов Р., Чәфәрли К.,

Аналитик функсијалар, ријази физика тәнликләри, Б., 1971; Михайлов В. П., Дифференциальные уравнения в частных производных, М., 1976; Годунов С. К., Уравнения математической физики, М., 1979.

РИЈАЗИ ФИЗИКА ТӘНЛИКЛӘРИ— физиканын вә механиканын мүхтәлиф мәсәләләринин кәтирилдији хүсуси төрәмәли дифсренсиал тәнликләр, һәмчинин бә'зи интеграл, интегро-диференсиал вә функсионал тәнликләр. Онларын һәллинин тапылмасы үчүн өјрәнилән мәсәләнин ријази үсулла һәлли мүәјјән физики интерпретасијаја малик олмалыдыр. Механика вә физиканын бир чох мәсәләси әксәр һалда икитәртибли хүсуси төрәмәли хәтти диференсиал тәнлијә кәтирилир. Белә тәнлик n-өлчүлү D областында

$$Lu \equiv \sum_{i,j=1}^{n} a_{ij}(x) \frac{\partial^2 u}{\partial x_i \, \partial x_j} + \sum_{i=1}^{n} b_i(x) \frac{\partial u}{\partial x_i} + c(x)\, u = f(x) \quad (1)$$

шәклиндә јазылыр; бурада $a_{ij}=a_{ji}$, b_i, c вә с. функсијалары (1)-ин әмсаллары, f—сәрбәст һәдди, ахтарылан u исә $x=(x_1,\ldots, x_n)$ дәјишәнинин функсијасыдыр вә $n \geqslant 2 \cdot L$ операторун јүксәктәртибли төрәмәләринин әмсалларындан дүзәлдилмиш матриси $A(x) = \| a_{ij}(x) \|$ илә ишарә едәк. Тутаг ки, x_0 нөгтәси D областындакы ихтијари нөгтә, $\lambda_1(x_0), \ldots, \lambda_n(x_0)$ исә $A(x_0)$ матрисинин мәхсуси функсијаларыдыр (һәгиги). Мүсбәт, мәнфи, сыфыр олан мәхсуси функсијалар сајыны ујғун олараг $n_+ = n_+(x_0)$, $n_- = n_-(x_0)$, $n_0=n_0(x_0)$, $n=n_+ + n_- + n_0$ илә ишарә едәк. $n=n_+$ јахуд $n_-=n$ үчүн (1) тәнлији $x_0 \in D$ нөгтәсиндә еллиптик, $n_+ = n-1$, $n_- = 1$, јахуд $n_+=1$, $n_- = n-1$ үчүн һиперболик, $n_0=0$ вә $1 < n_+ < n-1$ үчүн ултраһиперболик, $n_0 > 0$ үчүн параболик тәнлик адланыр. (1) тәнлији $E \subset Д$ областынын һәр нөгтәсиндә еллиптик, һиперболик јахуд параболик типлидирсә, она һәмин областда ујғун олараг еллиптик, һиперболик вә параболик типли тәнлик дејилир [a_{ij}—әмсаллары сабитдирсә, x-дән асылы олмајарг (1) мүәјјән типә аиддир]. (1) тәнлији D областынын мүхтәлиф һиссәләриндә мүхтәлиф типлидирсә, она гарышыг типли тәнлик дејилир. Мәс., Чаплыкин тәнлијинә ($n=2$) бахаг:

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x_1^2} + \alpha(x_1) \frac{\partial^2 u}{\partial x_2^2} = f(x),$$

бурада x_1 мүсбәтдирсә $\alpha(x_1)$ мүсбәт, мәнфидирсә мәнфи, $x_1=0$ үчүн сыфырдыр. Бу тәнлик $x_1>0$ үчүн еллиптик, $x_1<0$ үчүн һиперболик, $x_1=0$ үчүн параболик типлидир. *Пуассон тәнлији* вә *Лаплас тәнлији* еллиптик, *далға тәнлији* һиперболик, *истиликкечирмә тәнлији* параболик типлидир. Јухарыда адлары чәкилән тәнликләрә чох заман ријази физиканын әсас тәнликләри дејилир. Бунларын мүфәссәл өјрәнилмәси кениш физики һадисәләрин нәзәријјәсини гурмаға, бир сыра физики вә техники мәсәләни һәлл етмәјә имкан верир. Квази-хәтти, гејри-хәтти вә јүксәктәртибли Р.ф.т. үчүн дә ујғун тәснифат аналожи верилир. Р.ф.т.-нин һәр биринин сонсуз сајда хүсуси һәлли вар. Онларын ичәрисиндән мәсәләнин физики мә'насындан ирәли кәлән әлавә шәртләри өдәјән хүсуси һәлл сечилир. Белә әлавә шәртләр әсасән сәрһәд шәртләриндән (бах *Сәрһәд мәсәләси*) вә башланғыч шәртләрдән (бах *Коши мәсәләси*) ибарәтдир. Р.ф.т. нәзәријјәсинин илкин инкишафында Ж. *Д'Аламбер*, Л. *Ејлер*, П. *Лаплас*, Б. *Риман*, П. *Дирихле*, О. *Коши*, К. *Гаусс*, Ж. *Фурје* вә М. В. *Остроградски*, А. М. *Лјапунов*, В. А. *Стеклов*, Д. *Һилберт*, Ж. *Адамар*, С. Л. *Соболев*, И. К. *Петровски* вә б.-нын бөјүк ролу олмушдур.

Әд.: Тихонов А. Н., Самарски А. А., Ријази физика тәнликләри, Б., 1962; Әһмәдов Г., Һәсәнов К., Јагубов М., Ади диференсиал тәнликләр курсу, Б., 1978; Михайлов В. П., Дифференциальные уравнения в частных производных, М., 1976; Бицадзе А. В., Уравнения математической физики, М., 1976; Годунов С. К., Уравнения математической физики, М., 1979.

РИЈАЗИ ЧӘДВӘЛЛӘР—мүһүм һесаблама васитәләриндән бири; бир нечә дәјишәнли $y=f(x_1,\ldots, x_n)$ функсијасынын гијмәтләри чохлуғудур. Мәс., $y=x_1 \cdot x_2$ функсијасынын вурма чәдвәли, тригонометрик функсијалар чәдвәли вә логарифмләр чәдвәли Р.ч.-дир. Р.ч. һесаблама илә әлагәдар елмин бүтүн саһәләриндә ишләдилир.

РИЈАЗИЈЈАТ (әр. رياضى—ријази, һесаб, һәндәсә)—һәгиги аләмин фәза формалары вә кәмијјәт нисбәтләри һаггында елм. «Ријазијјат кәмијјәтчә чүзи, гејри-кафи дефинисија верир вә сонра, дефинисијада олмајан башга ади кәмијјәт тә'рифләрини аксиом олараг харичи шәкилдә әлавә едир...» (Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966, сәһ. 297). Р.-ын елм кими илкин тә'рифләри һесаб вә елементар һәндәсәни әһатә едирди. Квадратын тәрәфинин вә диагоналынын ортаг өлчүсүзлүјү, иррасионал әдәдләрин варлығы ашкар едилдикдән сонра Р.-ын кәмијјәт вә вәзијјәтләр һаггында елм кими тә'рифи јаранды. Група нә кәмијјәт, нә дә вәзијјәт кими бахмаг олмадығындан Р.-а кәмијјәт, вәзијјәт вә әмәлләр һаггында елм кими верилмиш тә'риф дә өзүнү доғрултмур. Чүнки тә'рифдә һәлә јаранмамыш бөлмәләр дә нәзәрә алынмалыдыр. Она көрә башга тә'рифләр верилмишдир. Мәс., «Р. сонсузлуг һаггында елмдир» (К. *Кантор*); «Р. структурлар вә онларын әлагәләри һаггында елмдир» (Д. *Һилберт*). Сонунчу тә'риф ән кафи тә'риф һесаб едилсә дә, сон илләр күчлү тәнгид олунмушдур. Франсыз Р.-чысы Ж. Дједонне демишдир: «Р. бизим сивилизасијанын тәмәл дашларындан биридир». Көрүндүјү кими Р. һәр тә'рифә сығмыр, тә'рифләр дә мүәјјән мә'нада Р.-а дахилдир, чүнки Р. тә'рифләри дә өјрәнир.

Ријазијјатын хүсусијјәтләри. Онун анлајышлары сон дәрәчә мүчәррәддир, мүһакимәләри максимал чиддидир вә дәгигдир, субјектив фикирдән асылы дејилдир. Бу хүсусијјәтләр мүәјјән дәрәчәдә ихтијари елмә дә аиддир. Һәр елмдә е'тибарлы, субјектив фикирдән асылы олмајан мәнтиги нәтичәләрә кәлинир. Лакин мүһакимә кифајәт гәдәр јүксәк сәвијјәдәдирсә, о ријази мүһакимә адландырылыр. Буна көрә бә'зән дејилир: «Р. сөзүн ән јүксәк мә'насында елмдир». Гәдим јунанларда да Р. елм сөзүндәндир. Р. тәбијјат елмләринә аид олуб, тәдгиг објектләринә көрә дикәрләриндән фәргләнир. Физика, биолокија вә с. һәгиги аләмин објектләрини өјрәнир. Р. исә лап әввәлдән идеаллашдырылмыш вә мүчәррәд објектләрлә ишләјир вә бир чох һалда бунларын һәгиги аләмдә дүзкүн аналогу олмур (мәс., *чохөлчүлү фәза*). Бу бахымдан Р. психолокија, фәлсәфә вә дилчиликлә бир група дахил едилир. Чүнки онлар да идејаларла ишләјир. Р.-ын бир хүсусијјәти дә өзүнү өјрәнмә васитәләринә малик олмасыдыр; јә'ни ријази үсулларын өзләри дә ријази үсулларла араштырылыр. Белә тәдгигатлар *метаријазијјатда* апарылыр.

Ријазијјатын әсаслары. Елми чәмијјәтдә ашкар кими вә мүзакирәсиз гәбул едилән факт вә үсуллар мүвафиг елмин әсасларыдыр. Р.-ын әсасларынын өјрәнилмәси Р.-чыларын доғру вә ја ашкар, исбата еһтијачы олмајан кими гәбул етдикләри тәклифләрин өјрәнилмәси илә әлагәдардыр. Р. тарихиндә онун доғрулуг критериләри дәјишмишдир. Гәдимдә *Евклид һәндәсәсинин* бир чох һөкмләри «ашкар» һесаб олунурду. Классик анализдә әјријә «әл илә чәкилә билән ихтијари хәтт» кими тә'риф верилирди вә бу, һамыны тә'мин едирди. 19 әсрдәки кәшфләр јени әсасландырма тәләб етди. Чохлуглар нәзәријјәси бүтүн Р.-ын әсасы кими тәклиф олунду. Лакин онда да зиддијјәтләр ашкар едилди. Бу, формал мәнтигин јаранмасына әсас олду. Лакин К. *Кјөделин* теореми (мүһакимәләрин әсасында һансы аксиомлар системи дурур дурсун, бу систем ја зиддијјәтә, ја да онун чәрчивәси дахилиндә принсипчә исбат вә ја инкар едилә билмәјән бир проблемә кәлмәлидир) Р.-ын мүтләг е'тибарлы әсасландырылмасы һаггында оптимист фикирләрә сон гојду.

Ријазијјатын структуру. Ән'әнәјә көрә Р. чәбрә, анализә вә һәндәсәјә, бунлар да бир нечә күчлү инкишаф етмиш мүстәгил области бөлүнүр. Бу тәснифат кифајәтләндиричи дејил. Чүнки функсионал анализ, диференсиал һәндәсә вә с. областлар бир нечә бөлмәнин кәсишмәсиндә дурур, јүксәк инкишаф дәрәчәсинә вә әһәмијјәтинә көрә мүстәгил вәзијјәт тәләб едир, ријази мәнтиг, еһтимал нәзәријјәси вә с. исә бу тәснифата сығышмыр. Тәснифатын чәтинлији гыса мүддәтдә јени ријази нәзәријјәләрин јаранма вә инкишафы илә әлагәдардыр. Р. бүтүн истигамәтләрдә кур инкишаф едән ваһид бир тамдыр. Р. өзү үчүн проблемләр гојмасына бахмајараг һәгиги аләм өзү дә Р. үчүн чох күчлү «проблем гојучусу» вә инкишаф мәнбәјидир. Р.-ы башга елмләрдән фәргләндирән бир хүсусијјәт дә одур ки, бир чох һалда тәтбиг дүз истигамәтдә јох, әкс истигамәтдә баш верир, јә'ни Р. практик мәсәләни јарандыгда јох, башга елмләр дахилиндә она раст кәләндән әввәл һәлл едир. Ријази нәзәријјә мүчәррәд олса да онун сонралар даһа күчлү тәтбигләри олур. Кјөдел теореминин мәнбәји Р.-ын өз проблеми иди. Бу проблем әсасында *Тјуринг машыны*, бунун әсасын-

да да *һесаблајан електрон машын* јарадылды. Ријази абстраксијаларын сон нәтиҹәдә реаллыгдан алындығы нәзәрдә тутулса, онун еффективлији чох да тәәҹҹүблү дејил. Ејни диференсиал тәнлик *Јупитер* пејкинин һәрәкәтини, өлкәдә әһали артымыны, кимјәви реаксијаларын сүр'әтини, өјрәнилмәмиш реал һадисәләри вә с.-ни тәсвир едә биләр. Инкишафынын мүәјјән мәрһәләсиндә бир ријази нәзәријјәнин тәтбиги јохдурса, һесаб етмәк лазымдыр ки, бу тәтбиг һәләлик јохдур.

Мүасир ријазијјат. Сон 20—30 ил әрзиндә Р. әввәлләр көрүнмәмиш бир сүр'әтлә инкишаф едир. Мүасир Р.-да мүҹәррәд үсулларын даһа күчлү инкишаф вә тәтбигинин кенишләнмәси (биолокијаја, игтисадијјата, психолокијаја, дилчилијә вә с.) нәзәрә чарпыр. Бир чох бөлмә мүмкүн гәдәр там ријазиләшдирилир. Елмин ријазиләшмиш саһәләри нәтиҹәләринин јүксәк дәрәҹәдә е'тибарлылығы субјектив рә'јдән асылы олмамасы илә фәргләнир. Р. исә јени анлајышлара бахараг өз һәрәкәт саһәсини кенишләндирир вә јени саһәләр (мәс., *ријази статистика*, *информасија нәзәријјәси*, ријази системләр нәзәријјәси вә с.) үчүн башланғыҹ һазырлајыр.

Ријазијјатын инкишафы. Бир чох мүшаһидәнин бир үмуми гануна чеврилдији дөвр елмин башланғыҹы һесаб едилдијиндән Р. илк елмдир. Чүнки бир сыра мүшаһидәни үмуми ганунда бирләшдирмәк үчүн *әдәд* анлајышы лазымдыр. Ән гәдим халгларда да ријази биликләрин рүшејминә раст кәлинир. Өлчмә вә һесабламанын зәрурилији Р.-ын инкишафына илк сәбәб олду. Р.-да проблемләр јарананда адамлар һәм дә зөвгләри наминә Р.-ы өјрәнмәјә башладылар. Р.-ын инкишафы үч дөврә бөлүнүр: 1) ән гәдимдән 17 әсрә кими олан *елементар ријазијјат* дөврү; 2) *сонсуз кичиләнин* кәшфиндән 19 әсрин орталарынадәк олан дөвр; 3) 19 әсрдә *гејри-Евклид һәндәсәләринин*, кәсилмәз вә һеч јердә диференсиалланмајан функсијанын гурулмасы вә с. кәшфләр дөврү. Бу кәшфләр Р.-чылары ашкар һесаб едилән шејләрә шүбһә илә јанашмаға, «доғрулуг» анлајышына јенидән бахмаға, Р.-ын әсасларыны тәнгиди сурәтдә јенидән гурмаға мәҹбур етди.

Тарихи мә'лумат. Бизә кәлиб чатмыш ән гәдим ријази мәтнләр е.ә. 2-ҹи миниллијә аиддир. Бунларда Гәдим мисирлиләр, бабиллиләр, һиндлиләр вә чинлиләрин саһәнин өлчүлмәси, дөјүшчүләрә лазым олан мәһсулун мигдарынын һесабланмасы, фигурларын һәҹминин һесабланмасына даир биликләр өз әксини тапмышдыр. Милетли Фалес вә *Пифагорун* әсәрләри васитәсилә ајры-ајры белә мә'лум фактлар јығымы ҹидди елми шәкил алды, Р. артыг аксиомлара әсасланараг мәнтиги исбатлар тәләб едән ҹидди елмә чеврилди. сонралар $1+3+5+ \ldots +(2n-1)$ *әдәди силсиләсинин* ҹәми һесабланды, $m^2+n^2=l^2$ мүнасибәтини өдәјән *Пифагор әдәдләри* ардыҹыллығынын алынма үсулу верилди вә әдәдләрин бөлүнмәси илә бағлы бә'зи мәсәләләр өјрәнилди. Тәгр. бу вахтлар гәдим јунанлар антик нөмрәләмәдән һәрфи нөмрәләмәјә кечдиләр. Бурада илк он ишарә (сыфырдан 9-дәк) әдәддәки ваһидләрин, сонракылар онлугларын сајыны вә с.-ни көстәрирди (ингилаба гәдәр Азәрб.-да бу принсипә әсасланан вә әрәб әлифбасына ујғун олан «әбҹәд һесабы» ишләдилирди). Гәдим Јунаныстанда Р.-ын сонракы инкишафы Евклидин ады илә бағлыдыр. О, «Әсаслар» әсәриндә антик дөвр Р.-ынын 300 иллик инкишафы тәҹрүбәсини ҹәмләмишдир. *Архимед* сонсуз кичиләнләр анализинин илк рүшејмләрини өзүндә ҹәмләшдирән «түкәнмә» үсулуну, *Һерон* һәндәси фигурун саһәсини һесабламаг үчүн бир сыра дәгиг вә тәгриби дүстур верди. Пергалы *Аполлони* коник кәсикләр нәзәријјәсини јаратды, Ератосфен там әдәдләрин бөлүнмәсини өјрәнди. 4 әсрин сонундан христиан идеолокијасы елмә систематик һүҹум етди, онун фанатикләри Искәндәријјә китабханасыны вә Ҹ. *Бруноњу* јандырды. 17 әср елми ингилабынадәк Авропа Р.-ы дурғунлуг кечирди. Гәдим јунан алимләринин бөјүк ирсини Шәрг алимләри сонракы нәсилләр үчүн горумуш вә ону инкишаф етдирмишләр. Месопотамија, Сурија, Мисир, Орта Асија вә Иранын елми мәркәзләриндә әсрләрлә Авропаны һејран едән бир нечә мүһүм кәшфләр едилмишдир. Мәс., Н. Тартали (Ҹ. *Карданодан* јүз ил әввәл) үч дәрәҹәли тәнлијин һәллини, *Өмәр Хәјјам* биномун ачылышыны (инди *Нјутон биному* адланыр) верди, *Нәсирәддин Туси* сферик һәндәсәни мүстәгил елмә чевирди. Онлуг сај системинин бу кәшфләрдә бөјүк ролу олду.

Декарт дәјишән кәмијјәти елмә дахил етди. «Декартын дәјишән кәмијјәти ријазијјатда дөнүш нөгтәси олду» (јенә орада, сәһ. 277). Е. *Торричелли*, Декарт, П. *Ферма*, Б. *Паскал* вә б.-нын сә'ји нәтиҹәсиндә дәјишәнләрин әвәз едилмәси, сонсуз сајда сонсуз кичиләнләрин ҹәмләнмәси, бә'зи иррасионал вә трансендент функсијаларын интегралланмасы үсулу верилди. Бу тәдгигатлар нәтиҹәсиндә Нјутон вә Лејбнитс диференсиал вә интеграл һесабынын әсасларыны јаратды. Ҹәбрин инкишафында Ф. *Вијетин* дахил етдији һәрфи һесабын ингилаби ролу олмушдур. Паскал, Ферма вә И. *Бернулли* еһтимал нәзәријјәсинин әсасларыны јаратды. Ферма вә Декарт аналитик һәндәсәнин, Л. *Ејлер* тополокијанын әсасыны гојмушдур. О. *Коши* вә К. *Вејерштрасс* епохасы Р.-ын бөјүк «тәфтиш»и илә характеризә олунур. Мүәјјән мүддәт әрзиндә унудулмуш ријази ҹиддилик јенидән бәрпа олунмуш, әввәлләр ајдын сајылан бир чох ријази анлајышын мә'насы вә мәзмуну дәгигләшдирилмишдир. 19 әсрдә Н. Лобачевски, К. *Гаусс* вә Ј. *Болјај* паралеллик һаггында 2-ҹи постулат мүстәсна олмагла Евклид һәндәсәсинин бүтүн аксиом вә постулатларына истинад едән һәндәсә вә 5-ҹи постулатдан имтина едән гејри-Евклид һәндәсәләринин варлығы фикринә кәлмишләр. Е. *Галуа* груп нәзәријјәсинин, Гаусс исә диференсиал һәндәсәнин әсасыны јаратмышдыр. Р.-ын инкишафында Б. *Риманын*, А. *Пуанкаренин*, Ф. *Клејнин*, Е. *Борелин*, А. *Лебегин*, А. М. *Љапуновун*, П. Л. *Чебышевин*, А. А. *Марковун* да мүһүм ролу олмушдур.

Мүасир дөвр ријази тәдгигатларында функсионал анализ үсуллары кениш тәтбиг олунур. Бу бахымдан Азәрб. ССР-дә функсионал анализ мәктәбинин инкишафы бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бу мәктәбә узун мүддәт, ССРИ-дә илк функсионал анализ китабынын мүәллифи З. И. *Хәлилов* рәһбәрлик етмишдир. Азәрб. ССР-дә Р.-ын инкишафында И. И. *Ибраһимов*, Ә. И. *Һүсејнов*, Ф. Г. *Магсудов*, М. Л. *Рәсулов*, Ҹ. Е. *Аллаһвердијев*, А. Ә. *Бабајев*, М. К. Гасымов, Г. Т. *Әһмәдов*, Ј. Ҹ. *Мәммәдов* вә б.-нын бөјүк хидмәти вар.

Әд.: Ағајев Б. Ә., Азәрбајҹан Совет мәктәбиндә ријазијјатын тәдриси тарихиндән, Б., 1965; Һүсејнов Ә. И., Магсудов Ф. Г., Азәрбајҹанда ријазијјат, Б., 1978; Магсудов Ф. Г., Һүсејнов Ф. В., Мүасир һәјатда ријазијјат, Б., 1980; Курант Р., Робинс Г., Что такое математика, пер. с нем., М., 1967; Колмогоров А. Н., О специальности математика, М., 1971; История математики с древнейших времен до начала XIX столетия, т. 1—3, М., 1970—72; Рейденталь Г. Ф., Математика в науке и вокруг нас, М., 1977; Расцвет науки Советского Азербайджана, Б., 1980; Новые области применения математики, пер. с англ., Минск, 1981; Стройк Д. Я., Краткий очерк истории математики, пер. с нем., 4 изд., М., 1983.

РИЈАЗИЈЈАТ ВӘ МЕХА́НИКА ИНСТИТУТУ, Азәрбајҹан ССР ЕА Ријазијјат вә Механика Институту—елми тәдгигат мүәссисәси. Бакыдадыр. 1958 илдә Азәрб. ССР ЕА Физика-Ријазијјат Ин-ту әсасында јарадылмышдыр. Нәздиндә тәҹрүбә истеһсалатлы хүсуси конструктор бүросу фәалијјәт көстәрир. Ин-тда 17 шө'бә, 7 лабораторија, хүсуси конструктор бүросунда исә 30 шө'бә вар. Ин-тда функсионал анализ вә онун тәтбигләри, һәгиги вә комплекс дәјишәнли функсијалар нәзәријјәсн, ади диференсиал тәнликләр үчүн сәрһәд мәсәләләри, ҹәбри вә тоположи гурулуш нәзәријјәси, деформасијаолунан бәрк ҹисим, полимер вә маје механикасына даир тәдгигат апарылыр. Ин-т Лејпсиг јармаркасынын иштиракчысы олмуш (1981), «Шүшә-резин бору» вә «Бору бирләшмәси»нин ихтирасына көрә ССРИ ХТНС I дәрәҹәли диплома, әмәкдашлар исә 1 гызыл, 3 күмүш вә 6 бүрүнҹ медала лајиг көрүлмүшдүр. Илк директору З. *Хәлилов* олмуш, 1971 илдән Ф. *Магсудовдур*. Ин-тун әјани вә гијаби аспирантурасы вар. Ин-тда И. *Ибраһимов* вә б. көркәмли алимләр чалышыр.

РИЈАЗИЈЈАТ ТӘҺСИЛИ—бах *Механика-ријазијјат тәһсили*.

РИЈА́Л—Сәудијјә Әрәбистанынын 100 халала бәрабәр пул ваһиди (риал). 1928 илдән тәдавүл олунур. 3,32 Р. АБШ-ын 1 долларына бәрабәрдир(1982).

РИЈЕ́ГО-И-НУ́НЈЕС (Riego y Núñez) Рафаел (24.10.1785, Астурија, Санта-Марија-де Тунја—7.11.1823, Мадрид)—Испанија ингилабы (1820—23) хадими. 1820 ил јанварын 1-дә Р.-и-Н.-ин башчылыг етдији баталјонун VII Фердинандын деспот режиминә гаршы үсјаны ингилабын башланғыҹы олду. 1812 ил конститусијасынын фәалијјәти бәрпа едилдикдән (1820, 7 март) сонра Р.-и-Н. бир сыра рәһбәр һәрби вәзифәләрдә ишләмишдир. 1820—23 илләрдә ексалтадосун (сол либераллар партијасы) лидерләриндән иди. 1822 ил мартын 1-дә Мадрид кортесләринин президенти сечилмиш, ијулда Мадриддә монархист гијамын јатырылмасында рәһбәр рол ојнамышдыр. Франсыз гошунларынын 1823 илин апрелиндә башланмыш јени мүдахиләси заманы Р.-и-Н.-ин дәстәләри мәғлуб олду; Р.-и-Н. сентјабрда әсир алынараг Мадридә апарылды вә аз сонра е'дам едилди.

РИЈЕ́КА (Rijcka)—Југославијала шәһәр. Хорватија Сосиалист Республикасындадыр. Адриатик дәнизи саһилиндә ири порт. Мүһүм нәгл. говшағы. Аеропорт. Әһ. 180 мин (1978). Өлкәнин әсас сәнаје мәркәзләриндәндир. Кимја, тахта-шалбан, кағыз, дәри-ајаггабы, түтүн, јејинти сәнајеси, кәмигајырма, нефт е'малы з-длары; али дәнизчилик вә педагожи мәктәбләр, Загреб ун-тинин тибб факүлтәси, музејләр, ме'марлыг абидәләри вар.

РИЈЕ́Л—Кампучија Халг Республикасынын пул ваһиди. 1955 ил јанварын 6-дан *пиастры* әвәз етмишдир. Пол-Пот режими дөврүндә өлкәдә пул ләғв олунмушду. 1980 илин апрелиндән јенидән тәдавүл олунур.

РИКА́РДО (Ricardo) Давид (19.4.1772, Лондон—11.9.1823, Глостершир графлығы)—инкилис игтисадчысы, *классик буржуа сијаси игтисадынын* көркәмли нүмајәндәси; сәнаје буржуазијасынын идеологу. Варлы буржуа аиләсиндән чыхмышдыр. 1793—1812 илләрдә коммерсија фәалијјәти илә мәшғул олмуш, сонрадан өзүнү елмә һәср етмишдир.

Р.-нун әсәрләри инкилис классик буржуа сијаси игтисадынын зирвәсидир. Әсас әсәри «Сијаси игтисадын вә верки̇гојманын башланғычы»дыр (1817). Әсәр 32 фәсил олмагла үч һиссәјә ајрылыр. Р. әсас нәзәри мүддәаларыны әввәлинчи ики фәсилдә вермишдир. К. Маркс јазыр ки, бу нәзәри мүддәалар «...бә'зи тамамилә јени вә валеһедичи нәтичәләр верир» [Изафи дәјәр нәзәријјәләри («Капитал»ын IV чилди), һ. 2, сәһ. 183]. К. Маркс көстәрмишдир ки, игтисадијјат елминин инкишафында Р.-нун фәалијјәтинин тарихи әһәмијјәти илк нөвбәдә, онун капитализмин игтисади мүнасибәтләрини әмәк дәјәр нәзәријјәси мөвгејиндән тәһлил етмәјә чәһд көстәрмәсиндән ибарәтдир. К. Маркс гејд едир ки, капиталист истеһсал үсулунун дахили ганунлары системинин илк дәфә олараг бу мөвгедән ачылмасы имканы јаранмышдыр. Лакин Р.-нун просесләрә метафизики јанашмасы (бу, онун бахышларынын синфи маһијјәтиндән ирәли кәлир) она бу имканы һәјата кечирмәјә мане олмушдур. А. *Смитин* мүддәасыны (күја дәјәр јалныз «чәмијјәтин ибтидаи вәзијјәтиндә» әмәклә мүәјјән олунур) инкар едәрәк Р. көстәрмишдир ки, әмтәә дәјәри (јеканә мәнбәји фәһлә әмәјидир) буржуа чәмијјәтиндә мүхтәлиф синифләрин кәлирләринин — әмәк һаггынын, мәнфәәтин, фаизин вә рентанын әсасыны тәшкил едир. Р. капиталист мәнфәәтини фәһләнин әмәјинин өдәнилмәјән һиссәси олдуғуну көстәрсә дә мәнфәәтин дәјәр гануну бахымындан әмәлә кәлмәсини изаһ едә билмәмиш, изафи дәјәр ганунуну ачмамышдыр. О, фәһләнин әмәк һаггы илә капиталист мәнфәәти арасындакы тәрс пропорсионал асылылыг ганununу јаратмагла, әслиндә пролетариатла буржуазија арасындакы игтисади мәнафеләрин әкслијини ашкар етмишдир. Лакин Р. капитализми јеканә мүмкүн вә тәбии гурулуш сајмыш, онун ганунларыны үмуми вә даими ганунлар һесаб етмишдир; бүтүн бунлар да онун тә'лиминин буржуа мәһдудлуғуну көстәрир.

Әд.: Маркс К., Сијаси игтисадын тәнгидинә даир, Б., 1955; јенә онун, Капитал, ч. 1—3; јенә онун, Изафи дәјәр нәзәријјәләри («Капитал»ын IV чилди), һ. 2; Игтисади тә'лимләр тарихи, Б., 1965; Аникин А. В., Юность науки, 3 изд., М., 1979.

РИККЕТСИЈАЛАР — хәстәликтөрәдән хырда бактеријалар; вируслар кими јалныз саһиб һүчејрәләриндә чохалыр. Америка алими Һ. Т. Риккетс кәшф етмишдир (ады да бурадандыр). Аероб, һәрәкәтсиз, спор әмәләкәтирмәјән, грамманфи бактеријалардыр. Һүчејрәдахили паразит олдугларындан ади гидалы мүһитдә инкишаф етмир, јумурта ембриону вә ја һејвани тохума културасында бечәрилир. Р. инсан вә һејван *рикketсиозларынын* төрәдичисидир: мәс., палтар бити илә јолухан сәпкили јаталаг (Rickettsia prowazeki), Јапонија чај гыздырмасы (R. orientalis), сичанла јолухан сәпкили јаталаг (R. mooseri), кү гыздырмасы (Coxiella burnetti) вә с. Мүбаризә тәдбирләри: мүхтәлиф кәмиричиләри вә Р.-ы кечирән һәшәраты мәһв етмәк.

РИККЕТСИОЗЛАР (Rickettsiosis) — гыздырма илә кечән кәскин инфексион хәстәлик групу; төрәдичиси риккетсијалардыр. Инфексијаны гансоран буғумајаглылар јајыр. Инсан Р.-ына епидемик сәпкили јаталаг вә онун ресидив формасы—Брилл хәстәлији, ендемик сәпкили јаталаг, Марсел (Аралыг дәнизи) гыздырмасы, кәнә Р.-ы, јахуд Шимали Асија Р.-ы, Шимали Австралија Р.-ы, чичәјәбәнзәр, јахуд везикулјоз Р., тсутсугамуши гыздырмасы вә ја Јапонија чај гыздырмасы, кү гыздырмасы, хәндәк, јахуд бешкүнлүк гыздырма, кәнә пароксизмал Р. дахилдир. Кәнә вә бит сәпкили јаталағы, хәндәк вә кү гыздырмасы, кәнә везикулјоз вә пароксизмал Р. мүхтәлиф вахтларда ССРИ-дә гејдә алынмышды. Инсанларда Р. гыздырма илә мүхтәлиф ағырлыгда кечир, бә'зән сәпкиләр олур. Кәнә сәпкили јаталағыны Музер риккетсијалары төрәдир. Инкубасија дөврү 5—15 күндүр. Әламәтләри: хәстәлијин 5—6-чы күнүндә дәридә ал-чәһрајы сәпкиләр әмәлә кәлир, бәдәнә, әтрафлара вә үзә јајылыр. Везикулјоз Р.-ын инкубасија дөврү 1—2 һәфтәдир. Гыздырмадан 1 һәфтә әввәл кәнәнин дишләдији јердә кәнарлары бәркимиш габарчыг әмәлә кәлир. Пароксизмал Р.-ын инкубасија дөврү 7—10 күндүр. Тәкрар гыздырмаларла характеризә олунур. Кәнәнин дишләдији јердә һеч бир әламәт олмур. Мүаличәси: антибиотикләр вә с. Профилактикасы: сәпкили јаталагда битләрлә мүбаризә, дезинсексија, репеллентләрдән истифадә етмәк вә с. Бә'зи Р.-да (сәпкили јаталаг, кү гыздырмасы) актив иммунизасија тәтбиг олунур. Һејванларда Р.-ын инфексион һидроперикардит (коудриоз), кү гыздырмасы, риккетсиозлу моноситоз (ерлихиоз), риккетсиозлу кератоконјунктивит кими формалары ән чох јајылмышдыр. Р. вәһши мәмәлиләрдә (әсасән кәмиричиләрдә) вә гушларда мүшаһидә олунур. Риккетсиемија заманы хырда вәһши мәмәлиләр бирә вә кәнәләр үчүн инфексија төрәдичиләринин мәнбәји сајылыр; бунлар да һејван вә инсан арасында Р.-ын кениш јајылмасына сәбәб олур.

РИ́КСДАГ (исвеччә riksdag)—Исвечдә бирпалаталы парламентин ады. 18 јашы тамам олмуш вәтәндашлар тәрәфиндән 3 ил мүддәтинә сечилир. Р.-а талман башчылыг едир. Бах һәмчинин *Исвеч*, Дөвләт гурулушу бөлмәси.

РИ́КСДАЛЕР—Исвечин күмүш сиккәси (бах *Ригсдалер*).

РИ́КША (јапон дилиндә дзинрикисја; дзин—адам+рики—күч+сја — дашыма сөзүндәндир)—сәрнишин дашымаг үчүн адамын чәкиб апардығы икитәкәрли јүнкүл араба. 1867 илдә америкалы Гобл Јапонијада Р.-ја патент алмышдыр. 20 әсрин әвәлләриндән Шәрги вә Чәнуби Асија өлкәләриндә јајылмышдыр. Ағыр зәһмәтә гатлашан вә фајтон саһибләри тәрәфиндән амансызчасына истисмар олунан рикшачылар арасында өлүм һаллары чох јүксәкдир.

РИ́КЕЛ—*Орион* бүрчүнүн β улдузу. Визуал улдуз өлчүсү 0,1-дир. Күнәшдән мәсафәси 330 *парсекдир* вә ондан 81 дәфә парлагдыр (бах *Улдуз хәритәси*).

РИ́КЕЛ (алм. Riegel—көндәлән тир)—иншаат конструксијасында вә ја һәр һансы гурғуда хәтти гурулушлу (мәс., тир, мил) јүксахлајан елемент. Үфүги, бә'зән дә маили јерләшир. Р. шагули елементләри (мәс., сүтуну, дајағы) сәрт (тәрпәнмәз) һалда вә ја ојнаг васитәсилә бирләшдирир, бинанын дамы, јахуд мәртәбәарасы өртүкләриндә тир вә тавалар үчүн дајаг олур. Р. метал, дәмир-бетон вә тахтадан дүзбучаглы, тавр, икитавр вә ја дикәр профилли һазырланыр.

РИ́ЛА, Рила-Планина—Болгарыстанын ч.-г.-индә дағ массиви (Балкан ј-а-нда ән јүксәк). Макс. һүнд. 2925 *м* (Мусала д.). Әсасән, гәдим кристаллик вә метаморфик сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Искыр, Маритса, Места чајлары Р.-дан башланыр. Чохлу көл (2100—2500 *м* јүксәкликдә) вар. Ијнәјарпаглы вә енлијарпаглы мешәләр, субалп вә алп чәмәнләри илә өртүлүдүр. Ағач тәдарүк едилир. Отлаглар, минерал булаглар, курортлар (Бороветс вә с.) вар. Туризм, алпинизм, хизәк идманы инкишаф етмишдир.

РИ́ЛКЕ (Rilke) Рајнер Марија (4.12.1875, Прага—29.12.1926, Исвечрә, Монтрө јахынлығында, Вал-Мон санаторијасы)—Австрија шаири. Илк дөвр лирикасында символизмин («Һәјат вә нәғмәләр», 1894 вә с. ше'р топлулары) вә мистисизмин («Дуалар китабы», китаб 1—3, 1899—1903; там нәшри 1905) тә'сири олмушдур. 1899 вә 1900 илләрдә Русијаја кәлмиш, Л. Н. Толстојла көрүшмүш, рус дилини өјрәнмишдир (русча бир нечә ше'р дә јазмышдыр). Рус әдәбијјатынын тә'сири илә јарадычылығында сосиал мотивләр, һуманист вә демократик мејлләр күчләнмишдир: «Јени ше'рләр» (һ. 1—2, 1907—08), «Дуин елекијалары» (1923), «Орфеј һаггында сонетләр» (1923) вә с. топлулары. Автобиографик «Малте Лауридс Бриккенин гејдләри» (1910) романында бәдбинлик әһвали-руһијјәси әксини тапмышдыр. «Игор полку дастаны»ны алман дилинә тәрчүмә етмишдир. Јарадычылығы 20 әср бәдии вә фәлсәфи фикринин инкишафына тә'сир көстәрмишдир. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Избр. лирика, М., 1974; Лирика, М., 1975; Новые стихотворения, Л., 1977.

Әд.: Адмони В. Г., Поэзия Райнера Марии Рильке, «Вопросы литературы», 1962, № 12; История немецкой литературы, т. 4, М., 1968.

РЙМАН (Riemann) Ҝеорг Фридрих, Бернһард (17.9.1826, Ашағы Саксонија, Брезелентс—20.7.1866, Италија, Селаска)—алман ријазијјатчысы. 1846 илдә Һеттинкен ун-тинә дахил олмуш, К. *Гауссун*, К. *Јакоби* вә П. *Дирихленин* мүһазирәләрини динләмиш, В. *Веберлә* әмәкдашлыг етмишдир. Әсәрләри 19 әсрин 2-чи јарысында вә 20 әсрдә ријазијјатын инкишафына бөјүк тә'сир ҝөстәрмишдир. Р. аналитик функсија нәзәријјәсинин әсасыны гојмуш, *Риман сәтһини* елмә дахил етмишдир. Хүсуси төрәмәли диференсиал тәнлијин интегралланмасы үчүн јени үсуллар вермиш вә мүхтәлиф мәсәләләрин һәллинә тәтбиг етмишдир. Абел функсијалары нәзәријјәсиндә Р. функсијасы, һиперболик тәнликләрин һәлли үчүн Р. үсулу вә с. онун адыны дашыјыр. Р. мүәјјән *интеграл* анлајышыны елмә дахил етмиш вә онун варлығыны исбат етмишдир. Лобачевскинин кәшфиндән сонра фәза вә әјрилик һаггында ријази тә'лими инкишаф етдирмиш, чохобразлынын елементләри арасындакы мәсафәнин диференсиалы анлајышыны елмә дахил етмиш (бах *Риман һәндәсәси*), Евклид вә Лобачевски фәзаларынын хүсуси һалы олан Риман фәзасыны арашдырмышдыр. Р.-ын идеја үсуллары ријазијјатын даһа да инкишафына, онун механика вә физикаја тәтбигинә тәкан вермишдир.

Әд.: Монастырский М. И., Бернхард Риман, М., 1979.

РЙМАН ИНТЕГРАЛЫ—бах *Интеграл*.

РЙМАН СӘТҺИ — комплекс дәјишәнли функсијалар нәзәријјәсинин әсас анлајышларындан бири. Чохгијмәтли аналитик функсијаны биргијмәтли аналитик функсија васитәсилә өјрәнмәк үчүн елмә Б. *Риман* дахил етмишдир.

РЙМАН СФЕРАСЫ—*комплекс әдәд* чохлуғунун мүмкүн һәндәси тәсвирләриндән бири. Б. Риман елмә дахил етмишдир.

$$z = x + iy = r(\cos\varphi + i\sin\varphi) = re^{i\varphi}$$

комплекс әдәдини комплекс әдәдләр мүстәвисиндә x, y Декарт координатлары вә ја r, φ полјар координатлары илә тәсвир етмәк олар. Р.с.-ны гурмаг үчүн бу мүстәвијә координат башланғычында тохунан сфера чәкилир вә онун нөгтәләри стереографик пројексија васитәсилә сфера сәтһинә ин'икас олунур. Бу һалда һәр комплекс әдәд сферанын ујғун нөгтәси илә тәсвир едилир. Бу, Р.с. адланыр. 0 әдәди Р.с.-нын Ҹәнуб гүтбүдүр. Ејниаргументли (φ=const) әдәдләр Р.с.-нын меридианлары, ејнимодуллу (r=const) әдәдләр исә паралелләри илә тәсвир олунур. Р.с.-нын Шимал гүтбүнә һәмин мүстәвинин һеч бир нөгтәси ујғун ҝәлмир. Бу мүстәвинин вә Р.с.-нын нөгтәләри арасында гаршылыглы биргијмәтли ујғунлуг мүстәвидә «сонсуз узаглашмыш нөгтә»ни дахил етмәклә сахланылыр. Буна Шимал гүтбү ујғун ҝәтүрүлүр вә $Z=\infty$ илә ишарә едилир. Пројектив мүстәвидән фәргли олараг комплекс дәјишәнли мүстәвидә бир сонсуз узаглашмыш нөгтә вар.

РЙМАН ФӘЗАСЫ—Евклид һәндәсәси тәгр. доғру олан кичик областдакы фәза. Р.ф. Евклид фәзасы олмаја да биләр. Белә фәзаларын нәзәријјәсинин әсасларыны Б. *Риман* ишләмишдир (бах *Риман һәндәсәси*).

РЙМАН ҺӘНДӘСӘСИ, еллиптик һәндәсә *гејри-Евклид һәндәсәләриндән* бири; *Евклид һәндәсәсинин* аксиомларындан фәргли аксиомлара әсасланан һәндәси нәзәријјә. Үчөлчүлү Р.һ.-нин әсас објектләри (елементләри) нөгтә, дүз хәтт вә мүстәви, әсас анлајышлары исә аидлик (нөгтәнин дүз хәттә вә мүстәвијә), тәртиб (мәс., дүз хәтт үзәриндә нөгтәләрин тәртиби вә ја мүстәвидә ҝөтүрүлмүш нөгтәдән чыхан дүз хәтләрин тәртиби) вә фигурларын конгрујентлијидир. Бу аидлик (тәртиб) аксиомларына вә пројектив һәндәсәнин аксиомларына олан тәләбләр ејнидир. Р.һ.-дә бу тәклифләр доғрудур: ихтијари ики нөгтәдән бир дүз хәтт кечир, ихтијари ики мүстәви бир дүз хәтт бојунча кәсишир, бир мүстәвидә јерләшән ихтијари ики дүз хәтт бир нөгтәдә кәсишир, дүз хәттин нөгтәләри тсиклик тәртибдә дүзүлмүшдүр (бир мүстәви үзәриндә јерләшиб, бир нөгтәдән чыхан дүз хәтләр кими). Р.һ.-ндәки конгрујентлик аксиомларына вә Евклид һәндәсәсиндәки ујғун аксиомлара олан тәләбләр охшардыр. Р.һ.-ндәки конгрујентлик аксиомлары ондакы фигурларын һәрәкәтләрини тә'мин едир. Р.һ. системиндәки мүнасибәтләр чохлуғу, сферик һәндәсәдәки мүнасибәтләр чохлуғуна охшардыр. Нөгтәнин кичик әтрафындакы Риман мүстәвисинин вә ади сферанын метрик хассәләри үст-үстә дүшүр, јә'ни ихтијари нөгтәси үчүн бу нөгтәни өзүндә сахлајан Риман мүстәвисинин сферанын һәр һансы һиссәси илә изометрик олан һиссәси вар. Бу сферанын радиусу (r) *Риман фәзасынын* бүтүн мүстәвиләри үчүн ејнидир. $\kappa=1/r^2$ бу фәзанын әјрилији адланыр (бурада κ-нын кичиклијинә Риман вә Евклид фәзаларындакы фигурларын хассәләринин јахынлығы ујғундур). Бүтөвлүкдә Риман мүстәвисинин хассәләри там сферанын хассәләриндән фәргләнир. Мәс., Риман мүстәвисиндә ики дүз хәтт бир нөгтәдә кәсиширсә, сферик һәндәсәдә дүз хәтләр ролуну ојнајан сферанын бөјүк чеврәләри ики гаршылыглы диаметрал нөгтәдә кәсишир. Риман мүстәвисиндә јерләшән дүз хәтт мүстәвини бөлмүр (јә'ни a дүз хәтти L мүстәвисиндә јерләширсә, a үзәриндә јерләшмәјән ихтијари ики нөгтәнин тә'јин етдији парча a хәттини кәсмир). Р.һ.-нә даир илк мә'луматы Б. *Риман* вермишдир (1854).

Әд.: Рашевский П. К., Риманова геометрия и тензорный анализ, 2 изд., М.—Л., 1964.

РЙМСКИ-КОРСАКОВ Николај Андрејевич (18.3.1844, Тихвин—21.6.1908, Лјубенск маликанәси, индики Ленинград вил.-ндәдир)—рус бәстәкары, педагог, дирижор, мусиги-ичтимаи хадими. Дворјан аиләсиндә доғулмушдур. Петербург Дәниз Корпусуну битирмишдир. 1861 илдә *«Гүдрәтли дәстә»*нин үзвү олмушдур. Јарадычылығына М. А. *Балакирев* бөјүк тә'сир ҝөстәрмишдир; Р.-К. 1-чи симфонијасыны (1862—65; 2-чи редаксијасы 1874) онун рәһбәрлији илә јаратмышдыр. 60-чы илләрдә тәгр. 20-дәк романс, симфоник әсәрләр, «Псковлу гыз» (1872; сон редаксијасы 1894) операсыны јазмышдыр. Р.-К. Петербург консерваторијасынын проф.-у (1871 илдән), Пулсуз Мусиги Мәктәбинин директору (1874—81), *Белјајев дәрнәјинин* рәһбәри олмушдур (1882 илдән). Р.-К. рус фолклоруна бөјүк мараг ҝөстәрмиш, «100 рус халг маһнысы» (1876) топлусуну тәртиб етмишдир. Онун «Мај ҝечәси» (1878), хүсусилә «Гар гыз» (1881), «Млада» (1890), «Милад бајрамы ҝечәси» (1895) опраларында халг мәрасимләринин ҝөзәллији вә поезијасы әксини тапмышдыр. Симфоник әсәрләринин әксәријјәти, о ҹүмләдән «Нағыл» (1880), «Рус мөвзуларында симфонијетта» (1885), «Испан каприччиосу» (1887), еләҹә дә «Шәһрзад» (1888) сүитасы, «Шән бајрам» (1888) увертүрасы 80-чи илләрдә јарадылмышдыр. Романсларында (1897—98), «Садко» (1896), «Мотсарт вә Салјери» (1897), «Чар кәлини» (1898), «Чар Салтан нағылы» (1900), «Өлмәз Кашшеј» (1901), «Ҝөрүнмәз Китеж шәһәри һаггында дастан» (1904), «Гызыл хоруз» (1907) операларында лирик ифадәлилик, тарихи мәишәт лөвһәләри, фантастика, театраллыг, вәтәнпәрвәрлик һиссләри, јүксәк фәлсәфи-әхлаги вә ичтимаи-сијаси проблемләр әксини тапмышдыр. Р.-К. былина, нағыл, әфсанә сүжетләриндән бәһрәләнмиш, опера вә симфоник әсәрләриндә онлардан ҝениш истифадә етмишдир. Р.-К. операнын ифадәлилијинин әсасыны вокал партијаларда ҝөрсә дә, операларында оркестрә бөјүк јер вермишдир. Р.-К. симфоник әсәрләриндә М. И. Глинка ән'әнәләрини давам етдирмишдир. О, һармонија вә инструментовкаја бир сыра јениликләр ҝәтирмиш, онларын колорит имканларыны ҝенишләндирмиш вә зәнҝинләшдирмишдир. Р.-К.-ун јарадычылығы рус мусиги тарихиндә парлаг сәһифәдир. Мәһз Р.-К.-ун фәдакар редакторлуғу сајәсиндә рус мусиги мәдәнијјәтинин инчиләри (А. Даргомыжскинин «Даш гонаг», А. Бородинин «Кнјаз Игор», М. Мусоргскинин «Борис Годунов» вә «Хованшина» опералары вә с.) үзә чыхарылмыш вә ифа олунмушдур. 200-дән чох мусигичи—А. Глазунов, А. Лјадов, М. Ипполитов-Иванов, И. Стравински, Н. Мјасковски вә б. онун јетишдирмәсидир. Р.-К.-ун педагожи иши гисмән һармонија вә оркестровкаја даир дәрсликләрдә үмумиләшдирилмишдир. Р. К. «Мусиги һәјатымын салнамәси» (1909) автобиографик китабынын мүәллифидир. Үрәк ифлиҹиндән өлмүшдүр. 1937 илдә Р.-К.-ун ҹәназәси Александр-Невски лаврасындакы инҹәсәнәт усталары некрополуна көчүрүлмүшдүр. Ленинград консерваторијасына Р.-К.-ун ады верилмишдир. 1944 илдә Тихвин ш.-ндә бәстәкарын ев-музеји ачылмышдыр. Р.-К.-ун «Гар гыз», «Садко» вә «Чар кәлини» опералары Азәрб. опера сәһнәсиндә тамашаја гојулмушдур. Онун симфоник әсәрләри Азәрб. Дөвләт Симфоник Оркестринин репертуарына дахилдир.

Әсәрләри: Һармонијадан әмәли дәрслик, Б., 1954; Полное собр. соч., т. 1—50, М.—Л., 1946—70; Летопись моей музыкальной жизни, 9 изд., М., 1982.

Әд.: Римский-Корсаков А. Н., Н. А. Римский-Корсаков. Жизнь и творчество, в. 1—5, М., 1933—46; Асафьев Б. (Игорь Глебов), Н. А. Римский-Кор-

саков (1844—1944). М.—Л., 1944; Кунин И. Ф., Николай Андреевич Римский-Корсаков, М., 1983.

РИНА́ЛДИ (Rinaldi) Антонио (тәгр. 1710—10.4.1794, Рома)—италјан ме'мары. 1751 илдә Русијаја кәлмиш, 1756—90 илләрдә сарај ме'мары олмушдур. Р.-нин лајиһәси илә тикилмиш биналарда *бароккодан классисизмә* кечид хүсусијјәтләри әксини тапмышдыр: Оранијенбаумда (индики Ломоносов ш.) III Пјотрун сарајы (1758—62), Чин сарајы (1762—68), «Каталнаја горка» көшкү (1762—74), *Гатчинада* сарај (1766—81), Петербургда Мәрмәр сарај (һазырда В. И. Ленин Мәркәзи Музејинин Ленинград Филиалы; 1768—85) вә с. Тикилиләри дахили бәзәкләринин сәнәткарлыгла ишләнмәси, бојакарлыг вә һејкәлтәрашлыг панноларынын ме'марлыг композисијасына мәһарәтлә дахил едилмәси илә фәргләнир.

РИНГ (инк. ring, алм. Ring—һалга, даирә), идманда—*бокс* дөјүшләринин кечирилдији квадрат формалы (5Х5 вә ја 6Х6 *м*) мејданча. Р.-ин дөрд тәрәфинә (сыралараарасы мәсафә 40 *см* олмагла) 3 сыра галын ип чәкилир, дөшәмәси јумшаг материалла өртүлүр. Р., адәтән, 0,75—1,25 *м* һүндүрлүкдә олан тахта мејданча үзәриндә гурулур.

РИНГ—инһисар бирликләринин ән садә, тарихән илк нөвләриндән бири; мүәјјән әмтәәләрин (сонралар јүксәк гијмәтлә сатмаг мәгсәдилә) базардан алынмасы, јахуд анбарда сахланылмасы һаггында бир нечә капиталист арасында еһтикар характерли мүвәггәти сазиш. «Р.» термини Шимали Америкада мејдана кәлмиш вә бурада тәкчә игтисади иттифаг мә'насында дејил, һабелә сијаси иттифаг мә'насында да ишләдилмишдир. Мүасир буржуа игтисади әдәбијјатында Р. термини демәк олар ки, ишләдилмир.

РИНГКИТ—Малајзијанын пул ваһиди. 1976 илдә Малајзија долларыны (1899) әвәз етмишдир. 100 Р.=33,92 манат (1983, декабр).

РИНИ́Т—бах *Зөкәм*.

РИНК-ХОККЕ́Ј (инк. rink—дијирчәк + *хоккеј*)—ики команда арасында дијирчәкли конкиләрдә топла хоккеј ојуну. 20 әсрин әввәлләриндә Инкилтәрәдә мејдана кәлмишдир. Р.-х. үзрә 1926 илдән Авропа, 1936 илдән дүнја чемпионатлары кечирилир. Инкилтәрә, Португалија, Испанија командалары хоккејин бу нөвүндә даһа күчлүдүрләр. ССРИ-дә јајылмамышдыр.

РИ́НКЕР МӘҺЛУЛУ—бах *Физиоложи мәһлуллар*.

РИНОДЕРМЛӘР (Rhinodermatinae)—гысабаш гурбағалар фәсиләсинин гујругсуз суда-гуруда јашајанлар јарымфәсиләси. 2 чинси вар; Чәнуби Америкада јајылмышдыр. Дарвин ринодерми (R. darwini) адлы бир нөвдән ибарәт әсл Р. чинси даһа јахшы өјрәнилмишдир; бәдәнинин уз. 3 *см*-дәк олур. Јашылымтыл, јахуд гырмызымтыл-гонур рәнкдәдир.

РИНОЛО́КИЈА (јун. rhis, rhinós—бурун + ...*локија*) — *оториноларингоЛокијанын* бир бөлмәси; бурунун анатомија, физиолокија вә патолокијасыны, һәмчинин онун мүаличә вә профилактикасыны өјрәнир.

РИНОПЛА́СТИКА — бурунда олан гүсурларын чәрраһи јол илә дүзәлдилмәси. Бу мәгсәдлә хәстәнин өз тохумасындан (дәри, гығырдаг, сүмүк вә с.) вә сүн'и материаллардан истифадә олунур.

РИНОСКО́ПИЈА (јун. rhis, rhinós—бурун + skopéō—бахырам) — диагностика мәгсәди илә бурун бошлуғуну мүајинә етмә үсулу; Р. заманы бурун балыггулағы, бурун чәпәри, бурун удлағы мүајинә олунур. Р. терминини 1860 илдә чех физиологу И. Чермак тәклиф етмишдир. Р. үчүн икитајлы бурун күзкүсү вә бурун кеналдәндән истифадә едилир.

РИ́О-БЕРМЕ́ХО (Rio Bermejo)—Чәнуби Америкада, әсасән, Аркентинанын шм.-ында чај. Парагвај чајынын сағ голу. Уз. тәгр. 1600 *км*, һөвзәсинин саһ. 133 мин *км*^{2}. Боливијада Мәркәзи Анд д-рынын ш. јамачларындан башланыр. Тәгр. 100 *км* дағәтәји, даһа сонра Гран-Чако дүзәнлији, орта ахынында исә тәгр. 400 *км* мәсафәдә Теуконун мәчрасы илә ахыр. Пресиденсија-Рока ш.-нәдәк кәмичилијә јарарлыдыр.

РИ́О-ГРА́НДЕ (Rio Grande), Рио-Браво-дел-Норте (Rio Bravo del Norte)—АБШ вә Мексикада чај. Уз. 2880 *км*, һөвзәсинин саһ. 570 мин *км*^{2}. Сан-Хуан д-рындан (Гајалы дағлар системи) башланыр. Мексика көрфәзинә төкүлүр. Ел-Пасо ш.-ндән мәнсәбинәдәк АБШ илә Мексика арасында сәрһәд тәшкил едир. Суварма да кениш истифадә олунур. Ири су анбарлары вар. Албукерке, Ел-Пасо (АБШ), Сјудад-Хуарес (Мексика) вә с. шәһәрләр Р.-Г. саһилиндәдир.

РИ́О-ДЕ-ЖАНЕ́ЈРО (Rio de Janeiro)—Бразилијанын ч.-ш.-индә штат. 1975 илдә кечмиш Гуанабара штаты Р.-д.-Ж.-нун әразиси илә бирләшдирилмишдир. Саһ. 44,3 мин *км*^{2}. Әһ. 11,3 млн. (1978). Инз.м. Рио-де-Жанејро ш.-дир. Нефт е'малына вә кокс, чугун, полад, семент истеһсалына көрә өлкәдә мүһүм јер тутур. Металлуркија, машынгајырма, нефт е'малы, семент, кимја, тохучулуг, јејинти вә б. сәнаје саһәләри вар. Әсас к.т. биткиләри гәһвә вә шәкәр гамышыдыр. Гарғыдалы, чәлтик, түтүн, какао, банан да јетишдирилир. Тәрәвәзчилик вә мејвәчилик (ситрус) инкишаф етмишдир. Параиба чајы вадисиндә һејвандарлыгла мәшғул олунур.

РИ́О-ДЕ-ЖАНЕ́ЈРО (Rio de Janeiro, португал дилиндә јанвар чајы демәкдир)—Бразилијада шәһәр. Рио-де-Жанејро штатынын инз. м. Өлкәнин мүһүм тичарәт-малијјә, сәнаје вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Атлантик океанынын Гуанабара бухтасы саһилиндә порт (Чәнуби Америкада ән бөјүк портлардан бири) вә һәрби дәниз базасы. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Әһ. 9,1 млн. (1980, шәһәрәтрафы илә).

1502 илин јанварында португалијалы дәниз сәјјаһлары Гуанабара бухтасынын кирәчәјини бөјүк бир чајын мәнсәби һесаб едәрәк бу јери Р.-д.-Ж. адландырдылар. 1567 илдән португалијалылар бурада гәти мөһкәмләндиләр. Р.-д.-Ж. 1763 илдән Бразилија витсе-краллығынын, Бразилија истиглалијјәт алдыгдан (1822) сонра исә әввәлчә Бразилија империјасынын, 1889—1960 илләрдә Бразилија Бирләшмиш Штатлары респ.-сынын пајтахты иди. Р.-д.-Ж. өлкәнин ән мүһүм фәһлә һәрәкаты мәркәзидир.

Кәмигајырма вә ун истеһсалы сәнајеси инкишаф етмишдир. Кимја, тохучулуг, дәри, ағач е'малы, металлуркија сәнајеси мүәссисәләри, алмазчилалама ф-кләри вар. Туризм инкишаф етмишдир. Аеропортлары: Галеан (бејнәлхалг) вә Сантус-Дүмон. Метрополитен вар.

Шәһәрин мәркәзи һиссәсиндә 16—19 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри галмышдыр (Сан-Бенту монастыры, 16 әсрин сону; Носа сенјора да Глорија килсәси, 1714; ратуша, 1743; «Аркус ди Кариока» акведуку, 1750; Итамарати сарајы, 1856). 20 әсрин ичтимаи бина вә тикилиләриндән маариф вә сәһијјә назирлијинин бинасы (1937—43), һидроаеропорт (1938), Боависта банкы (1946), «Нова Синтра», «Бристол» вә «Каледонија» јашајыш биналары (1948—54), Маракана стадиону (1950), О. *Нимејерин* шәхси еви (1953), ун-т шәһәрчији (1955), «Насионал» меһманханасы (1970) вә с. фәргләнир. Р.-д.-Ж.-да Иса пејғәмбәрин һејкәли (1931), Икинчи дүнја мүһарибәсиндә (1939—45) һәлак оланлара абидә (1960) гојулмушдур.

Р.-д.-Ж.-да 6 ун-т, Бразилија Әдәбијјат Академијасы, Атом енержиси үзрә милли комитә, рәсәдхана, елми-тәдгигат ин-тлары, Милли тарих музеји, Мүасир инчәсәнәт музеји вә с., театрлар («Театру мунисипал», комедија театры вә с.) фәалијјәт көстәрир.

РИ́О-КОЛОРА́ДО (Rio Colorado, исп.—гырмызы чај)—Аркентинада чај. Уз. 1200 *км*, һөвзәсинин саһ. 350 мин *км*^{2}-ә гәдәрдир. Анд д-рынын г. јамачындан башланан Рио-Гранде вә Баранкас чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Атлантик океанынын Баија-Бланка көрфәзинә төкүлүр. Әсасән, јағыш сулары илә гидаланыр. Јазда дашыр. Мәнсәбиндән 320 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр.

РИ́О-МУ́НИ (Rio Muni)—Африкада *Екваториал Гвинеја* дөвләтинин материк һиссәсинин ады.

РИ́О-НЕ́ГРО (Rio Negro, исп.—гара чај)—Аркентинада чај. Анд д-рындан башланан Неукен вә Лимај чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Атлантик океанына төкүлүр. Уз. Неукен чајынын мәнсәбиндән 1300 *км*-ә гәдәр, һөвзәсинин саһ. 146 мин *км*^{2}-дир. Әсасән, јағыш сулары илә гидаланыр. Јајын әввәлләриндә дашгынлар олур. Кәмичилијә гисмән јарарлыдыр. СЕС вар.

РИО́НИ—Күрч.ССР-дә чај. Уз. 327 *км*, һөвзәсинин саһ. 13,4 мин *км*^{2}. Баш Гафгаз силсиләсинин ч. јамачындакы бузлаглардан башланыр. Колхида ова-

Рио-де-Жанејро шәһәриндән көрүнүш.

лығында голлара ајрылыр. Делта әмәлә кәтирәрәк Гара дәнизә төкүлүр. Гарышыг мәнбәдән гидаланыр. Мартдан октјабрадәк дашгынлар олур. СЕС-ләр вар. Орта ахынында сувармада истифадә едилир. Ағач ахыдылыр. *Һәрби Осетија јолу* јухары Р. дәрәсиндән кечир. Мәнсәбиндән 95 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Они, Кутаиси, Поти ш.-ләри Р. саһилиндәдир.

РИО-САЛАДО (Rio Salado, исп.—дузлу чај)—Аркентинада чај. Парана чајынын сағ голу. Уз. 1300 *км*, һөвзәсинин саһ. 160 мин *км*²-ә гәдәрдир. Мәркәзи Анд д-рынын ш. јамачларындан башланыр. Јағышлар дөврүндә (нојабр—март) кәмичилијә јарарлы олур. Гураглыг вахты (мај—сентјабр) сују азалыр вә ајры-ајры јерләрдә гурујараг дузлу көлләр вә батаглыглар системинә чеврилир.

РИПКА (Rypka) Јан (28.5.1886, Моравија, Кромержиж ш.—1968)—чех шәргшүнасы. ЧССР ЕА вә Иран ЕА үзвү, Варшава, Парис, Вјана вә Теһран ун-тләринин фәхри доктору, Түркијә Дил вә Тарих гурумларынын фәхри үзвү. К. Готвалд мүкафаты лауреаты. Р.-нын рәһбәрлији вә фәал иштиракы илә һазырланмыш «Фарс вә таҹик әдәбијјаты тарихи» (1956, 2-ҹи нәшри 1963) китабында һәмин әдәбијјатларын ән гәдим дөврләрдән башлајараг, 19 әсрә гәдәрки тарихи шәрһ олунур. «Иран әдәбијјаты» (Лејпсиг, 1959), «Сәлҹуглар вә монголлар дөврүндә јазыб-јаратмыш шаир вә јазычылар» (Кембриҹ, 1968) вә с. әсәрләри дә вар. Әсәрләриндә Азәрб. әдәбијјатындан, о ҹүмләдән Низами Кәнҹәви јарадычылығындан данышмыш, «Једди көзәл» поемасынын тәнгиди мәтнини тәртиб етмиш (Һ. Риттер илә мүштәрәк, 1934), шаһзадә гызларын нағылларыны мәнзум тәрҹүмә вә нәшр етдирмишдир (1952).

Әсәри: История персидской и таджикской литературы (пер. с чешского), М., 1970.

РИСАЛ, Рисал-и-Алонсо (Rizal y Alonso) Хосе (19.6.1861, Лагуна әјаләти, Каламба — 30.12.1896, Манила)—Филиппин маарифчиси, милли гәһрәман. Һәким, зоолог, етнограф, лингвист, тарихчи, јазычы, һејкәлтәраш вә рәссам кими дә мәшһурдур. 10 ил Авропада јашамыш, орада Филиппин вәтәнпәрвәр мүһаҹирләринин лидерләриндән олмушду. 1892 илдә Филиппинә гајытмыш, өлкәдә илк сијаси тәшкилат—Филиппин ҹәмијјәтини јаратдығына көрә Минданао а.-на сүркүн едилмишди. 1896 илдә *Катипунан* рәһбәрләринин силаһлы үсјана башчылыг етмәк тәклифиндән имтина етмиш, лакин үсјан башландыгдан сонра испан һакимијјәт органлары тәрәфиндән халгы үсјана тәһрик етмәкдә иттиһам олунараг е'дам едилмишди.

«Вида» ше'ри Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмиш, һаггында поема (Ф. Гоча) јазылмышдыр.

Әсәри: Избранное, М., 1961.
Әд.: Подберезский И. В., Эволюция творчества Хосе Рисаля, М., 1982.

РИСБЕРМ (һолландҹа rijsberm; rijs—чубуг, будаг+berm—бәнд, торпаг галағы)—суөтүрүҹү һидротехники гурғунун ашағы бјефиндә мәҹранын бәркидилмиш саһәсинин субурахан һиссәси; адәтән судөјән дивары мәҹра илә әлагәләндирир вә мәҹранын јујулмасынын гаршысыны алыр. Бә'зән су ахынынын сүр'әтини азалтмаг вә ја тәнзимләмәк, дөјүнмәни дајандырмаг вә с. үчүн дә Р.-дән истифадә едирләр.

РИСОРҸИМЕНТО (итал. Risorgimento, һәрфи мә'насы — дирчәлмә, ојанма) — италјан халгынын јаделли ағалығына гаршы, өлкәнин бирләшдирилмәси уғрунда милли азадлыг һәрәкаты; һәрәкатын әһатә етдији дөврдә (18 әсрин сону—1861) бир гајда олараг тарих әдәбијјатында Р. адланыр. Р. гәти олараг 1870 илдә, Романын Италија Краллығына бирләшдирилмәси илә баша чатмышдыр. Феодал-мүтләгијјәт гајдаларынын ингилаби јолла ләғви вә Италијада буржуа гурулушунун бәргәрар олунмасы да Р.-нун башлыҹа вәзифәләриндән иди. *Италијада 1848—49 илләр ингилабы* вә 1859—60 илләр Италија ингилабы Р. һәрәкатынын ән парлаг сәһифәләрини тәшкил едир.

Италјан халгынын 1943—45 илләр антифашист азадлыг мүбаризәси Икинҹи Р. адланыр.

РИСТОРИ (Ristori) Аделаида (29.1. 1822, Чивидале-дел-Фриули—8.10.1906, Турин)—италјан актрисасы. Професионал сәһнә фәалијјәтинә 15 јашындан башламышдыр. Р. италјан театрына дүнја шөһрәти газандыран илк милли актрисадыр. О, италјан сәһнәсиндә гәһрәмани ифачылыг үслубу ән'әнәләрини мөһкәмләтмишдир. Роллары: Мирандолина («Меһманхана саһибәси», К. Голдони), Марија Стүарт («Марија Стүарт», Ф. Шиллер), Франческа («Франческа да Римини», С. Пеллико), Јудиф («Јудиф», П. Ҹакометти), Медеја («Медеја», Г. Легуве), леди Макбет («Макбет», В. Шекспир) вә б. «Етүдләр вә хатирәләр» (1887) китабынын мүәллифидир.

РИТМ, (јун. rhythmos, rhéō—ахырам), мусигидә — мусиги сәсләринин ганунаујғун сурәтдә бир-бирини әвәз етмәси; мусигинин әсас ифадә вә форма әмәлә кәтирән васитәләриндән бири. Р. мусиги сәсләринин заман дахилиндә гаршылыглы нисбәтини ифадә едир. Ајрылыгда ифа олунан Р. сигналларын верилмәсиндә, јүрүш, нүмајиш, јахуд рәгсләрин мүшајиәтиндә тәтбиг олунур. Вокал мусигидә Р. мүәјјән дәрәҹәдә нитгин ритмикасыны вә ше'рин вәзнини ифадә едир. Сәсләрин ритмик дүзүлүшү јахын (мәс., ханә, јахуд мотив дахилиндә) вә узаг мәсафәләрдә ејни нисбәтдә тәзаһүр олунур. Мусиги формасынын ифадә, ҹүмлә вә даһа ири һиссәләринин гурулушундакы ганунаујғунлуг да бу нисбәтдән ирәли кәлир; ритмик тәшкилин әсасы ритмик заман һиссәләринин (бүтөв, јарым, чәрәк, сәккизлик вә с. нотлу ритм ваһидләри) мүтәнасиблији илә бағлыдыр. Сәсләр мүәјјән *вәзн* әсасында ритмик групларда бирләшир. Һәр бир халгын мусигиси өз ритмик хүсусијјәтләри илә фәргләнир. Р. реал керчәклијин образлы ифадәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Емосионал просесләрин, еләҹә дә мүхтәлиф һәрәкәтләрлә (учуш, гачыш вә с.) бағлы образларын ифадәсиндә Р. бөјүк рол ојнајыр. Пластик сәнәтдә Р. бәдии әсәрин композисијасынын јарадылмасында мүһүм васитә вә образын формалашмасында зәрури компонентләрдән биридир. Бу вә ја дикәр ритмик гурулушун көмәји илә бәдии әсәрә мүхтәлиф емосионал чаларлыг вермәк олур. Ритмик гурулуша мүхтәлиф симметрија елементләри, һәмчинин композисија характерли һәр һансы елементин тәкрары, јахуд мүгајисәси (ајры-ајры әшјаларын, хәтләрин тәзады, јахуд ујғунлашдырылмасы) јолу илә наил олунур.

Данышыг ритми ше'рдә Р.-ин әсасыдыр. Дилин фонетик системиндән асылы олараг, ше'рин ритмик гурулушу ајры-ајры халгларын поезијасында мүхтәлифдир. Ше'рдә Р. *вәзндән* ајры тәсәввүр едилмир.

Әд.: Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. Сб. статей, Л., 1974.

РИТМИКА (јун. rhytmikós—мүнтәзәм, тараз, аһәнкли)— 1) *ритм* нәзәријјәси. 2) Мүәјјән дилин, поезија, мусиги, јахуд үслубун, бир мүәллифин бәдии әсәрләринин ритмик хүсусијјәтләринин мәҹмусу. 3) Ше'рин ејни вәзн дахилиндә мүхтәлиф форма хүсусијјәтләрини өјрәнән поетика бәһси. 4) Ритм һиссини инкишаф етдирмәк үчүн мусигинин мүшајиәти илә ифа олунан физики мәшғәләләр системи.

РИТОН (јун. rhytón, rhéō—ахырам)—ашағы назик учунда кичик дешији олан бујнуз формалы гәдим ички (әсасән шәраб) габы. Р. метал, кил вә ја бујнуздан һазырланараг үзәри мүхтәлиф нахышларла бәзәдилирди. Р.-ун ашағы һиссәси әсасән һејван башы формасында олурду. Минкәчевирдә күп гәбирләриндән бириндә марал башы формасында дүзәлдилмиш сахсы Р. тапылмышдыр (1947).

РИТОРИКА (јун. rhētorikē)—көзәл данышыг (бәлағәт) вә натиглик сәнәти, даһа кениш мә'нада исә бәдии нәср һаггында елм. Е.ә. 5 әсрдә Гәдим Јунаныстанда јаранмыш, 3—2 әсрләрдә орада, е.ә. 1 әсрдә исә Ромада системә дүшмүшдүр. Аристотел, Сисерон, Квинтилиан Р.-нын көркәмли нәзәријјәчиләри олмушлар. Сонралар Р. термини заһирән гәшәнк, дәбдәбәли, лакин мәзмун вә бәдии ҹәһәтдән зәиф, бәсит әсәр, нитг, сөзчүлүк мә'насында ишләдилмишдир.

РИТС ВӘ ГАЛЈОРКИН ҮСУЛУ—вариасија мәсәләләринин вә сәрһәд мәсәләсинин кениш јајылмыш үсулу. Ритс үсулу вариасија мәсәләсинин вә буна кәтирилән сәрһәд мәсәләсинин һәллиндә даһа чох ишләдилир. Идејасы беләдир: x_0 вә x_1 нөгтәләриндә $\alpha=y(x)$ вә $\beta=y(x_1)$ гијмәтләрини алан елә $y_0(x)$ функсијасыны тапмалы ки, $V[y(x)]$ функсионалы екстремум алсын. V-нин гијмәтләри бүтүн $y(x)$ функсијалары чохлуғу јох, онларын

$$y_n(x)=a_1\varphi_1(x)+\cdots+a_n\varphi_n(x)$$

мүмкүн хәтти комбинасијалары чохлуғудур (a_n—сабит әмсаллар, $\varphi_1,\ldots,\varphi_n,\ldots$ исә сечилмиш системдир (үсулун тәтбиги бу системин сечилишиндән асылыдыр). φ_n системинин сечилиши үчүн зәрури шәрт a_n-нин бүтүн гијмәтләри үчүн $y_n(x)$-ләрин $y_n(x_0)=\alpha$ вә $y_n(x_1)=\beta$ шәртләрини өдәмәсидир. y_n ләрин белә сечилишиндә функсионалы a_n әмсалларынын $\Phi(a_1,\ldots,a_n)$ функсијасына чеврилир, a_n-ләр елә сечилир ки, Φ екстремум алсын вә $\partial\Phi/\partial a_i=0$ системиндән a_i тапылыр ($i=\overline{1,n}$). φ_i системи тамдырса, бу үсулла тапылмыш $y_n(x)$

һәлләри $n \to \infty$ шәртиндә дәгиг $y(x)$ һәллинә јахынлашыр. Бу үсулу алман ријазијјатчысы В. Ритс вермишдир (1908).

Галјоркин үсулу үмумиләшмиш Ритс үсулу олуб, вариасија мәсәләсинин вә буна кәтирилмәјән сәрһәд мәсәләсинин тәгр. һәллинин тапмаг үчүн тәтбиг едилир:

$$L[u]=0 \qquad (1)$$

диференсиал тәнлијинин D областынын S сәрһәдиндә

$$u(x, y)=0 \qquad (2)$$

бирчинс сәрһәд шәртини өдәјән һәллини тапмалы (L—икидәјишәнли диференсиал операторудр). U функсијасы (1)-ин һәллидирсә, L ејниликлә сыфра бәрабәрдир вә D-дәки һәр функсијаја ортогоналдыр (1)-ин тәгриби һәлли

$$U_n(x, y)=a_1\psi_1(x, y)+\cdots+a_n\psi_n(x, y) \qquad (3)$$

шәклиндә ахтарылыр; бурада ψ_i хәтти асылыдыр, (2) шәртләрини өдәјир вә D областында там олан $\psi_1, \ldots, \psi_n, \ldots$ системинин илк n функсијасыдыр. a_i-ләр елә сечилир ки, $L[U_n]$ функсијасы илк n функсијаја ортогонал олсун:

$$\iint_D L[U_n]\,\psi_i\,dx\,dy=\iint_D L[a_1\psi_1+\cdots+a_n\psi_n]\,\psi_i\,dx\,dy=0. \qquad (4)$$

Бу үсул Б. Г. *Галјоркинин* тәдгигатларындан сонра (1915) чох ишләдилир. Бу үсулун даһа үмуми ифадәси $Au-f=0$ тәнлији үчүн функсионал анализдә верилир; бурада A—*Һилберт фәзасында* (H) сых вә хәтти оператор; u—ахтарылан, f исә H-да верилмиш елементдир. Галјоркин үсулунун нәзәри әсасларыны М. В. *Келдыш* вермишдир (1942).

Әд.: Канторович Л. В. и Крылов В. И., Приближенные методы высшего анализа, 5 изд., Л.—М., 1962; Вайнберг М. М., Вариационный метод и метод монотонных операторов в теории линейных уравнений, М., 1972.

РИ́ТСА, Бөјүк Ритса—Гәрби Гафгазда, Абх.МССР-дә, 950 *м* јүксәкликдә көл. Ритса горуғу әразисиндәдир. Саһ. тәгр. 1,49 *км*^{2}, дәринлији 116 *м*-ә гәдәрдир. Јағыш вә гар сулары илә гидаланыр. Туризм инкишаф етмишдир. Автомобил јолу Р.-ны Гара дәниз саһилиндәки курортларла әлагәләндирир. Саһилиндә меһманхана вә пансионат вар.

РИ́ТСОС (Ritsos) Јаннис (д.1.5.1909, Монемвасија)—јунан шаири, ичтимаи хадим. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1977). «Тракторлар» (1934), «Пирамидалар» (1935) топлуларында ингилаби мүбаризә тәрәннүм олунур. *Мугавимәт һәрәкатынын* иштиракчысыдыр. 1967 ил һәрби

чеврилишиндән сонра һәбс олунмуш, һәрби диктатуранын сүгутундан сонра (1974) азад едилмишдир. Сүлһ вә демократија уғрунда, иртичаја гаршы мүбаризә јарадычылығынын әсас мөвзусудур: «Епитафијалар» (1936), «Бачым үчүн нәғмә» (1937), «Баһар симфонијасы» (1938), «Зәнк гүлләси» (1972), «Мүдһиш шедевр» (1977) вә с. поемалары; «Сынаг» (1943), «Ај сонатасы» (1956), «Шаһидлик» (1967), «Дөрдүнчү өлчү» (1972), «Кандарда» (1976) вә с. ше'р китаблары. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Јунаныстан—ССРИ чәмијјәтинин президентидир (1978 илдән). Халглар Достлуғу ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Избранное, М., 1973; Становление. Стихотворения и поэмы, М., 1979; Четвертое измерение. Поэмы, М., 1980.

РИТУРНЕ́Л (фр. ritournelle, итал. ritornello, ritorno—гајытма)—1) 17 әср — 18 әсрин әввәлләриндә вокал мусигидә мүгәддимә, интермедија, јахуд кода (тамамлајычы һиссә) функсијасыны дашыјан кичик инструментал бөлмә. Ејни Р. әсәрин әввәли, ортасы вә ахырында тәкрар олундугда рефрен ролуну ојнајыр. 2) Рәгс мусигисиндә мүгәддимә вә тамамлајычы һиссә. 3) 17 әсрин сону—18 әсрин әввәлләриндә балетдә рәгсин инструментал мүгәддимәси.

РИ́У-БРА́НКУ (Rio Branco, португал дилиндә—ағ чај)—Бразилијада чај. Риу-Негрунун сол голу. Урарикаја вә Такуту чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Уз. 1300 *км*, һөвзәсинин саһ. 195 мин *км*^{2}-дир. Р.-Б. Гвиана јајласындан вә Амазон овалығындан ахыр. Әсасән, јағыш сулары илә гидаланыр. Јајда дашгынлар олур. Чохсулу дөврдә Боа-Виста ш.-нәдәк кәмичилијә јарарлыдыр.

РИ́У-ГРА́НДИ (Rio Grande) — Бразилијанын ч.-ш.-индә шәһәр. Риу-Гранди-ду-Сул штатындадыр. Д.ј.ст. Порт. Әһ. 128 мин (1975, шәһәрәтрафы илә). Әт мәһсуллары, јун, дәри хаммалы ихрач едилир. Јејинти (әт вә балыг консервләри, пивә вә с.), түтүн, дәри-ајаггабы, кимја сәнајеси вар. 1737 илдә салынмышдыр.

РИ́У-ГРА́НДИ-ДУ-НО́РТИ (Rio Grande do Norte)—Бразилијанын шм.-ш.-индә штат. Саһ. 53 мин *км*^{2}, әһ. 2,0 млн (1978). Инз.м. Натал ш.-дир. Игтисадијјатынын әсасы керидә галмыш к.т.-дыр. Шәкәр гамышы, узунлифли памбыг, сизал јетишдирилир. Карнауб палмасы муму јығылыр (өлкәдә икинчи јери тутур). Волфрам, хөрәк дузу чыхарылыр. К.т. хаммалы е'мал едилир.

РИ́У-ГРА́НДИ-ДУ-СУЛ (Rio Grande do Sul)—Бразилијанын учгар ч.-унда штат. Саһ. 282 мин *км*^{2}, әһ. 7,971 млн. (1978). Инз. м. Порту-Алегри ш.-дир. Тахыл истеһсалы вә јун гырхымына көрә өлкәдә биринчи јери тутур. Парагвај чајы әкилир. Үзүмчүлүк, бағчылыг, һејвандарлыг (хүсусилә гојунчулуг) инкишаф етмишдир. Даш көмүр вә мис филизи чыхарылыр. Јејинти, тохучулуг, дәри-ајаггабы, кимја, машынгајырма сәнајеси вар.

РИ́У-НЕ́ГРУ (Rio Negro, португал дилиндә—гара чај)—Бразилијада чај, Амазон чајынын сол голу. Колумбија әразисиндән Гуајнија ады илә башланыр. Уз. 2300 *км*, һөвзәсинин саһ. 691 мин *км*^{2}-дир. Март—августда дашгынлар олур. Касикјаренин сол голу Р.-Н.-ну Ориноко чајы илә бирләшдирир. Мәнсәбиндән 1000 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Манаус порту Р.-Н.-нун мәнсәбиндәдир.

РИФ (һолландча rif)—шиддәтли күләкдә јелкәнин сәтһ саһәсини азалтмаг үчүн хүсуси васитә; адәтән јелкәнә кечирилмиш бир нечә чәркә гајтандан ибарәт олур вә *реји* дартдыгда јелкән јығылыр, онда бүзмәләр (рифләр) әмәлә кәлир. Јелкәнләрдә 1—4 Р. олур.

РИФ РЕСПУБЛИКАСЫ— Мәракешин риф тајфаларынын Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра кенишләнән милли азадлыг вә антиимпериалист мүбаризәси нәтичәсиндә јаранмыш Мәракеш дөвләти (1921—26). Риф дағлыг вил. (Шимали Мәракеш) тајфаларынын һәрби-сијаси бирләшмәси кими мејдана кәлмишди. Али ганунверичи вә ичраедичи һакимијјәт президент (әмир) *Әбд ул-Кәрим Мәһәммәдин* башчылыг етдији Милли Мәчлисә мәхсус иди. Респ. һөкумәти 5 нәфәр үзвдән ибарәт иди. Јерләрдә инзибати ваһиди гаид вә ичма шурасы (чәмаа) башда олмагла тајфа тәшкил едирди. Гаидләр дахили ишләр назирлијинә вә тајфа мәсәләләринә бахан Р.р. Шурасына табе идиләр. Веркиләрдән (адамбашына вә шәхси кәлир үзрә) әлдә едилән кәлир ордунун еһтијачларына сәрф олунурду. Р.р. узун мүддәт испан вә франсыз гошунлары илә мүвәффәгијјәтлә мүһарибә апармыш, дәфәләрлә онлары мәғлубијјәтә уғратмышды; испан вә франсыз гошунларынын биркә һүчумундан сонра (1926, 27 мај) варлығына сон гојулду.

РИФ ХАНЫ БАЛЫГЛАРЫ, лусианкимиләр (Lutianidae)—ханы балығыкимиләр дәстәсиндән дәниз балыглары фәсиләси. Чәнә дишләри диференсиасијаја уғрамышдыр. 115-дәк нөвү әһатә едән 18 чинси вар. Дүнја океанынын тропик суларында мәрчан рифләри, мангров чәнкәлликләри вә гајалар арасында јашајыр. Су онурғасызлары вә балыгла гидаланыр. Ән кениш јајыланы лусианлардыр (Lutianus). Ов објектидир.

РИФЕ́Ј (Riphaei montes—Рифеј дағлары; антик чоғрафијашүнаслар бә'зән Урал дағларыны белә адландырырдылар)—Уралда Үст Кембридән әввәлки чөкүнтүләр комплекси. Мүтләг јашы 1650—570 млн. иллир. 1945 илдә совет кеологу Н. С. Шатски Чәнуби Уралда ајырмышдыр. Тәгр. Үст Протерозоја мүвафиглир. Зәиф метаморфизләшмиш сүхурлардан ибарәтдир. Р. үчүн строматолит вә микрофитолит комплексләри илә зәнкин карбонат фасијасынын инкишафы характерикдир. Сон (1977) мә'луматлара көрә Р. үч һиссәјә бөлүнүр: алт, орта, үст. Р.-лә дәмир, мис, кобалт вә уран филизләри, фосфоритләр әлагәдардыр.

РИФ'ӘТ ИЛГАЗ (Rifat Ilgaz; д.1911, Чидә ш.)—түрк шаири, насир вә журналист. «Күн», «Марко паша» вә с. демократик мәтбуат органларында чыхыш етмишдир. Түрк поезијасынын ичтимаи-сијаси мәзмунча јениләшдирилмәсинин тәшәббүсчүләриндәндир. Зәһмәт адамларынын һәјат вә мүбаризәси јарадычылығынын әсас мөвзусудур [«Синиф» (1944), «Јашадыгча» (1947), «Үскүдарда сәһәр олду» (1953), «Нәфәс-нәфәсә» (1962), «Узаг дејил» (1971) вә с. ше'р китаблары; «Дон Кихот Истамбулда» (1957), «Сағсағанын гујруғу»

(1962), «Шөвкәт устанын пишији» (1965), «Гәрибин хорузу» (1969) вә с. сатирик һекајә топлулары]. Роман («Гара дәниз саһилләриндә», 1969 вә с.) вә пјесләри дә вар. Бә'зи ше'р вә һекајәләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәри: Стихи, в кн.: Из турецкой поэзии XX века, М., 1979.

РИФЛӘР (алм. Riff, Rippe—суалты гаја, тәпә)—дәниз дајазлыгларында суалты вә ја азачыг үзә чыхмыш тәпәләр. Дәниз дибинин вә саһилләринин јујулмасы нәтичәсиндә, јахуд мәрчан полипләринин галыгларындан јаранып. Кәмичилијә манечилик төрәдир. Исти тропик дәнизләрдә јајылмышдыр. Бах һәмчинин *Мәрчан рифләри*.

РИФЛӘР—Мәракешин шм.-нда, Риф дағлыг вил.-ндә јашајан бәрбәр халгы (бах *Бәрбәрләр*). Тәгр. 900 мин нәфәрдир (1978). Дилләри *бәрбәр дилинә* аиддир; әрәб дилиндә дә данышырлар. Диндарлары мүсәлмандыр. Әсасән, әкинчиликлә мәшғулдурлар. 1921—26 илләрдә Р. испан вә франсыз мүстәмләкәчиләринә гаршы милли азадлыг мүбаризәси апармышлар (бах *Риф республикасы*).

РИФО́РМИНГ (инк. reforming, reform—дәјишдирмәк, јахшылашдырмаг)—јүксәкоктанлы бензин вә ароматик карбоһидрокенләр алмаг мәгсәди илә нефтин бензин вә лигроин фраксијаларынын јенидән е'малы просеси. 20 әсрин 30-чу илләринәдәк термик Р. васитәсилә октан әдәди 70—72 олан бензин истеһсал едилирди. 40-чы иллләрдән мүхтәлиф каталитик Р. просесләри тәтбиг едилмәјә башланмышдыр. Бу просесләрин елми әсасыны Н. Д. *Зелински* вә б. ишләјиб һазырламышлар. Р. гурғусу гыздырычы соба вә азы 3—4 реактордан ибарәтдир, просес 350—520°C темп-рда вә 1,5—4 $Мн/м^2$ (15 —40 $кг/см^2$) тәзјиг алтында мүхтәлиф катализаторларын (платин, платин-рениум, рениум вә с.) иштиракы илә кедир. Нефтин бензин фраксијаларынын Р.-и нәтичәсиндә октан әдәди 90—95 олан 80—85% мигдарында бензин алыныр. Бензол, толуол, ксилол алмаг үчүн, әсасән, Р. гурғуларындан истифадә едилир. Азәрб. ССР-дә каталитик Р. васитәсилә 1972 илдән Сумгајытда бензол вә 1980 илдән Бакыда јүксәкоктанлы бензин алыныр.

РИФТ (инк. rift—чат, јарыг)—Јер габығынын үфүги кәрилмәсиндән әмәлә кәлән дәринлик мәншәли ири, узун (јүз вә мин *км*-ләрлә) хәтти тектоник структур. Еһтимал едилир ки, Јер габығы там галынлығы вә ја онун чох һиссәсилә кәрилир. Р., әсасән, гырылмалар силсиләсиндән ибарәтдир. Бунларын арасында маили сәтһли вә бу сәтһләрдән јухарыда јерләшмиш Јер габығы саһәләринин јерини ашағыја доғру дәјишмиш фајлар үстүнлүк тәшкил едир. Бүтүн белә јердәјишмәләрин үфүги топлананыны чәми габығын үфүги кәрилмәсини мүвазинәтләшдирир. Р. әразисиндә мүхтәлиф дәрәчәли грабен вә һорстлар мүшаһидә едилир; лакин әсас структур формасы грабендир. Р.-ин әмәлә кәлмәси, адәтән, габығын тектоник таг шәклиндә јухары әјилмәсиндән башланыр. Сонралар таг парчаланыр, һорст вә грабенләрә ајрылыр. Р. јүксәк сејсмиклијә, һидротермал вә магма фәалијјәтинә маликдир. Р.-дә, әсасән, гәләви (оливин вә аналсимли базалт), гисмән турш (фонолит, трахит) сүхурлар јајылмышдыр. Чох бөјүк Р.-ләр рифт гуршаглары зонасы вә ја системи адланыр. Мәс., Шәрги Африка јарыглары зонасы, Бајкал Р.-ләри системи, Рејн Р.-ләри системи вә с.

РИ́ХМАН Кеорг Вилһелм (22.7.1711, индики Ест.ССР-ин Пјарну ш.—6.8.1753, Петербург)—рус физики, Петербург ЕА акад. (1741). 1744 илдән Елмләр Академијасында физика кабинетинин мүдири олмушдур. Әсас тәдгигатлары калориметријаја вә електрикә аиддир. Мүхтәлиф темп-рлу бирчинсли мајеләр гарышығынын темп-руну тә'јин етмәк үчүн дүстур (онун адыны дашыјыр) вермиш, мүхтәлиф шәраитдә олан мајеләрин бухарланмасына вә истилик мүбадиләсинә даир тәчрүбәләр апармыш, шкалалы електрометрин илк моделини тәклиф етмишдир. Атмосфер електрикинә аид тәчрүбәләр апараркән һәлак олмушдур.

РИ́ХТЕР Свјатослав Теофилович (д. 20.3.1915, Житомир)—совет пианочусу.

ССРИ халг артисти (1961). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1975). Ленин мүкафаты лауреаты (1961). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). Илк мусиги дәрсләрини пианочу вә органчалан атасындан алмышдыр. 1933—37 илләрдә Одесса Опера вә Балет Театрынын консертмејстери олмушдур. 1937—47 илләрдә Москва консерваторијасында (фасиләләрлә) Һ. *Нејгаузун* синфиндә охумушдур. 1940 илдән ССРИ-дә, 50-чи илләрин орталарындан дүнјанын бир чох өлкәсиндә консертләрлә чыхыш едир. Р. мүасир дөврүн көркәмли пианочуларындандыр. Онун ифасы парлаг бәдии јарадычылыг фәрдијјәти, дәрин мәзмунлулуғу, күчлү образлылығы, ифадәлилији, јүксәк техникасы вә зәнкин сәс чалары илә фәргләнир. Репертуарына мүхтәлиф үслубда јазылмыш әсәрләр дахилдир (И. С. Бахдан К. Дебүсси, С. Прокофјев, Д. Шостаковичә кими). Ансамбл ифачысы кими дә чыхыш едир. Мусиги ифачыларынын 3-чү Үмумиттифаг мүсабигәсинин лауреатыдыр. Санта-Чечилиа Академијасынын (Италија) үзвүдүр (1980). Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Дельсон В., Святослав Рихтер, М., 1961; Рабинович Д., Портреты пианистов, 2 изд., М., 1970; Цыпин Г., Святослав Рихтер. Творческий портрет, 2 изд., М., 1981.

РИ́ХТҺОФЕН (Richthofen) Фердинанд Паул Вилһелм (5.5.1833, Карлсруе, индики ПХР Ополе воjеводалығынын Покуј ш.—6.10.1905, Берлин)—алман чоғрафијашүнасы вә кеологу. Бонн (1875—79), Лејпсиг (1883—86) вә Берлин (1886 илдән) ун-тләринин проф., Берлин чоғрафија чәмијјәтинин президенти (1873 илдән), Пруссија ЕА үзвү (1899 илдән) олмушдур. Тәдгигатлары Асијанын (хүсусилә Чинин), Американын кеоморфолокија вә кеолокијасына, чоғрафија елминин тәснифатына вә с. һәср едилмишдир. Р. вулгар материалист иди. Наншанда дағ силсиләсинә Р.-ин ады верилмишдир.

РИҺАБ, әр-Риһаб (әр. الرحاب—«кениш јер, әрази»)—бә'зи орта әср әрәб мәнбәләриндә Азәрб., *Арран* вә Ермәнистан әразисинин ады. Илк дәфә әрәб чоғрафијашүнас сәјјаһы *Мүгәддәси* (10 әср) ишләтмишдир. Әсас шәһәри Әрдәбил һесаб едилирди.

РИ́ЧАЛ—јејинти мәһсулу. Үзүм, тут, әнчир, армуд вә с. мејвәләрдән һазырланыр. Азәрб.-да һәлә гәдим заманлардан биширилән Р. орта әсрләрдә кениш јајылмышды. Мејвә ширәси (мәт һалына чатана гәдәр) гајнадылыр вә дәнәләнмиш (јахуд дилимләнмиш) мејвәләр мәтә гатылыб гатылашана гәдәр гајнадылыр. Халг тәбабәтиндә үмуми зәифлик, гарачијәр вә өд кисәси хәстәликләрини мүаличә етмәк мәгсәди илә истифадә олунур.

РИ́ЧАРД I (Richard), Аслан үрәкли Ричард (фр. Coeur de Lion, инк. Lion-Hearted) (8.9.1157, Оксфорд—6.4.1199, Франса, Шалјү)— Инкилтәрә кралы [1189—99]. Плантакенетләр сүлаләсиндән иди. I Р. 1189—92 илләрдә 3-чү сәлиб јүрүшүндә иштирак етмиш, Кипр а.-ны вә Фәләстиндә Акру галасыны әлә кечирмишди (1191). 1192—94 илләрдә Австрија һерсогу V Леополда әсир дүшмүшдү (бөјүк мәбләғ өдәнчлә азад едилмишди). 1194 илдән Франса кралы Филипп II Августа гаршы апардығы мүһарибә заманы өлдүрүлмүшдүр.

РИ́ЧАРДСОН (Richardson) Семјуел (1689, Дербишир—4.7.1761, Парсонс-Грин)—инкилис јазычысы. *Сентиментализмин* сәләфләриндән, аилә-мәишәт романынын баниләриндәндир. Епистолјар формада јазмышдыр. Јохсул вә орта тәбәгәләрин һәјатындан бәһс едән «Памела...» (1740), «Кларисса» (ч.1—7, 1747—48), «Сер Чарлз Грандисонун һекајәти» (ч.1—7, 1754) романларында задәканларын мә'нәви дүшкүнлүјү ифша олунур, лакин буржуа нүмајәндәләри хејирхаһ вә сәхавәтли адамлар кими көстәрилир. Һ. *Филдинг* вә б. Р.-уи буржуа мө'тәдиллијини, нәсиһәтчилијини тәнгид етмишләр.

Әд.: Шыхлы И., Таһирли М. Ә., Һәјатзадә М. Б., XVIII әср харичи әдәбијјат тарихи, Б., 1970; Елистратова А., Английский роман эпохи Просвещения, М., 1966.

РИ́ЧАРДСОН (Richardson) Тони (әсл ады Сесил Антони; д.5.6.1928, Јоркшир графлығы, Шипли)—инкилис театр вә кино режиссору. 1955 илдән Инкилтәрәнин мүхтәлиф театрларында фәалијјәт көстәрир. Гурулуш вердији тамашалар ичәрисиндә В. Шекспир, Б. Брехт, Ч. Осборн вә Т. Уилјамсын пјесләри әсас јер тутур. Р. «Гөзәбли олсан да, керијә бах» (1958), «Мәзһәкәчи» (1960), «Бал дады» (1961), «Том Чонс» (1963), «Инчә таразлыг» (1973) вә с. филмләрин реж.-дур.

РИ́ЧМОНД (Richmond)—АБШ-ын ч.-ш.-индә шәһәр. Виркинија штатынын инз. м. Чејмс чајы саһилиндә порт. Әһ. 219 мин (1980). Түтүн, јерфындығы тичарәти едир. АБШ-да түтүн сәнајесинин мүһүм мәркәзләриндән биридир. Кимја вә тохучулуг сәнајеси, автомобилгурашдырма з-ду, кағыз, к.т. машынлары, метал е'малы мүәссисәләри; 2 ун-т вар. 18 әсрин 30-чу илләриндә салынмышдыр.

РИ́ЧЧИЈА (Riccia)—чијәроту мамырлары чинси. Әсас вә ассимилјасија тохумасындан дихотомик шахәләнмиш

таллому диаметри 2 *см*-дək олан розетләр әмәлә кәтирир. Гуруда јашајан 130-дәк нөвү вар (бә'зән су Р.-сы да олур). Бүтүн гитәләрдә јајылмышдыр. ССРИ-дә 20-дәк нөвү мә'лумдур.

РИЧАЈНА (Regina)—Канаданын ч.-г.-индә шәһәр. Саскачеван әјаләтинин инз. м. Нәгл. говшағы. Әһ. 150 мин (1976). Мүһүм к. т. р-нунун тичарәт мәркәзидир. К.т. машынгајырмасы вә јејинти сәнајеси, бору з-ду, телефон апаратлары истеһсалы вә нефт е'малы мүәссисәләри; ун-т вар.

РИЧ'ӘТ (әр. رجعت—кериjә дөнмә, гајытма, һашијә чыхма)—епик, јахуд лирик-епик әсәрләрдә мүәллифин тәсвир олунан шәхсә вә ја һадисәјә мүнасибәтини екс етдирән парча. Р. мүәллифлә охучу арасында, бир нөв интим, емосионал әлагә јарадыр. Р.-дән поема вә мәнзум романларда даһа чох истифадә олунур (А. С. Пушкинин «Јевкени Онекин» мәнзум романы, Сәмәд Вурғунун «Бәсти» поемасы вә с.).

РИШЕЛЈЕ (Richelieu) Арман Еммануел дү Плесси (du Plessis) (14.9. 1766, Парис—17.5.1822, Парис)—Франса вә Русија дөвләт хадими. Әгидәси е'тибарилә монархист олан Р. 1791 илдә Франсаны тәрк етмиш, 1795 илдән Русијада јашамышдыр. 1803 илдән Одессанын градоначалники, 1805—14 илләрдә ејни заманда Новороссијск өлкәсинин кен.-губернатору олмушдур. Русија-Франса тичарәт әлагәләринин кенишләндирилмәсинә мүһүм әһәмијјәт вермишдир. Бурбонларын һакимијјәти бәрпа едилдикдән (1814) сонра Франсаја гајытмыш, Вјана конгресиндә (1814—15) иштирак етмиш, XVIII Лүдовикин баш назири олмушдур (1815—18 вә 1820—21). Одессада тунч һејкәли вардыр (1828).

РИШЕЛЈЕ (Richelieu) Арман Жан дү Плесси (du Plessis) (5.9.1585, Парис—4.12.1642, Парис)—Франса дөвләт хадими; кардинал (1622 илдән),

Кардинал Ришелје. Рәссам Ф. де Шампен (фрагмент). 1622. Лувр. Парис.

һерсог-пер (1631 илдән), кенералиссимус (1629 илдән). 1624—42 илләрдә XIII Лүдовикин биринчи назири вә Франсанын әслиндә һакими олмушдур. *Һугенотларын* сијаси һүгугларыны ләғв етмиш, әјаләт губернаторлары үзәриндә нәзарәти күчләндирмишди. Һабсбургларa гаршы мүбаризәни әсас вәзифә һесаб едирди. 1635 илдән Франсаны *Отузиллик мүһарибәјә* (*1618—48*) чәлб етди (нәтичәдә Елзас вә Лотаринкијанын бир һиссәси Франса тәркибинә дахил едилди). Р. халг үсјанларыны (1624, 1636—37 илләрдә *Крокanларын* үсјанлары, 1639 илдә *«Ајагјалынлар»* үсјаны) амансызлыгла јатырмышды. Онун дөврүндә Франса Академијасы, бир сыра литсејләр јарадылды, илк газет нәшрә башлады. «Сијаси вәсијјәт» әсәриндә Франса мүтләгијјәтинин әсас принсипләрини шәрһ етмишдир.

Әд.: Люблинская А. Д., Франция при Ришелье, Л., 1982.

РИШТА (тачик дилиндә һәрфи мә'-насы—сап), Гвинеја гурду, Мәдинә гурду (Dracunculus medinensis)—Dracunculidae фәсиләсиндән кирдә гурдун вә онун төрәтдији паразит хәстәлијин ады. Јеткин дишисинин уз. 120 *см*-дәк, еркәјин 4 *см*-дәк олур. Тропик вә субтропик өлкәләрдә јајылмышдыр. ССРИ әразисиндә Орта Асијада 30-чу илләрдә (Көһнә Бухарада) тәсадүф олунурду; һазырда тамамилә ләғв едилмишдир. Африка, Асија вә Чәнуби Америкада кениш јајылмышдыр.

РЫБАК Натан Самојлович (3.1.1913, индики Черкассы вил., Катеринопол р-нунун Ивановка к.—11.9.1978)—Украјна совет- јазычысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. «Шәргә тушланмыш топлар» (1934) вә «Кијев» (1936) романлары сәнаjeләшмә мөвзусундадыр. «Фрунзе һаггында һекајәләр» (1937) топлусунун, «Днепр» (китаб 1—2, 1937—38), «Оноре де Балзакын сәһви» (1940, тәкмилләшдирилмиш нәшри 1956), «Перејаславл радасы» (китаб 1—2, 1949—53) тарихи романларынын мүәллифидир. «Силаһлыјыг» (1943) романы совет адамларынын икидлијиндән, «Доғрулан үмидләр» (1960—65) трилокијасы физика саһәсиндә чалышан алимләрин һәјатындан бәһс едир. Октјабр Ингилабы ордени, 4 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Рассказы, М., 1965; Ошибка Оноре де Бальзака, М., 1979; Переяславская рада, т. 1—2, М., 1979.

«РЫБАК»—Азәрб.-да ингилабдан әввәл балыг сәнајеси сәһмдар чәмијјәтләриндән бири. 1913 илдә јарадылмышды. Чәмијјәтин 5 млн. манат әсас капиталы варды. «Р.»-ын 28 балыг вәтәкәләриндән 25-и Азәрб.-да иди. Чәмијјәтин Азәрб.-да балыг е'малы мүәссисәләри, сојудучулары вә чәлләк з-ду фәалијјәт көстәрирди. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра «Р.»-ын мүәссисәләри миллиләшдирилмишдир.

РЫБАКОВ Борис Александрович (д. 3.6.1908, Москва)—совет археологу, тарихчи вә ичтимаи хадим. ССРИ ЕА акад. (1958). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1978), Ленин мүкафаты лауреаты (1976). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949, 1952). 1951 илдән Сов. ИКП үзвү. 1969—71 илләрдә ССРИ ЕА Тарих Ин-тунун, 1973—75 илләрдә ССРИ ЕА Тарих бөлмәсинин акад.-катиби ишләмишдир. Москва Дөвләт Ун-тинин проф. (1942 илдән), ССРИ ЕА Археолокија Ин-тунун директорудур (1956 илдән). Әсас тәдгигатлары шәрги славјанларын вә Гәдим Рус дөвләтинин сосиал-игтисади вә сијаси тарихинә, сәнәткарлыг вә мәдәнијјәтинә, халг епосуна һәср олунмушдур. 1958 илдән «ССРИ—Јунаныстан» достлуг чәмијјәтинин президентидир. Чехословакија (1960), Полша (1970), Болгарыстан (1978) ЕА-ларынын акад., Јакелло ун-тинин (Краков) фәхри докторудур (1964). Гафгазда, о чүмләдән Азәрб.-да археолокијанын инкишафында вә археолог кадрларын һазырланмасында бөјүк хидмәти олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла, һәмчинин харичи орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи, М., 1963; Первые века русской истории, М., 1964; Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве», М., 1972; Русские карты Московии XV—начала XVI вв., М., 1974; Геродотова Скифия. Историко-географический анализ, М., 1979; Язычество древних славян, М., 1981; Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв., М., 1982.

Әд.: Борис Александрович Рыбаков, 2 изд., М., 1978.

РЫБАЛКО Павел Семјонович (4.11. 1894, индики Сумы вил. Лебедин р-нунун Малы Исторoп к.—28.8.1948, Москва) — совет һәрби хадими, зирећли танк гошунлары маршалы (1945), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1943, 1945). 1919 илдән Сов.ИКП үзвү. 1919 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Али рәис һеј'әти үчүн тәкмилләшдирмә курсларыны (1926, 1930), М. В. Фрунзе ад. һәрби Академијаны (1934) битирмишдир. Биринчи дүнја мүһарибәсинин иштиракчысы олмуш, Вәтәндаш мүһарибәсиндә ағвардијачылара вә ағ полјаклара гаршы вурушмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Р.-нун командanлыг етдији танк ордулары Курск вурушмасында вә Кијев һүчум әмәлијјатында хүсусилә фәргләнмишдир. 1946 илдән мәс'ул һәрби вәзифәләрдә иди. ССРИ Али Советинин (2-чи чағырыш) депутаты сечилмишди. 2 дәфә Ленин ордени, 8 дикәр орден, медаллар, һәмчинин харичи орденләрлә тәлтиф олунмушдур. Ад. али танк командирләри мәктәби, Москва, Кијев вә с. шәһәрләрдә күчәләр вар.

Әд.: Мельников С. И., Маршал Рыбалко, Киев, 1980.

РЫБАЧЈЕ — Гырғ.ССР Иссыккул вил.-ндә шәһәр. Иссыккул көлү саһилиндә кәми дајаначағы. Луговаја—Р. д.ј.-нда сон мәнтәгә. Јејинти сәнајеси, кәмигајырма-кәми тә'мири, бајтарлыг-санитарија з-длары вар.

РЫБИНСК (1946—57 илләрдә Щербаков, 1984 илдән Андропов)—РСФСР Јарославл вил.-ндә шәһәр. Рыбинск р-нунун мәркәзи. Волга чајынын һәр ики саһилиндә, Рыбинск су анбары јахынлығындадыр. Чај порту, д.ј.ст. Әһ. 245 мин (1982). Мүһүм машынгајырма мәркәзидир. Јејинти сәнајеси, мебел-ағач е'малы комбинаты, кибрит ф-ки, пластмас мә'мулат, дәри, ејнәк оптикасы з-длары, СЕС; авиасија технолокијасы ин-ту, орта ихтисас мәктәбләри, драм вә кукла театрлары, тарихи-бәдии музеј вар. 1071 илдән мә'лумдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1979).

РЫБИНСК СУ АНБАРЫ—Јарославл, Вологда вә Калинин вил.-ләри әразиләриндәдир. Волга вә Шексна чајларында тикилмиш су говшағынын бәнди илә енеркетика вә су нәгл.,-

нда (Волга-Балтик су јолуна дахилдир) истифадә етмәк үчүн јарадылмышдыр. Саh. 4580 $км^2$, hәчми 25,4 $км^3$-дир. Уз. Волганын јатағы илә 110 *км*, Мологанын јатағы илә 226 *км*, Шекснанын јатағы илә 328 *км*-дир. Макс. ени 60 *км*, орта дәринлији 5,6 *м*, сәвијјә тәрәддүдү 4—5 *м*-дир. Балыг овланыр. Череповетс, Углич, Рыбинск вә с. шәһәрләр Р.с.а. саһилиндәдир.

РЫБНИК (Rybnik)—Полшада, Катовитсе војеводалығында шәһәр. Әh. 127 мин (1981). Д.ј. говшағы. Машынгајырма, јејинти сәнајеси вар. Јухары Силезија көмүр һөвзәсиндә көмүрчыхарма мәркәзләриндән биридир.

РЫБНИТСА—Молд.ССР-дә шәһәр. Днестр чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Јејинти сәнајеси мүәссисәләри, насос з-ду вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

РЫЖКОВ Николај Иванович (д. 28. 9.1923, Донетск вил.-нин Дылејевка к.) — совет партија вә тәсәррүфат хадими. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1969, 1979). 1956 илдән Сов. ИКП үзвү. 1959 илдә Урал политехник ин-туну битирмиш, Урал ағыр машынгајырма з-дунда нөвбә устасы, сех рәиси (1950—59), директор муавини (1959—65), баш мүһәндис (1965—70), директор (1970—71), «Уралмаш» истеһсалат бирлијинин баш директору (1970—75), ССРИ ағыр вә нәгл. машынгајырмасы назиринин биринчи муавини (1975—79), ССРИ Дөвләт План Комитәси сәдринин биринчи муавини (1979—82) ишләмишдир. 1982 илин нојабрындан Сов.ИКП МК катиби вә МК-да шө'бә мүдиридир. 1981 илдән Сов.ИКП МК үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (9—11-чи чағырыш) депутатыдыр. 2 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

РЫКАЛИН Николај Николајевич (д. 27.9.1903, Одесса)—гајнаг ишләри вә металлуркија саһәсиндә совет алими. ССРИ ЕА акад. (1968; м. үзву 1953). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1979). 1953 илдән ССРИ ЕА-нын А. А. Бајков ад. Металлуркија Ин-тунда лабораторија мүдиридир. Әсас тәдгигатлары метал е'малынын истилик хассәләринә, метал гајнағына, металлуркијада вә гејри-үзви материалларын технолокијасында плазма просесләринә аиддир. Р. Бејнәлхалг Гајнаг Ин-тунун витсе-президенти, Гајнаг үзрә ССРИ Милли Комитәсинин сәдридир. 4 орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

РЫЛЕЈЕВ Кондрати Фјодорович (29. 9.1795, индики Ленинград вил., Гатчина р-нунун Батово к.—25.7.1826, Петербург)—рус шаири, декабрист. Рус ордусунун харичи јүрүшләринин (1814, 1815) иштиракчысы иди. 1823 илдә *Декабристләрин шимал чәмијјәтинә* дахил олмуш, онун ән радикал вә демократик һиссәсинә башчылыг етмишдир. Сијаси бахышларына көрә әввәл конститусијалы монархија, сонра респ. тәрәфдары олмушдур. *Декабристләр* үсјанынын һазырланмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Петропавловск галасында е'дам едилмишдир. Р. ингилаби романтизмин көркәмли нүмајәндәләриндәндир. Сијаси лирикасы («Вәтән мәһәббәти», «Чернобун өлүмүнә», «Вәтәндаш» вә с. ше'рләри), «Гејбдән хәбәр верән Олег», «Јермакын өлүмү», «Иван Сусанин», «Державин», «Волынски» вә с. епик ше'р-думалары, «Којнаровски» (1825), «Наливајко» (битмәмишдир) поемалары истибдада вә мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә идејалары илә сәсләшир.

Әсәри: Соч. М., 1983.

РЫЛСК—РСФСР Курск вил.-ндә шәһәр. Рылск р-нунун мәркәзи. Сејм чајынын (Днепр һөвзәси) сағ саһилиндәдир. Чертјож ләвазиматы, автомобил тә'мири, кәрпич, асфалт, кәрпич-әһәнк з-длары, јејинти сәнајеси мүәссисәләри; педагожи вә тибб мәктәбләри, совхоз-техникум, мүлки авиасијанын авиатехника мәктәби, өлкәшүнаслыг музеји вар. 12 әсрдән мә'лумдур.

РЫЛСКИ Максим Фадејевич (19.3. 1895, Кијев—24.7.1964, Кијев)—Украјна совет шаири, алим, ичтимаи хадим. УССР ЕА (1943) вә ССРИ ЕА (1958) акад. Ленин мүкафаты (1960), ССРИ Дөвләт мүкафаты (1943, 1950) лауреаты. 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Илк китабы («Ағ адаларда») 1910 илдә нәшр едилмишдир. 20-чи илләрдә Украјна неоклассикләр групунун үзвү олмушдур: «Мави үфүгләр» (1922), «Гар вә туфан ичиндән» (1925), «Онүчүнчү баһар» (1926), «Сәс вә әкссәда» (1929) вә с. китаблары. Мүасирлик, совет вәтәнпәрвәрлији вә халглар достлуғунун тәрәннүмү 30-чу илләр јарадычылығынын сәчијјәви чәһәтләридир [«Тәрәзи бүрчү» (1932), «Кијев» (1935), «Үзүм јығымы» (1940) китаблары, «Марина» (1933) мәнзум тарихи повести]. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә мүбаризәјә вә гәләбәјә сәсләјән ше'рләр јазмышдыр («Доғма торпаг уғрунда», «Анам—Вәтәним һаггында дастан», «Дан шәфәги», «Ишыглы силаһ» вә с. топлулары). «Гызылкүл вә үзүм» (1957), «Узаг үфүгләр» (1959), «Дурна гатары» (1960), «Гыш гејдләри» (1964) ше'р мәчмуәләринин мүәллифидир. Публисистик [«Ахшам сөһбәтләри» (1962), «Инсандакы јахшылыглар һаггында» (нәшри 1965) китаблары], поезија, дил, фолклор вә инчәсәнәт мәсәләләринә даир әсәрләри вар. А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, А. Митскевич («Пан Тадеуш» поемасы) вә б.-нын әсәрләрини тәрчүмә етмишдир. Азәрб.-а һәср олунмуш ше'рләр («Бакы гит'әләри», «Низами» вә с.) јазмышдыр. Украјна Јазычылар Иттифагынын сәдри (1943—46), УССР ЕА Сәнәтшүнаслыг, Фолклор вә Етнографија Ин-тунун директору (1944—64) иди. ССРИ Али Советинин (2 вә 6-чы чағырыш) депутаты олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Јанғы. Ше'рләр вә поема, Б., 1978; Соч., т. 1—4, М., 1962—63; Сонеты, М., 1981.

Әд.: Хәлилов П., ССРИ халгларынын әдәбијјаты, һ. 1, нәшр 2, Б., 1975; Верәвес Г., Максим Рыльский в кругу советских поэтов, М., 1981.

РЫМНИКУЛ-ВЫЛЧА (Rîmnicul-Vîlcea)—Мәркәзи Румынијада, Олт чајы саһилиндә шәһәр. Вылча гәзасынын инз.м. Әh. 78 мин (1981). Кимја, ағач е'малы комбинатлары, дәри-ајаггабы вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Кимја аваданлығы истеһсал олунур.

РЫНДИН Вадим Фјодорович (15.1. 1902, Москва—9.4.1974, Москва) — совет театр рәссамы. ССРИ халг рәссамы (1962). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1964). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. Вс. Вишневскинин «Никбин фачиә» (1933, Москва Камера Театры), В. Шекспирин «Бош hај-күј» (1936, Ј. Вахтангов ад. Москва Театры), «Һамлет» (1954, В. В. Мајаковски ад. Москва театры) пјесләринә, С. Прокофјевин «Һәрб вә сүлһ» (1959), Ч. Вердинин «Дон Карлос» (1963), К. В. Молчановун «Намә'лум әскәр» (1967; һамысы Бөјүк театрда) операларына вердији тәртибат ән јахшы ишләриндәндир. Ленин ордени, 3 башга орденлә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

РЫСКАЛ Инна Валеријевна (15.6. 1944, Бакы)—совет идманчысы, волејболчу. ССРИ әмәкдар идман устасы (1964), Азәрб.ССР әмәкдар бәдән тәрбијәси вә идман хадими (1982). Бакынын «Нефтчи» вә ССРИ-нин јығма волејбол командаларынын һүчумчусу, Олимпија ојунлары чемпиону (1968, 1972) вә күмүш мүкафатчысы (1964, 1976), Авропа (1963, 1967, 1971), дүнја (1970, ССРИ-нин јығма волејбол командасы тәркибиндә) вә ССРИ чемпиону (1976) олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. 1977 илдән «Нефтчи» чәмијјәтиндә тә'лиматчы ишләмиш, 1982 илдән «Нефтчи» чәмијјәти Ушаг-Кәнчләр Идман Мәктәбинин директорудур.

РЫСКУЛОВ Муратбек (23.11.1909, индики Гырғ.ССР Чумгал р-нунун Чајок к.—1.2.1974, Фрунзе)—гырғыз совет актјору. ССРИ халг артисти (1958). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдән Гырғызыстан Драм Театрында чыхыш етмишдир. Ән јахшы роллары: Отелло, Лир («Отелло», «Крал Лир», В. Шекспир), Тејтибек («Курманбек», Г. Чантошев), Акылбек («Атамын талеји», Б. Чакијев), Фамусов («Ағылдан бәла», А. Грибоједов), Јегор Булычов («Јегор Булычов вә башгалары», М. Горки) вә с. Кинода чәкилмишдир. Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

РЫТХЕУ Јури Серкејевич (д. 8.3.1930, Чукот мухтар маһалы, Уелен гәс.)—чукча совет јазычысы. 1967 илдән Сов. ИКП үзвү. Чукча вә рус дилләриндә јазыр. Чукчаларын тарихи кечмиши вә јени һәјат гуручулуғу јарадычылығынын әсас мөвзусудур: «Гар әријәндә» (1958—67) трилокијасы, «Довшанчыглар вадисиндә» (1962), «Ајванг» (1964), «Ән көзәл кәмиләр» (1967), «Думан башлајанда јуху» (1969), «Астанада гров» (1970), «Низәатан гыз» (1971), «Трансконтинентал көрпү. Кәләчәк һаггында әфсанә» (h. 1, 1982) вә с. романлары. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә, харичи дилләрә тәрчүмә олунмушдур. 2 орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Векет вә Агнес. Повест, Б., 1975; Низәатан гыз, Б., 1980; Избранное, т. 1—2, Л., 1981; Полярный круг, Л., 1983.

РЈАДОВИЧЛӘР—Гәдим Рус дөвләтиндә мүгавилә (рјад) үзрә феодала хидмәт едән вә бәләликлә ондан мүәјјән иггисади, шәхси асылылыға дүшән шәхсләр.

«РЈАДОВО́Ј» — гејри-леғал гәзет. РСДФП Бакы һәрби тәшкилатынын органы. 1906 илин августундан 1907 ил ијулун 5-дәк (6 нөмрә) чыхмышдыр. Илк нөмрәсини «Әскәрләр, матрослар вә казаклар, халгла бирләшин!» шүарлы илә башлајан «Р.» ордуда болшевик идејаларынын јајылмасында әһәмијјәтли рол ојнаса да, онун сијаси хәтти ајдын вә ардычыл олмамышдыр; «Р.»-да болшевикләрлә јанашы, меншевикләрин дә иштиракы онун әсас сијаси материалларынын мәзмунуна вә идеја истигамәтинә мәнфи тә'сир көстәрмишдир. Кизли мәтбәәси һөкумәт тәрәфиндән дағыдылдыгдан сонра «Р.»-ун нәшри дајандырылмышдыр.

Әд.: Гусејнов А. А., Мангасарона Н. А., Большевистская периодическая печать Азербайджана (1904—апрель 1920 гг.), Б., 1964.

РЈАЖСК—РСФСР Рјазан вил.-ндә шәһәр. Рјажск р-нунун мәркәзи. Д.ј. говшағы. Автомобил тә'мири, консерв з-длары, јағ, сүд комбинатлары; јол техникуму вар. 1502 илдән мә'лумдур.

РЈАЗА́Н—РСФСР-дә шәһәр. Рјазан вил.-нин мәркәзи. Д.ј. говшағы, кәми дајаначағы. Ока чајынын сағ саһилиндә, Трубеж чајынын Окаја төкүлдүјү јердәдир. Әһ. 483 мин (1983).

Р. вил.-ин үмуми сәнаје мәһсулунун 3/5-ини верир. Машынгајырма (дәмирчи-прес аваданлыглары, картофјыған комбајнлар, һесаблајычы-аналитик машынлар, радио вә с. истеһсалы), нефт е'малы, ағач е'малы, јүнкүл, јејинти сәнајеси, ДРЕС вар. Кимјәви лиф, тикинти материаллары истеһсал олунур. Радиотехника, к.т., педагожи вә тибб ин-тлары, орта ихтисас мәктәбләри, драм, кәнч тамашачылар вә кукла театрлары, 4 музеј (о чүмләдән акад. И. П. Павловун ев музеји) вә с. вар.

Р.-да орта әсрләрдән кремл (әсасы 1095 илдә гојулмушдур), Архангел (16 әср), Успенијe (1693—99) килсәләри вә с. галмышдыр. 18 әсрин сонундан Р.-да классисизм үслубунда биналар тикилмишдир: кимназија (индики к.т. ин-ту; 1808—15), кечмиш Дворјан јығынчағы бинасы (18 әсрин сону — 19 әсрин әввәли), хәстәхана (1816), тичарәт дуканлары (19 әсрин 1-чи јарысы) вә с. Р. совет дөврүндә јенидән гурулмуш вә абадлашдырылмышдыр. Почтамт (1962), «Рјазан-2» вағзалы (1967), сирк (1971), Советләр еви (1980) ән јахшы мүасир биналарындандыр. Р.-да В. И. Ленинә (1957), И. П. Павлова (1949), С. Јесенинә (1975) вә б.-на абидә гојулмушдур.

РЈАЗА́Н ВИЛАЈӘТИ — РСФСР-дә вил. 1937 ил сентјабрын 26-да тәшкил едилмишдир. Саһ. 39,6 мин км². Әһ. 1328 мин (1983). 24 р-ну, 11 шәһәри, 29 штг вар. Мәркәзи Рјазан ш.-дир.

Тәбиәт. Р.в.-нин әразиси Ока чајынын орта вә гисмән ашағы ахынлары һөвзәсиндәдир. Сәтһи, әсасән, дүзәнликдир. Әразинин г. һиссәсинә Орта Русија јүксәклијинин голлары дахилдир. Фајдалы газынтылары: әһәнкдашы, кил, гум, гонур көмүр, торф. Иглими континенталдыр. Орта темп-р јанварда —10,3-дән —11,5°С-јәдәк, ијулда 19,2°С-дир. Иллик јағынты 450—500 мм. Ән мүһүм чајы Окадыр. Мешшора овалығында чохлу көл вар. Әсасән, подзол, боз-мешә вә гара торпаглар јајылмышдыр. Әразинин 1/4-и мешәдир (әсасән, ијнәјарпаглы). Һејванлары: түлкү, чөлдонузу, сығын вә с. Пра чајынын (Оканын сол голу) сол саһилиндә Ока горуғу јарадылмышдыр.

Әһали. Руслар вә б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 км²-дә 33,5 нәфәрдир (1983). Шәһәр әһ. 62%-дир. Мүһүм шәһәрләри: Рјазан, Касимов, Сасово, Скопин.

Тәсәррүфат. Р.в. ири сәнаје вә к.т. р-нудур. Машынгајырма вә метал е'малы (дәзкаһлар, дәмирчи-прес аваданлығы, к.т. машынлары, һесаблајычы-аналитик машынлар, електрон чиһазлары вә с. истеһсалы), нефт е'малы (нефт Алметјевск—Горки—Москва бору кәмәриндән верилир), кимја, тикинти материаллары, јаначаг, јүнкүл (тохучулуг, тикиш, дәри-хәз вә ајаггабы), јејинти (әт вә сүд комбинатлары, пендир, пивә, шәкәр з-длары вә с.) сәнаје саһәләри инкишаф етмишдир. ДРЕС вә ИЕС-ләр вар. К.т.-нда сүдлүк-әтлик һејвандарлыг, тахыл (әсасән, буғда вә арпа), картоф, тәрәвәз, мејвә истеһсалы мүһүм јер тутур. Шәкәр чуғундуру, кәтан, чәтәнә, махорка әкилир. Балыг овланыр. Д.ј. вә автомобил нәгл. инкишаф етмишдир. Чај нәгл. (Ока вә онун бә'зи голлары) вар.

Р.в. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур (1958).

Мәдәни гуручулуг. Вил.-дә 4 али мәктәб, музејләр (о чүмләдән Рјазанда Тарих-ме'марлыг музеј-горуғу, Ижевскоје к.-ндә К. Е. Сиолковскинин хатирә музеји, Константиново к.-ндә С. А. Јесенинин ев музеји, Рјазанда И. П. Павловун ев музеји вә с.), 3 театр фәалијјәт көстәрир. «Приокскаја правда» (1917) вә «Рјазански комсомолетс» (1920) вил. гәзетләри чыхыр. Вил. радио верилишләри илә јанашы, Үмумиттифаг Радиосунун вә Мәркәзи Телевизијанын верилишләри ретранслјасија олунур.

РЈАЗА́Н КНЈАЗЛЫҒЫ — феодал кнјазлығы. 1129 илдә Муром—Рјазан торпағындан ајрылмышды. Пајтахты Гәдим Рјазан вә Рјазан олмушдур. 12 әсрин сону — 13 әсрин әввәлиндә Владимир кнјазлығындан асылы иди. 1237 илдә монгол-татарларын һүчуму нәтичәсиндә Р.к.-нда мәһсулдар гүввәләр дағылды, кнјаз һакимијјәти зәифләди. 14 әсрдә Р.к. јенидән күчләнди, рус торпаглары, Гызыл Орда вә Литва илә иггисади вә сијаси әлагәләри кенишләнди. 14 әсрин 2-чи јарысындан Бөјүк Москва кнјазлығы илә мүбаризә апарырды. 15 әсрдә ондан асылы вәзијјәтә дүшдү, 1521 илдә исә Москва кнјазлығына бирләшдирилди.

РЈАЗА́НОВ Елдар Александрович (д. 18.11.1927, Самара, индики Кујбышев)—совет кино режиссору, кинодраматург. ССРИ халг артисти (1984). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1977). Әсасән, сатирик комедијалар вә трагикомедијалар чәкир: «Карнавал кечәси» (1956), «Үнвансыз гыз» (1958), «Гусар балладасы» (1962), «Автомобилдән горун» (1966), «Ениш-јохушлу сәадәт» (1969), «Гочалар-гулдурлар» (1972), «Италјанларын Русијада гејри-ади сәркүзәштләри» (1973; ССРИ—Италија биркә филми), «Талејин истеһзасы, јахуд һәмишә тәмизликдә» (1976), «Ишдә севки мачәрасы» (1977), «Гараж» (1979), «Заваллы гусар һаггында да бир фикирләшин» (1981), «Ики нәфәрлик вағзал» (1982) вә с. Р. әксәр филмләринин ссенари мүәллифидир (Е. Бракински илә биркә).

«Карнавал кечәси» филминдән кадр. Реж. Е. А. Рјазанов.

РЈАЗА́НСКИ Михаил Серкејевич (д. 5.4.1909, Ленинград)—совет радиотехники. ССРИ ЕА м. үзвү (1958). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1956). Ленин мүкафаты лауреаты (1957), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. 1935 илдә Москва Енеркетика Ин-туну битирдикдән сонра елми-тәдгигат мүәссисәләриндә ишләјир. 4 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

РЈО (Rieu) Шарл (1820—1902)—Исвечрә шәргшүнасы. Инкилтәрәдә јашамышдыр. 1844 илдә Мисирдә баш консул ишләјәркән тәртиб етдији әрәб (нәшри 1874), фарс (1879) вә түркдилли (1883—88) әлјазма каталоглары мәшһурдур. 1895 илдә фарсдилли әлјазмалар каталогуна Британија музејиндәки фарсдилли әлјазмаларынын кениш изаһлы тәсвирини әлавә етмишдир. Һәмин каталогларда Азәрб. шаир, алим вә философларынын әсәрләринин әлјазмалары һаггында да кениш мә'лумат верилир.

Әсәри: Cataloqgue of the Persian Manuscriptus in the British Museum, vol. 1—3, London, 1879—83.

Әд.: Крымский А. Е., Низами и его современники, Б., 1981.

РЈОЛО́ (Reuleaux) Франс (30.9.1829, Алманија, Ешвејлер—20.8.1905, Берлин)—машын вә механизмләр нәзәријјәси саһәсиндә алман алими. Проф. (1856). Илк дәфә 1875 илдә Р. механизмләрин структуру вә кинематикасынын әсас мәсәләләринин гысача вә дүрүст шәрһини вермиш, кинематик чүтләрин дајагларыны вә онларын конструксијасыны дәјишдирмәк јолу илә механизмләри дәјишдирмә үсулуну вә с.-ни тәклиф етмишдир. Техники објектләрин естетиклији проблемини ишләмишдир.

РЈУ́МИН Валери Викторович (д. 16. 8.1939, Комсомолск-Амур ш.)—ССРИ тәјјарәчи-космонавты. Ики дәфә Совет Иттифағы Гәһрәманы (1979, 1980). 1972 илдән Сов. ИКП үзвү. 1966 илдә Москва Мешәчилик Техникасы Ин-туну битирдикдән сонра конструктор бүросунда ишләмишдир. 1973 илдән космонавтлар дәстәсиндәдир. Биринчи учушу 1977 илин 9—11 октјабрында «Сојуз-25» космик кәмисиндә

(В. В. *Коваљонокла* бирликдә), 175 күн давам едән (25 феврал—19 август 1979 ил) икинчи учушу «Салјут-6»—«Сојуз 32» —«Сојуз-34» орбитал комплексиндә (В. А. *Љаховла* бирликдә) олмушдур. Үчүнчү дәфә «Сојуз-35» кәмисиндә (9 апрел—11 октјабр 1980) космоса учмушдур (Л. И. *Поповла* бирликдә). Учуш «Салјут-6» орбитал ст.-нда 184 күн давам етмишдир. Бу мүддәтдә «Салјут-6» орбитал ст.-на «Сојуз-36» (В. Н. *Кубасов*, Б. *Фаркаш*), «Сојуз Т-2» (Ј. В. *Малышев*, В. В. *Аксјонов*), «Сојуз-37» (В. В. *Горбатко*, *Фам Туан*), «Сојуз-38» (Ј. В. *Романенко*, А. М. *Тамајо*) космик кәмиләри бирләшмишдир. ВСР-нын Әмәк Гәһрәманы, Мач.ХР вә Куба Респ.-сынын Гәһрәманыдыр. Р. 3 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур (бах *«Сојуз»*, *«Салјут»*).

Әд.: Елисеев А., Космическое содружество, М., 1980.

РК(б)П, Русија Коммунист (болшевикләр) Партијасы —бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасы.*

РККИ, Русија Коммунист Кәнчләр Иттифагы — бах *Үмумиттифаг Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагы.*

РЛККИ, Русија Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагы—бах *Үмумиттифаг Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагы.*

РО́А БА́СТОС (Roa Bastos) Аугусто (д. 1917, Асунсјон)—Парагвај јазычысы. Мориниго диктатурасы (1940—48) әлејһинә һәрәкатда иштирак етмишдир. 1947 илдән мүһачирәтдә јашајыр. Парагвај халгынын һәјатындан вә истибдад әлејһинә мүбаризәсиндән бәһс едән «Фулхенсио Миранда» (1941), «Инсан оғлу» (1960), «Мән Башчыјам» (1974) романлары Латын Америкасы өлкәләри әдәбијјатында мүһүм јер тутур. Ше'рләри («Сүбһ бүлбүлү» топлусу, 1940), һекајәләри [«Јарпаглар арасында шимшәк» (1955), «Јандырылмыш ағачлар» (1965), «Морјенсија» (1969) вә с. топлулары], әдәбитәнгиди мәгаләләри вар.

Әсәрләри: Сын человеческий, М., 1967; Я, Верховный, М., 1980.

Әд.: Кутейщикова В., Осповалт Л., Новый латиноамериканский роман. 50—70-е годы, 2 изд., М., 1983.

РОА́НН (Roanne)—Франсада, Луара департаментиндә шәһәр. Мәркәзи Франса массивиндәдир. Әһ. 55 мин (1975). Луара чајында кәмичилијин башланғыч мәнтәгәси. Д.ј. говшағы. Ири памбыг-парча сәнајеси мәркәзидир. Тикиш ф-ки, һәрби з-длар вар. Тохучулуг машынлары истеһсал олунур.

РО́АНОК (Roanoke)—АБШ-ын ч. ш.-индә, Виркинија штатында шәһәр. Роанок чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 224 мин (1980). Кимјәви лиф, електротехника аваданлығы истеһсал олунур. Мебел, тикиш вә јејинти сәнајеси вар.

РОБ-ГРИЈЕ́ (Robbe Grillet) Ален (д. 18.8.1922, Финистер департаменти, Брест)—франсыз јазычысы, кинорежиссор. «Јени роман»ын баниләриндәндир. Ихтисасча мүһәндис-агротехникдир. «Бахан адам» (1955), «Гысганчлыг» (1957) романларында әшјаларын тәфәррүатла тәсвири мүһүм јер тутур. Р.-Г. әдәбијјатда вәтәндашлыг, идејалылыг вә етик принсипләрин әлејһинә чыхараг, һәјатын «там објектив» иникасыны әсас көтүрүр: «Лабиринтдә» (1959), «Көрүш еви» (1965), «Нју-Јорк үчүн ингилаб лајиһәси» (1970), «Тәдричән нәш'әјә гуршанма» (1973, ејниадлы филм), «Хәјали шәһәрин тополокијасы» (1976) романлары.

Әд.: Еремеев Л. А., Французский «Новый роман», Киев, 1974.

РО́БЕНҺАУЗЕН (Robenhausen)—Исвечрәдә, Пфеффикерзе көлү саһилиндә Неолит дөврүнә аид дирәкүстү јашајыш јери (саһ. тәрг. 10 мин $м^2$). 1857 илдән тәдгиг олунур. Гәдимдә көлүн үстүндә, саһилә јахын јердә дирәкләр үзәриндә јерләшмиш вә саһиллә көрпү илә бирләшмишди. Р.-дән ағач, сүмүк вә бујнуздан әшјалар (гајыг, авар, ох, хәнчәр, балта, санчаг вә с.), даш искәнә, балыг тору, керамика вә с. тапылмышдыр. Тапынтылар әсасән *Кортајо* вә Михелсберг мәдәнијјәтләринә аиддир. Әһалисинин әсас мәшғулијјәти һејвандарлыг олмушдур.

РОБЕСПЈЕ́Р (Robespierre) Максимилјен Мари Изидор де (6.5. 1758, Аррас—28.7.1794, Парис)—Бөјүк Франса ингилабы хадими. Ихтисасча вәкил олмушдур. 1789 илдә Аррас ш.-нин үчүнчү силкиндән Баш штатлара сечилмишдир. Маарифчилик идејаларынын тә'сири алтында тәрбијә алан Р. сијаси фәалијјәтинин илк күнләриндән демократик азадлыгларын чарчысы олмуш, Мүәссисләр Мәчлиси вә Јакобин клубундакы фәалијјәти сајәсиндә халг арасында бөјүк шөһрәт газанмышдыр. Р. монархијаны девирмиш 1792 ил 10 август үсјанында билаваситә иштирак етмәсә дә августун 11-дә ингилаби Коммунаја сечилмиш, ингилабы даһа да дәринләшдирмәк уғрунда мүбаризә апармышдыр. *Жирондистләрин* сүгутундан сонра (1793, ијун) ингилаби јакобин һөкумәтинә башчылыг едән Р. дахили вә харичи әксингилабын дармадағын едилмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр. Лакин Р.-ин сијаси фәалијјәтиндә Јакобин диктатурасына хас зиддијјәтләр дә өз әксини тапмышдыр. Р.-ин буржуа мәһдудлуғу үзүндән сол гүввәләрә (Шометт вә б.) вурдуғу зәрбәләр тезликлә јакобин диктатурасынын сосиал базасыны зәифләтди. Термидор чеврилишиндән (1794, 27/28 ијул) сонра Р. һәбс олунараг бир сыра мәсләкдашы, о чүмләдән гардашы Окүстен Робеспјерлә мәһкәмәсиз килјотиндә е'дам едилди.

Әсәри: Избр. произв., пер. с франц., т. 1—3, М., 1965.

Әд.: Манфред А. З., Три портрета эпохи Великой Французской революции, М., 1979.

РОБИНЕ́ (Robinet) Жан Батист Рене (23.6. 1735, Рени—24.1.1820, орада)—франсыз материалист философу. Р. «Тәбиәт һаггында» әсас әсәри илә *маарифчилик* хадимләри сырасына дахил олмушдур. Франсыз философу П. Бејлин лүғәтинә 4 чилдлик шәрһләр, Д. *Дидронун* Енсиклопедијасына 5 чилдлик әлавәләр јазыб чап етдирмишдир. Р.-нин фәлсәфи көрүшләри Р. *Декартын*, Ч. Локкун, Г. Лејбнитсин, һабелә 17—18 әсрләрин биоложи нәзәријјәләринин тә'сири алтында формалашмышдыр. Р. материалист көрүшләрини деизмлә әлагәләндирмишдир.

Әд.: Васильев С. Ф., Ж. Б. Робинэ и его философия, в его кн.: Из истории научных мировоззрений, М.—Л., 1935.Ситковский Е., Философия Ж. Б. Робинэ, М., 1936; Кузнецов В. Н., Французский материализм, М., 1980.

РОБОРО́ВСКИ Всеволод Иванович (8.5.1856, Петербург—5.6.1910, «Тараки» маликанәси, индики Калинин вил.-ндә)—рус сәјјаһы, Мәркәзи Асијанын тәдгигатчысы. Н. М. *Пржевалскинин* 3-чү (1879—80) вә 4-чү (1883—85) Мәркәзи Асија експедисијасынын иштиракчысы олмуш, 1889—90 илләрдә М. В. *Певтсовун* рәһбәрлији илә Тибет експедисијасында ишләмишдир. 1893—95 илләрдә Шәрги Тјаншаны вә Наншаны тәдгиг едән експедисијаја рәһбәрлик етмишдир.

Әд.: Юсов Б. В., В. И. Роборовский, М., 1951.

РО́БОТ (чех дилиндә robot, robota—мәчбури әмәк, rob—гул)—антропоморф (инсанабәнзәр) давранышлы автомат машын; әтраф аләмлә гаршылыглы әлагә заманы гисмән вә ја тамамилә инсанын (бә'зән һејванын) функсијаларыны ичра едир. Илк дәфә чех јазычысы К. Чапек «R.U.R.» әсәриндә ф-к вә з-дларда ишләјән «механики адамлары» Р. адландырмышдыр (1920).

Шәк. 1. «Универсал» серијалы (ССРИ) сәнаје роботларынын база модели: *1*—гол; *2*—тутгачын ојнағы; *3*—тутгач; *4*—дөнмә панели; *5*—тәрпәнмәз әсас.

Р.-у башга автоматлардан фәргләндирән башлыча кејфијјәти онун инсаны тәглид етмәк габилијјәтидир. Р.-лар үч әсас нөвә ајрылыр: сабит програмла ишләјән, инсан-оператор тәрәфиндән идарәолунан вә сүн'и интеллекти олан (инсанын көмәји олмадан, мәг-

Шәк. 2. «Кавагучи» фирмасынын (Јапонија) «Roks» маркалы сәнаје роботу.

сәдәујғун «шүурлу» ишләјән). Р.-дан сәнаједә тәһлүкәли вә ағыр зәһмәт тәләб едән әмәлијјатларда, һәмчинин елми тәдгигатларда (мәс., атом сәнајесиндә, космосда, суалты тәдгигатларда) истифадә едилир. Оператор, кассир, көзәтчи, пилот, сүрүчү вә с. функсијалары јеринә јетирән Р.-лар да дүзәлдилмишдир. *Манипулјаторлара* програмла идарәолунма принсипини әлавә етмәклә сәнаје Р.-лары јарадылмышдыр. Сәнаје Р.-лары ичра органындан (механики әлдән) вә идарә системиндән ибарәтдир. Сәнаје Р.-лары әл әмәјини автоматлашдыран ән'әнәви гурғулардан, әсасән, онунла фәргләнир ки, техноложи просесләрдә мүхтәлиф механики һәрәкәтләри јеринә јетирмәк үчүн онларын иш програмыны дәјишмәклә јенидән сазламаг олур. Сәнаје Р.-у күтләси бир нечә јүз *кг* олан мүхтәлиф деталлары фәзала лазыми трајекторијалар үзрә бир нечә *м* мәсафәјә апара билир. Онун ишләмә габилијјәти харичи мүһитин тә'сириндән (темп-рдан, һаванын тозлулуғундан, радиасијадан вә с.-дән) асылы дејил. Һазырда дүнјада 600-ә гәдәр Р. нөвү јарадылмышдыр. ССРИ-дә 200-дән чох Р. нөвү ишләниб һазырланмышдыр. Өлкәмизин мүхтәлиф сәнаје мүәссисәләриндә 7 миндән артыг Р.-манипулјатор тәтбиг олунур. Роботлашдырылмыш саһәләрдә, сехләрдә әмәк мәһсулдарлығы 2—3 дәфә артыр. Сон илләр јарадылмыш интеллектуал Р.-лар хүсуси веричиләр васитәсилә әтраф мүһит һаггында мә'лумату топлајыр вә Р.-ун сүн'и интеллекти бу мә'лумат әсасында онун һәрәкәтләринин ардычыллығыны мүәјјәнләшдирир. Белә Р.-лар хүсуси *һесаблајан електрон машыны* илә тәчһиз олунур.

Әд.: Неймарк А. М., Роботы на службе человека, М., 1982; О роботах, М., 1983.

РО́БСОН (Robeson) Пол (9.4.1898, Принстон—23.1.1976, Филаделфија)—американ мүғәнниси (бас), драм актјору, мүтәрәгги ичтимаи хадим. Бејнәлхалг Сүлһ мүкафаты лауреаты (1950). «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1952). Касыб зәнчи аиләсиндә доғулмушдур. Нју-Јоркда Колумбија ун-тинин һүгуг факүлтәсини битирмишдир. Американ вә инкилис театрларында драм актјору кими чыхыш етмишдир (ән јахшы ролу—Отелло). 1929 илдән зәнчи халг маһнылары ифачысы кими фәалијјәтә башламыш вә дүнја шөһрәти газанмышдыр. 1936—37 илләрдә Испанијада антифашист дөјүшчүләр гаршысында, 1939—45 илләрдә фашизм әлејһинә мүбаризәјә чағыран консертләрлә чыхыш етмишдир. 20-дән артыг дилдә охумушдур. Репертуарына ССРИ халгларынын маһнылары да дахил иди. Дүнјанын бир чох өлкәсиндә, дәфәләрлә ССРИ-дә гастролда олмушдур. Р. Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвү, Москва консерваторијасынын фәхри проф. (1958 илдән) иди.

Әсәри: На том я стою, М., 1958.

Әд.: Говорит Поль Робсон, пер. с англ., М., 1981.

РО́ВЕНКИ — УССР Ворошиловград вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. Әһ. 64 мин (1983). Көмүр чыхарылыр. Сафлашдырма ф-ки, чынгыл, сүд, пивә з-длары, ағач е'малы мүәссисәләри; мә'дән техникуму, музејләр вар. 1707 илдән мә'лумдур.

РО́ВНО—УССР-дә шәһәр. Ровно вил.-нин мәркәзи. Устје чајы саһилиндәдир. Нәгл. јоллары говшағы. Аеропорт. Әһ. 205 мин (1983). Машынгајырма вә метал е'малы, кимја, јүнкүл, јејинти сәнајеси вар. Мебел, тикинти материаллары истеһсал олунур. Педагожи вә су тәсәррүфаты мүһәндисләри ин-тлары, техникумлар, тибб вә мусиги мәктәбләри, театр, филармонија, ме'марлыг абидәләри, Совет Иттифагы Гәһрәманы Н. И. *Кузнетсовун* музеји, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар. 1282 илдән мә'лумдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1983).

РО́ВНО ВИЛАЈӘТИ—УССР-дә вилајәт. 1939 ил декабрын 4-дә тәшкил едилмишдир. Респ.-нын шм.-г.-индәдир. Саһ. 20,1 мин *км*². Әһ. 1149 мин (1983, 1 јанвар). 15 р-ну, 9 шәһәри, 17 штг вар. Мәркәзи Ровно ш.-дир.

Тәбиәт. Р.в.-нин сәтһи далғавары дүзәнликдир. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда —3,8°С, ијулда 18,5°С-дир. Иллик јағынты 560—620 *мм*. Чајлары Днепр һөвзәсинә аиддир. Полесједә чохлу батаглыг вә көл вар. Гара, подзоллашмыш боз, чимли-подзол, батаглыг, подзол торпаглары јајылмышдыр. Әразинин 1/3-ә гәдәри мешәдир. Чанавар, түлкү, чөлдонузу, сығын, порсуг, синчаб, дәлә, зубр, чај вә көлләрдә чохлу балыг вә с. вар.

Әһали. Әсасән, украјналылардыр. Руслар, белоруслар да јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 57,2 нәфәрдир. Шәһәр әһ. 41%-дир. Ири шәһәрләри: Ровно, Дубно, Здолбунов, Костопол, Сарны.

Тәсәррүфат. Р.в. сәнаје-аграр р-нудур. Респ.-нын мүһүм јејинти сәнајеси р-нларындандыр. Мизоч, Шпановск, Бабино-Томаховск вә Коретсдә шәкәр комбинатлары, Дубно вә Острогда шәкәр з-длары, Ровно, Дубно, Червоноармејск, Острогда гәннады, тәрәвәз-консерв, спирт мүәссисәләри, Ровнода әт комбинаты вар. Јүнкүл сәнајенин әсас мәркәзләри Ровно вә Дубнодур. Машынгајырма вә метал е'малы мүәссисәләриндә тракторлар үчүн еһтијат һиссәләри, к.т. машынлары, електротехника аваданлығы, јүксәк кәркинликли апаратлар, мүхтәлиф дәзкаһлар вә с. истеһсал олунур. АЕС вар. Мешә, ағач е'малы вә кағыз сәнајеси (Сарны, Дубно, Ровно вә с.) инкишаф етмишдир. Тикинти материаллары истеһсал олунур. Кимја вә нефт-кимја сәнајеси (Ровно кимја комбинаты вә тохунмајан парчалар ф-ки) кәтирилмә хаммалла ишләјир. К.т.-нда әкинчилик вә сүдлүк-әтлик һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр, техники биткиләр, тәрәвәз, картоф, јем биткиләри вә с. әкилир. Гарамал, донуз, давар сахланылыр, гушчулугла мәшғул олунур. Д.ј. нәгл. инкишаф етмишдир. Автомобил вә һава нәгл. вар. Р.в. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир (1967).

Мәдәни гуручулуг. Вил.-дә 2 ин-т, Кијев Мәдәнијјәт Ин-тунун мәдәни-маариф факүлтәси, 2 өлкәшүнаслыг музеји, Ровнода Совет Иттифагы Гәһрәманы Н. И. *Кузнетсовун* музеји, мусигили драм театры вә с. фәалијјәт көстәрир. Укр. дилиндә «Червони прапор» («Гырмызы бајраг», 1939) вил. гәзети вә «Ленинска молодь» («Ленинчи кәнчлик», 1963) вилајәтләрарасы гәзет чыхыр. Јерли радио верилишләри илә јанашы Москва вә Кијевдән радио вә телевизија верилишләри ретранслјасија олунур.

РОГА́ТИН—УССР Ивано-Франковск вил.-ндә шәһәр. Рогатин р-нунун мәркәзи. Гнилаја Липа чајы (Днестрин голу) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Автомобил јоллары говшағы. Чөрәк мәһсуллары комбинаты, Лвов електрик ишығы арматурлары з-дунун сехи; совхоз-техникум вар. 14 әсрдән мә'лумдур.

РОГАЧО́В—БССР Гомел вил.-ндә шәһәр. Рогачов р-нунун мәркәзи. Днепр чајында кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Сүдконсерв комбинаты, шәраб, чөрәк, мејвә консерви, дәмир-бетон конструксијалары з-длары, тикинти материаллары комбинаты, мебел ф-ки, јүнкүлсәнаје мүәссисәләри вар. 1142 илдән мә'лумдур.

РО́ГОВ Никифор Фјодорович (1887, Симбирск губ.-нын Судосев к.—18.2.1920)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. Коммунист. 1903 илдән Һәштәрханда, 1911 илдән исә Бакыда Хәзәр тичарәт донанмасынын мүхтәлиф кәмиләриндә ишләмиш, ингилаби һәрәката гошулмушдур. Феврал буржуа-демократик ингилабындан (1917) сонра Хәзәр дәнизчиләри арасында тәблиғат иши апармышдыр. 1918 илдә Бакы Совети Ичраијјә Комитәсинә үзв сечилмишдир. 1919—20 илләрдә Загафгазија, Дағыстан вә Закаспи һәмкарлар Иттифаглары гурултајынын нүмајәндәси, Мај тә'тилинин, «Хүсуси дәниз експедисијасынын» тәшкилатчыларындан олмушдур. Р. 1920 илин февралында бир нечә нәфәрлә Закаспи большевикләрилә әлагә јаратмаг мәгсәдилә Красноводска кедәркән дәниздә ағгвардијачылар тәрәфиндән тутулмуш вә бир нечә күндән сонра күлләләнмишдир.

РОД-А́ЈЛАНД, Род-Ајленд (Rhode Island)—әтлик-јумурталыг тојуг чинси. АБШ-да (Род-Ајленд вә Массачусетс штатларында) јерли тојугларын Һиндистандан кәтирилмиш саманы рәнкли Шанхај вә гырмызы-гонур Малајја хорузлары илә чүтләшдирилмәсиндән алынмышдыр. Рәнки гырмызы-гонур, гујруғу јашылачалан гарадыр. Хорузларын чәкиси 3,4—3,5 *кг*, тојуглары 2,4—2,6 *кг*-дыр. 170—180 (бә'зән 210—215) јумурта верир. АБШ, Б. Британија вә с. өлкәләрдә, ССРИ-дә Новосибирск вил., Ставропол өлкәси, УССР вә Лит.ССР-дә јетишдирилир.

РОД-А́ЈЛЕНД, Род-Ајлэнд (Rhode Island)—АБШ-да, Јени Инкилтәрәдә, Атлантик океаны саһилиндә штат. Саһ. 3,2 мин *км*². Әһ. 947 мин (1980). Инз. м. вә мүһүм порту Провиденс ш.-дир. Өлкәнин әһалиси чох сых вә сәнајеси инкишаф етмиш штатларындандыр. Тохучулуг, машынгајырма, метал е'малы, резин, полиграфија сәнајеси вар. Зәркәрлик мә'мулаты истеһсал олунур. К.т.-нда һејвандарлыг үстүндүр. Балыг овланыр. Туризм инкишаф етмишдир.

РОДАМИНЛӘР — гырмызы *трифенилметан бојалары*. Көн-дәрини, кағызы, әл-үз сабununу бојамаг үчүн вә үзви лазер материалы кими ишләдилир.

РОДАНИД ТУРШУСУ—бах *Тиосианат туршусу.*

РОДАНИДЛӘР — *тиосианатларын* башга ады.

РОДАНОВО—коми-пермјакларын әҹдадларына мәхсус (9—13 әсрләрә) мөһкәмләндирилмиш јашајыш мәскәнинин галыглары (Перм вил.-нин ејниадлы кәнди јахынлығында). Археоложи газынтылар заманы (1936—37 илләрдә тәдгиг едилмишдир) јашајыш евләри, тәсәррүфат тикилиләри вә чәпәрләри олан маликанә галыглары ашкар олунмушдур. Мәдәни тәбәгәдән дәмир вә сүмүкдән әмәк аләтләри, бәзәк шејләри, кил габлар вә ев һејванларынын сүмүкләри тапылмышдыр.

РОДАРИ (Rodari) Ҹанни (23.10.1920, Оменја—16.4.1980, Рома) — италјан јазычысы. 1944 илдән Италија КП үзвү. *Мүгавимәт һәрәкатынын* иштиракчысыдыр. «Шән ше'рләр китабчасы» (1951), «Ше'р гатары» (1960) вә с. китабларын, «Чипполинонун башына кәләнләр» (1951), «Телефонла данышылан нағыллар» (1962), «Бири варды, бири јохду, икигат барон Ламберто варды» (1978) нағыл-повестләринин вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Дузлу јумор, сосиал сатира илә никбинлијин вәһдәти, адиликдә мүрәккәб һәјат һәгигәтләрини көрмәк маһарәти јарадычылығынын сәчијјәви ҹәһәтләридир.

Әсәрләри: Мави охун сәјаһәти, Б., 1961; Ҹелсомино јаланчылар өлкәсиндә, Б., 1962; Чипполинонун башына кәләнләр, Б., 1968; Телефонла данышылан нағыллар, Б., 1969; Всемирный хоровод, М., 1962; Грамматика фантазии. Сказки по телефону, Алма-Ата, 1982.

Әд.: Брандис Е., От Эзопа до Джанни Родари, 2 изд., М., 1980.

РОДЕЗ АНТИФАШИСТ ТӘШКИЛАТЫ (РАТ)—1943 илин сентјабр-октјабр ајларында Франсанын Родез ш.-ндәки әсир дүшәркәсиндә азәрб.-ларын јаратдығы кизли тәшкилат. Тәшкилата забитләрдән Һ. Мәммәдов вә М. Мәммәдов рәһбәрлик етмиш, И. Һејдәров, М. Мәммәдли, П. Ҹәфәрханлы, Һ. Гурбанов, Р. Рзајев вә б. онун фәал үзвләри олмушлар. РАТ әсирләр арасында антифашист тәблиғат апарыр, Франса Коммунист Партијасынын МК-сы вә партизан гәраркаһы илә әлагә јарадыр, рус, Азәрб., франсыз дилләриндә интибаһнамә вә мүрачиәтләр јајыр, азәрб. әсирләрин гачыб партизанлара гошулмасыны тәшкил едирди. РАТ-ын үзвләри 1944 илин әввәлләриндә тәхрибат вә позучулуг ишләрини күчләндирмиш, алманларын хејли ҹанлы гүввәсини, техникасыны сырадан чыхармыш, фашистләрин планлары вә һәрби гүввәләри һаггында партизанлара мә'лумат вермишләр. РАТ-ын 1944 ил августун 15-дә кечирилән кизли јығынҹағы августун 16-да кечә саат 1-дә үсјана башламаг вә күтләви сурәтдә гачыб партизанлара гошулмаг һаггында гәрар гәбул етмишди. Лакин үсјана 2 саат галмыш бундан хәбәр тутан фашистләр үсјанын тәшкилатчыларыны һәбс етмиш, 50-дән артыг азәрб. әсир јандырылмыш, 9 нәфәр исә күлләләнмишди. Буна бахмајараг августун 17-дә франсыз вә азәрб. партизанларын бирләшмиш гүввәләри Родез ш.-ни азад етди. Родез уғрунда һәлак олмуш азәрб.-лар шәһәр гәбиристанында дәфн олунмушдур. Азәрб. партизанлары Франса тамамилә азад едиләнәдәк ишғалчыларла мүбаризәни давам етдирмишләр.

Әд.: Мадатов Г. А., Азербайджан в Великой Отечественной войне, Б., 1975.

РОДЕЗИЈА ВӘ НЈАСАЛЕНД ФЕДЕРАСИЈАСЫ (Federation of Rhodesia and Nyasalang)—1953—63 илләрдә үч инкилис мүстәмләкә мүлкүнүн [Шимали Родезија (индики *Замбија*), Ҹәнуби Родезија (1980 илдән Зимбабве) вә Нјасаленд (индики *Малави*)] бирләшмәси. Б. Британијанын тәшәббүсү илә тәшкил олунмушду. Р. вә Н.ф. өлкәләри халгларынын фәал милли азадлыг мүбаризәси нәтиҹәсиндә ләғв едилмишдир (1963, 31 декабр).

РОДЕН (Rodin) Рене Франсуа Огүст (12.11.1840, Париж—17.11.1917, Медон, Париж јахынлығында)—франсыз һејкәлтәрашы. Париж Рәсм вә Ријазијјат Мәктәбиндә (1854—57) вә Тәбиәт Тарихи Музејиндә (һејкәлтәраш вә бојакар А. Л. Баринин јанында) охумушдур (1864). 1875 илдә Италијаја кетмиш, Микеланчело, Донателло вә Л. Кибертинин әсәрләрини өјрәнмишдир. 1860—70-ҹи илләрдә јаратдығы әсәрләр бајағы академик һејкәлтәрашлыға гаршы е'тираз мотивләри, образларын һәјатилији вә динамиклији илә фәргләнир. Р. 1884—88 илләрдә Кале ш. үчүн јаратдығы «Кале вәтәндашлары» (түнҹ, 1895 илдә гојулмушдур) монументал һејкәлтәрашлыг групунда доғма шәһәри хилас етмәк үчүн өзләрини гурбан вермиш адамларын мәтин образларыны тәсвир етмишдир. Р. 1880 илдән өмрүнүн сонунадәк «Ҹәһәннәм дарвазасы» адлы бөјүк горелјеф композисијасы үзәриндә ишләмишдир. Композисијанын ајры-ајры мотивләри («Өпүш» групу, 1886, «Мүтәфәккир» һејкәли, 1888) мүстәгил әсәр характери дашыјыр. 1880-ҹи илләрин орталарындан Р.-ин јарадыҹылығында мүрәккәб символик образлара, зиддијјәтли вә ифрат инсан емосијаларынын үзә чыхарылмасына мејл артыр. Р.-нин сәнәткарлыг үсулу да тәдриҹән дәјишир, әсәрләри санки натамам характер дашыјыр, ишыг вә көлкә чаларларынын тәзадлығы даһа да кәскинләшир. Бу бахымдан В. Һүгонун (мәрмәр, 1886—1900) вә О. Балзакын (түнҹ, 1893—97; 1939 илдә гојулмушдур) абидәләри сәчијјәвидир. Һејкәлтәрашлыгда импрессионизмин баниләриндән бири сајылан Р. рәсм вә офорт устасы кими дә танынмышдыр. Р.-ин јарадыҹылығы һејкәлтәрашлыг тарихиндә мүһүм мәрһәлә тәшкил едир.

О. Роден. «Әбәди баһар». Мәрмәр. 1884 илдән сонра. Ермитаж. Ленинград.

Әд.: Вейс Д., Огюст Роден, М., 1969.

РОДЕПОРТ-МАРАЈСБУРГ (Roodepoort-Maraisburg) — ҸАР-да шәһәр. Трансваал әјаләтиндәдир; бах *Рудепурт-Марәбург.*

РОДИНКИТЛӘР — габбро-перидотит интрузијалары калсиум-силикат метасоматик дамар сүхурларынын петрокенетик групу. Р.-ә гранат-пироксенли, хлорит-гранатлы, везувиан-хлорит-соизитли вә онлара охшар башга сүхурлар (мономинерал гроссулјарлара да тәсадүф едилир) дахилдир. «Р.» термини харичи әдәбијјатда кениш истифадә олунур. Сон заманлар совет әдәбијјатында да ишләдилмәјә башланмышдыр. Термини илк дәфә 1911 илдә Маршалл (Marshall) тәклиф етмишдир.

РОДИНСКОЈЕ—УССР Донетск вил.-ндә шәһәр. Красноармејск д.ј. говшағындан 8 *км* аралыдыр. Көмүр чыхарылыр. Мәркәзи сафлашдырма ф-ки вар.

РОДИОНОВ Владимир Михајлович (28.10.1878, Москва—7.2.1954, Москва) —совет кимјачысы. ССРИ ЕА акад. (1943; м. үзвү 1939). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1949, 1950). Д. И. Менделејев ад. Үмумиттифаг Кимја Ҹәмијјәтинин витсе-президенти (1946—50) вә президенти (1950—54) олмушдур. Әсасән, аминтуршулар, боја маддәләри, алкалоидләр, әҹзачылыг препаратлары, витаминләр, әтирли маддәләр вә с. саһәсиндә ишләмишдир. ССРИ-дә анилин бојалары, синтетик әтирли маддәләр вә әҹзачылыг сәнајесинин јарадылмасында јахындан иштирак етмишдир. Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

РОДИОНОВ Јефим Иванович (октјабр, 1889, Саратов губ.-нын Хмелевка к.—1937)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1919 илдән Сов.ИКП үзвү. 1906 илдән Бакыда кәми тәрсанәсиндә ишләмишдир. 1912—17 илләрдә чар ордусунда, 1918 илдә исә Гафгаз Гызыл Ордусунда хидмәт етмишдир. 1918—20 илләрдә Гарашәһәрдә нефт е'малы з-ду партија өзәјинин катиби, р-н комитәсинин, Бакы фәһлә конфрансынын, Бакы Комитәсинин үзвү олмушдур. АК(б)П-нин 1-ҹи гурултајында МК-ја үзв сечилмишдир. Р. Бакы ш. Завагзалны р-н ингилаб вә ичраијјә комитәсинин, әрзаг идарәсинин сәдри (1920—21), Азәрб.ССР халг почт-телеграф комиссары, ССРИ халг тиҹарәт комиссарынын Азәрб.-да мүвәккили (1921—29), Азәрб.ССР ХКС сәдринин мүавини, Азәрб.ССР халг тәҹһизат комиссары, Бакы Советинин сәдри (1930—37) вә с. вәзифәләрдә чалышмышдыр. Дәфәләрлә АК(б)П МК, МНК, Азәрб. МИК-нин үзвү сечилмишдир. ЗСФСР-ин Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

РОДИУМ (лат. Rhodium), Rh—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин VIII групундадыр, ат.н. 45, ат. к. 102,9055-дир. *Платин фәсиләси металларындан* биридир; күмүшү-ағ (тоз һалында исә боз) рәнкдәдир; оксидләшмә дәрәҹәси +3, аз һалларда +1, +2, +4 вә +6-дыр. Тәбии Р. сабит ^{103}Rh изотопундан ибарәтдир, күтлә әдәди 96—110 олан 15 радиоактив изотопу алынмышдыр. Нүвә реакторларында

уран вә плутониумун парчаланмасы нәтичәсиндә хејли мигдарда Р. әмәлә кәлир. Р.-у инкилис алими У. Х. Волластон кәшф етмишдир (1803). О, чох надир тапылан, сәпәләнмиш елементдир. Јер габығында мигдары $1\cdot10^{-7}$%-дир. 20°С-дә сыхлығы 12,410 *г/см³*-дир, 1960°С-дә әријир, 3700°С-дә гајнајыр. Коррозијаја гаршы давамлыдыр. Һавада (вә ја оксикендә) јалныз 600°С-дән артыг гыздырдыгда јаваш-јаваш оксидләшиб Rh_2O_3 әмәлә кәтирир. Азот вә карбонла реаксијаја кирмир, јүксәк темп-рларда һидрокен, күкүрд вә фосфорла бирләшир. Металларын чоху илә әринти верир. Р. чох дәгиг өлчү чиһазлары вә зәркәрлик мә'мулаты һазырланмасында, ишығы јахшы әкс етдирдији үчүн рефлектор, прожектор, техники күзкү вә с.-дә ишләдилир. Ондан үзви маддәләрин һидрокенләшдирилмәси просесиндә катализатор кими истифадә едилир. Әринтиләриндән фил јер, шүшә әритмәк үчүн ишләдилән габлар, бә'зи кимја габлары, мүгавимәт собаларынын гыздырычылары вә с. һазырланыр.

Әд.: Савицкий Е. М. [и др.]. Металловедение платиновых металлов, М., 1975; Савицкий Е. М., Бурханов Г. С., Редкие металлы и сплавы, М., 1980.

РОДИУМЛАМА—електролитик үсулла метал мә'мулатын үзәринә назик родиум гатынын (галынлығы 0,1—25 *мкм*) чәкилмәси. Р. дан мә'мулатын коррозијаја давамлылығыны, әксетдирмә габилијјәтини, одадавамлылығыны артырмаг вә контакт електрик кечиричилијинин сабитлијини тә'мин етмәк үчүн, һабелә горујучу декоратив мә сәдләрлә истифадә едилир.

РОДНИКИ—РСФСР Иваново вил.-ндә шәһәр. Родники р-нунун мәркәзи. Меланж вә тахта-шалбан комбинатлары, сүд з-ду вар.

РОДНИНА Ирина Константиновна (д. 12.9.1949, Москва)—совет идманчысы, ССРИ әмәкдар идман устасы (1969). 1975 илдән Сов. ИКП үзвү. Москвада Мәркәзи Бәдән Тәрбијәси Институну битирмишдир (1974). Конкиләрлә фигурлу сүрүшмә үзрә гоша чыхышларда (1968—72 илләрдә А. Н. Улановла, 1973—80 илләрдә А. Г. Зајтсевлә) дәфәләрлә ССРИ (1970—71, 1973—75, 1977), 10 дәфә дүнја вә Авропа (1969—80), үч дәфә Олимпија (1972, 1976, 1980) чемпиону олмушдур. 1975 илдән педагожи фәалијјәт көстәрир. Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Чайковский А., Ирина Роднина, Александр Зайцев, М., 1981.

РОДОДЕНДРОН (Rhododendron) — ерика фәсиләсиндән битки чинси. Һәмишәјашыл, јахуд јарпағы төкүлән кол вә ја кичик ағачдыр. Тамкәнарлы дәривары јарпаглары нөвбәли дүзүлүр. Чичәкләри сых чәтирвары топаларда јерләшир. Ләчәкләри сары, ағ-чәһрајы вә ја нарынчыдыр. Мејвәси гутучугдур; тохуму хырда вә чохдур. 600-дән чох (башга мә'лумата көрә 1300-дәк), ССРИ-дә 20, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 нөвү мә'лумдур. Сары Р. (Rh. luteum) вә Гафгаз Р.-у (Rh. caucasicum) Бөјүк Гафгазын јүксәк дағ чәмәнлијиндә јајылмышдыр. Декоратив коллардыр. Бә'зи нөвләри балверәндир, лакин онларын балы чох заман зәһәрләнмә верир. Р. чинсинин нөвләринә бағчылыгда азалеја дејилир.

РОДОНИТ (јун. rhódon—гызылкүл) —силикатлар синфинә аид минерал. Кимјәви тәркиби $CaMn_4(Si_5O_{15})$· FeO, Mg, Al, Zn вә с. гатышыглары олур. Триклиник сингонијада кристаллашыр. Дәнәли вә ја сых күтләләр, лөвһәли кристаллар әмәлә кәтирир. Рәнки чәһрајы олур. Шүшә парылтылыдыр. Адәтән метаморфик мәншәлидир. Мә'мулат дашы вә тикинтидә үзлүк материалы кими ишлә дилир. Ән бөјүк јатаглары ССРИ (Уралда), Исвеч, АБШ вә Мексикададыр.

РОДОП ДАҒЛАРЫ—Балкан ј-а-нда дағлар. Болгарыстан вә Јунаныстандадыр. Уз. тәгр. 240 *км*, һүнд. 2191 *м*-ә гәдәрдир. Шәрги вә Гәрби Р.д.-на ајрылыр. Әсасән, әһәнкдашы, гумдашы, кристаллик вә вулканик сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Иллик јағынты 650—1000 *мм*-ә гәдәрдир. Чајлары астаналыдыр; бөјүк һидроенержи еһтијатларына маликдир. Марица чајынын голлары олан Арда вә Выча чајларында СЕС каскадлары вә су анбарлары вар. Јамачлары кол биткиләри, мешәләр, субалп чәмәнләри илә өртүлүдүр. Дәмир филизи, хром, полиметал филиз јатаглары, минерал булаглар, балнеоложи вә иглим курортлары вар. Туризм инкишаф етмишдир.

РОДОС (Rhódos)—Аралыг дәнизинин ш. һиссәсиндә ада. Чәнуби Спорад архипелагындадыр. Јунаныстана мәхсусдур. Саһ. 1404 *км²*. Саһилләри аз парчаланмышдыр. Һүнд. 1215 *м*-ә (Атавирос д.) гәдәрдир. Әсасән, әһәнкдашы вә мәрмәрдән тәшкил олунмушдур. Битки өртүјү шам, сәрв вә һәмишәјашыл палыд ағачларындан ибарәт мешәләр вә Аралыг дәнизи типли коллуглардыр. Дәнизкәнары овалыгларда үзүм, ситрус вә зејтун јетишдирилир. Балыг овланыр. Курортлар вар. Туризм инкишаф етмишдир. Әсас шәһәри Родосдур.

Р.-да зәнкин инчәсәнәт абидәләри галмышдыр (о чүмләдән Родос ш.-ндә Афродита мә'бәдинин галыглары, е.ә. 3 әср). Е.ә. 5 әсрин сонларында Р. шәһәрләри салынмышды (*һипподам* системи үзрә планлашдырылмыш Родос ш., е.ә. 408—407). Е.ә. 3—1 әсрләрдә Р. һејкәлтәрашлыг мәктәби јаранмышды («Родос нәһәнки» адланан Һелиосун һејкәли, тунч, е.ә. тәгр. 292—280; «Лаокоон» һејкәл групу, мәрмәр, е.ә. тәгр. 50). Орта әср абидәләриндән 11—15 әсрләрә аид Бизанс мә'бәдләри, *иоһаччыларын* тикилиләри (14—16 әсрләр), мүсәлман ме'марлығы нүмунәләри (16—19 әсрләр) фәргләнир.

РОДОС ДӘНИЗ ГАНУНУ—*Бизансда* 7—8 әсрләрдә тәртиб олунмуш дәнизчилик вә дәниз тичарәти гајдалары күллијјаты. Ири тичарәт мәркәзи олан *Родос* а. нын ады илә бағлыдыр. Кәмигајырма вә кәминин идарә олунмасы (кәмичилик елми), јүк вә сәрнишин дашынмасы, кәми кирајәси, гәза һалларында јүкләрин кәмидән туллланмасы вә с. аид гајдалардан ибарәт иди. Р.д.г.-нун бир сыра нормалары бејнәлхалг тичарәтдә 15 әсрәдәк тәтбиг олунмушду.

РОДОХРОЗИТ (јун. rhódon—гызылкүл+chrōsis—рәнк)— карбонатлар синфинә аид минерал. Кимјәви тәркиби $MnCO_3$ (61,71%-и MnO, 38,29%-и CO_2). Fe, Mg, Zn, надир һалларда Co гатышыглары олур. Тригонал сингонијада кристаллашыр. Ромбоедр формалы кристаллар, кристаллик-дәнәли вә с. агрегатлар әмәлә кәтирир. Рәнки чәһрајы, гырмызы, јашылымтылбоз олур. Шүшә парылтылыдыр. Сәртлији 3,5—4, сыхлығы 3600—3700 *кг/м³*. Һидротермал дамарларда вә метасоматик јатагларда сулфидләрлә вә манганлы силикатларла ассосиасијада тапылыр. Чөкмә јатаглары сәнаје әһәмијјәтлидир. Јатаглары ССРИ (Күрч. ССР вә Уралда) вә АБШ-дадыр. Ферроманган әридилмәсиндә хаммалдыр. Чугун истеһсалында вә кимја сәнајесиндә истифадә едилир.

РОДРИКЕС (Rodriguez)—Һинд океанында ада. Маскарен а-ры групуна дахилдир. *Маврики* дөвләтинин тәркибиндәдир. Вулкан мәншәлидир. Мәрчан рифләри илә әһатә олунмушдур. Һүнд. 369 *м*-ә гәдәр. Иглими тропик, пассатдыр. Гасырғалар олур (јанвар—март). Шәкәр гамышы, памбыг, гәһвә, түтүн плантасијалары вар. Балыг овланыр. Әсас шәһәри Порт-Матуриндир.

РОДС (Rhodes) Сесил Чон (5.7.1853, Һартфордшир, Бишоп-Стортфорд — 26.3.1902, Кап мүстәмләкәси, Мејсенберх)—Инкилтәрә мүстәмләкә хадими. Б. Британијанын Чәнуби вә Мәркәзи Африкадакы ишғал етдији әразиләрин (19 әсрин 80—90-чы илләри) бир һиссәси сонрадан әлаһиддә мүстәмләкәјә чевриләрәк 1895 илдә Р.-ун шәрәфинә Родезија адландырылмышды. 1890—96 илләрдә Кап мүстәмләкәсинин баш назири олмуш, Бур респ.-сыны тутмаг үчүн көстәрдији чәһдләр боша чыхдыгдан сонра истe'фа вермишди. Р. Инкилтәрә—Бур мүһарибәсинин (1899—1902) тәшкилатчыларындан иди.

РОЖДЕСТВЕНСКИ Валери Илич (д. 13.2.1939, Ленинград)—ССРИ тәјјарәчи-космонавты, мүһәндис-полковник. Совет Иттифагы Гәһрәманы (1976). Ленин комсомолу мүкафаты лауреаты (1976). 1961 илдән Сов. ИКП үзвү. 1961 илдә Ф. Е. Дзержински ад. Али Һәрби Дәниз Мүһәндисләри Мәктәбини битирмиш вә ҺДД-да ишләмишдир. 1965 илдән космонавтлар дәстәсиндәдир. 1976 ил октјабрын 14—16-да «Сојуз 23» космик кәмисиндә (В. Д. *Зудовла* бирликдә) борт мүһәндиси кими учушда олмушдур. Учуш 2 күн 6 *дәг* давам етмишдир. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

РОЖДЕСТВЕНСКИ Кеннади Николајевич (д. 4.5.1931, Москва)—совет дирижору. ССРИ халг артисти (1976). Ленин мүкафаты лауреаты (1970). Исвеч Крал Академијасынын фәхри үзвү (1975). Москва консерваторијасыны битирмишдир (1954). Бөјүк театрда (Москва, 1951—60, дирижор; 1961—70, баш дирижор), Үмумиттифаг Радиосу вә Телевизијасы Бөјүк Симфоник Оркестриндә (1961—74, баш дирижор вә бәдии рәһбәр), Стокһолм филармонијасында (1974—77) фәалијјәт көстәрмишдир. 1974 илдән Москва Мусиги Камера Театрынын, 1982 илдән ССРИ Мәдәнијјәт Назирлији

Дөвләт Симфоник Оркестринин баш дирижорудур; 1978 илдән һәмчинин Лондонун Би-Би-Си оркестринә рәһбәрлик едир. Репертуарына классик әсәрләрлә јанашы мүасир мусиги әсәрләри (о ҹүмләдән Азәрб. бәстәкарларынын) дә дахилдир. Совет бәстәкарларынын әсәрләрини кеништәблиғ едир. Педагожи фәалијјәт көстәрир (1968 илдән проф.). 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә БХР-ин «Кирилл вә Мефоди» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Дирижерская аппликатура, Л., 1974; Мысли о музыке, М., 1975.

РОЖДЕ́СТВЕНСКИ Роберт Иванович (д. 2.6.1932, Алтај өлкәси, Косиха к.)—рус совет шаири. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1979). 1977 илдән Сов. ИКП үзвү. «Баһар бајраглары» (1955), «Издиһамлы хијабан» (1959), «Јашыдыма» (1962), «Тә'сир даирәси» (1965), «Итһаф» (1970), «Хәтт» (1973), «210 аддым» (1979), «Јетмишинҹи илләр» (1980) вә с. ше'р вә поема китабларынын мүәллифидир. В. В. Мајаковски ән'әнәләрини давам етдирир. Мүасирләримизин мә'нәви көзәллијинин, әмәк рәшадәтинин, сүлһ уғрунда мүбаризәсинин тәрәннүмү јарадыҹылығынын әсас мөвзуларыдыр. Бир сыра ше'ринә, «Реквијем» (1961) поемасына мусиги бәстәләнмишдир. Азәрб.-а һәср олунмуш ше'р вә мәгаләләри, Азәрб. поезијасындан тәрҹүмәләри вар. Ше'рләри ССРИ вә дүнја халглары дилләринә тәрҹүмә олунмушдур. ССРИ Јазычылар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин катибидир (1981 илдән). Октјабр Ингилабы ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Сизин үчүн јашајырам, Б., 1975; Избр. произв., т. 1—2, М., 1979; Семь поэм, М., 1982.

РО́ЗЕН Виктор Романович (5.3. 1849, Ревел, индики Таллин—23.1.1908, Петербург) — барон, рус шәргшүнасы. Петербург ЕА акад. (1890). Әрәб әдәбијјаты мүтәхәссисидир. 1885 илдән Русија Археолокија Ҹәмијјәти Шәрг Шө'бәсинин рәһбәри олмуш, 1866 илдә Русијада илк шәргшүнаслыг елми журналыны («Русија Археолокија Ҹәмијјәти Шәрг Шө'бәсинин әсәрләри») тә'сис етмишдир. Классик әрәб поезијасы, әрәб-Бизанс мүнасибәтләри, Шәрги Авропа тарихинә даир әрәб мәнбәләри һаггында әсәрләрин мүәллифидир.

Әд.: Крачковский И. Ю., Очерки по истории русской арабистики, М.—Л., 1950; Историография общественных наук в Узбекистане, Ташкент, 1974.

РОЗЕ́ТТА — МӘР-дә *Рәшид* ш.-нин кечмиш ады.

РОЗЕ́ТТА ДАШЫ—һероглиф вә демотик јазы илә Гәдим Мисир вә гәдим јунан дилләриндә јазылы гара базалт даш. Сен-Жүлјен фортунун [Нил чајы делтасындан г.-дә Розетта (Рәшид) ш. јахынлығында] иншасы заманы тапылмышдыр (1799); һазыра Британија музејиндә (Лондон) сахланылыр. Р. д.-нын мәтнләри е.ә. 196 илдә Мисир каһини V Птолемеј Епифанын шәрәфинә һәкк олунмушдур. Р.д.-нын Гәдим Мисир дилиндәки мәтнини франсыз шәргшүнасы Силвестр де Саси, Исвеч дипломаты Д. Окерблат вә инкилис физики Т. Јунг охумаға ҹәһд көстәрмиш, һероглифләрлә јазылмыш мәтнини исә 1822 илдә Ф. *Шамполјон* охумушдур.

РО́ЗИ (Rosi) Франческо (д. 15.11.1922, Неапол)—италјан кино режиссору. 1943 илдән кинода фәалијјәт көстәрир. «Сијаси кино»нун көркәмли нүмајәндәләриндән олан Р.-нин филмләриндә неореализм ән'әнәләри јени истигамәтдә инкишаф етдирилир. Ән јахшы филмләри: «Салваторе Ҹулиано» (1961), «Шәһәр үзәриндә әлләр» (1963), «Маттеинин иши» (1972), «Нүфузлу мејитләр» (1976), «Иса пејғәмбәр Еболидә дајанды» (1978; 11-ҹи Бејнәлхалг кино фестивалынын Гызыл мүкафаты, Москва, 1979), «Сан-Бабила мејданы» (1979), «Үч гардаш» (1981) вә с.

РО́ЗИН, Розинш Фритсис (Фридрих) Адамович (әдәби тәхәллүсү Азис) (19.3.1870, Пурмсаты волосту, Латвија—7.5.1919, Глужнева к., Ригада дәфн олунмушдур)—Латвија КП-нин јарадыҹыларындан бири, публисист. Тарту ун-тиндә охумуш (1891—97), ингилаби һәрәката гошулмушдур. 1899 илдә Инкилтәрәјә кетмиш, латыш с.-д. журналларынын тәшкилатчысы вә редактору олмуш, Латыш С.-Д. Фәһлә Партијасынын јарадылмасында (1904) иштирак етмиш, МК үзвү сечилмишдир. РСДФП 5-ҹи гурултајынын (1907) нүмајәндәси олмушдур. 1908 илдә каторга ҹәзасына мәһкум едилмиш, 1913 илдә Сибирә сүркүн олунмушдур; АБШ-а гачмыш, болшевик мөвгели латыш с.-д. гәзети бурахмышдыр. 1917 илдә Латвијаја гајытмышдыр. Һәмин илин декабрындан Латвијада илк Совет һөкумәтинин—фәһлә, әскәр вә торпагсыз кәндли депутатлары Совети Иҹраијјә Комитәсинин сәдри иди. 1918—19 илләрдә РСФСР халг милләтләр комиссарынын мүавини, Совет Латвијасынын әкинчилик комиссары олмушдур. Марксист фәлсәфә, бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты, Латвијада аграр мүнасибәтләр мәсәләләринә даир әсәрләри вар. К. Маркс вә Ф. Енкелсин «Коммунист Партијасынын Манифести» әсәринин латыш дилинә илк тәрҹүмәчиси вә наширидир (1900).

РОЗМА́РИН (Rosmarinus) — долагчичәклиләр фәсиләсиндән битки ҹинси. Һәмишәјашыл, чох будагланмыш јарымколлардыр. Јарпаглары хәтвары, чох вахт ичәријә гатланан, дәриварь, тамкәнарлы, гыса саплаглыдыр. Чичәкләри голтуг чичәк групунда топланыр; мавијәчалан (бә'зән чәһрајы вә ја ағ), икидодаглы ләҹәји вар. Әсл вәтәни сајылан Аралыг дәнизи өлкәләриндә 1—3, ССРИ-дә, һәмчинин Азәрб. ССР-дә 1 нөвү — дәрман Р.-и (R. officinalis) беҹәрилир. Јарпаг вә чичәкли зогларындан әтријјатда вә тибдә истифадә олунан ефир јағы алыныр. Декоратив битки кими әкилир.

РО́ЗОВ Виктор Сергејевич (д. 21.8. 1913, Јарославл)—рус совет драматургу. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1967). Актуал мә'нәви-әхлаги проблемләрә һәср олунмуш «Онун достлары» (1949), «Һәјат сәһифәләри» (1953), «Шадлыг сорағында» (1957), «Гејри-бәрабәр дөјүш» (1960), «Шам јемәјиндән әввәл» (1962), «Тој күнү» (1964), «Ән'әнәви топланыш» (1967), «Ахшамдан күнортајадәк» (1970), «Шәраит» (1973) вә с. пјесләрин мүәллифидир. Бир сыра пјеси екранлашдырылмышдыр. «Уғур олсун» пјеси Азәрб. сәһнәсиндә тамашаја гојулмушдур. 4 орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Мои шестидесятые. Пьесы, статьи, М., 1969; В добрый час. Пьесы, М., 1974; Избранное, М., 1983.

Әд.: Анастасьев А., Виктор Розов. Очерк творчества, М., 1966.

РОЈ Бимал (12.7.1909, Дәккә—8.1. 1967, Бомбеј)—һинд кино режиссору. 1935—42 илләрдә оператор ишләмиш, 1943 илдән реж.-луг фәалијјәтинә башламышдыр. Р.-ун «Ики гарыш торпаг» (1953) филми кениш шөһрәт газанмышдыр. Дикәр филмләри: «Девдас» (1955), «Бирач Баһу» (1956), «Тохунулмаз гадын» (1959), «Мәһбус» (1963) вә с.

РОЈ ЧОУДҺУ́РИ Деви Прасад (д. август 1899, Рангпур)—һинд бојакары, график вә һејкәлтәраш. Рәссамлығы А. Тагордан өјрәнмиш, Лондонда охумушдур. Мәдрәсдә Дөвләт Инҹәсәнәт вә Пешә Мәктәбинин директору (1928—58), Милли Рәссамлыг Академијасынын президенти (1954—60) олмушдур. Әсәрләриндә зәһмәт адамларынын, кәнд һәјатынын, дағлы гадынларын реалист тәсвири верилмишдир: «Јағышлар башлајанда» (темпера, 1940-чы илләр, Мүасир Милли Инҹәсәнәт Галерејасы, Деһли), Р. Тагорун портрети (пастел), Мәдрәсдә Гандинин абидәси, чохфигурлу «Әмәјин зәфәри» һејкәл групу (тунҹ, 1950-ҹи илләр, Мүасир Милли Инҹәсәнәт Галерејасы), «Шәһидләрин хатирәсинә» монументи (Патна, Биһар штаты), һејкәлтәрашлыг портретләри («Мәним арвадым», тунҹ, 1960-чы илләр) вә с.

РОЈА́Л (фр. royal—крала мәхсус)—симли-клавишли мусиги аләти, *фортепианонун* бир нөвү. Р.-ын симләри, дека вә механикасы һоризонтал мүстәвидә јерләшир. Симләрин узунлуғу мүхтәлиф олдуғундан (көләк симләр зил, нисбәтән узун симләр бәм сәсләр үчүн) Р.-ын көвдәси ганадаохшар шәкилдә гурулур. Мүасир Р.-ын диапазону $7^1/_2$ октавадыр. Габаритинә көрә консерт, салон, кабинет Р.-ларына ајрылыр.

РОЈАЛИСТЛӘР (фр., royaliste, royal —крал адамы)—крал һакимијјәти тәрәфдарлары, монархистләр. «Р.» термини илк дәфә *Бөјүк Франса ингилабы* дөврүндә Бурбонлар монархијасынын тәрәфдарларыны, ингилабын дүшмәнләрини билдирмәк үчүн ишләнмишдир.

«РО́ЈЈАЛ ДАТЧ-ШЕЛЛ ГРУП» (Royal Dutch-Shell Group)—Б. Британијанын вә Нидерландын ән бөјүк нефт иниһисары. Дүнјада 2-ҹи, Гәрби Авропада 1-ҹи јери тутур. Инһисара 1907 илдә бирләшдирилмиш ики ширкәт—«Шелл транспорт әнд трејдинг» (1897, Инкилтәрә) вә «Ројјал датч петролиум» (1890, Нидерланд) башчылыг едир. Инһисар Иран (1979 илләк), Венесуела, Никерија вә с. өлкәләрдә нефт чыхарыр; Б. Британија, Нидерланд, Франса, Италија, АФР, АБШ, Јапонија вә с. өлкәләрин ири сәнаје мәркәзләриндә нефт е'малы вә нефт кимјасы мүәссисәләри вар. 1979 илдә мәһсул сатышы 36,1 млрд., халис кәлири 2,3 млрд. доллар, ишчиләринин сајы 153 мин нәфәр олмуш, 212 млн. *т* нефт чыхармыш, 217 млн. *т* нефт е'мал етмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынадәк Русијада, о ҹүмләдән Азәрб.-да фәалијјәт көстәрмишдир.

РОК-А́ЈЛЕНД (Rock Island)—АБШ-да, Иллинојс штатында шәһәр. Әһ. 47 мин (1980). Миссисипи чајы саһилиндә порт. Мүһүм нәгл. говшағы. К.т. вә јол машынлары, гыздырыҹы ҹиһазлар истеһсал олунур. Метал е'мал едилир. Јејинти вә һәрби сәнајеси вар.

РО́КВЕЛЛ МЕТОДУ [бу методу ишләјиб һазырлајан 20 әср американ металлургу С. П. Роквеллин (S. P. Rockwell) адындан]—материалларын (башлыча олараг металларын) бәрклијинин тә'јини үсулу. Бунун үчүн сынагдан кечирилән сәтһә тәпә бучағы 120° олан (А вә С шкалалары) алмаз конус (индентор) вә ја диаметри 1/16'', јахуд 1,588 *мм* олан (В шкаласы) полад күрәчик басылыр. Роквеллә көрә бәрклик әдәди (HR; бурада Н инк. hardness—бәрклик демәкдир) шәрти ваһидләрлә өлчүлүр. Үчлүјүн 0,002 *мм*-ә уј-ғун охбоју јердәјишмәси бәрклик ваһиди гәбул едилмишдир. Р.м. илә бәрклији өлчмәк үчүн индикаторла тәчһиз олунмуш хүсуси чиһазлардан (бәрклик өлчәнләрдән) истифадә олунур.

РОКИРОВКА, галагурма—шаһмат ојунунда мүдафиә мәгсәдилә еднлән нөвбәти кедиш (шаһла топун јерләринин дәјишдирилмәси).

РО́КИШКИС — Лит.ССР-дә шәһәр. Рокишкис р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. К.т. машынларынын тәчрүбә-сынаг з-ду, тикиш ф-ки, јејинти сәнајеси; мәдәнијјәт мәктәби, өлкәшүнаслыг музеји вар.

РОК-Н-РОЛЛ, рок-енд-ролл (инк. rock'n'roll, rock and roll, һәрфи мә'насы—јырғалаи вә фырлан)—1950-чи илләрин әввәлләриндә АБШ-да јаранмыш популјар чаз мусигиси үслубу. Мәншәјн зәнчи мусигиси нөвү «ритм енд блуз» вә Америка кәнд фолклору «һиллбилли» илә бағлыдыр. Орижинал ритм вә интонасијалары популјар вокал-рәгс мусигисинә бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

РОКО́КО́ (фр. rococo), рокајл [орнамент мотивини ифадә едән рокајл (балыггулағы) сөзүндән]—18 әсрин 1-чи јарысында Авропа пластик сәнәтиндә, 18 әсрдә исә Авропа әдәбијјатында инкишаф етмиш үслуб. Мүтләгијјәтин бөһраны дөврүндә Франсада мејдана кәлмиш, задәкан даирәләринин никбин әһвали-руһијјәсини экс етдирмишдир. Инкишаф етмиш Р. (тәгр. 1725—50) дөврүндә биналарын бәзәкләриндә мүрәккәб асимметрик орнаментләр, ојма вә јапма гıврым нахышлар, доланбач хәтләр, стилизә едилмиш рокајллар, картушлар, амурларын маска-башлары, релјеф вә бојакарлыг панноларı, чохлу күзкү вә с. тәтбиг едилмишдир. Р. үслубу, әсасән орнаментал истигамәтдә инкишаф етдијиндән биналарын тектоникасына вә харичи симасына әһәмијјәтли тә'сир едә билмәмишди.

Вјанада Карл Борромеј килсәси. 1716—1739. Ме'мар И. Б. Фишер фон Ерлах.

Ф. Буше. «Венеранын бәзәнмәси». 1746. Метрополитен-музеј. Нју-Јорк.

Тәсвири сәнәтдә Р. үчүн еротик, еротик-мифоложи вә пасторал сүжетләр, асимметрик композисија гурулушу сәчијјәви олмушдур (Франсада бојакарлар Н. Ланкре, Ф. Лемуан, Ж. М. Натје, Ф. *Буше*, һејкәлтәраш Ж. Б. Лемуан; Алманијада һејкәлтәраш И. И. Кендлер). 1760-чы илләрдән Р. үслубуну *классисизм* сыхышдырыб арадан чыхармышдыр. Русијада Р. үслубу В. В. Растрелли, С. И. Чевакински вә б. ме'марларын јарадычылығында, еләчә дә 18 әср рус декоратив-тәтбиги сәнәтиндә тәзаһүр етмишдир.

А. Р. Годре. Камод. 18 әсрин 1-чи јарысы. Уоллес коллексијасы. Лондон.

РОКОССО́ВСКИ Константин Константинович (21.12.1896, индики Псков вил.-нин Великије Луки ш.—3.8.1968, Москва) — совет һәрби хадими. Совет Иттифагы Маршалы (1944), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1944, 1945). 1919 илдән Сов.ИКП үзвү. 1918 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Биринчи дүнја мүһарибәсинин (1914—18) вә Русијада Вәтәндаш мүһарибәсинин (1918—20) иштиракчысы олмушдур. Бир сыра тәкмилләшдирмә курсларыны (1925, 1929) битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә (1941—45) корпуса, ордуја, бир сыра чәбһәләрин (Брјанск, Дон, Мәркәз, Белорусија, 1-чи Белорусија, 2-чи Белорусија) гошунларына командалыг етмишдир. 1949 илин октјабрында ПХР һөкумәтинин хаһиши вә Совет һөкумәтинин ичазәси илә ПХР-а кетмиш, ПХР Милли Мүдафиә назири вә ПХР Назирләр Совети сәдринин муавини тә'јин едилмишди (Р. Полша Фәһлә Партијасы МК Сијаси Бүросунун үзвү, Сејм депутаты сечилмиш, она Полша Маршалы рүтбәси верилмишди). 1956 илдән ССРИ-јә гајытмыш, јуксәк һәрби вәзифәләрдә (о чүмләдән 1956—57 илләрдә ССРИ мүдафиә назиринин муавини) ишләмишдир. 1962 илдән ССРИ Мүдафиә Назирлијинин баш инспектору иди. Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд (1956—68), ССРИ Али Советинин (2-чи, 5—7-чи чағырыш) депутаты сечилмишди. 7 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, «Гәләбә» ордени, 8 дикәр орден, Фәхри силаһ, медаллар, һәмчинин чохлу харичи орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Гызыл Мејданда Кремл дивары јанында дәфн олунмушдур.

Әсәри: Солдатский долг, М., 1968.
Әд.: Кардашов В., Рокоссовский, 3 изд., М., 1980; Свистунов И., Сказание о Рокоссовском, М., 1982.

РО́КОТОВ Фјодор Степанович [1735 (?), Воронсово к., һазырда Москванын һүдудларындадыр — 24.12.1808, Москва]—рус бојакары. Тәһкимли кәндли оғлудур. Петербург Рәссамлыг Академијасында охумушдур (1760 илдән; 1765 илдән акад.). Әсәрләри: II Јекатеринанын (1763), шаир В. И. Мајковун (1775—78 илләр арасында), А. И. Воронсовун (1760-чы илләрин сону; һамысы Третјаков галерејасындадыр, Москва), И. Л. Голенишшев-Кутузовун (1760-чы илләрин 1-чи јарысы), Ј. В. Сантинин (1785; һәр ики әсәр Рус музејиндәдир, Ленинград) портретләри вә с.

Ф. С. Рокотов. «А. П. Струјскајанын портрети». 1772. Третјаков галерејасы. Москва.

РО́КОШ (полјакча rokosz, һәрфи мә'насы—гијам)—Реч Посполитада крала гаршы чыхан шлјахта конфедерасијасы. М. Зебжидскинин башчылығы илә 1606—07 илләрдә III Сикизмунда гаршы чыхан конфедерасија Р. һәрәкатында мүһүм рол ојнамышдыр.

РОКСОЛАНЛАР (лат. Roxolani) — малдар сармат тајфаларындан биринин

ады. Е.ә. 2 әсрин сонунда Крымда, скифләрлә иттифагда Понт сәркәрдәси Диофанта гаршы вурушмушлар. Е.ә. 2—1 әсрләрдә Дон вә Днепр чајлары арасындакы степләри скифләрдән кери алмышдылар. 2—3 әсрләрдә Р. Рома илә Дунај саһилләриндә мүһарибәләр апармышлар. Еһтимал ки, Р.-ын бөјүк һиссәси *һунларын* басгынынадәк (4 әср) Гара дәниз саһилләриндәки чөлләрдә јашамышдыр.

РО́КФЕЛЛЕР (Rockefeller) Нелсон Олдрич (д. 8.7.1908, Мен штаты, Бар-Харбор)—АБШ сијаси вә дөвләт хадими, республикачылар партијасынын үзвү. Малијјә магнатлары *Рокфеллерләр* сүлаләсиндәдир. 30—40-чы илләрдә Рокфеллерләрә мәхсус нефт ширкәтләринин вә банкларын фәалијјәтиндә мүһүм рол ојнамыш, бир сыра мәс'ул дөвләт вәзифәләриндә олмушдур. 1940—44 илләрдә Америка дөвләтләрарасы Әлагәләндирмә Идарәсинин рәһбәри, 1944—45 илләрдә дөвләт катибинин Латын Америкасы ишләри үзрә көмәкчиси, 1954—55 илләрдә президент Ејзенһауерин харичи сијасәт мәсәләләри үзрә хүсуси көмәкчиси, 1959—73 илләрдә Нју-Јорк штатынын губернатору иди. 1974—77 илләрдә АБШ президентинин мүавини олмушдур.

Әд.: Политические партии США в новейшее время, М., 1982.

РОКФЕЛЛЕРЛӘР (Rockefeller) — АБШ-ын ән ири малијјә-сәнаје групларындан бири; нефт бизнеси әсасында тәшәккүл тапмышдыр. *Морганларла* бирликдә өлкәнин *малијјә олигархијасында* әсас јер тутур. Р. малијјә-сәнаје империјасынын өзәјини 1870 илдә јарадылмыш «Стандарт ојл» ширкәти (1972 илдән «Ексон» адланыр) вә «Чејз Манһеттен Бәнк» тәшкил едир. Машынгајырма, електротехника, јејинти сәнајесинин бир чох ширкәтләринә, АБШ-ын дикәр малијјә груплары илә бирликдә ири сәнаје корпорасијаларына вә инвестисија банкларына да нәзарәт едир. Р.-ин малијјә-сәнаје мәнафеләри дүнјанын бир чох р-нунда тәмсил олунмушдур. Америка мә'луматларына көрә Р.-ин варидаты 4—10 млрд. долларлыр. Груп АБШ-ын сијаси һәјатына, илк нөвбәдә президентин вә конгрес үзвләринин сечилмәсинә әһәмијјәтли тә'сир көстәрир.

РО́КФОРД (Rockford)—АБШ-ын шм.-ында, Иллинојс штатында шәһәр. Рок чајы (Миссисипинин голу) саһилиндәдир. Әһ. 139 мин (1980). Машынгајырма, семент, мебел, дәри вә кағыз сәнајеси вар.

РОКИ́Р ВАН ДЕР ВЕ́ЈДЕН (Rogier van der Weyden), Рожје де ла Патүр (Rogier de la Pasture) (тәгр. 1400—18.6.1464 илдә Брүсселдә дәфн едилмишдир) — Нидерланд бојакары. Еркән Ренессанс дөврүнүн көркәмли нүмајәндәләриндәндир. 1435 илдән Брүсселдә ишләмишдир. Илк әсәрләри галмамышдыр (ајры-ајры тәдгигатчылар «Флемаллы уста» адланан намә'лум рәссамын адына чыхылан әсәрләри онун илк ишләри һесаб едирләр). Р.в.д. В.-ин јарадычылығы үчүн образларын гејри-ади емосионал долғунлуғу, чидди композисија аһәнкдарлығы, колорит кәркинлији сәчијјәвидир («Чармыхдан ендирилмә», Прадо, Мадрид; «Чармыхачәкилмә», Бәдии-Тарихи Музеј, Вјана; «Франческо д'Есте», Метрополитен-музеј, Нју-Јорк; «Кәнч гадынын портрети», тәгр. 1455, Милли Инчәсәнәт Галерејасы, Вашингтон).

Рокир ван дер Вејден. «Исанын Мәрјәмә көрүнмәси». Тәгр. 1440—45. Метрополитен-музеј. Нју-Јорк.

РОЛА́НД (Roland) (?—778)—Бретон маркасынын маркграфы. Бөјүк Карлын 778 илдә Испанијаја јүрүшүндә бретон дәстәләринә команданлыг етмишдир; Р. баскларла дөјүшдә фәргләнмиш, лакин Пиренејдән кери чәкилән франклары горујаркән Ронсевал дәрәсиндә һәлак олмушдур. Р. һаггында рәвајәтләр *«Роланд нәғмәләри»ндә* вә италјан шаирләринин (М. Бојардо, О. Ариосто) поемаларында әксини тапмышдыр.

«РОЛА́НД НӘҒМӘЛӘРИ» («Chanson de Roland»)—орта әсрләр франсыз гәһрәманлыг епосу. Ән гәдим әлјазмасы Оксфорд нүсхәсидир (тәгр. 1170). Әсәрин мәркәзиндә тарихи һадисә—Бөјүк Карлын Испанијадан кери чәкилән гошунларынын *Роландын* башчылыг етдији арјергард һиссәләринин Ронсевал дәрәсиндә басклар тәрәфиндән дармадағын едилмәси (778) дурур. Епосда һадисәләр 11—12 әсрләрә кечирилмиш, христиан басклар мүсәлман маврларла әвәз олунмушдур. «Р.н.»-нин әсас идеја мәзмуну вәтәнпәрвәрлијин тәрәннүмүдүр. Илк дәфә 1837 илдә Парисдә нәшр едилмишдир.

Мәтнләр: Роланд һаггында нәғмәләр. Парчалар, «Орта әсрләр вә Ренессанс әдәбијјаты» китабында, Б., 1955; Песнь о Роланде, М.—Л., 1964; Песнь о Роланде, в кн.: «Песнь о Роланде... Песнь о Сиде».. М., 1976.

РОЛГА́НГ (алм. Rollgang; Rolle—дијирчәк, вәрдәнә+Gang—һәрәкәт), дијирчәкли конвејер—әдәди вә габлашдырылмыш јүкләри дијирчәкләр үзәриндә нәгл етмәк үчүн гурғу. Дијирчәкләр дајагларда бир-бириндән аралы јерләшдирилир. Р. интигалсыз вә интигаллы олур. Интигалсыз Р.-да јүкләр әл илә һәрәкәт етдирилир вә ја (маили Р.-да) өз ағырлыг гүввәсинин тә'сири алтында дијирчәкләр үзәриндә һәрәкәт едәрәк ашағы дүшүр. Интигаллы Р.-да дијирчәкләр сонсуз зәнчир вә ја лентлә, јахуд һәр бир дијирчәк фәрди електрик интигалы илә фырладылыр.

РОЛЛ (алм. Rolle—кичик вал, дијирчәк)—кағыз истеһсалында лифли материаллары (селлүлоз, ағач күтләси) әзмәк үчүн дөври ишләјән машын. Һәчми 3—18 $м^3$ олан вә ики һиссәјә (канала) бөлүнмүш ваннадан ибарәтдир. Материаллар бир каналда фырланан барабанын бычаглары илә әзилир. Нарынлашдырылмыш күтлә о бири канала атылыр вә өз ахыны илә јенидән барабанын әввәлки каналына дүшүр. Р.-дан бә'зи назик кағыз нөвләринин истеһсалында истифадә едилир. Селлүлоз-кағыз сәнајесиндә исә Р. фасиләсиз ишләјән даһа мәһсулдар апаратларла әвәз олунур.

РОЛЛ ТЕОРЕМИ—ријази анализин теореми; илк дәфә франсыз ријазијјатчысы М. Ролл сөјләмишдир (1690); әкәр $f(x)$ функсијасы $a \leq x \leq b$ парчасында кәсилмәздирсә, онун учларында $f(a)=f(b)$ олурса, дахилиндә $f'(x)$ төрәмәси варса, бу төрәмә (a, b) интервалында сыфыр гијмәтини ән азы бир дәфә алыр, јә'ни $a<c<b$ шәртини өдәјән елә c әдәди вар ки, $f'(c)=0$ олур. Бурадан алынар ки, $f(x)=0$ тәнлијинин ики ардычыл көкү арасында $f'(x)=0$ тәнлијинин һеч олмаса бир көкү вар. Р.т.-нин һәндәси мә'насы беләдир: $A(a, f(a))$ вә $B(b, f(b))$ уч нөгтәләрдирсә вә $f(a)=f(b)$ оларса, $f(x)$-ин графики үзәриндә ән азы бир c нөгтәси вар ки, бу нөгтәдәки тохунан AB вәтәринә параләлдир.

РОЛЛА́Н (Rolland) Ромен (29.1.1866, Кламси—30.12.1944, Везле)—франсыз

јазычысы, ичтимаи хадим, алим-мусигишүнас. Нобел мүкафаты лауреаты (1915). Нотариус аиләсиндә доғулмушдур. Һуманитар тәһсил алмышдыр. 1902 — 12 илләрдә Сорбонна ун-тиндә мусиги тарихи үзрә проф. олмуш, мусиги тарихинә даир әсәрләр јазмышдыр. Илк бәдии әсәрләриндән [«Мүгәддәс Лүдовик» (1897), «Аерт» (1898) драмлары] мә'нәви проблемләрә, мүбариз гәһрәман образлары јаратмаға мејл әксини тапмышдыр. Мәшһур «Жан-Кристоф» (ч. 1—10, 1904—12) роман-епопејасынын гәһрәманы истибдада, буржуа чәмијјәтинә гаршы мүбаризәдә мәтинләшән алман бәстәкарыдыр. Жан-Кристоф образыны јарадаркән Р. пәрәстишкары олдуғу Бетһовенин һәјатына даир фактлардан истифадә етмишдир. Әдаләтсиз чәмијјәтдә сәнәтин вә сәнәткарын талеји, шәхсијјәт вә халг проблеми «Кола Брүнјон» (1914, нәшри 1918) тарихи повестинин дә әсас мөвзусудур. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә јаздығы публисистик мәгаләләрдә, «Лилјули» (1919) драматик сатирасында, «Пјер вә Лүс» (1920) лирик повестиндә вә «Клерамбо» (1920) романында империалист мүһарибәләри писләнилир. Р. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны бөјүк бејнәлхалг әһәмијјәтли һадисә сајмыш, лакин узун мүддәт пролетар диктатурасыны, истисмарчылара гаршы ингилаби мүбаризә методларыны гәбул етмәмишдир [Бөјүк Франса Ингилабындан бәһс едән «Өлүмлә мәһәббәтин ојуну» (1925), «Леонидләр» (1927) драмлары, һабелә Маһатма Ганди, Рамакришна вә Вивекананда һаггында әсәрләр]. Бununла белә, ССРИ-дә сосиализмин тәрәггисини рәғбәтлә изләмиш, М. Горки илә достлуг әлагәси сахламыш, антисовет кампани-

јалара гаршы чыхмышдыр. 20-чи илләрин сонундан Р.-ын ингилаба јанлыш мүнасибәти тәдричлә дәјишмишдир [«Кечмишлә вида» (1931), «Ленин. Инчәсәнәт вә фәалијјәт» (1934) мәгаләләри, «Он беш ил мүбаризәдә» вә «Ингилаб јолу илә сүлһ» (һәр икиси 1935) публисистик топлулары]. Р. мүһарибә вә фашизм әлејһинә конгресләрин һазырланмасында иштирак етмиш, бејнәлхалг антифашист һәрәкатын идеја рәһбәрләриндән олмушдур. 1935 илдә М. Горкинин дә'вәти илә ССРИ-јә кәлмишдир. «Мәфтун үрәк» (1922—33) роман-епопејасында Авропа зијалыларынын фәрдијјәтчи е'тираздан күтләләрин көһнә дүнјаја гаршы мүтәшәккил мүбаризәсиндә иштиракына гәдәр кечдији јол тәсвир олунмушдур. 1938 илдә Р. 1922 илдән јашадығы Исвечрәдән вәтәнә гајытмыш, «Робеспјер» (1939) фачиәси илә Бөјүк Франса Ингилабы һаггында драм силсиләсини битирмишдир. Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә ишғал зонасында јашамасына бахмајараг, әдәби фәалијјәтини давам етдирмиш, автобиографик характерли әсәрләр («Дәруни сәјаһәт», 1942; «Хатирәләр», 1939—42) јазмыш, Бетһовен һаггында чохчилдли әсәрини баша чатдырмышдыр («Бетһовен. Бөјүк јарадычылыг дөврләри» адлы китаб силсиләси, нәшри 1928—45). Микеланчело, Л. Н. Толстој вә б. һаггында да тәдгигатлары вар. Р.-ын һуманист јарадычылығы франсыз вә дүнја әдәбијјатына әһәмијјәтли тә'сир көстәрмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Соч., т. 1—9, М., 1974; Собр. соч., т. 1—9, М., 1983.

Әд.: Ш ы х л ы И., XX әср харичи әдәбијјат тарихи, Б., 1974; М о т ы л е в а Т., Р. Роллан, М., 1969; П е т р о в а Е. А., «Театр революции» Ромена Роллана, Саратов, 1983.

«РОЛЛС-РОЈС» («Rolls-Royce Ltd.»)— Авропада ән баһалы миник автомобилләри истеһсал едән фирма; авиа-мүһәррик, дизел, газ турбини вә с. дә истеһсал едир. 1904 илдә јарадылмышдыр. Илдә тәгр. 3 мин әдәд автомобил бурахыр. 1980 илдә 75 мининчи автомобилини истеһсал етмишдир.

РОМ (инк. rum)—шәкәр гамышы ширәсинин вә ја шәкәр истеһсалы туллантыларынын (*патканын*) гычгырдылмасындан алынмыш ром спиртиндән һазырланан түнд ички. Р. истеһсалына 17 әсрдә Вест-Һиндә башланмышдыр. ССРИ-дә Р. спирти Орта Асијада бечәрилән шәкәр гамышы ширәсиндән алыныр. Р. спирти 70—80% нисби рүтубәтдә 18—23°С-дә 4—5 ил палыд чәлләкләрдә сахланылыб јетишдирилир. Р. спиртинә дистиллә едилмиш су, колер (гәнд јанығы), шәкәр әлавә едиб, сүзүр вә габлашдырырлар. Тәркибиндә 1%-ә гәдәр шәкәр, 45%-ә гәдәр спирт олур.

РОМА (Г ә д и м) (Roma)—әввәлчә шәһәр-дөвләт, сонралар (е.ә. 3 әсрин сонундан) Авропанын г. вә ч.-ш. һиссәләринин, Кичик Асијанын, Шимали Африка саһилинин, Сурија вә Фәләстинин дахил олдуғу дөвләт. Р. Гәдим Јунаныстандан сонра антик дүнјанын ән бөјүк гулдар дөвләти олмушдур. Рәвајәтә көрә, Р. шәһәри е.ә. 754/753 илдә *Енејин* варисләри Ромул вә Рем тәрәфиндән салынмышдыр. Р.-нын тарихи ән'әнәви олараг үч дөврә бөлүнүр: чарлыг (е.ә. 754/753—е.ә. 510/509), гулдарлыг респ.-сы (е.ә. 510/509—е.ә. 30 вә ја 27), Империја вә ја принсипат дөврү (е.ә. 30 вә ја 27—ерамызын 193 или).

Ән гәдим—чарлыг дөврү гәбилә гурулушундан синифли чәмијјәтә кечид дөврү һесаб олунур. Бу дөврүн једди чарынын (о чүмләдән *Серви Тулли*,

РОМА ДӨВЛӘТИНИН ӘРАЗИСИНИН КЕНИШЛӘНМӘСИ

«Ромул вә Реми әмиздирән Капитоли чанавары». Tунч. Е. ә. 5 әсрин әввәли. Капитоли музеји. Рома.

Мәгрур Тарквини вә б.) ады мә'лумдур. Чарлыг дөврүнүн башланғычында чәми 300 гәбиләдән ибарәт олан әһалидән һәр 10 гәбилә бир курианы, һәр 10 куриа исә трибаны тәшкил едирди. Үч триба (латын, сабин, етруск) вар иди. Ичманын ән мүһүм ишләринә гәбилә ағсаггалларындан сечилән сенат бахырды. Сената ағсаггаллары тәдричән һәр гәбиләнин ејни аиләсиндән сечмәјә башладылар. Бу гајда әһалинин имтијазлы тәбәгәсинин (*патрисиләрин*) јаранмасына сәбәб олду; әһалинин гәбилә тәшкилатындан кәнарда галан һиссәси *плебејләр* адланырды. Сенатдан башга, куриалар үзрә топланан халг мәчлиси дә мөвчуд иди (јалныз патрисиләр иштирак едирдиләр). Әввәлләр чарын һакимијјәти гәбилә башчысынын сәлаһијјәтинә јахын иди. Мүәјјән мүддәтдән сонра чарлар сенат үзвләрини јалныз мәһдуд даирәләрдән тә'јин етмәјә башладылар; беләликлә, сенат Рома ә'јанларынын ганалы органына чеврилди. Патрисиләрлә плебејләрин мүбаризәси шәраитиндә плебејләр ичмада патрисиләрлә бәрабәр вәтәндашлыг һүгугу газандылар. Е.ә. 5 әсрин 1-чи јарысында халг трибуну (бах *Халг трибунлары*) вәзифәси тә'сис олунду; бу, плебејләрин мүһүм наилијјәти иди.

Е.ә. 6 әсрин орталарында Р.-да чәмијјәти варлы вә јохсул синифләрә бөлән ислаһатлар кечирилди. Әмлак сензиндән асылы олараг, һәр синиф гошун үчүн мүәјјән сајда дөјүшчү (бах *Сентурија*) верирди. Сентуријалар үзрә сәсвермә халг мәчлисиндә сәсләрин чохуну патрисиләрин хејринә тә'мин едирди. Бу шәраитдә чар һакимијјәтинин сүгуту вә гулдарлыг респ.-сынын гурулмасы баша чатды. Респ.-да кечмиш чар сәлаһијјәтини һәр ил сечилән ики вәзифәли шәхс (әввәлчә преторлар, сонра консуллар) ичра едирди. Али һакимијјәт органы формал олараг халг мәчлиси сајылса да, әслиндә дөвләтин идарәсиндә апарычы рол сената мәхсус иди. Сенат малијјә, дөвләт әмлакы, харичи сијасәт вә һәрби ишләрә бахырды. *Макистратлар* ичраедичи органлар иди.

Еркән гулдарлыг респ.-сынын тарихи һәр шејдән әввәл патрисиләрлә плебејләрин мүбаризәси тарихи иди. Буна көрә К. Маркс јазмышды ки, «Гәдим Ромада синфи мүбаризә јалныз имтијазлы азлыг ичәрисиндә, азад варлыларла азад јохсуллар арасында кедирди, һалбуки әһалинин чох бөјүк мәһсуллар күтләси олан гуллар, бу мүбаризләр үчүн јалныз пассив бир зәмин олмушду» (Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978, сәһ. 433). Харичи сијасәтә кәлдикдә Р.-нын тарихи гулдарлыг истеһсал үсулунун характериндән, гул әлә кечирмәк зәрурәтиндән доған фасиләсиз мүһарибәләрлә сәчијјәләнир. Е.ә. 5 әсрдә Р. јени әразиләр әлдә етмәк уғрунда јахын гоншулары олан етрускләр, латынлар вә б. тајфаларла мүһарибәләр апарырды. Галларын һүчумундан (е.ә. 390 вә ја 387) сонра плебејләр илә патрисиләр арасында сосиал мүбаризә кәскинләшди. Е.ә. 367—366 илләрдә плебејләр *Литсини вә Сексти ганунларынын* гәбул едилмәсинә наил олдулар. Е.ә. 326 илдә борч көләлији ләғв едилди. Е.ә. 4 әсрин орталарында газандығы гәләбәләр нәтичәсиндә Р. Орта Италијада күчлү гулдарлыг дөвләтинә чеврилди. Ромалыларын латынлар (е.ә. 340—338), самнитләр (бах *Самнит мүһарибәләри*), Епир чары *Пирр* үзәриндә (е.ә. 280—275) гәләбәләри илә Апеннин ј-а-нын 200 ил давам едән ишғалы баша чатды. Р. ја табе олан полис вә тајфаларын федерасијасы јаранды. Р.-нын гәләбәләринин әсас сәбәбләриндән бири онун рәгибләринин ичтимаи инкишафынын ашағы олмасы иди. Ејни заманда дахили мүбаризә дә кәсилмирди. Диктатор Һортензинин вердији ганундан (е.ә. 237) сонра плебејләрин трибләр үзрә гәбул етдикләри гәрарлар ганун гүввәси алды вә онлары сенатын бәјәнмәсинә еһтијач галмады.

Италијада һакимијјәтини мөһкәмләндирән Р. Аралыг дәнизинин г. ниндә Карфакенлә мүбаризәјә киришди. *Пун мүһарибәләриндә* (е.ә. 264—241, 218—201, 149—146) Р. Карфакени мәһв едиб Аралыг дәнизинин г. индә һекемонлуғу әлә кечирдикдән сонра Балкан ј-а-на вә Асијаја доғру ирәлиләди. Е.ә. 2 әсрин орталарында Аралыг дәнизи саһилинин бир чох әразиси Р. тәркибинә гатылды; *Рома әјаләтләри* јаранды. Ишғалчылыг мүһарибәләри гулдарлыг мүнасибәтләринин инкишафыны, ири әмтәә тәсәррүфатыны низамлајырды. Р.-да гулдарлыг истеһсал үсулу (өзүнүн антик формасында) ән јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатмышды. Синфи зиддијјәтләрин һәдсиз кәскинләшмәси бөјүк үсјанлара—*Сицилијада гул үсјанларына* вә Кичик Асијада Аристоникин үсјанына сәбәб олмушду. Хырда азад торпаг саһибләри кениш тәтбиг олунан учуз гул әмәји илә рәгабәтдә вар-јохдан чыхыр, лүмпен-пролетарлара чеврилирдиләр. Кәнд әһалисинин јохсуллашмасы нәтичәсиндә әсасән әкинчиләрдән комплектләшдирилән Р. ордусу тәнәззүлә уғрады. Кәндлиләрин торпаг уғрунда мүбаризәсинә *Гракх гардашлары* башчылыг етдиләр. Е. ә. 133 илдә халг јығынчағы ичтимаи торпагларын тутулмасыны мәһдудлашдырмаг һаггында ганун гәбул етди. Бу, ә'јанларын (нобилитетин) мүгавимәтинә сәбәб олду. Тибери Гракх вә онун тәрәфдарлары өлдүрүлдү. Аграр ислаһат уғрунда мүбаризә нәтичәсиндә торпаг мүлкијјәтчиләринин сајы 80 мин нәфәрә чатды. Сијаси груплашмалар — *оптиматлар* илә *популјарлар* арасында силаһлы мүбаризә шиддәтләнди (бу мүбаризәдә Гај Гракх да һәлак олду). Нобилитетин һакимијјәти бәрпа олунду.

Р. респ.-сынын сијаси зәифлији дахилдә—синфи мүбаризәнин кәскинләшмәсиндә, харичи сијасәтдә—мүвәффәгијјәтсиз мүһарибәләрдә өзүнү көстәрди. *Југурта мүһарибәсинин* (е. ә. 111—105) әввәлиндә Р. ордусу мәғлубијјәтә уғрады. Мүттәфигләр мүһарибәси (е.ә. 90—88) нәтичәсиндә Р. италикләрә вәтәндашлыг һүгугу вермәјә мәчбур олду. *Сулла* вә *Мари* тәрәфдарларынын мүбаризәси (е.ә. 87—82) көһнә сијаси гурулуш формаларынын јени шәраитә ујғун кәлмәдијини көстәрди. Е.ә. 82 илдә Сулла мүддәтсиз диктатор олду; халг јығынчағынын вә халг трибунларынын ролу һечә endирилди. Сулланын режими кениш мүхалифәт доғурду вә о, е.ә. 79 илдә сәлаһијјәтиндән әл чәкмәјә мәчбур олду. Гәдим дөврүн ән бөјүк гул үсјанларындан олан Спартак үсјаны (е.ә. 74 вә ја 73—71) Р.-да зиддијјәтләрин кәскинләшмәси нәтичәсиндә баш вермишди. Сијаси груплашмалар арасында һакимијјәт уғрунда мүбаризә шиддәтләнди. Е.ә. 60 илдә *Помпеј*, Красс вә *Јули Сезар* иттифаг бағлајараг 1-чи триумвират јаратдылар. Лакин онларын арасында тәфригә дүшдү вә јени мүбаризә Ј. Сезар диктатурасынын гурулмасы илә нәтичәләнди. О, јени әразиләри (Галлија, Британија вә с.) ишғал етди. Сезар өлдүрүлдүкдән (е.ә. 44) сонра өлкәдә бир нечә ил вәтәндаш мүһарибәси давам етди вә Октавианын (бах *Август*) гәләбәси илә гуртарды. О, империја дөврүнүн башланғычыны гојмуш *принсипат* системини (е.ә. 27 илдән) јаратды. Р.-да респ. гајдалары формал сахланса да, әслиндә бүтүн һакимијјәт Августун әлиндә чәмләнмишди. Дөвләтин сәрһәдләри хејли кенишләндирилмиш, Мисир, Шимали Испанија ишғал едилмиш, Ермәнистан, Гара дәниз саһилинин хејли һиссәси асылы вәзијјәтә салынмышды. Августун хәләфләри Тибери [14—37], Калигула [37—41], Клавди [41—54], Нерон [54—68] гуллар ә'јанлара архаланараг әјаләтләрдә халг күтләләринин үсјанларыны јатырыр, респ. гај-

«Алдобрандиниләр никаһ мәрасими». Палатиндәки (Рома) Ливијанын евинин фрескасындан детал. Е. ә. тәгр. 1 әср. Ватикан музеји.

даларыны бәрпа етмәјә чан атан Р. аристократијасына гаршы шиддәтли мүбаризә апарырдылар. Халг күтләләринин наразылығы вә пассив е'тиразлары дини формада мејдана чыхырды; *христианлыг* јаранмаға башлады.

Р. империјасынын јүксәлиши Антониләр сүлаләси дөврүнә [96—192] тәсадүф едир. *Трајанын* дөврүндә [98—117] Р. дөвләтинин әразиләри максимум кенишләнмиш, дахили тиҹарәтин вә сәнәткарлығын инкишафына шәраит јаранмышды. Италијада башланан сосиал-игтисади бөһран («3 әср бөһраны») гулдарлығы арадан галдырды. К.т.-нда гулларын јерини асылы иҹарәдарлар—колонлар (бах *Колонат*) тутду. *Маркоман мүһарибәсиндә* Р. барбарларын һүҹумуну күчлә дәф едә билди. Император Каракалланын [211—217] 212 илдә бүтүн азад әјаләт адамларына Р. вәтәндашлығы вермәк һаггында гануну да вәзијјәти јүнкүлләшдирмәди. 3 әсрин орталарында Р. империјасы әслиндә дағылды. Императорлардан Диоклетиан [284—305] вә Константинин [306—337] дөврүндә империја бәрпа едилмиш, монархија режими — *доминат* бәргәрар олмушду. 313 илдән сонра һаким килсә олан христиан килсәси дөвләтин сәдагәтли мүттәфиги иди. 4 әсрдә к.т.-нын, тиҹарәтин, сәнәткарлығын тәнәззүлү илә јанашы, ордуда вә инзибати идарәләрдә барбарларын мөвгејинин хејли күчләнмәси дә мүшаһидә едилирди. 378 илдә Р. ордусунда хидмәт едән *вестготлар* үсјана галхдылар. Колонлар вә гуллар да онлара гошулдулар. Адрианопол јахынлығында үсјанчылар император Валентинин ордусуну дармадағын етдиләр. 395 илдә империја ики һиссәјә—Гәрби вә Шәрги Р. империјасына бөлүндү. 410 илдә вестготлар Р. шәһәрини әлә кечириб гарәт етдиләр. Галлија вә Испанијаны *багаудларын* үсјаны бүрүдү. 476 илдә *Одоакр* Гәрби Р. империјасынын сонунчу императору Ромул Августулу девирди; Гәрби Р. империјасы сүгут етди (Шәрги Р. империјасы һаггында бах *Бизанс* мәгаләсинә).

Е.ә. 1 әсрдә хејли күчләнмиш вә Шәргдә тәҹавүзкар сијасәт јеритмәјә башламыш Р. мүһүм тиҹарәт јолларынын кечдији Атропатенаны вә Албанијаны (Гафгаз) ишғал етмәјә бөјүк әһәмијјәт верирди. Һәлә е.ә. 69 илдә атропатеналылар ерməни чарынын мүттәфигләри кими Р. гошунларына гаршы вурушмушдулар. Атропатена бу дөврдә Р. әлејһинә Парфија илә иттифага кирмишди. Албанија (Гафгаз) гошунлары *Оројсун*, сонра исә *Зоберин* башчылығы илә ромалылара ҹидди мүгавимәт көстәрмишдиләр. Албанлар Загафгазијаја һүҹум едән Р. сәркәрдәләри Лукулла (е.ә. 69—67 илләр), Помпеја (е.ә. 66—65 илләр) вә Публи Канили Красса (е.ә. 37—36 илләр) гаршы гошу ерməниләр вә иберләрлә бирликдә вурушмушлар. Е.ә. 36 илдә Р. сәркәрдәси *Антони* күчлү гошунла Атропатенаја сохулмушду. *Фраасписын* гәһрәманҹасына мүдафиәси, атропатеналыларын күчлү мүгавимәти Парфија—Атропатена гошунлары тәрәфиндән Рома лекионларынын дармадағын едилмәси илә нәтиҹәләнди; ромалылардан чохлу һәрби гәнимәт, о ҹүмләдән Антонинин сәркәрдәләриндән биринин дөјүш бајраглары әлә кечирилди. Лакин е.ә. 1 әсрин сон илләриндә—ерамызын 1 әсринин әввәлләриндә Атропатенанын ән'әнәви парфијапәрәст сијасәтдән имтина едәрәк Р. илә достлуг мүнасибәтләри јаратмасына даир дә мә'луматлар вардыр.

1 әсрин 80—90-чы илләриндә ромалылар јенидән Албанијаја (Гафгаз) һүҹум едиб Хәзәр дәнизинә гәдәр ирәлиләјә билмишдиләр. Буну Гобустандакы Бөјүкдаш китабәси дә тәсдиг едир. Китабәдә XII илдырымсүр'әтли лекионун вә император Домисианын ады чәкилир. *Гәбәлә* вә с. јерләрдә апарылан газынтылар заманы Р. сиккәләри тапылмышдыр. Бах һәмчинин *Албанија* (Г а ф г а з) вә *Атропатена* мәгаләләринә.

Р. дөвләтинин тарихиндә орду бөјүк рол ојнамышдыр. Ромалылар әввәлки гулдарлыг дөвләтләринә нисбәтән даһа мүкәммәл, низами орду јарада билмишдиләр. Онун әсас гүввәси пијада иди. Сүвари гошуну јардымчы рол ојнајырды. Р. ордусу когорта вә манипулалара бөлүнмүш лекионлардан ибарәт иди. Үмуми сајы тәгр. 100 мин нәфәр тәшкил едир, бә'зән 250—350 мин нәфәрә чатырды.

Тәрбијә вә маариф. Е.ә. 5 әсрәдәк тә'лим вә тәрбијәнин әсас мәркәзи аилә иди. Кәнҹ нәсл әҹдадларын е'тигад вә адәтләринә һөрмәт, «ата һакимијјәтинә» (patria potestas) сөзсүз итаәт руһунда тәрбијә олунурдулар. Әсасән азад вәтәндашларын ушагларынын тәһсил алдыглары елементар мәктәбләр, тарихчи Тит Ливијә көрә, е.ә. 5 әсрдә јаранмышды. 7 јашындан бу мәктәбләрә гәбул олунан ушаглар 4—5 ил мүддәтиндә тәһсили баша чатдырырдылар. Евдә вә ја мәктәбләрдә ушаглара латын, јунан дилләрини, јазы, оху вә һесаб өјрәдирдиләр. Р.-нын күчлү дөвләтә чеврилмәси мәктәб тәһсилиндә дә јени системин јаранмасына сәбәб олду, грамматика вә риторика мәктәбләри мејдана кәлди. Грамматика мәктәбләриндә кениш һуманитар тәһсил верилир, риторика мәктәбләриндә натиглик сәнәти өјрәдилирди. Ерамызын 2-ҹи әсриндән али мәктәбләр јарадылмаға башланды. Респ. дөврүндә тәһсил хүсуси иди вә дөвләт бу ишә гарышмырды. Империја дөврүндә исә дөвләт маариф ишини өз нәзарәти алтына алды.

Фәлсәфә. Р. фәлсәфәси еллинизм дөврү фәлсәфи фикринин тә'сири илә инкишаф етмишдир. Р. фәлсәфәсинин бу мәрһәләси дин вә мифолоқијанын табелијиндән тәфәккүрүн азад олмасы илә бағлыдыр; ону маарифчилик вә ја дүнјәвиләшмә дөврү (е.ә. 3—1 әср) адландырмаг олар. Стоисизм Р. дөвләтинин рәсми доктринасына чеврилмишди. Епикүрчүлүјүн материалист тә'лимини Лукретси «Шејләрин тәбиәти һаггында» әсәриндә шәрһ етмишди. Респ.-нын сону вә империјанын јаранмасы (е.ә. 1 әср—ерамызын 1 әсри) фәлсәфәни динә табе етмәјин башланғыҹы иди. 2—3 әсрләрдә бу просес даһа да инкишаф етди. 3—4 әсрләр неоплатонизмин там үстүнлүјү дөврүдүр. *Плотин* Р.-да јашајыб јарадырды. Онун ән'әнәләрини Августин давам етдирмишдир.

Тәбии-елми бахышлар. Е.ә. 1 әсрдә Балкан ј-а вә Кичик Асија өлкәләри Р. империјасынын табелијиндә олдуғундан, Р.-нын тәбии-елми бахышларына јунан мәдәнијјәтинин тә'сири күчләнмишди. Е.ә. 88 илдә диктатор Сулла Апелликонун китабханасыны Афинадан Р.-ја көчүрмүш, һәмин китабханада Аристотелин әсәрләри ашкара чыхарылмышды. Бу, Аристотелин әсәрләринә вә фәлсәфи тәбии-елми бахышларына марағын артмасына сәбәб олмушду. Е.ә. 1 әсрдә тәнәззүлә башламыш астрономија вә ријазијјат 1 әсрин сонунда јенидән инкишаф етди. Искәндәријјәли Менелај көј ҹисимләринин систематик мүшаһидәсини апарды, сферик һәндәсәјә вә тригонометријаја даир китаблар јазды. Искәндәријјәли Һерон (е.ә. 1 әср) тәтбиги механикаја, һәндәси оптикаја даир әсәрләр јаратды; онун фикирләри Птолемејин ишләриндә инкишаф етдирилди. Птолемејин мәшһур «Алмакест» әсәриндә дүнјанын кеосентрик системи шәрһ едилди, Диофант «Һесаб»ы (3 әср) јазды. 3—4 әсрләрдә ријазијјатчылардан Искәндәријјәли Папп вә Теон дүнја шөһрәти газандылар. 5 әсрдә ријази бахышларын мәркәзи Афина иди, Р.-да исә ријазијјат вә механика тәтбиги характер дашыјырды вә әсасән, тәтбиги елмләр инкишаф етдирилирди. К.т.-на, ме'марлыға, тикинти ишләринә, һидротехникаја, һәрби техникаја вә с. даир әсәрләр нәшр олунурду. Ботаника, тибб саһәсиндә дә мүһүм нәтиҹәләр алынмышды. Антик тибб елминин наилијјәтләри Галенин әсәрләриндә өз әтрафлы әксини тапмышдыр. Корнелинин (1 әср) латын дилиндә јаздығы тиббә даир китаб дөврүмүзә кәлиб чатмышдыр. Тәбиәтшүнасларын ән мәшһур нүмајәндәләри Сенека вә Плини олмушдур. Сенеканын «Тәбии-елми мәсәләләр» адлы 7 китабында метеоролоқија вә с. һадисәләр, Плининин 37 китабдан ибарәт «Тәбии тарих» адлы әсәриндә мүхтәлиф өлкәләрин һејванат аләми шәрһ едилмишдир.

Елми мәсәләләрин әдәби вә енсиклопедик шәрһи Р. елминин характерик хүсусијјәтидир. Варронанын грамматика, мәнтиг, риторика, һәндәсә, һесаб, астрономија, мусиги нәзәријјәси, тибб вә ме'марлығы әһатә едән 9 китабдан ибарәт күллијјаты мәшһур иди. Р. империјасы әразисинин кенишләнмәси ҹоғрафи биликләрин инкишафына зәмин јаратды. Өз дөврү һаггында там мә'лумат верән *Страбонун* «Ҹоғрафија»сы әһәмијјәтли әсәрләрдәндир. *Птолемејин* «Ҹоғрафија» әсәри картографијаја һәср едилмишдир. Бу әсәрдә Канар а-рындан Чинә гәдәр Јер күрәсинин бүтүн һиссәләрини шәрһ едән 27 хәритә верилмишдир.

Һүгуг елми. Р.-да һүгуг гулдарлыг ҹәмијјәтиндә тәшәккүл тапмыш сосиал-игтисади вә сијаси гајдалары әкс вә

Ромада император Трајанын зәфәр тағы. Тәгр. 111—114

тәсбит етмишдир (бах *Рома һүгугу*). Ән гәдим дөврдә һүгугун мәнбәји адәтләрдән вә сајча аз олан ганунлардан ибарәт иди. Һүгуг јалныз *квиритләрә* шамил едилирди. Р. һүгугунун ән мүһүм абидәси *Он Ики Чәдвәл Ганунлары* олмушдур.

Е.ә. 3 әср—ерамызын 3 әсриндә мүлки һүгугла јанашы претор һүгугу системи мејдана кәлди. Ерамызын 1—3 әсрләриндә Р. һүгугшүнаслығында прокулианларын (респ. гурулушу тәрәфдарларынын) вә сабинианларын (принсипат тәрәфдарларынын) һүгуг мәктәби јаранды. Бүтүнлүкдә Р. һүгугу *Јустиниан* дөврүндә системләшдирилмишди (бах *Дигестләр*, *Јустиниан мәчәлләләшдирмәси*).

Тарих елми. Гәдим Р. тарихшүнаслығы өз башланғычыны анналлардан (салнамәләрдән) көтүрүр. Р. рәвајәтләринә көрә, е.ә. 5 әсрин орталарындан Р.-да понтификләрин (каһинләрин) чәдвәлләри мөвчуд иди; мүһүм һадисәләрин илләр үзрә сијаһысы «ағ тахтаја» гејд олунур вә понтификин евинин гаршысында нүмајиш етдирилирди. Р.-да илк анналчы Квинт Фаби Пиктор (е.ә. 3 әср) һесаб олунур. «Мәншә» әсәринин мүәллифи Бөјүк *Катон* латын дилиндә јазмыш илк Р. тарихчиси иди. Р. тарихшүнаслығынын «јеткин» дөврүнүн илк вә ән көркәмли нүмајәндәси *Полиби* олмушдур. Мәншәчә јунан олан Полибинин јунанча јаздығы «Үмуми тарих» (40 китаб, јалныз 5-и сахланмышдыр) әсәри Јунаныстан вә Р.-нын еллинизм дөврүнү өјрәнмәк үчүн гијмәтли мәнбәдир. Полибидән фәргли олараг «Рома тарихи»нин (142 китаб, 35-и дөврүмүзәдәк чатмышдыр) мүәллифи Тит Ливи бәдии-дидактик истигамәтин нүмајәндәси иди. Тарихи мемуар әдәбијјаты жанрына Јули Сезарын «Галлија мүһарибәси һаггында гејдләр» вә «Вәтәндаш мүһарибәси һаггында гејдләр»и аиддир. Дәмәшгли Николај, Сичилијалы Диадор, Һаликарнаслы Диониси, Страбон вә б. респ. дөврүнүн көркәмли тарихчиләри идиләр. Империја дөврүндә Р. тарих елминдә бәдии-дидактик истигамәт даһа да инкишаф етди. Бу чәрәјанын ән көркәмли нүмајәндәси Корнели Тасит (тәгр. 55—120) иди. Таситин әсәрләри тиранлыға вә деспотизмә нифрәт руһунда јазылмышды. Тарихи-биографик жанрын јарадычылары *Плутарх* вә Светони көркәмли шәхсијјәтләрин тәрчүмеји-һалыны јазмышлар. Империја дөврүнә аид ән јахшы тарихи әсәр *Аппианын* (2 әср) «Рома тарихи»дир (бә'зи китаблары дөврүмүзәдәк чатмышдыр). Бу дөврүн дикәр нүмајәндәләри Дион Касси, Аммиан Марселлин (антик дөврүн сон бөјүк тарихчиси) вә б. иди. Р. тарихчиләринин (Плутарх, *Страбон* вә б.) әсәрләриндә Азәрб.-ын гәдим тарихинин мүхтәлиф дөврләри барәсиндә мә'луматлар вар.

Әдәбијјат. Е.ә. 5—4 әсрләрә аид әдәби абидәләр мүһафизә олунмамышдыр. Гәдим Р. әдәбијјатынын нүмунәләри—лирик ше'рләр (мөвсүм вә мәрасим нәғмәләри), епос (Рома гәһрәманларынын шәрәфинә «зијафәт нәғмәләри»), халг комедијасы (ателлана), нәср әсәрләри (нитгләр, ганун мәчәлләләри, салнамәләр вә с.) дөврүмүзәдәк сонракы мәнбәләрдә кәлиб чатмышдыр. 4—3 әсрләрдә Анни Клавди јазылы әдәбијјатын әсасыны гојмушдур. 3—2 әсрләрдә Р. әдәбијјаты јунан әдәбијјатынын тә'сири илә инкишаф етмишдир. Р.-да илк мүәллифләр гул јунанлар олмушлар; азад едилмиш гул Ливи Андроник «Одиссеја»ны, һабелә јунан фачиә вә комедијаларыны латын дилинә чевирмишди. Гнеј Неви вә Квинт Енни милли епосун баниләри һесаб олунурлар. Плавт вә Теренси јунан мәнбәләри әсасында илк комедијалар, Пакуви вә Актси фачиәләр јазмышлар. Е.ә. 1-чи әсрин әввәлләриндә Р. әдәбијјаты мүстәгил инкишафа башлады. Гәдим милли көкләрә малик натиглик сәнәти кениш јајылды. Р.-да натиглик сәнәтинин зирвәси Сисеронун ады илә бағлыдыр. Бу дөврүн поезијасы Лукресинин дидактик поемалары вә Катуллун лирик ше'рләри илә тәмсил олунур. Е.ә. 1-чи әсрин 2-чи јарысында, император Августун һакимијјәти илләриндә Р. әдәбијјаты ән јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатды; һәмин дөвр Р. әдәбијјатынын классик («гызыл әср») дөврү адланыр. Классик дөвр әдәбијјатынын ән көркәмли нүмајәндәләри Веркили, Һоратси вә Овидидир. Бу дөврдә Р. әдәбијјатынын шөһрәти тәкчә Р. империјасында дејил, бүтүн Италијада кениш јајылмышды. Лакин империја дөврү Р. әдәбијјатынын кәләчәк инкишафы үчүн зәмин јаратмады вә әслиндә әдәбијјатын тәнәззүлүнә сәбәб олду; Августун Овидини сүркүн етдирмәси бу просеси даһа да сүр'әтләндирди. Классик дөврдән сонракы әдәбијјаты 3 мәрһәләјә бөлмәк олар. 1-чи мәрһәлә (ерамызын 1 әсринин 1-чи јарысы вә орталары) Сенека, Лукан вә Петронинин әсәрләри илә тәмсил олунур. Демократик әһвали-руһијјәнин ән көркәмли нүмајәндәси Федрадыр. 2-чи мәрһәлә (ерамызын 1 әсринин сону—2 әсрин әввәли) неокласисизм дөврүдүр. Квинтилиан, Кичик Плини, Статси, Сили Италик, Валери Флакк классик үслуба тәглид характерли әсәрләр јазмышлар. Мартсиал, Јувенал вә Татсинин јарадычылығы орижиналлығы илә сечилир. 3-чү мәрһәлә (2 әср—3 әсрин әввәли) јунан әдәбијјатынын дирчәлиши дөврүдүр. Марк Аврели, Елиан вә б. јунан дилиндә вә үслубунда әсәрләр јазмышлар. Һәмин дөврүн ән көркәмли нүмајәндәси Апулејдир. 3-чү әсрдә һөкм сүрән сосиал-сијаси бөһран әдәби мүһитдә дурғунлуға сәбәб олду. 4—5 әсрләрдә христиан әдәбијјаты јајылды (Амвроси, Иероним, Августин). 6 әсрин сонларында Р. әдәбијјаты зәифләди вә арадан чыхды.

Театр. Р.-да театр сәнәтинин јаранмасы мәһсул бајрамларында диалог формасында ифа олунан маһныларла әлагәдардыр. Тәгр. е.ә. 300 илдә халг импровизасија комедијасы — ателлана мејдана кәлмиш, е.ә. 3 әсрдә халг тамашасынын дикәр нөвү — мим кениш јајылмышды. Е.ә. 240 илдә Ливи Андроник тәрәфиндән илк драмын тамашаја гојулмасы Р. театрында јени дөврүн башланғычы олду; бу дөврдә јунан нүмунәләри әсасында јазылмыш фачиә вә комедијалар (паллиаталар) ојнанылырды. Театр тамашалары һәр ил дөвләт бајрамларында, һәмчинин зәфәр, дәфн мәрасимләри вә с. илә әлагәдар кечирилән ојунларда көстәрилирди. Илк театр бинасы е.ә. 55—52 илләрдә тикилмишдир. Р. актјорлары чәмијјәтин ашағы тәбәгәсинә мәнсуб идиләр (гул, јахуд азад едилмиш гул). Е.ә. 3—2 әсрләрдә актјорларын маскасыз чыхыш етмәси актјор сәнәтинин инкишафы үчүн зәмин јаратмышды. Империја дөврүндә Р.-да театр тамашалары, әсасән тәмтәраглы олмуш вә әјләнчә характери дашымышдыр (атлы, пијада дәстәләри, әсирләрин нүмајиши, надир вәһши һејванларын көстәрилмәси вә с.). Бу дөврдә пантомима (соло драматик рәгс) вә пиррихалар (ансамблла ифа олунан рәгс), мимләр, хүсусилә Колизеј вә дикәр амфитеатрларда көстәрилән гладиаторларын дөјүшү, сирк тамашалары популјар иди. Р. театры вә драматуркијасы дүнја театр сәнәтинин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

Мусиги. Еллинизм мәдәнијјәтинин тә'сири илә инкишаф едән Р. мусигисиндә мәишәтлә бағлы мусигили постик жанрлар (зәфәр, тој, јас, зијафәт маһнылары вә с.) јаранмышды. Империја дөврүндә мусиги мәдәнијјәти хүсусилә рәнкарәнк олмуш, мүхтәлиф өлкәләрин ифачылары бураја топлашмышды (јунан кифарачаланлары, Искәндәријјә мүғәнниләри, Әндәлис рәггасәләри вә с.). Р. драмларына тибијанын (*авлосун* лат. ады) мүшајиәти илә охунан речитатив характерли мусиги нөмрәләри дахил едилирди. Кифара вә авлосла јанашы арфа типли мусиги аләтләри (псалтериум, тригонон, самбика), зәрб аләтләри (кимвала вә с.), һидравлослар (*орган* нөвү), һәрби лекионларын нәздиндә бөјүк оркестрләр мөвчуд иди. Инструментал мусигинин инкишафында солист-рәггасын хор вә оркестрин мүшајиәти илә ифа етдији пантомима сүиталарынын әһәмијјәтли ролу олмушдур. Ерамызын 1 әсринин сонунда император Домисиан «Капитоли јарышлары»нын әсасыны гојмушдур; бурада шаирләрлә јанашы мүғәнни вә мусиги ифачылары да иштирак едирди. Мүғәнни Тикелли, актјор-мүғәнни Апеллес, кифарачалан Критли Месомед вә б. шөһрәт газанмышдылар. Күбар аиләләрдә ушаглара кифара чалмаг, маһны охумаг өјрәдилирди. Р.-да мусиги, рәгс мүәллими пешәси шәрәфли иш сајылмышдыр.

Ме'марлыг, тәсвири вә декоратив-тәтбиги сәнәт. Р. инчәсәнәти антик бәдии мәдәнијјәтин инкишафында сонунчу, тамамлајычы мәрһәләдир. Гәдим Р. бәдии мәдәнијјәтинин формалашдығы дөврдә (е.ә. 8—4 әсрләр) Р. ме'марлығына *етрускларын* күчлү тә'сири олмушдур. Е.ә. 3—1 әсрләрдә шәһәрсалма тәдбирләри һәјата кечирилмишдир. *Форум* композисијасынын формалашмасы илә Гәдим Р. ме'марлыг комплексләринин планлашдырма һәллинин мүһүм принсипләри јаранмышды. Мәнзил тикинтисиндә атриум (бүтүн отагларын ачылдығы орта һиссә, дахили һәјәт) типли евләр јајылыр, е.ә. 1 әсрдән *перистил* белә евләрин композисија мәркәзинә чеврилирди. Е.ә. 2 әср—1 әсрин 1-чи јарысында Гәдим Р. тикилиләринин мүһүм типләри (*базилика*, *терм*, тағлы көрпүләр, су кәмәрләри, анбар вә с.) јаранмыш вә тәкмилләшмишди. Е.ә. 3—1 әсрләрдә тәсвири сәнәтдә портрет-һејкәлләр вә бүстләр кениш јајылмышды. Респ. дөврүндә тарихи мөвзуда релјеф тәсвирләри мејдана кәлмиш, сонралар јунан һејкәлләринин сурәтинин чыхарылмасы кениш вүс'әт алмышды. Бу дөврдә монументал-декоратив бојакарлыг бәдии мәдәнијјәтин әсас са-

һәси иди (мәнзәрәләр, мәишәт, јахуд мифоложи сәһнәләрдән ибарәт дивар рәсмләри). Мозаика вә глиптика сәнәти дә инкишаф едирди.

Ме'марлығын ән јүксәк наилијјәтләри империјанын јүксәлиш дөврүнә (е.ә. 1 әсрин 20-чи илләри—срамызын 2 әсри) аиддир. Бојакарлыг вә һејкәлтәрашлыг әсәрләринин кениш тәтбиги, бетон диварларын даш вә кәрпичлә үзләнмәси, диварлара мәрмәр парчаларындан бәзәкләр вурулмасы вә с. бу дөвр тикилиләринин фәргләндиричи хүсусијјәти иди. Императору шөһрәтләндирмәк вә империјанын гүдрәтини тәблиғ етмәк үчүн ме'марлыгдан кениш истифадә олунурду (Рома ш.-ндә Август форуму, е.ә. 1 әсрин сону—срамызын 1 әсринин әввәли). Бу дөврдә *зәфәр тағы* әсас хатирә монументи типи олмуш, гәбирүстү абидәләр мөһтәшәм шәкил алмышды. 1 әсрин орталарында тәмтәраглы ме'марлыг композисијалары јарадылмышды: Рома ш.-ндә Нерон сарајы («Гызыл ев», 64—69; галмамышдыр), Флавиләр сарајы (92). Флавиләр дөврүндә *Колизеј*, Трајанын һакимијјәти дөврүндә форум (111—114, ме'мар Дәмәшгли Аполлодор), Адрианын вахтында *Пантеон* тикилмишдир. Тарихи релјеф тәсвирләри үчүн илк вахтлар композисија аһәнкдарлығы вә садә пластика характерик иди (Рома ш.-ндәки Сүлһ меһрабы, мәрмәр, е.ә. 13—9 әсрләр). Флавиләр дөврүнүн релјеф тәсвирләриндә (Тит тағынын релјефләри, мәрмәр, 81) күчләнмиш бәдиилик мејлләри Трајанын вахтында хүсусилә сәчијјәви олмушдур (Рома ш.-ндә Трајан сүтунунун һејкәлтәрашлыг бәзәкләри, мәрмәр, 111—114). 63 илә гәдәр декоратив бојакарлыгда «үчүнчү үслуб» адланан истигамәт (јүнкүл график нахышлар, сүжетли кичик таблолар) үстүн иди. Сонралар бу үслуб «дөрдүнчү», јахуд «фантастик ме'марлыг» үслубу илә әвәз олунду. Империја дөврүндә декоратив-тәтбиги сәнәтдә *торевтика* әсәрләри, «гырмызылаклы» керамика, шүшә мә'мулаты, *кеммалар* хүсусилә фәргләнирди. Империјанын тәнәззүлү дөврүндә (3—4 әсрләр) инчәсәнәтдә дахили дүшкүнлүк әламәтләри мејдана кәлди. Гәдим Р. ме'марлыг ән'әнәләри Рома ш.-нин тикилиләриндә [Каракалла (206—217) вә Диоклетиан (306) термләри, Максенси базиликасы (тәгр. 315)] вә бир сыра әјаләт биналарында [Сплитдә (Хорватија) Диоклетиан сарајы (тәгр. 300)] инкишаф етдирилирди. 3—4 әсрләрин бәдии мә'мулатларындан ики шүшә тәбәгәси арасында јерләшдирилмиш гызыл фолга (зәрвәрәг) үзәриндә портрет миниатүрләр, релјеф тәсвирли мәрмәр саркофаглар фәргләнир. Сон Р. дөврү инчәсәнәтиндә јаранмыш бәдии формалар орта әср Авропа бәдии мәдәнијјәтинин тәмәли олмушдур.

Әд.: Маркс К. и Энгельс Ф., Об античности, Л., 1932; Енкелс Ф., Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Б., 1971; Азәрбајҹан тарихи, һ. 1, Б., 1961; Рома әдәбијјаты мүнтәхәбаты, Б., 1958; Султанлы Ә., Антик әдәбијјаты тарихи, Б., 1958; Һәсәнов Ј., Гәдим Рома тарихи, Б., 1975; Моммзен Т., История Рима, пер. с нем., т. 1—3, 5, М., 1936—49; История римской литературы, т. 1—2, М., 1959—62; Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959; Ямпольский З. И., Древняя Албания III—I вв. до н.э., Б., 1962; Сергеенко М. Е., Жизнь древнего Рима, М.—Л., 1964; Утченко С. Л., Кризис и падение Римской республики, М., 1965; јенә онун, Цицерон и его время, М., 1973; Соколов Г., Искусство Древнего Рима, М., 1981; История Древнего Рима, 2 изд., М., 1981.

РО́МА (Roma)—Италијанын пајтахты. Латсио вил.-нин инз.м. Өлкәнин сијаси, мәдәнијјәт вә игтисади мәркәзи. Дүнјанын ән гәдим шәһәрләриндәндир. Ону «әбәди шәһәр» адландырырлар. Әразисиндә Ватикан дөвләти јерләшир. Р. Тиррен дәнизиндән 27 *км* аралы, Тибр чајынын һәр ики саһилиндәдир. Иглими Аралыг дәнизи типлидир. Орта темп-р јанварда 6,8°C, ијулда 25,8°C, иллик јағынты 508 *мм*-дир. Ири нәгл. говшағыдыр. Саһ. 208,7 *км*², әтрафы илә бирликдә 1507,6 *км*²-дир. Әһ. 2,9 млн. (шәһәрәтрафы илә 3,8 млн., 1981). Шәһәр идарәчилијини әһалинин сечдији Шура һәјата кечирир. Шуранын функсијалары шәһәр бүдҹәсинин гәбулу вә бәләдијјә идарәчилији мәсәләләринә аид (нәгл. тәсәррүфаты, коммунал хидмәт вә с.) гәрарлар верилмәси илә мәһдудлашыр. Шура өз тәркибиндән шәһәр мерини (синдик) вә иҹраијјә комитәсини (ҹунта) сечир. Шәһәр идарәчилијинә Рома әјаләтинин префекти, һәмчинин әјаләтин инзибати ҹунтасы нәзарәт едир.

Р.-нын ады шәһәрин әфсанәви баниләриндән бири Ромулун адындан көтүрүлмүшдүр. Е.ә. 6 әсрин сонундан Рома гулдарлыг респ.-сынын, е.ә. 1 әсрдән исә Рома империјасынын пајтахты олмушдур [бах *Рома* (Гәдим)]. Империјанын пајтахты Константинопола көчүрүлдүкдән (330), империја парчаландыгдан (395) вә Гәрби Рома империјасынын сүгутундан (476) сонра Р. тәнәззүлә уғрады. Вестготларын (410), вандалларын (455) һүҹумлары, Бизансын остготларла мүһарибәләри (535—552) заманы шәһәр күчлү дағынтылара мә'руз галмышды. 756 илдән Папа вил.-нин пајтахтына чеврилән Р. Гәрби Авропанын килсә вә сијаси мәркәзи ролуну ојнамаға башлады. 15 әсрин орталары—16 әсрин әввәлләриндә Р. *Ренессанс* мәдәнијјәтинин башлыҹа мәркәзләриндән биринә чеврилмишди. *Италија мүһарибәләри* (*1494—1559*) заманы V *Карлын* гошунлары Р.-ны дағытмыш (1527) вә шәһәр узун мүддәт тәнәззүл кечирмишдир. Р. ингилаби Франса гошунларынын көмәји илә јарадылмыш вә Папанын дүнјәви һакимијјәтини ләғв етмиш 1-чи Рома респ.-сынын (1798—99) вә Италијада 1848—49 илләр ингилабы кедишиндә е'лан едилмиш Рома респ.-сынын (1848) мәркәзи олмушдур. 1871 ил јанварын 26-да Италија краллығынын пајтахты е'лан едилмишдир. 1922 илин октјабрында италјан фашистләри Р.-ны әлә кечирәрәк өлкәдә фашист диктатурасы (1922—43) јаратдылар. Һитлер ишғалы дөврүндә (1943—44) Р. әһалиси амансыз террор вә ишкәнҹәләрә мә'руз галмыш, минләрлә Р. сакини һәлак олмушду. 1944 ил ијунун 4-дә Инкилтәрә—Америка гошунлары Р.-ны азад етмишдир. Монархијанын ләғвиндән (1946) сонра Р. Италија Респ.-сынын пајтахты е'лан олунмушдур. Р. өлкәнин башлыҹа фәһлә вә демократик һәрәкаты мәркәзләриндәндир.

Р. сәнаје истеһсалына көрә Милан, Турин вә Кенујадан сонра өлкәдә 4-ҹү јери тутур. Кичик вә орта һәҹмли мүәссисәләр үстүндүр; чохлу кустар е'малатхана вар. Јејинти, полиграфија, тикиш, мебел, кағыз, тохуҹулуг, ајаггабы, әтријјат сәнајеси саһәләри инкишаф етмишдир. К.т. машынлары, нәшријјат аваданлығы, тикинти материаллары истеһсал олунур. Авиасија, радиоелектроника вә електротехника, дәгиг ҹиһазгајырма, дәгиг механика вә оптика, кимја, нефт е'малы мүәссисәләри, һәрби з-длар, ИЕС-ләр вар. Р. јахынлығында (Касачиа вә Фраскати) елми-тәдгигат вә атом мәркәзләри јерләшир. Бејнәлхалг туризм мәркәзләриндәндир (илдә Р.-ја 10 млн.-дан чох турист кәлир). Дөвләт идарәләри, өлкәнин сијаси партијалары вә күтләви тәшкилатларынын рәһбәр органлары, ири банклар, сығорта вә тиҹарәт идарәләри, бир сыра италјан вә хариҹи ширкәтләрин идарә һеј'әтләри, бә'зи беј-

Рома. 1. Шәһәрдән үмуми көрүнүш. 2. А. Спекки, Ф. Де Санктис. Испан пилләкәнләри. 1725. 3. Х. Колумб күчәсиндә. 4. Тибр чајы үзәриндә Сант-Анҹело көрпүсү; сағда Адриан мавзолеји (135—140; орта әсрләрдә Сант-Анҹело гәсринә чеврилмишдир).

нәлхалг тәшкилатлар (БМТ-нин Әрзаг вә К.Т. тәшкилаты, Бејнәлхалг Тичарәт Палатасы вә с.) Р.-дадыр. Метрополитен вар. Р.-нын гәдим һиссәси архсоложи горугдур (1980 илдән).

Р. 7 тәпә (*Капитоли*, *Палатин*, Есквилин, Авентин, Виминал, Сели, Квиринал) үзәриндә салынмышдыр. Р.-нын бөјүк бир әразисини тутан Гәдим Рома дөврүнүн ајры-ајры тикилиләри [*Колизеј*, Тит (81), Септими Север (203) зәфәр тағлары, *Пантеон*, Адриан мавзолеји (135—140; орта әсрләрдә Сант-Анчело гәсринә чеврилмишдир), Каракалла (206—217) вә Диоклетиан (306; һазырда Милли Р. музеји) термләри, Санта-Марија Мачоре базиликасы (4 әсрин 3-чү рүбү) вә с.] мүасир шәһәрин ансамблларына дахилдир. Интибаһ (ме'марлар Д. *Браманте*, *Микеланчело*, Ч. да Сангалло вә б.) вә барокко (ме'марлар К. Мадерна, Л. *Бернини*, Ф. *Борромини* вә б.) дөврләриндә Р.-да әзәмәтли сарај-палассолар (Венесија, 15 әср, Канчеллерија, 1485—1511, Фарнезе, 16 әср, Видони—Каффарелли, тәгр. 1515—20), виллалар (Фарнезина, 1509—11, Мадама, 1517 илдән), килсәләр (Сан-Пјетро ин Монторио, 1480-чи илләр, Санта-Марија дел Анима, 16 әсрин әввәли), *Ватикан* сарај комплекси вә с. тикилмишдир. 15—17 әсрләрдә Р.-да кениш ме'марлыг вә шәһәрсалма ишләри апарылмышдыр (мүгәддәс Пјотр килсәси, 1506—1614, Капитоли ансамблы, Пјатса Навона, Пјатса дел Пополо мејданларынын ансамбллары, килсәләр, фәввәрәләр, пилләкәнләр вә с.). 1725 илдә Испан пилләкәнләринин тикинтиси баша чатмыш, 1732—51 илләрдә Р. фәввәрәләринин ән бөјүјү олан Треви фонтаны тикилмишдир. 19 әсрдә, әсасән мәнзил тикинтиси апарылмыш, Р.-нын мәркәзиндә II Виктор Еммануилин абидәси гојулмушдур. 20 әсрдә јени ме'марлыг чәрәјанлары үслубунда көркәмли гурғулар (Форо Италико идман комплекси, 1928—34), јени јашајыш мәһәлләләри, ичтимаи биналар (Термини вағзалы, 1948—50) тикилмишдир. 60—70 илләрдә Експозисионе Универсале Романа (ЕУР) р-ну бөјүк ишкүзар мәркәзә чеврилмиш, шәһәр шм.-г.-ә тәрәф кенишләндирилмишдир.

Шәһәрдә Рома ун-ти, Бејнәлхалг Сосиал Елмләр Ун-ти, «Санта Чечилија» Консерваторијасы вә с. али мәктәбләр, Деи Линчеи Милли Академијасы, Тибб ЕА, Милли Елми Тәдгигатлар Шурасы вә с. елми идарәләр вар. Бөјүк китабханалары: Милли Мәркәзи Китабхана, Ун-т китабханасы, Анчелика китабханасы вә с. Музејләри: Милли Р. музеји, Боркезе галерејасы, Барракко музеји вә с. Опера театры, мүхтәлиф театрларын бинасында чыхыш едән «Театро ди Рома» даими драм труппасы вә с. фәалијјәт көстәрир. «Чинечитта» кино шәһәрчијиндә Италијанын ән бөјүк кино фирмалары јерләшир.

РОМА (Roma)—Гәдим Рома дининдә илаһә, Рома ш.-нин тәчәссүмү.

РОМА ӘЈАЛӘТЛӘРИ—Италијадан кәнарда Романын һакимијјәти алтында олан әразиләр; Рома чанишинләри идарә едирдиләр. Илк Р.ә. Сичилија (е.ә. 241), Сардинија вә Корсика а-ры (е.ә. 227) олмушдур. Р.ә.-нин сајы Республика дөврүнүн сонунда 20-јә, империја дөврүндә исә 50-јә чатмышды. Р.ә.-ндә али һәрби, инзибати вә мәһкәмә һакимијјәти Ромаја мәхсус иди. Р.ә.-нин әһалиси ағыр веркиләр вермәјә, Рома чанишини вә онун гошунларынын сахланылмасы хәрчләрини өдәмәјә мәчбур едилир, күчлү романлашмаја (хүсусән гәрб әјаләтләри) мә'руз галырдылар. Ағыр зүлм вә әсарәт Р.ә.-ндә дәфәләрлә үсјанлара сәбәб олмушду.

РОМА КУРИЈАСЫ—католик килсәнин вә Ватиканын башчысы олан Рома папасынын табечилијиндәки идарәләр. Р.к. илк дәфә 12 әсрдә папа сарајынын мүхтәлиф идарәләри әсасында јаранмышдыр. Р.к.-на мүхтәлиф конгрегасијалар (килсә назирликләри), али килсә мәһкәмәләри вә дәфтәрханалары дахилдир.

РОМА МАКИСТРАТЛАРЫ — бах *Макистратура*.

РОМА МҮТТӘФИГЛӘРИ (socii) — гәдимдә Италија ичмалары; әввәлләр суверен олуб јалныз мүгавилә әсасында Рома илә бағлы идиләр. Е.ә. 338 илдә Романын табелијинә кечдиләр. Өзүнүидарә чәһәтдән латынлар адланан Р.м.-нин даһа бөјүк имтијазлары вар иди; онлар там өзүнүидарәдән вә Рома вәтәндашларынын бир сыра һүгугларындан истифадә едирдиләр. Р.м.-нин ашағы категоријасыны дедитисиләр тәшкил едирдиләр, онларын јалныз мәһдуд өзүнүидарә һүгуглары вар иди.

РОМА ПАКТЫ, Лавал-Муссолини сазишләри—1935 ил јанварын 7-дә Италијанын фашист һөкумәтинин башчысы Б. Муссолини илә Франса харичи ишләр назири П. Лавал арасында бағланмыш сазишләр.

Р.п.-на әсасән, Франса Ливија сәрһәди бојунча 114 мин $км^2$-лик әразини, Франса Сомалисинин бир һиссәсини (800 $км^2$), һәмчинин Чибути—Әддис—Әбәбә д.ј. сәһмләринин 20%-ни Италијаја күзәштә кетди. Италија исә өз нөвбәсиндә Франсанын Африкадакы дикәр мүстәмләкәләри барәдә иддиаларындан әл чәкди. Тәрәфләр Австријанын мүстәгиллији вә тохунулмазлығынын сахланмасы зәрурилијини тәсдиг етдиләр. 1938 илин декабрында Италија Р.п.-ны биртәрәфли гајдада ләғв етди.

РОМА ПАПАСЫ—бах *Папалыг*.

РОМА РЕСПУБЛИКАСЫ (1849) — *Италијада 1848—49 илләр ингилабы* дөврүндә Папа вил.-ндә е'лан едилмишди; буржуа-демократик республикасы характери дашыјырды. Р.р.-нда Ч. *Мадзини* вә Ч. *Гарибалди* рәһбәр рол ојнајырдылар. Р.р. харичи (башлыча олараг, Франса) мүдахиләчиләрин зәрбәләри алтында дағылды.

РОМА РӘГӘМЛӘРИ—мүсбәт там әдәдләри јазмаг үчүн ишләдилән M, D, C, L, X, V, I ишарәләри; мүвафиг олараг 1000, 500, 100, 50, 10, 5, 1 әдәдләрини көстәрир. Гәдим Ромада јаранмыш, тәкмилләшәрәк индики шәклә дүшмүшдүр. Солдан сağа азалма ардычыллығы илә јазылдыгда Р.р. һәмин рәгәмләрин гијмәтләри чәминә бәрабәр олан әдәди (мәс., DCXXVIII јазылышы 500+100+10+10+5+1+1+1=628 әдәдини) көстәрир. Кичик әдәди көстәрән рәгәм бөјүк әдәди көстәрән рәгәмдән солдадырса, һәмин рәгәм мәнфи ишарә илә көтүрүлүр (мәс., MCDIX=1000—100+500—1+10=1409). Р.р. һесабламаны чәтинләшдирдијиндән аз ишләдилир.

РОМА УНИВЕРСИТЕТИ—Авропанын гәдим ун-тләриндән бири; папа VIII Бонифаси тәрәфиндән 1303 илдә јарадылмышдыр. Р.у. узун илләр Рома папаларындан малијјә вә инзибати асылылыгда олмуш, анчаг Италија бирләшәндән (1870) сонра мүһүм тәдрис вә елм мәркәзинә чеврилмишдир. Р.у.-нин 14 факүлтәси, аерокосмик техника вә архивчилик-китабханачылыг мәктәбләри, һесаблама мәркәзи, китабханасы (тәгр. 900 мин китаб) вар. Бурада 130 мин тәләбә охујур, 300-дән чох проф. дәрс дејир (1980).

РОМА ҺҮГУГУ—Гәдим Романын ән чох инкишаф етмиш һүгуг системи. Гулдарларын синфи мәнафејини вә гулларын истисмарыны тәсбит етдији үчүн Р.һ.-на гулдарлыг һүгугу да дејилир. Рома һүгугшүнаслары һүгугу үмуми һүгуга (jus publickum) вә хүсуси һүгуга (jus privatum) ајырырдылар. Һүгугшүнас Улпианын верлији бу бөлкү синифли антагонист чәмијјәтдә шәхси вә ичтимаи мәнафе арасындакы зиддијјәти әкс етдирирди. Р.һ. гуллары һүгуг субјекти дејил, һүгуг објекти һесаб етмиш, онлара әшја (данышан аләт) кими бахмыш вә һеч бир сијаси һүгуг вермәмишди. Р.һ.-нун әсасыны тәшкил едән хүсуси мүлкијјәт һүгугу һәртәрәфли вә мүкәммәл өјрәнилмишди. Р.һ.-нда *һүгуг габилијјәти*, һүгуги шәхс, *мүддәт*, *вәтәндашлыг*, мүлки һүгуг мәс'улијјәти вә с. кими мүһүм һүгуг анлајышлары инкишаф етдирилмиш, вәрәсәлик мүнасибәтләри низама салынмышды. Хүсуси әмлак мүнасибәтләри һаггында мүддәалар мүхтәлиф тарихи *шәраитә* ујғунлашдығы үчүн феодал вә буржуа дөвләтләринин һүгугунда (хүсусилә феодализм дөврүндә Гәрби Авропа өлкәләриндә) Р.һ. нормалары бәрпа едилмишдир (бах һәмчинин *Рома һүгугунун ресепсијасы*). Бир чох өлкәләрин ганунверичилији Р.һ.-нун *институсијалар* системи әсасында гурулмушдур.

РОМА ҺҮГУГУНУН РЕСЕПСИЈАСЫ—Орта әсрләрдә *Рома һүгугунун* Гәрби Авропа өлкәләри тәрәфиндән мәнимсәнилмәси. Р.һ.р. 12 әсрдән башланмыш вә 15—16 әсрләрдә өзүнүн ән јүксәк инкишаф пилләсинә чатмышдыки, бу да буржуа әлагә вә мүнасибәтләринин инкишафы илә әлагәдар иди. Р.һ.р. јаранмагда олан буржуазијанын ваһид милли һүгуг системи јаратмаг чәһдинә көмәк едирди. Р.һ.р.-ны феодал даирәләр дә гәбул едирдиләр. Католик килсә Рома һүгугунун јајылмасына хејли көмәк етмиш, глоссаторлар вә сон глоссаторлар да бу ишдә бөјүк рол ојнамышлар. Р.һ.р. Алманијада даһа дәрин из бурахмышдыр. Бурада Рома һүгугу бир гәдәр дәјишилмиш һалда (пандект һүгугу) 19 әсрәдәк гүввәдә олмушдур.

РОМАДИН Николај Михајлович (д. 19.5.1903, Самара, индики Кујбышев)—совет бојакары. ССРИ халг рәссамы (1971). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1967). Ленин мүкафаты лауреаты (1980). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946). Р. рус тәбиәтини тәсвир едән кичик мәнзәрә рәсмләри устасы кими мәшһурдур («Волга рус чајыдыр» серијасы, 1944—55, Третјаков галерејасы вә б. музејләр). «Јағышдан хәбәр верән шимшәк» (1972—77), «Москва вилајәтиндә гыш» (1976—78), «Кудин көлү» (1977—78), «Берендеј мешәси» (1977), «Шимали Гафгазда баһар» (1978), «Јессенин Русијасы» (1976—78),

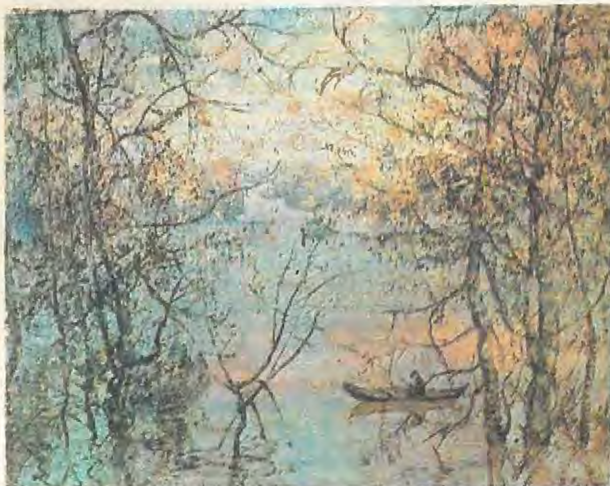

Н. М. Ромадин. «Чәһрајы баһар». 1967.

«Мешә кәнди» (1977—78; һамысы мүәллифин шәхси коллексијасындадыр) ән јахшы мәнзәрәләри сырасына дахилдир. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Белюстина О., Ромадин. Пейзажи, М., 1975.

РОМА́Н (фр. roman, алм. Roman)—*епос* жанры; һәјатын мүрәккәб просес вә һадисәләрини, сосиал конфликтләрини кениш әкс етдирән ириһәчмли *тәһкијә* әсәри. *Повест* вә *һекајәдән* фәргли олараг, Р.-да һадисәләр бөјүк бир дөврү әһатә едир, әһвалатларын иштиракчылары даһа чох олур. Р.-да гәһрәманларын, дикәр сурәтләрин һәјаты һәртәрәфли вә бүтүн мүрәккәблији илә тәсвир олунур, характерләри әтрафлы ачылыр. Илк нүмунәләри антик дөврдә јаранса да, мүстәгил жанр кими јалныз *Ренессанс* әрәфәсиндә тәшәккүл тапмаға башламышдыр. Әввәлләр орта әсрләрдә Авропада әдәби дил олан латын дилиндә дејил, роман дилләриндән бириндә јазылан әсәрләрә Р. дејилирди. Сонралар бу мәфһум илкин мә'насыны итирмиш вә ириһәчмли епик тәһкијә әсәрләринин фәргләндиричи әламәти кими сабитләшмишдир. 19 әсрдән реалист типли Р.-ын тарихи башланыр. В. Скотт, В. Һүго, О. Балзак, Стендал, Ч. Диккенс, Г. Флобер, Е. Золја вә б.-нын јарадычылығында Р. һаким жанра чеврилмишдир. 20 әсрдә Ч. Голсуорси, А. Франс, Р. Роллан, Т. Манн, Һ. Манн, У. Фолкнер, Е. Һемингуеј вә б. реализм ән'әнәләрини давам етдирмишләр. М. Пруст, Ч. Чојс, Ф. Кафка модернист Р.-ын нүмајәндәләридир. Мүасир Гәрб буржуа-модернист әдәбијјатында Р. жанры бөһран кечирир («антироман», «абсурд романы», «јени роман»). Рус јазычылары Л. Н. Толстој, Ф. М. Достојевски, А. М. Горки вә б. дүнја Р.-ынын јарадычылыг тәчрүбәсини үмумиләшдирмәклә, бу жанрын үмумдүнја шөһрәтли нүмунәләрини јаратмышлар. А. Фадејев, А. Толстој, К. Федин, Л. Леонов, М. Шолохов, К. Симонов вә б.-нын Р.-лары совет әдәбијјатыны зәнкинләшдирмишдир.

Азәрб. әдәбијјатында мәнзум Р.-ын илк нүмунәләрини Низами Кәнчәви јаратмышдыр. Зејналабдин Марағајинин «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси», М. Ә. Талыбовун «Китаб јүклү ешшәк», «Әһмәдин китабы», М. С. Ордубадинин «Бәдбәхт милјончу» Р.-лары 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләри Азәрб. әдәбијјатында јаранан реалист Р. нүмунәләридир. Лакин жанр кими о, әсасән, Совет һакимијјәти илләриндә инкишаф етмишдир (Әбүлһәсәнин «Јохушлар», «Достлуг галасы», М. С. Ордубадинин «Гылынч вә гәләм», «Думанлы Тәбриз», С. Рәһимовун «Шамо», «Сачлы», М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн», «Бөјүк дајаг», М. Һүсејнин «Абшерон», «Сәһәр» Р.-лары вә с.). Үмумхалг әһәмијјәтли проблемләри, бөјүк бир дөврүн һадисәләрини епик вүс'әтлә әкс етдирән Р.-лара *епопеја* дејилир (Л. Толстојун «Һәрб вә сүлһ»ү, М. Шолоховун «Сакит Дон»у, С. Рәһимовун «Шамо»су, А. Чаковскинин «Мүһасирә»си вә с.). Р., әсасән, нәсрлә олур. Лакин мәнзум Р.-лар да јазылыр (А. С. Пушкинин «Јевкени Онекин»и вә с.). Мөвзу вә сүжетинә көрә Р.-ын сосиал-мәишәт, психоложи, сосиал-психоложи, тарихи, мачәра, елми-фантастик вә с. жанр мүхтәлифлији вар.

Әд.: Рәфили М., Әдәбијјат нәзәријјәсинә кириш, Б., 1958; Мәммәд Ариф, Азәрбајчан совет романы, онун «Сечилмиш әсәрләри»ндә, ч. 1, Б. 1967; Хәлилов Г., Азәрбајчан романынын инкишаф тарихиндән, Б., 1973; Ахундов Ј., Азәрбајчан совет тарихи романы, Б., 1979; Фокс Р., Роман и народ, М., 1960; Алиев Х., Современный азербайджанский роман, Б., 1978; Хитарова С. М., Тимофеева А. Г., От фольклора к роману. Многообразие литератур народов СССР, М., 1980.

РОМА́Н ДИЛЛӘРИ—*латын дилиндән* интишар етмиш гоһум һинд-Авропа дилләри групу. 50-дән артыг өлкәнин дөвләт дили олан Р.д.-ндә 400 млн.-дан чох адам данышыр. Р.д., адәтән, ибер-роман (испан, португал, каталон, галл дилләри), галл-роман (франсыз, Прованс дилләри), италјан-роман (италјан, Сардинија дилләри), ретороман (бах *Ретороман дилләри*), Балкан-роман (румын, молдав, аромун, мегленорумын, истрорумын дилләри) вә Далмасија дили (19 әсрдә арадан чыхмышдыр) јарымгрупларына бөлүнүр. Гәдим Романын тутдуғу әразиләрдә јајылмыш халг латын дилиндән төрәмә Р.д. бир нечә тарихи инкишаф мәрһәләси кечмишдир: јерли дилләрин романлашдырылмасы дөврү (е.ә. 3 әср—ерамызын 5 әсри); Р.д.-нин тәшәккүл дөврү (5—9 әсрләр); Р.д.-ндә јазынын инкишафы, онларын сосиал функсијаларынын кенишләнмәси дөврү (10—16 әсрләр); милли дилләрин формалашмасы дөврү (16—19 әсрләр). 16 әсрдән е'тибарән мүстәмләкәчиликлә әлагәдар олараг, Авропадан кәнарда да јајылан Р.д.-нин јерли вариантлары (Канадада франсыз дили, Латын Америкасы өлкәләриндә испан дили, Бразилијада португал дили вә с.) јаранмышдыр.

Әд.: Романские языки, М., 1965; Сравнительно-сопоставительная грамматика романских языков. Проблема структурной общности, М., 1972; Грамматика и семантика романских языков, М., 1978.

РОМА́Н ҮСЛУБУ—10—12 әсрләрдә (бә'зи јерләрдә 13 әсрдә) Гәрби Авропада мөвчуд олмуш һаким бәдии үслуб; орта әср Авропа инчәсәнәтинин ән мүһүм инкишаф мәрһәләләриндән бири. «Р.ү.» термини 19 әсрин әввәлләриндә тәтбиг едилмишдир. Р.ү. еркән христиан

Роман үслубу. 1. Сантјаго-де-Компостелада (Испанија) килсә. Тәгр. 1080—1211. Интерјер. 2. Крушвитсдә (Полша) Мүгәддәс Пјотр вә Мүгәддәс Павел килсәси. 12 әср. 3. Везледә (Франса) Ла Мадлен килсәсинин тимпаны. Тәгр. 1130. 4. «Һенрих Фрауенлоб менестрелләрин тамашасына дирижорлуг едәркән». Алман миннезинкерләринин әлјазма мәчмуәси үчүн миниатүр. 14 әср. Һејделберг (АФР) китабханасы.

инчәсәнәтинин, *Меровингләр инчәсәнәтинин*, Каролингләр инчәсәнәтинин (еләчә дә антик инчәсәнәтин, халгларын бөјүк көчү дөврү инчәсәнәтинин, Бизанс вә Јахын Шәргин мүсәлман инчәсәнәтинин) чохлу елементләрини мәнимсәмишди. Өзүндән әввәлки мәһдуд, јерли характер дашыјан орта әср инчәсәнәти тәмајүлләриндән фәргли олараг, Р.ү. орта әсрләрдә Авропанын бир чох өлкәсини әһатә едән илк бәдии систем олмушдур. Ме'марлыгда сәрт, гала характерли тикилиләр башлыча јер тутурду (дашдан монастыр комплексләри, килсәләр, истеһкамлы гәсрләр, шәһәр диварлары, дашдан, јахуд фахверкли јашајыш евләри). Фасад, баштағ вә капителләри бәзәјән һејкәлтәрашлыг әсәрләриндә, фреска вә миниатүрләрдә дини еһкамчылыг, гејри-сәрбәст вә сәтһи-орнаментал характерли композисија, фигурларын ишләнмәсиндә шәртилик, јүксәк експрессивлик үстүн јер тутурду. Р.ү. дөврүндә бinаларын орнаментал бәзәкләри, металтөкмә вә һәккаклыг, бәдии ојма, минасазлыг вә тохучулуг инкишаф етмишди. Јерли бәдии мәктәбләрин (тәдричән бир-бири илә јахынлашан) чохлуғу Р.ү. үчүн сәчијјәви иди. Р.ү.-нун ән јахшы әсәрләри Франса, Алманија, Италија, Испанијада, Скандинавија өлкәләриндә, Чехија, Полша вә Мачарыстанда, һәмчинин сәлибчиләр тәрәфиндән Шәрг өлкәләриндә јарадылмышды. Р.ү. 12—13 әсрләрдә готиканын инкишафы илә әлагәдар тәнәззүл етди.

Әд.: Всеобщая история архитектуры, т. 4, Л.—М., 1966.

«РОМА́Н-ГАЗЕ́ТА» — мүасир бәдии әдәбијјатын, әсасән роман вә повестләрин күтләви дөври нәшри. Белә нәшрин јарадылмасы фикрини В. И. Ленин ирәли сүрмүш, илк «Р.г.» М. Горкинин тәшәббүсү илә 1927 илин ијунунда «Московски рабочи» нәшријјатында чыхмышдыр. 1931 илдән «Художественнаја литература» нәшријјатында (1957 иләдәк ајда 1, 1957 илдән—2 дәфә) бурахылыр. «Р.г.»-да мүасир совет јазычыларынын вә әчнәби јазычыларын ән јахшы әсәрләри дәрч олунур. «Р.г.»-да М. Горкинин «Артамоновларын иши», М. А. Шолоховун «Сакит Дон», Ч. Ајтматовун «Дағ вә чөл дастанлары», А. Барбүсүн «Од ичиндә», Азәрб. јазычыларындан М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз», Меһди Һүсејнин «Абшерон», С. Рәһимовун «Меһман», М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг», С. Азәринин «Илк тәкан», М. Ибраһимбәјовун «Ондан јахшы гардаш јох иди» вә б. әсәрләр дәрч едилмишдир. Тиражы 2.500 мин. нүсхәдир (1984).

РОМАНЕ́НКО Јури Викторович (д. 1.8.1944, Оренбург вил., Бузулук р-нунун Колтубановски гәс.) — ССРИ тәјјарәчи-космонавты, полковник, ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1978, 1980). 1965 илдән Сов.ИКП үзвү. 1966 илдә Чернигов Али Авиасија Тәјјарәчиләри Мәктәбини битирдикдән сонра ҺҺГ-дә тә'лиматчы-тәјјарәчи кими хидмәт етмишдир. 1970 илдән космонавтлар дәстәсиндәдир. 1977 ил декабрын 10-дан 1978 ил мартын 16-дәк «Сојуз-26» космик кәмиси вә «Салјут-6» орбитал ст.-нда командир кими учушда олмушдур (К. М. *Гречко* илә бирликдә). Учуш заманы «Сојуз-27» космик кәмиси (В. А. *Чанибеков*, О. Г. *Макаров*) вә «Сојуз-28» (А. А. *Губарев*, В. *Ремек*) орбитал ст.-ја бирләшмишдир. 1980 ил сентјабрын 18-дә «Сојуз-38» кәмисиндә (кәми командири кими) космоса учмуш (А. М. *Тамајо* илә бирликдә), «Салјут-6» — «Сојуз-37» орбитал комплексиндә тәдгигатлар апардыгдан сонра сентјабрын 26-да Јерә гајытмышдыр. Р.—ЧССР (1978) вә Куба Респ.-сынын (1980) Гәһрәманыдыр. Ленин ордени, Гырмызы Улдуз ордени, «Плајја-Хирон» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

РОМА́Н-КОШ—Крым ј-а-нда ән јүксәк зирвә. Бабуган-Јајла массивинин г. кәнарында, Крым д-рынын ч. голларында јерләшир. Һүнд. 1545 *м*-дир. Әһәнкдашыдан тәшкил олунмушдур. Дағ-чәмән, ш. әтәјиндә типик карст ландшафты инкишаф етмишдир.

РОМА́НОВ Григори Василјевич (д. 7.2.1923, Новгород вил.-нин Зихново к.)—совет дөвләт вә партија хадими, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1983). 1944 илдән Сов. ИКП үзвү. Кәндли аиләсиндә доғулмушдур. Ленинград Кәмигајырма ин-туну битирмишдир (1953, гијаби). Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин (1941—45) иштиракчысыдыр. А. А. Жданов ад. з-дда мәркәзи конструктор бүросунда конструктор, бөлмә рәиси (1946—54), з-д партија комитәсинин катиби, Сов.ИКП МК-нын партија тәшкилатчысы (1955—57) ишләмиш, Ленинградын Киров р-н партија комитәсинин катиби, биринчи катиби (1957—61), Ленинград шәһәр (1961—62), вил. (1962—63) партија комитәләринин катиби, икинчи катиби (1963—70) олмушдур. 1970 илин сентјабрындан Сов. ИКП Ленинград Вил. Комитәсинин биринчи катиби иди; 1983 илин ијунундан Сов.ИКП МК катибидир. Сов. ИКП 23—26-чы гурултајларында МК үзвү сечилмишдир. 1973 илдән Сов. ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд олмуш, 1976 илдән үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (7—11-чи чағырыш) депутатыдыр. 5 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 2 башга орденлә вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Избр. речи и статьи, 2 изд., М., 1983.

РОМА́НОВ ГОЈУНУ—габајунлу күркләк гојун чинси. 18—19 әсрләрдә Јарославл вил.-ндә күрклүк кејфијјәтинә көрә ән јахшы гысагујруг шимал гојунларынын сечилиб чүтләшдирилмәси нәтичәсиндә јарадылмышдыр. Гијмәтли дәри 6—8 ајлыг гузулардан алыныр. Јунунда тифтик чохдур. Тифтик түкләри ағ, галанлары гарадыр. Гочлардан илдә 2,5—3,5 *кг*, гојунлардан 1,4—1,7 *кг* јун гырхылыр. Гочларын чәкиси 65—75 *кг*, гојунлары 48—55 *кг* олур. Һәр 100 доғар гојундан 230—250 гузу алыныр. Р.г.-ндан јерли габајунлу гојунларын јахшылашдырылмасында истифадә едилир.

РОМАНОВЛАР—Русијада 14—16 әсрләрдә бојар нәсли, 1613 илдән чар, 1721 илдән император сүлаләси. Әчдады Москва бојары Андреј Кобыла иди. 16 әсрин әввәлинәдәк Кошкинләр, әсрин сонунадәк Захаринләр адланмышдыр. Р. нәслиндән илк чар Михаил Фјодорович олмушдур. Онун нәвәси I Пјотрун дөврүндә—1721 илдә Русија империја е'лан едилди. Император Алексеј Петровичин өлүмү илә (1730) Р. сүлаләсинин киши нәсли, I Јелизавета Петровнанын өлүмү илә (1761) гадын нәсли кәсилди. Лакин Һолштејн—Готторплар сүлаләсинин нүмајәндәләри—III Пјотр, II Јекатерина, I Павел вә онун хәләфләри дә Р. фамилијасы дашыјырдылар вә һакимијјәт онлара кечди. Феврал буржуа-демократик ингилабынын (1917) гәләбәси илә Р. монархијасы devрилди. Урал Советинин гәрары илә 1918 илин ијулунда сонунчу император II Николај вә онун аилә үзвләри күлләләнди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Р.-ын чоху мүһачирәт етмишдир. Онлардан бә'зиләри [Николај Николајевич (Кичик), Кирилл Владимирович вә б.] өзләрини Русија тахт-тачына намизәд сајырдылар.

В. И. Ленин Р. аиләсини «... милјон десјатинләрлә торпағы олан вә өзүнүн, һабелә өз синфинин бу «мүгәддәс мүлкијјәтини» әлиндә сахламаг хатиринә һәр чүр јыртычылыға, һәр чүр чинајәтә әл атан, сајсыз-һесабсыз вәтәндашлары вар-јохдан чыхарыб боған «бәрабәр» мүлкәдарлар «ичәрисиндә биринчи» ...таланчылар...» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 31, сәһ. 12) адландырмышдыр.

Әд.: Касвинов М. К., Двадцать три ступени вниз, М., 1982.

РОМА́НС (исп. romançe, сон. лат. romanice, һәрфи мә'насы—роман дилиндә, јә'ни испанча)—инструментал мүшајиәтлә сәс үчүн мусигили-поетик әсәр; *камера мусигисинин* әсас жанрларындан бири. «Р.» термини орта әсрләрдә Испанијада мејдана кәләрәк испан дилиндә охунан дүнјәви маһны мә'насында ишләнмишдир; сонралар мусиги жанры кими дикәр өлкәләрдә јајылмышдыр. Маһныдан фәргли олараг Р.-да фәрди һиссләр үстүнлүк тәшкил едир. Р.-ын мелодијасында ше'рин јалныз үмуми характери вә гурулушу дејил, онун ајры-ајры образлары, ритм вә интонасија хүсусијјәтләри ифадә едилир; инструментал мүшајиәт Р.-да бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Р.-ын баллада, елекија, баркарола кими нөвләри вар. Р. жанры 18 әсрин ахырларындан инкишаф етмәјә башламышдыр. Авропа бәстәкарларындан Ф. Шуберт, Р. Шуман, И. Брамс, Һ. Волф, Һ. Берлиоз, Ш. Гуно, Ж. Массне, К. Дебүсси, рус бәстәкарларындан М. Глинка, А. Даргомыжски, М. Мусоргски, А. Бородин, Н. Римски-Корсаков, П. Чајковски, С. Рахманинов вә б. Р.-ын инкишафында өһәмијјәтли рол ојнамышлар. Классик Р.-ла јанашы мәишәт Р.-ы, рус мусигисиндә гарачы Р.-ы кениш јајылмышдыр. Совет бәстәкарларындан А. Александров, Ј. Шапорин, Д. Шостакович, К. Свиридов вә б.-нын Р.-лары мәшһурдур.

Азәрб.-да Р. жанрынын јаранмасы А. *Зејналлынын* ады илә бағлыдыр.

Онун јарадычылығында формалашмыш классик Р. жанры («Өлкәм», «Суал» вә с.) илә јанашы, 1940-чы илләрдә камера мусигисинин јени орижинал жанры—романс-гәзәлләр мејдана кәлмишдир (Ү. Һачыбәјовун «Сәнсиз» вә «Севкили чанан» Р.-лары). Г. Гарајев, Ф. Әмиров, Ә. Һүсејнзадә, А. Рзајева, Ә. Аббасов, Ч. Чаһанкиров, С. Әләскәров, А. Мәликов, М. Мирзәјев, Р. Мустафајев вә б. Р. жанрында бир сыра дәјәрли әсәрләр јаратмышлар.

РОМА́Н-СЕМЕ́НТ (инк. roman-cement, һәрфи мә'насы—Рома сементи)—гәдим һидравлик *јапышдырычы материал*. Русијада 18 әсрин әввәлиндән тәтбиг олунмаға башланмышдыр. Мөһкәмлији аз олдуғу үчүн мүасир иншаатда демәк олар ки, истифадә едилмир.

РОМАНСЕ́РО (исп. romancero)—испан халг романслары мәчмусу (ајры-ајры силсиләләр шәклиндә, јахуд күлл һалында). Р.-да орта әсрләрин сону вә еркән *Ренессанс* дөврү испан халг мәдәнијјәти өз јүксәк ифадәсини тапмыш, *Реконкистанын* гәһрәманлыг тарихинин хүласәси образлы әкс олунмушдур. Р. испан драматуркијасы «гызыл әсри»нин (Лопе де Вега вә онун мәктәби илә бағлы) вә романтизминин мәнбәләриндән бирини тәшкил едир. Латын Америкасы, Каталонија вә Португалијада өзүнә мәхсус Р.-лар јаранмышдыр.

РОМАНТИ́ЗМ (фр. romantisme)—18 әсрин сону—19 әсрин 1-чи јарысында Авропа вә Америка мәдәнијјәтиндә идеја-бәдии чәрәјан. Р. әдәби-естетик анлајыш кими Алманијада «Јена мәктәби» нүмајәндәләринин (А. вә Ф. Шлегел гардашлары, Ф. Новалис, Л. Тик, В. Ваккенродер) фәалијјәти (1798—1802) сајәсиндә јајылмаға башламышдыр. Һәмин јазычы вә тәнгидчиләр әдәбијјат вә инчәсәнәтин ики тарихи типини (классик вә романтик) ајырд едирдиләр. Онларын фикринчә, һәјатын даһа чох естетик чәһәтләринин мүсбәт тәзаһүрләрини (көзәллик, үлвилик, шаиранәлик вә с.) гәбул едән классик (антик) инчәсәнәтдән фәргли олараг, «универсал», «синтетик» сәчијјә дашыјан романтик инчәсәнәт үчүн һәјатын һәм сосиал, һәм дә естетик чәһәтләри марағлыдыр. Совет әдәбијјатшүнаслығында «Р.» мәфһуму, даһа кениш мә'нада, реализмә гаршы дуран бәдии јарадычылыг методу кими (бурада керчәклијин тәсвири дејил, сәнәткар идеалынын тәчәссүмү әсасдыр) шәрһ олунур. Ән'әнәви, конкрет тарихи мә'нада Р. бүтүн Авропа өлкәләриндә *Маарифчилик* әлејһинә һәрәкатын ән јүксәк мәрһәләсидир. Тәзад вә антагонизмләр төрәдән, шәхсијјәти даһа да алчалдан, мә'нәви ифласа уғрадан буржуа чәмијјәтинин доғурдуғу мә'јуслуг Р.-ин јаранмасы үчүн башлыча сосиал-идеоложи зәмин иди. Р. сосиал-тарихи мә'нада буржуа-демократик ингилаблары, милли азадлыг һәрәкатлары, милли шүурун ојанышы зәмининдә јаранмыш вә инкишаф етмишдир: алман (Ф. Новалис, Е. Т. А. Һофман, Һ. Һејне вә б.), инкилис (Ч. Г. Бајрон, П. Б. Шелли, Ч. Китс, У. Вордсворт вә б.), франсыз (В. Һүго, Ф. Р. Шатобриан, А. Винји вә б.), италјан (Ч. Леопарди, А. Мандзони), испан (Х. де Еспронседа), мачар (Ш. Петөфи), чех (К. Махи), полјак (А. Митскевич вә б.), румын (В. Александри, М. Еминеску), болгар (Х. Ботев вә б.), рус (А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, декабрист јазычылар — К. Рылејев вә б.) Р.-и вә с. Р. 19—20 әсрләрдә Русија халгларынын—Украјна (П. П. Гулак-Артјомовски, Л. И. Боровиковски, Т. Г. Шевченко вә б.), күрчү (А. Чавчавадзе, Г. Орбелиани, Н. Бараташвили), ермәни (Х. Абовјан, Раффи), татар (Г. Тукај, Г. Камал, Х. Такташ вә б.), һабелә Иран, Түркијә, Һинд, јапон, Шимали Америка вә Латын Америкасы әдәбијјатларында да бир чәрәјан кими мәһз бу зәминдә мејдана кәлмишдир. Бу вә ја башга јазычынын сосиал-сијаси мөвгејиндән асылы олараг, Р. чәрәјанынын дахилиндә ингилаби вә мүһафизәкар Р. ајырд едилир.

Азәрб. әдәбијјатында Р. бир чәрәјан кими 20 әсрин әввәлләриндә јаранмышдыр (М. Һади, Һ. Чавид, А. Сәһһәт вә б.). Дүнја әдәбијјатында романтик чәрәјанын милли-тарихи формаларындан олан мүтәрәгги Азәрб. Р.-и, әсасән, мүасир сијаси ингилаби һадисәләрә фәал мүнасибәт бәсләјир, чәмијјәтин мәдәни вә мә'нәви һәјатында милли-демократик әһвали-руһијјәни ифадә едир, дини мөвһуматы, фанатизми, буржуазијанын синфи егоизмини, феодал-патриархал адәт вә ән'әнәләри гамчылајыр, бејнәлмиләл достлуг, сосиал азадлыг, мәдәни тәрәгги идејаларыны тәблиғ едирди.

Р.-ин естетик әсасыны «бәдии идеаллашдырма» принсипи, мүстәсна шәраитдә мүстәсна характерләр јарадылмасы, һәјатын олдуғу кими дејил, «олмалы олдуғу кими» тәсвири тәшкил едир. Совет әдәбијјатшүнаслығында Р. анлајышы әдәбијјатын инкишаф тарихи вә милли чәрчивәси илә мәһдудлашмајан әдәби-бәдии јарадычылыг нөвүнү дә билдирир. Бу мә'нада Һомер, Есхил вә Софоклун әсәрләри, орта әсрләр чәнкавәрлик романлары, Фирдөвси, Низами, Руставели, Данте, Нәсими, Нәваи, Чами, Фүзули, Һафиз, Петрарка вә б.-нын әсәрләри, Шекспир, Корнел вә Расинин фачиәләри, һабелә совет јазычыларынын бир сыра әсәрләри романтик јарадычылыг нөвүнә аид едилир. Р. јарадычылыг үсулу кими, спесифик мөвзу, форма вә мәзмун хүсусијјәтләри илә фәргләнир. Мә'нәви һәјат мәсәләләринә даһа чох диггәт, күчлү еһтирасларын тәсвири, гәһрәманларын дилинин, һабелә бәдии үслубун експрессивлији вә емосионаллығы, фәлсәфи, интим вә сијаси лирика, лирик-епик драматик поема, ичтимаи-тарихи, ашиганә-психоложи фачиә жанрлары, милли кечмишә, фолклор вә мәдәнијјәт ән'әнәләринә мараг Р. үчүн сәчијјәвидир. Совет әдәбијјатындакы Р. һаггында ваһид фикир јохдур. Бир сыра алимләрин фикринчә, сосиализм чәмијјәти әдәбијјатындакы Р. сосиалист реализминин тәркиб һиссәсидир. Бә'зиләри Р.-ә үслуб кими јанашыр, дикәрләри исә сосиалист реализми илә бәрабәр, сосиалист Р.-инин дә мөвчудлуғуну гәбул едирләр.

Т ә с в и р и с ә н ә т д ә Р. бојакарлыг вә графикада даһа ајдын тәзаһүр етмиш, һејкәлтәрашлыгда нисбәтән зәиф әкс олунмуш, ме'марлыгда исә әсасән бағ-парк инчәсәнәтиндә өзүнү көстәрмишдир. Р.-дә рәссамын «натамам» керчәклијә гаршы гојулмуш субјектив арзуларынын ифадәсинә кениш јер верилир. Романтик рәссам һәјат һадисәләринин вә тәзаһүрләринин тәсвириндә чох вахт гејри-дәгиглијә, һәтта сәрбәстлијә јол верир; ону типик, ганунаујғун һадисәләр дејил, даһа чох заһири парлаглыг, надир вә гејри-ади тәзаһүрләр чәлб едир. Р. инчәсәнәтиндә фәрди гаврајыш вә тәәссуратлар, һәмчинин фантастик характерли образлар әсас јер тутур. Тәмтәраглы академик салон Р.-и илә јанашы (Алманијада нүмајәндәләри—В. Каулбах, К. Пилоти вә б.) мөвчуд олан мүтәрәгги Р. дөврүн реалистик мејлләрини ајдын ифадә етмиш, маһијјәт е'тибары илә реализмин өзүнәмәхсус бир формасы олмушдур. Т. *Жерико*, Е. *Делакруа*, Ф. *Руд* вә б. франсыз мүтәрәгги романтикләри капитализм керчәклијинин ејбәчәрликләринә гаршы чыхыш етмиш, мәғрур, азадлыгсевән инсан гәһрәман идеалы уғрунда мүбаризә апармышлар. Мүтәрәгги Р. инчәсәнәти классисизмин мүчәррәд еһкамларындан, антик мөвзу, сүжет вә образларын тәзјигиндән азад етмишдир. Сосиалист реализми Р.-ин ајры-ајры мүсбәт чәһәт вә әламәтләрини мәнимсәмәсинә бахмајараг, субјективизмлә сых бағлы олан инчәсәнәт үсулу кими бүтөвлүклә көһнә типли Р.-и рәдд едир.

М у с и г и д ә чәрәјан кими 1820-чи илләрдә тәшәккүл тапмышдыр; Р.-ин инкишафынын сон дөврү неоромантизм адланыр вә 19 әсрин сон онилликини әһатә едир. Р. әввәл Австрија (Ф. Шуберт), Алманија (Е. Т. А. Һофман, К. М. Вебер, Ф. Менделсон, Р. Шуман, Р. Вагнер вә б.) вә Италијада [Н. Паганини, В. Беллини, Ч. Верди (илк дөвр)], сонра исә Франса (Һ. Берлиоз, Д. Ф. Обер, Ч. Мејербер), Полша (Ф. Шопен) вә Мачарыстанда (Ф. Лист) мејдана кәлмишдир. Бир сыра өлкәләрдә Р. там олмаса да, ајры-ајры бәстәкарларын [Русијада А. Алјабјев, А. Верстовски, М. Глинка (илк

Е. Д е л а к р у а. «Сарданапалын өлүмү». 1827. Лувр. Парис.

дөвр), *«Гүдрәтли дәстә»* үзвләри (Н. Римски-Корсаков вә б.), П. Чајковски вә А. Скрјабин, Чехијада Б. Сметана вә А. Дворжак, Норвечдә Е. Григ вә б.) јарадычылығында тәзаһүр етмишдир. Р. дөврү мусигисинин ифадә васитәләри (мелодија, һармонија, оркестровка, мусиги формалары вә с.) хејли дәјишмиш, бәстәкарлар инчәсәнәтин мүхтәлиф саһәләринин синтезинә чалышмышлар. Маһны жанры, маһны силсиләләри бәдии әһәмијјәтинә көрә дикәр мусиги жанрлары сәвијјәсинә галхмыш, опера, симфонија, симфоник поема вә с. әсәрләрдә мүрәккәб фәлсәфи проблемләрә тохунулмушдур. Р. ифачылыг сәнәти (Н. Паганини, Ф. Лист, Ф. Шопен вә б.), мусиги естетикасы вә мусиги тәнгидиндә дә өз әксини тапмышдыр.

Театрда Р. 1810—40-чы илләрдә формалашмышдыр. Бир чох көркәмли актјорун (Е. *Кин*, Л. Девријент, А. *Ристори*, П. *Мочалов* вә б.) јарадычылығынын мүхтәлиф милли вә тарихи шәраитдә формалашмасына бахмајараг, онлары һуманизм идеалларына садиглик, әдаләтсизлијә е'тираз, буржуазија вә мешшанлыға нифрәт кими үмуми чәһәтләр бирләшдирмишди. Тәхәјјүл вә һиссләр Р. театр естетикасынын әсасыны тәшкил етмиш, актјорлар әсас диггәти инсан һәјатындакы тәзад вә зиддијјәтләрин ифадәсинә јөнәлтмишдиләр. Р. актјор сәнәти үчүн чошғун емосионаллыг, драматик експрессија вә с. сәчијјәви олмушдур. Р. театры илк дәфә олараг актјор јарадычылығынын әсас гајәсини тәшкил едән сәмимилик, тәбиилик, көрчәклик кими принсипләри сәһнәдә бәргәрар етмиш, ифадә васитәләрини зәнкинләшдирмишди (декорасија вә костјумларын тарихи дүрүстлүјү, күтләви сәһнәләрин мәишәт һәгигилији, јерли колоритин верилмәси вә с.). Јүксәк, гәһрәмани Р. ән'әнәләри М. Јермолова, А. Јужин, П. Адамјан, В. Алекси-Месхишвили, М. Занковетскаја вә Һ. Әрәблинскинин, сонралар исә А. Остужев, А. М. Шәрифзадә, С. Руһулла, Ү. Рәчәб, М. Давудова, В. Папазјан, М. Гасымов, Ш. Бүрһанов, А. Хорава, Н. Мордвинов вә б.-нын јарадычылығында давам етдирилмишдир.

Әд.: Рәфили М., Әдәбијјат нәзәријјәсинә кириш, Б., 1958; Чәфәр М., Азәрбајчан әдәбијјатында романтизм, Б., 1960; Јелизарова М. Ј. вә башгалары, XIX әср харичи әдәбијјат тарихи, Б., 1964; Ванслов В., Эстетика романтизма, М., 1966; Гаджиев А. А., Романтизм и реализм, Б., 1972; Европейский романтизм, М., 1973; Залесская Л. И., О романтическом течении в советской литературе, М., 1973; Овчаренко А., Социалистическая литература и современный литературный процесс, М., 1975; Зарубежная литература. XIX век. Романтизм, критический реализм, М., 1979; Литературные манифесты западноевропейских романтиков, М., 1980; Эстетика раннего французского романтизма (пер. с франц.), М., 1982.

РОМАНТИК СОСИОЛО́КИЈА—бах *Сосиолокија.*

РОМАНШИЛӘР, руманшиләр—Исвечрәнин Граубүнден (Гричони) кантонунда јашајан, ретороман групуна дахил олан халг (бах *Ретороманлар*). Ретороман дилинин руманши диалектиндә данышырлар. Диндарлары католикдир. Малдарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдурлар; туристләрә хидмәт едән сәнәткарлыг саһәләри дә бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

РО́МАС Јаков Дорофејевич (11.2.1902, Соколка, индики Сокулка, Белосток војеводалығы, ПХР—18.5.1969, Һәштәрхан; Москвада дәфн едилмишдир)—совет бојакары. ССРИ халг рәссамы (1965). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1958). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948). 1929 илдән Сов.ИКП үзвү. Чај вә дәниз лөвһәләринин, мәнзәрә-мәишәт композисијаларынын мүәллифидир («Сал үзәриндә», 1947, «Балыг ову мөвсүмүнүн сону», 1961; һәр ики әсәр Третјаков галерејасындадыр. Москва). 2-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

РОМБ (јун. rhómbos) — тәрәфләри ејни олан *паралелограм*. Диагоналлары бир-биринә гаршылыглы перпендикулјардыр.

РОМБИК АНТЕ́НА—*гачан далға антенасы* нөвү; ромб формалы чәрчивәнин тәрәфләри боју үфүги јерләшмиш мәфтилләрдән һазырланыр. Ромбун ити бучагларындан биринә (ики мәфтил арасына) радиоверичи (радиогәбуледичи), мүхбир тәрәфә истигамәтләнмиш дикәр ити бучағына исә мүгавимәти Р.а.-нын далға мүгавимәтинә јахын олан (600—700 *ом*) резистор гошулур. Буна көрә дә антенада гачан далға режими јараныр. Р.а., әсасән, гыса далғаларла радио рабитәси вә радио верилишләриндә тәтбиг едилир.

РОМБИК СИНГО́НИЈА (*ромб+сингонија*)—кристалларын тәснифатында ишләнән 7 сингонијадан бири. Бир-биринә перпендикулјар, мүхтәлиф өлчү ваһидләринә малик үч кристаллографик охла сәчијјәләнир. $\alpha=\beta=\gamma=90°$; $a\neq b\neq c$. Р.с. кристалларында ики һәндәси сабит (x вә z охларынын гијмәтләри) тә'јин едилмәлидир. Үч синфи вар: ромбик дипирамида $3L_2$ 3PC, ромбик пирамида $L_2$2P, ромбик тетраедр $3L_2$.

РОМБО́ЕДР (*ромб*+јун. hédra—отурачаг, үз)—үзләри ејни (адәтән маил) ромблар олан паралелепипед. Р.-ин һеч олмаса ики тәпәсиндәки бучаглар бир-биринә бәрабәрдир. Паралелепипед јалныз үчүнчү тәртиб симметрија охуна маликдирсә, Р.-дир.

РОМЕ́Н (Romains) Жүл (тәхәллүсү; әсл ады Луи Фаригул; Farigoule) (26.8.1885, Јухары Луара департаменти, Сен-Жүлјен Шаптөј)—14.8.1972, Парис)—франсыз јазычысы. Франса Академијасынын үзвү (1946). Јарадычылыға ше'рлә башламышдыр; *унанимизмин* нүмајәндәләриндәндир. «Доногоо-Тонка» (1920) кинороманы, «Чәнаб Ле Труадек позғунлуг пәнчәсиндә» (1923) комедијасы вә «Кнок, јахуд Тәбабәтин тәнтәнәси» (1923) пјесиндә буржуа әхлаг нормаларыны, әдәби вә елми сахтакарлығы ифша етмишдир. «Хош нијјәтли инсанлар» (ч. 1—27, 1932—46) романы, фәлсәфи есселәри, хатирәләри вар.

Әсәрләри: Собр. соч., т. 1—9, Л., 1925—30; Избр. стихи, М., 1928.

Әд.: История французской литературы, т. 3—4, М., 1959—63.

«РОМЕ́Н» — профессионал гарачы театры. Москвададыр. 1931 илдә тәшкил олунмушдур. Тамашалары: «Та-

Ј. Д. Ромас. «Балыг ову мөвсүмүнүн сону». 1961. Третјаков галерејасы. Москва.

бор чөллә» (1934, И. Ром-Лебедев), «Гарачылар» (1936, А. Пушкинин әсәри үзрә), «Ганлы тој» (1939, Г. Лорка), «Мән гарачыјам», «Дөрд алахлы» (1966, 1982, И. Хрусталјов), «Китарасыз табор» (1973, Черкашин), «Непоклонов» (1977, Н. Мирошниченко) вә с. Театрын труппасына (1983) Н. Сличенко (1977 илдән баш реж.), Т. Ағамирова, С. Золотарјов, А. Кононова, О. Петрова, Б. Ташкентски, И. Хрусталјов, О. Јанковскаја вә б. дахилдир. Халглар Достлуғу ордени илә тәлтиф едилмишдир (1981).

Әд.: Московский ордена Дружбы народов цыганский театр «Ромэн», М., 1981.

РОММ Михаил Илич (24.1.1901, Иркутск—1.11.1971, Москва)—совет кино режиссору, ссенарист. ССРИ халг артисти (1950). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1946, 1948, 1949, 1951). Проф. (1958 илдән). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Илк филми «Пышка»дыр (1934). Р.-ун «Ленин Октјабрда» (1937), «Ленин 1918-чи илдә» (1939) филмләри совет киносунун гызыл фондуна дахилдир. Дикәр филмләри: «Он

«Бир илин доггуз күнү» филминдән кадр. Реж. М. И. Ромм.

үч» (1937), «Арзу» (1943), «Рус мәсәләси» (1948), «Кизли тапшырыг» (1950), «Адмирал Ушаков» вә «Кәмиләр галалара һүчум едир» (1953) тарихи дилокијасы, «Данте күчәсиндә гәтл» (1956), «Бир илин доггуз күнү» (1962), «Ади

фашизм» (1966) вә с. Бир нечә филми бејнәлхалг кино фестивалларында мүкафат алмышдыр. 2 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы, Гырмызы Әмәк Бајрағы орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Лекции по кинорежиссуре, М., 1973; Избр. произв., т. 1—3, М., 1980—82.

Әд.: Погожева Л., Михаил Ромм, [М., 1967].

РОМНИ-МАРШ (инк. Romney Marsh), Кент гојуну—тәзјетишән, јарымзәриф вә узунјунлу әтлик гојун чинси. 19 әсрдә Б. Британијанын Кент графлығында јерли гојунларын Лејстер чинси гочлары илә чүтләшдирилмәси нәтичәсиндә јарадылмышдыр. Гоч вә гојунлары бујнузсуздур. Гочларын дири чәкиси 90—130 *кг*, гојунлары 70—90 *кг* олур. Гочлардан 6—7 *кг*, гојунлардан исә 3—4 *кг* јун гырхылыр; кејфијјәти 46—50, уз. 12—15 *см*-дир. Тәмиз јун чыхымы 50%-дир. Јени Зеландијада, Чәнуби Америка өлкәләриндә, Австралијада јетишдирилир. ССРИ-дә Р.-м. гојунундан әтлик-јунлуг истигамәтли гојунчулуғун јарадылмасында истифадә едилир. Р.-м. гојунунун иштиракы илә Кујбышев чинси вә бир нечә чинс груплары јарадылмышдыр.

РОМНЫ—УССР Сумы вил.-ндә шәһәр. Ромны р-нунун мәркәзи. Сула чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 52 мин (1983). Машынгајырма, автомат телефон ст. вә трактор үчүн еһтијат һиссәләри, тикинти материаллары, кәрпич з-длары, јункул, јејинти сәнајеси, мебел комбинаты; сәнаје вә к.т. техникумлары, өлкәшүнаслыг музеји вар. 1096 илдән мә'лумдур.

РОМНЫ-БОРШЕВО МӘДӘНИЈЈӘТИ—Гәдим Рус дөвләтинин тәшәккүлү дөврүнә аид (8—10 әсрләр) археоложи мәдәнијјәт. Днепр чајынын сол саһилиндә мешә-чөл зонасында јајылмышдыр. *Ромны* ш. вә Воронеж вил.-нин Боршево к.-нин ады илә адландырылмышдыр. Р.-Б.м. үчүн јашајыш јерләри, јарымгазма евләр, јапма керамика (дибчәкләр, тавалар вә с.), өлүләри јандырыб дәфнетмә адәти вә с. характерикдир. Әһалинин әсас мәшғулијјәти әкинчилик олмушдур; сәнәткарлыг да инкишаф етмишди.

Әд.: Ляпушкин И. И., Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа, М.—Л., 1961 (Материалы и исследования по археологии СССР, № 104).

РОМУЛ (Romulus)—рәвајәтә көрә Романын баниси вә илк падшаһы (е. ә. 754/753—717/716]. Әфсанәјә көрә, Р. вә онун екиз гардашы Рем Марсын вә каһин гадын Реја Силвијанын ушаглары олуб дишн чанавары әммиш вә чобан тәрәфиндән тәрбијә олунмушдулар. Сенат вә куријалар кими Рома тә'сисатларынын јарадылмасы, ордунун тәшкили, Рома вәтәндашларынын патрисиләрә вә плебејләрә ајрылмасы Р.-ун адына чыхылыр.

РОНА (Rhône)—Исвечрә вә Франсада чај. Уз. 812 *км*, һөвзәсинин саһ. 98 мин *км²*. Лепонтин Алп д-рындакы Рона бузлағындан башланыр. Ченеврә көлүндән кечәрәк ч.-а дөнүр вә Рона овалығы илә ахыр. Делта (саһ. 12 мин *км²*-дән чох) әмәлә кәтирәрәк Аралыг дәнизинин Лион көрфәзинә төкүлүр. Әсас голлары: Ен, Сона, Ардеш, Изер, Дуранс. Һөвзәсинин 3/4 һиссәсиндән чоху дағларда јерләшир. Мүһүм һидроенержи еһтијатлары вар. Үстүндә СЕС-ләр (Женисја, Андре-Блондел вә с.) тикилмишдир. Ен чајынын мәнсәбинәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. Сона чајы вә бир сыра каналлар васитәсилә Рејн, Мозел, Маас, Сена вә Луара чајлары илә әлагәләнир. Делтасындан Марсел ш.-нәдәк кәмичилик каналы чәкилмишдир. Сујундан суварма вә су тәчһизатында истифадә едилир. Ченеврә (Исвечрә), Лион, Валанс, Авинјон, Арл (Франса) ш.-ләри Р. саһилиндәдир.

РОНА ОВАЛЫҒЫ (La vallée du Rhône) — Франсанын ч.-ш.-ндә овалыг. Рона чајынын орта вә ашағы ахынлары боју 300 *км*-ә гәдәр узаныр. Иглими мүлајимдән Аралыг дәнизи типли субтропик иглимә кечид тәшкил едир. Буғда, үзүм, чәлтик бечәрилир; бағчылыг вә күлчүлүклә мәшғул олунур. Р.о.-ндан Франсанын шм. вә ч. р-нларыны әлагәләндирән д.ј. вә автомобил јоллары кечир. Лион, Валанс, Авинјон, Арл ш.-ләри Р.о.-ндадыр.

РОНГАЛИТ—ронгалит (формалдеһидсулфоксил) туршусунун натриум дузунун $HOCH_2S(O)ONa \cdot 2H_2O$ техники ады; суда јахшы һәлл олан рәнксиз һигроскопик кристал маддәдир. Редуксијаетмә хассәләри јүксәк олдуғундан парча, шәкәр, јағ вә с.-ни ағартмаг үчүн ишләдилир. Үзви маддәләрин суда һәллолма габилијјәтини артырмаг үчүн (мәс., новарсенол дәрманынын синтезиндә) $—CH_2SO_2Na$ групу шәклиндә онлара дахил едилир.

РОНДО (итал. rondo, фр. rondeau, rond—даирә)—әсас мөвзунун дәфәләрлә тәкрарланмасы вә онларын арасында мүхтәлиф мәзмунлу епизодларын нөвбәләшмәсинә әсасланан мусиги формасы. Мөвзу (рефрен) 3 дәфәдән аз олмајараг әсас тоналлыгда, епизодлар (2, бә'зән 3—4) исә чох заман башга тоналлыгларда сәсләнир. Р.-нун мәншәји јаллывары халг маһнылары илә бағлыдыр. Гәдим (вә ја куплет формалы) Р. 17—18 әср франсыз клавесин мусигисиндә инкишаф етмишдир. 18—19 әср классик мусигисиндә (J. Һајдн, В. Мотсарт, Л. Бетһовен) Р.-нун гурулушу дәјишмишдир. Рефренин вә епизодларын контрастлығы, онларын арасында бағлылығы, әсәрин сонунда исә тамамлајычы (кода) һиссәләрин мөвчудлуғу классик Р. үчүн сәчијјәви иди. Бә'зи инструментал әсәрләр, симфонија вә сонаталарын финалы, романслар, аријалар Р. формасында јазылыр.

РОНДОНИЈА (Rondônia)—Бразилијанын г.-индә федерал әрази. Мадејра чајы һөвзәсиндәдир. Саһ. 243 мин *км²*. Әһ. 159 мин (1978). Инз.м. Порту-Вељу ш.-дир. Тәбии каучук, одунчаг, Бразилија гозу тәдарүк едилир. Гурғушун филизи чыхарылыр.

РОНСАР (Ronsard) Пјер де (11.9.1524, Вандомуа, Ла—Поссонјер гәсри—27.12. 1585, Турен, Сен-Ком аббатлығы)—франсыз шаири. «Плејада» әдәби групунун башчысы, Франса Ренессансынын көркәмли нүмајәндәләриндәндир. Лирикасына *Петрарканын* тә'сири олмушдур: «Одалар» (1550—52), «Кассандраја мәһәббәт» (1552—53), «Марија мәһәббәт» (1555—56), «Јеленаја һәср олунмуш сонетләр» (1678) силсиләләри вә с. «Франсиада» (1572, битмәмишдир) гәһрәманлыг епопејасы вә с. әсәрләри вар. Ваһид франсыз дили уғрунда мүбаризә апармышдыр.

Әсәрләри: Ше'рләр, «Харичи әдәбијјат. Орта әсрләр вә Ренессанс әдәбијјаты» китабында, Б., 1955; Лирика, М., 1963; Стихи, в кн.: Европейские поэты Возрождения, М., 1974.

РОНТА (Rhondda)—Б. Британијада шәһәр. Уелсдә, Гламорганшир графлығында, Ронта чајы вадисиндәдир. Әһ. 88,9 мин (1971). Чәнуби Уелс даш көмүр һөвзәсинин мәркәзидир. Електротехника, тикиш сәнајеси вар. Көмүр чыхарылыр.

РОРБАХ (Rohrbach) Јакоб (Јеклејн) (?—1525)—*Алманијада кәндли мүһарибәси (1524—26)* заманы Франконијада үсјан башчыларындан бири. 1525 илин апрелиндә јерли феодаллара гаршы үсјан галдырмыш Р. үсјанчы кәндлиләри вә ингилабчы шәһәрлиләри биркә фәалијјәтә вә бүтүн феодал мүкәлләфијјәтләриндән имтина етмәјә чағырмышды. Бөблинкен јахынлығындакы вурушмада (1525, 12 мај) мәғлубијјәтә уғрамыш, әсир алынараг вәһшичәсинә е'дам олунмушдур.

РОС, Росс, Рус—УССР-дә чај. Днеприн сағ голу. Уз. 346 *км*, һөвзәсинин саһ. 12,6 мин *км²*. Днепрбоју јүксәкликдән башланыр. Кременчуг су анбарына төкүлүр. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Нојабрдан апрелədәк донмуш олур. Ағач ахыдылыр. Мәнсәбиндән 60 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. СЕС-ләр вар. Белаја Серков, Богуслав, Корсун-Шевченковски ш.-ләри Р. саһилиндәдир.

РОСАРИО (Rosario) — Аркентинада шәһәр. Санта-Фе әјаләтиндәдир. Мүһүм д.ј. говшағы. Әһ. 807 мин (1975; әһали сајына көрә пајтахтдан сонра икинчи шәһәрдир). Парана чајы саһилиндә порт. Аркентинанын ән мүһүм сәнаје (башлыча олараг ун, дәри-ајаггабы сәнајеси, полад-прокат истеһсалы) мәркәзләриндәндир. Әт истеһсалы, кимја, семент, ағач е'малы сәнајеси мүәссисәләри; ун-т вар.

РОСЛАВЛ—РСФСР Смоленск вил.-ндә шәһәр. Рославл р-нунун мәркәзи. Остјор чајы (Днепр һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 59 мин (1983). Автомобил еһтијат һиссәләри, вагон тә'мири, алмаз аләтләр, шүшә, кәрпич, јағ з-длары, трикотаж ф-ки, тәрәвәзгурутма комбинаты; д.ј. нәгл. техникуму, совхоз-техникум, тибб мәктәби вар. 12 әсрдә салынмышдыр.

РОСОМАХА (Gulo gulo), россомаха—дәләләр фәсиләсиндән јыртычы мәмәли һејван. Бәдәнинин уз. 105 *см*-дәк, гујруғу 23 *см*-дәк олур. Чәкиси 11—19 *кг*-дыр. Рәнки тунд-гәһвәјидир. Аврасија вә Шимали Американын тајга,

мешә-тундра вә тундра зонасында јашајыр. 1—5 бала доғур. Р.-нын хәзи шахтада донмадығы үчүн шимал халглары арасында чох гијмәтлидир; дәрисиндән тәјјарәчи вә космонавтлар үчүн костјум тикилмәсиндә истифадә едилир. Лешлә гидаланыр.

РОСС (Ross) Чејмс Кларк (15.4.1800, Лондон—3.4.1862, Ејлсбери) — инкилис гүтб тәдгигатчысы. 1818—33 илләр-

дә Шимал-гәрб кечидини тапмаг мәгсәдилә 6 Арктика експедисијасынын иштиракчысы олмушдур. Р. 1831 илдә шм. магнит гүтбүнү, 1840—43 илләрдә «Еребус» вә «Террор» кәмиләриндә Антарктикаја 3 сәфәри заманы исә онун шәрәфинә адландырылмыш дәнизи, Викторија Торпағыны, Росс буз сәддини вә с. кәшф етмишдир. Канада Арктика архипелагында бухта, боғаз вә буруна, Антарктида ј-а саһили јахынлығындакы адаја да Р.-ун ады верилмишдир.

РОСС ДӘНИЗИ (Ross Sea)—Сакит океанын Антарктида саһилләриндә кәнар дәнизи. Адер вә Колбек бурунлары арасындадыр. Саһ. 435 мин *км*², дәринлији 700 *м*-ә гәдәрдир. Саһилләри киринтили-чыхынтылыдыр. Үзән бузларла өртүлү олур. Сујун орта иллик темп-ру —1°С-дән ашағыдыр; јајда бә'зән 2°С-јә гәдәр галхыр. Дузлулуг 33,75—34,4‰-дир. Јарымсуткалыг габармалар (һүнд. 1 *м*-ә гәдәр) олур. Суити вә балина вар. 1841 илдә Ч. К. *Росс* кәшф етмишдир.

РОСС ШЕЛФ БУЗЛАҒЫ (Ross Shelf Ice)—Антарктидада ән бөјүк шелф бузлағы. Мери-Берд Торпағы илә Викторија Торпағы арасындадыр. Саһ. 527 мин *км*², уз. шм.-дан ч.-а тәгр. 850 *км*, ш.-дән г.-ә тәгр. 1000 *км*-дир. Һүнд. 60 *м*. Бузун галынлығы 150—200 *м*-дән 700 *м*-ә гәдәрдир. Бузлағы 1841 илдә Ч. К. *Россун* експедисијасы кәшф етмишдир.

РОССЕЛЛИ́НИ (Rossellini) Роберто (8.5.1906, Рома—3.6.1977, Рома)—италјан кино режиссору. Р.-нин 1945 илдә чәкдији «Рома ачыг шәһәрдир» антифашист филми *неореализмин* манифести сајылыр. Дикәр филмләри: «Пајза» (1946), «Азадлыг һарададыр?» (1952), «Кенерал Делла Ровере» (1959), «Рома-да кечә иди» (1960), «Јашасын Италија» (1960), «Италија, биринчи ил» (1975) вә с. 60-чы илләрин орталарында тарихи мөвзуларда телевизија филмләри чәкмишдир («XIV Лүдовикин һакимијјәтә кәлмәси», «Сократ», «Паскал» вә с.).

РО́ССИ (Rossi) Ернесто (27.3.1827, Ливорно—4.6.1896, Пескара)—италјан актјору. Р. вәтәнпәрвәрлик вә азадлыг мүбаризәси идејалары илә ашыланмыш романтик образлар јаратмышдыр: Паоло («Франческа да Римини», С. Пеллико), Антонио Фоскарини вә Чованни да Прочида («Чованни да Прочида», Ч. Никколини) вә б. Јарадычылығынын чичәкләнмәси В. Шекспирин драматуркијасы илә бағлыдыр (Һамлет, Отелло, Макбет ролларында чыхыш етмишдир).

РО́ССИ Карл Иванович (29.12.1775, Петербург — 18.4.1849, Петербург)—рус ме'мары, сон *классисизм* нүмајәндәси. *Ампирин* рус вариантынын јарадычыларындандыр. Артист мүһитиндә бөјүмүш (анасы—италјан балеринасы Г. Росси иди), Италијада охумушдур (1802—03). Р. кениш шәһәрсалма планына әсасән Петербургун бир сыра монументал ансамблларыны јаратмышдыр. Әсас ишләри: Петербургда Јелакин сарајы (1818—22), Михаил сарајы (1819—25; индики *Рус музејинин* бинасы), Михаил мејданынын (индики Инчәсәнәт мејданы) вә Михаил күчәсинин (индики Бродски күчәси) тәнтәнәли ансамбллары, Баш гәраркаһ бинасы (1819—29), Сенат мејданында (индики Декабристләр мејданы) Сенат вә Синод биналары (1829—34). Р. 1816—34 илләрдә Александра театры (1832, индики А. С. Пушкин ад. Ленинград Академик Драм Театры), Театралнаја күчәси (индики Ме'мар Росси күчәси), Александра мејданы (индики Островски мејданы) вә Чернышов көрпүсү мејданындан (индики Ломоносов мејданы) ибарәт олан ме'марлыг ансамблыны јаратмышдыр.

Әд.: Т а р а н о в с к а я М. З., Карл Росси, Л., 1978.

РОССИЈА́Н АДАЛАРЫ—Сакит океанда, Туамоту архипелагында мәрчан адалары групу. Франсанын мүлкү. Р.а.-ны илк дәфә рус дәниз сәјјаһлары О. Ј. Котсебу (1816), Ф. Ф. Беллинсһаузен вә М. П. Лазарев (1820) кәшф едәрәк Русијанын көркәмли хадимләринин (Кутузов, Барклај-де-Толли, Крузенштерн, Румјантсев, Лазарев) шәрәфинә адландырмышлар. «Россијан адалары» адыны Ф. Ф. Беллинсһаузен вермишдир.

РОССИ́НИ (Rossini) Ч о а к к и н о Антонио (29.2.1792, Пезаро—13.11.1868, Парис јахынлығында, Пасси; 1887 илдә чәназәсинин галыглары Флоренсијаја көчүрүлмүшдүр)—италјан бәстәкары.

Мусигичиләр аиләсиндә доғулмушдур. 1806 илдән Болонја филармоник академијасынын үзвү олмушдур. Р. илк операсы («Кәбин үчүн вексел», 1810) илә кениш шөһрәт газанмыш, Болонја, Венесија вә с. шәһәрләрин театрлары үчүн чохлу мусигили драм јазмышдыр. «Танкред» (сериа-опера), «Италијалы гыз Әлчәзаирдә» (буффа-опера; һәр икиси 1813) операларында Р.-нин ислаһатчылыг мејлләри екс олунмуш, јени мусиги ифадә васитәләриндән истифадә едилмишдир. Италјан халгынын Австрија әсарәтинә гаршы апардығы милли азадлыг мүбаризәсинин күчләндији бир дөврдә јазылмыш бу опералар гәһрәманлыг вә вәтәнпәрвәрлик руһуна көрә халг арасында бөјүк мүвәффәгијјәт газанмышды. Р. Болонја вәтәнпәрвәрләринин хаһиши илә «Истиглалијјәт һимни»ни (1815) јазмыш, бу әсәрә көрә узун илләр Австрија полиси тәрәфиндән тә'гиб едилмишдир. Р. сериа-операны халг гәһрәманлыг драмына чевирмәјә, буффа-операны исә реалист мәзмунла зәнкинләшдирмәјә чалышмышдыр. Р.-нин «Севилја бәрбәри» операсы (1816, Рома; 19—20 күн әрзиндә јазмышдыр) италјан буффа-операсынын вә дүнја опера сәнәтинин инчиләриндәндир. Р. һәмчинин мәншәт мөвзусунда мусигили комедија («Золушка», 1817), реалист мусигили драм («Оғру сағсаған», 1817) да јаратмышдыр. «Семирамида» (1823) Р.-нин Италија театры үчүн јаздығы сон операдыр. Р. 1824 илдән Парисдә јашамыш, италјан театрынын рәһбәри, крал сарајынын бәстәкары вә вокал ифачылыг үзрә баш инспектору олмушдур. Р.-нин 1830 ил Ијул ингилабы әрәфәсиндә јаздығы «Вилһелм Телл» (1829) халг гәһрәманлыг операсы бөјүк операнын инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Р. 40-а јахын опера, фп., вокал миниатүрләри, месса вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Р.-нин јарадычылығы италјан операсынын (В. Беллини, Г. Донисетти, Ч. Верди), еләчә дә 19 әср Авропа опера сәнәтинин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Онун «Севилја бәрбәри» операсы Азәрб. Опера вә Балет Театрынын репертуарындадыр.

Әд.: С и н я в е р Л., Джоаккино Россини, М., 1964; Б р о н ф и н Е. Ф., Джоаккино Россини. Жизнь и творчество в материалах и документах, М., 1973.

РОССО́ХИН Иларион Калинович [1707 (јахуд 1717)—1761]—илк рус чиншүнасларындан бири. 1729—40 илләрдә Пекиндә Чин вә манчур дилләрини өјрәнмиш, сонракы 20 илдә Петербург ЕА-да Чин вә манчур дилләри мүәллими, һәмчинин тәрчүмәчи ишләмишдир. Чин вә манчур дилләриндән чоғрафија вә тарихә аид хејли мәтн тәрчүмә етмиш вә онларын елми шәрһини вермишдир. А. Л. Леонтјев илә бирликдә, манчур халгы һаггында 16 чилддә нәшр олунмуш мәнбәләрин тәрчүмәсинин вә онлара јазылмыш шәрһләрин мүәллифидир (1784). Тәрчүмәләрин әлјазмалары (тәгр. 30) Ленинград, Москва, Казан архивләриндә сахланылыр.

Әд.: С т р е н и н а А. В., У истоков русского и мирового китаеведения, «Советская этнография», 1950, № 1; С к а ч к о в П. Е., О неизвестных рукописях Лариона Россохина, «Народы Азии и Африки», 1965, № 1.

РО́ССОШ—РСФСР Воронеж вил.-ндә шәһәр. Россош р-нунун мәркәзи. Чорнаја Калитва чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Јејинти сәнајеси, електрик апаратлары, кәрпич, тикинти материаллары з-длары; әт вә сүд сәнајеси техникуму, тибб вә педагожи мәктәбләр вар. 17 әсрин орталарында салынмышдыр.

РО́СТВЕРК (алм. Rostwerk; Rost—бармаглыг, шәбәкә+Werk—гурғу, истеһкам)—свајлы (дирәкли) бүнөврәләрин јухары һиссәси; бетон вә ја дәмир-бетон тава, јахуд тир шәклиндә олуб, свајлары бүтөв конструксијада бирләшдирир вә ағырлығын онларда бәрабәр пајланмасына јардым едир.

РОСТО́В, Р о с т о в - Ј а р о с л а в с к и — РСФСР Јарославл вил.-ндә шәһәр. Ростов р-нунун мәркәзи. Неро көлү саһилиндәдир. Д.ј. ст. Автомобил јоллары говшағы. Шәһәр 862 илдән мә'лумдур. 12—17 әсрләрдә Ростов-Велики адланырды. 10 әсрдән Ростов-Суздал, 13—15 әсрләрдә Ростов књазлыгларынын мәркәзи олмушдур. Кәтантохума, тикиш ф-кләри, гәһвә-касны комбинаты, патка з-ду, Јарославл мотор з-дунун агрегат сехи; к.т. техникуму, педагожи мәктәб, бејнәлхалг кәнчләр дүшәркәси вар. Туризм мәркәзидир. Шәһәр-горугдур (1970).

РОСТО́В ВИЛАЈӘТИ — РСФСР-дә вилајәт. 1937 ил сентјабрын 13-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 100,8 мин *км*². Әһ. 4187 мин (1983, 1 јанвар). 40 р-ну, 22 шәһәри, 36 штг вар. Мәркәзи Ростов-Дон ш.-дир.

Тәбиәт. Р.в. Шәрги Авропа дүзәнлијинин ч.-унда вә гисмән Өн Гафгазда, Дон чајы һөвзәсинин ашағы һиссәсиндәдир. Ч.-г.-дән Азов дәнизинин Таганрог көрфәзи илә һүдудланыр. Вил.-ин ән јүксәк јерләри г.-дә Донетск тәпәлијинин голлары вә ч.-ш.-дә Јеркени јүксәклијинин г. јамачларыдыр. Фајдалы газынтылары: көмүр, кварсит, әһәнкдашы вә с. Иглими мүлајим

континенталдыр. Орта темп-р ијулда 22—24°C, јанварда шм.-да —9°C, ч.-да —5°C-дир. Иллик јағынты 400—650 *мм*. Әсас чајы Дондур. Көлләри аздыр. 3 ири су анбары (Симлјанск, Весјолы, Пролетарск) вар. Чөл ландшафты үстүндүр. Һејванлары: ачыг рәнкли сафсар, кичик сүнбүлгыран, әрәбдовшаны.

Әһали. Әсасән, руслардыр. Украјналылар, ерменилер, белоруслар вә б. да јашајыр. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 41,5 нәфәрдир. Шәһәр әһ. 71%-дир. Мүһүм шәһәрләри: Ростов-Дон, Таганрог, Новочеркасск.

Тәсәррүфат. Р.в. Шимали Гафгазын ири сәнаје р-нудур. Әсас сәнаје саһәләри: машынгајырма, јејинти, јүнкүл, јаначаг, кимја. Вил.-ин енеркетика базасыны Симлјанск СЕС-и, Новочеркасск, Артјом вә Несветај ДРЕС-ләри, Ростов вә Каменск ИЕМ-ләри тәшкил едир. Јаначаг сәнајеси көмүрүн чыхарылмасы вә сафлашдырылмасына әсасланыр. Металлуркија мүәссисәләриндә (Красны Сулин, Таганрог вә с.) полад борулар, кејфијјәтли метал, електродлар вә с. истеһсал олунур. Машынгајырма вә метал е'малы, әсасән, Ростов-Дон, Новочеркасск, Таганрог, Азов, Каменск-Шахтински, Миллеровода чәмләшмишдир. Електровоз вә тахылјыған комбајн истеһсалына көрә Р.в. ССРИ-дә илк јерләрдән бирини тутур. Машынгајырма мүәссисәләриндә електрикөлчмә чиһазлары, әмәји механикләшдирән вә автоматлашдыран апаратлар, санитарија техникасы аваданлығы, мәишәт сојудучулары, електротехника мә'мулаты, дәзкаһлар, трактор култиваторлары вә с. истеһсал олунур. Волгодонскда дүнјада ән ири атом машынгајырмасы мүәссисәси јерләшир. Кимја вә нефт-кимја сәнајеси лак, боја, сүн'и лиф, јујучу васитәләр истеһсалы үзрә ихтисаслашмышдыр; ән бөјүк мүәссисәләри: Волгодонск кимја з-ду, Октјабр ингилабы ад. з-д (Ростов-Дон), сүн'и лиф з-ду (Каменск-Шахтински). Јүнкүл сәнаје тикиш вә ајаггабы ф-кләри, дәри, дәри-галантерeја вә трикотаж мә'мулаты истеһсалы мүәссисәләриндән ибарәтдир. Шахтыда ири памбыг парча комбинаты вар. Јејинти (әт, шәраб, јағ-пиј, унүјүтмә, түтүн, консерв) сәнајеси инкишаф етмишдир. Семикаракорскда ССРИ-нин ән ири консерв комбинатларындан бири јерләшир. Вил. чохсаһәли вә јүксәк дәрәчәдә механикләшдирилмиш к.т.-на маликдир. Дәнли (буғда, арпа, чәлтик), техники (күнәбахан вә с.), тәрәвәз-бостан вә јем биткиләри әкилир. Үзүмчүлүклә мәшғул олунур. Әтлик-сүдлүк һејвандарлыг вә гушчулуг инкишаф етмишдир. Д.ј., автомобил вә чај нәгл. инкишаф етмишдир. Ән бөјүк чај портлары: Ростов-Дон, Уст-Донетск. Бору кәмәри нәгл. вар. Р.в. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур (1958).

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Вил.-дә 16 али мәктәб (о чүмләдән Ростов ун-ти), 8 музеј (о чүмләдән Таганрогда А. П. Чехов Дөвләт музеји, Новочеркасскда рәссам М. Б. Грековун ев музеји), 7 театр, филармонија, сирк вә с. вар (1983). Таганрог ш. јахынлығында 416-чы (Азәрб.) вә 130-чу Таганрог дивизијаларынын шәрәфинә «1943-чү илдә Таганрог шәһәри вә Ростов вилајәти хиласкарларынын шөһрәти мемориалы» монументал абидәси гојулмушдур (1980). «Молот» (1917) вә «Комсомолетс» (1923) вил. гәзетләри чыхыр. Јерли радио вә телевизија верилишләри илә јанашы, Үмумиттифаг Радиосунун 3 програмы вә Мәркәзи Телевизијанын 1-чи програмы ретрансләсија олунур. Вил.-дә Маныч иглим вә кумысла мүаличә курорту фәалијјәт көстәрир.

РОСТОВ КНЈАЗЛЫҒЫ—13—15 әсрләрдә удел кнјазлығы. 1207 илдә Владимир—Суздал кнјазлығындан ајрылмышды. Мәркәзи Бөјүк Ростов ш. иди. Сонралар Р.к.-ндан Јарославл, Углич, Белоозеро кнјазлыглары ајрылмышды. 14 әсрин орталарындан Бөјүк Москва кнјазларынын тә'сири алтына дүшмүшдү.

РОСТОВ КОМБАЈНГАЈЫРМА ИСТЕҺСАЛ БИРЛИЈИ «РОСТСЕЛМАШ»—ССРИ-дә тахылјыған комбајн истеһсал едән мүәссисә. Дүнјада бу типли ән бөјүк мүәссисәдир. Тикинтисинә 1926 илдә башланмышдыр; 1930 ил ијунун 15-дә ишә дүшмүшдүр. Комбајн вә дикәр к.т. техникасы истеһсал етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә тамамилә дағыдылмышды. 1947 илдә бәрпа олунмуш вә 1958 илә гәдәр гошгулу тахылјыған вә гарғыдалыјыған комбајнлар бурахмышдыр. 1958 илдә өзүјеријән СК-3 вә 1962 илдә СК-4 комбајнларынын истеһсалына кечмишдир. 1971 илдә истеһсалы дајандырылмадан јенидән гурулмуш, истеһсал күчү илдә 90 мин комбајн истеһсал етмәјә чатдырылмышдыр. 1973 илдә јүксәк мәһсулдарлы СК-5 «Нива» тахылјыған комбајнын истеһсалына башламышдыр. Халг истеһлакы маллары да истеһсал едир. Һәр күн конвејрдән 300 әдәд тахылјығаn) комбајн чыхыр. 1982 илдә «Дон» серијасындан «Дон-1500» тахылјыған комбајнын тәчрүбә нүмунәләри бурахылмыш вә өлкәнин мүхтәлиф зоналарында, о чүмләдән Ләнкәран Дөвләт Машын Сынаг Стансијасында мәһсул јығымы заманы сынагдан чыхарылмышдыр. 1986 илдә онун күтләви истеһсалына башланачагдыр. Мәһсуллары 1937 илдә «Гран при» (Парис) диплому, 1968 илдә бејнәлхалг Лејпсиг јармаркасынын 1-чи дәрәчәли дипломуну, 1969 илдә ЧССР-ин гызыл медалыны вә дикәр мүкафатлар алмышдыр. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

РОСТОВ ТӘ'ТИЛИ (1902)—нојабрын 2—25-дә (нојабрын 15-и—декабрын 8-дә) Ростов-Дон сәнаје мүәссисәләри фәһләләринин тә'тили. Игтисади тәләбләрлә (9 саатлыг иш күнү, иш һаггынын артырылмасы, чәримәләрин ләғви вә с.) башламыш, тезликлә сијаси характер алмышды. Митингләрдә 30 минәдәк адам иштирак едирди. РСДФП-нин Дон Комитәси интибаһнамәләр бурахмышды. Нојабрын 11-дә тә'тилчиләрә гаршы силаһ ишләдилмәси нәтичәсиндә 6 нәфәр өлдүрүлдү, 17 нәфәр јараланды. Лакин митингләр давам едирди. Әтраф шәһәрләрдә дә һәмрә'јлик тә'тилләри башламышды. Һәбсләр, фәал тә'тилчиләрин сүркүн олунмасы фәһләләри ишә башламаға мәчбур етди. Нојабрын 26-да РСДФП-нин Дон Комитәси «Бүтүн Русија вәтәндашларына» интибаһнамәси илә мүрачиәт етди. Р.т. фәһлә һәрәкатынын инкишафында мүһүм мәрһәлә иди. В. И. Ленинин һәгигәтән ингилаби һәрәкат адландырдығы Ростов һадисәләриндә пролетариат бир синиф кими өзүнү илк дәфә бүтүн галан синифләрә вә чар һөкумәтинә гаршы гојмушду (бах Әсәр. там күллијјаты, ч. 7, сәһ. 64, ч. 9, сәһ. 268). Р.т. Русијанын башга јерләриндә вә һәтта Гәрби Авропада экс-сәда доғурмушду.

РОСТОВ-ДОН—РСФСР-дә шәһәр. Ростов вил.-нин мәркәзи. Дон чајынын сағ саһилиндә, онун Азов дәнизинә төкүлдүјү јерин 46 *км*-лијиндәдир. Ири нәгл. говшағы. Әһ. 966 мин (1982).

Индики шәһәрин јериндә 1749 илдә көмрүкхана вә порт, 1761 илдә Ростов галасы (митрополит Ростовскинин шәрәфинә) тикилмишди. Галанын јанында јаранмыш јашајыш мәнтәгәси 1796 илдә шәһәрә чеврилди вә Р.-Д. адландырылды. 1875 илдә Р.-Д.-да «Чәнуби Русија Фәһлә Иттифагы»нын шө'бәси, 1895 илдә с.-д. комитәси јаранды. Шәһәрдә 1902 илдә тә'тил [бах *Ростов тә'тили (1902)*], 1905 илдә декабр силаһлы үсјаны баш вермишди. Совет һакимијјәти 1917 ил октјабрын 26-да (нојабрын 7-дә) гурулмушдур. Вәтәндаш мүһарибәси заманы Р.-Д.-у алман ишғалчылары, дәфәләрлә ағгвардијачылар тутмуш, 1920 илин јанварында азад едилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә алман-фашист гошунлары Р.-Д.-у ики дәфә (1941 ил 21—29 нојабр, 1942 ил 27 ијул—1943 ил 14 феврал) тутмушдулар. Шәһәр Ленин ордени (1970) вә 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени (1982) илә тәлтиф едилмишдир.

Р.-Д. ири сәнаје мәркәзидир. Әсас сәнаје саһәләри: машынгајырма (хүсусилә к.т. машынгајырмасы), јејинти, јүнкүл, кимја. ССРИ-дә истеһсал олунан тахылјыған комбајнларын (Ростов комбајнгајырма истеһсал бирлији) вә трактор култиваторларынын («Красны Аксај» з-ду) 2/3-синдән чохуну Р.-Д. верир. Мүхтәлиф аләтләр, санитарија техникасы аваданлығы вә мә'мулаты, мәишәт сојудучулары, јүнкүл сәнаје үчүн техноложи аваданлыг вә с. истеһсал олунур.

Р.-Д.-ун мәркәзи р-нундакы дүзбучаглы күчәләр шәбәкәсинин вә Нахчыван (Дон јахынлығында) һиссәсинин әсасыны 1811 илин баш планы тәшкил едир. Ме'марлыг абидәләриндән баш килсә (1780-чи илләр) галмышдыр. Совет һакимијјәти илләриндә шәһәр јенидән гурулмушдур. Советләр еви (1929—34), М. Горки ад. театр (1930—35), «Россија» кинотеатры (1960), «Интурист» меһманханасы (1973), јени аеровағзал (1978), Тибб ин-тунун тәдрис-лабораторија корпусу (1980) Р.-Д.-ун ән јахшы тикилиләриндәндир. Хатирә абидәләри: В. И. Ленинин (1929), С. М. Кировун (1939), А. С. Пушкинин (1959) һејкәлләри, 1920 илдә шәһәрин ағгвардијачылардан азад едилмәси шәрәфинә монумент (1972) вә с.

Шәһәрдә 9 али мәктәб, бир чох елми идарә, өлкәшүнаслыг вә тәсвири сәнәт музејләри, 4 театр, сирк, филармонија вә с. вар.

РОСТОВСЕВ Павел Јурјевич (18.7.1877, Москва—12.1951, Бакы)—совет физиологу. Тибб е.д. (1904), проф. (1918), Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1940). 1901 илдә Петербург Һәрби-Тибб Академијасыны битирдикдән сонра И. П. *Павловун* лабораторијасында ишләмишдир. Берлин, Парис, Неапол вә Лондон шәһәрләриндә елми е'замијјәтдә олмушдур. 1904—21 илләрдә акад. В. М. *Бехтеревин* лабораторијасында бејин физиолокијасына аид тәдгигатлар

анармыш, Петербург Һәрби-Тибб Академијасында И. П. Павловун рәһбәрлик етдији кафедрада ишләмиш, 1921—51 илләрдә Азәрб. Дөвләт Ун-тинин тибб факүлтәсинин гәшкилатчыларындан бири, фармаколокија вә нормал физиолокија кафедраларынын мүдири олмушдур. Тәдгигаты, әсасән организмин фәалијјәтинин синир-һуморал тәнзими механизмләринә һәср олунмушдур. Р. гарачијәрдә шәкәр фәалијјәтини өјрәнмәјин јени үсулуну—девиссерасијаны тапмышдыр (1927). Азәрб.ССР-дә елми кадрларын һазырланмасында хидмәти вардыр. Азәрб. Физиологлар Чәмијјәтинин сәдри (1925—51), 15 чи Бејнәлхалг физиологлар конгресинин (1935) иштиракчысы олмушдур.

Әд.: Каграманов К. М., Развитие нормальной физиологии в Советском Азербайджане, Б., 1978.

РОСТОК (Rostock)—АДР-дә маһал. Балтик дәнизи саһилиндәдир. Саһ. 7 мин $км^2$ (Рүкен а. вә Узедом а.-нын бир һиссәси дахилдир). Әһ. 875,9 мин (1977). Инз.м. Росток ш.-дир. Сәнаједә үмуми вә нәгл. машынгајырмасы, хүсусән дәниз кәмигајырмасы мүһүм јер тутур. Кәмигајырма тәрсанәләри (Росток, онун аванпорту Варнемүнде, Висмар, Штралзунд), балыг комбинатлары (Росток вә Заснис), ири портнәгл. тәсәррүфаты, Грејфсвалд јахынлығында күчлү АЕС, Варнемүнде—Кесер (Данимарка) вә Заснис — Треллеборг (Исвеч) д.ј. бәрәләри, Росток—Шведт нефт кәмәри вар. Әсас дәниз портлары: Росток, Висмар, Штралзунд. К.т. интенсив инкишаф етмишдир; һејвандарлыг үстүндүр. Буғда, арпа, вәләмир, картоф, шәкәр чуғундуру әкилир. Маһалын дәнизсаһили АДР-ин истираһәт зонасыдыр.

РОСТОК (Rostock)—АДР-ин шм.-ында шәһәр. Росток маһалынын инз.м. Балтик дәнизи саһилиндә порт. Варнов чајынын естуарисиндәдир. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Аеропорт. Әһ. 220 мин (1980). Кәмигајырма вә кәми тә'мири сәнајеси, дизел-мүһәррик з-ду, балыг комбинаты вә с. вар. Р.-да ун т (1419 илдән), кәмигајырма техники факүлтәси (Океанографија музеји илә), Дәниз балыгчылығы ин-ту, Али мусиги мәктәби фәалијјәт көстәрир.

РОСТОТСКИ Станислав Иосифович (д. 21.4.1922, Рыбинск)—совет кино режиссору. ССРИ халг артисти (1974). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1970, 1975). Ленин мүкафаты лауреаты (1980). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. Филмләри: «Торпаг вә адамлар» (1956), «Әһвалат Пенковда баш вермишдир» (1958), «Мај улдузлары» (1959, Чехословакија кинематографчылары илә бирҝә), «Заманәмизин гәһрәманы» (1967; М. Лермонтовун әсәри үзрә), «Базар ертәсинәдәк» (1970), «Сакит үфүгләр» (1972), «Гарагулаг ағ Бим» (1978) вә с. Бир чох филми бејнәлхалг кино фестивалларында мүкафата лајиг көрүлмүшдүр. Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

«Гарагулаг ағ Бим» филминдән кадр. Реж. С. И. Ростотски.

РОСТОУ (Rostow) Уолт Уитмен (д. 7. 10.1916, Нју-Јорк)—Америка социологу вә игтисадчысы. Јел вә Оксфорд ун-тләриндә тәһсил алмыш, 1940 илдән АБШ вә Б. Британијанын бир сыра али тәһсил мәктәбләриндә игтисади тарихдән дәрс демишдир; 1969 илдән Техас ун-тинин (АБШ) проф.-дур. Р. игтисади јүксәлиш мәрһәләләри адланан нәзәријјәнин јарадычысы кими танынмышдыр (бах *Игтисади јүксәлиш мәрһәләләри нәзәријјәси*).

РОСТРАЛ СҮТУН (сон. лат. rostralis, лат. rostrum—кәминин бурну)—көвдәси мүхтәлиф кәми бурунлары, јахуд онларын һејкәлтәрашлыг тәсвирләри илә бәзәдилмиш сүтун. Р.с. адәтән, дәниздәки гәләбәләрин шәрәфинә, јахуд өлкәнин донанма гүдрәтинин символу кими учалдылырды. Бу ән'әнә Гәдим Ромада мөвчуд олмуш вә сон классисизм (јахуд *ампир*) дөврүндә јенидән дирчәлдилмишдир.

Ленинграддакы кечмиш Биржа бинасынын гаршысында Ростраl сүтун. 1805—10. Ме'мар Тома де Томон.

РОСТСЕЛИН (Roscellinus, Roscelin) Иоан (тәгр. 1050, Компјен—тәгр. 1120)—орта әср франсыз схоласты, илаһијјатчы, ифрат *номинализмин* нүмајәндәси. Р. харичи аләми дәрк етмәкдә дујғу тәәссүратыны әсас сајмышдыр. Өзүнүн ишләјиб һазырладығы номинализм идејаларыны илаһи үч үгнум тә'лиминә тәтбиг едәрәк католик еһкамлары илә бир араја сығмајан мүддәа ирәли сүрмүшдүр: јалныз «тәкчә шејләр» һәгиги мөвчудлуға маликдир. Бунунла Р. һәр үгнумун мүстәгил олмасы вә үгнумларын бир-бириндән ајры мөвчудлуғу һаггында фикрә кәлиб чыхмышдыр. Килсә Р.-и «тритеизмдә» (үч аллаһлыгда) тәгсирләндирәрәк онун тә'лимини бид'әт һесаб етмишдир. Буна көрә дә Р. Суассон килсә мәчлисиндә (1092) өз тә'лиминдән имтина етмәли олмушдур. Р.-э көрә, зәка инсан гәлбиндә олан нә варса һамысыны идарә етмәли вә арашдырмалыдыр. Лакин, онун фикринчә, зәка чисмани мејлләрә о гәдәр алудә олмушдур ки, һәмин мејлләрдән азад ола билмир. Бунунла Р. номиналистләрин идејаларында тәзаһүр едән вә әслиндә еһкамчы илаһијјатын гәбул етмәдији мүтәрәгги рационалист вә материалист мејлләрә гаршы чыхырды. Мәһз һәмин мејл угрунда мүбаризә Р.-ин тарихи хидмәтидир, чүнки бунунла, о, Платон идеализминә гаршы чыхан вә килсәнин нүфузу мүгабилиндә зәканы мүдафиә едән илк орта әср философу кими чыхыш етмишдир.

Р.-ин бу күнә кими кәлиб чыхмыш јеканә әсәри Абелјара јаздығы мәктубдур.

«РОСТСЕЛМАШ»—бах *Ростов комбајнгајырма истеһсал бирлији «Ростселмаш»*.

РОТА (Rota) Нино (3.12.1911, Милан—10.4.1979, Рома)—италјан бәстәкары. Р. опера, балет, камера вә кино мусигисинин мүәллифидир («Әлаәддин вә сеһрли чыраг», «Торквемада», «Неапол милјонерләр шәһәридир» опералары вә с.). Р. көркәмли кино режиссорларындан Ф. *Феллинининин*, елэчә дә Л. *Висконти*, А. Дзампа, *Кристиан-Жак*, К. *Видор*, Ф. *Коппола* вә б.-нын кинофилмләринә мусиги бәстәләмишдир. Р.-нын кино мусигиси саһәсиндәки јарадычылығы дүнја кино мусигисинин инкишафында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. «Јол», «Кабиријанын кечәләри», «Ләззәтли һәјат», «Сәккиз јарым», «Ромео вә Чүлјетта», «Сатирикон», «Амаркорд», «Чүлјетта вә руһлар», «Хач атасы», «Оркестрин мәшги» вә с. филмләрә јаздығы мусиги Р.-ја кениш шөһрәт газандырмышдыр.

РОТА (полјакча rota, алм. Rotte—күтлә, дәстә)—әксәр дөвләтләрин силаһлы гүввәләриндә тактики бөлмә. Атычы (моторлу атычы), пијада (моторлу пијада), танк, минаатан, радиотехники, истеһкам, автомобил, дәниз пијадасы вә с. Р.-лары олур. Илк дәфә 15 әсрин сону—16 әсрин әввәлиндә Гәрби Авропа муздлу ордуларында јарадылмышдыр. Совет Силаһлы Гүввәләриндә 1918 илдән мөвчуддур.

РОТАМЕТР (лат. rota—тәкәр, чарх; roto—фырланырам+...*метр*)—1) маје вә газын сүр'әтини вә ја сәрфини өлчмәк үчүн чиһаз. Р.-ин иш принсипи конусшәкилли бору ичәрисиндә јерләшдирилмиш үзкәчин шырнағын динамик тәзјиги нәтичәсиндә таразлашмасына әсасланыр. Үзкәчин галхмасы билавасitә шкалаја көрә һесабланыр вә ја мәсафәдән өлчмә системи гејдедичисинин әграби илә көстәрилир. 2) Машын вә чиһазларын детал вә говшагларынын хәтти өлчүләрини тә'јин етмәк үчүн чиһаз. Өлчмә һәдди 20 *мкм*-дән 10 *мм*-ә гәдәрдир.

РОТАПРИНТ (лат. rota—тәкәр; roto—фырланырам+инк. print—чап етмәк)—кичик форматлы нәшрләри оператив чохалтмаг үчүн *офсет чапы* принсипи илә ишләјән машын. Р.-ин назик метал (алүминиум, синк) фолгадан ибарәт чап формасынын үзәринә мәтн вә рәсм-

ләр көчүрүлүр. кимјәви е'малдан сонра форма Р.-ин силиндринә бәркидилир. Формалары електрон сурәтчыхарма үсулу илә пластик материаллар үзәриндә дә һазырлајырлар. Р.-лә саатда 4 минә гәдәр биррәнкли сурәт алмаг мүмкүндүр.

РОТА́СИЈА ЧАП МАШЫНЫ — чап формасы вә чап сәтһи силиндрләрдән ибарәт олан чап машыны. Силиндрләр фырландыгда чап олунан кағыз онларын арасындан кечир. Нөвләри: чап үсулуна көрә—*һүндүр чап*, *јасты чап* вә *дәрин чап* машынлары; чапдакы рәнкләрин сајына көрә—бир, ики вә дөрдрәнкли чап машынлары; вәрәгин чап үзләринин сајына көрә бирүзлү вә икиүзлү чап машынлары. Әсасән орта вә күтләви тираж үчүндүр. Вәрәг вә рулон һалында бурахылан кағызла ишләјир. Вәрәг машынларында чап сүр'әти саатда 10—12 мин сикл, рулон машынларында исә саатда 30 мин дөврдүр.

РОТА́ТОР (лат. rotator; roto—фырланырам), мимеограф — сәнәдләрин орта вә кичик тиражла чохалдылмасы үчүн *трафарет чапы* машыны. Трафарети хүсуси кағыз үзәриндә әл илә (хүсуси гәләмлә) вә ја макинала јазмагла, һабелә фотомеханики, фотоелектрик вә ја галваник методларла һазырлајырлар. Силиндр үзәриндә чәкилмиш трафаретин сәтһинә рәнк чәкирләр. Р. ишләјән заман боја (рәнк) форманын дешикләриндән басылыб кағыз вәрәги үзәринә кечир. Вәрәгләр чап силиндри илә форма арасындан кечәрәк рәнкли тәсвирлә гәбул столуна верилир. Р.-ла саатда јүзләрлә чап сурәти алмаг мүмкүндүр.

РОТАТОРИЛӘР (Rotatoria)—илк бәдәнбошлуглулар јарымтипиндән гурдлар синфи. Бә'зи Р. диаметри 3—4 *мм* олан колонијалар әмәлә кәтирир. Узунсов, јахуд шаршәкилли бәдәнинин уз. 0,03—2,5 *мм*-дир; адәтән баш, көвдә вә ајагдан ибарәтдир (бә'зән тамамилә редуксијаја уғрамышдыр). Бә'зиләри икичинсијјәтли, дикәрләри исә бирчинсијјәтлидир. Бир чох Р.-дә зирәһ вар. Илк бәдән бошлуғунда әзәлә, һәзм, ифразат, синир вә чинсијјәт системи јерләшир. Р., адәтән јумуртагојан, бә'зән дә дириdoғандыр. ССРИ-дә 700-дәк, о чүмләдән Азәрб.ССР-ин ширин суларында, Хәзәрдә 287 нөвү мә'лумдур. Су һөвзәләринин өз-өзүнә тәмизләнмәсиндә бөјүк ролу вар.

«РО́ТЕ ФА́НЕ» («Die Rote Fahne»—«Гырмызы бајраг») — алман гәзети. К. Либкнехт вә Р. Лүксембург тәрәфиндән 1918 ил нојабрын 9-да Спартак Иттифагынын органы кими јарадылмыш, декабрын 31-дә Алманија КП-нин мәркәзи органына чеврилмишди. 1933 илин февралындан фашист диктатурасы тәрәфиндән гадаған едилмиш, 1935 иләдәк Алманијада кизли бурахылмышдыр. 1936 илин октјабрынадәк Прагада, 1939 илин пајызынадәк Брүсселдә чыхмышдыр. 30-чу илләрдә «Р.Ф.» Бакынын габагчыл нефт мүәссисәсинә верилмәк үчүн Гырмызы Бајраг тә'сис етмиш, Бакыда чыхан «Вышка» вә «Јени јол» гәзетләри «Р.Ф.» илә сых әлагә сахламышды. Бакы паркларындан биринә (индики Низами ад. Мәдәнијјәт вә Истираһәт Паркына) «Р.Ф.» ады верилмишди.

РО́ТМИСТР (полјакча rotmistrz, алм. Rittmeister. Ritt—сүвариләр дәстәси + Meister—рәис) — бә'зи харичи ордуларын вә чар Русијасы ордусунун сувари гошунларында забит рүтбәси; пијада гошунунда капитан, казак гошунунда *јесаул* рүтбәсинә ујғун иди. Русијада 17 әсрдән тәтбиг олунмуш, 1917 илдә ләғв едилмишдир.

РО́ТМИСТРОВ Павел Алексејевич (6.7.1901, индики Калинин вил. Селижарово р-нунун Сковорово к. — 6.4. 1982, Москва)—совет сәркәрдәси, зирәһли танк гошунлары Баш маршалы (1962), Совет Иттифагы Гәһрәманы (1965). Һәрб е.д. (1956), проф. (1958). 1919 илдән Сов. ИКП үзвү. 1919 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. М. В. Фрунзе ад. Һәрби Академијаны (1931), Баш Гәраркаһ Һәрби Академијасыны (1953) битирмишдир. Вәтәндаш мүһарибәсинин иштиракчысы олмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә танк бригадасына, корпусуна, гвардија танк ордусуна команданлыг етмишдир. ССРИ зирәһли танк вә механикләшдирилмиш гошунлары командасынын муавини (1944—45), Зирәһли Танк Гошунлары Һәрби Академијасынын рәиси (1958—64), ССРИ мүдафиә назиринин көмәкчиси (1964—68), 1968 илин ијулундан ССРИ Мүдафиә Назирлијинин баш инспектору иди. Бир сыра һәрбиелми әсәрләрин мүәллифидир. 6 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 9 дикәр орден, медаллар, һәмчинин харичи орденләр вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Время и танки, М., 1972; Танки на войне, 4 изд., М., 1975.

Әд.: Чуйков В., Главный маршал бронетанковых войск П. А. Ротмистров, «Военно-исторический журнал», 1971, № 5.

РОТО́НДА (итал. rotonda, лат. rotundus—даирәви)—адәтән күнбәз илә тамамланан даирәви планлы тикили. Чох вахт Р.-нын периметри үзрә сүтунлар дүзәлдилир. Гәдим јунан толослары (даирәви планлы монументал дини тикили—мә'бәд, јахуд сәрдаба), Гәдим Романын бә'зи мә'бәдләри (мәс., *Пантеон*) вә мавзолејләри, заллар, 18 әсрдән исә парк көшкләри Р. формасында тикилирди.

РО́ТОР (лат. roto — фырланырам), ријазијјатда — *векторлар мејданы бурулғанлығын* синоними.

РО́ТОР, техникада — *статорун* ичәрисиндә јерләшдирилмиш фырланан машын деталы. Електрик мүһәррикләриндә, бә'зи дахилијанма мүһәррикләриндә, турбин, вентилјатор, компрессор вә с.-дә Р. олур. Мәс., һидротурбинин Р.-у ишләк чарх вә валдан ибарәтдир; сујун механики енержисини фырланан валын енержисинә чевирир вә бу енержини һидрокенераторун Р.-уна өтүрүр.

РО́ТОР, електрик машынларында—електрик машынынын фырланан һиссәси. «Р.» анлајышы, адәтән *дәјишән чәрәјан машынына* аид едилир; *сабит чәрәјан машынында* Р. лөвбәр адланыр. *Асинхрон машынын* Р.-у долаглары јерләшдирмәк үчүн ојуглары олан силиндрик полад ичликдән ибарәтдир; долағынын типинә көрә фаза вә гысагапанмыш долаглы олур. *Синхрон машын* Р.-лары ашкар гүтблү вә гејри-ашкар гүтблү Р.-а ајрылыр.

РО́ТОР МҮҺӘРРИКИ, роторлу мүһәррик—јанан газларын енержисини ротор васитәсилә механики енержијә чевирән дахилијанма мүһәррики; бу заман ротор көвдәјә нәзәрән фырланма вә ја фырланма-гајытма һәрәкәти едир. Илк ишә јарарлы Р.м. 1957 илдә јарадылмышды (*Ванкел мүһәррики*). Иш просесиндә роторла көвдәнин сәтһләри арасында олан бошлугларын һәчми дөври дәјишир (ишләк чисмин сыхылма вә кенишләнмә сикләри фасиләсиз олараг бир-бирини әвәз едир). Беләликлә Р.м.-ндә поршенли дахилијанма мүһәррикләри үчүн характерик иш просесләри (ики вә дөрдтактлы) кедә билир.

РО́ТОР ПРОСЕСИ (металлуркијада)—маје чугуну јаначаг сәрф етмәдән, полада чевирмә үсулларындан бири; фырланан агрегатда (роторда) чугуна техники чәһәтдән тәмиз оксикен үфүрмәклә апарылыр. Р.п. әсасән фосфорлу чугунларын тәкрар е'малы үчүндүр. Игтисади чәһәтдән сәрфәли олмадығындан јајылмамышдыр.

РОТОРЛА ГАЗЫМА — фырланма газымасынын нөвү; бу үсулда балта гујуда газыма кәмәри васитәсилә гују ағзында гојулмуш роторла фырладылыр. Кәшфијјат, истисмар гујулары вә хүсуси мәгсәдлә гују газылмасында тәтбиг едилир. Ротор мүһәррикдән (електрик, газ-турбин, дахилијанма мүһәррики вә с.) үфүги интигал валы илә фырладылыр. Газыма борулары илә балта арасында ағырлашдырычы борулар (газыма заманы балтаја бојуна јүк вермәк үчүн) гурашдырылыр. Јухары ишләк бору ротордан кечирилиб, фырланғыча бирләшдирилир. Онун васитәсилә бору кәмәринә јујучу маје вурулур вә аләт фырландырылыр. Бә'зән Р.г. просеси гују дибинә һава вә ја газ вурмагла да апарылыр. Гујунун јухары һиссәси газылдыгдан сонра араја кондуктор адланан горујучу кәмәр бурахылыр вә бору илә гују дивары арасындакы бошлуға семент мәһлулу вурулур; бу да зәиф давамсыз сүхурларын вә јухары сулу һоризонтларын габағыны кәсир. Сонра гују лазыми дәринлијәдәк кичик диаметрли балта илә газылыр; бундан сонра гујуја икинчи горујучу кәмәр—аралыг кәмәри бурахылыр (әкәр бу сонунчудурса истисмар кәмәри адланыр). Р.г.-нын үстүнлүкләри: хүсусилә дәрин газымада балтанын ишләмә мүддәти чохалыр; газыма балтасына лазым олан бојуна јүкү вермәк мүмкүндүр; тәзјиг иткиси аз олур вә с. Мәнфи чәһәтләри: енержи сәрфи чох олур, газыма борулары тез ишдән чыхыр вә с. Р.г. илк дәфә 19 әсрин 80-чи илләринин сонунда Луизианада (АБШ), Русијада исә 1902 илдә Грозныда тәтбиг едилмишдир. Бакыда бу үсулла илк нефт гујусу 1911 илдә газылмышдыр. Бу үсул үчүн газыма дәзкаһы (1200 *м*-дәк дәринликдә гују газымаг үчүн) ССРИ-дә илк дәфә Бакыда һазырланмышдыр. Ротор үсулу илә ән дәрин гују (9583 *м*) Оклаһомада (АБШ) газылмышдыр (1974). Бах һәмчинин *Газыма*.

РОТОРЛУ АВТОМАТ ХӘТТ—бах *Автомат ротор хәтти*.

РОТОРЛУ ЕКСКАВА́ТОР — ротор типли ишләк органы олан фасиләсиз ишләјән торпаггазан вә јүкләјән машын. Ротор тәкәрләринин диаметри 2—18 *м*, чаловунун тутуму 0,2—4 $м^3$-дир. Р.е. чох вахт тыртыллы олур.

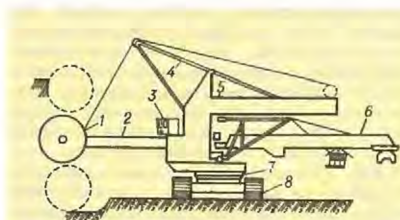

ЕР-1250 16 1,5 Д маркалы роторлу екскаваторун схеми: 1—ротор тәкәри; 2—роторун голу; 3—кабинә; 4—пилон; 5—уст гурғу; 6—јүк бошалдан конвејер; 7—дөнән платформа; 8—тыртыл.

Д.ј. илә һәрәкәт едән нөвләри дә вар. Мәһсулдарлығы 12—20 мин $м^3/саат$-дыр. Карјерләрдә мә'дәнләрин үст тәбәгәсини көтүрмәк вә сүхур чыхармаг үчүн истифадә едилир. Кичик өлчүлү каналлары вә дәринлији 3 *м*-дәк олан хәндәкләри газмаг үчүн хүсуси хәндәк Р.е.-у бурахылыр.

РОТОРЛУ НАСО́С—ишләк органларынын (бир вә ја бир нечә роторун) фырланма һәрәкәти, јахуд һәм фырланма, һәм дә ирәли-кери һәрәкәти илә маје вуран насос. Винтли, лабиринтли, ләвһәли вә дишличархлы насосларда ишләк орган јалныз фырланма һәрәкәти едир. Мәс., винтли насосун бир апаран, бир вә ја ики апарылан винтләри фырландыгда, винтләрин илишдији јерләр охбоју һәрәкәт едир вә јивләрин арасындакы гапалы бошлугда маје сыхышдырылыр. Радиал-поршенли вә аксиал-поршенли насослар исә мајени фырланма вә ирәли-кери һәрәкәт сајәсиндә вурур. Радиал-поршенли Р.н.-да поршенләрин охлары роторун фырланма охуна перпендикулјар (вә ја ән азы 45° бучаг алтында) јерләшир, ротор исә барабанын охуна нәзәрән ексцентрик гојулур. Маје поршенин ирәли-кери һәрәкәти нәтиҹәсиндә сорулуб-вурулур (мәркәздәнгачма гүввәләринин вә јајларын тә'сири илә). Аксиал-поршенли Р.н.-да роторун фырланма оху силиндр охларына паралел вә ја 45°-дән кичик бучаг алтында јерләшир. Белә Р.н.-да сорма вә вурма просеси роторун фырланмасы вә поршенин ирәли-кери һәрәкәти илә баш верир.

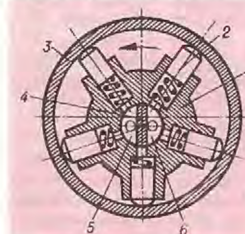

Радиал-поршенли роторлу насосун схеми: 1—ротор; 2—поршен; 3—барабан (статор); 4—сапфа; 5—вурма бошлуғу; 6—сорма бошлуғу.

РО́ТТЕР Иосиф (?—?)—19 әсрин 2-ҹи јарысы—20 әсрин 1-ҹи јарысында јашамыш алман рәссамы. Мүнхен Рәссамлыг Академијасында охумушдур. Бир мүддәт Тифлисдә јашамыш, бурада нәшр олунан журналлара карикатуралар (1903—05) чәкмишдир. 1906—14 илләрдә *«Молла Нәсрәддин»* журналында әмәкдашлыг етмишдир. Журналын фәалијјәтинин илк дөврүндән О. *Шмерлинглә* биркә ишләјән Р.«Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә онун идеја руһуна, дәрин мәзмунлу фелјетонларына ујғун штрих рәсмли иллүстрасија вә кәскин карикатураларла чыхыш етмишдир (*«Ибадәт»*, *«Јаланчы алимләр»*, «Кәнд јасовулу гејри-мөвсүм заманы вә мәһәррәмликдә», «Шејх вә чәјирткәләр»). Фирдовсинин «Шаһнамә» поемасындакы «Рүстәм вә Сөһраб» дастанына вә бир сыра ермәни халг дастанларына иллүстрасијалар чәкмишдир.

И. Роттер. «Ислам аләми». «Молла Нәсрәддин» журналы, 1906, № 34.

РО́ТТЕРДАМ (һолландча Rotterdam, һәрфи мә'насы—Ротте чајында торпаг бәнд)—Нидерландда шәһәр. Ҹәнуби Һолландија әјаләтиндә, Рејн чајынын шм. голунун һәр ики саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Дүнјанын ән бөјүк портларындан бири. Өлкәнин мүһүм тиҹарәт-сәнаје мәркәзи. Әһ. 1540 мин (1978). Р. вә онун әтрафы башлыҹа олараг кәтирмә хаммала әсасланан јүксәк инкишаф етмиш сәнаје р-нудур. Гәрби Авропанын ән башлыҹа нефт е'малы вә нефт-кимја сәнајеси мәркәзләриндән биридир. Машынгајырма (кәмигајырма) мүәссисәләри, електротехника вә метал е'малы з-длары, кимја, јүнкүл (тохуҹулуг вә тикиш мә'мулаты), јејинти сәнајеси вар. 1282 илдән мә'лумдур.

Р.-ын орта әср биналарындан Синт-Лауренскерк готик килсәси (15—17 әсрләр) фәргләнир. 1922 илдән Р. һолланд расионализм ме'марлығынын инкишаф мәркәзләриндән биридир («Ван Нелле» түтүн ф-ки, 1928—30; Кифхук јашајыш р-ну, 1925—29). Икинҹи дүнја мүһарибәси илләриндә (1939—45) күчлү дағынтыја мә'руз галмыш Р.-да мүһарибәдән сонра, әсасән һүндүр биналар тикилмишдир.

Әд.: Крашенникова Н. Л., Роттердам, Л., 1981.

РОТТЕРДАМЛЫ ЕРА́ЗМ (Erasmus Roterodemus), Дезидери (Desiderius) (28.10.1469, Роттердам—12.7.1536, Базел)—Нидерланд јазычысы, *Ренессанс* мәдәнијјәтинин көркәмли нүмајәндәси. «Аталар сөзләри» (1500) китабы илә танынмышдыр, «Ахмаглығын мәдһи» (1509) фәлсәфи памфлети, «Ади сөһбәтләр» (1519—35) топлусу мәшһурдур. Әсәрләриндә феодал ҹәмијјәтини, хүсусилә сарај әһлинин, дин хадимләринин наданлыг, шөһрәтпәрәстлик вә ријакарлығыны, схоласт алимләри, папанын һәрбчи сијасәтини, пулун һаким ролуну сатира атәшинә тутмуш, һуманист идејалары тәрәннүм етмишдир.

Әсәрләри: Похвала Глупости, М., 1960; Разговоры запросто, М., 1969; Соч., в кн.: Эразм Роттердамский, Соч., Секунд И., Поцелуи, М., 1983.

Әд.: Маркиш С. П., Знакомство с Эразмом из Роттердама, М., 1971; Цвейг С., Триумф и трагедия Эразма Роттердамского, М., 1977; Смирин М. М., Эразм Роттердамский и реформационное движение в Германии, М., 1978.

РОТШИЛДЛӘР (Rothschild)—малијјә магнатлары сүлаләси. Р.-ин банкир евинин әсасыны Франкфурт—Мајнлы банкир Мајер Амшел Р. гојмушдур (1810). 19 әсрин 1-ҹи јарысында Мајер Амшелин беш оғлу Парис, Лондон, Вјана, Франкфурт-Мајн вә Неаполдакы банклара башчылыг етдији заман Р.-ин күчү вә нүфузу даһа чох артмышды. Авропанын бир чох дөвләти малијјә ҹәһәтдән Р.-ин банкларындан асылы вәзијјәтә дүшмүшдү. Сонралар Р.-ин Вјана, Франкфурт-Мајн вә Неапол банклары фәалијјәтини дајандырды, Парис вә Лондон банклары исә мүстәгил малијјә ишинә башлады. 1886 илдә Р.-ин Банкир еви (Парис) Хәзәр-Гара дәниз нефт сәнајеси вә тиҹарәти ҹәмијјәтинин Балаханы, Бибиһејбәт, Рамана вә Сабунчуда нефт мә'дәнләрини, Бакыда керосин з-дуну әлә кечирмишди. 1912 илдә Р. Русијадакы, о ҹүмләдән Азәрб.-дакы мүәссисәләрини *«Ројјал Датч-Шелл Груп»* трестинә сатдылар. Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан (1917) вә Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән (1920) сонра бүтүн хариҹи вә дахили нефт саһибкарларынын фәалијјәтинә сон гојулду.

Р.-ин мүасир бејнәлхалг малијјә империјасы инкилис вә франсыз голларына ајрылыр. Биринҹиси Б. Британијанын ири инһисар групуну («Ротшилд-Сeмүел-Оппенһејмер») тәмсил едир. Онун нүфуз даирәсинә ҸАР-да гызыл, алмаз, уран вә с. фајдалы газынтылар чыхармагла мәшғул олан мә'дән-сәнаје ширкәтләри дахилдир; нефт вә әлван металлургија сәнајесинә дә нүфуз етмишдир. Бејнәлхалг Р. империјасынын франсыз голу даһа күчлүдүр. Р.-ин франсыз вә инкилис голлары чох заман банк, инвестисија вә мә'дән сәнајеси саһәсиндә биркә чыхыш едирләр.

Әд.: Английские монополии (Сб. статей), пер. с англ., М., 1955, с. 15; Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1883—1914, М.—Л., 1961; Фурсенко А. А., Парижские Ротшильды и русская нефть, «Вопросы истории», 1962, № 8; јенә онун, Нефтяные тресты и мировая политика, М.—Л., 1965.

РОТШТЕ́ЈН Фјодор Аронович (26.2. 1871, Каунас—30.8.1953, Москва)—совет тарихчиси, иҹтимаи хадим, дипломат. ССРИ ЕА акад. (1939). 1901 илдән Сов.ИКП үзвү. 1890—1920 илләрдә Инкилтәрәдә мүһаҹирәтдә јашамышдыр. Бөјүк Британија Социалист Партијасынын сол ганадынын рәһбәри олмушдур. Биринҹи дүнја мүһарибәси дөврүндә (1914—18) бејнәлмиләлчи иди. Бөјүк Британија Коммунист Партијасынын јарадылмасында (1920) иштирак етмишдир. РСФСР-ин Иранда сәлаһијјәтли нүмајәндәси (1921—22), Халг Хариҹи Ишләр Комиссарлығы Коллекијасынын үзвү (1923—30), Дүнја Тәсәррүфаты вә Дүнја Сијасәти Ин-тунун директору (1924—25), БСЕ Баш редаксијасынын үзвү (1927—45; 1-ҹи нәшр) олмушдур. Б. Британија,

Алманија тарихинә, мүстәмләкә сијасәти вә бејнәлхалг мүнасибәтләрә даир марксист тәдгигатларын мүәллифидир. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Империализм и борьба рабочего класса. Сб. ст. памяти акад. Ф. А. Ротштейна, М., 1960 (әсәрләринин сијаһысы вар).

РО́УЛИНСОН (Rawlinson) Һенри Кресвик (11.4.1810, Чадлингтон, Оксфорд — 5.3.1895, Лондон) — инкилис шәргшүнасы, дипломат; ашшуршүнаслығын баниләриндән бири. 1827—39 илләрдә Ост-Һинд ширкәтинин забити кими Һиндистан вә Иранда хидмәт етмишдир. 1840—43 илләрдә Инкилтәрәнин Гәндәһарда (Әфганыстан) хүсуси мүвәккили олмуш, Бағдад вә Теһранда консул ишләмишдир. 1835—47 илләрдә *Бисүтун китабәсини* ашкар едәрәк үзүнү көчүрмүш вә гисмән охумушдур. Р. археолокија илә дә мәшғул олмуш, Борсиппа (1854) вә Сиппарада (1876) газынтылар апармышдыр.

Әсәрләри: The Persian cuneiform inscription at Behistum, London, 1846—51; The cuneform inscriptions of Western Asia V. 1—5, London, 1861—80.

Әд.: Фридрих И., Дешифровка забытых письменностей и языков, пер. с нем., М., 1961.

РО́ЧЕСТЕР (Rochester)—АБШ-ын шм.-ш.-индә, Нју-Јорк штатында шәһәр. Онтарио көлү саһилиндә порт. Әһ. 242 мин (1980). Р. АБШ-ын мүһүм оптика-механика сәнајеси мәркәзидир. Кимја, әчзачылыг, електротехника, радиоелектроника, ағач е'малы, јүнкүл, консерв сәнајеси; ун-т вар.

РОША́Л Григори Лвович (20.10.1899, индики Брјанск вил.-нин Новозыбков к.—11.1.1983, Москва)—совет кино режиссору. ССРИ халг артисти (1967). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950, 1951). Әсас филмләри: «Саламандра» (1928), «Петербург кечәси» (1934, Ф. Достојевскинин әсәрләри үзәрә; В. Стројева илә биркә), «Оппенһејмин аиләси» (1939; Л. Фејхтванкерин әсәри үзрә), «Артамоновларын иши» (1941; М. Горкинин әсәри үзрә), «Академик Иван Павлов» (1949), «Мусоргски» (1950), «Римски-Корсаков» (1953), «Азад едилмиш көлә гадын» (1956; Ф. Гладковун әсәри үзрә), «Бачылар», «Он сәккизинчи ил», «Тутгун сәһәр» трилокијасы (1957, 1958, 1959; А. Толстојун «Әзаблы јолларла» романы үзрә), «Дәлиләрин маһкәмәси» (1962), «Өмүрә бәрабәр ил» (1966) вә с. Ленин ордени, 4 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

«Өмүрә бәрабәр ил» филминдән кадр. Реж. Г. Л. Рошал.

Әсәри: Кинолента жизни, М., 1974.

РОШЕ́ (Rochet) Валдек (5.4.1905, Сона вә Луара департаменти, Сент-Круа—16.2.1983, Парис) — Франса вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими. Кәндли аиләсиндә доғулмуш, 1914—25 илләрдә чобан вә к.т. фәһләси олмушдур. 1924 илдән Франса Коммунист Партијасынын (ФКП) үзвү иди. 1932—34 илләрдә мүһүм партија вә һәмкарлар иттифаглары вәзифәләриндә чалышмыш, фашизм тәһлүкәси әлејһинә, Халг чәбһәси јарадылмасы уғрунда фәал мүбаризә апармышдыр. Коминтернин 7-чи конгресинин нүмајәндәси олмушдур.

1936 илдә ФКП МК үзвлүјүнә намизәд, 1937 илдән ФКП МК үзвү, 1936 илдә парламент депутаты сечилмишди. 1940 илдә 44 коммунист депутатын мүһакимәси заманы 5 ил каторга чәзасына мәһкум едилмиш вә чәзасыны чәкмәк үчүн Әлчәзаирә көндәрилмишди. 1943 илдә Лондондакы Франса Милли Азадлыг Чәбһәсиндә ФКП МК-нын нүмајәндәси тә'јин олунмушду. 1945 илдә кәндлиләр арасында иш үзрә ФКП МК комиссијасынын башчысы, ФКП-нин кәндлиләр үчүн нәшр олунан «la Terre» гәзетинин сијаси директору иди. 1945 илдән әввәлчә Франса Мүәссисләр Мәчлиси, сонра исә Милли Мәчлисинин депутаты сечилмишди. 1954—58 илләрдә Милли Мәчлисдә ФКП парламент групу сәдринин мүавини, 1958 илдән сәдри иди. 1961 илдә ФКП МК Баш катибинин мүавини, 1964—72 илләрдә Баш катиби, 1972—83 илләрдә фәхри сәдри олмушдур. Марксист-ленинчи фәлсәфәјә вә аграр проблеминә даир бир сыра әсәрин мүәллифидир.

Әсәри: Избр. статьи и речи (1940—1969 гг.), пер. с франц., М., 1972.

РӨ'ЈА—бах *Јухукөрмә.*

РӨЈТЕР (Reuters Ltd.)—Инкилтәрәнин харичи информасија акентлији. П. Ј. Рөјтер тәрәфиндән 1851 илдә јарадылмышдыр; Лондондадыр. Р.-ин Б. Британија, Австралија вә Јени Зеландијада сәһмдар ширкәтләри вар. Р. хүсуси саһибкарларын ихтијарында олса да, әслиндә Б. Британијанын рәсми телеграф акентлијидир.

РСДФ(б)П, Русија Сосиал-Демократ Фәһлә (болшевикләр) Партијасы — бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасы.*

РСДФП, Русија Сосиал-Демократ Фәһлә Партијасы —бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасы.*

РСФСР—бах *Русија Совет Федератив Сосиалист Республикасы.*

РСФСР КОНСТИТУСИЈАСЫ (1918) —бах *Совет конститусијалары.*

РТИ́ШШЕВО—РСФСР Саратов вил.ндә шәһәр. Ртишшево р-нунун мәркәзи. Д.ј. говшағы. Д.ј. нәгл. мүәссисәләри, јејинти, јүнкүл вә тикинти материаллары сәнајеси; д.ј. нәгл. техникуму, халг театры вар. 19 әсрдә салынмышдыр.

РУ (Roux) Жак (21.8.1752, Пранзак—10.2.1794, Бисетр)—Бөјүк Франса ингилабы хадими, *«Гудузлар»ын* рәһбәрләриндән бири. Фәлсәфә вә физика мүәллими, 1785 илдән маһаллә кешиши олмушдур. 1790 илдә Парисә көчмүш, корделјерләр клубуна дахил олмушду. 1792 илдә Парис Коммунасынын үзвү сечилмиш, Јакобин диктатурасынын гурулмасында фәал иштирак етмишдир. 1793 илин ијунунда јакобин конститусијасыны кәскин тәнгид етдијинә көрә корделјерләр клубундан чыхарылмышды. Ж. П. Марат өлдүрүлдүкдән сонра мүстәгил гәзет нәшр едәрәк «гудузлар»ын идејаларыны јајмышдыр. Јакобин һөкумәтинә гаршы чыхышларына көрә ики дәфә һәбс олунмушдур. Һәбсдә интиһар етмишдир.

РУА́Н (Rouen)—Франсанын шм.-ында шәһәр вә порт. Сена чајы саһилиндәдир. Дәнизкәнары Сена департаментинин инз.м. Әһ. 113 мин (1975). Р. ири сәнаје мәркәзидир. Памбыг парча вә тохучулуг сәнајесинин башга саһәләри, шәһәрәтрафында металлуркија, машынгајырма (кәмигајырма), нефт е'малы, кимја, ағач е'малы вә кағыз сәнајеси; ун-т (1966 илдән) вар.

Р. галлара мәхсус гәдим јашајыш мәскәнинин јериндә салынмышдыр. Е.ә. 1 әсрдә ромалылар, 5 әсрин сонунда исә франклар ишғал етмишдиләр. 911 илдә Нормандија һерсоглуғунун пајтахты олмуш, 1150 илдә исә өзүнүидарә һүгугу алмышды. 1204 илдә Франсаја бирләшдирилмишдир. Јүзиллик мүһарибә (1337—1453) кедишиндә 1419—49 илләрдә инкилисләрин һакимијјәти алтында олмушду. Жанна д'Арк 1431 илдә бурада мүһакимә олунмуш вә тонгалда јандырылмышдыр. Р. 11 әсрдән тохучулуг, 16 әсрдән исә мануфактура сәнајеси мәркәзи иди. Бөјүк Франса ингилабы дөврүндә Р.-да әксингилаби гүвәләр чәмләшмишди. Р. Икинчи дүнја мүһарибәси (1939—45) дөврүндә бөјүк дағынтылара мә'руз галмыш, 1944 ил августун сонунда алман-фашист ишғалындан азад едилмишдир. Ме'марлыг абидәләри: Нотр-Дам (1210—16 әсрин әввәли), Сент-Уен (14—16 әсрләр), Сен-Маклу (1434—70) килсәләри, Буртерулд отели (1501—37), Әдлијјә сарајы (1508—09), ағачдан јашајыш евләри (16 әср) вә с. Р.-да Зәриф сәнәтләр (франсыз, италјан, испан бојакарлығы вә һејкәлтәрашлығы нүмунәләри) вә керамика музеји вар.

РУА́НДА (Ruanda, Rwanda), Руанда Республикасы (République Rwandaise)—Шәрги Африкада дөвләт. Уганда, Танзанија, Бурунди вә Заир илә һәмсәрһәддир. Г.-дә гисмән Киву көлү илә һүдудланыр. Саһ. 26,4 мин $км^2$. Әһ. тәгр. 5,3 млн. (1981). Пајтахты Кигали ш.-дир. Р. инзибати чәһәтдән 10 префектураја бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. Р. респ.-дыр. Гүввәдә олан Конститусијасы 1978 илдә гәбул едилмишдир. Дөвләт башчысы 5 ил мүддәтинә сечилән президентдир. Ганунверичи һакимијјәт президентә вә бирпалаталы парламентә—Милли инкишаф шурасына (МИШ) мәхсусдур. Ичра һакимијјәтини президентин башчылығы илә һөкумәт һәјата кечирир.

Тәбиәт. Сәтһи чох парчаланмыш јајладыр. Шм.-г.-дә вулкан мәншәли Вирунга д-ры (Карисимби д., 4507 *м*)

јерләшир. Фајдалы газынтылары: галај, волфрам, бериллиум, гызыл, тәбии газ. Иглими субекваториалдыр. Орта ајлыг темп-р 20—21°С-дир (Кигали). Иллик јағынты 900—1500 *мм* (Вирунга д-рында 2000 *мм*-ә гәдәр). Ән бөјүк чајы Какерадыр. Гырмызы торпаглар јајылмышдыр. Битки өртүјү, әсасән, саванна типлидир. Мүхтәлиф нөв антилоплар, кәл, кәркәдан, бегемот, саггаллы донуз, зебр, аслан, бәбир, тимсаһ, дағ гориллaсы вә с. вар. Милли парклар јарадылмышдыр.

Әһали. Р.-нын әсас әһалиси (80%-дән артыг) банјаруандалардыр. Авропалылар, һәмчинин Асија өлкәләриндән кәлмәләр дә јашајыр. Рәсми дилләри кинјаруанда вә франсыз дилләридир. Диндарларын јарыдан чоху католикдир; ән'әнәви е'тигадларыны сахлајанлар да чохдур. Шәһәр әһалиси тәгр. 4%-дир (1979). Ишләјән әһалинин тәгр. 91%-и к.т. илә мәшғул олур. Әсас шәһәрләри: Кигали (146 мин, 1981), Бутаре вә с.

Тарихи мә'лумат. Р.-нын тарихи зәиф өјрәнилмишдир. Р. әразисиндә мәркәзләшмиш дөвләтин јаранмасы 19 әсрин сонуна тәсадүф едир. Крал (мвами) Кикери Рвабукиринин дөврүндә [1853—95] Р. гүдрәтли дөвләтә чеврилди, өлкәнин әразиси хејли кенишләнди. Лакин онун вариси Јухи Мусинганын [1895—1931] һакимијјәти ара мүһарибәләринин кенишләнмәси, крал һакимијјәтинин бөһраны вә өлкәнин мүстәмләкә әсарәтинә дүшмәси илә сәчијјәвидир. 1890 илдән өлкәјә сохулан алман мүстәмләкәчиләри 1898 илдә Кигали ш.-ндә резидентлик јаратдылар; Мусинга алман резидентинин һакимијјәтини таныды; Р. Алманија Шәрги Африкасынын тәркибинә гатылды. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә (1914—18) Р.-ны Белчика гошунлары ишғал етди (1916). Мүһарибәдән сонра Р. Белчиканын идарәси алтында Руанда-Урунди мандат әразисинә дахил едилди. 1946 илин декабрында БМТ Р.—Урундини Белчика идарәси алтында гәјјумлуг әразиси е'лан етди. 50-чи илләрин сонунда Р.-да антиимпериалист һәрәкаты мүтәшәккил характер алды. Сијаси партијалар јаранды. Р. халгынын истиглалијјәт уғрунда мүбаризәси кенишләнди. 1960 илин сонунда өлкәдә илк мүвәггәти һөкумәт јарадылды. 1961 ил јанварын 28-дә монархија ләғв едилди, Р. респ., 1962 ил ијулун 1-дә исә мүстәгил дөвләт е'лан олунду. 1962 илин нојабрында респ. конститусијасы гәбул едилди. 1962 илин сентјабрындан Р. БМТ-нин үзвүдүр. Өлкә мүстәгиллик газандыгдан сонра Р. һөкумәти игтисадијјатын инкишафы үчүн мүәјјән тәдбирләр һәјата кечирди. Лакин Гәрб дөвләтләри илә бағладығы сазишләр Р.-нын игтисади асылылығыны күчләндирди. 1963 илин октјабрындан ССРИ илә Р. арасында дипломатик мүнасибәтләр јарадылмышдыр.

1973 ил ијулун 5-дә дөвләт чеврилиши нәтичәсиндә кен.-м. Ж. Һабјалимана башда олмагла Сүлһ вә Милли Бирлик Комитәси (1976 илдә бурахылмышдыр) һакимијјәти әлә алды, парламент бурахылды, конститусијанын фәалијјәти дајандырылды. Ж. Һабјалимана президент олду. 1974 илдә ССРИ илә Р. арасында тичарәт әлагәләри һаггында сазиш бағланды. 1978 ил декабрын 17-дә кечирилмиш референдумда јени конститусија е'лан олунду. Инкишаф уғрунда Милли Ингилаби Һәрәкат Партијасынын (1975 илдә јарадылмышдыр, һаким вә јеканә партијадыр) 1980 илин декабрында кечирилмиш гурултајында 3-чү бешиллик игтисади инкишаф планы (1982—86) гәбул олунду. Р. блоклара гошулмамаг сијасәти јеридир, ејни заманда Гәрб дөвләтләри илә әлагәләри кенишләндирир.

Тәсәррүфат. Р. зәиф инкишаф етмиш аграр өлкәдир. Игтисадијјатында харичи (хүсусилә Белчика) капитал үстүндүр. Игтисади инкишафа даир әсас лајиһәләрин вәсаитлә тә'мин едилмәсиндә Белчика, Франса, АФР, Канада, Бејнәлхалг Инкишаф Ассосиасијасы, Бејнәлхалг Јенидәнгурма вә Инкишаф Банкы иштирак едир. К.т.-нда хырда кәндли тәсәррүфатлары үстүндүр; бә'зиләри кооп.-ләрдә бирләшмишдир. Өлкә әразисинин 70%-ә гәдәри к.т. үчүн јарарлыдыр. Әсасән, гәһвә, чај, памбыг, маниок, банан, калыш, гарғыдалы, чәлтик вә с. бечәрилир. Дөвләт к.т. истеһсалыны артырмаг мәгсәди илә плантасијаларын ихтисаслашдырылмасына хүсуси фикир верир. Һејвандарлыг аз мәһсулдардыр. Гарамал, донуз, давар сахланылыр. Гушчулуг вә арычылыгла мәшғул олунур. Киву вә дикәр көлләрдә балыг овланыр. Сәнаједә к.т. мәһсулларыны е'мал едән мүәссисәләр үстүндүр. Бојаг, сабун, семент, ајаггабы, радиогәбуледичиләр, алүминиум габлар, тикинти материаллары вә с. истеһсал едән мүәссисәләр вар. Мә'дән сәнајеси инкишаф едир. 1980 илдә тәгр. 23 млн. *квт-саат* електрик енержиси истеһсал олунмушдур. Д.ј.-лары јохдур. Автомобил јолларынын уз. 6 мин *км*-дир (1981). Кигалидә бејнәлхалг аеропорт вар. Киву көлүндән кәмичиликдә истифадә едилир. К.т. вә мә'дән сәнајеси мәһсуллары ихрач олунур. Әрзаг, сәнаје мә'мулатлары вә с. идхал едилир. Харичи тичарәти, әсасән, *Бенилукс* өлкәләри, АБШ, Јапонија, АФР, Франса, Б. Британија, КХДР, ЧХР вә Иран иләдир. Пул ваһиди Р. франкыдыр.

Сәһијјә. 1970 илдә Р.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 51,8, өлүм сајы 23,3; һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 132,8 олмушдур. Өлүм һаллары әсасән инфексион вә паразитар хәстәликләрдәндир. Малјарија, вәрәм, вирус һепатити, јаталаглар, ушаг инфексион хәстәликләри јајылмышдыр. Р.-да 3,3 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 1,3 чарпајы) 22 хәстәхана, 67 һәким (әһалинин һәр 57 мин нә-

Руанда. 1. Киву көлү. 2. Милли үслубда тикилмиш турист комплекси. 3. Чај плантасијасы. 4. Пиретрум е'малы мүәссисәси. 5. Бутаре шәһәри. Руанда Милли Университетинин бинасы.

фәринә 1 һәким), 800 орта тибб ишчиси вар (1971). Һәким кадрлары милли ун-тдә һазырланыр.

Мaариф вә елми идарәләр. Мәктәбјашлы ушагларын 60%-ини әһатә едән ибтидаи мәктәбләрдә тәһсил пулсуздур (1981). Дөвләт мәктәбләри илә јанашы, хүсуси мәктәбләр дә вар. Тәһсил мүддәти һәм ибтидаи (формал олараг иҹбари), һәм дә орта мәктәбләрдә 6 илдир. Р. Мәдәнијјәт Академијасы, педагожи, техники пешә мәктәбләри, Бутаредә ун-т, педагожи ин-т, Милли Елми-Тәдгигат Ин-ту, Милли музеј, Кигалидә техники коллеҹ, кеоложи хидмәт идарәси вә с. фәалијјәт көстәрир.

Мәтбуат, радио верилишләри. Кинјаруанда дилиндә чыхан мүһүм гәзетләр: «Имваһо» (1959), «Кинјаматека» (1933). Һөкумәт радио верилишләри 1965 илдән апарылыр. Р. Мәтбуат Акентлији 1977 илдә јарадылмышдыр.

Әдәбијјат. Шифаһи әдәбијјат зәнкиндир. Тарихчи, дилчи вә етнограф, кинјаруанда дилиндә поемалар мүәллифи аббат А. Кагаме (д. 1912) шифаһи әдәбијјаты тәдгиг етмиш, јазылы әдәбијјатын әсасыны гојмушдур. С. Најкизики франсыз дилиндә јазан илк Р. јазычысыдыр («Руанда ејбәчәрликләри», «Отуз јашында дәрдләрим» романлары вә с.). Шаир Брјуно Нкијлијингона, насирләрдән Викторија Кантенгва вә Агнес Нијонкинда танынмышлар. Драматургија, әсасән, маарифчи мәзмуна маликдир. Пјесләр һәвәскар театр труппаларында тамашаја гојулур.

Ме'марлыг вә декоратив-тәтбиги сәнәт. Р.-нын кәнд јашајыш мәскәнләри, әсасән дағәтәји јерләрдә салынмышдыр. Банјаруанда тајфаларынын мәнзилләри ағач каркаслы, даирәви планлы килмөһрә комалардан ибарәт олуб, үстү гарғы илә өртүлүр. Кома дахили аракәсмәләрлә бир нечә һиссәјә бөлүнүр. Бә'зи евләр Авропа ме'марлығы типиндәдир. Бәдии сәнәткарлыгда һөрмә сәнәти (сәбәт, һәсир), металдан бәзәк әшјалары вә ағачдан ев аваданлығы һазырланмасы кениш јајылмышдыр.

Әд.: Евсеев В. И., Руанда, М., 1974; Африка. Восточная и Южная Африка, М., 1981 (серия «Страны и народы»).

РУАПЕҺУ (Ruapehu, маори дилиндә—курулдајан дәринлик)—Јени Зеландијанын Шимал а.-нын мәркәзи һиссәсиндә пүскүрән вулкан (2796 *м*). Андезитләрдән тәшкил олунмуш 3 кратерли (1 әсас вә 2 сонрадан әмәлә кәлмиш) кәсик конусдан ибарәтдир. Јамачларында мешәләр, коллуглар, 1700—2000 *м*-дән јүксәкдә кичик бузлаглар вар. Сон дәфә 1971 илдә пүскүрмүшдүр.

РУБ ӘЛ-ХАЛИ (الربع الخالي)—Әрәбистан ј-а.-нын ҹ.-ш.-индә гумлу сәһра. Саһ. тәгр. 650 мин *км*² (Јер күрәсиндә ән бөјүк сәһралардандыр. Сәтһи, әсасән, дүзәнликдир (һүнд. 100—1000 *м*). Барханлар, гум тирәләри, кениш шоранлыглар вар. Иллик јағынты 50 *мм*-дән аздыр (бә'зән бир нечә ил јағынты олмур). Даими сәтһ ахары јохдур, грунт сулары дәринликләрдә јерләшир). Әсасән, гум тирәләри арасында дәвәтиканы, шоран биткиләри вә с. битир. Р. әл-Х.-нин әтрафларында ваһәләр вар.

РУБАКИН Николај Александрович (13.7.1862, Оранијенбаум, индики Ломоносов ш.—23.11.1946, Лозанна, Москвада дәфн едилмишдир) — рус китабшүнасы, библиограф вә јазычы. 1907 илдән өмрүнүн сонунадәк Исвечрәдә јашамышдыр. Китабы тәблиғ етмәк проблемләрини ишләмиш, библиопсихолокија нәзәријјәсини јаратмышдыр. Маариф саһәсиндә хидмәтләринә көрә Совет һөкумәти Р.-ә 1930 илдән фәрди пенсија тә'јин етмишдир.

РУБЕ (Roubaix) — Франсанын шм.-ында шәһәр. Нор департаментиндәдир. Әһ. 110 мин (1975). Р. јун (әјирмә вә тохума), памбыг парча вә трикотаж сәнајесинин гәдим мәркәзидир. Тикиш ф-кләри, тохуҹулуг машынгајырмасы вар. Кружева истеһсал олунур.

РУБЕЖНОЈЕ — УССР Ворошиловград вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. Әһ. 67 мин (1983). Кимја комбинаты, дәмирбетон мә'мулаты, тикинти материаллары вә с. з-длар, чораб ф-ки; Ворошиловград Машынгајырма Ин-тунун үмумтехники факүлтәси, кимја-механика, сәнаје-педагожи техникумлары вар.

РУБЕН, Рубенис Јури Јанович (д. 15.4.1925, Мокилјов ш.)—совет дөвләт вә партија хадими. 1953 илдән Сов.ИКП үзвү. Һәрби гуллугчу аиләсиндә доғулмушдур. Латвија ун-тини (1951), Сов.ИКП МК јанында Али Партија Мәктәбини (1960) битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин (1941—45) иштиракчысыдыр. 1951—52 илләрдә Ригада мүһәндис-технолог ишләмишдир. 1952—55 илләрдә рәһбәр комсомол, 1955 илдән Ригада партија ишиндә чалышмышдыр. Латвија КП Лиепаја (1960—63) вә Рига (1963—66) шәһәр комитәләринин биринҹи катиби, Латвија КП МК катиби (1966—70) олмушдур. 1970 илин мајындан Лат.ССР Назирләр Советинин сәдридир. 1971 илдән Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәддир. ССРИ Али Советинин (9—11-ҹи чағырыш) депутатыдыр. 2 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы, Гырмызы Әмәк Бајрағы орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

РУБЕНС, Рјубенс (Rubens) Питер Пауел (28.6.1577, Зикен, Алманија—30.5.1640, Антверпен) — фламанд бојакары. Фландријалы мүһаҹир һүгугшүнас аиләсиндә доғулмушдур. 1589 илдә Антверпенә көчмүш вә бурада һәртәрәфли тәһсил алмышдыр. 1600—08 илләрдә Италијада (Рома, Мантуја, Кенуја) јашамыш, бурада *Микеланҹело*, *Рафаел*, *Тисиан* вә *Караваҹҹонун* әсәрләрини өјрәнмишдир. Антверпенә гајытдыгдан сонра Фландрија һөкмдары Австријалы Изабелланын сарајында баш рәссам ишләмишдир. Антверпендә јашадығы илк илләрдә (1608—12) Р. монументал дини композисијалар («Чармыхын дикәлдилмәси», тәгр. 1610—11, «Чармыхдан азадетмә», тәгр. 1611—14, Онзе-ливе-Враyекерк килсәси, Антверпен), тәмтәраглы портретләр (биринҹи арвады Изабелла Брант илә автопортрет, 1609, Көһнә пинакотека, Мүнхен) вә мифоложи сәһнәләр чәкмишдир. 1612—20 илләрдә јаратдығы мифоложи композисијалар («Персеј вә Андромеда», тәгр. 1620—21, Ермитаж, Ленинград; «Левкиппин гызларынын оғурланмасы», тәгр. 1619—20, Көһнә пинакотека, Мүнхен), ов сәһнәләри (тәгр. 1616—17), «Мәһшәр күнү»нүн ики варианты (тәгр. 1615—16 вә тәгр. 1618—20, Көһнә пинакотека) вә с. әсәрләрдә Р.-ин үслубу там јеткинләшмишдир. Бу тәсвирләрдә инсан, антик аллаһ вә һејван фигурлары мүрәккәб композисија гурулушунда гајнајыб-гарышыр. Композисијаларына инсан еһтирасларынын динамикасы, рәнкләрин парлаглығы хасдыр. Үмумијјәтлә, һәјатын тәбии тәзаһүрләринин тәрәннүмү Р. јарадыҹылығынын мәғзини тәшкил едир. 1611—18 илләрдә ејни заманда ме'марлыгла да мәшғул олмушдур (Антверпендәки шәхси еви). 1617 илдән Р.-ин е'малатханасында онун өз ескизләри әсасында монументал-декоратив композисијалар («Марија Медичинин әһвалатлары», 1622—25, Лувр, Парис) јарадылмаға башланды. Сифаришләрин јеринә јетирилмәсиндә Р.-ин шакирд вә көмәкчиләри (А. *Ван Дејк*, Ј. *Јорданс*, Ф. *Снејдерс* вә б.) иштирак едирди. Р.-ин 1620-ҹи илләрә аид портретләриндә заһири парлаглыг үстүн јер тутурду («Марија Медичи», тәгр. 1622—25, Прадо, Мадрид). 1625 илдән Фландрија һөкмдары Р.-ә дипломатик вәзифә вермиш, ону Һолландија (1627), Испанија (1628—29) вә Инкилтәрәјә (1629—30) көндәрмишди.

П. П. Рубенс. Автопортрет. Тәгр. 1638—40. Бәдии-тарихи музеј. Вјана.

1630-ҹу илләрдә Р.-ин таблолары даһа интим вә фәрдиләшдирилмиш характер дашымышдыр. Икинҹи арвады Јелена Фоурментин образы бу дөвр јарадыҹылығында әсас јер тутмуш, Р. ону мифоложи вә Библија композисијаларында («Вирсавија», тәгр. 1635, Дрезден Шәкил Галерејасы) вә портретләрдә [«Күрк» (Јелена Фоурментин портрети), тәгр. 1638—40, Бәдии-Тарихи Музеј, Вјана] тәсвир етмишдир. Р.-ин халг һәјатындан чәкдији сәһнәләрдә еһтирас вә шадлыг һиссләри тәҹәссүм олунмушдур («Кермесса», тәгр. 1635—36, Лувр, Парис; «Кәндлиләрин рәгси», 1636—40, Прадо, Мадрид). Ән јахшы мәнзәрә әсәрләри дә 1630-ҹу илләрә аиддир («Гөвси-гүзеһ мәнзәрәси», 1632—35, Ермитаж; «Стен гәсринин мәнзәрәси», тәгр. 1636, Милли галереја, Лондон; «Ајлы кечә мәнзәрәси», тәгр. 1635—40, Монд коллексијасы, Лондон). Р.-ин јүксәк сәнәткарлығы онун ескизләриндә (инфант Фердинандын шәһәрә кәлмәси мүнасибәтилә Антверпенин бәзәк ескизләри, 1634—35) вә рәсмләриндә өз әксини тапмышдыр. Р. јарадыҹылығы фламанд вә бүтүн Авропа бојакарлығынын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

1977 илдә Р.-ин анадан олмасынын 400 иллији үмумдүнја мигјасында гејд олунмушдур.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 304—305.

Әд.: Гершензон Н. М., Рубенс, М.—Л., 1938; Лазарев В. Н., Рубенс, в его кн.: Старые европейские мастера, М., 1974; Авермат Р., П. Рубенс, пер. с франц., М., 1977.

РУБЕРОИД—дама дөшәнән һидроизолјасија материалы. Хүсуси дам картонуна тезаријән нефт битумлары һопдуруб, сонра һәр ики үзүнә чәтинәријән битум јахмагла алыныр. Белә Р.-ин

истисмар мүддәтини артырмаг үчүн үз сәтһинә иридәнәли гум, мика (слүда), асбест, талк вә с. дә сәпирләр. Шүшә-парча әсасында һазырланан нөвү шүшә Р. адланыр.

РУБИДИУМ (лат. Rubidium), Rb—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин I групундадыр; ат.н. 37, ат.к. 85,4678-дир. Күмүшү-ағ металдыр, гәләви металлардандыр. Сыхлығы (0°С-дә) 1,525 $г/см^3$-дир. 38,9°С-дә әријир, 703°С-дә гајнајыр. Парамагнитдир. Тәбии Р. сабит ^{85}Rb изотопу (72,15%) илә радиоактив ^{87}Rb изотопундан (27,85%) ибарәтдир. Сүн'и јолла 20-дән артыг радиоактив изотопу алынмышдыр. Р.-у алман алимләри Р. В. *Бунзен* вә Г. Р. *Кирхһоф* кәшф етмишләр (1861). Р. надир вә чох сәпәләнмиш елементләрдәндир. Елементин ады, спектриндә характерик гырмызы хәтләр олдуғуна көрәдир (лат., rubidus—гырмызы, түнд гырмызы демәкдир). Јер габығында күтләчә мигдары 0,015%-дир. ССРИ, ЧССР, АДР, Намибија вә с.-дә тәркибиндә Р. олан литиум вә калиум минерал јатаглары вар. Бүтүн кимјәви бирләшмәләриндә Р. бирвалентлидир. Кимјәви чәһәтдән чох активдир. Оксикенлә чошгун бирләшәрәк, пероксид Rb_2O_2 вә перпероксид RbO_2 әмәлә кәтирир. Су илә партлајышла реаксијаја кириб, хассәчә калиум-һидроксидә КОН чох охшар рубидиум-һидроксид мәһлулу RbOH верир. Дузларынын демәк олар ки, һамысы суда јахшы һәлл олур. Р. дузлары үзви синтездә катализатор кими ишләдилир. Р. бухарларындан лазерләрдә, космик тәдгигат заманы вә кеофизики үсулларла нефт ахтарышында ишләдилән һәссас магнитометрләрдә, метал Р.-дан нүвә реакторларында (метал истидашыјычыларын тәркиб һиссәси кими), вакуумлу радиолампаларда (хүсуси эринти шәклиндә), реактив вә космик техниканын сүрткү јағларында вә с. истифадә едилир.

Организмдә Р. битки вә һејван тохумаларынын даими тәркиб һиссәсидир. Инсан тохумаларынын күлүндә 0,01%-ә гәдәр, ганында исә кишиләрдә 0,00032%, гадынларда 0,00028% Р. олур.

Әд.: Коган Б. И., Названова В. А., Солодов Н. А., Рубидий и цезий, М., 1971; Глинка Н. Л., Общая химия, 23 изд., Л., 1983.

РУБИКО́Н [лат. Rubico(n)]—Апеннин ј-а-нда чај. Римини ш.-нин шм.-ындан ахараг Адриатик дәнизинә төкүлүр. Гәдимдә (е.ә. 42 иләдәк) Сизалпин Галлијасы илә Италија арасында сәрһәд ролуну ојнамышдыр. Е.ә. 49 ил јанварын 10-да Јули Сезарын гануну позуб гошуну илә (проконсул кими о, јалныз Италија һүдудларындан кәнарда гошуна башчылыг едә биләрди) Р.-у кечәрәк Италија әразисинә сохулмасы вәтәндаш мүһарибәсинә сәбәб олмушду. Мәчази мә'нада «Р.-у кечмәк»—гәти, һәлледичи гәрар гәбул етмәк демәкдир.

РУБИНШТЕ́ЈН Антон Григорјевич (28.11.1829, Подолск губ.-нын Выхватинетс к. — 20.11.1894, Петергоф, индики Петродворец) — рус пианочусу, бәстәкар, дирижор, педагог вә мусиги хадими. 10 јашында Москвада ачыг консертдә чыхыш етмиш, сонралар бир чох Авропа шәһәрләриндә уғурлу консертләр вермишдир. Р. Петербургда консерваторија (1862, Русијада илк консерваторија; 1862—67 вә 1887—91 илләрдә директор вә проф.) вә Рус Мусиги Чәмијјәтини тәшкил етмишдир.

Рус пианочулуг мәктәбинин јарадычыларындан олан Р.-ин ифасы үчүн сәрбәстлик, импровизасија усталығы сәчијјәви иди. Р.-ин јарадычылыг ирси, демәк олар ки, мусигинин бүтүн жанрларыны әһатә едир. «Демон» (1871, тамашасы 1875; М. Лермонтовун поемасы үзрә) операсы Р.-ин ән јахшы әсәрләриндәндир. Р. һәмчинин «Чөл өвладлары» (1861), «Фераморс» (1863), «Бабилистан мәһшәри» (1870), «Маккавеј» (1875), «Нерон» (1877) вә с. опералары, 6 симфонија, фп. илә орк. үчүн 5 консерт, бир чох фп. пјесләри, романс вә маһныларын (о чүмләдән М. Ш. Вазеһин сөзләринә 12 маһны) мүәллифидир. Р.-ин тәшәббүсү илә пианочу вә бәстәкарларын Р. ад. бејнәлхалг мүсабигәси тәшкил едилмишдир (1890 илдән). Р. «Автобиографик хатирәләр», «Мусиги вә онун нүмајәндәләри. Мусиги һаггында сөһбәт» китабларыны јазмышдыр. Р.-ин «Демон» операсы Азәрб. Опера вә Балет Театрында тамашаја гојулмушдур.

Әд.: Баренбойм Л. А., А. Г. Рубинштейн. Жизнь, артистический путь, музыкально-общественная деятельность, т. 1—2, Л., 1957—62; Стасов В., Статьи о музыке, в. 1—4, М., 1974—78.

РУБИНШТЕ́ЈН (Rubinstein) Артур (д. 28.1.1887, јахуд 1889, Лодз) —полјак пианочусу. Илк консерти 1898 илдә Берлиндә олмушдур. Р. пианочу вә бәстәкарларын Петербургда кечирилән Бејнәлхалг мүсабигәсинин лауреатыдыр (1910). Дүнјанын бир чох өлкәсиндә, о чүмләдән дәфәләрлә ССРИ-дә чыхыш етмишдир. 1939 илдә АБШ-а көчмүшдүр; 1954 илдән Франсада јашајыр. Р.-ин ифасы үчүн поетиклик, емосионаллыг, зәнкин сәс палитрасы, виртуозлуг сәчијјәвидир. Р.-ин репертуарына Ф. Шопен (бүтүн әсәрләринин граммофон јазысы вар), Р. Шуман, И. Брамс, К. Шимановски, еләчә дә 20 әср испан бәстәкарларынын әсәрләри дахилдир. «Кәнчлик күнләрим» (1973) хатирәләр китабынын мүәллифидир. Кинода чәкилмишдир.

РУБИНШТЕ́ЈН Николај Григорјевич (14.6.1835, Москва—23.3.1881, Парис; Москвада дәфн едилмишдир) — рус пианочусу, дирижор, педагог, мусиги хадими. А. Г. *Рубинштејнин* гардашы. Москва ун-тинин һүгуг факүлтәсини битирмишдир (1855). Русијада пешәкар мусиги тәһсилинин инкишафы үчүн фәал чалышмыш, 1860 илдә онун тәшәббүсү вә рәһбәрлији илә Рус Мусиги Чәмијјәтинин Москва шө'бәси тәшкил едилмишдир. Һәмин ил Р. мусиги синифләри ачмыш, бу синифләрин әсасында 1866 илдә Москва консерваторијасы јарадылмышдыр (Р. өмрүнүн ахырына гәдәр консерваторијанын директору вә проф. олмушдур). 19 әсрин көркәмли пианочу вә дирижорларындан олан Р., хүсусилә рус бәстәкарларынын симфоник вә фп. әсәрләринин тәблиғиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

Әд.: Баренбойм Л., Николай Григорьевич Рубинштейн, М., 1982.

РУБИНШТЕ́ЈН Серкеј Леонидович (18.6.1889, Одесса—11.1.1960, Москва)—совет психологу. ССРИ ЕА м. үзвү (1943). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942). Р. психолокијанын фәлсәфи вә методоложи проблемләри, буржуа психолокијасы нәзәријјәләринин тәнгиди тәһлили илә мәшғул олмуш, психолокијада детерминизм проблемини диалектик материализм бахымындан ишләјиб һазырламышдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

РУБЛЈО́В Андреј (тәгр. 1360—1370—1427, дикәр мәнбәләрә көрә тәгр. 1430, Москва; Андроник монастырында дәфн едилмишдир)—рус бојакары, Москва бојакарлыг мәктәбинин јарадычысы.

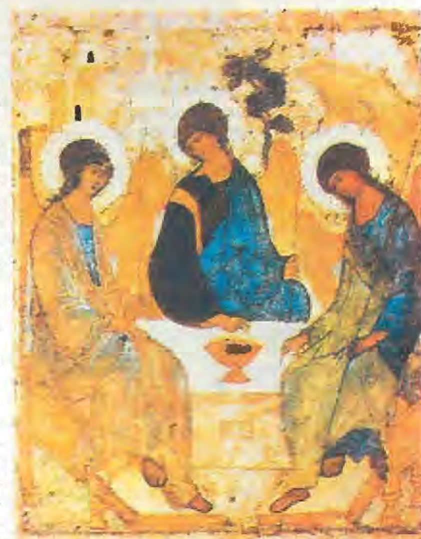

А. Рублјов. «Троитса». Тәгр. 15 әсрин I рүбү. Третјаков галерејасы. Москва.

Һаггында биографик мә'лумат аздыр. Андроник монастырынын раһиби олмушдур. 1405 илдә Феофан Грек вә б. илә бирккә Москва Кремлиндәки Благовешшенија килсәсинин дивар рәсмләрини (фрескалар галмамышдыр) вә иконаларыны јаратмыш, Владимирдәки Успенија килсәсинин дивар рәсмләри (гисмән галмышдыр) вә иконаларынын һазырланмасында иштирак етмишдир. 1425—27 илләрдә Даниил Чјорны вә б. илә бирликдә Троитса—Серки монастырындакы Троитса килсәсинин дивар, рәсмләрини ишләмишдир. Тәгр. 1412 јахуд тәгр. 1427 илләрдә Р. өзүнүн шаһ әсәрини — «Троитса» иконасыны (Третјаков галерејасы, Москва) јаратмышдыр. «Хитрово инчили»нин (14 әсрин сону — 15 әсрин әввәли, В. И. Ленин ад. ССРИ китабханасы, Москва) бә'зи миниатүрләри дә Р.-а аид едилир. Р.-ун јарадычылығы рус вә дүнја мәдәнијјәтинин зирвәләриндән бирини тәшкил едир. 1947 илдә Андроник монастырында Андреј Рублјов ад. Гәдим Рус Инчәсәнәти Музеји ачылмышдыр.

Әд.: Алпатов М. В., Андрей Рублев, М., 1959; А. Рублев и его школа, М., 1978; Сергеев В., Рублев, М., 1981.

РУБО́ Франс Алексејевич (17.6.1856, Одесса—13.3.1928, Мүнхен)—рус ба-

тал рәссамы. Одесса Рәссамлыг Мәктәбиндә (1865 илдән) вә Мүнхен Рәссамлыг Академијасында (1877 илдән) охумушдур. Әсасән Петербургда, 1913 илдән Алманијада јашамышдыр. Мүһарибә сәһнәләри тәсвир олунан композисија вә панорамалар чәкмишдир. Гафгаз мүһарибәләрини экс етдирән силсилә әсәрләрин, о чүмләдән «24 ијул 1854 илдә Көрүкдәрә јахынлығында дөјүш» (1888, Р. Мустафајев ад. Азәрб. Инчәсәнәт Музеји, Бакы), «Ләнкәранын алынмасы», «1826 илдә Јелизаветпол јахынлығында дөјүш» (Азәрб. Тарихи Музеји, Бакы) вә с. батал композисијаларынын, еләчә дә «Ахулго аулуна һүчум» (1896, галмамышдыр), «Севастополун мүдафиәси» (1902—04, Севастопол), «Бородино вурушмасы» (1911, Москва) панорамаларынын мүәллифидир.

Әд.: Халаминский Ю., Ф. А. Рубо, М., 1952; Керимов К., Азербайджан в произведениях русских художников, «Искусство Азербайджана», т 6, Б., 1959; Федорова О., Франц Рубо, М., 1982.

РУ́БРИКА [лат. rubrica—ганунун гырмызы рәнклә јазылмыш башлығы (ruber—гырмызы)]—1) гәзетдә, журналда вә дикәр дөври нәшрләрдә шө'бә вә ја бөлмә башлығы. Адәтән, әсас сәрлөвһәнин үстүндә верилдији үчүн Р.-ја сәрлөвһәүстү дә дејилир. 2) Бөлмә, һиссә, графа.

РУБРУ́К Рубруквис (Rubrouck, Roebroeck, Rubruquis, Ruysbroeck) Виллем (1215—20 илләр арасы—1293)—фламанд сәјјаһы, раһиб; Франса кралы IX Лүдовикин Монголустана көндәрдији (1253—55) сәфирлијин башчысы. Фәләстин, Истамбул, Крым, Дон чөлләри вә Орта Асијадан кечәрәк 1253 илин декабрында *Гарагоруma* чатмышдыр. Кери гајыдаркән Гафгаз вә Кичик Асијада олмушдур. Сәјаһәти һаггындакы һесабатында олдуғу өлкәләрин тарихи, етнографијасы вә чоғрафијасы барәдә мә'лумат вермишдир. Р. Азәрб.-ла да (Дәрбәнд, Шамахы, Муған дүзү, Нахчыван) олмуш, јерли әһалинин мәшғулијјәти вә с.-дән бәһс етмишдир.

Әсәри: Путешествие в Восточные страны, в кн.: Карпини Дж., История монголов..., М., 1957.

Әд.: Путешественники об Азербайджане, Б., 1961.

РУБТСО́ВСК—РСФСР Алтај өлкәсиндә шәһәр. Рубтсовск р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Әһ. 159 мин (1982). К.т. машынгајырмасы мәркәзидир. Јејинти, јүнкүл вә тикинти материаллары сәнајеси; Алтај Политехник Ин-тунун ахшам факүлтәси, машынгајырма техникуму, совхоз-техникум, тибб, педагожи вә мусиги мәктәбләри, драм театры вар.

РУВЕНЗО́РИ (Ruwenzori)—Заир вә Угандада дағ массиви. Макс. һүнд. 5109 *м* (Маркерита пики). Кембридән әввәлки кристаллик сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Јамачларында һәмишәјашыл рүтубәтли мешәләр, саванналар, субалп вә алп биткиләри јајылмышдыр. Даими гар вә бузлаглар вар. Массиви 1876 илдә Һ. М. Стенли кәшф етмишдир.

РУГОЗАЛАР (Rugosa), дөрдшүалы мәрчанлар (Tetracorallia)—мәрчан полипләри синфиндән нәсли кәсилмиш бағырсагбошлуглулар јарымсинфи; Орта Ордовикдән Пермин сонунадәк тәк-тәк вә колонија һалында јашамышлар. Харичдән әһәнкли скелетлә өртүлмүшдүр. Тәк Р. бујнузаохшар, силиндрик, јахуд призматик формада олмушдур. Палеозојун стратиграфијасы вә мәрчан полипләринин үмуми тәкамүлүнүн ајдынлашдырылмасында Р.-ын бөјүк әһәмијјәти вар.

РУ́ДА-СЛЈО́НСКА (Ruda Śląska)—Полшада шәһәр. Јухары Силезија агломерасијасынын тәркибиндәдир. Әһ. 162 мин (1981). Көмүр шахталары, кокс вә металлуркија з-длары вар.

«РУ́ДЕ ПРА́ВО» («Rudé pråvo»—«Гырмызы һүгуг»)—чех дилиндә күндәлик гәзет. Прагада чыхыр. 1920 ил сентјабрын 21-дә Чехословакија с.-д. фәһлә партијасы сол ҹинаһынын органы кими јарадылмышдыр. 1921 ил мајын 18-дән Чехословакија КП МК-нын органыдыр. Тиражы 800 мин (шәнбә күнләри—1,2 млн.) нүсхәдир (1983).

РУДЕ́НКО Бела Андрејевна (д.18.8. 1933, Боково-Антрасит, индики Ворошиловград вил.-нин Антрасит ш.)—Украјна совет мүғәнниси (лирик-колоратур сопрано). ССРИ халг артисти (1960). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1971). 1956—73 илләрдә Кијев Опера вә Балет Театрынын солисти олмушдур. 1973 илдән Бөјүк Театрын

Б. А. Руденко Лјудмила («Руслан вә Лјудмила», М. И. Глинка) ролунда.

солистидир. Әсас партијалары: Јолан («Милана», К. Мајборода), Наташа Ростова («Һәрб вә сүлһ», С. Прокофјев), Лјудмила («Руслан вә Лјудмила», М. Глинка), Розина («Севилја бәрбәри», Ҹ. Россини), Виолетта («Травиата», Ҹ. Верди), Лүчија («Лүчија ди Ламмермур», Г. Донисетти) вә б. Консертләрлә дә чыхыш едир. Бир сыра харичи өлкәләрдә гастролда олмушдур. Ленин ордени вә Халглар достлуғу ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Швачко Т., Бэла Руденко, М., 1982.

РУДЕ́НКО Роман Андрејевич (30.7. 1907, индики Чернигов вил.-нин Носовка к.—23.1.1981, Москва)—совет һүгугшүнасы. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1972). 1926 илдән Сов.ИКП үзвү. Москва һүгуг мәктәбини вә Үмумиттифаг Һүгуг Академијасы јанында Али һүгуг курсларыны битирмишдир (1941). 1929 илдән прокурорлуг органларында ишләмишдир. 1944—53 илләрдә УССР Прокурору, 1953 илдән ССРИ Баш Прокурору иди. Нүрнберг мүһакимәсиндә ССРИ тәрәфиндән иттиһамчы кими чыхыш етмишдир. 1956—61 илләрдә Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд, 1961 илдән МК үзвү иди. Сов.ИКП 18—25-ҹи гурултајларынын нүмајәндәси, ССРИ Али Советинин (10-ҹу чағырыш) депутаты олмушдур. 5 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

РУ́ДЕПУРТ-МАРЕ́БУРГ, Родепорт-Марајсбург (Roodepoort-Maraisburg)—ҸАР-да шәһәр, Трансваал әјаләтиндәдир. Әһ. 114 мин (1970). Витватерсранд мә'дән сәнајеси р-нунун мәркәзләриндәндир. Метал е'малы, семент, тохуҹулуг сәнајеси мүәссисәләри вар.

РУДЕРА́Л БИТКИЛӘР (лат. rudus, ruderis—чынгыл, тикинти туллантылары)—чәпәрләрин, јолларын кәнарында вә с. битән биткиләр. Р.б.-ә дәлибәнк, батбат, кичиткән, ағ пытраг, пытраг вә с. аиддир. Р.б.-ин инсандан вә һејвандан горунмаг үчүн ујғунлашмалары (зәһәрли маддәләр, тиканлар, далајыҹы түкләр вә с.) олур. Секетал биткиләрлә бирликдә алаг биткиләри групуну тәшкил едир.

РУ́ДӘКИ Әбу Әбдуллаһ (бә'зи мәнбәләрдә Әбу-л-Һәсән) Ҹәфәр бин Мәһәммәд (тәгр. 860, индики Тач.ССР, Пәнҹрудәк к.—941, орада) тачик вә фарс шаири. Фарсдилли поезијанын баниси сајылыр. Кәнҹ јашларындан бәрбәт, чәнк вә руд мусиги аләтләриндә чалмыш вә охумушдур. Рәвајәтә көрә анадангәлмә (бә'зи еһтималлара көрә сонралар) кор олан Р. мүкәммәл тәһсил алмыш, әрәб дилини өјрәнмишдир. Самани шаһларындан Нәср бин Әһмәдин сарајында мәлик үш-шүәра олмушдур. Өмрүнүн сонуна јахын сүркүн едилмиш, јохсуллуг ичиндә өлмүшдүр. Р.-нин зәнкин әдәби ирсиндән (рәвајәтә көрә 130 мин, инандырыҹы олмајан башга бир мүлаһизәјә көрә 1300 мин бејт) дөврүмүзәдәк јалныз үмуми һәҹми мин бејтә јахын 2 там гәсидәси, 40 рүбаиси, мәдһијјә, лирик вә дидактик ше'рләриндән, «Кәлилә вә Димнә», һабелә дикәр 5 мәснәвисиндән парчалар кәлиб чатмышдыр. Әсәрләриндә никбинлик, идракын тәнтәнәсинә инам, елмә вә хејирхаһлыға чағырыш әксини тапмышдыр. Ше'р дилинин лакониклији, бәдии тәсвир васитәләринин садәлији вә ајдынлығы илә фарсдилли поезијада Хорасан (јахуд Түркистан) үслубунун јарадыҹыларындан олмушдур. Доғулдуғу кәнддә, еһтимал олунан гәбри үзәриндә мәгбәрәси, Дүшәнбәдә һејкәли (һејкәлтәраш Ф. *Әбдүррәһманов*) учалдылмышдыр. Анадан олмасынын 1100 иллији дүнја мигјасында, о ҹүмләдән ССРИ-дә вә Азәрб. ССР-дә гејд олунмушдур.

Әсәрләри: Стихи, М., 1964, Лирика, М., 1969, Стихи. «Калила и Димна». Отрывки из поэмы, в кн.: Ирано-таджикская поэзия, М., 1974.

Әд.: Айни С., Устад Рудаки. Эпоха, жизнь, творчество, М., 1959; Бертельс Е. Э., История персидско-таджикской литературы, М., 1960; Мирзоев А. М., Рудаки. Жизнь и творчество, М., 1968; Тагирджанов А. Т., Рудаки. Жизнь и творчество. История изучения, Л., 1968; Брагинский И. С., 12 миниатюр, 2 изд., М., 1976.

РУДЗУТА́К Јан Ернестович (15.8.1887, индики Лат. ССР-ин Сауни хутору—29.7.1938)—совет дөвләт вә партија хадими. 1905 илдән Сов.ИКП үзвү. 1906 илдә РСДФП-нин Рига Комитәсинин үзвү олмуш, Виндава партија тәшкилатына башчылыг етмишдир. 10 ил каторга чәзасы чәкмишдир. Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра Үмумрусија тохучулар иттифагы мәркәзи шурасы Рәјасәт Һеј'этинин үзвү вә катиби олмушдур. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын иштиракчысы иди. 1917—21 илләрдә рәһбәр тәсәррүфат вә һәмкарлар иттифагы ишиндә, ҮРМИК Түркүстан комисијасынын вә РК(б)П *Түркүстан бүросунун* сәдри, ҮРҺИМШ-нн баш катиби, РК(б)П МК Орта Асија бүросунун сәдри (1922—24), РК(б)П МК катиби (1923—24), ССРИ халг јоллар комиссары (1924—30), ССРИ ХКС вә ӘМШ сәдринин мүавини (1926—37), ҮИК(б)П МТК сәдри вә ССРИ ФКМ комиссары (1931 илдән) вә с. вәзифәләрдә чалышмышдыр. 17-чи Бакы партија конфрансында (1927) ҮИК(б)П МК-нын мә'рузәси илә чыхыш етмишдир. Партијанын 9—17-чи гурултајларынын нүмајәндәси иди. 1920 илдән РК(б)П МК үзвү, 1923—26 илләрдә МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд вә МК Тәшкилат бүросунун үзвү, 1926—32 илләрдә ҮИК(б)П МК Сијаси Бүросу үзвү, 1934 илдән үзвлүјә намизәд олмушдур. ҮРМИК вә ССРИ МИК үзвү сечилмишдир.

Әд.: Трукан Г. А., Я. Рудзутак, М., 1963; Партия шагает в революцию, 2 изд., М., 1969.

РУДИМЕНТ ОРГАНЛАР (лат. rudimentum—рүшејм), рудиментләр—тәкамүл просесиндә өз әсас әһәмијјәтини итирмиш органлар (мәс., көстәбәк вә кор сичанда көз, гујруг фәгәрәләри, бәдәнин түк өртүјү, инсанда аппендикс). Бә'зән Р.о. там инкишаф едир (бах *Атавизм*), мәс., балинакимиләрдә үзкәчләрин арха чүтләри; инсанларда бәдәни вә үзү түклә өртүлү ушагларын доғулмасы. Р.о. филокенезин инкишаф јолуну мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едир.

РУДИСТЛӘР (Rudistae)—нәсли кәсилмиш икитајлы молјусклар дәстәси. Сон Јура вә Табашир дөврләриндә јашамышлар. Чанағы гејри-бәрабәр тајлардан ибарәт олмушдур; адәтән бир тајы илә сујун дибиндәки субстрата јапышыр вә бә'зән 1,5 *м* һүнд.-ә чатырды. Бә'зән мәрчанларла бирκә колонијалар әмәлә кәтирмишләр. 1000-дәк нөвү олмушдур. Исти дәнизләрин дајаз зоналарында јашамышдылар. Икитајлы молјускларын инкишаф јолларыны ајдынлашдырмаг үчүн әһәмијјәтлидир.

РУ́ДКИ—УССР Лвов вил.-ндә шәһәр. Д.ј.ст. Тикинти керамикасы з-ду, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар.

РУ́ДНЕВ Лев Владимирович (13.3.1885, Новгород—19.11.1956, Москва)—совет ме'мары. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949). Петербург Рәссамлыг Академијасыны битирмишдир (1915). Әсас ишләри: Москвада М. В. Фрунзе ад. Һәрби Академијанын бинасы (1937), маршал Шапошников ад. күчәдә (1934—38) вә Фрунзе ад. саһилбојунда (1938—55) инзибати биналар (һамысы В. О. Мунтс илә бирκә), Ленинские горыда ун-т биналары комплекси (1949—53; мүштәрәк лајиһә), Бакыда Һөкумәт еви (1952, В. О. Мунтс илә бирκә), Варшавада Мәдәнијјәт вә елм сарајы (1952—55; мүштәрәк лајиһә). Педагожи фәалијјәт көстәрмишдир (1922—52 илләрдә проф.). 3 орденлә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Иллүстрасија үчүн бах ч. 1, сәһ. 561, ч. 2, сәһ. 412, ч. 7, сәһ. 73.

РУ́ДНЕВ Николај Александрович (10.11.1894, индики Тула вил. Узловаја р-нунун Лјуторичи к.—16.10.1918)—Вәтәндаш мүһарибәсинин фәал иштиракчысы. 1917 илдән Сов. ИКП үзвү. 1918 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. 1916 илдән Тулада рота командири олмуш, 1917 илин апрелиндә 30-чу полк комитәсинин үзвү, ијунундан РСДФ(б)П Тула шәһәр комитәсинин үзвү сечилмишди. 1917 ил октјабрын 26-да Р.-ин башчылыг етдији полк Гырмызы Гвардија дәстәләри илә бирκә Мәркәзи Раданын гошунуну тәрксилаһ едәрәк Харковун ән мүһүм објектләрини әлә кечирмиш, һакимијјәтин Һәрби Ингилаб Комитәсинин (ҺИК) әлинә кечмәсини тә'мин етмишди. 1917 илин декабрында ҺИК-нин үзвү сечилмишди. Совет Ордусунун илк низами һиссәләринин јарадылмасында ролу олмушдур. 1918 илин апрелиндән 5-чи Украјна ордусунун, ијулундан исә Сарицын чәбһәсинин гәраркаһ рәиси иди. Ағгвардијачы гошунларын Сарицына һүчуму заманы еһтијат бригадаја башчылыг едәркән алдығы јарадан өлмүшдүр.

РУДО́ЛФ (Rudolf)—Кенијада *Туркана* көлүнүн 1975 иләдәк ады.

РУДО́ЛФ АДАСЫ, Рудолф Торпағы — Франс-Иосиф Торпағы (РСФСР Арханкелск вил. әразиси) архипелагында ән шм. ада. Саһ. тәгр. 297 *км*². Әсасән, гумдашы вә базалтдан тәшкил олунмушдур. Бузлагларла өртүлүдүр. Гүтб ст. вар. Тәдгигатчы Ј. Пајер Австријанын варис шаһзадәсинин шәрәфинә адландырмышдыр.

РУЖЕ́ ДЕ ЛИЛ (Rouget de Lisle) Клод Жозеф (10.5.1760, Лон-Ле-Сонје—26, јахуд 27.6.1836, Шуази-ле-Руа)—франсыз јазычысы, бәстәкар. «*Марселјеза*»*нын* мүәллифи. Һәрби мүһәндис, Франса ордусунун капитаны олмуш, Австрија—Пруссија иттифагына гаршы мүһарибәдә (1792) иштирак етмишдир. Ордуда оларкән «Рејн ордусунун һәрби маһнысы»нын («Марселјеза») мәтнини вә мусигисини јазмышдыр. Р. ле Л.-ин 50-дәк ингилаби һимн вә маһнысы, «Ше'р вә нәср тәчрүбәләри» (1796) романслар китабы, опера либреттолары вә с. әсәрләри вар.

Әд.: Великовский С., Поэты французских революций 1789—1848, М., 1963; Цвейг С., Гений одной ночи, М., 1964.

РУЖЕ́ВИЧ (Różewicz) Тадеуш (д. 9.10.1921, Радомско)—полјак јазычысы. ПХР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1955, 1962, 1966). «Нараһатлыг» (1947), «Анонимин сәси» (1961), «Сима» (1964) ше'р китабларынын, «Ағачлар јарпагларыны төкдү» (1955), «Јарымчыг галмыш имтаһан» (1960), «Музејә тәнәззөһ» (1966), «Көһнә дәбдә өлүм» (1970) һекајә топлуларынын, «Картотека», «Лаокоон групу» (һәр икиси 1961), «Шаһидләр» (1962), «Дајандырылан иш» (1964), «Полшасајағы дәфн» (1971), «Имәкләмә» (1972), «Торпаға» (1979) вә с. драмларын мүәллифидир. Мүһарибәнин вурдуғу ағыр мә'нәви јаралар, инсан талеји гаршысында мәс'улијјәт һисси јарадычылығынын әсас мөвзуларыдыр. Бә'зи ше'р вә һекајәләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Беспокойство, М., 1963; Избр. лирика, М., 1980.

РУ́ЖИЧКА (Ružička) Леополд (13.9.1887, Вуковар, Југославија—26.09.1976, Маммерн, Кантон Тургау, Исвечрә)—Исвечрә кимјачысы (үзви кимја). ССРИ ЕА әчнәби үзвү (1958). Нобел мүкафаты лауреаты (1939). Алманијанын Карлсрус али техники мәктәбиндә дәрс демиш (1910—12), сонра Исвечрәјә көчәрәк Тсүрих али техники мәктәбиндә (1923—25, 1929—57) вә Утрехт ун-тиндә (1926—29) үзви кимја проф. олмушдур. Әсас елми ишләри терпеноид бирләшмәләрин гурулушунун вә биокенези јолларынын («изопрен гајдасы») өјрәнилмәсинә, стероидләрин вә макросикл бирләшмәләрин (мускон вә с.) синтезинә аиддир.

Әсәри: Значение теоретической органической химии для химии терпеновых соединений, в сб.: Перспективы развития органической химии, под ред. А. Тодда, пер. с англ. и нем., М., 1959.

РУ́ЗА—РСФСР Москва вил.-ндә шәһәр. Руза р-нунун мәркәзи. Руза чајы (Москва чајынын голу) саһилиндәдир. Тучково д.ј. ст.-ндан 22 *км* аралыдыр. Тибб мәктәби, өлкәшүнаслыг музеји, ме'марлыг абидәләри, санаторија вә истираһәт евләри вар. 1339 илдән мә'лумдур.

РУЗА́ЈЕВКА—Мордва МССР-дә шәһәр. Рузајевка р-нунун мәркәзи. Инсар чајы (Сура һөвзәси) саһилиндәдир. Әһ. 50 мин (1982). Д.ј. говшағы. 1893 илдә фәһлә гәс. кими салынмышдыр. Мухтар респ.-нын икинчи (Саранскдан сонра) сәнаје мәркәзидир. Д.ј. нәгл. мүәссисәләри, кимја, електровакуум машынгајырмасы, кәрпич, сүд з-длары, јүнкүл сәнаје; Мордва Дөвләт ун-тинин үмумтехника факүлтәси, политехник техникум вар. Р. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф олунмушдур (1981).

РУЗБЕҺ (روزبه) Хосров (15.4.1915, Мәлајир ш.—11.5.1958, Теһран)—Иран ингилаби һәрәкаты хадими. Интендант хидмәти забити аиләсиндә доғулмушдур. 1937 илдә Теһранда али забит мәктәбини битирмиш, топчу зенит полкунда хидмәт етмиш, сонра Теһран Һәрби Академијасынын топчулуг факүлтәсиндә дәрс демишдир. 1943 илдә *Иран Халг Партијасына* (ИХП) дахил олмушдур. ИХП-нин «Азадлыгсевәр забитләр тәшкилаты»нын рәһбәрләриндән бири вә ИХП МК үзвү олан Р. мүбариз марксист иди. Ингилаби фәалијјәтинә көрә Иран һакимијјәти органлары тәрәфиндән дәфәләрлә һәбс вә сүркүн едилмишдир. 1957 ил ијулун 6-да сатгынлыг нәтичәсиндә јенидән һәбсә алынан Р. истинтаг заманы бүтүн ишкәнчәләрә мәрдликлә дөзмүш, гапалы һәрби мәһкәмәдә јенилмәз ирадә нүмајиш етдирмишди. Е'дам олунмушдур. Ријазијјат, топчулуг, һабелә Иранын ән јени тарихинә даир әсәрләрин мүәлли-

фидир. Р.-ин һәјат вә фәалијјәти бәдии әдәбијјатда (М. Ибраһимовун «Фыртына гушу», Б. Ваһабзадәнин «Бир үрәкдә дөрд фәсил» әсәрләри) әксини тапмышдыр.

Әд.: Хосров Рузбеһ һәрби мәһкәмәдә, Б., 1961 (әрәб әлифбасы илә); Мүбаризәјә һәср едилмиш һәјат, Б., 1967, сәһ. 189—209; رحیم نامور. رژیم ترور اختناق از انتشارات حزب توده ایران ، ۱۳۴۸

РУ́ЗВЕЛТ (Roosevelt) Теодор (27.10. 1858, Нју-Јорк—6.1.1919, Нју-Јорк штаты, Сагамор-Һилл, Ојстер-Беј)—АБШ дөвләт хадими. Республикачылар партијасына мәнсуб олмушдур. 1901 илдә президент мүавини, һәмин илин сентјабрында У. Мак Кинли өлдүрүлдүкдән сонра исә АБШ президенти олмуш, 1904 илдә јенидән президент сечилмишди. Капитализм системини мөһкәмләндирмәк вә фәал империалист хәтти јеритмишдир. Латын Америкасы өлкәләринә мүнасибәтдә «бөјүк дәјәнәк» сијасәтини әлдә рәһбәр тутмуш, 1904 илдә Монро доктринасыны јени шәкилдә дирчәлдәрәк, АБШ-ын Гәрб јарымкүрәсинин полиси ролуну «әсасландырмаға» чалышмышдыр. 1912 ил президент сечкиләри дөврүндә Милли тәрәггипәрвәр партијанын (сечкиләрдә мәғлубијјәтә уғрадыгдан сонра бу партија дағылмышды) әсасыны гојанлардан олмуш, буржуа ислаһатлары програмы илә чыхыш етмишди. В. И. Ленин јазырды: «Рузвелтин вә «тәрәггичиләрин» бүтүн програмы, бүтүн тәшвигаты капитализми... буржуа ислаһатлары васитәсилә биртәһәр хилас етмәк мәсәләси әтрафындадыр» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 22, сәһ. 208).

Әд.: Белявская И. А., Теодор Рузвельт и общественно-политическая жизнь США, М., 1978.

РУ́ЗВЕЛТ (Roosevelt) Франклин Делано (30.1.1882, Нју-Јорк штаты. Һајд-Парк — 12.4.1945, Чорчија штаты, Уорм - Спрингс) — АБШ дөвләт хадими. Варлы аристократ аиләсиндә доғулмушдур. Һарвард (1904) вә Колумбија (1907) ун-тләрини битирмишдир. 1907—10 илләрдә бир сыра сәнаје ширкәтләринин сәһмдары олмушдур.

1910 илдә Демократлар партијасындан Нју-Јорк сенатына сечилмишди. 1913—20 илләрдә Дәниз назиринин мүавини ишләмишдир. 1921 илдә полиомиелит хәстәлијинә тутуларaг өмрүнүн сәрбәст һәрәкәт етмәк игтидарыны итирмишди. 1928 илдә Нју-Јорк штатынын губернатору сечилмишдир. 1932 илдән АБШ президенти олан (4 дәфә—1932, 1936, 1940 вә 1944 илләрдә бу вәзифәјә сечилмишдир) Р. һакимијјәтинин илк илләриндә капитализм системини игтисади бөһрандан чыхармаг мәгсәдилә бир сыра ислаһатлар кечирмишди. Р.-ин «Јени хәтт» ады алан ислаһатлар програмы буржуа реформизми јолу илә зәһмәткешләри күтләви ингилаби чыхышлардан јајындырмаг вә инһисарларын ағалығыны мөһкәмләндирмәк мәгсәди дашыјырды. Харичи сијасәт саһәсиндә Р. өзүнү реал дүшүнән дөвләт башчысы кими көстәрмишдир. Р. һөкумәти 1933 илин нојабрында ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр јаратмыш, фашист Алманијасы вә онун мүттәфигләринин тәчавүзкар нијјәтләрини гәтијјәтлә писләмиш, Икинчи дүнја мүһарибәсинин башланғычында исә фашист Алманијасына гаршы мүбаризәдә Инкилтәрә вә Франсаја јардым көстәрмәјә чағырмышдыр. Һитлер Алманијасынын ССРИ-јә хаинчәсинә басгынындан сонра Р. совет халгынын азадлыг мүбаризәсинә көмәк көстәрмәјә һазыр олдуғуну билдирмишдир. АБШ мүһарибәјә гошулдугдан (1941, декабр) сонра Р.-ин антиһитлер коалисијасынын јарадылмасы вә мөһкәмләндирилмәсиндә мүһүм хидмәти олмушдур. Р. совет халгынын алман-фашист гәсбкарларына гаршы мүһарибәдә мәрдлик вә мәтанәтини јүксәк гијмәтләндирмиш, ССРИ илә АБШ арасында әмәкдашлығын мүһарибәдән сонра да инкишаф етдирилмәси тәрәфдары олмушдур.

Әд.: Яковлев Н. Н., Франклин Рузвельт—человек и политик: новое прочтение, М., 1981.

РУИНДЕЖ (фар. روئین—мис + دژ—гала) —Руиндез, Руиндиз, Рәвандүз—Азәрб.-да орта әсрләрә аид ән мөһтәшәм вә алынмаз галалардан бири. Мараған ын 20 *км*-лијиндә иди. *Ағсонгуриләрин* табелијиндә олан Р.-и 1135 илдә сәлчуг султаны Мәс'уд әлә кечирмишди. Лакин, Мәс'удун өлүмүндән сонра Ағсонгуриләр јенидән Р.-ә саһиб олдулар. Ағсонгур һакими Нусрәтәддин Хассбәј Арслан Абенин өлүмүндән сонра Азәрб. атабәји *Мәһәммәд Чаһан Пәһләван* 1174/75 илдә Р.-и мүһасирә етсә дә ону тута билмәди; гала *Әлаәддин Көрпә Арсланын* әлиндә галды. Онун өлүмүндән сонра Елдәкәз һөкмдары, атабәј *Әбу Бәкр* Р. истисна олмагла Ағсонгуриләрин бүтүн әразисини тутду. Р.-ин сонунчу һакими Әлаәддин Көрпә Арсланын нәвәси, Елдәкәз һөкмдары Өзбәкин оғлу Гызыл Арслан Хамуша әрә верилмиш Сулафә хатун (Дежбану) иди. 1227 илдә Р.-и Харәзмшаһ Чәлаләддинин вәзири Шәрәф әл-Мүлк мүһасирә етди. Сулафә хатун вәзирлә издивач бағламаг шәрти илә галаны Харәзмлиләрә тәһвил верди; лакин Сулафә хатунла Чәлаләддин өзү евләнди. Һәмин дөврдә мин евдән ибарәт олан Р.-и Харәзмшаһын валиси Сә'д әд-дин Даватдар идарә едирди. Сә'д әд-дин әһалини Р.-дән көчүрмәк истәдикдә гала әһалиси тәрәфиндән өлдүрүлдү. Р. монголлар тәрәфиндән дағыдылмышдыр.

Әд.: Буниятов З. М., Государство атабеков Азербайджана (1136—1225 гг.), Б., 1978.

РУЙС ДЕ АЛАРКО́Н-И-МЕНДО́СА (Ruiz de Alarcón y Mendoza) Хуан (1581, Мексика, Таско—4.8.1639, Мадрид)—испан драматургу. Испан әдәбијјатында *Ренессансын* көркәмли нүмајәндәләриндәндир. «Шүбһәли һәгигәт» (1619), «Диварларын да гулағы вар» (1622) вә с. «характер комедијалары»нда јалан, ријакарлыг, гејбәтчилик, худпәсәндлик, ханкорлуг кими мә'нәви-әхлаги ејбәчәрликләри ифша етмишдир. «Сеговијалы тохучу» (1634) тарихи пјеси вар.

Әсәри: Сомнительная правда, кн.: Испанский театр, М., 1969.

РУКАВИ́ШНИКОВ Николај Николајевич (д. 18.9.1932, Томск)—ССРИ тәјјарәчи-космонавты, ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1971, 1974). 1970 илдән Сов.ИКП үзвү. 1957 илдә Москва Физика Мүһәндисләри Ин-туну битириб конструктор бүросунда ишләмишдир. 1967 илдән космонавтлар дәстәсиндәдир. 1971 ил апрелин 23—25-дә «Сојуз-10» космик кәмисиндә сынагчы тәјјарәчи кими учушда олмушдур (В. А. *Шаталов* вә А. С. *Јелисејевлә* бирликдә). 1974 ил декабрын 2—8-дә «Сојуз-16» космик кәмисиндә борт мүһәндиси кими учараг (А. В. *Филипченко* илә бирликдә) Јер әтрафына 5 күн 22 *саат* 24 *дәг* әрзиндә 97 дөвр етмишдир. Учуш заманы космик кәмиләрин совет-американ биркә учуш програмына ујғун јени бирләшмә агрегаты сынаглардан кечирилмишдир (бах *ЕПАС*). 1979 ил апрелин 10—12-дә үчүнчү дәфә «Сојуз-33» космик кәмисиндә Қ. И. *Ивановла* бирликдә (БХР) учушда олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

РУЛА́ДА (фр. roulade; rouler, һәрфи мә'насы — ирәли-кери дијирләтмәк) — вокал ифачылыгда сүр'әтли виртуоз пассаж. Әсасән, колоратур сопрано партијаларында тәсадүф олунур. Хроматик, еләчә дә секунда вә терсијаларла охунан Р.-лар кениш јајылмышдыр.

РУЛЈЕ́ Карл Франсевич (20.4.1814, Нижни Новгород, индики Горки ш.—22. 4. 1858, Москва)—рус биологу. Палеекологија вә тәкамүлү палеонтолокијанын баниләриндән бири, илк тәкамүлчү-зоологлар елми мәктәбинин јарадычысыдыр. Әсәрләри Русијанын мүасир вә газынты фаунасына һәср едилмишдир. Чанлы формаларын тәкамүлүнүн онларын јашајыш мүһитинин дәјишилмәсиндән асылы олдуғуну сүбут етмишдир.

Әд.: Микулинский С. Р., Карл Францевич Рулье. Ученый, человек и учитель, 1814—1858 гг., М., 1979.

РУМ — гәдимдә Романын, сонралар Рома империјасынын, онун парчаланмасындан сонра (4 әср) исә Бизансын бә'зи Шәрг өлкәләриндә јајылмыш ады. Сәлчугларын Кичик Асијаны ишғалы дөврүндә «Р.» дедикдә Кичик Асија нәзәрдә тутулурду (Сәлчуг вә ја *Коња султанлығынын* дикәр ады—Рум султанлығы бурадандыр). Османлы түркләри Бизансы зәбт етдикдән сонра Балкан ј-а-ны Р. (*Румели*) адландырдылар.

РУМ СУЛТАНЛЫҒЫ — бах *Коња султанлығы*.

РУМБ (инк. rhumb; јун. rhómbos—фырфыра, даирәви һәрәкәт, ромб)—күрүнән үфүгүн нөгтәләринә доғру Јерин чаһәтләринә нәзәрән јөнәлдилмиш истигамәт, јахуд да ики белә истигамәт арасындакы бучаг. «Р.» термини, әсасән, навигасијада кәми, тәјјарә вә с.-нин һәрәкәт истигамәтини вә ја күрүнән бир чисмә (мајака, чоғрафи буруна вә с.) јөнәлдилмиш истигамәти ифадә етмәк үчүн тәтбиг олунур; океанографијада Р. дәниз чәрәјанларынын вә ја бузларын дрејфинин истигамәтини көстәрир. Дәниз навигасијасында күрүнән үфүг даирәси 23 Р.-а бөлүнүр вә һәр ики гоншу Р.

арасындакы бучаг 11°15′ олур. Метеоролокијада адәтән бүтүн үфүг даирәсини 16 Р. а бөлүрләр. Шимал, шәрг, чәнуб вә гәрб истигамәтләри—әсас Р.-лар адланыр. Галан Р.-ларын адлары исә әсасларын адындан гурашдырылыр, мәс., шимал-шәрг, чәнуб-гәрб вә с. кими Р.-у чәһәтләрин илк һәрфләри илә—Шм. Ш, Ч-Г вә с., јахуд да латын һәрфләри илә NE, SW вә с. ишарә етмәк гәбул олунмушдур. Кеодезијада верилмиш хәттин чографи меридианла әмәлә кәтирдији бучаг (90°-дән бөјүк олмадыгда) Р. адланыр.

РУ́МБА (исп. rumba)—Африка мәншәли рәгс; мүасир формасы Кубада јаранмышдыр. 1920-чи илләрин ахырларындан АБШ-да вә Гәрби Авропа өлкәләриндә бал рәгси кими кениш јајылмышды. Мусиги өлчүсү 2/4, 4/4, 2/2 олур. Синкопалы ритм, рәгсин сонуна јахын сүр'әтин артмасы Р.-нын характерик әламәтләриндәндир.

РУМЕЈЛӘ, Әр-Румејлә (الرميلة)—Ирагын ч.-унда јашајыш мәнтәгәси. Бәсрә јахынлығындадыр. Нефт чыхарылыр. Р.-дә Шимали Әр-Румејләнин нефт мә'дәнләри вар. ССРИ-нин көмәји илә Р.-дән Фао портуна нефт кәмәри чәкилмишдир.

РУМЕ́ЛИ (түркчә Rumeli)—Османлы түркләри Бизансы зәбт етдикдән сонра Балкан ј-а өлкәләрини әһатә едән әјаләтин ады. 1864—66 илләрдә Р. бир нечә вил.-ә бөлүндү вә «Р.» јалныз пајтахты Софија олан вил.-ә аид едилди. *Берлин конгресинә* (*1878*) көрә Болгарыстанын Османлы империјасынын тәркибиндә галан чәнуб һиссәси *Шәрги Румели* адланды.

РУ́МИ (رومی) Чәлаләддин Мәһәммәд бин Бәһаәддин (30.9.1207, Әфганыстан, Бәлх—17.12.1273, Түркијә, Коња)—фарсдилли шаир. Түрк дилиндә дә јазмышдыр. Шәрг әдәбијјаты тарихиндә ән мәшһур суфи шаирләрләндир (бах *Суфилик*). Илаһијјат алими аиләсиндә доғулмушдур Ушаг икән атасы илә Мәккә зијарәтинә кедән Р. бир нечә ил Нишапур, Дәмәшг вә Һәләбдә јашамыш, мүкәммәл мәдрәсә тәһсили алмышдыр. 1220 илдә аиләси илә бирликдә Конјаја көчмүшдүр. Бурада дөврүнүн вә сонракы әсрләрин ичтимаи вә сијаси һәјатында мүһүм рол ојнамыш *мөвләвилик* тәригәтинин әсасыны гојмушдур. Лирик ше'рләр диваны вар. Ше'рләрини мүршиди *Шәмс Тәбризијә* еһтирам вә мәһәббәт әламәти олараг, Шәмс тәхәллүсү илә јазмышдыр. «Мөвлана» ады илә дә танынмышдыр. Р. бир сыра фәлсәфи рисаләләрин мүәллифидир. Лакин әдәбијјат тарихиндә Р.-јә өмрүнүн сон илләриндә јаздығы «Мәснәвије-мә'нәви» (сонралар «Мәснәви» ады илә мәшһурлашмышдыр) поемасы кениш шөһрәт газандырмышдыр. Әсәрдә Р. өзүнүн дини-фәлсәфи көрүшләринин шәрһини вермишдир. Поемада Р. Шәрг әфсанә, тәмсил вә рәвајәтләриндән кениш истифадә етмишдир. Әсәрләриндә һуманизм, миллијјәтиндән вә дини е'тигадындан асылы олмајараг, бүтүн инсанлара мәһәббәт, бәрабәрлик идејалары әксини тапмышдыр. М. Ф. Ахундов Р.-ни гүдрәтли шаир кими јүксәк гијмәтләндирмәклә јанашы, дүнјаны фани сајыб, руһун әбәдилијини гәбул етмәсинә, реал һәјатдан узаглашыб, һәгиги олмајан аләмә—әфсанәјә инанмасына көрә тәнгид етмишдир. Јарадычылығы Шәрг, о чүмләдән түрк әдәбијјатынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир. «Мәснәви»дән бә'зи парчалар һәлә ингилабдан әввәл Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Притчи, М., 1969; Месневи. Отрывок. Стихи, в кн.: Ирано-таджикская поэзия, М., 1974.

Әд.: Ахундов М. Ф., Моллаји Руминин вә онун тәснифинин бабында, Әсәрләри, 3 чилддә, ч. 2, Б., 1961; Султанов Р. С., XIII әсрин мәшһур шаири Чәлаләддин Руминин «Мәснәви»синдә тәсадүф едилән түрк мәншәли сөзләр, «Иран филолокијасы мәсәләләри» китабында, Б., 1966; Мәммәдзадә Һ., Ахундов вә Шәрг, Б., 1971; Бертельс Е. Э., Суфизм и суфийская литература, М., 1965; Фиш Р., Джалаледдин Руми, М., 1972; Брагинский И. С., 12 миниатюр, 2 изд., М., 1976; Джавалидзе Э. Д., У истоков турецкой литературы. Джалаледдин Руми, Тбилиси, 1979.

РУМЫН ДИЛИ—*румынларын* дили. РСР-ин рәсми дили. Бу дилдә РСР-дә тәгр. 19,3 млн. адам данышыр (1978). *Роман дилләринин* шәрги роман јарымгрупуна дахилдир. Банат, кришан, валаш, молдав (*молдав дилинә* јахындыр) диалектләри вар. Балкан ј.а. Рома тәрәфиндән истила едиләндән сонра бураја көчмүш колонистләрин кәтирдикләри *латын дилинин* данышыг диалекти әсасында тәшәккүл тапмышдыр. Сонралар Р.д. лексик вә грамматик чәһәтдән јерли дилләрин, еләчә дә славјан вә јени јунан дилләринин тә'сиринә мә'руз галмышдыр. Лакин исим, сифәт вә әвәзликләр, тәсриф системи, әсасән, латын халг дилинин морфоложи әламәтләрини мүһафизә етмишдир. Јазылы абидәләри 16 әсрә аиддир. Әдәби дилин формалашмасы 19 әсрдә баша чатмышдыр. 19 әсрдә Кирилл әлифбасы латын графикасы илә әвәз едилмишдир.

Әд.: Репина Т. А., Румынский язык. Грамматический очерк, литературные тексты с комментариями и словарем, М., 1968.

РУМЫ́НИЈА (România), Румынија Сосиалист Республикасы, РСР (Republica Socialista România).

Үмуми мә'лумат. Авропада, Гара дәниз саһилиндә дөвләт. ССРИ, БХР, ЈСФР, Мач.ХР илә һәмсәрһәддир. Саһ. 237,5 мин *км*². Әһ. 22,4 млн. (1981). Пајтахты Бухарест ш.-дир. Р. инзибати чәһәтдән 40 гәзаја вә Бухарест мунисипијасына бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. Р. сосиалист респ.-дыр. Гүввәдә олан конституцијасы 1965 илдә гәбул едилмишдир (сонракы дәјишикликләрлә). Али дөвләт һакимијјәти органы Бөјүк Милли Мәчлисдир (БММ). Даими али дөвләт һакимијјәт органы Дөвләт Шурасыдыр. Дөвләт Шурасыны БММ өз үзвләри арасындан БММ-ин сәлаһијјәти мүддәтинә сечир. Дөвләт башчысы президентдир. Президент Дөвләт Шурасынын сәдри, һәрби гүввәләрин баш командаңы вә Мүдафиә шурасынын сәдридир. Президенти БММ өз сәлаһијјәти мүддәтинә сечир. Ганунверичилик органы 5 ил мүддәтинә сечилән БММ-дир. Ичра һакимијјәти БММ-ин сечдији Назирләр Шурасына мәхсусдур.

Тәбиәт. Өлкәнин чох һиссәсини Карпат д-ры (Р. әразисиндә Шәрги Карпат, Чәнуби Карпат вә Гәрби Румынија д-рына ајрылыр) тутур. Шәрги Карпат д-ры шм.-г.-дән ч.-ш.-ә 300 *км*-ә гәдәр узаныр; һүнд. 2305 *м*-ә чатан јасты зирвәли силсиләләрдән ибарәтдир. Чәнуби Карпат д-ры (макс. һүнд. 2543 *м*, өлкәнин ән јүксәк нөгтәси Молдавјану д.), әсасән, ш.-дән г.-ә 270 *км* узаныр. Гәрби Румынија д-ры Биһор массиви, Траскеу вә Металич силсиләләриндән ибарәтдир. Чәнуби вә Шәрги Карпат д-ры арасында Трансилванија платосу, өлкәнин ш.-индә Молдова јүксәклији, ч.-ш.-индә Добруча платосу, г.-индә Орта Дунај дүзәнлијинин ш. кәнары, Карпат д-рынын ч. әтәкләриндә исә Ашағы Дунај дүзәнлији јерләшир. Фајдалы газынтылары: нефт, газ, даш көмүр, дәмир филизи, боксит, полиметаллар, мис, гызыл, дашдуз вә с. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта јанвар темп-ру саһилбојунда тәгр. 0°С, дүзәнликләрдә —5°С-јә, дағларда —10°С-јә чатыр, орта ијул темп-ру дүзәнликләрдә 20—23°С, дағларда 8—16°С-дир. Иллик јағынты дағлыг саһәләрдә 800—1000 *мм*, дүзән саһәләрдә исә 300—400 *мм*-дир. Әсас чајы Дунајдыр. Өлкәнин ән бөјүк көлләри Дунај чајы дәрәсиндә вә Гара дәниз саһили бојундадыр. Овалыг саһәләрдә, әсасән, гара, чај дәрәләриндә чәмән-гара, Дунајын субасарында батаглыг, Ашағы Дунај дүзәнлијинин чөкәклик саһәләриндә вә Гара дәниз саһили бојунда шоран, Добручада шабалыды, дағлыг р-нларда боз вә гонур мешә, һәмчинин подзол вә дағ-чәмән торпаглары јајылмышдыр. Тәбии мешә өртүјү, әсасән, дағлыг р-нларда вә чајларын субасарларында галмышдыр. Дүзәнликләрдә шијав, булаготу вә шырымлы топала раст кәлмәк олур. Чанавар, түлкү, вашаг, порсуг, довшан, синчаб, көпкәр, чөлдонузу, ајы, марал, чүјүр, гајакечиси, довдаг, бәзкәк, чохлу сүрүнән вә с. вар. Чајлар балыгла зәнкиндир. Милли парк (Ретезат) вә горуглар јарадылмышдыр.

Әһали. Әһалинин әксәријјәти *румынлардыр.* Мачарлар (7,8%), алманлар (1,7%), гарачылар, јәһудиләр, украјналылар, сербләр, руслар вә б. да јашајыр. Диндарларынын әксәријјәти православдыр; католик вә протестантлары да вар. Дөвләт дили румын дилидир. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә тәгр. 92 нәфәрдир (1981). Ишләјәнләрин 39,8%-и к.т.-нда, 29,6%-и сәнаје, 8,1%-и тикинти, 4,6%-и нәгл. вә рабитә, 5,4%-и тичарәт, 3,2%-и коммунал тәсәррүфаты саһәләриндә чалышыр. Әһалинин тәгр. 50%-и шәһәрләрдә јашајыр (1980). Бөјүк шәһәрләри: Бухарест (1974, 5 мин; 1980), Клуж-Напока, Тимишоара, Јассы, Брашов, Галатс, Крајова, Констанца, Плојешти.

Тарихи очерк. Р. әразиси Ашағы Палеолит дөврүндә мәскунлашмышдыр. Јухары Палеолит дөврүндә мүасир адамын формалашмасы баша чатмыш, Неолитдә ибтидаи әкинчилик вә малдарлыг мејдана кәлмишдир. Е.ә. 2-чи

минилліјин әввәлләриндә Р. әразисинә малдар тајфаларын јүрүшләри Тунч дөврүнә кечилмәсини, һејвандарлығын инкишафыны, тајфа иттифагларынын мөһкәмләнмәсини сүр'әтләндирди. Тунч дөврүнүн сонунда шум әкинчилијинә кечилмәјә башланды. Дәмир металлуркијасынын мәнимсәнилмәсиндә скифләр вә келтләр мүһүм рол ојнадылар (Р. әразисиндә е.ә. 6 әсрдә скифләр, е.ә. тәгр. 3 әсрдә исә келтләр мәскунлашмышдылар). Сонрадан бу тајфалар мүасир румын, болгар вә б. халгларын формалашмасында мүәјјән рол ојнамыш јерли Фракнја тајфалары арасында ассимилјасија олундулар (бу дөврдә Р. әразисиндә, Болгарыстан вә Југославијанын шм.-ында Фракија тајфалары (*даклар*) мәскунлашмышды). Е.ә. 7—6 әсрләрдә Добруча әразисиндә вә Гара дәниз саһнлиндә јунан шәһәр-дөвләтләри мејдана кәлди (Истрија, Каллатија, Тома). Е.ә. 2 әсрин сонларында бу дөвләтләр Понт падшаһлығынын, е.ә. 1 әсрдә исә Романын табелијинә кечди. 1 әсрдә мәркәзи Трансилванија олмагла еркән гулдар дөвләти олан *Дакија* мејдана кәлди; 2 әсрин әввәлләриндә о Дакија вил. адı илә Рома тәркибинә дахил едилди. 6—7 әсрләрдә мүасир Р. әразисиндә мәскән салмыш славјан тајфалары јерли әһалинин мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтинә бөјүк тә'сир көстәрдиләр. 8 әсрин сону—10 әсрдә Р. әразисинин әксәр һиссәси Биринчи Болгар чарлығынын тәркибинә дахил иди. 11—12 әсрләрдә Р. әразиси печенегләрин, гыпчагларын, 13 әсрдә исә монгол-татарларын һүчумларына мә'руз галды. Өлкәнин сијаси вә игтисади инкишафы, јаделли феодалларын басгынларына гаршы мүбаризә кедишиндә Р. әразисиндә бир сыра мүстәгил дөвләт јаранды (14 әсрдә Валахија вә Молдова, 16 әсрдә Трансилванија кнјазлыглары). 16 әсрин орталарындан бу кнјазлыглар тәдричән Османлы империјасындан асылы вәзијјәтә дүшмәјә башлады. 17 әсрин сонларында Трансилванијаны Һабсбурглар (Австрија) империјасы әлә кечирди. Јаделли ағалығы өлкәнин игтисади инкишафыны ләнкидирди. Авропада капиталист игтисади мүнасибәтләринин тәшәккүл тапдығы бир дөврдә, румын торпагларында, хүсусилә дә Османлы һөкмранлығы алтында олан әразиләрдә феодал гајдалары һөкм сүрүрдү. Русија—Түркијә мүһарибәләри (18—19 әсрләр) Молдова вә Валахијанын азадлыг мүбаризәси үчүн әлверишли шәраит јаратды. Кучук Гајнарча сүлһ мүгавиләсинә (1774) әсасән Русија Молдова вә Валахија үзәриндә һимајәдарлыг һүгугу алды. 1806—12 илләр Русија—Түркијә мүһарибәси нәтичәсиндә Бессарабија Османлы табелијиндән азад едилиб Бухарест сүлһ мүгавиләсинә (1812) әсасән Русијанын тәркибинә дахил едилди. Әдирнә сүлһ мүгавиләсинә (1829) көрә Молдова вә Валахија Османлы империјасы тәркибиндә мухтаријјәт алды. 19 әсрин 30—40-чы илләриндә халг күтләләри ичәрисиндә антифеодал әһвали-руһијјә артды. Молдовада 1848—49 илләр ингилаби һәрәкаты, Валахија вә Трансилванијада 1848—49 илләр буржуа-демократик ингилаблары румын торпагларында әсрләрдән бәри бәргәрар олмуш феодал-тәһкимчилик гурулушуна күчлү зәрбә вурду. 1862 илдә Молдова вә Валахија ваһид Румын кнјазлығында бирләшди. 1877—78 илләр Русија—Түркијә мүһарибәси нәтичәсиндә Р. гәти олараг Османлы асылылығындан гуртарды вә Берлин конгресинин (1878) гәрарына әсасән мүстәгил дөвләт олду. 1881 илдә Р. краллыг е'лан едилди. Өлкәнин мүстәгиллик газанмасы капитализмин инкишафы үчүн әлверишли шәраит јаратды. Ејни заманда фәһлә синфинин дә сајы артыр, синфи мүбаризә кәскинләширди. Р. 1916 илдә Антанта тәрәфиндә Биринчи дүнја мүһарибәсинә гошулду. Мүһарибәдән сонра Р.-нын әразиси вә әһалиси ики дәфәдән дә чох артды. Трансилванија, Добруча вә Буковина онун тәркибинә дахил олду. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы Р. да ингилаби һәрәкатын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрди. 1918 илин 1-чи јарысында өлкәни күтләви тә'тилләр бүрүдү, һәрби донанмада үсјанлар баш верди. Совет Русијасы илә һәмрә'јлик уғрунда Р.-нын кәнч Совет респ.-на гаршы һәрби мүдахиләси вә Бессарабијанын зәбт едилмәси әлејһинә һәрәкат кенишләнди. 1921 илин мајында *Румынија Коммунист Партијасынын* (РКП) јаранмасы илә өлкәнин фәһлә һәрәкатында јени мәрһәлә ачылды. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонракы дөврдә Р. харичи сијасәтдә әсасән Б. Британија вә Франсаја мејл едирди. Лакин Алманијада фашистләр һакимијјәтә кәлдикдән сонра Р. һөкумәти икили сијасәт јеридәрәк һәмчинин Һитлер Алманијасы илә јахынлашмаг хәтти көтүрдү.

ССРИ-нин бејнәлхалг нүфузунун артмасы, һәмчинин зәһмәткешләрин тә'киди нәтичәсиндә 1934 илдә Р. илә ССРИ арасында дипломатик мүнасибәтләр јарадылды. Икинчи дүнја мүһарибәсинин башланмасы илә фашист Алманијасы Р.-ја бир сыра алчалдычы игтисади сазиш гәбул етдирди. 1940 илдә Р.-нын мүртәче монархист һөкумәти фашист блоку тәрәфинә кечди. Р. Совет Иттифагына гаршы басгын үчүн дајаг мәнтәгәсинә чеврилди. Белә бир шәраитдә Совет һөкумәти Р.-дан Бессарабија мәсәләсинин гәти һәлл етмәк үчүн тә'чили данышыглара башламағы тәләб етди. 1940 ил ијунун 28-дә имзаланмыш Совет—Р. сазишинә әсасән Бессарабија Совет Иттифагына гајтарылды. Шимали Буковина УССР-ин тәркибинә дахил олду. 1940 илин сентјабрында Р.-да һакимијјәт кенерал J. Антонескунун һәрби-фашист һөкумәтинин әлинә кечди. 1941 илдә Р. фашист Алманијасынын тәрәфиндә ССРИ-јә гаршы мүһарибәјә гошулду; һәрби әмәлијјатларда ики румын ордусу, авиасија вә донанма иштирак едирди. РКП-нин рәһбәрлији алтында өлкәдә антифашист һәрәкат башланды. 1943 илдә РКП-нин тәшәббүсү илә вәтәнпәрвәр антиһитлер чәбһәси јаранды. Јассы—Кишинјов әмәлијјатынын (1944) кедишиндә Совет Ордусунун алман-фашист гошунларынын бөјүк бир груплашмасыны дармадағын етмәси Р.-да милли силаһлы үсјанын (1944) гәләбәсиндә мүһүм рол ојнады. РКП-нин башчылығы илә башланмыш бу үсјан Р.-да милли-демократик ингилаб үчүн зәмин олду. Өлкәдә фашист режими деврилди вә августун 24-дә Р. Һитлер Алманијасына мүһарибә е'лан етди. Совет Ордусу вә румын гошунларынын биркә һәрби әмәлијјатлары нәтичәсиндә 1944 ил октјабрын 25-дә Р. әразиси фашист ордуларындан тамамилә тәмизләнди. Р.-нын азад едилмәси уғрунда дөјүшләрдә 69 мин совет әскәри һәлак олду. 1945 ил мартын 6-да Р. тарихиндә илк дәфә демократик һөкумәт јарадылды. 1945 ил августун 6-да ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр бәрпа олунду. Мүһарибәнин сон мәрһәләсиндә Р. гошунлары Мачарыстан вә Чехословакијанын азад олунмасында иштирак етди. Р.-да монархија деврилди, Р. халг респ.-сы е'лан едиләрәк (1947 ил, 30 декабр) сосиалист инкишаф јолу көтүрдү. 1960 илдә Р.-да сосиализмин игтисади базасынын јарадылмасы, 1962 илин јазында исә к. т.-нын јенидән гурулмасы баша чатдырылды. 1965 илдә Р. сосиалист респ.-сы е'лан едиляди. РКП-нин 11-чи гурултајында (1974) гәбул олунмуш партија Програмында јахын 20—25 ил әрзиндә Р.-да һәртәрәфли инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти гурулмасы вә өлкәнин коммунизмә доғру ирәлиләмәси башлыча вәзифә кими ирәли сүрүлмүшдүр. Р. Варшава Мүгавиләси Тәшкилаты вә ГИЈШ-ин үзвүдүр. ССРИ илә Р. арасында Достлуг, әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым һаггында мүгавилә вар (илк дәфә 1948 ил февралын 4-дә имзаланмышдыр. 1970 ил ијулун 7-дә јениси илә әвәз олунмушдур). Р. ЧХР илә дә сијаси, игтисади вә һәрби саһәләрдә әлагәләри кенишләндирир. Исраил илә дипломатик мүнасибәтләр, Чили илә әлагәләр сахлајыр. Р. 1972 илдән Бејнәлхалг Валјута Фондунун вә Бејнәлхалг Јенидәнгурма вә Инкишаф Банкынын үзвүдүр.

ССРИ-нин РСР илә мүхтәлиф формаларда давам едән вә кенишләнән елми техники вә мәдәни әмәкдашлығында Азәрб.ССР дә фәал иштирак едир.

Бухарест шәһәриндән көрүнүш.

Плојешти вә Бакы нефтчиләри арасында меһрибан достлуг әлагәләри мөвчуддур. Азәрб.ССР нефт вә газ конденсаты јатагларынын кәшфи вә истисмары, нефт вә кимја сәнајеси үчүн мүтәхәссисләр һазырланмасы саһәсиндә РСР-ә көмәк көстәрир. Н. Чаушеску башда олмагла Румынија КП нүмајәндә һеј'әти 1971 илдә Азәрб.ССР-дә олмушдур. Сумгајыт илә Питешти 1972 илдән гардашлашмыш шәһәрләрдир.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары вә дикәр ичтимаи тәшкилатлар. *Румынија Коммунист Партијасы* (РКП)—РСР конститусијасына көрә Румынија чәмијјәтинин рәһбәр сијаси гүввәси һесаб олунур.

Румынија Һәмкарлар Иттифагларынын Үмуми Бирлији—6 млн.-дан артыг үзвү вар,

Үмумдүнја Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасына дахилдир; Р. Коммунист Кәнчләр Иттифагы—3,2 млн. үзвү вар; Кәнд тәсәррүфаты истеһсалы Кооперативләринин Милли иттифагы; Румынијанын ССРИ илә Достлуг Әлагәләри Чәмијјәти (АРЛУС).

Игтисади-чоғрафи очерк. Р. сәнаје-аграр өлкәсидир. ГИЈШ-ин үзвүдүр. Сосиалист игтисади интеграсијасынын комплекс програмында иштирак едир. Мүһарибәдән сонракы илләрдә сәнаје истеһсалы структурунда әсаслы дәјишикликләр баш вермишдир. Р. сәнајесинин инкишафында ССРИ-нин бөјүк ролу олмушдур. Онун көмәји илә 100-дән артыг објект, о чүмләдән Борзешти нефт-кимја комбинаты, Галатс металлуркија комбинаты, Дунај чајында «Дәмир Дарваза» СЕС-и (һәмчинин Југославија да иштирак етмишдир), Прут чајында һидроенержи комплекси вә с. тикилмишдир. Енеркетика, металлуркија, машынгајырма, кимја вә ағач е'малы сәнајенин әсас саһәләринә чеврилмишдир. Енержи истеһсалында нефт вә тәбии газын хүсуси чәкиси 3/4-ә гәдәрдир. 1981 илдә 70 млрд. *квт-саат* електрик енержиси истеһсал олунмушдур. Плојешти, Брази, Питешти, Кымпина, Кеорке-Кеоркиу-Деж вә Дерменешти ш.-ләриндә нефт е'малы мүәссисәләри вар. Гара металлуркијанын башлыча мүәссисәләри Решитса, Хунедоара вә Галатс комбинатларыдыр. 1981 илдә 13,1 млн. *т* полад, 9,6 млн. *т* прокат истеһсал олунмушдур. Әлван металлуркија өлкәнин алүминиум, гурғушун вә синкә олан тәләбатыны там өдәјир. Машынгајырма мүәссисәләриндә нәгл. васитәләри, техноложи аваданлыг, к.т. вә тикинти машынлары, енеркетика вә електротехника аваданлығы, електрон, дәгиг механика вә оптика мә'мулатлары, дәзкаһлар вә с. истеһсал олунур. Кимја сәнајеси зәнкин хаммал базасына маликдир. Үмуми мәһсулун тәгр. 1/5-ини гејри-үзви кимја мә'мулатлары тәшкил едир. Тикинти материаллары сәнајесинин ири мүәссисәләри Медиаш, Тырневени, Сикишоара, Бырсешти, Мәчидијјә вә Биказда чәмләшмишдир. Ағач е'малы сәнајесинин ән бөјүк мүәссисәләри Бухарест, Бреила, Блаж, Питешти, Тыргу-Жиу, Орадјададыр. Јүнкүл вә јејинти сәнајеси инкишаф етдирилир. К.т.-нда 365 дөвләт мүәссисәси вә 4452 истеһсал кооп.-и вар (1981). Әсас саһәси екинчиликдир. Буғда, човдар, гарғыдалы, арпа, шәкәр чуғундуру, күнәбахан, картоф, тәрәвәз, түтүн, кәтан, чәлтик вә с. әкилир. Мејвәчилик вә үзүмчүлүклә мәшғул олунур. Һејвандарлығын (мүһүм саһәләри гојунчулуг вә әтлик гарамал) ролу илбәил артыр. Д.ј.-ларынын уз. 11,1 мин *км*, автомобил јолларынын уз. 73,4 мин *км*, дахили су јолларынын уз. 1,7 мин *км*-дир (1981). Әсас дәниз порту Констансадыр. Һава нәгл. инкишаф етмишдир. Бухарестдә бејнәлхалг аеропорт вар. Машынгајырма, кимја сәнајеси мәһсуллары вә с. ихрач олунур. Хаммал, бә'зи машынгајырма мәһсуллары вә с. идхал едилир. Харичи мал дөвријјәсинин тәгр. 50%-ә гәдәри сосиалист өлкәләринин, бунун да 20%-и ССРИ-нин пајына дүшүр. Туризм инкишаф етмишдир. Пул ваһиди лејдир.

Дебулен-Долж кәнди.

Дымбовитса гәзасында нефт буруглары.

Мадди рифаһын јүксәлдилмәси. Сосиалист игтисадијјатындакы мүвәффәгијјәтләр зәһмәткешләрин мадди рифаһынын јүксәлишини тә'мин едир. 1960—81 илләрдә адамбашына милли кәлир 5,5 дәфә, орта ајлыг әмәк һаггы 802 лејдән (1960) 2340 леjә (1981) гәдәр артмышдыр. Мүхтәлиф категоријалы фәһлә вә гуллугчуларын кәлири тәдричән бәрабәрләшир. Дөвләт сосиал тә'минаты үзрә пенсијалар артыр. 1956 илдән фәһлә вә гуллугчулар, 1972 илдән исә к.т. кооп.-ләринин үзвләри олан кәндлиләр һәр ушаг үчүн мүавинәт алырлар. Чох ушаглы аиләләрә дөвләт јардымы илдән илә артыр. Зәһмәткешләр раһат мәнзилләрлә тә'мин едилир. Демәк олар ки, бүтүн кәндләр електрикләшдирилмишдир. Ичтимаи иашә дә дахил олмагла әмтәә дөвријјәси 1960—81 илләрдә 5,3 дәфә артмыш вә 1981 илдә 229,7 млрд. леј олмушдур. Мәишәт хидмәти дә хејли артмыш вә јахшылашмышдыр.

Силаһлы гүввәләр. Р.-нын силаһлы гүввәләри (РСР ордусу) гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәтдир. Али баш командан президентдир (һәм дә Мүдафиә шурасынын сәдридир). Билаваситә рәһбәрлији милли мүдафиә назири һәјата кечирир. Халг ордусунун јаранмасы 1944 ил милли антифашист үсјаны дөврүнә тәсадүф едир. 1943—44 илләрдә ССРИ-дә Тудор Владимиреску ад. 1-чи румын көнүллү дивизијасы јарадылды вә о, 2-чи Украјна чәбһәсинин тәркибиндә *Јассы—Кишинјов әмәлијјатында* (*1944*) иштирак етди; 1944 илин августунда дивизија (совет гошунлары илә бирликдә) румын вәтәнпәрвәрләринин азад етдији Бухарестә дахил олду. Мүһарибәдән сонракы дөврдә Р. ордусу ән јени силаһ вә һәрби техника илә тәчһиз едилмиш мүасир ордуја чеврилмишдир. Силаһлы гүввәләр РСР-ин милли мүдафиәси һаггында ганун әсасында комплектләшдирилир. Һәгиги һәрби хидмәт мүддәти гуру гошунлары вә ҺҺГ-дә 16 ај, ҺДЛ-дә вә сәрһәд гошунлары кәмиләриндә 2 илдир.

Сәһијјә. 1974 илдә Р.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 20,3, өлүм сајы 9,1, һәр мин нәфәр диридоғулана көрә ушаг өлүмү 35 олмушдур. Орта өмүр 68,6 илдир. Өлүм һаллары әсасән үрәк-дамар, тәнәффүс органлары хәстәликләриндән, јаман төрәмәләрдәндир. Грип, ушаг хәстәликләри, епидемик һепатит, вәрәм, дизентерија вә с. инфексион хәстәликләрә тәсадүф олунур. Дағ вә дағәтәји р-нларда епидемик боғаз уру хәстәлији јајылмышдыр. Тибби јардым пулсуздур. Р.-да 200 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 8,9 чарпајы) 600-дән чох хәстәхана, 41,6 мин һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 18,5 һәким), 117,4 мин орта тибб ишчиси вар (1981). Һәким вә әчзачылар 5 тибб-әчзачылыг ин-тунда һазырланыр.

Маариф. Р.-да илк мәктәбләр (килсә мәктәбләри) 11 әсрдә ачылмышдыр. 8—12 јашлы ушагларын ичбари ибтидаи тәһсили һаггында ганун (1864) әслиндә формал характер дашымышдыр. Һәрби-фашист диктатурасы дөврүндә (1940—44) маариф саһәсиндә мүртәче шовинист ганунлар гәбул едилмишди. Халг демократик гурулушунун гәләбәсиндән сонра тәһсил вә тәрбијәнин мәгсәд вә вәзифәләри көкүндән дәјишдирилмиш, ваһид маариф системи јарадылмыш, мәктәб килсәдән ајрылмышдыр. 1968 илдә ичбари пулсуз 10 иллик тәһсил, 1978 илдә мәктәбин истеһсалатла сых әлагәси вә политехник тәһсилин һәјата кечирилмәси һаггында ганунлар гәбул едилмишдир, 1978/79 дәрс илиндә үмумтәһсил мәктәбләриндә (8 иллик мәктәбләр вә 10 иллик лисејләр) 3423 мин, орта ихтисас мәктәбләриндә 1074 мин, техники пешә мәктәбләриндә вә мүхтәлиф пешә усталары һазырлајан мәктәбләрдә 164,3 мин шакирд, али мәктәбләрдә 191 мин тәләбә тәһсил алырды.

Бөјүк китабханалары: РСР ЕА-нын китабханасы (7.760 мин китаб), Мәркәзи Дөвләт Китабханасы (7 млн. китаб), Бухарест ун-тинин китабханасы (2,4 млн. китаб). Бөјүк музејләри Бухарестдәдир: РСР Тарихи музеји, Милли музеј, Рәссамлыг музеји вә с.

Елм вә елми идарәләр

Тәбијјат вә техника елмләри. Гәдимдә Р. әразисиндә јашамыш тајфалар дәмир е'малы техникасы илә таныш идиләр. Онлар тахта вә даш биналар, ромалылар исә көрпүләр, јол вә һәрби галалар тикмишләр. 13—14 әсрләрдә сәнәткарлыг инкишафа башлады. 1508 илдә илк китаб нәшр едилди. 16 әсрдән тәдрис системи дәјишдирилди; јени тәдрис мүәссисәләри јарадылды. 18 әсрин сонунда мәктәбләрдә техники фәнләрин сајы артырылды вә тәһсил јенидән тәшкил олунду. 19 әсрдән тәбијјат вә техника елмләри саһәсиндә тәдгигатлар кенишләнди, илк елми әсәрләр, ријазијјат, физика, кимја, тибб вә к.т.-на даир дәрсликләр нәшр едилди. Мүһәндислик, тибб вә чәррарһијјә үзрә милли мәктәбләр, Јассыда (1860), Бухарестдә (1864), Клужда (1872) ун-тләр ачылды. Физика, метеоролокија, бактериолокија, ботаника вә с. үзрә елми-тәдгигат лабораторијалары јарадылды. Ики дүнја мүһарибәси арасындакы дөврдә Бухарестдә, Клужда елми-тәдгигат ин-тлары тә'сис едилди. Ријазијјат, физика, кимја, агробиолокија, зоотехника, тибб (нејрочәрраһијјә, терапија, физиолокија,

чәррађијә), кеолокија, чоғрафија, ботаника вә ентомолокија саһәсиндә мүһүм нәтичәләр алынды.

Р.-да халг һакимијјәти јарандыгдан сонра тәбиәт вә техника елмләри һәртәрәфли инкишаф етди, јени елми-тәдгигат ин-тлары јарадылды. 1948 илдә Р. академијасы јенидән тәшкил едилди, елм вә техниканын јени саһәләри үзрә тәдгигатлар апарылды, техника елмләринә вә тәтбиги елмләрә диггәт артырылды. Ријазијјат, физика, кимја, биолокија вә с. елмләрин мүасир саһәләри үзрә тәдгигатлар давам етдирилир. 1969 илдән нүвә енеркетикасынын сәнаједә тәтбигинә даир милли програм һәјата кечирилир. Енеркетика, електротехника, електроника, металлуркија, иншаат, һидродинамика, автоматика, нефт вә газ јатагларынын истисмары вә с. саһәләриндә тәдгигатлар апарылыр.

Р. алимләри вә совет алимләри космосун тәдгиги саһәсиндәки програмларда биркә иштирак едирләр. 1981 илдә совет космонавтлары Р. космонавты Д. *Прунариу* илә биркә учушда олмушдур.

Ичтимаи елмләр

Фәлсәфә. Румын ичтимаи фикринин јаранмасы феодал вә милли зүлмә гаршы кәндли үсјанларыны (15—16 әсрләр) руһландыран идеолокија илә бағлыдыр. 16—17 әсрләрин һуманист мүтәфәккирләри (Николаје Олахус, Иоанн Хонтерус вә б.) инсан шәхсијјәтинин вә мәдәнијјәтин әһәмијјәти, зәка илә аләми дәрк етмәјин мүмкүнлүјү вә с. идејалары әсасландырырдылар. Һуманист әнәнәләр Д. Кантемирин јарадычылығында тәчәссүм тапды. 18 әсрин ортаклары—19 әсрин әввәлләриндә Р.-да маарифчилик идеолокијасы (С. Мику-Клејн, Г. Шинкај, Ј. Будај-Делјану вә б.) бәргәрар олду.

1848—49 илләр ингилабындан сонра материалист әнәнәләр (В. Конта) күчләнди. Р.-да марксист фәлсәфәнин инкишафына В. И. Ленинин әсәрләринин мүһүм тә'сири олмушдур. Фашист диктатурасынын деврилмәсиндән (1944) сонра марксизм-ленинизмин һаким фәлсәфә кими бәргәрар олмасы просеси башланды. Диалектик материализм (фәлсәфәнин предмети, диалектиканын категоријалары, ин'икас нәзәријјәси вә б.), етика, естетика проблемләри өјрәнилир.

Әсас фәлсәфи вә сосиоложи мәркәзләр: РКП МК јанында Штефан Кеоркиу ад. Академија, Сосиал вә Сијаси ЕА, ун-тләрин фәлсәфә кафедралары вә с. Фәлсәфи вә сосиоложи журналлар нәшр едилир.

Тарих елми. Р.-да тарих әдәбијјатынын илк инкишаф мәрһәләләри салнамәләрлә бағлыдыр. 16 әср—17 әсрин әввәлләринин салнамәләриндә Дунај кнјазлыгларынын јаранмасындан әввәл вә сонракы һадисәләр әксини тапмышдыр. Илк тарихи тәдгигатлар Д. Кантемирин әсәрләриндән башланыр. Маарифчиләрин (Трансилванија мәктәби) фәалијјәти 18 әсрин орталары—19 әсрин әввәлләринә тәсадүф едир. 19 әсрин орталарында тарихшүнаслыгда ингилаби-демократик чәрәјанын башлыча нүмајәндәси Н. Белческу иди. Р. тарихинә даир мәнбәләрин илк нәшри она мәхсусдур. Буржуа-демократик чәрәјанын нүмајәндәси М. Когелничану Р. халгынын игтисади вә сосиал тарихинин илк тәдгигатчыларындан олмушдур. 19 әсрдә Р. археолокија мәктәби мејдана кәлди. А. Ксенопол (1847—1920) илк дәфә румын халгынын чохчилдлик тарихини јазмышдыр.

Р.-да марксист тарихшүнаслығын әсасы 20 әсрин 20—30-чу илләриндә гојулмушдур (П. Константинеску-Јаш, Л. Петрешкану, М. Роллер). Халг һакимијјәти гурулмасы вә сосиализм гуручулуғу марксист тарих елминин инкишафына тәкан верди. Р. тарихинә даир әсәрләр, РКП тарихинә даир чохчилдлик сәнәдләр мәчмуәси нәшр олунду. Р.-нын археолокијасы вә гәдим тарихи, орта әсрләрдә вә јени дөврдә сосиал-игтисади просесләр вә милли азадлыг һәрәкаты, Р. дөвләтинин јаранмасы тарихи, үмумдемократик, фәһлә вә кәндли һәрәкатлары тарих елминин тәдгиг етдији мүһүм проблемләрдәндир. Тәдгигатларда халг демократик вә сосиалист ингилаблары, сосиализм гуручулуғу дөврүндә сосиал-игтисади дәјишикликләр мүһүм јер тутур.

Сосиал вә Сијаси ЕА-нын Тарих Ин-ту Р.-да тарихи тәдгигатларын әсас мәркәзидир. РКП МК јанында Тарих вә Сосиал-Сијаси Тәдгигатлар Ин-ту, ун-тләрин тарих факүлтәләри дә тарихи тәдгигатларла мәшғулдур.

Игтисадијјат елми. 19 әсрин 1-чи јарысында мејдана кәлмиш, 2-чи јарысында инкишафа башламышдыр. 19 әсрин ахырларында марксист игтисади фикри јајылмыш, К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләри румын дилинә тәрчүмә едилмишди. 20 әсрин 20—30-чу илләриндә буржуа-мүлкәдар мүртәче режиминин һөкмранлығы шәраитиндә марксист игтисадијјат елминин инкишафы чәтинләшди. 30-чу илләрин ахырларында Р.-нын алман фашизминин әлалтысына чеврилмәси вә өлкәнин дахили сијаси һәјатынын фашистләшмәси фашист игтисади нәзәријјәләринин јајылмасына сәбәб олду.

Халг демократик гурулушунун јарадылмасы вә сосиализм гуручулуғуна кечилмәси марксист игтисадијјат елминин инкишафы үчүн шәраит јаратды. Игтисадчылар сосиализм вә капитализмин сијаси игтисады, статистика вә игтисадијјата ријази методларын тәтбиги, бејнәлхалг әмәк бөлкүсү вә сосиалист өлкәләрин капиталист вә инкишаф едән өлкәләрлә игтисади әмәкдашлығы проблемләри, Р.-нын х.т. тарихи вә игтисади тә'лимләр тарихи, к.т., сәнаје игтисадијјаты саһәләриндә иш апарырлар. Игтисади тәдгигатлар РСР Али Сосиал-Игтисади Шурасынын Мәркәзи Елми-Тәдгигат Ин-тунда, Штефан Кеоркиу ад. Академијада, идарәләрин елми-тәдгигат ин-тларында, али мәктәбләрдә чәмләшмишдир. Игтисадчы кадрлар, әсасән, Игтисад ЕА-да һазырланыр.

Һүгуг елми. Р. һүгугшүнаслары дөвләт вә һүгуг нәзәријјәси, конститусија һүгугу, инзибати һүгуг, мүлки һүгуг вә просеси, тәсәррүфат һүгугу, әмәк һүгугу вә сосиал-тә'минат, чинајәт һүгугу вә просеси, бејнәлхалг үмуми вә хүсуси һүгуг проблемләрини ишләјирләр. Дөвләт вә һүгуг проблемләри саһәсиндә нәзәри иш сосиал вә сијаси ЕА системиндә апарылыр. Бухарестдәки һүгуг тәдгигатлары ин-ту дөвләт һүгуг мәсәләләри илә мәшғул олан әсас елми мүәссисәдир. Һүгугшүнас кадрлары Бухарест, Клуж вә Јассы ун-тләринин һүгуг факүлтәләриндә, Тимишоар ун-ти вә Игтисад ЕА-нын һүгуг кафедраларында һазырланыр.

Дилчилик. Румын дилинин өјрәнилмәсинә 18 әсрин орталарындан башланмышдыр. С. Мику-Клејн, П. Мајор, Ј. Будај-Делјану, П. Јоргович вә б. румын дилинин илк норматив грамматикасыны вә луғәтләрини, латын графикасы әсасында әлифбасыны тәртиб етмиш, онун латын мәншәјини мүәјјәнләшдирмишләр. Әсл елми дилчилик 19 әсрин 2-чи јарысындан инкишаф етмишдир. Б. П. Хашдеу румын дилинин 4 чилдлик етимоложи луғәтини (1886—98) һазырламышдыр. 19 әсрин сону—20 әсрдә румын дилинин тарихинә вә тәсвиринә даир әсәрләр јарадылмышдыр (А. Ламбриор, А. Филиппиде, Л. Шејнјану, Ј. А. Кандреа, С. Пушкарју, А. Граур вә б.). РСР ЕА-нын коллектив әсәрләри («Румын әдәби дилинин луғәти», 1955—57; «Румын дилинин грамматикасы», 1966 вә с.) нәшр олунмушдур. Үмуми романшүнаслыг (И. Иордан, Й. Бачински), Балкан дилчилији (Ч. Покирк), славјаншүнаслыг (Е Петрович, И. Бербулеску, К. Михеиле), диалектолокија (Ј. Котјану), ријази дилчилик (С. Маркус, Е. Василиу), семиотика (Т. Казаку) вә с. саһәләрдә тәдгигатлар апарылыр. Бухарест, Клуж, Јассы ун-тләри, РСР ЕА Дилчилик Ин-ту, ЕА-нын Јассы филиалы әсас дилчилик мәркәзләридир.

Елми идарәләр. 1965 илдән өлкәдә елми-тәдгигат ишләринин тәшкили, планлашдырылмасы вә малијјәләшдирилмәси илә Милли Елм вә Технолокија Шурасы (1971 илдәк Милли Тәдгигатлар Шурасы) мәшғул олур. Елми тәдгигат ишләринин әсас мәркәзләри Бухарестдәки РСР ЕА (бах *Румынија Академијасы*), К.Т. Елмләри вә Мешәчилик Академијасы, Тибб ЕА, Сосиал вә Сијаси ЕА-дыр. 300-дән чох елми-тәдгигат вә лајиһә ин-тлары, али мәктәбләрин елми-тәдгигат идарәләри фәалијјәт көстәрир.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Мүһүм күндәлик газетләри: «Скынтејја» (1931), «Скынтејја тинеретулуј» (1944), «Ромынија либере» (1943), «Информасија Букурештиулуј» (1953). Һәфтәлик газетләри: «Апераrја патриеј» (1945), «Контемпоранул» (1946), «Лумја» (1963), «Мунка» (1944) вә с. Журналлар: «Мунка де партид» (1956), «Ера сочиалисте» (1972), «Ромынија

Бреила. Дунај чајында порт.

литераре» (1954), «Фемеја» (1948) вә с. Мәтбуат акентлији —*Ачерпрес* 1949 илдә јарадылмышдыр. Бухарестдәдир. Радио верилишләри 1925, телевизија верилишләри 1953 илдән апарылыр; һәр икиси һөкумәт тәшкилатынын— Румынија Милли Радио вә Телевизија Шурасынын сәрәнчамындадыр.

Әдәбијјат. Шифаһи халг әдәбијјаты (мәрасим нәғмәләри, дојналар, һајдук нәғмәләри, балладалар, нағыллар, lәтифәләр, аталар сөзү вә мәсәлләр) милли әдәбијјат вә дилин јаранмасында, инкишафында әсас зәмин олмушдур. Бојар Кымпулунглу Нјакшунун мәктубу (1521) румын јазылы әдәбијјатынын ән гәдим нүмунәси һесаб едилир. Һәмин дөврдә дүнјәви мәзмунлу илк дидактик әсәрләр дә мејдана кәлди. 16—17 әсрләрдә дилин вә әдәбијјатын тәшәккүлүндә молдавијалы Григоре Уреке, Мирон Костин, Јон Некулче, Константин Кантакузино вә б.-нын салнамә вә хроникаларынын мүһүм ролу олмушдур. Молдав һөкмдары Д. *Кантемир* һуманизмин көркәмли нүмајәндәләриндән иди. С. Мику-Клејн, К. Шинкај, П. Мајор маарифчилик фәалијјәти көстәрмишләр. 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләриндә бәдии әдәбијјат тәшәккүл тапды. Ш. Иоанн, И. Копилул, М. Милло вә б. поезијаны инкишаф етдирдиләр. Енекитсе, Алеку вә Николае Векерескулар, К. Конаки, Ј. Будај-Делјану вә б. шаирләр танынмышлар. 19 әсрин 1-чи јарысында Османлы әсарәтинә гаршы милли азадлыг мүбаризәси илә әлагәдар романтизм мејдана кәлди (В. Кырлова, К. Александреску, Д. Болинтинјану, В. *Александри*, К. *Негрутси*, А. Руссо). В. Александри вә М. *Еминескунун* ше'рләриндә буржуа гурулушу тәнгид олунур. 50-чи илләрдә реализм формалашды (Н. Филимон). 70—80-чи илләрдә Ј. Л. *Карачале*, Ј. *Крјанке*, Ч. *Кошбук*, Ј. Славич, Б. *Делавранча* вә б. реалист ән'әнәләри инкишаф етдирдиләр. Буржуа-мүлкәдар гурулушунун тәнгиди 20 әсрин әввәлләриндә реалист әдәбијјатын әсас идеја истигамәтини тәшкил етди (М. *Садовјану*, Л. Ребрјану, К. Петреску, Ч. Петреску вә б.) А. Ј. Мачедонски, Ч. Баковија, Л. Блага, Т. *Аркези* вә б. шаирләр монархизмә, буржуа-мүлкәдар гурулушуна гаршы чыхмыш, фәһлә синфини тәрәннүм етмишләр. 30-чу илләрдә пролетар әдәбијјаты јаранды (А. Сахија, Ч. Богза, М. *Бенјук*, Е. Жебелјану, М. Р. Параскивеску). Р. әдәбијјатында буржуазија, фашизм вә мүһарибә әлејһинә мүбаризә әһвали-руһијјәсинин күчләнмәси сосиалист реализми үчүн зәмин олду. Өлкә фашизм әсарәтиндән азад едилдикдән сонра М. Садовјану, М. Бенјук, З. *Станку*, М. Р. Параскивеску, В. Теодореску, һабелә Е. Камилар, Т. Поповић, М. Переда, Е. Барбу, Л. Фулга, М. *Бануш*, М. Драгомир, Р. Боурјану, М. Давидоғлу, Л. Деметриус, А. Баранга, Х. Ловинеску вә б. әсәрләриндә јени идејалары, социализм гуручулуғуну экс етдирдиләр. 50—60-чи илләрдә әдәбијјата јени нәсил кәлди (насирләрдән Д. В. Попеску, Ф. Нјагу, А. Ивасјук, Н. Велја, шаирләрдән Н. Стенеску, М. Сореску, А. Бландиана вә б.). «Пәһләван Арекан» адлы румын халг нағыллары китабы, М. Еминеску, Ј. Крјанке, Б. Делавранча, М. Садовјану вә б. Р. шаир вә јазычыларынын бир сыра әсәри Азәрб. дилинә, еләчә дә Азәрб. әдәбијјатындан бә'зи нүмунәләр румын дилинә чеврилмишдир.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Р. әразисиндән Неолит дөврүнә аид кил һејкәлчикләр (е.ә. 3-чү миниллик), керамик габлар, еләчә дә *фракијалыларын*, *скифләрин*, *келтләрин* инчәсәнәт абидәләри ашкар едилмиш, Гара дәниз саһилләриндә антик шәһәрләрин галыглары, Трансилванија д-рында *дакларын* галаларынын харабалыглары, Јунаныстан-Рома вә Рома һејкәлтәрашлыг әсәрләри мүһафизә олунмушдур. Орта әсрләрдә Трансилванија ме'марлығы Мәркәзи Авропа католик өлкәләринин инчәсәнәти илә гаршылыглы әлагәдә инкишаф етмиш, роман үслублу килсәләр готик тикилиләрлә әвәз едилмишди. Трансилванијада феодал гәсрләри, монументал бүрчлү вә дарвазалы истеһкамлар, ағачдан килсәләр (17—18 әсрләр) галмышдыр. Валахија вә Молдованын орта әср инчәсәнәти гоншу православ өлкәләрин (Бизанс, Сербија, Болгарыстан) инчәсәнәтинин тә'сири илә инкишаф етмишдир. Куртја де-Арчешдәки јепископ килсәси (1512—17, Валахија), Јассыдакы «Үч мүгәддәс» килсәси (1639, Молдова), Бухарест јахынлығындакы Могошоаја сарајы (1700—02, Валахија) вә с. тикилиләр орта әсрләрин ән бөјүк абидәләриндәндир. 17 әсрдә килсә тикинтисиндә барокко ме'марлығынын, 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләриндә исә классисизм үслубунун елементләриндән истифадә олунурду. 19 әсрин 2-чи јарысында Авропа еклектикасы руһунда биналар тикилмишдир (Бухарестдә Атенеум, 1886—88; Әдлијјә сарајы, 1890—95). 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә милли ме'марлыг формаларындан истифадә едилмишдир (ме'мар Ј. Минкунун тикилиләри). 1930-чу илләрдә неокласика мејлләри (Бухарестдә Республика сарајы) функсионализмлә әвәз олунду (ме'марлар Х. Крјанке вә Д. Маркунун Брашов вә Бухарестдәки тикилиләри). Халг демократик гурулушунун јарадылмасындан сонра ме'марлығын јени инкишаф јолу мүәјјәнләшди. Јени шәһәрләр салынды (Кеорке-Кеоркиу-Деж, Викторија), көһнә шәһәрләр јенидән гурулду (Бухарест, Клуж, Брашов вә с.), ичтимаи тикилиләр (Бухарестдә Опера вә Балет Театры, стадион вә с.), Гара дәниз саһилиндә истираһәт евләри, курорт комплексләри инша едилди. 1970-чи илләрдә Р. ме'марлығында јашајыш биналарынын сәнаје үсулу илә иншасына кениш диггәт верилмиш, ичтимаи вә мәдәни-маариф биналары тикилмишдир (Јассыда Политехник ин-т, 1978, Плојештидә Нефт вә Газ ин-ту, 1978, Тимишоарада Политехник ин-тунун електромеханика факултәси, 1979, Клуж-Напокада Политехник ин-тун механика факултәси, 1979). 1980 илдә Бухарестин мәркәзиндә (1977 ил зәлзәләсиндән даһа чох зәрәр чәкмиш һиссәсиндә) јашајыш микрорајонларынын («Грединитса», «Дунерај», «Злетар» вә с.) тикинтиси баша чатмышдыр.

Валахија вә Молдованын орта әср тәсвири сәнәти сон дөвр Бизанс ән'әнәләри әсасында формалашмышдыр. 16 әср дивар рәсмләриндә дүнјәви мејлләр күчләнди, портрет тәсвирләриндә дәбдәбәлик вә декоратив орнаменталлыг әламәтләри мејдана кәлди. Орта әсрләрдә Р.-да миниатүр сәнәти, гәбирүстү һејкәлләр, даш вә ағач үзәриндә декоратив ојма, күмүш үзәриндә һәкк етмә сәнәти дә кениш јајылмышды. 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләриндә дүнјәви реалист инчәсәнәт формалашмаға башлајыр. Бу дөврдә, 1848—49 илләр ингилабындан тә'сирләнән бојакарларын (К. Теттереску, К. Д. Розентал) јарадычылығы мүһүм мәрһәлә тәшкил едир. 19 әсрин 2-чи јарысында көркәмли реалист рәссам вә һејкәлтәрашлар мејдана кәлди (бојакарлар, Т. Аман, Н. Ј. *Григореску*, Ј. *Андрејеску*, һејкәлтәрашлар Ј. Чорческу, Д. Пачурја, Ш. Јонеску-Валбудја, Ч. Мирја). 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә О. Бенчиле, Ж. А. Стериади, И. Изер вә б. рәссамларын јарадычылығында синфи мүбаризә вә ичтимаи зиддијјәтләр әксини тапмышды. Бу дөврдә, еләчә дә Биринчи вә Икинчи дүнја мүһарибәләри арасындакы дөврдә тәсвири сәнәтдә формалист мејлләрин јајылмасына бахмајараг К. Петрашку, Ш. Лукјан, А. Жикиди, К. Рессу вә б. рәссамлар реалист ән'әнәләри инкишаф етдирирдиләр. Сосиалист реализми јолу илә инкишаф едән вә халг һәјаты илә бағлы олан РСР инчәсәнәти М. Бунеску, К. *Баба*, Л. Григореску, Д. Гјатсе, А. Катарчи, Г. Миклоши, Ш. Сјонји, А. Чукуренку, (бојакарлар), К. Вида, Ј. Жалја, Ј. Иримеску, Б. Карача, К. Медрја, О. Хан (һејкәлтәрашлар), В. Казар, Л. Маковеј, Ч. Дамадиан (графикләр) вә б.-нын јарадычылығы илә тәмсил олунур. Халг сәнәти (тикмә, халчачылыг, керамика вә с.) кениш инкишаф едир.

Мусиги. Халг мусиги јарадычылығынын спесифик мәгам (3—5 пилләлидән чохпилләли мүрәккәб системә гәдәр), мелодика вә ритмикасы вар. Маһнылары бирсәслидир, лакин *һетерофонија* елементләринә тәсадүф олунур. Лирик *дојна* Р. мусиги фолклорунун ән мүрәккәб вә орижинал жанрларындандыр. Хора, сырба, брыу, инвертита, хатсегана вә с. рәгс жанрлары, еләчә дә маһны вә рәгсләрдән ибарәт халг бајрам шәнликләри (жок) кениш јајылмышдыр. Мусиги аләтләри: флујер (түтәк), нај (Пан флејтасы нөвү), чимпој (тулуг зурнасы), бучум (шејпур), кобза, симбал, ситра, скрипка вә с. Милли мусиги фолклорунун тәшәккүлү вә јајылмасында халг профессионал мусигичиләринин—леутарларын мүһүм ролу олмушдур. 19 әсрин орталарындан Р. бәстәкарлыг мәктәби јаранмаға башламышдыр. Илк пешәкар бәстәкарлар (Ј. Вахман, А. Флехтенмахер), әсасән, хор вә соло маһнылар, водевил вә оперетталар јазмышлар. Бәстәкарлардан Е. Кауделла, Ч. *Порумбеску*, Ч. Штефенеску, К. Димитреску, Г. Музическу вә б. 19 әср Р. мусигисинин инкишафында әһәмијјәтли рол ојнамышлар. Бухарест (1833) вә Јассыда (1836) филармонија чәмијјәтләри, 1864 илдә һәр ики шәһәрдә консерваторија, Трансилванијада хор вә театр чәмијјәтләри (1847) тәшкил олунмушду. Р. мүғәнниләриндән Е. Теодорини, Һ. *Даркле*, Ч. Димитреску вә б. дүнја шөһрәти газанмышдыр. 20 әсрдә Ч. *Енескунун* башчылығы илә Р. бәстәкарлыг мәктәби там формалашмыш (М. Андрику, Д. Куклин, М. Жора, С. Драгој, П. Константинеску вә б.), 1920 илдә Бухарестдә бәстәкарлар чәмијјәти јарадылмышдыр. Р.-нын фашист ишға-

лындан азад едилмәси вә Р. халг респ.-сынын е'лан олунмасы өлкәдә мусиги мәдәнијјәтинин һәртәрәфли инкишафы үчүн зәмин јаратды. Күтләви маһны жанрлары (J. Киреску, В. Попович, М. Вескан) инкишаф етмиш, тарихи-гәһрәмани мөвзуларда ораторија, кантаталар (А. Вијеру, Г. Думитреску, Т. Олах), халг мусиги драмлары вә балетләр (П. Константинеску, М. Кириак) мејдана кәлмишдир. Р.-да ифачылыг сәнәти јүксәк сәвијјәјә чатмыш, муғәннилләрдән З. Палли, J. Чернеј, Г. Зобиан, Н. Һерлја, пианочу В. Кеоркиу, скрипкачы Ш. Кеоркиу, J. Војку, Ш. Руха вә б. кениш шөһрәт газанмышлар. 1958 илдән Бухарестдә һәр 3 илдән бир мусигичиләрин Ч. Енеску ад. бејнәлхалг мүсабигәси вә фестиваллар кечирилир (Азәрб. скрипкачысы А. Әлијев бу мүсабигәнин дипломантыдыр).

Театр. Р. театрынын мәншәји халг ојунлары вә мәрасимләрлә бағлыдыр. 18—19 әсрләрдә мәктәб театрларынын тамашалары профессионал театрын јаранмасы үчүн зәмин олмушду. 1841 илдә Јассыда театр бинасы тикилмиш, 1852 илдә Бухарестдә Бөјүк театр (1877 илдән Милли театр) фәалијјәтә башламышдыр. 1877 илдә Р.-да профессионал актјорлары бирләшдирән Драм чәмијјәти тә'сис едилмишди. 1869 илдә илк милли балет тамашаја гојулмушдур («Гызыл шаһзадә гыз», Л. Виста). 19—20 әсрләрин ајрычында Г. Манолеску, А. Романеску, К. Ноттара, А. Прутјану, сонралар исә онларын шакирдләри А. Деметриаде, Т. Буландра, Л. Стурдза-Баландра, Г. Сторин вә б. актјорлар реалист ән'әнәләри давам етдирмишләр. Професионал балет сәнәти 1910-чу илләрдә формалашмышдыр. Драматург, реж. вә тәнгидчи J. Л. *Карачаленин* фәалијјәти румын милли театр сәнәтинә бөјүк тә'сир көстәрмишдир. 1919 илдә Клужда Милли театр јарадылды. Өлкәнин фашистләшдирилмәси дөврүндә театрларын репертуары әјләнчәли, дидактик вә мелодраматик тамашалардан ибарәт иди. Габагчыл театр хадимләриндән К. Петреску, Д. Замфиреску, В. Ефтимиу, М. Вентура, С. Соаре вә б. мүртәчә тамајүлләрә гаршы чыхыр, сәһнә сәнәтиндә реалист ән'әнәләр, румын вә дүнја классик драматуркијасы нүмунәләринин репертуара салынмасы уғрунда мүбаризә апарырдылар. 1947 илдән сонра Р. театры јүксәлиш дөврүнә гәдәм гојмуш, социализм гуручулуғу проблемләринә көмәк едән јени драматуркија (М. Давидоғлу, Х. Ловинеску, А. Баранга, А. Миродан) јаранмышдыр.

J. Л. Карачаленин «Итирилмиш мәктуб» комедијасындан сәһнә. [Бухарест Милли театры.

Р.-да 40-дан артыг театр (о чүмләдән мачар, алман, серб вә с. дилләрдә) фәалијјәт көстәрир.

Кино. Р.-да 1897 илдән мәнзәрә филмләри, 1912 илдә исә илк тамметражлы бәдии филм чәкилмишдир. Милли кинематографијанын јаранмасы өлкәдә халг һакимијјәтинин гурулмасы (1945) илә әлагәдардыр. Бир чох филмләрдә фәлсәфи, тарихи проблемләр, фашист ишғалы дөврү һадисәләри, халг һакимијјәтиндән сонракы сосиал дәјишикликләр вә с. мәсәләләр гојулур. Ән јахшы филмләри: «Митрја Кокор» (1952, реж. В. Илиу), «Јанғы», «Лупен, 29», «Партлајыш» (1961, 1963, 1972, реж. М. Дреган), «Тунел» (1967; ССРИ илә биркә, реж. Ф. Мунтјану), «Даклар» (1967, реж. С. Николајеску), «Бир мөвсүмлүк гадын», «Көрән милјардер кимдир?» (1969, 1981, реж. Г. Витанидис), «Суи-гәсд», «Тәлә» (1970, 1971, реж. М. Маркус), «Мүһасирә» (1971, реж. М. Мурешан), «Макелланын гајытмасы» (1974, реж. К. Николаје), «Еһтирас» (1976, реж. Ч. Корнја), «Үмид» (1979, реж. Ш. Крјанке), «Мүсабигә» (1982, Д. Питса) вә с. Реж. J. *Попеску-Гопонун* мултипликасија филмләри дүнја шөһрәти газанмышдыр. Р. Белиган, М. Погонат, М. Барбу, J. Дарије, И. Петреску, Ф. Пјерсик, И. Кердеску, Г. Динике, мәшһур кино актјорларыдыр.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 304—305.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 479); Передовые румынские мыслители XVIII—XIX вв., М., 1961; Парамонова К., Киноискусство Румынской Народной Республики, М., 1965; Кузьмина М. Т., Искусство Румынии, М., 1966; История Румынии [т. 1—2], М., 1971; История Румынии. 1918—1970, М., 1971; Антосяк А. В., В боях за свободу Румынии, М., 1974; Покивайлова Т. А., Социалистическое преобразование сельского хозяйства в Румынии. 1949—1962, М., 1974; Светлов И. Е., Современная румынская скульптура, М., 1974; Саморукова А. Н., Экономика Социалистической Руспублики Румынии на современном этапе, М., 1978; Страницы истории румынской музыки, пер. с румынского, М., 1979; Потапов В. И., Социалистическая Республика Румыния, 2 изд., М., 1979; Зарубежная Европа. Восточная Европа, М., 1980 (серия «Страны и народы»); Проблемы управления в Социалистической Республике Румынии, М., 1981.

РУМЫНИЈА АКАДЕМИЈАСЫ, Румынија Сосиалист Республикасы Академијасы — РСР-ин али елми мәркәзи; Бухарестдәдир. 1866 илдә Румынија әдәбијјат чәмијјәти кими јарадылмыш, 1867 илдән Румынија академија чәмијјәти, 1879 илдән Румынија Академијасы иди. 1948 илдән Румынија Халг Респ.-сы Академијасы, 1965 илдән исә РСР Академијасыдыр. Ријазијјат, физика, кимја, биолокија, к.т., кеолокија, тибб, игтисадијјат, тарих, филолокија вә с. (чәми 13) бөлмәләри, Клуж вә Јассыда филиаллары, Тимишоарада вә Тыргу-Мурешдә елми-тәдгигат базалары, 50 елми идарәси (2 миндән чох елми ишчи) фәалијјәт көстәрир. 14 фәхри, 38 һәгиги, 26 м. үзвү вар (1980). Р.А. 70-дән чох журнал нәшр едир.

РУМЫНИЈА КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ [РКП; Partidul Comunist Român; 1922 илин сонунадәк; Румынија Сосиалист Коммунист Партијасы; 1948 илин февралынадәк Румынија Коммунист Партијасы, 1965 илин ијулунадәк Румынија Фәһлә Партијасы (РФП) адланырды, 1965 илдән јенидән РКП адланыр]—әсасы 1921 илин мајында Сосиалист партијасынын гурултајында гојулмушдур; тарихә РКП-нин 1-чи гурултајы кими дахил олан бу мәчлисдә Коммунист Партијасынын јарадылмасы вә онун Коминтернә гошулмасы барәдә гәрар чыхарылды. 2-чи гурултај (1922) мүвәггәти низамнамә гәбул етди. 1924 илин апрелиндән РКП кизли фәалијјәтә (1944 илин августунадәк) кечмәјә мәчбур олмушду. 5-чи гурултај (1931, декабр) Румынија фәһлә һәрәкатында мүһүм рол ојнады; о, Румынија ингилабынын характери, мәрһәләләри вә һәрәкәтверичи гүввәләри мәсәләләрини мүзакирә етди; ваһид чәбһә јарадылмасы барәдә гәрар гәбул олуиду. Румынијаны һитлер Алманијасы тәрәфинә мүһарибәјә сүрүкләјән һәрби-фашист диктатурасы дөврүндә (1940—44) РКП диктатуранын деврилмәси, өлкәнин ССРИ-јә гаршы мүһарибәдән чыхмасы уғрунда мүбаризә апаран вәтәнпәрвәр гүввәләри рәһбәрлик етмиш, 1943 илин ијунунда Вәтәнпәрвәр антиһитлер чәбһәсинин јарадылмасында мүһүм рол ојнамышдыр. 1944 илин мајын 1-дә РКП сағ с.-д.-ларын мүгавимәтини дәф едәрәк ваһид фәһлә чәбһәсинин тәшкилини баша чатдырды. Совет Ордусунун мүвәффәгијјәтли һүчуму шәраитиндә РКП 1944 ил августун 23-дә силаһлы халг үсјаны тәшкил едәрәк һәрби-фашист режиминин деврилмәсинә наил олду; 1945 илин мартында Румынија тарихиндә илк дәфә олараг фәһлә синфи нүмајәндәләринин рәһбәр рол ојнадығы демократик һөкумәт јарадылды, бир сыра мүтәрәгги ислаһатлар һәјата кечирилди. Монархијанын ләғвиндән вә Румынија респ. е'лан олундуғдан (1947; 30 декабр) сонра партија зәһмәткешләрин сә'јләрини социалист ингилабы вәзифәләринин һәјата кечирилмәсинә јөнәлтди, 1948 илин февралында РКП марксизм-ленинизм принсипләри әсасында С.-д. партијасы илә РФП-дә бирләшди. 8-чи гурултај (1960, ијун) көстәрди ки, артыг Румынијада социализмин игтисади базасы јарадылмыш вә өлкә социализм гуручулуғуну баша чатдырмаг мәрһәләсинә гәдәм гојмушдур. 1965 илин мартында (К. Кеоркиу Дежин өлүмүндән сонра) Н. Чаушеску РФП-нин биринчи катиби сечилди. 9-чу гурултај (1965, ијул) көстәрди ки, шәһәрдә вә кәнддә социалист истеһсал мүнасибәтләри там гәләбә чалмышдыр. Гурултај јени низамнамә гәбул етди вә бундан сонра партијаны РКП адландырмағы гәрара алды, биринчи катиб вәзифәси әвәзинә баш катиб вәзифәси тә'сис олунду. 10-чу гурултај (1969, август) 4-чү беш иллик планын директивләрини вә 1980 иләдәк перспектив игтисади програмын әсас истигамәтләрини мүәјјәнләшдирди. 11-чи гурултај (1974, нојабр) јени партија програмы гәбул етди. 12-чи гурултај (1979, декабр) социализм чәмијјәтинин даһа да инкишаф етдирилмәси илә әлагәдар партијанын нөвбәти вәзифәләрини мүәјјәнләшдирди; РКП-нин низамнамәсиндә едилән дәјишикликләр тәсдиг олунду.

РКП Коммунист вә фәһлә партијаларын бејнәлхалг Москва мүшавирәләриндә (1957, 1960, 1969) иштирак етмиш вә онларын сәнәдләрини имзаламышдыр.

РКП демократик мәркәзијјәт прин-

сини ≈јасында гурулмушдур. Али органы гурултајдыр. Баш катиби Н. Чаушескудур. РКП-нин мәркәзи органы «Скынтејја» гәзети, нәзәри органы «Ера сочиалисте» журналыдыр. РКП-нин 3 млн. 150 миндән артыг үзвү вар (1983).

РУМЫНИЈА МӘТБУАТ АЖЕНТЛИЈИ—бах *«Ачерпрес»*.

РУМЫНИЈА ФӘҺЛӘ ПАРТИЈАСЫ ((Partidul Muncitoresc Român)—1948 илин февралындан 1965 илин ијулунадәк *Румынија Коммунист Партијасынын* ады.

РУМЫНЛАР (өзләрини românî адландырырлар)—Румынијанын әсас әһалиси; милләт. Үмуми сајы 19,6 млн. Румынијада тәгр. 19,3 млн. нәфәрдир (1978). ССРИ, Југославија, Мачарыстан, АБШ вә с. өлкәләрдә дә јашајырлар. *Румын дилиндә* данышырлар. Румын халгынын формалашмасында Романын кечмиш Дакија вә Мезија әјаләтләриндә јашамыш тајфалар, 6 әсрдән исә славјанлар јахындан иштирак етмишләр Индики Румынија әразисиндә илк феодал дөвләтләринин мејдана кәлмәси 1-чи миниллијин сону—2-чи миниллијин әввәлләринә аиддир. 19 әсрин 2-чи јарысында капиталист мүнасибәтләринин инкишафы Р.-ын милләт кими формалашмасына шәраит јаратды. Диндар Р.-ын әксәријјәти православ, галанлары протестантдыр. Румынијада халг демократик гурулушу галиб кәлдикдән сонра румын социалист милләти тәшәккүл тапды. Р.-ын тарихи, игтисадијјаты вә мәдәнијјәти һаггында бах *Румынија* мәгаләсинә.

Әд.: Народы зарубежной Европы, ч. 1, М., 1964; Зарубежная Европа. Восточная Европа, М., 1980 (серия «Страны и народы»); Брук С. И., Население мира (этнографический справочник), М., 1981.

РУМЈАНТСЕВ Алексеј Матвејевич (д. 16.2.1905) — совет игтисадчысы. ССРИ ЕА акад. (1966; м. үзвү 1960). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Елми-пелагожи, комсомол вә партија ишиндә чалышмыш, Сов.ИКП МК-да шө'бә мүдири, «Коммунист» журналынын, «Правда» гәзетинин Баш редактору, ССРИ ЕА игтисадијјат бөлмәсинин академик-катиби, ССРИ ЕА-нын витсе-президенти олмушдур. 1975 илдән ССРИ ЕА игтисадијјат бөлмәси академик-катибинин мүавиниди́р. 4 чилдлик «Сијаси игтисад» енсиклопедијасынын Баш редакторудур. Әсас елми әсәрләри социализм сијаси игтисады вә конкрет игтисадијјат мәсәләләринә һәср олунмушдур. Сов.ИКП 19, 20, 22—24-чү гурултајларында Сов.ИКП МК үзвү сечилмиш, ССРИ Али Советинин (4 вә 5-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Ики дәфә Ленин ордени вә дикәр орденләрлә тәлтиф едилмишдир. АДР ЕА-нын харичи үзвүдүр. (1970).

РУМЈАНТСЕВ-ЗАДУНАЈСКИ Пјотр Александрович (15.1.1725, Москва—19. 12.1796, индики Кијев вил. Перејаслав-Хмелнитски р-нунун Ташан к.)—рус сәркәрдәси, кенерал-фелдмаршал (1770), граф (1744). Русија—Исвеч мүһарибәсиндә (1741—43), рус гошунларынын Рејн јүрүшүндә (1748), Једдииллик мүһарибәдә (1756—63) вә Русија—Түркијә мүһарибәсиндә (1768—74) фәргләнмишди. 1775 илдә фамилијасына фәхри «Задунајски» әлавәси едилмишдир. 1764—96 илләрдә Малороссија коллекијасынын президенти вә Малороссијанын кенерал-губернатору иди. Рус һәрб сәнәтинин инкишафында мүһүм хидмәти вар.

РУМЛУЛАР—гызылбаш тајфасы. Һәлә гәдимдән Кичик Асијада мәскунлашмыш әһали, сонралар исә сәлчуглар вә монголлар дөврүндә Орта Асија вә Ирандан бураја көчүб кәлмиш түркдилли тајфалар румлу (јә'ни Рум өлкәсиндән оланлар) адланырдылар. Тејмур һәмин тајфанын бир гисмини Иран вә Азәрб.-а көчүрдү. Сәфәвијјә шејхләринин мүридләри сајылан Р. онларын һәрби гүввәләринин әсасыны тәшкил едән тајфалардан бири иди. Сәфәвиләр дөвләтинин тәшәккүлү вә мөһкәмләндирилмәсиндә мүһүм рол ојнамыш Р.-дан хејли көркәмли һәрби сәркәрдә јетишмиш вә бир сыра әјаләтләрә онлардан нүмајәндәси бәјләрбәји тә'јин олунмушду. Р. бир чох тирә вә голдан ибарәт идиләр. Сонралар шаһсевән тајфа иттифагына дахил олан Р. азәрб.-ларын етноксенезиндә иштирак етмишләр.

Әд.: Эфендиев О. А., Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке, Б., 1981.

РУНА ЈАЗЫЛАРЫ (гәдим кермак дилләриндә runa—сирр)—гәдим керман әлифбасынын (2—13 әсрләр) ишарәләри; әсасән, даш, метал, ағач вә сүмүк үзәриндә һәкк олунурду. Шимали Авропа өлкәләриндә, Шимали Гара дәнизјаны әразиләрдә, Староја Ладога вә Новгородда јајылмышды. Гәдим (24 ишарә) вә јени (16 ишарә) Р. ј. мә'лумдур; һәм солдан сағa, һәм дә сағдан сола јазыла билир. Р.ј.-нын мәншәји гәти мүәјјән олунмамышдыр. Онун Шимали Италија әлифбасына әсасланмасы фикри кениш јајылыб. Р.ј.-нын *Орхон-Јенисеј әлифбасынын* әсасыны тәшкил етмәси еһтималы совет түркологијасында мүбаһисәли һесаб едилир.

Әд.: Зејналов Ф., Гәдим түрк јазылы абидәләри, Б., 1980; Макаев Э. А., Язык древнейших рунических надписей, М., 1965; Кононов А. Н., Грамматика языка тюркских рунических памятников VII—IX вв., Л., 1980.

РУНДИЛӘР—халг; Бурунди Респ.-нын әсас әһалиси (бах *Барундиләр*).

РУПИ, Рупија (санскритчә рупја — кәсилмиш, зәрб олунмуш күмүш) — Һиндистан, Индонезија, Маврики, Малдив, Непал, Пакистан, Сејшел а.-ры, Сәккәм вә Шри Ланканын пул ваһиди. Һиндистанда 16 әсрин ахырындан, Индонезијада 1950 илин февралындан, Пакистанда 1948 илдән, Непалда 1960 илин октјабрындан тәдавүлдәдир. Һиндистан, Непал, Пакистан, Сәккәм Р.-си 100 *пајсаја*, Индонезија Р.-си 100 *сенә*, Маврики, Малдив, Сејшел вә Шри Ланка Р.-си 100 *сентә* бөлүнүр. Һиндистанын 100 Р.-си 7,67 *маната* бәрабәрдир (1982, декабр).

РУПОР (һолландча roeper, roepen—гышгырмаг), акустик ада—өн кәсији дәјишән олан борунун бир һиссәси; сәс мәнбәјинин шүаланма күчүнү артырмаг вә шүаланан сәси мүәјјән истигамәтә јөнәлтмәк үчүн истифадә олунур. Пирамида, сектор вә конус шәкилли, һәмчинин експоненсиал Р. нөвләри вар. Коник Р. даһа кениш јајылмышдыр. Радиотехникада *рупорлу антенанын* иш принсипи Р.-ункуна әсасланыр.

РУПОРЛУ АНТЕНА—метал рупордан вә она бирләшдирилмиш далғаөтүрәндән ибарәт ифрат јүксәктезликли антена. Р.а. линзалы вә күзкүлү антеналарын шүаландырычысы кими, һәмчинин пејк рабитәсиндә, өлчү техникасы гурғуларында вә с.-дә мүстәгил антена кими тәтбиг едилир.

РУР (Ruhr)—АФР-дә чај. Рејн чајынын сағ голу. Зауерланд д-рынын голларындан башланыр. Уз. 235 *км*, һөвзәсинин саһ. 4,5 мин *км*². Чохлу су анбары вар. Сујундан Рур сәнаје р-нунун металлуркија мүәссисәләриндә кениш истифадә едилир. Виттен ш.-нәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. Канаталларла Емс чајына бирләшдирилмишдир. Дујсбург-Рурорт порту (мәнсәбдә) вә Виттен, Ессен, Мүлһејм ш.-ләри Р. саһилиндәдир.

РУР, Рөр (Pur, Roer) — Белчика, АФР вә Нидерландда чај. Маас чајынын сағ голу. Уз. 208 *км*, һөвзәсинин саһ. тәгр. 2,5 мин *км*². Јүксәк Фенн д.-ндан башланыр. Ашағы ахыны бәндләрлә низама салынмышдыр. Гыш вә јазда кур сулудур. Кәмичилијә јарамыр. Рурмонд порту (Нидерланд; мәнсәбдә), Моншау, Дүрен, Јулих (АФР) ш.-ләри Р. саһилләриндәдир.

РУР ДАШ КӨМҮР ҺӨВЗӘСИ, Ашағы Рејн-Вестфалија һөвзәси—Гәрби Авропада ән бөјүк даш көмүр һөвзәси. 13 әсрдән мә'лумдур. Интенсив мәнимсәнилмәсинә 19 әсрин орталарындан башланмышдыр. АФР-да, Шимали Рејн-Вестфалија әразисиндә, Ашағы Рејнин сағ саһилиндә, онун голлары Рур, Емшер, Липпе чајлары һөвзәсиндә вә гисмән сол саһилдә јерләшир. Үмуми саһ. 4500 *км*²; уз. ш.-дан г.-ә 140 *км*-дир. Сәнаје еһтијаты 1500 *м* дәринлијә гәдәрдир; тәгр. 200 млрд. *т*-дур (1974). Һөвзәнин көмүрү Даш көмүр системинин чөкүнтүләри илә әлагәдардыр. Мәһсулдар гатда 200-ә гәдәр көмүр лајы (галынлығы 0,5 *м*-дән чох) вар. Көмүрләри орта вә азкүллү (6—8%-и), азкүкүрдлү вә азфосфорлудур. Онларын чоху (60—65%-и) јахшы кокслашан вә әримә темпру 8600—8700 *ккал/кг* олан јағлы көмүрләрдир.

РУР МҮНАГИШӘСИ (1922—23)—Франса-Белчика гошунларынын Руру ишғал етмәси илә әлагәдар јаранмыш кәскин бејнәлхалг мүнагишә. Алманијанын тәзминатдан имтина етмәси илә әлагәдар (1922, декабр) баш вермишди. Ишғал нәтичәсиндә (1923, 11 јанвар) Алманијанын Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонракы әразисинин тәгр. 7%-и зәбт едилди (Алманијада чыхарылан даш көмүрүн 72%-и, истеһсал олунан чугун вә поладын 50%-дән чоху бу әразинин пајына дүшүрдү). Мүтәрәгги дүнја ичтимаијјәтинин е'тиразлары нәтичәсиндә Франса вә Белчика 1924 илин августунда өз гошунларыны Рурдан чыхармаға башладылар (ишғал гошунларынын чыхарылмасы гәти олараг 1925 илин августунда баша чатдырылды).

РУР ҮСЈАНЫ (1920)—Рур вил. (Алманија) зәһмәткешләринин 1920 илин марты—апрелин әввәлләриндә иртичаја гаршы силаһлы чыхышы. *Капп гијамынын* (*1920*) јатырылмасы кедишиндә коммунистләрин вә сол мүстә-

гилләрин рәһбәрлији алтында Рурда ваһид фәһлә ҹәбһәси органлары јаранды, тәгр. 100 мин нәфәрдән ибарәт Гызыл Орду тәшкил олунду. Мартын 22-и үчүн фәһлә ҹәбһәси вилајәтин ири шәһәрләриндә нәзарәти әлә кечирди. С.-Д. лидерләринин башлыҹа рол ојнадыглары Алманија һөкумәти үсјанчыларла сазиш бағлајараг (24 март), онларын бир сыра тәләбләрини јеринә јетирмәји вә Рура гошун јеритмәмәји өһдәсинә көтүрдү. Апрелин әввәлләриндә һөкумәт сазиши кобудҹасына позараг Рура гошун јеритди вә үсјаны амансызлыгла јатырды.

РУС, Рус торпағы—9—10 әсрләрдә шәрги славјанларын Днеприн орта ахынындакы дөвләт гурумунун, 12 әсрәдәк *Кијев Рус дөвләтинин* ады. 12—13 әсрләрдә гәдим рус торпаглары вә кнјазлыглары Р. адланырды. 13 әсрдә вә сонралар кечмиш Гәдим Рус дөвләтинә дахил олан торпаглар арасында әлагәләрин зәифләмәси илә Белаја Р., Малаја Р. вә с. адлар мејдана кәлди. «Р.» термини «руслар» мәфһумунун әсасыны тәшкил етмишдир.

РУС БОРИСИ—Азәрб.ССР Шаумјан (кәнд) р-нунда кәнд. Р.Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* шм.-г.-дә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 1087 (1983); картофчулуг, тәрәвәзчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

Кәндин јахынлығында 9—13 әсрләрә аид јашајыш јери ашкар олунмушдур. Саһ. тәгр. 2 *ha*-дыр. Стратежи ҹәһәтдән әлверишли саһәдә јерләширди. Үч тәрәфдән дәрин дәрә илә әһатәләнмишдир. Археоложи ахтарышлар заманы сахсы габ нүмунәләри, бәзәк әшјалары тапылмышдыр. Бојалы габлара да тәсадүф олунмушдур. Бә'зи габларын үзәринә һејван (дағ кечиси) вә нәбати рәсмләр һәкк олунмушдур.

РУС БҮРОСУ, РСДФП МК-нын Рус Бүросу—Русијада јерли партија тәшкилатларынын әмәли ишинә билаваситә рәһбәрлик едән, кизли мәтбәәләр јарадылмасы вә кизли әдәбијјат нәшри илә мәшғул олан үмумпартија органы. МК үзвләриндән јарадылмыш вә 1903—17 илләрдә фәалијјәт көстәрмишдир. Партијанын 2-чи гурултајындан сонра—1903 илин августунда Кијевдә јарадылмышдыр. 1904 илдә Москвада, 1905 илдән исә Петербургда јерләширди. Р.б.-нун тәркибинә мүхтәлиф вахтларда Г. М. *Кржижановски*, Р. С. *Землјачка*, Л. Б. *Красин*, И. Ф. *Дубровински*, М. И. Калинин, В. М. Молотов, Г. К. Орҹоникидзе, Ј. М. Свердлов, С. С. *Спандарјан*, И. В. Сталин вә б. дахил олмушлар. В. И. Ленин 1905 илин нојабрында Русијаја гајытдыгдан сонра Р.б.-нун функсијасы РСДФП МК-ја кечди. РСДФП-нин 6-чы Үмумрусија (Прага) конфрансында (1912) сечилмиш МК Р.б.-ну јенидән јаратды (иртиҹа илләриндә фәалијјәти дајанмышды). Она мүһаҹирәтдән В. И. Ленин рәһбәрлик едирди. Биринчи дүнја мүһарибәсинин башланмасы илә Р.б.-нун үзвләри һәбсә алынмыш вә фәалијјәти дајанмыш, 1915 илдә бәрпа олунмушду. РСДФ(б)П-нин 7-чи Үмумрусија (Апрел) конфрансында (1917) Русијада легал ишләјән јени МК сечилди; Р.б. фәалијјәтини дајандырды.

РУС ДИЛИ—рус милләтинин дили, ССРИ халгларынын милләтләрарасы үнсијјәт васитәси, дүнјанын ән чох јајылмыш дилләриндән, БМТ-нин 6 рәсми вә ишләк дилиндән (Чин, инкилис, франсыз, испан вә алман дилләри илә јанашы) бири. Бу дилдә ССРИ-дә үмумијјәтлә, 215 млн.-а јахын (1979), дүнјада исә 240 млн. (1982) адам данышыр. Р.д. данышанларын сајына көрә дүнјада үчүнчү (Чин вә инкилис дилләриндән сонра) јер тутур. Гоһум Украјна вә белорус дилләри илә бирликдә *славјан дилләринин* ш. групуна дахилдир. Р.д.-нин тарихи чох гәдимдир. Шәрги славјан (гәдим рус) дили 7 әсрдән мөвҹуд олмушдур. 10 әсрдә онун әсасында јазы јаранды (бах *Кирилл әлифбасы*) вә јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатды («Остромир инҹили», 11 әср; «Игор полку дастаны», 12 әср вә с.). Феодал чәкишмәләри нәтиҹәсиндә гәдим Р.д. ајры-ајры диалектләрә бөлүндү. Монгол-татар әсарәти (13—15 әсрләр), Полша-Литва истилалары нәтиҹәсиндә 13—14 әсрләрдә гәдим рус халгы парчаланды. Тәдриҹән гәдим Р.д. бирлији дә дағылды. Өз славјанлығы уғрунда мүбаризә апаран 3 јени етник дил бирлији: шм. (великоруслар), ҹ. (украјналылар) вә г. (белоруслар) әмәлә кәлди. 14—15 әсрләрдә бу бирликләрин әсасында јахын гоһум, лакин мүстәгил шәрги славјан дилләри (рус, Украјна вә белорус) тәшәккүл тапды. Москва Рус дөвләти дөврүндә (14—17 әсрләр) ики диалект зонасы (шимали великорус вә ҹәнуби великорус) формалашды. Шимали великорус диалектинин Москва шивәси апарыҹы мөвге тутду вә 17 әсрин орталарындан тәшәккүл тапмаға башлајан рус милли дилинин әсасыны тәшкил етди. Р.д.-нин инкишафында М. В. Ломоносовун нәзәри вә әмәли фәалијјәти мүһүм рол ојнамышдыр. 19 әсрин әввәлләриндә милли Р. д. формалашды. Муасир рус әдәби дили А. С. Пушкинин ады илә бағлыдыр. Әдәби дилин инкишафында Н. М. Карамзин, А. С. Грибоједов, М. Ј. Лермонтов, Н. В. Гогол, И. С. Туркенев, Ф. М. Достојевски, Л. Н. Толстој, А. П. Чехов, М. Горки вә б.-нын хидмәти бөјүкдүр. Әдәби дилин, хүсусилә, онун елми-публисистик үслубунун инкишафында В. И. Ленинин дили мүстәсна әһәмијјәтә маликдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә өлкәмиздә сосиализм гуруҹулуғу Р. д.-нин инкишафына әһәмијјәтли тә'сир көстәрмишдир. Онун лүғәт тәркиби јениләшмиш вә зәнкинләшмиш, грамматик гурулушу даһа да сабитләшмиш, үслубијјаты тәкмилләшмишдир. Р.д. милләтләрарасы үнсијјәт дили кими совет халгынын сосиал-сијаси вә идеја бирлијинин мөһкәмләнмәсиндә, милли мәдәнијјәтләрин инкишафында вә гаршылыглы сурәтдә зәнкинләшмәсиндә, елми-техники биликләрин, дүнја мәдәнијјәтинин мә'нәви сәрвәтләринин мәнимсәнилмәсиндә мүһүм амилдир. 1979 ил сијаһыјаалмасына көрә Р.д.-өлкәмиздә 153,5 млн. адамын ана дили, 61,3 млн адамын исә 2-чи ана дили олмушдур. ССРИ-нин 16,3 млн. гејри-рус әһалиси Р.д.-ни өзүнүн ана дили сајыр. Р.д.-нин бејнәлхалг аләмдә дә нүфузу бөјүкдүр. К. Маркс вә Ф. Енкелс Р.д.-нин зәнкинлијини, көзәллијини дәфәләрлә гејд етмиш, ону сә'јлә өјрәнмишләр. 20 әсрин орталарындан Р.д.-нин бүтүн дүнјада өјрәнилмәси даһа да кенишләнмиш, о бејнәлхалг әлагәләрин мүхтәлиф саһәләриндә (сијаси, игтисади, елми, мәдәни вә с.) ән чох ишләнән дүнја дилләриндән биринә чеврилмишдир. Дүнјада нәшр едилән китабларын, елми-техники әдәбијјатын тәгр. үчдә бири Р.д.-ндә чап олунур. Р.д. бејнәлхалг аләмдә јалныз рус милләтини дејил, үмумијјәтлә, совет халгыны тәмсил едир. О, дүнјанын 100-ә јахын өлкәсиндә өјрәнилир. Сосиалист өлкәләриндә Р.д. иҹбари, јахуд 1-чи хариҹи дил кими бүтүн орта вә али мәктәбләрдә тәдрис олунур. Р.д. Гәрби Авропада, һабелә АБШ, Канада, Јапонија вә дикәр капиталист өлкәләриндә дә кениш өјрәнилир. 1977/78 дәрс илиндә Р.д. АБШ-ын 643 али мәктәб вә колледжиндә, Б. Британијанын 40 ун-т вә 802 мәктәбиндә, Франсанын 24 ун-т вә 400 лисејиндә, АФР-ин 20 али мәктәбиндә, 623 кимназија вә мәктәбиндә тәдрис олунмушдур. Р.д. инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин (Һиндистан, Әлҹәзаир, Әфганыстан, Сурија, Ангола, Ефиопија, Мали, Мозамбик, Никерија вә с.) мәктәбләриндә дә кечилир. Милјонларла хариҹи өлкә вәтәндашы Р.д.-ни радио вә телевизија тәдрис програмы васитәси илә өјрәнир. 1967 илдә Рус Дили вә Әдәбијјаты Мүәллимләринин Бејнәлхалг Ҹәмијјәти (МАПРЈЛ) јарадылмышдыр; «Русскиј јазык за рубежом» журналы бурахылыр. ССРИ ЕА Рус Дили Ин-тунда (1944 илдә тә'сис едилмишдир) вә А. С. Пушкин ад. Рус Дили Ин-тунда (1974), али мәктәбләрдәки рус дили кафедраларынын чохунда Р.д.-нин нәзәри проблемләри, өјрәнилмәси, тәдрис методикасы, дүнјада јајылмасы перспективләри вә с. тәдгиг олунур.

М. Ф. Ахундов, А. Бакыханов, М. Казымбәј, М. Ҹ. Топчубашов, Һ. Зәрдаби, С. Ә. Ширвани, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев, А. Сәһһәт, С. С. Ахундов вә б. Азәрб. халгынын мәдәни тәрәггисиндә Р.д.-нин билмәјин мүстәсна әһәмијјәтини дәфәләрлә гејд етмишләр. Һәлә ингилабдан әввәл рус дили дәрсликләри (С. М. Гәнизадә вә б.), азәрб.-ча—русҹа, русҹа—азәрб.-ча лүғәтләр (Ү. Һаҹыбәјов) јарадылмышды. Р.д. башга мүттәфиг респ.-ларда олдуғу кими Азәрб.ССР-дә дә кениш өјрәнилир. Респ.-да 1,6 млн.-дан чох адам Р.д.-ни 2-чи дил кими сәрбәст билир (1979). АКП МК-нын «Азәрбајҹан зәһмәткешләринин гардаш совет республикалары зәһмәткешләри илә бејнәлмиләл әлагәләрини даһа да инкишаф етдирмәк тәдбирләри һаггында» гәрарында (1981), АКП МК вә Респ. һөкумәтинин сонракы гәрарларында Р.д.-нин идеја-сијаси вә бејнәлмиләл тәрбијә васитәси кими мүстәсна ролу јүксәк гијмәтләндирилмиш, онун респ.-да өјрәнилмәси вә тәдрисинин даһа да јахшылашдырылмасы зәрурәти дәфәләрлә көстәрилмишдир. Р.д. Азәрб. ССР-ин бүтүн үмумтәһсил (1-чи синифдән), орта ихтисас вә али мәктәбләриндә тәдрис олунур. Азәрб.ССР-ин али мәктәбләринин чохунда рус бөлмәләри, рус дили кафедралары фәалијјәт көстәрир. М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Педагожи Рус Дили вә Әдәбијјаты Ин-тунда респ.-нын милли мәктәбләри үчүн рус дили вә әдәбијјаты мүәллимләри һазырланыр. Р.д. тәдрисинин кејфијјәтини јахшылашдырмаг, рус вә Азәрб. дилләринин гаршылыглы тә'сирини өјрәнмәк мәгсәдилә Азәрб.ССР ЕА Нәсими ад. Дилчилик Ин-тунда «Рус дили» шө'бәси јарадылмышдыр

(1977). Р.д.-нин милли мәктәбләрдә өјрәнилмәси вә тәдрис методикасынын даһа да тәкмилләшдирилмәси проблемләри илә әлагәдар Азәрб.-да вахташыры бејнәлхалг симпозиум, үмумиттифаг, респ. елми-нәзәри конфранс вә семинар-мүшавирәләри кечирилир.

Әд.: Русская грамматика, т. 1—2. М., 1980; Иванов В. В., Историческая грамматика русского языка, М., 1964; Русская диалектология, 2 изд., М., 1965; Русский язык и советское общество, т. 1—4, М., 1968; Грамматика современного русского литературного языка, М., 1970; Виноградов В. В., Русский язык, 2 изд., М., 1972; јенә онун, История русского литературного языка. Избр. труды, М., 1977; Филин Ф. П., Происхождение русского, украинского и белорусского языков, Л., 1972; јенә онун, Истоки и судьбы русского литературного языка, М., 1981; Русский язык в современном мире, М., 1974; Русский язык среди других языков мира, М., 1975; Русский язык как средство межнационального общения, М., 1977; Русский язык. Энциклопедия, М., 1979; Мещерский Н. А., История русского литературного языка, Л., 1981; Русский язык—язык дружбы и сотрудничества народов СССР, М., 1981; Джафаров И. Б., Русский язык—язык дружбы и братства, Б., 1982; Ханазаров К. Х., Решение национально-языковой проблемы в СССР, 2 изд., М., 1982.

РУС ДҮЗӘНЛИЈИ—бах *Шәрги Авропа дүзәнлији*.

РУС ӘЛИФБАСЫ—рус дилинин сәс тәркибини ифадә едән, рус милли дили јазы вә чап формаларыны јарадан хүсуси график ишарәләрин (һәрфләрин) ардычыл дүзүмү. Мүасир Р.ә.-нда 33 һәрф (20 самит, 10 саит, јарымсаит-јарымсамит «й», сәс ифадә етмәјән «ь» вә «ъ») вар. Р.ә. *Кирилл әлифбасы* әсасында тәшәккүл тапмышдыр. Һәрфләрин тәркиби вә адлары узун мүддәт индикиндән фәргләнмишдир. Мүасир Р.ә. I Петр ислаһатына әсасланыр; һәмин ислаһат нәтичәсиндә һәрфләрин јазылышы латын чап һәрфләринә јахынлашдырылмыш, бә'зи көһнәлмиш ишарәләр әлифба тәркибиндән чыхарылмыш, јени һәрфләр (э, я) әлавә олунмушдур. 1735 илдән й, 1797 илдән исә ё һәрфләри ишләнмәјә башланмышдыр. Мүасир Р.ә.-нда һәрфләрин сајы вә адлары РСФСР ХКС-нин 10 октјабр 1918 ил тарихли декрети илә тәсдиг едилмиш әлифба ислаһаты әсасында мүәјјән олунмушдур. Р.ә. ССРИ халглары дилләринин бир чохунун (о чүмләдән Азәрб.) әлифбасынын, һабелә БХР, ЈСФР вә МХР-дә ишләдилән әлифбаларын әсасыны тәшкил едир.

һәрфләрин јазылышы		һәрфләрин ады	һәрфләрин јазылышы		һәрфләрин ады
А	а	а	Р	р	ер
Б	б	бе	С	с	ес
В	в	ве	Т	т	те
Г	г	ге	У	у	у
Д	д	де	Ф	ф	еф
Е	е	је	Х	х	ха
Ё	ё	јо	Ц	ц	тсе
Ж	ж	же	Ч	ч	че
З	з	зе	Ш	ш	ша
И	и	и	Щ	щ	шча
Й	й	јот	Ъ	ъ	галынлыг ишарәси
К	к	ка	Ы	ы	ы
Л	л	ел	Ь	ь	инчәлик ишарәси
М	м	ем	Э	э	е
Н	н	ен	Ю	ю	ју
О	о	о	Я	я	ја
П	п	пе			

Әд.: бах *Рус дили* мәгаләсинин әдәбијјатына.

РУС ИНГИЛАБЧЫ СОСИАЛ-ДЕМОКРАТИЈАСЫНЫН ХАРИЧИ ЧӘМИЈЈӘТИ — 1901 илин октјабрында Исвечрәдә В. И. Ленинин тәшәббүсү илә јарадылмыш тәшкилат. «Зарја»—«Искра» тәшкилатынын харичи шө'бәсинин вә «Сосиал-демократ» тәшкилатынын нүмајәндәләрини бирләшдирирди. Низамнамәјә көрә чәмијјәт «Искра»нын харичи шө'бәси иди. Вәзифәси «Искра»нын, «Зарја» журналынын нәшринә вә јајылмасына көмәк көстәрмәк, харичдә ингилаби сосиал-демократија идејаларыны тәблиғ етмәк вә с. иди. РСДФП-нин 2-чи гурултајында (1903) чәмијјәт партијанын јерли комитә һүгугунда олан јеканә харичи тәшкилаты кими танынды. Гурултајдан сонра чәмијјәтдә мөһкәмләнән меншевикләр 1903 илин октјабрында чәмијјәтин 2-чи гурултајыны чағырыб (1-чи гурултајы 1901 илдә олмушду), болшевикләрә гаршы чыхдылар. В. И. Ленин вә тәрәфдарлары гурултајдан кетдиләр. Меншевикләр јени низамнамә гәбул етдиләр. О вахтдан чәмијјәт харичдә меншевизмин әсас дајағына чеврилди. 1905 илдә ләғв олунмушдур.

РУС ЛӨҺРӘМИ — ССРИ-дә Орлов вә Америка лөһрәм атларынын чүтләшдирилмәсиндән алынмыш ат чинси. 1949 илдә тәсдиг едилмишдир. Америка лөһрәми Русијаја 1914 илдә кәтирилмиш вә Орлов лөһрәминин гачмаг габилијјәтини артырмаг үчүн истифадә едилмишдир. Р.л., әсасән кәһәр, бә'зән гара, қурән вә боз рәнкдә олур. Ајғырларын сүјсүнүнүн һүнд. 161,6, бәдәнинин чәпинә уз. 162,5, дөш гучуму 184; әл дарағы 20 *см*-дир. Јерли гошгу атларынын јахшылашдырылмасында, һәмчинин ССРИ-дә вә харичдә ат идманы јарышларында истифадә едилир.

РУС МАХИЗМИ—бах *Махизм*.

РУС МИНИК АТЫ, Орлов Ростопчински аты—19 әсрдә Орлов вә Ростопчински атларынын чүтләшдирилмәсиндән алынмышдыр. Рәнки кәһәр вә ја гара олур. Екстерјери (хүсусилә башы вә бојну) вә јериши көзәл атлардыр. Сүјсүнүнүн һүнд. 160 *см*-дир. Р.м.а.-ндан сүвари, парад аты чинси кими јерли атларын јахшылашдырылмасында истифадә едилмишдир. Һазырда бу чинс мөвчуд дејил.

РУС МУЗЕЈИ, Ленинградда—ССРИ-дә рус инчәсәнәти әсәрләринин топландығы ән бөјүк музејләрдән бири. 1895 илдә тә'сис едилмиш, 1898 илдә ачылмышдыр. Кечмиш Михаил сарајында (1819—25, ме'мар К. И. Росси) јерләшир. Коллексијасынын әсасыны Ермитаждан, Рәссамлыг Академијасындан вә бир сыра сарајлардан дахил олмуш әсәрләр тәшкил едир. 1898—1917 илләрдә музејин коллексијасы сатын алынан вә бағышланылан әсәрләр һесабына зәнкинләшмиш, 1917 илдән сонра милиләшдирилмиш бәдии сәрвәтләрин, еләчә дә халг декоратив-тәтбиги сәнәт әсәрләринин һесабына артмышдыр. 1932 илдә совет инчәсәнәти шө'бәси ачылмышдыр. Р.м.-ндә рус вә совет бојакарлығы, һејкәлтәрашлығы (ССРИ-дә ән зәнкин коллексија), графика (ССРИ-дә ән бөјүк коллексија), декоратив-тәтбиги вә халг сәнәти (мебел, чини, шүшә, парча, ојма, тикмә, һөрмә, лак, метал мә'мулатлары вә с.) нүмунәләри, гәдим иконалар вә с. топланмышдыр.

Әд.: Алянский Ю., Рассказы о Русском музее, 2 изд., Л., 1981.

РУС ОРДУСУ—Бөјүк Октјабр социалист ингилабынадәк Русијанын гуру гошунлары. Низами Р.о. 17 әсрин сону—18 әсрин әввәллиндә I Пјотр тәрәфиндән јарадылмыш вә Русија силаһлы гүввәләринин әсасыны тәшкил етмишди. П. А. Румјанцев-Задунајски, А. В. Суворов, М. И. Кутузов вә с. көркәмли сәркәрдәләр Р.о.-нун јетишдирмәләридир. Р.о.-нда Ә. Шыхлински, С. Меһмандаров вә б. азәрб. кенераллар хидмәт етмишләр. 19 әсрдә вә 20 әсрин әввәлиндә дүнјада ән чохсајлы орду иди. Бөјүк Октјабр социалист ингилабы дөврүндә Р.о.-нун әсас күтләси болшевикләрин тә'сири алтында ингилабын тәрәфинә кечмишди. 1918 илин әввәлиндә бурахылды. Ингилаби әһвал-руһијјәли әскәрләри Гызыл Орду сыраларына дахил олду.

РУС ПРАВДАСЫ—Гәдим Рус дөвләтинин ән мүһүм һүгуг абидәси. Рус феодал һүгугунун XI—XII әсрләрдә һазырланмыш илк мәчәлләси олан Р.П. «Гыса Правда» вә «Кениш Правда» редаксијаларындан ибарәт иди. Р.П. Гәдим Рус дөвләтинин ичтимаи-игтисади вә сијаси гурулушуну, һабелә һүгуг системини өјрәнмәк үчүн ән гијмәтли мәнбәдир. О Русијада һазырланмыш бир сыра һүгуг абидәләри үчүн әсас олмуш, Гәрби вә Чәнуби славјанларда феодал ганунверичилијинин инкишафына тә'сир көстәрмишдир.

РУС СИЛСИЛӘСИ—Чиндә, Кунлун системиндә, Керија вә Гарамуран чајларынын дәрәләри арасында дағ силсиләси. Уз. ч.-г.-дән шм.-ш.-ә тәгр. 400 *км*-дир. Макс. һүнд. 6626 *м*. Әсасән, гнејс, кристаллик шист вә гранитдән тәшкил олунмушдур. Шм. јамачында јовшанлы-шоранлы сәһра, ч. јамачында исә сојуг сәһра ландшафты инкишаф етмишдир. Бузлаглар вар.

РУС ТЕЛЕГРАФ АКЕНТЛИЈИ, (РТА)—Русијада илк мәтбуат акентлији. 1866 илдә Петербургда јарадылмыш, 1878 иләдәк (фасиләләрлә) фәалијјәт көстәрмишдир. Өлкәнин бир сыра шәһәрләриндә шө'бәләри, харичдә мүхбирләри олмуш, «Телеграфныје бүллетени» нәшр етмишдир.

«РУС ФӘҺЛӘЛӘРИНИН ШИМАЛ ИТТИФАГЫ», «Шимали рус фәһлә иттифагы»—Русијада илк ингилаби фәһлә тәшкилатларындан бири. 1878 илин ахырларында Петербургда С. Н. *Халтурин* вә В. П. *Обнорски* јаратмышды; 200-дәк үзвү, о гәдәр дә рәғбәт бәсләјәни вар иди. Програмында илк дәфә фәһләләрин үмумрусија тәшкилатыны јаратмаг мәсәләси гојулмушду. Сосиал ингилабын мүвәффәгијјәтинин јалныз фәһләләрдән асылы олдуғу көстәрилирди. Програмын бир сыра мүддәасы алман сосиал-демократијасынын програмы вә 1-чи Интернасионалын идејалары илә сәсләширди. Лакин програмын мүәллифләри *халгчылыг* идеолокијасындан тамамилә узаглаша билмәмишдиләр. «Иттифаг» мөвчуд сијаси вә игтисади гурулушу девирмәји сон мәгсәд, халг үчүн сијаси азадлыглар вә сијаси һүгуглар әлдә етмәји ән јахын вәзифә сајырды.

«Иттифаг» тә'тилләрә рәһбәрлик едир, интибаһнамәләр бурахырды. 1880 илин февралында илк кизли фәһлә гәзети («Рабочаја зарја») нәшр етмишди. Һәмин илдә көркәмли үзвләринин һәбс едилмәси илә «Иттифаг» фәалијјәтини дајандырды.

Әд.: Корольчук Э. А., «Северный союз русских рабочих» и рабочее движение 70-х гг. XIX в. в Петербурге, М., 1971.

РУ́СА (Roosa) Стуарт (д. 16.8.1933, Колорадо штаты, Дуранго ш.)—АБШ астронавты, ҺҺГ мајору. 1962 илдә Колорадо ун-тини битириб, авиасија техникасы үзрә бакалавр дәрәчәси алмыш вә ики ил һәрби-һава базаларында тәјјарәчи вә мүһәндис хидмәти саһәсиндә рәһбәр вәзифәләрдә ишләмишдир. 1965 илдә аерокосмик тәдгигатлар үчүн пилот һазырлајан мәктәби гуртарандан сонра Калифорнија штатынын Едуардс авиасија базасында сынагчы тәјјарәчи ишләмишдир. 1966 илдән АБШ Аеронавтика вә Космик Фәзанын Тәдгиги үзрә Милли Идарәсинин (НАСА) астронавтлар групуна дахил едилмишдир. 1971 ил февралын 1—10-да «Аполлон-14» космик кәмисиндә (әсас блокун пилоту кими) Ај истигамәтиндә учушда олмушдур (А. *Шепард* вә Е. *Митчелл* илә бирликдә). Ајәтрафы орбитдә 2 күн әрзиндә 35 дөврә вурмушдур. 216 *саат* 2 *дәг* давам едән учуш заманы Ајын фотошәкилинин алынмасы, зондланмасы вә мүшаһидәси илә мәшғул олмушдур.

РУС-АЗӘРБАЈҸАН МӘКТӘБИ, рус-мүсәлман мәктәби, рус-татар мәктәби—19 әсрин 2-чи јарысында габагчыл рус ичтимаи вә педагожи фикринин, мүтәрәгги мәктәб тәҹрүбәсинин тә'сири илә Азәрб.-да мејдана кәлмиш хүсуси мәктәб типи. Илк Р.-А.м. 1875 илдә Газах гәзасынын Салаһлы к.-ндә ачылмышдыр. Бакыда илк Р.-А.м. 1887 илдә јарадылмышдыр. Шакирдләри азәрб.-лардан ибарәт олан Р.-А.м.-ләринин тәдрис планына ана дили, рус вә фарс дилләри, һесаб, ҹоғрафија, тарих вә шәриәт дахил иди. Әввәлчә бирсинифли (тәдрис мүддәти 2 ил) олан бу мәктәбләр сонрадан икисинифли (тәдрис мүддәти 4 ил) мәктәбләрә чеврилдиләр. 19 әсрин сонунда тәкҹә Бакыда 10 Р.-А.м. фәалијјәт көстәрирди. Һәмин дөврдән башлајараг Азәрб.-ын дикәр шәһәр вә кәндләриндә—Шушада (1886), Нахчыванда (1894), Шәкидә (1896), Шамахыда (1897), Кәнҹәдә вә Бакы гәзасынын Ҹорат к.-ндә (1898), Көјчај гәзасынын Бығыр к.-ндә (1900), 20 әсрин әввәлләриндә исә, һәмчинин, Ермәнистан, Күрҹүстан, Дағыстан вә Шимали Гафгазда Р.-А.м.-ләри јарадылмышды. Р.-А.м.-ләри оғланлар вә гызлар (Бакы вә Ериванда) үчүн ајры иди. Азәрб.-да илк Р.-А.м.-ләринин јарадылмасы вә инкишафы С. М. *Гәнизадә* вә Һ. *Маһмудбәјовун* алы илә бағлыдыр. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Р.-А.м.-ләри совет тәһсил системинә әсасланан јени мәктәбләрлә әвәз едилмишдир.

Әд.: Әһмәдов Һ., Рус-Азәрбајҹан мәктәбләринин јајылмасы тарихинә даир (XIX әср), В. И. Ленин ад. АПИ-нин Елми Әсәрләри, 1975, № 1; Тағыјев Ә., XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹанда «Рус-мүсәлман» мәктәбләри, «Азәрбајҹан мәктәби», 1982, № 1; Ахмедов Г., Рафибекли А., К истории русско-татарских школ в Азербайджане, «Советская педагогика», 1969, № 9.

РУСАКО́В Константин Викторович (д. 11.12.1909, индики Калинин вил.-нин Торопетс ш.)—совет партија вә дөвләт хадими, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1979). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Ленинград Политехник Ин-туну битирмиш (1930), 1939 иләдәк Ленинград, Иркутск вә Ерм. ССР-ин тикинти трестләриндә, 1939—46 илләрдә ССРИ Халг Балыг Сәнајеси Комиссарлығында ишләмишдир. ССРИ-нин Гәрб р-нлары балыг сәнајеси назиринин мүавини (1946—48), ССРИ балыг сәнајеси назиринин мүавини (1948—50, 1952—53, 1955—56), биринҹи мүавини (1956—57), назир (1950—52) олмушдур. 1962—64 илләрдә ССРИ-нин МХР-дә фөвгәл'адә вә сәлаһијјәтли сәфири иди. 1960—62 вә 1964 илдән Сов.ИКП МК апаратында чалышмыш, шө'бә мүдиринин биринҹи мүавини (1965—68), шө'бә мүдири (1968—72 вә 1977 илин мартындан), Сов.ИКП МК Баш катибинин көмәкчиси (1972—77) ишләмишдир. 1977 илин мајындан Сов.ИКП МК катибидир. 1971 илдән Сов.ИКП МК үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (7—11-ҹи чағырыш) депутатыдыр. 3 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

РУСА́НОВ Владимир Александрович [15.11.1875, Орјол—1913, Кара дәнизи (?)]—рус гүтб тәдгигатчысы. Ингилаби фәалијјәтинә көрә 2 ил Уст-Сысолскда сүркүндә олмушдур. 1907—11 илләрдә бир нечә дәфә Новаја Земљаја вә 1912 илдә «Һеркулес» кәмисиндә Шписберкен а-рына сәјаһәт етмишдир. Кеолокија, палеонтолокијаја даир мә'луматлар топламышдыр. Јенидән Новаја Земља а.-на үзмүш вә Желаније бурну јахынлығында иткин дүшмүшдүр. 1934 илдә Тајмыр ј-а-нын г.-индә експедисијанын галыглары тапылмышдыр. Р.-ун адына Новаја Земљада бухта вә ј-а, Севернаја Земљада бузлаг, Антарктидада дағ вар.

РУСА́ФИ, әр-Русафи (الروصفي) Мә'руф ибн Әбд әл-Гәни (1875, Бағдад—16.4.1945)—әрәб шаири, әдәбијјатшүнас (Ираг). «Биз вә бејнәлхалг вәзијјәт» (1942), «Әл-Ҹәваһиријә мәктуб» (1944) поемаларында, ше'рләриндә империализмин мүстәмләкәчилик сијасәтинә, истибдада, иртиҹаја гаршы чыхмыш, халгы истиглалијјәт уғрунда мүбаризәјә, маариф вә мәдәнијјәтә чағырмышдыр. Мүасир әрәб поезијасында «сосиал мәктәб»ин банисидир. «Бизим вәтән» ше'ри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур.

Әд.: Ҹәфәров В., Мә'руф әр-Русафинин мүасир Ираг ше'ринин инкишафында ролу, «Әрәб филолокијасы мәсәләләри» китабында, бурахылыш 3, Б., 1979.

РУ́СЕ—Болгарыстанын шм.-ында шәһәр. Русе маһалынын инз. м. Әһ. 170 мин (1979). Өлкәнин мүһүм сәнаје вә нәгл. мәркәзләриндәндир. Машынгајырма, кимја, јејинти, јүнкүл вә мебел сәнајеси вар. Нефт е'мал едилир. Р. мүһүм мәдәнијјәт мәркәзидир.

РУ́СИЈА—әсасән, русларын мәскунлашдығы өлкә (әрази) вә дөвләт. 18 әсрин әввәлиндән Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына гәдәр бу ад алтында бүтүн *Русија империјасы* нәзәрдә тутулурду. Рус јазылы абидәләриндә «Р.» адына 15 әсрин сонундан раст кәлинсә дә, 17 әсрин сонунадәк Рус дөвләти, Рус торпаглары, Москва дөвләти адлары даһа чох ишләнирди. 16 әсрдән Русија чарлығы, 1721 илдән Русија империјасы адларынын синоними иди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра «Совет Русијасы» мәфһуму јаранды. Һазырда адәтән РСФСР-ә Р. дејилир. Хариҹи әдәбијјатда «Р.» ады чох вахт *Совет Сосиалист Республикалары Иттифагыны* билдирмәк үчүн ишләдилир.

РУ́СИЈА АКАДЕМИЈАСЫ—Петербургда рус дили вә әдәбијјаты проблемләрини өјрәнән елми мәркәз. 1783 илдә јарадылмыш, 1841 илдә *Русија Елмләр Академијасынын* рус дили вә әдәбијјаты шө'бәсинә чеврилмишди. Илк президенти кнјакинја Ј. Р. Дашкова (1783—96), даими катиби акад. И. И. Лепехин (1783—1802) олмушлар. Р. А.-нын һеј'әтинә мүхтәлиф вахтларда Д. И. Фонвизин, Г. Р. Державин, И. А. Крылов, А. С. Пушкин вә б. дахил идиләр. Р. А. рус дилинин изаһлы луғәтини бурахмышдыр (1789—94, 2-ҹи нәшри 1906—22; 51 миндән чох сөз-термин).

РУ́СИЈА ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ (РЕА), 1917 иләдәк әдәбијјатда гәбул олунмуш ады—Петербург Елмләр Академијасы (Низамнамәјә көрә 1747 илдән—Император Елмләр вә Рәссамлыг Академијасы, 1803 илдән—Император ЕА, 1836 илдән—Император Санкт-Петербург ЕА, 1917 илин мајындан—Русија ЕА, 1925 илин ијулундан—ССРИ ЕА)—Русијанын, РСФСР-ин, ССРИ-нин али елми идарәси. 1724 ил јанварын 28-дә (февралын 8-дә) Петербургда император I Пјотрун фәрманы илә јарадылмышдыр. Мүнтәзәм елми иҹласлары 1725 илин август — сентјабрындан башланмыш, 1725 ил декабрын 27-дә (1726 ил јанварын 7-дә) тәнтәнәли ачылышы олмуш, 1747 илдә илк Низамнамәси гәбул едилмишдир. Илк илләрдә 11 академики вә 3 шө'бәси олмушдур. Президенти сечкили олмасы нәзәрдә тутулса да, 1917 иләдәк буна әмәл едилмәмишдир.

1725 ил декабрын 7-дә сарај һәкими Л. Блүментрост РЕА-нын илк президенти тә'јин едилмишдир. Сонракы дөврләрдә РЕА-да анҹаг сараја јахын адамлар президент олмуш, әслиндә ону сарај дәфтәрханасы идарә етмишдир.

18 әсрдә РЕА-нын наилијјәтләри физика-ријазијјат вә тәбијјат елмләринә аид олуб, әсасән Л. Ејлер вә М. В. Ломоносовун, һабелә астрономлардан Ж. Н. Делил вә С. Ј. Румовскинин, физикләрдән К. В. Рихман вә Ф. У. Т. Епинусун, физиолог К. Ф. Волфун ады илә бағлыдыр. 1783 илдә Петербургда рус дили вә әдәбијјаты проблемләрини өјрәнән *Русија Академијасы* јарадылмышдыр. РЕА-да иллик мәҹмуәләр нәшр едилмишдир. 1749 илдән елмин актуал проблемләри үзрә һәр ил бејнәлхалг мүсабигәләр кечирилирди.

Јарандығы вахтдан 18 әсрин ахырынадәк РЕА һәм дә ун-т функсијасы дашымыш; сонралар онун тәшкилат гурулушу дәјишмиш, әсас сә'ји елми вә нәзәри ахтарышлара јөнәлдилмишдир. 1912 илдә РЕА-да академик елми ады тә'сис олунду (бундан әввәл РЕА-нын

фәхри үзвү вә мүхбир үзвү елми адлары вар иди). 19 әсрдә Русијада бир сыра јени елми идарәләр: Асија (1818), Мисир (1825), Зоолокија (1832) вә Ботаника (1823) музејләри, Пулково рәсәдханасы (1839), Физиолокија лабораторијасы (1864) вә с. јаранды. РЕА-нын бејнәлхалг әлагәләри кенишләнди, онун харичи фәхри вә мүхбир үзвләринин сајы артды. Лакин, РЕА-нын сәмәрәли елми фәалијјәти үчүн Русијада әлверишли шәраит јох иди. РЕА-ја башчылыг едән дөвләт мә'мурлары ачыг өзбашыналыг едир, шәхси мәнафеләрини елмин инкишафындан үстүн тутур, мүтәрәгги фикирли, материалист көрүшлү алимләрин академија чәрчивәсиндә елми иш апармаларына, И. М. Сеченов, Д. И. Менделејев, К. А. Тимирјазев, А. Г. Столетов кими көркәмли елм хадимләринин һәгиги үзвләр сырасына дахил едилмәсинә манечилик төрәдирдиләр. 1902 илдә II Николај М. Горкинин фәхри академик сечилмәсини гадаған етмишди. Дөвләт елми ишләрә аз вәсаит бурахырды.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы РЕА тарихиндә јени дөвр ачды (бах *ССРИ Елмләр Академијасы*).

РУ́СИЈА ИМПЕРИЈАСЫ—чохмилләтли монархист силки дөвләт (1721—1917). 1721 илдә I Пјотрун империја е'лан етдији *Мәркәзләшдирилмиш Рус дөвләтинин* әсасында јаранмышдыр. 19 әсрин сонунда әразиси 22,4 млн. *км*², әһ. 128,2 млн. нәфәр иди (Авропа Русијасы—93,4 млн. нәфәр, Полша чарлығы—9,5 млн., Бөјүк Финландија кнјазлығы—2,6 млн., Гафгаз—9,3 млн., Сибир—5,8 млн., Орта Асија вил.-ләри—7,7 млн.). Әһалинин 57%-и гејри-рус халглар иди. 1914 илдә Р.и.-нын әразиси 81 губ.-ја, 20 вил.-ә бөлүнүрдү. Чаризм гејри-рус халглары амансыз истисмар едир, милли дилләри вә мәдәнијјәтләри өзмәк сијасәти јеридирди. В. И. Ленин Р.и.-ны «халглар һәбсханасы» адландырмышдыр (бах Әсәр. там күллијјаты, ч. 27, сәһ. 74). Феврал буржуа-демократик ингилабы (1917) мүтләгијјәти девирди, сентјабрын 1(14)-дә Русија респ. е'лан олунду. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы нәтичәсиндә Р.и. әразисинин чох һиссәсиндә Совет һакимијјәти гурулду вә совет респ.-лары јаранды. Бу респ.-лар 1922 илдә *Совет Сосиалист Республикалары Иттифагында* бирләшдиләр.

РУ́СИЈА КОММУНИСТ (болшевикләр) ПАРТИЈАСЫ, [РК(б)П]—бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасы*.

РУ́СИЈА КОММУНИСТ (болшевикләр) ПАРТИЈАСЫНЫН ПРОГРАМЫ —бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы*.

РУ́СИЈА КОММУНИСТ КӘНЧЛӘР ИТТИФАГЫ (РККИ)—бах *Үмумиттифаг Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагы*.

РУ́СИЈА ЛЕНИН КОММУНИСТ КӘНЧЛӘР ИТТИФАГЫ (РЛККИ)—бах *Үмумиттифаг Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагы*.

РУ́СИЈА МҮСӘЛМАНЛАРЫНЫН ГУРУЛТАЈЛАРЫ, Үмумрусија мүсәлманларынын гурултајлары—Русијанын мүсәлман әјаләтләринин буржуазијасы тәрәфиндән 1905—07 илләр дөврүндә зәһмәткешләри милли вә дини тәблиғат јолу илә өз тәрәфинә чәкмәк вә ваһид тәшкилат јаратмаг мәгсәди илә чағырылмышды. Биринчи гурултај 1905 ил августун 15-дә Нижни Новгородда кечирилмишди. Гурултаја Азәрб., Татарыстан, Крым, Түркүстан вә с. јерләрдән 500-дәк нүмајәндә кәлмишди. Онлар тичарәт-сәнаје буржуазијасыны, руһаниләрини вә зијалыларыны тәмсил едирдиләр. Гурултајда *«Иттифаг-и мүслимин»* адлы партија јаратмаг гәрара алынды. Гурултајын панисламист руһлу гәрарлары Русија мүсәлманларыны «бир милләт кими» чыхыш етмәјә чағырыр, мүсәлман мүлкәдар вә капиталистләринин һүгугларынын рус һаким синфи илә бәрабәрләшдирилмәси идејасы ирәли сүрүлүрдү.

1906 ил јанварын 13—23-дә Петербургда кечирилән икинчи гурултајда мүсәлман буржуазијасы, руһани вә зијалыларынын 100-ә јахын нүмајәндәси иштирак етмишди. Гурултајда «Иттифаг-и мүслимин»ин низамнамә вә програмынын лајиһәләри (Ә. Топчубашов һазырламышды), тәшкилатын 1-чи Дөвләт думасында тактикасы мүзакирә олунмушду. Иттифагын низамнамәси бәјәнилмиш вә дума сечкиләриндә кадетләрлә бирликдә һәрәкәт етмәк гәрара алынмышды.

Үчүнчү гурултај 1906 ил августун 16—21-дә Нижни Новгородда чағырылмышды (сәдри Ә. Топчубашов иди). Тачирләр, сәнајечиләр, мүәллимләр, дин хадимләри вә мүсәлман гәзетләринин наширләриндән ибарәт 800 нүмајәндә иштирак едирди. Ингилаби һәрәкатла мүбаризә мәсәләси мүзакирә едилмиш, «Иттифаг-и мүслимин»ин програмы гәбул олунмушду. «Иттифаг-и мүслимин» 15 нәфәрдән ибарәт (о чүмләдән Ә. Топчубашов) Мәркәзи Комитәсинин даими бүросу сечилмишди. Гурултај мүсәлман зәһмәткешләрини ингилаби мүбаризәдән чәкинмәјә чағырмышды.

1907 илин августунда Нижни Новгородда кечирилмиш нөвбәти гурултај ичтимаи вә сијаси әһәмијјәтли мәсәлә мүзакирә етмәмишди.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Аршаруни А., Габидулин Х., Очерки панисламизма и пантюркизма в России, М., 1931; Самедов В. Ю., Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане, ч. 2, Б., 1966; Сеидзаде Д. Б., Из истории азербайджанской буржуазии в начале XX века, Б., 1978.

РУ́СИЈА ПРОЛЕТАР ЈАЗЫЧЫЛАРЫ ЧӘМИЈЈӘТИ (РПЈЧ, русча РАПП) —совет әдәби тәшкилаты (1925—32). Онун фәалијјәтиндә Д. А. Фурманов, Ј. Н. Либедински, А. А. Фадејев вә б. мүһүм рол ојнамышлар. РПЈЧ мәдәни ингилаб, пролетар әдәбијјатынын мөһкәмләнмәси уғрунда, буржуа идеолокијасына гаршы мүбаризә апарырды. Лакин чәмијјәтин рәһбәрләри чидди нөгсанлара, инзибатчылыг вә группачылыг һалларына јол верир, јанлыш нәзәри шүарлар («мүттәфиг вә ја дүшмән» вә с.) ирәли сүрүр, мәдәни ирсә ниһилист мүнасибәт көстәрирдиләр. РК(б)П МК-нын «Партијанын бәдии әдәбијјат саһәсиндәки сијасәти һаггында» 18 ијун 1925 ил тарихли гәтнамәсиндә һәмин нөгсанлар кәскин тәнгид олунмушду. ҮИК(б)П МК-нын «Әдәби-бәдии тәшкилатларынын јенидән гурулмасы һаггында» 23 апрел 1932 ил тарихли гәрары илә РПЈЧ ләғв едилди, *ССРИ Јазычылар Иттифагы* јарадылды.

РУ́СИЈА СОВЕТ ФЕДЕРАТИ́В СОСИАЛИ́СТ РЕСПУБЛИКАСЫ, РСФСР.

Үмуми мә'лумат. ССРИ тәркибиндә мүттәфиг респ. 1917 ил октјабрын 25-дә (нојабрын 7-дә) тәшкил едилмишдир. Шм.-г.-дә Норвеч вә Финландија, г.-дә Ест.ССР, Лат.ССР, Лит.ССР, БССР вә Полша, ч.-г.-дә УССР, ч.-да Күрч. ССР, Азәрб.ССР вә Газах.ССР, ч.-ш.-дә Чин, МХР вә КХДР илә һәмсәрһәддир. Шм.-дан Шимал Бузлу океаны вә онун дәнизләри (Баренс, Ағ, Кара, Лаптевләр, Шәрги Сибир, Чукот), ш.-дән Сакит океан вә онун дәнизләри (Беринг, Охот, Јапон) илә әһатәләнир. Балтик, Гара, Азов вә Хәзәр дәнизләринә чыхышлары вар.

ССРИ әразисинин 3/4-ү, әһ.-нин 1/2-индән чоху, сәнаје истеһсалынын хејли һиссәси вә к.т. истеһсалынын тәгр. 1/2-и РСФСР-ин пајына дүшүр. Саһ. 17,1 млн. *км*². Әһ. 142,1 мин (1984, јанвар). Пајтахты Москва ш.-дир.

РСФСР инзибати чәһәтдән 16 мухтар респ. (Башгырдыстан, Бурјат, Дағыстан, Јакутија, Кабарда-Балкар, Калмык, Карелија, Коми, Мари, Мордва, Татарыстан, Тува, Удмурт, Чечен-Ингуш, Чувашија, Шимали Осетија), 5 мухтар вил. (Адыке, Гарачај-Чәркәз, Дағлыг Алтај, Јәһуди, Хакас), 6 өлкә (Алтај, Краснодар, Краснојарск, Приморје, Ставропол, Хабаровск), 49 вил. (Амур, Архангелск, Белгород, Брјанск, Владимир, Волгоград, Вологда, Воронеж, Горки, Иваново, Иркутск, Јарославл, Калинин, Калининград, Калуга, Камчатка, Кемерово, Киров, Кострома, Кујбышев, Курск, Курган, Ленинград, Липетск, Магадан, Москва, Мурманск, Новгород, Новосибирск, Омск, Орјол, Оренбург, Пенза, Перм, Псков, Рјазан, Ростов, Саратов, Сахалин, Свердловск, Смоленск, Тамбов, Томск, Тула, Түмен, Улјановск, Һәштәрхан, Челјабинск, Чита) вә 10 мухтар маһала [Акин-Бурјат, Евенк, Јамал-Нен, Коми-Пермјак, Корјак, Нен, Тајмыр (Долган-Нен), Уст-Орда-Бурјат, Ханты-Манси, Чукот] бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. РСФСР фәһлә, кәндли вә зијалыларын сосиалист үмумхалг дөвләти, ССРИ тәркибиндә мүттәфиг совет сосиалист респ.-сыдыр. Гүввәдә олан Конститусијасы 1978 ил апрелин 12-дә гәбул едилмишдир. РСФСР федератив дөвләтдир. МССР-ләрин өзләринин конститусијалары, али һакимијјәт органлары—Али Советләри, һөкумәтләри—Назирләр Советләри вар. РСФСР-ә дахил олан һәр мухтар респ. РСФСР Али Совети Рәјасәт һеј'әтиндә сәдр мүавини илә тәмсил олунмушдур. МВ-ләр дахили ишләрдә мүәјјән мүстәгиллијә маликдирләр. Мухтар ма-

һаллар өлкә (дијар) вә вил.-ләрин тәркибинә дахилдир. РСФСР-ин али дөвләт һакимијјәти органы вә јеканә ганунверичилик органы әһалинин 5 ил мүддәтинә сечдији РСФСР Али Советидир (сессијаларарасы дөврдә онун Рәјасәт Һеј'әти). Али Совет респ. һөкумәтини—Назирләр Советини тәшкил едир. Јерли дөвләт һакимијјәти органлары әһалинин 2,5 ил мүддәтинә сечдији мүвафиг халг депутатлары Советләридир. 18 јашына чатмыш бүтүн вәтәндашларын сечмәк вә сечилмәк һүгугу вар.

Али мәһкәмә органы РСФСР Али Советинин 5 ил мүддәтинә сечдији РСФСР Али мәһкәмәсидир; 2 мәһкәмә коллекијасы (мүлки вә чинајәт үзрә) Рәјасәт Һеј'әти вә Пленум тәркибиндә фәалијјәт көстәрир. РСФСР Прокуроруну, мухтар респ. вә мухтар вил., өлкә (дијар) вә вил. прокурорларыны 5 ил мүддәтинә ССРИ Баш прокурору тә'јин едир. РСФСР-ин дөвләт керби вә бајрағы вар.

Тәбиәт. РСФСР Шәрги Авропа вә Шимали Асијанын чох һиссәсини тутур. Шм.-дан ч.-а 4000 *км*, г.-дән ш.-ә 9000 *км* мәсафәдә узаныр. Әразинин тәгр. 70%-и дүзәнликдир. Г.-дә овалыглары (Ока-Дон, Хәзәрјаны вә с.) вә һүнд. 250—400 *м*-ә чатан јүксәкликләри (Валдај, Орта Русија, Волгабоју вә с.) олан Шәрги Авропа дүзәнлији јерләшир. Дүзәнлик ш.-дән Урал д-ры (макс. һүнд. 1895 *м*, Народнаја д.) илә әһатәләнир. Уралдан ш.-дә Гәрби Сибир дүзәнлији јерләшир. Јенисеј илә Лена чајлары арасындакы саһәни тутан Орта Сибир јајласы, ш.-дә Мәркәзи Јакутија дүзәнлији (һүнд. 100—120 *м*) илә әвәз олунур.

РСФСР-ин ш.-индә вә гисмән ч.-унда чох парчаланмыш релјефә вә бөјүк амплитудалы јүксәкликләрә малик дағлыг саһәләр үстүндүр. Респ.-нын Авропа һиссәсиндә һәмин саһәләрә Бөјүк Гафгаз д-рынын шм. јамачындакы силсиләләр [РСФСР-ин ән јүксәк нөгтәси сајылан Елбрус д. (5642 *м*) бурададыр] аид едилир. Сибирин ч.-унда ССРИ-нин дөвләт сәрһәди боју узанан дағ силсиләләринә Алтај д-ры (ән јүксәк нөгтәси Белуха д., 4506 *м*), Кузнетск Алатаусу, Гәрби Сајан, Шәрги Сајан вә Тува д-ры, Прибајкалје, Забајкалје, Становој силсиләси дахилдир. Сибирин шм.-ш. һиссәси вә Узаг Шәрг үчүн, әсасән, орта јүксәкликли (1500—2000 *м*) дағлыг саһәләр характердир. Узаг Шәргин Сакит океан саһили боју пүскүрән вулканлары олан дағлар узаныр (бах *Камчатка* јарымадасы вә *Курил адалары* мәгаләләринә).

РСФСР-ин әразиси кеоложи чәһәтдән *Шәрги Авропа платформасынын* чох һиссәсини, *Сибир платформасыны*, Уралы, Гәрби Сибир дүзәнлијини, Чәнуби Сибири, Верхојанск-Чукот вил.-ни, Корјак јајласыны, Камчатканы, Курил а-рыны, Приморје вә Сахалинин дағлыг саһәләрини әһатә едир. Гәдим платформаларын кристаллик бүнөврәси Үст Протерозојдан әввәлки јашлыдыр. Платформалары әһатә едән гырышыглыг саһәләр даһа кеч әмәлә кәлмишдир. Кеосинклинал системләр чаван платформаларын бүнөврәләрини әмәлә кәтирмишдир. Кеосинклинал просесләрин инкишафы Гафгазда Алп дөврүндә гуртармыш, Курил вә Командор а-ры саһәсиндә, Охот вә Беринг дәнизләри чухурларында вә Курил-Камчатка дәринлик новунда исә һәлә дә давам едир. Гырышыглыг саһәләри гәдим платформалар вә ја онлары океандиби чухурлардан ајыран гуршаглар тәшкил едир; Аралыг дәнизи гуршағынын бир һиссәси, Урал-Монголустан гуршағы, Сакит океан гуршағы вә Арктика гуршағынын бир һиссәси.

ССРИ-нин әсас минерал еһтијатлары (кәшф олунмуш көмүр еһтијатынын 70%-индән чоху, газын хејли һиссәси, торф еһтијатынын 91%-и) РСФСР-ин әразисиндәдир. Сәмәрәли нефт вә газ јатаглары Шимали Гафгазда, Волга-Урал вә Ухта-Печора нефт-газ р-нларында, Гәрби вә Шәрги Сибирдә, Јак.МССР-дә вә Сахалин а.-ндадыр. Дәмир филизинин ән бөјүк еһтијаты Курск магнит аномалијасы, Урал, Сибир, Карелија вә с. р-нлардадыр. РСФСР мүхтәлиф әлван вә надир металларла зәнкиндир. Сүрмә, чивә, гызыл, күмүш, платин, кобалт, апатит, калиум дузлары, фосфорит, асбест, гијмәтли, јарымгијмәтли вә рәнкли дашлар вә с. јатаглар вар.

Респ.-нын чох һиссәси мүлајим гуршагда јерләшир; Шимал Бузлу океанындакы адалар вә материкин учгар шм. р-нлары Арктика вә Субарктика гуршагларына, Гафгазын Гара дәниз саһилиндә кичик бир әрази исә субтропик гуршаға дахилдир. Иглими, әсасән, континенталдыр. Узаг Шәргин јајда Сакит океанын, гышда исә Асија антисиклонунун тә'сири алтында олан ч. һиссәсиндә муссон иглими һакимдир. Гышда РСФСР үзәриндә јүксәк атм. тәзјиги (ш.-дә Асија антисиклону) јараныр. Орта јанвар темп-ру 0-дан (Авропа һиссәсинин г.-и вә өн Гафгаз) —50°С-јә гәдәрдир (Јак.МССР-ин ш.-и; бурада мүтләг минимум—70°С-јә чатыр). Јајда әразисинин чох һиссәси үзәриндә алчаг атм. тәзјиги һакимдир. Орта ијул темп-ру 1°С-дән (Сибирин шм. саһили боју) 24—25°С-јә гәдәрдир (Хәзәрјаны овалыг). Атм. јағынтылары һава күтләләри васитәсилә, әсасән, Атлантик океаны вә Сакит океандан кәтирилир. Јағынты ән чох Гафгаз вә Алтај д-рына (илдә 1500—2000 *мм*-дәк), һәмчинин Шәрги Авропа дүзәнлијинин мешә зонасына (600—700 *мм*) вә Узаг Шәргин ч.-уна (1000 *мм*-дәк), ән аз тундра вә чөл (200—800 *мм*), һәмчинин Хәзәрјаны овалығын јарымсәһра (120—150 *мм*) р-нларына дүшүр.

Сибирин вә Узаг Шәргин шм. јарысынын кәскин континентал иглими һәмин р-нларда чохиллик донушлуғун (саһ. 10 млн. *км*²-дән чохдур) кениш јајылмасына сәбәб олур. Донушлуг тәбәгәсинин галынлығы шм.-да 200—500 *м*, Марха чајы (Вилјујун голу) һөвзәсиндә исә 1500 *м*-ә чатыр.

Арктика вә јүксәк дағлыг р-нларында бузлаглар кениш јајылмышдыр. Бузлаг өртүјүнүн үмуми саһ. Арктика а-рында (Новаја Землја, Севернаја Землја, Франс-Иосиф Торпағы) 56 мин *км*², Бөјүк Гафгаз д-рынын шм. јамачы, Алтај, Камчатка, Сајан вә респ.-нын шм.-ш.-индәки дағларда исә 3500 *км*²-дән чохдур.

РСФСР-дә уз. 10 *км*-дән артыг тәгр. 120 мин чај вар. Үмуми уз. 2,3 млн. *км*-дән чох олан бу чајлар Шимал Бузлу океаны [Шимали Двина, Печора, Об (Иртышла бирликдә), Јенисеј, Лена, Индикирка, Колыма вә с.], Сакит океан (Амур, Пенжина, Анадыр вә с.) вә Атлантик океаны (Дон, Кубан, Нева вә с.) һөвзәләринә аиддир; Дағыстанын чајлары, Волга вә Урал Хәзәр дәнизинә төкүлүр. Чајларын иллик ахым һәчми тәгр. 4000 *км*³-дир; әксәријјәти, әсасән, јағыш вә гар сулары илә гидаланыр, јазда вә јајын әввәлләриндә дашыр. Чајлардан кәмичилик, ағач ахыдылмасы вә сувармада истифадә едилир. ССРИ-нин һидроенеркетика еһтијатларынын 2/3-јә гәдәри респ. чајларынын пајына дүшүр. Тәгр. 2 млн. көл вар. Ән бөјүкләри: Хәзәр, Бајкал, Ладога, Онега вә Тајмыр. Ири СЕС-ләрин бәндләри васитәси илә Рыбинск, Кујбышев, Волгоград, Кама, Краснојарск, Иркутск, Братск вә с. су анбарлары јарадылмышдыр.

Торпаг вә битки өртүјү чоғрафи зоналлыға ујғун олараг шм.-дан ч.-а дәјишир. Арктика сәһралар зонасына дахил олан Шимал Бузлу океаны адалары вә Тајмыр ј-а-нын саһилбоју һиссәсинин торпаглары вә биткиләри зәиф инкишаф етмишдир. Бир гәдәр ч.-да мамыр, шибјә вә чохиллик коллуглар үстүн олан тундра зонасы јерләшир; глејли тундра торпаглары јајылмышдыр. Кечид зонасы сајылан мешә-тундрада тозағачы, күкнар вә гарашам ағачлары олан сејрәк мешәли саһәләрә раст кәлинир. Әразинин тәгр. 65%-ини тутан мешә зонасы тајга (ијнәјарпаглы мешәләр—әсасән, күкнар, ағ шам, гара шам, сидр, шам вә с.), гарышыг (ијнәјарпаглы вә енлијарпаглы мешәләр—әсасән, тозағачы, ағчаговаг, палыд, ағчагајын, чөкә, вәләс, гарағач вә с.) вә енлијарпаглы мешәләр (палыд, чөкә) јарымзоналарына бөлүнүр; подзол, чимли подзол, тајга-батаглыг вә батаглыг торпаглары јајылмышдыр. Ч.-да мешә зонасы мешә-чөл зонасына кечир. Бу зонада палыд, тозағачы вә ағчаговагдан ибарәт мешәләрлә мүхтәлифотлу чөл саһәләри бир-бирини әвәз едир; торпаглары боз мешә вә гәләвили гарадыр. Ч.-а кетдикчә мешә-чөл чөл зонасы илә әвәз олунур. Бурада гара вә түнд-шабалыды торпаглар јајылмышдыр. Хәзәрјаны овалыгда јарымсәһраја раст кәлинир; торпаглары ачыг-шабалыды вә боздур; битки өртүјүндә јовшан, шораноту вә тахыл биткиләри үстүндүр. Дағлыг р-нларда торпаг вә битки өртүјү шагули зоналлыг үзрә дәјишир.

РСФСР-ин әразиси Палеарктика зоочоғрафи саһәсиндәдир. Арктика сәһралары зонасы вә тундрада тундра түлкүсү, лемминг, шимал маралы, гүтб бајгушу, тундра кәклији јашајыр. Мешә зонасында һејванлардан сығын, гонур ајы, вашаг, самур, түлкү, синчаб, бурундук, ағ довшан, һәмчинин марал, кабарга, Сибир сафсары (Шәрги Сибирдә), Уссурија пәләнки, гара ајы, Амур дәләси, Уссурија јеноту, чөлдонузу (Узаг Шәргин ч.-унда), гушлардан Сибир хорузу, тетра гушу, бонази тетрасы, ағачдәлән вар. Мешә-чөл вә чөл зоналарында хырда кәмиричиләрдән тарла сичаны, сүнбүлгыран, әрәбдовшаны, дағ сичаны, бајбак, гушлардан исә довдаг, гартал, бәзкәк вә с. үстүндүр. Синчаб, ондатра, түлкү, самур, горностај, сығын, шимал маралы, чүјүр, гушлардан исә газ вә өрдәјин тәсәррүфат әһәмијјәти бөјүкдүр. Дәнизләрин биоложи еһтијатларындан (мүхтәлиф балыглар, дәниз мәмәлиләри) кениш истифадә едилир. Дахили су һөвзәләриндә гызылбалыг, нәрә, сијәнәк вә с. овланыр.

Үмуми саһ. 5 млн. *ha*-а чатан 30-дан артыг горуг вар. Ән мәшһурлары: Алтај, Баргузин, Гафгаз, Окабоју-Террас, Печора-Илыч, Столбы, Теберда, Һәштәрхан.

Әһали. РСФСР-дә 100-дән артыг милләт вә халг јашајыр. Әһалинин 82,6%-и (1979) руслардыр. Украјналылар вә белоруслар респ.-нын бүтүн әразисиндә јајылмышлар. РСФСР-ин Авропа һиссәсинин шм.-ында фин-угор дилләриндә данышан халглар групуна кареллләр, вепсләр, ижорлар, саамлар (вә ја лопарлар), комиләр вә коми-пермјаклар, Орта Волга бојунда мариләр, удмуртлар вә мордвалар дахилдирләр. Волга бојунун дикәр р-нларында вә Чәнуби Уралда түркдилли татарлар, чувашлар, башгырдлар, Ашағы Волга бојунда монголдилли калмыклар, Газах.ССР илә сәрһәд бојунда газахлар, Гафгазда осетинләр, гарачајлылар,балкарлар, кумыклар, ногајлар, кабардалылар, адыглар, чәркәзләр вә абазалар, чеченләр, ингушлар, аварлар, азәрб.-лар (152 мин, 1979), даркинләр, ләзкиләр, лаклар, табасаранлылар, рутуллулар, агуллар, сахурлар јашајырлар. Сибир вә Узаг Шәргдә јакутлар, долганлар, алтајлылар, шорлар, хакаслар, тувалылар, бурјатлар, хантылар, мансиләр, ненләр, нганасанлар, селкуплар, евенкләр, нежидаллар, евенләр, нанајлар, улчиләр, орочлар, удекеләр, ескимослар, алеутлар, чукчалар, корјаклар, ителменләр кениш әразиләрдә јерләшмишләр. РСФСР халглары үчүн үмуми үнсијјәт васитәси рус дилидир.

1914—74 илләрдә РСФСР әһалиси тәгр. 1,5 дәфә, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндәки (1941—45) иткиләрә бахмајараг 1940 илә нисбәтән 21,5% артмышдыр. Артым әсасән әһалинин јени фајдалы газынты тапылан әразиләрә, дикәр сәнаје мәркәзләринә кечмәси, јени сәнаје мәркәзләринин јаранмасы илә әлагәдардыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә тәгр. 8,2 нәфәрдир (1982). Ишләјән әһалинин 74,9%-и х.т.-нын мүхтәлиф саһәләриндә, 25,1%-и исә гејри-истеһсал саһәләриндә чалышыр. Шәһәр әһ. 70,5%-дир (1981). Ири шәһәрләри:

Москва. Олимпија кәнди.

Москва (8301 мин), Ленинград (4719 мин), Горки (1373 мин), Новосибирск (1356 мин), Свердловск (1252 мин), Кујбышев (1244 мин), Челјабинск (1066 мин), Омск, (1061 мин), Казан (1023 мин), Перм (1028 мин), Уфа (1023 мин), Волгоград (965 мин), Ростов (966 мин), Саратов (881 мин), Краснојарск (833 мин), Воронеж (820 мин), Јарославл (614 мин), Краснодар (588 мин), Иркутск (575 мин), Ижевск (587 мин), Новокузнетск (558 мин), Владивосток (576 мин), Барнаул (555 мин; 1982).

Тарихи очерк. РСФСР әразисиндә ән гәдим инсан изләри тәгр. 700 мин ил әввәлә аиддир (Шимали Гафгаз вә Прикубанје; инсан бураја Загафгазијадан кечмишдир). Орта *Палеолитдә* Ашағы Волга вә Орта Уралда јашајыш мәскәнләри әмәлә кәлди. Сон Палеолитдә мүасир инсанын формалашмасы баша чатды. Инсанлар Гүтб даирәсини кечиб Сибирин бир һиссәсиндә мәскунлашдылар. *Неолит* дөврүндә тајфалар мејдана кәлди. Јығычылыгдан әкинчилик вә малдарлығын ән гәдим формаларына кечилди, дулусчулуг јајылды. Е.ә. 3-чү минилликдә Шимали Гафгазда *Тунч дөврү* башланды. Е.ә. 2-чи минилликин сонунда тунч аләтләр, демәк олар, бүтүн мүасир әразидә јајылмышды. Ири һәрби тајфа иттифаглары јаранып, ичтимаи гурулуш һәрби демократијаја чеврилирди. Е.ә. 1-чи минилликдә ч.-да *Дәмир дөврү* башланды. *Скифләрдә* вә *сарматларда* дәмир аләтләр мејдана кәлди. Ерамызын 3 әсриндә көчәри халглар—*готлар* вә 4 әсрдә *һунлар* Шәрги Авропа дүзәнлијинә сохулдулар. 4—8 әсрләрдә Шимали Гафгазда *аланлар* бирләшди. 6 әсрин орталарында Шәрги Авропада *аварлар* башда олмагла көчәри тајфаларын иттифагы јаранды. 5 әсрдә Азов дәнизиндән шм. вә ш. тәрәфдә *булгарлар* көчәрилик едирдиләр. 6 әсрдә мәркәзи Орта Асијада олан *Түрк хаганлығы* јаранды. Әрәбләрин һүчумундан сонра бу дөвләт Шәрги вә Гәрби түрк хаганлыгларына бөлүндү. Гәрби түрк хаганлығынын јериндә 7 әсрдә *Хәзәр хаганлығы* мејдана кәлди. Гәрби түрк хаганлығы илә мүбаризәдә Бөјүк Булгар дөвләти јаранды. Шәрги Авропанын ән бөјүк илкин феодал дөвләтләриндән бири *Волга-Кама Булгарыстаны* иди. Волга вә Ока чајлары арасында јерли *Неолит* тајфаларындан төрәнмиш *Дјаково мәдәнијјәти* тајфалары (мерјаларын, весләрин вә муромларын әчдадлары) јашајырдылар. Кама вә Урал чајлары әтрафында *Ананјино мәдәнијјәти* вә Пјаны Бор мәдәнијјәти тајфалары (мордваларын, удмуртларын вә чувашларын әчдадлары) мәскунлашдылар. 1-чи миниллијин сонунда РСФСР әразисиндә ибтидаи-ичма гурулушунун дағылмасы, синифли чәмијјәтин вә дөвләтин јаранмасы үмуми характер алмышды. Шәрги Авропа әразисиндә формалашан гәдим славјанлар 3 әсрдә *Халгларын бөјүк көчү* заманы шәрги, гәрби вә чәнуби славјанлара бөлүндүләр. Феодализм мүнасибәтләринин мүрәккәб инкишаф просеси 8—9 әсрләрин ајрычында дөвләтин јаранмасы илә нәтичәләнди (бах *Кијев Рус дөвләти*). 11 әсрдә славјанларда феодализм гурулушу бәргәрар олду. Кијев Рус дөвләти гәдим рус халгынын формалашдығы әрази, рус, Украјна вә белорус халгларынын тарихи вәтәни олмушдур. Бөјүк Кијев кнјазы Мстислав Владимировичин өлүмүндән (1132) сонра Кијев Рус дөвләти парчаланды; Владимир-Суздал, Галич-Волын кнјазлыглары, Новгород феодал респ.-сы вә с. дөвләт гурумлары јаранды.

1223 илдә чәнуби рус кнјазлары Калка чајы саһилиндә монгол-татарларла вурушмада мәғлуб олдулар; 1236 илдә монгол-татарларын Шәрги Авропаја һүчумлары башланды (бах *Монгол истилалары*). 13 әсрин 40-чы илләриндә рус торпагларына Исвеч ишғалчылары, алман чәнкавәрләри дә һүчум етдиләр, лакин мәғлубијјәтә уғрадылар.

Монгол-татар зүлмү рус торпагларында сосиал-игтисади просесләрин инкишафыны ләнкидирди. Сонралар тәсәррүфат хејли дәрәчәдә бәрпа олунса да, феодал дағыныглығы давам едирди. Рус торпагларынын сосиал-игтисади вә сијаси һәјатынын мәркәзи Волга вә Ока чајлары арасындакы әрази (Шимал-Шәрги Рус) иди. 14 әсрин 2-чи јарысында Москва монгол-татар зүлмүнә гаршы мүбаризәнин башында дурду вә тәдричән рус торпагларыны бирләшдирән мәркәзә чеврилди. Куликово вурушмасында (1380) монгол-татарлар үзәриндәки гәләбә Москванын ролуну даһа да мөһкәмләндирди. 15 әсрин сону—16 әсрин әввәлләриндә *Мәркәзләшдирилмиш Рус дөвләтинин* јаранмасы баша чатды. 1480 илдә монгол-татар зүлмү деврилди. Рус халгы гәдимдә вјатичләрин, кривичләрин, словенләрин вә северјанларын јашадығы әразидә јаранмышдыр. Бу просесдә тәдричән руслашмыш вә рус дилини гәбул етмиш гејри-славјан халглар да (весләр, муромлар вә б.) иштирак етмишләр. Шималда вә Волгабојунда јашајан бир чох халг да Рус дөвләтинин тәркибинә дахил олду; сонралар дөвләтин чохмилләтли характери даһа да күчләнди. 15—16 әсрләрин ајрычында «Русија» ады јајылмаға башлады.

Ири феодаллар өз мүстәгилликләрини сахламаға чалышыр вә мәркәзләшмәјә мүгавимәт көстәрирдиләр. Дахили сијаси мүбаризә илк рус чары Иван Грознынын вахтында [1547—84] хүсусилә кәскинләшмишди. 16 әсрдә Казан вә Һәштәрхан ханлыглары ләғв едилди. Балтик дәнизинә чыхмаг уғрунда мүһарибә [бах *Ливонија мүһарибәси (1558—83)*] кнјаз-бојар мүхалифәти вә дөвләт һакимијјәти арасындакы мүбаризәни даһа да кәскинләшдирди. Чар һакимијјәтинин өз вәзијјәтини *опричнина* васитәсилә мөһкәмләндирмәк чәһди әһалинин мүхтәлиф тәбәгәләри арасында наразылығы артырды. Тәһкимчилик зүлмүнә гаршы мүбаризә күчләнди [бах *Болотников үсјаны (1606—07)*]. Полша вә Исвеч феодаллары өлкә дахилиндә јаранмыш мүрәккәб вәзијјәтдән истифадә едәрәк 1604 илдә Русијаја сохулдулар. Полша гошуну Москваны тутду. К. *Минин* вә Д. *Пожарскинин* башчылығы илә халг гошуну 1612 илдә Москваны азад етди. Лакин әразинин бир һиссәси Реч-Посполита вә Исвечин һакимијјәти алтында галды. 1613 илдә Русијада *Романовлар* сүлаләси һакимијјәтә кәлди.

17 әсрдән Русија тәдричән буржуа милли әлагәләринин јаранмасы илә сәчијјәләнән јени дөврә гәдәм гојду. Шәһәр сәнәткарлығы хырда әмтәә истеһсалына чеврилир, мануфактуралар мејдана кәлир, дахили тичарәт кенишләнирди. Лакин 17—18 әсрләрдә буржуа үнсүрләринин јаранмасы тәһкимчилик гајдаларынын мөһкәмләнмәси шәраитиндә кедирди. Феодал истисмарынын күчләнмәси 17 әсрин орталарында шәһәр үсјанларына, С. *Разинин* башчылығы илә кәндли мүһарибәсинә вә с. сәбәб олду. Задәканларын күчләнмәси вә бојарларын мөвгејинин зәифләмәси, әмтәә-пул мүнасибәтләринин инкишафы, дөвләтин игтисади мөвгејинин мөһкәмләнмәси мүтләгијјәтә кечид үчүн шәраит јаратды. I *Пјотрун* дөврүндә Русијада мүһүм ислаһатлар һәјата кечирилди. 1721 илдә Русија империја е'лан едилди (бах *Русија империјасы*). Ислаһатлар вә һәрби ишғаллар

Русијаны гүдрәтли дөвләтә чеврди. Лакин бу, тәһкимчилик методлары, феодал зүлмүнүн күчләндирилмәси јолу илә һәјата кечирилмишди. Бунлар исә халг һәрәкатына сәбәб олурду [бах *Булавин үсјаны* (*1707—09*)]. 18 әсрин 2-чи јарысында *тәһкимчилик һүгугу* даһа амансыз шәкил алды. II *Јекатерина* дөвләт торпагларыны пајламагла задәкан торпаг саһиблијини даһа да мөһкәмләндирди. Һөкумәтин сијасәтиндән наразылыг вә тәһкимчилик зүлмүнүн күчләнмәси Ј. *Пугачовун* башчылығы илә кәндли мүһарибәсинә (1773—75) кәтириб чыхарды. Кәндли мүһарибәси амансызлыгла јатырылдыгдан сонра һөкумәт јерләрдә задәканларын һакимијјәтини күчләндирди. 18 әсрин 2-чи јарысында габагчыл рус ичтимаи фикри тәһкимчилик һүгугуна гаршы даһа гәтијјәтлә чыхырды. А. Н. *Радишшев* мүтләгијјәтин ингилаби јолла деврилмәси тәләбини ирәли сүрдү.

Задәканларын вә тачирләрин мәнафејини нәзәрә алан чар һөкумәти харичи сијасәт саһәсиндә ч. сәрһәдләринин тәһлүкәсизлији уғрунда мүбаризәни давам етдирирди. Түркијә үзәриндә гәләбәләрдән сонра *Крым ханлығы* ләғв олунду (1783) вә Гара дәнизин шм. саһили Русијаја кечди. Картли-Кахети чарлығы илә бағланмыш *Кеоркијевск трактатына* (*1783*) әсасән Шәрги Күрчүстан Русијанын һимајәсини гәбул етди. *Русија—Түркијә мүһарибәләри* (*17—19 әсрләр*) нәтичәсиндә Русијанын бејнәлхалг нүфузу күчләнди. Реч Посполитанын 3 дәфә бөлүшдүрүлмәсиндән сонра Сағсаһил Украјнасы вә бүтүн Белорусија Русијаја бирләшдирилди. 1801 илдә Шәрги Күрчүстан, 1809 илдә Финландија, 1812 илдә Гәрби Күрчүстан вә Бессарабија Русијанын тәркибинә дахил едилди. *Русија—Иран мүһарибәләри* (*19 әср*) нәтичәсиндә Күлүстан (1813) вә Түркмәнчај (1828) сүлһ мүгавиләләринә әсасән Шимали Азәрб. Русијаја бирләшдирилди. 1812 илдә Наполеон Русијаја һүчум етди, *Вәтән мүһарибәси* (*1812*) башланды. Рус ордусунун мүвәффәгијјәтли әмәлијјатлары вә халг мүһарибәсинин јүксәлиши Наполеон ордусунун там мәғлубијјәтинә кәтириб чыхарды. Рус ордусунун харичи јүрүшләри (1813—14) нәтичәсиндә Авропанын бир сыра халглары јенидән милли истиглалијјәт газандылар. Лакин Наполеон үзәриндә гәләбәдән мүртәче гүввәләр истифадә етдиләр; 1815 илдә чар Русијасы башда олмагла әксингилаби *Мүгәддәс иттифаг* јарадылды.

Мүһарибәдән сонра халг күтләләринин тәһкимчилик гајдалары әлејһинә чыхышлары күчләнди, *декабристләр* үсјаны (1825) Русијада ингилаби-азадлыг һәрәкатынын задәкан дөврүнүн башланғычыны гојду. 19 әсрин 1-чи јарысы Русија тарихиндә феодал тәһкимчилик гурулушунун бөһраны илә характеризә олунур. Тәһкимчилик һүгугу азад ишчи гүввәси базарынын јаранмасына мане олур, дахили тичарәти мәһдудлашдырыр, капитал јығымы вә капитализмин инкишафы просесини ләнкидирди. 19 әсрин 2-чи рүбүндә Русијада сәнаје чеврилиши башланды. Лакин Русија Авропанын дикәр өлкәләриндән кери галырды. Чаризм тәһкимчилик гурулушуну јени шәраитә ујғунлашдырмаг үчүн мүхтәлиф лајиһәләр һазырлајырды. 19 әсрин 40—50-чи илләриндә кәндли мәсәләси даһа

Гадын бурлаклар. Нижни Новгород гәзасы. 1910.

да кәскинләшмиш, тәһкимчилик һүгугунун ләғви лабүдләшмишди. *Ингилабчы демократлар* тәһкимчилик һүгугунун ингилаби јолла деврилмәси идејасы илә чыхыш едирдиләр. Чаризмин Авропадакы әксингилаби ролу Полша (1831) вә Мачарыстанда (1849) ингилаби һәрәкатларын јатырылмасында өзүнү ајдын бүрузә верди. Русијанын Балкан ј-а-ндакы харичи сијасәтинин фәаллашмасы нәинки Түркијә, һәм дә Инкилтәрә вә Франса илә һәрби мүнагишәјә сәбәб олду. *Крым мүһарибәсиндә* (*1853—56*) мәғлубијјәт чаризми тәһкимчилик һүгугуну ләғв етмәк зәрурәти гаршысында гојду.

19 әсрин 2-чи јарысында Русија капитализм формасијасына дахил олду. 1859—61 илләрдә јаранмыш *ингилаби шәраит* тәһкимчилик һүгугунун ләғвини сүр'әтләндирди. *Кәндли ислаһаты* (*1861*), онун ардынча кечирилән земство (1864), мәһкәмә (1864), шәһәр (1870), һәрби (1862—74) вә с. буржуа ислаһатлары феодал монархијасыны буржуа монархијасына чевирмәк јолунда атылан аддымлар иди.

60-чы илләрдә Русија азадлыг һәрәкаты тарихинин разночин — буржуа-демократик дөврү башланды. Бу һәрәкатын башында Н. Г. *Чернышевски* вә Н. А. *Добролјубов* дururду. 70-чи илләрдә ингилаби һәрәкатда јени јүксәлиш баш верди. Ингилабчы халгчылар (бах *Халгчылыг*) мүтләгијјәтә гаршы мүбаризәјә гошулдулар. Онлар «*Земља и волја*» тәшкилатыны јаратдылар. Илк фәһлә тәшкилатлары — «*Чәнуби Русија фәһлә иттифагы*» (Одесса, 1875) вә «*Рус фәһләләринин шимал иттифагы*» (Петербург, 1878) мејдана кәлди. Ингилаби һәрәкатын күчләнмәси 70-чи илләрин сону—80-чи илләрин әввәлиндә ингилаби шәраитин јаранмасы илә нәтичәләнди. 1881 ил мартын 1-дә халгчыларын суи-гәсди нәтичәсиндә император II Александр өлдүрүлдү.

80-чи илдә сәнаје чеврилиши баша чатды. Јени сәнаје мәркәзләри — Чәнуб, Донбас, Бакы јаранды. Јени ичтимаи синифләр—буржуазија вә пролетариат формалашырды. 1890 илдә сәнаје вә нәгл. фәһләләринин сајы 1,5 млн. нәфәрә чатмышды.

80-чи илләрин сону—90-чы илләрин әввәлиндә азадлыг һәрәкатында рәһбәр рол фәһлә синфинә кечди. Фәһлә һәрәкатынын јүксәлиши илә илк марксист дәрнәк вә груплары мејдана кәлди. К. В. *Плехановун* башчылығы илә 1883 илдә Ченеврәдә јарадылмыш «*Әмәк азадлығы*» *групу* Русијада марксизм идејаларынын јајылмасында бөјүк рол ојнады. 90-чы илләрдә Русија сәнаје јүксәлиши дөврү кечирирди. Лакин техника-игтисади чәһәтдән габагчыл капиталист өлкәләриндән кери галмышды.

19 әсрин 60—80-чи илләриндә Орта Асијанын хејли һиссәси Русијаја бирләшдирилди, газах торпагларынын бирләшдирилмәси баша чатдырылды. Бу әразиләрдә феодал пәракәндәлијинин ләғви вә капитализмин инкишафы үчүн әлверишли шәраит јаранды. Гејри-рус халглар үмумрусија ингилаби һәрәкатына чәлб олундулар.

19 әсрдә рус буржуа милләтинин тәшәккүлү вә Русија тәркибиндәки бир сыра бөјүк халгларын милләт кими формалашмасы баша чатды.

19—20 әсрләрин ајрычында Русија *империализм* мәрһәләсинә гәдәм гојду. Истеһсалын вә капиталын јүксәк тәмәркүзләшмәси нәтичәсиндә инһисар бирликләри јаранды. Русијанын мүхтәлиф р-нлары игтисади чәһәтдән гејри-бәрабәр инкишаф етмишди. Капитализмин инһисарчы формалары илә јанашы бә'зи јерләрдә капитализм мүнасибәтләри һәлә јенича јаранырды. Бә'зи халглар феодал инкишаф мәрһәләсиндә иди, бә'зи гејри-рус халгларда исә патриархал мүнасибәтләрин галыглары өзүнү чидди шәкилдә көстәрирди. Капитализмин ән јени формаларынын феодализмин күчлү галыглары илә чулғалашмасы Русијанын ичтимаи гурулушунун характерик хүсусијјәти иди.

Саһибкар торпагларынын 61,9%-и (53,2 млн. десјатин) задәканларын әлиндә иди. Кәндлиләр азторпаглылыгдан, верки вә мүкәлләфијјәтләрдән әзијјәт чәкирдиләр. К.т. зәиф инкишаф едирди. Фәһлә синфи амансыз истисмар олунурду вә һеч бир сијаси һүгуга малик дејилди.

20 әсрин әввәлиндә Русијада халг ингилабы үчүн илкин игтисади вә сосиал шәртләр јетишмишди. Ингилаби һәрәкатын мәркәзи Гәрби Авропадан Русијаја кечмишди. Өлкәнин сосиал-игтисади инкишафы мүтләгијјәтин деврилмәсини тәләб едирди.

19 әсрин 90-чы илләриндә азадлыг һәрәкатында пролетар дөврү башланды. 1895 илдә В. И. Ленин бир груп марксистлә бирликдә *Петербург* «*Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы*»ны јаратды. РСДФП-нин 1-чи гурултајы (1898) Русија С.-Д. Фәһлә Партијасынын јарадылмасыны рәсмән е'лан етди. Јени типли пролетар партијасы уғрунда мүбаризәдә ленинчи «*Искра*» гәзети һәлледичи рол ојнады. Партијанын 2-чи гурултајы (1903) *јени типли партијанын* әсасыны гојду вә РСДФП-нин Програмыны гәбул етди. Русија ленинизмин вәтәни, дүнја ингилаби фикринин мәркәзи олду (бах *Марксизм-ленинизм*). *Русија—Јапонија мүһарибәси* (*1904—05*) ингилаби бөһранын јетишмәсини сүр'әтләндирди. *Русијада 1905—07 илләр ингилабы* мүтләгијјәтин дајагларыны сарсытды. Ингилабын тәзјиги илә мүтләгијјәт һәлә 1906 илдә нүмајәндәли ганунверичи орган—*Дөвләт думасы* јаратды.

1909 илдә башланан сәнаје јүксәлиши истеһсалын тәмәркүзләшмәсини хејли күчләндирди. *Биринчи дүнја мүһарибәсинин* (*1914—18*) башланғычында Русија империализми јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатмышды. Русија мәһсулдар гүввәләрин сәвијјәсинә көрә Франса вә Јапонија илә бир сырада дururду. Истеһсалын тәмәркүзләшмәсинә көрә исә дүнјада биринчи јерә чыхмышды. Бунунла белә, инһисарчы капитал бүтүн саһәләрдә һаким дејилди. Сосиалист ингилабы үчүн илкин игтисади-ичтимаи шәртләрин јетишмәси империализм дөврүндә Русијанын ин-

кишафынын ән мүһүм нәтичәси иди. Синфи зиддијјәтләр сон дәрәчә кәскинләшмишди. Ингилабын һәрәкәтверичи гүввәси олан фәһлә синфи артмыш вә мөһкәмләнмишди. Чохмилјонлу зәһмәткеш кәндлиләр пролетариатын мүттәфиги иди. 1910 илдә башлајан ингилаби јүксәлиши мүһарибә даһа да күчләндирди. 1916 илдә јаранмыш ингилаби шәраит *Феврал буржуа-демократик ингилабына (1917)* кәтириб чыхарды вә мүтләгијјәт деврилди. Русијада буржуа-демократик респ.-сы гурулду.

Чаризм деврилдикдән сонра ингилабын биринчи, демократик мәрһәләси баша чатды. Лакин буржуа-демократик ингилабынын игтисади вәзифәләри һәлл едилмәди. *Икиһакимијјәтлик* јаранды. Пролетариатын ингилаби-демократик диктатурасы органлары олан. Советләрлә јанашы, буржуа диктатурасынын органы—*Мүвәггәти һөкумәт* дә фәалијјәт көстәрирди. В. И. Ленин башда олмагла болшевикләр партијасы буржуа-демократик ингилабындан сосиалист ингилабына кечмәјин нәзәри чәһәтдән әсасландырылмыш планыны һазырлады (бах *«Апрел тезисләри»*). РСДФ(б)П-нин 7-чи Үмумрусија (Апрел) конфрансы, *Апрел бөһраны (1917)*, *Ијун бөһраны (1917)*, *Ијул күнләри (1917)*, партијанын 6-чы гурултајы, *корниловчулуғун* ләғви Русијада сосиалист ингилабынын һазырланмасы тарихиндә мүһүм һадисәләр олду. 1917 илин пајызында сосиалист ингилабынын гәләбәси үчүн һәр чүр шәраит јетишмишди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси нәтичәсиндә Русијада капиталистләрин вә мүлкәдарларын һакимијјәти деврилди, *пролетариат диктатурасы* гурулду, милли вә сосиал зүлм арадан галдырылды. 2-чи Үмумрусија Советләр гурултајы 1917 ил октјабрын 25-дә (нојабрын 7-дә) бүтүн һакимијјәтин Советләрә кечдијини билдирди, ҮРМИК сечди вә В. И. Ленин башда олмагла илк Совет һөкумәтини (ХКС) тәшкил етди. 2-чи Советләр гурултајы, ҮРМИК вә ХКС бир сыра мүһүм ингилаби сәнәд—*Сүлһ һаггында декрет*, *Торпаг һаггында декрет*, *Русија халгларынын һүгуг бәјаннамәси* вә с. гәбул етди.

Буржуа-мүлкәдар дөвләт апаратынын дағыдылмасы просесинин кедишиндә совет дөвләт апараты јарадылмаға вә мөһкәмләндирилмәјә башлады. Советләр пролетариат диктатурасынын дөвләт формасы олду. Совет һакимијјәтинин мөһкәмләндирилмәсиндә 3-чү Үмумрусија Советләр гурултајынын (1918, јанвар) әһәмијјәти бөјүк иди. Гурултај *Зәһмәткеш вә истисмар олунан халгын һүгуг бәјаннамәсини* гәбул етди, Русијаны Русија Совет Федератив Сосиалист Респ.-сы (РСФСР) е'лан етди. РСФСР халгларын азад иттифагы әсасында совет милли респ.-ларынын федерасијасы кими јарадылды.

РСФСР ХКС 1918 ил мартын 3-дә Алманија илә *Брест сүлһүнү (1918)* имзалады. Русијанын мүһарибәдән чыхмасы динч гуручулуг үчүн шәраит јаратды. Ингилабдан сонра игтисадијјатын башлыча саһәләри миллиләшдирилди. Кәнддә илк с-злар вә коллектив тәсәррүфатлар әмәлә кәлди. Империалист мүһарибәсинин дағытдығы х.т.-нын бәрпасына башланды. Сосиалист игтисадијјатынын әсасларынын гурулмасы планы, сосиалист дәјишикликләринин конкрет јоллары вә методлары В. И. Ленин тәрәфиндән ишләниб һазырланмышды. Саһибкар торпаглары мүсадирә олунараг кәндлиләрә верилди. Кәнддә синфи мүбаризә кәскин шәкил алмышды. Голчомаглар дөвләтә тахыл сатмагдан имтина едирдиләр. Петроград вә Москвада, бүтүн мәркәзи сәнаје губ.-ларында ачлыг башланды. РСФСР ХКС өлкәдә әрзаг диктатурасы јаратмаға мәчбур олду; *әрзаг дәстәләри* тәшкил едилди. Голчомаглара гаршы мүбаризәдә *јохсул комитәләри* мүһүм рол ојнады.

Күчә баррикадасы. Москва. 1905 ил.

1918 илдә РСФСР-дә јашајан халгларын дөвләт гуручулуғуна башланды. Терек (1918, март), Таврија (1918, март), Дон (1918, март), Кубан-Гара дәниз (1918, мај), Шимали Гафгаз (1918, ијул) совет респ.-лары, Түркүстан МССР (1918, апрел) јарадылды.

5-чи Үмумрусија Советләр гурултајы 1918 ил ијулун 10-да биринчи совет конститусијасыны—РСФСР Конститусијасыны гәбул етди. Совет дөвләт вә ичтимаи гурулушунун бәргәрар олмасынын биринчи мәрһәләси баша чатды. 1918 илин јајында *Русијада Вәтәндаш мүһарибәси вә харичи һәрби мүдахилә (1918—20)* башланды. Чар кенераллары Алексејев, Колчак, Деникин вә Вранкелин башчылыг етдикләри эксингилаби гүввәләр Антантанын јардымы илә ағгвардијачы орду јарадараг Шимали Гафгаз, Дон, Сибир вә Уралы, Волгабојунун бир һиссәсини тутдулар. Инкилтәрә-Америка гошунлары Мурманск вә Архангелски әлә кечирдиләр. Узаг Шәрг вә Сибирә Инкилтәрә, АБШ, Франса вә Јапонија гошунлары чыхарылды. Алманија Белорусија, Украјна вә Крымы ишғал етди. Коммунист партијасы вә Совет дөвләти пролетариаты вә әмәкчи кәндлиләри харичи мүдахиләчиләрә вә ағгвардијачылара гаршы мүбаризәјә галдырды. Низами Гызыл Орду јарадылды. 1918 ил нојабрын 30-да В. И. Ленин башда олмагла Фәһлә-Кәндли Мүдафиә Шурасы јарадылды. РК(б)П МК вә РСФСР ХКС дүшмән үзәриндә гәләбәни тә'мин етмәк үчүн фөвгәл'адә тәдбирләр көрдү (бах *«Һәрби коммунизм»*).

Рус фәһлә синфи вә зәһмәткеш кәндлиләринин һәрби, мадди вә мә'нәви гүввәләринин Коммунист партијасынын рәһбәрлији алтында чәмләшдирилмәси нәтичәсиндә вә дикәр халгларын көмәји илә дахили вә харичи эксингилаб мәғлуб едилди. Совет Русијасынын мүхтәлиф јерләриндә Азәрб.-дан олан 200-дәк коммунист фәалијјәт көстәрирди. РСФСР Украјна, Белорусија, Загафгазија, Газахыстан, Орта Асија халгларына харичи мүдахиләчиләрин вә ағгвардијачыларын говулмасында, Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндә вә јени совет респ.-ларынын јарадылмасында көмәк көстәрди.

В. И. Ленинин көстәриши илә Азәрб.-а партија ишчиләри, силаһ, пул, ингилаби әдәбијјат көндәрилирди. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра РСФСР илә әлагәләр даһа да кенишләнди. 1920 илин сентјабрында Москвада РСФСР илә Азәрб.ССР арасында һәрби-игтисади иттифаг һаггында мүгавилә бағланды.

Вәтәндаш мүһарибәси гуртардыгдан сонра РСФСР-дә дөвләт гуручулуғу просеси баша чатды. Бу просесдә халгларын арзусу әсас көтүрүлүрдү. В. И. Ленин јазырды: «Рус олмајан милләтләрин һамысына биз онларын өзүнә мәхсус республикалар вә ја мухтар вилајәтләр вердик» (Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 35—36). РСФСР тәркибиндә Башгырдыстан МССР (1919, 23 март), Татарыстан МССР (1920, 27 мај), Карелија Әмәк Коммунасы (1920, 8 ијун; 1923 илдән Карелија МССР), Чуваш МВ (1920, 24 ијун; 1925 илдән Чуваш МССР), Гырғызыстан МССР (1920, 26 август; 1925 илдән Газахыстан МССР), Вотјак (Удмурт) МВ (1920, 4 нојабр; 1934 илдән Удмурт МССР), Мари МВ (1920, 4 нојабр; 1936 илдән Мари МССР), Калмык МВ (1920, 4 нојабр), Дағлылар МССР (1921, 20 јанвар; 1924 илдә ләғв олунмушдур), Дағыстан МССР (1921, 20 јанвар), Коми МВ (1921, 22 август; 1936 илдән Коми МССР), Кабарда МВ (1921, 1 сентјабр; 1922 илдән Кабарда-Балкар МВ, 1936 илдән Кабарда-Балкар МССР), Крым МССР (1921, 18 октјабр; 1945 илдән Крым вил.), Бурјат-Монгол МВ (1922, 9 јанвар; 1923 илдән Бурјат-Монгол МССР, 1958 илдән Бурјат МССР), Јакутија МССР (1922, 27 апрел), Ојрот МВ (1922, 1 ијун), Чәркәз МВ (1922, 27 ијул), Чечен МВ (1922, 30 нојабр), Гарачај-Чәркәз МВ (1922, 12 јанвар) јарадылды. Ленин милли сијасәтини һәјата кечирән Коммунист партијасы шовинизмә вә јерли милләтчилијә гаршы гәти мүбаризә апарырды. Милли дөвләт гуручулуғунун инкишафында партијанын 8-чи гурултајында (1919, март) гәбул едилмиш РК(б)П Програмы вә РК(б)П 10-чу гурултајынын (1921, март), «Милли мәсәләдә партијанын нөвбәти вәзифәләри һаггында» гәрары бөјүк рол ојнады.

Мүһарибәдән сонра РСФСР-ин дахили вәзијјәти олдугча ағыр иди. Мүәссисәләрин чоху хаммал вә јаначаг чатышмадығы үчүн ишләмирди. Р-нлар арасында игтисади әлагәләр позулмушду.

8-чи Үмумрусија Советләр гурултајы (1920, декабр) һөкумәтин динч гуручулуға кечмәк вә х.т.-нын бәрпасы саһәсиндәки тәдбирләрини бәјәнди вә Русијанын електрикләшдирилмәсинә даир Ленин планыны (ГОЕЛРО) тәсдиг етди. РК(б)П-нин 10-чу гурултајында (1921, март) *јени игтисади сијасәтә* кечмәк һаггында гәрар гәбул олунду.

ССРИ јарадыланадәк РСФСР әслиндә Үмумфедератив һөкумәт ролуну ојнајырды. Бүтүн совет респ.-ларынын ҮРМИК-дә нүмајәндәләри вар иди вә онлар РСФСР Советләр гурултајларынын ишиндә иштирак едирдиләр. Респ.-лар РСФСР һөкумәтинә харичдә онларын мәнафејини тәмсил етмәји тап-

В. И. Ленин Үмуми һәрби тә'лим гошунларынын парадында. Москва, 1919 ил.

шырмышдылар. Ејни заманда РСФСР һөкумәти харичи сијасәт мәсәләләриндә бу респ.-лара аид олан һеч бир мәсәләни онларын разылығы вә иштиракы олмадан һәлл етмирди.

Дахили вә харичи әксингилаба гаршы биркә мүбаризә, тәсәррүфатын бәрпасы вә сосиализм гуручулуғу саһәсиндәки үмуми вәзифәләр, харичи сијасәт вә мүдафиә мәнафеји, чаризмдән ирс галмыш игтисади-сијаси бәрабәрсизлијин ләғвиндә рус халгынын Русијанын башга халгларына тәмәннасыз көмәји бүтүн совет респ.-ларында ваһид иттифаг дөвләти јаратмаг уғрунда күтләви һәрәката сәбәб олду. 1922 ил декабрын 30-да Москвада ССРИ-нин 1-чи Советләр гурултајында *Совет Социалист Республикалары Иттифагы* јарадылды.

1924—25 илләрдә Орта Асија респ.-ларынын милли дөвләт сәрһәдләри мүәјјән едилди. Өзб.ССР, Түрк.ССР, Тач.МССР (Өзбәкистан дахилиндә) вә РСФСР тәркибиндә Гара-Гырғызыстан МВ (1925 ил мајын 25-дән Гырғызыстан МВ), Газахыстан МССР тәркибиндә Гарагалпаг МВ јарадылды. 1925 ил мајын 11-дә 12-чи Үмумрусија Советләр гурултајы 1924 ил ССРИ Конститусијасына ујғун олараг РСФСР Конститусијасынын јени мәтнини гәбул етди.

ҮИК(б)П-нин 14-чү гурултајында (1925) сосиалистчәсинә *сәнајеләшдирмә*, 15-чи гурултајда (1927) исә *кәнд тәсәррүфатынын коллективләшмәси* хәтти көтүрүлдү. 14-чү Үмумрусија Советләр гурултајы (1929) биринчи бешиллик планы тәсдиг етди. 1930 илин сонунда ишсизлик ләғв олунду. 1929—30 илләрдә күтләви к-з һәрәкаты башланды. 1932 илдә фәһлә вә гуллугчуларын сајы 16,5 млн.-а чатды. Коллективләшмә нәтичәсиндә голчомаглар бир синиф кими ләғв едилди. РСФСР сәнаје-аграр респ.-ја чеврилди. Икинчи бешилликдә (1933—37) х.т.-нын техника чәһәтдән јенидән гурулмасы баша чатдырылды. 2900 јени ири сәнаје мүәссисәси ишә салынды. Магнитогорск, Новокузнетск, Кемерово, Магадан вә с. кими јени шәһәрләр мејдана кәлди. К-з гурулушунун мөһкәмләнмәси нәтичәсиндә 1937 илдә кәндли тәсәррүфатларынын 92,6%-и к-зларда бирләшмишди. Стаханов һәрәкаты бешиллик планларын јеринә јетирилмәсинә бөјүк тә'сир көстәрди. Икинчи бешилликдә, бүтүн өлкә мигјасында олдуғу кими, РСФСР-дә дә сосиализм чәмијјәти әсасән гурулду. РСФСР-дә јашајан бә'зи халглар капиталист инкишаф мәрһәләсини кечмәдән бирбаша сосиалист инкишаф мәрһәләсинә гәдәм гојдулар. Мәдәни ингилаб мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилди. Елм вә техниканын сүр'әтлә инкишафы башланды. Әввәлләр керидә галмыш бир чох халгын өз милли зијалылары јаранды. Сосиализм гуручулуғу просесиндә РСФСР халгларынын фактики игтисади вә мәдәни бәрабәрсизлији ләғв олунду.

РСФСР-дә јашајан халглар — руслар, татарлар, башгырдлар, чувашлар, чеченләр, кабардалылар, мордвалар, мариләр, удмуртлар, комиләр, јакутлар вә б. сосиалист милләтләри кими формалашдылар. Фәһлә синфинин, колхозчу кәндлиләрин, сосиалист зијалыларынын синфи тәбиәтинин дәјишмәси нәтичәсиндә совет халгынын мә'нәви-сијаси бирлији јаранды.

1937 ил јанварын 21-дә 17-чи Үмумрусија Фөвгәл'адә Советләр гурултајы ССРИ Конститусијасына мүвафиг олараг РСФСР-ин јени Конститусијасыны гәбул етди. 1936 ил декабрын 5-дәк РСФСР-ә дахил олмуш Газахыстан МССР вә Гырғызыстан МССР РСФСР тәркибиндән ајрылараг мүттәфиг респ. һүгугунда ССРИ-јә дахил олдулар. 1940 ил мартын 31-дә Карелија МССР Карел-Фин ССР-ә чеврилди.

1941 ил ијунун 22-дә *Бөјүк Вәтән мүһарибәси* (1941—45) башланды. Фашист Алманијасы 1941 илин пајызына гәдәр Ленинграды мүһасирә етди, Москваја вә Ростов-Дона јахынлашды. *Москва вурушмасында* (*1941—42*) дүшмән Икинчи дүнја мүһарибәсиндә илк дәфә бөјүк мәғлубијјәтә уғрады. Ишғал едилмиш әразидә күтләви партизан һәрәкаты башланды. 1942 илин пајызында дүшмән Волга чајына чыхды вә Шимали Гафгазын бир һиссәсини тутду. РСФСР әразисиндә бөјүк вурушмалар кедирди. *Сталинград вурушмасында* (*1942—43*), Шимали Гафгазда вә *Курск вурушмасында* (*1943*) дүшмән ордулары дармадағын едилди, мүһарибәнин кедишиндә әсаслы дөнүш јаранды. Дүшмәнин ССРИ әразисиндән говулмасы башланды. 1945 ил мајын 8-дә фашист Алманијасы данышыгсыз тәслим олду. Коммунист партијасынын рәһбәрлији алтында Русијанын фәһлә синфи, колхозчу кәндлиләри вә зијалылары дүшмән үзәриндә гәләбәдә әсас рол ојнадылар. Дөјүшләрдә көстәрдији гәһрәманлыға көрә РСФСР-дән 2373 миндән чох дөјүшчү орден вә медалларла тәлтиф олунду. Мүһарибә заманы ССРИ-дә Совет Иттифагы Гәһрәманы ады алмыш 11 мин нәфәрдән 7 мини рус иди (1945 ил мә'луматы).

Мүһарибәнин әсас ағырлығы рус халгынын үзәринә дүшмүшдү. Рус халгы ССРИ-нин дикәр халглары илә бирликдә сосиализмин наилијјәтләрини горујуб сахлады. Мүһарибә гуртардыгдан сонра Печенга вил., Чәнуби Сахалин, Курил а-ры, Шәрги Пруссијанын шимал һиссәси (индики Калининград вил.) ССРИ-јә кечди вә РСФСР-ин тәркибинә дахил едилди.

1950 илин сонунадәк РСФСР сәнајесинин бәрпасы баша чатды. РСФСР Украјна, Белорусија вә Молдавијаја, Прибалтика респ.-ларына игтисадијјатын бәрпасы вә инкишафында бөјүк јардым көстәрди,

1954 ил мајын 29-да Украјнанын Русија илә јенидән бирләшмәсинин 300 иллији мүнасибәти илә вә РСФСР халгларынын дөвләт, тәсәррүфат вә мәдәни гуручулугда газандығы мүвәффәгијјәтләрә көрә РСФСР Ленин ордени илә тәлтиф олунду. РСФСР Крым вил.-ни Украјнаја верди (1954). Карел-Фин ССР Карелија МССР-ә чевриләрәк 1956 илин ијулунда РСФСР тәркибинә дахил олду. 1943—44 илләрдә ләғв олунмуш Чечен-Ингуш МССР, Калмык МВ (1958 илдән Калмык МССР) 1957 илдә РСФСР тәркибиндә бәрпа едилдиләр; Кабарда МССР Кабарда-Балкар МССР-ә, Чәркәз МВ Гарачај-Чәркәз МВ-јә чеврилди. 1961 илдә Тува МВ Тува МССР-ә чеврилди. Мүһарибәдән сонракы сосиализм гуручулуғунда РСФСР халглары тәсәррүфат вә мәдәнијјәт саһәсиндә бөјүк мүвәффәгијјәтләрә наил олдулар. 1958 ил нојабрын 5-дә РСФСР икинчи дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилди. Өлкәдә сосиализм там вә гәти гәләбә чалды. ССРИ, о чүмләдән РСФСР инкишаф етмиш сосиализм дөврүнә гәдәм гојду. Коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасына башланды. 1967 илдә Совет һакимијјәтинин 50 иллији илә әлагәдар РСФСР Октјабр Ингилабы, ССРИ-нин јарадылмасынын 50 иллији мүнасибәти илә Халглар достлуғу (1972) орденләри илә тәлтиф едилди.

Сосиализм Русијанын симасыны көкүндән дәјишди, о ССРИ-нин ири сәнаје респ.-сына чеврилди. Мүасир техника илә тәчһиз олунмуш күчлү сосиалист к.т. јарадылды. Респ.-да к.т.-нын сүр'әтли инкишафы үчүн Сов. ИКП МК-нын вә ССРИ Назирләр Советинин «РСФСР-ин Гејри-гараторпаг зонасынын кәнд тәсәррүфатыны даһа да инкишаф етдирмәк тәдбирләри һаггында» 1974 ил тарихли гәрарынын бөјүк әһәмијјәти вар.

Јеткин сосиализм дөврүндә РСФСР х.т.-нын вә мәдәнијјәтин бүтүн саһәләриндә јүксәк наилијјәтләр әлдә етмишдир. 1922—82 илләрдә РСФСР-ин милли кәлири 160 дәфә, сәнајенин үмуми мәһсулу тәгр. 500 дәфә, к.т.-нын үмуми мәһсулу 4 дәфәдән чох артмышдыр. Респ.-нын гејри-гараторпаг зонасыны јүксәк дәрәчәдә мәһсулдар әкинчилик вә һејвандарлыг р-нуна чевирмәк, к.т. илә әлагәдар сәнаје саһәләрини инкишаф етдирмәк үчүн комплекс програм һәјата кечирилир. Партијанын 25—26-чы гурултајларынын гәрарларына ујғун олараг РСФСР-ин Авропа һиссәсиндә, Урал, Сибир вә Узаг Шәргдә күчлү әрази-истеһсал комплексләри јарадылмышдыр. Инкишаф етмиш сосиализмин тәкмилләшдирилмәси дөврүндә РСФСР зәһмәткешләри игтисадијјат, елм вә мәдәнијјәт саһәсиндә фәдакар әмәкләри илә коммунизм гуручулуғу ишинә бөјүк көмәк көстәрирләр.

Халг тәсәррүфаты. РСФСР хаммал вә јаначаг-енеркетика еһтијатлары илә олдугча зәнкин респ.-дыр. Әразисиндә ССРИ-нин һидроенеркетика еһтијатларынын тәгр. 3/4-ү, одунчаг еһтијатларынын 9/10-ундан чоху чәмләшмишдир. Нефт, газ, көмүр, калиум дузу, никел, галај, алүминиум хаммалы, волфрам, гызыл, платин, асбест, графит, мика вә с. фајдалы газынты јатаглары вар. 1941—80 илләрдә респ.-да милли кәлир 13 дәфә, сәнаје мәһсулунун һәчми 18 дәфә, к.т. мәһсулунун

һәчми 2,4 дәфә, нәгл.-ын үмуми јүк дөвријјәси 11,3 дәфә артмышдыр. Јени *әрази-истеһсал комплексләри* (Гәрби Сибир, Сајан, Братск—Уст-Илим вә с.) јарадылыр. Игтисади р-ларын тәсәррүфатынын ихтисаслашдырылмасы вә р-ларарасы игтисади әлагәләрин тәкмилләшдирилмәси просеси дәринләшир. Азәрб.ССР илә РСФСР арасында кениш игтисади әлагәләр вар. Азәрб.-дан өлкәнин башга игтисади р-ларына көндәрилән малларын 54%-и РСФСР-ин пајына дүшүр. Бунларын ичәрисиндә нефт, кимја мәһсуллары, нефт-мә'дән аваданлығы, електрик мүһәррикләри, мәишәт кондисионерләри, памбыг-парча мә'мулаты, балыг мәһсуллары, шәраблар, үзүм, тәрәвәз вә с. әсас јер тутур. РСФСР-дән Азәрб.-а јүк вә миник автомобилләри, тракторлар, електротехника аваданлығы вә апаратлар, азот күбрәләри, чиһазлар, ағач материаллары, кағыз, синтетик спирт, гијмәтли металлар вә с. кәтирилир.

С ә н а ј е. РСФСР-дә хаммал вә јаначагдан башламыш мүрәккәб машын вә надир кимјәви мә'мулатлара гәдәр һәр чүр сәнаје мәһсулу истеһсал олунур. Үмумиттифаг електрик енержиси истеһсалынын тәгр. $^{2}/_{3}$-сини, нефт, тахта-шалбан вә селлүлозун 9/10-ундан, тәбии газын вә көмүрүн 1/2-индән чохуну, дәмир филизинин 1/3-ини, чугун, полад, прокат вә кимјәви лифин 1/2-индән чохуну, минерал күбрәнин 1/2-ә, автомобилләрин 4/5-ә гәдәрини, металкәсән дәзкаһларын тәгр. 1/2-ини, тракторларын 1/2-ә гәдәрини, памбыг парчанын 2/3-синдән чохуну, ајаггабынын тәгр. 1/2-ини, әтин 1/3-ә гәдәрини, јағын тәгр. 1/2-ини РСФСР верир. Бә'зи мүһүм сәнаје мәһсуллары истеһсалына көрә РСФСР әксәр инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндән ирәлидәдир. Електрик енержиси, көмүр вә тәбии газ истеһсалына көрә тәкчә АБШ-дан, полад, прокат вә семент истеһсалына көрә исә АБШ вә Јапонијадан кери галыр вә с.

Сәнаједә истеһсал васитәләри истеһсал едән саһәләр («А» групу) үмуми сәнаје мәһсулунун 3/4-ә гәдәрини верир. Електроенеркетика, кимја, машынгајырма, нефт, газ вә тикинти материаллары сәнајеси даһа сүр'әтлә инкишаф едир. Хаммал вә јаначаг-енеркетика еһтијатлары илә зәнкин олан РСФСР-ин ш. рајонларында сәнајенин инкишафына хүсуси фикир верилир. Бурада, әсасән, јаначаг, електроенеркетика, кимја вә мешә сәнајеси, һәмчинин металлуркијанын енержи тутумлу саһәләри, г. р-ларында (Урал дахил олмагла) исә әмәк тутумлу сәнаје саһәләри мүһүм јер тутур.

РСФСР-дә ири јаначаг сәнајеси јарадылмышдыр. 1941—81 илләрдә нефт һасилаты 78 дәфә, газ һасилаты 1270 дәфә, көмүр һасилаты 5 дәфәдән чох артмышдыр. Нефт, әсасән, *Волга-Урал нефтли-газлы саһәсиндә* вә *Гәрби Сибир нефтли-газлы һөвзәсиндә*, һәмчинин Шимали Гафгаз (Грозны, Мајкоп, Малгобек, Горагорски вә с.), Коми МССР (Војвож, Усинск, Јарега вә с.) вә Сахалин а.-нда (Оха, Тунгор вә с.) чыхарылыр. Нефт бору кәмәрләри васитәсилә истеһлак р-ларына вә е'маледичи мәркәзләрә (Јарославл, Кириши, Горки, Грозны, Краснодар, Кујбышев, Новокујбышевск, Уфа, Ишимбај, Омск, Ангарск вә с.) нәгл. едилир. Шимал-Гәрб, Шәрги Сибир вә Узаг Шәрг р-ларында јени нефт е'малы мүәссисәләри тикилир. Тәбии газ Шимали Гафгаз, Волгабоју, Шимал-Гәрб, Урал вә Гәрби Сибирдә чыхарылыр. Ири көмүр һөвзәләри (Кузнетск, Печора, Москваәтрафы, Кизел, Канск-Ачинск, Иркутск) вар. Көмүрүн 40%-индән чоху ачыг үсулла әлдә едилир. Мәркәз, Волга-Вјатка р-лары вә Уралда торф, Шимал-Гәрб вә Волгабојунда шист һасил едилир.

Чәдвәл 1

Әсас сәнаје мәһсуллары истеһсалы

Мәһсул нөвләри	1913	1940	1960	1970	1983
Електрик енержиси, млрд. *квт. саат*	1,3	30,8	197,0	470,2	898
Нефт (газ конденсаты илә), млн. *т*	1,3	7,0	118,9	284,8	564
Тәбии газ, млрд. $м^3$	—	0,2	24,4	83,3	364
Көмүр, млн. *т*	6,0	72,8	294,5	344,8	...
Полад, млн. *т*	1,8	9,3	36,6	63,9	...
Прокат, млн. *т*	1,4	6,6	27,9	50,1	...
Минерал күбрәләр (шәрти ваһидлә), млн. *т*	...	2,2	7,2	27,3	14,8
Кимјәви лиф вә саплар, мин *т*	—	7,0	176,5	431,9	712
Одунчаг, млн. $м^3$	54,5	216	336,0	354	...
Селлүлоз, млн. *т*	0,1	0,4	2,1	4,7	...
Кағыз, млн. *т*	0,2	0,7	1,9	3,5	4,7
Парчалар, млрд. $м^2$	...	...	5,5	6,9	...
Дәри-ајаггабы, млн. чүт	...	141,3	244,7	350	344
Шәкәр тозу, млн. *т*	0,2	0,4	1,6	2,9	3,5
Әт, млн. *т*	...	0,9	2,4	3,7	8,0
Һејван јағы, мин *т*	...	141,5	383,6	486	720

1941—81 илләрдә електрик енержиси истеһсалы 27,1 дәфә артмышды. Респ.-нын Авропа һиссәсиндә, Сибир вә Узаг Шәргдә ваһид енеркетика системләри јарадылмышдыр. ИЕС-ләр үстүндүр. Минерал јаначаг вә һидроенеркетика еһтијатларынын аз олдуғу, јахуд һеч олмадығы р-ларда АЕС-ләр (Нововоронежск, Белојарск, Ленинград, Кола, Билибино вә с.) тикилмишдир. Волга, Кама, Ангара вә Јенисеј чајларында ири СЕС каскадлары јарадылыр. Камчаткада кеотермал електрик ст., Кола ј-а-нда габарма су-електрик ст. вар.

Кимја сәнајесинин әксәр саһәләри Совет һакимијјәти илләриндә јарадылмышдыр. Синтетик каучук, пластик күтлә, кимјәви лиф, минерал күбрәләр, күкүрд туршусу, сода вә с. истеһсал олунур. Волгабоју, Мәркәз, Гәрби Сибир, Шәрги Сибир вә дикәр р-ларда мүрәккәб нефт-кимја комплексләри вар.

РСФСР күчлү гара металлуркија сәнајесинә маликдир. Мәһсулун чохуну јени мүәссисәләр верир. 1941—81 илләрдә дәмир филизи һасилаты вә полад истеһсалы 9 дәфә, прокат истеһсалы 11 дәфәдән чох артмышдыр. Там дөврлү мүәссисәләрин ән мүһүмләри Магнитогорск, Челјабинск, Нижни Такил, Липетск, Тула вә Новокузнетскдәдир. Дәмир филизи *Курск магнит аномалијасы*, Кола ј-а, Урал, Гәрби Сибир вә Шәрги Сибирдә чыхарылыр. Чугун, полад вә прокатын 1/2-индән чохуну Урал верир. Әлван металлуркија мүәссисәләриндә никел, галај, мис, гурғушун, синк әридилир. Шимал-Гәрб (Волхов, Кандалакша, Надвоитсы), Волгабоју (Волгоград), Урал (Краснотурјинск, Каменск-Уралски), Гәрби Сибир (Новокузнетск) вә Шәрги Сибирдә (Краснојарск, Братск, Шелехов) алүминиум мүәссисәләри вар. Волфрам, молибден (Шимали Гафгаз, Шәрги Сибир, Узаг Шәрг вә с.), гызыл (Шәрги Сибир, Узаг Шәрг) вә алмаз (Јак.МССР, Перм вил. вә с.) чыхарылыр.

Сәнајенин апарычы саһәси машынгајырма вә метал е'малыдыр. Ағыр машынгајырма, әсасән, металлуркија р-ларында инкишаф етмишдир; мүәссисәләри Електростал, Свердловск, Орск, Иркутскда јерләшмишдир. Ленинград, Москва, Свердловск вә Новосибирск енеркетика машынгајырмасынын әсас мәркәзләри сајылыр. Нәгл. машынгајырмасы тарихән д.ј. шәбәкәләринин јарандығы р-ларда инкишаф етмишдир. 1983 илдә 2,5 млн. *а. г.* магистрал електровозу, 1878,6 мин автомобил, 106 мин тахылјыған комбајн вә с. истеһсал олунмушдур. Тепловоз, електровоз вә вагон истеһсал едән мүәссисәләр Коломна, Новочеркасск, Ленинград, Брјанск, Калинин, Мытишши, Нижни Такил, Новоалтајскдадыр. Шимал-Гәрб, Волга-Вјатка, Волгабоју, Гәрби Сибир вә Шәрги Сибир, Узаг Шәрг, Урал вә Мәркәз р-ларында кимјагајырма вә автомобилгајырма инкишаф етмишдир. Тракторгајырма вә комбајнгајырманын мүһүм мәркәзләри: Челјабинск, Волгоград, Ленинград, Владимир, Липетск, Рубтсовск, Ростов-Дон, Таганрог, Сызран, Лјубертсы, Краснојарск.

Сәнаје мүәссисәләри вә мәнзил тикинтисинин инкишафы илә әлагәдар тикинти материаллары истеһсалы артыр. 1980 илдә 64,1 млн. $м^3$ јығма дәмир-бетон конструксијалары вә һиссәләри, 23,5 млрд. әдәд тикинти кәрпичи (1979), 152 млн. $м^2$ пәнчәрә шүшәси вә с. истеһсал олунмушдур. Шәрг р-ларында тикинти материаллары сәнајесинин инкишафына хүсуси фикир верилир.

Ленинград вилајәти. Атом електрик стансијасынын идарә пулту.

Мешә, ағач е'малы вә селлүлоз-кағыз сәнајеси РСФСР-ин игтисадијјатында хүсуси јер тутур. ССРИ-нин одунчаг еһтијатларынын 90%-индән чоху РСФСР-дәдир. Шимал-Гәрб, Волга Вјатка р-нлары, Урал, Гәрби Сибир, Шәрги Сибир вә Узаг Шәргдә јүксәк дәрәчәдә механикләшдирилмиш ири ағач тәдарүкү вә е'малы мүәссисәләри вар. Селлүлоз-кағыз сәнајеси мүәссисәләри Шимал-Гәрб (Архангелск, Кондопога, Котлас вә с.), Урал (Краснокамск, Соликамск, Красновишерск вә с.), Волга-Вјатка (Правдинск, Волжск вә с.), Шәрги Сибир (Краснојарск, Братск вә с.), Узаг Шәрг (Амурск вә с.) вә дикәр р-нлардадыр. Ири мешә сәнајеси комплексләри (Сыктывкар, Братск вә с.) јарадылмышдыр.

Үмуми мәһсулун һәчминә көрә јүнкүл сәнаје саһәләри арасында 1-чи јери тохучулуг тутур. Әсасән, Мәркәз (Иваново, Москва, Јарославл, Калинин вә с.) вә Шимал-Гәрб (Ленинград) р-нларында инкишаф етмишдир. Волгабоју, Урал, Гәрби Сибир вә Шәрги Сибирдә дә тохучулуг мүәссисәләри вар.

Јејинти сәнајеси чохсаһәлидир. 1941—81 илләрдә шәкәр тозу истеһсалы 8, әт истеһсалы 5, һејван јағы истеһсалы 4, үзлү сүд мәһсуллары 15 дәфәдән чох артмышдыр. Јејинти сәнајеси бүтүн игтисади р-нларда инкишаф етмишдир. Ири мүәссисәләр јарадылыр.

К ә н д т ә с ә р р ү ф а т ы. ССРИ-дә истеһсал олунан тахылын 1/2-дән, күнәбахан, тәрәвәз вә сүдүн 1/3-дән чохуну, картоф вә јунун 1/2-ә гәдәрини, әт вә јумуртанын 1/2-дән чохуну РСФСР верир. Респ.-да 11938 к-з, 12003 с-з, 4093 тәсәррүфатлараарасы мүәссисә вә тәшкилат вар (1982). Үмуми әкин саһәсинин (122,8 млн. *ha*) 61%-индә дәнли биткиләр, 5%-индә техники биткиләр, 4%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф, 30%-индә јем биткиләри әкилир.

Тахыл истеһсалынын әсас р-нлары: Волгабоју, Шимали Гафгаз, Урал, Гәрби Сибир, Мәркәз вә Мәркәзи Гараторпаг. 1981 илдә 53,6 млн. *т* буғда, 6,9 млн. *т* човдар, 1,9 млн. *т* дәнлик гарғыдалы, 30,7 млн. *т* арпа, 13,9 млн. *т* вәләмир, 1,2 млн. *т* чәлтик вә с. јығылмышдыр.

Өлкәдәки техники битки әкинләринин 2/5-синдән чоху, тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф әкинләринин 1/2-индән чоху, јем биткиси әкинләринин 3/5-ә гәдәри РСФСР-ин пајына дүшүр. 1983 илдә 210 мин *т* кәтан, 2,5 млн. *т* күнәбахан, 26,8 млн. *т* шәкәр чуғундуру, 42,2 млн. *т* картоф, 12,5 млн. *т* тәрәвәз истеһсал олунмушдур. Кәтан, әсасән, Мәркәз вә Шимал-Гәрб, күнәбахан вә шәкәр чуғундуру Шимали Гафгаз вә Мәркәзи Гараторпаг, картоф Мәркәз, тәрәвәз Шимали Гафгаз вә Мәркәз р-нларында бечәрилир. Мејвәчилик вә үзүмчүлүк, әсасән, Шимали Гафгаз вә Мәркәз р-нларында јајылмышдыр. Суварма әкинчилији инкишаф етмишдир.

Сүдлүк вә әтлик һејвандарлыг, гојунчулуг вә донузчулуг, һәмчинин маралчылыг вә гушчулуг инкишаф етмишдир. 58,1 млн. гарамал (о чүмләдән 22,2 млн. инәк), 36 млн. донуз, 65 млн. давар вә с. вар (1982). Гарамал ән чох Волгабоју, Мәркәз вә Гәрби Сибир, донуз Шимали Гафгаз, Волгабоју вә Мәркәзи Гараторпаг, давар Волгабоју, Шимали Гафгаз вә Шәрги Сибир, шимал маралы Узаг Шәрг, гуш Мәркәз, Шимали Гафгаз вә Волгабоју р-нларында сахланылыр. 1983 илдә 8,0 млн. *т* әт, 50,2 млн. *т* сүд, 43,4 млрд. әдәд јумурта, 218,6 мин *т* јун истеһсал едилмишдир. Әт вә јумурта Волгабоју, Шимали Гафгаз вә Мәркәздә, сүд Мәркәз, Волгабоју вә Гәрби Сибирдә, јун Шимали Гафгаз, Волгабоју вә Шәрги Сибирдә даһа чох истеһсал олунур. Һејвандарлығын јем базасыны möһкәмләндирмәк тәдбирләри һәјата кечирилир. Гејри-гараторпаг р-нларда (Шимал-Гәрб, Мәркәз вә Волга-Вјатка игтисади р-нлары, Калининград, Свердловск вә Перм вил.-ләри, Удмурт МССР) к.т.-нын инкишафына даир програм һәјата кечирилир.

Чәдвәл

Әкин саһәләри, млн. *ha*-ла

	1913	1940	1965	1975	1980*
Үмуми әкин саһәси	69,8	92,1	124,0	126,5	124,8
Дәнли биткиләр	62,9	70,2	77,6	77,0	75,4
О чүмләдән:					
буғда	18,2	25,5	40,5	34,0	34,0
пајызлыг човдар	20,2	16,5	11,8	5,9	6,1
гарғыдалы (дән)	0,3	0,9	0,6	0,5	0,6
арпа	4,7	4,6	11,1	19,3	18,6
вәләмир	13,9	15,4	5,3	10,2	9,9
дары	2,4	4,0	2,1	1,6	1,7
гарабашаг	1,3	1,1	1,2	1,0	1,1
чәлтик	—	0,02	0,08	0,3	0,4
пахлалылар	0,9	2,0	4,9	4,0	3,0
Техники биткиләр	2,8	6,2	7,2	5,9	6,2
О чүмләдән:					
шәкәр чуғундуру	0,1	0,3	1,7	1,6	1,6
узунлифли кәтан	1,0	1,5	0,9	0,7	0,6
күнәбахан	0,9	2,5	2,7	2,1	2,4
соја	—	0,2	0,8	0,8	0,7
Тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф	2,5	5,3	5,6	5,4	4,7
О чүмләдән:					
тәрәвәз	0,3	0,8	0,6	0,7	0,7
картоф	2,1	4,1	4,7	4,4	3,8
Јем биткиләри	1,4	10,4	33,6	38,3	38,4

* 1979

Н ә г л и ј ј а т. РСФСР-дә нәгл.-ын бүтүн нөвләри инкишаф етмишдир. Үмуми дөвријјәсинин (4,3 трилјон *т км*) 1/2-дән чоху (2,4 трилјон *т·км*) д. ј. нәгл.-нын пајына дүшүр (1981). Д.ј.-ларынын уз. 83,3 мин *км*-дир (1981). Д.ј. шәбәкәси Мәркәз, Мәркәзи Гараторпаг, Шимали Гафгаз, Волга-Вјатка, Волгабоју вә Уралда даһа сыхдыр. Әсас д.ј. магистраллары: Москва—Кујбышев—Челјабинск—Омск — Новосибирск—Краснојарск — Иркутск—Хабаровск—Владивосток, Москва—Перм—Свердловск, Москва—Оренбург—Дашкәнд, Москва—Ленинград—Мурманск, Москва — Вологда—Архангелск, Москва—Минск—Брест, Москва—Кијев—Одесса, Москва—Харков—Севастопол, Москва—Ростов-Дон—Бакы. 1974 илдән дүнјанын ән бөјүк д.ј. магистралларындан сајылан *Бајкал—Амур магистралы* чәкилир.

ССРИ-нин ән бөјүк су магистраллары [Волга (Кама илә бирликдә), Об (Иртышла бирликдә), Јенисеј, Лена, Амур вә с.] РСФСР-дәдир. Чај нәгл.-нын инкишафында Ағ дәниз—Балтик, Москва ад., Волга—Дон кәмичилик каналларынын чәкилмәсинин, Волга—Балтик су јолунун јенидән гурулмасынын, Волга, Кама вә дикәр чајларда һидроенеркетика тикинтиси ишләринин көрүлмәсинин бөјүк ролу олмушдур. Јүк дөвријјәси 238,9 млрд. *т км*-дир (1981).

Респ.-да өлкәнин һәм харичи вә һәм дә дахили дашымаларынын чох һиссәсини тә'мин едән дәниз нәгл. вар. Ән бөјүк дәниз портлары: Новороссијск, Ленинград, Калининград, Мурманск, Архангелск, Владивосток. Владивосток, Ванино, Мурманск, Ленинград вә дикәр портларын кенишләндирилмәси саһәсиндә ишләр көрүлүр. 1975 илдән Находка р-нунда порт тикилир.

Р-ндахили дашымаларда автомобил нәгл. мүһүм рол ојнајыр. Јүк дөвријјәси 258,5 млрд. *т·км*-дир (1981). Мүһүм автомобил магистраллары: Москва—Ленинград, Москва—Минск, Москва — Кијев, Москва — Симферопол, Москва—Горки—Казан, Москва—Кујбышев, Магадан — Уст-Нера, Болшој Невер—Јакутск вә с.

Һава нәгл. сүр'әтлә инкишаф едир. Москва, Ленинград, Новосибирск, Свердловск, Краснојарск, Иркутск, Хабаровск, Омск ш.-ләри ири һава нәгл. говшагларыдыр. 1981 илдә тәјјарәләрлә 70 млн. сәрнишин дашынмышдыр.

Нефт вә газ һасилатынын чохалмасы илә әлагәдар бору кәмәри нәгл.-нын әһәмијјәти сүр'әтлә артыр. 1981 илдә бору кәмәрләри васитәсилә 587 млн. *т* нефт вә нефт мәһсуллары нәгл олунмушдур. Нефт вә нефт мәһсуллары кәмәрләринин јүк дөвријјәси 1138 млрд. *т·км*-дир (1981). Мүһүм нефт вә нефт мәһсуллары кәмәрләри: «Дружба», Тујмазы—Омск—Новосибирск — Краснојарск — Ангарск, Уст-Балык — Курган—Уфа—Алметјевск, Алметјевск — Горки—Јарославл—Кириши, Александровскоје — Анжеро-Судженск, Уст-Балык—Омск вә с. Әсас газ кәмәрләри: Орта Асија—Мәркәз, Уренгој—Челјабинск, Вуктыл—Ухта—Торжок (Рыбинскә ајрылан голла бирликдә), Уренгој—Ужгород.

И г т и с а д и р а ј о н л а р. РСФСР 10 игтисади р-на (Шимал-Гәрб, Мәркәз, Волга-Вјатка, Мәркәзи Гараторпаг, Волгабоју, Шимали Гафгаз, Урал, Гәрби Сибир, Шәрги Сибир, Узаг Шәрг) бөлүнүр. Калининград вил. Прибалтика игтисади р-нуна дахилдир. Әлавә мә'лумат үчүн бах *Игтисади рајонлар* мәгаләсинә.

Сәһијјә. 1982 илдә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 18,7, өлүм сајы 10,3; ушаг өлүмү 22 олмушдур. Ингилабдан әввәл вәба, тәбии чичәк, малјарија, сәпкили јаталаг вә с. хәстәликләрин епидемијалары тез-тез баш верирди. Вәрәм, готурлуг, трахома вә с. хәстәликләр кениш јајылмышды. Совет дөврүндә сәһијјә ишләри бүтүнлүклә јенидән гурулмуш, јолухучу хәстәликләр тамамилә ләғв едилмишдир. Респ.-да 1610,7 мин чарпајылыг 13,2 мин хәстәхана мүәссисәси, 1553 диспансер (620 вәрәм, 120 онколожи, 368 дәри-зөһрәви, 128 психи-невроложи, 228 һәким бәдән тәрбијәси диспансери),

2,7 мин санитарија-епидемиоложи ст., 451,1 мин һәким, 1362,5 мин орта тибб ишчиси вар. Һәким вә әчзачылар 45 тибб ин-тунда вә ун-тләрин 5 тибб факүлтәсиндә һазырланыр. РСФСР әразисиндә санаторијалар, истираһәт евләри, пансионатлар вә курортларын кениш шәбәкәси вар.

Халг маарифи вә мәдәни-маариф мүәссисәләри. РСФСР әразисиндә халг маарифинин тарихи гәдимдир. Лакин һәлә 19 әсрин ахырларында да Русија әһалинин тәһсил сәвијјәсинә көрә Авропанын инкишаф етмиш өлкәләриндән кеçидә галырды. 1897 илдә индики РСФСР әразисиндә 9—49 јашлы әһалинин јалныз 29,6%-и савадлы иди. Милли учгарларда савадлылыг фаизи бундан хејли ашағы иди (мәс., јакутлар арасында—0,7%). В. И. Ленин 1913 илдә јазмышды: «Авропада халг күтләләринин маариф, елм вә биликдән бу чүр м ә һ р у м е д и л м и ш олдуғу вәһши бир вәзијјәтдә галан јеканә өлкә анчаг Русијадыр... Русијада тәһкимчи дөвләт гурулушу кәнч нәслин бешдә дөрд һиссәсини савадсызлығa мәһкум етмишдир» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 23, сәһ. 138).

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы мәдәнијјәтә вә маарифә кениш јол ачды. В. И. Ленинин имзаладығы бир сыра декрет әсасында сосиализм гуручулуғу вәзифәләринә чаваб верән јени халг маарифи системи јарадылды. 1917 илин ахыры—1918 илин әввәлиндә килсә дөвләтдән вә мәктәб килсәдән ајрылды, бүтүн тәдрис-тәрбијә мүәссисәләри миллиләшдирилиб Халг Маариф Комиссарлығынын сәрәнчамына верилди. 1918 илин октјабрында «РСФСР-дә ваһид әмәк мәктәби һаггында Әсаснамә» гәбул олунду. Бурада 8—17 јашлы ушагларын ичбари пулсуз тәһсили нәзәрдә тутулурду. Коммунист партијасы вә Совет һөкумәти әһали арасында савадсызлығы гыса мүддәтдә ләғв етмәк вәзифәсини гаршыја гојду. Артыг *1926 илдә* РСФСР әһалисинин 60,9%-и, 1939 илдә 89,7%-и савадлы иди. 1930/31 дәрс илиндә кәнд јерләриндә үмуми ичбари ибтидаи, шәһәрләрдә вә фәһлә гәс.-ләриндә үмуми ичбари једдииллик тәһсилә кечилмәјә башланды. 20—30-чу илләрдә үмуми тәһсил сәвијјәсинин артмасында фәһлә факүлтәләри мүһүм рол ојнады.

Сов.ИКП 24-чү гурултајынын (1971) гәрарларына мүвафиг олараг РСФСР Али Советинин сессијасы (1974, август) «РСФСР-дә һамылыгла орта тәһсилә кечидин баша чатдырылмасы тәдбирләри һаггында» гәрар гәбул етди.

Техники пешә тәһсили системинин инкишафы үчүн илк ф-к-з-д мәктәбләринин *јарадылдығы вахтдан* (1920) е'тибарән бир сыра мүһүм тәдбир көрүлмүш, һамылыгла орта тәһсилә кечидлә әлагәдар, орта техники пешә мәктәбләринин сајы хејли артмышдыр.

Мәктәбәгәдәр тәрбијә системи Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра јарадылмышдыр. Мәктәбәгәдәр вә мәктәбдәнкәнар мүәссисәләр, үмумтәһсил, орта ихтисас вә техники пешә мәктәбләри үчүн педагожи кадрлар педагожи техникум вә ин-тларда, һәмчинин ун-тләрдә һазырланыр. 1981/82 дәрс илиндә мүхтәлиф тәһсил саһәләриндә 52 млн.-дан чох, о чүмләдән үмумтәһсил мәктәбләриндә 20,1 млн., орта ихтисас мәктәбләриндә 2,6 млн., техники пешә мәктәбләриндә 2 млн. шакирд, али мәктәбләрдә 3 млн. тәләбә охујурду.

РСФСР-дә тәһсил 47 дилдә һәјата кечирилир. Милли мәктәбләрин тәдрис планларына хүсуси програм вә дәрсликләр әсасында милли дил вә әдәбијјатын өјрәнилмәси дә дахилдир. Дикәр фәнләрдән верилән биликләрин һәчми тәдрисин рус дилиндә кечирилдији мәктәбләрлә ејнидир.

Китабханалар, музејләр, мәдәнијјәт сарајлары вә евләри зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәсиндә вә халг маарифиндә бөјүк рол ојнајыр. 1981 илдә РСФСР-дә 167,8 мин китабхана (2,6 млрд. китаб), о чүмләдән ССРИ-нин ән бөјүк китабханалары—Москвада В. И. Ленин ад. ССРИ Дөвләт Китабханасы, Ленинградда М. Ј. Салтыков-Шедрин ад. Дөвләт Күтләви Китабханасы вә с., 77,6 мин клуб мүәссисәси, 769 музеј, о чүмләдән Москвада В. И. Ленин Мәркәзи Музеји, К. Маркс вә Ф. Енкелс Музеји, ССРИ Мәркәзи Ингилаб Музеји, Третјаков галерејасы, А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји, Ленинградда Дөвләт Рус Музеји, Ермитаж, Үмумиттифаг А. С. Пушкин Музеји, ССРИ Халглары Етнографијасы Музеји вә с. фәалијјәт көстәрирди (бах һәмчинин *Москва* вә *Ленинград* мәгаләләринә, РСФСР тәркибинә дахил *олан вил.-ләр*, мухтар респ.-лар вә маһаллар һаггында мәгаләләрин мәдәни гуручулуг, халг маарифи вә мәдәни-маариф мүәссисәләри бөлмәләринә).

Елм вә елми идарәләр

Тәбијјат вә техника елмләри. Гәдим Рус дөвләтинин еркән инкишаф дөврүндән тәбиәт һаггында емпирик мә'луматлар топланмаға башланмышды. Тикинти техникасы вә сәнәткарлыг инкишаф етмишди. 10—11 әсрләрдә Авропа вә Асија һаггында чоғрафи мә'луматлар мә'лум иди. Христианлығын гәбулундан сонра дини китаблар тәрчүмә едилди. Монгол-татар зүлмү елмин инкишафыны хејли ләнкитди. 14 әсрин 2-чи јарысында металлуркија инкишаф етди, илк топ (1382), гүллә саатлары (15 әсрин әввәли) дүзәлдилди. 16 әсрдә Москвада топхана, зәрбхана вә чапхана јарадылды. 16—17 әсрләрдә мис, күмүш, дәмир вә с. филиз јатаглары ашкара чыхарылды, тохучулуг сәнајеси јарадылды. Рус дөвләтинин кенишләнмәси илә әлагәдар чоғрафија хүсусилә инкишаф етди. 1654 илдә илк һәкимлик мәктәби тә'сис олунду. 17 әсрдә һәрби ишләрә, һесаб, һәндәсә, астрономија, тибб вә с.-јә даир әдәбијјат нәшр едилди. I Пјотрун рәһбәрлији илә көрүлән тәдбирләр системи ихтисас тәһсилинин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрди. 1714 илдә Петербургда Аптек биткиләри бағчасы (1823 илдән Ботаника бағы) салынды вә биринчи рус тәбии-елми музеји—Кунсткамера ачылды. Елми-техники әдәбијјатын нәшри саһмана салынды. 1714 илдә илк дөвләт китабханасы (инди ССРИ ЕА китабханасы), 1720—27 илләрдә кимја лабораторијалары, 1724 илдә исә ЕА јарадылды. М. В. Ломоносовун көркәмли ишләри нәтичәсиндә физика, кимја мөһкәм елми әсаса малик олду. 1768—74 илләрдә академијанын експедисијалары кеолокија, чоғрафија вә биолокијаја аид чохлу материал топлады. 1780-чи илләрдә кеоложи хәритәләр тәртиб олунду, агрономијанын әсасы гојулду, бир чох ихтиралар едилди.

18 әсрин 2-чи јарысында Москва ун-ти, Петербург мә'дән мәктәби, Тибб-чәрраһлыг академијасы, илк Рус елми чәмијјәти, 19 әсрин 1-чи јарысында исә Казан, Петербург вә с. шәһәрләрдә ун-тләр јарадылды. Бу дөврдә әсас елми мәркәз олан Петербургда М. В. Остроградски, В. Ј. Бунјаковски, П. Л. Чебышев, В. Ј. Струве, Е. Х. Лентс, Б. С. Јакоби, К. И. Һесс вә б. көркәмли алимләр фәалијјәт көстәрирдиләр.

19 әсрин 1-чи јарысында 40-а јахын дүнја сәјаһәти баша чатдырылды, јүзләрлә јени ада кәшф олунду. Океанолокија, кеофизика, биолокија вә с. елмләрә даир гијмәтли мә'луматлар алынды, електротехника, металлуркија, көрпүсалма, д.ј. ишләри дә инкишаф етдирилди.

19 әсрин 2-чи јарысында тәбиәтшүнаслыг проблемләринин һәллиндә мүһүм нәтичәләр әлдә олунду. А. М. Бутлеров кимјәви гурулуш нәзәријјәсини (1861), Д. И. Менделејев кимјәви елементләрин дөври ганунуну (1869) верди. И. М. Сеченовун «Баш бејнин рефлексләри» әсәри (1863), К. А. Тимирјазевин елми фәалијјәти бөјүк әһәмијјәт кәсб етди. П. А. Костычев, И. В. Мичурин вә б. к.т.-нын инкишафында мүһүм рол ојнадылар. В. М. Бехтерев, В. А. Бетс, А. С. Докел вә б.-нын морфолокија вә физиолокија саһәсиндәки *тәдгигатлары дүнја шөһрәти газанды*. И. П. Павлов ган дөвраны вә һәзметмәнин физиолокијасына даир классик тәдгигатлар апарды. Онун али синир системинин фәалијјәтинә даир алдығы нәтичәләр 19—20 әсрдә елмин ән бөјүк наилијјәтләриндәндир. Микробиолокија (С. Н. Виноградски), үмуми патолокија (И. И. Мечников), експериментал вә клиник фармаколокија (С. П. Боткин) саһәсиндә дә мүһүм нәтичәләр алынды.

Ријазијјатчы П. А. Чебышев вә онун елми мәктәбинин (А. А. Марков, А. М. Љјапунов, А. Пуанкаре) еһтимал нәзәријјәси, әдәдләр нәзәријјәси, ријази анализ вә ријази физикаја даир әсәрләри дүнја шөһрәти газанды. 20 әсрин әввәлләриндә Д. Ф. Јегоров вә Н. Н. Лузин һәгиги дәјишәнли функсијалар нәзәријјәси мәктәби јаратдылар. Тәтбиги ријазијјат вә механика саһәсиндә (Н. Ј. Жуковски, С. А. Чаплыкин, И. В. Мешшерски) мүһүм ишләр көрүлдү. К. Е. Сиолковскинин әсәрләри мүасир космонавтиканын әсасыны гојду. А. Г. Столетов, П. Н. Лебедев, Н. А. Умов, В. А. Михелсон физика саһәсиндә мүһүм ишләр көрдүләр. В. И. Вернадскинин фәалијјәти саһәсиндә Москва ун-тиндә минералокија мәркәзи јарадылды. Рус чоғрафија чәмијјәти чоғрафија елминин инкишафында әһәмијјәтли рол ојнады. 1882 илдә Кеолокија комитәси јарадылды. Техника саһәсиндә дә мүһүм ишләр көрүлдү: А. С. Попов радиону (1895), А. Н. Лодыкин көзәрмә лампасыны (1872), П. Н. Јаблочков практикада тәтбиг олунан илк гөвс лампасыны (1876) ихтира етди. Кәмичилијин, һәрби техниканын, мә'дән сәнајесинин, дәрин гујуларын газылмасы проблемләринин өјрәнилмәсиндә мүһүм наилијјәтләр әлдә едилди. 1909—14 илләрдә орижинал тәјјарә конструксијалары јарадылды.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы рус елминин инкишаф тарихиндә јени дөвр ачды. Елми-тәдгигат мүәссисәләринин јени шәбәкәси јарадылды. РСФСР алимләри ГОЕЛРО планынын

јарадылмасында, х.т. планларынын һазырланмасы вә һәјата кечирилмәсиндә, өлкәнин сәнајеләшдирилмәсиндә, к.т.-нын инкишафында вә с.-дә фәал иштирак етдиләр. 1918 илдә халг маариф комиссарлығы нәздиндә Елм шө'бәси јарадылды. Воронеж, Горки, Иркутск вә Свердловскда ун-тләр тә'сис олунду. ССРИ-нин тәшкилиндән сонра елми мүәссисәләрин әксәријјәти иттифаг табелијинә кечди. 1925 илдә Русија ЕА ССРИ ЕА-на чеврилди. ССРИ ЕА-нын Кола (1930), Узаг Шәрг (1932), Урал (1932), Гәрби Сибир (1943), Казан (1945), Карелија (1945), Коми (1949), Дағыстан (1950), Башгырдыстан (1951) вә с. филиаллары јарадылды. 1957 илдә ССРИ ЕА-нын Сибир бөлмәси тәшкил едилди. Саранск, Налчик, Уфа, Маһачгала вә с. шәһәрләрдә ун-тләр ачылды. ССРИ ЕА-нын Узаг Шәрг вә Урал елми мәркәзләри, һәмчинин Шимали Гафгазда али мәктәбләрин елми мәркәзи јарадылды. 70-чи илләрин әввәлләриндә Москва, Ленинград, Воронеж вә с. шәһәрләрдә елм-истеһсалат бирликләри, РСФСР Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлији нәздиндә елми шуралар, һәмчинин али мәктәбләрдә елми ишләрин әлагәләндирилмәси үчүн Баш елми-тәдгигат ишләри идарәси тәшкил олунду. ССРИ-дә елм вә техниканын инкишафында РСФСР алимләринин ролу бөјүкдүр. Онларын иштиракы илә нүвә силаһы, илк АЕС вә с. јарадылмыш, космик фәза фәтһ едилмишдир.

Ичтимаи елмләр

Фәлсәфә. Гәдим Рус дөвләтиндә фәлсәфә шәрги христиан килсәси тә'лиминә ујғунлашдырылырды. Дүнјәви вә дини јазычыларын (Иларион, В. Мономах, Нестор вә б.) әсәрләриндәки фәлсәфи фикрин тәшәккүлүнә 11—16 әсрләрин сосиал-дини һәрәкатлары мүһүм тә'сир көстәрмишди. 1687 илдә Москвада јарадылмыш Славјан-јунан латын академијасында јунан Иоанники вә Софрони Лихудлар аристотелизм руһунда «тәбии фәлсәфә» вә мәнтигдән илк курсу тәдрис етдиләр. I Пјотрун ислаһатлары елм, дүнјәви мәдәнијјәт вә фәлсәфәнин инкишафына күчлү тәкан верди. Русијада тәчрүби тәбиәтшүнаслығын вә материалист фәлсәфи ән'әнәнин баниси М. В. Ломоносов фәлсәфәнин әсас вәзифәсини тәбии аләмин изаһында көрүрдү. 1755 илдән фәлсәфи тәдгигатларын әсас мәркәзи Москва ун-ти олду. 18 әсрин 2-чи јарысында *масончулуг*, һуманист маарифчи фәлсәфи идејалар инкишаф едирди. Һәмин дөврдә рус фәлсәфи фикринин јүксәк наилијјәти А. Н. *Радишшевин* фәлсәфәси иди. 19 әсрин 1-чи рүбүндә рус мүтәрәгги ичтимаи фикри декабристләрин јарадычылығында јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатды. 20-чи илләрдә архимандрит Фоти башда олмагла иртичачы груп либерал, «мистик» вә һәр чүр ән јени фәлсәфә илә мүбаризәјә башлады. Ун-тләрдә фәлсәфәнин тәдриси гадаған олунду. 19 әсрин 30—60-чы илләриндә *славјанофилләр* Пјотрдан әввәлки халг мәишәтинин, кәнд ичмасы формаларынын «өзүнәмәхсуслуғуну» идеализә едирдиләр. *Гәрбчиләр* онларын әлејһинә чыхырдылар, Русијада ингилаби-демократик тарихи фикрин јүксәлиши ингилабчы-демократлар В. Г. Белински, А. И. Кертсен, Н. П. Огарјов, Н. Г. Чернышевски, Н. А. Добролјубовун адлары илә бағлыдыр. Н. Г. Чернышевски, Н. А. Добролјубов вә ардычылларынын материалист фәлсәфәсинин вәзифәси 18 әср материализминин сејрчилијини арадан галдырмагдан, марксизмәгәдәрки материализмин инкишафында јени мәрһәлә олан «фәалијјәт фәлсәфәси»ни јаратмагдан ибарәт олмушдур. Фәлсәфә тәдрисинин бәрпасы илә (1863) ун-тләр идеалист фикрин мәркәзләринә чеврилди. 19 әсрин 2-чи јарысында тәбии-елми материализмин нүфузлу нүмајәндәләри (И. М. Сеченов, К. А. Тимирјазев, И. И. Мечников вә б.) јаранды. *Панславизмин* башлыча идеологу Н. Ј. Данилевски «мәдәни-тарихи типләр» нәзәријјәсини јаратмышды. Толстојчулуғун әсасыны «үмуми мәһәббәт», мә'нәви тәкмилләшмә һаггында Л. Н. Толстојун етик-фәлсәфи фикирләри тәшкил едирди. Вл. Соловјовун «вәһдәт» тә'лими рус идеалист фәлсәфәсинин инкишафына тә'сир көстәрмишдир.

Ислаһатдан сонра Русијада марксизм кениш јајылмаға башлады. 60—80-чи илләрин рус фикринин инкишафына (әсасән сијаси игтисад вә сосиолокијаја) марксизмин бөјүк тә'сири олмушдур. Бу, ингилабчы халгчыларын бир һиссәсинин (К. В. Плеханов вә һәмфикирләри) марксизм мөвгејинә кечмәсинә зәмин јаратды. 19—20 әсрләрин ајрычында буржуа либерализми сијасәтдә «легал марксизмдән», кадетизмә тәкамүл етмишди. Бу дөврдә хырда буржуа идеолокијасыны јени халгчылар (есерләр, халг социалистләри вә б.), анархистләр тәмсил едирди. Русија с.-д. һәрәкатында диалектик материализмин тә'сири күчлү иди; онун јајылмасында, тарихи материализм нәзәријјәсинин мүдафиәсиндә К. В. Плехановун әсәрләри мүһүм рол ојнады. Фәлсәфәдә Плехановун мәсләкдашлары Л. И. Акселрод вә А. М. Деборин олмушлар. 20 әсрин әввәлиндә Русија с.-д. һәрәкатында *емпириокритисизм* идејалары да јајылмышды.

В. И. Ленинин әсәрләри марксизм фәлсәфәсиндә кејфијјәтчә јени мәрһәлә олду. В. И. Ленин марксист фәлсәфәнин предмети һаггында К. Маркс вә Ф. Енкелсин идејаларыны әсас көтүрәрәк онлары конкретләшдирди, диалектик вә тарихи материализми онун дүнјакөрүшү, гносеоложи вә методоложи функсијалары илә вәһдәтдә инкишаф етдирди. В. И. Ленин диалектиканын, мәнтигин вә идрак нәзәријјәсинин ејнилији идејасынын, диалектиканын әсас гануну кими әксликләрин вәһдәти вә мүбаризәси ганунунун дүрүст ифадәсини вермиш, ин'икас нәзәријјәсини инкишаф етдирмиш, објектив һәгигәт, нисби вә мүтләг һәгигәтин гаршылыглы мүнасибәти һаггында тә'лими конкретләшдирмиш, идракын чанлы сејрдән мүчәррәд тәфәккүрә доғру һәрәкәтини көстәрмиш, *практиканын* ролуну әсасландырмыш, материја јени тә'риф вермишдир. О, тәбиәтшүнаслығын ән јени наилијјәтләрини үмумиләшдирмиш, философ вә тәбиәтшүнасларын иттифағынын зәрурилијини әсасландырмышдыр. В. И. Ленин *тарихи материализм* тә'лимини зәнкинләшдирмиш, ичтимаи варлыг вә ичтимаи шүур, ичтимаи-игтисади формасија, синиф, дөвләт, милли мүнасибәтләр, субјектив амил, ингилаби нәзәријјәнин ролу проблемләрини ишләјиб һазырламыш, социалист ингилабы нәзәријјәсини инкишаф етдирмишдир. Онун фәлсәфи ирси Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра марксист фәлсәфәнин инкишафынын әсасы олду.

1918 илдән фәлсәфәдә марксист тәдгигатлар РСФСР МИК-ин Сосиалист (1924 илдән Коммунист) академијасында вә с. елми идарәләрдә апарылырды. Русија Елми-Тәдгигат Ичтимаи Елмләр Ассосиасијасынын елми фәлсәфә ин-ту, Гырмызы профессура ин-тунун фәлсәфә шө'бәси, Коммунист академијасынын фәлсәфә ин-ту 20-чи илләрдә марксист фәлсәфи фикрин мәркәзинә чеврилди. 30-чу илләрдә марксист-ленинчи фәлсәфә тәбијјат елмләриндә дә һаким мөвге тутду. 1936 илдә ССРИ ЕА-нын Фәлсәфә Ин-ту јарадылды. 1930—40 илләрдә фәлсәфә тарихи саһәсиндә тәдгигатлар кенишләнди; 3 чилдлик «Фәлсәфә тарихи» нәшр олунду. 1947 илдән «Вопросы философии» журналы чыхыр. Фәлсәфә саһәсиндә елми-тәдгигат ишләри Сов.ИКП гурултајларынын, МК пленумларынын мүвафиг гәрарларында гаршыја гојулмуш вәзифәләр әсасында апарылыр.

Тарих елми. Гәдим Рус дөвләтиндә јазылы тарихи әсәрләр 10 әсрин сону —11 әсрин әввәлиндә мејдана кәлмишдир. Феодал тарихшүнаслығына *«Өтән илләрин дастаны»нын* бөјүк тә'сири олмушдур. Мәркәзләшдирилмиш дөвләтин јаранмасы илә рәсми салнамәләрин јазылмасы Бөјүк Москва кнјазынын сарајында чәмләшди вә башлыча сијаси вәзифәјә—мүтләгијјәтин мөһкәмләндирилмәсинә табе едилди. Рус тарихинә аид 1674 илдә Кијевдә нәшр олунмуш илк дәрсликлә («Синопсис»), С. А. Медведјев вә А. И. Лызловун әсәрләри илә рус тарихшүнаслығы елмә чеврилмәјә башлады. 18 әсрин 1-чи рүбүндә мүтләгијјәтин сијасәтини идеоложи чәһәтдән әсасландыран әсәрләр јазылды. I Пјотрун көстәриши илә тарихи мәнбәләрин, о чүмләдән археоложи материалларын ахтарылмасына вә топланмасына башланды. Илк үмумиләшдиричи тарих әсәрләриндән бири 1715 илдә јазылмыш «Русија тарихинин өзәји» (А. И. Манкијев) иди. Елмләр Академијасы јарадылдыгдан (1724) сонра рус тарихи илә әсасән Гәрби Авропа (хүсусилә алман) алимләри мәшғул олурдулар. *Норман нәзәријјәсини* дә бу алимләр јаратмышдылар. М. В. Ломоносов «норманистләр»ин бахышларыны тәнгид едирди. Рус тарихшүнаслығынын бөјүк наилијјәтләри В. И. Татишшевин ады илә бағлыдыр (5 чилдлик «Русија тарихи»).

Буржуа мүнасибәтләринин јаранмасы илә игтисади тарихә мараг артды. 18 әсрин 2-чи —19 әсрин 1-чи јарысында чохлу тарихи мәнбә нәшр олунду. 1829 илдә Археографија експедисијасы јарадылды; ун-тләрдә рус тарихи кафедралары ачылды. 19 әсрин 1-чи јарысында задәкан даирәләрин идеологу олан Н. М. Карамзинин тарихи консепсијасы формалашды. Һәмин вахтдан буржуа тарихшүнаслығы да бәргәрар олду. Онун ән көркәмли нүмајәндәси С. М. *Соловјов* иди. 19 әсрин 1-чи јарысында ингилаби тарихи фикир инкишафа башлады. Задәкан ингилабчылар — декабристләр Карамзинин бахышларыны тәнгид едирдиләр. Тарихшүнаслыгда ингилаби-демократик истигамәтин јүксәлиши ингилабчы демократларын ады илә бағлыдыр. 19 әсрин орталарындан үмуми тарих саһәсиндәки тәдгигатлар рус тарих елминин мүс-

тәгил бир голуна чеврилди (Т. Н. *Грановски* вә б.). Загафгазија вә Орта Асијанын Русијаја бирләшдирилмәси, Сибир вә Алјасканын мәнимсәнилмәси Шәрг тарихинә марағы артырды. Шәргшүнаслығын башлыча мәркәзи Казан ун-ти (көркәмли Азәрб. алими, рус шәргшүнаслығынын баниләриндән бири М. *Казым Бәј* узун мүддәт бу ун-тдә чалышмышдыр) иди. Кәндли ислаһатындан (1861) сонра буржуа тарихшүнаслығы һаким мөвге тутду (В. О. *Клјучевски* вә б.). 19 әсрин 2-чи јарысында тарихшүнаслыгда ингилаби-демократик истигамәт тәшәккүл тапды (А. П. Шапов вә б.). В. В. Берви-Флеровски илк дәфә фәһлә синфинин тарихинә мүрачиәт етди. Халгчыларын әсәрләриндә кәндли мәсәләсинә хүсусилә диггәт верилирди. 80-чи илләрдә марксист истигамәтин мејдана чыхмасы, тарихә материалист бахышларын јајылмасы ислаһатдан сонракы дөвр рус тарихшүнаслығында мүһүм һадисә иди. К. В. Плехановун әсәрләри бу саһәдә бөјүк рол ојнады.

Русија тарихинин марксист консепсијасыны В. И. Ленин ишләјиб һазырламышдыр. В. И. Ленин чәмијјәтин инкишаф ганунларынын гаршылыглы әлагәси, мәһсулдар гүввәләрин вә истеһсал мүнасибәтләринин инкишафы, синифләр вә синфи мүбаризә, сосиал ингилаб, милләтләр вә милли азадлыг һәрәкатлары вә с. тә'лимләри даһијанә сурәтдә инкишаф етдирмишдир. О, империализм вә јени типли марксист партија һаггында тә'лим јаратмыш, сосиалист ингилабы һаггында марксизм нәзәријјәсини инкишаф етдирмиш вә сосиализмин әввәлчә бир нечә вә ја һәтта ајрылыгда көтүрүлмүш бир өлкәдә гәләбәсинин мүмкүнлүјү мүддәасыны ирәли сүрмүшдүр. Тарих елминдә партијалылыг, һадисәләрин синфи мөвгедән гијмәтләндирилмәси һаггында В. И. Ленинин ишләјиб һазырладығы принсипләр, онун задәкан-буржуа вә хырда буржуа, о чүмләдән реформист тарихшүнаслығын методоложи әсасларыны тәнгид етмәси марксист тарихшүнаслығын бәргәрар олмасында вә инкишафында чох бөјүк рол ојнамышдыр.

Русија вә дүнја тарихинин марксист консепсијасынын ишләниб һазырланмасында А. М. *Стопани*, В. В. Воровски, А. В. Луначарски, И. И. *Сквортсов-Степанов* вә б. марксистләрип ролу олмушдур. М. Н. *Покровски* рус тарихинә аид илк системләшдирилмиш әсәриндә Русија тарихини марксизм мөвгејиндән ишыгландырмаға чәһд көстәрмишдир.

19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә буржуа тарихшүнаслығында *«легал марксизм»* нүмајәндәләринин әсәрләри мејдана чыхды. Тарих елминин инкишафында М. М. *Ковалевскинин* хидмәти бөјүк иди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси илә тарихи тәдгигатларда марксист-ленинчи методолокија бәргәрар олду. Совет тарих елми буржуа идеолокијасы илә кәскин мүбаризә шәраитиндә инкишаф едирди. Тарих проблемләри Сосиалист Ичтимаи ЕА-да, Русија Мадди Мәдәнијјәт Тарихи Академијасында, *Истпартда*, К. Маркс вә Ф. Енкелс Ин-тунда, бә'зи али мәктәбләрдә, 1929 илдән исә ССРИ ЕА-нын Тарих Ин-тунда өјрәнилирди. ҮИК(б)П МК-нын вә ССРИ ХКС-нин орта вә али мәктәбләрдә тарихин өјрәнилмәси вә тәдриси һаггындакы гәрарлары (1934—36) РСФСР-дә тарих елминин инкишафына көмәк етди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси әрәфәсиндә вә мүһарибә илләриндә һәрби тарих мәсәләләринин, славјан халглары тарихинин тәдгиги күчләнди, фашист идеолокијасына вә дүнја тарихи просесинин фашистләр тәрәфиндән сахталашдырылмасына гаршы мүбаризәјә диггәт артырылды. Мүһарибәдән сонракы дөврдә тарих елминин бүтүн саһәләриндә тәдгигатлар давам етдирилди. В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәтинин өјрәнилмәси РСФСР тарихчиләринин ишиндә хүсуси јер тутур. Совет тарих елминин инкишафында Сов.ИКП МК-нын, партија гурултајларынын гәрарлары мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Русијанын ингилабдан әввәлки тарихи, РСФСР тарихи ССРИ ЕА-нын ССРИ Тарих Ин-тунда, али мәктәбләрин тарих кафедраларында, мухтар респ.-ларын елми-тәдгигат тарих, әдәбијјат вә дил ин-тларында, дикәр елми мүәссисәләрдә өјрәнилир. Сов. ИКП тарихи саһәсиндә тәдгигатлар Сов. ИКП МК нында Марксизм-Ленинизм Итититу-тунда, онун Москва вә Ленинград филиалларында, Ичтимаи ЕА-да, али мәктәбләрин Сов.ИКП тарихи кафедраларында апарылыр.

Игтисадијјат елми. Гәдим Рус дөвләтиндә игтисади идејалар килсә трактатларында вә дөвләт-һүгуги актларда әксини тапырды. Илк дөвләт сәнәдләриндә игтисади фикир синфи характер дашыјырды. Бојар вә вотчина торпаг саһиблијинин мәһдудлашдырылмасы, маликанә (поместје) торпаг саһиблијинин мүдафиәси, мануфактуралар јарадылмасы, дахили вә харичи тичарәтин кенишләндирилмәси 16—17 әсрләрдә Русијада игтисади фикрин әсас проблемләри олмушдур. I Пјотр мүтләгијјәтин мөһкәмләндирилмәсинә, сәнајенин, тичарәтин инкишафына, кәндлиләр һесабына дөвләтин малијјә вәзијјәтинин мөһкәмләндирилмәсинә шәраит јарадан игтисади сијасәт јеридирди. 18 әсрин 1-чи рүбүнүн игтисади фикри игтисадчы вә публисист И. Т. Посошковун әсәрләриндә парлаг ифадәсини тапмышдыр. М. В. Ломоносов өлкәнин тәбии сәрвәтләринин өјрәнилмәсини, ф-к вә з-длар тикилмәсини, тичарәти инкишаф етдирмәји вә с. тә'кидлә тәләб едирди. 18 әсрин 2-чи јарысында А. Н. Радишшев *тәһкимчилик һүгугунун* ләғви мәсәләсини гаршыја гојмуш, чаризмин малијјә вә верки сијасәтини писләмиш, сәнајени инкишаф етдирмәјин әһәмијјәтини, мануфактура саһибләри илә фәһләләр арасындакы зиддијјәтләри көстәрмишдир. 19 әсрин орталарындакы рус игтисади фикринә ингилабчы демократлар бөјүк тә'сир көстәрмишләр. Д. И. Менделејев мәһсуллар гүввәләрин инкишафы проблеминә бөјүк фикир вермишдир.

Гагарин шәһәри. 26 Бакы комиссарындан бири олан Ф. Ф. Солнтсевә абидәнин ачылышы. 1981 ил.

19 әсрин ахырларында халгчыларын игтисади идејалары кениш вүс'әт алмышды (бах *Халгчылыг*). Русијада марксист игтисади фикрин пионери К. В. Плеханов олмушдур. О, вулгар буржуа сијаси игтисадынын мүддәаларыны марксизм мөвгејиндән тәнгид етмишдир; лакин бир сыра игтисади мәсәләдә чидди сәһвләрә јол вермиш, нәтичәдә меншевизм мөвгејинә кечмишдир.

Марксист сијаси игтисадын вә рус игтисади фикринин инкишафында В. И. Ленинин чох бөјүк хидмәти олмушдур. О, халгчы игтисади бахышларын әсассызлығыны сүбут етмиш, хырда әтмәә истеһсалынын игтисади тәбиәтини, онун ири капиталла үзви сурәтдә бағлылығыны тәһлил етмиш, капитализм үчүн дахили базарын јаранмасы механизмини ачмыш, харичи базарын ролуну, рус кәндли ичмасынын сосиал тәбиәтини вә инкишаф перспективләрини ачыб көстәрмишдир. В. И. Ленин мүлкәдар тәсәррүфатынын, Русијанын игтисади гурулушунун, чәмијјәтин синфи структурунун характеристикасыны вермиш, өлкәнин игтисади инкишаф мејлләрини мүәјјән етмиш (бах *«Русијада капитализмин инкишафы»*), *«Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир»* әсәриндә империализмин игтисади маһијјәтини ачыб көстәрмишдир. В. И. Ленинин әсәрләриндә буржуа, оппортунист вә тәфтишчи игтисади нәзәријјәләрин елми тәнгиди верилмишдир.

20 әсрин әввәлләриндә рус буржуа игтисадијјат елминдә 4 методоложи истигамәт (мәктәб)—тарихи етик, сосиал, психоложи вә ријази мәктәб даһа чох фәргләнирди.

1917 ил рус игтисади фикринин инкишафында јени мәрһәләнин башланғычы олмушдур. В. И. Ленинин әсәрләриндә сосиалист ингилабынын лабүдлүјү, буржуа дөвләт машынынын дағыдылмасы вә јени типли дөвләт—пролетар диктатурасы јарадылмасынын зәруриләји, *капитализмдән сосиализмә кечид дөврүнүн* лабүдлүјү, коммунист ичтимаи-игтисади формасијасынын ики ардычыл мәрһәләси, фазасы олан сосиализм вә коммунизм һаггында марксист тә'лимини инкишаф етдирмишдир. В. И. Ленин сосиализм гуручулуғу планыны ишләјиб һазырламагла һәм дә сосиализм сијаси игтисадынын әсасыны гојмушдур. Онун ССРИ-дә сосиализм гуручулуғунун

мүмкүнлүјү, јоллары вә методлары, кечид дөврүнүн игтисади проблемләри, империализм, дөвләт-инһисарчы капитализм, капитализмин үмуми бөһраны һаггында тә'лимләри, аграр мәсәлә нәзәријјәси Коммунист партијасынын сәнәдләриндә, РСФСР игтисадчыларынын әсәрләриндә јарадычылыгла инкишаф етдирилмишдир.

Капитализмдән сосиализмә кечид дөврүндә игтисадијјат елминин әсас проблемләри *јени игтисади сијасәт*, х.т.-нын планлашдырылмасы вә әмтәә-пул мүнасибәтләриндән истифадә, ағыр сәнајенин јарадылмасы, к.т.-нын коллективләшмәси мәсәләләри олмушдур. Сосиализм чәмијјәти, әсасән, гурулдугдан сонра сосиализмдә истеһсал мүнасибәтләри, сосиалист чәмијјәтинин игтисади ганунлары даһа дәриндән өјрәнилмәјә башланды. 60-чы илләрдән игтисадијјат елми инкишаф етмиш сосиализм вә коммунизм гуручулуғу игтисадијјатынын комплекс проблемләрини тәдгиг едир. Бу дөврдән ичтимаи истеһсалын игтисади ефектлијинин артырылмасы вә зәһмәткешләрин һәјат сәвијјәсинин јүксәлдилмәси мәсәләләринә чох мүһүм әһәмијјәт верилир. РСФСР-ин мүасир игтисадијјат елминдә вә х.т.-на рәһбәрлик практикасында игтисади-ријази методлар кениш тәтбиг олунур. Игтисади р-нларда мәһсулдар гүввәләрин јерләшдирилмәси вә комплекс инкишафы, х.т.-нын планлашдырылмасы, аграр нәзәријјәләр, к.т. игтисадијјаты мәсәләләри РСФСР игтисадчыларынын әсәрләриндә интенсив ишләнилир. Сосиализм бирлији өлкәләринин игтисади инкишаф ганунаујғунлуглары проблемләри, *сосиалист игтисади интеграсијасы* мәсәләләри, сосиалист өлкәләринин капиталист вә инкишаф едән дөвләтләрлә харичи игтисади әлагәләри проблемләри, капиталист тәкрар истеһсалынын ганунаујғунлуглары, игтисади бөһранлар, дөвләт-инһисарчы капитализм мәсәләләри, ајры-ајры өлкәләрин игтисади вә сијаси вәзијјәти, синфи мүбаризә вә милли азадлыг һәрәкаты проблемләри вә с. саһәсиндә тәдгигатлар апарылыр. Игтисади тәдгигатларын ән мүһүм мәркәзләри: ССРИ ЕА Игтисадијјат Ин-ту (1936), ССРИ ЕА Дүнја Игтисадијјаты вә Бејнәлхалг Әлагәләр Ин-ту (1956), ССРИ Дөвләт План Комитәсинин Елми-Тәдгигат Игтисадијјат Ин-ту (1955) вә с.

Һүгуг елми. Русијада һүгуги билikләрин әмәлә кәлмәси Кијев Рус дөвләти дөврүнә аиддир. Рус правдасында чинајәт һүгугу вә мүлки һүгугун мүһүм институтлары системләшдирилмишди. 15—17 әсрләрдәки мәчәлләләшдирмәләр (1497 вә 1550 ил Ганунһамәләри вә с.) һүгуги биликләрин артмасыны көстәрир. 1-чи Пјотр дөврүндә һүгуг елми хејли инкишаф етмишди. 1755 илдә Москва ун-тиндә һүгуг факүлтәси ачылмышды. Һүгуг елминин инкишафына А. Н. Радишшевин бөјүк тә'сири олмушдур. П. И. Пестел Русијада илк респ. конститусијасынын лајиһәсини—«Русскаја правда»ны тәртиб етмишдир. М. М. Сперански рус һүгугшүнаслығынын инкишафына хејли тә'сир көстәрмишдир.

19 әсрин әввәлиндә тәбии һүгуг доктринасынын күчлү тә'сири һисс олунурду. 19 әсрин 60-чы илләриндә ингилабчы демократларын көрүшләри рәсми һүгуг елминә гаршы чеврилмишди. 1864 илдә мәһкәмә ислаһаты кечирилмишди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы әрәфәсиндә марксизм-ленинизм нәзәријјәси дөвләт вә һүгуг мәсәләләринин принсипал һәллини верди. К. Марксын, Ф. Енкелсин, В. И. Ленинин әсәрләриндәки дөвләт вә һүгугун әсл елми, материалист консепсијасы јени һүгуг елминин јаранмасыны мүмкүн етди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра јени совет конститусијасы—1918 ил РСФСР Конститусијасы ишләниб һазырланды; 1924, 1937 вә 1977 ил РСФСР Конститусијаларында совет дөвләт һүгугу даһа да инкишаф етдирилди (бах *Совет конститусијалары*). Әдаләт мүһакимәсинин һәјата кечирилмәсиндә зәһмәткешләрин иштиракыны нәзәрдә тутан елми чәһәтдән әсасландырылмыш мәһкәмә системи, ганунчулуға риајәт олунмасы үзәриндә нәзарәт органлары јарадылмышдыр (бах *ССРИ Прокурорлуғу*). 20-чи илләрдә ганунлар мәчәлләләри гәбул едилди. РСФСР һүгугшүнаслары сосиалист демократијасынын инкишафы, халг депутатлары Советләринин тәшкили вә фәалијјәти, дөвләт идарәчилијинин, тәсәррүфат фәалијјәтинин вә ичтимаи мүнасибәтләрин низамланмасынын елми әсаслары, шәхсијјәтин һүгуги вәзијјәти, ганунчулуғун вә һүгуг гајдаларынын мөһкәмләндирилмәси, сосиалист игтисади интеграсијасынын һүгуги аспектләри, совет ганунверичилијинин тәкмилләшдирилмәси проблемләрини ишләмишләр. Бејнәлхалг һүгуг, чинајәткарлыгла мүбаризә проблемләри дә кениш тәдгиг олунур. РСФСР һүгугшүнаслары ССР Иттифагы вә мүттәфиг респ.-ларын ганунверичилик Әсасларынын, РСФСР мәчәлләләринин вә дикәр мүһүм ганунверичилик актларынын ишләниб һазырланмасында фәал иштирак етмишләр. 1925 илдә јарадылмыш Совет Гуручулуғу Ин-ту (1936 илдән ССРИ ЕА-нын Дөвләт вә Һүгуг Ин-ту) РСФСР-дә илк елми-тәдгигат һүгуг мүәссисәси олмушдур. Совет ганунверичилији, чинајәткарлығын сәбәбләринин өјрәнилмәси вә гаршысынын алынмасы тәдбирләринин ишләнилмәси, криминалистика експертизасы вә с. елми-тәдгигат ин-тлары, ун-тләрин һүгуг факүлтәләри, кафедралары, Дахили Ишләр Назирлијинин Академијасы вә с. фәалијјәт көстәрир.

Әдәбијјатшүнаслыг. Русијада әдәбијјатшүнаслыг һәмишә ичтимаи һәјатла сых әлагәдә олмушдур. Илк мәрһәләләрдә о мүстәгил әһәмијјәт кәсб етмәмишдир. 17—18 әсрләрдә мәктәб дәрсликләри, поетика вә риторикаја аид трактатлар, еләчә дә библиографик шәрһләр јајылмаға башлады (М. В. Ломоносов, В. К. Тредиаковски вә А. П. Сумароковун трактатлары). 19 әсрдә естетик проблемләрин өјрәнилмәси даһа да кенишләнди (Д. В. Веневитинов, В. Ф. Одојевски, Н. И. Надеждин). 19 әсрин 1-чи јарысында әдәби тәнгид чошғун инкишафа башлады. В. Г. Белински реалист сәнәтин әсасларыны мүәјјәнләшдирди, әдәбијјаты материалистчәсинә изаһ едән нәзәри көрүшләр системини јаратды. Онун ән'әнәләринин давамчылары Н. Г. Чернышевски вә Н. А. Добролјубов тарихилик, хәлгилик вә реализм принсипләрини даһа да инкишаф етдирдиләр. Маарифчилик методолокијасыны тәнгид атәшинә тутан А. А. Григорјев, Н. Н. Страхов, гисмән дә Ф. М. Достојевски тарихилик вә рус әдәбијјатынын милли хүсусијјәтләри проблемләрини славјанофилчилик мөвгеләриндән һәлл едирдиләр. 19 әсрин 2-чи јарысында әдәбијјатшүнаслыг әдәби просесин конкрет тәдгигинә јөнәлдилди (Ф. И. *Буслајев*, А. А. *Шахматов*). 19 әсрин сонунда әдәбијјатшүнаслыгда мәдәни-тарихи (Н. С. Тихонравов, А. Н. Пыпин), мифоложи (Ф. И. Буслајев, А. Н. Афанасјев) вә тарихи-мүгајисәли (А. Н. *Веселовски*) мәктәбләр јаранмышды. Ингилаби һәрәкатын гүввәтләндији 20 әсрин әввәлләриндә елми көрүшләр гүтбләшди. Бир тәрәфдән идеалист консепсијалар (В. С. Соловјов, Д. С. Мережковски, В. В. Розанов, Вјач. И. Иванов) формалашыр, дикәр тәрәфдән исә сәнәтә сосиал мүнасибәт ашыланыр, әдәбијјатшүнаслыгда марксизм чәрәјаны јаранырды (К. В. Плеханов, А. В. Луначарски, В. В. *Воровски*, П. И. Лебедев-Полјански, В. М. Фриче, П. Н. Сакулин, Н. К. Пиксанов вә б.). В. И. Ленинин әсәрләриндә әдәбијјатын партијалылығы идејасы ирәли сүрүлүр, әдәби просес азадлыг һәрәкаты илә бағлы өјрәнилирди (А. И. Кертсен, Л. Н. Толстој вә б. һаггында мәгаләләри). Марксист методолокија әсасында әдәби һадисәләрин тарихи, сосиал вә естетик аспектләрдә дәрк олунмасынын јени имканлары јаранып, мәзмун вә форманын диалектик вәһдәти һаггындакы тә'лим принсипиал әһәмијјәт кәсб едирди. Сосиалист мәдәнијјәтинин формалашмасында В. И. Ленинин классик рус әдәбијјаты, мәдәни-әдәби ирсә мүнасибәт һаггындакы мүлаһизәләри мүһүм рол ојнады. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра марксист әдәбијјатшүнаслыг даһа ла инкишаф етди. М. Горкинин тәшәббүсү илә 1932 илдә ССРИ ЕА Дүнја Әдәбијјаты Ин-ту јарадылды. Рус Әдәбијјаты Ин-ту (Пушкин еви) өз фәалијјәтини кенишләндирди. Совет әдәбијјат елминин инкишафында А. С. Орлов, Н. И. Конрад, В. Ф. Шишмарјов, В. В. Виноградов, В. М. Жирмунски, М. П. Алексејев, Д. С. Лихачов, М. Б. Храпченко, И. И. Анисимов, Б. Л. Сучков вә б.-нын хидмәти бөјүкдүр. Совет әдәбијјатшүнаслығында әдәбијјатын партијалылығы, хәлгилији, јарадычылыг методу вә хүсусилә, сосиалист реализми проблемләри мәркәзи јер тутур. А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, Н. В. Гогол, Н. А. Некрасов, Л. Н. Толстој, Ф. М. Достојевски, А. П. Чехов, М. Горки, В. В. Мајаковски вә б. классикләрин, чохмилләтли совет вә харичи әдәбијјат классикләринин јарадычылығы кениш өјрәнилир. 60—80-чи илләрдә әдәбијјатда реализм вә һуманизм проблемләринә даир дискуссијалар, сосиалист реализминин актуал проблемләринә һәср олунмуш үмумиттифаг конфранслары кечирилмишдир. Сов.ИКП МК-нын «Әдәби-бәдии тәнгид һаггында» (1972), «Јарадычы кәнчләрлә иш һаггында» (1976), «Идеоложи иши вә сијаси тәрбијә ишини даһа да јахшылашдырмаг һаггында» (1979), «Әдәби-бәдии журналларын коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә јарадычылыг әлагәләри һаггында» (1982) гәрарларынын, Сов.ИКП МК ијун (1983) пленуму гәрарларынын 70—80-чи илләрдә тәнгид вә әдәбијјатшүнаслығын инкишафында мүһүм ролу олмушдур.

Дилчилик. 16 эсрин сону—17 эсрин эввэлиндэ Л. Зизани вэ М. Смотрицскинин илк славјан грамматикалары, 1731 илдэ исэ В. Ј. Адодуровун илк рус дили грамматикасы јарадылды. Рус елми дилчилијинин *баниси*, рус *елми* грамматикасы вэ терминолокијасынын јарадычысы М. В. Ломоносовдур. 18 эсрин 2-чи јарысында рус дили фэал тэдгиг олунмаға башлады (Н. Г. Курганов, А. А. Барсов). 19 эсрин эввэлиндэ үмуми грамматика идејаларына мараг артды (И. С. Рижски, И. Орнатовски, И. Ф. Тимковски). А. Х. *Востоков* славјан диллэринин мүгајисэли грамматикасына даир илк эсэри јазды. Рус дили тарихинин (фонетика, морфолокија, синтаксис, семантика) тэдгиги давам етдирилирди. А. А. Потебнја вэ К. С. Аксаков дилчилијин фэлсэфи проблемлэри илэ мэшғул олурду. Лүғэтчилик саһэсиндэ дэ мүэјјэн ишлэр көрүлүрдү (А. Востоковун «Килсэ славјан дили лүғэти», 1858—61; В. И. *Далын* «Чанлы рус дилинин изаһлы лүғэти», 1863—66 вэ с.). 19 эсрин сону—20 эсрин эввэлиндэ нэзэри дилчилијин инкишафында Москва (баниси Ф. Ф. *Фортунатов*) вэ Казан (баниси И. А. *Бодуен де Куртене*) дилчилик мэктэблэринин мүһүм ролу олмушдур. 18 эсрин 1-чи јарысындан Русијада јашајан гејри-рус халгларын диллэринин тэдгигинэ башланды. 19 эсрдэ *түркolокијанын* (М. Казым бэј, В. Д. Смирнов, О. Н. Бөтлингк, В. В. Радлов, К. Г. Залеман вэ б.), роман вэ керман (И. В. Светајев, Ф. А. Браун вэ б.), елэчэ дэ ермэни [К. П. Патканов (Патканјан), А. И. Томсон, Н. Ј. *Марр*] *диллэринин өјрэнилмэсинин* эсасы гојулду. Гафгаз диллэринэ даир тэдгигатлар апарылды (М. И. Броссе, П. К. Услар, Н. Ј. Марр). Рус фин-угоршүнаслығы Ф. И. Видеманын эсэрлэри илэ тэмсил олунду. Балтик диллэри (Ф. Ф. Фортунатов, Г. К. Улјанов), монгол, Чин, Кореја вэ јапон (А. В. Иғумнов, Н. Ј. Бичурин, Б. Ј. Владимиртсов, В. П. Василјев) диллэринэ даир тэдгигатлар апарылды, Шимали Авропа вэ Сибир (М. Кастрен), Палеоасија вэ һинди диллэринэ аид чохлу материал топланды (И. Ј. Вениаминов, В. Г. Богораз, В. И. Иохелсон вэ б.). Самишүнаслыг (П. К. Коковтсев) саһэсиндэ эһэмијјэтли ишлэр көрүлмүшдү. Рус эрэбшүнаслығы В. Р. Розен вэ И. Ј. Крачковскинин адлары илэ бағлыдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гэлэбэсиндэн сонра дилчилик тэдгигатларынын нэзэри базасы эһэмијјэтли дэрэчэдэ кенишлэнди. Дил нормалары нэзэријјэси инкишаф етдирилир, эдэби дилин инкишаф ганунаујғунлуглары өјрэнилир, диллэрин типолокu тэһлили мэсэлэлэри һэлл едилир. Грамматика нэзэријјэси интенсив инкишаф едир. Јазысыз диллэрин дэ тарихи вэ норматив грамматикалары тэртиб олунмушдур. Мүгајисэли-тарихи дилчилик бөјүк мүвэффэгијјэтлэр газанмышдыр. Мүасир дилчилик елми сосиал дилчилик, психолингвистика, семиотика, структур, ријази вэ статистик дилчилик нэзэријјэси проблемлэринин гојулушу вэ ишлэниб һазырланмасы илэ характеризэ олунур. Лүғэтчилик («Рус дилинин изаһлы лүғэти», 1934—40; «Мүасир рус эдэби дили лүғэти», 17 чилддэ, 1948—65 вэ с.), о чүмлэдэн икидилли лүғэтчилик (русча-милли вэ милли-русча лүғэтлэр) инкишаф едир. ССРИ халгларынын диллэри саһэсиндэ тэдгигатлар вүс'эт алмышдыр. Русшүнаслыгда рус дилинин инкишаф ганунлары проблемлэри (лексиколокија, грамматика, үслубијјат, фразеолокија вэ с.) өјрэнилир. 60—80-*чи иллэрдэ слајван, керман, роман*, Иран, түрк диллэринин тэдгиги даһа да кенишлэнмишдир. Эсас дилчилик мүэссисэлэри ССРИ ЕА системиндэдир (Дилчилик ин-ту, рус дили, славјаншүнаслыг вэ балканшүнаслыг ин-тлары); ун-т вэ педагожи ин-тларын филолокија факүлтэлэриндэ дэ елми ишлэр апарылыр. ССРИ ЕА-нын вэ Азэрб.ССР ЕА-нын органы «Советскаја тјурколокија» журналы Бакыда нэшр олунур.

Елми идарэлэр. 1982 илдэ РСФСР-дэ чохлу елми идарэ (али мэктэблэр дэ дахил олмагла), о чүмлэдэн 2 минэдэк ЕТИ, онларын филиаллары вэ шө'бэлэри фэалијјэт көстэрирди. Елми ишчилэрин сајы 968,4 мин нэфэр олмушдур (1940 илдэ 62 мин, 1950 илдэ 111,7 мин, 1960 илдэ 242,9 мин, 1965 илдэ 457,5 мин, 1970 илдэ 631,1 мин, 1975 илдэ 838,5 мин, 1980 илдэ 937,7 мин); бунлардан 26,5 мини е.д., 265,8 мини елмлэр намизэдидир (мүвафиг олараг 1950 илдэ 6,2 мин вэ 32,4 мин; 1960 илдэ 7,9 мин вэ 67,1 мин; 1970 илдэ 16,1 мин вэ 145,1 мин).

РСФСР-ин елми-тэдгигат ин-тлары вэ елми мэркэзлэри дикэр мүттэфиг респ.-ларын алимлэри илэ сых элагэ сахлајыр. Совет һакимијјэти иллэриндэ РСФСР-ин мухтар респ.-ларында чохлу елми идарэ јарадылмышдыр. РСФСР алимлэри бејнэлхалг елми тэшкилатларын ишиндэ, ССРИ-дэ вэ харичдэ кечирилэн елми конгреслэрдэ, конфрансларда вэ с. тэдбирлэрдэ фэал иштирак едирлэр. Москва, Ленинград, Новосибирск вэ дикэр шэһэрлэр бејнэлхалг елми элагэлэрин мүһүм мэркэзлэринэ чеврилмишлэр.

Мэтбуат, радио верилишлэри, телевизија. Рус дөври мэтбуатынын тарихи «Куранты» элјазма гэзети (1621) илэ башланыр. Тарихдэ аноним мэтбээ ады илэ танынан илк рус мэтбээсинин эсасы тэгр. 1553 илдэ Москвада гојулмушдур. 1564 илдэ Москвада Иван Фјодоров вэ Пјотр Мстиславетс илк рус чап китабыны нэшр етдилэр. 1702 илдэ илк рус чап гэзети бурахылды. Сонралар башга шэһэрлэрдэ дэ мэтбээлэр јарадылмышдыр. 18 эсрдэ Русијада јашајан бир сыра халгларын диллэриндэ илк китаблар чап едилмишдир. О чүмлэдэн Азэрб. дилиндэ 204 сэһифэлик илк чап китабы—«...Ганунии чэдид» 1780 *илдэ* Петербургда нэшр олунмушдур. 1801 илдэ Казанда илк татар мэтбээси ишэ башламышдыр. 1809 илдэ Казан ун-тиндэ ачылмыш мэтбээдэ татар, чуваш, мари, калмык, удмурт вэ с. диллэрдэ китаблар чап олунмушдур. Ленинчи «*Искра*» илэ эсасы гојулан *болшевик мэтбуаты* Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын һазырланмасында мүһүм рол ојнамышдыр. 20 эсрин эввэлиндэ бир сыра шэһэрлэрдэ болшевик гэзетлэри нэшр едилирди. 1912 ил апрелин 22-дэ (мајын 5-дэ) Петербургда «*Гравда*»*нын* илк нөмрэси чыхды.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гэлэбэсиндэн сонра Совет Русијасы эразисиндэ јашајан халгларын диллэриндэ нэшријјат ишинин кениш инкишафы үчүн шэраит јаранды. Күтлэвисијаси, елми-күтлэви вэ бэдии эдэбијјат бурахан эн бөјүк нэшријјат «Советскаја Россија»-дыр. РСФСР нэшријјатларындан «Современник» рус эдэбијјаты класикlэринин, респ.-нын мүасир јазычыларынын эсэрлэрини, «Детскаја литература» вэ «Малыш» ушаг вэ кэнчлэр эдэбијјаты, «Просвешшеније» дэрсликлэр вэ педагожи эдэбијјат, «Художник РСФСР» тэсвири сэнэт мэсэлэлэринэ даир эдэбијјат бурахыр. Мухтар респ.-ларын нэшријјатларында рус дили илэ јанашы, милли диллэрдэ дэ чохлу эдэбијјат, гэзет вэ журнал бурахылыр. 1981 илдэ РСФСР-дэ 1514,9 млн. үмуми тиражла 51963 адда китаб вэ брошүр, 2365 млн. иллик тиражла 3909 адда журнал вэ нэшри давам едэн эдэбијјат, 121651 мин бирдэфэлик тиражла 4436 адда гэзет нэшр едилмишдир. Күндэлик респ. гэзети «Советскаја Россија»дыр (1956 илдэн чыхыр). РСФСР эразисиндэ мэркэзи вэ јерли радио верилишлэринин һэчми суткада орта һесабла 558,6 саатдыр (о чүмлэдэн Москва радиосунун 8 програмлы верилишлэри —156,6 *саат*). Јерли радио верилишлэри 46 дилдэ апарылыр. Мэркэзи Телевизија илэ јанашы мухтар респ., өлкэ, вил. вэ мухтар маһалларда да телевизија студијалары фэалијјэт көстэрир.

Эдэбијјат. Рус халг эдэбијјатынын (нэғмэлэр, нағыллар, былиналар, дастанлар вэ с.) тарихи гэдимдир. Гэһрэманлыг былиналары вэ дастанларда гэдим русларын јаделли дүшмэнлэрэ гаршы мүбаризэси эксини тапмышдыр. 16 эсрдэ тарихи нэғмэ жанры кениш јајылмышды («Казанын алынмасы», С. Разин, Ј. Пугачов һаггында нэғмэлэр вэ с.). Јазылы эдэбијјат 10—11 эсрлэрин һүдудларында јаранмаға башламышдыр. Бизанс вэ Болгарыстанла эдэби элагэлэр 11—13 эсрлэр рус эдэбијјатынын инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. «*Игор полку дастаны*» 12 эср рус эдэбијјатынын зирвэсидир. 11—13 эсрлэр гэдим рус эдэбијјаты 3 гардаш халгын—рус, украјналы вэ белорусларын мүштэрэк ирсидир. Монгол-татар эсарэти (13—15 эсрлэр) эдэбијјатын инкишафыны лэнкитсэ дэ, јаделли зүлмэ гаршы мүбаризэни экс етдирэн эсэрлэр («Александр Невски һаггында житије», «Рјазанын Баты тэрэфиндэн дағыдылмасы» вэ с.) јаранды. Куликово вурушмасындан сонра (1380) Москва кнјазлығында эдэбијјат хејли инкишаф етди (Куликово вурушмасы һаггында силсилэ эсэрлэр, «Афанаси Никитинин үч дэниз архасына сэјаһэти» вэ с.). 15 эсрин сонларындан үмумрус эдэбијјаты инкишафа башлады («Владимир кнјазлары һаггында дастан» вэ с.). 17 эсрин 2-чи јарысында демократик руһлу посад (шэһэр) эдэбијјаты тэшэккүл тапды («Јерш Јершович һаггында повест», «Шемјаканын мүһакимэси һаггында повест» вэ с.). Протопоп *Аввакумун* эсэрлэриндэ дини мүхалифэт руһу күчлүдүр. 17 эсрин сонларында мэишэт повестлэри, мэктэб лирикасы вэ драмы јаранды. С. Полотски силлабик ше'рин танынмыш нүмајэндэсидир. 17 эсрин 2-чи јарысында севки-мачэра повести вэ новелла мејдана кэлди. Ф. Прокоповичин јарадычылығында, хүсусэн А. Д. *Кантемирин* сатираларында дөврүн мүһүм сосиал проблемлэри эксини тапмышдыр. 18 эсрин 30—70-чи иллэриндэ класисизм чичэклэнди (В. К. Тредиаковски, М. В. Ломоносов, А. П. *Сумароков*). Рус

В. И. Демут-Малиновски. «Рус Стсеволасы». 1813. Кипс. Третјаков галерејасы. Москва.

дилинин вә поезијасынын инкишафында М. В. Ломоносовун мүстәсна хидмәти олмушдур. Пугачов үсјаны, Бөјүк Франса Ингилабы, һабелә Маарифчилик идејаларынын јајылмасы әдәбијјатда тәнгиди әһвал-руһијјәнин күчләнмәсинә сәбәб олду. 18 әсрин 2-чи јарысында журналистика вә китаб нәшри тәшәккүл тапды. Н. И. Новиков, Д. И. Фонвизин вә И. А. Крыловун әсәрләри реалист руһу илә сечилир. Г. Р. *Державинин* ше'рләриндә инсанын дахили аләминин тәрәннүмү әсас јер тутур. Н. М. *Карамзин* сентиментализмин көркәмли нүмајәндәси иди. 18 әср рус әдәбијјатынын вә ичтимаи фикринин инкишафында А. Н. Радишшевин јарадычылығынын мүстәсна ролу олмушдур. 19 әсрин әввәлләриндә романтизм мејдана кәлди. В. А. *Жуковскинин* јарадычылығында вәтәнпәрвәрлик руһу илә јанашы, бәдбинлик мотивләри дә нәзәрә чарпыр. К. Ф. *Рылејев*, В. К. *Күхелбекер*, А. И. *Одојевски* вә б. декабрист шаирләрин, һабелә А. С. Пушкинин илк дөвр јарадычылығында инґилаби романтизм идејалары бариз әксини тапмышдыр. А. С. Грибоједовун «Ағылдан бәла» (1824) реалист комедијасында мүтәрәгги рус задәкан кәнчләринин буржуа мүһитинә гаршы е'тиразы декабрист мөвгедән тәсвир олунур. Јени рус әдәбијјаты вә әдәби дилинин баниси А. С. Пушкинин јарадычылығы илә реализм ән јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатды. 19 әсрин 20—30-чу илләриндә А. А. *Делвиг*, Ј. А. *Баратынски*, К. Н. *Батјушков*, Д. В. Давыдов, П. А. *Вјаземски*, Н. М. Јазыков вә б. танынмышлар. М. Ј. Лермонтовун јарадычылығы рус поезијасында јени мәрһәлә олду. А. И. Полежајевин әсәрләриндә истибдад режиминә гаршы е'тираз күчлүдүр. Н. В. Гоголун јарадычылығы рус әдәбијјатында тәнгиди реализм мәрһәләсини тәмсил едир. Ингилабчы демократ В. Г. Белински 40-чы илләрдә материалист естетиканын вә реалист әдәби тәнгидин әсасыны гојду. 19 әсрин 2-чи јарысында рус әдәбијјаты разночин дөврү азадлыг идејалары илә бағлы јени инкишаф мәрһәләсинә дахил олду. В. Г. Белинскидән сонра Н. Г. Чернышевски вә Н. А. Добролјубов материалист естетиканын әсас мүддәаларыны, тәнгиди реализмин мүһүм принсипләрини инкишаф етдирмишләр. Н. Г. Чернышевски «Нә етмәли» әсәриндә рус әдәбијјатына илк дәфә социализм идејаларыны кәтирмиш, пешәкар ингилабчы образыны јаратмышдыр. Һәмин дөврдә мүһачирәтдә јашајан А. И. Кертсен вә Н. П. *Огарјов* тәһкимчилијә вә мүтләгијјәтә гаршы ингилаби фәалијјәтләрини давам етдирирдиләр. 19 әсрин 2-чи јарысында роман жанры вә драматуркија инкишафа башлады. И. С. Туркеневин романларында сосиал вә етик проблемләр галдырылмыш, И. А. Гончаровун әсәрләриндә тәһкимчилијин ифласы тәсвир олунмушдур. А. Н. Островски реалист рус драматуркијасыны инкишаф етдирмишдир. Н. А. Некрасовун ше'р вә поемаларында ингилаби-демократик идејалар, вәтәндашлыг руһу, халга мәһәббәт тәрәннүм олунур. Ингилаби-демократик сатиранын көркәмли нүмајәндәси М. Ј. Салтыков (Шедрин) тәһкимчилик гурулушу илә јанашы, буржуазијанын да халга зидд, истисмарчы маһијјәтини ачыб көстәрмишдир. Демократик әдәбијјат (Н. Г. Помјаловски, В. А. Слептсов, Ф. М. Решетников, М. Л. *Михајлов* вә б.) мүртәче вә либерал естетик нәзәријјәләр илә мүбаризәдә јеткинләширди. Сосиал конфликтләрин мүрәккәблији А. К. *Толстој* вә Н. С. *Лесковун* јарадычылығына зиддијјәтли тә'сир көстәрмишдир. Ф. И. *Тутчевин* фәлсәфи лирикасында сосиал мотивләр әксини тапмышдыр. Реализмин инкишафында Ф. М. Достојевскинин дәрин психоложи, сосиал-фәлсәфи әсәрләри хүсуси јер тутур. Л. Н. Толстојун әсәрләри 19 әсрин әввәлиндән 1905—07 илләр ингилабына гәдәрки рус һәјатынын епик бәдии салнамәсидир. 80-чи илләрин сијаси иртичасына гаршы мүбаризә дөврүндә В. М. *Гаршин*, В. Г. *Короленко* вә б. танынмышлар. Бајағылыға, мешшанлыға нифрәт, көзәллијин, јарадычы әмәјин тәнтәнәси А. П. Чехов јарадычылығынын әсас лејтмотивидир. 19 әсрин 90-чы илләриндә Русијада азадлыг һәрәкаты илә әлагәдар рус әдәбијјатында јени дөвр—пролетар әдәбијјаты мәрһәләси башланды. В. И. Ленин, К. В. Плеханов, В. В. Воровски вә М. Горкинин әсәрләринин Русијада марксист естетика нәзәријјәсинин јаранмасында мүһүм ролу олмушдур. Һәмин дөврдә А. Н. *Толстој*, Д. Н. *Мамин-Сибирјак* вә б. тәнгиди реализми инкишаф етдирмишләр. Д. С. Мережковски, З. Н. Киппиус, К. Д. Балмонт декадент-символист чәрәјанын нүмајәндәләри иди. 90-чы илләрдә әдәбијјата А. С. *Серафимович*, А. И. *Куприн*, И. А. *Бунин*, Л. Н. *Андрејев* кими реалистләр кәлдиләр. Русијада 1905—07 илләр ингилабы әрәфәсиндә мүтәрәгги вә мүртәче әдәбијјат арасында мүбаризә кәскинләшди. 1905 илдә В. И. Ленин әдәбијјатын партијалылығы принсипини ирәли сүрәрәк, өзүнүн «Партија тәшкилаты вә партијалы әдәбијјат» мәгаләсиндә буржуа нәзәријјәләрини ифша етди. Пролетар әдәбијјатынын баниси М. Горкинин јарадычылығы партијалы әдәбијјатын камил нүмунәси иди. О, «Ана» (1906) романы вә «Дүшмәнләр» (1906) пјеси илә сосиалист реализми методунун әсасыны гојмушдур. М. Горкидән сонра А. Серафимович фәһлә синфинин мүтләгијјәтә гаршы мүбаризәсини тәсвир етмишдир. 20 әсрин әввәлләриндә символист шаирләр В. Ј. *Брјусов* вә А. А. *Блокун* јарадычылығында сосиал вә ингилаби мүбаризә, вәтәнпәрвәрлик мотивләри әксини тапмышдыр. 1910 илдән башлајан ингилаби јүксәлиш С. Н. *Серкејев-Сенски*, А. Н. Толстој вә б.-нын әсәрләриндә демократик вә реалист мејлләрин күчләнмәсинә сәбәб олду. Бу илләрдә Д. *Беднынын* ингилаби поезијасы формалашды. В. В. Мајаковски футуризмдән узаглашараг, империалист мүһарибәләрини, буржуа әхлагыны ифша едән әсәрләр јазды. Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә мүтәрәгги әдәби гүввәләр (М. Горки, Д. Бедны, А. Серафимович, В. Мајаковски вә б.) антиимпериалист мөвге тутмуш, мүтләгијјәтә гаршы, социализм идејалары уғрунда мүбаризәни давам етдирмишләр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы рус әдәбијјатынын инкишафында јени дөвр ачды. 20—30-чу илләрдә рус совет әдәбијјаты буржуа тәмајүлләри илә мүбаризә шәраитиндә инкишаф едирди. Әдәбијјата партија рәһбәрлији, РК(б)П МК-нын «Пролеткулт һаггында» мәктубу (1920), партијанын әдәбијјат мәсәләләринә даир 1925 вә 1932 ил гәрарлары, һабелә ССРИ Јазычылар Иттифагынын јарадылмасы совет әдәбијјатынын сосиалист реализми принсипләри әсасында инкишафына зәмин јаратды. Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә вә ондан сонракы дөврләрдә поезија даһа да инкишаф етди. В. Мајаковскинин ингилаби руһлу вәтәндашлыг лирикасы вә сатирасы, С. А. Јесенин, Е. К. *Багритски*, А. И. *Безыменски*, А. А. Жаров, М. А. *Светлов* вә б.-нын лирикасы кениш шөһрәт газанды. Халг талеји вә ингилаб, зијалылар вә ингилаб 20-чи илләр нәсринин әсас мөвзулары иди. Һәмин илләрдә Д. А. *Фурманов*, А. С. Серафимович, Ф. В. *Гладков*, А. А. Фадејев, К. А. Федин, А. Н. Толстој, М. А. Шолохов, А. Г. Малышкин, М. А. Булгаков вә б. совет нәсринин илк камил нүмунәләрини јаратдылар. М. Горкинин роман, повест вә пјесләри нәшр олунду. К. А. *Тренјов*, Вс. В. Иванов, Б. А. Лавренјов, М. В. *Киршон* вә б. драматуркијаны инкишаф етдирдиләр. М. М. Зошшенко, И. А. Илф вә Ј. П. Петров (бах *Илф И. вә Петров Ј.*) сатирик әсәрләр јаздылар. 1934 илдә совет јазычыларынын 1-чи Үмумиттифаг гурултајы чағырылды. Гурултајда сосиалист реализми совет әдәбијјатынын јарадычылыг методу кими гәбул олунду. Л. М. Леонов, В. П. Катајев, М. С. Шакинјан вә б.-нын сосиализм гуручулуғу, јени инсанын формалашмасы, М. Шолохов, Ф. И. Панфјоров вә А. Т. Твардовскинин кәнддә синфи мүбаризә мөвзусунда әсәрләри чап едилди. Н. А. Островски, А. С. Макаренко, А. Г. Малышкин вә б. совет адамларынын образларыны јаратдылар. Тарихи роман инкишаф етди (А. Н. Толстој, А. П. Чапыкин, Ј. Н. Тынјанов, О. Д. Форш, В. Ј. Шишков, А. Т. Новиков-Прибој, С. Н. Серкејев-Сенски вә б.). Н. Ф. Погодин драматуркијада илк дәфә В. И. Ленинин образыны јаратды. К. К. Паустовски, М. М. Пришвин рус тәбиәтинин көзәллијини вәсф едирдиләр. Бу дөврдә поезија да вүс'әт алды. П. Г. *Антоколски*, Н. Н. *Асејев*, М. В. Исаковски, В. А. Луговској, А. А. *Прокофјев*, А. А. *Сурков*, А. Т. Твардовски, Н. С. Тихонов вә б. совет адамларынын мә'нәви кејфијјәтләрини

тәрәннүм едирдиләр. Һәмин илләрдә вәтәнин мүдафиәси мөвзусуна диггәт артды (В. И. Лебедев-Кумачын маһнылары, К. М. Симоновун ше'р вә пјесләри, П. Павленко вә И. Г. Еренбургун романлары, М. Ј. Колтсовун очеркләри вә с.). А. А. Гајдар, А. Л. Барто, С. Ј. Маршак, С. В. Михалков, К. И. Чуковски вә б. ушаг әдәбијјатынын камил нүмунәләрини јаратдылар. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет халгынын арха вә өн ҹәбһәдә ҝөстәрдији мәрдлик вә гәһрәманлығын тәрәннүмү әдәбијјатын әсас гајәси олду: А. Толстој, Л. Леонов вә И. Еренбургун публисистик мәгаләләри, М. Исаковски, А. Прокофјев, К. Симонов, А. Сурков, С. Шипачов вә б.-нын ше'рләри, А. Твардовски, Н. Тихонов, М. *Алиҝер*, П. Антоколски, В. *Инбер* вә б.-нын поемалары, В. Гроссман, Б. *Горбатов*, Л. Соболев, А. Фадејев вә б.-нын нәср әсәрләри. ҮИК(б)П МК-нын идеоложи мәсәләләрә даир 1946—48 илләр гәтнамәләринин мүһарибәдән сонракы дөвр әдәбијјатынын инкишафында әһәмијјәтли ролу олду. 40—50-ҹи илләрдә әмәк гәһрәманлығы мөвзусу вүс'әт алды. Л. Леонов, П. Павленко, В. Панова, Н. Ажајев, Г. Николајева, В. Кетлинскаја, Н. Грибачов, А. Софронов, В. Кожевников вә б.-нын әсәрләриндә мүасир совет ҝерчәклијинин дәрин тәһлили, һәјатда баш верән сосиал дәјишикликләр, јеткин социализм ҹәмијјәтинин әламәтләри әксини тапмышдыр. Поезијада фәлсәфи умумиләшдирмәјә мејл ҝүҹләнди (В. Луговској, Н. Заболотски, П. Антоколски, Н. Асејев, Л. Мартынов, М. Светлов, А. Ахматова, А. Прокофјев, Ј. Смелјаков, В. Фјодоров, С. Шипачов, М. Дудин, М. Луконин вә б.). 50-ҹи илләрин сону—60-ҹы илләрин әввәлләриндә әдәбијјата ҝәнҹ исте'дадлы гүввәләр ҝәлди (Ј. *Винокуров*, Ј. *Јевтушенко*, А. *Вознесенски*, Р. *Рождественски*, Б. Ахмадулина, Р. Казакова, В. Соколов вә б.). 60-ҹы илләрдә Бөјүк Вәтән мүһарибәсини мүасир бахымдан тәһлил едән бир сыра әсәрләр јазылды (М. Шолохов, Ј. Бондарев, А. Чаковски, К. Симонов, П. Проскурин вә б.). С. Залыҝин, Ҝ. Марков вә б.-нын совет тарихинин мүхтәлиф дөврләринә һәср олунмуш әсәрләри нәшр едилди. Ленининана мөвзусу драматурҝијада (Н. Погодин, М. Шатров), поезијада (Ј. Јевтушенко, А. Вознесенски) вә нәсрдә (М. Шаҝинјан, А. Коптелов, Е. Казакевич, В. Катајев, М. Прилежајева) јени әсәрләрлә зәнҝинләшди. 60—70-ҹи илләр нәсриндә «ҝәнд мөвзусу» мүһүм јер тутду (М. Алексејев, Ф. Абрамов, С. Крутилин, В. Распутин, В. Белов, Г. Тројеполски, В. *Шукшин*, А. Иванов, В. Астафјев, В. Тендрјаков вә б.). В. Кочетов, В. Каверин, В. Кожевников, Д. *Гранин*, Ј. *Трифонов*, А. Битов вә б. фәһлә вә зијалыларын һәјатындан бәһс едән әсәрләр јазмышлар. Инкишаф етмиш социализм дөврүндә мә'нәви-әхлаги проблемләрә диггәт артмышдыр. Москвада Азәрб. инҹәсәнәти вә әдәбијјаты (1938, 1959), Азәрб. әдәбијјаты (1940, 1950) онҝүнлүкләри, РСФСР-дә Азәрб. әдәбијјаты ҝүнләри (1963), һабелә Азәрб.-да РСФСР әдәбијјаты һәфтәси (1961), рус мәдәнијјәти онҝүнлүјү (1964), РСФСР әдәбијјаты вә инҹәсәнәти ҝүнләри (1972) вә с. гаршылыглы мәдәни тәдбирләр тарихи ҝөкләрә вә ән'әнәләрә малик Азәрб.-рус әдәби әлагәләринин вә достлуғунун инкишафында, мөһкәмләнмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Ме'марлыг. РСФСР әразисиндәки ән гәдим тикили галыглары Палеолит дөврүнә аиддир. Кијев Рус дөвләти мејдана ҝәлдикдән сонра (9 әсрин 2-ҹи јарысы) ири шәһәрләр салынмыш, ағаҹ вә дашдан монументал гурғулар тикилмишди. 11—12 әсрләрдә Владимир-Суздал, Новгород, Псков, Смоленск ме'марлыг мәктәбләри тәшәккүл тапмаға башлады. 14 әсрин ахырларындан Москва ме'марлығы апарыҹы мөвге тутурду. 14 әсрин сону— 15 әсрин әвәлләринә аид тикилиләрдә (Звенигороддакы килсәләр, *Троитса—Серҝи лаврасы* вә с.) еркән Москва ме'марлығынын өзүнәмәхсус орижинал ҹизҝиләри тәзаһүр едирди. Мәркәзләшдирилмиш Рус дөвләтинин тәшәккүлүндән сонра үмумрусија ме'марлығы инкишафа башлады. 15 әсрин сону—16 әсрин әввәлләриндә *Москва Кремли*, 16—17 әсрләрдә исә башга шәһәрләрдә (Нижни Новгород, Коломна вә с.) кремлләр јарадылды. 16 әсрдә Москва вә с. шәһәрләрдә даш мә'бәдләр (*Васили Блаженны мә'бәди* вә с.), гала вә монастыр ансамбллары мејдана ҝәлди. 17—18 әсрләрдә ағаҹ ме'марлығы инкишаф етди (*Кижи* вә Кондопогадакы килсәләр). I Пјотрун ислаһатлары илә әлагәдар ме'марлыгда мүһүм дәјишикликләр баш верди (Авропа шәһәрсалма сәнәти руһунда мүнтәзәм планлашдырма, *ме'марлыг ордерләринин* тәтбиги вә с.). Пјотр дөврүнүн ме'марлығы 18 әсрин 40—50-ҹи илләриндә рус бароккосу үслубу илә әвәз олунду (В. В. Растрелли, С. И. Чевакински, Д. В. Ухтомски вә б.-нын лајиһәләри илә тикилмиш биналар). 18 әсрин 2-ҹи јарысы—19 әсрин 1-ҹи рүбү рус классисизминин формалашмасы вә инкишафы дөврүдүр. Тикинти ишләриндә һәјата кечирилән бөјүк тәдбирләр, К. И. Росси, Ҹ. Кваренҝи, Ч. Камерон, А. Д. Захаров, Ж. Тома де Томон, И. Ј. Старов, А. Н. Воронихин, М. Ф. Казаков, В. И. Баженов, О. И, Бове, В. П. Стасов вә б.-нын тикдији ансамбл вә биналар классисизм илә бағлыдыр. 19 әсрин 2-ҹи јарысында ме'марлыгда еклектика вә үслублашдырма, 20 әсрин әввәлләриндә *«модерн»* үслубу (Ф. О. Шехтел вә б.) мејдана ҝәлмишдир.

«Мүгәддәс Ҝеорҝинин әждаһаны өлдүрмәси». Новгород иконасы. Рус музеји. Ленинград.

Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра шәһәрләрин симасынын јени шәклә салынмасына, сәнаје вә јашајыш комплексләринин, фәһлә клубларынын тикинтисинә, хатирә гурғуларынын јарадылмасына (Москвада *Ленин мавзолеји*, ме'мар А. В. Шусев) башланылды. Бу дөврүн бидалары үчүн һәҹмләрин мүтәнасиблији вә низамлылығы, планлашдырма вә конструксија һәллинин расионаллығы характерикдир (*Веснинләр*, М. Ј. Ҝинзбург вә б.-нын ишләри). 1932 илдә Совет Ме'марлары Иттифагы (бах *ССРИ Ме'марлар Иттифагы*) јарадылды. 30-ҹу илләрин ме'марлығында классик ән'әнәләрә әсасланан монументаллыға дөнүш нәзәрә чарпыр (Москвада Советләр сарајы үчүн мүсабигәјә тәгдим олунмуш лајиһәләр, 1932). Бу илләрдә шәһәрләрин јенидән гурулмасы, јашајыш р-нларынын комплекс тикинтиси саһәсиндә тәдбирләр ҝөрүлдү, Москва метрополитенинин тикинтисинә башланылды. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән (1941—45) сонракы илләрдә алман-фашист ишғалчыларынын дағытдығы шәһәрләрин бәрпасы вә јенидән гурулмасы саһәсиндә мүһүм тәдбирләр һәјата кечирилди (ме'марлар Н. В. Баранов, Ҝ. П. Ҝолтс, Ҝ. М. Орлов вә б.). Москвада чохмәртәбәли биналарын иншасы ҝенишләнди (В. Ҝ. Ҝелфрејх, М. А. Минкус, А. А. Мндојанс, М. В. Посохин вә б.), ме'марлар сәнаје конструксијаларыны тәтбиг етмәјә вә иншаатда әсас диггәти мәнзил тикинтисинә јөнәлтмәјә башладылар. Мүасир дөврдә РСФСР-дә шәһәрсалма ишләри ҝениш вүс'әт тапмышдыр. Ме'марлыгда сәнаје вә јашајыш р-нлары арасындакы гаршылыглы әлагә, мүһүм нәгл. јоллары вә хидмәт комплексләринин инкишафы, тикинтијә мүвафиг материалларын тәтбиги хүсуси јер тутур. РСФСР ме'мар вә һејкәлтәрашларынын диҝәр мүттәфиг респ.-ларын, о ҹүмләдән Азәрб. сәнәткарлары илә јарадыҹылыг әлагәләри даим ҝенишләнир; һәлә совет һакимијјәтинин илк илләриндән башлајараг Азәрб.-да апарылан ме'марлыг-тикинти ишләриндә ҝөркәмли рус ме'марларындан А. П. Иванитски, А. В. *Шусев*, Веснинләр, Л. А. Илјин, Л. В. *Руднев* вә б. фәал иштирак етмишләр [Бакыдакы Разин, Монтин вә Бинәгәди гәс.-ләринин лајиһәси, 1920-ҹи илләр, ме'марлар А. П. Иванитски, Веснинләр; Илич ад., Шаумјан ад. мәдәнијјәт сарајлары, 1928—32, ме'марлар Веснинләр; С. М. Кировун абидәси, 1939, һејкәлтәраш П. Сабсај, ме'мар Л. Илјин; Һөкумәт еви, 1952, ме'марлар Л. Руднев, В. Мунтс; Москвада Үмумиттифаг к.т. сәрҝисиндә Азәрб.ССР павилјону, 1939, ме'марлар С. Дадашов, М. Һүсејнов, ССРИ Дөвләт мүкафаты, 1941; Москвада Бакы комиссарларына абидә, 1971 һејкәлтәраш И. Зејналов; Бакыдакы Тбилиси проспектиндә 16 мәртәбәли јашајыш бинасы, 1970-ҹи илләр, ме'мар Ј. Б. *Белополски*; Улјановскда Н. Нәримановун абидәси, 1977, һејкәлтәраш А. Рүстәмов, ме'мар С. Гасымова; Таганрог јахынлығында 416-ҹы (Азәрб.) вә

130-чу Таганрог дивизијаларынын шәрәфинә Шөһрәт мемориалы, 1980, һејкәлтәраш, Е. Шамилов, ме'мар В. И. Григор вә б.; Москвада Н. Нәримановун вахтилә јашадығы бинада онун гранитдән һазырланмыш барелјеф портрети тәсвир олунан хатирә лөвһәси, 1982, һејкәлтәраш Т. Мәммәдов, ме'мар J. Б. Белополски].

Тәсвири сәнәт. РСФСР әразисиндән Палеолит (Воронеж вил. вә Иркутск јахынлығындакы Малта к.-ндә даш вә сүмүк һејкәлчикләр) вә Неолит (Карелија вә Сибирдә гаја рәсмләри) дөврләринә аид мәдәнијјәт абидәләри ашкар едилмишдир. Рус бәдии мәдәнијјәти 13 әсрин ахырларындан формалашмаға башламышдыр. 14—15 әсрләрдә бојакарлыгда јүксәлиш әмәлә кәлмиш, Феофан Грек, Андреј Рублјов кими көркәмли сәнәткарлар фәалијјәт көстәрмишләр. 15 әсрин сону—16 әсрин әввәлләриндә бојакарлығын башлыча үслубуну рус бојакары Дионисинин јарадычылығы вә онун мәктәби мүәјјәнләшдирирди. 17 әср икона сәнәтиндә ишыг-көлкәдән вә мәкан мүнасибәтләриндән истифадәјә мараг артмышды. 18 әср бојакарлығында дүнјәви мотивләр күчләнмиш, портрет жанры (И. Н. Никитин, А. М. Матвејев, А. П. Антропов, И. П. Аргунов), һејкәлтәрашлыг (Б. К. Растрелли) вә гравүра инкишаф етмишди. 1757 илдә Петербург Рәссамлыг Академијасы тә'сис олунду. 18 әсрин 2-чи јарысында классисизм идејалары тарихи бојакарлыгда (А. П. Лосенко, Г. И. Угрјумов), хүсусилә һејкәлтәрашлыгда (М. И. Козловски, Ф. Г. Гордејев, И. П. Прокофјев) әксини тапды. Портрет сәнәтиндә реалист наилијјәтләр рәссамлардан Ф. С. Рокотов, Д. Г. Левитски, В. Л. Боровиковскинин вә һејкәлтәраш Ф. И. Шубинин адлары илә бағлыдыр. 19 әсрин 1-чи јарысында классисизм бојакарлығы (А. И. Иванов, В. К. Шебујев) вә һејкәлтәрашлығы (И. П. Мартос, В. И. Демут-Малиновски, С. С. Пименов, Ф. П.Толстој) илә јанашы романтизм әламәтләри илә ашыланмыш тәсвири сәнәт (О. А. Кипренски вә В. А. Тропининин портретләри, С. Ф. Шедрин, М. Н. Воробјов, сонралар исә И. К. Ајвазовскинин мәнзәрәләри) инкишаф етмәјә башлады. Тәсвири сәнәтдә реализмә мејл (А. Г. Венесианов, К. П. Брјуллов, А. А. Иванов, Н. А. Акин, П. А. Федотов), 19 әсрин 2-чи јарысында исә кәскин ичтимаи проблемләрин әкси (В. Г. Перов, В. В. Пукирев, И. М. Прјанишников вә б.) күчлү олмушдур. Передвижникләр демократик реалист сәнәти инкишаф етдирирдиләр. И. J. Репин вә В. И. Суриковун јарадычылығы передвижникләрин, үмумијјәтлә рус тәсвири сәнәтинин зирвәси иди. Бу дөврдә бојакарлыгда мәнзәрә (И. И. Шишкин, Ф. А. Василјев, А. И. Куинчи, В. Д. Поленов, А. К. Саврасов, И. И. Левитан) вә батал жанры (В. В. Верешшакин) мүһүм јер тутурду. 19—20 әсрләрин ајрычында передвижникләрин ән'әнәләрини А. J. Архипов, С. В. Иванов, Н. А. Касаткин, С. А. Коровин давам етдирирдиләр. Мүхтәлиф тәмајүллү вә мүхтәлиф чәрәјанлара мәнсуб көркәмли рәссамлары *«Мир искусства»* групу бирләшдирирди. 20 әсрин әввәлләриндә «модерн» үслубу (М. А. Врубел вә б.), кубизм (П. П. Кончаловски, И. И. Машков), футуризм (М. Ф. Ларионов, Н. С. Гончарова) вә абстраксионизмә (В. В. Кандински, К. С. Малевич) мејл өзүнү көстәрирди. Бу дөврдә һејкәлтәрашлыгда мүһүм наилијјәтләр газанылмышды (А. С. Голубкина, Н. А. Андрејев, А. Т. Матвејев, С. Т. Конјонков вә б.).

Бөјүк Октјабр социалист ингилабы бәдии мәдәнијјәти халгын хидмәтинә вермәклә бүтүн рус инчәсәнәтинин истигамәтини дәјишдирди. В. И. Ленинин *Монументал тәблиғат* планы јени совет инчәсәнәтинин формалашмасында бөјүк рол ојнады. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә плакат вә карикатура (Д. С. Моор, В. Н. Дени, М. М. Черемных, В. В. Мајаковски) жанрлары хүсусилә инкишаф едирди. Бојакарлыгда социалист реализми принсипләринин мејдана кәлмәси вә формалашмасы совет инчәсәнәти методуну мүәјјәнләшдирән амилә чеврилди. Ингилаби Русија Рәссамлар Ассосиасијасынын үзвләри тарихи-ингилаби вә мәишәт мөвзуларында әсәрләр јаратдылар (И. И. Бродски, М. Б. Греков вә б.). Портрет, мәнзәрә (В. Н. Бакшејев, С. В. Малјутин, И. Е. Грабар, Н. П. Крымов, А. В. Куприн, А. А. Рылов, К. Ф. Јуон вә б.), натүрморт (П. П. Кончаловски, И. И. Машков вә б.) жанрлары, графика (А. И. Кравченко, Кукрыниксләр, А. П. Остроумова-Лебедева, В. А. Фаворски вә б.), монументал вә дәзкаһ һејкәлтәрашлығы (Н. А. Андрејев, А. С. Голубкина, С. Д. Лебедева, А. Т. Матвејев, С. Д. Меркуров, В. И. Мухина, И. Д. Шадр) инкишаф едирди. 1932 илдә Совет Рәссамлары Иттифагы тәшкил едилди. Бу дөврдә јарадылан әсәрләр ичәрисиндә Вл. А. Серов, Б. В. Иоһансон, С. В. Керасимов вә М. В. Нестеровун тарихи-ингилаби вә мәишәт мөвзуларындакы таблолары, К. Г. Нисскинин мәнзәрәләри, J. А. Кибрик, J. И. Чарушин, Д. А. Шмариновун иллүстрасијалары, Б. Јефимов вә Кукрыниксләрин карикатуралары, М. Һ. Манизер вә В. И. Мухинанын монументал һејкәлләри фәргләнир. Бојакарлардан П. Д. Корин, А. А. Пластов, Н. М. Ромадин, һејкәлтәраш J. Ф. Белашова вә б. Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45) мөвзусунда диггәтәлајиг әсәрләр ишләмишләр. Мүһарибәдән сонракы илләрдә дә совет тәсвири сәнәтинин гијмәтли нүмунәләри јарадылмышдыр (А. А. Пластов, А. И. Лактионов вә б.-нын мәишәт лөвһәләри, бојакар П. Д. Корин вә һејкәлтәраш С. Т. Конјонковун портретләри, С. В. Керасимовун мәнзәрәләри, М. К. Аникушин, J. В. Вучетич, Л. J. Кербел, А. П. Кибалников, Н. В. Томскинин монументал пластикасы, Б. И. Пророков, О. К. Верејски вә А. Д. Гончаровун графика әсәрләри вә с.). 60—70-чи илләр РСФСР бәдии мәдәнијјәти мүхтәлиф үсул вә үслубларын, милли мәктәбләрин интенсив инкишафы, мухтар респ., өлкә вә вил.-ләрдә јени јарадычылыг коллективләринин мејдана кәлмәси илә характеризә олунур. 1960 илдә РСФСР Рәссамлар Иттифагы тәшкил едилди. Рус тәсвири сәнәти мүттәфиг респ.-ларын бәдии мәдәнијјәтинин инкишафына кениш тә'сир көстәрир.

Семјон Ф. Шедрин. «Гатчина сарајынын Узун ададан көрүнүшү». 1796. Третјаков галерејасы. Москва.

А. А. Јаковлев. «Хошбәхт гадын». «Чукоткада» силсиләсиндән. 1969. РСФСР Бәдии Фонду. Москва.

Мусиги. Рус мусигисинин мәншәји шәрги славјан тајфаларынын мәдәнијјәти вә мәишәти илә бағлыдыр. Әмәк, әкин мөвсүмү, аилә мәрасимләри илә әлагәдар маһнылар, сүрәкли охунан тарихи маһнылар, рәгс-нәғмәләр, былина, частушка, шәһәр маһны-романслары, ингилаби һимнләр рус мусигисинин ән мүһүм жанрларындандыр. Рус халг маһнылары үчүн мелодијанын сәрбәстлији вә кенишлији, мәгам зәнкинлији, ритм, еләчә дә вәзн рәнкарәнклији вә чевиклији характерикдир. Халг хор ифачылығында көмәкчи сәсә (полифоник сәсләнмәјә) әсасланан чохсәслилијин өзүнәмәхсус формасы инкишаф етмишдир. *Скоморохларын* сәнәти фолклорла сых бағлы олмушдур. Халг чалғы аләтләриндән гуслја, гудок, тәкәрли лира, домра, балалајка (симли), түтәк, севнитса, јахуд кувиклы (чохборулу флејта), труба, шејпур, сүмсү, дуда (нәфәс), һармоника вә онун дәјишдирилмиш нөвләри кениш јајылмышды. Христианлығын мөһкәмләнмәси илә килсә нәғмәләри инкишаф етмәјә башламышды. Бизанс мусигисиндән әхз олунмуш килсә нәғмәләри

сонралар халг мусигисинин тә'сири нәтичәсиндә мүстәгил форма кими тәкмилләшмишдир. Килсә нәғмәләриндә бир нечә әср тәксәслилик — «знаменны распев» һаким рол ојнамыш, 17—18 әсрләрин ајрычында чохсәсли партес охума бәргәрар олмушду. Кант (чохсәсли мәишәт маһнысы) вә псалмлар да јајылмышды. 18 әсрдә дүнјәви мусиги өн плана чыхмыш, јени професионал мусиги формалары (мусигили театр, камера вә симфоник консертләр) тәтбиг олунмаға башланмыш, милли бәстәкарлыг мәктәби формалашмышды. Бәстәкарлардан Ј. Фомин, В. Пашкевич, И. Хандошкин, Д. Бортнјански комик опера, халг мелодијалары әсасында вариасијалар, лирик романс вә с. әсәрләр јазмышлар. 19 әсрин 1-чи јарысында А. Алјабјев, В. Верстовски, А. Варламов, А. Гурилјов вә б. рус мусигисиндә милли образларын әһатәсини кенишләндирмиш, романтизм мејлләрини экс етдирмишләр. 19 әсрин 2-чи рүбүндә рус мусигиси чичәкләнмә дөврүнә гәдәм гојмушду. Классик мусигинин баниси М. Глинка рус мусиги сәнәтини дүнја мәдәнијјәти сәвијјәсинә галдырмышды. Онун наилијјәтләрини А. Даргомыжски давам етдирмишдир. 50—60-чы илләрин ичтимаи јүксәлиши милли мусиги мәдәнијјәтинин инкишафына күчлү тәкан вермишдир. 1859 илдә А. Г. Рубинштејн тәрәфиндән Рус мусиги чәмијјәтинин әсасы гојулмуш, Петербург (1862) вә Москвада (1866) консерваторијалар јарадылмышдыр. Бу дөврдә тәнгидчи вә бәстәкар А. Серовун фәалијјәти бөјүк маарифчилик әһәмијјәти кәсб етмишдир. 60-чы илләр демократик һәрәкаты *«Гүдрәтли дәстә»* бәстәкарларынын (М. Балакирев, М. Мусоргски, А. Бородин, Н. Римски-Корсаков, С. Күи вә тәнгидчи В. Стасов) фәалијјәтинә мүһүм тә'сир көстәрмишдир. П. Чајковскинин јарадычылығы рус вә дүнја мусигисиндә реализмин зирвәләриндәндир. 19 әсрин 2-чи јарысында фәалијјәт көстәрән көркәмли рус бәстәкарларынын јарадычылығы дүнја мусиги сәнәтинин инкишафында мәрһәлә тәшкил едир. 19—20 әсрләрин ајрычында рус классик мусигисиндә реалист ән'әнәләри С. Танејев, А. Глазунов, А. Лјадов вә б. давам етдирмишләр. 20 әсрин әввәлләриндә ингилаби јүксәлишлә әлагәдар ичтимаи әһвали-руһијјә Н. Римски-Корсаковун сон дөвр операларында, С. Рахманинов вә А. Скрјабинин мусигисиндә эксини тапмышды. 19 вә 20 әсрләрдә рус мусиги мәдәнијјәти көркәмли ифачылар јетишдирмишдир (пианочулар А. Г. вә Н.Г. Рубинштејнләр, С. Рахманинов, В. Сафонов, мүғәнниләр О. Петров, Ф. Шалјапин, Л. Собинов, А. Нежданова, балерина А. Павлова вә б.).

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра рус мусигисинин инкишафында јени мәрһәлә башланды. Көркәмли совет бәстәкарларындан С. Прокофјев, Н. Мјасковски вә Д. Шостаковичин әсәрләри дүнја шөһрәти газанмышдыр. Ј. Шапорин, Т. Хренников, Д. Кабалевски, И. Дзержински, Р. Глиер, Б. Асафјев, А. Хачатурјан, Р. Шедрин, С. Слонимски, А. Петров вә б.-нын опера вә балет жанрларынын јени истигамәтдә инкишаф етдирилмәсиндә мүһүм хидмәти вар. М. Стрелников, И. Дунајевски, Б. Александров, Ј. Милјутин оперетта жанрынын мүасир дөврлә сәсләшмәсинә наил олмушлар. Рус совет мусигисиндә симфонија, вокал-симфоник, хор вә камера мусигиси жанрлары кениш инкишаф етмиш, јени мәзмунла зәнкинләшмишдир (Ан. Александров, В. Шебалин, К. Свиридов, Н. Пејко, В. Салманов вә б.). И. Дунајевски, Д. Покрасс, В. Захаров, М. Блантер, В. Соловјев-Седој, А. Новиков, Б. Мокроусов, В. Мурадели, А. Пахмутова вә б.-нын маһнылары кениш јајылмышдыр. Совет ифачылыг мәктәбинин нүмајәндәләриндән пианочулар—К. Игумнов, А. Голденвејзер, Л. Николајев, Һ. Нејгауз, В. Софронитски, Л. Оборин, Е. Килелс, С. Рихтер, скрипкачылар—М. Полјакин, Д. Ојстрах, Л. Коган, виолончелчаланлар — С. Козолупов, С. Кнушевитски, Д. Шафран, мүғәнниләр—И. Јершов, Г. вә А. Пироговлар, П. Андрејев, Н. Обухова, К. Держинскаја, В. Барсова, М. Рејзен, И. Козловски, С. Лемешев, А. Катулскаја, С. Преображенскаја, М. Михајлов, К. Нелепп, И. Петров, Б. Штоколов, И. Архипова, дирижорлар — В. Сук, Н. Голованов, С. Самосуд, А. Пазовски, А. Гаук, Ј. Мравински, Н. Рахлин, А. Мелик-Пашајев, Ј. Светланов, К. Рождественски, хор дирижорлары—М. Климов, Н. Данилин, А. В. Александров, А. Свешников, А. Јурлов вә б. бөјүк шөһрәт газанмышлар. Рус мусигиси чохмилләтли совет мусиги мәдәнијјәтинин бир һиссәси олуб өлкәнин бүтүн халгларынын инчәсәнәти илә сых вә гаршылыглы әлагәдә инкишаф едир. Рус мусигиси бир сыра харичи өлкә бәстәкарларынын јарадычылығына да мүәјјән тә'сир көстәрмишдир. ССРИ Бөјүк Театры, К. С. Станиславски вә Вл. И. Немирович-Данченко ад. Мусигили Театр (Москва), Ленинград Академик Опера вә Балет Театры, Малы Опера Театры (Ленинград), Новосибирск, Свердловск вә Перм театрлары ән мәшһур рус совет опера вә балет театрларыдыр. ССРИ Дөвләт Симфоник Орк., Мәркәзи Телевизија вә Радионун симфоник вә естрада-симфоник орк.-ләри, Ленинград филармонијасынын симфоник орк., ССРИ Дөвләт Академик Рус Хору, Совет Ордусу Гырмызыбајраглы Маһны вә Рәгс Ансамблы, М. Ј. Пјатнитски ад. Дөвләт Рус Халг Хору, Рус Халг Хор Капелласы, В. В. Андрејев ад. Дөвләт Рус Халг Оркестри, Н. П. Осипов ад. Дөвләт Рус Халг Оркестри вә с. ән јахшы ифачылыг коллективләриндәндир. 1960 илдә РСФСР Бәстәкарлар Иттифагы тәшкил олунмушдур. РСФСР-ин шәһәрләриндә бир сыра мусиги фестиваллары (о чүмләдән Москвада «Москва улдузлары» вә «Рус гышы», Ленинградда «Бәјаз кечәләр») вә мусиги мүсабигәләри кечирилир.

Театр. Рус театрынын мәншәји халг ојунлары, мәрасим вә бајрамларла әлагәдардыр. Рус театрынын илк пешәкар актјорлары *скоморохлар* олмушлар. 1672—76 илләрдә Москва әтрафындакы Преображенскоје к.-ндә чар Алексеј Михајловичин јај игамәткаһында сарај театры, 1702—06 илләрдә исә Москвада күтләви театр мөвчуд иди. 17 әсрин сону—18 әсрин 1-чи јарысында руһани акад.-лары нәздиндә мәктәб театрлары фәалијјәт көстәрирди. 1756 илдә Петербургда Ф. Волковун Јарославл труппасы әсасында илк професионал даими рус театры јарадылды. Сонралар башга шәһәрләрдә дә театрлар мејдана кәлмишдир. Рус балет театры 17 әсрин 2-чи јарысында јаранмышдыр. 18 әсрин сону—19 әсрин 1-чи јарысында Москвада *Малы театр* (1824), Петербургда Александра театры (1832; индики А. С. Пушкин ад. *Ленинград Драм Театры*) кими мәшһур рус театрларынын ачылышы олмушдур. 20—30-чу илләрдә театрларын репертуары А. Грибоједовун «Ағылдан бәла» (1831) вә Н. Гоголун «Мүфәттиш» (1836) комедијалары һесабына зәнкинләшмишди. Бу дөврдә Малы театрын труппасында П. Мочалов вә М. Шепкин башда олмагла демократик истигамәтли актјорлар чыхыш едирдиләр. Александра театрында В. Асенкова, В. Живокини, Б. Каратыкин, А. Мартынов кими сәнәткарлар фәалијјәт көстәрирдиләр. Театрын јени инкишаф мәрһәләси А. Островскинин јарадычылығы илә бағлыдыр. Онун драматуркијасы әсасында көркәмли актјорлар дәстәсн (Садовскиләр, Л. Коситскаја, С. вә П. Васнлјевләр) јетишмиш, актјор сәнәти мәктәби формалашмышды. Рус театрында азадлыг идејалары М. Јермолованын јарадычылығында өз эксини тапмышдыр. 1830-чу илләрдә рус балети јеткинләшмиш, милли балет мәктәби формалашмышды. 30—40-чы илләрдә бөјүк шәһәрләрдә (Саратов, Нижни Новгород, Воронеж, Јарославл вә с.) әјаләт театрлары кениш јајылмышды. Бу театрларда Аделкејм гардашлары, В. Андрејев-Бурлак, М. Иванов-Козелски, М. Писарев, Н. Рыбаков, П. Стрепетов вә б. актјорлар јетишмишди. В. Комиссаржевскаја, М. Савина, В. Давыдов, К. Варламов, А. Ленски, А. Јужин вә б. 19 әсрин 2-чи јарысы—20 әсрин әввәлләриндә фәалијјәт көстәрмиш көркәмли сәнәткарлардыр. К. Станиславски вә Вл. Немирович-Данченко тәрәфиндән јарадылмыш *Москва Бәдаје Театрынын* ачылышы (1898) рус вә дүнја театры тарихиндә мүһүм һадисәдир. 20 әсрин әввәлләриндә рус балети дүнја балет сәнәтиндә мүһүм јер тутмуш, балет артистләриндән Ј. Келтсер, В. Тихомиров, О. Преображенскаја, Л. Кшесинскаја, А. Ваганова, М. Мордкин, А. Павлова, Т. Карсавина, В. Нижински, балетмејстерләрдән М. Фокин, А. Горски кениш шөһрәт газанмышдылар. Бу дөврдә рус балети дикәр өлкәләрдә балет сәнәтинин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра рус театр сәнәти јени инкишаф јолуна гәдәм гојду. ХКС-нин В. И. Леиин тәрәфиндән имзаланмыш декрети (1919) илә театрлар милләшдирилди. Театрда тәдричән сосиалист реализми методу тәшәккүл тапмаға башлады. Јени театр коллективләри мејдана кәлди; Москвада Бәдаје Театрынын 3-чү студијасы (1921; 1926 илдән Ј. Вахтангов ад. театр), Ингилаб театры (1922; 1954 илдән В. Мајаковски ад. театр), Москва Шәһәр Һәмкарлар Иттифагы Шурасы Театры (1923; 1938 илдән Моссовет ад. театр), Ушаг Театры (1921; 1936 илдән Мәркәзи ушаг театры), Ленинградда Бөјүк драм театры (1919; 1932 илдән М. Горки ад.), Кәнч тамашачылар театры (1921), Олессада «Гырмызы мәш'әл» театры (1920; 1932 илдән Новосибирскдәдир) вә с. 20-чи илләрин 2-чи јарысында бир чох шәһәрдә фәһлә-кәнчләр театрлары јарадылды. 30-чу илләрин әввәлләриндә

«Јевкени Онекин» (П. И. Чајковски) операсындан сәһнә. С. М. Киров адына Академик Опера вә Балет Театры. Ленинград.

колхоз-совхоз театрлары тәшкил олунмаға башлады. Рус театрында социалист реализминин мөһкәмләнмәсиндә К. Станиславски вә Вл. Немирович-Данченконун фәалијјәти мүһүм рол ојнамышдыр. Мәһз онларын принсипләри әсасында совет актјор, һәмчинин реж. сәнәти формалашмышдыр (реж.-лар Ј. Вахтангов, Ј. Завадски, В. Мејерхолд, А. Попов, Н. Петров, А. Таиров, актјорлар В. Андровскаја, А. Грибов, В. Добронравов, К. Јеланскаја, М. Јаншин, В. Качалов, О. Книппер-Чехова, Л. Леонидов, Б. Ливанов, И. Москвин, А. Тарасова, М. Тарханов, Н. Хмелјов (Москва Бәдаје Театры), А. Остужев, Ј. Гоголева, А. Јаблочкина, В. Пашеннаја, В. Рыжова, И. Илјински, М. Сарјов (Малы театр), Л. Корчакина-Александровскаја, И. Певтсов, Н. Симонов, Н. Черкасов (А. С. Пушкин ад. Ленинград Драм Театры), А. Коонен (Камера театры), М. Астангов, М. Бабанова, С. Бирман, В. Ванин, Е. Гарин, М. Жаров, С. Киасинтова, Н. Мордвинов, В. Маретскаја, Р. Плјатт, Б. Шукин (мүхтәлиф театрлар). Балет сәнәти јени инкишаф мәрһәләсинә гәдәм гојмушдур (артистләрдән М. Семјонова, Г. Уланова, Н. Дудинскаја, О. Лепешинскаја, А. Јермолајев, К. Серкејев, М. Габович, А. Мессерер, балетмејстерләрдән, К. Голејзовски, Р. Захаров, Л. Лавровски вә б.). Совет реж. сәнәтинин инкишафында Н. Акимов, Н. Охлопков, А. Дики, Б. Захава, Р. Симонов вә б.-нын бөјүк ролу вар. 50—60-чы илләрдә көркәмли реж. вә актјорлар дәстәси јетишмишдир (А. Ефрос, М. Захаров, О. Јефремов, Б. Львов-Анохин, В. Плучек, Б. Равенских, К. Товстоногов, Ј. Борисова, С. Јурски, Ј. Копелјан, К. Лавров, Ј. Лебедев, И. Смоктуновски, Ј. Толубејев, М. Улјанов вә б.). Балет саһәсиндә артистләрдән М. Плисетскаја, Р. Стручкова, И. Колпакова, Н. Фадејечев, Ј. Максимова, Н. Бессмертнова, Н. Сорокина, В. Васијлев, М. Лавровски, М. Лијепа вә балетмејстер Ј. Григоровичин фәалијјәти мүһүм әһәмијјәт кәсб етмишдир. Јарадычылыг фәалијјәтинин јүксәлиши вә ахтарышлар нәтичәсиндә бир сыра јени театрлар мејдана кәлмишдир («Современник», 1956, Таганкада драм вә комедија театры, 1964; һәр икиси Москвададыр). РСФСР театры бүтүн совет сәһнә сәнәтинин, еләчә дә дүнја театр мәдәнијјәтинин инкишафына мүһүм тә'сир көстәрмишдир.

Кино. 1896 илдә илк рус хроника филмләри чәкилмиш, 1908 илдән хүсуси саһибкарлар бәдии филм истеһсалына башламышдылар. Реж.-лардан Ј. Протазанов, В. Гардин вә б. эн јахшы ишләриндә рус реалист инчәсәнәти ән'әнәләрини инкишаф етдирирдиләр. Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра совет кинематографијасынын тәшәккүл тапмаға башладығы бир дөврдә совет кино сәнәтинин көркәмли нүмунәләри јарадылды (С. Ејзенштејнин «„Потјомкин" зиреһли кәмиси» вә В. Пудовкинин «Ана» бәдии филмләри). Бу илләрдә совет оператор луг мәктәбинин әсулу гојулду (операторлар Е. Тиссе, А. Головнја вә б.). 30-чу илләрин әввәлләриндә РСФСР кинематографијасы сәсли филмләр истеһсал етмәјә башлады. «Һәјата вәсигә» (реж. Н. Екк), «Өһдәлик» (реж.-лар Ф. Ермлер вә С. Јуткевич) илк совет сәсли филмләриндәндир. 1934 илдә совет кино сәнәтинин инчиси сајылан «Чапајев» (реж. Васијлевләр) филми јарадылды. 30-чу илләрдә Бөјүк Октјабр социалист ингилабы вә Вәтәндаш мүһарибәси һадисәләринә аид кино әсәрләри бурахылды: «Ленин Октјабрда» вә «Ленин 1918-чи илдә» (реж. М. Ромм), «Түфәнкли адам» (реж. С. Јуткевич), «Биз Кронштадтданыг» (реж. Ј. Дзиган), «Максимин кәнчлији», «Максимин гајытмасы» вә «Выборг тәрәфи» (реж.-лар Г. Козинтсев вә Л. Трауберг) вә с. Бу дөврдә рус кинематографија хадимләри мүасир һәјаты әкс едән әсәрләр јаратмыш («Һөкумәт үзвү» реж.-лар А. Зархи вә И. Хејфитс; «Мүәллим», реж. С. Керасимов), кинокомедија, тарихи вә биографик жанрларда бир сыра дәјәрли филмләр чәкмишләр («Шән ушаглар», «Волга-Волга», реж. Г. Александров; «Тракторчулар», реж. И. Пырјев; «Александр Невски», реж. С. Ејзенштејн; «I Пјотр», реж. В. Петров; «Суворов», реж. В. Пудовкин). Классик бәдии әсәрләр дә мүвәффәгијјәтлә екранлашдырылмышдыр. «Туфан» (реж. В. Петров), «Иудушка Головлјов» (реж. А. Ивановски) вә с. Бу илләрдә сәнәдли кино, елми-күтләви филмләр саһәсиндә дә наилијјәтләр газанылмышды (Д. Вертов, Ј. Поселски, Л. Варламов, Л. Степанова вә б.). Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә совет халгынын фашист ишғалчыларына гаршы мүбаризәсинә һәср олунмуш филмләр хүсуси әһәмијјәт кәсб едирди (сәнәдли филмләр—«Москва әтрафында алман гошунларынын дармадағын едилмәси», реж.-лар И. Копалин, Л. Варламов; «Ленинград мүбаризәдә», реж.-лар Р. Кармен вә б., «Сталинград», реж. Л. Варламов; бәдии филмләр—«Рајком катиби», реж. И. Пырјев; «Кәј гуршағы», реж. М. Донској; «Зоја», реж. Л. Арнштам). Мүһарибәдән сонракы илләрдә халгын мүһарибә дөврүндәки игидлији, габагчыл совет адамлары, коммунизм уғрунда мүбаризләр, рус мәдәнијјәтинин көркәмли хадимләри һаггында филмләр екранларда башлыча јер тутмушдур: «Кәнч гвардија» (реж. С. Керасимов), «Кәнд мүәллимәси» (реж. М. Донској), «Академик Иван Павлов» вә «Мусоргски» (реж. Г. Рошал), «Адмирал Ушаков» (реж. М.Ромм) вә с. 50-чи илләрин 2-чи јарысындан сонра јарадылмыш «Дәниз һаггында поема» (реж. Ј. Солнтсева), «Дурналар учур» (реж. М. Калатозов), «Гырхбиринчи», «Әскәр һаггында баллада» (реж. Г. Чухрај), «Инсанын талеји», «Һәрб вә сүлһ», «Онлар Вәтән уғрунда вурушурдулар» (реж. С. Бондарчук), «Коммунист» (реж. Ј. Рајзман), «Сәдр» (реж. А. Салтыков), «Бир илин доггуз күнү» (реж. М. Ромм), «Иванын ушаглығы» (реж. А. Тарковски), «Сакит Дон» вә «Көл саһилиндә» (реж. С. Керасимов), «Ленин һаггында һекајәләр» (реж. С. Јуткевич), «Азадлыг» (реж. Ј. Озеров), «Башланғыч» (реж. Г. Панфилов), «Базар ертәсинәдәк» вә «Гарагулаг ағ Бим» (реж. С. Ростотски) вә с. кими филмләри јүксәк вәтәндашлығы, характерләринин дәринлији, гәһрәманларынын зәнкин мә'нәвијјатынын габарыг шәкилдә ачылыб көстәрилмәси нөгтеји-нәзәриндән мүһүм мәрһәлә тәшкил едир. Бу дөврдә бир сыра уғурлу кинокомедијалар да чәкилмишдир: «Садиг достлар» (реж. М. Калатозов), «Карнавал кечәси», «Автомобилдән горун», «Талејин истеһзасы, јахуд һәмишә тәмизликдә», «Ишдә севки мачәрасы» (реж. Е. Рјазанов), «Ипә-сапа јатмајанлар» (реж. Ј. Чулјукин), «Иван Васијлевич пешәсини дәјишир» (реж. Л. Гајдај), «Пајыз марафону», «Мимино» (реж. К. Данелија) вә с. Рус кинематографчылары мултипликасија, сәнәдли вә хроника филмләри чәкилиши саһәсиндә дә гијмәтли сәнәт нүмунәләри јаратмышлар. *«Мосфилм»*, *«Ленфилм»* РСФСР-ин эн бөјүк киностудијаларыдыр. Свердловск, Кујбышев, Иркутск, Хабаровск, Владивосток вә с. ш.-ләрдә дә киностудијалар фәалијјәт көстәрир. РСФСР кино усталары мүттәфиг респ.-ларын, еләчә дә Азәрб. (бах *«Азәрбајчанфилм»*) кинематографчыларына јарадычылыг көмәји көстәрир, онларла биркә филмләр чәкирләр. РСФСР кинематографчылары һәмчинин харичи өлкәләрин кино усталары илә биркә кино әсәрләри јарадырлар. Рус кино усталары совет вә дүнја кино сәнәтинин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишләр.

Бах һәмчинин РСФСР тәркибиндәки мухтар респ.-лар вә мухтар вил.-ләр һаггында мәгаләләрә, *Совет Социалист Республикалары Иттифагы*, *Москва*, *Ленинград*.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 304—305.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 544—553, 592—595); јенә онун, Әдәбијјат һаггында, Б., 1980; Андропов Ј. В., ССРИ-нин алтмыш или, Б., 1982; Гәдим рус әдәбијјаты (XI—XVII әсрләр), Б., 1958; Рус әдәбијјаты (XVII әср), Б., 1958; ССРИ тарихи, ч. 2, Б., 1963; Мәммәд Чәфәр, Рус классикләри һаггында, Б., 1964; јенә онун, XIX әср рус әдәбијјаты, һ. 1—3, Б., 1970—75; Рус совет әдәбијјаты, Б., 1976; Бабајев Һ., Азәрбајчан әдәбијјатынын бејнәлмиләл әлагәләри. Библиографија, Б., 1979; ССРИ тарихи, һ. 1—2, Б., 1977—82; История КПСС, т. 1—5, М., 1964—80; История русской литературы, т. 1—3, М.—Л., 1958—64; История СССР, т. 1—11, М., 1966—80; История Сибири, т. 1—5, Л., 1968—69; История русского искусства, т. 1—13, М., 1953—69; История русской советской музыки, т. 1—4, М., 1956—63; Соловьев С. М., История России с древнейших времен, кн. 1—15, М., 1959—66; Чистяков О. И., Становление Российской Федерации (1917—1922), М., 1966; История советского драматического театра, т. 1—6, М., 1966—71; Всеобщая история архитектуры, т. 1—3, 6, 10, М., 1966—73; История русской советской литературы. 1917—1965, 2 изд., т. 1—4, М., 1967—71; Мильков Ф. Н., Гвоздецкий А. Н., Физическая география СССР. Общий обзор. Европейская часть СССР. Кавказ, 3 изд., М., 1969; Сахаров А. М., Образование и развитие русского централизованного государства в XIV—XVII вв.,

М., 1969; История советского кино, в 4-х т., т. 1, М., 1969; Гвоздецкий Н. А., Михайлов Н. И., Физическая география СССР. Азиатская часть, 3 изд., М., 1978; История советской многонациональной литературы, т. 1—6, М., 1970—74; Зимин А. А., Россия на пороге нового времени, М., 1972; Страницы истории русской музыки, Л., 1973; Экономическая география СССР, т. 2—РСФСР, М., 1974; Хесин С. С., Становление пролетарской диктатуры в России, М., 1975; Архитектура Советской России, М., 1975; Колесник А. Д., РСФСР в годы Великой Отечественной войны, М., 1982; Михайлов Н. Н., Книга о России, М., 1982; География народного хозяйства РСФСР в XI пятилетке. Сб., М., 1982; Советский Союз. Общий обзор. Российская Федерация, М., 1983 (серия «Страны и народы»); бах һәмчинин РСФСР-ә дахил олан мухтар республикалар һаггында мәгаләләрин әдәбијјатына.

РУСИЈА СОСИАЛ-ДЕМОКРАТ ФӘҺЛӘ (болшевикләр) ПАРТИЈАСЫ [РСДФ(б)П]—бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасы.*

РУСИЈА СОСИАЛ-ДЕМОКРАТ ФӘҺЛӘ ПАРТИЈАСЫ (РСДФП)—бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасы.*

РУСИЈА СОСИАЛ-ДЕМОКРАТ ФӘҺЛӘ ПАРТИЈАСЫНЫН МАКСИМУМ ПРОГРАМЫ—бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы.*

«РУСИЈА СОСИАЛ-ДЕМОКРАТ ФӘҺЛӘ ПАРТИЈАСЫНЫН МАНИФЕСТИ»—с.-д. партијасынын јаранмасыны вә мәгсәдини е'лан едән бәјаннамә; 1898 илин мартында РСДФП-нин 1-чи гурултајынын гәрары илә тәртиб олунмуш, апрелдә ајрыча вәрәгә шәклиндә нәшр едилмишди. О дөврдә Петербургда нәзәријјәчи марксист олмадығындан манифестин тәртибинә «легал марксист» П. Б. Струве чәлб олунмушду. Сон редактәсини Петербург «Мүбаризә иттифагы»да В. И. Ленинин силаһдашларындан олан С. И. Радченко етмишди. Манифестдә көстәрилирди ки, РСДФП Русијада олмуш бүтүн ингилаби һәрәкатларын ишини вә ән'әнәсини давам етдирир, лакин дикәр мүбаризә јоллары сечир. Мүтләгијјәти јыхмаг, халг үчүн сијаси азадлыг әлдә етмәк ән јахын вәзифә е'лан олунурду. Бу вәзифәнин һәлли сосиализм уғрунда сонракы мүбаризәнин зәрури шәрти һесаб едилирди. Манифест кәләчәк ингилабда Русија пролетариатынын һәлледичи ролуну, РСДФП-нин бејнәлхалг с.-д. һәрәкатынын бир һиссәси олдуғуну гејд етди. Русија сосиал-демократијасынын илк сәнәди кими манифестин бөјүк әһәмијјәти вар иди. В. И. Ленин јазырды: «Биз өзүмүзү бу партијанын үзвләри һесаб едирик, «Манифест»ин әсас идејаларына тамамилә шәрик олуруг вә партијанын мәгсәдләрини ачыг билдирән һәмин «Манифест»ә бөјүк әһәмијјәт веририк» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 4, сәһ. 389).

Әд.: История КПСС, т. 1, М., 1964, с. 265—268.

РУСИЈА СОСИАЛ-ДЕМОКРАТ ФӘҺЛӘ ПАРТИЈАСЫНЫН МИНИМУМ ПРОГРАМЫ—бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы.*

РУСИЈА СОСИАЛ-ДЕМОКРАТ ФӘҺЛӘ ПАРТИЈАСЫНЫН ПРОГРАМЫ—бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы.*

РУСИЈА ТЕЛЕГРАФ АКЕНТЛИЈИ (РОСТА)—1918 илин сентјабрындан 1925 илин ијулунадәк Совет дөвләтинин мәркәзи информасија органы. 1925 ил ијулун 10-да Совет Иттифагы Телеграф Акентлији (СИТА) јарадылдыгдан сонра РОСТА РСФСР Телеграф Акентлијинә чеврилмиш, 1935 илин мартындан ләғв едилмишдир. Бах һәмчинин *«Окна РОСТА»*.

РУСИЈА ХАЛГЛАРЫНЫН ҺҮГУГ БӘЈАННАМӘСИ—Совет дөвләтинин илк актларындан бири. РСФСР ХКС 1917 ил нојабрын 2(15)-дә тәсдиг етмишдир. Бәјаннамәдә Ленин милли сијасәтинин ашағыдакы әсас принсипләри е'лан олунмушдур: Русија халгларынын бәрабәрлији вә суверенлији; Русија халгларынын азад сурәтдә өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси (ајрылмаг вә мүстәгил дөвләт јаратмаға гәдәр); бүтүн милли вә милли-дини имтијаз вә мәһдудијјәтләрин ләғви; Русијада азлыгда галан халг вә етник групларын мүстәгил инкишафы.

Бәјаннамә бүтүн халглар, о чүмләдән Азәрб. халгы тәрәфиндән бөјүк разылыгла гаршыланмышды. Бәјаннамә мүхтәлиф милләтләрдән олан зәһмәткешләрин Совет һакимијјәти бајрағы алтында бирләшмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр.

Әд.: История Советской Конституции (в документах), 1917—1956, М., 1957.

РУСИЈА-АВСТРИЈА КОНВЕНСИЈАСЫ (1877), Будапешт конвенсијасы—Русија илә Австрија-Мачарыстан арасында кизли сазиш; јанварын 3(15)-дә Будапештдә имзаланмышдыр. Түркијә илә мүһарибәјә һазырлашан Русија Австрија-Мачарыстаны битәрәфләшдирмәјә чалышырды. Конвенсијаја көрә Австрија-Мачарыстан, битәрәфлијин әвәзиндә, Боснија вә Һерсоговинаны тутмаг үчүн вахт вә үсул сечмәк һүгугу алырды. Боснија вә Һерсоговина (Сербија вә Черногорија арасындакы Јени базар санчағы истисна олмагла) Австрија-Мачарыстана верилмәли, Бессарабија (1856 иләдәк сәрһәдләри дахилиндә) Русијаја гајтарылмалы иди.

РУСИЈА-АМЕРИКА ШИРКӘТИ — тичарәт бирлији; Рус Америкасынын, Курил вә с. а-рын әразисини мәнимсәмәк мәгсәдилә Русијада тә'сис едилмишди (1799). Идарә һеј'әти Иркутскда, 1800 илдән Петербургда јерләширди. 1804—40 илләрдә Р.-А.Ш. Русија һөкумәтинин көмәји илә 25, о чүмләдән 15 дөвр-аләм експедисијасы тәшкил етмиш, Аљаскада тәдгигат ишләри апармыш, Сахалин а.-нын вә Амурјаны дијарын мәскунлашмасында иштирак етмишди. Ширкәт бир сыра р-нларда әкинчилијин, малдарлығын вә бостанчылығын тәтбигинә көмәк көстәрмишди. Русија маликанәләринин АБШ-а сатылмасы илә Р.-А.Ш. 1868 илдә ләғв олунмушдур.

РУСИЈА-АСИЈА БАНКЫ—Чар Русијасынын ән ири сәһмдар коммерсија банкы. Русија—Чин Банкынын вә Шимал банкынын бирләшдирилмәси нәтичәсиндә тә'сис едилмишди (1910). Банкын Русијада 99, Чиндә вә Асијанын дикәр өлкәләриндә 16 филиалы вар иди. Парис вә Лондонда шө'бәләри ачылмышды. Нефт сәнајесинин вә машынгајырманын малијјәләшдирилмәсиндә мүһүм рол ојнамыш, түтүн сәнајесинин инкишафына хејли тә'сир көстәрмиш, 6 ири д.ј. чәмијјәтинин үчүндә тәмсил олунмушду. Орта Асија памбығынын тәдарүкү вә сатышы үзрә кениш әмәлијјатлар апарырды. Совет һакимијјәтинин 1917 ил 27(14) декабр тарихли декретинә әсасән милиләшдирилмиш вә Дөвләт банкына *бирләшдирилмишдир.*

РУСИЈАДА ВӘТӘНДАШ МҮҺАРИБӘСИ ВӘ ХАРИЧИ ҺӘРБИ МҮДАХИЛӘ (1918—20)—Советләр өлкәси зәһмәткешләринин Коммунист Партијасынын рәһбәрлији алтында Бөјүк Октјабрын наилијјәтләринин мүдафиәси уғрунда дахили вә харичи әксингилаба гаршы мүбаризәси. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан дәрһал сонра дахили вә харичи әксингилаб силаһ күчүнә фәһлә вә кәндлиләрин һакимијјәтини — Совет дөвләтини девирмәк, буржуа вә мүлкәдарларын һакимијјәтини бәрпа етмәк истәјирди. Илк антисовет гијамлар (*Калединчилик*, *Дутов гијамы*), Украјнада буржуа-милләтчи *Мәркәзи Раданын* Советләр һакимијјәтинә гаршы мүбаризәси Вәтәндаш мүһарибәси характери алды. Дахили әксингилабчылара харичи мүдахиләчиләр дә көмәк етдиләр. 1918 илин јанварында буржуа-мүлкәдар Румынијасы Бессарабијаны әлә кечирди. Феврал-апрел ајларында Австрија-Алманија гошунлары Финландијаны, Прибалтиканы, Белорусијаны, Украјнаны, Загафгазијанын бир һиссәсини ишғал етди. Ејни заманда түрк гошунларынын Загафгазијаја һүчуму башланды [бах *Загафгазијаја харичи һәрби мүдахилә (1918—21)*].

1918 илин мартында инкилис мүдахиләчиләри Мурманскы, апрелдә јапон ишғалчылары Владивостоку тутдулар. Вәтәндаш мүһарибәсинин илк дөврүндә алман империализми Совет дөвләти үчүн хүсуси тәһлүкә төрәдирди. Сүлһ һаггында декрет принсипләриндән чыхыш едән Совет һөкумәти 1917 ил декабрын 15-дә Алманија илә барышыг һаггында сазиш имзаламышды. Декабрын 22-дә Брест-Литовскда сүлһ данышыгларына башланды. Лакин Австрија-Алманија империалистләри Мәркәзи Раданын сатгынчасына имзаладығы Брест-Литовск сүлһүнә (1918) әсасән вә Брестдә Совет нүмајәндә һеј'әтинин рәһбәри Троцкинин фитнәкар һәрәкәтләриндән истифадә едәрәк барышығы поздулар. 1918 ил февралын 18-дә алман гошунларынын Советләр өлкәсинә гаршы һүчуму башланды. Февралын 22-дә бир күн әввәл В. И. Ленин тәрәфиндән јазылмыш «Сосиалист Вәтәни тәһлүкәдәдир!» декрети нәшр олунду. Февралын 23-дә Гызыл Орду дәстәләри Псков вә Нарва әтрафында алман ишғалчыларынын һүчумуну дајандырдылар. Мүвәггәти тәнәффүс әлдә етмәк мәгсәди илә Совет Русијасы мартын 3-дә алман империалистләринин гарәткар шәртләр гојдуғу *Брест сүлһүнү (1918)* имзаламаға мәчбур олду. РК(б)П МК, РСФСР ХКС, шәхсән В. И. Ленин Украјна зәһмәткешләринә чәтин шәраитдә мүмкүн олан һәр чүр јардым көстәрирдиләр. Лакин гүввәләр бәрабәр дејилди. Украјнада тәгр. 450 минлик Австрија-Алманија ордусу вар иди. 1918 ил март-апрелиндә ишғалчылар Кијеви, Черниговy, Одессаны, Николајеви, Харкову, Мелитополу, Луганскы (индики Ворошиловград) вә Крымы әлә кечирдиләр; фин буржуазијасына зәһмәткешләрин ингилаби һакимијјәтини

ләғв етмәкдә көмәк етдиләр. *Буз сәфәри* илә Балтик донанмасы чәтин шәраитдә Һелсингфорсдан (Һелсинки) Кронштадта көчүрүлдү. Мајын 8-дә алман гошунлары Ростову тутдулар, мајын 25-дә күрчү меншевикләринин хаһишинә әсасән Күрчүстана гошун чыхардылар. Түркијә Загафгазијада мүдахиләни давам етдирди.

1918 ил апрелин 29-да Австрија-Алманија ишғалчылары Мәркәзи Раданы говдулар, кетман П. Скоропадскинин «ојунчаг» һөкумәтини јаратдылар. 1918 илин ијулунда јарадылмыш Үмумукрајна Мәркәзи Һәрби-Ингилаб Комитәси Украјна зәһмәткешләринин харичи ишғалчылара вә кетманчылыға гаршы бир чох силаһлы үсјанына рәһбәрлик етди. Бу заман Советләр өлкәсиндә вәзијјәт, тәсәррүфат чәтинликләри хүсусилә әрзаг чатышмазлығы үзүндән даһа да мүрәккәбләшмишди. Загафгазија вә Орта Асијада Антанта өз мүдахиләсини фәаллашдырараг, Күрчүстанда меншевик, Ермәнистанда дашнак, Закаспидә есер-меншевик һөкумәтләринә көмәк едирди. Антантанын васаити һесабына Русијада бир сыра һәрби вә суи-гәсдчи тәшкилатлар фәалијјәт көстәрирди. Мүдахиләчиләрин көмәји илә ағгвардијачылар вә чех корпусу 1918 илин мајында Сибири вә Узаг Шәрги тутду. Бир сыра антисовет гијамлар галхды [бах *Чехословак корпусунун гијамы (1918)*, *Јарославл әксингилаби гијамы (1918)*, *Сол есер гијамы (1918)*]. Августун 30-да есерләр В. И. Ленинә суи-гәсд тәшкил етдиләр. Онлар В. Володарскини, М. С. Уритскини вә б. бир чох совет хадимләрини өлдүрдүләр. 1918 илдә Совет Русијасы чәбһәләр әһатәсинә галды. Ијунда *Көнүллү орду* Кубана јүрүш етди вә совет һиссәләрини орадан чәтин шәраитдә кери чәкилмәјә мәчбур етди [бах *Таман ордусунун јүрүшү (1918)*]. Ијулун 31-дә *Бакы коммунасы* сүгут етди вә Бакыда һакимијјәт башына әксингилаби *Сентрокаспи диктатурасы* кечди. Августун 2-дә Антанта вә АБШ гошунларынын десанты Арханкелски тутду. 1918 илин сентјабрында түрк гошунлары Бакыны тутдулар. Азәрбајчан коммунистләри сон дәрәчә чәтин вә кәркин шәраитдә зәһмәткешләрин мүсаватчылара, түрк вә инкилис мүдахиләчиләринә гаршы мүбаризәсинә рәһбәрлик едирдиләр. 1918 илин сентјабрында *Бакы комиссарларынын* күлләләнмәси ән ганлы чинајәтләрдән бири иди. 1918 ил јајын сонунда бүтүн Совет Русијасы әразисинин 3/4 һиссәси мүдахиләчиләрин вә ағгвардијачыларын әлиндә иди. Бу заман Совет һөкумәти бир сыра фөвгәл'адә сијаси вә игтисади тәдбирләр һәјата кечирди (бах *«һәрби коммунизм»*).

1918 илин пајызында бејнәлхалг аләмдә мүһүм дәјишикликләр баш верди: Алманија Биринчи дүнја мүһарибәсиндә мәғлубијјәтә уғрады, Австрија-Мачарыстан иттифагы парчаланды. Алманијада нојабр ингилабындан (1918) сонра Украјнадакы ишғал гошунлары сүр'әтлә позулурду. Тезликлә ишғалчыларын күтләви шәкилдә говулмасына башланды. 1918 ил нојабрын 13-дә ҮРМИК Брест сүлһүнүн шәртләрини ләғв етди. Нојабр—декабр ајларында Естонија, Литва вә Латвијада Совет һакимијјәти бәрпа едилди. 1919 илин јанварында Украјна чәбһәсиндә һүчума кечән Совет гошунлары үсјана галхмыш Харков фәһләләри илә биркә Харков вә Јекатеринослав ш.-ләрини петлјурачылардан азад етдиләр. Украјнанын бөјүк һиссәсини әлә кечирмиш Директоријанын гошунлары апрелин орталарында дармадағын едилди, онларын галыглары исә харичә гачды. Антанта гошунларынын Украјнанын ч.-уна сохулмасы Советләр өлкәсинә кениш мүдахиләнин тәркиб һиссәси иди. 1918 илин нојабр-декабр ајларында инкилис империалистләри Бакыны, Батумини, Тбилисини тутдулар. Бакыда һакимијјәт әслиндә инкилисләрин әлиндә иди. Онлар Азәрб.-ын милли сәрвәтләрини дашыјыб апарыр, амансыз чәза тәдбирләри тәтбиг едирдиләр. Инкилис ишғалчылары Азәрб.-ы Совет Русијасына гаршы силаһлы мүдахилә үчүн һәрби әмәлијјат мејданына чевирмәјә чалышырдылар. Б. Британијанын, Франсанын вә Италијанын һәрби кәмиләри нојабрын 23-дә Севастопол лиманына кирдиләр, нојабрын 27-дә исә Одессаја франсыз, јунан вә ағгвардијачы гошунлардан ибарәт десант чыхарылмасына башланды. 1919 ил мартын әввәлиндә Чәнуби Украјнанын вә Крымын ишғал олунмуш һиссәсиндә мүдахиләчиләрин тәгр. 50 мин нәфәр, ағгвардијачыларын исә 25 мин нәфәр гошуну варды. Зәһмәткеш күтләләрин мүдахиләчиләрә вә ағгвардијачылара гаршы мүбаризәсинә кизли партија тәшкилатлары башчылыг едирди. Совет гошунларынын мүвәффәгијјәтли әмәлијјатлары, ишғал олунмуш әразиләрдә күтләви үсјан һәрәкаты, мүдахиләчи гошунларда ингилаби әһвали-руһијјәнин артмасы Антантанын планларыны пуча чыхарды. Дүшмән үзәриндә гәләбәнин тәшкилиндә РК(б)П-нин 8-чи гурултајы (1919, март) бөјүк рол ојнады. Гурултајда партијанын јени програмы вә ортабаблара гаршы јени хәтт гәбул едилди, низами орду јаратмаға гаршы чыхан «Һәрби мүхалифәт»ин сә'јләри дәф олунду. 1919 ил мартын 10-да Совет гошунлары Херсону, 15-дә Николајеви, апрелин 6-да Одессаны азад етдиләр. Апрелин сонунда Крым азад олунду. Ағгвардијачы гошунларын галыглары Керч ј-а-нда мөһкәмләнә билдиләр. 1919 илин әввәлиндә Б. Британија, Франса вә АБШ һөкумәтләри дахили әксингилабын фәал көмәји илә Совет Русијасына гаршы јени јүрүшә һазырлашмаға башладылар. Әсас зәрбәни ш. чәбһәсиндән *Колчакын* 400 минлик ордусу илә вурмаг планлашдырылырды. Ч.-дан *Деникинин*, шм.-г.-дән *Јуденичин*, шм.-дан кенерал Миллерин һүчуму нәзәрдә тутулурду. РК(б)П МК-нын вә шәхсән В. И. Ленинин көрдүјү тәдбирләр сајәсиндә, о чүмләдән Совет Шәрг Чәбһәсинин әсас һүчуму нәтичәсиндә Колчакын ордусу Уралдан керијә отурдулду (1919). Ағгвардијачыларын Прибалтика, Белорусија вә Петроград чәбһәләриндә һүчуму дајандырылды. Лакин 1919 илин јазында Кубан вә Дон вил.-ләриндә Деникин гошунлары хејли фәаллашмышды. Бејнәлхалг империализм Деникинә бөјүк үмидләр бәсләјирди. Украјна буржуа милләтчиләри антисовет гијамлар галдырдылар (Григорјев, Махно вә б.). Мај—ијун ајынын әввәлиндә деникинчиләр Донбас вә Крымы, ијунда Харков, Јекатеринослав вә Сарисыны тутдулар.

1919 ил ијунун 1-дә ҮРМИК-нин ичласында мүдафиәни мәркәзләшдирмәк мәгсәди илә Совет респ.-ларынын һәрби-сијаси иттифагынын бағланмасы вә бирләшмиш командалығын јарадылмасы һаггында декрет гәбул едилди. Ијулун 9-да В. И. Ленинин РК(б)П МК-ја јаздығы «Һамы Деникинлә мүбаризәјә!» мәктубу—Деникинә вә Колчака гаршы мүбаризә үчүн гүввәләрин сәфәрбәрлији програмы нәшр олунду. Совет Шәрг Чәбһәсинин Колчак гошунларына вурдуғу зәрбәләр онлары Сибирә чәкилмәјә мәчбур етди; бу, совет гошунларынын бир гисмини Чәнуб чәбһәсинә көндәрмәјә имкан верди.

Ағгвардијачылар демәк олар ки, бүтүн Украјнаны тутараг бурада ганлы диктатура гурдулар. Деникинә гаршы күтләви кизли вә партизан мүбаризәси кетдикчә кенишләнирди. 1919 илин мај-ијун ајларында Деникин гошунларынын Петровскы (Маһачгала) вә Дәрбәнди тутмасы Азәрб. вә Загафгазијанын ағгвардијачылар тәрәфиндән ишғал едилмә тәһлүкәсини јаратды. Азәрб.-да, хүсусән Бакыда, Деникинин акентләри фәаллашмышдылар. Һәмин илин јај ајларында Бакыда харичи мүдахиләчиләрә вә Деникин әлејһинә күчлү тә'тил вә нүмајишләр баш верди.

1919 илин пајызында Көнүллү Орду Курск—Орјол истигамәтиндә Москва үзәринә јени һүчума башлады. Һәм Шәрг чәбһәсиндә, һәм дә Петроград әтрафында вәзијјәт хејли чәтинләшди. Сентјабрын сонунда кенерал Јуденичин һүчума кечән ордусу Петроградын мүдафиәсинә гүввә көндәрилдикдән сонра дармадағын едиләрәк (декабр) Естонија әразисинәдәк кери отурдулду. РК(б)П МК вә шәхсән В. И. Ленин Петрограда көмәклә јанашы дикәр чәбһәләри дә унутмурдулар. В. И. Ленинин рәһбәрлији илә Деникини дармадағын етмәк планы һазырланмышды. 1919 ил октјабрын 10-да Чәнуб Чәбһәсиндәки Совет гошунлары әкс-һүчума кечдиләр. Совет гошунлары әсас зәрбәни Харков—Донбас—Ростов истигамәтиндә вурурдулар. *Орјол—Кромы әмәлијјатында (1919)* Көнүллү ордунун зәрбә груплашмасы дармадағын едилди. Совет һиссәләри Орјол вә Воронежи, декабрда Харков вә Кијеви, 1920 ил февралын 7-дә Одессаны азад етдиләр. 1920 ил мартын 27-дә деникинчиләрин сонунчу истинадкаһы—Новороссијск дә алынды. Лакин ағгвардијачыларын груплашмасы (35—40 мин нәфәр) ч.-а чәкиләрәк Крымда мөһкәмләнә билди. Февралда Чәнуб-Гәрб чәбһәси гошунлары Сағсаһил Украјнасыны тамамилә азад етдиләр. Апрел ајында Дағыстан азад олунду. Апрелин 28-дә Бакыја кәлән XI Гызыл Ордунун көмәји илә Азәрб.-да Совет һакимијјәти бәрпа олунду (бах *Бакы әмәлијјаты*). Азәрб.-да әксингилаби гүввәләр харичи мүдахиләчиләрин көмәји илә Кәнчә, Гарабағ вә с. гәзаларда антисовет гијамлары тәшкил етдиләр. Лакин АК(б)П МК вә Азәрб. Ингилаб Комитәсинин фәал сә'јләри вә XI Гызыл Орду һиссәләринин көмәји сајәсиндә бу гијамлар тезликлә јатырылды. 1920 илин әввәлиндә Сибирдә вә шм.-да мүбаризә баша чатды. Узаг Шәрг әразисиндә Узаг Шәрг Республикасы јарадылды. 1920 ил апрелин 25-дә буржуа-мүлкәдар Полшасынын гошунлары мүһарибә е'лан етмә-

дән Советләр өлкәсинә һүчум етдиләр [бах *Совет—Полша мүһарибәси (1920)*]. Полша һаким даирәләри Украјна буржуа милләтчиләринин башчысы Петлјуранын хаинчәсинә бағладығы Варшава сазишиндән (1920) истифадә етдиләр. Мајын 6-да полјак гошунлары Кијеви тутдулар. Совет респ.-сынын мүдахиләчиләрә гаршы конкрет мүбаризә програмы РК(б)П МК-нын мајын 23-дә чап олунмуш «Полша чәбһәси вә вәзифәләримиз» адлы тезисләриндә әксини тапды. Мај ајында В. И. Ленинин рәһбәрлији илә һазырланмыш плана әсасән Гәрб вә Чәнуб-Гәрб чәбһәсинин гошунлары һүчума кечдиләр. Ијунун 12-дә Кијев азад олунду [бах *Кијев әмәлијјаты (1920)*]. 1920 ил октјабрын 12-дә Совет респ.-сы илә Полша арасында барышыг һаггында мүгавилә, сонра исә *Рига сулһ мүгавиләси (1921)* имзаланды. Бу мүгавиләјә көрә Гәрби Украјна вә Гәрби Белорусија Полшанын һакимијјәти алтына кечди.

1920 ил ијунун 6-да Вранкел Шимали Тавријада һүчума башлады, 24-дә ону әлә кечирди. Буржуа-мүлкәдар Полшасы илә мүһарибәнин гуртармасы вранкелчилијин ләғвини сүр'әтләндирди. 1920 илин сентјабрында РК(б)П МК-нын гәрары илә мүстәгил Чәнуб Чәбһәси (команданы М. В. Фрунзе) јарадылды. 1920 ил августун 22-дә АК(б)П МК «Вранкел чәбһәси һаггында» мәсәлә мүзакирә етди вә Бакыда коммунистләрин 10, һәмкарлар иттифаглары үзвләринин исә 2 фаизини чәбһәјә көндәрмәји гәрара алды. Бакыда коммунист баталјону вә фәһлә алајы тәшкил олунду. Октјабрын 28-дә Совет гошунлары һүчума кечдиләр вә 31-дә Вранкелин Шимали Тавријадакы әсас гүввәләрини дармадағын етдиләр; лакин ағгвардијачыларын бир һиссәси Крыма чәкилә билди. Нојабрын 7—11-дә совет гошунлары Перекоп—Чонгар әмәлијјатында (1920) Перекоп бәрзәхинин истеһкамларыны һүчумла алдылар, Сивашдан кечәрәк нојабрын 17-дә Крымы тамамилә азад етдиләр. Вранкелчиләрин галыглары Түркијәјә гачдылар. Гызыл Ордунун Вранкел үзәриндә гәләбәси мүнасибәтилә 1920 илин нојабрында Азәрб. К(б)П МК-нын чағырышы илә бүтүн респ.-да үмуми имәчиликләр кечирилмишди. 1920 илин нојабрында Совет гошунлары Петлјуранын 40 минлик ордусуну дармадағын етдиләр (галыглары Полшаја гачды). Һәмин ил Гызыл Орду мүдахиләчиләрин вә милләтчи әксингилаб гүввәләринин Орта Асијадан, 1920—21 илин әввәлиндә Загафгазијадан, 1922 илдә Узаг Шәргдән говулмасыны баша чатдырды. Совет һакимијјәтинин гәләбәси јени дөвләт вә ичтимаи гурулушун һәјатилијини сүбут етди; бу мүһарибә әдаләтли мүһарибә олуб кениш халг күтләләринин мәнафејини мүдафиә едирди. Гәләбәнин һәлледичи амили Ленинин сосиал вә милли сијасәти сајәсиндә өлкәнин бүтүн милләтләриндән олан зәһмәткешләрини әтрафында сых бирләшдирмиш Коммунист Партијасынын рәһбәрлији иди. «Һәм дә јалныз она көрә ки, партија сајыг дурмушду, партијада ән чидди интизам вар иди вә партијанын нүфузу бүтүн мүәссисә вә идарәләри бирләшдирирди вә МК-нын вердији шүар үзрә онлар, јүзләр, минләр вә нәтичә е'тибарилә милјонлар бир нәфәр кими ајаға галхырды, һабелә јалныз она көрә ки, ешидилмәмиш гурбанлар верилмишди, јалныз буна көрә, баш вермиш олан мө'чүзә баш верә билди. Јалныз буна көрәдир ки, Антанта империалистләринин вә бүтүн дүнја империалистләринин ики, үч вә дөрд јүрүшүнә бахмајараг биз галиб кәлә билдик» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 30, сәһ. 460).

Харичи һәрби мүдахилә вә вәтәндаш мүһарибәси дөврү Советләр өлкәсинин зәһмәткешләри үчүн сәрт сијаси тәчрүбә мәктәби, мүхтәлиф сијаси партија програмларынын әјани јохланышы олду. Совет респ.-ларынын зәһмәткешләри В. И. Ленинин *башчылыг етдији* Коммунист Партијасынын әтрафында даһа сых бирләшдиләр. Коммунист Партијасы гүдрәтли Гызыл Ордунун јарадылмасыны тә'мин етди. Бу ордунун сыраларында В. К. Блүхер, С. М. Будјонны, И. И. Ватсетис, С. С. Востретсов, П. Ј. Дыбенко, А. И. Јегоров, С. С. Каменев, Г. И. Котовски, Н. В. Кујбышев, М. К. Левандовски, А. Ј. Пархоменко, М. Н. Тухачевски, И. П. Уборевич, М. В. Фрунзе, В. И. Чапајев, Н. А. Шорс, И. Е. Јакир вә б. көркәмли сәркәрдәләр јетишмишдир. Рәһбәр партија ишчиләри—А. А. Андрејев, А. С. Бубнов, К. Ј. Ворошилов, С. И. Гусев, Ф. Е. Дзержински, Р. С. Землјачка, С. М. Киров, С. В. Косиор, В. В. Кујбышев, А. И. Микојан, А. Ф. Мјасников, Г. К. Орчоникидзе, Г. И. Петровски, П. П. Постышев, И. В. Сталин вә б. орду да сијаси иш апарырдылар. Фәһлә вә кәндлиләрин сарсылмаз *бирлији*, Совет респ.-ларынын бир-биринә гардашлыг көмәји әксингилаб гүввәләри үзәриндә гәләбәнин рәһни олду. Бу респ.-лар арасында апарычы рол Русија федерасијасына мәхсус иди. Капиталист өлкәләри зәһмәткешләринин ингилаби мүбаризәси вә бејнәлхалг пролетариатын мүдахиләчиләрә гаршы «Русијадан әлини чәк!» шүары алтында чыхышлары да Гызыл Ордунун гәләбәләринә көмәк етди. Совет дөвләтинин Вәтәндаш мүһарибәсиндә гәләбәси Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын наилијјәтләрини мөһкәмләндирди.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 27—35; Азәрбајчан тарихи, ч. 3, һ. 1, Б., 1973; Минц И. И., История Великого Октября, 2 изд., т. 1—3, М., 1977—79; История гражданской войны в СССР, кн. 1—5, М., 1937—60; Токаржевский Е. А., Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Б., 1957; Супруненко Н. И., Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920), М., 1966; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществлеиие ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970; Крах первого нашествия империалистов на Страну Советов, М., 1973; Голинков Д. Л., Крушение антисоветского подполья в СССР (1917—1925 гг.), М., 1975; В борьбе за власть Советов на Украине, Киев, 1977; Кузьмин Г. В., Разгром интервентов и белогвардейцев в 1917—1922 гг., М., 1977; Колычев В. Г., Партийно-политическая работа в Красной Армии в годы гражданской войны *1918—1920 гг., М., 1979*; Сургуладзе А. Н., Закавказье в борьбе за победу социалистической революции, Тбилиси, 1981; Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. М., 1983; бах һәмчинин *Загафгазијаја харичи һәрби мудахилә (1918—21)* мәгаләсинин әдәбијјатына.

«РУСИЈАДА КАПИТАЛИЗМИН ИНКИШАФЫ. Ири сәнаје үчүн дахили базар әмәлә кәлмәси просеси»—В. И. Ленинин марксист игтисади нәзәријјәјә бөјүк төһфәси олан әсәри (Әсәр. там күллијјаты, ч. 3). В. И. Ленин бу әсәри 1896 илин јанварында Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагынын» иши илә әлагәдар һәбсә алынандан сонра һәбсханада јазмаға башламыш, үзәриндә үч илдән артыг ишләмишдир. Әсәрин гаралamасы 1898 илин августунда һазыр олду. 1899 ил јанварын 30-да (февралын 11-дә) једди фәсилдән ибарәт әсәрин сон ики фәсли вә әлавәси дә јазылыб гуртарды. В. И. Ленин әсәри јазаркән рус вә харичи дилләрдә тәгр. 600 адда мүхтәлиф китаб вә журналдан, башга материаллардан истифадә етмишдир. «Р. к. и.» 1899 илин мартында «Владимир Илјин» тәхәллүсү илә чапдан чыхды. Әсәрин 2400 нүсхәдән ибарәт тиражы чох тезликлә сатылды.

«Р.к.и.» әсәри «*Капитал*»ын 3-чү чилдинин чап олунмасындан беш ил сонра чапдан чыхмыш вә билаваситә онун давамы олмушдур. Чүнки К. Маркс 1861 ил ислаһатындан сонракы Русијанын игтисадијјатына аид материаллары узун мүддәт вә диггәтлә өјрәнмишди. О, к.т.-нда капитализмин тәкамүлү һаггында тә'лимини Русијанын тимсалында конкретләшдирмәк вә даһа да инкишаф етдирмәк нијјәтиндә иди. «Капитал»ын биринчи чилдиндә сәнаје капитализми тәдгиг едиләркән Инкилтәрә нә кими бир рол ојнамышдыса, торпаг саһиблијинин мүхтәлиф формалар алдығы вә к.т. истеһсалчыларынын истисмарынын мүхтәлиф шәкилләрдә олдуғу Русија да торпаг рентасы бөлмәсиндә белә бир рол ојнамалы иди. Лакин К. Маркс бу планы һәјата кечирә билмәди; буну В. И. Ленин «Р.к.и.» китабында јеринә јетирди.

Буржуа мәтбуаты әсәрин үстүндән сүкутла кечмәјә чәһд көстәрди. Јалныз 1899 илин пајызында дүшмәнчилик характерли илк рә'јләр чаг олунду. В. И. Ленин бунлардан биринә «Научное Обозренијe» журналынын 1900 ил мај ијун нөмрәсиндә дәрч олунмуш «Гејри-тәнгиди тәнгид» мәгаләсиндә (бах: јенә орада, сәһ. 647—674) чох кәскин чаваб верди. 1908 илдә әсәр икинчи дәфә нәшр олунду. В. И. Ленин китабын бу нәшри үчүн әсәри бир даһа диггәтлә көздән кечирмиш, она әлавәләр етмиш, өн сөз јазмышды.

«Р.к.и.» әсәри «*легал марксизм*»ә гаршы јөнәлдилмиш вә *халгчылығын* идеја чәһәтдән дармадағын олунмасыны баша чатдырмышды. Әсәрдә 1861 ил ислаһатындан сонракы Русијанын сосиал-игтисади инкишафынын дәрин тәһлили верилмиш, к.т.-нда вә сәнаједә капитализмин инкишафынын бүтөв лөвһәси чанландырылмышдыр. В. И. Ленин әсәрдә Русијада ингилабын лабүдлүјүнүн игтисади әсасларыны вермиш, онун һәрәкәтверичи гүввәләрини көстәрмишдир. «Р.к.и.»-нда вахты илә «Халг достлары» нәдир вә онлар сосиал-демократлара гаршы нечә мүбаризә апарырлар?» әсәриндә ирәли сүрүлмүш фәһләләрлә кәндлиләрин иттифагы идејасынын кениш игтисади

әсаслары верилмишдир. В. И. Ленин буржуа демократик ингилабында фәһлә синфинин рәһбәрлији алтында фәһлә синфи илә кәндлиләрин иттифагынын, пролетар ингилабында фәһлә синфи илә јохсул кәндлиләрин иттифагынын зәруриликинн игтисади чәһәтдән әсасландырмышдыр. «Р.к.и.» ингилаби нәзәријјә нлә практика арасында вәһдәтин, елми сосиализми фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирмәјин, нәзәријјәдән практика силаһы кими истифадә етмәјин көзәл нүмунәсидир. В. И. Ленинин пролетариатын һекемонлуғу, фәһләләрлә кәндлиләрин иттифагы һаггында даһијанә мүддәалары халгларын демократија, милли азадлыг, сосиализм уғрунда мүбаризәсиндә рәһбәр тутулур. «Р.к. и.» әсәриндә В. И. Ленин 19 әсрин 60-чы илләриндән е'тибарән Бакыда нефт һасилатынын инкишафындан да бәһс етмишдир. Әсәр Азәрб. дилинә 1948 илдә тәрчүмә олунмушдур.

РУСИЈАДА 1905—07 ИЛЛӘР ИНГИЛАБЫ—империализм дөврүндә мүтләгијјәт гурулушунун дајагларыны сарсытмыш вә чаризмин деврилмәси уғрунда кәләчәк мүвәффәгијјәтли мүбаризә үчүн зәмин јаратмыш биринчи халг ингилабы. Бу, марксист партија башда олмагла пролетариатын тарихдә илк дәфә һекемон кими чыхыш етдији јени типли буржуа-демократик ингилабы иди. Ингилаб өз сосиал мәзмунуна, характеринә вә вәзифәләринә көрә буржуа-демократик, мүбаризә раситәләринә (тә'тил, силаһлы үсјан) көрә пролетар ингилабы иди. Күтләви сијаси тә'тил вә онун васитәси илә мүбаризәјә јени фәһлә дәстәләри вә кениш гејри-пролетар күтләләрин чәлб олунмасы ингилабын халг характерини мүәјјән етди. Ингилабда пролетариатын әсас мүттәфиги кәндлиләр иди. Ингилабын халг характери һакимијјәт мәсәләсинин һәллиндә дә өзүнү көстәрирди: пролетариатын вә кәндлиләрин ингилаби-демократик диктатурасы гурулмалы иди. Јени вә јүксәк демократик дөвләт формасынын—Советләр респ.-сынын тәшкили, әслиндә 1905 илдә күтләләрин тәшәббүсү илә Советләрин вә кәндли комитәләринин јарадылдығы заман башламышды. Чар ордусу вә донанмасынын ингилабиләшмәси, әскәр вә матросларын габагчыл һиссәсинин пролетариатын әтрафында бирләшмәси дә һәмин илдә баш вермишди.

Ингилаб 20 әсрин әввәлиндә бүтүн империализм системи зиддијјәтләринин дүјүн нөгтәси вә ән зәиф һалгасы олан Русијанын сосиал-игтисади вә сијаси инкишафынын бүтүн кедиши илә һазырланмышды. Мүлкәдар вә капиталист истисмарынын күчләнмәси, милли зүлм вә сијаси деспотизм халг күтләләрини дөзүлмәз вәзијјәтә салмыш, синфи зиддијјәтләри даһа да кәскинләшдирмишди. *Русија—Јапонија мүһарибәси (1904—05)* бөһраны даһа да дәринләшдирди. Һадисәләрин објектив кедиши мүтләгијјәтин деврилмәсини тәләб едирди. Буну јалныз галибијјәтли ингилаб едә биләрди. Јетишмиш ингилабын тарихи вәзифәси чар мүтләгијјәтини, мүлкәдар торпаг саһиблијини вә милли зүлмү ләғв етмәк, демократик респ. гурмаг иди. Бу ингилаб билаваситә капитализм гурулушуну ләғв етмәк вәзифәсини гаршыја гојмамышды. Лакин капитализмин империализм мәрһәләсинә гәдәм гојдуғу бир шәраитдә баш вермиш Русија ингилабынын бир сыра јени чәһәт вә хүсусијјәти ону капитализмин јүксәлиши дөврүндә Гәрби Авропада баш верән буржуа ингилабларындан фәргләндирир вә онун бөјүјүб сосиалист ингилабына кечмәси үчүн имканлар јарадырды. В. И. Ленин јазырды: «Мүасир Русијада ингилабын мәзмунуну мүбаризә едән ики гүввә дејил, мүхтәлиф чинсли ики ајрыча ичтимаи мүһарибә тәшкил едир... Бири—азадлыг уғрунда (буржуа чәмијјәтинин азадлығы уғрунда), демократија уғрунда, јә'ни халг мүтләгијјәти уғрунда үмумхалг мүбаризәсидир, о бириси—чәмијјәтин сосиалистчәсинә гурулмасы уғрунда пролетариатын буржуазијаја гаршы синфи мүбаризәсидир» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 11, сәһ. 305—306). Белә шәраитдә буржуазија ингилабчы синиф ола билмәзди. Чаризмдән асылы олан Русија буржуазијасы ингилабчы пролетариатдан горхур, тәһкимчи мүлкәдарларла әлбир олуб ингилабы боғмаға чәһд көстәрирди.

Ингилаб 1905 ил јанварын 9-да башламыш, өз инкишафында јүксәлиш (1905 илин сонунадәк) вә тәнәззүл [*Үч ијун дөвләт чеврилишинәдәк (1907)*] дөврләрини кечирмишдир.

В. И. Ленин јазырды: «Беләликлә, 130 милјон әһалиси олан чох бөјүк бир өлкә ингилаба гәдәм гојду, беләликлә, мүркүләмәкдә олан Русија ингилабчы пролетариат вә ингилабчы халг Русијасына чеврилди» (јенә орада, ч. 30, сәһ. 351).

Там олмајан мә'луматлара көрә 1905 илдә Русијада 2863 мин фәһлә тә'тил етмишди. *Доггуз јанвар (1905)* күнү, Иваново-Вознесенск тә'тили (1905), *Лодз үсјаны (1905)*, *«Потјомкин»* зиреһли кәмисиндә үсјан, *Үмумрусија октјабр сијаси тә'тили (1905)*, *Севастопол үсјаны (1905)* ингилабын башлыча һадисәләри олду. 1905 ил нојабрын 8-дә В. И. Ленин партијаја вә ингилаба рәһбәрлик үчүн мүһачирәтдән Петербурга гајытды. РСДФП 3-чү гурултајы болшевикләрин ингилабдакы тактикасыны мүәјјәнләшдирди ки, бунун да әсаслары В. И. Ленинин «Демократик ингилабда сосиал-демократијанын ики тактикасы» (1905) әсәриндә верилмишдир.

1905 илин нојабр-декабрында Авропа Русијасынын 500 гәзасындан 240-ны кәндли һәрәкаты бүрүмүшдү. Һөкумәт ингилаби чыхышлары ачыг сурәтдә јатырмаг вә ислаһатлар јолу илә күтләләри мүбаризәдән чәкиндирмәк сијасәти јеридирди. В. И. Ленин Октјабр үмуми тә'тили дөврүнү мүбаризә апаран гүввәләрин мүвәггәти таразлыг дөврү кими гијмәтләндирәрәк јазырды: «Чаризм инди даһа ингилабы әзмәк игтидарында дејилдир. Ингилаб һәлә чаризми әзмәк игтидарында дејилдир (јенә орада, ч. 12, сәһ. 30). *Он једди октјабр манифестиндән (1905)* сонра либерал буржуазија әксингилабын тәрәфинә кечмәјә башлады. Буржуа-мүлкәдар партијалары—*кадетләр*, *октјабристләр* јаранды.

Декабр силаһлы үсјанлары (1905) ингилабын зирвәси иди. Онун мәғлубијјәтиндән сонра ингилабын икинчи дөврү башланды вә иртичанын тәзјиги алтында ингилаб далғасы тәдричән зәифләди. 1906 илдә 1108 мин, 1907 илдә 740 мин фәһлә тә'тил етмишди. Һәмин илин јазында кәндли һәрәкаты бөјүк вүс'әт алмышды. Орду вә донанмада ингилаби әһвали-руһијјә артырды. Мүтләгијјәт чәза дәстәләринин вә һәрби-сәһра мәһкәмәләринин көмәји илә ингилабы јатырмаға башлады. 1906 илин апрелинәдәк күлләләнәнләрин, е'дам олунанларын сајы 14 минә чатырды. 75 мин нәфәр исә һәбсханаја салынмышды.

Болшевикләр күтләләри бирләшдирмәк уғрунда мүбаризә апарырдылар. РСДФП-нин 4-чү (Бирләшдиричи) гурултајы (1906, апрел) бир даһа көстәрди ки, ингилабын бүтүн мәсәләләриндә партија дахилиндә ики хәтт мөвчуддур. Меншевикләр ингилабда пролетариатын һекемонлуғуна гаршы чыхырдылар. 1907 илин јазындакы јүксәлишә бахмајараг, ингилаб артыг кери чәкилирди. Ијунун 3-дә чар 2-чи Дөвләт думасыны говду. Үч ијун дөвләт чеврилиши (1907) ингилабын мәғлубијјәти демәк иди.

Рус пролетариатынын гәһрәманлыг мүбаризәси Русија империјасынын бүтүн халгларыны, о чүмләдән Азәрб. зәһмәткешләрини руһландыраараг ајаға галдырды. Ингилаб әрәфәсиндә Бакыда башланан әзәмәтли декабр (1904) тә'тили Русијада ингилабын илк мүждәси олду. Јанварын 9-да ахшам Бакыда Петербург һадисәләри илә әлагәдар митинг кечирилди. Бакы болшевик тәшкилатынын рајонларарасы конфрансы (1905, јанвар) февралын 6-да Петербург пролетариаты илә һәмрә'јлик әламәти олараг үмуми тә'тил вә силаһлы нүмајиш кечирмәји гәрара алды. Азәрб.-да ингилаби һәрәкатын вүс'әтиндән горхуја дүшән чар мүтләгијјәти Азәрб. вә ермәни буржуазијасы илә иттифагда февралын 6—9-да Бакыда милли гырғын тәшкил етди. Милли гырғынын гаршысыны алан болшевикләр дөјүш дружиналары јарадыр вә фәһләләри силаһландырырдылар. Партијанын мәркәзи органы олан «Вперјод» гәзети Азәрб. болшевик тәшкилатынын феврал күнләриндәки ишини јүксәк гијмәтләндирмишди. Мартын 2-чи јарысында Бакы пролетариатынын ингилаби чыхышларынын јени дөврү башланды. Апрелин 30-да вә мајын 1-дә Бакы пролетариаты үмуми тә'тил кечирди. Јелизаветпол, Шуша вә с. шәһәрләрдә 1 Мај чыхышлары олду. Ијун-август ајларында Бакы, Шуша, Кәдәбәј мүәссисәләриндә тә'тилләрин арды-арасы кәсилмирди. Ијун-ијул ајларында Бакыда сәнаје мүәссисәләринин 3/4-нү тә'тил бүрүмүшдү. 1905 илин јаз вә јајында кенишләнән кәндли һәрәкаты Чавад, Шуша, Губа, Газах, Ләнкәран, Шамахы, Көјчај, Јелизаветпол гәзаларыны, Загатала даирәсини вә с. јерләри әһатә етмишди. РСДФП-нин 3-чү гурултајында Гафгазда ингилаби һәрәкат һаггында хүсуси мәсәлә мүзакирә олунмушду. 1905 ил октјабр сијаси тә'тили заманы Бакы, Шуша, Нуха вә Јелизаветполда тә'тилләр баш верди. Октјабрын 19-да Бакыда бөјүк сијаси нүмајиш заманы полис вә казакларла силаһлы тоггушма олду. Нүмајишчиләр сијаси мәһбуслары азад етдиләр. Хәзәр һәрби донанмасынын матрослары вә шәһәр гарнизону да ингилаби мүбаризәјә гошулмушду. 1905 ил нојабрын 25-дә Бакыда Фәһлә Депутатлары Совети јаранды. Советин рәһбәрлији шендриковчуларын әлиндә олса да, орада кичик, лакин мүбариз болшевик фраксијасы вар иди. Нојабр-декабр ајларында фәһләләрин ингилаби чыхышлары ән јүксәк нөгтәјә чатмышды. Болшевикләр

силаһлы үсјана чағырырдылар. Лакин Бакы пролетариатынын декабр сијаси тә'тилләри силаһлы үсјана кечмәди. Советин меншевик-шендриковчу рәһбәрлији мүбаризәнин һәлледичи мәрһәләсиндә—декабрын 22-дә тә'тили дајандырмаг һаггында гәрар гәбул етди. Ингилабын кериләмә дөврүндә полис Бакы Фәһлә Депутатлары Советини говду, иш күнү узадылды, әмәк һаггы азалдылды. Чәза тәдбирләринин күчләнмәсинә бахмајараг, 1906—07 илләрдә Бакы ингилабын гүдрәтли галасына чеврилмишди. 1906 илдә Азәрб. фәһлә вә кәндлиләри инадлы синфи дөјүшләр апарырды. Кәндли чыхышлары 1905 илә нисбәтән даһа күчлү иди. Бу илләрдә Бакы болшевикләри меншевикләрин сазишчи вә оппортунист тактикасына, һәмчинин есерләрә вә милләтчиләрә гаршы барышмаз мүбаризә апарыр, әскәр вә матрослар арасында ингилаби иши кенишләндирирдиләр. 1907 илин 1-чи јарысында Бакынын нефт сәнајеси пролетариатынын 82,8%-и тә'тилләрдә иштирак етмишди. Мартда Хәзәр тичарәт донанмасында, мај-ијун ајларында Кәдәбәј, Шуша вә Нухада тә'тилләр баш верди. Азәрб.-да ингилаби мүбаризә Русијада ингилабын мәғлубијјәтиндән сонра да дајанмамышды. 1907 илин 2-чи јарысында там олмајан мә'лумата көрә тә'тил Бакы фәһләләринин чохуну әһатә етмишди (Бакы фәһләләринин ингилаби чыхышлары һаггында бах *Бакы тә'тилләри*).

Зәһмәткеш күтләләрин мисилсиз гәһрәманлығына бахмајараг ингилаб мәғлуб олду. В. И. Ленинин гејд етдији кими, мәғлубијјәт нәтичәсиндә бөһран нәинки һәлл олунмады, әксинә, кенишләнди вә кәскинләшди. Ингилабын мәғлубијјәтинин бир сыра сәбәби вар иди. Фәһлә-кәндли иттифагы кифајәт гәдәр мөһкәм дејилди. Кәндли вә әскәр һәрәкаты күчлү олса да, кортәбии вә мәһәлли характер дашыјырды, зәиф тәшкил едилмишди. Һәрәкат иштиракчыларынын чоху мүбаризәнин сијаси мәгсәдләрини баша дүшмүрдү. Пролетариат өзү дә әлбир һәрәкат етмирди. Үсјана рәһбәрлик едән ваһид үмумрусија мәркәзи олмадығына көрә силаһлы мүбаризә јерли үсјанлар характери алмышды. Меншевикләрин оппортунист хәтти, либерал буржуазијанын сатгынлығы, дахили вә харичи капиталистләрин јардымы вә Јапонија илә мүһарибәнин гуртармасы чаризмә ингилабы боғмагда хејли көмәк етди. Ингилабын әсас мәгсәдинә—чаризми девирмәк вә демократик респ. гурмаг мәгсәдинә наил олунмады. Лакин мүтләгијјәт гурулушунун дајаглары сарсыдылды. Милјонларла зәһмәткеш сијаси мүбаризә јолуна гәдәм гојду, сијаси тәрбијә мәктәби кечди. Русија ингилабчы халг өлкәсинә, дүнја ингилаб һәрәкатынын мәркәзинә чеврилди. Јени мүбаризә вә ингилаби тәшкилат формалары ортаја чыхды, фәһлә синфи силаһлы мүбаризә тәчрүбәси әлдә етди. Ингилаб көстәрди ки, зәһмәткешләрин әсл рәһбәри ролуну ингилаби нәзәријјә вә тәчрүбәни үзви сурәтдә әлагәләндирән марксист партија ојнаја биләр. Бу ингилаб чаризмлә мүбаризәдә гүввәләрин сынағы иди. «1905-чи илдәки кими «баш мәшг» олмасајды 1917-чи илдә ингилаб, һәм буржуа ингилабы, Феврал ингилабы, һәм дә пролетар ингилабы, Октјабр ингилабы мүмкүн олмазды» (јенә орада, ч. 38, сәһ. 340).

Рус ингилабы Гәрби Авропанын бир сыра өлкәсинә, Шәрг өлкәләриндәки милли азадлыг вә антифеодал һәрәкатларына чох бөјүк тә'сир көстәрди. Иранда [бах *Иран ингилабы (1905—11)*, *Тәбриз үсјаны (1908—09)*], Түркијәдә (1908), Чиндә (1911—13) ингилаблар баш верди. Һиндистанда, Әфганыстанда, Индонезијада вә с. мүстәмләкә өлкәләриндә милли азадлыг һәрәкаты кенишләнди. В. И. Ленин јазырды: «Дүнја капитализми вә Русијадакы 1905-чи ил һәрәкаты Асијаны гәти ојатмышдыр» (јенә орада, ч. 23, сәһ. 159). Русија ингилабынын тәчрүбәсиндән дүнја халгларынын демократија вә сосиал тәрәгги уғрунда мүбаризәсиндә јарадычылыгла истифадә олунур.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди һ. 1, сәһ. 197—207); Русијада 1905—1907-чи илләр ингилабынын 70 иллији һаггында. Сов.ИКП МК-нын 1974-чү ил 14 декабр тарихли гәрары, Б., 1975; Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Дадашлы Ә., 1905—1907-чи илләр рус ингилабы вә Асијанын ојанмасы, Б., 1955; Исмајылов М. Ә., Биринчи рус ингилабы дөврүндә Азәрбајчанда кәндли һәрәкаты, Б., 1955; Әфәндијев С. М., Азәрбајчан пролетариатынын ингилаби һәрәкаты тарихиндән, Б., 1957; Гулијев Ч. Б., Империализм дөврүнүн биринчи халг ингилабы, Б., 1975; Ибрагимов З., Революция 1905—1907 гг. в Азербайджане, Б., 1955; Первая русская революция 1905—1907 гг. и международное революционное движение, ч. 1—2, М., 1955—56; Листовки бакинских большевиков. 1905—1907 гг., Б., 1955; Рабочее движение в Баку в годы первой русской революции. Документы и материалы, Б., 1956; Азербайджан в годы первой русской революции, Б., 1966; Валуев П. Н., Большевики Азербайджана в первой русской революции, Б., 1963; Гаджинский Д. Д., В огне революционной борьбы, Б., 1965; Саркисов Н., Борьба бакинского пролетариата в период первой русской революции, Б., 1965; История КПСС, т. 2, М., 1966; История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 6, М., 1968; Первая русская революция и ее историческое значение, М., 1975; Первая русская революция (1905—1907 гг.). Проблемы и современность, Л., 1976; Голубь П. А., Большевики и армия в трех революциях, М., 1977; Генеральная репетиция Великого Октября. Документы, материалы, иллюстрации о революции 1905—1907 гг., М., 1980; Чиковани А. Ю., Ленинская концепция первой буржуазно-демократической революции в России 1905—1907 гг., М., 1981.

«РУСИЈАДАН ӘЛИНИ ЧӘК!»—1918—20 илләрдә Совет Русијасыны харичи һәрби мүдахиләдән мүдафиә етмәк мәгсәди илә капиталист өлкәләриндә фәһлә синфинин, әһалинин дикәр демократик тәбәгәләринин кениш јајылмыш һәрәкатынын ады вә шүар. 1919 илин јанварында Лондонда конфрансда сечилмиш «Р.ә.ч.» Милли һәрәкат Комитәсинин (милли катиби У. П. Коутс, милли тәшкилатчысы Һ. *Поллит* иди) вә онун јерли тәшкилатларынын фәалијјәти јајда хүсусилә кениш мигјас алмышды. Франсада «Русија халгларынын достлары чәмијјәти» (1919), АБШ-да «Совет Русијасынын достлары чәмијјәти» (1919) вә с. тәшкилатларын фәалијјәти, Италијада зәһмәткешләрин күтләви 1 Мај нүмајишләри (1919), Алманија, Финландија, Мачарыстан вә с. өлкәләрдә ингилаби чыхышлар Совет Русијасынын мүдафиәсиндә мүһүм рол ојнамышды. 1920 илин августунда инкилис зәһмәткешләри Фәалијјәт Шуралары (комитәләри) јарадараг Полша—Совет мүһарибәсиндә Инкилтәрә һөкумәтини Полша тәрәфиндә кәнч Совет дөвләтинә гаршы бирбаша һәрби мүдахиләдән чәкиндирмишдиләр. В. И. Ленин јазырды: «Бејнәлхалг буржуазија бизим үзәримизә әл галдырдыгда, өз фәһләләри дәрһал онун әлини тутурлар» (Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 311).

РУСИЈА—ИРАН БАНКЫ—Иранын ССРИ илә тичарәтинә кредит-һесаблашма хидмәти көстәрмәк, Иранын к.т. вә сәнајесинин инкишафына көмәк етмәк үчүн 1923 илин сентјабрында Русија—Иран (Персија) Банкир Контору ады илә тә'сис едилмишди. 1932 илин февралында индики адла адландырылмышды. Иранда 1979 ил ингилабындан сонра фәалијјәтини дајандырмышдыр.

РУСИЈА — ИРАН МУГАВИЛӘСИ (1723) — бах *Петербург мугавиләси (1723)*.

РУСИЈА—ИРАН МҮҺАРИБӘЛӘРИ (19 әср) — Загафгазијада һөкмранлыг уғрунда апарылмышдыр. Һәлә Иран јүрүшү (1722—23) нәтичәсиндә I Пјотр Дағыстан вә Азәрбајчанын бир һиссәсини Русијаја бирләшдирмиш, лакин Түркијә илә мүнасибәтләр кәскинләшдијиндән, һәмчинин гүввәләр чатышмадығындан 1732—35 илләрдә бу әразиләрдән имтина етмишди. 1795 илдә Аға Мәһәммәд хан Загафгазијаја һүчум етдикдә Русија кенерал В. А. *Зубовун* башчылығы илә бураја гошун көндәрмишди (1796). 1804—13 илләр мүһарибәси. 1801 илдә Шәрги Күрчүстанын көнүллү сурәтдә Русијаја бирләшдирилмәси, рус гошунларынын Чар-Балакән чамаатлығыны (1803) вә Кәнчә ханлығыны (1804) тутмасы Иран вә Түркијәнин, һәмчинин Инкилтәрә вә Франсанын күчлү мугавимәтинә раст кәлди. Иран Русијадан тәләб етди ки, гошунларыны Загафгазијадан чыхарсын. Рәдд чавабы алдыгда исә, 1804 илин ијунунда Русијаја гаршы мүһарибәјә башлады. Иран тахтынын вәлиәһди *Аббас Мирзәнин* гошуну (30 мин нәфәр) Јереван јахынлығында П. Д. *Сисиановун* башчылыг етдији рус гошуну илә вурушмада мәғлуб олду. Бундан сонра елә бир әһәмијјәтли һәрби әмәлијјат олмады. 1805 илдә Гарабағ, Шәки, Ширван ханлыглары көнүллү сурәтдә Русијаја бирләшдирилди. Һәмин ил рус ескадрасынын Бакы вә Рәшти тутмаг чәһдләри боша чыхды. 1806 илин јанварында Сисиановун гошуну Бакы ханлығына һүчум етди. Лакин февралын 8-дә Бакыны тәслим етмәк һаггында Һүсејнгулу ханла данышыг заманы ханын әмиси оғлу, Иран шаһынын акентләри илә әлагәдә олан Ибраһим бәј Сисианову хаинчәсинә өлдүрдү. Рус гошуну кери чәкилди. Гафгаза јени баш командан тә'јин олунмуш кенерал И. В. Гудович октјабрын 3-дә Бакыны тутду; Бакы ханлығы Русијаја бирләшдирилди.

Русија илә мүһарибәдә Иран Инкилтәрәнин көмәјинә бөјүк үмид бағлајырды. Лакин Инкилтәрә Наполеона гаршы Русијанын мүттәфиги олдуғундан Ирана ачыг көмәк етмәкдән чәкинирди. Инкилтәрәни Орта Шәргдән сыхышдырмаға чалышан Франса бу вәзијјәтдән истифадә едәрәк Ирана өз көмәјини тәклиф етди; Русијаја бирләшдирилмиш Загафгазија вил.-ләринин тутулмасында Ирана көмәк көстәрәчәјинә сөз верди.

1805 илин ијунунда Аббас Мирзәнин ордусунун өн һиссәләри Аразы кечиб Шушаја доғру ирәлиләди. Гарабағ әһалиси—азәрб.-лар, ерməниләр Иран

ишғалчыларына мәрдликлә мүгавимәт көстәрир, рус гошунуна көмәк едирдиләр. Шәки, Ширван, Гарабағ, Шәмшәддин вә с. јерләрин әһалисиндән тәшкил олунмуш вә һәр бири 500—1000 дөјүшчүдән ибарәт Азәрб. сүвари дәстәләри рус гошуну тәркибиндә вурушурду. Иран гошуну мәғлуб олараг кери чәкилди. Бундан бир гәдәр сонра кенерал Булгаковун гошуну Губа ханлығыны дөјүшсүз тутду.

1806 илдә Русија—Түркијә мүһарибәси башландыгда кенерал Гудович Иранла сүлһ данышыгларына башлады. Лакин данышыглар нәтичә вермәди. Сентјабрда Ечмиәдзини тутан рус гошуну Јереваны мүһасирәјә алдыса да, мүвәффәгијјәт газана билмәди. 1808, 1809, 1810 илләрдә Аббас Мирзәнин Јелизаветполу (Кәнчәни), Гарабағы тутмаг чәһдләри боша чыхды.

1811 илдә Иран инкилис мүтәхәссисләринин көмәји илә ордуну јенидән тәшкил етди. Франсаја гаршы *Вәтән мүһарибәсинин* (*1812*) башланмасы Гафгазда Русијанын мөвгејини зәифләтди. Бундан истифадә едән Иран гошуну Гарабаға һүчум едәрәк Шаһбулағы тутду. Лакин П. С. Котлјаревскинин дәстәси онлары Гарабағдан кери чәкилмәјә мәчбур етди. Августда Иран гошуну Талыш ханлығыны вә Ләнкәран галасыны әлә кечирди. Јерли әһалидән тәшкил олунмуш дәстәләр дағларда мөһкәмләнәрәк Иран гошунуна күчлү мүгавимәт көстәрирди. Октјабрда Асландүз вурушмасында (Араз чајы јахынлығында) Котлјаревскинин дәстәси гәфил һүчумла Аббас Мирзәнин ордусуну дармадағын етди; 1813 ил јанварын 1-дә Ләнкәран галасы гәти һүчумла алынды. Иран һөкумәти сүлһ бағламаға мәчбур олду. *Күлүстан мүгавиләсинә* (*1813*) көрә Иран Шимали Азәрб. ханлыгларына, Шәрги Күрчүстана вә Дағыстана олан иддиаларындан әл чәкди.

1826—28 илләр мүһарибәси. Иран һөкумәти сүлһ бағландыгдан сонра Загафгазијаја даир ишғалчылыг нијјәтләриндән әл чәкмәмишди. Әввәлләрдә олдуғу кими Ираны Русијаја гаршы мүһарибәјә јенә Инкилтәрә тәһрик едирди. Б. Британија һөкумәтинин планларына көрә Гафгаз Ирана кечмәли вә Инкилтәрәнин тә'сир даирәсинә дахил едилмәли иди.

1826 илин ијулунда Аббас Мирзәнин командалығы алтында 60 минлик Иран гошуну мүһарибә е'лан етмәдән Аразы кечәрәк Шимали Азәрб.-а сохулду. Гарабаға һәрәкәт едән әсас гүввәләр Шушаны мүһасирәјә алды. Шушанын мүдафиәсиндә јерли әһали јахындан иштирак едирди. Мүһасирә 48 күн давам етсә дә, Аббас Мирзә шәһәри тута билмәди. Шаһ гошунларынын башга дәстәләри ијунда Ләнкәраны, ијулда Салјаны тутду. Рус гошунлары сајча аз иди вә 1826 илин пајызында Загафгазијаја әлавә һәрби гүввә көндәрилди. Кенерал А. П. Јермолов (1816 илин октјабрындан Гафгазда баш командан иди) кенерал И. Ф. Паскевичлә әвәз олунду. Шушанын мүдафиәси рус гошунларына Шамхор вурушмасында шаһ гвардијасыны мәғлуб етмәјә шәраит јаратды; Кәнчә азад едилди. Сентјабрда Кәнчә јахынлығындакы күчлү вурушмада Аббас Мирзәнин 35 минлик ордусу 8 минлик рус гошунуна мәғлуб олду. Рус гошуну тәркибиндә дөјүшән вә вурушмада хүсусилә фәргләнмиш 58 азәрб. орден вә медалларла тәлтиф едилмишди.

1827—28 илләрдә рус гошунлары бир чох гала вә шәһәри (Нахчыван, Аббасабад, Јереван, Хој, Мәрәнд, Урмија, Әрдәбил, Тәбриз) тутду. *Түркмәнчај мүгавиләсинә* (*1828*) әсасән Нахчыван вә Јереван ханлыглары Русијаја бирләшдирилди. Р.—И. м.-ндә Русијанын галиб кәлмәси Загафгазија вә Дағыстан халгларыны Иран феодалларынын басгынларындан гуртарды, Инкилтәрә вә Франсанын ишғалчылыг чәһдләринә сон гојду.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Азәрбајчанын Русија илә бирләшдирилмәси вә онун мүтәрәгги игтисади вә мәдәни нәтичәләри, Б., 1956; История СССР, т. 4, М., 1967; Ибрагимбейли Х. М., Россия и Азербайджан в первой трети XIX в., М., 1969; Очерки новой истории Ирана (XIX—нач. XX в.), М., 1978.

РУ́СИЈА—ИСВЕ́Ч МҮҺАРИБӘЛӘРИ (18—19 әсрләр) — Прибалтика, Финландија үстүндә вә Балтик дәнизиндә һөкмранлыг уғрунда кетмишдир. **1700—21 илләр мүһарибәси**—бах *Шимал мүһарибәси* (*1700—21*). **1741—43 илләр мүһарибәси** Исвечин Шимал мүһарибәсиндә итирдији әразиләри гајтармаг иддиасы илә башланмышды. Або сүлһ мүгавиләси илә баша чатмышдыр; Русија Финландијада јени әразиләр алмыш, Балтикдәнизиндә мөһкәмләнмишди. **1788—90 илләр мүһарибәси** дә Исвечин әввәлки әрази иддиалары илә башланмышды. Б. Британија, Һолландија, Пруссија Исвечи мүдафиә едирди. 1788 илдә Исвеч Түркијә илә (бу заман 1787—91 илләр Русија—Түркијә мүһарибәси кедирди) иттифаг бағламышды. Әсас һәрби әмәлијјатлар дәниздә апарылырды вә бунлар рус донанмасынын гәләбәси илә нәтичәләнмишди. 1790 илин августунда Верелдә (Финландија) имзаланмыш сүлһ мүгавиләси әввәлки мүгавиләләрә әсасән Русијаја кечмиш әразиләри тәсдиг етди. **1808—09 илләр мүһарибәси** Русијанын Финландијаны әлә кечирмәк нијјәти илә башланмышды. *Тилзит сүлһү* (*1807*) Исвечи чәтин вәзијјәтдә гојмушду. Исвеч ја Русија кими Б. Британија әлејһинә континентал блокадаја гошулуб өз дәниз тичарәтини Британија донанмасынын зәрбәләринә мә'руз гојмалы, Инкилтәрә базарындан имтина етмәли, јахуд Б. Британија илә ән'әнәви битәрәфлији сахлајыб, Русија илә мүнагишәјә кирмәли иди. Мүһарибәјә һазыр олмамасына бахмајараг, Исвеч һөкумәти икинчи јолу сечди. Мүһарибә Исвечин мәғлубијјәти илә гуртарды; Фридрихсһам сүлһүнә (1809) әсасән Финландија Русијанын әлинә кечди.

РУ́СИЈА—ЈАПО́НИЈА МҮҺАРИБӘСИ (1904—05)—империалист дөвләтләрин Чин вә Корејаны бөлүшдүрмәк уғрундакы мүбаризәсинин кәскинләшмәси нәтичәсиндә башланмышды. Империализм дөврүнүн илк мүһарибәләриндән бири, әдаләтсиз, ишғалчылыг мүһарибәси иди. Јапонија игтисади вә һәрби чәһәтдән Русијадан хејли зәиф олмасына бахмајараг, мүһарибәјә јахшы һазырлашмышды. Мүһарибә мејданынын мәркәзи р-нлардан узаг олмасы Русијанын һәрби имканларыны зәифләдирди. Чар кенералларынын әксәријјәти мүртәче, бачарыгсыз дворјан-мүлкәдар нүмајәндәләри иди. Русијада о вахтадәк мисли көрүнмәмиш ингилаби јүксәлиш өлкәдә дахили вәзијјәти кәскинләшдирмишди. Һаким даирәләр «галибијјәтли кичик мүһарибә» јолу илә дахили бөһранын гаршысыны алмаг истәјирдиләр.

1904 ил јанварын 27-нә (февралын 9-на) кечән кечә Јапонија кәмиләри гәфилдән Порт-Артура һүчум етди; мүһарибә башланды. Русија буржуазијасы вә дворјанларын әксәријјәти һөкумәти, чары мүдафиә етдиләр. Либерал буржуазија јарымшовинист мөвге тутмушду. Лакин һаким синифләрин бүтүн сә'јләринә бахмајараг, милләтчилик әһвали-руһијјәси јалныз илк ајлар шәһәр хырда буржуазијасынын бир һиссәсини әһатә етмишди. Азәрб. буржуазијасы вә мүлкәдарлары да мүһарибәдә чаризми мүдафиә едирдиләр. Саһибкар тәшкилатлары, Бакы шәһәр идарәси, Кәнчә шәһәр думасы, ајры-ајры капиталистләр мүһарибә фондуна јүз мин манатларла пул кечирмишдиләр. Мүһарибәјә мүнасибәтдә ардычыл мөвге тутан болшевикләр һесаб едирдиләр ки, чар һөкумәтинин мәғлубијјәти чаризми сарсыдар вә ингилабын гәләбәсини асанлашдырар. РСДФП-нин Петербург, Бакы, Одесса вә с. комитәләри, Сибир иттифагы бөјүк тәблиғат, тәшкилат иши апарырды.

Јапонија донанмасы Порт-Артуру мүһасирәјә алды; Корејаја десант чыхарылды вә Чәнуби Манчуријада һүчума башланды. Чар ордусу *Лјаојан вурушмасында* (*1904*) вә с. дөјүшләрдә мәғлубијјәтә уғрады. Јапон командалығы Порт-Артуру тезликлә тутмаға чалышырды. Лакин галанын мүдафиәчиләри бир нечә һүчуму дәф етдиләр.

Порт-Артурун 5 ајдан чох чәкән мүдафиәсиндә азәрб. забитләр дә иштирак едирди. Полковник С. *Меһмандаров* галанын Шәрг чәбһәсинин артилеријa рәиси иди. Порт-Артурун гурудан мүдафиәсинин рәиси, кен.-м. Р. И. Кондратенконун јахын көмәкчиләриндән олан Меһмандаров иқидлијинә көрә бир нечә дөјүш ордени, гызыл силаһла мукафатландырылмыш, кен. м. рүтбәси алмышды. Порт-Артурун мүдафиәсиндә гарнизон батарејасынын командири капитан Ә. *Шыхлински* дә шөһрәт газанмышды. Р.—Ј. мүһарибәсинин иштиракчылары арасында 2-чи Дағыстан сүвари полкунун командири, полковник Һүсејн хан Нахчывански, полковник Илјас бәј Ағаларов вә б. да олмушдур.

1904 ил декабрын 20-дә (1905 ил јанварын 2-дә) кенерал А. М. Стессел Порт-Артуру тәслим етди. Порт-Артурун сүгуту илә, В. И. Ленинин дедији кими, дәниздә үстүнлүк мәсәләси, бу мүһарибәнин башлыча вә әсас мәсәләси һәлл олунду, чаризмин мүһарибәнин лап әввәлиндән ашкара чыхмаға башлајан чинајәтләринә тарихи бир јекун вурулду (бах Әсәр. там күллијјаты, ч. 9, сәһ. 163, 165). Гуру гошунларынын сон бөјүк һәрби әмәлијјаты—*Мукден вурушмасы* (*1905*) февралын 25-дә (мартын 10-да) Русијанын Манчуријадакы ордусунун ағыр мәғлубијјәти илә нәтичәләнди. Гуруда әмәлијјатлар әслиндә дајанды. Ијулда јапон гошуну Сахалини тутду. Р.—Ј. мүһарибәсинин сон мәрһәләси *Сусима вурушмасы* (*1905*) олду. Мајын 14—15 (26—27)-дәки вурушмаларда русларын 2-чи вә 3-чү Сакит океан ескадралары бүтүнлүклә дармадағын едилди. В. И. Ленин буну мүтләгијјәтин јалныз һәрби мәғлубијјә-

ти дејил, там һәрби ифласы кими гијмәтләндирмишдир (бах јенә орада, ч. 10, сәһ. 226).

Гәләбәјә бахмајараг, мүһарибә Јапонијаны да әлдән салмыш, өлкәдә мүһарибә әлејһинә әһвали-руһијјә артмышды. Русијаны ингилаб бүрүмүшдү вә чаризм тезликлә сүлһ бағламаға чалышырды. Августун 23-дә (сентјабрын 5-дә) *Портсмут сүлһ мүгавиләси (1905)* имзаланды. Квантун вил. (Порт-Артурла бирликдә), Сахалинин ч.-у Јапонијаја верилди. Чаризмин авантүрист Узаг Шәрг сијасәти там ифласа уғрады.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 479); Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Шыхлински Ә., Хатирәләрим, Б., 1944; История СССР, т. 6, М., 1968; История русско-японской войны 1904—1905 гг; М., 1977.

РУСИЈАНЫН ВӘ ШӘРГИН БҮТҮН МҮСӘЛМАН ЗӘҺМӘТКЕШЛӘРИНӘ — 1917 ил нојабрын 20-дә (декабрын 3-дә) РСФСР ХКС-нин ичласында гәбул олунмуш мүрачиәтнамә. ХКС-нин сәдри В. И. Ленин вә халг милли ишләр комиссары И. В. Сталин имзаламышды. Мүрачиәтнамәни Русија вә Шәрг мүсәлманларынын дилләриндә млн. нүсхәләрлә чап етмәк гәрара алынмышды (архивдә вәрәгә шәклиндә Азәрб. вә әрәб дилләриндә нүсхәләри галмышдыр). Бу мүнасибәтлә Бакыда кечирилән бөјүк митингдә М. С. *Вәзиров* чыхыш едәрәк демишди ки, сон дөрд әсрдә илк дәфә олараг мүсәлманларла инсана вә вәтәндаша лајиг дилдә данышырлар; Русија ингилаби демократијасыны вә онун һакимијјәтини мүдафиә етмәк бизим мүгәддәс борчумуздур. Бакы Советинин органы «Бакы әтрафы Фәһлә, Әскәр вә Матрос Шурасынын әхбары» гәзети 1918 ил 11-чи нөмрәсиндә мүрачиәтнамәни чап етмишди. Мүрачиәтнамәдә дејилирди ки, Русијада бөјүк һадисәләр баш верир, сојғунчулуг мүһарибәсинин сону чатыр, јени—зәһмәткешләрин дүнјасы јараныр. Русијада һакимијјәти әлә алмыш халг әдаләтли сүлһ, зүлм алтында олан халглара азадлыға чыхмагда көмәк етмәк арзусу илә јашајыр. Бу мүгәддәс ишдә Русија тәк дејилдир. Русија мүсәлманлары, ингилаб сизин һүгугларынызы да бүтүн гүдрәти илә горујур. Шәргин мүсәлманлары, сизи Русија вә онун ингилаби һөкумәтиндән дејил, Авропа империализминин јыртычыларындан көләлик көзләјир. Мүрачиәтнамә бу чағырышла гуртарырды: «Русија мүсәлманлары! Шәргин мүсәлманлары! Дүнјанын јениләшдирилмәси јолунда биз сиздән рәғбәт вә көмәк көзләјирик».

Мүрачиәтнамә Русијанын вә Шәргин мүсәлман халгларына ингилабиләшдиричи тә'сир көстәрди вә билдирди ки, Совет һакимијјәти империалист әсарәтиндә олан Шәрг халгларына там азадлыг кәтирир. Шәрг халгларынын империализмә гаршы, азадлыг вә истиглалијјәт уғрунда гәти мүбаризә апардығы индики дөврдә дә мүрачиәтнамә актуаллығыны сахлајыр.

Әд.: Ленин о дружбе с народами Востока, М., 1961; Вечно живые традиции, Б., 1968.

РУСИЈАНЫН ЧӘНУБУНДА ҮМУМИ ТӘ'ТИЛ (1903)—ијул-август ајларында Загафгазија вә Украјнанын 200 минәдәк фәһләсинин иштирак етдији күтләви сијаси тә'тил. Русијанын чәнубунда көмүр, нефт вә металлуркија сәнајесиндә өзүнү хүсусилә көстәрән игтисади бөһран фәһләләрин вәзијјәтини писләшдирмиш, синфи зиддијјәтләри олдугча кәскинләшдирмишди. Р.ч.ү. т. ијулун 1-дә Бакы фәһләләринин тә'тили илә башламышды (бах *Бакы тә'тилләри*). Сонра Тифлис, Батуми, Поти, Чиатура, Украјна фәһләләри мүбаризәјә гошулдулар. Бу, фәһлә һәрәкатынын даһа јүксәк пилләјә галхмасыны, пролетариатын мүбаризәсинин јерли сәрһәдләри ашдығыны көстәрирди. Тә'тилә РСДФП-нин искрачы комитәләри башчылыг едирди. Ачыг сијаси характер дашыјан тә'тил «Рәдд олсун мүтләгијјәт!», «Јашасын демократик республика!» шүарлары алтында кечирди. 8 саатлыг иш күнү, әмәк һаггынын артырылмасы вә с. тәләбләр ирәли сүрүлүрдү. Тә'тил мүхтәлиф милләтләрдән олан фәһләләрин бирлијинә, һәмрә'јлијинин артмасына, сијаси тәрбијәсинә көмәк етди, *зубатовчулуғу* фәһлә һәрәкатынын јолу үстүндән сүпүрүб атды, ајры-ајры шәһәрләрдәки РСДФП комитәләри арасында әлагәләри мөһкәмләндирди, кәндлиләрә тә'сир көстәрди, ингилаби бөһранын јүксәлмәсиндә бөјүк рол ојнады. В. И. Ленин бу тә'тилә бөјүк әһәмијјәт вермишдир: «...Русијанын бүтүн чәнубунда он минләрлә фәһлә ајаға галхды, көзәл һәјат уғрунда, полис зүлмүндән азад олмаг уғрунда мүбаризәјә галхды. Буржуазија вә һөкумәт бир зәрбә илә ән бөјүк шәһәрләрин бүтүн сәнајесини дајандыран зәһмли фәһлә ордусуну көрүб ләрзәјә дүшдүләр» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 8, сәһ. 197).

Әд.: Славные страницы борьбы и победы. Материалы научной сессии, посвященной 60-летию II съезда РСДРП и всеобщих забастовок в Баку и на Юге России летом 1903 г. Баку, 17—20 сентября 1963 г., Б., 1965.

РУСИЈА—ПОЛША МҮҺАРИБӘЛӘРИ (17 әср)—1632—34 илләр мүһарибәси, Смоленск мүһарибәси—Полшанын 17 әсрин әввәлиндә тутдуғу Смоленск вә Чернигов-Северск торпагларыны гајтармаг уғрунда башланмышды. Мүһарибә Полјановка сүлһү (1634) илә баша чатды. Полша әввәлләр тутдуғу әразиләри, демәк олар, тамамилә әлдә сахлады; крал рус тахт-тачына олан иддиаларындан әл чәкди. 1654—67 илләр мүһарибәси—Белорусија вә Украјна үстүндә кетмишдир. Фасиләләрлә давам едән бу мүһарибәдә әввәлчә рус гошунлары мүвәффәгијјәт газанса да, сонрадан һәрби үстүнлүк Полшанын әлинә кечмишди. Мүһарибәни баша чатдыран Андрусов барышығына (1667) әсасән, әввәлләр Полшаја кечмиш бә'зи торпаглар (Чернигов-Северск, Смоленск вә с.) Русијаја гајтарылды. Русија Полшанын хејринә Сағсаһил Украјнасындан имтина етди; Полша Солсаһил Украјнасынын Русијаја бирләшмәсини таныды.

РУСИЈА—ТҮРКИЈӘ МҮГАВИЛӘСИ (1724)—бах *Истамбул мүгавиләси (1724)*.

РУСИЈА—ТҮРКИЈӘ МҮҺАРИБӘЛӘРИ (17—19 әсрләр)—Гара дәниздә вә онун әтраф р-нларында һөкмранлыг уғрунда апарылмышдыр.

1676—81 илләр мүһарибәси. Түркијә өз вассалы—Сағсаһил Украјнасынын кетманы П. Д. Дорошенкоја архаланараг һөкмранлығыны бүтүн Сағсаһил Украјнасына јајмаға чалышырды. Дорошенконун хәјанәткар сијасәтиндән наразы олан казаклар Солсаһил Украјнасынын кетманы И. Самојловичи Украјнанын ваһид кетманы сечдиләр. Түрк-татар гошунларынын јүрүшүнә үмид бәсләјән Дорошенко 1676 илдә Чикирини тутду. Ијулун 23-дә (августун 2-дә) рус-Украјна гошунлары Дорошенкону тәслим олмаға мәчбур етдиләр. Түркијә султаны өзүнүн јанында әсир сахланан Ј. Хмелнитскини (Б. Хмелнитскинин кичик оғлу) Сағсаһил Украјнасынын кетманы тә'јин етди. 1677 илдә Ибраһим пашанын башчылығы илә Чикирин үзәринә һәрәкәт едән 20 минлик түрк-татар ордусу да мәғлуб олду. Лакин 1678 илин августунда Гара Мустафанын түрк-татар ордусу Чикирини әлә кечирди. 1679—80 илләрдә руслар Крым татарларынын јүрүшләрини дәф етдиләр. Бахчасарај сүлһ мүгавиләсинә (1681, јанвар) көрә Түркијә Солсаһил Украјнасы вә Кијевин Русијаја бирләшмәсини таныды, Днепр чајы сәрһәд е'лан олунду.

1686—1700 илләр мүһарибәси Русијанын Түркијә әлејһинә «Мүгәддәс лигаја» (1684) гошулмасы (1686) илә башланмышды. Мүһарибәнин кедишиндә Крым јүрүшләри (1687, 1689) вә *Азов сәфәрләри (1695—96)* кечирилди. Истамбул сүлһ мүгавиләсинә (1700) көрә Азов галасы Русијаја кечди.

1710—13 илләр мүһарибәси Русија үчүн мүвәффәгијјәтсиз олду [бах *Прут сәфәри (1711)*]. Русија Азов галасыны итирди.

1735—39 илләр мүһарибәси Русијанын Гара дәнизә чыхмаг уғрунда мүбаризәсинин давамы иди. 1735 илин сонунда Крым татарларынын Украјнаја басгынлары вә Крым ханынын Гафгаза јүрүшү мүһарибә үчүн бәһанә олду. 1736 илдә рус гошунлары Перекоп истеһкамларыны вә Бахчасарајы тутдулар. Лакин әрзаг вә су чатышмазлығы, епидемија онлары Украјнаја чәкилмәјә вадар етди. Һәмин илин ијунунда Дон ордусу вә донанмасы Азову әлә кечирди. 1737 илин ијунунда түрк галасы Очаков тутулду вә руслар Крыма дахил олдулар. Түркијәјә гаршы мүһарибәјә кирән Австрија ордусу мәғлубијјәтә уғрады. 1738 илдә фәал һәрби әмәлијјатлар апарылмады. Вәба епидемијасынын јајылмасы илә әлагәдар, рус гошунлары Очаков вә Кинбурну тәрк етдиләр. 1739 илин августунда рус гошуну Ставучан вурушмасында галиб кәлди, Хотин вә Јассыны тутду. Австријанын Түркијә илә сепарат сүлһ бағламасы вә Исвеч тәрәфдән һүчум тәһлүкәси Русијаны *Белград сүлһ мүгавиләсини (1739)* бағламаға мәчбур етди, Азов Русијаја гајтарылды.

1768—74 илләр мүһарибәсинин башланмасына бәһанә Полшадакы рус гошунларынын чыхарылмасы барәдә Түркијәнин ултиматумуна Русијанын рәдд чавабы вермәси олмушду. Франса вә Австријанын мүдафиә етдији Түркијә 1768 ил сентјабрын 25-дә (октјабрын 6-да) Русијаја гаршы мүһарибәјә башлады. Крым ханы Гаплан Кәрајын ордусу декабрда Украјнаја һүчум етди. Рус гошуну һүчуму дәф едәрәк Азов саһилләринә чыхды. 1769 илин апрел вә ијунунда русларын Хотин галасына һүчумлары нәтичә вермәди; әрзаг чатышмадығындан түркләр сентјабрда галаны тәрк етдиләр. Сен-

тјабрда Јассыны тутан рус гошуну һүчуму сүр'этлә давам етдирди, түркләрин Измаил, Аккерман вә с. галалары тәслим олду. Дәниз дөјүшләриндә дә үстүнлүк Русијанын тәрәфиндә иди. Авропаны доланыб Аралыг дәнизинә кәлән рус ескадрасы Чесмен вурушмасында (1770) түрк донанмасына галиб кәлди. Рус гошунларынын башга бир һиссәси Азов донанмасынын көмәји илә 1717 илин ијунунда Крымы тутду. 1772 илин нојабрында Русијанын Саһиб Кәрајла бағладығы мүгавиләјә әсасән Крым мүстәгил (Русијанын һимајәси алтында) е'лан олунду.

Сонракы һәрби әмәлијјатлар Балканда кетмишдир. 1774 илдә рус гошунлары Гозлуча, Туртукај јахынлығындакы дөјүшләрдә галиб кәлдиләр, бир нечә галаны мүһасирәјә алдылар. *Кучук Гајнарча сулһу (1774)* бағланды. Русија Гара дәнизә сәрбәст чыхмаг имканы газанды.

1787—91 илләр мүһарибәси. 1787 илин августунда Түркијә Крымы гајтармаг, Күрчүстаны түрк султанынын вассалы һесаб етмәк вә боғазлардан кечән рус тичарәт кәмиләринин јохланылмасына разылыг вермәк һаггында Русијаја ултиматум верди. Рәдд чавабы алан Түркијә августун 13(24)-дә Русијаја мүһарибә е'лан етди. 200 мин нәфәрлик орду вә күчлү донанма илә мүһарибәјә башлајан Түркијә Кинбурну, Херсону, сонра Крымы тутмаг, ејни заманда Шимали Гафгазда әмәлијјатлар кечирмәк истәјирди. Октјабрын 1(12)-дә А. В. Суворовун гошунлары Кинбурна чыхарылан десанты әзди. 1788 илин јанварында Русијанын мүттәфиги Австрија мүһарибәјә гошулду. Ијунда Русија—Исвеч мүһарибәсинин башланмасы вә Полша илә мүнасибәтләрин кәскинләшмәси Русијанын вәзијјәтини чәтинләшдирди. Русија — Австрија гошунлары 1789 илин ијулунда Фокшан алтында вә сентјабрда Рымник чајы саһилиндә түркләри мәғлуб етдиләр. Ф. Ф. Ушаковун команданлығы илә Гара дәниз донанмасы Керч (1790, ијул) вә Тендра вурушмаларында (август) Түркијә донанмасыны дармадағын едәрәк түркләрин Крыма десант чыхармаг планыны позду. Австријанын мүһарибәдән чыхмасына (1790, сентјабр) бахмајараг, Исвечлә сулһ бағланмасы Русијанын вәзијјәтини јахшылашдырды. Декабрда Суворовун гошуну Измаил галасыны һүчумла алды. 1791 илдә руслар Бабадағ вә Мачин јахынлығында гәләбә чалдылар, Анапаны тутдулар. Ф. Ф. Ушаковун Калиакрија бурну јахынлығында түрк донанмасына галиб кәлмәси сулһ бағланмасыны сүр'әтләндирди. *Јассы сулһ мүгавиләсинә (1791)* көрә Чәнуби Буг вә Днестр чајлары арасындакы әрази Русијаја кечди, Крымын Русијаја бирләшдирилмәси тәсдиг олунду.

1806—12 илләр мүһарибәси. Далмасијаја чыхарылмыш франсыз гошунларынын Дунај кнјазлыгларыны тутачағындан еһтијат едән Русија 1806 илин декабрында Молдова вә Валахијаја гошун јеритди. Русијанын Франса (1805—07) вә Иранла (1804—13) мүһарибә апармасындан истифадә едән Түркијә декабрын 30-да Русијаја гаршы мүһарибәјә башлады. 1807 илдә Рус гошунлары бир нечә гәләбә чалды (Афон вурушмасында, Дунај саһилләриндә). Тилзит сулһундән (1807) сонра Франсанын васитәчилији илә 1807 илин августунда Русија вә Түркијә барышыг имзаладылар. Барышыг 1809 илин мартынадәк давам етди. 1809—10 илләрдәки әмәлијјатлар заманы рус гошунлары бир нечә түрк галасыны әлә кечирдиләр. Түркијә ордусунун баш команданы Јусиф пашанын Рушшук алтында рус гошунларыны дармадағын етмәк чәһдләри боша чыхды. 1811 илин нојабрында түркләрин әсас гүввәләри Слободзеја р-нунда мүһасирәјә дүшәрәк тәслим олдулар. Мүһарибә *Бухарест сулһ мүгавиләси (1812)* илә баша чатды.

1828—29 илләр мүһарибәси Авропа дөвләтләринин Османлы империјасыны бөлүшдүрмәк уғрунда мүбаризәси илә башланмышды. Балканда Русијанын нүфузунун күчләнмәсини истәмәјән Инкилтәрә вә Франса да, Русија кими, јунанларын милли азадлыг мүбаризәсини мүдафиә етмәк гәрарына кәлдиләр. Мүттәфигләр Наварин вурушмасында (1827) Түркијә-Мисир донанмасыны мәғлуб етдиләр. Түрк султаны мүттәфигләр арасында ихтилафларын күчләнмәсиндән хәбәр тутараг, Русија илә әвәлләр имзаланмыш бүтүн сазишләри позду вә 1827 илин декабрында Русијаја гаршы мүгәддәс мүһарибә—*чиһад* е'лан етди. 1828 ил апрелин 14-дә (26-да) Русија Түркијәјә мүһарибә е'лан етди. Апрел—мај ајларында рус гошунлары Молдова вә Валахијаны тутуб Дунајы кечдиләр. Сентјабрда Варна алынды. Гафгазда Анапа, Гарс, Әрдәһан, Ахалтсихе вә с. тутулду. 1829 илин ијунунда Слистрија тәслим олду. Балканы кечән рус гошуну августда Әдирнәни тутду. Рус гошунларынын Истамбула јахынлашдығыны көрән Түркијә сентјабрда *Әдирнә сулһуну (1829)* имзалады.

1853—56 илләр мүһарибәси—бах *Крым мүһарибәси (1853—56)*.

1877—78 илләр мүһарибәси Балкан ј-а-нда милли азадлыг һәрәкатынын јүксәлиши вә Јахын Шәргдә бејнәлхалг зиддијјәтләрин кәскинләшмәси (бах *Шәрг мәсәләси*) шәраитиндә башланмышды. Русија Балканда вә бејнәлхалг аләмдә нүфузуну күчләндирмәк мәгсәди илә славјан халгларынын Түркијә зүлмүнә гаршы мүбаризәсини мүдафиә етмәк гәрарына кәлди. Түркијә Балкан славјанлары үчүн Русијанын тәшәббүсү илә һазырланмыш ислаһат лајиһәсини рәдд етдикдән сонра, апрелин 12(24)-дә Русија Түркијәјә гаршы мүһарибәјә башлады. Румынија, сонра исә Сербија вә Черногорија да Түркијә әлејһинә мүһарибәјә гошулду. 1877 илин ијунунда рус гошунлары Дунајы кечиб үч истигамәтдә һүчума кечдиләр. Өн дәстә Тырновову тутуб, ијулун 2(14)-дә Балкан дағларыны ашды. Тезликлә Шипка ашырымы да алынды. Истамбула јол ачылса да, һүчум үчүн гүввәләр кифајәт дејилди. Рус гошунларынын Плевен үзәринә үч һүчуму мүвәффәгијјәтсиз олду. Загафгазијада рус гошунлары октјабрын 3(15)-дә Алача јанында түркләри мәғлуб едәрәк Гарсы әлә кечирдиләр. Гафгазда кедән һәрби әмәлијјатларда рус гошунлары тәркибиндә Загафгазија халгларынын нүмајәндәләри —азәрб.-лар, ермәниләр, күрчүләр дә вурушурду.

Нојабрын 28-дә (декабрын 10-да) Плевендәки түрк гарнизону тәслим олду. 1877 илин декабры—1878 илин јанварында рус ордусу чәтин шәраитдә Балкан дағларыны кечди. Б. Британија вә Австрија-Мачарыстанын Русијаја гаршы дүшмән мөвгеји, инкилис ескадрасынын Мәрмәрә дәнизинә кәтирилмәси Русијаны Истамбула һүчумдан чәкиндирди. Февралын 19-да (мартын 3-дә) *Сан-Стефано сулһ мүгавиләси (1878)* бағланды. Бу мүһарибә Балкан халгларынын Түркијә зүлмүндән азад олмасында бөјүк рол ојнады.

Р.т.м. нәтичәсиндә Чәнуби Украјна, Бессарабија, Крым, Шимал-Гәрби Гафгаз, Гафгазын Гара дәниз саһили, Чәнуб-Гәрби Күрчүстан, Түркијә Ермәнистанынын шм. һиссәси Түркијә зүлмүндән азад олунараг Русијаја бирләшдирилди.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Сәфәров Ј., Бухарест сулһ данышыгларында Гафгазын рус-түрк сәрһәди мәсәләси вә рус дипломатијасынын гәләбәси, С. М. Киров ад. АДУ-нун Елми Әсәрләри, 1960, № 4; История СССР, т. 3—4, М., 1967; Строков А. А., История военного искусства, т. 1—2, М., 1955—65; Мегрелидзе Ш. В., Закавказье в русско-турецкой войне 1877—1878 гг., Тбилиси, 1972; Русско-турецкая война 1877—1878 гг., М., 1977; Русско-турецкая война 1877—1878 гг. и Балканы, М., 1978; Виноградов В. И., Русско-турецкая война 1877—1878 гг. и освобождение Болгарии, М., 1978.

РУСИНЛӘР (рус сөзүндәндир)—Гәрби Украјна әһалисинин Австрија-Мачарыстанын һакимијјәти алтында оларкән ән чох јајылмыш ады.

«РУС-ИРАН»—Азәрб.-да фәалијјәт көстәрмиш сәнаје вә тичарәт сәһмдар чәмијјәти. 1914 илдә Бакыда јарадылмышдыр. Чәмијјәтин Ләнкәран вә Чавад гәзаларында чәлтик вә памбыг саһәләри, Салјанда памбыгтәмизләмә з-ду вар иди. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра мүлкләри миллиләшдирилмишдир.

РУСЛАР—ССРИ-дә милләт. Үмуми сајлары 138,6 млн. нәфәрдир (1980). РСФСР-дә әһалинин 82,6%-ини, мүттәфиг респ.-ларда 2,3%-дән (Ерм.ССР), 7,4% (Күрч.ССР), 7,9% (Азәрб.ССР), 40,8%-дәк (Газах.ССР) тәшкил едирләр (1979). Харичдә, хүсусилә АБШ, Канада вә Авропа өлкәләриндә 1,2 млн.-дан чох рус јашајыр. *Рус дилиндә* данышырлар. Руслар, украјналылар вә белорусларын әчдадлары олан шәрги славјан тајфалары (бах *Славјанлар*) ерамызын 1-чи миниллијинин 2-чи јарысында Днеприн орта вә јухары ахарларында, Карпат д-ры илә Гара дәниз арасында, Волга, Шимали Двина, Неман чајлары һөвзәсиндә, һәмчинин Ладога көлү әтрафында јашамышлар. 9—12 әсрләрдә Кијев Рус дөвләтиндә ваһид гәдим рус халгы јаранды. *Кијев Рус дөвләти* феодал кнјазлыглара парчаландыгдан (12 әср) сонра гәдим рус халгы әсасында рус, Украјна вә белорус халглары формалашмаға башлады. 14—15 әсрләрдә Новгородда, Волга-Ока чајлары арасындакы әразидә (мәркәзи әввәл Владимир, сонра Москва) рус халгы тәшәккүл тапды. Бә'зи тәдгигатчыларын фикринчә Р.-ын ады славјан тајфаларындан (родиләр, росслар вә ја руслар) биринин адындан көтүрүлмүшдүр. 19 әср вә 20 әсрин әввәлләриндә великорус вә ја великоросс терминләри дә ишләдилирди.

Р. халг кими монгол-татарлара гаршы мүбаризә нәтичәсиндә, 14—15 әср-

ләрдә Москва әтрафында мәркәзләшмиш Рус дөвләтинин јаранмасы дөврүндә формалашмышлар. 16—17 әсрләрдә Р. *Ашағы Волга, Урал, Шимали Гафгаз* вә Сибирдә, 18—19 әсрләрдә исә Прибалтика, Гара дәниз саһилләри, Загафгазија, Газахыстан вә Узаг Шәргдә дә мәскунлашдылар. Шм. вә ч.-да јашајан Р. дил вә мәишәт хүсусијјәтләринә көрә фәргләнирләр. Р.-ын помор (Ағ дәниз саһилиндә), мешшјор (Рјазан вил.-нин шм. һиссәси), казак (Дон, Кубан, Урал, Терек, һәмчинин Сибирдә) вә с. етнографик групларын өзүнәмәхсус зәнкин мадди вә мә'нәви мәдәнијјәти вар. 19 әсрин 2-чи јарысында рус буржуа милләти тәшәккүл тапды. Рус фәһлә синфи капитализмә гаршы мүбаризәнин өнүндә кетмишдир. Р. јүксәк елм вә зәнкин мәдәнијјәт јаратмышлар. Русија 20 әсрин ән габагчыл тә'лими олан ленинизмин вәтәнидир. 1917 илдә Коммунист Партијасынын рәһбәрлији алтында рус пролетариаты јохсул кәндлиләрин вә Русијанын башга милләтләринин фәһләләри илә бирликдә капитализми девирмиш илк сосиалист ингилабы олан Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсини тә'мин етди.

Р. сосиализм гуручулуғунун бүтүн мәрһәләләриндә ССРИ халгларына игтисади вә мәдәни керилијин арадан галдырылмасында гардашлыг көмәји етмишләр. Сосиализм чәмијјәтинин јарадылмасында рус халгы габагчыл рол ојнамышдыр. Совет һакимијјәти илләриндә сәнајеләшдирмә, коллективләшмә, мәдәни ингилаб нәтичәсиндә халгын һәјат шәраитиндә көклү дәјишикликләр мејдана кәлмиш, елм, мәдәнијјәт, маариф инкишаф етмишди. Р. Икинчи дүнја мүһарибәсиндә (1939—45) фашизмин дармадағын олунмасында, х.т.-нын бәрпа вә даһа да инкишаф етдирилмәсиндә, инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәтинин јарадылмасында апарычы рол ојнамышлар. Сосиализм гуручулуғу просесиндә Р. сосиалист милләти кими формалашмышлар. ССРИ-нин башга сосиалист милләт вә халглары илә бирликдә Р. инсанларын јени тарихи бирлији олан совет халгынын тәркибинә дахилдир. Диндарлары православдыр. Р.-ын тарихи, тәсәррүфаты, елм вә мәдәнијјәтләри һаггында бах *Русија Совет Федератив Сосиалист Республикасы* вә *Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы* мәгаләләринә.

Әд.: Народы Европейской части СССР, ч. 1, М., 1964; Очерки общей этнографии. Европейская часть СССР, М., 1968; Русские. Историко-этнографический атлас [ч. 1—2], М., 1967—1970; Брук С. И., Население мира. Этнодемографический справочник, М., 1981.

РУС-МҮСӘЛМАН МӘКТӘБИ—бах *Рус-Азәрбајчан мәктәби.*

РУ́СНЈАК (Rusznyák) Иштван (22.1.1889, Будапешт — 15.10.1974, Будапешт)—мачар терапевти, патофизиологу вә биокимјачысы, Мачарыстан ЕА акад. (1946) вә президенти (1949—70). 1920 илдә Р. ганда шәкәрин бир һиссәсинин зүлалла бағлы олдуғуну кәшф етмишдир. ССРИ ЕА (1958), ЧССР ЕА (1960), ПХР ЕА (1962) харичи үзвү, олмушдур. ССРИ ЕА М. В. Ломоносов ад. Гызыл медалына (1968), Кошут ад. мүкафата (1949, 1956) лајиг көрүлмүшдүр.

«РУ́ССКАЈА ПРА́ВДА»—*Декабристләрин чәнуб чәмијјәтинин* әсас програмсәнәди. П. И. *Пестел* тәртиб етмишдир. Русијанын мүвәггәти ингилаби һөкумәтинә төвсијә кими һазырланмышды. Тәһкимчилијин вә силки гурулушун ләғвини, бүтүн вәтәндашларын ганун гаршысында бәрабәрлијини, респ. гурулмасыны нәзәрдә тутурду. Илк дәфә 1906 илдә чап олунмушдур.

«РУ́ССКИ ЈАЗЫ́К»—мәркәзи нәшријјат; 1974 илдә Москвада јарадылмышдыр. ССРИ Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси системиндәдир. Рус дилини өјрәнән харичи өлкә вәтәндашлары үчүн әдәбијјат, дәрсликләр, тәдрис вәсаитләри, рус дилиндә вә башга дилләрдә оху китаблары, луғәтләр вә с. нәшр едир.

«РУ́ССКИ ЈАЗЫ́К И ЛИТЕРАТУ́РА В АЗЕРБАЈДЖА́НСКОЈ ШКО́ЛЕ»—Азәрб.ССР Маариф Назирлијинин ајлыг тәдрис-методик журналы. 1947 илин сентјабрындан Бакыда «Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә кими чыхмыш, 1979 илин ијулундан мүстәгил нәшр едилир. Тиражы 13 мин нүсхәдән чохдур (1983).

«РУ́ССКОЈЕ СЛО́ВО»—ајлыг әдәби-сијаси журнал. 1859—66 илләрдә Петербургда нәшр едилмишдир. Граф Г. А. Кушелев-Безборопко тәрәфиндән әсасы гојулмуш «Р.с.» әввәлләр либерал истигамәтли олмушдур. 1860 илин 2-чи јарысындан Г. Ј. Благосветловун башчылығы илә јени редаксија јарадылдыгдан сонра «Р.с.» «Современник»ин ингилаби-демократик хәттини давам етдирмишдир. Демократик тәнгидчиләрин (Д. Писарев, В. Зајтсев, Д. Минајев вә б.) журналда чыхышлары онун нүфузуну артырмышдыр. «Р.с.» һәјатын реал, «бәзәксиз» тәсвири уғрунда мүбаризә апармыш, И. С. Туркеневин, Л. Н. Толстојун, Н. Г. Чернышевскинин јарадычылығыны дүзкүн гијмәтләндирмишдир. Буна бахмајараг, журнал А. С. Пушкинин, М. Ј. Лермонтовун вә б. јарадычылығынын тәһлилиндә сәһвләрә дә јол вермишдир. Демократик истигамәтинә көрә «Р.с.»-нун нәшри һөкумәт тәрәфиндән 2 дәфә дајандырылмыш, нәһајәт 1866 илин мајында журнал гадаған едилмишдир.

РУССО́ (Rousseau) Жан Жак (28.6.1712, Ченеврә—2.7.1778, Ермснонвил, Парисин јахынлығында) — франсыз маарифчи философу, јазычы, драматург, бәстәкар. Саатсаз оғлудур. Нөкәр, каркүзар, мүрәбби, мусиги мүәллими ишләмишдир. 1741 иләдәк Исвечрәдә јашамыш, сонра Парисә көчмүш, бурада Д'аламбер, Һолбах, Дидро вә б. илә јахынлашмышдыр.

Дидронун дә'вәтилә «Енсиклопедија»да әмәкдашлыг етмишдир. «Елмләр вә сәнәтләр барәдә дүшүнчәләр» әсәри (1750) она шөһрәт кәтирмишдир. «Емил, јахуд тәрбијә һаггында» (1762) вә «Ичтимаи мүгавилә һаггында» (1762) әсәрләринин нәшриндән сонра һәбс олунмагдан еһтијат едәрәк Франсадан кетмиш, 1770 илдә Парисә гајытмышдыр.

Фәлсәфи-дини бахышлары инкилис вә франсыз деизминин тә'сири алтында тәшәккүл тапмышдыр. Р. материјанын јарадылмазлығыны вә објектив мөвчудлуғуну гәбул едәрәк ону дујғуларла верилән бир шеј кими тәсәввүр едирди. Материјанын маһијјәти мәсәләсини инкар едәрәк көстәрирди ки, үмуми шејләрин маһијјәти дәрксдилмәздир. Материја зәканы јаратмыр. Р.-ја көрә аллаһ аләм ирадәси, аләм зәкасы вә хејирхаһлыг мәнбәјидир. Р. һесаб едирди ки, зәка јанылмаја апарыб чыхарыр, билаваситә һисси билик исә һәгигәтә апаран јеканә јолдур. Р. фәлсәфәсиндәки агностик чәһәт Канта мүһүм тә'сир көстәрмишдир. Теолокијаны, дини фанатизми, дини тәәссүбкешлији деизм мөвгејиндән рәдд едән Р.-ја көрә христианлыг өз мүасир формасында ән пис диндир. Бунунла јанашы, о, ағыллы тәшкил олунмуш чәмијјәтдән атеистләрин говулмасыны тәклиф едирди. Р. дин илә әхлаги-һүгуг нормаларынын нүфузуну күчләндирмәк мәгсәдилә онлар арасында јени әлагә формасы јаратмаға чалышырды.

Сосиолог кими Р. феодал-силки мүнасибәтләри, истибдад режимини кәскин тәнгид етмишдир. Буржуа демократијасы, бүтүн инсанларын азадлығы тәрәфдары олмушдур. Хырда мүлкијјәти мүдафиә етсә дә, инсанларын гејри-бәрабәрлијинин мәнбәјини хүсуси мүлкијјәтдә көрмүшдүр. Р. халгын ингилаб етмәк һүгугуна һагг газандырыр: мүасир дөвләт күчә архаландығы үчүн, јалныз күч дә ону девирә биләр.

Естетик идејалары. Р. һесаб едирди ки, инчәсәнәт ичтимаи мә'нәвијјата зијан вурур. Лакин Р. үмумијјәтлә инчәсәнәти дејил, задәкан инчәсәнәтини писләјирди. Мүсбәт гәһрәман проблемини ирәли сүрән Р.-ја көрә мәһәббәт мөвзусу драматуркијанын вәтәндашлыг мәзмунуна хәләл кәтирир. Әсилзадәләр үчүн нәзәрдә тутулмуш театрын әвәзинә, о, вәтәндашлары бир-биринә јахынлашдыран халг театрыг, шәнликләри идејасы тәклиф едирди. Мусигидә франсыз сарај опорасынын гуру, чансыхычы расионализмини рәдд едәрәк еһтираслы, чанлы мусиги дилинә малик мелодик халг маһныларындан истифадә етмәји ваҹиб сајырды. Р.-нун һәмин көрүшләри баниси олдуғу Авропа сентиментализмини бәһрәләндирмиш, сонралар исә романтизм тәрәфиндән әхз едилмишдир.

Р.-нун педагожи идејалары онун бахышлар системи илә сых бағлыдыр. «Емил» әсәриндә Р. јени чәмијјәт вәтәндашыны формалашдыран тәрбијәнин гүдрәтини көстәрмишдир. Р. физики тәрбијәјә бөјүк әһәмијјәт верирди. Онун фикринчә, мә'нәви кејфијјәтләрин формалашмасы тәрбијәнин башлыча мәгсәдидир. Фәрдин тәрбијәсиндә чәмијјәтин ролуну баша дүшмәјән Р.-ја көрә ушағы әтраф мүһитин тә'сириндән тәчрид етмәк лазымдыр. Утопик чәһәтләринә бахмајараг Р.-нун тәрбијә системи педагожика елмини хејли зәнкинләшдирмишдир.

Р.-нун әдәби ирси жанрча зәнкиндир. «Јулија, јахуд Јени Елоиза» (1761) епистолјар романында инсанын тәбии һиссләри, идеал чәмијјәтин рәмзи олан аилә һәјаты, инсанын мә'нәви вә ичтимаи борчу тәрәннүм олунур. А. Н. Радишшев, А. С. Пушкин, А. И. Кертсен, Н. Г. Чернышевски, Л. Н. Толстој вә б. Р.-нун јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишләр. Л. Фејхтванкерин «Гәрибә адамын мүдриклији» романы она һәср олунмушдур.

Р.-нун утопик сосиализм идејаларынын инкишафына тә'сир етмиш көрүшләриндәки хырда буржуа мәһдудлуғуну гејд едән марксизм-ленинизм классикләри, онун ингилаби-демократик идејаларынын бөјүк мүтәрәгги әһәмијјәтини дә көстәрмишләр.

Ә с ә р л ә р и: Избр. соч., т. 1—3, М., 1961; Юлия, или Новая Элоиза, М., 1968; Трактаты, М., 1969; Педагогические соч., т. 1—2, М., 1981.

Әд.: Ш ы х л ы И. вә башгалары, XVIII әср харичи әдәбијјат тарихи, Б., 1970; К ө ј ү ш о в З., Жан-Жак Руссо вә Азәрбајчан ичтимаи фикри, «Азәрбајчан», 1978, № 10; Д в о р ц о в А. Г., Жан Жак Руссо, М., 1980.

РУССО́ (Rousseau) Теодор (15.4.1812, Парис—22.12.1867, Барбизон)—франсыз бојакары, график. *Барбизон мәктәбинин* көркәмли нүмајәндәси. Таблоларында тәбиәтин мүхтәлиф вәзијјәтини, ишыг-һава мүһитини инчәликлә

Т. Р у с с о. «Нормандијада базар». Тәгр. 1832. Ермитаж. Ленинград.

вермиш вә *пленер* бојакарлығы принсипләрини инкишаф етдирмишдир («Нормандијада базар», тәгр. 1832, «Гранвил әтрафынын көрүнүшү», 1833; һәр ики әсәр Ермитаждадыр, Ленинград; «Берридә мешә кәнары», тәгр. 1843, Сен-Дени музеји, Рејмс; «Шабалыд ағачлары хијабаны», 1837, «Палыд ағачлары», 1852; һәр ики әсәр Луврдадыр, Парис; «Барбизонда бир мәнзәрә», А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји, Москва). Рәсм вә офортлар да чәкмишдир.

РУССУЛАЛАР (Russulaceae)—агарикаллар сырасындан көбәләк фәсиләси. Мејвә чисми әтли, папагчыг вә ајагчығы һомокендир. Мүхтәлиф ағачларда микориза әмәлә кәтирир. 2 чинси—р у с с у л а (Russula) вә с ү д л ә ј ә н (Lastarius) вар. Дүнјада 365, ССРИ-дә 100-дән чох, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 28 нөвү мә'лумдур. Јалныз дузланмыш һалда јемәк олур. Бир чохуна хас олан ачы дад исладылдыгдан вә гајнадылдыгдан сонра итир. Азәрб. ССР-дә јај вә пајызда мешәләрдә Р.-а тез-тез раст кәлмәк олур.

РУСТАВЕ́ЛИ Шота (?—?)—12 әср күрчү шаири. «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван» поемасынын мүәллифидир. Һәјаты һаггында аз-чох мә'лумат верән јеканә мә'хәз поеманын прологудур. Әсәр күрчү һөкмдары Тамараја [1184—1213] вә онун әри Давид Сосланија итһаф олунмушдур. Р.-нин 12

әсрин 60—70-чи илләринин һүдудларында доғулдуғу вә поеманы 12 әсрин 80-чи илләринин сону илә 13 әсрин 1-чи онииллији арасында јаздығы еһтимал едилир. Прологда 2 јердә көстәрилир ки, поеманын мүәллифи Руставелидир (Руставлы шәхс, јахуд Рустави маликанәсинин саһиби демәкдир). 13 әсрдән е'тибарән әдәби мәнбәләрдә Р.-нин адынын Шота олдуғу гејд едилир. Буну 1960 илдә Гүдсдәки күрчү монастырынын сүтунунда үзә чыхарылмыш шәкилалты јазылар да тәсдигләјир. Рәвајәтә көрә Р. өмрүнүн ахырларында һәмин монастырда раһиб кими јашамыш, орада да өлмүшдүр.

Поеманын јүксәк бәдии камиллији көстәрир ки, «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван» Р.-нин илк әсәри дејил. Әсәрдән ајдын көрүнүр ки, Р. дөврүнүн габагчыл алим вә мүтәфәккирләриндән олмуш, јунан фәлсәфәси вә әдәбијјатыны, Шәрг, хүсусилә әрәб вә фарсдилли әдәбијјаты мүкәммәл билмишдир. Буну поемада Низами Кәнчәвинин «Лејли вә Мәчнун» әсәринин гәһрәманларынын адынын чәкилмәси дә сүбут едир. Дүнја әдәбијјатынын гијмәтли инчиләриндән олан «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван» поемасында 12 әср күрчү ичтимаи-сијаси һәјаты, бәдии тәфәккүр тәрзи, халг адәт вә ән'әнәләри әксини тапмышдыр. Поема һәр шејдән әввәл мәһәббәт дастанылдыр. Лакин әсәрдә гадир вә үлви мәһәббәтлә јанашы, достлуг вә сәдагәт дә әсас инсани кејфијјәтләр кими тәрәннүм едилир. Р.-нин гәһрәманлары мүхтәлиф халгларын нүмајәндәләридир: Автандил вә Тинатин әрәб, Таријел вә Нәстан Даречан һинд-ли, Фиридун мүлкизанзарлыдыр. Буна бахмајараг, һәмин гәһрәманлары һагсызлыг, әдаләтсизлик вә шәр гүввәләрлә мүбаризә амалы бирләшдирир. Әдаләтли, маарифпәрвәр, һуманист һөкмдар Р.-нин ичтимаи-сијаси идеалыдыр. Әсәр вәтәнпәрвәрлик идејасы илә ашыланмышдыр. Поеманын бүтүн гәһрәманларынын гәлби вәтән ешги, онун истиглалијјәтини горумаг әзми илә дөјүнүр. Р.-нин гадын гәһрәманлары да мүбариз, садиг вә фәдакардырлар. Тинатин, Нәстан вә Әсмәт мә'нәвијјатча зәнкин, дәрин зәкаја малик олуб, вәтәни, халгы сонсуз мәһәббәтлә севирләр. Р.-нин идеаллары үмумбәшәридир. Бөјүк һуманист орта әср килсә ганунлары вә әхлаг нормаларына зидд олараг, шәхсијјәт азадлығыны, азадфикирлилији тәрәннүм етмишдир. Ејни дөврдә јашајыб-јаратмыш Р. илә Низами Кәнчәви јарадычылығында сәсләшән мотивләр, үмуми идејалар вә көрүшләр чохдур. Һәр ики сәнәткар зүлм вә истибдада гаршы чыхмыш, инсанлыг шәрәфини һәр шејдән үстүн тутмуш, мәһәббәт дүнјасыны тәрәннүм етмиш, орта әсрләр гаранлығында һуманизм, азадлыг, гардашлыг вә достлуг идејаларынын чарчысы олмушлар. «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван» бир чох ССРИ вә дүнја халглары дилләринә тәрчүмә едилмишдир. Р.-нин јарадычылығы күрчү әдәбијјатынын инкишафына мүстәсна тә'сир көстәрмишдир. Анадан олмасынын 800 иллик јубилеји ЈУНЕСКО-нун гәрары илә бејнәлхалг мигјасда, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә тәнтәнә илә гејд едилмишдир (1966). Тбилисидә вә Москвада һејкәли гојулмушдур. Бакыда адына күчә вар.

Ә с ә р л ә р и: Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван (тәрчүмәчиләр С. Вурғун, С. Рүстәм, М. Раһим), Б., 1960; Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван (тәрчүмәчи Әһмәд Чавад), Б., 1978; Афоризмы и высказывания, Тбилиси, 1979; Витязь в тигровой шкуре, Тбилиси, 1983.

Әд.: Шота Руставели, Б., 1937; А р а с л ы Һ., Низами вә Руставели јарадычылығында достлуг вә гәһрәманлыг, ССРИ ЕА Азәрб. Филиалынын Хәбәрләри, 1942, № 10; Х ә л и л о в П., Достлуг вә сәдагәт тәранәси, «Азәрбајчан», 1966, № 9; Ә л и ј е в а Д., Азәрбајчан-күрчү әдәби әлагәләринин гајнаглары, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы), 1978, № 2; ј е н ә о н у н, Из истории азербайджанско-грузинских литературных связей, Б., 1958; Б а р а м и д з е А., Низами и грузинская литература, Труды Тбилисского государственного университета, т. 22, 1947; ј е н ә о н у н, Шота Руставели, М., 1966; Б а б а я н А. М., Шота Руставели. Библиографический справочник. 1712—1970, М., 1975; Ч а я а н и д з е В. И., «Витязь в тигровой шкуре» на языках народов мира, Тбилиси, 1980.

РУСТА́ВИ—Күрч.ССР-дә шәһәр. Күр чајынын саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 139 мин (1983). Металлуркија з-дунун (Дашкәсән дәмир филизи әсасында) тикинтиси илә әлагәдар јаранмышдыр. Гара металлуркија, машынгајырма, кимја, тикинти материаллары сәнајеси, јахынлығында ДРЕС вә с. вар. Металлуркија з-дунун һазыр мәһсулундан Сумгајыт бору-прокат з-дунда истифадә олунур. Кимја-металлуркија техникуму, мусиги мәктәби, драм театры, өлкәшүнаслыг музеји фәалијјәт көстәрир.

РУСТАВИ МЕТАЛЛУРКИ́ЈА ЗАВОДУ—ССРИ металлуркија сәнајесинин ири мүәссисәләриндән бири. Күрч.ССР-ин Рустави ш.-ндәдир. Тикинтисинә 1941 илдә башланмыш, 1950 илдә илк полад истеһсал едилмишдир. Кокс, агломерат, чугун, полад, һазыр прокат, гызмар вә сојуг јајылмыш полад борулар вә өртүклү борулар бурахыр.

РУС-ТАТАР МӘКТӘБИ—бах *Рус-Азәрбајчан мәктәби.*

РУСТӘПӘ—Азәрб.ССР Дәвәчи ш.-ндән 1 *км* ч.-да, тәпәләрин үстүндә вә әтрафында (саһ. 2 *ha*-дан чох) илк Дәмир дөврүнә (е.ә. 9—8 әсрләр) аид јашајыш јери. Кәшфијјат характерли газынтылар заманы бурадакы даш гуту гәбирләрдән кил габлар вә металдан бәзәк шејләри тапылмышдыр. Археоложи материаллар мүхтәлиф формалы вә тутумлу, әксәријјәти боз рәнкли кил габ (бардаг, чам, чөлмәк, тәсәррүфат күпләри вә с.) гырыгларындан ибарәт-

дир. Кил габларын бә'зиләри үстү кәсмәли јапма гуршагларла, газыма вә чәртмә хәтләрлә, пардаглама үсулу илә вурулмуш золагларла бәзәдилмишдир.

РУСТӘПӘ—Азәрб.ССР Шамхор р-нунун Јениабад (кечмиш Битдили) к.-ндә Тунч дөврүнә аид јашајыш мәскәни. Р. јашајыш јериндән сон Тунч вә христианлыг дөврүнә аид 2 гәбир ашкар едилмишдир. Тунч дөврүнә аид дөрдкүнч формалы гәбирдә инсан скелети пәракәндә һалда гәбирин орта һиссәсиндә јерләшдирилмишдир. Скелетин баш тәрәфиндә гара чилалы габлар, чам, тунчдан боз чөлмәк, боз рәнкли габ, бәзәк әшјалары (назик тунч мәфтилдән дүзәлдилмиш биләрзик, әгиг, тунч мунчуглар) вә с. тапылмышдыр.

РУСТИКА (лат. rusticus—бәсит, кобуд; һәрфи мә'насы—кәндсајағы), м е ' м а р л ы г д а—бинаја монументаллыг вермәк үчүн диварларын үз тәрәфи кобуд шәкилдә јонулмуш дашлардан һөрүлмәси, јахуд онлара белә дашлардан үзлүк чәкилмәси. Диварларын сәтһиндә зәнкин ишыг-көлкә ојнаглығы әмәлә кәтирән Р. бинаја әзәмәтли көркәм верир.

РУСТОВ—Азәрб.ССР Губа р-нунда кәнд. Р. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* ч.-ш.-дә, Губа—Гонагкәнд автомобил јолу кәнарында, Рустов чөкәклијиндәдир. Әһ. 763 (1983); бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, хәстәхана; 1—2 әсрләрә аид археоложи абидәләр вар (бах *Рустов абидәләри*).

РУСТОВ АБИДӘЛӘРИ—Азәрб.ССР Губа р-ну Рустов к.-нин ч.-унда 1—2 әсрләрә аид јашајыш јери вә гәбиристан. 40-а гәдәр гәбир тәдгиг едилмиш, килдән бардаг, чам, чөлмәк вә с., һәмчинин тәкгулп габлар (зооморф габлар да вар), дәмирдән силаһлар, бәзәк шејләри тапылмышдыр. Габлар јүксәк кејфијјәтли килдән формалашдырылмыш вә чәһрајы рәнкдә биширилмиш, бә'зиләринин үзәри ағ ангобла өртүләрәк түнд боја илә мүхтәлиф рәмзи ишарә вә һејван тәсвирләри илә бәзәдилмишдир. Өлүләр сол, јахуд бөјрү үстүндә, бүкүлү вәзијјәтдә, тәк вә ја коллектив шәкилдә дәфн олунмушдур.

РУТЕНБЕРГ (Ruthenberg) Чарлз Емил (9.7.1882, Оһајо штаты, Кливленд —2.3.1927)—АБШ фәһлә һәрәкаты хадими. Фәһлә аиләсиндә доғулмушдур. 1909 илдә Сосиалист Партијасына дахил олмушду; партијанын сол чинаһынын лидерләриндән бири иди. Р. Америка Коммунист Партијасынын (АКП) тәшкилатчысы олмуш, партијанын тә'сис гурултајында (1919, сентјабр) онун баш катиби, 1920 илдә исә Коминтернин Ичраијјә Комитәсинин үзвү сечилмишди. 1921—23 илләрдә Америка Бирләшмиш Коммунист Партијасы МК-сынын вә Америка Фәһлә Партијасы (АФП) МК-сынын катиби иди. АФП-нин 3-чү гурултајында (1923, 30 декабр—1924, 1 јанвар) Америка Ваһид Фәһлә (Коммунист) Партијасы Мәркәзи Комитәсинин катиби сечилмишди. Дәфәләрлә тә'гибләрә мә'руз галмыш вә һәбс чәзасына мәһкум едилмишдир. Һәбсханада өлмүшдүр. Вәсијјәтинә әсасән чәназәси ССРИ-јә кәтирилмиш, Гызыл мејданда, Кремл дивары јанында дәфн олунмушдур.

РУТЕНИУМ (лат. Ruthenium; Русијанын латынча ады Ruthenia-дан), Ru—кимјәви елемент, *Елементләрин дөври системинин* VIII групундадыр; ат. н. 44, ат.к. 101,07-дир; *платин фәсиләси металларындандыр*. Күмүш-ағ (тоз һалында боз рәнкли), бәрк, көврәк металдыр. Оксидләшмә дәрәчәси +1-дән +8-ә гәдәр (чох вахт +3, +4, +6 вә +8) олур. Тәбии Р. 7 сабит изотопдан [^{96}Ru (5,57%), ^{98}Ru (1,86%), ^{99}Ru (12,7%), ^{100}Ru(12,6%), ^{101}Ru (17,1%), ^{102}Ru (31,6%) вә ^{104}Ru (18,5%) ибарәтдир. Сүн'и радиоактив изотоплары уран вә плутониум нүвәләринин бөлүнмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир (ән мүһүмләри ^{103}Ru вә ^{106}Ru-дир). Р.-у рус кимјачысы К. К. Клаус кәшф етмишдир (1844). Сәпәләнмиш һалда тапылан надир елементдир (Јер габығында мигдары $5{\cdot}10^{-7}$%-дир). Нүвә реакторларынын ишләмәси просесиндә топланыр. Сыхлығы (20°С-дә) 12,45 *г/см³*-дир. Саф Р. 2334±10°С-дә әријир, тәгр. 4100°С-дә гајнајыр. Механики хассәләри (әсасән, пластиклији) сафлыг дәрәчәсиндән вә термик е'малындан асылыдыр. Р. коррозијаја гаршы чох давамлыдыр, һеч бир туршуда, һәтта зәрһәлдә (чар арағында) белә һәлл олмур, отаг темп-рунда оксидләшмир. Һавада вә ја оксикен ахынында гыздырдыгда оксидләшиб RuO_4 әмәлә кәтирир. Платин фәсиләсинин башга металлары кими Р.-да да мүхтәлиф комплекс бирләшмәләр әмәлә кәтирмәк габилијјәти вар. Р., платин металлары консентратларынын е'мал мәһсулларындан (Р. консентратындан) алыныр. Р. әринтиләри бә'зи өлчү чиһазларында 2000°С-јә гәдәр темп-ру өлчән термочүтләрдә, зәркәрликдә, кимјәви синтездә (катализатор кими) вә с. ишләдилир.

Әд.: С а в и ц к и й Е. М., Б у р х а н о в Г. С., Редкие металлы и сплавы, М., 1980.

РУТИЛ (лат. rutilus—гызыла чаларлы, сарымтыл-гырмызы, ачыг-гырмызы)—минерал; TiO_2-ин үч полиморф модификасијасындан бири. Fe, Cr вә с. гатышыглары олур. Тетрагонал сингонијада кристаллашыр. Призматик, сүтунвары, ијнәвары вә с. кристаллар әмәлә кәтирир. Сәртлији 6—6,5, сыхлығы 4200—5600 *кг/м³* (Та вә Nb-лу нөвләриндә). Тәмиз Р. рәнксиз олур. Гатышыгларын тә'сириндән мүхтәлиф рәнкләрә (сары, гырмызы, гара) бојаныр. Сүхурларда кениш јајылмыш аксессор минералдыр. Пегматитләрдә вә һидротермал дамарларда раст кәлир. Титан филизи кими Р.-ли кварситләр, хлоритли, графитли вә с. шистләр сәнаје әһәмијјәтлидир. Р.-ин сәпинти јатаглары да олур. Р. Азәрб.ССР-дә Ордубад р-нунда вар.

РУТУЛ ДИЛИ—*рутуллуларын* дили. *Дағыстан дилләринин* ләзки групуна дахилдир. Бу дилдә тәгр. 15 мин адам данышыр (1979). Әсасән, лексик фәргләрә малик 4 диалекти вар. Самитләр системи зәнкиндир. Исимләр дөрд чинсдә (киши, гадын, һејванлар вә чансызлар) груплашыр. Онлуг сај системи мөвчуддур. Лексикасында әрәб, фарс, хүсусилә Азәрб. вә рус мәншәли сөзләр чохдур. Јазысыздыр.

РУТУЛЛУЛАР, р у т у л л а р — әсасән Дағ.МССР-ин Рутул р-нунда јашајан халг. Тәгр. 15 мин нәфәрдир (1979). Бир һиссәси Азәрб.ССР-дә јашајыр. *Рутул дилиндә* данышырлар. Диндарлары мүсәлмандыр. Мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтләринә көрә ләзкиләрә вә Самур чајынын јухары ахарында јашајан башга халглара јахындырлар. Һејвандарлыг (хүсусилә гојунчулуг) вә əкинчиликлә мәшғулдурлар.

РУҺ, ф ә л с ә ф ә д ә—психи фәалијјәтин јүксәк формасы олан идеал, шүур, тәфәккүр, зәка анлајышларынын ејнијјәти кими ишләдилән термин; мадди, тәбии башланғычдан фәргли олараг, гејри-мадди башланғычы билдирән фәлсәфи анлајыш. *Фәлсәфәнин әсас мәсәләси* бахымындан Р. материјаја гаршы гојулур. Платон вә Аристотел Р.-у низамсыз материјаны формалашдыран халис идеал гүввә кими баша дүшүрдүләр. Орта әср теологлары (Анселм, Аквиналы Фома вә б.) Р.-у аллаһ илә ејниләшдирир, ону мадди аләми јарадан варлыг, шәхсијјәт һесаб едирдиләр. Јени дөврдә субјектив идеализм мөвгејиндән чыхыш едән философлар фәрдин шүурунун һәр һансы үнсүрүнү Р.-ун маһијјәти кими гәләмә верирләр. Материализм һәмишә Р.-у материјанын хассәси кими баша дүшмүшдүр. Ф. Енкелс дүшүнән руһу материјанын ән јүксәк мәһсулу сајырды (бах Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966, сәһ. 22). Диалектик материализм Р.-у (фәрди вә ичтимаи шүуру) мадди амилләрдән төрәмә һесаб едир. О, тәбиәт илә јанашы, мадди ичтимаи мүнасибәтләрә дә мадди амилләр кими јанашыр.

Р. п с и х о л о к и ј а д а—инсанын дахили аләмини—психикасыны ифадә едән анлајыш. Дини тәсәввүрләрә (бах *Анимизм*) вә идеалист психолокијаја көрә Р. бәдәндән асылы дејил, мүстәгилдир, ону јалныз дахили мүшаһидә илә дәрк етмәк мүмкүндүр. Р.-ун чанлы чисим формасы кими өјрәнилмәсинә илк дәфә Аристотел елми јанашмышдыр. Аристотелә көрә Р.-ун үч нөвү: гидаланан Р. (битки Р.-у), һисс едән вә ја дујан Р. (һејван Р.-у) вә дәрк едән Р. (инсан Р.-у) вар. Декарт Р.-ла бәдәнин гаршылыглы мүнасибәтини психо-физики проблем чәрчивәсиндә һәлл етмәјә чалышмыш, Г. Лејбнис Р.-ун дујмаг вә арзуламаг хассәләрини гејд етмиш, Ч. Локк руһи һадисәләри (дујғу вә идејалары) өјрәнмәји әсас көтүрмүшдүр. 19 әсрин орталарындан експериментал психолокијада Р. анлајышы тәдричән психика анлајышы илә әвәз едилмишдир.

Совет психолокијасында Р. термини психика анлајышынын синоними кими дә ишләдилир (бах *Психика*).

Әд.: Е н к е л с Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; Философия Гегеля и современность, М., 1973.

РУҺ ДҮШКҮНЛҮЈҮ—бах *Апатија*.

«РУҺАНИ»—*«Үрфаны»* ашыг һавасынын тәһриф олунмуш ады.

РУҺАНИ-ЧӘНКАВӘР ОРДЕНЛӘРИ —Гәрби Авропа чәнкавәрләринин һәрби-раһиб тәшкилатлары; католик килсәсинин рәһбәрлији илә 12—13 әсрләрдә *сәлиб сәфәрләри* дөврүндә јарадылмышды. Мәгсәдләри сәлибчиләрин Шәргдә дә әлә кечирдикләри мүлкләри мүдафиә етмәк вә кенишләндирмәк, һәмчинин Авропада христиан олмајан әһалини христианлашдырмаг бәһанәси алтында јени әразиләрә саһиб олмаг иди. Ән бөјүк Р.-ч.о. *Тевтон ордени*, *иоһанчылар* вә *тамплијерләр* орденләри олмушдур. Бир сыра Гәрби Авропа дөвләтләриндә Р.-ч.о.-нин тәшкилатлары (хүсусән иоһанчылар) инди дә фәалијјәт көстәрир.

РУҺИ (тәхәллүсү, әсл фамилијасы Әлијев) Әкбәр (1908, Ашгабад—20.4.1981, Ашгабад)—түркмән совет шаири, јазычы вә әдәбијјатшүнас. Филолокија е.д. (1970), проф. (1973). Миллијјәтчә азәрб.-дыр. 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. В. И. Ленин ад. АПИ-ни битирмишдир (1932). Илк ше'рләри 1927 илдә Ашгабадда Азәрб. дилиндә чыхан «*Зәһмәт*» гәзетиндә дәрҹ олунмушдур. «Вәтән анды» (1943), «Гәлбимин сәси» (1947), «Коммунизм јолунда» (1953), «Дүнја ајаға галхыр» (1965), «Һәр күлдән бир јарпаг» (1969) вә с. ше'р китабларынын, «Комсомол» (1936), «Аннәкүл» (1952) поемаларынын, «Сүлкүнүн мәктублары» (1955), «Ики јол ајрычында» (1960) повестләринин, «Гәһрәман шәһәрин оғлу» (1978) романынын, «Кечилән јолларда галан изләр» (1980) хатирәләр китабынын мүәллифидир. Түркмән әдәбијјаты тарихинә, М. Кәминә вә Мәхдумгулунун јарадычылығына, түркмән—Азәрб. әдәби әлагәләринә [«Нәсими вә түркмән әдәбијјаты» (1973), «Түркмән вә Азәрбајҹан әдәби әлагәләри» (1978) китаблары] даир тәдгигатлары вар. 4 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Родина моя. Стихи, Ашхабад, 1952; Путевые огни. Стихи, М., 1977.

РУҺИ ХӘСТӘЛИКЛӘР—бах *Психи хәстәликләр*.

РУҺУЛ-ӘРВАҺ—*Дукаh* муғамында Бајаты-гачар кушәсиндән сонра ифа олунан шө'бә.

РУЧУГ—Азәрб.ССР-дә, Баш Гафгаз силсиләсиндә дағ. Загатала р-нунун шм.-ында, Катех чајынын мәнбә һиссәси јахынлығында, Загатала горуғу әразисиндәдир. Һүнд. 3340 *м*. Ч. вә г. әтәкләриндә мешәләр вар.

РУШАН — Азәрб.ССР Исмајыллы р-нунда кәнд. Р. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 13 *км* г.-дә, Алазан—Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 703 (1983); үзүмчүлүк вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана вар.

РУШАН СИЛСИЛӘСИ—Гәрби Памирдә, Тач.ССР-дә дағ силсиләси. Уз. 120 *км*, һүнд. 6080 *м*-ә (Патхор пики) гәдәрдир. Бузлашма саһәләри вар. Јамачларында јарымсәһра, чөл вә чәмән биткиләри битир.

РҮБАБ (әр. رباب)—бир чох Шәрг халглары арасында кениш јајылмыш симли мусиги аләти. Каманла вә мизрабла чалынан нөвләри вар. Каманла чалынан Р. үзүнә ҹејран дәриси чәкилмиш вә ичи јонулмуш даирәви чанагдан, гол вә кери гатланмыш кәлләдән, бир вә ја ики симдән ибарәтдир. Чанагла голун бирләшдији јердән һәр ики тәрәфә бујнуза бәнзәр чыхынты олур. Каманлы Р. орта әсрләрдә Азәрб.-да мүғәннини мүшајиәт едән ән кениш јајылмыш мусиги аләтләриндән иди. Мизрабла чалынан Р.-ын (рабоб, рубаб, рубоб) гурулушундакы бә'зи фәргләрә көрә әфган, дулан, Кашгар, Памир Р.-ы вә с. нөвләри вар. Әфган (таҹик) вә Кашгар Р.-ы даһа кениш јајылмышдыр. Өзбәкистан вә Таҹикистан халг чалғы аләтләри орк.-ларында тәкмилләшдирилмиш Р.-лардан (прима, алто, тенор) истифадә олунур.

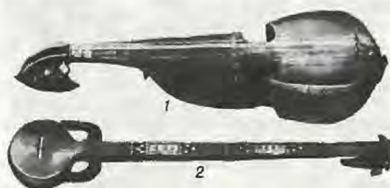

1. Әфган (таҹик) рүбабы. 2. Кашгар рүбабы.

РҮБАИ (әр. رباعی)—Јахын Шәрг, һәмчинин Азәрб. әдәбијјатында кениш јајылмыш 4 мисралы лирик ше'р формасы. *Әруз вәзниндә* јазылыр. Р.-нин гафијә системи ааба, бә'зән дә аааа-дыр. Әсасән, фәлсәфи мәзмунлу Р.-дә мәһәббәт, һәјат ешги, һәгигәтпәрәстлик, дини мөвһумата гаршы үсјанкарлыг тәрәннүм олунур. Фарс вә таҹик халг әдәбијјатында кениш јајылмышдыр. Јазылы әдәбијјатда илк нүмунәләри 9—10 әсрләрә аиддир (*Рудәки* вә б.). Р.-нин классик нүмунәләрини Өмәр Хәјјам јаратмышдыр. Мәһсәти Кәнҹәви, Низами Кәнҹәви, Нәсими, Фүзули вә б.-нын Р.-ләри мәшһурдур.

Әд.: Әкрәм Ҹәфәр, Әрузун нәзәри әсаслары вә Азәрбајҹан әрузу, Б., 1977; Козмоян А. К., Рубаи в классической поэзии на фарси, X—XII вв., Ереван, 1981.

РҮБӘНД (фар. رو—«үз» + بند—«бағлы»; «үз өртүјү»)—ортасында көз һиссәси торла өртүлмүш дөрдкүнҹ парчадан ибарәт гадын баш өртүјү. Мүсәлман Шәргиндә, о ҹүмләдән ингилабдан әввәл Азәрб.-да кениш јајылмышдыр. Әсасән һәдди-бүлуға чатмыш гызлар вә гадынлар кејирди. Ипәк парчадан һазырланан Р.-ин үзәри мүхтәлиф тикмәләрлә бәзәдилирди. Орта Асијада *пәрәнҹә* адланыр. Гадынларын һүгугсузлуг рәмзи олан Р. ССРИ-дә арадан чыхмышдыр.

РҮГӘ (әр. رقعه)—бәдии хәтт нөвү. Әрәб әлифбасындакы классик алты хәтт нөвүнә дахилдир. Һәрфи мә'насы «мәктуб», «дәри парчасы» демәкдир. Сүр'әтли јазы хәтти олан Р. 13 әсрдә әрәб

خطّ رقاع

مادام كه صلح ایله گویه‌سر یر دیلک

دۇ یوشه آت چاپماق داهانه گرک

Рүгә хәттиндән нүмунә.

хәттаты Әбүлфәзл Динәвәри тәрәфиндән јарадылмышдыр. Р. орта әсрләрдә әввәлләр ади әлјазмаларында, сонралар исә китаб сәрлөвһәләриндә, үнванларын јазылышында тәтбиг олунмушдур.

РҮД (Rude) Франсуа (4.1.1784, Дижон—3.11.1855, Парис)—франсыз һејкәлтәрашы, романтизм нүмајәндәси. Парисдә вә Брүсселдә (1815—27) ишләмишдир. Еркән јарадычылығында мөвзусу антик мифолокијадан алынмыш әсәрләр үстүн јер тутур («Сәндәлләрини дүјүнләјән Меркури», тунҹ, 1827, Лувр, Парис). Р.-үн ән бөјүк әсәри Парисин де Голл (кечмиш Улдуз) мејданында гојулмуш Зәфәр тағындакы «Марселјеза» («1792 илдә көнүллүләрин чыхышы») монументал релјефидир (даш, 1833—36). Дикәр һејкәлләри: Жанна д'Арк» (1845—52, Лувр), Дижонда Наполеонун абидәси (тунҹ, 1845—47), Парисин Рәсәдхана мејданында маршал Нејин абидәси (тунҹ, 1852—53) вә с.

РҮК—Азәрб.ССР Губа р-нунда кәнд. Р. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 70 *км* ч.-г.-дә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 362 (1983). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Сәккизиллик мәктәб, клуб, хәстәхана вар.

РҮКҮ, Нансеј — Сакит океанда, Күсү а.-ндан ч.-да вулкан вә мәрҹан мәншәли адалардан ибарәт архипелаг. Шәрги Чин дәнизини Сакит океанын ачыг һиссәсиндән ајырыр. Уз. тәгр. 1200 *км*. Саһ. 4,8 мин $км^2$, әһ. тәгр. 1,2 млн. (1970). Ән бөјүк а-ры: Окинава вә Амами. Релјефиндә јајла вә алчаг дағлыг үстүнлүк тәшкил едир. Макс. һүнд. 1935 *м* (Јаку а.-нда). Вулканлар (3-ү пүскүрән) вар. Иглими муссон, субтропик вә тропикдир. Иллик јағынты 2000—3500 *мм*. Тајфунлар олур. Тропик мешәләр вә коллуглар вар. Чәлтик, батат, шәкәр гамышы јетишдирилир. Балыг овланыр. Әсас шәһәри Наһадыр (Окинава а.-нда).

РҮКЕН (Rügen)—Балтик дәнизиндә, АДР-ин тәркибиндә ада. Саһ. 926 $км^2$. Әһ. тәгр. 100 мин (1977). Сәтһи дәрәтәпәли дүзәнликдир. Һүнд. 161 *м*-ә гәдәрдир. Әкинчилик вә сүдлүк һејвандарлыгла мәшғул олунур. Балыг овланыр. Дәниз курортлары вар. Р.-и материклә дамба (уз. 2,5 *км*), көрпүдән кечән д.ј. вә автомобил јолу бирләшдирир. Әсас порту Засницлә (АДР) Трелләборг ш. (Исвеч) арасында д.ј. бәрәси вар.

РҮСТӘМ (?—?)—*Бабәк һәрәкатынын* фәал иштиракчысы, сәркәрдә. 830 илдә Бејләганлылар үсјан едәрәк албан (Гафгаз) кнјазы Әбү-л-Әсәди (Абласад) өлдүрүб Гороз галасыны (индики Һадрут р-нунун әразисиндә олмушдур) тутдулар. Әбү-л-Әсәдин гоһуму, Бејләган һакими Иса Әбу Муса мүттәфиги Бабәкин көмәклији илә Гороз галасындан башга үсјанчыларын тутдуғу әрази вә галалары әлә кечирди. Галадакы үсјанчылар исә ҹидди мүгавимәт көстәрдијиндән Бабәк *Бәзә* гајытды. Галаны мүһасирәдә сахламағы вә данышыглар васитәсилә үсјанчылары тәслим етмәји Р.-ә тапшырды. Лакин Р. мүһасирәдәкиләрлә дөјүшә башлады. Горозлулар гәфләтән һүҹума кечәрәк Р.-ин дәстәсини мәғлуб етдиләр. Р.-ин сонракы талеји барәдә мә'лумат јохдур.

РҮСТӘМ ӘЛИЈЕВ—Азәрб.ССР Кәдәбәј р-нунда кәнд. Р.Ә. советлијинин мәркәзи. Р.-н мәркәзиндән 16 *км* ч.-г.-дә, Башкәнд-Дәстәфур чөкәклијиндәдир. Әһ. 1918 (1983); картофчулуг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, хәстәхана вар. Ингилабчы Рүстәм Әлијевин шәрәфинә адландырылмышдыр.

РҮСТӘМ ЗАЛ, (Зал оғлу Рүстәм)—Иранын әфсанәви гәһрәманы. Еһтимала көрә, е.ә. 1-ҹи миниллијин 1-ҹи јарысында индики Систан әразисиндә мәскунлашмыш ирандилли сак тајфаларындан биринин башчысы олмушдур. Ады илк дәфә парфијалылара мәхсус «Зарәрә һаггында һекајәт» поемасында чәкилир. «Ашшур шәҹәрәси» вә б. әсәрләрдә дә Р.З.-ын шүҹаәтләриндән бәһс олунур. Р.З. Фирдөвсинин «Шаһнамә» әсәринин әсас гәһрәманларындандыр. Р.З. образы Шәрг халглары, о ҹүмләдән Азәрб. фолклору вә әдәбијјатында икидлик вә гәһрәманлыг рәмзинә чеврилмишдир.

РҮСТӘМ ПАДШАҺ (?—1497)—Ағгојунлу һөкмдары [1492—97], *Узун Һәсәнин* нәвәси. Султан Јагубун өлүмүндән сонра Ағгојунлу әмирләриндән Ајба султанын (Әмир Ибраһим) көмәји илә һакимијјәтә кәлмишди. Формал олараг һөкмдар сајылса да өлкәни әмир әл-Үмәра Ајба султан идарә едирди. Р.п. чохлу *сојургал* пајлајыб көчәри-һәрбчи ә'јанлары өз тәрәфинә чәкмәјә чалышса да һакимијјәтини мөһкәмләндирә билмәди. Р.п. дикәр Ағгојунлу шаһзадәси Көдәк Әһмәд тәрәфиндән тахтдан салдырылды вә өлдүрүлдү.

РҮСТӘМБӘЈОВ Әсәд Фәтулла оғлу (2.9.1911, Шуша—17.10.1982, Бакы)—совет алими; нефт вә газ гујулары газымасы саһәсиндә мүтәхәссис. Техника елмләри намизәди (1972). Азәрб. ССР әмәкдар мүһәндиси (1960). ССРИ-нин фәхри нефтчиси (1971). Ф. Ә. *Рүстәмбәјовун* оғлу. М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Нефт вә Кимја Ин-туну битирмишдир. Р. дәрин вә чох дәрин газыманын технолокијасы мәсәләләринә даир тәдгигат ишләри апармышдыр. Азәрб.-да, Башг.МССР-дә јүксәк мәһсулдар јени јатагларын кәшфиндә вә ишә салынмасында фәал иштирак етмишдир. Р. Газах.ССР, Өзб.ССР, Гырғ.ССР, һәмчинин дикәр р-нларын нефт мүтәхәссисләринә јени техника вә технолокијанын тәтбиги ишиндә көмәк көстәрмишдир. Бир сыра елми әсәр вә ихтиранын мүәллифидир. 8 орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

РҮСТӘМБӘЈОВ Тофиг Фәтулла оғлу (д. 4.12.1918, Бакы)—нефт-газ гујулары газыма ишләри саһәсиндә мүтәхәссис. Тат.МССР әмәкдар елм вә техника хадими (1960). ССРИ-нин фәхри нефтчиси. Ф. Ә. *Рүстәмбәјовун* оғлу. 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Нефт вә Кимја Ин-туну битирдикдән сонра Перм вил., Дағ.МССР, Тат.МССР вә Азәрб. ССР-ин, һәмчинин Орта Волга Халг Тәсәррүфаты Шурасынын нефт гујуларына газыма мүәссисәләриндә мүһәндис-техник вә рәһбәр вәзифәләрдә чалышмыш. 1965—70 илләрдә исә Азәрб.ССР нефт сәнајеси назиринин мүавини олмушдур. 1970 илдән ССРИ Нефт Сәнајеси Назирлијиндә мәс'ул вәзифәдә ишләјир. Р. ССРИ-дә јени нефт јатагларынын мәнимсәнилмәсиндә, јени газыма үсуллары вә аваданлығынын тәтбигиндә иштирак етмишдир. 2 орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур. И. М. Губкин ад. мүкафата лајиг көрүлмүшдүр (1977).

РҮСТӘМБӘЈОВ Фәтулла Әсәд оғлу (26.8.1867, Салјан — 30.12.1946, Бакы)—илк азәрб. мүһәндисләрдән бири.

Азәрб.-да нефт сәнајесинин бәрпасы вә техники чәһәтдән јенидән гурулмасынын тәшкилатчыларындан олмушдур. Бакы Реални Мәктәбини, Петербург Технолокија Ин-туну (1893) битирмишдир. 1893—98 илләрдә Бакы нефт сәнајесинин мүхтәлиф мүәссисәләриндә ишләмиш, 1898—1920 илләрдә М. Нағыјевин нефт мүәссисәләрини идарә етмишдир. Азәрб.-да нефт сәнајеси милиләшдирилән күндән (28.5.1920) Азәрнефт комитәсинин Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү вә мә'дәнләр шө'бәсинин мүдири олмушдур. 1922—35 илләрдә Азәрнефт рәисинин биринчи көмәкчиси, мә'дән директору, баш техники директор, «Азәрнефтлајиһә» трестинин директор мүавини (баш мүһәндис) ишләмиш, Азәрнефтин Дәниз Комитәсинә башчылыг етмишдир. Р.-ун рәһбәрлији илә газыма, нефтчыхарма вә нефт е'малы техникасы јениләшдирилмиш, нефт мә'дәнләриндә вурма газымасы үсулундан електрик интигаллы роторла газыма үсулуна күтләви шәкилдә кечилмиш, дәринлик насосу вә газлифт үсуллары илә нефтчыхарма тәтбиг едилмишдир. Р.-ун суалты нефт саһәләринин ишләнилмәсинә аид мәгаләси дәниз нефт мә'дәнләринин инкишафына көмәк етмишдир. Педагожи фәалијјәтлә дә мәшғул олмушдур. 1890 илдә Русија Техника Ҹәмијјәтинин Бакы бөлмәсинә үзв сечилмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

РҮСТӘМБӘЈОВА Алијә Фәтулла гызы (1907, Шуша ш.—1942)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, партизан һәрәкаты иштиракчысы, һәким. Ф. Ә. *Рүстәмбәјовун* гызы.

1-чи Ленинград Тибб Ин-туну битирдикдән (1935) сонра Өзб.ССР-дә, 1938 илдән исә Москвада Һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-тунда чалышмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин илк күнләриндән Москва, сонра Смоленск јахынлығында тибб-санитар баталјонунда хидмәт етмишдир. 1941 илдә әсир дүшән Р. 1942 илин әввәлләриндә әсирликдән гачмыш, Смоленск мешәләриндә фәалијјәт көстәрән «Дедушка» партизан дәстәсинә гошулмушдур. Р. тибб-санитар баталјонунун рәиси олмуш, чохлу партизаны өлүмдән хилас етмишдир. Дөјүшләрин бириндә һәлак олмушдур. М. Дилбазинин «Партизан Алијә» поемасы Р.-ја һәср едилмишдир.

Әд.: Саркисов Һ., Партизан Алијә, «Вәтән јолунда» китабында, Б., 1965; Алышанов М., Азәрбајҹан дөјүшчүләринин партизан һәрәкатында иштиракы, Б., 1975.

РҮСТӘМЗАДӘ Паша Бәзиркан оғлу (18.11.1908, Бакы—19.12.1964, Бакы)—совет енеркетик. Техника е.д. (1960), проф. (1960). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. АзНКИ-дә енеркетика факултәсинин деканы (1945—1952) вә «Мәркәзи електрик стансијалары» кафедрасынын мүдири (1958—1964) олмушдур. Тәдгигатлары енержи системләринин е'тибарлылығынын вә игтисади сәмәрәлилијинин јүксәлдилмәсинә аиддир. Минкәчевир СЕС-ин иншасына даир елми тәҹрүби мәсәләләрин һәллиндә иштирак етмишдир. Р. електрик ст.-лары, шәбәкә вә системләри үзрә Азәрб. дилиндә елми-техники терминолокијанын јарадычыларындандыр. Бакыдакы енеркетика техникуму Р.-нин адынадыр. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф олунмушдур.

РҮСТӘМИ (Rustemi) Авни (26.9.1895, Либохова—22.4.1924, Тирана)—Албанија милли азадлыг вә ингилаби демократик һәрәкаты хадими. Ихтисасча мүәллим иди. 1921—24 илләрдә демократик «Атдеу» вә «Башкими» тәшкилатларынын тәшкилатчысы вә рәһбәрләриндән олмушдур; парламентдә мүхалифәтин лидерләриндән иди. Ә. Зогу һөкумәтинин тәшкил етдији суигәсд нәтиҹәсиндә өлдүрүлмүшдүр.

РҮСТӘМОВ Әмир Мәммәд оғлу (д. 5.12.1909, Шуша)—совет һәрби хадими, мүһәндис гошунлары кен.-м. (1955).

1940 илдән Сов. ИКП үзвү. Кичик јашларындан аиләсилә бирликдә Ашгабада көчмүшдү. Иншаат техникумуну битирдикдән (1931) сонра ССРИ Баш Памбыгчылыг Комитәсинин Таҹ. ССР тикинти трестиндә мүһәндис ишләмишдир. 1932 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. 1937 илә гәдәр Орта Асијада мүхтәлиф һәрби дәстәләрин тәркибиндә басмачыларын галыгларына гаршы мүбаризә апармышдыр. 1941 илдә В. В. Кујбышев ад. Һәрби Мүһәндислик Академијасыны битирмишдир. 1942—43 илләрдә Ростов алтында, Гафгаз уғрунда кедән вурушмаларда фәал иштирак етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра Гуру гошунларынын мүһәндис хидмәти гәраркаһы әмәлијјат шө'бәсинин рәиси тә'јин олунмушдур. 1952 илдә К. Ј. Ворошилов ад. Һәрби Академијаны битирмишдир. Алманијада совет гошунлары групунун тәркибиндә орду мүһәндис гошунларынын рәиси (1952—56), Сибир Һәрби Даирәси мүһәндис гошунларынын рәиси (1956—66), В. В. Кујбышев ад. Һәрби Мүһәндислик Академијасында кафедра рәиси (1966—69) ишләмишдир. 1969 илдә еһтијата бурахылмышдыр. Р. һазырда Москвада кәнҹләрин һәрби вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијә олунмасында иштирак едир. Гырмызы Бајраг, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

РҮСТӘМОВ Әнвәр Көјүш оғлу (д. 17.12.1917, Асгабад, индики Ашгабад)—совет зоологу. Биолокија е.д. (1950), проф. (1951), Түр. ССР ЕА акад. (1975; м. үзвү, 1969), Түр. ССР әмәкдар елм хадими (1967). Миллијјәтчә азәрб.-дыр. 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. И. М. Калинин ад. Түркмәнистан Кәнд Тәсәррүфаты Ин-тунун ректорудур (1960 илдән). Тәдгигаты, әсасән сәһра ландшафтынын горунмасы вә сәмәрәли истифадәсинә һәср едилмишдир; сәһра шәраитиндә мүхтәлиф һејванларда ашкар едилмиш јени ујғунлашмаларын, әсасән «сәһра јашајыш формасы» олдуғуну илк дәфә Р. исбат етмишдир. Р. Исвечрә, Инкилтәрә, Франса, Һиндистан, Заир, АБШ, Иран вә с. өлкәләрдә кечирилән конгресләрдә мә'рузә илә чыхыш етмишдир. Түр.ССР Али Советинин (6—7-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Бејнәлхалг Тәбиәти Мүһафизә Ҹәмијјәтинин 14-ҹү Ассамблејасынын баш катиби олмуш (1978), Түр.ССР Тәбиәти Мүһафизә Ҹәмијјәтинин сәдридир. Р.-ун елми кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. Ленин

ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Птицы Советского Союза, т. 5—6, М., 1954 (совм. с др.); Птицы Туркменистана, т. 2, Ашхабад, 1958; Земноводные и пресмыкающиеся СССР, М., 1971 (совм. с А. Г. Банниковым и И. С. Даревским); Охрана природы, М., 1977 (совм. с А. Г. Банниковым); Птицы СССР, М., 1981.

РУСТӘМОВ Јагуб Әбүлфәт оғлу (20.10.1942, Ағдам р-нунун Маһрызлы к.)—техник - технолог, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1980). 1965 илдән Сов. ИКП үзвү. 1961 илдән Минкәчевир памбыг-парча комбинатында уста көмәкчиси ишләмишдир. 1981 илдән тохучулуг вә јүнкүл сәнаје фәһләләри һәмкарлар иттифагынын Азәрб. респ. комитәсинин сәдридир. АКП 29—30-чу гурултајында АКП МК үзвү сечилмишдир. Сов.ИКП 25—26-чы гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

РУСТӘМОВ Муса Исмајыл оғлу (д. 8.5.1930, Ордубад ш.)—совет кимјачысы (технолог). Техника е.д. (1970), проф. (1974), Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1980). Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1982). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1979). 1957 илдән Сов. ИКП үзвү. М. Әзизбәјов ад Аз.НКИ-ни битирдикдән (1952) сонра Азәрб. Нефт Е'малы Сәнајесинин Елми-тәдгигат Ин-тунда мүхтәлиф елми вәзифәләрдә ишләмиш, 1968 илдән Ј. Мәммәдәлијев ад. Нефт Кимјасы Просесләри Ин-тунун директор мүавинидир. Әсас елми ишләри нефт е'малы технолокијасынын тәкмилләшдирилмәси проблемләринә вә һетерокен каталитик просесләрин еффективлијини артыран јени техноложи системләр јарадылмасына аиддир. Нефт е'малы саһәсиндә бир сыра ихтираларына АБШ, Франса, Канада, Инкилтәрә, Һиндистанын патентләри верилмишдир. Катализ проблеминә даир 4-чү вә 6-чы Үмумдүнја конгресләриндә (Москва, 1968, Лондон, 1976) елми мә'рузәләрлә чыхыш етмишдир. Јүксәкихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар.

Әсәрләри: Современное состояние и пути интенсификации процесса каталитического крекинга, Б., 1966; Получение неэтилпропанного высокооктанового автомобильного бензина на установках каталитического крекинга, «Нефтепереработка и нефтехимия», 1978, № 11 (совм. с др.); О перспективах создания атомно-нефтеперерабатывающих комплексов, «Вопросы атомной науки и техники» (серия Атомно-водородная энергетика и технология), в. 2(9), 1981.

РУСТӘМОВ Паша Һәбиб оғлу (д. 20.5.1920, Шуша ш.)—совет кимјачысы (гејри-үзви кимја). Кимја е.д. (1967), проф. (1968), Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (1983). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысыдыр. Шуша шәһәр халг-маариф шө'бәсинин мүдири (1949—53) олмуш, 1959 илдән Азәрб. ССР ЕА Кимја Ин-тунда (индики Гејри-үзви вә Физики Кимја Ин-тунда) јарымкечиричиләрин кимјасы лабораторијасынын, 1983 илдән ејни заманда С. М. Киров ад. АДУ-да гејри-үзви кимја кафедрасынын мүдиридир. Әсас елми ишләри сулу сулфат системләринин физики-кимјәви тәдгигинә, нефт буруг суларынын комплекс е'малынын елми әсасларынын өјрәнилмәсинә, надир елементләрин кимјасы вә бунлардан мүхтәлиф гејри-үзви мәншәли јарымкечиричиләр, енержи чевиричиләри вә с. гијмәтли маддә вә монокристалларын синтезинә вә сәнаје мигјасында тәтбигинә аиддир. Р. магнит јарымкечиричиләрин кимјасыны вә физики-кимјәви һал диаграмларыны өјрәнмиш, надир торпаг елементләри әсасында мүрәккәб тәркибли үчлү бирләшмәләрин вә бәрк мәһлулларын мөвчудлуғуну сүбут етмиш, онлардан монокристаллар јетишдирмишдир. Р. Азәрб.ССР ЕА магнит јарымкечиричиләри проблем шурасынын сәдридир. Р. Исвечрә (1970), Франса (1971), АФР (1980) вә РСР-дә (1982) кечирилмиш Бејнәлхалг конфранс вә симпозиумларда мә'рузә илә чыхыш етмишдир. ССРИ ХТНС-нин бүрүнч медалыны алмышдыр. Јүксәкихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар.

Әсәрләри: Надир елементләрин кимјасына кириш, Б., 1964 (Һ. Х. Әфәндијев вә З. Ш. Гарајевлә биркә); Гејри-үзви јарымкечиричиләр техниканын хидмәтиндә, Б., 1981 (М. Р. Әлләзовла биркә); Халькогениды галлия, Б., 1967; Тройные халькогениды редкоземельных элементов, Б., 1981 (совм. с О. М. Алиевым и Т. Х. Курбановым).

РУСТӘМОВ Рустәм Әзиз оғлу (1910, Бакы—17.10.1961, Бакы)—нефт устасы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1944). 1940 илдән Сов. ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1920 илдә башламыш, 1933 илдән индики 26 Бакы комиссары ад. НГЧИ-нин 1 нөмрәли газыма конторунда фәһлә, газымачы көмәкчиси, газымачы вә буруг устасы ишләмишдир. ССРИ Али Советинин (2-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Бакыда Р. адына күчә вар.

РУСТӘМОВ Салеһ Һачы оғлу (д.25.8.1911, Шамахы ш.)—совет чоғрафијашүнасы, һидролог. Чоғрафија е.д. (1959), проф. (1960). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1982). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысыдыр. Москва Һидрометеоролокија Ин-туну битирмишдир (1947). Азәрб.ССР Һидрометеороложи Хидмәт Идарәсиндә һидролокија шө'бәсинин мүдири ишләмиш, АДУ-да дәрс демишдир. 1953 илдән Азәрб.ССР ЕА Чоғрафија Ин-тунда шө'бә мүдиридир; 1962—68 илләрдә һәмин ин-тун директору олмушдур. Р. «ССРИ-нин һидрографијасына аид материаллар, Азәрбајчан ССР-ин чајлары» (4 чилддә, русча, Б., 1955—58) монографијасынын мүәллиф вә редакторларындан, «Азәрбајчан ССР атласы»нын (Б.—М., 1963) тәртибчиләриндән биридир. Елми кадрларын һазырланмасында хидмәти вар. Инкилтәрә (1964) вә Исвечрәдә (1967) бејнәлхалг елми мүшавирәләрдә мә'рузәләр етмишдир.

Әсәрләри: Азәрбајчан ССР-ин чајлары вә онларын һидроложи хүсусијјәтләри, Б., 1960; Водный баланс бассейнов рек Малого Кавказа, Б., 1969 (совм. с др.); Водный баланс Азербайджанской ССР, Б., 1978 (совм. с Р. М. Кашкай).

РУСТӘМОВ Сәид Әли оғлу (12.5.1907, Ериван—10.6.1983, Бакы)—Азәрб. совет бәстәкары, дирижор, педагог. Азәрб.ССР халг артисти (1957). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. Бакы мусиги мәктәбини (1930; тар үзрә Ү. Һачыбәјов вә М. Мәнсуровдан дәрс алмышдыр) вә АПИ-ни (1932) битирмишдир. Р.-ун јарадычылығы Азәрб. мусиги фолклору илә сых бағлыдыр. Р. муғам формаларындан, ашыг мусигиси, халг маһны вә рәгсләриндән, муасир күтләви маһны жанрларындан истифадә етмиш, өзүнәмәхсус мусиги дили јаратмышдыр. Маһны жанры јарадычылығында әһәмијјәтли јер тутмушдур. Онун лирик, әмәк, сүлһ вә вәтәнпәрвәрлик мөвзуларында бәстәләдији «Алакөз», «Гурбан адына», «Ше'р дејилми», «Кәлмәдин», «Сүрәјја», «Һәким гыз», «Мән сүлһә сәс верирәм», «Ирәли», «Чәбһәјә» вә с. маһнылары кениш шөһрәт газанмышдыр. Р. муасир мөвзуда јазылмыш илк Азәрб. мусигили комедијасы — «Беш манатлыг кәлин»ин (1939), еләчә дә «Дурна» (1947) вә «Рәисин арвады» (1961) мусигили комедијаларынын мүәллифидир. 1930-чу илләрдә Азәрб. мусиги фолклорунун топланмасында фәал иштирак етмишдир («Ашыг маһнылары», 4 мәчмуәдә, Б., 1938; «50 Азәрбајчан халг маһнысы», Б., 1938; «100 Азәрбајчан халг маһнысы», Б., 1968; вә с.). 1931 илдән Азәрб. Халг Чалғы Аләтләри Орк.-нин консертмејстери, 1935—73 илләрдә орк.-ин баш дирижору вә бәдии рәһбәри олмуш, бу орк. үчүн бир сыра әсәрләр јазмышдыр («Бајаты-күрд фантазијасы», «Азәрбајчан» сүитасы вә с.). Р. 1929 илдән педагожи фәалијјәт көстәрмишдир (1973 илдән проф.) Р. «Тар мәктәби»нин (1935, 8-чи нәшри 1983), «Тар үчүн етүдләр»ин (1950), тар илә халг чалғы аләтләри орк. үчүн консертин, кантаталарын мүәллифидир. 1949—53 илләрдә Азәрб. Бәстәкарлар Иттифагынын сәдри олмушдур. Азәрб. ССР Али Советинә (3—5-чи чағырыш) депутат сечилмишдир. 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, Халглар Достлуғу ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: А б б а с о в а Е., Сәид Рүстәмов, Б., 1973; М е х м а н д а р о в а Л., Сеид Рустамов, Б., 1965.

РҮСТӘМОВ Тәјјар Садых оғлу (д. 1910, индики Товуз р-нунун Гараханлы к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1952 илдән Сов.ИКП үзвү. 1931—67 илләрдә Товуз р-нунун Киров ад. к-зунда колхозчу, һесабдар, атчылыг фермасынын мүдири, Хатынлы к. ХДС Ичраијјә Комитәсинин сәдри вә с. олмуш, 1967 илдән Киров ад. с-зда мүһәндис-мелиоратор ишләјир. 1947 илдә атчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Азәрб. ССР Али Советинин (3-чү чағырыш) депутаты олмушдур.

РҮСТӘМОВ Хәлил Гәнбәр оғлу (д. 25.3.1922, индики Шамхор р-нунун Правда к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1966). 1960 илдән Сов.ИКП үзвү. 1943—77 илләрдә Шамхор р-нунун Ленин ад. к-зунда колхозчу, бригадир ишләмиш, 1978 илдән к-з һәмкарлар тәшкилатынын сәдридир. 1963 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Азәрб. ССР Али Советинә депутат (7-чи чағырыш) сечилмишдир. Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

РҮСТӘМОВ Һәмид Әлијевич (д. 15.9.1911, индики Даг.МССР, Хасавјурд р-нунун Аксај к.)—гумуг совет режиссору, актјор, драматург. РСФСР халг артисти (1966). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. 1930 илдән А. П. Салаватов ад. Гумуг Мусигили Драм Театрынын актјору, 1940 илдән (1951—56 илләрдә фасиләләрлә) баш реж.-дур. Ән јахшы тамашалары: «Дағлылар» (1940, Р. Фатујев), «Ромео вә Чүлјетта», «Отелло» (1941, 1946, В. Шекспир), «Аршын мал алан», «Мәшәди Ибад» (1962, 1967, Ү. Һачыбәјов), «Туфан» (1952, А. Островски), «Солтан Сәид» (1970, Атајев) вә с. Р. Азәрб. драматургларынын әсәрләриндә јаддa галан образлар јаратмышдыр: Әбдүләли бәј, Тоғрул («Севил», «Јашар», Ч. Чаббарлы), шаһ Тәһмас («Надир шаһ», Н. Нәриманов). вә с. Бир сыра пјесләрин мүәллифидир. 2 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Р. Үмумрусија Театр Чәмијјәти Дағыстан бөлмәсинин сәдридир.

РҮСТӘМОВА Азадә Чәфәр гызы (д. 18.7.1932, Бакы)—Азәрб. совет әдәбијјатшүнасы. Филолокија е.д. (1971). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1982). Азәрб.ССР ЕА Низами ад. Әдәбијјат Ин-тунун орта әсрләр Азәрб. әдәбијјаты шө'бәсинин баш елми ишчиси олмушдур (1961—78). 1978 илдән һәмин шө'бәнин мүдиридир. Гәдим вә орта әсрләр Азәрб. әдәбијјатынын тарихи-нәзәри проблемләринә (епик ше'рин тәшәккүлү вә инкишафы, Азәрб. ичтимаи-бәдии фикриндә Ренессанс вә с.) даир тәдгигатларын мүәллифидир. Фәләки Ширвани, Нәсими, Фүзули, вә б. классикләрин, хүсусилә Низами Кәнчәвинин ирсинин өјрәнилмәсиндә хидмәти вар. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Азәрбајчан епик ше'ринин инкишаф јоллары (XII—XVII әсрләр), Б., 1975; Низами Кәнчәви (һәјаты вә сәнәти), Б., 1979; Стопы столетия, Б., 1977; Низами Гянджеви, Б., 1981.

РҮСТӘМОВА Күлзар Маһмуд гызы (1917, индики Фүзули р-нунун Моллаmәһәррәмли к.—20.5.1982, орада)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1957), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948), 1944 илдән Сов. ИКП үзвү. 1931—68 илләрдә «Комсомол» к-зунда колхозчу, мангабашчысы, бригадир, Кәримбәјли кәнд советинин сәдри ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир. 1968 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачы иди.

РҮСТӘМОВА Разијјә Әли гызы (д. 14.7.1936, индики Илич р-нунун Гараһәсәнли к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1966). 1945—72 илләрдә Илич р-нундакы индики ССРИ-нин 50 иллији ад. к-зда колхозчу, мангабашчысы олмуш, 1972 илдән һәмин к-зда үзүмчү ишләјир. 1965 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

РҮСУМ (әр. رسوم — «рәсм»—«верки», «көмрүк», «кирајә һаггы» вә с. сөзүнүн чәми)—орта әсрләрдә бир сыра Шәрг өлкәсиндә, о чүмләдән Азәрб.-да үмумијјәтлә верки, көмрүк мә'наларында ишләдилмиш термин. Бә'зән р ү с у м а т да адланырды.

РҮСУМЛАР—бах *Көмрүкләр, Јерли веркиләр вә рүсумлар.*

РҮТИ (Ryti) Ристо (3.8.1889), Һујттинен—25.10.1956, Һелсинки) — Финландија сијаси вә дөвләт хадими. Ихтисасча һүгугшүнас иди. Финландија Буржуа Тәрәггипәрвәр Партијасынын лидерләриндән олмушдур. 1939—40 илләрдә баш назир, 1940—44 илләрдә президент иди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндә Финландијанын фашист Алманијасы тәрәфиндә ССРИ-јә гаршы мүһарибәјә чәлб едилмәсинә көмәк көстәрмишди. 1946 илдә әлаһиддә фин мәһкәмәси тәрәфиндән мүһарибә баиси кими 10 ил һәбс чәзасына мәһкум едилмишди. 1949 илдә «сәһһәтинә көрә» һәбсдән бурахылмышды.

РҮТУБӘТ—физики чисимләрдә сујун мигдары. Р. атм.-дәки нисби Р.-дән, маддәләрин тәбиәтиндән вә мәсамәлилик дәрәчәсиндән, бәрк чисимләрин дахили вә харичи өлчүләриндән асылыдыр. Маддәләрдә кимјәви рабитә илә бағлы олан парчаланма заманы ајрылан сулар Р. анлајышына дахил дејилдир. Р. адәтән фаизлә ифадә олунур. Р. маддәнин гуру һиссәсинин ваһид һәчминә дүшән сујун мигдары (мүтләг Р.) илә дә характеризә едилир. Р. јејинти мәһсулларынын, маддәләрин, инчәсәнәт әсәрләринин сахланмасы, истеһсал просесинин кедиши вә с.-дә мүһүм рол ојнајыр.

РҮТУБӘТ ДӨВРАНЫ—атм.-лә Јер сәтһи арасында даим баш верән рүтубәт мүбадиләси. Бухарланма, су бухарынын атм.-дә бир јердән дикәр јерә апарылмасы, онун атм.-дә конденсасијасы, јағынтыларын дүшмәси вә ахым просесләриндән ибарәтдир.

РҮШВӘТ—бах *Рүшвәтхорлуг.*

РҮШВӘТХОРЛУГ—совет чинајәт һүгугунда 3 нөв чинајәти бирләшдирән анлајыш: рүшвәт алмаг (Азәрб. ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 170), рүшвәт вермәк (Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 171) вә Р.-да васитәчилик (Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 170—1). Р ү ш в ә т а л м а г вәзифәли шәхсин өз гуллуг мөвгејиндән истифадә едәрәк рүшвәт верәнин хејринә етмәли олдуғу вә ја едә биләчәји һәр һансы һәрәкәтә көрә шәхсән, јахуд васитәчиләр әли илә һәр һансы бир мадди сәрвәти (әшја, пул) алмасыдыр. Бу заман ашағыдакылар ағырлашдырычы һал һесаб едилир: вәзифәли шәхсин мәс'ул мөвге тутмасы, Р.-а көрә әввәлләр мәһкум олунма, дәфәләрлә рүшвәт алма, һәдәләмәклә рүшвәт алма. Рүшвәт алмаг әмлакы мүсадирә олунмагла 3 илдән 10 иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһрум едилмәклә чәзаландырылыр; ағырлашдырычы һалларда әмлакы мүсадирә олунмагла 8 илдән 15 иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһрум едилмәклә вә 2 илдән 5 иләдәк мүддәтә сүркүн едилмәклә (вә ја едилмәмәклә), хүсуси ағырлашдырычы һалларда исә әмлакы мүсадирә олунмагла өлүм чәзасы илә чәзаландырылыр.

Р ү ш в ә т в е р м ә к өз гуллуг мөвгејиндән истифадә едәрәк рүшвәт верәнин хејринә һәр һансы һәрәкәтләри етмәсинә (вә ја етмәмәсинә) көрә вәзифәли шәхсә мадди сәрвәтләри, јахуд әмлак фајдасы вермәкдир. Рүшвәтин дәфәләрлә верилмәси вә ја әввәлләр Р.-а көрә мәһкум едилмиш шәхс тәрәфиндән верилмәси ағырлашдырычы һал һесаб олунур. Рүшвәт вермәк 3 илдән 8 иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһрум едилмәклә, ағырлашдырычы һалларда исә әмлакы мүсадирә олунмагла (вә ја олунмамагла) 7 илдән 15 иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһрум едилмәклә вә 2 илдән 5 иләдәк мүддәтә сүркүн едилмәклә (вә ја едилмәмәклә) чәзаландырылыр.

Р.-да в а с и т ә ч и л и к рүшвәтин бир шәхсдән дикәринә верилмәсинә јөнәлдилмиш һәрәкәтләрин (мәс., рүшвәт предметини билаваситә вермәк, бунун үчүн шәраит јаратмаг вә с.) едилмәсидир. Р.-да васитәчилик 2 илдән 8 иләдәк азадлыгдан мәһрум едилмәклә, ағырлашдырычы һалларда исә (дәфәләрлә васитәчилик етмәк вә ја Р.-а көрә әввәлләр мәһкум олунмуш шәхсин васитәчилик етмәси вә ја өз гуллуг мөвгејиндән истифадә едәрәк васитәчилик етмә) әмлакы мүсадирә олунмагла 7 илдән 15 иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһрум едилмәклә вә 2 илдән 5 иләдәк мүддәтә сүркүн едилмәклә (вә ја едилмәмәклә) чәзаландырылыр.

Р. кечмишин зәрәрли галығыдыр. В. И. Ленин Р.-у сосиализм чәмијјәтинин башлыча дүшмәнләриндән бири һесаб етмиш, онунла гәти вә кәскин мүбаризә апарылмасынын зәрури олмасыны дәфәләрлә гејд етмишдир: «...әкәр рүшвәт кими бир һал вардырса, әкәр бунун олмасына имкан варса, онда сијасәтдән данышыг ола билмәз. Бу һалда сијасәтә һәлә һәтта јахынлашмаг да мүмкүн дејилдир, бу һалда сијасәт јеритмәк олмаз, чүнки бүтүн тәдбирләр һавадан асылы галар вә әсла һеч бир нәтичә вермәз» (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 63). ССРИ-дә коммунист әхлагынын антиподларына (о чүмләдән рүшвәтхорлуға) гаршы һүчумчу, барышмаз мөвге даим мөһкәмләнир.

Р. мүасир буржуа дөвләтләриндә, хүсусилә АБШ-да кениш јајылмышдыр (бах *Коррупсија*).

РҮШДИЈЈӘ Тәбризи, Һачы Мирзә Һәсән Меһди оғлу (1851, Тәбриз—декабр, 1944, Гум)—Чәнуби Азәрб. маарифпәрвәри, педагог, публисист. Дөврүнүн мүтәрәгги тә'лим-тәрбијә үсулларыны өјрәниб, Иранда јајмаг мәгсәди илә 19 әсрин 80-чи илләриндә Гафгаза кәлмиш, 1883 илдә Ериванда азәрб.-лар үчүн јени үсуллу мәктәб ачмышдыр. 1887 илдә Ирана гајыдан Р.-нин Тәбриз вә Теһранда ачдығы јени үсуллу мәктәбләри (бах *Рүшдијјә мәктәби*) мүртәче руһанилар вә мөвһуматчылар дәфәләрлә бағламыш вә гарәт етмишләр. Бу манеәләрә бахмајараг, Р.-нин Ушински тә'лиминә ујғун габагчыл тә'лим үсулу Иранда кениш јајылырды. Р.-нин 1902—03 илләрдә Теһранда нәшр етдирдији «Мәктәб» вә «Теһран» гәзетләриндә методики мәгаләләри илә јанашы, мүтләгијјәт үсул-идарәсини ифша едән јазылары да чыхмышдыр. Мүртәче мүтләгијјәт режиминә гаршы чыхдығы үчүн һәбсә алыныб, Хорасан әјаләтинә сүркүн едилән Р. Иран ингилабы (1905—11) дөврүндә Теһрана гајытмыш, ичтимаи-педагожи фәалијјәтини давам етдирмишдир. Р. Чәнуби Азәрб.-да сөвти үсулла јазылмыш илк әлифба дәрсликләринин «(Вәтән дили», «Ана дили» вә с.) мүәллифидир.

Әд.: Абдуллајев А., Азәрбајчан дилинин тәдриси тарихиндән, Б., 1966; Јәгуби Ә., Загафгазијада јени мәктәб һәрәкатынын Чәнуби Азәрбајчан халг маарифинин инкишафына тә'сири, «Азәрбајчан мәктәби», 1967, № 9; Шәмси М. И., Халг мүәллими Мирзә Һәсән Рүшдијјә, јенә орада, 1976, № 12.

РҮШДИЈЈӘ МӘКТӘБИ — Чәнуби Азәрб. маарифпәрвәри *Рүшдијјәнин* Тәбриздә («Дәбистани-Рүшдијјә» вә «Мәдрәсеји-Рүшдијјә», 1888; «Рүшдијјәји-мүзәффәријјә», 1893) вә Теһранда (1897) ачдығы јени үсуллу мәктәбләр. Р.м.-ләринин тәдрис планына Азәрб., фарс, франсыз дилләри, сәрф-нәһв, әдәбијјат, ријазијјат, физика вә с. фәнләр дахил иди. Иранда схоластик тәдрис үсулуна зидд олан Р.м.-ләри шаһ үсул-идарәси вә мүртәче руһанилар тәрәфиндән дәфәләрлә бағланмышды. Буна бахмајараг, Р.м.-ләри Иранда јени тәдрис үсулунун јајылмасында мүһүм рол ојнамышдыр.

РҮШЕЈМ, ембрион—1) һејванларда вә инсанда организм инкишафынын илк дөврү; мајаланмыш јумуртадан (зиготадан) мүстәгил гидаланма вә фәал һәрәкәтетмә габилијјәтинин јаранмасына гәдәрки дөвр. Р.-ин инкишафы јумурта гишасында, ана организминин хүсуси органларында баш верир. Дири бала доған һејванлар үчүн Р. дөврү баланын доғулдуғу (әксәр мәмәлиләрдә), јумуртагојанлар үчүн (гушлар, јумуртагојан мәмәлиләр) баланын јумуртадан чыхдығы, башга һејванлар үчүн (кәлләсизләр) јумуртада еһтијат гида маддәләринин гуртардығы вахтадәк давам едир.

2) Биткиләрдә Р., јахуд ембрион—Р. кисәси јумуртаһүчејрәсинин, јахуд нуселлус вә ја интегумент (апомиксис заманы) һүчејрәсинин мајаланмасы нәтичәсиндә јаранан зиготадан инкишаф едән јени фәрдин башланғычыдыр. Р.-ин инкишафынын ән садә типинә мисал јашыл јосунлардан спирокираларда зиготанын спорофит телләри әмәлә кәтирмәдән бирбаша мејоз просесинә кечмәсини көстәрмәк олар. Автотроф биткиләрдә јетишмиш Р. көкчүкдән, көвдәчикдән вә рүшејм һалында олан тумурчуглардан ибарәтдир. Тәкамүл просесиндә бир сыра өртүлүтохумлу битки группары ичәрисиндә (мәс., паразит вә сапрофит биткиләрдә) Р.-ин редуксијасы мүшаһидә едилир. Р.-и гидаландыран әсас гида мәнбәји ендоспермдир.

Әд.: Иванов И. Ф., Ковальский П. А., Цитология, гистология и эмбриология, М., 1976; Кацнельсон З. С., Рихтер И. Д., Практикум по цитологии и эмбриологии, Л., 1979.

РҮШЕЈМ ВӘРӘГӘЛӘРИ, рүшејм гатлары—гаструлјасија просесиндә јаранан чохһүчејрәли һејван вә инсан организминин рүшејм бәдәнинин гатлары. Әксәр организмләрдә үч чүр Р.в. олур: харичи (*ектодерма*), дахили (*ентодерма*) вә орта (мезодерма). Јалныз сүнкәрләрдә вә бағырсагбошлуглуларда рүшејм вәрәгәси ики гат (харичи вә дахили) олур. Ектодерманын төрәмәләри өртүк, һиссијјат вә һәрәкәт функсијаларыны јеринә јетирир; рүшејмин инкишафы просесиндә онлардан синир системи, дәри өртүјү вә бундан төрәјән дәри вәзиләри, түкләр, ләләкләр, пулчуглар, дырнаглар вә с. һәзм системинин өн вә арха шө'бәләринин епителиси, дәринин бирләшдиричи тохума әсасы, пигмент һүчејрәләри вә висцерал һүчејрәләр јараныр. Бағырсаг бошлуғу өртүјү ектодермадан ибарәт олуб рүшејмин гишасыны тә'мин едир: ондан һәзм системинин селикли гишасы, һәзм вәзиләри, тәнәффүс органлары јараныр. Мезодерма рүшејм һиссәләри арасында әлагә јарадыр, дајаг вә трофик функсијаны јеринә јетирир; ифразат вә чинсијјәт органлары, гандамар системи, икинчи бәдән бошлуғуну өртән сероз гиша вә дахили органлары өртән әзәләләр мезодермадан инкишаф едир. Р.в. һаггындакы тә'лим ембриолокијанын ән мүһүм үмумиләшдирмәләриндәндир.

РҮШЕЈМ ГИШАСЫ—бир сыра онурғасыз һејванларда, акулаларда, бүтүн али онурғалы һејванларда, инсанда рүшејмин һәјат фәалијјәтини вә онун зәдәләнмәдән горунмасыны тә'мин едир. Јумурта гишасындан фәргли олараг, Р.г. јумуртаһүчејрәсинин јетишмәси заманы дејил, рүшејм һүчејрәләриндән рүшејмин инкишафы заманы јараныр. Р.г.-на *амнион*, *хорион* вә *аллантоис* аиддир. Амнион рүшејмин үзәринә азча галхмыш вә сыхлашмыш рүшејмдәнкәнар ектодерманын јан гатындан вә јан ләвһәнин харичи вәрәгиндән формалашыб јараныр. Маје илә долу амнион рүшејми гурумагдан мүһафизә едир, ону башга гишалара тохунмагдан (мәс., јумуртанын габығы) вә механики зәдәләнмәләрдән горујур. Амнион гатынын харичи дивары хориону әмәлә кәтирир. О, мәмәлиләрдә вә инсанда ушаглығын дивары илә тәмасда олур. Сүрүнәнләрдә вә гушларда бу Р.г. адәтән сероз адланыр. Мәмәлиләрдә вә инсанда хорион ананын организми илә дөл арасында маддәләр мүбадиләсини тә'мин едир. Хорионун әсасы инкишаф мәрһәләсинин әввәлиндә рүшејм һәлә говугчуг шәклиндә олдуғда гојулур.

РҮШЕЈМ ИНКИШАФЫ, ембрионал инкишаф—һејван организминин ана организминдән кәнарда, јахуд онун дахилиндә јумурта гишасында баш верән инкишафы. Р.и. јумуртанын бөјүдүјү, формалашдығы вә јетишдији рүшејмдән әввәлки инкишаф дөврүндән сонра кәлир. Р.и.-нын ардынча исә рүшејмдән сонракы (постембрионал) дөвр башланыр. Р.и.-нын кедишиндә нисбәтән садә тәшкил олунмуш јумуртаһүчејрәләрин бириндән мүхтәлиф орган вә тохумадан ибарәт вә мүстәгил чохһүчејрәли организм әмәлә кәлир. Р.и.-нын башланғычы олан мајаланма ана организминдә, јахуд да су мүһитиндә баш верир. Мајаланманын биоложи мә'насы популјасија дахилиндә һејванларда кенетик информасијанын мүбадилә олунмасындан ибарәтдир. Мүхтәлиф һејванларын рүшејми илк дөврдә јашлы организмләрә нисбәтән бир-биринә чох охшардыр. Бу охшарлыг нисбидир. Р.и.-нын илк мәрһәләсиндә ембрион һүчејрәләри мүхтәлиф истигамәтдә инкишаф едә билир. Р.и. нүвәдәки ирсијјәт апараты илә мүәјјән едилир. Нүвә хромосомларындакы кенләрин һәр бири бир зүлал молекулунун гурулушу һаггында информасија дашыјыр. Валидејн организмләрин кенләрдә коллашмыш әламәтләри Р.и. заманы реализә олунур. Кенләрин функсијасы һәлә рүшејмдән әввәлки дөврдә, бөјүјән јумуртаһүчејрәдә, сарынын вә инкишафын еркән дөврүндә зүлал синтезини тә'мин етмәк үчүн зәрури олан бүтүн РНТ нөвләринин фәал сурәтдә топландығы заман башлајыр.

Әд.: бах *Рүшејм* мәгаләсинин әдәбијјатына.

РҮШЕЈМ КИСӘСИ (диши гаметофит) —өртүлүтохумлу биткиләрдә чинси нәсил. Икигат мајаланмадан сонра Р.к.-ндән рүшејм вә ендосперм инкишаф едир.

С

С—Азәрб. әлифбасынын 23-чү, рус әлифбасынын 18-чи һәрфи, бу һәрфлә ифадә олунан самит сәсин ишарәси. Јазылышы *Кирилл әлифбасындан* көтүрүлмүшдүр. Мүасир Азәрб. әдәби

Јазы системләри	Ишарәси
Финикија	[illegible]
Гәдим јунан	[illegible]
Латын	[illegible]
Славјан (Кирилл)	С С с С С с С
Рус, Азәрбајчан	С с С с

«С» һәрфинин мүхтәлиф јазы системләриндә тәкамүлү.

дилиндә С кар, күјлү, дилөнү-диш, саф самит сәсдир. Сөзүн әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләнир.

СААКА́ДЗЕ Кеорки, Бөјүк Моурави (тәгр. 1580, Пели к.—13.10. 1629)—күрчү сијаси хадими, сәркәрдә. Чар азнаурлары (задәканлары) нәслиндән иди. 1608 илдән Тифлисин моурависи олмуш, сарај чәкишмәләри үстүндә 1612 илдә Ирана мүһачирәт етмишди. 1620 илдә I *Шаһ Аббас* ону азјашлы Картли чары II Симонун вәкили (һамиси) тә'јин етмиш вә С. әслиндә Картлинин һакими олмушду. 1623 илдә Картли-Кахетидә Иран әлејһинә үсјан башладыгда С. она рәһбәрлик етди. Марабдин вурушмасындакы (1625) мәғлубијјәтдән сонра үсјанчылар партизан мүһарибәсинә кечдиләр. Иран Картли-Кахетидә I Тејмуразын чарлығыны танымалы олду. С. I Тејмураза гаршы чыхды, лакин 1628 илдә мәғлуб олараг Түркијәјә гачды. Орада хәјанәтдә тәгсирләндириләрәк өлдүрүлдү. С. һаггында бәдии филм чәкилмишдир.

Әд.: Джамбурия Г., Великий Моурави, в кн.: Грузии сыны, М., 1961.

СААКЈА́Н Такуи Галустовна (21.3.1907, Бакы—5.2.1977, Степанакерт)—ермәни совет актрисасы. Азәрб.ССР халг артисти (1960). Сәһнә фәалијјәтинә 1926 илдә Бакы Ермәни Театрында башламыш, 1949 илдән М. Горки ад. Степанакерт Драм Театрында мүхтәлиф характерли ролларда чыхыш етмишдир. Роллары: Наташа, Розалија («Морганын гоһуму», «Шәрәф наминә», А. Ширванзадә), Ануш («Бағдасар дајы», А. Паронјан), Марго («Сон гәрәнфил», Г. Тер-Григорјан), Машенка («Машенка», А. Афинокенов), Кикор («Кикор», Һ. Туманјан) вә б. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

СААМ ДИЛИ, лопар дили—*саамларын* дили. *Фин-угор дилләринин* фин-Волга голуна дахилдир. ССРИ-дә бу дилдә тәгр. 1000 адам данышыр (1979). Бир-бириндән чидди сурәтдә фәргләнән 3 диалект групу (шм., ч., ш.) вар. Сәс тәркиби мүрәккәбдир. Чохлу дифтонг мөвчуддур. Морфолокијасы синтетикдир. Лексикасы фин-Прибалтика вә самоди дилләри илә тарихән үмуми көкләрә маликдир. Фин дилиндән кечмә сөзләр чохдур. Јазысыздыр.

Әд.: Керт Г. М., Саамский язык, Л., 1971.

СААМЛАР, лопарлар, лапландлылар — РСФСР-ин Кола ј-а-нда (тәгр. 1,9 мин, 1979), Норвечин шм. р-нларында (тәгр. 20 мин), Исвеч (тәгр. 7 мин) вә Финландијада (тәгр. 2 мин) јашајан халг. *Саам дилиндә* данышырлар. Скандинавија С.-ы лүтеран, Кола С.-ы православдырлар. Маралчылыг, балыгчылыг вә овчулугла мәшғул олурлар. ССРИ-дә јашајан С. арасында сүдлүк вә хәзлик һејвандарлыг да инкишаф едир.

Әд.: Киселев А. А., Киселева Т. А., Советские саамы: история, экономика, культура, Мурманск, 1979.

САА́Р, Сар (алм. Saar, фр. Sarre)—Франса вә АФР-дә чај. Мозел чајынын (Рејн һөвзәси) сағ голу. Уз. 246 *км*, һөвзәсинин саһ. тәгр. 7,4 мин *км*². Вокез д-рындан башланыр. Диллинкен ш.-нәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. Саар каналы васитәсилә Марна—Рејн каналына бирләшдирилмишдир. Әсасән, јағыш сулары илә гидаланыр. Саркемин (Франса), Саарбрүккен, Фөлклинкен, Саарлуи, Мертсиг (АФР) ш.-ләри С. саһилиндәдир.

САА́Р КӨМҮР ҺӨВЗӘСИ—АФР-дә, Саар әразисиндә даш көмүр һөвзәси. Шм.-ш.-дән ч.-г.-ә 45 *км*-дәк узаныр. Орта ени 20 *км*-дир. Франса әразисиндә давамы Лотаринкија һөвзәси адланыр. Үмуми сәһиһ вә еһтимал еһтијаты (2000 *м* дәринлијәдәк) 5,5 млрд. *т*-дур. Көмүрүн әсас еһтијаты вә һасили Саарбрүккен—Нөјнкирһен—Фөлклинкен р-нундадыр. Көмүрүн јатым дәринлији тәгр. 500 *м*-дир.

СААРБРҮ́ККЕН (Saarbrücken)—АФР-дә шәһәр. Саар чајы саһилиндәдир. Саар әразисинин инз.м. Бејнәлхалг нәгл. говшағы. Әһ. 201,6 мин (1977). Саар даш көмүр һөвзәсинин мәркәзи. Гара металлуркија, машынгајырма, електротехника, кимја, полиграфија, јејинти вә јүнкүл сәнаје мүәссисәләри; ун-т, консерваторија вар. Јармарка мәркәзидир.

СА́АРЕМАА, Сарема, Езел—Моонзунд архипелагында ән бөјүк ада. Балтик дәнизиндә, Ест.ССР әразисиндәдир. Саһ. 2714 *км*². Дамба васитәсилә Муху а.-на бирләшдирилмишдир. Әкинчилик, һејвандарлыг вә балыгчылыг инкишаф етмишдир. Доломит, әһәнкдашы јатаглары вар. Әсас шәһәри Кинкисеппдир.

СА́АРЕМАА ҮСЈАНЫ (1919)—Естонијада Совет һакимијјәти (Естландија Әмәк Коммунасы) деврилдикдән сонра Сааремаа вә Муху а-ларында зәһмәткешләрин үсјаны. Естонија буржуа Мүвәггәти һөкумәтинин антисовет мүдахилә үчүн ордуја сәфәрбәрлик кечирмәсинә чаваб олараг февралын 16-да башланмышды. Үсјанчыларын сајы 1000 нәфәрдән чох иди. Һәрби гәраркаһ јарадылмыш, наһијәләрдә әмәкчи комитәләри тәшкил олунмуш, комендантлар (комиссарлар) тә'јин едилмишди. Лакин а.-ларда коммунист тәшкилатлары јох иди, өлкәнин башга јерләри илә әлагә јарадылмамышды. Февралын 20-дә үсјан јатырылды. 300 нәфәрәдәк үсјанчы өлдүрүлдү (вә ја ишкәнчә верилди), 100-дән чоху каторгаја, һәбсә мәһкум едилди.

СА́АРИНЕН (Saarinen) Елијел (20.8. 1873, Рантасалми, Финландија—30.6. 1950, Блумфилд-Һилс, Мичиган штаты, АБШ)—фин ме'мары. 1923 илдән АБШ-да ишләмишдир. 1893—97 илләрдә Һелсингфорс (Һелсинки) ун-тиндә (бојакарлыг) вә Политехник ин-тунда (ме'марлыг) охумушдур. Әсас ишләри: Парисдәки Үмумдүнја сәркисиндә Финландија павилјону (1900, мүштәрәк лајиһә), Һелсинкидә Милли музеј (1902), вағзал (1910—14). 1937 илдән Еро *Сааринենлә* биркә ишләјәрәк *расионализм* схемләрини ән'әнәви ме'марлыг елементләри илә ујғунлашдырмышдыр [Миннеаполисдә (Миннесота штаты) килсә, 1950].

СА́АРИНЕН (Saarinen) Еро (20.8.1910, Кирккونумми, Финландија—1.7.1961, Анн-Арбор, Мичиган штаты, АБШ)—американ ме'мары. Елијел *Сааринենин* оғлудур. 1923 илдән АБШ-да јашамышдыр. Нју-Һејвендә (Коннектикут штаты) Јел ун-тинин ме'марлыг факүлтәсини битирмишдир (1934). Әсас ишләри: Кембричдә (Массачусетс шта-

Еро Сааринен. Вашингтон јахынлығында Ч. Ф. Даллес адына аеропортун бинасы. 1962.

ты) Һарвард ун-тинин капелласы (1955), Јел ун-тинин хоккеј стадиону (1958), Лондонда АБШ сәфирлији (1960), Нју-Јоркун Кеннеди аеропортунда TWA ширкәтинин тәјјарә вағзалы (1962), Вашингтон јахынлығындакы Ч. Ф. Даллес ад. аеропортун бинасы (1962), Нју-Јоркда CBS ширкәтинә мәхсус һүндүр бина (1964) вә с.

СААТ—вахты өлчмәк (санијә, дәгигә вә саатла) үчүн чиһаз. «Заман чиһазлары» групуна С.-дан әлавә, *хронометр санијәөлчән*, *тајмер*, заман релеси вә дикәр комбинәедилмиш чиһазлар дахилдир. Вахты өлчмәк үчүн бәрабәрсүр'әтли ирәлиләмә вә ја фырланма һәрәкәтиндән вә периодик рәгсләрдән истифадә етмәк олар; белә һалларда заман үчүн өлчү васитәси, ујғун олараг кечилмиш јол (вә ја јердәјишмә), дөнмә бучағы, јахуд рәгсләрин сајы олачагдыр.

Инсанын вахты өлчмәк үчүн истифадә етдији илк гурғу күнәш сааты олмушдур. Артыг е.ә. 3-чү миниллијин орталарында ән бәсит саат кими *гномондан* истифадә едилирди. Гәдим Мисир вә Јунаныстанда вахты үфүги вә шагули сиферблатлы күнәш С.-ы илә һесаблајырдылар. 1259 илдә Н. Туси тәрәфиндән јарадылмыш Марағa рәсәдханасында Ај, Күнәш тутулмасыны, кечә-күндүз бәрабәрлији анларыны мүшаһидә едән мүхтәлиф чиһазлардан әлавә, күнәш сааты вә су сааты да варды. 15 әсрин 1-чи јарысында Сәмәргәнддә Улуғбәјин гурашдырдығы күнәш саатынын һүнд. 50 *м*-ә чатырды. Е.ә. 2-чи вә 1-чи миниллликләрдә Һиндистан, Мисир, Чин вә Јунаныстанда вахты кечә вә күндүз көстәрә билән су илә ишләјән С.-лар дүзәлдилирди. Су сааты заман ваһидләринә бөлүнмүш шкалалы габдан ибарәт иди: ичәрисинә кәнар мәнбәдән кәлән су резервуардан дамчы-дамчы габа төкүләрәк орадакы сујун сәвијјәсини бәрабәр тәрздә артырырды. Бу исә шкалада өз әксини тапырды. Е.ә. тәгр. 150-чи илдә гәдим јунан ихтирачысы вә механики искәндәријјәли Ктесиби тәрәфиндән јарадылан вә бир чох өлкәдә 18 әсрә гәдәр истифадә едилән су С.-ы мүасир С. үчүн прототип олду. Гум сааты да бәрабәр сүр'әтли һәрәкәт принсипи әсасында ишләјир. Механики С. һаггында илк мә'лумата Бизанс антолокијасында (6 әсрин ахыры) раст кәлирик. Тарихчиләрин бә'зиләри механики С.-ын јарадычысы вероналы Патсификусу (9 әсрин башланғычы), дикәрләри исә 996 илдә Магдебургда ағырлыг дашы илә ишләјән гүллә сааты-ны дүзәлтмиш (мүасир мә'нада механики олмајан) раһиб Керберти (сонралар Папа II Силвестри) һесаб едирләр. Мә'лум олдуғу кими, садә конструксијалы механики гүллә С.-ы 1335 илдә Миланда гурашдырылмышды; 1348—64 илләрдә Италијада Донди тәрәфиндән јарадылмыш С. һәм вахты, һәм дә Күнәш, Ај вә 5 планетин һәрәкәтини көстәрирди. 1354 илдә Страсбург килсәсиндә гојулмуш С.-ын исә зәнки, тәгвими вә һәрәкәт едән фигурлары варды. Русијада илк гүллә С.-ы 1404 илдә Москва Кремлиндә раһиб Лазар Сербин тәрәфиндән дүзәлдилмишди. 14—16 әсрләрдә мүхтәлиф гурулушлу, дәгигликли вә өлчүлү С.-лар гурашдырылмыш, онлар јени детал-ларла зәнкинләшдирилмиш вә тәкмилләшдирилмишди. Лакин мүасир механики С.-ын ихтирачысы, 1657 илдә С.-а идарәедичи детал кими кәфкири дахил едән Х. Һүјкенс һесаб олунур. 1675 илдә инкилис саатсазы У. Клемент С.-да шпиндел механизмини (тәгр. 1510 илдә Нүрнберг механики П. Һенлејн тәрәфиндән тәклиф едилмиш) анкер ишәсалма механизминин ән садә варианты олан гармаглы механизмлә әвәз етди. С.-ын сонракы тәкмилләшмәси инкилис Ч. Грагамын, сонра јенә дә Һүјкенсин ады илә бағлыдыр. О, идарәедичи детал кими «баланс—спирал» системиндән истифадәни тәклиф етмишди (1675). 17 әсрин сонунда дәгигә әгрәби, 1760 илдә исә санијә әгрәби мејдана чыхды. 19 әсрин 2-чи јарысындан сәрбәст анкер механизми кениш јајылды.

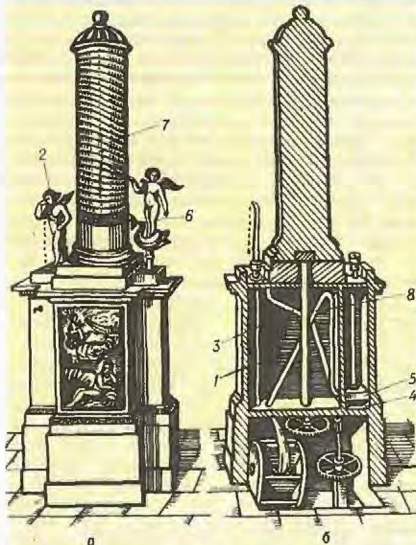

Шәк. 1. Клепсидра (су сааты): *а*—харичи көрүнүшү; *б*—кәсилиши; *1*—кәнар мәнбәдән кәлән сујун дахил олмасы үчүн боручуг; 2—фигур; *3*—боручуғундан кәлән су фигурун көзләриндән дамчы илә ахараг мүнтәзәм сурәтдә *4* резервуарына дахил олур; *5*—јухары учуна *6* фигуру бәркидилмиш тыхач; һәмин фигур әлиндәки ағачла 7 силиндри үзәринә чәкилмиш сиферблатда вахты көстәрир; *8*—күнүн сонунда *4* резервуарына долмуш сују ахытмаг үчүн сифонун боручуғу. Су ахдыгда 7 силиндрини өз шагули оху әтрафында чеврәнин 1/365 һиссәси гәдәр дөндәрир.

С.-лары шәрти олараг мәишәтдә ишләнән вә хүсуси тә'јинатлы кими нөвләрә ајырмаг олар. Биринчиләрә: гол, чиб, столүстү, дивар, күчә вә гүллә С.-лары, икинчиләрә исә сигнал С.-ы, табел С.-ы (ишә кәлиб-кетмә вахтыны автоматик гејд едән С.), просе-дура С.-ы, програм С.-ы вә с. дахилдир. Суалты үзкүчүлүк С.-ы, сәфәр С.-ы, антимагнит С. да вар. Рәгс системинин типинә көрә мүасир С.-лар кәфкирли, баланслы, камертонлу, кварс вә квант С.-ы кими нөвләрә ајрылыр. Енержи мәнбәјинә көрә дә С.-лар мүхтәлифдир: механики, електромеханики, електрон-механики, електрон.

Мүасир С.-ларын әсас говшаглары мүһәррик (јај), чарх системи, ишәсалма механизми, тәнзимләјичи, әгрәб механизми вә гурма механизмидир. Барабан ичәрисиндә јерләшдирилмиш јај барабаны, онун васитәсилә дә чарх системини фырландырыр. Фырланма тезлији «баланс—спирал» системи рәгсләринин периоду илә мүәјјән едилир. Чархларын дишләринин сајыны вә балансын рәгс периодуну елә көтүрүрләр ки, чархын бири С.-да бир дөвр (дәгигә әгрәби бу

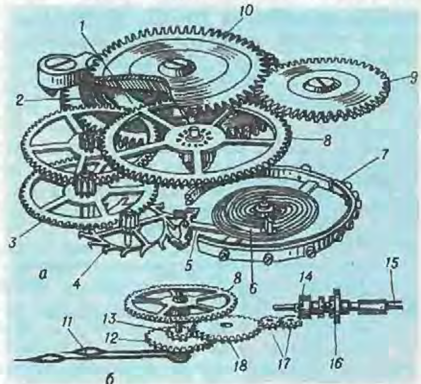

Шәк. 2. *а*—гол сааты механизминин схеми; *б*—әгрәб механизми: *1*—гурулан барабан; 2—јај; *3*—санијә чархы; *4*—ишәсалма чархы: *5*—анкер чәнкәли; *6*—уч әјриси; *7*—баланс; *8*—мәркәзи чарх; *9*—гурма чархы; *10*—барабан чархы; *11*—саат әгрәби; *12*—саат чархы; *13*—дәгигә көстәричиси; *14*—јумругчуглу муфта; *15*—гурма ачары; *16*—гурма триби; *17*—чевиричи чархлар; *18*—вексел чархы.

чарха бирләшдирилир), икинчиси исә дәгигәдә бир дөвр етсин (санијә әгрәбинин чархы). Мүасир С.-да чох вахт ајын тарихини, һәфтәнин күнләрини көстәрән әлавә механизмләр дә гојулур. Гол С.-лары зәрбәјә давамлыдыр, автоматик ишә дүшүр (механизмин гапаг тәрәфиндә мүвазинәт тапмамыш сәрбәст јырғаланан јүк олур). С. голда кәздириләндә һәмин јүк јырғаланыр вә реверсив гурулушлу чарх өтүрүчүсү васитәсилә јајы гурур; 10—12 саат әрзиндә јај С.-ын 20 саат вә даһа артыг ишләмәсини тә'мин едәчәк гәдәр гурулур.

Јарымкечиричиләрин һазырланмасында тәтбиг олунан мүасир технолокија вә интеграл микросхемләрин јарадылмасы сајәсиндә сон вахтлар гола бағланан кварс С.-лары кениш јајылмышдыр. Електрон схемли вә рәгәмләри маје кристалларын оптик активлији сајәсиндә ишыгланан С. електрон С.-ы адланыр. Бу С.-ларын електрон һиссәсиндә, кварс кенераторундан әлавә, тезликбөлән (сајғач) вә дешифраторлар да олур. ССРИ-дә әгрәбли вә рәгәм көстәричили кварс С.-лары истеһсал олунур. Електрон С.-лары кәләчәјин С.-ы олуб, заманы өлчән чиһазларын инкишафы саһәсиндә тамамилә јени кејфијјәт мәрһәләси тәшкил едир. Електрон схемли јүксәктезликли осилљаторларын тәтбигинә

əсасланан С.-ын мејдана чыхмасы илə С. тарихиндə тамамилə јени дөвр ачылыр. Бир сыра шəһəрлəрдə С. музејлəри вар, мəс., Ангарскда (ССРИ), Вупперталда (АФР). Бах һəмчинин *Атом саатлы, Кварс сааты.*

Əд.: Константинов А. И., Флеер А. Г., Время, М., 1971; Пипуныров В. Н., История часов с древнейших времен до наших дней, М., 1982.

САТ (лат. Horologium)—көјүн Чəнуб јарымкүрəсиндə бүрч. Ən парлаг улдузу 3,9 визуал улдуз өлчүлүдүр. ССРИ-нин ч. рајонларында гисмəн көрүнүр (бах *Улдуз хəритəси*).

САТ—заманын системдəнкəнар ваһиди; 1 С.=60 *дəг* = 3600 *сан*; 1 күн = 24 *саат*.

САТ БУЧАҒЫ—екваториал көј координатлары системиндəки координатлардан бири. Стандарт ишарəси *t*-дир.

САТ ДАИРƏСИ (астрономијада)—*мејл даирəсинин* синоними.

САТ ДИЛИМИ—*дилим вахтыны* һесабламаг үчүн Јер сəтһинин бөлүндүјү 24 һиссə.

САТ СƏНАЈЕСИ—чиһазгајырма саһəси; мөншəт тə'јинатлы вахтөлчəн чиһазлар (гол вə чиб, зəнкли, столүстү, дивар сааты вə с.), бина вə мүəссисəлəр үчүн ичтимаи истифадəли саатлар, һəмчинин нəгл. үчүн техники вə хүсуси вахт чиһазлары, *санијəөлчəн, тајмер, хронограф*, вахт релеси вə мүхтəлиф саат механизмлəри истеһсалыны əһатə едир. Илк саат сехи 1453 илдə Парисдə (Франса) мејдана кəлмишдир. Русијада кустар шəклиндə гүллə сааты истеһсалы 15 əсрдəн мə'лумдур.

ССРИ-дə 20-чи иллəрин əввəллəриндə Москвада «Авиаприбор» з-дунда садə, кəфкирли саат истеһсалы тəшкил олунмуш, 1929—30 иллəрдə 1-чи вə 2-чи Москва саат з-дларынын истифадəјə верилмəсилə сəнаје əһəмијјəтли саат истеһсалынын əсасы гојулмушдур. Мүһарибəдəн сонраکы иллəрдə Сердобск, Јереван, Петродворетс, Углич саат з-длары вə с. јарадылмышдыр. ССРИ-дə бурахылан електрон-механики гол саатлары («Чајка», «Зарја», «Слава», «Ракета», «Полјот») вə зəнкли саатлар («Слава», «Севан» вə с.) дүнја базарында əн'əнəви саат өлкəси олан Исвечрəнин вə с. өлкəлəрин саатлары илə мүвəффəгијјəтлə рəгабəт апарыр. Əлавə тəртибатлы (тəгвимли, автоматик гурулан) саатлар, електрон саатлар, о чүмлəдəн рəгəмли вə эгрəбли индикасијалы гол саатлары, кварс саатлар истеһсалы артыр. Перспективдə бүтүн хидмəт мүддəти əрзиндə батарејасы дəјишдирилмəјəн кварс саатлар, Үмумиттифаг радиосунун сигналлары үзрə дəгиг вахта ујғун олараг автоматик гурулан саатлар бурахылачагдыр. ССРИ-дə 1983 илдə һəр чүр нөвдəн олан 69,1 (1940 илдə 2,8) млн. əдəд саат истеһсал олунмушдур. С.с. дикəр сосиалист өлкəлəриндəн АДР вə ЧССР-дə даһа чох инкишаф етмишдир. Капиталист өлкəлəриндəн Јапонија (1981 илдə 153,8 млн. əдəд), Исвечрə (83,5 млн. əдəд) саат истеһсалына көрə ирəлидə кедирлəр.

СААТЫН ДҮЗƏЛИШИ—ејни анда дəгиг вахтла саатын көстəрдији вахтын фəрги. Саат, дəгигə, санијə вə онун һиссəлəри илə ифадə едилəрəк дəгиг вахты алмаг үчүн саатын көстəриши илə чəбри топланыр. С.д., əсасəн, улдуз вə орта Күнəш вахтына нəзəрəн тə'јин едилə билəр (бах *Вахт*). С.д.-нин тə'јини *практики астрономијанын* мүһүм мəсəлəлəриндəндир. Бу саһəдə тəдгигатлар *вахт хидмəти* лабораторијасында апарылыр.

СААТЛЫ—Азəрб.ССР-дə шəһəр (1947—71 иллəрдə штг). Саатлы р-нунун мəркəзи. Бакыдан 179 *км* аралыдыр. Араз чајынын сағ саһилиндə, Муған дүзүндəдир. Бакы—Јереван д.ј.-нда ст. Чөрəк-булка комбинаты, ширнијјат сехи, електрик шəбəкəси, кəнд техники-пешə, үмумтəһсил мəктəблəри, мəдəнијјəт еви, 2 кинотеатр, р-н хəстəханасы, 2 поликлиника, диспансер вə с. вар.

СААТЛЫ РАЈОНУ—Азəрб.ССР-дə инзибати р-н. 1943 илдə тəшкил едилмишдир. 1963 илдə лəғв едилиб əразиси Сабирабад р-нуна верилмиш, 1965 илдə јенидəн мүстəгил р-н олмушдур. Саһ. 1145 $км^2$. Əһ. 58,9 мин (1984, 1 јанвар). Р-нда 1 шəһəр, 33 кəнд вə б. јашајыш мəнтəгəси вар. Мəркəзи Саатлы ш.-дир.

Саатлы. В. И. Ленин адына мејдан.

Тəбиəт. С.р. Мил вə Муған дүзлəриндəдир. Əразиси океан сəвијјəсиндəн ашағыда (—28 *м*-ə гəдəр) јерлəшир. Антропокен чөкүнтүлəри јајылмышдыр. Јајы гураг кечəн мүлајим-исти јарымсəһра вə гуру чөл иглими вар. Орта темп-р јанварда 1,4°С, ијулда 26,2°С-дир. Иллик јағынты 300 *мм*-ə гəдəрдир. Əразисиндəн Араз чајы, шм. сəрһəди боју аз бир мəсафəдə Күр чајы ахыр. Р-ндан Шаумјан ад. вə Ленин ад. суварма каналлары кечир. Боз-чəмəн, боз, чəмəн-боз, шоракəт, батаглыг-чəмəн торпаглары јајылмышдыр. Биткилəри, əсасəн, јарымсəһра вə сəһра типлидир. Мешəлəр 0,5 мин *һа*-дыр. Чөлдонузу, гумсичаны, чанавар, түлкү, боз довшан, бəзкəк, довдаг вə с. вар.

Əһали. Орта сıхлыг 1 $км^2$-дə 49,9 нəфəрдир. Ири јашајыш мəнтəгəлəри Саатлы ш., Нəсимикəнд, Ленинкəнд вə Əлисолтанлы к.-лəридир.

Тəсəррүфат. С.р., əсасəн, к.т. р-нудур; памбыгчылыг, тахылчылыг, бостанчылыг вə һејвандарлыг мүһүм јер тутур. 18 к-з, 1 с-з вар (1984). К.т.-на јарарлы торпагларын саһ. 63,1 мин *һа*-дыр (1983). Бунун 37,6 мин *һа*-ы шум јери, 0,2 мин *һа*-ы чохиллик биткилəр, 2,3 мин *һа*-ы динчə гојулмуш торпаглар, 23,0 мин *һа*-ы отлаглардыр. 43,1 мин *һа* торпаг саһəси суварылыр. 37,6 мин *һа* экин саһəсинин 30%-индə дəнли вə дəнли-пахлалы биткилəр (əсасəн, буғда вə арпа), 49%-индə техники биткилəр (памбыг), 3%-индə картоф вə тəрəвəз-бостан биткилəри, 18%-индə јем биткилəри экилир. 1983 илдə 54,5 мин *т* памбыг истеһсал олунмушдур. 27,2 мин гарамал, 2,8 мин давар вар (1982). Гушчулугла мəшғул олунур. С.р.-нда памбыгтəмизлəмə, асфалт з-длары, чөрəк-булка комбинаты,

1

2

3

4

Саатлы рајону. 1. Саатлы. Мəдəнијјəт сарајы. 2. Тарих-дијаршүнаслыг музејиндə. 3. Саатлы. Тичарəт мəркəзи. 4. «Москва» колхозунун гушчулуг фермасында.

Респ. Дөвләт К.Т. Истеһсал-Техники Тә'минат Комитәсинин шө'бәси, електрик шәбәкәси вә с. вар. Бакы—Јереван д.ј. вә Әли Бајрамлы—Зәнкилан автомобил јолу С.р. әразисиндән кечир.

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. 8 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 310 ушаг тәрбијә олунур. 13 сәккизиллик, 24 орта мәктәбдә (о чүмләдән бир гијаби) вә орта кәнд техники пешә мәктәбиндә 18,5 мин шакирд тәһсил алыр (1982/83). Муған мелиорасија тәчрүбә ст. (1914 илдән), мәркәзләшдирилмиш китабхана (51 филиалы илә), 6 мәдәнијјәт еви, 32 клуб, 22 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1983). АКП Саатлы РК вә Р-н ХДС-нин органы «Дөнүш» гәзети 1954 илдән (1962 иләдәк «Муған памбыгчысы») чыхыр. Јерли радио верилишләри редаксијасы 1966 илдә јарадылмышдыр. Р-нда телевизија верилишләринә бахылыр.

Р-нда 250 чарпајылыг 8 хәстәхана, 19 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитарија-епидемиоложи ст., 93 һәким, 222 орта тибб ишчиси вар (1983).

САТЛЫЛАР—азәрб.-ларын етногенезиндә иштирак етмиш түркдилли тајфа. Етноним 14 әсрин сонунда Чухур Сә'д әразисиндә јаранмышдыр. Әвәлләр Арпачајын ашағы ахары вә Аразын сағ саһилиндә јашајан С.-ын хејли һиссәси 15 әсрин 30-чу илләриндән гоншу әразиләрә көчдү. С.-ын бир гисми ајрымлара гарышараг Газах зонасында мәскунлашды. 1795—98 илләрдә С.-ын бир һиссәси Гарабаға көчдү. Еһтимал ки, Саатлы ш.-нин вә Саатлы к.-нин (Бәрдә р-ну) адлы С.-ла әлагәдардыр (бах һәмчинин *Сә'дулулар*).

САБАНТУЈ (бә'зи түркдилли халгларда «сабан»—«котан»+«туј»—«тој» сөзүндәндир) — Казан татарлары вә башгырдлар арасында кениш јајылмыш халг бајрамы. Јаз тарла ишләринин башланғычы олан С. торпағын шумланмасындан сәпинәдәк давам едирди. Коллектив шәкилдә гејд едилән С. күнүндә е'тигада көрә кәләчәк бол мәһсулун әсасы гојулурду. Совет һакимијјәти илләриндә бу мәрасим тәкчә татарларын дејил, Тат.МССР-дә јашајан бүтүн халгларын әмәк бајрамына чеврилмишдир. С. јаз тарла ишләринин јекунлашдырылмасындан сонра гејд едилир.

Әд.: Кашафутдинов Р. Г., Народные (общественные и семейные) праздники казанских татар, Казань, 1969; Уразманова Р. К., Сабантуй (Традиции и современность). Тезисы докладов на сессии, посвященной итогам полевых этнографических и антропологических исследований в 1974—1975 гг., Душанбе, 1976

САБАҺ (Sabah)—Малајзијада штат. Калимантан а.-нын шм.-ындадыр. Индонезија илә һәмсәрһәддир. Саһ. 76,1 мин *км*². Әһ. 655,3 мин (1970). Инз.м. Кота-Кинабалу, әсас порту Сандакандыр. Әразинин чох һиссәси дағлардыр. Субекваториал мешәләр вар. Каучуклу биткиләр, һиндгозу вә зејтун палмасы, һәмчинин какао, гәһвә вә с. бечәрилир. Әсас әрзаг биткиси чәлтикдир. Балыг овланыр. Мешә тәсәррүфаты мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Тахта-шалбан һазырлајан вә к.т. мәһсулларыны илкин е'мал едән мүәссисәләр вар. Дәниз портлары Сандакан, Тавао, Кота-Кинабалу, Лабуан, Каучук, мешә материаллары, һиндгозу вә палма јағы, балыг ихрач олунур. Туризм инкишаф етмишдир.

САБАҺ ӘС-СӘЛИМ ӘС-САБАҺ (صباح السالم الصباح) (1913, әл-Күвејт—31.12.1977, орада)—Күвејт дөвләт хадими. Сабаһ сүлаләсиндәндир (18 әсрин орталарындан Күвејтдә һакимијјәтдәдирләр). 1962 илдән вәлиәһд е'лан едилмишди. 1961—63 илләрдә баш назирин мүавини вә харичи ишләр назири, 1963—65 илләрдә баш назир олмушдур. 1965—77 илләрдә Күвејтин әмири иди.

САБАҺКҮЛҮ (Tagetes)—мүрәккәбчичәклиләр фәсиләсиндән битки чинси. Һүнд. 70—80 *см* олур. Бириллик вә ја чохиллик отлардыр. Јарпаглары ләләкварыдыр. Сары, нарынчы, түнд-гонур чичәкләри сәбәтчикдә топланмышдыр. Шимали вә Чәнуби Америкада 35-дән чох, ССРИ-дә 3, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 нөвү мә'лумдур. Күлчүлүкдә кениш истифадә олунур. С. бојаг биткисидир. Шаһәли С. Мексикада чох јајылдығындан буна Мексика С. дә дејирләр.

САБИЛЕ—Лат.ССР-дә шәһәр. Абава чајы саһилиндәдир. Јејинти вә јүнкүл сәнајеси вар. 13 әсрдән мә'лумдур.

САБИР (Мирзә Әләкбәр Зејналабдин оғлу Таһирзадәнин тәхәллүсү) (30.5.1862, Шамахы—12.7.1911, Шамахы)—Азәрб. шаири, ингилабчы сатирик, мүтәфәккир, ичтимаи хадим, мүәллим. Хырда алверчи аиләсиндә доғулмушдур. Бир нечә ил моллаханада, сонра исә С. Ә. Ширванинин үсулијәдид мәктәбиндә охумушдур. 8 јашында оручлуг әлејһинә кичик ше'р јазмыш, һәлә мәктәбли икән Сә'дидән тәрчүмәләр етмишдир. Атасы онун руһани, јахуд дүканчы олмасыны истәсә дә, кәнчин јарадычылыг һәвәсини өлдүрә билмирди. Оғлунун гәтијјәтини көрән ата онун ше'р јазмасына даһа мане олмамышдыр.

Јарадычылығынын илк дөврүндә С., бә'зи јумористик вә сатирик парчалар истисна едиләрсә, әсасән, мәдһијјә, нөвһә, мәрсијә јазырды. Бир мүддәт Ашгабад, Бухара, Сәмәргәнд, Мәрв, Сәбзәвар, Хорасан шәһәрләриндә јашајыб, өзбәк вә түркмән зијалылары илә јахындан таныш олмасы, һәјат мүшаһидәләрини, билик вә мә'луматыны зәнкинләшдирмәси, 19 әсрин ахыры вә 20 әсрин илк илләриндә Ф. Көчәрли, А. Сәһһәт, С. М. Гәнизадә вә б. илә достлуғу, габагчыл ичтимаи идејаларын тә'сири онун јарадычылыг инкишафына көмәк етмишдир. Маарифпәрвәрлик руһунда јазылмыш илк ше'ри 1903 илдә «Шәрги-Рус» гәзетиндә чап олунмушдур.

С.-ин ингилабчы шаир кими јетишмәсиндә Русијада 1905—07 илләр ингилабынын һәлледичи ролу олмушдур. Мәшһур «Бејнәлмиләл» (1905) ше'ри шаири халглар достлуғунун тәблиғатчысы кими танытмагдан әлавә, онун реализм, тәрәгги вә демократија уғрунда мүбаризә јолуна дүшдүјүнү көстәрән манифест руһлу әсәр иди. О замандан С. «Һәјат», «Иршад», «Зәнбур», «Дәбистан», «Һәгигәт» вә с. мәтбуат органларында ше'р вә мәгаләләр чап етдирмишдир. «Молла Нәсрәддин» журналында иштиракы (1906—11) С. јарадычылығынын ән јеткин, мәһсулдар дөврүдүр. Ч. Мәммәдгулузадә илә јарадычылыг вә мәсләк достлуғу С. үчүн чох фајдалы олмушдур. Онлар Азәрб. әдәбијјатыны зәнкинләшдирән бир сыра гијмәтли әсәри («Нијә мән дәрсдән гачдым», «Ахундла кешишин вә'ди» вә с. фелјетонлар) биркә јазмышлар. «Молла Нәсрәддин» журналында шаирин «Һопһоп», «Ағлар күләјән», «Әбунәср Шејбани», «Бојнубуруг», «Севдаји» вә с. кизли имзаларла сатирик ше'рләри чап олунмушдур. Әсәрләринин кәскин ифшаедичи мәзмунуна көрә иртичачылар шаирә шиддәтли һүчумлар едирдиләр. 1908 илдә С. мүәллимлик һүгугу алыб, Шамахыда јени үсулда «Үмид» мәктәбини ачды. Лакин көһнәпәрәстләрин фитнә-фәсады нәтичәсиндә бир илдән сонра мәктәби бағлајыб, 1910 илдә Бакыја көчдү. Бурада «Тазә һәјат» вә «Һәгигәт» гәзетләри редаксијаларында корректор ишләмиш, «Нәшри-маариф» чәмијјәтинин Балахана мәктәбиндә дәрс демишдир. Пролетар Бакысы, ингилабчыларла әлагә шаирин дүнјакөрүшүндәки мүтәрәгги хүсусијјәтләри даһа да гүввәтләндирмишдир.

С. Азәрб. әдәбијјаты, ичтимаи вә бәдии фикринин ән бөјүк сималарындандыр. О, Азәрб. әдәбијјатында тәнгиди реализмин гүдрәтли нүмајәндәси, Азәрб. сатирик поезијасына ингилаби маһијјәт верән новатор шаирдир. Һуманизм вә азадлыг идејалары С. реализминин чаныдыр. Ч. Мәммәдгулузадә вә б. молланәсрәддинчиләрлә бирликдә С. фәһлә һәрәкаты вә болшевизм идејаларындан руһланараг, мүбариз руһлу әсәрләр јазмыш, Азәрб. әдәбијјаты вә мәтбуатында ингилаби-демократик мејлләрин мөһкәмләнмәсинә чидди тә'сир көстәрмишдир. С. сатирасы илә Салтыков-Шедрин, Некрасов, Беранже, Һејне, Јәғма вә Тукајын реалист сатирасы арасында идеја вә мәгсәд јахынлығы вардыр. Шаир зоракылығы, әдаләтсизлик вә чәһаләти, чаризми, капиталист вә мүлкәдарлары, фырылдагчы дин хадимләрини, мүһафизәкар, мүртәче зијалылары, Шәргин мүстәбид һөкмдарларыны амансыз тәнгид атәшинә тутмуш, Бакыханов, Закир вә С. Ә. Ширвани кими сәләфләринин ән'әнәләрини инкишаф етдирәрәк, сатирик Азәрб. поезијасыны јени, јүксәк мәрһәләјә галдырмышдыр.

С. мүлкәдар-буржуа мәфкурәсини јајмаға чалышан мүртәче романтизмин, дини-схоластик вә формалист ше'рин әлејһинә ардычыл мүбаризә апарыр, халг мәнафејинә хәјанәт, истисмарчылара исә јалтаглыг едән јазычылары «әхлагсыз» адландырырды. О, һәгиги сәнәткар үчүн вәтәнпәрвәрлији, хәлгилији, «әсрин ајнасы» олмағы мүгәддәс вәзифә сајырды. Реализм принсипләрини мүдафиә едән С. шаирин мүгәддәс вәзифәсини «писи пис, әјрини әјри, дүзү һәмвар» јазмагда көрүрдү. Шаирин әдәби тәнгиди вә естетик көрүшләри «Нә јазым?», «Атмыш нигаби-һүснүн...», «Еј алны ај...» кими ше'рләриндә екс олунмушдур.

С. реализми Русијада 1905—07 илләр ингилабы вә иртича дөврүндәки ичтимаи һәјаты, Јахын вә Орта Шәргдә баш вермиш мүһүм һадисәләри чанлы бәдии лөвһәләрлә екс етдирир. Бу реализм бөјүк бәдии үмумиләшдирмә гүввәсинә маликдир. Шаирин јаратдығы сатирик типләр мүхтәлиф ичтимаи зүмрәләр, онларын тарихи инкишафда

М. Ә. Сабирин һејкәли. 1958. Бакы. Һејкәлтәраш Ч. М. Гарјағды.

мөвгеји, дахили аләми һаггында чанлы, инандырычы тәсәввүр верир. Бу типләр сәркисиндәки рәсмләр тарихи, милли вә етнографик колорити, һәгигәтә ујғунлуғу вә әлванлығы ил диггәтәлајигдир. С. әсәрләриндә түфејли ағаларын, «бојнујоғун» вә «шишгарынлар»ын өзләрини данышдырмаг үсулундан—сатирик монологдан чох усталыгла истифадә етмишдир. Чаризмин милли зүлмүнү, чар думаларынын ијакар симасыны, чарын Шәрг истибдады илә әлбир олдуғуну ифша етмәклә, С. бөјүк чәсарәт вә фәдакарлыг нүмунәси көстәрмишдир. «Бакы фәһләләринә», «Тәранеји-әсиланә», «Фәһлә өзүнү...» кими ше'рләриндә С. поезијаја фәһлә сурәтләри кәтирмиш, онларын бөјүк тарихи мүбаризәсинә дәрин рәғбәтини билдирмишдир. Јохсул Азәрб. кәндлиләринин ачыначаглы вәзијјәти, әкинчи вә рәнчбәрләрин бир гарын ач, бир гарын тох јашајышы, тәсәррүфат дәрдләри, халгы сојуб талајан төјчү вә веркиләр вә с. С. поезијасында дәрин инандырычылыг вә тәбииликлә тәсвир олунмушдур («Әкинчи», «Ағлашма», «Бизә нә?», «Диләнчи» вә с.). Гадын азадлығы, ушаг тәрбијәси, маариф вә мәктәб мәсәләләри, мәишәтдәки мешшанлыг, бајағылыг, азјашлы гызларын әрә верилмәси, ваизләрин, моллаларын рәзаләтлә долу һәјатынын ифшасы вә с. дә С. јарадычылығынын әсас мотивләриндән иди.

С. јарадычылығында бејнәлхалг иртичанын ифшасы, Иран вә Түркијә ингилаблары һаггында әсәрләр мүһүм јер тутур. Инкилис империализми вә чар Русијасынын мүстәмләкәчилик сијасәтини нифрәтлә дамғалајан шаир Иран ингилабыны алгышламыш, милли азадлыг һәрәкатынын башчысы Сәттархана ше'р һәср етмишдир. С. Иран вә Түркијә халгларыны азадлыг, демократија уғрунда мүбаризәдә фәдакар вә ардычыл олмаға чағырырды.

Шаир мүртәче гүввәләрин бүтүн тәһгирләринә, әтрафыны бүрүјән «тә'нә селинә» бахмајараг, өз јарадычылыг мәрамына, вәтәндашлыг борчуна даим садиг галмыш, ичтимаи идеалларынын сон нәтичәдә гәләбәсинә инанмышдыр. Буна көрә дә С. тәкчә тәнгид вә ифша илә кифајәтләнмир, мәнфиликләри јүксәк «идеал наминә» (Белински) тәнгид едирди. Онун реализми көһнәлији јыхыб мәһв етмәк, јенилијә јол ачмаг, тәрәггипәрвәр гүввәләрин мүбаризәсинә көмәк етмәк, азадлыг вә сәадәти јахынлашдырмаг үчүн ишыглы, нәчиб мәгсәдләр изләјән бир реализмдир. Бу ишдә сосиализм идеаллары С. үчүн бөјүк илһам мәнбәји иди. «Сәбр ејлә!» вә с. әсәрләриндә шаир мәчази дилдә зәһмәткешләри ингилаби мүбаризәјә чағырырды.

С. поезијасында лирик мотивләр дә гүввәтлидир; чох һалларда бурада залымлара нифрәт мәзлумлара мәһәббәт һисси илә үзви бирләшир. Шаирин билаваситә лирик жанрда јазылмыш әсәрләри дә аз дејил («Нејләрдин, илаһи», «Јашадыгча хәрабә Ширванда», «Руһум» ше'рләри, гәзәлләр вә с.). Ичтимаи мөвзулара һәср едилмиш лирик ше'рләриндә вәтән вә халг дәрди, әмәкчи инсанын арзу вә һәсрәти әкс олунмушдур. С. ушаглар үчүн дә јазмышдыр. Онун ушаг ше'рләри 20 әсрин әввәлиндә јаранмагда олан Азәрб. ушаг әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләриндәндир. Дүнјакөрүшүндәки тарихән шәртләнән мүәјјән мәһдудлуға бахмајараг, С.-ин ингилаби поезијасы «билаваситә Азәрб. совет поезијасынын сәләфи» («Правда», 1940, 17 мај) олмушдур.

С. поезијасы сәнәткарлыг, бәдии форма е'тибарилә дә Азәрб., еләчә дә Јахын вә Орта Шәрг ше'риндә хүсуси јер тутур. С.-ин ше'р дили чанлы халг дили вә классик Шәрг ше'ринин ифадә хүсусијјәтләри әсасында формалашмыш зәнкин, рәнкарәнк, дузлу-мәзәли дилдир. Шаир мүкалимә формасындан чох вә мәһарәтлә истифадә етмишдир. Ше'рләрини әруз вәзнинин ән шух, ојнаг бәһрләриндә јазмышдыр. Классик ше'р шәкилләри (гәзәл, мәснәви, гит'ә, бәһри-тәвил вә с.) дә С. јарадычылығында јени мәзмун алмышдыр. Бә'зи әсәрләри пародија шәклиндә јазылмышдыр.

С.-ин әсәрләри ССРИ халглары дилләринә вә бир сыра харичи дилә тәрчүмә едилмишдир. Јарадычылығы түркдилли вә фарсдилли халглар әдәбијјатына гүввәтли тә'сир көстәрмишдир (М. Мөчүз, Г. Тукај, Ә. Лаһути, С. Ә. Килани, М. Ә. Деһхуда, М. Әфраштә вә б.). С. поезијасы реалист Азәрб. рәссамлығынын (Ә. Әзимзадә вә б.) инкишафында мүстәсна рол ојнамышдыр.

Өмрү бору еһтијач ичәрисиндә јашамыш С. гарачијәр хәстәлијиндән өлмүш, «Шаһи-Хәндан» гәбиристанында дәфн олунмушдур. Һ. Нәзәрлинин «Сабир» пјеси, Мир Чәлалын «Јолумуз һајанадыр?» романы шаирә һәср олунмуш, бир сыра бәдии әсәрләрдә онун образы јарадылмышдыр. Сабирабад шәһәринә, р-нуна, респ.-нын бир сыра маариф вә мәдәнијјәт очағына, кәнд, гәсәбә, күчә, к-з вә с-зларына шаирин ады верилмишдир; адына теплоход вар. Бакыда һејкәли гојулмуш, Шамахыда ев музеји ачылмышдыр. Анадан олмасынын 100 иллији Үмумиттифаг миғјасында гејд едилмишдир. Азәрб. ССР-дә һәр ил ән'әнәви С. поезија күнләри кечирилир, мүвафиг ше'р алманахы бурахылыр.

Әсәрләри: Һопһопнамә, ч. 1—3, Б., 1912—14; Һопһопнамә, ч. 1—3, Б., 1962—65; Һопһопнамә, Б., 1980; Сатира и лирика (Хоп-хоп-намэ), Л., 1950; Сатира и лирика, М., 1954; Избранное, Б., 1962; Избр. сатиры, М., 1962; Сатира (пер. С. Васильева), М., 1969; Избранное, Л., 1983.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, ч. 2, Б., 1960; Мирәһмәдов Ә., Сабир, Б., 1958; Ағамиров М., Сабирин дүнјакөрүшү, Б., 1962; Ибраһимов М., Бөјүк шаиримиз Сабир, Б., 1962; Мүасирләри Сабир һаггында (мәчмуә), Б., 1962; Мирзә Әләкбәр Сабир (мәгаләләр мәчмуәси), Б., 1962; Чәфәр М., Һүнәрвәр шаир, «Азәрбајчан», 1962, № 3; Хәндан Ч., Сабир јарадычылығынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләри, Б., 1962; јенә онун, Шаирин һәјаты, Б., 1977; Заманов А., Сабир вә мүасирләри, Б., 1973; јенә онун, Сабир күлүр, Б., 1981; Мәммәдов М., Сабир вә мәтбуат, Б., 1974; Мәһәррәмова Р., Сабирин дили, Б., 1976; Һачыјев Т., Сабир: гајнаглар вә сәләфләр, Б., 1980; Сабир хатирәләрдә (топлајаны А. Заманов), Б., 1982; Шариф А., Жизнь и поэтическое творчество Сабира (1862—1911), М., 1951; Мирахмедов А., Поэт, призванный революцией, Б., 1967; Мамед Ариф, Великий сатирик Сабир, в его кн.: Избранное, т. 1, Б., 1972; Султанова Г. Д., Поэзия М. А. Сабира в русских переводах, Б., 1979.

САБИР—Азәрб.ССР Шамахы р-нунда фәһлә гәсәбәси. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 7 *км* ч.-ш.-дә, Пирсаат чајынын саһилиндә, Ләнкәбиз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 2298 (1983). Әсас тәсәррүфаты үзүмчүлүкдүр. Шәраб з-ду, сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, хәстәхана вар.

САБИРАБАД — Азәрб.ССР Чәлилабад р-нунун Андрејевка советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 1 *км* шм.-ш.-дә, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 2249 (1983); үзүмчүлүк вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана вар.

САБИРАБАД (1931 иләдәк Петропавловка) — Азәрб.ССР-дә шәһәр (1952—59 илләрдә штт). Сабирабад р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. (Сабир; Бакы—Јереван д.ј.-ндан бура гол ајрылыр, уз. 7 *км*). Күр чајында кәми дајаначағы. Күр вә Араз чајларынын говушдуғу јердә, Муған дүзүнүн шм. һиссәсиндәдир. Бакыдан 175 *км* аралыдыр. Памбыгтәмизләмә, ағач е'малы, сүд вә чөрәк з-длары, респ. Дөвләт К.Т. Истеһсал-Техники Тә'минат Комитәсинин р-н шө'бәси, 5 орта мәктәб, кәнд техники пе-

Сабирабад. Инзибати бина.

шә мәктәби, мәдәнијјәт евләри, 3 күтләви китабхана, кинотеатр, өлкәшүнаслыг вә дөјүш шөһрәти музејләри, мәркәзи р-н, ушаг вә көз хәстәханалары, поликлиника, вәрәм диспансери вә с. вар. М. Ә. Сабирин шәрәфинә адландырылмышдыр.

САБИРАБАД РАЈОНУ—Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. Саһ. 1598 *км²*. Әһ. 105,7 мин (1984, 1 јанвар). Р-нда 1 шәһәр, 84 кәнд вә гәс. вар. Мәркәзи Сабирабад ш.-дир.

Тәбиәт. С.р. Күр-Араз овалығынын Муған, Ширван вә гисмән Мил дүзләриндәдир. Әразиси океан сәвијјәсиндән ашағыдадыр. Антропокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Јајы гураг кечән мүлајим-исти јарымсәһра вә гуру чөл иглими вар. Орта темп-р јанварда 1,8°С, ијулда 26,5°С-дир. Иллик јағынты тәгр. 300 *мм*. Әсас чајы р-нун әразисиндән кечән Күрдүр (бә'зи јерләрдә р-нун сәрһәдиндән ахыр). Сарысу көлләринин бир һиссәси С.р.-ндадыр. Р-нун әразисиндә суварма каналлары (Ленин ад., Шаумјан ад. вә с.) чәкилмишдир. *Баш Ширван коллектору* р-нун шм. һиссәсиндән кечир. *Күрјаны коллекторлар* С.р. әразисиндән башланыр. Әсасән, бозчәмән торпаглары јајылмышдыр. Јарымсәһра биткиләри үстүндүр. Тугај мешәләри вар. Мешәләрин үмуми саһ. 3 мин *ha*-дыр (1983). Һејванлары: чөлдонузу, батаглыг гундузу, гум сичаны вә с. Су вә батаглыг гушларынын гышлаглары вар.

Әһали. Орта сыхлыг 1 *км²*-дә 66 нәфәрдир (1984). Ири јашајыш мәнтәгәләри Сабирабад ш., Галағајын, Суговушан, Улачалы, Чавад к.-ләридир.

Тәсәррүфат. С.р. респ.-нын ири памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг вә бостанчылыг р-нларындандыр. 25 к-з, 2 с-з вар (1984). К.т.-на јарарлы торпаглар 109,4 мин *ha*-дыр (1983). Бунун 58,2 мин *ha*-ы шум јери, 0,8 мин *ha*-ы чохиллик биткиләр, 5,3 мин *ha*-ы динчә гојулмуш торпаглар, 44,2 мин *ha*-ы отлаглардыр. Суварылан торпаглар 65,6 мин *ha*-дыр. 61 мин *ha* әкин саһәсинин 24%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы (әсасән, буғда, арпа), 52%-индә техники биткиләр (памбыг), 2%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри (әсасән, бостан) вә картоф, 22%-индә јем биткиләри әкилир (1983). Үзүм вә мејвә јетишдирилир. 1983 илдә 90 мин *т* памбыг јығылмышдыр. К-з вә с-зларда 30 мин гарамал, 56 мин давар вар (1984). Сүдчүлүк вә гушчулуг комплексләри, колхозлараарасы көкәлтмә бирлији јарадылмышдыр. Барамачылыгла мәшғул олунур. Р-нда памбыгтәмизләмә, сүд, ағач е'малы, нар ширәси, механики-тә'мир з-длары, сәнаје комбинаты, Респ. Дөвләт К.Т. Истеһсал-Техники Тә'минат Комитәсинин шө'бәси вә с. вар. Р-нун әразисиндән Бакы—Јевлах, Бакы—Имишли, Әли Бајрамлы—Астара вә с. автомобил јоллары, Бакы—Јереван (Османлы ст.-ндан Астараја гол ајрылыр), шм. сәрһәдиндән Бакы—Тбилиси д.ј. кечир. Чај (Күр) нәгл.-ндан истифадә едилир.

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. 6 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 430 ушаг тәрбијә алыр. 86 үмумтәһсил мәктәбиндә 30,4 мин, орта техники пешә мәктәбиндә 583 шакирд охујур (1982/83).

1

2

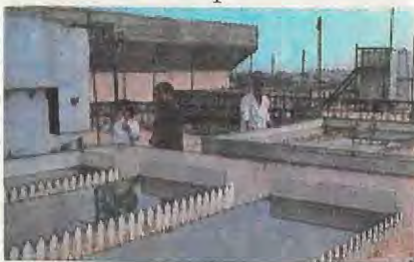

3

4

Сабирабад рајону. 1. Сабирабад шәһәриндә нар ширәси заводу. 2. Һәзи Асланов адына колхозун һејвандарлыг комплекси. 3. Күр чајы саһилиндә су дурулдучу гурғу. 4. Сабирабад шәһәриндә универсал мағаза.

Р-нда једдииллик мусиги мәктәби, 71 китабхана, 3 музеј, 50 клуб, 17 мәдәнијјәт еви, 34 киногургу вар (1983). АКП Сабирабад РК вә р-н ХДС-нин органы «Муған» гәзети 1930 илдән чыхыр (1962 иләдәк «Памбыг чәбһәсиндә» ады илә). Јерли радио верилишләри редаксијасы 1962 илдән фәалијјәт кәстәрир. Р-нда телевизија верилишләринә бахылыр.

Р-нда 265 чарпајылыг 12 хәстәхана, 58 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитарија-епидемиоложи ст., 141 һәким, 336 орта тибб ишчиси вар (1983).

САБИРКӘНД — Азәрб.ССР Шамхор р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 15 *км* шм.-г.-дә, Шамхор—Товуз автомобил јолу кәнарында, Кәнчә Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 2992 (1983); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, тибб мәнтәгәси вар.

САБИРЛӘР, савирләр, суварлар—Хәзәр дәнизинин шм.-г. саһилләриндә јашамыш түрк мәншәли көчәри тајфа. Әввәлләр Сибирдә (Иртыш чајы бојунда) јашамалары еһтимал олунур. С. һаггында илк дәфә Птолемеј (2 әср) мә'лумат вермишдир. Мәнбәләрдә 3 әсрдән башлајараг С.-ин Загафгазија вә Өн Асијаја һүчумлары һаггында мә'лумат вар. С. 503 илдә Дәрбәнд кечидиндән Азәрб.-а басгын етмиш вә беш ил Сасаниләрлә мүбаризә апармышлар. 516 илдә исә Өн Асијаја сохулмуш, муздлу дөјүшчү кими каһ Иран, каһ да Бизанс тәрәфиндә Загафгазија уғрунда кедән мүһарибәләрдә иштирак етмишләр. 6 әсрин ахырларында С. аварлара мәғлуб олдугдан сонра бир һиссәси Шимали Дағыстанда, бир гисми индики Агстафа вә Шамхор арасындакы әразидә мәскунлашды.

Әд.: Артамонов М. И., История хазар, Л., 1962; Гадло А. В., Этническая история Северного Кавказа IV—X вв., Л., 1979; Джафаров Ю. Р., К вопросу о первом появлении сабир в Закавказье, «Вестник древней истории», 1979, № 3; Гусейнзаде А., Об одном древнем этнотопониме Азербайджана (Билясувар), «Советская тюркология», 1979, № 5.

САБИРОВА Маликә Әбдүррәһимовна (22.5.1942, Дүшәнбә — 27.2.1982, Дүшәнбә)—тачик совет балеринасы. ССРИ халг артисти (1974). Ленинград Хореографија Мәктәбини битирмиш (1961), сонралар Г. Уланова вә А. Мессерердән дәрс алмышдыр. 1962 илдән С. Ајни ад. Тачикистан Опера вә Балет Театрынын солисти олмушдур. Ән јахшы партијалары: Китри (Дон Кихот», Л. Минкус), Жизел («Жизел», А. Адан), Одетта («Соналар көлү», П. Чајковски), Чүлјетта («Ромео вә Чүлјетта», С. Прокофјев), Лејли («Лејли вә Мәчнун», С. Баласанјан), Сари («Илдырымлы јолларла», Г. Гарајев) вә б. Балет артистләринин Варна (1964) вә Москвада (1969) кечирилән бејнәлхалг мүсабигәләринин лауреаты иди. Харичи өлкәләрдә гастролда олмушдур. 2 орденлә тәлтиф едилмишдир.

САБИРОВА Нурчаһан Мәчид гызы (д. 1.7.1913, индики Балакән р-нунун Сарыбулаг к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1935—70 илләрдә Балакән р-нундакы Н. Нәриманов ад. к-зда түтүнчү ишләмишдир. 1948 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. 1970 илдән иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

САБИТ (тәхәллүсү, әсл ады вә фамилијасы Мәммәдәли Манафзадә; 1888, Тәбриз—20.12.1940, Ашгабад) — Азәрб. шаири, педагог. Тәбриздә франсыз педагожи ин-туну битирмишдир (1908). *Иран ингилабында* (*1905—11*) мүчаһид кими вурушмушдур. Өлүмә мәһкум олундугундан, 1910 илдә Русијаја мүһачирәт етмиш, бир мүддәт

Бакы вә Владигафгазда (индики Орчоникидзе), 1913 илдән исә Ашгабадда мүәллим ишләмишдир. 1911 илдән Бакы мәтбуатында, «Молла Нәсрәддин» журналында ше'р вә фелјетонлары дәрч олунмушдур. 1920 илдә Бакыда Шәрг халгларынын 1-чи гурултајында Закаспи Иран ингилабчы кәнчләринин нүмајәндәси кими иштирак етмишдир. 20—30-чу илләрдә Дашкәнд вә Ашгабадда али вә орта мәктәбләрдә педагожи фәалијјәт көстәрмиш, Ашгабадда азәрб.-ча чыхан «*Зәһмәт*» гәзетиндә чалышмышдыр. «Хатират» (1913) ше'рләр китабынын, ингилабдан әввәл Бакыда ишләјән иранлы фәһләләрин ачы талејиндән бәһс едән «Ики фонтан» һекајәсинин (1924), «Диван», «Талан-талан», «Шәрг» вә с. пјесләрин, дәрсликләрин мүәллифидир.

Әд.: Мәммәдли Г., Сабит Манафзадә, «Елм вә һәјат», 1972, № 2; Икроми Ч., Муаллим вә нависанда, «Точикистони Совети» гәзети, 1960, 3 август, № 181.

САБИТ ВӘ ДӘЈИШӘН КӘМИЈЈӘТЛӘР—өјрәнилән мәсәләдә ујғун олараг ејни вә мүхтәлиф гијмәтләр алан кәмијјәтләр. Мәс., чисим сәрбәст дүшәркән онун Јердән мәсафәси вә дүшмә сүр'әти дәјишән, тә'чил (һаванын мүгавимәти нәзәрә алынмаса) исә сабитдир. Дәјишән кәмијјәт анлајышы 17 әсрдә һәрәкәтин, просесләрин вә вәзијјәтләрин өјрәнилмәси илә әлагәдар јаранмышдыр. Дәјишән кәмијјәт анлајышыны елмә Р. *Декарт* дахил етмишдир. «Декартын дәјишән кәмијјәти ријазијјатда дөнүш нөгтәси иди. Бунун сајәсиндә ријазијјата һәрәкәт вә бунунла да диалектика кәлди вә јенә бунун сајәсиндә, диференсиал вә интеграл һесаблама дәрһал зәрури олду....» (Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966, сәһ. 228). И. *Нјутон* дәјишән кәмијјәти чари кәмијјәт адландырмыш вә она фасиләсиз һәрәкәтлә тәсвир едилән кими бахмышдыр. Бу, даһа мүнасиб олмуш вә Нјутона әјрихәтли фигурун саһәсини јени үсулла һесабламаға имкан вермишдир. О, әјрихәтли трапесијанын саһәсини дәјишән кәмијјәт кими арашдыраркән онун саһәсинин ординаты илә мүтәнасиблијини көстәрмиш, саһәләрин һесабланмасыны дәјишән кәмијјәти өзүнүн дәјишмә сүр'әтинә көрә тә'јин етмәјә кәтирмишдир. Лимит нәзәријјәсиндән сонра сүр'әтә төрәмә кими дәгиг тә'риф верилди. Кәсилән вә кәсилмәз функсијаларын кәшфиндән сонра дәјишән кәмијјәтә Нјутонун вердији тә'риф кифајәт етмәди, бә'зи һалларда исә әһәмијјәтсиз олду. 19 әсрин 2-чи јарысында вә 20 әсрдә тәкчә кәмијјәтләрә јох, даһа үмуми објектләр синфинә дәјишән кими бахылды. Бу, чохлуг нәзәријјәсинин, тоположијанын, ријази мәнтигин вә с.-нин инкишафына сәбәб олду.

Әд.: Мәммәдов Р., Али ријазијјат курсу, һ. 1, Б., 1978.

САБИТ ИБН ГҮРРӘ, (ثابت ابن قره) Әбдүлһәсән Сабит ибн Гүррә әл-Һәррани әс-Саби (836—901) —әрәб ријазијјатчысы. Суријанын Һәрран ш.-ндә доғулмушдур. Бағдадда јашамышдыр. Бүтпәрәст каһин аиләсиндә доғулмушдур. *Евклидин* «Әсаслар» вә Архимедин јун. мәтни һәлә дә тапылмајан дүзкүн једдибучаглы һаггында әсәрини тәрчүмә етмишдир. Тригонометрија вә әдәдләр нәзәријјәси илә мәшғул олмуш, «Дост әдәдләр» адланан (һәр биринин бөләнләри чәми о биринә бәрабәрдир) натурал әдәдләр чүтүнүн јаранма гајдасыны П. *Фермадан* 8 әср әввәл тапмышдыр. «Силиндр вә онун сәтһинин кәсикләри һаггында китаб» әсәриндә дүз вә маил силиндрин мүстәви кәсикләрини нәзәрдән кечирмиш, еллипсин вә еллипс сегментинин саһәсини һесабламыш, силиндрин ән бөјүк вә ән кичик кәсикләрини арашдырмыш, силиндр сәтһинин ики мүстәви кәсији арасында галан һиссәсинин саһәсинә аид теоремләри исбат етмишдир. С. И. Г. мүрәккәб нисбәтләр нәзәријјәсинин әсасландырылмасы проблеми илә мәшғул олан илк Шәрг ријазијјатчыларындандыр. О, «Нисбәтләрин тәртиб едилмәси һаггында» әсәриндә кәсилмәз кәмијјәтләр нәзәријјәсини һесаб илә әлагәләндирмиш, һәндәси кәмијјәтләр үчүн дә «вурма» вә «бөлмә», «һасил» вә «гисмәт» терминләрини ишләтмишдир. Бундан сонра *Өмәр Хәјјам* вә *Нәсирәддин Туси* әдәд анлајышынын мүсбәт һәгиги әдәдләрә гәдәр кенишләнмәсини кәшф етмишләр. С. И. Г.-нин һәндәсәјә даир «Фәрзијјәләр китабы» Ленинград Дөвләт күтләви китабханасында сахланылыр. С. И. Г. параболик сегментин икигат вә фырланма параболоидинин үчгат бөјүдүлмәси мәсәләсини һәлл етмишдир.

Әд.: Юшкевич А. П., Физико-математические науки в странах Востока, М., 1966; Бородин А. И., Бугай А. С., Биографический словарь деятелей в области математики, Киев, 1979.

САБИТ КАПИТАЛ—капиталын *истеһсал васитәләри* шәклиндә мөвчуд олан вә истеһсал просесиндә өз дәјәр кәмијјәтини дәјишмәјән һиссәси. С.к. *изафи дәјәрин* мәнбәји дејил, лакин онун истеһсалына вә капиталистләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәсинә шәраит јарадыр.

САБИТ РӘҺМАН [тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы Сабит Кәрим оғлу Маһмудов; [26.3.1910, Нуха (индики Шәки) — 23.9.1970, Бакы] — Азәрб. совет јазычысы, драматург, Азәрб.ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1943). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. В. И. Ленин ад. АПИ-ни битирмиш (1932), 1936—37 илләрдә Москвада Үмумиттифаг Кинематографија Институнун ссенари курсларында охумушдур. Әдәби фәалијјәтә 1926—27 илләрдә «Молла Нәсрәддин»дә дәрч етдирлији фелјетонларла башламышдыр. 30-чу илләрдә нәшр олунмуш «Позғун», «Ширин бүлбүл» (1932), «Вәфасыз» (1933), «Кәнчлик һекајәләри» (1934), «Ширин арзулар» (1937), «Хәјалпилов» (1938) китабларындакы һекајәләрдә халгын ингилабдан әввәлки ағыр һәјаты («Ширин бүлбүл», «Бөјүк милләт мәһкәмәләри»), кечмишин галыглары илә мүбаризә вә јени һәјат гуручулуғу («Позғун», «Вәфасыз», «Мир Гасымын мачәралары», «Гудурған» вә с.) тәсвир олунур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә вә мүһарибәдән сонракы дөврдә јаздығы һекајәләрдә («Бир севкинин тарихи», «Гоһумлар», «Арзулар», «Севинч јашлары» вә с.) совет адамларынын мә'нәви аләми, мүһарибәдән гајытмыш әскәрләрин талеји вә аилә-мәишәт мәсәләләриндән бәһс едилир. «Сон фачиә» (1938) повести Һ. Әрәблинскијә һәср олунмушдур. «Нина» (1948) романында Бакы пролетариатынын ингилаби мүбаризәси әкс етдирилмишдир. «Бөјүк күнләр» (1952) романынын мөвзусу мүасир кәнд һәјатындандыр.

С.Р. Азәрб. совет комедијасынын баниләриндәндир. Азәрб. совет әдәбијјатында бу жанрын естетик тәләбләринә чаваб верән илк әсәр олан «Тој» (1937) сатирик комедијасында инкишафа, тәрәггијә мане олан чәһәтләр, бүрократизм, ловғалыг кими ејибләр Кәрәмов сурәтиндә үмумиләшдирилмишдир. Азәрб. совет әдәбијјатында илк лирик комедија олан «Хошбәхтләр» (1941) әсәриндә исә нөгсанлар шән, јумористик күлүшлә тәнгид олунур, һәјатын мүсбәт мејлләри тәсдиг едилир. «Ашналар» (1945), «Ајдынлыг» (1949), «Нишанлы гыз» (1953) әсәрләриндә түфејлилик, мешшанлыг күлүш һәдәфинә чеврилмишдир. «Әлигулу евләнир» (1961), «Јалан» (1965) әсәрләриндә инсан вә чәмијјәт, шәхсијјәт вә вәзифә, вәтәндашлыг борчу вә с. кими мә'нәви-әхлаги проблемләр галдырылыр. «Дириләр» («Күләкләр», 1967) комедијасынын мөвзусу 20 әсрин әввәли Азәрб. һәјатындан көтүрүлмүшдүр. С.Р. «Аршын мал алан», «О олмасын, бу олсун», «Короғлу», «Әһмәд һарададыр?» филмләринин ссенари, «Улдуз», «Һичран» мусигили комедијаларынын либретто мүәллифидир. Театр хадимләри һаггында һекајә вә хатирәләри, В. Шекспир, К. Голдони, Ж. Б. Молјер вә Н. В. Гоголдан тәрчүмәләри вар. Әсәрләри бир чох дилләрә тәрчүмә олунмушдур. 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Шәки драм театры С.Р. адынадыр. Бакыда адына күчә вар.

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, ч. 1—6, Б., 1975—80; Соловей, М., 1961; Разбитое зеркало, М., 1967.

Әд.: Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи, 2 чилддә, Б., 1967; Мәммәдов М., Сабит Рәһман, Б., 1960; јенә онун, Сәнәт вә һәјат јолларында, Б., 1965; Мәммәд Ариф, Күлүш—көзәлликдир, «Азәрбајчан», 1970, № 9; Сәфијев А., Сабит Рәһманын комедијалары, Б., 1978; Очерк истории азербайджанской советской литературы, М., 1963.

САБИТ ЧӘРӘЈАН—гијмәт вә истигамәтини дәјишмәјән електрик чәрәјаны. С.ч. мәнбәләри *галваник елемент*, *термоелемент*, *аккумулјатор*, С.ч. кенераторлары (о чүмләдән *магнитоһидродинамик кенератор*) вә с. ола биләр. Дәјишән чәрәјанын дүзләндирилмәси јолу илә дә С.ч. алына биләр. С.ч.-дан нәгл.-да, електрокимјада, телемеханикада, рабитә гурғуларында, сүр'әти сәлис тәнзим олунан сәнаје механизмләриндә истифадә олунур. Сәнаје вә нәгл. гурғуларыны С.ч.-ла тәчһиз етмәк үчүн чевиричи јардымчы стансијалар тикилир. С.ч. дөврәләри адәтән *Ом гануну*, *Чоул—Лентс гануну* вә *Кирхһоф гајдаларына* әсасән һесабланыр.

САБИТ ЧӘРӘЈАН ЕЛЕКТРИК МҮҺӘРРИКИ—сабит чәрәјан електрик

енержисини механики енержијә чевирән машын. С.ч.е.м. фырланма сүр'әтинин кениш һәдләрдә сәлис вә гәнаәтли тәнзимини тә'мин етдијиндән бөјүк әмәли әһәмијјәтә маликдир. С.ч.е.м. нәгл.-да, галдырычы вә кран гурғуларында, металлуркија з-дларында, автоматик гурғуларда вә с.-дә тәтбиг едилир. С.ч.е.м.-ндә фырладычы момент лөвбәр чәрәјаны илә гүтбләрин магнит саһәси арасындакы гаршылыглы тә'сирдән јараныр. С.ч.е.м.-нин фырланма

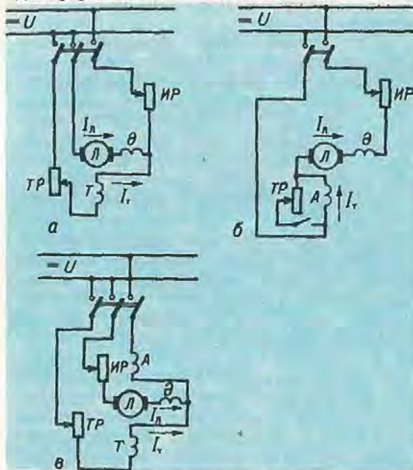

Сабит чәрәјан мүһәррикинин тә'сирләнмә схемләри: *а*—паралел, *б*—ардычыл, *в*—гарышыг тә'сирләнмә; *U*—гидаландырычы кәркинлик; *Л*—лөвбәр; *Ә*—әлавә гүтбләр долағы; *Т*—паралел тә'сирләнмә долағы; *А*—ардычыл тә'сирләнмә долағы; *ИР*—ишәсалма реостаты; *ТР*—тәнзимләјичи реостат; J_T—тә'сирләнмә чәрәјаны; $J_Л$—лөвбәр чәрәјаны.

истигамәтинин дәјишдирилмәси лөвбәр вә ја тә'сирләнмә долагларындакы чәрәјанын истигамәтинин дәјишмәси илә әлдә едилир. Тә'сирләнмә үсулундан асылы олараг паралел, ардычыл вә гарышыг (компаунд) тә'сирләнән С.ч.е.м. нөвләри вардыр. С.ч.е.м. реостат васитәсилә ишә салыныр. Паралел тә'сирләнән С.ч.е.м.-нин характерик хүсусијјәти онун сүр'әтинин валдакы механики јүкдән аз асылы олмасыдыр. Ардычыл тә'сирләнән С.ч.е.м.-нин сүр'әти исә јүкдән чох асылыдыр.

САБИТ ЧӘРӘЈАН КЕНЕРАТОРУ—механики фырланма енержисини сабит чәрәјан електрик енержисинә чевирән машын. С.ч.к. сабит чәрәјан електрик ст.-ларында, фырланма сүр'әтини кениш һәддә дәјишән електрик интигалларынын гидаландырылмасында, дәјишән чәрәјан синхрон кенераторларында тә'сирләндиричи кими вә с.-дә тәтбиг олунур. С.ч.к.-нун ики тә'сирләнмә үсулу вардыр: а) мүстәгил; б) өзүтә'сирләнән. Биринчи һалда електромагнит долаглары хүсуси кәнар мәнбәдән гидаланыр. Икинчи һалда електромагнит долаглары лөвбәр долағы илә паралел, ардычыл вә гарышыг гошула биләр. Коллекторлу вә коллекторсуз (униполјар) С.ч.к. нөвләри вар. С.ч.к. јүк алтында ишләјәркән лөвбәр долағы илә фырчаларда јаранан кәркинлик дүшкүсү вә лөвбәр реаксијасы сәбәбиндән онун кәркинлији дәјишир. Кәркинлијин дәјишмә дәрәчәси С.ч.к.-нун тә'сирләнмә схеминдән асылыдыр. Адәтән кәркинлији сабит сахламаг тәләб олунур. Кәркинлијин тәнзимләнмәси роторун сүр'әтини, ја

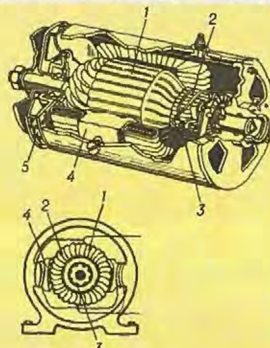

Коллекторлу сабит чәрәјан кенератору: *1*—ротор (лөвбәр); 2—коллектор; *3*—фырча; *4*—статор; *5*—вентилјаторун ганадлары.

да тә'сирләнмә чәрәјаныны реостатла дәјишмәклә апарылыр.

САБИТ ЧӘРӘЈАН КҮЧЛӘНДИРИЧИСИ—истәнилән гәдәр јаваш дәјишән електрик сигналларынын транзисторлу (вә ја лампалы) күчләндиричиси. С.ч.к.-нин бурахыла билән *тезликләр золағы* 0—100 *Mhc*-дир. С.ч.к.-ндән, әсасән, өлчмә техникасы вә автоматика чиһазларында, кичик чәрәјан вә јүкләрин өлчүлмәсиндә, електрон *аналог һесаблајан машынларында* (әмәлијјат күчләндиричиси кими) вә с.-дә истифадә едилир.

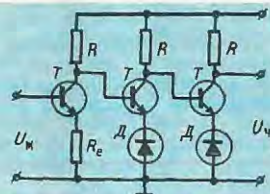

Шәк. *1*. Садә биртактлы сабит чәрәјан күчләндиричисинин схеми: *Т*—транзистор; *R*—јүк резистору; R_e—емиттер дөврәсинин резистору; *Д*—стабилитрон; $U_к$—кириш кәркинлији; $U_ч$—чыхыш кәркинлији; *E*—електрик мәнбәнин кәркинлији.

С.ч.к.-ндә кириш кәркинлијинин сабит гијмәтиндә чыхыш кәркинлијинин дәјишмәси—сыфыр дрејфи (сыфрын дәјишмәси) баш верир (елементләрин көһнәлмәси, әтраф мүһитин темп-рунун вә електрик мәнбәји кәркинлијинин дәјишмәси вә с.-јә көрә). Бирбаша күчләндирән С.ч.к.-ндә каскадлар арасында әлагәдә реактив елементләр (мәс., конденсатор) олмур (шәк. 1). Белә С.ч.к.-ндә дрејф мәсәләси һәр бир каскадда (хүсусән, кириш каскадында) һәлл едилир. Тезлик чевиричили С.ч.к.-ндә дрејфин ләғви јаваш дәјишән кириш сигналынын көмәкчи рәгсләр васитәсилә чеврилмәсинә (модулјасијасына) әсасланыр; чеврилмиш сигнал дрејфсиз күчләндиричидә күчләндирилдикдән сонра детектирләмә (демодулјасија) јолу илә јенидән киришдәки сигналын формасыны тәкрарлајан күчләндирилмиш сигнала чеврилир (шәк. 2). Ики кәркинлик фәргини күчләндирән диференсиаллајычы күчләндиричидә чыхыш кәркинлији онун киришинә верилән ики кәркинлијин мүтләг гијмәтләриндән асылы олмајыб онларын фәрги илә мүтәнасибдир. Диференсиаллајычы күчләндиричи вә бөјүк күчләндирмә әмсалына (~10^6-ја гәдәр) малик әмәлијјат күчләндиричиләри интеграл микросхем шәклиндә һазырланыр.

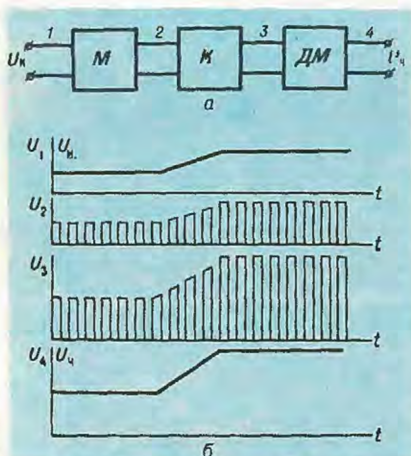

Шәк. 2. Тезлик чевиричили сабит чәрәјан күчләндиричиси: *а*—схеми; *б*—*1*, 2, *3*, *4* нөгтәләриндә кәркинлик сигналынын замана көрә диаграмы; *М*—модулјатор; *К*—дрејфсиз күчләндиричи; *ДМ*—демодулјатор; $U_к$—кириш кәркинлији; $U_ч$—чыхыш кәркинлији; U_1, U_2, U_3, U_4—мүвафиг нөгтәләрдәки кәркинликләр; *t*—заман.

Әд.: Цыкина А. В., Электронные усилители, М., 1982.

САБИТ ЧӘРӘЈАН МАШЫНЫ—сабит чәрәјан електрик енержиси истеһсал етмәк вә ја ону механики енержијә чевирмәк үчүн електрик машыны. Иш режиминә көрә С.ч.м. *сабит чәрәјан кенератору* вә ја *сабит чәрәјан електрик мүһәррики* кими ишләдилә биләр. Әсасән, статордан вә фырланан һиссәдән (ротор вә ја лөвбәрдән) ибарәтдир. Статорун дахили сәтһиндә даирә үзрә мүхтәлиф гүтблү електромагнитләр јерләшдирилир. Кенераторун лөвбәри бир-бириндән изолә олунмуш назик (0,5 *мм*-ә гәдәр) полад вәрәгләрдән һазырланыр. Полад вәрәгләрин харичи сәтһиндәки јуваларда лөвбәр долаглары јерләшдирилир. Лөвбәр фырландыгда долагларынын мәфтилләриндә дәјишән

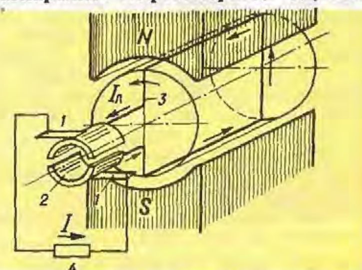

Шәк. 1. Сабит чәрәјан машынынын иш схеми: *N*, *S*—сабит магнит гүтбләри; *J*—јүкдәки чәрәјан; 1—фырча; 2—коллектор лөвһәси; *3*—машын лөвбәриндәки мәфтил сарғы; *4*—јүк.

е.һ.г. индуксијаланыр. Бу е.һ.г.-ни сабитләшдирмәк үчүн *коллектордан* истифадә олунур. Коллекторун силиндрик сәтһи үзәриндә көмүр вә ја графит-

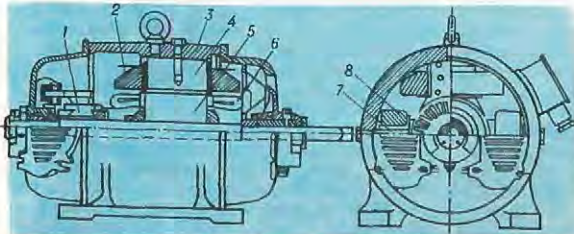

Шәк. 2. Сабит чәрәјан машыны: *1*—коллектор; *2*—тә'сирләнмә долағы; *3*—чаты; *4*—баш гүтбләр; *5*—ләвбәрин магнит кечиричиси; *6*—ләвбәрин ишләк долағы; *7*—әлавә гүтбләр; *8*—әлавә гүтбләр долағы.

дән һазырланмыш контакт фырчалары јерләшдирилир. Коммутасија заманы фырчалар гығылчым верә биләр. Фырчаларын гығылчымсыз ишләмәсини тә'мин етмәк үчүн коммутасија зонасында әлавә гүтбләр јерләшдирилир. С.ч.м. јүк алтында ишләркән ләвбәр долағындан чәрәјан кечир вә ләвбәр өз магнит селини јарадыр. Бу магнит селинин статор гүтбләринин магнит сели илә гаршылыглы тә'сиринә ләвбәр реаксијасы дејилир. Һәмин реаксија С.ч.м.-нда енержи чеврилмәсинин әсасыны тәшкил едир, електромагнит моменти, кәркинлик дүшкүсү јарадыр. Електромагнит моменти кенератор режиминдә тормозлајычы, мүһәррик режиминдә исә фырландырычы олур.

С.ч.м. јүк алтында ишләркән механики, магнит, електрик иткиләри јараныр вә машын гызыр. Гызманы мәһдудлашдырмаг үчүн С.ч.м. һавасојутма системи илә тәчһиз олунур.

САБИТЛӘШДИРИЧИ—бах *Фотографик сабитләшдиричи.*

САБИТОҒЛУ Емин (Маһмудов Емин Сабит оғлунун тәхәллүсү; д. 2. 11.1937, Бакы)—Азәрб. совет бәстәкары. Азәрб.ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1978). Респ. Ленин комсомолу мүкафаты лауреаты (1968). 1979 илдән Сов.ИКП үзвү. *Сабит Рәһманын* оғлудур. Москва консерваторијасыны битирмишдир (1961, Ј. *Шапоринин* синфини). Маһны жанры јарадычылығында әсас јер тутур («Дәрәләр», «Бакы, сабаһын хејир!», «Сәнин үчүн», «Узаг јашыл ада», «Бәлкә дә», «Нә көзәлдир Азәрбајчан», «Кәпәнәк», «Дағлар», «Инсаф да јахшы шејдир» вә с.). С. кинофилмләрә («Күн кечди», «Дәдә Горгуд», «Ад күнү», «Истинтаг», «Бағлы гапы») вә драм тамашаларына («Јалан», «Унуда билмирәм», «Јағышдан сонра», «Шәһәрин јај күнләри» вә с.) мусигинин, «Һичран» (1973), «Нәғмәли көнүл» (1983) мусигили комедијаларынын, симфонија (1961), «Мән Ленини көрүрәм» тәнтәнәли одасы (1969) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Педагожи фәалијјәт көстәрир (1979 илдән досент).

САБОЛЧ-САТМАР (Szabolcs-Szatmar)—Мачарыстанын шм.-ш.-индә меднје. Саһ. 5935 *км²*, әһ. 571 мин (1979). Инз.м. Нјиредһаза ш. Тиса чајы һөвзәсиндәдир. Дәнли биткиләр, картоф әкилир. Түтүн, күнәбахан, мејвә, тәрәвәз бечәрилир. Һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Әсас сәнаје мәркәзләри: Нјиредһаза, Кишварда, Матесалка, Нјирбатор, Нјирбогдан. Јејинти, машынгајырма, кимја вә с. сәнаје саһәләри, СЕС вә су анбары вар.

САБОТАЖ (фр. sabotage)—һәр һансы тәдбири гәсдән позма, ишдән јајынма, јахуд ону гәсдән вичдансызчасына ичра етмә. Совет чинајәт һүгугунда С. Совет дөвләтини сарсытмаг мәгсәдилә мүәјјән вәзифәләри шүурлу сурәтдә ичра етмәмәк, јахуд онларын гәсдән сәһләнкарчасына ичрасыдыр. 1958 иләдәк совет ганунверичилијиндә С.-а көрә мәс'улијјәти нәзәрдә тутан хүсуси норма мөвчуд иди. Гүввәдә олан ганунверичилик С.-ы мүстәгил чинајәт кими нәзәрдә тутмур, чүнки ССРИ-дә практик олараг С. һаллары јохдур вә она охшар һәрәкәтләр *зијанчылыг* вә *тәхрибат* кими тәвсиф едилир.

САБСАЈ Пинхос (Пјотр) Владимирович (2.7.1893, Одесса—25.4.1980, Бакы)—совет һејкәлтәрашы. ССРИ халг рәссамы (1973). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1947). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. Одесса Рәссамлыг Мәктәбиндә (1908—15) вә Ленинград Рәссамлыг Академијасында (1922—25) охумуш, 1926 илдән Бакыда јашајыб јаратмышдыр. М. Ф. Ахундовун Бакыда гојулмуш абидәси (тунч, гранит, 1930) С.-ын илк монументал әсәридир. С. М. Кировун Дағүстү паркдакы һејкәли (тунч, гранит, 1939) совет монументал һејкәлтәрашлығынын ән јахшы нүмунәләриндәндир. В. И. Ленинин образы С.-ын јарадычылығында мүһүм јер тутур [В. И. Ленинин Краснодарда (тунч, гранит, 1956) вә Бакыда (Ленин р-нунун кирәчәјиндә; тунч, гранит, 1957) гојулмуш абидәләри, еләчә дә бүст-портретләри (ағач, мәрмәр)]. «Нефтчи М. П. Каверочкин» (мәрмәр, 1955), «Рәссам С. Бәһлулзадә» (ағач, 1963), «Нефтчи Бабајев» (ағач, 1967; һәр үч әсәр Р. Мустафајев ад. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Музејиндәдир), «Елекија» (А. С. Пушкинин портрети, мәрмәр, 1961), «Јазычы С. Рәһимов» (тунч, 1961; һәр ики әсәр Третјаков галерејасындадыр, Москва) вә б. портретләри, С. Вурғунун монументал портрети (шаирин мәнзил-музеји; гранит, 1975), Бакыда С. Шаумјанын абидәси (гранит, 1975) вә с. әсәрләри үчүн образын психоложи ифадәлилији, пластик форма дәгиглији вә ајдынлығы сәчијјәвидир. 1940 илдә Азәрб. Рәссамлыг Мәктәбиндә һејкәлтәрашлыг шө'бәсинин јарадылмасынын тәшәббүсчүсү олмуш, 20 илдән артыг бу шө'бәјә рәһбәрлик етмишдир. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, Халглар Достлуғу ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф олунмушдур.

П. В. Сабсај. Јазычы Сүлејман Рәһимовун портрети. Тунч. 1961. Третјаков галерејасы. Москва.

Әд.: Рогинская Ф., П. В. Сабсай, М., 1958; Наджафов М., Творчество, приносящее радость (к восьмидесятилетию П. В. Сабсая), «Искусство», 1973, № 11; Петр Владимирович Сабсай, Альбом, М., 1979.

САБУН—али алифатик туршуларын, әсасән, палмитин, стеарин вә олеин туршуларынын дузлары; истеһсалатда вә мәишәтдә ишләдилән С. бу туршуларын суда һәлл олан дузларынын јујучу хассәли бә'зи башга маддәләр әлавә едилмиш гарышығындан ибарәтдир. Нафтен вә гатран (канифол) туршуларынын гәләви дузларына да С. дејилир. Пијләри битки күлү, әһәнк вә тәбии гәләвиләрлә е'мал етмәклә С.-ун һазырланмасы һәлә гәдим галлара вә керманлара мә'лум иди. С. һаггында мә'лумата К. *Галенин* (2 әср) әсәрләриндә тәсадүф едилсә дә, ондан јума васитәси (бах *Јујучу маддәләр*) кими чох сонралар истифадә олунмушдур. 17 әсрин әввәлләриндә артыг кифајәт дәрәчәдә јајылмышдыр. Сабунбиширмә сәнајеси 19 әсрдә мејдана кәлмишдир. 20 әсрин әввәлләриндә Бакы, Кәнчә, Шамахы вә с. шәһәрләрдә бир нечә кустар сабунбиширмә е'малатханасы фәалијјәт көстәрирди.

Мүасир сәнаје мүхтәлиф тип вә чешидли С. бурахыр. Ишләдилдији саһәләрә көрә С.-у 3 група ајырырлар: палтар С.-у, әл-үз С.-у вә техники С. Онлар бәрк, јумшаг, маје вә тоз һалында олур. Хаммал олараг һејван вә битки јағлары, һәмчинин јағы әвәз едән маддәләр—синтетик алифатик туршулар, *канифол, нафтен туршулары* вә с.-дән истифадә едилир. Бәрк С. нөвләри пиј вә саломасдан (һидрокенләшдирмә јолу илә бәркидилмиш битки јағы вә ја дәниз һејваны јағлары) һазырланыр. Маје С. үчүн, әсасән, маје битки јағлары вә јағы әвәз едән маддәләр көтүрүлүр. Әл-үз С.-у биширдикдә јағы әвәз едән маддәләрдән истифадә едилмир. С. алмаг үчүн көтүрүлән хаммал хүсуси газанларда гәләви, адәтән, каустик сода (натриум һидроксидлә) биширмәклә сабунлашдырылыр (бах *Сабунлашма*). Бу заман јағ туршуларынын дузлары вә глисерин әмәлә кәлир. Онлары сусуз сода (натриум-карбонат) илә нејтраллашдырдыгдан сонра гәләви әлавә етмәклә сабунлашма просесини баша чатдырырлар. Әл-үз С.-ларына мүхтәлиф әтирли маддә, боја, антиоксидант, бә'зи һалларда исә дезинфексијаедичи, мүаличәви-профилактик тә'сирли, көпүкәмәләкәтиричи вә с. маддәләр гарышдырылыр. С.-дан јујучу-исладычы маддә, емулгатор, сүрткү материалы вә с. кими кениш истифадә едилир. О, метал е'малы дәзкаһлары үчүн сојудучу-јағлајычы мајеләр һазырланма-

сында да ишләдилир. Азәрб.ССР-дә бә'зи С. нөвләри *Кировабад јағ-пиј комбинатында* истеһсал олунур.

САБУНАҒАЧЫ (Sapindus) — сабунағачы фәсиләсиндән битки чинси. Һәмишәјашыл вә ја јарпағы төкүлән ағачдыр. Ләләквары јарпаглары нөвбәли дүзүлүр. Нарынчы-сары чичәкләри сүпүркә чичәк групунда јерләшир. Мејвәси гутучугдур. Америка вә Асијанын тропикләриндә 15-дәк, ССРИ-дә 3, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 нөвү јашыллашдырмада кениш истифадә олунур. Мејвәсиндә 38%-дәк *сапонинләр* олдуғундан сабун кими ишләдилир. Шәрги Асијада битән вә габығында сапонин олан келреутеријаны да (Koelreuteria paniculata) бә'зән С. адландырырлар.

САБУНАҒАЧЫ ФӘСИЛӘСИ (Sapindaceae)—икиләпәли битки фәсиләси. Ағач, кол вә лианалардыр. Ләләквары вә ја садә јарпаглары нөвбәли дүзүлүр. Әсасән, хырда, әтирли чичәкләри симоз чичәк групунда јерләшир. Америка вә Асијанын тропикләриндә тәхминән 140 (1600-дәк нөвү), ССРИ-дә, һәмчинин Азәрб.ССР-дә 1 чинси мә'лумдур. ССРИ-дә декоратив битки кими бечәрилир. Габығында, јарпаг вә мејвәсиндә гатран, сүд ширәси вар. Бир чох нөвүнүн мејвәси вә тохуму јејилир, бә'зиләри јүксәккејфијјәтли одунчаг верир. Бә'зи нөвләри сапонинлә зәнкиндир.

САБУНЛАШМА, с а б у н л а ш д ы р м а—карбон туршуларынын төрәмәләринин (мүрәккәб ефирләр, нитрилләр, амидләр вә с.) һидролизи просеси, мәс., $RCOOR' + H_2O \rightarrow RCOOH + R'OH$. Сәнаједә С. туршу вә спиртләрин алынмасында кениш тәтбиг олунур; С. јолу илә јағлардан али карбон туршулары, *глисерин*, *сабун* вә с. алыныр.

САБУНЛАШМА ӘДӘДИ—1 *г* мүрәккәб ефирин сабунлашмасына сәрф олунан калиум-һидроксид мәһлулунун миллиграмларла мигдары. Сабунлашма просеси калиум-һидроксидин спиртдә мәһлулу илә гајнама темп-рунда апарылыр. Ејни шәраитдә контрол тәчрүбә дә апарылмалыдыр. С.ә.=28.055 $\times(a-б)в$ формулу илә һесабланыр; бурада *а*—контрол тәчрүбәнин титринә сәрф олунан 0,5 *н*-HCl мәһлулу (*мл* илә), *б*—сабунлашмадан сонра артыг галан гәләвинин титринә сәрф олунмуш һәмин мәһлул (*мл* илә); *в*—көтүрүлмүш ефирин чәкисидир (*мг* илә).

САБУНОТУ, с а п о н а р и ј а (Saponaria)—гәрәнфилчичәклиләр фәсиләсиндән битки чинси. Чохиллик вә бириллик отлардыр. Чәһрајы, ағ, бә'зән сары ләләкли чичәкләри сүпүркә, јахуд башчыг чичәк групунда јерләшир. Мејвәси бирјувалы гутучугдур. Аврасијада, әсасән Аралыг дәнизи өлкәләриндә 30-дәк, ССРИ-дә Сибирдә, Орта Асијада 10, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 4 нөвү мә'лумдур. Д ә р м а н С. (S. officinalis) Кәдәбәј р-нунда коллуг вә мешә кәнарында битир. Көкүмсову вә көкү сапонинләрлә зәнкиндир. Сәнаједә суррогат сабун кими, тибдә бәлғәмкәтиричи дәрман кими истифадә едилир. Чохләчәкли формасындан күлчүлүкдә истифадә олунур.

САБУНЧУ—Азәрб.ССР Ленин (Бакы шәһәр советлији) р-нунда штг (1936 илдән). Ленин р-нунун мәркәзи. Електрик д.ј. говшағы. Абшерон ј-а-ндадыр. 2 машынгајырма з-ду, асфалтбетон з-ду, 5 орта, 1 сәккизиллик, 1 фәһлә кәнчләр, 3 техники пешә мәктәбләри, Бакы сәнаје-педагожи техникуму, 5 ушаг бағчасы, көрпәләр еви, 3 китабхана, мәдәнијјәт сарајы, хәстәхана, 2 поликлиника, санитар-епидемиоложи ст., рабитә шө'бәси вә с. вар.

САБУНЧУ ЛАЈ ДӘСТӘСИ (ејниадлы јашајыш мәнтәгәсинин адындан)—Абшерон ј-а-нда вә Абшерон архипелағында Мәһсулдар гатын јухарыдан икинчи лај дәстәси. Гум вә кил тәбәгәләринин нөвбәләшмәсиндән ибарәтдир. Кәсилишиндә бир нечә гумлу һоризонта ајрылыр. Чох саһәләрдә бу һоризонтлар сәнаје әһәмијјәтли нефт вә газ јатагларына маликдир. Галынлығы 300—500 *м*. Бу термини илк дәфә 1921 илдә М. В. Абрамович тәклиф етмишдир.

САБУРХАСТ—Азәрб.-да орта әср шәһәри. Урмија көлүндән ч.-да, Мараға илә Бәрзә арасында тичарәт јолу үстүндә иди. Орта әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары (Ибн Хордадбеһ, әл-Истәхри, Ибн Һавгәл вә б.) Бәрзәдән С.-а 8 фәрсәх, С.-дан Марағаја 7 фәрсәх мәсафә олдуғуну көстәрмишләр. С.-ын ады чох күман, Сасани һөкмдары Шапурун ады илә әлагәдардыр (Шапурхаст). Әрәб мәнбәләриндә (Ибн Һавгәл, әл-Мүгәддәси, Јагут Һәмәви вә б.) Хузистанла Исфаһан арасында, Ниһавәндин 12 фәрсәхлијиндә ејниадлы башга бир шәһәрин дә ады чәкилир.

Әд.: В ә л и х а н л ы Н. М., IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында, Б., 1974; Б у н и я т о в З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965.

СА́ВА (Sava)—Југославијанын шм.-ында чај. Дунајын сағ голу. Уз. 940 *км*, һөвзәсинин саһ. 95 мин *км*²-дир. Јули Алп д-рындан башланыр. Гарышыг мәнбәдән гидаланыр. Мүһүм голлары; Купа, Уна, Врбас, Босна, Дрина. Гышда вә јазда чохсулу олур. Љубљана, Загреб, Сремска-Митровитса, Белград ш.-ләри С. саһилләриндәдир. Кәмичилијә јарарлыдыр. Сувармада истифадә олунур.

САВАД—охумаг вә јазмаг бачарығы. Бах *Савадлылыг*, *Тәһсил* мәгаләләринә.

САВАДЛЫЛЫГ—шифаһи вә јазылы нитг вәрдишләринә јијәләнмәк дәрәчәси—әһалинин мәдәни сәвијјәсинин мүһүм көстәричиләриндән бири. Чәмијјәтин мүхтәлиф игтисади вә сијаси инкишаф мәрһәләсиндә мәдәни тәләбатын јүксәлмәси илә јанашы «С.» анлајышынын маһијјәти дә дәјишир. Мәктәб тәһсилинин ашағы сәвијјәдә олдуғу өлкәләрдә охумағы вә јазмағы аз-чох бачаранлар белә савадлы һесаб олунур. Һазырда бејнәлхалг аләмдә «С.» дедикдә, охумаг, охудуғуну баша дүшмәк вә өз күндәлик һәјатына даир гысача ифадә јазмағы бачармаг габилијјәти нәзәрдә тутулур. Әһалинин башдан-баша савадланмасы баша чатдырылан инкишаф етмиш өлкәләрдә халгын мәдәни сәвијјәси *тәһсил* илә мүәјјәнләшдирилир.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан әввәл Русијада, хүсусилә империјанын милли учгарларында С. фаизи олдугча ашағы иди (1897 илдә үмумијјәтлә Русија империјасында 21%, о чүмләдән Азәрб.-да 9,3%, Орта Асијада 5—6%). Совет һакимијјәтинин илк илләриндән савадсызлығын ләғви үчүн кениш тәдбирләр програмы һәјата кечирилмиш, 1920 илдә ХМК јанында савадсызлығын ләғви үзрә Үмумрусија Фөвгәл'адә Комиссијасы (1923 илдә Азәрб.ССР-дә мувафиг комитә) јарадылмышды. *«Рәдд олсун савадсызлыг» чәмијјәти* өлкәдә савадсызлығын ләғвиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Үмуми ичбари орта тәһсилин һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә ССРИ (о чүмләдән Азәрб.ССР) башдан-баша савадлылар өлкәсинә чеврилмишдир.

Савадсызлығын ләғвиндә дикәр сосиалист өлкәләриндә дә әсаслы наилијјәтләр әлдә едилмишдир.

Инсанын әсас һүгуглары сырасына дахил олан С. 20 әсрин 2-чи јарысында јени инкишаф пилләсинә гәдәм гојмушдур. 1960—80 илләрдә бүтүн дүнјада мәктәбләрин вә тәләбәләрин сајы тәгр. 2 дәфә артмыш, 327 млн.-дан 648 млн.-а чатмышдыр. Лакин бу артымын сүр'әти ајры-ајры өлкәләрдә вә рекионларда мүхтәлифдир. БМТ Ушаг Фондунун (ЈУНИСЕФ) мә'луматына көрә, дүнјада 6—11 јашлы ушагларын 200 млн.-у савадсыздыр. Үмумијјәтлә дүнјада 814 млн.-дан чох савадсыз вар; бунун 70%-и Асијада, 20%-и Африкада, 5%-и Латын Америкасындадыр (1982).

Капиталист өлкәләриндә зәһмәткешләрин тәһсили кими, С.-ын инкишафы да һаким синфин мәнафејинә табе едилмишдир. Сосиализм чәмијјәтиндә С. халг күтләләринин сијаси маарифини, зәһмәткешләрин мәдәни-техники сәвијјәсини јүксәлтмәјин, онларын дөвләти идарә ишиндә, сосиализм гуручулуғу ишиндә фәал иштиракыны тә'мин етмәјин зәрури шәртидир. «Савадсыз адам сијасәтдән кәнардыр, она әввәлчә әлифба өјрәтмәк лазымдыр. Бунсуз сијасәт ола билмәз» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 62). Асија вә Африканын истиглалијјәт газанмыш өлкәләриндә савадсызлыға гаршы мүбаризәдә чидди мүвәффәгијјәтләр газанылмышдыр. Лакин игтисади чәһәтдән зәиф инкишаф етмиш, асылы өлкәләрдә, һәмчинин мүстәмләкә әсарәтиндән тәзәчә хилас олан өлкәләрдә С. фаизи һәлә дә ашағыдыр.

С. термини башга мә'наларда да ишләдилир: 1) һәр һансы елм саһәсиндә мүәјјән билијә малик олмаг (сијаси С., техники С.). 2) Әдәби дил нормаларына (грамматикаја, стилистикаја вә с.) ујғун олараг өз фикрини изаһ етмәк бачарығы.

САВАДСЫЗЛЫГЛА МҮБАРИЗӘ ЧӘМИЈЈӘТИ—Совет һакимијјәтинин илк илләриндә савадсызлығы ләғв етмәк үчүн јарадылмыш чәмијјәт. Бах *«Рәдд олсун савадсызлыг» чәмијјәти.*.

САВАДСЫЗЛЫҒЫН ЛӘҒВИ—бах *Савадлылыг.*

САВАЛАН — Чәнуби Азәрбајчанда (Иран) дағ. Һүнд. тәгр. 4821 *м*-дир. Вулканик сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Зирвәси гарлыдыр.

САВАЛАН—Азәрб.ССР Гутгашен р-нунун Гушлар советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 30 *км* ч.-г.-дә, Ачыноһур өн дағлығындадыр. Әһ. 279 (1983); тахылчылыг, түтүнчүлүк, һејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана; јахынлығында, археоложи абидәләрдән орта әсрләрә аид мүдафиә истеһкамы олан *Гачаг еви* вар.

САВАЛАН КЕЧИДИ—Гафгаз Албанијасынын сијаси вә игтисади һәјатында мүһүм рол ојнамыш кечид. Гәбәлә ш. харабалығындан ч.-да, Түрјан чајынын дәрәсиндә јерләшән С.к. «Чајбогазы» адланан јердән Палантөкән силсиләсинәдәк узаныр. Кечидин уз. тәгр.

15 *км*, ени исә 0,5—1 *км*-дир. С.к.-ндә бир сыра археоложи вә тарихи абидәләр (Гараултәпә, Галатап, Гачаг еви вә с.) вардыр. Ағдаш—Гутгашен автомобил јолунун бир һиссәси С.к.-ндән кечир.

САВА́ННА (Savannah)—АБШ-ын ч.-ш.-индә чај. Уз. 725 *км*, һөвзәсинин саһ. 27,2 мин *км*². Тагалу вә Сенека чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Атлантик океанына төкүлүр. Јералты вә јағыш сулары илә гидаланыр. Азсулу дөврү јајда олур. Огаста ш.-нә гәдәр кәмичилијә јарарлыдыр. СЕС вар. Саванна порту С.-нын мәнсәбиндәдир.

САВА́ННА (исп. sabana—Кариб һиндиләри дилиндән көтүрүлмүш сөз)—тропик вә субтропик енликләрдә тәркибиндә тәк-тәк агачлар, ағач групплары, коллуглар олан от өртүјүндән ибарәт биткилик типи. От өртүјүндә һүнд. бә'зән 3—5 *м*-ә чатан тахыл отлары үстүнлүк тәшкил едир. Ағачлары, әсасән, алчагбојлудур. Чәтиршәкилли ағачлар (акасијалар) кениш јајылмышдыр; бә'зиләринин (*баобаб* вә с.) көвдәсиндә чохлу су еһтијаты олур. Иглимин иллик кедишиндә јағышлы вә гураг мөвсүмләрин бир-бирини әвәз етмәси сәчијјәвидир. С.-лар Африка, Ҹәнуби Америка, Ҹәнуб-Шәрги Асија вә Австралијада кениш јајылмышдыр; Шимал вә Ҹәнуб јарымкүрәләринин ашағы енликләриндә, әсасән, субекваториал гуршагларында тәбии зоналар тәшкил едир.

САВА́ННА (Savannah)—АБШ-ын ч.-ш.-индә шәһәр. Ҹорҹија штатындадыр. Саванна чајынын мәнсәбиндә порт. Әһ. 138 мин (1980). Кағыз комбинаты, машынгајырма, шәкәр, кимја, ағач е'малы сәнајеси, кәми тәрсанәси вә с. вар. 1733 илдә салынмышдыр.

САВА́Р (Savart) Феликс (30.6.1791, Мезјер—16.3.1841, Парис)—франсыз физики, Парис ЕА үзвү (1827). Тәдгигатлары акустикаја, електромагнетизмә вә оптикаја аиддир. Електрик ҹәрәјанынын јаратдығы магнит саһәсинин интенсивлијинин гијмәтини тә'јин едән гануну (бах *Био—Савар ганану*) вермиш, мусиги аләтләринин физики әсасыны ишләјиб һазырламыш, резонанс һадисәсини вә мүхтәлиф ҹисимләрдә далғавары просесләри өјрәнмиш, Савар полјарископуну дүзәлтмишдир. Тезлик интервалы ваһиди (савар) онун адыны дашыјыр.

САВАРЕ́НСКИ Фјодор Петрович (11. 2.1881, Гроховетс, индики Владимир вил.-ндә—8.10.1946, Москва)—совет һидрокеологу. ССРИ ЕА акад. (1943; м. үзв 1939). Орҹоникидзе ад. Москва Кеоложи-кәшфијјат ин-тунун проф. (1930 илдән), мүһәндиси-кеолокија кафедрасынын јарадыҹысы вә мүдири (1934 илдән), ССРИ ЕА Кеолокија интунда һидрокеолокија вә мүһәндиси-кеолокија шө'бәсинин рәһбәри (1935—40), ССРИ ЕА һидрокеолокија вә мүһәндиси-кеолокија комиссијасынын сәдри (1940 илдән), һидрокеоложи проблемләр лабораторијасынын директору (1944—46) олмушдур. Һидрокеоложи вә грунтун механикасы саһәсиндә тәдгигатлар апармышдыр. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Инженерная геология, 2 изд., М.—Л., 1939; Избр. соч., М.—Л., 1950.

Әд.: Г о р д е е в Д. И., Академик Ф. П. Саваренский. Жизнь и деятельность, Труды Лаборатории гидрогеологических проблем АН СССР, 1954, т. 11.

СА́ВИНА Марија Гавриловна (11. 4.1854, Каменетс-Подолск—21.9.1915, Петроград)—рус актрисасы. Сәһнә фәалијјәтинә Минскдә башламыш (1869), сонралар Харков вә Новгородда чыхыш етмишдир. 1874 илдән Александра театрынын (Петербург) актрисасы олмушдур. Ролларынын: Марија Антоновна («Мүфәттиш», Н. Гогол), Поликсена («Һәгигәт јахшыдыр, сәадәт ондан да јахшыдыр», А. Островски), Акулина («Зүлмәт сәлтәнәти», Л. Толстој) вә б. С. Русија (инди Үмумрусија) Театр Ҹәмијјәтинин тәшкилатчыларындан вә сәдри олмушдур. 20 әсрин әввәлләриндә Бакыда гастрол тамашалары илә чыхыш етмишдир.

Ә с ә р и: Горести и скитания, Л., 1983.

САВИНЫ́Х Виктор Петрович (д. 7. 3.1940, Киров вил., Оричи р-нунун Березкины к.)—ССРИ тәјјарәчи-космонавты. Совет Иттифагы Гәһрәманы (1981). 1963 илдән Сов.ИКП үзвү. 1960 илдә Перм Дәмир-јол Нәглијјаты Техникумуну, 1969 илдә Москва Кеодезија, Аерофотоҹәкилиши вә Картографија Мүһәндисләри Ин-туну битирмиш, бир мүддәт конструктор бүросунда ишләмишдир. 1978 илдән космонавтлар дәстәсиндәдир. 1981 ил мартын 12-дә «Сојуз Т-4» космик кәмисиндә мүһәндис кими космоса учмуш (В. В. *Ковалјонокла* бирликдә), мартын 13-дә «Сојуз Т-4» «Салјут-6»—«Прогрес-12» орбитал комплекси илә бирләшмишдир (мартын 19-да «Прогрес-12» автоматик јүк кәмиси «Салјут-6»—«Сојуз Т-4» орбитал комплексиндән ајрылмышдыр). 1981 ил мартын 23-дә «Сојуз-39» (В. *Ҹанибеков* вә МХР вәтәндашы Ж. Гуррагча) «Салјут-6»—«Сојуз Т-4» орбитал комплекси илә бирләшмиш, нәзәрдә тутулан програм јеринә јетирилдикдән сонра һеј'әт мартын 30-да Јерә гајытмышдыр. Даһа сонра комплекс 1981 ил мајын 14-дә бурахылмыш «Сојуз-40» (Л. *Попов* вә РСР вәтәндашы Д. *Прунариу*) илә бирләшәрәк експеримент вә тәдгигатлары бирликдә јеринә јетирмишдир. С.-ын учушу мајын 26-да баша чатмышдыр.

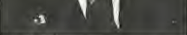

Әд.: «Космонавт-100», Киров, 1981.

СА́ВИНКОВ Борис Викторович (әдәби тәхәллүсү В. Р о п ш и н) (31.1.1879, Харков—7.5.1925, Москва)—есер партијасынын лидерләриндән бири, јазычы. 1903 илдән есер иди. Дахили ишләр назири В. К. Плеве́нин, Москва кен.-губернатору, бөјүк кнјаз Серкеј Александровичин өлдүрүлмәсиндә иштирак етмишдир. 1907 илдә есер партијасындан чыхмышдыр. 1911 илдә мүһаҹирәтә кетмиш, Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра Русијаја гајытмышдыр. *Керенски-Краснов гијамында* (*1917*) иштирак етмишдир, 1918 илдә Москвада кизли әксингилаби тәшкилат—«Вәтәни вә азадлығы мүдафиә иттифагы»ны јаратмышды. 1921—23 илләрдә хариҹдә ССРИ-јә гаршы ҹасуслуг-тәхрибатчылыг фәалијјәтинә рәһбәрлик етмишдир. 1924 илдә совет сәрһәдини кизли кечдикдән сонра һәбс олунмуш, күлләләнмә ҹәзасына мәһкум едилмишди (10 иллик һәбслә әвәз олунмушдур). Һәбсханада өзүнү өлдүрмүшдүр. Роман вә повестләриндә террорчулугдан мә'јуслуг, 1905—07 илләр ингилабы һадисәләри, әксингилабын перспективсизлији экс олунмушдур.

САВИРЛӘР—Шимали Гафгазын Хәзәр дәнизи саһилләриндә јашамыш түркдилли тајфа. Бах *Сабирләр*.

САВИ́ТСКАЈА Светлана Јевкенјевна (д. 8.8.1948, Москва)—ССРИ тәјјарәчи-космонавты. Совет Иттифагы Гәһрәманы (1982). Әмәкдар идман устасы (1970). 1975 илдән Сов.ИКП үзвү. Ј. Ј. *Савитскинин* гызы. С. Орҹоникидзе ад. Москва Авиасија Ин-туну битирмишдир (1972). Поршенли тәјјарәләрдә али пилотаж үзрә мүтләг дүнја чемпиону (1970), дәфәләрлә ССРИ чемпиону олмуш, авиасијада 18 дәфә дүнја рекорду газанмышдыр. 1976 илдән сынагчы-тәјјарәчи олмушдур. 1982 ил августун 19-да «Сојуз Т-7» космик кәмиси илә тәдгигатчы космонавт кими космоса учмушдур (Л. И. *Попов* вә А. А. *Серебровла* бирликдә). Августун 20-дә кәми «Салјут-7» — «Сојуз Т-5» орбитал комплекси илә бирләшмиш вә һәмин комплексдәки космонавтларла (А. Березовој вә В. В. *Лебедевлә* бирликдә) нәзәрдә тутулмуш елми програмы јеринә јетирдикдән сонра 1982 ил августун 27-дә «Сојуз Т-5» космик кәмисинин ендирилән апараты илә Јерә гајытмышдыр. С. Бејнәлхалг Авиасија Федерасијасынын гызыл медалына вә 14 дипломуна лајиг көрүлмүшдүр.

САВИ́ТСКИ Јевкени Јаковлевич (д. 24.12.1910, Новоросси́јск)—совет сәркәрдәси, авиасија маршалы (1961). Ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1944, 1945). Ленин мүкафаты лауреаты. ССРИ-нин әмәкдар һәрби тәјјарәчиси (1965). 1931 илдән Сов.ИКП үзвү. 1929 илдән Совет Ордусунда хидмәт едир. Һәрби тәјјарәчиләр мәктәбини (1932) вә Баш Гәраркаһ Һәрби Академијасыны (1955) битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә 25-ҹи ордуда ҺҺГ команданы, гырыҹы авиадивизија, авиагруп, гырыҹы авиакорпус командири олмуш, Кубан, Украјна, Белорусија, Прибалтика вә Полшанын азад олунмасында, һәмчинин Берлинин алынмасында иштирак етмишдир. 216 дөјүш учушу кечирмиш, шәхсән дүшмәнин 22, груп дөјүшүндә исә 2 тәјјарәсини вуруб салмышдыр. Мүһарибәдән сонра мәс'ул һәрби вәзифәләрдә олмуш, 1966 илдән ССРИ ҺҺМ гошунлары Баш командасынын муавинидир. Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд (1961—66), ССРИ Али Советинин (6-чы чағырыш) депутаты сечилмишдир. 3 дәфә Ленин ордени, 10 дикәр орден, медаллар, һәмчинин хариҹи орденләрлә тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Тищенко А. Т., «Дракон» идет на цель, Краснодар, 1969; Люди бессмертного подвига, 4 изд., кн. 2, М., 1975.

САВИ́ТСКИ Михаил Андрејевич (д. 18.2.1922, БССР-ин Витебск вил.-нин Звенјачи к.)—белорус совет бојакары. ССРИ халг рәссамы (1978). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1983). ССРИ Дөвләт мукафаты лауреаты (1973). Белорус халгынын Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндәки (1941—45) гәһрәманлығы јарадычылығында әсас јер тутур. «Партизанлар» (1963), «Партизанлар. Мүһасирә» (1967), «Өлүмлә чәзаландырма» (1968), «Партизан анасы» (1972), «Һәлак олмуш гәһрәманлар һаггында әфсанә» (1974), «Минск партизан мадоннасы» (1978) вә с. таблоларында мараглы характерләр галерејасы јаратмышдыр. 13 таблодан ибарәт «Үрәкдә рәгәмләр» (1974—79) силсиләсиндә («Јај театры», «Мәш'әлләрлә рәгс», «SOS», «Еттерсберг XX әсрин Голгофасыдыр», «32815 №-ли мәһбус» вә с.) С. фашизмин вәһшиликләрини, совет адамларынын мәтанәтини, мә'нәви јүксәклијини тәсвир едир. Әсәрләриндә халгын динҹ әмәјинин тәрәннүмүнә («Өһдәлик», 1960, «Мәһсул» 1966, «Чөрәк», 1975, «Чөрәк һаггында нағыл», 1980), еләҹә дә В. И. Ленинин образынын тәсвиринә («Јекдиллик», 1969, «Илк декретләр», 1977, В. И. Ленинин портретләри серијасы, 1977—80) кениш јер верир. Монументал бојакарлыг саһәсиндә дә фәалијјәт көстәрир (Минскдәки Бөјүк Вәтән Мүһарибәси Тарихи Музејиндә чәкдији «Бөјүк Вәтән мүһарибәси. 1944-ҹү ил» адлы дигар рәсмләри, 1971). Минскдәки Ј. Купала ад. музеј үчүн ишләдији силсилә таблолар («Јанка Купала», «Белоруслар», «Партизанлар» вә с., 1979—81) С.-нин диггәтәлајиг әсәрләриндәндир. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, «Шәрәф нишаны» ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф олунмушдур.

М. А. Савитски. «Минск партизан мадоннасы». 1978. Белорусија Дөвләт Рәссамлыг Музеји. Минск.

Әд.: Пугачева Э., Михаил Савицкий, Минск, 1982.

СА́ВКИНА Олга Петровна (18.9.1925, Бакы) — техник-технолог, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1960). 1957 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1942 илдә «Бакы фәһләси» машынгајырма з-дунда башламышдыр. 1953 илдән Јени Бакы нефтајырма з-дунда чалышыр. 1961—64 илләрдә АКП МК-нын үзвү олмушдур. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

САВМА́К (јун. Sáumakos)—е.ә.107 илдә үсјан етмиш Боспор скифләринин башчысы (бах *Савмак үсјаны*). Мәншәји һаггында мүхтәлиф фикирләр вар. С. А. Жебелјовун фикринчә С. V Перисадын сарајында бөјүмүш гул иди. Үсјан заманы С. ону өлдүрмүшдү. Үсјан јатырыларкән Понт гошуну С.-ы әсир тутуб, Синопа көндәрмишди.

САВМА́К ҮСЈАНЫ—е.ә. 107 илдә *Боспор дөвләтиндә* скифләрин үсјаны. Пантикапејдә Боспор чары V Перисадын һакимијјәти Понт падшаһы *Митридат VI Евпатора* вермәси һаггында Диофантла данышыглар заманы башланмышды. *Савмак* Перисады өлдүрмүш, Диофант исә Херсонесә гачмышды. Үсјанда скифләрин мүхтәлиф тәбәгәләри (асылы кәндлиләр, сәнәткарлар, гуллар) иштирак едирди. Үсјанчылар Боспор дөвләтинин Авропа һиссәсини әлә кечирмишдиләр. Савмак Боспорун һакими олмушду (бир илдәк давам едән бу гурулушун формасы мә'лум дејилдир). VI Митридатын көндәрдији чәза дәстәси үсјаны јатырмыш, Савмак әсир алынмышды. Боспор дөвләти VI Митридатын һакимијјәтинә кечмишди.

САВО́ЈЈА АЛП ДАҒЛАРЫ (фр. Alpes de Savoie) — Гәрби Алп д-рынын шм. һиссәси. Әсасән, Франса әразисиндәдир. Бир нечә јүксәк дағ массивиндән (Монблан, һүнд. 4807 *м*-дәк, Вануаз, Бофор, Белдон вә с.) ибарәтдир. Гранит, гнејс, кристаллик шист вә әһәнкдашыдан тәшкил олунмушдур. Јамачларында мешәләр, чәмәнликләр, бузлаглар вар.

САВО́ЈЈА СУЛАЛӘСИ — 11 әсрдән 1416 илләдәк Савојја һөкмдарларынын, сонралар исә Савојја һерсогларынын (1416—1720), Сардинија кралларынын (1720—1861), Италија бирләшмиш краллығы кралларынын (1861—1946) сулаләси.

САВО́ЈЈА ҺЕРСОГЛУҒУ—1416—1720 илләрдә феодал дөвләти (11 әсрдән 1416 илләдәк графлыг статусуна малик олмушдур). Пајтахты Шамбери (мүасир Франсада), 1563 илдән Турин (мүасир Италијада) иди. С.һ.-на Пјемонт да дахил едилмишди. Сәрһәд дөвләти кими дәфәләрлә мүһарибә мејданы олмушдур. Лондон мүгавиләсиндән (1720) сонра С. һ. Сардинија краллығы адланды.

САВОЈЈАЛЫ ЈЕВКЕ́НИ (Eugen von Savoyen) (18.10.1663, Парис—21.4.1736, Вјана)—принс, Австрија саркәрдәси вә дөвләт хадими, фелдмаршал (1693), кенералиссимус (1697). Австријa ордусуна *волонтјор* кими гәбул едилмиш, Вјана әтрафында түркләрә гаршы вурушмада (1683) фәргләнмишди. Нидерландда, Италијада, Мачарыстанда Австрија ордусуна командантлыг етмиш, франсыз, франсыз-бавар, түрк ордуларыны бир нечә дәфә мәғлубијјәтә уғратмышды. С. Ј. дөвләт сијасәтинә хејли тә'сир көстәрмишди. С. Ј. чәсурлуғу, мәтинлији вә сојугганлылығы илә фәргләнмиш, сәрт интизам тәләб етмәсинә бахмајараг табелијиндә оланларын һүсн-рәғбәтини газанмышды. С. Ј. ордуда бир сыра ислаһатлар кечирмишди. Әлинә бөјүк сәрвәт топлајан С. Ј. Вјанада чаһ-чалаллы сарајлар (*Белведер* вә с.) тикдирмиш, надир китабхана вә инчәсәнәт нүмунәләриндән ибарәт коллексија јаратмышды.

САВО́НА (Savona)—Италијанын шм.-ында шәһәр вә порт. Кенуја көрфәзи саһилиндәдир. Савона әјаләтинин инз.м. Әһ. 80 мин (1976). Металлуркија, машынгајырма вә електротехника, кимја сәнајеси вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

САВРА́СОВ Алексеј Кондратјевич (24.5.1830, Москва—8.10.1897, Москва) —рус мәнзәрә рәссамы. Москва Бојакарлыг, Һејкәлтәрашлыг вә Ме'марлыг

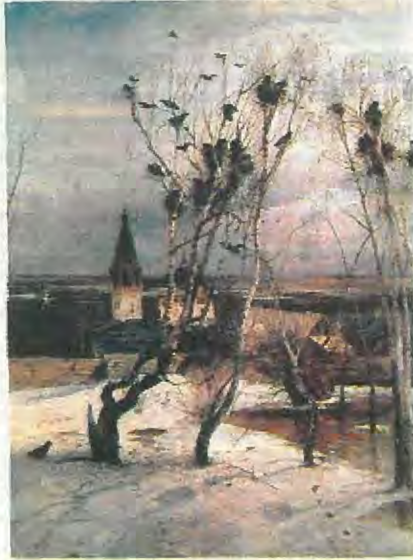

А. К. Саврасов. «Долашалар учуб кәлди». 1871. Третјаков галерејасы. Москва.

Мәктәбиндә охумушдур (1844—54). Еркән әсәрләри үчүн романтик ефектләр характерикдир («Тутгун һавада Кремлин көрүнүшү», 1851, Третјаков галерејасы, Москва). 1850—60-чы илләрдән С.-ун әсәрләриндә рәнкләрин вәһдәти, ишыг-көлкәнин емосионаллығы артыр, јарадычылығында доғма тәбиәтин тәсвири кениш јер тутур («Долашалар учуб кәлди», 1871, «Кәндарасы јол», 1873, «Кичик һәјәт», 1870-чи илләр—һамысы Третјаков галерејасындадыр).

Әд.: Добровольский О., Саврасов, М., 1983.

САВРОМАТЛАР—е.ә. 7—4 әсрләрдә Волга—Уралбоју чөлләриндә јашамыш көчәри тајфа. *Скифләрә* вә *саклара* јахын олмушлар. Јунан мүәл-

лифләри (Һеродот вә б.) С.-ы «гадынларын идарә етдији» халг адландырмышлар. Матриархат галыглары археоложи тәдгигатлар да (силаһ, ат ләвазиматы вә с. илә бирликдә варлы гадынын дәфн олундуғу гәбирләр) сүбут етмишдир. Е.ә. 5 әсрин сону—4 әсрдән С.-ын ајры-ајры груплары скифләри сыхышдырыб Дон чајыны кечдиләр. Е.ә. 4—3 әсрләрдә С.-ын јаратдығы јени тајфа иттифагына шәргдән кәлән тајфалар да дахил олду. Е.ә. 3 әсрдән башлајараг јени тајфа груплары *сарматлар* адланмаға башладылар.

Әд.: Смирнов К. Ф., Савроматы. Ранняя история и культура сарматов, М., 1964.

САВЧЕНКО Игор Андрејевич (11.10.1906, Винница—14.12.1950, Москва)—совет кино режиссору. РСФСР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1944). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты [1942, 1949, 1952 (өлүмүндән сонра)]. 1944 илдән Сов. ИКП үзвү. 1921 илдән театр актјору кими фәалијјәтә башламыш, Бакы, Москва фәһлә-кәнчләр театрларында реж.-луг етмишдир. Азәрб.-да кино кадрларынын һазырланмасында хидмәти вар; о, респ.-да истеһсал едилән «26 комиссар» (1933) филминдә чәкилмиш, «Әлсизләр» (1932) филминин ссенари мүәллифи вә реж. олмушдур. С.-нун «Богдан Хмелнитски» (1941) филми совет кино сәнәтинин инкишафында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Дикәр филмләри: «Гармон» (1934), «Казак Голота һаггында дума» (1937), «Атлылар» (1939), «Партизанлар Украјна чөлләриндә» (1943), «Көһнә водевил» (1947), «Тарас Шевченко» (1951; тәләбәләри тамамламышлар). Педагожи фәалијјәт көстәрмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Игорь Савченко. Сб. статей и воспоминаний, Киев, 1980.

САГАЈЛЫЛАР—*хакасларын* бир групу. Хакас МВ-нин Аскиз вә Таштып р-нларында русларла гарышыг һалда јашајырлар. Әсасән, екинчилик вә малдарлыгла мәшғул олурлар.

Әд.: Потапов Л. П., Происхождение и формирование хакасской народности, Абакан, 1957.

САГАЛАР (гәдим скандинавча saga, segja—сөјләмәк, нәгл етмәк)—гәдим исланд мәнсур тәһкијә әсәрләри. 12 әср—14 әсрин 2-чи јарысында јазыја алынмыш С. мүһафизә олунмушдур. Онлардан ән әһәмијјәтлиси гәбилә С.-ы вә ја «Исландлар һаггында сагалар»дыр. Бүтпәрәстлијә хас фатализм үнсүрләри илә зәнкин олан гәбилә С.-ы тарихи вә мәишәт реализми, дәрин психолокизми, чанлы данышыг дили илә сечилир. Гәбилә С.-ынын мүәллифләри намә'лумдур. Мүәллифләри мә'лум олан (Снорри Стурлусон вә Стурла Тордарсон) С. («Норвеч краллары һаггында сагалар»), јепископлар, Исландија сәркәрдәләри һаггында С. да вар. С. термини ирланд епосуна да аид едилир (бах һәмчинин *Едда*).

Мәтнләр: Исландские саги. Ирландский эпос, М., 1973; Снорри Стурлусон, Круг земной, М., 1980.

Әд.: Стеблин-Каменский М. И., Мир саги, Л., 1971; Гуревич А. Я., История и сага, М., 1972; јенә онун, «Эдда» и сага, М., 1979.

САГА́Н (Sagan) Франсуаза (д.21.6.1935, Ло департаменти, Кажарк)—франсыз јазычысы, гадын. «Салам, кәдәр» (1954), «Сиз Брамсы севирсинизми?» (1959), «Пәмбә булудлар» (1961), «Тәслим сигналы» (1965), «Сојуг сула күнәш зәррәси» (1969), «Үрәк көјнәмләри» (1973) вә с. романларында, «Мүбһәм тәбәссүм» (1957) повестиндә, «Исвечдә гәср» (1960), «Валентинанын бәнөвшәји палтары» (1965), «Әлдән дүшмүш ат» (1966) вә с. пјесләриндә әсл инсани һиссләрә биканә олан буржуа чәмијјәтиндә франсыз зијалыларынын әһвали-руһијјәси психоложи дәринликлә әксини тапмышдыр. Јарадычылығында мөвзу јекнәсәглији, сосиал мәһдудлуг, өзүнүтәкрарлар нәзәрә чарпыр («Әзилмиш јатаг» романы, 1977 вә с.). Бә'зи новеллалары Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Немного солнца в холодной воде и другие повести, М., 1975; Смутная улыбка, «Литературная Грузия», 1981, № 6—7; Повести, Минск, 1983.

СА́ГАН-ДАБА́Н — Бур.МССР-дә вә Чита вил.-ндә дағ силсиләси. Уз. 130 *км*, һүнд. 1426 *м*. Гранит, базалт вә метаморфик сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Јамачларында шам, гарашам мешәләри вар.

САГА́Н-ХУРТЕЈ, Саган-Хунтеј —Бур.МССР вә Чита вил.-ндә дағ силсиләси. Уда вә Хилок чајларынын суајырычысыдыр. Уз. 270 *км*, һүнд. 1581 *м*-ә гәдәрдир. Јамачларында мешәләр вар.

СА́ГА́Н-ШИБЕТУ́ —ССРИ вә МХР-дә дағ силсиләси. Уз. тәгр. 130 *км*, һүнд. 2496 *м*-ә гәдәрдир. Палеозој шистләриндән вә еффузив сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Јамачлары чөлләр, 2300—2400 *м* јүксәкликдә дағлыг тундрадыр.

САГАРЕ́ЛИ Авксенти Антонович (21.2.1857, Тифлис губ., Дигоми к.—25.8.1902, Тифлис)—күрчү драматургу. Актјорлуг вә режиссорлуг етмишдир. Реалист мәишәт комедијалары [«Ханума» (тамашасы 1882, нәшри 1884), «Симбирели» (1886), «Һајнан кәлән, вајнан кедәр» (тамашасы 1902) вә с.] мәшһурдур. «Ханума» комедијасы Азәрб. сәһнәсиндә тамашаја гојулмушдур. Комедија екранлашдырылмыш, онун мотивләри әсасында «Кето вә Коте» адлы опера јазылмыш (бәстәкар В. Долидзе) вә бәдии филм чәкилмишдир.

САГАРЕ́ЧО—Күрч.ССР-дә шәһәр. Сагаречо р-нунун мәркәзи. Јејинти сәнајеси, шин тә'мири з-ду, өлкәшүнаслыг музеји вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

САГВАРЧИ́ЛЕ — Күрч.ССР-дә инсан мәскәни олмуш чохтәбәгәли мағара дүшәркәси. Зестафони д.ј.ст.-ндан 15 *км* ш.-дәдир. Археоложи газынтылар (1951—52) заманы Үст Палеолитә аид мадди мәдәнијјәт галыглары ашкар едилмишдир. Ашағы тәбәгәдән тапылмыш даш аләтләр Мустје мәдәнијјәтинә аиддир. Үст тәбәгәси Неолит вә Енеолитә аид олунур. Бурадан чајдашы вә обсидиандан (дәвәкөзү) әмәк аләтләри, 4-чү дөврә аид фауна галыглары, минерал рәнкләр, сүмүк, бујнуз вә дашдан һазырланмыш тоха, дәндашы, һарпун, ох учлуглары вә с. әлдә едилмишдир. С.-дән тапылмыш Үст Палеолит типли әмәк аләтләри *Дамчылы мағарасында* (Азәрб.ССР) да ашкар олунмушдур.

Әд.: Григорьев Т. П., Верхний палеолит, в кн.: Каменный век на территории СССР, М., 1970.

САГГАЛЛЫ ГАРТАЛ, тоғлукөтүрән (Gypaetus barbatus)—гызылгушкимиләр дәстәсинин гырғылар фәсиләсинә аид јыртычы гуш. Уз.1,1 *м*, ачылмыш һалда ганадларынын уз. 2,7 *м*-ә гәдәр олур. Башы вә гарын тәрәфи ачыг-сарымтыл, бели гарамтылдыр. Димдијинин алтында гыллы ләләкләрдән «саггалы» вар (ады да бурадандыр). Асијада, Африкада вә Чәнуби Авропа дағларында јашајыр. Сылдырым гаја үзәриндә дүзәлтдији јуваја бир јумурта гојур. Азәрб.ССР-дә Бөјүк вә Кичик Гафгаз сыра д-рынын алп нивал (даими гар гуршағы) гуршагларында олур. Лешлә гидаланыр. Дағларда дырнаглы һејванлар азалдығы үчүн С.г.-ын сајы да азалмышдыр. Мүһафизә олунур. ССРИ-нин «Гырмызы китабы»на дахил едилмишдир.

САГГЫЗ ДӘФИНӘСИ — Чәнуби Азәрб.-да Саггыз ш.-ндән 24 *км* ч.-да Зивијә к. јахынлығында тапылмыш дәфинә. Зивијә к. еһтимал ки, ашшур һөкмдарлары Саргон вә Ашшурбанапалын китабәләриндә гәдим Манна дөвләти әразисиндә ады чәкилән Зибиа (Иззибиа, Узбиа) галасы олмушдур. 1947 илдә ашкар едилмишдир. С.д.-ндән ајры-ајры дөврләрдә мүхтәлиф үсулларла һазырланмыш чохлу гызыл, күмүш, тунч вә сүмүк әшјалар (гызыл синәбәнд, үзәриндә мәрасим вә ов сәһнәләри тәсвир олунан кәмәр, күмүш вә гызыл голбаг, сырға, санчаг, тогга, тунч вә дәмир габ, силаһ, һәмчинин гошгу ләвазиматы, јәһәр һиссәләри вә с.) тапылмышдыр. Дәфинәнин тарихи е.ә. 9—6 әсрләрә аид едилир. Әшјалар (бир чохунда ашшур вә скиф инчәсәнәтинин тә'сири дујулса да) јерли мәншәлидир. Бә'зи мүлаһизәләрә көрә Манна әразисинә сохулан скифләр јерли инчәсәнәти гәбул етмиш вә сонралар Өн Асијада јајылмыш скиф вәһши һејван үслубуну јаратмышлар.

Әд.: Ghirshman R., Letresor de Sakker, «Artibus Asia», 13, 3, 1950; Godard A., Le tresor de Linrye, Haarlem, 1950; јенә онун, Art de l'Iran, Paris, 1962.

САГГЫЗАҒАЧЫ, јабаны пүстә (P. mutica)—бах *Пүстә*.

САГГЫЗЛЫГ ГӘБИРИСТАНЫ — Азәрб.ССР Гах р-нунда, Ганых чајынын сол саһилиндә археоложи абидә. Торпагталадан 0,5 *км* шм. ш.-дәдир. Саггыз ағачлары олан әразидә јерләшдијинә көрә белә адланыр. Саһ. тәгр. 5 *ha*-дыр. Ислам дини гәбул едиләнәдәк Торпагталанын әсас гәбиристаны олмушдур. Күп вә христиан гәбирләриндән ибарәтдир. Күп гәбирләрдә өлүләр бүкүлү вәзијјәтдә, бөјрү үстә басдырылмышдыр. Гәбирләрин истигамәти мүхтәлифдир. Гәбир аваданлығы ачыг-гырмызы рәнкли сүлдантипли кил габлар, шүшә вә пастадан мунчуглар, гызыл үзүк вә с.-дән ибарәтдир. 5—8 әсрләрә аид христиан гәбирләриндә өлүләр архасы үстә узадылмыш вәзијјәтдә дәфн олунмушдур. Гәбирләрин бириндән тунч хач тапылмышдыр.

Әд.: Ваһидов Р. М., Торпагталада археоложи газынты ишләринин илк јекунлары, Азәрбајчанын мадди мәдәнијјәти, ч. 6, Б., 1965.

САГГО—чаван атларын јолухучу хәстәлији. Төрәдичиси (Streptococcus equi) узун, зәнчирвары шәкилдә олур; бурун ахынтысында, ириниләмиш лимфа дүјүнләриндә тапылыр. Инкубасија дөвру 8—10 күнәдәк олур. Инфексија мәнбәји хәстә вә хәстәлик кечирмиш атлардыр. Чох вахт кәскин формада кечир. Бурун вә удлағын селикли гишасынын рекионар, чәнәалты лимфа дүјүнләринин ирнили-катарал илтиһабы илә характеризә едилир. С. дүнјанын бир чох өлкәләриндә, о чүмләдән ССРИ-дә раст кәлир. Мүаличәси: пенисиллин, стрептомисин, сулфаниламид препаратлары вә сагго антивирусу илә апарылыр.

САГДЕЈЕВ Роалд Зиннурович (д. 26. 12.1932, Москва)—совет физики. ССРИ ЕА акад. (1968; м. үзвү 1964). 1977 илдән Сов.ИКП үзвү. ССРИ ЕА Сибир Филиалынын Нүвә Физикасы Ин-тунда лабораторија мүдири (1961—70), ССРИ ЕА Јүксәк Температурлар Физикасы Ин-тунун директору (1970—73) олмуш, 1973 илдән Космик Тәдгигатлар Ин-тунун директорудур. Әсас тәдгигатлары плазма физикасына аиддир. Плазманын гејритаразлығыны тәдгиг етмиш, онда «тоггушмасыз» зәрбә далғаларынын мөвчуд олдуғуну кәшф етмиш, «токамак» гурғуларындакы көчүрмә һадисәләринин нәзәријјәсини ишләјиб һазырламышдыр.

С. Тәбии Еһтијатларын Космик Тәдгиги Ин-тунун (Бакы) тәшкилиндә мүһүм рол ојнамыш, онун тәшәббүсү илә бу ин-тда Јерин космосдан өјрәнилмәси вә атмосфердәнкәнар тәдгигатлар апарылмасы үчүн бир сыра чиһаз һазырланмышдыр. С.-ин азәрб. елми кадрларын һазырланмасында бөјүк хидмәти вар. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы вә Гырмызы Әмәк Бајрағы орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Ударные волны в разряжённой плазме, в сб.: Вопросы теории плазмы, т. 4, М., 1964; Нелинейная теория плазмы, јенә орада, т. 7, М., 1972; Неоклассическая теория процесса переноса, јенә орада; Физика плазмы для физиков, М 1979 (совм. с А. А. Арцимовичем).

САГИЈАН—Азәрб.ССР Шамахы р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* г.-дә Ләнкәбиз силсиләсиндәдир. Әһ. 343 (1983). Әсас тәсәррүфаты үзүмчүлүкдүр. Шәраб з-ду, орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, доғум еви вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

САГИНАМӘ (әр. ساقی—мәчлисдә шәраб пајлајан+*намә*)—классик Шәрг, еләчә дә Азәрб. поезијасында лирик жанр. Әсасән, ириһәчмли әсәрләрин (поема, дастан) әввәлиндә (Низами Кәнчәвинин «Хәмсә»си вә с.) тәсадүф едилирди. Шаир сагијә хитабла сөзләдији С.-дә дәрд вә кәдәрдән ајырын, әсәрини уғурла баша чатдырмаг үчүн илһам вә гүввәт верән, чам, бадә истәјирди. Бу мә'нада С. антик поезијада шаирләрин мифик илһам илаһәләри *музалара* мурачиәтини хатырладыр. Һәмин жанрда гәзәл, гәсидә, мүхәммәс вә с. шәкилләрдә мүстәгил әсәрләр дә (Фүзулинин «Сагинамә»си, Видадинин «Кәл чәкмә чаһан гејдини...» мүсәддәси вә с.) јазылмышдыр.

САГЛЫ-БАЖЫ—Тува МССР-ин ч.-унда, Кызыл Теј (Саглы) гәс.-ндән 27 *км* г.-дә скиф дөврүнә (е.ә. 5—3 әсрләр) аид археоложи абидә, некропол. 1960—62 илләрдә бир нечә курган вә тахта гуту гәбир тәдгиг олунмушдур. Гәбирләрдән инсан скелети илә јанашы ат скелети дә тапылмышдыр. Бурадан тунч хәнчәрләр, ох учлуглары, күзү, ат ләвазиматы, мунчуглар, сүмүк һәмајилләр, дүјмәләр, кил габлар, марал сүмүјү вә бујнузундан һазырланмыш ат, антилоп, һәмчинин гызылдан марал фигурлары вә с. ашкар едилмишдир. Тапынтылар *Пазырык курганларынын* материаллары илә охшардыр.

Әд.: Грач А. Д., Могильник Саглы-Бажи II и вопросы археологии Тувы скифского времени, «Советская археология», 1967, № 3.

САГОВНИКЛӘР (Cycadopsida)—чылпагтохумлу битки синфи (һәмчинин сыра вә фәсиләси). Әксәрән көкүмрусуна охшар јералты көвдәјә, бә'зән сүтунвары (һүнд. 18—20 *м*) јерүстү көвдәјә малик ағачлардыр. Ајыдөшәји јарпағына охшар ири (уз. 3 *м*-дәк) јарпаглары ләләкварı, сәрт дәриварыдыр. С.-ә һәр ики јарымкүрәнин тропик вә субтропикләриндә јајылмыш 100-дәк нөв (10 чинс) дахилдир. Гафгазда, һәмчинин Азәрб.ССР-дә 1 нөвү—Cycas revoluta декоратив битки кими ботаника бағларында өртүлү вә ачыг шәраитдә бечәрилир. Гәрибә гурулуша вә мајаланма хүсусијјәтинә малик олан С. парчаланмыш ареала маликдирләр. Палеонтоложи тәдгигатлар бунларын чох гәдим биткиләр олдуғуну көстәрир.

САҒ ӘЛ ГАЈДАСЫ—нагилдә јаранан индуксија чәрәјанынын истигамәтини тә'јин едән гајда: сағ әл елә тутулур ки, магнит саһәсинин гүввә хәтләри овуча дахил олсун вә онунла 90°-ли бучаг тәшкил едән баш бармаг нагилин һәрәкәт истигамәтинә јөнәлсин, бу заман дөрд бармағын вәзијјәти нагилдәки индуксија чәрәјанынын истигамәтини көстәрир.

САҒ МҮХАЛИФӘТ, ҮИК (б)П-дә—бах *Сағ тәмајүл.*

САҒ СОСИАЛИСТЛӘР—сосиалист вә с.-д. партијаларынын марксизмин ингилаби принсипләрини инкар едән, пролетариатын вә буржуазијанын синфи әмәкдашлығы сијасәтини јеридән реформист хадимләри (бах *Оппортунизм, Тәфтишчилик* вә *Реформизм* мәгаләләринә).

САҒ ТӘМАЈҮЛ, ҮИК(б)П-дә сағ тәмајүл—1928—30 илләрдә Н. И. Бухарин, А. И. Рыков, М. П. Томски групунун башчылыг етдији оппортунист чәрәјан. ССРИ-дә сосиализм гуручулуғу мүрәккәб бејнәлхалг вә дахили шәраитдә кедирди. Империалистләр ССРИ-нин сосиализмә доғру ирәлиләјишини позмаға чалышыр, дахилдәки капиталист үнсүрләр совет дөвләтинин тәдбирләринә чидди мүгавимәт көстәрирдиләр. Сосиализмин тәмәлинин јарадылмасы вә синфи мүбаризәнин кәскинләшмәси әһалинин хырда буржуа тәбәгәләри ичәрисиндә тәрәддүдләрин күчләнмәсинә сәбәб олду. Бу әһвали-руһијјә фәһлә синфи ичәрисинә вә онун васитәси илә партијаја да нүфуз едирди. Нәтичәдә партија дахилиндә С. т. мејдана кәлди. С.т.-үн лидерләринин оппортунист мөвгеји тәсадүфи дејилди. Онлар дәфәләрлә ингилаб вә ССРИ-дә сосиализм гуручулуғу мәсәләләриндә В. И. Ленинин әсас мүддәаларына гаршы чыхмышдылар. С.т.-чүләр сосиалист сәнајеләшдирмәсинин јүксәк сүр'әтинә вә голчомаг тәсәррүфатларынын мәһдудлашдырылмасына е'тираз едир, фәрди кәндли, илк нөвбәдә голчомаг тәсәррүфатларыны мөһкәмләндирмәк јолу илә к.т.-ны инкишаф етдирмәји партијанын башлыча вәзифәси сајырдылар. Онлар *Ленинин кооператив планынын* маһијјәтини тәһриф едәрәк, белә иддиа ирәли сүрүрдүләр ки, гуја кәндлиләрин сосиализмә кечмәси үчүн әсас јол к-злар дејил, тәчһизат-сатыш кооперасијасыдыр. С.т. пролетариат диктатурасынын башлыча вәзифәсини гуја динч јолла сосиализмә говушачағы кими зәрәрли идејалар тәблиғ едирдиләр.

С.т. милли респ.-ларда, о чүмләдән Азәрб. партија тәшкилатында да өзүнү көстәрирди. Азәрб.-да сағлар вә милләтчи-тәмајүлчүләр голчомаглары мүдафиә етмәјә, сәнајеләшдирмәнин сүр'әтини зәифләтмәјә чалышырдылар. 18-чи Бакы партија конфрансы (1929, јанвар), АК(б)П-нин 9-чу гурултајы (1929, март) С.т.-ү гәтијјәтлә писләди, С.т.-ә вә она барышдырычы мүнасибәтә гаршы мүбаризәни күчләндирмәјә чағырды.

ҮИК(б)П МК вә МНК-нын бирләшмиш пленуму (1929, апрел) С.т.-үн партија дахилиндә башлыча тәһлүкә, онун сијаси бахышларынын исә партијанын баш хәттинә зидд олдуғуну көстәрди. Пленум Бухарин вә Томскини мәс'ул вәзифәләрдән чыхарды вә хәбәрдарлыг етди ки, партијанын гәрарларына табе олмасалар Сијаси Бүронун тәркибиндән харич едиләчәкләр. Лакин сағлар фәалијјәтләрини дајандырмадылар. ҮИК (б)П МК-нын нојабр пленуму (1929) Бухарини Сијаси Бүродан чыхарды; Рыков вә Томскијә чидди хәбәрдарлыг олунду. ҮИК(б)П-нин 16-чы гурултајы (1930) пленумун С.т. һаггындакы гәрарыны тәсдиг етди. ҮИК(б)П-нин С.т. әлејһинә ардычыл мүбаризәсини Коминтерн мудафиә етди. С.т.-ә гаршы нәзәри вә тәшкилати мүбаризәдә ҮИК(б)П МК вә МНК пленумларында И. В. Сталин, А. А. Андрејев, М. И. Калинин, С. М. Киров, В. В. Куйбышев, Г. К. Орчоникидзе вә б.-ларынын чыхышлары мүһүм рол ојнамышдыр. С.т.-үн дармадағын едилмәсинин ССРИ-дә сосиализм гуручулуғу һаггында Ленин планынын мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмәси үчүн мүһүм әһәмијјәти олду.

Әд.: Сов.ИКП гурултајлары... гәтнамә вә гәрарлары, ч. 2, Б., 1954; Сталин И. В., ҮИК(б)П-дә сағ тәмајүл һаггында, Әсәрләри, ч. 12, Б., 1955; Сов.ИКП тарихи, Б., 1972; Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Исторический опыт борьбы КПСС против правого и «левого» оппортунизма, М., 1980.

САҒ ҺЕКЕЛЧИЛӘР—19 әсрин 40-чы илләриндә алман фәлсәфәсиндә мүртәче истигамәт. Бах *Һекелчилик.*

САҒЫМ АПАРАТЫ—механики үсулла инәк сағмаг үчүн апарат. Сүд сағымыны механикләшдирмәк чәһдләри һәлә 19 әсрин әввәлләриндә (Б. Британија) олмушду. Сорма принсипли илк С.а. 1851 илдә тәтбиг едилди. Мүасир С.а.-нын иш принсипи вакуум јаратмаға әсасланыр. Апарат резин боруларла бирләшдирилмиш 4 сағым стәканы, коллектор, пулсатор

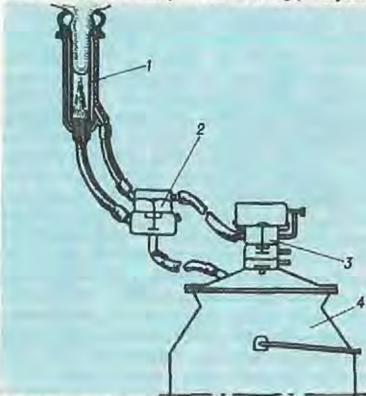

Сағым апараты: *1*—сағым стәканы; 2—коллектор; *3*—пулсатор; *4*—сағым ведрәси.

вә сағым ведрәсиндән (бә'зән сүд кәмәриндән) ибарәтдир (шәк.). Резин борунун бири илә пневматик импулслар сағым стәканларына өтүрүлүр, о бириси илә сүд сағым стәканларындан ведрәјә ахыдылыр. Сағым үсулуна көрә 2-тактлы (иш дөврү сорма вә сыхма тактларындан ибарәт олур) вә 3-тактлы (иш дөврү сорма, сыхма вә истираһәт тактлары) С.а.-на ајрылыр. Пулсатор сабит вакууму дәјишән вакуума чевирир. Коллектор вакууму пајламаг вә сағым стәканларындан сүдү топламаг үчүндүр. Сағым үчүн вакуум 25—65 *см ч·сут.*, оптимал вакуум 35—40 *см ч·сут.*, пулсасија сајы *дәг*-дә 35—200 (чох вахт *дәг*-дә 40—60) олур.

САҒЫМ ГУРҒУСУ—инәк сағымы вә сүдүн илкин е'малы үчүн машын вә апаратлар комплекси. Јарымавтомат ахын хәттиндән ибарәтдир. С.г.-нда сағылан инәјин јелини јујулур, сүдү *сағым апараты* илә сағылыр, бир вә ја бир груп инәкдән сағылан сүдүн мигдары гејд олунур вә сүд кәмәри илә сүдјығылан јерә нәгл едилир; бурада сүдү тәмизләјир, сојудур вә габлара долдурурлар; сүд сонра нәгл. васитәсилә сүд з-дуна көндәрилир. С.г. сүн'и сојуглуг вә исти су апараты илә сағым апаратларыны дезинфексија етмәк вә сүддән гајмаг, јағ вә с. мәһсуллар алмаг үчүн апаратларла да тәчһиз олуна биләр. Әл әмәји илә мүгајисәдә С.г. әмәк мәһсулдарлығыны 2—3 дәфә вә даһа чох артырыр. Гурғунун иши вакуум принсипинә әсасланыр. С.г.-нун илк нүмунәсини 1889 илдә шотландијалы ихтирачы В. Марчленд јаратмышдыр. ССРИ-дә 2-тактлы апаратлары олан «Темп» С.г. 1933 илдә, 3-тактлы апаратлы С.г. исә 1936 илдә һазырланмышдыр. Стасионар («Јолочка», «Тандем», конвејерли вә с.) вә сәјјар (УДС-3А) С.г. вар.

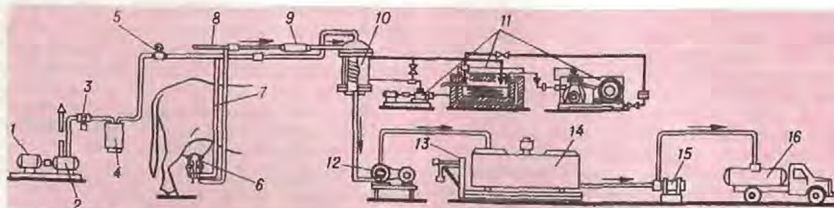

Сүд кәмәри олан сағым гурғусунун схеми: *1*—електрик мүһәррики; *2*—вакуум-насос; *3*—вакуум-тәнзимләјичи; *4*—вакуум-балон; *5*—вакуумметр; *6*—сағым апараты; *7*—вакуум бору кәмәри; *8*—сүд кәмәри; *9*—сүзкәч; *10*—сојудучу; *11*—насослу сојудучу гурғу; *12*, *13*—сүд насослары; *14*—сүдүн мүвәггәти сахландығы тутум; *15*—тәрәзи; *16*—сүд машыны. Охларла сүдүн һәрәкәт истигамәти көстәрилмишдир.

«Јолочка» С.г. һәр бириндә 8 сағым дәзкаһы олан 2 сексијадан ибарәтдир. Инәк дәзкаһлардан бириндә сағыма һазырланыр, дикәриндә сағылыр; 200—400 инәк сағымы үчүндүр (саатда 86 инәк сағылыр). «Тандем» 2 чәркәдә гурашдырылмыш 6—8 сағым дәзкаһындан (һәр бириндә ајрыча сағым апараты олур) ибарәтдир (саатда 60 инәк сағылыр). Конвејерли С.г.-нда сағым дәзкаһы һәрәкәт едән һалгавары платформада јерләшир (саатда 100 вә даһа чох инәк сағылыр).

Әд.: Королёв В. Ф., Доильные машины, М., 1969; Похваленский В. П., Доильные установки, М., 1971; Мигашкина Е. С., Организация труда операторов машинного доения на молочных комплексах и фермах, М., 1982.

«САҒЛАМ ДҮШҮНЧӘ» ФӘЛСӘФӘСИ—бах *Шотландија мәктәби.*

САҒЛАМЛЫГ ЗОНАСЫ—бах *Бакы Мәркәзи Сағламлыг Зонасы.*

САҒСАҒАН (Pica pica) — гарғалар фәсиләсиндән гуш нөвү. Бәдәнинин уз. 45—48 *см*, чәкиси 250 *г*-дәк олур. Рәнки аладыр (ағ, гара вә түнд-јашыл, јахуд көј парылтылы). Палеарктика вә Шимали Американын шм.-г.-индә, ССРИ-дә Јакутијада, Магадан вил.-ндә, тундра вә сәһрадан башга һәр јердә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә (ади С.) јајылмышдыр. Ағачда вә колда дүзәлтдији јуваја 4—7 јумурта гојур. 17—18 күн күрт јатыр. Чүчү, хырда илан, кәртәнкәлә, тохум вә с. илә гидаланыр. Зәрәрли чүчүләри мәһв етдији үчүн фајдалыдыр.

САҒСАҒАН СИЛСИЛӘСИ—Азәрб. ССР-дә дағ силсиләси. Гарабағ силсиләсинин шм.-ш. голу. Гаргар вә Хачын чајларынын суајырычысыдыр. Һүнд. 2000 *м*-ә гәдәрдир. Орта Јуранын вулканокен-чөкмә сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Мешәләр вә субалп чәмәнликләри вар.

САҒСАҒАН-ЧҮЛЛҮТ (Haematopus ostaralegus)—човдарчылар фәсиләсиндән гуш нөвү. Бәдәнинин уз. 40 *см*-дәк, чәкиси тәгр. 500 *г* олур. Гарын тәрәфи ағ, галан ләләкләри гарадыр; ганадлары үзәриндә ағ золаг вар. Димдији вә ајаглары гырмызыдыр. Бүтүн гитәләрдә јајылмышдыр. Африкада вә Чәнуби Асијада гышлајыр. Азәрб. ССР-дә көчмә вахтында олур. Саһил гушудур. 2—4 јумурта гојур, 24—27 күн күрт јатыр. Илбиз, хәрчәнк, чүчү, бә'зән дә хырда балыгла гидаланыр.

САҒСАҺИЛ УКРАЈНАСЫ—Днепр чајынын сағ саһилиндәки әразинин 1667—1793 илләрдә тарихи ады. Андрусово барышығына (1667) көрә Полшаја табе едилмишди. Бучач сүлһү (1672) илә С.У. 3 һиссәјә бөлүндү: Подолија Түркијәнин, Братслава әтрафы илә вә Чәнуби Кијев Түркијәнин вассалы казак җетманы П. Д. Дорошенконун һакимијјәти алтына кечди; дикәр әразиләр Полшада галды. 1683 илдә С.У.-нда Түркијәнин ағалығына сон гојулду. С.У.-нын халг күтләләри Полша шләјахта режиминә гаршы мүбаризә апарырды (1702—04, 1734, 1750, 1768 илләр үсјанлары вә с.). Полшанын 2-чи бөлүшдүрүлмәси заманы (1793) С. У. *Солсаһил Украјнасы* илә бирләшди вә Русија империјасына дахил олду.

Мүасир әдәбијјатда «С.У.» термини индики Кијев, Черкасск, Кировоград, Житомир, Винниҹа, Хмелнитски, Ровно вә Волын вил.-ләринин әһатә етдији әразијә истинадән ишләдилир.

САДАСА́ Һәмзәт (21.8.1877, индики Дағ.МССР Хунзах р-нунун Сада аулу—11.6.1951, Маһачгала)—авар совет шаири. Дағыстанын халг шаири (1934). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). Р. *Һәмзәтовун* атасыдыр. Мәдрәсә тәһсили алмыш, моллалыг етмиш, лакин сонра моллалыгдан әл чәкәрәк, әкинчиликлә мәшғул олмушдур. Ингилабагәдәрки ше'рләриндә дин хадимләрини, ачкөз, хәсис варлылары сатира атәшинә тутмушдур. Бөјүк Октјбар сосиалист ингилабы идејаларынын тәблиғатчысы олмушдур. Көһнәлик вә чәһаләт әлејһинә јөнәлдилмиш «Адәтләр сүпүркәси» адлы илк китабы 1934 илдә нәшр едилмишдир. Сосиализм гуручулуғунун вә совет вәтәнпәрвәрлијинин тәрәннүмү јарадычылығынын әсас мөвзуларыдыр: «Мәним һәјатым» (1939), «Чобан һаггында дастан» (1949—50) поемалары; «Вәтән уғрунда» (1942), «Сечилмиш ше'рләр» (1950) китаблары. Драм вә комедијалар, тәмсилләр, ушаглар үчүн ше'р вә нағыллар да јазмышдыр. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир. ССРИ Али Советинин (3-чү чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир. Дағ.МССР-дә С. адына әдәби мүкафат тә'сис олунмушдур (1965).

Әсәрләри: Избранное, М., 1973; Стихотворения и поэмы, Л., 1978.

Әд.: Гамзатов Г. Г., Гамзат Цадаса, Махачкала, 1973.

САДА́Т, Әс-Садат (السادات) Мәһәммәд Әнвәр (25.12.1918, Минуфија әјаләти, Мит Әбу әл-Гум к. — 6.10.1981, Гаһирә)—Мисир дөвләт вә сијаси хадими. 1938 илдә Гаһирә һәрби коллечини битирмишдир. Мисирдә антиимпериалист вә антифеодал ингилабынын гәләбәсиндән (1952, 23 ијул) сонра Ингилаби Шуранын (Ингилаба Рәһбәрлик Шурасы) үзвү (1953—56), дөвләт назири (1955—56) олмушдур. 1957—58 илләрдә Милли Мәчлис сәдринин муави-

ни, 1960—61 вә 1964—68 илләрдә исә сәдри иди. 1964—68, 1969—70 илләрдә МӘР президентинин мүавини, 1970 илин октјабрындан президент, 1980 ил мајын 13-дән һәм дә баш назир олмушдур. 1970—76 илләрдә *Әрәб Сосиалист-Иттифагынын* (ӘСИ), 1978 илдән исә һаким Милли Демократик Партијанын сәдри иди. С.-ын әрәб халгларынын мәнафеји әлеjһинә јөнәлмиш хәјанәткар дахили вә харичи сијасәти Мисирин бејнәлхалг мөвгеләрини зәифләтмиш, онун империалист дөвләтләриндән (илк нөвбәдә АБШ-дан) асылылығыны күчләндирмиш, өлкәдә кәскин сосиал-сијаси бөһранын јаранмасына сәбәб олмушду. Суи-гәсд нәтичәсиндә өлдүрүлмүшдүр.

САДАХ, сәдаг—сувариләрә мәхсус *силаһлары* (*ох*, *каман* вә с.) дашымаг үчүн истифадә едилмишдир. Көн, парча, јахуд металдан дүзәлдилирди. Сәфәр заманы үзәринә өртүк чәкилирди. С. түркдилли халглар (һәмчинин азәрб.-лар), монголлар арасында, һабелә 17 әсрәдәк Русијада кениш јајылмышды. Түрк дилләриндән башга дилләрә (о чүмләдән русчаја — «Сајдак») дә кечмишдир.

САДБЕРИ (Sudbury) — Канадада шәһәр. Онтарио әјаләтиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 98 мин (1976, шәһәрәтрафы илә 157 мин). Әлван металлуркија, кимја, ағач е'малы, јејинти сәнајеси вар. Мә'дән аваданлығы истеһсал олунур. Никел, мис, платин, кобалт чыхарылыр.

САДӘ ЕФИРЛӘР—молекулу, ики карбоһидрокен радикалынын оксикен атому илә бирләшмәсиндән ибарәт үзви бирләшмәләр: R—O—R. Радикаллары ејни олан С.е. (мәс., CH_3OCH_3 диметил ефири, $C_6H_5OC_6H_5$ дифенил ефири) симметрик, радикаллары мүхтәлиф оланлар исә (мәс., $C_5H_{11}O—CH_2C_6H_5$ амилбензин ефири) гарышыг ефир адланыр. Бә'зи С.е.-ә бајағы адлар верилмишдир, мәс., фенолун метилефиринә $CH_3OC_6H_5$ анизол, *етиленгликолун* моноефиринә селлозол дејилир. С.е. суда пис, үзви һәлледичиләрдә јахшы һәлл олур; чохусу хош ијли маједир, кимјәви чәһәтдән давамлыдыр. С.е. метал натриумла биркә гыздырылдыгда парчаланыр. Бу реаксијадан аналитик кимјада метокси (CH_3O—) вә етокси (C_2H_5O—) групларынын тә'јининдә истифадә олунур. С.е. һаванын оксикени илә узун мүддәт тәмасда олдугда партлајычы пероксид бирләшмәләри әмәлә кәтирдији вә асан алышыб јандығы үчүн сәнаједә һәлледичи вә екстракент кими аз ишләдилир. Бә'зи С.е., мәс., неролин, әтирли маддәләрдир; етил ефириндән наркоз үчүн, дифенил ефириндән истидашыјычы кими истифадә едилир.

САДӘ ӘДӘД—јалныз өзүнә вә ваһидә бөлүнән натурал әдәд (мәс., 11, 13, 17). С.ә. сонсуз сајдадыр. Бу, һәлә гәдим јунан ријазијјатчыларына мә'лум иди. Исбаты исә Евклидин «Әсаслар» әсәринин 9-чу китабында верилмишдир. С.ә. анлајышы бөлүнмә нәзәријјәсинин гурулмасы үчүн кифајәт етмәдијиндән, *идеал* анлајышынын јаранмасына сәбәб олду. С.ә.-ләрин пајланмасы мәсәләси Һолдбах проблеми, һәлә һәлл олунмамыш «Әкизләр» проблеми вә әдәдләр нәзәријјәсинин бир сыра башга проблеми илә сых әлагәдардыр. «Әкизләр», фәрги 2 олан (мәс., 11 вә 13) С.ә.-ләрин сонлу, јахуд сонсуз сајда олмасыны ајдынлашдырмаға аиддир. Ән бөјүк «әкиз» әдәдләр 10006427 вә 10006429 әдәдләридир. Сонунчу С.ә.-и ($2^{19937}—1$) американ ријазијјатчысы Б. Такерман тапмышдыр (1971). Бу, 6002 рәгәмлидир.

Әд.: Нағыјев Ә., Әдәди системләр, Б., 1980; Виноградов И. М., Основы теории чисел, 8 изд., М., 1972.

САДӘ ӘМӘК—ихтисасы олмајан ишчинин әмәји, јә'ни ихтисассыз әмәк. Һәр чүр *мүрәккәб әмәк* С.ә.-ә чеврилә биләр, белә ки, К. Марксын характеристикасына көрә, «нисбәтән мүрәккәб әмәк анчаг гүввәтә јүксәлдилмиш вә ја, даһа доғрусу, зәрб олунмуш садә әмәкдир, белә ки, аз мигдар мүрәккәб әмәк чох мигдар садә әмәјә бәрабәрдир» (Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 55). *Әмәјин редуксијасы* әмтәәләрин дәјәрини мүәјјән етмәјә имкан верир.

САДӘ ӘМТӘӘ ИСТЕҺСАЛЫ—бах *Әмтәә истеһсалы*.

САДӘ КАПИТАЛИСТ КООПЕРАСИЈАСЫ—капиталист истеһсалынын *мануфактурадан* әввәлки илкин инкишаф мәрһәләси; әмәјин ичтимаиләшдирилмәсинин ән садә формасы. С.к.к. заманы капиталист ејни вахтда ејни иши јеринә јетирән муздлу фәһләләри истисмар едир. Әл әмәјинә әсасланыр. Садә *кооперасија* һәлә капитализмдән әввәлки формасијаларда јаранмышдыр. Онун көмәјилә пирамидалар, мә'бәдләр учалдылмыш, суварма гурғулары вә с. тикилмишдир. Лакин С.к.к. капиталист истеһсалынын спесифик формасы олмагла әввәлки кооперасија нөвләриндән фәргләнир; С.к.к.-ны капитал саһиби олан капиталист *изафи дәјәр* көтүрмәк мәгсәдилә тәшкил едир вә бурада өз иш гүввәсини сатмаға мәчбур олан муздлу фәһләләр иштирак едир. С.к.к. нә техникада, нә дә истеһсал методунда һеч бир әсаслы дәјишиклик етмир. Лакин онун хырда әмтәә истеһсалына нисбәтән үстүнлүјү вар: о әмәјин ичтимаиләшмәсини тә'мин едир вә бунунла да онун мәһсулдарлығыны јүксәлдир. С.к.к.-нын инкишафы капиталист мануфактурасынын јаранмасына сәбәб олмушдур.

САДӘ ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛ — бах *Тәкрар истеһсал*.

САДИГ Мәһәммәд Ауни оғлу (?—1.7. 1967, Ираг, Кәркүк) — Ираг-түркман (Азәрб.) шаири, педагог. Һәләбдә һәрби мәктәб битирмиш, *Ираг үсјанында* (*1920*) иштирак етмишдир. Сонралар Кәркүкдә әдәбијјат мүәллими ишләмишдир. «Дүшүнчәләрим» (1956) вә «Чошғун дујғуларым» (1964) ше'р китабларынын мүәллифидир. Лирик вә ичтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләри («Ај Кәркүк», «Кәркүк ағлајыр», «Вәтән һәсрәтләри» вә с.) мәшһурдур. Бә'зи ше'рләри Азәрб. мәтбуатында дәрч олунмушдур.

Әд.: Пашајев Г. Кәркүк шаирләри, «Улдуз», 1968, № 7.

САДИЗМ (тибдә)—чинсијјәт позғунлуғу; өз партнјоруна мә'нәви (тәһгир етмәк), јахуд физики әзаб вермәклә тә'мин олунма. Өз романларында зорлама вә гәддарлыгла бағлы олан чинсијјәт чинајәтләрини тәсвир едән франсыз јазычысы маркиз де Садын (de Sade; 1740—1814) адындандыр. Мәчази мә'насы гәддарлыға гејри-нормал еһтирас, өзкәнин әзабындан һәзз алмаг.

САДЫГ БӘЈ ӘФШАР, Садиги (1533, Тәбриз—1610, Исфаһан)—Азәрб. рәссамы, шаир, хәттат вә алим. Атасы гызылбаш сәркәрдәләриндән олмушдур. 20 јашында дәрвиш сифәтилә Шәрг өлкәләринә сәјаһәт етмиш, бир мүддәт Сурија (Һәләб), Ираг (Бағдад) вә Иранын бир сыра шәһәрләриндәки ә'јан сарајларында ишләмишдир. 1568—76 илләрдә Гәзвиндә *Мүзәффәр Әлидән* рәссамлыг сәнәтини өјрәнмишдир. II Шаһ Исмајылын дә'вәти илә сарај китабханасында хидмәт етмишдир; сонралар I Шаһ Аббас китабхананын идарәсини С.б.Ә.-а тапшырмышды. С.б.Ә. лирик ше'р, гәзәл вә гәсидәләрдән ибарәт «Диван»ын, Низаминин «Хосров вә Ширин» поемасынын тә'сири илә јазылмыш «Сә'д вә Сәид» мәснәвисинин, «Шәрһи-һал», «Зибдәт үл-кәлам», «Фәтһнамеји-Аббаси-намдар» (јахуд «Чәнкнамә»), «Ганун үс-сүвәр», «Рисалеји-мүәмма» вә с. мәнзум әсәрләрин, «Мәчмә үл-хәвас» (1599) тәзкирәсинин мүәллифидир. «Ганун үс-сүвәр» әсәриндә рәссамлыг сәнәтинин гајда-ганунлары, техникасы вә техники васитәләриндән бәһс олунур. Орта әсрләр Азәрб. әдәбијјатшүнаслығынын ән јахшы нүмунәләриндән олан «Мәчмә үл-хәвас»да 400-дән чох алим, шаир вә рәссам һаггында мә'лумат верилир. С.б.Ә.-ын «Әмир» (Инчәсәнәт музеји, Бостон), «Тејмур хан түркмән» (М. Ј. Салтыков-Шедрин ад. китабхана, Ленинград), «Истираһәт едән дәрвиш» (Күлүстан музеји, Теһран), «Сувари дәрвиш» (Милли китабхана, Парис) вә с. портретләри образларынын чанлылығы вә реаллығы, психоложи характерләрин ифадәлилији илә фәргләнир. «Кәршасбнамә»нин 1573 ил (Британија музеји, Лондон), «Шаһнамә»нин 1576/77 ил тарихли (Авропа вә Американын мухтәлиф музејләри, шәхси коллексијалар) әлјазмаларына, еләчә дә Ә. Суһејлинин 1593 ил тарихли әлјазмасына чәкдији миниатүрләр (дөјүш вә мәишәт сәһнәләри, сарај һәјатындан епизодлар, тәбиәт мәнзәрәләри) *Тәбриз миниатүр мәктәбинин* ән јахшы нүмунәләриндәндир. Јарадычылығынын *Исфаһан миниатүр мәктәбинин* формалашмасында мүһүм ролу олмушдур.

Садыг бәј Әфшар. «Сувари дәрвиш». 16 әсрин сону. Парис Милли Китабханасы.

Әсәри: Ганун ос-совар (Введение, пер. и комментарии А. Ю. Казиева), Б., 1963.

Әд.: Кәндли Г., Садыг бәј Садигинин һәјат вә јарадычылығы һаггында бә'зи гејдләр, «Азәрбајҹан әдәбијјаты мәсәләләри» китабында, Б., 1964; Кази Ахмед, Трактат о каллиграфах и художниках, М.—Л., 1947.

САДЫГ ӘСӘД ОҒЛУ, Садыгҹан (Мирзә Садыг Әсәд оғлу) (1846, Шуша—1902, Шуша)— Азәрб. тарзәни, мүасир Азәрб. тарынын јарадычысы. 17—18 јашларындан С.Ә.о. түтәк, неј, каманча чалмағы өјрәнмиш, мәшһур мусигичи Мирзә Әләскәр Гарабағидән тар дәрси алмышдыр. С.Ә.о. виртуоз тарзән кими Загафгазијада, Иранда кениш шөһрәт газанмышды. О, Һачы Һүсү, Мәшәди Иси, Кештазлы Һашым, Әбдулбағы Зүлалов, сонралар Ҹаббар Гарјағды оғлуну тарда мүшајиәт етмишдир. С.Ә.о. Шушада «Шәрг консертләри»ндә чыхыш етмишдир. 1890-чы илләрдә јаратдығы ансамблла Азәрб.-ын бир чох ш.-ләриндә, һабелә Ашгабад, Теһран вә Истамбулда консертләр вермишдир. 1897 илдә Шушада Ә. Б. Һагвердијевин рәһбәрлији илә көстәрилән бирпәрдәли «Мәҹнун Лејлинин мәзары үстүндә» тамашасынын мусиги һиссәсинин тәртибини С.Ә.о. вермишди. С.Ә.о. 1875—78 илләрдә тарын гурулушуну дәјишмиш, Азәрб. халг мусигисинин хүсусијјәтләрини нәзәрә алараг тарын сәс дүзүмүнү јени гајдада тәнзимләмиш, 2-чи октаванын артыг пәрдәләрини атараг онлары хроматик гајдада дүзмүшдүр. О, тара ҹинкәнә вә көк симләр әлавә етмиш, онларын сајыны 5-дән 11-ә чатдырмыш, тарын кәрилмәсинин гаршысыны алмаг үчүн онун чанағынын ичәрисинә ағаҹ дајаг артырмышдыр. Әввәлләр диз үстүндә тутулан тары С.Ә.о. илк дәфә синәдә чалмышдыр. О, тарда ифачылыг үслубуну тәкмилләшдирмиш, ону мүкәммәл соло алəти сәвијјәсинә галдырмышдыр. С.Ә.о.-нун тар модели үзрә дүзәлдилән тарлар Загафгазија, Дағыстан, Орта Асијада вә Иранда кениш јајылмышдыр. О, тарда «забул пәрдәси»ни мүәјјәнләшдирмиш, Маһур, Секах муғамларына јени шө'бәләр әлавә етмишдир. С.Ә.о. бир сыра тәсниф, рәнк вә маһныларын мүәллифи кими дә танынмышдыр. Азәрб. тарзәнләриндән Мәшәди Зејнал, М. Ҹаныбәјов, Һ. Малыбәјли, М. Ч. Әмиров, Ш. Ахундов, Г. Пиримов С.Ә.о. мәктәбинин јетишдирмәләри вә давамчылары олмушлар.

Әд.: Бәдәлбәјли Ә., Изаһлы монографик мусиги луғәти, Б., 1969, сәһ. 189—207; Шушински Ф.И., Азәрбајҹанын халг мусигичиләри, Б., 1970; јенә онун, Народные певцы и музыканты Азербайджана, М., 1979.

САДЫГЗАДӘ Әнвәр Сејидрәһим оғлу (д. 15.9.1926, Бакы)—нефт-мә'дән ишләри саһәсиндә совет алими. Техника е. д. (1968), проф. (1969). Азәрб.ССР әмәкдар елм вә техника хадими (1981). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Сәнаје Ин-туну (индики АзНКИ) битирмишдир (1949). 1976 илдән һәмин ин-тда кафедра мүдири вә проблем лабораторијасынын рәһбәридир. Елми тәдгигатлары, әсасән, газ вә газ-конденсат-нефт јатагларынын ишләнилмәси проблемләринә, гуру вә дәниз шәраитиндә газын вә конденсатын нәгл олунмасына һазырлыг просесләринин нәзәри вә тәҹрүби мәсәләләринин өјрәнилмәсинә аиддир. ССРИ Газ Сәнајесинин фәхри ишчиси адына лајиг көрүлмүшдүр (1981).

САДЫГЗАДӘ Заур (Елдар) Саһиб оғлу (д. 25.5.1932, Бакы)—кәми капитаны. Латвија ССР-ин әмәкдар балыгчысы (1979). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1980). 1961 илдән Сов.ИКП үзвү. 1958 илдән трал донанмасында капитан көмәкчиси, капитан, 1973 илдән трал донанмасы дәнизчилији хидмәтинин рәиси ишләмиш, 1974 илдән бөјүк сојудуҹу балыг ову траулери олан «Виктор Худјаков»ун капитан-директорудур. С. ССРИ ХТНС-нин гызыл вә бүрүнҹ медалларына лајиг көрүлмүш, Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

САДЫГЗАДӘ Огтај Сејид Һүсејн оғлу (д. 24.2.1921, индики Абшерон р-нунун Хызы к.)—Азәрб. совет бојакары вә графики. Азәрб.ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1977). *Сејид Һүсејнин* оғлудур. Азәрб. Дөвләт Рәссамлыг Техникумунда охумушдур (1935—39). Јарадычылығынын еркән дөврүндә (1940-чы илләр) бојакарлыг әсәрләри («Кәзинти», «Ордуја кедәнләрлә видалашма» вә с.) чәкмиш, сонралар, әсасән китаб графикасы саһәсиндә фәалијјәт көстәрмишдир. 40—50-ҹи илләрдә И. С. Туркеневин «Аталар вә оғуллар», О. Балзакын «Горио ата», М. Горкинин «Артамоновларын иши», В. Һүгонун «Сәфилләр», И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјлинин «Узаг саһилләрдә» китабларына вә с. әсәрләрә иллүстрасијалар чәкмишдир. Тематик табло, композисија, портрет вә с. бојакарлыг әсәрләринин мүәллифидир («Кәнд гызлары», 1966, «1920-ҹи ил. Н. Нәриманов», 1970, «М. Горки Бакыда», «В. И. Ленин Гызыл мејданда», Азәрб. шаирләриндән Гәтран Тәбризи, Гөнҹәбәјим, Һејран ханымын портретләри—һамысы 1970-ҹи илләр; «В. И. Ленин вә Н. Нәриманов», 1982).

О. Садыгзадә. «Гәтран Тәбризинин портрети». 1970-ҹи илләр. Низами адына Азәрбајҹан Әдәбијјаты Музеји. Бакы.

Әд.: Нәҹәфов М., Огтај Садыгзадә, Б., 1968.

САДЫГЛЫ—Азәрб.ССР Газах р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 4 *км* шм.-да, дүзәнликдәдир. Әһ. 2422 (1983); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

САДЫГОВ Абид Садыгович (д. 15. 11.1913, Дашкәнд)—совет кимјачысы (үзви кимја). ССРИ ЕА акад. (1972; м. үзву 1966), Өзб. ССР ЕА акад. (1947) вә президенти (1966 илдән). ССРИ ЕА Рәјасәт һеј'әтинин үзвү (1973). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1973). Өзбәкистан ССР әмәкдар елм вә техника хадими (1960). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. Орта Асија (Дашкәнд) Ун-тини битирмишдир (1937). Дашкәнд Тохуҹулуг Ин-ту (1937—39) вә Дашкәнд Ун-тindә мүәллим (1956 илдән кафедра мүдири, 1958—66 илләрдә ректор) ишләмиш, Өзб.ССР ЕА Кимја Ин-тунун директору олмушдур (1946—50). 1977 илдән Биоложи Үзви Кимја Ин-тунун директорудур. Әсас елми ишләри биоложи актив маддәләрин гурулуш вә тә'сир механизмләринин ајдынлашдырылмасына аиддир. ССРИ Али Советинин (7—10-ҹу чағырыш) депутатыдыр. 5 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Химия алкалоидов, Ташкент, 1956; Химия среднеазиатской флоры, М., 1973; Индукторы интерферона, Ташкент, 1978 (совм. с др.); Развитие биоорганической химии в Узбекистане, Ташкент, 1978.

САДЫГОВ Адил Абуталыб оғлу (28. 6.1903, Шуша ш.—26.7.1983, Бакы)—совет терапевти. Тибб е.д. (1960), проф. (1963). Сәһијјә э'лачысы (1949). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1968). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысы. Тәдгигаты, әсасән, өлиә патолокијасына, үрәк-дамар системинә, гастроентеролокија вә курортолокијаја һәср едилмишдир. 1965—72 илләрдә Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун дахили хәстәликләр пропедевтикасы кафедрасынын проф. иди. Азәрб. ССР Сәһијјә Назирлијинин 4-ҹү Баш Идарәсинин вә 1 №-ли хәстәханасынын баш консултанты олмушдур. 1973 илдән фәрди пенсијачы иди.

САДЫГОВ Әждәр Тарыверди оғлу (д. 12.6.1924, индики Ағсу р-нунун Икинҹи Араткәнд к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1958 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысы. 1944—79 илләрдә Ағсу р-нунун «Өзбәкистан» к-зунда бригадир, сәдр ишләмиш, 1979 илдән Әрәбушағы к. ХДС Иҹраијјә Комитәсинин сәдридир. 1947 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

САДЫГОВ Әләвсәт Ширәли оғлу (22. 12.1906, Нуха, индики Шәки — 17.10.

1971, Бакы)—Азәрб. совет мүғәнниси (лирик тенор). Азәрб. ССР халг артисти (1956). 1928—30 илләрдә Азәрб. Дөвләт Консерваторијасында охумушдур. Азәрб. Опера вә Балет Театрынын солисти олмушдур (1930—63). С. күчлү зил сәсә, көзәл зәнкуләләрә малик сәнәткар иди. Әсас партијалары: Гәриб («Ашыг Гәриб», З. Һачыбәјов), Мәчнун, Кәрәм («Лејли вә Мәчнун», «Әсли вә Кәрәм», Ү. Һачыбәјов), Шаһ Исмајыл («Шаһ Исмајыл», М. Магомајев), ашыг («Шаһсәнәм», Р. Глиер) вә б. С. Азәрб. халг маһнылары, муғам ифачысы кими дә танынмышдыр.

Ә. Ш. Садыгов Гәриб («Ашыг Гәриб», З. Һачыбәјов) ролунда.

ССРИ-нин бир чох шәһәриндә, һәмчинин Иранда (1942, 1944) гастролда олмушдур. 2 «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

САДЫГОВ Јусиф Мәдәт оғлу (?. 2. 1918, Товуз р-нунун Ағдам к.—11.6. 1971, Товуз ш.)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (31.5. 1945), старшина. 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1938 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Совет—Финландија мүһарибәсиндә (1939—40) иштирак етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Курск, Висла — Одер вә с. әмәлијјатларын иштиракчысы олмуш, Берлинин (хүсусилә Рејхстагын) алынмасында гәһрәманлыг көстәрмишдир. Ордудан бурахылдыгдан (1945) сонра Товуз р-нунда мүхтәлиф тәсәррүфат вәзифәләриндә ишләмишдир. 2-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Адына Товузда орта мәктәб, күчә вар.

САДЫГОВ Камил Исмајыл оғлу (д. 27.2.1927 Владигафгаз, индики Орчоникидзе ш.)—совет кимјачысы. Азәрб. ССР ЕА м. үзвү. (1980), техника е.д. (1967), проф. (1968). Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1970). 1957 илдән Сов.ИКП үзвү. Кујбышев ад. Елми-Тәдгигат Нефт Е'малы Ин-ту вә Нефт Кимјасы Просесләри Ин-тунда ишләмиш (1948 — 65), 1965 илдән *Ашгарлар Кимјасы Институтунда* лабораторија мүдиридир. Әсас елми ишләри үзви кимја, нефт кимјасы вә ашгарлар кимјасы саһәсиндәдир. Онун рәһбәрлији илә сулфобирләшмәләр вә мүхтәлиф чохфунксијалы ашгар, инһибитор, сојудучу-јағлајычы маје вә с. синтез едилмиш, онлардан бир чохунун истеһсал технолокијасы ишләниб һазырланмыш вә сәнаједә тәтбиг едилмишдир. С. сулфонат ашгарларынын кимјәви гурулушлары илә онларын јағлара тә'сиринин еффективлији арасында мүәјјән ганунаујғунлуг олдуғуну көстәрмишдир. Јүксәкихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар.

Әсәрләри: Сүрткү јағлары үчүн сулфонат ашгарлары, Б., 1982 (А. Н. Ағајевлә бирка), Получение сульфонатных присадок из бакинского нефтяного сырья, «Химия и технология топлив и масел», 1977, № 12 (совм. с др.); Смазочноохлаждающие жидкости для алмазно-абразивной обработки металлов, Б., 1978 (совм. с др.).

САДЫГОВ Мирзә Һүсејн оғлу (26.12. 1896, индики Кәдәбәј р-нунун Мискинли к.—14.2.1970, Кировабад)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз, селексијачы алим. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1947). Проф. (1953). 1917 илдән сол есер олмушдур. 1919 илдән Сов.ИКП үзвү. 1913 илдән Кәдәбәј мисәритмә з-дунда фәһлә ишләмиш, тә'тил вә нүмајишләрдә иштирак етмишдир. 1917—18 илләрдә Кәдәбәј фәһлә депутатлары Совети Ичраијјә Комитәсинин сәдри вә фәһләләрин 1919 ил мај тә'тилинин рәһбәри, АК(б)П 1-чи гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Кәдәбәј мисәритмә з-дунун, Шамхор гәзасынын фөвгәл'адә комиссары, Ичраијјә Комитәсинин сәдри вә с. вәзифәләрдә чалышмышдыр. 1929 илдән өмрүнүн ахырынадәк АКТИ-дә, Дағыстан Кәнд Тәсәррүфаты Ин-тунда, Һ. Зәрдаби ад. Кировабад Педагожи Ин-тунда кафедра мүдири, Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Һејвандарлыг Ин-тунда директор вә с. вәзифәләрдә ишләмишдир. *Азәрбајчан дағ мериносу* гојун чинсини јараданлардан бири олмуш, «Кәһрәба-10» пајызлыг буғда сортуну јетишдирмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (3-чү чағырыш) депутаты олмушдур.

САДЫГОВ Һүсејнаға Әләскәр оғлу (21.3.1914, Бакы—23.2.1983, Бакы)—Азәрб. совет актјору. Азәрб. ССР халг артисти (1979). Азәрб. Ленин комсомолу мүкафаты лауреаты (1967). Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысы олмушдур. Сәһнә фәалијјәтинә 1930 илдән Азәрб. Кәнч Тамашачылар Театрында башламышдыр. С., әсасән комик вә характерик ролларда чыхыш етмишдир. Роллары: Хасај, Елоғлу («Хасај», «Ел оғлу», А. Шаиг), Мирзә Гошунәли («Бәхтсиз чаван», Ә. Б. Һагвердијев), Мурад («Партизан Мәммәд», С. Рәһман вә А. Искәндәров), Жеронт («Скапенин кәләкләри», Ж. Б. Молјер), Труффалдино («Ики ағанын бир нөкәри», К. Голдони), Мирпаша («Комсомол поемасы», И. Чошғун; С. Вурғунун ејниадлы әсәри үзрә). Чәби («Һачы Гәнбәр», Н.Б. Вәзиров), Сәлим («Анačан», Ј. Әзимзадә) вә б. С. бир сыра филмләрдә чәкилмишдир («Јенилмәз баталјон», «Сеһрли халат», «Алма алмаја бәнзәр», «Әләддинин сеһрли чырағы», «Бабамын бабасынын бабасы» вә с.). Гырмызы Улдуз, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Һ. Ә. Садыгов «Бабамын бабасынын бабасы» филминдә.

САДЫГОВА Марал Закир гызы (д. 1917, индики Шәки р-нунун Ашағы Шабалыд к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). Азәрб. ССР-ин түтүн устасы (1960). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. 1935—67 илләрдә Шәки р-нунун «Азәрбајчан» к-зунда манғабашчысы ишләмишдир. 1948 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Сов.ИКП 22 вә АКП 28-чи, Азәрб.ССР 4-чү гадынлар вә 3-чү колхозчулар гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. Азәрб.ССР Али Советинә (6-чы чағырыш) депутат сечилмишдир. 3 дәфә Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмуш, ҮИКТС-нин бөјүк гызыл медалыны алмышдыр. 1967 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

САДЫГОВА Мәһлугә Әләскәр гызы (д. 28.4.1917, Шуша)—Азәрб. совет актрисасы. Азәрб. ССР халг артисти (1978). 1954 илдән Сов.ИКП үзвү. 1936 илдән Азәрб. Дөвләт Драм Театрынын актрисасыдыр. С., әсасән лирик вә характерик образларын ифачысыдыр. Ролларындан: Сона, Күлүш, Јахшы («1905-чи илдә», «Севил», «Алмас», Ч. Чабарлы), Тәрлан («Һәјат», М. Ибраһимов), Интизар («Вәфа», Р. Рза), Зәһра («Шејх Сән'ан», Һ. Чавид), Сонја («Ванја дајы», А. Чехов), Крупскаја («Туфанлы ил», А. Каплер вә Т. Златогорова), Марија Илинична («Заманын һөкмү», Н. Погодин), Мәрјәм, Марија («Фәрһад вә Ширин», «Инсан»,

М. Ә. Садыгова Фитнә («Фәрһад вә Ширин», С. Вурғун) ролунда.

С. Вурғун) вә б. С. бәдии гираәт устасы кими дә танынмышдыр.

Әд.: Фатма Һәсәнгызы, Мәһлугә Садыгова, Б., 1981.

САДЫГОВА Сүчајәт Абдулла гызы (д. 5.8.1925, индики Шамхор ш.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1942—71 илләрдә Шамхор р-нунун К. Сеткин ад. с-зунда үзүмчү, мангабашчысы, Шамхор ичтимаи-иашә идарәсиндә, Ханлардакы арычылыг с-зунда ишләмишдир. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 1980 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

САДОВЈА́НУ (Sadoveanu) Михаил (5.11.1880, Пашкани—19.10.1961, Бухарест)—румын јазычысы, ичтимаи вә дөвләт хадими. Румынија академијасынын үзвү (1921). Румынијанын Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1955). «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты» (1960). «Преку бабанын мејханасы» (1904), «Ушаг гәбри» (1906), «Газмаларда јашајанлар» (1912) һекајә китабларында зәһмәткеш кәндлиләрин ағыр һәјаты тәсвир олунур. «Лепушнјану күчәси. 1917-чи илин хроникасы» (1921), «Серет боју дәјирман үзүрдү» (1925), «Балта» (1930) сосиал романлары вар. «Ждер гардашлары» (1935—42) трилокијасында, «Никоаре Подкова» (1952) тарихи романында румын халгынын милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризәси әксини тапмышдыр. «Ишыг шәргдән кәлир» (1945), «Калејдоскоп» (1946) мәгалә китаблары ССРИ-јә һәср олунмушдур. «Митрја Кокор» (1949) повестинә көрә Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын Гызыл сүлһ медалы илә тәлтиф едилмишдир. 1945 илдә парламентин сәдри, 1946 илдә Бөјүк милли мәчлисин сәдр мүавини сечилмишдир. Румынија Јазычылар Иттифагынын сәдри (1949), Румынија академијасынын витсе-президенти, Сүлһ тәрәфдарлары милли комитәсинин сәдри, Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвү олмушдур.

Әсәрләри: Митрја Кокор, Б., 1959; Һекајәләр, Б., 1964; Мө'чүзәли палыдлыг. Нағыллар, Б., 1970; Избр. произв., М., 1957; Избранное, М., 1980.

Әд.: Кожевников Ю. А., М. Садовяну, М., 1960.

САДО́ВСКИ Виссарион Дмитријевич (д. 6.8.1908, Омск)—совет металлшүнасы. ССРИ ЕА акад. (1970; м. үзвү 1968), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1978). Казан ун-тини битирмишдир (1930). 1958 илдән ССРИ ЕА Металлар Физикасы Ин-тунда (Свердловск) ишләјир. Әсас тәдгигатлары полад вә әринтиләрин мөһкәмләнмәсинә, лекирләнмәсинә, гызма заманы поладын јенидән фаза кристаллашмасы нәзәријјәсинә аиддир. Ленин ордени вә Гырмызы Улдуз ордени илә тәлтиф олунмушдур.

САДО́ВСКИ Михаил Александрович (д. 6. 11. 1904, Петербург)— совет физики, партлајыш физикасы елминин баниләриндән бири. ССРИ ЕА акад. (1966; м. үзвү 1953). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). Ленин мүкафаты лауреаты (1962), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948, 1949, 1951, 1953). 1941 илдән Сов. ИКП үзвү. ССРИ ЕА Кимја Ин-тунун директор мүавини (1946—63) олмуш, 1963 илдән ССРИ ЕА Јер Физикасы Ин-тунун директорудур. Тәдигатлары партлајыш нәзәријјәсинә, партлајышын дағыдычы тә'сиринә, нәһәнк партлајышларын сејсмик еффектләринә аиддир. С. партлајыш заманы охшарлыг ганунуну әсасландырмышдыр. Онун иштиракы илә ССРИ-дә истигамәтләнмиш нәһәнк партлајышлар апарылмышдыр. 4 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

САДО́ВСКИЛӘР — рус актјорлары аиләси; рус сәһнә реализминин инкишафында бөјүк хидмәтләри олмушдур. Пров Михајлович (әсл фамилијасы Јермилов; 23.10.1818, Ливны—28.7.1872, Москва). 1839 илдән Малы театрда (Москва) фәалијјәт көстәрмишдир. Роллары: Подколјосин, Осип («Евләнмә», «Мүфәттиш», Н. Гогол), Дикој, Курослепов, Љјубим Тортсов («Туфан», «Гызғын үрәк», «Јохсуллуг ејиб дејил», А. Островски), Расплјујев («Кречинскинин тоју», А. Сухово-Кобылин) вә с. Михаил Прововнч (24.11.1847, Москва—8.8.1910, Москва)—Пров Михајловичин оғлу. 1870 илдән Малы театрын труппасында чыхыш етмишдир. Ән јахшы роллары: Счастливтсев, Мурзаветски, Андреј Белукин («Мешә», «Гурдлар вә гојунлар», «Белукинин евләнмәси», А. Островски), Хлестаков («Мүфәттиш», Н. Гогол) вә с. Олга Осиповна (гызлыг фамилијасы Лазарева; 25.6.1849, Москва—8.12.1919, Москва) —Михаил Прововичин арвады. 1881 илдән Малы театрын актрисасы олмушдур. Роллары: Домна Пантелевна, Анфуса Тихоновна, Галчиха («Исте'дадлар вә пәрәстишкарлар», «Гурдлар вә гојунлар», «Күнаһсыз мүгәссирләр», А. Островски), графинја Хрјумина («Ағылдан бәла», А. Грибоједов) вә с. Јелизавета Михајловна (5.5.1872, Москва—4.6.1934, Москва)—Олга Осиповна вә Михаил Прововичин гызы. 1894 илдән Малы театрда чыхыш етмишдир. Пров Михајлович (21.8.1874, Москва — 4.5.1947, Москва)—ССРИ халг артисти (1937). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943). Олга Осиповна вә Михаил Прововичин оғлу. 1895 илдән Малы театрын актјору олмушдур. Ән јахшы роллары: Кошкин («Љјубов Јароваја», К. Тренјов), Таланов («Басгын», Л. Леонов) вә с. 2 дәфә Ленин ордени, еләчә дә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Семья Садовских. Сб., под ред. Вл. Филиппова, М.—Л., 1939.

САДУ́Л (Sadoul) Жорж (4.2.1904, Нанси—13.10.1967, Парис)—франсыз кино нәзәријјәчиси, тәнгидчи. Коммунист. *Мүгавимәт һәрәкатынын* иштиракчысы. Али Кино Тәһсили Ин-ту вә Филмолокија Ин-тунун (Парис) проф. Сәнәтшүнаслыг доктору (диссертасијаны 1956 илдә ССРИ ЕА Инчәсәнәт Тарихи Ин-тунда мүдафиә етмишдир). С. кино тарихинә даир тәдгигатларын мүәллифидир: «Үмумдүнја кино тарихи» [русчаја тәрчүмәси, ч. 1—3, 6, 1958—63; ч. 4 (I һиссә), 1982], «Кино сәнәти тарихи» (русчаја тәрчүмәси, 1957), «Чарли Чаплин» (русчаја тәрчүмәси, 1981) вә с. Өлүмүндән сонра «Һәрби күндәлик» китабы нәшр олунмушдур (1978).

СА́ЖИН Николај Петрович (14.3.1897, Јекатеринбург, индики Свердловск — 23.2.1969, Москва)—совет металлургу. ССРИ ЕА акад. (1964; м. үзвү 1953). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1967). Ленин мүкафаты лауреаты (1961). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1952). 1931 илдә Д. И. Менделејев ад. Москва Кимја Технолокијасы Ин-туну битирмишдир (1949 илдән һәмин ин-тда проф.). Әсас тәдгигатлары надир металларын, саф маддәләрин вә јарымкечиричи материалларын технолокијасы саһәсиндәдир. 2 дәфә Ленин ордени, 4 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәри: Вещества высокой чистоты в науке и технике, М., 1969.

САЖЫ́Н—*метрик өлчү системиндән* әввәл ишләдилән гәдим рус узунлуг ваһиди; 1С. = 3 аршын = 48 кирәһ = 2,13360 *м*.

САЗ—мизрабла чалынан гәдим Азәрб. мусиги аләти. Орта әсрләрдәк түркдилли халгларда мизрабла чалынан бүтүн мусиги аләтләринә С. дејилирди. С.-ын мәншәји *гопуз* (С.-ын 15 әсрә гәдәрки ады), *дүтар*, *сетарла* бағлыдыр. Армудабәнзәр дәрин чанагдан (тут, әрик, јахуд гоз ағачындан), узун гол вә ашыглары јерләшән кәллә һиссәдән ибарәтдир. Чанағын назик ағачдан олан үст декасында, еләчә дә јан тәрәфләриндә кичик резонатор дәликләри олур. Өлчүләринә көрә 3 нөвү вар: кичик С. (чүрә саз, уз. 600—700 *мм*), орта С. (голтуг С.-ы, уз. 900—1000 *мм*), бөјүк С. (тавар С., уз. 1200—1500 *мм*). Диапазону кичик октаванын до сәсиндән дөрдүнчү октаванын ре

1 2 3

Саз: 1. Чүрә саз. 2. Голтуг сазы. 3. Тавар саз.

сәсинә гәдәрдир. С.-ын симләри металдандыр. 8—11 симли С. даһа кениш јајылмышдыр. Симләр 3 група ајрылыр (зил, бәм, дәм). Һәр групун симләри (икиләшмиш, јахуд үчләшмиш) унисон көкләнир: биринчи октавада ре, сол, до. Әсас мелодија зил симләрдә чалыныр. С.-ын һәр бир пәрдәсинин (10—14) ады вә мәгам функсијасы вар. С. һавалары беш көкдә (шаһ пәрдә, дилгәми, үрфаны, бајаты, ајаг дивани) чалыныб-охунур. С. зәриф, чинкилтили, зәнкин тембр чаларлы кәзәл сәсә маликдир. Мүасир С.-ын нөвләри тәкмилләшдирилмиш, Азәрб. халг чалғы аләтләри орк. вә ансамблларына дахил едилмишдир. С. дикәр Гафгаз халглары арасында, еләчә дә Түркијә, Иран, Әфганыстан вә с. Шәрг өлкәләриндә кениш јајылмышдыр.

Әд.: Рәһмәтов Ә., Азәрбајҹан халг чалғы аләтләри, Б., 1975; Эльдарова Э., Саз—музыкальный инструмент азербайджанских ашугов, в сб.: Музыка народов Азии и Африки, в. 1, М., 1969; Абдуллаева С., Азербайджанские народные инструменты, Б., 1972.

САЗАНДА, сазәндә — 1) симли мусиги аләтиндә чалан мусигичи. 2) Тарзән, каманчачалан, дәфчалан вә ханәндәдән (чох заман һәм дә дәфдә чалыр) ибарәт ансамбл.

САЗАНДАРЈАН Татевик Тиграновна (д. 2.9.1916, индики Ерм.ССР Корусрнунун Хндзореск к.)—ермәни совет мүғәнниси (мессо-сопрано). ССРИ халг артисти (1956). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). 1949 илдән Сов. ИКП үзвү. 1937—72 илләрдә Ермәнистан Опера вә Балет Театрынын солисти олмушдур. Партијалары: Алмаст («Алмаст», А. Спендиаров), Парандзем («II Аршак», Т. Чухаҹјан), Тамар («Давид бәј», А. Тигранјан), Назели («Гәһрәман гыз», А. Степанјан), Анна («Сајат Нова», А. Арутјунјан), Лјубаша («Чар кәлини», Н. Римски-Корсаков), Амнерис («Аида», Ҹ. Верди), Далила («Самсон вә Далила», К. Сен-Санс) вә с. Педагожи фәалијјәт көстәрир (1970 илдән проф.). ССРИ Али Советинин (5-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Г. Т. Сазандарјан Алмаст («Алмаст», А. Спендиаров) ролунда.

САЗЛАМА—адәтән истисмар просесиндә ҹиһаз, машын вә гурғуну јени иш режиминә кечирдикдә, онларын техники параметрләринин техники шәраитин тәләб етдији һәдд дахилиндә дәјишдирилмәси. Објекти ишә салдыгда вә ја тәһвил вердикдә С.-нын нәтиҹәләри мүәјјән едилиб, техники сәнәдләрлә (техники паспорт, сынаг протоколу, гәбул акты) рәсмиләшдирилир.

САИБ ТӘБРИЗИ (тәхәллүсү; әсл ады Мирзә Мәһәммәдәли Мирзә Әбдүррәһим оғлу) (1601, Тәбриз — 1676, Исфаһан) — Азәрб. шаири. Азәрб. вә фарс дилләриндә јазмышдыр. Шаир кими танындыгдан сонра, I Шаһ Аббасын әмри илә аиләси зорла Исфаһана көчүрүлмүшдүр. С.Т. бурада тәһсилини тәкмилләшдирмиш, кәнҹ јашларындан Бағдада, Мәккә вә Мәдинәјә, Түркијәјә сәфәр етмиш, Иранын башга шәһәрләриндә, Әфганыстанда көркәмли алим вә шаирләрлә көрүшмүшдүр. 1626—27 илләрдә Һиндистана кетмиш, 6 илдән чох орада јашамыш, бир мүддәт *Шаһ Ҹаһанын* сарај шаири олмуш, гүдрәтли шаир кими мәшһурлашмышдыр. С.Т.-нин шөһрәтиндән хәбәр тутан II Шаһ Аббас ону өз сарајына чағырмыш, мәлик үш-шүәра тә'јин етмишдир. С.Т. Хагани, Низами, Нәсими, хүсусилә Фүзули әдәби мәктәбинин давамчысыдыр. Тәгр. 300 мин мисра ше'ри олдуғу еһтимал едилир. 1975 илдә өзбәк алими Һ. Сүлејманов Һиндистанын Лакхнау ш.-ндә хүсуси бир китабханада шаирин әсәрләринин өзү тәрәфиндән әлифба сырасы илә көчүрүлмүш, 230 мин мисрадан чох олан дүнјада јеқанә там күллијјатыны (2308 сәһ.) ашкара чыхармышдыр (1982 илдә микрофилмини Өзб.ССР ЕА Азәрб.ССР ЕА-на һәдијјә көндәрмишдир). Чохлу гәсидә, рүбаи, гит'ә, мәснәви јазса да, әсасән, гәзәл устасы кими шөһрәт газанмышдыр. С.Т. һуманист вә мүтәфәккир шаирдир. Лирикасында мәһәббәтин тәрәннүмү әсас јер тутур. Шаир ичтимаи, фәлсәфи, әхлаги көрүшләрини мәһәббәт мөвзусундакы әсәрләриндә әкс етдирмишдир. Ичтимаи әдаләтсизлијә, зүлм вә һагсызлыға гаршы е'тираз руһлу әсәрләриндә дүзлүјү, халга хидмәти, достлуғу, сәдагәти, елм вә билији тәрәннүм етмиш, ҹәһаләти, ријакарлығы писләмишдир. II Шаһ Аббасын мүһарибәләриндән бәһс едән «Гәндәһарнамә» мәснәвиси Азәрб. әдәбијјатында епик ше'рин гијмәтли нүмунәләриндәндир. «Маһмуд вә Ајаз» мәснәвиси дөврүмүзәдәк кәлиб чатмамышдыр. 800 шаирин әсәрләриндән парчалар верилән «Сәфинеји-Саиб» ҹүнкү мәшһурдур. С.Т.-нин нәср әсәрләри дә вар. Ше'рләри јүксәк сәнәткарлығы, орижинал бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри илә сечилир. Јарадыҹылығы Азәрб., еләчә дә Иран, Түркијә, Орта Асија, Әфганыстан вә Һиндистанда фарсдилли вә түркдилли әдәбијјатын инкишафына мүәјјән тә'сир көстәрмишдир.

Әсәрләри: Гәзәлләри, Б., 1946; Сечилмиш әсәрләри, Б., 1980.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, 3 ҹилддә, ҹ. 1, Б., 1960; Араслы Һ., XVII—XVIII әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Б., 1956; Әмәнзадә Ә., Азәрбајҹанда фәлсәфи вә ичтимаи-сијаси фикир тарихиндән, Б., 1972; Азәроғлу Б., Саиб Тәбризинин сәнәт дүнјасы, Б., 1980.

САИД, базуөнү — инсанда јухары әтрафын базу илә әл арасында јерләшән һиссәси. Мил вә дирсәк сүмүкләриндән тәшкил олунмуш јухары вә ашағы учлары бир-биринә ојнаг васитәсилә бирләшир. С. әзәләләринин арасындан мил вә дирсәк артеријалары, веналар, мил, дирсәк вә орта синирләр кечир. С. дәрисинин алтында исә сәтһи веналар вә синирләр јерләшир.

САИС, Са-әл-Һаҹар (صا الحجر) — Гәдим Мисирдә шәһәр. Илаһә-фатеһ Нејтин ситајиш мәркәзи. Гәдим падшаһлыг дөврүнүн (е.ә. 2800—тәгр. 2250) ән гәдим мәтнләриндә ады чәкилир. XXVI сүлалә фир'онларынын (I Псамметиһдән [е.ә. 663—610] башлајараг) пајтахты иди; бу сүлаләнин һакимијјәт дөврү [е.ә. 663—525] Саис дөврү адланыр. С.-дә али тибб мәктәби («һәјат еви») јерләширди.

САИТЛӘР—тәләффүз заманы ағыз вә боғаз бошлуғунда һеч бир манеәјә раст кәлмәјән, мусигили тона малик, һеча әмәлә кәтирән данышыг сәсләри. С. ајры-ајры дилләрдә мүхтәлиф принсипләрә көрә тәсниф едилир. Азәрб. дили С.-инин тәснифиндә ашағыдакы принсипләр гәбул олунмушдур; әмәлә кәлмә јеринә көрә онлар 3 нөвә ајрылыр: диләнү, дилортасы, дилархасы. Диләнү С.-ин тәләффүзү заманы дил бүтүн көвдәси илә ирәли верилир. Диләнү С.-ә инҹә С. дә дејилир (и, ү, е, ә). Дилортасы С.-ин тәләффүзүндә дил нејтрал олур (е). Дилархасы С.-ин тәләффүзүндә исә дил архаја чәкилир; онлара галын С. дә дејилир (ы, у, о, а). Дилин вәзијјәтинә көрә С. 3 ҹүр олур: гапалы, јарымгапалы, ачыг. Гапалы С.-ин тәләффүзүндә дил јухары галхыр (и, ы, у, ү), јарымгапалы С.-ларин тәләффүзүндә нејтрал олур (е), ачыг С.-ин тәләффүзүндә исә ашағы дүшүр (ө, ә, о, а). Додагларын вәзијјәтинә көрә С.-ин 2 нөвү вар: додагланан (ү, ө, у, о) вә додагланмајан (и, ә, е, ы, а). Кәмијјәтә, јумшаг дамағын вәзијјәтинә көрә дә С. 2 ҹүр олур: кәмијјәтә көрә узун (и:, ә:, е:, а:...) вә гыса (и, ә, е, а...), јумшаг дамағын вәзијјәтинә көрә бурун (и, ә, â) вә ағыз (и, ә, а) С.-и.

Әд.: Дәмирчизадә Ә., Мүасир Азәрбајҹан дили (Фонетика, орфографија, орфоепија), Б., 1972; Ахундов А., Азәрбајҹан дилинин фонемләр системи, Б., 1973; Мүасир Азәрбајҹан дили, 3 ҹилддә, ҹ. 1, Б., 1978; Зиндер Л. Р., Общая фонетика, 2 изд., М., 1979.

САЈ—чај, көл вә дәнииздә кәмичилик үчүн манеә јарадан дајаз јер.

САЈ, нөмрәләмә—әдәдләри ишарә етмәк вә адландырмаг гајдалары. Мүхтәлиф халгларда С. ишарәләри мүхтәлиф олмушдур. Һазырда әрәбҹә С., гурултајлары, сессијалары, *Рома рәгәмләри* исә китабын фәсилләрини вә с.-ни ишарә етмәк үчүн ишләдилир (бах *Әрәб рәгәмләри*, *Онлуг сај системи*, *Икилик сај системи*).

САЈ—әшјанын мигдарыны, сырасыны, кәмијјәтини билдирән *нитг һиссәси*. С.-ын мә'нача 4 нөвү вар: мигдар, сыра, гејри-мүәјјән вә кәср С.-лары. Мигдар С.-лары әшјанын дәгиг вә конкрет мигдарыны билдирир. Азәрб. дилиндә мигдар С.-ларыны ифадә етмәк үчүн 23 сөз ишләнир. Бунлардан 20-си (бир, ики, үч, дөрд, беш, алты, једди, сәккиз, доггуз, он, ијирми, отуз, гырх, әлли, алтмыш, јетмиш, сәксән, доxсан, јүз,

мин) халис Азәрб. сөзү, 3-ү исә (милјон, милјард, трилјон) алынма сөздүр. Сыра С.-лары әшјанын ардычыл сырасыны (бешинчи, онунчу, алтмышынчы), гејри-мүәјјән С.-лар үмуми, гејри-дәгиг вә тәхмини кәмијјәтини (аз, чох, хејли вә с.), кәср С.-лары исә бүтөвүн мүәјјән һиссәсини (үчдә бир вә с.) билдирир. С.-ларын гурулушча 3 нөвү вар: садә (бир, он, мин), дүзәлтмә (гырхынчы), мүрәккәб (он беш, мин ики јүз). Исимдән әввәл ишләнән С.-лар һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул етмир. С. чүмләдә, әсасән, тә'јин, бә'зән исә исми хәбәр вәзифәси дашыјыр.

Әд.: Мүасир Азәрбајчан дили, 3 чилддә, ч. 2, Б., 1980; Х ә л и л о в Р., Сајлар, Б., 1978.

САЈАН ДАҒЛАРЫ—Сибирин ч.-унда дағлыг өлкә. Краснојарск өлкәси вә Иркутск вил.-нин ч., Тува МССР-ин шм. вә Бур.МССР-ин г. һиссәсиндәдир. Гәрби Сајан вә Шәрги Сајан дағ системләринә бөлүнүр. Г ә р б и С а ј а н Кичик Абакан чајынын јухары ахынындан (Телес көлүндән ш.-дә) шм.-ш. истигамәтиндә тәгр. 600 *км* мәсафәдә Казыр вә Уда чајларынын мәнбәјиндә Шәрги Сајанадәк узаныр. Бир-бириндән дәрин дәрәләрлә ајрылан дағ силсиләләриндән ибарәтдир. Ән јүксәк зирвәси Гызыл-Тајга д.-дыр (3121 *м*). Силсиләләр гумдашы, кристаллик шист, әһәнкдашы, конгломерат вә интрузијаларла парчаланмыш гранит вә диоритдән тәшкил олунмушдур. Ш ә р г и С а ј а н Јенисејин сол саһилиндән ч.-ш. истигамәтиндә 1000 *км*-дән чох мәсафәдә Бајкал көлү саһилинәдәк узаныр. Г. һиссәдә јасты тәпәли дағ массивләриндән, мәркәзи вә ш. һиссәдә алп типли силсиләләрдән ибарәтдир. Һүнд. 3491 *м*-ә (Мунку-Сардык дағ групунда) гәдәрдир. Әсасән, интенсив дислокасија олунмуш метаморфик сүхурлардан (гнејс, кристаллик шист, кварсит вә с.) тәшкил олунмушдур. Фајдалы газынтылары: дәмир, мис молибден, никел, күмүш, гурғушун, синк филизләри (Гәрби Сајан), мика, графит, боксит вә с. (Шәрги Сајан). С.д.-нын иглими кәскин континенталдыр. Иллик јағынты дағ јамачларында 800 *мм*-ә, чөкәкликләрдә 200 *мм*-ә гәдәрдир. Шәрги Сајанда мүасир бузлаглар вар. Чајлары Јенисеј һөвзәсинә аиддир. С.д.-нын чох һиссәси тајга типли мешәләрлә өртүлүдүр.

САЈАН-ШУШЕНСКОЈЕ СУ-ЕЛЕКТРИК СТАНСИЈАСЫ, С а ј а н С Е С-и—ССРИ-дә ән бөјүк СЕС; Јенисеј чајы вадисиндә, РСФСР-ин Краснојарск өлкәси (дијары) Хакас МВ-нин Мајн гәс. јахынлығында тикилир (1984). Мүәјјән олунмуш күчү 6,4 млн. *квт*, орта иллик електрик енержиси һасилаты тәгр. 24 млрд. *квт-саатдыр*. Су говшағына тағ-гравитасија бәнди (максимум һүнд. 242 *м* вә уз. 1066 *м*), СЕС-ин бинасы (һәр биринин күчү 640 мин *квт* олан 10 агрегат) вә с. дахилдир. Бәнд су анбарыны әмәлә кәтирир: там һәчми 31,3 *км*³, фајдалы һәчми 15,3 *км*³. Һазырлыг ишләринә 1964 илдә башланмыш илк агрегаты 1978 илдә, 2—3-чү агрегатлары 1979 илдә, 4—5-чи агрегатлары 1980 илдә, 6-чы агрегаты 1982 илдә ишә салынмышдыр. Илк агрегатын ишә дүшдүјү вахтдан 1983 илин нојабрына кими тәгр. 29 млрд. *квт-саат* електрик енержиси һасил етмишдир.

САЈАТ НОВА (тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы Һарутјун С а ј а д ј а н) (1712, Тифлис — 1795, Тифлис)—ермәни ашыг-шаири. Ермәни, Азәрб. вә күрчү дилләриндә јазмышдыр. Мә'лум олан ше'рләриндән 120-си Азәрб. дилиндәдир. Атасы Карапет 18 әсрин әввәлләриндә Һәләбдән Тифлисә көчмүшдүр. С. Н. кәнч јашларындан гусан (ашыг) кими шөһрәт газанмыш, II *Ираклинин* сарајына дә'вәт олунмушдур. Лакин онун үсјанкар ше'рләриндән наразы галан ә'јанларла тоггушан С. Н. бир мүддәтдән сонра сарајдан говулмуш, раһиблик һәјаты кечирмәјә мәчбур олмуш, 1768 илдә Ахпат монастырына чәкилмишдир. Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын Тифлисә басгыны заманы өлдүрүлдүјү күман едилир. С. Н.-нын јарадычылығы орта әсрләр Азәрб. ашыг поезијасы илә сых бағлыдыр. Үч гардаш халгын (ермәни, Азәрб., күрчү) нәғмәкары олан С. Н.-нын һәр үч дилдә јүксәк сәнәткарлыгла јаратдығы ше'рләр онун ашыг ше'ринин бүтүн инчәликләринә дәриндән јијәләндијини көстәрир. Јарадычылығында мәһәббәт мөвзусу әсас јер тутур. Ше'рләриндә нәчиб инсани һиссләр, бәшәри дујғулар, һәјат ешги тәрәннүм едилир. Орта әср еһкамларынын әксинә олараг, С. Н. мәһәббәти һәјатын әсасы, јарадычылыға севг едән түкәнмәз гүввә кими мә'наландырыр. Бир сыра ше'рләриндә јерли вә јаделли зүлм алтында әзилән Загафгазија халгларынын мәшәггәтли талејиндән доған дәрин кәдәр, сосиал әдаләтсизлијә гаршы е'тираз әксини тапмышдыр. С. Н. мәһарәтлә саз вә каманча чалмыш, ојнаг һавалар јарадан бир бәстәкар кими дә шөһрәт газанмышдыр. Јарадычылығы ермәни вә күрчү әдәбијјатларынын инкишафына тә'сир көстәрмишдир. Анадан олмасынын 250 иллији Үмумиттифаг мигјасында, о чүмләдән Азәрб.-да да кениш гејд едилмишдир (1963). Мәммәд Раһимин «Сајат Нова» поемасы, А. Арутјунјанын «Сајат Нова» операсы (1973 илдә Азәрб. Опера вә Балет Театрында тамашаја гојулмушдур) вар.

Ә с ә р л ә р и: Ше'рләр, Б., 1963; Сборник армянских, грузинских и азербайджанских песен, Ереван, 1945; Песни, Ереван, 1963; Лирика, М., 1963; Стихотворения, Л., 1982.

Әд.: С е ј и д о в М., Сајат-Нова, Б., 1955; Ј е н ә о н у н, Азәрбајчан-ермәни әдәби әлагәләри (орта әсрләр), Б., 1976; А р а с л ы Һ., XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1956; Ј е р е в а н л ы Ә., Азәрбајчан-ермәни әдәби әлагәләри. Гәдим дөврдән XVIII әсрин сонунадәк, Јереван, 1975; С е и д о в М., Певец народов Закавказья, Б., 1963; Г а й с а р ь я н С., Саят Нова, М., 1963; Н а л б а н д я н В. С., С а р и н я н С. Н., Армянская литература, М., 1976.

САЈАЧЫ СӨЗЛӘРИ—Азәрб. шифаһи халг јарадычылығы жанры, ибтидаи әмәк нәғмәләринин бир нөвү. С.с. адәтән *бајаты* формасында олур. Гојунчулугла әлагәдар олан С.с.-илә, әсасән, гојун, гузу вә кечиләр тә'рифләнир, чобан әмәји тәрәннүм едилир. «Сајачы» ојун-тамашасы да мөвчуд олмушдур. Кечмишдә бу ојун-тамаша гышын битмәси вә јазын башланмасы әрәфәсиндә ичра олунурду.

М ә т н: Сајачы сөзләри, Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы, 20 чилддә, ч. 1. Халг әдәбијјаты, Б., 1982.

Әд.: К ө ч ә р л и Ф. Б., Көчәриләрин өвза вә әһвалы, «Сечилмиш әсәрләри» китабында, Б., 1963; Ә ф ә н д и ј е в П., Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты, Б., 1981.

САЈҒАК, с а ј г а (Saiga tatarica)—бошбујнузлулар фәсиләсиндән чүтдырнаглы һејван. Еркәкләринин бәдән уз. 140 *см*-дәк, сүјсүнүнүн һүнд. 80 *см*-дәк, чәкиси 40 *кг*-дәк (бә'зән 50 *кг*) олур. Дишиләри кичикдир. Еркәкләринин лирашәкилли бујнузунун уз. 40 *см*-дәк олур (дишиләри бујнузсуздур). Бели сарымтыл, гарны ағдыр. Монголустанда, Гәрби Чиндә вә ССРИ-дә (Өн Гафгазда, Орта Асија чөлләриндә вә с.) сүрүләрлә јашајыр. Гышда ч.-а көчүр. Чәлд гачыр. Декабрда чүтләшир; боғазлыг дөврү 5 ајадәк олур. 2 бала доғур. Сајы бәрпа едилмишдир.

Сајғаклар. 1—еркәји; 2—дишиси.

Ов објектидир (лисензија илә). 1949 илдә Азәрб.ССР-ә (Хәзәрин Хәрәзирә вә Кил а-рына) кәтирилән бир дәстә С. күтләви чохалмыш вә чејранларла рәгабәт јаратдыглары үчүн хүсуси гәрара әсасән тамамилә овланмышдыр.

САЈГОН (Saigon)—1976 иләдәк *Хошимин* ш.-нин ады.

САЈГУН (Saygun) Әһмәд Әднан (д. 7.9.1907, Измир)—түрк бәстәкары, мусиги етнографы, дирижор, педагог. Истамбул (1936—38) вә Ангара (1946 илдән) консерваторијаларынын проф., Ангарадакы Президент симфоник орк.-нин дирижорудур. С. јарадычылығында халг мусигисинә әсасланмыш, мүасир мусиги техникасындан кениш истифадә етмишдир. С. «Фиридун» (1934), «Кәрәм» (1948), «Короғлу» (1973) опраларынын, Јунус Имрә (1946) вә Атартүркә (1981) һәср олунмуш ораторијаларын, кантата, 4 симфонијанын, фп. (1958) вә скрипка (198) илә орк. үчүн концертләрин, камера-инструментал ансамбл вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Түрк мусигисинә даир нәзәри әсәрләри вар. Бакыда мүәллиф консерти олмушдур (1963). С.-ун «Короғлу» операсынын илк тамашасына вә «Јунус Имрә» ораторијасына *Нијази* дирижорлуг етмишдир.

САЈҒАЧ — бах *Електрик сајғачы*, *Импулс сајғачы*.

САЈДА (Pollachius virens)—трескакимиләр фәсиләсиндән пелакик балыг нөвү. Уз. 120 *см*-дәк, чәкиси 10 *кг*-

дәк олур. Атлантик океанынын шм. р-нларында, әсасән Баренс дәнизиндә (хүсусилә ч. һиссәсиндә), гисмән дә Ағ дәниздә јајылмышдыр. Јајын әвәлләриндә шм.-а, пајызда исә ч.-а доғру миграсија едир. Сутка әрзиндә шагули миграсија едәрәк хырда балыглар вә хәрчәнккимиләрлә гидаланыр. Јанвардан апрелә гәдәр 6—10°C темп-рда күрү төкүр. Ов објектидир.

СА́ЈДА (صيدا), 16 әсрәдәк С и д о н — Ливанын ч.-г.-индә шәһәр. Әһ. 36 мин (1975). Аралыг дәнизиндә порт. Даммам (Сәудијјә Әрәбистаны)—С. Трансәрәбистан нефт кәмәринин сон мәнтәгәси. К.т. р-нунун тиҹарәт мәркәзи. Балыг овланыр. Јејинти сәнајеси, нефт е'малы з-ду (Зәһран), 12—17 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри, С. әтрафында Финикија Ешмун мә'бәдинин галыглары (е.ә. 10—5 әсрләр) вар. Гәдим *Сидон* шәһәр-дөвләтинин јериндә салынмышдыр. 637 илдә әрәбләр ишғал етмишди. *Сәлиб сәфәрләри* заманы дәфәләрлә дағыдылмышды. 13 әср—16 әсрин әввәлиндә мәмлүкләрин, 1517 илдән исә түркләрин һакимијјәти алтында олмушду. 1920 илдән Ливанын тәркибинә дахил едилмишдир.

СА́ЈДА́М ДҮЗӘНЛИЈИ, С а ј д а м — Чиндә тектоник чөкәклик. Алтынтаг, Наншан вә Кунлун д-ры илә әһатә олунмушдур. Уз. тәгр. 700 *км*, ени 100—300 *км*, һүнд. 3600—2900 *м*. Иглими кәскин континенталдыр. Иллик јағынты 25—50 *мм*-дир. Чохлу кичик көлләр, ајры-ајры јүксәкликләр вә гениш шоранлыглар вар. Сәһра ландшафты инкишаф етмишдир. Дағәтәји золаг гуру чөлләрдир.

САЈӘ (سايه) (тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы Һ у ш ә н к Е б т е һ а ч; д. 1927, Рәшт)— фарс шаири. «Илк нәғмәләр» (1946), «Сәраб» (1951), «Гаралама» (1954), «Дан сөкүлмәмиш» (1954), «Торпаг» (1956), «Јелда кечәсиндән бир нечә јарпаг» (1965) вә с. китабларын мүәллифидир. Ше'рләриндә («Лалын дәрди», «Сүлһ», «Мејданда ган изләри», «Үсјан нәғмәси», «Еј сабаһ», «Сәһәр», «Назим Һикмәтә» вә с.) зәһмәткешләрин һәјат вә мүбаризәсинин тәрәннүмү башлыча јер тутур. С. фарс әдәбијјатында сәрбәст ше'рин, мүасир образлы лирик үслубун көркәмли нүмајәндәләриндәндир. «Өпүрәм гардаштәк» ше'ри Иран вә совет халгларынын достлуғуна һәср олунмушдур. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир.

Әд.: Һ ү с е ј н о в Б., XX әср фарс ше'риндә ән'әнә вә новаторлуг, Б., 1975; К л я ш т о р и н а В. Б., «Новая поэзия» в Иране, М., 1975.

САЈИДО́ НӘСӘФИ Мирабид (?, Нәсәф ш., индики Өзб.ССР Карши ш.—1707—11 илләр арасында, Бухара)— таҹик шаири. Тохуҹу олмушдур. Классик фарс-таҹик әдәбијјатынын һуманист ән'әнәләрини давам етдирмишдир. Ше'рләриндә, «Мәхлуглар һаггында рәвајәт» аллегорик поемасында әмәкчи халга дәрин рәғбәт, һаким синифләрин зүлм вә өзбашыналығына гаршы е'тираз ифадә олунмушдур. «Баһаријјат» мәснәвисиндә аллегорик шәкилдә зәһмәткешләри бирлијә вә варлылара гаршы мүбаризәјә чағырмышдыр. Таҹик поезијасына реалист-демократик мејлләр кәтирмиш, ону дил вә бәдии формаҹа јениләшдирмишдир.

Ә с ә р и: Избранное, Сталинабад, 1954. *Әд.*: М и р з о е в А., Сайидо Насафи и его место в истории таджикской литературы, Сталинабад, 1954; История персидской и таджикской литературы, под ред. Я. Рипки, М., 1970.

САЈЫГЛАМА—һәгигәтә ујғун олмајан, ону тәһриф едән идеја вә тәсәввүрләрин мәҹмусу. С. мәнтиги фикир позғунлуғу илә характеризә олунур. Бир сыра психи хәстәликләрин (шизофренија, алкоголизм вә с.) әламәтидир. Ики формада (илкин вә тә'сирли) олур. С.-нын илкин формасында рационал вә мәнтиги дәркетмә позулур, мүлаһизәләр тәһриф олунур. С.-нын тә'сирли формасында хәстәләр образлы, һәддиндән артыг фантазијалы, хәјаллы олурлар. Бу формада нәинки рационал, һәтта тә'сирли дәркетмә дә позулур. М ү а л и ҹ ә с и: С.-ја сәбәб олан хәстәликләри вахтында арадан галдырмаг.

САЈЫЛОВ Исмајыл Ҹәбрајыл оғлу (1901, индики Зәнкилан р-нунун Бартаз к.—1943, Мелитопол ш.)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, шаир. 1927 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Бакы Али Коммунист Кәнд Тәсәррүфаты Мәктәбини битирмиш (1934), Ҹәбрајыл вә Зәнкилан р-нларында партија ишиндә, Нах.МССР ХКС јанында инҹәсәнәт ишләри идарәсинин рәиси вә с. вәзифәләрдә чалышмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә 416-чы Азәрб. дивизијасында баталјон командиринин сијаси һиссә үзрә мүавини олан С. Таганрогун азад олунмасында иштирак етмиш, Мелитопол уғрундакы дөјүшләрдә икидлик көстәрмиш вә һәлак олмушдур. 1-ҹи дәрәҹәли Вәтән мүһарибәси ордени (өлүмүндән сонра) вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Адына Зәнкиланда күчә вә мәктәб вар. Мелитополда гардашлыг мәзарында дәфн едилмишдир. «Ҹәбһә сәни көзләјир» вә «Ҹәбһәдән кәлән сәсләр» ше'р китабларынын (1942—43) мүәллифидир. ССРИ Јазычылар Иттифагынын үзвү иди.

САЈЈА́Н (Saillant) Луи (27.11.1910, Дром департаменти, Валанс—28.10.1974, Парис)—Франса вә бејнәлхалг һәмкарлар иттифагы хадими.

«Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1958). Фәһлә аиләсиндәндир. 1938 илдә Франса Әмәк Конфедерасијасы (ФӘК) Инзибати Комиссијасынын үзвү сечилмишди. Франсанын алман-фашист ишғалы дөврүндә (1940—44) С. Мүгавимәт һәрәкатында фәал иштирак етмиш, 1944 илдә Мүгавимәт һәрәкаты Милли Шурасынын сәдри олмушдур. 1945—69 илләрдә Үмумдүнја Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасынын баш катиби, 1969 илдән фәхри сәдри вә ФӘК-ин катиби иди. С. сүлһ тәрәфдарлары һәрәкатынын көркәмли хадимләриндән олмушдур. 1950 илдән Үмумдүнја Сүлһ Шурасы (ҮСШ) Бүросунун, 1966 илдән ҮСШ Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү иди. 1974 илдә ҮСШ-нин сәдри сечилмишди.

СА́ЈКА, г ү т б т р е с к а ҹ ы ғ ы (Boreogadus saida) — трескакимиләр фәсиләсиндән пелакик балыг нөвү. Уз. 32 *см*-дәк олур. Шимал дәнизләриндә, ССРИ-дә Шимал бузлу океаны һөвзәләриндә јашајыр. Октјабр—март ајларында күрү (10—35 мин) төкүр, күрүсү пелакикдир. Пајыз миграсијасы заманы сүрүләр әмәлә кәтирир. Планктон вә балыг көрпәләри илә гидаланыр. Дәниз мәмәлиләринин, гушларын вә балыгларын гидасыдыр. Вәтәкә әһәмијјәти аздыр.

САЈКА́КУ ИБА́РА, И х а р а С а ј к а к у (тәхәллүсләри; әсл ады Х и р а ј а м а Т о г о; 1642—1693)—јапон јазычысы. «Тәнһа кишинин ешг маҹәралары» (1682), «Тәнһа гадынын ешг маҹәралары» (1686) романларында, «Ешг әсири беш гадын» (1686) повестиндә вә новеллаларында јапон әдәбијјатында илк дәфә олараг шәһәр һәјатыны әкс етдирмиш, ашағы тәбәгәләрин тәрәфиндә дурмушдур.

Ә с ә р и: Избранное, М., 1974.
Әд.: Р е д ь к о Т. И., Творчество Ихара Сайкаку, М., 1980.

САЈКС — ПИКО́ МҮГАВИЛӘСИ (1916)—Османлы империјасына дахил олан әрәб әразиләринин, гисмән дә Түркијәнин Кичик Асија һиссәсинин бөлүшдүрүлмәси һаггында Инкилтәрә—Франса арасында бағланмыш кизли сазиш. Инкилис дипломаты М. Сајкс вә франсыз дипломаты Ф. Жорж-Пико һазырламышдылар (ады бурадандыр); 1916 илин мајында Лондонда имзаланмышдыр. С.—П.м. *Сан-Ремо конфрансында (1920)* Түркијә илә сүлһ мүгавиләси лајиһәсинин [бах *Севр сүлһ мүгавиләси (1920)*] әсасыны тәшкил етди.

САЈЛҮКЕ́М — Алтајда, РСФСР-ин Дағлыг Алтај МВ илә МХР сәрһәдиндә дағ силсиләси. Уз. 130 *км*, һүнд. 3500 *м*-ә гәдәрдир. Аргут вә Чуја чајлары (Катун чајынын сағ голлары) һөвзәләри илә Кобдо чајы (МХР-дә) һөвзәсинин суајырыҹысыдыр. Кичик бузлаглар вар.

СА́ЈМА (Saimaa), Б ө ј ү к С а ј м а — Финландијанын ҹ.-ш.-индә көлләр системи. Үмуми саһ. 4400 *км*². Дәринлији тәгр. 82 *м*. Тектоник мәншәлидир. Саһилләри парчаланмыш, мешәләрлә өртүлүдүр. Чохлу адалары вә ахарлары вар. Декабрдан мајадәк донмуш олур. Миккели, Лаппенранта, Савонлинна, Јоенсу портлары С. саһилиндәдир. Ағаҹ дашыныр. Балыг овланыр. Јерли кәмичилик әһәмијјәтлидир. Туризм инкишаф етмишдир.

СА́ЈМА КАНАЛЫ—Финландија вә ССРИ әразиләриндә кәмичилик каналы. Сајма көлләр системини Выборг ш. р-нунда Фин көрфәзилә әлагәләндирир. Уз. 43 *км*. 1845—56 илләрдә чәкилмишдир. Кәмичилик үчүн јарарлыдыр. 1962 илдә ССРИ илә Финландија арасында бағланмыш мүгавиләјә әсасән С.к.-нын Совет һиссәси вә Малы Высотски а. 50 ил мүддәтинә Финландијаја иҹарәјә верилмишдир.

САЈН-ШАНД—МХР-дә шәһәр. Трансмонголустан д.ј. үстүндәдир. Шәрги Гоби ајмакынын инз.м. Әһ. тәгр. 10 мин (1975). Автомобил вә грунт јоллары говшағы. Јејинти комбинаты, алебастр з-ду, електрик ст. вар. Даш көмүр чыхарылыр.

СА́ЈРА (Cololabis saira)—макрел дурнабалыглары фәсиләсиндән пелакик балыг нөвү. Уз. 40 *см*-дәк, чәкиси 170 *г*-дәк олур. Сакит океанда, шимал јарымкүрәсинин мүлајим вә субтропик зоналарында, Асија вә Америка саһилләриндә јајылмышдыр. ССРИ-дә Ку-

рил а-ры саһилләриндә, Јапон дәнизиндә, Охот дәнизинин ч.-унда јајылмышдыр. Планктон организмләрлә гидаланыр. Јапон дәнизинин ч.-унда күрүләјир. ССРИ-дә, Јапонијада вә Корејада овланыр.

САЈ-САЈЕ́Д—Тач.ССР-дә *Һиссар мәдәнијјәтинә* аид чохтәбәгәли јашајыш јери. Үст тәбәгәдән (орта әсрләр, Тунч вә Дәмир дөврләри) тикинти галыглары, тәсәррүфат гујулары, сахсы габ гырыглары, ох учлуглары, тунч әшјалар гојулмуш ушаг гәбри ашкар олунмушдур. Алт тәбәгәдән (Неолит, Мезолит) даш вә сүмүкдән һазырланмыш аләтләр, е.ә. 8—5-чи миниилликләрә аид тәбәгәдән исә чоппер вә чоппинг типли кәсичиләр, даш тоха, балта вә с. тапылмышдыр. Өлүләр евин дөшәмәси алтында (Гобустанда «Фируз» дүшәркәсиндә олдуғу кими) басдырылмышдыр.

САЈУ́НТС Маркар Галустович (1894, индики Ерм.ССР-ин Корус ш.—6.12. 1974, Ханлар р-нунун Гарајери гәс.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1938 илдән Сов.ИКП үзвү. 1924—56 илләрдә индики Ханлар р-нунун «Азәрбајчан» с-зунда фәһлә ишләмишдир. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир. 1968 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачы иди.

САЈФИДДИ́НОВ Шәрафәддин Санкинович (д. 24.8.1929, Хочәнт, индики Ленинабад)—тачик совет бәстәкары. 1962 илдән Сов.ИКП үзвү. Дашкәнд консерваторијасыны битирмишдир (1962). Тачикистан Бәстәкарлар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин биринчи катибидир (1962 илдән). С. «Полад вә Күлру» (1957), «Рудәки» (1974), «Ајни» (1978) операларынын, «Ики көзәллик вә ики мәһәббәт» (1957) мусигили комедијасынын, кантата, симфоник поема, романс вә маһныларын мүәллифидир. 2 орденлә тәлтиф едилмишдир.

САК ДИЛИ, Хотан дили—*сакларын* дили. Орта Иран дилләринин ш. групуна дахил олан өлү дилдир. С.д.-нин 7—10 әсрләрә аид Будда абидәләри, әсасән, Чинин Синтсзјан әјаләтинин Хотан вил.-ндә тапылмышдыр. Санскритдән тәрчүмә едилмиш һәмин абидәләр *браһми* илә јазылмышдыр. С.д.-нин әламәтләри мүасир осетин, әфган вә Памир дилләриндә нәзәрә чарпыр.

Әд.: Герценберг Л. Г., Хотано-сакский язык, М., 1965.

САКА́ЖИА—Күрч.ССР-ин Кутаиси ш. јахынлығында Палеолит мағарасы. Археоложи газынтылар заманы (К. К. Ниорадзе; 1936—37) үст Палеолитә аид даш вә сүмүкдән итиучлу, биз, кәсичи аләтләр, гашовчуглар, бычаглар, һәмчинин фауна галыглары тапылмышдыр. Сон тәдгигатлар заманы (1974 илдән) С. мағарасынын чөкүнтүсүндә мустје дөврүнүн мәдәни тәбәгәләри гејдә алынмышдыр. Әмәк аләтләри ичәрисиндә дишәкләнмиш леваллуа вә мустје итиучлулары әксәријјәт тәшкил едир. С. әмәк аләтләринә охшар аләтләр Азәрб.-ын *Азых мағарасынын* 3-чү тәбәгәсиндә дә ашкар олунмушдур. С. дүшәркәсинин мустје тәбәгәсиндән үзәриндә дөрд диш олан инсан чәнәсинин бир һиссәси тапылмышдыр.

Әд.: Ниорадзе М. Г. и др., Пещера Сакажиа. Археология и палеогеография раннего палеолита Крыма и Кавказа, М., 1978.

САКА́И—Јапонијада, Осака префектурасында шәһәр. Һонсү а.-нда, Осака көрфәзи саһилиндә порт. Јамато чајы С.-ни Осака ш.-ндән ајырыр. Әһ. 773 мин (1977). Хансин игтисади р-нунун тәркибинә дахилдир. Бөјүк нәгл. говшағы. Машынгајырма, әлван вә гара металлуркија, нефт-кимја, тохучулуг сәнајеси, ИЕС вар. Халча вә с. истеһсал олунур. 8 әсрдән мә'лумдур.

САКАСЕ́НА—Гафгаз Албанијасынын *Ути* әјаләтиндә тарихи вил. *Сакасенләрин* јашадығы әрази. Страбонун мә'луматына көрә Бактрија (Бәлх) вә с. әразиләри ишғал едән *саклар* Гафгазда ән мәһсулдар торпаглары әлә кечириб орада мәскунлашдылар; һәмин әрази сонралар С. адландырылмышдыр. Даһа сонралар ермәни мәнбәләриндә Шакашен (Шакашена) кими ады чәкилән С. *Арсах* вил. илә Күр чајы арасында локализә едилир.

Әд.: Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959; Алиев Играр, История Мидии, Б., 1960; Страбон, География, М., 1964; Алиев К., Кавказская Албания, Б., 1974.

САКАСЕНЛӘР, сакасанлар, сакесинләр—Гафгаз Албанијасынын шм.-г.-индә јашамыш гәдим тајфа. Сак тајфасынын нәсилләри һесаб едилән С. Албанијанын Ути әјаләтинә дахил олан *Сакасена* тарихи әразисиндә мәскунлашмышдылар. Албан (Гафгаз) тајфа иттифагына дахил олан С., Рома тарихчиси Арриан (2 әср) вердији мә'лумата көрә *Гавгамела вурушмасында* (е.ә. 331) Әһәмәни һөкмдары III Даранын гошунлары тәркибиндә Македонијалы Искәндәрә гаршы дөјүшдә иштирак етмишдиләр. Еһтимал ки, сонралар јерли әһалијә гајнајыб-гарышмышлар.

САКАТЕ́КАС (Zacatecas)—Мексиканын шм.-ында шәһәр. Сакатекас штатынын инз.м. Әһ. 68 мин (1976). Д.ј. ст. Әлван металлуркија, тохучулуг сәнајеси вар. Кустар үсулла јун мә'мулат истеһсал олунур. 1548 илдә салынмышдыр.

СА́КИ—УССР Крым вил.-ндә шәһәр. Саки р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Кимја з-ду, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Палчыгла мүаличә курортудур. С.-дә ојнаг, сүмүк, дәри, әзәлә, кинеколожи вә синир системи хәстәлијинә тутуланлар мүаличә олунурлар.

СА́КИТ ОКЕА́Н — Јер күрәсинин саһәсинә вә дәринлијинә көрә ән бөјүк океаны. Аврасија, Австралија, Шимали Америка, Чәнуби Америка вә Антарктида материкләри арасындадыр. С.о.-ын Шимал Бузлу океаны илә сәрһәди Беринг боғазындан (Чукот ј-а-нда Пеек бурнундан Алјаскада Сјуард ј-а-ндакы Уелс Шаһзадәси бурнунадәк) кечир. Һинд океаны илә сәрһәди Малакка боғазынын шм. кәнары, Суматра а.-нын г. саһили, Јава, Тимор вә Јени Гвинеја а-рынын ч. саһилләри, Торрес вә Басс боғазлары, Тасманија а.-нын ш. саһилбојундан кечәрәк суалты галхымлар бојунча Антарктидајадәк (Отс Саһилиндәки Уилјамс бурну) давам едир. Атлантик океаны илә сәрһәдини Чәнуби Шетленд а-рындан кечмәклә Антарктида ј-а илә Одлу Торпаг арасындакы суалты астаналар тәшкил едир.

С.о. шм.-дан ч.-а тәгр. 15,8 мин *км*, ш.-дән г.-ә 19,5 мин *км* узаныр. Саһ. дәнизләрлә бирликдә 179 679 мин $км^2$, орта дәринлији 3984 *м*, сујунун һәчми 723 699 мин $км^3$-дир (дәнизләрсиз мүвафиг олараг 165 246,2 мин $км^2$, 4282 *м* вә 707 555 мин $км^3$). С.о.-ын саһ. Дүнја океаны саһ.-нин 50%-ини, Јер күрәси саһ.-нин 1/3-индән чохуну тәшкил едир. Дүнја океанынын ән дәрин јери (*Марија чөкәклији*, 11022 *м*) С.о.-дадыр.

Физики-чоғрафи очерк. С.о.-ын дәнизләри, әсасән, онун шм.-г. вә г.-индәдир. Бу дәнизләр (Беринг, Охот, Јапон, Сары, Шәрги вә Чәнуби Чин, Мәрчан вә с.) ачыг океандан ада силсиләләри васитәсилә ајрылыр. Ч.-да Беллинсһаузен, Росс, Амундсен кәнар дәнизләри јерләшир. Көрфәзләри: Алјаска, Панама, Теуантепек, Калифорнија вә с. С.о. адаларын сајына (тәгр. 10 мин) вә бунларын үмуми саһ.-нә (тәгр. 3,6 млн. $км^2$) көрә океанлар арасында биринчи јери тутур. Мәркәзи вә ч.-г. һиссәләрдәки ада груплары Океанијаны әмәлә кәтирир. С.о.-ын адалары кеоложи чәһәтдән материк адаларына (Сахалин, Јапон, Тајван вә с.) вә океан адаларына (Һавај, Самоа, Маршалл вә с.) бөлүнүр. С.о. дибинин релјефи мүрәккәбдир, чох һиссәси океан јатағындан ибарәтдир. Шелф зонасынын ени 700—800 *км*-ә гәдәрдир. Алјаска ј-а-ндан Јени Зеландија а-рынадәк чухур вә чөкәкликләр, новлар вә ада гөвсләри зонасы узаныр. С.о.-ын бу зонасы үчүн интенсив сејсмиклик вә фәал вулканизм сәчијјәвидир. Океан јатағы һиссәсиндә дәринлији 4000—7000 *м* олан кениш чухур вә чөкәкликләр (Шимал-Шәрг, Шимал-Гәрб, Шәрги Марија, Гәрби Каролина, Мәркәзи, Чәнуб вә с.) јерләшир. Бунлар галхымлар (Шәрги Сакит океан, Чәнуби Сакит океан вә с.) васитәсилә бир-бириндән ајрылыр. Галхымларын бир чоху вулканик дағлар вә адалар (ән бөјүјү Һавај а-рыдыр) шәклиндә океан сәтһинә чыхыр. С.о.-ын иглими Шм.-да субарктик, ч.-да Антарктика иглиминдән мәркәзи һиссәдә екваториал иглимәдәк дәјишир. Океанын чох һиссәсиндә (40° шм.е. илә 40° ч.е. арасындакы акваторијада) субтропик, тропик вә екваториал иглимләр һакимдир. С.о. үзәриндә әсас атм. тәзјиги саһәләри олан Алеут минимуму, Шимали Сакит океан (Һавај антисиклону), Чәнуби Сакит океан вә Антарктида максимумлары инкишаф етмишдир. Бунларын гаршылыглы әлагәси С.о.-ын тропик вә субтропик зоналарында күчлү шм.-ш. вә ч.-ш. пассатларынын әсмәсинә сәбәб олур. Океанын шм.-г. вә ч.-г. һиссәләри үчүн муссон күләкләри сәчијјәвидир. Тропик зонасынын г.-индә илин бүтүн вахты гасырғалар—тајфунлар олур. Һаванын орта темп-ру февралда екватор р-нунда 26—27°С-дән Беринг боғазында —20°С-јә, Антарктида саһилләриндә —10°С-јә, августда мүвафиг олараг 26—28°С-дән 6—8°С-јә вә —25°С-јә гәдәр дәјишир. Иллик јағынты екватор јахынлығында 3000 *мм*-дән чох, мүлајим енликләрдә г.-дә 1000 *мм*, ш.-дә 2000—3000 *мм*-дир. Сәтһ ахынлары субтропик вә тропик енликләрдә антисиклонал, шм. мүлајим вә ч. јүксәк енликләриндә исә сиклонал дөвран әмәлә кәтирир. Океанын шм. һиссәсинин исти Шимали Пассат, Куросио, Шимали Сакит океан ахынлары вә сојуг Калифорнија ахыны су дөвраны јарадыр. Шм. мүлајим енликләриндә г.-дә сојуг Курил ахыны, ш.-дә исти Алјаска ахыны үстүндүр. Океанын ч. һиссәсиндә антисиклонал дөвраны исти

Ҹәнуби Пассат вә Шәрги Австралија, сојуг Гәрб Күләкләри вә Перу ахынлары әмәлә кәтирир. Сәтһ суларынын орта темп-ру (19,37°C) февралда екватор јахынлығында 26—28°C, Беринг дәнизиндә, Курил а-ры јахынлығында вә Антарктиданын кәнар дәнизләриндә —0,5-дән —1°C-јә гәдәр, августда екватор јахынлығында 25—29°C, Беринг дәнизиндә 5—8°C, Антрактида дәнизләриндә 0,5—1°C-дир. Сујун дузлулуғу 30—31‰-дән (шм. мүлајим енликләринин саһилјаны р-нлары) 36,5‰-дәк (шм. вә ҹ. субтропик енликләрдә) дәјишир. Ән һүндүр габармалар (13 *м*-дәк) Охот дәнизинин Пенжина көрфәзиндәдир. Күләк далғаларынын макс. һүнд. 15 *м* вә даһа чохдур. С.о. үчүн *сунами* сәчијјәвидир. Ајсбергләрә раст кәлинир.

С.о.-ын биткилији вә һејванлар аләми чох зәнкиндир. Биткилик 200 *м*-лик јухары гатда (евфотик зонада) јајылмышдыр. Һејванлар вә бактеријалар сујун бүтүн гатларында вә океанын дибиндә јашајырлар. Сојуг зоналардан тропик зоналара кечдикҹә нөвләрин сајы кәскин сурәтдә артыр, онларын пајланмасынын сыхлығы исә азалыр. Беринг боғазында 50-јәдәк макрофит (саһил јосунлары) нөвү олдуғу һалда Малајја архипелагы суларында 800-дән артыг, Совет Узаг Шәргинин дәнизләриндә 4000-дәк һејван нөвү олдуғу һалда, Малајја архипелагында 40—50 миндән аз дејилдир. Үмумијјәтлә С.о.фаунасы 100 минәдәк нөвү әһатә едир ки, бунун да јалныз 4—5%-инә 2000 *м*-дән чох дәринликдә раст кәлинир (5000 *м*-дән артыг дәринликдә 800-дәк, 7000 *м*-дән артыг дәринликдә 200-дән бир аз чох, 10000 *м*-дән артыг дәринликдә исә 20-дәк нөв). Пелакиалын үст зонасы бирһүҹејрәли јосунларын күтләви инкишафы илә характеризә олунур. Зоопланктонда олан мүхтәлиф хәрчәнкләр (хәрчәнккимиләр) вә онларын сүрфәләри даһа әһәмијјәтлидир. Планктон вә диб һејванлары балыг вә дәниз мәмәлиләри (нектон) үчүн јемдир. Балыг фаунасы зәнкин олуб, тропик енликдә тәхминән 2000 вә Совет Узаг Шәргинин дәнизләриндә тәхминән 800 нөвдүр; бурада 35 нөв дәниз мәмәлиси вар. Ән чох вәтәкә әһәмијјәти олан балыглардан анчоус, Узаг Шәрг гызылбалығы, сијәнәк, дәниз ханы балығы, скумбрија, сардина, сајра, камбала, треска вә с.-дир; мәмәлиләрдән кашалот, шимал дәниз пишији, морж, сивуч вә с. овланыр. С.о. һејванларынын бир чох нөвү (гызылбалыгларын әксәријјәти, сајра, дәниз ханы балығы, сивуч, ефидра вә с.) ендемикләрдир.

Өјрәнилмә тарихи. С.о.-ын өјрәнилмә тарихи 3 дөврә бөлүнүр. Биринҹи дөвр (1804 иләдәк) Јер күрәсинин бу һиссәсиндә су вә гурунун пајланмасы, С.о.-ын сәрһәдләринин мүәјјәнләшдирилмәси вә онун дикәр океанларла әлагәсинин өјрәнилмәси илә сәчијјәләнир. *Бөјүк ҹоғрафи кәшфләр* вә С.о.-ын шм. һиссәсиндә рус сәјјаһларынын кәшфләри дә бу дөврә аиддир (1520—21 илләрдә Ф. Макелланын, 1642—43 илләрдә А. Тасманын, 1648 илдә С. И. Дежнјовун, 1728 вә 1741 илләрдә В. Беринг вә А. И. Чириковун сәјаһәтләри вә с.). Икинҹи дөврдә (1804—73) С.о. суларынын физики хассәләри өјрәнилмиш вә дәрин суларда тәдгигатлар апарылмышдыр (әсасыны И. Ф. Крузенштерн вә Ј. В. Лисјански гојмушлар). Үчүнҹү дөвр (1873 илдән сонракы) мүхтәлиф өлкәләрин хүсуси експедисијалары вә саһил ст.-лары васитәсилә комплекс океаноложи тәдгигатларын инкишафы, океаноложи елми мүәссисәләрин вә бејнәлхалг бирликләрин јарадылмасы илә сәчијјәләнир.

Игтисади-ҹоғрафи очерк. 30-дан чох өлкәнин (о ҹүмләдән ССРИ, АБШ, ЧХР, Јапонија) әразиси С.о.-ла һүдудланыр. Дүнја әһалисинин тәгр. јарысы бу океанын һөвзәсиндә мәскунлашмышдыр. С.о. вә онун зонасы зәнкин минерал вә биоложи еһтијатлара маликдир. Дүнја балыг овунун тәгр. 1/3-ини С.о. верир. Балина, морж, суити, јенкәч, кревет вә с. овланыр, јосунлардан дәниз кәләми јығылыр. С.о.-ын шелф зонасындан нефт (Индонезија, Малајзија, Јапонија, АБШ, Австралија, Јени Зеландија вә с.), океан дибинин алтындан бәрк фајдалы газынтылар чыхарылыр. Океан сујундан хөрәк дузу һасил едилир. Асија, Шимали вә Ҹәнуби Америка вә Австралијаны бир-бири илә әлагәләндирән мүһүм дәниз јоллары вә һава хәтләри С.о.-дан кечир. Дүнја океаны илә дашынан јүкләрин 20%-ә гәдәри С.о.-ын пајына дүшүр. С.о.-ын диби илә чәкилмиш илк суалты телеграф кабели (Канаданы Австралија вә Јени Зеландија илә бирләшдирир, уз. 12,55 мин *км*) 1902 илдә истифадәјә верилмишдир. Сиднеј илә Ванкувер арасында јени рабитә кабели (уз. 15 мин *км*, 1840 каналлы) чәкилир (1983).

Тарихи-сијаси очерк. С.о.-ын саһил р-нлары вә адалары узун мүддәт мүстәмләкә објекти олмушдур. 16 әсрдә испанлар Мәркәзи вә Ҹәнуби Американын С.о. саһили әразиләрини вә Филиппин а-рыны, португаллар Макаону (Аомын) әлә кечирдиләр. 17 әсрдә Һолландија Индонезијанын ишғалына башлады. 17 әсрин 30-ҹу илләриндән рус сәјјаһлары С.о. саһилләринә чыхдылар. 18 әсрдә онлар Курил вә Алеут а-рыны, һабелә Алјасканы кәшф едиб мәскунлашдырдылар. 18 әсрин 2-ҹи јарысындан С.о.-да Б. Британијанын вә Франсанын мүстәмләкәчилик фәалијјәти күҹләнди: Б. Британија Австралијаны (1788 илдән), Сингапуру (1819—24), Јени Зеландијаны (1840). Һонконгу (1842) вә с., Франса Јени Каледонијаны (1853), Һинд-Чини (1857—85) әлә кечирди. 1867 илдә инкилисләр Алјасканы вә Алеут а-рыны сатын алдылар. 1875 илдә Јапонија Курил а-рыны Русијадан гопарды. Алманија 1884 илдә Јени Гвинејанын шм.-ш. һиссәсини (Ириан) әлә кечирди. Чиндә нүфуз даирәси үстүндә бөјүк дөвләтләр арасында империалист рәгабәти күҹләнди. Јелкән кәмичилијиндән буxар кәмичилијинә кечилмәси, Калифорнија вә Австралијада гызыл јатагларынын кәшфи илә 19 әсрдән С.о.-ын дүнја тиҹарәтиндә ролу хүсусилә артды. *Испанија—Америка мүһарибәси (1898)* нәтиҹәсиндә АБШ Филиппини вә Гуам а.-ны әлә кечирди, Һаваj архипелағыны илһаг етди. Испанија 1899 илдә Каролина вә Марија, 1902 илдә исә Палау а-рыны Алманијаја сатмаға мәҹбур олду. Самоа а-ры АБШ, Алманија вә Б. Британија арасында бөлүшдүрүлдү. *Русија—Јапонија мүһарибәси (1904—05)* заманы Јапонија Ҹәнуби Сахалини вә Чинин Квантун вил.-ни тутду, Корејаны өзүнүн протекторатына чевирди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири алтында милли азадлыг һәрәкатынын јүксәлиши С.о. һөвзәси әразиләриндә, хүсусилә дә Чиндә Гәрб өлкәләринин ағалығыны зәифләтди. Бундан истифадә едән Јапонија 1931 илдә Чинин шм.-ш. һиссәсини тутду. 1937 илдә исә бүтүнлүклә Чини әлә кечирмәк үчүн мүһарибәјә башлады; Икинҹи дүнја мүһарибәси дөврүндә Һинд-Чини, Таиланды, Малајјаны, Филиппини, Индонезијаны вә с. ишғал етди. Совет Ордусунун зәфәр јүрүшү нәтиҹәсиндә јапон милитаризми дармадағын едилдикдән (1945, 2 сентјабр) сонра Ҹәнуби Сахалин вә Курил а-ры әсл саһибинә —ССРИ-јә гајтарылды. С.о. һөвзәсиндә милли азадлыг һәрәкатынын јени јүксәлиш дөврү башланды. 1945 илдә Индонезија, 1946 илдә Филиппин, 1948 илдә Бирма истиглалијјәт газандылар. ВДР (1945), КХДР (1948), ЧХР (1949) јаранды. 60—70-ҹи илләрдә С.о. һөвзәсинин бир сыра әразиләриндә (Малајја, Ҹәнуби Вјетнам, Лаос, Кампучија, Океанијанын бир сыра мүстәмләкә өлкәләриндә) мүстәмләкә ағалығына сон гојулду.

С.о. АБШ-ын тәшәббүсү илә јарадылмыш бир сыра һәрби-сијаси блокларын (АНЗЈУК, АНЗЈУС вә с.) тәҹавүзкар фәалијјәт мејданына чеврилдијиндән ССРИ өз дөвләт мәнафејини вә дәниз сәрһәдләрини горумаг мәгсәдилә С.о.-да һәрби донаима сахламаг мәҹбуријјәти гаршысында галмышдыр (бах *Сакит океан донанмасы*).

Әд.: Тихий океан, [т. 1—10], М., 1966—74; У карты Тихого океана, М., 1970; Ефимов А. В., Из истории великих русских географических открытий, [2 изд.], М., 1971; Атлас океанов. Тихий океан, М., 1974; Страны и народы Востока, В., 20, Страны и народы бассейна Тихого океана, кн. 4, М., 1979; Тихий океан, Л., 1981; Тихий океан, М., 1982.

САКИТ ОКЕА́Н ДОНАНМАСЫ—али оператив стратежи бирләшмә; ССРИ ҺДД-нын тәркиб һиссәси. С.о.д. ССРИ-нин Узаг Шәргдә дәниз сәрһәдләринин мүһафизәсини тә'мин вә Сакит океанда ССРИ-нин Дөвләт мәнафејини мүдафиә едир. Узаг Шәргдә рус донанмасынын јарадылмасы 18 әсрин әввәлләринә аиддир. 1922 илдә јапон мүдахиләчиләри говулдугдан сонра Узаг Шәргин дәниз гүввәләри јарадылмыш, 1926 илдә онлар ләғв олунмуш, Јапонијанын артан тәҹавүзү илә әлагәдар 1932 илдә јенидән тәшкил едилмишди. 1935 илин јанварындан С.о.д. адланыр. Манчурија әмәлијјатында (1945) вә с. әмәлијјатларда, Шимали Корејанын азад олунмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Һазырда С.о.д. тәркибиндә мүасир һәрби кәмиләр, о ҹүмләдән ракетдашыјанлар, атом суалты гајыглары, ракетдашыјан вә һәрби гајыгвуран авиасија, саһил, ракет-артиллерија гошунлары, дәниз пијадасы вар. С.о.д. Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф олунмушдур (1965).

Әд.: Краснознамённый Тихоокеанский флот, 3 изд., М., 1981.

САКИТ ОКЕА́Н ӘМӘЛИЈЈАТЛАРЫ (1941—45)—Јапонијанын силаһлы гүввәләри илә АБШ вә мүттәфигләринин гошунлары арасында апарылмыш әмәлијјатлар. Икинҹи дүнја мүһарибәси (1939—45) дөврүндә Сакит океанда, Һинд-Чиндә вә Бирмада апарылмышдыр (1941, 7 декабр—1945, 2 сентјабр). 1941—42 илләрдә Јапонија АБШ вә Б. Британијанын һәрби дәниз гүввәләрини

сырадан чыхарараг Филиппини, Малајјаны, Индонезијаны, Бирманы вә Сакит океандакы бә'зи адалары тутду. Лазыми гүввә топладыгдан вә кифајәт гәдәр һазырлыгдан сонра АБШ вә мүттәфигләри 1943 илдә экс-һүчума кечдиләр вә 1944—45 илләрдә јапон гошунларыны ишғал етдикләри әксәр әразиләрдән сыхышдырыб чыхардылар. 1945 ил августун 9-да өз мүттәфиглик тәәһһүдләринә садиг галан ССРИ Јапонијаја гаршы мүһарибәјә башлады. Бу мүһарибәдә *Квантун ордусунун* дармадағын едилмәси Јапонијаны тәслим олмаға мәчбур етди (1945, 2 сентјабр).

Әд.: История второй мировой войны. 1939—1945, т. 1—12, М., 1973—82; История войны на Тихом океане, пер. с японского, т. 1—5, М., 1957—58; Нимиц Ч., Поттер Э., Война на море (1939—1945), пер. с англ., М., 1965; Хаттори Т., Япония в войне 1941—1945, пер. с японского, М., 1973.

СА́КЈА-МУ́НИ—бах *Шакја-Муни.*

САККА́РА, Саггара (صقارة)—МӘР-дә, Гаһирәдән 28 *км* ч.-г.-дә кәнд. С. јахынлығында гәдим Мемфисин некрополларындан бири ашкар олунмушдур. Некрополда јунан-Рома вә гибти дөврләриндән әввәлки I—VI сүлалә фир'онларынын вә ә'јанларынын мәгбәрә комплексләри ичәрисиндә фир'он Чосерин пилләвары еһрамы (ме'мар *Имһотеп*, е.ә. тәгр. 28 әср; һүнд. 60 *м*) вә ону әһатә едән тикилиләрин галыглары даһа мүһүм јер тутур. С.-да, һәмчинин Орта, Јени вә Сон шаһлыг дөврләринә аид сәрдабәләр, Серапеумун јералты галерејалары, гибти дөврүнә аид мүгәддәс Ијеремија монастыры вә с. вар. 1980 илдә Гәдим шаһлыг дөврүнә аид фир'он Немарын (е.ә. тәгр. 3-чү миниллик) сәрдабәсы, 1981 илдә намә'лум еһрам, 1982 ил газынтылары нәтичәсиндә исә III Аменемһетин еһрамынын алтындан јени дәфн камералары, бәзәкләр, мәишәт әшјалары вә с. ашкар олунмушдур. Газынты ишләри давам етдирилир.

Әд.: Гонейм М. З., Потерянная пирамида, пер. с англ., М., 1959; Замаровский В., Их величества пирамиды, пер. со словацкого, М., 1981.

СА́ККО-ВАНСЕ́ТТИ МҮҺАКИМӘСИ (1927)—сахта иттиһам әсасында мәншәчә италијалы ингилабчы фәһләләр—Никола Сакко вә Бартоломео Ванзеттинин үзәриндә мәһкәмә просеси. Мәһкумлар Саут-Брејнтри (Массачусетс штаты) ш.-ндәки ајаггабы ф-кинин кассирини вә мүһафизәчисини өлдүрмәкдә иттиһам олунурдулар. Мәһкәмә просеси 1920 илин ијунунда Плимут ш.-ндә башланды. 1921 ил ијунун 14-дә хүсуси сечилмиш «андлылар» мәһкәмәси јалан ифадәләрә әсасланараг Сакко вә Ванзеттини өлүмә мәһкум етди. Мүдафиәчиләрин тутарлы дәлилләринә бахмајараг федерал мәһкәмә органлары ишә јенидән бахмагдан имтина етдиләр. Мәһкәмәнин һөкмү истәр өлкә дахилиндә, истәрсә дә бүтүн дүнјада кениш е'тираз һәрәкатына сәбәб олду. Лакин апелјасија гајдасы илә едилән шикајәтләр нәтичә вермәди. 1927 ил августун 23-дә Сакко вә Ванзетти електрик стулунда е'дам олундулар. АБШ Али Мәһкәмәсинин 1980 илин мајында кечирилмиш хүсуси ичласы Сакко вә Ванзеттинин тамамилә күнаһсыз олдугларыны сүбута јетирмишдир.

САКЛАР—е.ә. 1-чи миниликдә вә ерамызын илк әсрләриндә јашамыш ирандилли тајфалар. Мүасир елми әдәбијјатда Орта Асијанын шм. вә ш.-индә, Газахыстанда вә Шәрги Түркүстанда јашамыш тајфаларын ады. Е.ә. 6 әсрин сону—5 әсрин әввәлләриндә Әһәмәниләрә мәғлуб олмушлар. Е.ә. 2 әсрин сону—1 әсрин 1-чи јарысында түрк тајфаларынын тәзјиги алтында С.-ын бир һиссәси Һиндистана көчмүшдүр. С. Орта Асија, Әфганыстан, Шимали Һиндистан халгларынын етногенезиндә мүһүм рол ојнамышлар.

Әд.: Артамонов М. И., Сокровища саков, М., 1973; Вишневская О. А., Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII—V вв. до н. э., М., 1973.

САКМА́РА—РСФСР-ин Башг.МССР вә Оренбург вил.-ндә чај. Урал чајынын сағ голу. Уз. 798 *км*, һөвзәсинин саһ. 30,2 мин $км^2$. Уралтау силсиләсиндән башланыр. Нојабрдан апрелә дәк донур. Әсас голлары (сағдан): Зилаир, Бөјүк Ик вә Салмыш. Дүзәнлик һиссәдә кәмичилијә јарарлыдыр.

САКРАМЕ́НТО (Sacramento) — АБШ-ын г.-индә чај. Уз. тәгр. 640 *км*, һөвзәсинин саһ. 73 мин $км^2$-дир. Тринити д-рынын јамачларындан башланыр, Сан-Франсиско көрфәзинә төкүлүр. Ири Шаста су анбары вә СЕС вар. Сувармада истифадә олунур. 288 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр.

САКРАМЕ́НТО (Sacramento) — АБШ-ын. г.-индә шәһәр. Калифорнија штатынын инз.м. Сакраменто чајы саһилиндә порт. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Әһ. 274 мин (1980). Ракет мүһәррикләри вә јаначаг истеһсалы мәркәзидир. Јејинти вә метал е'малы сәнајеси вар.

САКСАГА́НСКИ (әсл фамилијасы Тобилевич) Панас (Афанаси) Карпович (27.5.1859, индики Николајев вил. Братскоје р-нунун Каменно-Костуватоје к.—17.9.1940, Кијев)—Украјна совет актјору, режиссор, педагог. ССРИ халг артисти (1936). Укр. театрында тәнгиди реализмин көркәмли нүмајәндәләриндәндир. Ән јахшы ролларı: Возны («Наталка-Полтавка», И. Котлјаревски), Карас («Запорожјели Дунајын о тајында», А. Гулак-Артемовски), Бонавентура («Јүз мин», И. Карпенко-Кары) вә с. 1890—1909 илләрдә өзүнүн јаратдығы театр труппасына рәһбәрлик етмишдир. С.-нин 1918 илдә Кијевдә тәшкил етдији Халг театрынын әсасында М. Занковетскаја ад. Укр. Драм Театры јарадылмышдыр (һазырда Лвовдадыр). 1889 илдән реж. кими дә фәалијјәт көстәрмишдир.

САКСАУ́Л (Haloxylon) — тәрәчичәкләр фәсиләсиндән битки чинси. Һүнд. 1,5—12 *м* олан кол вә ја ағачдыр. Јајда јашыл, пајызда боз рәнкдә бәзәкли сых чәтир әмәлә кәтирир. Хырда јарпаглары гаршы-гаршыја јерләшир. Асијанын (Иран, Әфганыстан, Шимал-Гәрби Чин, МХР) сәһра вә јарымсәһраларында 10, ССРИ-дә Орта Асија респ.-ларында 3 нөвү мә'лумдур. Бәрк, көврәк, ағыр одунчағындан јаначаг кими истифадә едилир. Күлүндән поташ алыныр. Гышда јашыл будаглары гојун вә дәвәләр үчүн јемдир. 30—60 ил јашајыр. С.-дан гумлу саһәләри бәркитмәк үчүн вә шәһәрләрин јашыллашдырылмасында истифадә едилир.

САКСАУ́Л ЗЫҒ-ЗЫҒЫ (Podoces panderi)—*сәһра зығ-зығы* чинсиндән гуш. Бәдәнинин уз. 25 *см*-дәк олур. Үст тәрәфдән күли-боз, гарны чәһрајыја чалан, ганадлары ағ вә гара, гујруғу гарадыр. Дикәр сәһра зығ-зығлары кими јахшы гачыр, аз учур. Орта Асија вә Чәнуби Газахыстан сәһраларында јајылмышдыр. Ири, өртүлү јувасыны колда 1,5 *м*-дәк һүндүрлүкдә дүзәлдир; 4—6 јумурта гојур; 17—19 күн күрт јатыр. Чүчү, кәртәнкәлә вә тохумла гидаланыр.

СА́КСЕ (әрлик фамилијасы Абзалон) Анна (16.1.1905, индики Лат. ССР Гулбен р-ну—2.3.1981, Рига)—латыш совет јазычысы. Лат.ССР халг јазычысы (1965). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949). «Әмәкчи нәсл» (1941) романында латыш кәндинин Русијада 1905—07 илләр ингилабына гәдәрки һәјаты тәсвир едилир. «Јохушлар» (1948) романы коллективләшмәјә һәср олунмушдур. «Кечә гаранлығында гығылчымлар» (ч. 1—2, 1951—57) романы буржуа Латвијасында зијалыларын талејиндән бәһс едир. Ушаглар үчүн дә јазмышдыр («Рәнкләр һаггында нағыллар», 1966 вә с.). ССРИ Али Советинин (3—4-чү чағырыш) депутаты олмушдур. Октјабр Ингилабы ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Искры в ночи. В гору, М., 1974; Пиковый король, М., 1977.

САКСИ́Н, Сагсин, Сачсин—10—14 әср әрәб вә фарс мәнбәләриндә ады чәкилән ири тичарәт шәһәри. Волга чајы мәнсәбиндә јерләшдији көстәрилир (јери дәгиг мүәјјәнләшдирилмәмишдир). Күман едилдијинә көрә, С. хәзәрләрин кечмиш пајтахты *Итилин* сонракы адыдыр. Харәзмлиләрин, русларын вә б.-нын дәфәләрлә һүчуму нәтичәсиндә харабалыға чеврилән С. 12 әсрдә јенидән бәрпа едилмиш вә оғузларын һакимијјәтиндә олмушдур. Алимләрин бир гисми С.-и Сарај Бату, дикәрләри исә Сарај Бәркә илә локализә едирләр. С. Харәзм, Иран, әрәб өлкәләри, Һиндистан, һабелә Бакы вә Дәрбәнд васитәсилә Азәрб.-ла тичарәт әлагәси сахлајырды. 13 әср әрәб алими Јагут әл-Һәмәви монгол һүчумуна мә'руз галан јерләр сырасында С.-ин дә адыны чәкир. Еһтимал ки, С. монгол-татарларын ишғалындан сонра тәдричән дағылмышдыр. 14 әср алими Һәмдуллаһ *Гәзвини* С.-дән әһәмијјәтини итирмиш јашајыш мәнтәгәси кими бәһс етмишдир.

САКСЛАР—герман тајфалары групу. 3—4 әсрләрдә тајфа иттифагы јаратмышдылар. Рејнин ш.-ндә, Елбанын исә г.-ндәки әразидә мәскунлашмышдылар. С.-ын бир һиссәси 5—6 әсрләрдә Британијаја көчмүшдү. 772—804 илләрдә франклар тәрәфиндән мәғлуб олунан С.-ын јашадығы әразидә 9 әсрин ахырларында Саксон һерсоглуғу јаранды. С. саксонларын етник әсасыны тәшкил етмишләр.

САКСО́НИЈА (Sachsen)—АДР-дә тарихи вил. Әсасыны алман феодалларынын ишғал етдији славјан (серб-лужитсалылар) торпагларында 10 әсрдә јаратдыглары Мејсен маркасы тәшкил етмишдир. 13 әсрдә Түринкија, 15 әсрдә Саксен-Виттенбург курфүрстлүјү С.-ја бирләшдирилди. С. курфүрстлүк олду. С. Реформасијанын вә Алманијада кәндли мүһарибәсинин (1524—26) башлыча мәркәзләриндән иди. 1806 илдән С. краллығына чеврилмишди. Вјана конгресинин (1814—15) гәрары илә С. краллығынын бир һиссәси Пруссијаја верилди, 1871 илдә

Алманија империјасынын тәркибинә дахил олду. 19 әсрин 2-чи јарысында С. Алманијанын ән ири сәнаје р-нларындан вә фәһлә һәрәкаты мәркәзләриндән биринә чеврилди. Фашист Алманијасы дармадағын едилдикдән сонра С. Совет ишғал зонасына дахил иди. 1949 илдән АДР-ин тәркибиндәдир (Дрезден, Лејпсиг, Карл-Маркс-Штадт мәһәллары).

Керман тајфалары—саксларын гәдим јашајыш мәскәнләри олан вилајәтдә (әсасән, индики Ашағы Саксонија әразисинә ујғун кәлир) С. адланыр.

САКСОНИЈА ИСВЕЧРӘСИ (Sächsische Schweiz)—АДР-дә, Саксонијада платојабәнзәр алчаг дағлыг. Һүнд. 500—700 *м*.

САКСОНИЈАЛЫЛАР—Ашағы Саксонија (АФР) вә Јухары Саксонија (АДР) әјаләтләриндә јашајан алман групларынын ады. С.-ын етнокенезиндә сакслар, франклар, түринкијалылар вә б. иштирак етмишләр.

САКСОНИТ — һарсбуркит (*перидотитин* бир нөвү) терمининин синоними.

САКСОФОН (ихтирачынын адындан + Јун. phōnē—сәс)—нәфәслә чалынан мусиги аләти. Белчика нәфәс аләтләри устасы А. Сакс (A. Sax) ичад етмишдир. Бүрүнчдән һазырланыр. Параболашәкилли бору, димдикварı мүштүк вә биргат гамыш дилчәкдән ибарәтдир. Чаз орк.-нин әсас аләтләриндән олан С.-ун 7 нөвү (сопранодан контрабаса гәдәр) вар. Нәфәс аләтләри, естрада вә симфоник орк.-ләрдә, еләчә дә соло аләт кими чалыныр.

САКУРА Согоро (әсл ады Киути Сого) (1611—1653)—1652—53 илләрдә Јапонијада антифеодал кәндли чыхышларынын башчысы. 389 кәндхуда тәрәфиндән имзаланмыш шикајәт мәктубуну һөкмдар (сјогун) Иетсун Токугаваја тәгдим етмәси (феодаллара вә хүсусән һөкмдара шикајәтлә мүрачиәт етмәк өлүм чәзасы тәһдиди илә гадаған иди) гијам кими гијмәтләндирилмиш, С. вә 4 ушағы е'дам едилмишди. С. һаггында чохлу әфсанә вә әдәби әсәрләр јаранмышдыр.

САКЧАКӨЗҮ, Сакчекөзү (Sakçe Gözü)—Түркијәнин Газиантеп илиндә һетләрдән сонраки дөврә аид сарај галыглары ашкар едилмиш кәнд. 1907—08, 1911 вә 1949 илләрдә тәдгиг олунмушдур. 12 тәбәгә ашкар едилмишдир. С.-дән Неолит дөврүнә аид мүхтәлиф рәнкли керамика, чахмагдашы, дәвәкөзү, мис вә тунчдан аләтләр вә с., һәмчинин гушбашлы ән гәдим грифон нүмунәси тапылмышдыр.

САКЕРИ—Күрч.ССР-дә шәһәр. Сакери р-нунун мәркәзи. Схенистскали чајынын саһилиндәдир. Шәраб з-ду, әрзаг комбинаты; өлкәшүнаслыг музеји вар.

САКИЗ—Газах.ССР Актүбинск вә Гурјев вил.-ләриндә чај. Уз. 511 *км*, һөвзәсинин саһ. 19400 *км²*. Полурал платосундан башланыр. Хәзәрјаны овалыгда, шоранлыгларда итир. Јајда ашағы вә јухары ахынларында гурујур вә *плјослара* шахәләнир. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Нојабрдан апреләдәк донмуш олур. Сувармада истифадә едилир.

САКИНИ, Әс-Сачини (الساجيني) Чамал (д. 6.1.1917, Гаһирә)—Мисир һејкәлтәрашы. Гаһирә Рәссамлыг Институнда охумушдур. С.-нин сијаси, демократик идејалы аллегорик әсәрләринә («Азадлыг» релјефи, дөјмә мис,1956, Мүасир Инчәсәнәт Музеји, Гаһирә; «Гаһирә», дөјмә мис, 1968, мүәллифин шәхси коллексијасы) јүксәк пафос, психолокизм, композисија оржиналлығы хасдыр.

САКИНО (Saginaw)—АБШ-ын шм.-ында Мичиган штатында шәһәр. Әһ. 86 мин (1974). Сакино чајы (Һурон көлү һөвзәси) саһилиндә порт. Автомобил, мебел, јејинти, тохучулуг сәнајеси вар. Сәнаје аваданлығы истеһсал олунур. К.т. маһалынын мәркәзидир.

САЛ (јухары ахынында Чурак-Сал)—РСФСР Ростов вил.-ндә чај. Донун сол голу. Уз. 798 *км*, һөвзәсинин саһ. 21300 *км²*. Калмык МССР-дән башланыр. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Јајда гурујур. Декабрдан апреләдәк донмуш олур. Дон магистрал каналы васитәсилә Симлјанск су анбарынын сују С.-а ахыдылыр. Сувармада истифадә едилир.

САЛ—1) тахта-шалбан ахыдылан јерләрдә нәгл. васитәси; тир дәстәләриндән дүзәлдилмиш конструксија. Кәминин једәјиндә апарылыр, бә'зән исә чај ахары илә һәрәкәт едир. Чај вә көлләрдә ишләдилән С.-лар адәтән дөрдкүнч олур, һәчми 27 мин *м³*-ә чатыр. Дәниз С.-ы сигаршәкилли дүзәлдилир, һәчми 1,5 мин *м³* вә даһа артыг олур; 2) бир-биринә бирләшдирилмиш бир нечә үзән тир вә с.-дән ибарәт, чох вахт үстүнә тахта дөшәнмиш платформа. Белә С.-ын үзәриндә адам вә јүк дашыныр. Чубуг, авар вә ја јелкәнлә һәрәкәтә кәтирилир. Тирдән, гамыш дәрәләриндән, ичәрисинә һава долдурулмуш үфүрүлмә конструксијалардан вә с.-дән һазырланыр; 3) адамлары хилас етмәк үчүн кәми, јахуд тәјјарәнин хиласедичи гурғулар комплектинә дахил олан васитәләрдән бири.

С. Азәрб. дилиндә ибтидаи кәми мә'насында ишләдилмишдир. С.-ы чајын бурулған вә дајаз јерләриндән кечирмәк үчүн онун габаг тәрәфиндән тутуб истигамәти дәјишдирирдир. Сакит ахарлы чајларда исә С. чәп васитәсилә истәнилән сәмтә јөнәлдилир.

САЛА (Sala) Педро Хуан (?—28.3. 1485)—1484 илдә Каталонијада антифеодал ременсләр (тәһкимли кәндлиләр) үсјанынын рәһбәри. 1484 илин пајызында С.-нын башчылығы илә үсјанчылар крал дәстәсини дармадағын етмиш, бир нечә шәһәри әлә кечирмишдиләр. 1485 ил мартын сонунда һөкүмәт гошунлары вә дикәр көмәкчи дәстәләр үсјанчылары Лерона јахынлығында мәғлуб етмишдиләр. С. әлә кечмиш, е'дам олунмушдур.

САЛАВАТ — Башг.МССР-дә шәһәр. Белаја чајы (Каманын голу) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 145 мин (1983). Нефткимја комбинаты, техники шүшә, машынгајырма з-длары, тикинти материаллары мүәссисәләри; Уфа нефт институнун ахшам факүлтәси, сәнаје техникуму, тибб, педагожи, мусиги мәктәбләри, драм театры вар. *Салават Јулајевин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

САЛАВАТ АШЫРЫМЫ—Азәрб.ССР-дә, Баш Гафгаз силсиләсиндә дағ ашырымы. Һүнд. 2895 *м*. Гудјал вә Вәндам чајларынын һөвзәләрини бир-бири илә әлагәләндирән јол С. а-ндан кечир.

САЛАВАТ АШЫРЫМЫ—Баш Гафгаз силсиләсиндә дағ ашырымы. Азәрб. ССР-ин (Шәки р-ну) Дағ.МССР-лә сәрһәдиндә, Шин чајы (Әјричајын сағ голу) илә Карвансара чајынын (Ахты чајынын сағ голу) мәнбә һиссәләриндәдир. Һүнд. 2852 *м*.

САЛАВАТ ЈУЛАЈЕВ (16.6.1752, Текејево к., индики Башг.МССР-ин Салават р-ну—8.10.1800, индики Ест.ССР-ин Палдиски ш.)—башгырдларын милли гәһрәманы, кәндли мүһарибәсиндә (1773—75) Ј. И. *Пугачовун* силаһдашы, шаир. Атасы Јулај Азналин 1735—40 илләрдәки башгырд үсјанынын [бах *Башгырд үсјанлары* (*17—18 әсрләр*)] иштиракчысы иди. С. Ј. 1773 илдә Пугачова гаршы мүбаризәјә сәфәрбәрлијә алынмыш, лакин үсјанчыларын тәрәфинә кечмишди. Башгырдыстанда 10 минлик нәфәрлик дәстә топламышды. 1774 илин мај-ијунунда Пугачовла бирликдә мүбаризә апармышдыр. Пугачов үсјаны јатырылдыгдан сонра да мүбаризәни давам етдирмиш, 1774 ил нојабрын 24-дә әсир алыныб Уфаја, орадан да Москваја көндәрилмиш, дамғаланараг индики Палдиски ш.-нә өмүрлүк сүркүн олунмушду.

Ше'рләриндә халгы зүлмкарлара гаршы мүбаризәјә чағырмыш, доғма вәтәнин көзәлликләрини тәрәннүм етмишдир. Ше'рләри сесенләр (халг шаир-нәғмәкарлары) тәрәфиндән ағыздан-ағыза кечәрәк дөврүмүзәдәк кәлиб чатмышдыр. А. С. Пушкин, П. П. Бажов вә б. рус, һабелә башгырд, татар, газах, чуваш вә мари јазычылары С. Ј.-ин бәдии образыны јаратмышлар. Һаггында опера јазылмыш, кинофилм чәкилмиш, Уфада һејкәли учалдылмышдыр. 1967 илдә ән јахшы әдәбијјат вә инчәсәнәт әсәрләри үчүн С. Ј. ад. Башг.МССР Дөвләт мүкафаты тә'сис едилмишдир.

Әсәри: Стихотворения, Уфа, 1981.
Әд.: Гвоздикова И. М., Салават Юлаев, Уфа, 1982.

САЛАВАТОВ Әлимпаша (1901, индики Дағ.МССР Хасавјурт р-нунун Аксај к.—1942, Севастопол)—гумуг совет јазычысы. Дағ.МССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1940). АПИ-ни битирмишдир (1927). 1941 илдә көнүллү чәбһәјә кетмиш, дөјүшдә һәлак олмушдур. «Биринчи һиссә» (1925) ше'р топлусу гумуг совет әдәбијјатында илк китабдыр. «Ше'рләр мәчмуәси» (1930) китабы вар. Гумуг совет драматуркијасынын әсасыны гојмушдур: «Гырмызы партизанлар» (1933), «Ајгази» (1940), «Гарасач» (1940) пјесләри. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

САЛАЗАР (Salazar) Антониу ди Оливејра (28.4.1889, Бејра-Алта әјаләти, Санта-Комба-Дан — 27.7.1970, Лиссабон) — Португалија дөвләт хадими. Коимбр ун-тинин проф. (1917—28). Католик Мәркәз Партијасынын тәшкилатчыларындан олмуш (1918), 1921 илдә парламентә депутат сечилмишди. 1926 илдә (һәрби чеврилишдән сонра гыса мүддәтдә) вә 1928—40 илләрдә малијјә назири, 1932—68 илләрдә Назирләр Шурасынын сәдри (әслиндә исә Португалија диктатору) олмушдур. 1930 илдә фашист Милли Иттифаг Партијасыны јаратмышды. 1968 илдә хәстәлијинә көрә дөвләт фәалијјәтиндән узаглашмышды.

САЛАИР ГЫРЫШЫГЛЫҒЫ — *Каледон гырышыглығынын* фазаларындан бири. Кембринин ахырында кессинклинал саһәләрин јериндә баш вермишдир. С.г. нәтичәсиндә Алтај—Сајан саһәсиндәки дағлар јаранмышдыр. С.г.-ны 1936 илдә совет кеологу М. А. Усов (К. В. Радукинин Салаир тирәсиндә

вә Сибирдә апардығы мүшаһидәләр әсасында) ајырмышдыр.

САЛАЙР ТИРӘСИ—РСФСР Кемерово, Новосибирск вил.-ләри вә Алтај өлкәсиндә платојабәнзәр јүксәклик. Ч.-г.-дән Кузнетск чөкәклијинн әһатә едир. Уз. тәгр. 300 *км*, һүнд. 621 *м*-э гәдәрдир (Кивда д.). Кристаллик әһәнкдашы, гумдашы, туф вә гранитләрдән тәшкил олунмушдур. Јамачлары чөл биткиләри, тозағачы-ағчаговаг вә ағчаговаг-ағ шам мешәләри илә өртүлүдүр. Полиметал филизи јатаглары вар.

САЛАЈЕВ Елдар Јунис оғлу (д. 31. 12.1933, Нахчыван) — совет физики. Физика - ријазијјат е.д. (1975), проф. (1979), Азәрб. ССР ЕА акад. (1983; м. үзвү 1980). Азәрб. ССР ЕА президенти (1983 илдән). Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1972). 1963 илдән Сов. ИКП үзвү. Азәрб.ССР ЕА Физика Ин-тунда елми ишләр үзрә директор мүавини (1970—73) олмуш, 1973 илдән елми-тәдгигат ин-тунун директорудур. Әсас ишләри јарымкечиричиләрин тәдгигинә, мүрәккәб јарымкечиричиләрин мүхтәлиф һалларынын енержи спектрләринин өјрәнилмәсинә аиддир. С. сүр'әтли електронлар дәстәси васитәсилә илк дәфә лајлы кристалларда индуксијаланмыш шүаланманы ашкара чыхармыш вә бу синиф јарымкечиричиләрдә гејри-хәтти оптик хассәләри өјрәнмишдир. Һәмин тәдгигатлар лазер шүалары чевиричиләринин јаранмасына имкан вермишдир. С.-ин рәһбәрлији илә јарымкечиричиләр әсасында дефлектор, дешифратор, фотогәбуледичиләр, електрон микросојудучулары, метеороложи тәдгигатлар үчүн гурғулар јарадылмышдыр. Јүксәкихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. С. елм вә техника саһәсиндә Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты Комитәсинин сәдри (1984), АСЕ Баш редаксија һеј'әтинин үзвүдүр (1984). ССРИ Али Советинин (11-чи чағырыш) депутатыдыр.

Әсәрләри: Взаимодействие лазерного излучения с полупроводниками типа $A^{III}B^{VI}$, Б., 1979 (совм. с др.); Raman scattering from $GaSe_{1-x}Te_x$ Solid State Communications, vol. 34, pp. 125—128, Pergamon Press Ltd 1980, Printed in Great Britain (башгалары илә бирка); Свободные и связанные экситоны в монокристалле $TlInS_2$. Письма в ЖЭТФ, 1983, т. 38, № 11 (совм. с др.).

САЛАЈЕВ Мәммәдәмин Мәммәдәли оғлу (д. 5.4.1909, Бакы)—совет торпагшүнасы, чоғрафијашүнасы вә кенетики. К.т. е.д. (1966), проф. (1968), Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (1972). 1939—45 илләрдә ССРИ ЕА Азәрб. филиалынын баш елми ишчиси, 1945 илдән Азәрб.ССР ЕА Торпагшүнаслыг вә Агрокимја Ин-тунда торпаг чоғрафијасы вә кенезиси лабораторијасынын мүдири, 1983 илдән һәмин Ин-тун директорудур. Тәдгигаты, әсасән, торпаг-мелиорасија мәсәләләринә, Чејранчөл массиви гышлаг торпагларынын тәдгигинә, онларын систематикасы, хәритәләшдирилмәси вә рајонлашдырылмасына, Кичик Гафгаз дағлыг вил.-торпагларынын морфоложи, кенетик вә кимјәви-минераложи хүсусијјәтләринин өјрәнилмәсинә, тәснифатына, хәритәләшдирилмәсинә вә с. һәср едилмишдир. Азәрб.ССР-ин 40-дан артыг р-нунун, Азәрб.ССР-ин, ССРИ-нин Гафгаз һиссәсинин, ики Азәрб.ССР атласынын вә Азәрб.ССР торпаг-иглим рајонлашдырма хәритәләринин тәртибчиләриндәндир. Елми кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. АСЕ елми редаксија шурасынын үзвүдүр (1976). Бејнәлхалг торпагшүнаслыг конгресиндә (Москва), торпагшүнасларын гурултај, симпозиум вә елми конфрансларында мә'рузә илә чыхыш етмишдир.

Әсәрләри: Гарабағ дүзүнүн торпаглары, Б., 1955; Почвы Самур-Дивичинской низменности, Б., 1945; Почвы Малого Кавказа, Б., 1966.

САЛАЈЕВ Мирһашым Мирбағыр оғлу (1896, Бакы—2.12.1974, Бакы)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. Азәрб.ССР-ин әмәкдар һүгугчусу. 1917 илин сентјабрындан Сов. ИКП үзвү. 1911 илдән Бакыда фәһлә һәрәкатына гошулмушдур. 1918—20 илләрдә мүсават ордусунда хидмәт етмиш, әскәрләр арасында тәблиғат апармышдыр. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Гызыл Ордуда сијаси ишчи, тәчһизат идарәсинин комиссары, мәһкәмәнин сәдр мүавини вә с. вәзифәләрдә олмушдур. Сонракы илләрдә респ. халг малијјә вә әдлијјә системләриндә мәс'ул вәзифәләрдә ишләмишдир. 1966 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачы иди. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

САЛАЈЕВ Субһи Һашым оғлу (д. 19. 8.1927, Бакы)—совет нефтчи кеологу. Кеолокија - минералокија е.д. (1962), Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (1983). Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1982). 1948 илдән Сов.ИКП үзвү. 1962 илдән Азәрб.ССР ЕА И. М. Губкин ад. Кеолокија Ин-тунда лабораторија рәһбәридир. Тәдгигатлары нефт-газ јатаглары ахтарышынын елми әсасларынын ишләнилмәси, нефт-газ сәрвәтләринин прогноз еһтијатларынын гијмәтләндирилмәси илә әлагәдардыр. ССРИ-нин нефтлилик-газлылыг (1976), Азәрб.ССР нефт-газ јатаглары (1958), Азәрб.ССР нефтли-газлы вилајәтләринин палчыг вулканлары (1978) вә с. хәритәләрин мүәллифләриндәндир. Елми кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. С. Һиндистан (1964, 1966), ЧССР (1964, 1976) вә АДР-дә (1967, 1979) бејнәлхалг елми мүшавирәләрдә мә'рузәләрлә чыхыш етмишдир. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Азәрбајҹанын нефтли-газлы вилајәтләринин кеолокијасы (Әһмәдов Һ. Ә. вә Бағырзадә Ф. М. илә бирка), Б., 1973; Олигоцен-миоценовые отложения Б. Кавказа и их нефтегазоносность, Б., 1961; Зоны нефтегазонакопления в кайнозойских отложениях Азербайджана (Әлизадә Ә. Ә. вә б. илә бирка), Б., 1968; Структурно-фациальные особенности и перспективы нефтегазоносности эоценовых отложений депрессионных зон Азербайджана (Ағабәјов М. Һ. вә б. илә бирка), Б., 1982.

САЛАЈЕВ Һәсәнаға Дәрја оғлу (5.12. 1921, Бакы—22.10.1981, Бакы)—Азәрб. совет актјору. Азәрб. ССР халг артисти (1974). Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысы. Бакы Театр Техникумуну битирмишдир(1941). Сәһнә фәалијјәтинә 1938 илдән Азәрб. Драм Театрында башламышдыр. Романтик мәктәбә мәнсуб актјор олан С., әсасән күчлү характерли образларын ифачысы кими танынмышдыр. Ролллары: Фәрһад, Гачар («Фәрһад вә Ширин», «Вагиф», С. Вурғун), Ибад («Алмас», Ҹ. Ҹаббарлы), Сезар («Антони вә Клеопатра», В. Шекспир), Тавера («Севилја улдузу», Лопе де Вега), Ричард («Шејтанын шакирди», Б. Шоу), Кејкавус («Сәјавуш», Һ. Ҹавид), Фәрһад («Сәнсиз», Ш. Гурбанов) вә б. Оггај («Огтај Елоғлу», Ҹ. Ҹаббарлы), доктор («Унудулан адам», Н. Һикмәт), Емин Бәхтијаров («Алов», М. Һүсејн) образлары С.-ин јарадычылығында мәрһәлә тәшкил етмишдир. «Көрүш», «Истинтаг давам едир» вә с. бәдии филмләрдә, «Ајкүн» телевизија филминдә чәкилмишдир. Педагожи фәалијјәт көстәрмишдир.

Һ. Д. Салајев Сезар («Антони вә Клеопатра», В. Шекспир) ролунда.

Әд.: Атајев М., Һәсәнаға Салајев, Б., 1974.

САЛАЈЕВА Зәһра Мәммәд гызы (д. 15.3.1922, Бакы)—совет невропатологу. Тибб е.д. (1964), проф. (1967). Әмәкдар елм хадими (1981). Сәһијјә э'лачысы (1973). Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун синир хәстәликләри кафедрасынын мүдиридир (1967 илдән). Тәдгигаты, әсасән, Азәрб. ССР-дә нејромалјарија, һеморракик енсефалитин клиника вә патоморфолокијасына һәср едилмишдир. ССРИ

Али Советинин (7-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Азәрб.ССР Тибби Кенетикләр Чәмијјәтинин сәдридир (1979).

Әсәрләри: Невропатолокијадан практикум (дәрслик), Б., 1962; Бејин ган-дамар хәстәликләри, Б., 1964; Нејрокенетика (дәрслик), Б., 1977; Синир хәстәликләри, Б., 1982; Геморрагический энцефалит в Азербайджане, Б., 1968.

САЛА́КА (Clupea harengus membras)—Атлантик сијәнәкләринин Балтик јарымнөвү. С. Атлантик сијәнәји дә адланыр. Уз. 20 *см*-дәк, чәкиси 70 *г*-дәк олур. Кичик сүрүләрлә јашајыр. Илин мүхтәлиф фәсилләриндә чохалан ирләри вар. 2—3 јашында чинси јеткинлијә чатыр. Ов објектидир. С.-ны әдвијјатла дузлајыр, һисә верир вә шпрот типли консерв һазырлајырлар.

САЛАКЕ́ТИН — Азәрб.ССР Һадрут (ДГМВ) р-нунун Азых советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 35 *км* шм.-да, Гарабағ силсиләсиндәдир. Әһ. 265 (1983); тахылчылыг, үзүмчүлүк, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, Даш дөврүнә аид Азых мағарасы вар.

СА́ЛАМ АДИЛ (سلام عادل; партија ләгәби), әсл ады Рази, әр-Рази (الراضي) Һүсејн Әһмәд (1924, Нәчәф — 7.3.1963, Бағдад)—Ираг фәһлә вә милли азадлыг һәрәкаты хадими.

Фәһлә аиләсиндә анадан олмушдур. Ихтисасча мүәллим иди. 1943 илдә Ираг Коммунист Партијасына (ИКП) дахил олмушду. Антиимпериалист үсјанда (1948) иштиракына көрә һәбс едилмишди. 1953 илдә Бәсрә әјаләти, 1954—55 илләрдә Орта Фәрат вил. партија тәшкилатына рәһбәрлик етмишди. 1955 илдән ИКП МК-нын биринчи катиби иди. 1957 илдә Милли Бирлик Чәбһәсинин јарадылмасында вә «Азад забитләр» ингилаби тәшкилаты илә бирликдә *Ираг ингилабында (1958)* фәал иштирак етмишди. 1963 ил февралын 8-дә баш вермиш дөвләт чеврилиши заманы һәбс едилмиш, ағыр ишкәнчәләрдән сонра е'дам едилмишдир. Москвада вә Бакыда С. А. ад. күчә вар.

Әд.: Рзагулузадә М., Салам Адил, Б., 1966; Мүбаризәјә һәср едилмиш һәјат, Б., 1967.

САЛАМ АТӘШИ, салјут (фр. salut, лат. salus—салам)—тәнтәнәли салам формасы. С.а. артиллерија вә түфәнкләрдән (адәтән барытла долу патронларла) дөвләт вә милли бајрам күнләриндә (ССРИ-дә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын илдөнүмү, 1 Мај, 9 Мај Гәләбә күнү вә с.) ачылыр. Һөкумәт вә дөвләт башчыларынын кәлиши заманы, һәрби вә дөвләт хадимләринин, һәрби гуллугчуларын дәфни вә с. мәрасимләрдә дә С.а. ачылыр. ССРИ-дә илк тәнтәнәли С.а. 1943 ил августун 5-дә, Орјол вә Белгород ш.-ләринин алман-фашист ишғалчыларындан азад олунмасы шәрәфинә ачылмышдыр. Бејнәлхалг конвенсија вә дәниз дөвләтләринин дахили гајдаларына көрә ади һәрби дәниз саламы вә милләтләрин С.а. фәргләндирилир.

САЛАМАНДРЛАР (Salamandridae), әсл саламандрлар — гујруглу суда-гуруда јашајанлар фәсиләси. Јеткин фәрдләрин гәлсәмәси јохдур, ағчијәри олур. Авропа, Асија вә Шимали Америкада јајылмышдыр. 25 чинси вар. Ән чох јајыланы ади С., *тритонлар*, узунгујруглу С.-дыр. Ади С.-ын (Salamandra) бәдәни јөндәмсиз, гујруғу гысадыр. Рәнки, әсасән, гарадыр; сары, јахуд нарынчы-сары ири халлары олур. 3 нөвү вар. ССРИ-дә Украјнанын г. һиссәсиндә халлы С. (S. salamandra) раст кәлир; уз. 70 *см*-дәк олур. Дәрисиндәки вәзиләрин ифраз етдији маддә зәһәрлидир. Узунгујруглу С. (Mertensiella) чинсинин 2 нөвү вар; бунлардан Гафгаз С.-ы (M. caucasica) ССРИ-дә (Күрч.ССР-ин ч.-г.-индә) раст кәлир. Ади С.-дан кичик вә гујруғунун узун олмасы илә фәргләнир.

Саламандрлар: 1—ләкәли саламандр; 2—Гафгаз саламандры.

САЛАМАНӘ (әр. سلامانه)—орта әсрләрдә бә'зи Јахын Шәрг өлкәсиндә, о чүмләдән Азәрб.-да һәдијјә шәклиндә тәгдим едилән верки. Һәр һансы феодал, ә'јан, мә'мур вә б. мүәјјән бир әразијә кәләркән куја ону саламламаг мәгсәди илә јерли әһали тәрәфиндән верилирди. Рәсми веркиләрдән сајылмаса да даими характер алмышды. *Сәфәвиләр* дөврүндә кениш јајылмышды.

САЛАМА́НКА (Salamanca) — Испанијада шәһәр. Саламанка әјаләтинин инз. м. Леон вил.-ндә, Термес чајы саһилиндәдир. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 149 мин (1976). Јејинти, дәри, кимја сәнајеси, тохучулуг вә метал е'малы мүәссисәләри; ун-т вар. Е.ә. 5 әсрдән мә'лумдур. Ме'марлыг абидәләри: Пласа Мајор мејданы (1729—55), көһнә роман баш килсәси (1160) вә она битишик сон готика-барокко үслубунда јени баш килсә (1513—1733), Каса де лас Кончас бинасы (1483), архијепископ коллекијасы (1527—78), Паласио де Монтеррej сарајы (1540) вә с.

САЛАМЕ́А (Zalamea) Хорхе (8.3.1905, Богота—10.5. 1969, Богота)—Колумбија јазычысы, ичтимаи вә дөвләт хадими. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мукафаты лауреаты (1968). 30-чу илләрдә мәс'ул дөвләт вәзифәләриндә, дипломатик ишдә чалышмышдыр. Насир, шаир, драматург вә тәнгидчи кими танынмышдыр. «Әлаһәзрәтин метаморфозу» (1949, нәшри 1963) вә «Бөјүк Бурундун-Бурунда өлмүшдүр» (1952) сијаси памфлетләриндә Латын Американын диктатор режимләри, империализм ифша едилир. Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвү олмушдур (1952 илдән).

САЛАМӘЛЕЈКУМ, топалаг (Cyperus)—чилкимиләр фәсиләсиндән чохиллик, бә'зән икииллик вә ја бирииллик битки чинси. Чичәкләри икичинсијјәтлидир. Мејвәси фындыгчадыр. Чичәк групу чәтирвары сүпүркәдир. Тропик вә субтропик өлкәләрдә 500-дәк, ССРИ-дә 14, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 8 нөвү мә'лумдур. Ән чох јајыланы гара-гонур С.-дүр (C. fuscus). Даирәви С. (C. rotundus) памбыг, алағыдыр. Гызыллы С. ССРИ-нин. әсасән ч. р-нларында бечәрилир. Узунсов С.-үн көкүмсовунда бәнөвшә ији верән ефир јағы вар.

САЛАМЗАДӘ Әбдүлваһаб Рәһим оғлу (16.2.1916, Шамахы—19.8.1983. Бакы)—Азәрб. совет сәнәтшүнасы. Азәрб.ССР ЕА акад. (1983; м үзву 1968). Азәрб. ССР әмәкдар иншаатчысы (1960). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1982) Сәнәтшүнаслыг доктору (1965). Проф (1967). 1944—83 илләрдә Азәрб.ССР ЕА Ме'марлыг вә Инчәсәнәт Ин-тунда ишләмишдир.

1951 илдән ин-тун Ме'марлыг тарихи вә нәзәријјәси шө'бәсинин мүдири (1957 илдән ејни заманда директор мүавини), 1962 илдән Азәрб. Тарих вә Мәдәнијјәт Абидәләрини Мүһафизә Чәмијјәтинин сәдр мүавини олмушдур. Азәрб. ме'марлығынын илк тәдгигатчыларындан вә Азәрб. совет сәнәтшүнаслығынын баниләриндән бири олан С. Азәрб. ме'марлығы вә сәнәткарлары һаггында елми әсәрләрин мүәллифидир. Бир чох көркәмли Азәрб. абидәләринин вә сәнәткарларынын ашкар едилмәси вә илкин тәдгиги, Арран вә Тәбриз ме'марлыг мәктәбләринин кәшфи вә елми әсасландырылмасы С.-нин тәдгигатлары илә бағлыдыр. Азәрб. шәһәрсалма тарихинин илк тәдгигатчысы олан С. гәдим шәһәрләрин вә ме'марлыг абидәләринин бәрпасы вә мүһафизәсинин елми әсасларыны һазырламышдыр. С. «Азәрбајчан ме'марлығынын тарихи», «Совет Азәрбајчанынын ме'марлығы», чохчилдли «ССРИ халглары инчәсәнәти тарихи», «Үмуми ме'марлыг тарихи» әсәрләринин әсас мүәллифләриндәндир. Азәрб.-ын бир чох ме'марлыг абидәсинин бәрпа лајиһәсинин тәртибчисидир. М. П. Вагифин 1982 илдә Шушада ачылмыш түрбәсинин мүәллифидир (Е. Кануковла бирнә). Педагожи фәалијјәт көстәрмишдир. Јүксәк ихтисаслы кадрларын јетишдирилмәсиндә хидмәти вар. АСЕ елми редаксија шурасынын үзвү олмушдур (1976 илдән). Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Абидәләр данышыр, Б., 1952; Азәрбајчан ме'марлыг абидәләри, Б., 1958; XVIII—XIX әсрләрдә Азәрбајчанда јашајыш биналары, Б., 1961 (Ә. Садыгзадә илә бирнә); Әчәми Нахчывани, Б., 1976; Әчәми Әбубәкр оғлу вә Нахчыван ме'марлыг абидәләри, Б., 1976; Аразбоју абидәләр, Б., 1979 (К. Мәммәдзадә илә бирнә); История архитектуры Азербайджана, М., 1963 (совм. с М. Усейновым и Л. Бретаницким); Архитектура Азербайджана XVI—XIX вв., Б., 1964; Архитектура Советского Азербайджана, М., 1973 (совм. с Л. Бретаницким); Проблемы сохранения и реконструкции исторических городов Азербайджана, Б., 1979 (совм. с Э. Аваловым и Р. Салаевой); Ичеришехер и основы плана его регенерации, Б., 1981.

САЛАМЗАДӘ Салам Әбдүлгасым оғлу (д. 7.3.1908, Бакы)—Азәрб. совет бојакары. Азәрб. ССР халг рәссамы (1982). Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1940). Насир ад. Бејнәлхалг мүкафат лауреаты (1974). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. Дөвләт Рәссамлыг Техникумуну (1929) вә Азәрб. Педагожи Ин-туну (1932) битирмишдир. Јарадычылығынын еркән дөврүндә, әсасән тематик таблолар чәкмиш («Сап сехи», 1930, «МТС-ин ачылышы», 1932, «Кәнчә тохучулуг фабрикиндә», «Комсомолчулар иш вахты», 1930-чу илләр), сонралар портрет устасы кими танынмышдыр. Азәрб. тәбиәти вә мәишәт сәһнәләри тәсвир олунан тематик таблоларын, портрет вә мәнзәрәләрин мүәллифидир («Күнәш алтында», 1958, «Н. Нәримановун портрети», 1958, «Совхоз чөлләри», 1959, «Суја кедән гадынлар», 1968, «Чај плантасијасы», 1970, «Резервуарлар», 1976, «Ләнкәран чајбечәрәнләри», 1977, «Тоја кедәнләр», 1974—82, «С. А. Оручовун портрети», 1979—82). С. дәфәләрлә Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә (Мисир, Сурија, Ираг. Ливија вә с.) олмуш, бу өлкәләрин һәјатыны вә тәбиәтини тәсвир едән таблолар јаратмышдыр («Әрәб өлкәләриндә» силсиләси, 1961—70).

С. Ә. Саламзадә. «Асуан. Фасилә вахты». 1974. Р. Мустафајев адына Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт Музеји. Бакы.

ССРИ-нин бир сыра шәһәрләриндә вә харичдә (Ливија) фәрди сәркиләри нүмајиш етдирилмишдир. Әсәрләри Р. Мустафајев ад. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Музејиндә, Азәрб. Дөвләт Шәкил Галерејасында вә с. музејләрдә сахланылыр. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

САЛАМИН (Salamis)—Аттика (Јунаныстан) саһилиндә Екеј дәнизиндә ада. С. јахынлығында е.ә. 480 ил сентјабрын 28 (вә ја 27)-дә Јунаныстан (350—380 кәми) илә Иран (800-дән артыг кәми) донанмалары арасында баш вермиш дәниз вурушмасында јунанлар иранлылары дармадағын етмишдиләр. Вурушмада иранлылар 200, јунанлар 40 кәми итирмишдиләр.

САЛАНГАНЛАР (Collocalia) — узунганадлылар дәстәсиндән гуш чинси. Бәдәнинин уз. 10—14 *см*-дир. Ганадлары узун вә енсиздир. Рәнки түнд-гонур, јахуд гарамтылдыр. 20-дәк нөвү мә'лумдур. Чәнуб-Шәрги Асијада, Шимали Австралијада, Һинд вә Сакит океан а-рында јајылмышдыр. Отураг гушдур. Чиндә 2 нөвү вар. Гајаларда, коғушда, гаранлыг мағараларда (С. ехолокасијанын көмәји илә сәмти тә'јин едирләр) јашајыр. Колонијаларла мәскән салыр. Чүчүләрлә гидаланыр. 1—2 јумурта гојур. 28 күн күрт јатыр.

САЛАР (Саллар) ибн Јәзид (?—20.2.1063)—Ширваншаһ [1049/50—1063]. Гардашы оғлу Бухтнәссар Әли ибн Әһмәд тахтдан салындыгдан сонра һакимијјәтә кечмишди. 1053/54 илдә Малуғ галасыны тутмуш, ораја әһали көчүрәрәк абадлашдырмышды. Һаггында мә'лумат аздыр. Јеринә оғлу Фәрибүрз ибн Салар кечмишди.

Әд.: Шәрифли М. Х., IX әсрин икинчи јарысы—XI әсрләрдә Азәрбајчан феодал дөвләтләри, Б., 1978; Минорский В. Ф., История Ширвана и Дербенда, М., 1963.

САЛА́Р ДИЛИ—*саларларын* дили. Јени ујғур вә сары ујғур дилләри илә бирликдә карлуг-ујғур групу дилләринә дахилдир. Бу дилдә 50 минәдәк адам данышыр (1978). С. д. Чин, монгол вә Тибет, һабелә ујғур дилләринин тә'сири илә оғуз дилләринә (хүсусилә оғуз-түркмән јарымгрупуна) мәхсус чәһәтләрини гисмән итирмишдир. Аһәнк гануну позулур. 12 нитг һиссәси фәргләндирилир. Лексикасынын әсасыны оғуз мәншәли сөзләр тәшкил едир; гыпчаг, һабелә әрәб, фарс, Чин, Тибет вә монгол дилләриндән кечмә сөзләр дә чохдур.

Әд.: Зејналов Ф., Түркологијанын әсаслары, Б., 1981; Тенишев Э. Р., Саларский язык, М., 1963; јенә онун, Строй саларского языка, М., 1976.

САЛАР ИБРАҺИМ (?—тәгр. 981, башга мә'лумата көрә 983)—Салари һөкмдары [960/61—тәгр. 981, башга мә'лумата көрә 983]. Атасы Мәрзубан ибн Мәһәммәдин өлүмүндән сонра гардашлары вә әмиси Вәһсуданла узун мүбаризәдән сонра һакимијјәтә кечмишди. С.И.-ин дөврүндә Салариләр дөвләти хејли зәифләди. Ширваншаһлар дөвләти вә Дәрбәнд әмирлији Саларилэр дөвләтинин асылылығындан чыхды. 967/68 илдә С. И. Ширвана һүчум етди. Лакин бир гәдәр бач мүгабилиндә Ширваншаһла сазиш бағламаға мәчбур олду. Дәрбәнд әмири исә Мәсгәт јахынлығында Салари гошунуну мәғлуб етди. 971 илдә Кәнчәни әлә кечирән Шәддадиләрлә мүбаризәдә дә С. И. мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады.

Әд.: бах *Саларилэр дөвләти* мәгаләсинин әдәбијјатына.

САЛАРИЈЈӘ (фар. سالار—«башчы», «рәис», «сәркәрдә» сөзүндән)—орта әсрләрдә бир сыра Јахын Шәрг өлкәсиндә, о чүмләдән Азәрб.-да мөвчуд олмуш натурал верки. Вәзир, бәјләрбәји, сәркәрдә, бә'зән дә һөкмдарын хејринә топланылырды. Мигдары чох вахт мәһсулун онда бирини тәшкил етсә дә, ајры-ајры әразиләрдә мүхтәлиф иди.

САЛАРИЛӘР (бә'зән Мүсафиләр дә адланыр)—Салари һөкмдарлары сүлаләси (941—981, башга мә'лумата көрә 983). Һөкмдарлары: Саләр Мәрзубан ибн Мәһәммәд, Мәһәммәд ибн Мүсафир, Дејсәм ибн Ибраһим, Чүстан (Чәстан) ибн Мәрзубан, Вәһсудан ибн Мәһәммәд, Салар Ибраһим ибн Мәрзубан. С. дөврүндә Сачиләр, Ширваншаһлар, Шәддадиләр, вә Бүвејһиләрлә мүһарибәләр апарылмышдыр. С. сүлаләсинин һөкмранлығына *Рәввадиләр* сон гојмушдур.

Әд.: бах *Саларилэр дөвләти* мәгаләсинин әдәбијјатына.

САЛАРИЛӘР ДӨВЛӘТИ—Азәрб.-да орта әср феодал дөвләти (941—981, башга мә'лумата көрә 983). Пајтахты Әрдәбил ш. иди. *Саларилэр* сүлаләси идарә едирди. С.д.-нин әсасыны 10 әсрин 40-чы илләриндә Әрәб хилафәтинин зәифләдији дөврдә Дејләм һакими Салар Мәрзубан ибн Мәһәммәд [941—957] гојмушдур. С.д.-нин јүксәлиши дөврүндә әразиси Гафгаз сыра д-рындан Ираг вә Месопотамија һүдудларына, Хәзәр дәнизиндән Ермәнистанадәк узанырды. Азәрб.-ын ч. вә шм. әјаләтләри С.д.-нин тәркибиндә ваһид шәкилдә бирләшдирилмишди. Ширваншаһлар вә Дәрбәнд әмирләри дә С.д.-ндән асылы вәзијјәтә дүшмүшдү. Салар Мәрзубанын дөврүндә Әрдәбил вә Тәбриздә үсјан баш верди. Дејсәмин башчылыг етдији *Сачиләр дөвләтинин* гошунлары илә Тәбриз вә Әрдәбил әтрафындакы дөјүшләрдә Саларилэр галиб кәлди. Әсир алынан Дејсәм һәбсханаја салынды. 944 илдә руслар Бәрдәјә һүчум етди. Саларилэрин Бәрдә һакими онлара мүгавимәт көстәрсә дә руслар шәһәри әлә кечирдиләр. Мәрзубан 30 минлик гошун топлајараг шәһәри мүһасирә етди. Бу заман Мосул һакими Әбу Мәһәммәд Нәсир әд-дөвлә С.д.-нин әразисинә сохулараг Хој вә Сәлмас ш.-ләрини әлә кечирди. Мәрзубан Сәлмаса тәрәф һәрәкәт етмәјә мәчбур олду. Әбу Мәһәммәд Нәсир әд-дөвләни мәғлубијјәтә уғрадан Мәрзубан дүшмәни Азәрб.-ын ч.-г. вил.-ләриндән чыхара билди. Гышы Бәрдәдә кечирән руслар исә 945 илин баһарында вәба хәстәлији баш вердији үчүн шәһәри гарәт едәрәк өз өлкәләринә гајытдылар (бу һадисәдән сонра Бәрдә әввәлки мөһтәшәмлијини итирди вә тәнәззүлә уғрады). Руслар кери чәкилдикдән сонра Мәрзубан Азәрб.-ын шм.-г. әјаләтләрини, һәмчинин Ермәнистаны әлә кечирди. Кениш бир әразини әһатә едән С.д.-нин сәрһәдләри Дәрбәндә гәдәр узанырды. 949 илдә Бүвејһи һакими Рүкн әд-дөвлә Азәрб.-а һүчум етди. Гәзвин јахынлығында баш вермиш дөјүшдә Саларилэр мәғлубијјәтә уғрады. Мәрзубан әсир алынараг Самирәм галасына көндәрилди. Һакимијјәтә Мәрзубанын атасы Мәһәммәд кечди. Лакин Мәһәммәди бир мүддәтдән сонра дикәр оғлу Вәһсудан һәбс етди. Рүкн әд-дөвлә өз сәркәрдәси Мәһәммәд ибн Әбд үр-Рәззагы Азәрб.-а һаким көндәрди. Вәһсудан Әбд үр-Рәззага гаршы мүбаризә апармаг мәгсәдилә Дејсәми һәбсдән азад етди. Лакин Дејсәм Бүвејһиләрлә мүбаризәдә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады. Бу заман һәбсдән гачмаға мүвәффәг олан Мәрзубан 952 илдә јенидән һакимијјәти әлә кечирди. Феодал мүһарибәләри, веркиләрин ағырлығы вә с. С. д.-ни зәифләтди. Мәрзубан өлдүкдән сонра онун өвладла-

ры Чустан, Насир, Ибраһим вә гардашы Вәһсудан арасында һакимијјәт уғрунда мүбаризә јенидән күчләнди. *Салар Ибраһимин* дөврүндә мәркәзи һакимијјәтә табе олмамаг чәһдләри күчләнди. Ширван, Дәрбәнд, Әһәр, Гарадағ верки вермәкдән имтина етдиләр. С.д. игтисади, сијаси вә һәрби чәһәтдән даһа да зәифләди. Дөвләтин иллик кәлири 10 дәфә азалмышды. Рәввадиләр нәслиндән олан Тәбриз вә Әһәр һакими Әбу-л-Һича јаранмыш вәзијјәтдән истифадә едәрәк һакимијјәти әлә кечириб С.д.-нә сон гојду. С.д.-нин идарә олунмасында јерли задәканлар вә али руһанилар мүһүм рол ојнајырдылар. Ермәнистан, Шәрги Күрчүстан, бә'зи Шимали Гафгаз һөкмдарлыгларыны, Шәки һакимләрини вә Ширваншаһлары өзләриндән асылы вәзијјәтә салмыш саларилар бүтүн Азәрб. әразисини һакимијјәтләри алтында бирләшдирмишдиләр.

С.д. дөврүндә Азәрб.-да игтисади һәјат нисбәтән дирчәлмишди. Әрдәбил, Мараға, Сәлмас, Хој, Кәнчә, Дәрбәнд вә с. шәһәрләр ири тичарәт вә сәнәткарлыг мәркәзләринә чеврилмишди. Салариләрин Хәзәр дәнизиндә гичарәт кәмиләри вар иди. Әрдәбил, Марағa вә Бәрдәдә Салари һөкмдарлары адындан сиккәләр кәсилирди. Салариләр дөврүндә Азәрб.-да ме'марлыг, сәнәткарлыг, елм вә мәдәнијјәт нисбәтән инкишаф етмишди.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Шәрифли М. Х., IX әсрин икинчи јарысы—XI әсрләрдә Азәрбајчан феодал дөвләтләри, Б., 1978; Босворт К. Э., Мусульманские династии, М., 1971.

САЛАРЛАР, салырлар—ЧХР-да јашајан түркдилли халг. Тәгр. 50 мин нәфәрдир (1978). Салар дилиндә данышырлар. Јазылары јохдур. Диндарлары мүсәлмандыр. Әсасән әкинчиликлә мәшғул олурлар.

Әд.: Народы Восточной Азии, М., 1965.

САЛАҺЛЫ—Азәрб.ССР Јевлах р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 22 *км* шм.-г.-дә, дүзәнликдәдир. Әһ. 1816 (1983); памбыгчылыг, һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта вә техники пешә мәктәбләри, клуб, китабхана, киногургу, хәстәхана вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

САЛАҺЛЫЛАР — Азәрб.-ын газах тајфа (бах *Газахлар*) бирлијинә дахил олан тајфа. Мәнбәләрдә адлары Салеһлу ели кими дә чәкилир. Тајфа башчысы вәкил адланырды. Сонралар С.-ын бир гисми чәмилли, гарадәмирчи, бојәһмәдли, газахрәһимли вә б. тајфаларла бирликдә Гарабаға көчмүшдүр. Салаһлы (Зәрдаб, Јевлах, Ханлар вә Ағдаш р-нлары), Јухары Салаһлы, Орта Салаһлы вә Ашағы Салаһлы кәндләринин (Газах р-ну) адлары С.-ла әлагәдардыр.

САЛАҺОВ Таһир Тејмур оғлу (д. 26. 11.1928, Бакы)—Азәрб. совет бојакары вә графики. ССРИ халг рәссамы (1973). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1975). АДР Рәссамлар Иттифагынын фәхри үзвү (1975). Австрија Рәссамлыг Академијасынын фәхри мүхбир үзвү (1983). ПХР-ин әмәкдар мәдәнијјәт хадими (1981). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1968). МФ. Ахундов ад.Респ. Дөвләт мүкафаты лауреаты (1965). Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1970). 1966 илдән Сов.ИКП үзвү. 1979 илдән ССРИ Рәссамлыг Академијасы Бојакарлыг бөлмәсинин академик катиби вә академијанын Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү. 1973 илдән ССРИ Рәссамлар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин 1-чи катиби. ССРИ Назирләр Совети јанында Әдәбијјат, Инчәсәнәт вә Ме'марлыг саһәсиндә Ленин вә ССРИ Дөвләт мүкафатлары комитәсинин үзвү (1976 илдән). 1979—83 илләрдә ЈУНЕСКО јанында Бејнәлхалг Пластик Сәнәтләр Ассосиасијасынын витсе-президенти олмушдур (1983 илдән фәхри президент). Ә. Әзимзадә ад. Азәрб. Рәссамлыг Мәктәбиндә (1945—50) вә В. И. Суриков ад. Москва Дөвләт Рәссамлыг Ин-тунда (1951—57) охумушдур. 1963—74 илләрдә М. А. Әлијев ад. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Ин-

тунда (1973 илдән проф.) педагожи фәалијјәт көстәрмишдир. 1975 илдән В. И. Суриков ад. Москва Дөвләт Рәссамлыг Ин-тунда дәрс дејир (проф.).

С.-ун јарадычылығы мөвзу вә жанр зәнкинлији, бәдии форма әлванлығы, естетик камиллији илә сәчијјәләнир. «Естакада» (1955), «Нөвбәдән гајыданлар» (1957), «Сәһәр гатары» (1958), «Нефтчи портрети» (1959), «Чәнләр» (1959), «Тә'мирчиләр» (1960), «Хәзәр саһилиндә» (1967) вә с. таблоларында совет варлығынын гәһрәманлыг вүс'әти, јарадычы әмәјин романтикасы, инсанын чисмани вә мә'нәви көзәллији тәрәннүм олунур. Бу бахымдан мүасир портрет сәнәтинин ән камил нүмунәләриндән олан «Бәстәкар Гара Гарајевин портрети» (1960, Третјаков галерејасы, Москва), еләчә дә монументал дивар рәсмини хатырладан «Абшерон гадынлары» (1967), јарадычы әмәји тәчәссүм етдирән «Јени дәниз» (1970) вә с. әсәрләри хүсусилә фәргләнир. Рәссамын кениш портретләр галерејасында халг гәһрәманы Короғлунун (1962), М. Ә. Сабирин (1962), Ү. Һачыбәјовун, Ф. Әмировун (1967), Рәсул Рзанын (1971), бәстәкар Д. Д. Шостаковичин (1975) образлары мүһүм јер тутур. С.-ун јарадычылығындакы мүасирлик вә новаторлуг онун «Хәзәр үзәриндә» (1961), «Абшерон мотиви» (1963), «Бакы. Ширваншаһлар сарајы» (1966), «Рамана кәнди» (1976) вә с. мәнзәрәләринин, «Гладиолус» (1958), «Пәнчәрә. Москва сәһәри» (1960), «Керамик габлар» (1972), «Чичәкләнмиш нар» (1979) кими натүрмортларынын мәзијјәтини тәшкил едир. С. бир сыра харичи өлкәдә (Франса, Италија, АФР, Испанија, АБШ, Мексика, Чехословакија вә с.) јарадычылыг сәфәриндә олмуш, бу өлкәләрин һәјатындан силсилә таблолар чәкмишдир («Чехословакијада», 1960, «Италијада», 1964, «Ејфел гүлләси», 1964, «Мүнхен», 1965, «Чикаго көјдәләнләри», 1965, «Мексика корридасы», 1969, «Испанија. Кордова», 1979). С. театр-декорасија сәнәти саһәсиндә дә фәалијјәт көстәрир. О, М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Дөвләт Академик Драм Театрында В. Шекспирин «Антони вә Клеопатра» (1964), «Һамлет» (1970), Ч. Чаббарлынын «Ајдын» (1972) пјесләринин тамашаларына, М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Дөвләт Академик Опера вә Балет Театрында Ү. Һачыбәјовун «Короғлу» операсына (1975) бәдии тәртибат вермишдир. Әсәрләри Третјаков галерејасы (Москва), Р. Мустафајев ад. Азәрб. Инчәсәнәт Музеји, Азәрб. Шәкил Галерејасы вә с. музејләрдә сахланылыр. Јапонија, Испанија вә с. өлкәләрдә фәрди сәркиләри нүмајиш етдирилмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (6-чы чағырыш), ССРИ Али Советинин (7—8-чи чағырыш), РСФСР Али Советинин (9—10-чу чағырыш) депутаты, Сов. ИКП-нин 23—26-чы гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. Азәрб. КП 28-чи гурултајында Азәрб.КП МК үзвү сечилмишдир. Октјабр Ингилабы ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, БХР-ын 1-чи дәрәчәли «Кирилл вә Мефоди» ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир. Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 304—305.

Әд.: Нәчәфов М., Таһир Салаһов, Б., 1964; јенә онун, Таир Салахов, Б., 1981; Һәбибов Н., Азәрбајчан совет рәссамлығы, Б., 1966; Капланова С., Таир Салахов, М., 1967; Осмоловский Ю., Таир Салахов [М., 1972]; Ритмы нового. Альбом, М., 1975; Двенадцать картин. Альбом, М., 1979; Таир Салахов, Альбом, Л., 1980.

САЛАҺОВ Фәтулла Сүлејман оғлу (д. јанвар. 1911, индики Исмајыллы р-нунун Лаһыч гәс.)—һидротехника саһәсиндә совет алими. Техника е.д. (1973), Азәрб.ССР әмәкдар ирригатору (1964). ССРИ Назирләр Советинин мүкафатыны алмышдыр (1981). 1940 илдән Сов. ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45) иштиракчысы. 1948—52 илләрдә Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Һидротехника вә Мелиорасија Ин-тунда сынаг-тәдгигат јағышјағдырма ст.-нын директору, 1953—78 илләрдә Азәрб. Елми-Тәдгигат Һидротехника вә Мелиорасија Ин-тунда һидротехника лабораторијасынын рәһбәри олмушдур. 1979 илдән һәмин лабораторијада бөјүк елми ишчи вә мәсләһәтчидир. Тәдгигатлары әсасән, Азәрб.ССР ирригасија објектләри үчүн сәмәрәли конструксијаларын јарадылмасына вә һесабланма үсулларынын ишләнилиб һазырланмасына һәср олунмушдур. Елми кадрларын һазырланмасында хидмәти вар. Ирригасија вә дренаж үзрә IX Бејнәлхалг конгресдә (Москва) мә'рузә илә чыхыш етмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы вә Гырмызы Улдуз орденләри илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Самонапорная система орошения с дождеванием, М., 1964; Гидравлический расчет ирригационных отстойников, Б., 1965; Циркуляционная камера по борьбе с наносами при водозаборе из горных рек, Б., 1968.

САЛВАДО́Р, Е л - С а л в а д о р Р е с п у б л и к а с ы (Republica de El Salvador)—Мәркәзи Америкада дөвләт. Г.-дән Гватемала, шм. вә ш.-дән Һондурас илә һәмсәрһәддир. Ҹ.-дан Сакит океанла әһатәләнир. Саһ. 21,4 мин *км*². Әһ. 4,5 млн. (1980). Пајтахты Сан-Салвадор ш.-дир. Инзибати ҹәһәтдән 14 департаментә бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. С. респ.-дыр. 1962 ил Конститусијасы гүввәдәдир. Дөвләт башчысы 5 ил мүддәтинә сечилән президентдир; икинҹи дәфә сечилә билмәз. Ганунвеличи орган Ганунверичи мәҹлисдир (бирпалаталы парламент). Иҹра һакимијјәтини президент вә онун тә'јин етдији Назирләр һәјата кечирир.

Тәбиәт. Өлкәнин чох һиссәси вулканик јајладыр (һүнд. 600—700 *м*). Јајланын шм. вә ҹ. кәнарларында вулканлар (пүскүрән Санта-Ана—2384 *м*, С.-да ән јүксәк нөгтә; Сан-Висенте—2181 *м*; Сан-Микел—2129 *м* вә с.) вар. Тез-тез зәлзәләләр олур. Өлкәнин шм.-ы тектоник чөкәкликдир. Сакит океан саһили бојунҹа овалыг (ени 10—30 *км*) узаныр. Фајдалы газынтылары: гызыл, күмүш, мис, синк, күкүрд. Иглими тропик пассатдыр. Орта ајлыг темп-р 21—27°C, иллик јағынты 600—2500 *мм*-дир. Ән ири чај Лемпадыр. Чохлу вулканик көл вар. Әсасән, гәһвәји-гырмызы дағ торпаглары јајылмышдыр. Тәбии биткиләри демәк олар ки, мәһв едилмишдир. Палыд-шам мешәләри вар. Һејванлары: тапир, зирећлиләр, енлибурун мејмун, јараса, јерешән вә с. Чохлу гуш, сүрүнән вә һәшәрат вар.

Әһали. Әсас әһалиси салвадорлулардыр. Рәсми дил испан дили, һаким дин католисизмдир. Ишләјән әһалинин (1,2 млн. нәфәр; 1970) 55%-и к.т.-нда, 19%-и сәнаједә, 15%-и хидмәт вә с. саһәләрдә чалышыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә тәгр. 212 нәфәрдир (1980). Шәһәр әһалиси тәгр. 42,6%-дир (1979). Ири шәһәрләри: Сан-Салвадор (800 мин; 1981), Санта-Ана, Сан-Микел вә с.

Тарихи мә'лумат. С. әразиси гәдимдән һинди тајфалары (әсасән, мајја) тәрәфиндән мәскунлашмыш вә Кускатлан адланмышдыр. Јерли әһалинин инадлы мүгавимәтинә бахмајараг 16 әсрин 20-ҹи илләриндә испанлар С. әразисини ишғал етдиләр вә ону С. адландырдылар. 1560 илдә С. Гватемала кен.-капитанлығынын тәркибинә дахил едилди. Колонистләр јерли әһалијә мәхсус ән јахшы торпаглары зорла әлә кечирдиләр. Һинди тајфалары көлә вәзијјәтинә дүшдү. 17 әсрин әввәлләриндән Африкадан кәтирилмиш зәнҹиләрин әмәјиндән дә истифадә олунмаға башланды. Ағыр мүстәмләкә зүлмү үсјанлара сәбәб олду. Лакин вәтәнпәрвәрләрин азадлыг уғрунда мүбаризәсинин илк ҹәһдләрини (1811 вә 1814 ил үсјанлары) мүстәмләкәчиләр амансызлыгла јатырдылар. Испанијанын Америкадакы мүстәмләкәләринин истиглалијјәт уғрундакы мүһарибәси (1810—26) кедишиндә — 1821 ил сентјабрын 15-дә Гватемала кен. - капитанлығы мүстәгиллик әлдә етди. Лакин С. јалныз 1841 илдә истиглалнјјәт газанды. С.-ун дөвләт мүстәгиллијинин илк дөврләри үчүн гоншу өлкәләрлә арасыкәсилмәз мүһарибәләр, дөвләт чеврилишләри сәҹијјәви олмушдур. Х. Барриос (1859—63), С. Гонсалес (1871—76) вә Р. Салдиварунун (1876—85) һакимијјәти дөврләриндә һәјата кечирилмиш либерал ислаһатлар сајәсиндә игтисадијјат хејли дирчәлди, капитализмин инкишафы үчүн зәмин јаранды. Пролетариат формалашмаға башлады. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири алтында 20 әсрин 20-ҹи илләриндә илк һәмкарлар иттифаглары мејдана кәлди. 1930 илдә *Салвадор Коммунист Партијасы* (СКП) јаранды. Јетишмәкдә олан ингилаби партлајышын гаршысыны алмаг мәгсәдилә һаким даирәләр 1931 илин декабрында һәрби чеврилиш едиб кенерал М. Ернандес Мартинеси һакимијјәт башына кәтирдиләр. Өлкәдә диктатура режими јаранды. Буна ҹаваб олараг 1932 илин јанварында коммунистләрин рәһбәрлији илә өлкәни үсјан бүрүдү. Лакин һөкумәт гошунлары бу үсјаны амансызлыгла јатырды. Икинҹи дүнја мүһарибәси дөврүндә С. игтисади вә сијаси ҹәһәтдән тамамилә АБШ-дан асылы вәзијјәтә дүшдү. С. әразисиндә АБШ-ын һәрби-һава базалары јерләшдирилди. Лакин халг мүртәҹе диктатура режиминә гаршы мүбаризәни давам етдирирди. Е'тираз далғасы ордуну да бүрүдү. 1944 ил үмуми тә'тили диктатура режиминә сон гојду. 1948 илдә һакимијјәтә кәлән һөкумәт шурасы өлкәнин тарихиндә илк дәфә олараг гадынлара сечки һүгугу верди, демократик азадлыглар е'лан етди. Лакин бунларын әксәријјәти һәјата кечирилмәди. Куба ингилабынын (1959) тә'сири алтында С.-да фәһлә һәрәкаты кенишләнди, вәтәнпәрвәрләрин сыралары артды. Халг ҹәбһәси јаранды. 1960 илин октјабрында һакимијјәтә кәлмиш һәрби-мүлки хунта демократик азадлыглары бәрпа етди. Лакин мүртәҹе һәрбчиләр 1961 илин јанварында чеврилиш едәрәк зәһмәткешләрин наилијјәтләринә гаршы һүҹума кечдиләр. Куба илә дипломатик мүнасибәтләр кәсилди. Антикоммунизм дөвләт доктринасына чеврилди. Өлкә АБШ инһисарларындан асылы вәзијјәтә дүшдү. С. һаким даирәләри 70-ҹи илләрин ахырларында фәһлә һәрәкатына, мүтәрәгги гүввәләрә гаршы тә'гиб вә ҹәза тәдбирләрини күчләндирдиләр. 1979 ил октјабрын 15-дә өлкәдә баш вермиш дөвләт чеврилиши нәтиҹәсиндә һакимијјәтә кечән һәрби-мүлки хунтанын халг әлејһинә сијасәти С.-да вәтәндаш мүһарибәсини кенишләндирмишдир. 1980 илин мартындан С.-да һәрби вәзијјәт һөкм сүрүр. 1982 илин мартында Конститусија мәҹлисинә кечирилән «сечкиләрдә» өлкәнин сол вә вәтәнпәрвәр гүввәләри иштирак етмәмишләр. 1980 илдә јарадылан Фарабундо Марти ад. Милли Азадлыг Ҹәбһәси (МАҸ; 1980 илдә МАҸ-ын ваһид үсјанчы ордусу јарадылмышдыр) вә Ингилаби Демократик Ҹәбһә башда олмагла өлкәнин вәтәнпәрвәр гүввәләри сосиал әдаләт уғрунда мүбаризәни даһа да күчләндирмишләр.

Сијаси партијалар вә һәмкарлар иттифаглары. М и л л и Б а р ы ш ы г П а р т и ј а с ы — 1961 илдә јарадылыб. Мүртәҹе һәрбчиләр тәрәфиндән мүдафиә олунан ири сәнаје-тиҹарәт вә малијјә буржуазијасы, һабелә торпаг олигархијасынын мәнафејини тәмсил едир; Х р и с т и а н-Д е м о к р а т и к П а р т и ј а с ы (1960); М и л л и Р е с п у б л и к а И т т и ф а г ы (1981)—сағ тәмајүллү партијадыр; *Салвадор Коммунист Партијасы* (СКП). И н г и л а б и Д е м о к р а т и к Ҹ ә б һ ә (1980)—иртиҹа вә фашизмә гаршы күтләви демократик гүввәләри бирләшдирир; Ф а р а б у н д о М а р т и а д. М и л л и А з а д л ы г Ҹ ә б һ ә с и (1980)—тәркибинә СКП, Фарабундо Марти ад. халг азадлыг гүввәләри, ингилаби халг ордусу вә с. дахилдир.

В а һ и д Һ ә м к а р л а р И т т и ф а г л а р ы Ф е д е р а с и ј а с ы (1965)—Үмумдүнја Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасына дахилдир; С. Һ ә м к а р л а р И т т и ф а г л а -

Кәндләрдән бириндә вәтәнпәрвәрләрлә һәмрә'јлик митинги.

Сан-Салвадор. Боливар меjданы.

рынын Үмуми Конфедерасиjасы (1958); Ингилаби Һәмкарлар Иттифаглары Федерасиjасы (1980) — Ингилаби халг блокунун тәшәббүсү илә јарадылмышдыр.

Игтисади-ҹоғрафи очерк. С. зәиф инкишаф етмиш аграр өлкәдир. Үмуми дахили кәлирин 28%-ини к.т., 15%-ини е'маледичи сәнаје верир (1979). Игтисадиjjатында хариҹи капитал (әсасән, АБШ) мүһүм јер тутур. Әразинин 2/3-синдән к.т.-нда истифадә едилир. Әсас к.т. биткиси гәһвәдир (1980 илдә 161 мин *т*, әкинчилик мәһсуллары кәлиринин 2/5-и). Памбыг, гарғыдалы, чәлтик, какао, шәкәр гамышы, меjвә, тәрәвәз вә с. јетишдирилир. Өлкәдә 1,3 млн. гарамал, 430 мин донуз вар (1978). Балыг, кревет овланыр. Јејинти, тохуҹулуг, тикиш, ајаггабы, семент, металлуркија, нефтајырма мүәссисәләри, бир нечә електрик ст. вә с. вар. 1980 илдә 1199 млн. *квт. саат* електрик енержиси истеһсал олунмушдур. Д.ј.-ларынын уз. тәгр. 700 *км*, автомобил јолларынын уз. 10,7 мин *км*-дир (5 мин *км*-и бәрк өртүклү). Әсас дәниз портлары Акахутла, Ла-Унjон, Ла-Либертад, бејнәлхалг аеропорту Илопангодур. Гәһвә, памбыг вә с. ихраҹ едилир, нефт, машын вә аваданлыг, нәгл. васитәләри, сәнаје маллары, әрзаг идхал олунур. Әсас тиҹарәти АБШ, АФР, Мәркәзи Америка өлкәләри, Јапонија илә дир. Пул ваһиди калондур.

Сәһиjjә. 1972 илдә С.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум

Гәһвә плантасиjасы.

сајы 40,7, өлүм сајы 8,6, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 52,5 олмушдур. Орта өмүр 58 илдир. Өлүм һаллары әсасән инфексион патолокиjадандыр. Өлкәдә малјарија, зөһрәви хәстәликләр, вәрәм, мә'дә-бағырсаг хәстәликләри вә с. кениш јајылмышдыр. С.-да 6,4 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 1,7 чарпајы) 75 хәстәхана, 952 һәким (әһалинин һәр 3,6 мин нәфәринә 1 һәким), 372 диш һәкими, 4 минә јахын орта тибб ишчиси вар (1972). Һәким кадрлары ун-тин тибб факүлтәләриндә һазырланыр.

Маариф. 6 иллик ибтидаи тәһсил иҹбаридир. Орта мәктәбләр 5 илликдир. Сан-Салвадорда С. Ун-ти, хүсуси Мәркәзи Америка Ун-ти вә с. али мәктәбләр фәалиjjәт көстәрир. Нуева-Сан-Салвадорда С. Гәһвә Тәдгиги Ин-ту, Сан-Салвадорда Милли китабхана, Милли музеј вә с. вар.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Мүһүм күндәлик гәзетләри: «Диарио де һој» (1936), «Пренса графика» (1915), «Диарио латино» (1890). Фарабундо Марти ад. Милли Азадлыг Ҹәбһәсинин органы «Венсеремос» журналы (1981) Мехикода нәшр едилир. Телевизија верилишләри Милли Телекоммуникасиjалар Идарәси-

Террордан гачмыш салвадорлуларын дүшәркәси.

нин, радио верилишләри исә С. Радио Верилишләри Ширкәтләри Ассосиасиjасынын сәрәнҹамындадыр.

Әдәбиjjат. Мајја-киче һиндиләринин дөврүмүзәдәк кәлиб чатмыш јазылары охунмамышдыр. С. әдәбиjjаты испан дилиндәдир. 19 әсрә гәдәр әдәбиjjат дини характер дашымышдыр. Истиглалиjjәт газанылдыгдан (1841) сонра милли әдәбиjjат инкишаф етди. 19 әсрдә поезијада романтизм һаким иди (М. А. Кастро, Е. Ојос, И. Р. Араухо). Ф. Гавидианын ше'рләриндә демократик идејалар әксини тапмышдыр. 20 әсрин әввәлиндә реалист нәср мејдана кәлди (Х. М. Пералта Лагос вә С. Саласар Арруенин һекајәләри). 20-чи илләрдә авангардизм (Х. Валдес, В. Росалес-и-Росалес вә б.), Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра исә екзистенсиализм (У. Бенеке, В. Чавес Веласко, Р. Менендес вә б.-нын пјесләри, У. Диндонун ше'рләри) мејлләри јајылды. М. А. Еспино, Р. Веласкес, К. А. Кастро, Ф. Мачон Виланова вә б. сосиал романлар јазмышлар. О. Ескабор Веладо, Р. Далтон Гарсиа, М. де ла Селва, Р. Армихо, Р. Богранл, Х. Р. Сеа вә б. истибдад режими әлејһинә, сосиал әдаләт вә демократија уғрунда мүбаризәни тәрәннүм едирләр.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. С.-ун гәдим һинди мәдәниjjәтләри (Лемпа чајындан г.-дә) Ҹәнуби Мексика, Гватемала вә Һондурас әразисиндәки сивилизасиjаларла бағлы олмушдур. 1940-чы илләрин 2-чи јарысындан С.-да мүасир типли банк, меһманхана вә контор бинагары тикилмишдир. 20 әсрдә бојакарлыг Авропа вә Мексика инҹәсәнәтинин тә'сири илә инкишаф едир (рәссамлар С. Саларруе, Х. Мехиа Видес, Н. Канхура, Р. Елас Рејес вә б.). Реалист ағаҹ һејкәлтәрашлығы үчүн демократик истигамәт сәҹиjjәвидир (В. Естрада, Н. Ночес Авенданjо, Х. Акилар Гусман).

Әд.: Мамонтов С. П., Испаноязычная литература стран Латинской Америки в XX в., М., 1972; Нитобург Э. Л., Сальвадор, М., 1974; Америка. Общий обзор Латинской Америки. Средняя Америка, М., 1981 (серия «Страны и народы»); Барышев А. В., Сальвадор; трудный путь к свободе, М., 1981.

САЛВАДО́Р (Salvador), Баија (Bahia)—Бразилиjанын шм.-ш.-индә шәһәр. Баија штатынын инз.м. Атлантик океаны саһилиндә порт. Д.ј. ст. Бејнәлхалг аеропорт. Әһ. 1,4 млн. (1979). Өлкәнин шм.-ш. һиссәсинин мүһүм игтисади мәркәзидир. Кимја, нефт-кимја, металлуркија, семент, түтүн, јејинти, памбыг парча сәнајеси, музејләр, ме'марлыг абидәләри вә с. вар.

САЛВАДО́Р КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (СКП; Partido Comunista de El Salvador)—1930 илин мартында јарадылмышдыр. Өлкәдә һәрби диктатура гурулдугдан (1931, декабр) сонра тә'гибләрә мә'руз галмышдыр. 1932 ил халг үсјанында фәал иштирак етмиш, үсјан јатырылдыгдан сонра партиjанын бир чох тәшкилатлары дағыдылмыш, бир сыра рәһбәрләри өлдүрүлмүшдү. СКП диктатуранын јыхылмасы илә нәтиҹәләнән 1944 ил мај тә'тилиндә мүһүм рол ојнамышды. 3-ҹү гурултај (1948), әсас тәләби бүтүн демократик гүввәләрин ваһид ҹәбһәсини јаратмагдан ибарәт олан Милли Фәалиjjәт Програмы гәбул етди. Партиjанын 5-чи гурултајында (1964) јени низамнамә гәбул едилди. 6-чы февгәл'адә гурултај (1970) партија гуруҹулуғу мәсәләләрини музакирә етди. СКП-нин кизли кечирилмиш 7-чи гурултајы (1979) мөвҹуд шәраитдә өлкәнин бүтүн ингилаби, демократик вә антиимпериалист гүввәләрини бирләшдирмәк, кениш антифашист ҹәбһә јаратмагла силаһлы мүбаризә јолуну әсас вәзифә кими ирәли сүрмүшдүр. СКП өлкәдә мүртәҹе диктатура режиминә гаршы кенишләнән халг һәрәкатында мүһүм рол ојнамыш, 1980 илин октјабрында јарадылмыш вә мөвҹуд режими силаһлы мүбаризә јолу илә девирмәјә чағыран Фарабундо Марти ад. Милли Гуртулуш Ҹәбһәсинә дахил олмушдур.

СКП нүмајәндә һеј'әтләри коммунист вә фәһлә партиjаларынын бејнәлхалг Москва мушавирәләриндә (1957, 1960, 1969) иштирак етмиш вә онларын сәнәдләрини бәјәнмишдир. СКП демократик мәркәзиjjәт принсипи әсасында гурулмушдур. Али органы гурултајдыр. Баш катиби Ш. Х. Хандалдыр. Мәркәзи органы «Вердад» гәзетидир.

САЛВАДОРЛУЛАР—*Салвадорун* әсас әһалиси. 4.185 мин нәфәрдир (1978). *Испан дилиндә* данышырлар. Дindарлары католикдир. С.-ын 89%-и метислердир (16—18 әсрләрдә Испани-

јадан көчүб кәләнләрин јерли һиндиләр, гисмән дә зәнҹиләрлә гарышанларын нәсилләри). Етник хүсусијјәтләрини вә дилләрини сахлајан һиндиләр өлкәнин г. вә мәркәзи р-нларында, һабелә шм.-ш.-дә јашајырлар. С.-ын әсас һиссәси к.т.-нда (хырда кәндлиләр, муздурлар, гәһвә плантасијаларында фәһлә) чалышыр.

САЛВАРДЫ, Салварты, Салвард, Сарвард — Азәрб.ССР-ин (Нах. МССР-ин Шаһбуз р-ну). Ерм. ССР-лә сәрһәдиндә, Зәнкәзур силсиләсиндә дағ. Сөнмүш вулкан конусудур. Һүнд. 3160 *м*. Алт Плиосен лава вә вулканокен-гырынты материалларындан тәшкил олунмушдур. Субалп вә алп чәмәнликләри вар.

САЛВАРДЫ КӨЛҮ—Азәрб.ССР-дә (Нах.МССР-ин Шаһбуз р-ну) көл. Салварды д.-нын јамачында, 2843 *м* һүнд.-дәдир. Саһ. 3,2 *ha*, уз. 280 *м*, ән ениш јердә ени тәгр. 200 *м*-дир. Мүхтәлиф мәнбәләрдән гидаланыр. Салварды чајы (Нахчыван чајынын сол голу) С.к.-ндән башланыр.

САЛВИ́НИ (Salvini) Томмазо (1.1. 1829, Милан—31.12.1915, Флоренсија) —италјан актјору. С.-нин үмумдүнја шөһрәти Шекспир гәһрәманларынын сәһнә тәчәссүмү илә бағлыдыр: Отелло, Һамлет, Макбет, Лир («Отелло», «Һамлет», «Макбет», «Крал Лир») вә б. С.-нин актјорлуғу 19 әср италјан вә бүтүн Гәрби Авропа сәһнә сәнәтинин инкишафынын зирвәси олмушдур. С. 1869 илдән мүнтәзәм олараг Авропа вә Американын бир чох өлкәсиндә, дәфәләрлә Русијада чыхыш етмишдир.

СА́ЛДО (итал. saldo—һесаблашма, галыг)—1) *мүһасибат учотунда* һесабларын *дебет* вә *кредит* үзрә јазыларынын јекунлары арасындакы фәрг. Дебет С.-су балансын *активиндә*, кредит С.-су—*пассивиндә* көстәрилир. С.-су олмајан һесаб бағлы һесаб адланыр. 2) Харичи тиҹарәт мүнасибәтләриндә С.—идхалат вә ихраҹатын, јахуд тәләбнамә вә өһдәликләрин ҹәмләри арасындакы фәргдир.

СА́ЛДУС (1917 иләдәк Фрауенбург)—Лат.ССР-дә шәһәр. Салдус р-нунун мәркәзи. Сијетсере (Вента һөвзәси) чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Јејинти сәнајеси, мешә-сәнаје тәсәррүфаты; тарихи вә бәдии музеј вар. Мебел, галантерeја мә'мулаты истеһсал олунур. 1856 илдә салынмышдыр.

СА́ЛЕ—Мәракешдә шәһәр. Бу-Регрег чајы мәнсәбиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 156 мин (1971). Нәглијјат вә тиҹарәт-сәнәткарлыг мәркәзидир. Јејинти, ағаҹ е'малы сәнајеси мүәссисәләри, јахынлығында бејнәлхалг аеропорт вар. Кустар үсулла халча вә дулусчулуг мә'мулаты истеһсал олунур. 11 әсрдә салынмышдыр.

СА́ЛЕМ—бах *Селам*.

САЛЕНҸИ́ХА—Күрҹ.ССР-дә шәһәр. Саленҹиха р-нунун мәркәзи. Чанистскали чајы(Гара дәниз һөвзәси) саһилиндәдир. Чај ф-кләри, минерал су з-ду вар.

САЛЕР—Азәрб.ССР Шамхор р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 35 *км* ҹ.-г.-дә, Шамхор—Барсум автомобил јолу кәнарында, даг әтәјиндәдир. Әһ. 94 (1983); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Клуб вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

САЛЕ́РНО (Salerno)—Италијанын ҹ.-унда шәһәр. Салерно көрфәзи саһилиндәдир. Салерно әјаләтинин инз.м. Дәниз порту. Әһ. 162 мин (1977). Машынгајырма, кимја, јејинти, түтүн, тохуҹулуг, тикиш сәнајеси; ун-т вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур. Дәнизкәнары курортдур. 11—13 әсрләрдә өзүнүн тибб мәктәби (Авропада илк дүнјәви тибб мәктәби) илә шөһрәт тапмышды.

САЛЕХА́РД (нен дилиндә салја—бурун + хард — ев), 1933 иләдәк Обдорск—РСФСР Түмен вил.-ндә шәһәр. Јамал-Нен Мухтар Маһалынын мәркәзи. Об чајынын сағ саһилиндә, Шимал гүтб даирәси јахынлығында порт. Балыг консерви, сүд з-длары, евтикмә комбинаты; зообајтарлыг техникуму, тибб, педагожи, мәдәни-маариф мәктәбләри, өлкәшүнаслыг музеји, Халг јарадыҹылығы еви вә с. вар. Тикинти һиссәләри истеһсал олунур. 1595 илдә гала кими салынмышдыр.

САЛЗ—бах *Палчыг вулканы*.

САЛИ СҮЛЕЈМАН, Мама Маһтулла оғлу Мухталијев [1880, Темирхан-Шура (индики Бујнакск ш.) јахынлығында Казанишша аулу — 6.7. 1972, Бакы] — совет сирк пәһләваны, пешәкар күләшчи. Азәрб. ССР әмәкдар артисти (1946), Дағыстан МССР халг артисти (1950). 1901 илдә Темирхан-Шураја гастрол сәфәринә кәлмиш мәшһур рус пәһләваны И. *Поддубнынын* мәсләһәти илә сирк пәһләваны олмушдур. С. С. Алманија, Түркијә, Франса, Италија вә с. өлкәләрдә сирк күләшчиләринин бејнәлхалг турнирләриндә мүвәффәгијјәтлә чыхыш етмишдир. 1923 илдән Бакы сиркиндә ишләмишдир.

Әд.: Кәримов Ш., Сали Сүлејман, Б., 1983.

Салјан. «Күр» меһманханасы.

САЛИК Казым аға (1781, индики Газах р-нунун Шыхлы к.—1842, орада) — Азәрб. шаири. Азәрб. вә фарс дилләриндә, әруз вә һеҹа вәзнләриндә јазмышдыр. Әсасән, лирик шаир олан С.-ин иҹтимаи әдаләтсизлији кәскин тәнгид едән ше'рләри дә вар. Әсәрләри поетик дилинин садәлији илә сечилир. Мүсәзадлары сәнәткарлыг бахымындан хүсусилә гүввәтлидир.

Әд.: Гасымзадә Ф., XIX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Б., 1974, сәһ. 54—62; Көчәрли Ф., Азәрбајҹан әдәбијјаты, ҹ. 1, Б., 1978.

САЛИ́НАС-ГРА́НДЕС (исп. Salinas Grandes—Бөјүк Шоранлыг)— Аркентинанын шм.-г.-индә, дәниз сәвијјәсиндән 170 *м* јүксәкдә тектоник чөкәкликдә шоранлыг. Саһ. тәгр. 8500 *км*². Гәдим көл галығыдыр. Сода вә поташла зәнкиндир. С.-Г.-дән Тукуман—Кордова д.ј. чәкилмишдир.

САЛИСИ́Л АЛДЕҺИДИ — орто-оксибензалдеһид, $C_6H_4(OH)CHO$; аҹы бадам ији верән рәнксиз маједир, 196,8°С-дә гајнајыр. Аналитик кимјада, әтирли *кумарин* маддәсинин алынмасында вә с. ишләдилир.

САЛИСИ́Л СПИРТИ — орто-оксибензил спирти, $HOC_6H_4CH_2OH$; рәнксиз кристал маддәдир, 86°С-дә гајнајыр; 2) *салисил туршусунун* етил спиртиндә мәһлулу; тибдә харичи антисептик маддә кими ишләдилир.

САЛИСИЛ ТУРШУСУ—ән садә ароматик окситуршу; рәнксиз кристал маддәдир, суда пис, үзви һәллеҹиләрдә јахшы һәлл олур; 159°С-дә әријир, 211°С-дә гајнајыр. Сәнаједә чох вахт фенолу карбоксилләшдирмәклә алыныр. С.т.-нун зәиф антисептик хассәси вар. Онун натриум дузу (натриум-салисилат), амиди (салисиламид) вә асетилсалисил туршусу (аспирин) истиликсалан, илтиһаб әлејһинә вә ағрыкәсән дәрман кими, *п*-аминосалисил туршусу (ПАСК) вәрәм әлејһинә дәрмандыр. С.т. азобојалар истеһсалында, аналитик кимјада, ефирләри исә әтирли маддәләр алынмасында ишләдилир.

САЛИ́ЧА ГАНУННАМӘСИ—бах *Барбар гануннамәләри*.

САЛЈАН—Азәрб.ССР-дә шәһәр (1916 илдән). Салјан р-нунун мәркәзи. Күр чајынын сағ саһилиндә, Салјан дүзүндәдир. Бакы—Астара д.ј.-нда ст. Бакыдан 193 *км* аралыдыр. Тахыл мәһсуллары комбинаты, памбыгтәмизләмә, електрик гајнаг аваданлығы, пластик күтлә е'малы, пивә-спиртсиз ичкиләр вә сүд з-длары, чөрәкбиширмә вә халчачылыг мүәссисәләри, к.т. техникуму, техники-пешә вә үмумтәһсил мәктәбләри, мусиги мәктәби, тарих-өлкәшүнаслыг музеји, мәдәнијјәт еви, кинотеатр, р-н ушаг вә көз хәстәханасы, дәри-зөһрәви хәстәликләр диспансери, вәрәм диспансери, поликлиника, доғум еви, санитар-епидемиоложи ст. вә с. вар.

САЛЈАН ДҮЗҮ—Азәрб.ССР-дә дүзәнлик. Күр-Араз овалығынын бир һиссәси. Ш.-дән Хәзәр дәнизи илә әһатәләнир. Шм.-ш.-дә Күр чајы васитәсилә Ҹәнуб-Шәрги Ширван дүзүндән ајрылыр. Шм.-г.-дә вә г.-дә Муған дүзүнә, ҹ.-г.-дә Ләнкәран овалығына говушур. С.д. океан сәвијјәсиндән 28 *м*-дәк алчагдадыр. Сәтһи һамар, Хәзәр дәнизинә тәрәф мејллидир. Һолосенин гумлу, килли чөкүнтүләриндән тәшкил олунмушдур. Нефт чыхарылыр. Палчыг вулканлары (Дуздаг, Нефтчала вә с.) вар. Јајы гураг кечән мүлајим-исти вә гуру чөл иглиминә маликдир. Иллик јағынты 400 *м*-ә гәдәрдир. Коллекторлар чәкилмишдир. Әсасән, боз-чәмән торпаглары јајылмышдыр. Ландшафты јарымсәһрадыр. Азәрб.ССР-ин әсас памбыгчылыг р-нларындандыр.

САЛЈАН РАЈОНУ—Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. Саһ. 2200 *км*². Әһ. 95,5 мин

(1984, 1 јанвар). Р-нда 1 шәһәр, 1 штг, 56 кәнд вә с. јашајыш мәнтәгәси вар. Мәркәзи Салјан ш.-дир.

Тәбиәт. Әразиси, әсасән, Күр-Араз овалығынын Салјан вә Ҹәнуб-Шәрги Ширван дүзләриндәндир Ш.-дән кичик саһәдә Хәзәр дәнизи илә һүдудланыр. Р-нун шм. һиссәсини Гобустанын ҹ. гуртараҹағы тутур. Тирә вә тәпәликләр (Һәрәми, Мишовдағ вә с.) вар. Әразинин чох һиссәси океан сәвијјәсиндән ашағыда (—28 *м*-ә гәдәр) јерләшир. Неокен вә Антропокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Палчыг вулканлары (Ғалмас, Мишовдағ вә с.) вар. Фајдалы газынтылары: нефт, газ. Јајы гураг кечән мүлајим-исти јарымсәһра вә гуру чөлләр иглими вар. Орта темп-р јанварда 2,5°С, ијулда 26,2°С-дир. Иллик јағынты 250—350 *мм*. Р.-нун әразисиндән Күр чајы ахыр. Күрүн кечмиш голу Бала Күрдән суварма каналы кими истифадә едилир. Боз-гонур, боз-чәмән, чәмән-батаглыг, шоран торпаглар јајылмышдыр. Битки өртүјү јарымсәһра вә сәһра типлидир. Ҹејран, гырмызыгујруг гумсичаны, Кичик Асија гумсичаны, күрзә, тураҹ вә с. вар. Ширван горуғу вә Бәндован јасаглығы. С.р. әразисиндәдир.

Әһали. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 43 нәфәрдир (1984). Ири јашајыш мәнтәгәләри Салјан ш., Арбатан вә Сарван к.-ләридир.

Тәсәррүфат. С.р. респ.-нын ири памбыгчылыг р-нларындандыр. К.т.-нын үмуми мәһсулунун 2/3-јә гәдәрини памбыгчылыг верир. Р-нда 9 к-з, 8 с-з вар (1984). К.т.-на јарарлы торпагларын үмуми саһ. 81,0 мин *һа*-дыр (1983). Бунун 42,9мин *һа*-ы шум јери, 0,5 мин *һа*-ы чохиллик биткиләр, 37,6 мин *һа*-ы отлаглардыр. 47,9 мин *һа* торпаг саһәси суварылыр. 40,7 мин *һа* экин саһәсинин 28%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (әсасән, буғда, арпа), 46%-индә техники биткиләр (памбыг), 1%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф, 25%-индә јем биткиләри әкилир. 1983 илдә 46,4 мин *т* памбыг, тәгр. 13 мин *т* тахыл тәдарүк олунмушдур. Үзүм јетишдирилир. 0,5 мин *һа* үзүмлүк вар. Һејвандарлыгла мәшғул олунур. 30,8 мин гарамал (о ҹүмләдән 12,6 мин инәк вә ҹамыш), 92,9 мин давар вар (1983). Гуш сахланылыр. Балыг овланыр. Р-нда «Салјаннефт» нефт вә газчыхарма идарәси, тахыл мәһсуллары комбинаты, памбыгтәмизләмә, електрик гајнаг аваданлыглары, пластик күтлә е'малы, пивә-спиртсиз ичкиләр вә сүд з-длары, чөрәкбиширмә вә халчачылыг мүәссисәләри, даш карханасы, електрик шәбәкәси, Респ. Дөвләт К.т. Истеһсал-Техники Тә'минат Комитәсинин шө'бәси вә с. вар. Р-нун әразисиндән Бакы—Астара д.ј. вә автомобил јолу кечир.

Мәдәни гуруҹулуг вә сәһијјә. 9 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 685 ушаг тәрбијә олунур. 53 үмумтәһсил мәктәбиндә 22500, 2 техники-пешә мәктәбиндә 1230 шакирд, Салјан к.т. техникумунда 620 тәләбә тәһсил алыр (1982/83). Р-нда Азәрб. Елми-Тәдгигат Памбыгчылыг Ин-тунун Салјан истеһсалат-тәҹрүбә ст., өлкәшүнаслыг музеји, мусиги мәктәби, 45 китабхана, 25 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1983). АКП Салјан РК вә р-н ХДС-нин органы «Гәләбә» гәзети 1931 илдән (1963 иләдәк «Сосиализм јолу», 1963—65 илләрдә «Мәһсул» адлары илә) чыхыр. Јерли радио верилишләри редаксијасы 1934 илдә јарадылмышдыр. Р-нда телевизија верилишләринә бахылыр.

Ме'марлыг абидәләриндән Салјан ш.-ндә мәсҹид (19 әср), шәһәрин јахынлығында овдан, Гумлавар көрпүсү, Губалыбалаоғлан к. јахынлығында көрпү (һәр үчү 17 әср), *Пирсаатчај ханәкаһы* вә с. галмышдыр.

Р-нда 110 чарпајылыг 8 хәстәхана, 2 диспансер (дәри-зөһрәви вә вәрәм диспансери), 40 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитарија-епидемиоложи ст., 217 һәким, 478 орта тибб ишчиси вар (1983).

1

2

3

4

Салјан рајону. 1. Салјан пластик күтлә е'малы заводунда. 2. «Октјабр» колхозунда памбыг јығымы. 3. «Ҹәнки» халг фолклор ансамблы. 4. «Бәширабад» колхозунун мәдәнијјәт еви.

САЛЈАНӘ (фар. «سالیانه—«иллик»)—орта әсрләрдә бир сыра Јахын Шәрг өлкәсиндә, о ҹүмләдән Азәрб.-да мөвҹуд олмуш верки. Јерли һәрби һиссәнин сахланылмасы үчүн илдә бир дәфә, онларын јерләшдији әјаләтин әһалисиндән топланылырды. Һәҹми гејри-мүәјјән иди. С. чох вахт хәзинә һесабына кечирилирди. Гарабағ ханлығында С. малҹәһәтин диван хејринә јығылан һиссәсини тәшкил едирди.

«САЛЈАННЕФТ» НЕФТ ВӘ ГАЗЧЫХАРМА ИДАРӘСИ—Азәрб.ССР нефт вә газчыхарма сәнајеси мүәссисәси. *Азәрнефт* истеһсал бирлијинә дахилдир. Салјан р-нунун әразисиндәдир. 1963 илдә јарадылыб. 2 нефт вә газчыхарма сехини бирләшдирир. Идарәјә мәркәзи мүһәндис-технолоҹи хидмәт саһәси, елми тәдгигат вә истеһсалат ишләри сехи, гујуларын әсаслы вә јералты тә'мири сехи, газ-компрессор сехи, електрик аваданлыгларынын истисмары вә тәҹһизаты сехи, тәсәррүфат һесаблы тикинти-гурашдырма саһәси вә с. дахилдир. Күрсәнки вә Гарабағлы јатагларыны истисмар едир. Һәр ики јатагда тәдгигат ишләринә 1931 илдә башланмышдыр, 1960 илдә Гарабағлы јатағында 6 №-ли кәшфијјат гујусундан вә 1961 илдә Күрсәнки јатағында 8 №-ли гујудан нефт фонтан вурмагла јатагларын истисмарына башланмышдыр. Гујуларын ишләмәсиндә теленәзарәт вә автоматик идарәетмә гурғуларындан истифадә олунур; мүтәрәгги технолокија тәтбиг едилир. Идарәдә 1963—83 илләрдә нефт һасилаты тәгр. 5 дәфә, газ һасилаты 22 дәфәдән чох артмышдыр.

САЛЈЕ́РИ (Salieri) Антонио (18.8.1750, Верона јахынлығында, Ленјаго—7.5. 1825, Вјана)—италјан бәстәкары, дирижор вә педагог. 1766 илдән Вјанаја көчмүш, сарај бәстәкары вә капелмејстери олмушдур. С. италјан опера труппасына (1790 илә гәдәр) вә сарај хор капелласына (1824 илә гәдәр) рәһбәрлик етмишдир. «Армида» (1671), «Меһманхана саһибәси» (1773), «Танынмыш Авропа» (1778), «Зәнчиләр» (1804) вә с. операларын,ораторија, инструментал әсәрләрин мүәллифидир. Л. Бетһовен, Ф. Шуберт, Ф. Лист вә б. С.-дән дәрс алмышлар. С.-нин В. Мотсарты зәһәрләмәси һаггындакы рәвајәт әсасында А. Пушкин «Мотсарт вә Салјери» фаҹиәсини јазмышдыр.

САЛЈУ́Т (фр. salut, лат. salus—салам) — тәнтәнәли салам вә еһтирам формасы (атәшлә, бајрагларла вә с. илә), бах һәмчинин *Салам атәши*.

«САЛЈУ́Т»—Јерәтрафы космик фәзада узун мүддәт космонавтларла, јахуд автоматик режимдә уча билән совет орбитал стансијасы. Х.т.-нын хејринә астрофизика, космик тәбабәт, биолокија, Јерин тәбии сәрвәтләринин өјрәнилмәси, чәкисизлик шәраитиндә мүхтәлиф експериментләрин апарылмасы вә с. саһәсиндә кениш елми-тәдгигат програмыны јеринә јетирмәк үчүндүр. Стансија үч әсас бөлмәдән: кечид, иш вә агрегат бөлмәләриндән ибарәтдир. Кечид бөлмәсиндә бирләшмә говшағы; иш бөлмәсиндә мәркәзи идарәетмә посту, борт системләрини вә елми ҹиһазлары идарә едән пултлар, космонавтларын јатаг јерләри, физики мәшғәлә тренажорлары, санкикијена говшағы, су, әрзаг, кејим вә с. еһтијаты јерләшир; иш бөлмәсинин арха һиссә-

синдәки гејри-һерметик агрегат бөлмәсиндә исә јаначаг, мүһәррик, антеналар, Күнәш батарејасы панелләри вә с. сахланылыр.

Илк «Салјут» орбитә 1971 ил апрелин 19-да чыхарылмышдыр. 1971 ил апрелин 23-дә бурахылмыш «Сојуз-10» (В. А. *Шаталов*, А. С. *Јелисејев*, Н. Н. *Рукавишников*) «С.» илә бирләшәрәк 5 саат јарым, 1971 ил ијунун 7-дә «Сојуз-11» (К. Т. *Доброволски*, В. Н. *Волков*, В. И. *Патсајев*) «С.» илә бирләшиб 23 күн бирликдә учмушдур. 1971 ил октјабрын 11-дә Јердән верилән әмрлә «С.»-ун һәрәкәти тормозланмыш вә ст. атмосферин сых гатларына дахил олуб сырадан чыхмышдыр.

«Салјут-2» 1973 ил апрелин 3-дә орбитә чыхарылмыш вә гыса мүддәт учушда олмушдур.

«Салјут-3» 1974 ил ијунун 25-дә орбитә чыхарылмыш, 1974 ил ијулун 5-дә «Сојуз-14» (П. Р. *Попович*, Ј. П. *Артјухин*) илә бирләшмиш, һеј'әт ијулун 19-да Јерә гајытдыгдан сонра, ст.-нын учушу автоматик режимдә 1975 ил јанварын 24-дәк давам етмишдир.

«Салјут-4» 1974 ил декабрын 26-да орбитә чыхарылмыш, 1975 ил јанварын 11-дә бурахылан «Сојуз-17» (А. А. *Губарев*, К. М. *Гречко*) илә (1975 ил мајын 24-дә һеј'әт Јерә гајытмышдыр), 1975 ил мајын 26-да «Сојуз-18» (П. И. *Климук*, В. И. *Севастјанов*) илә бирләшмишдир (һеј'әт 63 күнлүк комплекс һалда учушдан сонра 1975 ил ијулун 26-да Јерә енмишдир). 1975 ил нојабрын 19-да пилотсуз «Сојуз-20» автоматик олараг «С.-4» илә бирләшмиш, учуш 3 ај давам етмишдир.

«Салјут-5» 1976 ил ијунун 22-дә орбитә чыхарылмыш, 1976 ил ијулун 7-дә «Сојуз-21» (Б. В. *Волынов*, В. М. *Жолобов*) илә (һеј'әт 1976 ил августун 24-дә Јерә гајытмышдыр), даһа сонра, 1977 ил февралын 7-дә бурахылан «Сојуз-24» (В. В. *Горбатко*, Ј. Н. *Глазков*) илә бирләшмишдир.

«Салјут-6» 1977 ил сентјабрын 29-да орбитә чыхарылмыш, декабрын 11-дә «Сојуз-26» (Ј. В. *Романенко*, К. М. Гречко) илә бирләшмишдир (һеј'әт јени конструксијалы скафандрларла ачыг космоса чыхмышдыр). 1978 ил јанварын 11-дә «Сојуз-27» (В. А. *Чанибеков*, О. Г. *Макаров*) илә бирләшәрәк, илк дәфә 1 ст. вә 2 космик кәмидән (КК) ибарәт комплекс јаранмышдыр. Јерә енмәк үчүн космонавтлар (В. А. Чанибеков, О. Г. Макаров) «Сојуз-26»-дан истифадә етмишләр. 1978 ил јанварын 28-дә пилотсуз космик нәгл. кәмиси (КНК) «Прогрес-1» автоматик олараг «С.-6» илә бирләшмиш вә илк дәфә ст. Јердән кәтирилән јаначагла тәчһиз едилмишдир. Февралын 6-да КНК ст.-дан ајрылыб атм.-ин сых гатларында мәһв олмушдур. 1978 ил мартын 2-дә илк бејнәлхалг һеј'әт (А. А. Губарев вә ЧССР вәтәндашы В. *Ремек*) тәрәфиндән идарә олунан «Сојуз-28» КК мартын 3-дә «С.-6»—«Сојуз-27» комплекси илә бирләшмиш, мартын 10-да А. А. Губарев вә В. Ремек Јерә гајытмышлар. Мартын 16-да Ј. В. Романенко вә К. М. Гречко Јерә енмишләр. 1978 ил ијунун 15-дә бурахылан «Сојуз-29» (В. В. *Ковалјонок* вә *А. С. Иванченков*) «С.-6» илә бирләшмишдир. Ијунун 28-дә «Сојуз-30» (П. И. Климук вә ПХР вәтәндашы М. *Кермашевски*) «С.-6»—«Сојуз-29» комплекси илә бирләшмишдир. Космонавтлар

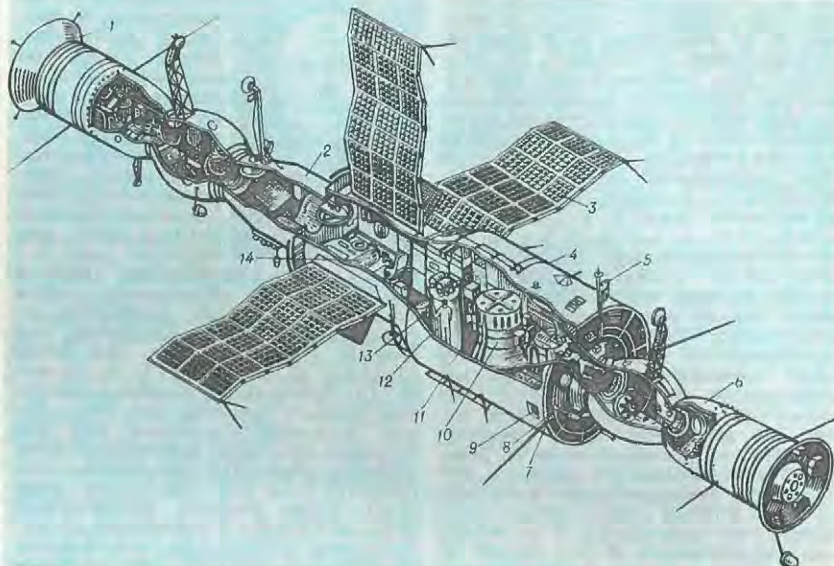

«Салјут-6» орбитал стансијасы: *1*, *6*—нәглијјат кәмиси; 2—кечид бөлмәси; *3*—Күнәш батарејасынын панелләри; *4*—иш бөлмәси; *5*—јахынлашма системи антенасы; *7*—коррексијаедичи мүһәррик; *8*—кечид камерасы; *9*—оријентасија мүһәррики; *10*—елми апаратлар бөлмәси; *11*—гачыш јолу; *12*—душ гурғусу; *13*—МКФ-6М фотоапараты; *14*—мәркәзи идарәетмә посту.

ијулун 5-дә Јерә гајытмышлар. Августун 27-дә «С.-6» «Сојуз-31» (В. Ф. *Быковски* вә АДР вәтәндашы З. *Јен*) КК-си илә бирләшмишдир, 1979 ил февралын 25-дә бурахылмыш «Сојуз-32» (В. А. *Лјахов*, В. В. *Рјумин*) февралын 26-да «С.-6» илә бирләшмиш, һеј'әт 3 КНК гәбул етмишдир, ијунун 8-дә «Сојуз-34»-лә бирләшмиш вә «Сојуз-32» илә тәдгигат материалларынын бир гисмини Јерә көндәрмишдир. 1979 ил августун 19-да 175 күнлүк учушу баша вуран Лјахов вә Рјумин «Сојуз-34» кәмисинин ендирилән апараты илә Јерә гајытмышлар, «С.-6» исә автоматик режимдә учушу давам етдирмишдир. 1979 ил декабрын 16-да «С.»—«Сојуз» орбитал комплексинин ишинин тә'мин едилмәси илә әлагәдар олараг нәгл. әмәлијјатлары кечирмәк үчүн пилотсуз тәкмилләшдирилмиш «Сојуз Т» нәгл. кәмиси бурахылмышдыр. Кәми 1980 ил мартын 24-дәк «С.-6» илә биркә ишләмиш, 1980 ил мартын 26-да онун ендирилән апараты Јерә гајытмышдыр.

1980 ил апрелин 9-да бурахылмыш «Сојуз-35» (Л. И. *Попов* вә В. В. Рјумин) апрелин 10-да «С.-6» илә бирләшмиш, 1980 ил мајын 27-дә бурахылмыш «Сојуз-36» (В. Н. Кубасов вә Мач.ХР вәтәндашы Б. *Фаркаш*), «С.-6»—«Сојуз-35» илә бирләшәрәк орбитал комплекс јаратмышдыр. 7 күн учушда олдугдан сонра «Сојуз-35» васитәсилә В. Н. Кубасов вә Б. Фаркаш Јерә гајытмышлар. 1980 ил ијунун 5-дә «Сојуз Т-2» Јерәтрафы орбитә илк дәфә һеј'әтлә (Ј. В. *Малышев*, В. В. *Аксјонов*) чыхарылмыш вә «С.-6»—«Сојуз-36» орбитал комплексиндә динамик әмәлијјатлары јеринә јетирдикдән сонра ијунун 9-да космонавтлар Јерә гајытмышлар.

1980 ил ијулун 23-дә «Сојуз-37» (В. В. Горбатко вә ВСР вәтәндашы *Фам Туан*) КК-си бурахылмыш, 24-дә «С.-6»—«Сојуз-36»—«Сојуз-37» комплекси Јерәтрафы фәзада ишләмәјә башламышдыр. Космонавтлар ијулун 31-дә «Сојуз-36» васитәсилә Јерә гајытмышлар.

1980 ил сентјабрын 18-дә бурахылан «Сојуз-38» (Романенко вә Куба Республикасынын вәтәндашы Арналдо *Тамајо* Мендес) сентјабрын 19-да «С.-6» илә бирләшмиш, 7 күн әрзиндә 4 космонавт (Попов, Рјумин, Романенко вә Тамајо Мендес) бирликдә ишләмишләр. Романенко вә Тамајо Мендес сентјабрын 26-да Јерә гајытмышлар, Л. И. Попов вә В. В. Рјумин исә учушу 1980 ил октјабрын 11-дә баша вурмушлар. 1980 ил нојабрын 27-дән декабрын 10-дәк учушда олан «Сојуз Т-3» кәмисинин һеј'әти (Л. Д. *Кизим*, О. Г. Макаров, К. М. *Стрекалов*) орбитал комплексин («С.-6»—«Прогрес-11»—«СојузТ-3») 12 күн давам едән учушу заманы ст.-да тә'мир-профилактика ишләри көрмүшдүр.

1981 ил мартын 12-дә «Сојуз Т-4» (В. В. Ковалјонок, В. П. Савиных) вә 1981 ил мартын 22-дә «Сојуз-39» (В. А. Чанибеков вә МХР вәтәндашы Ж. Гурракча) бурахылмышдыр. «Сојуз Т-4» — «Салјут-6» — «Сојуз-39» комплекс һалында учушу давам етдирдикдән сонра мартын 30-да Чанибеков вә Гурракча «Сојуз-39»-ун, Ковалјонок вә Савиных исә 1981 ил мајын 26-да «Сојуз Т-4»-үн енән апаратлары илә Јерә гајытмышлар. 1981 ил мајын 14-дә бурахылмыш «Сојуз-40» (Л. И. Попов вә РСР вәтәндашы Д. *Прунариу*) «С.-6»—«Сојуз Т-4» комплекси илә бирләшмиш, учуш 7 күн давам етмиш вә мајын 22-дә космонавтлар Јерә гајытмышлар. Үмумијјәтлә «С.-6» ст.-сы 3 ил 8 ај (1977 ил сентјабрын 29-дан 1981 ил мајын 26-дәк) фәалијјәтдә олмушдур.

«Салјут-7» 1982 ил апрелин 19-да бурахылмышдыр. 1982 ил мајын 14-дә учуша башлајан «Сојуз Т-5» (А. Н. Березовој, В. В. *Лебедев*) ертәси

күн «С.-7» илә бирләшмишдир. Иjунун 25-дә «Союз Т-6» (В. А. Чанибеков, А. С. Иванченков вә Франса вәтәндашы Жан-Лу Кретjен) «С.-7»—«Союз Т-5» комплекси илә бирләшмишдир. Пилотлу ст.-да илк дәфә олараг ејни вахтда беш космонавт ишләмишдир. «Союз Т-6»-нын hej'әти иjулун 2-дә Јерә енмишдир. 1982 ил августун 19-да бурахылмыш «Союз Т-7» (Л. И. Попов, А. А. *Серебров*, дүнјада икинчи космонавт гадын С. Ј. *Савитскаја*) ертәси күн «С.-7»—«Союз Т-5» комплекси илә бирләшмишдир. Августун 20—27-дә «С.-7» ст.-нда космонавт гадынын иштирак етдији әлавә експедисија нәзәрдә тутулан ишләри јеринә јетирмишдир. Учуш заманы каинатын галактикада вә галактикадан харичдә олан мүхтәлиф објектләри, рентген шүаларынын вә ултрабәнөвшәји шүаларын мәнбәләри, планетләрарасы мүһит, Јер атмосфери тәдгиг едилмишдир. 1982 ил декабрын 10-да А. Березовој вә В. Лебедев 211 күнлүк пилотлу учушу мүвәффәгијјәтлә баша вурмушлар. 1983 ил иjунун 27-дән нојабрын 23-нә гәдәр «Союз Т-9» кәмиси илә учушда олмуш В. А. Лјахов вә А. П. Александров «С.-7» илә комплекс һалда учараг, космосда олдуглары 150 күн әрзиндә кәминин ст. илә бирләшмәсини вә һерметиклијини јохламыш, ачыг космоса чыхмыш, Күнәш батарејасы панелләрини ишә салмыш вә бир чох дикәр мүһүм тәдгигат ишләри апармышлар. Әлдә олунмуш нәтичәләр елмин, техниканын вә өлкәмизин х.т.-нын мүхтәлиф саһәләриндә кениш тәтбиг олуначаг, дүнјанын бүтүн адамларынын рифаһы наминә тәрәгги ишинә хидмәт едәчәкдир.

САЛКА — Күрч.ССР-дә штг. Салка р-нунун мәркәзи. Тбилиси дәзкаһгајырма з-дунун филиалы, јағ-пендир з-ду, ајаггабы, дәмир-бетон мә'мулаты мүәссисәләри; к.т. техникуму вар.

САЛЛИВЕН (Sullivan) Луис Һенри (3.9.1856, Бостон—14.4.1924, Чикаго)—американ ме'мары вә ме'марлыг нәзәријјәчиси. Каркас конструксијанын естетик принсипләриндән истифадә етмәк јолу илә инша едилән јени типли һүндүр биналарын лајиһәсини вермиш, расионал ме'марлыг һәлли саһәсиндә ахтарышлар апармышдыр. Әсас ишләри: Чикагода Аудиториум бинасы (мүштәрәк лајиһә, 1886—89), Сент-Луисдә (Миссури штаты) Уејнрајт-билдинг (1890—91), Буффалода Гаранти-билдинг (1894—95), Чикагода универсал мағаза (индики «Карсон-Пири-Скотт» фирмасынын бинасы, 1899—1900), Оуатоннада (Миннесота штаты) Милли фермер банкы (1907—08), Колумбусда (Висконсин штаты) фермер вә тачирләрин Иттифаг банкы (1914—19) вә с. С. ме'марлығын нәзәри мәсәләләринә даир елми әсәрләрин мүәллифидир.

САЛМАН МҮМТАЗ, С ә л м а н М ү м т а з (Салман Мәммәдәмин оғлу Ә с к ә р о в у н тәхәллүсү; 1884; Нуха—1941)—Азәрб. совет әдәбијјатшүнасы, мәтншүнас, шаир. Ашгабадда тәһсил алмыш, әрәб вә фарс дилләрини өјрәнмиш, 1918 иләдәк орада јашамышдыр. «Молла Нәсрәддин»дә дини фанатизм вә чәһаләт әлејһинә ше'р вә фелјетонлар чап етдирмиш, журналын Орта Асијада вә б. јерләрдә јајылмасына јардым көстәрмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра классик әдәби ирсин топланмасы, нәшри вә тәдгиги саһәсиндә фәалијјәт көстәрмиш, Азәрб. шаир вә ашыгларынын әсәрләринин бир сыра намә'лум әлјазма нүмунәләрини ашкара чыхармышдыр. «Коммунист» гәзетиндә «Унудулмуш јарпаглар» башлығы алтында Азәрб. әдәбијјатына даир мәгаләләр дәрч етдирмишдир. 1925—26 илләрдә С. М. «Коммунист» гәзети нәшријјатында Азәрб. әдәбијјаты серијасындан 24 шаирин (Нәсими, Гөвси Тәбризи, Нишат Ширвани, Аға Мәсиһ Ширвани, М. П. Вагиф, Г. Б. Закир, М. Ш. Вазеһ вә б.) китабыны бурахдырмышдыр; бунларын бир чоху һәмин шаирләрин әсәрләринин илк топлу нәшри иди. Ашыг поезијасы нүмунәләриндән ибарәт «Ел шаирләри» китабыны (һ. 1—2, 1927—28; тәкрар чапы 1935), Сары Ашығын бајатыларыны (1927, 1934) нәшр етдирмишдир. Азәрб. әдәбијјаты классикләри әсәрләринин елми-тәнгиди мәтнинин һазырланмасы үзәриндә чалышмышдыр. Нәсими, Шаһ Исмајыл Хәтаи, Һәбиби, Фүзули, Видади, Вагиф, И. Гутгашынлы вә б.-нын һәјат вә јарадычылығына даир арашдырмалары, М. Ә. Сабир вә А. Сәһһәт һаггында хатирәләри вар.

Әд.: Т а ғ ы ј е в Р., Салман Мүмтаз, Б., 1974; Н ә ч ә ф о в Н., Салман Мүмтаз, «Азәрбајчан мәтншүнаслығы мәсәләләри» китабында, Б., 1979; Д а д а ш з а д ә А., Салман Мүмтаз, «Фикир карваны» китабында, Б., 1984.

САЛМАНБӘЈЛИ—Азәрб.ССР Ағчабәди р-нунун Хочавәнд советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 9 *км* ч.-г.-дә, Мил дүзүндәдир. Әһ. 1302 (1983); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар. С. јахынлығында Енеолитдән орта әсрләрә гәдәрки дөврү әһатә едән вә гәдим мадди мәдәнијјәт галыглары илә зәнкин олан *Галатәпә* абидәси јерләшир.

САЛМАНОВ Сарван Гаракиши оғлу (д. 21.12.1927, индики Исмајыллы р-нунун Зоғаллыг к.)—иншаатчы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1971). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. ССРИ-нин фәхри енеркетики. Әмәк фәалијјәтинә 1945 илдә Минкәчевир СЕС-индә башламышдыр. 1948—53 илләрдә СЕС-дә екскаваторчу ишләмиш, 1953—79 илләрдә исә мүхтәлиф вәзифәләрдә чалышмышдыр. 1979 илдән Азәрб. ДРЕС-ндә директор мүавини ишләјир. Сов. ИКП 24-чү гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. С. Вурғунун «Муған» поемасында Сарванын образы јарадылмышдыр.

САЛМАНОВ Фәрман Гурбан оғлу (д. 28.7.1928, Шамхор р-нунун Морул к.)—мүһәндис-кеолог, кеолокија-минералокија елмләри доктору (1971). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1976). Ленин мүкафаты лауреаты (1970). 1957 илдән Сов.ИКП үзвү. 1954 илдә М. Әзизбәјов ад. Азәрбајчан Сәнаје Институтуну битирмишдир. 1954—59 илләрдә Новосибирск кеолокија идарәсиндә кеолог, бөјүк кеолог, нефт кәшфијјаты експедисијасынын рәиси, 1959—62 илләрдә Түмен әрази кеолокија идарәси Сургут нефт кәшфијјаты експедисијасынын рәиси, 1962—64 илләрдә Уст-Балык експедисијасынын баш кеологу, 1964—70 илләрдә Правдинск нефт кәшфијјаты експедисијасынын рәиси, 1970 илдән Түмен Баш Кеолокија Идарәсинин нефт вә газ үзрә баш кеологу олмушдур. 1978 илдән Түмен Баш Кеолокија Идарәсинин рәисидир. С. Түмен вил.-нин Орта Објаны әразисиндә 20-дән чох нефт јатағыны кәшф етмишдир. Гәрби Сибир овалығында илк дәфә С.-ун рәһбәрлији илә Мезозој чөкүнтүләриндә нефт тапылмыш вә чыхарылмышдыр. С.-ун билаваситә иштиракы вә рәһбәрлији илә Гәрби Сибирдә Уст-Балык, Сургут, Салымск, Правдинск, Верхне-Салымск, Мамонтовск, Самотлор, Уренгој, Бованенковск вә дикәр нефт вә газ јатаглары кәшф олунмушдур. С.-ун 70-дән чох елми әсәри дәрч олунмушдур. РСФСР Али Советинин (10-чу чағырыш) депутатыдыр. 1967 илдән Сов.ИКП Түмен Вилајәт Комитәсинин үзвү, 1968 илдән Сургут ш.-нин фәхри вәтәндашыдыр. Губкин ад. мүкафата лајиг көрүлмүшдүр (1980). Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Закономерности распределения и условия формирования залежей нефти и газа, М., 1975; Геология нефти и газа Западной Сибири, М., 1975 (совм. с др.); Закономерности распределения крупных месторождений нефти и газа в земной коре, М., 1975 (совм. с др.).

САЛМАНТӘПӘ—Азәрб.ССР Губа р-ну Дикаһ к.-нин шм.-г.-индә Гуручајын сағ саһилиндә еркән орта әсрләрә (4—8) аид јашајыш јери. Саһ. 1 *ha*-дан чохдур. Археоложи газынтылар заманы (1963, 1966) дивар галыглары, алты тәсәррүфат гујусу, дән дашлары, чилаланмыш вә газыма үсулу илә нахышланмыш сахсы габ (чам, бардаг, күп) гырыглары вә с. тапылмышдыр.

Әд.: О р у ч о в А. Ш., Салмантәпәдә илк орта әср јашајыш јери, Азәрбајчанын мадди мәдәнијјәти, ч. 8, Б., 1976.

САЛМОНЕЛЛЈОЗЛАР—инсан вә һејванларда салмонеллаларын төрәтдији кәскин инфексион хәстәлик. И н с а н л а р д а С. мүәјјән хәстәлик кими тиф вә паратиф хәстәлијиндән сечилир. Инфексија мәнбәји хәстә һејванлар, бә'зән инсанлардыр. Јолухма, әсасән, һејван мәншәли мәһсуллардан (әт, әт мәһсуллары, сүд, газ вә өрдәк јумуртасы вә с.) истифадә етдикдә баш верир. Инкубасија дөврү 2—6 саатдан 2—3 күнә гәдәрдир. С.-ын мәдә-бағырсаг, јаталағабәнзәр, септик формасы ајырд едилир. Әсасән, кәскин башлајыр, гусма, исһал, башағрысы, темп-р, әзәлә вә ојнаг ағрылары мүшајиәт олунур. М ү а л и ч ә с и: мә'дә вә бағырсаглары јумаг, чохлу исти ширин ма-

је ичмәк, спазмолитик маддәләр, антибиотикләр вә с. Профилактикасы: гида мәһсулларынын һазырланмасы вә сахланмасы гајдаларына риајәт етмәк, ичтимаи иашә, тичарәт вә ушаг мүәссисәләриндә ишләјәнләри тибби мүајинәдән кечирмәк вә с.

Һејванларда С.-атиф, паратиф дә дејилир. С.-ы мүхтәлиф салмонеллалар төрәдир. Ат, гарамал, гојун, кечи, хәздәрили һејванлар, гушлар, арылар вә с. јолухур. Үмуми интоксикасија, јүксәк темп-р, баласалма, мә'дә-бағырсаг вә тәнәффүс органлары фәалијјәтинин позулмасы, мәркәзи синир системинин зәдәләнмәси илә характеризә олунур. Кедиши ити, јарымити вә хроникдир. Мүаличәси: антибиотикләр. Профилактикасы поливалент вaксинлә апарылыр.

Әд.: Лебедев Н. И., Сальмонеллёзы, Минск, 1980.

САЛНАМӘ (фар. سال — ил+*намә*) — 1) һадисәләри илләр үзрә нәгл едән тарихи әсәр. Орта әсрләрдә Шәргдә С.-ләри адәтән сарајларда тарихчиләр, мүншиләр вә катибләр тәртиб едирди. Һөкмдарын хидмәтиндә олан мүншиләрин јаздығы С.-ләрдә онларын сијаси вә дини дүнјакөрүшләри, синфи мөвгеји өз әксини тапырды. С. јазан мүншиләр чох вахт һөкмдарын апардығы мүһарибәләрдә, онун сәфәрләриндә, мәчлисләриндә иштирак едирдиләр. Ајры-ајры һөкмдарлара итһаф едилән С.-ләр дә олурду. 15 әсрин 1-чи јарысында намә'лум мүәллифин јаздығы «Дастан-е Султан Әбу Сәид Баһадур хан ибн Улчајту» әсәри султанын һәјатыны илбәил әкс етдирир. 16 әср Иран тарихчиси Гази Әһмәд Гуминин «Хуласәт әт-Тәварих» әсәринин бөјүк бир һиссәси илләр үзрә јазылмышдыр.

Рус С.-ләри «летопис» адланыр. С.-ләр јазылы тарихи мә'хәз кими, һәмчинин әдәбијјатшүнаслыг вә дилчилик бахымындан әһәмијјәтлидир.

2) Ајда вә ја илдә бир дәфә бурахылан библиографик нәшр (мәс., Азәрбајҹан Дөвләт Китаб Палатасынын бурахдығы ајлыг «Азәрбајҹан мәтбуат салнамәси»); ај вә ја ил әрзиндә нәшр олунмуш китаб, брошүр, журнал вә гәзетләр һаггында мә'лумат верир.

«САЛО́ РЕСПУБЛИКАСЫ»—Икинчи дүнја мүһарибәси заманы, 1943 илин февралында Италија әразисиндә алман фашистләринин көмәји илә јарадылмыш ојунчаг фашист республикасы. «С.р.»-нын (рәсми ады «Италија сосиал республикасы») башчысы Б. Муссолини иди. Әсас назирликләр Сало ш.-ндә јерләшмишди (ады бурадандыр). «С.р.» һакимләри өлкәни Һитлер Алманијасындан тамамилә асылы һала салмаг сијасәти јеридирдиләр. «С.р.» антифашист Апрел үсјаны (1945) күнләриндә фәалијјәтини дајандырмыш, онун башчылары (о ҹүмләдән Б. Муссолини) исә партизанлар тәрәфиндән е'дам едилмишдир.

САЛО́Л—бах *Фенилсалисилат.*

САЛО́Н (фр. salon—гонаг отағы) — Франсада вахташыры кечирилән мүасир инҹәсәнәт сәркиләринин ады. Мүасир инҹәсәнәт сәркиси илк дәфә 1699 илдә *Луврда* (Парис) тәшкил едилмиш, әввәлләр Луврун Бөјүк галерејасында, 1737—1848 илләрдә исә онун Квадрат салонунда (Salon carré) јерләшдирилмишди («С.» ады да бурадандыр). 1881 илдән дөвләт тәдбири кими С.-ун фәалијјәти дајандырылмыш вә о, Франса Рәссамлары Ҹәмијјәтинин сәрәнҹамына кечмишдир. Һәмин илдән һәр ил «Баһар салону» адлы сәркиләр тәшкил едилир. Бөјүк Франса ингилабына гәдәр С.-да јалныз Крал Рәссамлыг Академијасынын үзвләри иштирак едә биләрдиләр. 19 әсрин әввәлләриндән С.-да мешшанларын зөвгүнү охшајан мүһафизәкар, академик инҹәсәнәт үстүн олмуш (бах *Салон инҹәсәнәти*), бунунла јанашы бурада мүтәрәгги рәссамларын әсәрләринә дә јер верилмишдир.

САЛО́Н ИНҸӘСӘНӘТИ—инҹәсәнәтдә мәзмунсузлуғу, бајағылығы, јалныз харичи көзәллијә малик әсәрләри ифадә едән анлајыш. «С.и.» термини 19 әсрин 2-чи јарысындан јајылмыш вә илк вахтлар Парис *Салонунун* жүриси тәрәфиндән бәјәнилән, һакимијјәт органларынын вә буржуа күтләләринин гәбул етдији инҹәсәнәт типини ифадә етмишдир. Сонралар бу термин мешшан зөвгүнә ујғун бүтүн әсәрләри билдирмишдир.

САЛО́НИКИ, Фессалоники (Thessalonikē), Сәланик (түркҹә Selânik)—Јунаныстанда шәһәр. Екеј дәнизинин Термаикос көрфәзи саһилиндәдир. Әһ. 346 мин (1971). Өлкәнин тохуҹулуг сәнајеси мәркәзидир. Нефткимја, металлуркија, метал е'малы, машынгајырма, јејинти, түтүн сәнајеси мүәссисәләри; ун-т, археоложи музеј вар. С.-дә һәр ил бејнәлхалг јармаркалар кечирилир.

Әсасы е.э. 315 илдә гојулмушдур. Бизанс дөврүндә әһәмијјәтинә көрә Константинополдан сонра 2-чи шәһәр олмушдур. 13 әсрдә Фессалоники краллығынын, Епир падшаһлығынын пајтахты иди. 4—14 әсрләрә аид Бизанс абидәләри галмышдыр. *Ататүрк* С.-дә доғулмушдур. С.-дә Гәдим Рома сарај ансамблынын гала диварлары вә бүрҹүн (4 әср) галыглары мүһафизә олунмушдур. Орта әср ме'марлыг абидәләри: бүрҹлү гала (14 әср), гәср (15 әср). Бизанс дөврүнүн тикилиләриндән мүгәддәс Кеорки (4 әср), мүгәддәс Димитри (5—7 әсрләр), мүгәддәс Софија (717—741), Апостоллар (1312—15) килсәләри галмышдыр. Јармарка (1950-чи илләр) вә ун-т (1960-чи илләр) комплексләри мүасир тикилиләриндәндир.

САЛПИНГООФОРИ́Т (јун. sálpinx, sálpingos—бору+јени лат. oophoron—јумурталыг), аднексит—инсанда ушаглыг артымларынын илтиһабы. Стрептококк, стафилококк, гонококк, бағырсаг чөпләри вә дикәр микроорганизмләрин ушаглыг боруларына, јумурталыглара дүшмәсиндән баш верир. Илтиһаби просес ушаглыг боруларынын епител тохумаларынын тамлығынын позулмасы, бору диварынын инфилтратлашмасы илә нәтиҹәләнир. Кәскин, јарымкәскин вә ја ресидивә мејилли хроник олур. Хәстәлијин кәскин дөврүндә үмуми зәифлик, гарнын ашағы наһијәсиндә ағры, темп-р (38—38,5°С), гарын кәрилмиш, әлләдикдә ағрылы олур. Бу әламәтләр јарымкәскин дөврдә азалыр. Хроник дөврдә вахташыры, јахуд һәр күн белдә, гарнын ашағы наһијәсиндә ағры олур, ајбашы позулур. Мүаличәси: кәскин дөврдә хәстәхана шәраитиндә апарылыр: сакитлик, гарына буз гојмаг, антибиотикләр, сулфаниламидләр вә с., јарымкәскин вә хроник С.-дә физиотерапија, палчыг мүаличәси, иринли С.-индә ҹәрраһи мүдахилә, вәрәмли С.-дә вәрәм әлејһинә дәрманлар вә с. Профилактикасы: аборт вә доғум заманы антисептика гајдаларыны көзләмәк, сүзәнәкли вә вәрәмли С.-дә бу хәстәликләрә гаршы профилактик мүбаризә тәдбирләри апармаг вә с.

Әд.: Бодяжина В. И. и др., Диагностика и лечение гинекологических заболеваний в женской консультации, М., 1980.

САЛПИНКИ́Т (јун. salpinx, sálpingos —бору)—ушаглыг боруларынын илтиһабы. Инфексијанын ушаглыгдан, јахуд ган васитәсилә башга органлардан јајылмасындан баш верир. Просес, әсасән, селикли гишанын зәдәләнмәси илә башлајыр, тәдриҹән ушаглыг боруларынын дикәр гатларына кечир; ушаглыгдан-кәнар һамиләликлә, јахуд сонсузлугла нәтиҹәләнә биләр. Хәстәлик чох вахт хроник һал алыр. Ушаглыг боруларынын мәһдуд зәдәләнмәсинә надир һалларда раст кәлмәк олур, адәтән јумурталыглар зәдәләнир. С.-ин клиника, диагностика, мүаличә вә профилактикасы *салпингоофоритдә* олдуғу кимидир.

Әд.: Ежегодник по акушерству и гинекологии, М., 1981.

САЛПЛАР (Desmomyaria, јахуд Salpae)—гишалылар (туникаль'лар) јарымтипиндән сәрбәст үзән дәниз һејванлары јарымсинфи. 25-дәк нөвү вар. Әсасән, океан суларынын (Шимал Бузлу океанындан башга) үст тәбәгәләриндә јашајыр. Бәдәни силиндрварı, уз. бир нечә *мм*-дән 33 *см*-дәк олур. Сәтһи шәффаф туника илә өртүлү олдуғундан һәлгәви әзәләләр вә бағырсаглар ајдын көрүнүр. Һәјат сикли ҹинсијјәтли вә ҹинсијјәтсиз нәсил нөвбәләшмәси илә кедир. Һермафродит ҹинсли фәрдин бәдәниндә бир әдәд рүшејм инкишаф едир. Ишығвермә габилијјәти вар (симбиоз бактеријалар һесабына). Фитопланктонла гидаланыр. Бә'зи балыгларын вә дәниз тысбағаларынын гидасыдыр.

САЛСК—РСФСР Ростов вил.-ндә шәһәр. Салск р-нунун мәркәзи. Орта Јегорлык чајы (Дон һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 59 мин (1982). Дәмирчи-пресс аваданлығы з-ду, јејинти вә јүнкүл сәнајеси, д.ј. вә автомобил нәгл. мүәссисәләри; Ростов тибб мәктәбинин филиалы, 3 халг театры вар.

САЛСК ГОЈУНУ—зәрифјунлу гојун ҹинси. 1930—49 илләрдә Ростов вил. С. М. Будјонны ад. атчылыг з-дунда јерли меринос гојунларынын Америка рамбулјеси гочлары илә ҹүтләшдирилмәси нәтиҹәсиндә јарадылмышдыр. Гочларын дири чәкиси 80—95 *кг* (ән чох 138), јун гырхымы 12—14 *кг* (ән чох 22,5), гојунлары 45—50 *кг* (ән чох 106), јун гырхымы 5,5—7,0 *кг* (ән чох 15) олур. Јунунун уз. 7,5—8 *см* (ән чох 13), тәмиз јун чыхымы 40—42%, кејфијјәти 64-дүр. Һәр 100 доғур гојундан 125—140 гузу алыныр. С.г. гочларындан ССРИ-нин бир чох р-нларында јахшылашдырыҹы ҹинс кими истифадә едилир.

САЛТАХ—Азәрб.ССР Ҹулфа р-нунда (Нах.МССР) кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 31 *км* шм.-да, Әлинҹә чајынын саһилиндә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 1094 (1983); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, тибб мәнтәгәси вар. Кәндин

әразисиндә јерләшән орта әсрләр дөврүнә аид гәбиристан вә археоложи мәдәнијјәт изләри С.-ын гәдим јашајыш мәнтәгәси олдуғуну көстәрир. Археоложи газынтылар апарылмамышдыр.

САЛТИЛЈО (Saltillo) — Мексиканын шм.-ш.-индә шәһәр. Коауила штатынын инз.м. Әһ. 246 мин (1978). Тичарәт-нәгл. вә мә'дән сәнајеси мәркәзидир. Әлван металлуркија, к.т. машынгајырмасы, тохучулуг, дәри, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар.

САЛТЫКОВ, Салтыков-Шедрин, Михаил Јеврафович (тәхәллүсү Н. Шедрин; 27.1.1826, индики Москва вил.-нин Талдом р-ну—10.5.1889, Петербург)— рус јазычысы.

Натурал мәктәб руһунда јазылмыш илк повестләринә («Зиддијјәтләр», 1847; «Долашыг иш»,1848) көрә 1848 илдә һәбс олунмуш вә сонрадан Вјаткаја сүркүн едилмишди. 1855 илдә С. сүркүндән Петербурга гајыдараг, әдәби фәалијјәтини давам етдирмишдир. «Губернија очеркләри»ндә (1856—57) тәһкимчилијә нифрәт, кәндлиләрә рәғбәт әкс олунмушдур. Н. Г. Чернышевски вә Н. А. Добролјубов әсәрин «һәгигәт руһуну» јүксәк гијмәтләндирмишләр. 1856—62 илләрдә бир сыра јүксәк губернија вәзифәләриндә чалышан С. онларла чинајәткар мүлкәдары мәһкәмәјә чәлб етмиш, чохлу рүшвәтхор вә оғру мә'муру хидмәтдән узаглашдырмышды. 1862 илин әввәлиндә, еһтимал ки, «јухарылар»ын тә'киди илә С. истe'фаја чыхмышдыр. Әјаләтдә јашајыб-ишләмәк С.-а зәнкин јарадычылыг материалы верди, онун либерал-маарифчи хүлјаларына сон гојду. «Күнаһсыз һекајәләр» вә «Мәнсур сатиралар» (һәр икиси 1863) китабларындакы очерк вә һекајәләрдә тәһкимчи мүтләгијјәт үсули-идарәсинин тарихән өлүмә мәһкумлуғу фикри әксини тапмышдыр. Хидмәтдән узаглашдырылдыгдан сонра С. «Русскаја правда» журналыны нәшр етмәк нијјәтинә дүшдү, лакин һөкумәт буна ичазә вермәди. Н. Г. Чернышевски һәбс олундугдан сонра Н. А. Некрасовун дә'вәти илә С. «*Современник*» журналынын редаксијасында ишә кирди. Онун бурада дәрч едилмиш «Ичтимаи һәјатымыз» ајлыг шәрһләри 60-чы илләр рус публисистикасы вә әдәби тәнгидинин көркәмли нүмунәләриндәндир. 1864 илдә С. дөвләт хидмәтинә гајытса да, «Современник»ә, Чернышевски вә Добролјубов ән'әнәләринә өмрүнүн сонунадәк садиг галды («Әјаләтдән мәктублар» вә «Заманын әламәтләри», 1869). 1868 илдә чарын көстәриши илә С. бирдәфәлик еһтијата бурахылды, она һәр һансы бир дөвләт вәзифәси тутмаг гадаған едилди. Һәмин вахтдан С. «*Отечественныје записки*» журналында ишләмиш, Некрасовун вәфатындан сонра исә она башчылыг етмишдир. Јарадычылығынын зирвәси олан «Помпадурлар вә помпадуршалар» (1863—74), «Бир шәһәрин тарихи» (1869—70), «Чәнаб дашкәндлиләр» (1869—72), «Нәчиб нитгләр» (1872—76), «Чәнаб Головлјовлар» (1875—80), «Мүасир идиллија» (1877—81), «Халачығаза мәктублар» (1881—82) әсәрләриндә мүтләгијјәт вә тәһкимчилик гурулушу кәскин сатира атәшинә тутулур, о дөвр рус чәмијјәтинин кәскин сосиал зиддијјәтләри, дворјанлығын мә'нәви ифласы, капиталист мүнасибәтләринин јаранмасы көстәрилир. С. өмрүнүн сон илләриндә «Нағыллар» (1882—86), «Һәјатын тәфәррүаты» (1886—87) вә с. кими сәнәт инчиләрини јаратмышдыр. С.-ун бәдии вә публистистик әсәрләри рус әдәбијјатында тәнгиди реализми даһа да инкишаф етдирмишдир. Езоп үслубу, гротеск вә с. С. сатирасынын башлыча хүсусијјәтләриндәндир. В. И. Ленин С.-ун образларына тез-тез мүрачиәт етмишдир.

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1966; Очеркләр, нағыллар, Б., 1977; Һекајәләр, Б., 1978; Собр. соч. и писем, т. 1—20, М., 1965—77.

Әд.: Мәммәд Чәфәр, XIX әср рус әдәбијјаты, һ. 2, Б., 1974; Макашин С. А., Салтыков-Щедрин. Биография, т. 1, 2 изд., М., 1951; Бушмин А. С., М. Е. Салтыков-Щедрин, Л., 1970; Горячкина М. С., Сатира Щедрина и русская демократическая литература 60—80-х годов XIX века, М., 1977; Турков А., Салтыков-Щедрин, 3 изд., М., 1981.

САЛТО (Salto)—Уругвајын шм.-г.-индә шәһәр. Салто департаментинин инз. м. Уругвај чајында порт. Әһ. 80 мин (1975). Һејвандарлыг р-нунун мәркәзи. Јејинти сәнајеси, кәми тәрсанәси вар. Шәраб вә спиртсиз ичкиләр истеһсал олунур.

САЛТО (итал. salto—тулланма)—акробатика вә идман кимнастикасында кениш јајылмыш һәрәкәт; идманчынын һавада һеч бир дајаг нөгтәси олмадан мајаллаг ашмасы. С.-лар мүхтәлиф олур: габаға, архаја, јана, сајына көрә биргат, икигат вә с.

САЛТОВО-МАЈАТСК МӘДӘНИЈЈӘТИ—8—9 әсрләрдә Донбоју вә Азовјаны әразиләрдә мәскунлашмыш јарымкөчәри халглара мәхсус археоложи мәдәнијјәт. С.-М.м. Хәзәр хаганлығынын тәркибинә дахил олан көчәриләрин отураг һәјата кечмәләри дөврүндә јаранмышды. 9—10 әсрләрдә печенегләр мәһв етмишдиләр. С.-М.м.-нә аид 200-дән чох абидә (дүшәркә, гәср, шәһәр, гәбиристан вә с. галыглары) мә'лумдур. Газынтылара 1900 илдә Салтово гәбиристанында (Харков вил.-нин Верхни Салтово к. јахынлығында), 1906 илдә исә Мајатск шәһәр јериндә (Воронеж вил.) башланылмышды. С.-М.м. аланлара (мешә-чөл) вә булгарлара (чөл) мәхсус вариантлара бөлүнүр. Бириничиләр үчүн әкинчиләрә аид мәскәнләр, ағ даш диварлы гәсрләр, катакомба дәфн адәти, икинчиләр үчүн исә көчәри дүшәркәләри вә гују гәбирләр сәчијјәвидир. Һәр ики вариант игтисади чәһәтчә ејни дәрәчәдә инкишаф етмиш вә ваһид мәдәнијјәтә малик олмушдур. С.-М.м.-нә охшар мәдәнијјәтләр аланларын вә гәдим булгарларын јајылдыглары р-нларда (Крым, Орта Волга вә Ашағы Дунај) да мә'лумдур.

Әд.: Артамонов М. И., История хазар, Л., 1962; Плетнева С. А., От кочевий к городам, М., 1967.

САЛТУС (лат. saltus) Гәдим Ромада хүсуси шәхсләрә ичарәјә верилән [5000 јукер (1 јукер ~ 2942 $м^2$) вә даһа чох] бөјүк мешә, отлаг вә с. торпаг саһәләри. С.-ларын чоху императорлара мәхсус иди. Сонралар латифундијалара бәрабәр ири маликанәләри дә С. адландырырдылар. С.-ларда колон әмәјиндән кениш истифадә олунурду.

САЛУИН, Салуен—Чиндә вә Бирмада чај. Бирма вә Таиланд арасында кичик мәсафәдә сәрһәд тәшкил едир. Уз. 282 *км*, һөвзәсинин саһ. тәгр. 325 мин $км^2$. Тибет јајласындан башланыр. Јунан вә Шан јајласы әразиләриндә ахыр. Астаналыдыр. Ики голла Андаман дәнизинә төкүлүр. Јајда дашгын олур. Ағач ахыдылыр. 120 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Моламјајн (Бирма) дәниз порту С.-ин мәнсәбиндәдир.

САЛУРЛАР, салорлар—*оғузларын* 24 тајфасындан бири. Сәлчуг ишғаллары дөврүндә Азәрб.-а кәлмәләри еһтимал олунур. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын баш гәһрәманы Салур Газан хан да С.-дан иди. Азәрб.-да Салер (Шамхор р-ну) к.-нин ады еһтимал ки, С.-ла әлагәдардыр.

САЛХЫМ—чичәк групу; будагланмајан узунсов әсас охдан вә чичәкләрдән ибарәт олуб әсасындан јухарыја доғру инкишаф едир. Чичәкләр, әсасында чичәкалтлығы олан чичәк саплағында отурур. Мешәкиласы, инчичичәји, нохуд вә с. хаччичәклиләр үчүн С. характерикдир.

САМ ДАЈЫ (Uncle Sam) — АБШ һөкумәтинин, һәмчинин типик американын, *јанкиләрин* ән'әнәви истеһзалы ады. Баш һәрфләрин ујғунлуғу илә (US—Бирләшмиш Штатлар сөзләринин абревиатурасы) әлагәдар јаранмышдыр.

САМ МИРЗӘ (1517, Әрдәбил—1567, Әрдәбил)—Азәрб. шаири, алим. Шаһ Исмајыл Хәтаинин икинчи оғлудур. Атасынын сарајында көркәмли алим вә шаирләрдән тә'лим вә тәрбијә алмышдыр. Гәзәлләр јазмышдыр. 15 әсрин сону—16 әсрин орталарында јашамыш Азәрб. вә фарс шаирләри һаггында гыса мә'лумат верән мәшһур «Төһфеји-Сами» тәзкирәсинин мүәллифидир.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1960.

САМ МИРЗӘ I (?—1743) — јаланчы шаһзадә. Османлы Түркијәсинин Дағыстана көндәрдији I С. М. Надир шаһдан наразы галан вә әсасән шиә тәригәтинә мәнсуб олан Азәрб. әһалисинин е'тимадыны газанмаг мәгсәдилә 1743 илин әввәлләриндә өзүнү Сәфәви Султан Һүсејнин оғлу адландыраараг Иран һакимијјәтинә гаршы фәалијјәтә башлады. Дағыстан феодалларындан Газыгумухлу Сурхај ханла иттифаг бағлајан I С. М. *Јени Шамахыја* һүчум едәрәк шәһәри әлә кечирди. Ағыр веркиләрдән азад олан әһали ичәрисиндә I С. М.-нин тәрәфдарлары хејли артды. Јени Шамахыја һүчум едән Надир шаһын оғлу Нәсрулла Мирзә башда олмагла Иран ордусу үсјанчылары мәғлубијјәтә уғратды. I С. М. әлә кечирниләрәк е'дам олунду.

Әд.: Алиев Ф. М., Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века, Б., 1975.

САМ МИРЗӘ II (?—декабр, 1743)—јаланчы шаһзадә. Надир шаһа гаршы

Ширван үсјанынын (1743—44) башланғычында Ибраһим хан Әфшар тәрәфиндән бүрну кәсдирилән II С. М. сонралар Дағыстанда Газыгумухлу Сурхај ханын оғлу Мәһәммәд ханла иттифаг бағлады. II С. М. Азәрб., Дағыстан вә Иранын шм. әјаләтләринә мәктуб көндәрәрәк өзүнүн һәгигәтән Сәфәви шаһзадәси, I Сам Мирзәнин исә онун гачғын гулларындан бири олдуғуну билдирди. Хејли тәрәфдар топлајан II С. М.-нин Дәрбәнди әлә кечирәчәјиндән тәшвишә дүшән Надир шаһ Һејдәр ханын башчылығы алтында *Јени Шамахыда* олан гошунларыны Дәрбәнд истигамәтинә көндәрди. Шабранла Дәрбәнд арасында үсјан етмиш јерли әһали Һејдәр ханы мәғлуб етди вә II С.М.-јә гошулараг Ағсу ш.-нә доғру ирәлиләди. Үсјанчылар үч дәфә Иранын низами ордусуну мәғлубијјәтә уғратдылар. Надир шаһ Ширвана Фәтәли хан вә Ашур ханын башчылығы илә јени орду көндәрди. Дөјүшдә јараланан Мәһәммәд хан Дағыстана гачды; II С. М. исә Јени Шамахы галасына чәкиләрәк кәскин мүгавимәт көстәрди. Бу дәфә Надир шаһ Нәсрулла Мирзәни бөјүк бир гошунла үсјанчылара гаршы көндәрди. Кичик бир дәстә илә галаны тәрк едиб Күрчүстана гачан вә Картли чары Тејмураз тәрәфиндән әлә кечириләрәк Нәсрулла Мирзәјә верилән II С. М. ағыр ишкәнчәдән сонра өлдүрүлдү.

САМ МИРЗӘ III (?—18.6.1747) — јаланчы шаһзадә. 1747 илдә өзүнү Сәфәви шаһзадәси адландыран III С. М. Әрдәбилдә башланмыш, сонра исә Тәбризә кечмиш үсјанын рәһбәрлијини әлә алды. Новруз бајрамы күнү (мартын 21-и) силаһлы үсјан галдыран тәбризлиләр ону шаһәр һакими гојдулар. Надир шаһын Хорасанда өлдүрүлмәси (9 мај) III С. М.-нин фәалијјәтинин кенишләнмәси үчүн шәраит јаратды. Тәбриздә адына пул зәрб етдирән III С.М. әтраф ханлара мәктуб көндәрәрәк Сәфәви тахт-тачынын гануни вариси кими она табе олмаларыны тәләб етди. Лакин өзләрини мүстәгил е'лан едән Азәрб. ханлары III С.М.-нин мәктубуну чавабсыз гојдулар. Ириван әһалисинин Надир шаһын әмиси оғлу Әмираслан хана гаршы үсјан галдырдығыны ешидән III С.М. үсјанчылара көмәк мәгсәдилә гошун көндәрди, лакин Әмираслан хан үсјанчылары вә Иривана јахынлашан III С.М.-нин гошунуну мәғлубијјәтә уғратды. III С. М. Әмираслан ханла нөвбәти вурушма заманы әлә кечирилди вә е'дам олунду.

САМАЛ—Түркијәнин ч.-ш.-индә гәдим шәһәр (харабалығы индики Газиантеп илинин Зәнчирли к. јахынлығындадыр). Әсасы е.ә. 2-чи минилликин орталарында гојулмушду. Әввәлләр һетләр јашајан С.-ы е.ә. 1-чи минилликин башланғычында арамиләр әлә кечирмишди. Е.ә. 9—8 әсрләрдә С. ејниадлы дөвләтин пајтахты олмушдур. Е.ә. 743 илдә С.-ы Ассурија ишғал етмишди. Газынтылар заманы (19 әсрин сону) барелјеф вә һејкәлләрдә бәзәдилмиш сарај, истеһкам, евләр, һәмчинин Гәдим Сурија тарихинә аид китабәләр вә с. тапылмышдыр.

САМАН—дәнли биткиләрин бөлүминдән, һәмчинин дикәр лифли биткиләрин күләшиндән хырдаланыб һазырланмыш әләф. Малдарлыг тәсәррүфатында әсас јем мәнбәләриндән һесаб олунур. Гәдим заманлардан чиј кәрпич (ајыбаласы вә с.) истеһсалында, мөһрә диварларда вә суваглда иншаат материалынын тәркибинә гатылдығы да мә'лумдур [Азәрб.-да Енеолит дөврүнә (е.ә. 5—4-чү минилликләр) аид Әликәмәк, Гарғалар тәпәләри, I Күлтәпә вә с.]. Кил мә'мулатынын (тәндир, киннә, кил сач вә с. тапынтылары да буну сүбут едир) һазырланмасында да ишләдилир.

САМАНИЛӘР—Орта Асијада феодал сүлаләси [819—999]. Баниси ири торпаг саһиби Саман худат (Саман худа) иди. О, исламы дини гәбул етмишди. Рәфи ибн Лејсин хилафәтә гаршы үсјаныны (806—810) јатырмагда етдикләри көмәјә көрә Саманын өвладлары вә нәвәләри 819 илдә *Мавәраүннәһрин* ән мүһүм вил.-ләрини идарә етмәк һүгугу алмышдылар. Илк. С. Хорасан валиләри Таһириләрин вассаллары иди. Таһириләрин сүгутундан (873) сонра С. там мүстәгиллијә наил олуб Мавәраүннәһрдә мөһкәмләндиләр. II Мәнсурун һакимијјәти дөврүндә [997—999] түркләр Бухараны тутдугдан (999) сонра сүлалә сүгут етди.

САМАНИЛӘР ДӨВЛӘТИ — Орта Асијада феодал дөвләти (875—999). Пајтахты Бухара иди. С.д.-нин јаранмасы Әрәб хилафәтинин дағылмасы, Мавәраүннәһр вә Хорасанда һакимијјәти әлә алмыш *Саманиләр* сүлаләсинин јүксәлиши илә бағлы олмушдур. С.д. чичәкләнмә дөврүндә (10 әсрин 1-чи јарысы) Мавәраүннәһр, Хорасан, Шимали вә Шәрги Ираны әһатә едирди. Харәзм, Систан, Горган (Чүрчан), Рәшт, Гәзнә, Тәбәристан (Мазандаран) вә с. јерләр С.д.-нин вассалы иди. Саманиләрин дахили сијасәти әсасән мәркәзи һакимијјәти мөһкәмләндирмәјә јөнәлдилмишди. С.д.-ндә оп мәркәзи идарә системи (диван) вар иди. Торпаг вә суварма системи үзәриндә дөвләт мүлкијјәти үстүн јер тутурду. Бухара, Сәмәргәнд, Нишапур, Мәрв, Һерат, Бәлх, Гәзнә вә с. шәһәрләрдә сәнәткар тәшкилатлары јарадылмышды. Зәрбханаларда гызыл, күмүш вә мис пуллар кәсилирди. Феодал зүлмү күчләндикчә синфи мүбаризә вә халг чыхышлары артырды. 913 илдә Тәбәристанда кәндли үсјаны, 930 илдә Бухарада Әбубәкрин башчылығы илә шәһәрлиләрин һәрәкаты, 944 илдә Харәзмдә үсјан баш вермишди. С.д. хәзәрләр, булгарлар, руслар, Иран вә Чинлә тичарәт әлагәси сахлајырды. С.д. илә Азәрб. арасында да игтисади вә мәдәни әлагәләр мөвчуд иди. Азәрб.-да тапылмыш самани сиккәләри вә мадди мәдәнијјәт нүмунәләри дә буну сүбут едир. С.д.-ндә мәдәни һәјат да хејли јүксәлмишди. Бөјүк шәһәрләрин чохунда мәдрәсәләр, Бухарада мәшһур китабхана вар иди. Рудәки, Фәраби вә б. Саманиләр сарајында јашајыб јарадырдылар. Ме'марлыг вә тикинти тәрәгги етмиш, *дәри дили* дөвләт дилинә чеврилмишди.

10 әсрин сонларына јахын өлкәдә баш верән феодал дағыныглығы С. д.-ни зәифләтди. 922 илдә көчәри түркләр Бухараны алдылар; 966 ил мүгавиләсинә көрә С.д.-нин Зәрәфшан чајы һөвзәсиндән шм.-да јерләшән бүтүн мүлкләри онларын әлинә кечди. 999 илдә түркләр јенидән Бухараны фәтһ етдиләр. С.д. сүгут етди вә Орта Асијада һакимијјәт *Гараханиләрин* әлинә кечди. Чејһун (Амудәрја) чајындан ч.-а олан торпаглары исә *Гәзнәвиләр дөвләти* тутду.

Әд.: Негматов Н. Н., Государство Саманидов, Душанбе, 1977.

САМАНЛЫГ — Азәрб.ССР Кәдәбәј р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 26 *км* шм.-да, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 814 (1983); һејвандарлыг вә картофчулугла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, тибб мәнтәгәси вар.

САМАНЛЫГ—тәсәррүфат тикилиләринин бир нөвү. Һејванларын јем тәдарүкү (от, саман, күвшән вә с.) сахланылыр. Ӧлчүсүнә вә формасына көрә С.-лар мүхтәлифдир. Гарабағ, Нахчыван вә Ширванда дамлары јасты, чатма, Абшеронда күнбәзли олур. Јеми С.-а долдурмаг үчүн диварда вә ја дамда бача дүзәлдилир вә јем долдурдугдан сонра бағланыр. Адәтән төвләнин јанында тикилир.

САМАР (Samar) — Филиппин архипелагында ада. Саһ. 13,4 мин $км^2$, әһ. 1,1 млн. (1975). Һүнд. 896 *м*-ә гәдәрдир. Аллувиал овалыглар, мәрчан рифләри вар. Иглими тропик, муссондур. Иллик јағынты 2500—3500 *мм*. Тропик мешәләр јајылмышдыр. Кокос палмасы, ананас, чәлтик вә гарғыдалы јетишдирилир. Дәмир филизи вә мис јатаглары ашкар едилмишдир. Мүһүм шәһәрләри: Калбајог, Катбалоган, Катарман.

САМАРА, Самарка — РСФСР Оренбург вә Кујбышев вил.-ләриндә чај. Волга чајынын сол голу. Уз. 594 *км*, һөвзәсинин саһ. 46500 $км^2$. Ӱмуми Сырт јүксәклијиндән башланыр. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Нојабрдан апреләдәк донмуш олур. Кујбышев ш. С. саһилиндәдир.

САМАРА, Самар — УССР-дә чај. Днеприн сол голу. Уз. 320 *км*, һөвзәсинин саһ. 22600 $км^2$. Донетск тәпәлијиндән башланыр. Ленин ад. көлүн су анбарына төкүлүр. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Нојабрдан апреләдәк донмуш олур. Новомосковск ш.-индән кәмичилијә јарарлыдыр.

САМАРА—1953 илэдәк *Кујбышев* ш.-нин ады.

САМАРИЈАЛЫЛАР—етник груп вә дини тәригәт, Иорданија вә Исраилдә јашајырлар. Тәгр. 400 нәфәрдир. Е.ә. 722—721 илләрдә Ассурија тәрәфиндән мәғлуб едилмиш Јәһуди падшаһлығынын әһалиси илә Ассуријадан көчүб кәләнләрин нәсилләридирләр. С. Төвраты өзләринә мәхсус редактәдә гәбул едирләр. Е.ә. 6 әсрин сонларындан јәһудиләрлә С. арасында дини-сијаси зиддијјәтләр күчләнди. Ерамызын 36 илиндә С.-ын хејли һиссәси ромалылар тәрәфиндән мәһв едилмишдир. С. Мисир, Сурија, Рома, Јунаныстан вә Иранда да јашамышлар. С.-ын дилләри гәрби арами дилинә охшардыр.

САМАРИН Александр Михајлович (14.8.1902, индики Горки вил., Ардатов р-нунун Саконы к.—20.5.1970, Москва)—совет металлургу. ССРИ ЕА акад. (1966; м. үзвү 1946). 1925 илдән Сов.ИКП үзвү. Москва Мә'дән Академијасынын металлуркија факултәсини битирмишдир (1930). Әсас тәдгигатлары полад вә ферроәринтиләрин електрометаллуркијасына, металлуркија просесләринин физики-кимјәви әсасларына, вакуум металлуркијасы проблемләринә вә с.-јә аиддир. Ленин ор-

дени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

САМА́РИУМ (лат. Samarium), Sm—кимјәви елемент. *Елементләрин дөври системинин* III групундадыр; ат. н. 62, ат.к. 150,4-дүр; лантаноидләрдәндир. Оксидләшмә дәрәчәси, әсасән +3, бә'зи һалларда +2-дир. Күмүшү-ағ металдыр, һавада үзәри боз оксид пәрдәчији илә өртүлдүјүндән аз мүддәтдән сонра рәнки тутгунлашыр. Тәбии С. 7 изотопдан ибарәтдир: ^{144}Sm (3,09%), ^{147}Sm (15,07%), ^{148}Sm (11,27%), ^{149}Sm (13,82%), ^{150}Sm (7,47%), ^{152}Sm (26,63%) вә ^{154}Sm (22,53%); бунлардан ^{147}Sm алфа-радиоактив изотопдур. Сүн'и јолла С.-ун күтлә әдәди 141—143, 145, 146, 151, 153 вә 155—157 олан радиоактив изотоплары алынмышдыр. Ураи вә плутониумун бөлүнмәсиндә әмәлә кәлән бә'зи С. изотоплары реакторлар үчүн «зәһәрдир». С.-у франсыз кимјачысы П.-Е. Лекок де Буабодран самарокит минералында кәшф етмишдир (1879). Јер габығында мигдары $7{,}0\cdot10^{-4}$%-дир. Монасит вә бастнезит минералларында 0,7—1,3% Sm_2O_3 олур. С.-ун сыхлығы (20°С-дә) 7,536 *г/см*^{3}-дир. С. 1072°С-дә әријир, 1800°С-дә гајнајыр, парамагнитдир, кимјәви хассәләринә көрә башга лантаноидләрә охшајыр, һавада јандырдыгда Sm_2O_3-ә чеврилир, 300—400°С темп.-рда һидрокенлә бирләшиб һидрид SmH_2 әмәлә кәтирир. Һалокен, халкокен вә башга елементләрлә реаксијаја кирир. Оксидини лантанла редуксија етдикдә металы алыныр. Нејтрон шүаларындан горунмаг үчүн ишләдилән шүшәјә С. гарышдырылыр. ^{153}Sm изотопундан чүзи мигдардакы С.-ун тә'јининдә истифадә едилир.

Әд.: Тейлор К., Дарби М., Физика редкоземельных соединений, пер. с англ., М., 1974; Савицкий Е. М., Бурханов Г. С., Редкие металлы и сплавы, М., 1980.

САМА́РСКИ Александр Андрејевич (д. 19.2.1919, индики Донетск вил., Амвросијевка ш.)—совет ријазијјатчысы. ССРИ ЕА акад. (1976; м. үзвү 1966). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1979). Ленин мүкафаты лауреаты (1962), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1954). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. 1948 илдән МДУ-да вә ССРИ ЕА Тәтбиги Ријазијјат Ин-тунда ишләјир. Әсас тәдгигатлары хүсуси төрәмәли диференсиал тәнликләрә, тәгриби вә әдәди үсуллара аиддир. Диференсиал тәнликләрә даир ишләри мүхтәлиф ријази физика мәсәләләринин (истиликкечирмә, дифраксија вә с.) һәлли илә әлагәдардыр. О, параболик диференсиал тәнлик үчүн кәср аддымлар адланан үсулу, Коши мәсәләсини вә квазихәтти системләри арашдырмыш, А. Н. *Тихоновла* бирликдә лимит амплитуд принсипини вермишдир. Онун ишләри елм вә техниканын актуал мәсәләләринин һесаблајан електрон машында һәлли үчүн һесаблама алгоритмләринә тәтбиг едилир. А. Н. Тихонов вә б. илә бирликдә јени Т-тәбәгә физики еффектинин мүәллифидир. 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Ријази физика тәнликләри, Б., 1962 (А. Н. Тихоновла биркә); Разностные уравнения, М., 1978; Методы решения сеточных уравнений, М., 1978 (совм. с др.); Теория разностных схем, 2 изд., М., 1983.

СА́МБО (самозащита без оружија—силаһсыз өзүнүмүдафиә)—күләшмәнин бир нөвү. 30-чу илләрдә ССРИ-дә јаранмышдыр. С.-нун әсасыны күләшмәнин милли нөвләриндә (о чүмләдән Азәрб. күләшиндә) ишләдилән ән кәсәрли фәндләр тәшкил едир. Идман С.-су илә јанашы, ССРИ Силаһлы Гүвәләри әскәрләринин һәрби һазырлығы системинә дахил олан дөјүш С.-су да мөвчуддур. С. үзрә ССРИ нин шәхси биринчилик јарышлары 1939, команда биринчилији 1949, дүнја вә Авропа чемпионатлары 1972 илдән кечирилир. 1975 илдән Бакыда һәр ил С. үзрә бејнәлхалг јарыш кечирилир.

СА́МБОР—УССР Лвов вил.-ндә шәһәр. Днестр чајы саһилиндәдир. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Мебел комбинаты, шәкәр, пендир, тә'мир, тә'мир-тикинти вә јол машынлары, радио һиссәләри з-длары, тикиш ф-ки, д.ј. нәгл. хидмәти мүәссисәләри; орта ихтисас мәктәбләри вә с. вар. 13 әсрдә салынмышдыр.

САМБР, Самбра (Sambre)—Франса вә Белчикада чај. Маас чајынын сол голу. Уз. 190 *км*, һөвзәсинин саһ. 2660 *км*^{2}. Арденн д-рынын шм.-г. голларындан башланыр. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Кәмичилијә јарарлыдыр. С.—Уаза каналы ону Сена чајы һөвзәси илә әлагәләндирир.

СА́МБУ Жамсаранкијн (27.6.1895, Мәркәзи ајмак, Нижнебурен сомону—21.5.1972, Улан-Батор) — Монголустан сијаси вә дөвләт хадими. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1966). МХР Әмәк Гәһрәманы (1965). Арат аиләсиндә анадан олмушдур. 1922 илдән Монголустан Халг Ингилаб Партијасынын (МХИП) үзвү иди. 1922—53 илләрдә бир сыра мәс'ул дөвләт вә дипломатик вәзифәләрдә олмушдур. 1954 илдән МХР Бөјүк Халг Хуралы Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри, МХИП МК вә МК Сијаси Бүросунун үзвү олмушдур. 4 дәфә Сухе-Батор ордени вә МХР-ин дикәр орден вә медаллары, Ленин ордени вә б. совет орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

САМИ ДИЛЛӘРИ—сами халгларынын (бах *Самиләр*) дилләри. *Сами-һами дилләринә* дахилдир. Бу дилләрдә 190 млн. адам данышыр (1975). С.д. ашағыдакы групларa бөлүнүр: шм.-учгар вә ја ш. (*Аккад дили* вә онун Ашшур, Бабил диалектләри); шм.-мәркәз вә ја шм.-г. [гәдим јәһуди дили (*иврит*), *арами дили*, јени арами диалектләри вә с.]; ч.-мәркәз (*әрәб дили* вә диалектләри, *Малта дили*); ч.-учгар (меһри, шәһри, Сокотра, тигринја дилләри, *амһара дили* вә с.). С.д.-нин ән гәдим јазылы абидәләри е.ә. 3—2 миниилликләрә аид Аккад, һабелә Мисир китабәләриндә хатырланан сами мәншәли антропоним вә топонимләрдир. С.д.-нин сәс тәркиби үчүн саитләрин мәһдудлуғу, самитләрин исә үччәркәлији сәчијјәвидир; сөз көкләри, әсасән, 3 самитдән ибарәт олур. Сөзјарадычылығы зәнкин вә мүрәккәбдир. Исмин һал категоријасы тәдричлә арадан чыхмышдыр.

Әд.: Гранде Б. М., Введение в сравнительное изучение семитских языков, М., 1972; Семитские языки, М., 1976.

САМИЛӘР—хүсуси дил групуна, үмуми јајылма ареалына, өзләринә мәхсус мәдәни хүсусијјәтләрә малик, мадди мәдәнијјәт вә мәишәтчә јахын олан гәдим халгларын үмуми ады. «С.» термини әдәбијјатда 18 әсрин 80-чи илләриндән ишләдилир. Бә'зи мә'луматлара көрә гәдим С. әвәлләр Бөјүк Сәһранын шм.-ында јашамышлар; е.ә. 5-чи миниллијин әввәлләриндән иглимдәки дәјишикликләр үзүндән ш.-ә көчмәләри еһтимал едилир. Даһа кениш јајылмыш фәрзијјәјә көрә е.ә. 4-чү миниллијин сону—3-чү миниллијин әввәлиндә С. Шәрг вә Гәрб групларына (дил чәһәтчә) бөлүнүрдүләр. Шәрг групу әввәлләр шумерләрлә тәмасда (е.ә. 3-чү миниллијин әввәли) Шимали Бејнәннәһрејндә јашајырды. Аккад дилиндә данышан бу групун сонракы талеји Аккад, Бабилистан вә Ассуријанын тарихи илә әлагәдардыр. Гәрби С. өз нөвбәсиндә ики вә ја үч групa бөлүнүрдүләр. Фәләстин, Сурија вә Шимали Месопотамијада јерләшән бу група (е.ә. 3—2-чи миниилликләр) аморилләр, кәнаниләр, јәһудиләр вә арамиләр дахил иди. Е.ә. 2—1-чи миниилликләрдә Ч. сами групунун шм. јарымгрупу (лиһјани, сәмуд вә б. тајфалар) е.ә. тәгр. 1-чи миниллијин әввәлләриндә әрәбләр ады алтында бирләшмишләр. Самидилли халглара әрәбләр, малталылар, Ефиопијанын амһара, тигре вә б. халглары, исраиллиләр, сүријалылар вә б. аид едилир.

Әд.: бах *Сами дилләри* мәгаләсинин әдәбијјатына.

САМИРӘ (سمرة), Самарра, Сурра мән ра'а—Ирагда, Бағдад мүһафазасында шәһәр. Дәчлә чајы саһилиндәдир. Әһ. 62 мин (1970). Әчзачылыг вә семент сәнајеси мүәссисәләри вар.

Гәдим јашајыш мәскәни олан С.-ни 836 илдә хәлифә Мө'тәсим [833—842] абадлашдырмыш вә о, 892 илә дәк Аббасиләрин игамәткаһы олмушдур. Хәлифә Мү'тәмид [870—892] пајтахты јенидән Бағдада көчүрдүкдән сонра С. тәнәззүлә уғрамышды. Јагут Һәмәви вә б. әрәб мүәллифләринә көрә С.-ни Мө'тәсим «Сурра мән ра'а («Ким көрсә шадланар») адландырмышды. Һәрәкаты мәғлуб едилдикдән сонра, әлә кечирилән Бабәк 838 илдә С.-јә апарылараг ишкәнчә илә е'дам олунмушду.

1911—13 илләрдә гәдим шәһәр харабалығы (әзәмәтли сарајлар, мәсчидләр, түрбәләр, јашајыш бинaлары вә с.) тәдгиг едилмишдир. Сол саһилдә үч ејванлы фасады олан сарај харабалығы, Мүтәвәккилијјә мәсчиди (846—852) вә онун спиралшәкилли әл-Малвијјә минарәси (9 әсрин орталары), үч һәјәтли Балкувара сарајы (854—859), Мүтәвәккилијјә сарајы вә Әбу Дүләф мәсчиди (860—861), сағ саһилдә әл-Ашиг гәсри (878—882) вә күнбәзли Гүббә әс-Сүлејбијјә түрбәси јерләшир. С.-дә сүжетли вә орнаментал дивар рәсмләри, мозаикалар, бәдии керамика вә с. ашкар едилмишдир.

САМИТЛӘР—тәләффүз заманы ағыз вә ја боғаз бошлуғунда мүәјјән манеәјә раст кәлән данышыг сәсләри. *Саитләрдән* фәргли олараг, С.-дә мусигили тон олмур вә онлар һеча әмәлә кәтирә билмирләр. С., адәтән, 6 прин-

сипә көрә тәсниф едилир: фәал *данышыг органларынын* иштиракына, гејри-фәал данышыг органларынын иштиракына, әмәләкәлмә үсулуна, сәс телләринин иштиракына, јумшаг дамағын вәзијјәтинә, давамлылыға көрә. 1-чи принсипә көрә С. 3 чүр олур (додаг, дил, удлаг С.-и). 2-чи принсипә көрә, додаг С.-и гошадодаг (п, б, м), додаг-диш (ф, в), дил С.-и дилөнү-диш (т, д, н, с, з), дилортасы-сәрт дамаг (к, к, ј), дилархасы-јумшаг дамаг (г, х, ғ) групларына ајрылыр. Әмәләкәлмә үсулуна көрә С. 2 чүр олур: кипләшән, новлу. Кипләшән С.-ин тәләффүзү заманы там манеә әмәлә кәлир. Онлар өзләри дә 4 група ајрылыр: кипләшән-партлајан (п, б, т, д, г вә с.), кипләшән-новлу (ч, ч), кипләшән-сүзүлән (л, м, н), кипләшән-титрәк. Новлу С.-ин тәләффүзүндә манеә јарымчыг олур. Новлу С. манеәнин сајы илә әлагәдар 2 чүр олур: тәккечидлиләр, чүткечидлиләр. Ш вә ж С.-индән башга новлу С.-ин һамысы тәккечидлидир. Сәс телләринин иштиракына көрә С. 2 чүрдүр: кар, чинкилтили. Кар С.-ин тәләффүзүндә сәс телләри иштирак етмир (п, ф, т, с вә с.). Чинкилтили С.-ин тәләффүзү заманы исә сәс телләри титрәјир (б, в, д, з вә с.). Сәс телләринин титрәмә хүсусијјәтинә көрә чинкилтили С. 2 чүр олур: күјлү С., сонор (м, н, л, р) С. Јумшаг дамағын вәзијјәтинә көрә дә С. 2 група ајрылыр: бурун вә ағыз С.-и. Бурун С.-инин тәләффүзүндә һава ахынынын бир һиссәси бурун бошлуғундан кечир. Азәрб. дилиндә 2 бурун самити вар (м, н). Давамлылыға көрә дә С. 2 чүрдүр: узун вә гыса С. Әлавә мәхрәчә көрә С. мүхтәлиф групларa бөлүнүр (мәс., рус дилиндәки инчә вә галын С.).

Әд.: бах *Саитләр* мәгаләсинин әдәбијјатына.

САМИ-ҺАМИ ДИЛЛӘРИ—Шимали Африка вә Чәнуб-Гәрби Асијада јајылмыш дил аиләсинин әнʼәнәви (көһнәлмиш) ады. С.-һ.д., әсасән, 5 група бөлүнүр. Бунларданән бөјүјү *сами дилләридир*. Мисир групуна дахил олан *Мисир дили* 17 әсрдә унудулмушдур. Бәрбәр-Ливија групуна бир-бириндән чүзи фәргләнән диалектләр (бах *Бәрбәр дили*) вә гәдим јазыја малик олан Ливија-Нумидија дили дахилдир. *Кушит дилләри* 5 јарымгрупа бөлүнүр. Чад дилләри групуна һауса, катоко вә с. дилләр аиддир. С.-һ.д.-нә дахил олан дил группары гәдимдән мүстәгил инкишаф етдикләриндән гоһумлуг дәрәчәси аз нәзәрә чарпыр. Самитләрин үччәркәли (чинкилтили, кар, емфатик) олмасы С.-һ.д.-нин сәчијјәви хүсусијјәтләриндәндир. Сөз көкү, әсасән, 3 самитдән ибарәтдир. С.-һ.д.-нин чохунда һал категоријасы арадан чыхмышдыр.

Әд.: Дьяконов И. М., Семито-хамитские языки, М., 1965; Семитские языки, М., 1976.

САМНИТ МҮҺАРИБӘЛӘРИ—Мәркәзи Италија әразисиндә һөкмранлыг уғрунда Рома илә Самнит федерасијасы (самнитләрин башчылыг етдији италик тајфалары иттифагы) арасында мүһарибәләр (е.ә. 343—341, 327—304, 298—290 илләр). С.м. нәтичәсиндә Самнит федерасијасы бурахылды; самнит ичмалары мәһдуд һүгугларла Рома мүттәфигләринә чеврилди; ромалылар Мәркәзи Италијада гәти олараг мөһкәмләндиләр.

САМНИТЛӘР—гәдим Италија тајфасы. Әсасән малдарлыгла мәшғул идиләр. *Самнит мүһарибәләри* дөвրүндә ромалылара мәғлуб олмушлар. Е.ә. 1 әсрдә Рома сәркәрдәси Сулла тәрәфиндән мәһв едилмишләр.

САМОА (Samoa), Дәниз Сәјјаһлары адалары (Navigators Islands)—Сакит океанда, Полинезијада вулкан мәншәли адалар групу. 14 ададан ибарәтдир. Саһ. тәгр. 3,1 мин *км*². Ән бөјүкләри: Саваји, Уполу, Тутуила. Сијаси чәһәтдән *Гәрби Самоаја* вә *Шәрги Самоаја* бөлүнүр. Авропалылардан илк дәфә С.-да һолландијалы Ј. Рогкевен олмушдур (1722).

САМОАЛЫЛАР — Самоа а-рынын јерли әһалиси. Тәгр. 222 мин нәфәрдир (1978); тәгр. 15 мини Јени Зеландија вә Һавај а-рында јашајыр. Мәншә, дил вә мәдәнијјәтчә полинезијалылара аиддирләр. Диндарларын тәгр. 80%-и протестант, галанлары, әсасән, католикдир. Әсас мәшғулијјәтләри әкинчилик вә балыгчылыгдыр.

Әд.: Пучков П. И., Население Океании, М., 1967; Австралия и Океания. История, экономика, этнография, М., 1978.

САМОДИ ДИЛЛӘРИ, самојед дилләри—*Урал дилләринә* дахил олан дил групу. С.д.-нә нен, ен, нганасан, селкуп дилләри вә бир нечә өлү дил (камасин, матер, карагас, тајки) дахилдир. Чанлы С.д.-ндә 27 миндән чох адам данышыр (1979). Сәс тәркиби саитләрлә зәнкиндир (15—25 фонем). Исмин 5—15 һалы, феʼлин 3 тәсриф типи вар. Чүмләдә сөз сырасы сабит дејил. Лүғәт тәркибиндә түрк, монгол, Об-угор вә Јенисеј дилләринин тәʼсири нәзәрә чарпыр.

Әд: Языки народов СССР, т. 3, М., 1966; Терещенко Н. М., Синтаксис самодийских языков, Л., 1973; Народы и языки Сибири, Новосибирск, 1980.

САМОДИ ХАЛГЛАРЫ, самојед халглары—*самоди дилиндә* данышан ненләр, енләр, нганасанлар вә селкупларын үмуми ады. 1938 илдән совет елми әдәбијјатында самоједләр әвәзинә С.х. ады ишләдилир. 34 мин нәфәрдән чохдурлар. Арханкелск, Түмен, Томск вил.-ләриндә, Краснојарск өлкәсиндә, әсасән Нен, Јамал-Нен, Тајмыр Мухтар маһаллаларында јашајырлар. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра отураг һәјата кечмишләр, к-з вә с-зларда маралчылыг, хәзлик һејвандарлыг, балыгчылыг вә с. илә мәшғул олурлар. Милли зијалылары вар.

Әд.: Народы Сибири, М.—Л., 1956; Народы и языки Сибири, Новосибирск, 1980.

САМОЈАДЛАР—*Самоди халгларына* русларын вердикләри көһнә ад. Илк дәфә 1096 илә аид Лаврентi салнамәсиндә ады чәкилмишдир. Гәрби Авропада С. 13 әсрдән самокедләр ады илә мәʼлум олмушлар. С. ады 18 әсрәдәк галмыш, сонра исә *самоједләр*, самодиләр ады илә әвәз едилмишдир.

САМОЈЕД ХАЛГЛАРЫ—бах *Самоди халглары*.

САМОЈЕДЛӘР—*Самоди* халгларынын көһнә ады. «Самојед» сөзүнүн мәншәји һаггында мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Еһтимал ки, термин «самеједне» («саамларын торпағы») сөз бирләшмәсиндән јаранмыш, руслар исә бу сөзү әввәл *саамлара, ненләрә* вә онлара гоһум дикәр халглара шамил етмишләр.

САМОЈЛОВ Владимир Јаковлевич (д.15.3.1924, Одесса)—рус совет актјору. РСФСР халг артисти (1966). Азәрб.ССР халг артисти (1974). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1976). 1945 илдән Одесса, Кемерово, Горки драм театрларында ишләмишдир. 1968 илдән Вл. Мајаковски ад. Москва Дөвләт Академик Драм Театрында чыхыш едир. С. «Кремл сааты» (Н. Погодин), «Туфанлы ил» (А. Каплер вә Т. Златогорова) тамашаларында В. И. Ленинин образыны јаратмышдыр. С. кино актјору кими мәшһурдур. «Вилајәт комитәси катиби» (1964), «Инанын мәнә, инсанлар!» (1965), «26 Бакы комиссары» (1966; С. Шаумјан ролунда), «Улдузлар сөнмүр» (1970; Н. Нәриманов ролунда), «Ифлас» (1970), «Мүкафат» (1974), «Мәһәббәтим, кәдәрим мәним» (1978), «Русијанын бәјаз гары» (1980), «Никколо Паганини» (1982, телевизија филми) вә с. филмләрдә чәкилмишдир.

В. Ј. Самојлов «Улдузлар сөнмүр» филминдә.

САМОЈЛОВИЧ Александр Николајевич (29.12.1880, Нижни Новгород, индики Горки—13.2.1938)—рус совет шәргшүнасы, түрколог. ССРИ ЕА акад. (1929; м. үзвү 1924). Гәдим Шәрг дилләри мүтәхәссиси иди. Петроград (1924 илдән Ленинград) ун-тинин проф. (1917—30), Ленинград Шәрг Дилләри Ин-тунун ректору (1922—25), ССРИ ЕА һуманитар елмләр бөлмәсинин академик-катиби (1929—33), ССРИ ЕА Шәргшүнаслыг Ин-тунун директору (1934—37) олмушдур. Түрк халгларынын (хүсусән өзбәк вә түркмәнләрин) дил, әдәбијјат, фолклор вә етнографијасына даир әсәрләрин мүәллифидир. Бакыда кечирилән 1-чи Үмумиттифаг түрколожи гурултајда (1926) мәʼрузә етмишдир.

Әсәрләри: Краткая учебная грамматика современного османско-турецкого языка, Л., 1925; Общий взгляд на возникновение и развитие мусульманско-турецких литературных языков в связи с разговорными наречиями, «Советская тюркология», 1973, № 5.

Әд.: Насилов Д. М., А. Н. Самойлович о классификации тюркских языков, «Советская тюркология», 1973, № 5; Милибанд С. Д., Биобиблиографический словарь советских востоковедов, М., 1977; Тюркологический сборник, 1974, М., 1978.

САМОКИШ Николај Семјонович (25.10.1860, Нежин—18.1.1944, Симферопол)—совет бојакары вә рәсм устасы. РСФСР әмәкдар инчәсәнәт хадими

(1937). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). Рус батал бојакарлығы ән'әнәләрини инкишаф етдирмишдир. Гызыл Ордунун Вәтәндаш мүһарибәсиндәки гәһрәманлығына («Гызыл Ордунун Сивашдан кечмәси», 1935, Симферопол Рәссамлыг Музеји) вә Украјна халгынын тарихинә аид әсәрләр јаратмышдыр. С.-ин «1812 илдә Малојарославетс јахынлығындакы дөјүшдән епизод» (1884) әсәри Р. Мустафајев ад. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Музејиндәдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Н. С. Самокиш. «1812 илдә Малојарославетс јахынлығындакы дөјүшдән епизод». 1884. Р. Мустафајев ад. Азәрбајҹан Дөвләт Инчәсәнәт Музеји. Бакы.

САМОЛИТ — Азәрб.ССР (Загатала р-ну) илә Дағ.МССР сәрһәдиндә дағ. Баш Гафгаз силсиләсиндә, Тала чајынын мәнбә һиссәсиндәдир. Һүнд. 3400 *м*. Ч. әтәкләриндә мешәләр вар.

САМОЛИТ АШЫРЫМЫ—Баш Гафгаз силсиләсиндә, *Самолит* д.-нын ч.-г.-индә дағ ашырымы. Азәрб.ССР-ин (Загатала р-ну) Дағ.МССР-лә сәрһәдиндәдир. Һүнд. 3260 *м*.

САМО́РА (Zamora) Есекијел (1.2.1817, Куа—19.1.1860, Сан-Карлос)—Венесуеланын халг гәһрәманы. 19 әсрин 40-чы илләринин сонундан либераллар партијасынын демократик ҹинаһынын лидери иди. Милли суверенлик, демократија вә егалитаризм принсипләрини мүдафиә едир, онларын һәјата кечирилмәсини федерал дөвләт јарадылмасы илә әлагәләндирирди. Венесуелада вәтәндаш мүһарибәсинин башланғычыны гојмуш үсјана (1859, феврал) рәһбәрлик етмиш, мүһафизәкарлар үзәриндә бир сыра гәләбәләр газанмышды. Террор нәтиҹәсиндә өлдүрүлмүшдүр.

САМО́РИ (Samòry) Туре (тәгр. 1830, Јухары Гвинеја, Сананкоре—2.6.1900, Габон, Нҹоле к.)—Африка дөвләт хадими, сәркәрдә. 19 әсрин 70-ҹи илләри—80-ҹи илләрин әввәлиндә Јухары Никер һөвзәсиндә малинке халгынын дөвләтини—Уасулуну јаратмышды. С.-нин рәһбәрлији илә малинкеләр 18 ил франсыз гошунларына мүгавимәт көстәрмишдиләр. 19 әсрин сонунда дүшмәнин үстүн гүввәләри гаршысында С. Уасулу дөвләти әһалисинин әксәријјәти илә биркә Фил Диши Саһилинин шм. р-нларына көчмүшдү. 1898 илдә франсызлар С.-нин башлыҹа гүввәләрини мүһасирәјә алараг ону әсир тутмуш вә Габона сүркүн етмишдиләр.

СА́МОС (Sámos)—Екеј дәнизиндә, Ҹәнуби Спорад архипелагында ада. Јунаныстан әразисидир. Кичик Асија ј-а-ндан дар (2,4 *км*) боғазла ајрылыр. Саһ. 476 *км*². Макс. һүнд. 1434 *м* (Керкетефс д.). Мәрмәр вә боксит чыхарылыр. Субтропик биткиләр јетишдирилир. Маквис, шам мешәләри вар. Әсас порту Самос ш.-дир. Екеј мәдәнијјәти мәркәзләриндәндир. Антик дөврә аид тикилиләрин галыглары вар.

САМОСЛУ АРИСТА́РХ (Aristarchos Sámios) (е.ә. тәгр. 310—230)—гәдим јунан астроному. Астрономијаја даир о дөврки фикирләрин әксинә олараг Күнәшин тәрпәнмәз вә дүнјанын мәркәзи олдуғуну сөјләмишдир. С.А.-а көрә Јер онун әтрафына доланыр, улдузлар тәрпәнмәздир вә чох бөјүк радиуслу сфера дахилиндә јерләшир. Онун астрономијаја даир фикирләрини *Архимед* «Гум дәнәләринин һесабы» әсәриндә шәрһ етмишдир. С.А.-ын јалныз «Күнәш вә Ајын өлчү вә мәсафәләри һаггында» әсәри бизә кәлиб чатмышдыр. Әсәр илк дәфә орижиналын дилиндә Оксфордда нәшр едилмишдир (1688). Әсәрдә Ајын јарымсәфһәсинин нә вахт баш вердији вә бу заман онун Күнәшдән олан буҹаг мәсафәси (87°) дә верилир. Бунлара әсасән С.А. тә'јин етмишдир ки, Күнәшлә Јер арасындакы мәсафә Јерлә Ај арасындакындан 18—20 дәфә чохдур. Бу һәгиги гијмәтдән 20 дәфә кичик олса да онун бурада тәтбиг етдији үсул (мүшаһидә нәтиҹәләринә көрә көј ҹисминә гәдәрки мәсафәнин тә'јини) илк билаваситә үсулдур. С.А.-ын *дүнјанын һелиосентрик системинә* даир бахышлары дөврүнә көрә чох ҹәсарәтли олдуғундан о бид'әтликдә (күфрлүкдә) тәгсирләндирилмиш вә Афинадан гачмаға мәҹбур олмушдур.

Әд.: Краткая история астрономии, пер. с англ., 2 изд., М.—Л., 1946; Колчинский И. Г. и др., Астрономы, Киев, 1977.

САМОСЛУ ПИФАГО́Р—бах *Пифагор*.

САМОСУ́Д Самуил Абрамович (14.5.1884, Тифлис—6.11.1964, Москва)—совет дирижору. ССРИ халг артисти (1937). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1947, 1952). Марија театрынын (Петроград) дирижору (1917—19), *Ленинград Малы опера театрынын* баш дирижору вә бәдии рәһбәри (1918—36), Москвада Бөјүк театрын (1936—43), К. Станиславски вә Вл. Немирович-Данченко ад. Мусигили театрын (1943—50) баш дирижору олмушдур. Әсас тамашалары: «Ојанмыш торпаг» (1937, И. Дзержински), «Руслан вә Лјудмила», «Иван Сусанин» (1937, 1939, М. Глинка), «Һәрб вә сүлһ» (1946, С. Прокофјев), «Тарасын аиләси» (1951, Д. Кабалевски) вә с. С. Үмумиттифаг радиосу симфоник орк.-нин (1953—57), Үмумиттифаг радио вә телевизијасы опера-симфоник орк.-нин јарадыҹысы вә рәһбәри (1957 илдән) олмушдур. Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

СА́МОШ (маҹарҹа Szamoş), Сомеш (румынҹа Someş)—Румынија вә Маҹарыстанда чај. Тиса чајынын сол голу. Уз. 418 *км*, һөвзәсинин саһ. 15,3 мин *км*². Јаз-јајда дашыр. Гышда донмуш олур. Ағаҹ ахыдылыр. Ашағы ахынында кәмичилијә јарарлыдыр. Сувармада истифадә олунур. Клуж-Напока, Сату-Маре ш.-ләри (Румынија) С. саһилиндәдир.

САМПИ́ЛОВ Сыренжап Сампилович (1893, Домно-Јеравна улусу, һазырда Бурјат МССР-дәдир—31.7.1953, Улан-Удe)—бурјат совет бојакары, бурјат реалист дәзкаһ инҹәсәнәтинин јарадыҹысы. Бурјат МССР халг рәссамы (1935). РСФСР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1940). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. Батал сәһнәләри, тарихи вә мәишәт мөвзусунда таблолар, портрет, мәнзәрә вә иллүстрасијалар чәкмишдир. Әсәрләри: «Илхычы» (1924), «Дүзәнликдә мәһәббәт» (1925, јахуд 1927), «Кәмәндатан» (1938), «Ҹәбһәјә һәдијјә» (1942), «Жаргалантуј вадисиндә» (1945), «Сүрү» (1950) вә с. Ленин ордени вә «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир. Улан-Удедә С. ад. рәссамлыг музеји вар.

САМСО́Н (гәдим јәһудиҹә Шимшон, еһтимал ки, шемеш—күнәш сөзүндән)—Библија мифолокијасында фөвгәл'адә физики гүввәјә вә икидлијә малик гәһрәман. Филистимлиләрлә мүбаризәдә чохлу шүҹаәт көстәрмишди (1000 дүшмән өлдүрмүш, Гәззә ш.-нин гапыларыны оғурламыш вә с.). Филистимли гадын *Далиланын* С.-ун харигүл'адә гүввәсинин мәнбәји олан сачларыны кәсмәси нәтиҹәсиндә С. әсир дүшмүш, филистимлиләр ону Дагон мә'бәдинә кәтирмишләр. Һәбсдә икән сачлары јенидән узанмыш вә о, әввәлки гүввәсини бәрпа етмишди; С. мә'бәди учурмуш, дүшмәнләри илә бирликдә өзү дә һәлак олмушду. С. вә Далила әфсанәси әсасында бир сыра сәнәт әсәри (Рембрандтын таблолары, М. И. Козловски, С. Г. Конјонковун һејкәлләри, К. Сен-Сансын «Самсон вә Далила» операсы вә с.) јарадылмышдыр.

САМСО́НОВ Александр Михајлович (д. 8.1.1908, индики Горки ш.)—совет тарихчиси. ССРИ ЕА акад. (1981; м. үзвү 1964). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Ленинград ун-тини битирмишдир (1931). Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. 1948 илдән ССРИ ЕА Тарих Ин-тунда ишләмиш, 1961—70 илләрдә ССРИ ЕА нәшријјатынын директору олмушдур. 1970 илдән ССРИ ЕА ССРИ Тарихи Ин-тунун баш елми ишчиси, «Историческије записки» мәҹмуәсинин баш редакторудур. Әсас тәдгигатлары Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45), һәмчинин Икинҹи дүнја мүһарибәси (1939—45) тарихи саһәсиндәдир. С.-ун Һәзи *Асланов* һаггында китабчасы (1949) 1951 илдә Будапештдә маҹар дилиндә чап олунмушдур. С. чохҹилдлик «ССРИ тарихи» әсәринин редаксија шурасынын үзвү, 10-ҹу ҹилдин мәс'ул редактору вә мүәллифләриндәндир. 4 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Герой Советского Союза А. А. Асланов, М., 1949; От Волги

до Балтики, 3 изд., М., 1973; Крах фашистской агрессии, 2 изд., М., 1960; Поражение вермахта под Москвой, М., 1981; Сталинградская битва, 3 изд., М., 1983.

САМСУН (Samsun)—Түркијәнин шм.-ында шәһәр. Самсун илинин инз.м. Д.ј. ст. Автомобил јоллары говшағы. Аеропорт. Самсун бухтасы саһилиндә порт. Әһ. 169 мин (1975). Ири түтүнчүлүк р-ну мәркәзидир. Түтүнчүлүк, јејинти, кимја сәнајеси вар. Минерал күбрәләр истеһсал олунур. Балыг овланыр. Е.ә. 6 әсрдә салынмышдыр.

САМТАВРО ГӘБИРИСТАНЫ—гәдим Мсхетанын (Күрч.ССР) шм.-ында мүхтәлиф дөврләрә аид гәбиристан (саһ. тәгр. 18 *ha*). Јахынлығындакы Самтавро монастырынын ады илә адландырылмышдыр. Археоложи газынтылар (19 әсрин 70—80-чи илләриндә вә 1938 илдән) нәтичәсиндә 3000-ә јахын мүхтәлиф типли гәбир тәдгиг едилмишдир. Бура е.ә. 3-чү минилликдән башланан гәдим јашајыш јеринин, һәм дә сонра јаранан Мсхета ш.-нин 10 әсрә аид гәбиристаны олмушдур. Гәдим мәдәни тәбәгәдә (илк Тунч дөврү) керамика, даш аләтләр вә очаг јерләри, курган гәбирләрдә (орта Тунч дөврү) тунчдан силаһ, мунчуг, гызыл бәзәкләр вә с., сон Тунч вә илк Дәмир дөврләринә аид гәбирләрдә һәндәси нахышлы вә әлван ширли керамика, тунч вә дәмир силаһ, тунч, сүмүк, әгиг вә с.-дән бәзәкләр, тунчдан һејван фигурлары вә с. тапылмышдыр. Күпләр е.ә. 2—1 әсрләрә, даш гуту гәбирләр вә саркофаглар исә ерамызын 1—3 әсрләринә аиддир.

САМТРЕДИА—Күрч.ССР-дә шәһәр. Самтредиа р-нунун мәркәзи. Колхида овалығында, Риони чајынын сағ саһилиндәдир. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Д.ј. нәгл. мүәссисәләри, барамаачма вә памбығәјирмә ф-кләри, ағач е'малы комбинаты, бетон блоклар з-ду, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, тәсвири сәнәт музеји, 3 халг театры вар. Балнеоложи курортдур.

САМУЕЛИ (Szamuely) Тибор (27.12. 1890, Нјирједјһаза—2.8.1919)—Мачарыстан фәһлә һәрәкаты хадими, Мачарыстан Коммунист Партијасынын (МКП) баниләриндән бири. 1908 илдә Мачарыстан С.-Д. Партијасына дахил олмушдур. 1914 илдә Австрија-Мачарыстан ордусуна чағырылмыш, 1915 илдә рус ордусуна әсир дүшмүшдүр. РК(б)П-нин мачар групунун тәшкилиндә, сол есерләрин Москвадакы 1918 ил гијамынын јатырылмасында иштирак етмишдир. 1919 илин јанварында вәтәнә гајытмыш, МКП МК үзвү сечилмишди. Мачарыстан Совет Республикасы (МСР; 1919) дөврүндә бир сыра мүһүм вәзифәләрдә олмушдур. 1919 илин мајында В. И. Ленинлә данышыглар апармаг үчүн Москваја кәлмишди. МСР ләғв едилдикдән сонра Австрија сәрһәдини кечәркән әксингилабчылар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

Әд.: Шимор А., Так жил Тибор Самуэли, пер. с венгерского, М., 1981.

САМУИЛ (?—1014, Прилеп)—Гәрби Болгарыстан чарлығынын һөкмдары [997—1014]. С.-ин һакимијјәти дөврүндә Гәрби Болгарыстанын дахили вәзијјәти мөһкәмләнмиш вә әразиси хејли кенишләнмишди.

САМУНИДА—Гафгаз Албанијасында гәдим јашајыш мәнтәгәси. Птолемејин «Чоғрафи тә'лимнамә» әсәриндә Самунис кими ады чәкилән С.-нын Күр чајынын шм. голларынын бири илә Албан чајы арасында јерләшдији көстәрилир. Бә'зи тәдгигатчылар С.-ны кечмиш Самух јашајыш мәнтәгәси илә ејниләшдирирләр. Јери дәгиг мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

Әд.: Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959.

САМУР—Дағ.МССР-дә чај. Ашағы ахынынын бир һиссәси Азәрб.ССР-лә сәрһәд тәшкил едир. Уз. 213 *км*, һөвзәсинин саһ. 7330 *км*². Гутон д.-нын јамачындан башланыр. Делта әмәлә кәтирәрәк Хәзәр дәнизинә төкүлүр. Гарышыг мәнбәләрдән гидаланыр. Март—август ајларында дашғынлар олур. Орта иллик су сәрфи мәнсәбдән 20 *км* аралыда 75 *м*³/*сан*-дир. Орта лиллији 1960 *г*/*м*³-дир. Үстүндә Самур су говшағы јарадылмышдыр. Самур—Абшерон вә Самур—Дәрбәнд каналлары С.-дан башланыр.

С.-ун ады илк дәфә 9—11 әср әрәб мүәллифләринин (Бәлазури, Мүгәддәси, Истәхри, Ибн Һавгәл) әсәрләриндә чәкилир. Бә'зи тәдгигатчылар «С.» сөзүнү Гафгаз, дикәрләри исә түрк мәншәли олмасы мүлаһизәсини ирәли сүрүрләр. Һәлә 9 әсрдә Чәнуби Азәрб.-да вә 10 әсрдә Уралда С. адлы чај 14 әсрдә Иранда гала, 19 әсрдә Кубанда ики јашајыш мәнтәгәси, Ермәнистанда исә Самурлу к. гејдә алынмышдыр.

САМУР (Lutra lutra), чај самуру —дәләләр фәсиләсиндән гијмәтли хәздәрили јыртычы һејван нөвү. Бәдәнинин уз. 70 *см*, гујруғу 45 *см*-дир; чәкиси 10 *кг*-дәк олур. Бармагларынын арасында үзмә пәрдәси вар. Авропа, Асија вә Африканын шм.-г.-индә раст кәлир. ССРИ-дә Үчгар Шимал, Крым

вә сәһралардан башга һәр јердә тәсадүф олунур. Азәрб.ССР-дә Ләнкәран зонасында, Бөјүк вә Кичик Гафгазын чај кәнарларында јајылмышдыр. Јахшы үзүр. Суда исланмыр. Гышда хәзи даһа да кејфијјәтли олур. Јувасыны саһилдә дүзәлдир. Балыг вә гурбаға илә гидаланыр. Боғазлыг дөврү 8—10 ајдыр; 2—5 бала доғур. Сајы азалдығындан ову гадағандыр.

САМУР—Азәрб.ССР Гусар р-нунда фәһлә гәсәбәси. С. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 38 *км* шм.-да, Самур чајынын саһилиндә, дүзәнликдәдир. Әһ. 1261 (1983). Әсас тәсәррүфаты үзүмчүлүкдүр. Орта мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана, СЕС вар.

САМУР СИЛСИЛӘСИ—Бөјүк Гафгаз дағ системиндә, Дағ.МССР әразисиндә силсилә. Дүлтыдағ силсиләсиндән ш. вә ч.-ш. истигамәтиндә (Самур чајынын сол саһили боју) 115 *км* узаныр. Макс. һүнд. 3801 *м* (Алахундағ). Әсасән, килли шистләрдән тәшкил олунмушдур. Јамачлары чәмән-чөл биткиләри, алп вә субалп чәмәнләри илә өртүлүдүр; ш.-дә енлијарпаглы мешә саһәләринә раст кәлинир.

САМУР СУ ГОВШАҒЫ—Азәрб.ССР-ин (Гусар р-ну) Дағ.МССР-лә сәрһәдиндә, Самур чајынын ашағы ахынында су говшағы. Уз. 2300 *м* олан бәнддән, суашырандан, тәнзимләјичи шлүзләрдән, дурулдучудан, су говшағындан башланан *Самур—Абшерон каналы* вә Самур—Дәрбәнд каналындан ибарәтдир. Су говшағынын сукечирмә габилијјәти 1450 *м*³/*сан*-дир. 1956 илдә истифадәјә верилмишдир.

САМУР—АБШЕРОН КАНАЛЫ — Азәрб.ССР-дә суварма каналы. *Самур су говшағындан* башланыр, *Чејранбатан су anбары* вә *Абшерон каналына-дәк* давам едир. Каналын 1-чи нөвбәси (Самур—Дәвәчи каналы, Атачајадәк, 109 *км*) 1939—40 илләрдә, 2-чи нөвбәси (Атачајдан Чејранбатан су анбарынадәк, 86 *км*) 1951—55 илләрдә чәкилмишдир. Үзәриндә 300-дән чох һидротехники гурғу (о чүмләдән дүкерләр, акведуклар, насос ст.-лары вә с.) вар. Канал 1960—73 илләрдә јенидән гурулмуш, һидротехники гурғулар автоматлашдырылмыш, чохлу су иткисинин гаршысыны алмаг мәгсәди илә каналын мәчрасына бетон өртүк дөшәнмиш, С.—А.к. вә Чејранбатан су анбарындан башлајан Абшерон каналы чәкилмишдир. С.—А.к.-нын сукечирмә габилијјәти башланғыч һиссәдә 55 *м*³/*сан*-дир. Канала Гусар, Гудјал вә Вәлвәлә чајларындан әлавә су ахыдылыр. С.—А.к.-ндан Гусар, Губа, Хачмаз, Дәвәчи, Абшерон р-нларында вә Абшерон ј-а-нда к.т. биткиләринин суварылмасында, јашыллыгларын кенишләндирилмәсиндә, Чејранбатан су анбарынын су илә долдурулмасында, Бакы вә Сумгајыт ш.-ләриндә сәнаје мүәссисәләринин вә гисмән әһалинин су тәчһизатында истифадә едилир.

САМУРАЈЛАР (јапонча самурау — хидмәт етмәк)—Јапонијада феодализм дөврүндә ири феодаллар — саһибкар кнјазлардан тутмуш хырда задәканлара гәдәр дүнјәви феодаллар. Мәһдуд мә'нада даһа чох хырда задәкан һәрби-феодал силкини ифадә етмишдир. 1867—68 илләр Јапонија буржуа ингилабындан сонра С. силки ләғв едилмишдир. «С.» термини һәмчинин јапон һәрбчиләри мә'насында ишләдилир.

САМУР-ДӘВӘЧИ ОВАЛЫҒЫ—Азәрб. ССР-дә овалыг. Бөјүк Гафгаз д-рынын шм.-ш. әтәкләри илә Хәзәр дәнизи арасында шм.-г.-дән ч.-ш. истигамәтиндә узаныр. Шм.-г.-ә давамы Дағ.МССР әразисиндәдир. Ән енли јери (25 *км*-дәк) мәркәзи вә шм.-г. һиссәсидир. Һүнд. дағәтәји саһәдә 200 *м*, Хәзәр дәнизи саһилиндә океан сәвијјәсиндән 28 *м*-дәк ашағыдыр. Сәтһи Антропокен чөкүнтүләри илә өртүлмүшдүр. Фајдалы газынтылары: нефт, чынгыл, кил. Зәнкин јералты су еһтијатлары вар. Бунлардан Бакыја су кәмәрләри чәкилмишдир (Шоллар). Иглими јајы гураг кечән мүлајим-исти јарымсәһра вә гуру чөл типлидир. Орта темп-р јанварда 0—3°С, ијулда 20—25°С-дир. Иллик јағынты 200—400 *мм*. Мүһүм чајлары: Самур, Вәлвәлә вә с. Әрази боју *Самур—Абшерон каналы* узаныр. Чәмән-мешә, батаглыг-чәмән, лилли-батаглыг, боз-чәмән, чәмән-боз, боз-гонур вә с. торпаглар јајылмышдыр. Биткиләри, әсасән, јарымсәһра вә сәһра типлидир. Мешәләр (палыд, вәләс вә с.) вар. С.-Д.о. респ.-нын мүһүм тәрәвәзчилик р-н-

ларындандыр. Мејвә вә үзүм јетишдирилир. Шм.-г. һиссәсинин дәнизсаһили истираһәт зонасыдыр.

САМУХ РАЈОНУ—1954 иләдәк Азәрб. ССР-дә инзибати р-н. 1930 ил августун 8-дә тәшкил олунмуш вә 1954 ил јанварын 28-дә Сәфәрәлијев р-ну (индики Ханлар р-ну) илә бирләшдирилмишдир.

САН (San)—Полшада чај. Висла чајынын сағ голу. Јухары ахынында кичик мәсафәдә Полша—ССРИ сәрһәди илә ахыр. Уз. 444 *км*, һөвзәсинин саһ. 16,7 мин *км²*. Шәрги Бескид д-рындан башланыр. СЕС вар. Ағач ахыдылыр. Санок, Пшемысл вә Јарослав ш.-ләри С. саһилиндәдир.

САНА́ЈЕВ Всеволод Василјевич (д. 25.2.1912, Тула)—совет кино актјору. ССРИ халг артисти (1969). Азәрб. ССР халг артисти (1972). 1955 илдән Сов. ИКП үзвү. Дөвләт Театр Сәнәти Ин-туну битирмиш (1937), Москва Бәдаје Театры, Моссовет ад. театрын актјору олмушдур. 1940 илдән кинода әкилир: «Севимли гыз» (1940), «Ленин һаггында һекајәләр» (1958), «Беш күн, беш кечә» (1961), «Никбин фачиә» (1963), «Бу, милисдә олмушдур» (1967), «„Мүгәддәс Лука“нын гајытмасы» (1970), «Гара шаһзадә» (1973), «Азадлыг» (1973), «Јахын үфүгләр» (1979), «Чағырылмамыш дост» (1981) вә с.

В. В. Санајев «Никбин фачиә» филминдә.

САН-АНТО́НИО (San Antonio)—АБШ-да шәһәр. Техас штатындадыр. Мүһүм нәгл. говшағы. Тичарәт мәркәзидир. Әһ. 783 мин (1980). Јејинти, метал е'малы, нефт е'малы, кимја, тикиш сәнајеси; ун-т вар. Иглим курорту. Туризм инкишаф етмишдир. 1718 илдә салынмышдыр.

САНАРИЈА, Сәнаријә—Загафгазијада тарихи вил. Орта әср әрәб мәнбәләриндә Тифлис илә Шәки арасында јерләшдији көстәрилир. Әһалиси, әсасән, дағлы *санарлар* тајфасындан ибарәт иди. Мәс'удинин мә'луматына көрә Күр вә Араз чајларынын говушдуғу әразидә ејниадлы јашајыш мәнтәгәси олмушдур.

Әд.: Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында, Б., 1974; Минорский В. Ф., История Ширвана и Дербенда, М., 1963.

САНАРЛАР—Бөјүк Гафгаз д-рынын ч. әтәкләриндә јашамыш тајфа, *Санаријанын* әһалиси. Еркән орта әсрләрдә ичма гурулушу шәраитиндә јашајан вә һеч бир дөвләтә табе олмајан С. сонралар әразиләрини Кахетијәдәк кенишләндирмишдиләр. *Бәлазуринин* јаздығына көрә хәлифә Мәнсур дөврүндә [754—775] С. әрәбләрдән асылы вәзијјәтә дүшдүләр. 851/52 илдә Буға әл-Кәбирин чәза дәстәләринә кәскин мүгавимәт көстәрмишдиләр. Бә'зи мәнбәләрдә С.-ын бүтпәрәст, дикәрләриндә исә христиан олмалары гејд едилир. Сонралар, әсасән, күрчүләрлә гајнајыб-гарышмышлар.

САНАСЕН—Масгут һөкмдары (4 әсрин 1-чи јарысы). Бах *Санатрук*.

САНА́СИЈА (лат. sanatio — мүаличә, сағламлашдырма, sano—мүаличә едирәм), ағыз бошлуғунун санасијасы—ағыз бошлуғу вә стоматоложи хәстәликләрә гаршы апарылан мүаличә-профилактика тәдбирләри комплекси. ССРИ-дә вә б. сосиалист өлкәләриндә мәктәбәгәдәр вә мәктәбјашлы ушагларда С. мүнтәзәм апарылыр.

САНА́СИЈА, санасијалашдырма—капиталист өлкәләриндә мүәссисәләрин малијјә вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн кечирилән тәдбирләр системи; мүәссисәләрин ифласа уғрамасынын гаршысыны алмаг, јахуд рәгабәт имканларыны артырмаг мәгсәдилә кечирилир. С. методлары: јени сәһмләр бурахылышыны ихтисара салмаг вә онлары бөјүк мәбләғдә көһнә сәһмләрә дәјишдирмәклә сәһмдар капиталынын азалдылмасы; көһнә сәһмләрин номинал дәјәринин ашағы салынмасы вә нәһајәт *миллиләшдирмә*. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра С. империалист дөвләтләри вә ири инһисарлар тәрәфиндән кениш тәтбиг олунур.

«САНА́СИЈА» РЕЖИМИ—1926—39 илләрдә Полшада мөвчуд олмуш иртичачы режимин кениш јајылмыш ады; өлкәнин сијаси вә игтисади һәјатына шамил едилән «Санасија» (лат. sanatio—сағламлашдырма) шүары мүртәче һәрби чеврилишә (1926, мај) һазырлыг шәраитиндә Ј. *Пилсудски* күруһу тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдү. «С.» р.-нин халга зидд дахили вә харичи сијасәти 1939 илин сентјабрында Полшаны фәлакәтә дүчар етди, өлкә алман фашистләринин ишғалы алтына дүшдү.

САНАТО́РИЈА (јени лат. sanatorium, лат. sano—мүаличә едирәм, сағалдырам)— әсасән, тәбии амилләрлә (иглим, минерал сулар, палчыг, бәдән тәрбијәси, масаж вә с.) мүаличә апаран, дүзкүн режим көзләјән мүаличә-профилактика мүәссисәси. ССРИ-дә вәрәм вә ушаг С.-лары сәһијјә органларынын, галан С.-лар исә һәмкарлар иттифагынын сәрәнчамындадыр. С.-нын тибб профили курортун мүаличә васитәләриндән вә мүәјјән едилмиш тибби көстәришләрдән асылыдыр. С. бир (ејни гәбилдән олан хәстәлијин мүаличәси) вә чох (ики вә даһа чох ихтисаслы шө'бәләр) профилли олур. ССРИ-дә вә сосиалист өлкәләриндә С.-лара кетмәк үчүн пулуну там өдәмәклә, јахуд пулсуз, күзәштли путјовкалар верилир. К-з вә колхозлараарасы С.-лар к-зларын һесабына тикилир вә тә'мин олунур. Мүстәгил С. биналары 19 әсрин ахырында формалашмаға башлады. 20 әсрдә биналарын тикилмәси вә онун техники аваданлыгла тә'мин олунмасы үчүн функсионал принсипләр ишләниб һазырланды. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә мүхтәлиф функсионал групплар (јатаг, мүаличә, јемәк, мәдәни-күтләви хидмәт, тәсәррүфат, инзибати отаглар) дахил олан С. биналары вар. Функсионал групларын бир нечә композисија үсулу мөвчуддур; мәркәзләшдирилмиш (бүтүн функсионал груплар бир бинада јерләшир), блоклу (мүхтәлиф груплар бир-бирилә исти кечидләрлә бирләшән корпусларда јерләшир) вә павилјонлу (мүхтәлиф груплар бир-бири илә әлагәси олмајан биналарда јерләшир). С.-нын архитектурасы әтраф ландшафтла максимум дәрәчәдә әлагәдә олмалыдыр; С.-нын әтрафында парк зонасы салынмалыдыр. Комплекс санаторија-сағламлыг мүәссисәләриндә функсионал груп там, јахуд гисмән мәркәзләшдирилмиш олур.

САНАТРУК, Санасен (?—?) — Масгут һөкмдары (4 әср). Массакет Аршакиләри сүлаләсиндән иди. Рома империјасынын мүттәфиги олан Ермәнистаны тутмаға чалышан Сасаниләр Шимали Гафгаз халгларыны Ермәнистан әразисинә һүчума тәһрик едирдиләр. Пајтакараны (Бејләганы) әлә кечириб орада мөһкәмләнән С. 4 әсрин 30—40-чы илләриндә дағлы халглардан (онлара Гафгаз албанлары да гошулмушду) тәшкил едилмиш 20 (дикәр мәнбәјә көрә 30) минлик гошунла һүчума кечәрәк Ермәнистаны ишғал етди вә тәгр. бир ил әлиндә сахлады. Ромалылар вә иберләрдән јардым алан ермәни гошунлары С.-у Ошакан јахынлығында мәғлубијјәтә уғрадыб Ермәнистаны азад етдиләр.

Әд.: Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959.

СА́НГА (алм. Zange), гысгач—силиндрик вә ја призмаја охшар әшјалары сыхмаг үчүн тәртибат. Металкәсмә дәзкаһларында (шәк.), чиһазларда вә с.-дә тәтбиг едилир.

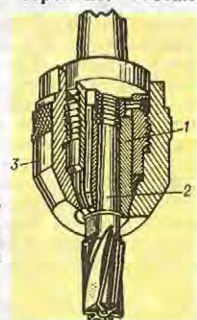

Металкәсмә дәзкаһынын санга патрону: *1*—конусвары кәсик ојмаг; 2—сыхылан детал; *3*—килиз.

САНГАЛАН—Азәрб.ССР Исмајыллы р-нунда дағ. Баш Гафгаз силсиләсинин ч. јамачында, Көјчајын һөвзәсиндәдир. Һүнд. 2802 *м*. Алп чәмәнликләри вар.

САНГА́Р—Һонсү вә Һоккајдо а-ры арасында боғаз. Бах *Сугару*.

САНГАЧАЛ—Азәрб.ССР Гарадағ (Бакы шәһәр советлији) р-нунда штг (1967 илдән). С. гәсәбә советлијинин мәркәзи. Бакы—Астара д.ј.-нда ст. Р-н мәркәзиндән 32 *км* ч.-г.-дә, Абшерон ј-а-ндадыр. Ме'марлыг абидәләриндән 15 әсрә аид 2 овдан вә карвансара, археоложи абидәләрдән орта әсрләрә аид Софи Һәмид гәбиристаны вар.

САНГАЧАЛ БУРНУ—Азәрб.ССР-дә, Хәзәр дәнизинин г. саһилиндә, Гарадағ р-ну (Бакы ш. советлији) әразисиндә, Гобустан штг-ндән ш.-дәдир. Сәтһи дүзәнликдир. Дүнләр, гум тәпәләри вар.

САНГАЧАЛ КАРВАНСАРАСЫ — Азәрб.ССР Гарадағ р-ну Сангачал гәс.

јахынлығында орта әср ме'марлыг абидәси. Бакыдан 45 *км* аралы, кечмиш Бакы—Салјан карван јолунун үстүндәдир. 19 әсрдән карван јолунун тичарәт әһәмијјәтини итирмәси илә әлагәдар С.к. истифадәсиз галмышдыр. Карвансарада гонаг вә хидмәтчиләр үчүн отаглар, тәсәррүфат тикилиләри олмушдур. С.к.-нын дөрдбучаглы һәјәти әтрафында чатма тағтаванла өртүлмүш ики чәркә отаглар јерләшир. Јонулмуш әһәнкдашыдан тикилән карвансаранын дивар вә күнчләринин јарымдаирәви бүрчләрлә мөһкәмләндирилмәси, харичи диварларында декоратив елементләрин вә пәнчәрә көзлүкләринин олмамасы ону мүдафиә тикилисинә охшадыр. Баш фасадын биринчи гатында кириш баштағы, гаровулхана, икинчи гатында үч кичик јашајыш отағы—*балахана* јерләшир. Кениш даш пилләкәнләр балахана илә ич һәјәти әлагәләндирир. Абидәнин үзәриндәки китабәдә онун Ширваншаһ I Хәлилуллаһын әмри илә 1439—40 илләрдә тикилдији көстәрилир.

Әд.: Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А., История архитектуры Азербайджана, М., 1963.

САНГАЧАЛ-ДӘНИЗ — ДУВАННЫ-ДӘНИЗ—БУЛЛА АДАСЫ НЕФТ-ГАЗ-КОНДЕНСАТ ЈАТАҒЫ — Хәзәр дәнизинин Азәрб.ССР һиссәсиндә, Бакы архипелагынын шм.-ш.-индә, Бакы ш.-ндән 45 *км* ч.-г.-дәдир. Ардычыл кәшфијјат ишләри 1958 илдән апарылмышдыр. Јатаг тектоник чәһәтдән Кәнздаг-Булла адасы антиклинал зонасына дахилдир; шм.-г.-дән ч.-ш.-ә узанан үч мүстәгил ундулјасијадан ибарәт асимметрик брахиантиклинал гырышыгла әлагәдардыр. Гырышығын шм.-ш. ганады (35—50°) ч.-г. ганадына (25—40°) нисбәтән дикдир. Јатаг узунуна (2 бөјүк) вә енинә (7—8) позғунлугларла мүрәккәбләшмишдир. Јатагда сәнаје әһәмијјәтли нефт, газ вә конденсат Мәһсулдар гатын Гырмакиалты, Гырмакиүстү гумлу (VIII), Орта шө'бә (VII) вә Балаханы дәстәсинин орта һиссәләриндә (V) ашкар едилмишдир. Нефтин хүс.ч. 0,881—0,886. Јатағын нефтлилик һүдудунун тә'јин едилмәси үчүн кәшфијјат газмасы давам етдирилир.

САНГВИНИК (лат. sanguis, sanguinis—ган, һәјати гүввә)—гәдим јунан һәкими Һиппократын ашкар етдији 4 темперамент нөвүндән бири. С. темпераментли адамлар чевик, дирибаш, шән әһвал-руһијјәли олур, тез вәчдә кәлирләр, онларын емосијалары асанлыгла дәјишир (Бах һәмчинин *Темперамент*).

САНГИБУТУ—Урмија көлүнүн шм.-г. вә шм.-ында јерләшмиш тарихи вил. Индики Тәбриз, Мәрәнд вә Хој р-нларыны әһатә едирди. Ашшур китабәләриндә II Саргонун һүчуму (е.ә. 714/715) илә әлагәдар ады чәкилир. Е.ә. 9 әсрдән е.ә. 8 әсрин сонунадәк Урартунун тәркибиндә иди. Гәрби Мидијада да С. адлы вил. олмушдур.

САНД (Sand) Жорж (тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы Аврора Дүпен, Dupin; әрлик фамилијасы Дүдеван, Dudevant) (1.7.1804, Парис—8.6.1876, Ендр департаменти, Ноан) — франсыз јазычысы, гадын. Демократик романтизмин нүмајәндәсидир. Задәкан аиләсиндә доғулмуш, нәнәсинин Ноандакы маликанәсиндә бөјүмүшдүр. Еркән әрә верилмиш, 1831 илдә әриндән ајрылараг Парисә кәлмиш, әдәби мәчлисләрдә фәал иштирак етмиш, дөврүнүн бир сыра көркәмли шәхсијјәтләри илә (В. Һүго, О. Балзак, А.Мүссе, Ф. Шопен, Ф. Лист вә б.) дост олмушдур. «Роз вә Бланш» (1831) адлы илк романыны Ф. Сандо илә биркә јазмышдыр. «Индиана» (1832), «Валентина» (1832), «Лелија» (1833) романларында С. «гадын мәсәләси»ни, үмумијјәтлә, шәхсијјәт азадлығы проблеми сәвијјәсинә јүксәлтмишдир. «Сәфил уста шакирди» (1840), «Анжиболу дәјирманчы» (1845), «Чәнаб Антуанын күнаһы» (1845) сосиал романларынын гәһрәманлары садә әмәк адамларыдыр. «Орас» (1841—42) романында «фөвгәл'адә шәхсијјәт» масгараја гојулур. «Консуело» (1842—43) романында чех халгынын милли азадлыг мүбаризәсинә рәғбәт эксини тапмышдыр. «Гар адам» (1858), «Жан де лја Рош» (1859) вә с. романлары, чохчилдли «Һәјатымын тарихи» (1854—55) әсәри вар. Публисистикасында («Сијасәт вә сосиализм», 1844) сол респ.-чыларын вә утопик сосиалистләрин мөвгејиндә дурмуш, истисмара гаршы чыхмышдыр. 1848 ил феврал ингилабында иштирак етмиш, лакин сонралар ичтимаи фәалијјәтдән узаглашмышдыр.

Әсәрләри: Индиана, Б., 1970; Собр. соч., т. 1—9, Л., 1971—74.

Әд.: Јелизарова М. Ј. вә башгалары, XIX әср харичи әдәбијјат тарихи, Б., 1964; Трескунов М., Жорж Санд, Л., 1976; Моруа А., Жорж Санд, М., 1983.

СА́НДАЛ—Карелија МССР-дә көл. Саһ. 152 $км^2$. Макс. дәринлији 58 *м*. Онега көлүндән шм.-г.-дә, дар чөкәкликдә јерләшир. С. 1936 илдән Кондопога СЕС-и су анбарынын бир һиссәсидир. Кондопога ш. С. јахынлығындадыр.

СА́НДВИЧ АДАЛАРЫ (Sandwich Islands)—*Һавај адаларынын* икинчи ады.

СА́НДЕР Фридрих Артурович (23.8. 1887, Рига—28.3.1933, Кисловодск)—совет алими вә ихтирачысы, ракет техникасы пионерләриндән бири. 1914 илдә Рига Политехник Ин-туну битириб мүхтәлиф з-дларда ишләмиш, дир. Реактив һәрәкәт проблемләри илә 1908 илдән мәшғул олмушдур. 1921 илдә ихтирачылар конфрансы үчүн планетләрарасы кәми-аеропланын лајиһәси һаггында мә'рузә һазырламышдыр. 1924 илдә «Техника и жизнь» журналында дәрч етдирдији «Башга планетләрә учуш» мәгаләсиндә тәјјарә илә ракетин бирләшмәсиндән ибарәт космик учуш апаратынын јарадылмасы һаггында өз әсас идејаларыны шәрһ етмишдир. 1930—31 илләрдә С. сыхылмыш һава вә бензинлә ишләјән(күчү 1, 42 *н*) реактив мүһәррик (ОР-1) гурашдырмыш, 1931—32 илләрдә маје јаначагла (маје оксикен вә бензинлә) ишләјән мүһәррик гурғусунун (ОР-2) лајиһәсини вермишдир. С. *реактив һәрәкәти өјрәнән групун* тәшкилиндә иштирак етмишдир. Ајын арха тәрәфиндәки кратерләрдән биринә С.-ин ады верилмишдир.

Әсәрләри: Проблема полета при помощи реактивных аппаратов, М., 1932; Пионеры ракетной техники. Кибальчич, Циолковский, Цандер, Кондратюк. Избр. труды, М., 1964.

Әд.: Мошкин Е. К., Развитие отечественного ракетного двигателестроения, М., 1973: Идеи Ф. И. Цандера и развитие ракетно-космической науки и техники. Сб. статей, М., 1983.

СА́НДЕРЛЕНД (Sunderland)—Б. Британијада шәһәр. Тајн-енд-Уир графлығындадыр. Шимал дәнизи саһилиндә порт. Әһ. 300 мин (1977). Ири кәмигајырма мәркәзидир. Галдырычы нәгл. вә мә'дән аваданлығы, радио-електроника мә'мулаты истеһсал олунур. Авиасија, ағач е'малы, шүшә сәнајеси вә с. вар. Даш көмүр чыхарылыр.

САН-ДИЈЕ́ГО (San Diego)—АБШ-да шәһәр. Калифорнија штатында, Сакит океан саһилиндәдир. Ири дәниз порту. Әһ. 875 мин (1980). Мүһүм к.т. р-нунун мәркәзи. Авиасија, радиоелектроника, кәмигајырма вә кәми тә'мири, метал е'малы, јејинти вә ағач е'малы сәнајеси; ун-т вар. Курортдур. 1769 илдә салынмышдыр.

САНДИ́НО (Sandino) Аугусто Сесар (18.5.1895, Масаја департаменти, Никиноомо—21.2.1934, Манагуа)—Никарагуа халгынын милли гәһрәманы, кенерал (1926). Кимназијада охумушдур. 1923—26 илләрдә Һондурас, Гватемала вә Мексиканын филиз, нефт мә'дәнләриндә ишләмишдир. 1926 илдә вәтәнә гајыдараг Никарагуа халгынын Америка империалистләринә вә јерли олигархијаја гаршы милли азадлыг һәрәкатына гошулмуш, 1927 илин орталарындан АБШ мүдахиләчиләринә гаршы партизан мүһарибәсинә башчылыг етмишдир. С.-нун башчылыг етдији үсјанчы ордунун мүбаризәси бејнәлхалг аләмдә кениш мүдафиә олунду вә 1933 илин јанварында ишғалчылары Никарагуа әразисини тәрк етмәк мәчбуријјәти гаршысында гојду. Мүртәче даирәләр халг арасында С.-нун нүфузунун артмасындан горхуја дүшәрәк һијләјә әл атдылар. 1934 илин февралында һөкумәтин вәтәндаш мүһарибәсинә сон гојмаг барәдә данышыглара башламаг «тәклифи» илә әлагәдар Манагуаја рәсми сәфәри заманы С. јахын силаһдашлары илә биркә һәбс едиләрәк хаинчәсинә өлдүрүлдү. Никарагуада С.-нун адыны дашыјан Милли Азадлыг Чәбһәси (һазырда өлкәнин һаким сијаси тәшкилатыдыр) 1979 илдә силаһлы мүбаризә јолу илә мүртәче Сомоса диктатурасынын деврилмәсинә рәһбәрлик етмишдир.

Әд.: Гонионский С. А., Сандино, М., 1965; Идейное наследие Сандино, М., 1982.

САНДЫГ—бәзәк шејләрини, гијмәтли әшјалары вә с. сахламаг үчүн истифадә едилән мәишәт аваданлығы. С.-ы хүсуси сәнәткарлар (сандыгсазлар) мүхтәлиф өлчүдә һазырлајырлар (бә'зән үстүнә назик дәмир лөвһә дә чәкирләр). С.-ын сәтһи зәриф һәндәси вә нәбати нахышларла бәзәдилирди. С. гәдимдән Јахын Шәрг, Орта Асија, Гафгаз халгларынын, о чүмләдән азәрб.-ларын мәишәтиндә кениш јајылмышдыр. Азәрб.-да гыза адәтән, күзкүлү С. чеһиз верилирди.

САНДЫГБАЛЫГЛАР (Ostraciidae)—битишикчәнәлиләр дәстәсиндән дәниз балыглары фәсиләси. Бәдәни вә башы һәрәкәтсиз сүмүк лөвһәләрдән ибарәт зиреһлә өртүлмүшдүр. Гарын үзкәчи јохдур; гујруғу узундур. Әксәр нөвләри әлвандыр. Уз. 40 *см*-дәк олур. 3 чинси вар. Тропик дәнизләрин саһил зоналарында јајылмышдыр. Дибдә јашајан онурғасызларла гидаланыр. Күрүсүнү дәнизин дибинә төкүр. Вәтәкә әһәмијјәти јохдур.

САНДЫГТӘПӘ—Азәрб.ССР Губа ш.-нин ш. гуртарачағында Бакы—Губа автомобил јолу илә Ағчајын арасындакы тәпәликләрдә еркән орта әсрләрә (4—8 әсрләр) аид јашајыш јеринин галыглары. Кәшфијјат характерли газынтылар заманы 1 *м*-дән галын мәдәни тәбәгә мүәјјәнләшдирилмишдир. Археоложи материаллар, әсасән гырмызы рәнкли мүхтәлиф формалы кил габ (Азәрб.-ын еркән орта әсрләр үчүн сәчијјәви сајылан дарбоғазлы, хашал көвдәли, шиш отурачаглы тәсәррүфат күпләри, бардаг, чөлмәк, чам, нимчә вә с.) гырыгларындан вә чајдашындан дүзәлдилмиш дәнәзәнләрдән ибарәтдир. Саһәсинин кенишлији, әлверишли игтисади вә стратежи мөвгедә јерләшмәси, сәнәткарлыг е'малатханасы, мүдафиә истеһкамлары вә с. С.-нин еркән орта әсрләрдә шәһәр типли мәнтәгә олдуғуну көстәрир.

САНИДИН (јун. sanis, sanidos—лөвһә; ады кристалларын һамар формалы олмасы илә әлагәдардыр)—сүхур әмәлә кәтирән минерал; калиум чөл шпатынын (K, Na) ($AlSi_3O_8$) моноклиник модификасијасы. Структурунда Al вә Si атомлары низамсыз јерләшмишдир. Тәркибиндә 100—37% $KAlSi_3O_8$ олур. $KAlSi_3O_8$-ин мигдары 37%-дән аз олдугда структур триклиникә (јүксәктемпературлу албит) кечир. Сүхурларын мүтләг јашынын тә'јининдә истифадә едилир.

САНИЈӘ—1) заман ваһиди; *Бејнәлхалг ваһидләр системиндә* једди әсас ваһиддән бири. Гәдимдә орта Күнәш күнүнүн 1/86400 һиссәси кими тә'јин едилирди. Сонралар астрономија, кеодезија вә с. тәтбиг олунан вә өлчүсү Јерин Күнәш әтрафында фырланма дөврү илә әлагәдар олан астрономик С.-дән истифадә олунурду. С. Бејнәлхалг ваһидләр системиндә 1900 ил јанварын 1-дәк һесабланмыш тропик илин $\frac{1}{31556925,9747}$ һиссәсинә бәрабәрдир. Тропик ил сабит вә әлверишли олмадығындан Өлчү вә Чәки үзрә 13-чү Баш конфрансда (1967) сезиум атомунун дајаныглы изотопунун (^{133}Cs) әсас һалынын ики ифрат инчә сәвијјәләри арасындакы кечидә ујғун шүаланма дөврүнүн 9192631770 мислинә бәрабәр мүддәт С. (а т о м С.-си) гәбул едилмишдир. 2) Мүстәви бучаглары өлчмәк үчүн ваһид. || ишарәси илә көстәрилир. 1 С.=*дәг*/60.

САНИЈӘӨЛЧӘН — вахты санијәнин онда биринә гәдәр дәгигликлә өлчән чиһаз (саат механизми). Чибдә кәздирилән, гола бағланан вә столүстү С. нөвләри вар. Дүјмәсини басмагла ишә салыныр, дајандырылыр вә әгрәби сыфыр көстәричиси үзәринә гајтарылыр. Кварс кенератору илә ишләјән електрон С.-ләри вахты хүсусилә дәгиг (±1 *мксан* хәта илә) көстәрир. Сәнаједә идманда вә с.-дә истифадә олунур.

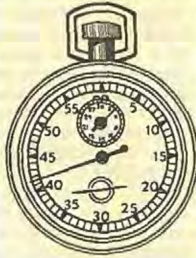

САНИН КАНО (Sanin Cano) Балдомеро (27.6.1861, Антиокија әјаләти, Риоонегро—апрел, 1957, Богота) — Колумбија јазычысы, ичтимаи хадим. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1954). Либераллар партијасында парламентин депутаты олмуш, дөвләт вә дипломатик вәзифәләрдә чалышмышдыр. Әхлаги, сијаси вә әдәби мөвзуларда есселәри [«Әлдәгајырма сивилизасија» (1925), «Тәнгид вә инчәсәнәт» (1932), «Колумбија әдәбијјаты» (1944), «Һуманизм вә инсанын тәрәггиси» (1955) вә с. китаблары] илә танынмышдыр. Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә Совет Иттифагыны мүдафиә етмиш, сүлһ уғрунда фәал мүбаризә апармышдыр.

Әд.: Мамонтов С. П., Испаноязычная литература стран Латинской Америки, М., 1972.

САНИТАРИЈА (лат. sanitas—сағламлыг), с а н и т а р и ш и—сәһијјәнин бир саһәси; епидемијалара гаршы мүбаризә тәдбирләри һазырлајыр, санитарија-кикијена ишләри апарыр. Мәнзил-коммунал, сәнаје вә гида С.-сы ајырд едилирди. Һазырда *кикијена*, санитарија-кикијена ишләринин тәшкили вә епидемијалара гаршы мүбаризә мәсәләләри илә *санитарија-епидемиоложи хидмәт* мәшғул олур.

САНИТАРИЈА ГАНУНВЕРИЧИЛИЈИ—әһалинин јашајыш вә әмәк шәраитинин санитарија бахымындан мүәјјән нормативләрә ујғун тәшкили үчүн дөвләт тәрәфиндән гәбул едилмиш һүгуги актлар мәчмусу. С.г.-нин мәзмун вә характери дөвләт гурулушу вә ичтимаи гурулушдан асылыдыр. Ингилабдан әввәл Русијада санитарија тәләбаты вә гајдалары (су һөвзәләринин вә јашајыш мәнтәгәләринин санитарија мүһафизәси, сағламлашдырылмасы вә с.) лазыми сәвијјәдә дејилди. Одур ки, РКП(б) 8-чи гурултајында гәбул едилмиш програмда, санитарија ганунверичилијинин јарадылмасы нәзәрдә тутулду. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә С.г. сағламлығын горунмасы саһәсиндә сосиалист дөвләти гаршысында дуран мәсәләләри экс етдирир.

САНИТАРИЈА МААРИФИ — тибб елми вә сәһијјәнин бөлмәси; әһалинин санитарија мәдәнијјәтини артырмағын нәзәри вә тәчрүби мәсәләләрини ишләјиб һазырлајыр. С.м. тибб фәниндән башга сосиолокија, психолокија, педагокика фәнләринин дә тәчрүбәсинә әсасланыр. С.м. бүтүн инкишаф етмиш өлкәләрдә апарылыр. С.м. дөвләт сәһијјә системинин бир бөлмәси кими илк дәфә ССРИ-дә 1920 илләрдә формалашмышды. С.м.-нин тибб-санитарија тәдбирләринин (епидемијаларла мүбаризә, ана вә ушаг мүһафизәси, шәһәр вә кәндләрдә сағлам әмәк шәраити јаратмаг, 20—30 илләрдә пешә хәстәликләринин вә травматизмин профилактикасы, Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә донорлуғун тәблиғи вә с.) һәјата кечирилмәсиндә мүһүм әһәмијјәти олмушдур. С.м. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә мүаличә-профилактика вә санитарија-епидемиоложи мүәссисәнин вә һәр бир тибб ишчисинин фәалијјәтинин вачиб бөлмәсидир. Респ., өлкә, вил. вә ш. С.м. евләри тәшкилат-методика функсијаларыны һәјата кечирир вә санитарија-епидемиоложи ст.-лардакы мүвафиг кабинетләрлә бирликдә хүсуси С.м. хидмәтини тәшкил едир.

Әд.: Лоранский Д. Н., Современные направления в организации санитарного просвещения в СССР, «Советское здравоохранение», 1973, № 10.

САНИТАРИЈА МААРИФИ ЕВИ—республика, өлкә, шәһәр әразисиндә санитарија маарифи ишинә рәһбәрлик едән тәшкилати-методик мәркәз. С.м.е. һәмчинин билаваситә әһали арасында санитарија маарифи иши апарыр. С.м.е.-ләри Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра јаранмышдыр. Азәрб.ССР-дә илк С.м.е. 1923 илдән (Бакыда) фәалијјәт көстәрир.

САНИТАРИЈА НӘЗАРӘТИ —*санитарија-епидемиоложи хидмәтин* әсас функсијасы.

САНИТАРИЈА СТАТИСТИКАСЫ, т и б б с т а т и с т и к а с ы — сосиал статистика саһәси, сосиал кикијена бөлмәси. С.с. әһалинин сағламлығы статистикасына (санитарија-демографик просесләри, хәстәликләрин динамикасыны, әһалинин физики инкишафыны өјрәнир) вә сәһијјә статистикасына (тибб шәбәкәләринин, тибб-санитарија идарәләринин фәалијјәтини вә кадрларыны учота алыр вә тәһлил едир) ајрылыр. С.с. елм саһәси кими 19 әсрдән инкишафа башламышдыр. Русијада С.с.-нын инкишафы хејли дәрәчәдә земство тәбабәтинин јаранмасы илә әлагәдардыр. С.с.-нын әсас проблемләри әһалинин сајы вә тәркиби, тәбии һәрәкәти (доғум, өлүм), физики инкишафы, хәстәләнмә дәрәчәси, әлиллији (шикәстлији), өмүр мүддәти вә с. һаггында статистик мә'лумат топламаг вә тәдгиг етмәк јолу илә әһалинин санитарија вәзијјәтини (сағламлығыны) өјрәнмәкдән, әһалинин өлүм һалларынын хәстәләнмә дәрәчәсиндән, һәмчинин хәстәләнмә вә өлүм һалларынын әтраф мүһитин мүхтәлиф амилләриндән асылылығыны мүәјјәнләшдирмәкдән вә с. ибарәтдир. С.с. бөјүк әдәдләр ганунундан вә ријази статистика методларындан кениш истифадә едир.

САНИТАРИЈА ТЕХНИКАСЫ, с а н т е х н и к а—шәһәр, гәсәбә вә сәнаје мүәссисәләринин әразисиндә тикилән јашајыш, ичтимаи вә сәнаје биналарында әһалинин мәишәти, әмәк фәалијјәти вә истираһәти үчүн лазыми санитарија тәләбләринә ујғун вәзијјәтин јарадылмасыны тә'мин едән техника саһәсинин үмуми ады. Дар мә'нада *су тәчһизаты*, *канализасија*, *иситмә системи*, истиликлә вә газла тәчһиз системләри, һаванын тәмизләнмәси, *вентилјасија*, *һаванын кондисијалашдырылмасы* системләринин ишини тә'мин едән техники васитәләрә дә С.т. дејилир. С.т.-нын мүһүм вәзифәләриндән бири су вә һава һөвзәләринин сағламлашдырылмасы вә санитарија бахымындан горунмасыдыр. С.т.-нын инкишафы вә тәкмилләшмәси јашајыш мәнтәгәләринин абадлашма сәвијјәсинин јүксәлдилмәси демәкдир.

САНИТАРИЈА ЧИҺАЗЛАРЫ—јашајыш, ичтимаи-коммунал вә истеһсалат биналарынын санитарија абадлығы үчүн истифадә олунан чиһазлар. С.ч.-на гыздырычы, вентилјасија гурғулары, тоәсоран, ванна, душ, канализасија аваданлығы, һәмчинин әмәјин мүһафизәси үчүн истифадә олунан чиһазлар аиддир. Санитарија-техники вә техноложи ишләрдә (су тәчһизаты, ичмәли вә чиркаб суларын тәмизләнмәси, сүн'и

ишыгланма системләри вә с.) тәтбиг олунур. Тибб мүәссисәләриндә, лабораторија, һамам, бәрбәрхана вә с. јерләрдә дә С.ч.-ндан истифадә едилир. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә С.ч.-на даир мәсәләләр, әсасән «Водоснабженије и санитарнаја техника», һабелә «Азәрбајчан Тибб журналы»нда нәшр олунур.

САНИТАРИЈА - ЕПИДЕМИОЛОЖИ СТАНСИЈА (СЕС)—санитарија-епидемиоложи хидмәтин ихтисаслашдырылмыш әсас мүәссисәси. Русијада илк СЕС Ф. Ф. Ерисманын тәшәббүсү илә 1891 илдә Москва вә онун әтраф р-нларынын санитарија-епидемик шәраитини өјрәнмәк үчүн тәшкил едилмишди. Азәрб.-да илк СЕС 1932 илдә тәшкил олунмушдур. ССРИ-дә СЕС санитарија дөвләт нәзарәтинин комплекс мүәссисәсидир. 1939 илдә ССРИ Халг Сәһијјә комиссарлығы СЕС һаггында низамнамә тәсдиг етди. Респ., өлкә, вилајәт, даирә, ш., р-н типли СЕС-ләр, су, һава вә дәмир јолу нәглијјаты хидмәтләриндә исә ајрыча мүвафиг СЕС-ләр вардыр. СЕС-ин вәзифәси әһалинин вә јашајыш јеринин санитарија вәзијјәтини өјрәнмәк, јолухучу вә пешә хәстәликләринә гаршы профилактика вә мүбаризә тәдбирләри һазырламагдыр.

САНИТАРИЈА - ЕПИДЕМИОЛОЖИ ХИДМӘТ—ССРИ-дә дөвләт идарә системи; өлкәдә дөвләт санитарија нәзарәтини һәјата кечирир, санитарија-профилактик вә епидемијалара гаршы тәдбирләр ишләјиб һазырлајыр. 1922 илдә Совет һөкумәтинин вердији декрет әсасында ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә ваһид С.-е.х. тәшкил олунмуш, дөвләт санитарија нәзарәти системи ганунлашдырылмыш, санитарија органларынын һүгуг вә вәзифәләри мүәјјән едилмишдир.

САНЫЛЫ (Санијев) Һачы Кәрим (1878, кечмиш Газах гәзасынын Чајлы-Кәсәмән к.—1937)—Азәрб. совет шаири, маариф хадими. Гори мүәллимләр семинаријасыны битирмиш (1898), маариф саһәсиндә чалышмышдыр. Меншевик «Һүммәт» тәшкилатынын хадимләриндән, мусават парламентиндә сосиалист фраксијасынын үзвү олмушдур. Совет дөврүндә рус дилиндән дәрс демиш, БХМШ-да инспектор ишләмишдир. Латын графикасы илә илк әлифба китабыны тәртиб етмиш (1924), ибтидаи вә орта мәктәбләр үчүн дәрсликләр һазырланмасында, лүғәтчилик саһәсиндә фәал чалышмышдыр. «Јени шәргиләр» адлы илк китабы 1919 илдә чап олунмушдур. «Чанаварлар һөкумәти» (1919) мәнзум памфлетиндә түрк-османлы гошунларынын Загафгазијаја һәрби мүдахиләси ифша олунур. Јени һәјат гуручулуғуну тәрәннүм едән әсәрләр («Динамит маһнысы», «Рәссам Әзимзадәјә», «Бәсти Бағырова», «Зүлмүн сону», «Абшерон јарымадасы», «Кәндимиз», «Һајастан» ше'рләри) јазмышдыр. «Аран көчү» (1926), «Намус давасы» (1927), «Трут гачаглары» (1935) тарихи поемаларында ингилабдан әввәлки Азәрб. кәндинин һәјат вә мәишәтиндән, халгын әдаләтсизлијә гаршы мүбаризәсиндән бәһс олунур. Әсәрләриндә Азәрб. тәбиәтинин көзәлликләрини әлван поетик бојаларла тәсвир етмишдир. Бә'зи әсәрләриндә патриархал һәјат тәрзини идеализә мејли дә нәзәрә чарпыр. Ушаглар үчүн дә јазмышдыр [«Дәли өкүз» (1927), «Мејмун вә илан» (1927, Ә. Мәһзунла биркә) китаблары].

Әсәри: Трут гачаглары, Б., 1964.
Әд.: Әлиоғлу М., Һ. К. Санылы һаггында, онун «Тәнгидчинин дүшүнчәләри» китабында, Б., 1968; Шүкүров С., Һачы Кәрим Санылынын әдәби вә педагожи фәалијјәти, Б., 1970.

САН-КРИСТОБАЛ, Макира (San Cristobal, Makira)—Сакит океанда вулканик ада. Соломон а-ры архипелағынын ч. һиссәсиндәдир. Саһ. 3048 *км*². Сәтһи дағлыгдыр (һүнд. 1249 *м*-ә гәдәр); тропик мешәләрлә өртүлүдүр. Кокос палмасы, батат плантасијалары вар.

САНКСИЈА (лат. sanctio—позулмаз гәрар), һүгугда—1) Дөвләтин һүгугу позана гаршы тәтбиг етдији горујучу тәдбир. Совет дөвләти С.-ны һәјата кечирмәклә чәмијјәт үзвләриндә һүгуг гајдаларына риајәт олунмасы зәруриличини ашылајыр, һәмин гајдаларын мүһафизәсини вә бунунла да ичтимаи мүнасибәтләрин мүвафиг инкишафыны тә'мин едир. Ашағыдакы С.-лар мөвчуддур: јалныз мәһкәмәнин тәтбиг етдији чинајәт һүгугу С.-сы (мәс., *азадлығдан мәһруметмә, сүркүн вә көчүртмә*, ислаһ ишләри); милисин, халг нәзарәти органларынын, дөвләт мүфәттишликләринин тәтбиг етдији инзибати С.-лар (мәс., чәримә); мүдиријјәтин вә вәзифәли шәхсләрин хидмәти табелиликдә оланлар барәсиндә тәтбиг етдикләри интизам С.-сы (мәс., хәбәрдарлыг, төһмәт, ашағы вәзифәјә кечирмә вә с.); мәһкәмәнин, арбитражын тәтбиг етдији әмлак С.-сы. Әмлак С.-сы мүстәгил чәза тәдбири кими, јахуд С. илә әлагәдар тәтбиг олуна биләр. 2) Һүгуг нормасынын тәркиб һиссәси; бурада һәмин норманы позана гаршы дөвләт тә'сири тәдбирләри көстәрилир. 3) Прокурорун, чинајәт төрәдиләркән шүбһәли шәхсләр барәсиндә мәчбуријјәт тәдбирләри көрмәјә ичазә верән акты (мәс., һәбсә алма, ахтарыш). Бејнәлхалг һүгугда С.—өз бејнәлхалг өһдәликләрини, јахуд бејнәлхалг һүгуг нормаларыны позан дөвләт барәсиндә тәтбиг олунан тә'сир тәдбирләри (бах *Деликт*).

САНКТ-ГАЛЛЕН (Sankt Gallen) — Исвечрәдә шәһәр. Санкт-Галлен кантонунун инзибати-сијаси мәркәзи. Әһ. 77 мин (1976). Тохучулуг вә тикиш, кимја, јејинти, полиграфија, метал е'малы сәнајеси; али игтисадијјат мәктәби, сәнаје, тарих вә етнографија музејләри вар.

САНКТИ-СПИРИТУС (Sancti Spiritus)—Кубада шәһәр. Лас-Вилјас әјаләтиндәдир. Әһ. 67 мин (1976). Јејинти, түтүн, дәри-ајаггабы сәнајеси, ев тикмә комбинаты вар. 1514 илдә салынмышдыр.

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ («мүгәддәс Пјотр шәһәри»)—индики Ленинградын 1703—1914 илләрдәки рәсми ады. 1712 илдән Русијанын (1721 илдән Русија империјасынын) пајтахты иди. 1914—24 илләрдә Петроград адланмышдыр.

«САНКТ-ПЕТЕРБУРГ ФӘҺЛӘЛӘРИНИН ЧӘМИЈЈӘТИ», Точисски групу—Русијада илк с.-д. тәшкилатларындан бири (1885—88). Петербургда П. В. *Точисски* јаратмышды (1885). Китабханасы, кизли әдәбијјат анбары, фәһләләрә јардым кассасы, ири з-дларда дәрнәкләри вар иди. Чәмијјәтин үзвләри халгчылары, хүсусилә онларын фәрди террор тактикасыны тәнгид едир, фәһлә синфини мүбаризәдә башлыча гүввә сајырдылар. Лакин ингилабын буржуа-демократик мәрһәләсиндән јан кечмәји мүмкүн сајыр, ингилаби һәрәкатда зијалыларын ролуну инкар едирдиләр. 1888 илдә Мәркәзи дәрнәк дағыдылды, галанлары Бруснев групуна дахил олду.

«САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКИЈЕ ВЕДОМОСТИ» — рус гәзети, *«Ведомости»*нин давамы. 1728 илдән Петербургда Елмләр Академијасы нәздиндә һәфтәдә ики дәфә, 1800 илдән исә күндәлик (1914 илдә 187-чи нөмрәдән «Петроградскије ведомости» ады илә) чыхмышдыр. Мүәллифләри арасында демократик чәбһәнин нүмајәндәләри дә вар иди. 1863—74 илләрдә әсасән либерал мөвгедә дурмушдур. 1875 илдә Халг Маариф Назирлијинин сәрәнчамына верилмиш, 1917 илдән нәшри дајандырылмышдыр.

САНКТ-ПӨЛТЕН (Sankt Pölten) — Австријада шәһәр. Ашағы Австрија әразисиндәдир. Әһ. 50,1 мин (1974). Машынгајырма, тохучулуг, мебел, полиграфија вә јејинти сәнајеси вар.

САНКУРУ (Sankuru)—Мәркәзи Африкада, Заир Республикасында чај. Касаи чајынын (Конго һөвзәси) голу. Уз. 1000 *км*-дән чох, һөвзәсинин саһ. тәгр. 156 мин *км*². Кәмичилијә јарарлыдыр. Јухары ахынында СЕС вар. С. һөвзәсиндә алмаз чыхарылыр.

САНКҮЛОТЛАР (фр. sans-culottes—гыса шалварлы олмајанлар) — Бөјүк Франса ингилабы дөврүндә ишләдилмиш термин. Илк әввәл аристократлар өзләринин сијаси дүшмәнләрини—кобуд материалдан узун шалвар кејинән шәһәр јохсулларыны (задәкан вә буржуалар гыса шалвар вә ипәк чораб кејинирдиләр) һәгарәтлә С. адландырырдылар; сонралар (хүсусән, јакобин диктатурасы илләриндә) вәтәнпәрвәрләр вә ингилабчылар өзләрини С. адландырырдылар.

САНКҺЈА (санскритчә—сај, һесаблама, мүлаһизә, еһтимал)—*Ведалары* гәбул едән алты гәдим һинд ортодоксал (браһман) фәлсәфи мәктәбиндән бири. С. билаваситә Ведаларын мәтнинә дејил, мүстәгил тәчрүбә вә дүшүнчәјә әсасланыр. С.-нын баниси Капила (е.ә. 7 әср) һесаб едилир. С. метафизикасынын чыхыш нөгтәси сәбәбдә нәтичәнин варлығы һаггында тә'лимдир. С. фәлсәфәси бүтөвлүкдә дуалист характер дашыјыр. С. ики реаллығы—пракритини (мадди илкин сәбәб) вә пурушаны («мән», руһ, шүур) гәбул едир. Пракрити әбәдидир, мүстәгилдир, фәалдыр, лакин шүурдан мәһрумдур. Пуруша исә пассивдир, лакин шүура маликдир.

САНКИНА (фр. sanguine, лат. sanguineus—ал гырмызы)—рәсм чәкмәк үчүн кичик чубуг шәклиндә дүзәлдилән гәһвәји, гырмызы вә ја хурмајы рәнкли карандашлар. Тәбии вә сүн'и олур. Тәркиби каолин вә дәмир оксидләриндән ибарәтдир. С. техникасы Интибаһ дөврүндән мә'лумдур (Леонардо да Винчи, Рафаел вә б.).

САН-ЛУИС (Sao Luis)—Бразилијада шәһәр. Маранјан штатынын инз.м. Д.ј. ст. Атлантик океаны саһилиндә порт. Әһ. 389 мин (1979, шәһәрәтрафы илә). Јејинти, тохучулуг сәнајеси вар. Палма гозу вә јағы, карнауб муму, памбыг ихрач едилир. Балыг овланыр.

САН-ЛУИС-ПОТОСИ (San Luis Potosi)—Мексиканын шм.-ында шәһәр. Сан-Луис-Потоси штатынын инз.м.

Нәгл. говшағы. Әһ. 315 мин (1978). Күмүш, гурғушун, мис һасили р-нунун гәдим мәркәзидир. Әлван металлуркија, јун сәнајеси, д.ј. е'малатханалары; ун-т вар. 16 әсрин ахырларындан мә'лумдур.

САН-МАРЙНО (San Marino), Сан-Марино Республикасы (Repūblica di San Marino). Ҹәнуби Авропада, Апеннин ј-а-нда дөвләт. Һәр тәрәфдән Италијанын әразиси илә әһатәләнмишдир. Саһ. 61 *км²*. Әһ. тәгр. 21 мин (1981). Тәгр. 15 мин санмаринолу харичдә—Италија, һәмчинин Франса вә АБШ-да јашајыр. Рәсми дил италјан дилидир. Диндарлары католикдир. Пајтахты Сан-Марино ш.-дир (әһ. 4,5 мин; 1981). Өлкә инзибати ҹәһәтдән 12 маһала бөлүнүр.

С.-М. респ.-дыр. 1600 илдә бәјәнилмиш Конститусија гүввәдәдир (сонракы дәјишикләрлә). Дөвләт башчысы функсијасыны бәрабәрһүгуглу 2 капитан-рекент (онлары 6 ај мүддәтинә Бөјүк Баш Шура өз үзвләри арасындан сечир) ичра едир. Али ганунверичи орган 5 ил мүддәтинә сечилән Бөјүк Баш Шурадыр (бирпалаталы парламент). Ичра һакимијјәтини капитан-рекентләр вә Дөвләт Конгреси (һөкумәт) бирликдә һәјата кечирир.

С.-М. Апеннин д-рынын ш. голларындан сајылан Монте-Титанонун (Титано д., 738 *м*) јамачларында јерләшир. Иглими мүлајимдир. Ән исти ајын (ијун) орта темп-ру 22,5°С-дир. Иллик јағынты 800—1000 *мм*. Адриатик дәнизиндән әсән шм.-ш. күләкләри һакимдир. Әразисиндән Ауза, Марано вә Сан-Марино чајлары ахыр. Субтропик битки өртүјү јајылмышдыр.

Дөвләт кими С.-М.-нун мејдана кәлмәси тарихи 301 илә аид едилир. Рәвајәтә көрә, С.-М.-нун әсасыны Далмасијадан дини тә'гибләр үзүндән гачыб кәлмиш Марино адлы хачпәрәст дашјонан гојмушдур (сонралар о мүгәддәсләр ҹәркәсинә дахил едилдијиндән адынын әввәлинә «сан» ифадәси әлавә олунмушдур). 11—13 әсрләрдә, гисмән дә 16 әсрдә С.-М.-нун әразиси хејли кенишләнди. 19 әсрдә С.-М. италјан вәтәнпәрвәрләринин сығыначаг јери олмушдур. Ваһид Италија дөвләти јарадылдыгдан (1861) сонра 1862 илдә Италија илә С.-М. арасында достлуг вә меһрибан гоншулуг мүнасибәтләринә даир мүгавилә имзаланмышды (1953 илдән јенидән гүввәдәдир). Италијада фашистләр һакимијјәтә кәлдикдән (1922) сонра С.-М.-да да фәаллашан фашист үнсүрләр 1923 илдә һакимијјәти әлә кечирәрәк демократик ганунлары ләғв етдиләр. Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә битәрәфлијини е'лан етмәсинә бахмајараг, С.-М., әразисини 1944 илин ијунунда Инкилтәрә—Америка авиасијасы бомбардман

етмиш, сентјабрда исә алман-фашист гошунлары ишғал етмишди.

Мүһарибәдән сонра С.М. бејнәлхалг туризм мәркәзинә чеврилмишдир. 1945 илин парламент сечкиләри заманы антифашист партијаларын блоку гәләбә чалды. 1957 иләдәк парламентдә чохлуг коммунистләрин (бах *Сан-Марино Коммунист Партијасы*) вә сосиалистләрин башчылыг етдикләри сол партијаларын коалисијасына мәхсус иди. Бу дөврдә бә'зи мүәссисәләр миллиләшдирилди, јени сәнаје мүәссисәләри вә мәктәбләр ачылды. 1957 илин октјабрында сағ гүввәләр Италија һаким даирәләринин көмәји илә дөвләт чеврилиши едәрәк Христиан-Демократ Партијасыны (ХДП) һакимијјәт башына кечирдиләр. 1978 вә 1983 ил парламент сечкиләриндән сонра һакимијјәт јенидән сол сијаси партијаларын нүмајәндәләриндән (Коммунист партијасы, Сосиалист партијасы вә Ваһид Сосиалист Партијасы) ибарәт коалисија һөкумәтинин әлиндәдир. 1956 илдә ССРИ илә С.-М. арасында консуллуг мүнасибәтләри јарадылмышдыр. 1980 илдә С.-М. һөкумәти ССРИ-дә баш консул тә'јин едилмәси барәдә гәрар гәбул етди. 1979 илдә мәдәнијјәт вә тәһсил саһәсиндә ССРИ илә мүгавилә имзаланмышдыр.

Сан-Марино шәһәриндән көрүнүш.

Өлкәнин сәнаје вә кустар истеһсалы, әсасән, дахили еһтијачлары өдәјир вә харичи туристләрә хидмәт едир. Тохучулуг, семент, кағыз, дәри, метал е'малы, кимја, мебел, керамика сәнајеси мүәссисәләри вар. Тикинти дашы вә күкүрд чыхарылыр. Хырда кәндли тәсәррүфатлары үстүндүр. К.т.-на јарарлы торпаглар 1 мин *ha*-дыр. Дәнли биткиләр, үзүм јетишдирилир. Харичи тиҹарәти Римини (Италија) порту васитәси илә һәјата кечирилир. Харичи туризм, почт маркалары вә сувенир истеһсалы дөвләт кәлиринин 1/3-ә гәдәрини верир. Өзүнүн кағыз пулундан вә көмрүкхана хидмәтинин тәшкилиндән, һәмчинин әразисиндә гумархана бииалары, радио вә телевизија ст.-ларынын тикинтисиндән имтина етмәси мүгабилиндә С.-М. һәр ил Италијадан 4,5 млрд. лирә мәбләғиндә компенсасија алыр.

6—14 јашлы ушагларын тәһсили иҹбаридир. Тәһсил мүддәти ибтидаи мәктәбләрдә 5, натамам орта мәктәбләрдә 3, там орта мәктәбләрдә 5 илдир. Али мәктәб јохдур. Сан-Марино ш.-индә Дөвләт китабханасы, Дөвләт музеји, Дөвләт шәкил галерејасы, Гәдим силаһ музеји вар.

С.-М.-да «Нуово Титано», «Сан-Марино», «Шинтилла» (С.-М. КП-нин органы), «Рискосса» гәзетләри нәшр едилир. Милли мәтбуат акентлији, радио вә телевизија хидмәти јохдур.

С.-М.-нун шәһәр диварлары илә әһатәләнмиш пајтахтында 1—3 мәртәбәли евләр бир-биринә јахын, дарысгал шәкилдә тикилмишдир. С.-М. әразисиндәки тәсвири сәнәт абидәләри Римини (14 әср) вә Болонја (17 әср) мәктәбләринә аиддир. Декоратив-тәтбиги сәнәтин ән'әнәви нөвләри даш үзәриндә ојма вә керамика илә тәмсил олунур.

Әд.: Матвеев Г. П., Андорра, Лихтенштейн, Монако, Сан-Марино, М., 1959; Зарубежная Европа. Южная Европа, М., 1983 (серия «Страны и народы»).

САН-МАРЙНО КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (СМКП; Partito Comunista Sanmarinese)—мүстәгил партија кими 1941 ил ијулун 7-дә кизли шәраитдә јарадылмышдыр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра демократик һәрәкатын јүксәлиши шәраитиндә 1945 ил сечкиләриндә Сосиалист Партијасы илә блокда чыхыш едәрәк сосиалистләрлә бирликдә парламентдә әксәријјәт (60 јердән 35-и) газанмышды. СМКП вә Сосиалист Партијасы блоку һөкумәти 1945—57 илләрдә өлкәдә бир сыра мүтәрәгги дәјишикликләр һәјата кечирмишди.

1957 ил дөвләт чеврилишиндән сонра СМКП мүхалифәтә кечмиш, 1978 ил сечкиләриндә сол партијаларын гәләбәсиндән сонра јенидән коалисија һөкумәтинә дахил олмушдур. СМКП-нин 8-чи (1973), 9-ҹу (1976) вә 10-ҹу (1980) гурултајларынын сәнәдләриндә партија сыраларынын сых бирлији уғрунда мү-

баризә, инһисарлар әлејһинә кениш чәбһә јарадылмасы саһәсиндә гаршыда дуран вәзифәләр мүәјјәнләшдирилмиш, өлкәнин игтисадијјатында вә сијаси гурулушунда демократик дәјишикликләр һәјата кечирилмәси јолу илә Сан-Маринода социализм чәмијјәти гурмаг партијанын сон мәгсәди е'лан едилмишдир.

СМКП нүмајәндә һеј'әти коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг Москва мүшавирәләриндә (1957, 1960, 1969) иштирак етмиш вә мүшавирәләрин сәнәдләрини бәјәнмишдир. СМКП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. Али органы гурултајдыр. Партијанын сәдри Е. Гасперони, баш катиби У. Баруллидир. Мәркәзи органы «Шинтилла» гәзетидир. СМКП нүмајәндә һеј'әти 1977 илин августунда Сов.ИКП МК-нын дә'вәти илә ССРИ-дә (о чүмләдән Азәрб.ССР-дә) олмушдур.

СА́ННЕР, Санери—Күрч.ССР әразисиндә, Баш Гафгаз силсиләсинин ч. јамачында бузлаг. Уз. 10,1 *км*, саһ. 28,8 *км*². Мулхра (Ингури чајынын голу) чајы С. бузлағындан башланыр.

СА́ННИКОВ БОҒАЗЫ—Котелны вә Кичик Лјаховски а-ры арасындадыр. Лаптевләр вә Шәрги Сибир дәнизләрини бирләшдирир. Ән дар јери 5,5 *км*, дәринлији 10—20 *м*. Новосибирск а-рынын тәдгигатчысы Ј. Санниковун шәрәфинә адландырылмышдыр.

САН-ПА́УЛУ (Sao Paulo)—Бразилијада штат. Саһ. 247,9 мин *км*². Әһ. 22,6 млн. (1978). Инз.м. Сан-Паулу ш.-дир. Бразилија јајласынын ч.-ш.-индә јерләшир. Иглими тропикдир. Һәмишәјашыл вә јарпағы төкүлән мешәләр, дахили р-нларда саванна вә чөлләр үстүндүр. С.-П. өлкә сәнаје мәһсулунун 1/2-индән чохуну верир. Әсас сәнаје саһәләри: машынгајырма, металлуркија, селлүлоз-кағыз, семент. Тохучулуг, кимја, әчзачылыг, јејинти сәнајеси вар. Сәнаје мүәссисәләри, әсасән, Сан-Паулу агломерасијасында чәмләшмишдир. Гәһвә, шәкәр гамышы, памбыг, гарғыдалы, маниок, лобја, ситрус мејвәләри вә с. јетишдирилир. Һејвандарлыг вә балыгчылыгла мәшғул олунур. Әсас дәниз порту Сантусдур.

САН-ПА́УЛУ (São Paulo)—Бразилијада шәһәр. Сан-Паулу штатынын инз.м. Латын Американын вә дүнјанын ән ири шәһәрләриндәндир. Өлкәнин әсас нәгл. говшағы, мүһүм тичарәт вә игтисади мәркәзидир. Әһ. 8,4 млн. (1979, шәһәрәтрафы илә). Машынгајырма, кимја, металлуркија, тохучулуг сәнајеси, СЕС; 3 ун-т, музејләр вар. Гәһвә базарыдыр.

Шәһәрин әсасыны 1554 илдә језуитләр гојмушлар. 16—18 әсрләрдә гәһвә плантасијаларынын мәркәзи иди. 1822 илдә С.-П.-да Бразилијанын мүстәгиллији е'лан олунмушдур. 19 әсрин әввәлләриндә С.-П.-да Бразилијада илк капиталист мануфактуралары мејдана кәлди вә шәһәрин әһалиси сүр'әтлә артмаға башлады. 20 әсрин әввәлләриндән ири сәнаје вә фәһлә һәрәкаты мәркәзинә чеврилмишдир. С.-П.-нун мәркәзиндә һүндүр биналар, меһманханалар, тичарәт мәркәзләри, парк р-нларында (Жардин Америка, Жардин Еуропа вә с.) һүндүр јашајыш евләри вә мүлкләр јерләшир. Опера театры (1911), кафедрал килсә (1910—54), шәһәрин 400 иллији шәрәфинә Бејнәлхалг сәрки комплекси (1951—54, ме'мар О. Нимејер вә б.), «Палмејрас» стадиону (1953), јахт-клуб (1966) ән јахшы тикилиләрдәндир.

САН-РЕ́МО КОНФРАНСЫ (1920)—Инкилтәрә, Франса, Италијанын баш назирләри вә Јапонија сәфиринин иштиракы илә Антанта дөвләтләри Али Шурасынын Сан-Ремо ш.-ндә (San Remo, Италија) кечирилмиш ичласы (19—26 апрел). С.-Р.к.-нда Түркијә илә сүлһ мүгавиләси вә әрәб өлкәләри үзәриндә Милләтләр Чәмијјәти мандатларынын бөлүшдүрүлмәси, Версал сүлһ мүгавиләсинин (1919) һәрби маддәләрини Алманијанын јеринә јетирмәси, Совет Русијасына мүнасибәтдә мүттәфигләрин мөвгеји мәсәләләри нәзәрдән кечирилди. С.-Р.к.-нын гәрарларына әсасән Инкилтәрә, Фәләстин вә Ираг, Франса исә Сурија вә Ливан үзәриндә мандатлара саһиб олдулар. С.-Р.к.-нда тәсдиг едилмиш Түркијә илә сүлһ мүгавиләсинин илкин лајиһәси сонрадан *Севр сүлһ мүгавиләсинин (1920)* әсасыны тәшкил етди. Конфрансда алман ордусунун континкентини ики дәфә артырмаг барәдә Алманијанын хаһиши рәдд едилди. Конфранс иштиракчылары Совет Русијасы илә тичарәт әлагәләрини бәрпа етмәк барәдә гәрар чыхармагла јанашы, 1920 ил апрелин 25-дә Украјнаја гаршы һәрби мүдахиләјә башламыш буржуа-мүлкәдар Полшасына јардым көстәрмәк һаггында кизли сазишә кәлдиләр. С.-Р.к.-нын гәрарлары онун иштиракчылары арасындакы дәрин зиддијјәтләри арадан галдыра билмәди.

САН-САЛВАДО́Р (San Salvador)—Салвадорун пајтахты. Өлкәнин әсас игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзи. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Амакас чајы вадисиндә, Сан-Салвадор вулканынын әтәјиндәдир (тәгр. 700 *м* һүнд.-дә). Тропик иглими вар. Орта темп-р декабрда 22°C, апрелдә (ән исти ај) 24,6°C-дир. Иллик јағынты 1788 *мм*. Саһ. 80 *км*². әһ. 800 мин (1981, шәһәрәтрафы илә).

Өлкәнин сәнаје мәһсулунун 1/4-индән чохуну С.-С.-ун сәнаје мүәссисәләри верир. Тохучулуг, јејинти вә метал е'малы сәнајеси; ун-т вар. 1525 илдә салынмышдыр. Зәлзәләләрдән (1798, 1854, 1873, 1965 вә с.) сонра С.-С. дәфәләрлә јенидән тикилмиш, кениш күчәләр вә парклар салынмышдыр. 20 әсрин орталарындан һүндүр меһманхана, банк вә контор биналары тикилир. Шәһәр әтрафында тәнәкә евләрдән ибарәт јашајыш р-ну јерләшир. Ме'марлыг абидәләри: Ел Сенјор Сан-Хосе (1783), Хесукристо (1785) килсәләри, Пласа Боливар мејданы вә Боливар паркы (Милли сарајла, 1902—07).

СА́Н-СЕБАСТЈА́Н (San Sebastián)—Испанијада шәһәр вә порт. Бискај көрфәзи саһилиндәдир. Кипускоа әјаләтинин инз. м. Әһ. 184 мин (1976). Машынгајырма, кимја, кағыз, тохучулуг, семент, јејинти сәнајеси вар. Балыгчылыг мәркәзидир. С.-С.-да бејнәлхалг кинофестиваллар кечирилир. Туризм инкишаф етмишдир.

САН-СЕБАСТЈА́Н ПАКТЫ (1930)—Испанијада монархијаја гаршы мүбаризәдә республикачы партијаларын иттифагы барәдә сазиш. Августун 17-дә Сан-Себастјан ш.-ндә сәккиз республикачы партија рәһбәрләринин кизли мүшавирәсиндә бағланмышды; монархијаны девирмәк мәгсәдилә мүшавирәдә Ингилаби Комитә јарадылды. 1930 илин октјабрында Испанија Сосиалист Фәһлә Партијасы (ИСФП) да С.-С. п.-на гошулду. Испанија республика е'лан олундугдан [бах *Испан ингилабы 1931—39*)] сонра Ингилаби Комитә Мүвәггәти һөкумәтә чеврилди (1931, 14 апрел). Сол республикачы партијаларын ИСФП илә блоку дағылдыгдан сонра, 1933 илин сентјабрында С.-С.п. әслиндә гүввәсини итирмиш олду.

САНСКРИ́Т (санскритчә — чилаланмыш, тәкмилләшдирилмиш) — гәдим һинд әдәби дилләриндән бири. Һинд-Авропа дилләринә дахилдир. Е.ә. 1 әсрдән, әсасән, Шимали Һиндистанда әдәби дил олмушдур. *Пракрита дилләринә* нисбәтән даһа мүкәммәл дил нормаларына малик иди. Бу дилдә әдәби-бәдии, дини, фәлсәфи, елми әсәрләр јазылмышдыр (бах *Санскрит әдәбијјаты*). С. дикәр һинд дилләринин инкишафына, хүсусилә онларын лексик тәркибинә күчлү тә'сир көстәрмишдир. Ибадәт вә ичтимаи елмләр дили кими С.-дән Һиндистанда инди дә истифадә олунур. С.-ин инкишаф дөврләри: епик С. (*«Маһабһарата»* вә *«Рамајана»* епопејаларынын дили); классик С. (гәдим һинд грамматикләринин тәсвир етдији тәкмилләшдирилмиш дил); веда С.-и (*Веданта* мәтнләри бу дөврә аиддир); һибрид Будда вә чајна С.-и (буддистләрин вә чајнистләрин кениш истифадә етдији С.). Сәс тәркиби, әсасән, 3 саитдән (a, e, o), 2 саит-самит аллофонундан (i/y, u/v) вә 30-а јахын самитдән ибарәт олмушдур. Морфоложи гурулушу мүрәккәбдир; 3 чинс (киши, гадын, орта), 3 нөв кәк, исмин 8 һалы, фе'лин заман, шәкил, шәхс вә с. категоријалары вар. Синтаксис, хүсусилә чүмлә гурулушу, мәтнләрин характериндән асылыдыр. Лексик тәркиби зәнкиндир. Јазыда *браһминин* мүхтәлиф нөвләриндән истифадә олунмушдур.

Әд.: Иванов В. В., Топоров В. Н., Санскрит, М., 1960; Барроу Т., Санскрит, пер. с англ., М., 1976; Кочергина В. А., Санскритско-русский словарь, М., 1978; Санскрит и древнеиндийская культура, в. 1—2, М., 1979.

САНСКРИ́Т ӘДӘБИЈЈАТЫ — ерамызын биринчи миниллијиндә Һиндистанда санскрит дилиндә башлыча әдәбијјат олмушдур. Бир чох һалларда *ведалары*, *пракрита әдәбијјатыны* да С.ә.-на аид едирләр. Шаир вә драматург Ашвагһоша (2 әср), драматург Бһаса (тәгр. 4 әср) С.ә.-нын илк танынмыш нүмајәндәләридир. Биринчи миниллијин орталары вә сонунда С.ә.-нын дүнја әһәмијјәти кәсб етмиш абидәләри јаранмышдыр (*Калидаса* вә *Шудраканын* драмлары, Амару вә Бһартриһаринин лирикасы, Васубандһу, Бана вә Дандинин нәср әсәрләри, *«Панчатантра»* вә с.) С.ә.-нда гәдим дөвр вә еркән орта әсрләрдә Һиндистан халгларынын социал вә мәдәни инкишафынын зиддијјәтләри, мүтәрәгги ичтимаи фикир чәрәјанлары илә бағлы демократик мејлләри әксини тапмышдыр. «Панчатантра» вә С.ә.-нын башга абидәләри Асија вә Авропа халгларынын әдәбијјатына тә'сир көстәрмишдир. Көте, Һекел, Ф. вә А. Шлекел гардашлары, Ф. В. Шеллинг, А. Шопенһауер вә б. С.ә.-ны јүксәк гијмәтләндирмиш, онун елми шәрһини вермишләр. Һинд алимләри Һиндистан халгларынын мил-

ли азадлыг мүбаризәси вә милли шүурунун формалашмасы просеси илә әлагәдар С.ә.-на даир тәдгигатлар апармышлар. С.ә.-нын өјрәнилмәсиндә рус вә совет һиндшүнасларынын мүһүм хидмәти вар (бах, һәмчинин *Һиндистан* мәгаләсинин әдәбијјат бөлмәсинә).

Әд.: Серебряков И. Д., Очерки древнеиндийской литературы, М., 1971; Эрман В. Г., Очерк истории индийской литературы, М., 1980.

САН-СТЕФАНО СҮЛҺ МҮГАВИЛӘСИ (1878)—1877—78 илләр Русија—Түркијә мүһарибәсини баша чатдырмыш илкин мүгавилә. Февралын 19-да (мартын 3-дә) Сан-Стефано (San Stefano—индики Јашылкөј, Истамбул јахынлығы) ш.-ндә Әдирнә барышығы әсасында имзаланмышдыр. С.-С.с.м.-нә көрә Черногорија, Сербија вә Румынија мүстәгиллик алдылар. Османлы империјасы дахилиндә Боснија вә Һерсеговинаја мухтаријјәт верилди. Болгарыстан Түркијәдән вассал асылылығында дөвләт е'лан олунду. Батум, Әрдәһан, Гарс, Бајазид вә Чәнуби Бессарабија гәти олараг Русијанын табелијинә кечди. Түркијә Русијаја 310 млн. мәбләғиндә тәзминат өдәмәји, Епир, Фессалија вә Албанијаја дахили өзүнүидарә һүгугу вермәји, Түркијә Ермәнистанында ислаһатлар кечирмәји өһдәсинә көтүрдү. С.-С.с.м. Гәрб дөвләтләрини, башлыча олараг Б. Британија вә Австрија-Мачарыстаны разы салмады, Берлин конгресиндә (1878) Русија вә Болгарыстан үчүн аз сәрфәли олан чохтәрәфли мүгавилә илә әвәз олунду.

САНТА-АНА (Santa Ana)—АБШ-да, Калифорнија штатында, Лос-Анчелес ш. јахынлығында шәһәр. Әһ. 206 мин (1980, Анаһајм, Гарден-Гров ш.-ләри вә үмуми шәһәрәтрафы илә 1,9 млн.). Авиаракет, радиоелектроника сәнајеси вар. Иглим курортудур.

САНТА-АНА (Santa Ana)—Салвадорда шәһәр. Санта-Ана департаментинин инз.м. Д.ј. говшағы. Әһ. 96 мин (1971). Гәһвә јетишдирилән р-нун мәркәзидир. Јејинти, түтүн, тохучулуг, дәри вә ағач е'малы сәнајеси вар.

САНТАЈАНА (Santayana) Чорч (16.12.1863, Мадрид—26.9.1952, Рома)—Америка идеалист философу, јазычы. Әсли испанијалыдыр. 1872—1912 илләрдә АБШ-да јашамышдыр. 1907—12 илләрдә Һарвард ун-тинин проф. олмушдур. С. варлығы ики саһәјә—шүурун феноменләринә вә мадди објектләрә бөлмүшдүр. С.-ја көрә, харичи аләм барәдә билик һәмишә субјектив изаһ едилир вә символик характер дашыјыр, дүнјаны баша дүшмәјин јеканә формасы исә мифдир. «Варлыг сәлтәнәти» әсәриндә дөрд «реаллыг»дан ибарәт варлыг системи јаратмышдыр: «маһијјәт сәлтәнәти», «Материја сәлтәнәти», «һәгигәт сәлтәнәти» вә «Руһ сәлтәнәти». С. системинин мәркәзиндә идеал маһијјәтләр консепсијасы дурур. Варлыға кејфијјәт мүәјјәнлији верән маһијјәтләр һәр чүр идеал кејфијјәтләрдир. С.-ја көрә, материја иллүзија јарадан, мәзмунсуз, кејфијјәтсиз башланғычдыр.

САНТА-КАТАРИНА (Santa Catarina)—Бразилијанын ч.-унда штат. Саһ. 95,9 мин $км^2$. Әһ. 3,7 млн. (1978). Инз. м. Флориантополис ш.-дир. Дәнли биткиләр, маниок, түтүн, үзүм бечәрилир. Парагвај чајы јығылыр. Әтлик һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Ағач тәдарүк олунур. Даш көмүр, гурғушун чыхарылыр. Тахта-шалбан, ағач е'малы, дәри-ајаггабы, тохучулуг, јејинти вә с. сәнаје мүәссисәләри вар.

САНТА-КЛАРА (Santa Clara)—Кубада шәһәр. Лас-Вилјас әјаләтинин инз.м. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Әһ. 150 мин (1976). К.т. р-нунун тичарәт мәркәзидир. Механики з-д, јејинти вә тохучулуг сәнајеси; ун-т вар. 17 әсрдә салынмышдыр.

САНТА-КРУС-ДЕ-ТЕНЕРИФЕ (Santa Cruz de Tenerife)—Испанијада, Канар а-рында (Тенерифе а.) шәһәр вә порт. Санта-Крус-де-Тенерифе әјаләтинин инз. м. Әһ. 162 мин (1976). Нефттәмизләмә з-ду вар. Шәраб истеһсал олунур.

САНТА-КЕРТРУДА ГАРАМАЛЫ—әтлик гарамал чинси. 20 әсрин орталарында Техасдакы (АБШ) Санта-Кертрудис (Santa Gertrudis) фермасында Шортһорн чинсли инәкләрин Һиндистан зебусу буғалары илә чүтләшдирилмәсиндән алынмышдыр. Рәнки түнд-гырмызыдыр. Буғаларын дири чәкиси 800—950 *кг*, инәкләри 550—600 *кг*-дыр. Әт чыхымы 63—70%-дир. Бир сыра өлкәләрдә, о чүмләдән ССРИ-дә (1956 илдән) јетишдирилир (әсасән, Газах. ССР-дә), Азәрб.ССР-ә дамазлыг мәгсәди илә кәтирилмишдир.

Сантјаго шәһәриндән көрүнүш.

САНТАЛЛЫЛАР—мунда халгларындан бири (бах *мундалар*). Һиндистанда јашајырлар. Тәгр. 4,47 млн. нәфәрдир (1978). Дилләри мунда дилләринә аид олан сантали дилидир. Диндарлары һиндуист вә анимистдир. Әсас мәшғулијјәтләри әкинчиликдир; овчулуг вә јығычылыгла да мәшғулдурлар. Бир чоху плантасијаларда, мүәссисәләрдә, көмүр шахталарында вә с. ишләјир.

САНТА-МАРТА (Santa Marta)—Колумбијада шәһәр. Магдалена департаментинин инз.м. Кариб дәнизиндә порт. Әһ. 151 мин (1973, шәһәрәтрафы илә). Јејинти вә тохучулуг сәнајеси; ун-т вар. 1525 илдә салынмышдыр.

САНТАНДЕР (Santander)—Испанијада шәһәр вә порт. Көһнә Кастилија вил.-ндә, Бискај көрфәзи саһилиндәдир. Әһ. 169 мин (1976). Металлуркија, метал е'малы, машынгајырма, кимја, нефт е'малы, тохучулуг, кағыз, јејинти сәнајеси; ун-т вар (1892). Дәнизкәнары курортдур.

САНТА-ФЕ (Santa Fe)—Аркентинада шәһәр. Санта-фе әјаләтинин инз.м. Ири д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Әһ. 245 мин (1975). Парана чајында тахыл көндәрилән әсас портлардан бири. Әт сәнајеси мүәссисәләри, дәјирман, дәри-ајаггабы, ағач е'малы вә тохучулуг сәнајеси; ун-т вар. Кебрачо чөвһәри истеһсал олунур. 1573 илдә салынмышдыр.

САНТИ... (фр. cent, лат. centum—јүз)—јүздә бирә $\left(\frac{1}{100}\right)$ бәрабәр өлчү ваһиди билдирән өн шәкилчи. Русча *с*, бејнәлхалг ишарәси исә с.; мәс., 1 *см*=0,01 *м*.

САНТИМ (фр. centime, лат. centesimus—јүздә бир)—Белчика, Исвечрә, Лүксембург вә Франса *франкынын* 1/100-нә бәрабәр хырда пул.

САНТЈАГО (Santiago)—Чили респ.-сынын пајтахты. Өлкәнин әсас игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Анд д-рынын әтәкләриндә, Мапочо чајы саһилиндәдир. Иглими Аралыг дәнизи типлидир. Орта темп-р јанварда 19,7°C, ијулда 7,7°C-дир. Иллик јағынты 363 *мм*-дир. Мүһүм д.ј. вә автомобил јоллары говшағы, бејнәлхалг аеропорт. Саһ. 100 $км^2$. Әһ. 4,1 млн. (шәһәрәтрафы илә бирликдә, 1979). Електротехника, метал е'малы, машынгајырма, кимја, әчзачылыг, резин, јүнкүл, јејинти вә с. сәнаје мүәссисәләри вар. С.-нун әсасы 1541 илдә гојулмушдур. Чили истиглалијјәт газандыгдан (1818) сонра онун пајтахты е'лан олунмушдур. 20 әсрин әввәлләриндән өлкәнин мүһүм сәнаје вә фәһлә һәрәкаты мәркәзидир.

С.-нун мәркәзиндәки дүзбучаглы Пласа де Армас мејданында мүстәмләкә дөврүнә аид биналар (барокко үслубунда) јерләшир (баш килсә, 1541—1619; ратуша, 18 әсрин 2-чи јарысы). Мүстәмләкә дөврүнүн дикәр биналарындан Сан-Франсиско килсәси (1618) вә Зәрбхана (Ла Монеда; сонралар президент сарајы, тикинтиси 1782 илдә башланмыш, 1973 илдә мүртәче һәрби чеврилиш вахты бомбардман едилмишдир) фәргләнир. С.-да неоклассика, неоготика, «модерн» руһунда чохлу тикили, еләчә дә мүасир типли 8—12 мәртәбәли инзибати вә јашајыш бина額лары, мүлкләр вар. С.-да 3 ун-т, Милли консерваторија, бир нечә елми идарә, Милли китабхана, Милли тарих музеји вә с. фәалијјәт көстәрир.

САНТЈАГО-ДЕ-КОМПОСТЕЛА (Santiago de Compostela)—Испанијанын шм.-г.-индә шәһәр. Ла-Корунја әјаләтиндәдир. Әһ. 71 мин (1970). Дәри, арагчәкмә, ун, кәтан е'малы, кағыз мүәссисәләри; ун-т (1525 илдән) вар. Дини зијарәткаһдыр; дини ајин аләтләри истеһсал олунур. Туризм инкишаф етмишдир.

САНТЈАГО-ДЕ-КУБА (Santiago de Cuba)—Кубада шәһәр. Сантјаго-де-

Куба әјаләтинин инз. м. Әһәмијјәтинә көрә өлкәнин икинчи (Һаванадан сонра) мүһүм сәнаје мәркәзи вә дәниз порту. Әһ. 322 мин (1976). Јејинти, семент, тохучулуг, дәри-ајаггабы, кимја сәнајеси, нефт вә метал е'малы, кәмигајырма мүәссисәләри; ун-т вар. Јахынлығында мис филизи чыхарылыр. 1514 илдә салынмышдыр.

СА́НТО-ДОМИ́НГО (Santo Domingo) —16 әсрин әввәлиндә испанларын Һаити а.-на вердикләри адлардан бири (дикәр ады—Естанјола). 1697—1844 илләрдә аданын јалныз Испанијаја мәхсус ш. һиссәси С.-Д. адланырды.

СА́НТО-ДОМИ́НГО (Santo Domingo) —Доминикан Респ.-нын пајтахты. Өлкәнин мүһүм игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзи. Һаити а.-нын ч.-ш.-индәдир. Иглими тропикдир. Орта темп-р јанварда 24,1°C, ијулда 27°C, иллик јағынты 1459 *мм*. Әһ. 1 млн. (1980). Кариб дәнизи саһилиндә порт, аеропорт, автомобил јоллары говшағы. Јејинти, тохучулуг, тикиш, дәри-ајаггабы, семент, тахта-шалбан вә мебел сәнајеси мүәссисәләри вар. Туризм мәркәзидир. Әсасы 1496 илдә Х. Колумбун гардашы Бартоломе тәрәфиндән Осама чајынын шәрг саһилиндә гојулмушдур. Илк әввәл Јени Изабелла адланмышдыр. Сонрадан С.-Д. ады верилмишдир. 1844 илдән Доминикан респ.-сынын пајтахтыдыр. 1916—24 илләрдә АБШ гошунларынын ишғалы алтында олмушдур. 1936—61 илләрдә Сјудад-Трухилјо (диктатор Р. Л. Трухилјонун «шәрәфинә») адланмышдыр.

16 әсрин 1-чи јарысында С.-Д.-да дашдан мөһтәшәм бина вә гурғулар тикилмишдир (Торре дел Оменахе галасы, 1503—07; Каса дел Алмиранте гәср-сарајы, 1510—14; Х. Колумбун гәбринин јерләшдији баш килсә, 16 әсин 1-чи јарысы; Каса де Енгомбе сарајы, 1535). 1543—1702 илләрдә шәһәрин әтрафына гала диварлары чәкилмишдир. 1930 илдәки гасырғадан (шәһәр демәк олар ки, тамамилә дағылмышды) сонра С.-Д.-да биналар дәмир-бетондан тикилир.

САН-ТОМЕ́ (São Tomé)—Сан-Томе а.-нын шм.-ш.-индә шәһәр. Атлантик океанынын Гвинеја көрфәзи саһилиндә порт. *Сан-Томе вә Принсипи* Демократик Респ.-нын пајтахты. Әһ. 24 мин (1981). С.-Т.-дән какао, гәһвә, палма јағы, һиндгозу дашыныр.

САН-ТОМЕ́ ВӘ ПРИ́НСИПИ (São Tomé e Principe), Сан Томе вә Принсипи Демократик Республикасы (República Democrática de Sao Tomé e Principe) — Африканын г. саһилләри јахынлығында, Гвинеја көрфәзиндә дөвләт. Сан-Томе, Принсипи вә бир нечә кичик адада јерләшир. Саһ. 964 *км²*. Әһ. тәгр. 100 мин (1981). Пајтахты Сан-Томе ш.-дир. С.-Т. вә П. инзибати чәһәтдән 2 әјаләтә бөлүнүр.

С.-Т. вә П. демократик респ.-дыр. Гүввәдә олан Конститусијасы 1980 илдә гәбул едилмишдир. Дөвләт вә һөкумәт башчысы халг мәчлисинин 5 ил мүддәтинә сечдији президентдир. Али дөвләт һакимијјәти органы 5 ил мүддәтинә сечилән Халг Мәчлисидир (бирпалаталы парламент).

Әсасән, базалтлардан тәшкил олунмуш С.-Т. вә П. а-рынын релјефиндә вулкан конуслары (һүнд. 2024 *м*-дәк, Сан-Томе а.-нда) ајдын сечилир; кратерләрдә кичик көлләр вар. Иглими Принсипи а.-нда екваториал, Сан-Томе а.-нда исә екваториаллан тропикә кечид тәшкил едир. Орта ајлыг темп-р 23—27°C-дир. Иллик јағынты 1000—3000 *мм*. Сых рүтубәтли екваториал мешәләр вә мангров коллуглары јајылмышдыр.

Әһали, әсасән, авропалыларын (хүсусилә португаллар) плантасијаларында ишләмәк үчүн 15—16 әсрләрдә Ангола вә Мозамбикдән, һабелә Јашыл Бурун а-рындан кәтирилмиш африкалыларын нәсилләриндән ибарәтдир. Рәсми дил португал дилидир. Шәһәр әһалиси 15%-дән чохдур. Диндарлары, әсасән, католикдир. Әсас шәһәри: Сан-Томе (24 мин, 1981).

Адалары португаллар кәшф етмишләр; 1471 илдә Португалијанын мүлкү е'лан олунмушдур. Әһалиси 16 әсрдән башлајараг мүстәмләкәчиләрә гаршы дәфәләрлә силаһлы мүбаризәјә галхмышды. 1951 илдә Португалија һөкумәти С.-Т. вә П.-ни «дәнизашыры әјаләт» е'лан етди. Адалардакы азадлыг мүбаризәсинә С.-Т. вә П.-нин Азадлыг Һәрәкаты (СТПАҺ, әсасы 1960 илдә гојулмушдур; 1972 илә гәдәр С.-Т. вә П.-нин Азадлыг Комитәси адланырды) башчылыг едирди. 1972 илдә адалара «јерли мухтаријјәт» һүгугу верилди. Португалијада фашист режими деврилдикдән (1974, апрел) сонра Португалија һөкумәти илә СТПАҺ арасында С.-Т. вә П.-јә истиглалијјәт верилмәси һаггында сазиш имзаланды (1974, нојабр). 1975 илин ијулунда сечилмиш Мүәссисләр мәчлиси С.-Т. вә П.-ни мүстәгил демократик респ. е'лан етди. СТПАҺ (3-чү фөвгәл'адә гурултајы 1982 илин декабрында кечирилмишдир) һөкумәти кәләчәкдә С.-Т. вә П.-дә социализм гурмаг үчүн демократик тәдбирләр (мүлкәдар торпагларынын милиләшдирилмәси, пулсуз тәһсил вә тибби хидмәтә кечилмәси, милли кадрлар һазырланмасы вә с.) һәјата кечирир. Харичи сијасәтиндә империализмә вә јени мүстәмләкәчилијә гаршы чыхыр. 1975 илин августунда ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр јарадылмышдыр. ССРИ, Куба, АДР вә с. социалист өлкәләри илә игтисади әлагәләри кенишләнир.

Игтисадијјатын әсасыны к.т. тәшкил едир. Әразинин тәгр. 1/3-и бечәрилир. Какао, гәһвә, зејтун, һиндгозу, банан, кинә, дары, маниок, гарғыдалы, јамс јетишдирилир. Һејвандарлыг зәиф инкишаф етмишдир. Балыг, тысбаға вә сәккизајаг овланыр. Сәнајенин әсасыны к.т. хаммалыны е'мал едән мүәссисәләр тәшкил едир. Сан-Томе а.-нда дар д.ј., аеропорт вар. Автомобил јолларынын уз. 287 *км*-дир (1979). Портларда јенидәнгурма ишләри апарылыр. К.т. мәһсуллары ихрач олунур. Әрзаг, автомобилләр вә с. идхал едилир. Харичи тичарәти, әсасән, Португалија, Нидерланд, АБШ, Ангола, АФР вә с. иләдир. Пул ваһиди добрадыр.

1970 илдә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 53,7, өлүм сајы 15,1, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 35,1 олмушдур. Инфексион вә паразитар хәстәликләр кениш јајылмышдыр. Өлкәдә 1,9 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 30 чарпајы) 50 хәстәхана, 18 һәким (әһалинин һәр 3,3 мин нәфәринә 1 һәким), 100 орта тибб ишчиси вар (1970). Тибб бачысы һазырлајан мәктәб фәалијјәт көстәрир.

Әһалинин 85%-дән чоху савадсыздыр. 6—12 јашлы ушагларын тәһсили ичбари е'лан едилмишдир. Тәһсил мүддәти ибтидаи мәктәбләрдә 4, орта мәктәбләрдә 5 илдир. Тәдрис португал дилиндәдир. Али мәктәб јохдур

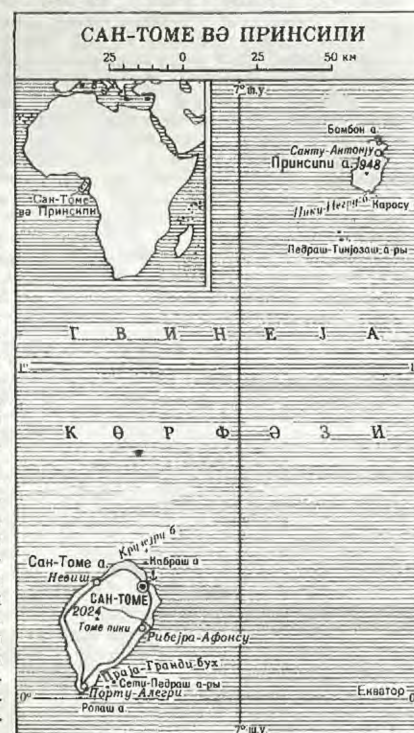

Мүһүм мәтбуат органы һәфтәлик «Револјусау» гәзетидир (1975). Радио верилишләри 1958 илдән апарылыр.

Әд.: Африка. Западная и Центральная Африка, М., 1979 (серия «Страны и народы»).

САНТО́Н МӘРТӘБӘСИ (ӘСРИ) [Франсада Сентонж тарихи вил.-нин гәдим ромача (Сантонија—Santonia) адындан]—*Табашир системинин үст шө'бәсинин ашағыдан дөрдүнчү мәртәбәси*. Илк дәфә 1857 илдә франсыз кеологу А. Кокан Франсанын ч.-г.-индә ајырмышдыр. С.м.-нин чөкүнтүләри Авропада вә ССРИ әразисиндә (Шәрги Авропа платформасынын ч.-унда, Карпат д-рында, Крым вә Гафгазда) кениш јајылмышдыр. ССРИ-дә мүхтәлиф чөкмә вә вулканокен сүхурлардан (Кичик Гафгазла) ибарәтдир.

СА́НТУ-АНДРЕ́ (Santo André)—Бразилијанын ч.-ш.-индә шәһәр. Сан-Паулу

нун сәнаје шәһәрәтрафы. Д.ј. ст. Әһ. 609 мин, (1979). Гара металлуркија, кимја, машынгајырма сәнајеси вар. 16 әсрдә салынмышдыр.

САНТУ́Р, сантури, сантир—чохсимли зәрб мусиги аләти; *симбалын* бир нөвү. Трапесијашәкилли ағач көвдәсинин үст декасында бир нечә резонатор дәлији вар. Симләрин сајы 16—24 олур (икиләшмиш вә үчләшмиш), хроматик көкләнир. Диапазону 2—3 октаваја гәдәрдир. С. учлары азачыг әјилмиш ағач чубуглар васитәсилә сәсләндирилир. Мүғәннини мүшајиәт едән аләт кими истифадә олунур. Азәрбајчанда (хүсусилә орта әсрләрдә), Ермәнистан, Күрчүстан, Иран, Түркијә вә с. өлкәләрдә јајылмышдыр.

СА́НТУС (Santos)—Бразилијанын ч.-ш.-индә, Сан-Паулу штатында шәһәр. Әһ. 396 мин (1975). Ири дәниз порту вә штатын «дәниз гапысы». Бразилија гәһвә ихрачатынын 3/4-ү С. васитәсиләдир. Д.ј. говшағы. Машынгајырма, кимја, јејинти сәнајеси вар. Күбрә истеһсал олунур. 1545 илдә салынмышдыр.

СА́НТУШ, душ Сантуш (dos Santos) Жозе Едуарду (д. 28.8.1942, Луанда)—Ангола дөвләт вә сијаси хадими. Фәһлә аиләсиндә анадан олмушдур. Бакыда М. Әзизбәјов ад. Аз.НКИ-ни битирмишдир (1969); нефтчи мүһәндисдир. 1961 илдән Анголанын Азадлығы уғрунда Халг Һәрәкатынын (МПЛА; 1977 илин декабрындан *МПЛА—Әмәк Партијасы*) үзвүдүр. 1961—75 илләрдә Ангола халгынын Португалија мүстәмләкәчиләринә гаршы милли азадлыг мүбаризәсиндә фәал иштирак етмишдир. 1974 илдә МПЛА—Әмәк Партијасы МК вә МК Сијаси Бүросунун үзвү сечилмишдир. 1975—78 илләрдә Анголанын харичи ишләр назири, 1978—79 илләрдә планлашдырма назири вә милли планлашдырма комиссијасынын сәдри олмушдур. 1979 илин сентјабрындан МПЛА—Әмәк партијасынын сәдри вә Ангола Халг Респ.-сынын президенти, ејни заманда Силаһлы гүввәләрин Баш команданы вә респ. Халг мәчлисинин (парламентин) сәдридир. Дәфәләрлә ССРИ-дә рәсми достлуг сәфәрләриндә олмуш, 1981 илдә Сов.ИКП 26-чы гурултајынын ишиндә иштирак едән МПЛА—Әмәк Партијасы нүмајәндә һеј'әтинә башчылыг етмишдир.

СА́НТУШ (Santos) Марселину душ (д. 20.5.1929, Лумбо к.)—Мозамбик шаири, сијаси хадим. Мүстәмләкә һакимијјәти әлејһинә чыхышларда иштиракына көрә Франсаја кетмәјә мәчбур олмуш, 1959 илдә орадан сүркүн едилмишдир. 1960 илдән Милли азадлыг һәрәкатынын рәһбәрләриндән олмушдур. 1965 илдә Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын Гызыл медалына лајиг көрүлмүшдүр. 1970 илдә ФРЕЛИМО партијасынын витсе-президенти сечилмишдир. Милли азадлыг идејаларынын, ингилаби мүбаризәнин тәрәннүмү јарадычылығынын әсас мөвзуларыдыр. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Песня истинной любви (вступит. статья Назыма Хикмета), М., 1962; Стихи, в кн.: Поэзия Африки, М., 1973.

САНУЈА—Гафгаз Албанијасында јашајыш мәнтәгәси. *Птолемејин* «Чоғрафи тә'лимнамә» әсәриндә ады чәкилир. Күр чајындан шм.-да, онун голларындан бири илә Иберија арасында олдуғу көстәрилир. Јери мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

Әд.: Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959.

САН-ФРАНСИ́СКО (San Francisco)—Сакит океанын АБШ саһилиндә көрфәзи. Гызыл Гапы боғазы ону Сакит океанла бирләшдирир. Уз. 88 *км*, ени 20 *км*, дәринлији 2—5 *м*-дән 19 *м*-ә гәдәрдир. Франсиско, Окленд, Беркли, Ричмонд ш.-ләри С.-Ф. саһилләриндәдир.

САН-ФРАНСИ́СКО (San Francisco)—АБШ-ын Сакит океан саһилбојунда, Калифорнија штатында шәһәр. Мүһүм нәгл., тичарәт, сәнаје, малијјә вә мәдәнијјәт мәркәзи. Тәпәли дар јарымадада јерләшир. Саһ. 115,5 $км^2$, әһ. 674 мин (1980). АБШ-ын Сакит океан саһилиндә ән ири порт (иллик јүк дөвријјәси 44 млн. *т*) вә һәрби дәниз базасы. 3 бејнәлхалг аеропорту вар. Машынгајырма, метал вә нефт е'малы, јејинти, кимја, полиграфија сәнајеси инкишаф етмишдир.

1906 ил зәлзәләсиндән сонра С.-Ф. демәк олар ки, јенидән тикилмишдир. Бәрә вағзалы (1896), Зәриф сәнәтләр сарајы (1915), Мајмонида госпиталы (1946), *«Бәнк оф Америка»*, «Трансамерика корпорејшен», «Бејнәлхалг бина» көјдәләнләри, «Һолидеј-инн» меһманханасы, Голден-Кејтуеј јашајыш комплекси (1955—70) ән јахшы тикилиләриндәндир. Сан-Франсиско көрфәзинин (1936, уз. тәгр. 13 *км*) вә Гызыл Гапы боғазынын (1937) үзәриндән асма көрпүләр салынмышдыр. С.-Ф. ири туризм мәркәзидир. С.-Ф.-да Калифорнија ун-тинин тибб мәркәзи, Калифорнија штатынын ун-ти, С.-Ф. ун-ти, Калифорнија ЕА, елми-тәдгигат ин-тлары, ири китабханалар, музејләр вә с. вар.

САН-ФРАНСИ́СКО КОНФРАНСЫ (1945)—Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын (БМТ) јарадылмасында иштирак едән 50 дөвләтин конфрансы. Крым конфрансынын (1945) гәрарларына мүвафиг олараг БМТ низамнамәсинин сон мәтнини һазырламаг мәгсәдилә ССРИ, АБШ, Б. Британија вә Чин дөвләтләри адындан чағырылмыш вә апрелин 25-дән ијунун 2-дәк давам етмишдир.

Конфранса илк әввәл Бирләшмиш Милләтләрин Бәјаннамәсини (1942) имзаламыш, она гошулдуғуну билдирмиш вә фашист блоку өлкәләринә мүһарибә е'лан етмиш 42 дөвләт дә'вәт олунмушду. Апрелин 30-да БССР, УССР, һабелә (ССРИ-нин е'тиразларына бахмајараг) Бирләшмиш Милләтләр идејасына дүшмән мөвге тутан Аржентина, ијунун 5-дә исә Данимарка да конфранса чағырылмышдылар. Гәрб дөвләтләринин дүшмән мөвгеји үзүндән Полша конфранса дә'вәт олунмамышды. Лакин ССРИ-нин тә'киди илә конфранс БМТ низамнамәсиндә Полша нүмајәндәсинин имза атмасы үчүн јер сахламаг барәдә гәрар гәбул етди; беләликлә, Полша да БМТ-ни јарадан дөвләтләр сырасына дахил олду.

С.-Ф.к. *Думбартон-Окс конфрансында (1944)* разылашдырылмыш тәклифләри БМТ низамнамәсинин лајиһәси үчүн әсас көтүрдү. Узун мүзакирәләрдән сонра 1945 ил ијунун 26-да БМТ низамнамәси имзаланды; октјабрын 24-дә исә гүввәјә минди: һәмин вахтдан һәр ил октјабрын 24-ү Бирләшмиш Милләтләр күнү кими гејд олунур.

Әд.: Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны. 1941—1945 гг., т. 5. Конференция Объединенных Наций в Сан-Франциско. Сб. документов, М., 1980.

САН-ФРАНСИ́СКО СҮЛҺ МҮГАВИЛӘСИ (1951)—Јапонија илә сепарат сүлһ мүгавиләси. 48 дөвләтин Сан-Франсиско конфрансында (1951) имзаланмышдыр (8 сентјабр). Потсдам бәјаннамәсинин (1945) зиддинә олараг, ССРИ вә ЧХР-ин иштиракы олмадан һазырланмышды. Совет нүмајәндәси конфрансда көстәрди ки, мүгавилә бејнәлхалг сүлһү, Јапонијанын тәһлүкәсизлијини вә демократик јолла инкишафыны тә'мин етмир. Конфранс иштиракчыларындан ССРИ, Полша вә Чехословакија мүгавиләни имзаламагдан имтина етдиләр. С.-Ф.с.м. имзаландыгдан бир нечә саат сонра Јапонија илә АБШ арасында «тәһлүкәсизлик пакты» бағланды. АБШ Јапонија әразисиндән һәрби мәгсәдләр үчүн истифадә етмәк һүгугу алды.

САН-ФРАНСИ́СКУ (São Francisco)—Бразилијада чај. Уз. тәгр. 2800 *км*, һөвзәсинин саһ. 600 мин $км^2$. Серра-да Канастра массивиндән башланыр. Атлантик океанына төкүлүр. Әсасән, јағыш сулары илә гидаланыр. Асташалар вә Паулу-Афонсу шәлаләләрини әмәлә кәтирир. Орта су сәрфи 3000 $м^3/сан$. Јағышлы дөврдә кәмичилијә јарарлыдыр. Су анбары вә СЕС вар.

САН-ХОСЕ́ (San José)—Коста-Риканын пајтахты. 1165 *м* јүксәкликдә, Панамерика шосеси үстүндәдир. Әһ. 400 миндән чохдур (1980, шәһәрәтрафы илә). Иглими субекваториалдыр. Орта темп-р јанварда 18,5°С, ијулда 20,8°С. Иллик јағынты 1850 *мм*. Д.ј. ону Сакит океан (Пунтаренас порту) вә Кариб дәнизи саһилләри (Лимон порту) илә әлагәләндирир. Јејинти, түтүн, тохучулуг, метал е'малы сәнајеси мүәссисәләри; ун-т, Милли китабхана, Милли музеј, 17—18 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вә с. вар. 1737—38 илләрдә испан истилачылары салмышлар.

САН-ХОСЕ́ (San José)—АБШ-ын г.-индә, Калифорнија штатында шәһәр. Әһ. 1 млн.-дан чохдур (1980). Мүһүм д.ј. говшағы. Сәнаје мәркәзидир. Радиоелектрон, ракет, һәрби сәнаје, машынгајырма вә консерв (мејвә-тәрәвәз) мүәссисәләри вар. Шәраб истеһсал олунур. 1777 илдә салынмышдыр.

САН-ХУА́Н (San Juan)—Пуерто-Риконун инз.м. Пуерто-Рико а.-нын саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Аеропорт. Өлкәнин әсас порту. Тропик иглим типлидир. Орта темп-р јанварда 24°С, ијулда 28°С-дир. Иллик јағынты 1550 *мм*. Әһ. 432,9 мин (1980; шәһәрәтрафы илә 1 млн.-дан чох). Јејинти, тохучулуг, ајаггабы, тикиш, нефт е'малы, кимја сәнајеси мүәссисәләри вар. 1508 илдә салынмышдыр.

Шәһәрин тарихи һиссәси, әсасән, 16 әсрин 1-чи јарысында тикилмишдир (Сан-Хосе килсәси, 1529; баш килсә, 1540—87; Сан-Фелипе дел Морро галасы, 1533—1783). 20 әсрдә салынмыш јени р-нларда кениш проспектләр, чохмәртәбәли биналар, парклар јерләшир. Мүасир ме'марлыг нүмунәләри: «Карибе-Һилтон» меһманханасы (1947—49), Али мәһкәмә бинасы (1955), Пуерто-Рико ун-ти (1950-чи илләр) вә с.

САН-ХУА́Н (San Juan)—Аркентинада шәһәр. Сан-Хуан чајы саһилиндәдир. Сан-Хуан әјаләтинин инз.м. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Әһ. 218 мин (1975, шәһәрәтрафы илә). Үзүмчүлүк вә шәрабчылыг р-нунун тичарәт мәркәзидир. Јејинти, семент сәнајеси вар. 1562 илдә салынмышдыр.

СА́НЧЕС СА́НЧО (Sánchez Sancho) Луис (д. 1942)—Никарагуа фәһлә һәрәкаты хадими. 1960 илдә Никарагуа Сосиалист Партијасына (НСП) дахил олмушдур. Ихтисасча тохучу фәһләдир. Мүтәрәгги кәнчләр һәрәкатында фәал иштирак етмишдир. 1962 илдә НСП МК үзвү, 1966 илдә НСП МК Сијаси Комиссијасы вә Ичраијјә Катиблијинин үзвү сечилмишдир. 1969 илин августундан НСП МК-нын биринчи катибидир. Сомоса диктатурасы дөврүндә дәфәләрлә тә'гибләрә мә'руз галмыш вә һәбс чәзасына мәһкум олунмушду. Никарагуада фәһлә вә һәмкарлар иттифаглары һәрәкаты тарихинә даир әсәрләрин мүәллифидир.

САНЧАГ (түркчә sancak, әсас мә'насы —бајраг)—султан Түркијәсиндә: 1) һәрби-лен системинин ләғв едилмәсинә (1834) гәдәр—һәрби-лен бирликләри; 2) 19 әср—20 әсрин 20-чи илләриндә инз. әрази ваһиди, вилајәтин бир һиссәси.

САНЧАГ (м а ш ы н г а ј ы р м а д а)—һәр ики учунда јив ачылмыш метал мил шәклиндә бәркидичи детал. С.-ын бир учуну әсас детала буруб тахырлар; дикәр учуну икинчи деталдакы һамар дешикдән кечириб, деталдан кәнара чыхан һиссәсинә гајка тахырлар.

САНЧЫ—мүхтәлиф хәстәликләр заманы гарын бошлуғу органлары вә перитонархасы саһәдә баш верән тутмашәкилли кәскин ағрылар. Бөјрәк, гарачијәр, аппендикулјар, бағырсаг вә с. С.-лар мә'лумдур. С. ағрылары бағырсаг диварынын, өд јолларынын, сидик ахарларынын кирдә әзәләләринин узунмүддәтли спазмы илә әлагәдардыр. Һәзм системинин газларла кәрилмәсиндән дә С. баш верә биләр. С. гусма, үмуми вәзијјәтин дәјишмәси вә с. илә мүшајиәт олунур, бир нечә *дәг*-дән бир нечә саата кими давам едә билир. М ү а л и ч ә с и: С.-ја сәбәб олан әсас хәстәлији арадан галдырмаг, ағрыкәсән дәрманлар ичмәк вә с.

Һ е ј в а н л а р д а С. симптоматик, јалан вә әсл С. шәклиндә олур. Атларда, бә'зән дә гарамалда мүшаһидә едилир. С и м п т о м а т и к С. инфексион, инвазион вә чәрраһи хәстәликләр, ј а л а н С. гарачијәр, сидик апараты, тәнәффүс вә ган дөвраны, ә с л С. исә мә'дә-бағырсаг хәстәликләри заманы баш верир. С. заманы һејван нараһат вә тәнкнәфәс олур, гусур, гарны көпүр, перисталтикасы дәјишир, интоксикасија әламәтләри мүшаһидә едилир. М ү а л и ч ә с и: С.-ја сәбәб олан әсас хәстәлији арадан галдырмаг, ағрыкәсән дәрманлар.

Әд.: Бајтар һәкиминин гыса мә'лумат китабы, Б., 1966; Справочник по гастроэнтерологии, под ред. В. Х. Василенко, М., 1976.

СА́О (Sao)—Мәркәзи Африкада (Чад Респ. әразисиндә) 10—19 әсрләрә аид археоложи мәдәнијјәт. Сао халгынын ады илә адландырылмышдыр. Әһалиси әкинчилик, овчулуг, балыгчылыгла, тунч, мис вә дәмир е'малы илә мәшғул олмушдур. Тәдгигатлар нәтичәсиндә јашајыш мәскәнләри, кил, метал, сүмүк, бујнуз вә сәдәфдән дүзәлдилмиш әшјалар вә с. ашкар едилмишдир. Кил һејкәлләр (әсасән 10 әсрә аид) даһа мараглыдыр. Еһтимал ки, С. мәдәнијјәти Канем-Борну дөвләтинин, һәмчинин башга гоншу өлкәләрин мәдәнијјәтләринә тә'сир көстәрмишдир.

САП ГУРДЛАР—нематодлара сәһвән верилмиш ад. Nemathelminthes типини әһатә едир. Бах *Нематодлар*.

САПАЛАГ—Азәрб.-да ханлыглар дөврүндә отлаглардан истифадә әвәзиндә топланылан натурал верки. Сонралар пулла әвәз едилди. Гафгаз чанишинлији һәр гојун үчүн бир гәпик алмаг шәртилә 1882 илдә С.-ы ләғв етди. Бә'зи зоналарда *чөпбашы* вә ја сәркарпулу адланырды.

САПАНД—атма *силаһ* нөвү. Һәлә гәдимдән (еһтимал ки, Неолит дөврүндән дүнјанын бир сыра халглары арасында кениш јајылмышды. Дәридән, гајышдан вә һөрүлмүш ипдән һазырланырды. Даш гојмаг үчүн мәркәзи һиссәси (а ј а с ы) голларына нисбәтән енли тохунурду. Голун бир учундакы илкәји бармаға кечириб икинчи учуну ејни әлдә сахламагла ајасына даш гојулур, С.-ы даирәви шәкилдә фырладыб илкәксиз голу бурахмагла даш мүәјјән мәсафәјә (тәгр. 150—200 *м*) атылырды.

САПА́ТА (Zapata) Емилиано (8.8.1879, Морелос штаты, Сан-Микел-Аненекуилко—10.4.1919, Куернавака ш. јахынлығы)—Мексика ингилабы (1910—17) хадими. Өлкәнин мәркәзи вә ч.-унда кәндли һәрәкатына рәһбәрлик етмиш, бир груп ингилабчы илә өдәнч әвәзиндә ири торпаг мүлкијјәтинин ләғвини, торпагларын кәндлиләрә пајланмасыны нәзәрдә тутан аграр програмы («Ајала планы») ишләјиб һазырламышды. С. В. Уертанын әксингилаби һөкумәтинин деврилмәсиндә бөјүк рол ојнамышды. С. Русијада ингилаби һәрәката рәғбәтлә јанашмыш, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны алгышламышды. Һакимијјәт органларынын тәшкил етдији фитнәкарлыг нәтичәсиндә өлдүрүлмүшдүр.

САПЕ́КИН Андреј Афанасјевич (11.12.1883—8.4.1946)—совет селекционери. УССР ЕА акад. (1929) вә витсе-президенти (1939—45). УССР әмәкдар елм хадими (1943). 1907 илдә Новороссијск ун-тини битирмиш (Одессада), 1917 илдән орада проф. ишләмишдир. Одесса селексија ст.-нын (индики Үмумиттифаг Селексија вә Кенетика Ин-ту) вә Одесса Кәнд Тәсәррүфаты Ин-тунун (1919—21 илләрдә ректору) тәшкилатчыларындан бири иди. 1944 илдән УССР ЕА Ботаника Ин-тунун директору олмушдур. Флористика, ситолокија, кенетика вә биткиләрин фәрди инкишафы саһәсиндә тәдгигат ишләри апармышдыр. С. бир сыра пајызлыг вә јазлыг буғда сортлары јаратмышдыр. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

САПЛАРЫН ҺӨРҮЛМӘСИ—парча, трикотаж, түл вә с. мә'мулатларда сапларын гаршылыглы јерләшмә гајдасы; материалын гурулушуну, харичи көрүнүшүнү вә хассәләрини мүәјјән едир. П а р ч а л а р д а С.һ. бир-биринә перпендикулјар ики систем—*әриш* вә *арғач* сапларынын (шәбәкәли тохунмаларда әлавә әлагәләндиричи әриш сапларынын) олмасы илә характеризә едилир. С.һ. үсулу парчанын тә'јинатына вә сапларын нөвүнә көрә сечилир. Гаршылыглы һөрүлмә гајдасынын тәкрар олундуғу минимал сап сајына раппорт дејилир. Мүрәккәблијиндән асылы олараг С.һ. садә, јахуд һамар (полотно, саржа, атлаз һөрүлмәси), мүрәккәб,

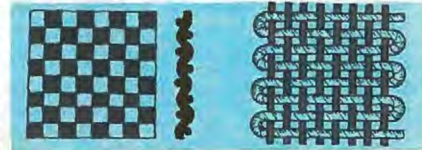
Сапларын полотно һөрүлмәси, онун шәкли вә кәсилиши (гара дамалар вә хәтләр әриш, ағлар исә арғач сапларыны көстәрир).

хырданахышлы вә иринахышлы олур. Садә С.һ. даһа кениш јајылмышдыр. Мүрәккәб С.һ.-ндә әриш вә арғач саплары јалныз бир лајда (тәбәгәдә) дејил, бир нечә лајда јерләшә биләр. Т р и к о т а ж д а С. һ. илмәләрин формасы вә гаршылыглы јерләшмәси илә характеризә едилир. Онлар енинә (кулир) вә әриш һөрүлмәсинә бөлүнүр. Илмә сыралары кулир һөрүлмәсиндә бир сап, әриш һөрүлмәсиндә исә чохлу әриш саплары илә јарадылыр. Трикотажда С.һ. гурулушундан асылы олараг әсас, төрәмә, комбинә едилмиш вә мүрәккәб групларa ајрылыр.

Хырданахышлы һөрүлмә.

САПОНИНЛӘР (лат. sapo, saponis—сабун)—битки гликозидләри групундан азотсуз үзви бирләшмәләр; ачы, бәрк маддәдир. С. турш мүһитдә вә ја ферментатив һидролиз нәтичәсиндә моносахаридә вә агликона (сапокенинә) парчаланыр. С., әсасән, биткиләрдә вә бә'зи дәниз һејванларында олур. С.-ин характерик хассәси, сабун кими асан көпүкләнән коллоид мәһлул әмәлә кәтирмәсидир. С. фенол, али спирт вә бә'зи башга маддәләрлә давамлы бирләшмәләр әмәлә кәтирир, бундан да һәм онларын өзләрини, һәм дә стеринләри тәмизләмәк, ајырыб чыхармаг вә мигдари анализ үчүн истифадә едилир. С. одсөндүрән чиһазларын доллдурулмасында, газлы ички нөвләри, пивә вә с. истеһсалында ишләдилир.

САПОНИ́Т (лат. sapo, saponis—сабун), с а б у н д а ш ы — монтмориллонит групундан минерал. Кимјәви тәркиби $NaMg_3[AlSi_3O_{10}]OH \cdot 4H_2O$. Fe, бә'зән Ni, Zn, Cu, Li вә с. изоморф гатышыглары да олур. Моноклиник сингонијада кристаллашыр. Киләбәнзәр дәнәли вә ја сых кристаллик күтләләр әмәлә кәтирир. Рәнки ағ, сарымтыл, гырмызымтыл олур. Сәртлији 2,5, сыхлығы 2240—2300 *кг/м³*. Ултраәсаси сүхурларын түнд рәнкли минералларынын ашынмасындан әмәлә кәлир. Бентонитин хүсусијјәтләринә маликдир.

САПОТЕКЛӘР — Мексикада һинди халгы. Әсасән Оахака штатында јашајырлар. Тәгр. 45 мин (1978) нәфәрдир. С. формал чәһәтдән католик олсалар да, ән'әнәви е'тигадларыны сахлајырлар. Әсасән әкинчилик вә сәнәткарлыгла мәшғулдурлар. Гәдим дөврләрдән јүксәк мәдәнијјәтә малик олан С.-ин ән гәдим инчәсәнәт абидәләри е.ә. 10 әсрә аиддир. 2—5 әсрләрдә С. мәдәнијјәтинин чичәкләнмә дөврү олмуш, он-

лар мә'бәдләр, сарајлар, астрономик мүшаһидәләр үчүн «рәсәдханалар» тикмишләр. Торпағын дәринлијиндә тикилмиш орижинал гурулушлу сәрдабаларын фасадынын зәнкин бәзәкләри вар.

СА́ППОРО—Јапонијада шәһәр. Һоккајдо а.-нда, Јапон дәнизи саһилиндәдир. Әһ. 1,3 млн. (1977). Аданын инзибати, игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Тохучулуг, нефт е'малы, кимја, әчзачылыг, дәри, мешә тәсәррүфаты вә ағач е'малы, јејинти, полиграфија сәнајеси, метрополитен; ун-т, елми-тәдгигат ин-тлары вә с. вар. Гыш идманы мәркәзидир. 1972 илдә С.-да 11-чи гыш Олимпија ојунлары кечирилмишдир. ССРИ илә достлуг еви мөвчуддур.

САПРОБИОНТЛАР, с а п р о б л а р (јун. sapróѕ—чүрүк+bios—һәјат)— үзви маддәләрлә бу вә ја дикәр дәрәчәдә чиркләнмиш суларда јашајан битки вә һејванлар. Чох чиркли суларда јашајанлар п о л и с а п р о б л а р, орта чиркли суларда јашајанлар м е з о с а п р о б л а р, аз чиркли суларда јашајанлар о л и г о с а п р о б л а р адланыр. С.-ын тәркиби, мигдары вә бунларын спесифик груплашмасынын структуру су һөвзәләринин үзви хаммал истеһсал едән мүәссисәләрин туллантылары илә зибилләнмә дәрәчәсини билмәк үчүн ме'јардыр.

САПРОБЛАР—бах *Сапробионтлар.*

САПРОЛЕ́ГНИЈА КӨБӘЛӘКЛӘРИ (Saprolegniales)—оомисетләр јарымсинфинә аид көбәләк сырасы. Јахшы инкишаф етмиш һүчејрәсиз мисилиләрә маликдир ки, бунларын да назик һифләри өз ризоидләри васитәсилә гидалы субстрата дахил олур. Субстратын үзәриндә С.к.-нин чинсијјәтсиз (зооспоранки) вә чинсијјәтли (оогони вә антеридии) чохалма органлары инкишаф едир. Сапролегнија (Saprolegnia) вә Ахлија (Achlya) чинсләри кениш јајылмышдыр. Бу чинсләрин нөвләри һәм сапрофит кими өлү һәшәрат үзәриндә инкишаф едир, һәм дә балыг вә онларын күрүләри үзәриндә паразитлик едәрәк, чох вахт онларын күтләви сурәтдә хәстәләнмәсинә вә мәһв олмасына сәбәб олур.

САПРОЛИ́Т (јун. saprós—чүрүк+lithos—даш)—кимјәви ашынма нәтичәсиндә илк мөһкәмлијини итирмиш, лакин өзүнүн структур әламәтләрини сахламыш магматик сүхурлар. Белә сүхурлар чүрүк даш да адланыр.

САПРОПЕ́Л (јун. saprós—чүрүк+pēlós—лил, палчыг)—ширин су һөвзәләринин лилли чөкүнтүләри; тәркибиндә коллоид һалында чохлу мигдарда үзви маддә (лигнин-һумус комплекси, карбоһидратлар, битумлар вә с.) олур. Мүаличә мәгсәди илә (физики үсулларла мүаличә) истифадә едилир.

К.т.-нда күбрә кими, компост һазырланмасында тәтбиг олунур. Гумсуз вә азкилли, калсиум, дәмир, фосфор дузлары илә зәнкин С. к.т. һејванларынын јеминә гатылыр.

САПРОПЕЛИТЛӘР, с а п р о п е л к ө м ү р л ә р—бәрк јанар фајдалы газынты. Ибтидаи һејван вә битки галыгларынын көл вә ја лагун фасијалары шәраитиндә дәјишмәсиндән әмәлә кәлир. Рәнки боз, гонуру-боз вә гара олур. Бир нечә синфә ајрылыр: С., һумит-С. (кеннел-богһедләр, кеннел-касјанитләр, черемһитләр), С.-һумитләр (кеннелләр, касјанитләр). С. һумитләрә нисбәтән тәркибиндән учучу маддәләрин вә илкин гатранын даһа чох алынмасы, һидрокенин чохлуғу вә јүксәк јанма темп-ру илә характеризә олунур. Москваәтрафы, Иркутск (ССРИ), Рур (АФР) вә с. көмүр һөвзәләриндә ашкар едилмишдир. С. гијмәтли кимјәви хаммалдыр. С.-дән маје јаначаг алыныр.

САПРОФАГЛАР (јун. saprós—чүрүк+phágos—јејән)—лешлә гидаланан һејванлар. Кафтарлар, кәркәсләр, гарғалар, лешјејәнләр, көнјејәнләр, хәрчәнккимиләр вә с. С.-дыр. Бир чох јыртычылар вә һәршејјејәнләр дә гисмән С.-дыр. Чүрүмүш галыглары мәһв етдији үчүн С. тәбии санитар һесаб олунурлар.

САПРОФИТЛӘР (јун. saprós—чүрүк +phytón—битки)—чанлыларын харич етдији маддәләр вә ја өлмүш организмләрин үзви маддәләри илә гидаланан битки вә микроорганизмләр. Гидаланма типинә көрә С. һетеротрофдурлар. Автотроф организмләрлә бирликдә тәбиәтдә маддәләр мүбадиләсиндә бөјүк рол ојнајырлар. С.-ә, әсасән, бактеријалар, актиномисетләр вә көбәләкләр арасында тәсадүф олунур. Бә'зи С. чанлы организмләр үзәриндә јашајараг сапрофит һәјат тәрзиндән, паразит һәјат тәрзинә кечир (бах *Паразитизм*).

САПФИ́Р (јун. sappheíros—гәдим јәһуди дилиндә саппир—көј даш, сапфир), к ө ј ј а г у т—*корунд* (Al_2O_3) минералынын бир нөвү. Ti вә Fe гатышыгларындан асылы олараг рәнки көј вә ја мави олур. 1-чи синиф гијмәтли дашдыр (бах *Гијмәтли дашлар вә мә'мулат дашлары*). Әсасән, сәпинти јатаглар әмәлә кәтирир. ССРИ, Таиланд, Һиндистан, Шри-Ланкада тапылыр. Синтетик С. корунд кими алыныр. Синтетик рәнксиз корунд—л е ј к о с а п ф и р микроелектроника, квант електроникасы вә с. саһәләрдә кениш тәтбиг едилир.

САПФО́, С а ф о (Sapphṓ) — гәдим јунан шаирәси (е.ә. 6 әсрин 1-чи јарысы). Лесбос а.-нда јашајыб-јаратмышдыр. Әсасән, мәһәббәт мөвзусунда јазмышдыр. Ше'рләриндә инсан һиссләрини, мәһәббәтин психоложи тәзаһүрләрини реал шәкилдә тәсвир етмишдир. С.-нун чох ишләтдији ојнаг ше'р шәкли поетикаја «Сапфо бәнди» кими дахил олмушдур. Әдәби ирсиндән дөврүмүзәдәк бир нечә там ше'ри вә чохлу парчалар кәлиб чатмышдыр.

Ә с ә р л ә р и: Ше'рләр, «Антик әдәбијјаты мүнтәхәбаты» китабында, Б., 1950; Античная лирика, М., 1968; Лирика, Кемерово, 1981.

Әд.: С у л т а н л ы Ә., Антик әдәбијјаты тарихи, Б., 1958; Р а д ц и г С. И., История древнегреческой литературы, 5 изд., М., 1982.

САРА ХАТУН (*?—?*)—Ағгојунлу дөвләтинин сијаси һәјатында мүһүм рол ојнамыш гадын (15 әср), *Узун Һәсәнин* анасы, дипломат. Ағгојунлу дөвләтинин мөһкәмләндирилмәсиндә јахындан иштирак етмиш, Ағгојунлуларын харичи сијасәтинин мүәјјәнләшдирилмәсиндә әсас рол ојнамыш, Узун Һәсәнин ән мәс'ул дипломатик тапшырыгларыны мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмишди. С.х.-ун Османлы султаны II Меһметлә багладығы Јассычәмән мүгавиләси (1461) Ағгојунлуларын дөвләт мүстәгиллијинин сахланылмасында мүһүм рол ојнамышды. Султан II Меһмет Трабзон императорлуғуна сон гојдугда, С.х. кәлини *Дәспинә хатунун* вәрәсәлијини ирәли сүрүб Трабзон хәзинәсини бөлүшдүрмәјә мүвәффәг олмушду. Тејмури Әбу Сәидлә данышыглар апаран Ағгојунлу елчиләринә дә С.х. башчылыг етмишди (1468). Азәрб.-а көндәрилән Авропа (хүсусилә Венесија) елчиләринә верилән мәхфи тә'лиматларда мүтләг С.х.-ла көрүшмәк вә онун сарајдакы нүфузундан истифадә етмәк тапшырылырды.

Әд.: М а һ м у д о в Ј., Өјрәнилмәмиш сәһифәләр, Б., 1972.

САРАБА́НДА (исп. zarabanda)—гәдим испан халг рәгси. Мусиги өлчүсү 3/4, 3/2-дүр. Әввәлләр темпераментли, 17 әсрдән әзәмәтли манерада, гоша ифа олунмаға башламыш, 17—18 әсрләрдә сарај рәгсинә чеврилмишди. Мусиги формасы кими 18 әср инструментал сүиталарына дахил иди.

САРАБСКИ (әсл фамилијасы Р з а ј е в) Һүсејнгулу Мәлик оғлу (20.3. 1879, Бакы — 16.2. 1945, Бакы)—Азәрб. совет мүғәнниси (лирик тенор), актјор, режиссор, педагог, театр хадими; Азәрб. профессионал мусиги театрынын баниләриндән бири. Азәрб.ССР әмәкдар артисти (1926) вә Азәрб.ССР халг артисти (1932). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. Дәнизчи аиләсиндә доғулмушдур. Кичик јашларындан матрос, дашјонан вә с. ишләмишдир. Сәһнә фәалијјәтинә 1902 илдә Бакыда «Дилин бәласы» (Н. Нәриманов) пјесиндәки Рәсул ролу илә башламыш, сонралар Мәстәли шаһ («Мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ», М. Ф. Ахундов), Фәрһад («Дәмирчи Кавә», Ш. Сами), Фәхрәддин («Мүсибәти-Фәхрәддин», Н. Б. Вәзиров), Гурбан, Нәчәф бәј («Пәри чаду», «Дағылан тифаг», Ә. Б. Һагвердијев), Љапкин-Тјапкин («Мүфәттиш», Н. Гогол) вә с. роллары ифа етмишдир.

Азәрб. операсынын јаранмасы вә инкишафында С.-нин бөјүк хидмәти вар. С. 1908 илдән «Ничат» чәмијјәти нәздиндәки опера труппасынын солисти олмуш, һәмин ил илк Азәрб. операсы «Лејли вә Мәчнун»да (Ү. Һачыбәјов) Мәчнун партијасыны мүвәффәгијјәтлә охумушдур (бу партијада о 400 дәфә-

Һ. М. С а р а б с к и Мәчнун («Лејли вә Мәчнун», Ү. Һачыбәјов) ролунда.

дән артыг чыхыш етмишдир; сонунчу дәфә 1941 илдә). С. Мәчнун партијасынын ән көзәл ифачысы олмушдур. Дикәр милли опера вә оперетталарда да әсас партијалары илк дәфә С. ифа етмишдир: Шејх Сән'ан, Шаһ Аббас, Кәрәм, Сәрвәр, Әскәр («Шејх Сән'ан», «Шаһ Аббас вә Хуршид бану», «Әсли вә Кәрәм», «О олмасын, бу олсун», «Аршын мал алан», Ү. Һачыбәјов), Гәриб («Ашыг Гәриб», З. Һачыбәјов), Шаһ Исмајыл («Шаһ Исмајыл», М. Магомајев) вә с. С. «Шәрг кечәләри»нин тәшәббүсчүсү вә фәал иштиракчыларындан иди. Онун ифасы үчүн јүксәк темперамент, тәбиилик, образын дахили аләмини реалист бојаларла ифадә етмәк усталығы сәчијјәви иди.

С. «Мүсәлман опера труппасы», «Мүсәлман драм труппасы»нын јарадычыларындан бири иди. 1910 илдән С. һәмчинин реж. кими дә фәалијјәт көстәрмиш, Ү. Һачыбәјовун «Рүстәм вә Сөһраб» (1910), «Әр вә арвад» (1910), «Аршын мал алан» (1913), Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» (1916) әсәрләрини тамашаја гојмушдур. Ингилабдан әввәл Бакыдакы Мәркәзи фәһлә клубунда драм дәрнәјинә рәһбәрлик етмишдир. С.-нин бу клубдакы фәалијјәти РК(б)П Гафгаз өлкә комитәси тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмишдир (1919). Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра С. профессионал вә өзфәалијјәт театр коллективләринин јарадычылыг ишиндә јахындан иштирак етмишдир. О, Азәрб. опера театрынын солисти, 1932 илдән өмрүнүн ахырынадәк ејни заманда Халг јарадычылығы евинин рәһбәри олмушдур. Азәрб. Дөвләт Консерваторијасында, А. Зејналлы ад. Бакы Мусиги Мәктәбиндә (муғам синфи үзрә) дәрс демишдир.

С. бир сыра пјесләр («Чәһаләт», «Ахтаран тапар», «Нә төкәрсән ашына, о чыхар гашығына» вә с.), маһнылар («Муған», «Дағлар» вә с.) да јазмышдыр. С.-нин хатирәләри, «Көһнә Бакы» әсәри Азәрб. театр тарихинин өјрәнилмәси, еләчә дә тарихи-етнографик материал бахымындан гијмәтли мә'хәздир. С. Күрчүстан, Ермәнистан, Орта Асија, Иранда гастролда олмушдур. О, Азәрб. МИК-нә үзв сечилмиш, Азәрб.ССР Али Советинин (1-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Анадан олмасынын 100 иллик јубилеји кениш гејд олунмушдур. Бакыда С. ад. мусиги мәктәби, күчә вар.

Әсәрләри: Бир актјорун хатирәләри, Б., 1930; Көһнә Бакы, Б., 1982.

Әд.: Чаһанкиров И., Һ. Сарабски, Б., 1933; Карагичева Л., Мастера азербайджанского музыкального театра, в кн.: Азербайджанская музыка, Б., 1961; Касимов К., Гусейн Кули Сарабский. Жизнь и творчество, Б., 1980.

САРАВА́К (Sarawak)—Малајзијада штат. Калимантан а.-ндадыр. Саһ. 124,9 мин *км*². Әһ. 1,1 млн. (1976). Инз.м. Кучинг ш.-дир. Игтисадијјатында әсас јери к.т. вә мешә тәсәррүфаты, мә'дән вә е'маледичи сәнаје тутур. Каучуклу биткиләр, кокос палмасы, чәлтик бечәрилир. Донузчулуг инкишаф етмишдир. Балыг овланыр. Нефт, гызыл вә боксит чыхарылыр. Тахта-шалбан, јејинти сәнајеси вар. С.-дан нефт, нефт мәһсуллары, мешә материаллары, каучук, истиот, кокос јағы ихрач олунур.

САРАГА́Т (Saragat) Чүзеппе (д. 19.9.1898, Турин)—Италија сијаси вә дөвләт хадими. Италија сосиалист һәрәкаты сағ чинаһынын лидерләриндән бири. Өлкәдә фашист диктатурасы дөврүндә 1934 илдән мүһачирәтдә јашамышдыр (әввәлчә Австријада, сонра Франсада). 1943 илин сентјабрында Италијаја гајытмышдыр. 1944 илдә Италија Сосиалист Партијасы (ИСП) Ичраијјә Комитәсинин үзвү сечилмишди. 1947 илдә ИСП-дән чыхараг Италија Зәһмәткешләринин Сосиалист Партијасыны (1951 илдән Италија С.-Д. Партијасы) јаратмыш, илк күндән 1964 иләдәк (һөкумәтдә иштиракы истисна едилмәклә) онун сијаси катиби олмушдур; 1974 илдән Италија С.-Д. Партијасынын сәдридир. 1964—71 илләрдә Италија респ.-сынын президенти иди. 1971 илдә өмүрлүк сенатор тә'јин олунмушдур.

САРАГО́СА (Zaragoza)—Испанијада шәһәр. Арагон вил.-нин вә Сарагоса әјаләтинин мәркәзи. Ебро чајы саһилиндәдир. Ири нәгл. говшағы. Әһ. 590 мин (1976). Машынгајырма, јејинти, кимја, тохучулуг, семент, ағач е'малы вә мантар, кағыз, дәри сәнајеси; ун-т (1474 илдән), музеј вар. Е.ә. 27 әсрдә ромалылар тәрәфиндән салынмышдыр. Орта әср ме'марлығы Мавританија ағалығы дөврүнүн елементләрини (кәрпичдән нахышлы һөркүләр, декоратив күнбәзләр, чохрәнкли кашы бәзәкләри) сахламышдыр. Ме'марлыг абидәләриндән Ла-Сео баш килсәси (1119—1550), мудехар үслубунда 16 әср килсәләри, биржа вә сарајлар фәргләнир.

САРАГУРЛАР—һун тајфасы. Мәншәчә гәдим булгар тајфаларына јахын олмушлар. Илк дәфә адлары 5 әсрдә баш вермиш һадисәләрлә әлагәдар чәкилир. Һун тајфа иттифагына дахил олан С. Шәрги Гафгазда мәскунлашмышдылар. С. 466 илдә Загафгазијаја басгын етмишдиләр. Һун тајфа иттифагы дағылдыгдан сонра Азов дәнизинин ш. саһилләринә көчмүшдүләр. Галыглары булгарларла гајнајыб-гарышмышдыр.

Әд.: Артамонов М. И., История хазар, Л., 1962; Гадло А. В., Этническая история Северного Кавказа IV—X вв., Л., 1979; Джафаров Ю. Р., К датировке событий XXVIII—XXX глав I части «Истории албан» Моисея Каланкатуйского, Письменные памятники Востока (история, филология), М., 1979.

САРАҒАН (Cotinus) — сумагкимиләр фәсиләсиндән битки чинси. Јарпағы төкүлән кол вә ја кичик ағачлардыр. Тамкәнарлы садә јарпаглары нөвбәли дүзүлүр. Икичинсијјәтли хырда чичәкләри узунсаплаглы дағыныг сүпүркәвары чичәк групунда јерләшир. 2 нөвү, ССРИ-дә, һәмчинин Азәрб.ССР-дә 1 нөвү—сараған, вәркә (C. coggigria) вар. С. декоратив битки кими бечәрилир. С.-дан јун, ипәк, ағач вә дәрини сары вә нарынчы рәнкә бојајан физетин алыныр.

САРАЈ (түркчә saray, фар. سرای, әсас мә'насы—ев, гәср, игамәткаһ)—тәмтәраглы монументал бина. Әввәлләр јалныз һөкмдарларын, сонралар исә чәмијјәтин јүксәк тәбәгәсинә мәнсуб шәхсләрин игамәткаһы олмушдур (бах һәмчинин *Гәср*, *Палассо*). С. ме'марлығы Гәдим Рома (Флавиләрин С.-ы, I әср) вә Бизансда (Константинополда Бөјүк сарај, 4—6 әсрләр) мүһүм јер тутмушдур. 13—14 әсрләрдә Мавританија ме'марлығы (Гранадада *Әлһәмра* С.-ы вә с.) Авропанын (хүсусилә Испанијанын) С. ме'марлығына гисмән тә'сир етмишдир. 17—18 әсрләрдә С. тикинтисиндә әтраф мүһитлә бинанын мүхтәлиф тә'јинатлы ајры-ајры һиссәләри арасында үзви әлагә, композисијада килсә вә зәнк гүлләләринин һүндүр һәчми (Москва Кремлиндә Терем С.-ы, 17 әср), еләчә дә дахили бәзәкләриндә дивар рәсмләринин кениш тәтбиги (*Шәки ханларынын сарајы*, 18 әср) мүһүм јер тутурду. Совет ме'марлығында јени С. типләри јаранмышдыр. (Москва Кремлиндә Гурултајлар сарајы, ајры-ајры шәһәрләрдә мәдәнијјәт С.-лары, пионерләр С.-ы, инчәсәнәт С.-ы, никаһ С.-ы, Бакыда В. И. Ленин ад. С. вә с.).

САРАЈ—Азәрб.ССР Абшерон р-нунда штг. С. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* шм.-да, Абшерон ј-а-ндадыр. Орта, сәккизиллик вә интернат мәктәбләри, китабхана, киногурғу, кинотеатр, хәстәхана, ушаг бағчасы, рабитә говшағы, ме'марлыг абидәләриндән кәсрани түрбәләри, карвансара, 18 әсрә аид һамам вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

САРАЈ-БАТУ, Бөјүк Сарај (индики Һәштәрхан вил. Харабали р-нунун Селитренноје к.)—орта әср шәһәри; 1254 илдә Бату салдырмышдыр. Илк вахтлар *Гызыл Орданын* әсас сијаси мәркәзи иди. Мүһүм карван јоллары ајрычында јерләширди. Шәһәрдә чохлу сарај, мәсчид, сәнәткарлыг е'малатханасы тикилмишди. Зәрбханада Чучи улусу ханлары адындан сиккә кәсилирди. С.-Б.-нун јахынлығында бөјүк некропол вар иди. Гызыл Орда ханлары арасында кедән мүһарибәләр вә Тејмурун јүрүшү (1395) шәһәрин игтисади-сијаси һәјатыны сарсытды. 1480 илдә исә С.-Б. тамамилә дағылды. Археоложи газынтылар нәтичәсиндә мүхтәлиф мадди мәдәнијјәт нүмунәләри, сиккә дәфинәләри, о чүмләдән Азәрб.-да—*Күштасфи* зәрбханасында кәсилмиш (1355) күмүш дирһәмләр тапылмышдыр.

САРАЈ-БӘРКӘ, Сарај әл-чәдид, Шәһр әл-чәдид әл-мәһрусә, Орда әл-Чәдид (индики Волгоград вил. Ленин р-нунун Сарјов к.)—орта әср шәһәри, Гызыл Орданын пајтахты; тәгр. 1260 илдә *Бәркә* хан салдырмышдыр. 14 әсрин 1-чи јарысында шәһәр тәрәгги дөврүнү кечирмишдир. 1333 илдә С.-Б.-дә олмуш *Ибн Бәттутә* бураны кениш күчәләри, көзәл базарлары олан, мүхтәлиф халглар (монголлар, аслар, гыпчаглар, чәркәсләр, руслар вә б.) јашајан мөһтәшәм шәһәр кими тәсвир етмишдир. Шәһәрдән мүһүм тичарәт јоллары кечирди. С.-Б.-дә Чучи улусу ханлары адындан сиккә кәсилирди. Белә нүмунәләр Азәрб. әразисиндән дә тапылмышдыр. Шәһәри 1395 илдә Тејмур дағытмышдыр. С.-Б.-дә апарылмыш археоложи газынтылар нәтичәсиндә чохлу мадди мәдәнијјәт нүмунәси вә сиккәләр тапылмышдыр. 14 әср Азәрб. тарихчиси Әбу Бәкр әл-Гүтби әл-Әһәринин «Тарих-и Шејх Үвејс» әсәриндә С.-Б. илә Азәрб. шәһәрләри Маһмудабад вә *Күштасфи* арасында тичарәт әлагәләри олдуғу көстәрилир.

Әд.: Федоров-Давыдов Г. А., Раскопки Нового Сарая в 1959—1962

гг., «Советская археология», 1964, № 1; Јенә онун, Новый Сарай по раскопкам 1963—1964 гг., јенә орада, 1966, № 2; Города Поволжья в средние века, М., 1979; бах һәмчинин *Гызыл Орда* мәгаләсинин әдәбијјатына.

САРАЈЕВО (Sarajevo)—Југославијада шәһәр. Боснија вә Һерсеговина Социалист Республикасынын пајтахты. Милјатска (Боснијанын голу) чајынын һәр ики саһилиндәдир. Әһ. 448,5 мин (1981). Өлкәнин әсас нәгл. говшағы, тиҹарәт вә сәнаје мәркәзидир. Јејинти, јүнкүл, кимја сәнајеси, кустар сәнәткарлыг инкишаф етмишдир. Јени сәнаје саһәләриндән машынгајырма вә електроника мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Өлкәнин ән бөјүк истеһсалат-елм бирлији «Енергоинвест» С.-да јерләшир. Боснија вә Һерсеговина Елмләр вә Инҹәсәнәт Академијасы, ун-т вә б. али мәктәбләр, елми-тәдгигат ин-тлары, китабхана, киностудија, шәкил галерејасы, музеј, театрлар, јахынлығында Иличә курорту вар. Туризм инкишаф етмишдир. 1984 илдә С.-да 14-чү гыш Олимпија ојунлары кечирилмишдир.

Сарајево шәһәриндән көрүнүш.

С. Бакы илә гардашлашмышдыр. С.-да Бакы күнләри, Бакыда исә С. күнләри кечирилир. АДУ илә С. ун-ти арасында әмәкдашлыг барәдә програм имзаланмышдыр (1979). С.-нун нумајәндә һеј'әти Бакыда олмушдур (1983). Бакыда С. күчәси вар.

С.-нун ән гәдим абидәси Көһнә килсәдир (15 әср). Түркијә һөкмранлығы дөврүндә С.-да кениш тикинти ишләри апарылмышдыр. Гази Хосров бәјин [1521—41] тикдирдији Хосров бәј мәсчиди (1531), имарәт (1530), һамам (1536), мәдрәсә (1537), өртүлү базар (1537), һәмчинин Әли паша мәсчиди (1561), Султан мәсчиди (1566), Фәрһадијјә бинасы, саат гүлләси вә с. бу дөврүн ән мараглы ме'марлыг абидәләриндәндир. Австрија ишғалы илләриндә С.-да еклектик руһда биналар тикилмишдир. 20 әср тикилиләриндән Һипотека банкы (30-чу илләр), Халг ингилабы музеји (60-чы илләр) вә с. фәргләнир. С.-да мискәрләр мәһәлләси олан Газанчылыг гәдим халг сәнәти очағы кими мәшһурдур.

САРАЈЕВО ГӘТЛИ—Австрија вәлиәһди ерчһерсог Франс Фердинандын 1914 ил ијунун 28-дә Сарајеводa (Боснија) өлдүрүлмәси. С.г. «Кәнч Боснија» («Млада Босна») террорчу тәшкилаты тәрәфиндән Австрија-Мачарыстанда славјанларын сыхышдырылмасына е'тираз әламәти олараг һәјата кечирилмишди. С.г. Австрија-Мачарыстан вә Алманијанын Сербијаја гаршы силаһлы мудахиләси үчүн бәһанә вә Биринчи дүнја мүһарибәсинин башланғычына сәбәб олду.

САРАЈКИН Иван Степанович (1895, Бакы—18.2.1920)—Азәрб.да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1917 илдән Сов.ИКП үзвү. Бакы дәнизчилик мәктәбини битирмиш (1913), Хәзәр дәнизиндә капитан көмәкчиси ишләмишдир. 1916—18 илләрдә Балтик дәнизиндә һәрби донанмада гуллуг етмишдир. Бакыја гајыдан С. «Әрдаһан» кәмисинин штурманы олмуш, дәнизчиләр арасында ингилаби иш апармышдыр. Азәрб. болшевикләри илә Совет Русијасы арасында чанлы әлагә јарадылмасында, Бакыдан Һәштәрхана нефт вә нефт мәһсуллары дашыјан *Хүсуси дәниз експедисијасынын* тәшкилиндә вә фәалијјәтиндә иштирак етмишдир. 1920 илин февралында нөвбәти партија тапшырығыны јеринә јетирәркән дәниздә әксингилабчыларын әлинә кечмиш вә өлдүрүлмүшдүр. Адына Бакыда күчә вар.

САРАЈТӘПӘ — Азәрб.ССР Жданов р-нунун Көдәкләр к. јахынлығында (Бакы—Жданов автомобил јолундан 0,5 *км* солда) археоложи абидә. Кәшфијјат характерли археоложи ахтарышлар заманы С. јашајыш јериндән (тәпәнин һүнд. тәгр. 10 *м*, диаметри 150 *м*) мүхтәлиф сахсы габ (чам, хејрә, күп вә с.) гырыглары вә с. ашкар едилмишдир. Тапынтылар е.ә. 3-чү миниллик—орта әсрләр дөврүнә аиддир. С.-дә археоложи газынтылар апарылмамышдыр.

САРАЈЧЫГ, Сарајшык, Сарајчик, Кичик Сарај (индики Газах.ССР Гурјев вил.-нин Сарајшык к.)—Гызыл Орда шәһәри. Гара дәниз саһилләриндән вә Ашағы Волгабојундан Орта Асијаја кедән мүһүм тиҹарәт јолу үзәриндә, Јаик (Урал) чајынын ашағы ахарында јерләширди. 1385 илдә Тејмурун гошунлары дағытмыш, сонра бәрпа едиләрәк Ногај Ордасынын сијаси мәркәзинә чеврилмишди. С.-да бөјүк некропол вар иди. 1580 илдә казаклар шәһәри дағыдыб јандырмышлар. 1861, 1937 вә 1950 илләрдә С.-да археоложи кәшфијјат ишләри апарылмышдыр.

САРАН Газах.ССР Гараганда вил.-дә шәһәр. Гараганда ш.-ндән 15 *км* аралыдыр. Әһ. 60 мин (1982). Гараганда көмүр һөвзәсиндә ири көмүрчыхарма мәркәзи. Сафлашдырма ф-кләри, техники резин мә'мулаты, шин тә'мири, дәмир-бетон мә'мулаты, кәрпич з-длары; педагожи мәктәб вар.

САРАНАНКАРА УДАКЕНДАВАЛА ТХЕРО (1897, Удакендавала — 13.11.1966, Коломбо)—Шри-Ланка (Сејлон) ичтимаи хадими. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1957). Дини тәһсил алмышды. 20 әсрин 10-чу илләринин сонунда Һиндистанда антиимпериалист һәрәката гошулдуғу үчүн һәбс едилмишди. 30-чу илләрдә Шри-Ланкаја гајытдыгдан сонра Ланка сама самаҹ партијасынын, 1943 илдә исә Шри-Ланка Коммунист Партијасынын (ШЛКП) әсасыны гојанлардан бири олмуш, һәмин илдән ШЛКП МК үзвү сечилмишди. С.У.Т. Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвү иди. Сијасәт вә мәдәнијјәт мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифидир. Мүтәрәгги «Навалокајја» («Јени дүнја») журналынын нәшр етмишдир.

САРАНСК—Мордва МССР-ин пајтахты. Инсар чајынын (Волга һөвзәси) сол саһилиндәдир. Д.ј. ст. Автомобил јоллары говшағы. Әһ. 293 мин (1983). Електротехника, машынгајырма, метал е'малы, кимја, јејинти, јүнкүл, тикинти материаллары сәнајеси мүәссисәләри, 2 ИЕС вар.

С. 1641 илдә гала кими салынмышдыр. 1670 илдә С. *Разинин* дәстәләринин дајаг мәнтәгәси иди. С. сакинләри 1774 илдә шәһәрә дахил олан Ј. *Пугачова* көмәк көстәрмишдиләр. 1801 илдән гәза мәркәзи иди. Совет һакимијјәти 1917 ил декабрын 5(18)-дә гурулмушдур. 1928 илдән Мордва милли даирәсинин, 1930 илдән мухтар вил.-нин мәркәзи иди. 1934 илдән Мордва МССР-ин пајтахтыдыр. Совет һакимијјәти илләриндә С. јенидән гурулмуш, ири ичтимаи биналар (Советләр еви, 1940; Респ. сијаси маариф еви, 1953; Иттифаглар еви, 1957; Мордва Драм Театры, 1961; Пионерләр сарајы, 1972; Мәдәнијјәт еви, 1979) тикилмишдир. С.-да В. И. Ленинә (1960), Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә (1941—45) һәлак олмуш совет дөјүшчүләринә(1970) абидә гојулмушдур. С.-да ун-т, педагожи ин-т, орта ихтисас мәктәбләри, елми идарәләр (о чүмләдән А. Н. Лодыкин ад. Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Ишыг Мәнбәләри Ин-ту), Респ. өлкәшүнаслыг музеји, шәкил галерејасы, С. Д. Ерзјанын әсәрләринин даими сәркиси, мусигили комедија, драм, кукла театрлары, телевизија мәркәзи фәалијјәт көстәрир.

САРАСАТЕ, Сарасате-и-Наваскуес (Sarasate y Navascuéz) Пабло Мартин Мелитон (10.3.1844, Памплона—20.9.1908, Биарритс) — испан скрипкачысы, бәстәкар. 8 јашындан консертләрлә чыхыш етмишдир. Дүнјанын мәшһур виртуоз скрипкачыларындан олан С. харичи өлкәләрдә, һәмчинин Русијада консертләр вермишдир. С. скрипка илә фп. үчүн бир чох пјесләрин («Гарачы һавалары», «Испан рәгсләри» вә с.) мүәллифидир.

САРАТОВ—РСФСР-дә шәһәр. Саратов вил.-нин мәркәзи. Волга чајынын сағ саһилиндәдир. Нәгл. јоллары говшағы. Әһ. 887 мин (1983).

Әсасы 1590 илдә Волга јолуну кечәриләрин һүчумундан горумаг үчүн шәһәр-гала кими гојулмушдур. 1616 илдә јанғындан сонра Волганын сол саһилинә, 1674 илдә јенидән сағ саһилә көчүрүлмүшдүр. Саратовлулар С. *Разин* вә Ј. *Пугачов* үсјанларында иштирак етмишләр. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә С. Ашағы Волгабојунда ән бөјүк тахыл тиҹарәти мәркәзи иди. 1898 илдә с.-д. дәрнәји, 1901 илдә с.-д. комитәси јарадылмышдыр. Совет һакимијјәти 1917 ил октјабрын 27-дә (но-

јабрын 9-да) гурулмушдур. Шәһәр Н. Г. *Чернышевски* вә К. А. *Федиҹин* вәтәнидир. 1901—13 илләрдә Улјановлар аиләси С.-да јашамышдыр.

С. өлкәнин мүһүм сәнаје (машынгајырма) мәркәзләриндәндир. Машынгајырма мүәссисәләриндә к.т. машынлары, мүһәррикләр, тикинти механизмләри, аккумулјаторлар, јејинти, тохуҹулуг, дәри-ајаггабы вә кимја сәнајеси үчүн аваданлыглар, металкәсән дәзкаһлар, мәишәт машынлары вә с. истеһсал олунур. Нефт е'малы, кимја вә тикинти материаллары сәнајеси инкишаф етмишдир. Јејинти вә јүнкүл сәнаје мүәссисәләри, полиграфија комбинаты вә с. вар. Саратов СЕС-и, ИЕС-лар шәһәрин енеркетика базасыны тәшкил едир. Ме'марлыг абидәләриндән Троитса килсәси (1689—95), классисизм үслубунда бinduнлар, өртүлү базар (1910—15) фәргләнир. Совет дөврүндә С. јенидән гурулмушдур. Хатирә абидәләри: Н. Г. Чернышевскинин, В. И. Ленинин (1953, 1970; һәр ики әсәрин мүәллифи һејкәлтәраш А. П. Кибалниковдур) һејкәлләри вә с.

С.-да 9 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 12,1 чарпајы) 36 хәстәхана мүәссисәси (1940 илдә 4,4 мин чарпајылыг 20 хәстәхана мүәссисәси), 4,5 мин һәким, 9,7 мин орта тибб ишчиси, санаторијалар вар (1972). С.-да 10 али мәктәб (ун-т, консерваторија, политехник ин-т, һүгуг, тибб ин-тлары вә с.), Улјановлар аиләсинин Хатирә мәнзил музеји, Н. Г. Чернышевскинин ев музеји, рәссамлыг музеји, опера вә балет, драм, кәнҹ тамашачылар вә кукла театрлары, сирк, филармонија фәалијјәт көстәрир.

САРАТОВ ВИЛАЈӘТИ — РСФСР-дә вил. 1934 ил јанварын 10-да Саратов өлкәси тәшкил едилмишди; 1936 ил декабрын 5-дән вил.-дир. Саһ. 100,2 мин *км²*. Әһ. 2596 мин (1983, 1 јанвар). 38 р-ну, 17 шәһәри, 31 штг вар. Мәркәзи Саратов ш.-дир.

Тәбиәт. С.в. Шәрги Авропа дүзәнлијинин ҹ.-ш.-индә, Ашағы Волгабојундадыр. Волга чајы әразини 2 һиссәјә бөлүр: гәрби—сағсаһил вә шәрги—Заволжје. Сағсаһилин чох һиссәсини Волгабоју јүксәклији тутур. Вил.-ин ҹ.-ш. һиссәси Хәзәрјаны овалығына дахилдир. Ш. сәрһәди боју Обши Сырт јүксәклији узаныр. Иглими континенталдыр. Орта темп-р јанварда —11-дән —14°С-јә гәдәр, ијулда 20—24°С-дир. Иллик јағынты 250—450 *мм*. Мүһүм чајлары: Волга, Хопјор, Медведитса, Иловја. Волга чајында Волгоград вә Саратов су анбарлары јарадылмышдыр. Саратов вә Јеруслан суварма каналлары чәкилмишдир. Әразинин 80%-и чөл зонасындадыр. Әсасән, гара торпаглар јајылмышдыр. Әразинин 5%-ә гәдәри мешәдир (гарағаҹ, палыд, тозағаҹы вә с.). Довшан, түлкү, чанавар, чөл сафсары, чохлу кәмириҹи вә с. вар.

Әһали. Әсасән, руслардыр. Украјналылар, газахлар, татарлар, белоруслар вә б. да јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км²*-дә 25,8 нәфәрдир (1982). Шәһәр әһ. 73%-дир. Мүһүм шәһәрләри: Саратов, Енкелс, Балаково.

Тәсәррүфат. С.в. инкишаф етмиш сәнаје вә к.т. р-нудур. Електроенеркетика, машынгајырма, кимја вә нефткимја сәнајеси даһа сүр'әтлә инкишаф едир. Вил.-ин енержи базасыны Саратов СЕС-и вә бир нечә ИЕС тәшкил едир. Машынгајырма вә метал е'малы мүәссисәләри, әсасән, Саратов вә Енкелс ш.-ләриндә ҹәмләшмишдир. Јерли нефт вә тәбии газ јатаглары (Лысыје Горы, Степноје вә с.) әсасында нефт вә газ сәнајеси инкишаф едир. Саратовда нефт е'малы сәнајеси јарадылмышдыр. Кимја мүәссисәләриндә сүн'и вә синтетик лиф, корд, синтетик етил спирти, техники резин мә'мулаты вә с. истеһсал олунур. Тикинти материаллары, тахта-шалбан вә ағаҹ е'малы сәнајеси, Саратовда полиграфија комбинаты вар. Јүнкүл сәнаједә тохуҹулуг, дәри вә ајаггабы истеһсалы, јејинти сәнајесиндә исә әт-сүд, јарма-унјүјүтмә вә јағ-пиј саһәләри даһа чох сечилир.

Вил.-дә дәнли биткиләр (буғда, човдар вә с.), техники биткиләр (күнәбахан вә с.), картоф, тәрәвәз-бостан вә јем биткиләри әкилир. Сүдлүк вә әтлик һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Вил.-ин әразисиндән Москва—Саратов—Уралск—Оренбург, Волгоград—Казан вә с. д.ј. хәтләри кечир. Чај, автомобил вә бору кәмәри нәгл. вар. С.в. 2 дәфә (1956, 1970) Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Мәдәни гуруҹулуг вә сәһијјә. Вил.-дә 12 али мәктәб (ун-т, консерваторија, политехник, тибб ин-тлары вә с.), 13 музеј (1910—13 илләрдә Саратовда јашамыш Улјановлар аиләсинин Хатирә мәнзил музеји, Саратовда Н. Г. Чернышевскинин ев музеји, Пугачовда В. И. Чапајевин Хатирә ев музеји вә с.), 7 театр (о ҹүмләдән опера вә балет театры), филармонија, сирк вә с. вар. «Коммунист» (1906) вә «Зарја молодјожи» (1919) вил. гәзетләри чыхыр. Јерли радио вә телевизија верилишләри илә јанашы Үмумиттифаг Радиосу вә Мәркәзи Телевизијанын верилишләри ретранслјасија олунур. Вил.-дә палчыгла мүалиҹә курорту вар.

САРАТОВЕТС Васили Фролович—Русијада ингилаби һәрәкат иштиракчысы. Бах *Јефимов* (*Саратоветс*) Васили Фролович.

САРАФАН (фар. ﺳﺮاﭘﺎ—«фәхри кејим» сөзүндәндир)—узун гадын палтары; адәтән, голсуз олур вә кејнәјин үстүндән кејилир. 14—17 әсрләрдә «С.» сөзү киши үст кејими мә'насында ишләнирди. I Пјотрун ислаһатларына гәдәрки Русијада С.-ы бојарлар, 19 әсрдә исә әсасән, кәндли гадынлар, һәмчинин шәһәрлиләрин бир гисми кејирди. 19 әсрин орталарында көндәлән тахталардан тикилмиш, габагдан дүјмәләрлә бағланан вә с. формалы С.-лар кениш јајылмышды. «С.» сөзү бир чох дилләрә кечмишдир.

САРАФАНОВ Кеннади Васил јевич (д. 1.1.1942, Саратов вил., Саратов р-нунун Синенкије к.)—ССРИ тәјјарәчи-космонавты, полковник. Совет Иттифагы Гәһрәманы (1974). 1963 илдән Сов. ИКП үзвү. 1964 илдә Балашово Али Һәрби Авиасија Тәјјарәчиләри Мәктәбини битириб, ҺҺГ һиссәләриндә хидмәт етмишдир. 1965 илдән космонавтлар дәстәсиндәдир. 1974 ил августун 26—28-дә «Сојуз-15» космик кәмисиндә (Л. С. *Дјомин*лә бирликдә) кәми командири кими учушда олмушдур. Учуш заманы 1974 ил ијунун 25-дә бурахылмыш «Салјут-3» орбитал ст.-на јахынлашмаг үчүн маневр просесләри тәкмилләшдирилмишдир. С. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

САРАФОВ Крыстјо Петров (6.4.1876, Благојевград маһалы, Либјахово—27.8.1952, Софија)—болгар актјору. БХР халг артисти (1946). Димитров мүкафаты лауреаты (1950). 1946 илдән Болгарыстан Коммунист Партијасынын үзвү. Софијада «Көз јашы вә күлүш» театрында, сонралар Руссе, Бургас вә Варна театрларында ишләмишдир. Роллары: Протасов («Ҹанлы мејит», Л. Толстој), Сирано («Сирано де Бержерак», Е. Ростан), Големанов («Големанов», С. Костов) вә с.

САРАЧА ГОЈУНУ, С а р ы ҹ а г о ј у н у—јарымгабајунлу јағлыгујруг гојун ҹинси. Түр.ССР-ин ҹ.-ш.-индә јерләшән Сарыҹа аулунда (икинчи ады да бурададыр) јерли гујруглу гојунларын узун мүддәт сечилмәси нәтиҹәсиндә јарадылмышдыр. Гујруғу орта бөјүклүкдә, азҹа саллагдыр. Гочларын дири чәкиси 90—100 *кг*, гојунларын 50—75 *кг* дыр. Әт чыхымы 60%, әт вә јун кејфијјәти јүксәклир. Јуну халча истеһсалы үчүн гијмәтлидир. Јунунун уз. 12—20 *см*-дир. Гочлардан 3,7—4,5 *кг* (ән чох 7,3), гојунлардан 3,0—3,5 *кг* (ән чох 6,4) јун гырхылыр. Һәр 100 ана гојундан 110—115 гузу алыныр. С.г. Түр.ССР-дә јетишдирилир.

САРБАКАН (фр. sarbacane, исп. cerbatana)—Ҹәнуби Американын тропик мешәләриндә јашајан һиндиләрин ов мәгсәди илә истифадә етдикләри охатан боруҹуг. С.-а бәнзәр с у м п и т а н адлы силаһ Индонезија вә Малајзија халгларына да мә'лумдур.

САРБАН, с а р в а н (фар. ﺳﺎرﺑﺎن—дәвәчи, дәвә сахлајан, дәвә сүрән)—кечмишдә бир сыра Шәрг өлкәсиндә, о ҹүмләдән Азәрб.-да *карвана* башчылыг едән шәхс. Тәҹрүбәли шәхсләрдән тә'јин едилән С.-лар карванын өнүндә кедирдиләр. Бах һәмчинин *карванбашы*.

САРВАН—Азәрб.ССР Салјан р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 16 *км* ҹ.-г.-дә, Бакы—Астара автомобил јолу кәнарында, дүзәнликдәдир. Әһ. 1713 (1983); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, хәстәхана, ушаг бағчасы вар.

САРҒАН, а д и с а р ғ а н, јахуд А т л а н т и к с а р ғ а н ы (Belone belone) — сарғанкимиләр фәсиләсиндән балыг нөвү. Уз. 90 *см*-дәк, чәкиси 1 *кг*-дәк олур. Авропа вә Шимали Африка саһилләриндә исти суларда јајылмышдыр. Балтик, Шимал, Арал вә Гара дәнизләрдә дә раст кәлир. Сүрү илә јашајан јыртыҹы балыгдыр. Әсасән, хырда балыгларла гидаланыр. Бә'зән сарғанкимиләрин башга нүмајәндәләрини дә С. адландырырлар.

САРҒАНКИМИЛӘР (Beloniformes) — балыг дәстәси. Бәдәни узунсов, сиклоид пулчугларла өртүлүдүр. Бел вә анал үзкәчләр бәдәнин арха һиссәсиндә јерләшир. С. ачыг океанда, дајазлыгда вә саһилдә, һәтта ширинсу һөвзәләриндә, әсасән, сујун сәтһиндә јашајыр. 4 фәсиләси вар. С.-ин чоху (о ҹүмләдән бүтүн дәниз С.-и) күрү төкүр, лакин бә'зи ширинсу формалары диридоғандыр. Вәтәкә әһәмијјәти аздыр.

САРГАС ДӘНИЗИ (Sargasso Sea)—Атлантик океанынын Канар, Шимали Пассат вә Голфстрим ахынлары арасындакы (23—35° шм.е. вә 30—68°

г.у.) һиссәси. Саһ. 6—7 млн. $км^2$ (фәсилләрдән асылы олараг ахынларын сәрһәдләри дәјишилијиндән дәнизин сәрһәдләри гејри-мүәјјәндир). С.д.-ндә күләкләр вә ахынлар зәиф вә дәјишкәндир. Сујун темп-ру гышда 18—23° С-дән, јајда 26—28°С-јә гәдәр олур. Дузлулуғу 36,5—37°/₀₀-дир. Ады сәтһиндә, јахуд онун јахынлығында үзән саргас јосунларынын топланмасы илә әлагәдар верилмишдир.

САРГÁС JОСУНЛАРЫ (Sargassaceae)—фукус сырасындан дәниз јосунлары фәсиләси. 150 нөвү әһатә едән 6 чинси мә'лумдур. Исти дәнизләрин саһил дәринликләриндә јајылмышлар. Атлантик океанынын г. һиссәсиндә С.ј.-нын үзән нәһәнк күтләләри (Саргас дәнизиндә) мә'лумдур. ССРИ-дә саргассум чинсинин 7 (Јапон дәнизи, Чәнуби Сахалин вә Чәнуби Курил а.-нда), коккофора чинсинин исә 1 нөвү (Приморје өлкәсинин ч.-унда) јајылмышдыр. С.ј.-ндан алкинатлар алыныр. Бә'зи нөвләри Чәнуб-Шәрги Асијада јејилир.

САРГÓДҺА—Пакистанда шәһәр. Пәнчаб әјаләтиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 203 мин (1972). К.т. р-нунун мүһүм тичарәт мәркәзи. Тохучулуг, јејинти, кимја сәнајеси вар. Метал е'мал әлунур.

САРГÓН, Гәдим (Аккадлы; Аккад дилиндә Шаррумкен, Шаррукин)—*Аккад* падшаһлығынын баниси (е.ә. 24 әср). Киш ш.-ндән олуб мәншәчә самидир. Әфсанәјә көрә, ашағы тәбәгәјә мәнсуб олмушдур. Шумер падшаһы Лугалзагкисини мәғлубијјәтә уғратмыш, Бејнәннәһрдәки бүтүн шәһәр-дөвләтләри өзүнә табе етмишди. С.-ун дөврүндә мә'бәд вә һөкмдар тәсәррүфатлары говушмуш, әввәлки мүстәгил шәһәр-дөвләтләрин өзүнүидарә органлары (шура, халг јығынчағы) ашағы инзибати идарәләрә чеврилмишди.

САРГÓН II—Ассурија падшаһы [е.ә. 722—705]. Исраил (е.ә. 721) вә Суријанын (е.ә. 717) ишғалыны баша чатдырмышды. Урарту падшаһы I Русаны мәғлубијјәтә уғратмыш (е.ә. 714), Кичик Асијанын бир сыра вил.-ләрини, һәмчинин Мидијаны ишғал етмиш вә Бабилистаны әлә кечирмишди (е.ә. 710—709).

САРДИ́НИЈА (Sardegna) — Аралыг дәнизиндә, Апеннин ј-а-ндан г.-дә ада. Италија әразисидир. Саһ. 24 мин $км^2$. Әһ. 1,6 млн. (1976). Релјефи, әсасән, дағлыгдыр. Макс. һүнд. 1834 *м* (Ла-Мармора д.). Ч.-г.-дә С.-нын мәркәзи һиссәсиндәки дағлардан Кампидано овалығы илә ајрылан Иглезијенте массиви јерләшир. Иглими субтропик, Аралыг дәнизи типлидир. Орта темп-р јанварда 7—10°С, ијулда 24—26°С-дир. Иллик јағынты 600—1000 *мм*. Ксерофит коллуглар вә палыд мешәләри вар. Әсас порту Калјаридир. С. НАТО-нун нүвә силаһы базасыдыр; дүнјада ән бөјүк атом чәббәханасы бурада јерләшир. С. адасынын игтисадијјаты һаггында мә'лумат үчүн бах *Сардинија* (вилајәт).

САРДИ́НИЈА (Sardegna)—Италијада вилајәт. Сардинија а.-ны вә јахынлыгдакы кичик адалары әһатә едир. Саһ. 24,1 мин $км^2$. Әһ. 1,6 млн. (1976). Әсас шәһәри Калјаридир. С. өлкәнин игтисади чәһәтдән кери галмыш р-нларындандыр. Игтисадијјатынын мүһүм саһәләри к.т. вә мә'дән сәнајесидир. Дәнли (буғда, вәләмир, арпа) вә пахлалы биткиләр, картоф әкилир. Тәрәвәзчилик, үзүмчүлүк вә мејвәчиликлә мәшғул олунур. Гојунчулуг вә балыгчылыг инкишаф етмишдир. Синк, гурғушун, даш көмүр, флүорит, боксит чыхарылыр. Гурғушун вә синк әридилир. Алүминиум, нефт е'малы, нефт-кимја, јејинти, тохучулуг, дәри, агач е'малы, електротехника сәнајеси вә кәми тә'мири мүәссисәләри, електрик ст.-лары вар.

САРДИНЛӘР—сијәнәккимиләр фәсиләсиндән балыг групу. С. 3 чинсә (Sardina, Sardinella, Sardinops) аиддир. Уз. адәтән 25 *см*-дән аз, чәкиси 110—150 *г*, бә'зән 600 *г* олур. Дүнја океанынын субтропик вә мүлајим зоналарынын су гатларында сүрү илә јашајыр. Чинси јеткинлијә 2—3 јашында чатыр, 5—7 ил јашајыр. Африканын шм.-г. саһилләриндә (Sardinella), ч.-г. саһилләриндә исә (Sardinops) даһа чохдур. Sardina чинсиндән олан С. Авропанын ч.-г. саһилләриндә јајылмышдыр; ССРИ-дә бә'зән Гара дәниздә раст кәлир. С.-дән консерв, јем уну һазырланыр вә ев һејванларынын јемләнмәсиндә истифадә олунур. Әһәмијјәтли ов објектидир.

САРЕЗ КӨЛҮ—Тач.ССР-ин Дағлыг Бәдахшан МВ-ндә көл. Памирдә, 3239 *м* јүксәкликдәдир. Саһ. 86,5 $км^2$, макс. дәринлији 505 *м*-дир. 1911 илдә баш вермиш зәлзәләнин вә онун јаратдығы учгунун Мүрғаб чајынын гаршысыны кәсмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир. Әсасән, бузлаг сулары илә гидаланыр. Гышда донур.

САРӘНЧ—*Шур* муғамында *һичаздан* сонра ифа олунан шө'бә. Мелодија вә мәгам хүсусијјәтләринә көрә *Шикәстеји-фарс* вә *Үззала* јахындыр.

САРЖА (итал. sargia, фр. serge, лат. sericus—ипәк) — тәбии, јахуд кимјәви лифләрдән саржа һөрүлмәси илә тохунмуш парча (Бах *Сапларын һөрүлмәси*). Әсасән, саја вә басма күллү олур. Астарлыг, палтарлыг вә техники парча кими истифадә едилир.

САРИ—һиндистанда кениш јајылмыш гадын кејими. Бир тәрәфи ики дәфә беләә сарынан вә ајаглары өртән, јанларында золаг олан парчадан ибарәтдир (уз. 4,5—9 *м*, ени 1 *м*). С.-нин јухары тәрәфи бир чијиндән ашырылыр, бә'зән дә шал кими баша өртүлүр. С.-нин алтындан адәтән, гысагол кофтадөшлүк кејилир. һиндистанын ајры-ајры вилајәтләриндә С. мүхтәлиф үсулларла кејилир.

САРИНЈА́Н Гоарик Багдасаровна (д. 1.05.1914, индики Ерм.ССР Гафан р-нунун Кәгануш к.)—барамаачан; Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1960). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү 1932 илдән Гарабағ ипәк комбинатында чалышыр. 1962 илдә АКП МК-нын үзвү сечилмишдир. Сов.ИКП 22-чи гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

САРИ́ТСЫН—*Волгоград* ш.-нин кечмиш (1925 иләдәк) ады.

САРИ́ТСЫН МҮДАФИӘСИ (1918—19)—Совет Русијасында вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә Гызыл Ордунун Саритсынын (индики Волгоград) мүдафиәси уғрунда әксингилабчы казак гошунларына гаршы дөјүш әмәлијјатлары (1918, ијул—1919, феврал). 1918 илин ијулунда кенерал П. Н. Красновун ағ казак ордусу Совет Республикасы үчүн бөјүк һәрби вә игтисади әһәмијјәти олан Саритсын үзәринә јериди. С.м.-нин әввәлиндә шәһәри мүдафиә едән әсас гүввәләр фәһлә дәстәләри вә К. Ј. Ворошиловун командалығы илә ијулун әввәлиндә Донбасдан Саритсына кәлмиш 3-чү вә 5-чи Украјна ордуларынын галыглары иди. С.м.-нә әввәлчә 1918 ил ијулун 22-дә јарадылмыш Шимали Гафгаз һәрби Даирәсинин һәрби Шурасы (сәдр И. В. Сталин, үзвләри К. Ј. Ворошилов вә С. К. Минин), сонра исә сентјабрын 11-дә јарадылан Чәнуб чәбһәси командалығы (командан П. П. Сытин, үзвләри мүхтәлиф вахтларда И. В. Сталин, К. Ј. Ворошилов, К. А. Мехоношин вә А. И. Окулов) рәһбәрлик едирди. 1918 ил августун 18-и үчүн казаклар шәһәри шм.-г. вә ч.-дан мүһасирәјә алдылар. Кәркин мүдафиә дөјүшләриндән сонра августун 21-дә һүчума кечән совет гошунлары сентјабрын 7-дә кенерал К. К. Мамонтовун групласмасыны дармадағын етдиләр вә Дон чајынын архасына говдулар. Саритсын икинчи дәфә октјабрын 14—15-дә мүһасирәјә алынды; чәбһә хәтти шәһәрин 8—10 *км*-дән кечирди. Октјабрын 16 вә 17-дә һәлледичи дөјүшләрдән сонра ағ казаклар дармадағын едиләрәк Дон чајынын архасына кери чәкилдиләр. Ағ казакларын Саритсына үчүнчү һүчуму 1919 ил јанварын 1-дә башланды вә јанварын орталарында шәһәр казак гошунларынын гисмән мүһасирәсинә дүшдү. Дүшмәнә арха тәрәфдән һүчум едән Чәнуб чәбһәсинин башлыча гүввәләри (8-чи вә 9-чу орду) илә ејни вахтда һүчума башлајан 10-чу орду 1919 илин февралында ағ казаклары Саритсындан кери чәкилмәјә мәчбур етди. С.м.-ндә фәһләләр чох бөјүк рол ојнадылар. Совет һөкумәти Саритсыны Фәхри Ингилаби Гырмызы Бајрагла (1919, 14 мај) вә Гырмызы Бајраг ордени илә (1924, 14 апрел) тәлтиф етди.

С.м.-ндә азәрб. коммунистләрдән М. С. Ағајев, И. В. Ибраһимов, З. Ә. һачыјев, һ. К. һејдәров да фәал иштирак етмишләр.

Әд.: Гулиев Дж. Б., Коммунисты-азербайджанцы в Советской России (1918—1920 гг.), Труды Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, т. 26, 1962; Бодолагин М. А., Бастионы славы, М., 1974; Кузьмин Г. В., Разгром интервентов и белогвардейцев в 1917—1922 гг., М., 1977.

САРЫ АШЫГ (?—?)—17 әср Азәрб. ашығы. Ашыг, һагг Ашығы, Гәриб Ашыг адлары илә дә танынан С. А.-ын Чәнуби Азәрб.-ын Гарадағ маһалындан олуб, Зәнкәзур маһалынын Күләбүрд к.-ндә (инди Лачын р-нундадыр) мәскән салдығы еһтимал едилир. С.А. бајаты устасы кими шөһрәт газанмышдыр. Јарадычылығында әсас јер тутан ашиганә ше'рләриндә вүсал һәсрәти тәбии вә тә'сирли ифадә едилмишдир. Бир сыра бајатыларында һәјатдан наразылыг, шикајәт, кәдәр мотивләри дә әксини тапмышдыр. Гошма вә гаглламалары да олмушдур, лакин онларын аз бир гисми дөврүмүзәдәк кәлиб чатмышдыр. Ше'рләриндә халг дилинин зәнкин бәдии имканларындан мәһарәтлә истифадә етмиш, орижинал тәшбеһ, бәнзәтмә вә чинаслар ишләтмишдир. Чинас бајатылары даһа чохдур. Белә бајатыларына сонралар бир сыра шаирләр нәзирә јазмышлар. С.А.-ын Јахшы адлы гызла накам мәһәббәтиндән бәһс едән «Јахшы вә Ашыг» дастаны гошулмушдур. Ше'рләрини илк дәфә Салман Мүмтаз 1927 илдә «Ашыг Абдулла» ады илә китаб һалында чап

етдирмишдир. Һәмин ше'рләр 1935 илдә «Сары Ашыг вә бајатылары» ады илә јенидән нәшр олунмушдур.

Әсәрләри: Ше'рләри, Б., 1966; Бајатылар, «Устад ашыглар» китабында, Б., 1983.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, 3 ҹилддә, ҹ. 1, Б., 1960; Араслы Һ., XVII—XVIII әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Б., 1956; јенә онун, Ашыг јарадыҹылығы, Б., 1960; Әфәндијев П., Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты, Б., 1981.

САРЫ БҮЛБҮЛ (Serinus canaria)—сәрҹәкимиләр дәстәсинин вүроклар фәсиләсиндән гуш нөвү. Бәдәнинин уз. 12—14 *см*-дир. Еркәјинин бели сарымтыл-јашыл, дөшү вә боғазы сарыдыр. Дишисинин рәнки јашылачалан сарыдыр. Мадејра, Азор вә Канар а-рында јајылмышдыр. 16 әсрдә Авропаја кәтирилмишдир. Азәрб.-да бәзәк гушу кими әһлиләшдирилмиш, һаггында маһны гошулмушдур. Екстерјеринә вә охумағына көрә чохлу формалары вар. Гәфәсдә асанлыгла чохалыр. Әсасән, тохумла гидаланыр.

САРЫ ГАН ДУЗУ—*калиум-һексасианоферроатын* башга ады.

САРЫ ДӘНИЗ, Хуанхај—Сакит океанда јарымгапалы дәниз. Чинин г. саһилләри илә Корејa ј-а арасындакы материк дајазлығындадыр. Ҹ.-дан Шәрги Чин дәнизи илә сәрһәдләнир. Саһ. 417 мин *км²*, орта дәринлији 40 *м* (макс. 105 *м*). С.д.-ә Хуанхе, Хајхе, Љјаохе, Јалутсзјан чајлары төкүлүр. Көрфәзләри: Љјаодун, Бохајван. Саһилләри шм.-да вә г.-дә, әсасән, алчаг, ш.-дә јүксәк, гајалы вә чох киринтили-чыхынтылыдыр. Иглими мүлајим, муссондур. Ијундан октјабрадәк тез-тез күчлү тропик гасырғалар (тајфунлар) олур. Һаванын орта темп-ру јанварда —10-дан 3°С-јәдәк, ијулда 23—26°С-дир. Иллик јағынты 600—1000 *мм*-дир. Дузлулуғу 33—34‰, чај мәнсәбләриндә 26‰-дир. Сујун темп-ру февралда 0—8°С, августда 24—28°С-дир. С.д.-дә сујун рәнки чајларын кәтирдији лөсс чөкүнтүләринин тә'сириндән асылыдыр. Сујун шәффафлығы 10—45 *м*-дир. Јарымсуткалыг габармалар (9 *м*-дәк) олур. Балыгчылыг инкишаф етмишдир. Әсас портлары: Синдао, Тјантсзин, Вејхај, Јантај, Инкоу, Љјујшун (Порт-Артур), Далјан вә Инчхондур.

САРЫ ӘНҸИР—Азәрб.-ын Абшерон вә Кәнҹә С.ә.-и сортлары. Абшерон С.ә.-и—ағаҹынын һүнд. 4—5 *м*, јарпағы 5 дилимлидир. Илдә ики дәфә (ијул—сентјабр) мејвә верир; чәкиси 20—40 *г*-дыр. Тәркибиндә 8—24%, гурусунда 52—57% шәкәр вар. Һәр ағаҹдан 60—70 *кг* (бә'зән 150 *кг*) мәһсул јығылыр: чох ширин вә ширәлидир. Кәнҹә С.ә.-и—ағаҹынын һүнд. 3—4 *м*, јарпағы 5 дилимлидир. Мејвәсинин чәкиси 30—40 *г*-дыр. Тәркибиндә 40—50% шәкәр, глүкоза, фруктоза, сахароза, арабиноза, пектин маддәләри, үзви туршулар, B_1, B_6, PP, C витаминләри, каротин, калиум, калсиум, магнезиум, дәмир, алүминиум, синк, силисиум дузлары вә с. вар. Тәзә дәрилмиш мејвәси үрәк хәстәликләринин мүаличәси үчүн фајдалыдыр; әнҹир сојуғдәјмәни вә синә-боғаз ағрыларыны арадан галдырыр, гуру өскүрәјин гаршысыны алыр; ишләдиҹи вә сидикговуҹу тә'сирә маликдир. Әнҹир дошабы вә мүрәббәси ганазлығы заманы вә зәифләмиш организм үчүн хејирлидир. С.ә.-ин јарпағы да үрәк хәстәлији үчүн мүаличәви васитәдир. Ону гуру һалда чај кими дәмләјиб ичдикдә үрәк ағрыларыны арадан галдырыр, ган тәзјигини ашағы салыр вә үрәјин фәалијјәтини тәнзим едир.

Әд.: Дәмиров И. А., Шүкүров Ҹ. З., Абшеронун шәфавериҹи инҹиләри, Б., 1981.

САРЫ ЈАРЫМАДАСЫ, Сара јарымадасы—Азәрб.ССР-дә, Хәзәр дәнизинин г. саһилиндә ј-а. Ләнкәран р-ну әразисиндәдир. Кичик Гызылағаҹ көрфәзини Киров (Гызылағаҹ) көрфәзиндән вә ачыг дәниздән ајырыр. С.ј. 1929 илдән башлајараг Хәзәр дәнизи сәвијјәсинин енмәси нәтиҹәсиндә бу саһәдә бир нечә ада (о ҹүмләдән Сары а.) вә сајын бир-бири илә вә ејни заманда материклә (шм.-ш.-дә) бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. С.ј.-нын ҹ.-г. гуртараҹағы илә материк (Порт-Илич ш. јахынлығында) арасында дамба тикилмишдир. Балыгчылыг мүәссисәләри вар. С.ј.-нын шм. һиссәси Гызылағаҹ горуғуна дахилдир.

Әд.: Күл Г. К., Хәзәр дәнизи Киров көрфәзинин ҹоғрафијасы, Б., 1967.

САРЫ ҺЕЈВА—Азәрб.-ын јерли гәдим һејва сорту. Ширванын дағәтәји р-нларында чох јајылмышдыр. Ағаҹынын һүнд. 3—4 *м*-дир. Јарпаглары даирәви вә габарҹыглыдыр. Овал формалы мејвәләри 350—450 *г*-дыр. Әти ағ, ширәли, мејхош, әтирлидир. Сентјабрын ахырында јетишир, јанварын ахырына гәдәр галыр. Бир ағаҹдан 200—250 *кг* мәһсул јығылыр. Әһәмијјәти үчүн бах *һејва* мәгаләсинә.

САРЫ ҸИСИМ—мәмәли һејванларда вә инсанда дахили секресија вәзиси; дәјишилмиш фолликул һүҹејрәләриндән (лүтеин һүҹејрәләриндән) ибарәтдир. Овулјасијадан сонра һамиләлик башламырса С.ҹ. 1—2 һәфтәдән сонра керијә инкишаф едир (дөври, јахуд ајбашы С.ҹ.); әкәр јумуртаһүҹејрә мајаланарса вә һамиләлик башлајарса, онда С.ҹ. чох бөјүјүр (һамиләлик С.ҹ.) вә өзүнүн горунмасы, инкишаф етмәси үчүн зәрури олан *прокестрон* һормону ифраз едәрәк һамиләлијин узун бир дөврү әрзиндә мүһафизә едилир.

САРЫБАБА — Азәрб.ССР-ин Шуша р-ну (ДГМВ) илә Лачын р-ну сәрһәдиндә, Гарабағ силсиләсиндә дағ. Хәлфәли (Гаргар чајынын сол голу) вә Бәзиркансу (Һәкәри чајынын сол голу) чајларынын мәнбә һиссәләриндәдир. Һүнд. 2295 *м*. Үст Јуранын әһәнкдашларындан тәшкил олунмушдур. Субалп чәмәнликләри вар.

САРЫБАШ—Азәрб.ССР Гах р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* шм.-ш.-дә, Күрмүк чајынын саһилиндә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 365 (1984). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Орта мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

САРЫБУҒДА—халг селексијасынын јетишдирдији гәдим бәрк буғда сортларындан (популјасијасындан) бири. Тәндир чөрәји вә хәмир хөрәкләри биширмәк үчүн ән јахшы јерли буғда сорту олмушдур. Һордеиформе нөвмүхтәлифлијинә аиддир. Фәрди сечмә методу илә алынмышдыр. Гураглыға, шахтаја, бәрк сүрмә вә сары пас хәстәликләринә давамлыдыр. 1000 дәнин чәкиси 40—45 *г*-дыр. Һәр *һа*-дан 30 *с* мәһсул алыныр. Тәркибиндә 18% зүлал вар. Азәрб.ССР-ин дағәтәји зоналарында дәниз сәвијјәсиндән 1000—1200 *м* јүксәклијә гәдәр әкилә биләр.

САРЫВӘЛЛИ (тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы Осман Абдулла оғлу Гурбанов; д. 1905, индики Газах р-нунун Икинҹи Шыхлы к.)—Азәрб. совет шаири. Азәрб. ССР халг шаири (1977). 1938 илдән Сов.ИКП үзвү. Газах мүәллимләр семинаријасыны (1926), МДУ-ну (1932) битирмиш, педагожи фәалијјәт көстәрмишдир. «Дәмир сәтирләрим» (1934) адлы илк ше'рләр китабында јени һәјат гуруҹуларынын мә'нәви симасы әкс етдирилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Совет Ордусу сыраларында *«Вәтән јолунда»* гәзетинин редаксијасында чалышмышдыр. Бу дөвр лирикасында совет адамларынын гәһрәманлығы, мә'нәви гүдрәти («Шаирин һәдијјәси», «Украјналы достум», «Јадикар», «Бу јер онун јеридир» вә с. ше'рләр), Ҹәнуби Азәрб. вә Иран халгларынын милли азадлыг вә истигалијјәт мүбаризәси («Сон гар», «Биринҹи дәрс», «Тәбриз көзәли» вә с. ше'рләр) тәрәннүм едилир. Мүһарибәдән сонракы илләрдә совет адамларынын фәдакар әмәјинә, халглар достлуғуна һәср олунмуш әсәрләр јазмышдыр: «Өмрүн кечән күнләри» (1964), «Сабаһы јараданлар» (1970), «Һәр ким јүз ил јашамаса» (1976), «Мән сабаһа кедирәм» (1979) вә с. китаблары. Дүнја зәһмәткешләринин сүлһ, демократија вә азадлыг уғрунда мүбаризәси, бејнәлхалг империализмин ифшасы С. поезијасынын башлыҹа мөвзуларындандыр («Иглимдән иглимә» топлусу, 1963; «Ана», «Мисирли гардашлар» поемалары, «Неапол дәфтәри» силсиләси, «Панамалы диләнчи», «Буржуа дипломатларына» вә с. ше'рләри). «Бабәк» мәнзум пјеси, әдәби-тәнгиди мәгаләләри вар. Халг јарадыҹылығынын тәблиғи, ашыгларын әсәрләринин тәртиби вә тәдгиги саһәсиндә дә фәалијјәт көстәрир. Низами, Хагани, В. Һүго, Н. Һикмәт, А. С. Пушкин, Н. А. Некрасов, Т. Г. Шевченко, Н. Тихонов, К. Симонов, Х. Абовјан, Ј. Чаренс вә б.-нын бә'зи әсәрләрини, Софоклун «Антигона» фаҹиәсини тәрҹүмә етмишдир. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә вә бир сыра хариҹи дилә тәрҹүмә олунмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы, Халглар Достлуғу, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, ҹ. 1—3, Б., 1971—75; Мән сабаһа кедирәм, Б., 1979; Избранное, Б., 1959; Избранное, М., 1983.

Әд.: Азәрбајҹан совет әдәбијјаты тарихи, ҹ. 1—2, Б., 1967; Мәммәд Ариф, Осман Сарывәлли, онун «Сечилмиш әсәрләри» китабында, ҹ. 1, Б., 1967; Талыбов Ф., Осман Сарывәлли. Гыса әдәбијјат көстәриҹиси, Б., 1966; Ҹәфәров М., Осман Сарывәлли вә ашыг јарадыҹылығы, Б., 1981; Мустафајев И., Булаг кими, Б., 1982.

САРЫГАЈАБАШЫ БУРНУ, Сары Боға бурну—Азәрб.ССР-дә, Хәзәр дәнизи саһилиндә, Сумгајыт чајынын мәнсәбиндән ш.-дәдир. Миосен јашлы кил, меркел вә доломитләрдән тәшкил олунмушдур. Сәтһи гумлугдур. Чимәрликдир.

САРЫГАМЫШ—Азәрб.ССР Нефтчала р-нунда гәсәбә. С. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 22 *км* ч.-да, Салјан дүзүндәдир. Әһ. 154 (1983). Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

САРЫГАМЫ́Ш (Sarıkamis)—Түркијәдә шәһәр. Гарс илиндәдир. Әрзурум—Гарс д.ј. вә автомобил јолу үстүндә нәгл. мәнтәгәси. Әһ. 20 мин (1970). Јағ вә пендир истеһсалы мүәссисәләри, дәјирманлар вар.

САРЫГАМЫ́Ш ӘМӘЛИЈЈАТЫ (1914—15)—Биринчи дүнја мүһарибәси заманы рус Гафгаз ордусунун *Сарыгамыш* р-нунда (индики Гарс или) һәрби әмәлијјаты. 1914 ил декабрын 9(22)-да 3-чү түрк ордусу (команданы һәрби назир *Әнвәр паша*) рус Гафгаз ордусунун (баш команданы кенерал И. И. *Воронсов-Дашков*; әслиндә көмәкчиси кенерал А. З. Мышлајевски командандлыг едирди) әсас гүввәси олан Сарыгамыш дәстәсини мәғлуб едиб Гарсы әлә кечирмәк мәгсәди илә һүчума башлады. 9-чу вә 10-чу түрк корпуслары рус Гафгаз ордусунун Олту дәстәсини кери чәкилмәјә мәчбур едиб декабрын 12 (25)-дә Бардусу (Бардиз) әлә кечирдиләр, сонра исә Сарыгамыш истигамәтиндә һәрәкәт етдиләр. Өн чәбһәдән 11-чи түрк корпусунун вә күрд сүвари корпусунун һүчумларына давам кәтирә билмәјән Сарыгамыш дәстәси дөвләт сәрһәдинә гәдәр кери чәкилди. Лакин Сарыгамышын мүдафиәсинә көндәрилән еһтијат һиссәләрин һесабына мөһкәмләндирилдикдән сонра рус гошуну түркләрин һүчумларыны дәф едиб декабрын 16 (29)-да әксһүчума кечди; декабрын 20-дә (2 јанвар) Бардусу әлә кечирди; декабрын 22-дә (4 јанвар) 9-чу түрк корпусу мүһасирәјә алынды вә әсир дүшдү. Сонракы вурушмалар түрк гошунларынын дармадағын едилмәси илә баша чатды. Јанварын 4—6 (17—19)-да рус гошунлары С.ә.-ндан әввәлки мөвгеләрини тамамилә бәрпа етдиләр. С.ә.-нда түркләрин иткиси тәгр. 90 мин нәфәр, русларын иткиси исә тәгр. 26 мин нәфәр олду.

САРЫГЫЗДЫРМА—кәскин инфексион хәстәлик. Төрәдичиси вируслардыр. Гыздырма, интоксикасија, сарылыг вә гансызма илә мүшајиәт олунур. С. Мәркәзи вә Чәнуби Америкада, Гәрби вә Мәркәзи Африкада кениш јајылмышдыр; ССРИ-дә тәсадүф олунмур. Вирусун мәнбәји мејмунлар, кәмиричиләр вә кисәлиләрдир. Вируслары ағчаганадлар јајыр. 2 формада олур: шәһәр типли С.—ағчаганад хәстәни санчдыгдан сонра сағлам адамы санчыр вә хәстәлији јајыр. Чәнкәллик С.-сы—ағчаганадлар хәстә мејмунлары санчмагла јолухур, сонра сағлам адамы, јахуд мејмуну санчыб онлары хәстәләндирир. Инкубасија дөврүндән сонра (3—6 күн) инсанда темп-р (39—41°С), башағрысы, әзәлә ағрылары, сарылыг вә с. олур. Хәстәлијә тутуланларда иммунитет јараныр. Мүаличәси симптоматикдир. Профилактикасы: ағчаганадлары гырмаг, ваксинасија вә с.

Әд.: Чалисов И. А., Хазанов А. Т., Руководство по патолого-анатомической диагностике важнейших инфекционных заболеваний человека, Л., 1980.

САРЫГЛЫ САФСАР (Vormela peregusna)—дәләләр фәсиләсиндән јыртычы мәмәли һејван. Vormela чинсинин јеканә нөвүдүр. Бәдәнинин уз. 27—35 *см*, гујруғу 11—20 *см* олур. Халлыдыр, рәнки гара-ағ-сарымтылдыр. Чәнуб-Шәрги Авропада, Өн, Орта вә гисмән Мәркәзи Асијада јајылмышдыр. ССРИ-дә Гафгазда, Орта Асијада, Газахыстанда, Тува МВ-индә чохдур. Азәрб.ССР-дә Күр-Араз овалығында вә Кичик Гафгазын дағәтәји р-нларында раст кәлир. Чөл, јарымсәһра вә сәһраларда мәскән салыр. Кәмиричиләрлә гидаланыр. 3—8 бала доғур.

САРЫДӘРӘ — Азәрб.ССР-ин (Нах. МССР-ин Ордубад р-ну) Ерм.ССР-лә сәрһәдиндә, Зәнкәзур силсиләсиндә дағ. Ајчонгал вә Азәрмәсчиди ашырымлары арасындадыр. Һүнд. 3754 *м*. Вәнәнд чајы С.-нин ч.-г. јамачындан башланыр.

САРЫ́-ИШИКОТРА́У—Газах.ССР-дә, Балхаш көлүндән ч.-да, Или вә Каратал чајлары арасында гумлу сәһра. Саксаул коллары, терескен, чузгун, јовшан, тугај биткиләри јајылмышдыр. Гыш отлағыдыр.

САРЫЈЫЧЫ МАШЫН (тохучулуг сәнајесиндә) — иплик вә сап сарымаг үчүн машын. *Әриш* вә *арғач* сапларыны сарыјан нөвләри вар. Әриш сарыјан машын сапын сарынма формасындан асылы олараг, паралел вә чарпаз сарыјан машын нөвләринә ајрылыр. Чарпаз С.м. мәһсулдарлығына вә сарғынын сонракы просесләри (тәкрарсарыма, рәнкләмә) үчүн әлверишли олмасына көрә даһа кениш јајылмышдыр.

САРЫЈОХУШ—Азәрб.ССР-ин Лачын р-нунда, Гарабағ силсиләсинин ч.-г. јамачында дағ. Пичәнис чајынын (Шәлвә чајынын голу) сол саһилиндәдир. Һүнд. 2117 *м*. Әсасән, Табашир системинин килли-карбонатлы сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Мешәләр вар.

САРЫКОЛ (Spartium)—пахлалылар фәсиләсиндән битки чинси. С.-ун бир нөвү (S. junceum) вар; һүнд. 3,5 *м*-дәк олан јарымколдур. Јарпаглары бүтөв олуб, тезтөкүләндир. Сары, хошијли чичәкләри сејрәк сүпүркәвары чичәк групунда јерләшир. Мејвәси чохтохумлу пахладыр. Јабаны һалда Аралыг дәнизи әтрафында, Чәнуб-Гәрби Авропада јајылмышдыр. ССРИ-дә Гафгаз, Крым, Украјна вә Орта Асијада, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә декоратив битки кими бечәрилир. С.-ун будагларындан сәбәт тохунур, лифиндән кәндир дүзәлдилир. Чичәкләриндә чохлу ефир јағы вар.

САРЫКО́Л СИЛСИЛӘСИ — Шәрги Памирдә, ССРИ илә Чин сәрһәди боју дағ силсиләси. Тарим чајы, Каракул көлү вә Амударја чајы һөвзәләринин суајырычысыдыр. Һүнд. 6351 *м*-ә (Љавирдыр д.) гәдәрдир. Әсасән, кристаллик шистләрдән вә гранитоидләрдән тәшкил олунмушдур. Кичик бузлаглар (саһ. 149,3 $км^2$; 143,8 $км^2$-и ССРИ әразисиндә) вар. Јамачлары јүксәк дағлыг сәһра биткиләри илә өртүлүдүр.

САРЫКӨЈНӘК (Oriolus oriolus), сарысәндәл—сәрчәкимиләр дәстәсиндән гуш нөвү. Бәдәнинин уз. 25 *см*-дәкдир. Еркәкләринин рәнки гызылы-сары вә гара, дишиләри јашылачалан олуб, дөшүндә гара халлары вар. С. Шимал-Гәрби Африка, Авропа вә Асијада јајылмышдыр. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә мешәләрдә јашајыр. Сәси флејта сәсинә охшајыр. Назик будагдан асылмыш јувасына 3—5 әлван јумурта гојур. Чүчү вә киләмејвә илә гидаланыр. Көчәри гушдур; Африкада гышлајыр. Узаг Шәргдә Чин, јахуд гарабаш С.-јә (Oriolus chinensis) раст кәлмәк олур. Зәрәрли чүчүләри мәһв едир.

САРЫКӨК (Curcuma)—зәнчәфил фәсиләсинә мәнсуб битки чинси. Һүнд. 0,5—3 *м*-дәкдир. Көкүмсовлары әсасән јумру һиссәләрдән вә бунлардан јанлара узанмыш бармаг формалы һиссәләрдән ибарәтдир. Јарпаглары енли лансет формасындадыр. Чичәк групусых салхымдыр. Асијада 40-дан чох нөвү, Африка, Чәнуби Америка вә Австралијанын тропик р-нларында исә бир нечә нөвү јајылмышдыр. С. биткиси тәхминән 2,5 мин илдир ки, Чин, Вјетнам, Һиндистан, Иран, Әфганыстан, Мисир, Чәнуби Америкада вә б. өлкәләрдә бечәрилир. Һиндлиләр 1500 ил бундан әввәл, чинлиләр 6 әсрдән, франсызлар 16 әсрдән С.-дән әдвијјат кими истифадә етмишләр. С. биткисинин истифадә олунан мәһсулу онун көкүмсовларыдыр; тәркибиндә нишаста, калиум, калсиум, алкалоидләр, туршулар, сары бојаг маддәси (куркумин), ефир јағлары вә с. вар. Куркуминдән зәриф ипәк парчалары бојамаг вә бә'зи реактивләр һазырламаг үчүн истифадә едилир. С.-үн көкүмсовундан ефир јағы, әдвијјат, дәрман, бојаг алыныр. Тибет, Чин, Монголустан вә б. Асија халглары С.-дән ганахманын гаршысыны алан, ағрыкәсән, маддәләр мүбадиләсини тәнзимләјән, өдгован, мүхтәлиф јаралары сағалдан васитә кими истифадә едирләр. Дүнјанын 20-дән чох өлкәсиндә С.-дән дәрман һазырланыр; холаголдан өддашы, холесистит, һепатохолесистит хәстәликләриндә истифадә олунур.

Һәлә орта әсрләрдә харичи өлкәләрдән (хүсусилә Шәрг) Азәрб.-а С. ихрач олунурду. Нарын дөјүлмүш гуру көкүмсовларындан Азәрб. кулинаријасында хөрәкләрин вә ширнијјат мә'мулатынын һазырланмасында әдва кими истифадә едилир. Халг тәбабәтиндә, һәмчинин ичкиләрә (хүсусилә шәрбәтләрә) әтир вә рәнк вермәк үчүн ишләдилир.

Азәрб.ССР-ә С. әкилмәк үчүн 1971 илдә кәтирилмишдир. 1976 илдән Абшерон субтропик биткиләр с-зунда бечәрилир, Нах.МССР-дә, Ләнкәран вә Күрдәмир дајаг мәнтәгәләриндә артырылыр.

САРЫКИЛӘ—Абшеронда халг селексијасы јолу илә алынмыш јерли сүфрә үзүмү сорту. Тәнәји күчлү бој атыр, чичәји икичинсијјәтлидир; векетасија дөврү (суварылан шәраитдә) 130 күндүр. Там јетишмиш киләси ачыг-сары рәнкдәдир. Ширәсиндә 23—25% шәкәр, 3,9—7,0 *г/л* туршу олур. Һәр *ha*-дан 70—75 *с*-дәк вә даһа чох мәһсул јығылыр. Августун икинчи јарысында јетишир. Азәрб.ССР үзүм сортлары стандартына дахилдир.

САРЫЛЫГ—билирубин вә онун мәһсулларынын ганда һәддиндән чох топланмасы нәтичәсиндә дәринин, селикли гишанын вә көзүн ағлы гишасынын сары рәнкә бојанмасы. Мәншәјинә вә сәбәбинә көрә паренхиматоз (гарачи-

јәр С.-ы), механики, һемолитик С. ајырд едилир. Паренхиматоз С. инфексија, јахуд гарачијәр һүчејрәләринин токсики зәдәләнмәләриндән (билирубинин әмәлә кәлмәси вә бағырсаға ифраз олунмасы позулур) баш верир: нәчис ачыг рәнк алыр, сидик түндләшир. Паренхиматоз С. чох заман *Боткин хәстәлијиндә* мүшаһидә олунур; гарачијәрин алкоголла зәдәләнмәсиндән дә бу форма баш верә биләр. Механики С. өд јолларынын даралмасындан, тутулмасындан (өд ахарларында даш олдугда) төрәјир. Нәтичәдә өд бағырсаға төкүлә билмир, өд јолларында галыр вә билирубинин гана кечмәси чохалыр. Механики С.-да нәчис ачыг, сидик түнд олур. Анадан кәлмә вә газанылма һемолитик анемија заманы ганда еритроситләрин сүр'әтлә парчаланмасы вә тәркибиндәки билирубинин азалмасы нәтичәсиндә һемолитик С. баш верир. Һемолитик С.-да нәчис вә сидик түндләшир; бунунла да башга формалардан фәргләнир. Адәтән, С. ән әввәл көзүн ағлы гишасында, сонра јумшаг дамағын, дилалтынын селикли гишасында, нәһајәт дәридә көрүнүр. Чох вахт дәри гашыныр. Бүтүн һалларда һәкимә мүрачиәт етмәк лазымдыр. Гарачијәрин вируслу зәдәләнмәсиндән баш верән паренхиматоз С.-ы олан хәстәләр инфексија мәнбәји сајылыр вә әтрафдакылар үчүн горху төрәдир. Механики С.-да оператив мүдахилә вә с.

Јенидоғулмуш ушагларда (2—3 күнлүк) чох вахт гарачијәрин мүвәггәти чатышмазлығындан физиоложи С. мүшаһидә олунур. Мүаличә олунмадан (1—2 һәфтәјә) кечиб кедир. Ана вә јенидоғулмуш ушағын ганы ујушмадыгда да С. олур вә јенидоғулмуш ушағын һемолитик хәстәлији кими мүшаһидә едилир. Бә'зән С. һамиләлик токсикозунда да тәсадүф олунур.

Әд.: Һәсәнов Ш., Өзүнүзү јолухучу хәстәликләрдән горујун, Б., 1974; Шувалова Е. П., Инфекционные болезни, М., 1982.

САРЫЛЫГОТУ (Erysimum)— хаччичәклиләр фәсиләсиндән битки чинси. Бир, ики вә ја чохиллик отдур. Ләчәкләри сары, бә'зән бәнөвшәји вә ја ағдыр. Мејвәси бујнузмејвәдир. Аврасијанын мүлајим иглимли вил.-ләриндә вә Шимали Африкада тәгр. 100, ССРИ-дә, әсасән, Гафгазда вә Орта Асијада 70, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 26 нөвү вар. С.-ндан алынан еризимин вә еризимозид гликозидләри үрәк-дамар хәстәликләринин мүаличәсиндә истифадә олунур. Бә'зи нөвләри алагдыр.

САРЫМСАГ (Allium sativum)—соған чинсиндән соғанаглы битки. Мәншәјинә көрә дағ биткисидир. Јарпаглары јасты, лансетвары, дикдуран вә јерәјатандыр. Көвдәсинин уз. 60—150 *см*-дир. Мүрәккәб соғанаглыдыр. Орта Асија дағларында, Газахыстан, Гафгаз, Һиндистан вә Аралыг дәнизи өлкәләриндә јабаны һалда тәсадүф едилир. Авропа, Асија, Шимали вә Чәнуби Америкада, Африка вә Австралијанын тропик р-нларында, ССРИ-дә демәк олар ки, һәр јердә, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә бечәрилир. Бечәрилмәсинә көрә јазлыг вә пајызлыг С. ајырд едилир. Пајызлыг С. даһа мәһсулдардыр. С.-ын тәркибиндә 35—42% гуру маддә, 6,0—7,9% зүлал, 7—28 *мг*% С витамини (јарпағында 80 *мг*%-дәк), 20—27% полисахаридләр, ефир јағы, бир чох хәстәликләрин төрәдичиләрини мәһв едән фитонсидләр вар. С. јејилир, консервләшдирилир, кулинаријада истифадә олунур. С. мүстәсна бактерисид вә фитонсид хассәјә маликдир. Халг тәбабәтиндә (хырда доғранмыш вә сиркәдә сахланмыш С.-дан) бәлғәмкәтиричи дәрман кими сојугдәјмә хәстәликләри заманы тәнәффүс етмәкдә, спиртли дәмләмәсиндән хроник бронхит, бағырсаг атонијасы, диспепсија, метеоризм, амјөб дизентеријасы, ширәсиндән бөјрәкдашы вә шәкәрли диабет, гырмызы шәрабда һәлими вә гатыгла гарышығы малјаријаја гаршы, донуз пији илә гарышығы бронхиал астма, көјөскүрәк (хәстәнин синәсинә сүртүлүр), һәлими һипертонија вә атеросклероз заманы истифадә едилир. ССРИ-дә 20-дәк, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә Енлијарпаг-220 сорту бечәрилир.

САРЫМСАГ ГУРБАҒАЛАРЫ (Pelobatidae)—гујругсуз амфибијалар дәстәсиндән фәсилә. Гуру гурбағаларына вә ја әсл гурбағалара охшајыр. Уз. 10 *см*-ә чатыр. Авропа, Шимал-Гәрби Африка, Гәрби вә Чәнуб-Шәрги Асијада, Сејшел а-рында, Шимали вә Мәркәзи Америкада јајылмыш 9 (50 нөвү), ССРИ-дә 2 чинси (4 нөвү) вар: Ади С.г. (P. fuscus), Сурија С.г. (P. syriacus) Ерм.ССР вә Азәрб.ССР-дә раст кәлир. Јазда зәиф сарымсаг ији верир (ады да бурадандыр). Чүчү, гурд вә молјускла гидаланыр. Ади С.г. Ләнкәран р-нунда, Сурија С.г. исә Нах.МССР-дә, Ләнкәран вә Нефтчала р-нларында јајылмышдыр.

САРЫМСАГЛЫ—Азәрб.ССР-ин Кәлбәчәр р-нунда, Гарабағ јајласында дағ. Сөнмүш вулкан конусудур. Кечәлдағ чајынын (Тәртәр һөвзәси) сол саһилиндә, Ерм.ССР-лә сәрһәд јахынлығындадыр. Һүнд. 3345 *м*. Гәдим бузлаг релјефи формалары (трог, кар), алп чәмәнликләри вар.

САРЫМСАГОТУ (Alliaria)—хаччичәклиләр фәсиләсиндән икииллик битки чинси. Тамкәнарлы јарпаглары үрәквары дыр. Хырда чичәкләри салхымда јерләшир. Мејвәси бујнузмејвәдир. Биткидән сарымсаг ији кәлир. Аврасијанын мүлајим гуршагларында 5, ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 нөвү—дәрман С. (A. petiolata, әвәлләр A. officinalis) вә гысамејвә С. (A. brachycarpa) вар. Мешә, коллуг вә бағ саһәләриндә чох раст кәлир. Сарымсаг кими истифадә олунур. Јарпағында С витамини вар. Тохумунда олан јағ, хардалы әвәз едир. С.-ну инәк једикдә сүдү гырмызымтыл-сары олур вә дады дәјишир.

САРЫМСАКТЫ—Чәнуби Алтајда дағ силсиләси. Газах.ССР-ин Шәрги Газахыстан вил. әразисиндәдир. Һүнд. 3373 *м*-ә (Буркитаул д.) гәдәрдир. Бузлаглар вар. Шм. јамачлары 1900—2100 *м* һүнд.-дәк мешәләрлә, бундан ашағыда вә ч. јамачларда гуру дағ чөлләрилә өртүлүдүр.

«САРЫСАРЫГЛЫЛАР» ҮСЈАНЫ—184—204 илләрдә Чиндә кәндли үсјаны. Үсјанчылар «сары сәманын»—хошбәхтләр дөвләтинини рәмзи олараг башларында сары сарыг кәздирирдиләр (үсјанын ады бурадандыр). «С.» ү.-нда тәгр. 2 млн. адам (кәндлиләр, гисмән гуллар) иштирак етмишди. Үсјанын башчысы Даос тәригәтинин [«бөјүк бәрабәрлијин (вә ја хошбәхтлијин) јоллары» һаггында тә'лими тәблиғ едирдиләр] нүмајәндәси Чжан Сјао иди. Гыса мүддәтдә Чинин хејли һиссәсини әһатә етмиш «С.» ү.-ны һөкумәт гошунлары амансызлыгла јатырмышдылар.

САРЫСӘНДӘЛ — бах *Сарыкөјнәк*.

САРЫСУ—Газах.ССР Чезгазган вә Гызыл Орда вил.-ләриндә чај. Уз. 671 *км*, һөвзәсинин саһ. 81600 *км*². Жаман-Сарысу вә Жаксы-Сарысу чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Телекол көлүнә төкүлүр. Гар сулары илә гидаланыр. Јухары вә ашағы ахынларында ијундан јанварадәк гурујур. Ән бөјүк голу Гара-Кенкирдир. Сәнаје мүәссисәләринин су тәчһизатында вә сувармада истифадә олунур.

САРЫСУ — Азәрб.ССР-дә, әсасән, Имишли, гисмән Сабирабад р-нлары әразисиндә көлләр. Мил дүзүндәдир. Күр чајынын сағ саһили бојунча 22 *км* узанан вә бир-бирилә әлагәли 4 көлдән (Сарысу, Нахалыг, Хәлифә, Әјри) ибарәтдир. Сујуну, әсасән, Шәрбәтгобу васитәсилә Ағкөлдән алыр. Күр чајына ахымы вар. Үмуми саһ. тәгр. 70 *км*²-дир. Бә'зи илләрдә Күр чајынын дашгын сулары С.-нун һәчмини 3—5 дәфә артырыр (мәс., 1976 илдә). Сују дузлудур (5000 *мг/л*-дәк). Балыг (чәки вә с.), су гушлары, батаглыг гундузу овланыр.

САРЫТАЛА—Азәрб.ССР Товуз р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 39 *км* ч.-да, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 535 (1983); үзүмчүлүк, картофчулуг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана вар.

«САРЫТЕЛ» — ашыг һавасы. Мәтни *кәрајлы* формасында олур. «С.»-ин «Баш сарытел», «Орта сарытел» нөвләри вар. «Баш сарытел» сазда баш дивани пәрдәсиндән, «Дилгәми» көкүндә, мүлајим темпдә чалыныр; мәгам әсасы раст, мусиги өлчүсү 6/8-дир. «Орта сарытел» тәчнис пәрдәсиндән, үрфаны көкүндә, мүлајим темпдә чалыныр; мәгам әсасы сеkaһ, мусиги өлчүсү 6/8 (3/4)-дир. Һәр ики нөвүн инструментал вариантлары мөвчуддур.

САРЫТӘПӘ—Азәрб.ССР Газах ш.-нин ч.-унда археоложи абидә. 2 мәдәни тәбәгәдән ибарәтдир. Алт тәбәгә е.ә. 2-чи миниллијин сону—1-чи миниллијин әввәлинә аиддир. С.-дән кил габлар (допу, хејрә, чөлмәк, мангал, бардаг, неһрә, сәрнич вә с.), јашајыш вә тәсәррүфат бпналары, ибадәткаһ галыглары, тәсәррүфат гујулары вә күпләри (бу күпләрдән биринин һүнд. 2 *м*-дир), дәндашы, сүрткәчләр, ики әдәд тунч ох учлуғу, биләрзик, мүхтәлиф мунчуглар, килдән донуз вә гојун фигуру ашкар едилмишдир. Боз, ачыг гара рәнкли кил габлар дулусчулуг дәзкаһында, һәмчинин әллә һазырланмышдыр. Габлар басма вә габарыг хәтләр, дишли аләтләрлә вурулмуш нөгтәләр, јапма дүјмә вә чәртмә нахышларла бәзәдилмишдир. С.-дән көмүрләшмиш үзүм киләләри вә тахыл галыглары тапылмышдыр. Мадди мәдәнијјәт галыглары әһалинин малдарлыг, әкинчилик, үзүмчүлүк вә шәрабчылыгла мәшғул олдуғуну көстәрир. Е.ә. 1-чи миниллијин әввәлиндә јашајыш јери тәрк едилмишдир. Е.ә. 7—5 әсрләрдә хараба галмыш С. әразисиндән некропол кими истифадә олунмушдур. Гәбирләрдән скиф типли тунч вә дәмир ох учлары, дәмир хәнчәр вә с. тапылмышдыр. Үст тәбәгә е.ә. 5—4 әсрләрә аиддир. Бурадан чиј кәрпичдән һөрүлмүш, әһәнклә

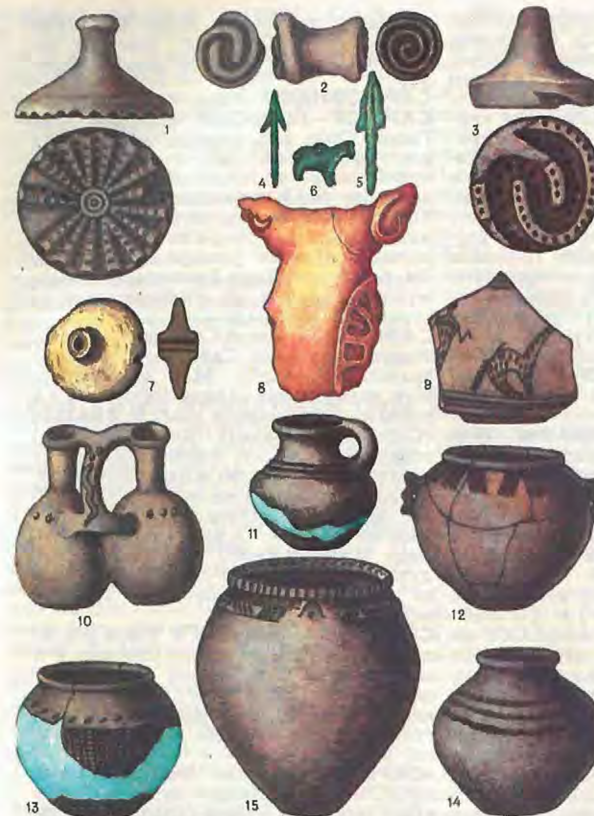

Сарытәпәдән (Газах рајону) тапылмыш нүмунәләр: 1, 3—кил мөһүрләр; 4, 5—тунч ох учлары; 6—тунч ат фигуру; 7—кил шәкәр; 8—гојун вә донуз башы әкс едилмиш кил стеланын јухары һиссәси; 9—үзәриндә инсан вә һејван тәсвири олан габ парчасы; 10, 14—кил габлар; 15—тәсәррүфат күпү.

ағардылмыш мөһтәшәм бина галыглары ашкар олунмушдур. Бина дөрдбучаглы формада олуб бөјүк вә кичик отаглардан ибарәтдир. Бөјүк отаглардан бириндәки дашдан ики сүтун алтлығы өлчү, форма вә бәзәјинә көрә Персепол сарајындакы сүтун алтлығы илә охшардыр.

Әд.: Нәриманов И. Һ., Хәлилов Ч. Ә., Сарытәпә археоложи газынтылары, Азәрбајчанын мадди мәдәнијјәти, ч. 4, Б., 1962.

САРЫТӘПӘ—Азәрб.ССР Жданов р-нунун Икинчи Ашыглы к. јахынлығында е.ә. 7—5 әсрләрә аид гәбиристан. Тәсәррүфат ишләри заманы (1953) тәгр. 3 *м* дәринликдә ачылмыш гәбирләрдән инсан сүмүкләри, дәмир бычаг, хәнчәр, дәһрә, тунч дүјмәләр, бүлөв дашы, назик диварлы гара вә боз рәнкли тәкгулп кубоклар, чамлар, неһрәләр, күпәләр, һәмчинин галын диварлы габлар вә с. мадди мәдәнијјәт нүмунәләри ашкар едилмишдир. Тапынтылар *Кичик курган* материалыны хатырладыр. Әһали, әсасән јарымкөчәри һәјат сүрмүш, әкинчилик, малдарлыг вә сәнәткарлыгла мәшғул олмушдур.

Әд.: Иессен А. А., Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи, Материалы и исследования по археологии СССР, № 125, т. 2, М.—Л., 1965.

САРЫТОРПАГЛАР—исти иглим шәраитиндә енлијарпаглы рүтубәтли субтропик мешәләр алтында әмәлә кәлән торпаглар. Турш реаксијалыдыр; механики тәркиби килли, килличәлидир. Подзоллашма вә глејләшмә әламәти, һәм дә гида маддәләринин аз олмасы илә фәргләнир. Сары рәнк ана сүхурда дәмирин мигдарынын азлығы, јахуд торпагда дәмир оксидинин һидратасијаја уғрамасы нәтичәсиндә јараныр. С.-ын 4 типи вар: сары, подзоллу-сары, глејли-сары, подзоллу-глејли-сары. С.-да һумус аздыр (4—5, бә'зән 10%). Чин, АБШ-ын ч.-у, Австралијанын ч.-ш.-и вә Јени Зеландијада кениш јер тутур. ССРИ-дә Гәрби Күрчүстанда вә Азәрб.ССР-дә (әсасән, Ләнкәран овалығы) јајылмышдыр. С.-да ситрус, чај, түтүн. ефирјағлы биткиләр вә с. экилир.

Әд.: Почвоведение, под ред. И. С. Кауричева, 3 изд., М., 1982.

САРЫХАНЛЫ—Азәрб.ССР Имишли р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 22 *км* ч.-г.-дә, дүзәнликдәдир. Әһ. 4158 (1983); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә 2 сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, киногурғу, хәстәхана, доғум еви вар.

САРЫХА́НОВ Нурмурад (1906, индики Түр.ССР, Көјтәпә р-ну—4.5. 1944, индики Молд.ССР, Анеии-ној р-ну, Делакеу к.)—түркмән совет јазычысы. 1929—37 илләрдә һәрби журналист олмушдур. «Күрәкән», «Ағ ев», «Сон алачыг», «Арзу», «Мәһәббәт» вә с. һекајәләриндә түркмән халгынын һәјатында баш верән сосиал дәјишикликләрдән бәһс едилир. «Шүкүр бахшы» (1941) романтик повестиндә мәдәни ирсә мәһәббәт эксини тапмышдыр. Чәбһәдә һәлак олмушдур.

Әсәрләри: Последняя кибитка, М., 1961; Повести и рассказы, Ашхабад, 1967.

Әд.: Кулиева Г. А., Нурмурад Сарыханов—новеллист, Ашхабад, 1967.

САРЫҺАЧЫЛЫ — Азәрб.ССР Ағдам р-нунун Сејидли советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 1,5 *км* г.-дә, Ағдам д.ј. ст.-ндан 4 *км* аралы, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 1463 (1983); үзүмчүлүк, һејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

САРЫЧА (Cantharellus cibarius) — афиллофоралар сырасындан көбәләк нөвү. Мејвә чисми јумурта сарысы вә ја нарынчы рәнкдәдир. Папагчығынын диаметри 3—7 *см*-дир; әввәлчә габарыг, там јетишдикдә гыфшәкилли олуб кәнары далғаварыдыр. Һименофор ләвһәчијә охшајыр, гырчынлы вә будагланмыш олур. Јемәлидир. Тәркибиндә B, PP витаминләри, микроелементләр (синк, мис) вар. Азәрб.ССР-ин мешә зоналарында раст кәлир.

САРЫЧА ЧӨЛҮ, Сарыча дүзү—Азәрб.ССР-дә (Гах вә Шәки р-нлары) чөл. Ганых чајындан ш.-дә, *Ачыноһур өн дағлығындадыр*. Неокен вә Антропокен чөкүнтүләриндән тәшкил олунмушдур. Јарымсәһра ландшафты вар. Гышлагдыр.

САРЫЧАЛАР — Азәрб.ССР Саатлы р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Д.ј. ст. Р-н мәркәзиндән 15 *км* ш.-дә, Муған дүзүндәдир. Әһ. 1531 (1983); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Памбыгтәмизләмә вә асфалт з-длары, Чәфәрхан-Муған мелиорасија тәчрүбә ст., 2 орта мәктәб, мәдәнијјәт сарајы, 3 клуб, 3 китабхана, 2 ушаг бағчасы, хәстәхана, 2 амбулаторија вар.

САРЫЧАЛЫ—Азәрб.ССР Ағдам р-нунун Ағдамкәнд советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 3 *км* ш.-дә, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 1096 (1983); тахылчылыг, үзүмчүлүк, һејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Гушчулуг ф-ки, сәккизиллик мәктәб, китабхана вар.

САРЫЧАЛЫ — Азәрб.ССР Ағчабәди р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Ағдам д.ј. ст.-ндан 36 *км* шм.-г.-дә, дүзәнликдәдир. Әһ. 1262 (1983); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә ибтидаи мәктәбләр, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, хәстәхана вар.

САРЫЧАЛЫ—Азәрб.ССР Мирбәшир р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 6 *км* шм.-ш.-дә, Мирбәшир—Бәрдә автомобил јолу кәнарында, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 657 (1983); памбыгчылыг, һејвандарлыг, барамачылыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, амбулаторија, рабитә шө'бәси вар.

САРЫЧАЛЫЛАР, сарычаллылар—Азәрб. тајфасы, бәһмәнлиләрин бир голу. Чаваншир вә б. тајфаларла бирликдә Гарабағ ханлығынын сијаси һәјатында мүһүм рол ојнамышлар. Ағдам, Ағчабәди, Мирбәшир, Чәбрајыл р-нларындакы Сарычалы кәндләринин адлары еһтимал ки, С.-ла әлагәдардыр.

САРЫЧӘФӘРЛИ — Азәрб.ССР Масаллы р-нунун Чахырлы советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 17 *км* шм.-да, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 398 (1983); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Шәраб з-ду вар.

САРЫЧӘФӘРЛИЛӘР—Азәрб. тајфаларындан бири. Шаһсевән тајфа групуна дахилдирләр. Чәнуби Азәрб.-ын Муған вә Мешкин әразиләриндә јашајырлар. Малдарлыг, гисмән дә экинчи-

ликлә мәшғул олурлар (бах һәмчинин *Шаһсевәнләр*).

САРЈА́Н (тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы Кеғам Бағдасарович Бағдасарјан (25.12.1902, Тәбриз—14.11.1976, Јереван)—ермәни совет шаири. Ерм.ССР (1967) вә УССР (1972) әмәкдар инчәсәнәт хадими. Әмәјин, совет вәтәнпәрвәрлији, халглар достлуғу вә сүлһ уғрунда мүбаризәнин тәрәннүмү јарадычылығынын әсас мөвзусудур: «Ширак тоју» (1925) поемасы, «Совет өлкәси» (1930), «Күнорта» (1935), «Балладалар» (1944), «Пајызкүлү» (1968), «Сечилмиш ше'рләр вә балладалар» (1974) вә с. ше'р китаблары. Азәрб.-а һәср олунмуш ше'р вә мәгаләләри, Азәрб. поезијасындан тәрчүмәләри вар. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир. ССРИ Али Советинин депутаты (2, 6 вә 8-чи чағырыш) олмушдур. Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Стихотворения и поэмы, Ереван, 1959; Избранное, М., 1982.

Әд.: Мнацаканян А., Гегам Сарян, Ереван, 1956; История армянской советской литературы, М., 1966.

САРЈА́Н Мартирос Серкејевич (28.2.1880, Нахчыван-Дон, индики Ростов-Донун һүдудларындадыр — 5.5.1972, Јереван) — ермәни совет бојакары. ССРИ халг рәссамы (1960). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1947). Ерм.ССР ЕА һәгиги үзвү (1956). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1965). Ленин мүкафаты лауреаты (1961). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). Ерм. ССР Рәссамлар Иттифагынын сәдри олмушдур (1947—51). Москва Бојакарлыг, Һејкәлтәрашлыг вә Ме'марлыг Мәктәбиндә охумушдур (1897—1904). «*Мир искусства*» вә дикәр рәссамлыг бирликләринин үзвү иди. Еркән әсәрләриндә Шәрг мотивләри композисијанын декоративлији илә үзви әлагәләндирилмишдир («Автопортрет», темпера, 1909, Третјаков галерејасы, Москва). 1910—13 илләрдә Түркијә, Мисир вә Ирана сәјаһәт етмиш, бу өлкәләрин һәјат вә тәбиәтинә даир таблолар чәкмишдир («Күчә. Күнорта. Константинопол», 1910, «Хурма ағачы», 1911—һәр икиси Третјаков галерејасындадыр). Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан (1917) сонра Ермәнистанын (С. 1921 илдән бурада јашамышдыр) һәјат вә тәбиәтинин тәсвири С. јарадычылығында әсас јер тутмушдур («Ермәнистан», 1923, Ермәнистан Шәкил Галерејасы, Јереван). Парисдә оларкән (1926—28) јарадычылығына импрессионизм тә'сир көстәрмишдир. Јарадычылығына портрет («Р. Н. Симонов», 1939, Шәрг Халглары Инчәсәнәти Музеји, Москва; «А. Исаһакјан», 1940, Ермәнистан Шәкил Галерејасы), мәнзәрә (7 таблодан ибарәт «Вәтәним» силсиләси, о чүмләдән «Туманјан дағларында Каринч кәндинин колхозу» вә с., 1952—58, Ермәнистан Шәкил Галерејасы) вә натүрморт («Пајыз натүрморту», 1961, Третјаков галерејасы) жанрлары мүһүм јер тутмушдур. Китаб графикасы вә театр рәссамлығы саһәләриндә дә фәалијјәт көстәрмишдир. С. Азәрб. рәссамлары Ә. *Әзимзадә* вә М. *Абдуллајев* илә јарадычылыг әлагәси сахламышдыр. М. Абдуллајевин портретини јаратмышдыр (1954). ССРИ Али Советинин (2—4-чү чағырыш) депутаты олмушдур. Јереванда ев музеји вар. 3 дәфә Ленин ордени, 2 башга орденлә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 304—305.

Әсәрләри: Об искусстве, Ереван, 1980; Из моей жизни, Ереван, 1980.

Әд.: О Сарьяне. Страницы художественной критики. Отзывы современников, Ереван, 1980.

САРЈО́В Михаил Иванович (д. 1.12.1903, Твер, индики Калинин)—рус совет актјору, режиссор, педагог. ССРИ халг артисти (1949). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1973). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1947, 1969). 1949 илдән Сов.ИКП үзвү. Ленинград, Маһачгала, Казан, Симферопол, Москва театрларында ишләмишдир. 1937 илдән Малы театрын актјорудур (1950 илдән һәмчинин директору). Ролларь: Фамусов, Чатски («Ағылдан бәла», А. Грибоједов), Огнјов («Чәбһә», А. Корнејчук), Протасов («Чанлы мејит», Л. Толстој), Арбенин («Маскарад», М. Лермонтов), Макбет («Макбет», В. Шекспир), Һиккинс («Пигмалион», Б. Шоу), Маттиас Клаузен («Күнәш батмаздан әввәл», К. Һауптман), Лир («Крал Лир», В. Шекспир) вә б. С.-ун ифасы үчүн комизм вә инчә јумор, һәм дә фачиәвилик сәчијјәвидир. 1964 илдән Үмумрусија Театр Чәмијјәтинин сәдри, 1959 илдән Бејнәлхалг театр ин-ту совет милли мәркәзинин президентидир. Педагожи фәалијјәт көстәрир (1962 илдән проф.). Кинода чәкилмишдир. 3 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы, 2 башга орденлә вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Крожевич К., Путь актера. М. И. Царев, М., 1981; Михаил Царёв. Жизнь и творчество, М., 1983.

САРЈО́В МЕТЕОРИТИ—ССРИ әразисиндә тапылан (1979) ән бөјүк метеорит. Волгоград вил.-нин Сарјов к.-нә дүшмүшдүр. Сыра нөмрәси 157-дир, 15 һиссәдән ибарәтдир, үмуми чәкиси тәгр. 1 *т*, ән бөјүк һиссәсинин чәкиси 300 *кг*-дыр.

САРКА́ЗМ (јун. sarkasmós, sarkázo, һәрфи мә'насы—әтини дидирәм)—комик күлүш нөвү, истеһзанын, кинајәнин ән јүксәк дәрәчәси. С.-да күлүш өлдүрүчү, амансыз олуб, сатирик һәдәфин бүтүн ејбәчәрлијини ачыб көстәрир. Ж. Б. Молјер, П. Беранже, Н. В. Гогол, М. Ј. Салтыков-Шедрин, М. Ф. Ахундов, М. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә, Әзиз Несин вә б.-нын әсәрләриндә С. әһәмијјәтли јер тутур.

САРКЕ́Л (хәзәр дилиндә, һәрфи мә'насы—ағ ев)—орта әсрләрдә (9—12 әсрләр) Дон чајы саһилиндә (индики Симлјанск дәнизинин јериндә) мөвчуд олмуш шәһәр. Әввәлләр Хәзәр хаганлығына мәхсус олан С.-и 965 илдә кнјаз Свјатослав тутмушду. Јашајыш јерләри, гүлләләр, кәрпич диварлар вә с. ашкар олунмушдур.

САРКИСЈА́Н Астхик Аветисовна (д. 14.3.1913, индики Әскәран р-нунун Неркин Гылычбағ к.) — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1938—81 илләрдә индики Әскәран р-нунун 2 №-ли с-зунда үзүмчү, Әскәран р-нунун Степанакерт бајтарлыг мәнтәгәсиндә санитар ишләмишдир. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 1981 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

САРКИСЈА́Н Гуркен Левонович (д. 18.9.1927, индики Һадрут р-нунун Хырманчыг к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941—65 илләрдә Һадрут р-нундакы «Ашхатанк» вә Чкалов ад. к-зларда бригадир, анбар мүдири ишләмиш, 1965 илдән Булутан кәнд Совети Ичраијјә Комитәсинин сәдридир. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

САРКИСЈА́Н Исак Погосович (1898, индики Һадрут р-нунун Мүлкүдәрә к.—1958, Бакы) — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1938—55 илләрдә Жданов р-нундакы Шаумјан ад. к-зда бригадир, 1956—58 илләрдә Бакыда Сабунчу дәмир јол ст.-нда бәнна ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

САРКИСЈА́Н Тевос Ајрапетович (д. 15.4.1894, индики Мартуни р-нунун Күнејгалер к.) — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1930 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысы. Әмәк фәалијјәтинә 1913 илдән башламыш, 1937—77 илләрдә Мартуни р-нунун «Тула фәһләләри» вә «Коммунизм» к-зларында колхозчу, бригадир ишләмишдир. 1947 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 1965 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

САРКИСЈА́Н Фадеј Тачатович (д. 18.9.1923, Јереван)—совет дөвләт хадими. Техника е.д. (1975). Ерм.ССР ЕА акад. (1977). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1971). Мүһәндис гошунлары кен.-мајору. 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. С. М. Будјонны ад. Ленинград Һәрби Рабитә Академијасыны битирмишдир (1946). 1963 илә дәк ССРИ Мүдафиә Назирлији системиндә ишләмиш, 1963—76 илләрдә Ермәнистан Елми-Тәдгигат Ријази Машынлар Ин-тунун баш мүһәндиси, сонра директору олмушдур. 1977 илин јанварындан Ерм.ССР Назирләр Советинин сәдридир. Сов.ИКП 23—26-чы гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, 26-чы гурултајда МТК үзвү сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (10—11-чи чағырыш) депутатыдыр. Октјабр Ингилабы ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

САРКИСЈА́Н Шакен Оһанесович (д. 27.1.1924, индики Әскәран р-нунун Һаров к.)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, кичик лејтенант. Шөһрәт орденинин һәр үч дәрәчәси илә тәлтиф олунмушдур. 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдә Совет Ордусуна чағы-

рылмышдыр. Ростовун мүдафиәсиндә, Орҹоникидзе ш.-нин азад олунмасында, Курск вә Варшавада кедән дөјүшләрдә икидлик көстәрмишдир. 1946 илдә ордудан бурахылмышдыр. «Әзизбәјовнефт» Нефт вә Газчыхарма Идарәсиндә ишләјир.

САРКИ́СОВ Бабкен Јесаијевич (д. 8.12.1913, Шуша)—совет партија вә дөвләт хадими. 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. Сәнаје Ин-туну (индики АзНКИ) битирдикдән (1938) сонра мүһәндис-техник ишиндә чалышмыш, С. М. Будјонны ад. Бакы нефтајырма з-дунда ҮИК(б)П МК-нын партија тәшкилатчысы (1941—43) олмушдур. 1944—55 илләрдә ҮИК(б)П МК апаратында ишләмишдир. Ермәнистан КП МК катиби (1955—61), Ерм.ССР Назирләр Совети јанында Дөвләт Елми-Тәдгигат Ишләрини Әлагәләндирмә Комитәсинин сәдри (1961—66), респ. автомобил нәгл. назири (1966—70), Ерм.ССР Назирләр Совети јанында Дөвләт Гијмәт Комитәсинин сәдри олмушдур. 1975 илдән Ерм.ССР Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин сәдридир. Сов. ИКП 21, 25—26-чы гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, 25-чи гурултајда МТК үзвү, 26-чы гурултајда МК үзвлүјүнә намизәд сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (9—11-чи чағырыш) депутатыдыр. Октјабр Ингилабы вә Гырмызы Әмәк Бајрағы орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

САРКОИДО́З (Sarcoidosis), Бек—Бенје—Шауман хәстәлији—инсанын гранулематоз систем хәстәлији. Мүхтәлиф орган вә тохумалары зәдәләјир. Клиник кедиши јүнкүл вә бә'зән чох ағыр олур. Илк дәфә 1889 илдә франсыз дерматологу Е. Бенје вә Норвеч дерматологу С. Бек тәрәфиндән дәри хәстәлији кими тәсвир олунмушдур. Исвеч дерматологу Ј. Шауман С.-ун систем хәстәлији олдуғуну ашкар етмишдир. Хәстәлијин төрәмә сәбәби ајдынлашдырылмамышдыр. Ретикулјоз хәстәлијинә бәнзәјир. Әсасән, дәри, периферик лимфа дүјүнләри, дөшдахили лимфа дүјүнләри, ағчијәр, көз, бә'зән синир системи вә с. органлар зәдәләнир. Клиник әламәтләри јохдур. Көз, мәркәзи синир системи зәдәләндикдә пис нәтиҹә верир. Мүаличәси узун мүддәт кортикостероидләрлә апарылыр.

Әд.: Даниель-Бек К. В., Колобяков А. А., Злокачественные опухоли кожи и мягких тканей, М., 1979.

САРКО́МА (јун. sárx, sarkós—әт+ ...*ома*)—бирләшдиричи тохумадан әмәлә кәлән јаман шиш. Ембрионал бирләшдиричи тохумадан әмәлә кәлмиш мезенхим С.-сы вә мезенхим мәншәли тохумадан төрәнән С.—сүмүк (остеосаркома), гығырдаг (хондросаркома), дамар (анкиосаркома), ганјарадан органларын (ретикулосаркома), әзәлә (лејомиосаркома), синир тохумасынын дајаг елементләринин (глиосаркома) С.-сы ајырд едилир. С. јаман шишләрин 10%-ини тәшкил едир. Асија вә Африканын бир сыра өлкәләриндә даһа чох јајылмышдыр. Ганјарадан органларын С.-сына нисбәтән сүмүк, дамар, әзәлә С.-сына даһа чох тәсадүф олунур. Бүтүн јаман шишләрин хүсусијјәти әтраф тохумалара јајылараг онлары дағытмагдыр; бу С.-да даһа кәскин нәзәрә чарпыр. Хәрчәнкдән фәргли олараг С. адәтән ган дамарлары илә јајылараг узаг органлара метастаз верир. С.-нын диагностика, профилактика вә мүаличәси башга јаман шишләрдә олдуғу кимидир (бах һәмчинин *Онколокија*, *Шишләр*).

Әд.: Онкология, под ред. Н. Н. Трапезникова и Ш. Экхардта, М., 1980.

САРКОСИСТОЗЛАР (Sarcocystoses), саркоспоридиозлар—ев вә вәһши һејванларда, бә'зән инсанда симптомсуз давам едән хроники хәстәлик. Sarcocystis ҹинсиндән ибтидаи организмләр олан саркосисталарла јолухур. Паразит, овал вә кирдә формада олуб ади көзлә көрүнүр; јем борусунун диварында, диафрагмада, үрәк вә дилдә јерләшир. Паразитин әсас саһиби инсан, пишик вә итләр, аралыг саһиби исә ев һејванларыдыр. Әзәләләри зәдәләјиб атрофијаја уғрадыр; саркосистләрин тәркибиндәки саркосистин (саркоспоридин) токсини мәркәзи синир системинә тә'сир едир, үрәји, мә'дәалты вәзини, гараҹијәри вә бағырсагларын диварыны зәдәләјир. Күчлү инвазија заманы атлар ахсајыр, гарамалда ендокардит вә миокардит, донузларда диареја (исһал) вә мүвәггәти ифлиҹолма мүшаһидә едилир. Мүаличәси ишләнилмәмишдир. Мүбаризә тәдбирләри: чох јолухмуш ҹәмдәкләр чыхдаш едилир вә техники утилизасијаја көндәрилир.

Әд.: Паразитология и инвазионные болезни сельскохозяйственных животных, под ред. К. И. Абуладзе, М., 1975.

САРКОФА́Г (јун. sarkophágos, һәрфи мә'насы—әт јејән, sárx—әт+phágos—јејән; илк вахтларда—куја мејити чүрүдән әһәнк сүхурунун ады)—гәдим халгларда кичик сәрдаба, табут; кениш мә'нада—ме'марлыг вә бәдии тәртибатлы һәр һансы бир гәбир.

Шимали Америкадан тапылмыш, үзәриндә Дионис, илин фәсилләри вә с. һејкәлтәрашлыг фигурлары тәсвир олунан саркофаг. Тәгр. 220—230. Метрополитен-музеј. Нју-Јорк.

САРКСЈА́Н Ара Мигранович (7.4. 1902, Истамбул—14.6.1969, Јереван)—ермәни совет һејкәлтәрашы. ССРИ халг рәссамы (1963). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1958). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Вјана Рәссамлыг Академијасыны битирмишдир. (1924). 1925 илдән Совет Ермәнистанында ишләмишдир. С. Шаумјанын (тунҹ, 1952), Ј. Чаренсин (тунҹ, 1957; һәр икиси Ермәнистан Шәкил Галерејасындадыр, Јереван) портретләринин, Кировоканда С. М. Кировун (базалт, 1942), Јереванда Н. Степанјанын (тунҹ, 1950), Камо ш.-ндә В. И. Ленинин (1959) абидәләринин мүәллифидир. 3 орденлә вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

САРЛА́Р (Buteo)—гырғылар фәсиләсиндән јыртыҹы гуш ҹинси. Бәдәнинин уз. 38—66 *см*-дир. Енли ганадлары вә гыса енли гујруғу С.-а јем ахтармаг үчүн һавада асанлыгла сүзмәјә имкан верир. Бели гонур, күрән вә ја боз, гарны, адәтән золаглы вә ја халлыдыр. Авропа, Африка вә Америкада јајылмышдыр. ССРИ-дә 4, о ҹүмләдән Азәрб. ССР-дә 3 нөвү мә'лумдур. Дүзәнликдә вә дағда јашајыр. Ағаҹда, бә'зән сылдырым гајада дүзәлтдији јуваја 2—5 јумурта гојур; 28—32 күн күрт јатыр. Кәмириҹи, кәртәнкәлә, гурбаға, гуш вә ҹүҹүләрлә гидаланыр. Фајдалыдыр.

СА́РМА—*бора* типли күчлү күләк. Приморје силсиләсиндән Бајкал көлүнә доғру (Сарма чајы мәнсәбиндә) әсир. Сүр'әти 40 *м/сан*-дәкдир. Ән чох октјабр—декабрда мүшаһидә едилир.

САРМА́Т МӘРТӘБӘСИ (ӘСРИ) [е.ә. 1 әсрдә Шимали Гара дәнизјаны әразинин (Сарматија) адындан]—Үст Миосенин (Неокен системи) алт мәртәбәси. 3 јарыммәртәбәјә бөлүнүр: алт, орта, үст. «С.м.» терминини илк дәфә 1866 илдә Е. Зүсс тәклиф етмишдир. С.м.-нин чөкүнтүләри ССРИ Авропа һиссәсинин вә Мәркәзи Авропанын ҹ.-унда јајылмышдыр; Азәрб.ССР-дә Гусар-Дәвәчи, Шамахы-Гобустан синклинориумларында, Абшерон периклинал чөкәклијиндә, Талышда, Орта Күр чөкәклијинин дахили зонасында өјрәнилмишдир. Гумлу-килли чөкүнтүләрдән, әһәнкдашылардан вә с. ибарәтдир. Характер фаунасы аммонитләрдир.

САРМА́ТИЈА—е.ә. 1 әсрдә Гара дәнизин шм. саһилләринин ады. Сарматлар скифләри сыхышдырыб чыхартдыгдан сонра С. адланмышды. «С.» термини илк дәфә Рома сәркәрдәси Марк Випсани Агриппанын тәртиб етдији антик хәритәдә ишләнмишдир.

СА́РМАТЛАР—ирандилли көчәри малдар тајфаларын үмуми ады. С.-ын еркән тарихи *савроматларла* бағлыдыр. Е.ә. 6—4 әсрләрдә Тобол чајындан Волгајадәк олан әразидә јашамышлар. Е.ә. 3 әсрдә скифләрин Гара дәнизин шм. саһилләриндәки вә Шимали Гафгаздакы торпагларыны ишғал етмиш, Загафгазија өлкәләри вә Рома илә мүһарибәләр апармышлар. Ерамызын 4 әсриндә һунлар тәрәфиндән дармадағын едилмишләр. Сонралар јашадыглары әразидәки халгларла гајнајыб-гарышмышлар. С.-а аид зәнкин аваданлыглы хејли гәбир абидәләри ашкар олунмушдур. Сомбор ш. (ЈСФР әразисиндә) јахынлығында сон археоложи тәдгигатлар нәтиҹәсиндә (1982) С.-а аид мадди мәдәнијјәт нүмунәләри тапылмышдыр.

Әд.: Смирнов К. Ф., Савроматы. Ранняя история и культура сарматов, М., 1964; Маловицкая Л. Я., Сарматское искусство, в кн.: История искусства народов СССР, т. 1, М., 1971; Максименко В. Е., Савроматы и сарматы на Нижнем Дону, Ростов н/Д., 1983.

САРМАШАН БИТКИЛӘР—көвдәси илә дајаға сарыныб јухары галхан от

вә ја ағач биткиләри. С.б. сола—саат әгрәбинин әксинә (лобја, сармашыг) вә ја сага (мајаоту), бә'зән исә һөрүк шәклиндә сарыныр (гушүзүмү). Бә'зән С.б.-и *дырманан биткиләрлә* гарышдырырлар. Һәр ики групӑн олан бу биткиләр лианалар адландырылыр. С.б.-дән чәпәрләри, ејванлары, биналарын диварларыны вә с., ејни заманда отаг биткиси кими биналарын ичәрисини јашыллашдырмаг үчүн истифадә едилир. С.б.-дән үзүм, маја сармашығы, сармашан гызылкүл, филбаһар, сармашан доггуздон, әтирли нохуд вә с. әкилир.

САРМАШЫГ (Convolvulus)—сармашыг фәсиләсиндән битки чинси. 250-дәк нөвү сармашан вә сармашмајан от вә коллардыр. ССРИ-дә 30, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 8 нөвү битир. Ән кениш јајылан ачыг-чәһрајы рәнкли ч ө л с а р м а ш ы ғ ы д ы р. Алаг биткисидир. Әкин саһәләриндә, дәрәләрдә, дашлы торпагларда битир. Јашыл јем кими һејвана чох вердикдә ону зәһәрләјә биләр. Гуру оту зәһәрсиздир. Сәһраларда битән с ә р и л ә н к ө в д ә л и С., с ә р т б у д а г л ы С. нөвләри гијмәтли јем биткиләридир. Күјәмәни вә күјәмә чинсиндән олан бир нечә нөву, Чәнуби Америка ипомејасыны да С. адландырырлар.

САРМАШЫГ ФӘСИЛӘСИ (Convolvulaceac)—икиләпәли битки фәсиләси. Әксәрән сармашан биткиләр олуб, от, јарымкол вә бә'зән кичик ағачлардыр. Гыф формалы, борувары вә ја зәнкварыи ири чичәкләри тәк-тәк, бә'зән груп һалында јерләшир; икичинсијјәтлидир. Мејвәси гутучугдур. Дүнјанын тропик вә субтропик р-нларында 1500-дәк, ССРИ-дә 40, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 12 нөвү (чөл сармашығы, дәјишкән сармашыг, ади чәпәрсармашығы вә с.) вар.

СА́РНАТЕ — Лат.ССР-ин Вентспилс р-нунда Неолитә (е.ә. 3-чү миниллик—е.ә. 2-чи миниллијин 1-чи јарысы) аид јашајыш јери. 25 јашајыш еви, мә'бәд, кәһрәба әшјалар һазырлајан е'малатхана галыглары ашкар едилмиш, ағач күрәк, бумеранг, низә, хизәк, тоха, кил габлар вә с. тапылмышдыр. Әһалиси, әсасән, балыгчылыг, овчулуг, јығычылыгла мәшғул олмушдур.

Әд.: В а н к и н а Л. В., Торфяниковая стоянка Сарнате, Рига, 1970.

САРНА́ТСКАЈА Нина Дмитријевна (д. 8.12.1909, Бакы)—рус совет актрисасы. Азәрб.ССР халг артисти (1974). 1932 илдә Бакыда фәһлә-кәнчләр театры нәздиндәки студијаны битирмишдир; һәмин илдән Азәрб. Рус Драм Театрынын актрисасыдыр (1941—57 илләрдә фасиләләрлә). Роллары: Марија Александровна («Аилә», И. Попов), Мурзаветскаја («Гурдлар вә гојунлар», А. Островски), Пәри хала («Сән нә үчүн јашајырсан?», И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјли), Соломонида («Ағыр иттиһам», Л. Шејнин), мадам Ксидиас («Мүдахилә», Л. Славин), Војнитскаја, Авдотја Назаровна («Ванја дајы», «Иванов», А. Чехов), Квашнја («Һәјатын дибиндә», М. Горки) вә б.

Н. Д. Сарнатскаја мадам Маре («Алтынчы мәртәбә», А. Жери) ролунда.

СА́РНЫ—УССР Ровно вил.-ндә шәһәр. Сарны р-нунун мәркәзи. Случ чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Јејинти, тикинти материаллары сәнајеси, механики тә'мир з-ду, мебел ф-ки вар.

САРОВ—Азәрб.ССР Гасым Исмајылов р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 37 *км* шм.-г.-дә, Дәлимәммәдли д.ј. ст.-ндан 3 *км* аралы, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 720 (1983); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана вар.

САРОВ—Азәрб.ССР Мирбәшир р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 22 *км* шм.-да, Мирбәшир — Гасым Исмајылов автомобил јолу кәнарында, Инчәчајын саһилиндә, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 1089 (1983); памбыгчылыг, һејвандарлыг, барамачылыг, тахылчылыг вә бағчылыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, клуб, киногурғу, ушаг бағчасы, амбулаторија вар.

САРОЈА́Н (Saroyan) Уилјам (31.8. 1908, Калифорнија, Фресно—18.5.1981, Фресно; күлү 1982 илдә Јереванда дәфн олунмушдур)—американ јазычысы. Мүһачир ермәни аиләсиндә доғулмушдур. Һекајә [«Балачалар» (1937), «Мәним адым Арамдыр» (1940), «Бүтүн дүнја вә көјләр» (1956) вә с. китаблары], пјес [«Һәјат јолунуз», «Мағара адамлары», «Үрәјим дағлардадыр» (һәр үчү 1939), «Гоча, кеч» (1944) вә с.] вә романларында [«Бәшәри комедија» (1943), «Весли Чексонун мачәралары» (1946), «Ана, мән сәни севирәм» (1956), «Ата, сән дәли олмусан» (1957), «Оғланлар вә гызлар» (1963)] садә американлыларын, хүсусән ермәни мүһачирләринин ачыначаглы һәјаты тәсвир олунур. Автобиографик очерк, ессе вә хатирәләри («Өлмәмәк», 1963; «Дустаг галдығым јер», 1972; «Тәсадүфи көрүшләр», 1978 вә с.), А. Хачатурјана һәср олунмуш повести вар. Дәфәләрлә ССРИ-дә, о чүмләдән Ерм.ССР-дә олмушдур. Ерм.ССР-ин наилијјәтләрини јүксәк гијмәтләндирмиш, Ермәнистан Совет Енсиклопедијасынын нәшрини «ССРИ-нин хејринә ән јахшы әмәли аргумент» сајмышдыр.

Ә с ә р л ә р и: Путь вашей жизни. Пьесы, М., 1966; Приключения Весли Джексона. Рассказы, М., 1979; Меня зовут Арам. Рассказы, Ереван, 1980.

Әд.: Г о н ч а р Н. А., Вильям Сароян и его рассказы, Ереван, 1976; З в е р е в А., Грустный солнечный мир Сарояна, Ереван, 1982.

СА́РОС (јун. sáros)—Күнәшин, Ајын вә Ај орбити дүјүнләринин гаршылыглы јердәјишмәсинин тәкрарланмасы нәтичәсиндә ејни ардычыллыгла *Күнәшин вә Ајын тутулмасынын* јенидән тәкрарланма дөврү. Мисирдә вә Јунаныстанда һәлә ерамыздан бир нечә әср әввәл мә'лум иди. С. тәгр. 18 ил $10\frac{1}{3}$ $\left(\text{узун илләрдә } 11\frac{1}{3}\right)$ ади күндүр. Бир С.-да Күнәш 43, Ај исә 28 дәфә тутулур. С. васитәсилә тутулманын баш вермә вахты тәхмини тә'јин едилир (көрүнмә аны вә јери мүстәсна олмагла).

САРП—Азәрб.ССР (Јардымлы р-ну) илә Иран сәрһәдиндә дағ. Талыш дағ системиндә, Виләш чајы һөвзәсиндәдир. Һүнд. 2027 *м*. Миосенин гум, гумдашы, кил вә гумлу-килли сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Отлагдыр.

СА́РПА КӨЛЛӘРИ—Волга чајынын сағ саһилиндә шор көлләр групу. Јеркени јүксәклијинин јамачында, РСФСР Волгоград вил. вә Калмык МССР әразисиндәдир. Ән бөјүк көлләри: Сарпа (Северн), Бармантсак, Саган-Нур, Батыр-Мала. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Јајда әксәријјәти гурујур, бә'зиләри шоранлыға чеврилир. С.к. р-нунда Сарпа суварма системи јарадылмышдыр.

САРРО́Т (Sarraute; гызлыг фамилијасы Ч е р н ј а к) Натали (д. 18.7.1900, Иваново-Вознесенск)—франсыз јазычысы. 1907 илдән Франсада јашајыр. Әдәби гәһрәманы ичтимаи сәчијјәдән мәһрум едән, әдәбијјат вә инчәсәнәтин идраки вә идеоложи ролуна гаршы чыхан «јени роман»ын вә «шүур ахыны» әдәбијјатынын јарадычыларындандыр: «Намә'лум кишиниг портрети» (1948), «Мартеро» (1953), «Планетари» (1959), «Гызыл мејвәләр» (1963), «Һәјатла өлүм арасында» (1968), «Сиз онлары ешидирсинизми?» (1972), «Ахмаглар данышыр» (1977) вә с. Бунунла белә, әсәрләриндә буржуа мүнасибәтләриндәки сахтакарлыг, ријакарлыг, чәмијјәтлә шәхсијјәт арасындакы учурум әксини тапмышдыр.

Ә с ә р л ә р и: Золотые плоды, М., 1969; Вы слышите их?, М., 1983.

Әд.: Б а л а ш о в а Т., Французский роман 60-х гг., М., 1965; З о н и н а Л., «Новый роман» вчера, сегодня, «Вопрсы литературы», 1974, № 11.

САРСАЗА́Н, г а р а ш о р а н (Halocnemum)—тәрәчичәклиләр фәсиләсиндән битки чинси. Һүнд. 50 *см*-дәк олан чох будагланан колдур. Јарпаглары инкишаф етмәмишдир. Чичәкләри икичинсијјәтлидир. Мејвәси бир тохумлудур. Бир нөвү—ј о ғ у н л а ш м ы ш С. (H. strobilaceum) мә'лумдур. Аралыг дәнизи саһилиндә, ССРИ-нин Авропа һиссәсинин ч.-унда, Гафгазда, Чәнуб-Шәрги Сибирдә, Өн вә Орта Асијада, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә јајылмышдыр. Пајызда вә гышда дәвә, гојун вә кечиләр үчүн јемдир. Бә'зән јаначаг кими истифадә едилир.

САРСЫНТЫ (а с т р о н о м и ј а д а)—Көј чисминин һәгиги трајекторијасынын онун башга чисимлә гаршылыглы тә'сири нәтичәсиндәки һәрәкәт трајекторијасындан мејли (бах *Көј чисминин сарсынмасы, Ики чисим мәсәләси*).

САРСУЕ́ЛА (исп. zarzuela)—оперетта ја јахын мусигили сәһнә әсәринин Испанијада јајылмыш нөвү. Ады Мадрид

јахынлығындакы крал вилласындан көтүрүлмүшдүр (илк С. тамашалары 17 әсрин әввәлләриндә һәмин виллада ојнанылмышдыр). И. *Албенис*, М. де *Фалја*, М. Фериандес Кабалјеро вә б. бәстәкарларын С.-лары вар.

САРТАКО́В Серкеј Венедиктович (д. 26.3.1908, Омск)—рус совет јазычысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1970). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. «Сал шимала кедир» (1949), «Даш өзүл» (1950) повестләри, «Сајан дағлары» (китаб 1—3, 1950—54) ингилаби-тарихи романы, «Буз хәзинә» (1961), «Мәһәк дашы» (китаб 1—2, 1966—70) романлары, «Бараба повестләри» (1957—67) трилокијасы вә с. әсәрләриндә совет адамларынын рәшадәтли әмәјн, јени инсанын формалашмасы тәсвир едилир. «Илк көрүш» (1967) һекајәләр китабы В. И. Ленин вә онун силаһдашларына, «Парла, еј улдуз» (китаб 1—2, 1974—75) романы ленинчи-ингилабчы И. Ф. *Дубровинскија* һәср олунмушдур. «Ағ вәрәг өнүндә» (1978) автобиографик повести, «Гурғушун монумент» (1980) романы вар. ССРИ Јазычылар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин катибидир (1967 илдән). Бә'зи һекајәләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Собр. соч., т. 1—6, М., 1978—80; Лист Мембуса, М., 1982.

Әд.: Дремов А. К., Сергей Сартаков. Очерк творчества, М., 1975.

САРТА́НГ—Јак.МССР-дә чај. Дулгалах чајы илә бирләшәрәк Јана чајыны әмәлә кәтирир. Уз. 620 *км*, һөвзәсинин саһ. 17800 *км*². Сискүјеле көлүндән башланыр. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Октјабрын әввәлиндән мајын ахырынадәк донмуш олур.

САРТ-КАЛМАКЛАР—Дунган үсјанынын (1862—77) мәғлубијјәтиндән сонра Чиндән Орта Асијаја көчмүш гәрби монгол етник групу. 1884 илдән индики Иссык-Кул вил.-ндә (Гырғ.ССР) јашајырлар. Гырғызларын дилини гәбул етмиш, онларла гајнајыб-гарышмышлар. Диндарлары мүсәлмандыр.

САРТЛА́Н — РСФСР Новосибирск вил.-ндә дузлу көл. Бараба чөлүндәдир. Саһ. 238 *км*². Макс. дәринлији 6 *м*. Гар сулары илә гидаланыр. Октјабрдан мајадәк донмуш олур. Балыг овланыр.

САРТЛАР—өзбәкләрин отураг һиссәсинин гәдим ады. Бөјүк Октјабр социалист ингилабына гәдәр «С.» адыны отураг өзбәкләрә, гисмән дә дүзәнликдә јашајан тачикләрә јарымкөчәри өзбәкләр вә газахлар вермишдиләр. Дашкәнд, Фәрганә, Харәзм вадиләриндә вә Чәнуби Газахыстанда отураг өзбәкләр өзләрини С. адландырырдылар. Һазырда «С.» термини анчаг елми әдәбијјатда ишләдилир.

Әд.: Бартольд В. В., Сарты, Соч., т. 2, ч. 2, М., 1964.

САРТР (Sartre) Жан Пол (21.6.1905, Парис—15.4.1980, Парис)—франсыз јазычысы, философ, публисист. *Мүгавимәт һәрәкаты* мәтбуатында иштирак етмишдир. Тәнһалыг, мүтләг азадлыг, һәјатын мә'насызлығы «Өјүмә» (1938) романы, тамамланмамыш «Азадлыг јоллары» (1945—49) тетралокијасы, «Милчәкләр» (1943), «Бағлы гапы архасында» (1945), «Шејтан вә аллаһ» (1951), «Алтона мәһбуслары» (1960) вә с. пјесләринин әсас мөвзуларыдыр.

Нобел мүкафатлары комитәсинин 20 әср ингилабчы јазычыларынын јарадычылығына е'тинасыз мүнасибәтинә е'тираз әламәти олараг, 1964 илдә автобиографик «Сөзләр» повестинә көрә тәлтиф олундуғу Нобел мүкафатындан имтина етмишдир.

С.-ын идеалист фәлсәфәси атеист екзистенсиализминин бир нөвүдүр. Дүнјакөрүшү Бергсонун, Гуссерлин вә Һајдеккерин тә'сири алтында формалашмышды. С. марксизмин мүтәрәгги чәһәтләрини гејд етсә дә, ону екзистенсиалист антрополокија һесабына зәнкинләшдирмәк фикрини ирәли сүрмүшдүр. С.-ын фәлсәфәси еклектик характер дашыјыр. «Мөвчудлуг маһијјәтдән әввәлдир» идејасына әсасланан С. ејни заманда материализм вә идеализмдән узаглашмаға чәһд едәрәк, өз фәлсәфәсини варлығын ики нөвүнү—«өзүндә варлыг» (објектив варлыг) вә «өзү үчүн варлығ»ы (инсан реаллығы, јә'ни шүур) бир-биринә гаршы гојмаг әсасында гурмушдур. С. өз тә'лимини диалектика адландырса да, әслиндә диалектиканы индетерминизми әсасландырмаг методуна чевирир. Онун диалектикасы јалныз шүур саһәси илә мәһдудлашыр. Әхлаг саһәсиндә С. халис субјективлик вә фәрдијјәтчилик мөвгејиндә дурур. С.-ын ичтимаи-сијаси мөвгеји ардычыл олмамышдыр. О, мүгавимәт һәрәкатында иштирак етмиш, Вјетнамда АБШ тәчавүзүнә гаршы чыхмышдыр. Лакин өмрүнүн сон илләриндә ифрат солчу һәрәката, маочулара вә тәфтишчиләрә гошулмушдур.

Әсәрләри: Лиззи. Пјес. «Азәрбајчан», 1966, № 10; Мән нә үчүн Америкаја кетмәдим, јенә орада, 1967, № 4; Пьесы, М., 1967.

Әд.: Кузнецов В. Н., Жан-Поль Сартр и экзистенциализм, М., 1970; Семенова С. Г., Философский роман Ж. П. Сартра и А. Камю, М., 1973; Киссель М. А., Философская эволюция Ж. П. Сартра, Л., 1976.

«САРУХА́НОВ-КҮР» — Азәрб.-да фәалијјәт көстәрмиш сәһмдар чәмијјәтләриндән бири. 1909 илдә јарадылмышды. Чәмијјәтин 2 млн. манат әсас капиталы вар иди. «С.-К.» Бакыны су илә тәчһиз едән «Күр сују» ширкәтини сатын алмыш, ејни заманда Бакы губ.-нда нефт һасилаты, мешә материаллары, ипәк, тахыл вә с. тичарәт илә дә мәшғул олмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра «С.-К.»-үн мүәссисәләри милиләшдирилди.

Әд.: Акционерно-паевые предприятия в России, Петроград, 1917.

САРУШЕ́Н — Азәрб.ССР Әскәран р-нунда (ДГМВ) кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 28 *км* ч.-ш.-дә, Степанакерт—Фүзули автомобил јолу кәнарында, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 457 (1983); һејвандарлыг, тахылчылыг, үзүмчүлүк вә тәрәвәзчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, тибб мәнтәгәси; археоложи абидәләрдән Дәмир дөврүнә аид даш гәбир, сәндугәләр вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

САСАКЛАР — Индонезијада халг; Ломбок а.-нын мәркәзи вә ш. һиссәсиндә јашајырлар. Үмуми сајлары тәгр. 1,4 млн. нәфәрдир (1978). Индонезија дилләриндән бириндә данышырлар. Әсас мәшғулијјәтләри әкинчиликдир (чәлтикчилик, памбыгчылыг). Сәнәткарлыг (тохучулуг вә с.) да инкишаф етмишдир. Диндарлары мүсәлман, бир гисми һиндуистдир.

Әд.: Зарубежная Азия. Юго-Восточная Азия, М., 1979 (серия «Страны и народы»).

САСАНИЛӘР—*Сасаниләр дөвләтиндә* һөкмдар сүлаләси (3—7 әсрләр). Еһтимала көрә, илк *Парса* шаһы Папакын атасы Сасанын ады илә адланмышдыр. Сүлаләјә *әрәб истилалары* нәтичәсиндә сон гојулмушдур.

Нүмајәндәләри: I *Әрдәшир* [224—239], I *Шапур* [239—272], I Һүрмүз [272—273], I Бәһрам [273—276], II Бәһрам [276—293], III Бәһрам [293], Нарсе [293—302], II Һүрмүз [302—309], II *Шапур* [309—379], II Әрдәшир [379—383], III Шапур [383—388], IV Бәһрам [388—399], I Јездәкирд [399—420/421], V Бәһрамкур [421—439], II Јездәкирд [439—457], III Һүрмүз [457—459], Фируз [459—484], Балаш [484—488], I *Губад* [488—496, 498/499—531], Замасп [496—498/499], I Хосров *Нуширәван* [531—579], IV Һүрмүз [579—590], *Бәһрам Чубин* [590—591, С.-дән дејилдир], II *Хосров Пәрвиз* [591—628], II Губад [628], III Әрдәшир [628—629], Фәррухан Шәһрвәраз [629, С.-дән дејилдир], Боран [629—630], Азәрмәдухт [630—631]. 629—632 илләрдә өлкәнин мүхтәлиф јерләриндә III Хосров, V Һүрмүз, 631/632 илләрдә Ктесифонда (Мәдаин) Фәррухзад Хосров һөкмранлыг етмишләр, III *Јездәкирд* [632—651/652].

Әд.: бах *Сасаниләр дөвләти* мәгаләсинин әдәбијјатына.

САСАНИЛӘР ДӨВЛӘТИ—3—7 әсрләрдә Јахын вә Орта Шәргдә дөвләт. *Сасаниләр* сүлаләси идарә едирди. Баниси I *Әрдәшир* иди. 224 илдә Парфија һөкмдары V Артабаны мәғлубијјәтә уғрадараг *Парфија падшаһлығына* сон гојан I Әрдәшир 226/27 илдә Ктесифон (Мәдаин) ш.-ндә һөкмдар е'лан едилди. I Әрдәшир вә I *Шапур* [239—272] дөврүндә Иран торпаглары бирләшдирилди; г.-дә, шм.-да вә ш.-дә кениш әразиләр (о чүмләдән Атропатена) ишғал едиләрәк С.д.-нин тәркибинә гатылды. Харичи сијасәтдә Сасаниләрин газандыглары мүвәффәгијјәтләр, хүсусилә Рома үзәриндәки гәләбәләр С.д.-нин вә мәркәзи һакимијјәтин күчләнмәсинә сәбәб олду. Атропатенада һаким дин олан *Зәрдүштилик* 4 әсрин сонунда Сасаниләрин дөвләт growth dininә, зәрдүшти мә'бәдләри исә С.д.-нин әсас сијаси вә игтисади дајағына чеврилди. 4 әсрин әввәлиндә Албанија (Гафгаз) С.д.-нин тәркибинә дахил едилди. Рома илә 387 илдә бағланмыш мүгавиләјә әсасән Месопотамија, Ермәнистан чарлығынын тәгр. 4/5 һиссәси С.д.-нин тәркибинә гатылды. 5 әсрдә Ермәнистан, Албанија (Гафгаз) вә Иберијада јерли һөкмдар сүлаләләри Сасани мәрзбанлары илә әвәз едилди. Һакимијјәтин задәканлар сәркәрдәләр вә каһинләрин әлиндә әмләшмәси, истисмарын күчләнмәси 5 әсрдә сосиал вә сијаси бөһранла нәтичәләнди. Албанлары ермәниләр вә күрчүләрлә бирликдә Саса-

О. А. Кипренски. «А. С. Пушкинин портрети». 1827.
Третјаков галерејасы. Москва.

Пушкин А. С. мәгаләсинә.

Рафаел. «Сикст мадоннасы». 1515—19. Дрезден Шәкил Ҝалереjасы.

Рафаел мәгаләсинә.

Рембрандт. «Данаја». 1636. Ермитаж. Ленинград.

Рембрандт мәгаләсинә.

О. Р е н у а р. «Мадам Шарпантје вә онун ушаглары». 1878. Метрополитен-музеј. Нју-Јорк.

Ренуар О. мәгаләсинә.

И. J. Репин. «Иван Грозны вә оғлу Иван». 1885. Третјаков галерејасы. Москва.

Репин И. J. мәгаләсинә.

П. П. Р у б е н с. «Вирсавиja». Тәгр. 1635. Дрезден Шәкил Галерејасы.

Рубенс П. П. мәгаләсинә.

Румынија. 1. Лакул-Рошу көлү. 2. Буштен шәһәри. Арха планда Бучеч дағ массиви. 3. Бухарест шәһәриндән көрүнүш. 4-Констанса шәһәри. 5. Пјатра-Нјамс шәһәри. 6. Бреила шәһәри. 7. Гара дәниз саһилиндә Олимп курорт комплекси. 8. Пи тешти шәһәриндә. 9. Сикишоара шәһәриндән көрүнүш. 10. Фокшани шәһәринин мәркәзи һиссәсиндә.

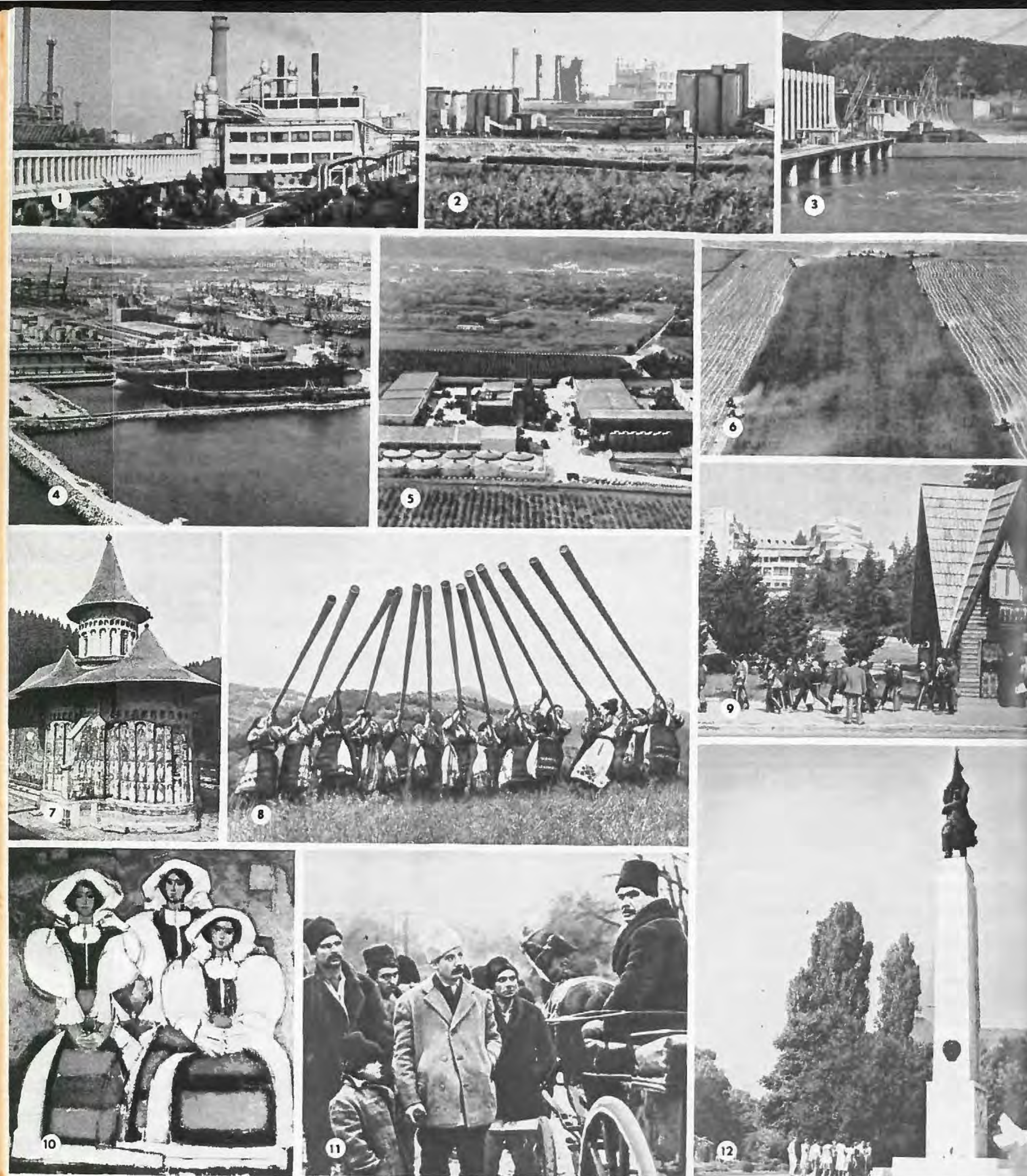

Румынија. 1. Фокшани сәнаје платформасындан көрүнүш. 2. Мәҹидијә шәһәриндә семент заводу. 3. Дунај чајында «Дәмир Дарваза» һидроенержи вә кәмичилик системи. 4. Констанса портундан көрүнүш. 5. Муасир типли аграр-сәнаје комплекси. 6. Констанса гәзасында тахыл јығымы. 7. Воронетс кәндиндә килсә. 1488—1547. 8. Тулникчалан гадынлар ансамблынын чыхышы. 9. Појана Брашов дағ курортунда. 10. Б. Замфиреску. «Бајрам күнү» таблосу. 11. «Үсјан» филминдән кадр. Реж. М. Мурешан. 1965. 12. Бухарестдә Совет дөјүшчүләринә абидә. Тунҹ. 1946. Һејкәлтәраш К. Бараски.

РСФСР. 1. Москваэтрафы. Тозағачы мешәсиндә. 2. Шәрги Авропа дүзәнлијиндән мәнзәрә. 3. Ладога көлү. Валаам адалары. 4. Москва. РСФСР Назирләр Советинин бинасы. 5. Ленинград. Нева проспекти, Фонтанка чајы үзәриндә көрпү. 6. Новгород Кремлиндән көрүнүш. 7. Уфа. В. И. Ленин адына меіјдан. 8. Новокузнетск шәһәри. 9. Архангелск шәһәри.

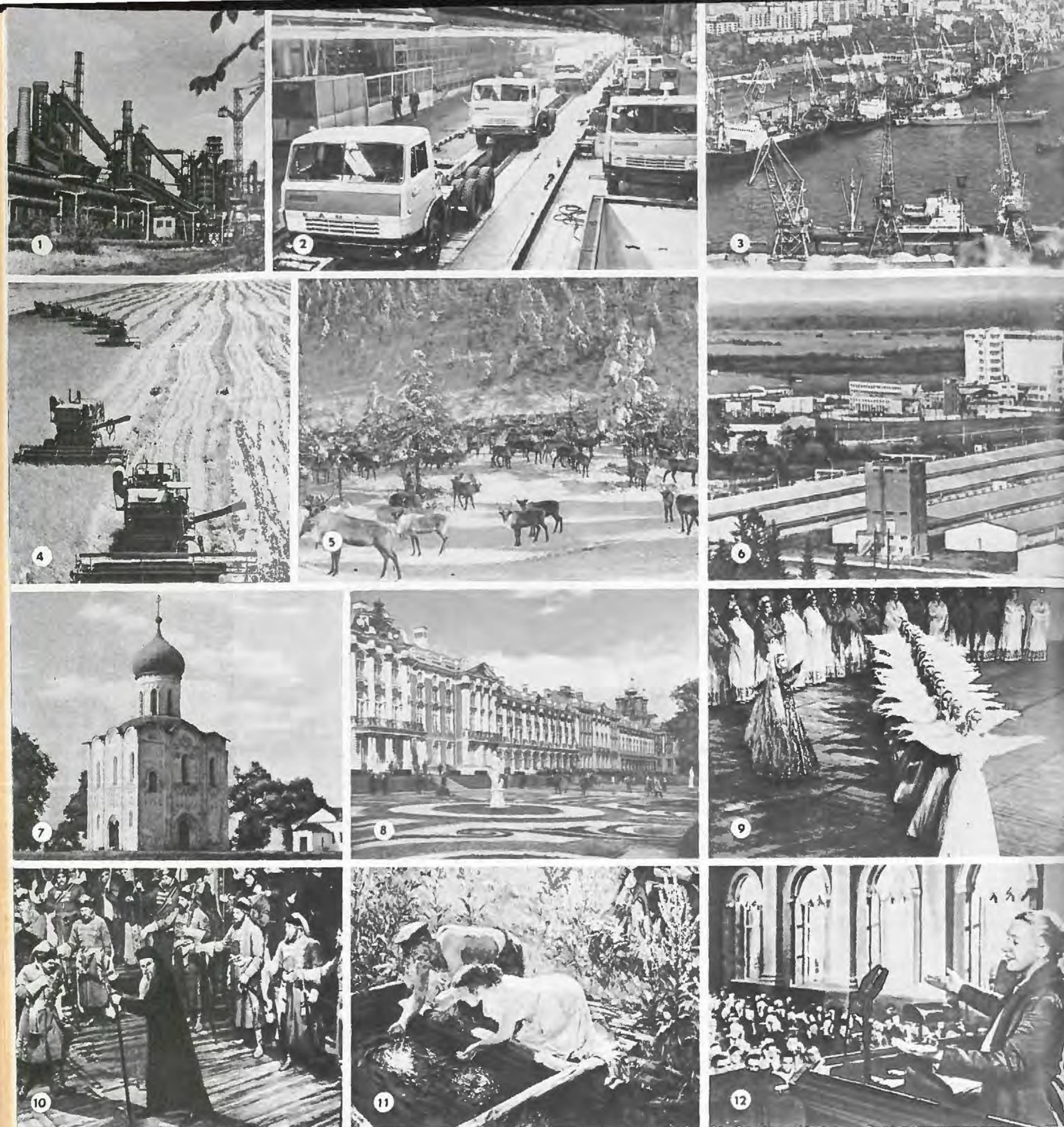

РСФСР. 1. Кемерово вил. Гәрби Сибир металлуркија заводу. Домна сехи. 2. Татарыстан МССР. Кама автомобил заводу. Баш конвејер. 3. Владивосток портундан көрүнүш. 4. Новосибирск вил. М. С. Уритски ад. колхозда гарабашаг јығымы. 5. Јакутија МССР. «Искра» совхозунун марал сүрүсү. 6. Перм вил. Мајски гәсәбәсиндә донузчулуг комплекси. 7. Владимир вил. Нерли чајы саһилиндә Покров килсәси. 1165. 8. В. В. Растрелли. Пушкин шәһәриндә Бөјүк сарај (Јекатерина сарајы). 1752—57. 9. «Берјозка» Дөвләт Академик Хореографија Ансамблынын чыхышы. 10. «Хованшина» (М. П. Мусоргски) операсындан сәһнә. Бөјүк Театр. Москва. 11. А. А. Пластов. «Күнорта». 1961. Третјаков галерејасы. Москва. 12. «Һөкумәт үзвү» филминдән кадр. Реж.-лар А. Г. Зархи вә И. Ј. Хејфитс. 1940.

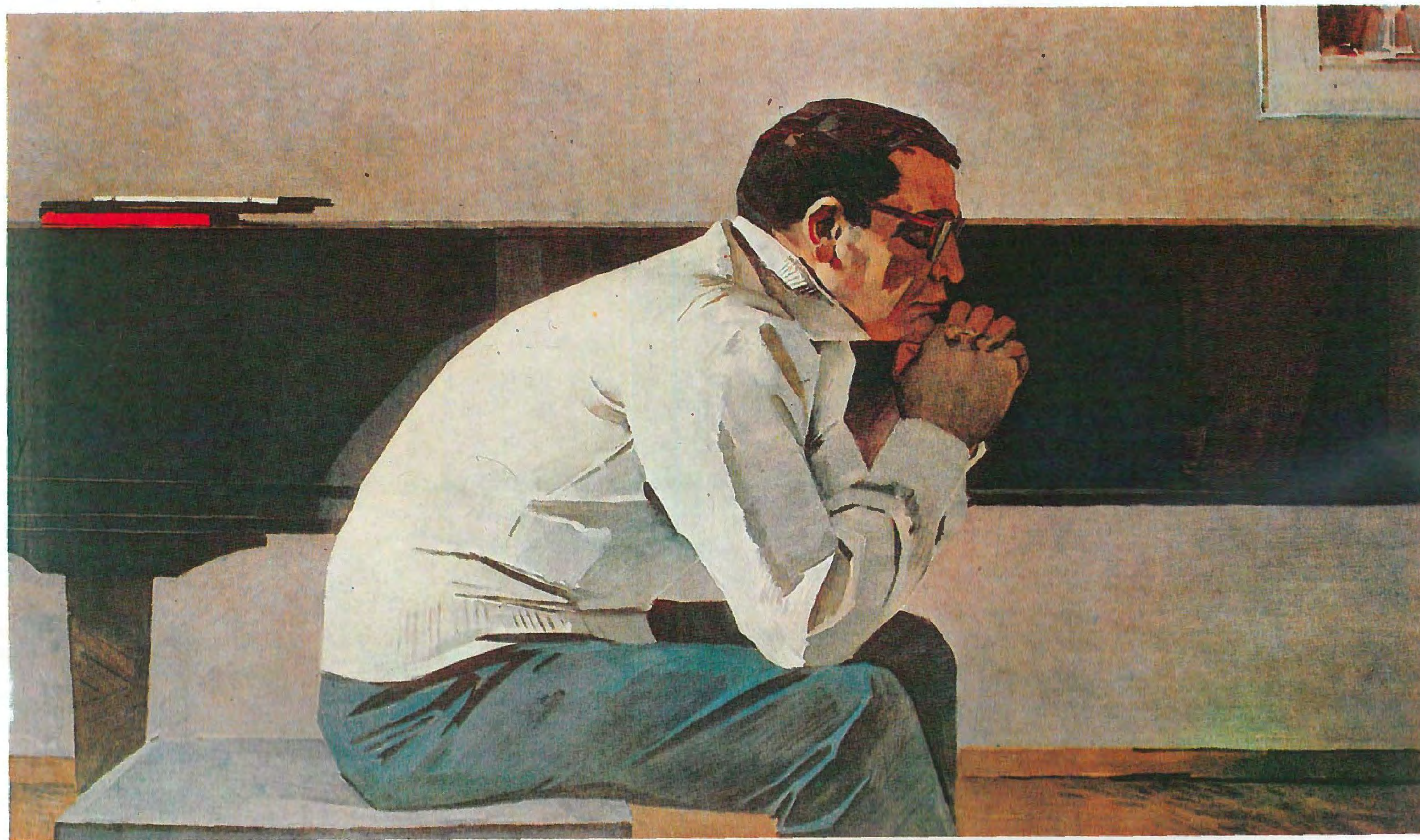

Т. Т. Салаhов. «Бәстәкар Гара Гарајевин портрети». 1960. Третјаков галерејасы. Москва.

Салаhов Т. Т. мәгаләсинә.

М. С. Сарјан. «Дағлар». 1923. Третјаков галерејасы. Москва.

Сарјан М. С. мәгаләсинә.

ССРИ. 1. Москва шәһәри. 2. Тбилиси шәһәри. 3. Таллин шәһәриндән көрүнүш. 4. Кијев. Октјабр Ингилабы мејданы. 5. Алма-Ата. Мәркәзи мејдан. 6. Дашкәнд. В. И. Ленин адына проспект. 7. Толјатти шәһәриндән көрүнүш. 8. Тында шәһәри. 9. Јурмала. Дәнизкәнары.

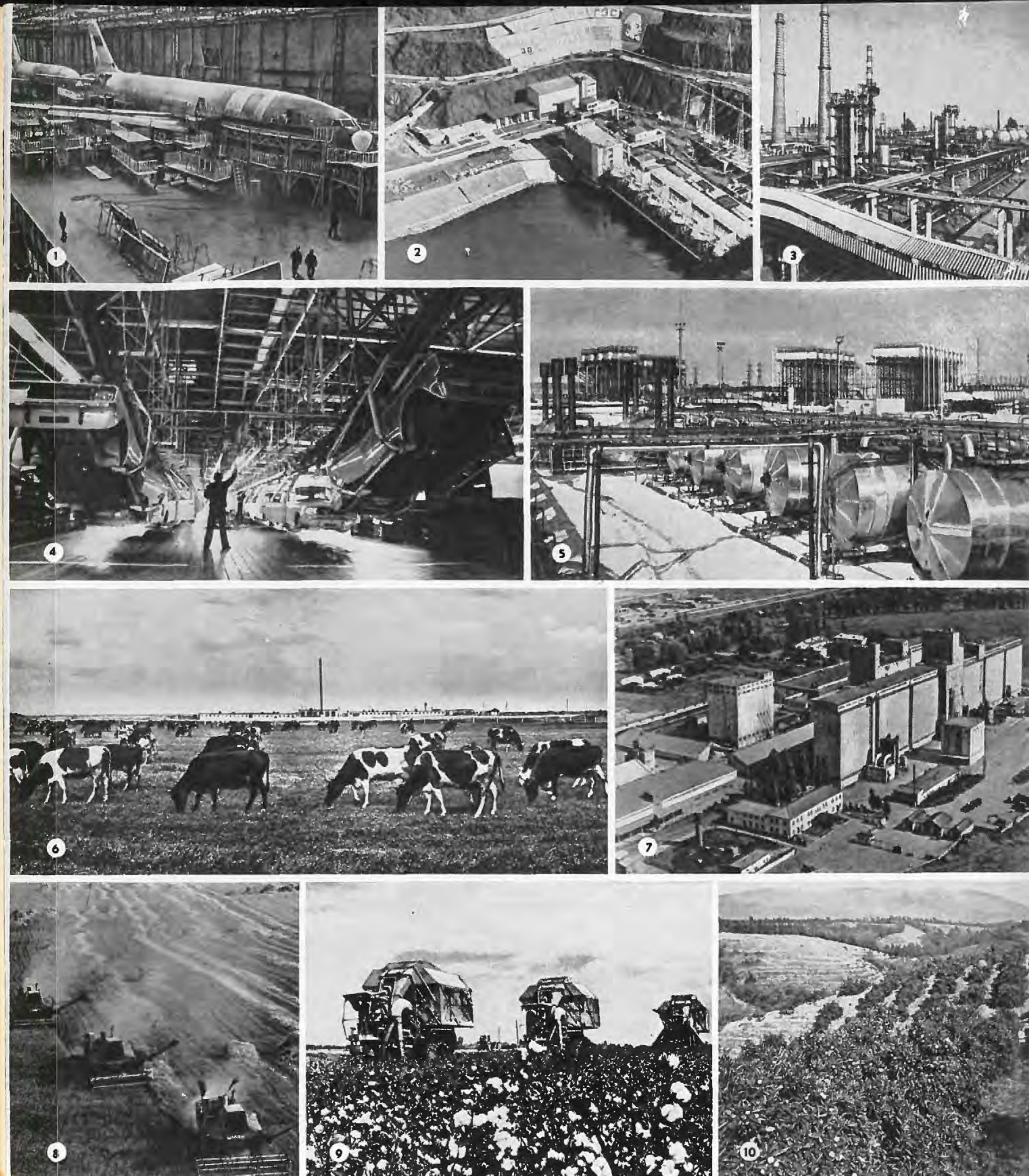

ССРИ. 1. РСФСР. Воронеж авиасија заводунда. 2. Тачикистан ССР. Л. И. Брежнев ад. Нурек СЕС-и. 3. Башгырдыстан МССР. Уфа нефтајырма заводу. 4. Москва. Ленин комсомолу ад. автомобил заводунун баш јығма конвејери. 5. РСФСР. Түмен вилајәтиндәки Самотлор нефт јатағында. 6. Газахыстан ССР. Чимкәнд вилајәтиндәки Спатајев ад. совхозун отлағы. 7. РСФСР. Краснодар өлкәсиндә елеватор. 8. Украјна ССР. Одесса вилајәтинин Коминтерн рајонунда тахыл јығымы. 9. Өзбәкистан ССР. Памбыг јығымы. 10. Күрҹүстан ССР. Ситрус биткиләри плантасијасы.

ССРИ. 1. Кијев. Софија килсәси. 1037. 2. Ленинград. Мојва чајы (арха планда Исааки килсәси). 3. Рига. Дом килсәсинин орган залы. 13 әср. 4. Ашгабад. Мәхтумгулунун абидәси. 1971. Һејкәлтәраш В. В. Попов. 5. Москва. А. В. Суворовун абидәси. 1982. Һејкәлтәраш О. К. Комов. 6. Ленинград. «Ленинградын гәһрәман мүдафиәчиләринә» хатирә абидәсинин мәркәзи һиссәсиндән фрагмент. 1975. Һејкәлтәраш М. К. Аникушин. 7. А. А. Мурашко. «Базар күнү». 1911. 8. А. Кастејев. «Анамын портрети». 1949. Газахыстан Дөвләт Инҹәсәнәт Галерејасы. Алма-Ата. 9. М. Һ. Абдуллајев. «Абшеронда». 1964. Третјаков галерејасы. Москва.

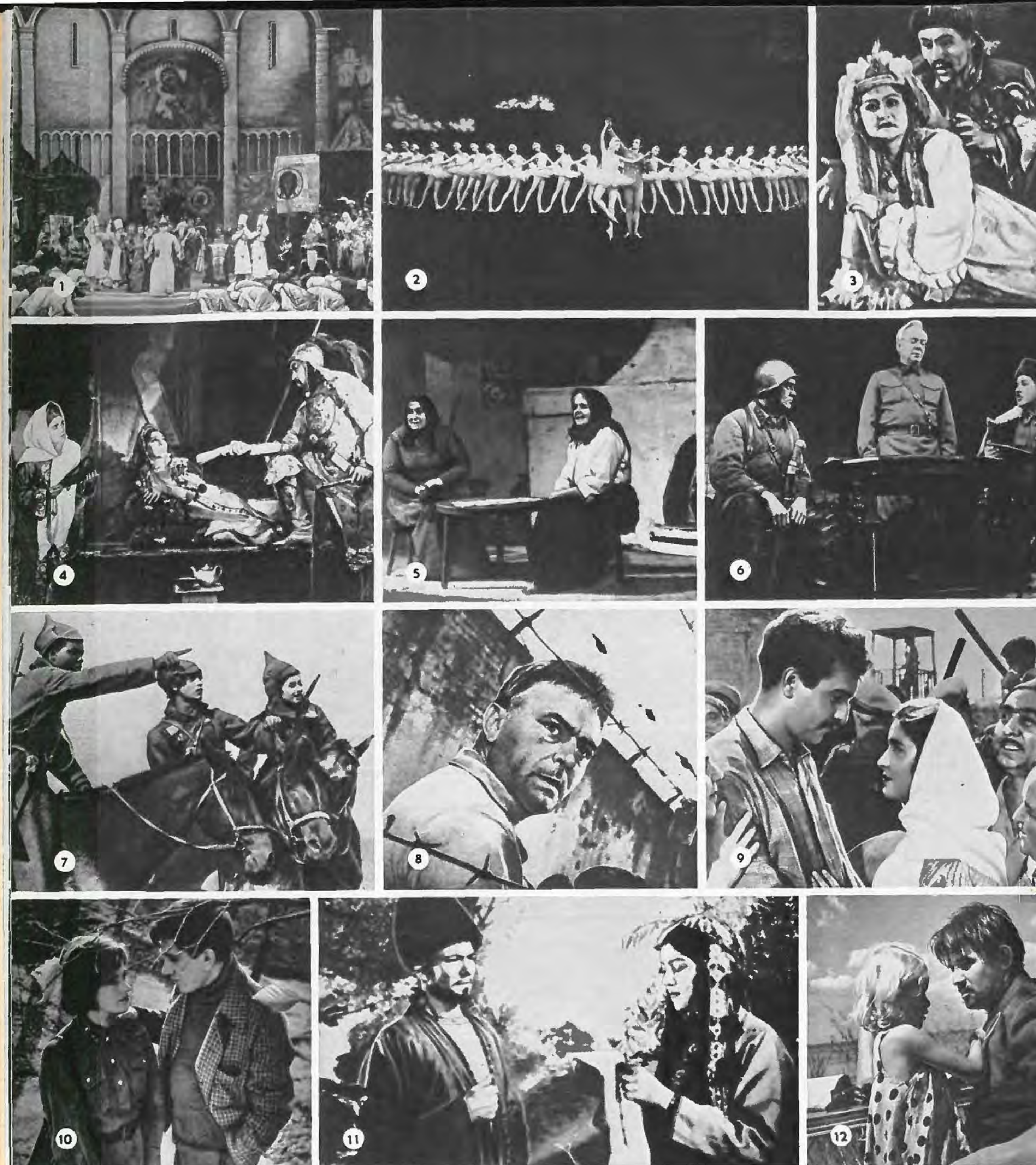

ССРИ. Опера вә балетләрдән сәһнәләр: 1. «Борис Годунов» (М. П. Мусоргски) операсы. Бөјүк театр. Москва. 1948. 2. «Соналар көлү» (П. И. Чајковски) балети. Бөјүк театр. Москва. 1969. 3. «Биржан вә Сара» (М. Т. Тулебајев) операсы. Абај ад. Газахыстан Дөвләт Академик Опера вә Балет Театры. Алма-Ата. 1946. 4. «Јарыл, даш» (С. Бабајев) операсы. Сәмәргәнд Опера вә Балет Театры. 1967. Драм тамашаларындан сәһнәләр: 5. «Көнлүмизин гушлары» (И. П. Друтсе). А. С. Пушкин ад. Молдавија Академик Мусигили Драм Театры. Кишинјов. 1973. 6. «Волоколамск шосеси» (В. Шатсков). М. Горки ад. Москва Академик Бәдаје Театрынын филиалы. 1981. Кинофилмләрдән кадрлар: 7. «Гырмызы шејтан балалары». Реж. И. Н. Перестиани. 1923. 8. «Инсанын талеји». Реж. С. Ф. Бондарчук. 1959. 9. «Бир мәһәлләли ики оғлан». Реж.-лар Ә. М. Ибраһимов вә И. J. Гурин. 1957. 10. «Салам, мәнәм». Реж. Ф. В. Дөвләтјан. 1966. 11. «Мәхтумгулу». Реж. А. Карлыјев. 1968. 12. «Чанлы гәһрәманлар». Реж. А. П. Жебрјунас. 1959.

ниләрә гаршы күчлү үсјанлары (450—451; 457—462; 481—484; 571—572) баш верди. 5 әсрин орталарынадәк өлкәнин ш.-индә вә шм.-ында јерләшән тајфаларла мүвәффәгијјәтлә мүбаризә апаран Сасаниләр *ефталиләрлә* мүһарибәдә мәғлубијјәтә уғрадылар; Сасани һөкмдары Фируз [459—484] дөјүш заманы өлдүрүлдү. 5 әсрин 90-чы илләринин әввәлләриндә Ираны вә Азәрб.-ы бүрүјән *Мәздәкиләр һәрәкатынын* кенишләнмәси С.д.-нин идарә системиндә, сосиал-сијаси гурулушунда, мәдәнијјәт вә с. саһәләрдә көклү дәјишикликләрә сәбәб олду. Мәздәкиләр һәрәкатындан сонра феодализм мүнасибәтләри инкишаф етмәјә башлады. Әмлак вә вәзифә фәргләринин күчләнмәси јени ичтимаи тәбәгә—деһганларын мејдана кәлмәсинә сәбәб олду. I Хосров Нуширәванын дөврүндә [531—579] көһнә ә'јанларын бир гисми игтисади чәһәтдән бирбаша дөвләт вә шаһәншаһдан асылы вәзијјәтә дүшдү. Бүрократик апарат вә мә'мурларын ролу күчләнди. I *Губадын* вә I Хосровун верки ислаһатлары хәраг (бах *Хәрач*) вә чан веркисини ганунилэшдирди. Һәрби гуллугчулар, дин хадимләри вә дәбирләр (катибләр) бу веркиләрдән азад идиләр. 6 әсрдә С.д. харичи сијасәтдә бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанды. 558—568 илләрдә ефталиләри мәғлуб едән Сасаниләр Әфганыстан вә Орта Асијанын бә'зи вил.-ләрини әлә кечирдиләр. 570 илдә Јәмән ишғал едилди. 589 илдә С.д.-нә сохулмуш түркләр мәғлубијјәтә уғрадылды. II *Хосров Пәрвизин* заманында 602 илдә Бизансын бә'зи ш. әјаләтләри С.д.-нә бирләшдирилди. Лакин 7 әсрин 20-чи илләринин әввәлләриндә Бизанс Сасани гошунларыны мәғлуб етди. II Хосров һакимијјәтдән салынды. Бизансла апарылан арамсыз мүһарибәләр [бах *Иран—Бизанс мүһарибәләри* (6—7 әсрләр)] маддн еһтијатларын түкәнмәсинә, дөвләтин сијаси вә игтисади гүдрәтинин зәифләмәсинә сәбәб олду. 628—632 илләрдә С.д.-ндә 10 һөкмдар бир-бирини әвәз етди. III *Јездәкирдин* дөврүндә [632—651/52] әрәбләр тәрәфиндән ишғал едилән С.д. сүгута уғрады. Азәрб. үч әсрдән артыг Сасаниләрин зүлмү алтында олмуш, Азәрб. әразисинин С.д. илә Бизанс арасында мүһарибә мејданына чеврилмәси өлкәнин тәсәррүфат һәјатына бөјүк зијан вурмушду.

Әд.: Алиев И., История Мидии, Б., 1960; Дьяконов М. М., Очерки по истории Древнего Ирана, М., 1961; Бабаев И. А., К вопросу о взаимосвязях Кавказской Албании с сасанидским Ираном (по материалам глиптики и нумизматики). Искусство и археология Ирана, Всесоюзная конференция (1969). Доклады, М., 1971; Фрай Р. Н., Наследие Ирана, пер. с англ., М., 1971; История Ирана, М., 1977; История древнего мира, 2 изд., кн. 3, М., 1983.

САСЕ́БО—Јапонијада шәһәр. Күсү а.-ндадыр. Нагасаки префектурасынын мәркәзи һиссәсиндәдир. Сасебо бухтасында порт. Әһ. 255 мин (1977). Кәмигајырма вә кәми тә'мири тәрсанәләри, дәзкаһ-аләт, кимја, шүшә-керамика сәнајеси вар. С. р-нунда сүн'и мирвари јетишдирилир.

САСЫККӨ́Л—Газах.ССР-дә көл. Балхаш көлүндән ш.-дәдир. Саһ. 736 *км*². Макс. дәринлији 4,7 *м*. Гарышыг мәнбәдән гидаланыр. Нојабрдан апреләдәк донмуш олур. Ахарлар С.-у Ујалы көлү илә әлагәләндирир. Балыгчылыг инкишаф етмишдир. Ондатра овланыр.

САСКА́ЧЕВАН (Saskatchewan)—Канаданын ч.-унда чај. Норт-Саскачеван вә Саут-Саскачеван чајларынын говушмасындан әмәлә кәлир. Бөјүк вә Мәркәзи дүзәнликләрдән ахараг Виннипег көлүнә төкүлүр. Уз. 544 *км*, һөвзәсинин саһ. 385 мин *км*²-дир. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Нојабрдан апреләдәк донмуш олур. Кәмичилијә јарарлыдыр. Суварма да истифадә олунур.

САСКА́ЧЕВАН (Saskatchewan)—Канадада әјаләт. Саһ. 652,9 мин *км*², әһ. 921 мин (1976). Инз.м. Ричајна ш.-дир. Шм.-дан Лаврентн јүксәклији, ч.-дан Бөјүк Дүзәнликләрлә әһатә олунмушдур. Ән ири чајы Саскачевандыр. Ијнәјарпаглы мешәләр, мешә-чөл вә чөл биткиләри илә өртүлүдүр. Буғда, вәләмир, арпа вә с. әкилир. Һејвандарлыг (гарамал, донуз), гушчулуг инкишаф етмишдир. Әразисиндә калиум дузу, нефт, мис, уран чыхарылыр. Јејинти, кимја, гара металлуркија, к.т. машынгајырмасы, ағач е'малы вә селлүлоз-кағыз сәнајеси вар. Нефт е'мал олунур.

СА́СКУЕҺА́ННА (Susquehanna)—АБШ-ын ш.-индә чај. Уз. 990 *км*, һөвзәсинин саһ. 72,5 мин *км*². Отсиго көлүндән башланыр. Чесапик көрфәзинә төкүлүр. Декабрдан апреләдәк донмуш олур. СЕС вар. Ашағы ахынында кәмичилијә јарарлыдыр.

СА́СОВО — РСФСР Рјазан вил.-ндә шәһәр. Сасово р-нунун мәркәзи. Сна чајы (Ока һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Автомат хәтләр, к.т. машынгајырмасы, дәмир-бетон мә'мулаты з-длары, јүнкүл, јејинти сәнајеси; технолоҗи вә к.т. техникумлары, мүлки авиасија мәктәби вар. Мебел истеһсал олунур.

СА́ССАРИ (Sassari)—Италијада шәһәр. Сардинија а.-ндадыр. Сассари әјаләтинин инз.м. Д.ј. говшағы. Әһ. 117 мин (1977). К.т. мәһсуллары е'малы вә ағач е'малы сәнајеси; ун-т вар. С. р-нунда дәмир филизи чыхарылыр.

САССОЛИ́Н, сассолит [С.-ин илк дәфә тапылдығы јерин Сассо (Sasso; Италијанын Тоскана вил.-ндә) адындан]—боратлар синфинә аид минерал. Кимјәви тәркиби H_3BO_3 вә ја $B(OH)_3$. Триклиник сингонијада кристаллашыр, псевдоһексагонал формалы назик рәнксиз пулчуглу лөвһәләр әмәлә кәтирир. Рәнки ағ, боз вә ја јашылымтыл олур. Сәдәф парылтылыдыр. Сәртлији 1, сыхлығы 1480 *кг/м*³. Надир минералдыр. Вулкан мәншәлидир.

САССУ́-НГЕССО́, Сассу-Нгуессу (Sassou-Ngouessou) Дени (д. 1943, Овандо маһалы, Еду к.)—Конго дөвләт, сијаси вә һәрби хадими. Полковник. Кәндли аиләсиндә анадан олмушдур. Браззавил вә Әлчәзаирдә һәрби тәһсил алмыш, Сен-Мександа (Франса) пијада мәктәбини битирмишдир. Һава десанты гошунлары ротасы, сонра исә баталјону командири, әлаһиддә Браззавил һәрби зонасынын команданы олмушдур. 1963 ил Август ингилабында фәал иштирак етмишдир. 1969 илдән Конго Әмәк Партијасы (КӘП) МК үзвү, 1970 илдән МК Сијаси Бүросунун үзвү олмуш, 1972 вә 1974 илләрдә МК катиби сечилмишди. 1977—79 илләрдә Конгонун мүдафиә назири вә КӘП Һәрби Комитәси сәдринин биринчи мүавини иди. 1979 илин мартындан КӘП МК-нын сәдри вә Конго Халг Респ.-сынын президентидир; ејни заманда Назирләр Шурасынын сәдри вә Силаһлы Гүввәләрин Али баш команданыдыр. 1981 илдә ССРИ-дә рәсми достлуг сәфәриндә олмушдур.

САСТРОАМИЧО́ЈО (Sastroamidjojo) Әли (21.5.1903, Мәркәзи Јава—13.3.1975, Чакарта)—Индонезија сијаси вә дөвләт хадими. Лејден ун-тини битирмишдир. Һүгуг доктору иди. Һолланд мүстәмләкәчиләринә гаршы милли азадлыг мүбаризәсиндә фәал иштирак етмиш, Индонезија истиглалијјәт газандыгдан (1945) сонра мүһүм дөвләт вә партија вәзифәләриндә ишләмишдир. 1947—49 илләрдә Индонезијанын тәһсил вә мәдәнијјәт назири олмушдур. 1950—53 илләрдә Индонезијанын АБШ-да, ејни вахтда Канада вә Мексикада сәфири иди, 1953—55 вә 1956—57 илләрдә Индонезијанын баш назири олмушдур. *Бандунг конфрансынын (1955)* тәшкилатчыларындан бири вә сәдри иди. 1957—60 илләрдә Индонезијанын БМТ-дә даими нүмајәндәси, 1961—65 илләрдә мүвәггәти халг мәшвәрәтчиләр конгресинин сәдри иди. Милли Партијанын сол чинаһынын лидери, 1960—65 илләрдә исә сәдри олмушду. 1965 ил 30 сентјабр һадисәләриндән (бах *Индонезија*, Тарихи очерк) сонра тутдуғу вәзифәләриндән кәнар едилмишди.

«САСУНЛУ ДАВИ́Д»—ермәни халг гәһрәманлыг епосу. 4 голдан ибарәтдир: «Санасар вә Бағдасар», «Бөјүк Мһер», «Сасунлу Давид», «Кичик Мһер». Епик силсиләдә үчүнчү гол әсас јер тутур. Епосун јаранмасы Гәрби Ермәнистанын дағлыг Сасун р-нунда 851 илдә Әрәб хилафәтинә гаршы баш вермиш кәндли үсјаны илә бағлыдыр. Вәтәнпәрвәрлик, азадлыг вә истиглалијјәт уғрунда мүбаризә епосун әсас идеја мәзмунуну тәшкил едир. Әсрләр бојунча јаранан дастанда космик, мифик тәсәввүрләр, әфсанә вә рәвајәтләрлә јанашы, бир сыра реал тарихи һадисәләр дә әксини тапмышдыр. Епосда мәишәт сәһнәләри, мәһәббәт мотивләри дә мүһүм јер тутур. Илк дәфә 1874 илдә јазыја алынмышдыр. 1939 илдә епосун 1000 иллик јубилеји кечирилмишдир. Епос бир чох дилә, о чүмләдән «Сасунлу Давид» голу Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Мәтнләр: Сасунлу Давид, Б., 1939; Давид Сасунский, Ереван, 1979; Давид Сасунский, Л., 1982.

Әд.: Тәһмасиб М., Үч халг, үч гәһрәман, «Револјусија вә култура», 1939, № 9; Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 1, нәшр 2, Б., 1975; Орбели И., Армянский героический эпос, Ереван, 1956.

САТАНИ́ДАР («Шејтантәпәси»)—Ерм.ССР Талин р-нунун Пирмәләк к. јахынлығында, Арагатс (Алакөз) д.-нын ч.-г. јамачында Палеолит дүшәркәси. С.-дан дәвәкөзү (обсидиан) вә базалтдан 200-ә јахын әл чапачағы, кобуд чапма аләтләри («чопперләр») вә кубшәкилли нуклеуслар ашкар олунмушдур. Комплекс материалларын бир групу шелл, дикәр групу исә тәгр. ашөл дөврүнә аиддир. Сон тәдгигатлар С.-дакы материалларын орта вә ја үст ашөл дөврүнә аид олдуғуну көстәрир.

Әд.: Паничкина М. З., Палеолит Армении, Л., 1950; Любин В. П., Ашель Кавказа, Тезисы пленарных заседаний пленума Института археологии АН СССР, М., 1977.

САТЕЛЛИ́Т (лат. satelles, satellitis — мүһафизәчи, јол јолдашы)—1) Гәдим

Ромада өз саһибини мүшајиәт едән силаһлы муздур. 2) Әслиндә, дикәр күчлү бир дөвләтә табе олан формал мүстәгил дөвләт. 3) Мәчази мә'нада, дикәринин ирадәсини јеринә јетирән, башгасындан гул кими асылы олан адам, әлалты. 4) Астрономијада, планетин пејкинә дә бә'зи һалларда С. дејилир.

САТЕЛЛИТ (т е х н и к а д а)—планетар өтүрүчүнүн мүтәһәррик охлу дишли чархы; өз оху әтрафында һәрәкәт етмәклә бәрабәр, онунла илишмәдә олан мәркәзи чарх әтрафында да һәрәкәт едир. Ејни заманда өз оху әтрафында фырланыр.

САТЕЛЛИТ (п е т р о л о к и ј а д а)—нисбәтән кичик интрузив күтлә; бөјүк дәринлик интрузивләринин (мәс., батолит, шток вә с.) зоғлары вә ја голлары.

САТИР I (Sátyros) (?—?)—Боспор падшаһы [е.ә. 433—389]. Спартокиләр сүлаләсиндән иди. I С.-ин һакимијјәти дөврүндә Афина илә тичарәт мүнасибәтләри јарадылмышды.

САТИРА (лат. satira, даһа гәдим satura, һәрфи мә'насы—гатышыг, масгара)—әдәбијјат вә инчәсәнәтдә керчәклијин ин'икасы үсулларындан бири; ичтимаи ејибләрин, мәнфиликләрин гәзәблә писләнмәси, кәскин тәнгиди. Габагчыл С. һәмишә ичтимаи инкишафа әнкәл төрәдәнләрә гаршы јөнәлдилир. Көһнәлијин масгараја гојулмасы, јенилијин тәсдиги С.-нын әсас гајәсидир. Сатирик әсәрдә һәјатын мәнфи тәрәфләри чох вахт гәсдән габарыг, мүбалиғәли, күлмәли, бә'зән дә ејбәчәр шәкилдә тәсвир едилир. *Јумор* вә *кинајә* кими С.-да да һадисәләрин заһири комиклији архасында драм вә ја фачиә тоггушмалары дурур. Ичтимаи мүбаризәнин мүһүм васитәси олан С. антик дөврдә мејдана кәлмишдир. Аристофан, Плавт, Ф. Рабле, Ч. Боккаччо, М. Сервантес, В. Шекспир, Ж. Б. Молјер, Ч. Свифт, Һ. Һејне, Ч. Диккенс, П. Бомарше, А. Франс, М. Твен, Б. Шоу, Һ. Манн, Ј. Гашек, Б. Брехт вә б.-нын С.-лары мәшһурдур. И. А. Крылов, Н. В. Гогол, А. Н. Островски, М. Ј. Салтыков-Шедрин С.-нын классик нүмунәләрини јаратмышлар. Совет әдәбијјатында Д. Бедны, В. В. Мајаковски, Илф вә Петров, И. Еренбург, М. Зошшенко, А. Корнејчук, С. Олејник, А. Гәһһар, Г. Гулам, Ј. Чаренс вә б.-нын ифшаедичи С.-ларында совет адамларынын коммунизмә доғру ирәлиләјишинә мане олан антиподлар, бејнәлхалг иртича ифша олунур. Шәрг өлкәләриндә С.-нын тарихи гәдимдир (*«Кәлилә вә Димнә»*, *«Панчатантра»*, *«Мин бир кечә»* вә с.). Азәрб. әдәбијјатында С.-нын илк нүмунәләри фолклор (Молла Нәсрәддин вә Бәһлул Даналәнин ләтифәләри, нағыллар, аталар сөзү, мәсәлләр) вә Фүзулинин ады илә бағлыдыр («Бәнкү-бадә», «Сөһбәт үл-әсмар», хүсусилә «Шикајәтнамә»). Г. Б. Закир, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Б. Һагвердијев, Ә. Нәзми, М. Мө'чүз, С. Рәһман вә б.-нын Азәрб. әдәбијјатында С.-нын инкишафында хүсуси хидмәти вар.

Тәсвири сәнәтдә ән кениш инкишаф етмиш сатирик жанр *карикатурадыр*. Сатирик графика һәмчинин китаб иллүстрасијалары илә тәмсил олунур. Сатирик мотивләр бојакарлыг әсәрләриндә дә өзүнү көстәрир.

Әд.: М ә м м ә д о в К., XIX әср Азәрбајчан ше'риндә сатира, Б., 1975; С ә ф и ј е в А., Сабит Рәһманын комедијалары, Б., 1979; ј е н ә о н у н, Комедија вә һәјат, Б., 1983; Б а х т и н М. М., Творчество Ф. Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса, М., 1965; П и н с к и й Л. Е., Комедии и комическое у Шекспира, в кн.: Шекспировский сборник, М., 1967; Б о р е в Ю. Б., Комическое, М., 1970.

САТИРЛӘР (јун. satyros)—гәдим јунан мифолокијасында мешә аллаһлары, мәһсулдарлыг демонлары. *Диониси* (Вакхы) мүшајиәт едирдиләр. Әсатирләрдә С. бәдәнләрини түк басмыш, дырнаглы вә гујруглу варлыглар кими тәсвир едилирдиләр; шәһвәтли, јарымсәрхош һалда *нимфаларла* биркә мешәләри долашыр, шәнлик едиб маһны охујур, јаллы кедирмишләр. Мәчази мә'нада «Сатир» ифадәси шәһвәтли вә еһтираслы адамлары билдирир.

САТЫЛ—су габы; кенағызлы, кирдәкөвдәли, ортасы боғма, асма гулплу олур. Гулпу әјмә олуб, учлары һәр ики тәрәфдән габын кәнарына бәркидилмиш һалгалара кечирилир. Мисдән һазырланан С.-ын сәтһи, адәтән, зәриф һәндәси вә нәбати нахышларла бәзәдилир. Һәлә гәдимдән Јахын Шәрг, Орта Асија вә Гафгаз халгларынын, о чүмләдән азәрб.-ын мәишәтиндә кениш јајылмышдыр.

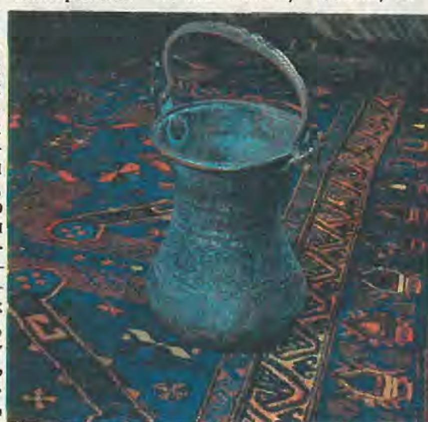

Мис сатыл. 19 әср. Азәрб. Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәти Дөвләт Музеји. Бакы.

САТЫНАЛМА ГИЈМӘТИ—сосиалист өлкәләриндә дөвләт тәшкилатларынын к.т. мүәссисәләриндән вә әһалидән сатын алдыглары к.т. мәһсулларынын дөвләт гијмәти; әсасыны мәһсул истеһсалына вә сатышына чәкилән ичтимаи зәрури мәсрәфләр тәшкил едир. ССРИ-дә 1924—58 илләрдә С.г.-нин бир нечә нөвүндән—к-злар үчүн тәдарүк гијмәтләри вә конвенсион (разылашдырылмыш) гијмәтләрдән, с-злар үчүн тәһвилвермә гијмәтләриндән истифадә олунурду. 1958 илдән ваһид С.г. мөвчуддур. С.г.-нин орта сәвијјәсини мәркәзләшдирилмиш гајдада дөвләт мүәјјән едир, мүттәфиг респ.-ларда исә онлар мүхтәлиф тәбии-игтисади зоналарда истеһсал хәрчләринин сәвијјәси нәзәрә алынмагла әразичә фәргләндирилир. К.т. мәһсулларынын гијмәти мәһсулун кејфијјәтиндән асылы олараг мүәјјән едилир.

Сов.ИКП МК Март (1965) пленуму к.т. мәһсулларынын С.г.-нин тәкмилләшдирилмәсиндә мүһүм мәрһәлә олмушдур. Сов.ИКП МК Ијул (1978) пленуму пәракәндә сатыш гијмәтләрини дәјишдирмәдән 1979 ил јанварын 1-дән, сүд, јун, гаракүл дәриси, гојун әти, картоф вә ајры-ајры тәрәвәз биткиләринин, Сов.ИКП МК Мај (1982) пленуму 1983 ил јанварын 1-дән гарамалын, донузларын, гојунларын, сүдүн, тахылын, шәкәр чуғундурунун, картофун, тәрәвәзин вә бә'зи башга мәһсулларын С.г.-нин артырылмасы һаггында гәрар гәбул етмишдир. Дикәр сосиалист өлкәләриндә С.г., әсасән, ССРИ-дәки принсипләр әсасында тәшкил олунур.

САТЫШ КООПЕРАСИЈАСЫ—кооперасија нөвү; хырда әмтәә истеһсалчыларыны истеһсал етдикләри мәһсулу реализә етмәк үчүн бирләшдирир. Кооп. һәрәкатынын еркән мәрһәләсиндә (18 әсрин ахыры—19 әсрин әввәли) С. к. кооперасијанын ән кениш јајылмыш формасы иди. Мүасир шәраитдә даһа чох к.т.-нда тәсадүф едилир (бах *Кәнд тәсәррүфаты кооперасијасы*).

САТЈАГРАҺА (санскритчә, һәрфи мә'насы—һәгигәт наминә сәбат көстәрмәк)—Һиндистан милли азадлыг һәрәкатында М. К. *Ганди* тәрәфиндән ишләниб һазырланмыш вә һәјата кечирилмиш динч характерли антиимпериалист мүбаризә формасы. Илк дәфә 20 әсрин әввәлләриндә һиндлиләрин ирги ајры-сечкилијинә гаршы мүбаризә формасы кими Ҹәнуби Африка Иттифагында һәјата кечирилмишди. 1918—47 илләрдә һинд халгынын инкилис мүстәмләкәчиләринә гаршы милли азадлыг һәрәкаты кедишиндә кениш тәтбиг едилмишди.

САТКА—РСФСР Чељабинск вил.-ндә шәһәр. Сатка р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Металлуркија, дәмир-бетон вә сүд з-длары; керамика техникуму, тибб мәктәби, өлкәшүнаслыг музеји вар. Магнезит чыхарылыр вә е'мал едилир. 1757 илдә салынмышдыр.

САТЛЫГ МӘҺСУЛ, С С Р И - д ә—сәнаје вә к.т. мүәссисәләриндә истеһсал олунан вә реализә үчүн һазырланан һазыр мәһсулун пулла ифадәсинин һәчми. Мүәссисәләрин дәјишмәз, јахуд гүввәдә олан гијмәтләри илә (дөврijјә веркиси нәзәрә алынмадан) һесабланыр. С ә н а ј е м ү ә с с и с ә л ә р и н и н С. м.-уна һәм өз, һәм дә сифаришчинин материалындан һазырланан, техники нәзарәт шө'бәси тәрәфиндән гәбул едилән, анбара тәһвил верилән вә кәнара сатмаг үчүн нәзәрдә тутулан һазыр мә'мулатын дәјәри; өзү истеһсал етдији вә кәнара вердији јарымфабрикатларын дәјәри; кәнар тәшкилатларын сифариши илә вә өз гејри-сәнаје еһтијачларыны өдәмәк үчүн көрүлмүш сәнаје характерли ишләрин дәјәри дахилдир (јүнкүл, јејинти вә мешә сәнајесинин бә'зи саһәләриндән башга—бунларын С.м.-унун һәчминә *заводдахили дөврijјә* дә дахил едилир). К.т.-нын С.м.-уна дөвләтә, кооп. тәшкилатларына, с-зларда вә јардымчы тәсәррүфатларда чалышан фәһлә вә гуллугчулара, колхозчулара, һәмчинин к-з базарларында әһалијә сатылан к.т. мәһсулларынын дәјәри дахилдир. С.м.-ун мүһүм һиссәсини к.т. мәһсулларынын дөвләт тәрәфиндән сатын алынмасы тәшкил едир (бах *Кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын сатын алынмасы*).

САТПАЈЕВ Каныш Имантајевич (11.4.1899, индики Павлодар вил.—31.1.1964, Москва; Алма-Атада дәфн олунмушдур)—совет кеологу. ССРИ ЕА акад. (1946; м. үзв 1943), Газах.ССР ЕА акад. (1946), Тач.ССР ЕА фәхри үзвү

(1951). Ленин мүкафаты лауреаты (1958) вә ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. ССРИ ЕА Кеолокија Ин-тунун Газахыстан филиалынын директору (1941—64), ССРИ ЕА Газахыстан филиалынын Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри (1942 илдән) вә Газах.ССР ЕА президенти (1946—52 вә 1955—64) олмушдур. Әсас әсәрләри Газахыстанын филиз јатагларынын вә минерал мәнбәләринин кеолокијасына, гисмән фајдалы газынтыларын прогноз хәритәләринин тәртиби принсипләринин ишләнмәсинә һәср едилмишдир. Сатпајевит минералы $6Al(OH)_3 3V(O,OH) 2V\{O(OH)_2\}$ С.-ин шәрәфинә адландырылмышдыр. ССРИ Али Советинин депутаты (2, 3, 5 вә 6-чы чағырыш) олмушдур. 4 дәфә Ленин ордени, 2-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Избр. труды, т. 1—5, Алма-Ата, 1967—70.

Әд.: Саркеев М., Сатпаев, М., 1980; Каныш Имантаевич Сатпаев. Материалы к биобиблиографии ученых СССР, М., 1982.

САТРА́П (јун. satrápēs, гәдим фарс дилиндә хшатрапаван, һәрфи мә'насы—вилајәтин горујучусу)—*сатраплығын* чанишини, инзибати ишләринин рәһбәри. Веркиләрин јығылмасы үчүн мәс'улијјәт дашыјыр, күмүш вә мис пул кәсир, әјаләт мә'мурларына нәзарәт едирди.

СА́ТРАПЛЫГ, Сатрапија—*Әһәмәниләр* (Һахаманишиләр) дөвләтиндә һәрби-инзибати маһал (әјаләт). Е.ә. тәгр. 518 илдә I Дара дөвләти 20 С.-а бөлмүшдү. С.-ларын сәрһәдләри әксәр һалларда Әһәмәниләр дөвләтинин тәркибинә дахил олан ајры-ајры дөвләтләрин (мәс., Бабилистан, Мисир, Мидија вә с.) сәрһәдләринә ујғун кәлирди.

САТС Наталија Илинична (д. 27.8. 1903, Иркутск)—совет режиссору, театр хадими. ССРИ халг артисти (1975). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1983). Ленин мүкафаты лауреаты (1982). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1972). Ушаглар үчүн илк даими театр јарадылмасынын тәшәббүсчүсү олан С.-ын ушаг театрынын инкишафы вә ушагларын бәдии тәрбијәсиндә бөјүк хидмәти вар. 1920—36 илләрдә Москва Ушаг Театрынын директору олмушдур; 1964 илдән дүнјада јеканә Москва Мусигили Ушаг Театрынын рәһбәридир. Пјесләрин, ушаг үчүн опера вә балет либреттоларынын, мусиги тәрбијәси мәсәләләринә даир мәгалә вә китабларын мүәллифидир. Бејнәлхалг ушаг театрлары чәмијјәти совет мәркәзинин президентидир. Ленин ордени вә 3 башга орденлә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Новеллы моей жизни, М., 1979.

Әд.: Толченова Н., Идем за Синей птицей, М., 1983.

СА́ТУ-МА́РЕ (Satu Mare)—Румынијанын шм.-г.-индә шәһәр. Сомеш чајы саһилиндәдир. Сату-Маре гәзасынын инз.м. Әһ. 111 мин (1981). Нәгл. говшағы. Мә'дән вә нәгл. аваданлығы, газ плитәләри истеһсал олунур. Тохучулуг, дәри, ағач е'малы сәнајеси вар.

САТУРА́СИЈА (лат. saturatio—дојдурма)—мајеләрин (мәс., сәринләшдиричи ички һазырланан заман сујун) карбон газы илә дојдурулмасы.

САТУРА́ТОР (лат. saturator—дојдуручу)—мајени карбон газы (CO_2) илә газлашдырмаг—дојдурмаг үчүн апарат. Просес С.-ун абсорбериндә изафи тәзјиг алтында CO_2-ни сојудулмуш маједә һәлл етмәклә апарылыр. С. әл илә, јарымавтоматик вә автоматик идарә едилир. С. јејинти сәнајесиндә (шәкәр вә мүхтәлиф ичкиләр истеһсалында), газлы су вә с. алмаг үчүн (һазырланма просеси бә'зән карбонлашдырма адланыр) ичтимаи иашә мүәссисәләриндә кениш тәтбиг олунур.

САТУРЈА́Н Михаил Захарович (д. 1.7.1923, индики Шамхор р-нунун Дағ Чәјир к.)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, баш сержант. Шөһрәт орденинин һәр үч дәрәчәси илә тәлтиф олунмушдур. 1942 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Берлинәдәк дөјүш јолу кечмиш С. Украјна вә Молдавијанын азад олунмасында, Румынија, Мачарыстан вә Австријада кедән дөјүшләрдә икидлик көстәрмишдир. 1947 илдә ордудан бурахылмышдыр. Дағ Чәјир к.-ндәки С. И. Калинин ад. к-зда ишләјир. Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

САТУ́РН (Saturnus)—Гәдим Рома дин вә мифолокијасында сәпин аллаһы. Гәдим јунан аллаһы *Кроносла* ејниләшдирилирди. С.-ун шәрәфинә һәр ил бајрамлар (сатурналијалар) тәшкил едилирди.

САТУ́РН—Күнәш системинин планети; Күнәшдән мәсафәсинә көрә алтынчыдыр; астрономик ишарәси ♄. Орбитинин екссентриситети 0,056, бөјүк јарымоху (Күнәшдән орта мәсафәси) 9,54 *а.в.* (1,43 млрд. *км*), орбит мүстәвисинин еклиптика мүстәвисинә мејли 2°29″, Күнәш әтрафына там дөврү (сидерик доланма дөврү) 29,458 ил (9.64 *км/сан* орта сүр'әтлә), синодик доланма дөврү 378,09 күн, фырланма охунун орбит мүстәвисинә мејли 63°36″, екваториал радиусу 60 100 *км*, полјар радиусу 54 600 *км* (1% дәгигликлә), басыглығы 1:10,2, һәчми 770 Јер һәчми, күтләси исә тәгр. 95 Јер күтләси, орта сыхлығы Күнәшинкиндән 2 дәфә аз (0,7 *г/см³*), сәтһиндә параболик сүр'әт (бах *Космик сүр'әтләр*) 37 *км/сан*, С.-ун өз оху әтрафында фырланма дөврү 10 *саат* 38 *дәг*, визуал албедосу 0,69-дур. Ән јахшы шәраитдә мүшаһидә заманы екватора паралел олан ишыглы вә тутгун золаглар көрүнүр. Мүхтәлиф енликләрдә С.-ун фырланмасынын бучаг сүр'әтинин мүхтәлифлији көстәрир ки, онун Јердән мүшаһидә олунан һиссәси атм.-ин анчаг булуд тәбәгәсидир. С.-ун орта сыхлығынын чох кичиклији көстәрир ки, башга бөјүк планетләр кими С. да, әсасән, һидрокен (80%) вә һелиумдан (18%) ибарәтдир, нисбәтән ағыр елементләр аздыр (2%) вә мәркәздә топланмышдыр. С.-ун мәркәзиндә темп-р тәгр. 20 000 К-дир. С. атмосферинин кимјәви тәркиби онун спектриндәки удулма хәтләри васитәсилә тә'јин едилир; әсас һиссәси молекулјар һидрокен (40 *км*-атм.) вә метандыр (0,35 *км*-атм.). С.-да магнит саһәси тапылмышдыр. С.-ун һалгаларыны илк дәфә Г. *Галилеј* мүшаһидә етмиш, лакин телескоп зәиф олдуғундан һалгаларын кәнарында көрүнән һиссәсини С.-ун пејки һесаб етмишдир. Һалгаларын дүзкүн тәсвирини Х. *Һүјкенс* вермиш (1659), онларын тәбиәти исә Ч. Максвелл вә С. В. Ковалевскајанын тәдгигатларындан сонра ајдынлашмышдыр. Онлар мүхтәлиф үсулларла көстәрмишләр ки, С. әтрафында һалгаларын мөвчудлуғу о заман дајаныглыдыр ки, о мүхтәлиф кичик чисимләрдән ибарәт олсун, экс һалда һалгалар С.-ун чазибәси нәтичәсиндә дағылар. Буну, А. А. *Белополски*, Ч. Килер (АБШ) вә А. Деландрын (Франса) тәдгигатлары тәсдиг етди. С.-ун 17 пејки вар. Ән бөјүјү *Титан*, С.-дан ән узағы *Феба*, ән јахыны исә Janусдур (1966 илдә кәшф едилмишдир). Јанус С. әтрафына 18 саата доланыр, ондан орта мәсафәси 160 мин *км*, диаметри тәгр. 220 *км*-дир (бах *Планетләрин пејкләри*).

Әд.: Тейфел В. Г., Юпитер и Сатурн—гиганты солнечной системы, М., 1976; Атмосфера Юпитера и Сатурна, Алма-Ата, 1979 (Труды Астрофизического института АН Казахской ССР, т. 35).

САУ́Р—ССРИ (Газах.ССР) вә Чиндә дағ силсиләси. Уз. 140 *км*, макс. һүнд. 3816 *м*-ә гәдәрдир. Вулканокен чөкүнтүләр, шист, әһәнкдашы, гумдашы вә гранитоидләрдән тәшкил олунмушдур. Јамачлары мешә, чәмән, чөл вә јарымсәһра биткиләри илә өртүлүдүр. Бузлаглар вар. Көмүр вә јанар шист јатаглары ашкар едилмишдир.

СА́УТ-БЕНД (South Bend)—АБШ-да, Индиана штатында шәһәр. Сент-Чозеф чајы саһилиндәдир. Әһ. 108 мин (1980). Машынгајырма мәркәзидир. Метал е'мал едилир. Резин, кимја, јејинти сәнајеси; ун-т вар.

СА́УТПОРТ (Southport)—Б. Британијада шәһәр. Ирландија дәнизи саһилиндәдир. Әһ. 84,3 мин (1972). Машынгајырма, полиграфија, јејинти, трикотаж вә тикиш сәнајеси вар. Дәниз курортудур.

СА́УТҺЕ́МПТОН (Southampton)—Б. Британијада шәһәр. Ла-Манш боғазы саһилиндә ири порт. Әһ. 212 мин (1977). Нефт-кимја сәнајеси инкишаф етмишдир. Кәми аваданлығы истеһсалы вә кәми тә'мири мүәссисәләри, електротехника, авиасија, автомобил, јејинти сәнајеси; ун-т, 12—14 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вар.

СА́УТ-ШИЛДС (South Shields)—Б. Британијада шәһәр. Шимал дәнизи саһилиндә, Тајн чајынын естуариси јахынлығында порт. Әһ. 100,5 мин (1971). Кәмигајырма вә кәми тә'мири мүәссисәләри, төкмә з-длары вар. Кәми машынлары вә газанлары истеһсал едилир.

САФ МЕТАЛЛАР—тәркибиндә чох аз гатышыглар олан *металлар*. Тәмиз-

лик дәрәчәсиндән асылы олараг С.м. техники чәһәтдән тәмиз (99,0—99,90%) вә тәмизлији јүксәлдилмиш металлара (99,90—99,99%), јүксәк вә ја кимјәви чәһәтдән С.м.-а (99,99—99,999%), хүсуси С.м.-а, јахуд спектрал-саф металлара (әсас метал 99,999%-дән артыг) ајрылыр.

САФИ (صافى), А с ф и—Мәракешдә шәһәр. Сафи әјаләтинин инз.м. Әһ. 129 мин (1973). Атлантик океаны саһилиндә сәнаје-нәгл. мәркәзидир. Кимја комбинаты, балыг консерви сәнајеси мүәссисәләри, чут ф-ки вар. 11 әсрдә салынмышдыр.

САФЛАШДЫРМА, м е т а л л а р ы н с а ф л а ш д ы р ы л м а с ы — филиздән вә ја филиз күтләсиндән алынан металларын гатышыглардан тәмизләнмәси. Белә металда 96—99% әсас метал, галаны исә гатышыг олур. Физики-кимјәви вә механики хассәләри ашағы олдуғу үчүн белә металы сәнаједә ишләтмәк олмур. Тәмизләнмәмиш металда чох гијмәтли гатышыглар ола биләр (мәс., мисдән чыхарылан гызыл вә күмүш С.-ја сәрф олунан хәрчләри тамамилә өдәјир). С. әсасән пирометаллуржи, електролитик вә кимјәви үсулларла апарылыр. П и р о м е т а л л у р ж и С. јүксәк темп-рда әримиш һалда олан металда апарылыр. Бир нечә нөвү вар: оксидләшдиричи С., фраксијалы јенидән кристаллашдырма, ректификасија вә ја дистиллә, вакуумда сүзмә, полады чаловда синтетик поса илә С.; әримиш полады она тә'сирсиз газ үфүрмәклә С. Е л е к т р о л и т и к С. метал бирләшмәләринин суда мәһлулунун вә ја метал дузлары әринтисинин електролиз просеси олуб, јүксәк дәрәчәдә саф метал алмаға имкан верир. К и м ј ә в и С. метал вә гатышыгларын туршу вә ја гәләви мәһлулларында һәллолма габилијјәтләринин мүхтәлифлијинә әсасланыр. Нәчиб металларын *аффинаж* просесини кимјәви С.-ја мисал көстәрмәк олар.

САФОНОВО—РСФСР Смоленск вил.-ндә шәһәр. Сафоново р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Әһ. 54 мин (1983). Електрик машынгајырмасы, чиһазгајырма, јығма дәмир-бетон з-длары; политехникум вар. Көмүр чыхарылыр. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

САФРАЗЈАН Алма Иосифовна (гызлыг фамилијасы вә ады К е л о ј а н Вартануш; 1865—1931, Бакы)—Азәрб. сәһнәсиндә чыхыш етмиш илк ермәни актрисаларындан бири. Ч. Зејналов, Һ. Әрәблински, М. А. Әлијев, С. Руһулла, П. Адамјан, О. Абелјан вә б. илә бирликдә ишләмиш, әсасән драматик роллар ифа етмишдир. Роллары: Дездемона («Отелло», В. Шекспир), Амалија («Гачаглар», Ф. Шиллер), Кекел («Пепо», Г. Сундукјан), Зиба ханым, Сона («Ләнкәран ханынын вәзири», «Һачы Гара», М. Ф. Ахундов) вә б. С. әри С. М. Сафразјанла бирликдә Загафгазија вә Иранда гастролда олмуш, «Һачы Гара» комедијасыны Азәрб. (1889, Тәбриз) вә франсыз (1890, Теһран) дилләриндә тамашаја гојмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Азәрб. драм вә Бакы ермәни театрларында чыхыш етмишдир.

САФСАРЛАР (Putorius)—дәләләр фәсиләсинин Mustela чинсиндән јыртычы мәмәли һејван јарымчинси. Бәдәнинин уз. 38—51 *см*, гујруғу 11—19 *см* олур. Узунсов бәдәни чевик, ајаглары гысадыр. Хәзи јумшагдыр. 3 нөвү вар. Шимали Америкада, Авропада, Шимали Африкада, Асијада јајылмышдыр. ССРИ-дә, һәмчинин Азәрб.ССР-дә 2 нөвү мә'лумдур. ССРИ-нин Авропа һиссәсинин шм.-ындан тајганын ч. сәрһәдинә гәдәр, Орта Асијада, Газахыстанда, Сибирин ч.-унда јашајыр. Гара

Гара сафсар.

С. инсанын јашадығы јерләрдә олур. Хырда һејванларла гидаланыр. Илдә 1 дәфә балалајыр; 4—8 бала (бә'зән 19-дәк) доғур. Гијмәтли хәзли һејвандыр. Бә'зән гушчулуға зәрәр верир. Гара С.-ын албинос формасы әһлиләшдирилмишдир; зәрәрли кәмиричиләрлә мүбаризәдә истифадә олунур.

САФФЛОРИТ — минерал. Кимјәви тәркиби (Co, Fe)As_2. Ni, S изоморф гатышыглары олур. Моноклиник сингонијада кристаллашыр. Призма, алтышүалы улдуз («саффлорит улдузу») вә с. формалы икиләшмәләр, дәнәли, вә с. агрегатлар әмәлә кәтирир. Рәнки галајы-ағдан гургушуну-бозадәк дәјишир. Метал парылтылыдыр. Сәртлији 4,5—5, сыхлығы 7300 *кг/м³*. Кобалт-никел-күмүш формасијалы һидротермал јатагларда раст кәлир. Нисбәтән надирдир. Азәрб.ССР-дә Дашкәсән кобалт јатағында тәсадүф едилир.

САХАЛА БАРАН—Азәрб.ССР Јардымлы р-нунда дағ. Пештәсәр силсиләсиндә, Виләш чајынын јухары ахыны һөвзәсиндәдир. Һүнд. 2230 *м*. Мешәләр вар.

САХАЛИН — Асијанын ш. саһилләри јахынлығында ада. РСФСР-ин Сахалин вил. тәркибиндәдир. Охот вә Јапон дәнизләри илә әһатәләнир. Меридиан истигамәтиндә 948 *км*-ә гәдәр узаныр. Ени 6 *км*-дән (бәрзәх һиссәдә) 100 *км*-ә гәдәрдир. Саһ. 76,4 мин *км²*. Саһилләри зәиф парчаланмышдыр. Шм. һиссәсини Шимали Сахалин дүзәнлији тутур. Г. вә ш. саһилләри боју Тым-Поронај вә Сусунај дәрәләри васитәсилә бир-бириндән ајрылан Гәрби Сахалин вә Шәрги Сахалин д-ры узаныр. Фајдалы газынтылары: нефт, газ, көмүр, гызыл, чивә, платин. Иглими мүлајим муссондур. Орта темп-р јанварда —24,5 дән (шм.-да) —6,2°С-јә гәдәр (ч.-да), ијулда 10,9—19,6°С-дир. Пајызда тез-тез тајфун олур. Иллик јағынты аданын г. саһил бојунда 600—850 *мм*, орта һиссәсиндә 500—750 *мм*, шм.-да 400 *мм*-дән чох, дағларда 1000—1200 *мм*-дир. Ән бөјүк чајлары: Тым, Поронај. Шм.-да чохлу кичик көл вар. Подзол, батаглыг вә аллүвиал торпаглар јајылмышдыр. Дағларда, әсасән, күкнар вә ағ шам ағачлары битән тајга мешәләри, дүзән саһәләрдә гара шам мешәләри, ч.-г.-дә исә гарышыг мешәләр үстүндүр. Гәрби Сахалин д-рында Курил бамбуку битир. Һејванлары: ајы, түлкү, самур, синчаб, шимал маралы, бурундук, саһил суларында сивуч, дәниз пишији вә с. Саһил бојундакы гајалыгларда «гуш базарлары»на раст кәлинир. Тәсәрруфаты вә әһ. үчүн бах *Сахалин вилајәти*.

С.-ин ч.-унда Палеолит дөврүнә аид, јашы 12—15 мин ил олан инсан мәскәни ашкар едилмишдир. С.-ин ән гәдим сакинләри ајнлар, нивхләр, евенкләрдир. Авропалылар С.-и 17 әсрдә кәшф етмишләр. 1640 илдә рус казакы И. Ј. Москвитинин дәстәси, 1643 илдә һолланд дәнизчиси Де Фриз, 1643—46 илләрдә В. Д. Појарковун јүрүшүнүн иштиракчылары С.-дә олмушлар. 1848—49 илләрдә К. И. Невелскојун експедисијасы С.-ин мөвчудлуғуну мүәјјәнләшдирмишдир. Русија—Јапонија мүгавилә вә сазишләринә көрә 1855 илдә С. үмуми мүлк, 1875 илдә Русијанын мүлкү е'лан олунду. 60-чы илләрин сонундан 1906 илә кими С. каторга вә сүркүн јери иди (һәмин мүддәтдә бураја 30 миндән чох адам сүркүн едилмишди). 19 әсрин 2-чи јарысындан руслар С.-и тәдгиг етмәјә вә мәнимсәмәјә башладылар. Портсмут сүлһ мүгавиләсинә (1905) көрә Чәнуби С. Јапонијаја кечди. 1909 илдә Шимали С.-дә Сахалин вил. јарадылды. Бураны 1918—20 илләрдә ағгвардијачылар, 1920—25 илләрдә Јапонија тутмушду. 1925 илдән РСФСР-ин тәркибиндәдир. Сахалин әмәлијјаты (1945) нәтичәсиндә совет гошунлары Чәнуби С.-и азад етдиләр. Крым (1945) вә Потсдам (1945) конфрансларынын гәрарларына әсасән Чәнуби С. ССРИ-јә гајтарылды.

САХАЛИН ВИЛАЈӘТИ—РСФСР-дә вил. 1932 ил октјабрын 21-дә тәшкил едилмишдир. 1938 иләдәк Узаг Шәрг өлкәсинин, 1938—47 илләрдә исә Хабаровск өлкәсинин тәркибиндә олмушдур. 1947 илдән мүстәгил вилајәтдир. Әразисинә Сахалин а., Курил а-ры, Монерона вә Түлен а. дахилдир. ССРИ-нин ш. кәнарындадыр. Сакит океанын Охот вә Јапон дәнизләри илә әһатәләнир. Саһ. 87,1 мин *км²*, әһ. 679 мин (1983, 1 јанвар). 17 р-ну, 19 шәһәри, 35 штг вар. Мәркәзи Јужно-Сахалинск ш.-дир.

Тәбиәти һаггында бах *Сахалин*, *Курил адалары*.

Әһали. Әсасән, руслардыр (80% 1970). Украјналылар, корејалылар, белоруслар, татарлар вә б. да јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км²*-дә 7,8 нәфәрдир (1983). Шәһәр әһ. 563 миндир. Мүһүм шәһәрләри: Јужно-Сахалинск, Холмск, Корсаков, Оха, Поронајск Невелск, Александровск-Сахалинск, Углегорск, Долинск.

Тәсәррүфат. Игтисадијјатында сәнаје әсас јер тутур. Балыг сәнајеси инкишаф етмишдир. Мешә, ағач е'малы вә селлүлоз-кағыз сәнајеси үмуми сәнаје мәһсулунун тәгр. 1/4-ини верир. Поронајск, Углегорск, Долинск, Холмск. вә Макаровда ағач е'малы вә селлүлоз-кағыз комбинатлары вар. Нефтчыхарма сәнајеси Сахалинин шм.-ында јерләшир. Бурадан хам нефт е'мал үчүн бору кәмәри илә Комсомолск-Амура көндәрилир. Көмүр вә газ чыхарылыр. Електрик енержиси, әсасән, ИЕС-ләрдә һасил едилир. Машынгајырма вә метал е'малы сәнајеси, әсасән, тә'мир (габагчыл саһәси кәми тә'миридир) мүәссисәләриндән ибарәтдир. Тикинти материаллары истеһсал олунур. Јүнкүл (тикиш, ајаггабы, дәри-галантереја маллары) вә јејинти (әт комбинатлары, сүд з-длары вә с.) сәнајеси вар. К.т.-нын әсас саһәси һејвандарлыгдыр. Гарамал, донуз, шимал маралы сахланыр. Гушчулуг вә овчулугла мәшғул олунур. Картоф, тәрәвәз, јем биткиләри

экилир. Дәниз нәгл. инкишаф етмишдир. Д.ј., һава, автомобил вә чај нәгл. вар.

С.в. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур (1967).

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Вил.-дә педагожи ин-т, елми-тәдгигат ин-тлары, өлкәшүнаслыг музеји, драм театры фәалијјәт көстәрир. «Советски Сахалин» (1925), «Ленин гилло» («Ленин јолу илә», Кореја дилиндә, 1949), «Молодаја гвардија» (1947) вил. гәзетләри чыхыр. Јерли радио вә телевизија верилишләри илә јанашы «Орбита» системи васитәси илә телевизија верилишләри гәбул едилир. Балнеоложи мүаличә јерләри (Синегорск минерал булаглары вә с.) вар.

САХАЛИН КӨРФӘЗИ—Охот дәнизинин көрфәзи. Сахалин а.-нын шм. гуртарачағы илә материк (Амур чајынын мәнсәбиндән шм.-да) арасындадыр. Ч.-да Амур лиманы вә Невелској боғазы ону Татар боғазы илә бирләшдирир. Ени 160 *км*-ә гәдәрдир. Нојабрдан ијунадәк бузла өртүлүр. Балыг овланыр. Габармалар (һүнд. 2—3 *м*) олур.

САХАРИМЕТР—оптик фәал шәкәр мәһлулунда полјарлашма мүстәвисинин фырланма бучағына көрә маддәнин мигдарыны тә'јин етмәк үчүн гурғу (шәкәрөлчән). Хәтти полјарлашмыш ишыг баш кәсији чарпазлашан ики николдан (N_1 вә N_2) кечдикдә екранда гаранлыг, николлар арасына шәкәр

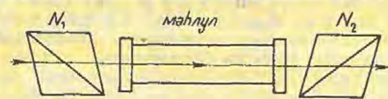

мәһлулу јерләшдирдикдә исә ишыглыг мүшаһидә олунур. N_2 николуну мүәјјән бучаг гәдәр дөндәрдикдә екран јенидән гаранлыглашыр. Полјарлашма мүстәвисинин мәһлулда дөнмә бучағыны ($\Delta\varphi$) вә мәһлул сүтунун уз.-ну (l) биләрәк мәһлулун консентрасијасы тә'јин едилир: $c = \Delta\varphi / \alpha l$ (α—фырланма сабитидир).

САХАРИМЕТРИЈА—оптик фәал маддәләрин мәһлулларында гатылығы тә'јин етмәк үчүн үсул. С.-да өлчмә шәраити стандартлашдырылыр, өлчү гурғусунун шкаласындан оптик фәал маддәнин гатылығы (фаизлә) бирбаша һесабланыр, шәкәрин гатылығы Бејнәлхалг шәкәр шкаласына көрә тә'јин едилир. С.-дан јејинти вә әчзачылыг сәнајесиндә, һәмчинин биолокијада истифадә олунур.

САХАРИН, $C_7H_5NSO_3$, о-сулфобензојтуршусунун имиди—шәкәрдән 400—500 дәфә ширин рәнксиз кристал маддә; суда пис (1:250) һәлл олур. Натриум дузунун кристалһидраты исә (кристаллоза адланыр) суда С.-ә нисбәтән јахшы (1:1,5) һәлл олур. Әввәлләр шәкәр әвәзинә хејли мигдарда С. гида маддәси кими ишләдилирди (организмдә мәнимсәнилмәјиб сидиклә ифраз олунур). С. мүхтәлиф мә'мулат нөвләринин (мәс., диш пастасынын) ширинләшдирилмәсиндә, галванотехникада вә тибдә (шәкәр хәстәлијиндә) ишләдилир.

САХАРОЗА, гамыш шәкәри, чуғундур шәкәри—ән мүһүм *дисахаридләрдән* бири. Мәишәтдә она шәкәр дејилир. Тәркиби *глукоза* вә *фруктоза* галыгларындан ибарәтдир. *Фотосинтез* просесинин кетдији бүтүн биткиләрдә вар. Суда јахшы һәлл олан кристал маддәдир; 185—186°С-дә әријир. Туршуларын вә ја сахароза (инвертаза) ферментинин тә'сири илә асанлыгла һидролизә уграјыб, глүкоза вә фруктозаја ајрылыр. С. биткиләрин ән асанлыгла мәнимсәјә билдији карбоһидратдыр. Биткинин јашыл һиссәләриндә фотосинтез просесиндә әмәлә кәлән карбоһидратлар онун галан һиссәләринә көк, көвдә, тохум, соғанаг вә с.-јә кедәрәк асанлыгла *нишаста* вә ја *инулинә* чеврилир. Инсан һәлә чох гәдимдән шәкәр гамышынын ширәсиндән С. алмағы өјрәнмишдир. Инди С. һәм шәкәр гамышы, һәм дә шәкәр чуғундурундан алыныр. С.-дан јејинти вә микробиолокија сәнајеләриндә кениш истифадә едилир. Ондан етил спирти, дикәр спирт нөвләри, асетат вә сүд туршулары, асетон вә бир чох башга мәһсуллар да һазырланыр.

САХАРОМИСЕТЛӘР—бах *Мајалар*.

САХЈАНОВА Лариса Петровна (д. 13.2.1930, индики Бурјат МССР, Тункино р-нунун Кырен к.)—бурјат совет балет артисти. ССРИ халг артисти (1963). 1977 илдән Сов.ИКП үзвү. 1946 илдән Бурјат Опера вә Балет Театрынын солистидир. Партијалары: Сүјүмбикә («Шурале», Ф. Јаруллин), Жизел («Жизел», А. Адан), Одетта-Одиллија («Соналар көлү», П. Чајковски), Ангара («Көзәл Ангара», Л. Книппер вә Б. Јампилов) вә б. 1962 илдән педагожи фәалијјәт көстәрир. ССРИ Али Советинин (7-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

САХЛАМА ГӘБЗИ—әмлакы сахламаг (мүһафизә етмәк) үчүн тәһвил аланда верилән сәнәд.

САХЛАМА МҮГАВИЛӘСИ, сахланч—мүлки һүгугда өһдәлик; мүгавилә, јахуд гануна әсасән јараныр. Һәмин мүгавиләјә көрә бир тәрәф (сахлајан) дикәр тәрәфин она вердији әмлакы сахламағы вә саламат кери гајтармағы өһдәсинә көтүрүр. ССРИ-дә С.м. мүттәфиг респ.-ларын мүлки мәчәлләләри (мәс., Азәрб.ССР Мүлки Мәчәлләси, м. м. 421—432) вә хүсуси гајдаларла тәнзимләнир. Вәтәндашлар вә сосиалист тәшкилатлары С.м. тәрәфләри ола биләр.

САХЛАМА ХӘРЧЛӘРИ—*тәдавүл хәрчләринин* әмтәәләрин сахланмасы илә әлагәдар һиссәси; әлавә тәдавүл хәрчләринә аиддир. Мәһсулдар характер дашыјыр вә әмтәәләрин нормал еһтијат һәчминин сахланмасы илә әлагәдар һиссәсинин дәјәрини артырыр; бу да тәкрар истеһсал просесинин фасиләсизлији үчүн зәруридир. Әкәр әмтәә еһтијатынын һәчми мәһсулун сатылмасы чәтинлији илә әлагәдардырса, онда бу еһтијатын сахланмасы хәрчләри гејри-мәһсулдар хәрчләрә аид едилир. «...Бу хәрчләр әмтәәнин дәјәринә дахил олмур, дәјәрин реаллашдырылмасында дәјәрдән чыхан һиссә олур, дәјәрин иткиси олур» (Маркс К., Капитал, ч. 2, сәһ. 148). Капиталист тәсәррүфатында С.х.-нин хејли һиссәси гејри-мәһсулдар характер дашыјыр. Сосиалист тәсәррүфатында С.х.-нин әсас һиссәсини мәһсулдар хәрчләр тәшкил едир; тәдавүл сферасындакы әмтәә еһтијатларынын һәчми планлы гајдада мүәјјәнләшдирилир.

САХЛАНМА ГАНУНЛАРЫ—истәнилән просесдә мүәјјән физики кәмијјәтләрин гијмәтинин заман кечдикчә дәјишмәз галмасыны ифадә едән ганунлар. Физики системи там тәсвир етмәк үчүн онун һәрәкәт тәнликләрини һәлл едәрәк системин динамик ганунларыны тапмаг лазымдыр. Лакин чох вахт тәнликләрин һәлли чәтин вә динамик ганунлар мүрәккәб олдуғундан С.г. системин һәрәкәт характери һаггында бә'зи нәтичәләр сөјләмәјә вә системдә кедән просесләрин истигамәтини мүәјјән етмәјә имкан верир. Енержинин (E), һәрәкәт мигдарынын вә ја импулсун (P), һәрәкәт мигдары моментинин (M), електрик јүкүнүн (Q) С.г. чох үмумидир вә бүтүн гапалы системләр үчүн доғрудур. Бу ганунлар тәбиәтин ән фундаментал ганунлары олуб, бүтүн просесләрин кедишини тәнзим едир, низама салыр вә ејни дәрәчәдә һәм микро, һәм дә макроаләм үчүн доғру галыр.

Бүтүн С.г. ријази дилдә мигдар (кәмијјәт) ганунлары шәклиндә ифадә олунур, јә'ни физики кәмијјәтләр арасындакы мигдари мүнасибәтләри көстәрир. С.г. физиканын тәдгигат үсулларынын мүһүм тәркиб һиссәсидир.

С.г.-ндан истифадә едәрәк елементар зәррәчикләр физикасында кедән реаксијалар (зәррәчикләрин тоггушмасы, сәпилмәси, парчаланмасы, бир-биринә чеврилмәси вә с.) үчүн сечмә гајдалары мүәјјән олунур. Бу сечмә гајдалары реаксијаларын кетмә истигамәтини биргијмәтли мүәјјән едир вә һансы реаксијаларын гадаған олунуб-олунмамасыны әввәлчәдән көстәрир.

Елементар зәррәчикләр физикасында јухарыда садаланан С.г.-ндан әлавә барион јүкүнүн (B), лептон јүкүнүн (L), изотопик спинин (J), гәрибәлијин (S), фәза чүтлүјүнүн (P) вә с. С.г. да мөвчуддур. Бунлар јүксәк енержиләр физикасында мүһүм рол ојнајан јени сечмә гајдаларыны мүәјјән едир. Јалныз бә'зи реаксијалар үчүн доғру олан тәгриби С.г. да вар. Нөтер теореминә көрә физики системин һәр бир симметријасына бир сахланма гануну ујғун кәлир. Бурадан чыхыр ки, С.г. фәзанын фундаментал хассәләри илә (мәс., гапалы системдә енержинин сахланмасы заманын бирчинслији илә, импулсун сахланмасы үчөлчүлү фәзанын бирчинслији илә, һәрәкәт мигдары моментинин сахланмасы исә фәзанын изотроплуғу илә) әлагәдардыр [бах *Симметрија* (физикада)].

САХСЫ—ағ рәнкли вә мәсамәли структура малик керамика материалы. С. мә'мулатлар һәлә Гәдим Мисирдә мә'лум иди. 4—5 әсрләрдән башлајараг Чиндә, даһа сонралар исә Кореја (11—13 әсрләрдә) вә Јапонијада (16 әсрдән) С. нөвләри истеһсал едилирди. 10—12 әсрләрдә Иранда кәшф олунмуш ағ, азмәсамәли сахсышәкилли күтлә (кашы) ислам өлкәләриндә кениш јајылмышды. Мәшһәди Мисрианда, гәдим Үркәнчдә, Азәрб.ССР әразисиндә (Өрәнгалада) белә С.-дан һазырланмыш ојма орнаментли назикдиварлы габлар тапылмышдыр. С. Авропада 16 әсрдән һазырланыр. 18—20 әсрләрдә Инкилтәрә, Франса, Алманија вә Русијада јүксәк кејфијјәтли С. истеһсал едилирди. С. һазырланмасы үчүн *чини* истеһсалында ишләнән хаммалдан истифадә едилсә дә, хаммалын ресепти вә мә'мулатын биширилмә технолокијасы башгадыр. Чинијә нисбәтән С.-да мәсамәлилик чох вә суудма хассәси јүксәкдир (9—12%-ә гәдәр). Буна көрә С. мә'мулатларың сәтһинә, сукечир-

мәјән глазур (ширә) тәбәгәси чәкилир. Тәркибинә вә хассәләринә көрә С. алүминатлы, әһәнкли, шамотлу вә чөл шпатлы олур. Тәркибиндә чөл шпаты олан С. техникада вә мәишәтдә даһа чох јајылмышдыр. Онун тәркибинин 60—65%-ини пластик материаллар (каолин вә кил), 30—36%-ини кварс, 3—5%-ини чөл шпаты тәшкил едир. Мөһкәм С. алмаг үчүн габагча ону 1250—1280°С-дә бишир, сонра сәтһинә чәкилмиш глазурун әријиб бишмәси үчүн 1050—1150°С-дә бир дә истилик е'малындан кечирирләр. Ири сантехники мә'мулатлар һазырламаг үчүн С. бир дәфә (һәм тәркиби, һәм дә үз гатынын һазыр олмасы үчүн) биширилир. Тәсәррүфатда ишләнән С. (әсасән јемәк габлары) 1 вә 2-чи биширмәдән сонра мүхтәлиф үсулларла рәнкләнир, үстүндәки нахыш вә шәкилләри глазурун үстүндә бир дә бәркитмәк үчүн 3-чү дәфә (700—900°С-дә) биширилир.

С.-дан ән чох тәсәррүфат габлары вә иншаат керамикасы (ағ вә рәнкарәнк тавачыглар) үчүн истифадә олунур. Сантехники мә'мулатларын һазырланмасы саһәсиндә С. кетдикчә чини вә јарымчини илә әвәз олунур. Бах һәмчинин *Керамика*.

САХУ́Р ДИЛИ—*сахурларын* дили. Дағыстан дилләринин ләзки групуна дахилдир. С.д.-ндә 14 минә јахын, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 7 минәдәк адам данышыр (1979). Сәс тәркиби мүрәккәбдир. Исмин дөрд чинси, 16 һалы вар. Фе'л формалары зәнкиндир. Лексикасында Азәрб., әрәб, фарс вә рус дилләриндән кечмә сөзләр чохдур.

Әд.: Языки народов СССР, т. 4, М., 1967; Языки Азии и Африки, [кн.] 3, М., 1979; Асланов А., Взаимоотношения азербайджанского и цахурского языков (на материале Закатальско-кахских говоров) (автореф. канд. дис.), Б., 1965.

САХУРЛАР — Дағ.МССР-ин Рутул р-нунун г.-индә јашајан халг. Азәрб. ССР-ин Загатала, Гах вә Балакән р-нларында да јашајырлар. Үмуми сајы 14 минә јахындыр (1979). Сахур дилиндә данышырлар. Малдарлыг (әсасән гојунчулуг), гисмән дә әкинчилик вә тохучулугла (палаз, халча, шал, јун чораб вә с.) мәшғулдурлар.

СА́ҺА (Saha) Меһнад (6.10.1893, индики Бангладеш, Дәккә, Сеоратали—16.2.1956, Нју-Дели)—һинд физики. Лондон Крал Чәмијјәтинин үзвү (1927). Кәлкәтә (1938—55) вә Аллаһабад (1923—38) ун-тләринин проф. Кәлкәтәдәки Нүвә Физикасы Ин-тунун баниси. Һиндистанын Халг палатасы парламентинин депутаты (1951). Тәдгигатлары јүксәк темп-рларда газларын ионлашмасына (Саһа дүстуру), термодинамикаја, статистик физикаја, астрофизикаја, радиодалғаларын јајылмасы нәзәријјәсинә вә нүвә физикасына аиддир.

САҺАРАНПУ́Р—Һиндистанын шм.-ш.-индә, Уттар-Прадеш штатында шәһәр. Ганг чајы саһилиндәдир. Әһ. 294 мин (1981). *Д.j.* говшағы. Јејинти, ағач е'малы, тохучукуг, кағыз сәнајеси, д.ј. е'малатханалары вар.

САҺӘ—мүстәви (вә ја сәтһ) фигурла әлагәдар әсас ријази кәмијјәт. Мәс., икигат интеграл вә сәтһ интегралы С. анлајышы илә бағлыдыр. Садә һалда С. мәһдуд мүстәви фигуру долдуран вә тәрәфинин уз. ваһид олан квадратларын сајы илә мүәјјән едилир. С. анлајышы өзүнү гәдимдә торпаг саһәсинин өлчүлмәси илә әлагәдар тәчрүби һәндәсинин тәтбиги кими бирузә верирди. Јунан ријазијјатчылары бир сыра фигур (мәс., чохбучаглы) С.-синин һесабланмасы гајдасыны дәгиг мүәјјәнләшдирмиш (е.ә. 3 әср) вә бунлар Евклидин «Әсаслар» әсәриндә теоремләр кими верилмишдир. Мәһдуд мүстәви фигурлар үчүн С. мүхтәлиф шәкилдә шәрһ олунур. Мәс., фигур дахилиндә јерләшән вә ону өз дахилиндә сахлајан чохбучаглыларын саһәләри чохлуғунун ујғун олараг дәгиг јухары вә дәгиг ашағы сәрһәдләри бир-биринә бәрабәрдирсә, һәмин фигура квадратланан С., бу сәрһәдләрин үмуми гијмәти исә онун С.-си адланыр. Фигур контурунун (K) Жордан мә'нада мүстәви өлчүсү сыфырдырса (бу заман K чохлуғунун С.-си сыфырдыр дејилир), јахуд исгәнилән $\varepsilon>0$ үчүн бу фигуру өзүндә сахлајараг онун дахилиндә јерләшән вә С.-ләри фәрги ε-дан кичик олан ики мүстәви фигур варса, бу фигур квадратланандыр. Парчада кәсилмәз функсијанын графикинин мүстәви Жордан өлчүсү сыфырдыр. $f_1(x)$ вә $f_2(x)$ функсијалары $[a, b]$-дә кәсилмәздирсә ($f_1 \leqslant f_2$)

$$(T)=\{(x, y);\ a<x<b,\ f_1<y<f_2\}$$

әјрихәтли трапесијасы квадратланандыр вә

$$S=\int_a^b (f_2-f_1)\,dx.$$

Мүстәви фигурун С.-си әјрихәтли интегралла полјар координатларда көтүрүлмүш мүәјјән интегралла да һесабланыр. Квадратланан мүстәви фигурларын С.-си мүсбәтдир, монотондур, аддитивдир, *паралел көчүрмә* вә фырланма заманы дәјишмир. Һамар сәтһ үзәриндәки фигуру һиссә-һиссә һамар әјриләр шәбәкәси илә сонлу сајда һиссәләрә ајырараг, һәр һиссә үзәриндә ихтијари нөгтә көтүрүб, бу нөгтәдән сәтһә тохунан мүстәви кечирәк. Һәр һансы һиссәсинин ујғун тохунан мүстәвијә ортогонал пројексијасынын С.-ләри чәминин һиссәләрин ән бөјүјүнүн диаметри сыфра јахынлашдыгда (һиссәләрә бөлүнмәдән вә онлар үзәриндә нөгтәләрин сечилмәсиндән асылы олмадан) лимити варса вә сонлудурса бу лимит фигурун С.-си кими көтүрүлүр. Диференсиалланан вә бир гијмәтли $Z=f(x, y)$ шәклиндә верилмиш фигурун С.-си

$$S=\iint_G \sqrt{1+f_x'+f_y'}\,ds$$

кими һесабланыр (G—фигурун Oxy мүстәвисинә пројексијасы олуб, гапалы областдыр, dS исә сәтһ елементидир). $y=f(x)\geqslant 0$ функсијасы $[a, b]$-дә кәсилмәз диференсиалланандырса, онун графикинин Ox оху әтрафында фырланмасындан алынан С.-си

$$S-2\pi\int_a^b f(x)\sqrt{1+f'^2(x)}\,dx$$

олур. Гејри-мәһдуд фигур С.-синин һесабланмасы мәһдуд фигур С.-синин һесабланмасына кәтирилир.

Әд.: Мәммәдов Р., Али ријазијјат курсу, һ. 2, Б., 1981; Фихтенгольц Г. М., Курс дифференциального и интегрального исчисления, 7 изд., т. 2, М., 1970; Никольский С. М., Курс математического анализа, т. 1—2, М., 1973; Кудрявцев Л. Д., Математический анализ, т. 2, М., 1973.

САҺӘ СТАНДАРТЫ, ОСТ—ССРИ-дә стандарт категоријаларындан бири. Дөвләт *стандартлашдырма* објектинә аид олмајан мәһсул, технoложи аваданлыг, аләт, саһә үчүн спесифик технoложи нормалар вә саһә тәтбигли нүмунәви технoложи просесләр, еләчә дә саһәләрин мүәссисә вә тәшкилатларынын истеһсал-техники фәалијјәтиндә гаршылыглы әлагәләри тә'мин етмәк үчүн зәрури олан норма, гајда, тәләб, термин вә ишарәләр үчүн мүәјјән едилир. С.с.-ны мүвафиг назирлик вә идарәләр тәсдиг едир.

САҺӘЛӘР ГАНУНУ—мадди нөгтәнин вә ја чисмин күтлә мәркәзинин мәркәзи гүввә тә'сири илә һәрәкәтинин хассәләрини ифадә едән ганун: 1) нөгтәнин трајекторијасы гүввә мәркәзиндән кечән мүстәви үзәриндә јерләшән әјридир. 2) Нөгтәнин гүввә мәркәзинә көрә радиус-векторунун чыздығы саһә заманла мүтәнасиб артыр, башга сөзлә, нөгтә сабит секториал сүр'әтлә һәрәкәт едир. Планетин һәрәкәти Күнәшин чазибә гүввәсинин—мәркәзи гүввә тә'сири илә изаһ едилир, трајекторијасы исә фокусларынын бириндә Күнәш јерләшән еллипсдир. С.г.-ну астрономик мүшаһидәләрә әсасән И. *Кеплер* планетләрин Күнәш әтрафына һәрәкәти үчүн кәшф етмиш, үмуми һалда И. *Нјутон* исбат етмишдир (1687).

САҺӘЛӘРАРАСЫ БАЛА́НС, ичтимаи мәһсулун истеһсалы вә бөлкүсү балансы—кениш тәкрар истеһсал просесинин саһәләр үзрә нисбәтләринин игтисади тәһлили вә планлашдырылмасы методу. Балансын нәзәри әсасыны марксист-ленинчи кениш тәкрар истеһсал нәзәријјәси тәшкил едир. С.б. *ССРИ халг тәсәррүфаты балансынын* даһа да инкишаф етдирилмәсидир. Игтисадијјатын инкишафынын саһәләрарасы моделләри х.т.-нын планлашдырылмасы системинин тәкмилләшдирилмәсиндә мүһүм һалгадыр. С.б.-ын тәртиби идејасы вә принсипиал методоложи әсаслары ССРИ-дә 20-чи илләрдә јаранмышдыр. 1923/24 тәсәррүфат или үчүн ишләнилмиш ССРИ х.т. балансында С.б.-ын әсас принсипләри әксини тапмышды. Бу принсипләр һесаблајан електрон техникасынын тәтбигилә 50-чи илләрин икинчи јарысындан даһа да инкишаф етмишдир. С.б. сосиалист өлкәләринин чохунда тәртиб едилир. Капиталист өлкәләриндә саһәләрарасы әлагәләрин тәһлили методу илк дәфә 30-чу илләрдә Америка игтисадчысы В. Леонтјев тәрәфиндән тәтбиг едилмишдир. Информасијанын игтисади мәзмунуна вә характеринә көрә С.б. ики әсас нөвдә—дәјәр вә натурал мәһсул нөвләриндә ишләниб һазырланыр. Бу балансларын һәр бири өз нөвбәсиндә һесабат, јахуд план шәклиндә тәртиб олунур. Һесабат С.б. ССРИ Мәркәзи Статистика Идарәси тәрәфиндән 1959, 1966, 1972 вә 1977 илләр үчүн өлкә үзрә тәртиб едилмишдир. ССРИ х.т.-нын бүтүн саһәләрини әһатә едән балансларла јанашы ајры-ајры мүттәфиг респ.-лар вә игтисади р-нлар үзрә реконал моделләр тәртиб олунур. Азәрб.ССР-дә 1964 ил үчүн натурал ифадәдә, 1966 ил үчүн дәјәр вә натурал ифадәдә, 1972 ил үчүн дәјәр ифадәсиндә һесабат, 1975 ил үчүн натурал ифадәдә план вә 1977 ил үчүн дәјәр ифадәсин-

дә һесабат балanслары тәртиб едилмишдир. Дәјәр С.б.-ы тәкрар истеһсал просесини пул ифадәсиндә характеризә едир. Натурал ифадәдә С.б.-лар мәһсулун кокрет нөвләри (прокат, мүһүм кимја мәһсуллары нөвләри вә с.) үзрә ишләниб һазырланыр. Саһәләрарасы әлагәләри, мадди истеһсалда структур дәјишикликләринин еффектлијини тәһлил етмәк вә С.б. системи үзрә план һесабламаларыны һәјата кечирмәк үчүн там мәсрәф әмсаллары һесабланыр. Бу әмсаллар мүәјјән мәһсулун дикәр мәһсул ваһидинин истеһсалына сәрф олунмасыны характеризә едир. С.б.-ын көмәјилә сосиалист тәсәррүфатынын әсас ганунаујғунлугларыны, ичтимаи мәһсулун вә милли кәлирин, ичтимаи истеһсалын I вә II бөлмәләринин инкишафы арасындакы нисбәти, јарадылмыш вә истифадә олунмуш милли кәлирин гаршылыглы әлагәләрини, сәнаје, к.т., тикинти, тәдавүл саһәләри арасындакы гаршылыглы әлагәләри дәриндән өјрәнмәк мүмкүн олур. С.б.-ын әсасында мүәјјән едилмиш там мәсрәф әмсаллары сәмәрәли бејнәлхалг әмәк бөлкүсү проблемләринин һәлли үчүн, харичи тичарәтин еффектлијинин һесабланмасы, һәмчинин өлкәләрин игтисади инкишаф сәвијјәләринин бејнәлхалг мүгајисәси үчүн кениш тәтбиг едилир.

Әд.: Ахундов Ш. Ә., Материал балanслары, Б., 1975; Научное совещание по проблемам межотраслевого баланса. Материалы, в. 1—52, М., 1963; Ахмедов А. И. и др., Отчетный межотраслевой баланс производства и распределения общественного продукта Азерб.ССР за 1964 год в натуральном выражении, Б., 1968; Коссов В. В., Межотраслевой баланс, М., 1968; Ципе К. А., Система межотраслевых балансов союзной республики, М., 1971; Опыт разработки плановых межотраслевых моделей экономического района, М., 1978; Ахмедов А. И., Экономико-математический анализ материалоемкости общественного производства (по материалам межотраслевых балансов Азерб.ССР), Б., 1980.

САҺӘНИН КВАНТ НӘЗӘРИЈЈӘСИ— елементар зәррәчикләрин вә онларын гаршылыглы тә'сирләринин релјативистик нәзәријјәси. 20 әсрин әввәлләринә гәдәр тәбиәтдә мүшаһидә олунан бүтүн физики һадисәләр классик физиканын — Нјутон механикасы вә електродинамиканын (Максвелл нәзәријјәсинин) ганунлары әсасында изаһ олунурду. Классик физикаја көрә дүнја фәрди хассәләри илә кәскин фәргләнән зәррәчикләрдән вә саһәләрдән тәшкил олунмушдур. Верилмиш анда зәррәчијин фәзадакы вәзијјәтини тә'јин едән үч координатын (x, y, z) замандан асылылығы мә'лум олдугда (бу асылылыг Нјутонун һәрәкәт тәнлијинин һәллиндән тапылыр) зәррәчијин һәрәкәти там тәсвир олуна билир. Саһәнин классик тәсвири исә хејли мүрәккәбдир. Мәс., електромагнит саһәсинин һалыны тә'јин етмәк үчүн фәзанын бүтүн нөгтәләриндә онун електрик вә магнит интенсивлик векторларынын гијмәт вә истигамәтини билмәк лазымдыр. Саһә сонсуз сајда сәрбәстлик дәрәчәсинә малик физики системдир. Классик физикаја көрә зәррәчикдән фәргли олараг саһә удулуб бурахыла билир, ујғун далғалар бир-бирини зәифләдиб күчләндирир (интерференсија едир).

Классик физика илк дәфә истилик шүаланмасы проблеминдә һәлл олуна билмәјән чәтинликләрлә гаршылашды. 1900 илдә Планк классик тәсәввүрләрә там зидд олан фәрзијјәдән истифадә едәрәк көстәрди ки, истилик шүаланмасынын порсијаларла (квантларла) баш вердији фәрз олунса, онун ганунаујғунлуглары там изаһ едилә биләр. Һәмин идејаны үмумиләшдирән Ејнштејнин фикринчә бу дискретлик шүаланманын маддә илә гаршылыглы тә'сир механизми илә бағлы олмајыб електромагнит шүаланманын өзүнә мәхсус хүсусијјәтидир. Електромагнит шүаланма квантлардан—фотонлардан ибарәтдир, фотонлар исә өзләрини E енержиси вә P импулсу $E=h\nu$, $P=\frac{E}{c}=\frac{h}{\lambda}$ (1) олан зәррәчик кими апарыр (ν—шүаланманын тезлији, λ—далға уз.-дур). Лакин фотон классик зәррәчик дејил, о корпускулјар хассәләрлә јанашы далға хассәләринә (интерференсија, дифраксија) дә маликдир (далға—зәррәчикдир).

Електромагнит шүаланмада мүшаһидә олунан бу дуализми де-Бројл бүтүн материја нөвләри үчүн үмумиләшдирәрәк онун бүтүн елементар зәррәчикләр (електрон, протон, нејтрино, мезонлар вә с.) үчүн доғру олдуғуну көстәрди. Доғрудан да електрон вә башга зәррәчикләрин дифраксијасы тәчрүбәдә тәсдиг олунду.

Корпускул-далға дуализми квант механикасынын мејдана чыхмасына сәбәб олду. Квант механикасы атом проблемини һәлл етди, елементар зәррәчикләрин һәрәкәтини тәсвир етмәјә вә микроаләмин бир чох сирләрини ачмаға имкан верди. Лакин, квант механикасында електромагнит саһәси (еләчә дә башга саһәләр) классик Максвелл тәнликләри илә тәсвир олунурду вә о, јалныз просес заманы зәррәчикләринин сајы дәјишмәјән системләрә тәтбиг олуна билирди. Атомун шүаудма вә шүабурахма просесләри фотонларын удулуб бурахылмасы просесләри олдуғундан, квант механикасы васитәсилә онлары ардычыл тәсвир етмәк мүмкүн олмурду. Сонралар ајдын олду ки, јаратмаг вә удулмаг хассәләри јалныз фотонлара јох, бүтүн елементар зәррәчикләрә хасдыр. Belә просесләрин тәсвири квант механикасынын сонракы инкишафыны тәләб едирди. Бурада әсас мәгсәд јалныз зәррәчикләрин јараныб (доғулуб) удулмасы (мәһв олмасы) просесләринин ријази тәсвирини тапмаг јох, саһәнин квант тәсвирини вермәк, сәрбәстлик дәрәчәси сонсуз олан системләрин (саһәнин) квант нәзәријјәсини јаратмаг, јә'ни саһәни «квантламаг» иди (бах *Квант електродинамикасы*). Тарихи олараг квант тәсәввүрләри илк дәфә електромагнит саһәси үчүн инкишаф етдирилмишдир. 1927 илдә Дирак зәррәчикләринин сајы дәјишән системләрин квантланмасы үсулуну тәклиф етмиш вә електромагнит саһәсини квантламышды (II-квантланма методу). Корпускул далға дуализминә көрә саһәнин һәр бир далғасына енержи вә импулсу далғанын енержи вә импулсуна бәрабәр бир зәррәчик гаршы гојулур вә зәррәчикләрә саһәнин һәјәчанланмалары кими бахылыр. Белә һәјәчанланма зәррәчикләринин доғулма вә мәһв олма просесләрини квант механикасы дилиндә тәсвир етмәк үчүн зәррәчијин бахылан һалда «доғулма» вә «мәһв олма» операторларыны дахил етмәк лазым кәлди.

Квант нәзәријјәсиндә системин һалы координатлардан вә замандан асылы $\psi(x, y, z, t)$ далға функсијасы илә тәсвир олунур (бах *Квант механикасы*). С.к.н.-дә саһәјә ујғун зәррәчикләр чохлуғу (газы) кими бахылыр вә саһәнин далға функсијасы онун мүхтәлиф квант һалларындакы зәррәчикләр сајынын функсијасы кими верилир $\psi(N)=\psi(N_i, N_2, \ldots N_к \ldots)$, бурада N_i $(1, 2, \ldots к_i)$ квант әдәдләри чохлуғу i илә ишарә олунмуш квант һалындакы зәррәчикләрин сајыдыр. Белә һал i һалы адланыр вә далға функсијасы $\psi(N_i)\doteq\psi_{N_i}$ кими јазылыр. Системин бүтүн мүмкүн олан квант һалларындакы зәррәчикләрин сајы сыфра бәрабәр олан $(N=0,\ i=1, 2, \ldots, к_i \ldots)$ һалы вакуум адланыр вә фәрз олунур ки, бу, системин ән кичик енержили һалыдыр. Белә вакуум физики вакуум адланыр. Физики вакуум һеч дә там «бош јер» дејил, о, реал физики просесләрдә өзүнү көстәрән мүһүм хассәләрә маликдир. Вакуум һалында олан саһәјә кифајәт гәдәр енержи верилдикдә о һәјәчанланыр, јә'ни бу саһәнин кванты—зәррәчији јараныр. Демәли, зәррәчијин јаранмасына саһәнин билаваситә мүшаһидә олунмајан вакуум һалындан реал һала кечмәси кими бахмаг олар. Вакуум һалынын далға функсијасыны ψ_0 илә ишарә етсәк, белә кечид a_i^+ доғулма операторунун ψ_0-а тә'сири нәтичәси кими көстәрилир: $a_i^+\psi_0=\psi_1$ (ψ_1—саһәнин бир зәррәчикли реал һалынын функсијасыдыр). Лакин, ψ_0—функсијасына a_i удулма оператору илә тә'сир етдикдә $a_i\psi_0=0$ олур, чүнки, зәррәчик олмајан һалдан зәррәчији мәһв етмәк олмаз. Бурадан белә чыхыр ки, саһәнин ики, үч вә с. зәррәчикли һалларыны a_i^+ операторунун ики, үч вә с. дәфә ардычыл тә'сири нәтичәсиндә вакуум һалындан алмаг олар. Квант електродинамикасына көрә a_i вә a_i^+ операторларынын тә'сиринин ардычыллығы мүхтәлиф нәтичәләрә кәтирир, јә'ни онлар коммутасија етмир.

Саһәләр, ујғун зәррәчикләрин бу вә ја башга нөв јүкә малик олмасы сајәсиндә *гаршылыглы тә'сирдә* олур. С.к.н.-дә саһә илә зәррәчик арасындакы гаршылыглы тә'сир зәррәчијин саһәнин квантыны (фотону) удуб бурахмасы кими баша дүшүлүр. Просес заманы бир нөгтәдә бурахылыб, башга нөгтәдә удулан зәррәчикләр *виртуал зәррәчикләр* адланыр. Демәли, гаршылыглы тә'сир виртуал зәррәчикләрлә дашыныр.

Електрон-позитрон саһәси илә електромагнит саһәси арасындакы електромагнит гаршылыглы тә'сир нәзәријјәси—квант електродинамикасы (КЕД) ән јахшы инкишаф етмиш С.к.н.-ндән биридир. КЕД-дә әлдә едилмиш мүвәффәгијјәтләр С.к.н.-нин јарадылмасы ишиндә бөјүк рол ојнамышдыр. Ејни електрон бир нөгтәдә фотон бу-

рахыб, башга нөгтәдә ону удурса, буна електронун өз саһәси илә гаршылыглы тә'сири дејилир. С.к.н.-ндә бу просес електронун виртуал фотонлар саһәси вә ја електромагнит саһәсинин вакууму илә гаршылыглы тә'сири адланыр. Еләчә дә фотонун бир нөгтәдә јаратдығы електрон-позитрон чүтү чох гыса мүддәтдән сонра башга нөгтәдә фотона анниһилјасија едирсә, буна фотонун електрон-позитрон саһәсинин вакууму илә гаршылыглы тә'сири дејилир. Зәррәчикләрин вакуумларла гаршылыглы тә'сири бир сыра мүһүм еффектләрә кәтирир.

С.к.н.-нә көрә зәррәчик вакуумла гаршылыглы тә'сир нәтичәсиндә һәмишә удуб бурахдығы виртуал квантлар булуду илә әһатә олунмуш олур. Онлар истәнилән (електромагнит, електрон-позитрон, мезон вә с.) саһәнин квантлары ола биләр. Бунун һесабына зәррәчик, $E=mc^2$ дүстуруна әсасән, әлавә саһәви күтлә кәсб едир. Бурадан, електронун там күтләсинә m_0 механики күтлә (әталәт күтләси) илә Δm саһәви күтләнин чәми кими бахылыр. Классик вә КЕД методлары илә нөгтәви електронун саһәви күтләси һесабландыгда, онун үчүн физики мә'насы олмајан сонсуз бөјүк гијмәт алыныр.

Јүклү зәррәчијин електрик саһәси виртуал електрон-позитрон (истәнилән башга јүклү зәррәчик-антизәррәчик) чүтләринин саһәдә пајланмасына тә'сир едир. Реал електрон виртуал позитронлары өзүнә чәзб едир, електронлары исә итәләјир. Буна електрон-позитрон саһәси вакуумунун полјарлашмасы дејилир. Бу еффект С.к.н.-ндән чыхан квант еффектидир. Електронун виртуал чүтүн позитронлары илә әһатә олунмасы онун јүкүнү екранлашдырыр, јә'ни ону азалдыр вә јекун јүк еффектив јүк адланыр.

Күтләнин вә јүкүн физики зәррәчик үчүн тәчрүбәдә мүшаһидә олунан гијмәтләринин нәзәри һесабланмасы (саһәви күтлә вә јүкүн еффектив азалмасы нәзәрә алынмагла) күтләнин вә јүкүн нормаланмасы адланыр, һесабланма үсулунун өзүнә исә јенидән нормалама үсулу дејилир. Бу үсул сонсуз кәмијјәтдән мүшаһидә олунан сонлу һиссәни (кәмијјәти) сечиб ајырмаг техникасына әсасланыр. Атомдакы електронун $2s$ сәвијјәсинин енержисинин тәчрүбәдә мүшаһидә олунан гијмәти илә Дирак нәзәријјәсиндән алынан гијмәти арасындакы фәрг (Лемб сүрүшмәси адланыр), еләчә дә електронун магнит моментинин бор магнетонундан бөјүк гијмәт алмасы факты електронун електромагнит вә електрон-позитрон саһәләринин вакуумлары илә гаршылыглы тә'сиринин нәтичәси кими изаһ олунур. Доғрудан да јенидән нормалама үсулу бу ики кәмијјәт үчүн тәчрүбә илә ујғун гијмәтләр верир.

С.к.н.-нин әсас тәдгигат методу һәјәчанланма методудур. Һәјәчанланма методу S матрисини (сәпилмә матрисини) гаршылыглы тә'сир сабитинин үстләринә көрә сонсуз сыра шәклиндә јазыб, сыранын һәдләрини ајрылыгда һесабламаг (ардычыл јахынлашма јолу илә) принсипинә әсасланыр. Бу метод електромагнит гаршылыглы тә'сир һалында (тә'сир сабити $\frac{e^2}{\hbar c} \sim \frac{1}{137}$) тәчрүбәјә ујғун нәтичәләрә кәтирир, белә ки, сыранын һәр бир һәддини јенидән нормаламаг олур. Күчлү гаршылыглы тә'сирләрә [тә'сир сабити $g^2(\hbar c > 10:20)$] һәјәчанланма методу тәтбиг олуна билмир. Бу тә'сирләрә аксиоматик јахынлашма вә дисперс мүнасибәтләр методлары тәтбиг олунурду. Лакин бу методлар васитәсилә күчлү гаршылыглы тә'сир проблеми там һәлл едилә билмәди. Зәиф гаршылыглы тә'сирләр һалында һәјәчанланма методу јалныз биринчи јахынлашмада нисбәтән јахшы нәтичәләрә кәтирир. Сонракы јахынлашмаларда јени нөв сонсузлуглар мејдана чыхыр вә нәзәријјәни јенидән нормаландырмаг олмур.

С.к.н.-нин сонракы инкишафы зәррәчијин еффектив јүкүнүн онун гаршылыглы тә'сирдә олдуғу системә өтүрдүјү импулсдан (јә'ни виртуал фотонун еффектив күтләсиндән) асылылығыны өјрәнмәк истигамәтиндә апарылмышды. Бу нәзәријјә ренормаланма групу адланыр. Зәррәчијин енержиси бөјүк олдугда тоггушдуғу системә өтүрүлән импулс бөјүк олур вә она даһа кичик мәсафәләрә гәдәр јахынлаша билир. Електромагнит гаршылыглы тә'сирдә зәррәчијин еффектив јүкүнүн виртуал фотонун күтләсиндән асылылығыны верән ифадәдән чыхыр ки, еффектив күтлә бөјүк, јә'ни тоггушан зәррәчикләр арасындакы мәсафә кичик олдугча еффектив јүк бөјүк олур. Нәһајәт, өтүрүлән импулсун кифајәт гәдәр бөјүк гијмәтиндә еффектив јүк сонсуз гијмәт алыр.

Електронун протондан еластик вә дәрин гејри-еластик сәпилмәләринин тәчрүби тәсдиги көстәрди ки, еластик сәпилмәдә протон өзүнү мүәјјән өлчүлү күрә, дәрин гејри-еластик сәпилмәдә исә нөгтәви јүк кими апарыр. Бу јалныз ашағыдакы шәртләри гәбул етдикдә доғру олар: а) протон елементар зәррәчик дејил, о даһа елементар зәррәчикләрдән, партонлардан тәшкил олунмушдур; б) кичик мәсафәләрдә партонлар арасындакы еффектив гаршылыглы тә'сир о гәдәр зәифдир ки, онлара нөгтәви сәрбәст зәррәчикләр кими бахмаг олар. Доғрудан да, еластик тоггушмада иштирак едән електронун енержиси кифајәт гәдәр бөјүк олмадығындан протон тоггушмада бүтөв иштирак едир. Дәрин гејри-еластик тоггушмада исә електронун енержиси о гәдәр бөјүк олур ки, о, протона олдугча кичик мәсафәләрә гәдәр јахынлаша билир вә онун дахили гурулушуну һисс едир.

Дәрин гејри-еластик сәпилмәнин сонракы өјрәнилмәси көстәрди ки, партонлар, елементар зәррәчикләрин тәснифини вермәк үчүн һипотетик тәклиф едилмиш *кварклардыр*. Вакуумун полјарлашмасы кваркларын арасындакы мәсафә азалдыгда онларын еффектив јүкүнү азалтдығыны фәрз етсәк, кваркларын протон дахилиндә сәрбәстлијини вә протонун һәчминдән кәнара чыха билмәмәләрини изаһ етмәк олар. 70-чи илләрин әввәлләриндә јарадылан јени нәзәријјәдә еффектив јүкүн бу чүр өзүнү апармасы ашкар едилмишдир. Бу нәзәријјә квант хромодинамикасы (КХД) адланыр.

КХД квант електродинамикасына КЕД-ә охшар гурулур. КЕД-лә бир нөв фермионлар (електронлар) КХД-дә исә үч нөв («гырмызы», «көј» вә «јашыл») кварклар иштирак едир. Барионларын (антибарионларын) үч кваркдан (үч антикваркдан), мезонларын исә кварк вә антикваркдан тәшкил олундуғу фәрз едилир. Бә'зи барионлар үч ејни кваркдан тәшкил олунур. Онлар үчүн Паули принсипи позулмасын дејә кварклар әлавә «рәнк» квант әдәди илә фәргләндирилир. Кварклар арасында гаршылыглы тә'сир спини 1-ә, күтләси сыфра бәрабәр (фотона охшар) «рәнкли» глүонлар адлы квантлар тәрәфиндән дашыныр. Кварклар глүонлары удуб бураханда онларын јалныз «рәнк» квант әдәди (вә ја «рәнк јүкү») дәјишир, башга квант-әдәдләри исә дәјишмәдән галыр. КХД-ни КЕД-дән фәргләндирән әсас хүсусијјәт глүонларын «рәнк јүкүнә» малик олмасы (фотонлар һеч бир јүкә малик дејил) һесабына бир-бирилә гаршылыглы тә'сирдә олмасыдыр. Елә бу гаршылыглы тә'сир кварклар арасындакы мәсафә кичилдикчә онларын еффектив јүкүнүн јухарыда дедијимиз азалмасына кәтирир вә «кварклар» чох кичик мәсафәләрдә өзләрини сәрбәст зәррәчик кими апарыр. Бу КХД-дә асимптотик сәрбәстлик адланыр вә һәјәчанланма методунун КХД-дә тәтбигинә имкан верир. КХД јүксәк енержили зәррәчикләр физикасында мүшаһидә олунан бир чох фактлары изаһ етсә дә, ону һәлә тамамланмыш нәзәријјә һесаб етмәк олмаз.

С.к.н.-нин әсас мәгсәдләриндән бири дә бүтүн гаршылыглы тә'сирләри ваһид бир схемдә (ваһид нәзәријјәдә) бирләшдирмәкдир. Һәләлик јалныз електромагнит вә зәиф гаршылыглы тә'сирләрин ваһид нәзәријјәсини гурмаг мүмкүн олмушдур (Салам-Вајнберг модели). Бу схемә күчлү вә гравитасија гаршылыглы тә'сирләрини дә дахил етмәк чәһдләри едилир. С.к.н. интенсив инкишаф етмәкдәдир.

Әд.: Коккеде Я., Теория кварков, М., 1971; Вейнберг С., Единые теории взаимодействия элементарных частиц, «Успехи физических наук», т. 118, в. 3, 1976; Физика микромира, М., 1980; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В., Квантовые поля, М., 1980.

САҺИБ (әр. صاحب — јолдаш, тәрәфдар)—илк әввәлләр Мәһәммәд пејғәмбәрин тәрәфдарларына верилмиш ад. Орта әсрләрдә Һиндистанда ири феодаллар, сонралар исә авропалылара, хүсусилә инкилисләрә «аға, чәнаб» мә'насында С. дејилмишдир.

САҺИБ ДИВАН—орта әсрләрдә Јахын Шәрг өлкәләриндә, о чүмләдән Азәрб.-да вәзифә. Дөвләтин мүлки вә малијјә ишләринә башчылыг едирди. Веркиләрин топланылмасы, мәдахил вә мәхаричин гејдијјатыны апармаг да С.д.-ын сәлаһијјәтинә дахил иди. С.д. вәзифәсинә 10 әсрдән тәсадүф едилир. *Рәшидәддин* Фәзлуллаһ бир мүддәт Елханиләр дөвләтинин С.д.-ы олмушдур.

САҺИБ КӘРАЈ (?—е.ә. 1551)—Казан [1521—24] вә Крым ханы [1532—51], *Менкли Кәрәјын* оғлу. Крым дәстәләринин силаһлы јардымына вә Түркијәнин сијаси көмәјинә архаланараг Казан тахт-тачыны әлә кечир-

мишди. Крым ханы олан гардашы Мәһәммәд Кәрајла Москваны мүһасирәјә алмыш (1521) вә онун әтрафындакы јерләри таламышды. 1524 илдә Түркијәнин вассаллығыны гәбул етмиш, вассаллыг мүнасибәтләри Русијанын тә'сири илә ләғв олундуғдан сонра һакимијјәти гардашы оғлу *Сәфа Кәраја* верәрәк Түркијәјә гачмышды. 1532 илдә султан Сүлејманын көмәји илә Крымда һакимијјәтә кечмишди. Русијаја гаршы дүшмәнчилик сијасәтини давам етдирирди вә бир нечә һәрби јүрүш кечирмишди. С.К.-ы Гафгаза јүрүш заманы Сәфа Кәрајын бөјүк оғлу өлдүрмүшдүр. Мүасири, Крым тарихчиси Рәммал Хоча «Тарих-и Саһиб Кәрај» әсәриндә онун һәјатыны гәләмә алмышдыр.

САҺИБ СОЈУРҒАЛ—бах *Сојурғал саһиби*.

САҺИБАБАД МЕЈДАНЫ—орта әсрләрдә Тәбризин баш мејданы. Мејданчајын саһилиндә јерләширди. 13 әсрин сонуна аид мәнбәләрдә ады чәкилир. 15 әсрдән С.м.-нын әтрафында Нәсријјә (1478—1485), Магсудијјә (15 әср), Саһиб үл-әмр (16 әср) вә с. ири дини комплексләр, «Һәшт бећишт» сарајы (1486), бөјүк хәстәхана комплекси (Дар үш-шәфа), чохлу инзибати, дини вә тичарәт бикалары тикилмишди. Бурада тәнтәнәли бајрам шәнликләри, дини мәрасимләр, һәрби мәшгләр вә рәсм-кечидләр кечирилир, мүхтәлиф тамашалар вә идман ојунлары нүмајиш етдирилирди. Һазырда С.м.-нын «Саһиб үл-әмр» адланан кичик бир һиссәси галмышдыр.

Әд.: Гияси Дж. А., Тебризская архитектурная школа, Б., 1978.

САҺИБКАР КӘЛИРИ—*мәнфәәтин* бир һиссәси [борч көтүрдүјү капиталын фаизини өдәдикдән сонра фәалијјәтдә олан капиталистә (сәнаје вә тичарәт капиталистинә) галыр]. К. Маркс С.к.-нин характеристикасыны «Капитал»ын 3-чү чилдинин 5-чи бөлмәсиндә вермишдир. С.к. *борч капиталын* һәрәкәти әсасында јараныр. Максимум мәнфәәт көтүрмәјә чалышан капиталист өз капиталы илә јанашы борч васитәсиндән дә истифадә едир. Фәалијјәтдә олан капиталист борч көтүрдүјү капитала *истеһсал васитәләри* вә *иш гүввәси* алыр вә муздлу фәһләләри истисмар етмәклә мәнфәәт формасында *изафи дәјәр* көтүрүр. Бу мәнфәәт С.к.-нә вә *фаизә* бөлүнүр.

САҺИБСИЗ ӘМЛАК—мүлки һүгугда мүлкијјәтчиси олмајан (мүлкијјәтчи әмлакдан көнүллү имтина етдикдә), јахуд мүлкијјәтчиси мә'лум олмајан әмлак. Тәләб олунмамыш јүк, почт көндәрмәләри (сахлама мүддәти битдикдән сонра), тәләб олунмамыш тапынты вә с. дә С.ә.-дыр. Совет ганунверичилијинә көрә (мәс., Азәрб.ССР Мүлки Мәчәлләси, м., 136) белә әмлак дөвләт мүлкијјәтинә кечир. *Колхозчу һәјәтинин* С.ә.-ы ганунверичиликлә мүәјјән олунмуш гајдада к-за верилир. С.ә. *вәрәсәсиз әмлакдан* фәргләндирилир.

САҺИЈАН, Саһјан Һамо (тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы Һмајак Саһакович Григорјан (д. 14.4.1915, индики Ерм.ССР Сисјан р-нунун, Лор к.)—ермәни совет шаири. 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. В. И. Ленин ад. АПИ-ни битирмишдир (1940). «Воротан чајынын саһилләриндә» (1946), «Зирвәдә» (1955), «Ермәнистан нәғмәләрдә» (1962), «Гајаларын нәғмәси» (1968), «Илләрим» (1970), «Гаггылдашын, дурналар» (1973), «Шам јемәји» (1977) вә с. ше'р китабларынын мүәллифидир. Мүасирләрин мә'нәви аләми, тәбиәтин романтикасы јарадычылығынын әсас мөвзуларыдыр. Азәрб.-а һәср олунмуш ше'рләри, Азәрб. поезијасындан тәрчүмәләри вар. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Ше'рләр, Б., 1966; Зови, журавль, М., 1977; Поздние ягоды, Ереван, 1981.

САҺИЛ—гуру илә сутутар (дәниз, көл, су анбары), јахуд гуру илә суахар (чај, мүвәггәти мәчра ахыны) арасында гаршылыглы әлагә золағы. Бах һәмчинин *Дәниз саһили*.

САҺИЛ ЗОНАСЫ—бах *Дәниз саһили*.

САҺИЛ КӨРПҮСҮ—кәмиләрин јан алмасы вә онлара хидмәт көстәрилмәси, сәрнишинләрин миниб-дүшмәси, јүквурма-јүкбошалтма әмәлијјаты вә с. үчүн гурғу вә тикилиләр. Сәрнишин, јүк, кәми тә'мири үчүн, һәрби вә с. нөвләри олур. Тәркибинә көрпү тикилиләри, јүкләмә-бошалтма гурғу вә механизмләри, көрпүјаны автомобил вә д.ј. хәтләри, анбарлар, билет кассалары, көзләмә заллары вә с., һабелә *швартов васитәләри*, араланма тәртибаты вә гурулушлары дахилдир. С.к. стасионар вә үзән (*дебаркадер*) олур.

САҺИЛ СУЛАРЫ—бах *Әрази сулары*.

САҺИЛ ХӘТТИ—дәниз вә ја көл сәтһинин гуру сәтһи илә кәсишдији хәтт. Мөвчуд су һөвзәсинин сәрһәдини тәшкил едир. Хәтт даим дәјишкән олдуғу үчүн, «С.х.» термини, адәтән, су һөвзәсинин чохиллик орта вәзијјәтинә аид едилир.

САҺИЛБӘРКИТМӘ ГУРҒУЛАРЫ—су һөвзәләринин саһилләрини ләпәләрин, ахынларын, буз тәзјигинин вә дикәр тәбии амилләрин дағыдычы тә'сириндән горумаг үчүн гурғулар. Су ахыны илә гаршылыглы тә'сиринә көрә С.г. актив вә пассив олур. Актив гурғуда саһили јујан ахынын енержисиндән истифадә едилир вә саһилдә сујун кәтирдији кәлмә торпаглар сахланылыр. Чајларда көндәлән јарымбәндләр, тәнзимләјичи дамбалар, ахынјөнәлдән сипәрләр, дәниз вә көлләрдә исә далғагыранлар вә с. буна мисал ола биләр. Пассив гурғуда су ахынына мөһкәм вә дајаныглы конструксија мүгавимәт көстәрир. Мәс., дәнизләрдә далғагајтаран диварлар, ири блоклар вә фигурлу күтләләр галағындан, чајларда исә даш парчалары, «дөшәкләр», *габионлар*, бетон вә дәмир-бетон таваларлан истифадә едилир.

САЧЫН АҒАРМАСЫ—пигментин мигдарынын азалмасы нәтичәсиндә түкләрин рәнкинин дәјишиб, күмүшү-ағ рәнк алмасы. Јашлыларда нормал физики һалдыр. Чох вахт башдан башлајыр, быға, саггала, кичкаһ наһијәсинә јајылыр. Сачын физиоложи ағармасы 35—40 јашларында башлајыр. Сачын еркән (20 јашларында вә даһа да тез) ағармасы ирси факторлар, синир вә ендокрин системләринин позғунлуғу, ағыр кәскин әсәб сарсынтысы, јолухучу хәстәликләр, һиповитаминоз, гызылјел хәстәлији вә с. нәтичәсиндә, һабелә бә'зи дәрманлары узун мүддәт ишләтдикдә дә баш верә биләр. Мүаличәси: витаминотерапија вә с. Сачын рәнкини бәрпа етмәк үчүн рәнкләјичи маддәләрдән истифадә етмәк олар.

САЧХЕРЕ—Күрч.ССР-дә шәһәр. Сачхере р-нунун мәркәзи. Квирила чајы саһилиндәдир. Д.ј.ст. Шәраб вә консерв з-длары вар. Кәрпич истеһсал олунур.

САЧ—мәишәт ләвазиматы. Даирәви формада, орталан бир гәдәр габарыг олуб јуха, гутаб, лаваш, фәтир вә с. бишмирмәк үчүн ишләдилир. С.-ын ич тәрәфиндә исә говурма (сачичи) биширилир. Енеолит дөврүндән мә'лумдур. Ән гәдим нөвләри даш вә кил С.-лардыр. Һазырда, әсасән, чугундан дүзәлдилир. Гулплу вә гулпсуз олур. Дүнјанын бир чох халглары (хүсусилә Гафгаз, Јахын Шәрг) арасында јајылмышдыр. Азәрб.-да (*Сарытәпә*, *Үзәрликтәпә* вә с.) археоложи газынтылар заманы мүхтәлиф дөврләрә аид даш вә кил С. гырыглары тапылмышдыр.

САЧАЈАҒЫ—мәишәт ләвазиматы; хөрәк, јуха вә с. биширләркән газан, сач вә с. очағын үстүндә сахламаг үчүн ишләдилир. Үч ајагдан вә онларын үстүнә гајнаг едилмиш јасты дәмир һалгадан ибарәтдир. Мүасир С.-ларын охшарлары Азәрб.-ын еркән орта әсрә аид абидәләриндән тапылмышдыр.

САЧИЛӘР—*Сачиләр дөвләти* һөкмдарлары сүлаләси (9 әсрин сону—929). Баниси мәншәчә Орта Асија түркләриндән олан Әбу-с-Сач Дивдад ибн Јусиф әд-Дивдастдыр. Көркәмли нүмајәндәси Јусиф ибн Әбу-с-Сач. Һөкмдарлары: Әбу Үбејдуллаһ Афшин Мәһәммәд ибн Әбу-с-Сач [879—901], Әбу-л-Мүсафир Дивдад [901; 928—929], Јусиф ибн Әбу-с-Сач [901—919; 922—927]. Јусиф Бағдадда һәбсдә оларкән өлкәни онун гуламы Сүбук [919—922] идарә етмишди. С. Әрәб хилафәти, ермәни чарлары, Реј вә Һәмәдан һакимләри вә б. илә мүһарибәләр апармышлар. С.-ин ән гүдрәтли дөврүндә дөвләтин сәрһәдләри Ани ш.-ндән Дәрбәндә, Хәзәр дәнизиндән Зәнчанадәк узанырды.

Әд.: бах *Сачиләр дөвләти* мәгаләсинин әдәбијјатына.

САЧИЛӘР ДӨВЛӘТИ—Азәрб.-да орта әср феодал дөвләти (9 әсрин сонлары—10 әсрин 1-чи јарысы). Аббасиләр хилафәтинин зәифләмәси дөврүндә тәшәккүл тапмышды. *Сачиләр* сүлаләсинин баниси Әбу-с-Сач Дивдад ибн Јусиф ибн әд-Дивдаст көркәмли сәркәрдә кими Хилафәт гаршысындакы хидмәтләринә көрә бир сыра әјаләтләрә һаким тә'јин олунмушду. Атасы кими Хилафәтә хидмәт едән Әбу Үбејдуллаһ Афшин Мәһәммәд ибн Әбу-с-Сач 889 илдә Азәрб.-а һаким көндәрилди. Афшин Мәһәммәд она мүгавимәт көстәрән Марага һакими Абдуллаһ әл-Һәмәданини мәғлуб едәрәк Азәрб.-да мөһкәмләнди. Хәлифә Мүтәмидин [870—892] өлүмүндән сонра Афшин Мәһәммәд Хилафәт әлејһинә баш верән үсјанларын јатырылмасында вә Мүтәдидин һакимијјәтә кечмәсиндә мүәјјән рол ојнады. Бүтүн бунлары нәзәрә алан хәлифә Мү'тәдид 898 илдә Афшин Мәһәммәди Ермәнистан вә с. әразиләр дә дахил олмагла јенидән Азәрб.-ын һакими тәсдиг етди. Афшин Мәһәммәдин өлүмүндән сонра 901 ил-

дә оғлу Дивдад һакимијјәтә кечди. Лакин онун һакимијјәти чәми бир нечә ај давам етди. Афшин Мәһәммәдин гардашы Јусиф ибн Әбу-с-Сач Дивдадын тәрәфдарларыны мәғлуб едәрәк һакимијјәти әлә кечирди. Мүстәгил һөкмдар кими һакимијјәт сүрән Јусиф мүхтәлиф васитәләрлә Хилафәтә чатачаг веркиләри өдәмәкдән бојун гачырды. Јусифин вассалы олан ермәни чары I Смбат да Сачиләрә табе олмагдан имтина етди. Јусиф 907 илдә Ермәнистана һүчум едәрәк I Смбаты мәғлубијјәтә уғратды. Мүттәфинин өлүмүндән сонра хәлифәлијә кечән Мүгтәдир 908 илдә Јусифи Азәрб. чанишини тәсдиг етди. Јусиф Ермәнистан, һәмчинин Тифлис вә Кахетија әразисини әлә кечирди. Јусифин дөврүндә С.д.-нин әразиси Ани ш.-ндән Хәзәр дәнизинә, Дәрбәнддән Зәнчанадәк кениш бир әразини әһатә едирди. Сачиләр өз әразиләринин шм. сәрһәдләрин тәһлүкәсизлијинә хүсуси диггәт верирдиләр.

917 илдән Јусиф Хилафәтә бачхәрач вермәкдән тамамилә имтина етди. 919 ил ијулун 16-да Хилафәт гошунлары илә дөјүшдә мәғлубијјәтә уғрајан Јусиф әсир алынды. Лакин Хилафәт гошунлары Азәрб.-ы тәрк етдәндән сонра Сачиләрин һәрби гүввәләринин галыгларыны топламаға мүвәффәг олан Јусифин гуламы Сүбук һакимијјәти әлә кечирди. Азәрб.-а көндәрилмиш әрәб гошунуну мәғлубијјәтә уғрадан Сүбуку хәлифә Мүгтәдир Азәрб. һакими тә'јин етмәјә мәчбур олду. Сүбукун мүстәгил сијасәт јүрүтмәси Азәрб. вә дикәр өлкәләрин Хилафәтдән гәти ајрылмаг тәһлүкәси јарадырды. Буна көрә дә хәлифә Бағдадда һәбсдә олан Јусифи азад едиб јенидән чанишин кими Азәрб.-а көндәрмәјә мәчбур олду. Лакин Јусиф јенә дә С. д. ни мөһкәмләтмәк вә мәркәзи һакимијјәтә табе олмамаг сијасәти јүрүдүрдү. С.д.-нин күчләнмәси Хилафәти нараһат едирди. Мәһз буна көрә хәлифә Јусифи Азәрб.-дан узаглашдырмаг мәгсәди илә Бизансла һәмсәрһәд вилајәтләрин һакими тә'јин етди. Бир гәдәрдән сонра исә Јусиф Хилафәтә гаршы чыхан гәрмәтиләрлә мүбаризәјә көндәрилди. 927 илдә гәрмәтиләрлә дөјүшдә јараланан Јусиф әсир алынараг е'дам олунду.

Јусифин өлүмүндән сонра хәлифә Мүгтәдир 929 илдә Дивдад ибн Мәһәммәди јенидән Азәрб.-а һаким тә'јин етди. Өз гуламы тәрәфиндән зәһәрләнән Дивдад ибн Мәһәммәдин өлүмүндән сонра Сачиләрин гуламлары (Васиф, Мүфлиһ, Балду, Дејсәм вә б.) мүхтәлиф вахтларда Азәрб.-да һакимијјәтә саһиб олмушдулар. Сачиләрин һакимијјәти дөврүндә Азәрб. торпагларынын бөјүк бир һиссәси ваһид дөвләт тәркибиндә бирләшдирилмишди. Бу, објектив олараг өлкәдә игтисадијјатын елм вә мәдәнијјәтин инкишафына шәраит јаратмышды.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Шәрифли М. Х., IX әсрин икинчи јарысы—XI әсрләрдә Азәрбајчан феодал дөвләтләри, Б., 1978; Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; јенә онун, Новый арабский источник по истории Азербайджана IX—X вв., Изв. АН Азерб.ССР (серия истории, философии и права), 1968, № 2; јенә онун, Новые исследования по истории Азербайджанского государства Саджидов (889—928 годы), јенә орада, 1980, № 3; Азимова Л. А., Некоторые нумизматические данные о государстве Саджидов, јенә орада, 1979, № 3; Hakki Dursun Jıldıs, Azerbajcanda hukum surmus bir turk hanedani Sacogullari, Istanbul, 1979.

«СБО́РНИК „СОСИА́Л-ДЕМОКРА́ТА"»—болшевик журналы. В. И. Ленинин тәшәббүсү илә РСДФП Мәркәзи Органы *«Сосиал-демократ»* гәзети редаксијасы тәрәфиндән Ченеврәдә нәшр едилмишдир. 1916 илин октјабрында 1-чи, декабрында 2-чи (чәми 2) нөмрәси чыхмышдыр. Журналда В. И. Ленинин бир сыра әсәр вә мәгаләләри дәрч едилмишдир. «С. „с.-д."»-нын 3-чү нөмрәсинин материаллары һазырланмыш, лакин вәсаитин јохлуғундан чап олунмамышдыр.

СВАДЕШИ́ ҺӘРӘКАТЫ (санскритчә свадеши, һәрфи мә'насы—вәтән)—Һиндистанда антиимпериалист һәрәкатын формаларындан бири. 19 әсрин сон рүбүндә јаранмышды; милли сәнајенин инкишаф етдирилмәсинә јөнәлдилмишди. Инкилис маллары илә рәгабәтдән зәрәр чәкән һинд милли буржуазијасы Һиндистан базары уғрунда мүбаризәдә С.һ.-ндан истифадә едирди. 1906 илдә *Һиндистан Милли Конгресинин* Кәлкәтә сессијасында програм тәләби кими ирәли сүрүлмүшдү. 1905—07, 1918—22 вә 1930 илләрдә С.һ. инкилис малларынын бојкот едилмәси формасында кечирилмишди.

СВА́ЗИЛЕНД (Swaziland), Свазиленд Краллығы (The Kingdom of Swaziland).

Үмуми мә'лумат. Чәнуби Африкада дөвләт. *Милләтләр Бирлијинин* тәркибиндәдир. ЧАР вә Мозамбикlә һәмсәрһәддир. Саһ. 17,4 мин *км*². Әһ. 601 мин (1981). Пајтахты Мбабане ш.-дир. С. инзибати чәһәтдән 4 маһала бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. 1978 ил конститусијасына әсасән С. конститусијалы монархијадыр. Дөвләт башчысы кралдыр. Ганунверичи һакимијјәт крала вә парламентә (мәчлис палата вә сенатдан ибарәтдир) мәхсусдур. Ичра һакимијјәтини кралын тә'јин етдији һөкумәт һәјата кечирир.

Тәбиәт. Сәтһи, әсасән, платодур (һүнд. 150 *м*-дәк). Фајдалы газынтылары: асбест, даш көмүр. Иглими субтропикдән тропикә кечид тәшкил едир. Иллик јағынты 500—700 *мм*-дән (ш.-дә) 1200—1400 *мм*-ә гәдәр вә даһа чохдур (г.-дә). Чајлары астаналыдыр. Битки өртүјүндә акасија вә баобаб ағачлары олан саванналар (г.-дә) вә ксерофит коллуглар (ш.-дә) үстүндүр; шам ағачлары вар. Африка саванналарына хас һејванлар јајылмышдыр.

Әһали. Әһалинин 98%-и африкалылардыр (әсасән свазиләр; 90%). Авропалылар да вар. Рәсми дилләри инкилис вә свази дилләридир. Әһалиң тәгр. 40%-и ән'әнәви дини е'тигадларыны сахлајыр; галанлары христиандыр. Шәһәрләри: Мбабане (24 мин; 1980), Булембу вә с.

Тарихи мә'лумат. 19 әсрдә С. әразисиндә свазиләр мәскунлашмышдылар. 19 әсрин 40-чы илләриндән С. Авропа мүстәмләкәчиләринин гәсбкарлыг чәһдләринә мә'руз галды. 1894 илдә С. Трансваал бур респ.-сына илһаг едилди. Инкилтәрә—Бур мүһарибәсиндән (1899—1902) сонра Б. Британијанын маликанәсинә чеврилди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән (1939—45) сонра кенишләнән милли азадлыг һәрәкаты нәтичәсиндә, 1963 илдә С.-ә мәһдуд өзүнүидарә һүгугу верилди; 1968 илдә исә мүстәгил дөвләт е'лан едилди. 1968 илдән БМТ-нин үзвүдүр. Африка Бирлији Тәшкилатынын үзвүдүр. 1973 илдә конститусијанын фәалијјәти дајандырылмыш, парламент бурахылмыш, сијаси партијалар гадаған едилмишдир; бүтүн һакимијјәт кралын әлиндә чәмләшмишдир. Харичи сијасәтинин әсасыны ЧАР вә Б. Британија илә игтисади вә сијаси әлагәләри давам етдирмәк хәтти тәшкил едир; бунунла белә, сон илләрдә Африканын мүстәгил дөвләтләри илә әмәкдашлығы инкишаф етдирмәјә вә ЧАР-дан игтисади асылылығы зәифләтмәјә сә'ј көстәрир. 1978 илдә гәбул олунмуш конститусијаја әсасән јенә сијаси партијаларын фәалијјәти гадаған олунмушдур. С.-ин Азадлыг Уғрунда Һәрәкат (СВАЛИМО) тәшкилаты кизли фәалијјәт көстәрир. 1982 илин августунда С.-нин 62 илдән чох һакимијјәт башында олмуш 83 јашлы кралы II Собһуза вәфат етди; онун өлүмүндән сонра 100-ә јахын арвады вә 600-дән артыг өвлады галмышды. 11 јашлы вәлиәһд Макһосетиве 10 илдән сонра тахта чыхачагдыр; о вахта кими краллығы Ндловукази («Диши фил») титулуну дашыјан краличанын башчылығы илә режент шурасы идарә едәчәкдир.

Тәсәррүфат. С. зәиф инкишаф етмиш өлкәдир. Игтисадијјаты ЧАР ка-

питалындан асылыдыр. Тәсәррүфатын әсас саһәси к.т.-дыр. Шәкәр гамышы, памбыг, дәнли вә ситрус биткиләри экилир. Һејвандарлыг јардымчы рол ојнајыр. Әмтәәлик к.т. мәһсулунун чох һиссәси авропалылара мәхсус олан ферма вә плантасијаларда истеһсал олунур. Мә'дән сәнајеси инкишаф етмишдир. Е'маледичи сәнаје одунчаг вә к.т. мәһсуллары е'малы, тохучулуг маллары, күбрә вә с. истеһсал едән мүәссисәләрдән ибарәтдир. Д.ј.-ларынын уз. 313 *км*, автомобил јолларынын уз. 2,8 мин *км*-дир (1980). Асбест, мешә материаллары, к.т. мәһсуллары ихрач олунур. Нефт мәһсуллары, сәнаје мә'мулатлары идхал едилир. Харичи тиҹарәти, әсасән, ҸАР, Б. Британија вә Јапонија иләдир. С. ҸАР, Лесото вә Ботсвананын үзвү олан Ҹәнуби Африка Көмрүк Иттифагында иштирак едир. Харичи туризм инкишаф етмишдир. Пул ваһиди лиланкенидир.

Маариф. Тәһсил мүддәти ибтидаи мәктәбләрдә 7, орта мәктәбләрдә 5 илдир. Манзинидә педагожи мәктәбләр, Мбабанедә сәнәт мәркәзи, сәнаје ин-ту, к.т. коллеҹи вә с. вар. Лујенгода Ботсвана, Лесото вә Свазиленд ун-тинин (Лесотода) филиалы (тәбиијјат елмләри вә к.т. факүлтәләри) ишләјир. Манзинидә Мәркәзи китабхана вар.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Мбабанедә күндәлик «Тајмс оф Свазиленд» (1897) вә ајда бир дәфә чыхан «Умбики» (1968) гәзетләри нәшр едилир. Радио верилишләри 1966, телевизија верилишләри 1978 илдән апарылыр.

Әд.: Новейшая история Африки, М., 1968; Сванидзе И. А., Лесото. Свазиленд, М., 1978; Африка. Восточная и Южная Африка, М., 1981 (серия «Страны и народы»).

СВАЗИЛӘР (өзләрини а м а-с в а з и, а м а-н г в а н е адландырырлар)—Свазилендин вә она гоншу ҸАР р-нларынын әсас әһалиси. Тәгр. 1145 мин нәфәрдирләр (1978). Дилләри свази дилидир. Әксәријјәти ән'әнәви е'тигадларыны сахламышдыр; христианлары да вар. Әсасән әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олурлар. С.-ин хејли һиссәси ишләмәк үчүн, ағыр истисмар вә ирги ајры-сечкилијә мә'руз галдыгларына ҸАР-а кетмәјә мәҹбурдурлар.

СВА́ЛБАРД, С в а л б а р (Svalbard)—Шимал Бузлу океанында адалар групу. Шпитсберкен архипелагы, Ајы а. вә бир сыра хырда адалардан ибарәтдир. Норвечә мәхсусдур. Үмуми саһ. 62051 $км^2$. Бузлаглар (саһ. 35,1 мин $км^2$) вар. Гәрби Шпитсберкен а.-нда даш көмүр чыхарылыр. Инз.м. вә әсас јашајыш мәнтәгәси Лонкијирдир.

СВАЛЈА́ВА—УССР Закарпатје вил.-ндә шәһәр. Свалјава р-нунун мәркәзи. Д.ј.ст. Мешә-кимја вә тахта-шалбан комбинатлары, шүшә габлар, ширә-шәраб, кәрпич з-длары, бәдии-сувенир ф-ки, јахынлығында минерал булаглар вар.

СВАН ДИЛИ—*сванларын* дили. *Картвел дилләринә* дахилдир. Бу дилдә 40 минә јахын адам данышыр (1975). 4 диалекти вар. Сәс тәркиби 18 саитдән вә 30 самитдән ибарәтдир. 4 нөв һалланма мөвҹуддур. Синтаксиси күрчү дилинин синтаксисинә јахындыр. Лексикасында күрчү дилиндән алынма сөзләр чохдур. Јазысыздыр.

Әд.: Топуриа В. Т., Сванский язык, в кн.: Языки народов СССР, т. 4, М., 1967; Картвельские языки, в кн.: Языки Азии и Африки, [кн.] 3, М., 1979.

СВАНЕ́ТИ, С в а н е т и ј а — Күрчүстанда *сванларын* јашадығы тарихи вил. Бөјүк Гафгазын ч. јамачларында јерләширди. Күрчүстан чарлығынын сүгутундан сонра С.-нин бир һиссәси Мегрел кнјазлығына (16 әсрин орталарында), галан һиссәси Имерети чарлығына бирләшдирилди. 1857—59 илләрдә С.-дә кнјаз һакимијјәти ләғв олунду.

СВАНЕ́ТИ СИЛСИЛӘСИ — Күрч. ССР-дә дағ силсиләси. Баш Гафгаз силсиләсинин ч. голу. Уз. 85 *км*, һүнд. 4008 *м*-ә (Лајла д.) гәдәрдир. Әсасән, килли шистләрдән тәшкил олунмушдур. Јамачлары мешәләр, субалп вә алп чәмәнләри илә өртүлүдүр. Бузлаглар (үмуми саһ. 30 $км^2$) вар.

СВАНЛАР—*күрчүләрин* етнографик групу; Күрч.ССР-ин Местиа вә Лентехи р-нларында јашајырлар. Гәдимдән Бөјүк Гафгазын әсасән ч.јамачларында, гисмән дә шм.-нда јашајан сван тајфалары картли, мегрелләр вә лазларла бирликдә күрчү халгынын әсасыны тәшкил етмишләр. Күрчү дилиндә, мәишәтдә исә сванча данышырлар.

СВАРА́Ҹ (санскритчә, һәрфи мә'насы — өз һакимијјәти)—Һиндистанда милли азадлыг һәрәкатынын сијаси програм шүары; өзүнүидарә уғрунда инкилис ағалығына гаршы мүбаризәјә чағырырды. 20 әсрин әввәлиндә мејдана кәлмиш, *Һиндистан Милли Конгресинин* (ҺМК) Кәлкәтә сессијасында (1906) програм тәләби кими гәбул олунмушду. ҺМК-нин Нагпур сессијасында (1920) С.-ы һәјата кечирмәк уғрунда мүбаризә ҺМК-нин фәалијјәтинин әсас мәгсәди е'лан едилмиш, Лаһор сессијасында (1929) исә там С.-а наил олмаг вәзифәси ирәли сүрүлмүшдү. ҺМК-нин мө'тәдил ҹинаһы С.-ы Б. Британија империјасы дахилиндә Һиндистанын мәһдуд өзүнүидарәјә наил олмасы кими, радикал ҹинаһы (Ч. *Неһру*, С. Ч. Бос вә б.) исә Һиндистана там истиглалијјәт верилмәси мә'насында гәбул едирди.

СВАРАҸИЛӘР—1923 илдә Һиндистан Милли Конгреси (ҺМК) дахилиндә мүстәгил партија јаратмыш ҺМК үзвләринин бир һиссәси. Лидерләри М. *Неһру* вә Ч. Дас иди. С. Һиндистана доминион һүгугу верилмәсини нәзәрдә тутан *свараҹ* уғрунда мүбаризә мәгсәди илә парламентдән истифадә етмәк тәрәфдары идиләр. 1928—33 илләрдә Һиндистана там истиглалијјәт верилмәси шүары алтында баш вермиш ингилаби јүксәлиш дөврүндә С. партијасы өз фәалијјәтини дајандырды.

СВА́ТОВО — УССР Ворошиловград вил.-идә шәһәр. Сватово р-нунун мәркәзи. Д.ј.ст. автомобил тә'мири з-ду, јејинти сәнајеси; өлкәшүнаслыг музеји вар

СВЕВЛӘР, с в е б л ә р (лат. Suevi, Suebi)—е.ә. 1 әср—ерамызын 2 әсриндә Елба, Мајн, Неккар, Рејн чајларынын јухары һөвзәсиндә јашамыш бир сыра гәдим керман тајфаларынын (семнонлар, кермундурлар, квадлар вә б.) үмуми ады. Е.ә. 58 илдә С.-и Сезар мәғлуб етмишдир.

СВЕЈГ (Zweig) Арнолд (10.11.1887, Грос-Глогау, индики ПХР, Глогув—26.11.1968, Берлин)—алман јазычысы, иҹтимаи хадим (АДР). АДР Милли мүкафаты лауреаты (1950), «Халглар арасында сүлһү möһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1958). АДР Халг Палатасынын депутаты (1949—67), АДР Инҹәсәнәт Академијасынын президенти (1950—53). Биринҹи дүнја мүһарибәсиндә иштирак етмишдир. 1933—48 илләрдә мүһаҹирәтдә јашамышдыр. Илк әсәрләриндә [«Клопфер аиләси һаггында гејдләр» (1911) повести, «Клавдија һаггында новеллалар» (1912) романы вә с.] буржуа ҹәмијјәтинә тәнгиди мүнасибәт әксини тапмышдыр. Биринҹи дүнја мүһарибәсиндән бәһс едән «Ағ адамларын бөјүк мүһарибәси» (1926—57) роман силсиләсинин мүәллифидир. Антифашист романлары («Вандсбек балтасы», 1943; «Арзу гијмәтлидир», 1962) вар. Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвү олмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Воспитание под Верденом, М., 1954; Затишье. Роман. М., 1959; Радуга. Новеллы, М., 1960; Спор об унтере Грише, М., 1961.

Әд.: Топер П., Арнольд Цвейг, М., 1960.

СВЕЈГ (Zweig) Стефан (28.11.1881, Віана—22.2.1942, Бразилија, Петрополис)—Австрија јазычысы.

Әсасән, гәһрәманларынын шәхси һәјатынын мүрәккәб дахили коллизијаларындан бәһс едән мәшһур психоложи новеллаларында [«Илк һәјәҹанлар» (1911), «Амок» (1922), «Һиссләрин тәлашы» (1927) топлулары], «Үрәјин дөзүмсүзлүјү» (1939) романында буржуа ҹәмијјәтинин әхлаги ејбәҹәрликләри, антиһуманист маһијјәти әксини тапмышдыр. Лакин «кичик» адамлара рәғбәт бәсләсә дә, С.-ин һуманизми мүҹәррәд сәҹијјәли олуб, фәал сосиал мәзмуна малик дејилди. «Иеремија» (1917) пјесиндә, «Шаһмат новелласы»нда (1941) мүһарибә вә фашизм гәтијјәтлә писләнилир. Ф. Макеллан, Америго Веспуччи, Роттердамлы Еразм, Марија Стүарт, Стендал, О. Балзак, Ч. Дикенс, Ф. Достојевски, Л. Н. Толстој вә б. һаггында биографик роман, ессе вә очеркләри, хатирәләри вар. ССРИ-дә олмуш (1928), сосиализм гуруҹулуғундан рәғбәтлә бәһс етмишдир. Мүһарибәнин вә милитаризмин дүшмәни олан С. фашист Алманијасы Австријаны ишғал етдикдән сонра мүһаҹирәтдә јашамышдыр. Вәтән һәсрәти, дөврүн сосиал зиддијјәтләринин, мүһарибәнин, фашизмин вәһшиликләринин доғурдуғу дәрин мә'нәви сарсынты нәтиҹәсиндә арвады илә бирликдә интиһар етмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Горху, Б., 1930; Новеллалар, Б., 1974; Собр. соч., т. 1—7, М., 1963; Собр. соч., в 4-х т., т. 1—2, М., 1982—83.

Әд.: Нечепорук Е. И., Новеллы С. Цвейга, М., 1973; Сучков Б. Л., Лики времени, М., 1976.

СВЕНТОХЛОВИ́ТСЕ (Swietochtowice)—Полшада шәһәр. Јухары Силезија агломерасијасына дахилдир. Әһ. 60 мин(1981). Гара вә әлван металлуркија, ағыр машынгајырма сәнајеси вар. Даш көмүр чыхарылыр.

СВЕ́РДЛИН Лев Наумович (16.11.1901, Һәштәрхан—29.8.1969, Москва)—рус совет актјору. ССРИ халг артисти (1954). ССРИ Дөвләт мүкафаты лау-

реаты (1947, 1949, 1951). Мејерхолд ад., Вахтангов ад. театрларда ишләмиш, 1943 илдән Мајаковски ад. театрын актјору олмушдур. Роллары: Счастливтсев («Мешә», А. Островски), Полони («Һамлет», В. Шекспир), Аздак («Гафгаз табашир даирәси», Б. Брехт) вә б. Кинода чәкилмишдир («Волочајевка күнләри», «Онун ады Сухе-Батордур», «Нәсрәддин Бухарада», «Кәнч гвардија» вә с.). С. «Азәрфилм» вә «Межрабпомфилм»ин (Москва) биркә истеһсал етдији «Мави дәнизин саһилиндә» (1936, реж. Б. Барнет) филминдә чәкилмишдир. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Л. Н. Свердлин Аздак («Гафгаз табашир даирәси», Б. Брехт) ролунда.

Әд.: Лев Свердлин. Статьи. Воспоминания, М., 1979.

СВЕРДЛО́В Јаков Михајлович (партија тәхәллүсү—Андреј, Макс вә с.), (3.6.1885, индики Горки—16.3.1919, Москва) — Коммунист партијасы вә Совет дөвләти хадими; пешәкар ингилабчы. 1901 илдән Сов.ИКП үзвү. Сәнәткар аиләсиндә доғулмушдур. Нижни Новгород, Кострома, Јарославл, Казан вә с. шәһәрләрдә ингилаби иш апармышдыр. Дәфәләрлә һәбс вә сүркүн олунмушдур. 1905 илдә РСДФП МК ону Урал партија тәшкилатыны мөһкәмләндирмәк үчүн көндәрмиш, Јекатеринбург комитәсинә башчылыг етмишдир. 2-чи Урал вил. партија конфрансына (1906, феврал) рәһбәрлик етмиш, вил. комитәсинин үзвү сечилмишдир. 1909 илин нојабрында РСДФП МК ону Москва партија тәшкилатыны бәрпа етмәјә көндәрмишди. 1910 илдә РСДФП МК-нын нүмајәндәси кими Петербург партија тәшкилатында ишләмиш, «Звезда» гәзетинин нәшринин һазырланмасында иштирак етмишдир. РСДФП-нин 6-чы Үмумрусија (Прага) конфрансындан сонра (1912) МК-ја гијаби дахил едилмиш вә РСДФП МК Рус бүросуна чәлб олунмушдур. 1912 илдә Петербургда «Правда»нын вә 4-чү Дөвләт думасы болшевик фраксијасынын рәһбәрләриндән иди. 1913 илдә Туруханск дијарына сүркүн едилмиш вә орада ингилаби фәалијјәт көстәрмишдир. Феврал буржуа-демократик ингилабындан (1917) сонра Петрограда кәлмиш, аз сонра Урала партија ишинә көндәрилмишдир. РСДФ(б)П 7-чи Үмумрусија (Апрел) конфрансынын нүмајәндәси олмуш (В. И. Ленинлә илк дәфә бурада көрүшмүшдүр), МК үзвү, сонра исә МК катиби сечилмишдир. С. партијанын 6-чы гурултајынын чағырылмасы үзрә Тәшкилат бүросуна рәһбәрлик етмиш, гурултајда МК үзвү сечилмишдир. Гурултајдан сонра РСДФ(б)П МК Катиблијинә башчылыг етмиш, МК јанында һәрби тәшкилатын рәһбәрләриндән олмушдур. РСДФ(б)П МК-нын силаһлы үсјан һаггында гәрар гәбул етмиш 1917 ил 10 (23) вә 16 (29) октјабр тарихли ичласларына сәдрлик етмиш, үсјана рәһбәрлик үзрә Һәрби-Ингилаб Мәркәзинин үзвү сечилмишдир. 2-чи Үмумрусија Советләр гурултајынын нүмајәндәси, гурултајын болшевик фраксијасынын рәһбәри олмушдур.

1917 ил нојабрын 8 (21)-дә В. И. Ленинин тәклифи илә ҮРМИК сәдри сечилмиш, ејни заманда РСДФ(б)П МК катиби галмышдыр. РСФСР-ин биринчи Конститусијасыны һазырлајан комиссијанын сәдри иди. Партијанын 7-чи гурултајында С. јенидән РК(б)П МК үзвү сечилмишдир. 1918 илдә онун тәшәббүсү илә ҮРМИК јанында тәшвигатчылар вә тә'лиматчылар мәктәби (1919 илин ијулундан Ј. М. Свердлов ад. *Коммунист университети*) јарадылмышдыр. С. грип хәстәлијиндән («испанка») вәфат етмишдир. Гызыл мејданда Кремл дивары јанында дәфн олунмушдур. Бакыда С.-ун ад. з-д, күчә вә с. вар.

В. И. Ленин С.-ун ингилаби фәалијјәтини, мәркәздә вә јерләрдә Совет һакимијјәтинин мөһкәмләндирилмәсиндә, Совет дөвләтинин јени апаратынын јарадылмасында мүстәсна тәшкилатчылыг ишини јүксәк гијмәтләндирмишдир.

Әсәри: Избр. произв., т. 1—3, М., 1957—1960.

Әд.: Ленин В. И., ҮРМИК-ин тә'чили ичласында Ј. М. Свердловун хатирәсинә һәср едилмиш нитг. 18 март 1919-чу ил, Әсәр. там күллијјаты, ч. 38; Свердлова К. Т., Яков Михайлович Свердлов, 3 изд., М., 1976; Городецкий Е., Шарапов Ю., Я. М. Свердлов, Свердловск, 1981.

СВЕРДЛО́ВСК (1924 иләдәк Јекатеринбург) — РСФСР-дә шәһәр. Свердловск вил.-нин мәркәзи. ССРИ-нин мүһүм сәнаје, мәдәнијјәт вә елм мәркәзләриндәндир. Ј. М. *Свердловун* шәрәфинә адландырылмышдыр. Орта Урал д-рынын ш. јамачында, Исет чајы саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. 2 аеропорт вар. Әһ. 1269 мин (1983).

Шәһәрин салынма тарихи 1723 илдән һесабланыр. Јекатеринбург (император I Јекатеринанын шәрәфинә адландырылмышды) 18 әсрдән Уралын мә'дән сәнајесинин мәркәзи иди. Шәһәрин Уралда ингилаби һәрәкатын јүксәлишиндә бөјүк ролу олмушдур. 1897 илдә бурада «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы», 1903 илдә РСДФП-нин Орта Урал Комитәси јаранмышды. 1905—1906 вә 1917 илләрдә Ј. М. Свердлов шәһәрдә ингилаби иш апармышды. Совет һакимијјәти 1917 ил октјабрын 26-да (нојабрын 8-дә) гурулмушдур. 1918 илин ијулунда Урал Советинин гәрары илә кечмиш император II *Николај* бурада күлләләнмишдир. Һәмин илин ијулунда ағ чехләр, сонра исә ағгвардијачылар шәһәри тутмушдулар. 1919 илин ијулунда азад едилмишдир.

С. өлкәнин ири машынгајырма мәркәзләриндәндир. Мүһүм мүәссисәләри: Урал ағыр машынгајырма, Урал кимја машынгајырмасы, «Уралелектротјажмаш», Урал турбин мүһәррикләри з-длары. Гара металлуркија (Верх-Исет з-ду вә с.), кимја (пластик күтлә, кимјәви реактивләр, техники резин, тибб препаратлары з-длары вә с.) сәнајеси инкишаф етмишдир. Тикинти материаллары истеһсал олунур. Јүнкүл вә јејинти сәнајеси вар. С.-ун електрик енержисинә олан тәләбатыны Урал енеркетика системи өдәјир. Орта Асија—Урал, Түмен вил.-нин шималы—Урал газ кәмәрләри васитәсилә шәһәрә тәбии газ нәгл едилир.

С.-да классисизм үслубунда тикилмиш чохлу бина галмышдыр. Совет һакимијјәти илләриндә кениш тикинти вә јенидәнгурма ишләри апарылмыш, ичтимаи биналар, јашајыш комплексләри тикилмишдир: «Конторлар еви» (1930), «Чекист шәһәрчији» (1931), Втузгородок комплекси (1929—39), «Уралмаш» јашајыш массиви (1929—40), «Космос» кино-консерт залы (1967), «Свердловск» меһманханасы (1969), Кәнчләр сарајы (1973) вә с. Шәһәрдә Ј. М. Свердлов (1927), Г. К. Орчоникидзе (1955), В. И. Ленин (1957) вә б.-на абидә гојулмушдур.

С.-да 13 али мәктәб (о чүмләдән ун-т), ССРИ ЕА-нын Урал Елми Мәркәзи, Ј. М. Свердловун хатирә музеји, П. П. Бажовун ев музеји, Урал Кеолокија Музеји, Тибб вә Сәһијјә Тарихи Музеји вә с. музејләр, опера вә балет, драм, мусигили комедија, кәнч тамашачылар вә кукла театрлары, филармонија, Урал халг хору фәалијјәт көстәрир. «Вечерни Свердловск» (1957) шәһәр гәзети чыхыр. Радио-телевизија мәркәзи вар.

Шәһәрдә 16,1 мин чарпајылыг 63 хәстәхана мүәссисәси, 6,9 мин һәким, 7 ушаг санаторијасы, Тибб Ин-ту, елми тәдгигат ин-тлары вар (1974).

Әд.: Свердловск. Путеводитель-справочник, Свердловск, 1973; Очерки истории Свердловска. 1723—1973, Свердловск, 1973.

СВЕРДЛО́ВСК—УССР Ворошиловград вил.-ндә шәһәр. Свердловск р-нунун мәркәзи. Әһ. 79 мин (1983). 3 сафлашдырма ф-ки, мә'дән тә'мири, тәсәррүфат маллары, дәмир-бетон мә'мулаты з-длары, јејинти вә јүнкүл сәнаје мүәссисәләри вар. Көмүр чыхарылыр. Ј. М. *Свердловун* шәрәфинә адландырылмышдыр.

СВЕРДЛО́ВСК ВИЛАЈӘТИ—РСФСР-дә вил. 1934 ил јанварын 17-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 194,8 мин $км^2$. Әһ. 4557 мин (1983, 1 јанвар). 30 р-ну, 44 шәһәри, 96 штг вар. Мәркәзи Свердловск ш.-дир.

Тәбиәт. С. в., әсасән, Орта Урал, гисмән Шимали Урал д-рынын ш. јамачларында вә Гәрби Сибир дүзәнлијинин Урал д-рына битишик саһәләриндә (Зауралје) јерләшир. Ч.-г.-дә әразисинә Орта Урал д-рынын г. јамачлары, Уфа платосу вә Сылва тирәси дахилдир. Фајдалы газынтылары: дәмир вә мис филизләри, көмүр, асбест, талк, мәрмәр, гызыл, платин вә с. Иглими континенталдыр. Орта темп-р јанварда —18,3-дән (шм.-да) —16,1°С-јә (ч.-да) гәдәр, ијулда мүвафиг олараг 16,9 вә 18°С-дир. Иллик јағынты 350—550 *мм* вә даһа чохдур. Мүһүм чајлары: Тавда, Тура, Исет, Чусоваја, Уфа, вә с. Әсасән, подзол, чимли-подзол,

гонур мешә вә гара торпаглар јајылмышдыр. Әразинин 60%-индән чоху мешәдир. Синҹаб, дәлә, ағ довшан, түлкү, сығын, Сибир хорузу, ағ кәклик, тетра гушу вә с. вар.

Әһали. Руслар, татарлар, украјналылар, белоруслар вә б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 23,2 нәфәрдир (1982). Шәһәр әһ. 86%-дир. Мүһүм шәһәрләри: Свердловск, Алапајевск, Ирбит, Нижни Такил, Первоуралск вә с.

Тәсәррүфат. С.в. ССРИ-нин инкишаф етмиш сәнаје р-нларындандыр. Мүһүм сәнаје саһәләри гара вә әлван металлуркија, машынгајырма вә метал е'малы, кимја, тикинти материаллары, мешә сәнајесидир. Енеркетика сәнајеси кәтирилмә хаммала (көмүр, нефт, тәбии газ) әсасланыр. Свердловск вә Нижни Такил р-нларында ири енеркетика говшаглары јарадылмышдыр. Гара металлуркија Нижни Такил металлуркија комбинаты, бир сыра кичик мүәссисәләр (Серов, Верх-Исет з-длары, Алапајевск комбинаты вә с.), бору з-длары (Первоуралск, Полевској, Каменск-Уралски) вә машынгајырма з-дларындакы металлуркија сехләриндән ибарәтдир. Әлван металлуркија мүәссисәләриндә алүминиум (Краснотурјинск, Каменск-Уралски вә с.), мис (Верхнјаја Пышма, Красноуралск, Кировград вә с.), надир металлар вә с. истеһсал олунур. Ағыр енеркетика, нәгл. вә кимја машынгајырмасы инкишаф етмишдир. Ән бөјүк мүәссисәләри: Урал ағыр машынгајырма, «Уралелектротјажмаш», Урал турбомотор, «Уралхиммаш», Урал вагонгајырма з-длары вә с. Мүһүм машынгајырма мәркәзләри Свердловск вә Нижни Такил ш.-ләридир. Кимја сәнајеси, әсасән, металлуркија вә мешә сәнајеси саһәләри илә әлагәдар инкишаф етдирилир. Мүхтәлиф нөв тикинти материаллары истеһсал олунур. С.в. ССРИ-нин мүһүм одунҹаг тәдарүкү вә е'малы р-нларындандыр. Јүнкүл вә јејинти сәнајеси саһәләри јерли тәләбаты өдәјир. С.в. үчүн шәһәрәтрафы к.т. характерикдир. Ҹ.-ш. вә ҹ.-г. р-нларында һејвандарлыг-тахылчылыг тәсәррүфатлары кениш јајылмышдыр. Дәнли биткиләр, картоф, тәрәвәз, јем биткиләри әкилир. Сүдлүк вә сүдлүк-әтлик һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Гушчулугла мәшғул олунур. Вил.-дән Москва—Перм—Свердловск, Москва—Казан—Свердловск д.ј.-лары кечир. Автомобил, чај, һава вә бору кәмәри нәгл. вар. С.в. 2 дәфә (1959, 1970) Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Мәдәни гуруҹулуг вә сәһијјә. Вил.-дә 14 али мәктәб, 23 музеј, 10 театр, 1500-дән чох клуб мүәссисәси, ушаг д.ј. вә с. вар. «Уралски рабочи» (1907) вә «На смену» (1920) вил. гәзетләри чыхыр. Јерли радио вә телевизија верилишләри илә јанашы, Үмумиттифаг Радиосу вә Мәркәзи Телевизијанын верилишләри ретрансљасија олунур. Вил.-дә Нижније Серки балнеоложи курорту, 50-дәк санаторија-курорт мүәссисәси фәалијјәт көстәрир.

СВЕ́РДРУП (Sverdrup) Отто (31.10. 1854, Биндал—26.11.1930, Осло) — Норвеч гүтб дәниз сәјјаһы вә тәдгигатчысы. Ф. Нансенлә бирликдә 1888 илдә Гренландија експедисијасында, 1893—96 илләрдә Нансенин «Фрам» кәмисиндә (һәмин кәминин капитаны олмушдур) Арктиканын јүксәк енликләринә експедисијада иштирак етмишдир. 1898—1902 илләрдә Канада Арктика архипелагынын г. һиссәсинин тәдгиг едилмәсинә рәһбәрлик етмиш, кәшф етдији бир сыра ири аданы хәритәјә көчүрмүшдүр. 1914—16 илләрдә Г.Ј. Седов, В. А. Русанов вә К. Л. Брусиловун експедисијаларынын ахтарышында иштирак етмишдир. Кара вә Линколн дәнизиндә бир сыра ада, Акселһејберг вә Мијен а-ры арасындакы боғаз С.-ун шәрәфинә адландырылмышдыр.

СВЕРЧЕ́ВСКИ (Swierczewski) Карол (ләгәби—кенерал В а л т е р; Walter) (22.2.1897, Варшава—28.3.1947, Варшава)—Полша вә бејнәлхалг ингилаб һәрәкаты хадими. ПХР дөвләт вә һәрби хадими, кенерал. Фәһлә аиләсиндә доғулмушдур. Биринҹи дүнја мүһарибәси заманы Москваја көчмүшдү. 1918 илдә РК(б)П-јә дахил олмуш, М. В. Фрунзе ад. һәрби Академијаны битирмишдир (1927). Испанијада кен. Валтер ады илә 14-ҹү бејнәлмиләл бригаданын вә 35-ҹи дивизијанын командири олмушдур. 1941—43 илләрдә Совет Ордусу тәркибиндә фашист Алманијасына гаршы вурушмуш, ССРИ-дә 1-ҹи Полша Ордусунун јарадылмасында иштирак етмишдир. 1944 илдә Полша Фәһлә Партијасы МК-сынын үзвү вә Крајово Рада Народованын депутаты сечилмишдир. 1944 илин сентјабрында 2-ҹи Полша Ордусуну тәшкил етмишди. 1946 илдән Полша милли мүдафиә назиринин мүавини, 1947 илдән Полша сејминин үзвү иди. Милләтчиләр өлдүрмүшләр. «Халг Полшасынын гуруҹусу» ордени илә тәлтиф едилмишдир (өлүмүндән сонра).

СВЕТ Михаил Семјонович (14.5.1872, Асти, Италија—26.6.1919, Воронеж)—рус ботаник-физиологу вә биокимјачысы. Ҹеневрә ун-тини битирмишдир (1893). 1896 илдә «Һүҹејрә физиолокијасынын тәдгиги»нә көрә ун-тин доктору дәрәҹәсини алмышдыр. Сонра Русијаја кәлиб А. С. Фаминсынын тәклифи илә Петербург ЕА фитофизиолокија лабораторијасында хлорофилин тәдгиги илә мәшғул олмушдур. 1910 илдә «Битки вә һејванлар аләминдә хромофилләр» адлы докторлуг диссертасијасы мүдафиә етмишдир. 1917 илдән Јурјев (индики Тарту) ун-тинин, 1918 илдән Воронеж ун-тинин проф. олмушдур. Әсас тәдгигаты биткиләрин пластидләри вә пигментләринин, һәмчинин онларын тәдгигат үсулларынын өјрәнилмәсинә һәср едилмишдир.

СВЕТА́ЈЕВА Марина Ивановна (8.10. 1892, Москва—31.8.1941, Тат.МССР, Јелабуга)—рус шаирәси. Филолог вә сәнәтшүнас И. В. Светајевин гызыдыр. Кичик јашларындан ше'р јазмаға башламышдыр. «Ахшам албому» (1910) вә «Сеһирли чыраг» (1912) адлы илк ше'р китабларыны В. Брјусов рәғбәтлә гаршыламышдыр. «Верстләр» (1921), «Пешә» (1923) китабларында, «Көзәлләр көзәли» (1922) нағыл-поемасында јарадыҹылығы үчүн сәҹијјәви олан романтик мәһәббәт, вәтән вә поезија мөвзулары әсас јер тутур. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны дәрк вә гәбул етмәмишди; 1922 илдә Прагада мүһаҹирәтдә олан әри ағгвардијачы забит С. Ефронун јанына кетмиш, 1925 илдә аиләси илә Парисә көчмүш вә 1939 иләдәк орада јашамышдыр. Һәмин дөвр јарадыҹылығында вәтән һәсрәти, гәриблик («Сычовул овчусу» сатирик поемасы, «Русијадан сонра» китабы, 1928), фашизмә нифрәт («Чехија һаггында ше'рләр» силсиләси, 1938—39) әксини тапмышдыр. Лирик-фәлсәфи вә автобиографик нәср, һабелә инҹәсәнәтә вә поезијаја даир әсәрләри вар. Әсәрләри бир чох дилләрә, о ҹүмләдән бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур. 1939 илдә ССРИ-јә гајытмышдыр. Евакуасијада оларкән интиһар етмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Избр. произв., М.—Л., 1965; Соч., т. 1—2, М., 1980; Мой Пушкин, 3 изд., М., 1981; Стихотворения, Казань, 1983.

СВЕ́ТЫЧЕВ Кеорки Кеоркијевич (1922, Воронеж вил., Тонино к.—1943)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (15.1.1944, өлүмүндән сонра), танкчы-лејтенант. Ушаг јашларындан аиләси илә Бакыја көчмүш, Биләҹәри гәс.-ндә охумушдур. 1941 илдә Совет Ордусуна чағырылмыш, Гафгаз вә Украјнада кедән дөјүшләрдә фәргләнмишди. Днепр чајынын кечилмәсиндә икидлик көстәрмиш вә дөјүшдә алдығы јарадан вәфат етмишдир.

Әд.: Азәрбајҹанын гызыл улдузлары, Б., 1975.

СВЕ́ТЛАЈА ЗАРЈА́—Азәрб.ССР Ҹәлилабад р-нунда кәнд. С.З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* ҹ.-ш.-дә, дүзәнликдәдир. Әһ. 835 (1983); үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

СВЕТЛА́НОВ Јевкени Фјодорович (д. 6.9.1928, Москва)—совет дирижору, бәстәкар, пианочу. ССРИ халг артисти (1968). Ленин мүкафаты лауреаты (1972). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1983). 1974 илдән ССРИ Бәстәкарлар Иттифагынын катиби. 1955—65 илләрдә Бөјүк театрын дирижору (1963 — 65 илләрдә баш дирижор) олмушдур. 1965 илдән ССРИ Дөвләт Симфоник Орк.-нин бәдии рәһбәри вә баш дирижорудур. С. рус, совет (о ҹүмләдән Г. Гарајев, Ф. Әмиров вә б.) симфоник мусигисинин көркәмли шәрһчиләриндән, еләҹә дә мүасир харичи өлкә бәстәкарлары әсәрләринин ССРИ-дә илк ифачыларындандыр. С. симфонија, кантата, симфоник поема, «Гырмызы башынағачы» балети вә с. әсәрләрин мүәллифидир. 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р и: Музыка сегодня, М., 1979.
Әд.: Г р и г о р ь е в Л., П л а т е к Я., Евгений Светланов. Творческий портрет, М., 1979.

СВЕ́ТЛЫ — РСФСР Калининград вил.-ндә шәһәр. Балтик дәнизинин Калининград көрфәзи саһилиндәдир. Д.ј. ст. (Балтијски Лес). Балыг консерви комбинаты вар.

СВЕТЛО́В Михаил Аркадјевич (17. 6.1903, Јекатеринослав, индики Днепропетровск—28.9.1964, Москва)—рус совет шаири. Ленин мүкафаты лауреаты (1967). Јохсул јәһуди аиләсиндә доғулмушдур. 1919 илдә комсомол сыраларына дахил олмушдур. Ингила-

би-романтик пафос 20—30-чу илләр јарадычылығынын [«Релсләр» (1923), «Ше'рләр» (1924), «Көкләр» (1925) топлулары, «Гренада» (1926), «Кәшфиjјатда» (1927), «Каховка һаггында маһны» (1935) вә с. ше'рләри] сәчиjјәви чәһәтидир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә «Красная звезда» гәзетинин хүсуси мүхбири олмуш, «Иjирми сәккиз» поемасында, Лиза Чајкинаја һәср олунмуш силсилә ше'рләриндә совет халгынын гәләбә әзмини тәрәннүм етмишдир. «Үфүг» (1959), «Овчу комасы» (1964) вә с. топлуларындакы ше'рләриндә јарадычылығына хас романтик пафосу тәбии ифадә тәрзи әвәз етмишдир. «Учгар әјаләт» (1935), «Нағыл» (1939), «Иjирми ил сонра» (1940), «Үмид бурну» (1940), «Бранденбург дарвазалары» (1946), «Өзкә сәадәти» (1953), «Хошбәхт олун» (1956) пјесләри, Азәрб.-а һәср олунмуш әсәрләри, Азәрб. поезијасындан тәрчүмәләри вар. 3 дәфә Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Ше'рләр, Б., 1975; Избр. произв., т. 1—2, М., 1965; Стихотворения, песни, поэмы, М., 1983.

Əд.: Светов Ф., Михаил Светлов. Очерк творчества, М., 1967; «Ты помнишь, товарищ...». Воспоминания о Михаиле Светлове, М., 1973; Грудцова О. М., Литературные портреты, М., 1977.

СВЕТЛОВО́ДСК—УССР Кировоград вил.-ндә шәһәр. Светловодск р-нунун мәркәзи. Кременчуг су анбары саһилиндә кәми дајаначағы. Әһ. 51 мин (1983). Павлыш д.ј. ст.-ндан 25 *км* аралыдыр. Әлван металлуркија, тикинти материаллары мүәссисәләри, мебел ф-ки, Кременчуг СЕС-и вә с. вар.

СВЕТЛОГО́РСК (1947 иләдәк Раушен)—РСФСР Калининград вил.-ндә шәһәр. Д.ј.ст. Балтик дәнизи саһилиндәдир. Дәнизјаны иглим, торф вә палчыгла мүаличә курортудур. 1258 илдә салынмышдыр.

СВЕТЛОГО́РСК (1961 иләдәк Шатилки)—БССР Гомел вил.-ндә шәһәр. Светлогорск р-нунун мәркәзи. Березина чајы саһилиндәдир. Әһ. 62 мин (1983). Василевичи ДРЕС-и, селлүлоз-картон комбинаты, сүн'и лиф з-ду вә с. мүәссисәләр; сәнаје техникуму вар.

СВЕТОФО́Р (русча свет—ишыг + јун. phoros—дашыјан)—д.ј., күчә вә автомобил јолларында нәгл. васитәләринин һәрәкәтинә ичазә вермәк, ону гадаған етмәк вә ја сүр'әтини мәһдудлашдырмаг үчүн ишыг сигналы. Илк үчрәнкли С. 1918 илдә Нју-Јоркда тәтбиг едилмишдир, Авропада исә илк електрик С.-у Берлинин Потсдам мејданында јандырылмышдыр. Москвада 1930 илдә гојулмушдур. Рәнкли С. — јашыл, сары, гырмызы ишыгла (д.ј.-нда исә көј вә ағ ишыг), мөвгели С. — биррәнкли ишыгларын дүзүлүшү илә, комбинәли С. ишыгларын јерләшмәсинә вә рәнкинә көрә сигнал верир. С. әл илә вә ја автоматик идарә олунур. Електрон схемли С.-ларын тәтбигинә башланылмышдыр (1983). Белә С.-да сигналларын јанма мүддәти јол ајрычына јахынлашан автомобилләрин сајындан асылы олур.

СВЕ́ШНИКОВ Александр Василјевич (11.9.1890, Коломна—3.1.1980, Москва)—совет хор дирижору, мусиги хадими. ССРИ халг артисти (1956). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1970). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946). 1950 илдән Сов.ИКП үзвү. Үмумиттифаг радиосу хорунун тәшкилатчысы вә рәһбәри (1928—36), Ленинград академик капелласынын (1937—41), 1941 илдән өзүнүн тәшкил етдији ССРИ Дөвләт Хорунун бәдии рәһбәри олмушдур. Педагожи фәалиjјәт көстәрмишдир (1946 илдән проф., 1948—74 илләрдә Москва консерваторијасынын ректору). Совет хор сәнәтинин көркәмли нүмајәндәси олан С.-ун репертуарында харичи өлкә, рус бәстәкарлары илә јанашы совет бәстәкарларынын хор әсәрләри мүһүм јер тутмушдур. Харичи өлкәләрдә гастролда олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

СВИЈА́ГА—РСФСР Улјановск вил. вә Тат.МССР-дә чај. Волганын сағ голу. Уз. 375 *км*, һөвзәсинин саһ. 16,7 мин *км²*. Волгабоју јүксәклијиндән башланыр, Кујбышев су анбарынын Свијага көрфәзинә төкүлүр. Нојабрдан мајын әввәлләринәдәк донмуш олур. Мәнсәб һиссәси кәмичилијә јарарлыдыр.

СВИ́ККАУ (Zwickau)—АДР-дә шәһәр. Карл-Маркс-Штадт маһалында, Свиккауер-Мулде чајы саһилиндәдир. Ири д.ј. говшағы вә сәнаје мәркәзи. Әһ. 122,6 мин (1977). Өлкәнин даш көмүр сәнајеси мәркәзләриндән биридир. Машынгајырма, кимја, тохучулуг сәнајеси; али мүһәндислик мәктәби, педагожи ин-т, консерваторија, бәстәкар Р. *Шуманын* ев-музеји, ме'марлыг абидәләри вар. Нәгл. контејнери, шахта лампалары, керамика истеһсал олунур.

СВИНО́Ј АДАСЫ—бах *Сәнки Муған адасы*.

СВИНОУ́ЈСТСЕ (Świnoujście)—Полшада шәһәр. Шетсин ш.-нин аванпортудур. Д.ј. вә автомобил јолу бәрәләри (С.—Истад) вар. Әһ. 48 мин (1981). Өлкәнин мүһүм көмүр ихрачы вә балыговлама базасыдыр. Кәми тә'мири тәрсанәси, балыг консерви з-длары вар. Дәниз курортудур.

СВИ́НҺУВУД ((Svinhufvud) Пер Евинд (15.12.1861, Сјаксмјаки — 29.2.1944, Лумјаки)—Финландија дөвләт вә сијаси хадими. Ихтисасча һүгугшүнас олмушдур. 1907—14 илләрдә Финландија парламентинин депутаты вә илк сәдри иди. Чаризмин сијасәтинә гаршы чыхдығына көрә 1914 илдә Сибирә сүркүн едилмишди. Финландијанын илк баш назири олмушдур (1917, нојабр—1918, мај). Финландија ингилабы (1918) башландыгдан сонра Васа ш.-нә гачмыш, әксингилаби гүввәләрә башчылыг етмишдир. 1918 илин мај—декабрында дөвләт башчысы вәзифәсини ифа етмиш вә ағ террорун рәһбәрләриндән олмушдур. 1930—31 илләрдә баш назир олдуғу мүддәтдә бир сыра антикоммунист ганунлар вермишдир. 1931—37 илләрдә президент иди. Сонралар сијаси фәалиjјәтдән узаглашмышдыр.

СВИР—РСФСР-ин Ленинград вил.-ндә чај. Онега көлүндән башланыр, Ладога көлүнә төкүлүр. Уз. 224 *км*, һөвзәсинин саһ. 84,4 мин *км²*. Орта иллик су сәрфи 790 *м³/сан*-дир. Нојабр-декабрдан мајын 1-чи јарысынадәк донмуш олур. Үстүндә Јухары Свир вә Ашағы Свир СЕС-ләри тикилмишдир. С. *Волга—Балтик су јолунун* бир һиссәсидир.

СВИРИ́ДОВ Кеорки (Јури) Василјевич (д. 16.12.1915, индики Курск вил.-нин Фатеж ш.)—совет бәстәкары. ССРИ халг артисти (1970). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1975). Ленин мүкафаты лауреаты (1960). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1968, 1980). Ленинград консерваторијасыны битирмишдир (1941, Д. Шостаковичин синфини). С.-ун јарадычылыг фәалиjјәти вокал мусиги саһәсиндә даһа парлаг тәзаһүр етмиш, бир чох вокал мусиги жанрларыны (ораторија, кантата, романс, хор маһнылары) јениләшдирмишдир. Вәтән мөвзусу јарадычылығында мүһүм јер тутур. Р. Бернсин сөзләринә маһны силсиләси (1955), тенор, хор вә симфоник орк. үчүн «С. Јесенинин хатирәсинә поема» (1955—56), «Мәним атам кәндлидир» маһны силсиләси (1956), В. Мајаковскинин сөзләринә «Патетик ораторија» (1959), «Курск маһнылары» (1964), хор үчүн «А. Јурловун хатирәсинә» (1973), «Пушкин чәләнки» (1978) консертләри, «Совет поезијасындан» кантатасы (1981) вә с. әсәрләри мәшһурдур. С. һәмчинин мусигили комедијаларын, скрипка, фп. вә виолончел үчүн трио, кинофилмләрә вә драм тамашаларына мусигинин мүәллифидир. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Сборник статей и исследований, М., 1979.

Əд.: Сохор А., Георгий Свиридов, 2 изд., М., 1972; Книга о Свиридове, М., 1983.

СВИ́РКА Пјатрас—бах *Тсвирка* Пјатрас.

СВИРСК—РСФСР Иркутск вил.-ндә, Черемхово шәһәр советлији тәркибиндә шәһәр. Ангара чајы саһилиндә порт. Аккумулјатор истеһсалы, механики тә'мир з-длары; електромеханика техникуму вар.

СВИ́СЛОЧ—БССР-дә чај. Березина чајынын (Днепр һөвзәси) сағ голу. Уз. 327 *км*, һөвзәсинин саһ. 5160 *км²*. Минск јүксәклијиндән башланыр. Ахымы Гонолес (саһ. 31 *км²*) вә Осиповичи (11,9 *км²*) су анбарлары васитәсилә тәнзимләнир. Декабрдан апреләдәк донмуш олур. СЕС (Осиповичи) вар. Ашағы ахыны кәмичилијә јарарлыдыр. Минск ш. С. саһилиндәдир.

СВИФТ (Swift) Чонатан (30.11.1667, Дублин—19.10.1745, Дублин)—инкилис јазычысы. Миллиjјәтчә ирланддыр. Јохсул аиләдә доғулмушдур. Дублин ун-тиндә охумуш (1682—88), кешиш, баш кешиш (1695 илдән), илаһијјат доктору (1701), журналист олмушдур. Илк әсәри—«Китабларын дөјүшү» (1697) вә с. памфлетләриндә педантлыға вә алимпәрдазлыға гаршы чыхмышдыр. «Чәлләк һаггында нағыл»

(1704) пародијасында һаким синифләри, дин хадимләрини сатира атәшинә тутмушдур. «Маһудчунун мәктублары» (1723–24), «Ирланд јохсулларынын ушаглары барәсиндә чүзи тәклиф» (1729) памфлетләриндә Инкилтәрәнин мүстәмләкәчилик сијасәти тәнгид олунур. Мәшһур «Гулливерин сәјаһәти» (1726) сатирик-фантастик романында С. реалист пародија вә гротеск үсулундан мәһарәтлә истифадә едәрәк, о дөвр Инкилтәрә чәмијјәтинин сосиал-сијаси мәнзәрәсини јаратмыш, мүтләгијјәти, сарај чәкишмәләрини, феодал өзбашыналығыны, дағыдычы мүһарибәләри гәтијјәтлә писләмишдир. Еркән инкилис маарифчилији идејаларыны тәчәссүм етдирән јарадычылығынын һуманист мәзмуну илә сых бағлы олан сатирасы дүнја әдәбијјатына әһәмијјәтли тә'сир көстәрмишдир.

Әсәрләри: Гулливерин сәјаһәти, Б., 1978; Дневник для Стеллы, М., 1981.
Әд.: Шыхлы И. вә башгалары, XVIII әср харичи әдәбијјат тарихи, Б., 1970; Муравьев В., Джонатан Свифт, М., 1968.

«СВЈАЗЬ»—ССРИ Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси системиндә мәркәзи нәшријјат. Москвададыр. «С.» 1918 илдә ССРИ Халг Почт вә Телеграф Комиссарлығы нәздиндә редаксија-нәшријјат шө'бәси кими јарадылмыш, 1922 илдә нәшријјата чеврилмишдир. 1932 илдә Свјазтехиздат, 1938-дә Свјазиздат адланмыш, 1964 илдән исә индики адыны дашыјыр. «С.» «Вестник свјази», «Електросвјазь», «Распространеније печати», «Радиотехника» журналларыны, тәгр. 250 адда китаб вә брошүр нәшр едир (1983).

СВОБОДА (Svoboda) Лүдвиг (25.11.1895, Чехија, Грознетин—20.9.1979, Прага) — ЧССР-ин дөвләт, сијаси вә һәрби хадими, орду кенералы (1945). Үч дәфә ЧССР Гәһрәманы (1965, 1970, 1975), Совет Иттифагы Гәһрәманы (1965). «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1970). 1915 илдә Австрија-Мачарыстан ордусуна хидмәтә чағырылмыш, рус чәбһәсинә көндәрилмишди. 1920 илдән Чехословакија ордусунда хидмәтдә олмушдур. Чехословакијанын алман-фашист ишғалы дөврүндә кизли антифашист тәшкилатын јарадычыларындан иди. 1939 илин јајында Полшаја кетмиш, бурада чех вә словаклардан тәшкил етдији һәрби һиссә илә бирҝә Совет Иттифагы тәрәфинә кечмишди. С. 1942 илин февралында јарадылмыш (Бузулукда) 1-чи әлаһиддә Чехословакија пијада баталјонунун тәшкилатчысы олмушдур. 1943 илдә 1-чи әлаһиддә Чехословакија бригадасынын, 1944 илдә 1-чи Чехословакија орду корпусунун башчысы кими фашистләрә гаршы дөјүшләрдә иштирак етмишдир. 1945—50 илләрдә Чехословакијанын мүдафиә назири иди. 1948 илдә Чехословакија Коммунист Партијасына (ЧКП) дахил олмуш, Милли Мәчлисә депутат сечилмишдир. 1950—51 илләрдә Чехословакија һөкумәти сәдринин мүавини, 1955—59 илләрдә К. Готвалд Һәрби Академијасынын рәиси, 1968—75 илләрдә Чехословакија президенти, ЧССР силаһлы гүввәләринин али баш команданы олмушдур. 1948—49 илләрдә ЧКП МК үзвү, 1968 илин августундан ЧКП МК вә МК Рәјасәт һеј'әтинин үзвү иди. 2 дәфә Ленин ордени, 2 дәфә К. Готвалд ордени, Октјабр Ингилабы, 1-чи дәрәчәли вә 2-чи дәрәчәли Суворов орденләри илә тәлтиф едилмишдир. Чехословакија сүлһ мүкафатына (1968) лајиг көрүлмүшдүр.

Әсәрләри: От Бузулука до Праги, пер. с чешского, 2 изд., М., 1969.
Әд.: Караев Г., Товарищ генерал, в кн.: Они сражались с нами, М., 1976.

СГРАФФИТО, граффито (итал. sgraffito јахуд graffito, һәрфи мә'насы—чызылмыш) — монументал-декоратив бојакарлыг нөвү. С. әсәрләри дивар сувағынын назик, үст тәбәгәсини рәнкинә көрә ондан фәргләнән алт тәбәгәјә чатана гәдәр чызмаг јолу илә јарадылыр. 15—17 әсрләрдә С. Италијада јајылмыш (дивар бәзәкләри үчүн), орадан дикәр өлкәләрә кечмишди. С. 20 әсрдә монументал-декоратив сәнәтдә кениш тәтбиг едилир.

СЕАРА́ (Ceará)—Бразилијанын шм.-ш.-индә штат. Атлантик океаны саһилиндә вә Бразилија јајласынын шм.-ш.-индәдир. Саһ. 150,6 мин *км*². Әһ. 5,6 млн. (1978). Инз.м. Форталеза ш.-дир. Игтисадијјатынын әсасыны к.т. тәшкил едир. Памбыг, банан, шәкәр гамышы, маниок, гарғыдалы, пахла, гәһвә, түтүн јетишдирилир. Карнауб палмасы муму, Бразилија гозу, тәбии каучук јығылыр. Гураг р-нларда һејвандарлыгла мәшғул олунур. К.т. мәһсулларыны е'мал едән мүәссисәләр вар.

СЕА́ТО (SEATO—инк. гысалдылмыш, South-East Asia Treaty Organization — Чәнуб-Шәрги Асија Мүгавиләси Тәшкилаты) — АБШ-ын тәшәббүсү илә 1954 ил сентјабрын 8-дә Манилада имзаланмыш вә 1955 ил февралын 19-да гүввәјә минмиш мүгавиләјә әсасән Чәнуб-Шәрги Асијада јарадылмыш һәрби сијаси блок; АБШ, Б. Британија, Франса, Австралија, Јени Зеландија, Таиланд, Пакистан вә Филиппини бирләшдирирди. Әсас мәгсәди Чәнуб-Шәрги Асијада империалист дөвләтләринин мәнафејини мүдафиә етмәк, онлары «тә'мин» етмәјән һөкумәт вә режимләрә гаршы һәрби тәдбирләр һазырлајыб һәјата кечирмәк, Асијанын сосиалист өлкәләри халгларына вә милли азадлыг һәрәкаты әлејһинә мүбаризә апармаг иди. Блокун баш гәраргаһы Бангкокда (Таиланд) јерләширди. Вјетнама гаршы мүһарибәдә С. силаһлы гүввәләриндән дәфәләрлә истифадә едилмишди. 1977 ил ијулун 30-да фәалијјәтини дајандырмышдыр.

Әд.: Симонян Р. Г., Военные блоки империализма, М., 1976.

СЕБАСТИА́НО КРОСЕККИЈЕ́РИ (15 әср)— Венесија дипломаты, 1471—73 илләрдә *Зено* Катеринонун башчылығы илә Ағгојунлу дөвләтинә көндәрилмиш елчиләр һеј'әтинин үзвү. Бах *Кросеккијери* Себастиано.

СЕБАСТЈА́Н (Sebastian) Михаил [тәхәллүсү; әсл ады Иосиф Һектер (Hechter) (18.10.1907, Бреила—25.5.1945, Бухарест]—румын јазычысы, драматург. «Мән нечә хулиган олдум» (1935), «Бәдбәхт һадисә» (1940) романларынын мүәллифидир. «Тә'тил ојуну» (1938), «Адсыз улдуз» (1944) пјесләриндә әсл инсан ләјагәтинин јарадычы әмәкдә олдуғу көстәрилир. «Сонунчу сенсасија» (1945) сатирик комедијасында пулун һаким ролу, буржуа мәтбуаты, рүшвәтхор мә'мурлар ифша едилир. «Адсыз улдуз» пјеси Азәрб. театрларында тамашаја гојулмушдур.

СЕ́БЕЖ—РСФСР Псков вил.-ндә шәһәр. Себеж р-нунун мәркәзи. Себеж көлү саһилиндәдир. Д.ј. ст. Тикинти материаллары истеһсал олунур. Тахта-шалбан, јүнкүл вә јејинти сәнајеси; к.т. техникуму вар. 1414 илдән мә'лумдур.

СЕ́БЕК, Собек—Гәдим Мисир дининдә көј аллаһы. Тимсаһ башлы С.-ә Ортападшаһлыг дөврүндә кениш ситајиш олунурду. С. һәмчинин мәһсулдарлыг тәчәссүмү иди.

СЕБЕО́С (?—?)—ермәни тарихчиси (7 әср), «Тарих» әсәринин мүәллифи. 661 илэдәк баш вермиш һадисәләрдән бәһс едән бу әсәрдә Иран—Бизанс мүһарибәләри, әрәб истилалары, Ермәнистанын дахили вәзијјәти вә с. тәсвир олунур. Әсәрдә Атропатена, Албанија (Гафгаз), һәмчинин Бејләган, Нахчыван, Урмија вә Хој ш.-ләри, Дәрбәнд кечиди вә с. һаггында да мә'лумат верилмишдир.

Әсәри: История епископа Себеоса, пер. с армянского, Ереван, 1939.

СЕБОРРЕ́ЈА (seborrhoea, лат. sebum—пиј+јун. rhéō—ахырам)—дәри хәстәлији; пиј вәзиләринин секретор функсијасынын позғунлуглары илә характеризә олунур. Әсасән, чинси јеткинлик дөврүндә мүшаһидә едилир; синир-ендокрин позғунлугларындан баш верир. Башын, үзүн, синәнин вә күрәјин дәрисини зәдәләјир. Сејрәк, галын вә гарышыг формада олур. С.-да пиј ифразы гүввәтләнир, дәри сәтһиндә пиј топланыр, пиј вәзиләринин чыхарычы ахачағы кенишләнир, ачылыр. Башын түкү јағланыр, парылдајыр, асанлыгла төкүлүр. Нәтичәдә гадынларда сач сејрәкләшир, кишиләрдә давамлы дазлыг баш верир; ган тәзјигинин јүксәлмәси, векетатив синир системинин позғунлуглары илә мүшаһидә олунур. Пиј ифразы 24—26 јашларда азалыр. Мүаличәси: синир системинин фәалијјәтини нормалашдырмаг (бром, бисмут препаратлары, B_1, B_6 витаминләри, һидротерапија вә с.) вә с.

Әд.: Желтаков М. М., Дәри-зөһрәви хәстәликләр, Б., 1975.

СЕБУ́ (Cebú)—Филиппин архипелагында ада. Саһ. 4,4 мин *км*². Әһ. 1,8 млн. (1975). Сәтһи дағлыгдыр (макс. һүнд. 1073 *м*). Рүтубәтли тропик мешәләр вар. Гарғыдалы, түтүн, чәлтик, шәкәр гамышы вә манго јетишдирилир. Мис филизи, гонур көмүр јатаглары ашкар едилмишдир. Балыг овланыр. Мүһүм шәһәри вә порту Себудур.

СЕБУ́ (Cebú)—Филиппиндә шәһәр вә порт. Себу әјаләтинин инз.м. Себу а.-ндадыр. Бејнәлхалг аеропорт. Әһ. 419 мин (1975). Өлкәнин икинчи (Маниладан сонра) игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзидир. К.т. мәһсуллары е'мал

едилир. Ири кокос јағы ф-ки, нефт е'малы сәнајеси; ун-т (1595) вар.

СЕВА́К (тәхәллүсү, әсл фамилијасы Г а з а р ј а н) Парујр Рафаелович [26.1.1924, индики Арарат р-нунун Чанахчы (индики Советашен) к.—17.6.1971, Јереванда дәфн олунмушдур]—ермәни совет шаири, әдәбијјатшүнас. Филолокија е.д. (1967). «Өлмәзләр һөкм верирләр» (1948), «Мәһәббәт јолу» (1954), «Јенидән сәнинлә» (1957), «Овучла инсан» (1963), «Даим ишыг олсун» (1969) вә с. ше'р китабларында вәтәнпәрвәрлик, мүасирләрин мә'нәви кејфијјәтләринин тәрәннүмү әсас јер тутур. «Сусмајан килсә зәнкләри» (1959) поемасы *Комитаса* һәср едилмишдир. Классик вә мүасир әдәбијјата даир мәгаләләри, Сајат Нова һаггында монографијасы (1969) вар. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Автомобил гәзасында һәлак олмушдур. Доғулдуғу јердә хатирә музеји ачылмыш, 1981 илдән ән'әнәви С. поезија күнләри кечирилир.

Ә с ә р л ә р и: Стихи, М., 1975; Путник. Стихи, Ереван, 1982.

СЕВА́Н, К ө ј ч ә—Ерм.ССР-дә көл (Гафгазда ән бөјүк). Саһ. 1200 *км*², орта дәринлији 28,5 *м*, макс. дәринлији 83 *м*-дир. С. дағарасы чөкәкликдә, тәгр. 1900 *м* һүнд.-дәдир. Шм.-г.-дән Пәмбәк, шм.-ш.-дән Шаһдағ (Севан), ч.-дан Варденис, г.-дән Кегам (Көјәм) силсиләләри илә әһатәләнир. С. ики бурун васитәсилә Бөјүк С. (ч.-ш.-дә; макс. дәринлик 35 *м*) вә Кичик С. (шм.-г.-дә; 83 *м*) һиссәләринә бөлүнүр. Көлә 28 кичик чај төкүлүр, көлдән исә Раздан (Зәнки) чајы ахыр. Сујунун темп-ру сәтһдә ијул-августда 17—19°С, јанвар-февралда 1,5—1,8°С-дир. Орта минераллашма 716 *мг/л*. Шәффафлығы 11 *м*-ә, сәвијјә дәјишкәнлији 60 *см*-ә гәдәрдир. Балыг овланыр. С.-ын вә Разданын сујундан *Севан су-електрик стансијалары каскадында* истифадә едилир. С.-ын сујуну артырмаг мәгсәдилә Арпачајдан көлә су ахытмаг үчүн тунел (уз. 48,6 *км*) чәкилмишдир (1980). С. вә әтрафы күтләви истираһәт вә туризм јери, милли паркдыр (1978 илдән).

СЕВА́Н — Ерм.ССР-дә шәһәр. Севан р-нунун мәркәзи. Севан көлүнүн шм.-г. саһилиндәдир. Д.ј. ст. Автомобил јоллары говшағы. Ичрачы механизмләр, електрик-шүшә изолјаторлары, түтүн-ферментасија з-длары, јејинти сәнајеси, СЕС вә с. вар.

СЕВА́Н КУРГА́Н ГӘБИРИСТАНЫ—Ерм.ССР-дә, Севан көлүнүн шм.-г. саһилиндәки *Лчашен* к. јахынлығында е.ә. 2-чи миниллијин 2-чи јарысына аид археоложи абидә. 1956 илдә ашкар едилмишдир. Ичма үзвләринин вә тајфа башчыларынын гәбирләри тәдгиг едилмиш, силаһ вә әмәк аләтләри, икитәкәрли дөјүш арабалары, харратлыг мә'мулатлары, ојма дашлар, бәдии керамика вә с. тапылмышдыр. Бах һәмчинин *Лчашен*.

СЕВА́Н СИЛСИЛӘСИ—Азәрб.ССР вә Ерм.ССР-дә дағ силсиләси; бах *Шаһдағ силсиләси*.

СЕВА́Н СУ-ЕЛЕКТРИК СТАНСИЈАЛАРЫ КАСКАДЫ, С е в а н-Р а з д а н к а с к а д ы—Севан көлүндән (Ерм.ССР) ахан Раздан чајы үзәриндә СЕС-ләр групу. Каскад 6 (Севан, Атарбекјан, Күмүш, Арзни, Канакер вә Јереван) ст.-дан ибарәтдир; үмуми күчү 556 мин *квт*-дыр; илдә 2,3 млрд. *квт-саат* електрик енержиси истеһсал едир. Тикинтисинә 1930 илдә башланмыш, 1962 илдә Јереван СЕС-ин там күчү илә ишә салынмасы нәтичәсиндә баша чатмышдыр. Каскадын електрик ст.-лары Севан көлүнүн сүн'и су ахымындан вә Раздан чајынын тәбии ахымындан истифадә едир. С. СЕС К.-нын електрик енержиси Ерм.ССР Бирләшмиш Енеркетика Системинә (Загафгазија Бирләшмиш Енеркетика Системинә дахилдир) верилир вә респ. сәнајесиндә, еләчә дә Арарат дүзәнлијиндә 100 мин *һа*-дан чох торпағын суварылмасында истифадә олунур.

СЕВАСТЈА́НОВ Витали Иванович (д. 8.7.1935, Свердловск вил., Красноуралск ш.)—ССРИ тәјјарәчи-космонавты, техника елмләри намизәди (1965). Ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1970, 1975). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1978). Бејнәлхалг Астронавтика Академијасынын һәгиги үзвү. 1963 илдән Сов.ИКП үзвү. 1959 илдә С. Орчоникидзе ад. Москва Авиасија Ин-туну битирмишдир. 1967 илдән космонавтлар дәстәсиндәдир. 1970 ил ијунун 1—19-да борт мүһәндиси кими «Сојуз-9» кәмисиндә (А. Г. *Николајевлә* бирликдә), 1975 ил мајын 24-дән ијулун 26-дәк «Сојуз-18» кәмисиндә (јенә дә борт мүһәндиси кими), һәмчинин «Салјут-4»—Сојуз-18» космик комплексиндә (мајын 26-да космик кәмиләр бирләшдириләндән сонра) космосда учушда олмушдур (П. И. *Климукла* бирликдә). О, ССРИ ЕА-нын Сиолковски ад. гызыл медалына, Даниел вә Флоренс Һуггенкејм мүкафатына, Гагарин ад. гызыл медала вә де ла Во (ФАИ) медалына лајиг көрүлмүшдүр. 2 дәфә Ленин ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Бах һәмчинин «*Салјут*», «*Сојуз*».

СЕВАСТО́ПОЛ—УССР Крым вил.-идә шәһәр. Дәниз порту. Крым ј-анын ч.-г.-индә, Гара дәнизин бир нечә бухтасы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Автомобил јоллары говшағы. Әһ. 328 мин (1983).

Севастопол. Дәнизкәнары.

Гәдимдә С. р-нунда антик Херсонес ш. мөвчуд олмушдур. Әсасы, Крым Русијаја бирләшдирилдикдән (1783) сонра һәрби дәниз порту вә гала кими гојулмушдур. Илк вахтлар бухтанын саһилиндәки кәндин ады илә Ахтиар (ағ сылдырым), 1784 илдән С. (јун. мә'насы «мөһтәшәм шәһәр») адланмышдыр. 1804 илдә Гара дәнизин әсас һәрби порту е'лан олунмушду. Крым мүһарибәсиндә (1853—56) *Севастополун мудафиәси* (*1854—55*) рус һәрби сәнәтинин парлаг нүмунәсидир. 1902 илдә с.-д. фәһлә тәшкилаты, 1903 илдә РСДФП-нин Севастопол Комитәси, 1904 илдә РСДФП-нин һәрби тәшкилаты јаранды. 1905 илин нојабрында *Севастопол үсјаны* (*1905*) баш верди. Совет һакимијјәти 1917 ил декабрын 16(29)-да гурулмушдур. Вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә мүдахиләчиләр вә ағгвардијачылар С.-у тутмушдулар. Бөјүк Вәтән мүһарибәси заманы С. гәһрәманчасына мүдафиә олунмушдур [бах *Севастопол мудафиәси* (*1941—42*)]. 1944 илдә С. дүшмәндән азад едилди. С. Гырмызы Бајраг (1954) вә Октјабр Ингилабы (1983) орденләри илә тәлтиф едилмиш, 1965 илдә *гәһрәман шәһәр* ады алмышдыр.

С. Крым вил.-нин мүһүм сәнаје мәркәзләриндәндир. Чиһазгајырма, јејинти (хүсусилә балыг вә балыг консерви), јүнкүл, мә'дән (әтрафында) вә с. сәнаје мүәссисәләри, ДРЕС вар.

Әсас тикилиләри: драм театры (1954—56), «Украјна» меһманханасы (1962—63), Остријаков (1973) вә Тәјјарәчиләр (1975) күчәләриндәки јашајыш евләри ансамбллары. Ме'марлыг абидәләри: Петропавлов килсәси (1843), Граф порту (1846). 1954 илдә «Севастополун мүдафиәси» панорамасы (1902—04, рәссам Ф. А. Рубо вә б.) јенидән ачылмышдыр. С.-да В. И. Ленинин, Л. Н. Толстојун, П. С. Нахимовун вә б.-нын һејкәлләри, шәһәрин фашистләрдән азад едилмәси шәрәфинә чохлу абидә гојулмушдур (о чүмләдән Сапун-Горада «77-чи Азәрбајчан дивизијасына», тунч, гранит, 1975, һејкәлтәраш Ө. Елдаров).

С.-да чиһазгајырма ин-ту, елми-тәдгигат ин-тлары, Дәниз рәсәдханасы, 2 театр, С.-ун гәһрәманчасына мүдафиәси вә азад едилмәси музеји, Гара Дәниз Донанмасы, Херсонес тарих-археолокија, рәссамлыг музејләри, аквариум вә с. вар.

Әд.: М о р г у н о в П. А., Героический Севастополь, М., 1979; Т и м о ф е е в А. И., Севастополь выходит на баррикады. Исторический очерк, 2 изд., Симферополь, 1980.

СЕВАСТО́ПОЛ МУДАФИӘСИ (1854—55) —Крым мүһарибәсиндә(1853—56) рус Гара дәниз донанмасынын башлыча базасы Севастополун гәһрәманчасына мудафиәси (1854, 25 сентјабр — 1855, 8 сентјабр). Адмирал А. С. Меншиковун команданлы-

ғы илә рус гошунлары Алма чајы саһилиндә мәғлубијјәтә уғрајараг әввәлчә Севастопола, сонра исә Бағчасараја кери чәкилдиләр. Сентјабрын 25-дән мүһасирә вәзијјәтиндә е'лан едилән Севастопол гарнизону (тәгр. 7 мин нәфәр) инкилис-франсыз гошунларынын (67 мин нәфәр) зәрбәси алтында галды. Дүшмән дөјүш кәмиләринин сајына көрә 3 дәфәдән чох, бухар кәмиләринин сајына көрә исә 9 дәфә рус донанмасындан үстүн иди. Инкилис-франсыз гошунларынын Севастополу сүр'әтли һүчумла тутмаг үчүн гәтијјәт көстәрмәмәләри рус командалығына (донанманын рәиси витсе-адмирал В. А. *Корнилов* вә ескадра команданы адмирал П. С. *Нахимов*) шәһәрин мүдафиәси үчүн тә'чили тәдбирләр көрмәјә имкан верди. Сентјабрын 23-дә Севастопол бухтасынын кирәчәјиндә 5 көһнә хәтт кәмиси вә 2 фрегат батырылды, кәмиләрин һеј'әтиндән 22 баталјон тәшкил едилди. 20 мөһкәмләндирилмиш мәнтәгә јарадылды. Гыса мүддәтдә дәрин ешелонлашдырылмыш мүдафиә системи јарадылды. Русијада илк дәфә олараг блиндажлардан истифадә едилди.

Севастопол мүдафиәчиләринин тәти вә дүшүнүлмүш әмәлијјатлары нәтичәсиндә октјабрын 17-дә дүшмәнин шәһәри бомбардман едән бүтүн батарејалары мәһв едилди, 50 кәмиси Севастополдан узаглашмаға мәчбур олду. Һәмин күн өлүмчүл јараланмыш Корнилову Нахимов әвәз етди. Нојабрын 5-дә рус гошунлары Инкерман тәрәфдән инкилисләрин мөвгејинә һүчума башладылар [бах *Инкерман вурушмасы* (*1854*)]. 1855 илин мајында 85 мин нәфәрлик рус ордусуна гаршы дуран дүшмән гүввәләринин сајы 175 мин нәфәрә чатды. Ијулун 10-да П. С. Нахимов өлүмчүл јараланды. Сентјабрын 5-дә Севастопол 6-чы дәфә күчлү бомбардмана мә'руз галды. Кәркин дөјүшләрдән сонра инкилис-франсыз гошунлары *Малахов Курганы* (мүдафиәсинә В. И. *Истомин* рәһбәрлик едирди) тутду (8 сентјабр). С. м. дөврүндә дүшмәнин иткиси тәгр. 73 мин нәфәр, рус гошунларынынкы исә тәгр. 102 мин нәфәр олду. 349 күн давам етмиш С. м. рус һәрби сәнәтинин инкишафында јени сәһифә ачды, рус әскәрләринин јүксәк мә'нәви дөјүш кејфијјәтләрини бүтүн дүнјада шөһрәтләндирди. Ф. А. Рубонун «Севастополун мүдафиәси» панорамасы (1902—04) С.м.-нә һәср олунмушдур.

Әд.: Логовский А. Н., Оборона Севастополя (1854—1855 гг.), М., 1948; Зверев Б. И., Севастопольская оборона. 1854—1855, М., 1956.

СЕВАСТО́ПОЛ МҮДАФИӘСИ (1941—42)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә Гара дәниз донанмасынын башлыча базасы олан Севастопол ш.-нин гәһрәманчасына мүдафиәси (1941, 30 октјабр—1942, 4 ијул). 1941 ил октјабрын 30-у—нојабрын 26-да Севастопол мүдафиә р-нунун азсајлы һиссәләри алман-фашист гошунларынын өн һиссәләри илә дөјүшә кирәрәк, саһил мүдафиә вә кәми артиллеријаларынын, донанма авиасијасынын көмәји илә дүшмәнин сүр'әтли һүчумла Севастополу әлә кечирмәк чәһдләрини дәф етдиләр. Нојабрын әввәлиндә Гара дәниз донанмасынын команданы витсе-адмирал Ф. С. *Октјабрскинин* башчылығы илә Севастопол Мүдафиә Рајону (СМР) јарадылды; Севастопол гарнизонунун һиссәләри, Гара дәниз донанмасынын кәмиләри вә авиасијасы, элаһиддә Приморје ордусу (кенерал И. Ј. Петров) СМР-на дахил едилди. СМР-нун гүввәләри 8 ај әрзиндә алман-фашист гошунларынын 3 бөјүк һүчумуну (1941, 5 нојабр вә 17 декабр, 1942, 7 ијун) гәһрәманлыгла дәф етдиләр; дүшмән чанлы гүввә вә техника чәһәтдән ағыр тәләфата уғрадылды. Јалныз Али Баш Командалыг Гәраркаһынын 1942 ил 3 ијул тарихли әмриндән сонра Севастопол мүдафиәчиләри шәһәри тәрк етдиләр. 1944 илин јазында совет гошунлары вә донанмасы Севастополу алман-фашист ишғалчыларындан азад етди [бах *Крым әмәлијјаты* (*1944*)]. С. м. Бөјүк Вәтән мүһарибәси тарихинә, узун сүрән вә кәркин мүдафиә кедишиндә совет халгынын вә онун силаһлы гүввәләринин күтләви гәһрәманлыг вә фәдакарлығынын нүмунәси кими дахил олмушдур. 1942 ил декабрын 22-дә ССРИ Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти «Севастополун мүдафиәсинә көрә» медалыны тә'сис етмишдир. С.м.-ндә Азәрб.-ын оғул вә гызлары да бөјүк рәшадәт нүмунәләри көстәрмишләр (А. Аббасов, Г. Мәммәдов, Б. Кәримов, Һ. Һәсәнов, Һ. Һачыјев, А. Һејдәров, Ә. Һәсәнова, Ш. Әһмәдова, З. Рзајева, Л. Назаренко вә б.). 1941/42 илин гышында Севастопол мүдафиәчиләринә көмәк мәгсәдилә Керч ј-а-нын әлә кечирилмәси уғрунда апарылан десант әмәлијјатларында 51-чи ордунун тәркибиндә *Јетмиш једдинчи Азәрбајчан дивизијасы* да фәал иштирак етмишдир.

Әд.: Жидилов Е. И., Мы отстаивали Севастополь, М., 1960; 77-я Симферопольская, Б., 1974; Огненные дни Севастополя, 2 изд., Симферополь, 1982.

СЕВАСТО́ПОЛ ҮСЈАНЫ (1905)—*Русијада 1905—07 илләр ингилабы* дөврүндә Гара дәниз донанмасында ән бөјүк силаһлы чыхыш. 2000-дән чох матрос, әскәр вә порт фәһләси иштирак едирди. Үсјана рәһбәрлик үчүн матрос, әскәр вә фәһлә депутатлары Совети сечилмишди. Севастопол с.-д. һәрби тәшкилаты вахтсыз башлајан бу чыхыша мүтәшәккил характер вермәјә чалышырды. Тезликлә бир нечә крејсер вә мина кәмиси дә үсјанчылара гошулду. Совет чар һөкумәтинә Мүәссисләр мәчлиси чағырылмасы, респ. гурулмасы, 8 саатлыг иш күнү вә с. барәдә тәләбләр верди. Үсјанын һәрби рәһбәри лејтенант П. П. *Шмидт* нојабрын 15-дә «Очаков» крејсериндә гырмызы бајраг галдырды. Онун командалығы алтында 2200 нәфәрдән чох һеј'әти олан 12 һәрби кәми вар иди. Болшевикләрин үсјаны силаһлы мүбаризә јолуна кечирмәк чәһдләринә бахмајараг, Советин пассив мүдафиә тактикасы, матросларын бир һиссәсинин гәтијјәтсизлији вә тәрәддүд етмәси үсјанын мәғлубијјәтинә сәбәб олду. Јүзләрлә адам чәзаландырылды. Шмидт вә онун 3 нәфәр јахын көмәкчиси 1906 илин мартында Березан а.-нда күлләләнди. В. И. Ленин үсјан јатырыландан сонра јазмышды: «Крым үсјаны мәғлуб едилмишдир, Русија үсјаны мәғлубедилмәздир» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 12, сәһ. 123).

Әд.: Смолис Г. В., Краухов П. В., «Севастопольский пожар», «Вопросы истории», 1975, № 11.

СЕВЕРЈАНЛАР—1-чи миниллијин сонларында Десна, Сејм, Сула чајлары бојунда мәскунлашмыш шәрги славјан тајфа групу. 8—9 әсрләрдә хәзәрләрә бач вермишләр. 9 әсрин сонларында Кијев Рус дөвләтинин тәркибинә дахил олмушдулар. Сонунчу дәфә адлары 1024 ил һадисәләри илә әлагәдар салнамәдә чәкилир. С.-а аид хејли археоложи абидә (јашајыш мәскәни, өлүләрин јандырылмыш һалда дәфн едилдији курганлар вә с.) ашкар едилмишдир. Әкинчилик, малдарлыг вә с. илә мәшғул олмушлар.

СЕВЕРКИ́Н Васили Михајлович (19.9.1765, Петербург—29.11.1826, Петербург)—рус минералогу вә кимјачысы.

Петербург ЕА минералокија кафедрасынын адјункту (1789) вә проф. (акад.; 1793) олмушдур. Әсәрләри, әсасән, минералокија, кимја вә технолокијаја һәср олунмушдур. Минералокијада кимја истигамәтини инкишаф етдирмишдир. С. 1798 илдә илк дәфә паракенезис анлајышыны гыса вә дүрүст ифадә етмишдир. Јанманын оксикен нәзәријјәсини тәблиғ едән илк рус алимләриндәндир. «Технолокија журналы»нын әсасыны гојмуш вә онун редактору (1804 илдән) олмушдур. Петербург минералокија чәмијјәтини јарадanлардан (1817) биридир. Стокһолм ЕА-нын үзвү иди.

Әд.: Уткова Н. Н., Фигуровский Н. А., Василий Михайлович Севергин. 1765—1826 гг., М., 1981.

СЕВЕРЛӘР (Severi)—Рома императорлары сүлаләси [193—235]. С.-ин нүмајәндәләри Септими Север [193—211], Каракалла [211—217], Кета [211—212], Елагабал (Һелиогабал) [218—222], Александр Север [222—235]. С. гулдарларын кениш даирәләринин мәнафејини горујан һәрби-бүрократик монархија јаратмышдылар. С.-ин сијасәти (Александр Север истисна олмагла) сенат әлејһинә јөнәлмишди.

СЕ́ВЕРН (Severn) — Б. Британијада чај. Уз. 310 *км* (естуариси илә 390 *км*). Һөвзәсинин саһ. 21 мин $км^2$. Кембри д-рынын ш. јамачларындан башланыр. Бристол көрфәзинә төкүлүр. Әсасән, јағыш сулары илә гидаланыр. Орта су сәрфи тәгр. 250 $м^3/сан$. Стаурпорт ш.-нәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. Каналлар ону Темза, Трент, Мерси чајлары илә әлагәләндирир. Вустер, Глостер вә с. ш.-ләр С. саһилиндәдир.

СЕ́ВЕРНАЈА ЗЕМЛЈА́—Тајмыр ј-а-ндан шм.-да, Кара дәнизи илә Лаптевләр дәнизи арасындакы сәрһәддә архипелаг. Материкдән Вилкитски боғазы васитәсилә ајрылыр. Дөрд бөјүк (Октјабр Ингилабы, Болшевик, Комсомолетс, Пионер) вә бир нечә кичик ададан ибарәтдир. Үмуми саһ. тәгр. 37 мин $км^2$. Әсасән, гумдашы, киллишист вә филлитләрдән тәшкил олунмушдур. Бөјүк адалар һүнд. 965 *м*-ә чатан алчаг дағлыг релјефә маликдир. Адаларын тәгр. 45%-и бузлагларла өртүлүдүр. Иглими Арктика типлидир. Јајда тез-тез думан олур. Иллик

јағынты 150—450 *мм*. Биткиләри вә торпаглары зәиф инкишаф етмишдир. Характер һејванлары: лемминг, тундра түлкүсү, ағ ајы, шимал маралы. Саһил суларында суити, морж, ағ делфин, гајалыгларда исә «гуш базарлары» вар. С.З.-ны 1913 илдә Б. А. *Вилкитскинин* башчылыг етдији експедисија кәшф етмишдир.

«СЕ́ВЕРНАЈА ПО́ЧТА» — күндәлик гәзет, Русија Дахили Ишләр Назирлијинин органы. 1862—68 илләрдә Петербургда нәшр едилмишдир. Мүхалифәтчи мәтбуатла мүбаризә үчүн јарадылмышды. Әсасән, сарај хәбәрләрини, дөвләт сәрәнчамларыны дәрч едирди. Редакторлары (мүхтәлиф вахтларда) А. В. Никитенко, И. А. *Гончаров* вә б. олмушлар. 1869 илдән «Правителственны вестник»лә әвәз едилмишди.

«СЕ́ВЕРНАЈА ПЧЕЛА́»—рус сијаси вә әдәби (1838 илдән) гәзети. 1825—64 илләрдә Петербургда чыхмышдыр. Нашири Ф. В. Булгарин (1831—59 илләрдә Н. И. Гречлә биркә) олмушдур. «С.п.» декабристләр үсјанынадәк (1825) либерал мөвге тутмуш, 1826 илдән монархизм вә иртичанын чарчысына чеврилмиш, 1860 илдән истигамәтини дәјишиб, сәһифәләриндә демократ јазычыларын әсәрләринә јер вермишдир.

СЕ́ВЕРНЫ Андреј Борисович (д.11. 5.1913, Тула) — совет астрофизики.

ССРИ ЕА акад. (1968; м. үзвү 1958), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1973), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. 1952 илдән *Крым Астрофизика Рәсәдханасынын* директорудур. Елми тәдгигатлары улдузларын дахили гурулушуна, Күнәш физикасына вә улдузларын магнит саһәләринин тәдгигинә аиддир. С.-нын лајиһәси әсасында дүнјада ән бөјүк гүлләли телескоплардан бири гурашдырылмыш, онун иштиракы илә бир чох чиһаз јарадылмыш вә тәкмилләшдирилмишдир (интерференсија-полјаризасија сүзкәчи, Күнәш телескопу үчүн магнитограф вә с.). Күнәш алышмаларынын вә б. гејри-стасионар просесләрин кәмијјәтчә спектрал тәдгигини илк дәфә С. апармыш, һәмин алышмаларын јаранмасынын фәал областларда магнит саһәләринин гурулушу илә сых әлагәдә олдуғуну ашкар етмишдир. С. көстәрмишдир ки, Күнәшин үмуми магнит саһәси онун сәтһиндә низамсыз пајланмыш магнит елементләриндән ибарәтдир. Тәкмилләшмиш Күнәш магнитографы илә улдузлары мүшаһидә едәрәк бир чох улдузда зәиф магнит саһәси ашкар етмишдир. Онун рәһбәрлији илә Күнәшин 2 *саат* 40 *дәг* периодлу пулсасијасы кәшф олунмушдур. 1964—70 илләрдә Бејнәлхалг Астрономија Иттифагынын витсе-президенти олмушдур. С. 2 дәфә Ленин ордени, 5 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Колчинский И. Г., Корсунь А. А., Родригес М. Г., Астрономы, Киев, 1977.

СЕВЕРОДВИ́НСК (1938—57 илләрдә Молотовск)—РСФСР Архангелск вил.-ндә шәһәр (1938 илдән). Д.ј.ст. Ағ дәниз саһилиндә, Шимали Двина чајынын мәнсәбиндәдир. Әһ. 219 мин (1983). Јол машынлары з-ду, ағач е'малы, јејинти, јүнкүл, тикинти материаллары сәнајеси мүәссисәләри; политехникум, театр вә с. вар. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур (1983).

СЕВЕРОДОНЕ́ТСК—УССР Ворошиловград вил.-ндә шәһәр (1958 илдән). Северски Донетс чајы саһилиндәдир. Әһ. 120 мин (1983). Кимја, машынгајырма, ағач е'малы, тикинти материаллары, јејинти сәнајеси мүәссисәләри; елми-тәдгигат ин-тлары вә с. вар.

СЕ́ВЕРО-КУРИ́ЛСК—РСФСР Сахалин вил.-ндә шәһәр. Северо-Курилск р-нунун мәркәзи. Парамушир а.-ндадыр (Курил а-ры). Балыгчылыг порту. Балыг комбинаты вар.

СЕВЕРОМО́РСК—РСФСР Мурманск вил.-ндә шәһәр. Кола көрфәзиндә порт. Әһ. 52 мин (1982). Јејинти сәнајеси, балыг сәнајесинә хидмәт мүәссисәләри вар.

СЕВЕРОУРА́ЛСК — РСФСР Свердловск вил.-ндә шәһәр. Вагран чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Боксит истеһсалы мәркәзидир. С. р-нунда дәмир филизи чыхарылыр. Мешә сәнајеси вар.

СЕ́ВЕРСК КНЈАЗЛЫҒЫ—Чернигов (Чернигов-Северски) торпағында удел кнјазлығы. Мүстәгил удел кими 1096 илдә јаранмышды. Илк кнјазы Олег Свјатославич, пајтахты Новгород-Северск иди. Көчәриләрә, хүсусилә 12 әсрдә гыпчаглара гаршы инадлы мүбаризә апармышдыр. С.к.-нын кнјазларындан биринин гыпчаглар үзәриндә јүрүшү «Игор полку һаггында дастан»да тәсвир едилмишдир. 12 әсрин сонунда С.к. хырда кнјазлыглара парчаланмышды. 14 әсрин сону—15 әсрдә Новгород-Северск Бөјүк Литва кнјазлығынын удели иди. 1503 илдә С.к. Рус дөвләтинә бирләшдирилмиш, 1618—48 илләрдә Полшанын тәркибиндә олмушдур. Андрусово барышығына (1667) әсасән гәти сурәтдә Русијаја кечмишдир.

СЕ́ВЕРСКИ ДОНЕ́ТС—РСФСР-дә вә УССР-дә чај. Дон чајынын сағ голу. Уз. 1053 *км*, һөвзәсинин саһ. 98,9 мин *км*^{2}. Белгород ш.-нәдәк гаршысы бәндләрлә кәсилмишдир. Су анбары јарадылмышдыр. Мәнсәби јахынлығында 3 гола ајрылыр. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Декабрдан апреләдәк донмуш олур. Әсас голлары: Оскол, Ајдар, Калитва. Кәмичилијә јарарлыдыр. Белгород, Донетск ш.-ләри С.Д. саһилиндәдир. С.Д.—Донбас каналы чәкилмишдир.

СЕ́ВЕРТСОВ Алексеј Николајевич (23.9.1866, Москва—19.12.1936, Москва)—совет биологу. ССРИ ЕА (1920 илдән) вә УССР ЕА акад. (1925). Н. А. *Севертсовун* оғлу. 1899 илдән Јурјев (индики Тарту), 1902 илдән Кијев, 1911—30 илләрдә Москва ун-тләринин проф. олмушдур. 1930 илдә С.-ун тәшәббүсү вә иштиракы илә ССРИ ЕА системиндә тәкамүл морфолокијасы лабораторијасы јарадылды (индики ССРИ ЕА А. Н. Севертсов ад. Һејванларын Тәкамүл Морфолокијасы вә Еколокијасы Ин-ту).

С.-ун онурғалы һејванларын башынын метамеријасына (1891—1901) вә чүт әтрафларынын мәншәјинә (1900, 1908, 1926), һәмчинин ибтидаи онурғалыларын тәкамүлүнә (1916—27) һәср едилмиш тәдгигаты дүнја әһәмијјәти кәсб етмишдир. О, филокенезин өјрәнилмәсиндә бүтүн органлар системинин гурулушуну, инкишафыны вә функсионал әһәмијјәтини өјрәнмәјин зәрури олдуғуну көстәрмишдир. С. һејванларын тәкамүлү морфолокијасынын банисидир. О, биоложи, морфофизиоложи тәрәгги вә тәнәззүлүн истигамәтини, јолларыны ајдынлашдырмыш, орган вә функсијаларын филокенетик дәјишилмәси типләринә, филокенетик коррелјасијалара даир тә'лим вермишдир. 1969 илдә ССРИ ЕА С. адына мүкафат тә'сис етмишдир.

Әсәри: Собр. соч., т. 1—5, М.—Л., 1945—50.

СЕ́ВЕРТСОВ Николај Алексејевич (5.11.1827, Воронеж—7.2.1885, Воронеж јахынлығында)—рус зоологу, зоочоғрафы вә сәјјаһы. К. Ф. *Рулјенин* шакирди. 1857—79 илләрдә Тјаншанын мәркәзи һиссәсини, Гызылгум сәһрасыны тәдгиг етмиш, Памирин флора вә фаунасына даир чохлу материал топламышдыр. Орта Асија тәбиәтинин илк комплекс-чоғрафи характеристикасыны вермишдир. Палеарктиканын зоочоғрафи бөлкү принсипләрини вә онун еколожи әсасларыны тәдгиг етмишдир. Дарвинизмин тәблиғатчысы олмушдур. С. 12 мин нүсхәдән ибарәт зәнкин гуш коллексијасы јаратмышдыр. I Пјотр сыра д-рында зирвә, Памир вә Заили Алатаусунда бузлаг, һәмчинин бә'зи һејван вә битки нөвләри С.-ун шәрәфинә адландырылмышдыр.

Әсәрләри: Орнитология и орнитологическая география Европейской и Азиатской России, СПБ, 1867; Орографический очерк Памирской горной системы, СПБ, 1886.

Әд.: Семенов-Тян-Шанский А. П., Воспоминания о Н. А. Северцове, «Природа», 1980, № 7.

СЕВИ́ЛЈА (Sevilla)—Испанијанын ч.-унда шәһәр. Севилја әјаләтинин инз.м. Ири д.ј. говшағы вә дәниз порту. Әһ. 613 мин (1976). Өлкәнин мүһүм тичарәт, сәнаје вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Машынгајырма, кимја, тохучулуг, јејинти, дәри, шүшә, кағыз сәнајеси мүәссисәләри; ун-т, аеропорт (Сан-Паблода) вар. Ме'марлыг абидәләри: Мавританија үслубунда гәср (12 әсрин сону), 13—14 әсрләрә аид готик килсәләр (Сан-Исидоро, Сан-Хил вә с.), сон готика үслубунда баш килсә (1402—1506; килсәдә 16—18 әсрләрә аид испан инчәсәнәтинин зәнкин коллексијасы топланмышдыр), «Каса де Пилатос» (*мудехар* үслубу илә «аловланан готика»нын ујғунлашдырылмасы; 15 әсрин сону—1553), «Каса Лонха» (биржа, 1583—98) бинаалары, 17—18 әсрләрә аид килсәләр вә с.

СЕВОРТЈА́Н Ерванд Владимирович (22.10.1901, Јалта—23.3.1978, Москва)—совет түркологу. Филолокија е.д. (1967), проф. (1968). РСФСР әмәкдар елм хадими, Бејнәлхалг Урал-Алтај Чәмијјәтинин үзвү (1957), Түрк Дил Гурумунун (Түркијә) м. үзвү (1967). Түрк, Крым-татар вә Азәрб. дилләринә даир әсәрләрин мүәллифидир. Азәрб. дилчилији үзрә елми кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Глаголообразование в азербайджанском языке, М., 1962; Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, М., 1966; Этимологический словарь тюркских языков, кн. 1—3, М., 1974—80.

СЕВР (Sèvres)—Франсада, О-де-Сен департаментиндә шәһәр. Сена чајы саһилиндәдир. Әһ. 21 мин (1975). Бәдии чини мә'мулаты истеһсал олунур. Милли керамика музеји вар. Бејнәлхалг өлчү вә чәки бүросу С.-дәдир.

СЕВР СУЛҺ МУГАВИЛӘСИ (1920)—султан Түркијәси илә Биринчи дүнја мүһарибәсиндә (1914—18) галиб кәлмиш «башлыча мүттәфиг дөвләтләр» (Б. Британија, Франса, Италија, Јапонија) вә Түркијәјә гаршы вурушмуш дикәр дөвләтләр арасында Севр ш.-ндә (Парис јахынлығында) августун 10-да имзаланмышдыр. С.с.м.-нин әсасыны *Сајкс-Пико мугавиләсинин* (*1916*) шәртләри тәшкил едирди. Тәкчә Османлы империјасынын әразиләринин деһил, һәм дә түрк торпагларынын бөлүшдүрүлмәсини нәзәрдә тутурду. Антанта дөвләтләри һәлә 1920 илин јазында Түркијәнин бөлүшдүрүлмәси һаггында мүгавиләнин мәтнини һазырламышдылар [бах *Сан-Ремо конфрансы* (*1920*)]. С.с.м.-нә әсасән Фәләстин вә Ираг Б. Британијанын, Сурија вә Ливан исә Франсанын мандатлығы алтына кечирди; Түркијә Әрәбистан ј-а вә Шимали Африкаја гаршы иддиаларындан, Күрдүстан вә Судандан имтина етмәјә мәчбур олур, Инкилтәрәнин Кипри илһаг етмәсини, һәмчинин Инкилтәрәнин Мисир, Һичаз әмирлији, Франсанын исә Мәракеш вә Тунис үзәриндә протекторатлығыны танызырды; Додеканес а-ры Италијаја, Әдирнә вә Келиболу илә бирликдә Шәрги Фракија Јунаныстана, Анадолу вил.-нин ч.-ш.-и «мүстәгил Күрдүстан»а, әксәр сәрһәд әразиләри исә дашнак Ермәнистанына верилирди. Түркијәнин әлиндә галан Дахили Анадолунун мәркәзи Ангара олан кичик бир саһәси үчүн мүәјјән мәһдудијјәтләр вә ағыр шәртли тәәһһүдләр гојулурду. С.с.м. Түркијәдә милли азадлыг һәрәкатына күчлү тәкан верди (бах *Камалчылар ингилабы*).

Өлкәдә күтләви антиимпериалист һәрәкатына вә Совет Русијасынын көмәјинә архаланан Түркијә, Антанта өлкәләри арасындакы ихтилафлардан истифадә едәрәк, *Лозанна конфрансында* (*1922—23*) С.с.м.-нин ләғв едилмәсинә наил олду.

Әд.: Һүсејнов Г. Һ., Ататүрк дөврүндә Түркијәнин харичи сијасәтинә даир, Б., 1970, сәһ. 34—42; Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне, М., 1927; Миллер А. Ф., Ближний Восток после первой мировой войны (1918—1923 гг.). Севр и Лозанна, М., 1945.

СЕВСК—РСФСР Брјанск вил.-ндә шәһәр. Севск р-нунун мәркәзи. Сев чајы саһилиндәдир. Јағ-пендир, тәрәвәзгурутма, кәндир з-длары вар. 1146 илдән мә'лумдур.

СЕВУНС (тәхәллүсү; әсл фамилијасы Григорјан) Гарекин Севијевич (3.2.1911, индики Ерм.ССР, Корус р-ну, Хндзореск к.—13.1.1969, Јереван) — ермәни совет јазычысы. 1932 илдән Сов.ИКП үзвү. 1922—41 илләрдә Бакыда јашамыш, В. И. Ленин адына АПИ-ни битирмишдир (1941). Илк һекајәси («Әһмәд») 1928 илдә дәрч олунмушдур. «Өлкәјә доғру» (1935) һекајә топлусу вә «Бухтада» (1938) романы фәһлә синфинә һәср едилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Совет Ордусу сыраларында Иранда олмушдур. «Иран гејдләри»ндә (1949), «Теһран» (китаб 1—2, 1951) романында Иран халгларынын милли вә сосиал азадлыг уғрунда мүбаризәси әксини тапмышдыр. «Әсирләр» (1958) романы совет адамларынын Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндәки гәһрәманлығындан бәһс едир. 2 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Теһран, китаб 1—2, Б., 1963; Пленники, Ереван, 1960; Русалка. Рассказы, М., 1969; В бухте, М., 1970.

СЕГАРЕ́ЛЛИ (Segarelli) Керардо (?, Алсено, Пјаченса ш. јахынлығында—18.7.1300, Парма)—кәндли, Италијада апостоликләр тәригәтинин баниси. 13 әсрин орталарында әмлак бәрабәрлији һаггында тә'лимлә чыхыш етмиш, католик руһаниләринин биһудә һәјат тәрзини, тамаһкарлығыны писләдијинә көрә Шимали Италијада чохлу тәрәфдар газанмышды. Папа VIII Бонифасинин сәрәнчамы илә јандырылмышдыр.

СЕ́ГЛЕД (Segléd)—Мачарыстанда шәһәр. Пешт медјесиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 38 мин (1976). К.т. мәһсуллары истеһсал олунур. К.т. машынгајырмасы мүәссисәләри вар. Бағчылыг вә үзүмчүлүк р-нунун мәркәзидир.

СЕГМЕ́НТ (лат. segmentum—парча, золаг)—1) вәтәрин мүстәви әјридән ајырдығы һиссә. 2) Кәсән мүстәвинин чисимдән ајырдығы һиссә (бах *Күрә сегменти, Интервал вә сегмент*).

СЕГМЕНТА́СИЈА—бах *Метамерија.*

СЕ́ГНЕР ЧАРХЫ—ахан сујун реактив тә'сиринә әсасланан гурғу. Мачар алими J. A. Сегнер (J. A. Segner) ихтира етмишдир (1750). Һидравлик турбинин охшарыдыр. С.ч. силиндрик (*а*) вә конусвары (*б*) олур. Силиндрик вә ја конусвары бору симметрија оху (дајаг) әтрафында сәрбәст фырлана билир. Борунун ашағы һиссәсинә јанлардан кичик диаметрли, ачыг учлары әкс истигамәтдә јөнәлдилмиш, дүзбучаглы ики үфүги бору бәркидилир. Борулардан су ахдыгда јаранан чүт реактив гүввәнин моменти С.ч.-ны фырладыр. С.ч.-ндан реактив гүввәнин вә чүт гүввәләр моментинин нүмајиш етдирилмәсиндә, һәмчинин биткиләрин суварылмасында истифадә олунур.

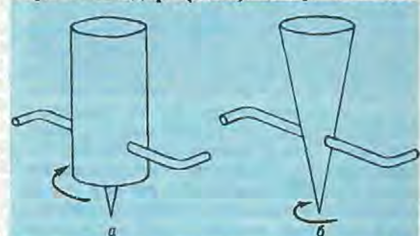

СЕГНЕ́Т ДУЗУ—*чахыр туршусунун* икигат дузу, $KOOC(CHOH)_2COONa \cdot 4H_2O$. Рәнксиз кристал маддә; суда јахшы һәлл олур, 55,6°С-дә парчаланыр. Ону кәшф етмиш (1655) франсыз әчзачысы Е. Сенјетин (E. Seignette, 1632—1698) шәрәфинә С.д. адланыр. Хүсуси диелектрик хассәли маддәләр синфинин (бах *Сегнетоелектрикләр*) ады «С.д.» термининдән көтүрүлмүшдүр, чүнки һәмин хассәләр илк дәфә (Валашек, 1920) бу дузда ашкара чыхарылмышдыр. Алдеһид вә кетонлар үчүн реактив олан Феллинг мајесинин тәркибиндә С.д. вар. Әввәлләр С.д.-ндән ишләтмә дәрманы кими истифадә едилирди.

СЕГНЕТОЕЛЕКТРИКЛӘР — Күри нөгтәсиндән ($T_к$) ашағы температурларда спонтан полјарлашмаја малик кристал маддәләр. Харичи електрик саһәсиндә С.-ин спонтан полјарлашмасынын истигамәти дәјишилир вә бу дәјишмә заманы диелектрик һистерезиси мүшаһидә олунур.

С. спонтан полјарлашманын истигамәти илә фәргләнән доменләрдән ибарәтдир. С.-ин домен гурулуша малик олмасы, онун үмуми спонтан полјарлашмасыны хејли азалдыр. С.-ин диелектрик сабити темп-рдан асылыдыр. Күри нөгтәсиндән бөјүк темп-рларда ($T > T_к$) С. ади диелектрик маддәјә чеврилир. Сегнетоелектрик хассәләр бә'зи маје кристалларда да мүшаһидә олунмушдур.

Сегнетоелектрик кристаллар техникада, мәишәтдә вә сәнаједә кениш тәтбиг олунур. Онларын әсасында мүхтәлиф сајғачлар, модулјаторлар, оптик квант кенераторларынын актив елементләри, параметрик кенераторлар, енержи чевиричиләри вә с. чиһазлар һазырланыр. Һесаблајан електрон машынларын јаранмасы илә әлагәдар С. даһа интенсив тәдгиг олунур.

СЕГО́ВИЈА (Segovia)—Испанијада шәһәр. Сеговија әјаләтинин инз.м. Әһ. 41,9 мин (1970). Кимја (күбрә истеһсалы вә с.), резин, семент вә дәјирман мүәссисәләри вар. Орта әсрләрдә Кастилија вә Леон кралларынын игамәткаһы олмушдур. Ме'марлыг абидәләри: Испанијада ән бөјүк Гәдим Рома акведуку («Ел Пуенте», ерамызын 109 или), *мудехар* елементләри олан роман килсәләри (12—13 әсрләр), баш килсә (1522—1626), Каса де лос Пикос сарајы (16 әср) вә с.

СЕГО́ЗЕРО — Карел.МССР-дә көл. Саһ. 815 *км²*, орта дәринлији 6,2 *м* (макс. 97 *м*), һәчми 17,8 *км³*-дир. С.-дан ахан Секеж чајында бәнд јарадылдыгдан сонра су анбарына чеврилмиш, саһ. 906 *км²*, һәчми 21,5 *км³* олмушдур.

СЕГРЕ́ (Segrè) Емилио Чино (д. 1.2.1905, Рома јахынлығында Тиволи)—италјан физики, Нобел мүкафаты лауреаты (1959). АБШ вә Италија Академијаларынын үзвү. Калифорнија ун-тинин проф. (1946 илдән). Нүвә реаксијаларыны өјрәнән Е. *Ферми* групунун ишләриндә, һәмчинин технесиумун, астатын вә плутониумун кәшфиндә иштирак етмишдир. О. Чемберлен вә б. илә бирликдә илк дәфә антипротону алмышдыр.

СЕГРЕГА́СИЈА (сон. лат. segregatio—ајрылма) — буржуа дөвләтләриндә өлкә әһалисинин ирги групларa бөлкүсүнүн мәчбури сахланмасы. С. бу вә ја дикәр милли групун ајры-сечкилијә мә'руз галмасыдыр (мәс., АБШ-да). С.-нын ики формасы вар: институсионал С. паралел мүәссисәләр, јахуд ејни мүәссисәдә «гаралар вә рәнклиләр үчүн» хүсуси шө'бәләр јаратмаг јолу илә ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә һәјата кечирилир. Әрази С.-сына көрә ирги груплар хүсуси ајрылмыш әразидә јерләшдирилир. ЧАР-ын *апартһејд* сијасәти әрази С.-сыдыр.

СЕГРЕГА́СИЈА (металлуркијада) — 1) әринтинин кимјәви тәркибинин гејри-бирчинслилији; *ликвасијанын* башга бир ады. 2) С. әлван ме-

таллуркијада—бә'зи әлван металларын оксидли филизләринин аз мигдарда хлорун вә ја хлорид дузларынын иштиракы илә јандырылмасы вә сонрадан зәнкинләшдирилмәси просеси. С. чәтин зәнкинләшән филизләрдәки гијмәтли металы өлчүсү 20—40 *мкм* олан дәнәләр шәклиндә ајырмаг мәгсәди илә апарылыр. Просес учучу хлоридләр әмәлә кәтирән металлары (Cu, Ni, Co, Pb, Sn, Sb, Bi, Ti, Au, Ag вә с.) ајырмаг үчүн тәтбиг едилә биләр.

СЕГРЕГА́СИЈА, мә'дән ишләриндә—материал дәнәләринин тәбәгәнин һүндүрлүјү боју пајланмасы. Материал галағынын төкүлмәси заманы ири парчалар башлыча олараг ашағыја јуварланыр (бу һалда алт тәбәгәләр ири парчаларла долур). С.-нын дикәр һалында хырда дәнәләр вибрасијанын тә'сириндән санки тәбәгәнин ашағы һиссәсинә әләнир. С. принсипиндән фајдалы газынтыларын зәнкинләшдирилмәсиндә (мәс., минерал гарышыгларын консентрасија столунда ајрылмасында) истифадә едилир.

СЕГУ́ (Segou))—Малидә шәһәр. Никер чајынын саһилиндәдир. Автомобил јоллары говшағы. Әһ. 36 мин (1976). К.т. р-нунун тичарәт мәркәзидир. Тохучулуг комбинаты вар.

СЕДА́Н (Sedan)—Франсанын шм.-ш.-индә, Арден департаментиндә шәһәр. Мөз (Маас) чајы саһилиндәдир. Әһ. 32 мин (1975). Металлуркија вә бору прокаты мүәссисәләри вар. Јун парча вә халча истеһсал олунур. 19 әсрин сонунадәк гала олмушдур. С. р.-нунда 1870 ил сентјабрын 1—2-дә Франса—Пруссија мүһарибәсинин ән бөјүк вурушмасы баш вермишдир. Бу вурушма франсызларын дармадағын едилмәси илә баша чатды. Франса императору III Наполеон әсир алынды. С. әтрафында мәғлубијјәт Франсада Икинчи империјанын сүгутуну сүр'әтләндирди.

СЕДА́Н (терминин мәншәји мә'лум дејил; адәтән Франсанын *Седан* ш. илә бағлајырлар)—миник автомобилиндә кузов типи. 4 гапысы, 2 вә ја 3 чәркә отурачағы олур (чәркәләр арасында аракәсмә гојулмур). ССРИ автомобилләринин әксәријјәти С. типлидир, мәс., ВАЗ-2107, ГАЗ-3102 «Волга».

СЕДЕНБА́Л Јумжакијн (д. 17.9.1916, Убсунур ајмакы)—Монголустан вә бејнәлхалг коммунист һәрәкаты, МХР дөвләт вә һәрби хадими, МХР маршалы (1979), МХР Әмәк Гәһрәманы (1961) вә МХР Гәһрәманы (1966). Јохсул кәндли аиләсиндә анадан олмушдур. 1938 илдә Иркутск Малијјә-Игтисад Институну битирмишдир. 1939 илдән Монголустан Халг Ингилаб Партијасынын (МХИП), 1940 илдән МХИП МК вә МХИП МК Рәјасәт һеј'әтинин (1943 илдән Сијаси Бүро) үзвүдүр. 1940—54 илләрдә МХИП МК-нын Баш катиби, ејни заманда 1941—45 илләрдә Монголустан Халг Ингилаб Ордусу [һазырда Монголустан Халг Ордусу (МХО)] Баш командынынын мүавини вә Сијаси Идарәсинин рәиси иди. 1945—52 илләрдә МХР Баш назиринин мүавини, ејни заманда Дөвләт План Комитәсинин (1948 илә гәдәр), 1952—74 илләрдә МХР Назирләр Советинин сәдри олмушдур. 1958 илдән МХИП МК-нын биринчи катиби, 1974 илдән исә МХР Бөјүк Халг Хуралы Рәјасәт һеј'әтинин сәдри вә МХО-нун баш командныдыр. 3 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, Сухе-Батор, 1-чи дәрәчәли Кутузов орденләри, Ф. Жолио-Күри ад. Гызыл сүлһ медалы вә с. орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Избр. статьи и речи, т. 1—2, М., 1962: Избр. статьи и речи. 1962—1973, М., 1974; Великий Октябрь и народы Востока, Улан-Батор, 1981; Избр. статьи и речи, 1973—1983, М., 1983.

Әд.: Очерки истории Монгольской народно-революционной партии, пер. с монгольского, М., 1971.

СЕ́ДЕРҺОЛМ (Sederholm) Јакоб Иоһаннес (20.7.1863, Һелсинки—26.6.1934, Һелсинки)—фин кеологу. 1888 илдән Финландијанын кеолокија комиссијасында ишләмишдир (1893—1933 илләрдә директор). Әсас әсәрләри Финландијанын Кембридән әввәлки сүхурларынын кеолокијасы вә петрографијасы саһәсиндәдир. Кеолокијаја «Мигматит» терминини дахил етмишдир (1907). «Мигматитләр һаггында тә'лими» ишләмиш, онларын јаранмасыны мүтәһәррик мајенин (ихор адландырмышдыр; 1923—34) сајәсиндә гнејсләри назик дешиб кечән гранит магманын кениш инјексијасы илә әлагәләндирмишдир. Седерһолмит минералы (β-NiSe—никел-селенид) С.-ун шәрәфинә адландырылмышдыр.

СЕ́ДИ—Гананын 100 песеваја бәрабәр пул ваһиди. 1965 ил ијулун 19-дан фунтун әвәзинә тәдавүлә бурахылмышдыр. 100 С.—2,65 манат (1984, феврал).

СЕДИМЕНТА́СИЈА (лат. sedimentum—чөкмә)—ағырлыг гүввәсинин тә'сири илә дисперс системләрин лајлара ајрылмасы. Бу заман дисперс фаза чөкүнтү шәклиндә вә ја башга шәкилдә ајрылыр. С.-ја ән садә мисал лилли сујун дурулмасыдыр. С. нәтичәсиндә тәбиәтдә чөкмә сүхурлар әмәлә кәлир; атм. маје дамчыларындан, тоздан тәмизләнир. С. фајдалы газынтыларын зәнкинләшдирилмәсиндә вә бир сыра техноложи просесләрдә дурулдучу апарат, сепаратор, мәркәздәнгачма машыны вә с. васитәсилә јеринә јетирилир.

СЕДИМЕНТА́СИЈА АНАЛИЗИ, седиментометрик анализ—дисперс системләрин анализ үсулу. С.а. дисперс системдә асылы вәзијјәтдә олан һиссәчикләрин чөкмә (седиментасија) сүр'әтинә әсасән онларын өлчүләрини, мүхтәлиф өлчүлү һиссәчикләрин нисби мигдарыны вә өлчүләринә (еләчә дә күтләләринә) көрә нечә пајландыгларыны мүәјјән етмәјә имкан верир. Лабораторијаларда адәтән чөкүнтү тәдричән топлашдыгча онун чәкисинин һидростатик тә'јин едилмәсинә әсасланан «мигдари», техноложи лабораторијаларда исә пипеткалы, ареометрик, фотоелектрик, сентрифуглу вә дикәр С.а. үсулларындан истифадә едилир. Һиссәчикләринин өлчүләри 10^{-2}—10^{-4} *см* олан дисперс системләрдә (суспензија, емулсија, тоз) гравитасија саһәсиндә апарылан С.а. тәтбиг едилир. Бу анализ үсулунда чөкүнтүнү чәкмәк вә ја һидростатик тәзјиги өлчмәк үчүн ишләдилән чиһазлара седиментометр дејилир. Һиссәчикләринин өлчүсү 10^{-4} *см*-дән кичик олан, јә'ни ади шәраитдә чөкүнтү вермәјән јүксәк дисперс системләр үчүн С.а. мәркәздәнгачма гүввәләри саһәсиндә апарылыр. Белә системләрин седиментасијасы үчүн рус алими А. В. Думански 1912 илдә сентрифугадан истифадә едилмәсини тәклиф етмиш вә ултрасентрифуганын ихтирачысы Т. Сведберг мәркәздәнгачма гүввәләри саһәсиндә С.а. үсулларыны мүкәммәл ишләјиб һазырламышдыр. Ултрасентрифугада јаранан мәркәздәнгачма тә'чилләри Јер чазибәси тә'чилиндән јүз мин дәфәләрлә бөјүк олдуғундан нәинки кичик коллоид һиссәчикләрин, һәтта иримолекуллу бирләшмәләрин молекулларынын да седиментасијасыны тә'мин едир. Ултрасентрифугада апарылан С.а.-ндә дисперс фаза һиссәчикләрини вә ја һәлл олмуш полимерин молекулларыны седиментасија сабити (седиментасија сүр'әтинин мәркәздәнгачма тә'чилә нисбәти) характеризә едә биләр. Седиментасија сабитинин өлчү ваһиди 1 сведберг—10^{-13} *сан* гәбул едилмишдир. Бу сабит коллоид һиссәчијин (макромолекулун) күтләси вә формасындан асылыдыр. Зүлалларын седиментасија сабити 1—200 сведбергдир. Биокимја вә молекулјар биолокијада С.а. мүхтәлиф һүчејрә гурулушларынын мүрәккәб тәркибини ајдынлашдырмаға, вирусларын өлчүләрини мүәјјән етмәјә, липид вә зүлал компонентләринин нисбәти мүхтәлиф олан липопротеидләри бир-бириндән ајырмаға имкан верир.

Әд.: Мискәрли А. Г., Нефт газмасында ишлә едилән полидисперс кил системләринин коллоид кимјасы, Б., 1960; Малахова А. Я., Физическая и коллоидная химия, Минск, 1981.

СЕДИМЕНТОКЕНЕ́З (лат. sedimentum—чөкмә+...*кенез*)—чөкүнтү әмәләкәлмә просеси. Үч мәрһәләдән ибарәтдир: ашынма вә јујулма заманы маддәләрин топланмасы, маддәләрин су, буз, күләк вә ја гравитасија тә'сирилә апарылмасы, маддәләрин су һөвзәләринин дибиндә вә гуруда чөкмәси. Бундан сонра С. диакенезлә (чөкүнтүнүн сүхура чеврилмәси) әвәз едилир.

СЕ́ДЛТСЕ (Siedlce)—Полшада шәһәр. Седлтсе воједалығынын инз.м. Д.ј. говшағы. Әһ. 58 мин (1981). Машынгајырма, јејинти сәнајеси вар. Трикотаж мә'мулаты вә ојунчаг истеһсал олунур.

СЕ́ДЛТСЕ ВОЈЕВОДАЛЫҒЫ (Województwo Siedlcekie)—Полшанын ш.-индә инзибати ваһид. Мазовја овалығындадыр. Инз.м. Седлтсе ш.-дир. Саһ. 4,4 мин *км²*. Әһ. 633 мин (1978). Әсасән, аграр р-ндур. Әразинин 2/3-синдән чоху к.т.-на јарарлыдыр. Човдар, картоф, вәләмир әкилир. Гарамал, донуз, гојун, ат сахланылыр. Машынгајырма вә јејинти сәнајеси инкишаф етмишдир. С.в.-ндан Трансавропа д.ј. вә автомобил јоллары кечир.

СЕДО́В Григори Александрович (д. 15.1.1917, Бакы) — Совет Иттифагы Гәһрәманы (1.5.1957). Ленин мүкафаты (1976) вә ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952). ССРИ-нин әмәкдар сынагчы-тәјјарәчиси (1959), кен.-м., мүһәндис (1968). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Бакыда орта мәктәби битирмиш, вагон тә'мири з-дунда, ССРИ ЕА Азәрб. Филиалында чалышмышдыр. 1938 илдә Борисоглебск тәјјарәчиләр мәктәбини гуртармыш, ҺҺГ һиссәләриндә гуллуг етмишдир. 1942 илдә Н. Ј. Жуковски ад. Һәрби Һава Мүһәндисләри

Академијасыны битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә мухтәлиф нөв тәјјарәләри сынагдан кечирмишдир. 1942—50 илләрдә ҺҺГ-нин Дөвләт Елми-Сынаг Ин-тунда сынагчы-тәјјарәчи-мүһәндис ишләмишдир. 1950—59 илләрдә Конструктор Бүросунда баш сынагчы-тәјјарәчи олмуш, 1959 илдән конструктор иши илә мәшғул иди. 1977 илдә еһтијата чыхмышдыр. 2 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы, 2 Гырмызы Бајраг, 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси, 2 Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

СЕДО́В Кеорки Јаковлевич (5.5.1877, Криваја Коса к., индики УССР Донетск вил., Седов гәс.—5.3.1914)—рус Арктика тәдгигатчысы. 1902—03 илләрдә Шимал Бузлу океанында вә Хәзәр дәнизиндә һидрографик тәдгигатлар апармышдыр. Русија — Јапонија мүһарибәси заманы мина кәмисинә команданлыг етмишдир (1905 илдә). 1909 илдә Колыма чајынын мәнсәбинин тәсвирини верән експедисијанын рәһбәри олмуш, 1910 илдә Крестовы губасыны өјрәнмишдир. 1912 илдә Шимал гүтбүнә кедәчәк хизәк експедисијасынын лајиһәсини һазырламышды; чар һөкумәти бу мәгсәдлә пул ајырмагдан имтина етмиш, експедисија шәхси пулла тәшкил едилмишди. Новаја Землја вә Франс-Иосиф Торпағында гышламыш вә орада хәстәләнмишди. Рудолф а.-на чатмамыш вәфат етмиш вә бу аданын Аук бурнунда дәфн олунмушдур. Новаја Землјада 2 көрфәз вә пик, Франс-Иосиф Торпағында бузлаг вә бурун, Баренс дәнизиндә ада, Антарктидада бурун вә с. С.-ун шәрәфинә адландырылмышдыр.

СЕДО́В Леонид Иванович (д. 14.11. 1907, Ростов-Дон)—механика вә тәтбиги ријазијјат саһәсиндә совет алими. ССРИ ЕА акад. (1953; м. үзвү 1946). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1967). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952). 1937 илдән МДУ-нун проф.-дур. Әсас тәдгигатлары һидромеханика, аеродинамика вә сәлт мүһит механикасына аиддир. С. бәрк чисимләрин суја зәрбәси вә су сәтһи үзрә сүрүшмәси мәсәләләринин һәллини вермишдир. Деформасијаја уғрајан ганад үчүн аеродинамик гүввә вә моментләрин дүстурларыны чыхармышдыр. Кәсилмәјән вә кәсилән сүр'әтләр саһәси олан мајеләрин чисмин сәтһиндән ахыб кечмәси һалында ганадын гәрарлашмамыш һәрәкәтинин бир сыра мәсәләсини һәлл етмишдир. Охшарлыг нәзәријјәсинин методларыны инкишаф етдирмиш вә турбулент ахынларын сөнмәсинин вә мајеләрин автомодел һәрәкәтининн тәдгигинә тәтбиг етмишдир. Күчлү партлајыш вә газ динамикасы мәсәләләринин һәллини вермишдир. Сәлт мүһитләрин јени моделләрини тәклиф етмиш вә өзү вердији вариасија принсипи әсасында һәрәкәт тәнликләринин вә сәрһәд шәртләринин тапылмасы үсулуну көстәрмишдир. Бејнәлхалг Астронавтика Федерасијасынын президенти олмуш (1961—62), 1965 илдән ССРИ ЕА мајеләр вә газлар механикасы үзрә елми шурасынын сәдридир. С. 4 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Методы подобия и размерностей в механике, 7 изд., М., 1972; Механика сплошной среды, 2 изд., т. 1—2, М., 1973; Размышления о науке и об ученых, М., 1980.

СЕЗА́НН (Cézanne) Пол (19.1.1839, Екс-ан-Прованс—22.10.1906, орада)—франсыз бојакары, *постимпрессионизмин* көркәмли нүмајәндәси. Әввәлләр *импрессионизмә* јахынлашмышды. 1870-чи илләрдән *пленердә* ишләмәјә башлајан С. өз бојакарлыг системини јаратмышдыр; бу дөврдән импрессионизм илә С. јарадычылығы арасында зиддијјәт мејдана кәлмишди. С.-ы атмосфердә рәнкләрин дәјишкәнлији, әтраф мүһитин динамикасы вә ишыгкөлкәнин тәсадүфи еффектләри дејил, рәнк мүнасибәтләринин сабит ганунаујғунлуғу, тәбиәтин мадди долғунлуғу чәлб етмишдир («Овердә е'дам едилмишин еви», 1872—73, «Јолун дөнкәси»; һәр ики әсәр Импрессионизм музејиндәдир, Парис). С.-ын истәр портретләриндә («Л. Кијом», 1879—82, Милли галереја, Вашингтон), фигурлу композисијаларында («Пјеро вә Арлекин», 1888, А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји, Москва), мәнзәрәләриндә («Сент-Виктуар дағы», 1900, Ермитаж, Ленинград), истәрсә дә натүрмортларында тәсвир етдији објектләр санки тәбиәт гүввәләринин таразлығыны ифадә едир. С.-ын јарадычылығы 20 әср бојакарлығына кениш тә'сир көстәрмишдир.

П. Сезанн. «Марсел бухтасынын көрүнүшү». Тәгр. 1883—85. Метрополитен-музеј. Нју-Јорк.

Әд.: Перрюшо А., Сезанн, [пер. с франц.], М., [1966].

СЕ́ЗАР Јули—бах *Јули Сезар.*

СЕ́ЗАР АМАНИТАСЫ (Amanita caesarea)—агарикаллар сырасындан көбәләк нөвү. Мејвә чисми әввәлчә ағ, јумуртаја бәнзәјир, сонрадан јухары һиссәси партлајыр, папагчыг чыхыр вә инкишаф едир. Папагчығын диаметри 15—20 *см*-дир. Алов, сарымтыл-гырмызы рәнклидир. Тез дүшән ири, ағ зијилләри вар. Үмуми өртүк ајагчығын әсасында ағ, кисәјәохшар (волва) олур. Јемәлидир. ССРИ-дә УССР (Карпат), Күрч.ССР вә Азәрб.ССР-дә (Талышда) енлијарпаглы мешәләрдә тәк-тәк раст кәлир.

СЕ́ЗИУМ (лат. Caesium), Cs—кимјәви елемент. *Елементләрин дөври системинин* I групундадыр; ат.н. 55, ат. к. 132,9054-дүр. Надир елементләрдән олуб, јумшаг, пластик, күмүшү-ағ металдыр. Бирләшмәләриндә оксидләшмә дәрәчәси +1-дир. Тәбии С. бир сабит ^{133}Cs изотопундан ибарәтдир. 22 радиоактив изотопу алынмышдыр (ән бөјүк практик әһәмијјәти оланы ^{137}Cs изотопудур). С.-у Р. В. *Бунзенлә* Г. Р. *Кирхһоф* кәшф етмишләр (1860). Јер габығында мигдары $3{,}7 \cdot 10^{-4}$%-дир. Кимјәви активлији чох јүксәк олдуғу үчүн тәбиәтдә сәрбәст һалда раст кәлмир. 78 минералын тәркибиндә тапылмышдыр, ән чох поллуситдә (36%-ә гәдәр Cs_2O), воробјевитдә вә авогадритдәдир (7,5%-ә гәдәр Cs_2O). Сыхлығы (26,85°C-дә) 1,88 *г/см*^{3}-дир, 28,60°C-дә әријир, 685,85°C-дә гајнајыр, парамагнитдир, реаксијаја кирмә габилијјәтинин ән јүксәк олмасы илә дикәр гәләви елементләрдән фәргләнир. Һавада дәрһал аловланыб оксидләшәрәк, гырмызы-гәһвәји рәнкли оксид Cs_2O вә сары рәнкли перпероксид CsO_2 әмәлә кәтирир. 200—350°C темп-р вә 50—100 *ат* тәзјиг алтында һидрокенлә бирләшиб, ағ кристал маддә олан вә рүтубәтли һавада (еләчә дә хлор вә флүор мүһитиндә) өз-өзүнә алышыб јанан һидридә CsH чеврилир. Һидроксиди CsOH ағ, кристал маддәдир. С. һалокенләрлә билаваситә бирләшиб (алов чыхармагла), суда вә үзви һәлледичиләрдән бир чохунда јахшы һәлл олан рәнксиз кристал маддәләрдән ибарәт CsF, CsCl, CsBr вә CsJ әмәлә кәтирир. С.-ун күкүрд, селен вә теллурла бирләшмәләри (халкокенидләр: Cs_2S, Cs_2Se вә Cs_2Te) мә'лумдур. Гејри-үзви бирләшмәләрлә реаксијаларында С. өзүнү гүввәтли оксидләшдиричи кими апарыр. С.-ун тәтбиг саһәләри олдугча кенишдир. Ондан фотоелементләрдә, ссинтилљасија сајғачларында, астронавигасија чиһазларында, спектроскопларда, лазер системләриндә, електрон-шүа боруларында, атом саатларында, истилији билаваситә електрик енержисинә чевирән термоемиссија чевиричиләриндә вә с. истифадә едилир.

Әд.: Реми Г. Курс неорганической химии, т. 1, пер. с нем., М., 1972; Савицкий Е. М. и Бурханов Г. С., Редкие металлы и сплавы, М., 1980.

СЕЈ (Say) Жан Батист (5.1.1767—15.11. 1832)—франсыз игтисадчысы; *вулгар сијаси игтисадын* илк нүмајәндәләриндән бири. С. ири буржуазија идеологу, азад тичарәтин вә дөвләтин игтисади һәјата гарышмамасынын тәрәфдары иди.

СЕ́ЈА БУЗЛАҒЫ—Бөјүк Гафгазын шм. јамачында, Шимали Осетија МССР-дә дәрә бузлағы. Уз. 8,6 *км*, саһ. тәгр. 9,7 *км*². 2200 *м* јүксәклијә гәдәр енир. Сејдон чајы С.б.-ндан башланыр. Јахынлығында алпинист дүшәркәләри вә туристбазасы вар. Иглим курортудур.

СЕЈВА́Л, с а ј д а б а л и н а с ы (Balaenoptera borealis)—дишсиз балиналар јарымдәстәсинин золаглылар фәсиләсиндән дәниз мәмәлиси. Јеткин фәрдләрин уз. 18,8 *м*-ә, јени доғулмуш баланын уз. 4,5 *м*-ә чатыр. Бел үзкәчи иридир. Чинси јеткинлијә 5—7 јашында чатыр. Хәрчәнккимләри, башыајаглы молјусклар вә сајда илә гидаланыр (икинчи ады да бурадандыр). Космополит нөвдүр. Арктикадан Антарктикаја гәдәр олан суларда, ССРИ-дә исә Курил а-ры јахынлығында, бә'зән Баренс дәнизиндә раст кәлир. Вәтәкә әһәмијјәтлидир. Еһтијаты азалмагдадыр.

СЕЈДӘКӘРАН—Азәрб.ССР Ләнкәран р-нунун Ашағы Нүвәди советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 12 *км* ч.-да, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 761 (1983). Әсас тәсәррүфаты тәрәвәзчиликдир. Китабхана, ме'марлыг абидәләриндән мәсчид (19 әср) вар.

СЕЈДИМЛИ—Азәрб.ССР Мирбәшир р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* шм.-да, Мирбәшир—Гасым Исмајылов автомобил јолу кәнарында, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 1918 (1983); памбыгчылыг, һејвандарлыг, тахылчылыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, ушаг бағчасы, амбулаторија, рабитә шө'бәси вар.

СЕЈИД (әр. سيد—чәнаб, аға, тајфа башчысы)—мәишәчә куја Мәһәммәд пејғәмбәрин нәслиндән олан мүсәлманларын фәхри титулу. Еркән орта әсрләрдә Әрәбистанда гәбилә вә тајфа аристократијасы нүмајәндәләринә С. дејилирди. Орта әсрләр, јени вә ән јени дөврләрдә мәншәјиндән асылы олмајараг мүхтәлиф ичтимаи тәбәгәләрдән олан мүсәлманлар да зүлмкарларын зоракылығындан вә веркиләрдән азад олмаг мәгсәдилә С. адыны гәбул едирдиләр.

СЕЈИД ӘЗИМ ШИРВАНИ (10.7.1835, Шамахы—20.5.1888, Шамахы)—Азәрб. шаири, маариф хадими. 7 јашында икән атасы Сејид Мәһәммәд вәфат етмиш вә о, анасы илә бирликдә Дағыстанын Јагсај к.-ндә јашајан ана бабасы Молла Һүсејнин јанына кетмишдир. Илк тәһсилини дә бурада алмыш, әрәб, фарс дилләрини, Дағыстан дилләриндән бир нечәсини өјрәнмишдир.

1853 илдә Шамахыја гајытмышдыр. 1855 илдә Бағдада кетмиш, бир мүддәт бурада, сонра исә Шамда (Дәмәшг) дини тәһсил алмышдыр. Икинчи дәфә (тәгр. 1857) Шәрг өлкәләринә кедән С. Ә. Ш. Мисирдә олмуш, Гаһирәдә алим вә шаирләрлә көрүшмүшдүр. 1869—70 илләрдә Шамахыда јени үсулла (үсули-чәдид) мәктәб ачмышдыр. М. Ә. Сабир, С. М. Гәнизадә илк тәһсилини бу мәктәбдә алмышлар. Дөври мәтбуатда («Әкинчи», «Зија», «Кәшкүл») иштиракы, хүсусән, Һ. Б. Зәрдаби илә достлуғу С.Ә. Ш.-нин дүнјакөрүшүнә вә јарадычылығына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир.

С.Ә. Ш. јарадычылыға 1855 илдән башламыш, Азәрб. вә фарс дилләриндә јазмышдыр. Классик Азәрб. поезијасы вә 19 әсрин 1-чи јарысында әдәби мәктәб һалында формалашан тәнгиди реализм ән'әнәләриндән бәһрәләнән С.Ә.Ш. лирик вә сатирик Азәрб. ше'рини зәнкинләшдирмишдир. Јүксәк бәдии сәнәткарлыгла јазылмыш лирик ше'рләриндә (гәзәл, гәсидә, тәркиббәнд, мүхәммәс, мүсәддәс, мүстәзад, рүбаи, гит'ә) мәһәббәт, һәјат ешги тәрәннүм олунур. Сатирик ше'рләриндә «халгын ганыны шишәјә тутан» мүлкәдар вә бәјләри, чар мә'мурларыны ифша етмишдир («Әкинчинин һадисәси», «Падшаһ вә әкинчи», «Шамахы бәјләри», «Ширван газылары вә диван полисләринин бә'зи әһвалаты һаггында мүхәммәс», «Шамахынын јени бәјләри һаггында һәчв», «Шамахынын вәзијјәтиндән шикајәт...» вә с.). Шаир зәһмәт адамларынын һүгугуну мүдафиә едир, веркиләрин ағырлығындан шикајәтләнир, һөкумәт идарәләриндә көк салмыш рүшвәтхорлуг, өзбашыналыг вә с. јарамазлыглары гамчылајырды. Јарадычылығында руһанилијин ифшасы хүсуси јер тутур («Мүчтәһидин тәһсилдән гајытмасы», «Көпәјә еһсан», «Аллаһа рүшвәт», «Јердәкиләрин көјә шикајәтә кетмәләри» вә с.). Шаир халгы дин хадимләринин һијләләринә ујмамаға, ајыг олмаға чағырырды. С.Ә.Ш. «Мүәллимә һөрмәт», «Һәсән бәј Мәликов Зәрдабијә», «„Әкинчи“ гәзетинә јардым үчүн», «Оғлума», «Мөһсүнә чаваб», «Фәгиһ илә оғлу», «„Зија“ гәзетинә» вә с. ше'рләриндә маариф вә мәдәнијјәти тәблиғ едир, тәрәггијә дүшмән олан «зијалылара», мөвһумат вә чәһаләтә күлүрдү. Ичтимаи-əхлаги көрүшләрини әкс етдирән мәнзум һекајә вә өјүдләри, нағыл вә тәмсилләриндә («Бөјүк лоғманын һадисәси», «Оғру вә фәгир», «Улағыны итирмиш бир киши», «Диләнчи тачир», «Заһидин нағылы», «Хоруз вә чаггал», «Газ вә дурна», «Аслан вә гарышга», «Дәвә вә баласы», «Аслан вә ики өкүз» вә с.) достлуг, мәрдлик, нәзакәт, тәвазөкарлыг тәблиғ едилир, тәнбәллик, түфејлилик, аварачылыг вә с. пис сифәтләр тәнгид олунур. С. Ә.Ш. Азәрб. шаирләринин әсәрләрини топламыш, тәртиб етдији «Тәзкирә»дә (1885) 270-дән чох шаирин (Хагани Ширвани, Фәләки Ширвани, Зүлфүгар Ширвани, Бәдр Ширвани, Фүзули, М. П. Вагиф, Г. Б. Закир, А. А. Бакыханов вә б.) гыса тәрчүмеји-һалыны вә әсәрләриндән нүмунәләр вермишдир. «Тарихи-Ширваннамә» (1887) адлы әсәри дә вар. Азәрб. дилиндә «Рәби үл-әтфал» («Ушагларын баһары», 1877) адлы дәрслик тәртиб етмиш, лакин чар сензору сијаси чәһәтдән зәрәрли китаб кими, онун нәшринә ичазә вермәмишдир. Јарадычылығы Азәрб. ше'ринин инкишафына тә'сир көстәрмишдир. Ә. Чәфәрзадәнин «Аләмдә сәсим вар мәним» романы С.Ә.Ш.-јә һәср олунмушдур. Адына күчә, к-з, с-з, мәктәб, китабхана вә с. вар.

Ә с ә р л ә р и: Әсәрләри, ч. 1—2, Б., 1950; Әсәрләри, ч. 1—3, Б., 1967—74; Тәмсилләр. Мәнзум һекајәләр вә өјүдләр, Б., 1979; Обращение к сыну, Б., 1961.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, ч. 2, Б., 1960; М и р б а ғ ы р о в К., Сејид Әзим Ширвани, Б., 1959; Г а с ы м з а д ә Ф., XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1974; М ә м м ә д о в К., XIX әср Азәрбајчан ше'риндә сатира, Б., 1975; Һ ү с е ј н о в С., Сејид Әзим Ширванинин јарадычылыг јолу, Б., 1977; К а с и м з а д е Ф., Очерки по истории азербайджанской литературы XIX в., Б., 1962; М а м е д А р и ф Д а д а ш з а д е, Азербайджанская литература, М., 1979.

СЕЈИД РЗА Мир Мөһсүн оғлу Әлизадә (1887, Сәмәргәнд—1938)—Орта Асијада Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз; педагог, публисист, тәрчүмәчи; азәрб. 1917 илдән Сов.ИКП үзвү. 1903 илдән Сәмәргәнд мәтбәәләринин бириндә ишләмиш, бурада сосиал-демократ групуна дахил олмуш, фәһләләрин ингилаби чыхышларында, «Искра» гәзети материалларынын, марксист идејаларын тәблиғиндә фәал иштирак етмишдир. 1905 илдән Сәмәргәнддә «Үсули-чәдид» мәктәбләриндә дәрс демишдир. Јерли мәтбуатда, о чүмләдән «Самарканд» болшевик гәзетиндә (1904—07) публисист јазылары чыхмышдыр. 1916 илдә өзбәк дилиндә «Телеграф акентлији», 1917 илдә тачик дилиндә «Вәрәгеји телеграф» гәзетләри бурахмыш, 1918—21 илләрдә тачик дилиндә чыхан «Шулаји инкилоб» («Ингилаб шө'ләси») журналынын баш редактору олмушдур. 1926 иләдәк «Мөһнәткешләр товуши» («Зәһмәткешләрин сәси», өзбәк дилиндә), «Овози точик» («Тачикин сәси», тачик дилиндә) вә с. гәзетләрдә, 1926 илдән Тачикистан Дөвләт Нәшријјатында (Сәмәргәнддә) ишләмиш, 1933 илдән һәм дә Өзбәкистан Дөвләт Ун-тиндә әрәб вә фарс дилләриндән дәрс демишдир. С.Р. «Молла Нәсрәддин» журналы илә әлагә сахламыш, журналда мүхтәлиф имзаларла чыхыш етмишдир.

С.Р. илк тачик әлифба китабынын («Соли нахустин»—«Биринчи ил», 1920), тачик дили грамматикасынын («Сәрф вә нәһв», 1926), гираәт китабынын («Дабистони точик»—«Тачик мәктәби», 1929) мүәллифи, русча-тачикчә 2 чилдлик илк лүғәтин (1920—21) тәртибчиләриндәндир. Сәмәргәнддә С.Р. адына күчә вар; јашадығы евин диварына хатирә лөвһәси вурулмушдур.

Әд.: М и к а ј ы л о в И., Сәид Рза Әлизадәнин елми педагожи фәалијјәти, «Азәрбајчан мәктәби», 1982, № 4; М и р ч ә ф ә р о в С. Ч., Сәид Рза Әлизадәнин ингилаби фәалијјәти, јенә орада; А т а б у л л а е в С., Саидризо Ализода, Душанбе, 1976.

СЕЈИД ҺҮСЕЈН (тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы Һүсејн Мир Казым оғлу С а д ы г з а д ә; 1887, Бакы—1.8. 1938, Бакы)—Азәрб. совет јазычысы, тәнгидчи. М. Маһмудбәјовун «рус-мүсәлман» мәктәбини битирдикдән сонра «Тәзә һәјат» вә «Каспи» гәзетләринин мәтбәәләриндә мүрәттиблик етмишдир. Шәрикли «*Бәһлул*», сонралар исә «*Кәлнијәт*» журналларыны нәшр етдирмиш,

1913—14 илләрдә «*Игбал*»ын баш редактору олмушдур. Һәјата вә сәнәтә бахышларында молланәсрәддинчиләрә јахын олан С. Һ. ингилабдан әввәлки һекајә вә публисистик мәгаләләриндә мүртәче буржуа зијалылары әлејһинә чыхмыш, гадын азадлығы, Азәрб. дилинин сафлығы уғрунда

мүбаризә апармыш, сосиал ејибләри ифша етмиш, ичтиман тәрәггијә, маарифә чағырмышдыр.

С. Һ. бәдии јарадычылыға 1907 илдән башламышдыр («Ата вә оғул» һекајәси). Әдәби-тәнгиди мәгаләләрини, әсасән, Казымоғлу вә Һүсејн Садиг имзалары илә дәрҹ етдирмишдир. Јени жанр вә әдәби формалар, шифаһи халг әдәбијјаты, әдәби ирс, бәдии тәрҹүмә, әдәби-бәдии дил, сәнәткарлыг вә с. С. Һ.-ин тәнгиди мәгаләләриндә тохундуғу әсас проблемләрдәндир. С. Һ. «сәнәт һәјат үчүндүр» нәзәријјәсинин мүдафиәчиси, тәблиғатчысы олмуш, мәгаләләриндә ону буржуа естетикасынын мүртәче «сәнәт сәнәт үчүн» нәзәријјәсинә гаршы гојмушдур. Онун С. Ә. Ширвани, Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. С. Ордубади, М. Ә. Сабир, М. Һади, Ә. Б. Һагвердијев, Ј. В. Чәмәнзәминли, А. Диванбәјоғлу вә б. һаггында мәгаләләри диггәтәлајигдир. Мәгаләләриндә дүнјакөрүшү вә ичтимаи-сијаси бахышларындакы зиддијјәтләр, мәһдудлуг, методундакы идеалист естетика үнсүрләри илә бағлы биртәрәфли вә јанлыш ҹәһәтләр дә мөвҹуддур. С. Һ. Совет һакимијјәти илләриндә дә тәнгидчилик фәалијјәтини давам етдирмиш, классик вә мүасир Азәрб. әдәбијјатына аид бир сыра мәгаләләр јазмышдыр. Лакин бу дөврдә о даһа чох насир кими танынмышдыр. «Јени һәјат јолларында» (1928), «Ики һәјат арасында» (1930), «Ширинназ» (1937) китабларындакы һекајәләрдә («Килан гызы», «Кор кишинин арвады», «Бир күҹәнин тарихи», «Чархларын һүҹуму», «Кәләҹәк һәјат јолларында», «Јатмыш кәндин гыш кеҹәләри», «Әнисә» вә с.) јениликлә көһнәлик арасында мүбаризә, гадын азадлығы, онларын социализм гуруҹулуғунда иштиракы әксини тапмышдыр.

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1960; Һәзин бир хатирә, Б., 1973; Һекајәләр, Б., 1977; Рассказы, Б., 1956; Зимние ночи, М., 1964.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, 3 ҹилддә, ҹ. 3, Б., 1957; Азәрбајҹан совет әдәбијјаты тарихи, 2 ҹилддә, ҹ. 1, Б., 1967; Талыбзадә К., XX әср Азәрбајҹан әдәби тәнгиди, Б., 1966; Мир Ҹәлал, Һүсејнов Ф., XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты, нәшр 3, Б., 1982.

СЕЈИДБАЗАР — Азәрб.ССР Ҹәлилабад р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* ҹ.-г.-дә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 810 (1983); үзүмчүлүк, һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

СЕЈИДБӘЈЛИ Һәсән Меһди оғлу (22.12.1920, Бакы—25.6.1980. Бакы) — Азәрб. совет кинодраматургу, режиссор, јазычы. Азәрб. ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1960). Азәрб.ССР халг артисти (1976). 1955 илдән Сов. ИКП үзвү. Азәрб. Кинематографчылар Иттифагы Идарә һеј'әтинин сәдри (1963—80), ССРИ Кинематографчылар Иттифагы Идарә һеј'әтинин катиби (1971—80) олмушдур. Үмумиттифаг Дөвләт Кинематографија Ин-тунун режиссорлуг факүлтәсини битирмишдир (1943). Һәмин илдән Ҹ. Ҹаббарлы ад. «Азәрбајҹанфилм» киностудијасында реж. кими фәалијјәт көстәрмишдир. «Бакыдан Көјкөләдәк» (1947), «Бөјүк јол» (1948) киноочеркләри С.-нин кинода илк ишләридир. С.-нин «Телефончу гыз» (1962), «Беләдә ада да вардыр» (1965), «Ҹазибә гүввәси» (1966; «Чох севдијимиз адамлар» киноалманахына дахилдир), «Сән нә үчүн сусурсан?» (1966), «Бизим Ҹәбиш мүәллим» (1970), «О гызы тапын»

«Нәсими» филминдән кадр. Реж. Һ. М. Сејидбәјли.

(1971), «Сәадәт гајғылары» (1976; 10-ҹу Үмумиттифаг кино фестивалынын диплому, 1977) филмләриндә мүһүм ичтимаи, сосиал вә мә'нәви проблемләрә тохунулур. Азәрб. шаири Нәсимијә һәср олунмуш «Нәсими» (1973) филми 7-ҹи Үмумиттифаг кино фестивалында «ән јахшы тарихи филм үчүн» мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр (1974). С.-нин ссенарилəри әсасында һәмчинин «Гызмар күнәш алтында» (1958), «Узаг саһилләрдә» (1958, И. Гасымовла биркә) филмләри чәкилмишдир.

«Күр саһилләриндә» (1953), «Бизим Астарада» (1956), «Телефончу гыз» (1960) повестләри, «Ҹәбһәдән - ҹәбһәјә» (1961), «Илләр кечир» (1973, И. Гасымовла биркә), «Тәрсанә» (1975), «Чичәк» (1978) романлары, «Дәниз ҹәсурлары севир» (1954), «Сән нә үчүн јашајырсан» (1959, һәр икиси И. Гасымовла биркә) пјесләри мүасирләримизин әмәјиндән, мә'нәви-әхлаги сафлығындан бәһс едир. «Узаг саһилләрдә» (1954, И. Гасымовла биркә) романы Совет Иттифагы Гәһрәманы М. *Һүсејнзадәјә* һәср олунмушдур. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә, бир сыра хариҹи дилләрә тәрҹүмә едилмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (9—10-ҹу чағырыш) депутаты олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Гијмәтли дамҹылар, Б., 1952; Ҹәбһәдән ҹәбһәјә, Б., 1979; Чичәк, Б., 1980; Судоверфь, М., 1977.

СЕЈИДЗАДӘ Меһди Һәсән оғлу (11.11.1907, Ашгабад—31.8.1976, Бакы)— Азәрб. совет шаири. Азәрб.ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1958). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. «Кечәл Сәмәд» адлы илк мәнзум нағыл китабчасы 1929 илдә чап олунмушдур. Лирик ше'рләриндә јени инсанын гуруҹулуг әзмини, вәтәнпәрвәрлик дујғуларыны, саф мәһәббәтини тәрәннүм етмишдир. Классик поезија ән'әнәләрини јени мәзмунла зәнкинләшдирән гәзәлләри кениш јајылмышдыр. Ушаглар үчүн ше'рләр, мәнзум нағыллар, кичик пјесләр вә тәмсилләр («Нәркиз», «Гызыл гуш», «Бүллур гәср», «Ајаз» вә с.) јазмышдыр. А. С. Пушкинин «Чар Салтан», «Гызыл хоруз», П. Јершовун «Гозбел ат» мәнзум нағылларыны, Крылов, Лермонтов вә Некрасовун ше'рләрини, Сә'динин «Бустан»ыны, Һафизин гәзәлләрини, Өмәр Хәјјамын рүбаиләрини тәрҹүмә етмишдир. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, ҹ. 1—2, Б., 1966; Тәмсилләр, Б., 1972; Гәзәлләр, Б., 1975; Баһар дујғулары, Б., 1979; Родник красоты, М., 1974.

СЕЈИДЗАДӘ Һүсејн Әли оғлу (15.10.1910, Ериван—2.7.1979, Бакы)—Азәрб. совет кино режиссору. Азәрб.ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1970). 1948 илдән Сов.ИКП үзвү. Јарадычылыға театр актјору кими башламышдыр. Үмумиттифаг Дөвләт Кинематографија Ин-туну битирмишдир (1936; Л. *Кулешов* вә С. *Ејзенштејнин* тәләбәси олмушдур). С. көркәмли совет кино усталары Г. Александровун «Бир аилә» (1943) филминин реж. ассистенти, М. Роммун «Рус мәсәләси» (1948) вә В. Пудовкинин «Жуковски» (1950) филмләринин 2-ҹи реж. олмушдур. «Доғма халгымыза» (1954) сәнәдли филми, «О олмасын, бу олсун» (1956), «Јенилмәз баталјон» (1965), «Дәли Күр» (1969), «Гајынана» (1979) бәдии филмләри С.-нин ән јахшы режиссор ишләриндәндир.

«Дәли Күр» филминдән кадр. Реж. Һ. Ә. Сејидзадә.

СЕЈИДИ Сејиднәзәр Һәбиб Хоҹа оғлу (1775, индики Ҹәрчо вил., Ләбаб к.—1836)—түркмән шаири. Бухара әмиринә

вә Иран гошунларына гаршы вурушмаларда түркмән гәбиләләринә сәркәрдәлик етмишдир. Лирик ше'рләри («Солтан Хәдичә», «Билмәз» вә с.), түркмән шаири *Зәлили* илә мүшаирәләри мәшһурдур. Ше'рләриндә түркмән гәбиләләрини бирлијә, вәтән јолунда мүбаризәјә чағырмышдыр.

Әсәри: Избранное, М., 1976.

Әд.: Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 2, нәшр 2, Б., 1977; Кор-Оглы Х., Туркменская литература, М., 1972.

СЕЈИДИШЕН — Азәрб.ССР Әскәран р-нунда (ДГМВ) кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 25 *км* шм.-да, Гарабағ силсиләсиндәдир. Әh. 374 (1983); һејвандарлыг, тахылчылыг, үзүмчүлүк вә тәрәвәзчиликлә мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

СЕЈИДЈУРД—Азәрб.ССР Шәки р-нунда дағ. Баш Гафгаз силсиләсиндә, Салават ашырымындан ч.-ш.-дәдир. Һүнд. 3684 *м*.

СЕЈИДЛӘР — Азәрб.ССР Кәлбәҹәр р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 28 *км* шм.-да, дағ әтәјиндәдир. Әh. 561 (1983); һејвандарлыг вә түтүнчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, хәстәхана вар.

СЕЈИДЛӘР—Азәрб.ССР Ханлар р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* шм.-да, Кәнҹә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әh. 365 (1983); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

СЕЈИДЛИ—Азәрб.ССР Ағдам р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 1 *км* шм.-ш.-дә, Ағдам д.ј. ст.-ндан 3 *км* аралы, Гарабағ дүзүндәдир. Әh. 3478 (1983); үзүмчүлүк, һејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә говшағы вар.

СЕЈИДЛИЈЕВ Гара (1.1.1915, индики Баһарден р-ну, Гараган к.—2.5.1971, Ашгабад)—түркмән совет шаири, дөвләт хадими. Түр.ССР халг јазычысы (1967). 1950 илдән Сов.ИКП үзвү. В. И. Ленин ад. АПИ-ни битирмишдир (1941). Түр.ССР Мәдәнијјәт назири (1963—71) олмушдур. Вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик, мәһәббәт вә тәбиәтин тәрәннүмү јарадычылығында мүһүм јер тутур [«Шаирин рүбабы» (1941), «Дөјүш һәвәси» (1942), «Гајнаг» (1950), «Јүксәк күнәш алтында» (1955), «Һиндистанын чичәкләри» (1960) вә с. ше'р топлулары]. «Ленин» ораторијасынын мәтнинин (1964; мусигиси Д. Овезовундур) мүәллифидир. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир. 3 орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Стихотворения, М., 1964; Человек и мир. Стихи и поэмы, М., 1971.

СЕЈИДЛИКӘНДЈЕРИ — Азәрб.ССР Хачмаз р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 41 *км* шм.-да, Самур-Дәвәчи овалығындадыр. Әh. 230 (1983); тәрәвәзчилик, һејвандарлыг вә бағчылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб вар.

СЕЈИДЛИЛӘР—Азәрб. тајфаларындан бири. Шаһсевән тајфа групуна дахилдирләр. Әсасән, Ҹәнуби Азәрб.-ын Мешкин вә Муған әразиләриндә јашајырлар. Малдарлыг вә әкинчиликлә мәшғул олурлар (бах һәмчинин *Шаһсевәнләр*). Азәрб.ССР-дә Сејидләр вә Сејидли к.-ләринин адлары еһтимал ки, С.-лә әлагәдардыр.

СЕЈИДМӘММӘДОВА Зүлејха Һәбиб гызы (д. 22.3.1919, Бакы)—илк

азәрб. тәјјарәчи гадынлардан бири, капитан. 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. Бакы аероклубуну (1935), М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Сәнаје Ин-туну (1936), Н. Ј. Жуковски ад. Һәрби Һава Академијасыны (1941) битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә гырычы тәјјарәчи вә гадынлардан ибарәт гырычы авиасија полкунун командир мүавини олмуш С. 500-дән артыг дөјүш учушу кечирмишдир. 1945 илдә ордудан бурахылмышдыр. АЛККИ МК катиби, АКП МК-нын мәс'ул ишчиси (1946—52), Азәрб.ССР ичтимаи тә'минат назири олмушдур (1952—75). 1975 илдән Азәрбајҹанын Харичи Өлкәләрлә Достлуг вә Мәдәни Әлагә Ҹәмијјәти Рәјасәт һеј'әти сәдринин мүавинидир. Азәрб.ССР Али Советинин (2, 6—8-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, 2-чи дәрәҹәли Вәтән мүһарибәси, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы, 2 «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Тәјјарәчи рәфигәләри вә авиасија полкунун дөјүш фәалијјәти һаггында хатирәләрини јазмышдыр (Тәјјарәчинин гејдләри, Б., 1969; рус дилиндә).

Әд.: Алиев Н. М., Соколы Азербайджана, Б., 1979.

СЕЈИДОВ Әһмәд Јусиф оғлу (31.3.1892, индики Газах р-нунун Әли Бајрамлы к.—1.10.1977, орада)—совет педагогу. Педагожи е.д. (1949), проф. (1950). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1965). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Педагожи фәалијјәтә 1917 илдән, *Гори семинаријасыны* битирдикдән сонра Газах гәзасынын Асланбәјли к.-ндә (индики Әли Бајрамлы к.) ачдығы гыз мәктәбиндә башламышдыр. 1930 илдә АДУ-ну битирмиш, һәмин илдән В. И. Ленин ад. АПИ-дә ишләмишдир. С. Азәрб.-да педагожи фикир тарихинин илк тәдгигатчыларындан олмуш, һәмчинин Авропа, ССРИ халглары, хүсусилә рус педагокика классикләринин ирсини тәдгиг вә тәблиғ етмишдир. Азәрб. мәктәбләри үчүн методики әдәбијјат вә дәрсликләрин тәртиби вә редактәсиндә, Загафгазија, Шимали Гафгаз вә Орта Асија респ.-лары үчүн педагожи кадрларын јетишдирилмәсиндә хидмәти вар. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур. Газах ш.-ндә адына күчә вар.

Әсәрләри: Азәрбајҹанда педагожи фикрин инкишафы тарихиндән, Б., 1958; Педагокика тарихи, ч. 1—3, Б., 1959—60 (ч. 1—Б. С. Тағыјевлә биркә); Педагокика, Б., 1968.

Әд.: Мусајев И., Совет Азәрбајҹанынын бөјүк педагогу, «Азәрбајҹан мәктәби», 1982, № 8.

СЕЈИДОВ Јусиф Мир Әһмәд оғлу (д. 2.5.1929, индики Илич р-нунун Јенкичә к.)—Азәрб. совет дилчиси. Филолокија е.д. (1967), проф. (1967). Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1974). 1965 илдән Сов.ИКП үзвү. АДУ-нун Азәрб. дили вә онун тәдриси методикасы кафедрасынын мүдиридир (1965 илдән). Мүасир Азәрб. дилинин синтаксисинә, бәдии дил, дил тарихи вә үмуми дилчилијә аид әсәрләрин мүәллифидир. Елми-педагожи кадрлар һазырланмасында хидмәти вар.

Әсәрләри: Азәрбајҹан әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри, Б., 1966; Мүасир Азәрбајҹан дили. Синтаксис, Б., 1972 (Ә. Абдуллајев вә А. Һәсәновла биркә); Јазычы вә дил, Б., 1979; Сөзүн шөһрәти, Б., 1981; Сөзүн гүдрәти, Б., 1983.

СЕЈИДОВ Јүһәннас Мирһәсән оғлу (д. 6.11.1927, Нахчыван ш.)—совет фи-

зики. Физика-ријазијјат е.д. (1973), проф. (1977), Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1980). 1971 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб.ССР ЕА Физика Ин-тунда нәзәри физика шө'бәсинин мүдири (1960—66) олмуш, 1966 илдән исә бәрк ҹисимләр нәзәријјәси лабораторијасынын мүдиридир. Тәдгигатлары бәрк ҹисим физикасы саһәсиндәдир. Магнетизмдә билаваситә мүбадиләнин, зәиф магнетизмин, магнитоелектрик вә пјезомагнетизм һадисәләринин чохелектронлу микроскопик нәзәријјәсини гурмушдур. Магнит јарымкечиричиләриндә електрон золағынын мүбадилә саһәсиндән асылылығыны вермишдир. Јүксәкихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. АСЕ елми редаксија шурасынын үзвүдүр (1983). С. Новосибирскдә (1968), Москвада (1963; 1974), Ленинградда (1970) кечирилмиш бејнәлхалг елми мүшавирәләрдә мә'рузә илә чыхыш етмишдир.

Әсәрләри: Свойства симметрии элементарных возбуждений в магнитных кристаллах, Изв. АН Азерб.ССР (серия физико-технических и математических наук) № 287, 1969; Параметрическое возбуждение спиновых волн оптической накачкой, ДАН СССР, т. 209, 1973, № 5; Возможность двухмагнитного поглощения в синглет-триплетных системах, ДАН СССР, 1980, № 5.

СЕЈИДОВ Мирдамәт Ағамир оғлу (д. 25.4.1922, Азәрб.ССР Ханлар р-нунун Гызылҹа к.)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, Југославијада вә Италијада Мүгавимәт һәрәкаты иштиракчысы, полковник. 1959 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Севастополда кедән дөјүшләрдә ағыр јараланмыш вә әсир алынмышдыр (1942). 1943 илдә әсирликдән гачмыш вә «Иван Русски» ады илә Југославијада партизанлара гошулмушдур. М. *Һүсејнзадәнин* силаһдашы олмуш, Чеповани, Отлисе, Словенскаја Приморје вә с. јерләрин азад едилмәсиндә икидлик көстәрмишдир. С. икинчи дәфә әлә кечмиш вә Дахау өлүм дүшәркәсинә көндәрилмишдир. Мүһарибәдән сонра (1945) С. вәтәнә гајытмыш, С. М. Киров ад. Азәрб. Дөвләт Бәдән Тәрбијәси Ин-туну, 1964 илдә исә АДУ-нун һүгуг факүлтәсини битирмиш, Бакыда вә Москвада ишләмишдир. 1958 илдән Азәрб.ССР Дахили Ишләр Назирлији системиндә чалышыр. 1-чи дәрәҹәли Вәтән мүһарибәси ордени вә медалларла, һабелә Југославијанын («Халг гаршысында хидмәт-

ләринә көрә» вә «Икидлијә көрә») вә Италијанын («Гарибалди улдузу» вә Италија КП-нин «Хатирә» гызыл медалы) јүксәк орден вә медаллары илә тәлтиф едилмишдир. Мүгавимәт һәрәкаты барәдә ССРИ, Југославија вә Италијада нәшр едилмиш бир сыра китабларда С.-ун фәалијјәтиндән дә бәһс олунур.

Әсәри: Партизанын гејдләри, Б., 1960.

Әд.: Мадатов Г. А., Азербайджан в Великой Отечественной войне, Б., 1975; Славин Г. М., Освободительная война в Югославии, М., 1965; Selhaus Edi, Sekunda Srace, Zjubljana, 1980.

СЕЈИДОВ Мирәли Мирәләкбәр оғлу (д. 18.10.1918, Јереван)—Азәрб. совет әдәбијјатшүнасы. Филолокија е.д. (1970), проф. (1979). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1982). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб.ССР ЕА Низами ад. Әдәбијјат Ин-тунда баш елми ишчи (1960—67), әдәби әлагәләр шө'бәсинин мүдири (1967—80) ишләмишдир. 1980 илдән һәмин ин-тун мифолокија вә орта әсрләр фолклору шө'бәсинин мүдиридир. С. классик Азәрб. әдәбијјаты, фолклору вә мифолокијасына, Азәрб.-ермәни әдәби әлагәләринә даир әсәрләрин мүәллифидир. IV Бејнәлхалг түрколожи конгресдә (1982, Истамбул) мә'рузә етмишдир. Елми кадрлар һазырланмасында хидмәти вар.

Әсәрләри: Сајат-Нова, Б., 1954; Гөвси Тәбризи, Б., 1963; Азәрбајҹан-ермәни әдәби әлагәләри, Б., 1976; Азәрбајҹан мифик тәфәккүрүнүн гајнаглары, Б., 1983; Певец народов Закавказья, Б., 1963.

СЕЈИДОВ Мирһејдәр Мираббас оғлу (1884, индики Илич р-нунун Шаһтахты к.—1954, индики Бабәк р-нунун Бөјүк Дүз к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1928—54 илләрдә индики Бабәк р-нунун «Азәрбајҹан» к-зунда баш чобан ишләмишдир. 1948 илдә гојунчулуг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

СЕЈИДОВ Тофиг Мирзә оғлу (д.31.12, 1923, Дәрбәнд ш.) — кен.-мајор (1979) техника елмләри намизәди, проф. (1980). ССРИ-нин фәхри радисти (1980). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдән Совет Ордусунда хидмәт едир. Тбилиси артиллерија мәктәбини битирмишдир (1942). Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә (1941—45) Загафгазија вә 1-ҹи Украјна ҹәбһәләри тәркибиндә взвод, батареја командири олмуш, Полша вә Чехословакијанын азад едилмәсиндә, Берлинин алынмасында иштирак етмишдир. Мүһарибәдән сонра ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә тә'лим батарејасынын командири, дивизија гәраркаһы рәисинин көмәкчиси, батареја командири олмушдур. 1955 илдә Ф. Е. Дзержински ад. Али Һәрби Академијасыны битирмиш, орада мүәллим сахланмышдыр. Һазырда һәмин Академијада кафедра рәисидир. С. 100-дән артыг әсәрин (ики дәрслик, монографија, елми мәгаләләр вә с.) мүәллифидир. Јүксәк ихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәтләри вар. Гырмызы Улдуз, «ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә Вәтәнә хидмәтләринә көрә» орденләри вә медалларла, һәмчинин бир сыра хариҹи орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

СЕЈИДОВ Һәсән Нејмәт оғлу (д. 16. 8.1932, Күрҹ.ССР Марнеули р-нунун Гачаған к.)—совет дөвләт вә партија хадими. Азәрб.ССР әмәкдар мүһәндиси (1969). 1956 илдән Сов.ИКП үзвү. 1956 илдә Ч. Илдырым ад. Азәрбајҹан Политехник Ин-туну механика факүлтәсини битирмишдир. 1956—65 илләрдә Бакыда лејт. Шмидт ад. Ленин вә Гырмызы Әмәк Бајрағы орденли машынгајырма з-дунда уста көмәкчиси, бөјүк мүһәндис-технолог, нөвбә, саһә рәиси, механики сех рәисинин мүавини, механики вә механизм јығма сехләринин рәиси, з-д баш мүһәндисинин мүавини ишләмишдир. 1965—71 илләрдә һәмин з-дун директору олмушдур. Азәрбајҹан КП МК сәнаје-нәглијјат шө'бәсинин мүдири (феврал-март, 1971), Азәрбајҹан КП МК катиби вәзифәләриндә чалышмышдыр (1971—81). 1981 илин јанварындан Азәрб.ССР Назирләр Советинин сәдридир. Сов.ИКП 26-ҹы гурултајынын, Азәрбајҹан КП 28—30-ҹу гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд, 1971 илдән Азәрбајҹан КП МК Бүросунун үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (10—11-ҹи чағырыш), Азәрб. ССР Али Советинин (8—10-ҹу чағырыш) депутатыдыр. Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

СЕЈИДОВА Иззәт Әли гызы (20.10. 1910, Харков—30.11.1973, Бакы)—илк азәрб. гадын театр рәссамларындан бири. Азәрб.ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1943). 1950 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. Дөвләт Рәссамлыг Техникумунда (1927—31) вә Ленинград Бојакарлыг, Һејкәлтәрашлыг вә Ме'марлыг Ин-тунда (1931—38) охумушдур.

И. Ә. Сејидова. Ү. Һаҹыбәјовун «Лејли вә Мәҹнун» операсына декорасија ескизи. 1958.

1938 илдән М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Дөвләт Опера вә Балет Театрында фәалијјәт көстәрмиш, «Севилја бәрбәри» (1938, Ҹ. Россини), «Гаратохмаг гадын» (1941, П. Чајковски), «Ануш» (1941, А. Тигранјан), «Вәтән» (1941, Г. Гарајев вә Ҹ. Һаҹыјев), «Маскарад» (1945, Б. Зејдман), «Демон» (1949, А. Рубинштејн), «Севил» (1953, Ф. Әмиров), «Шаһ Исмајыл» (1955, М. Магомајев), «Лејли вә Мәҹнун» (1958, Ү. Һаҹыбәјов), «Илдырымлы јолларла» (1963, Г. Гарајев) вә с. опера вә балет тамашаларына тәртибат вермишдир.

Әд.: Наджафов М., Иззет Сеидова, М., 1965.

СЕЈИДОВА Һәгигәт Әли гызы (д. 26. 12.1916, Ериван)—совет ортопед-травматологу. Тибб е.д. (1970), илк азәрб. гадын травматолог. Сәһијјә ә'лачысы (1947). 1960 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысы. 1959 илдән Азәрб. Елми-Тәдгигат Травматолокија вә Ортопедија Ин-тунда шө'бә мүдиридир. Тәдгигаты, әсасән, узун борулу (лүлә) сүмүкләрдә јалан ојнагларын ҹәрраһи үсулла (клиник-експериментал үсул) мүаличәсинә һәср олунмушдур.

СЕЈИД-РЗА Миркәрим оғлу (д. 12.1. 1925, Бакы) — совет нефтчи алими. Техника е.д. (1963), проф. (1965), Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1980). Азәрб.ССР әмәкдар ихтирачысы (1964). 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. М. Әзизбәјов ад. Азәрб.Сәнаје Ин-туну (индики АзНКИ) битирдикдән (1946) сонра Азәрб.ССР-ин нефт мүәссисәләриндә мүһәндис, рәис, баш мүһәндис, трест мүдири (1959 иләдәк), Азәрнефт бирлијинин рәис мүавини, Азәрб. Елми-Тәдгигат Нефт Газыма Ин-тунун директор мүавини (1961—70), Азәрб. Дөвләт Нефт Сәнајеси Елми-Тәдгигат вә Лајиһә Ин-тунун директор мүавини (1970—76) вәзифәләриндә ишләмишдир; 1977 илдән һәмин ин-тун директорудур. Тәдгигатлары, әсасән, гујуда һидродинамик тәзјигин дәјишилмәси, гују диварлары давамлығынын позулмасы, газымада пилпиләләрин әмәлә кәлмәси, гујуда газыма аләти вә горујуҹу кәмәрин тутулмасына вә онларын гаршысынын алынмасына һәср олунмушдур. Азәрб.ССР-дә бир сыра нефт-газ јатагларынын (Күркан дәниз, Нефт дашлары, Баһар, Сангачал дәниз, Күрсәнки, Мурадханлы вә с.) ачылышында вә ишләнилмәсиндә иштирак етмишдир. С. бир сыра монографија, дәрслик вә ихтиранын мүәллифидир. Бә'зи елми әсәрләри хариҹдә (Маҹ.ХР, АДР) чап едилмишдир. «Азәрб. Нефт Тәсәррүфаты» журналынын баш редакторудур (1979). Елми кадрларын һазырланмасында хидмәтләри вар. 2 «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Грифонообразование при бурении нефтяных и газовых скважин, Б., 1957; Технология бурения глубоких скважин в осложненных условиях, Б., 1963; Устойчивость горных пород при бурении скважин на большие глубины, М., 1972 (совм. с др.); Причины прихватов бурильного инструмента, способы их предупреждения и ликвидации, Б., 1975 (совм. с др.).

СЕЈЈУКАЈ (там ады Риккен сејукај—Сијаси достларын конститусијалы ҹәмијјәти)—1900—40 илләрдә Јапонијада ири буржуазија вә мүлкәдарларын сијаси партијасы. Әсас мәгсәди монархија гурулушуну мөһкәмләтмәк иди. 1918 илдән парламентин

ики әсас партијасындан бири олан С. дәфәләрлә Јапонија һөкумәтинин тәшкилиндә (1918—21; 1921—22; 1927—29; 1931—32) әсас рол ојнамышды. 1930—40 илләрдә С. һәрби фашист даирәләри илә әлагә сахламышды. 1940 илин ијулунда бурахылмышдыр.

СЕЈЛОН (Ceylon)—1972 иләдәк *Шри Ланка* а. вә дөвләтинин ады.

СЕЈМ—ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә чај. Десна (Днепр һөвзәси) чајынын сол голу. Уз. 748 *км*, һөвзәсинин саһ. 27,5 мин *км*². Орта Русија јүксәклијиндән башланыр. Чохлу ахмаз әмәлә кәтирир. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Нојабрдан-апреләдәк донмуш олур. Ашағы ахынында јерли кәмичилијә јарарлыдыр. Курск, Лгов, Рылск вә Путивл ш.-ләри С. саһилиндәдир.

СЕЈМ (полјакча sejm, литва дилиндә saimas, чех дилиндә sněm)—1) Феодал Полша вә Литвасында (һәмчинин *Реч Посполитада*), Чехијада 13—14 әсрләр—20 әсрин әввәлиндә силки-нүмајәндәли орган. 2) Русија империјасы тәркибинә дахил олан Бөјүк Финландија кнјазлығында (1809—1917) парламентин русча ады. 3) Буржуа Литвасында 1922—40 илләрдә вә буржуа Латвијасында 1922—34 илләрдә парламентләр, буржуа Полшасында 1922—39 илләрдә ашағы палата. 4) ПХР-дә али Дөвләт һакимијјәти вә јеканә ганунверичилик органы.

СЕЈМ ГӘБИРИСТАНЫ—Ока чајынын сол саһилиндә, Сејм ст. (Горки ш. әтрафында) јахынлығында Тунч дөврүнә (е.ә. 2-чи миниллијин орталары) аид гәбиристан. 1912 илдә ашкар едилмишдир. С.г. зәнкин дәфн әшјалары (тунч биләрзикләр, хәнчәрләр, низә учлуглары, балталар, үзүкләр, чахмагдашыдан ох учлуглары, лөвһәләр вә с.) гојулмуш дајаз гәбирләрлә сәчијјәләнир. С.г. әшјаларынын Шәрг (Урал архасы) мәншәли олмасы еһтимал едилир.

Әд.: Бадер О. Н., Бассейн Оки в эпоху бронзы, М., 1970.

СЕЈНЕР (инк. seiner; seine—сәбәтшәкилли балыг тору)—балыг ову үчүн моторлу-јелкәнли кәми. Торун бир учу кәмијә, о бири учу исә ов заманы суја ендирилән моторлу гајыға бәркидилир. С. балыгахтаран апарат, сојудучу гурғу вә балыг е'мал едән машынларла тәчһиз олунур. Ән ири С.-ләр АБШ, Испанија вә Јапонијада һазырланыр (уз. 70 *м*-ә, мүһәррикинин күчү 2,5 *Мвт*-а гәдәр). ССРИ-дә әсасән 25—35 *м*-лик вә мүһәррикинин күчү 220 *квт* олан С.-ләр, һабелә «Алпинист» типли 49 *м*-лик, мүһәррикинин күчү 970 *квт* олан С.-траулерләр бурахылыр.

СЕЈРӘБҮЛБҮЛ (Luscinia svecica) — сәрчәкимиләр дәстәсинин гаратојуглар фәсиләсинә аид гуш нөвү. Бәдәнинин уз. тәхминән 15 *см* олур. Еркәјинин бели гонурумтул, гујруғу гара гарышыг күрән, боғазы вә дөшү ағ халлы көјдүр; дишиси бир гәдәр солғундур. Шимали Авропада, Мәркәзи вә Шимали Асијада, ССРИ-дә Гәрб сәрһәдләриндән Чукоткаја гәдәр һәр јердә јајылмышдыр. Дүзәнликдә вә дағ коллугларында јашајыр. Јердә дүзәлтдији јуваја 4—7 јумурта гојур. Азәрб.ССР-дә көчмә вахты тәсадүф едилир. Чүчү вә киләмејвә илә гидаланыр.

СЕЈРӘЛМИШ ГАЗЛАРЫН АЕРОДИНАМИКАСЫ — газ механикасынын бөлмәси; газларын һәрәкәтини онларын молекулјар гурулушуна әсасән өјрәнир. Үсуллары Јерә енән орбитал апаратын вә Јерә јахын орбитдә учан пејкин аеродинамик гызмасынын тә'јининдә, атм.-ин јухары гатларыны тәдгиг едән ракетләрдән өлчү чиһазларынын истилик режимләринин һесабланмасында вә с.-дә тәтбиг олунур. Бу үсулларла газда һәрәкәт едән чисмә тә'сир көстәрән аеродинамик гүввә вә моментләр тә'јин едилир. С.г.а. газларын вакуум системдә һәрәкәтини, газларда ултрасәс рәгсләринин вә молекулјар физиканын дикәр проблемләрини өјрәнир. Атм. јухары гатларда чох сејрәк олдуғундан молекулларын ики тоггушмасы арасындакы сәрбәст јолун орта уз. (l) атм.-дә һәрәкәт едән чисмин характерик d өлчүсү илә мүгајисә едиләчәк тәртибдә олур. Буна көрә газы сәлт мүһит кими гәбул едән газ динамикасындакы һесаблама үсуллары бу һалда јарарсыздыр вә бурада газларын кинетик нәзәријјәси тәтбиг олунур. Чох бөјүк сүр'әтли учушда чисимлә гаршылыглы тә'сирдә олан газларын темп-ру јүксәк олдуғундан, бу һәрәкәтдә газ молекулларынын һәјәчанланма еффекти, диссосиасијасы, ионлашмасы вә с. мүшаһидә олунур. Бу проблемләр дә С.г.а.-нда өјрәнилир. С.г.а. үч һиссәјә ајрылыр: сәрбәст молекулјар ахын, аралыг ахын вә сүрүшмә илә ахын. С ә р б ә с т м о л е к у л ј а р а х ы н д а чисмә дәјиб гајыдан молекуллар үчүн уз. d-дән бөјүкдүр. Буна көрә чисмә дәјиб гајыдан вә она јахынлашан молекуллар арасында гаршылыглы тә'сир әлагәси чисмин јахынлығында чох зәифдир. Бу исә һәр ики истигамәтдәки ахыны ајры-ајрылыгда өјрәнмәјә имкан верир. Ихтијари молекулун һәрәкәтини ики һәрәкәтин чәми кими гәбул етмәк олар: 1) Молекуллар газ ахынынын истигамәтләнмиш һәрәкәтиндә иштирак едир, ахынын вә молекулларын сүр'әти бәрабәр көтүрүлүр; 2) Молекуллар хаотик истилик һәрәкәтиндә иштирак етдијиндән, гијмәти Максвелл пајланмасындан тапылан сүр'әтлә һәрәкәт едир. Сејрәк газ һәрәкәтинин газларын кинетик нәзәријјәсинин тәнликләри илә өјрәнилмәси вә дәгиг ријази тәсвири үчүн тәгриби үсуллар тәтбиг едилир. Мәс., молекулун чисмә дәјиб-гајытма һадисәси күзкү-диффузија схеми илә әвәз олунур. Бу, молекулун бир һиссәсинин чисмин сәтһиндән күзкү гајытмасына уғрамасы, дикәринин исә Ламберт гануну үзрә диффуз сәпәләнмәси демәкдир. Белә сәпәләнән молекуллар мигдарынын онларын үмуми сајына олан нисбәти диффуз сәпәләнмә дәрәчәсини мүәјјән едир. Бу, f әдәди илә характеризә олунур. $f=0$ күзкү гајытмасына, $f=1$ диффуз сәпәләнмәјә ујғундур. Учан чисмә тә'сир едән мүгавимәти азалтмаг үчүн молекулларын күзкү гајытмасы вә онларын кичик бучаг алтында сәтһә дүшмәси әлверишлидир. Термик аккомодасија әмсалы ($0<\alpha<1$) чисмә дәјиб гајыдан молекул енержисинин дәјишмәсини характеризә едир. Чисмә дәјиб гајыдан молекулун енержиси дәјишмәјибсә вә она јахынлашан молекулун енержисинә бәрабәрдирсә $\alpha=0$, гајыдан молекулун орта енержиси диварын темп-руна бәрабәрдирсә, демәли, молекул мүмкүн енержисини дивара вермишдир, јә'ни $\alpha=1$. α—кичикдирсә аеродинамик гызма да кичикдир. f вә α-нын гијмәтләри С.г.а.-нын чох мүһүм характеристикаларыдыр. Үмуми һалда α вә f ахынын сүр'әтиндән, диварын материал вә темп-рундан, сәтһинин һамарлығындан сәтһә адсорбсија олунмуш газ молекулларынын варлығындан вә с.-дән асылыдыр. Тәдгигатлар көстәрир ки, $0{,}02<\alpha<0{,}95$. Нәзәри һесабламаларын чәтинлији, истилик вә аеродинамик характеристикаларын практик һесаблама үсулларына дахил олан бир сыра емпирик сабитләрин тапылмасы илә әлагәдар С.г.а.-нда тәчрүбә хүсуси јер тутур.

Әд.: Аэродинамика разреженных газов, Сб. 1, под ред. С. В. Валландера, Л., 1963; Самарский А. А., Попов Ю. П., Разностные схемы газовой динамики, М., 1975.

СЕЈРЧИЛИК—идракын дујғу мәрһәләси (бах *Ин'икас нәзәријјәси*, *Идрак нәзәријјәси*). Идеалист фәлсәфәдә *интуисија* анлајышы илә бағлы ики әсас С. нөгтеји-нәзәри вар; биринчиси *Платона* мәхсусдур вә идејаларын дујғуданкәнар дәрки олуб, «һәгигәтә көрә» идракын әсасыны тәшкил едир. Икинчиси И. *Канта* аиддир; о, С.-и тәфәккүрә вә дујғуја гаршы гојур вә ону тәк-тәк шеј һаггында тәсәввүр кими ајдынлашдырыр. Марксизмәгәдәрки материализм идракы С. кими—инсанын дујғу органларына тә'сир көстәрән харичи аләмин пассив гавранылмасы просеси кими шәрһ едир. Марксизмә көрә идрак пассив С. дејил, дүнјанын практик дәјишдирилмәси илә гырылмаз бағлы актив фәалијјәтдир.

СЕЈСМИК ГӘБУЛЕДИЧИ — сејсмик кәшфијјатда ишләдилән електромеханики чиһаз; Јер габығынын механики рәгсләрини гәбул едир вә електрик рәгсләринә чевирир. С.г. Јер сәтһиндә вә јахуд гујуда јерләшдирилмиш вә Јер габығынын һәрәкәтини тәкрар едән корпусдан вә корпусун ичәрисиндәки јајдан асылмыш инерт күтләдән ибарәтдир. Јерин титрәјиши заманы инерт күтлә корпусун һәрәкәтиндән кери галыр. Корпусла инерт күтлә арасындакы јердәјишмә С.г.-дә електромеханики дәјишдиричи васитәсилә електрик рәгсинә чеврилир. С.г.-дә, әсасән, индуксија дәјишдиричиләри ишләдилир. Дәниз сејсмик кәшфијјатында пјезоелектрик дәјишдиричиләрдән истифадә едилир.

СЕЈСМИК ДАЛҒАЛАР — зәлзәлә, партлајыш, зәрбә нәтичәсиндә Јердә сөнән рәгсләр шәклиндә јајылан еластик далғалар. Деформасијанын нөвүнә көрә узунуна, енинә вә сәтһи, јајылма хүсусијјәтинә көрә дүз, әкс олунмуш, сынмыш, рефраксија вә дифраксија олунмуш, әвәз олунмуш, јајылма вахтына көрә мүнтәзәм вә гејри-мүнтәзәм, сејсмик кәшфијјатда тәтбигинә көрә фајдалы вә манеә јарадан С.д.-а ајрылыр. Узунуна далғалар сыхлашма вә кәрилмә јолу илә мүһитдә һәчм дәјишмәси јарадыр. Мүһити тәшкил едән һиссәчикләр далғанын јајылма истигамәтиндә рәгс едир. Енинә далғалар мүһит һиссәчикләрини далғаларын јајылма истигамәтинә перпендикулјар истигамәтдә дәјишдирир. Узунуна далғаларын јајылма сүр'әти енинә далғаларын јајылма сүр'әтиндән чохдур, нисбәти исә мүһитин еластиклик хүсусијјәтләриндән асылыдыр. Һазырда сејсмик кәшфијјатда узунуна далғалардан даһа чох истифадә олунур. Узунуна вә енинә далғалар сәрбәст сәтһ үзәринә дүшдүкдә сәтһ далғалары әмәлә кәлир. Сәтһ далғала-

рынын бир нөвү Реле далғаларыдыр.

Эксолунма (сынма) эмсалы дүшмә бучағынын вә акустик бәркликләрин нисбәтинин функсијасыдыр. Әкс олунан далғалар мүһитләр сәрһәдиндә акустик бәркликләр бәрабәр олмадыгда јараныр. Икинчи мүһитдә сүр'әт биринчи мүһитдән чох олдугда вә далға сәрһәдә бөһран бучағы алтында дүшдүкдә там дахилә эксолунма баш верир, бу да сәрһәд бојунча јајылан баш далғалар јарадыр. Баш далғалардан сынан далғалар сејсмик кәшфијјат методунда истифадә олунур. Фасиләсиз дәјишән мүһитдә сүр'әт кәсилишини өјрәнмәјә көмәк едән кечән рефраксија далғалары јараныр. С.д. јајыларкән дифраксија һадисәси баш верир, бунун нәтичәсиндә дифраксија олунмуш далғалар әмәлә кәлир. Узунуна вә енинә далғаларын сүр'әтләринин вә онларын сәрһәдә дүшмә бучагларынын мүәјјән нисбәтиндә сәрһәддә өз нөвләрини дәјишән әвәз олунан далғалар јараныр. С.д.-ын јајылмасынын Јер сәтһиндә мүшаһидә едилмәси Јер габығыны вә «бәрк» Јерин (бах *Јер*) дахили гурулушуну тәдгиг етмәјә имкан верир.

Әд.: Саваренский Е. Ф., Сейсмические волны, М., 1972; Гурвич И. И., Боганик Г. Н., Сейсмическая разведка, 3 изд., М., 1980.

СЕЈСМИК КАРОТА́Ж—гујуларда сүхурларын сејсмик хүсусијјәтләринин еластик далғаларын сүр'әтләрини, онларын эксолунма, кечмә вә удулма эмсалларыны тә'јин етмәклә тәдгиги. Әсасән, сејсмик кәшфијјат мә'луматларынын интерпретасијасында, сүхурларын тәркибинин өјрәнилмәсиндә, нефтли-газлы лајларын сечилмәсиндә вә гујуларын техники вәзијјәтинә нәзарәт едилмәсиндә ишләдилир. С.к.-ын ики нөвү вар: дүз С.к. вә тәрс С.к. Дүз С.к.-да сејсмик далғалар Јер сәтһи јахынлығында јарадылыр, гәбуледичи исә гујуда јерләшдирилир. Тәрс С.к.-да сејсмик далғалар гујуда јарадылыр, гәбуледичи исә Јер сәтһиндә јерләшдирилир. С.к.-да гују сејсмографларындан вә чөл сејсмик кәшфијјаты апаратурасындан истифадә олунур. С.к. Азәрб.ССР-дә нефт вә газ јатагларынын кәшфиндә кениш тәтбиг едилир.

СЕЈСМИК КӘШФИЈЈАТ—партлајыш вә ја механики зәрбә илә јаранмыш еластик далғаларын Јер габығында јајылмасы хүсусијјәтләринин өјрәнилмәсинә әсасланан кеофизики кәшфијјат методлары. Далғаларын јајылма вахтыны өлчмәк вә еһтизазларын хүсусијјәтләрини өјрәнмәклә далғаны әкс едән вә сындыран кеоложи сәрһәдләрин јатма дәринлијини вә формасыны мүәјјәнләшдирмәк, далғанын кечдији сүхурларын тәркиби һаггында мүлаһизә сөјләмәк олур. С.к. структур вә рекионал кеоложи мәсәләләрин һәллиндә, нефт, газ вә с. фајдалы газынты јатагларынын ахтарышында, мүһәндиси кеолокијада вә с. тәтбиг олунур. С.к.-ын ики әсас методу вар: экс олунан далғалар вә сынан далғалар.

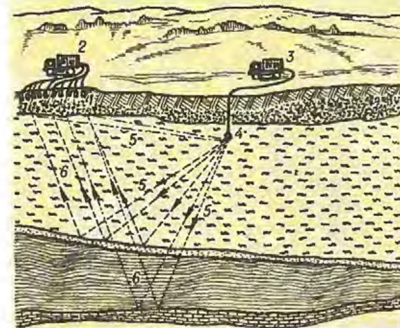

Әкс олунан далға методу илә сејсмик кәшфијјат ишләринин схеми: *1*—сејсмик гәбуледичиләр; 2—сејсмик кәшфијјат стансијасы; *3*—партлатма мәнтәгәси; *4*—партлајыш јери; *5*—дүз далғалар; *6*—әкс олунан далғалар.

Азәрб.ССР-дә дәниз С.к. методу ишләниб һазырланмышдыр. Дәниз С.к. ССРИ-дә илк дәфә 1941 илдә Хәзәр дәнизиндә, Абшерон ј-а әтрафындакы акваторијада тәтбиг олунмушдур. Сонралар дәниз С.к.-нын автоматлашдырылмыш иш методу вә техникасы ишләниб һазырланмыш вә Хәзәр дәнизинин кеоложи гурулушуну өјрәнмәк мәгсәдилә тәтбиг едилмишдир. С.к.-ын Хәзәр дәнизиндә тәтбиги нәтичәсиндә 230-дан чох антиклинал структур вә бу структурларда 20 сәнаје әһәмијјәтли нефт вә газ јатаглары ашкар олунмушдур.

Әд.: Гамбурцев Г. А., Основы сейсморазведки, 3 изд., М., 1959; Шапировский Н. И., Гаджиев Р. М., Морская геофизическая разведка, Б., 1962; Гурвич И. И., Боганик Г. Н., Сейсмическая разведка, 3 изд., М., 1980.

СЕЈСМИК РАЈОНЛАШДЫРМА—Јер сәтһиндә потенсиал сејсмик тәһлүкә дәрәчәсинә көрә р-нларын, саһәләрин ајрылмасы. Сејсмик тәһлүкәли р-нларын ајрылмасы кечмиш илләрин зәлзәләләри һаггындакы инструментал вә макросејсмик мә'луматларын нәтичәләринә вә р-иун кеоложи хүсусијјәтләринә әсасланыр. ССРИ-дә сејсмик тәһлүкәли р-нларын үмуми саһ. өлкә әразисинин. 28,6%-ни тәшкил едир; С.р. хәритәләри сејсмик давамлы тикинти нормалары вә гајдалары илә билаваситә әлагәдар олан рәсми сәнәддир. Гүввәдә олан С.р. хәритәләри ССРИ Назирләр Совети тикинти ишләри үзрә Дөвләт комитәси тәрәфиндән тәсдиг едилмишдир. Бу хәритәләрдә 6, 7, 8 вә 9 баллы, һәмчинин 9 балдан күчлү зәлзәләләрин көзләнилдији р-нлар ајрылмышдыр. Азәрб.ССР әразисиндә күчү 9 баладәк зәлзәләләр Шамахы р-нунда, 8 баллы зәлзәләләр Нах. МССР, ДГМВ, Абшерон ј-а-нын шм.-ы вә Ләнкәран р-нунда баш верә биләр.

Әд.: Рагимов Ш., Вопросы изучения строения Земли, Б., 1966; Сейсмическое районирование СССР, М., 1968; Методические рекомендации по сейсмическому районированию территории СССР, М., 1974.

СЕЈСМИК ХӘРИТӘЛӘР—бах *Сејсмик рајонлашдырма.*

СЕЈСМО... (јун. seismós—титрәјиш, зәлзәлә)—Јер габығынын титрәјишинә (зәлзәлә, јералты тәкан) аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., *сејсмограф*, *сејсмолокија*).

СЕЈСМОГРА́М (*сејсмо...+...грам*) — сејсмик рәгсләрин сејсмограф васитәсилә кағыз үзәриндә јазысы. Јазы техникасы мүхтәлифдир. Сејсмографик рәггасын вә ја галванометрин күзкүсүндән экс олунан ишыг шүасынын көмәји илә фотокағызда јазылма үсулу даһа кениш тәтбиг олунур. Сејсмик рәгсләрин рәгәмли кодла магнит лентинә јазылмасы вә һесаблајан електрон машынларына верилмәси үчүн дә апаратлар јарадылмышдыр. С.-да сејсмик рәгсләрлә јанашы дәгиг заман маркалары гејд едилир. С. сејсмик далғаларын мүшаһидә мәнтәгәсинә кәлмәси вә зәлзәләнин јаранмасы вахтыны, еписентрини, күчүнү тә'јин етмәјә имкан верир.

СЕЈСМО́ГРАФ (*сејсмо...+...граф*) — грунтда сејсмик далғаларын јаратдығы рәгсләри гејд едән чиһаз; сејсмик сигналлары гәбул едән сејсмометрдән (чиһаздан) вә сигналлары гејд едән гурғудан ибарәтдир. Сејсмометрин

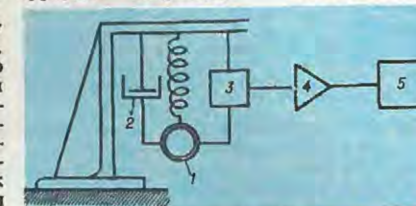

Сејсмографын схеми: *1*—сејсмометрин јүкү; 2—демпфер (јүкүн хүсуси титрәјишини ләғв етмәк үчүн гурғу); *3*—јүкүн һәрәкәтини електрик сигналына чевирән апарат; *4*—филтр-күчләндиричи; *5*—өзүјазан.

әсас һиссәси чиһазын өзүлү илә еластик (мәс., рәггас кими) бирләшдирилмиш јүкдән ибарәтдир. Чиһазын өзүлү тәдгиг едилән објектә бәркидилир. Објектин рәгси заманы әталәт нәтичәсиндә јүк өзүлә нисбәтән һәрәкәт едир. Мүасир сејсмометрләрин әксәријјәтиндә бу һәрәкәт електрик сигналына чеврилир вә автоматик јазан һиссәдә механики сурәтдә, фото шәклиндә вә ја магнит јазысы илә гејдә алыныр. Магнит јазыларынын динамик диапазонуну кенишләндирмәк вә һесаблајан електрик машынындан истифадәни асанлашдырмаг мәгсәдилә бә'зән кодлашмыш рәгәмли јазы тәтбиг олунур.

СЕЈСМОЛО́КИЈА (*сејсмо...+...локија*)—кеофизиканын зәлзәләләри, онларын башвермә сәбәбләрини, нәтичәләрини вә тикинтиләрин мүһафизә тәдбирләрини өјрәнән бөлмәси. С.-нын әсас мә'лумат мәнбәји сејсмик далғалардыр. Онларын интерпретасијасы зәлзәләләрлә јанашы Јер гурулушуну өјрәнмәјә вә партлајышлары (мәс., нүвә партлајышларыны) гејдә алмаға имкан верир. Зәлзәләләрин прогнозу онларын башвермә јеринин, күчүнүн вә вахтынын мүәјјән едилмәси әсасында тәртиб олунур. Мүәјјән мә'нада сејсмик рајонлашдырма да прогноз елементи ола биләр, бу да зәлзәлә көзләнилә биләчәк р-нларда зәлзәләнин макс. күчүнү вә онун тәкраролунма тезлијини тә'јин етмәјә имкан верир. Сејсмик рајонлашдырма мүһәндиси-кеоложи тәдгигатлар вә инструментал сејсмик мүшаһидәләр әсасында сејсмик микрорајонлашдырманын көмәји илә дәгигләшдирилир. Бу тәдгигатлар сејсмик давамлы тикинтини зәрури мә'луматларла тә'мин едир вә мүһәндиси С.-нын мөвзусуну тәшкил едир. С. мүстәгил елм кими 19 әсрин икинчи јарысындан инкишаф етмәјә башламышдыр. 19 әсрин ахырларындан С.-да инструментал мүшаһидәләр вә физики-ријази тәдгигат методлары тәтбиг олунур. С.-нын формалашмасында рус алими Б. Б. Голитсинин, алман кеофизикләри Е. Вихерт вә Б. Гутенберкин, инкилис алимләри Ч. Мили вә Х. Чефрисин, Југославија кеофизики А. Мохоровичичин, јапон алими Ф. Оморинин, совет кеофизикләри Ј. Ф. Саваренскинин,

Ј. В. Ризниченконун вә б.-нын бөјүк ролу олмушдур. Азәрб.-да инструментал мүшаһидәләр 20 әсрин әввәлләриндән апарылыр. Сејсмик ст.-лар 1902—49 илләрдә, әсасән Бакы, Балаханы, Шамахы вә Зурнабадда мөвчуд олмушдур; сонралар Кировабад, Нахчыван, Ләнкәран вә Минкәчевирдә, Чилов (Жилој) а.-нда тәшкил едилмишдир. Һазырда Бакы, Шамахы, Шәки вә с. јерләрдә сејсмик ст.-лар фәалијјәт көстәрир.

Әд.: Саваренский Е. Ф., Кирнос Д. П., Элементы сейсмологии и сейсмометрии, 2 изд., М., 1965; Рагимов Ш., Вопросы изучения строения Земли, Б., 1966; Мамсуров М. С., Сейсмология и сейсмометрия, М., 1982 (серия «Науки о Земле», № 4).

СЕЈСМОМЕ́ТРИЈА (*сејсмо*...+...*метрија*)—сејсмолокијанын бөлмәси; әсасән, сејсмик далғаларын тә'сири илә грунт, тикинти вә објектләрдә јаранан еһтизазлары гејд едән чиһазлары вә методлары ишләјиб һазырлајыр. Сејсмик еһтизазлары јазан чиһаз *сејсмограф*, јазыларын нәтичәси исә *сејсмограм* адланыр. Мөвчуд чиһазлар комплекси амплитуду 10^{-9} *м*-дән бир нечә *м*-ә гәдәр, тезлији исә миндә бирдән онларла *һс*-ә гәдәр олан еһтизазларын гејдә алынмасыны тә'мин едир.

СЕЈСУЛАН — Азәрб.ССР Мардакерт р-нунда (ДГМВ) кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 20 *км* ш.-дә, дүзәнликдәдир. Әһ. 640 (1983); үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

СЕЈТНО́Т (алм. Zeit—вахт+Not — еһтијач) — шаһмат вә дама ојунларында идманчынын 40 кедиш үчүн мүәјјән едилмиш вахты (адәтән, 2,5 саат) дүзкүн бөлүшдүрә билмәмәси нәтичәсиндә јаранмыш вахт чатышмазлығы. С. вәзијјәтиндә идманчы тәләсдији үчүн кобуд сәһвләрә јол верә биләр. С. заманы сон кедиши вахтында едә билмәјән шаһматчы мәғлуб һесаб едилир.

СЕЈТРА́ФЕР КИНО ЧӘКИЛИШИ (алм. Zeitraffer; Zeit—заман+raffen—јығмаг, сыхлашдырмаг)—ајры-ајры ардычыл кадрлары фасиләләрлә чәкилән *јавашыдылмыш киночәкмә* нөвү. Фасиләләр објектин характериндән вә чәкилишин мәгсәдиндән асылы олараг ~0,2 *сан*-дән бир нечә саатадәк, мүстәсна һалларда бир нечә күн давам едә биләр. Киночәкмә апаратынын лентдартан механизми вә һабелә зәрури һалларда ишыгландырычы апаратыны ишә салан һиссәси хүсуси импулсверичијә (контактлы саат, електрик релеси вә с.) бирләшдирилир, алынан кадрлар ардычыллығы стандарт тезликли ади кинопројекторла пројексија едилдикдә мүәјјән мүддәт әрзиндә објектдә баш вермиш просесләр санки замана көрә сыхлашдырылараг көстәрилир. С.к.ч.-ндән физикада бәрк чисмин експериментал вә тәтбиги механикасында (кристалларын бөјүмәси, чисимләрин тәдричән дағылма просеси вә с.), кимјәви кинетикада (кимјәви реаксијаларын кедиши), ситолокија вә молекулјар биолокијада (һүчејрә вә һүчејрәјәгәдәрки сәвијјәдә кедән просесләр), микробиолокијада (микроорганизмләрин артмасы вә инкишафы) вә дикәр елм саһәләриндә, һәмчинин бәдии вә елми-бәдии кинематографијада кениш истифадә олунур.

СЕЈФ (инк. safe—тәһлүкәсиз, е'тибарлы)—сәнәд, пул, мөһүр вә дикәр гијмәтли материаллар сахламаг үчүн јанмајан полад гуту вә ја шкаф. Бә'зән банк биналарында автоматик сигналлашма системләри илә тәчһиз едилмиш, гапылары зирећли вә мәхфи ачарлы, диварлары полад вә ја дәмир-бетондан олан отаг-анбарлара да С. дејилир.

СЕЈФӘЛИ АБИДӘЛӘРИ — Азәрб. ССР Шамхор р-нунун Ашағы Сејфәли к. јахынлығында сон Тунч дөврүнә (е.ә. 14 әср) аид гәбиристан вә јашајыш јери. Гәбиристандан кромлехлә әһатә олунмуш даш гуту гәбирләр (бә'зиләри торпаг өртүклүдүр) ашкар едилмишдир. Гәбирләрин икиси јашлы адама, галанлары ушаг вә јенијетмәләрә аиддир. Гәбиристандан гара чилалы сахсы габлар (чөлмәк, бадја, күпә вә с.); тунчдан вә дәвәкөзү дашындан ох учлуглары, мунчуглар вә с. тапылмышдыр. Гәбиристанын јахынлығындакы јашајыш јериндән әлдә едилмиш гара чилалы сахсы габ нүмунәләри, бәзәк шејләри вә с. һәр ики абидәнин һәмдөвр олдуғуну көстәрир.

Әд.: Гуммель Я. И., Археологические раскопки в районах Азерб.ССР, Изв. Аз.ФАН СССР, 1939, № 3.

СЕЈФИ Әләкбәр Сејфулла оғлу (19.3.1901, Тифлис — 15.12.1977, Кировабад)—Азәрб. совет актјору. Азәрб.ССР халг артисти (1961). Сәһнә фәалијјәтинә 1914 илдә Тифлисдә башламыш, бурадакы «Ибрәт» драм чәмијјәтинин (1918) тәшкилатчыларындан олмушдур. Тифлис Азәрб. Театры (1921—29), Бакы Түрк Ишчи Театры (1929—32) вә Кировабад Драм Театрында (1932 илдән актјор вә директор; фасиләләрлә) ишләмишдир. С. комик ролларын ифачысы кими шөһрәт газанмыш, онун сәһнә образлары реалистлији, долғунлуғу илә фәргләнмишдир. Әсас ролларры: Әбдүләли бәј, Мирзә Садыг, профессор Белокуров («Севил», «Нәсрәддин шаһ», «Јашар», Ч. Чаббарлы), Әшрәф бәј («Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк», Н. Б. Вәзиров), Шејх Әһмәд («Өлүләр», Ч. Мәммәдгулузадә), Ксанф («Түлкү вә үзүм», К. Фикејреду), Јагуб («Һәмјерлиләр», А. Мәммәдов). Кинофилмләрдә дә чәкилмишдир.

Ә. С. Сејфи Шејх Әһмәд («Өлүләр», Ч. Мәммәдгулузадә) ролунда.

Әд.: Мәммәдов А., Ағамиров А., Әләкбәр Сејфи, Б., 1976.

СЕЈФИ КУДАШ (тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы Сејфи Фәттаһ оғлу Кудашев) (д. 30.10.1894, индики Башг. МССР, Чишмы р-ну, Клјашево к.)—башгырд совет шаири. Башг.МССР халг шаири (1964). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. «Азадлыг нәғмәләри» адлы илк ше'р китабы 1917 илдә нәшр едилмишдир. «Нәғмәли республика» (1940) китабы, «Кушкајен» (1936) мәнзум романы, «Хошбәхтлик гануну» (1937) поемасы јени һәјат гуручулуғуна һәср олунмушдур. «Ленин вә дөјүшчү» поемасы (1943), «Сәмими гәлбдән» (1944), «Мәһәббәтим» (1956), «Мәним бағчамда» (1964) вә с. ше'р топлулары вар. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Ленин ордени, 4 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Избр. произв., т. 1—2, Уфа, 1970; Восхождение. Избр. стихи, М., 1977; Вершины, Уфа, 1978.

СЕЈФУЛЛАЈЕВ Бөјүкаға Нүсрәт оғлу (д. 16.1.1927, Масаллы р-нунун Мусакүчә к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1959 илдән Сов.ИКП үзвү. 1947—80 илләрдә Масаллы р-нундакы Чапајев ад. с-зда түтүнчү, мангабашчысы, Күрдәмир р-н Чарлы Кәшфијјат Газма Идарәсиндә газма көмәкчиси, буруг устасы ишләмишдир. 1948 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 1980 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

СЕЈФУ́ЛЛИН Сакен (Сә'двәггас) (12.6.1894, индики Газах.ССР, Жанааркин р-ну — 1939)—газах совет јазычысы, дөвләт хадими. Газах совет әдәбијјатынын баниләриндәндир. 1918 илдән Сов. ИКП үзвү. Газахыстанда Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәдә иштирак етмишдир. 1919 илдән әввәлчә Акмолинскдә, сонра Оренбургда партија ишиндә чалышмышдыр. 1922—25 илләрдә Газах.МССР ХКС-нин сәдри ишләмиш, ҮРМИК-ин үзвү сечилмишдир. 1925—37 илләрдә «Енбекши казак» («Әмәкчи газах») гәзетинин редактору олмушдур. Газахыстан Јазычылар Иттифагынын тәшкилатчыларындаидыр. «Өтән күнләр» адлы илк ше'р китабы 1910 илдә чап едилмишдир. «Гызыл шаһинләр» (1920) пјеси ингилаб мүбаризләринә һәср олунмуш илк газах совет драмыдыр. «Дәли ат» (1922), «Домбра» (1924), «Експресс» (1926), «Һәјат далғаларында» (1928) ше'р китаблары јени һәјат гуручулуғуна һәср олунмушдур. «Советистан» (1926), «Албатрос» (1933) поемаларында В. И. Ленинин образыны јаратмышдыр. «Чәтин јол, ағыр кечид» (1927) автобиографик романы, «Ајишә» (1922), «Јергазанлар» (1928), «Мејвәләр» (1935) повестләри, газах әдәбијјаты тарихинә даир мәгаләләри вар. Јарадычылығы газах әдәбијјатында сосиалист реализминин тәшәккүлүндә мүһүм рол ојнамышдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Стихотворения и поэмы, М., 1958; Айша. Повести и рассказы,

Алма-Ата, 1964; Тернистый путь, Алма-Ата, 1975.

Әд.: Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 2, нәшр 2, Б., 1977; Кирабаев С., Сакен Сейфуллин, М., 1973.

СЕЈҺУН (سیحون) Һушәнк (д. 1920) — Иран ме'мары. Теһран ун-тинин зәриф сәнәтләр факүлтәсини битирмишдир. Бир чох әсәриндә (Һәмәданда Ибн Синанын мәгбәрәси, 1952) мүасир функсионализм принсипләри Иран инчәсәнәтинин ән'әнәви елементләри (орта әср орнамент, епиграфика мотивләри) илә ујғунлашдырылмышдыр. Теһранда «Асија» кинотеатры (20 әср), Мәшһәддә Надир шаһын мәгбәрәси (1961), Нишапурда Өмәр Хәјјамын гәбри үстүндәки көшк-ротонда (1963) ән јахшы ишләриндәндир.

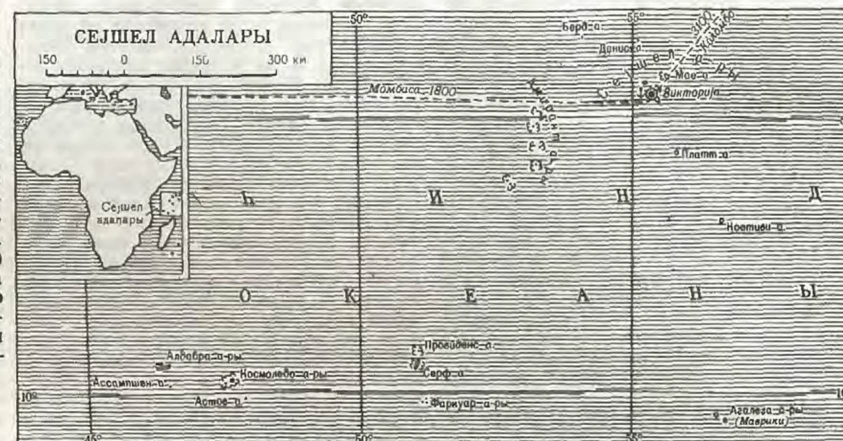

СЕЈШЕ́Л АДАЛАРЫ, Сејшел Адалары Республикасы (Republic of Seychelles)—Һинд океанынын г. һиссәсиндә дөвләт. Милләтләр Бирлијинә дахилдир. Сејшел, Амирант, Космоледо а-ры вә с. адалары әһатә едир. 92 ададан (ән бөјүкләри: Маhе, Праслен, Силует, Алдабра, Фаркуар вә с.) ибарәтдир. Саһ. 405 *км*², әһ. тәгр. 80 мин (1981). Пајтахты Викторија ш.-дир (Маhе а.-нда).

Тәбиәт. Суалты вулканик платода јерләшмиш С.а.-нын әсас а-ры кристаллик, кичикләри исә, әсасән, мәрчан мәншәлидир. Макс. һүнд. 915 *м* (Маhе а.-нда). Иглими субекваториал, дәниз типлидир. Орта ајлыг темп-р 26—28° С, иллик јағынты 4000 *мм*-ә гәдәрдир. Дахили р-нларда чохлу ендемик ағач нөвләри битән тропик мешәләр вар. Суда-гуруда јашајанлар, нәһәнк фил, чанаглы тысбағалар, гушлар (Кузен а. Һинд океанында јеканә гуш горуғудур) ендемикдир.

Әһали. Әһалиси креоллар (96%), бантулар, авропалылар, һиндлиләр, чинлиләр вә б.-ндан ибарәтдир. Рәсми дилләри инкилис, франсыз вә креол дилләридир. Әһалинин 90%-и католик, 10%-и протестантдыр. Әсас шәһәри: Викторија (15 мин; 1978).

Тарихи мә'лумат. С.а. 16 әсрин әвәлләриндә португаллар тәрәфиндән кәшф олунмушдур. С.а.-ны 1744 илдә Франса, 1794 илдә Инкилтәрә ишғал етди; 1810 илдә Б. Британијанын мүлкү е'лан едилди. 1814 илдә Б. Британијанын Маврики мүлкүнә бирләшдирилди. 1903 илдән Б. Британијанын мүстәмләкәсинә чеврилди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән (1939—45) сонра, хүсусилә 60—70-чи илләрдә өлкәдә кенишләнән милли азадлыг һәрәкаты нәтичәсиндә 1970 илдә С.а.-на дахили мухтаријјәт, 1976 илдә исә истиглалијјәт верилди. 1976 илдә ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр јарадылмышдыр. 1977 илин ијунунда С.а.-нда дөвләт чеврилиши баш верди; Ф. А. Ренени башчылыг етдији мүтәрәгги һөкумәт һакимијјәтә кәлди. Өлкәнин игтисади вә сијаси истиглалијјәтинин мөһкәмләндирилмәсинә јөнәлдилмиш бир сыра мүһүм тәдбирләр һәјата кечирилди. Бүтүн вәтәндашларын бәрабәр һүгугларыны вә әсас һәјати тәләбләрини тә'мин едә биләчәк сосиалист дөвләтинин јарадылмасы [бу Сејшел адалары Мүтәрәгги Халг Чәбһәсинин (МХЧ) 3-чү (1981) вә 4-чү (1982) гурултајларынын гәрарларында да әксини тапмышдыр] башлыча вәзифә кими ирәли сүрүлдү. МХЧ (1978; 1963 илдә тә'сис едилмиш Сејшел Адалары Бирләшмиш Халг Партијасы әсасында јарадылмышдыр) өлкәдә јеканә вә һаким партијадыр. Сејшел Адалары Фәһләләринин Милли Иттифагы (1978) вардыр. С.а. Һинд океанын сүлһ зонасына чевирмәк уғрунда чыхыш едир, сосиалист өлкәләри илә әлагәләри кенишләндирир.

Игтисадијјат. Игтисадијјатынын әсасыны к.т. вә туризм тәшкил едир. Бечәрилән торпагларын чохунда һиндгозу јетишдирилир. Һәмчинин, әтријјат, шәкәр гамышы, түтүн, мејвә, тәрәвәз вә с. бечәрилир. Сәнајеси зәиф инкишаф етмишдир. Копра, дарчын е'малы, ефир јағы, сабун, һиндгозу лифиндән кәндир истеһсалы з-длары вә с. вар. Бејнәлхалг аеропорту вә дәниз порту Викторија ш.-дир. Түтүн, әрзаг, нефт мәһсуллары, нәгл. васитәләри вә с. идхал олунур. Курортлар вар. Милли телевизија хидмәти јарадылмышдыр' (1983). Тичарәти, әсасән, АБШ, Һиндистан, Исраил, Инкилтәрә, Кенија илә дир. Пул ваһиди Сејшел рупијасыдыр.

Әд.: Африка. Восточная и Южная Африка, М., 1981 (серия «Страны и народы»).

СЕЈШЛӘР (фр. seiche)—гапалы су һөвзәләриндә јаранан бөјүк периодлу (бир нечә *дәг.*-дән онларча саатадәк) дурғун далғалар. С. харичи тә'сирдән (атм. тәзјигинин кәскин дәјишмәси, күләк, сејсмик һадисәләр вә с.) јаранан далғаларла, һөвзәнин саһилләриндән әкс олунан далғаларын *интерференсијасы* нәтичәсиндә әмәлә кәлир. С. заманы бүтүн су күтләси рәгси һәрәкәтдә олур. Женеврә көлүндә С.-ин амплитуду 2 *м*-ә (периоду 1 саатдан чох) Хәзәр дәнизиндә 0,7 *м*-ә (10 *дәг.*-дән 12 саатадәк) гәдәрдир.

СЕКА́М [SECAM, фр. systéme séquentiel couleurs á mémoire (рәнкли телевизијанын јаддашлы ардычыл системи) сөзләринин баш һәрфләриндән]—*рәнкли телевизија* системи нөвү; парлаглыг сигналынын фасиләсиз верилмәси илә јанашы олараг, нөвбә илә (һәр сәтирдән бир) гырмызы вә көј рәнк сигналларындан парлаглыг сигналынын чыхылмасы јолу илә алынан 2 рәнк фәрги сигналларынын (рәнкли информасија) өтүрүлмәсинә әсасланыр. Рәнк фәрги сигналлары көмәкчи апарычы тезликләрдән ашағы тезликләрдә (тезлик модулјасијасынын тәтбиги илә) өтүрүлүр. 3-чү рәнк сигналы (јашыл) телевизија гәбуледичисинин өзүндә, әввәлки 2 рәнк сигналынын хүсуси гурғуда мүтәнасиб топланмасы нәтичәсиндә алыныр. 1958 илдә франсыз мүһәндиси А. де Франс тәрәфиндән тәклиф едилмиш, Франса, ССРИ вә бә'зи дикәр өлкәләрдә гәбул едилмишдир.

СЕ́КАНС (лат. secans—кәсән дүз хәтт) —*тригонометрик функсијалардан* бири; *Sec* илә ишарә едилир.

СЕ́КВЕНС (Sequens) Јиржи (д. 23.4. 1922, Брно)—Чехословакија кино режиссору. Реж.-луг фәалијјәтинә 1951 илдән башламышдыр. Ән јахшы филмләри: «Көһнә мә'дәнин сирри» (1955), «Јенилмәзләр» (1956), «Көлкәдән гачма» (1958, Москвада кечирилмиш 1-чи Бејнәлхалг кинофестивалынын гызыл медалы, 1959), «Гәсд» (1964, Москвада кечирилән 4-чү Бејнәлхалг кинофестивалынын гызыл медалы, 1965), «Гызмар јајын хроникасы» (1973), «Бу дәгигә, бу ан» (1981) вә с.

СЕКВЕ́НСИЈА (сон лат. sequentia—ардычыллыг)—1) мелодик ифадә, јахуд чохсәсли мусиги парчасынын мүәјјән интервалда јухары вә ја ашағы тәкрарланмасы. 2) Григори хоралында «аллилуја» сөзүнүн авазлы охунушунда истифадә олунан орнаментал импровизасијадан (јубилјасијадан) әмәлә кәлмиш дини нәғмә.

СЕКВЕ́СТР (лат. sequestro—кәнар едирәм, ајырырам)—буржуа мүлки һүгугунда һәр һансы әмлакдан (партлајычы маддә, наркотик, зәһәрләр вә с.) истифадә олунмасынын дөвләт тәрәфиндән гадаған едилмәси вә ја мәһдудлашдырылмасы.

СЕКВЕ́СТР (тибдә)—ган тәчһизатынын позулмасы нәтичәсиндә әтраф сағлам тохумалардан ајрылан өлмүш наһијә. Остеомиелитдә мүшаһидә олунур. Әзәлә, вәтәр вә сүмүк тохумасынын да секвестрасијасы ола биләр. С. организмдә галараг иринләмә верир.

СЕКВО́ЈА (Sequoia) — таксодикимиләр фәсиләсиндән битки чинси; һәми-

шәјашыл ијнәјарпаглы ағачдыр. 1 нөвү—һәмишәјашыл С. (S. sempervirens) вар. Һүнд. 100 *м*-дән, диаметри 8,5 *м*-дән чохдур. Калифорнија вә Чәнуби Орегон (АБШ) дағларында битир. Авропа вә Асијада газынты һалында тапылмышдыр. Одунчағындан иншаатда, суалты гурғуларда вә с. истифадә олунур. ССРИ-дә Гәрби Загафгазијада вә Крымын ч. саһилләриндә, Азәрб. ССР-дә Ләнкәранда бечәрилир. Декоратив биткидир.

СЕКЕШФЕҺЕРВАР (Székesfehérvár)—Мач. ХР-да шәһәр. Феjер медјесинин инз.м. Әһ. 106 мин (1981). Мүһүм нәгл. говшағы. Ири машынгајырма («Икарус» автобус з-ду, телевизор, дәзкаһгајырма з-длары вә с.) мәркәзидир. Памбыг парча, тикиш вә јејинти сәнајеси вар. Алүминиум-прокат истеһсал едилир.

СЕКИ Акико (8. 9. 1899, Токио—2.5. 1973, Токио)—јапон мүғәнниси (сопрано), хор дирижору, ичтимаи хадим. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1955). 1921 илдән мүғәнни кими чыхыш етмиш, халг мәдәнијјәти уғрунда һәрәкатда иштирак етмишдир. 1948 илдә «Јапонијанын охујан сәсләри» Токио мәркәзи хоруну јаратмыш, бу хорла Јапонијада антимилитарист күтләви өзфәалијјәт һәрәкатынын әсасыны гојмушдур. Совет маһныларынын Јапонијада популјарлашмасында хидмәти олмушдур.

СЕКЛЕРЛӘР, секеиләр (мачар дилиндә székely)—*мачарларын* етнографик групу. Трансилванија (Румынија) д-рында јашајырлар.

СЕКОНДИ-ТАКОРАДИ (Sekondi-Takoradi)—Ганада шәһәр. Гвинеја көрфәзи саһилиндә порт. Әһ. 161 мин (1970). Нәгл. машынгајырмасы, јејинти, ағач е'малы, семент сәнајеси мүәссисәләри, тәрсанә вар.

СЕКРЕСИЈА (лат. secretio — ајрылма)—вәзили һүчејрәләрин секрет һасил етмәси вә ифразаты. Организмин һәјат фәалијјәти кедишиндә онун һәр һүчејрәсиндә ја харичи мүһитә, јахуд да дахилә ифраз олунан метаболизм мәһсуллары әмәлә кәлир. Харичи С. (екзокрин) вә дахили С. (ендокрин) ајырд едилир. Вәзинин секрети харичи мүһитә ифраз олундугда С. екзокрин, гана вә ја лимфаја ифраз олундугда ендокрин адланыр.

Һәр бир вәзинин секретор тсикли секрет мәһсуллары (биосинтез) фазасы вә онун ифразы фазасына ајрылыр. Бә'зән «С.» терминини сонунчу фазаја аид едирләр. С. просеси ајрылан мәһсулун тәдричән јетишиб ардычыл олараг һүчејрәдә бир органоиддән дикәринә кечән һүчејрәдахили конвејеридир. Секретин биосинтези (хүсусилә зүлал мәһсуллары) ендоплазматик шәбәкәдә башлајыр; бурада һүчејрә мембранларында адсорбсија едилән аминтуршулар өз араларында ардычыл сурәтдә бирләширләр. Вәзили һүчејрәләрдә олан чохлу мигдарда митохондри һәм секретин синтези, һәм дә онун ифразы үчүн лазым олан енержини верир. С.-нын мерокрин, апокрин вә һолокрин кими 3 типи вар.

Әд.: Анохин П., Очерки по физиологии функциональных систем, М., 1975.

СЕКРЕСИЈАЛАР (лат. secretio—ајрылма)—сүхур бошлугларынын тәркибчә һәмин сүхурлардан фәргләнән кристаллик вә ја коллоидал минерал маддәләрлә долмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлән дәјирми вә ја изометрик минерал агрегатлары. *Конкресијалардан* фәргли олараг С.-да минерал маддәләр кәнарлардан (бошлуғун диварларындан) мәркәзә доғру ардычыл консентрик тәбәгәләрлә чөкүр. Бошлуглар там вә ја гисмән долмуш олур. Кичик (диаметри 10 *мм*-дәк) вә бөјүк өлчүлү олур. С.-ын әмәлә кәлмәси, адәтән, һиперкен вә һидротермал просесләрлә әлагәдардыр.

СЕКРЕТИН — полипептид тәбиәтли маддә. Назик бағырсағын диварында һазырланыр. Гана соруларaг мә'дәалты вәзијә чатдыгда ону гычыгландырыр вә ширә ифразына сәбәб олур. Физиоложи тә'сиринә көрә һормондур. 1902 илдә инкилис физиологлары У. Бејлисс вә Е. Старлинг кәшф етмишләр. С. кристал шәкилдә алынмыш вә онун хлорлу дузунун синтезинин дә мүмкүнлүјү ашкар едилмишдир.

СЕКСАРД (Szekszárd)—Мачарыстанын ч.-унда шәһәр. Толна медјесинин инз.м. Әһ. 36 мин (1981). Үзүмчүлүк р-нунун мәркәзи. К.т. машынгајырмасы, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Өлчү чиһазлары, дәри мә'мулаты истеһсал олунур.

СЕКСИЈА—бах *Мејитјарма*.

СЕКСИЈАЛЫ БИНА—мүасир јашајыш бинасынын кениш јајылмыш типләриндән бири. Отагларынын сајы мүхтәлиф олан мәнзилләрдән ибарәтдир. Сәчијјәви чәһәти бинанын бүтүн һүндүрлүјү боју уҹалан пилләкән гәфәсәләри вә гапылары бу пилләкәнләрә ачылан мәнзилләр групундан ибарәт олмасыдыр. Белә һәчми планлашдырма елементи сексија адланыр.

СЕКСИЈАЛЫ ИЗОЛЈАТОР—контакт шәбәкәсини сексијалара бөлән елемент. Контакт асгысынын бүтүн нагилләринә јерләшдирилмиш изолјаторлардан вә әлавә нагилләрдән ибарәтдир. Сабит вә дәјишән чәрәјанлар үчүн икинагилли (бир әлавә нагилли) вә үчнагилли (ики әлавә нагилли) С.и.-лар олур.

СЕКСИЈАЛЫ СОБА, сүр'әтли гызма собасы—диаметри 200 *мм*-дәк олан даирәви пәстаһлары јајма просесиндән әввәл гыздырмаг вә борулары *термик е'мал* етмәк үчүн аловлу соба. Гыздырычы сексијалардан ибарәтдир. Мә'мулат сексијалар арасында јерләшдирилмиш вә су илә сојудулан дијирчәкләр үзәри илә һәрәкәт етдирилир. Собадакы темп-р 1300°С вә даһа јүксәк олур. С.с. газ јаначагла гыздырылыр.

СЕКСТ ЕМПИРИК (Sextus Empiricus) (2 әсрин сону—3 әсрин әввәли)—гәдим јунан философу вә алими, *скептисизмин* нүмајәндәси. «Ријазијјатчылар әлејһинә» вә «Пиррон мүддәалары» әсәрләринин мүәллифидир. Пиррондан Енесидемәдәк гәдим јунан скептикләринин мүлаһизәләри вә дәлилләрини топламышдыр. С.Е.-ә көрә, скептик һеч бир шеји сүбут етмир вә һеч бир шеји гәтијјән инкар етмир, ејни заманда бир-биринә зидд мүлаһизәләрин мүмкүнлүјүнү сөјләјир. Фәлсәфәнин мәгсәди руһи сакитлијә наил олмагдыр. С.Е. мәнтиг, физика, етика вә с. елмләрин илк тарихчиләриндәндир. Сүбутун сонсузлуғуна даир мә'лум дәлили о сөјләмишдир. С.Е.-ин јени дөврүн скептикләринә тә'сири олмушдур.

СЕКСТА (лат. sexta—алтынчы), мусигидә—алтынчы пәрдә һәчминдә *интервал*. 6 рәгәми илә ишарә олунур. Бөјүк С. (4 1/2 тон), кичик С. (4 тон), эксилдилмиш С. (3 1/2 тон), артырылмыш С. (5 тон) олур. 2) Сәсдүзүмүнүн 6-чы пилләси.

СЕКСТАНТ (лат. Sextans) — екваториал бүрч. Ән парлаг улдузу 4 визуал улдуз өлчүлүдүр. ССРИ-нин бүтүн әразисиндә көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

СЕКСТАНТ (лат. sextans, sextantis—алтынчы)—бучагөлчән күзкүлү әксетдиричи аләт; көј чисминин һүнд.-нү вә ја көрүнән әшјалар арасындакы бучағы өлчмәк (мүшаһидә мәнтәгәсинин координатларыны тә'јин етмәкдән өтрү) үчүндүр. С. илә 140°-дәк бучаглар өлчүлүр. Мүасир С. шагул вә тараз илә тәчһиз едилмишдир. Белә С. илә һәгиги үфүг олмадыгда да көј чисминин һүнд. өлчүлүр. Мүасир С.-ын өлчмә гөвсү 1/5 чеврә гөвсүдүр (илкин С.-ынкы 1/8 иди), аләтин ады исә дәјишмәмишдир. С. *дәнизчилик астрономијасында* вә *авиасија астрономијасында* ишләдилир.

СЕКСТЕТ (алм. Sextett, лат. sextus—алтынчы)—алты ифачыдан ибарәт мусиги ансамблы, еләчә дә бу ансамбл үчүн јазылмыш мусиги әсәри.

СЕКСТИЛЈОН (фр. sextillion, лат. sextus—алтынчы + *милјон*) — ваһид вә сонракы 21 сыфырдан ибарәт, јә'ни 10^{21} әдәди. Бә'зн өлкәләрдә 10^{36} әдәдинә С. дејилир.

СЕКТА—бах *Тәригәт*.

СЕКТАНТЧЫЛЫГ, фәһлә һәрәкатында сијаси сектантчылыг—ингилаби фәһлә һәрәкатында антимарксист сол оппортунизмин нөвләриндән бири. 19 әсрин 1-чи јарысында мејдана кәлмишдир. Һәмкарлар иттифагларында, дикәр ичтимаи тәшкилатларда апарылан ишә лазыми гијмәт вермәмәк, парламент мүбаризәсини инкар етмәк С.-ын характерик чәһәтләридир. Елми коммунизм јарандығы күндән гәтијјәтлә С.-ы рәдд етмишдир. К. Маркс јазырды: «Сосиалист сектантлығынын инкишафы илә һәгиги фәһлә һәрәкатынын инкишафы һәмишә бир-биринә экс нисбәтдә олур. Нә гәдәр ки, фәһлә синфи һәлә мүстәгил тарихи һәрәкат үчүн јетишмәмишдир, о вахта гәдәр секталарын өз (тарихи) һаггы олур. Фәһлә синфи белә бир јеткинлијә чатан кими бүтүн секталар әслиндә мүртәче олур» (Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш мәктублар, Б., 1955, сәһ. 284). Ф. Енкелс Икинчи Интернасионалын трибунасындан, В. И. Ленин исә «Коммунизмдә «соллуг» ушаг хәстәлији» вә с. әсәрләриндә С.-ы кәскин тәнгид етмишләр. С.-а гаршы мүбаризәдә Коминтернин 7-чи конгресинин ишләјиб һазырладығы халг чәбһәси стратекија вә тактикасы мүһүм рол ојнады. Мүасир сијаси С.-ын идеоложи әсасыны еһкамчылыг тәшкил едир. Маочуларын (бах *Маоизм*) идеоложи бахышларында вә бејнәлхалг коммунист һәрәкатына дөнүк чыхан бә'зи коммунист вә фәһлә партијаларынын стратекија вә тактикасында С. үнсүрләри кениш јер тутур. Тәфтишчилик кими, С. вә еһкамчылыг да мүасир шәраитдә бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатынын инкишафы вә бирлији јолунда бөјүк тәһлүкәдир. Коммунист вә фәһлә партијаларынын 1969 ил бејнәлхалг Москва мүшавирәсинин әсас сәнәдиндә дејилир ки, сосиализм идеалына садиг олан коммунистләр «...өз принсипләрини ардычыллыгла горуја-

чаг, марксизм-ленинизмин тәнтәнәсинә наил олачаг, нәзәријјәнин вә сијасәтин сағ вә сол оппортунист тәһрифләринә гаршы, тәфтишчилијә, еһкамчылыға вә сол тәригәтчи авантүризмә гаршы конкрет шәраитә ујғун сурәтдә мүбаризә апарачаглар» (Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәләри. Сәнәдләр вә материаллар, Б., 1970, сәһ. 335).

Сов.ИКП МК-нын 26-чы гурултаја һесабат мә'рузәсиндә көстәрилир: «...коммунистләр арасында фикир ајрылығыны арадан галдырмаг мүмкүндүр. Әлбәттә бир шәртлә ки, бунлар ингилабчылар илә реформистләр арасында, јарадычы марксизм илә еһкамчы тәригәтчилик, сол тәмајүллү авантүризм арасында принсипиал фикир ајрылыглары олмасын. Ајдындыр ки, Ленинин дөврүндә олдуғу кими, инди дә бурада күзәштә јол верилә билмәз» (Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары, Б., 1981, сәһ. 22—23).

СЕ́КТОР (лат. sector, seco — кәсирәм, ајырырам), р и ј а з и ј ј а т д а — 1) фигурун дахили нөгтәсиндән чыхан ики јарымдүзхәтт вә контур гөвсү илә һүдудланан мүстәви фигур. Даирәнин С.-у ики радиус арасында галан фигурдур. Саһәси $lr/2$ вә ја $\pi r^2\alpha/360°$-дир (l—гөвсүн узунлуғу, α—бу гөвсә ујғун мәркәзи бучаг, r исә даирәнин радиусудур). 2) Тәпәси чисмин дахилиндә јерләшән коник сәтһ вә чисмин сәтһинин һиссәси илә һүдудланан чисим һиссәси (бах *Күрә сектору*).

СЕКТОРИА́Л СҮР'ӘТ—r радиус-векторунун O мәркәзи әтрафында чыздығы саһәнин артма сүр'әтини характе-

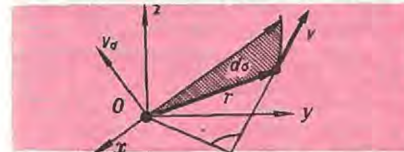

ризә едән кәмијјәт. Кичик dt заманда саһә $d\sigma$ артымыны алырса, С.с. әдәди гијмәтчә $v=d\sigma/dt$ гәдәрдир.

СЕКУЛЈАРИЗА́СИЈА (фр. sécularisation, сон лат. saecularis—дүнјәви)—чәмијјәтин мүхтәлиф саһәләринин, фәрди, ичтимаи шүурун диндән азад олмасы просеси. С. анлајышы илк дәфә орта әсрләрдә Гәрби Авропада мејдана кәлмишдир. С. килсә, монастыр әмлакыны, торпагларыны дөвләтин мәнимсәмәси кими мәһдуд мә'на дашыјырды. Сонралар С. чәмијјәт һәјатынын мүхтәлиф саһәләрини, фәрди, ичтимаи шүуру, шәхсијјәти дини тә'сирдән азад етмәк кими кениш мә'на кәсб етмишдир. Дини тә'сирин зәифләмәси чәмијјәтдә баш верән дәјишикликләрдә экс олунур. Елм, фәлсәфә, һүгуг, мәдәнијјәт, маариф, инчәсәнәт, әхлаг вә с. килсәнин табелијиндән чыхыр.

Синфи характерли С. просеси ичтимаи-сосиал тәрәггинин мүһүм амилләриндәндир. Бу просес капитализм чәмијјәтиндә зиддијјәтли сәчијјә дашыјыр: фәһлә синфи чәмијјәтин сосиалистчәсинә дәјишдирилмәси, күтләләрин ичтимаи-сосиал вә мә'нәви зүлмдән хилас олмасы уғрунда мүбаризә апарыр; буржуазија исә капитализмин үмуми бөһраны шәраитиндә мөвчуд гурулушу мөһкәмләндирмәк үчүн диндән истифадә етмәјә чалышыр.

Сосиализмдә С. просеси дәринлији, кенишлији вә тамлығына көрә хүсусилә фәргләнир. О, чәмијјәтин вә шәхсијјәтин һәјат вә фәалијјәтинин бүтүн тәрәфләрини әһатә едир. Сосиализмдә С. просеси коммунист идеолокијасынын, атеизм тәрбијәсинин, совет һәјат тәрзинин мүһүм компонентләриндәндир.

Әд.: История и теория атеизма, М., 1982, с. 154—161.

СЕКУ́НДА (лат. secunda — икинчи), м у с и г и д ә—сәс дүзүмүнүн гоншу пәрдәләриндән әмәлә кәлән интервал. 2 рәгәми илә ишарә олунур. Бөјүк С. (1 тон), кичик С. (1/2 тон), артырылмыш С. (1 1/2 тон), әксилдилмиш С. (0 тон, енһармоник халис примаја бәрабәрдир) олур. 2) Сәс дүзүмүнүн 2-чи пилләси.

СЕКАҺ (фар. سه‌گاه, سه—үч+گاه—јер, мәкан)—1) Јахын вә Орта Шәрг халглары мусигисиндә кениш јајылмыш муғамлардан бири. Азәрб. мусигисиндә С.-ын мүхтәлиф вариантлары мөвчуддур: *Харич секаһ* (мајәси кичик октаванын си сәси), *Орта секаһ* (мајәси биринчи октаванын ми сәси), Мирзәһүсејн секаһы (мајәси биринчи окта-

ванын лја сәси), Јетим секаһ (мајәси биринчи октаванын сол сәси; бә'зән Һашым С.-ы да дејилир). Мајәси биринчи октаванын ре сәси олан С. да вар. 19 әсрин ахырларында Азәрб.-да Забул вә Орта секаһ муғамларынын шө'бәләринин бирләшмәсиндән *Забул-секаһ* муғамы мејдана кәлмишдир. С.-ын мүхтәлиф вариантларында *Мухалиф*, *Мајә* (Мајеји-секаһ), *Шикәстеји-фарс*, Мүбәрригә, *Әраг* шө'бәләри мөвчуддур. С. муғамынын Азәрб. вариантлары Загафгазија, Орта Асија, Орта Шәрг халглары арасында кениш јајылмышдыр. 2) Азәрб. халг мусигисинин әсас мәгамларындан бири. С. муғамы, онун бүтүн тәсниф вә рәнкләри, бир чох Азәрб. халг маһнылары вә рәгс мелодијалары С. мәгамына әсасланыр.

Әд.: Һ а ч ы б ә ј о в Ү., Азәрбајчан халг мусигисинин әсаслары, Әсәрләри, ч. 2, Б., 1965; И с м а ј ы л о в М. С., Азәрбајчан халг мусигисинин жанрлары, Б., 1960.

СЕКАҺ-ЗАБУЛ—бах *Забул-секаһ.*

СЕ́КЕД (Szeged)—Мачарыстанын ч.-унда, Југославија илә сәрһәддә шәһәр. Тиса чајы саһилиндә порт. Чонград меджесинин инз.м. Әһ. 172 мин (1981). Д.ј. говшағы. Тохучулуг, машынгајырма, дәри-ајаггабы сәнајеси, кәми тәрсанәси; ун-т, тибб вә педагожи ин-тлар вар.

СЕКЕ́ЖА—Карел.МССР-дә шәһәр. Секежа р-нунун мәркәзи. Выгозеро чајынын саһилиндәдир. Д.ј. ст. Селлүлоз-кағыз вә ағач е'малы комбинатлары вар.

СЕЛ (әр. سیل—чошғун ахын)—дағ чајларында дағыдычы гүввәјә малик вә кәтирмәләрлә зәнкин (ахын күтләсинин 75%-ә гәдәри) гысамүддәтли чошғун ахын. Интенсив лејсан јағышлары, бузлагларын вә мөвсүми гар өртүјүнүн сүр'әтлә әримәси, јамачлардан мәчраја чохлу мигдарда гырынты материалларынын төкүлмәси вә с. нәтичәсиндә әмәлә кәлир. С. дашгынлардан фәргли олараг ајры-ајры вал (далға) шәклиндә һәрәкәт едир. Сүр'әти 15 *м/сан*-јә гәдәрдир. С. бир дәфәдә бә'зән бир нечә млн. $м^3$ гырынты материалы (бунларын ичәрисиндә бә'зи дашларын ағырлығы 100—200 *т* олур) кәтирир. ССРИ (Гафгаз, Газахыстан, Орта Асија, Крым, Карпат, Шәрги Сибир вә с.), АБШ, Јапонија, Вјетнам, Австрија, Исвечрә, Италија вә с. өлкәләрин дағлыг р-нларында баш верир. ССРИ әразисинин тәгр. 15%-и С. тәһлүкәси олан зонададыр. Шәки—Загатала зонасы Азәрб.ССР-дә ән фәал С. ахынлары саһәсидир. С. ахынлары бөјүк сыхлыға (1100—2000 $кг/м^3$ вә бә'зән даһа чох) вә сүр'әтә малик олдуғундан чајларын јатағыны вә саһилләрини јујур, гаршысындакы манеәләри дағыдыр, инсан тәләфатына сәбәб олур. Белә фәлакәтли С. һадисәси АБШ-ын Лос-Анчелес ш. р-нунда (1914, 1916, хүсусилә 1934 вә 1938 илләрдә), Газах.ССР-ин, әсасән, Кичик Алматы чајында (1921, 1963, 1973; чај Алма-Ата ш. кәнарындан ахыр), Азәрб.ССР-ин Шин (1910), Киш (1901, 1982), Күрмүк (1921) вә с. чајларында баш вермишдир. С.-ә гаршы әсас мүбаризә тәдбирләри һидротехники гурғуларын (селөтүрән, селсахлајан вә с.) тикилмәси, јамачларын битки өртүјү илә мөһкәмләндирилмәси, учгунлар, бузлагларын һәрәкәти вә с. нәтичәсиндә әмәлә кәлән, С. тәһлүкәси јаранан тәбии дағ көлләриндә профилактик ишләрин көрүлмәси вә с.-дән ибарәтдир. Газах.ССР-дә (Заили Алатаусу силсиләсиндә), хүсусилә Алма-Ата ш. р-нунда С.-ләрә гаршы кениш гурғулар комплекси јарадылыр. Сов.ИКП 26-чы гурултајы торпагларын тәбии фәлакәтләрдән, о чүмләдән С.-ләрдән горунмасынын тә'мин едилмәси вәзифәсини гојмушдур.

Әд.: М ә р д а н о в И. Е., Бөјүк Гафгазын чәнуб јамачында селләрин инкишафынын кеоморфоложи шәраити, Б., 1978; Р у с т а м о в С. Г., Классификация и районирование селевых потоков на примере Азербайджана, Труды IV Всесоюзной конференции по селевым потокам, Алма-Ата, 1959; Селеопасные районы Советского Союза, под ред. С. М. Флейшмана и В. Ф. Перова, М., 1976; Ф л е й ш м а н С. М., Сели, 2 изд., Л., 1978; В и н о г р а д о в Ю. Б., Этюды о селевых потоках, Л., 1980.

СЕ́ЛАМ, С а л е м — Һиндистанын ч.-унда шәһәр. Әһ. 515 мин (1981). Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Ипәк, кимја сәнајеси, метал е'малы вә алүминиум истеһсалы мүәссисәләри вар. Јахынлығында магнезит чыхарылыр.

СЕЛА́НГОР (Selangor) — Малајзијада штат. Малакка ј-а-нын г. саһилиндәдир. Саһ. 8,2 мин $км^2$. Әһ. 1,6 млн. (1970). Инз.м. Куала-Лумпур ш.-дир. Плантасија тәсәррүфаты, тахта-шалбан, семент, јејинти сәнајеси вар. Галај чыхарылыр. Әсас портлары: Порт-Суеттенем, Кланг.

СЕ́ЛВА, С е л в а с (португалча selva, selvas; лат. silva—мешә)—Амазон чајы һөвзәсиндә вахташыры су басан рүтубәтли тропик мешәләрә бразилијалыларын вердији ад.

СЕЛВИ́НСКИ Илја (Карл) Лвович (24.10.1899, Симферопол—22.3. 1968, Москва)—рус совет јазычысы. 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. *Конструктивизмин* рәһбәрләриндән олмушдур. «Улјалајевчилик» поемасы (1927, јени варианты 1956) вә «Орду командири 2» (1928) фачиәсиндә Вәтәндаш мүһарибәси, «Хәзтичарәт» (1928) мәнзум романында јени игтисади сија-

сәт дөврүнүн конфликтләри әксини тапмышдыр. «Чељускиниана» поемасы (јенидән ишләнмиш варианты «Арктика» мәнзум романы, 1934—56, нәшри 1957) вар. Лирикасы үчүн жанр вә услуб ахтарышлары, фәлсәфилик сәчијјәвидир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә Крым ҹәбһәсинин «Гәләбәјә доғру ирәли» гәзетиндә (4 дилдә, о ҹүмләдән Азәрб. дилиндә чыхырды) әдәби шө'бә мүдири олмушдур. «Русија» драматик трилокијасында (1944—57) В. И. Ленинин образыны јаратмаға сә'ј көстәрмишдир. Азәрб.-а нәср олунмуш әсәрләри (ше'рләр, «Бабәк» фаҹиәси, Азәрб. әдәбијјатына даир мәгаләләр), Азәрб. поезијасындан тәрҹүмәләри вар. 5 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Бабәк, Б., 1975; Собр. соч., т. 1—6, М., 1971—74; Избр. лирика, М., 1979.

Әд.: Резник О., Жизнь в поэзии. Творчество Ильи Сельвинского, 3 изд., М., 1981; О Сельвинском. Воспоминания, М., 1982.

СЕ́ЛЕ (Celje)—Југославијада шәһәр. Словенија Сосиалист Республикасындадыр. Әһ. 34 мин (1972). Синкәритмә з-ду, метал е'малы, кимја, ағаҹ е'малы, тохуҹулуг, дәри-ајаггабы вә јејинти сәнајеси, јахынлығында (Штор) металлуркија з-ду вар. С. р-нунда гонур көмүр чыхарылыр.

СЕ́ЛЕБЕС (Celebes)—Малајја архипелагында ада. Бах *Сулавеси*.

СЕЛЕ́ВК I НИКА́ТОР (јун. Séleukos Nikátor—«Галиб») (е.ә. тәгр. 358—е.ә. 281 јахуд 280)—*Селевкиләр* сүлаләси вә дөвләтинин баниси. Антиохун оғлу. *Македонијалы Искәндәрин* сәркәрдәси олмуш, онун өлүмүндән сонра Бабилистанда һакимијјәти әлә кечирмиш, Мидија, Иран вә Бәлхи (Бактрија) тутараг е.ә. 305 илдә өзүнү һөкмдар е'лан етмишди. Е.ә. тәгр. 305 илдә Һиндистана һәрби сәфәр етмиш, Месопотамијаны вә Суријаны әлә кечирмишди.

СЕЛЕВКИЛӘР — *Селевкиләр дөвләтиндә* һаким сүлалә. Әсасыны гојмуш *Селевк I Никаторун* ады илә адланмышдыр. Е.ә. 64 илдә Селевкиләр дөвләтинә мәхсус сонунҹу әразинин (Сурија) Ромаја бирләшдирилмәси илә С.-ин һакимијјәтинә сон гојулмушдур.

СЕЛЕВКИЛӘР ДӨВЛӘТИ—Јахын вә Орта Шәргдә еллинист дөвләт [е.ә. 312—64]. Әсасыны Селевк I Никатор гојмушдур. Пајтахты е.ә. 300 илә гәдәр Селевкија, сонра исә Антиохија ш.-ләри олмушдур. С.д.-нә [бә'зи мәнбәләрдә әсас әразисинин (Сурија) ады илә С у р и ј а п а д ш а һ л ы ғ ы адланыр] Суријадан башга Месопотамија, Кичик Асија вә Орта Асијанын бир һиссәси, Иран јајласы дахил иди. Лакин Селевк I Никаторун илк сәләфләри дөврүндә Пергам падшаһлығы (283), Каппадокија (260), Вифинија, Понт, һәмчинин Парфија вә Јунан-Бәлх падшаһлыгларынын јаранмасы илә әлагәдар Орта Асија вил.-ләри (е.ә. 3 әсрин орталары) С.д.-ндән ајрылды. III Бөјүк Антиохун һакимијјәти илләри [е.ә. 223—187] С. д.-нин чичәкләнмәси вә онун тәнәззүлүнүн башланғычы дөврү һесаб олунур. Бу дөврдә С.д. Птолемејләрлә узун сүрән мүһарибәләр апармыш, Келесирија, Финикија вә Фәләстини ишғал етмиш, Парфија вә Бәлхи өзүндән асылы вәзијјәтә салмышды. Е.ә. 190 илдә Магнесирә јахынлығында Ромаја мәғлуб олдугдан сонра С.д. Авропа вә Кичик Асијадакы әразиләриндән әл чәкмәјә мәҹбур олду; Бәлх, Парфија, Ермәнистан вә Софена Селевкиләрин асылылығындан чыхды; Бабилистан, Парфија вә Мидија С.д.-ндән ајрылды. Е.ә. 64 илдә С.д.-нин сонунҹу әразиси (Сурија) Ромаја бирләшдирилди.

Әд.: Ранович А. Б., Эллинизм и его историческая роль, М.—Л., 1950; История древнего мира, кн. 2, 2 изд., М., 1983.

СЕЛЕ́КСИЈА (лат. selectio—сечмә, seligo—сечирәм, арыдырам)—1) битки сортлары вә һибридләринин јарадылмасы, һејван ҹинсләринин јетишдирилмәси үсуллары һаггында елм. 2) К.т. биткиләринин вә һибридләринин, һејван ҹинсләринин јетишдирилмәси илә мәшғул олан к.т. истеһсалаты саһәси. С. битки вә һејванларын ирси кејфијјәтләрини инсана лазым олан истигамәтдә дәјишдирмәк мәгсәди илә онлара тә'сир үсулларыны ишләјиб һазырлајыр, әһалинин әрзагла тә'мин олунмасында бөјүк рол ојнајыр. С. просеси фасиләсизлији илә фәргләнир. Истеһсалатын јени сорт вә ҹинсләрә артан тәләбатындан, онларын мәһсулдарлығындан, мәһсулун кејфијјәтиндән, хәстәлик вә зәрәрвериҹиләрә мүгавимәт көстәрмәк габилијјәтиндән вә с.-дән асылы олараг С. үсуллары даим тәкмилләшир. С. битки вә һејван систематикасы, анатомијасы, морфолокијасы, физиолокијасы, кенетикасы, биокимја, иммунолокија, биткичилик, зоотехнија вә б. елмләрлә сых әлагәдардыр.

С.-нын нәзәри әсасыны кенетика тәшкил едир. Ч. Дарвинин тәкамүл нәзәријјәси, Г. Менделин ганунлары, саф хәтләр вә мутасијалар тә'лими вә с. селексијачылара битки вә ја һејван организмләриндә ирсијјәтин шүурлу идарәетмә үсулларыны ишләјиб һазырламаға имкан верир. С. тәҹрүбәсиндә һибридоложи анализин бөјүк әһәмијјәти вар.

Селексијанын тарихи. С.-нын мејдана кәлмәси тарихи биткиләрин беҹәрилмәси вә һејванларын әһлиләшдирилмәси тарихи илә бағлыдыр. Инсан һејван јетишдирмәјә вә битки беҹәрмәјә башладыгда ән мәһсулдарларыны сечиб чохалтмышдыр ки, бу да онларын кетдикҹә јахшылашмасына сәбәб олмушдур. И б т и д а и С.-нын тарихи чох гәдимдир. Әкинчилијин вә һејвандарлығын инкишафы илә *сүн'и сечмә* күтләви сурәтдә шүурлу характер алмыш вә х а л г С.-сы мејдана кәлмишдир. Азәрб.-да гәдим заманларда кәндлиләр буғда, пахлалы биткиләр, үзүм, алма, армуд сортлары, гојун, ат, тојуг вә с. һејван ҹинсләри јетишдирмишләр.

Капитализмин инкишафы С. тәҹрүбәсинә бөјүк тә'сир етмиш, е л м и С.-нын јаранмасына сәбәб олмушдур. 18 әсрин ахыры 19 әсрин әввәлләриндә Б. Британијада илк дәфә С. тинклији вә дамазлыг һејванлар јарадылды. И. В. Мичурин мејвә биткиләринин С.-сы саһәсиндә мүвәффәгијјәтлә ишләмиш, Л. Бөрбанк мејвә вә декоратив битки сортлары јетишдирмиш, елми С.-нын инкишафында Ч. Дарвинин тәкамүл тә'лими, битки вә һејван кенетикасы, радиасија кенетикасы һәлледиҹи рол ојнамышдыр.

Русијада елми С.-нын инкишафы Москва к.т. ин-тунда (индики К. А. Тимирјазев ад. Москва к.т. академијасы) С. ст.-сынын тәшкил едилдији илдән (1903) башланмышдыр. С. саһәсиндә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра мүһүм мүвәффәгијјәтләр әлдә едилмишдир. 20—30-ҹу илләрдә дөвләт сорт сынағы комиссијасы тәшкил едилди вә јени елми-тәдгигат селексија мүәссисәләри шәбәкәси, 1924 илдә Үмумиттифаг Тәтбиги Ботаника вә Јени Биткиләр Ин-ту (индики Үмумиттифаг биткичилик ин-ту) јарадылды.

Селексијанын истигамәтләри вә үсуллары. Биткичиликдә С. бир нечә истигамәтдә—мәһсулдарлыға, кејфијјәтә, сојуға, хәстәлик вә зәрәрвериҹиләрә, гураглыға давамлығына вә с. көрә, һејвандарлыгда исә мәһсулдарлыг вә кејфијјәт, балавермә габилијјәти, дәринин рәнки, јерли шәраитә ујғунлашма вә с. көрә апарылыр. С.-да тәтбиг едилән әсас үсуллар сечмә, һибридләшдирмә, полиплоидија вә мутакенездир.

ССРИ-дә селексијанын наилијјәтләри. Совет һакимијјәти илләриндә битки С.-сы бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанды ки, бу да к.т. биткиләринин мәһсулдарлығыны кәскин јүксәлтди. Өлкәмиздә 48 селексија мәркәзи јарадылмышдыр. Мүхтәлиф к.т. биткиләринин 5600-дән чох рајонлашдырылмыш сортлары вар (о ҹүмләдән дәнли тахыл биткиләринин 644 сорту әкилир). 1472 сорт сынаг мәнтәгәсиндә һәр ил орта һесабла 800—900 сорт дөвләт сынағындан кечирилир. П. П. Лукјаненко, В. Н. Ремесло, В. С. Пустовојт, М. И. Хаҹинов, В. Н. Мамонтова вә б.-нын јаратдығы буғда, күнәбахан, гарғыдалы вә с. сортлар јүксәк мәһсулдарлығына вә кејфијјәтинә көрә дүнјанын бир чох өлкәләриндә кениш саһәләрдә әкилир. ССРИ-дә гылчыгсыз—1, Мироновскаја—808, Одесскаја—51, Гафгаз, Саратовскаја—29 вә с. һәр *ha*-дан 70—80 *с* вә даһа чох мәһсул верирләр. Һејвандарлығын С.-сында да бөјүк наилијјәтләр газанылмышдыр. Гијмәтли, јүксәкмәһсулдар гарамал ҹинсләри јетишдирилмишдир.

Азәрб.ССР-ин селексијачы алимләри буғда (Арандәни, Шәрг, Арзу, Күркәнә—1, Ҹәфәри вә с.), памбыг (2833, 3038, 3312, Ағдаш—3 вә с.), тут (Закиртут, Ханлартут вә с.), гарғыдалы («Азәрбајҹан—3»), хаша («АзНИХИ—75»), јонҹа («АСХИ—1», «АзНИХИ—262») вә с. битки сортлары, Азәрбајҹан дағ мериносу, Гафгаз ҹамышы ҹинсләрини јаратмышлар.

ССРИ-дәки сортлардан истифадә вә методлары тәтбиг етмәклә бир чох башга өлкәләрин селексијачылары да бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанмышлар. Инија—66, Питик—62, Лерма-Роха кими бир чох Мексика сортлары кениш шөһрәт газанмыш вә буғда биткиси Һиндистан, Јапонија, Түркијә, АБШ, Канада вә с. өлкәләрдә С.-нын инкишафына бөјүк тә'сир етмишдир. ССРИ-дә С.-нын тарихи 13 ијун 1921 илдә В. И. Ленинин имзаладығы «Тохумчулуг һаггында» декрети илә баш-

ланыр. Селексија вә тохумчулуг ишләрини даһа да јахшылашдырмаг вә күчләндирмәк мәгсәди илә Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин гәрар вә тәдбирләри илә јанашы Азәрб. ССР Назирләр Совети 1981—85 илләрдә Азәрб.ССР-дә «Дәнли вә пахлалы биткиләрин вә онларын селексијасы вә тохумчулуғун кәләчәкдә јахшылашдырылмасы тәлбирләри һаггында» гәрар гәбул етмишдир. ССРИ-дә С.ишинә В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА вә ССРИ Кәнд Тәсәррүфаты Назирлији рәһбәрлик едир. Азәрб.ССР-дә С. мәсәләләри илә Кенетика вә Селексија, Әкинчилик, Памбыгчылыг, Үзүмчүлүк вә Шәрабчылыг, Јемчилик, чәмәнчилик вә отлаглар, Тәрәвәзчилик, Һејвандарлыг ин-тлары, Бағчылыг, субтропик биткиләр елми истеһсалат бирлији вә с. елми мүәссисәләр мәшғул олур.

Әд.: Мустафајев И. Д., Азәрбајчанда буғданын селексијасы, Б., 1956; Федин М. А., Достижения селекции в растениеводстве, М., 1980; Мороз Н. А., Селекция и семеноводство зерновых культур, Минск, 1981; Эрнст Л., Цалитис А. А., Крупномасштабная селекция в скотоводстве, М., 1982.

СЕЛЕКТИВ ЈЫҒМА, груплара ајырма методу—машын вә механизмләрин јығылмасы методу; бу заман гоша ишләјән деталлар мүвафиг тәрздә сечилир. Јығылан деталлар өлчү групларына көрә чешидләнир; бунларын ичәрисиндә бир-биринә бағланан (бурүнән вә бүрүјән) деталлар бирләшмә үчүн даһа әлверишли фактик өлчүләрә (даһа чох *мүсаидә* саһәләринә) малик олур. С.ј. деталларын һазырланма хәрчләрини ашағы салмаға имкан верир (бах һәмчинин *Машынларын јығылмасы*).

СЕЛЕКТИВ ӨРТҮК—күнәш енеркетика гурғусу елементләринин сәтһиндә радиасија истилик иткиләрини азалтмаг мәгсәди илә јарадылан оптик өртүк. Шәффаф вә гејри-шәффаф нөвләри олур, онлар ујғун оларағ гурғунун шәффаф (изолјасијаедичи) вә ја шүаудан елементләринә чәкилир. Гејри-шәффаф С.ө. дүшән күнәш шүаларынын спектрал интервалында јүксәк удма әмсалына вә радиасија иткиләринин (100—300°С-јәдәк гызмыш шүаудан сәтһләрин истилик шүаланмасынын) спектрал интервалында ашағы гаралыг дәрәчәсинә (мүтләг гара чисимлә мүгајисәдә ашағы бурахычылыг габилијјәтинә) маликдир. Шәффаф С.ө. исә күнәш радиасијасыны бурахма әмсалынын јүксәк вә узундалғалы инфрагырмызы шүаланманы әксетдирмә әмсалынын бөјүк олмасы илә фәргләнир. Назик метал оксиди гаты, бир сыра јарымкечиричи бирләшмәләр, бә'зи бојаглар селектив хассәјә маликдир. С.ө. галваник үсулла, вакуумда тозландырма јолу илә вә рәнкләмәклә чәкилир. С.ө.-үн хүсуси бир нөвү күнәш шүаларыны зәиф удан вә бунунла јанашы јүксәк гаралыг дәрәчәси олан өртүкләрдир. Белә С.ө.-дән ачыг һавадакы газһолдер, нефт анбары вә с. гурғуларын күнәшдән гызмасыны азалтмаг үчүн истифадә едилир.

СЕЛЕКТИВЛИК (радиогәбуледичидә) — радиогәбуледичинин фајдалы радиосигналлары мүхтәлиф мәншәли кәнар (радиогәбула мане олан) електромагнит рәгсләриндән фәргләндирмәк вә ајырмаг хассәси; радиогәбуледичинин бу хассәсини мигдари чәһәтдән характеризә едән параметр. Радиосигналлар јалныз өзләринә мәхсус хассәләринә көрә фәргләндији үчүн тезлик, амплитуд, фаза, заман вә дикәр С. нөвләри вар. Радиосигналларын сүн'и мәнбәләри мүәјјән едилмиш ишләк радиотезликләрә (апарычы тезликләрә) ујғун јарадылдығындан тезлик С.-и даһа чох јајылмышдыр. Адәтән С. апарычы тезлијә ән јахын олан тезлик каналында манеә сигналларынын тә'сиринә көрә (гоншу канала көрә С.) вә гәбулун кәнар јан каналларына көрә (суперһетеродин радиогәбуледичисиндә) гијмәтләндирилир.

СЕЛЕКТОР (лат. selector—чешидләјичи)—селектор рабитәсиндә чағырышы гәбул етмәк үчүн електромагнит гурғу. Әсасән д.ј. нәгл.-нда тәтбиг олунур. Абоненти чағыран сигнал електрик импулслары (код) серијасындан ибарәт олур. С. импулсларын мүәјјән код комбинасијасына сазланыр вә јалныз рабитә хәттинә мүвафиг чағырыш сигналы вериләндә ишә дүшүр (мәс., зәнки сәсләндирир). 20 әсрин 60-чы илләриндән С. системи даһа тәкмил систем олан тона көрә сечмә чағырыш системи нлә әвәз олунур.

СЕЛЕКТОР РАБИТӘСИ, сечичи телефон рабитәси—абонентләрин (мәнтәгәләрин) мәркәзи мәнтәгә илә вә өз араларында оператив телефон рабитәси системи; үмуми бир рабитә хәттинә чохлу сајда телефон апаратыны паралел гошмагла апарылыр. Һәр апаратда бир абоненти вә ја абонентләр групуну данышыға чағырмаға имкан верән *селектор* гурғусу олур. С.р. чај вә д.ј. нәгл.-нда, електрик-енержи системләриндә, шахталарда вә с.-дә тәтбиг едилир.

СЕЛЕМЧА — РСФСР Амур вил.-ндә чај. Зеја чајынын сол голу. Уз. 647 *км*, һөвзәсинин саһ. 68,6 мин $км^2$. Јам-Алин вә Езоп силсиләләринин бирләшдији јердән башланыр. Әсасән, јағыш вә гар сулары илә гидаланыр. Нојабрдан мајадәк донмуш олур. Мүһүм голлары: Нора, Улма. Нора чајынын мәнсәбиндән кәмичилијә јарарлыдыр.

СЕЛЕН (лат. Selenium; јун. selēnē—Aj) Se—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин VI групундадыр; ат.н. 34, ат.к. 78,96-дыр, гејри-металдыр. Бирләшмәләриндә оксидләшмә дәрәчәси —2, +2, +4 вә +6-дыр. Тәбии С. 6 сабит изотопдан ибарәтдир: ^{74}Se(0,98%), ^{76}Se(9,02%), ^{77}Se(7,58%), ^{78}Se (23,52%), ^{80}Se (49,82%) вә ^{82}Se (9,19%). 16 радиоактив изотопундан ән әһәмијјәтлиси ^{75}Se-дир. С.-и. И. Ј. *Бертселиус* кәшф етмишдир (1817). Јер габығында мигдары $8 \cdot 10^{-5}$%-дир. Сәрбәст С. минераллары чох тәсадүфи һалларда раст кәлир. О, әсасән, күкүрд минералларында ашгар шәклиндә олур. С.-ин сыхлығы 4,807 $г/см^3$, $t_{әр.}$=221°С, $t_{гајн.}$=685°С-дир. Кимјәви чәһәтдән күкүрдә охшајыр. Һавада гыздырдыгда SeO_2 әмәлә кәтирмәклә јаныр. С.-ин SeO, SeO_2, Se_2O_3 вә SeO_3 типли оксидләри вар. О, һалокенләрлә SeF_6, SeF_4, $SeCl_4$, $SeBr_4$, Se_2Cl_2 һидрокенлә ($t \geq 200$°С-дә) H_2Se әмәлә кәтирир; гаты нитрат туршусунда, чар арағында вә гәләвиләрдә јахшы һәлл олур. С.-дән јарымкечиричиләр техникасында (мәс., дәјишән чәрәјан дүзләндиричиләри, електрофотографија тәбәгәләри, фотоелемент вә с. һазырланмасында), каучукун вулканлашдырылмасында, бә'зи оптик чиһазларда истифадә олунур. С. вә онун бирләшмәләри зәһәрлидир. Чанлы организмләрин чохунда чүзи мигдарда С. олур. Бә'зи биткиләр үчүн о зәрури елементдир. Инсан вә һејванларын расионунда С.-ә олан тәләбат 50—100 *мкг/кг*-дыр. Расионда 2 *мкг/кг*-дан артыг С. олмасы һејванларда кәскин вә хроники зәһәрләнмәләрә сәбәб олур. Азәрб. ССР ЕА-нын Физика Ин-ту С.-ин, селенли бирләшмәләрин, С. чевиричиләринин өјрәнилмәси вә чиһазгајырмада тәтбиги саһәсиндәки тәдгигатларына көрә 1957 илдән ССРИ-дә С., теллур вә онларын әсасында дүзәлдилән чиһазларын физикасы вә техникасы үзрә Баш мүәссисәдир.

Әд.: Абдуллајев Һ. Б., Селендә вә селен дүзләндиричиләриндә физики просесләрин тәдгиги, Б., 1959; јенә онун, Полупроводниковые выпрямители, Б., 1958; Рустамов П. Г., Халькогениды галлия, Б., 1967; Бэгнапл К., Химия селена, теллура и полония, пер. с англ., М., 1971; Абдуллаев Г. Б. и др., Селен и зрение, Б., 1972; Абдуллаев Г. Б., Абдинов Д. Ш., Физика селена, Б., 1975; Абдуллаев Г. Б., Талибн М. А., Физика селеновых преобразователей, Б., 1981; Abdullaev G. B., Jbragimov N. G., Mamedov S. h., Phys seleniuma, Tellurium Pergamon, Press, New-York; 1969, p. 321.

СЕЛЕН ФОТОЕЛЕМЕНТИ—селендән һазырланмыш фотогалваник елемент. Спектрал характеристикасы инсан көзүнүн һәссаслыг әјрисинә јахын олдуғу үчүн фотометријада кениш тәтбиг едилир. С.ф.-ндән автоматика вә телемеханика гурғуларында истифадә олунур.

СЕЛЕНА (јун. selēnē)—гәдим јунанларда *Ајын* ады.

СЕЛЕНАТ ТУРШУСУ, H_2SeO_4—икиәсаслы гүввәтли туршу. Сусуз С.т. рәнксиз кристал маддәдир, 62,4°С-дә гајнајыр; хлорид туршусу илә гарышығы гызылы вә платини һәлл едир, јә'ни зәрһәл (чар арағы) кими тә'сир көстәрир. С.т.-нун дузлары (селенатлар) мүвафиг сулфатлара охшајыр.

СЕЛЕНГА—МХР вә Бур.МССР-дә чај. Идер вә Мурен чајларынын бирләшмәсиндән јараныр; делта (саһ. 680 $км^2$) әмәлә кәтирәрәк Бајкал көлүнә төкүлүр (көлә төкүлән чај суларынын тәгр. јарысыны тәшкил едир). Уз. (Идер чајы мәнбәјиндән) 1024 *км* (409 *км*-и ССРИ-дә), һөвзәсинин саһ. 447 мин $км^2$-дир. Нојабрдан апреләдәк донмуш олур. Сухе-Батор (МХР) ш.-нәдәк мүнтәзәм кәмичилијә јарарлыдыр.

СЕЛЕНИДЛӘР—*селен* илә металларын кимјәви бирләшмәсиндән ибарәт кристал маддәләр. Јарымкечиричи материаллардыр. Синк-селенид ZnSe, кадмиум-селенид CdSe, чивә 2-селенид HgSe фотоелемент вә резисторларда, галлиум-селенид Ga_2Se_3 лазерләрдә ишләдилир. Молибден-селенид $MoSe_2$ вә волфрам-селениддән WSe_2 бәрк сүрткү јағы кими истифадә едилир.

СЕЛЕНОГРАФИЈА (*селена*+...*графија*)—астрономијанын бөлмәси; Aj сәтһинин тәсвирини өјрәнир. Aj тәдгигинин јени үсуллары нәтичәсиндә *селенодезија* вә *селенолокија* илә әвәз олунур.

СЕЛЕНОГРАФИК КООРДИНАТЛАР—Aj сәтһиндәки нөгтәләрин вәзијјәтини тә'јин етмәк үчүн әдәдләр; се-

ленографик енлик вә узунлуг. Енлик ахтарылан нөгтәнин Ај екваторундан буҹаг мәсафәсидир вә һәмин нөгтәдән кечән меридиан үзрә һесабланыр. Екватордан шимала мүсбәт, ҹәнуба исә мәнфидир. Узунлуг башланғыҹ меридиан вә нөгтәнин меридиан мүстәвиси арасындакы буҹагдыр. Башланғыҹ меридиан әвәзинә Ајын либрасијасы сыфыр олдугда мүстәвиси Јерин мәркәзиндән кечән меридиан көтүрүлүр. Узунлуг башланғыҹ меридиандан шәргә мүсбәт, гәрбә исә мәнфи гәбул едилир.

СЕЛЕНОДЕ́ЗИЈА (*селена*+јун. dáiō—бөлүрәм, ајырырам)—Ајын фигуруну вә өлчүләрини өјрәнән елми фәнн. Селенодезик тәдгигатлар үч истигамәтдә апарылыр. а) Ајын эталәт еллипсоиди өјрәнилир. Бу, онун дахили гурулушу һаггында мүһакимә јүрүтмәјә имкан верир. б) Ағырлыг гүввәсинин сәвијјә сәтһләриндән биринин параметрләри тә'јин едилир. Ајын һәҹминә бәрабәр һәҹми әһатәләјән сәвијјә сәтһи селеноид адланыр. Бу вә еллипсоид Ајын динамик фигуруну характеризә едир. в) Ајын фигуру өјрәнилир (онун хариҹи физики сәтһи тә'јин едилир). С.-нын әсас мәсәләләри: селенографик координатларын вә мүтләг һүнд. һесабланмасы үчүн Ајда координат мүстәвиләрини вә аидлик сәтһләрини гурмаг вә истигамәтләндирмәк; Ај сәтһиндә селенодезик дајаг нөгтәләри шәбәкәсини гурмаг; үчөлчүлү һәндәси ҹисим кими Ај фигуруну вә өлчүләрини характеризә едән параметрләри тә'јин етмәк, релјефин һипсометрик характеристикаларыны тә'јин етмәк вә Ај сәтһинин хәритәсини һазырламаг; Ајын һәндәси вә динамик фигурлары хүсусијјәтләрини ашкара чыхармаг. 1959 иләдәк селенодезик мәсәләләр Јердән астрономик үсулларда һәлл едилирди. «Луна», «Зонд», «Лунар Орбитер» вә «Аполлон»ун бурахылмасы Ајәтрафы космик фәзада вә Ај сәтһиндә билаваситә селенодезик өлчмәләр апармаға имкан верди (бах *Селенолокија*).

Әд.: бах *Селенолокија* мәгаләсинин әдәбијјатына.

СЕЛЕНО́ИД—бах *Селенодезија*.

СЕЛЕНОЛО́КИЈА (*селена* + ...*локија*)—Ајын гурулушу вә кимјәви-минераложи тәркибини өјрәнән елми фәнн. Ајын сүн'и пејкләри вә космик стансијаларын Ај сәтһинә чатдырдығы ҹиһазларла апарылан мүшаһидәләр нәтиҹәсиндә јаранмышдыр. С.-да астрофизика, кеофизика вә кеокимја үсуллары тәтбиг едилир. Ајын тәдгиги илә әлагәдар јаранан чәтинликләр дағ сүхурларынын мәсафәдән (хүсуси һалда онларын радиоактив шүаланмасына әсасән) анализ үсулларынын јарадылмасына сәбәб олду. Микроүсуллар Јерә кәтирилмиш Ај сүхурларыны миллиграмын һиссәләри дәгиглији илә өјрәнмәјә имкан верир. Ајын дәрин гатларынын гурулушу електромагнит зондлама үсуллары, фәал вә пассив сејсмик експериментләрлә өјрәнилир. Сүн'и пејкләрин һәрәкәтинә әсасән Ајын гравитасија саһәсинин тәдгиги нәтиҹәсиндә *маскон* ашкар едилди. Селеноложи тәдгигатлардан сонра Ај мүрәккәб инкишаф тарихи кечән, јаранмасынын илкин мәрһәләсиндә маддә диференсиасијасына там мә'руз галан (Јер групу планетләри үчүн характерикдир) космик ҹисим кими тәсәввүр едилди. С. үсуллары Јер елми үсулларынын инкишафы вә үмумиләшмәсиндән јаранмышдыр. Лакин бу үсуллар Ај шәраитинә модификасија олунур; мәс., Јер шәраитиндә релјефин ерозијасы, әсасән, сујун тә'сири илә тә'јин едилир. Ајда су олмадығындан метеорит ерозијасынын ролу әсас көтүрүлүр. Ај релјефинин формалашмасында метеоритин ролунун ашкара чыхарылмасы исә метеорит кратерләринин Јердә дә өјрәнилмәсинә диггәти ҹәлб етди.

Әд.: Луна, пер. с англ., М., 1975; Космохимия Луны и планет, М., 1975; Рингвуд А. Е., Происхождение Земли и Луны, пер. с англ., М., 1982.

СЕ́ЛЕТА МӘДӘНИЈЈӘТИ—сон Палеолитин әввәлләринә аид (тәгр. 38—28 мин ил әввәл) археоложи мәдәнијјәт. Маҹарыстан, Чехословакија вә Полша әразиләриндә јајылмышдыр. Тә'сири Румынија вә Болгарыстанын мүәјјән јерләринә дә олмушдур. Маҹарыстандакы Селета (Szeleta) мағарасынын ады илә адланмышдыр. С.м., әсасән, јерли Мустје мәдәнијјәти әсасында инкишаф етмиш, Оринјак мәдәнијјәти дөврүндә гисмән мөвҹуд олмуш, Гравет мәдәнијјәти (Франса) илә әвәз олунмушдур. Чахмагдашыдан һәр ики тәрәфи дишәкләнмиш јарпагшәкилли уҹлуглар, Мустје гашовлары вә левеллуа техникасы әсасында һазырланмыш аләтләр илә сәҹијјәләнир.

Әд.: Григорьев Г. П., Начало верхнего палеолита и происхождение. Homo Sapiens, Л., 1968.

СЕЛЕТЫТЕНИ́З—Газах ССР-ин Кокчетав вил.-ндә, гисмән Павлодар вил. илә сәрһәддә ахарсыз дузлу көл. Саһ. 777 *км*² (саһ. чох дәјишкәндир), Селеты чајынын (уз. 407 *км*, һөвзәсинин саһ. 18,5 мин *км*²) сују јалныз дашгынлар вахты С.-ә чатыр. Диб чөкүнтүләриндән һидрокен-сулфид чыхыр.

СЕ́ЛЗАМ (Selsam) Һовард (28.6.1903, Һаррисберг, Пенсилванија)—Америка марксист философу. Нју-Јоркда Ҹефферсон сосиал елмләр мәктәбинин директору (1944—56) олмушдур. Америка Марксист Тәдгигатлары Ин-тунун баниләриндәндир. «Марксист фәлсәфәјә даир мүнтәхәбат»ын редакторудур (1963). С. диалектик вә тарихи материализми ардычыл мүдафиә едир. Әсәрләриндә етик проблемләр әсас јер тутур.

СЕ́ЛИК—битки, һејван вә микроб мәншәли маддә; һејван вә инсан С.-и селик вәзиләринин секрети олуб, дәри сәтһинә вә бир сыра органларын дахили бошлуғуна ифраз олунур вә селикли гишанын үзәрини өртүр. Биткиләрдә С., әсасән, С. јолларында топланыр; тохумда, көкдә вә габыгда олур. Бактеријаларын чоһунда һүҹејрә дивары селикли капсул илә өртүлү олур вә патокен микроблары фагоситләрдән горујур.

СЕ́ЛИК АХМАСЫ—ағаҹларын хәстәлији; көвдә вә будаглардан С.а. мүшаһидә олунур. С.а. заманы һүҹејрәләрин гишасы дағылыр. Әсасән, С.а. биткинин зәдәләнмиш һиссәсинә патокен микроорганизмләрин (көбәләк, бактерија вә јосунларын) кечмәси нәтиҹәсиндә баш верир. Мүбаризә тәдбирләри: хәстәлијин сәбәбини арадан галдырмаг.

СЕЛИКЛИ ГИША—0,5—4 *мм* галынлыгда гиша; һејванда вә инсанда һәзм вә тәнәффүс органларынын, сидик-ҹинсијјәт системинин, бурун бошлуғу әтраф ҹибләрин, орта гулағын вә вәзиләрин ахаҹагларынын дахили сәтһини өртүр. Бир вә ја бир нечә гат епителидән, хүсуси бирләшдириҹи тохума гатындан вә әзәлә лөвһәсиндән ибарәтдир. Хариҹдән көвшәк бирләшдириҹи тохумадан әмәлә кәлмиш селикалты гатла әһатә олунур; бу гат онун мүтәһәррикликлијини тә'мин едир. Органын вәзифәсиндән асылы олараг С.г. мүхтәлиф епители илә өртүлүр, үзәриндә бүкүшләр вә элавәләр әмәлә кәлир, јахуд һамар олур.

СЕ́ЛИКЛИ КӨБӘЛӘКЛӘР—бах *Миксомисетләр*.

СЕЛИКЕ́Р—РСФСР-ин Калинин вә Новгород вил.-ләриндә көл. Валдај јүксәклијиндә, 205 *м* һүнд.-дәдир. Саһ. 212 *км*², дәринлији 24 *м*-ә гәдәрдир. Ахарларла бирләшән бир нечә һиссәдән ибарәтдир. Нојабрдан мајадәк донмуш олур. С.-дә тәгр. 160 ада вар. Көлә 110 кичик чај төкүлүр, көлдән исә Селижаровка чајы (Волганын голу) ахыр. Балыг овланыр.

СЕЛИ́МОВИЧ (Selimowic) Меһмет Меша (д. 26.4.1910, Тузла)—серб јазычысы, иҹтимаи хадим. Негош ад. мүкафат лауреаты (1969). Боснија вә Һерсоговина Елм вә Инҹәсәнәт Академијасынын һәгиги үзвү (1967), Сербија Елм вә Инҹәсәнәт Академијасы Рәјасәт һеј'әтинин үзвү (1975). 1941 илдән Југославија Коммунистләр Иттифагынын үзвү. «Биринчи рота» (1950), «Өзкә торпағы» (1952) һекајә топлулары, «Сакитлик» (1961), «Думан вә ај ишығы» (1965) романларында Југославија халгларынын фашизмә гаршы мүбаризәси вә мүһарибәдән сонракы һәјаты әксини тапмышдыр. Фәлсәфи мәзмунлу психоложи «Дәрвиш вә өлүм» (1966) романы мәшһурдур. «Гала» (1970), «Ада» (1974) романлары, әдәби-тәнгиди мәгаләләри, ессе вә очеркләри вар.

Әсәри: Дервиш и смерть, М., 1978.

СЕЛИНОГРА́Д (1961 иләдәк Акмолинск)—Газах ССР-дә шәһәр. Селиноград вил.-нин мәркәзи. Д.ј. говшағы. Аеропорт. Ишим чајынын сағ саһилиндәдир. Әһ. 253 мин (1983). К.т. машынгајырмасы, насос, газ апаратлары, чугунтөкмә, вагон тә'мири з-длары, јүнкүл вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри, ИЕС; иншаат мүһәндисләри, к.т., тибб вә педагожи ин-тлары, орта ихтисас мәктәбләри, драм театры, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар.

СЕЛИНОГРА́Д ВИЛАЈӘТИ (1939—60илләрдә Акмолинск вилајәти)—Газах ССР-дә вил. 1961 ил апрелин 24-дә тәшкил едилмишдир (илк дәфә 1939 ил октјабрын 14-дә тәшкил олунмуш, 1960 ил декабрын 26-да ләғв едилмишди). Саһ. 124,6 мин *км*². Әһ. 837 мин (1983, 1 јанвар). 13 р-ну, 5 шәһәри, 12 штг вар. Мәркәзи Селиноград ш.-дир.

Тәбиәт. С.в. әразисинин чох һиссәси *Газахыстан хырда тәпәлијинин* шм.-г. кәнарында јерләшир. Сәтһи, әсасән, тәпәли-далғалы дүзәнликдир (һүнд. чох јердә 300—400 *м*). Иглими кәскин континетналдыр. Орта темп-р јанварда шм.-да —18-дән ҹ.-ла —16°С-јәдәк, ијулда мүвафиг олараг 20 вә 22°С-дир. Иллик јағынты 200—350 *мм*. Ән бөјүк чајы Ишимдир (Об һөвзәси). Вјачеслав су анбары јарадылмышдыр. Чохлу көл (әсасән, дузлу көлләр) вар. Ән бөјүк көлү Тенкиздир

(шор). Шабалыды торпаглар јајылмышдыр. Чөл, гисмән сәһра вә јарымсәһра биткилији үстүндүр. Кичик саһәләрдә шам-тозағачы мешәләри вар. Һејванлары: кәмиричиләр, сајга вә с.

Әһали. Газахлар, руслар, алманлар, украјналылар, белоруслар, татарлар вә б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 6,7 нәфәрдир (1983). Шәһәр әһ. 59%-дир. Шәһәрләри: Селиноград, Атбасар, Алексејевка, Јерментау, Макинск.

Тәсәррүфат. С.в. өлкәнин ш.-индә хам вә динҹә гојулмуш торпагларын мәнимсәнилмәси илә әлагәдар мејдана кәлән мүһүм тахылчылыг р-нларындандыр. Тәсәррүфатында дәмјә әкинчилик (тахылчылыг), әтлик-јунлуг һејвандарлыг, јерли к.т. мәһсулларынын е'малы вә фајдалы газынты һасилаты әсас јер тутур. Мә'дән, машынгајырма вә метал е'малы (к.т. машынгајырмасы, насос, вагон тә'мири з-длары вә с.), јејинти, јүнкүл сәнаје инкишаф етмишдир. К.т.-на јарарлы торпагларын 3/5-ү отлаглардыр. Дәнли биткиләр (әсасән, јазлыг буғда), јем, тәрәвәз вә бостан биткиләри, картоф бечәрилир. Давар, гарамал, донуз, ат сахланылыр. Гушчулугла мәшғул олунур. Балыг овланыр. Нәгл., әсасән, д.ј. вә автомобил јоллары иләдир. С.в. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир (1958).

Мәдәни гуруҹулуг. Вил.-дә 4 али мәктәб, Газах.ССР ЕА Торпагшүнаслыг Ин-тунун Селиноград шө'бәси, Үмумиттифаг Тахыл Тәсәррүфаты Ин-ту, өлкәшүнаслыг музеји, тәсвири сәнәт музеји, драм театры вә с. фәалијјәт көстәрир. «Коммунизм нуры» (1939, газах дилиндә) вә «Селиноградскаја правда» (1920) вил. гәзетләри чыхыр. Јерли радио вә телевизија верилишләри илә јанашы Үмумиттифаг Радиосунун верилишләри вә Мәркәзи Телевизијанын «Восток» програмы транслјасија олунур.

СЕЛИНҸЕР (Salinger) Ҹером Дејвид (д. 1.1.1919, Нју-Јорк)—американ јазычысы. Америка һәјат тәрзинин тәнгиди јарадычылығында әсас јер тутур. «Учурум үзәриндәки човдарлыгда» (1951) романында буржуа ҹәмијјәтиндә һөкм сүрән сахтакарлыг, ријакарлыг, практисизм вә «истеһлакчылыг» тәсвир едилир. «Доггуз һекајә» (1959) топлусунда кәнҹ америкалыларын мә'нәви сарсынтыларындан бәһс олунур. Гласлар аиләси һаггында силсилә повестләри («Сејмур — илк танышлыг», 1959; «Френни вә Зуи», 1961 вә с.) вар. Лиризм, фәлсәфи дүшүнҹә тәрзи С. нәсринин сәҹијјәви ҹәһәтләридир.

Ә с ә р и: Над пропастью во ржи. Выше стропила, плотники..., М., 1983.

Әд.: Г а л и н с к а я И. Л., Философские и эстетические основы поэтики Дж. Д. Селинджера, М., 1975.

СЕЛИШЛӘР—Шимали Америкада гоһум дилләрдә данышан һинди тајфалары групу. Тәгр. 40 мин нәфәрдирләр (1970). Авропа мүстәмләкәчилијинә кими АБШ-ын индики Орегон, Вашингтон, Монтана, Ајдаһо штатларында, һәмчинин Канадада јашамышлар. Ән'әнәви е'тигадларыны сахламышлар. Балыгчылыг вә мешә сәнајесиндә күнәмузд ишләјир, к.т.-нда муздурлуг едирләр.

СЕЛКУП ДИЛИ—*селкупларын* дили. *Самоди дилләринә* дахилдир. Бу дилдә 2 мин адам данышыр (1979). 3 әсас диалекти вар. Әдәби дилин әсасыны тәшкил едән таз диалектиндә 25 саит, 16 самит вар. Фе'л формалары зәнкиндир. Лексика вә семантикасында ханты вә кет дилләри илә мүштәрәклик нәзәрә чарпыр.

Әд.: Языки народов СССР, т. 3, М., 1966; Народы и языки Сибири, М., 1978.

СЕЛКУПЛАР (20 әсрин 30-ҹу илләринәдәк о с т ј а к—с а м о ј е д л ә р адланырдылар)—РСФСР-ин Түмен вә Томск вил.-ләриндә, Краснојарск өлкәсиндә јашајан халг. 3,6 мин нәфәрдирләр (1979). Дилләри селкуп дилидир. 18 әсрдә христианлығы гәбул етсәләр дә, ән'әнәви е'тигадларыны сахламышлар. Муасир дөврдә к-з вә с-зларда ән'әнәви мәшғулијјәтләри (овчулуг, балыгчылыг, маралчылыг) илә јанашы, малдарлыг вә әкинчиликлә дә мәшғулдурлар.

СЕЛЛОЗОЛВ—*етиленгликолун* садә моноефирләринин вә онларын асетатларынын техники ады; рәнксиз мајеләрдир, мәс., метилселлозолв $HO(CH_2)_2OCH_3$, метиллселлозолвасетат $CH_3COO(CH_2)_2OCH_3$; бунларын биринҹиси 124,6°С-дә, икинҹиси исә 145,1°С-дә гајнајыр. Нитратселлүлозу, асетатселлүлозу, тәбии вә синтетик гатранлары, минерал јағлары вә с. һәлл етмәк үчүн ишләдилир.

СЕЛЛОН—термопластик күтлә; асетилселлүлоз, асетат туршусу (40—50%), пластификатор вә боја маддәсиндән һазырланыр. Механики хассәләри *селлулоидинки* кимидир, лакин истијә вә ишыға даһа давамлыдыр.

СЕЛЛОФАН (*селлүлоз*+јун. phanós—ајдын, тәмиз)—селлүлоз-ксантокенатынын гәләви мәһлулундан (вискоздан) алынан шәффаф плјонка. С. һазырламаг үчүн вискозу јастыјарыглы филјерләрдән кечирирләр. Әмәлә кәлән плјонканы онун сәтһинә чөкән күкүрддән тәмизләјир, глисеринлә пластификасијаландырыб сонра гурудурлар. Бә'зи һалларда һазыр С.-ын үзәри нитролак вә ја лакла (синтетик полимер әсаслы) өртүлүр. С. мәишәтдә ишләдилән маллары вә бә'зи техники мәһсуллары габлашдырмаг үчүн ишләдилир. Лакланмыш С.-дан колбаса мә'мулатынын үзәрини өртмәк, әт-сүд мәһсулларыны, гәннады мә'мулатыны вә с.-ни габлашдырмаг үчүн истифадә олунур.

СЕЛЛҮЛЈАР ПАТОЛОКИЈА — бах *Һүҹејрә патолокијасы.*

СЕЛЛҮЛОЗ (фр. cellulose, лат. cellula, һәрфи мә'насы—гәфәс; бурада—һүҹејрә), $(C_6H_{10}O_5)_n$— глүкозид рабитәләри илә бир-биринә бирләшмиш глүкоза галыгларындан ибарәт иримолекуллу карбоһидрат (полисахарид). Ән кениш јајылмыш тәбии полимерләрдән бирирдир. Битки һүҹејрәләри гилафларынын әсас тәркиб һиссәси олан С., битки тохумаларынын механики мөһкәмлији вә еластиклијини тә'мин едир. Чијид (памбыг) лифләринин 97—98%-и, кәтан, чәтәнә вә рами колларынын көвдәсинин 75—90%-и, ҹут (һинд кәндири) көвдәсинин 75%-и, одунҹағынын 40—50%-и, дәнли биткиләрин, гамышын вә күнәбаханын көвдәсинин 30—40%-и С.-дан ибарәтдир. Организмдә С., әсасән, иншаат материалы олуб, маддәләр мүбадиләсиндә демәк олар ки, иштирак етмир. Мәмәлиләрин һәзм апаратынын ади ферментләри (амилаза, малтаза) С.-у парчаламыр; отјејән һејванларын бағырсаг микрофлорасынын ифраз етдији селлүлаза ферментинин тә'сириндән исә С. парчаланыб *D*-глүкозаја чеврилир. С.-ун биосинтези *D*-глүкозанын активләшмиш формасынын иштиракы илә кедир.

С. мүрәккәб гурулушлу, лифли, ағ материалдыр. Сыхлығы (20°С-дә) 1,52—1,54 *г/см*³-дир, адәтән, кристал полимерләрә аид едилир. Полиморфизм һадисәси (кристал гәфәсинин параметрләри вә бә'зи физики-кимјәви хассәләри илә бир-бириндән фәргләнән мүхтәлиф модификасијалар јаратмаг) С. үчүн характерикдир. Әсас модификасијалары С. I (тәбии С.) вә С. II-дир (һидратселлүлоз). С. макромолекулунун елементар һалгалары арасындакы гликозид рабитәләри туршуларын тә'сири илә асанлыгла һидролиз олунур. Турш катализатор гарышдырылмыш суда С.-ун гурулушунун дәјишмәсинә (деструксијасына) сәбәб дә мәһз будур. С.-ун там һидролизи нәтиҹәсиндә алынан мәһсул глүкозадыр. Бу реаксија сәнаједә С.-лу материаллардан етил спирти алынмасы үсулунун әсасыны тәшкил едир. Битки материалларындан С. истеһсалында вә мәһсулун кимјәви е'малы заманы С. гисмән һидролизә уғрајыр. Оксикенсиз мүһитдә С. 120—150°С темп-ра давам кәтирир. Темп-р бу һәдди ашдыгда тәбии С. лифләриндә деструксија, һидратселлүлоз лифләриндә исә деһидратасија кедир. 300°С-дән јухары темп-рда лифләр графитләшир (көмүрләшир), јә'ни әсасән, карбондан ибарәт олан карбон лифләринин истеһсалында тәтбиг едилән просес кедир. Макромолекулларында һидроксил группары олдуғундан, С. асанлыгла ефирләшир вә алкилләшир. Сәнаједә бәсит вә мүрәккәб ефир истеһсалында бу реаксијалардан кениш истифадә едилир. С. гәләви вә әсасларла да реаксијаја кирир.

С.-ун тәтбиг саһәләри чох кенишдир. Памбыг, кәтан, чәтәнә вә рами лифләриндән мүхтәлиф сап, парча вә с. һазырланыр. Одунҹаг С.-ундан кағыз, картон вә кимјәви лифләр (вискоз, мис-аммонјак лифи вә с.) истеһсал олунур. С.-дан кимјәви е'мал јолу илә мүхтәлиф ефир нөвләри алыныр ки, онлардан да асетат вә триасетат лифләри, плјонка, лак, пластик күтлә (бах *Етрол*), түстүсүз барыт вә с. истеһсалында истифадә едилир. Микрокристал С. бә'зи дәрманларын һазырланмасында (долдуруҹу маддә кими), аналитик вә препаратив хроматографијада (сорбент кими) вә с. ишләдилир.

Әд.: Целлюлоза и ее производные, пер. с англ., т. 1—2, М., 1974; Л е н д ь е л П. и М о р в а н Ш., Химия и технология целлюлозного производства, пер. с нем., М., 1978; Целлюлоза. Бумага, пер. с нем., М., 1980.

СЕЛЛҮЛОЗ ЕФИРЛӘРИ—селлүлоз макромолекулунда һидроксил групларынын һидрокен атомларынын алкил галығы илә (садә С.е.-ндә) вә ја туршу галығы илә (мүрәккәб С.е.-ндә) әвәз олунма мәһсулу. Гејри-үзви туршуларын С.е.-ндән ән чох практик әһәмијјәти оланлары селлүлоз ксантокенатлары вә нитратларыдыр. Биринҹиләрдән вискоз лифи вә селлофан, икинҹиләрдән исә түстүсүз барыт, селлүлоид, плјонка вә лак алынмасында истифадә едилир. Үзви туршуларын С.е.-ндән биринҹи јери (истеһсал һәҹминә көрә) асетат селлүлозлары (бах *Асетилселлүлоз*) тутур. Онлар сүн'и лиф, плјон-

ка вә пластик күтлә истеһсалында ишләдилир.

СЕЛЛҮЛО́З ПЛАСТИК КҮТЛӘЛӘРИ —селлүлозун бәсит вә мүрәккәб ефирләриндән (асетатселлүлоз, асетобутиратселлүлоз, асетопропионатселлүлоз, нитратселлүлоз вә етилселлүлоз) һазырланан пластик күтләләр. ССРИ-дә онлара *етрол* дејилир.

СЕЛЛҮЛО́З-КАҒЫЗ СӘНАЈЕСИ — мүхтәлиф нөв *кағыз*, *картон* вә онлардан мә'мулат, *селлүлоз*, изолјасијалы, лифли вә бәрк одунчаг-лифли плитәләр бурахан сәнаје саһәси. Етил спирти, јем мајасы, канифол, скипидар вә јағ туршулары да истеһсал едилир. С.-к.с. х.т.-нын ән гочаман саһәләриндән биридир. Өлкәдә илк Красноселск кағыз мануфактурасынын (индики Красногород експериментал селлүлоз-кағыз з-ду) јарадылмасы I Пјотр дөврүнә аиддир. Ингилаба гәдәрки Русијада кағыз вә картон истеһсалы харичи аваданлыға әсасланырды. Өлкәнин тәләбаты, әсасән, харичдән кәтирилән кағыз һесабына өдәнилирди.

Совет һакимијјәти илләриндә ССРИ-дә күчлү С.-к. с. јарадылмышдыр. Һәлә илк бешилликләрдә Авропада ән ири Кама вә Балахна, һәмчинин Мари, Арханкелск вә с. селлүлоз-кағыз комбинатлары тикилмишди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә С.-к.с.-нин бир чох мүәссисәсинин аваданлығы өлкәнин Шәргинә көчүрүлмүшдү. Мүһарибәдән сонракы илләрдә мөвчуд мүәссисәләр јенидән гурулмуш вә кенишләндирилмиш, истеһсал күчләри артырылмыш, бир чох мәһсулун истеһсалы, әслиндә, јенидән јарадылмышдыр; саһәнин хаммал базасы дәјишдирилмиш, ашағы кејфијјәтли одунчагдан интенсив истифадәјә башланылмышдыр. С.-к.с. мүәссисәләриндә ијнәјарпаглы одунчагла (шам, күкнар, ағ шам ағачы) јанашы, јумшаг јарпаглы одунчагдан (тоз ағачы, ағчаговаг), ағач е'малы туллантыларындан кениш истифадә олунур. Саһәнин ән ири мүәссисәләри Братск вә Сыктывкар мешә сәнајеси комплексләри, Котлас, Арханкелск, Кондопога, Краснојарск вә с. селлүлоз-кағыз комбинатларыдыр. Бу мүәссисәләрдә истеһсал просесләри фасиләсиздир, кағыз, картон вә селлүлоз истеһсалы просесләринин автоматлашдырылмыш идарәетмә системләри фәалијјәт көстәрир. ССРИ-дә 1982 илдә 7444 мин *т* (1940 илдә 592, 1960 илдә 2282, 1970 илдә 5110 мин *т*) селлүлоз, 5439 мин *т* (1913 илдә 269,2, 1940 илдә 838, 1960 илдә 2334, 1970 илдә 4185 мин *т*) кағыз, 3509 мин *т* (1940 илдә 153, 1960 илдә 893, 1970илдә 2516 мин *т*) картон (Азәрб.ССР-дә 2571 *т* картон) истеһсал олунмушдур.

С.-к.с. дикәр сосиалист өлкәләриндән АДР, ПХР, РСР вә ЧССР-дә, капиталист өлкәләриндән АБШ, Исвеч, Канада вә Финландијада даһа чох инкишаф етмишдир. Јапонијада кәтирмә хаммал (әсасән, АБШ, Канада вә ССРИ-дән) һесабына сүр'әтлә инкишаф едир.

СЕЛЛҮЛО́ИД (*селлүлоз*+јун. eidos—охшар)—нитратселлүлоздан (коллоксилиндән) һазырланан пластик күтлә нөвү. Өлчү чиһазларынын үзүнә чәкмәк, планшет, хәткеш, күнјә, мусиги аләтләри вә јазы машынлары үчүн клавиатура, галантереја маллары вә с. һазырламаг үчүн ишләдилир. Асан јандығындан, чох вахт С. әвәзинә селлүлозун башга ефирләри илә синтетик полимерләрдән һазырланан дикәр пластик күтлә нөвләри ишләдилир.

СЕЛОСТА́Т (лат. caelum—көј, сәма+јун. statós—дајанан, тәрпәнмәз)—фырланан мүстәви күзкүсү вә саат механизми олан көмәкчи астрономик аләт. Үфүги вә шагули Күнәш телескопларында көј сферасынын күнлүк фырланмасы нәтичәсиндә фокал мүстәвидә Күнәш хәјалынын јердәјишмәсини арадан галдырмаг үчүндүр.

СЕЛӨТҮРӘН, с е л к ә н а р е д ә н г у р ғ у—*сел* тәһлүкәси олан р-нларда сел ахынларынын кәнар едилмәси, һабелә сел суларынын канал, нәгл. магистраллары вә дикәр коммуникасија трассаларындан кечмәси үчүн һидротехники гурғу. Канал вә ја акведук шәклиндә олуб, өн һиссәси гыфварыдыр. Гурғунун кириш вә чыхыш һиссәләриндә јујулмаја гаршы дајаныглы дамбалар (адәтән, бетондан) дүзәлдилир. Јујулуб дағылмамасы үчүн гурғунун алты мөһкәмләндирилир. Өлкәмиздә илк дәфә олараг, Газах.ССР Назирләр Совети нәздиндә ихтисаслашдырылмыш тәшкилат—Селдән Мүһафизә Гурғуларынын Тикинтиси вә Истисмары үзрә Баш Идарә —јарадылмышдыр. Бурада селдән мүһафизә гурғуларындан ибарәт кениш комплексләрин јарадылмасы вә истисмары саһәсиндә әтрафлы тәдгигат ишләри апарылыр.

Әд.: П е р о в В. Ф., Стихийно-разрушительные процессы в горах. М., 1976; Б у р е н к о в В., К у д р я ш о в К., Щит против селя, «Наука и жизнь», 1982, № 8.

СЕ́ЛСИ ШКАЛАСЫ — *температур шкаласы*; бу шкалада нормал атм. тәзјигиндә (101325 Па вә ја 760 *мм ч·сүт*) бузун әримә темп-ру илә сујун гајнама темп-ру арасындакы интервал 100 бәрабәр һиссәјә бөлүнмүшдүр (0°С—100° С). Исвеч алими А. Селси (A. Celsius; 1701—44) тәклиф етмишдир. С.ш.-нын ваһиди Селси дәрәчәсидир (° С).

СЕЛСИ́Н (инк. selsyn; инк. self—өзү +јун. sýnchronos—ејни вахтда, синхрон)—мүәјјән валын бучаг јердәјишмәсинә ујғун олараг онунла механики әлагәси олмајан һәр һансы гурғу вә ја механизм валынын бучаг јердәјишмәсини тә'мин едән електрик машыны. Иш принсипинә көрә С. дөнән трансформатордур. Онун ротору фырландыгда бирфазалы биринчи тәрәф (тә'сирләнмә) вә үчфазалы икинчи тәрәф (синхронлашдырычы) долаглары арасындакы гаршылыглы индуктивлик сәлис дәјишир. Јеринә јетирдикләри функсијалара көрә С. веричи (ВС), гәбуледичи (ГС) вә диференсиал (ДС) олур. ВС-ин ротору дөндәричи валла механики әлагәләндирилир. ВС илә електрик әлагәсиндә олан ГС-ин роторунун дөнмәси ВС-ин роторунун дөнмәсини синхрон вә синфаз олараг тәкрар едир. ДС васитәсилә ики механики әлагәси олмајан валларын бучаг јердәјишмәләринин чәбри чәми алыныр. Садә һалда һәм ВС вә һәм дә ГС гурулушча роторда јерләшдирилмиш бирфазалы долагдан вә статорун јуваларында јерләшдирилән улдуз бирләшдирилмиш үчфазалы долагдан ибарәтдир. ВС-ин ротору дөнәндә синхронлашдырычы дөврәдә сыфырдан фәргли олан јекун е.һ.г. вә чәрәјан јараныр. Тә'сирләнмә долагларындакы магнит сели илә синхронлашдырычы долаглардакы чәрәјанларын гаршылыглы тә'сириндән машынларын һәр бириндә фырланма моменти јараныр вә нәтичәдә ГС-ин ротору ВС-ин роторунун дөнмә бучағы гәдәр дөнүр. С. изләјичи системләрдә нәзарәт вә идарә мәгсәдилә вә өлчү чиһазларынын көстәришләрини мүәјјән мәсафәјә өтүрмәк үчүн истифадә олунур.

Селсинләрин трансформатор гошулма схеми: *К*—күчләндиричи; *СМ*—сервомүһәррик; *Р*—редуктор.

«СЕ́ЛСКАЈА ЖИЗНЬ»—Сов.ИКП МК-нын гәзети. Москвада һәфтәдә 6 дәфә (1918 ил мартын 27-дән 1931 ил јанварын 31-дәк *«Беднота»* ады илә чыхмыш, сонралар 1929 илдән нәшр олунан «Сосиалистическоје земледелије» гәзети илә бирләшдирилмиш, 1953 илдән «Селскоје хозјајство» адланмышдыр. 1960 илдән индики ады илә) чыхыр. «С.ж.» совет кәндинин ичтимаи-сијаси, тәсәррүфат вә мәдәни һәјатыны, кәнд партија тәшкилатларынын ишини ишыгландырыр, мүттәфиг респ.-ларын, о чүмләдән Азәрб.ССР-ин к.т. һәјатына даир хәбәрләр, мәгаләләр, бә'зән мүтәшәккил, тематик сәһифәләр верир; елмин, техниканын сон наилијјәтләрини, к-з, с-з вә тәсәррүфатлараарасы истеһсалат бирликләринин габагчыл тәчрүбәсини тәблиғ едир. Гәзет бејнәлхалг мәсәләләри, сосиалист өлкәләриндә елм, техника, к.т. јениликләрини дә ишыгландырыр. Ленин ордени (1971) вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени (1964) илә тәлтиф едилмишдир. Гәзет өлкәнин 40-дан чох шәһәриндә (о чүмләдән Бакыда) чап едилир. Тиражы 8,3 млн. нүсхәдир (1984).

«СЕ́ЛСКАЈА МОЛОДЈО́Ж»—ҮИЛКИ МК-нын ајлыг ичтимаи-сијаси вә әдәби-бәдии журналы. 1925 илдән Москвада чыхыр. 1935 иләдәк «Журнал крестјанској молодјожи», 1962 иләдәк «Молодој колхозник» ады илә бурахылмышдыр (1941—45 илләрдә чыхмамышдыр), 1962 илдән «С.м.» адланыр. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф олунмушдур (1975). Тиражы 1 млн. 600 мин нүсхәдир (1984). 1966 илдән «Библиотека подвига и приклјученij» әдәби әлавәси чыхыр.

СЕМАНГЛАР (өзләрини м е н и, м е н и к, м о н и к, м е н д и адландырырлар)—Малајзијанын шм.-ында вә Таиландын ч.-унда јашајан тајфалар групу; Малакка ј-а-нын гәдим әһалисинин галыглары. Тәгр. 5 мин нәфәрдирләр (1978). Дилләри *Монкһмер дилләринә* аиддир. Тәбиәт гүввәләринә вә с. е'тигад едирләр. Әсасән јығычылыг, овчулуг вә гисмән дә әкинчиликлә мәшғулдурлар.

СЕ́МАНИ (Semani)—Албанијада чај. Грамос силсиләсинин г. јамачларындан башланан Осуми вә Деволи чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Уз. 86 *км*, һөвзәсинин саһ. тәгр. 6 мин *км*[2]. Албанија овалығы илә ахыр, Адриатик дәнизинә төкүлүр. Гышда вә јазда дашгынлар олур. Сувармада истифадә едилир.

СЕМА́НТИКА (фр. sémantique, јун. semantikós—ишарә едән, sema—ишарә), д и л ч и л и к д ә — 1) *Семиотикада* ишарәләрин өјрәнилмәси аспектләрин-

дән бири. 2) Дил ваһидләринин (сөз, сөз бирләшмәси, фразеоложи ифадә, ҹүмлә вә с.) мә'насы вә онлары бу бахымдан өјрәнән дилчилик шө'бәси (Семасиолокија). С.-нын тәдгигат објекти ишарәнин (сөзүн) 3 үнсүрүнүн (ишарәләјән, денотат, ишарәләнән) вәһдәтидир. Ишарәләјән (заһири үнсүр; сәсләрин, јахуд график ишарәләрин ардычыллығы), денотат (адландырылан предмет вә керчәклик һадисәләри) вә ишарәләнәнлә (предмет вә һадисәләрин инсан шүурунда екси) бағлыдыр. Бу үчәм әлагә С.-нын мә'на категоријасыны тәшкил едир. Сөзләрин мүхтәлиф мә'на мүнасибәтләри—*синонимләр*, *омонимләр*, *антонимләр* вә *чохмә'налылыг* С.-нын әсас тәдгигат објектинә дахилдир. С. һәмчинин дил тарихиндә типик мә'на дәјишмәләрини вә инкишафыны, сөзләрин әлагәләнмә имканынын дәјишкәнлијини өјрәнир, семантик ганунлары мүәјјәнләшдирир. С. 19 әсрин ахырларында Русија вә Франсада мејдана кәлмишдир. Һазырда семантик тәһлилин истинад етдији аспектләрдән асылы олараг, С.-нын мүхтәлиф методлара әсасланан истигамәтләри (лексик-семантик вариантлашма тәһлили, оппозитив тәһлил, дистрибутив тәһлил) јаранмышдыр.

Әд.: Бағыров Г., Азәрбајҹан дилиндә фе'лләрин лексик-семантик инкишафы, Б., 1971; Вердијева З., Ағајева Ф., Адилов М., Азәрбајҹан дилинин семасиолокијасы, Б., 1979; Шмелев Д. Н., Проблемы семантического анализа лексики, М., 1973; Виноградов В. В., Избр. труды. Лексикология и лексикография, М., 1977.

СЕМА́РАНГ (Semarang)—Индонезијада, Јава а.-нын шм. саһилиндә шәһәр вә порт. Мәркәзи Јава әјаләтинин инз. м. Әһ. 647 мин (1971). Ири тиҹарәт, сәнаје вә нәгл. говшағыдыр. Тохуҹулуг, ағаҹ е'малы сәнајеси, к.т. мәһсуллары е'малы вә кәми тә'мири мүәссисәләри вар. Сәнәткарлыг (гамелан милли оркестри үчүн нәфәс мусиги аләтләри истеһсалы вә с.) инкишаф етмишдир.

СЕМАСИОЛО́КИЈА (јун. sēmasia—мә'на+...*локија*)—бах *Семантика*.

СЕМАФО́Р (фр. sémaphore, јун. sēma—ишарә, сигнал+phorós—дашыјан) — јарымавтомат блоклама системи вә *жезл системи* олан, һәмчинин јолдәјишән гурулушлары вә сигналлары мәркәзләшдирилмиш д.ј.-ларында гојулан стасионар сигнал ҹиһазы. С.-ун шагули дирәји үзәриндә 1, 2 вә ја 3 галхыб-енән голлары вә сигнал интигалы вар. Голларын бу вә ја дикәр вәзијјәтинин дәјишмәси локомотив машинистинә һәрәкәтә иҹазә верилмәси, һәрәкәтин гадаған олунмасы, јахуд сүр'әтин дәјишилмәси барәдә сигнал верир. Кеҹә вахты вә тутгун һавада (думан, гар вә ја јағышда) С.-ла бирликдә әлавә ишыг сигналларындан да истифадә едилир.

СЕМА́ШКО Николај Александрович (20.9.1874, Орлов губ., Ливенскоје к.—18.5.1949, Москва)—совет партија вә дөвләт хадими, совет сәһијјәсинин тәшкилатчыларындан бири. ССРИ Тибб ЕА (1944) вә РСФСР Педагожи ЕА акад. (1945). 1893 илдән Сов.ИКП үзвү. 1891 илдә Москва ун-тинин тибб факүлтәсинә дахил олмушдур. 1893 илдән марксист дәрнәјинин үзвү иди. Ингилаби фәалијјәтинә көрә дәфәләрлә һәбс едилмишди. 1901 илдә Казан ун-тинин тибб факүлтәсини битириб һәким ишләмишдир. 1905—07 илләр ингилабынын иштиракчысы иди. 1906 илдә Исвечрәјә мүһаҹирәт етмиш, Ҹеневрәдә илк дәфә В. И. Ленинлә көрүшмүшдүр. 1908 илдә Парисә кәлмиш, 1910 илэдәк РСДФП МК Харичи бүросунун катиби олмушдур. РСДФП-нин 6-чы Үмумрусија конфрансында (1912) фәһләләрин сығорта олунмасы һаггында мә'рузә етмишдир. 1917 илин сентјабрында Москваја гајытмыш, Октјабр силаһлы үсјанынын һазырланмасында иштирак етмишдир.

РСФСР-ин илк Халг сәһијјә комиссары (1918—30) олмушдур. С.-нун рәһбәрлији илә епидемијалара гаршы мүбаризә апарылмыш, совет сәһијјәсинин әсаслары гојулмуш, ана вә ушаг мүһафизәси системи елми-тәдгигат тибб ин-тлары шәбәкәси јарадылмышдыр. 1921—49 илләрдә Москва ун-тинин тибб факүлтәсиндә (1930 илдән 1-ҹи Москва Тибб Ин-ту) сосиал кикијена кафедрасынын проф., мүдири, 1930—36 илләрдә ҮРМИК Ушаг комиссијасынын сәдри олмушдур. РСФСР Педагожи ЕА Мәктәб Кикијенасы Ин-тунун (1945—49), ејни заманда ССРИ Тибб ЕА-нын Сәһијјәнин Тәшкили вә Тибб Тарихи Ин-тунун (1947—49) директору ишләмишдир. 1927—36 илләрдә Бөјүк Тибб Енсиклопедијасынын баш редактору иди. Партијанын 6, 10, 12—16-чы гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. С. 1925 илдә Бакыја кәлмишдир. Бакыда С. ад. хәстәхана вар.

Әсәри: Избр. произв., 2 изд., М., 1967.

Әд.: Петров Б. Д., Потулов Б. М., Н. А Семашко, М., 1974.

СЕМБЕ́Н (Sembéne) Усман (Осман) (д. 1923, Зикиншор)—Сенегал јазычысы, кинорежиссор. Бејнәлхалг «Лотос» мүкафаты лауреаты. Франсыз вә волоф дилләриндә јазыр. Мүстәмләкәчилик вә иргчилик әлејһинә мүбаризә, сосиал тәрәгги, пролетар һәмрә'јлији мөвзулары јарадычылығында мүһүм јер тутур. «Гара докер» (1956), «Вәтәним, көзәл халгым» (1957), «Аллаһын гамышлыглары» (1960), «Харматтан—исти күләкдир» (1964) романлары вар. Африкада кино сәнәтинин јарадычыларындандыр. «Арабачыглы адам» (1963), «Почт бараты» (1968), «Емитај» (1971), «Хáла» (1971), «Күчсүзлүк» (1975), «Седдо» (1977) вә с. бәдии филмләрин ссенари мүәллифи вә режиссорудур. Бир чох филми Бејнәлхалг Дашкәнд кинофестивалынын мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр. Дәфәләрлә ССРИ-дә олмушдур.

Әсәрләри: Вәтәним, көзәл халгым, Б., 1961; Новые страницы. Рассказы и стихи, М., 1964; Повести, М., 1981.

СЕМЕ́НТ (алм. Zement, лат. caementum—гырмадаш, доғранмыш даш)—тоз (овунту) шәклиндә олан сүн'и гејри-үзви *јапышдырычы материалларын* үмуми ады. Һидравлик хассәјә малик олуб, су, дузларын сулу мәһлуллары вә дикәр мајеләрлә гаршылыглы тә'сирдә олдугда, тәдриҹән бәркијиб мөһкәм даша бәнзәр ҹисмә чеврилән пластик күтлә әмәлә кәтирир. С. бетон вә иншаат мәһлулларынын һазырланмасы, бина вә тикилиләрин ајры-ајры елементләринин бирләшдирилмәси, һидроизолјасија вә с. үчүн истифадә олунан әсас иншаат материалларындан биридир. Кипсдән вә әһәнкдән һәлә гәдим мисирлиләр вә јунанлар кениш истифадә едирдиләр. Сонралар, јапышдырычы кими, тәркибинә нарынлашдырылмыш вулканик сүхурлар гатылмыш (Гәдим Ромала), һәмчинин азҹа биширилмиш кәрпиҹ овунтусу гатылмагла суда бәркијән әһәнк мәһлуллары (Кијев Рус дөвләтиндә) ишләдилмәјә башланды. 1796 илдә Ҹ. Паркер тәбии меркелләрин јандырылмасы вә нарынлашдырылмасы мәһсулу олан һидравлик јапышдырычы — роман-семент үчүн патент алды. 1824 илдә Инкилтәрәдә Ҹ. Аспдин вә 1825 илдә Русијада Ј. К. Челијев бир-бириндән хәбәрсиз *портландсемент* алдылар.

Мүасир С. истеһсалы просесинин ардычыллығы беләдир: тәбии семент хаммалы чыхарылыр вә ја бу мәгсәдлә бә'зи сәнаје туллантыларындан (металлуркија посасы, ИЕС күлү вә с.) истифадә едилир; доғраныр вә нарынлашдырылыр; верилмиш тәркибли бирҹинсли хаммал һазырланыр; 1450—1550°С темп-рда јандырылыр; алынан *клинкер* кипс, актив минерал әлавәләр вә с. маддәләрлә бирликдә нарынлашдырылыр. Хаммал гарышығы гуру, јаш вә комбинәли үсулларла һазырлана биләр. Гуру үсулда хам материаллар (әһәнк вә кил) нарынлашдырма вә үјүдүлмә просесләриндә гурудулур вә әлдә олунан хаммал унунун тәркиби верилмиш тәләбләрә ујғун тәсһиһ олунур. Сонра ун јандырылмаг үчүн фырланан собалара көндәрилир. Јаш үсулда хаммал компонентләри дәјирманда үјүдүләркән бәрклијини азалтмаг үчүн она су гатылыр (бу заман үјүтмә просеси сүр'әтләнир вә хүсуси енержи сәрфи азалыр). Комбинәли үсулда хаммал гарышығы јаш үсул схеми үзрә һазырланыб, сонра вакуум-сүзкәчләрдә вә ја вакуум-пресләрдә сусузлашдырылыб јандырылмаға верилир. Мөһкәмлијинә көрә С. маркалара ајрылыр. Ади С.-ләрин маркасы: 200, 300, 400, 500, 600 вә с. Әсас С. нөвләри портландсемент, поса-семент, путсоланлы семент, алүминат сементи, кенишләнән семент вә с.-дир. С. тутма вә бәркимә мүддәтинә, компонентләринин нарынлыг дәрәҹәсинә вә бир сыра хассәләринә көрә дә стандарт тәләбләрә ујғун олмалыдыр.

Загафгазијада семент истеһсал едән ән бөјүк мүәссисә *Гарадағ семент заводудур* (Азәрб.ССР).

Әд.: Вяжущие материалы, заполнители для бетонов и нерудные материалы, М., 1973; Краткий справочник технолога цементного завода, М., 1974.

СЕМЕ́НТ БЕТОНУ—јапышдырычы материалы семент олан бетонларын (әсасән, портландсемент вә онун нөвләри) үмуми ады. Ади шәраитдә бәркијә билмәсинә, јүксәк физики-механики хассәләринә (суја, шахтаја давамлылығына, узунөмүрлүлүјүнә вә с.) көрә јығма вә монолит бетонларын, һәмчинин дәмир-бетон конструксија вә мә'мулатларын һазырланмасында кениш истифадә олунур.

Әд.: Дворкин Л. И., Оптимальное проектирование составов бетона, Львов, 1981.

СЕМЕ́НТ СӘНАЈЕСИ—тикинти материаллары сәнајесинин әсас саһәләриндән бири; мүхтәлиф нөв *семент* истеһсал едир. Сементдән х.т.-нда, башлыча олараг бетон, дәмир-бетон, тикинти мәһлулу истеһсалында, һабелә асбест-семент, нефтчыхарма вә дикәр сәнаје саһәләриндә кениш истифадә олунур.

Русијада портландсемент истеһсал едән илк з-д Петербургда тикилмишдир (1839). Инғилабдан әввәл Русијада С.с. сон дәрәчә гејри-бәрабәр јерләшдирилмишди: семент истеһсалынын тәгр. јарысы Новороссијск, Волск вә Украјнанын бир груп з-дларынын, 5%-дән азы исә Шәрг р-нларынын пајына дүшүрдү. 1913 илдә 1777 мин m семент истеһсал олунмушду. Совет һакимијјәти илләриндә С.с. ири мүстәгил саһә кими јенидән јарадылды. Илк бешилликләрдә көһнә з-длар јенидән гурулду, јени з-длар тикилди. Нәтичәдә 1928 илдә семент истеһсалы 1913 ил сәвијјәсини өтдү, 1940 илдә исә 5773 мин m-а чатдырылды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә С.с.-нә бөјүк зијан дәјди вә семент бурахылышы хејли азалды, лакин 1948 илдә семент истеһсалы 1940 ил сәвијјәсини өтүб кечди. Мүһарибәдән сонракы илләрдә Пикалево, Белгород, Николајев, Гараганда, Ангарск, Чимкәнд вә с. ири семент з-длары тикилди. 1962 илдә ССРИ семент истеһсалына көрә дүнјада 1-чи јерә чыхды, 1971 илдә исә семент бурахылышы 100 млн. m-а чатдырылды (1983 илдә 128 млн. m). С.с. бүтүн мүттәфиг респ.-ларда вә ири игтисади р-нларда јарадылмышдыр. С.с. үчүн истеһсалын јүксәк дәрәчәдә тәмәркүзләшмәси характерикдир. Новороссемент комбинаты, «Волксемент» бирлији, Балаклеја комбинаты, Каменетс-Подолск вә Староосколск семент з-длары ССРИ С.с.-нин даһа ири мүәссисәләридир. С.с. х.т.-нын јүксәк дәрәчәдә механикләшдирилмиш саһәсидир. Бир чох з-дларда (Новороссемент комбинаты, Липетск, Гараганда, Балаклеја, Чимкәнд вә с. семент з-длары) технолоки просесләри автоматик идарәетмә системләри гурулмушдур.

Инғилабдан әввәл Азәрб.-да (бүтөвлүкдә Загафгазијада) илк семент з-ду 1906 илдә Бакыда истифадәјә верилмишдир. 1915 илдә Азәрб.-да икинчи з-д—Товуз семент з-ду ишә дүшмүшдүр. Лакин зәнкин хаммал базасы олмасына бахмајараг бу з-длар сементә олан еһтијачы өдәјә билмирди. Јалныз бир нөв семент—портландсемент истеһсал олунурду. Азәрб.-а Новороссијскдән, Ростовдан, һабелә харичдән семент кәтирилирди. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулан дөврдә һәр ики з-д бәрбад вәзијјәтә дүшмүш, иши дајанмышды. Јалныз 1922 илдә Товуз семент з-ду ишә дүшдү, 1924 илдә исә Бакы семент з-ду илк мәһсулуну верди. Биринчи бешиллијин ахырына Бакы семент з-ду јенидән гурулду, икинчи бешилликдә исә Товуз семент з-ду декоратив семент истеһсалына башлады. 1940 илдә 112 мин m (1913 илдәкиндән 2,4 дәфә чох) семент истеһсал олунду. С.с. мүһарибәдән сонракы илләрдә сүр'әтлә инкишаф етдирилди. 1951 илдә өлкәнин ән күчлү семент з-дларындан бири—*Гарадағ семент заводу* ишә дүшдү. 1970 илдә семент истеһсалы 1940 ил сәвијјәсини 12 дәфәдән чох өтүб кечди. Азәрб.ССР С.с. тикинти материаллары үзрә габагчыл саһәләрдән биридир.

С.с. харичи сосиалист өлкәләриндән ПХР-дә (1982 илдә 15,1 млн. m), РСР-дә (14,5), АДР-дә (11,5) вә ЧССР-дә (10,5), капиталист өлкәләриндән Јапонијада (86 млн. m), АБШ-да (68,5), Италијада (42), АФР-дә (34,4) вә Франсада (29,1) даһа чох инкишаф етмишдир.

СЕМЕ́НТ ТОПУ—конструксија вә гурғуларын сәтһинә иншаат мәһлулу вә бетон гарышығы (бах *Торкретләмә*) јахмаг үчүн механизм. С.т.-нун мәһсулдарлығы саатда 1,5 $м^3$-ә, шлүзкамералы С.т.-нун (долдуручусу 25 *мм*-дән ири олмајан бетон гарышыглары үчүн) мәһсулдарлығы исә 4 $м^3$-ә бәрабәрдир. С.т. үфүги истигамәтдә 200 *м*, шагули истигамәтдә 70 *м* мөсафәјә мәһлул верә билир.

СЕМЕНТДАШЫЈАН—ачыг, јә'ни габлашдырылмамыш, галаг һалында олан сементи дашымаг үчүн нәглијјат нөвү. Резервуары үфүги вә шагули олур. Сементи автомобил (автосементдашыјан), д.ј. (вагон-С.), чај вә ја дәниз (кәми-С.) илә дашыјырлар. Ән чох јајылмыш нөвү а в т о с е м е н т д а ш ы ј а н д ы р.

СЕМЕНТИ́Т, дәмир-карбид, Fe_3C—*дәмир-карбон әринтиләринин* фаза вә структур тәшкиледичиләриндән бири. С. орторомбик кристал гәфәсли, чох бәрк вә көврәк олуб, 210°С-дәк зәиф магнит хассәлидир. С. метастабил фазадыр. С. әринтидән, *аустенит* вә *ферритдән* ајрылыр. О, полад вә чугунун структур тәшкиледичиләри олан ледебурит, *перлит*, *сорбит* вә трооститин, һәмчинин табәксилтмә просеси илә алынан мәһсулларын тәркиб һиссәсидир.

СЕМЕНТЛӘМӘ, и н ш а а т д а—сүхур, грунт вә бетон һөркүләрини мөһкәмләтмәк мәгсәди илә онларын бошлуг, чатдаг вә мәсамәләринә тәзјиг алтында семент мәһлулу вә ја семент суспензијасы вурулмасы. Тикинти әсасларыны мөһкәмләтмәк, маје сызмасына гаршы сипәрләр дүзәлтмәк, шахта вә тунелләрин газылмасында сүхурларын су кечирмәсинин гаршысыны алмаг, даш вә бетон һөркүләрин бүтөвлүјүнү вә сукечирмәзлијини тә'мин етмәк үчүн тәтбиг олунур.

СЕМЕНТЛӘМӘ, ә л в а н м е т а л л у р к и ј а д а—даһа чох електрикмүсбәт метал бирләшмәләринин мәһлулларындан, һәмин металларын бәрк һалда көтүрүлән даһа аз електрикмүсбәт металларла сыхышдырылыб чыхарылмасына әсасланан һидрометаллуржи просес. С. мәһлулу гатышыгдан (мәс., никел истеһсалында електролити) тәмизләмәк вә мәһлулдан металы (гызылы, миси) ајырмаг үчүн кениш тәтбиг олунур. Просесдән әринти һалындакы посадан металы чөкдүрмәк үчүн дә истифадә едилир.

СЕМЕНТЛӘМӘ, м е т а л е' м а л ы н д а—кимјәви-термик е'малын бир нөвү; азкарбонлу полад (0,1—0,2% С) мә'мулатын сәтһ гатынын 900—950°С темп-рда мүвафиг мүһитдә диффузија јолу илә 0,8—0,9%-дәк карбонла дојдурулмасы просеси. С. мә'мулат сәтһинин бәрклијини, јејилмәјә дөзүмлүлүјүнү вә мөһкәмлик һәддини артырмаг мәгсәди илә апарылыр. С.-дә карбонланан гатын дәринлији чох вахт 0,5—3 *мм* (бә'зән чох) олур. С. газлар гарышығында (газларла С.), әримиш дуз ванналарында (маје С.) апарылыр.

СЕМЕНТЛӘМӘ, г у ј у л а р ы н с е м е н т л ә н м ә с и—горујучу кәмәрлә гују диварлары арасындакы фәзанын семент мәһлулу илә долдурулмасы. С. нефт, газ вә су лајларыны бир-бириндән ајырмаг, истисмар олунан нефт вә газ гујуларына кәнар суларын кечмәсинин гаршысыны алмаг, һәмчинин кәмәри лај суларынын коррозијасындан горумаг вә гујунун диварларыны мөһкәмләтмәк мәгсәди илә апарылыр. Кениш јајылмыш С. үсуллары бунлардыр: семент мәһлулунун кәмәрин ичиндән басылмасы, өртүклү, пилләли вә әксинә С. С.-дә ишләдилән г у ј у с е м е н т и мәһлуллары битишдиричи материал (портландсемент, поса) илә су гарышығындан ибарәтдир. Гују сементләри бир нечә нөвә ајрылыр: гују портландсементи, јүнкүлләшдирилмиш, ағырлашдырылмыш, истијә давамлы, поса әсаслы вә с. сементләр. Гују сементинин нөвләри бир-бириндән ишчи темп-руна вә мәһлулунун сыхлығына көрә фәргләнир. Ишләдилән семент нөвү гујунун кеоложи-техники шәраитиндән, хүсусилә гујудиби темп-рдан асылы олараг сечилир. Семент мәһлулу билаваситә гују ағзында сәјјар сементгарышдыран машынларда һазырланыб, хүсуси С. агрегатларынын көмәји илә гујуја вурулур.

С.-дән нефт вә газ гујуларынын әсаслы тә'мириндә, газыма заманы баш верән гәзаларла мүбаризәдә, гујуда семент көрпүсү јарадаркән вә с. һалларда да истифадә олунур.

Әд.: Л о г в и н е н к о С. В., Техника и технологоя цементирования скважин, М., 1978.

СЕМЕ́РУ (Semeru)—Индонезијада Јава а.-нда пүскүрән вулкан. Һүнд. 3676 *м* (аданын ән јүксәк нөгтәси). Бир нечә кратери вар. Мүасир кратерин диаметри 500—650 *м*, макс. дәринлији 220 *м*-дир. 1818 илдән 55 дәфә пүскүрмүшдүр (сон дәфә 1872 илдә). Андезит вә базалтлардан тәшкил олунмушдур. Јамачларында тропик мешәләр вар.

СЕМЕ́С БУХТАСЫ, Н о в о р о с с и ј с к б у х т а с ы—Гара дәниздә, Гафгаз саһилләринин шм. һиссәсиндәдир. Уз. 15 *км*, ени кирәчәјиндә 9 *км*, орта һиссәсиндә 4,6 *км*. Дәринлији 21—27*м*. Бухтаја Семес чајы төкүлүр. Бора күләкләри олур. Новороссијск ш. С.б. саһилиндәдир.

СЕМЕСТР (лат. semestris—алтыајлыг; sex—алты+mensis—aj)—али вә орта ихтисас мәктәбләриндә дәрс илинин јарысы. С.-дә, адәтән, 16—18 дәрс һәфтәси олур. Дәрс чәдвәли бүтөв бир С. үчүн тәртиб едилир. Адәтән С. *имтаһан* сессијасы илә баша чатыр. Бир сыра харичи өлкә али мәктәбләриндә (АБШ, Б. Британија) дәрс или һәр бири 10—12 һәфтәдән ибарәт олан триместрләрә бөлүнүр.

СЕМИКАРБАЗИ́Д—карбамин туршусунун һидразиди $H_2N—NH—CO—NH_2$ Рәнксиз кристал маддәдир, 96°С-дә әријир (парчаланмагла), суда вә спиртдә һәлл олур. Кимјәви хассәләринә көрә *һидразинә* вә онун үзви төрәмәләринә охшајыр: туршуларла дуз (мәс., хлорһидрат $CH_5N_3O·HCl$), алдеһид вә кетонларла семикарбазонлар вә конденсасија јолу илә һетеросикл бирләшмәләр әмәлә кәтирир. С. һидразинә калиум-сианатла KOCN тә'сир етмәклә вә с. үсулларла алыныр. Әсасән алдеһид вә кетонлары ајырд етмәк үчүн ишләдилир.

СЕМИНА́Р (лат. seminarium—шитиллик; мәчази мә'насы—мәктәб)—тәдрис-тәчрүбә мәшғәләләринин әсас нөвләриндән бири. Мүәллимин рәһбәрлији илә тәләбәләрин тәдриси тәдгигатларынын нәтичәләри әсасында һазырладыглары мә'лумат, мә'рузә вә рефератларын мүзакирәсиндән ибарәтдир. С. мүһазирә курслары илә әлагәси олмајан мүстәгил тематик тәдрис мәшғәләси формасында да ола биләр. Өлкәмизин али мәктәбләриндә вә сијаси маариф шәбәкәсиндә С. мәшғәләләриндән кениш истифадә едилир.

СЕМИНА́РИJА (лат. seminarium—шитиллик; мәчази мә'насы—мәктәб)—1) орта дини тәһсил верән христиан руһани мәктәбләри. Илк белә мәктәбләр Гәрби Авропа өлкәләриндә 16 әсрин 2-чи јарысында, Русијада исә 18 әсрин 1-чи јарысында јарадылмышды. 2) Ибтидаи мәктәб мүәллимләри һазырлајан хүсуси орта тәһсил мүәссисәләри (мүәллимләр С.-лары). Бу типли илк мәктәбләр Франсада 1684, Алманијада 1695, Русијада 1779 илдә ачылмышдыр. 19 әсрин 1-чи јарысындан И. *Песталотсинин* педагожи идејаларынын тә'сири илә (Русијада 19 әсрин 2-чи јарысындан К. Д. *Ушинскинин* фәалијјәти илә әлагәдар) мүәллимләр С.-ларынын сајы сүр'әтлә артмышдыр. 1917 илдә Русијада 171 мүәллимләр С.-сы варды. С.-ларда тәһсил мүддәти 3—4 (бә'зиләриндә 5) ил иди; тәләбәләр интернатда јашајырдылар. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра мүәллимләр С.-лары 3 иллик педагожи курсларла, сонра исә педагожи техникумларла ' әвәз едилмишдир.

1918 иләдәк Азәрб. мүәллимләринин бөјүк бир дәстәси *Гори семинаријасында* тәһсил алмышдыр. Азәрб.-да илк С. 1918 илдә Газах ш.-ндә ачылмышдыр (бах *Газах мүәллимләр семинаријасы*). 1920 иләдәк Азәрб.-да Бакы, Кәнчә вә Газах С.-лары фәалијјәт көстәрмишдир. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Азәрб.-да (педагожи курсларла јанашы) 8 мүәллимләр С.-сы ачылмыш, сонрадан бу С.-лар педагожи техникумлара чеврилмишдир.

СЕМИО́ТИКА (јун. semeiōtikón, sēméion—ишарә, әламәт), с е м и о л о к и ј а—тәбии вә сүн'и дилләрдә ишарәләрин вә ишарә системләринин хассәләрини өјрәнән елм. Ишарәнин вә ишарә системләринин өјрәнилмәси үч әсас аспектә (*синтактика, семантика, прагматика*) ајрылыр. Семиотик ахтарышларын кениш програмы илк дәфә Ч. С. Пирсин әсәрләриндә верилмишдир (С. терминини дә о ишләтмишдир). Ч. У. Моррис С. идејаларыны даһа да инкишаф етдирмишдир. Лакин С.-нын мүстәгил елм саһәси кими формалашмасы јалныз сүн'и, формал дилләрин (мәнтиги-ријази һесабламалар, *ријази дилчиликдә* төрәмә грамматикалар, програмлашдырылмыш дилләр вә с.) проблематикасынын тәдгиги илә башланмышдыр. С.-да ишарә системләриндән ән мүһүмү олан тәбии дил еталон кими гәбул едилир. Е. Бенвенист, Л. Пријето (Франса), J. Куриловмч, J. Пелтс (Полша), В. В. Мартынов, J. С. Степанов (ССРИ) вә б.-нын әсәрләриндә дилин тәдгиги башлыча олараг, үмуми семиотик ганунауjғунлуглара истинад едир. Н а р р а т и в С.-да (лат. narro—сөјләјирәм) бәдии, еләчә дә һүгуги, публисистик, дини мәтнләр, инчәсәнәт, кино, ме'марлыг вә с. даир әсәрләр дил тәдгиги аналоглары бахымындан арашдырылыр [J. М. Лотман (ССРИ), У. Еко (Италија), Р. Барт, J. Кристева, Т. Тодорова (Франса) вә б.].

Әд.: В е р д и ј е в а З., А ғ а ј е в а Ф., А д и л о в М., Дилчилик проблемләри, һ. 1, Б., 1982; С о с с ю р Ф. де, Курс общей лингвистики, в его кн.: Труды по языкознанию, М., 1977; Б е н в е н и с т Э., Общая лингвистика, пер. с франц., 1974; Семиотика и художественное творчество, М., 1977.

СЕМИО́ТИКА (т и б д ә), с е м и о л о к и ј а, с и м п т о м а т о л о к и ј а—хәстәликләрин әламәтләриндән бәһс едән елм. Үмуми вә хүсуси С. ајырд едилир. С. диагностиканын ән вачиб һиссәсидир.

СЕМИПАЛА́ТИНСК — Газах.ССР-дә шәһәр. Семипалатинск вил.-нин мәркәзи. Иртыш чајында кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Әһ. 301 мин (1983). Әсас сәнаје саһәләри: јүнкүл, јејинти. Арматур, кабел, кәмигајырма-кәми тә'мири, семент, тикинти материаллары з-длары; зоотехника-бајтарлыг, тибб, педагожи, әт вә сүд сәнајеси технолокијасы ин-тлары, театрлар, өлкәшүнаслыг музеји, *Абај Кунанбајев* вә Ф. М. *Достојевскинин* әдәби-хатирә музејләри вә с. вар.

СЕМИПАЛА́ТИНСК ВИЛАЈӘТИ — Газах.ССР-дә вил. 1939 ил октјабрын 14-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 179,6 мин $км^2$. Әһ. 792 мин (1983, 1 јанвар). 13 р-ну, 3 шәһәри, 12 штг вар. Мәркәзи Семипалатинск ш.-дир.

Тәбиәт. С.в. респ.-нын ш. һиссәсиндә, Балхаш вә Алакол көлләриндән шм.-ш.-дә јерләшир. Әразисинин чох һиссәсини Газахыстан хырда тәпәлији тутур. Фајдалы газынтылары: әһәнкдашы, графит, гызыл, күмүш, манган, мис вә с. Иглими кәскин континенталдыр. Иллик јағынты 155—405 *мм*. Мүһүм чајы Иртышдыр. Ири көлләри: Зајсан, Сасыккол, Алакол, Жаланашкол. Әсасән, түнд вә ачыг-шабалыды торпаглар јајылмышдыр. Чөл биткиләри үстүндүр. Чанавар, түлкү, чөл сафсары, порсуг, ајы, чохлу кәмиричи, гуш вә с. вар.

Әһали. Газахлар, руслар, һәмчинин алманлар, украјналылар, татарлар, белоруслар, өзбәкләр, ујгурлар, таҹикләр вә б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 4,4 нәфәрдир. Шәһәр әһ. 49%-дир. Шәһәрләри: Семипалатинск, Ајагуз, Чарск.

Тәсәррүфат. С.в. електрик енержисини Алтај енержетика системиндән алыр. Јејинти (әт-консерв, јағ, гарышыг јем, әт, сүд, унүјүтмә, јағ-пендир), јүнкүл (трикотаж, јун, дәри, ајаггабы вә с.), һәмчинин машынгајырма, метал е'малы вә тикинти материаллары сәнајеси инкишаф етмишдир. Сәнаје мүәссисәләри, әсасән, Семипалатинскдә, гисмән Ајагузда чәмләшмишдир. К.т.-нын мүһүм саһәләри дәмјә әкинчилији (тахылчылыг) вә әтлик-јунлуг һејвандарлыгдыр. Јазлыг буғда, арпа, дары, вәләмир, күнәбахан, гарғыдалы, картоф, тәрәвәз, јем биткиләри әкилир. Бағчылыг, үзүмчүлүк, бостанчылыг инкишаф етмишдир. Давар, гарамал, донуз, ат вә с. сахланылыр. Иртыш чајы, Зајсан вә Алакол көлләриндә балыг овланыр. Вил.-дән Түркүстан—Сибир д.ј. кечир. Автомобил вә һава нәгл. вар. Иртыш чајындан кәмичиликдә истифадә едилир. С.в. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур (1967).

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Вил.-дә 3 музеј (о чүмләдән Семипалатинскдә Абајын вә Ф. М. Достојевскинин әдәби-хатирә музејләри), 2 театр, филармонија фәалијјәт көстәрир. «Семеј таны» («Семипалатинск сәһәри», 1919, газах дилиндә) вә «Иртыш» (1918, рус дилиндә) вил. гәзетләри чыхыр. Јерли радио вә телевизија верилишләри илә јанашы, респ. вә Үмумиттифаг радиоларынын, һәмчинин респ. телевизијасы вә Мәркәзи Телевизијанын верилишләри ретранслјасија олунур. Барлыг-Арасанда балнеоложи курорт вар.

СЕМИРАМИ́ДА, Ш а м м у р а м а т, Ш а м и р а м [е.ә. 810—806]— Ассурија падшаһы, V Шамшиададын [е.ә. 823—811] арвады, III Ададнираринин анасы. Мидија илә мүһарибәләр апармышды. Дүнјанын «једди мө'чүзәси»ндән бири сајылан Бабилин «асма бағлары» («С. бағлары») С. илә әлагәләндирилир.

Әд.: М а т в е е в К., Семирамида: легенда и быль, «Азия и Африка сегодня», 1981, № 11.

«СЕМJА́ И ШКО́ЛА»—ССРИ Педагожи ЕА-нын валидејнләр үчүн ајлыг елми-күтләви иллүстрасијалы журналы. 1946 илдән Москвада чыхыр. Журналын вәзифәси ушагларын коммунист тәрбијәсиндә, тәдрис вә истираһәтләринин тәшкилиндә аиләјә көмәк етмәк, аиләнин мәктәблә әлагәсини мөһкәмләтмәкдир. Журналда тәрбијә методикасы, педагожи психолокија, јаш физиолокијасы, тәдрис методлары вә с. һаггында мәгаләләр чап едилир. Тиражы 1,5 млн. нүсхәдир (1984).

СЕМJАНОВИ́ТСЕ-СЛJО́НСКЕ (Siemianowice Slaskie) — Полшада шәһәр. Әһ. 78 мин (1981). Даш көмүр чыхарылыр. Металлуркија сәнајеси инкишаф етмишдир.

СЕМJО́НОВ Григори Михајлович (25. 9. 1890, индики Чита вил.—30.8.1946)—Сибирдә әксингилабын башчыларындан бири, Сибир казак гошунунун атаманы, кен.-лејтенант (1919). 1917 илдә Забајкалједә антисовет гијам галдырмыш, 1919 илдә һәрби диктатура гурмушду. 1921 илдән Узаг Шәрг ағ мүһачирләринин антисовет фәалијјәтинин рәһбәрләриндән олмушдур. 1945 илдә совет гошунлары тәрәфиндән Манчуријада тхтулмуш, совет мәһкәмәсинин һөкмү илә е'дам едилмишдир.

СЕМJО́НОВ Дмитри Дмитријевич (3. 1.1835—21.3.1902)—рус педагогу, К. Д. Ушинскинин давамчысы. 1878—83 илләрдә Загафгазија (Гори) мүәллимләр семинаријасынын директору олмуш, Азәрб. мәктәбләри үчүн милли мүәллим кадрлары һазырлығына гајғы көстәрмишдир. С. бир нечә дәрслијин, методик төвсијәнин, педагокика тарихинә вә Русијада халг маарифинин инкишафына даир әсәрләрин мүәллифидир.

СЕМJО́НОВ Јулиан Семјонович (д. 8.10.1931, Москва)—рус совет јазычысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1979). «Дипломатик акент» (1959), «Хидмәти вәзифәләрини јеринә јетирәркән» (1962), «Парол лазым дејил» (1966), «Мајор Вихр» (1967), «Баһарын он једди аны» (1969), «Пролетар диктатурасы үчүн брилјантлар» (1971), «СИТА бәјанат верир ки...» (1979), «Үз-үзә» (1982) вә с. повестләри, Ф. Е. Дзержинскијә һәср олунмуш «Јанма» (1977) романы совет милис, чекист вә

кәшфијјатчыларынын фәалијјәтиндән бәһс едир. Бир чох әсәри әсасында бәдии вә телевизија филмләри чәкилмишдир.

Әсәрләри: Альтернатива. Политические хроники (1945—1967), кн. 1—4, М., 1975—78; ТАСС уполномочен заявить..., М., 1980; Семнадцать мгновений весны, Б., 1982; Лицом к лицу, М., 1983.

СЕМЈО́НОВ Николај Николајевич (д. 15.4.1896, Саратов)—совет кимјачысы вә физики, кимјәви физика елминин баниләриндән бири, ичтимаи хадим. ССРИ ЕА акад. (1932, м. үзву, 1929). Ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1966, 1976). Ленин мүкафаты лауреаты (1976), Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1949), Нобел мүкафаты лауреаты (1956, С. Һиншелвудла биркә). 1947 илдән Сов. ИКП үзвү. Петроград ун-тини битирмишдир (1917). 1931 лдән ССРИ ЕА Кимјәви Физика Интунун директору, ејни заманда (1944 илдән) МДУ-нун проф.-дур. 1957—63 илләрдә ССРИ ЕА Кимја елмләри бөлмәсинин акад.-катиби, 1960—63 илләрдә Үмумиттифаг «Билик» Чәмијјәти Идарә һеј'әтинин сәдри, 1963—71 илләрдә ССРИ ЕА витсе-президенти олмушдур. С. шахәләнмиш зәнчирвары реаксијалары вә зәнчирвары алышма (партлајыш) һадисәсини кәшф етмиш, зәнчирвары реаксијаларын үмуми мигдари нәзәријјәсини јаратмыш, бир чох мүрәккәб кимјәви просесләрин механизмини мүәјјәнләшдирмиш, сәрбәст атом вә радикалларын кинетик хассәләрини өјрәнмишдир. Јени катализ типи олан ион-һетерокен катализи С. вә онун әмәкдашлары тәрәфиндән кәшф едилмишдир. С. кимјәви физика үзрә елми мәктәб јаратмышдыр. 1964 илдә ССРИ ЕА нүмајәндә һеј'әтинин рәһбәри кими Азәрб.-да олмушдур. ССРИ Али Советинин депутаты (5—7-чи чағырыш), 1961—66 илләрдә Сов. ИКП МК үзвлүјүнә намизәд сечилмишдир. 8 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Цепные реакции, М.—Л., 1934; Наука и общество, М. 1973.

Әд.: Биографии великих химиков, пер. с нем., М., 1981.

СЕМЈОНО́ВКА—Азәрб.ССР Имишли р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Имишли д.ј. ст.-ндан 35 *км* ч.-да, Муған дүзүндәдир. Әһ. 2125 (1983); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, тибб мәнтәгәси, доғум еви вар.

СЕМЈО́НОВ-ТЈАНША́НСКИ (1906 иләдәк Семјонов) Пјотр Петрович (14.1.1827, Урусово к. јахынлығындакы маликанә, индики Липетск вил.-нин Чаплыкин р-ну—11.3.1914, Петербург)—рус алими вә сәјјаһы, ичтимаи хадим. Петербург ЕА-нын фәхри үзву (1873). Рус чоғрафија чәмијјәтинин сәдр муавини (1873—1914). Дөвләт шурасынын үзвү (1897). 1856—57 илләрдә Тјаншанын өјрәнилмәси илә мәшғул олмушдур (тәхәллүсү дә бурадандыр). Орта вә Мәркәзи Асијаја бир сыра експедисијанын тәшкилатчысы, «Русија империјасынын чоғрафи-статистик лүғәти»нин (5 чилддә, 1863—85) мүәллифи олмушдур. Рус тарихчиси В. И. Ламански илә бирликдә чохчилдли «Русија. Вәтәнимизин там чоғрафи тәсвири» (19 чилддә, 1899—1914) әсәринин нәшринә рәһбәрлик етмишдир. Алман чоғрафијашүнасы К. Риттерин «Асијанын јершүнаслығы» әсәринин тәрчүмәчиси олмушдур (өзүнүн әлавәләри илә). С.-Т.-нин бир нечә әсәри чоғрафијанын нәзәри мәсәләләринә, Русијанын чоғрафи р-нлашдырылмасы проблемләринә һәср едилмишдир. Орта вә Мәркәзи Асија, Гафгаз, Алјаска вә Шписберкендә бир нечә чоғрафи објект вә с. С.-Т.-нин шәрәфинә адландырылмышдыр. ССРИ Чоғрафија чәмијјәти С.-Т. адына гызыл медал тә'сис етмишдир.

Әд.: Петр Петрович Семенов-Тян-Шанский. Его жизнь и деятельность. Сб., Л., 1928; Антошко Я., Соловьев А., У истоков Яксарта, М., 1977.

СЕН—1) Јапонија *иенасынын* 1/100-нә бәрабәр хырда пул. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра јалныз һесаб ваһиди кими истифадә олунур. 2) Индонезија, Кампучија вә Малајзијанын милли пул ваһидинин 1/100-нә бәрабәр хырда пул.

СЕ́НА (Seine)—Франсада чај. Уз. 776 *км*, һөвзәсинин саһ. 78,6 мин *км*². Лангр платосундан башланыр. Енли дәрә илә Парис һөвзәсиндән ахыр. Һавр ш. јахынлығында гыфаохшар естуари (уз. 25 *км*-дән чох, ени 2—10 *км*) әмәлә кәтирәрәк Ла-Манш боғазына төкүлүр. Мүһүм голлары: Об, Марна, Уаза, Јонна. Әсасән, јағыш сулары илә гидаланыр. Сәвијјәси нојабрдан мартадәк јүксәк олур. Дәниз габармаларынын тә'сири 35 *км*-ә гәдәр јајылараг амплитудлары Руан јахынлығында тәгр. 2 *м*, Һавр јахынлығында исә 7,5 *м*-ә чатыр. Дашгынлар олур. С. Франсанын мүһүм нәгл. јолудур. Руана гәдәр дәниз кәмиләри галха билир. Каналлар С.-ны Сомма, Шелда, Маас, Рејн, Сона, Луара вә дикәр чајларла әлагәләндирир. Мүһүм портлары: Парис, Руан, Һавр.

СЕНА́Т (лат. senatus, senex—гоча)—Гәдим Ромада али дөвләт органларындан бири. Патриси нәсилләринин ағсаггаллар шурасы әсасында јаранмышды (е.ә. тәгр. 6 әср); чар јанында дөвләт шурасындан ибарәт иди. Респ. дөврүндә плебејләрлә патрисиләрин силки мүбаризәси (е.ә. 5—3 әсрләр) нәтичәсиндә С.-ын бә'зи һүгуглары комитсијалара (халг јығынчагларына) кечмишди. Е.ә. 3—1 әсрләрдә С.-ын вәзифәләринә ганун лајиһәләрини әввәлчәдән нәзәрдән кечирмәк, һәрби ишләрә, харичи сијасәтә, малијјә ишләринә, дөвләт әмлакына вә с. мәсәләләрә али рәһбәрлик дахил иди. С. үзвләринин (е.ә. 88 иләдәк 300 нәфәр, сонра 600) сијаһысыны *сензор* тәртиб едирди. Империја дөврүндә С.-ын һүгуглары даһа да мәһдудлашдырылмыш, *Диоклетианын* дөврүндә Рома шәһәр шурасына чеврилмишди.

СЕНА́Т—буржуа өлкәләринин әксәријјәтиндә *парламентин* јухары палатасынын ады. Бә'зи өлкәләрдә С. бирбаша (АБШ, Италија), јахуд чохдәрәчәли (Франса) сечки јолу илә јарадылыр, дикәрләриндә дөвләт башчысы бүтүнлүклә (Канада, Иорданија), јахуд гисмән (Ирландија) тә'јин едир. Бир чох өлкәдә С. һәр 2—3 илдән бир гисмән тәзәләнир.

СЕНА́ТОР (лат. senator)—1) Гәдим Ромада *сенатын* үзвү; е.ә. 1 әсрин сонундан, һәмчинин али силк нүмајәндәси. С. ады өмүрлүк верилирди; империја дөврүндә ирсән кечир, јахуд император тәрәфиндән бәхш едилирди. 2) Ингилабагәдәрки Русијада вә мүасир буржуа дөвләтләриндә *сенатын* үзвү. С.-лар парламентин ашағы палатасынын депутатлары илә ејни һүгуглара маликдирләр (бах *Парламент*).

СЕН-БЕРНА́Р (Saint-Bernard) — Алп д-рында ики ашырым. Бөјүк С.-Б. Италија илә Исвечрә сәрһәдиндәдир. Һүнд. 2473 *м*. Ашырымдан Дора-Балтеа (Италија) вә Рона (Исвечрә) чајларынын дәрәләрини бирләшдирән автомобил јолу кечир. Кичик С.-Б. Италија илә Франса сәрһәдиндәдир. Һүнд. 2188 *м*. Ашырымдан Изер (Франса) вә Дора-Балтеа (Италија) чајларынын дәрәләрини бирләшдирән автомобил јолу кечир.

СЕНГО́Р (Sengor) Леополд Седар (д. 9.10.1906, Сенегал, Жоал)—Сенегал дөвләт хадими, философ, шаир. Сорбонна ун-тинин филолокија факүлтәсини битирмишдир (1933). 1935—58 илләрдә (фасилә илә) Франсада мүәллим ишләмишдир. Франсыз ордусунда хидмәт етмиш (1939—40), алманлар тәрәфиндән әсир алынмыш (1940—42), сонралар Франсада Мүгавимәт Һәрәкатынын иштиракчысы олмушдур. Сенегал Демократик Блоку партијасынын [1948; 1959 илдән Сенегал Тәрәггипәрвәр Иттифагы, 1978 илдән Сенегал Сосиалист Партијасы (ССП) адланмышдыр] әсасыны гојмушдур; 1959 илдән партијанын баш катиби иди. 1980 илдән ССП-нин фәхри сәдридир. 1945—60 илләрдә Франсада бир сыра назир вәзифәләриндә олмушдур. 1960—80 илләрдә Сенегал Респ.-сынын президенти (1962—70 илләрдә һәм дә баш назир) иди. С. Африканын тарихи талејинин вә «африкалы»нын психи дүшүнчә тәрзинин мүстәсналығына әсасланан «негритүд» консепсијасынын јарадычыларындандыр. Франсыз дилиндә јазыр. Фашизмә гаршы мүбаризә «Гара гурбанлар» (1948) поетик силсиләсинин әсас мөвзусудур. «Алагаранлыг нәғмәләри» (1945), «Наетт үчүн нәғмәләр» (1949), «Ефиопија мотивләри» (1956), «Ше'рләр» (1964) вә с. топлуларын мүәллифидир. «Чака» (1949) драматик поемасында Африка халгларынын гәһрәманлыг тарихиндән бәһс олунур. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир. С. Парис, Страсбург вә с. ун-тләрин фәхри е.д.-дур; Франса Әхлаг вә Сијаси ЕА-нын харичи үзвүдүр (1969).

Әсәрләри: Песни ночи и солнца, М., 1965; Избр. лирика, М., 1969.

СЕН-ГОТА́РД (фр. Saint-Gothard, алм. Sankt Gotthard)—Исвечрәдә Лепонтин Алп д-рында ашырым. Һүнд. 2108 *м*. С.-Г.-дан автомобил јолу, онун јахынлығында 1100 *м* јүксәкликдә чә-

килмиш тунелдән (уз. тәгр. 15 *км*) Сүрих—Милан д.ј. кечир. С.-Г.-дан уз. 16322 *м* (дүнјада ән узун) олан автомобил јолу тунели чәкилмишдир (1980).

СЕНДА́СТ (инк. sendust, әринтинин илк дәфә һазырландығы Јапонијадакы Сендај ш.-нин адындан + инк. dust — тоз, овунту)—дәмирин 9,6% силисиум вә 5,4% алүминиумла әринтиси; магнит нүфузлуғу, електрик мүгавимәти вә механики бәрклијинин јүксәк олмасы илә характеризә олунур. Јумшаг *магнит материаллара* аиддир. ССРИ-дә алсифер (лат. Al, Si вә Fe адындан) ады илә танныр. С.-дан радиотехника, рабитә техникасы вә с.-дә истифадә олунур.

СЕ́НДБЕРГ (Sandburg) Карл (6.1.1878, Иллинојс штаты, Һејлсберг—22.7.1967, Шимали Каролина штаты, Флет-Рок) — американ шаири. «Чикаго һаггында ше'рләр» (1916), «Тахылдөјәнләр» (1918), «Түстү вә полад» (1920) топлуларында сосиал мөвзулар мүһүм јер тутур. «Бәли, халг» (1936) поемасы сол гүввәләрә рәғбәтлә јазылмышдыр. Сәрбәст ше'рин танынмыш нүмајәндәләриндәндир: «Америка нәғмәләри китабы» (1927). А. Линколнун тәрҹүмеји-һалына даир әсәри (ҹ. 1—6, 1926—39), «Хатирәләр гајасы» (1948) романы, «Бал вә дуз» (1963) фәлсәфи ше'рләр топлусу вар. ССРИ-дә олмушдур (1959).

Ә с ә р л ә р и: Избр. лирика, М., 1975; Избранное, М., 1981.

СЕН-ДЕНИ́ (Saint-Denis)—Рејунјон а-нын инз.м. Әһ. 129 мин (1981). Д.ј. васитәсилә аданын әсас порту олан Порде-Гале илә әлагәләнир. Шәкәр з-ду: тәбиијјат тарихи вә сәнәтшүнаслыг музејләри вар. Ром истеһсал олунур. 1671 илдә салынмышдыр.

СЕНЕГА́Л (Sénégal)—Гәрби Африкада чај. Бафинг ады илә Фута-Ҹаллон массивиндән башланыр. Бакој чајы илә бирләшдикдән сонра С. адланыр. Атлантик океанына төкүлүр. Уз. 1430 *км*, һөвзәсинин саһ. 441 мин $км^2$. Асталдыр. Чохлу шәлалә әмәлә кәтирир. Кајес ш.-нәдәк 888 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. СЕС вар. Суварманда истифадә олунур. Балыг овланыр. Сен-Луи (мәнсәбиндә), Бафулабе, Бакел ш.-ләри С. саһилиндәдир.

СЕНЕГА́Л (Sénégal), С е н е г а л Р е с п у б л и к а с ы (République du Sénégal).

Үмуми мә'лумат. Африканын г.-индә, Атлантик океаны саһилиндә дөвләт. Мавританија, Мали, Гвинеја, Гвинеја-Бисау вә Гамбија илә һәмсәрһәддир. Саһ. 196,2 мин $км^2$. Әһ. 5,8 млн. (1981). Пајтахты Дакар ш.-дир. С. инзибати ҹәһәтдән 8 вил.-ә бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. С. респ.-дыр. 1963 ил Конститусијасы гүввәдәдир (сонракы дәјишикликләрлә). Дөвләт башчысы 5 ил мүддәтинә сечилән президентдир. О, һәмчинин силаһлы гүввәләрин баш командандыр. Ганунверичи һакимијјәт Милли Мәҹлисә (бир палаталы парламент, сәлаһијјәт мүддәти 5 илдир) мәхсусдур. Иҹра һакимијјәтини президент вә һөкумәт һәјата кечирир.

Тәбиәт. С. субекватор иал гуршагдадыр. Сәтһи зәиф парчаланмыш овалыгдыр (һүнд. 100—200 *м*). Ҹ.-ш.-дә ајры-ајры даг массивләри (һүнд. 500 *м*-дәк) јерләшир. Фајдалы газынтылары: нефт, фосфорит, боксит, титан, дәмир филизи вә с. Иглими субекваториалдыр. Орта темп-р јанварда 23°C, ијулда 28°C-дир. Иллик јағынты 250 *мм*-дән (шм.-да) 1500 *мм*-ә гәдәрдир (ҹ.-да). Мүһүм чајлары: Сенегал, Казаманс, Гамбија. Торпаглары, әсасән, гырмызы-гонур вә гырмызыдыр. Ҹ.-да јүксәкотлу саванналар вә һәмишәјашыл мешәләр, шм.-да гуру коллу саванналар јајылмышдыр. Антилоплар, чаггал, кафтар, бәбир, киллик пишији, чохлу кәмиричи, гуш, сүрүнән, һәшәрат вар. Саһил сулары балыгла зәнкиндир. Милли парклар јарадылмышдыр.

Әһали. С.-да волоф, фулбе, серер, диола вә б. халглар (87%-дән чох) јашајыр. Манде дилиндә данышан халглар, һәмчинин әрәбләр вә авропалылар (әсасән, франсызлар да вар). Рәсми дил франсыз дилидир; волоф вә фулбе дилләри дә јајылмышдыр. Ишләјән әһалинин тәгр. 76%-и к.т.-нда чалышыр (1980). Диндарлары мүсәлмандыр; ән'әнәви дини е'тигадларыны сахлајанлар вә христианлар да вар. Шәһәр әһалиси тәгр. 30%-дир (1980). Шәһәрләри: Дакар (тәгр. 1 млн., әтрафы илә бирликдә; 1979), Каолак, Тијес вә б.

Тарихи мә'лумат. С. әразиси ән гәдим заманлардан мәскунлашмышдыр. Орта әсрләрдә С. әразиси гисмән вә ја бүтүнлүклә Мали, Гана, Сонгаи дөвләтләринин тәркибинә дахил олмушдур. 10—12 әсрләрдә бураја әрәбләрин ахыны күҹләнди. 15 әсрдә С. әразисинә португаллар кәлдиләр. 16—17 әсрләрдә С.-да тиҹарәт инһисары уғрунда Португалија, Нидерланд, Инкилтәрә вә Франса арасында кәскин рәгабәт кедирди. 1857 илдә франсыз гошунлары Јашыл Бурун а-рыны, сонра исә бүтүн өлкәни тутараг мүстәмләкәјә чевирдиләр. 1895 илдә С. әразиси Франса Гәрби Африкасынын тәркибинә гатылды. 1946 илдә С. Франсанын «дәнизашыры әразиси» статусу алды. 1958 илдә Франса Бирлији тәркибиндә респ. е'лан едилди. 1959 илин јанварында С. вә кечмиш Франса Суданы (Судан Республикасы) Мали Федерасијасында бирләшдиләр; лакин ихтилафлар нәтиҹәсиндә федерасија тезликлә дағылды. 1960 ил августун 20-дә С. мүстәгил респ. е'лан едилди. С. игтисадијјатындакы мүһүм мөвгеләр Франсанын әлиндә галды. Хариҹи сијасәт саһәсиндә С. һөкумәти мүстәмләкәчилијә вә иргчилијә гаршы чыхыр, Франса вә б. Гәрб дөвләтләринә үстүнлүк вермәклә бүтүн өлкәләрлә мүнасибәтләри инкишаф етдирмәјә сә'ј көстәрир. 1980 илдә Гамбија һөкумәтинин хаһиши илә С. гошунлары Гамбија әразисинә дахил олмуш вә 1981 илдә С. илә Гамбија арасында конфедерасија (С е н е г а м б и ј а) јаратмаг гәрара алынмышдыр. 1962 илдә С. илә ССРИ арасында дипломатик мүнасибәтләр јарадылмышдыр. С.-ын пајтахты Дакар Бакы илә гардашлашмыш шәһәрдир (1969 илдән). Дакар ш.-нин мејданларындан бири «Бакы» адланыр. Бакы ш.-ндә (8-ҹи километр гәс.-ндә) Дакар мејданы вар. 1983 илин мартында Дакарда Бакы күнләри кечирилмишдир.

Сијаси партијалар вә һәмкарлар иттифаглары. С. С о с и а л и с т П а р т и ј а с ы (1976 иләдәк С. Тәрәггипәрвәр Иттифагы)—һаким партијадыр. 1958 илдә јарадылмышдыр. С. Д е м о к р а т и к П а р т и ј а с ы (1974). С. Р е с п у б л и к а Һ ә р ә к а т ы (1977). С.-ын И с т и г л а л и ј ј ә т и вә Ә м ә к П а р т и ј а с ы—1981 илдә јарадылмышдыр. Фәалијјәтиндә елми сосиализм идејаларыны рәһбәр тутур. Милли вә бејнәлхалг сијасәтиндә 1957 илдә јарадылмыш кечмиш Сенегалын Истиглалијјәти Африка Партијасынын хәттини давам етдирир. Д е м о к р а т и к Х а л г Һ ә р ә к а т ы (1981). С. М и л л и Д е м о к р а т и к Һ ә р ә к а т ы (1977). С. З ә һ м ә т к е ш л ә р и н и н М и л л и К о н ф е д е р а с и ј а с ы (1969). С. А з а д

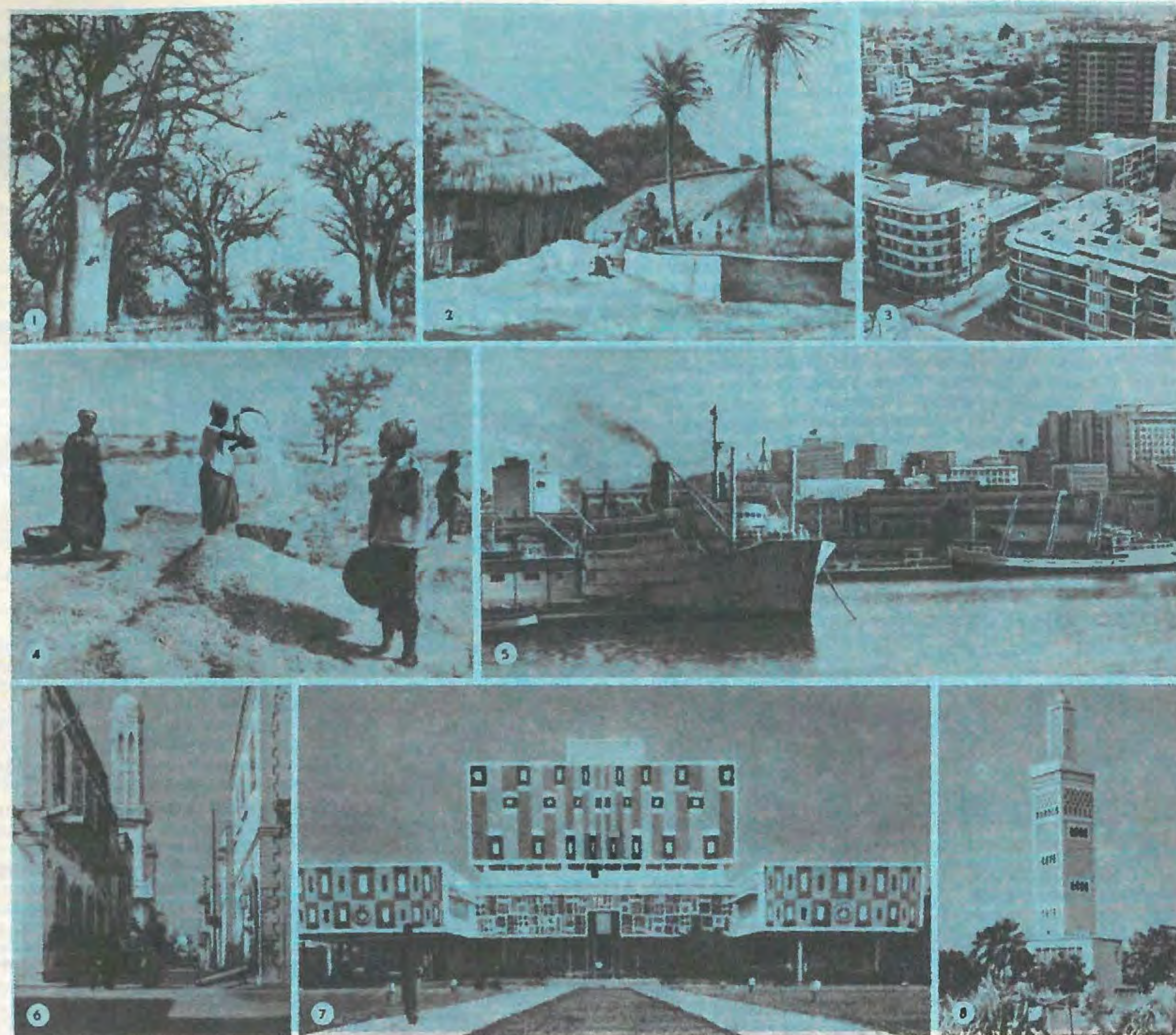

Сенегал. 1. Тәбии мәнзәрә. 2. Өлкәнин чәнубунда кәнд евләри. 3. Дакар шәһәриндән көрүнүш. 4. Јерфындығы мәһсулунун гурудулмасы. 5. Дакар портунда. 6. Сен-Луи. Мәркәзи күчәләрдән бириндә. 7. Дакар университети китабханасынын бинасы. 8. Дакар. Бөјүк мәсчид.

Зәһмәткешләр Бирлији (1975).

Тәсәррүфат. С. аграр өлкәдир. Тәсәррүфатында харичи (әсасән, Франса) капиталын тә'сири бөјүкдүр. К.т.-нда ичма вә феодал торпаг саһибкарлығы үстүндүр. Бечәрилән торпагларын тәгр. $^1/_2$-ини јерфындығы (800 мин *т*, 1981/82) экинләри тутур. Дары, калыш, чәлтик, гаргыдалы, памбыг вә с. әкилир. Көчәри-отлаг һејвандарлығы вә балыгчылыг инкишаф етмишдир. Сәнајеси к.т. хаммалынын е'малына әсасланыр. Автомобилгурашдырма, метал конструксијалар, семент, нефт е'малы з-длары, кәми вә автомобил тә'мири е'малатханалары вә с. вар. Мүәссисәләрин әксәријјәти Дакар вә онун әтрафында јерләшир. Д.ј.-ларынын уз. тәгр. 1,4 мин *км*, автомобил јолларынын уз. 14,5 мин *км*-дир (1980). Ән бөјүк дәниз порту вә бејнәлхалг аеропорт Дакардадыр. Јерфындығы, фосфорит вә с. ихрач, әрзаг, нефт вә нефт мәһсуллары, нәгл. васитәләри вә с. идхал едилир. Харичи тичарәти, әсасән, Франса иләдир. Туризм инкишаф едир. Пул ваһиди Африка франкыдыр.

Сәһијјә. 1970 илдә С.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 45—50, өлүм сајы 24—32; һәр мин нәфәр диридоғулана көрә ушаг өлүмү 250—350 олмушдур. Орта өмүр 41 илдир. Инфексион вә паразитар хәстәликләр (вәрәм, дизентерија, малјарија, вирус хәстәликләри) кениш јајылмышдыр. Өлкәдә 5,1 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 1,4 чарпајы) 40 хәстәхана, 277 һәким (әһалинин һәр 14,5 мин нәфәринә 1 һәким), 25 диш һәкими, 60 әчзачы, 2270 орта тибб ишчиси вар (1973). Һәким кадрлары Дакар Ун-тиндә, һәмчинин ССРИ, Франса вә б. өлкәләрдә һазырланыр.

Мaариф. Әһалинин әксәријјәти савадсыздыр. Тәһсил мүддәти ибтидаи мәктәбләрдә 6, орта үмумтәһсил мәктәбләриндә—коллежләрдә 4, лисејләрдә 7 илдир. Пешә мәктәбләри (3 иллик), техники коллежләр (4 иллик) вә техники лисејләр (7 иллик) ибтидаи тәһсил әсасында ишләјир. Дакарда ун-т вар.

Мәтбуат, радио верилишләри вә телевизија. Мүһүм күндәлик гәзети фр. дилиндә чыхан «Солеј»дир (1970). Ажанс де Пресс Сенегалез (АПС) информасија акентлији 1959, С. Радио верилишләри вә Телевизија Идарәси (ОРТС) 1973 илдә јарадылмышдыр.

Әдәбијјат. С. халгларынын шифаһи әдәбијјаты зәнкиндир. Муасир әдәбијјат франсыз дилиндә јаранығ. С. әдәбијјатында нәсрин баниси У. С. Диопдур. Л. С. *Сенгор*, Б. Диоп, Ш. Х. Кане вә б. јарадычылыгларында Африка халгларынын мәдәни ирсиндән бәһрәләнирләр. Ингилаби чәрәјанын нүмајәндәләри (Д. Диоп, У. *Сембен*, М. Т. Диоп, А. Соу Фал вә б.) мүстәмләкәчилик вә капитализм әлејһинә, милли азадлыг уғрунда мүбаризәни тәрәннүм едән әсәрләр јазмышлар. М. Т. Дио-

пун «Ленинин өлкәсиндә» (1974) китабында Совет Иттифагынын наилијјәтләриндән бәһс олунур. С. әдәбијјатындан бә'зи нүмунәләр Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. С. үчүн типик олан јашајыш мәскәнләри будаглардан гурулуб дамы отла өртүлән вә киллә суванан даирәви komaлардан (волоф, манде, серер тајфалары), дөрдчатылы дамы отла өртүлән дүзбучаглы, килмөһрә дахмалардан (волоф, диола, манде, серер, тукулер тајфалары), мүрәккәб планлы, бөјүк килмөһрә евләрдән (диола тајфасы), ағач каркаслы килмөһрә тикилиләрдән ибарәтдир. Мүасир үслубда биналар, әсасән Дакарда тикилмишдир. Бојакарлыг (рәссамлар Папа Ибра Талла, Ибу Диуф вә б.), графика (Амаду Јоро Ба вә б.) инкишаф едир. Халг сәнәти ағачдан вә фил сүмүјүндән маскалар һазырланмасы, ағач үзәриндә ојма, дулусчулуг, һөрмә (сәбәт, һәсир вә с.), зәркәрлик вә с. илә тәмсил олунур.

Театр. 20 әсрин 30-чу илләриндә С.-да илк Африка театры јаратмаға тәшәббүс көстәрилмишдир. Өлкәдә истиглалијјәт әлдә едилдикдән сонра милли балет ансамблы (1961), профессионал милли театр труппасы (1965) јарадылмышдыр. С. инчәсәнәт усталары Бакыда, Азәрб. инчәсәнәт усталары исә Дакарда чыхыш етмишләр.

Кино. Милли кинематографијанын илк нүмунәси 1955 илдә Парисдә чәкилмиш «Африка Сенада» (реж. П. С. Вјејра) филмидир. Бир сыра бәдии вә сәнәдли филм Африка халгларында милли шүурун ојанмасы, мүасирликлә ән'әнәләрин зиддијјәти мөвзуларына һәср едилмишдир. У. *Сембенин* филмләриндә сосиал-сијаси проблемләр мүһүм јер тутур: «Арабачыглы адам» (1963), «Почт бараты» (1968), «Емитај» (1971), «Ха́ла» (1974), «Күчсүзлүк» (1975), «Седдо» (1977) вә с.

Әд.: Кашин Н. С., Сенегал, М., 1973; Современные литературы Африки. Северная и Западная Африка, М., 1973; Африка. Западная и Центральная Африка, М., 1979 (серия «Страны и народы»).

СЕН-ЖЕРМЕ́Н СҮЛҺ МҮГАВИЛӘСИ (1919)—Биринчи дүнја мүһарибәсини баша чатдырмыш сүлһ мүгавиләләриндән бири. Галиб дөвләтләрлә Австрија арасында Сен-Жермен ан-Ле ш.-ндә (Saint-Germ_in-en-Laye, Парис јахынлығында) имзаланмыш, 1920 илин ијулунда гүввәјә минмишдир.

С.-Ж.с.м. Австрија-Мачарыстан империјасынын дағылдығыны вә онун әразисиндә Австрија респ.-сынын, Мачарыстан, Чехословакија дөвләтләринин, Серблрин, Хорватларын вә Словенләрин краллығынын (1929 илдән Југославија) јарадылдығыны тәсбит етди. Австријанын ә азиси тәгр. 84 мин $км^2$ мүәјјән едилди. Чәнуби Тирол Италијаја верилди [(бах һәмчинин *Рапалло мүгавиләси (1920)*]. Австрија Румынијанын хејринә Буковинадан әл чәкди. Австрија өз ордусуну тәрхис етмәк, һәрби авиасија вә һәрби донанма сахламамаг барәдә өһдәлик көтүрдү; Австријаја јалныз 30 мин нәфәрлик орду сахламаға ичазә верилирди.

С.-Ж.с.м. империалист дөвләтләри арасындакы зиддијјәтләри нәинки арадан галдырмады, әксинә кәскин бејнәлхалг вә милләтләрарасы мүнагишәләр үчүн зәмин јаратды.

СЕН-ЖОН ПЕРС [Saint-John Perse, тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы—Алекси Леже (Leger)] (31.5.1887, Гваделупа—20.9.1975, Франса, Вар департаменти, Жјен)—франсыз шаири, дипломат. Нобел мүкафаты лауреаты (1960). 1916 илдән дипломатик ишдә чалышмышдыр. Епиклик, милли ән'әнәләрә вә Шәрг сивилизасијаларына күчлү мејл С.-Ж.П. јарадычылығынын өзүнәмәхсус хүсусијјәтләридир. Ше'рләриндә модернист форма алудәчилијинә гаршы чыхмыш, тәбиәти, әбәди мә'нәви кејфијјәтләри тәрәннүм етмишдир («Анабасис» поемасы, 1924 вә с.). Алман-фашист ишғалы (1940—44) дөврүндә С.-Ж.П. Франса вәтәндашлығындан чыхарылмыш, чап олунмамыш ше'р вә поемалары мәһв едилмишди. Мүгавимәт һәрәкатынын тәшәббүсчүләриндән олмушдур («Сүркүн», «Күләкләр» ше'р силсиләләри). «Оријентирләр» (1957), «Хроника» (1960), «Гушлар» (1963) поемалары вәтәнпәрвәрлик руһундадыр.

Әсәри: Я пишу твое имя, Свобода, М., 1968.

СЕН-ЖУСТ (Saint-Just) Луи Антуан (25.8.1767, Десиз—28.7.1794, Парис)—Бөјүк Франса ингилабы хадими, М. Робеспјерин силаһдашы. 1792 илин сентјабрында Конвентә сечиләрәк јакобинләрә гошулмуш, Јакобин конститусијасынын (1793) һазырланмасында иштирак етмишдир. Ичтимаи Гуртулуш Комитәсинин үзвү кими јакобин диктатурасынын сијасәтиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Онун тәклифи илә Конвент 1793 ил октјабрын 10-да ингилаби һөкумәт јаратмаг барәдә гәрар чыхармышды. С.-Ж. жирондистләрин, ебертчиләрин вә дантончуларын башлыча иттиһамчысы олмушдур. Әксингилаби термидор чеврилишиндән сонра килјотинада е'дам едилмишдир.

Әд.: Левандовский А., Кавалер Сен-Жюст, М., 1983.

СЕНЗ (лат. census, censeo—сијаһыја алырам)—1) Гәдим Ромада, әмлаклары көстәрилмәклә вәтәндашларын сијаһыја алынмасы, сосиал-сијаси, һәрби вә верки вәзијјәтини мүәјјән етмәк үчүн кечирилирди. Антик ән'әнәјә көрә С.-и чар *Сервн Тулли* (е.ә. 6 әср) тәтбиг етмишди; о, вәтәндашлары әмлак принсипинә көрә 5 синфә, јахуд дәрәчәјә бөлүрдү. С.-ин әсасыны надел торпағы, јахуд дашынар әмлак тәшкил едирди; сонралар С. пулла ифадә олунурду. С. 5 илдә бир дәфә кечирилирди; онун кечирилмәсинә чар, сонралар консуллар, е.ә. 443 илдән сензорлар, империја дөврүндә исә императорлар нәзарәт едирди. 2) Орта әсрләрдә Гәрби вә Мәркәзи Авропада кәндли веркиси, төјчү.

СЕ́НЗОР (лат. censor, censeo—сијаһыја алырам)—1) Гәдим Ромада али магистратуралардан бири. Ики нәфәр олуб 5 иллијә сечилирдиләр. Антик ән'әнәјә көрә, е.ә. 443 илдә мејдана чыхмышдыр. С.-лар *сензи* һәјата кечирир, дөвләт малијјә ишләринә нәзарәт едир, адәтләрә әмәл едилмәси вә с. илә мәшғул олурдулар. Империја дөврүндә С. вәзифәси ләғв едилмишди. 2) *Сензураны* һәјата кечирән шәхс.

СЕНЗУ́РА (лат. censura)—рәсми һакимијјәтин (дүнјәви, јахуд дини һакимијјәтин) чап мәһсулларынын мәзмуну, нәшри вә јајылмасы үзәриндә, пјес вә башга сәһнә әсәрләринин, кино әсәрләринин (ифасы, көстәрилмәси), бәдии сәнәт әсәрләринин, радио вә телевизија верилишләринин (ифасы, көстәрилмәси), бә'зән исә һәтта шәхси јазышманын мәзмуну үзәриндә нәзарәти. Илкин С. вә сонракы (чәзаландырычы) С. мөвчуддур.

Орта әсрләрдә мејдана кәлмиш, килсә вә мүтләгијјәтә зидд идеолокијаја гаршы мүбаризә васитәләриндән олмушдур. Мүасир буржуа дөвләтләриндә сонракы С., јә'ни мәтбуатда «ләкәләјән вә јалан» мә'луматларын јајылмасына көрә чинајәт мәс'улијјәти (чәримә, нәшрин мүсадирәси вә гадаған едилмәси, тиражын һәбси вә с.) нәзәрдә тутулур. Мәтбуат саһәсиндә илкин С. формал олараг мүәјјән едилмәмишдир, лакин бир чох өлкәдә (о чүмләдән АБШ, Франса, Б. Британија) әслиндә сәрт С.-ны һәјата кечирмәјә имкан верән дөвләт тәдбирләри комплекси гүввәдәдир. Буржуа дөвләтләринин һамысында кинофилмләрин, мәктәб дәрсликләринин С.-сы мүәјјән едилмишдир.

Русијада С. 16 әсрдә дини С. кими јарадылмышды. 1721 илдән С.-ны *Синод* һәјата кечирирди. Мәтбуат үзәриндә нәзарәт Халг Маарифи Назирлији јанында Баш С. идарәсинә һәвалә едилмишди. 18 әсрдән С.-ны «Үчүнчү шө'бә» һәјата кечирирди. 1865 ил С. ислаһаты илә С. гајдаларыны позмаға көрә мәһкәмә мәс'улијјәти мүәјјән едилир, нәшрин мүсадирәси јалныз мәһкәмәнин һөкмүнә әсасән һәјата кечирилирди. Лакин бу ислаһат чох мәһдуд ислаһат иди. Мәтбуатда сијаси просесләр, тә'тилләр, кәндли үсјанлары һаггында мә'лумат вермәк гадаған иди. 1865—1901 илләрдә 205 китабын (о чүмләдән Н. Г. Чернышевскинин, Н. А. Доброљубовун, А. И. Кертсенин, Д. И. Писаревин, Л. Н. Толстојун вә б.) вә 10 журналын үмуми китабхана вә гираәтханаларда истифадәси гадаған едилмишди.

Сосиализмдә С. јени мәзмун вә маһијјәт кәсб едир. ССРИ Конститусијасы халгын мәнафејинә мувафиг олараг вә сосиалист гурулушунун мөһкәмләндирилмәси вә инкишафы мәгсәдилә вәтәндашларын мәтбуат азадлығыны тә'мин етмишдир. Дөвләт сирри тәшкил едән мә'луматларын вә зәһмәткешләрин мә'нафејинә зәрәр вура билән дикәр мә'луматларын ачыг мәтбуатда дәрч олунмасына вә күтләви информасија васитәләри илә јајылмасына јол вермәмәк үчүн дөвләт нәзарәти мүәјјән едилмишдир.

СЕ́НИОР (Senior) Нассау Уилјам (26.9.1790—4.6.1864)—инкилис вулгар буржуа игтисадчысы. Капитализмин мәддаһы олмуш, иш күнүнүн гысалдылмасы әлејһинә чыхмышдыр. С. мәддаһчы мәнфәәт нәзәријјәсини («имтина» нәзәријјәсини) ирәли сүрмүшдү. Бу нәзәријјәјә көрә мәнфәәт куја капиталистин мүкафатыдыр; куја бу мүкафаты о, кәлири гејри-мәһсулдар мәгсәдләрә хәрчләмәкдән «имтина» етдији үчүн алыр.

СЕ́НЈИ (Segni) Антонио (2.2.1891, Сассари—1. 12.1972, Рома)—Италија сијаси вә дөвләт хадими. Ихтисасча һүгугшүнас иди. Христиан-Демократ Партијасынын тәшкилиндә (1943) иштирак етмиш, онун сағ чинаһына мәнсуб олмушдур. 1946—62 илләрдә к.т. назири, халг маарифи назири, дахили ишләр назири, харичи ишләр назири,

баш назир вәзифәләриндә олмушдур. 1962 илдә Италија респ.-сынын президенти сечилмишди. 1964 илин декабрында сәһһәтинә көрә истe'фаја чыхмыш, өмүрлүк сенатор тә'јин олунмушду. С. Италијанын НАТО илә сых бағлы олмасына чалышмышдыр. Һүгуг мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләри вар.

СЕНЈО́Р (фр. seigneur, лат. senior—бөјүк, башчы)—*сенјорија* (*вотчина*) мүлкијјәтчиси, феодал. С. торпаг саһиби кими феодал асылылығында олан кәндлиләр үзәриндә һүгуглара малик иди (онларын С.-у сајылырды). Мәһдуд мә'нада вассаллар групунун башчысы. Әразинин али С.-у (крал, кнјаз, һерсог) сүзерен адланырды.

СЕНЈОРИ́ЈА (фр. seigneurie)—тарих әдәбијјатында феодал торпаг мүлкијјәти комплексини (кәндлиләрин феодалдан асылылығы да дахил олмагла) ифадә едән термин. Әксәр һалда Гәрби Авропа өлкәләринә аид едилир. Кениш мә'нада С. *вотчинаја* јахындыр. Дар мә'нада вотчинанын бир нөвү олуб мүлкәдар (домен) тәсәррүфатынын мәһдуд ролу вә ја тамамилә олмамасы илә фәргләнир; белә С.-нын торпаг саһәсинин әксәр һиссәси (вә ја һамысы) мәһсул вә ја пул шәклиндә төјчү верән асылы кәндлинин—ичарәдарын ихтијарында иди.

СЕН-КАНТЕ́Н (Saint-Quentin)—Франсанын шм.-ш.-индә шәһәр. Ена департаментиндә, Сомма чајынын саһилиндәдир. Әһ. 67 мин (1975). Машынгајырма вә електротехника сәнајеси вар. Памбыг парча истеһсал олунур.

СЕН-КАНТЕ́Н КАНАЛЫ (Canal de Saint-Quentin) — Франсанын шм.-ында канал. Уаза вә Шелда чајларыны бирләшдирир. 1738—1810 илләрдә тикилмишдир. Каналын уз. 92 *км*-дир. Шлүзләр вар. Шимал сәнаје р-ну илә Парис арасында јүкдашыманы (көмүр, метал вә тикинти материаллары) тә'мин едир.

СЕНКЕ́ВИЧ (Sienkiewicz) Һенрик (5.5.1846, Волја-Окшејска-Подлјашје—15.11.1916, Исвечрә, Веве)—полјак јазычысы. Нобел мүкафаты лауреаты (1905). Илк повест вә һекајәләриндә («Гоча нөкәр», 1875; «Ганја», 1876; «Көмүрлә чәкилмиш ескизләр», 1877; «Чалғычы Јанко», 1879 вә с.) кәндлиләрин ачыначаглы һәјаты тәсвир олунур. «Еһкамсыз» (1889—90), «Полонетскиләр аиләси» (1893—94) романларында күбар чәмијјәтинин сатирик тәсвири верилмишдир. Полјак халгынын милли азадлыг мүбаризәсиндән бәһс едән «Од вә гылынчла» (1883—84), «Дашгын» (1884—86), «Пан Володыјевски» (1887—88) трилокијасы, «Сәлибчиләр» (1897—1900), «Лекионлар» (1913—14, битмәмишдир) вә с. тарихи романлары вар. Јарадычылығы полјак мәдәнијјәтинин инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Бир чох әсәри екранлашдырылмышдыр.

Әсәрләри: Чөрәк далынча. Повест, Б., 1960; Чалғычы Јанко. Һекајәләр, Б., 1962; Повести и рассказы, М., 1957; Потоп, т. 1—2, М., 1970; Крестоносцы, Кишинев, 1980; Собр. соч., в 9-ти т., т. 1—2, М., 1983.

Әд.: Горский И. К., Исторический роман Сенкевича, М., 1966.

СЕНКИЛЕ́Ј—РСФСР Улјановск вил.-индә шәһәр. Сенкилеј р-нунун мәркәзи. Кујбышев су анбарынын саһилиндә кәми дајаначағы. Семент, јағ з-длары, тәрәвәз консерви вә ун комбинатлары; педагожи мәктәб, өлкәшүнаслыг музеји вар. 1666 илдә салынмышдыр.

СЕН-ЛУИ́ (Saint-Louis) — Сенегалда шәһәр. Сен-Луи а.-ндадыр. Чај порту. Автомобил јоллары говшағы. Аеропорт. Әһ. 88 мин (1976). Сенегал чајынын дәрәсиндә тичарәт мәркәзидир. Балыг овланыр. Кустар сәнәткарлыг инкишаф етмишдир. 1958 иләдәк Сенегалын инз.м. олмушдур. 1658—59 илләрдә салынмышдыр.

СЕН-НАЗЕ́Р (Saint-Nazaire)—Франсада шәһәр. Атлантик (Ашағы) Луарасы департаментиндәдир. Әһ. 69 мин (1975). Нант ш.-нин аванпорту. Өлкәдә ән ири кәмигајырма тәрсанәләри С.-Н.-дәдир. Авиасија, кимја вә јејинти сәнајеси вар.

СЕ́ННЕТТ (Sennett) Мак [(әсл ады вә фамилијасы Мајкл Синнотт; Sinnott)] (17.1.1884, Канада, Квебек, Данвилл—5.11.1960, Калифорнија, Вудленд-Һиллс) —американ режиссору, актјор. 1902 илдән Нју-Јорк театрларында чыхыш етмиш, 1908 илдән киноја чәкилмишдир. 1910 илдә реж.-луға башламыш, 1912 илдә «Кистоун» кино ширкәтини јаратмышдыр. Американ кинокомедијасы жанрынын јаранмасы С.-ин ады илә бағлыдыр. Ч. *Чаплин*, Б. *Китон*, Һ. *Ллјод* вә б. мәшһур актјорлары «кәшф» етмишдир. 1935 илдән кино фәалијјәтиндән тамамилә узаглашмышдыр.

СЕННО́—БССР Витебск вил.-ндә шәһәр. Сенно р-нунун мәркәзи. Тикинти материаллары комбинаты, кәтан, гуру сүд, мејвә-тәрәвәз з-длары, јахынлығында кәрпич з-ду вар. Торф чыхарылыр. 16 әсрдә салынмышдыр.

СЕНО́З (јун. koinós—үмуми)—бах һәмчинин *Биосеноз*.

СЕ́НОИЛӘР—Малакка ј-а-нда јашајан тајфалар групу. Тәгр. 34 мин нәфәрдирләр (1978). *Мон-кһмер дилләри* групунда данышырлар. Диндарлары мүхтәлиф руһлара е'тигад едир; бир гисми мүсәлмандыр. Әкинчилик, овчулуг, балыгчылыг вә јығычылыгла мәшғул олурлар.

СЕНОМА́Н МӘРТӘБӘСИ (ӘСРИ), Сеноман [Франсада Ле-Ман ш.-нин лат. (Cenomanum) адындан] —Табашир системинин үст шө'бәсинин ашағыдан биринчи мәртәбәси. Илк дәфә (1847) франсыз кеологу А. д'Орбинји Мәркәзи Франсада ајырмышдыр. С.м. чөкүнтүләри ССРИ-дә кениш јајылмышдыр; Азәрб.ССР-дә Бөјүк Гафгазда (Шаһдағ-Хызы, Дүбрар зоналарында вә с.) вә Кичик Гафгазда (Сомхети-Ағдам, Севан-Гарабағ тектоник зоналарында) вар. Гумлу-килли сүхурлардан, әһәнкдашылардан, конгломералтардан вә с. ибарәтдир.

СЕНО́Н [Франсада Санс ш.-нин лат. (Senones) адындан]—Табашир системинин Турон илә Данимарка мәртәбәләри арасындакы һиссәси. 1842 илдә франсыз кеологу А. д'Орбинји мәртәбә кими ајырмышдыр. Һазырда С.-а ујғун чөкүнтүләр Конјак, Сантон, Кампан вә Маастрихт мәртәбәләринә ајрылдығындан «С.» мәртәбәси термини мәртәбәүстү мә'насыны кәсб етмишдир. «С.» термини чөкүнтүләри көстәрилән мәртәбәләрә ајырмаг мүмкүн олмадыгда ишләдилир.

СЕНОНЛАР (лат. Senones)—келт тајфасы. С.-ын бир һиссәси е.ә. тәгр. 400 илдә Шимали Италијада, Адриатик дәнизи саһилиндә мәскунлашмышдылар. Е.ә. 390 (вә ја 387) илдә С. Романы тутдулар. Лакин е.ә. 283 илдә ромалылар тәрәфиндән демәк олар ки, мәһв едилдиләр. С.-ын аз бир гисми Лугдун Галлијасында мәскунлашды.

СЕН-ПЈЕР (Saint-Pierre)—Рејунјон а.-нда шәһәр. Һинд океанында порт. Д.ј. ст. Әһ. 45 мин (1974). Шәкәр, ром, мејвә консерви истеһсал олунур. Шәһәр әтрафында әтиршаһ плантасијалары вар.

СЕН-ПЈЕР ВӘ МИКЕЛО́Н (Saint-Pierre et Miquelon)—Атлантик океанында Франсанын дәнизашыры әразиси. 8 ададан ибарәтдир. Ән бөјүкләри Сен-Пјер а. вә Микелон а.-дыр. Үмуми саһ. 242 *км*². Әһ. 6 мин (1978). Инзибати, әсас игтисади мәркәзи вә порту Сен-Пјер ш.-дир. Иглими вә релјефи к.т.-на јарарсыздыр. Әһ.-нин әсас мәшғулијјәти балыгчылыг, балыг е'малы вә башга өлкәләрин балыгчылыг кәмиләринә хидмәтдир. Хәзли һејван фермасы вар. Балыг, балыг мәһсуллары, хәз ихрач едилир.

СЕН-ПОЛ (Saint-Paul)—Рејунјон а.-нда шәһәр вә порт. Д.ј. ст. Әһ. 50 мин (1977). К.т. р-нунун мәркәзидир. Шәкәр вә ром истеһсал олунур.

СЕН-САНС (Saint-Saëns) Шарл Камил (9.10.1835, Парис—16.12.1921, Әлчәзаир; Парисдә дәфн едилмишдир) —франсыз бәстәкары, пианочу, дирижор, мусиги тәнгидчиси, ичтимаи хадим. Франса Институнун үзвү (1881), Кембрич ун-тинин фәхри доктору (1838), Рус Мусиги Чәмијјәти Петербург шө'бәсинин фәхри үзвү (1909) олмушдур. С.-С. Милли Мусиги Чәмијјәтинин тәшкилатчыларындандыр (1871). Парис консерваторијасында охумуш, килсәләрдә орган чалмышдыр. С.-С.-ын јарадычылыг принсипләри милли мусиги ән'әнәләринин, еләчә дә И. С. Бах, К. Ф. Һендел, *Вјана классик мәктәби* нүмајәндәләринин вә Ф. Лист јарадычылығынын тә'сири илә формалашмышдыр. С.-С.-ын мусигиси үчүн инчә лиризм, күмраһлыг, колоритли мәишәт лөвһәләри, експрессивлик сәчијјәвидир. С.-С.-ын «Самсон вә Далила» операсы (1877), 3-чү симфонијасы (1886, органла бирқә), «Өлүм рәгси» (1874) симфоник поемасы, скрипка илә орк. үчүн 3-чү консерти (1880), «Интродуксија вә рондо каприччиозо»су (1863), фп. илә орк. үчүн 2-чи, 4-чү, 5-чи консертләри (1868, 1875, 1896), виолончел илә орк. үчүн 2-чи консерти (1902), орк. үчүн «Һејванларын карнавалы» (1886) әсәрләри хүсусилә мәшһурдур. С.-С. «Һармонија вә мелодија» (1885), «Портретләр вә хатирәләр» (1899) вә с. нәзәри әсәрләрин мүәллифидир. С.-С.-ын әсәрләри Азәрб. мусиги ифачыларынын репертуарына дахилдир; Ф. *Мухтарова* Далила («Самсон вә Далила») партијасынын ән јахшы ифачыларындан олмушдур.

Әд.: Кремлев Ю. К., Сен-Санс, М., 1970.

СЕНСИБИЛИЗА́СИЈА (фр. sensibilisation, лат. sensibilis—һәссас), биолокијада—организмин мүхтәлиф нөв гычыгларын тә'каринә гаршы һәссаслығынын артмасы. Организми тәшкил едән тохумаларын анатомик, морфоложи, микроскопик-һистоложи вә

физиоложи хүсусијјәтләри вардыр. Буна көрә дә организмин харичи вә дахили мүһитиндән кәлән гычыглара гаршы һәмин тохумаларын һәссаслығы чох мүхтәлифдир. Бу һәссаслыг мүхтәлиф сәбәбләрдән дәјишилә билир. Сүбут едилмишдир ки, С. мәркәзи синир системиндә ојанма вә ләнкимә һадисәләри нәтичәсиндә позула билир. С.-нын дәрәчәси јашдан, чинсијјәтдән, тохума, орган вә һүчејрәләрин башланғыч функсионал вәзијјәтиндән, фәсилләрдән, пешәдән вә с. асылы олараг дәјишир. Бир системин С.-сы дикәрләринин һәссаслығынын артмасына вә ја азалмасына сәбәб олур. Бу өзүнү, анализаторларда даһа габарыг шәкилдә көстәрир.

СЕНСИБИЛИЗАСИЈА, о п т и к а д а — фотоматериал һәссаслығынын спектрал областынын кенишләндирилмәси. С. һадисәсини алман алими Г. К. Фокел кәшф етмишдир (1873). Күмүш-һалокенид әсасында һазырланмыш фотографик емулсијалар далға уз. 500 *нм*-дән артыг олмајан ишыға гаршы хүсуси һәссаслыға маликдир вә спектрин јашылымтыл-сары, нарынчыјачалан гырмызы вә инфрагырмызы саһә шүаларына һәссас олмур. С. олунмуш, јә'ни тәркибинә сенсибилизасијаедичи үзви боја маддәләри гатылмыш фототәбәгә исә бу спектр саһәләриндә әлавә ишығаһәссаслыг хассәсинә малик олур. С.-нын тә'сирини мигдарча мүәјјән етмәк үчүн спектрал *сенситометрија* үсулларындан истифадә едилир. С. мүасир ағ-гара вә рәнкли фотоматериалларын истеһсалында кениш тәтбиг олунур (бах һәмчинин *Десенсибилизасија*).

СЕН-СИМОН (Saint-Simon) Клод Анри де Р у в р у а (de Rouvroy) (17.10. 1760, Парис—19.5. 1825, Парис)—граф, франсыз мүтәфәккири, сосиолог, утопик сосиалист. *Д'аламберин* рәһбәрлији илә евдә тәһсил алмышдыр. Бөјүк Франса ингилабыны либерал буржуа мөвгејиндән а л г ы ш л а м ы ш д ы р. Буржуа ингилабындан наразы галан С.-С. онун нәтичәләрини елми сосиоложи системин көмәји илә «дүзәлтмәк» фикринә дүшмүшдү; бу, әлверишли чәмијјәт јаратмаг васитәси олмалы иди. Нјутонун чазибә ганунуну ичтимаи һадисәләрә механики тәтбиг едәрәк «сосиал физитсизм» идејаларыны, сонра «сосиал физиолокија» консепсијасыны ишләјиб һазырламышды; С.-С. 18 әсрин расионалист бахышларыны тарихилик илә әлагәләндирирди. Чәмијјәтин инкишафыны һаким фәлсәфи-дини вә елми идејаларын дәјишмәси илә изаһ едән С.-С.-а көрә тарихдә «сәнаје» вә она ујғун мүлкијјәт формасы вә синифләр мүһүм рол ојнајыр. Онун фикринчә һәр ичтимаи систем тәдричән өз идејаларыны вә һаким мүлкијјәт формасыны инкишаф етдирир, сонра јарадычы, «үзви» дөвр даһа јүксәк ичтимаи гурулушун јаранмасына сәбәб олан «бөһранлы», дағыдычы дөвр илә әвәз олунур.

С.-С. тарихи тәрәггијә бәшәријјәтин ашағы ичтимаи формалардан јүксәјә, дини, метафизик вә ја позитив елми тәфәккүрүн мәрһәләләри үзрә јүксәлән һәрәкәт кими бахырды. О, ибтидаи бүтпәрәстликдән политеизмә вә она әсасланмыш көләлијә, политеизмдән христиан монотеизминә кечиди тәрәггинин әсас мәрһәләләри сајырды. С.-С.-а көрә, 15 әсрдән јени тәнгиди дөвр башламышды; дүнјәви алимләр вә сәнајечиләр, онларын елми дүнјакөрүшү мејдана кәлмишди. Франса ингилабы бу мүтәрәгги тарихи инкишафын ганунаујғун мәрһәләси иди. Чәмијјәти инсанларын үмуми ассосиасијасына чевирмәји, һамыја мәчбури мәһсулдар әмәјин, бәрабәр имканлар вә «бачарыға көрә» принсипинин тәтбигини, сәнаје вә к.т.-нын дөвләт планлашдырмасыны, тәдричән милли сәрһәдләрин ләғви илә үмуми сүлһүн бәргәрар олмасыны С.-С. «сәнаје системи»нин әсас хүсусијјәтләри сајырды. С.-С. пролетариат илә буржуазијанын мәнафе зиддијјәтләрини баша дүшмүр, онлары «сәнајечиләр» синфиндә бирләшдирирди. С.-С.-ун «сәнаје системи»нә көрә буржуазија ичтимаи варидаты артырмагда зәһмәткешләрә көмәк етмәлидир. Лакин С.-С. синфи истисмары, синфи зиддијјәтләри мистик јолла арадан галдырмаг тәрәфдары иди. С.-С.-ун «јени христианлыг» дини мүддәасы «сәнаје системи»нин мадди стимулларыны јени динин мә'нәви тәләбаты («бүтүн инсанлар гардашдырлар» шүары) илә тамамламалы иди. С.-С. Франсада, Алманија, Италија вә с. өлкәләрдә габагчыл ичтимаи фикрә вә сосиалист идејаларынын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. С.-С.-ун шакирдләри Б. П. Анфантен, С. А. Базар, О. Родриг вә б.-нын јаратдыглары сенсимонизм мәктәби С.-С.-ун тә'лимини системләшдирәрәк, онда сосиалист тәмајүлүнү даһа да инкишаф етдирди. Лакин сонралар мәктәб дини тәригәтә чевриләрәк, 30-чу илләрин әввәлләриндә дағылды. С.-С.-ун тә'лими елми сосиализмин мәнбәләриндән бирдидир.

Әд.: К у ч е р е н к о Г. С., Сен-симонизм в общественной мысли XIX в., М., 1975; Утопический социализм. М., 1982.

СЕНСИТОМЕТР—сынагдан кечирилән фотографик материала мүәјјән ганун үзрә дәјишән *експозисијалар* ардычыллығынын тә'сирини тә'мин едән чиһаз (бу вахт ишығын верилмиш спектрал тәркибә нәзәрән сабитлији тә'мин олунур). Нәтичәдә ашкарландыгдан сонра фотоматериал үзәриндә бир сыра фотографик гаралмалар (с е н с и т о г р а м) алыныр. Сенситограмын денситометрлә өлчүлмәси нәтичәләриндән фотоматериалын характеристик әјрисини гурмаг үчүн истифадә олунур. Бу әјри гаралманын оптик сыхлығынын експозисијанын логарифминдән асылылығыны көстәрмәклә бәрабәр, фотоматериалы характеризә едән әсас кәмијјәтләрин (мәс., үмуми вә еффектив ишығаһәссаслығын, контрастлыг әмсалынын, фотографик кенишлик һәддинин, фотографија вуалынын оптик сыхлығынын) әдәди гијмәтләрини дә тә'јин етмәјә имкан верир.

СЕНСИТОМЕТРИЈА (сон лат. sensitivus—һәссас+...*метрија*) — *метролокија* саһәси; ишығаһәссас фотоматериалларын фотографик хассәләринин өлчүлмәси илә мәшғул олур. 19 әсрин 40-чы илләриндә (фотографијанын кәшфиндән сонра) мејдана чыхмышдыр. Кино-фото материалларын истеһсалы вә е'малынын ајры-ајры мәрһәләләриндә, һабелә фототәсвирләрин чохлу сајда алынмасына мигдари нәзарәт үсуллары, гәбул вә арбитраж сынаглары—С.-ја әсасланыр. Шүаланманын фотографик гејдә алынмасыны тәләб едән елм саһәләриндә (астрономија, спектроскопија вә с.) С. үсулларындан кениш истифадә олунур. 3 әсас бөлмәси вар: *денситометрија*, и н т е г р а л С. вә с п е к т р а л С. Биринчидә, фотографик просесин нәтичәләринин мигдари гијмәтләрини тә'јин етмәк мәгсәдн илә фотографија тәбәгәләринин ашкарланмадан сонракы гаралмасынын оптик сыхлығы мүәјјән едилир, икинчидә материалларын ағ ишыға вә ја дикәр мүрәккәб спектрал тәркибли ишыға нәзәрән хассәләри өјрәнилир, үчүнчүдә исә фотоматериалларын спектрал хассәләри тәдгиг олунур. С.-нын өлчү васитәләри денситометр, микрофотометр, сенситометр, спектросенситометр, резолвометр вә с.-дир.

СЕНСУАЛИЗМ (фр. sensualisme, лат. sensus—дујғу)—*идрак нәзәријјәсиндә* дујғулары биликләримизин јеканә мәнбәји һесаб едән чәрәјан. Фәлсәфә тарихиндә бир-биринә зидд материалист вә идеалист С. чәрәјанлары вар. Мадди предметләрин һисс органларына тә'сири вә һәмин предметләрин шүурда ин'икасы мә'насында материалист С. мөвчуддур. Субјектив идеалист С. дујғулары өз-өзлүјүндә көтүрүр вә онларын објектив мәнбәјини нәзәрә алмыр. 17 әсрдә материалист С.-ин нүмајәндәләри Локк, Һоббс, Гассенди, 18 әсрдә Дидро, Һолбах, Һелветси, сонралар Фејербах, субјектив идеалист С.-ин тәрәфдарлары исә Беркли, Јум, Мах олмушлар. Марксист фәлсәфә өзүндән әввәлки материалист С.-дән фәргли олараг дујғуларын идракдакы ролуну шиширтмәјин әлејһинәдир. Диалектик материализм инсанын идрак фәалијјәтини ичтимаи практика илә бирләшдирәрәк идракын һисси вә расионал формаларынын диалектик гаршылыглы әлагәдә олдуғуну көстәрмишдир.

СЕНТ (инк. вә һолландча cent, лат. centum—јүз)—1) АБШ-да долларын 1/100-нә бәрабәр хырда пул. 2) Австралија, Канада, Јени Зеландија, Шри-Ланка, Кенија, Либерија, Сомали, Танзанија, Уганда, Ефиопија вә дикәр өлкәләрдә хырда пул.

СЕНТАВО (исп. вә португалча centavo, һәрфи мә'насы—јүздә бир; лат. centum—јүз)—Латын Америкасынын бир сыра өлкәсинин (Аркентина, Бразилија, Боливија, Гватемала, Һондурас, Доминикан Респ., Колумбија, Куба, Мексика, Никарагуа, Перу, Салвадор, Еквадор), еләчә дә Португалија, Филиппин вә Мозамбикин милли пул ваһидинин 1/100-нә бәрабәр хырда пул.

СЕНТАВР (лат. Centaurus), К е н т а в р (јун. Kentauros)—көјүн Чәнуб јарымкүрәсиндә бүрч. Ән парлаг улдузу 0,6 визуал улдуз өлчүлүдүр. ССРИ-нин ч. рајонларында гисмән көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

СЕНТАЛ (инк. cental, лат. centum—јүз)—инкилис өлчү системиндә күтлә ваһиди; ctl илә ишарә олунур. 1ctl=100 *фунт* (вә ја 45, 359 *кг*).

СЕНТ-БӨВ (Sainte-Beuve) Шарл Өкүстен (23.12.1804, Булон сүр-Мер—13.10. 1869, Парис)—франсыз тәнгидчиси, јазычы. 17—19 әсрләр франсыз јазычылары һаггында әсәрләрин («Әдәби тәнгиди портретләр», ч. 1—5, 1836—39;

чохчилдли «Базар ертәси сөһбәтләри», 1851—62) мүәллифидир. Әдәбијјатшүнаслыгда биографик методун банисидир. Бир чох франсыз јазычысынын јарадычылығыны өзүнәмәхсус мөвгедән гијмәтләндирмиш, «сәнәткар вә ҹәмијјәт», «сәнәт вә ингилаби һәрәкат» вә с. естетик проблемләри ишләјиб-һазырламышдыр. 2 лирик ше'р топлусу (1829, 1830), «Шәһвәт» (1834) вә «Пор-Ројалын тарихи» (ч. 1—5, 1840—59) романлары вар.

Әсәри: Литературные портреты. Критические очерки, М., 1970.

СЕНТ-ВИНСЕ́НТ ВӘ ГРЕНА́ДИНА (Saint Vincent and the Grenadines)—Вест-Һинддә, Күләктутан адалар групунда дөвләт. *Милләтләр Бирлијинә* дахилдир. Әразиси Кариб дәнизиндә, Кичик Антил а.-рынын Сент-Винсент

а.-нда вә онун јахынлығындакы кичик адаларда (Бекија,Кануан, Јунион вә с.) јерләшир. Саһ. 389 *км²*. Әһ. 124 мин (1980). Пајтахты вә әсас порту Кингстаун ш.-дир. С.-В. вә Г. конститусијалы монархијадыр. 1978 ил конститусијасы гүввәдәдир. Дөвләт башчысы инкилис краличасыдыр (губернаторла тәмсил олунур). Ганунвериҹилик органы 5 ил мүддәтинә сечилән Мәҹлис Палатасыдыр (бирпалаталы парламент). Иҹра һакимијјәти һөкумәтә мәхсусдур.

Сент-Винсент вулканик ададыр. Ән үксәк зирвәси фәалијјәтдә олан Суфријер вулканыдыр (һүнд. 1234 *м*). Әразинин тәгр. 40%-и һәмишәјашыл мешәләрдир.

Әһалиси, әсасән, зәнҹиләр вә мулатлардан ибарәтдир; галанлары Б. Британијадан кәлмәләр, португаллар вә һиндиләрдир. Диндарлары христиандыр. Рәсми дил инкилис дилидир.

С.-В. вә Г.-ны 1498 илдә Колумб кәшф етмишдир. 1763 илдән Инкилтәрәнин мүстәмләкәси иди. 1979 ил октјабрын 27-дә мүстәгиллији е'лан олунмушдур. 1980 илдән БМТ-нин үзвүдүр. Бир сыра сијаси партија (1981 илдә С.-В. вә Г. Халгларынын Бирлији Һәрәкаты јарадылмышдыр; марксизм-ленинизм принсипләри әсасында тәшкил олунмушдур) вә һәмкарлар иттифаглары фәалијјәт көстәрир.

Игтисадијјатынын әсасы к.т.-дыр. Банан, кокос палмасы, манго, памбыг, какао вә с. беҹәрилир. Сәнајеси, әсасән, к.т. мәһсулларыны е'мал едир. Һејвандарлыг (гарамал, донуз, гојун) вә балыгчылыгла мәшғул олунур. Хариҹи туризм инкишаф етмишдир (1977 илдә 42 мин турист кәлмишди). Автомобил јолларынын уз. 1040 *км*-дир (1977). К.т. мәһсуллары ихраҹ едилир. Әрзаг, јанаҹаг, аваданлыг (о ҹүмләдән нәгл. васитәләри) вә с. идхал олунур. Әсас тиҹарәти Б. Британија, АБШ, Кариб дәнизи өлкәләри илә дир. Пул ваһиди Шәрги Кариб долларыдыр.

СЕНТ-ЕКЗҮПЕРИ́ (Saint Exupéry) Антуан де (29.6.1900, Лион—31.7.1944)—франсыз јазычысы. 20 әср франсыз әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләриндәндир. Ордуда хидмәт етмиш (1921—23), Шимали Африкада, Ҹәнуби Америкада пилот, сынагчы-тәјјарәчи, аеродром рәиси ишләмишдир. Бөјүк Сәһра, Атлантик океаны вә Ҹәнуби Америка үзәриндән јени һава јолларынын ачылмасында С.-Е.-нин мүһүм хидмәти вар. «Кечә учушу» (1931) романы вә «Адамларын планети» (1939) повести почт дашыјан тәјјарәчиләрин һәјатындан бәһс едир. «Һәрби тәјјарәчи» (1942) вә «Киров гојулмуш адама мәктуб» (1943) повестләри *Мүгавимәт һәрәкаты* әдәбијјатынын јахшы нүмунәләриндәндир. «Кичик шаһзадә» (1943) аллегорик нағыл-повестиндә инсан мә'нәвијјатынын көзәллији тәрәннүм олунур. «Гала» (битмәмишдир, нәшри 1948) китабы вар. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндә һәрби тәјјарәчи кими иштирак етмиш, кәшфијјат учушу заманы һәлак олмушдур. ССРИ-дә олмуш (1935), сосиалист керчәклијини тәгдир едән очеркләр јазмышдыр.

Әсәрләри: Адамларын планети, Һәрби тәјјарәчи. Кичик шаһзадә, Б., 1968; Избранное, Л., 1977; Избранное, Челябинск, 1980.

Әд.: Мижо М., Сент-Экзюпери, М., 1963; Григорьев В. П., Антуан Сент-Экзюпери, Л., 1973; Буковская А., Сент-Экзюпери или парадоксы гуманизма, пер. с польского, М., 1983.

СЕНТЕ́СИМО (исп. sentesimo, һәрфи мә'насы—јүздә бир; лат. centum—јүз)—Панама, Уругвај вә Чилинин милли пул ваһидинин 1/100-нә бәрабәр хырда пул.

СЕНТ-ЕТЈЕ́НН (Saint-Étienne)—Франсада шәһәр. Луара департаментинин инз.м. Әһ. 220 мин (1975). Машынгајырма вә метал е'малы, металлуркија, јүнкүл сәнаје; у-т вә али мә'дән мәктәби вар. Көмүр чыхарылыр.

СЕ́НТЕШ (Szentes)—Маҹарыстанда, Чонград медјесиндә шәһәр. Әһ. 34 мин (1977). Д.ј. говшағы. Јејинти вә гарышыг јем сәнајеси, д.ј. е'малатханалары вар. Дәгиг механика мә'мулаты истеһсал олунур.

СЕ́НТЕШ-ВЕ́КЕРЗУГ (Szentes-Vekerzug)—Маҹарыстанда Сентеш ш. јахынлығында скифләрә аид гәбиристан (е.ә. 6—4 әсрләр). 150-дән артыг гәбир ашкар едилмишдир. Өлүләр дајаз чухурларда дәфн олунмушдур (бә'зән мејитләри јандырма адәтинә тәсадүф олунур). Гәбирләрдән кил габ (әл вә ја дулус чархында һазырланмыш), тунҹ биләрзик, сырға, күзкү, мунҹуг, дәмир бычаг, хәнҹәр, ох вә низә учлары вә с. тапылмышдыр. Тапынтылар јерли әһалинин Гара дәнизин шм.-ында јашајан скифләр, фракијалылар вә б. илә әлагә сахладыгларыны көстәрир.

Әд.: Ельницкий Л. А., Скифия евразийских степей, Новосибирск, 1977.

СЕНТИМЕНТАЛИ́ЗМ (фр. sentimentalisme, инк. sentimental—һәссас, фр. sentiment—һисс)—18 әсрин 2-чи јарысында Авропа вә Америка әдәбијјат вә инҹәсәнәтиндә Маарифчилијин тәнәззүлү нәтиҹәсиндә јаранмыш ҹәрәјан. Үчүнҹү тәбәгә идеолокијасыны экс етдирән С.-дә сәнәткарларын вә кәндлиләрин мә'нәви аләми задәкан әхлағына гаршы гојулур, феодал зүлмү вә тәһгиринә мә'руз галанлара рәғбәт бәсләнилирди. С. норматив шәхсијјәт идеалына садиг галса да, бу идеалын һәјата кечирилмәси јолуну дүнјанын «идрак»ла дәјишдирилмәсиндә дејил, «тәбии» һиссләрин сәрбәстлијиндә вә тәкмилләшдирилмәсиндә көрүрдү. Бәдии сурәтләри даһа чох фәрдиләшдирмәк, инсан психолокијасыны, һиссијјатыны габарыг экс етдирмәк С.-ин сәҹијјәви хүсусијјәтидир. Сентиментал әһвали-руһијјә илк дәфә инкилис јазычылары Ҹ. Томсонун, Е. Јунгун вә Т. Грејин јарадыҹылығында экс олунмушдур. С. *Ричардсонун* психоложи романларында, Һ. *Филдинг*, О. Голдсмит вә Т. Ҹ. *Смоллеттин* сон дөвр јарадыҹылығында да сентиментал мотивләр дујулур. Лакин бу ҹәрәјанын там формалашмасы Л. *Стернин* ады илә бағлыдыр. Алманијада (К. Келлерт, Ф. *Клопшток*, Г. Е. *Лессинг* вә б.), хүсусилә Франсада (П. Мариво, А. *Прево*, Д. *Дидро* вә б.) С.-ин демократик мејлләри даһа габарыг эксини тапмышдыр. Ж. Ж. *Руссонун* јарадыҹылығы Авропа С.-инин зирвәсидир. Рус әдәбијјатында С.-ин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри олмушдур. Русија шәраитиндә С.-ин Маарифчилик мејлләри даһа бариз шәкилдә өзүнү көстәрирди. М. Н. Муравјов, Н. М. *Карамзин*, И. И. Дмитријев, В. В. Капнитс, Н. А. Лвов, В. А. *Жуковски* вә б. рус С.-инин әсас нүмајәндәләридир. С.-ин елекија, епистолјар роман, јол гејдләри вә с. әдәби жанрлары вар. Азәрб. әдәбијјатында С. мүстәгил әдәби ҹәрәјан кими мөвҹуд олмаса да, онун бә'зи әламәтләри орта әсрләр поезијасында, 19 әср (И. Гутгашынлы, Х. Б. Натәван) вә 20 әср (А. Сәһһәт, М. Һади, Һ. Ҹавид, һабелә А. Диванбәјоғлу, И. Мусабәјов вә б.) шаир вә јазычыларынын јарадычылығында нәзәрә чарпыр.

Әд.: Рәфили М., Әдәбијјат нәзәријјәсинә кириш, Б., 1958; Рус әдәбијјаты (XVIII әср), Б., 1958; Тронская М. Л., Немецкий сентиментально-юмористический роман эпохи Просвещения, Л., 1965; Проблемы Просвещения в мировой литературе, М., 1970.

СЕ́НТИМО (исп. céntimo, лат. centum—јүз) — Испанија, Венесуела, Һаити, Коста-Рика, Парагвај вә Екваториал Гвинејанын милли пул ваһидинин 1/100-нә бәрабәр хырда пул.

СЕНТЈА́БР (лат. September, septem—једди)—*Григори тәгвиминин* доггузунҹу ајы (30 күн). Гәдим Ромада вә Гәдим Русијада илин 7-чи ајы иди.

СЕНТЈА́БР АНТИФАШИСТ ҮСЈАНЫ (1923)—Болгарыстан Коммунист Партијасынын (БКП) рәһбәрлији илә сентјабрын 23—29-да баш вермиш силаһлы халг үсјаны. А. Санковун фашист һөкумәтини девирмәк вә фәһләкәндли һөкумәти јаратмаг мәгсәди дашыјырды. Үсјан Болгарыстанын шм.-г. һиссәсиндә хүсусилә кениш вүс'әт алмышды. Һөкумәт гошунлары илә үсјанчылар арасында бөјүк вурушмалар кедирди. Санков һөкумәти үсјаны амансызлыгла јатырды. С.а.ү. мәғлуб олса да Болгарыстан вә бејнәлхалг ингилаби һәрәкатын инкишафында, болгар пролетариатынын синфи шүурун артмасында, БКП-нин әсил марксист-ленинчи партија кими мәтинләшмәсиндә мүһүм рол ојнады. С.а.ү. вә онун дәрсләринин *Сентјабр халг силаһлы үсјанынын (1944)* гәләбә чалмасында бөјүк әһәмијјәти олду.

СЕНТЈА́БР ИНГИЛАБЫ (1870)— Франсада Икинчи империјанын ләғви вә үчүнчү республика е'лан олунмасы илә нәтичәләнмиш буржуа-демократик ингилабы. Франса—Пруссија мүһарибәси (1870—71) кедишиндә франсыз ордусунун мәғлубијјәти вә III Наполеонун Седан јахынлығында әсир дүшмәси хәбәри ингилаба билаваситә тәкан олду. Сентјабрын 4-дә бланкичиләрин башчылыг етдији Парис фәһләләри Бурбонларын сарајына сохулараг III Наполеонун вә Бонапартлар сүлаләсинин тахтдан салынмасына наил олдулар. Һәмин күн ратушада Франса респ, е'лан едилди. Лакин С.и. нәтичәсиндә һакимијјәти буржуазија әлә кечирди.

СЕНТЈА́БР ҮСЈАНЛАРЫ (1923, 1944) —бах *Сентјабр антифашист үсјаны (1923)*; *Сентјабр халг силаһлы үсјаны (1944)*.

СЕНТЈА́БР ХАЛГ СИЛАҺЛЫ ҮСЈАНЫ (1944), Болгарыстанда 9 сентјабр үсјаны—Болгарыстанда монархист-фашист диктатурасыны девирмиш вә сосиалист ингилабынын башланғычыны гојмуш антифашист үсјаны. Совет һөкумәти, Алманија тәрәфиндә вурушан Болгарыстана мүһарибә е'лан етдикдән (1944, 5 сентјабр; Совет Ордусу сентјабрын 8-дә Болгарыстан әразисинә дахил олду) сонра Болгарыстан Фәһлә Партијасынын (БФП; о дөврдә Болгарыстан Коммунист Партијасы белә адланырды) МК-сы халгы Вәтән чәбһәси бајрағы алтында өлкәни ағыр мәһрумијјәтләрә дүчар етмиш фашист диктатурасына гаршы гәти мүбаризәјә галхмаға чағырды. Сентјабрын 6—7-дә Болгарыстанын әсас шәһәрләрини тә'тил һәрәкаты бүрүдү. Кенйш чәбһә бојунча һүчум әмәлијјатлары апаран партизан бирләшмәләри сентјабрын 8-и үчүн өлкәнин бир сыра р-нларыны азад етдиләр вә сентјабрын 9-на кечән кечә Софијаја дахил олдулар. Софија гарнизонунун бир һиссәси дә халгын тәрәфинә кечди, фашист һөкумәти деврилди, Вәтән чәбһәси һөкумәтинин јарадылдығы е'лан едилди. Болгарыстанда халг демократијасы һакимијјәти бәргәрар олду.

СЕНТ-КРИ́СТОФЕР ВӘ НЕ́ВИС (Saint Kristopher and Nevis), 1980 иләдәк Сент-Кристофер (Сент-Киттс)—Невис-Анкилја (һәмин илдә Анкилја бу федерасијанын тәркибиндән чыхмышдыр)—Вест-Һинддә федератив дөвләт. Кариб дәнизинин ш. һиссәсиндә, Кичик Антил архипелагынын Күләктутмајан адалар групуна дахил олан адаларда јерләшир. Саһ. 267 *км²*. Әһ. тәгр. 48 мин (1983). Пајтахты Бастердир (Сент-Кристофер, јахуд Сент-Киттс а.). Әсас тәсәррүфаты әкинчилик, балыгчылыг вә һејвандарлыгдыр. К.т. хаммалы е'малы мүәссисәләри, д.ј. (уз. тәгр. 60 *км*) вар. Шәкәр, памбыг, меласса, дуз вә с. ихрач едилир. Пул ваһиди Шәрги Кариб долларыдыр.

Адалары 1493 илдә Х. Колумб кәшф етмишдир. 1625 илдән Б. Британијанын мүстәмләкә мүлкү олмушдур. 1956—67 илләрдә «Б. Британија илә ассосиасијада олан дөвләт» статусу алмышды. 1983 ил сентјабрын 18-дән мүстәгил дөвләт е'лан едилмишдир. Дөвләт гурулушунун әсасы конститусијалы монархијадыр. Мүстәмләкә ағалығы өлкәдә ағыр из бурахмышдыр. Ишләјән әһалинин тәгр. 1/4 ишсиздир. Сәһијјә системи јох дәрәчәсиндәдир. Өлкәдә үч сијаси партија (Лејбористләр партијасы, Халг фәалијјәти һәрәкаты, Невис ислаһат партијасы) фәалијјәт көстәрир. С.-К. вә Н. БМТ-јә гәбул едилмишдир (1983).

СЕНТ-ЛУ́ИС (Saint Louis)—АБШ-да шәһәр. Миссури штатында, Миссисипи чајынын саһилиндә порт. Әһ. 451 мин (1980). Ири сәнаје, тичарәт вә нәгл. мәркәзидир. Авиаракет, радиоелектроника, автомобил, нефт е'малы, кимја, јејинти, јүнкүл, гара вә әлван металлуркија сәнајеси; 2 ун-т вар. С.-Л. р-нунда гурғушун филизи чыхарылыр. 1764 илдә салынмышдыр.

СЕНТ-ЛҮСИ́ЈА (Saint Lucia)—Вест-Һинддә дөвләт. Ејниадлы адададыр (Кичик Антил а-ры архипелағынын ч.-ш. һиссәси). Саһ. 616 *км²*. Әһ. 117,5 мин (1981). Пајтахты Кастри ш.-дир. С.-Л. Милләтләр Бирлији тәркибиндә мүстәгил дөвләт, конститусијалы монархијадыр. Дөвләт башчысы Б. Британија краличасыдыр; ону губернатор тәмсил едир. Ганунверичи орган әһалинин 5 ил мүддәтинә сечдији икипалаталы (сенат вә мәчлис палатасы) парламентдир. Ичра һакимијјәти һөкумәтә мәхсусдур.

Ада вулкан мәншәлидир. Шм.-дан ч.-а һүнд. 958 *м*-дәк олан дағлар узаныр. Иглими тропик, дәниз типлидир. Орта темп-р 18—26°С-дир. Иллик јағынты саһилбојунда 1500—1700 *мм*, дахили р-нларда 2500—3500 *мм*-дир. Јағышлы дөвр мајдан августадәкдир. Чохлу кичик чај вар. Аданын 20%-и мешәләрлә өртүлүдүр.

Әсас әһали зәнчиләрдир. Рәсми дил инкилис дилидир. Лакин әһалинин әксәријјәти франсыз дилинин јерли диалектиндә (патуа) данышыр. Диндарлары католикдир. Әсасән, к.т., сәнаје вә с. саһәләрдә чалышырлар. Ири шәһәрләри: Кастри (50 мин; 1977), Лабори.

С.-Л.-ны 1502 илдә Х. Колумб кәшф етмишдир. Адаја саһиб олмаг уғрунда Инкилтәрә илә Франса арасында узун мүддәт мүбаризә кетмиш, нәһајәт 1814 илдә С.-Л. гәти олараг Б. Британијанын мүстәмләкәсинә чеврилмишди. 1979 илин февралында истиглалијјәт газанмышдыр.

С.-Л. игтисадијјатынын әсасы к.т. вә туризмдир. Банан, кокос, какао, ситрус биткиләри, үзүм јетишдирилир. Һејвандарлыг вә балыгчылыгла мәшғул олунур. Ром, битки јағы, спиртсиз ичкиләр истеһсал едән мүәссисәләр, минерал күбрәләр з-ду, кағыз ф-ки вә с. вар. Автомобил јолларынын уз. 800 *км*-дир (1981). Ики аеропорт вә дәниз порту вар. Әсасән, к.т. мәһсуллары ихрач олунур. Чохишләнән маллар, јаначаг, мүхтәлиф нөв аваданлыглар, әрзаг идхал едилир. Харичи тичарәти, әсасән, Б. Британија, һәмчинин АБШ вә Кариб Бирлији өлкәләри илә дир. Пул ваһиди Шәрги Кариб долларыдыр.

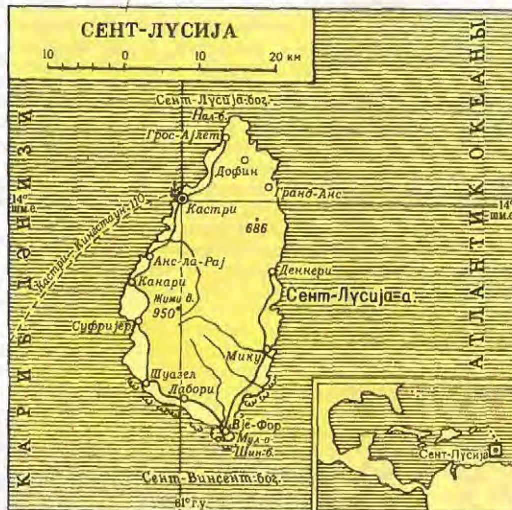

СЕ́НТНЕР (алм. Zentner, лат. centenarius—100 ваһиддән ибарәт)—күтләнин системдәнкәнар ваһиди; *с* илә, латын әлифбасы ишләдән өлкәләрдә исә *q* (quintal) илә ишарә олунур. 1*с*=100 *кг* (0,1 *т*). Инкилис өлчү системиндә *с*-ә ујғун ваһид *сенталдыр*.

СЕ́НТО—бах *Мәркәзи Мүгавилә Тәшкилаты*.

СЕНТ-ПИ́ТЕРСБЕРГ (Saint Petersburg)—АБШ-да, Флорида штатында шәһәр. Мексика көрфәзиндә порт. Әһ. 234 мин (Тампа ш. вә үмуми шәһәрәтрафы илә 1,6 млн., 1980). Радиоелектроника, јејинти сәнајеси вар. Иглим курортудур. Әсасы 19 әсрин ахырларында америкалы Уилјамс вә Русијадан кәлмә П. Дементјев тәрәфиндән гојулмушдур. *Санкт-Петербургун* шәрәфинә адландырылмышдыр.

СЕНТ-ПОЛ (Saint Paul) — АБШ-ын шм.-ында шәһәр. Миннесота штатынын инз.м. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Миссисипи чајы саһилиндә порт. Әһ. 268 мин (1980). Ири тичарәт-малијјә вә сәнаје мәркәзидир. Нәгл. машынгајырмасы, електротехника, кимја, јејинти вә ағач е'малы сәнајеси; ун-т вар.

СЕНТРИ́ЗМ — Икинчи Интернасионалда реформист вә ингилаби истигамәтләрин мүбаризәси кедишиндә јаранмыш, марксизмә зидд идеја-сијаси чәрәјан. Көркәмли нүмајәндәләри Алманијада К. *Каутски*, Русијада Л. *Мартов*, Н. *Чхеидзе*, Л. Троцки, Франсада Ж. Лонке вә б. иди. Сентристләр фәһлә һәрәкатынын ән мүһүм програм вә тактика мәсәләләриндә *оппортунизм* илә ингилаби марксизм арасында олан принсипиал ихтилафлары оппортунизмә күзәштә кетмәклә маламалаға, беләликлә дә марксизми оппортунизмә табе етмәјә чалышырдылар. Ачыг оппортунизмдән фәргли олараг, С. марксист ибарәләрлә пәрдәләнмиш гапалы оппортунизм иди. В. И. Ленин јазмышдыр: «Фәһлә

күтләсини дәрһал өзүндән узаглашдыран ачыг оппортунизм, оппортунист тәчрүбәсинә марксист ибарәләри илә һагг газандыран, ингилаби һәрәкатларын вахты чатмадығыны вә и.а. бир сыра софизмләрлә сүбут етмәјә галхышан бу орта јол нәзәријјәси гәдәр горхулу вә зәрәрли дејилдир» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 26, сәһ. 289). Бејнәлхалг чәрәјан олан С.-ин әсас истигамәти *каутскичилик*, Русијада исә *тротскизм*, меншевизмин сол ганады иди. Сентристләр синфи мүбаризәни, хүсусилә пролетариат диктатурасынын зәрурилијини инкар едирдиләр. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә (1914—18) сентристләр *сосиал-шовинизм* мөвгејинә јуварландылар. Сонра исә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын, бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатынын ачыг дүшмәнләринә чеврилдиләр.

Әд.: бах *Меншевизм*, *Тротскизм* мәгаләләринин әдәбијјатына.

СЕНТРИОЛЛАР—һүчејрә мәркәзинин әсас һиссәси; бүтүн һејван вә бә'зи битки һүчејрәләринин даими структуру. *Сентросомла* әһатә олунмушдур. С. силиндрик формада олуб, уз. 0,2—0,8 *мкм*-дур. С.-ын дивары 9 груп микроборучугдан ибарәт олур. Бөлүнмәјән һүчејрәдә бир-биринә јапышан (сөјкәнән) 2 сентриол олур. Һүчејрәнин бөлүнмәси заманы С. гүтбләрә чәкилирләр. Һәр сентриолун икиләшмәси, адәтән бөлүнмәнин сонунда баш верир.

СЕНТРИФУГА (алм. Zentrifuga; лат. centrum — мәркәз+fuga — гачыш) — 1) бирчинсли олмајан системләри *сентрифугадан кечирмәклә* ајырмаг үчүн апарат. Әсас һиссәси өз оху әтрафында бөјүк сүр'әтлә фырланан ротор вә ја барабандыр. Чөкмә принсипи илә ајырма ики чүр С.-да апарылыр. Вахташыры ишләјән дурулдучу (чөкдүрүчү) С.-да бирчинсли олмајан гарышығы фырланан ичибош роторун ичәрисинә төкүрләр; бәрк һиссәчикләр роторун дахили сәтһинә чөкүр, дурулмуш, тәмизләнмиш маје (фугат) исә роторун јухары һиссәсиндән бошалдылыр. Фасиләсиз ишләјән шнекли С.-да суспензија ротора онун оху истигамәтиндә дахил олур, әмәлә кәлән чөкүнтү исә роторун енсиз учуна тәрәф итәләниб, бошалдылыр. Сүзмә принсипи илә дөври ишләјән С.-да дахили сәтһи сүзүчү материал илә өртүлмүш фасиләсиз фырланан перфорасијалы ротор олур. Суспензија ротора порсијаларла дахил олур; роторун чөкүнтү јығылан һиссәси долдугда, суспензијанын верилиши дајандырылыр, маје фаза сыхышдырылыб чыхарылыр, чөкүнтү бычагла кәсилиб атылыр. Нисбәтән ири дисперсли бәрк фазасы олан гаты суспензијалары ајырмаг үчүн шнекли, дөјүнән, вибрасијалы вә дикәр системли С.-лар тәтбиг едилир. С.-дан кимја вә јејинти сәнајесиндә, микробиолокијада, мә'дән, физ технолокијасында вә сәнајенин дикәр саһәләриндә истифадә олунур. 2) Космонавтларын һазырлыг кечмәси үчүн јерүстү гурғу; узун müддәт тә'чилин тә'сири алтында олмаг кими вәзијјәт јарадыр. Радиусу 15 *м*-дән артыг олан гурғу 400 *м/сан*²-јә јахын мәркәзәгачма тә'чили јаратмаға имкан верир. Космик учуш апаратларынын сынагдан кечирилмәси үчүн дә С.-дән истифадә едилир.

СЕНТРИФУГАДАН КЕЧИРМӘ—мәркәздәнгачма гүввәләринин тә'сири илә суспензија, емулсија вә с. кими бирчинс олмајан системләрин ајрылмасы. С. к. илә суспензијалары тәркиб һиссәләринә ајырыр, гатышығы олан чиркли мајеләри тәмизләјирләр. С.к. просеси *сентрифугада* апарылыр. Сентрифуганын роторунун фырланма тезлији артдыгча апаратын ајырма имканы чохалыр. Кимја, нефт, әрзаг сәнајесиндә вә с.-дә тәтбиг олунур.

Вахташыры јүкләнән вә әл илә бошалдылан сүзкәчли сентрифуганын схеми: *1*—өртүк; *2*—ротор; *3*—роторун бәркидилдији иј; *4*—сентрифуганы јүкләмәк вә бошалтмаг үчүн јер (гапагла бағланыр).

СЕНТРОБАЛТ, Балтик Донанмасынын Мәркәзи Комитәси—матросларын сечкили али ингилаби-демократик органы; донанма комитәләринин фәалијјәтини әлагәләндирмәк үчүн јарадылмышды [1917 ил 28—30 апрел (11—13 мај)]. С. донанмада бүтүн сијаси ишә рәһбәрлик едир, кәмиләрдә ингилаби гајдаларын көзләнмәси уғрунда мүбаризә апарырды. Онун фәалијјәтинә РСДФ(б)П-нин Һелсингфорс Комитәси вә партија МК-сы, Петроград Комитәси јанындакы һәрби тәшкилат рәһбәрлик едирди. С. *корниловчулуға* гаршы мүбаризәдә иштирак етмиш, 1917 илин октјабрында Балтик донанмасында силаһлы үсјана һазырлығын мүбариз гәраргаһы олмушду. Октјабрын 25-нә (нојабрын 7-нә) кечән кечә С. Петроградын үсјанчы фәһлә вә әскәрләринә, сонра исә Корнилов-Краснов гијамыны (1917) јатырмаг үчүн һәрби көмәк көндәрмишди. Сонрадан С. анархистләрин тә'сири алтына дүшдү (ингилабчы матросларын бир һиссәси јерләрдә Совет һакимијјәти гурулмасы уғрунда мүбаризә үчүн көндәрилмишди) вә донанмада јени ингилаби команданлығын тәшкили илә [1918 ил 31 јанвар (13 феврал)] бурахылды.

«СЕНТРОКАСПИ ДИКТАТУРАСЫ», Сентрокаспи вә Советләрин Мүвәггәти Ичраијјә Комитәси Рәјасәт Һеј'әтинин Диктатурасы—*Бакы коммунасынын* мүвәггәти сүгутундан сонра 1918 ил августун 1-дән сентјабрын 15-дәк фәалијјәт көстәрмиш әксингилаби һакимијјәт органы. «С.д.»-нын тәркибинә Хәзәр һәрби донанмасынын әксингилаби әһвали-руһијјәли забитләри вә Бакы Совети Ичраијјә Комитәсинин сазишчи үзвләри—есерләрин, дашнакларын вә меншевикләрин 11 нүмајәндәси дахил олмушду. «С.д.» илк күндән Бичераховy баш командан тә'јин етмиш вә инкилисләри Бакыја дә'вәт етмәк үчүн Ирана—инкилис команданлығынын гәраркаһына өз нүмајәндәләрини көндәрмишди. «С.д.» һакимијјәтә кечдији күндән шәһәрин мүдафиәси вә әрзаг вәзијјәтинин јахшылашдырылмасына е'тинасыз јанашмыш, Бакы Советини бурахмыш, «Известија Бакинского Совета», «Бакински рабочи», «Бакы Советинин Әхбары» вә с. гәзетләри бағламыш, Совет гошунларыны тәрксилаһ етмиш, *Бакы комиссарларыны* һәбсә алмыш, болшевикләрин мә'дәнләрдә, з-дларда, ф-кләрдә чыхышларыны гадаған етмишди. Инкилисләрин Бакыдан Әнзәлијә он минләрлә пуд нефт вә нефт мәһсуллары дашымаларына шәраит јаратмышды. Түрк гошунларынын һүчуму заманы «С.д.-нын» үзвләри Бакыдан Петровска (индики Маһачгалаја), орадан исә Әнзәлијә гачмышдылар.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 3, һ. 1, Б., 1973; Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; 26 Бакы комиссары. Сәнәдләр, мәгаләләр вә хатирәләр мәчмуәси, Б., 1958; Победа Советской власти в Закавказье, Тбилиси, 1971.

СЕНТРОСИБИР, Сибир Советләринин Мәркәзи Ичраијјә Комитәси—1917—18 илләрдә Сибирин али совет органы. Сибир фәһлә, әскәр вә кәндли депутатлары Советләринин 1-чи гурултајында (1917, нојабр; Иркутск) сечилмишди. 2-чи гурултајдан (1918, феврал) сонра С.-ин нәзиндә һәрби, әмәк вә сәнаје, харичи ишләр, малијјә вә с. комиссарлыглар јарадылмышды. С. Сибирдә дахили вә харичи әксингилаба гаршы мүбаризәјә башчылыг етмишдир. Сибирдә Совет һакимијјәти деврилдикдән сонра, 1918 ил августун 28-дә С. ләғв олунду, үзвләри кизли фәалијјәтә кечдиләр.

СЕНТРОСОЈУЗ (ССРИ Истеһлак Чәмијјәтләринин Мәркәзи Иттифагы)—ССРИ истеһлак кооперасијасынын рәһбәр тәсәррүфат вә тәшкилат мәркәзи. Мүттәфиг респ.-ларын истеһлак чәмијјәтләри иттифагларыны бирләшдирир. 1917 илин сентјабрындан Истеһлак Чәмијјәтләринин Үмумрусија Мәркәзи Иттифагы, 1948 илдән исә индики адла адланыр.

С. кәнд зәһмәткешләринин вә к-зларын дурмадан артмагда олан тәләбатыны кетдикчә даһа долғун өдәмәк үчүн кәнддә тичарәти инкишаф етдирир, к.т. мәһсулларыны вә хаммалыны сатын алыр, һәмин мәһсулларын тичарәтини тәшкил едир, кәнддә ичтимаи иашәни кенишләндирир вә с. Али органы ССРИ истеһлак кооперасијасынын мүвәккилләр гурултајыдыр; гурултај С.-ун рәһбәр органларыны—Шура, Идарә һеј'әти, Тәфтиш Комиссијасыны сечир. Идарә һеј'әти С.-ун али ичра органыдыр. ССРИ истеһлак кооперасијасы дүнјанын ән бөјүк кооп. тәшкилатыдыр; 60 млн. нәфәр пајчы-үзвү бирләшдирир вә өлкә әһалисинин тәгр. јарысына тичарәт хидмәти көстәрир. 1982 илдә пәракәндә әмтәә дөвријјәси 79 (1974 илдә 56,3) млрд. манат олмушдур. 11-чи бешилликдә С.-ун әмтәә дөвријјәси 90 млрд. манатадәк (ССРИ пәракәндә әмтәә дөвријјәсинин 1/3-и) артачагдыр. Өлкәдә 60 нөвдән чох к.т. мәһсулу вә хаммалы тәдарүк едир. 1982 илдә 7,1 млрд. манатлыгдан чох халг истеһлакы маллары истеһсал етмишдир. С. шәхси һәјәтјаны тәсәррүфатлара бөјүк көмәк көстәрир. С. 1921 илдән *Бејнәлхалг Кооператив Алјансынын* үзвүдүр. Харичи өлкәләрин милли кооп. тәшкилатлары, һабелә мүхтәлиф фирмалары илә тичарәт әлагәси сахлајыр. Онун харичи тичарәт дөвријјәси тәгр. 2 млрд. манатдан чохдур (ССРИ харичи тичарәт дөвријјәсинин тәгр. 4%-и). 1300 адда мәһсул ихрач едир (1982).

СЕНТРОСОМ (лат. centrum; јун. kéntron—мәркәз нөгтәси + sôma — бәдән), сентросфер, сентроплазма —сентриоллары әһатә едән һүчејрә ситоплазмасынын саһәси. С.-да һүчеј-

рә органоидләри олмур. С. ситоплазманын галан һиссәсиндән сыхдыр. Ону микрурҝија әмәлијјаты васитәсилә узатмаг вә дартмаг олар. «С.» термини сентриолун синоними кими ишләдилирди.

СЕНТРОСФЕ́Р—бах *Сентросом.*

СЕНТУ́РИЈА (лат. centuria, centum—јүз)—1) е.ә. 6—2 әсрләрдә Гәдим Ромада вәтәндашларын һәрби сијаси бөлкүсү. Һәр С. халг јығынҹағында бир сәсә малик иди. Гәдим Ромада ҹәми 193 (е.ә. 3 әсрдән 373) С. вар иди. 2) Е.ә. 6—4 әсрләрдә Гәдим Ромада әсас тәшкилати гошун ваһиди. Бир гајда олараг 60 нәфәрдән (бә'зи һалда 30 нәфәр) ибарәт олурду. С.-нын башында *сентурион* дурурду.

СЕНТУРИО́Н (лат. centurio, centurionis)—Гәдим Рома ордусунда бөлмә командири; *сентуријанын*, манипуланын башчысы. Ҹәсур вә тәҹрүбәли дөјүшчүләрдән тә'јин олунурду. С.-лар сырави лежионерләрлә мүгајисәдә мүәјјән имтијазлара малик олуб сәрт низам-интизамын горунмасында бөјүк рол ојнајырдылар.

СЕНТ-ҺЕ́ЛЕНС (Saint Helens)—Б. Британијада, Мерсисајд графлығында шәһәр. Әһ. 189 мин (1979). Шүшә, кимја, әлван металлурҝија, машынгајырма, көмүр сәнајеси мүәссисәләри вар.

СЕНТ-ҸОН (Saint John)—Канадада, Нју-Брансуик әјаләтиндә шәһәр. Атлантик океаны саһилиндә порт. Әһ. 114 мин (1980; шәһәрәтрафы илә). Д.ј. ст. Ҝәмигајырма, селлүлоз-кағыз, нефт е'малы сәнајеси вар. 1635 илдә салынмышдыр.

СЕНТ-ҸОНС (Saint John's)—Антигуа вә Барбуда (1981 илә дәк *Антигуа*) дөвләтинин пајтахты, мүһүм шәһәри вә порту. Вест-Һиндд, Антигуа а.-ндадыр. Әһ. 32 мин (1980). Нефт мәһсуллары, ром, шәкәр истеһсал едилир. Туризм инкишаф етмишдир.

СЕНТ-ҸОНС (Saint John's)—Канаданын ш.-индә шәһәр. Атлантик океаны саһилиндә порт. Нјуфаундленд әјаләтинин инз.м. Әһ. 145 мин (1980). Балыг е'малы, нефт е'малы сәнајеси, гара металлурҝија вә ҝәми тә'мири мүәссисәләри вар. Балыг ову базасыдыр.

СЕНУРОЗЛАР — дырнаглы һејванларын, хүсусилә гојунларын вә бә'зи ҝәмиричиләрин һелминт хәстәлији. Һејванларын мүхтәлиф тохумаларында лентшәкилли гурдлар—сенурларын инкишафы илә характеризә олунур. Сенур, әсасән, бејиндә (серебрал С.), әзәләарасы бирләшдиричи тохумада вә дәриалты һүҹејрәләрдә локализә едилир. С.-ын төрәдичиләринин мәнбәји әтјејән һејванлар, әсасән, итләрдир. С. паразит јумурталары илә чиркләнмиш от вә су васитәсилә јолухур. Гојунлар серебрал сенурозу чох ағыр кечирир, һејван јемәкдән дүшүр, көрмүр, саатларла башыны ашағы салыб дурур, гыҹ олур, өлүр; буна д ә л и ҹ ә дә дејилир. М ү а л и ҹ ә с и ҹәрраһи үсулладыр (јалныз гијмәтли һејванлара аиддир). П р о ф и л а к т и к а с ы: хидмәт итләрини деһелминтизасија, саһибсиз итләри мәһв етмәк.

Әд: С а д ы х о в И. Ә., Азәрбајҹанда хәздәрили вәһши һејванларын һелминт фаунасы, Б., 1962.

СЕНУФОЛАР—Фил Диши Саһили Респ.-нын шм.-ында, Малинин ҹ.-ш.-индә вә Јухары Волтанын сәрһәд р-нларында јашајан халг. Үмуми сајы 2050 мин нәфәрдир (1978). Дилләри гур групуна аиддир. Әкинчилик вә малдарлыгла мәшғулдурлар. Гәдим дини е'тигадларыны сахламышлар; бир гисми мүсәлмандыр.

СЕПАРАДИ — Азәрб.ССР Ләнкәран р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 22 *км* шм.-г.-дә, Ләнкәран—Масаллы автомобил јолу кәнарында, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 2363 (1983). Әсас тәсәррүфаты чајбеҹәрмәдир. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногургу, тибб мәнтәгәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

СЕПАРА́СИЈА (лат. separatio—ајырма)—бәрк материалларын мүхтәлифҹинсли һиссәҹикләрдән ибарәт гарышыгларыны, мүхтәлиф сыхлыглы маје гарышыгларыны, емулсијаларыны, һабелә газ вә ја бухарда бәрк вә маје асылганлары ајырма просесләри. С.-дан фајдалы газынтыларын зәнкинләшдирилмәсиндә, газ сәнајеси, јејинти (мәс., гајмаг алмаг, сүдү тәмизләмәк үчүн) сәнајеси вә с.-дә истифадә едилир.

СЕПАРА́Т СҮЛҺ, б и р т ә р ә ф л и с ү л һ—мүһарибә апаран өлкәләр коалисијасына дахил олан дөвләтләрдән биринин мүттәфигләрин хәбәри вә разылығы олмадан дүшмәнлә бағладығы сүлһ. «С.с.» термини илк дәфә Биринҹи дүнја мүһарибәси дөврүндә алман коалисијасы өлкәләринин биртәрәфли сүлһ бағламаг ҹәһдләри заманы ишләдилмишдир.

СЕПАРА́ТОР (лат. separator—ајырыҹы)—*сепарасија* апараты. С.-ун мүхтәлиф типләринин иш принсипи гарышыгдакы компонентләрин физики хассәләринин (форма, күтлә, һиссәҹикләрин сыхлығы, сүртүнмә әмсалы, магнит вә електрик хассәләри вә с.) мүхтәлифлијинә әсасланыр. Емулсијаны ајырмаг, мајени шәффафлашдырмаг үчүн адәтән мәркәздәнгачма типли С.-дан (бах *Сентрифуга*), газлары механики үсулла тәмизләмәк вә онлардан бәрк, јахуд маје һиссәҹикләри ајырмаг үчүн газ С.-у, *сиклон* вә с.-дән истифадә едилир. С. јејинти, мә'дән вә кимја сәнајеләриндә, төкмә истеһсалатында вә газ мә'дәнләриндә тәтбиг олунур. Х.т.-нда магнит, јағ вә сүд С.-лары даһа чох јајылмышдыр. Јағ С.-у сүртҝү јағларыны вә сојудуҹу мајеләри тәмизләмәк, сүд С.-у исә сүдү тәмизләмәк, ону гајмаг вә үзсүз сүдә ајырмаг үчүндүр. Бах һәмчинин *Магнит сепарасијасы.*

СЕПАРА́ТОР, м а ш ы н г а ј ы р м а д а —дијирләнмә јатағында күрәҹикләри вә\ја дијирҹәкләри бир-бириндән ајырмаг үчүн үзәриндә јарыглар олан метал вә ја пластик күтләдән гуршаг. Адәтән С. штамплама јолу илә полад лентдән, бә'зән исә антифриксион материалдан (бүрүнҹ, тунҹ, алүминиум әринтиси вә с.) һазырланыр.

СЕ́ПИЈА (лат. sepios, јун. sēpia—мүрәккәббөҹәји)—ачыг-гәһвәји боја маддәси. Әввәлләр тәбии С. дәниз молјускунун сепија адланан кисәсиндән һазырланырды. 20 әсрдән рәнк чаларлығы мүхтәлиф олан акварел типли сүн'и С. бојасы алыныр. 18 әсрин орталарындан Авропада кениш јајылмыш график техникасы нөвү дә (Франсада О. Фрагонар вә б.) С. адланыр.

СЕПИОЛИ́Т (*сепија*+јун. lithos—даш; мүрәккәббөҹәјинин—сепијанын мәсамәли әһәнкли скелетинә охшадығындан, белә адландырылмышдыр), г у н б ј а р н и т —силикатлар синфинә аид кил минералы. Кимјәви тәркиби $Mg_4[Si_6O_{15}](OH)_2 \cdot 6H_2O$. Mg Fe^{2+} вә Fe^{3+} (ферросепиолит), Ni (никелсепиолит), Al (алүмосепиолит) вә с.-лә әвәз олуна билир. Хассәләринә көрә палыгорскитин аналогудур. С. сых вә чох јүнкүл агрегатлар («дәниз көпүјү») вә с. һалда тапылыр. Арид вә јарымарид иглим шәраитиндә торпагда, дәниз вә шор су һөвзәләриндә килли-карбонатлы чөкмә сүхурлар арасында, һәмчинин серпентинитләрин ашынмасындан әмәлә кәлир. Никеллә зәнкин нөвләри силикатлы никел филизләринә дахилдир.

СЕ́ПИР (Sapir) Едуард (26.1.1884, Алманија, Лауенбург—4.2.1939, АБШ, Коннектикут штаты, Нју-Һејвен)—американ дилчиси, етнолог. Америка инҹәсәнәт вә елмләр академијасынын үзвү (1904), Чикаго (1927—31), Јел (1931 илдән) ун-тләринин проф., АБШ Дилчилик (1933) вә Антрополокија (1938) ҹәмијјәтләринин президенти олмушдур. Үмуми дилчилијә вә *һинди дилләринә* даир әсәрләрин мүәллифидир. С.-ин дилчилик ҝөрүшләри мүасир *структурализмин* инкишафына ҝүчлү тә'сир ҝөстәрмишдир. Дилләрин орижинал тиположи тәснифатыны вермиш, антрополокија вә дилчиликдә иргчи нәзәријјәләрин әлејһинә чыхмышдыр. *Етнолинквистиканын* баниләриндәндир.

Ә с ә р и: Язык, пер. с англ., М.—Л., 1934.

СЕ́ПСИС (јун. sēpsis—иринләмә) — һејван вә инсанда иринтөрәдән микроорганизмләрин вә онларын токсинләринин ган вә тохумалара дүшмәсиндән төрәјән ағыр инфексион хәстәлик. Төрәдичиләри: чох вахт стрептококклар, стафилококклар, бә'зән пневмококклар, бағырсаг чөпләри вә с. С., әсасән, јара, јахуд илтиһаби просесин ағырлашмасыдыр; инсанларда С. операсија, ағыр хәстәликләр, чохлу ганитирмә, пис гидаланма нәтиҹәсиндә организмин мүдафиә габилијјәтинин зәифләмәсиндән төрәнир. Инфексија мәнбәји јаранын иринләмәси, јахуд јерли иринли хәстәликләрин ағырлашмасы—ҹәрраһи С.; доғуш вә абортдан сонракы ағырлашмалар—мама-кинеколожи С.; сидик-ҹинсијјәт органларынын иринли просесләри—уросепсис; ағызбошлуғунун кәскин, јахуд хроник иринли хәстәликләри—ағызбошлуғунун С.-и вә с. баш верә биләр. С. јерли әламәтләрлә башлајыр: үмуми әзкинлик, башағрысы, шишкинлик, темп-р (39—40°C) вә с. С. кәскин, јарымкәскин вә хроник олур. Јенидоғулмушларда С. төрәндикдә гусма, исһал баш верир, тез арыглајыр, дәринин еластиклији итир вә гуру олур, чох вахт ҝөбәк наһијәсиндә јерли иринләмә, дәрин флегмоналар вә абсес мүшаһидә олунур.

М ү а л и ҹ ә с и: инфексијалара гаршы мүбаризә апармаг (антибиотикләр, сулфаниламид препаратлары вә с.), организмин мүгавимәтини артырмаг (јүксәк калорили гидалар, ганкөчүрмә вә с.).

Әд.: Пропедевтика внутренних болезней, под ред. В. Х. Василенко, А. Л. Гребнева, М., 1982; Б е л о к у р о в Ю. Н., Г р а м е н и ц к и й А. Б., М о л о д к и н В. М., Сепсис, М., 1983.

СЕПТАККО́РД, м у с и г и д ә—дөрд сәсдән ибарәт аккорд. С.-ун сәсләри әсас вәзијјәтдә терсијаларла дүзүлүр.

Үч дөнмәси вар: квинтсекстаккорд, терсквартаккорд, секундаккорд. Сәсләринин тәркибинә көрә С. бөјүк вә кичик олур. 3 кичик терсијадан ибарәт С. эксилдилмиш С. адланыр. Доминант вә субдоминант функсијалы С.-лар даһа чох јајылмышдыр: доминантсептаккорд ($Д_7$ вә ја V_7) вә онун дөнмәләри, апарычы С. (натурал мажорун 7-чи пәрдәсиндән гурулан кичик—јарыәксилдилмиш С., һармоник мажор вә минорда исә эксилдилмиш С.), еләчә дә субдоминант функсијасына мәнсуб 2-чи пәрдәдән гурулан С. (хүсусилә онун биринчи дөнмәси).

СЕПТЕ́Т (алм. Septett, лат. sēptem—једди)—једди ифачыдан ибарәт мусиги ансамблы, еләчә дә бу ансамбл үчүн јазылмыш мусиги әсәри.

СЕ́ПТИК (инк. septic; јун. septikós—чүрүмүш, иринли)—аз мигдарда (күндә 25, бә'зән исә 50 *м*^{3}-дәк) мәишәт чиркаб суларыны тәмизләмәк үчүн гурғу. 1—3 камерасы олан үфүги типли јералты дурулдучудан ибарәтдир. С.-дән механики е'малдан кечирилмиш маје сонра хүсуси тәмизләмә саһәләринин јералты сүзкәчләри, јахуд гумчынгыл сүзкәчләриндән кечәрәк биоложи тәмизләнир.

СЕПТИК ЗАҺЫЛЫГ ХӘСТӘЛИКЛӘРИ, з а һ ы л ы г х ә с т ә л и к л ә р и—заһылыг дөврүндә баш верән инфексион хәстәликләр. Ағыр доғушларда инфексија төрәдичиләри чинсијјәт јолларына дүшүр. Просес ушаглығын, ушаглыг бојнунун вә ушаглыг јолунун илтиһабы илә башлајыр. С.з.х. просесин ағырлығына вә јајылма дәрәчәсинә көрә бир нечә дөврә бөлүнүр: илтиһаби просесин доғуш јаралары наһијәсиндә һүдудланмасы (доғушдан сонра ендометрит, доғушдан сонра хора); просесин доғуш јараларындан кәнара јајылмамасы (ушаглыға јахын һүчејрәләрин, ушаглыг артымларынын илтиһабы, ушаглыг веналарынын вә с.-нин тромбофлебити); инфексија ағырлығына көрә јајылма просесинә бәнзәјир (перитонит, септик шок); инфексијанын јајылмасы (сепсис). Ушаглығын инфексион зәдәләнмәләринә (ендомиометрит) даһа чох тәсадүф олунур. Хәстәлик доғушдан 3—4 күн сонра башлајыр; әзкинлик, зәифлик, темп-р, гарында ағры, ифразатын чохалмасы вә с. әламәтләр олур. Хәстәлик 10—12 күн чәкир. Хәстәлик јајылдыгда артымлар зәдәләнир, *салпингоофорит* баш верир. Заһылыг дөврүндә чох вахт маститә тәсадүф едилир. Септик ендотоксин шок С.з.х.-нин хүсуси формасыдыр. Хәстәлик бағырсаг чөпләри групундан олан микробларын гана кечмәсиндән баш верир. Микробларын парчаланмасындан ендотоксин ифраз олунур, нәтичәдә хәстәдә шок вәзијјәти јараныр. Чох вахт кәскин бөјрәк чатышмазлығына сәбәб олур. М ү а л и ч ә с и хәстәхана шәраитиндә апарылыр; сакитлик, антибиотикләр, сулфаниламидләр, организмин мүгавимәтини артыран маддәләр, антикоагулјантлар вә с. Диффуз перитонитдә чәрраһи мүдахилә. П р о ф и л а к т и к а с ы: доғум евләриндә санитарија-кикијена режиминә риајәт етмәк, тибб ишчиләри арасында басилкәздирәнләри ашкар етмәк, хәстәләрин вахтында мүаличәси вә с.

Әд.: Ежегодник по акушерству и гинекологии, пер. с англ., под ред. Г. М. Савельевой, М., 1981.

СЕ́ПТИМА (лат. septima—једдинчи), м у с и г и д ә—једди пәрдә һәчминдә *интервал*. 7 рәгәми илә ишарә олунур. Бөјүк С. ($5^1/_2$ тон), кичик С. (5 тон), эксилдилмиш С. ($4^1/_2$ тон), артырылмыш С. (6 тон); енһармоник халис октаваја бәрабәрдир. 3) Сәс дүзүмүнүн 7-чи пилләси. 3) Септаккордун јухары тону.

СЕПТИ́МИ СЕВЕР Лүтси (Lucius Septimius Severus) (11.4.146—4.2.211) — Рома императору [193—211]; *Северләр* сүлаләсинин баниси. С.С. дахили сијасәтиндә имтијаз вердији әскәрләрә архаланмыш, сенаторлар әлејһинә ардычыл хәтт јеритмиш, көркәмли һүгугшүнасларын, һәмчинин һәрбчиләрин дахил олдуғу император шурасынын көмәји илә дөвләти идарә етмишдир. С.с.-ин дөврүндә веркиләрин, ичбари мүкәлләфијјәтләрин *сенз* системи тәтбиг олунмушду.

СЕРАДЕ́ЛЛА (Ornithopus)—пахлалылар фәсиләсиндән битки чинси. 8 нөвү мә'лумдур. Португалија, Испанија, Шимал-Гәрби Африкада битир. Гәрби Авропада вә Русијада 19 әсрин ахыры, 20 әсрин әввәлләриндән бечәрилир. ССРИ-дә 3, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 1 нөвү—ә к и н С.-сы (O. sativus) вар. Көкү чохшахәли, јарпаглары тәкләләкварыдыр. Хырда, ачыгчәһрајы чичәкләри бир јердә гыса салхым әмәлә кәтирир. Буғумлу пахла мејвәси гуш бармағына охшадығы үчүн С.-ны бә'зән г у ш а ј а ғ ы да адландырырлар. ССРИ-дә јем биткиси кими бечәрилир, һәмчинин нөвбәли әкин системиндә јашыл күбрә кими истифадә едилир. Силос үчүн јарарлыдыр. Балверән биткидир.

СЕРА́ДЗ (Sieradz)—Полшада шәһәр. Серадз војеводалығынын инз. м. Әһ. 23 мин (1977). Тохучулуг, машынгајырма сәнајеси вар.

СЕРА́ДЗ ВОЈЕВОДАЛЫҒЫ (Województwo Sieradskie)—Полшада инзибати ваһид. Саһ. 8,5 мин *км*^{2}. Әһ. 612 мин (1978). Инз.м. Серадз ш.-дир. Әсасән, аграр р-ндур. Әразисинин тәгр. 3/4-үнү к.т. торпаглары тәшкил едир. Әтлик-сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Човдар, картоф әкилир. Тохучулуг, машынгајырма вә семент сәнајеси вар.

СЕРАКО́ВСКИ (Sierakowski) Зыгмунт (Сикизмунд) (30.5.1826, Волын губ., Лутски гәзасы, Лисовоје к.—27.6.1863, Вилнүс)—Полша, Русија вә Литва ингилаби азадлыг һәрәкаты хадими. 1845 илдән Петербург ун-тиндә охумуш, 1859 илдә Баш Гәраркаһ академијасыны битирмишдир, Т. Г. Шевченко, Н. Г. Чернышевски, Н. А. Добролјубов, А. И. Кертсен, Н. П. Огарјов, Ч. Гарибалди б. илә јахындан таныш олмуш, «Современник»лә әмәкдашлыг етмишдир. 1857 илдә Петербургда, әсасән забитләрдән ибарәт олуб сосиал, милли вә дини зүлмә гаршы, буржуа-демократик дәјишикликләри, азад вә мүстәгил Полша уғрунда мүбаризәни гаршыја башлыча мәгсәд гојмуш ингилаби дәрнәк јаратмышды. 1862 илдә гызғын ингилаби фәалијјәтә гошулмуш, декабрда исә она Полша милли азадлыг һәрәкаты рәһбәрлији тәрәфиндән Жемајтијадакы (Литванын шм.-г.-и) үсјанчы гүввәләрин һәрби рәиси вәзифәси һәвалә олунмушду. 1863 илин әввәлләриндә Вилнүсә көчмүш, Ковеншинада үсјанчылардан ибарәт бөјүк һәрби бирләшмә јаратмышды. 1863 илин јазында дөјүшләрин бириндә јараланараг әсир дүшмүш вә сәһра мәһкәмәсинин һөкмү илә дара чәкилмишдир.

СЕРА́М (Ceram)—Малајја архипелагында адаларарасы дәниз. Серам, Буру, Сула, Оби, Мисоол вә Јени Гвинеја а-ры арасындадыр. Саһ. 161 мин *км*^{2}, сујунун һәчми 173 мин *км*^{3}, орта дәринлији 1074 *м*, макс. дәринлији 5319 *м*-дир. Сујун орта иллик темп-ру 27—28°С, дузлулуг $34^0/_{00}$-дир. Јарымсуткалыг габармалар (һүнд. 1,7—2,3 *м*) олур.

СЕРА́М (Ceram)—Малајја архипелагында, Молукк а-ры групунда ада. Индонезија әразисидир. Саһ. 17,1 мин *км*^{2}. Әһ. тәгр. 100 мин (1971). Релјефи дағлыгдыр. Макс. һүнд. 3019 *м* (Бинајја д.). Саһилбоју енсиз овалыг золағыдыр; јахынлығында мәрчан рифләри вар. Иглими рүтубәтли екваториалдыр. Иллик јағынты 2000—4000 *мм*-ә гәдәрдир. Сых рүтубәтли тропик, ч.-да муссон мешәләри, кокос палмасы, әдвијјат, гәһвә, какао, манго плантасијалары вар. Балыгчылыг инкишаф етмишдир. Вахај порту С.-ын шм. саһилиндәдир.

СЕРА́ПИС, С а р а п и с—Мисирдә еллин дөврүндә баш аллаһ. С.-ә ситајиш Мисирдә I Птолемеј [е.ә. 305—283] тәрәфиндән мүәјјән олунмушду. Мисирлиләр С.-и *Осирислә*, бә'зән мүгәддәс өкүз Апислә, јунанлар Зевслә ејниләшдирирдиләр. С.-ә ситајиш башга еллинист дөвләтләриндә дә јајылмышды.

СЕРАТИТЛӘР (Ceratitida)—нәсли кәсилмиш башыајаглы молјусклар дәстәси. Перм—Триасда јашамышлар. 400-дәк чинси олмушдур. Триас чөкүнтүләринин стратиграфијасы үчүн С.-ин әһәмијјәти вар.

СЕРАТОДЛАР (Ceratodidae)—*икитәнәффүслүләр* јарымсинфиндән балыг фәсиләси. Јеканә мүасир нүмајәндәси бујнуздишдир.

СЕРАТО́ЗАВРЛАР (Ceratosaurus)—тероподлар јарымдәстәсиндән нәсли кәсилмиш сүрүнәнләр чинси. Бурун сүмүјүнүн үстүндә бөјүк кәлә-көтүр чыхынты олмушдур; көрүнүр ки, бу бујнузун әсасы имиш. Бир нөвү—С. nasicornis мә'лумдур. Икиајаглы ири (һүнд. 3 *м*-дәк) јыртычы олуб. Скелети Шимали Американын (АБШ, Колорадо) Үст Јура чөкүнтүләриндә тапылмышдыр.

СЕРАФИМО́ВИЧ (тәхәллүсү, әсл фамилијасы П о п о в) Александр Серафимович (19.1.1863, индики Ростов вил., Тсимлјански р-ну, Нижнекурмојарскаја стансијасы—19.1.1949, Москва)—рус совет јазычысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943). 1918 илдән Сов.ИКП үзвү. Петербург ун-тинин физика-ријазијјат факүлтәсиндә охумушдур (1883—87). А. И. *Улјанов* вә онун достларынын иши илә әлагәдар һәбс едиләрәк (1887), Архангелск губ.-на сүркүн олунмушду. «Очеркләр вә һекајәләр» (1901) адлы илк китабынын нәшриндән сонра Москваја көчмүш, М. Горки илә таныш олмуш, «Знаније» нәшријјатында әмәкдашлыг етмишдир. «Матәм маршы», «Талан»,

«Кечә вахты», «Преснјада» һекајә вә очеркләриндә Русијада 1905—07 илләр ингилабы һадисәләри әксини тапмышдыр. «Сәһрада шәһәр» (1912) романында Русијада капитализмин тарихи бәдии чәһәтдән умумиләшдирилмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны алгышламыш, «Правда»нын һәрби мүхбири кими Вәтәндаш мүһарибәси чәбһәләриндә олмушдур. В. И. Ленин С.-ин һәрби публисистикасыны јүксәк гијмәтләндирмишдир. Вәтәндаш мүһарибәсиндән бәһс едән «Дәмир ахын» (1924) романы сосиалист реализминин илк көркәмли нүмунәләриндәндир. Коллективләшмәјә даир очеркләр («Дон чөлләриндә», 1931), совет халгынын Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндәки гәһрәманлығыны тәрәннүм едән публисистик мәгаләләр јазмышдыр. ССРИ Јазычылар Иттифагынын тәшкилатчыларындан олмушдур. Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Дәмир ахын, Б., 1956; Үч дост. Һекајәләр, Б., 1977; Собр. соч., т. 1—7, М., 1959—60; Собр. соч., т. 1—4, М., 1980.

Әд.: Рәфили М., А. Серафимович. Һәјат вә јарадычылығы. Б., 1933; Ибраһимов И., Бөјүк јарадычылыг јолу, «Азәрбајчан», 1963, № 1; Рус совет әдәбијјаты тарихи, Б., 1976; Хигерович Р. И., Путь писателя, 4 изд., М., 1981.

СЕРАФИМО́ВИЧ (1933 иләдәк Усть-Медведицкаја станитсасы) — РСФСР Волгоград вил.-ндә шәһәр. Серафимович р-нунун мәркәзи. Дон чајында кәми дајаначағы. Јағ з-ду; к.т.-нын механикләшдирилмәси техникуму, А. С. *Серафимовичин* әдәби-хатирә музеји вар.

СЕ́РБЕР, Кербер (Kérberos)—гәдим јунан мифолокијасында јералты сәлтәнәтин кириш гапысыны горујан илангујруглу, үчбашлы әчаиб көпәк.

СЕ́РБИJА (Србија), Сербија Сосиалист Республикасы (Социјалистичка Република Србија)— Југославијада (ЈСФР) респ. Тәркибинә Војеводина вә Косово мухтар өлкәләри дахилдир. Југославијанын шм.-ш. һиссәсиндә, әсасән, Дунај чајы һөвзәсиндәдир. Саһ. 88,4 мин $км^2$. Әһ. 9,3 млн. (1981). Пајтахты Белград ш.-дир.

Дөвләт гурулушу. С. ЈСФР-ин тәркибиндә сосиалист респ.-дыр. Гүввәдә олан конститусијасы 1974 илдә гәбул едилмишдир. Али һакимијјәт органы 3 палаталы (Бирләшмиш әмәк вечеси, Ичтимаи-сијаси вече вә Ичмалар вечеси) респ. Скупшинасыдыр. Респ. һөкумәти Ичра вечесидир.

Тәбиәт. Әразинин чох һиссәсини Сербија јајласы вә Шәрги Сербија д-ры тутур. Шм.-да Орта Дунај дүзәнлији, ч.-да кениш Косово чөлү вә Метохија чөкәклији јерләшир. Макс. һүнд. 2764 *м* (Кораби силсиләсиндә). Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда дүзәнликдә 0-дан —1°С-јәдәк, ијулда 18—23°С, иллик јағынты 500—1000 *мм*-дир. Әсас чајы Дунај вә онун голлары Сава, Тиса, Моравадыр. Әразинин 1/4-и мешәләрдир (әсасән фысдыг).

Тарихи мә'лумат. С. әразисиндә гәдимдә иллиријалылар, фракијалылар, келт тајфалары јашамышлар. Е.ә. 229 илдә башлајан Рома ишғаллары јерли тајфаларын романлашмасына сәбәб олду. 6—7 әсрләрдә бурада славјанлар мәскән салмышдылар. 12 әсрдә ири феодал дөвләти мејдана кәлмишди. *Косово вурушмасындан* (*1389*) сонра С. Османлы һөкмранлығына кечди. *Сербија үсјанлары* (*1804—13*, *1815*) Серб дөвләтинин јенидән бәрпасы јолунда мүһүм аддым олду. 1830—33 илләрдә С. мухтар кнјазлыға чеврилди. Берлин конгресинин (1878) гәрары илә С. там мүстәгиллик әлдә едиб разисини хејли кенишләндирди. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән (1914—18) сонра, 1918 илин декабрында кечмиш Австрија-Мачарыстан империјасына дахил олан әксәр Чәнуби славјан әразиләринин С. илә бирләшмәси нәтичәсиндә ваһид Сербләрин, Хорватларын вә Словенләрин Краллығы (1929 илдән Југославија) јаранды. 1941 илдә С.-ны фашист Алманијасы ишғал етди. Белградда ојунчаг «Серб һөкумәти» јарадылды. 1941 ил ијулун 7-дә Југославија Коммунист Партијасынын (ЈКП) рәһбәрлији илә С.-да башланмыш азадлыг мүһарибәси Југославијада Халг Азадлыг мүһарибәсинин (1941—45) кенишләнмәсиндә мүһүм рол ојнады. 1944 илин октјабрында Совет Ордусу вә Југославија Халг Азадлыг Ордусу С.-ны азад етдиләр. 1945 илин нојабрында С. халг респ. кими Југославија тәркибинә дахил олду. Југославија вә С. конститусијаларына әсасән (1963 вә 1974) С. ЈСФР тәркибиндә сосиалист респ.-дыр.

Тәсәррүфат. С. Југославија милли кәлиринин тәгр. 2/5-сини, сәнаје мәһсулунун 1/3-ини верир. Ағыр сәнаје саһәләри (енеркетика, мә'дән, гара вә әлван металлуркија, машынгајырма) инкишаф етмишдир. Енеркетикасы јерли гонур көмүрә вә лигнитә әсасланыр. Ири СЕС-ләр (о чүмләдән Дунај чајында, ССРИ-нин көмәји илә Дәмир Дарваза р-нунда тикилмиш) вар. Нефт, даш көмүр, мис, гурғушун-синк филизләри вә с. чыхарылыр. Кимја вә нефт-кимја сәнајеси инкишаф етдирилир. Машынгајырма мүәссисәләриндә електротехника вә електроника мәһсуллары, к.т. машынлары, мә'дән аваданлығы, миник вә јүк автомобилләри истеһсал олунур. Инкишаф етмиш тохучулуг, дәри, ајаггабы, јејинти сәнајеси вар. С. Југославијанын әсас к.т. р-нудур. Тахылчылыг, һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Нәгл.-нда д.ј.-лары (уз. тәгр. 4 мин *км*) әсас јер тутур. Чај нәгл. вар (Дунај, Сава). Крк а.-ндан чәкилмиш (1979) «Адриатика» нефт кәмәри С. әразисиндә (Панчево ш.-ндә) гуртарыр. Портлары: Белград, Нови-Сад, Смедерово. Ән ири аеропорту Белграддадыр (Сурчин).

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. С.-да 4 ун-т вар (ән бөјүјү *Белград университети*). Елми идарәләрин чоху Белграддадыр. Респ.-нын али елми идарәси С. Елмләр вә Инчәсәнәт Академијасыдыр. Ун-тләрин нәздиндә дә елми идарәләр вар. Белградда нәшр олунан «Борба» (1922), «Политика» (1904), «Комунист» (1925) вә с. мәркәзи гәзетләрлә јанашы, Нови-Садда серб-хорват дилиндә «Дневник» (1942), мачар дилиндә «Мађар со» (1944), албан дилиндә «Рилиндја» (1945) вә с. күндәлик гәзетләр чыхыр. С.-да 40-дан чох радиостансија ишләјир. Белград, Приштин вә Нови-Садда телевизија мәркәзләри вар. С.-да Врнјачка-Бања, Нишка-Бања балнеоложи курортлары фәалијјәт көстәрир.

Әдәбијјат. С. әдәбијјатынын көкү *Кирилл вә Мефоди* гардашлары вә онларын тәләбәләринин фәалијјәти илә бағлыдыр (9 әсрин 2-чи јарысы). Орта әсрләр әдәбијјаты дини-дидактик сәчијјә дашымышдыр: Мирослав инчили (12 әср). 12 әсрин сону—15 әсрин әвәлләриндә илк серб јазычылары Савва вә Стефан Первовенчаны гардашлары, Доментиан, Константин Костенчески вә б. јашајыб јаратмышлар. 15 әсрин сону—16 әсрин әвәлләриндә серб дилиндә китаб чапы мејдана кәлди. 18 әсрин 2-чи јарысында Маарифчилик идејалары јајылды (З. Орфелин, Ј. Раич). Д. Обрадович дүнјәви әдәбијјатын, Ј. Стери-Попович реалист комедијалары илә милли театрын әсасыны гојмушлар. С. әдәбијјатында романтизмин баниси В. С. *Карачич* вә онун давамчылары П. *Негош*, Ђ. Јакшич, Л. Костич, Ј. *Змај* вә б. вәтәнпәрвәр руһлу әсәрләр јазмышлар. 19 әсрин 60—70-чи илләриндә реализм тәшәккүл тапды (С. Маркович, М. Глишич, Л. Лазаревич, Ј. Веселинович, Ј. Игнатович вә б.). Пролетар әдәбијјатынын тәшәккүлү К. Абрашевичин ады илә бағлыдыр. 20 әсрин 20—30-чу илләриндә әдәбијјатда «сосиал реализм» даһа да күчләнди (Р. Зогович, Б. *Нушич*, Ђ. Попович, О. Давичо, А. Вучо вә б.). 50—60-чы илләрдән халг азадлыг мүһарибәси, ингилаб вә јени һәјат гуручулуғу мөвзулары әдәбијјатда әсас јер тутду (Р. Зогович, Д. Максимович, И. *Андрич*, Б. Чопич, М. Лалич, Е. Кош вә б.). Бах һәмчинин *Југославија Сосиалист Федератив Республикасы. Әдәбијјат.*

Тәсвири сәнәт вә ме'марлыг. С. әразисиндә Неолит дөврүнә (е.ә. 5—3-чү минилликләр) аид абидәләр ашкар едилмишдир. Е.ә. 2 әср—ерамызын 4 әсриндә Синкидунум (индики Белград), Наиссус (индики Ниш) һәрби дүшәркәләри салынмыш, бурада ичтимаи биналар, сарај вә термләр тикилмишдир. Орта әсрләрдә тичарәт јоллары үстүндә галалар салынырды. 14 әсрин 1-чи јарысында С. ме'марлығына Бизанс мәдәнијјәтинин тә'сири күчләнмишди (Грачанитса монастырынын 5 күнбәз-

Косово Мухтар өлкәсинин Приштина шәһәри јахынлығындакы Грачанитса монастырынын 5 күнбәзли Благовешшеније килсәси. 1315—21.

ли килсәси, 1315—21). 15 әсрин 2-чи јарысындан түркләр С. шәһәрләриндә мәсчид, минарә, карвансара, өртүлү базар вә һамамлар тикмишләр. 18 әсрдә бојакарлыгда (икона вә портретләр) барокко (Т. Крачун) вә рококо (Т. Чешлјар) үслубларынын тә'сири күчлү олмушдур. 19 әсрдә мүнтәзәм шәһәрсалма елементләри јаранмыш, јерли ме'марлыг ән'әнәләри вә Авропа еклектикасы руһунда биналар тикилмишдир. 20 әсрин 1-чи јарысында ме'марлыгда «модерн» үслубу инкишаф етмишди (Белградда «Москва» меһманханасы, 1906, ме'мар Ј. Илкич). 1945 илдән сонра С.-да кениш тикинти ишләри апарылмыш, јени јашајыш р-нлары вә ичтимаи биналар тикилмишдир. Рәссамлардан Андрејевич-Кун, М. Челебонович, Б. Илич вә б.-нын әсәрләриндә милли азадлыг мүбаризәси вә социализм гуручулуғу әкс олунур.

Мусиги. Серб маһныларынын јајылмасында гусларларын (муғәнни-дастанчы) ролу олмушдур. Ј. Шлезинкер, Н. Чуркович (19 әсрин орталары) илк С. бәстәкарларыдыр. Милли мусиги мәдәнијјәтинин тәшәккүлү вә инкишафында бәстәкар, пианочу К. Станковичин, Ј. Маринкович вә С. *Мокранјацын* мүһүм хидмәти вар. «Чадукәр гыз» (тамашасы 1882, Д. Јенко) илк серб опереттасы, «Милош Обиличин евләнмәси» (1902, Б. Јоксимович) илк милли операдыр. 1899 илдә Белградда илк мусиги мәктәби ачылмыш, 1920 илдә Милли театрда мүстәгил опера, 1922 илдә исә балет труппалары јарадылмышдыр. С. бәстәкарларындан М. Ристич, Л. Марич, В. Мокранјас Д. Радич, П. Озкијан вә б., дирижорлардан Ж. Здравкович, Б. Бабич, Д. Миладинович, муғәнниләрдән М. Чангалович, В. Хејбал, А. Маринкович, Н. Митич, пианочу З. Марасович, В. Шкарка, скрипкачы Л. Марјанович вә б. даһа мәшһурдурлар.

Театр. Серб театры һаггында илк мә'лумат 13 әсрә аиддир. 1825 илдә Нови-Садда һәвәскар труппа «Чар V Урошун өлүмү» (С. Стефанович) адлы илк серб пјесини тамашаја гојмушдур. 19 әсрин 40-чы илләриндә сәјјар труппалар вә илк даими театрлар мејдана кәлмишдир. Нови-Сад (1861) вә Белградда (1868) милли театрларын ачылмасы С. театрынын инкишафында јени мәрһәлә иди. 1920—30-чу илләрдә реж. Б. Гавелланын фәалијјәти мүһүм әһәмијјәт кәсб етмиш, актјорлардан М. Таборскаја, П. Павлович, М. Милошевич вә б. танынмышлар. Мүасир театр хадимләри: реж. Х. Клајн, Б. Борозан, Б. Ступитса, Б. Ханауска, Д. Чуркович, актјорлардан С. Северова, Д. Милутинович, К. Јованович, Л. Раваси, Д. Шокитса, М. Радакович вә б.

Әд.: История Югославии, т. 1—2, М., 1963; Алешина Л. С., Яворская Н. В., Искусство Югославии. Очерки, М., 1966; Бодрин В. В., Авдеичев Л. А., Югославия. Экономико-географическая характеристика, М., 1970; Грачев В. П., Сербская государственность в X—XIV вв., М., 1972; История зарубежного театра, ч. 2, М., 1972; Белоусов В. Н., Современная архитектура Югославии, М., 1973.

СЕ́РБИЈА ҮСЈАНЛАРЫ (1804—13, 1815)—серб халгынын Османлы һөкмранлығына вә јерли феодаллара гаршы милли азадлыг үсјанлары. Биринчи Сербија үсјаны 1804 илин февралында Белград пашалығында башланмыш вә Серб дөвләтинин мүстәгиллијини бәрпа етмәк јолунда мүһүм аддым олмушду. Рәһбәри Гара Кеорки иди. Үсјан кедишиндә түрк феодалларынын торпаглары серб кәндлиләринин әлинә кечди. Русијанын тәзјиги алтында Османлы империјасы Сербијаја дахили өзүнүидарә һүгугу верәчәјини вә'д етсә дә, 1813 илин јајында гошун јеридәрәк јенидән Сербијада султан һакимијјәтини бәрпа етди.

Икинчи Сербија үсјаны да әслиндә биринчинин давамы олуб Османлы ағалығына гаршы чеврилмишди. Рәһбәри Милош Обренович иди. Русија тәрәфиндән фәал мүдафиә олунан үсјанчылар бу дәфә мүһүм гәләбә газандылар. Үсјан Сербијанын дахили мухтаријјәт һүгугу (19 әсрин 30-чу илләри) алмасы үчүн зәмин јаратды.

Әд.: Первое сербское восстание 1804—1813 гг. и Россия, кн. 1—2, М., 1980—82.

СЕРБЛӘР — Југославијада милләт. Тәгр. 9,6 млн. нәфәрдирләр (1978). Сербијада (6 млн.-дан чох), Боснија вә Һерсеговинада (1,4 млн.), һабелә Хорватијанын ш. р-нларында, Македонијада вә с., харичдә әсасән, Румынија вә Мачарыстанда, һәмчинин АБШ-да јашајырлар. *Серб-хорват дилиндә* данышырлар. Диндарлары әсасән христиандыр: бир гисми мүсәлмандыр. С.-ин ады илк дәфә 9 әср мәнбәләриндә чәкилир. С. 9—14 әсрләрдә халг кими, 19 әсрин 3-чү рүбүндә исә милләт кими формалашмышлар. С.-ин тарихи, игтисадијјаты вә мәдәнијјәти һаггында бах *Сербија, Југославија* мәгаләләринә.

СЕРБЛӘРИН, ХОРВАТ ВӘ СЛОВЕНЛӘРИН КРАЛЛЫҒЫ (СХС Краллығы)—Австрија-Мачарыстан империјасынын сүгутундан (1918 илин пајызы) сонра азад олунмуш Чәнуби славјан торпагларынын (Хорватија Словенија, Боснија вә Һерсеговина, Далмасија, Војеводина) Сербија краллығы илә бирләшмәси нәтичәсиндә 1918 ил декабрын 1-дә јаранмыш дөвләтин рәсми ады (1929 илдән Југославија).

СЕРБ-ХОРВАТ ДИЛИ—*сербләрин, хорватларын, черногоријалыларын* вә Боснија мүсәлманларынын дили. *Славјан дилләринин* ч. групуна дахилдир. С.-х.д.-ндә 15 млн.-дан чох адам данышыр (1975). 3 әсас диалектә (Штокав, Чаков вә Кајкав) бөлүнүр. Исим, сифәт вә әвәзликләр, һабелә сајларын бир гисми һалланыр. Фе'лин 4 кечмиш заман формасы вар. Кирилл вә гисмән дәјишдирилмиш латын әлифбасындан истифадә едилир. Гәдим абидәләри 12 әсрә аиддир. Мүасир әдәби дил 19 әсрин 1-чи јарысында Штокав диалекти әсасында тәшәккүл тапмышдыр.

Әд.: Гудков В. П., Сербохорватский язык, М., 1969; Славянские языки, М., 1977; Иванович С., Петранович И., Русско-сербскохорватский словарь, 5 изд., М., 1981.

СЕРВА́Ж (фр. servage, лат. servus—көлә, гул)—орта әсрләрдә Гәрби Авропа өлкәләриндә кәндлиләрин феодалдан асылылығынын бир нөвү. Кәндлиләрин мүлки вә тәсәррүфат һүгугларынын даһа да мәһдудлашдырылмасы илә фәргләнирди. 14 әсрин 2-чи јарысы—15 әсрләрдә Гәрби Авропанын бир сыра өлкәсиндә баш верән халг үсјанлары нәтичәсиндә 15 әсрдә С.-ын ләғви әмтәә-пул мүнасибәтләринин инкишафына сәбәб олду. 16—18 әсрләрәдәк бә'зи кеәридә галмыш р-нларда сахланмышды.

СЕРВА́НТЕС Сааведра (Cervantes Saavedra) Микел де (хач сујуна салынмыш 9.10.1547, Алкаладе-Енарес—23.4.1616, Мадрид) —испан јазычысы.

Јохсул чәррaһ аиләсиндә доғулмушдур. 1571 илдә Лепанто јахынлығында Испанија донанмасы илә Түркијә ескадрасы арасындакы дөјүшдә иштирак етмиш, јараланмыш, сол голу һәрәкәтдән галмышды. Вәтәнә гајыдаркән, дәниз гулдурлары тәрәфиндән әсир тутулмуш вә гул кими Әлчәзаир пашасына сатылмышды. 5 илдән сонра миссионерләр тәрәфиндән сатын алынараг азад едилмиш, Мадридә гајытмышды. Бир мүддәт верки јыған мә'мур ишләмиш, сахта иттиһама әсасән 3 дәфә һәбс чәзасына мәһкум едилмиш, мәшһур «Ламанчлы Дон Кихот» романыны да һәбсханада гәләмә алмаға башламышды. Јарадычылығынын илк дөврүндә сонет вә елекијалар јазмышдыр. «Галатеја» (нәшри 1585) пасторал романы, «Нумансија» (1582, нәшри 1784) вәтәнпәрвәрлик фачиәси испанларын Рома ишғалчыларына гаршы гәһрәманлыг мүбаризәсиндән бәһс едир. «Ибрәтамиз новеллалар» (1613) китабында капиталист мүнасибәтләринин јаранмасы, һабелә орта әср әхлагынын ифласы әксини тапмышдыр. Милли драматуркија ән'әнәләринә әсасланан «Сәккиз комедија вә сәккиз интермедија» (1615) топлусунда 17 әср задәкан һәјаты сатирик сәпкидә тәсвир едилмишдир. Классик дөвр испан мәдәнијјәтинин бәдии енсиклопедијасы олан «Дон Кихот» (ч. 1—2, 1605—15) романында реализмә зидд чәнкавәрлик романы масгараја гојулмуш, орта әсрләр чәһаләти, еләчә дә формалашмагда олан буржуа мүнасибәтләри сатира атәшинә тутулмушдур. Романда патриархал ән'әнәләр, һабелә Ренессанс дөврү һуманизми илә капитализм керчәклији гаршылашдырылыр. Әсәрин тракикомик сүжет хәтти бир тәрәфдән «диванә» кәзәркиләрлә (Дон Кихот вә Санчо Панса) «ајыг» сосиал мүһит, дикәр тәрәфдән исә «идеалист» чәнкавәрлә «реалист» силаһдашыјан арасындакы әкслијә әсасланан икили тәзад үзәриндә гурулмушдур. Дон Кихот инсана мәһәббәт наминә тәмәннасыз хејирхаһлыға, һәтта чәнкавәр шүчаәтинә һазырдыр. Лакин һәјат онун хәјалларыны кобудчасына пуч едир. Һагсызлығын һөкм сүрдүјү мүһитдә онун фәдакарлығы вә романтик хәјаллары мә'насыз, садәлөвһ вә күлүнч көрүнүр. Дон Кихот образы үмумбәшәри маһијјәт кәсб етмиш, нәчиб, чәсур, хејирхаһ, лакин реал керчәкликдән, һәјатдан узаг, хәјалпәрәст инсан рәмзинә чеврилмишдир. «Персилес вә Сихизмунданын сәјаһәти» (өлүм јатағында тамамламышдыр, нәшри 1717) севки-мачәра романы, пјесләри вә с. әсәрләри вар. Даим еһтијач ичиндә јашајан, тәһгирләрә мә'руз галан С. өлүмүндән әввәл дахил олдуғу терсиарилер ордени һесабына дәфн олунмушдур. Гәбри итмишдир. Јарадычылығы Испанија, һабелә Авропа әдәбијјатынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир. «Дон Кихот» романынын сүжети әсасында опера вә

балетләр вә с. мусиги әсәрләри (о чүмләдән Г. Гарајевин «Дон Кихот» симфоник ґравүрләри) бәстәләнмиш, кинофилмләр чәкилмиш, рәсм әсәрләри, һејкәлләр јарадылмышдыр. Мадриддә абидәси гојулмушдур.

Әсәрләри: Ламанчлы Дон Кихот, Б., 1948; Дон Кихот, китаб 1, Б., 1983; Собр. соч., т. 1—5, М., 1961; Стихи, М., 1973; Назидательные новеллы, М., 1982.

Әд.: Державин К. Н., Сервантес, Жизнь и творчество, М., 1957; Франк Б., Сервантес, М., 1960; Снеткова Н., «Дон Кихот» Сервантеса, М.—Л., 1965; Сервантес и всемирная литература, М., 1969; Диас-Плаха Г., От Сервантеса до наших дней, пер. с испан., М., 1981.

«СЕРВЕ́ЈОР» («Surveyor»)—Ајы тәдгиг етмәк үчүн американ космик учуш апаратлары серијасынын ады вә һазырланма програмы. Апарат трајекторијадан Аја еһмал енмәк үчүндүр. «С.» програмы илә 1960 илдән ишә башланылмышдыр. 1966—68 илләрдә 7 «С.» бурахылмыш вә Ај сәтһинин тәгр. 86 500 шәкли алынмышдыр.

СЕ́РВИ ТУ́ЛЛИ (Servius Tullius) (е.ә. 6 әср)—Рома рәвајәтләринә көрә Гәдим Романын алтынчы һөкмдары [е.ә. 578—534/533]. С.Т.-нин кечирдији ән мүһүм тәдбир *сентуриjа* ислаһаты һесаб олунур. Бу ислаһата көрә, гәбилә трибалары әрази трибалары илә əвəз едилди, плебејләр Рома ичмасы тәркибинә дахил олдулар; бүтүн Рома әһалиси 5 синфә вә ја дәрәчәјә бөлүндү. Бә'зи дини ислаһатлар вә шәһәр диварларынын иншасы да С.Т.-нин ады илә бағлыдыр.

СЕРВИТУ́Т (лат. servitus, servitutis—көләлик, табечилик)—*әшја һүгугунун* хүсуси нөвү; мүәјјән олунмуш һәддә өзкәсинин әшјасындан истифадә етмәк, јахуд онун мүлкијјәтчисини мүәјјән дәрәчәдә мәһдудлашдырмаг һүгугундан ибарәтдир. С. институту Рома һүгугунда формалашмышды. Торпаг С.-у (мәс., башгасынын саһәсиндән кечмәк һүгугу), шәхси С. (мәс., өмүрлүк олараг башгасынын әшјасындан истифадә етмәк һүгугу—узуфрукт) мә'лум иди. Феодализм дөврүндә С. Рома һүгугуну мәнимсәмиш өлкәләрдә јајылмышды. Буржуа һүгугу да С.-у сахламыш вә низамламышдыр; 20 әсрдә буржуа өлкәләринин һүгугунда С.-ун бә'зи нөвләри тәсбит едилмишдир.

Дипломатик практикада вә бејнәлхалг һүгуг саһәсиндәки әдәбијјатда «С.» термининдән бир дөвләтин әрази һүгугларынын башга дөвләтин хејринә мәһдудлашдырылмасыны билдирмәк үчүн истифадә едилир (мәс., өзкә әразидә дәниз вә һәрби базаларын, *сеттлментләрин* јарадылмасы вә с.).

СЕРВОИНТИГАЛ—бах *Ичраедичи механизм*.

СЕРВОМОТО́Р (инк. servo-motor, лат. servise—хидмәт+motor—һәрәкәтә кәтирән), сервомүһәррик—автоматик тәнзимләмә системиндә ичраедичи механизмин күч елементи; көмәкчи мәнбәјин енержисини тәнзимләјичи органын механики јердәјишмә енержисинә чевирир (һәссас елементин идарәетмә сигналына мувафиг). Режимдән асылы олмајараг С.-ун күчү тәнзимләјичи органын верилмиш сүр'әтлә јердәјишмәси үчүн кифајәт етмәлидир. Бу вахт С.-ун чыхышындакы хәтти вә ја бучаг јердәјишмәси тәнзимләјичи органын мувафиг јердәјишмәсинә ујғун олур. Електрик, һидравлик вә пневматик С. нөвләри вар.

СЕРВОМҮҺӘРРИК — бах *Сервомотор*.

СЕРДО́БСК—РСФСР Пенза вил.-ндә шәһәр. Сердобск р-нунун мәркәзи. Сердоба чајы (Дон һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Машынгајырма, електрик лампалары, саат, тикинти деталлары, кәрпич з-длары; ахшам машынгајырма вә зоотехника техникумлары, өлкәшүнаслыг музеји вар.

СЕРДОЛИ́К (јун. sardónyx, sárdion)—минерал, гырмызымтыл, јахуд нарынчы сары рәнкли *халседон*. Ачыг-гырмызы, јахуд сары-гырмызы вә сүд рәнкли әгиги дә сердолик-оникс адландырырлар. С. вә сердолик-оникс гијмәтли даш вә мә'мулат дашыдыр. Үзүк вә санчаглар үчүн гашларын, мунчуг вә с. мә'мулатларын һазырланмасында истифадә едилир. *Бируни* С.-и һәкик (*әгиг*) адландырмышдыр.

СЕРЕ́БРЕННИКОВ Борис Александрович (д. 6.3.1915, индики Архангелск вил., Холмогоры)—совет дилчиси. ССРИ ЕА м. үзвү (1953), Финландија ЕА-нын фәхри үзвү (1977), бир сыра бејнәлхалг дилчилик чәмијјәтләринин үзвү. 1950 илдән Сов.ИКП үзвү. ССРИ ЕА Дилчилик Ин-тунун директору (1960—64) олмушдур. Үмуми вә мүгајисәли дилчилијә, һинд-Авропа, Урал, Алтај, о чүмләдән түрк дилләринә (башгырд, татар вә с.) даир тәдгигатларын мүәллифидир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Общее языкознание, [кн. 1—2], М., 1970; Вероятностные обоснования в компаративистике, М., 1974; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, Б., 1979 (совм. с Н. З. Гаджиевой).

СЕРЕБРО́В Александр Александрович (д. 15.2.1944, Москва)—ССРИ тәјјарәчи-космонавты. Техника елмләри намизәди (1976), Совет Иттифагы Гәһрәманы (1982). 1976 илдән Сов.ИКП үзвү. 1967 илдә Москва Физика-Техника Ин-туну битирдикдән сонра 9 ил һәмин ин-тда елми ишлә мәшғул олмушдур. С. космик апаратларын јарадылмасында вә сынагларында иштирак етмишдир. 1982 ил августун 19-да С. «Сојуз Т-7» космик кәмисиндә (КК) мүһәндис кими космоса учмуш (Л. И. *Попов* вә С. Ј. *Савитскаја* илә бирликдә), августун 20-дә кәми «Салјут-7»—«Сојуз Т-5» орбитал комплекси илә бирләшмиш вә һәмин комплексдәки космонавтларла (А. Березовој вә В. *Лебедевлә* бирликдә) нәзәрдә тутулмуш елми програмы јеринә јетирдикдән сонра 1982 ил августун 27-дә «Сојуз Т-5» КК-нин ендирилән апараты илә Јерә гајытмышдыр. Икинчи дәфә С. 1983 ил апрелин 20—22-дә «Сојуз Т-8» КК илә космосда учушда олмушдур (К. М. *Стрекалов* вә А. А. *Титовла* бирликдә). 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

СЕРЕБРО́ВСКИ Александр Павлович (25.12.1884, Петербург—10.2.1938)—совет партија вә дөвләт хадими. 1903 илдән Сов.ИКП үзвү. 1905 илдә Бакыда вә Петербургда ингилаби фәалијјәт көстәрмиш, Петербург Совети Ичраијә Комитәсинин үзвү олмушдур. Һәбсләрә мә'руз галмышдыр. 1908 илдә Белчикаја мүһачирәт етмиш, орада Али техники мәктәб битирмишдир. 1912 илдән Нижни Новгород (Горки), Москва вә Ростовда партија иши апармышдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын иштиракчысы иди. Мүхтәлиф мәс'ул тәсәррүфат ишләриндә чалышмыш, Күрчүстанда Совет һакимијјәти гурулмасы уғрунда мүбаризәдә иштирак етмишдир. 1920—26 илләрдә *Азәрнефтин* сәдри ишләмиш, Азәрб. нефт сәнајесинин бәрпасында хидмәти олмушдур. 1920—22 илләрдә дәфәләрлә В. И. Ленинин гәбулунда олмуш, Азәрб. нефт сәнајесинин вәзијјәти вә онун бәрпасы һаггында мә'лумат вермишдир. Сонралар Үмумрусија нефт синдикаты идарә һеј'әтинин сәдри, ССРИ АХТШ сәдринин мүавини, Баш Гызыл Идарәсинин рәиси, 1931 илдән халг ағыр сәнаје комиссарынын мүавини ишләмишдир. 1924 илдән һәм дә али мәктәбләрдә (о чүмләдән Азәрб. Политехник Ин-тунда) дәрс демишдир. Партијанын 13—14, 17-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, 14—17-чи гурултајларда МК үзвлүјүнә намизәд сечилмишдир. ССРИ МИК үзвү олмушдур. Ленин ордени вә 3 башга орденлә (о чүмләдән Азәрб.ССР-ин Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә) тәлтиф едилмишдир. Азәрб.-да С. ад. нефт вә газчыхарма идарәси, гәс., күчә вә с. вар. Гум а.-нда абидәси гојулмушдур. Анадан олмасынын 100 иллији гејд едилмишдир.

Әсәри: Руководство В. И. Ленина восстановлением нефтяной промышленности, М., 1958.

Әд.: Хавин А. Ф., У руля индустрии, М., 1968; Асланов С., Александр Серебровский, Б., 1974.

СЕРЕБРО́ВСКИ—Азәрб.ССР Орчоникидзе (Бакы шәһәр советлији) р-нунда штг. С. гәсәбә советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән (Сураханы) ч.-г.-дә, Абшерон ј-а-ндадыр. Тикинти материаллары комбинаты, 3 орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, хәстәхана, тибб мәнтәгәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

СЕРЕБРО́ВСКИ АДЫНА НЕФТ ВӘ ГАЗЧЫХАРМА ИДАРӘСИ—Азәрб. ССР нефт вә газчыхарма сәнајеси мүәссисәси. 1962 илдә јарадылмышдыр. «Хәзәрдәнизнефтгазсәнаје» бирлијинә дахилдир. Бакыдан 20 *км* ч.-ш.-дә, Гум а.-ндадыр; сүн'и бәндлә Абшерона бирләшдирилмишдир. Дөрд мә'дәни — гуруда јерләшән Зығ, Һөвсан вә Гум а., Баһар дәниз јатағыны истисмар едир. Нефт-газ һасилатынын 98%-и дәниз јатагларынын пајына дүшүр. Зығ јатағы 1935 илдә кәшф едилмишдир. Гарачухур нефт јатағынын чәнуб перикиналыны тәшкил едир. Һөвсан јатағы 1948 илдә 1308 №-ли кәшфијјат гујусу илә ачылмышдыр. Гум-дәниз нефт јатағында илк кеоложи-кеофизики тәдгигат ишләринә 1930 илдә башланмышдыр. 1952 илдә *Аға Не'мәтулланын* газдығы 5 №-ли кәшфијјат гујусу сәнаје әһәмијјәтли

нефт-газ јатағыны ашкар етмишдир. С. ад. НГЧИ Азәрб.ССР-дә чыхарылан тәбии газын јарысыны верир. Бу, *Баһар газ-нефт јатағынын* истисмара верилмәсилә (1968) әлагәдардыр. Чыхарылан мәһсул суалты кәмәрләрлә саһилә нәгл олунур. Лај сулары үзви бирләшмәләрдән вә механики гарышыглардан тәмизләндикдән сонра јенидән лајлара вурулур. Бу, дәнизи чиркләнмәкдән горумагла јанашы, нефтли сүхурларын даһа јахшы јујулмасына, лај тәзјигинин сабит сахланмасына вә лајын сон нефтвермә әмсалынын артмасына сәбәб олур. Гум а. јатағынын газлифт үсулу илә истисмар олунан гујуларынын иш режими автомат чиһазларла тәнзимләнир. НГЧИ-ндә истеһсал просесләринин там автоматлашдырылмасы үчүн кениш мигјасда ишләр көрүлүр.

СЕРЕБРОЗИДЛӘР—һидролиз олундугда 1:1:1 нисбәтиндә сфингозин әсасы, јағ туршусу вә галактоза әмәлә кәтирән нејтрал гликолипидләр. Синир һүчејрәләринин мембранларында вә хүсусән, миелин гатында чохдур.

СЕРЕЗИН (лат. cera—мум)—озокерити тәмизләдикдән сонра алынан бәрк карбоһидрокенләрин, әсасән, алкилсиклан вә алканларын гарышығы. Сыхлығына, рәнкинә (ағдан башлајыб гәһвәјијә гәдәр олур), әримә темп-руна (65—88°C) вә өзлүлүјүнә көрә мума охшајыр. Петролатумдан алыныр. Сүн'и С. маје јаначағын каталитик синтези мәһсулларындан биридир. С. пластик консистент сүрткү јағлары истеһсалында, коррозијаја гаршы мүбаризәдә (горујучу өртүк кими), електротехника сәнајесиндә (изолјасијаедичи материал кими), тибдә ишләдилир.

СЕРЕНАДА (фр. sérénade, итал. serenata—ахшам маһнысы; sera—ахшам) —1) гадына мүрачиәтлә охунан мәһәббәт маһнысы. Мәншәји Прованс трубадурларынын ахшам маһнылары («серена») илә бағлыдыр. Мүғәнни, адәтән, лүтнја, мандолина, јахуд китарада өзүнү мүшајиәт едирди. Сонралар вокал С. операја кечмиш, маһны илә јанашы камера-вокал мусиги жанрына чеврилмишдир. 2) Вокал С.-нын характерик әламәтләри әкс олунан соло (бә'зән ансамбл) инструментал пјес. 3) Инструментал ансамбл үчүн јазылмыш силсилә әсәр; кассасија, *дивертисмент* вә *ноктурнә* јахындыр. 4) 17—18 әсрләрдә Авропа сарајларында һәр һансы бир тәнтәнә мүнасибәти илә инструментал (чох заман орк.) мүшајиәтлә охунан әсәр; *опера* вә тәнтәнәли *кантатаја* јахын олмушдур.

СЕРЕНЈИ (Seregni) Либер (д. 1916)— Уругвај һәрби вә ичтимаи хадими, кенерал. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1983). Өлкәдә бәргәрар олмуш халга зидд режимә е'тираз әламәти олараг 1969 илдә истефа вермишдир. 1971 илдән Уругвај Коммунист Партијасы вә өлкәнин дикәр мүтәрәгги партија вә тәшкилатларыны бирләшдирән Кениш Чәбһәнин (1973 ил мүртәче һәрби чеврилишиндән сонра кизли фәалијјәт көстәрир) Ичраијјә Комитәсинин сәдридир. Сүлһ, демократија вә Уругвај халгынын сосиал тәрәггиси уғрунда апардығы мүбаризә үстүндә дәфәләрлә тә'гибләрә мә'руз галмыш, 1978 илдә исә һәрби трибуналын әсассыз һөкмү илә 14 ил һәбс чәзасына мәһкум едилмишди. Өлкәнин вә дүнјанын мүтәрәгги гүввәләринин тәләби илә 1984 илин мартында азад олунмушдур.

СЕРЕРА (Ceres)—Гәдим Рома мифолокијасында әкинчилик вә мәһсулдарлыг илаһәси. Әсасән плебејләр ситајиш едирдиләр. Апрел вә август ајларында С.-нын шәрәфинә бајрамлар кечирилирди. Е.ә. 5 әсрдән С.-ја ситајиш *Деметраја* ситајишлә говушмушду.

СЕРЕРА —*кичик планетләрдән* ән бөјүјү (№ 1). Италјан астроному Ч. Пиатси кәшф етмишдир (1801). Диаметри 770 *км*, Күнәшдән орта мәсафәси 2,77 *а.в.*, Күнәш әтрафында доланма дөврү 4,6 ил, гаршыдурма заманы орта *улдуз өлчүсү* 7,4-дүр.

СЕРЕТЕЛИ Акаки Ростомович (21.6.1840, индики Күрч.ССР, Сачхере р-ну, Схвитори к. — 8.2.1915, орада; Тбилисидә дәфн олунмушдур)—күрчү шаири, ичтимаи хадим. Кнјаз нәслиндәндир. Петербург ун-тинин Шәрг дилләри факүлтәсиндә охумушдур (1859—63). 60—70-чи илләр күрчү милли азадлыг һәрәкатынын баниләриндәндир. «Рәдд ол!» (1905) ше'риндә мүтләгијјәти девирмәјә чағырмышдыр; ше'р күрчү ингилабчыларынын һимнинә чеврилмишди. «Интернасионал»ы күрчү дилинә тәрчүмә етмишдир (1906). Вәтәндашлыг вә мәһәббәт лирикасы кениш шөһрәт газанмышдыр («Јүксәлишдә», «Хәстә гадын», «Амиран», «Севкилимә», «Сулико», «Ишылдагуш» вә с.). «Бөјүк Баграт» (1875), «Торнике Еристави» (1884), «Нателла» (1900) тарихи поемалары күрчү халгынын азадлыг вә истиглалијјәт мүбаризәсинә һәср олунмушдур. Халгын 17 әсрдә Иран истилачыларына гаршы мүбаризәсиндән бәһс едән «Баши-ачук» (1895—96), автобиографик «Башыма кәләнләр» (1894—99) повестләри, комедија вә водевилләри вар. Күрчү театрынын инкишафында хидмәтләри олмушдур. Јарадычылығында халглар достлуғунун, бејнәлмиләлчилијин тәрәннүмү мүһүм јер тутур. Азәрб. дилини билмиш, Азәрб. әдәбијјатына рәғбәт бәсләмишдир. М. Ф. Ахундовла достлуг етмиш, онун јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмиш вә «Вәзири-хани-Ләнкәран» пјесини күрчү дилинә чевирмишдир (1897). Дәфәләрлә Бакыда олмуш, «Бакы» адлы ше'риндә фәһләләрә рәғбәтини билдирмишдир. Ф. Б. Көчәрли С.-јә һәср етдији мәгаләсиндә онун јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишдир. Бә'зи ше'рләрини А. Сәһһәт тәрчүмә етмишдир.

Әсәрләри: Ше'рләр, Б., 1940 Үч мәһәббәт, Б., 1963; Избранное, Тбилиси, 1960; Лирика, М., 1965.

Әд.: Әлијева Д., М. Ф. Ахундов вә А. Серетели, онун «Үрәк бир, диләк бир» китабында, Б., 1981; Асатиани Л., Жизнь Акакия Церетели, Тбилиси, 1971; Кутелия А. А., Философские и общественно-политические взгляды Акакия Церетели, Тбилиси, 1972.

СЕРЕТЕЛИ Зураб Константинович (д. 4.1.1934, Сулукидзе ш.)—күрчү совет рәссамы. ССРИ халг рәссамы (1980). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын м. үзву (1979). Ленин мүкафаты лауреаты (1976). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1970, 1982). 1965 илдән Сов. ИКП үзвү. Тбилиси Рәссамлыг Академијасында охумушдур (1952—59). С.-нин монументал-декоратив әсәрләри (панно, мозаика, витраж вә с.) мәшһурдур. Әсас ишләри: Тбилиси вә Улјановскда мозаика әсәрләри, Питсундада курорт комплексинин (1967), Адлердә ушаг комплексинин (1973), Тбилисидә автовағзалын (1973), Бразилијада ССРИ сәфирлијинин (1975), Москвада «Измајлово» меһманхана комплексинин (1980) вә «Әбәди хатирә» монументинин (1983) тәртибаты вә с. С. һәмчинин китаб вә журнал иллүстрасијасы, театр тәртибаты саһәләриндә дә фәалијјәт көстәрир.

З. К. Серетели. «Мәрчан». 1973. «Адлер» пансионаты.

СЕРЕТЕЛИ Иракли Кеоркијевич (20.11.1881, Кутаиси—20.5.1959, Нју-Јорк) —Русија сијаси хадими, *меншевизмин* лидерләриндән бири. К. Ј. *Серетелинин* оғлу. 1903 илдән күрчү с.-д. журналы «Квали»нин («Шырым») редактору иди. 1907 илдә 2-чи Дөвләт думасынын депутаты, с.-д. фраксијасынын лидери олмуш, 3 ијун чеврилишиндән сонра каторгаја мәһкум едилмиш, 1912 илдән Сибирә јашамаға көндәрилмишди. 1917 илин мајындан буржуа Мүвәггәти һөкумәтинин почт вә телеграф, ијулдан дахили ишләр назири олмушдур. 1918 илдән күрчү меншевикләринин рәһбәрләриндән иди. 1921 илдә Франсаја мүһачирәт етмиш, 1940 илдән АБШ-да јашамышдыр. Антисовет фәалијјәт көстәрмишдир.

СЕРЕТЕЛИ Кеорки Василјевич (21.10.1904, Тианети ш.—9.9.1973, Тбилиси) — совет шәргшүнасы, дилчи-самишүнас, күрчүшүнас. ССРИ ЕА акад. (1968), Күрч.ССР ЕА акад. (1946). Күрч.ССР әмәкдар елм хадими (1961). Күрч.ССР ЕА ичтимаи елмләр бөлмәсинин акад. катиби (1957 илдән), Шәрг-

шүнаслыг Ин-тунун директору (1960—73), респ. ЕА-нын витсе-президенти (1967—70) олмушдур. Əсас əсəрлəри [«Күрчүстан музејинин] Урарту абидəлəри» (1939), «Армази билингвасы» (1941), «Орта Асијанын əрəб диалектлəри» (1956), «Фəлəстиндəн тапылмыш əн гəдим күрчү китабəлəри» (1960) вə с.] əрəб дилчилији вə фолклоруна, картвел дилчилијинə, Јахын Шəрг јазыларынын, һабелə күрчү əлифбасынын мəншəјинин, гəдим епиграфик абидəлəрин, күрчү ше'ри принсиплəринин тəдгигинə һəср олунмушдур. «Əрəбчə-күрчүчə лүғəт»ин тəртибчисидир. С. шəргшүнасларын бејнəлхалг конгреслəринин иштиракчысы, Б. Британија вə Ирландија Крал Асија Чəмијјəтинин (1964 илдəн), Полша Шəргшүнаслар Чəмијјəтинин фəхри үзвү (1966 илдəн) иди. 3 орденлə тəлтиф едилмишдир.

Əд.: Академик Г. В. Церетели, «Вопросы языкознания», 1974; № 1; Милибанд С. Д., Биобиблиографический словарь советских востоковедов, М., 1977.

СЕРЕТЕ́ЛИ Кеорки Јефимович (26.5. 1842, индики Күрч.ССР, Сачхере р-ну, Гориса к.—24.1.1900, Тифлис)—күрчү јазычысы, публисист, тəнгидчи, ичтимаи хадим. 1860 илдə Петербург ун-тинин физика-ријазијјат факүлтəсинə дахил олмуш, тəлəбə иғтишашларында иштиракына көрə һəбс олунараг, бир нечə ај Кронштадт галасында сахланылмышды. 1863 илдə вəтəнə гајытмышдыр. 60—70-чи иллəр күрчү ингилаби-демократик һəрəкатынын, «*Меоре-даси*»нин фəал хадимлəриндəн олмушдур. С.-нин 1893 илдəн нəшр етдирдији «Квали» («Шырым») гəзети 1897 илдəн «*Месаме-даси*»нин органы иди. «Гулкан» (1868; там нəшри 1929), «Илк аддым» (һ. 1—2, 1890—91) романларында, повест вə һекајəлəриндə күрчү һəјатынын сосиал зиддијјəтлəри, тəһкимчилијин ифласы реалистчəсинə тəсвир олунмуш, əмəкчи халга дəрин рəғбəт эксини тапмышдыр.

Əсəрлəри: Асмат, Б., 1951; Һекајəлəр, Б., 1976; Соч., т. 1—2, Тбилиси, 1950—51; Первый шаг. Романы и повести, Тбилиси, 1965.

СЕРЖА́НТ (фр. sergent, лат. serviens—хидмəтчи)—бир чох дөвлəтлəрин силаһлы гүввəлəриндə ашағы команда (унтер забит) һеј'əтиндə рүтбə. Илк дəфə 15 əсрдə Франса ордусунда мејдана чыхмышдыр. Рус ордусунда 17 əсрдəн, Совет Ордусунда 1940 илдəн тəтбиг олунмушдур.

СЕРЖЕНЈУ́РТ—Чечен-Ингуш МССР Шали р-нунун Серженјурт к.-нин ч.-г.-индə гəдим јашајыш јери. Ашағы тəбəгəси е.ə. 3-чү миниллијə, үст тəбəгəси исə сон Тунч вə еркəн Дəмир дөврлəринə аиддир. С.-дан дəн дашлары, чахмагдашыдан ораг дишлəри, кəрки формалы даш алəтлəр, балта, күрзлəр, ох учлуглары, сүмүк вə бујнуздан дүзəлдилмиш əшјалар, мүхтəлиф кил габлар вə с. ашкар едилмишдир.

Əд.: Мунчаев Р. М., Кавказ на заре бронзового века, М., 1975.

СЕРЖИ́ПИ (Sergipe)—Бразилијанын шм.-ш.-индə, Атлантик океаны саһилиндə штат. Саһ. 22 мин *км*². Əһ. 11 млн. (1978). Инз.м. вə əсас порту Аракажу ш.-дир. Зəиф инкишаф етмиш аграр штатдыр. Шəкəр гамышы, памбыг, чəлтик, һəмчинин агава, түтүн, маниок јетишдирилир. Гураг р-нларда екстенсив əтлик һејвандарлыгла мəшғул олунур. Нефт, газ, хөрəк дузу чыхарылыр. Тохучулуг, јејинти, дəри сəнајеси мүəссисəлəри вар.

СЕРИАНТАРИЛƏР (Ceriantharia) — мəрчан полиплəри синфиндəн дəниз онурғасызлары дəстəси. 50 нөвү вар. Бəдəнинин уз. 2—70 *см*-дир. Скелетсиз, силиндрвары олуб, бору вə ја горујучу футлјар ичəрисиндə јерлəшир. С. тропик дəнизлəрин дибиндəки лилин ичəрисиндə тəк-тəк јашајыр. Мүхтəлиф нөвлү кичик һејванларла гидаланыр. Гиданы ағыз чыхынтылары васитəсилə торпағын (лилин) сəтһиндə овлајыр.

СЕРИЈАЛЫ ИСТЕҺСАЛ—истеһсалын тəшкили типи; мүəссисəдə кениш номенклатурада јекчинс мəһсулларын ејни вахтда истеһсалы илə характеризə олунур вə белə мəһсулун бурахылышы узун мүддəт тəкрарланыр. С.и. машынгајырма вə метал е'малында даһа кениш тəтбиг олунур. Серијанын өлчүсүндəн асылы олараг С.и. хырдасеријалы, ортасеријалы вə ирисеријалы истеһсала ајрылыр.

СЕРИМЕ́ТРИЈА (*сериум*+...*метрија*)—дөрдвалентли сериум дузлары, мəс., $(NH_4)_2[Ce(NO_3)_6]$ мəһлулларындан оксидлəшдиричи кими истифадə едилмəсинə əсасланан титриметрик мигдари анализ үсулу. Анализ турш мүһитдə апарылыр. Титрлəмəнин сону ферроин, нитроферроин вə с. индикаторла мүəјјəн едилир. С.-дан стибиум, арсен, дəмир, галај, молибден, һидрохинон вə с.-нин тə'јининдə истифадə олунур. Үстүнлүклəри: реаксијада кəнар вə аралыг мəһсуллар алынмыр, титрлəмəјə хлор иону мане олмур вə с.

СЕРИ́Н — α-амин-β-оксипропион туршусу, $HOCH_2CH(NH_2)COOH$—тəбии аминтуршу. 2 оптик актив L—, D— вə расемик—DL—формаларда олур. Зүлалларын демəк олар ки, һамысынын тəркибиндə L—формасы вар, ипəк зүлалы—фиброиндə 16%, серисиндə 40%-дир. Һүчејрəлəрдə глисин, күкүрдлү аминтуршулар (метионин, систеин), триптофан, хинолин, пурин əсасларынын вə с.-нин биосинтезиндə мүһүм рол ојнајыр. Циклосерин вə азасерин антибиотиклəри С.-ин төрəмəлəридир.

СЕРИСИ́Н (лат. sericum—ипəк), ипəк јапышганы—тəбии ипəјин гаты зүлалы. Тəркибиндə *серин* аминтуршусу (40%-дəк) вар. С. исти суда вə гəлəви мəһлулда һəлл олур.

СЕРИСИ́Т (лат. sericus—ипəк кими)—минерал. *Мусковитин*, надир һаллар да парагонитин $NaAl_2(AlSi_3O_{10})(OH)_2$ бир нөвү. Тəркибиндə K, Na-ун аз, SiO , MgO вə сујун чох олмасы илə характеризə олунур. Сых, нарын пулчуглу күтлəлəр əмəлə кəтирир. Рəнксиз вə ја јашылымтыл олур. Ипəк парылтылыдыр. Төрəмə минерал кими һидротермлəрин тə'сириндəн дəјишмиш пүскүрмə, метаморфик, сериситли вə с. сүхурларда кениш јајылмышдыр. Азəрб.ССР-дə Дашкəсəн р-нунда вар.

СЕРИСИТЛƏШМƏ—һидротермал мəһлулларын тə'сири илə плакиоклаз вə башга алүмосиликат сүхурларын сериситлə əвəз олунмасы просеси. Һидротермал С. сүхурларын кварслашмасы, пиритлəшмəси вə Cu, Pb, Zn, Ag, Mo, As, Hg, Sb вə с. елементлəрин сулфид филизлəринин əмəлə кəлмəси заманы баш верир. С.-дəн филиз күтлəлəринин ахтарышында истифадə олунур.

СЕ́РИУМ (лат. Cerium; *Серера* кичик планетинин адындан), Се—кимјəви елемент. *Елементлəрин дөври системинин* III групундадыр; ат.н. 58, ат.к. 140,12-дир; *лантаноидлəрдəндир*. Оксидлəшмə дəрəчəси +3 вə +4-дүр. Асан дөјүлə билəн, јумшаг, əјилкəн, күмүшү-мави металдыр, һавада үзəри бозумтул-ағ оксид пəрдəчији илə өртүлүр. Тəбии С. 4 сабит изотопдан ибарəтдир: ^{136}Ce(0,193%), ^{138}Ce(0,25%), ^{140}Ce (88,48%) вə ^{142}Ce (11,07%). Бунлардан əлавə, күтлə əдəдлəри 131—135, 137, 139, 141 вə 143—148 олан 16 радиоактив изотопу алынмышдыр. С.-у, бирбириндəн хəбəрсиз олараг ејни вахтда алман алими М. Г. Клапрот вə Исвеч алимлəри И. Ј. *Бертселиусла* В. Кизинкер кəшф етмишлəр (1803). Јер габығында мигдары $4,5 \cdot 10^{-3}$%-дир. Монасит минералында 30%, бастнезит минералында исə 47% Ce_2O_3 вар. С. кристалынын 4 модификасијасы мə'лумдур: α—Се, β—Се, γ—Се вə δ—Се. С.-ун сыхлығы (20°С-дə) 6,678 *г/см*³, 798°С-дə əријир, 3467°С-дə гајнајыр; 12,5°K-дəн јухары темп-рда парамагнитдир. С. кимјəви чəһəтдəн активдир. Оксикенлə əмəлə кəтирдији бозумтул-ағ рəнкли сериум 3-оксид Ce_2O_3 асанлыгла оксидлəшиб, ағ рəнкли сериум 4-оксидə CeO_2 чеврилир. С. гајнар сују парчалајыб һидрокен чыхарыр. 160°С темп-рда һавада алышыб јаныр, 210—220°С-дə хлор вə бромла реаксијаја кирир. Азот, күкүрд вə с. елементлəрлə билаваситə бирлəшир. Гејри-үзви туршуларда сүр'əтлə һəлл олур, гəлəвилəрин тə'сиринə давамлыдыр. Сəнаједə CeO_2-дəн електролиз васитəсилə алынараг, сатыша күлчə шəклиндə бурахылыр. Ферро-сериумдан полад, чугун вə бə'зи əринтилəри (мəс., алүминиум вə магнезиум əринтилəрини) лекирлəмəк үчүн, CeO_2-дəн шүшə истеһсалында (шүшəни рəнксизлəшдирмəк үчүн), нүвə техникасында (горујучу шүшə блокларынын һазырланмасында) вə с. истифадə едилир.

Əд.: Дракин С. М., Обшая и неорганическая химия, М., 1981.

СЕРКА́РИ, серкарија—трематодларын, јахуд дикенетик соручулар синфиндəн паразит гурдларын сүрфəси. Уз. 0,3—1 *мм*-дир. С. партенокенез нəтичəсиндə əввəлки мəрһəлəдə инкишаф едиб илк аралыг саһибин (гарынајаглы молјускун) бəдəниндəн чыхыр, сонра икинчи аралыг саһибин бəдəнинə кирир (онурғасызларын, чох вахт балыгларын) вə метасеркарилəрə чеврилир.

СЕРКЕБА́ЈЕВ Јермек Бекмухамедович (д. 4.7.1926, Петропавловск) — газах совет мүғəнниси (лирик баритон). ССРИ халг артисти (1959). ССРИ Дөвлəт мүкафаты лауреаты (1977). 1958 илдəн Сов.ИКП үзвү. 1947 илдəн Абај ад. Газахыстан Опера вə Балет Театрынын солистидир. Партијалары: Кожагул, Аманкəлди («Биржан вə Сара», М. Тулебајев, «Аманкəлди», М. Тулебајев вə Ј.Брусиловски), Капан, Артјом («Ертаргын», «Дударај», Ј. Брусиловски), Онекин, Мазепа («Јевкени Онекин», «Мазепа», П. Чајковски), Петруччио («Шылтаг гызын јумшалмасы», В. Шебалин) вə с. 1973 илдəн педагожи фəа-

лијјәт көстәрир (1983 илдән проф.). ССРИ Али Советинә (7-чи чағырыш) депутат сечилмишдир. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы вә Октјабр Ингилабы орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

СЕРКОСПОРО́З — битки хәстәлији; төрәдичиси натамам көбәләкләрин Cercospora чинсидир. Векетасија дөврүндә инкишаф едир; әксәр нөвләрин гышлама дөврү (кисәли дөврү) мә'лум дејил. Кениш јајылараг, к.т. биткиләринә зијан вурур. Јарпаг, саплаг вә көвдәләрдә кәнары гонур, јахуд гырмызы һашијәли ағымтыл вә ја күл рәнкли мүхтәлиф формада ләкәләр әмәлә кәлир. Мүбаризә тәдбирләри: мәһсул јығымындан сонра битки галыгларыны мәһв етмәк, агротехники тәдбирләрә дүзкүн әмәл етмәк, векетасија дөврүндә 3 дәфә 1%-ли бордо мәһлулу вә ја 0,5% синеб препараты чиләмәк. Хәстәләнмиш будаглары кәсиб јандырмаг.

СЕРКЕ́ЈЕВ Јевкени Михајлович (д. 23.3.1914, Москва) — совет кеологу, грунтшүнас. ССРИ ЕА акад. (1979; м. үзвү 1966). Ленин мүкафаты (1982) вә ССРИ Дөвләт мүкафаты (1977) лауреаты. 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. 1954 илдән МДУ-да грунтшүнаслыг вә мүһәндиси кеолокија кафедрасынын мүдиридир. 1954—57, 1963—64 илләрдә кеолокија факүлтәсинин деканы, 1964—79 илләрдә МДУ-нун проректору олмушдур. Мүһәндиси кеолокија, грунтшүнаслыг вә һидрокеолокија саһәсиндә тәдгигатлар апармышдыр. 1971 илдә Бакыда кечирилмиш «шәһәрсалма ишләриндә мүһәндиси кеоложи проблемләр» елми-техники мүшавирәсинин тәшкилат комитәсинин сәдри олмушдур. С. Братислава (1972) вә Варшава (1974) ун-тләринин фәхри докторудур. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 4 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Общее грунтоведение, М., 1959 (4 изд., Грунтоведение, 1973); Методика инженерно-геологического изучения торфяных массивов, М., 1974; Инженерная геология, М., 1978.

СЕРКЕ́ЈЕВ Константин Михајлович (д.5.3.1910, Петербург)—совет балет артисти, балетмејстер. ССРИ халг артисти (1950). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1947, 1949, 1951). 1930 илдән Ленинград Опера вә Балет Театрынын солисти олмушдур; 1946 илдән театрын балетмејстеридир (1951—55 вә 1960—70 илләрдә баш балетмејстер). Ромео («Ромео вә Чүлјетта», С. Прокофјев), Јевкени («Тунч атлы», Р. Глиер), Ленни («Илдырымлы јолларла», Г. Гарајев) партијаларынын илк ифачысыдыр. С. «Золушка» (1946, С. Прокофјев), «Рајмонда» (1948, А. Глазунов), «Илдырымлы јолларла» (1958, Г. Гарајев; 1961 илдә һәмчинин Бөјүк театрда), «Һамлет» (1970, Н. Червински), «Илин фәсилләри» (1974, А. Глазунов), «Аппасионата» (1978, Л. Бетһовенин мусигиси әсасында), «Жанна д'Арк» (1980, Н. Пејко) вә с. балетләри тамашаја гојмушдур. 1973 илдән Ленинград Хореографија Мәктәбинин бәдии рәһбәридир. 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

СЕРКЕ́ЈЕВ-СЕ́НСКИ (тәхәллүсү, әсл фамилијасы Серкејев) Серкеј Николајевич (30.9.1875, Тамбов губ., Преображенскоје к.—3.12.1958, Алушта)—рус совет јазычысы. ССРИ ЕА акад. (1943). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). «Бағ» (1905), «Мешә батаглығы» (1907), «Һәрәкат» (1910), «Пристав Дерјабин» (1911) вә с. повестләриндә, «Дәјишиклик» (1914; башга ады «Валја») романында ингилабдан әввәлки рус чәмијјәтинин мүхтәлиф тәбәгәләринин һәјаты тәсвир олунур. «Русијанын ојанмасы» тарихи-ингилаби епопејасынын (битмәмишдир; 12 роман, 3 повест; 1914—58), 1853—56 илләр Крым мүһарибәсиндән бәһс едән «Севастопол дөјүшү» (1937—39) романынын вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Һијләкәр гыз, Б., 1942; Собр. соч., т. 1—2, М., 1967; Повести и рассказы, т. 1—2, М., 1975; Бурная весна. Роман, рассказы, воспоминания, М., 1982.

Әд.: Аникин Ю., С. Н. Сергеев-Ценский, М., 1974.

СЕ́РНАН (Cernan) Јучин (д. 14.3.1934, Чикаго) — АБШ астронавты, 1-чи дәрәчәли капитан, авиасија техникасы саһәсиндә елмләр магистри. 1956 илдә Индиана штатында Пердју ад. ун-ти, сонра Калифорнија штатында АБШ Һәрби-Дәнизчилик Мәктәбини битирмишдир. 1963 илдән астронавтлар групуна дахил едилмишдир. 1966 ил ијунун 3—6-да «Чемини-9» кәмисиндә 2-чи пилот кими космосда Јерәтрафы учушда олмушдур (Т. *Стаффордла* бирликдә). Учуш заманы 2 *саат* 5 *дәг* ачыг космосда олмушдур. 1969 ил мајын 18—26-да Ај кабинәсинин пилоту кими «Аполлон-10» космик кәмисиндә Ај әтрафына дөвр етмиш (Т. Стаффорд вә Ч. *Јангла* бирликдә), мајын 21-дә Ајын сүн'и пејки орбитинә чыхмышдыр. 1972 ил декабрын 7—19-да кәми командири кими С. «Аполлон-17» космик кәмиси илә Аја учмуш (Һ. Шмитт вә Р. *Евансла* бирликдә), декабрын 11-дә Ај сәтһинә енмиш вә орада 23 *саат* 12 *дәг* (3 дәфә билаваситә Ај сәтһинә чыхмагла) олмушдур. Ајын сәтһиндә һәрәкәт едәркән С. луноходдан истифадә етмишдир. 1979 илдән С. «Корал петролеум» нефт компанијасынын витсе-президентидир.

СЕРО́В Александр Николајевич (23.1. 1820, Петербург—1.2.1871, Петербург) —рус бәстәкары, мусиги тәнгидчиси. Бәстәкарлыға 1840-чы илләрдән башламыш, 1851 илдән мусиги тәнгидчиси кими чыхыш етмишдир. С. «Јудиф» (1863), «Рогнеда» (1865), «Дүшмән күчү» (арвады В. Серова вә Н. Соловјов тамамламышлар, тамашасы 1871) опералларынын, симфоник пјесләрин, хор үчүн әсәрләрин мүәллифидир. Рус классик мусиги тәнгидинин көркәмли нүмајәндәси олан С. реализм уғрунда мүбаризә апармыш, лакин бә'зән гејри-ардычыл вә зиддијјәтли мөвге тутмушдур. С.-ун М. Глинка, А. Даргомыжски, В. Мотсарт, Л. Бетһовен, Р. Вагнер һаггындакы әсәрләри хүсусилә әһәмијјәтлидир.

Әсәри: Избр. статьи, т. 1—2, М.—Л., 1950—57.

Әд.: Ступель А. М., Александр Николаевич Серов, 2 изд., Л., 1981.

СЕРО́В Валентин Александрович (19.1. 1865, Петербург—5.12.1911, Москва)—рус бојакары. А. Н. *Серовун* оғлу. 1880—85 илләрдә Петербург Рәссамлыг Академијасында охумушдур. Еркән јарадычылығы И. Ј. Репинин реалист сәнәтинин тә'сири илә формалашмышдыр («Гыз шафталы илә», 1887, «Үстүнә күнәш ишығы дүшмүш гыз», 1888; һәр

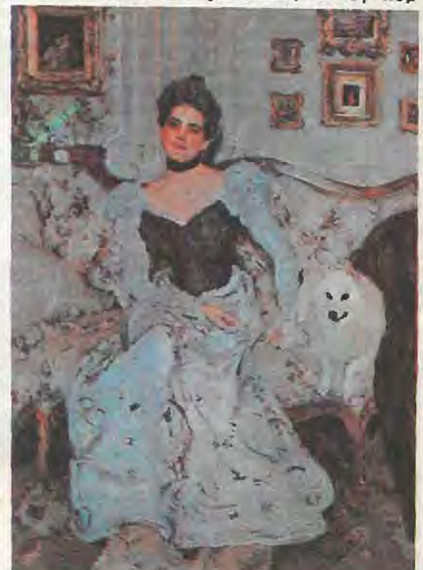

В. А. Серов. «З. Јусупованын портрети». 1902. Рус музеји. Ленинград.

ики әсәр Третјаков галерејасындадыр, Москва). 1890-чы илләрин әввәлиндән јарадычылығында портрет жанры әсас јер тутмушдур («А. Мазини», 1890, «Ф. Таманјо», 1891—93, «К. А. Коровин», 1891, «И. И. Левитан», 1893, «Н. С. Лесков», 1894, «Н. А. Римски-Корсаков», 1898; һамысы Третјаков галерејасындадыр). С. 1894 илдән *Передвижникләр* чәмијјәтинин үзвү олмушдур. С.-ун ушаг портретләриндә ушағын дахили аләми тәчәссүм олунмушдур («Ушаглар», 1899, Рус музеји, Ленинград; «Мика Морозов», 1901, Третјаков галерејасы). С. мүхтәлиф графика техникасына (акварел, пастел, литографија, рәсм) мүрачиәт етмишдир (Т. П. Карсавинанын портрети, 1909, И. А. Крыловун тәмсилләринә рәсмләр, 1895—1911; һамысы Третјаков галерејасындадыр). Јарадычылығында кәнд илә әлагәдар мәнзәрә-мәишәт жанры да мүһүм јер тутмушдур («Октјабр. Домотканово», 1895, Третјаков галерејасы; «Арвад арабада», 1899, Рус музеји). С.-ун демократик көрүшләри 1905—07 илләр рус ингилабы дөврүндә даһа кениш тәзаһүр етмишдир. 9 јанвар күлләбаранына е'тираз әламәти олараг С. Петербург Рәссамлыг Академијасындан (1903 илдән һәгиги үзвү) чыхмышдыр. С.-ун јарадычылығында тарихи мөвзулар кениш јер тутурду («I Пјотр», 1907, Третјаков галерејасы). Өмрүнүн сон илләриндә антик мифолокија сүжетләриндә әсәрләр јаратмышдыр. С.-ун «Књажна Шербатованын портрети» (ескиз, 1911) вә И. А. Крыловун «Гарға вә түлкү» тәмсилинә чәкдији иллүстрасија Р. Мустафајев ад. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Музејиндә (Бакы) сахланылыр.

Әд.: Грабарь И. Э., В. А. Серов, М., 1965; Леняшин В., Портретная живопись В. А. Серова 1900-х годов. Основные проблемы, Л., 1980.

СЕРО́В Владимир Александрович (21. 7.1910, Еммаус к., индики Калинин вил.-ндәдир—19.1.1968, Москва)—совет бојакары вә графики. ССРИ халг рәссамы (1958). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1954). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948, 1951). 1942 илдән Сов. ИКП үзвү. Ленинград Рәссамлыг Академијасында охумушдур (1927—31). РСФСР Рәссамлар Иттифагы Идарә һеј'әтинин 1-чи катиби (1960—68), ССРИ Рәссамлыг Академијасынын президенти (1962—68) олмушдур. С., әсасән тарихи-ингилаби бојакарлыг саһәсиндә фәалијјәт көстәрмишдир [«В. И. Ленин Совет һакимијјәтини е'лан едир», 1947, ЧХР; 2-чи варианты, 1962, Третјаков галерејасы, Москва; «Кәндлиләр В. И. Ленинин јанында», 1950, В. И. Ленин Мәркәзи Музеји, Москва; «Гыш сарајы алынмышдыр», 1954, «Сүлһ һаггында декрет», «Торпаг һаггында декрет»—һәр икиси 1957; һәр үч әсәр Третјаков галерејасындадыр; «Горки. 23 јанвар 1924» («В. И. Ленинин дәфни», 1962—64, Рус музеји, Ленинград; «Галх, ајаға дур!», 1967, Кијев Рус Инчәсәнәти Музеји]. Сов.ИКП МТК үзвү олмушдур (1961 илдән). 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олуимушдур.

СЕРО́В (1935 иләдәк вә 1938—39 илләрдә Надеждинск, 1935—38 илләрдә Кабаковск)—РСФСР Свердловск вил.-ндә шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 101 мин (1983). Гара металлуркија, ағач е'малы, јејинти вә с. сәнаје мүәссисәләри, ДРЕС вар. Совет Иттифагы Гәһрәманы, бригада командири А. К. Серовун шәрәфинә адландырылмышдыр.

СЕРО́В МӘДӘНИЈЈӘТИ—археоложи мәдәнијјәт. Бах *Бајкал неолит мәдәнијјәтләри.*

СЕРО́ВЕ (Serowe)—Ботсванада шәһәр. Әһ. 20 мин (1975). Јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Көчәри малдарлыг вә суварма әкинчилији р-нунун тичарәт мәркәзидир.

СЕРО́З ГИ́ША—епител. гаты илә өртүлмүш бирләшдиричи тохума зары. Һејванда вә инсанда 1 *мм* галынлыгда олуб, бәдән бошлугларында јерләшир. Јериндән асылы олараг плевра, перикард, перитон С.г.-лар мә'лумдур. С. г.-нын әсасыны лифли бирләшдиричи тохума тәшкил едир; назик көврәк бирләшдиричи тохума (серозалты гиша) васитәсилә әзәлә гишасы илә рабитәдә олур. С.г.-нын бошлуға бахан сәтһи мезотели адланан биргатлы јасты епител илә өртүлүдүр. С.г. сероз маје ифраз едир вә ону адсорбсија едир, дахили органларын һәрәкәтини асанлашдырыр вә сероз-һемато-лимфатик барјер кими горујучу функсија дашыјыр.

СЕРОЛО́КИЈА (лат. serum—серум + ...*локија*)—ган серумунун хассәләриндән бәһс едән елм; иммунолокијанын бир бөлмәси олуб серумда античисимлә антикенләрин гаршылыглы тә'сирини өјрәнир. Антикен вә античисим арасындакы реаксијаларын әсасы *серопрофилактика* вә *серотерапијадыр*.

СЕРОПРОФИЛА́КТИКА (лат. serum —серум + *профилактика*) — инсан вә һејванда иммун серумларын көмәји илә инфексион хәстәликләрин гаршысыны алан үсул; давамсыз (1—4 һәфтә) вә пассив иммунитет јарадыр. Мүасир тибб тәчрүбәсиндә С. мәгсәди илә гамма-глобулин кениш тәтбиг едилир. С. епидемик очагларда хәстә илә (гызылча, көјөскүрәк) тәмасда олдугда, травма заманы, һејван (гудузлуға гаршы) вә кәнә (кәнә енсефалитинә гаршы) дишләдикдә апарылыр. Инфексион һепатитдә планлы С. тәтбиг едилир.

СЕРОТЕРАПИ́ЈА (лат. serum—серум +*терапија*)—инсан вә һејванларда иммун серумларын көмәји илә апарылан мүаличә үсулу. С.-нын еффекти серумлардакы пассив античисимләрлә микробларын (токсинләрин) зәрәрсизләшдирилмәсинә—пассив иммунитет јаратмасына әсасланыр. С. мәгсәди илә гамма-глобулин дә ишләдилир. Иммун серумлары дифтеријада, ботулизмдә, илан санчдыгда; гамма-глобулин грип, гарајара, чичәк, кәнә енсефалити, лептоспироз, стафилококк инфексијасы вә с. хәстәликләрдә тәтбиг едилир. Бајтарлыгда иммун серумлары, о чүмләдән гамма-глобулин гарамал, гојун вә донузларын һеморраkик септисемија хәстәлијиндә, гузуларын анаероб дизентеријасында вә с. ишләдилир. Бах һәмчинин *Иммунотерапија.*

«СЕРП И МО́ЛОТ»—бах *Москва металлуркија заводу «Серп и молот».*

СЕРПЕНТА́РИ (лат. serpens, serpentis—илан)—иланларын зәһәр алмаг мәгсәди илә сахландығы јер; террариум нөвләриндән бири.

СЕРПЕНТИ́Н (фр. serpentine, лат. serpens—илан; бә'зи С.-ләрин рәнки бә'зән илан габығыны хатырладыр)—минерал групу. Мүһүм минераллары антигорит, хризотил, лизардит. Бунлар ејни кимјәви тәркибли $Mg[Si_4O_{10}](OH)_8$ олуб, бир-бириндән кристал гәфәсинин деформасијасынын характеринә көрә фәргләнир. Mg, Fe вә Ni-лә әвәз едилә билир. Сых лифли агрегатлар әмәлә кәтирир. Рәнки ағ, сарымтыл, јашыл, түнд гонуру-јашыл олур. Сәртлији 2,5, сыхлығы 2550 *кг/м*^{3}. Сых С. (серпофит) мә'мулат дашы кими ишләдилир. Азәрб.ССР-дә Шуша, Лачын, Кәлбәчәр р-нларында вар.

СЕРПЕНТИНИ́Т—ултраәсаси сүхурларын серпентинләшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән вә *серпентин* групу минералларындан ибарәт метаморфик сүхур. Тикинти материалы (гисмән, үзлүк дашы), јарымшәффаф нөвләри (офикалсит) мә'мулат дашы кими ишләдилир.

СЕРПЕНТИНЛӘШМӘ—ултраәсаси сүхурларын (лунит, перидотит, гисмән пироксенит) термал мәһлулларын тә'сири илә дәјишмәси просеси. С.-дә сусуз магнезиум силикатлары серпентин групу минераллары илә әвәз олунур вә нәтичәдә серпентинләр әмәлә кәлир. С. һидротермал просесдир вә 200—400°С-дә баш верир. Автометаморфик (ултрабазит интрузијасынын һидротермләри илә јараныр) вә аллометаморфик (ултрабазитләрә даһа чаван гранитоид интрузијасы һидротермләринин тә'сири илә әлагәдар јараныр) олур.

СЕ́РПУХОВ—РСФСР Москва вил.-ндә шәһәр. Серпухов р-нунун мәркәзи. Ока чајында кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Әһ. 142 мин (1983). Аләт (јејә), електромеханика вә көн-дәри з-длары, памбыг парча, евтикмә комбинатлары, мебел вә кағыз ф-кләри, машынгајырма, кимја вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри; елми-тәдгигат вә б. ин-тлар, техникумлар, тибб вә педагожи мәктәбләр, музеј вә с. вар. 14 әсрдән мә'лумдур. 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени илә тәлтиф олунмушдур (1982).

СЕ́РРА-ДА-ЕШТРЕ́ЛА (Serra da Estrella)—Португалијада дағ силсиләси. Уз. 80 *км*, һүнд. 1991 *м*-дәк (Ештрела д.). Месета јајласынын јүксәк г. кәнарыны тәшкил едир. Чајларла чох парчаланмышдыр. Коллуглар, мешәләр вә отлагларла өртүлүдүр. Волфрам, галај, уран филизи јатаглары вар.

СЕ́РРО-ДЕ-ПА́СКО (Cerro de Pasco)—Перуда шәһәр. Паско департаментинин инз.м. Әһ.48,5 мин (1975). Мүһүм нәгл. говшағы. Полиметал филизләр чыхарылыр. Сафлашдырма ф-ки вар. 17 әсрдә ири күмүш јатағы (17—18 әсрләрдә чыхарылмышды) јахынлығында салынмышдыр.

СЕРТИФИКА́Т (фр. certificat, сон лат. sertifico—тәсдиг едирәм)—1) мүәјјән бир факты тәсдиг едән сәнәд. 2) Хүсуси дөвләт истиграз вәрәгәләринин ады. 3) Сығорта С.-ы—сығорта мүгавиләси шәртләрини экс етдирән вә *сығорта полисини* әвәз едән сәнәд. 4) Харичи тичарәтдә кејфијјәт С.-ы — сәлаһијјәтли органларын вердији вә әмтәәнин кејфијјәтини тәсдиг едән сәнәд (ССРИ-дә Тичарәт-Сәнаје Палатасы верир).

СЕРТО́РИ Квинт (Quintus Sertorius) (е.ә. тәгр. 122—72)—Рома сәркәрдәси, Романын кимврләрә вә тевтонлара гаршы мүһарибәләринин (е.ә. 105, 102) иштиракчысы. Ромада вәтәндаш мүһарибәләриндә (е.ә. 88—82) *Суллаја* гаршы мүбаризәдә Мари вә Синнанын тәрәфдары олмушдур. Е.ә. 83—81 илләрдә претор кими Испанијанын хејли һиссәсини идарә етмишдир. Е.ә. 80 илдән ибер тајфаларынын Ромаја гаршы мүбаризәсинә башчылыг етмиш вә Рома гошунларыны бир нечә дәфә ағыр мәғлубијјәтә (е.ә. 76 вә 75) уғратмышды. Рома илә барышыг истәјән јахын адамлары тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

СЕ́РУМ ДИАГНОСТИКАСЫ, серодиагностика (лат. serum—серум +*диагностика*), тибдә—бә'зи инфексион вә гејри-инфексион хәстәликләрин диагностика үсулу. Биоложи маједә (сидик, ган вә с.), тохумаларда антикенләрин тә'јини, хәстәләрин ифразатындакы вирус вә бактеријаларын ашкар едилмәси дә С.д.-на аиддир. Бах һәмчинин *Иммунодиагностика.*

Бајтарлыгда С. д. һејванларда инфексион хәстәликләрә күтләви диагноз гојмагда истифадә олунур. Клиник әламәтләрин мејдана чыхмасына гәдәр хәстәлијин диагнозуну тапмаға имкан верир.

Биткичиликдә С.д. биткиләрин мүхтәлиф хәстәликләрин төрәдичиләри илә нә дәрәчәдә јолухлуғуну, көбәләкләрин, бактеријаларын вә вирусларын нөв диагностикасыны вә с. мүәјјән етмәкдә истифадә олунур.

СЕ́РУМ ХӘСТӘЛИЈИ—һетерокен серумларын (әсасән, ат ганындан һазырланыр) тәркибиндә олан јад зүлаллара гаршы организмин аллеркик реаксијасы. Серопрофилактика вә серотерапија мәгсәди илә парентерал (инјексија) јолла организмә јеритдикдә төрәнир. Инкубасија дөврү (илк дәфә јеридилдикдә) 7—12 күндүр (тәкрар вурулдугда нисбәтән аз); јүксәк темп-р, гашынма илә кечән сәпки, лимфа вәзиләринин шишкинлији вә с. илә мүшајиәт

олунур. Мүаличәси: антиһистамин препаратлар (димедрол) вә с. Профилактикасы: серумларын организмә јеритмә үсулларына чидди риајәт етмәк, серум јеридилмәздән әввәл антиһистамин препаратлары вермәк вә с.

СЕРУССИ́Т (лат. cerussa—ағ бојаг)—минерал. Кимјәви тәркиби $PbCO_3$. Аз мигдарда Ca, Zn, Sr, Mg гатышыглары олур. Ромбик сингонијада кристаллашыр. Сүтунвары, дипирамида формалы кристаллар, улдузшәкилли икиләшмәләр, үчләшмәләр әмәлә кәтирир. Адәтән, дәнәли вә ја ахын формалы агрегатлар һалында раст кәлир. Рәнки ағ, сарымтыл, гонура чаларлы боз олур. Сыхлығы 3—3,5, сәртлији 6400—6600 *кг/м*³. Әсасән, гурғушун алынмасында вә ағ бојаг һазырланмасында ишләдилир. Јатаглары ССРИ-дә (Алтај, Газахыстан, Азәрб.ССР, о чүмләдән ДГМВ-дә вә с.), һәмчинин АБШ вә Австралијада вар.

СЕС—бах *Су-електрик стансијасы*.

СЕСЕ́ МИЛЧӘЈИ (Grossina)—әсл милчәкләр фәсиләсиндән чүчү чинси. Бәдәнинин уз. 9—14 *мм*-дир. Тропик вә субтропик Африкада 20-дәк нөвү вар. Диридоғандыр. Рүтубәтли мешәләрдә јашајыр. Бир чох нөвү һејван вә инсан ганында трипаносомоз хәстәлијинин төрәдичисидир G. palpalis, G. morsitans вә G. brevipalpis нөвләри инсанда јуху хәстәлији төрәдичисинин (Trypanosoma gambiense), G. morsitans вә G. tachinoides нөвләри исә ов һејванларынын «нагана» (суару) хәстәлијинин кечиричисидр.

СЕСИДИЛӘР—бах *Фырлар*.

«СЕСИЈЕВ ГАРДАШЛАРЫ ВӘ К°»—Азәрб.-да фәалијјәт көстәрмиш тичарәт еви. 1896 илдә 250 мин манат илкин капиталла јарадылмышды. Чәмијјәтин Шамахы гәзасында шәраб-спирт мүәссисәләри, Учарда вә Моллашыхлы к.-идә шәраб-спирт з-длары вар иди. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра «С.г. вә К°»-нин мүәссисәләри миллиләшдирилди.

СЕ́СИС—Лат.ССР-дә шәһәр. Сесис р-нунун мәркәзи. Гауја чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Автомобил тә'мири вә дәмир-бетон конструксијалар з-длары, пивә истеһсалы бирлији, Валмијера әт, сүд комбинатларынын филиаллары; тибб вә мусиги мәктәбләри, тарих вә инчәсәнәт музеји, халг театры вар. 1206 илдән мә'лумдур.

СЕ́СПЕЛ Мишши (тәхәллүсү, әсл ады вә фамилијасы Михаил Кузмич Кузмин) (16.11.1899, Казаккасы к., индики Чув.МССР, Канаш р-нунун Сеспел к.—15.6.1922, индики Чернигов вил.-нин Старогородка к.)—чуваш совет шаири. 1918 илдән Сов.ИКП үзвү. Чувашијада комсомол тәшкилатынын јарадычыларындандыр. Чувашија МВ ингилаби трибуналынын илк сәдри олмушдур (1920—21). Ше'рләриндә халгы көһнәликлә мүбаризәјә чағырмыш, јени һәјат гуручулуғуну тәрәннүм етмишдир. С. чуваш поезијасына вурғулу һеча (силлабо-тоник) вәзнини кәтирмишдир. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәри: Стальная вера. Стихи, М., 1957.

СЕ́ССИЈА (лат. sessio—ичлас)—1) нүмајәндәли орган, бејнәлхалг тәшкилат, елми конфранс вә с.-нин иш дөврү. ССРИ-дә С. *Халг Депутатлары Советләринин* фәалијјәтинин әсас формасыдыр. С.-ларын мүтләг минимум сајы вә чағырылмасы мүддәти мүвафиг Совет һаггында әсаснамәдә низамланыр. 2) ССРИ-дә мәһкәмә органлары сәјјар С.-лар кечирир, 3) Али мәктәбләрдә С. һаггында бах *Имтаһан јохлама сессијасы*.

СЕСТОДЛАР — бах *Лентшәкилли гурдлар*.

СЕСТОДОЗЛАР — лентшәкилли гурдларын инсан вә һејванда төрәтдији гурд хәстәлији. Һелминтләр бағырсагларда, һәмчинин башга орган вә тохумаларда паразитлик едир, һелминтләрин јумурта вә сүрфәләри инсанын мә'дә-бағырсаг јолуна дүшдүкдә јолухма баш верир. Хәстәлик мә'дә-бағырсаг позғунлуғу, ағганлылыг, гарачијәрин, синир системинин, көзүн вә с. органларын зәдәләнмәси илә тәзаһүр едир. Инсанларда С.-дан ән чох дифиллоботриоз, һименолепидоз, тенидиозлар, ехинококкоз тәсадүф едилир.

Һејванларда С.-ы, әсасән, сестодларын ики дәстәсиндән (лентгурдлар вә лентшәкилли гурдлар) олан һелминтләр төрәдир. С. паразитләрин нөвләриндән, инсан вә һејван (саһибләрин) организминин онлара гаршы көстәрдији мүгавимәтдән асылыдыр. Чинсијјәтчә јеткин сестодлар бағырсағын селикли гишасында паразитлик едиб онун илтиһабына сәбәб олур. С.-ы паразитин ашағыдакы инкишаф мәрһәләси төрәдир: лентшәкилли һелминтләрин чинсијјәтчә јеткин формалары вә лентшәкилли һелминтләрин сүрфә (говуг) формалары. 1-чи форма инсанда тениаринхоз, һејванда (итләрдә) *ехинококкоз*, 2-чи форма инсанда вә һејванда ән чох ехинококкоз вә *систисеркоз* төрәдир. С.-ла хәстәләнән һејван кеч бөјүјүр, арыглајыр, бә'зән дә мәһв олур. Профилактикасы: деһелминтизасија, бајтарлыг-санитарија тәдбирләринә әмәл етмәк.

Әд.: Садыхов И. Ә, Азәрбајчанда хөздәрили вәһши һејванларын һелминт фаунасы, Б., 1962; Шульц Р.С. и Гвоздев Е. В., Основы общей гельминтологии, т. 1, М., 1970; Астафьев Б. А., Очерки по общей патологии гельминтозов человека, М., 1975.

СЕСТРОРЕ́ТСК—РСФСР Ленинград вил.-ндә шәһәр. Фин көрфәзи вә Сестра чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Аләт з-ду, Ленинград тикиш-трикотаж бирлијинин филиалы, педагожи мәктәб вар. Балнеоложи вә иглим курортудур.

СЕТ—Гәдим Мисир дининдә вә мифолокијасында сәһра вә јад өлкәләр аллаһы. Әсатирә көрә, С. Осирисин гардашы вә гатили олмуш, сонра исә онун оғлу Гор тәрәфиндән мәғлуб едилмишди, һеч нәјә бәнзәмәјән һејван шәклиндә тәсвир олунурду.

СЕТ (Sète)—Франсанын ч.-унда, Еро департаментиндә шәһәр. Аралыг дәнизи саһилиндә порт. Әһ. 54 мин (1975). Јејинти, кимја, тикиш сәнајеси, нефт е'малы вә шәраб истеһсалы мүәссисәләри вар.

СЕТА́Н, һекасадекан, $CH_3(CH_2)_{14}CH_3$—дојмуш карбоһидрокен; 18,2°С-дә әријән вә 286,8°С-дә гајнајан рәнксиз маједир. Сыхлығы 25°С-дә 0,770 *г/см*³-дир. Суда вә спиртдә һәлл олмур, бензолда, ефирдә вә с. үзви һәлледичиләрдә һәлл олур. Октилбромиди натриумла биркә гыздырмагла (*Вүртс реаксијасы*) вә с. үсулларла алыныр. С.-дан дизел јаначағынын кејфијјәтини мүәјјән етмәк үчүн еталон кими истифадә едилир.

СЕТА́Н ӘДӘДИ—мүһәррикин силиндриндә дизел јаначағынын алышыб јанма хассәсини мүәјјән едән шәрти характеристика. С.ә.-ни мүәјјән етмәк үчүн С.ә. 100 гәбул едилмиш *сетан* илә С.ә. сыфыр гәбул едилмиш α-метилнафталинин гарышыгларындан истифадә едилир. С.ә.-нин әдәди гијмәти еквивалент тәркибли белә гарышыгда олан сетанын фаизлә мигдарына бәрабәрдир. Мүасир дизел јаначагларынын С.ә. 40—55 арасындадыр.

СЕТА́Р (фар. سه—үч+تار—сим)—мизрабла чалынан гәдим симли мусиги аләти. Орта әсрләрдә Азәрб.-да *тәнбур* ады илә кениш јајылмыш, Низами, Нәсими, Фүзулинин әсәрләриндә тәрәннүм едилмишдир. С. үзү назик тахта илә өртүлмүш армудабәнзәр чанагдан, узун гол вә ашыглар јерләшән кәллә һиссәдән ибарәтдир (үмуми уз. 900—2000 *мм*-дир). Голун үзәринә, адәтән бағырсагдан 12—15 пәрдә бағланыр. Симләри металдандыр. С. бир чох Шәрг халглары, о чүмләдән һиндлиләр арасында кениш јајылмышдыр.

СЕТИ́Ф (سطيف)—Әлчәзаирин шм.-ш.-индә шәһәр. Сетиф вил.-нин инз.м. Әһ. 160 мин (1977). Д.ј. ст. Кимја, електротехника, тикинти материаллары вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Халчачылыг инкишаф етмишдир. Е.ә. 1 әсрдә салынмышдыр.

СЕ́ТКИН (Zetkin) Клара (5.7.1857, Саксонија, Видерау—20.6.1933, Москва јахынлығында, Арханкелскоје) — Алманија вә бејнәлхалг коммунист һәрәкаты хадими, Алманија Коммунист Партијасынын (АКП) баниләриндән бири. Ингилаби һәрәката 19 әсрин 70-чи илләринин сонларындан гошулмуш, 1881 илдә Алманија С.-Д. Партијасына дахил олмушдур. Сосиалистләрә гаршы мүстәсна ганунун гүввәдә олдуғу дөврдә (1878—90) мүһачирәтдә јашамаға мәчбур олмуш, Франса, Австрија вә Италијанын сосиалист һәрәкатында фәал иштирак етмишдир. Икинчи Интернасионалын тә'сис конгресинин (Парис, 1889) һазырланмасында мүһүм рол ојнамышдыр. 1890 илдә вәтәнә гајыдараг Алманијада с.-д. гадынлар һәрәкатына башчылыг етмишдир. С. Биринчи рус ингилабыны (1905—07) һәрарәтлә гаршыламышдыр. С. өзүнүн тәшәббүсү илә кечирилмиш гадынларын биринчи бејнәлхалг конфрансында (1907) Бејнәлхалг Гадынлар Катиблијинә сечилмишди. С.-ин тәшәббүсү илә сосиалист гадынларын бејнәлхалг Копенһакен конфрансы (1910) һәр ил мартын 8-ни Бејнәлхалг Гадынлар бајрамы кими гејд етмәји гәрара алды. Ингилаби фәалијјәтинә көрә С. 1915 илдә һәбс едилмишди. Һәбсдән бурахылдыгдан сонра јенидән ингилаби иши давам етдирмишдир. С. «*Спартак Иттифагы*»нын бани вә рәһбәрләриндән олмушдур. АКП јарадылдыгдан сонра исә онун МК-сынын үзвү сечилмишди (1919). С. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны шадлыгла гаршыламышды. 1921 илдән Коминтернин Ичраијјә Комитәси Рәјасәт һеј'әтинин үзвү, һәмчинин Коминтернин Бејнәл-

халг Гадын Катиблијинин, 1925 илдән исә Ингилаб Мүбаризләринә Бејнәлхалг Јардым Тәшкилаты МК-сынын сәдри сечилмишди. В. И. Ленин вә Н. К. Крупскаја илә јахын дост олмушдур. 1920 илдән рејхстага сечилән С. фашизмә гаршы гәти мүбаризә апармышдыр. 1932 илин августунда гочаман депутат кими јени сечилмиш рејхстагын ичласыны ачаркән сөјләдији нитгиндә С. фашист тәһлүкәсинин артдығыны гејд едәрәк ваһид пролетар чәбһәси јаратмаға чағырмышды. С. Ленин ордени вә Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф едилмишдир. Москвада Гызыл мејданда Кремл дивары јанында дәфн олунмушдур. АДР-дә ад. медал тә'сис едилмишдир.

С. 1922 илин мајында Загафгазија зәһмәткеш гадынларынын Бакыда кечирилән гурултајына Коминтернин Ичраијјә Комитәсинин Бејнәлхалг Гадын Катиблији адындан телеграм көндәрмишдир. 1924 ил октјабрын 20—21-дә Бакыда олмуш С. Әли Бајрамов адына Гадынлар клубунун фәалијјәти илә таныш олмуш, һәмчинин Бакы Совети вә АҺИШ-ин биркә ичласында иштирак етмишдир. Сонралар јаздығы «Азад олмуш Гафгазда» китабында Азәрб. тәәссүратларындан кениш бәһс етмишдир. С. мүнтәзәм олараг «Шәрг гадыны» журналында чыхыш едирди.

Әсәрләри: Социализм придет к победе только с женщиной-пролетаркой, М., 1960; Воспоминания о Ленине, 2 изд., М., 1976; Искусство-Идеология-Эстетика, М., 1982.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 2, сәһ. 253); Султанова Һ., Сәадәт, Б., 1970; Крупская Н. К., Клара Цеткин, М., 1933; Пик В., Клара Цеткин, пер. с нем., М., 1957; Дорнеманн Л., Заседание рейхстага объявляю открытым..., 2 изд., пер. с нем., М., 1980.

СЕ́ТОН-ТО́МПСОН (Seton Thompson) Ернест (14.8.1860, Б. Британија, Саут-Шилдс—23.10.1946, АБШ, Нју-Мексико, Санта-Фе)—Канада јазычысы, анималист рәссам. Узун мүддәт мешәләрдә вә прериләрдә јашамышдыр. Әсасән, һејванлар аләминдән бәһс едән 40-дәк китабын мүәллифидир. «Чәмәнлик тетрасынын һәјаты» (1883), «Вәһши һејванлары мән нечә таныјырам» (1898), «Шикарларын һәјаты» (1901), һабелә 8 чилдлик «Вәһши һејванларын һәјаты» (1925—27) әсәрләри мәшһурдур. Өз әсәрләринә иллүстрасијалар чәкмишдир. Анималист јазычыларын јарадычылығына тә'сир көстәрмишдир.

Әсәрләри: Һејванлар һаггында һекајәләр, Б., 1974; Күчә мүғәнниси, Б., 1982; Чинк и другие рассказы, М., 1982.

СЕТТЕ́-ДАБА́Н — Јак.МССР-дә дағ силсиләси. *Верхојанск силсиләсинин* ч.-ш. давамыдыр. Уз. 650 *км*, һүнд. 2400 *м*-ә гәдәрдир. Гарашам мешәләри, сидр коллуглары, дағ тундралары вар.

СЕ́ТТЛМЕ́НТ, сетлмент (инк. settlement)—1) англосакс өлкәләринин мүлки просесиндә тәрәфләр арасында разылыг; буна әсасән мәһкәмә бахышы һәлә гәрар чыхарылмамыш дајандырылыр. 2) Чиндә 19—20 әсрләрдә бир сыра ири шәһәрдә харичиләрә ичарәјә верилән хүсуси мәһәлләләр. С.-ләр екстерриториаллыг һүгугуна малик идиләр, ССРИ һәмин һүгуглардан өз тәшәббүсү илә 1924 илдә, Гәрб өлкәләри исә 1943 илдә имтина етмишләр.

СЕТУ́БАЛ (Setúbal)—Португалијада шәһәр. Атлантик океаны саһилиндә, Саду чајынын төкүлдүјү Сетубал көрфәзиндә порт. Әһ. 49,7 мин (1970). Балыговлама вә балыг консерви сәнајеси мәркәзидир. Суперфосфат күбрәләр истеһсал олунур. Шәрабчылыг, моторгајырма мүәссисәләри вар. Мантар е'мал олунур.

СЕУ́Л—Чәнуби Корејанын әсас шәһәри. Игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзи. Хан-ган чајы саһилиндәдир. Иглими муссон типлидир. Гышы гуру, јајы рүтубәтлидир. Орта темп-р јанварда —6,2°C, ијулда 24,7°C-дир. Иллик јағынты 1200 *мм*. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы, чај порту, аеропорт. Саһ. 613 *км²*. Әһ. 8,4 млн. (1980, шәһәрәтрафы илә).

Еркән орта әсрләрдә һәрби гала кими тикилмиш, 14 әсрә гәдәр кичик шәһәр олараг галмышдыр. 1394 илдән Корејанын пајтахты олмуш вә сүр'әтлә бөјүмәјә башламышдыр. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә Кореја халгынын милли азадлыг мүбаризәсинин әсас мәркәзләриндән иди. 1948 илдән Чәнуби Корејанын пајтахтыдыр.

Сеул шәһәриндән көрүнүш.

Металлуркија, машынгајырма, електротехника, радиоелектрон, кимја сәнајеси, резин, дәри, полиграфија, кағыз, чини-сахсы сәнајеси мүәссисәләри вар. С. ири тохучулуг вә јејинти сәнајеси мәркәзидир. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

С.-да дөвләт ун-ти, хүсуси ун-тләр, театр, хореографија ин-тлары вә с. али мәктәбләр; Милли ЕА, елми тәдгигат ин-тлары, Милли Мәркәзи Китабхана, ун-т китабханалары, Милли музеј, Тәсвири сәнәт музеји, Халг Театры, Шәрг Театры, балет труппасы вә с. вар.

СЕУ́ТА—Мәракешдә шәһәр. Аралыг дәнизи саһилиндәдир. Әһ.67 мин (1975). Балыговлама порту. Кәмигајырма, һәмчинин балыг консерви вә јүнкүл сәнаје мүәссисәләри вар. С.-да Испанијанын һәрби-дәниз базасы јерләшир. Әсасы е.ә. 7 әсрдә гојулмушдур. 8—15 әсрләрдә Мәғриб дөвләтләринин тәркибинә дахил олмушдур. 1415 илдә португаллар ишғал етмишдиләр. 1580 илдән Испанијанын мүлкүдүр. Мәракеш өзүнүн зорла гәсб едилмиш әразиси С.-нын Испанија-Мәракеш сазишинә (1956) әсасән кери гајтарылмасыны дәфәләрлә тәләб етсә дә, бу мәсәлә һәләлик һәллини тапмамышдыр.

СЕФАЛАСПИДЛӘР, сүмүкзирehлиләр (Cephalaspides, јахуд Osteostraci)—чәнәсизләр синифүстлүјүндән нәсли кәсилмиш ибтидаи онурғалы һејванлар јарымсинфи. Силурун ахырындан Девонун ахырынадәк јашамышлар. Уз. 60 *см*-дәк олмушдур. Јастылашмыш башы, бә'зән дә бәдәнинин бир һиссәси сүмүк галханла өртүлмүшдүр. 10 чүт гәлсәмә јарығы вар. Дөш үзкәчләри олмуш, гарын үзкәчләри исә олмамышдыр. Гујруг үзкәчи һетеросеркдир. Ширинсу һөвзәләриндә вә лагунларда лилин ичиндә јашамыш, үзви маддәләр вә хырда организмләрлә гидаланмышлар. 10-дәк фәсиләдә бирләшән бир нечә дәстәси олмушдур. ССРИ-дә Саарема а.-нда Силур вә Днестрбојунда Алт Девон чөкүнтүләриндән тапылмышдыр.

СЕФАЛОКАРИДЛӘР (Cephalocarida)—хырда примитив хәрчәнккимиләр јарымсинфи. Бәдәни узунсов, 3 *мм*-дәк баш вә 10 әдәд буғумдан ибарәт дөш һиссәдән тәшкил олунмушдур. Бәдәнинин гуртарачағы үзәриндә 2 әдәд узун гылы олан ајағы чәнкәл шәкиллидир. Башында 2 чүт быгчығы вар. Көзсүздүр. С. 1957 илдә ашкар едилмиш вә онларын илк нүмајәндәси (Hutchinsoniella macracantha) Атлантик океанынын АБШ саһилләриндә гејд едилмишдир. Башга нөвләри Шимали Америка саһилләриндә вә Јапон а-лары јахынлығында тапылмышдыр. Дәниз дибиндәки лилдә јашајан 3 чинси вә 4 нөвү мә'лумдур.

СЕФЕ́ИДЛӘР—дәјишән улдуз типи; парлаглығынын периодик дәјишмәси (0,1—2 *улдуз өлчүсү* арасында) онларын харичи гатларынын габарыб чәкилмәси (пулсасијасы) илә әлагәдардыр. Ады Сефеј бүрчүнүн дәјишән типли δ улдузунун адындандыр.

СЕФЕ́Ј (лат. Cepheus)—көјүн Шимал јарымкүрәсиндә бүрч. Ән парлаг улдузу 2,4 визуал улдуз өлчүлүдүр. ССРИ-нин бүтүн әразисиндә көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

СЕФЕ́РИС (Sephérēs) (тәхәллүсү; әсл фамилијасы Сефериадис) Кеоргос (19.2.1900, Измир—20.9.1971, Афина)—јунан шаири. Нобел мүкафаты лауреаты (1963). 1926—62 илләрдә дипломатик ишдә чалышмышдыр. «Дөнүш» (1931), «Чән» (1932), «Тәчрүбәләр китабы» (1940), «А көјәртәсинин күндәлији» (1940), «Б көјәртәсинин күндәлији» (1944), «Гаратојуг» (1947), «Г көјәртәсинин күндәлији» (1955) вә с. топлуларында Мүгавимәт һәрәкаты илләриндә халгын азадлыг вә милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризәсини тәрәннүм етмишдир.

Әд.: Мочос Я. В., Костас Варналис и литература греческого Сопротивления, М., 1968.

СЕХ (алм. Zeche)—сәнаје мүәссисәсинин әсас истеһсал бөлмәси. Бүтүн истеһсал просесиндә иштирак етмәклә мәһсулларын һазырланмасында, әсас истеһсала, јахуд бүтөвлүкдә мүәссисәјә тәсәррүфат хидмәти, јахуд техники хидмәт көстәрилмәсиндә мүәјјән функсијалары јеринә јетирир. Тә'јинатына көрә әсас (истеһсал), көмәкчи, хидмәтедичи, јардымчы вә әлавә С.-ләрә ајрылыр. Мүәссисәләрдә С.-ләрин тәркиби мүхтәлифдир вә сәнаје саһәсиндән, мәһсулун характериндән, истеһсалын һәчминдән вә типиндән асылыдыр. Ири С.-ләр шө'бә, саһә вә хәтләрә бөлүнүр. Бә'зи кичик мүәссисәләрдә С. јарадылмыр (сехсиз структур).

СЕХ МӘКТӘБЛӘРИ—орта әсрләрдә Гәрби Авропа шәһәрләриндә сәнәткарларын ушаглары (оғланлар) үчүн јарадылмыш ибтидаи мәктәбләр. Бу мәктәбләрдә ушаглара әсасән охујуб-јаз-

мағы, һесаб, елементар һәндәсә вә тәбиијјаты өјрәдирдиләр. 15—16 әсрләрдә С.м. *Килдија мәктәбләри* илә бирләшдирилмишди.

СЕХ ХӘРЧЛӘРИ, ССРИ-дә—сехин идарә олунмасы вә тәсәррүфат хәрчләри. С.х.-нә идарә вә тәсәррүфат һеј'әтинин сахланмасы, сехин әсас вәсаитинин амортизасија хәрчләри, сех бинасынын вә инвентарынын сахланмасына, тәчрүбә вә тәдгигатлара, әмәк мүһафизәсинә вә с. чәкилән хәрчләр дахилдир.

СЕХА́НУВ (Ciechanów)—Полшада шәһәр. Сеханув војеводалығынын инз.м. Әһ. 34 мин (1980). Јејинти вә машынгајырма сәнајеси мүәссисәләри вар.

СЕХА́НУВ ВОЈЕВОДАЛЫҒЫ (Województwo Ciechanówskie)—Полшанын шм.-ында инзибати ваһид. 1975 илдә тәшкил олунмушдур. Саһ. 6,4 мин $км^2$. Әһ. 405 мин (1980). Шәһәр әһ. 31% тәшкил едир. Инз.м. Сеханув ш.-дир. Әразинин 16%-и мешәликдир. Әтлик-сүдлүк һејвандарлыг вә әкинчилик (човдар, картоф, шәкәр чугундуру) инкишаф етмишдир. Јејинти сәнајеси, метал е'малы вә машынгајырма сәнајеси мүәссисәләри вар.

СЕХЛӘР—феодализм чәмијјәтиндә шәһәрләрдә игтисади чәһәтдән мүстәгил олан хырда истеһсалчыларын—сәнәткарларын пешә тәшкилатлары. 11—12 әсрләрдә Гәрби Авропа өлкәләриндән Франса, Алманија вә Инкилтәрәдә (Италијада ола билсин даһа әввәл) мејдана кәлмиш, 13—14 әсрләрдә там инкишаф етмишди. Бу өлкәләрин ири шәһәрләриндә мүхтәлиф ихтисаслы сәнәткарлар С.-дә бирләширди (тохучулар, чәкмәчиләр, бојагчылар сехи вә б. С. әмәлә кәлирди). Шәһәр әһалисинин дикәр тәбәгәләри дә (мәс., балыгчылар, мусигичиләр, һәкимләр вә б.) С. јарадырдылар. С.-ин фәалијјәти илк нөвбәдә шәһәр сәнәткарларынын истеһсал мәнафејини күдүрдү. Һәр бир сехин әмәк аләти тәсвир олунмуш емблеми, сех мөһүрү, кассасы олурду. С. шәһәрдахили сосиал мүбаризәдә бөјүк рол ојнамышлар. С. хырда сәнәт истеһсалыны мүдафиә вә мүһафизә етмәклә сәнајенин инкишафыны ләнкидир, јени капиталист тәсәррүфат формаларынын инкишаф едиб артмасына манечилик төрәдирди. Буна көрә дә инкишаф етмиш капиталист мүнасибәтләринин бәргәрар олмасы сех системини дағытды. 18 әсрин сону 19 әсрин әвәлләриндә инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә С. ганунверичиликлә ләғв олунду.

Гәдим Рус дөвләтиндә сех тәшкилатлары мүхтәлиф шәһәрләрдә сәнәт нөвләринин ихтисаслашмасы нәтичәсиндә јаранмаға башламышды. 1722 илдә I Пјотр сәнәткарларын сех тәшкилатыны тә'сис етмиш вә ону гајдаја салмышды. Русијада 18 әср—20 әсрин әввәлләриндә уста әлалтылары вә шакирдләри һүгугсуз вәзијјәтдә иди. Капитализм шәраитиндә сәнәт тәшкилинин сех формасы уста-саһибкарларын зоракылығына имкан јарадырды. ССРИ әразисиндә сех тәшкилатлары 1917 илдән ләғв олунмушдур. Азәрб.-да сәнәткар бирләшмәләри һәлә *Сасаниләр* дөврүндән мөвчуд олмушдур. 8—12 әсрләрдә Азәрб. шәһәрләриндә (Кәнчә, Шамахы, Дәрбәнд вә с.) сәнәт саһәләринин хүсуси бирләшмәләри (сәррач, даббаг, нәччар вә с.) вар иди. 13—18 әсрләрдә сәнәткар тәшкилатлары мөһтәрифә, озан, *әснаф* адланырды. 17—19 әсрләрдә сәнәткарлар арасында дини-әхлаги нормалар хүсуси рисалә вә низамнамәләр (футуввәтнамәләр) әсасында тәсбит едилирди. Әснаф дахилиндә инкишаф етмиш сосиал ијерархија олмадығына көрә сех инһисары да мөвчуд дејилди. Усталар истәдији гәдәр шакирд јетишдирә биләрди. Усталыға кечмә «гуршама» мәрасими илә баша чатдырылырды. Усталыға кечәнләр фәрди дүкан-е'малатхана ачмаг ихтијарына малик иди. Феодалларын шәһәрләрдә һаким олмалары әснафларын дахили өзүнүидарә һүгугуну хејли мәһдудлашдырырды.

СЕҺР (әр. سحر—чаду, әфсун), сеһрбазлыг—гәдим дини ајин формаларындан бири. Һәлә гәдимдән, инсанларын тәбиәт һадисәләринин сирләрини дәрк едә билмәдикләри дөврдән мә'лумдур. Мүртәче маһијјәт дашыјан сеһрбазлыг вә онунла әлагәдар дини тәсәввүрләр ингилаба гәдәр азәрб.-ларын да мәишәтиндә галмышды. Бах һәмчинин *Макија*.

СЕ́ЧЕНОВ Иван Михајлович (13.8.1829, Тјоплыј Стан к., Горки вил. индики Сеченово к.—15.11.1905, Москва)—рус материалист тәбиәтшүнасы, рус физиолокија мәктәбинин вә психолокијада тәбии-елми истигамәтин баниси. Петербург ЕА фәхри академики (1904; м. үзвү, 1869).

Петербург али мүһәндислик мәктәбини (1848) вә Москва ун-тинин тибб факүлтәсини (1856) битирмишдир. С. 1856—59 илләрдә И. Мүллер, Е. Дјүбуа-Рејмон, О. Функе, К. Лүдвиг, Ф. Хоппе-Зејлер вә К. Һелмһолтсын лабораторијаларында ишләмишдир. Петербург тибби-чәрраһлыг академијасында охудуғу мүһазирә курсу үчүн Петербург ЕА Демидов ад. мүкафатыны алмышдыр (1863). Русијада илк физиолокија лабораторијасыны тәшкил етмишдир. Бестужев ад. али гадын курсларында мүһазирә охумушдур. 1891 илдән Москва ун-тинин проф. олмуш, 1901 илдән тәгаүдә чыхмыш, тәчрүбә ишини вә фәһләләрә мүәллимлик фәалијјәтини давам етдирмишдир. Парисдә К. Бернарын лабораторијасында (1862) бејнин мәркәзләринин һәрәки активлијә тә'сири һаггында фәрзијјәни тәчрүби олараг јохламышдыр. О, узунсов бејни вә көрмә габарыны кимјәви гычыгла гычыгландырдыгда гурбаға әтрафларынын рефлектор-һәрәки реаксијасынын дајандығыны өјрәнмишдир. Рефлектор реаксијаларын ләнкимәсинин таламик мәркәзи «Сеченов мәркәзи», мәркәзи ләнкимәнин феномени исә «Сеченов ләнкимәси» адланыр. 1866 илдә онун «Баш бејин рефлексләри», «Синир системинин физиолокијасы», 1867 илдә «Һисс органларынын физиолокијасы» әсәрләри чап олунду. 1872—73 илләрдә С. електрик гычығынын синирә тә'сири, гурбағаларда локомосија вә азан синирин үрәјә тә'сири кими тәдгигатлар апармыш, газ мүбадиләси физиолокијасы, ганын тәнәффүс функсијасы кими мәсәләләрлә марагланмышдыр. 1871—72 илләрдә С.-ун редактәси илә Ч. Дарвинин «Инсанын мәншәји» әсәринин тәрчүмәси нәшр олунмушду. С.-ун хидмәти тәкчә дарвинизми јајмасында дејил, физиолокија вә психолокија проблемләринә дарвинизм идејаларыны дахил етмәсиндәдир. Бу саһәдәки елми проблемләрин һәлли С.-ун идејаларына әсасланыр. 90-чы илләрдән башлајараг С. психофизиолокија вә идрак нәзәријјәси проблемләринә даир бир сыра әсәрләрлә чыхыш етди. С.-ун вәтәниндә она һејкәл гојулмуш, 1-чи Москва Тибб Ин-туна (1955) вә ССРИ ЕА Тәкамүл Физиолокијасы вә Биокимјасы Ин-туна С.-ун ады верилмиш, ССРИ ЕА С. ад. мүкафат тә'сис етмишдир.

Әсәрләри: Избр. труды, М., 1935; Элементы мысли. Сб. статей, М.—Л., 1943; Избр. философские и психологические произв., М., 1947; Избр. произв., т. 1, М., 1952; Физиология нервных центров. Из лекций читанных в Собрании врачей в Москве в 1889—1890 гг., М., 1952; Рефлексы головного мозга, М., 1952.

Әд.: Ярошевский М. Г., Иван Михайлович Сеченов, Л., 1968; Иван Михайлович Сеченов. Сб. к 150-летию со дня рождения, М., 1980; Березовский В. А., Иван Михайлович Сеченов, Киев, 1981.

СЕЧИЧИ ТЕЛЕФО́Н РАБИТӘСИ—бах *Селектор рабитәси*.

СЕЧКИ—дөвләт һакимијјәти нүмајәндәләринин, һәмчинин ичтимаи тәшкилатларын рәһбәр органларынын сечилмәси үсулу. Бах *Сечки һүгугу*.

СЕ́ЧКИ БҮЛЛЕТЕНИ—кизли сәсвермә үчүн сечки сәнәди; формасыны мүвафиг дөвләт органлары мүәјјән едир. ССРИ-дә С.б.-ндә һәмин *сечки даирәсиндә* гејдә алынмыш депутатлыға намизәдин (халг мәһкәмәсинә сечкиләр заманы халг һакимлијинә намизәдин) фамилијасы, ады, атасынын ады вә ону ирәли сүрмүш тәшкилатын ады көстәрилир. Сечки кечирилән биналарда бүллетенләри долдурмаг үчүн хүсуси отаглар, јахуд кабинәләр ајрылыр.

СЕ́ЧКИ ГАНУНУ—бах *Сечки системи*.

СЕ́ЧКИ ДАИРӘСИ—дөвләтин нүмајәндәли органларына сечкиләр кечирмәк үчүн јарадылан әрази ваһиди; ССРИ-дә С.д. бәрабәр сајда әһали һесабы илә, јахуд ејни адлы милли дөвләт-әрази бирләшмәләри олан милләтләрин вә халгларын бәрабәр нүмајәндәлик принсипи үзрә јарадылыр (мәс., ССРИ Али Советинин Милләтләр Советинә сечкиләрдә һәр мүттәфиг респ. әһалисинин сајындан асылы олмајараг 32 депутат ирәли сүрүр). Һәр даирәдән 1 депутат сечилир. Бу принсип бәрабәр сечки һүгугуну, бүтүн сечичиләрин сечкиләрдә бәрабәр әсасларла иштиракыны тә'мин едир.

Буржуа дөвләтләриндә С.д. чох заман бәрабәр сајда әһали принсипини позмагла јарадылыр.

СЕ́ЧКИ КВОТАСЫ—бах *Сечки системи*.

СЕ́ЧКИ КОМИССИЈАСЫ—ССРИ-дә ичтимаи тәшкилатларын (һәмкарлар иттифаглары, кооп., партија тәшкилатлары вә с.) нүмајәндәләриндән ибарәт коллекиал орган. Нүмајәндәли һакимијјәт органларына сечкиләрин кечирилмәси вә халг һакимләринин сечилмәси үчүн јарадылыр. С.к. сечкиләрин сечки һүгугу нормаларына мүвафиг кечирилмәсини (сечки сијаһыларынын дүзкүн тәртиб едилмәсинә, сәсвермә гајдасына риајәт олунмасына нәзарәт едир, сәсвермәнин нәтичәләрини мүәјјәнләшдирир вә с.) тә'мин едир. Мәр-

кәзи, әрази, даирә вә мәнтәгә сечки комиссијалары јарадылыр.

СЕЧКИ МӘНТӘГӘСИ—*сечки даирәсинин* бир һиссәси. ССРИ-дә Халг Депутатлары Советләринин вә халг һакимләринин сечкиси заманы сечки кечирилмәси, сечки бүллетенләринин верилмәси, гәбулу вә сәсләрин һесабланмасы үчүн јарадылыр. С.м.-ни мүвафиг Халг Депутатлары Советинин ичраијјә комитәси әрази принсипи үзрә, јә'ни сечичиләрин јашајыш јерләри үзрә (100—300 мин нәфәрә бир С.м. һесабы илә) тәшкил едир. С.м. һәрби һиссәләрдә, сәрнишин гатарларында, сәфәрдә олан кәмиләрдә, хәстәханаларда, санаторијаларда, доғум евләриндә дә јарадылыр.

СЕЧКИ СЕНЗИ—сечки һүгугундан истифадә етмәк үчүн конститусија вә ја сечки гануну илә мүәјјән олунмуш шәртләр. Сензләр һәлә 18—19 әсрләрдә тәтбиг едилмишдир. Ән чох јајылмыш С.с. ашағыдакылар иди: әмлак сензи (јә'ни сечичи мүәјјән әмлака саһиб олмалы иди); тәһсил сензи (сечкиләрдә иштирак етмәк үчүн мүәјјән тәһсил тәләб олунурду); отураглыг сензи (бир өлкәдә, јахуд шәһәрдә мүәјјән мүддәт јашамаг тәләби); вәтәндашлыг сензи (сечки һүгугу јалныз мүәјјән мүддәт әрзиндә бир дөвләтин вәтәндашы олан шәхсләрә верилирди). Бир чох өлкәдә чинс сензи, јүксәк јаш сензи вә с. дә тәтбиг олунурду. Зәһмәткешләрин синфи мүбаризәси нәтичәсиндә мүасир буржуа дөвләтләриндә үмуми сечки һүгугу е'лан олунмуш, С.с.-нин чоху ләғв едилмишдир; лакин сечкиләрдә иштирак етмәк үчүн мүхтәлиф манеәләр сахланылмагдадыр. Һазырда капиталист дөвләтләриндә пассив сечки һүгугу үчүн 20—25 јаш, парламентин јухары палатасына сечилмәк үчүн исә Италијада—40, Исвечдә—35, АБШ-да 30 јаш тәләб олунур. Сосиалист өлкәләриндә јаш сензиндән (бир гајда олараг 18 јаш) башга һеч бир С.с. јохдур. ССРИ-дә 18 јашына чатмыш бүтүн вәтәндашларын сечмәк вә сечилмәк һүгугу вар. ССРИ Али Советинә 21 јашына чатмыш ССРИ вәтәндашлары сечилә биләрләр.

СЕЧКИ СИСТЕМИ—1) дөвләтин сечкили (илк нөвбәдә нүмајәндәли) органларынын (мәс., ССРИ-дә Халг Депутатлары Советләринин) тәшкили вә вәтәндашларын өз сечки һүгугларыны һәјата кечирмәси гајдасы. *Сечки һүгугу* нормалары илә низамланыр. С.с. синфи характер дашыјыр. Буржуа өлкәләриндә С.с. формал олараг үмумилик вә бәрабәрлик принсипләринә әсасланса да, бу принсипләр мүхтәлиф *сечки сензләри* илә мәһдудлашдырылыр.

Сечкиләр бирбаша (нүмајәндәли органларын депутатларыны билаваситә вәтәндашлар сечир), јахуд долајы, чохпилләли (нүмајәндәли органларын депутатларыны ашағы сечкили органлар вә ја әһалинин сечдији *сечкичиләрдән* вә јахуд ашағы нүмајәндәли органларын депутатларындан вә ја һәр икисиндән ибарәт коллекија сечир) олур. Сосиалист өлкәләриндә бирбаша сечкиләр мүәјјән едилмишдир. Сәрбәст мандат адланан принсипә (депутатларын сечичиләрдән асылы олмамасы, јә'ни вердикләри вә'дләри јеринә јетирмәси мәчбури дејил) әсасланан буржуа С.с.-ндән фәргли олараг, сосиалист С.с. императив мандат (депутатлар сечичиләрин тапшырығыны јеринә јетирир вә бүтүн фәалијјәтләринә көрә онларын гаршысында мәс'улдурлар вә кери чағырыла биләрләр) принсипинә әсасланыр. ССРИ-дә сечкиләрин тәшкили вә кечирилмәси гајдасы, депутатлыға намизәдләрин ирәли сүрүлмәсиндән башлајараг вә сәсвермәнин нәтичәләри мүәјјән едиләнәдәк һәр бир сечичинин сечкиләрдә иштиракыны вә сәрбәст олараг ирадәсини ифадә етмәк имканыны тә'мин етмәјә јөнәлдилмишдир.

Совет С.с. ССРИ Конститусијасы (фәсил 13), мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын конститусијалары илә (мәс., Азәрб.ССР Конститусијасы, фәсил 11) мүәјјән олунмушдур; о, совет халгынын идеја-сијаси бирлијини мөһкәмләтмәјә көмәк едир. Сәсвермә заманы сечичиләрин максимум раһатлығы тә'мин едилир; сәсвермә гејри-иш күнләринә тә'јин олунур, сәсвермә үчүн узун мүддәт (12—18 саат) мүәјјән едилир вә с. Сечкиләрин кечирилмәси үзрә бүтүн хәрчләри дөвләт өдәјир.

2) Сәсвермәнин нәтичәләри мүәјјән едилдикдән сонра сечкили органларда јерләрин бөлүшдүрүлмәси системи. Ики әсас С.с. мә'лумдур: *мажоритар систем* вә мүтәнасиб нүмајәндәчилик системи.

СЕЧКИ ҺҮГУГУ—1) дөвләт органларынын сечилмәси гајдасыны низамлајан һүгуг нормаларынын мәчмусу; *дөвләт һүгугунун* мүһүм институту. С.һ.-нун әсас принсипләри конститусијада вә хүсуси актларда мүәјјән олунур. ССРИ-дә С.һ. нормалары ССРИ Конститусијасы (фәсил 13), мүттәфиг (мәс., Азәрб.ССР Конститусијасы, фәсил 11) вә мухтар респ.-ларын конститусијаларынын мүвафиг фәсилләриндә, халг депутатларынын Али Советләрә, јерли Советләрә сечкиләри һаггында ганунларда, һәмчинин халг һакимләринин сечилмәси һаггында әсаснамәләрдә мүәјјән едилмишдир. Совет С.һ. вәтәндашларын дөвләт органларынын сечилмәсиндә иштиракы принсипи вә шәртләрини, һәмин органларын үзвләринин сечилмәси вә кери чағырылмасы гајдасыны (бах *Сечки системи*) тәсбит едир. 2) Вәтәндашларын сечмәк вә сечилмәк һүгугу. Актив, јахуд үмуми С.һ. вә пассив С.һ. фәргләндирилир. Актив С.һ., јә'ни сечмәк һүгугу, сәсвермә һүгугудур; һәмчинин референдумда иштирак етмәк имканы верир. Актив С.һ., бир гајда олараг, дөвләтин јалныз ганунла мүәјјән едилмиш тәләбләрә (јаш, јашајыш јери вә с.) чаваб верән вәтәндашларына (тәбәәләринә) верилир. Сосиалист өлкәләриндә актив С.һ. јалныз һәдди-булуғ (ССРИ-дә 18 јаш) вә ағлагалыг тәләбләри илә шәртләнир. Бу, јашлы вәтәндашларын һамысына сечкиләрдә вә референдум заманы сәсвермәдә иштирак етмәк имканы верир. Сосиалист өлкәләринин ганунверичилији актив С.һ.-нун һәјата кечирилмәси үчүн һеч бир мәчбуријјәт нәзәрдә тутмур. Бир чох буржуа өлкәсиндә сечкиләрдә иштиракдан имтина етмәк мүвафиг санксијаја сәбәб олур (бах *Абсентеизм*). Мүасир буржуа дөвләтләриндә актив С.һ. үчүн јүксәк јаш сензи (20—25 јашадәк, чох заман 21 јаш) мүәјјән едилмишдир. Пассив С.һ. вәтәндашларын мүхтәлиф дөвләт органларына сечилмәк һүгугудур. Буржуа дөвләтләринин әксәријјәтиндә пассив С.һ. мүхтәлиф јүксәк сечки сензләри илә шәртләнир: әмлак, тәһсил, јаш сензи вә с. Әксәр өлкәләрдә пассив С.һ. үчүн јаш сензи 25 јашдыр.

Сосиалист өлкәләриндә дөвләт һакимијјәтинин али органларына мүәјјән һәјат тәчрүбәсинә малик шәхсләр сечилир; буна мүвафиг олараг депутатларын минимал јашы мүәјјән едилмишдир (мәс., ССРИ-дә мүттәфиг респ.-ларын Али Советләринә 18 јашына, ССРИ Али Советинә исә 21 јашына чатмыш шәхсләр сечилә биләр).

СЕЧКИЛИ ВӘЗИФӘЛӘР — дөвләт апаратында, јахуд ичтимаи тәшкилатларда сечки јолу илә тутулан вәзифәләр. ССРИ-дә С.в.-ә сечилмәклә әлагәдар ишдән азад олунмуш фәһлә вә гуллугчулар С.в. үзрә сәлаһијјәт мүддәти битдикдә әввәлки ишлә, иш олмадыгда һәмин идарәдә, јахуд ишчинин разылығы илә дикәр мүәссисәдә, идарәдә башга ујғун ишлә тә'мин олунур. С.в.-ә сечилмәклә әлагәдар башга ишә кечдикдә ишчинин фасиләсиз иш стажы сахланылыр.

СЕЧКИЧИЛӘР—буржуа дөвләтләриндә (АБШ, Франса, Финландија, АФР вә б.) долајы сечкиләр заманы сәсвермә һүгугу олан шәхсләр. С. мәһз јалныз һәмин функсијаны ичра етмәк үчүн сечилирләр (мәс., АБШ-да президенти, јалныз президентлијә намизәд оланлардан биринә сәс вермәк үчүн сечилмиш С. сечир); вәзифәјә көрә С. дә вар [мәс., Франсада Баш шураларын үзвләри сенат сечкиләри заманы вәзифәјә көрә (ex officio) С. һесаб олунурлар].

СЕЧМӘ, тәбиәтдә сечмә—тәбии сечмә; инсанын апардығы С. сүн'и С. адланыр. Һејвандарлыгда С. сүн'и С.-нин бир нөвүдүр; дамазлыг үчүн тәсәррүфат чәһәтдән даһа гијмәтли һејванларын сечилмәсидир. Дамазлыг ишиндә һејванларын фәрди вә ирси кејфијјәтләринә көрә гијмәтләндирилмәсинә әсасланан фәрди С. даһа еффектлидир. С.-нин әсасыны әламәтләрин истәнилән ујғунлугларыны јаратмаға вә онлары нәсилдә мөһкәмләндирмәјә имкан верән ирси дәјишкәнлик тәшкил едир. Нәсилләрдә һәр һансы әламәтә (мәс., јалныз екстерјерә вә мәһсулдарлыға) көрә С. бир гајда олараг башга әламәтләрин, јахуд к.т. һејванларынын конститусијасынын корланмасына вә мүхтәлиф функсионал позғунлуглара сәбәб олур. Биткичиликдә С. әввәлчәдән тәсәррүфат әламәтләринә көрә ән јахшы биткиләрин вә сәпин материалынын чохалдылма үчүн ајрылмасы. С. к.т. битки сортларынын јарадылмасынын әсас үсулларындан биридир; адәтән, мәһсулдарлыға, хәстәлијә вә зәрәрверичиләрә давамлығына вә с. комплекс әламәтләрә көрә апарылыр. ССРИ-дә 2 әсас С. нөвү—күтләви вә фәрди С. тәтбиг едилир. Күтләви С.-дә бир сыра јахшы әламәтләри олан вә биртипли биткиләр сечилир; онлар бир јердә дөјүлүр, тохумлары бирликдә әкилир. Күтләви С. садәдир вә селексија ишиндә кениш тәтбиг едилир. Фәрди С.-дә күтләви С.-дә олдуғу кими бир сыра мүсбәт әламәтләри олан ән јахшы биткиләр сечилир, лакин онлар ајры-ајры дөјүлүр, тохумлары ајры-ајры ләкләрдә әкилир вә онларын нәсли дә ајрылыгда өјрәнилир. Бах һәмчинин *Сүн'и сечмә*, *Тәбии сечмә*.

Әд.: Изменчивость и отбор, Минск, 1980.

СЕЧМӘ МҮШАҺИДӘ — *статистика мүшаһидәси*; белә мүшаһидә заманы өјрәнилән мәчмунун («баш» мәчму) бүтүн елементләри дејил, јалныз мүәјјән гајдада сечилмиш һиссәси тәдгиг едилир. Мәчмунун елементләриндән сечилмиш һиссә ики шәрт дахилиндә бүтүн мәчмуну дәгиг экс етдирә биләр: о, кифајәт гәдәр чохсајлы олмалыдыр ки, баш мәчмудакы мөвчуд ганунаујғунлуглары ашкар едә билсин; елементләр тәдгигатчынын ирадәсиндән асылы олмајараг објектив сечилмәлидир. Бу шәртләр сечмә үсулунун ријази нәзәријјәси илә мүәјјән едилир.

С.м. ингилабдан әввәлки Русијанын земство статистикасында кениш јајылмышды. Бә'зи үсуллар, хүсусилә В. И. Ленинин јүксәк гијмәтләндирдији чохфазалы сечмә инди дә өз әһәмијјәтини сахламышдыр. ССРИ Мәркәзи Статистика Идарәси тәгр. 62 мин (о чүмләдән Азәрб.ССР Мәркәзи Статистика Идарәси тәгр. 1132) фәһлә, гуллугчу вә колхозчу аиләсинин бүдчәсини мүнтәзәм тәдгиг едир, һәмчинин сосиал игтисади статистиканын мүхтәлиф саһәләриндә бирдәфәлик мүшаһидәләр апарыр. Сечмә тәдгигиндән елми мүәссисәләрдә, хүсусилә сосиоложи тәдгигатлар заманы кениш истифадә олунур. С.м.-нин мүстәгил саһәси—сәнаје мәһсулунун кејфијјәтинә нәзарәт инкишаф етмәкдәдир.

СЕЧМӘ ҮСУЛУ—әшјалар чохлуғунун үмуми хассәләрини сечилмиш әшјаларын хассәләринә әсасән тәдгиг едән статистик үсул. Мәс., кифајәт гәдәр чосајда електрик лампаларынын орта хидмәт мүддәтини мүәјјән етмәк үчүн бунларын аз сајда мигдарынын «хидмәт мүддәти» мүәјјән едилир вә бу, һәмин лампалар чохлуғунун тәгриби орта «хидмәт мүддәти» кими көтүрүлүр. С.ү.-нун ријази нәзәријјәси ријази статистиканын ики әсас бөлмәсинә (сонлу вә сонсуз чохлугдан сечмә нәзәријјәләри) әсасланыр. Биринчи һалда С.ү. тәсадүфи характер дашымајан әшјалара тәтбиг едилир. Мәс., мә'лум һазыр мәһсулун бүтүн гүсурлу әшјалары сајы тәсадүфи дејил. Бу, намә'лум сабитдир вә сечмәјә көрә гијмәтләндирилир. Икинчи һалда С.ү. тәсадүфи әшјаларын хассәләрини өјрәнмәк үчүн тәтбиг едилир, мәс., өлчмәнин кәсилмәз типли пајланмыш тәсадүфи хәталарынын хассәләринин тәдгиги. Һәр хәта сонсуз чох һалдан бири кими нәзәри изаһ едилир. Сонлу чохлугдан сечмә вә онун нәзәријјәси кејфијјәтә нәзарәтин статистик үсулларынын әсасыдыр вә сосиоложи тәдгигатларда тез-тез ишләдилир. Сечмә тәсадүфи характерлидирсә, чохлуғун хассәләрини дүзкүн экс етдирир. *Бөјүк әдәдләр ганунуна* әсасән N һәчмли чохлугдан көтүрүлмүш ихтијари мүмкүн n һәчмли сечмә ејни имканлыдырса, о репрезентативдир, јә'ни чохлуғу јахшы тәмсил едир. Чохлуғун бүтүн ваһидләри нөмрәләнибсә, тәсадүфи сечмә, пүшкатма, истиграз вәрәгләри вә идман лотосу гајдасы илә дүзәлдилмиш «тәсадүфи әдәдләр» чәдвәли илә апарылыр. Чохлуг ејнитәбиәтли әшјалардан ибарәтдирсә вә груплара ајрылмышса (лазыми әламәтә көрә бирчинсли) әввәлдән дүшүнүлмүш гајда илә һәр групдан сечмәјә мүәјјән гәдәр ваһид дахил етмәк әлверишлидир. Буна сәчијјәви сечмә дејилир. Бунун һәр групундан сечмәнин тәсадүфи олмасы даһа мүнасибдир. Практикада гајтарылмадан сечмә даһа чох апарылыр, јә'ни әшја нөвбәти сечмәдән әввәл өјрәнилән чохлуға гајтарылмыр. Гајтармаг шәрти илә сечмәдән нәзәри мәсәләләрин тәдгигиндә истифадә едилир.

С.ү. илә арашдырылан чохлуг үчүн кејфијјәт вә кәмијјәт хассәләри ола биләр. Биринчи һалда сечмә чохлугда мүәјјән әламәтә малик әшјаларын сајынын икинчи һалда чохлуғунун әдәди ортасынын тапылмасыдыр.

С.ү.-нун классик нәзәријјәсинин әсас мәсәләси $\sigma_\xi^2 M(\xi-a)^2$ вә $\sigma^2_{\bar{x}_c} = M(\bar{x}_c - \bar{x}_\delta)^2$-нин тә'јинидир. Бурада, ξ вә x_c бөјүк n-ләр үчүн ($n \geq 30$) *нормал пајланма* ганунуна табедир. Истәнилән сајда белә мүшаһидә практики апарыла биләр. Фактики олараг алынмыш нәтичәләр сонсуз чохлугдан сечмә, бу чохлуг исә баш чохлуг адланыр. Практики мәсәләләрин һәллиндә баш чохлуғу тәсвир едән характеристикалар лазымдыр. Еһтимал нәзәријјәси бахымындан бу характеристикалар һәр һансы еһтималларын пајланмасынын әдәди вә функсионал характеристикаларыдыр. Сечмәнин гијмәтләри бу пајланмаја табе тәсадүфи кәмијјәтләр олур. Мәсәләјә белә јанашма статистик гијмәтләндирмәнин үмуми нәзәријјәсини сечмәнин гијмәтләри үчүн истифадә етмәјә имкан јарадыр. Буна көрә еһтимал нәзәријјәсиндә мүшаһидәләрин нәтичәләринин тәһлилиндә сонсуз баш чохлуг анлајышы намә'лум параметрләри олан еһтималларын пајланмасы анлајышы илә әвәз едилир. Мүшаһидәләрин нәтичәләри бу пајланмаја табе, тәсадүфи кәмијјәтләр кими изаһ едилир. Бундан мәгсәд параметрләр үчүн мүәјјән мә'нада оптимал статистик гијмәтләр тапмагдыр.

Әд.: бах *Ријази статистика* мәгаләсинин әдәбијјатына.

СЕЧМӘНИН ЛАНДШАФТЫ—тәкамүлүн хәритә шәклиндә график модели. Термини вә модели Америка биологу С. Рајт (1931) тәклиф етмишдир. Моделдә кенотипләрин вә фенотипләрин мүһитә мүнасибәтинә көрә вәзијјәти тәсвир олунур. Ландшафтын јүксәклији бөјүк, вадиләр вә чөкәкләр исә кичик ујғунлашмалары көстәрир. Адәтән јүксәк олан тәкамүл популјасијанын бир адаптив зирвәдән дикәринә доғру һәрәкәти кими тәсвир едилир. Мәс., дәјишкәнлик артдыгда вә елиминасија азалдыгда популјасија нәинки јалныз адаптив јүксәклијин зирвәсини, һәтта онун јамачларыны да тутмаға башлајыр, бу заман популјасијанын бир һиссәси дикәр адаптив зирвәнин (пикин) әтәкләриндә, јахуд ашағы јамачларында ола биләр. Онда популјасија сечмәнин тә'сири алтында зирвәјә галханадәк о, јени адаптив јүксәклијә галхмаға башлајачагдыр.

СЕ́ЧВИК (Sedgwick) Адам (22.3.1785, Дент, Јоркшир—27.1.1873, Кембрич)—инкилис кеологу. Кембрич ун-тинин проф. олмушдур (1818—72). Әсәрләри, әсасән, Б. Британија, Белчика вә Алманијанын Палеозој чөкүнтүләринә аиддир. С. Кембри системини мүәјјәнләшдирмишдир [1835; бах *Кембри системи (дөврү)*]. 1839 илдә Р. *Мурчисонла* бирликдә Девон системини ајырмышдыр. Кембричдә С.-ин хатирә музеји (1903 илдән) вар.

СЕ́ШИН (Cieszyn)—Полшада шәһәр. Олза чајы саһилиндәдир. Әһ. 32 мин (1977). Електротехника, метал е'малы, јејинти, трикотаж сәнајеси вар. Дәри-галантереја мә'мулаты истеһсал олунур.

СӘАДӘТ, х о ш б ә х т л и к—инсанын өз варлыг шәраитини, һәјатыны там вә мә'налы гурмасындан, инсанлыг вәзифәсини јеринә јетирмәсиндән даһа чох разы галмасы һалыны билдирән мә'нәви шүур анлајышы. С. *идеалын* һисси-емосионал формасыдыр. С. анлајышы инсанын мүәјјән конкрет објектив вәзијјәтини вә ја субјектив һалыны сәчијјәләндирмәклә јанашы инсанын һәјатынын нечә олмасы һаггында тәсәввүрләри өзүндә бирләшдирир. Буна көрә дә С. норматив-сәрвәт маһијјәти кәсб едир. С. анлајышынын мүәјјән тарихи вә синфи мәзмуну вар. С. әхлаг тарихиндә инсанын анаданкәлмә һүгугларындан бири һесаб едилирди. Марксизм-ленинизм классикләри көстәрмишләр ки, инсанын ичтимаи мәгсәдләрдән кәнар, јалныз шәхси С.-ә чәһди ону егоизмә јуварландырыр. Һәр һансы бир чәмијјәтдә мүбаризә апармадан С.-ә наил олмаг мүмкүн дејил. К. Маркс гызларынын «Хошбәхтлик нәдир?» суалына чаваб вермишди: «Мүбаризә». Белә С. мешшан һәјат тәрзинә зиддир. Бу, мөвчуд вәзијјәтдән идиллик разылыг һалы дејил, әксинә, һәмишә ишыглы кәләчәјә вә беләликлә дә бүтүн манеәләри арадан галдырмаға чан атмаг, өз гүввә вә билијини үмуми мәгсәд вә ишә сәрф етмәкдир. А. С. Макаренко јазырды: «Көһнә мәнтиг беләдир: мән хошбәхт олмаг истәјирәм, башгалары мәни марагландырмыр. Јени мәнтиг исә беләдир: мән хошбәхт олмаг истәјирәм, лакин елә... етмәлијәм ки, һамы хошбәхт олсун—ән дүзкүн јол будур». Инсанлара шүурлу хидмәт, коммунизм идеалынын һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризә инсанын һәјатыны елә јүксәк мә'на илә зәнкинләшдирир вә дәрин разылыг ојадыр ки, инсан С. дујур, өзүнү хошбәхт һисс едир.

Низами Кәнчәви халга хејирхаһлыгла хидмәти С. һесаб едәрәк јазмышдыр:

«Сәадәт камалла јетишир баша
Халга һөрмәт елә, әдәблә јаша».

«СӘАДӘТ»—мүсәлман хејријјә чәмијјәти. 1907 илдә Бакыда јарадылмышды. Көһнә үсуллу мәктәб вә мәдрәсәләрин јенидән гурулмасыны, јени дини мәктәбләр (бах *«Сәадәт» мәктәби*) ачмағы гаршысына мәгсәд гојан, пантүркизм вә панисламизми тәблиғ едән «С.» Азәрб. мaариф тарихиндә мүртәче рол ојнамышдыр. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра ләғв едилмишдир.

«СӘАДӘТ ӘНЧҮМӘНИ»—1908—14 илләрдә Түркијәдә (Истамбулда) мүһачирәтдә фәалијјәт көстәрмиш Иран, о чүмләдән Чәнуби Азәрб.-ын тичарәт буржуа нүмајәндәләринин јаратдығы сијаси груп; «Мүсәввәре Шејда» адлы мәчмуә чап етдирирди. «С.ә.» Чәнуби Азәрб.-да демократик гүввәләрлә әлагә сахламыш,ораја интибаһнамәләр, вәрәгәләр көндәрәрәк, халгы конститусијаны мүдафиә етмәјә, Милли Мәчлисин чағырылмасы вә харичи гошунларын Чәнуби Азәрб.-дан чыхарылмасы уғрунда мүбаризәјә чағырмышды. «С.ә.» 1909 илдә *«Иттиһад вә тәрәгги»* тәшкилаты илә 6 маддәдән ибарәт мүгавилә бағламышды. Мүгавиләдә Түркијә вә Иран дөвләтләринин иттифагы, хилафәт, шиә вә сүнни ихтилафларынын арадан галдырылмасы, Иранда мүтләг монархија үсули-идарәсинә вә империалист дөвләтләрин зоракылығына

гаршы мүбаризәдә һәрби јардым көстәрилмәси вә с. өз әксини тапмышдыр.

«СӘАДӘТ» МӘКТӘБИ—20-чи әсрин әввәлләриндә *«Сәадәт»* чәмијјәтинин Азәрб.-ын бир сыра шәһәрләриндә ачдығы мәктәб вә мәдрәсәләр (бах *«Мәдрәсеји-сәадәт»*, *«Мәдрәсеји-руһанијјә»*). «С.»м.-ндә дүнјәви фәнләр тәдрис едилсә дә, үстүнлүк шәриәтин, түрк, әрәб вә фарс дилләринин өјрәдилмәсинә верилир, пантүркизм вә панисламизм тәблиғ едилирди. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра «С.» м.-ләри ләғв едилмишдир.

СӘАДӘТАБАД—Сәфәви һөкмдары I Шаһ Тәһмасиб [1524—76] тәрәфиндән Гәзвиндә тикдирилмиш сарај комплекси. Пајтахтын Тәбриздән Гәзвинә көчүрүлмәсиндән сонра тикилмиш С. 1555 илдән Сәфәви шаһларынын игамәткаһы олмушдур. Комплекс дөвләтхана, диванхана, мөһтәшәм китабхана бjudналары вә чохмәртәбәли уча имарәтләрдән ибарәт иди. С.-ын бағлыг һиссәсиндә чарһовузлар, архлар, гуш һејкәлләрилә бәзәдилмиш бүрчләр вә с. јерләширди. С. биналарындакы китабәләри (әрәб вә фарс дилләриндә) хәттат Малик Дејләми јазмышды. I Шаһ Тәһмасиб исә бурада Јусиф вә Зүлејха сүжетиндә рәсмләр чәкмишди.

СӘАЛИБИ (الثعالبي), Әбу Мәнсур әбд әл-Мәлик ибн Һүсејн ибн Мәһәммәд ибн Исмајыл әс-Сә'алиби (?—1021)—әрәб тарихчиси, дөрдчилдлик «Гүрар әхбар мүлук әл-фурс вә сијариһим» («Фарс һөкмдарлары вә онларын һәјатлары һаггында сечилмиш хәбәрләр») әсәринин мүәллифи. Сонунчу чилддә Сасаниләр дөврүндә Азәрб., Зәрдүшт, онун Муғанда доғулмасы, Бәһрам Курун Азәрб. әразисиндә түрк хаганы илә вурушмасы, Дәрбәндин мүдафиә истеһкамлары, хәлифә Өмәр дөврүндә Рүстәм әл-Азәринин башчылығы илә Азәрб. гошунунун әрәбләрә гаршы мүбаризәси вә с. һаггында мә'лумат вар.

СӘБА—еһтимала көрә, артыг е.ә. 10 әсрдә Чәнуби Әрәбистанда мөвчуд олмуш тајфа иттифагынын ады (бах *Сәба падшаһлығы*).

СӘБА ПАДШАҺЛЫҒЫ—Чәнуби Әрәбистанда гәдим дөвләт; е.ә. 8 әсрдән кеч олмајараг јаранмыш, е.ә. 1-чи минилинјин орталарында Чәнуби Әрәбистандакы дөвләтләрин һамысыны табе етмишди. Иран, Месопотамија, Мисир, Јунан-Рома өлкәләри илә тичарәт әлагәләри олмушдур. Е.ә. 1 әсрдән *Һимјәри падшаһлығы* илә мүһарибәләр апармышдыр. Ерамызын 4 әсриндә Һимјәри падшаһлығы С.п.-на сон гојмушдур.

СӘБАЈЫЛ, Сәбаил—Бакы бухтасында, саһилдән тәгр. 350 *м* ч.-г.-дә тарихи ме'марлыг абидәси. Уз. 140, ени 35 *м*-дир. 3 даирәви вә 12 јарымдаирәви бүрчү олуб даш диварла (1,2—2 *м*) әһатәләнмишдир. Бүрчләрин бә'зи јерләриндә вә диварларын күнчләриндә ири дашлар дәмир гармагла бәнд едилмишдир. Археоложи тәдгигатлар заманы (1939, 1940, 1962 вә 1969) С.-дан үзәриндә әрәб дилиндә китабә, инсан, гуш вә һејван тәсвири олан 700-дәк даш (Ширваншаһлар сарајы музеј-горуғунда нүмајиш етдирилир), һабелә Ширваншаһ Кершасбын [1203/04—24] адындан кәсилмиш ики мис пул, бина галыглары, кил габлар (күпә, чам вә с.), дәндашы, даш пәрсәнк, бычаг тијәси, мисмар, гармаг вә с.) тапылмышдыр. Китабәләрдә Гуран ајәләри, 1234/35 ил тарихи, мүхтәлиф шәһәр, сәнәткар вә Ширваншаһларын адлары јазылмышдыр.

Халг арасында «Суалты шәһәр», «Бајыл дашлары», «Шәһри-и Јунан», «Карвансара», «Бајыл гәсри» вә с. адланан С. тәгр. 13 әсрин әввәлләриндә тикилмиш, 14 әсрин әввәлләриндә исә Хәзәрин сулары алтында галмышдыр. Сонралар сујун сәвијјәси тәдричән ашағы енмиш вә 1723 илдә абидә јенидән көрүнмәјә башламышдыр. Еһтимал ки, С. мүдафиә галасы вә көмрүкхана (бә'зи алимләрин фикринчә ибадәтхана) олмушдур.

Әд.: Джафарзаде И., Археологические раскопки 1946 г. в Бакинской бухте, Изв. АН Азерб. ССР, 1947, № 7; Исмизаде О. Ш., Крепостное сооружение в Бакинской бухте, «Советская археология», 1966, № 1; јенә онун, Археологические раскопки 1969 года в Баил-гесри (Баиловский замок), Изв. АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права), 1971, № 2.

СӘБАҺӘДДИН АЛИ (Sabahattin Ali) (25.2.1907, Әјридәрә — 2.4.1948, Гыркарели)—түрк јазычысы. Әсәрләриндә Түркијә һәјатынын кәскин сосиал конфликтләри тәнгиди реализм мөвгејиндән тәсвир едилмишдир: «Дағлар вә рузикар» (1934) ше'р топлусу, «Дәјирман» (1935), «Араба» (1936), «Сәс» (1937), «Јени дүнја» (1943), «Шүшә көшк» (1946) һекајә китаблары, «Гујучаглы Јусиф» (1937), «Ичимиздәки шејтан» (1940), «Хәз палтолу мадонна» (1943) романлары. Түрк әдәбијјатында илк дәфә коммунист образы јаратмышдыр («Дүшмәнләр» һекајәси). С.А. түрк әдәбијјатында сосиалист реализминин сәләфләриндән сајылыр. Сатирик «Марко Паша» гәзетини нәшр етдирмишди. Тә'гибә мә'руз галмыш, Түркијәни тәрк етмәјә чәһд көстәрәркән өлдүрүлмүшдүр. Түркијәдә адына әдәби мүкафат вар.

Әсәрләри: Асфалт јол, Б., 1951; Балача Һәсән. Һекајәләр, Б., 1958; Хәз палтолу мадонна, Б., 1981; Юсиф из Куюджака, Ташкент, 1958; Враги. Рассказы, М., 1971.

Әд.: Јусиф Ширван, Сәадәт чарчысы, «Азәрбајчан», 1969, № 2; Кямилев Х. К., Анатолия глазами Сабахаттина Али, Ташкент, 1965.

СӘБАҺИ Кәнчәли Јунис оғлу (д. 1907, Чәнуби Азәрб., Мәрәнд ш. јахынлығында, Мијаб к.)—Азәрб. јазычысы. Јенијетмә икән аиләси илә Шимали Азәрб.-а кәлмиш, Кәнчәдә јашамышдыр. АДУ-нун филолокија факүлтәсини битирдикдән (1932) сонра Шамхор р-нунун Морул к.-ндә мәктәб директору ишләмишдир. 1946 илдә Тәбризә гајытмыш, *Азәрбајчан Милли һөкумәтинин* ачдығы Тәбриз Дарүлфүнунунун дил вә әдәбијјат факүлтәсинин деканы тә'јин едилмишдир. Милли һөкумәтин сүгутундан сонра узун мүддәт сүркүндә вә һәбсдә олмушдур. Шаһ режими дөврүндә С. әсәрләрини чап етдирә билмәмишди. Сон илләрдә нәшр олунмуш «Гартал» (1979), «Һәјат фачиәләриндән» (1980) китабларындакы һекајә вә повестләрдә Чәнуби Азәрб. кәндиндә һөкм сүрән феодал-патриархал мүнасибәтләр, зәһмәткеш халгын ачыначаглы һәјаты, һагсызлыға вә зүлмә гаршы е'тиразы реалистчәсинә тәсвир едилир. «Ше'римиз заманла аддымлајыр» (1981) адлы мәгаләләр мәчмуәси вар. Бә'зи һекајәләри Совет Азәрб.-ы мәтбуатында дәрч олунмушдур. Анадан олмасынын 75 иллији Бакыда гејд едилмишдир.

СӘБӘБ ВӘ НӘТИЧӘ—бах *Сәбәбијјәт.*

СӘБӘБИЈЈӘТ—материјанын һәрәкәти вә инкишафы просесиндә онун ајрыајры нөв вә формаларынын вәзијјәти арасындакы кенетик әлагәни билдирән фәлсәфи категорија. Һәр бир објект вә ја системин өзүндән әввәлки објект вә системләрдә әсасы вар. Буна сәбәб, онун төрәтдији дәјишиклијә исә нәтичә дејилир. С. әлагәсини мүәјјәнләшдирәркән биз мүнасибәтдә көтүрдүјүмүз ики һадисәни үмумдүнја әлагә системиндән ајырыр, бүтүн дикәр әлагә нөвләриндән абстраксија едирик. Јалныз бу шәраитдә биз онлардан бирини сәбәб, дикәрини нәтичә адландырырыг. Һәмин һадисәләри биз јенидән үмуми әлагә системиндә көтүрдүкдә онлар сәбәб вә нәтичәликдән чыхыр, һәр бири ејни заманда мүхтәлиф мүнасибәтләрдә чох дәфәләрлә һәм сәбәб, һәм дә нәтичә ролунда чыхыш едирләр (Енкелс). Бунунла белә С. јалныз тәчрид олунмуш шәраитдә өјрәнилир, сонра үмуми әлагә системинә дахил едиләркән мүәјјән тәсһиһләр верилир. С. предмет вә һадисәләрин өзләринә хас објектив дахили әлагәдир. Аләмдә сәбәбсиз нәтичә, нәтичәсиз сәбәб ола билмәз. Һәр һансы бир һадисә јалныз нәтичә төрәтдији заман сәбәб һесаб едилир. Лакин С. үмуми әлагәни биртәрәфли, биристигамәтли ифадә едир. В. И. Ленин көстәрир ки, бизим баша дүшдүјүмүз С. үмумдүнја әлагәсинин јалныз кичик һиссәчијидир. Она көрә дә С.-и. үмуми әлагә системинә дахил етмәклә јанашы, онун зәрури вә кафи нөвү әламәтләрини дә көстәрмәлијик:—сәбәб һәмишә замандан әввәл кәлир. Заман ардычыллығы сәбәбин формалашмасы вә гәрарлашмасына аиддир. чүнки онун тә'сирә башламасы илә нәтичә дә төрәнмәјә башлајыр;—С. фәал әлагәдир, сәбәб мөвчуд шәраит чәрчивәсиндә һәмишә нәтичәни төрәдир. Лакин бурадан фаталист нәтичә чыхармаг олмаз (бах *Фатализм*). Сәбәблә нәтичә арасындакы әлагә зәрури олса да, онун шәраитини дәјишдирмәклә тә'сирини дә аз-чох әһәмијјәтли дәрәчәдә дәјишдирмәк мүмкүндүр;—С. кәсилмәз әлагәдир;—С.-ин тә'сири просесиндә материја вә һәрәкәт сәбәбдән нәтичәјә көчүрүлүр. Бунунла дә әслиндә сәбәбин структуру да нәтичәјә көчүрүлүр. Нәтичәнин структуру сәбәбин структуруну әкс етдирир (бах *Ин'икас*).

С. категоријасына дәјишмәз, донмуш вә мүтләг форма кими бахылмамалыдыр. Елми билијин инкишафы вә дәринләшмәси илә әлагәдар олараг онун мәзмуну зәнкинләшир, јени-јени формалары үзә чыхыр. Мәс., мүасир физиканын вә кенетиканын инкишафы нәтичәсиндә С.-ин статистик формасы ашкар едилмишдир. Бир мә'налы баша дүшүлән «Лаплас детерминизми» јалныз хүсуси һала чеврилмишдир. Марксист-ленинчи С. тә'лими һәм мүхтәлиф идеалист, һәм дә метафизик С. тә'лимләринә әксдир. Идеализм С.-и бу вә ја дикәр идеал гүввә илә әлагәләндирир ки, бу да сон нәтичәдә телеоложи нөгтеји-нәзәрләрә кәтириб чыхарыр. Метафизика исә ону ја рәдд едир (индетерминизм), ја да онун зәнкинлијини бир нөвә—механистик С.-э мүнчәр едир.

С.-ин бөјүк идраки вә практики

әһәмијјәти вар. Онун өјрәнилмәси вә нәзәрә алынмасы инсан фәалијјәтинин азадлығынын әсасыны тәшкил едир (бах *Азадлыг вә зәрурәт*).

Әд.: Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; јенә онун, Анти-Дүринг, Б., 1967; Кузнецов И. В., Категория причинности, ее познавательное значение, в кн.: Теория познания и современная наука, М., 1967; Современный детерминизм. Законы природы, М., 1973.

СӘБӘТ—еластик чубуг (зоғал, һејва, дағдаған, сөјүд ағачындан вә с.), мејнә, битки көвдәси (шилкир, сијрим), күләш, гарғы вә ја гамышдан һөрүлүб тохунмуш тәсәррүфат ләвазиматы. Мүхтәлиф форма вә өлчүдә олур. Мејвә, тәрәвәз мәһсулларыны, тезсынан (көврәк) ев әшјасы вә дулус мә'мулатыны дашымаг үчүн әлверишли васитә олмушдур. С.-дән гәдим заманлардан истифадә едилмишдир. Сахсы вә шүшә габлары мүһафизә етмәк мәгсәди илә онларын көвдәсинин әтрафына да С. һөрүлүрдү. С. пәтәкләр дә һазырланырды. Дүнјанын бир сыра өлкәсиндә, һәмчинин Азәрб.-да С.-ләрдән тәсәррүфат вә мәишәтдә (хүсусилә кәнд јерләриндә) инди дә истифадә олунур.

СӘБӘТКЕЧМӘЗ — Азәрб.ССР Кәдәбәј р-нунун Чалдаш советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 15 *км* ч.-г.-дә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 547 (1983); картофчулуг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, тибб мәнтәгәси; ме'марлыг абидәләриндән 19 әсрә аид 3 көрпү вар.

СӘБЗӘ—тумсуз ағ үзүм сортларындан һазырланан кишмиш нөвү. С. ики үсулла алыныр: 1)әввәл зәиф гајнајан әһәнк сујунда 3—4 *сан* пөртүлүр, су илә јујулур вә күнәш алтында гурудулур. 2) биринчи үсулдакы кими әввәл пөртүлдүкдән сонра түстүјә верилир вә көлкәдә гурудулур. Көлкәдә гурудулмуш С.-нин кејфијјәти күнәш алтында гурудулмуш С.-нин кејфијјәтиндән даһа јахшы олур (бах *Кишмиш*).

СӘБЗИГОВУРМА—хөрәк нөвү, ашплов гарасы. Хырда тикәләрә доғранмыш гојун әти говрулур, үстүнә гызардылмыш соған әлавә едилир. Чох һиссә кәвәр, һәмчинин шүјүд, нанә, кешниш, көј соған, тәрхун, испанаг вә туршәнк доғраныб гызармыш әтә гарышдырылараг биширилир. Бишәнә јахын абгора (јахуд луму дузу) төкүлүр. Плов јанында верилир, ајрыча хөрәк кими (бә'зән сарымсаглы гатыгла) дә јејилир. С. бир сыра Јахын Шәрг өлкәсиндә, о чүмләдән Азәрб.-да кениш јајылмышдыр.

СӘБУРХАСТ—бах *Сабурхаст*.

СӘБУҺИ—М. Ф. *Ахундовун* поетик тәхәллүсү.

СӘБҺА (سبها)—Ливијада ваһә. Ваһәнин мәркәзи вә Сәбһа мүһафазасынын инз.м. Сәбһа ш.-дир. Аеропорт. Транзит мәнтәгәси. Сәнәткарлыг инкишаф етмишдир. Автомобил тә'мири мүәссисәләри вар. Хурма, мејвә ағачлары, дәнли вә тәрәвәз биткиләри јетишдирилир.

СӘВИЈЈӘ СӘТҺИ (кеодезијада)—һәр нөгтәсиндә ағырлыг гүввәсинин потенсиалы ејни олан сәтһ. С.с.-нә чәкилмиш перпендикулјар вә бу гүввә ејни истигамәтлидир. С.с.-нин формасы чох мүрәккәбдир вә Јерин дахили гурулушундан асылыдыр (бах *Кеоид*).

СӘВИЈЈӘӨЛЧӘН—резервуар, гапалы габ вә һөвзәләрдә маје сәвијјәсини өлчмәк үчүн чиһаз. Хәтти (өлчмә гејдијјатлы тамаса илә апарылыр), үзкәчли, һидростатик (монометр принсипинә көрә), електрик (контактларын гапанмасына көрә), фотоелектрик (фотоелементә дүшән ишыг селинин кәсилмәсинә көрә), радиоизотоп вә с. принсипләрлә ишләјән нөвләри вар. С.-дән истилик техникасында, һидротехникада вә с.-дә истифадә едилир.

СӘГЛӘБ (әр. صقلب; чәми صقالبه)—орта әср әрәб мәнбәләриндә *славјанларын* ады. Тәдгигатчыларын фикринчә әрәб дилинә, чох күман јунан дилиндән кечмишдир. С. термининә тәгр. 7 әсрдән тәсадүф олунур. Мәнбәләрдә «Мәдинәт әс-сәгалиб» («Сәгләбләрин шәһәри»), «Биләд әс-сәгалиб» («Сәгләбләрин өлкәси») вә с. кими терминләр дә ишләдилмишдир.

«СӘДА» (صدا) — күндәлик ичтимаи-сијаси, игтисади вә әдәби гәзет. Бакыда Азәрб. дилиндә нәшр едилмишдир. Илк нөмрәси 1909 ил октјабрын 12-дә, сонунчусу 1911 ил августун 14-дә (чәми 479 нөмрә) чыхмышдыр. Нашири вә редактору Һ. *Вәзиров* иди. «Иттифаг» гәзетини әвәз едән «С.» феодал-патриархал мүнасибәтләр әлејһинә, һәмчинин капитализм вә мүстәмләкәчилијә гаршы јазылмыш мәгалә вә фелјетонлара јер версә дә, әсасән буржуа милләтчилији вә панисламизм мөвгејиндә дурмушдур. «С.»-да М. Һади, Ә. Мүзниб, Ф. Көчәрли вә б. мүтәрәгги фикирли зијалыларын да јазылары чыхмышдыр.

«СӘДАЈИ-ВӘТӘН» (صدای وطن)—күндәлик ичтимаи-сијаси, игтисади вә әдәби гәзет. Бакыда Азәрб. дилиндә нәшр едилмишдир. Илк нөмрәси 1911 ил декабрын 1-дә, сонунчусу 1912 ил мартын 20-дә (чәми 91 нөмрә) чыхмышдыр. «*Сәда*» гәзетинин идеја истигамәтини давам етдирмиш, буржуа милләтчилији вә панисламизм мөвгејиндә дурмушдур. Гәзетин сәһифәләриндә әсасән, тичарәт реклам вә е'ланлары, башга гәзетләрдән көтүрүлмүш рәсми хәбәрләр дәрч едилирди.

«СӘДАЈИ-ГАФГАЗ» (صدای قفقاز)—күндәлик ичтимаи-сијаси вә әдәби гәзет. «*Сәдаји-һәгг*» гәзетинин давамы. Бакыда Азәрб. дилиндә нәшр едилмишдир. Илк нөмрәси 1915 ил ијунун 30-да, сонунчусу 1916 ил февралын 15-дә (чәми 205 нөмрә) чыхмышдыр. Нашири вә редактору Һ. *Вәзиров* (1915 ил ијулун 17-дән нојабрын 14-дәк Һ. И. *Гасымов*) иди. Гәзет милли буржуазијанын мәнафејини мүдафиә едирди. Гәзетдә феодал-патриархал мүнасибәтләри, чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәтини тәнгид едән јазылар да верилмишдир.

«СӘДАЈИ-ФҮГӘРА» (صدای فقرا)—ичтимаи-сијаси, елми-әдәби фәһлә гәзети. Закаспи чәбһәси Һәрби Ингилаб Шурасы сијаси шө'бәси јанында мүсәлман бөлмәсинин органы. 1919 илин августундан 1920 илин јанварынадәк Ашгабадда Азәрб. вә түркмән дилләриндә (60 нөмрәси мә'лумдур) чыхмышдыр. Гәзетдә әсасән, шәһәрин ичтимаи тәшкилатлары вә мүәссисәләринин фәалијјәти һаггында материаллар, вәтәндаш мүһарибәси чәбһәләриндән хәбәрләр вә с. дәрч олунурду.

«СӘДАЈИ-ҺӘГГ» (صدای حق)—күндәлик ичтимаи-сијаси, әдәби гәзет. Бакыда Азәрб. дилиндә нәшр едилмишдир. Илк нөмрәси 1912 ил мартын 21-дә, сонунчусу 1915 ил мајын 31-дә (чәми 961 нөмрә) чыхмышдыр. Һ. *Вәзировун* «*Сәда*» вә «*Сәдаји-Вәтән*» гәзетләрини әвәз едән «С.-һ.», әсасән, милләтчи-буржуа мөвгеји тутмушдур. Сәһифәләриндә бә'зән мүтәрәгги фикирли мүәллифләрин (М. *Ордубади*, Ә. Гәмкүсар, Јусиф Вәзир) јазылары да нәшр едилмишдир.

СӘДБӘР (Matthiola), шәббүкүлү—хаччичәклиләр фәсиләсиндән бир вә ја чохиллик битки. Аралыг дәнизи саһилләриндә, Орта вә Өн Асијада 50, ССРИ-дә 16, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 5 јабаны, 1 бечәрилән нөвү—шәббүкүлү (M. insana) вар. Көвдәсинин һүнд. 20—80 *см*, јарпаглары нештәр вә тәрсјумуртаварыдыр. Ағ, гырмызы, сары, бәнөвшәји чичәкләри салхым чичәк групунда јерләшир. Бириллик, јахуд јајда бечәрилән С., чохиллик—гышда бечәрилән С. вә бунларын һибриди олан пајызлыг С. ајырд едилир. Декоратив биткидир.

СӘДДАМ ҺҮСЕЈН (صدام حسین) (д. 1937, Тикрит)—Ираг дөвләт вә сијаси хадими, маршал. Бағдад ун-тинин һүгуг факүлтәсини битирмиш, тәләбә икән Әрәб Сосиалист Дирчәлиш Партијасына (ӘСДП) дахил олмуш, империализм вә иртича әлејһинә ингилаби иш апармышдыр. 1968 илдән Ингилаби Команданлыг Шурасынын (ИКШ) үзвү, 1969 илдән исә ИКШ сәдр мүавини вә ӘСДП Мәһәлли рәһбәрлији баш катибинин мүавини олмушдур. 1979 ил ијунун 16-дан ӘСДП Мәһәлли рәһбәрлијинин баш катиби, Ираг респ.-нын президенти, ИКШ-нин сәдри вә Силаһлы гүввәләрин али баш команданыдыр. ССРИ-дә дәфәләрлә рәсми сәфәрдә олмушдур.

СӘ'ДӘН—Азәрб.ССР Дәвәчи р-нунун Ағбаш советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 30 *км* ч.-да, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 532 (1983). Әсас тәсәррүфаты үзүмчүлүкдүр. *Сә'дән нефт саһәси*, сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси; ме'марлыг абидәләриндән Гаран Дундур истеһкамы (14 әср), археложи абидәләрдән орта әсрләрә аид Гала галыглары («Диндар галасы») вар.

СӘ'ДӘН НЕФТ САҺӘСИ—Сијәзән ш.-ндән 3 *км* г.-дә Сијәзән моноклиналынын мәркәзи һиссәсиндә јерләшир. Саһәнин кеоложи гурулушунда Үст Табашир, Палеокен-Миосен чөкүнтүләри иштирак едир. Палеокен-Миосен чөкүнтүләри гисмән ашырылмыш Табашир чөкүнтүләри илә өртүлмүшдүр. Енинә кечән позғунлуглар нәтичәсиндә саһәнин мәркәзи һиссәси енмиш, кәнар һиссәләри галхмышдыр. Саһәнин нефтлији Палеокен-Миосен вә Табашир чөкүнтүләри илә әлагәдардыр. Сәнаје әһәмијјәтли нефт 1940 илдә кәшф едилмишдир. Нефтин хүс. ч. 0,865—0,878.

СӘДӘРӘК—Азәрб.ССР Илич (Нах. МССР) р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 27 *км* шм.-г.-дә, Сәдәрәк дүзүндәдир. Әһ. 8667 (1983). Әсас тәсәррүфаты үзүмчүлүкдүр. Шәраб з-ду, орта вә сәккизиллик мәктәбләр, мәдәнијјәт еви, 2 китабхана, киногурғу, хәстәхана, автомат телефон ст. вар.

СӘДӘРӘК ДҮЗҮ — Азәрб.ССР-дә (Нах.МССР-ин Илич р-ну) маили дүзәнлик. *Аразбоју дүзәнликләрдән* бири. Ч.-ш.-дә Дәһнә вә Вәлидағ јүксәкликләри васитәсилә Шәрур дүзүндән ајрылыр. Шм.-г.-дә Арарат дүзәнлији

(Ерм.ССР-дә) илә бирләшир. Аллүвиал вә аллүвиал-пролүвиал чөкүнтүләрдән тәшкил олунмушдур. Үзүмчүлүк инкишаф етмишдир.

СӘДӘРӘК ЈАШАЈЫШ ЈЕРИ—Азәрб. ССР Илич р-нундакы Сәдәрәк к.-нин ч.-унда Енеолит вә илк Тунч дөврләринә (е.ә. 4—3-чү миниллликләр) аид археоложи абидә. Газынтылар (1978) заманы С.ј.ј.-ндән базалт вә туфдан һазырланмыш әмәк alәтләри (дән дашлары, сүрткәчләр), һәвәнкдәстә, ораг дишләри вә с.), обсидиан лөвһәләр, искәнә, гашов, чахмагдашыдан аләтләр, нуклеуслар, мүхтәлиф кил габ (күпә, бадја вә с.) гырыглары әлдә едилмишдир. Аләтләр тахыл бичининдә, сүмүк вә ағач аләтләрин ишләнмәсиндә вә с. истифадә едилмишдир. Тапынтылар *Күлтәпә I*, *Кечили*, *Әликөмәк тәпәси* вә *Гобустандан* әлдә едилмиш сон Енеолит дөврүнә аид керамика мә'мулатына охшардыр.

СӘДӘФ (әр. صدف—дәниз илбизинин габығы; балыггулағы)—икитајлы вә гарынајаглы молјускларын (илбизләрин) чанағынын мантијаја јапышан вә онун ифразатындан әмәлә кәлән дахили гаты. Әлван парлаглығы сәтһинә дүшән ишығын интерференсијасындан асылыдыр. Бәзәк шејләри, дүјмәләр вә с. һазырланыр. Д ә н и з С.-и Иран көрфәзиндә, Гырмызы дәниздә, Австралија вә Филиппин саһилләри јахынлығында јашајан гарынајаглы вә икитајлы илбизләрин чанағындан, ш и р и н с у С.-и исә Uniónidae фәсиләсиндән олан икитајлы илбизләрин чанағындан алыныр. ССРИ-дә С.-ин тапылдығы рајонлар Башгырдыстан МССР вә Татарыстан МССР, Москва, Воронеж вил.-ләри, УССР, Шимали Гафгаз вә Узаг Шәргдир. *Мирвари* С.-ин хүсуси нөвүдүр.

СӘДӘФ ИЛБИЗЛӘРИ (Unio)—ширин суларда јашајан икитајлы молјусклар чинси. Тајлары узанмыш вә ја овал формалыдыр; уз. 13,7 *см*-ә чатыр. Чанаглар бир-биринә әзәләләр васитәсилә бағланыр. Чајларда вә көлләрин саһилиндә јашајыр. Суда асылы һалда олан үзви маддәләрлә гидаланыр. Ајрычинсијјәтлидир. Диши фәрдләр мајаланмыш јумурталары (400 минә гәдәр) гәлсәмәләриндә дашыјыр. ССРИ-дә 2-дән 7-дәк, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 нөвү мә'лумдур. Чанагларындан сәдәф истеһсал олунур.

СӘ'ДИ (سعدی) (тәхәллүсү; әсл ады М ү с л и һ ә д д и н ә б у М ә һ ә м м ә д Ә б д ү л л а һ и б н М ү ш р и ф ә д д и н (1203—10 илләр арасында, Шираз—9.12.1292, Шираз)—фарс шаири, мүтәфәккир. Фарс атабәјләри сарајына јахын диндар аиләсиндә доғулмушдур. «Низамијјә» мәдрәсәсиндә таһсил алмыш, бүтүн фәнләри ә'ла өјрәндијинә көрә дөвләт тәгаүдүнә лајиг көрүлмүшдү. Тәләбәлик илләриндән ше'р јазмыш, шаирлик шөһрәти Шираздан чох узаглара јајылмыш, «Сә'ди» («хош бәхтли») тәхәллүсүнү дә мәһз бу дөврдә гәбул етмишдир. 30-чу илләрдә Мәккәјә зијарәтә кетмиш, бундан сонра дәрвиш либасында тәгр. 30 ил бир сыра Јахын вә Орта Шәрг өлкәләрини кәзиб долашмыш, Азәрб.-да да олмушдур. Бу мүддәт әрзиндә С. мүхтәлиф өлкәләрин вә халгларын һәјатыны, мүһарибәләрин, тәбии фәлакәтләрин төрәтдији дәһшәтләри, чәмијјәтдә һөкм сүрән сосиал тәзадлары, ичтимаи бәрабәрсизлик вә әдаләтсизлији дәриндән мүшаһидә етмишдир.

С.-нин сәјаһәт илләриндә газандығы бөјүк һәјат тәчрүбәси јарадычылығынын зирвәси олан мәшһур «Бустан» (илк ады «Сә'динамә», 1257) вә «Күлүстан» (1258) әсәрләриндә јүксәк бәдии ин'икасыны тапмышдыр. Әдәби ирси зәнкиндир. О, классик фарс поезијасынын, демәк олар ки, бүтүн әсас формаларында (гәзәл, гәсидә, рүбаи, гитә, тәрчибәнд вә с.) ше'рләр јазмыш, гәзәл вә гәсидә устады кими танынмышдыр. Лакин С. дидактик вә мүтәфәккир шаир кими «Бустан» вә «Күлүстан» әсәрләри илә шөһрәт газанмышдыр. «Бустан» тамамилә мәнзумдур. «Күлүстан» исә һәм ше'р, һәм дә нәсрлә јазылмышдыр: кичик һикмәтамиз, ибрәтли һекајә, рәвајәт вә ләтифәләрдән ибарәт олан һәмин нәср парчалары илә С. классик фарс әдәби-бәдии нәсринин әсасыны гојмушдур. Мәзмунча бир-бирини тамамлајан һәр ики әсәрдә тәрбијә вә мә'нәви-әхлаги мәсәләләр әсас јер тутур. Дөврүнүн суфи вә мәддаһ шаирләриндән фәргли олараг, һуманист шаир шаһлары әдаләтә чағырмыш, инсанлар вә халглар арасында достлуг, сүлһ вә иттифаг идејаларыны, садә әмәк адамларынын севинч вә кәдәрини, хејирхаһлыг, сәхавәт, садәлик, тәвазөкарлыг, әдәб, нәзакәт кими нәчиб инсани сифәтләри тәрәнnүм етмишдир. Јарадычылығына Низами Кәнчәви ирсинин, хүсусилә «Сирләр хәзинәси» поемасынын әһәмијјәтли тә'сири олмушдур. Әсәрләри Азәрб.-да да бөјүк шөһрәт тапмыш, «Бустан» вә «Күлүстан» ингилабдан әввәл мәктәб вә мәдрәсәләрдә узун мүддәт тәдрис едилмишдир. Јарадычылығы фарсдилли әдәбијјатын, үмумијјәтлә дидактик Шәрг, о чүмләдән Азәрб. ше'ринин инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Ширазын мәнзәрәли бир јериндә тикилмиш мәгбәрәси зијарәткаһ һесаб олунур.

Ширазда Сә'динин түрбәси. 1952. Ме'мар А. Г о д а р.

Ә с ә р л ә р и: Күлүстан, Б., 1962; Бустан, Б., 1964; Избранное, М., 1972; Избранное, Ташкент, 1978.

Әд.: С у л т а н о в Р., Сә'ди јарадычылығында «Күлүстан», Б., 1961; А л и е в Р., Саади и его «Гулистан», М., 1958; Б р а г и н с к и й И. С., 12 миниатюр, 2 изд., М., 1976.

СӘДО (Ruta)—сәдокимиләр фәсиләсиндән битки чинси. Чохиллик от вә јарымколлардыр. Јарпаглары ләләквары дилимлидир; чичәкләри јарымчәтир формалы чичәк групунда јерләшир. Мејвәси 4—5 јувалы гутучугдур. Әсасән, Аралыг дәнизи өлкәләриндә, Асијанын мүлајим гуршагларында 60-дәк, ССРИ-дә, һәмчинин Азәрб. ССР-дә 1 нөвү—и ј л и С. (R. graveolens) битир; зәһәрлидир. Тәркибиндә 0,1—0,15% ефир јағы, рутин флавоноиди вә фурокумаринләр вар. Бир чох өлкәләрдә әдвијјат вә дәрман биткиси кими бечәрилир.

СӘДОКИМИЛӘР (Rutaceae)—икиләпәли битки фәсиләси. Ағач вә коллар, бә'зән отлардыр. Садә, јахуд мүрәккәб јарпаглары нөвбәли дүзүлүр. Чичәкләри әсасән икичинсијјәтлидир. Әсасән, тропик вә субтропик гуршагда (хүсусән Чәнуби Африкада вә Австралијада) 150-дәк чинси (1600 нөвү), ССРИ-дә 5 чинси (40-дәк нөвү), о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 5 чинси (12 нөвү) вар. Сәдо, мәхмәр ағачы, алышан С.-ә аиддир; ән чох әһәмијјәти олан ситрус вә дәрман биткиләридир. Бә'зи тропик нөвләрин гијмәтли одунчағы олур.

СӘДРӘДДИН ҺҮСЕЈНИ (صدرالدین الحسینی), Ә б у - л - Һ ә с ә н Ә л и и б н Ә б у - л - Ф ә в а р и с Н а с и р и б н Ә л и ә л - Һ ү с е ј н и (?—?)—әрәб тарихчиси (13 әср), «Әхбар әд-дауләт әс-Сәлчугијјә» («Сәлчугиләр дөвләти һаггында мә'луматлар») әсәринин мүәллифи. Әсәрдә Сәлчугиләр сүлаләси, онларын гоншу әразиләрә һүчумлары, Сәлчугиләр дөвләтинин гурулушу, Гәзнәвиләр, Харәзмшаһлар, Ширваншаһлар, онларын Күрчүстанла гаршылыглы мүнасибәтләри, Елдәкәзләр, мәмлүк сүлаләләри, Фарс атабәјләри, Хилафәт, Ираг-и Әчәм, Мосул атабәјләри вә с. һаггында мә'лумат верилмишдир. Әсәр Елдәкәз һөкмдары атабәј Өзбәкин өлүмү вә Елдәкәзләр сүлаләсинин сүгутундан бәһс едән фәсиллә гуртарыр. С.Һ.-нин әсәри Азәрб. тарихинин (12—13 әсрин 1-чи рүбү) өјрәнилмәсиндә мүһүм мәнбәдир.

Ә с ә р и: Ахбар ад-даулат ас-Селджукийя (Зубдат ат-таварих), изд. текста пер., введение, прим. З. М. Буниятова, М., 1980.

СӘДРӘ'ЗӘМ, «с ә д р - и ә ' з ә м» (صدر اعظم)—Османлы империјасында (16 әсрдән) вә Иранда (19 әсрдән) баш назир, һөкумәт башчысы. Османлы империјасындакы баш вәзир, јахуд вәзири. ә'зәм (бах *Вәзир*) титулунун синонимидир. Иранда 1905—11 илләр ингилабы заманы, Түркијәдә исә 1922 илдән ләғв едилмишдир.

СӘДРИ—јерли чәлтик сорту. Дәни ағ, шүшәвары, енсиз, сүнбүлчүкләри гылчыгсыздыр. Дүјү чыхымы 60—70%-дир. Дад кејфијјәти јахшыдыр. Орта јетишән сортдур; августун ахыры сентјабрын әввәлиндә јетишир. Векетасија дөврү 125—135 күндүр. Ләнкәран зонасында әкилирди.

СӘДРИ ЕРТЕМ (Sadri Ertem) (1900, Истамбул—12.11.1943, Ангара)—түрк јазычысы. Бөјүк Милләт Мәчлисинин депутаты олмушдур (1939—43). Түркијә кәндин эки ичтимаи бәрабәрсизликдән бәһс едән «Чәһрәләр дурун-

ча» (1931) романы илә танынмышдыр. «Дүшкүнләр» (1935) романында синфи симасыны итирмиш тәбәгәләрин һәјаты тәсвир олунур. «Силиндрли кәндли» (1933), «Горху» (1934) вә с. новелла китабларында империализм вә буржуа мүһити әлејһинә е'тираз эксини тапмышдыр. Мәгаләләриндә әдәбијјатын ичтимаи ролуну мүдафиә етмишдир. Бә'зи һекајәләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәри: Когда останавливаются прялки, М., 1956.

СӘ'ДУЛУЛАР—азәрб.-ларын етнокенезиндә иштирак етмиш түркдилли тајфа. Етнонимини 14 әсрин сонларында Чухур Сә'д вил.-нин һакими олмуш әмир Сә'дин адындан котүрмүш С. кечмиш Арарат әјаләтиндә јашамышлар. Сонралар гоншу әразиләрә кечән С.-ын ады мәнбәләрдә сә'дулу, сәдлу кими чәкилир (бах һәмчинин *Саатлылар*).

СӘЙД (سعيد) Маһмуд (8.4.1897, Искәндәријјә—8.4.1964)—Мисир рәссамы. С. Мисир милли инчәсәнәтинин дирчәлдилмәсинә сә'ј көстәрмишдир. Әсәрләриндә композисијанын дәгиглији вә ритмиклији, рәнкләрин аһәнкдарлығы үстүн јер тутур («Пајыз», 1929, Зәриф Сәнәтләр Музеји, Искәндәријјә; «Асуанын көрүнүшү», 1964, шәхси коллексија, Искәндәријјә).

СӘИД НӘФИСИ (سعيد نفيسى) (18.6.1895, Теһран—31.11.1966, Теһран)—Иран әдәбијјатшүнасы, јазычы, тарихчи, ичтимаи хадим. Теһран ун-тинин проф. (1934 илдән), Иран Әдәбијјат вә Дил Академијасынын үзвү (1935). Иран, Орта Асија, Һиндистан, рус вә Гәрби Авропа әдәбијјатларына даир тәдгигатларын мүәллифи, елми-тәнгиди мәтнләрин тәртибчисидир. «Рудәкинин һәјаты вә әсәрләри» (ч. 1—3, 1931—40) монографијасы мәшһурдур. «Мүасир Иранын ичтимаи-сијаси тарихи» (1956), «Гачарларын тарихи», «Бәһрејн» (1955) вә с. тарих әсәрләри вар. «Тарихи-Бејһәги» (ч. 1—3, 1940—53), Хондәмирин «Дәстур әл-вүзәра» (1938) әсәрләрини шәрһләрлә нәшр етдирмишдир. Мүасирлик С.Н. поезијасынын сәчијјәви хүсусијјәтидир. Нәср әсәрләриндә Гәрби Авропа Маарифчилијинин күчлү тә'сири дујулур («Фирәнкиз» романы, 1931). «Чәннәтин јары јолунда» (1953) роман-памфлетиндә Иранын о дөвр һаким даирәләринин, сатгын сијаси хадимләрин фырылдагчылығы, чинајәтләри ифша едилмишдир. «Кизли аловлар. Пуч олмуш үмидләр» (1960) романы Иран ингилабындан (1905—11) бәһс едир. Иранын ССРИ илә Мәдәни Әлагәләр Чәмијјәтинин мүәссисләриндән бири (1943) вә идарә һеј'этинин үзвү олмушдур. Низами Кәнчәвинин гәсидә вә гәзәлләр диванынı тәртиб етмиш, һаггында тәдгигат апармышдыр. *Бабәкә* даир елми әсәри вар. Дәфәләрлә ССРИ-дә олмуш, Бакыда Фирдовсинин миниллик (1934), Совет Азәрб.-нын 25 иллик (1945) вә М. Ф. Ахундовун 150 иллик (1962) јубилејләриндә иштирак етмишдир.

Әсәри: На полпути в рай, М., 1960.
Әд.: Гиунашвили Л. С., Художественная проза Саида Нафиси, Тбилиси, 1966; Комиссаров Д. С., Пути развития новой и новейшей персидской литературы. Очерки, М., 1982.

СӘИД ПАША (سعيد پاشا) Мәһәммәд (17.3.1822, Гаһирә—18.1.1863, Искәндәријјә)—Мисир һакими [1854—63], *Мәһәммәд әли пашанын* оғлу. Мисирин авропалашдырылмасы тәрәфдары иди. Мисирдә капиталист мүнасибәтләринин инкишафына тәкан верән ислаһатлар кечирмиш, мәктәбләр вә мәдәни мүәссисәләр шәбәкәсини кенишләндирмиш, 1857 илдә гул алверини гадаған етмишди. 1854 илдә Мисир үчүн әлверишли олмајан шәртләрлә Сүвејш каналынын иншасы барәдә Ф. М. Лессепсә (франсыз дипломаты; иншаатчы мүһәндис) концессија вермишди.

СӘИД ФАИГ АБАСЫЈАНЫГ (Sait Faik Abasıyanık) (1907, Адабазары—11.5.1954, Истамбул)—түрк јазычысы. «Самовар» (1936), «Сәрнич» (1939), «Лүзумсуз адам» (1948), «Һавада булуд» (1951), «Һовуз башы» (1952), «Аз шәкәрли» (1954), «Мәһкәмә гапысы» (нәшри, 1956) вә с. һекајә топлуларында, «Һәјат чархынын мотору» (1944), «Иткин дүшән ахтарылыр» (1953) романларында «кичик адамлар»ын һәјаты, дахили аләми тәсвир олунур. Јарадычылығы мүасир түрк әдәбијјатында һекајә жанрынын тәшәккүлүнә әһәмијјәтли тә'сир көстәрмишдир. Бә'зи һекајәләри Азәрб. дилинә чеврилмишдир. Түркијәдә адына мүкафат вар.

Әсәри: Гвоздика и томатный сок. Рассказы, М., 1971.
Әд.: Айзенштейн Н. А., Саид Фаик и его новеллы, М., 1971.

СӘИД-ГАЛИЈЕВ Саһиб Гареј (18.3.1894, Уфа—29.10.1938)—совет дөвләт вә партија хадими. 1917 илин мартындан Сов.ИКП үзвү. 1915 илдә ордуја чағырылмыш, РСДФП Јекатеринбург (индики Свердловск) комитәсинин тәшвигатчысы, Јекатеринбург Советинин үзвү, мүсәлман әскәрләрин гарнизон комитәсинин сәдри олмушдур. 1917 илин ијулундан Урал мүсәлман шурасынын сәдри, 1918—19 илләрдә Казан Советинин милли ишләр комиссары, Уфа губ. комитәси татар-башгырд бүросунун үзвү иди. Шәрг халглары коммунист тәшкилатларынын (ШХКТ) 2-чи Үмумрусија гурултајында (1919) ШХКТ Мәркәзи бүросунун сәдри сечилмишдир. Тат.МССР Ингилаб комитәсинин сәдри, РК(б)П Казан губ. комитәсинин үзвү, Тат.МССР ХКС-нин сәдри (1920—21), Крым МССР ХКС-нин сәдри (1921—24) олмушдур. Сонралар мәс'ул партија вә дөвләт ишиндә чалышмышдыр. Партијанын 9—10, 12—13-чү гурултајларынын, Коминтернин 2—3-чү конгресләринин нүмајәндәси олмуш, РК(б)П МНК, ҮРМИК вә ССРИ МИК үзвү сечилмишдир.

СӘИДӘЛИ КАЗЫМБӘЈ ОҒЛУ (?—?)—Азәрб. тарихчиси (19 әср). Әрәб, фарс вә түрк дилләрини (еһтимал ки, һәм дә рус дилини) мүкәммәл билән С.К.о.-нун мүхтәлиф мәнбәләрдән истифадә едәрәк 1869 илдә фарс дилиндә јаздығы «Чаваһирнамеји-Ләнкәран» («Ләнкәран чаваһиринә аид китаб») әсәри Талыш өлкәсинин чоғрафи, игтисади вә сијаси тарихинә һәср олунмушдур. Әсәрдә Талышын маһаллары, тәбии сәрвәтләри, иглими, тарихи абидәләри, Талыш ханларынын шәчәрәси, ханлығын Русијаја бирләшдирилмәси вә с. һаггында мә'лумат верилир. С.К.о.-нун тарихи һадисәләри мәнсуб олдуғу һаким синфин мөвгејиндән шәрһ едән әсәринин јеканә әлјазма нүсхәси Респ. Әлјазмалары фондунда сахланылыр.

Әд.: Һүсејнзадә Ә., XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајчан тарихшүнаслығы, Б., 1967.

СӘЈАВУШ АСЛАН (әсл фамилијасы вә ады—Асланов Сәјавуш Мәммәдаға оғлу; д. 5.9.1935, Бакы) — Азәрб. совет актјору. Азәрб.ССР халг артисти (1982). М. А. Әлијев ад. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Ин-туну битирмишдир (1969). 1957—59 илләрдә А. Бакыханов ад. Губа Дөвләт Драм Театрында чыхыш етмишдир. 1959 илдән Ш. Гурбанов ад. Азәрб. Дөвләт Мусигили Комедија Театрынын актјорудур. Әсас ролллары: Гулу («Әлли јашында чаван», З. Һачыбәјов), Вәли («Аршын мал алан», Ү. Һачыбәјов), Мәһәммәд («Улдуз», С.Әләскәров), Гошун («Тој киминдир?», А. Мәшәдибәјов), Кәблә Нәсир («Данабаш кәндинин әһвалатлары», О. Казымов) вә с. Азәрб. Мусигили Комедија Театрынын рус бөлмәсиндә дә чыхыш едир: Абдулла, Бәбирли («Јол ајрычы», «Ана, мән евләнирәм», Р. Һачыјев). Кинофилмләрдә чәкилмишдир («Ромео гоншумдур», «Әһмәд һарададыр?», «Јол әһвалаты» вә с.).

С. Аслан «Јол ајрычы» (Р. Һачыјев) оперетасында.

СӘЈАҺӘТ (әр. سياحة—кәзмәк, кәзиб-долашмаг)—елми, үмуми танышлыг, идман вә дикәр мәгсәдләрлә һәр һансы әразијә едилән сәфәр. 18—19 әсрләрә гәдәр С.-ләр бу вә ја дикәр өлкәләрин тәбиәти, әһалиси, тарихи, тәсәррүфатына даир, һәмчинин Јерин үмуми хүсусијјәти вә сәтһ гурулушу һаггында мә'луматларын әлдә олунмасы үчүн мүһүм мәнбәләрдән бири сајылырды. Сонралар тәдгигатларын дәринләшмәси, елми мәгсәд вә вәзифәләрин конкретләшмәси вә ихтисаслашмасы илә әлагәдар С.-ләр елми експедисија хүсусијјәтләри дашымаға башлады. Елми експедисијалар бүтөвлүкдә тәбиәти, јахуд онун ајры-ајры компонентләрини (јералты сәрвәтләр, битки, һејванлар аләми вә с.), мәдәнијјәт вә инчәсәнәт абидәләрини вә с. өјрәнмәк мәгсәди илә һәјата кечирилир. Кеоложи, биоложи, археоложи, етнографик вә с. елми експедисија нөвләри вар. 20 әсрин орталарындан «С.» термининдән, әсасән, туризмдә истифадә олунур.

СӘЈАҺӘТНАМӘ (*сәјаһәт+намә*)—бәдии, елми-күтләви, елми-фантастик, мачәра вә сәнәдли әдәбијјат нөвү (һо-

мерин «Одиссеја», Насир Хосровун «Сәфәрнамә», Л. Стернин «Сентиментал сәјаһәт», Т. Хејердалын «„Кон-Тики“ дә сәјаһәт» әсәрләри вә с.). С.-ләрдә мараглы чоғрафи вә етнографик мә'луматлар верилир, сосиал-сијаси вә мә'нәви-әхлаги проблемләр галдырылыр. И. Гутгашынлынын «Сәфәрнамә», Зејналабдин Марағајинин «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси» әсәрләри С.-нин дәјәрли нүмунәләриндәндир.

СӘЈЗАН—Азәрб.ССР Дашкәсән р-нунда дағ. Шамхор чајы һөвзәсиндәдир. Һүнд. 2143 *м*. Субалп чәмәнликләри, г. вә ч. әтәкләриндә мешәләр вар.

СӘЈЈАР ГАЗЫМА ГУРҒУСУ—бах *Газыма гурғусу*.

СӘЈЈАР ЕЛЕКТРИК СТАНСИЈАСЫ—агрегат вә аваданлығы нәгл. васитәләриндә јерләшдирилмиш електрик (адәтән истилик, бә'зән атом) стансијасы. С.е.с. електрик енержисинә мүвәггәти еһтијач олан јерләрдә, електрик хәтләриндән узагда јерләшән мәнтәгәләрдә, һәмчинин еһтијат електрик мәнбәји кими тәтбиг олунур. С.е.с.-нын аваданлығы адәтән автомобил кузовуна вә ја тыртыллы нәгл. васитәсинә, автогошгуја, өзүкедән шасси вә ја д.ј. платформасына гурашдырылыр. Үзән нөвү дә олур. С.е.с. кенератор, ишәсалма мүһәррики (илкин мүһәррик), идарәетмә вә нәзарәт апаратларындан ибарәтдир. Күчү онларча *Мвт*-а чатыр. Дизел С.е.с. (150 *квт*-а гәдәр) вә електрик гатарларында јерләшдирилмиш (5—10 *Мвт*) дизел-електрик агрегатлы С.е.с.-ндан даһа чох истифадә едилир.

СӘЈЈАР КИНО́ ГУРҒУСУ—әсасән енсиз плјонкалы (16 *мм*-лик) кинофилмләри стасионар кино гурғусу олмајан кичик тамаша залларында нүмајиш етдирмәк үчүн јығчам гурғу. С.к.г. комплектинә кинопројектор, сәстезликли електрик сигналларынын күчләндиричиси, сәсучалдан гурғу, автотрансформатор, ачылыб-бүкүлән киноекран, штатив (35 *мм*-лик плјонкалы филмләрин нүмајишиндә), бә'зи һалларда електрик енержиси мәнбәји дахилдир. Бир јердән башга јерә автомобиллә дашыныр, бә'зән хүсуси автокиногурғу шәклиндә гурашдырылыр.

СӘЈЈАР КИТАБХАНА—иш вә јашајыш шәраитинә көрә әсас (стасионар) китабханаја кетмәк мүмкүн олмадыгда, онун китаб фондундан ајрылыб мүвәггәти истифадә үчүн охучулара көндәрилән әдәбијјат комплекти. ССРИ-дә С.к.-лар учгарларда јерләшән мүәссисә вә објектләрә, әсас китабханасы олмајан јашајыш мәнтәгәләринә, тарла дүшәркәләринә, јајлаглара, гышлаглара вә с. көндәрилир. Азәрб.ССР-дә кәнд тәсәррүфаты (мөвсүми), тикинти, кеоложи-кәшфијјат ишләри вә с. илә әлагәдар һәр ил јүзләрлә С.к. јарадылыр.

СӘЈЈАР ТЕЛЕВИЗИЈА СТАНСИЈАСЫ—телестудијадан кәнарда телевизија верилишләри апармаг үчүн автобуса гурашдырылмыш апаратлар комплекси. ССРИ-дә објектләрдән бирбаша верилишләр 1948 илдән, тәркибиндә ики ағ-гара тәсвирләри өтүрән веричи телевизија камерасы (ВТК) олан С.т.с. васитәсилә башланмышдыр. Рәнкли верилишләр үчүн илк С.т.с. исә 1968 илдә ишә салынмышдыр. С.т.с.-нда адәтән ашағыдакы говшаглар олур: телевизија апаратлары; әлдә кәздирилән ВТК; верилишләрин сәслә мүшајиәти үчүн күчләндиричи апаратлар; телевизија мәркәзи илә С.т.с. арасында техноложи рабитәни тә'мин едән апаратлар; С.т.с.-ндан телевизија мәркәзинин радиогәбуледичи апаратханасына телевизија тәсвирләри вә сәс мүшајиәти сигналларыны өтүрмәк үчүн радиореле аваданлығы; дәјишән чәрәјан шәбәкәсинә вә ја автоном кенератора гошулмаг үчүн електрик апаратлары. Веричи камераларын автобусдан макс. узаглашма мәсафәси—2 *км*, микрофонлраынкы исә 400 *м*-дир.

Телевизија верилишләринин студијадан кәнарда апарылмасы үчүн ади шәрт телемәркәзин радиогәбул апаратларынын гәбуледичи антеналарынын С.т.с. антеналарынын гојулдуғу јердән бирбаша көрүнмәсидир (оптик көрүнмә). Буна көрә дә телемәркәзин гәбул антеналарыны мүмкүн гәдәр һүндүрә галдырмаға чалышырлар; мәс., Москванын Үмумиттифаг Телемәркәзинин Останкино гүлләсиндәки антеналар 253 *м* һүнд.-дә јерләшдирилмишдир. С.т.с. илә телемәркәз арасындакы мәсафә 30—50 *км*-ә гәдәр ола биләр. Телевизија сигналлары С.т.с.-ндан телемәркәзә јерин алты илә чәкилмиш хүсуси *радиотезликли кабел* илә дә өтүрүлүр.

С.т.с.-нын сәрф етдији електрик күчү 5—8 *квт*-а бәрабәрдир. Телевизија тәсвири вә сәс мүшајиәти сигналлары ајрыча автобусда јерләшдирилмиш сәјјар видеомагнитофон ст. илә дә јазыла биләр. Верилиш (вә ја јазма) заманы һәр ВТК-ја тамашачылара көстәрмәк үчүн сәһнә вә ја објекти сечән бир оператор хидмәт едир. Видеонәзарәт гурғуларынын екранларында ВТК-дан алынан тәсвирләрә автобус пулту архасындакы режиссор бахыр вә онлардан јалныз бирини телемәркәзә вермәк үчүн сечир. Автобусдакы сәс оператору исә мүвафиг микрофонлары гошмагла верилән програмын сәслә мүшајиәтини тә'мин едир.

СӘЈЈАРӘ (әр. سيارة — сејр едән, дөвр едән, планет)—планет терамининин мүсәлман Шәргиндә ишләнән синоними (бах *Планетләр*).

СӘККАКИ (?—?)—өзбәк шаири (15 әсрин 1-чи јарысы). Ше'рләриндә инсан көзәллијини, мәһәббәти тәрәннүм етмиш, әдаләтсизлији вә чәһаләти гамчыламышдыр. Улуғбәјә һәср олунмуш гәсидәләриндә мәркәзләшмиш дөвләт вә маарифчи һөкмдар идејасыны ирәли сүрмүшдүр. Јарадычылығы өзбәк әдәбијјатынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир.

Әсәри: Избранное, Ташкент, 1961.
Әд.: Рустамов Э., Узбекская поэзия в первой половине XV века, М., 1963.

СӘККӘ́М—Һиндистанда штат. Шәрги Һималај д-рындадыр. Саһ. 7,3 мин *км*², әһ. 210 мин (1971). Инз.м. Гангток ш. С. аграр р-ндур. Дәнли биткиләр (чәлтик, гарғыдалы вә с.), әдвијјат, соја, батат бечәрилир. Ағач тәдарүк едилир. Кустар сәнәткарлыг (ағач үзәриндә ојма, күмүш үзәриндә ишләмә), халчачылыг, һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Даш-гаш е'малы мүәссисәләри вар.

СӘККИЗ МАРТ—бах *Бејнәлхалг Гадынлар күнү*.

СӘККИЗАЈАГЛЫЛАР, октоподлар (Octopoda)—башыајаглы молјусклар дәстәси. Бәдәни гыса, архадан дәјирми, бә'зиләриндә 1—2 чүт үзкәч олур. Башында 8 узун чыхынты вар (әввәлләр «әлләр» ајаг адландырылдығы үчүн молјуска «С.» ады верилмишдир). С.-ын «әлләрлә» биркә бәдәнинин уз. бир нечә *см*-дән 6 *м*-дәк олур. Шорлуғу 30‰-дән аз олан суларда јашајыр. Дајаз суларда јашајан С.-да мүрәккәб вәзиси вар; тәһлүкә һисс етдикдә мүрәккәб ифраз едир вә дүшмәндән мүһафизә олунур. Бә'зи С.-да ишыг верән органлар вар. С. јыртычыдыр вә ејни заманда бә'зи дәниз мәмәлиләринин вә балыгларын јемидир. 200-дәк нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә Узаг Шәрг дәнизләриндә вә Шимал Бузлу океанында 30-дәк нөвү вар. Чәнуби вә Шәрги Асијанын бир сыра өлкәләриндә вә Авропанын ч.-унда С. гида мәнбәји вә ов објектидир.

СӘККИЗДИШЛИЛӘР (Octodontidae)—кәмиричиләр дәстәсиндән мәмәлиләр фәсиләси. Сичовула охшајыр; гулаглары кичик, түксүздүр; биррәнкли, гонурумтулдур. Бәдәнинин уз. 19,5 *см*, гујруғу 18 *см*-дәк олур. Көксүз дишләри даим бөјүјәндир. 8 нөвү әһатә едән 5 чинси вар. Ачыг ландшафтларда вә Чәнуби Американын г. һиссәсинин саһил золағында јашајыр. Торанлыгда фәал олур. Дегу к.т. биткиләринә зијан вуран ән чох јајылмыш нөвдүр. Газынты галыглары Олигосендән мә'лумдур.

СӘККИЗИЛЛИК МӘКТӘБ, ССРИ-дә—үмумтәһсил натамам орта политехник әмәк мәктәби. С.м. «ССРИ-дә мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк вә халг маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк һаггында Ганун»ла (1958) әлагәдар, шакирдләрин үмуми билик вә коммунист тәрбијәсинин сәвијјәсини јүксәлтмәк мәгсәдилә, 1921 илдән фәалијјәт көстәрән једдииллик мәктәбләрин әвәзиндә јарадылмышдыр. С.м. үмуми ичбари тәһсил мәктәбидир. С.м.-ин һәфтәлик мәшғәлә вахты 1—4 синифләрдә 24; 5—8 синифләрдә 30 саатдыр. Мүттәфиг вә мухтар респ.-ларда бу рәгәм 2—3 саат артырыла биләр. С.м.-и битирәнләр тәһсилини орта мәктәбин јухары (9—10) синифләриндә, орта ихтисас вә ја техники пешә мәктәбләриндә давам етдирә биләрләр.

СӘККИЗИНЧИ БЕШИЛЛИК ПЛАН—бах *Халг тәсәррүфаты инкишафынын бешиллик планлары*, хүсуси чилд—*Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы*.

СӘККИЗИНЧИ ЧИН ОРДУСУ—Чин Коммунист Партијасынын рәһбәрлији илә Шимали Чиндә 1937—45 илләрдә јапон империалистләринә гаршы вурушмуш гошунлар. Бөјүк јүрүш (1934—35) етмиш Чин Гызыл Ордусунун бирләшмәләри әсасында јарадылмышды. С.Ч.о. Јени 4-чү орду илә биркә јапон ишғалчыларына гаршы гәһрәманчасына вурушараг јапонларын ишғалы алтында олан әразинин јарыдан чохуну азад етмишди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра С.Ч.о. Јени 4-чү орду илә бирликдә Чин Халг Азадлыг Ордусунун өзәјини тәшкил етди.

СӘКМӘК, сәкмә—тохучулугда (хүсусилә коллектив халча тохунушунда) нахыш салма просесиндә тәтбиг едилән үсул. Бу үсул илә мүхтәлиф рәнкли ипләрлә нахышларын истигамәт вә формасы дәјишдирилир. Халчанын даһа тез тохунмасы үчүн халчачылар С. үсулуну хүсуси ифадәләрлә бир-биринә диктә едирләр («гој үстүнә», «јерит кедән»,

«јерит салан», «о јан-бу јан», «һәр тәрәфдән үстүнә», «беш јерит кедән», «икиси үстүнә дурур» вә с.). Бу ифадәләр орнаментин формасыны, илмәләрин сајыны дәгиг билдирир.

СӘЛАНИК—бах *Салоники.*

СӘЛАҺӘДДИН Әјјуби, Сәлаһәддин Јусиф ибн Әјјуб (1138, Ираг, Тикрит—4.3.1193, Дәмәшг)—Мисир һакими [1171—93], *Әјјубиләр* сүлаләсинин баниси. Мәншәҹә түркләшмиш күрддүр. 1164—69 илләрдә Мисирә гаршы һәрби сәфәрләрдә иштирак етмишди. 1169 илдә Мисир һакиминин вәзири тә'јин едилмиш, 1177 илдә Мисирдә һакимијјәти әлә алараг Әјјубиләр сүлаләсинин әсасыны гојмуш, 1174 илдә Мисир султаны е'лан олунмушду. Јәмән, Сурија, Ливан, Фәләстин, Әлҹәзаир, Бенгази, Дијарбәкир вә Нубијаны әлә кечирмиш, Зәнкиләр вә *Исмаилиләр дөвләти* илә мүнасибәтләри гајдаја салмышды. 1187 ил ијулун 3—4-дә Һиттин (Фәләстин) әтрафында сәлибчиләри дармадағын етмиш, октјабрын 2-дә *Гүдсү*, сонра исә Сурија вә Фәләстинин әксәр әразиләрини сәлибчиләрдән азад етмишди. 1189—92 илләрдә Үчүнҹү сәлиб сәфәринә гаршы мүсәлман гошунларына башчылыг етмишди. Маһир дөјүшчү вә сијасәтчи кими мәшһур олмуш С.Ә. өз һакимијјәти дөврүндә веркиләри гисмән азалтмыш, *игта* торпаг мүлкијјәтинин кенишләндирилмәси вә мәдрәсәләрин тикинтисинә шәраит јаратмышды.

Әд.: Семенова Л. А., Салах ад-дин и мамлюки в Египте. М., 1966.

СӘЛАҺИЈЈӘТ (әр. صلاحية)—дөвләт органынын вә ја вәзифәли шәхсин ганун, низамнамә, јахуд дикәр әсаснамә илә мүәјјән олунмуш һүгуг вә вәзифәләри. Мәһкәмә органларынын С.-и ганунла мүәјјән едилир. ССРИ-дә мәһкәмә органларынын С.-и ССРИ Конститусијасы, мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын конститусијалары, ССРИ Али Мәһкәмәси һаггында Ганун (1980), һәрби трибуналлар һаггында Әсаснамә (1958), мәһкәмә гурулушу һаггында иттифаг вә респ. ганунверичилији, ҹинајәт-процессуал вә мүлки процессуал ганунверичиликлә мүәјјәнләшдирилир. С.-ин өзбашына кенишләндирилмәси һүгуг позунтусу сајылыр.

СӘЛАҺИЈЈӘТЛИ НҮМАЈӘНДӘЛИК—1918—41 илләрдә Совет дөвләтинин (1922 иләдәк РСФСР-ин, сонра исә ССРИ-нин) харичдәки дипломатик нүмајәндәликләринин ады. *Дипломатик рүтбәләр* тәтбиг едилдикдән сонра *сәфирлик* адланыр.

СӘЛБИР—Азәрб.ССР Гутгашен р-ну әразисиндәки *Гәбәлә* ш. харабалығынын бир һиссәси. С.-дән антик вә еркән орта әсрләрә аид даш, һәмчинин чиј кәрпичдән һөрүлмүш гала дивары вә бина галыглары, мүхтәлиф истеһсалат очаглары, мәишәт әшјалары, тәндирләр, сахсы, метал, шүшә габлар, бәзәк шејләри, сиккәләр вә с. тапылмышдыр.

СӘЛӘМ КАПИТАЛЫ—капиталын капитализмә гәдәрки формасијалар үчүн характерик формасы. *Борҹ капиталын* сәләфи олмагла саһибинә јүксәк фаиз шәклиндә кәлир кәтирир. С.к. ибтидаи иҹма гурулушунун дағылдығы дөврдә мејдана кәлмишдир. С.к. *тиҹарәт капиталы* илә бирликдә «...капиталын ән гәдим... капиталист истеһсал үсулундан чох әввәл мөвҹуд олан вә мүхтәлиф иҹтимаи-игтисади формасијаларда тәсадүф олунан формаларындандыр» (Маркс К., Капитал, ч. 3, Б., 1960, сәһ. 613). С.к. капитализмә гәдәрки формасијаларда ә'јанлара, ири торпаг мүлкијјәтчиләринә вә хырда истеһсалчылара борҹ вермәк формасында фәалијјәт көстәрирди. Бу формалар «...сонра капиталист истеһсалы әсасында да, амма јалныз табе формалар кими, тәкрар олунур» (јенә орада, сәһ. 614). С.к. капиталист истеһсал үсулуна кечмәк үчүн зәмин јаратмышдыр. О сәләмчиләрин әлиндә бөјүк мәбләғдә пул јығылмасына имкан јаратмагла *илкин капитал јығымынын* мүһүм васитәләриндән бири олмушдур. Капиталист кредит системинин вә банкларынын инкишафы илә С.к.-нын мөвгеји сарсылмыш, борҹ капиталын мејдана кәлмәсилә сәләмчилик дә ләғв олунмушдур. Сәләмчилик хырда борҹ мүгабилиндә јүксәк фаиз алмаг формасында мүасир капиталист өлкәләриндә, хүсусилә инкишаф едән өлкәләрдә кизли шәкилдә галмагдадыр.

СӘЛӘМАС—орта әср әрәб мәнбәләриндә *Сәлмас* ш.-нин ады.

СӘЛӘМЧИ—јүксәк фаиз мүгабилиндә борҹ пул верән шәхс (бах *Сәләм капиталы*).

СӘЛӘМЧИЛИК—истисмарчы ҹәмијјәтләрдә јүксәк *фаиз* мүгабилиндә борҹ пул верилмәси. Адәтән, belә борҹлардан капитал кими дејил, алычылыг вә өдәмә васитәси кими истифадә олунур (бах *Сәләм капиталы*).

СӘЛӘФ—мөвҹуд әкиндән әввәлки илләрдә әкилмиш к.т. биткиләри, ејни заманда һерик, динҹә гојулмуш саһә вә хам торпаг. К.т. биткиләринин мәһсулдарлығынын артырылмасында С.-ләрин дүзкүн сечилмәсинин бөјүк әһәмијјәти вар. К.т. биткиләри онларын өзләри кими ејни хәстәликләрлә јолухан С.-дән сонра әкилмир. Мәс., түтүнү күнәбахандан, кәләмин шалғамдан вә с. сонра әкилмәси мәсләһәт дејил. Әкәр чохиллик отлар јүксәк вә сабит мәһсул верирсә, онлар бир чох к.т. биткиләри үчүн јахшы С.-дир.

СӘЛИБ СӘФӘРЛӘРИ, Сәлиб јүрүшләри, Хач јүрүшләри — 1096—1270 илләрдә Фәләстиндәки мүгәддәс јерләри мүсәлманларын һакимијјәтиндән азад етмәк шүары алтында католик килсәсинин тәшәббүсү илә Гәрби Авропа феодалларынын Шәргдә ишғалчылыг мүһарибәләри. С.с. иштиракчылары өз палтарларына хач нишаны тикирдиләр (ады да бурадандыр). 11 әсрин сонларында сәлҹуг түркләринин бир сыра *Бизанс* әјаләтләрини вә *Гүдсү* тутмасы бу јүрүшләр үчүн бәһанә олду. Католик килсәси өз нүфузуну күҹләндирмәк вә кәлирләрини артырмаг мәгсәдилә, куја «Һәзрәти Исанын гәбрини» азад етмәк вә Шәрг христианларына көмәк етмәк бәһанәси илә С.с. идејаларынын кениш тәблиғинә башлады. Тәгр. 200 ил әрзиндә Шәргә 8 бөјүк вә чохлу хырда ишғалчы јүрүшләр тәшкил олунду. Илк сәфәрдә феодалларла јанашы тәһкимчилик зүлмүндән вә диләнчиликдән јаха гуртармаға чалышан кәндлиләр дә иштирак едирдиләр. Сонралар өз тәшәббүсләринин нәтиҹәсиз галдығыны көрән кәндлиләр һәрәкатдан узаглашдылар вә С.с. сырф феодал јүрүшләри характери алды.

1095 илдә Клермон ш.-ндә папа II Урбан тәрәфиндән е'лан олунмуш 1-ҹи сәлиб сәфәриндә 100 минә гәдәр адам иштирак етди вә бу јүрүш 1099 илдә Гүдс ш.-нин тутулмасы вә бурада Гүдс краллығынын јарадылмасы илә баша чатды. 1144 илдә сәлҹугларын Едесса шәһәрини тутмасына ҹаваб олараг 2-ҹи сәлиб јүрүшү (1147—49) башланды. Франса кралы VII Лүдовик вә Алманија императору III Конрадын башчылыг етдији бу јүрүш мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады. 1187 илдә *Сәлаһәддин* Әјјубинин Гүдсү тутмасы илә әлагәдар башланан 3-ҹү сәлиб јүрүшү (Алманија императору I Фридрих Барбаросса, Франса кралы II Филипп Август, Инкилтәрә кралы Асланүрәкли Ричард башчылыг едирдиләр) дә (1189—92) боша чыхды. 1199 илдә папа III Иннокентинин тәшкил етдији 4-ҹү сәлиб јүрүшү франсыз, алман, италјан сәлибчиләринин христиан шәһәрләри—Далмасијанын Задар (1202) вә Бизансын пајтахты Константинополун (1204) тутулмасы вә Латын империјасынын јарадылмасы илә нәтиҹәләнди. 1202—04 илләрдәки һадисәләр С.с.-нин әсл гарәткарлыг характерини нүмајиш етдирди. 1212 илдә тәшкил олунмуш вә он минләрлә ушағын мәһви илә нәтиҹәләнмиш Ушаг јүрүшү дә дини фанатизмин нәтиҹәси иди. Галан С.с. дә (5—8-ҹи јүрүшләр) ачыг ишғалчы характери дашыјырды. Мисирә гаршы 5-ҹи сәлиб јүрүшү (1217—21) уғурсуз олду. Алманија императору II Фридрихин башчылыг етдији 6-ҹы сәлиб јүрүшү (1228—29) Мисир султаны Әл-Камиллә 1229 илдә бағланмыш мүгавилә әсасында Гүдсүн мүвәггәти олараг христианлара гајтарылмасы илә нәтиҹәләнди. Шимали Африкаја гаршы чеврилмиш, Франса кралы IX Лүдовикин башчылыг етдији 7-ҹи (1248—54) вә 8-ҹи јүрүшләр (1270) там мәғлубијјәтлә баша чатды.

С.с. милјонларла инсанын мә'насыз гырғынына, Авропа вә хүсусән Шәрг үчүн ағыр иткиләрә сәбәб олду. Ејни заманда јүрүшләр кедишиндә авропалылар Шәргин техники, тәсәррүфат, мә'нәви вә мәишәт наилијјәтләри илә таныш олдулар, бунлардан истифадә етмәјә башладылар. Сонралар С.с.-нин идејаларындан алман тәҹавүзкарларынын Прибалтика вә славјан халгларына гаршы ишғалчы јүрүшләриндә истифадә едилди.

Әд.: Заборов М. А., Крестовые походы, М., 1956; јенә онун, История крестовых походов в документах и материалах, М., 1977; јенә онун, Крестоносцы на Востоке. М., 1980.

СӘЛИБЧИЛӘР—*сәлиб сәфәрләринин* иштиракчылары. Јүрүшләрдә иштирак етмәләринин әламәти олараг палтарларына хач ишарәси тикирдиләр.

СӘЛИМ (سليم) Ҹавад (1920, Ангара — 1961, Бағдад)—Ираг бојакары вә һејкәлтәрашы. Парис (1938), Рома (1939—40) вә Лондонда (1946—49) охумушдур. Бағдад Зәриф Сәнәтләр Ин-тунун проф. олмуш, бурада һејкәлтәрашлыг шө'бәсини јаратмышды. Бојакарлыг вә графика әсәрләрини модернист ҹәрәјанлар руһунда ишләмишдир («Гадынлар» вә с.). Ираг һәјатына даир мәишәт сәһнәләринин, һәмчинин абстракт бојакарлыг вә һејкәлтәрашлыг композисијаларынын мүәллифидир. Бағдадда гојулмуш «14 ијул ингилабы» монументал панно-релјефи (1959—60) ән јахшы әсәридир.

СӘЛИМ I Јавуз (Selim I Yavuz) (1467/68 вә ја 1470/71—20.9.1520, Истамбул)—Османлы султаны [1512—20]. *Сәфә-*

виләр вә *шиәлик* әлејһинә мүбаризә шүары алтында 1513 илдә Анадолуда тәгр. 40 мин шиәни амансызчасына гырмыш, 1514 илдә *Чалдыран вурушмасында* I Шаһ Исмајылы мәғлубијјәтә уғратмышды. 1515 илдә Шәрги Анадолуну, Ермәнистан вә Күрдүстаны, 1516 илдә Шимали Ираг, Сурија вә Фәләстини, 1517 илдә Мисири ишғал етмишди; *Мәккә* вә *Мәдинә* ш.-ләринин Османлыларын табелијинә кечмәси илә I С.-ин өзүнү хәлифә е'лан етмәси, сонралар түрк султанларынын мүсәлман дүнјасында нүфузуну даһа да артырды. 1519 илдә I С. *Чәлалиләр һәрәкатыны* јатырды.

СӘЛИМ III (24.12.1761—28.7.1808, Истамбул)—Османлы һөкмдары [1789—1807]. Османлы империјасыны бөһрандан хилас етмәк мәгсәдилә ислаһатлар кечирмәјә тәшәббүс көстәрмишдир. Онун көстәришилә мүлки вә дини хадимләрин бир групу «Низам-и чәдид» («Јени гајдалар») адланан нисбәтән мүтәрәгги ислаһатлар һазырлајыб һәјата кечирмәјә башлады. Бу ислаһатлар иртичачы феодалларын е'тиразына сәбәб олду; јеничәриләр арасында һәјәчан башланды. Гәтијјәтсизлик көстәрән III С. 1807 ил мајын 29-да тахтдан салынды вә бир илдән сонра өлдүрүлдү.

СӘЛИМ ХАН (?—?) — Шәки ханы [1795—97; 1805—06]. Һүсејн ханын оғлу, Һачы Чәләби ханын нәтичәси, кенерал П. И. *Багратионун* бачысы оғлудур. 1795 илдә һакимијјәтә кечмишди. 1796 илдә рус гошунларынын Азәрб.-а һәрби сәфәри заманы С.х. Русијаја садиг олачағыны билдирди. 1797 илдә Шамахылы Мустафа ханын көмәји илә гардашы Мәһәммәдһәсән хан тәрәфиндән һакимијјәтдән салынды. Гарабағ ханлығына гачан С.х. 1805 илдә Мәһәммәдһәсән ханы девириб јенидән һакимијјәтә кечди вә Русијанын тәбәәлијини гәбул етди; *Күрәкчај мүгавиләсинә (1805)* әсасән ханлыг Русијаја бирләшдирилди. 1806 илин јазында Аббас Мирзә Азәрб.-а сохуларкән С.х. Русијаја гаршы үсјан галдырды. 1806 ил октјабрын 22-дә үсјан јатырылды; С.х. Ирана гачды.

Әд.: Багирова М. М., Из истории присоединения Шекинского ханства к России, Изв. АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права), 1975, № 1.

СӘЛИМИЈЈӘ ЧАМЕСИ — орта әср түрк ме'марлыг абидәси. Түркијәнин Әдирнә ш.-ндәдир. II Султан Сәлимин көстәриши илә тикилмиш (1569—75, ме'мар *Синан*) вә онун ады илә адландырылмышдыр. С.ч. ири ме'марлыг комплексинин мәркәзи бинасыдыр. Мәсчидин квадратшәкилли ибадәт салону 8 сиври тағ үзәриндә гурулмуш мәркәзи күнбәзлә (диаметри 31,5 *м*) өртүлмүшдүр. Үч тәрәфдән сыратағлы галерејаларла әһатәләнән ибадәт салонунун күнчләриндә һәр бири үч *шәрәфәли* 4 инчә минарә (һүнд. тәгр. 83 *м*) учалыр. С.ч.-нин күнбәзли галерејаларла дөвраләнмиш һәјәтиндә мәрмәр фәввара гурулмушдур. Мәсчидин интерјери ағ вә рәнкли мәрмәр, кашы, күнбәзин ич сәтһи исә орнаментләр вә јазыларла бәзәдилмишдир. С.ч.-нин ме'марлыг һәллиндә *Өлчајту Худабәндә түрбәсинин* тә'сири дујулур. Иллүстрасија үчүн бах ч. 4, сәһ. 145.

СӘЛИМОВА Шөвкәт Шаһбаз гызы (д. 25.12.1920, Бакы)—илк азәрб. гадын кәми капитаны. Игт.е.н. (1967),

досент (1970). Азәрб. ССР әмәкдар игтисадчысы (1971). 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. Авиамоделчиләрин Үмумиттифаг јарышынын галиби олмушдур (1934). 1940 илдә Бакы дәнизчилик мәктәбини (индики Г. Мәммәдов ад.) битирмишдир. С. әввәлчә кәми капитаны көмәкчиси, сонра исә капитаны вәзифәсиндә узаг дәнизләрә сәфәр етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә С.-нын башчылыг етдији кәми һеј'әти Хәзәр дәнизи васитәсилә чәбһәни һәрби ләвазимат вә јаначагла тә'мин едирди. Азәрб. Халг Тәсәррүфаты Ин-туну вә Бакы Али Партија Мәктәбини битирмишдир (1950). АКП МК-да тә'лиматчы ишләмиш (1952—54), АзНКИ-нин сијаси-игтисад кафедрасынын досенти, мүһәндис-игтисад факүлтәсинин деканы вә проректору олмушдур (1954—74). 1974 илдән Азәрб. Дөвләт Консерваторијасында ичтимаи елмләр кафедрасынын мүдиридир. Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур. С.-ја очеркләр, ше'рләр, поема вә романс һәср едилмишдир.

Әд.: Султанова Р., Сәадәт, Б., 1970; Гритченко А. А., Подвиг старших—пример молодым (о Ш. Салимовой), Б., 1975.

СӘЛИМХАНОВ Иса Рзабәј оғлу (д. 31.10.1908, Бакы)—совет кимјачысы, тарихчи. Кимја е.д. (1960), проф. (1963). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1974). Дүнја мадди мәдәнијјәт тарихини өјрәнән Алманија Археолокија Ин-тунун (АФР) һәгиги үзвү (1977; м. үзвү 1967), Калифорнија Ун-тинин Археолокија Елмләри Чәмијјәтинин (1977) вә Инкилтәрә Металлуркија Чәмијјәтинин (1981) фәхри үзвү. 1971 илдән Сов. ИКП үзвү. Д. И. Менделејев ад. Москва Кимја Технолокијасы Ин-туну битирмиш (1932), Москва ш.-нин сәнаје мүәссисәләриндә (1932—41), Азәрб. ССР ЕА Кимја Ин-тунда (1947—50), Азәрб. Тарихи Музејиндә (1950—52) ишләмишдир. 1953 илдән Азәрб.ССР ЕА Тарих Ин-тунда шө'бә мүдиридир. ССРИ-дә илк дәфә олараг гәдим металлуркија тарихинин тәдгигинә мигдари спектрал анализи тәтбиг етмиш, Азәрб.ССР ЕА-да археолокија технолокијасы лабораторијасыны јаратмышдыр (1952). С. гәдим метал мә'мулатын тәркибини дәгиг өјрәнмәјә имкан верән орижинал тәдгигат методикасы ишләјиб һазырламышдыр. Дүнја сивилизасијасынын инкишафында галај-тунч дөврүндән әввәл мис-арсен дөврүнүн мөвчуд олмасы һаггында С.-ун ирәли сүрдүјү һипотези мүхтәлиф өлкәләрдә апарылан газынтылар тәсдиг етмишдир. Гәдим металлуркијанын тарихинә даир С.-ун тәдгигатлары харичи өлкәләрдә дә нәшр едилмишдир. С. ЈУНЕСКО нәздиндә Тарихдән әввәлки вә ибтидаи тарих елмләри Бејнәлхалг иттифагынын Метал Тарихи Комитәсинин витсе-президентидир (1978 илдән). Јүксәкихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар.

Әсәрләри: Историко-химические и аналитические исследования древних предметов из медных сплавов (на основе энеолита Азербайджана), Б., 1960; Из истории древней металлургии Кавказа, Б., 1973; Рассказы о древней бронзе, М., 1976; Entratselte Geheimnisse der Alten Bronzen, Berlin, Verlag der Wissenschaften, 1974.

СӘЛМАН ИБН РӘБИ'Ә (?—?)—әрәб сәркәрдәси (7 әср). 645/46 илдә Азәрб.-а сохулмуш әрәб гошунларынын авангардына башчылыг едән С.и.Р. Бичәнәк ашырымындан кечәрәк Арранын Бејләган, Бәрдә, Шамхор, Гәбәлә, Шәки, Ширван вә с. шәһәр вә әјаләтләрини тутду вә Дәрбәндәдәк ирәлиләди. Бәлазури вә Јә'губинин мә'луматына көрә хәзәрләрин Бәләнчәр ш.-нә һүчуму заманы өлдүрүлмүшдүр. Бә'зи тәдгигатчылара (И. Маркварт вә б.) көрә бу һадисә 653/54 илдә баш вермишдир.

Әд.: Бунијатов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965.

СӘЛМАН МҮМТАЗ—бах *Салман Мүмтаз.*

СӘЛМАН САВӘЧИ (سلمان ساوجی) (Чәмаләддин Сәлман бин Әлаәддин Мәһәммәд) (1301, Тәбриз јахынлығында, Савә к.—1377, Тәбриз) — фарсдилли шаир. Миллијјәтчә азәрб.-дыр. *Елханиләрин* вә *Чәлаириләрин* сарај шаири олмушдур. Гәсидә устады кими шөһрәт газанмыш, бу жанрда јүксәк сәнәткарлыг нүмунәләри јаратмышдыр («Гәсидеји-Мәснуә»). Диваны, Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» әсәри сәпкисиндә «Чәмшид вә Хуршид», һабелә «Сагинамә» вә «Фәрәгнамә» мәснәвиләри вар. «Пәрванә вә бүлбүл» ше'ри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әд.: Фәтиев М., Сәлман Савәчи, «Елм вә һәјат», 1979, № 3; Брагинский И. С., Из истории таджикской и персидской литератур, М., 1972.

СӘЛМАС, Сәләмас—Чәнуби Азәрб.-да Урмија көлүнүн шм.-г.-индә тарихи шәһәр вә ејниадлы әјаләт. Е.ә. мәскунлашдығы еһтимал едилир. Сонралар бу әјаләт Атропатенанын, бә'зән дә Ермәнистанын тәркибиндә олмушдур. Әрәб мүәллифләриндән әл-Мүгәддәси С.-дан бөјүк базарлары, дашдан тикилмиш евләри олан көзәл шәһәр кими бәһс етмишдир. Әһалиси әсасән, әкинчилик, арычылыг вә с. илә мәшғул олмушдур. Јагут әл-Һәмәвинин јаздығына көрә С. Урмијадан 2, Тәбриздән исә 3 күнлүк мәсафәдә јерләширди. Һәмдуллаһ Гәзвининин мә'луматына көрә шәһәрин мүдафиә диварлары 8 мин аддым олуб, Газан хан дөврүндә Тач әд-Дин Әли шаһ тәрәфиндән тә'мир едилмишдир. Елханиләр дөврүндә әјаләт 39 мин динар верки верирди. Орта әср мүәллифләринин мә'луматына әсасән С.-ын Албаг—Готур јолу үстүндә, индики Көһнәшәһәр јашајыш мәнтәгәси әразисиндә јерләшдији еһтимал едилир.

СӘЛМАСИ Сәид (Ағабала Хәлил оғлу Хәлилзадәнин тәхәллүсү; 4.3.1883, Чәнуби Азәрб., Сәлмас әјаләти, Дилмәган ш.—24.2.1909, Хој ш.)—Азәрб. шаири. Азәрб. вә фарс дилләриндә јазмышдыр. Кәнч јашларында Бакыда фәһләлик едән атасынын јанына кәлиб, Оручов гардашлары мәтбәәсиндә ишләмиш, Бакы пролетариатынын ингилаби һәрәкатында иштирак етмишдир. Авропаја сәјаһәт етмиш, вәтәнә гајытдыгдан сонра өз вәсаити илә јени үсулда «Сәидијјә» мәктәби вә китабхана ачмышдыр. *Иран ингилабынын (1905—11)* фәал иштиракчысы олмуш, «Шәфәг» адлы гәзет нәшр етдирмиш-

дир. Ше'рләриндә зүлм вә истибдады кәскин тәнгид атәшинә тутмушдур. Шаһ гошунлары илә дөјүшдә алдығы ағыр јарадан өлмүшдүр.

Әд.: Ҹәфәр Хәндан, Әдәбијјатымызын дүнәни вә бу күнү, Б., 1980.

СӘЛТ МҮҺИТ МЕХАНИКАСЫ — механиканын бөлмәси; дәјишән мүһитин (газларын, мајеләрин, деформасија олунан ҹисимләрин) молекулјар гурулушуну нәзәрә алмадан, онун һәрәкәтини тәдгиг едир. Әсас бөлмәләри: *һидроаеромеханика*, *газ динамикасы*, *еластиклик нәзәријјәси* вә *пластиклик нәзәријјәси*. Физика вә техниканын мүхтәлиф саһәләриндә С.м.м.-нын мүһүм тәтбигләри вар.

СӘЛҸУГ (?—?, Ҹәнд)—оғуз гыныг тајфасынын башчысы (тәгр. 10 әсрин әввәли—11 әсрин әввәлләри), Сәлҹугларын епоними. Дукагын (Тукаг) оғлудур. Бир мүддәт оғуз түркләринин һөкмдарына (јабғу) хидмәт етмиш, сонралар араларында јаранмыш ихтилафа көрә тәрәфдарлары илә Сырдәрјанын ашағы ахарындакы чөлләрә, Ҹәнд р-нуна көчмүшдүр. 10 әсрин сонларында ислам динини гәбул етмиш вә Ҹәндин мүсәлман һакими илә иттифагда «кафир» түркләрә гаршы мүбаризә апармышдыр. 100 вә ја 107 ил јашамасы еһтимал олунур. С.-ун варисләри кениш *Сәлҹугиләр дөвләтинин* јаранмасы илә нәтиҹәләнән оғуз-сәлҹуг һәрәкатына башчылыг етмишләр.

СӘЛҸУГИЛӘР—оғузларын гыныг тајфасындан олан һөкмдарлар сүлаләси (11—14 әсрләр). Баниси Тоғрул бәјдир. *Сәлҹугиләр дөвләтинин*, Конја (Рум), Ираг, Сурија вә Кирман султанлыгларынын әсасыны гојмуш С.-ин илкин пајтахтлары Нишапур, сонралар исә Реј вә Исфаһан олмушдур. Дәндәнәкан вурушмасында (1040) Гәзнәвиләри мәғлуб едиб, Хорасана јијәләнән С. тәдриҹән әразиләрини кенишләндирәрәк Јахын вә Орта Шәрг өлкәләрини тутмуш, 1055 илдә Аббасиләр хилафәтини асылы вәзијјәтә салараг орта әсрләрин ән гүдрәтли дөвләтләриндән бирини јаратмышдылар. С.-ин һәјата кечирдикләри сосиал вә игтисади тәдбирләр Шәрг өлкәләриндә, еләҹә дә дүнја мигјасында инкишаф етмиш феодализмә кечид үчүн шәраит јаратды. Лакин һакимијјәт уғрунда кедән мүбаризә нәтиҹәсиндә 12 әсрин 1-ҹи јарысында Сәлҹугиләр дөвләти зәифләди; Сәлҹуг султанлары формал олараг һөкмдар сајылсалар да, әслиндә ајрыајры дөвләтләрә парчаланмыш империјаны мүхтәлиф *атабәјләр* идарә едирди. Сонралар бә'зи атабәјләр һәтта ирси һакимијјәт јаратдылар. Узун мүддәт һакимијјәт сүрмәләринә вә сијаси һәјатда фәалијјәтләринә көрә бу дөвләтләр арасында Конја (Рум) султанлығынын (1077—1307) һөкмдарлары истисна тәшкил едирдиләр. Конја султанлығы Бизанс империјасы, сәлибчиләр, монголлар вә б. илә мүбаризә апармыш, Османлы империјасынын јаранмасы илә арадан чыхмышдыр. Пајтахты Һәмәдан олан Ираг Сәлҹуг султанлығынын (1118—94) тәркибинә Ираг, Иран вә Загафгазијанын бир һиссәси дахил иди. Султанлығы 1136 илдән Азәрб. атабәјләри *Елдәкәзләр* идарә едирдиләр. Елдәкәзләр сүлаләсинин нүмајәндәси Гызыл Арслан һәтта сонунҹу султан III Тоғрулу һакимијјәтдән салараг, өзүнү султан е'лан етмишди. Әсас игамәтқаһлары Һәләб вә Дәмәшг олан Сурија С.-и (1078—1117) Бизанс империјасына, сәлибчиләрә гаршы мүбаризә апармыш, лакин тезликлә һакимијјәтдән салынмышлар. Кирман С.-и (1041—1186) сијаси һәјатда мүһүм рол ојнамамышлар. С. сүлаләсини тәдриҹән сијаси вә игтисади гүдрәт кәсб едән ајры-ајры атабәјләр сүлаләләри әвәз етмишдир.

Әд.: бах *Сәлҹугиләр дөвләти* мәгаләсинин әдәбијјатына.

СӘЛҸУГИЛӘР ДӨВЛӘТИ — Јахын Шәргдә ән гүдрәтли орта әср феодал дөвләтләриндән бири (1038—1157). 10 әсрин 1-ҹи јарысында оғуз вә дикәр түрк тајфаларынын һәрби-сијаси бирлији јаранды. Тајфа башчысы Сәлҹугун ады илә адланан бу бирлијин үзвләри 10—13 әсрләрдә Јахын Шәргдә бөјүк дәјишикликләрә сәбәб олмуш кениш ишғалчылыг һәрәкатында иштирак етдиләр. Сәлҹугиләр Түркүстандан Аралыг дәнизинә, Загафгазијадан Фарс көрфәзинәдәк кениш бир әразини әһатә едән С.д.-нин әсасыны гојмуш, бир чох халгларын игтисади, сосиал, сијаси, етник вә мәдәни һәјатына, үмумијјәтлә орта әср дүнја тарихинә тә'сир көстәрмишләр. 11 әсрин әввәлләриндә Сәлҹугиләр Гәзнәвиләрин табелијиндә олан Хорасанда мәскунлашдылар. 1034 илдә Гәзнәвиләр әлејһинә чыхан Сәлҹугиләр 1038 илдә Нишапуру әлә кечириб С.д.-ни јаратдылар. Сәлҹугиләрин илк султаны Сәлҹугун нәвәси Тоғрул бәј [1038—63] иди. Сәлҹугиләр Тоғрул бәјин башчылығы илә Гәзнәвиләр дөвләтини мәғлуб етдикдән (1040) сонра ишғалчылыг һәрәкатына башладылар. Бу һәрәкат султан Алп Арсланын дөврүндә [1063—72] даһа да кенишләнди вә онун вариси Мәлик шаһын дөврүндә [1072—92] баша чатдырылды. Сәлҹугиләрин гәрбә доғру һәрәкатынын гаршысыны алмаға чалышан Бизанс империјасы Мәлазкирд ш. јахынлығындакы мәғлубијјәтдән (1071) сонра Кичик Асијадакы әјаләтләринин хејли һиссәсини итирди. Сәлҹуг истилалары бир чох өлкәнин игтисадијјат, тиҹарәт, сәнәткарлыг вә мәдәнијјәтинә ағыр зәрбә вурду. Лакин әсас Сәлҹуг истилалары дајандырылдыгдан сонра игтисадијјат вә мәдәнијјәт јенидән инкишаф етди, тиҹарәт әлагәләри кенишләнди.

С.д.-нин чичәкләнмә дөвру 11 әсрин 2-ҹи јарысына тәсадүф едир. Һәмин дөврдә Орта Асија, Иран, Загафгазија, Ираг, Сурија, Кичик Асија вә Әрәбистан ј-а С.д.-нин тәркибиндә иди. С.д.-идә дахили игтисади әлагәләр зәиф олса да һәрби-сијаси бирлик, султан вә дөвләт хадимләринин шәхси нүфузу күчлү иди. Буна көрә дә султан Мәлик шаһын вә онун вәзири, көркәмли дөвләт хадими Низам үл-Мүлкүн өлүмүндән сонра мәркәзи һакимијјәтә табе олмамаг ҹәһдләри күчләнди. Султан Маһмуд [1092—94] вә *Бөркүјарығын* һакимијјәти дөврүндә С.д. тәдриҹән тәнәззүлә уғрады; дөвләтин ајры-ајры әмирләр арасында парчаланмасы тәһлүкәси јаранды. 12 әсрин әввәлләриндә С.д. Бөркүјарыг вә гардашы султан Мәһәммәд [1105—18] арасында рәсмән бөлүндү. Султан Мәһәммәд сонралар С.д.-нин бүтүн әразиси үзәриндә өзүнүн суверенлијини бәрпа етмәјә наил олса да, сонунҹу бөјүк султан Сәнҹәр [1118—57] заманы С.д.-нин әрази бүтөвлүјү јенидән позулду. Онун дөврүндә С.д. номинал мөвҹуд иди, әслиндә султан Сәнҹәрин реал һакимијјәти вә фактик сүзеренлији Хорасан вә бир сыра гоншу вил.-ләрлә мәһдудлашырды. С.д.-нин әразисиндә сонралар Кирман, Конја, Сурија, Ираг Сәлҹуг султанлыглары, Азәрб. атабәјләри—Елдәкәзләр дөвләти, Кичик Асијада бир сыра әмирликләр јаранды.

Сәлҹугиләр дөврү орта әсрләрдә Јахын Шәргдә феодализмин позитив тәкамүлү илә сәҹијјәләнир. Бу дөвр игтисадијјат вә сәнәткарлығын инкишафы, шәһәрләрин чичәкләнмәси, феодал рентасында пул системинин ролу, торпаг мүнасибәтләриндә кәндлиләрин асылы вәзијјәтә салынмасы просесинин интенсивләшдирилмәси илә характеризә олунур. *Игта* системинин күчләнмәси нәтиҹәсиндә феодализмин үстүн мөвге тутмасы, сүзеренлик вә вассаллыг мүнасибәтләринин сонракы тәкамүлү, атабәјләр, учлар вә шихнә (наиб) тә'сисатларынын мејдана кәлмәси, сәлҹуг һәрби системинин үстүнлүјү, бир сыра түркдилли халгларын формалашмасы, түрк дилләринин кениш јајылмасы, елм, әдәбијјат, ме'марлыг, инҹәсәнәт вә феодал мәдәнијјәтинин чичәкләнмәси Сәлҹугларын ады илә бағлыдыр. С.д.-нин дөвләт гурулушу мүәјјән мә'нада универсал, үмумиләшмиш вә тиположи формаја чеврилмиш, өзүндән әввәл Шәргдә мөвҹуд олмуш дөвләт гурулушларынын тәкмилләшмиш вә зәнкинләшмиш варианты иди. Сәлҹуг дөвләт гурулушу Ширваншаһлар, Күрҹү чарлығы, Киликија ермәни књазлығы вә сәлиб дөвләтләринин феодал гајда-ганунларына да күчлү тә'сир көстәрмишдир.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 1, Б., 1961; Шәрифли М. Х., IX әсрин икинҹи јарысы—XI әсрләрдә Азәрбајҹан феодал дөвләтләри, Б., 1978; Заходер Б. Н., Хорасан и образование государства сельджуков, «Вопросы истории», 1945, № 5—6; История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., Л., 1958, гл. 4; Бартольд В. В., Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Соч., т. 2 (ч. 1), М., 1963; Гусейнов Р. А., Сельджукская военная организация, в кн.: Палестинский сборник, № 17 (80), Л., 1967; јенә онун, Из истории отношений Византии с сельджуками, јенә орада, № 23 (86), Л., 1971; Буниятов З. М., Государство атабеков Азербайджана (1136—1225), Б., 1978; Sanaullah M. F., The decline of the saldgjugid Empire, Calcutta, 1938; Turan O., Selcuklular tarihi ve türk-islam medeniyeti, Ankara, 1969.

СӘЛҸУГЛАР—көчәри түрк-оғуз тајфалары бирлији. *Сәлҹугун* ады илә адланмышлар. С. 10 әсрдә ислам динини гәбул етдиләр. 11 әсрин 30-ҹу илләриндә Хорасана көчән С. тезликлә Гәзнәвиләр әлејһинә чыхдылар. 1038 илдә Нишапуру әлә кечирән С.-ын башчысы Тоғрул бәј султан е'лан едилди. 1040 илдә Мәс'уд Гәзнәвинин гошунуну Дәндәнәкан јахынлығында мәғлубијјәтә уғратдыгдан сонра С. бүтүн Хорасана јијәләндиләр. Бах һәмчинин *Сәлҹугиләр*, *Сәлҹугиләр дөвләти*.

СӘМ'АНИ (السمعانى), Әбу Сә'д Әбд әл-Кәрим әс-Сәм'ани (1113, Мәрв—1167)—орта әср алими, тарихчи. Әрәбҹә јаздығы «Китаб әләнсаб» («Нәсәбләр һаггында китаб») әсәриндә әлифба сырасы илә мәшһур шәхсијјәтләрин тәрҹүмеји-һалы, алимләрин әсәрләри, ҹоғрафи адлар вә с. һаггында мә'лумат вермишдир. Бу әсәрини 13 әсрин орталарында Ибн әл-Әсир [«Әл-лүбаб» («Тәмизләнмә»)], 15

əсрин сонунда исə Сүјути [«*Лүбб əллүбаб*» («Тəмизлəнмəнин чөвһəри»)] ихтисар вə јенидəн редактə етмишдир. Əсəрдə Азəрб.-ын дин хадимлəри, алимлəри, əдəбијјатчылары вə б. һаггында да мə'лумат вардыр.

Əд.: Б у н и я т о в З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

СӘМӘД БЕҺРӘНКИ (1939, Тəбриз—30.8.1968)—Азəрб. јазычысы, маариф хадими. Тəбриз ун-тини битирмиш (1961), Чəнуби Азəрб.-ын учгар кəндлəриндə мүəллимлик етмишдир. Фарсча јазмышдыр. «Адəт» адлы илк автобиографик һекајəси 1960 илдə «Тəлхун» нағыллар мəчмуəсиндə дəрч олунмушдур. С.Б. милли дил вə əдəбијјатлары боғмаға чалышан шаһ режими дөврүндə Азəрб. халгынын милли варлығы вə мəдəнијјəти уғрунда фəдакарлыгла мүбаризə апармышдыр. Иранда Азəрб. нағылларынын топланыб нəшр етдирилмəси саһəсиндə онун мүстəсна хидмəти вар. С.Б.-нин ушаг һекајə вə нағыллары бир сыра диллəрə тəрчүмə едилмишдир. С.Б.-нин əсəрлəриндə истисмар дүнјасында һөкм сүрəн јохсуллуг, һүгугсузлуг тəсвир олунур, онлары доғуран ичтимаи сəбəблəр, сосиал бəрабəрсизлик кəскин тəнгид едилир. «Балача гара балыг» китабы Италијада бејнəлхалг ушаг əдəбијјаты сəркисиндə биринчи диплома вə гызыл нишана лајиг көрүлмүшдүр (1969, өлүмүндəн сонра). Бир сыра дəрслик, педагожи вə сосиоложи тəдгигатларын, əдəби-тəнгиди мəгалəлəрин мүəллифидир. Шаһ хəфијјəлəри тəрəфиндəн өлдүрүлүб, Араз чајына атылмышдыр (Тəбриздə дəфн олунмушдур). С.Б.-нин новатор јарадычылығы мүасир мүтəрəгги Чəнуби Азəрб. вə Иран ушаг əдəбијјатына тə'сир көстəрмишдир.

Ə с ə р л ə р и: Нағыллар, «Азəрбајчан», 1976, № 6; Балача гара балыг. Һекајəлəр, Б., 1978.

Əд.: Һ а ч ы ј е в М., Исте'дадлы мүəллим, көркəмли ушаг јазычысы, «Азəрбајчан», 1976, № 6; Г а с ы м о в И., Ишыглы улдузлардан бири, јенə орада, 1983, № 10.

СӘМӘД ВУРҒУН (тəхəллүсү; там ады вə фамилијасы Сəмəд Јусиф оғлу В ə к и л о в; 21.3.1906, индики Газах р-нунун Јухары Салаһлы к.—27.5.1956, Бакы)—Азəрб. совет шаири. Азəрб. ССР халг шаири (1956). Азəрб. ССР ЕА акад. (1945). Фəхри е.д. (1956). Азəрб.ССР əмəкдар инчəсəнəт хадими (1943). ССРИ Дөвлəт мүкафаты лауреаты (1941, 1942). 1940 илдəн Сов. ИКП үзвү. 1918 илдə Газах мүəллимлəр семинаријасына дахил олмуш, бурада комсомол сыраларына кечмишдир (1920). Семинаријаны битирдикдəн сонра (1924) Газах, Губа вə Кəнчəдə мүəллимлик етмишдир. 1929—31 иллəрдə II Москва Дөвлəт Ун-тинин, сонра Азəрб. Дөвлəт Елми-Тəдгигат Ин-тунун вə В. И. Ленин ад. АПИ-нин аспирантурасында охумушдур (1931—33). Азəрб. Совет Јазычылары Иттифагынын мəс'ул катиби (1934—37), сəдри (1941—48), Азəрб.-ын Харичи Өлкəлəрлə Мəдəни Əлагə Чəмијјəтинин сəдри, Азəрб.ССР ЕА витсе-президенти (1954—56) олмушдур.

Јарадычылыға 20-чи иллəрин əввəллəриндə башламышдыр. Ше'рлəри 1924 илдəн дəрч едилмишдир. Илк дөвр јарадычылығында интим лирика күчлүдүр. Күскүнлүк, уғурсуз мəһəббəт, тəбиəтə алудəчилик С.В.-ун илк кəнчлик ше'рлəринин (һəмин ше'рлəр шаирин өлүмүндəн сонра топланыб илк дəфə 1957 илдə «Чичəк» китабында дəрч олунмушдур) əсас мотивлəридир. Лакин тезликлə онун јарадычылығында ичтимаи мөвзулара күчлү мејл јаранды. «Һазыр олунуз», «Октјабр» (1927), «Андым», «Ирəли», «Инкилис» (1928), «Узаглара доғру» (1929), «Рапорт» (1930), «Өлəн ше'рлəрим» (1931) вə с. ше'рлəри кəнч шаирин бəдии тəфəккүрүнүн ичтимаи-сијаси һадисəлəрə доғру инкишафыны көстəрəн илк гəлəм тəчрүбəлəри иди. «Шаирин анды» (1930), «Фанар» (1932), «Көнүл дəфтəри» (1934) адлы ше'р китабларында исə ингилаби мүбаризə, јени һəјат гуручулуғу мөвзулары артыг əсас јер тутурду. 30-чу иллəрдə идеја-бəдии чəһəтдəн сүр'əтлə јеткинлəшəн С.В. «Азəрбајчан» (1935), «Он ики декабр» (1937), «Мавзолеј» (1938) вə с. лирик ше'рлəрини, «Комсомол поемасы» (1931—56), «26-лар», «Талыстан» (1935), «Бəсти» (1937) поемаларыны јаратды. Јени һəјатын, социалист гуручулуғунун лирик-романтик тəрəннүмү һəмин əсəрлəрин башлыча хүсусијјəтлəридир. К. *Димитровун* мүһакимəси мүнасибəти илə јазылмыш «Өлүм күрсүсү» (1934) поемасында фашизм ифша олунур, коммунизм идејаларынын тəнтəнəсинə дəрин инам бəслəнилирди. Халг һəјатынын, онун мүбаризəлəрлə долу тарихинин, мə'нəви гүдрəтинин ин'икасы үчүн С.В. романтик гəһрəманлыг драмы жанрына мүрачиəт етди («Вагиф», 1937; «Ханлар», 1939; «Фəрһад вə Ширин», 1941). Мəнзум фачиə сəпкисиндə јазылмыш бу тарихи драмларда мүтəрəгги шəхсијјəтлəрин азадлыг вə истиглалијјəт, инсан сəадəти уғрунда мүбаризəси кениш бəдии-фəлсəфи үмумилəшдирмə јолу илə тəсвир олунмушдур. Халг вə гəһрəманын вəһдəтдə тəсвири С.В.-ун тарихи гəһрəманлыг драмларынын мүһүм чəһəтлəриндəндир.

Сəмəд Вурғунун һејкəли. 1961. Бакы. Һејкəлтəраш Ф. Һ. Ə б д ү р р ə һ м а н о в.

Бөјүк Вəтəн мүһарибəси иллəриндə С.В. социализм гурулушунун мəғлубедилмəзлијини, совет халгларынын мə'нəви-сијаси бирлијини, гəлəбə əзмини мүстəсна бəдии гүввəтлə тəрəннүм едəн ше'рлəр јазды («Вəтəн кешијиндə», «Москва», «Ананын өјүдү», «Шəфгəт бачысы», «Гəһрəманын һүнəри», «Гызханымын һүнəри», «Сəадəт уғрунда», «Украјна партизанларына», «Мəнə белə сөјлəјирлəр» вə с.). «Бүтүн халглар, гəбилəлəр од ичиндəн чыхачагдыр» (1941), «Һəјат фəлсəфəси», «Јанғын» (1942), «Үрəк», «Кəлəчəјин тој бајрамы», «Көјəрчин» (1943), «Дөрд сөз» (1944) кими фəлсəфи сəпкили ше'рлəриндə шаир һəјат, өлүм, хејир, шəр, һəгигəт, кечмиш, кəлəчəк кими үмумбəшəри категоријалары мə'наландырмаға сə'ј көстəрир, бəшəријјəтин мүбаризə тəчрүбəсини үмумилəшдирмəјə чалышырды. Кəлəчəјə никбин бахыш, инсанын зəка вə камалынын, һəгигəтин гəлəбəсинə дəрин инам «Бакынын дастаны» (1944) поемасы, «Инсан» (1945) мəнзум романтик-фəлсəфи драмы вə с. əсəрлəринин дə сəчијјəви хүсусијјəтидир. «Муған», «Көһнə достлар» (1949), «Ајкүн» (1951) поемаларында шаир зəнкин мə'нəви-əхлаги кејфијјəтлəрə малик совет адамларынын бəдии образларыны јаратмышдыр. «Зəнчинин арзулары» (1948) поемасы, «Авропа хатирəлəри» (1950) ше'р силсилəси вə с. əсəрлəри сүлһ, милли азадлыг вə демократија уғрунда мүбаризəјə һəср олунмушдур. «Ленинин китабы» (1950), «Заманын бајрагдары» (1952—53) поемаларында Коммунист партијасы, В. И. Ленин тəрəннүм едилир. «Шаир, нə тез гочалдын сəн!» (1953), «Мəн тəлəсмирəм...» (1954), «Көдəкчə» (1955) вə с. сон ше'рлəри С.В. јарадычылығына хас һəјат вə сəнəт ешгинин фəлсəфи-поетик ифадəсидир. С. В. Азəрб.ССР Дөвлəт һимни мəтнинин мүəллифлəриндəндир. Совет вəтəнпəрвəрлији, бејнəлмилəлчилик вə һуманизм С.В. јарадычылығынын идеја мəзмунуну тəшкил едир. Јүксəк хəлгилик вə ше'ријјəт, һəјат һəгигəти илə шаирин романтик арзуларынын үзви вəһдəти С.В.-ун поетик үслубунун башлыча хүсусијјəтлəридир. С.В.-ун јарадычылығы мүасир Азəрб. ше'ринин инкишафында мүһүм рол ојнамыш, чохмиллəтли совет поезијасында өзүнə мəхсус јер тутмушдур.

С.В. Азəрб., рус, ССРИ халглары вə дүнја əдəбијјаты классиклəри һаггында, бəдии јарадычылыг, ичтимаи-сијаси вə мəдəнијјəт мəсəлəлəринə һəср олунмуш елми, əдəби-тəнгиди вə публисистик мəгалəлəрин мүəллифидир. Онун совет јазычыларынын II Үмумиттифаг гурултајындакы (1954) «Совет поезијасы һаггында» мə'рузəсиндə чохмиллəтли совет ше'ринин тарихи наилијјəтлəри, поетик ахтарышлары дəриндəн үмумилəшдирилмишдир. А. С. Пушкинин «Јевкени Онекин», Ш. Руставелинин «Пəлəнк дəриси кејмиш пəһлəван» (бир һиссə), Низами Кəнчəвинин «Лејли вə Мəчнун» поемаларыны, М. Горки, Т. Г. Шевченко, Хагани, Чамбул вə б.-нын бə'зи əсəрлəрини Азəрб. дилинə чевирмишдир. Əсəрлəри ССРИ вə бир чох харичи өлкə халгларынын дилинə тəрчүмə едилмиш, пјеслəри совет вə харичи өлкə театрларында тамашаја гојулмушдур. «Комсомол поемасы» вə «Ајкүн» əсəрлəри екранлашдырылмыш, ше'рлəринə мусиги бəстəлəнмишдир.

С.В. көркəмли ичтимаи хадим иди. О, Совет Сүлһү Мүдафиə Комитəсинин үзвү олмуш (1950 илдəн), бејнəлхалг сүлһ мəчлислəриндə фəал иштирак етмишдир. ССРИ Али Советинин (1—4-

чү чағырыш) вә Азәрб. ССР Али Советинин (1-чи чағырыш) депутаты иди. 1948 илдә Совет парламенти нүмајәндә һеј'әтинин тәркибиндә Инкилтәрәјә кетмишдир. АКП-нин 17—19-чу гурултајларында АКП МК үзвлүјүнә намизәд, 20-чи гурултајында МК үзвү сечилмишдир. 2 дәфә Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Азәрб. шаир вә јазычылары, Назим Һикмәт, Л. Арагон, А. Фадејев, Н. Тихонов, К. Симонов, Г. Гулам, А. Исаһакјан, К. Леонидзе, В. Луговској, П. Антоколски вә б. көркәмли сәнәткарлар С. В.-ун јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмиш, һаггында ше'р, мәгалә вә хатирәләр јазмышлар. Ј. Буковун «Сәмәд», Һүсејн Арифин «Јолда» поемаларында шаирин поетик образы јарадылмышдыр. Адына күчә, к-з, с-з, мәктәб, мәдәни-маариф мүәссисәләри, поезија еви (Јухары Салаһлыда) вар. Бакыда ев музеји јарадылмышдыр. Азәрб. ССР-дә һәр ил ән'әнәви С.В. поезија күнләри кечирилир. Бакыда вә Газахда һејкәли гојулмуш, адына медал тә'сис олунмушдур (1981).

Әсәрләри: Әсәрләри, ч. 1—6, Б., 1960—72; Сечилмиш әсәрләри, ч. 1—2, Б., 1976; Избр. произв., Л., 1977; Собр. соч., т. 1—3, М., 1978—80.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, ч. 3, Б., 1957; Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи, 2 чилддә, Б., 1967; Һүсејнов Һ., Вәтәнпәрвәр шаир Сәмәд Вурғун, Б., 1942; Халг шаири Сәмәд Вурғун (мәгаләләр мәчмуәси), Б., 1956; Оручәли Һ., Сәмәд Вурғун, Б., 1956; Мир Чәлал, Халг шаири Сәмәд Вурғун, ејниадлы мәчмуәдә, Б., 1956; Меһди Һүсејн, Сәмәд Вурғун, онун «Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри» китабында, Б., 1958; Гулијев Ч., Сәмәд Вурғун јарадычылығында вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик, Б., 1959; јенә онун, Сәмәд Вурғун јарадычылығында естетика мәсәләләри, Б., 1966; Ибраһимов М., С. Вурғунун јарадычылығы һаггында, онун «Хәлгилик вә реализм чәбһәсиндән» китабында, Б., 1961; Мәммәд Ариф, Сәмәд Вурғунун драматуркијасы, Б., 1964; јенә онун, Бөјүк идеаллар шаири, «Сечилмиш әсәрләри» китабында, ч. 2, Б., 1968; Ахундов Н., Сәмәд Вурғун. Библиографија, Б., 1965; Мәммәд Чәфәр, Сәмәд Вурғун (һәјат вә јарадычылығы), Б., 1966; Меһди Фамил, Аловлу публисист Сәмәд Вурғун, Б., 1967; Ваһабзадә Б., Сәмәд Вурғун, Б., 1968; Галачагдыр дүнјада. С. Вурғун һаггында хатирәләр (тәртибчиси Ч. Мәммәдбәјов), Б., 1973; Унудулмаз күнләр (мәгаләләр мәчмуәси), Б., 1976; Абдуллајев Ч., Сәмәд Вурғун поетикасы, Б., 1976; Арзуманов В., Әбәдијјәтә говушан һәјат (С. Вурғун ССРИ халглары әдәбијјатында), Б., 1976; Ахундов Р., Сәмәд Вурғун харичи мәтбуатда, Б., 1976; Сәмәд Вурғун гәлбимиздәдир. Ше'рләр, Б., 1976; Тихонов Н., Хатирәләримдән сәһифәләр, онун «Азәрбајчан дәфтәри» китабында, Б., 1979; Ағајев Ә., Әсрин тәрәннүмү, Б., 1980; Вәкилов Р., Сәмәд Вурғунун әдәби-тәнгиди көрүшләри, Б., 1982; Эфендиев И., Народный поэт Самед Вургун, Б., 1956; Очерк истории азербайджанской советской литературы, М., 1963; Бабаев Г., Поэт и время, Б., 1966; јенә онун, Самед Вургун. Очерк творчества, М., 1981; Велиханова Ф., Русские переводы поэзии Самеда Вургуна, Б., 1968; Самед Вургун (высказывания, воспоминания, исследования о поэте), Б., 1975; Самед Вургун в русской печати. Библиография, Б., 1976; Мамед Ариф Дадашзаде, Азербайджанская литература, М., 1979.

СӘМӘД ВУРҒУНУН ЕВ-МУЗЕЈИ — Азәрб.ССР Мәдәнијјәт Назирлији системиндәдир. 1975 илин октјабрында, Азәрб.-да кечирилән Совет әдәбијјаты күнләриндә Бакыда, С. Вурғунун 1954—56 илләрдә јашадығы мәнзилдә (Мјасников күч., 4 №-ли ев) ачылмышдыр. Музејдә С. Вурғунун һәјат вә фәалијјәтини әкс етдирән фотошәкилләр, мүхтәлиф сәнәдләр, китаблар, әлјазмалары, һәдијјәләр, ев әшјалары, тәсвири сәнәт әсәрләри, лент јазылары вә с., чәми 3500-дәк експонат топланмышдыр. Бунларын ичәрисиндә А. Фадејев, А. Тихонов, К. Симонов, Г Гулам, К. Леонидзе, Н. Зарјан, М. Рылски, Азәрб.-ын көркәмли јазычылары тәрәфиндән бағышланмыш автографлы китаблар, һәмчинин һәдијјәләр, мәктублар вә с. хүсуси јер тутур. Музеј С. Вурғунун әдәби ирсини вә совет поезијасыны тәблиғ едир. Музејдә хатирә күнләри, әдәби-бәдии кечәләр, көрүшләр, поезија саатлары вә с. кечирилир.

СӘМӘД МӘНСУР (Сәмәд Әһмәд оғлу Казымовун тәхәллүсү; 1879, Бакы—1927, Бакы)—Азәрб. шаири. Ичтимаи һагсызлыг вә дин хадимләри әлејһинә сатирик ше'рләри мүхтәлиф имзаларла «Бәсирәт», «Игбал», «Тути», еләчә дә «Молла Нәсрәддин» вә с. гәзет вә журналларда дәрч едилмишдир. Бә'зи ше'рләриндә бәдбинлик мотивләри нәзәрә чарпыр; «Рәнкдир» ше'ри мәшһурдур. «Шејпур» журналынын нашири олмушдур. Совет һакимијјәти илләриндә С.М. бәдии јарадычылығыны давам етдирмәклә јанашы, инзибати вәзифәләрдә дә (Азәрб. ССР Дөвләт план комиссијасынын ишләр мүдири вә с.) ишләмишдир.

Әсәри: Ше'рләр, «Дејилән сөз јадикардыр» китабында, Б., 1981.

СӘМӘДАБАД — Азәрб.ССР Пушкин р-нунда гәсәбә. С. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 20 *км* шм.-г.-дә, Пушкин—Бир Мај автомобил јолу кәнарында, Муған дүзүндәдир. Әһ. 2019 (1983); тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Гушчулуг ф-ки, орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, клуб, китабхана, киногурғу, хәстәхана вар.

СӘМӘДЗАДӘ Зијад Әлиаббас оғлу (д. 25.6.1940, Бакынын Бузовна гәс.) — совет игтисадчысы. Игтисад е.д. (1971), проф. (1977), Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (1980), Азәрб. ССР Ленин комсомолу мүкафаты лауреаты (1974). 1968 илдән Сов.ИКП үзвү. 1961—76 илләрдә Азәрб.ССР ЕА Игтисадијјат Ин-тунда кичик вә бөјүк елми ишчи, елми катиб, шө'бә мүдири, 1976—78 илләрдә Азәрб.ССР Дөвләт План Комитәсинин ЕТ Игтисадијјат Ин-тунда елми ишләр үзрә директор мүавини, 1978—82 илләрдә Д. Бүнјадзадә ад. АХТИ-нин елми ишләр үзрә проректору ишләмишдир. 1983 илдән АКП МК-да планлашдырма органлары шө'бәсинин мүдиридир. Азәрб.ССР Али Советинин (10-чу чағырыш) депутатыдыр. «Азәрбајчан халг тәсәррүфаты» журналынын баш редактору, Азәрб.ССР елми-игтисади чәмијјәти идарә һеј'әтинин сәдри, Азәрб.ССР Дөвләт План Комитәсинин, АСЕ елми редаксија шурасынын үзвүдүр. Демографик инкишаф, әмәк еһтијатларындан истифадәнин сосиал-игтисади проблемләри, мәһсулдар гүввәләрин комплекс инкишафы, ичтимаи истеһсалын сүр'әт вә нисбәтләринин перспектив планлашдырылмасы вә прогнозлашдырылмасы, х.т.-нын гурулушу вә сәмәрәлилији саһәсиндә тәдгигатлар апарыр. С.-ин јүксәк ихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар.

Әсәрләри: Сонхозларда әмәк мәһсулдарлығы, Б., 1966; Азәрбајчан ССР-дә әмәк мәһсулдарлығы вә әһалинин мәшғулијјәтинин саһә гурулушу, Б., 1973; Ичтимаи сосиалист истеһсалы вә онун сәмәрәлилији, Б., 1972; Ичтимаи истеһсалын структуру вә онун сәмәрәлилији, Б., 1980; Онунчу бешилликдә Совет Азәрбајчанынын игтисади вә сосиал инкишафы, Б., 1981 (М. Ә. Мусајевлә биркә); Бакы шәһәринин игтисади вә сосиал инкишафынын мүасир вә перспектив проблемләри, Б., 1982 (башгалары илә биркә).

СӘМӘДОВ Баба Сәмәд оғлу (д. 1934, Варташен р-нунун Дашағыл к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1978). 1968 илдән Сов.ИКП үзвү. 1945 илдән индики Шәки р-нунун С. Орчоникидзе ад. тахылчылыг с-зунда тракторчу-комбајнчыдыр. 1977 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Азәрб.ССР Али Советинә депутат (9—10-чу чағырыш) сечилмишдир. 1975 илдән АКП МК үзвүдүр.

СӘМӘДОВ Витали Јунусович (24.9. 1919, Бакы)—совет философу вә тарихчиси, ичтимаи хадим. Фәлсәфә е.д. (1965), проф. (1975). РСФСР-ин әмәкдар елм хадими (1980). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. Сәнаје Ин-туну (1942) вә Сов.ИКП МК јанында Али Партија Мәктәбини (1947) битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. АЛККИ МК-нын икинчи катиби (1944—46), 1947—55 илләрдә АКП МК-да шө'бә мүдири, МК катиби, икинчи катиб олмушдур. 1948—60 илләрдә елми-педагожи фәалијјәт көстәрмишдир (1950—51 илләрдә Азәрб.ССР ЕА Тарих вә Фәлсәфә Ин-тунун директору). 1960 илдән Сов. ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Ин-тунда (1971 илдән марксизм-ленинизм тарихи бөлмәсинин мүдири) ишләјир. ССРИ ЕА-нын ичтимаи фикир тарихинә даир Елми шурасынын үзвүдүр (1971). Әсас тәдгигатлары марксизм-ленинизм тарихи, ичтимаи фикир вә ингилаби һәрәкат тарихи саһәсиндәдир. Чохчилдлик «Сов.ИКП тарихи»нин мүәллиф вә елми редакторларындан бири, «Фәлсәфә тарихи» вә «ССРИ халгларынын фәлсәфи вә ичтимаи-сијаси фикир тарихинин очеркләри» китабларынын мүәллифләриндәндир. Сов.ИКП-нин 19-чу, АКП-нин 18—23-чү гурултајларынын нүмајәндәси, АКП МК (1951—60), МК бүросунун (1952—55) үзвү, ССРИ Али Советинин (4-чү чағырыш), Азәрб.ССР Али Советинин (3—5-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Елм динә зиддир, Б., 1950; Диалектик материализмин идрак нәзәријјәси, Б., 1952; О творческом харак-

тере марксизма-ленинизма, Б., 1952; Творческая роль марксизма-ленинизма в развитии биологической науки, Б., 1953; Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане, ч. 1—2, Б., 1962—66.

СӘМӘДОВ Гасым Сәмәд оғлу (1873, Ҹәнуби Азәрб.-ын Әрдәбил ш.—4.8. 1926, Бакы јахынлығындакы Сураханы к.)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1917 илдән Сов.ИКП үзвү. 1878 илдә аиләси илә Бакыја көчмүшдүр. 1890 илдән Бакы нефт мә'дәнләриндә ишләмиш, фәһлә һәрәкатында вә 1905—07 илләр ингилабында иштирак етмишдир. 1908 илдә Иранда ингилаби иш апармаг үчүн Әрдәбилә көндәрилмишдир. 1910 илдән Бакыда ингилаби фәалијјәтини давам етдирмишдир. 1918 илдә «*Әдаләт*» МК-нин үзвү вә онун р-н комитәсинин сәдри иди. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Балаханы — Сабунчу р-н Ингилаб Комитәсинин үзвү олмуш вә р-н партија комитәсиндә шө'бә мүдири ишләмишдир. 1921—23 илләрдә Салјан даирә Ингилаб Комитәсинин сәдри иди. Сонралар АКП МК-да ишләмиш, Раманада Мә'дән Комитәсинин сәдри олмушдур. Азәрб.КП 6—7-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, 3-чү Үмумазәрбајҹан Советләр гурултајында Азәрб.МИК-ин үзвү сечилмишдир.

СӘМӘДОВ Гүдрәт Ашур оғлу (4.4. 1904, индики Салјан р-нунун Сарван к.—8.1.1972, орада)—памбыг устасы, ики әл илә памбыг јығымы һәрәкатынын илк тәшәббүсчүләриндән бири. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1947). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. 1922—46 илләрдә Салјан р-нунун индики ССРИ-нин 50 иллији ад. 1 №-ли памбыгчылыг с-зунда, Муған тикинти идарәсиндә фәһлә, Сарван кәндиндәки «Гырмызы Азәрбајҹан» к-зунда колхозчу, мангабашчысы, 1946 илдән өмрүнүн ахырына гәдәр Низами ад. к-зда сәдр ишләмишдир. 1946 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. С.-ун рәһбәрлик етдији к-з тәсәррүфат наилијјәтләринә көрә 1966 илдә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир. ССРИ Али Советинин (8-чи чағырыш) вә Азәрб. ССР Али Советинин (4—7-чи чағырыш) депутаты олмуш, колхозчуларын 1. 2, 3-чү Үмумиттифаг гурултајынын нүмајәндәси сечилмишдир. Сов.ИКП 19, 22 вә 24-чү гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, АКП 21, 22, 24—28-чи гурултајларында АКП МК үзвү сечилмишдир. 2 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. ҮИКТС-нин Бөјүк гызыл медалыны алмышдыр. 1972 илдән Низами ад. к-з С.-ун адыны дашыјыр.

Әд.: Сабит Рәһман, Гүдрәт, Б., 1947; Әлизадә А., Гүдрәт Сәмәдов, Б., 1977.

СӘМӘДОВ Әбдүлсәмәд Ағабаба оғлу (1888, Салјан ш.—1959, Бакы)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1918 илдән Сов.ИКП үзвү. 1900 илдән Бакыда тохучулуг ф-киндә ишләмишдир. 1905 илдән ингилаби һәрәката гошулмушдур. С. 1908—11 илләрдә Һәштәрханда, 1912—14 илләрдә Петропавловкада (индики Сабирабад) ишләмишдир. 1917—18 илләрдә Һәштәрханда әскәр депутатлары Советинин үзвү сечилмиш, Гызыл гвардија тәркибиндә эксингилабчылара гаршы вурушмуш, 1918—20 илләрдә Салјан вә Зубовкада (индики Әли Бајрамлы ш.) кизли партија иши апармышдыр. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра С. Салјан милис идарәсинин рәиси, Гарадонлу даирә партија комитәсинин катиби, Сабирабад, Гарадонлу вә Әли Бајрамлы р-н ичраијјә комитәләринин сәдри, Азәрб. халчачылыг идарәсинин сәдри вә с. вәзифәләрдә чалышмышдыр. 1955 илдән респ. әһәмијјәтли пенсијачы иди.

СӘМӘДОВ Зәрбәли Мирзаға оғлу (1.1.1908, Бакы—4.10.1979, Бакы) — совет мүәллими, Азәрб.ССР әмәкдар мүәллими (1960). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1968). Бакыда педагожи мәктәби (1927) вә В. И. Ленин ад. АПИ-нин дил-әдәбијјат факүлтәсини (1941, гијаби) битирмишдир. 1929 илдән Бакы мәктәбләриндә (1945 илдән өмрүнүн сонунадәк Гырмызы Әмәк Бајрағы орденли 190 нөмрәли орта мәктәбдә) Азәрб. дили вә әдәбијјат мүәллими ишләмишдир. Рус мәктәбләринин 9-чу синифләри үчүн «Азәрбајҹан дили» дәрслијинин (1958—78), «Русча - азәрбајҹанча данышыг китабы»нын (1964, 1969), «8-чи синифдә әдәбијјат дәрсләри» методик вәсаитинин. (1971) мүәллифләриндән биридир. Ленин ордени, 2 «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

СӘМӘДОВ Нијази Һәмид оғлу (д. 31.12.1916, Шәки)—совет зоолог-ентомологу. Биолокија е.д. (1964), проф. (1971), Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1980). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысы. 1947—61 илләрдә Азәрб. ССР ЕА Зоолокија Ин-тунда кичик елми ишчи, баш елми ишчи, елми һиссә үзрә директор мүавини, 1961 илдән ентомолокија лабораторијасынын рәһбәридир. Тәдгигаты бөҹәкләрин систематикасы, торпаг зоолокијасы, биосенолокија вә к.т. биткиләринин зәрәрвериҹиләринә һәср едилмишдир. Елми кадрларын һазырланмасында хидмәти вар. Һиндистан Бејнәлхалг Зоолокија Академијасынын һәгиги үзвү (1972), ССРИ ЕА Үмумиттифаг Ентомолокија Ҹәмијјәтинин фәхри үзвүдүр (1979). «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Тахыл бөҹәкләри, Б., 1953; Азәрбајҹанда кәнд тәсәррүфаты биткиләринин зәрәрвериҹиләри вә хәстәликләри, онлара гаршы мүбаризә тәдбирләри, Б., 1965; Фауна и биология жуков, вредящих сельскохозяйственным культурам в Азербайджане, Б., 1963; Редкие насекомые, М., 1982.

СӘМӘДОВ Фуад Ибраһим оғлу (9.7.1926, Шамахы—22.12.1969, Бакы)—совет нефтчи-кеологу. Азәрб.ССР әмәкдар мүһәндиси. Ленин мүкафаты лауреаты (1961). Кеолокија-минералокија е.н. (1960). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. Сов.ИКП 22-чи гурултајы ад. (Нефт Дашлары) НМИ-нин баш кеологу (1952—60), Азәрб.ССР ЕА Нефт вә Газ јатагларынын ишләнмәси Ин-тунун елми ишләр үзрә директор мүавини (1960—1963), «Дәнизнефт» истеһсалат бирлијинин баш кеологу (1963—69) олмушдур. Әсасән, дәнизнефт јатагларынын кеолокијасы, кәшфијјаты вә сәмәрәли ишләнмәси проблемләри саһәсиндә елми тәдгигатлар апармышдыр. Нефт Дашлары, Палчыг сопкасы, Гум адасы-дәниз, Ҹәнуб, Сангачал-дәниз—Дуванны-дәниз—Булла адасы вә Баһар нефт-газ јатагларынын кәшфиндә иштирак етмишдир. Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Геофизические методы изучения коллекторов Апшеронского архипелага, Б., 1961 (совм. с Л. А. Буряковским); Нефтяная гидрогеология Апшеронского архипелага, Б., 1966 (совм. с Л. А. Буряковским); Нефтяные Камни, Б., 1969.

СӘМӘДОВА Вәчиһә Әли гызы (24.11.1924, Бакы—24.10.1965, Бакы)—Азәрб. совет бојакары. Азәрб.ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1965). Ә. Әзимзадә ад. Азәрб. Дөвләт Рәссамлыг Мәктәбини (1944) вә В. И. Суриков ад. Москва Рәссамлыг Ин-туну (1951) битирмишдир. Портрет, мәнзәрә вә тематик таблолар чәкмишдир. «Актриса Л. Бәдирбәјли» (1954), «Сосиалист Әмәји Гәһрәманы С. Кәримова» (1957), «Кеолог М. Мәммәдбәјли» (1959), «Ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Ш. Һәсәнова» (1960), «Һејкәлтәраш Һ. Абдуллајева» (1964) вә б. портретләриндә мүасирләринин долғун образларыны јаратмышдыр. «Азәрбајҹан бәстәкарлары» (1951), «Маһны» (1956), «Көј-көлүн саһилиндә» (1957), «Күрүн саһилиндә» (1961), «Хәбәр көзләјәнләр» (1963), «Кеологлар» (1965) кими мәнзәрә вә тематик таблолары зәнкин милли колорити, лаконизмлији вә композисија ајдынлығы илә фәргләнир. Әсәрләри

В. Ә. Сәмәдова. «Актриса Лејла Бәдирбәјлинин портрети». 1954. Р. Мустафајев ад. Азәрбајҹан Дөвләт Инҹәсәнәт Музеји. Бакы.

Р. Мустафајев ад. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Музејиндә вә респ.-нын дикәр музејләриндә сахланылыр. Бакыда С.-нын ад. сәрки салону вар. Иллүстрасија үчүн бах һәмчинин ч. 6, сәһ. 485.

Әд.: Нәчәфов М., Вәчиһә Сәмәдова, Б., 1966; Эфендиев Р., Ваджия Самедова, М., 1970.

СӘМӘДОВА Үлфәт Нәсруллаһ гызы (д. 23.7.1918, Тифлис)—совет офталмологу. Тибб е.д. (1968), проф. (1969). Сәһијјә ә'лачысы (1945). 1970 илдән Сов.ИКП үзвү. Ә. Әлијев ад. Азәрб. Дөвләт Һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-тунда көз хәстәликләри кафедрасынын мүдиридир (1970 илдән). Тәдгигаты, әсасән, көз хәстәликләриндә икинчили глаукомаја, гочалыгла әлагәдар катарактада зүлал вә витамин мүбадиләсинә һәср олунмушдур.

Әсәри: Вторичная глаукома, Б., 1962.

СӘМӘДОВА Фәзилә Ибраһим гызы (д. 29.3.1929, Шамахы)—совет кимјачысы, технолог. Техника е.д. (1977). 1958 илдән Сов.ИКП үзвү. 1960 илдән Азәрб.ССР ЕА-нын Ј. Мәммәдәлијев ад. Нефт Кимјасы Просесләри Ин-тунда ишләјир (1982 илдән лабораторија мүдири). Әсас елми ишләри сүрткү јағларынын кејфијјәтини јахшылашдырмаг, хаммал еһтијатыны кенишләндирмәк вә истеһсал технолокијасыны тәкмилләшдирмәк мәсәләләринә аиддир.

Әсәрләри: Перспективы производства масел в Азербайджане, «Химия и технология топлив и масел», 1969, № 6 (совм. с Р. Ш. Кулиевым и др.); Изучение химизма превращения остаточных масляных фракций различного фракционного состава при гидрокрекинге, јенә орада, 1977, № 5 (совм. с Р. Ш. Кулиевым); Ускоренный метод определения потенциального содержания масел и нефти, јенә орада, 1981, № 7.

СӘМӘНДӘР—Шимали Гафгазда *хәзәрләрин* шәһәри. Тәгр. 723 иләдәк *Хәзәр хаганлығынын* пајтахты олмушдур. Јери дәгиг мә'лум дејил. Орта әср әрәб мүәллифләринин мә'луматына көрә Дәрбәндлә Итил арасында јерләширди. Сасани шаһы Хосров Әнуширәванын дөврүндә салындығы еһтимал олунур. Азәрб. шәһәрләри илә тичарәт вә игтисади әлагәләр сахламышдыр. 10 әсрин 60-чы илләриндә русларын һүчуму нәтичәсиндә дағыдылмышдыр.

Әд.: Бакыханов А., Күлүстани-Ирәм, Б., 1951; Артамонов М. И., История хазар, Л., 1962; Минорский В. Ф., История Ширвана и Дербенда, М., 1963; Бартольд В. В., Соч., т. 2 (ч. 1), т. 3, М., 1963—65; Плетнева С. А., Хазары, М., 1976.

СӘМӘНИ—1) Јахын Шәрг өлкәләриндә, Орта Асија вә Азәрб.-да адәтән, *Новруз бајрамы* әрәфәсиндә көјәрдилән буғда. Бу мәгсәдлә буғданы ислаға гојуб дишәрдәндән сонра мәчмәјиси, бошгаб вә с. бармаг галынлығында сәрир (үстү сүфрә вә ја дәсмал илә өртүлүр), үзәринә су чиләмәклә чүчәрдирләр. С. бајрам сүфрәсинин бәзәји сајылыр. Јазын кәлмәси, торпағын ојанмасы, тәбиәтин чанланмасы, јашыллыг рәмзи олан С. Новруз бајрамынын әкинчилик ишләринин, боллуг, бәрәкәт вә мәһсулдарлығын тәмәлини гојан јени тәсәррүфат илинин башланмасы илә бағлы үмумхалг бајрамы олдуғуну бир даһа көстәрир.

2) С.-дән биширилән ән'әнәви јемәк. Бунун үчүн С. чүчәрдиләндән дөрдбеш күн сонра ону һиссә-һиссә тахта үстүндә дашла дөјүб ширәсини чыхарырлар. Ширәни ејни мигдарда су әлавә олунмагла әләкдән сүзүр, газана төкүб унла гарышдырыр, булаја-булаја гајнадырлар. Бишмиш С. михәки рәнкә чалыр. С.-дән һалва (бах *Сәмәни һалвасы*) да һазырланыр.

«СӘМӘНИ»—*сәмәни* биширмә мөвсүмү вә мәрасими илә әлагәдар маһнырәгс. «С.», адәтән чаван гыз вә кәлинләр тәрәфиндән охунуб ојнанылмышдыр. Гәдим азәрб.-лар сәм чичәјини јазын башланмасы, тәбиәтин дирчәлмәси рәмзи сајмыш, онун өмүр узатмаг габилијјәтинә малик олмасына е'тигад етмишләр. Бу мәрасимин бә'зи сәһнәләри вә нәғмәләри дөврүмүзәдәк кәлиб чатмышдыр: «Сәмәни, сахла мәни, илдә көјәрдәрәм сәни...». Һазырда Азәрб. халг мусигисиндә «С.» адлы ики мелодија мөвчуддур.

СӘМӘНИ ҺАЛВАСЫ—Јахын Шәргдә, о чүмләдән Азәрб.-да гәннады мә'мулаты. С.һ. биширмәк үчүн тешт вә ја тәрсинә чеврилмиш сачдакы гајнар јаға истиот, сарыкөк, зәнчәфил, михәк, һил вә с. әдва вурулур, сонра сәмәни ширәси илә буғда унундан јоғурулмуш хәмир лавашы салыныр вә тез-тез гарышдырылыр. Хәмир овулмаға башлајанда очагдан көтүрүлүр вә она *бәкмәз* (бә'зән гәнд вә јахуд бал шәрбәти) гатылыр. Сојујандан сонра она гоз ләпәси гатыр, әл илә сыхачлајыб тәгр. алма бојда јумрулајырлар. С.һ., адәтән Новруз бајрамы әрәфәсиндә биширилир, гонум-гоншуја совгат көндәрилир. Халг арасында «Исфаһан һалвасы» да дејилир.

СӘМӘНИ ШӘКӘРИ—*малтозанын* халг арасында ишләдилән ады.

СӘМӘРГӘНД—Өзб.ССР-дә шәһәр. Сәмәргәнд вил.-нин мәркәзи. Зәрәфшан чајы вадисиндәдир. Д.ј. ст. Аеропорт. Әһ. 505 мин (1983).

С. дүнјанын гәдим шәһәрләриндәндир. Е.ә. 4 әср—ерамызын 6 әсриндә бу әразидә Соғд дөвләтинин пајтахты—сонралар Түрк хаганлығына дахил олмуш *Мараканда* ш. јерләширди. Шәһәри 329 илдә Македонијалы Искәндәр, 8 әсрдә әрәбләр тутмуш, 9—10 әсрләрдә Саманиләрин, 11 әсрдә Гараханиләрин, сонра сәлчуг түркләринин, 12 әсрдә Гаракитајларын, 13 әсрдә Харәзмшаһларын һакимијјәти алтында олмушдур. 1220 илдә монгол-татарлар С.-и дағытдылар. 14 әсрин сону—15 әсрин әввәлиндә С. Тејмур империјасынын пајтахты, Орта Асијанын бөјүк игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзи олду. Улугбәјин дөврүндә С.-дә астрономија рәсәдханасы (бах *Улугбәј рәсәдханасы*) тикилди. С. 1500 илдән Шејбаниләр дөвләтинә, 16 әсрин сонундан Бухара ханлығына дахил иди. 1868 илдә Русијаја бирләшдирилмишдир. 20 әсрин әввәлиндә шәһәрдә с.-д. тәшкилаты јаранды. Совет һакимијјәти 1917 ил нојабрын 28-дә (декабрын 11-дә) гурулмушдур. 1924—30 илләрдә Өзб.ССР-ин пајтахты иди. 1970 илдә шәһәрин 2500 иллији гејд олунмушдур. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир (1971).

С. респ.-нын Дашкәнддән сонра икинчи сәнаје шәһәридир. 1-чи бешилликдә (1929—32) барамаачан вә ипәк ф-кләри, мејвә консерви з-ду, чај ф-ки истифадәјә верилмишди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси заманы ССРИ-нин г. р-нларындан «Красны двигател» (трактор вә автомобилләр үчүн еһтијат һиссәләри), «Кинап» (кино апаратлары вә с.), түтүн-ферментасија з-длары, әјирмә ф-ки С.-ә көчүрүлмүшдү. Мүһарибәдән сонракы илләрдә суперфосфат, чини, лифт, мәишәт сојудучулары з-длары, ајаггабы, тикиш ф-кләри, евтикмә комбинаты вә с. тикилмишдир. Бухара—Дашкәнд бору кәмәри васитәси илә шәһәрә газ нәгл едилир.

С.-ин ән гәдим абидәләри шәһәрин шм.-ш. һиссәсиндәки *Әфрасијаб* адланан гәдим јашајыш јериндәдир. Шәһәрин көһнә һиссәсиндә *Шаһи зиндә* хатирә комплекси, *Бибиханым мәсчиди*, *Рекистан* мејданы ансамблы, *Кур-Әмир*, Руһабад (1380-чи илләр), Ишрәтхана (1464), Ағсарај (15 әср) түрбәләри вә с. абидәләр јерләшир. С.-дә һәмчинин Чобан ата түрбәси, Хоча Абди Дарун түрбәси комплекси (15 әср), Абди Бирун түрбәси (1633), Хоча Әһрар мәдрәсәси (1630—35), Һәзрәт Хызыр мәсчиди (19 әср—20 әсрин әввәлиндә гәдим бүнөврә үзәриндә тикилмишдир) вә с. абидәләр галмышдыр. С.-ин орта әср абидәләринин тикинтисиндә Азәрб. ме'мар вә нәггашлары фәал иштирак етмишләр. Совет һакимијјәти илләриндә С.-ин гәдим абидәләри сахланылмагла шәһәрин план гурулушу дәјишдирилмиш, јашајыш биналары, ичтимаи тикилиләр

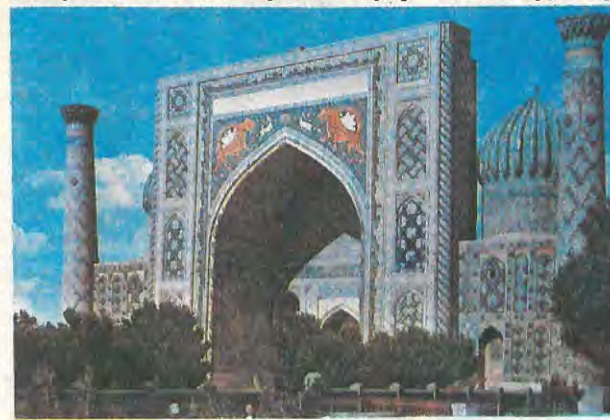

Сәмәргәнд. Рекистан мејданы ансамблында Шир-Дор мәдрәсәси. 1619—1636. Ме'мар Әбдүл Чаббар. Нәггаш Мәһәммәд Аббас Сәмәргәнди.

(11 мәртәбәли «Сәмәргәнд» меһманханасы, 1971) инша олунмуш, микрорајонлар салынмышдыр.

С. мүһүм туризм мәркәзләриндәндир. С.-дә бир нечә елми идарә, 5 али мәктәб (о чүмләдән ун-т), филиалларла бирликдә 6 музеј (о чүмләдән С. Ајнинин ев музеји), 3 театр вә с. вар.

Әд.: История Самарканда, т. 1—2, Ташкент, 1969—70; Из истории искусства великого города, Ташкент, 1972; Алескеров Ю. Н., Годы, равные векам. Страницы истории Самарканда, Ташкент, 1973; Сулейманов Р. Х., Исхаков М. М., Ташходжаев Ш. С., Древний Самарканд. Археологические памятники, Ташкент, 1980.

СӘМӘРГӘНД ВИЛАЈӘТИ—Өзб.ССР-дә вил. 1938 ил јанварын 15-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 16,4 мин *км*². Әһ. 1837 мин (1983, 1 јанвар). 14 р-ну, 8 шәһәри, 12 штг вар. Мәркәзи Сәмәргәнд ш.-дир.

Тәбиәт. Шм.-ш.-дән Түркүстан, ч.-дан исә Зәрәфшан силсиләләри илә һүдудланмыш Зәрәфшан чајы вадисини тутур. Иглими гуру континенталдыр. Иллик јағынты г.-дә 100—200 *мм*, ч.-ш.-дә 800 *мм*-дән чохдур. Ири чајы Зәрәфшандыр. Дүзәнликләрдә боз торпаглар, сәһрада гумлу, такырлы, боз-гонур вә шоран торпаглар, дағлыг саһәләрдә исә боз, гәһвәји, шабалыды, дағ-мешә вә дағ-чәмән торпаглары јајылмышдыр. Битки өртүјү, әсасән, јарымсәһра вә сәһра типлидир. Архар, Гызылгум гојуну, чөлдонузу, сары сүнбүлгыран, гырмызы бајбак, порсуг, гумлуг довшаны вә с. вар.

Әһали. Өзбәкләр, руслар, татарлар, тачикләр, јәһудиләр, ермәниләр, украјналылар вә б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 112 нәфәрдир. Шәһәр әһ. 41%-дир. Шәһәрләри: Сәмәргәнд, Акташ, Каттакурган, Чамбај, Чума, Красногвардејск, Ургут, Челек.

Тәсәррүфат. С.в. респ.-нын ири сәнаје (машынгајырма вә метал е'малы, кимја, јүнкүл, јејинти) вә механикләшдирилмиш к.т. р-нудур. Өзбәкистанын сәнаје мәһсулунун 1/10-ә гәдәрини верир. Мүһүм сәнаје мәркәзләри: Сәмәргәнд, Каттакурган. Машынгајырма вә метал е'малы мүәссисәләриндә к.т. машынлары үчүн еһтијат һиссәләри, памбыгтәмизләмә сәнајеси үчүн аваданлыг, сојудучу, лифт, кино апаратлары, радио вә телевизорлар үчүн еһтијат һиссәләри вә с., кимја мүәссисәләриндә минерал күбрәләр, күкүрд туршусу, аммофос вә с. истеһсал олунур. Јејинти сәнајесинин консерв, шәраб, әт, јағ-пиј, түтүн саһәләри, јүнкүл сәнајенин исә памбыгтәмизләмә, ипәк е'малы, дәри саһәләри инкишаф етмишдир. Тикинти материаллары, чини-сахсы габлар истеһсал олунур. Волфрам филизләри чыхарылыр. СЕС вар. К.т.-нда суварма әкинчилији мүһүм рол ојнајыр. Суварма каналлары чәкилмишдир. Каттакурган су анбары јарадылмышдыр. Памбыг, чәлтик, буғда, гарғыдалы, түтүн, картоф, тәрәвәз бечәрилир. Бағчылыг вә үзүмчүлүклә мәшғул олунур. Гарамал, давар (о чүмләдән гаракүл гојуну) сахланылыр. Ипәкчилик инкишаф етмишдир. Вил.-дән Красноводск—Дашкәнд д.ј. кечир. Автомобил, һава вә бору кәмәри нәгл. вар. С.в, Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир (1959).

Мәдәни гуручулуг. Вил.-дә 6 али мәктәб (*Сәмәргәнд университети*, педагожи, тибб, к.т. ин-тлары вә с.), бир нечә елми идарә (Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Гаракүл гојунчулуғу Ин-ту вә с.), 12 музеј (Өзб.ССР Мәдәнијјәт вә Инчәсәнәт Тарихи Музеји, С. Ајнинин ев музеји вә с.), 5 дөвләт театры (о чүмләдән опера вә балет театры), 10 халг театры, филармонија вә с. фәалијјәт көстәрир. «Ленин јули» («Ленин јолу», өзб. дилиндә, 1917) вә «Ленински пут» (1917) вил. гәзетләри чыхыр. Јерли радио верилишләри илә јанашы Москвадан вә Дашкәнддән радио верилишләри, «Орбита» системи васитәсилә телевизија верилишләри ретранслјасија олунур.

СӘМӘРГӘНД УНИВЕРСИТЕТИ, Әлишир Нәваи ад.—Өзб.ССР-ин бөјүк али тәһсил мүәссисәләриндән бири. 1927 илдә Өзбәкистан Али Педагожика Ин-ту кими јарадылмыш, 1930 илдән Өзбәкистан Педагожи Академијасы, 1933 илдән Өзбәкистан Ун-ти адланмышдыр. 1941 илдә ун-тә Ә. Нәваинин ады верилмишдир. 1960 илдән С.у.-дир. Тәркибиндә 13 факүлтә, һазырлыг шө'бәси, аспирантура, 68 кафедра, 3 проблем вә 2 саһә елми-тәдгигат лабораторијасы, һесаблама мәркәзи, ботаника бағы, әсаслы китабхана (1,8 млн. китаб) вә с. вар. С.у.-ндә тәгр. 10,5 мин тәләбә охујур, 700-дәк мүәллим, о чүмләдән 25 проф. вә е.д., 300-дән чох е.н. вә досент дәрс дејир (1981/82). С.у. фәалијјәт көстәрдији мүддәтдә 40 миндән чох мүтәхәссис һазырламышдыр (1982). 1935 илдән «Елми әсәрләр» нәшр едир. С.у. илә АДУ арасында сых елми әмәкдашлыг мөвчуддур. АДУ-нун физика-ријазијјат мүәллимләри мүхтәлиф илләрдә С.у.-ндә дәрс демишләр. С.у.-нин мә'зунларындан тәгр. 60 нәфәри АДУ-нун аспирантурасыны битирмишдир. АДУ мүәллимләринин јахын көмәји илә С.у. үчүн рәсәдхана тикилмишдир. С.у. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1977).

СӘМӘРГӘНДИ Әбд үр-Рәззаг Кәмал әд-дин ибн Чәлал әд-дин Исһаг (1413, Һерат—1482, орада)—орта әср салнамәчиси. Узун мүддәт Тејмуриләрин сарајында (Сәмәргәнд) хидмәт етмишдир. 1463 илдән Султан Шаһрухун Һератдакы ханәкаһынын шејхи иди. Фарс дилиндә јаздығы «Мәтлә әс-сә'дејн вә мәчмә әл-бәһрејн» («Ики хошбәхт улдузун доғулмасы вә ики дәнизин бирләшмәси») әсәри 1304—1471 илләрдә баш вермиш һадисәләрдән бәһс едир. Әсәрин 2-чи чилдиндә Чобаниләр, Чәлаириләр, Гарагојунлулар, Ширваншаһлар һаггында, Тејмуриләрин Азәрб.-а јүрүшләри, онларын Ширваншаһларла мүнасибәтләри, Азәрб.-да баш вермиш халг һәрәкатлары вә с. һаггында да мә'лумат вар.

СӘМӘРӘЛӘШДИРИЧИ ТӘКЛИФ — ССРИ-дә конкрет мүәссисә (тәшкилат, идарә) үчүн јени вә фајдалы олан вә мә'мулатын конструксијасынын, истеһсалын технолокијасынын, тәтбиг олунан техниканын, јахуд материалын тәркибинин дәјишдирилмәсини нәзәрдә тутан техники һәлл. С.т.-ин әламәтләри, ону мүһафизә гајдасы кәшфләр, ихтиралар вә сәмәрәләшдиричи тәклифләр һаггында Әсаснамә (1973) илә мүәјјән едилмишдир. С.т. һаггында әризә һәмин тәклифин аид едилдији мүәссисәјә, истифадәси мүхтәлиф мүәссисәләрдә нәзәрдә тутулдугда исә мүвафиг назирлијә (идарәјә) верилир. Һәмин әризәјә мүәссисәдә 15 күн әрзиндә, назирликдә (идарәдә) 1,5 ај әрзиндә бахылыр вә нәтичәси барәдә С.т.-ин мүәллифинә хәбәр верилир. С.т.-ин мүәллифинә вәсигә верилир ки, бу да мүәллифлик һүгугу, һагг алмаг вә с. үчүн әсасдыр. Бах һәмчинин *Ихтирачылыг*, *Ихтирачылыг һүгугу*, *Истеһсалын сәмәрәләшдирилмәси*.

СӘМӘРӘЛӘШДИРМӘ—нәјинсә тәкмилләшдирилмәси, јахшылашдырылмасы, даһа мәгсәдәујғун тәшкили (мәс., *истеһсалын сәмәрәләшдирилмәси*).

СӘМУМ (әр. سموم—гызмар күләк)—Әрәбистан ј-а вә Шимали Африка сәһраларында гуру гызмар күләкләрин јерли ады. *Гәфил фыртына* (шквал) характерлидир; чох вахт күчлү гум фыртынасы, бә'зән туфанла мүшајиәт олунур. Гысамүддәтлидир (адәтән 15—20 *дәг*), г. вә ч.-г. истигамәтиндә әсир. Сојуг атм. чәбһәсинин кечмәсиндән әввәл әмәлә кәлир. Ән чох јаз вә јајда мүшаһидә олунур. С. заманы һавадакы гум вә тозлар темп-ру 50°С-јәдәк вә даһа чох артырыр, нисби рүтубәти азалдыр.

СӘНА, сәнамәки (Cassia)—пахлалылар фәсиләсиндән битки чинси. Һүнд. 1 *м*-дәк олан чохиллик колчуглардыр. Көвдәси гол-будаглы, нөвбәли јерләшән јарпаглары мүрәккәб ләләкварыдыр; чичәкләри салхым чичәк групунда јерләшир. Тропик вә субтропик өлкәләрдә 500—600 нөвү мә'лумдур. Әсл вәтәни Африкадыр. С.-нын бә'зи нөвләри декоратив биткидир; 3 нөвү дәрман биткиси кими истифадә едилир. ССРИ-дә Өзб.ССР, Тач.ССР вә Азәрб. ССР-дә 2 нөвү—енсизјарпаг С. вә итијарпаг С. бириллик битки кими бечәрилир. Итијарпаг С.-нын јарпагларындакы антрагликозидләрин ишләдичи тә'сири олдуғундан чөвһәр вә ишләтмә чајы кими тә'јин едилир.

Әд.: Дәмиров И., Шүкүров Ч., Дәрман биткиләри, Б., 1979.

СӘН'А (صنعاء)—Јәмән Әрәб Респ.-сынын пајтахты. 2400 *м* һүнд.-дә, дағарасы дәрәдәдир. Иглими тропикдир. Орта темп-р јанварда 13,7°С, ијунда 21°С-дир. Иллик јағынты тәгр. 600 *мм*. Бејнәлхалг аеропорт. Әһ. 278 мин (1982). С. өлкәнин әсас сәнаје вә тичарәт-нәгл. мәркәзидир. Памбыгтәмизләмә з-ду, тохучулуг, ајаггабы, мебел ф-кләри вә с. вар. Кустар сәнәткарлыг (күмүш вә гызылдан мә'мулатлар, мис габлар вә с. истеһсалы) инкишаф етмишдир. Силаһ истеһсал олунур. С. илә Һодејда порту вә өлкәнин дикәр ири шәһәрләри арасында автомобил јоллары вар.

С.-нын гәдим ш. һиссәсиндә Көһнә шәһәр јерләшир. Бурада әл-Чаме әл-Кәбир мәсчиди (670-чи илләр), Бакиличә мәсчиди (17 әср), 40-дан артыг дикәр мәсчид, 12 һамам, карвансара, 4—5 мәртәбәли ән'әнәви евләр вә с. галмышдыр. Көһнә шәһәр 128 бүрчлү вә 8 дарвазалы диварла әһатәләнмишдир. Шәһәрин 17—20 әсрләрдә салынмыш г. һиссәсиндә (Бир әл-Әзаб, јахуд «Бағ-бағатлы шәһәр») јашыллыглара бүрүнмүш шәхси мүлкләр јерләшир.

СӘН'А ИМАМЛАРЫ, һәмидәддиниләр—Јәмәндә крал сүлаләсинин ады [16 әсрин сону—1962]. С.и. мәншәчә имам Әлинин нәслиндән олмушлар. Баниси имам Гасим Мәнсур һесаб олунур. Илк пајтахты Сәда ш. (Шимали Јәмән), 18 әсрин орталарындан исә Сән'а ш. иди. 1962 ил 26 сен-

тјабр ингилабы нәтичәсиндә деврилмишләр.

СӘНАИ Әбүлмәчид Мәчдуд бин Адәм (1070, Гәзнә—тәгр. 1140, Гәзнә)—фарс вә тачик шаири. Шәрг әдәбијјаты тарихиндә суфи ше'ринин илк көркәмли нүмајәндәси. Дидактик поема жанрынын банисидир. Гәзнәвиләрә рәғбәт бәсләмиш, онлара гәсидәләр һәср етмишдир. Лакин сонралар сарајдан узаглашмыш, 40 иләдәк Бәлх, Мәрв, Һерат, Хорасан вә Нишапурда јашамышдыр. Диваны, мәснәвиләри, һабелә нәср әсәрләри вар. Гәзнәјә гајытдыгдан сонра јаздығы «Һәдигәтүл-һәгигәт вә шәриәт үт-тәригәт» («Һәгигәт бағчасы вә шәриәт јолу») адлы фәлсәфи-дидактик мәснәвиси мәшһурдур. Јарадычылығы Шәрг әдәбијјатынын инкишафына, һабелә Низами, Хагани, Ф. Әттар, Ч. Руми вә б.-нын јарадычылығына күчлү тә'сир көстәрмишдир.

Әд.: Бертельс Е. Э., История персидско-таджикской литературы, М., 1960; Брагинский И. С., Из истории таджикской и персидской литератур, М., 1972.

СӘНАЈЕ—х.т.-нын ән мүһүм саһәси; чәмијјәтин мәһсулдар гүввәләринин инкишаф сәвијјәсинә һәлледичи тә'сир көстәрир; С. һәм өзү вә һәм дә х.т.-нын дикәр саһәләри үчүн әмәк аләтләри истеһсалы, һәмчинин хаммал, материал, јаначаг һасилаты, енержи истеһсалы, мешә тәдарүкү вә С.-дә алынмыш, јахуд к.т.-нда тәдарүк едилмиш мәһсулларын сонракы е'малы илә мәшғул олан мүәссисәләрин (з-д, ф-к, мә'дән, шахта, електрик ст.) мәчмусудур. Ики бөјүк саһәдән ибарәтдир: *һасилат сәнајеси* вә *е'маледичи сәнаје*. С. һәмчинин *истеһсал васитәләри* истеһсалына («А» групуна) вә *истеһлак предметләри* истеһсалына («Б» групуна) ајрылыр.

С. натурал ев тәсәррүфаты чәрчивәсиндә јаранмышдыр; белә тәсәррүфатларда хаммал һәм һасил вә һәм дә е'мал едилирди (бах *Ев сәнајеси*). С.-нин ичтимаи истеһсалын мүстәгил саһәси кими тәшәккүл тапмасы сәнәткарлығын к.т.-ндан ајрылмасы просеси илә бағлыдыр. Капитализмин мејдана кәлмәси вә инкишафы С.-нин сүр'әтли јүксәлишинә вә С. истеһсалынын характериндә дәрин дәјишикликләрә сәбәб олмушду. Капиталист С.-си өз инкишафында үч мәрһәлә кечмишдир: *садә капиталист кооперасијасы*, *мануфактура* вә ири машынлы сәнаје-*фабрик*. *Сәнаје чеврилиши* мануфактурадан ири машынлы С.-јә кечидин шәрти олмушдур.

Чәдвәл 1—ССРИ үмуми сәнаје мәһсулунун артым сүр'әти (1940—1)

	1965	1970	1980	1982
Бүтүн сәнаје	7,9	12	21	22
Истеһсал васитәләри истеһсалы («А» групу)	11	16	29	31
Истеһлак предметләри истеһсалы («Б» групу)	4,4	6,5	11	12
Електроенеркетика	7,9	18	33	35
Јаначаг сәнајеси	4,8	6,4	9,8	10
Гара металлуркија	7,0	9,3	13	13
Кимја вә нефт кимјасы сәнајеси	15	27	5,8	63
Машынгајырма вә метал е'малы	16	28	72	80
Јүнкүл сәнаје	3,1	4,7	7,0	7,2
Јејинти сәнајеси	3,5	4,7	6,5	6,9

Чәдвәл 2—Азәрб. ССР үмуми сәнаје мәһсулунун артым сүр'әти (1940—100)

	1950	1960	1970	1980	1982
Бүтүн сәнаје	139	283	552	12,1 дәфә	13,6 дәфә
Истеһсал васитәләри истеһсалы («А» групу)	—	—	100	213	240
Истеһлак предметләри истеһсалы («Б» групу)	—	—	100	238	263
Електроенеркетика	163	347	728	1010	1104
Јаначаг сәнајеси	97	144	185	187	186
Гара вә әлван металлуркија	27 дәфә	956 дәфә	1321 дәфә	2658 дәфә	2854 дәфә
Кимја вә нефт кимјасы сәнајеси	279	33,5 дәфә	120 дәфә	303 дәфә	325 дәфә
Машынгајырма вә метал е'малы	316	675	20 дәфә	65 дәфә	77 дәфә
Јүнкүл сәнаје	98	215	380	894	967
Јејинти сәнајеси	99	159	367	10,2 дәфә	12,3 дәфә

Ингилабдан әввәлки Русија капитализмин орта инкишаф сәвијјәсиндә олмагла, техники-игтисади чәһәтдән башлыча капиталист өлкәләриндән 50—100 ил кери галырды. 1913 илдә С. мәһсулунун истеһсал һәчминә көрә Русија дүнјада 5-чи јери тутурду, онун С.-си АБШ-да олдуғундан 8 дәфә, Алманијадан тәгр. 3,5, Б. Британијадан 3, Франсадан 1,5 дәфә аз мәһсул истеһсал едирди.

Сосиалист С.-си Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси илә тәшәккүл тапды. Капиталист С.-синә нисбәтән онун мүһүм фәргләндиричи хүсусијјәтләри истеһсал васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкијјәтин мөвчудлуғундан, истеһсалын идарә олунмасында зәһмәткеш күтләләрин фәал иштиракындан, халгын мадди вә мә'нәви тәләбатынын даһа долғун өдәнилмәсиндән ибарәтдир. Совет С.-си үчүн планаујғун инкишаф, шүурлу сурәтдә мүәјјән едилмиш пропорсионаллыг вә јүксәк сабит артым сүр'әти характерикдир. ССРИ С.-си *коммунизмин мадди-техники базасынын* јарадылмасында, мүасир машынлы техника әсасында бүтүн ичтимаи истеһсал саһәләринин сүр'әтлә сәнајеләшдирилмәсиндә мүәјјәнедичи рол ојнајыр. ССРИ *милли кәлиринин* јарыдан чоху С.-нин пајына дүшүр. *Мәчму ичтимаи мәһсулда* онун хүс.ч. 1982 илдә 63,8% (1928 илдә 45,1%), о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 65,6% (1960 илдә 61,2%) олмушдур. Совет С.-синин инкишафы х.т.-нда дөвләт бөлмәсинин артмасы илә сых бағлыдыр (бах *Милли-ләшдирмә*). 1920 илин декабрында В. И. Ленинин тәшәббүсү илә 8-чи Советләр гурултајында *ГОЕЛРО* планы мүзакирә олунду вә бәјәнилди. Сосиалист игтисадијјаты әсасынын јарадылмасына даир Ленин планынын давамы вә инкишафы *јени игтисади сијасәт* олду. 1921—23 илләрдә С. истеһсалынын һәчми тәгр. 2 дәфә (Азәрб.ССР-дә 1921—28 илләрдә 3 дәфәдән чох) артды. 1926 илдә исә 1913 ил сәвијјәси бүтөвлүкдә ири С. үзрә 8%, електрик енержиси истеһсалы үзрә 80% кечилди. Азәрб.ССР-дә 1928 илдә С.-нин үмуми мәһсулу 1913 ил сәвијјәсини 1,3 дәфә, електрик енержиси истеһсалы үзрә 3,4 дәфә өтдү, нефт чыхарылышы 1913 ил сәвијјәсинә чатдырылды. РК(б)П-нин 14-чү гурултајы (1925) өлкәнин сосиалистчәсинә сәнајеләшдирилмәси һаггында гәрар гәбул етди. В. И. Ленин јени ичтимаи гурулушун јарадылмасында вә х.т.-нын дикәр саһәләринин сосиалистчәсинә јенидән гурулмасында С.-нин хүсуси ролуну гејд едәрәк јазырды: «Сосиализмин јеканә мадди әсасы, әкинчилији дә јенидән тәшкил едә билән ири машынлы сәнаје ола биләр» (Әсәрләри, ч. 32, сәһ. 497). 1928/29 тәсәррүфат илиндә совет игтисадијјаты бешиллик план әсасында инкишафа башлады (бах *Халг тәсәррүфаты инкишафынын бешиллик планлары*). Илк бешиллик планларын јеринә јетирилмәси нәтичәсиндә ССРИ Икинчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә С. мәһсулу һәчминә көрә Авропада 1-чи, дүнјада 2-чи јерә чыхды. 1940 илдә С.-нин үмуми мәһсулу 1913 илдәкинә нисбәтән 7,7 (Азәрб. ССР-дә 5,9), електрик енержиси истеһсалы 24 (Азәрб.ССР-дә 16,5), нефт һасилаты 3 (Азәрб.ССР-дә 2,9), дәмир филизи һасилаты 3,2, чугун әридилмәси 3,5, полад әридилмәси 4,3 дәфә артды. Х.т.-нын игтисади структурунда көклү ирәлиләјишләр олду, јүксәк инкишаф етмиш С. өлкәләринә хас јени пропорсијалар тәшәккүл тапды.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә х.т. һәрби гајдаја кечирилди. С.-нин бир һиссәси өлкәнин Шәрг р-нларына көчүрүлдү вә бурада сон дәрәчә гыса вахтда мүдафиә мәгсәдилә мүәссисәләр тикилди. Мүһарибә ССРИ игтисадијјатына чох бөјүк зијан вурду. Өлкәнин милли сәрвәтинин тәгр. 30%-и итирилди. 1945 илдә ССРИ С.-синин үмуми мәһсулу 1940 ил сәвијјәсинин 92%-ини тәшкил едирди. Азәрб.ССР х.т. мүһарибәнин илк күнүндән һәрби гајдада јенидән гурулмаға, С.-нин бүтүн еһтијатлары исә өлкәнин мүдафиәсинә јөнәлдилмәјә башланды. 1941 илдә нефт һасилаты 23 млн. 541 мин *т*-а чатдырылды. Нефт е'малынын јени технолокијасы ишләниб һазырланды вә нәтичәдә јүксәк кејфијјәтли тәјјарә бензини алынды. Бүтөвлүкдә 1941—45 илләрдә 75 млн. *т* нефт, 22 млн. *т* бензин вә дикәр нефт мәһсуллары истеһсал олунду. Респ. С.-синин габагчыл саһәләриндән олан нефт машынгајыр-

Чәдвәл 3 — ССРИ-дә сәнајенин ән мүһүм мәһсул нөвләринин истеһсалы

	1913	1928	1940	1960	1970	1980	1982
Електрик енержиси, млрд. *квт. саат*	2,0	5,0	48,6	292	741	1294	1367
Нефт (газ конденсаты да дахил олмагла), млн. *т*	10,3	11,6	31,1	148	353	603,9	612.6
Газ, млрд. $м^3$	—	0,3	3,2	45,3	198	435,2	500,7
Көмүр, млн. *т*	29,2	35,5	166	510	624	716,4	718,1
Полад, млн. *т*	4,3	4,3	18,3	65,3	115	148	147,2
Семент, млн. *т*	1,8	1,8	5,7	45,5	95,2	125	123,7
Металкәсән дәзкаһ, мин әдәд	1,8	2,0	58,4	166	202	216	195
Автомобил, мин әдәд	0,1	0,84	145	524	916	2199	2173
Трактор (физики ваһидлә), мин әдәд	—	1,3	31,6	239	459	555	555
Минерал күбрә (шәрти ваһидлә), млн. *т*	0,09	0,1	3,2	13,9	55,4	104	111
Пластик күтлә вә синтетик гатран, мин *т*	—	0,3	10,9	312	1673	3636	4058
Кимјәви лиф вә сап, мин *т*	—	0,2	11,1	211	633	1176	1235
Парча (бүтүн нөвдән), млн. $м^2$	2194	2198	3300	6636	8852	10746	11080
Дәри ајаггабы, млн. чүт	68	58	211	419	679	743	734
Шәкәр тозу, млн. *т*	1,4	1,3	2,2	6,4	10,2	10,1	12,1
Радиогәбуледичи вә радиола, мин әдәд	—	3,0	160	4165	7815	8478	8906
Телевизор, мин әдәд	—	—	0,3	1726	6682	7528	8345
Сојудучу, мин әдәд	—	—	3,5	529	4140	5925	5800

ма мүәссисәләриндә 130 нөв дөјүш силаһынын истеһсалы мәнимсәнилди.

Мүһарибәдән сонра өлкәдә С.-нин динч гуручулуг јолуна кечирилмәси 1946 илдә баша чатды. 1948 илдә С. 1940 ил сәвијјәсини 18%, 1950 илдә исә 73% өтүб кечди (Азәрб.ССР-дә 1940—50 илләрдә С. мәһсулу 1,4 дәфә артды). Сонракы илләрдә С. јүксәк сүр'әтлә артмагда давам етди. С.-нин структуру хејли дәјишди, истеһсалын техники сәвијјәси јүксәлди, фәһлә вә мүһәндис-техник ишчиләрин сајы вә ихтисасы артды. Техники тәрәггинин сүр'әтләндирилмәси вә С. истеһсалынын саһәләрарасы вә саһәләрдахили пропорсијаларынын тәкмилләшдирилмәси әсасында игтисади инкишафын интенсив амилләриндән кениш истифадәјә башланды; јени нөв машын, аваданлыг вә материаллар јарадылды вә тәтбиг олунду, истеһсал ресурсларындан даһа еффектли истифадәјә, јүксәк кејфијјәтли мәһсуллара олан ичтимаи тәләбатын даһа долғун өдәнилмәсинә даир тәдбирләр һәјата кечирилди.

ССРИ-дә вә Азәрб.ССР-дә натурал ифадәдә С.-нин ән мүһүм мәһсул нөвләринин истеһсалынын артымы 3-чү вә 4-чү чәдвәлләрдә верилмишдир.

Узун мүддәт әрзиндә «А» групу «Б» групуна нисбәтән даһа јүксәк сүр'әтлә инкишаф етмишдир. Бу, х.т.-нын күчлү мадди-техники базасынын јарадылмасы вә һәр шејдән әввәл *ағыр сәнајенин* һәртәрәфли инкишаф етдирилмәси зәруријјәтиндән ирәли кәлирди. Нәтичәдә С.-нин үмуми мәһсулу һәчминдә «А» групунун хүс.ч. 1913 илдәки 35,1%-дән 1940 илдә 61,0%-ә, 1982 илдә исә 74%-ә (Азәрб.ССР-дә 77,3%-ә) чатды; 1940—82 илләрдә «А» групу 31 дәфә, «Б» групу 12 (Азәрб. ССР-дә 1970—82 илләрдә мүвафиг олараг 2,4 вә 2,63) дәфә артды. Буиунла белә истеһсал потенсиалы артдыгча мүасир мәрһәләнин конкрет тәләбатындан вә реал шәраитдән асылы олараг С.-нин һәр ики групунун артым сүр'әтләринин бир-биринә хејли дәрәчәдә јахынлашмасы имканы јараныр. Белә ки, 1970—82 илләрдә «А» групу 1,94, «Б» групу 1,77 дәфә артмышдыр. 11-чи бешилликдә С. мәһсулу истеһсалыны 26—28%, о чүмләдән «А» групуну 26—28%, «Б» групуну исә 27—29% артырмаг нәзәрдә тутулмушдур. Һәмин дөврдә Азәрб.ССР-дә С. мәһсулу истеһсалыны 29—32%, машынгајырма мәһсулуну 1,6 дәфә артырмаг планлашдырылмышдыр. 11-чи бешилликдә Азәрб. ССР С.-синин структуру електротехника, чиһазгајырма, радиотехника, електрон вә дикәр С. саһәләринин үстүн инкишафы һесабына даһа да тәкмилләшәчәкдир. «А» вә «Б» групларынын артым сүр'әтләринин бир-биринә јахынлашмасы партија вә дөвләтин истеһсал васитәләри истеһсалынын сүр'әтли инкишафына јөнәлдилмиш үмуми хәтти илә һәмаһәнкдир. Ағыр сәнаје өлкәнин игтисади гүдрәтинин, халгын рифаһынын даһа да артырылмасынын әсасы олмуш вә олараг галыр.

ССРИ-нин дүнја С. истеһсалында пајы даим артыр. 1913 илдә Русијанын дүнја С. истеһсалындакы пајы 4%-дән бир гәдәр чох олдуғу һалда, ССРИ-нин пајы 1937 илдә тәгр. 10%, 1982 илдә исә 20% олмушдур (һалбуки ССРИ әһалиси дүнја әһалисинин 5,9%-ини тәшкил едир). ССРИ С. мәһсулу истеһсалына көрә дүнјада 2-чи, бир чох С. мәһсулу (нефт, чугун, полад, дәмир филизи, минерал күбрә, семент, јун парча, дәри ајаггабы, мал-гара јағы вә с.) истеһсалына көрә 1-чи јери тутур (1982). ССРИ С. мәһсулунун һәчми АБШ С. мәһсулу һәчминин 80%-дән чохуну (1913 илдә 12,5%-ини) тәшкил едир (1982). 50-чи. илләрдән башлајараг ССРИ С.-синин бир чох мүһүм мәһсул нөвләринин мүтләг артымы АБШ-да олдуғундан јүксәкдир. 1950—82 илләрдә С. мәһсулу ССРИ-дә 13 дәфә, АБШ-да 3,1 дәфә артмыш, С. мәһсулунун орта иллик артым сүр'әти ССРИ-дә 8,4%, АБШ-да 3,4% олмушдур. ССРИ-дә адамбашына С. мәһсулу истеһсалы да сүр'әтлә артыр (1950—82 илләрдә 8,5, АБШ-да 2,2 дәфә).

С. мәһсулу һәчминин артымы илә јанашы ичтимаи *әмәк бөлкүсү* дә дәринләшир; бу, өз ифадәсини С.-нин саһә структурунун инкишафында тапыр. ССРИ С.-синин мүасир структурунун характерик хүсусијјәти ири комплекс саһәләрин олмасындан ибарәтдир. Совет һакимијјәти илләриндә автомобил, авиасија, трактор, електротехника, радиотехника, чиһазгајырма, нефт е'малы, газ, пластик күтлә, синтетик каучук, сүн'и вә синтетик лифләр, атом, електрон, аерокосмик, лазер вә с. сәнаје саһәләри, Азәрб.ССР-дә нефтлә јанашы газ, гара вә әлван металлуркија, кимја вә нефт кимјасы, машынгајырма, електротехника, чиһазгајырма, електрон вә бир чох дикәр саһәләр јаранмышдыр. Ингилабдан әввәл Азәрб.-ын әсас С. саһәси—јаначаг С.-си С.-нин үмуми мәһсулунун 85%-ини тәшкил едирди. Мүасир дөврдә Азәрб.ССР-ин С. структуру демәк олар ки, бүтүн С. саһәләрини әһатә едир. С. структурунда кимја вә нефт кимјасы, машынгајырма вә метал е'малы, јүнкүл вә јејинти сәнајесинин хүс.ч. 1913 илдәки 14,8%-дән 1982 илдә 75,5%-дәк артмышдыр. Бах һәмчинин ајры-ајры мүттәфиг респ.-лар, өлкәләр вә ајры-ајры С. саһәләри һаггында мәгаләләрә. Азәрб.ССР С.-синин инкишафы һаг-

Чәдвәл 4—Азәрб. ССР-дә сәнајенин ән мүһүм мәһсул нөвләринин истеһсалы

	1913	1928	1940	1960	1970	1980	1982
Електрик енержиси, млрд. *квт. саат*	0,1	0,4	1,8	6,6	12,0	15,0	16,9
Нефт (газ конденсаты да дахил олмагла), млн. *т*	7,7	7,7	22,2	17,8	20,2	...	...
Газ (тәбии), млрд. $м^3$	—	0,2	2,5	5,9	5,5	...	...
Полад, мин *т*	—	11,5	23,7	599	733	...	...
Семент, мин *т*	46	34	112	939	1409	...	...
Минерал күбрә (шәрти ваһидлә), мин *т*	—	—	—	448	580	1134,9	1133,8
Сулфат туршусу	6,1	12,1	26,3	32,0	125,9	652,2	682,5
Манчанаг дәзкаһ, мин әдәд	—	—	1,1	1,5	2,2	4,5	4,5
Дәринлик насослары, мин әдәд	—	—	31,2	56,0	77,0	91,6	96,0
Дәјишән чәрәјан електрик мүһәррики, мин *квт*	—	—	—	...	3461	5507	5398
Памбыг лифи, мин *т*	22,4	19,5	58,2	104,4	131,4	248,1	298,8
Хам ипәк, *т*	100	...	292	347	409	498	493
Јун иплик, мин *т*	—	—	0,6	1,7	4,3	7,8	8,2
Дәри ајаггабы, млн. чүт	—	—	2,1	7,2	10,7	18,2	19,4
Радиогәбуледичи вә радиола мин әдәд	—	—	—	43,5	248,11	243,4	410,4
Сојудучу, мин әдәд	—	—	—	5,2	75,2	267,1	286,0
Кондисионер, мин әдәд	—	—	—	—	10,0[2]	401,4	429,9

гында әтрафлы мә'лумат үчүн бах хүсуси чилд—*Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы.*

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969, фәсил 11, 12, 13; Ленин В. И., Русијада капитализмин инкишафы, Әсәр. там күллијјаты, ч. 3, фәсил 5, 6, 7; јенә онун, Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, јенә орада, ч. 27; јенә онун, Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри, јенә орада, ч. 36; јенә онун, Бөјүк тәшәббүс, јенә орада, ч. 39; јенә онун, Пролетариат диктатурасы дөврүндә игтисадијјат вә сијасәт, јенә орада; Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары, Б., 1981; Азәрбајчан КП XXX гурултајынын материаллары, Б., 1981; Азәрбајчан ССР-ин сәнајеси, Б., 1961; Әлијев Һ. Ә., Совет Азәрбајчаны, Б., 1982; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 1—12, М., 1967—79; Тагиев М. Б., Промышленность, в кн.: Расцвет экономики Азербайджанской ССР, Б., 1967; Ефимов А. Н., Экономика и планирование советской промышленности, М., 1970; Багиров М., Из истории развития промышленности Азербайджана (1933—1937), Б., 1972; Экономика промышленного производства, М., 1973; Фараджев Ф. А., Темпы развития и отраслевые пропорции промышленности Азербайджана, Б., 1975; Гаджизаде А. М., Азербайджанский промышленный комплекс, Б., 1975; Народное хозяйство СССР в 1982 г., М., 1983; Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1982 г., Б., 1983.

СӘНАЈЕ БИНАЛАРЫ, сәнаје мүәссисәләринин истеһсалат биналары—сәнаје истеһсалатынын јерләшдирилмәси вә техноложи аваданлығын истисмары үчүн тикилән биналар. Илк С.б. дүзбучаглы олуб, јүксахлајан диварлары даш вә ја кәрпичдән һөрүлүр, дам өртүјү исә ағач материалындан һазырланырды. Шәрг өлкәләриндә, о чүмләдән Азәрб.-да сәнаје-истеһсалат биналарыны *кархана* адландырырдылар. Иншаат техникасынын инкишафы вә јени тикинти материалларынын (метал, дәмир-бетон) мејдана чыхмасы каркаслы конструксијалар истеһсалы технолокијасынын тәләбләринә ујғун биналарын гурулмасына имкан верди. 19 әсрин ахырларында дәмир-бетонун тәтбиги С.б.-нын ме'марлығына бөјүк тә'сир көстәрди. С.б.-нын тәкмилләшмәси мүасир сәнаје иншаатынын мүһүм истигамәтләрини мүәјјәнләшдирән елми тәдгигатлара әсасланыр. Бу истигамәтләрдән бири С.б.-нын универсаллығынын тә'мин олунмасыдыр, јә'ни техноложи просесләр дәјишиләркән истеһсал саһәләриндән истифадәнин мүмкүнлүјүдүр. Буна исә ириләшдирилмиш сүтунлар шәбәкәси вә бина дахилиндә ваһид һүндүрлүјүн јарадылмасы, һәмчинин әсас аваданлығын јерләшдирилмәси үчүн јығылан-сөкүлән аракәсмә вә чохјаруслу мәртәбәарасы өртүкләрдән истифадә илә наил олурлар. Икинчи истигамәт һәчми-планлашдырма вә конструктив схемләрин унификасијасыдыр ки, бу да мә'мулат вә конструксија типләринин мигдарыны азалтмаға вә бу һиссәләрин з-дда күтләви истеһсалына имкан верир.

С.б. ашағыдакы әламәтләрә көрә фәргләнир: мәртәбә сајына көрә—бирмәртәбәли, икимәртәбәли вә чохмәртәбәли; галдырма-нәглетмә аваданлығына көрә—кранлы вә крансыз; ишыгландырма нөвүнә көрә—тәбии вә сүн'и ишыгла ишыгландырылан вә комбинәли; һава мүбадиләси системинә көрә—үмуми тәбии вентилјасијалы (аерасијалы), механики вентилјасијалы вә һавасы кондисијалашдырылан; истеһсалат отагларынын темп-р режиминә көрә исидилән вә исидилмәјән олур. Бунлардан башга бинанын тә'јинатындан вә х.т.-ндакы әһәмијјәтиндән асылы олараг С.б.-ны 4 синфә бөлүрләр. ССРИ-дә С.б., әсасән, дәмир-бетон конструксија вә мә'мулатлар з-дунда һазырланан унификасија олунмуш јығма елементләрдән гурашдырылыр. Кәләчәкдә ејнитипли вә стандарт һиссәләрдән кениш истифадә сајәсиндә заводтикмә комбинатларынын бурахдығы конструксија вә мә'мулатларын тәтбиги там јығма тикинтијә кечмәјә имкан верәчәкдир.

СӘНАЈЕ БИРЛИЈИ—ССРИ-дә тәсәррүфат рәһбәрлији органы, сәнајенин идарә едилмәсинин үчһалгалы системиндә орта һалга. Сәнаје мүәссисәләри, елми-тәдгигат, конструктор, лајиһә-конструктор, техноложи тәшкилат вә с.-дән ибарәт ваһид истеһсал тәсәррүфат комплексидир. С.б.-нин тәркибинә *истеһсал бирлији* вә *комбинат* да дахил ола биләр. Илк С.б. 1965—66 илләрдә јарадылмышдыр. 70-чи илләрин әввәлиндән С.б. васитәсилә бир чох сәнаје саһәләринә (чиһазгајырма, кимја, нефт, мешә сәнајеси вә с.) рәһбәрлик едилир. Үмумиттифаг С.б.-нә (билаваситә ССРИ Назирлијинә, јахуд идарәсинә табедир) вә респ. С.б.-нә (мүттәфиг респ.-нын назирлијинә, идарәсинә, јахуд Назирләр Советинә табедир) ајрылыр. С.б.-нин һәр ики нөвү мүвафиг сәнаје саһәләриндә, јахуд онун мүәјјән ири әрази һалгасында истеһсал-тәсәррүфат просесинә комплекс рәһбәрлик едир. Бирлијә рәис башда олмагла идарә рәһбәрлик едир; коллекиал орган—директорлар шурасы јарадылыр. Шураја бирлијин рәиси башчылыг едир.

СӘНАЈЕ ГУРҒУЛАРЫ—истеһсал просесиндә мүәјјән функсијалары јеринә јетирән, јахуд техноложи аваданлыг, хаммал, коммуникасија вә с.-дән дүшән јүкләри гәбул едән гурғулар. С.г.-нын мүхтәлиф нөв вә типләринин мигдары 100 аддан чохдур вә шәрти олараг ашағыдакы групларa бөлүнүр: коммуникасија тикилиләри (тунелләр; техноложи коммуникасија, енержи тәчһизетмә шәбәкәләри, хаммал вә материалын өтүрүлмәси үчүн канал вә бору кәмәрләри; електрик, ишыг вә рабитә хәтләринин дајаглары; түстү борулары вә с.); нәгл. гурғулары (өтүрүчүләр, јүкбошалтма вә кран естакадалары, транспортјор вә конвејер галерејалары); газ вә маје мәһсуллар, сәпәләнән материаллар үчүн тутумлар, су вә газ тәчһизи, вентилјасија вә канализасија системи гурғулары (бункер, газһолдер, нефт анбары, субасгы гүлләләри вә с.); техноложи аваданлыг үчүн дајаг кими истифадә олунан гурулушлар (машын вә аваданлыг бүнөврәләри, техноложи апарат үчүн постамент вә с.).

СӘНАЈЕ ЕҺТИЈАТ ӘМӘК ОРДУСУ, нисби әһали артыглығы—капитализмдә *иш гүввәсинин* нисби артыглығы; *капиталист јығымынын үмуми ганунунун* тә'сири алтында әмәлә кәлир. *Капитал јығымы*, онун үзви гурулушунун артмасы, јә'ни капиталын сабит һиссәсинин дәјишән һиссәсинә нисбәтән нисби артмасы илә иш гүввәсинә олан тәләбат нисби азалыр, чүнки капиталын дәјишән һиссәси јалныз иш гүввәси илә мүәјјән олунур. Капиталист јығымынын лабүд мәһсулу олан С.е.ә.о. өз нөвбәсиндә онун мүһүм васитәсинә чеврилир «...вә һәтта капиталист истеһсал үсулунун јашамасы үчүн шәрт олур» (Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 634).

СӘНАЈЕ ИГТИСАДИЈЈАТЫ, ССРИ-дә—игтисадијјат елми саһәси; сәнајени бир-бирилә гаршылыглы әлагәси олан саһәләрин, истеһсалын вә мүәссисәләрин (бирликләрин) комплекс системи кими өјрәнир. Ири сосиалист сәнајесинин јаранмасы илә формалашмаға башламышдыр. С.и. сәнаједә сосиализмин објектив игтисади ганунларынын тәзаһүр формаларыны өјрәнир, сәнаје истеһсалынын бүтүн саһә вә һалгаларынын ишинин кејфијјәт көстәричиләрини вә еффектлијини артырмаг мәгсәдилә тәсәррүфат рәһбәрлијинин систем вә методларыны ишләјиб һазырлајыр. С.и.-на ајры-ајры саһәләрин (көмүр, нефт е'малы, газ, кимја, јүнкүл, јејинти вә с.) игтисадијјаты дахилдир.

СӘНАЈЕ ИНГИЛАБЫ—бах *Сәнаје чеврилиши.*

СӘНАЈЕ ЈАҒЛАРЫ—сәнаједә вә мәишәтдә машын, чиһаз вә с. механизм нөвләрини јағламаг үчүн ишләдилән *нефт јағлары.* С.ј. Бакы вә Емба нефтиндән, һәмчинин бә'зи башга нефт нөвләриндән алыныр. С.ј.-на бә'зән битки јағлары (мәс., кәнәкәрчәк, хардал, вәзәрәк јағлары), оксидләшмәјә вә коррозијаја гаршы ашгарлар, гатылашдырычылар вә јағын истисмар хассәләрини јахшылашдыран дикәр маддәләр гарышдырылыр. С.ј.-нын чешиди *синтетик јағлар* (мәс., силикон, полиефир, флүорлу карбоһидрокен јағлары) вә с. һесабына кетдикчә артыр. Өзлүлүјүндән асылы олараг С.ј.-ны үч група ајырырлар: јүнкүл, орта вә ағыр. Јүнкүл (50°С-дә өзлүлүјү 5—10 *ccm*, $t_{донма}$—25°С-ә гәдәр) С.ј.-ндан, аз јүкләнән итисүр'әтли механизмләри јағламаг үчүн истифадә едилир. Бу група тохучулуг сәнајесиндә әјиричи вә буручу (ешмә) машынлары, метал е'малы дәзкаһларынын шпинделләрини вә итифырланан кичик моторлары јағламаг үчүн ишләдилән Л (велосит) вә Т (вазелин) јағлары, јүнкүл сепараторлары јағламаг үчүн сепаратор јағы, тикиш, тохума вә трикотаж машынларыны јағламаг үчүн машын јағы, нәзарәт-өлчү чиһазларыны јағламаг үчүн —60°С-дә донан МВП маркалы чиһаз јағы вә с. дахилдир. Өзлүлүјү 50°С-дә 10—50 *ccm* олан —30°С-дән ашағыда донан С.ј. илә орта сүр'әтли вә орта јүклү механизмләр јағланыр. Бу група машын јағы, чәрхә јағы, Т маркалы сепаратор јағы вә телеграф јағы дахилдир. Һәмин јағлар сәнајенин (јүнкүл сәнаје, метал е'малы сәнајеси вә с.) мүхтәлиф саһәләриндә, о чүмләдән кичик електрик мүһәррикләрини, подшипникләрини вә метал е'малы дәзкаһларынын системләрини јағламаг үчүн ишләдилир. Өзлүлүјү 100°С-дә 10—30 *ccm* олан ағыр С.ј. илә сәнаједә аз сүр'әтлә вә бөјүк јүк алтында ишләјән механизмләри, мәс., дәмирчи прес аваданлығыны, сонсуз вә дишли өтүрүчүләри вә с. јағламаг үчүн истифадә едилир.

С.ј.-на бу үч групун јағларындан әлавә, нәзарәт-өлчү чиһазларыны јағламаг үчүн ишләдилән чиһаз јағлары

(өзлүлүкләри 50°C-дә 10—20 *сст*, $t_{донма}$—70°C-јә гәдәр), саат јағлары (өзлүлүкләри 50°C-дә 20—30 *сст*, $t_{донма}$—20°C-јә гәдәр), бухар вә су турбинләринин подшипник вә јардымчы һиссәләрини јағламаг үчүн турбин јағлары (өзлүлүкләри 50°C-дә 20—50 *сст*, $t_{донма}$—15°C-јә гәдәр), поршенли вә ротасијалы компрессорлары јағламаг үчүн компрессор јағлары да дахилдир. С.ј.-нын хүсуси групуну һидравлик јағлар тәшкил едир. Онлардан мүхтәлиф һидросистемләрдә (мәс., автомобилләрин тормоз системләриндә) истифадә едилир. Онларын донма темп-ру ашағы (—70°C-јә гәдәр), тәмизлик дәрәчәси јүксәк вә оксидләшмәјә гаршы давамлылығы бөјүкдүр. Вакуум јағлары да бу група дахилдир.

Әд.: Садыхов К. И., Ағајев А. Н., Сүрткү јағлары үчүн сулфонат ашгарлары, Б., 1982; Кулиев А. М., Кулиев Р. Ш., Алиев М. И., Технология получения и исследования масел из бакинских нефтей, Б., 1958.

СӘНАЈЕ ЈҮКСӘЛИШИ—бах *Капиталист тсикли*.

СӘНАЈЕ КАПИТАЛИЗМИ—бах *Капитализм*.

СӘНАЈЕ КАПИТАЛЫ—*изафи дәјәр* истеһсалы үчүн аванс едилән вә мадди истеһсал саһәсиндә фәалијјәт көстәрән капитал. С.к. «...капиталист үсулу илә апарылан һәр чүр истеһсал саһәсини әһатә...» едир (Маркс К., Капитал, ч. 2, Б., 1956, сәһ. 48). Изафи дәјәр истеһсалы даим тәкрарланан просес олдуғундан С.к. да һәрәкәтдә олур, даим дөвр едир вә ејни заманда үч функсионал формада—пул, мәһсуллар вә әмтәә формасында олур, өз нөвбәсиндә бунларын да һәр бири өз дөвраныны кечирир. Бунунла да капиталист тәкрар истеһсалынын фасиләсизлији тә'мин олунур. С.к. һәрәкәтинин башланғыч вә сон нөгтәси пулдур. Буна көрә дә онун үмуми формулу *пул капитал* дөвранынын формулуна ујғун кәлир (бах һәмчинин *мәһсуллар капитал*, *әмтәә капитал*). Капитализм инкишаф етдикчә *тичарәт капиталы* вә *борч капитал* С.к.-ндан ајрылыр, империализмдә исә С.к. илә банк капиталы говушур вә *малијјә капиталы* јараныр (бах һәмчинин *Капиталын дөвраны*).

СӘНАЈЕ МӘРКӘЗИ—бир вә ја бир нечә сәнаје саһәсинин мәркәзләшмәсилә фәргләнән шәһәр. С.м. чох вахт нәгл. функсијасыны да ејни вахтда јеринә јетирир. ССРИ-дә вә дикәр сосиалист өлкәләриндә С.м. мәһсулдар гүввәләрин инкишафынын әрази планлашдырылмасы кедишиндә формалашыр.

СӘНАЈЕ НӘГЛИЈЈАТЫ—сәнаје мүәссисәләринин истеһсал нәгл.-ы; истеһсал саһәсиндә әмәк предметләри вә мәһсулларыны дашымагла мәшғул олур. С.н. истеһсалын ајрылмаз тәркиб һиссәсидир, үмуми истифадәли *нәглијјатын* мүһүм һалгасыдыр. Әрази истисмар әламәтләринә вә истеһсалын техноложи просеси илә әлагәсинә көрә дахили вә харичи (кәнар) С.н.-на ајрылыр. Дахили С.н. е'маледичи сәнаједә сехдахили, сехләрарасы нәгл.-ы, һасилат сәнајесиндә јералты, јерүстү вә кархана нәгл.-ыны бирләшдирир. Харичи С.н. мүәссисәјә хаммал, јаначаг, материал, аваданлыг вә с. јүкләрин кәтирилмәси, һәмчинин мүәссисә әразисиндән һазыр мәһсулу макистрал нәгл.-ла тәһвил вериләчәк мәнтәгәјә, јахуд билаваситә истеһлакчыја чатдырмаг үчүн нәзәрдә тутулмушдур. ССРИ-нин сәнаје мүәссисәләриндә мүхтәлиф нәгл.-дан—д.ј., су, автомобил, конвејер, асма-канат, бору кәмәри вә с. нәгл.-дан истифадә едилир.

СӘНАЈЕ СТАТИСТИКАСЫ—*игтисади статистика* саһәси; сәнајенин истеһсал фәалијјәтини өјрәнир. С.с. *статистиканын* үмуми нәзәријјәсинин үсул вә методларына әсасланараг сәнајенин тәркибини, јерләшдирилмәсини, сәнаје мүәссисәләри, бирликләри вә саһәләринин, бүтөвлүкдә сәнајенин фәалијјәтини вә бу фәалијјәтин нәтичәләрини характеризә едән көстәричиләр системини ишләјиб һазырлајан елмдир.

С.с. сәнаје һаггында мә'лумат топлајыр, ону ишләјир вә тәһлил едир. ССРИ-дә С.с.-нын әсас мә'лумат мәнбәји һесабатлардыр.

СӘНАЈЕ ТЕЛЕВИЗИЈАСЫ—х.т.-нын мүхтәлиф саһәләриндә елми, тәшкили вә дикәр тәтбиги мәгсәдләрлә визуал информасијанын верилмәси вә гәбулу үчүн ишләдилән телевизија васитәләри. Космик тәдгигатларда мүхтәлиф телевизија гурғуларындан (ТГ) космик кәмидә космонавтларын вәзијјәтинә нәзарәт етмәк, планетләрин сәтһини визуал тәдгиг етмәк, өзү һәрәкәтедән апаратлары идарә етмәк; атом тәдгигатларында инсан үчүн тәһлүкәсиз мәсафәләрдә радиоактив манипулјасијалара визуал нәзарәт етмәк үчүн истифадә олунур. Сәнаје мәһсулларына нәзарәт етдикдә ТГ илә истеһсал просесини дајандырмадан һасил олунан мә'мулатларын өлчү вә формаларына контактсыз үсулла нәзарәт едилир. Тәдрис просесиндә ТГ васитәсилә мүһазирәјә аид иллүстрасија материаллары, тәчрүбәләр, мүрәккәб чәрраһијјә әмәлијјатлары вә с. көстәрилир. Сualты тәдгигатларда (бах *Суалты телевизија*) ТГ дәниз вә океанларда тәдгигат вә нефт кәшфијјатыны асанлашдырыр. Азәрб.ССР д.ј. диспетчер мәнтәгәләриндә, бир сыра кимја, металлуркија вә чиһазгајырма мүәссисәләриндә ТГ-дән кениш истифадә олунур. Мәс., Хәзәр суларында ишләјән «Шелф-2» үзән газыма гурғусунда да ТГ вар. С.т. гурғусу бир вә ја бир нечә каналдан (12-јә гәдәр) ибарәт олуб мәсафәдән идарә едилир (бах һәмчинин *Гапалы телевизија системи*).

СӘНАЈЕ ТСИКЛИ—бах *Капиталист тсикли*.

СӘНАЈЕ ЧЕВРИЛИШИ—*мануфактурадан* ири машынлы сәнајеје кечидлә ифадә олунан техники-игтисади вә сосиал-сијаси дәјишикликләр системи. С.ч. иш машынларынын ихтирасы вә истеһсала тәтбиги илә башланмыш, *машынлы истеһсалын* инкишафы илә баша чатмышдыр. С.ч. капиталист *фабрикини* јаратмыш, капиталист истеһсалынын мадди-техники базасында, истеһсал мүнасибәтләриндә дәрин дәјишикликләр етмишдир. Нәтичәдә капиталист истеһсал үсулу феодал истеһсал үсулу үзәриндә гәти гәләбә чалмышдыр. С.ч. истеһсалын капиталистчәсинә ичтимаиләшмәсинә күчлү тәкан вермишдир. Бунунла белә ири машынлы сәнаје әмәјин капитала реал табелијинин вә *капитализмин* антагонист зиддијјәтләринин кәскинләшмәсинин мүһүм шәрти олмушдур.

С.ч. јолуна биринчи олараг 18 әсрин 60-чы илләриндә Инкилтәрә гәдәм гојмушдур. Әл әмәјиндән механики васитәләрә кечилмәси (хүсусилә памбыг парча истеһсалында әјиричи машынларын тәтбиги) сәнәт вә мануфактура истеһсалынын машынлы истеһсалла әвәз олунмасында чыхыш нөгтә олмушду. «Сәнаједә ингилаб јарадан машын, бир заманда јалныз бир аләтлә ишләјән фәһләни елә бир механизмлә әвәз едир ки, бу механизм бирдән чохлу мигдарда бир чүр, јахуд јекчинс аләти һәрәкәтә кәтирир вә өзү дә һәр һансы бир формада олан һәрәкәтверичи гүввә илә ишләјир» (Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 377—378). Инкилтәрә С.ч. нәтичәсиндә ири сәнаје дөвләтинә, «дүнја е'малатханасына» чеврилди. АБШ, Франса, Алманија вә дикәр өлкәләр дә ири сәнајенин сүр'әтли инкишаф јолуна гәдәм гојдулар. Русијада С.ч. 19 әсрин 1-чи јарысында башланмышдыр. Мануфактурадан ф-к истеһсалына кечид әввәлчә памбыг парча сәнајесиндә баш вермиш, сонра дикәр саһәләри дә әһатә етмишди. Тәһкимчилик һүгугунун ләғви вә билаваситә истеһсалчыларын истеһсал васитәләриндән ајрылмасы просесинин сүр'әтли инкишафы капиталист ф-к истеһсалына кечилмәсиндә күчлү тәкан олмуш вә 70-чи илләрин сону—80-чи илләрин әввәлләриндә сәнајенин апарычы саһәләриндә әл әмәјиндән машынлы истеһсала, әсасән, кечилмишди.

19 әсрин 30—50-чи илләри Азәрб. сәнајесиндә мануфактура истеһсалы мәрһәләси олмуш, 60—70-чи илләрдән капиталист ф-к-з-д мүәссисәләри јаранмышды; һәмин дөвр С.ч.-нин башланғычы сајылыр. Әввәлчә бу просес ипәк, нефт е'малы вә мә'дән сәнајесиндә баш вермиш, сонралар метал е'малы вә машынгајырма, кәмигајырма, јүнкүл, јејинти вә с. сәнаје саһәләринә нүфуз етмишди. С.ч. истеһсалда бухар вә електрик мүһәррикләринин, габагчыл техники үсулларын (газыма ишләриндә штангла вурма үсулу, нефтчыхармада желонка илә дартма үсулу, мә'дәнләрдә електриклә газыма вә с.) тәтбиги илә мүшаһидә олунурду. Лакин өлкәдә феодал мүнасибәтләри галыглары вә Азәрб. игтисадијјатынын биртәрәфли мүстәмләкә сәчијјәси сәнајенин бүтүн саһәләриндә әл әмәјиндән машынлы истеһсала кечилмәсини ләнкидирди.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; Энгельс Ф., Положение рабочего класса в Англии, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 2; Ленин В. И., Игтисади романтизмин характеристикасына даир, Әсәр. там күллијјаты, ч. 2, јенә онун, Русијада капитализмин инкишафы, јенә орада, ч. 3; Струмилин С. Г., Промышленный переворот, М., 1944; Монополистический капитал в нефтяной промышленности России, т. 1—2, Л., 1961—73; Ерофеев Н. А., Промышленная революция в Англии, М., 1963; Потемкин Ф. В., Промышленная революция во Франции, т. 1—2, М., 1971; Алияров С. С., Нефтяные монополии в Азербайджане в период первой мировой войны, Б., 1974; Рындзюнский П. Г., Утверждение капитализма в России (1850—1880 гг.), М., 1978.

СӘНАЈЕ ЧАНЛАНМАСЫ—бах *Капиталист тсикли*.

СӘНАЈЕ ЧОҒРАФИЈАСЫ — *игтисади чоғрафијанын* бир саһәси; сәнаје истеһсалынын әрази үзрә јерләшдирилмәсини, мүхтәлиф өлкә вә р-нларда сәнајенин инкишафы вә јерләшдирилмәсинин ганунаујғунлугларыны, шәраит

вә хүсусијјәтләрини өјрәнир. С.ч. сәнајенин инкишафы вә јерләшдирилмәсинә тә'сир едән тәбии еһтијатларын вә шәраитин тәсәррүфат нөгтеји-нәзәринчә гијмәтләндирилмәси, сәнајенин јерләшдирилмәсинә тә'сир едән сосиал-игтисади амилләрин сәчијјәләндирилмәси, сәнаје р-нлары, мәркәзләри вә говшагларынын формалашмасы амилләринин өјрәнилмәси, ајры-ајры сәнаје саһәләринин вәзијјәти вә онларын јерләшдирилмәсинә тә'сир едән техники-игтисади шәраитин тәдгиги, саһәләрарасы вә р-нларарасы әлагәләрин өјрәнилмәси, сәнајенин јерләшдирилмәсинин өлкәнин х.т.-ида, һәмчинин игтисади р-нларын формалашмасындакы ролунун мүәјјәнләшдирилмәси илә мәшғулдур. Үмуми С.ч., сәнаје саһәләринин чоғрафијасы вә рекионал С.ч.-на ајрылыр. Үмуми С.ч. сәнајенин јерләшдирилмәсинин үмуми ганунаујғунлуглары вә нәзәри әсасларыны, әрази-истеһсал комплексләрини өјрәнир. Сәнаје саһәләринин чоғрафијасы ајры-ајры сәнаје саһәләринин јерләшдирилмәси ганунаујғунлугларынын тәдгиги илә мәшғулдур. Рекионал С.ч. игтисади вә тәбии шәраити нәзәрә алмагла, сәнаје истеһсалынын мүәјјән әразидә јерләшдирилмәси вә инкишафы илә әлагәдар проблемләри өјрәнир. С.ч. мүстәгил саһә кими игтисади чоғрафијадан 20 әсрин әввәлләриндә ајрылмаға башламышды. Онун инкишафында харичдә А. Вебер, Е. Гувер, У. Изард (Ајсард), Һ. Мак-Карти, Е. Отремба, Ж. Шардонне, П. Жорж, ССРИ-дә исә П. Н. Степанов, А. Д. Брејтерман, А. Т. Хрушшов, Н. В. Алисов, А. Ј. Пробст, Н. Н. Колосовски вә дикәр алимләрин бөјүк хидмәти олмушдур. Азәрб.ССР-дә, сәнајенин вә онун ајры-ајры саһәләринин јерләшдирилмәсинин игтисади проблемләри илә респ. ЕА-нын вә Дөвләт План Комитәсинин Игтисадијјат ин-тларында мәшғул олунур. С.ч. респ.-нын бир нечә али мәктәбиндә тәдрис едилир.

Әд.: Надиров А. А., Азәрбајчанда сәнајенин сәмәрәли јерләшдирилмәсинин игтисади проблемләри, Б., 1976; Надиров А. А., Алескеров А. К., Абдурахманов Б. Э., Вопросы размещения социалистического производства, Б., 1965; Хрущев А. Т., География промышленности СССР, 2 изд., М., 1979; Бандман М. К., Территориально-производственные комплексы, Новосибирск, 1980.

СӘНАЈЕДӘ ИХТИСАСЛАШДЫРМА —бах *Истеһсалын ихтисаслашдырылмасы.*

СӘНАЈЕДӘ КОМБИНӘЛӘШДИРМӘ —ичтимаи истеһсалын мүтәрәгги тәшкили формасы; бир мүәссисәдә мүхтәлиф истеһсалын технолоҗи вә тәшкилати чәһәтдән бирләшмәсинә әсасланыр. С. к. сәнаје истеһсалынын тәмәркүзләшмәси, ихтисаслашмасы вә кооперативләшмәси илә гаршылыглы әлагәдә олмагла истеһсалын еффектлијинин јүксәлмәсинә, мәһсулдар гүввәләрин сәмәрәли јерләшдирилмәсинә вә әрази-сәнаје комплексләринин инкишафына имкан јарадыр. В. И. Ленинин тә'рифинә көрә комбинәләшдирмә «...ја хаммал е'малынын ардычыл пилләләриндән ибарәт олан (мәс., филизи әридиб чугун алмаг вә чугундан полад гајырмаг, сонра исә, ола билсин, поладдан бу, ја башга мәһсуллар истеһсал етмәк), ја да бир-бири үчүн көмәкчи ролу ојнајан (мәс., туллантынын вә ја јардымчы мәһсулларын е'малы; маллар үчүн габлар истеһсалы вә с.) чүрбәчүр сәнаје саһәләринин бир мүәссисәдә бирләшмәсидир» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 27, сәһ. 345). С.к.-нин примитив формалары капиталист истеһсалынын еркән мәрһәләләриндә мејдана кәлмишдир. Капитализмдә С.к. истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәтлә, *истеһсал һәрч-мәрчлији* вә *рәгабәтлә* мәһдудлашыр. Сосиализмдә истеһсал васитәләринин үмумхалг мүлкијјәтинә кечмәсилә С.к.-нин планаујғун вә бөјүк мигјасда һәјата кечирилмәси үчүн шәраит јараныр, истеһсалы даһа мүрәккәб вә игтисади чәһәтдән тәкмил саһә структуру олан сәнаје комбинатларынын мејдана кәлмәсинә, комбинатларын һәчминин елми әсасландырылмасына вә әрази үзрә јерләшдирилмәсинә имкан ачылыр. С.к. 3 формада (мәһсул е'малынын ардычыл мәрһәләләринин ујғунлашдырылмасы, хаммалдан комплекс истифадә, туллантылардан истифадә) һәјата кечирилир. С.к. истеһсалын тәшкили формасы кими нефт е'малы, јүнкүл, јејинти, мешә вә ағач е'малы сәнајесиндә тәтбиг олунур. ССРИ-дә онун инкишафы х.т. планларында нәзәрдә тутулур.

Әд.: Маркс К., Капитал. ч. 1, Б., 1969; Ленин В. И., Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, Әсәр. там күллијјаты, ч. 27; Сурмило Г. В., Концентрация, комбинирование, специализация и кооперирование в промышленности, М., 1960; Экономика социалистической промышленности, 6 изд., М., 1980.

СӘНАЈЕДӘ КООПЕРАТИВЛӘШДИРМӘ—мүәјјән мәһсулу биркә истеһсал едән мүстәгил мүәссисәләр арасындакы истеһсал әлагәләри формаларындан бири. Сосиализм шәраитиндә С.к. гаршылыглы әлагәдә олан мүәссисәләрин вә мүвафиг истеһсал коллективләринин әмәкдашлығы демәкдир. Кооперативләшдирмә ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн, истеһсалын ихтисаслашдырылмасынын инкишафынын нәтичәсидир. Капитализмдә мүәссисәләр арасындакы истеһсал әлагәләри зиддијјәтли характер дашыјыр; бир тәрәфдән ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн дәринләшмәсини, мәһсулдар гүввәләрин инкишафыны, дикәр тәрәфдән—*рәгабәт* мүбаризәсинин кәскинләшмәсини әкс етдирир. ССРИ-дә кооперативләшдирмә бир сыра сәнаје мүәссисәләриндә, хүсусилә *машынгајырмада* инкишаф етмишдир. Социалист мүәссисәләринин планлы кооперативләшдирилмәси, еләчә дә буну доғуран истеһсалын ихтисаслашдырылмасы истеһсал мигјасынын кенишләндирилмәсиндә, истеһсал күчүндән истифадәнин јахшылашдырылмасында, бүтөвлүкдә сәнаје инкишафынын игтисади еффектлијинин артырылмасында бөјүк рол ојнајыр Социалист сәнајесиндә әрази әламәтләринә көрә рајондахили вә рајонлараpасы, саһә әламәтләринә көрә исә саһәдахили вә саһәләрарасы кооперативләшдирмә фәргләндирилир. Сәнајелә мөвчуд ихтисаслашма нөвләринә мүвафиг олараг кооперативләшдирмәнин 3 нөвү вар: агрегат, детал вә технолоҗи. Мүәссисәләрдә кооперативләшдирмәнин һәјата кечирилмәси мүддәтиндән асылы олараг даими вә мүвәггәти кооперативләшдирмә фәргләндирилир. Кооперативләшдирмәнин көстәричиләри: мүәјјән мүәссисә илә кооперативләшдирилән дикәр мүәссисәләрин сајы; мүәјјән з-дун истеһсал етдији һазыр мәһсулун маја дәјәриндә кәнардан алынан јарымфабрикат вә мә'мулатын хүс. ч; сәнајенин ајры-ајры мүәссисә вә саһәләри үзрә р-ндахили вә р-нлараpасы кооперативләшдирмәнин нисбәти. Истеһсалын кооперативләшдирилмәси сосиалист өлкәләри арасында игтисади әмәкдашлығын кенишләндирилмәсиндә бөјүк рол ојнамагла икитәрәфли вә чохтәрәфли мүгавиләләр әсасында һәјата кечирилир (бах *Бејнәлхалг истеһсалын ихтисаслашдырылмасы вә кооперасијалашдырылмасы*).

Әд.: Лушук А. П., Кооперация производства в системе развитого социализма, Киев-Одесса, 1979.

СӘНАЈЕЛӘШДИРМӘ—бүтүн х.т. саһәләриндә вә хүсусилә сәнаједә ири *машынлы истеһсалын* јарадылмасы просеси. С. өлкә игтисадијјатында сәнаје мәһсулу истеһсалынын үстүн олмасыны, аграр, јахуд аграр-сәнаје өлкәсиндән сәнаје-аграр, јахуд *сәнаје* өлкәсинә чеврилмәсини тә'мин едир. С.-нин характери, сүр'әти, мәгсәди вә сосиал нәтичәләри өлкәдә *истеһсал мүнасибәтләринин* һаким ролу илә мүәјјән едилир. Капиталист С.-си капиталист истеһсал мүнасибәтләринин һөкмранлығы шәраитиндә ири машынлы истеһсалын јарадылмасы вә капиталист өлкәләринин мадди-техники базасынын формалашдырылмасы демәкдир. Капиталист С.-си үчүн реал шәраит *сәнаје чеврилиши* нәтичәсиндә әввәлчә Б. Британијада, сонрадан Авропанын дикәр өлкәләриндә вә АБШ-да јаранмышдыр. Сәнаје чеврилиши кедишиндә хырда әмтәә истеһсалыны вә *мануфактураны* сыхышдыран фабрик-завод типли сәнаје мејдана кәлмишдир. Капиталист С.-си зиддијјәтли вә адәтән узун чәкән характер дашыјыр. Ајры-ајры сәнаје саһәләри гејри-бәрабәр инкишаф едир вә вахташыры *игтисади бөһранлар* нәтичәсиндә бу инкишафын гаршысы алыныр. С.-нин һәјата кечирилмә мүддәти вә сүр'әти ајры-ајры өлкәләрдә мүхтәлиф олмушдур. Тәкчә Б. Британијада сәнаје чеврилиши илә капиталист С.-си ејни вахта дүшмүшдүр. Алманија, Франса вә АБШ-да С. он илләрлә узанмышды. Алманија 19 әсрин ахырларында, Франса 20 әсрин 20-чи илләринин әввәлләриндә сәнаје-аграр өлкәсинә чеврилмишди. Русијада С. 19 әсрин сон он иллијиндә башламыш, лакин буржуа-мүлкәдар гурулушу шәраитиндә баша чата билмәмишди. Капитализм шәраитиндә С.-нин һәјата кечирилмәси үчүн вәсаит мәнбәләри бунлардыр: өлкә зәһмәткешләрини вә мүстәмләкә халгларыны истисмар етмәк, һәрби гәсбкарлыг нәтичәсиндә башга өлкәләри гарәт етмәк вә тәзминат алмаг, дахили вә харичи истигразлар бурахмаг. Капиталист С.-си бир гајда олараг јүнкүл сәнаједән башланыр, чүнки бурада *ағыр сәнаје* саһәләриндәкиндән аз капитал гојулушу тәләб олунур, *капиталын дөвраны* исә сүр'әтлидир вә јүксәк *мәнфәәт* кәтирир. С.-нин биринчи мәрһәләсиндә јүнкүл сәнајенин үстүнлүјү АБШ-да 19 әсрин 1-чи јарысына, Русијада Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына, Јапонијада 20 әсрин әввәлләринә гәдәр давам етмишдир. 19 әсрин 2-чи јарысындан бир чох

өлкәдә (АБШ-да, Алманијада, Б. Британијада) ири машынлы истеһсал сүр'әтлә артмаға башламышдыр.

Капиталист С.-си буржуазијанын мәнафејинә ујғун һәјата кечирилир; о капиталын муздлу әмәк үзәриндә игтисади вә сијаси һөкмранлығыны, зәһмәткешләрин истисмарыны күчләндирир, *ишсизлији* артырыр, капитализмин бүтүн зиддијјәтләрини кәскинләшдирир. Бу, хүсусилә капитализмдән *империализмә* кечид дөврүндә даһа кәскин сурәтдә тәзаһүр едир. Ајры-ајры өлкәләрин вә истеһсал саһәләринин гејри-бәрабәр инкишафынын күчләнмәси, мүстәмләкә өлкәләринин игтисади инкишафынын империалист дөвләтләри тәрәфиндән ләнкидилмәси, игтисадијјатын һәрбиләшдирилмәси, фәһләләрин вә бүтүн зәһмәткешләрин истисмарынын артмасы—империализмдә капиталист С.-синин ән мүһүм сосиал нәтичәләридир. Бунунла белә, ири сәнаје истеһсалынын инкишафы пролетариатын сүр'әтлә артмасы, шәһәрләрдә вә ири сәнаје р-нларында чәмләшмәси демәкдир. Бу исә пролетариатын шүурунун вә мүтәшәккиллијинин артмасы, бир синиф кими формалашмасы, сијаси партијасынын мејдана кәлмәси үчүн зәмин јарадыр. С. ичтимаи әмәјин мәһсулдарлығынын, тәсәррүфатын бүтүн саһәләриндә истеһсалын артым сүр'әтинин јүксәлмәсинә, мәһсулдар гүввәләрин артмасына сәбәб олур. 20 әсрин 50-чи илләриндән мүасир елми-техники ингилабын кенишләнмәси бир чох капиталист өлкәсинин сәнаје инкишафына әлверишли тә'сир көстәрмишдир. Лакин капитализмдә елми-техники ингилабын нәтичәләриндән мәһдуд истифадә олунур. Бу нәтичәләр јалныз истеһсал васитәләри саһибкарларынын даһа чох мәнфәәт көтүрмәсини тә'мин едәчәк мигдарда истеһсала тәтбиг олунур.

Сосиалист С.-си х.т.-нын бүтүн саһәләриндә ири машынлы истеһсалын вә илк нөвбәдә ағыр сәнајенин јарадылмасы вә инкишафы зәрурилијиндән ирәли кәлир. В. И. Ленин сосиализм шәраитиндә С.-нин һәјата кечирилмәси мәзмунуну вә үсулларыны елми әсасландырмышдыр. В. И. Ленин 8-чи Үмумрусија Советләр гурултајында (1920) демишдир: «Јалныз өлкә електрикләшдириләчәји заман, сәнаје, кәнд тәсәррүфаты вә нәглијјат үчүн мүасир ири сәнаједән ибарәт техники база јарадылачағы заман, јалныз о заман биз гәти галиб кәләчәјик» (Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 533). Русијада пролетар ингилабынын галиб кәлмәсилә јени, габагчыл сијаси гурулушла көһнә, керидә галмыш техники-игтисади база арасында ујғунсузлуг јаранды. Сосиализмин мөвгејинин мөһкәмләндирилмәси, х.т.-нын бәрпасынын баша чатдырылмасы С. мәсәләсини өн плана чәкди. РК(б)П-нин 14-чү гурултајында (1925, декабр) Коммунист партијасы өлкәнин С.-си истигамәтини игтисади гуручулугда баш хәтт кими е'лан етди. ССРИ-дә сосиалист С.-си мүһарибәдән әввәлки бешилликләрдә һәјата кечирилди. Бу мүддәт әрзиндә габагчыл техника илә тәчһиз олунмуш 9 мин ири дөвләт сәнаје мүәссисәси ишә салынды. Јүксәк ихтисаслы фәһлә, мүһәндис вә техники кадрлар јетишди. 1940 илдә ССРИ-дә сәнајенин үмуми мәһсулу 1928 илдәкинә нисбәтән 6,5, Азәрб.ССР-дә 5,9 дәфә, о чүмләдән истеһсал васитәләри истеһсалы («А» групу) 10 дәфә артды. Сәнаје х.т.-нын үстүн саһәләриндән бири олду. 1937 илдә ССРИ сәнаје мәһсулунун һәчминә көрә Авропада 1-чи, дүнјада 2-чи јерә чыхды. ССРИ аграр өлкәдән капиталист өлкәләриндән асылы олмајан күчлү сәнаје дөвләтинә чеврилди. Өлкәнин мүдафиә габилијјәтинин мөһкәмләндирилмәсиндә С.-нин бөјүк әһәмијјәти олду. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет сәнајеси фашист Алманијасы сәнајесиндән үстүн олдуғуну сүбут етди. Мүһарибәдән сонра да ССРИ-нин сәнаје инкишафы давам етдирилди. ССРИ-дә 1982 илдә сәнаје мәһсулунун үмуми һәчми 1940 илдәкинә нисбәтән 22 (Азәрб.ССР-дә 13,6) дәфә, истеһсал васитәләринин истеһсалы («А» групу) 30 (Азәрб.ССР-дә 1970—82 илләрдә 2,4) дәфә, истеһлак предметләри истеһсалы («Б» групу) 11 (Азәрб.ССР-дә 1970—82 илләрдә 2,63) дәфә, сәнаједә әмәк мәһсулдарлығы 8,1 (Азәрб.ССР-дә 5,8) дәфә артмышды. ССРИ дүнја сәнаје истеһсалы мәһсулунун 1/5-ини верир (1982).

ССРИ-дә С. јалныз дахили јығым мәнбәләри, миллиләшдирилмиш сәнаје мүәссисәләриндән, нәгл.-дан, харичи тичарәтдән, банклардан көтүрүлән мәнфәәт һесабына һәјата кечирилирди. Вәсаитин јығылмасы үчүн бүтүн истеһсал вә истеһлак саһәләриндә чидди гәнаәт вә әһалинин еһтијатларынын (дахили истигразлар, гијмәт сијасәти, верки системи вә с.) сәфәрбәр едилмәси зәрури иди. Сов.ИКП Програмында көстәрилир ки, «ССРИ-нин с ә н а ј е л ә ш д и р и л м ә с и—өлкәнин керилијинә сон гојмаг үчүн гүввә вә вәсаитини әсиркәмәјән, мәһрумијјәтләрә шүурлу сурәтдә дөзән ф ә һ л ә с и н ф и н и н, б ү т ү н х а л г ы н б ө ј ү к р ә ш а д ә т и и д и» (1977, сәһ. 12). Игтисадијјат инкишаф етдикчә С. үчүн вәсаит мәнбәләри дә дәјишди—дөвләт бүдчәсиндән дахил олан вәсаитин пајы артды, әһали вәсаитинин пајы азалды.

Сосиалист С.-си ССРИ-дә мәдәни ингилабын һәјата кечирилмәси үчүн мадди зәмин јаратды. С. әввәлләр керидә галмыш р-нларын тәсәррүфат вә мәдәни јүксәлишинә күчлү тәкан верди; Ленин милли сијасәтинин һәјата кечирилмәсиндә мүһүм васитәләрдән бири олду. Ағыр сәнаје әсасында игтисадијјатын бүтүн саһәләри инкишаф етди, әһалинин еһтијачларына хидмәт едән мәдәни-маариф очаглары, мәнзил, мәишәт очаглары тикилди. Бүтүн бу наилијјәтләр *коммунизмин мадди-техники базасынын* јарадылмасында мүһүм рол ојнајыр (Азәрб.ССР-дә С. һаггында әтрафлы мә'лумат үчүн бах хүсуси чилд—*Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы*).

Сосиализм јолуна гәдәм гојан дикәр өлкәләрдән јалныз ЧССР вә АДР-дә кечмишдән ири сәнаје галмышды; сонрадан бу сәнаје даһа мүтәрәгги техники база әсасында инкишаф етдирилмишдир. Галан өлкәләр игтисади чәһәтдән керидә галмыш, јахуд орта инкишаф сәвијјәсиндә идиләр. *Дүнја сосиализм системинин* вә *бејнәлхалг сосиалист әмәк бөлкүсүнүн* мөвчудлуғу ајры-ајры өлкәләрин тәсәррүфатыны

С о с и а л и с т в ә д и к ә р ө л к ә л ә р д ә с ә н а ј е м ә һ с у л у н у н и н к и ш а ф с ү р' ә т и (1950=1).

Илләр	Бүтүн дүнја	Сосиалист өлкәләри	о чүмләдән ГИЈШ үзвү олан өлкәләр	О чүмләдән: Инкишаф етмиш капиталист өлкәләри	Инкишаф едән өлкәләр
1960	2,1	3,5	3,0	1,6	2,3
1982	6,2	16	13	3,8	7,1

мүәјјән нөв мәһсул истеһсалында ихтисаслашдырмаға, истеһсалы кооперативләшдирмәјә вә дикәр тәсәррүфат әлагәләрини инкишаф етдирмәјә имкан верир (бах *Бејнәлхалг истеһсалын ихтисаслашдырылмасы вә кооперасијалашдырылмасы*). ССРИ-нин тәчрүбәси вә онун дикәр сосиалист өлкәләринә әвәзсиз көмәји һәмин өлкәләрин С.-синдә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

1982 илдә 1950 илдәкинә нисбәтән сәнаје мәһсулу сосиалист өлкәләриндә 15 дәфә, капиталист өлкәләриндә—чәми 3,8 дәфә артмышдыр. Дүнјанын үмуми сәнаје мәһсулунун 40%-дән чохуну сосиалист өлкәләри, тәгр. 7%-ини инкишаф едән өлкәләр, тәгр. јарысыны инкишаф етмиш капиталист өлкәләри верир (1982). ГИЈШ үзвү олан өлкәләрдә сәнаје даһа мүвәффәгијјәтлә инкишаф едир. Белә ки, 1951—1982 илләрдә бу өлкәләрин орта иллик сәнаје мәһсулу артымы 8,9%, инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә —4,2% олмушдур; дүнја сәнаје истеһсалынын 1/3-и онларын пајына дүшүр. ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләриндә мүасир елми-техники ингилабын кенишләндирилмәси вә сосиализмин үстүнлүкләри илә үзви сурәтдә бирләшдирилмәси бу өлкәләрдә сәнајенин даһа да инкишаф етдирилмәсинә сәбәб олур.

И н к и ш а ф е д ә н ө л к ә л ә р д ә С. истеһсалын сәнаје методларынын, елм вә техниканын мүасир наилијјәтләринин тәтбиги әсасында игтисадијјатын бүтүн саһәләринин јенидән гурулмасына, чәмијјәтин сосиал структурунун дәјишдирилмәсини вә игтисади мүстәгиллијин әлдә едилмәсини тә'мин едән милли сәнајенин јарадылмасына јөнәлдилмишдир. ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри бу өлкәләрдә милли сәнајенин јарадылмасына бөјүк вә тәмәннасыз көмәк көстәрирләр.

Әд.: бах *Сәнаје* мәгаләсинин әдәбијјатына.

СӘНАЈЕНИН МИЛЛИЛӘШДИРИЛМӘСИ—ајры-ајры сәнаје мүәссисәләринин вә бир чох истеһсал саһәләринин дөвләт мүлкијјәтинә кечмәси. С.м. мүхтәлиф мигјасда демәк олар ки, бүтүн капиталист өлкәләриндә һәјата кечирилир. Лакин, һәмин өлкәләрдә инһисарлар миллиләшдирмәјә һәмишә мүгавимәт көстәрирләр вә јалныз хүсуси һалларда—мүһарибә, игтисади бөһранлар, синфи мүбаризәнин кәскинләшмәси илә әлагәдар һалларда јаранмыш чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн дикәр чыхыш јолу олмадыгда бу тәдбирә әл атырлар. Сәнајенин сосиалистчәсинә миллиләшдирилмәси капитализмдән сосиализмә кечидин ганунаујғунлугларындан биридир. В. И. Ленин сосиалист ингилабынын програм мәсәләләрини ишләјиб һазырлајаркән истеһсал васитәләринин сосиалистчәсинә ичтимаиләшдирилмәсинин әсас јолларыны вә методларыны мүәјјән етмишдир: ири инһи-

сарчы буржуазијанын мүлкијјәтини миллиләшдирмәк, орта вә хырда капиталист хүсуси мүлкијјәтини тәдричән ичтимаиләшдирмәк. ССРИ-дә С.м. бир нечә мәрһәләдән кечмишдир. Биринчи мәрһәлә (1917, нојабр—1918, феврал) С.м.-ндә јерли органларын тәшәббүскарлығы вә миллиләшдирмәнин јүксәк сүр'әтлә кечирилмәси илә сәчијјәләнирди; белә ки, 1918 илин мартынадәк 836 сәнаје мүәссисәси миллиләшдирилмишди. Икинчи мәрһәләдә (1918, март-ијун) партијанын игтисади вә сијаси ишинин ағырлыг мәркәзи әлдә едилмиш мөвгеләрин мөһкәмләндирилмәсинә, учотун вә нәзарәтин гајдаја салынмасына, миллиләшдирилмиш сәнајенин идарә едилмәсинин тәшкилинә јөнәлдилмишди. 1222 сәнаје мүәссисәси миллиләшдирилмиш, ири сәнајенин миллиләшдирилмәси үчүн шәраит јарадылмышды. Үчүнчү мәрһәлә (1918 ијун—1919 ијун) С.м.-ндә совет дөвләтинин, онун тәсәррүфат органларынын тәшкилатчылыг вә рәһбәр ролунун күчләнмәси илә сәчијјәләнирди. Истеһсал васитәләри үзәриндәки бүтүн ири капиталист мүлкијјәти әвәзсиз мүсадирә јолу илә миллиләшдирилди; ири, орта вә хырда сәнаје мүәссисәләринин чоху дөвләтин сәрәнчамына кечди.

Азәрб.-да сәнајенин, хүсусилә нефт сәнајесинин миллиләшдирилмәсинә *Бакы Халг Комиссарлары Советинин* 1918 ил 2 ијун тарихли декрети илә башланмышды. Лакин Бакыда Совет һакимијјәтинин мүвәггәти јыхылмасы бу иши јарымчыг гојду. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән (1920 ил 28 апрел) сонра Азәрб. Ингилаб Комитәси нефт сәнајесини миллиләшдирмәк һаггында декрет гәбул етди (1920 ил, 24 мај) вә бунун әсасында бүтүн нефтчыхарма, нефтајырма, нефт тичарәти мүәссисәләри вә онларын јардымчы мүәссисәләри дөвләт мүлкијјәти е'лан едилди. Ијун-нојабр ајларында исә балыг сәнајеси, түтүн ф-кләри, семент, шүшә, јағ вә сабун з-длары, мә'дән сәнајеси, памбыгтәмизләмә з-длары дөвләт мүлкијјәтинә кечди.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Коммунист Партијасынын Манифести, Б., 1980; Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; Енкелс Ф., Коммунизмин принсипләри, Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978; Ленин В. И., Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, Әсәр. там күллијјаты, ч. 27; јенә онун, Дөвләт вә ингилаб, јенә орада, ч. 33; јенә онун, Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри, јенә орада, ч. 36; Азәрбајчан тарихи, ч. 3 (һ. 1), Б., 1973; Национализация промышленности в СССР. Сб. документов и материалов, М., 1954; Виноградов В. А., Вопросы теории и практики социалистической национализации промышленности, М., 1965; История социалистической экономики СССР, т. 1, М., 1976.

СƏНАЈЕНИН САТЛЫГ МƏҺСУЛУ—бах *Сатлыг мәһсул.*

СƏНАЈЕНИН СИЈАҺЫЈА АЛЫНМАСЫ—сәнајенин (инкишафынын мүәјјән вахтында) статистик тәдгиги (јохланылмасы) формаларындан бири. С.с.а. програмы, дөврилији вә јохланылан мүәссисәләр даирәси сәнајенин инкишаф шәраити вә мәгсәдләриндән асылы олараг мүәјјәнләшдирилир, буна көрә дә онлар нәинки ајры-ајры өлкәләрдә мүхтәлиф олур, һәтта өлкә дахилиндә сијаһыјаалмалар арасы да дәјишир. Илк С.с.а. АБШ-да кечирилмишдир (1850).

Русијада сәнајенин вәзијјәти һаггында там вә системләшдирилмиш мә'луматы 1900 вә 1908 илләрдә рус статистики В. Ј. Варзарын рәһбәрлији илә кечирилмиш С.с.а. вермишдир. ССРИ-дә илк С.с.а. 1918 илдә олмушдур. 1920 илдә демографик вә к.т.-нын сијаһыја алынмасы илә јанашы С.с.а. да кечирилмишдир (һәмин сијаһыјаалма Загафгазија респ.-ларынын вә Узаг Шәргин сәнајесини әһатә етмәмишдир). 1923 илдә ири вә кичик мүәссисәләри әһатә едән үмумиттифаг шәһәр С.с.а. кечирилмишдир. Бу, ири сәнајенин ахырынчы сијаһыја алынмасы иди. Бундан сонра ири сәнајенин вәзијјәти һаггында лазыми мә'луматы Мәркәзи Статистика Идарәси (МСИ) органлары дөвләт һесабаты әсасында алмаға башлады. Сијаһыјаалма методу јалныз кичик сәнаје мүәссисәләри үчүн сахланылды (1925, 1927, 1929, 1932—38 илләрдә һәр ики илдән бир, 1939—53 илләрдә һәр ил, 1955 илдә ахырынчы дәфә кечирилмишдир). МСИ органлары кичик (јардымчы) сәнаје мүәссисәләринин иши һаггында мә'луматы балансында јардымчы сәнаје мүәссисәләри олан тәшкилатларын иллик һесабат мә'луматындан көтүрүрләр.

СƏНАЈЕНИН ТОПДАНСАТЫШ ГИЈМƏТИ—бах *Топдансатыш гијмәти.*

СƏНАЈЕНИН ҮМУМИ МƏҺСУЛУ—сәнаједә јарадылан үмуми ичтимаи мәһсулун бир һиссәси. Мүәјјән дөврдә бүтүн сәнаје мүәссисәләринин сәнаје-истеһсал фәалијјәтинин пул өлчүсүндә үмуми нәтичәсидир. ССРИ-дә С.ү.м. з-д методу илә, јә'ни ајры-ајры сәнаје мүәссисәләринин үмуми мәһсулу һаггындакы мә'луматлары топламагла һесабланыр. Бу метод онунла характеризә олунур ки, һәр бир мүәссисә истеһсал просесинин сон мәрһәләси кими көтүрүлүр. С.ү.м. трест (бирлик) методу, саһә методу вә бүтүн х.т. методу үзрә дә һесабланыр. Х.т.-нын инкишафына даир планларда, статистик һесабат вә мә'луматларда С.ү.м. з-д методу илә һесабланыр. С.ү.м.-нун һесабланмасы методларындан трест, бирлик, саһә, сәнаје вә х.т. чәрчивәсиндә тәсәррүфат әлагәләринин тәһлили, һәмчинин х.т. балансынын тәртиби үчүн истифадә олунур.

СƏН'АНИ Мөһсүн Садыг оғлу (19.6.1900, Тифлис—11.2.1981, Бакы) — Азәрб. совет актјору. Азәрб.ССР халг артисти (1949). Сәһнә фәалијјәтинә 1915 илдә Тифлис мүсәлман театр труппасында башламышдыр. 1921 илдән М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Дөвләт Драм Театрында чыхыш етмишдир. С.-нин јарадычылығы Азәрб. театрынын инкишафында мүһүм јер тутур. Кениш диапазонлу актјор олан С. гәһрәмани, характерик вә комик ролларын ифачысы кими шөһрәт газанмышдыр. Кур сәсә, чошғун темпераментә малик сәнәткарын јаратдығы образлар емосионаллығы илә диггәти чәлб етмишдир. Әсас ролларı: Шәриф вә Ибад, Ејваз («Алмас», «1905-чи илдә», Ч. Чаббарлы), Һејдәр бәј («Һачы Гара», М. Ф. Ахундов), Гачаг Нәби («Гачаг Нәби» С. Рүстәм), Скапен («Скапенин кәләкләри», Ж. Б. Молјер), Лаерт, Кассио («Һамлет», «Отелло», В. Шекспир), Серго («Шејх Сән'ан», Һ. Чавид), Меһди («Узаг саһилләрдә», Һ. Сејидбәјли вә И. Гасымов), Садыг («Хошбәхтләр», С. Рәһман), Елдар («Вагиф» С. Вурғун), Серкеј («Намус», А. Ширванзадә) вә б.

М. С. Сән'ани Һәсәнаға («Көз һәкими», И. Сәфәрли) ролунда.

М. С. Сән'ани «О олмасын, бу олсун» филминдә.

С. кино актјору кими дә танынмыш, «Бисмиллаһ», «Исмәт», «Кәндлиләр», «Јени һоризонт», «Сәбуһи», «Фәтәли хан», «О олмасын, бу олсун», «Көлкәләр сүрүнүр» вә с. филмләрдә, еләчә дә «Ленфилм»ин истеһсал етдији «Улдуз» (1949, Е. Казакевичин ејниадлы повести әсасында) филминдә полковник Әлијев ролунда чәкилмишдир. С.-нин гумуг театрынын јарадылмасында мүһүм хидмәти олмушдур. 3 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, Халглар Достлуғу вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Дағыстанлы И., Мөһсүн Сән'ани, Б., 1965; Дадашов А., Мөһсүн Сән'ани, Б., 1981.

СƏНДƏЛ АҒАЧЫ, сантал (Santalum album), кәтәб ағачы—сәндәл фәсиләсиндән һәмишәјашыл ағач. Һүнд. 10 *м*-дәкдир. Әксәр һалларда шәкәр гамышы, бамбук, палма вә с. биткиләрин көкү һесабына јашајан паразитдир; бә'зән сәрбәст дә јашајыр. С.а Һиндистанда, Малакка ј-а-нда, Малајја архипелагы а.-рында битир; Һиндистанда бечәрилир. Одунчағы сары, әтирлидир. Нүвәсиндә 3—6%-дәк ефир јағы вар; әтријјатда вә тибдә истифадә олунур. Одунчағындан сувенир дүзәлдилир вә ефир јағы алыныр.

СƏНДƏЛ ФƏСИЛƏСИ (Santalaceae), кәтәб фәсиләси — икиләпә-

ли һәмишәјашыл от, кол вә ја кичик ағачлар. Әксәр һалларда паразит кими башга биткиләрин көвдә вә көкү һесабына јашајырлар. Хырда вә көркәмсиз чичәкләри вар. Мејвәси гозвары вә ја чәјирдәкварыдыр. Һәр ики јарымкүрәнин гуру тропик вә субтропикләриндә 30—35 чинси (тәгр. 400 нөвү), ССРИ-дә кәтәбчә (Thesium) адланан 1 чинси (20-дән чох нөвү) мә'лумдур. Азәрб.ССР-дә һәмин чинсин 4 нөвү јајылмышдыр.

СӘНДӘЛҮС, Сәндәрус (әр. سندروس) —ијнәјарпаглы ағачларын бә'зи нөвләринин ширәсиндән һазырланараг, каманча киришинә сүртмәк үчүн вә с. мәгсәдлә ишләдилән сары китрә.

СӘНДУГӘ (әр. صندوقه—кичик сандыг, сандыгча), синә дашы — кичик формалы ме'марлыг әсәри. Өлмүш шәхсин гәбри үзәриндә гојулур. С.-ләр даш, мәрмәр вә с.-дән һазырланыр, үзәри ојма нахышлар, гуран ајәләри, ше'р парчалары вә мәрһумун һәјатына даир јазылардан ибарәт китабәләрлә бәзәдилир. Орта әсрләрдән Шәргдә, о чүмләдән Азәрб.-да кениш јајылмышдыр.

Сәндугә. 15 әср. Бакы јахынлығындакы Билкәһ кәнди.

СӘНӘД (һүгугда)—һәр һансы факты, јахуд һүгугу тәсдиг едән рәсми кағыз. Һүгугда С. ганунла нәзәрдә тутулмуш формада тәртиб едилмиш вә һүгуги әһәмијјәтли фактлары (шәхсин доғулмасыны, тәһсил алмасыны, әмәк стажыны вә с.) тәсдиг едән јазылы актдыр.

СӘНӘДЛӘРИ САХТАЛАШДЫРМА—совет чинајәт һүгугуна көрә әсл сәнәдләри сахталашдырма, јахуд гәлп (сахта) сәнәд дүзәлтмәкдән ибарәт чинајәт. Ики нөв сахталашдырма фәргләндирилир: 1) вәзифә сахтакарлығы—вәзифәли шәхс тәрәфиндән рәсми сәнәдләрә билә-билә јалан мә'луматлар јазылмасы, сахта сәнәдләр тәртиб едилмәси, сәнәдләрин сахталашдырылмасы, һабелә билә-билә јалан вә ја сахта сәнәдләрин верилмәси. 2 иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһруметмә, вә ја 1 иләдәк мүддәтә ислаһ ишләри вә ја вәзифәдән чыхартма илә чәзаландырылыр. Ганун сечки сәнәдләрини сахталашдырмаға көрә мәс'улијјәти мүәјјән едән хүсуси норманы да нәзәрдә тутур (мәс., Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 135), 2) Ајры-ајры шәхсләр тәрәфиндән һүгуг верән вә ја вәзифәләрдән азад едән рәсми сәнәдләри һазырлама, сахталашдырма вә ја сахталашдырылмыш сәнәдләрдән билә-билә истифадә етмә. Мәс., сәнәдләри сахталашдырма васитәсилә һәгиги һәрби гуллуға нөвбәти чағырышдан бојун гачырма (бах мәс., Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 73), пул вә ја гијмәтли кағызлары вә ја харичи валјутаны сахтакарлыгла һазырлама (бах *Гәлп пулкәсмә*). Дөвләт идарәләринин, мүәссисәләринин вә ја ичтимаи тәшкилатларын сахта штампларыны, мөһүрләрини вә ја бланкларыны һазырлама, сатма вә ја әлдәетмә 3 иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһруметмә вә ја 1 иләдәк мүддәтә ислаһ ишләри илә (мүһүм зәрәр вурулӕрса 5 иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһруметмә илә) чәзаландырылыр (Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 194).

СӘНӘДЛИ КИНО—*кино сәнәти* нөвү. Бәдии филмләрдән фәргли олараг, С.к. әсәрләри олмуш һадисәләрин кино чәкилиши материаллары әсасында јарадылыр. С.к.-нун кинохроника вә кинопублисистика кими нөвләри вар. С.к.-нун јаранмасы билаваситә *кинематографија* илә бағлыдыр (Лүмјер гардашларынын филмләри). Совет С.к.-су Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә Вәтәндаш мүһарибәси (1918—20) дөврүндә јаранмышдыр. Кино операторларындан Е. *Тиссе*, П. Новитски, А. *Левитски* вә б. чәбһәдәки һадисәләри, јени сосиалист дөвләтинин илк гуручулуг ишләрини, В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәтини әкс етдирән сәнәдли кадрлар чәкмишләр. 20-чи илләрдә сәнәдли киножурналлар бурахылмышдыр. Д. *Вертовун* филмләриндә мә'лумат хроникасы тәблиғат, публисистика характери алмыш, фактларын тә'сири мүхтәлиф үсуллу чәкилиш, монтаж васитәсилә күчләндирилмишдир. Е. *Шуб* көһнә кинохроника материалларындан мәһарәтлә истифадә едәрәк тарихи планда сәнәдли филмләр јаратмышдыр. 30-чу илләрдә С.к.-нун мөвзу даирәси кенишләнмиш, јени жанрлар мејдана кәлмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә (1941—45) чәкилмиш «Бизим Москва» (реж. М. Слутски), «Ленинград мүбаризәдә» (реж.-лар Р. Кармен, J. Учител, В. Соловтсов), «Сталинград» (реж. Л. Варламов) филмләри мүһүм кино сәнәти әсәрләри олмагла јанашы, гијмәтли тарихи сәнәдләрдир. Бәдии филм усталарынын (А. Довженко, J. Рајзман, И. Хејфитс, А. Зархи, С. Јуткевич) С.к. саһәсиндәки фәалијјәти хроника илә инчәсәнәтин јахынлашмасына тә'сир көстәрмишдир. Мүһарибәдән сонракы илләрдә халг тәсәррүфатынын бәрпасы («Донбас», реж. М. Билински; «Галиб кәлмиш өлкәнин бир күнү», реж.-лар И. *Копалин*, И. Сеткина), сүлһ уғрунда мүбаризә («Биз сүлһ тәрәфдарыјыг», реж.-лар И. *Пырјев*, J. *Ивенс*) вә с. мөвзуларда филмләр чәкилмишдир. 50-чи илләрдә јарадылмыш «Хәзәр нефтчиләри һаггында дастан» (реж. Р. Кармен), «Унудулмаз көрүшләр» (реж. А. Ованесова) вә с. сәнәдли филмләрдә диггәт мәркәзинин инсана јөнәлдилмәсинә чәһд көстәрилмиш, бу мејлләр 60—70-чи илләрдә даһа да инкишаф етдирилмишдир. Репортаж функсијасыны өз үзәринә көтүрмүш телевизијанын тә'сири илә сәнәдли филмләрдә һадисәләрин сосиал тәһлили кет-кедә дәринләшир. М. Роммун «Ади фашизм», «Мән јенә дә инанырам», Р. Карменин «Аловланан континент», «Корваланын үрәји» вә с. филмләр совет С.к.-сунун бөјүк наилијјәтидир. «Бөјүк Вәтән мүһарибәси» (1978, 20 серијалы; АБШ-ын «Ејр тајм интернејшнл» кино ширкәти илә биркә) киноепопејасы С.к. саһәсиндә мүһүм һадисәјә чеврилмишдир. Л. Медведкин, В. Лисакович, Л. Махнач (РСФСР), А. Слесаренко (УССР), К. Асатиани (Күрч.ССР), М. Кајумов (Өзб.ССР), Г. Франк, У. Браун, А. Фрејманис (Лат.ССР) вә б. мәшһур совет С.к. хадимләридир.

Ингилабдан әввәл Азәрб.-да бир нечә С.к. ленти чәкилмишдир. 1920 илдә јарадылмыш «Бакыда XI Гызыл Ордунун рәсми кечиди», «Шәрг халгларынын I гурултајы», «26 Бакы комиссарынын дәфни» филмләри илк Азәрб. совет С.к. нүмунәләридир. 20-чи илләрдә Азәрб. С.к.-сунда А. М. Шәрифзадә («Азәрбајчана сәјаһәт», 1926), М. Микајылов («10 ил», 1927) кими илк милли кадрлар јетишмишди. 30-чу илләрдә Азәрб.-ын игтисади вә мәдәни инкишафы С.к. нүмунәләриндә өз әксини тапмышды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә (1941—45) габагчыл тәблиғат васитәсинә чеврилмиш Азәрб С.к.-сунда халгын гәһрәманлыг мүбаризәси, вәтәнә мәһәббәт һиссләри тәчәссүм олунмушдур («Гајғы», 1943, реж. А. Гулијев; «Хәзәрлиләр», 1944, реж. Г. Александров; «Гардашлыг көмәји», 1944, реж. М. Дадашов). Мүһарибәдән сонракы илләрдә Азәрб. С.к.-сунда хүласә-мә'лумат, очерк, портрет вә тарихи-биографик жанрлар инкишаф етмишдир. Мүхтәлиф илләрдә чәкилмиш «Әбәди одлар дијары» (1945, реж. Һ. Сејидзадә), «С. М. Киров адына көрфәздә» (1955, реж. Ч. Мәммәдов), «Бакы вә бакылылар» (1958, реж. Л. Сәфәров), «Сабир», «Күр», «Республикам һаггында һәгигәт» (1962, 1963, 1972, реж. М. Дадашов), «М. Ф. Ахундов», «Естафета» (1962, 1982, реж. Н. Бәдәлов), «Дәниз», «Бу, һәгигәтин сәсидир. Бәстәкар Гара Гарајев» (1966, 1967, реж. О. Миргасымов), «Азәрбајчан, Азәрбајчан...» (1970, реж. J. Әфәндијев), «Ичәришәһәр», «Јеткинлик» (1972, 1979, реж. Н. Бәкирзадә), «Нијази» (1975, реж. Р. Нағыјев), «Диссонанс», «Портретин вариантлары» (1977, 1982, реж. Т. Бәкирзадә), «Әбәди баһар кими», «Сон сөз» (1979, 1981, реж. Ч. Зејналов), «Елдән соруш» (1980, реж. Ә. Әблуч) вә с. филмләр Азәрб. С.к.-сунун ән јахшы нүмунәләриндәндир. Азәрб.С.к.-сунун инкишафында реж.-операторлардан М. Дадашов, Ч. Мәммәдовун, еләчә дә Н. Бәдәлов, С. Бәдәлов, Ә. Әләкбәров, З. Казымова, В. Коцјакин, Л. Корецки, Ә. Мусајев, М. Мустафајев, Ш. Шејхов вә б.-нын мүһүм хидмәти вар. Мүасир Азәрб. С.к.-сунда сәсли кинорепортаждан, кизли камера чәкилишләриндән, етнографик тапынтылардан, поетик киносун ифадә васитәләриндән кениш истифадә едилир. Һазырда (1984) С.к. саһәсиндә О. Миргасымов, Н. вә Т. Бәкирзадәләр, J. Әфәндијев, Ч. Зејналов, З. Мәһәррәмов, Х. Мурадов, Р. Нағыјев, Т. Султанов, Р. Шаһмалыјев вә б. фәалијјәт көстәрирләр. Азәрб. сәнәдли филмләри бејнәлхалг (Венесија, Канн, Будапешт вә с.) вә Үмумиттифаг кино фестивалларынын мүкафатларына лајиг көрүлмүшдүр.

Әд.: Самое важное из всех искусств. Ленин о кино. Сб. документов и материалов, 2 изд.,М., 1973; Современный документальный фильм, М., 1970; Рзаева М. З., Документальное кино Азербайджана, Б., 1971; История советского кино, т. 4, М., 1978; Документальное кино сегодня, М., 1983.

СӘНӘДЛИ ФИЛМ—кино сәнәти әсәри. Һәгиги һадисәләр вә фактлар әсасында

чәкилир. В. И. Ленин образлы публисистик сәнәдли филмләр јарадылмасынын зәрурилијини көстәрмишди. Тематик бәдии-публисистик филм, бөјүк һадисәләр чанландырылан филм-очерк, филм-репортаж, гәзет информасијасына мүвафиг гысаметражлы хроника филми вә с. совет С.ф.-инин әсас нөвләридир. Дикәр сосиалист өлкәләри С.ф.-ләриндә дә ССРИ сәнәдли киносунда мөвчуд олан принсипләр инкишаф етдирилир. Капиталист өлкәләринин әксәријјәтиндә С.ф. буржуа мәтбуатында олдуғу кими, һәјатда баш верән һадисәләри биртәрәфли ишыгландырыр. Азәрб.-да илк С.ф.-ләр 1917 илдә чәкилмишдир («Нефт гујусунун газылмасы вә нефт чыхарылмасы», «С. Шаумјанын митингдә чыхышы»). Совет һакимијјәти илләриндә Азәрб.-да С.ф. саһәсиндә мүһүм наилијјәтләр газанылмышдыр. Азәрб.ССР-дә С.ф.-ләр «Азәрбајчанфилм» киностудијасында истеһсал олунур (бах һәмчинин *Кино сәнәти*, *Сәнәдли кино*).

Әд.: бах *Кино сәнәти* вә *Сәнәдли кино* мәгаләләринин әдәбијјатына.

СӘНӘНДӘЧ (سنندج)—Иранын г.-индә шәһәр, Күрдүстан останынын инз.м. Автомобил јоллары говшағы. Әһ. 73 мин (1976). Ағач е'малы, халчачылыг мүәссисәләри вар. 17 әсрин әввәлләриндә салынмышдыр.

СӘНӘТ—бах *Сәнәткарлыг.*

СӘНӘТ КООПЕРАСИЈАСЫ—кооперасија нөвү; хырда истеһсалчылары (кустарлары, сәнәткарлары) биркә әмтәә истеһсал етмәк вә хидмәт көстәрмәк үчүн бирләшдирир. Илк сәнәт кооп.-ләри 19 әсрин орталарында Франса вә Алманијада мејдана кәлмишдир. Мүасир шәраитдә капиталист өлкәләриндә С.к. дикәр кооп.-ләрә нисбәтән хејли аз јајылмышдыр (бах *Кәнд тәсәррүфаты кооперасијасы*, *Кредит кооперасијасы*).

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына гәдәр Русијада, о чүмләдән Азәрб.-да бир сыра чохишләнән истеһлак малларыны кустар сәнәт сәнајеси истеһсал едирди. Ингилабын гәләбәсиндән сонра (1918—20) хырда әмтәә истеһсалчыларынын кооперативләшмәси саһәсиндә илк аддымлар атылды вә икинчи бешиллик илләриндә бу просес баша чатдырылды. 1941 ил јанварын 1-нә 2,6 млн. адамы бирләшдирән 25,6 мин С.к. вар иди. С.к. хырда кустар-сәнәт сәнајесини көкүндән дәјишдирди, ону бүтүн респ.-ларда кениш инкишаф етмиш кооп.-сәнаје истеһсалы системинә чевирди. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән дәрһал сонра кустар вә сәнәткарлары бирләшдирән иттифаг јарадылды (1920). 1927 илдә һәмин иттифаг «Азәрсәнәтбирлији» (бах *Азәрбајчан Сәнаје Шурасы*) адландырылды. 1940 илдә Азәрб.ССР-дә 25,7 мин адамы бирләшдирән 174 С.к. олмушдур. Әсасән, чохишләнән истеһлак малларынын истеһсалы илә мәшғул олан С.к. зәһмәткешләрин артан тәләбатынын өдәнилмәсинә, мүһарибә илләриндә исә ордунун вә арханын зәрури кејим вә шәхси мәишәт предметләрилә тәчһиз едилмәсинә көмәк көстәрмишдир. 60-чы илләрдә халг истеһлакы малларынын истеһсалы дөвләт сәнаје мүәссисәләринә верилмәклә С.к. өз фәалијјәтини тәдричән дајандырмышдыр. С.к. дикәр сосиалист өлкәләринин игтисадијјатында да мүһүм јер тутур. Асија вә Африканын бир чох өлкәсиндә сәнајенин әсас саһәләри кустар пешә вә сәнәт истеһсалы илә тәмсил олунмушдур.

СӘНӘТ МӘКТӘБЛӘРИ, ССРИ-дә —40—50 илләрдә сәнаје, нәгл., тикинти, рабитә, к.т. вә б. саһәләр үчүн ихтисаслы фәһлә кадрлары һазырлајан техники пешә мәктәбләри. 20—30 илләрдә ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә фәалијјәт көстәрән фабрик-завод шакирдлији (ФЗШ) мәктәбләри ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин «ССРИ Дөвләт Әмәк Еһтијатлары һаггында» 1940 ил 2 октјабр тарихли Фәрманы илә С.м.-нә чеврилмишдир. Тәһсил мүддәти 2—3 ил олан С.м.-нә 14—17 јашлы кәнчләр гәбул олунурдулар. Халг тәсәррүфатынын бүтүн саһәләри үчүн даһа кениш профилли, ихтисаслы фәһлә кадрлары һазырламаг мәгсәдилә С. м. 1959 илдән шәһәр вә кәнд *техники пешә мәктәбләри* илә әвәз едилмишдир. Бах һәмчинин *Техники пешә тәһсили.*

«СӘНӘТ СӘНӘТ ҮЧҮНДҮР», «халис сәнәт»—бәдии јарадычылығын, инчәсәнәтин мүстәгиллијини, ичтимаи һәјатдан, сијаси мүбаризәдән асылы олмамасыны иддиа едән естетик консепсија. «С.с.ү.» идејалары нәзәри шәкилдә 19 әсрин орталарында Франсада формалашмышдыр. Бу ифадәни елмә илк дәфә идеалист франсыз философу В. Кузен кәтирмишдир. «С.с.ү.» нәзәријјәси буржуа ичтимаи мүнасибәтләринә гаршы е'тираз әламәти олараг мејдана кәлсә дә, онун нүмајәндәләри ујдурма көзәллик аләми јаратмаға чәһд көстәрирдиләр ки, бу да, әслиндә, инчәсәнәти ичтимаи һәјатдан узаглашдырмаға, сосиал идеја мәзмунундан мәһрум етмәјә, формализмә кәтириб чыхарырды. Бәдии јарадычылығын чәмијјәтдән «гејри-асылылығы» һаггында ријакар буржуа «С.с.ү.» нәзәријјәсинин әксинә олараг, партијалылыг принсипини рәһбәр тутан марксист-ленинчи естетика сосиал тәрәгги, коммунизм уғрунда мүбаризәдә әдәбијјат вә инчәсәнәтин ичтимаи ролуну јүксәк гијмәтләндирир. Мүасир дөврдә мүртәче буржуа естетикасынын әсасландырылмасында «С.с.ү.» консепсијасындан истифадә олунур.

СӘН'ӘТИЗАДӘ КИРМАНИ (صنعتی‌زاده کرمانی) Әбдүл Һүсејн (д. 1885, Кирман)—фарс јазычысы. Фарс әдәбијјатында тарихи роман жанрынын јарадычыларындандыр: «Мәздәкин интигамчылары» (1925—26), «Дөјүшчү» (1934), «Гаракөјнәкләр» (1945), «Деһлинин фатеһи Надир» вә с. Истиглалијјәт уғрунда мүбаризә, күчлү һөкмдар идејалары јарадычылығында әсас јер тутур. Әсәрләри дастанварылығына, гәһрәманларын тәсвириндәки бәситлик вә схематизмә бахмајараг, Иран бәдии нәсринин инкишафына тә'сир көстәрмишдир.

СӘНӘТКАРЛЫГ—әл илә хырда сәнаје мә'мулаты истеһсалы; ири машынлы сәнајенин јаранмасынадәк һаким рол ојнамышдыр (сонрадан онунла бирликдә гисмән галмышдыр). С. үчүн ашағыдакылар характерикдир: садә әмәк аләтләринин тәтбиги; сәнәткарын шәхси усталығынын һәлледичи әһәмијјәти; истеһсалын мәһдуд характери (сәнәткарын тәк вә ја бир нечә көмәкчи илә ишләмәси). С. инсанын истеһсал фәалијјәтинә башламасы илә биркә јаранмыш, мүхтәлиф ичтимаи формасијалар чәрчивәсиндә техниканын јүксәлиши илә инкишаф едәрәк мүхтәлиф форма алмышдыр. Ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн мәрһәләләринә ујғун олараг С.ев С.-ына, сифаришли С.-а вә базар С.-ына ајрылмышдыр. Ев С.-ы ибтидаи ичма гурулушунда һаким рол ојнамыш, гулдарлыг гурулушу вә феодализмдә кениш јајылмышды. Лакин С.-ын инкишафында һәлледичи рол тәдричән сифаришли С.-а вә базар С.-ына кечмишдир. Пешә С.-ынын, хүсусилә шәһәр пешә С.-ынын ајрылмасы илә кејфијјәтчә јени истеһсал саһәси мејдана кәлмиш (бах *Сехләр*) вә тарихә кејфијјәтчә јени сосиал тәбәгә—шәһәр сәнәткарлары дахил олмушдур; бунлар да чәмијјәтин инкишафында мүһүм рол ојнамышлар. Капитализмин јаранмасы илә С.-ын тәсәррүфат әһәмијјәти, тәшкили вә сәнәткарларын сосиал вәзијјәти көкүндән дәјишмишдир. Капитализмин еркән мәрһәләсиндә ев С.-ынын хүс.ч. азалмыш, базар С.-ынын ролу артмышдыр. Сәнәткарларын хејли һиссәси өз игтисади мүстәгиллијини итирәрәк сәләмчи тачирләрдән асылы вәзијјәтә дүшүр, чох һалда исә муздлу фәһләјә чеврилирдиләр. *Сәнаје чеврилишиндән* сонра сәнајенин апарычы саһәләриндә ф-к сәнајеси С.-ы сыхышдырмышдыр (бах *Машынлы истеһсал*). Инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә С. (сифаришли С. вә базар С.-ы) истеһлакчыларын фәрди еһтијачларына хидмәт көстәрән, јахуд гијмәтли бәдии мә'мулат истеһсалы илә әлагәдар саһәләрдә сахланылмышдыр. Игтисадијјаты зәиф инкишаф етмиш өлкәләрдә С.-ын әһәмијјәти нисбәтән бөјүкдүр (бах *Кустар истеһсалы*).

ССРИ-дә, һабелә дикәр сосиалист өлкәләриндә сәнәткарлар кооперасијаларда бирләшдирилир; *сәнәт кооперасијасы* хырда кустар сәнајени көкүндән дәјишдирмиш, сәнәткарларын вә кустарларын сосиализмә кечмәләри үчүн ән садә вә мүмкүн јол олмушдур.

Азәрб.-да ибтидаи ичма гурулушунда инсанлар даш, сүмүк, ағач, кил вә металдан мүхтәлиф аләтләр вә мәишәт әшјалары һазырламаг техникасына јијәләнмишдиләр. Гобустан, Күлтәпә (Нахчыван), Авејдағ (Газах), Килликдағ (Ханлар), Хочалы (Кәдәбәј), Чәнуби Азәрб.-да Һәсәнли, Мәрлик, Зивијјә вә дикәр јашајыш јерләриндә тапылмыш С. мә'мулаты буну ајдын көстәрир. Һәсәнлидән Тунч дөврүнә (е.ә. 3—2-чи минилликләр) аид тапылмыш е'малатхана галыглары, тунчдан балта, мил вә бәзәк әшјалары дүзәлтмәк үчүн төкмә даш гәлибләр С.-ын инкишафыны көстәрир. Е.ә. 1-чи миниликдән башлајараг дәмирин кениш јајылмасы нәтичәсиндә инкишаф етмиш шәһәр С.-ы мејдана кәлмишди. Феодализм дөврүндә (тәгр. 8—9 әсрләрдән) С. мәһсуллары дахили вә харичи базара да чыхарылырды. Бу дөврдә С.-да әмәк бөлкүсү дәринләшмиш истеһсал техникасы тәкмилләшмишди; ипәк истеһсалында ајагла һәрәкәт етдирилән тәкәрли манчанаглар (барамаачан дәзкаһлар), ипәк карханаларында мүтәһәррик тохучу дәзкаһлар тәтбиг олунурду. Орта әсрләрдә Азәрб.-да јүздән чох сәнәт нөвү мөвчуд иди. Тохучулуг мәркәзләриндә (Тәбриз, Кәнчә, Нахчыван, Шамахы, Әрдәбил, Хој, Марага, Ордубад, Шәки, Бакы вә с.) зәрли вә садә ипәк, памбыг вә јун парчалар—атлаз, диба, кәмха, мәхмәр, гумаш,

дарајы, мов, ганovуз, кәрбас, чечим, шал тохунулурду. Сәфәвиләр дөврүндә халчачылыг хејли инкишаф етмишди. 13—17 әсрләрдә ән ири металишләмә мәркәзләриндә (Тәбриз, Кәнчә, Әрдәбил, Шамахы, Бакы, Хој, Лаһыч вә с.) дахили вә харичи базарлар үчүн истеһсал аләтләри, мәишәт мә'мулаты (мис габлар, мис, бүрүнч, күмүш вә гызыл бәзәк шејләри вә с.), сојуг вә одлу силаһлар истеһсал едилирди. Монгол һүчумлары нәтичәсиндә Кәнчә, Гәбәлә, Бејләган, Әрдәбил вә с. шәһәрләрдә дулусчулуг тәнәззүлә уғрады. 16—17 әсрләрдә дулусчулуг јенидән инкишаф етди; чини габлар, шәффаф пәнчәрә шүшәси истеһсалы мәнимсәнилди. Бу дөврдә Нахчыван вә Тәбриз ме'марлыг мәктәбләри Јахын Шәргдә мәшһур иди. Орта әсрләрдә, хүсусилә 16—17 әсрләрдә көн-дәри мә'мулаты истеһсалы чох инкишаф етмишди. Тәбриз тумач истеһсалында дүнјада ән мүһүм С. мәркәзләриндән сајылырды. Лакин 17 әсрин сону—18 әсрин әввәлләриндә баш верән игтисади тәнәззүл С.-ын инкишафыны ләнкитди. 19 әсрдә бә'зи сәнәт саһәләриндә—тохучулуг, халчачылыг, мискәрлик вә с. чанланма башласа да әсрин ахырларында Русијадан кәтириләи учуз сәнаје маллары бир чох сәнәт саһәсинин тәнәззүлүнә сәбәб олду. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра кустар сәнәткарлар сосиалист сәнәт кооперасијаларында бирләшдиләр. Инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәтиндә халг С.-ынын (халчачылыг, металишләмә, мискәрлик, ағачишләмә вә с.) ән јахшы ән'әнәләри горунур вә даһа да инкишаф етдирилир.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; Енкелс Ф., Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Б., 1971; Ленин В. И., Русијада капитализмин инкишафы, Әсәр. там күллијјаты, ч. 3; Очерки по истории техники древнего Востока, под ред. В. В. Струве, М.—Л., 1940; Рыбаков Б. А., Ремесло древней Руси, М., 1948; Гейдаров М. Х., Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в., Б., 1967; јенә онун, Города и городское ремесло Азербайджана XIII—XVII веков, Б., 1982.

СӘНӘТШҮНАСЛЫГ—кениш мә'нада, инчәсәнәти өјрәнән ичтимаи елмләр комплекси. С.-а әдәбијјатшүнаслыг, мусигишүнаслыг, театршүнаслыг, киношүнаслыг, дар мә'нада исә даһа чох пластик, јахуд мәкан сәнәтләри (ме'марлыг, бојакарлыг, һејкәлтәрашлыг, графика, декоратив-тәтбиги сәнәт) һаггында елмләр (инчәсәнәт нәзәријјәси вә тарихи, һәмчинин бәдии тәнгид) аид едилир. Инчәсәнәт нәзәријјәсини јаратмаға илк тәшәббүсләр һәлә антик дөврдән едилмишдир (Платон, Аристотел). Интибаһ дөврүндә инчәсәнәт нәзәријјәси һаггында бир сыра елми әсәрләр јазылмышдыр (Алберти, Леонардо да Винчи, Вазари вә б.). 18 әсрдә Маарифчилик дөврүндә С. мүстәгил елм саһәси кими мүәјјәнләшмиш, И. И. Винкелман инчәсәнәт тарихи һаггында илк елми әсәр («Гәдим дүнја инчәсәнәти тарихи») јазмышдыр. 19 әсрин сонларындан Гәрби Авропа С.-ында формалист чәрәјанлар јајылды (Г. Вөлфлин, А. Һилдебранд). 19 әсрдә Русијада мүтәрәгги С. мејдана кәлди (В. В. Стасовун әсәрләри). Бу дөвр рус С.-ынын инкишафында Д. В. Ајналов, И. Е. Грабар вә б.-нын мүһүм хидмәти олмушдур.

Совет С.-ы бәдии тәнгидә марксист-ленинчи мөвгедән јанашыр, дүнја инчәсәнәтинин тарихи вә мүасир инкишафынын елми тәһлилини верир, онун ганунаујғунлугларыны өјрәнир, сосиалист реализми инчәсәнәтинин инкишаф јолуну нәзәри чәһәтдән әсасландырыр (М. В. Алпатов, Д. Ј. Аркин, Н. И. Брунов, Ј. Д. Колпински, В. Н. Лазарев вә б.). Совет инчәсәнәт тарихчиләринин чохмилләтли коллективи ибтидаи инчәсәнәтин (А. С. Гушшин, А. П. Окладников), Гафгаз вә Загафгазијанын гәдимдән мүасир дөврәдәк бәдии мәдәнијјәтинин (Ш. Ј. Амиранашвили, И. А. Орбели, Б. Б. Пиотровски, Ә. В. Саламзадә, Т. Тораманјан, К. В. Тревер, М. Ә. Һүсејнов вә б.), Орта Асија инчәсәнәтинин (Б. В. Вејмарн, Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпел) һәртәрәфли елми тәһлилини вермишдир. Совет тәсвири сәнәт вә ме'марлығынын тарихи јарадылмыш, декоратив-тәтбиги сәнәт вә халг сәнәти тәдгиг олунмушдур. Харичи өлкәләрин инчәсәнәтинин тәдгиги саһәсиндә мүһүм ишләр көрүлмүшдүр (М. В. Алпатов, В. Н. Лазарев, Б. Р. Виппер, А. Д. Чегодајев вә б.—Авропа инчәсәнәти; М. Е. Матје, Н. Д. Флиттнер—Гәдим Шәрг инчәсәнәти; Б. П. Денике, Р. В. Кинжалов, С. И. Түлјајев вә б.—Асија, Африка, Америка инчәсәнәти). Мүасир дүнја С.-ында Авропа (Ф. Матс, Ш. Пикар, Д. Толбот Рајс), Асија (Е. Күнел), Африка (Ш. Дил, У. Бајер), Америка (Х. Р. Хичкок) өлкәләринин инчәсәнәти систематик өјрәнилир. Ф. Л. *Рајт*, В. *Гропиус*, *Ле Корбүзје* вә б.-нын әсәрләриндә ме'марлыг проблемләри әкс олунмушдур. Сосиалист өлкәләриндә С. саһәсиндә дәјәрли әсәрләр јарадылмышдыр.

Азәрб.-да С.-а даир әсәрләрин илк нүмунәләри 16—17 әсрләрә тәсадүф едир. Лакин әсл мә'нада Азәрб. С.-ы совет дөврүндә (1930—40-чы илләрдә) тәшәккүл тапмыш, 50—60-чы илләрдә мүстәгил елм саһәси кими формалашмышдыр. Азәрб. инчәсәнәтинин мүхтәлиф саһәләри, нөв вә жанрлары, инкишафы, көркәмли сәнәткарларын јарадычылығы вә с. һаггында елми әсәрләр јазылмышдыр. «Азәрбајчан хәлчәси» (ч. 1, 1961, ч. 2—3, 1983), «Азәрбајчан ме'марлыг тарихи» (1963), «XVI—XIX әсрләрдә Азәрбајчан ме'марлығы» (1964), «Азәрбајчан совет инчәсәнәти» (1970), «Султан Мәһәммәд вә онун мәктәби» (1970), «Азәрбајчан совет ме'марлығы» (1973), «Азәрбајчан декоратив-тәтбиги сәнәтләри» (1976), «Азәрбајчан инчәсәнәти» (1977), «XIII—XVII әсрләрдә Азәрбајчан әлјазма китабларынын бәдии тәртибаты» (1977), «Азәрбајчан миниатүрләри» (1980) вә с. әсәрләр Азәрб. С.-ынын ән јахшы нүмунәләриндәндир. Азәрб. С.-ынын јаранмасы вә инкишафында С. Дадашов, М. Һүсејнов (ме'марлыг тарихи), Ә. В. Саламзадә (ме'марлыг вә инчәсәнәт тарихи, еләчә дә мүасир дөвр), А. Газыјев, К. Кәримов, Н. Рзајев (орта әср тәсвири сәнәти), М. Нәчәфов, Н. Һәбибов, Ч. Новрузова, Н. Миклашевскаја (мүасир дөвр тәсвири сәнәти), Л. Кәримов, Р. Әфәндијев (декоратив-тәтбиги сәнәт), Ш. Фәтуллајев (19—20 әсрләр ме'марлығы) вә б.-нын мүһүм хидмәти вар.

Әд.: Маркс К., Энгельс Ф., Об искусстве, 4 изд., т. 1—2, М., 1983; Ленин В. И., О культуре и искусстве, М., 1956; јенә онун, О литературе и искусстве, 6 изд., М., 1979; Һүсејнов М. Ә., Азәрбајчан сәнәтшүнаслығы 60 илдә, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы), 1982, № 4; јенә онун, Развитие искусствоведения, Изв. АН Азерб.ССР (серия общественных наук), 1965, № 3; Недошивин Г., Итоги и перспективы развития советской теории искусства, в сб.: Вопросы эстетики, в. 1, М., 1958; История европейского искусствознания. Вторая половина XIX в.—начало XX в., кн. 1—2, М., 1969; Павлов П. А., Искусствоведение, в кн.: Союз Советских Социалистических Республик, М., 1982.

СӘНКӘК—чөрәк нөвү. С. биширәркән хәмири јајыр, үстүнә јумурта сарысы, хашхаш вә с. вурур, сонра ону тахта күрәклә хүсуси күрәдә гызмар чынгыл вә чај дашлары үзәринә сәрирләр. Биширдикдән сонра һәр ики үзүндә дашларын батыг јерләри галыр. Узунсов формада олан С. әсасән Иранда вә Азәрб.-да (Тәбриз, Кәнчә вә с.) кениш јајылмышдыр.

СӘНКӘР—Азәрб.ССР-ин кечмиш Самух р-нунда мөвчуд олмуш кәнд. Күр чајынын сол саһилиндә јерләширди. 1949 илдә С. әразисиндә апарылмыш археоложи газынтылар заманы е.ә. 7—5 әсрләрдән башламыш орта әсрләр дөврүнә аид јашајыш јери, күп гәбирләри, еркән христиан вә мүсәлман гәбирләри олан гәбиристанлар вә с. тапылмыш, мадди мәдәнијјәт нүмунәләри әлдә едилмишдир. Минкәчевир СЕС-и тикилдикдән сонра су алтында галмышдыр.

СӘНКӘР—сәһра фортификасија гурғусу. Дүшмәнә атәш ачмаг, мүшаһидә апармаг, чанлы гүввәни вә силаһлары гырғын васитәләриндән горумаг мәгсәди илә јарадылыр. С. газылмыш хәндәкдән, торпаг галағындан, атычылар үчүн мазғалдан вә силаһын гојулмасы үчүн кичик мејданчадан ибарәт олур.

СӘНКИ МУҒАН АДАСЫ, Свиној адасы—Хәзәр дәнизиндә, Бакы архипелагында ада. Пирсаат бурнундан 5 *км* ч.-дадыр. Сәтһи платодур. Тектоник чәһәтдән брахиантиклинал гырышыгдыр. Палчыг вулканы (газ, су, палчыг пүскүрүр) вар; 1932 ил апрелин 11-дә вулканын күчлү пүскүрмәси баш вермишдир.

СӘНУСИЛИК—мүсәлман дини-сијаси ордени, тәригәт. Тәригәтин әсасыны гојмуш Мәһәммәд ибн Әли әс-Сәнусинин (1787 вә ја 1791—1859) ады илә адланмышдыр. 1837 илдә Мәккәдә тә'сис едилмиш, 1843 илдән Ливијанын Киренаика әјаләтиндә фәалијјәт көстәрмишдир. Сәнусиләр исламын илк «тәмизлијини» бәрпа етмәјә, кафирләрә гаршы «мүгәддәс мүһарибәјә» чағырырдылар. Онлар Ливијада түрк һөкмранлығына, Мәркәзи Африка вә Әлчәзаирдә франсыз мүстәмләкәчиләринә гаршы фәал мүбаризә апармышдылар; 1911—31 илләрдә исә С. ордени Ливија әрәбләринин италјан империалистләринә гаршы мүбаризәсинә башчылыг етмишди. 1951—69 илләрдә С. тәригәтинин башчысы Мәһәммәд Идрис (Мәһәммәд әс-Сәнусинин нәвәси) Ливијанын кралы олмушдур. 1966 илдә Ливија, Әлчәзаир, Никер, Чад, Камерун, Судан вә б. өлкәләрдә С.-ин тәгр. 6 млн. тәрәфдары вар иди.

СӘНЧАН, Синчан—Азәрб.-да орта әср јашајыш мәнтәгәси. Јагут Һәмәвинин (13 әср) мә'луматына көрә Дәрбәнд зонасында јерләширди. Азәрб.ССР-дә Синчан (Варташен р-ну), Синчанбојат

(Дәвәчи р-ну), Чәнуби Азәрб.-да Синчан кәндләринин адынын С.-ла әлагәдар олмасы еһтимал едилир.

СӘНЧӘР Мәлик шаһ (1086—1157, Мәрв)—Хорасанда Бөјүк Сәлчугиләр дөвләтинин сонунчу султаны [1118—57]; һакимијјәти Систан, Харәзм, Гәзнә (Гәзни), Мавәраүннәһр әразиләринә јајылмышды. 1141 илдә гаракитајлара мәғлуб олдугдан сонра Мавәраүннәһр үзәриндә һакимијјәтини итирмишди. 1153 илдә үсјан етмиш Хорасан оғузлары С.-и мәғлуб етмиш вә әсир алмышдылар. 1156 илдә әсирликдән гачараг пајтахты Мәрв ш.-нә кәлмиш вә тезликлә вәфат етмишди. Низами Кәнчәвинин «Сирләр хәзинәси»ндә С.-ин зүлмкарлығындан бәһс олунур.

СӘНЧӘР МӘЛИК (?—ө. 1207—1212 илләр арасында)—Бухарада халг һәрәкатынын (1206—07) башчысы. Бухараны идарә едән сәдрләр халгы амансыз истисмар едирдиләр. Сәдр Мәһәммәд ибн Әһмәд Мәккәдә зијарәтдә оларкән шәһәр әһалиси үсјан галдырды. Үсјанын башчысы Сәнчәр һакимијјәти әлә алараг шаһлара мәхсус «мәлик» титулу гәбул етди. Сәдрләр вә тәрәфдарлары Бухарадан говулду, әмлаклары мүсадирә олунду. Лакин С.М., әсасән, варлы тачир вә сәнәткарлара архаланырды; әтраф јерләрин кәндлиләри һәрәкатда иштирак етмирди. 1207 илдә Харәзмшаһ Мәһәммәд II Әлаәддин Бухарадакы дахили мүбаризәдән истифадә едәрәк шәһәри тутду, сәдрләрин һакимијјәтини бәрпа етди, сонра исә Бухараны Харәзм дөвләтинә гатды. С.М. вә сәдр Мәһәммәд ибн Әһмәд әсир алынараг Уркәнчә апарылдылар.

СӘНЧӘРӘДИ — Азәрб.ССР Астара р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 13 *км* г.-дә, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 1243 (1983). Әсас тәсәррүфаты ситрус мејвәчилијидир. Орта мәктәб, клуб, 2 китабхана, кинoгурғу, амбулаторија вар.

СӘПӘЛӘНМИШ ЕЛЕМЕНТЛӘР — тәбиәтдә башлыча олараг мүхтәлиф минералларда гатышыг шәклиндә олан, сәнаједә филиздән вә ја фајдалы газынтылардан (көмүр, дуз, фосфорит вә с.) әлавә мәһсул кими чыхарылан кимјәви елементләр групу—Rb, Cd, Cs, Sc, Ga, Jn, Tl, Ge, Hf, V, Se, Te, Re. С.е.-дән бу вә ја дикәринин мигдары Јер габығында нисбәтән чох олдугда belә, минерал әмәлә кәтирилир. Онлардан јалныз Sc, Tl, Ge, V, Se, Te вә Cd мүәјјән шәраитдә минерал әмәлә кәтирир. С.е.-ин башга елементләр сырасында сәпәләнмәси вә ја мүстәгил минераллар әмәлә кәтирмәси, ән әввәл, тәбии просесләрдә бу елементләрин вә онларын кениш јајылмыш кеокимјәви аналогларынын консентрасијалары арасындакы нисбәтлә әлагәдардыр.

СӘПӘРДӘРӘ—Азәрб.ССР(Нах.МССР-ин Ордубад р-ну) илә Ерм.ССР сәрһәддиндә дағ. Зәнкәзур силсиләсиндә, Гапычыг д. илә Јағлыдәрә д. арасындадыр. Һүнд. 3827 *м*.

СӘПИН—тохумларын саһәдә пајланмасы вә мүәјјән дәринликдә торпаға басдырылмасы. Јаз вә пајыз С.-и олур. Һәр бир к.т. биткисинин оптимал С. мүддәти вар. С. оптимал мүддәтдә апарылмадыгда биткинин бој, инкишаф вә мәһсулдарлығына мәнфи тә'сир көстәрир. Тохумун саһәдә пајланмасындан асылы олараг С. мүхтәлиф үсулларла апарылыр (бах *Әкин*).

СӘПИН МАТЕРИАЛЫ, тохум—сәпин үчүн истифадә едилән тохум, мејвә вә с. Бә'зән векетатив јолла артырмаг үчүн истифадә олунан битки һиссәләри дә (картоф, соған вә с.) С.м.-на аид едилир. Сәпин кејфијјәтиндән асылы вә стандарта ујғун олараг С.м. 3 синфә бөлүнүр: тохумун кејфијјәти, сортун алаг вә башга гарышыглардан тәмизлији, чүчәрмә габилијјәти вә нәмлији. Сорт кефијјәтинә көрә С.м. 3 катеторијаја ајрылыр. Тохумчулуг сәпин үчүн јалныз 1 категоријалы тохумдан истифадә олунур.

СӘПИНТИ ЈАТАГЛАРЫ—бах *Сәпинтиләр*.

СӘПИНТИЛӘР, сәпинти јатаглары—фајдалы газынтыларын илкин јатагларынын вә ја көклү сүхурларын дағылмасы нәтичәсиндә ичәрисиндә алынмасы игтисади чәһәтдән әлверишли мигдарда минерал мөһтәвиләри олан сүхур вә ја минерал гырынтыларынын јер сәтһиндә топланмасы. С.-и, адәтән, дашынма вә ашынма просесләринә давамлы минераллар (гызыл, платин, алмаз, зиркон, сапфир, монaзит вә с.) әмәлә кәтирир. С. мәншәјинә көрә аллүвиал, елүвиал, делүвиал вә с., фајдалы газынтынын нөвүнә көрә алмазлы, гызыллы, платинли вә с., әмәлә кәлмә вахтына көрә гәдим, Антропокен вә мүасир јашлы олур. С. јерләшмәсинә көрә мәчра, дәрә, террас С.-инә вә с. нөвләрә ајрылыр.

СӘПКИ—мүхтәлиф дахили вә харичи амилләрин организмә тә'сириндән дәри вә селикли гишаларын сәпмәси. Харичи (механики, кимјәви тә'сирләрдән) вә дахили амилләрин (синир системи, ганјарадан органлар, маддәләр мүбадиләсинин позғунлуглары, инфексион хәстәликләр вә с.) тә'сириндән баш верир. Хәстәлик С.-нин рәнкинә, мигдарына, формасына вә с. көрә тә'јин едилир.

СӘПКИЛИ ЈАТАЛАГ, епидемик јахуд битсәпкили јаталағы—инсанларда риккетсиозлар групундан кәскин инфексион хәстәлик. Төрәдичиси Провачек риккетсиләридир. Инфексија мәнбәји инкубасија дөврүнүн сон күнүндән башламыш, гыздырма дөврү вә 5—6 күн нормал темп-р олан күнә гәдәр хәстә инсанлардыр. Хәстәлији битләр (палтар бити) јајыр: битләр хәстә инсанын ганыны сорур вә хәстәлијә јолухур, 5—6 күндән сонра инфексијаны јајмаға башлајырлар. Битин екскрементләри инсана дәридән, јахуд селикли гишадан кечир. Мүһарибә, ачлыг вә с. сосиоложи фәлакәтләрлә әлагәдар әһалинин санитарија шәраитинин писләшмәси С.ј.-ын епидемија шәклиндә јајылмасына сәбәб олур.

Хәстәлик, әсасән, инкубасија дөврүндән (5—20, орта һесабла 12—14 күн) сонра башлајыр; темп-р јүксәлир, әзабверичи башағрылары, нараһатлыг олур. 4—5-чи күндә сәпкиләр әмәлә кәлир, һуш итир. С.ј.-ын ашкар едилмәсиндә серодиагностиканын бөјүк әһәмијјәти вар. Мүаличәси: хәстәјә хүсуси гуллуг етмәк, јүксәккалорили гидалар вермәк, тетрасиклин групундан антибиотикләр, интоксикасијаны зәифләдән дәрманлар, үрәк-дамар препаратлары вә с. Хәстәлик бә'зән (5—6%) тәкрар баш верир. Профилактикасы: битлиликлә мүбаризә апармаг, епидемијанын гаршысыны алмаг (хәстәләри вахтында ашкара чыхарыб, тәчрид етмәк). ССРИ-да епидемија очагларында јашајанлара тибби нәзарәт олунур (25 күн мүддәтиндә һәр күн һәрарәт өлчүлүр, 71 күн мүддәтиндә һәр һәфтә мүајинә едилир), иммунизасија едилир вә с.

Әд.: Шувалова Е. П., Инфекционные болезни, М., 1982.

СӘПНӘКӘРАН—Азәрб.ССР Ләнкәран р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* ч.-да, Ләнкәран—Астара автомобил јолу кәнарында, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 1090 (1983). Әсас тәсәррүфаты тәрәвәзчиликдир. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана вар.

СӘПУҺЛАР, сепуһлар — еркән феодализм дөврүндә Ермәнистан вә Гафгаз Албанијасында торпаг саһибләри. Ермәнидилли мәнбәләрдә адлары чәкилир. Сәпуһ торпаг саһиблији, гәдим мајорат вәрәсәлик системинин әвәзиндә мејдана кәлмиш торпаг үзәриндә феодал хүсуси мүлкијјәт формаларындан бири олмушдур.

СӘРАБ—Иранын шм.-г.-индә, Чәнуби Азәрбајчанда шәһәр. Тәбриз ш.-индән 124 *км* ш.-дә, Тәбриз—Әрдәбил автомобил јолу кәнарындадыр. Әһ. 30 мин (1976). Електрик ст. вар. Кустар сәнәткарлыг инкишаф етмишдир.

С. Азәрб.-ын гәдим шәһәрләриндәндир. Шәһәрин салынмасы вахты һәләлик мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Еһтимал ки, С.-ын әсасы Сасаниләр дөврүндә гојулмушдур. Бә'зи тәдгигатчылара көрә С.-ын ады «Сәраб» («Сујун башы»), дикәрләринә көрә исә «Сераһ» («Үч јол») сөзләриндән јаранмышдыр. Әрәбләрин һүчуму заманы Мәрзбан Исфәндијар ибн Фәррухзадын башчылыг етдији Азәрб. гошунлары тәркибиндә С.-дан топланмыш дөјүшчүләр дә вар иди. *Ибн Һавгәлин* мә'луматына көрә зәнкин вә бәрәкәтли шәһәр олан С.-да (Сераһ) чохлу бағ, дәјирман, көзәл базар вә карвансара олмушдур. «Һүдуд әл-аләм» (10 әср) әсәриндә С. (Сәрав) кичик шәһәрләр сырасында гејд едилмишдир. Оғузларын Азәрб.-а јүрүшү заманы Тәбриз һакими Вәһсудан онлары С. јахынлығында мәғлубијјәтә уғратмышды. Әввәлләр Сәлчугиләр вә Елдәкәзләр дөвләтинин табелијиндә олан С.-ы 13 әсрдә монголлар тутду. Елханиләр дөврүндә С. нисбәтән инкишаф етди. Һәмдуллаһ Гәзвининин мә'луматына көрә С. әјаләтиндә бол тахыл јетишдирилирди. Дөвләт хәзинәсинә илдә 81000 динар верки верән әјаләтин 100 кәнди вар иди. С.-дан тичарәт карван јолу кечирди. 15 әсрдән Гарагојунлуларын, сонралар исә Ағгојунлуларын һакимијјәтинә кечмишди. 16 әсрдән Сәфәвиләр дөвләтинин әһәмијјәтли шәһәрләриндән бири иди. Сәфәви—Османлы мүһарибәләри заманы С. дөјүш мејданына чеврилди. 1612 илдә бағланмыш сүлһ тарихдә Сараб мүгавиләси ады илә танныр. 18 әсрин 40-чы илләриндә мәркәзи С. шәһәри олан *Сәраб ханлығы* јаранды. 18 әсрин сонларындан Гачарларын табелијинә кечән С.-ы Русија—Иран мүһарибәси (1826—28) заманы чар гошунлары тутду. Лакин Түркмәнчај мүгавиләсинә (1828) әсасән С. Иранын тәркибиндә галды. Әһали әсасән, сәнәткарлыг, тичарәт, шәһәрәтрафы саһәләрдә әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олурду. С.-ын тарихи абидәләриндән Чүмә мәсчиди вә Имамзадә көзәллији вә орижинал ме'марлығы илә сечи-

лирди. С.-да бир нечә мәсчид, һамам вә с. тарихи абидәләр галыр.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ч. 1—2, Б., 1961—64; Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб ҹоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајҹан һаггында, Б., 1974; Шәрифли М. Х., IX әсрин икинчи јарысы—XI әсрләрдә Азәрбајҹан феодал дөвләтләри, Б., 1978; Али-заде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; Рахмани А. А., Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, Б., 1981; Гейдаров М. Х., Города и городское ремесло Азербайджана XIII—XVII веков, Б. 1982.

СӘРАБ—бах *Мираж*.

СӘРАБ МҮГАВИЛӘСИ (1612) — Османлы империјасы илә Сәфәвиләр дөвләти арасында бағланмыш сүлһ мүгавиләси. Сәфәви һөкмдары I Шаһ Аббас вә Османлы ордусунун баш команданы Хәлил паша Мәрәнд ш.-ндә имзаламышлар. Мүгавиләјә көрә, Османлылар Азәрб., Ермәнистан, Шәрги Күрчүстан вә Луристанын, һабелә Күрдүстанын бир һиссәсинин Сәфәвиләрә гајтарылдығыны вә Иранын Дағыстана олан иддиаларыны тәсдиг етдиләр. Сәфәвиләр исә Түркијәјә һәр ил 60 халвар ипәк вермәји өһдәлијә көтүрдүләр. Лакин, бир мүддәтдән сонра һәр ики дөвләт арасында јенидән мүһарибә башлады. 1618 илдә Истамбулда бағланмыш сүлһ мүгавиләси С.м.-нин шәртләрини тәсдиг етди. Бах һәмчинин *Сәфәви—Османлы мүһарибәләри*.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Петрушевский И. П., Азербайджан в XVI—XVII веках, в кн.: Сборник статей по истории Азербайджана в. 1, Б., 1959; Рахмани А. А., «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана, Б., 1960; јенә онун, Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, Б., 1981.

СӘРАБ ХАНЛЫҒЫ—18 әсрин орталары—19 әсрин әввәлләриндә Ҹәнуби Азәрб.-да феодал дөвләти. Әрдәбил, Гарадағ, Тәбриз, Мараға, Әрдәбил ханлыглары вә Иранла һәмсәрһәд иди. Ханлығын әразисиндә Зәнҹан, Мијанә, Сәраб вә с. кими шәһәр вә ири јашајыш мәнтәгәләри јерләширди. Мәркәзи Сәраб ш. иди. Әһалиси әсасән малдарлыг вә әкинчиликлә мәшғул олурду. Ханлыгда хејли мигдарда јағ, пендир вә с. сүд мәһсуллары истеһсал олунурду. Сәнәткарлыг саһәләри (көн истеһсалы, тохучулуг, бојагчылыг, дулусчулуг, ипәкчилик вә с.) дә нисбәтән инкишаф етмишди. Тәбризә кедән әсас карван јолларынын С.х. әразисиндән кечмәси тиҹарәтин инкишафына шәраит јарадырды. С.х.-нда да әһалинин вәзијјәти олдугча ағыр иди. Сарај хәрҹләри, гошунун сахланылмасы вә с. үчүн сәрф едилән күлли мигдарда вәсаит кәндли күтләләриндән зорла топланылырды. С.х. Һәштәри, Кәрмәли вә Сәраб маһалларына бөлүнүрдү. Маһаллары әсасән хан нәслинин нүмајәндәләри идарә едирди. С.х.-нда феодал-патриархал вә ичма-тајфа гурулушу гајдалары мөвҹуд иди. Ханлығын тәгр. бир нечә минлик даими гошуну варды. Лазым кәлдикдә маһал бәјләринин сәрәнҹамында олан гејри-низами чәрик дәстәләри дә сәфәрбәрлијә алынырды.

С.х.-нын баниси, Шәгаги тајфасынын башчысы Әли хан [1747—86] олмушдур. Надир шаһ өлдүрүлдүкдән сонра һакимијјәти әлә кечирән Әли хан дахили низам-интизамы гајдаја салды, дағылмагда олан шәһәр мүдафиә диварларыны бәрпа етдирди. Әли ханын өлүмүндән сонра һакимијјәтә Садыг хан кечди. О, әсас тәһлүкәнин Иран әразисиндән ола биләҹәјини нәзәрә алараг гардашы Әли бәјә хан титулу верәрәк Иранла сәрһәддә јерләшән Зәнҹана һаким тә'јин етди. Садыг хан Тәбризә һүҹум едиб ону әлә кечирди. Лакин Гарабағ, Урмија вә б. ханлыглардан јардым алан Нәҹәфгулу хан Дүмбули Садыг ханы кери чәкилмәјә мәҹбур етди. Бир мүддәтдән сонра С.х. Иранда һакимијјәти әлә алан Гаҹарлар дөвләтинин тәркибинә гатылды. *Түркмәнчај мүгавиләсинә (1828)* әсасән С.х.-нын әразиси Иранын һакимијјәти алтында галды.

Әд.: Дәлили Һ. Ә., Азәрбајҹанын ҹәнуб ханлыглары (XVIII әсрин икинҹи јарысында), Б., 1979.

СӘРАНӘ (фар. سرانه)—орта әсрләрдә бә'зи Јахын Шәрг өлкәсиндә, о ҹүмләдән Азәрб.-да рәијјәтдән алынан ҹан веркиси. Сәфәвиләр дөврүндә кениш јајылмышды (бах һәмчинин *Башпулу*).

СӘРБАЗ (фар. سرباز; سر — «баш» + باز —бир шејин һәвәскары, дүшкүнү)— Иран ордусунда сырави әскәр.

СӘРБӘДАРИЛӘР, сәрбәдарлар (фар. سربدار, һәрфи мә'насы—дара чәкиләнләр)—14 әсрдә Иран вә Орта Асијада көчәри монгол-түрк ә'јанларына гаршы халг азадлыг һәрәкатынын иштиракчылары. Кәндлиләри, сәнәткарлары, хырда торпаг саһибләрини әһатә едән бу һәрәкат суфизмлә чулғалашан шиәлик пәрдәси алтында кедирди. Һәрәкатын идеологу Сәбзәвар ш. мәсчидинин шејхи, суфизм тәрәфдары Хәлифә, онун өлүмүндән (1335) сонра шејх Һәсән Ҹури иди. Шејх Һәсән Ҹури С.-ин тәшкилатына дәрвиш ордени формасы вермишди. Бә'зи сәнәткарлар, кәндлиләр, хүсусилә ҹаванлар өзләрини шејхин мүридләри е'лан етмишдиләр. 14 әсрин 30—80-ҹи илләриндә С. дәфәләрлә үсјан галдырмышдылар. Бах *Сәрбәдариләр үсјаны*.

СӘРБӘДАРИЛӘР ҮСЈАНЫ, сәрбәдарлар үсјаны—14 әсрдә Иран вә Орта Асијада монголларын вә јерли феодалларын зүлмүнә гаршы *сәрбәдариләрин* үсјаны. 1337 илин мартында монгол мә'мурунун зүлмүндән һиддәтләнмиш Баштин к.-нин (Хорасан) сакинләри үсјан галдырдылар. Үсјана Һәсән Ҹуринин шакирди Әбд үр-Рәззаг башчылыг едирди. Августда үсјанчылар Сәбзәвар ш.-ни тутараг јаратдыглары Сәрбәдарлар дөвләтинин (1337—81) пајтахтына чевирдиләр. Нишапур вә Тус шәһәрләри үсјанчыларын әлинә кечди. Әбд үр-Рәззаг һәлак олдугдан (1338) сонра үсјана башчылыг едән Вәҹиһ әд-дин Мәс'уд султан титулу гәбул етди. 1353 илдә үсјанчылар сонунҹу монгол елханына галиб кәләрәк Күрканы тутдулар. Бу дөврдә Сәрбәдарлар дөвләти бүтүн Гәрби Хорасаны вә Күрканы әһатә едирди. Сәрбәдарларын мө'тәдил вә сол ганадлары арасында мүбаризә кедирди. Сол ганад (дәрвишләр) әмлак вә сосиал бәрабәрлик тәрәфдары иди. Бу мүбаризә 1364 илдә мө'тәдилләрин гәләбәси илә гуртарды. 1365 илдә көчәриләрин Моғолустандан һүҹуму илә әлагәдар Сәмәргәнддә үсјан галхды. Үсјанчылар шәһәрдә һакимијјәти бир ил әлдә сахладылар. 1366 илдә үсјан јатырылды. 1373 илдә Кирманда јерли феодаллара гаршы башланмыш үсјан бир ил сонра јатырылды. 1381 илдә Тејмур Сәрбәдарлар дөвләтини дагытды. Сәрбәдарларын 1383 илдә Тејмура вә 1405—06 илләрдә Шаһруха гаршы үсјанлары амансызлыгла јатырылды. 14 әсрин 50—60-ҹы илләриндә Мазандаранда баш верән сејидләр һәрәкаты да характеринә көрә С.ү.-на јахын иди.

Әд.: Петрушевский И. П., Движение сербедаров в Хорасане, «Ученные записки. Института востоковедения АН СССР», 1956, т. 14; Бартольд В. В., Народное движение в Самарканде в 1365 г., Соч., т. 2, ч. 2, М., 1964.

СӘРБӘСТ ЕНЕРЖИ — термодинамик потенсиаллардан бири; изохор-изотермик потенсиал вә ја Һелмһолтс енержиси. С.е. термодинамик системин *дахили енержиси* (U) илә онун ентропијасынын (S) мүтләг темп-ра (T) һасили арасындакы фәрг кими тә'јин олунур, $F=U-ST$, ST кәмијјәтинә бә'зән бағлы енержи дејилир.

СӘРБӘСТ ЈОЛУН УЗУНЛУҒУ, сәрбәст јолун орта узунлуғу (l)—бир зәррәҹијин дикәри илә ики ардыҹыл тоггушмасы арасында кетдији јолун орта уз. Мәс., 1 *сан*-дә ν сајда еластик тоггушмаја мә'руз галан вә кетдији јолун орта уз. v олан газ молекулунун сәрбәст јолунун уз. $l=v/\nu=1/n\sigma\sqrt{2}$ кими ифадә олунур (n—ваһид һәҹмдәки молекулун сајы, σ—молекулун еффектив кәсијидир).

СӘРБӘСТ КЕДИШ МУФТАСЫ—ики ортаг охлу валы бир-бирилә, јахуд валы онун үзәриндә сәрбәст отуран деталла бирләшдирмәк үчүн гурулуш. Фырланма һәрәкәтини вә буручу моменти апаран бәнддән апарылан бәндә јалныз бир истигамәтдә өтүрүр. С.к.м. илишмә — хыр-хыра вә јумругҹуглу, сүртүнмә—даирәви силиндрик вә ексентрик дијирҹәкли, һабелә өзүилишән јајлы кедиш муфталарына ајрылыр. С.к.м.-ндан кинематик зәнҹирдә әксинә һәрәкәт өтүрмәсини (мәс., велосипеддә апаран тәкәрдән педаллара) арадан галдырмаг, јырғаланма һәрәкәтини фырланма һәрәкәтинә чевирмәк, јаваш фырланан вала даһа сүр'әтли фырланма һәрәкәти өтүрмәк, валын әксинә фырланмасынын гаршысыны алмаг вә с. үчүн истифадә едилир.

СӘРБӘСТ РАДИКАЛЛАР — молекулун кинетик ҹәһәтдән асылы олмајан вә гошалашмамыш електрову олан һиссәҹикләри. Харичи орбитиндә бир електрону олан гејри-үзви С.р.-а һидрокен атому H, гәләви метал вә һалокенләрин атомлары (мәс., $Na^{\cdot}$, $K^{\cdot}$, $Cl^{\cdot}$, $Br^{\cdot}$, $F^{\cdot}$, $J^{\cdot}$), азот 2-оксид вә азот 4-оксидин молекуллары ($^{\cdot}NO$, $^{\cdot}NO_2$) мисал ола биләр (бурада нөгтә гошалашмамыш електрону көстәрир). С.р. үзви кимјада даһа чохдур. Јашама мүддәти 0,1 *сан*-дән аз олан алкил ($R^{\cdot}$) вә арил ($Ar^{\cdot}$) С.р.-ы мүхтәлиф кимјәви рабитәләрин һомолитик парчаланмасы нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир. Алкил С.р.-ындан метил ($^{\cdot}CH_3$) вә етили ($CH_3{\cdot}CH_2$) илк дәфә (1929) алман алими Ф. Панет мүвафиг олараг тетраметилгурғушун вә тетраетилгурғушунун термик парчаланмасы заманы газ фазасында мүәјјән етмишдир. Аз јашајан С.р. үчүн рекомбинасија вә диспропорсијалашдырма реаксијаларына чох бөјүк сүр'әтлә дахил олмаг характерик хүсусијјәтдир. Зәнҹирвары реаксијаларда бунларын мүһүм ролу вар (С. *Һиншелвуд* вә Н. Н. *Семјонов*).

С.р.-ын хејли һиссәси чох јашајан (сабит) радикаллар сырасына мәнсубдур. Шәраитдән (һәмин мүһитдә су вә һава оксикенинин олуб-олмама-

сындан) асылы олараг онлар бир нечә дәгигәдән бир нечә аја, һәтта бир нечә илә гәдәр јашаја билир. Бунун башлыча сәбәби, гошалашмамыш електронун өз активлијини гисмән итирмәсидир. Илк сабит трифенилметили $(C_6H_5)_3C\cdot$ американ кимјачысы М. Гомберг алмышдыр (1900). С.р.-да бир-биринә тә'сир көстәрмәјән гошалашмамыш електронларын сајы ики олдугда б и р а д и к а л, икидән артыг олдугда п о л и р а д и к а л адланыр. С.р. оксидләшмә редуксија реаксијаларында, фотокимјәви вә каталитик просесләрдә, еләчә дә полимерләшмә, пиролиз, крекинг, јанма, партлајыш, һетерокен катализ просесләриндә мүһүм рол ојнајыр. Биокимјәви реаксијалардан бир чоху С.р.-ын (актив аралыг мәһсул кими) иштиракы илә кедир.

СӘРБӘСТ РӘГСЛӘР — харичи тә'сир олмадан ихтијари рәгс системиндә јаранан рәгсләр (бах *Мәхсуси рәгсләр*).

СӘРБӘСТ ТӘРБИЈӘ—бах *Азад тәрбијә.*

СӘРБӘСТ ШЕ'Р—ше'р *вәзни*. С.ш.-дә мисраларын өлчүсү, һечаларын сајы вә гафијәләрин дүзүлүшү сәрбәст олур. С.ш.-ин дә өзүнә мәхсус аһәнки, ахычылығы, гафијәләнмә гајдасы вар. Е. Верхарн, Н. Һикмәт, В. В. Мајаковски вә б.-нын С.ш.-ләри мәшһурдур. Азәрб. әдәбијјатында С.ш.-ин көркәмли нүмајәндәси Р. Рзадыр. С. Вурғун, С. Рүстәм, М. Рәфили О. Сарывәлли вә б. да бу вәзндә ше'рләр јазмышлар. Мүасир Азәрб. шаирләринин дә бир чоху бу вәзндә јазыр.

СӘРБӘСТДҮШМӘ ТӘ'ЧИЛИ, а ғ ы р л ы г г ү в в ә с и т ә ' ч и л и—*ағырлыг гүввәсинин* тә'сири илә чисмин алдығы тә'чил. Һавасыз мүһитдә Јер сәтһинә јахын һүнд.-дән дүшән ихтијари чисим С.т. илә һәрәкәт едир. С.т. дәниз сәвијјәсиндән H һүнд.-дә $g=\gamma\frac{M}{(R+H)^2}$ дүстуру илә һесабланыр (γ—гравитасија сабити, M—Јерин күтләси, R исә радиусудур). Јер өз оху әтрафында фырландығындан С.т. чоғрафи енликдән асылыдыр. φ енликдә вә H һүнд.-дә С.т. тәгр. $g=978{,}049(1+0{,}005288\sin^2\varphi-0{,}000006\sin^2 2\varphi)-0{,}0003086H$ кими тә'јин едилир. С.т. Москва енлијиндә 981,56 *см/сан²*, Бакы енлијиндә 980,22 *см/сан²*-дир.

СӘРБӘСТЛИК ДӘРӘЧӘСИ (м е х а н и к а д а)—механики системин бир-бириндән асылы олмајан мүмкүн јердәјишмәләринин сајы. С.д. системи тәшкил едән чисимләрин (мадди зәррәчикләрин), систем үзәринә гојулмуш механики әлагәләрин сајындан вә характериндән асылыдыр. Сәрбәст зәррәчијин С.д. 3, сәрбәст бәрк чисмин С.д. 6-дыр. Системин вәзијјәтини мәһдудлашдыран әлагәләр олдугда (һолоном систем) С.д.-нин сајы асылы олмајан координатларын сајына (S) бәрабәр олур: $S=3n-k$ (n—системдәки зәррәчикләрин, k исә—һәндәси әлагәләрин сајыдыр). Гејри-һолоном системин С.д.-нин сајы асылы олмајан координатларын сајындан кинематик әлагәләрин сајы гәдәр аз олур. Системин һәрәкәт тәнликләринин вә таразлыг шәртләринин сајы С.д.-нин сајындан асылыдыр.

СӘРБӘСТЛИК ДӘРӘЧӘСИ (т е р м о д и н а м и к а д а)—термодинамик системин һалыны тә'јин едән асылы олмајан параметрләр. Харичи саһә (електрик, магнит вә с.) олмадыгда газларын, мајеләрин вә изотроп бәрк чисимләрин 2 термодинамик С.д. олур: һәчм вә темп-р.

СӘРБУЛАГ—Азәрб.ССР Исмајыллы р-нунда дағ. Баш Гафгаз силсиләсинин ч. јамачында, Кирдиман вә Пирсаат чај ларынын суајырычысындадыр. Һүнд. 2268 *м*. Субалп чәмәнликләри вар.

СӘРВ (Cupressus)—сәрвкимиләр фәсиләсиндән һәмишәјашыл ағач вә ја кол чинси. Пулчуг формалы, хырда јарпаглары будаға јатыг јерләшир: арха тәрәфиндә гатран вәзичикләри вар. Авропа, Асија, Шимали Африка вә Шимали Американын мүлајим исти гуршагларында 15—20, ССРИ-дә 11, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 нөвү вар. Ән чох јајыланы а д и вә ја һ ә м и ш ә ј а ш ы л С.-дир (C. sempervirens). Һүнд. 30 *м*, диаметри 60 *см* олур; гураглыға давамлы, тезбөјүјән декоратив биткидир. Јашыллашдырмада кениш истифадә едилир. Јүнкүл, јумшаг одунчағындан мебел һазырланыр.

«СӘРВӘТИ-ФҮНУН» (түркчә «Serveti-fünun»—«Фәнләр сәрвәти»)—елми-күтләви вә әдәби-ичтимаи түрк журналы. 1891—1944 илләрдә Истамбулла чыхмышдыр. 1896—1901 илләрдә (баш редактору *Тофиг Фикрәт* оларкән) Түркијәдә феодал чәмијјәтинин ејбәчәрликләрини ачыб көстәрән, өз сәһифәләриндә әдәбијјат, һүгуг, игтисадијјат, тарих мәсәләләринә даир марксизмә јахын руһда мәгалә вә ресензијалара јер верән «С.-ф.» өлкәнин әдәби-ичтимаи һәјатында, јени түрк әдәбијјатынын јаранмасында мүтәрәгги рол ојнамышдыр. Баш вәзирин сәрәнчамы илә 1901 илин нојабрында бағланмыш, Тофиг Фикрәтин башчылыг етдији редаксија һеј'әти дағылдыгдан сонра, 1902 илдә јенидән нәшрә башламыш, лакин ади елми-күтләви журнал сәвијјәсиндән јухары галха билмәмишдир.

Әд.: Ж е л т я к о в А. Д., Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции, М., 1972.

СӘРВКИМИЛӘР (Cupressaceae)—ијнәјарпаглы битки фәсиләси. Һәмишәјашыл кол вә јахуд ағачдыр. Ијнә вә ја пулчуг формалы јарпаглары гаршы-гаршыја, јахуд 3-ү бир јердә дәстә илә дүзүлүр. Гозалары одунлашмыш, бә'зән киләмејвә шәклиндәдир. Тохумлары хырда чыхынтылыдыр. Һәр ики јарымкүрәдә 20 (145-дәк нөвү), о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 3 чинси—ардыч, туја вә сәрв бечәрилир. С.-ин одунчағындан мебел һазырланмасында, харратлыг мә'мулаты вә карандаш истеһсалында истифадә едилир.

СӘРДАБА—дахилинә мәрһумун чәназәси гојулан ме'марлыг тикилиси. С. типли монументал дәфн гурғулары *мавзолеј, мәгбәрә, түрбә* адланыр. С. монументал ме'марлыг формалары вә мөһкәм иншаат материалларында мәрһумун (илк вахтлар, әсасән һөкмдарларын) хатирәсини әбәдиләшдирир вә бәдии васитәләрлә ону шөһрәтләндирир. Фир'онларын әзәмәти вә өлмәзлији идејаларыны тәчәссүм етдирән мөһтәшәм Мисир еһрамлары, Микенанын күнбәзли С.-лары, Һиндистан вә Өн Асијанын гајаларда чапылмыш С.-лары бу гәбилдәндир. Е.ә. 4 әсрдән ајры-ајры шәхсијјәтләрин әбәдиләшдирилмәси мејлләри еллин монументал ме'марлыг гурғуларында әксини тапмышды (Һаликарнасда Карија падшаһы Мавсолун мавзолеји). Һиндистан, Орта Асија вә Азәрб.-ын күнбәзли С.-лары үчүн парлаг декоративлик, чохрәнкли инкрустасија, кашы орнаментләр сәчијјәвидир (Аграда *Тач-Маһал*, Сәмәргәнддә *Кур-Әмир*, Азәрб.ССР-ин Бәрдә р нунда *Ахсаданбаба түрбәси* вә с.). Гәрби Авропада С.-лар килсәләрин дахилиндә тикилирди.

СӘРДАР (фар. سردار, түркчә serdar)—1) сәркәрдә, командан; serdari ekrem—баш командан; мәс., *Сәттархана* «сәрдари-милли» ләгәби верилмишди. 2) Чанишин.

СӘРДАР САРАЈЫ, Е р и в а н х а н с а р а ј ы—орта әсрләрә аид Азәрб. ме'марлыг абидәси.Ериванда (индики Јереван) тикилмиш С.с. Ериван ханларынын игамәткаһы олмушдур. Инша тарихи мә'лум дејил. Сон тикилиләри 1798 илә аид едилир. С.с. тәгр. 1 *һа* саһәни тутан ири ме'марлыг комплекси олмушдур. Сарај биналарынын узун фасадлары Зәнки (индики Раздан) чајына јөнәлдилмишди. Комплексин әсасыны һәјәтләр системи тәшкил едирди. Бөјүк һәјәтин әтрафында рәсми отаглар, һәјәтин ортасында ири гәбул ејваны варды. Икинчи һәјәти јашајыш отаглары, үчүнчү һәјәти исә көмәкчи биналар дөврәләјирди. Сарајын ч.-г. һиссәсиндә һәрәмхана биналары тикилмишди. Салонлар инчә нахышлар, тарихи вә әфсанәви сүжетли дивар рәсмләри, портретләр илә бәзәдилмишди. Сарајын күзкүлү салону өз ме'марлыг гурулушу вә декоратив тәртибаты илә даһа чох сечилирди. М. Г. *Ирәвани* 1850-чи илләрдә сарајдакы паннолары вә сүжетли композисијалары бәрпа етмиш, күзкүлү салонда јағлы боја илә бир нечә монументал портрет (Фәтәли шаһ, Аббас Мирзә вә б.-нын) чәкмишдир. С.с. 20 әсрин орталарында учурулмуш, јериндә башга бина тикилмишдир.

Әд.: К ә р и м о в К., Монументал бојакарлыг сәнәти тарихимиздән, «Гобустан», 1971, № 1; А р у т ю н я н В. М. и др., Ереван, М., 1968.

СӘРДАРОВ (әсл фамилијасы И б р а һ и м о в) Бүнјад Мәдәт оғлу (1889, индики Фүзули р-нунун Гарғабазар к.—апрел, 1919)—пешәкар ингилабчы, Азәрб.-да сосиалист ингилабынын гәләбәсинин тәшкилатчыларындан бири. 1906 илдән Сов.ИКП үзвү. С. 1903 илдә Бакыја кәлмиш, Бибиһејбәт нефт мә'дәнләриндә ишләмишдир. 1905—07 илләрдә Бакыда тә'тил вә нүмајишләрин тәшкилатчыларындан олмуш, «Һүммәт» тәшкилатынын вә *Нефт Сәнајеси Фәһләләринин Һәмкарлар Иттифағынын* фәалијјәтиндә иштирак етмишдир. 1907—12 илләрдә Балаханыда вә Гарабағда ингилаби иш апармыш, Бакыда «Правда» гәзетини јајмышдыр. 1 13—14 илләрдә Балаханы тә'тилләринин, 1915 илдә гачгынлара јардым комитәсинин тәшкилатчыларындан олмушдур. 1917 илдә «Һүммәт» комитәсинин, Бакы Советинин, Сабунчу тә'тил комитәсинин үзвү сечилмишдир. 1918 илдә Кәнчәдә, Дағыстанда әксингилаби гүввәләрә гаршы мүбаризә апармыш, март гијамынын јатырылмасында иштирак етмишдир. Бакы ХКС-нин

Дахили Ишләр Комиссарлығында мүвәккил, Бакы Гәза Кәндли Депутатлары Советинин Ичраиййә Комитәсинин үзвү олмушдур. Бакы коммунасынын мүвәггәти сүгутундан сонра Һәштәрхана кетмишдир. 1918 илин нојабрында Москвада мүсәлман коммунистләринин 1-чи гурултајында тәшкилат мәсәләси һаггында мә'рузә етмиш вә мүстәгил «Русија Мүсәлман Коммунист Партијасы» јаратмаг тәклифини ирәли сүрән милләтчиләрә ағыр зәрбә вурмушду. Гурултај С.-ун һазырладығы гәтнамәни чүзи дәјишикликләрлә бәјәнмиш вә гәбул етмишди. С. РК(б)П Мүсәлман Мәркәзи Бүросунун сәдр мүавини сечилмишди. Гурултајдан сонра РСФСР Һәрби вә Дәниз Ишләри үзрә Халг Комиссарлығы јанында Мәркәзи Мүсәлман Һәрби Коллекијасынын үзвү кими Һәштәрханда мүсәлманлардан ибарәт һәрби дәстәләр тәшкил етмиш, Һәштәрхан, Гызлар (Кизлјар) вә Саритсында эксингилаби гүвәләрә гаршы вурушмушдур. 1919 илин мартында Һәштәрханда Совет һакимијјәти әлејһинә гијамын јатырылмасында фәал иштирак етмишдир. Апрел ајында партијанын көстәришинә әсасән, бир груп коммунистлә Азәрб.-да кизли ингилаби фәалијјәт көстәрмәк үчүн, ичәрисиндә болшевик әдәбијјаты вә силаһ олан балыгчы гајығында Бакыја јола дүшмүшдү. Мүдахиләчиләр С.-у вә јолдашларыны тутмуш вә вәһшичәсинә өлдүрмүшләр. С.-ун адына з-д (бурада абидәси гојулмушдур), к-з, күчә вә с., Гарғабазарда ев музеји, бүстү вар.

Әд.: Казиев М. А., Буниат Сардаров (страницы жизни и борьбы). Б., 1979.

СӘРДАРОВА Галина Кеоркијевна (д. 1913, Ашгабад ш.)—совет агрокимјачысы вә торпагшүнасы. К.т.е.д. (1961). 1941 илдән Сов. ИКП үзвү. 1939—70 илләрдә Азәрб.ССР Елми-Тәдгигат Бағчылыг, Үзүмчүлүк вә Субтропик Биткиләр Ин-тунда, Азәрб.ССР ЕА Ботаника Ин-тунда, Азәрб.ССР ЕА Торпагшүнаслыг вә Агрокимја Ин-тунда ишләмишдир. Тәдгигаты Ширван вә Губа—Хачмаз зонасы бағларында мүхтәлиф торпагларын гида режими хүсусијјәтләринин, физики-кимјәви хассәләринин, күбрә системинин вә торпағын тәркибинин өјрәнилмәсинә һәср едилмишдир. Елми кадрларын һазырланмасында хидмәти вар. 1970 илдән пенсијачыдыр.

Әсәри: Удобрение плодовых культур в Азербайджане, Б., 1970.

СӘРӘСКӘР (түркчә serasker; фар. سر —«баш»+әр. عسکر — *әскәр*) — 1) орта әсрләрдә бә'зи мүсәлман өлкәләриндә һәрби рүтбә; кечмиш түрк ордусунда баш командан. 2) Османлы империјасында һәрби назир.

СӘРИГАТ ИСЛАМ (Sarekat Islam — Ислам иттифагы)—Индонезијада илк күтләви сијаси тәшкилатлардан бири. 1912 илдә јарадылмышды. Мүсәлманлары бирләшдирирди. С.и.-ын ирәли сүрдүјү мүсәлманларын бирлији шүары өлкәнин мүстәмләкә шәраитиндә мүстәмләкәчи-христианлара, әслиндә исә империализмә гаршы Индонезија халгынын бирлијинә чағырыш иди. 1913 илдә В. И. Ленин «Асијанын ојанмасы» адлы мәгаләсиндә гејд етмишдир ки, ингилаби демократик һәрәкат Индонезијаны да бүрүмүшдүр вә бу һәрәкатда иштирак едән халг күтләләри ичәрисиндә ислам бајрағы алтында милләтчилик һәрәкаты башланмышдыр (бах Әсәр. там күллијјаты, ч. 23, сәһ. 158). Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә, хүсусилә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра С.и. күтләви ингилаби-демократик тәшкилата чеврилди. 1919 илдә С.и.-ын үзвләринин сајы 2,5 млн.-а чатмышды. Милли азадлыг һәрәкатында һекемонлуг уғрунда буржуа-мүсәлман лидерләри илә пролетариатын нүмајәндәләри арасында баш верән ихтилафлар нәтичәсиндә С. и. парчаланды (1923). Коммунистләр С.и.-дан чыхдылар, буржуа-мүсәлман лидерләринин рәһбәрлији алтында галан груплар сијаси партијада бирләшдиләр [1929 илдән Индонезија Ислам Иттифагы Партијасы (ИИИП) адланырды]. 1973 илдә ИИИП вә Индонезијада фәалијјәт көстәрән дикәр 3 мүсәлман партијасы Бирлик вә Инкишаф Партијасында бирләшдиләр.

СӘРИР (әр. سرير)—Дағыстанда *аварларын* әчдадларынын јашадығы дағлыг өлкәнин орта әср мәнбәләриндә ады. Шәрг мүәллифләринә көрә өлкәнин ады јерли һөкмдарын титулу олан «Саһиб әс-сәрир» («Тахт саһиби») сөзүнүн гысалдылмыш формасыдыр. Куја ахырынчы Сасани шаһы Јездәкирд гызыл тахты вә хәзинәси әрәбләрин әлинә кечмәсин дејә, бунлары бир нәфәрлә С.-ә јолламышды. Сонралар тахт вә хәзинәјә саһибләнән һәмин шәхс өлкәдә һакимијјәти әлә кечирмишди. Гоншу аланлар вә хәзәрләрлә каһ иттифаг бағлајан, каһ да мүһарибә вәзијјәтиндә олан С. о дөврдә Дағыстанда ән күчлү һакимликләрдән бири иди. Тәгр. 851 илдә Ширваншаһ С.-ә һүчум етди. 968 илдә Дәрбәнд әмирлијинин мүттәфиги олан сәрирлиләр сонралар Ширваншаһлар тәрәфә кечиб 971 илдә Дәрбәнд әмирини мәғлубијјәтә уғратдылар.

Әд.: Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында, Б., 1974; Минорский В. Ф., История Ширвана и Дербенда X—XI веков. М., 1963.

СӘРКАР—Азәрб.ССР Ханлар р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 24 *км* шм.-да, Кәнчә—Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 3065 (1983). Әсас тәсәррүфаты үзүмчүлүкдүр. Шәраб з-ду, орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

СӘРКӘРДӘ (фар. سرکرده—гошун башчысы)—орду башчысы, гошун рәиси. Орду вә бирләшмәләрә, гошун һиссәләринә мәһарәтлә рәһбәрлик едәрәк дүшмән үзәриндә гәләбә газанмаг бачарығы С. үчүн мүһүм шәртдир. Тарихдән бир чох көркәмли С.-ләрин [Македонијалы Искәндәр, Һаннибал, Јули Сезар, Бөјүк (II) Кир, Чинкиз хан, Баты, Тејмур, I Пјотр, А. В. Суворов, I Наполеон, М. И. Кутузов вә б.] ады мә'лумдур. Атропат, Бабәк, Шаһ Исмајыл (Хәтаи), Фәтәли хан вә б. Азәрб. дөвләт хадимләри С.-лик мәһарәти илә фәргләнмишләр. Совет Ордусунда бир чох көркәмли С. јетишмишдир.

СӘРКӘРОВ Нүсрәт Нәриман оғлу (д. 1924, индики Фүзули р-нунун Әһмәдалылар к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1960 илдән Сов.ИКП үзвү. 1942—72 илләрдә Һорадиз МТС-индә тракторчу, анбар мүдири олмуш, 1972 илдән «28 Апрел» к-зунда тәфтиш комиссијасынын сәдридир. 1949 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

СӘРКӘРОВА Күлүш Чәбрајыл гызы (д. 1926, индики Фүзули р-нунун Әһмәдалылар к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1946 илдән Сов. ИКП үзвү. 1946—79 илләрдә индики Фүзули р-нунун «28 Апрел» к-зунда колхозчу, мангабашчысы ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир. 1979 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

СӘРКИСОВ Армаис Асатурович (1922, Бакы—1944)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (24.7.1944, өлүмүндән сонра), гвардија јефрејтору. 1942 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Гафгаз, Украјна, Белорусија уғрунда вурушмаларда иштирак етмишдир. 1944 илин ијунунда 20 гвардијачы илә бирликдә С. Гәрби Двина чајыны кечәрәк совет гошунларынын мүвәффәгијјәтлә ирәлиләмәсинә шәраит јарадылмасында икидлик көстәрмиш вә командирини өлүмдән гуртараркән гәһрәманчасына һәлак олмушдур.

СӘРМӘ—*бафта* типли бәзәк мә'мулаты. Бафтаја нисбәтән назик вә узун олур. Сары рәнкли метал телләрин мүхтәлиф чаларлы ипәк вә јун саплара сарынмасы илә дүзәлдилир. Сарынмада ритмик нахыш принсипи вә контраст рәнкләр үстүнлүк тәшкил едир. С.-дән 20 әсрин әвәлләринәдәк Азәрб.-да гадын үст кејимләринин бәдии тәртибатында (гол, јаха, этәк) вә мәишәтдә ишләдилән дикәр мә'мулатларын бәзәкләриндә истифадә едилмишдир.

СӘРНИЧ—сүд сағмаг, гатыг чалмаг

Мис сәрнич. 20 әсрин әввәли. Азәрб. Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәти Дөвләт Музеји. Бакы.

вә с. мәгсәдлә ишләдилән мәишәт габы. Кениш боғазлы, икигулплу (бә'зән гулпсуз) нә јасты отурачаглы олур. Тунч дөврүндән истифадә олунан кил С. орта әсрләрдә даһа кениш јајылмышды. Азәрб.-ларын мүасир мәишәтиндә әсасән мис С.-ләр ишләдилир. Гәдим кил С.-ләрин сәтһи садә, мүасир мис С.-ләр әксәрән зәнкин нахышларла бәзәдилмишдир.

СӘРНИШИН ДАШЫНМАСЫ — инсанларын мүхтәлиф нәгл. нөвләри илә јерләрини дәјишмәси; шәһәрдахили, шәһәрәтрафы, шәһәрләрарасы, бејнәлхалг (о чүмләдән гитәләрарасы) дашымалара ајрылыр. Дашынмыш сәрнишинләрин сајы вә кедилмиш сәрнишин-километрләрин һәчми илә, јә'ни сәрнишинләрин сајыны дашынан мәсафәјә вурмагла (сәрнишин дөвријјәси) өлчүлүр. Шәһәрдахили С.д. автобус, такси, шәһәр електрик нәгл. (трамвај, троллејбус, ири шәһәрләрдә метро), еләчә дә д.ј. вә су нәгл. илә; шәһәрәтрафы С.д. әсасән, автобус, д.ј. нәгл. илә; шәһәрләрарасы С.д. автобус, д.ј., һава вә су нәгл. илә; бејнәлхалг С.д. д.ј., һава вә дәниз нәгл. илә һәјата кечирилир.

1983 илдә ССРИ-дә сәрнишин дөвријјәси 1940 илдәкинә нисбәтән 9 дәфә артараг 971 млрд. сәрнишин-километр, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә (1965—83 илләрдә) тәгр. 3 дәфә артараг 12,7 млн. сәрнишин-километр олмушдур.

СӘРНИШИН КӘМИСИ —сәрнишин (азы 12 адам) вә багаж дашыјан кәми. Дәниз С.к., чај С.к. һәм чајда, һәм дәниздә һәрәкәт едән, һабелә узаг вә јахын сәфәрләр үчүн, истираһәт вә турист рејсләри (круиз) үчүн нәзәрдә тутулан нөвләри вар. Ири С.к. 2000-ә гәдәр адам көтүрә билир. С.к. тәһлүкәсизлијин тә'мин олунмасы үчүн даһа јүксәк тәләбләрә чаваб вермәлидир. Сәрнишинлә бәрабәр, ејни заманда јүк дә дашыјан кәмиләр сәрнишин-јүк кәмиләри адланыр.

СӘРНИШИН ТӘЈЈАРӘСИ—бах *Тәјјарә, Авиасија.*

СӘРПМӘ, д и с т о р с и ј а (лат. distortio—бурхулма)—органы дартан, лакин онун анатомик бүтөвлүјүнү позмајан гүввәнин тә'сирилә јумшаг тохумаларын (бағларын, әзәләләрин, фассијаларын, вәтәрләрин, синирләрин) зәдәләнмәси. Ојнағын гәфләтән кәскин һәрәкәти нәтичәсиндә баш верир. Мүхтәлиф дәрәчәләрдә (јүнкүл, ағыр) олур. С.-нин бүтүн формаларында сүмүк сынығыны ашкар етмәк үчүн рентгенографија едилир.

М ү а л и ч ә с и: јүнкүл дәрәчәли С.-дә бәрк бинт сарғысы гојмаг, 1—3 күн һәрәкәтсиз сахламаг, ағыр һалларда кипс сарғысы, физиотерапија, мүаличә кимнастикасы вә с.

Әд.: Справочник по травматологии и ортопедии, под ред. А. А. Коржа, Е. П. Межениной, М., 1980.

СӘРПУШ—габ вә газан ағзына гојулан гулпсуз мис гапаг. Конусшәкилли олур. Сәтһи адәтән зәриф һәндәси вә нәбати нахышларла бәзәдилир. Јахын Шәрг өлкәләриндә кениш јајылмышдыр. Археоложи. газынтылар заманы Азәрб.-да орта әсрләрә аид С.-ун сахсы охшарлары да тапылмышдыр. Азәрб.-да сон заманларадәк ишләдилән бу габлар һәм дә гијмәтли сәнәт әсәридир.

Мис сәрпуш. 19 әср. Азәрб. Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәти Дөвләт Музеји. Бакы.

СӘРРАФ (тәхәллүсү; әсл ады Һ а ч ы Р з а; ?, Тәбриз—1907, Тәбриз)—Азәрб. шаири. Мәшрутә һәрәкатында фәал иштирак етмишдир. С., әсасән, лирик гәзәлләр мүәллифи кими мәшһурдур. Халгы гәфләт јухусундан ојанмаға, зүлм вә истибдада гаршы мүбаризәјә чағыран ичтимаи мәзмунлу ше'рләри («Еј милләти ислам! Ојан, вәгти сәһәрдир» вә с.) вар. Диваны Тәбриздә дәфәләрлә чап олунмушдур. Фарс дилиндә дә јазмышдыр.

Ә с ә р и: Гәзәлләр, «Чәнуби Азәрбајчан әдәбијјаты антолокијасы» китабында, ч. 1, Б., 1981.

СӘРРАЧЛЫГ—миник јәһәри вә јүјән ләвазиматы һазырлајан сәнәт саһәси. Мүсәлман јәһәри адланан ән'әнәви јәһәр нөвү дәбдә олан дөврләрдә сәррач галтагчы вә тәкәлдузла мүштәрәк ишләјирди. Сәррач ағ көн ашыламагла билаваситә тапгыр, үзәнки гајышы, гушгун, синәбәнд, гычалты, гашлыг, јүјән вә с. һазырлајырды. Азәрб.-да 19 әсрин 40—60-чы илләриндә онларча С. е'малатханасы олмушдур.

СӘРСӘНК СУ ГОВШАҒЫ — Азәрб. ССР-дә (ДГМВ), Тәртәр чајы үстүндә һидротехники гурғу. Мардакерт р-ну әразисиндәдир. 1965—76 илләрдә тикилмишдир. Торпаг бәнд (һүнд. 130 *м*), суашыран (сукечирмә габилијјәти 900 $м^3/сан$), електрик ст. (күчү 50 мин *квт*) вә суанбарындан (һәчми 565 млн. $м^3$) ибарәтдир. С.с.г.-идан 150 мин *һа*-а гәдәр саһәнин суварылмасында истифадә олунур.

СӘРТГАНАДЛЫЛАР—бах *Бөчәкләр.*

СӘРТИБ, с ә р т и п (фар. سرتیپ)—Иран ордусунда һәрби рүтбә; кенерал-мајор; бригада кенералы, бригада командири.

СӘРТЛИК—чисмин вә ја конструксијанын деформасијаја мүгавимәт көстәрмәк габилијјәти. С. еластиклик һүдудунда *еластиклик модулунун* чисмин һәндәси параметрннә һасилинә бәрабәрдир: узанма вә ја дартылмада EF, әјилмәдә EI, сүрүшмәдә GF вә с. олур (E—узанма, сыхылма вә әјилмәдә, G—сүрүшмәдә еластиклик модулу, F—ен кәсијин саһәси, I—әталәт моментидир). С. анлајышындан материаллар мүгавимәтиндә кениш истифадә едилир.

СӘРФ—бах *Морфолокија.*

СӘРФӨЛЧӘН (т е х н и к а д а) — газ, маје вә ја сәпәләнән материалларын ваһид заман әрзиндә сәрфини өлчән чиһаз. Материалларын истеһсалы, бурахылмасы, сәрфи вә сахланылмасыны һесаба алмаг, һабелә автоматик нәзарәт вә тәнзимләмә системләриндә техноложи вә с. просесләри низама салмаг үчүн истифадә едилир. Узун мүддәт әрзиндә ишләјә билән газ вә маје С.-инә с а ј ғ а ч да дејилир. Бә'зән С. өлчдүјү күтлә вә ја һәчми ифадә едән кәмијјәтләри топламаг үчүн интеграторла тәчһиз олунур. Дәјишән вә сабит тәзјиг дүшкүлү С.-ә даһа чох тәсадүф едилир, мәс., *дифманометр* дәјишән тәзјиг дүшкүсүнә көрә маје, бухар вә ја газын сәвијјәсини өлчмәклә сәрфини мүәјјән едир. Бә'зи С.-ләрдә индуксион, радиоактив, ултрасәс вә башга өлчмә үсулларындан истифадә едилир.

СӘРХАНБӘЈЛИЛӘР—Азәрб. тајфаларындан бири. Шаһсевән тајфа групуна дахилдирләр. Чәнуби Азәрб.-да Муған әјаләтинин Хорузлу д-рында јашајырлар. Малдарлыг (гојунчулуг), тохучулуг (халча, палаз, килим вә с.), гисмән дә әкинчиликлә мәшғул олурлар (бах һәмчинин *Шаһсевәнләр*).

СӘРХОШЛУГ—бах *Алкоголизм.*

СӘРҺӘД ГОШУНУ—бә'зи дөвләтләрдә сәрһәд мүһафизә дәстәләри. Дөвләтин сијаси, һәрби, игтисади мәнафеләрини горумаг, гуру вә дәниз сәрһәдләринин силаһлы мүдафиәси үчүн нәзәрдә тутулур. Совет Иттифагында Силаһлы Гүввәләрин тәркиб һиссәси олуб, ССРИ Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәсинин табелијиндәдир.

СӘРҺӘД КОМИССАРЛАРЫ (м ү в ә к к и л л ә р и)—һәмһүдуд дөвләтләрин нүмајәндәләри; дөвләт сәрһәди режимини сахламагла әлагәдар мәсәләләри һәлл етмәк, һәмчинин сәрһәд мүнагишәләрини низама салмаг үчүн сәрһәд гошунлары забитләриндән тә'јин олунурлар. С.к.-нын гәрарлары мәчбури вә гәтидир. С.к. тәрәфиндән низама салынмамыш мәсәләләр дипломатик гајдада һәлл едилир.

СӘРҺӘД МӘСӘЛӘСИ—областда тә'јин едилмиш функсијалар чохлуғундан онун сәрһәдиндә верилмиш шәрти өдәјән функсијанын тапылмасы. Конкрет тәбиәт һадисәсини (физики, кимјәви вә с.) тәсвир едән функсија онун табе олдуғу үмуми ганунлар әсасында чыхарылан ријази физика тәнлијинин һәллидир. Физики просесин там тәсвири үчүн ону тәсвир едән диференсиал тәнликдән әлавә бу просесин башланғыч вәзијјәтини вә област сәрһәдиндәки режимини вермәк зәруридир. Бу, тәнлијин һәллинин гејри-јеканәлији илә әлагәдардыр. Мәс., $\frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y}=0$ тәнлијинин үмуми һәлли $u(x\ y)=f_1(x)+f_2(y)$ (f_1 вә f_2 ики дәфә кәсилмәз диференсиалланандыр) шәклиндә олдуғундан верилмиш просеси тәсвир едән һәлли сечмәк үчүн әлавә шәртләр (башланғыч вә сәрһәд шәртләри) зәруридир. *Коши мәсәләсинә* вә гарышыг мәсәләјә С.м. кими бахылыр. Һиперболик вә параболик тәнликләр үчүн Коши мәсәләсиндә башланғыч шәртләр верилир, G областы бүтүн R^n илә үст-үстә дүшүр, сәрһәд шәртләри олмур, гарышыг мәсәләдә исә, башланғыч вә сәрһәд шәртләри верилир, G областы R^n илә үст-үстә дүшмүр (GCR^n про-

сесин кетдији област, S исә онун сәрһәди олуб, һиссә-һиссә һамардыр). Еллиптик тәнлик үчүн С.м.-ндә S-дә сәрһәд шәртләри верилир, башланғыч шәртләр олмур.

$$Lu = \sum_{i=1}^{n} \frac{\partial}{\partial x_i}\left(p(x)\frac{\partial}{\partial x_i}\right) - g(x)u = -F(x) \qquad (1)$$

$$(0<p(x) \in C^1(\bar{G}), \quad 0<g(x) \in C(G))$$

еллиптик тәнлији үчүн С.м. $C^2(G) \cap C^1(\bar{G})$ синфиндән олан G-дә (1) тәнлијини, S-дә исә

$$\alpha u + \beta \frac{\partial u}{\partial n}\Big|_S = v \qquad (2)$$

сәрһәд шәртини өдәјән $u(x)$ функсијасынын тапылмасыдыр (α, β, v функсијалары S-дә верилмиш функсијалардыр вә $\alpha \geqslant 0$, $\beta \geqslant 0$, $\alpha+\beta>0$; $\frac{\partial u}{\partial n}$ исә S сәтһинә чәкилмиш харичи нормал үзрә төрәмәдир).

(2) сәрһәд шәртинин

$$u\big|_S = \varphi_1(\alpha=1,\ \beta=0),$$

$$\frac{\partial u}{\partial n}\Big|_S = \varphi_2(\alpha=0,\ \beta=1),$$

$$\frac{\partial u}{\partial n} + \alpha u\Big|_S = \varphi_3(\beta=1,\ \alpha \geqslant 0)$$

шәкилләринә ујғун олараг биринчи, икинчи вә үчүнчү нөв сәрһәд шәртләри, ујғун С.м.-нә исә биринчи, икинчи вә үчүнчү нөв С.м. дејилир. Чох заман *Лаплас тәнлији* вә *Пуассон тәнлији* үчүн I нөв С.м. *Дирихле мәсәләси*, II нөв С.м. исә Нејман мәсәләси адланыр. (1) үчүн С.м. мәһдуд G областы харичиндә гојуларса, ујғун мәсәлә харичи С.м. адланыр. Башга С.м. дә вар. Бахылан сәрһәд мәсәләләринин һәлләри кифајәт гәдәр һамар көтүрүлүр вә верилдији областын һәр нөгтәсиндә тәнлији өдәјир. Белә һәлләрә ади, јахуд классик һәлл, ујғун С.м.-нә классик С.м. дејилир. С.м.-нин вериләнләри, мәс., тәнлијин сағ тәрәфи, башланғыч функсијалар вә с. кифајәт гәдәр һамар олмадыгда үмумиләшмиш һәлл анлајышы дахил едилир.

Әд.: Тихонов А. Н., Самарски А. А., Ријази физика тәнликләри, Б., 1962; Мәммәдов Р., Чәфәрли К., Аналитик функсијалар, ријази физика тәнликләри..., Б., 1971; Әһмәдов Г., Һәсәнов К., Јагубов М., Ади диференсиал тәнликләр, Б., 1978; Гахов Ф. Д., Краевые задачи, М., 1976.

СӘРҺӘД МҮНАГИШӘЛӘРИ—һәмһүдуд дөвләтләр арасындакы зиддијјәтләр; бә'зән С.м. дөвләт сәрһәдиндә ачыг тоггушмалар, јахуд сәрһәдин позулмасы илә нәтиҹәләнир. Мүасир бејнәлхалг һүгуга көрә С.м. динч васитәләрлә һәлл едилмәлидир.

СӘРҺӘД САЗИШЛӘРИ—һәмһүдуд дөвләтләрин бағладыглары бејнәлхалг сазишләр; дөвләт сәрһәдинә даир мәсәләләри низамлајыр. С.с.-нә илк нөвбәдә *сәрһәдләрин делимитасијасы* вә *сәрһәдләрин демаркасијасы* һаггында мүгавиләләр, дөвләт сәрһәди режими вә *сәрһәд мүнагишәләрини* вә һадисәләрини низамлама гајдасы һаггында мүгавиләләр аиддир. С.с. һәмһүдуд дөвләтләрин сәрһәдләриндә динч әмәкдашлыг мәсәләләрини дә низамлајыр (мәс., вәтәндашларын, нәгл.-ын сәрһәди кечмә гајдасыны, сәрһәд чајлары үзәриндә көрпү тикилмәсини вә с.). С.с. мүхтәлиф хәстәликләр вә епидемијаларла, мешә јанғынлары вә с. илә мүбаризә мәгсәдилә дә бағланыр.

СӘРҺӘД ТӘБӘГӘСИ—өзлү мајенин (вә ја газын) енсиз ахын саһәси. С.т. маје (вә ја газ) бәрк ҹисми ашдыгда онун сәтһиндә вә ја сүр'әти, темп-ру вә кимјәви тәркиби мүхтәлиф олан ики маје (вә ја газ) ахыны сәрһәдиндә јараныр. С.т.-нин ени бојунҹа сүр'әт, темп-р вә кимјәви тәркибин консентрасијасы дәјишир. С.т.-ндә ахынын характери, әсасән мајенин (вә ја газын) өзлүлүјүндән, истиликкечирмәсиндән вә диффузија габилијјәтиндән асылыдыр. С.т.-ндә ахын Рејнолдс әдәдинин гијмәтиндән асылы олараг ламинар вә турбулент олур. Ламинар ахында маје (вә ја газ) һиссәҹикләринин трајекторијасы манеә вә ја ики ахыны ајыран сәрһәд формасында олур. Турбулент ахында сүр'әтин С.т.-нә перпендикулјар истигамәтдә топлананы мејдана кәлир; һәрәкәт мигдары, истилик вә күтләнин дашынмасы интенсивлији кәскин артыр. Ламинар ахындан турбулентлијә кечиди көстәрән Рејнолдс әдәдинин бөһран гијмәти манеә сәтһинин һамарлығындан, харичи ахынын турбулентлик дәрәҹәсиндән, Мах әдәдиндән вә с.-дән асылыдыр. Манеәнин сәтһиндән (ики мајени ајыран сәрһәддән) харичи ахынын сүр'әти илә һәрәкәт едән һиссәҹикләрә гәдәр мәсафә С.т.-нин галынлығы адланыр. С.т.-нин галынлығы (δ), әсасән Рејнолдс әдәдиндән асылыдыр, ламинар ахында $\delta \sim lR_e^{-0,5}$, турбулент ахында $\delta \sim lR_e^{-0,2}$ олур (l—ҹисмин характерик өлчүсүдүр). Харичи ахынын сүр'әти бөјүк олдугда С.т. дахилиндә молекулларын кинетик енержиси истилијә чеврилир вә мүәјјән јерләрдә газын темп-ру артыр. Истилик мүбадиләси олмајан С.т.-ндә газ тормозланма темп-руна гәдәр гызыр.

Рејнолдс әдәдинин бөјүк гијмәтиндә С.т.-нин галынлығы чох кичик олур. С.т. харичиндә сүртүнмә гүввәсинин тә'сири нәзәрә алынмыр вә ахына идеал маје ахыны кими бахылыр. С.т. назик олдугда онун ени бојунча тәзјиг сабит һесаб едилир. Бу шәртләр дахилиндә ахына идеал маје вә с.т.-ндән ибарәт систем кими бахылыр. Идеал мајенин һәрәкәтини өјрәнмәклә маје һәҹминдә тәзјигин пајланмасы вә бунунла да С.т.-нин тәзјиги тапылыр. Өзлүлүјү, истиликкечирмәни вә диффузијаны нәзәрә алмагла С.т. дахилиндә ахын өјрәнилир.

СӘРҺӘДЛӘРИН ДЕЛИМИТАСИЈАСЫ (лат. delimitatio—сәрһәдләрин мүәјјән едилмәси)—бејнәлхалг һүгугда һәмһүдуд дөвләтләр арасындакы сазишә әсасән дөвләт сәрһәдләринин вәзијјәтинин вә истигамәтинин мүәјјән едилмәси. Мүвафиг мүгавиләдә, јахуд С.д. һаггында башга сәнәддә әкс етдирилир. Сәрһәд хәттинин мүгавиләдә мүәјјәнләшдирилмиш вәзијјәти мүгавиләнин тәркиб һиссәсини тәшкил едән ҹоғрафи хәритәјә көчүрүлүр.

СӘРҺӘДЛӘРИН ДЕМАРКАСИЈАСЫ—бејнәлхалг һүгугда дөвләт сәрһәди хәттинин әразидә мүәјјән едилмәси. С.д.-ны һәјата кечирмәк үчүн разылашан тәрәфләр гарышыг комиссија тәшкил едирләр; бу комиссијалар *сәрһәдләрин делимитасијасы* һаггында мүгавиләни рәһбәр тутараг хүсуси сәрһәд нишанлары (сәрһәд дирәкләри, пирамидалар вә с.) гојурлар. С.д. үзрә бүтүн һәрәкәтләр һаггында хүсуси сәнәдләр—сәрһәд хәттләри вә нишанларынын тәсвири верилмиш протоколлар (бураја фотошәкилләр вә схемләр әлавә олунур) тәртиб едилир. Әввәлләр демаркасија олунмуш сәрһәдләрин јохланмасына вә сәрһәд нишанларынын бәрпасына, јахуд дәјишдирилмәсинә редемаркасија дејилир. Бах, һәмчинин *Дөвләт сәрһәдләри.*

СӘРҺӘДЛӘРИН САНИТАРИЈА МҮҺАФИЗӘСИ, өлкә әразисинин санитарија мүһафизәси—өлкә әразисини инсан вә һејван карантин хәстәликләринин, һәмчинин к.т. битки зәрәрвериҹиләринин јолухуб јајылма тәһлүкәсиндән горујан, инзибати, епидемија әлејһинә вә тибби-санитарија тәдбирләри мәҹмусу. Инзибати тәдбирләр: өлкә әразисинә кәлмәји вә кетмәји мүвәггәти гадаған етмәк, почт әмәлијјатыны вә тиҹарәти азалтмаг, мустәсна һалларда дөвләт сәрһәддини бағламаг; тибби-санитарија вә епидемија әлејһинә тәдбирләр: нәглијјатын санитарија мүајинәси, сәрнишинләрин тибби мүајинәси, пејвәнд һаггында Бејнәлхалг шәһадәтнамәнин јохланмасы, обсервасија, дезинфексија вә с. Өлкә әразисиндә әһалинин сағламлыг вәзијјәти үзәриндә нәзарәт Дөвләт сәрһәдләриндә дә апарылыр. С.с.м. тәдбирләрини санитарија-епидемиоложи ст.-лар апарыр. Бејнәлхалг аеропорт, лиман вә д.ј. ст.-ларында санитарија-карантин вә санитарија-нәзарәт мәнтәгәләри јарадылмышдыр.

Сәрһәдләрин бајтарлыг-санитарија мүһафизәси, бурада тәшкил олунмуш бајтарлыг нәзарәт мәнтәгәләриндә апарылыр. Сәрһәддән кечирилән бүтүн әрзаг, һејван мәншәли хаммал, јарымфабрикатлар, гуру от, саман, биоложи препаратлар, бактерија, вирус вә с. бајтарлыг-санитарија бахымындан јохланылыр.

СӘРҺӘНК (фар. سرهنك)—Иран ордусунда һәрби рүтбә; полковник.

СӘРЧӘКИМИЛӘР (Passeriformes)—гушлар дәстәси. Дүнјанын һәр јериндә јајылмышдыр. 5 миндән чох, ССРИ-дә 310, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 147 нөвү мә'лумдур. Уз. 9,5 *см*-дән (крал гушу) 65 *см*-дәк (гузғун) олур. 3 јарымдәстәси вар: енлидимдикләр, бирсәсли С. вә охујан гушлар. С.-ин чоху (4000 нөвә гәдәри) охујан гушлардыр. С.-дән ССРИ-дә, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә торағајлар, гарангушлар, чајдачапанлар, алачәһрәләр, су сәрчәләри, билибитданлар, гаратојуглар, арыгушлары, вәләмиргушлары, сығырчынлар вә с. јашајыр. Онларын арасында отураг, гышлајан вә көчәри нөвләр вар. Әксәријјәти ағаҹ вә кол гушларыдыр. Бә'зиләри (мәс., торағајлар) јердә кәзмәјә ујғунлашмышлар. Адәтән 4—6, бә'зән дә 15—16 әлван рәнкли јумурта гојурлар. Әксәр нөвләри илдә 2—3 дәфә бала чыхарыр. 1 јашында нәсил вермәјә башлајыр. Ҹүҹүјејән, биткијејән (дәнјејән) вә гарышыг јемјејән груплары вар. Фајдалыдыр (гарадөш сәрчәдән башга).

СӘРЧӘЛӘР (Passer)—сәрчәкимиләр дәстәсинин тохучулар фәсиләсинә аид гуш ҹинси. Уз. 14—18 *см* олур. Еркәк С.-ин боғазы гарадыр. 16 нөвү вар. Африка, Avropa вә Асијада јајылмышлар. Бә'зи нөвләри Америка, Австралија вә Јени Зеландијаја апарылмыш-

дыр. ССРИ-дә 7, о ҹүмләдән Азәрб. ССР-дә 3 нөвү—г а р а д ө ш с ә р ч ә, д а м с ә р ч ә с и вә ч ө л с ә р ч ә с и дүзәнликдә вә дағда, әсасән, јашајыш мәнтәгәләриндә кениш јајылмышдыр. Отураг, бә'зи нөвләри исә көчәри гушлардыр. Чоху синантропдур (бах *Синантроп организмләр*). Ағаҹ коғушунда, тикилиләрдә јувалајыр, јахуд ағаҹларда шарабәнзәр јува дүзәлдир. С. ҹүҹү, тахыл вә киләмејвә илә гидаланыр. Бә'зи нөвләри тахыл биткиләринә бөјүк зәрәр вурур.

СӘРЧУВАР — Азәрб.ССР Масаллы р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 14 *км* ҹ.-ш.-дә, Бакы—Астара автомобил јолу кәнарында, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 1051 (1983); тәрәвәзчилик вә сүдчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, 2 китабхана, киногурғу, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

СӘС, д а н ы ш ы г с ә с л ә р и—сөзүн һиссәләринә ајрылан вә *данышыг органларынын* иштиракы илә әмәлә кәтирилән үнсүрү. Данышыг сәсләри 2 һиссәјә ајрылыр: *саитләр*, *самитләр*.

СӘС—тезлији 20 *hс*-лә 20000 *hс* арасында олан вә ихтијари еластик мүһитдә јајылан механики далға. Тезлији 20 *hс*-дән ашағы олан С. *инфрасәс*, 20000 *hс*-дән јухары олан ултрасәс, 10^9—10^{13} *hс* олан С. һиперсәс адланыр. Һиперсәсин јухары сәрһәди атом вә молекулларын өлчүләри илә тә'јин олунур; газларда 10^9 *hс*-дән, бәрк ҹисимләрдә 10^{13} *hс*-дән бөјүк олмур.

С.-ин әсас характеристикасы сәсин спектридир. Спектрдә әсас тезлик сәсин учалығыны, һармоник топлананлар чохлуғу С.-ин тембрини тә'јин едир. С.-ин интенсивлији С.-ин тәзјигинин амплитудундан, мүһитин хассәсиндән, далғанын формасындан асылыдыр. Интенсивликлә әлагәдар С.-ин субјектив хүсусијјәти курлугдур. С.-ин курлуғу тезликдән асылыдыр. Инсан гулағы 1—5 *кhс* тезлијә даһа һәссасдыр. Бу тезликдә интенсивлијин ән кичик гијмәти 10^{-12} *вт/м²*, тәзјиги 10^{-5} *н/м²*-дир (ағры һиссетмә интенсивлији 10^4 *квт/м²*-дир).

С. верилмиш јердә тәзјигин вә ја механики кәркинлијин дәјишмәси илә јараныр. Рәгс едән бәрк ҹисимләрдән ибарәт С. вә ултрасәс мәнбәләри даһа кениш јајылмышдыр (мәс., телефон мембраны, мусиги аләтинин сими, учадандалышанын диффузору; пјезоелектрик вә магнитостриксија материалындан һазырланмыш лөвһә вә ја чубуг). Мүһитин мәһдуд һәҹминин рәгси С. мәнбәји олур (мәс., нәфәсли мусиги аләтләри). Бир ҹисмин (мүһитин) дикәринә тохунмасы вә ја зәрбәси дә С. јарадыр. Инсан вә һејванларын С. апараты олдугҹа мүрәккәб олуб, С.-и шүаландырыр вә гәбул едир. Техникада С. гәбуледиҹиси кими електросәс чевириҹиләриндән, микрофондан, һидрофондан вә кеофондан истифадә едилир.

Газ вә маје мүһитдә узунуна, бәрк ҹисимләрдә узунуна вә енинә *далға* јајылыр. С.-ин сүр'әти мүһитин сыхлығындан вә онун еластиклијиндән асылыдыр; гуру һавада 0°С темп-рда 330 *м/сан*, ширин суда 17°С темп-рда 1430 *м/сан*-дир. Әксәр металларда узунуна далғанын сүр'әти (4000—7000) *м/сан*, енинә далғанын сүр'әти (2000—3500) *м/сан*-дир.

Мүһитдә С. далғаларынын јајылмасы сыхлашма вә сејрәкләшмәләрин периодик јердәјишмәсидир. Бөјүк амплитудлу далғада сыхлашма фазасы сејрәкләшмә фазасындан сүр'әтлә јајылыр, далғанын синусоидал формасы дәјишир вә зәрбә далғасына чеврилир. С. импулсларынын формасынын дәјишмәси С.-ин дисперсијасы илә бағлыдыр. С. интерференсија вә дифраксијаја уғрајыр. Мүһитин гејри-бирҹинслилији вә манеәнин өлчүсү далға уз.-ндан олдугҹа бөјүкдүрсә далғанын јајылмасы ади гајытма вә сынма ганунларына табе олур вә һәндәси акустикада өјрәнилир.

С. мүһитдә јајылдыгда тәдриҹлә сөнүр. Сонсуз мүһитдә С.-ин интенсивлији мәсафәнин квадраты илә тәрс мүтәнасиб азалыр. Мүһит гејри-бирҹинслидирсә (мәс., суда һава габарҹыглары, атм.-ин турбулентлији, поликристаллыг), енержи сәпилир. Атм.-дә вә дәниздә С.-ин јајылмасына темп-р вә тәзјигин пајланмасы, күләјин күҹү вә сүр'әти тә'сир көстәрир. С.-ин рефраксијасы (С. шүаларынын әјилмәси) баш верир. Сөнмә *сәсин удулмасы* илә дә әлагәдардыр. Јүксәк тезликли ултрасәс вә һиперсәс чох гыса мәсафәјә јајылыр. Атм.-дә, суда вә Јерин гатларында инфрасәс узаг мәсафәјә јајылыр, аз удулур вә аз сәпилир. Бәрк ҹисимләрдә һиперсәс јајылдыгда әлавә удулма баш верир. Бу гаршылыглы тә'сир мүәјјән шәраитдә «мәнфи удулма»—күчләнмә јарадыр. С. рабитә вә сигнал васитәсидир. С.-ин өјрәнилмәси(бах *Акустика*) мә'луматын өтүрүлмәси техникасынын вә мусиги аләтләринин тәкмилләшдирилмәсинә имкан верир. С. далғаларындан суалты рабитә, навигасија вә локасијада дефектоскопијада, механики е'мал вә с.-дә истифадә едилир.

Әд.: Л и г и н д и н Л. Ф., Акустика М., 1978; К и н г Г., Руководство по звукотехнике, Л. ,1980.

СӘС ИЗОЛЈАСИЈАСЫ—сәс далғаларынын јајылмасынын гаршысыны алмаг үчүн далғаларын јајылдығы јерләрдә сәсудан материаллардан манеәләр гојулмасы. Бина, тәјјарә, автомобил вә с.-дә тәтбиг олунур. Даһа кениш мә'нада сәс-күјүн сәвијјәсини ашағы салмаг үчүн истифадә олунан васитәләр топлусуну билдирир (бах һәмчинин *Акустик материаллар*).

СӘС ИЗОЛЈАСИЈАСЫ МАТЕРИАЛЛАРЫ—бах *Акустик материаллар*.

СӘС ЈАЗЫСЫ—*нитгин* һәр бир сәси вә ја *фонеми* ајрыҹа график ишарә илә (һәрфлә) ифадә едилән *јазы* типи. С.ј.-на бә'зән һәрф јазысы да дејилир. С.ј.-нын 2 нөвү вар: һәрфләри самит сәсләр ифадә едән консонант С.ј. (Финикија, әрәб јазылары вә с.), һәрфләри һәм самит, һәм дә саит сәсләри ифадә едән вокаллашдырылмыш С.ј. (јунан, латын, рус, Азәрб. јазылары вә с.). Ән гәдим С.ј. *Финикија әлифбасы* һесаб олунур. Саитләри ифадә едән һәрфләр илк дәфә *јунан јазысында* мејдана чыхмышдыр. С.ј.-нын әлифба-һәрф тәркиби бу вә ја дикәр дәрәҹәдә дилин сәс тәркибинә ујғун кәлир.

Әд.: бах *Јазы* мәгаләсинин әдәбијјатына.

СӘС КОЛОНКАСЫ—үмуми бир көвдә ичәрисиндә груп һалында јерләшдирилмиш бир нечә (8-ә гәдәр) ејнитипли сәсучалдан гурғунун (репродукторун) хәтти (адәтән шагули) дөврәсиндән ибарәт истигамәтләнмиш акустик шүаландырыҹы. Бөјүк залларда вә ачыг мејданларда нитги, мусигини вә с.-ни сәсләндирмәк үчүн истифадә олунур. Күҹү 2 *вт*-дан 100 *вт*-а гәдәрдир.

СӘС ЛОКАСИЈАСЫ—објектин әтрафында јаранан сәс саһәсинә көрә (пассив локасија) вә ја хүсуси гурғуларын јаратдығы сәсин һәмин објектдән әкс олунмасына көрә (актив локасија) објект јеринин мүәјјән едилмәси. А к т и в С.л.-нда импулслу вә арасыкәсилмәз сәс мәнбәләриндән истифадә олунур. Импулслу режимдә објектә гәдәр олан мәсафә әкс олунан сигналын ләнкимә мүддәтинә көрә, арасыкәсилмәз режимдә исә тезлијә ујғун модулјасија олунмуш, көндәрилән вә әксолунан сигналларын тезликләри фәргинә көрә тә'јин олунур. Өзү сәс мәнбәји олан (јә'ни ишләјән заман сәс јарадан) објектләрин п а с с и в локасијасында енсиз тезлик золағында ишләдикдә мувафиг истигамәтләндирилмиш сәс гәбуледиҹиләриндән, енли золаглы мәнбәләрдә исә гәбулун коррелјасијалы үсулундан истифадә едилир.

Һ е ј в а н л а р д а в ә и н с а н л а р д а *бинаурал еффект* нәтиҹәсиндә сәс мәнбәјинин истигамәтини билмәк габилијјәти вардыр. Бә'зи һејванлар (јарасалар, делфинләр, балиналар, бә'зи гушлар вә с.) тәкамүл просесиндә фәал С.л. габилијјәти газанмышлар. Јарасалар 10—150 *кhс* јүксәктезликли рәгсләрдән ибарәт бир нечә *м/сан* әрзиндә давам едән сәс импулсларыны шүаландырыр. Бүтүн јарасалар үчүн импулсларын тәкрарланма тезлији манеәләрә гәдәр олан мәсафәдән асылы олараг 10—20 *hс*-дән 250 *hс*-дәк дәјишир. Делфинләр бир нечә *м/сан* мүддәтли сәсләр чыхарыр; сәсин тәкрарланма тезлији манеәјә гәдәр олан мәсафәдән асылыдыр.

С.л.-ны һисс едән һејванлар мүхтәлиф манеә сигналларынын ичәрисиндән онлар үчүн фајдалы олан (мәгсәдли) зәиф сигналлары ашкара чыхармаг габилијјәтинә маликдирләр. Сәсин әкс-сәдасына көрә манеәләри ашкар етмәк мүәјјән дәрәҹәдә инсана да хасдыр.

СӘС ОПТИКАСЫ—акустиканын бөлмәси; сәсин хәјалыны, сәс шүаларыны, сәс енержисинин консентрасијасыны идарә едән гурғу вә үсуллары өјрәнир. Сәсин вә ишығын физики тәбиәти мүхтәлиф, сынма вә гајытма ганунлары исә ејнидир. С.о.-нда мүстәви, габарыг вә чөкүк күзкүдән, сәс призмасындан, топлајыҹы вә сәпиҹи сәс линзасындан, зоналы лөвһәдән вә онларын ихтијари комбинасијасындан истифадә едилир. Ешидилән сәсин далға уз. онларла *см* олдуғундан ону фокуслајан системин өлчүсү онларла *м* олмалыдыр. Бу сәбәбдән belә системләр ешидилән сәс үчүн аз тәтбиг едилир. Ултрасәси топлајараг бөјүк интенсивликли шүа алмаг вә шүаны мәһдуд сәтһә јөнәлтмәк үчүн фокуслајыҹы системдән кениш истифадә олунур.

СӘС САҺӘСИ—фәзанын сәс далғалары јајылан һиссәси. С.с. анлајышы өлчүләри сәс далғалары уз. тәртибиндә вә ја ондан бөјүк олан област үчүн тәтбиг олунур. С.с. сәс енержисинин сыхлығы вә сәсин интенсивлији илә характеризә едилир.

СӘС СИСТЕМИ, м у с и г и с и с т е м и—мусиги сәсләринин јүксәклијинә көрә тәшкили. Октава чәрчивәсиндә јер-

ләшән һәр бир С.с. сәсләрин кәмијјәти, онларын интервал нисбәти вә диапазону илә характеризә едилир. 3 (трихорд системи), 4 (*тетрахорд* системи), 5 (*пентатоника*), 7 (һептатоника, бах *Диатоника*) вә с. сәсләрдән ибарәт сәс системләри мөвчуддур. Үмуми гәбул едилмиш С.с. 12 сәсдән ибарәтдир (октава чәрчивәсиндә 12 јарымтон олур). Һәр бир. С.с.-нә мүхтәлиф мәгамлар дахилдир.

СӘС ТӘЗЈИГИ—маје вә ја газда сәс далғасы јајылдыгда јаранан әлавә тәзјиг. Мүһитдә далға јајылдыгда сыхлашма вә сејрәкләшмә јараныр, әлавә тәзјиг мејдана чыхыр. С.т. мүһитин тәзјигинин орта гијмәтинә әлавә олунур вә ја чыхылыр. Сыхлашма вә сејрәкләшмә периодик олдуғундан С.т. дә периодик олур. С.т.-нин дәјишмә тезлији мүһитдә јајылан далғанын тезлијинә бәрабәрдир. С.т. сәсин әсас кәмијјәт характеристикасыдыр. Бејнәлхалг ваһидләр системиндә С.т. ваһиди *н/м*²-дир. С.т.-нин сәвијјәси *дб*-ләдә өлчүлүр. С.т. бөјүк олдугда кавитасија мүшаһидә олунур. С.т. *сәсин тәзјиги* илә гарышдырылмамалыдыр.

СӘСАРТЫМЫ—бах *Протеза*.

СӘСБОҒАН—дахилијанма мүһәррикләриндә вә вентилјаторларда, һава вә газ кәмәрләриндә, механизм вә гурғуларда пис тә'сир көстәрән сәсин сәвијјәсини ашағы салмаг үчүн гурулуш. Сәсин азалдылмасы просеси газын ахыны бојунча баш вердијинә көрә, С. ахына гаршы бөјүк мүгавимәт төрәтмәсин дејә, онун һидравлик мүгавимәти кичик олмалыдыр.

СӘСДӘН СҮР'ӘТЛИ АХЫН—бахылан областда һиссәчикләринин сүр'әти (v) сәсин сүр'әтиндән (a) бөјүк олан газ ахыны. С.с.а.-да зәиф һәјәчанланма сәс сүр'әтилә јајылдығындан мүнтәзәм сәсдән сүр'әтли газ селинин јолуна го-

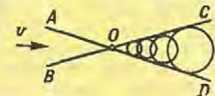

јулмуш манеәнин тәзјигдә јаратдығы зәиф дәјишиклик селдә јухарыја доғру дејил, һәјәчанланма конусу (*СОД*) дахилиндә $v>a$ сүр'әти илә јалныз ашағыја доғру јајыла билир. Манеәнин јерләшдији *О* нөгтәсинә тә'сир конусу (*АОВ*) дахилиндә јерләшмиш мәнбәләрдән кәлән экс истигамәтли зәиф һәјәчанланмалар да тә'сир едир. Газ дахилиндә тәзјигин артмасына сәбәб олан далға енсиз вә сүр'әти сәсинкиндән бөјүк олур. Она көрә дә бир чох нәзәри мәсәләләрдә бу далғанын әвәзинә *зәрбә далғасы* көтүрүлүр. Бу заман газы характеризә едән кәмијјәтләр (сүр'әт, тәзјиг, сыхлыг, ентропија) сычрајышла дәјишир.

С.с.а.-да газа салынмыш чисмин һәјәчанландырычы тә'сири бөјүк олдугча зәрбә далғалары интенсивләшир вә чисмин һәрәкәтинә мүгавимәт күчләнир. Сәсдән сүр'әтлә учан тәјјарә ганадларынын мүгавимәтини (тәјјарәнин баш һиссәсиндә зәрбә далғаларынын әмәлә кәлмәсиндән јараныр) азалтмаг үчүн онлары ох шәкилли вә ја үчбучаг шәкилли һазырлајырлар. Кичик бучаг алтында учан назик, учлары ити олан чисим аеродинамик чәһәтдән мүкәммәл форма сајылыр. Сәсдән чох бөјүк сүр'әтли ($v \gg a$, һиперсәс) ахынларда чисмин сәтһи јахынлығында газын јүксәк темп-ра гәдәр гызмасы илә бағлы олан бир сыра хүсусијјәтләр (газ молекулларынын диссосиасијасы, кимјәви реаксијалар; електронларын һәјәчанланмасы, ионлашма вә с.) мејдана чыхыр (бах *Сејрәлмиш газларын аеродинамикасы*). Сәсдән чох сүр'әтли учушларда темп-рун бөјүк гијмәтләриндә (3000—4000 К вә бөјүк) чисмин сәтһи јахынлығында һаванын електриккечиричилијинин артмасы (ионлашма нәтичәсиндә) електромагнит тә'сир васитәсилә чисмин мүгавимәтини азалтмаг имканы верир. Лакин һәмин һава гаты учан апаратла радио әлагәјә манечилик төрәдир (радиодалғалары удур вә сәпәләјир). Сәсдән сүр'әтлә учан тәјјарә, ракет вә мәрмиләрин, бухар вә газ турбинләринин вә с.-нин јарадылмасында С.с.а.-ларын өјрәнилмәсинин мүһүм әһәмијјәти вар.

Әд.: Ликман Г., Гошко А., Элементы газовой динамики, пер. с англ., М., 1960; Повх И. Л., Чекин Б. В., Магнитогидродинамическая сепарация, Киев, 1978.

СӘСДҮЗҮМҮ—мусигидә ишләнән бүтүн сәсләрин, јахуд һәр һансы мелодија, мәгам, мусиги системи, мусиги аләтләри сәсләринин пилләләрлә (јухары вә ја ашағы) ардычыл дүзүлүшү (бах һәмчинин, *Гамма*, *Көк*, *Тәбии сәсдүзүму*).

СӘСДҮШҮМҮ—бах *Елизија*.

СӘСИН ГАЈЫТМАСЫ—сәсин мүхтәлиф далға мүгавимәтли ики мүһитин сәрһәдиндән кечмәси заманы јаранан далғанын экс истигамәтдә биринчи мүһитдә јајылмасы. Сәтһин кәлә-көтүрлүјү далға уз.-ндан кичикдирсә гајытма шүа акустикасы гануну илә олур, ејни тәртибдәдирсә сәпилмә вә диффузија характери дашыјыр. Сәс јајылма сүр'әти кичик олан мүһитдән бөјүк олан мүһитә дүшдүкдә там дахили гајытма баш верир (мәс., газдан мајејә кечдикдә). Далға мүгавимәти (мүһитин сыхлығынын һәмин мүһитдә сәсин сүр'әтинә һасили) ејни олан ики мүһитин сәрһәдиндән сәс гајытмыр.

СӘСИН ДИСПЕРСИЈАСЫ—бах *Дисперсија*.

СӘСИН ИНТЕНСИВЛИЈИ, сәсин шиддәти—далғанын јајылма истигамәтинә перпендикулјар гојулмуш ваһид сәтһдән ваһид заманда кечән сәс далғасынын енержиси. Мүстәви синусоидал гачаи далға үчүн С.и.I.$\frac{pv}{2}=\frac{p^2}{2\rho c}$ дүстуру илә ифадә олунур. (ρ—мүһитин сыхлығы, p—сәс тәзјигинин амплитуду, v—мүһит һиссәчикләринин дәјишән сүр'әтинин амплитуду, c—сәсин сүр'әтидир). Сферик далға үчүн С.и. мәнбәдән олан мәсафәнин квадраты илә тәрс мүтәнасибдир. Дурғун далға үчүн С.и. сыфра бәрабәрдир, јә'ни бу заман енержи ахыны олмур.

СӘСИН КУРЛУҒУ—верилмиш сәсин ешидилмә дујғусуну характеризә едән кәмијјәт. С.к. сәс тәзјигиндән, тезликдән вә рәгсин формасындан асылыдыр. Формасы дәјишмәјән сабит тезликли рәгсдә С.к. сәс тезлији илә дүз мүтәнасибдир. С.к. 1000 *һс* тезликли һармоник рәгсин курлуғу илә мүгајисә етмәклә тә'јин едилир. С.к. мусиги сәсинин мүһүм характеристикасыдыр.

СӘСИН СПЕКТРИ—сәс далғасыны тәшкил едән садә һармоник далғалар топлусу. С.с. сәсин тезлик (спектрал) тәркибини көстәрир вә сәсин анализиндән алыныр. С.с. адәтән координат мүстәвисиндә верилир: абсис охунда тезлик, ординат охунда верилмиш тезлијә ујғун һармоник рәгсин амплитуду вә ја интенсивлији көстәрилир. Ајры-ајры тонларын, бир нечә периодик рәгсин чәминдән ибарәт С.с. хәтти (мәс., мусиги сәсинин спектри), акустик күјләрин вә сөнән рәгсләринки бүтөв, гарышыг сәсин (сәнаједә үмуми күјлә јанашы ајры-ајры механизмләрин периодик сәси, клавишли мусиги аләтләринин сәси) спектри хәтти вә бүтөв спектрин комбинасијасындан ибарәт олур.

СӘСИН СҮР'ӘТИ—сәс далғасынын мүәјјән фазасынын јајылма сүр'әти (фаза сүр'әти). Харичи шәраит дәјишмәдикдә верилмиш мүһитдә С.с. сабитдир: далғанын тезлијиндән вә амплитудундан асылы дејилдир. С.с. тезликдән асылы олдугда сәсин дисперсијасы јараныр. Газ вә маједә сәсин адиабатик јајылдығы гәбул едилдикдә сүр'әти $C=\sqrt{\kappa_{ад}\rho}=\sqrt{\frac{1}{\beta_{ад}}\rho}$ дүстуру илә һесабланыр ($\kappa_{ад}$—адиабатик һәчми сыхылма модулу, ρ—сыхлыг, $\beta_{ад}$—адиабатик сыхылма габилијјәти $\beta_{из}=\gamma\beta_{ад}$ изотермик сыхылма габилијјәти, γ—сабит тәзјигдәки истилик тутумунун сабит һәчмдәки истилик тутумуна нисбәтидир). Идеал газда С.с. Лаплас дүстуру илә ифадә олунур: $C=\sqrt{\frac{\gamma p_0}{\rho}}=\sqrt{\frac{\gamma RT}{\mu}}$ (p_0—мүһитдә орта тәзјиг, R—универсал газ сабити, T—мүтләг темп-р, μ—газын молекул күтләсидир). $\gamma=1$ олдугда сәсин мүһитдә изотермик јајылмасына ујғун Нјутон дүстуру алыныр.

Газын темп-ру вә тәзјиги артдыгда С.с. артыр, маједә исә темп-р артдыгда С.с. азалыр. Су мүстәсналыг тәшкил едир: суда С.с. 74°С-јә гәдәр артыр, һәмин темп-рда максимум олур, темп-рун сонракы артмасы илә азалыр. С.с. изотроп бәрк чисимдә мүһитин еластиклик модулундан вә сыхлығындан асылыдыр. Узунуна далға јајылан бәрк чисимдә С.с. $C_l=\sqrt{\frac{E(1-\gamma)}{\rho(1+\gamma)(1-2\gamma)}}=\sqrt{\frac{\kappa+\frac{4}{3}G}{\rho}}$, eнинә далға јајылан бәрк чисимдә С.с. $C_t=\sqrt{\frac{E}{2\rho(2+\gamma)}}=\sqrt{\frac{G}{\rho}}$ олур (E—Јунг модулу, G—сүрүшмә модулу, γ—Пуассон әмсалы, κ—һәчми сыхылма модулудур).

СӘСИН ТЕЗЛИЈИ—инсан гулағынын ешитдији акустик тезлик диапазону (16 *һс*—20 мин *һс*). Мүхтәлиф тезликли сәси ешитмәк инсанын фәрди хүсусијјәтиндән асылыдыр. С.т. мүәјјән интервалда баш верән електрик рәгсләринә дә аиддир. Сәс тезликли електрик рәгсләриндән електрик чевиричиләри (телефон, учаданданышан) васитәсилә акустик рәгсләр алыныр.

СӘСИН ТӘЗЈИГИ, сәс шүаланмасынын тәзјиги, радиасија тәзјиги—стасионар сәс саһәсиндә олан чисимләрин мә'руз галдығы тәзјиг. С.т. сәс далғалары јајылан мүһитдә јаранан дәјишән әлавә тәзјигдән (сәс тәзјигиндән) кичикдир; сабит олур вә сәсин енержи сыхлығы илә мүтәна-

сибдир. С.т. радиометрлә өлчүлүр. С.т. мүһитдә сәс интенсивлијинин мүтләг гијмәтини тә'јин етмәјә имкан верир.

СӘСИН УДУЛМАСЫ—сәс енержисинин башга нөв енержијә (мәс., истилијә) чеврилмәси. С.у. удулма әмсалы (амплитудун e=2,718 дәфә азалмасына ујғун мәсафәнин тәрс гијмәтинә бәрабәр олан кәмијјәт), итки әмсалы $\left(\varepsilon = \frac{\alpha\lambda}{\pi}\right)$ вә кејфијјәт әмсалы $\left(Q=\frac{1}{\pi}\right)$ илә характеризә олунур (α—сөнмәнин логарифмик декременти, λ—сәс далғасынын уз.-дур). Өзлүлүјү η, истилик кечирмә әмсалы ϰ олан мүһитдә

$$\alpha=\frac{\omega^2}{2\rho c^3}\left[\frac{4}{3}\eta+\xi+\varkappa\left(\frac{1}{c_v}-\frac{1}{c_p}\right)\right],$$

бурада η—сүрүшмәдә өзлүлүк әмсалы, β—мүһитин сыхлығы, c—мүһитдә сәсин сүр'әти, ω—даирәви тезлик, c_p, c_v—сабит тәзјигдә вә һәчмдә мүһитин истилик тутуму, ξ—һәчми өзлүлүк, ϰ—истиликкечирмә әмсалыдыр. Сәс јајылдыгда мүһитин таразлығы позулур, удулма чохалыр. С.у. релаксасија характери дашыјыр вә $\alpha = \frac{1}{2c_0^3}\cdot\frac{\omega^2\tau\left(c_\infty^2-c_0^2\right)}{1+\omega^2\tau^2}$ дүстуру илә ифадә олунур (τ—релаксија мүддәти, c_∞, c_0 исә $\omega\tau \ll 1$ вә $\omega\tau \gg 1$ шәртләринә ујғун сәс сүр'әтидир). С.у. әсасән, газда тәзјигдән, маједә, өзлүлүкдән, бәрк чисимдә дахили сүртүнмәдән вә истиликкечирмәдән асылыдыр. Металларда вә јарымкечиричиләрдә кечиричиликдә иштирак едән електронларла сәсин гаршылыглы тә'сири нәтичәсиндә С.у. диелектрикләрдәкиндән чохдур. Темп-рун јүксәлмәси илә С.у. артыр.

СӘСИН УЧАЛЫҒЫ—сәсин инсанын ешитмә органы илә субјектив тә'јин едилән кејфијјәти. С.у. тезликдән асылыдыр: тезлик јүксәлдикчә С.у. артыр. Мүрәккәб С.у. әсас тонун тезлији илә тә'јин едилир. Кичик тезлик һүдудунда С.у. сәсин курлуғундан вә тембриндән асылыдыр.

СӘСИН ШИДДӘТИ—бах *Сәсин интенсивлији*.

СӘСЈАЗМА—сәс далғаларынын сонрадан сәсләндирилмәси үчүн граммофон валы, кино ленти вә с. информасија дашыјычысына јазылмасы; сәс дашыјычысынын мүхтәлиф саһәләриндә физики һал вә ја форманын дәјишилмәсинә әсасланыр. Әсас системләри *механики сәсјазма*, *магнит јазысы* вә *фотографик јазмадыр*. Моно, стерео вә квадрафоник (јә'ни 4-каналлы стереофоник) С. үсуллары вар.

СӘСЛӘ КӨРМӘ, сәсвизија—гејри-шәффаф оптик мүһитдә јерләшән објектин сәс васитәсилә көрүнән тәсвиринин алынмасы. С.к. сәсин вә хүсусән *ултрасәсин* нүфузетмә хассәсинә вә онун визуаллашмасына, јә'ни көрүнән олмасына әсасланыр. С.к.-дә, әсасән, 10 *khc*-дән 100 *Mhc*-дәк вә даһа артыг тезлик диапазонунда еластик рәгсләрдән истифадә олунур. Ултрасәс далғалары метал, пластик күтлә, әксәр иншаат материаллары, чанлы тохума вә мајеләрдән асанлыгла кечә билир. Онларын бәрк чисимлә газ сәрһәдләриндән гајытмасы вә сынмасы (далғаларын мүхтәлиф мүһитләрдә јајылма сүр'әти мүхтәлиф олдуғундан) мајеләрдә вә чанлы тохумаларда бәрк чисимләри вә газ габарчыгларыны, һәмчинин, бәрк чисимләрдә чатдаг, коғуш вә бошлуглары ашкара чыхармаға имкан верир. Ултрасәсин бу хассәсиндән оптик гејри-шәффаф чисимләрин дахили мүхтәлифчинслилијинин вә структурунун өјрәнилмәсиндә вә онлара нәзарәт едилмәсиндә истифадә олунур. Ултрасәс акустик линза вә күзкүләр васитәсилә асанлыгла мәһдуд (енсиз) фәзада фокуслашдырыла билдији үчүн рентгеноскопијадан (бах *Рентген чәкилиши*) өз үстүнлүјү илә фәргләнир. С.к.-нин үмуми схеми шәкилдә верилир (шәк. *а*).

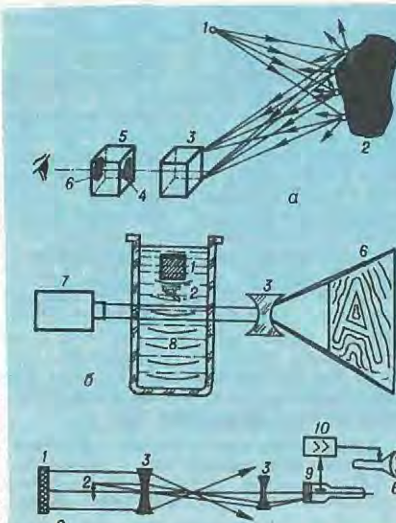

Сәслә көрмә схемләри: *а*—әксолунан шуаларда; *б*—дифраксија методу илә; *в*—«сәсвизор»да (лабораторија методу); *1*—ултрасәс мәнбәји (шүаландырычы); *2*—мүшаһидә објекти; *3*—акустик објектив; *4*—ултрасәс тәсвири; *5*—чевиричи; *6*—көрүнән тәсвир (екран); *7*—лазер; *8*—ултрасәс далғалары; *9*—електрон-акустика чевиричиси; *10*—күчләндиричи.

С.к.-нин башга бир үсулу—асылы һалда олан кичик метал лөвһәчикләрин (пулчугларын) ултрасәсин јајылма истигамәтинә өз мүстәвиләри илә көндәлән дөнмәси хассәсинә әсасланыр. Бу заман тәдгиг олунан објект ултрасәс мәнбәји илә ичәрисиндә маје олан (маједә сәрбәст үзән метал пулчуглар вардыр) габын арасында јерләшдирилир. Мүстәвиләри ултрасәсин тә'сириндән ујғун истигамәтдә дөнмүш пулчуглар паралел ишыг шүасы дәстәсилә ишыгландырылдыгда боз фонда објектин ачыг рәнкли тәсвири алыныр.

Тәдгиг олунан објектдән кечән лазер шүасынын ултрасәс далғасында дифраксијасына әсасланан гурғулар да вардыр (шәк. *б*). Лазерин оптик системдә формалашмыш ишыг дәстәси, ичәрисиндә мүшаһидә објекти јерләшдирилмиш маједән кечирилир. Ултрасәс тә'сиринә мә'руз галан мајенин сынма көстәричиси елә дәјишир ки, оптик шүа ондан кечдикдә, екранда тәркибиндә мүшаһидә објектинин тәсвири олан дифраксија золаглары алыныр. Көстәрилән визуаллашма үсулларындан истифадәјә әсасланан С.к. системләринин һәссаслығы тәгр. 1—0,01 *вт/см²*-дир. Електрон-акустик чевиричиләрин һәссаслығы даһа јүксәкдир: 10^{-9}—10^{-10} *вт/см²*.

Ултрасәс тәсвирини електрон-шүа борулары васитәсилә оптик көрүнән тәсвирә чевирмәјин мүмкүн олмасыны 1936 илдә илк дәфә совет алими С. Ј. Соколов сөјләмишдир. Ултрасәс саһәләринин визуаллашмасы үсулларына әсасланмагла *дефектоскопијада*, тибби диагностикада, иншаат ишләриндә, суалты навигасијада вә с.-дә тәтбиг олунан мүхтәлиф «сәсвизорлар» (шәк. *в*) јарадылмышдыр.

СӘСЛИ КИНО—тәсвирләри сәслә (нитг, мусиги вә с.) мүшајиәт олунан кинофилмләрин истеһсалы вә нүмајиши. Һәлә кинематографын илк јаранма мәрһәләләриндә тәсвирин сәслә бирләшдирилмәси (синхронлашдырылмасы) чәһдләри олмушдур. Бу мәгсәдлә мусиги мүшајиәтиндән (фп., оркестр вә с.) истифадә олунур, филм персонажларынын нитгини вә маһнысыны тәсвирлә синхрон сәсләндирмәк үчүн актјорлар чәлб едилирди. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә филмин нүмајиши илә ејни вахтда ону синхрон сәсләндирән гурғуларын јарадылмасы үчүн мүхтәлиф сә'јләр көстәрилирди. Рус алимләри А. Ф. Викcстемски (1889) вә И. Л. Полјаков (1900) фотоелемент васитәсилә сәсин фотографик јазылышы вә *фонограм* позитивиндән истифадә үсулуну илк дәфә тәклиф етдиләр. С.к.-нун практики системләри исә, демәк олар ки, ССРИ, АБШ вә Алманијада ејни заманда јарадылды. С.к.-нун совет системи (сәсин фотографик јазылышы илә) 1926 илдә Москвада П. Г. Такерин рәһбәрлик етдији ихтирачылар групу тәрәфиндән ишләнилди («Такефон» системи), «Такефон» системи илә сәсләндирилмиш илк совет бәдии филми «Һәјата вәсигә» (1931, реж. Н. В. Екк) филмидир. Азәрб.-да илк сәсли филм 1936 илдә чәкилмишдир («Мави дәнизин саһилиндә», реж. Б. Барнет).

20 әсрин 50-чи илләриндә сәсин магнит јазылышы вә сәсләндирилмәси үсулуна кечилди, һабелә кинематографын јени нөвләри (кенишекранлы, кенишформатлы, панорамлы, стереоскопик, полиекран вә с.) јарадылды. Рәнкли филмләрә keниш бучаг алтында бахылмасы тамашачыда «иштирак еффекти» тә'сири доғурду. Стереофоник сәсләндирмә исә сәс мәнбәјини «мүшајиәт етдији» үчүн реаллыг тәәссүраты јаратды (бах *Стереофоник сәсјазма*).

Сәсли кинонун структур схеми: *а*—чәкилиш јери (*ЧА*—чекилиш апараты, *ЧО*—чәкилиш објекти); *б*—сәсјазан гурулуш (*М*—микрофон, *Т*—сәс јазылышы сәвијјәсинин тәнзимләјичиси; *СК*—сәс тезликли електрик рәгсләринин күчләндиричиси, *СА*—сәсјазан апарат); *в*—филмин һазырланмасы (фотокимјәви е'мал, монтаж, јенидән јазма, сурәтчыхарма); *г*—кинотеатр (*ПА*—пројексија апараты, *Е*—екран); *ғ*—сәсләндирмә гурғусу (*ФЕ*—фотоелемент, *ФК*—фоточәрәјан күчләндиричиси, *СК*—сәс күчләндиричиси, *С*—сәсучалдан).

С.к.-да сәс синхрон (јә'ни чәкилишлә бирликдә), чәкилишдән габаг вә ја сонра јазыла биләр; филми дублјаж етдикдә исә тамамилә јени фонограм јазылмалыдыр.

СӘСТЕЗЛИКЛИ КЕНЕРАТОР—бах *Өлчмә кенератору.*

СӘСУДАН КОНСТРУКСИЈАЛАР — үзәринә дүшән сәс далғаларыны мүәјјән дәрәчәдә удан (батыран) гурулушлар. Сәсудан материаллар, онларын бәркидилмәси үчүн ишләдилән васитәләр вә бә'зән истифадә олунан декоратив өртүкләр дә С.к.-а дахилдир (бах *Акустик материаллар*). Ән чох тәтбиг олунан нөвләри—дахили сәтһләрин (мәс., таван, дивар, вентилјасија каналы вә лифт шахталарынын диварлары) сәсудан үзлүкләри, техноложи аваданлығын сәсини азалтмаг мәгсәди илә ишләдилән мүстәгил сәсуданлар (билаваситә сәс мәнбәјинин јахынлығында бәркидилән конус, призма вә с. шәклиндә ајры-ајры конструксијалар), аеродинамик гурғуларын һава кәмәрләриндә тәтбиг олунан актив сәсудучу елементләр (лөвһә вә ја силиндрләр) вә с.-дир.

СӘСУДАН МАТЕРИАЛЛАР—бах *Акустик материаллар.*

СӘСУЧАЛДАН—бах *Репродуктор.*

СӘТӘЛЧӘМ—бах *Ағчијәр илтиһабы.*

СӘТЛӘЧ, ашағы ахынында Пәнчнад—Пакистан, Һиндистан вә Чиндә чај. Һинд чајынын ән бөјүк голу. Уз. 1500 *км*, һөвзәсинин саһ. 395 мин *км*²-дир. Әсас голлары: Биас вә Чинаб. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Сувармада истифадә едилир. Ири суварма каналлары: Дипалпур, Пакпаттан, Пәнчнад, Сирһинд, Биканер. Чохсулу дөврләрдә кәмичилијә јарарлыдыр. Нангал, Пһиллаур (Һиндистан), Баһавалпур (Пакистан) ш.-ләри С. саһилиндәдир.

СӘТТАР (тәгр. 1820-чи илләр, Әрдәбил —?, Тифлис)—Азәрб. ханәндәси. Кәнч јашларындан халг маһнылары, муғам ифачысы кими шөһрәт газанмыш, сонралар Тәбриз мәчлисләриндә, Теһранда шаһ сарајында охумушдур. С. 1844 илдә Нахчывана, сонра Еривана көчмүш, 1845 илдән Тифлисдә јашамышдыр. С.-ын Тифлис мәчлисләриндә вә ачыг консертләрдәки (рус, италјан мусигичиләри илә бирликдә) чыхышлары М. Ф. Ахундов, Х. Абовјан, К. Еристави, Н. Бараташвили, Ј. Полонски вә б. тәрәфиндән, һәмчинин о дөврүн мәтбуатында јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Ј. *Полонски* она ше'р («Сәттар») һәср етмишдир. С. көзәл, мәлаһәтли, күчлү сәсә малик олмуш, муғамларла јанашы ермәни, күрчү халг маһныларыны да бөјүк усталыгла охумушдур.

Әд.: Шушинский Ф., Народные певцы и музыканты Азербайджана, М., 1979.

СӘТТАРЗАДӘ Исрафил Сәттар оғлу (5.5.1914, Астара ш.—28.2.1983, Бакы) —совет кимјачысы (физики кимја). Кимја е.д. (1966), проф. (1967). Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1981). 1946 илдән Сов ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысы, 1965 илдән С. М. Киров ад. АДУ-да физики-кимја кафедрасынын мүдири олмушдур. Тәдгигатлары үзви чөкүнтүләрин каталитик чеврилмәсиндән нефтин оптик активлијинин әмәлә кәлмәси нәзәријјәсинин ишләниб һазырланмасына вә елми чәһәтдән әсасландырылмасына аиддир. О, үзви аләмин нефт мәншәли мәһсуллара чеврилмәсиндә бетонит килләрин каталитик ролуну ашкара чыхармышдыр. Д. И. Менделејев ад. үмумиттифаг Кимја Чәмијјәтинин дипломуну алмышдыр (1951). Јүксәкихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти олмушдур.

Әсәрләри: Оптическое исследование нефтей..., ДАН Азерб.ССР, 1972, № 5; Физико-химическое исследование бинарных систем..., «Журнал физической химии», 1975, № 11; Диссоциация жидкого селенойодида мышьяка, «Журнал неорганических материалов», т. 18, 1982, № 5.

СӘТТАРХАН Һачыһәсән оғлу (16.8.1867, Чәнуби Азәрб.-ын Гарадағ вил.-нин Мәммәдханлы (индики Минчәван) маһалы—9.11.1914, Теһран јахынлығындакы Шаһ Әбдүләзимдә)—1905—11 илләр Иран ингилабынын вә Чәнуби Азәрб.-да демократик һәрәкатын рәһбәрләриндән бири, Иранын вә Азәрб.-ын халг гәһрәманы. Кәнч јашларындан шаһ үсули-идарәсинә гаршы вурушмуш вә силаһлы партизан дәстәси јаратмышды. С. 1905 илдә Иранда, о чүмләдән, Чәнуби Азәрб.-да кенишләнән ингилаби һәрәката гошулмуш, 1906 илдән Тәбризин Әмиргыз мәһәлләси мүчаһидләринин башчысы вә «Һәгигәт» әнчүмәнинин үзвү олмушдур. 1908 ил ијунун 23-дә Тәбриз үсјаныны боғмаға чәһд көстәрән 40 минлик шаһ гошуну вә иртичачы гүввәләр шәһәрә дахил олду. Әмиргыз мәһәлләсиндә күчә вурушмалары заманы С.-ын рәһбәрлији алтында фәдаи дәстәләри әксингилаби гүввәләрә ағыр зәрбә вурараг онлары Тәбриздән говдулар. 11 ај давам едән вурушмаларда маһир сәркәрдә кими халг мүдафиәсини тәшкил едән С. ингилаби һәрәкатын рәһбәрләриндән биринә чеврилди. Тәбриз үсјаны заманы ингилаби һөкумәт—һәрби шура јарадылды; тәркибинә С., *Бағырхан*, Әли Мүсјо вә б. дахил иди. 1909 илин апрелиндә чар гошуну Тәбризә кирди; үсјан јатырылдыгдан сонра С. Тәбриздә галды. Ијулда Теһранда мүлкәдар-буржуа даирәләри өз һөкумәтләрини јаратдылар. 1910 илин апрелиндә јени либерал мүлкәдар-буржуа һөкумәтинин дә'вәти илә башда С. вә Бағырхан олмагла 100 нәфәрлик фәдаи дәстәси Теһрана кетди. Теһран әһалиси С.-ы бөјүк тәнтәнә илә гаршылады. Лакин, иртича гүввәләри Тәбриз үсјанынын гәһрәманларына гәсд һазырламышды. 1910 ил августун 7-дә јени һөкумәтин гошунлары вә Теһран полиси гәфил һүчумла С.-ын фәдаи дәстәсини тәрксилаһ етдиләр. Атышма заманы С. ағыр јараланды вә узун сүрән хәстәликдән сонра вәфат етди.

Халг вә вәтән гаршысында хидмәтләринә көрә Чәнуби Азәрб. Әјаләт Әнчүмәни С.-ы «Сәрдари милли» (милләтин сәркәрдәси) адландырмыш, дөјүшдә фәргләнәнләри тәлтиф етмәк үчүн С. медалы тә'сис етмишди. В. И. Ленин С.-ын фәалијјәтинә бөјүк гијмәт верәрәк ону «Ингилабчы Иран гошунунун башчысы» адландырмыш, һәмчинин көстәрмишдир ки, «Новоје Времја» журналында чап олунмуш мәгаләдә С. «Азәрбајчан Пугачову» е'лан едилмишдир» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 17, сәһ. 246). Авропа мәтбуатында С.-а Иранын Һаннибалы да дејилмишдир.

С.-а дастан роман, чохлу ше'р, нәғмә, һекајә, очерк вә с. һәср едилмишдир. Тәбриздә ад. күчә вар, һејкәли гојулмушдур.

Әд.: Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 17, сәһ. 246, 661; Ибраһимов Т. А. (Шаһин), Иран Коммунист Партијасынын јаранмасы, Б., 1963; Көркәмли ингилабчы Сәттархан (мәгаләләр мәчмуәси), Б., 1972; Иванов М. С., Иранская революция 1905—1911 гг., М., 1957; Белова Н. К., Саттархан и другие деятели Тебризского восстания 1908—1909 гг., Краткие сообщения Института народов Азии, 1963, № 73.

СӘТТАРХАН ОРДЕНИ—1945—46 илләрдә Чәнуби Азәрб.-да милли азадлыг вә демократик һәрәкатын ән фәал иштиракчыларыны тәлтиф етмәк үчүн

1946 ил сентјабрын 3-дә Азәрбајчан Әјаләт Әнчүмәни вә *Азәрбајчан Демократ Фиргәсинин* Мәркәзи Комитәси тәрәфиндән тә'сис олунмуш орден. Тәбриз сәнәткарлары С.о.-ни гызылдан вә платиндән дүзәлтмишдиләр; орденин үзәри 1905—11 илләр Иран ингилабынын рәһбәри *Сәттарханын* синәсиндә түфәнк, белиндә гатар, сүнбүлләр, гылынчлар, күнәш шүалары, мәш'әл вә бајрагларла әһатә олунмуш барелјеф тәсвириндән ибарәтдир. С.о. илә 10 нәфәр, о чүмләдән С. Бадекан (Бағырзадә), М. Вилаји, З. Гијами, Г. Данишјан, М. Деһгани, Ч. Кавијан, Р. Кәбири, М. Чешмазәр вә б. тәлтиф едилмишләр.

СӘТҺ—үчөлчүлү Евклид фәзасынын икипараметрли, јени u вә v координатларынын функсијалары (лазыми тәртибдән диференсиалланан) олан нөгтәләр чохлуғу. Нөгтәсинин әјрихәтли координатлары u вә v олан С.

$x=x(u, v)$, $y=y(u, v)$, $z=z(u, v)$ (1)

параметрик тәнликләри илә верилир. Квадратын дахилинин үчөлчүлү Евклид фәзасына һомоморф (гаршылыглы биргијмәтли вә кәсилмәз) ин'икасы садә С. адланыр. Һәр нөгтәсинин мүәјјән әтрафында јерләшән һиссәси садә С. олан чохлуға дүзкүн С. дејилир. $f(x, y, z)-a=0$ шәклиндә верилән С. f функсијасынын сәвијјә сәтһи адланыр. Мүстәви, ачыг јарымсфера (јарымкүрә сәтһи), силиндрин јан сәтһи садә, там сфера (күрә сәтһи) исә дүзкүн сәтһдир. С. сонсуз сајда параметрик тәнликлә вә $z=f(x, y)$ шәклиндә дә верилир (бурада $u=x$, $v=y$, $\varphi=x$, $\psi=y$, $x=f$). Координат мүстәвисиндә верилмиш $z=f(x)$ әјрисинин OX координат оху әтрафында фырланмасындан алынан С. тәнлији $z=s\sqrt{x^2+y^2}$ шәклиндәдир. М нөгтәсинин елә әтрафы варса ки, С.-ин

бу әтраф јерләшән һиссәси $z=f(x, y)$ тәнлији илә көстәрилсин вә f бу һиссәдә диференсиалланандырса, M нөгтәсинә сәтһин ади нөгтәси, әкс һалда мәхсуси нөгтәси дејилир. Сәтһин әјрилијини өјрәнмәк үчүн онун тәнликләри лазыми тәртибдән диференсиалланан олмалыдыр. *Аналитик һәндәсәдә* вә чәбри һәндәсәдә С., нөгтәләринин координатлары $F(x, y, z)=0$ (2) тәнлијини өдәјән нөгтәләр чохлуғу кими көтүрүлүр. Мәс., $x^2+y^2+z^2-1=0$ тәнлијини өдәјән (x, y, z) чохлуғу (сфера) чәбри сәтһдир. Белә тә'јин олунан сәтһин әјани шәкилдә һәндәси образы олмаја да биләр. Бу һалда үмумилији сахлајараг хәјали сәтһә бахылыр. Мәс., $x^2+y^2+z^2+1=0$ хәјали сфераны тә'јин едир. Үчөлчүлү Евклид фәзасынын һеч бир нөгтәси бу тәнлији өдәмир. $F(x, y, z)$ функсијасы һәр һансы нөгтәдә кәсилмәздирсә, бу нөгтәдә һәр дәјишәнә нәзәрән биринчи тәртибдән кәсилмәјән хүсуси төрәмәләри (һеч олмаса бири һәмин нөгтәдә сыфырдан фәргли) варса, бу нөгтәнин мүәјјән әтрафында (2) илә тә'јин олунан С. дүзкүн С.-дир. (2) хүсуси һалда n—тәртибли чәбри тәнликдирсә, мүвафиг сәтһә n тәртибли С. дејилир (бах *Икитәртибли сәтһ*).

Әд.: Мәммәдов Р., Али ријазијјат курсу, Б., 1978; Кобајаси Ш., Намидзу К., Основы дифференциальной геометрии, пер. с англ., М., 1981.

СƏТҺ ИНТЕГРАЛЫ—сәтһ үзәриндә верилмиш функсијанын интегралы. Дәјишән $f(M)$ сәтһ сыхлығына малик дәјишән S сәтһи үзрә пајланмыш күтләнин һесабланмасы С.-и.-на кәтирилир. Бунун үчүн сәтһ $S_1, \ldots, S_n$ һиссәләринә бөлүнүр вә һәрәсиндә M_i нөгтәси көтүрүлүр. Бу һиссәләр кафи гәдәр кичик дирсә, онларын күтләси тәгр. $f(M_i)S_i$ бүтүн сәтһинки исә $f_1(M_1)S_1+\cdots+f_n(M_n)S_n$ гәдәрдир. S_i кичик олдугча бу һәчмин гијмәти дә кичикдир. Буна көрә сәтһин күтләсинин дәгиг гијмәти бүтүн S_i һиссәләринин өлчүләри сыфра јахынлашдыгда

$$f_i(M_i)S_i+\cdots+f_n(M_n)S_n$$

чәминин лимитидир. Башга физики һадисәләр дә лимитә аналожи кәтирилир. Бу лимитләр $f(M)$-ин S үзрә биринчи нөв С.и. адланыр.

$$\iint\limits_{(s)} f(M)\,ds=\iint\limits_{(s)} f(x, y, z)\,ds.$$

Бу, икигат интеграла кәтирилир (бах *Тәкрари интеграл*). Бир чох физики мәсәләдә мәс., S сәтһиндән кечән маје ахынынын тә'јининдәки аналожи чәмләрдә S_i һиссәләринин саһәләри әвәзинә онларын үч координат мүстәвиси үзәриндәки проjексијаларынын саһәләри көтүрүлүр. Бу заман сәтһ истигамәтләнмиш фәрз олунур (јә'ни мүсбәт истигамәтли нормал гејд едилир), нормал вә проjексија мүстәвисинә перпендикулјар арасында ити (кор) бучаг јаранырса, проjексијанын саһәси мүсбәт (мәнфи) көтүрүлүр. Белә чәмләрин лимити икинчи (вә ја проjексијалара көрә) С.и. адланыр вә

$$\iint\limits_{(s)} P\,dy\,dz+Q\,dz\,dx+R\,dx\,dy$$

кими јазылыр. Белә С.и.-нын ишарәси S-ин истигамәтиндән асылыдыр. М. В. Остроградски гапалы S үзрә икинчи нөв С.и.-ны мәһдуд V һәчми үзрә үчгат интегралла әлагәләндирән дүстур вермишдир. *Стокс дүстуру* гапалы контур үзрә олан әјрихәтли интегралы һәмин контурла әһатәләнмиш сәтһ үзрә икинчи нөв С.и. илә ифадә едир.

Әд.: Мәммәдов Р., Чәфәрли К., Аналитик функсијалар... Мејдан нәзәријјәси, Б., 1971; Ефимов А. В., Золотарев Ю. Л., Тернигорева В. М., Математический анализ, ч. 2, М., 1980.

СƏТҺ КЕЈФИЈЈƏТИ—машын деталларынын сәтһинин һәндәси вә сәтһ гатынын физики-кимјәви хассәләринин мәчмусу. Сәтһин һәндәси хассәләри нормадан кәнар сәтһ мејлләринин характеринә вә өлчүсүнә (сәтһин кәләкөтүрлүјү, далғавары олмасы вә форма хәталарына) көрә тәсниф едилир. Физики-кимјәви хассәләр әсасән галыг (дахили) кәркинликләрлә, микробәрклик вә микроструктурла характеризә едилир. Машын деталларынын сүртүнмә әмсалы, јејилмәјә дөзүмлүлүк, коррозијаја давамлылыг, мөһкәмлик (о чүмләдән јорулмаја), һабелә бирләшмәнин киплији вә мөһкәмлији вә с. бу кими истисмар көстәричиләри әсаслы сурәтдә С.к.-ндән асылы олур.

СƏТҺ ҺАДИСƏЛƏРИ—чисимләрин (фазаларын, мүһитләрин) назик сәрһәд тәбәгәләринә мәхсус хассәләрин тәзаһүрү. Бу хассәләр сәтһ тәбәгәләринин изафи сәрбәст енержисинин олмасы, дахили гурулушунун вә тәркибинин хүсусијјәтләри илә бағлыдыр. С.һ. ики нөвдүр: сырф физики характерли С.һ., кимјәви чеврилмәләрлә мүшајиәт олунан (маје фазалар вә бәрк фазалар сәрһәдиндә баш верир) С.һ. *сәтһи кәрилмә* илә бағлы олан вә мајеләрин сәрһәд тәбәгәсинин әјрилијиндән јаранан С.һ.-нә *капиллјар һадисәләр* дә дејилир. Ики бәрк чисмин, јахуд бәрк чисимлә маје вә ја газын сәрһәдиндә јаранан тәбәгә сәтһинин хассәсиндән асылы олараг адһезија, *ислатма*, сүртүнмә кими һадисәләр јараныр. Адсорбсија, сәтһи диффузија, мајенин ахмасы кими физики просесләр вә ја һәмсәрһәд фазаларын компонентләринин гаршылыглы тә'сири нәтичәсиндә сәрһәд тәбәгәсинин молекулјар тәбиәти вә хассәләри кәскин дәјишә билир. Сәтһ гатларында баш верән физики вә ја кимјәви чеврилмәләр һетерокен просесләрин (коррозија, каталитик просесләр вә с.) характеринә вә кетмә сүр'әтинә күчлү тә'сир едир. Актив мүһитин тә'сири илә сәтһин сәрбәст енержисинин азалмасы исә бәрк чисмин мөһкәмлијини азалдыр. Металларын вә јарымкечиричиләрин сәтһиндә кедән физики вә кимјәви дәјишикликләр електронун *чыхыш ишини* вә *јарымкечиричи чиһазларын* (күнәш батарејалары, фотодиодлар вә с.) истисмар характеристикаларыны дәјишир. Ики вә даһа чох фазадан ибарәт ихтијари һетерокен системдә (космик објектләрдән тутмуш субмикроскопик әмәләкәлмәләрә гәдәр демәк олар ки, бүтүн чанлы аләмдә) С.һ. мөвчуддур. Она көрә дә истәр тәбии, истәрсә дә техноложи просесләрдә С.һ.-нин ролу бөјүкдүр. *Коллоид кимјанын* әсас проблемләри, сон нәтичәдә, дисперс системләрдә баш верән С.һ. кими изаһ едилир. Јүксәкдисперс фаза һиссәчикләринин өлчүләринин дәјишмәси илә бағлы бүтүн просесләр (*коагулјасија*, коалессенсија вә с.) *Броун һәрәкәти* илә С.һ.-нин биркә тә'сириндән баш верир. С.һ.-ндән истифадә етмәклә мөвчуд техноложи просесләри интенсивләшдирмәк мүмкүндүр. Мүһүм тикинти вә конструксија материалларынын алынмасы вә узунөмүрлүлүјү, фајдалы газынтыларын чыхарылмасы вә зәнкинләшдирилмәси, кимја, тохучулуг, јејинти вә с. сәнаје саһәләринин инкишаф јоллары С.һ. нәзәрә алынмагла мүәјјәнләшдирилир. Металлуркија, керамика вә полимер материаллар истеһсалында С.һ.-нин ролу бөјүкдүр. Техника үчүн поликристал вә композисија материалларынын јағлајычы тә'сири, контакт гаршылыглы тә'сири, дахили гурулушунун дәјишмәси, бәрк чисимләрин сәтһиндә баш верән електрик һадисәләри вә електрокимјәви просесләр хүсусилә әһәмијјәтлидир. Чанлы аләмдә сәтһ һадисәләрини билмәклә биоложи просесләрә шүурлу тә'сир етмәк, беләликлә дә к.т.-нын мәһсулдарлығыны артырмаг, микробиоложија, тибб вә ветеринаријаны даһа да инкишаф етдирмәк мүмкүндүр.

Әд.: Русанов А. И., Фазовые равновесия и поверхностные явления, Л., 1967; Малахова А. Я., Физическая и коллоидная химия, Минск, 1981.

СƏТҺИ АКТИВ МАДДƏЛƏР—фазаларын ајрылма сәтһләриндә адсорбсија олунараг, онларын сәтһ енержисини (сәтһи кәрилмәсини) азалда билән маддәләр. Суда һәлл олан үзви бирләшмәләрдир. С.а.м. молекуллары ики һиссәдән: полјар (һидрофил) вә гејри-полјар (һидрофоб) һиссәдән ибарәтдир. Суда диссосиасија характеринә көрә ики јерә ајрылыр: ионокен, јә'ни суда өз ионларына диссосиасија едәнләр (сабун, сулфотуршулар, алкилсулфат типли јујучу маддәләр) вә гејри-ионокен, јә'ни диссосиасија етмәјәнләр, мәс., алкилфенолларын полигликол ефирләри вә ја дојмуш спиртләр. С.а.м.-дә ислатма, емулсијаландырма, јума вә башга гијмәтли хассәләр вар. Онлар филизләрин флотасијасында, тохучулуг сәнајесиндә, јујучу тозлар һазырланмасында, нефт е'малында (ашгар кими) вә с. ишләдилир.

СƏТҺИ ДАЛҒА АНТЕНАСЫ—гачан далға (*дурғун далғадан* фәргли олараг енержини онун јајылма истигамәтиндә, мәнбәдән истеһлакчыја доғру апаран далға) режиминдә ишләјән ифрат јүксәк тезликли антена. С.д.а. вибраторлу вә ја рупорлу ојадычыдан вә јөнәлдичидән ибарәтдир. Јөнәлдичи ојадычынын гаршысында јерләшдирилир вә бүтөв диелектрикдән вә ја метал аракәсмәли (дарагшәкилли) лөвһәләрдән һазырланыр. Јөнәлдичинин бу формада һазырланмасы ләнкитмә ефффекти јарадыр вә сәтһи далғанын формалашмасыны тә'мин едир. Ојадычынын шүаландырдығы далғалар јөнәлдичинин сәтһи үзрә јајылараг гәбуледичијә верилир. Јөнәлдичинин формасына көрә С.д.а. үч конструктив нөвдә һазырланыр: мүстәви, чубугвары вә дискшәкилли. С.д.а. учуш апаратларында (тәјјарә, вертолјот, пејк, космик кәми, ракет вә с.) кениш тәтбиг едилир.

СƏТҺИ ДАЛҒАЛАР—1) мајеләрин сәрбәст сәтһи үзрә вә ја ики бир биринә гарышмајан мајенин ајрылма сәтһләри үзрә јајылан далғалар. С.д. мајени мүвазинәтдән чыхаран харичи тә'сирләрдән (мәс., күләкдән) јараныр.

Маје сәтһини әввәлки вәзијјәтинә гајтаран гүввәләрин тәбиәтиндән асылы олараг С.д., әсасән, ағырлыг гүввәсинин тә'сириндән јаранан г р а в и т а с и ј а, сәтһи кәрилмә гүввәләриндән јаранан к а п и л л ј а р вә г р а в и т а с и ј а - к а п и л л ј а р нөвләринә ајрылыр. 2) Б ә р к ч и с и м л ә р и н сәрбәст сәтһләри бојунча вә ја бәрк чисимлә башга мүһитин ајрылма сәрһәди бојунча јајылан вә сәрһәддән узаглашдыгча сөнән еластик далғалар.

СӘТҺИ ЕФФЕ́КТ—дәјишән електрик чәрәјаны сыхлығынын нагилин ен кәсији үзрә вә ја магнит сели сыхлығынын магнит кечиричисинин ен кәсији бојунча гејри-бәрабәр пајланмасы. Нагилин вә ја магнит кечиричисинин сәтһиндән мәркәзинә доғру кетдикчә бу кәмијјәтләр азалыр. Чәрәјанын вә ја магнит селинин тезлији, нагилин вә ја магнит кечиричисинин ен кәсик саһәси, материалын кечиричилији вә магнит нүфузлуғу артдыгча гејри-бәрабәрлик дәрәчәси дә артыр. С.е. нагилин дәјишән чәрәјана мүгавимәтинин сабит чәрәјана мүгавимәтинә нисбәтән артмасына вә магнит кечиричисинин бурулғанлы чәрәјанларла магнитсизләшмәсинә кәтириб чыхарыр.

СӘТҺИ КӘРИЛМӘ—фазалары ајыра́н сәтһин термодинамик характеристикасы. Әдәди гијмәтчә сәтһин ваһид саһәсинин дөнән изотермик просес заманы јаранма ишинә бәрабәрдир. Маједә С.к. сәтһ контурунун ваһид уз.-на дүшән вә сәтһи сыхмаға чалышан гүввәдир. Конденсасија олунмуш системләр сәрһәдиндә С.к. фазалараpасы кәрилмә адланыр.

Молекул һәчмдән сәтһә кечдикдә молекулларарасы илишмә (коһезија) гүввәсинә гаршы иш көрүр (сәтһин јаранма иши). Сәтһ тәбәгәсиндә молекулларарасы гүввәнин әвәзләјичиси сыфырдан фәрглидир вә коһезија бөјүк олан фазанын дахилинә јөнәлир. С.к. тохунан фазаларын һәчминдә изафи сәрбәст енержинин өлчүсүдүр. С.к. *ч/м²* вә ја *н/м* (*ерг/см²* вә ја *дин/см*) илә ифадә олунур.

Фазаларын һәчми молекулун өлчүсүндән чох бөјүкдүрсә С.к. сәтһин өлчүсүндән вә формасындан асылы олмур. Темп-р артдыгча С.к. азалыр. Мајеләр арасында метал әринтиләри ән бөјүк С.к.-јә маликдир. Мәс., 2000°С-дә платинин С.к.-си 1820 *дин/см*, 20°С-дә чивә 484 *дин/см*-дир. Адсорбсија заманы С.к.-нин дәјишмәси чохкомпонентли систем үчүн Киббс тәнлијинә ујғун $-d\sigma = \Gamma_1 d\mu_1 + \Gamma_2 d\mu_2 + \cdots$ кими ифадә олунур (Γ_1, Γ_2,.. компонентләрин сәтһдә вә һәчмдәки сыхлыглары фәрги, $d\mu_1$, $d\mu_2$ ... ујғун компонентләрин кимјәви потенсиалынын дәјишмәсидир). Мәнфи ишарәси мүсбәт адсорбсијада С.к.-нин азалдығыны көстәрир.

Маје-газ, маје-маје сәрһәдиндә С.к.-ни дамчынын гопмасына, газ габарчығынын максимум тәзјигинә, үфүги сәтһ үзәриндәки дамчынын формасына әсасланан вә с. үсулларла билаваситә тә'јин етмәк олур. Бәрк чисимләрдә һиссәчикләрин сәрбәст һәрәкәти мүмкүн олмадығындан онларда С.к.-ни тәчрүби тә'јин етмәк чәтиндир. Кристал анизотроп олдуғундан онун мүхтәлиф сәтһиндә С.к. мүхтәлифдир. Металларда С.к. атом вә молекулларарасы гаршылыглы тә'сирә әсасланан үсулларла тә'јин едилир.

Чанлы организмдә С.к. һүчејрәнин вә онун һиссәсинин формасыны тә'јин едән мүһүм амилдир. Сәрт вә јарымсәрт сәтһи олан һүчејрәдә (бир чох микроорганизмдә, инфузорларда, битки һүчејрәләриндә вә с.) С.к. 10^{-3} *н/м* тәртибиндәдир.

СӘТҺИН КӘЛӘ-КӨТҮРЛҮЈҮ—сәтһин релјефини (база уз. *l* даирәсиндә) әмәлә кәтирән нисбәтән кичик аддымлы наһамарлыгларын (кәлә-көтүрләр) мәчмусу. База уз. профилин орта хәттинә көрә һесабланыр вә гијмәти 0,01; 0,03; 0,08; 0,25;, 0,8; 2,5; 8; 25 *мм*-ә бәрабәр көтүрүлүр. С.к.-к. профилин орта һесаби мејли R_h (әдәди гијмәти 100—0,008 *мкм*), профилин он нөгтәсиндәки наһамарлыгларын һүнд. R_z (1600—0,025 *мкм*), наһамарлыгларын ән бөјүк һүнд. R_{max} (1600—0,025 *мкм*), база уз. даирәсиндәки наһамарлыгларын орта аддымы S_m (12,5—0,002 *мм*), наһамарлыгларың тәпәләрә көрә орта аддымы S (12,5—0,002 *мм*) вә профилин нисби дајаг уз. t_p (10, 20, ..., 80, 90%) параметрләри илә характеризә едилир. С.к.-к. е'мал олунмуш сәтһин кејфијјәтини мүәјјән едир вә деталларын јејилмәјә давамлылыг, мөһкәмлик (хүсусән, јорулма мөһкәмлији), коррозијаја давамлылыг, сүртүнмә әмсалы вә с. кими истисмар хассәләринә тә'сир көстәрир. ССРИ-дә 1975 иләдәк стандартла сәтһин 4 тәмизлик групу—14 тәмизлик (кәлә-көтүрлүк) синфи мүәјјән едилмишдир: 1-чи групу (1—3-чү тәмизлик синифләри) јонма, фрезләмә вә дүзјонуш е'малы тә'мин едир; 2-чи груп (4—6-чы синифләр) мүхтәлиф кәски аләтләри илә јарым тәмиз е'мал јолу илә; 3-чү груп (7—9-чу синифләр) тәмиз е'малла (пардаглама, јахуд назик јонма вә с.); 4-чү груп (10—14-чү синифләр) исә сүртмә, суперфинишләмә, һонингләмә вә с. е'мал әмәлијјатлары илә алыныр. 1980 илдән башлајараг стандартла ләғв едилмиш тәмизлик синифләри әвәзинә С.к.-к. параметрләриндән истифадә едилир.

СӘТҺЛӘР НӘЗӘРИЈЈӘСИ—диференсиал һәндәсәнин бөлмәси; диференсиал һесабы васитәсилә сәтһләрин хассәләрини өјрәнир. Классик С.н.-ндә һәрәкәт заманы сәтһләрин инвариант хассәләри, о чүмләдән өлчмә илә әлагәдар мәсәләләр (мәс., хәтт гөвсләринин уз., ики истигамәт арасындакы бучаг, областын саһәси, кеодезик хәтләр, кеодезик әјрилик вә с.) өјрәнилир. 20 әсрин әввәлләриндә С.н.-нин јени истигамәти—нөгтәләринин әтрафындакы хассәләринә әсасән сәтһин бүтөвлүкдә өјрәнилмәси јаранды.

Әд.: бах *Сәтһ* мәгаләсинин әдәбијјатына.

СӘУДИЈЈӘ ӘРӘБИСТАНЫ, С ә у д и ј ј ә Ә р ә б и с т а н ы К р а л л ы ғ ы (المملكة العربية السعودية).

Үмуми мә'лумат. Чәнуб-Гәрби Асијада дөвләт. Әразиси Әрәбистан ј-а-нын 2/3-сини, Гырмызы дәниз вә Иран көрфәзиндәки саһилјаны адалары тутур. Шм.-дан Иорданија, Ираг, Күвејт, ч.-г.-дән вә ч.-дан ЈӘР, ЈХДР, ч.-ш.-дән Оман, Бирләшмиш Әрәб Әмирликләри, ш.-дән Гатарла һәмсәрһәддир. Ч.-г.-дән Гырмызы дәниз, шм.-ш.-дән Иран көрфәзи илә әһатәләнир. Саһ. 2,15 млн. *км²*-дәк (С.Ә.-нын ч. вә ш. сәрһәдләри дәгигләшдирилмәмишдир). Әһ. тәгр. 9 млн. (1982). Пајтахты Әр-Ријад ш.-дир. Инзибати чәһәтдән 4 әјаләтә бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. С. Ә. мүтләг теократик монархијадыр. Дөвләт башчысы кралдыр. Өлкәдә бүтүн һакимијјәт (ганунверичи, ичра вә дини һакимијјәт) крала мәхсусдур. Ичра органы Назирләр Шурасыдыр; Шураны крал тә'јин едир вә она башчылыг едир. Һөкумәтин нәздиндә мәшвәрәт Шурасы вар.

Тәбиәт. Өлкә әразисинин чох һиссәси платодур (һүнд. ш.-дә 300—500 *м*-дән г.-дә 1300 *м*-дәк). Платонун чох һиссәси (тәгр. 1 млн. *км²*) сәһралардан (Бөјүк Нәфуд, Руб-Әл-Хали вә с.) ибарәтдир. Г.-дә Гырмызы дәнизин саһилинә паралел узанан вә ондан Тиһамә овалығы (ени 70 *км*-дәк) илә ајрылан Һичаз вә Асир д-ры (һүнд. 2500—3000 *м*, бә'зи јерләрдә даһа јүксәк), Иран көрфәзи саһилиндә Әл-Һаса овалығы (ени 150 *км*-дәк) јерләшир. Фајдалы газынтылары: нефт, тәбии газ, дәмир, хром, мис, гурғушун, синк вә с. Иглими шм.-да субтропик, ч.-да тропик, кәскин континентал, гурудур. Орта темп-р ијулда Әр-Ријадда 33°С, јанварда тәгр. 14°С. Мүтләг макс. темп-р шм.-да 48°С, ч.-да 55°С-дир. Иллик јағынты чох јердә 100 *мм*-ә, дағларда 400 *мм*-ә гәдәрдир. Јазда вә јајын әввәлләриндә *сәмум* күләји гум гасырғалары јарадыр. Даими ахарлы чајы јохдур. Грунт суларындан кениш истифадә олунур. Примитив сәһра торпаглары кениш јајылмышдыр. Битки өртүјү сәһра вә јарымсәһра типлидир.

Әһали. Әһалиси, әсасән, әрәбләрдир (о чүмләдән 1 млн. јәмәнли, 0,3 млн. мисирли); тәгр. 2/3 һиссәси көчәри вә јарымкөчәри тајфалардыр. С.Ә.-нда Пакистан, Һиндистан, Шәрги Африка өлкәләриндән вә с. јерләрдән кәлмәләр, һабелә инкилисләр вә американлылар да вар. Рәсми дил әрәб дили, рәсми дин ислам динидир. Ишләјән әһалинин (2,1 млн.-дан чох) 60%-дән чоху к.т.-нда чалышыр (1980). Орта сыхлыг 1 *км²*-дә тәгр. 3,1 нәфәрдир (1982). Шәһәрләри: Әр-Ријад (тәгр. 910 мин; 1981), Мәккә, Мәдинә вә с.

Тарихи очерк. С.Ә. әразисиндә гәдим дөврләрдән (е.ә. 2-чи миниллик) көчәри әрәб тајфалары мәскунлашмышлар. 7 әсрдә Әрәбистан ј-а-нын г. һиссәсиндә (Һичаз) јени дин—ислам вә илк мүсәлман теократик дөвләти—Хилафәт јаранды. 7—8 әсрләрдә *Әмәвиләрин*, 8—9 әсрләрдә исә *Аббасиләрин* һакимијјәти алтында иди. 10—12 әсрләрдә Әрәбистан ј-а-нда мүстәгил әмирликләр, султанлыглар јаранды; Һичаз әввәлчә *Фатимиләрин*, сонра *Әјјубиләрин*, 13 әсрин орталары—16 әсрин әввәлләриндә *мәмлүкләрин* вассал асылылығында олмуш, 16 әсрин әввәлиндә исә Османлы империјасынын тәркибинә дахил едилмишди. 1745 илдә Нәчд (Мәркәзи Әрәбистан) әмирликләриндән биринин һакими Мәһәм-

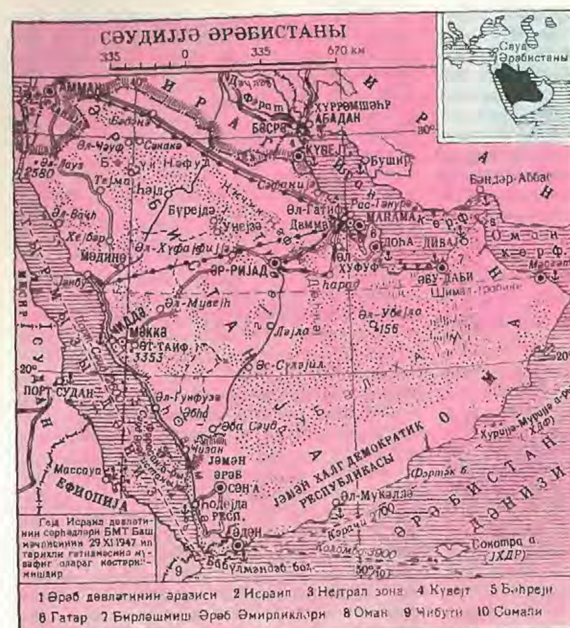

мәд ибн Сәуд (Сәудиләр сүлаләсиндән) Әрәбистаны ваһһабилик бајрағы алтында бирләшдирмәк уғрунда мүбаризәјә башлады; 19 әсрин әввәлиндә Әрәбистанын бөјүк бир һиссәси Сәудиләрин феодал дөвләтиндә бирләшди. 1811—18 илләрдә Мисир һакими *Мәһәммәдәли паша* Сәудиләр дөвләтини ишғал етди. 1840 илдән Һичаз јенидән түркләрин һакимијјәти алтына дүшдү. Сәудиләр халгын наразылығындан истифадә едәрәк ики дәфә (1821—38, 1843—65) Нәчддә һакимијјәтләрини бәрпа етдиләр. 1902 илдә *Ибн Сәуд* Шәммар әмирлијинин (Шимали Әрәбистан) һакимләри Рәшидиләри мәғлуб едәрәк Нәчддә мөһкәмләнди вә дөвләтин әразисини кенишләндирмәјә башлады. 1924—25 илләрдә Һичазы тутдугдан сонра өзүнү «Һичаз, Нәчд вә бирләшдирилмиш әјаләтләрин» кралы е'лан етди. 1926 илдә илк дәфә ССРИ бу дөвләти таныды вә онунла дипломатик вә тичарәт әлагәләри јаратды (ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр јарадан илк әрәб өлкәсидир). Бу, Сәудиләр дөвләтинин бејнәлхалг мөвгејини мөһкәмләндирди. 1927 илдә Б. Британија Сәудиләр дөвләтини танымаға мәчбур олду. 1932 илдән С. Ә. адланыр. 1934 илдә Јәмәнлә мүһарибә нәтичәсиндә Әсир әразиси (Чәнуби Әрәбистан) С.Ә.-нын тәркибинә дахил едилди. 30-чу илләрин сонунда С.Ә. өлкәдә нефт еһтијатларынын кәшфијјаты вә чыхарылмасы һаггында АБШ нефт инһисарларына концессија верди.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндә (1939—45) С.Ә. фашист Алманијасы (1941) вә Италија (1942) илә дипломатик мүнасибәтләри кәсмиш, 1945 илин февралында Алманија вә Јапонијаја мүһарибә е'лан етмишди. 1943 илдә АБШ С.Ә. илә дипломатик мүнасибәтләр јаратмыш вә *Ленд-лиз* һаггында ганун бу өлкәјә аид едилмишди; һәмин илдә Дәһранда (нефт мә'дәнләри р-ну) һәрби һава базасынын иншасы барәдә АБШ-ла сазиш имзаланмышды. 1951 илдә АБШ-ын С.Ә.-на гәбул етдирдији «гаршылыглы мүдафиә вә гаршылыглы јардым» һаггында сазиш әсасында АБШ С.Ә. ордусунун һазырланмасына нәзарәти әлә алды. 60-чы илләрдә феодал-теократик режимә вә АБШ нефт инһисарларынын истисмарына гаршы наразылыг дәфәләрлә фәһләләрин тә'тил вә чыхышларына сәбәб олду.

С.Ә. мүсәлман өлкәләри арасында башчы рол ојнамаға чәһд көстәрир; мүсәлман дөвләтләринин мүртәче тәшкилатынын — «Ислам пактынын» јарадылмасына чалышыр (бу планы илк дәфә 1966 илдә ирәли сүрмүшдүр). 60-чы илләрин 2-чи јарысындан С.Ә.-нын харичи сијасәти икили характер дашыјыр; бир тәрәфдән о демократик вә милли азадлыг һәрәкатына (хүсусән Әрәбистан ј-а-нда) гаршы чыхыр, Јахын вә Орта Шәргдә, Африкада мүһафизәкар режимләри мүдафиә едир, әсас капиталист өлкәләри илә игтисади вә сијаси әлагәләри мөһкәмләндирир вә антикоммунизм сијасәти јеридир. Бунунла јанашы С.Ә. Исраил тәчавүзү илә мүбаризәдә әрәб өлкәләрини мүдафиә едир, онлара малијјә вә с. јардым көстәрир; Әрәб өлкәләринин Рабат конфрансында (1974) Фәләстин Азадлыг Тәшкилатыны (ФАТ) Фәләстин әрәб халгынын јеканә гануни нүмајәндәси кими танымышдыр. Мисирлә Исраил арасында биртәрәфли Кемп-Девид сөвдәләшмәсини (1979) писләмишдир.

80-чи илләрин әввәлиндә өлкәнин дахили вәзијјәтиндә кәркинлик давам едир; крал аиләсинин дахили вә харичи сијасәтиндән (1981 илдә һәрби хәрчләр 20,8 млрд. доллар тәшкил етмиш, јахын 5 ил үчүн 105 млрд. доллар хәрчләнмәси нәзәрдә тутулмушдур) халг күтләләринин наразылығы артмыш, һөкумәт әлејһинә баш верән чыхышлар орду вә полис тәрәфиндән амансызлыгла јатырылмышдыр. Гәрб дөвләтләринин С.Ә.-на тәзјиги нәтичәсиндә Икинчи дүнја мүһарибәсиндән (1939—45) сонра ССРИ илә С.Ә. арасындакы мүнасибәтләр позулмуш, Совет Иттифагынын данышыглара һәмишә һазыр олмасына бахмајараг һәлә дә бәрпа олунмамышдыр. С.Ә. рәһбәрләри Фәләстин әрәб халгынын әдаләтли мүбаризәсиндә ССРИ-нин мөвгејини дәфәләрлә мүсбәт гијмәтләндирмишләр.

С.Ә.-нда сијаси партијаларын вә һәмкарлар иттифагларынын фәалијјәти гадаған олунмушдур.

1975 ил августун 31-дә С.Ә. Коммунист Партијасы тә'сис едилмишдир. Кизли шәраитдә фәалијјәт көстәрир.

Игтисади-чоғрафи очерк. С.Ә. дүнјанын ән ири нефтчыхарма өлкәләриндәндир. Нефтин кәшф олунмуш еһтијаты 178 млрд. *баррелдир* (1981). Үмуми милли мәһсулун тәгр. 85%-ини нефт верир (1981/82). Ән ири нефт јатаглары өлкәнин ш. р-нларында вә Иран көрфәзинин шелф зонасындадыр. Нефтин кәшфијјаты, чыхарылмасы вә е'малы илә «Арамко» ширкәти (*Әрәб—Америка нефт ширкәти*), Америка вә Јапонија ширкәтләри мәшғул олурду. 1979 илин февралындан «Арамко»-нун бүтүн активләри јени дөвләт «Милли нефт ширкәти»нә верилмишдир. 1981 илдә 438,6 млн. *т* нефт (ССРИ-дән сонра дүнјада 2-чи јер, 1981), 39,8 млрд. $м^3$ газ чыхарылмышдыр. Нефт-кимја, металлуркија, кағыз, јејинти, тикинти материаллары сәнајеси инкишаф етдирилир. Автомобилгурашдырма (јүк автомобили, автобус), јүнкүл вә с. сәнаје мүәссисәләри вар. Сәнәткарлыг (о чүмләдән гызыл вә күмүшдән зәркәрлик мә'мулатлары) инкишаф етмишдир. Нефт е'малы з-дларынын күчү 32,3 млн. *т* (1981), дәниз сујуну ширинләшдирән гурғуларын күчү күндә 49,6 млн. галлондур (1980). К.т. зәиф инкишаф етмишдир. Ширин су чатышмадығындан торпаг саһәсинин јалныз 0,3%-и бечәрилир. Торпагларын чоху крал аиләси, гәбилә башчылары, дини тәшкилатлара мәхсусдур. Хурма (1980/81 илдә 291,6 мин *т*), буғда (152,3 мин *т*), калыш, арпа, чәлтик, помидор, картоф, гарпыз вә говун, ситрус мејвәләри, үзүм вә с. јетишдирилир. 307,2 мин гарамал, 5,3 млн. давар, 109 мин дәвә, 14,7 млн. ев гушу вар (1980). Балыг овланыр (1980/81 илдә 48,4 мин *т*). Мирвари, гара мәрчан, кәһрәба әлдә едилир. Әрзағын 75—90%-и идхал олунур (1981). Д.ј.-ларынын уз. 719 *км* (дар д.ј.-ндан енли д.ј.-на кечилмәсинә башланмышдыр), автомобил јолларынын уз. 45 мин *км*, нефт кәмәрләринин уз. 3,3 мин *км*, дәниз портларынын јүк дөвријјәси 48,2 млн. *т*-дур (1981). Портлары: Чиддә, Даммам, Тавва, Рас-әл-Хор, Јанбу вә с. Бејнәлхалг аеропортлары Дәһран, Чиддә, Әр-Ријаддыр. Нефт, нефт мәһсуллары, маје газ ихрач едилир. Машын, аваданлыг, нәгл. васитәләри, тикинти материаллары, әрзаг вә с. идхал олунур. Әсас тичарәти Јапонија, АБШ, Франса, Италија, Б. Британија, Нидерланд, АФР вә с. өлкәләрләдир. 1981 илдә өлкәјә (Мәккә вә Мәдинәјә) харичдән 800 мин зәввар кәлмишдир. Пул ваһиди Сәудијјә риалыдыр.

Силаһлы гүввәләр. С.Ә.-нын силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәт олуб үмуми сајы 85 мин нәфәрдән артыгдыр (1981). Али баш команданکралдыр. Силаһлы гүввәләрин әсасыны тәшкил едән гуру гошунларында 45 мин нәфәр, мүхтәлиф силаһ вә дөјүш машынлары, ҺҺГ-дә 12 мин нәфәр, тәгр. 240 дөјүш тәјјарәси, ҺДГ-дә 1500 нәфәр, тәгр. 30 дөјүш кәмиси вә јардымчы кәми вар. Силаһлар вә һәрби техника әсасән АБШ-дан алыныр. С.Ә.-нда һәмчинин милли гвардија (35 мин нәфәр), саһил вә сәрһәд мүһафизә һиссәләри (6,5 мин нәфәр) вар.

Сәһијјә. Демографик мә'лумат јохдур. Өлкәдә дизентерија, һелминтоз, амјөбиаз вә с. хәстәликләр кениш јајылмышдыр. С.Ә.-нда 6,8 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 0,9 чарпајы) 47 хәстәхана, 206 диспансер, 1,5 мин һәким, 353 стоматолог, 594 әчзачы, 2 минә јахын орта тибб ишчиси вар (1970). Һәким вә әчзачылар Әр-Ријад ун-тиндә һазырланыр.

Маариф. Тәһсил мүддәти ибтидаи мәктәбләрдә (ичбари вә пулсуз) 6, ор-

та мәктәбләрдә 6 (3+3), техники-пешә мәктәбләриндә 4 илдир. Ән бөјүк али мәктәби Әр-Ријад ун-тидир. Әр-Ријадда Милли китабхана, Сәуд китабханасы, ун-т китабханасы, Мәдинәдә Маһмудијјә китабханасы вар.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Мүһүм күндәлик гәзетләри: «Әл-Биләд» (1934), «Ән-Нәдваһ» (1958), «Әл-Мәдинә әл-мүнәввәра» (1937) вә б. Информасија акентлији 1970 илдә јарадылмышдыр. Радио (1948) вә телевизија (1965) верилишләри ИнформасијаНазирлијинин сәрәнчамындадыр.

Әдәбијјат. Гәдим вә орта әсрләр әдәбијјаты үмумәрәб мәдәнијјәти зәмининдә инкишаф етмишди (бах *Әрәб мәдәнијјәти*. Әдәбијјат). 5—7 әсрләрдә бәдәви поезијасынын нүмајәндәләри *Имру-л-Гејс*, *Әнтәрә ибн Шәддад* вә б. танынмышлар. *Гуран* вә һәдисләр әрәб нәсринин илк бөјүк әсәрләридир. Хилафәтин јаранмасы илә Мәккә вә Мәдинә ш.-ләри әдәби мәркәзә чеврилди. Ән'әнәви гәсидәнин јерини гәзәл, фәхријјә вә мәрсијәләр тутду. Османлы әсарәти әдәбијјатын инкишафыны ләнкитди. 20 әсрин 20-чи илләриндә Мәһәммәд Сүрур әс-Сәббан, Мәһәммәд Һәсән әл-Аввад вә б. јени әдәбијјатын әсасыны гојдулар. Әһмәд Әбд әл-Гафур Әттарын јарадычылығында сосиал бәрабәрсизлик ифша едилир. 50-чи илләрдә реализмин мөвгеји мөһкәмләнди (Әбд әр-Рәһман әл-Мәчид әл-Мәнсур, Амин Сәлим Румејһи, Абдулла Муна, Јусиф бен әш-Шејх Јагуб, Һәсән Насыф, Әбд әс-Сәлам Һашим Һафиз, Һамид Даманһури вә б.). 60—80-чи илләрдә С.Ә. јазычылары вәтәнпәрвәрлик, сосиал вә сијаси мүбаризә мөвзуларында ше'р, һекајә, повест, роман вә драм әсәрләри јазмышлар.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. С.Ә. әразисиндәки ән гәдим абидәләр даш һејкәлләрин фрагментләри, һејван тәсвирли релјефләрлә (е.ә. 7—2 әсрләр) тәмсил олунур. Орта әср әрәб ме'марлығы абидәләри (мәсчидләр, минарәләр, мәдрәсәләр) Мәккә вә Мәдинәдә галмышдыр. Халг јашајыш евләри килмөһрә вә чиј кәрпичдән тикилмишдир. Чиддәдә вә Мәдинәдә шәбәкәли балконлу чохмәртәбәли евләр үстүндүр. 1950-чи илләрдән шәһәрләрдә (Чиддә, Әр-Ријад) чохмәртәбәли евләр, меһманханалар, стадионлар, аеропортлар тикилир. Шәһәрләрдә күмүш вә гызылдан бәзәк әшјалары, гурғушундан һәмаилләр (көзмунчуғу), зијарәтчиләр үчүн сувенирләр һазырланыр. Гызылы сапла тикмә сәнәти инкишаф етмишдир. Бәдәвиләрин хејмәләри јундан, золаглы, парлаг пәрдәләрлә бәзәдилир. Дәридән вә јундан мә'мулат һазырланмасы кениш јајылмышдыр.

Әд.: Озолинг В. В., Экономика Саудовской Аравии, М., 1975; Валькова Л. В., Саудовская Аравия в международных отношениях. 1955—1977, М., 1979; Зарубежная Азия. Юго-Западная Азия, М., 1979 (серия «Страны и народы»); Саудовская Аравия. Справочник, М., 1980. Васильев А. М., История Саудовской Аравии, М., 1981; јенә онун, Библиография Саудовской Аравии, М., 1983.

«СӘФА»—1910—17 илләрдә Бакыда фәалијјәт көстәрмиш мәдәни-маариф чәмијјәти. Мүтәрәгги маарифпәрвәр-

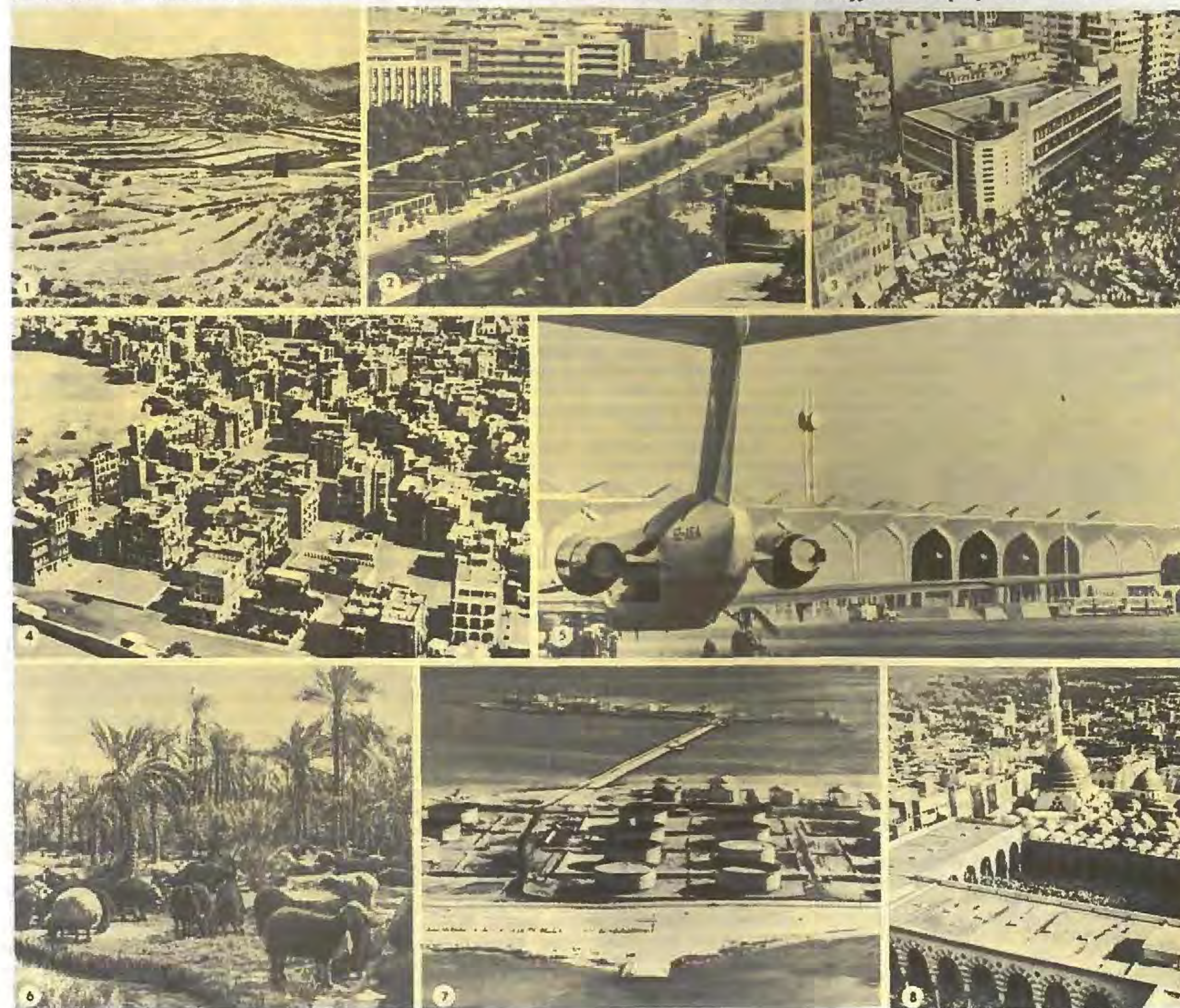

Сәудијјә Әрәбистаны. 1. Асир дағларынын јамачында әкин саһәләри. 2. Әр-Ријад шәһәриндән көрүнүш. 3. Мәккә шәһәринин күчәләриндән бири. 4. Чиддә шәһәри. 5. Дәһран аеропорту. 6. Ваһәдә гојун сүрүсү. 7. Рас-Тәнурә шәһәриндә нефт чәнләри. 8. Мәдинә. Бөјүк мәсчид.

ләр тәрәфиндән јарадылмышды Јени мәктәбләр, гираәтхана вә китабханалар ачмаг, милли мәдәнијјәти инкишаф етдирмәк мәгсәди күдүрдү. «С.» Бакыда јалныз бир мәктәб ача билмишди. «С.»-нын театр труппасы да олмушдур. Театрын репертуарына Ә. Б. Һагвердијев, Н. Нәримановун, рус вә харичи өлкә мүәллифләринин әсәрләри дахил иди; З. Һачыбәјовун «Евлијкән субај» опереттасы илк дәфә 1913 илдә бурада тамашаја гојулмушдур. Чәмијјәтин ишиндә Д. Бүнјадзадә, шаир Сәмәд Мәнсур, актјорлардан Ч. Зејналов, А. М. Шәрифзадә фәал иштирак етмиш, театр тамашаларына *«Ничат»* чәмијјәтиндән Һ. Әрәблински, М. А. Әлијев, Сидги Руһулла, Һ. Сарабски вә б. вахташыры дә'вәт олунмушлар. Азәрб. опера мүғәнниләринин сәсинин граммофон валына јазылмасында вә Азәрб. опера сәнәтинин популјарлашмасында да «С.»-нын мүәјјән ролу олмушдур.

Әд.: Чәфәров Ч., Азәрбајчан драм театры, Б., 1959; Азәрбајчан театрынын салнамәси (1850—1920) (топлајаны, тәртиб едәни вә изаһларын мүәллифи Г. Мәммәдли), Б., 1975; Сарабский А. Г., Возникновение и развитие азербайджанского музыкального театра, Б., 1968.

СӘФА КӘРАЈ (1510—1549)—Казан ханы [1524—49]. Крым шаһзадәси Фатеһ Кәрајын оғлу. Әмиси *Саһиб Кәрајдан* сонра һакимијјәтә кечмишди. Вахташыры чағырылан гурултајларда мүһүм рол ојнајан ири феодаллар онун һакимијјәтини мәһдудлашдырмышдылар. С. К. Крым ханлығы вә Ногај ордасы илә сых әлагә сахлајырды. Русијаја гаршы јүрүшләр кечирмишди (1535—37, 1541—42). Халг һәрәкаты (1532, 1545—46, 1549), феодаллашма просесинин күчләнмәси, сарајда Крым феодалларынын тә'сиринин артмасы С. К.-ын һакимијјәтини зәифләтди вә о, ики дәфә тахтдан салынды. С. К.-ын дөврүндә ханлығын «дағлыг тәрәфинин» әһалиси (чувашлар, дағ марилләри вә с.) Русија тәбәәлијини гәбул етдиләр.

СӘФӘВИЛӘР—*Сәфәвиләр дөвләти* (1501—1736) һөкмдарлары сүлаләси. Мәншәчә азәрб. олмуш вә Сәфәвијјә тәригәтинин башчысы шејх Сәфи әд-Дин Исһагын ады илә адланмышлар. Баниси *I Шаһ Исмајылдыр* (Хәтаи). Көркәмли нүмајәндәләри: I Шаһ Исмајыл, *I Тәһмасиб*, *I Шаһ Аббас*. Һөкмдарлары: I Исмајыл [1501—24], I Тәһмасиб [1524—76], II Исмајыл [1576—77], Мәһәммәд Худабәндә [1578—87], I Аббас [1587—1629], I Сәфи [1629—42], II Аббас [1642—66], Сүлејман [1666—94], Султан Һүсејн [1694—1722], II Тәһмасиб [1722—32], III Аббас [1732—36]. С. Ағгојунлулар вә Ширваншаһлар дөвләтләринә сон гојмуш, Шејбаниләр, Османлылар вә әфганларла мүһарибәләр апармышлар. С. дөврүндә Азәрб.-ын ч. вә шм. торпаглары ваһид дөвләт чәрчивәсиндә бирләшмиш, өлкә игтисади, сијаси вә мәдәни чәһәтдән инкишаф етмиш, бејнәлхалг әлагәләр хејли кенишләнмишди. С. сүлаләсинин һакимијјәтинә Надир шаһ Әфшар сон гојмушдур.

Әд.: бах *Сәфәвиләр дөвләти* мәгаләсинин әдәбијјатына.

СӘФӘВИЛӘР ДӨВЛӘТИ—орта әср феодал дөвләти (1501—1736). Азәрб., Шәрги Ермәнистан, Шәрги Күрчүстан, Иран, Чәнуби Түркмәнистан вә инди ки Әфганыстан (Бәлх вил. истисна олмагла), бә'зи дөврләрдә Ираги-Әрәб вә с. әразиләри әһатә едирди. Әсасыны I *Шаһ Исмајыл* (Хәтаи) гојмушдур. Дөвләти *Сәфәвиләр* сүлаләси идарә едирди. Пајтахты мүхтәлиф вахтларда Тәбриз, Гәзвин вә Исфаһан олмушдур. Мүһүм шәһәрләри Тәбриз, Кәнчә, Нахчыван, Әрдәбил, Шамахы, Бакы, Дәрбәнд, Марағa, Гәзвин, Исфаһан, Һәмәдан, Шираз, Мәшһәд, Һерат, Јәзд, Кирман вә с. Әсас тәсәррүфат саһәләри: әкинчилик, бағчылыг, малдарлыг, тохучулуг, сәнәткарлыг вә с.

С.д. өз инкишафында һаким синфин етник тәркибинә, Азәрб.-ын бу дөвләтин ичтимаи, игтисади вә сијаси һәјатында ојнадығы апарычы рола көрә ики мәрһәлә кечмишдир. Буржуа тәдгигатчыларынын әксәријјәти С.д.-ни бүтүнлүкдә Иран дөвләти кими гәләмә вермәјә чалышырлар. Совет алимләри исә С.д.-нин 16 әсрин сонларынадәк Азәрб. дөвләти олдуғуну сүбут етмишләр. С.д.-нин игтисади-ичтимаи чәһәтдән ән чох инкишаф етмиш әјаләти Азәрб. иди. С.д.-ндә Азәрб.-ын гызылбаш (бах *Гызылбашлар*) тајфалары (дөвләтин бә'зән Гызылбашлар дөвләти адланмасы да бурададыр) вә отураг Әрдәбил феодаллары әсас рол ојнајырды. 16 әсрин сонларынадәк гызылбашлар мүстәсна һүгуг вә имтијазлара малик идиләр. Дөвләт хадимләри, сарај мә'мурлары, гошун команданлары вә әјаләт һакимләри онлардан тә'јин едилирди. Фарс вә б. етник нүмајәндәләр 2-чи дәрәчәли вәзифәләри (мүһасибат, дәфтәрхана вә с.) тута биләрдиләр. 16 әсрин орталарында 74 әмирин 68-и азәрб. иди. Дипломатик јазышмаларда Азәрб. дили фарс дили илә јанашы рәсми дөвләт дили кими ишләдилирди. Сарајда вә ордуда Азәрб. дили һаким дил иди. С.д.-нин ичтимаи, игтисади, сијаси вә мәдәнијјәт мәркәзи Азәрб. иди. Азәрб. әдәбијјаты вә мәдәнијјәти Сәфәвиләр дөврүндә јүксәк инкишафа чатмышды.

С.д.-нин өзәјини Сәфәви шејхләринин Әрдәбил феодал һакимлији тәшкил етмишди. Һәлә 15 әсрин 2-чи јарысындан Сәфәвиләр Азәрб.-да өзләринин мүстәгил дөвләтләрини јаратмаға чалышырдылар. Лакин Сәфәви шејхләри Чүнејд вә Һејдәрин сијаси һакимијјәт уғрунда мүбаризәси Ширваншаһлар вә Ағгојунлуларын чидди мүгавимәтинә раст кәләрәк нәтичәсиз галды. 15 әсрин сонларында Ағгојунлу дөвләти феодал пәракәндәлији, ара мүһарибәләри нәтичәсиндә зәифләди, халгын вәзијјәти хејли ағырлашды. 1499 илин јајында Шејх Һејдәрин оғлу Исмајыл гызылбаш тајфаларыны әтрафына топламаг мәгсәдилә кичик бир дәстә илә Әрдәбилдән Әрзинчана кәлди. 1500 илин јајында шамлы, румлу, устачлы, тәкәли, зүлгәдәр вә б. тајфалардан јардым алан Исмајыл Ширвана јүрүш етди. 1500 илин сонунда Күлүстан галасы јахынлығындакы дөјүшдә Ширваншаһ Фәррух Јәсарын, 1501 илдә исә Нахчыван јахынлығындакы Шәрур дүзүндә Ағгојунлу Әлвәнд Мирзәнин гошунларыны мәғлубијјәтә уғрадан гызылбашлар манеәсиз сурәтдә Тәбризә дахил олдулар. Исмајыл шаһ е'лан едилди. Беләликлә, Азәрб. С.д.-нин әсасы гојулду. Тәдричән Азәрб. әразисини бирләшдирән гызылбашлар 1503 илдә Һәмәдан јахынлығында Ағгојунлу Султан Мурадын 70 минлик гошунуну дармадағын едиб Ағгојунлулар дөвләтинә тамамилә сон гојдулар. 1505—08 илләрдә Иран, Ираги-Әрәб вә Кичик Асијанын бир сыра вил.-ләри ишғал олунду. 1510 илдә Мәрв јахынлығында өзбәк һөкмдары Мәһәммәд Шејбанинин мәғлубијјәтиндән сонра С.д.-нин әразиси Аму-Дәрјадан Фәрат чајына гәдәр кенишләнди. Шиәлик дөвләт дини сәвијјәсинә галдырылды. Шиәлик, игтисади-ичтимаи инкишаф сәвијјәләри бәрабәр олмајан, мүхтәлиф дил вә мәдәнијјәтә малик өлкә вә халглары бир дөвләт чәрчивәсиндә бирләшдирмәк үчүн әсас идеоложи васитә иди. Ағгојунлулар, Ширваншаһлар вә Османлылардан наразы олан халг күтләләри шиәлик бајрағы алтында Сәфәвиләр әтрафында бирләшди.

Гоншулугда С.д. кими күчлү бир дөвләтин јаранмасы Османлы империјасыны нараһат едирди. Султан II Бајазид 1504 илдә С.д.-ни рәсмән таныды. Лакин султан I Сәлим дөврүндә Сәфәви—Османлы мүнасибәтләри хејли кәскинләшди вә ачыг дүшмәнчилик характери алды. Шәрги Анадолуда јашајан 40 минәдәк шиә әһалисини гырдыран султан I Сәлим 1514 илдә С.д.-нә һүчума кечди. Беләликлә дә узун сүрән *Сәфәви—Османлы мүһарибәләри* башланды. *Чалдыран вурушмасында (1514)* Сәфәвиләр мәғлубијјәтә уғрадылар вә Шәрги Анадолуну һәмишәлик итирдиләр.

I Шаһ Исмајылын өлүмүндән сонра һакимијјәтә кичик јашлы оғлу I Тәһмасиб [1524—76] кечди. Онун дөврүндә Османлы султаны I Сүлејман дәфәләрлә (1534/35, 1548, 1554) Азәрб.-а јүрүш етди. Гызылбаш гошунларынын инадлы мүгавимәти, әһалинин партизан мүбаризәси I Сүлејманы I Тәһмасиблә сүлһ бағламаға мәчбур етди [бах *Амасја мүгавиләси (1555)*]. Османлыларла апарылан мүһарибәләрә бахмајараг Сәфәвиләр өз торпагларынын бирләшдирилмәси сијасәтини давам етдирирдиләр. 1538 илдә Ширван, 1551 илдә исә Шәки С.д.-нә гатылды. Азәрб. әразисинин ваһид дөвләт дахилиндә бирләшдирилмәси ајры-ајры әјаләтләрин етник, сијаси, игтисади вә мәдәни бахымдан даһа да јахынлашмасында мүһүм рол ојнады. Османлылар Күрчүстанын г.-индә мөһкәмләндикдән сонра Сәфәвиләр дөрд дәфә (1540/41, 1546/47, 1551, 1554) һүчум едиб Кахети вә Картлини јенидән өзләриндән асылы вәзијјәтә салдылар. I Тәһмасибин дөврүндә *Бөјүк моғоллар* дөвләти илә јахын достлуг мүнасибәтләри јаранды. С.д. илә Авропа өлкәләри арасында сијаси вә дипломатик әлагәләр кенишләнди. Авропа дөвләтләри Османлыларла мүбаризәдә С.д.-нә гүввәтли мүттәфиг кими бахырдылар. С.д. илә Венесија, Алманија, Мачарыстан, Испанија, Португалија вә с. дөвләтләр дипломатик әлагә јаратмышды. Рома, Испанија вә Венесија елчиләри С.д.-ни мүһарибәјә чәлб етмәклә Османлыларын ики чәбһәдә мүбаризә апармасына чалышырдылар.

I Тәһмасибин өлүмүндән сонра гызылбаш әмирләри арасында башланан чәкишмәләр С.д.-ни зәифләтди. Устачлы ә'јанларынын һакимијјәт башына кәтирмәк истәдикләри Һејдәр Мирзә өлдүрүлдү (1576). Румлу, әфшар, шамлы, гачар вә б. гызылбаш тајфа әмирләри I Тәһмасибин дикәр оғлу II Исмајылы [1576—77] шаһ е'лан

етдиләр. Лакин гызылбаш групплары арасында һакимијјәт уғрунда мүбаризәнин арасы кәсилмирди. Мәһәммәд Худабәндә дөврүндә [1578—87] С.д. даһа да тәнәззүл етди. Феодал чәкишмәләри нәтичәсиндә мәркәзи һакимијјәт зәифләди. Бундан истифадә едән Османлылар 1578 илдә 100 минлик гошунла һүчума кечиб (онлара Крым ханы да јардым едирди) өлкәнин шм.-г.-ини тутдулар. Хорасан өзбәк ханлары тәрәфиндән ишғал олунду. 1585 илдә Тәбриздә Османлылара гаршы шәһәр әһалисинин чыхышы амансызлыгла јатырылды. 1590 илдә Османлылар Азәрб.-ы тамамилә ишғал етдиләр. Истамбулда бағланмыш сүлһ шәртләринә көрә Ермәнистан, Күрчүстан, Азәрб. (Гарадағ, Әрдәбил вә Талыш әјаләтләри истисна олмагла) вә Иранын бә'зи г. вил.-ләри Османлы империјасынын тәркибинә кечди. Белә бир шәраитдә гызылбаш әмирләри Мәһәмммәд Худабәндәнин оғлу I Аббасы [1587—1629] һакимијјәтә кечирдиләр. I Шаһ Аббас мүхалифәтдә олан гызылбаш әмирләринә диван тутду. Мәркәзи һөкумәти мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә Иранын отураг ә'јанларына вә руһаниләринә архаланмаға башлады. 1597/98 илдә С.д.-нин пајтахты Исфаһана көчүрүлдү. Османлы ишғалы вә I Шаһ Аббасын јүрүтдүјү сијасәт нәтичәсиндә Азәрб. С.д. системиндә өзүнүн апарычы ролуну, сијаси, һәрби үстүнлүјүнү итирди вә тәдричән Иранын әјаләтләриндән биринә чеврилди. Дөвләтин идарә олунмасында азәрб.-ларын һүгуглары мәһдудлашдырылды. Сарајда әсасән Иран ә'јанлары һаким мөвге тутмаға башладылар. I Шаһ Аббас Иранын дахили вил.-ләринин отураг ә'јанларыны, христиан монастырларыны вә с. веркидән азад етди. Даими орду јарадараг дахили чәкишмәләрә сон гојду. Онун кечирдији инзибати, һәрби вә с. ислаһатлар нәтичәсиндә С.д. 17 әсрдә мөһкәмләнди, өлкә игтисади чәһәтдән нисбәтән инкишаф етди. I Шаһ Аббас Османлылар вә Шејбаниләр үзәриндә бир нечә гәләбә газанараг Азәрб., Хорасан, Ираги-Әрәб (мүвәггәти) вә с. әразиләри кери гајтарды. С.д. Русија, һабелә Авропа вә Асија өлкәләри илә дипломатик вә тичарәт әлагәләри сахлајырды. Феодал истисмарынын артмасы, хассә торпагларынын хејли һиссәсинин *тијул* кими верилмәси сонралар С.д.-нин игтисади вә сијаси чәһәтдән зәифләмәсинә, мәркәзи һакимијјәтә гаршы үсјанлара сәбәб олду. Шаһ Һүсејн дөврүндә [1694—1722] әһалинин наразылығы даһа да күчләнди. 1708—22 илләрдә үсјан етмиш әфган тајфалары Исфаһаны тутдулар (1722). С.д. дахилиндәки сијаси бөһрандан истифадә едән Османлылар Загафгазија вә Гәрби Ираны, чар Русијасы исә Әнзәлијәдәк Хәзәрсаһили әразини әлә кечирдиләр. Шаһ II Тәһмасиб [1722—32] һәмин әразиләрин Русијаја кечмәси барәдә мүгавиләни имзаламаға мәчбур олду. Әфганлара вә түркләрә гаршы мүвәффәгијјәтлә мүбаризә апаран Сәфәви сәркәрдәси Надир хан Әфшар (бах *Надир шаһ*) 1736 илдә өзүнү шаһ е'лан едәрәк С.д.-нә сон гојду.

С.д.-ндә әсас торпаг мүлкијјәт формасы дивани (дөвләт) вә хассә (һөкмдар) торпаглары иди. Сонралар Сәфәвиләрин јүрүтдүјү мәркәзләшдирмә сијасәти илә әлагәдар дивани торпаглары һесабына шәрти торпаг мүлкијјәт формасы—тијул кениш јајылды. Мүлк вә вәгф торпаглары тохунулмаз һесаб едилирди. Кәндли вә сәнәткарларын вәзијјәти чох ағыр иди. Онлар мүхтәлиф мүкәлләфијјәт дашыјыр, чохлу верки (30-дан чох) өдәјирдиләр. I Шаһ Исмајылын дөврүндә нисбәтән азалдылан веркиләр сонралар тәдричән јенә дә артмаға башлады. Әһалинин ағыр вәзијјәти I Тәһмасиби малчәһәт, тамға кими бә'зи веркиләри ләғв етмәјә мәчбур етди. Лакин бу ислаһатлар С.д.-ни бүрүмәкдә олан бөһранын гаршысыны ала билмәди. Феодал истисмарынын күчләнмәси, веркиләрин ағырлығы синфи зиддијјәтләрин кәскинләшмәсинә, үсјанлара сәбәб олду (мәс., Тәбриз үсјаны вә с.).

С.д.-нин игтисади вә мәдәни һәјатында Азәрб. шәһәрләри, хүсусилә Тәбриз мүстәсна рол ојнајырды. Тәбриз Асија вә Авропанын бир чох шәһәрләри илә кениш тичарәт әлагәләри сахлајырды. Шамахы вә Әрәшдә истеһсал олунан ипәк парчалар Авропа өлкәләринә ихрач едилирди.

С.д.-нин башында дүнјәви вә дини һакимијјәти өз әлиндә чәмләшдирән шаһ дururду. Али командан әмир әлүмәра, *горчи* дәстәләринин башчысы *горчибашы* адланырды. Дөвләт апаратына вәзир, дини идарәләрә вә вәгф мәсәләләринә сәдр, малијјә ишләринә мустоуфи әл-мәмалик нәзарәт едирди. С.д. бәјләрбәјиләрин идарә етдији ајры-ајры бәјләрбәјиликләрә бөлүнмүшдү. Гызылбаш әмирләриндән сечилән бәјләрбәјиләр шаһын тәләбилә өз дәстәләри илә һәрби сәфәрләрдә иштирак етмәли идиләр. С.д.-нин даими ордусу јох иди. Орду мүһарибә әрәфәсиндә бәјләрбәјиләрин һесабына сахланан сүвари дәстәләриндән тәшкил олунурду. Мүһарибәләрдә ән чоху 120—150 мин дөјүшчү иштирак едирди. Шаһын хидмәтиндә 4—6 мин нәфәрлик даими горчи дәстәси варды. Сәфәви гошуну одлу силаһла пис тәчһиз олунмушду.

Гызылбаш тајфаларынын гүдрәтли сијаси гүввәјә чеврилмәси, Азәрб.-ын ч. вә шм. торпагларынын нисбәтән мәркәзләшмиш ваһид дөвләт тәркибиндә бирләшмәси, мәһсулдар гүввәләрин јүксәлиши, шәһәрләрин сәнәткарлыг вә бејнәлхалг тичарәт мәркәзләринә чеврилмәси објектив олараг Азәрб. мәдәнијјәтинин вә инчәсәнәтинин инкишафына шәраит јаратды. Азәрб. дилинин истифадә даирәси кенишләнди. Сарајда Һәбиби, Сүрури, Шаһи, Матәми, Түфејли, Гасими вә б. Азәрб. шаирләри, һәмчинин озан-ашыглар јашајыб јарадырдылар. «Хәтаи» тәхәллүсү илә јазан I Шаһ Исмајыл Азәрб. әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәсидир. Сәфәвиләрин сарај китабханасы бир нөв «инчәсәнәт академијасы»на чеврилмишди. Бурада маһир хәттатлар, рәссамлар, чилдчиләр, нәггашлар вә б. ишләјир, Султан Мәһәммәд вә Беһзад кими көркәмли миниатүр усталары фәалијјәт көстәрирди.

16 әсрин сонларындан С.д.-нин характери тәдричән дәјишди. С.д.-ни игтисади-сијаси бөһрандан чыхартмаға чалышан I Шаһ Аббас бир сыра ислаһат кечирди, мәркәзи һакимијјәтә табе олмајан гызылбаш ә'јанларына дејил, ирандилли етник үнсүрләрә архаланмаға башлады. 12 минлик түфәнкчиләр, 10 минлик гуламлар дәстәси, топхана вә топчу һиссәләри тә'сис едилди. Горчиләрлә бирликдә даими ордунун сајы 44 мин нәфәрә чатдырылды. Һәмин һәрби һиссәләр гејри-гызылбаш етник нүмајәндәләрдән (фарс, күрдлүр, ермәни, күрчү) тәшкил олунмушду. Бунун нәтичәсиндә дә гызылбашларын ордуда мөвгеји хејли сарсылды. I Шаһ Аббасын јүрүтдүјү сијасәтдән наразы галан гызылбаш тајфаларындан ән үсјанкары—тәкәлиләр 1596 илдә шаһын әмри илә тамамилә мәһв едилдиләр. Ислаһатлар нәтичәсиндә дөвләт апаратында әксәријјәти фарсдилли үнсүрләрдән ибарәт олан бүрократијанын ролу күчләнди. Пајтахтын Исфаһана көчүрүлмәси вә Иранын дахили вил.-ләринин игтисади вә сијаси чәһәтдән әһәмијјәтинин артмасы С.д.-нин тәдричән Иран дөвләтинә чеврилмәсинә сәбәб олду.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1949; јенә онун, Ислам в Иране в VII—XV вв., Л., 1966; Пигулевская Н. В. и др., История Ирана с древнейших времен до конца 18 века, Л., 1958; Рахмани А. А., «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана, Б., 1960; јенә онун, Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, Б., 1981; Эфендиев О. А., Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Б., 1961; јенә онун, Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке, Б., 1981; Ашурбейли С. Б., Государство Ширваншахов (VI—XVI вв.), Б., 1983; باستانی پاریزی، سیاست و اقتصاد عصر صفوی، تهران، ۱۹۷۹

СӘФӘВИ—ОСМАНЛЫ МҮҺАРИБӘЛӘРИ (16 әср—18 әсрин 1-чи рүбү)—Сәфәви вә Османлы дөвләтләри арасында дин пәрдәси алтында Загафгазија, Күрдүстан вә Ираг әразиләрини, стратежи вә бејнәлхалг тичарәт јолларыны әлә кечирмәк уғрунда апарылан мүһарибәләр. Османлылар шиәләри Сәфәвиләр исә сүнниләри кафир е'лан етмишдиләр. Бу сијасәт, һәр ики дөвләтин һаким даирәләринә ишғал едилмиш әразиләрлә јашајан әһалини гарәт етмәјә «гануни» әсас верирди.

1514—55 илләр мүһарибәси Азәрб. Сәфәвиләр дөвләтинин баниси I Шаһ Исмајылын [1501—24] кечмишдә Ағгојунлулар дөвләтинин тәркибинә дахил олан Ермәнистан, Күрдүстан вә Ираги-Әрәб әразиләрини өз дөвләтинә гатандан сонра башланды. Буна чаваб олараг Авропада һәрби әмәлијјатлары дајандыран Османлы султаны I Сәлим [1512—20] Кичик Асијада јашајан 40 минәдәк шиәни гырдыгдан (1513) сонра 150 минлик гошунла Сәфәвиләр дөвләтинә һүчум етди. Әсас гошун һиссәләринин топланмасыны көзләмәјән I Шаһ Исмајыл, чохлу топ вә одлу силаһла тәчһиз олунмуш Османлы ордусу илә 1514 ил августун 23-дә Чалдыран дүзүндә баш вермиш дөјүшдә (бах *Чалдыран вурушмасы*) мәғлубијјәтә уғрады. Османлылар Тәбризи тутдулар. Лакин Азәрб.-да мөһкәмләнә билмәјиб өлкәни тәрк етмәјә мәчбур олдулар. I Сәлим ајры-ајры гызылбаш сәркәрдәләринин Кичик Асијада давам едән мүгавимәтини гырыб Күрдүстаны, Ираги-Әрәбин шм.-ыны, Ермәнистанын г.-ини Османлы империјасына гатды (1516). Сәфәви—Османлы мүнагишәләри бир мүддәт сакитләшди. 1533 илдә Австрија илә сүлһ бағлајан

султан I Сүлејман Гануни [1520—66] Азәрб.-а һәрби сәфәрләрә башлады. Османлылар 1534/35 илдә ики дәфә Ҹәнуби Азәрб.-а сохулдулар вә Тәбризи тутдулар. Лакин I Сүлејман да кери чәкилмәјә мәҹбур олду. Бу сәфәрләр нәтиҹәсиндә Ираги-Әрәб Османлы империјасына гатылды: Аралыг дәнизини Иран көрфәзи илә бирләшдирән тиҹарәт-карван јолларына нәзарәт түркләрин ихтијарына кечди. 1536 илдә Османлылар Күрҹүстанын ҹ.-г. һиссәсини, 1538 илдә исә Ҹәнуби Ермәнистаны тутдулар. I Тәһмасиб [1524—76] Османлы тәҹавүзүнүн гаршысыны алмаг мәгсәдилә бир сыра тәдбирләр һәјата кечирди. 1538 илдә Ширван, 1551 илдә исә Шәки Сәфәвиләр дөвләтинә бирләшдирилди. Гызылбашлар дәфәләрлә Шәрги Күрҹүстана һүҹум едиб Картли вә Кахетини јенидән табе вәзијјәтә салдылар. 1548 илдә I Сүлејман 3-ҹү дәфә Азәрб.-а сохулду. Тәбриз вә с. шәһәрләри әлә кечирән Османлылар Кашан вә Гумадәк ирәлиләјиб Исфаһаны тутдулар. Османлылар ејни заманда Ермәнистан вә Ҹәнуби Күрҹүстанда да ишғалларыны кенишләндирдиләр. 1552 илдә I Тәһмасиб Османлыларын јени һүҹумуну габаглајараг Кичик Асијаја сохулуб Әрзурума гәдәр ирәлиләди. 1554 илдә I Сүлејман 4-ҹү дәфә Азәрб.-а гошун чәкди, Нахчыван вә с. јерләр дағыдылды. Лакин гызылбаш ордусунун инадлы мүгавимәти, Тәбриз әһалисинин фәал чыхышлары вә с. Османлылара јенә дә Азәрб.-да мөһкәмләнмәк имканы вермәди. 1555 ил мајын 29-да бағланмыш Амасја мүгавиләсинә әсасән Ираги-Әрәб, Гәрби Ермәнистан вә Гәрби Күрҹүстан әразиләри Османлы империјасына гатылды. Гарс р-ну ики дөвләт арасында битәрәф зона е'лан олунду вә виран едилди. Чох күҹлү Османлы империјасына гаршы бу мүһарибәләрдә Сәфәвиләр әсасән мүдафиә стратекијасына архаланырдылар. Мејдан дөјүшүнә кирмәјән гызылбашлар көзләнилмәз вә гәфил һүҹумларла дүшмәни күҹдән салмаға чалышырдылар.

1578—90 илләр мүһарибәси илә С.—О.м.-нин 2-ҹи мәрһәләси башлады. Османлы империјасы Загафгазијанын ш. һиссәсини әлә кечирмәк, Хәзәр дәнизи саһилләринә чыхмаг, Волга—Хәзәр јолуну нәзарәт алтына алмаг вә Русијанын Гафгазда нүфузуну зәифләтмәк мәгсәди күдүрдү. Османлылара Крым ханлығы да фәал көмәк едирди. I Тәһмасибин вәфатындан сонра Азәрб. Сәфәвиләр дөвләти xејли зәифләди. Бундан истифадә етмәјә чалышан Османлы һөкмдары III Мурад [1574—95] Амасја сүлһүнү позараг (Гарс галасыны бәрпа едиб) Мустафа Лалә пашанын команданлығы илә 100 минлик түрк ордусуну Сәфәвиләр дөвләтинә гаршы көндәрди. Османлылара мүгавимәт көстәрмәјә чалышан Чухурсә'д һакими Мәһәммәд хан Устаҹлу августун 9-да Чылдыр көлү јахынлығында баш вермиш дөјүшдә (бах *Чылдыр вурушмасы*) мәғлубијјәтә уғрады. Османлы ордусу Күрҹүстандан кечиб Ширвана сохулду. Османлыларын гаршысыны кәсән гызылбаш сәркәрдәси Арасхан Румлунун һәрби гүввәләри Крым татарлары тәрәфиндән дармадағын едилди. Османлылар Әрәш, Гәбәлә, Шамахы, Дәрбәнд, Маһмудабад, Салјан вә с. шәһәрләри тутдулар. Лакин 1578 ил нојабрын 28-дә Ағсуда Моллаһәсән к. јахынлығында баш вермиш вурушмада гызылбаш ордусу түрк-татар гошунларына ағыр зәрбә ендирди. Османлылар Ширваны тәрк едиб Дәрбәндә чәкилмәјә мәҹбур олдулар. 1579 илдә Крым ханы Мәһәммәд Кирej (К ә р а ј) 100 минлик гошунла Шимали Гафгаздан кечиб Ширван вә Гарабаға һүҹум етди. 1583 илдә Фәрһад паша Ериваны тутду. 1585 илдә Өздәмироғлу Осман паша күҹлү гошунла һүҹум едиб инадлы мүбаризәдән сонра Тәбризи әлә кечирди. Османлы һүҹумлары нәтиҹәсиндә Азәрб.-ын Тәбриз, Шамахы, Кәнҹә вә с. шәһәрләри дағыдылды, минләрлә динҹ әһали гылынҹдан кечирилди, аҹлыг вә епидемијалардан мәһв олду, гул кими јад өлкәләрә апарылды. 1590 ил мартын 21-дә бағланмыш Истамбул сүлһүнә көрә бүтүн Азәрб. (Гарадағ, Әрдәбил вә Талыш әјаләтләри истисна олмагла), Ермәнистан, Күрҹүстан, һабелә Иранын г. вил.-ләри (Нәһавәнд, Луристан вә с.) Османлы империјасына бирләшдирилди. Азәрб. әразиси ајры-ајры пашалыг вә санҹаглыглара бөлүндү.

1603—12 илләр мүһарибәси Османлыларын әлә кечирдији Азәрб. вә б. әразиләри кери гајтармаг уғрунда апарылырды. Мәркәзи һакимијјәти мөһкәмләдән вә 44 минлик даими орду јарадан Сәфәви һөкмдары I Шаһ Аббас [1587—1629] Тәбриз јахынлығында баш вермиш Суфијан вурушмасында (1603) Османлы ордусуну мәғлубијјәтә уғратды. Тәбриз, Нахчыван вә Ериван кери гајтарылды. Чығалоғлу Синан пашанын экс-һүҹуму (1605) нәтиҹәсиндә Сәфәвиләрин һәрби јүрүшләринин гаршысы алынды. Османлы ордусунун һүҹумуну дајандырмаг мәгсәди илә I Шаһ Аббасын әмрилә Араз чајынын сол саһили боју һәр шеј мәһв едилди вә әһали зорла Иранын мәркәзи р-нларына көчүрүлдү. Тарихдә «бөјүк сүркүн» ады илә мәшһур олан бу көчүрмә сијасәти нәтиҹәсиндә кениш бир әрази виран едилди. 1606 илдән јенидән һүҹума башлајан Сәфәвиләр тәдриҹән Азәрб., Ермәнистан вә Шәрги Күрҹүстаны Османлылардан тәмизләдиләр. 1609—12 илләрдә Османлыларын Азәрб.-ы тутмаг тәшәббүсләри боша чыхды. 1612 илдә Истамбулда бағланмыш сүлһ шәртләринә көрә фәтһ едилмиш әразиләр Сәфәвиләр дөвләтинин табелијиндә галды.

1616—18 илләр мүһарибәси заманы Османлы империјасы итирилмиш торпаглары кери гајтармаға чалышырды. 1616 илин сонунда Османлылар Ериван вә Нахчывана һүҹум етдиләр. Лакин мүвәффәгијјәтсизлијә уғрајараг кери чәкилдиләр. 1616 илдә 15 минлик гошунла Азәрб.-а сохулан Крым ханы Ҹаныбәј 35 минлик Османлы ордусу илә бирләшәрәк Тәбризә јахынлашды. 1618 ил сентјабрын 10-да Әрәштенаб адлы јердә (Сәраб јахынлығында) түрк-татар гошуну Сәфәвиләр тәрәфиндән дармадағын едилди. 1618 илин сонунда Мәрәнддә апарылан барышыг данышыгларында 1612 ил Истамбул сүлһ шәртләри тәсдиг едилди.

1623—39 илләр мүһарибәси Сәфәви ордусунун һүҹуму илә башланды. 1623/24 илдә Бағдадда баш вермиш гијамдан истифадә едән I Шаһ Аббас Ираги-Әрәби әлә кечирди, Бағдад, Бәсрә, Мосул, Нәҹәф вә Кәрбала ш.-ләрини тутду. Лакин 1625 илдә Кеорки Саакадзенин галдырдығы үсјан Сәфәвиләри өз һәрби гүввәләринин хејли һиссәсини Күрҹүстана көндәрмәјә мәҹбур етди. Экс-һүҹума кечән Османлы ордусу Самсхе—Саатабаго әразисини тутду. 1630 илдә Бағдад јахынлығында 2-ҹи дәфә мәғлубијјәтә уғрајан Османлылар бир гәдәрдән сонра бүтүн гүввәләрини сәфәрбәрлијә алараг Загафгазија вә Гәрби Иран истигамәтиндә һүҹума кечдиләр. 1635 илдә Тәбриз вә Нахчыван IV Мурад [1624—40] тәрәфиндән дағыдылды. 1638 илдә Османлылар Бағдады тутду. Гәсри-Шириндә бағланан (1639, 17 мај) сүлһ шәртләринә көрә Ираги-Әрәб Османлы империјасына гатылды; һәр ики дөвләт арасындакы сәрһәд 1612 ил мүгавиләси әсасында тәсдиг едилди.

1723—27 илләр мүһарибәси Османлыларын һүҹуму илә башлады. Әфган тајфаларынын басгыны нәтиҹәсиндә Сәфәвиләр дөвләтинин зәифләмәсиндән истифадә едән III Әһмәд [1703—30] Загафгазијаны вә Гәрби Иран әразисини әлә кечирмәјә чалышырды. 1723—25 илләрдә Османлылар Шәрги Күрҹүстан, Шәрги Ермәнистан, Азәрб. (Марага, Хој, Нахчыван, Ордубад, Тәбриз, Кәнҹә, Әрдәбил) вә Гәрби Ираны зәбт етдиләр. Османлы ишғалы Русијанын Хәзәр дәнизи һөвзәсиндә мәнафејинә ҹидди тәһлүкә төрәдирди. Һәлә 1722—23 илләрдә рус гошунлары Дәрбәнддән Әнзәлијәдәк Хәзәр дәнизи саһилләрини ишғал етмишди. 1723 ил сентјабрын 23-дә бағланмыш Русија—Иран мүгавиләсинә әсасән, һәмин әразиләр Русијанын тәркибинә кечди. Беләликлә Русија вә Түркијә арасында мүһарибә тәһлүкәси јаранды. Лакин Русија вә Түркијә арасында 1724 ил ијунун 23-дә Истамбулда имзаланмыш мүгавилә бу тәһлүкәни арадан галдырды. Османлылар өз ишғалларыны кенишләндирәрәк Һәмәдан (1724) вә Гәзвини (1725) тутдулар. Исфаһана јахынлашан Османлы ордусунун һүҹуму 1726 илдә әфганлы Әшрәф тәрәфиндән дајандырылды. Һәмәданда бағланмыш сүлһә (1727, 4 октјабр) көрә Әшрәф Османлы султаныны бүтүн мүсәлманларын хәлифәси кими таныды; түркләрин тутдуғу әразиләрин Османлы империјасына кечдијини тәсдиг етди. Иран шаһы кими танынан Әшрәф султандан асылы вәзијјәтә дүшдү.

1730—36 илләр мүһарибәсинин башланмасына Иранда әфган ағалығына сон којан вә фактики олараг һакимијјәти әлиндә ҹәмләшдирән Сәфәви сәркәрдәси Надир хан Әфшарын (бах *Надир шаһ*) Һәмәдан сүлһ шәртләри илә разылашмамасы сәбәб олду. 1730 илдә Надир Османлылары мәғлуб едәрәк онлары Һәмәдан, Кирманшаһ вә Ҹәнуби Азәрб.-дан чыхара билди. 1731 илдә Надир Хорасанда әфганларын гијамыны јатыраркән II Шаһ Тәһмасиб түркләрә гаршы мүстәгил һәрби әмәлијјата башлады. Лакин Һәмәдан јахынлығында мәғлубијјәтә уғрајыб Османлыларла сүлһ бағламаға мәҹбур олду. 1732 ил мүгавиләсинә әсасән, Араз чајындан шм.-да јерләшән Загафгазија әразиси Османлы империјасынын тәркибинә кечди. Лакин тезликлә II Шаһ Тәһмасиби һакимијјәтдән салан Надир Османлылара гаршы һәрби әмәлијјаты кенишләндирди.

1734—35 илләрдә Шимали Азәрб., Шәрги Ермәнистан вә Шәрги Күрчүстан түркләрдән тәмизләнди. Гарс вә Ечмиәдзин арасында ағыр мәғлубијјәтә уғрајан (1735, 14 ијун) Османлылар сүлһ данышыглары апармаға мәчбур олдулар. Истамбулда бағланмыш (1736, 17 октјабр) сүлһ шәртләриндә 1723 илдән башлајараг Османлылар тәрәфиндән ишғал едилмиш бүтүн әразиләрин Ирана гајтарылмасы нәзәрдә тутулурду. Лакин бу мүгавилә һәјата кечмәди. Сонралар Надирин апардығы мүвәффәгијјәтли һәрби әмәлијјатлар Османлылары 1639 ил сүлһ шәртләрини имзаламаға (1746) мәчбур етди.

С.—О.м. мүәјјән дөврләрдә азадлыг мүбаризәләри истисна олмагла, әдаләтсиз, ишғалчы характер дашыјырды. Мүһарибәләрин бүтүн ағырлығы һәр ики дөвләтин зәһмәткеш әһалисинин үзәринә дүшүрдү. С.—О.м. Загафгазија халглары үчүн әсл фәлакәтә чеврилмиш, чохлу инсан иткисинә, бу өлкәләрин игтисади, ичтимаи вә мәдәни дурғунлуғуна сәбәб олмушду.

Әд.: бах *Сәфәвиләр дөвләти* мәгаләсинин әдәбијјатына.

СӘФӘР—бах *һичри тәгвим.*

СӘФӘРБӘРЛИК—мүәјјән мәгсәд наминә гүввә вә васитәләрин чәмләшдирилмәси, сәфәрбәр едилмәси.

СӘФӘРӘЛИБӘЈОВ Меһдиһејдәр Ханкиши оғлу (29.2.1896, индики Исмајыллы р-нунун Күрдүван к.—15.3.1967, Бакы)—совет инфексионисти. Тибб е.д. (1937). проф. (1939). Азәрбајчан ССР әмәкдар һәкими (1943) вә әмәкдар елм хадими (1960). Сәһијјә ә'лачысы. 1941 илдән Н. Нәриманов ад. Азәрбајчан Дөвләт Тибб Ин-тунун инфексион хәстәликләр кафедрасынын мүдири олмушдур. Тәдгигаты, әсасән, вирус инфексијаларына вә риккетсиозлара гаршы мүбаризәјә һәср олунмушдур. Кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

СӘФӘРӘЛИЈЕВ Кәнчәли Һәзрәтгулу оғлу (1892, индики Фүзули р-нунун Гочәһмәдли к.—2.7.1974, орада)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1917 илдән Сов.ИКП үзвү. 1908 илдән Бакы нефт мә'дәнләриндә фәһлә ишләмиш, ингилаби һәрәката гошулмушдур. 1917—20 илләрдә Гырмызы гвардијанын тәркибиндә эксингилаби гүввәләрә гаршы мүбаризәдә иштирак етмиш, Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Гарјакин (индики Фүзули) р-н милис рәисинин мүавини, кәнд Советинин сәдри, Гарадонлу (индики Имишли), Кәлбәчәр, Шуша, Гарјакин, Тәртәр (индики Мирбәшир), Лачын РИК-ләринин сәдри вә с. вәзифәләрдә чалышмышдыр. Октјабр Ингилабы, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

СӘФӘРӘЛИЈЕВ Рүстәм Гасым оғлу (д. 1909, Индики Фүзули р-нунун Гочәһмәдли к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1938 илдән Сов.ИКП үзвү. 1929—74 илләрдә мүәллим, Гарјакин педагожи техникумунун директору, Бакыда мәктәб директору, Кешлә р-ну Халг Маариф шө'бәсинин мүдири, АКП МК апаратында тә'лиматчы, Шәки РК-нын катиби, Балакән, Загатала, Мирбәшир, Көјчај РК-нын биринчи катиби вә с. вәзифәләрдә ишләмиш, 1974 илдән АКП Бәрдә РК-нын биринчи катибидир. 1948 илдә дөвләтә к.т. мәһсулларынын истеһсалы вә сатышынын јеринә јетирилмәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Сов.ИКП 19, 25, 26 вә АКП 18—30-чу гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, 1951 илдән АКП МК үзвүдүр. Азәрб.ССР Али Советинин (1—5-чи, 7—10-чу чағырыш) депутатыдыр. 4 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

СӘФӘРӘЛИЈЕВ Ханлар Һәсән оғлу (1885, индики Фүзули р-нунун Гочәһмәдли к.—26.9.1907, Бакы) — фәһлә-болшевик, мүбариз ингилабчы. 1904 илдән РСДФП үзвү. Ибтидаи тәһсилини кәнд мәктәбиндә алмыш, сонра Бакыја көчмүш, Бибиһејбәт нефт мә'дәнләриндә, «Нафталан ширкәти» з-дунда ишләмишдир. Бакы пролетариатынын 1904 ил декабр тә'тилинин тәшкилатчыларындан олмушдур. Биринчи рус ингилабы (1905—07) дөврүндә С. РСДФП Бакы тәшкилаты Бибиһејбәт р-н комитәсинин вә болшевик «Һүммәт» тәшкилаты Ичраијјә Бүросунун үзвү кими фәһләләр арасында тәшвигат вә тәшкилат иши апармыш, тә'тил һәрәкатына башчылыг етмиш, болшевик гәзет вә вәрәгәләринин јајылмасында фәаллыг көстәрмишдир. 1907 илин пајызында «Нафталан ширкәти» фәһләләринин тә'тилинә рәһбәрлик етмишдир. С.-ин јорулмаз ингилаби фәалијјәти нефт сәнајеси саһибләрини һиддәтләндирирди. Онларын тәһрики илә С. хаинчәсинә өлдүрүлмүшдүр. С.-ин дәфни Бибиһејбәт партија комитәсинин чағырышы илә Бакы пролетариатынын икикүнлүк издиһамлы сијаси тә'тилинә чеврилди. Сентјабрын 29-да Шых к. (индики Ханлар гәс.) гәбиристанында дүзәлдилән матәм митингиндә И. В. Сталин, М. Ә. Әзизбәјов, С. М. Әфәндијев вә б. нитг сөјләдиләр. С. ад. Азәрб.-да р-н, Бакыда гәс., күчә вә с. вар. Гәбирүстү бүстү гојулмушдур. Сәмәд Вурғунун «Ханлар» пјеси С.-ин ингилаби фәалијјәтинә һәср олунмушдур.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Г а з ы ј е в М Ә., Ханлар, Б., 1944; Ә ф ә н д и ј е в С., Ханлар Һәсән оғлу Сәфәрәлијев, Сечилмиш әсәрләри, Б., 1977; И б р а г и м о в З., Революция 1905—1907 гг. в Азербайджане, Б., 1955; Рабочее движение в Баку в годы первой русской революции. Документы и материалы, Б., 1956; Вечно живые традиции, Б., 1968.

СӘФӘРӘЛИЈЕВ—Азәрб.ССР Ханлар р-нунда штг. С. гәсәбә советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 23 *км* шм.-ш.-дә, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Шәраб з-ду, инкубатор-гушчулуг ст., орта, сәккизиллик вә мусиги мәктәбләри, мәдәнијјәт еви, китабхана, хәстәхана, јахынлығында гәдим дөврә аид археоложи абидә вар (бах *Сәфәрәлијев курганлары*).

СӘФӘРӘЛИЈЕВ КУРГАНЛАРЫ—Азәрб.ССР Ханлар р-нунун Сәфәрәлијев к. јахынлығында курганлар групу (һүнд. 1—1,5 *м*, диаметри 10—20*м*). Әламәтләринә көрә Күр чајынын орта ахарындакы, һәмчинин Ханлар вә Шамхор р-нларынын дағәтәји вә дүзән саһәләриндәки курганлары хатырладыр. Археоложи кәшфијјат курганларын Тунч вә ја илк Дәмир дөврләринә аид олдуғуну көстәрир.

СӘФӘРӘЛИЈЕВ РАЈОНУ—1959 илә гәдәр Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1940 ил јанварын 16-да тәшкил олунмуш вә 1959 ил декабрын 4-дә Кировабад ш. илә бирләшдирилмишдир. Һазырда әразиси Ханлар р-нунун тәркибиндәдир.

СӘФӘРӘЛИЈЕВА Көвкәб Камил гызы (д. 3. 1.1907, Бакы)—Азәрб. совет пианочусу, педагог. Азәрб.ССР халг артисти (1972). Азәрб. Дөвләт Консерваторијасыны битирмишдир (1932). С. соло вә ансамбл мусигисинин ифачысы кими танынмышдыр. Педагожи фәалијјәтә 1922 илдән башламышдыр (1952 илдән Азәрб. Дөвләт Консерваторијасынын проф., 1952—58 илләрдә фп. кафедрасынын мүдири). С.-нын консерваторија нәздиндә исте'дадлы ушаглардан тәшкил етдији групун әсасында орта ихтисас мусиги мәктәби јарадылмышдыр (һазырда Бүлбүл ад.; 1937—52 илләрдә директору). О, фп. үчүн бир сыра тәдрис-методик мәчмуәләрин тәртибатчысы вә редакторудур. Азәрб. мусигисинә даир мәгаләләрин мүәллифидир. ССРИ Али Советинә (3-чү чағырыш) депутат сечилмишдир. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

СӘФӘРЛИ Ислам Әһмәд оғлу (12 2. 1923, Нахчыван јахынлығында, Шәкәрабад к.—6.11.1974, Бакы)—Азәрб. совет шаири. Азәрб.ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1973). 1944 илдән Сов. ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысы олмуш, јарадычылыға да, әсасән, бу дөврдә башламышдыр. «Минкәчевир нәғмәси» (1950), «Пычылдашан ләпәләр» (1956), «Һәјатын нәфәси» (1959), «Гағајылар јоруланда» (1964), «Гоша сөјүд» (1965), «Торпағын әтри» (1967), «Дан улдузу бир дә мән...» (1974) вә с. китабларындакы ше'р вә поемаларында совет адамларынын јарадычы әмәји, мәһәббәти, мә'нәви аләми, Азәрб. тәбиәтинин көзәлликләри тәрәннүм олунур. Зијалыларын, алим вә тәләбәләрин һәјатындан бәһс едән «Көз һәкими» (1955), «Јадикар» (1956), мүасир кәнддә һәср олунмуш «Јол ајрычында» (1972) пјесләринин мүәллифидир. Бир сыра ше'рләринә маһны бәстәләнмишдир. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә вә бә'зи харичи дилләрә тәрчүмә олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Сечилмиш әсәрләри Б., 1973; Әбәди бешик. Ше'рләр, поемалар, Б., 1978; Көз һәкими. Пјесләр, Б., 1980; Избранное. Б., 1977.

СӘФӘРОВ Арам Авакумович (1913, индики Мартуни р-нунун Кәндхурд к.—8.10.1944, Белград ш. јахынлы-

ғында)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (өлүмүндән сонра, 24.3.1945), лејтенант. 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдән Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинәдәк Бакыда Нефтгаз з-дунда ишләмишдир. Рота командири олан С. Гафгаздан Белграда гәдәр дөјүш јолу кечмишдир. Белград уғрунда кедән вурушмаларда икидлик көстәрмиш вә гәһрәманчасына һәлак олмушдур. С. ад. мәктәб вә с. вар.

СӘФӘРОВ Гачај Мәнсум оғлу (1907, индики Чәбрајыл р-нунун Гујчаг к.—12.6.1976, Чәбрајыл р-нунун Маһмудлу ст.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. 1930—76 илләрдә Бәрдә, Фүзули, Чәбрајыл, Кәјчај, Ағдам рајонларындакы МТС-дә тракторчу, бригадир, механик, баш мүһәндис, Чәбрајыл «Азәркәндтехника бирлији» шө'бәсиндә тә'мир е'малатханасынын мүдири вә с. вәзифәләрдә ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. АКП 27, 28-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур.

СӘФӘРОВ Әфган Һејдәр оғлу (д. 19.7. 1918, индики Ағдам р-нунун Мурадбәјли к.)—совет идманчысы, јүнкүл атлетика үзрә мәшгчи, Үмумиттифаг дәрәчәли һаким (1947), ССРИ-нин әмәкдар мәшгчиси (1957), Азәрб.ССР-ин әмәкдар бәдән тәрбијәси вә идман хадими (1964), ССРИ-нин фәхри идман һакими (1980). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. 1947—75 илләрдә ССРИ-нин јүнкүл атлетика үзрә јығма командасынын мәшгчиси олмушдур. Јетишдирмәләри арасында 6 дүнја, 8 Авропа, 19 ССРИ рекордчусу вар. 1937 илдән «Динамо» чәмијјәти Азәрб. Шурасында јүнкүл атлетика үзрә мәшгчи ишләјир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

СӘФӘРОВ Ибраһим Сәфәр оғлу (д. 28.8.1913, индики Шамахы р-нунун Гушчу к.)—совет мешәчи алими. Кәнд тәсәррүфаты е. д. (1962), проф. (1969), Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1980). Азәрб. ССР әмәкдар мешәчиси (1966). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысы. 1945—61 илләрдә Азәрб.ССР Мешә Тәсәррүфаты назиринин мүавини, Азәрб.ССР Назирләр Советиi сәдринин мүавини, Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Әкинчилик Институтунун директору олмуш, 1961 илдән Азәрб.ССР ЕА В. Л. Комаров ад. Ботаника Институтунда мешәшүнаслыг шө'бәсинин мүдиридир. Тәдгигаты мешәчилик, биокеосенолокија, мешәләрин мәһсулдарлығынын артырылмасы, јени мешәләрин вә тарлагорујучу мешә золагларынын салынмасы, шәһәр вә јашајыш мәнтәгәләринин јашыллашдырылмасы, тәбиәтин горунмасы вә с. һәср едилмишдир. 12-чи Үмумдүнја Ботаника конгресиндә иштирак етмишдир. АКП 19—21-чи гурултајларынын нүмајәндәси, АКП МК-нын үзвү (1952—56) олмушдур. Азәрб. ССР Тәбиәти Мүһафизә Чәмијјәти сәдринин мүавини (1953 илдән), Азәрб. ССР ЕА Рәјасәт Һеј'әти јанында Тәбии Еһтијатлары өјрәнән Комиссијанын сәдридир (1983 илдән). «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Защитное лесоразведение в Азербайджане, Ереван, 1958; Важнейшие древесные третичные реликты Азербайджана, Б., 1962; Сосна Эльдарская и ее разведение в южных районах СССР, Б., 1972; Зеленый облик города Баку, Б., 1975; Субтропические леса Талыша, Б., 1979; Платан восточный и орех грецкий и их значение в озеленении и лесных культурах, Б., 1981.

СӘФӘРОВ Јусиф Әлигулу оғлу (15. 10.1907, Ашгабад—30.12.1963, Бакы)—совет нефтчи алими. Техника елмләри намизәди (1944). Азәрб.ССР әмәкдар мүһәндиси (1960). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1951). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. Политехник Ин-туну (индики АзНКИ) битирдикдән (1932) сонра нефт сәнајесиндә мүхтәлиф вәзифәләрдә чалышмышдыр. Тәдгигатлары дәниздә нефт гујуларынын газылмасы, турбинлә газыма вә електрик газымасы мәсәләләринә аиддир. Дәниз нефт јатагларынын кәшф едилиб мәнимсәнилмәсиндә, дәниздә газыма үчүн фәрди өзүл конструксијаларынын (МОС) ишләнилиб һазырланмасында иштирак етмишдир. Азәрб. ССР Али Советинин (5-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 3 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир. «Јусиф Сәфәров» дизел-електрик кәмиси онун шәрәфинә адландырылмышдыр.

Әсәрләри: Нефт гујуларынын газылмасы, Б., 1947 (С. Гулијевлә бирҝә); Строительство нефтяных скважин на море, Б., 1956 (совм. с др.); Электробурение, Б., 1958 (совм. с др.).

СӘФӘРОВЛәтиф Бәшир оғлу (31. 9.1920, Шуша—9.12.1963, Бакы) — Азәрб. совет кино режиссору. Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1960). 1961 илдән Сов.ИКП үзвү. Үмумиттифаг Дөвләт Кинематографија Ин-туну битирмишдир (1950). Јарадычылыға кино актјору кими башламыш, «Килан гызы» (1929), «Севил» (1929), «Ләтиф» (1930) филмләриндә чәкилмишдир. «Чағырыша чаваб», «Јени һәјат гуранлар», «Кәнч ленинчиләр», «Губа бағларында» вә с. сәнәдли филмләр С.-ун илк реж.-луг ишләридир. «Севимли маһны» (1955), «Бакы вә бакылылар» (1957; 1959 илдә Үмумиттифаг кино фестивалында диплома лајиг көрүлмүшдүр), «Гызмар күнәш алтында» (1957), «Мәһәббәт дастаны» (1961) бәдии филмләринин реж.-дур. 1958—63 илләрдә Азәрб. Кинематографчылар Иттифагына башчылыг етмишдир. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

«Мәһәббәт дастаны» филминдән кадр. Реж. Л. Б. Сәфәров.

СӘФӘРОВ Фариз Мәчид оғлу (1920, индики Ағдаш р-нунун Неһрәхәлил к.—27.8.1964, Бакы)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (19.3. 1944), мајор. 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1939 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Бакыда рус дили мүәллимләри һазырлајан курсу битирмиш вә Ләкидә мүәллим ишләмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә баталјон командири олан С. Гафгаз вә Украјна уғрунда кедән дөјүшләрдә иштирак етмишдир. Днепр чајынын кечилмәсиндә гәһрәманлыг көстәрмишдир. Мүһарибәдән сонра һәрби һиссәләрдә хидмәт етмиш, Азәрб. Дөвләт Ун-тинин һәрби кафедрасында мүәллим, Кәлбәчәр р-н һәрби комиссары вә с. вәзифәләрдә ишләмишдир. Гырмызы Бајраг, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

СӘФӘРОВА Халидә Әләкбәр гызы (д. 25.8.1925, Бакы)—Азәрб. совет бојакары. Азәрб.ССР әмәкдар рәссамы (1977). Ә. Әзимзадә ад. Азәрб. Дөвләт Рәссамлыг Мәктәбини (1944) вә Үмумиттифаг Кинематографија Ин-туну (1955) битирмишдир. Бојакарлығын тематик табло, мәнзәрә вә натүрморт жанрларында фәалијјәт көстәрир («Шуша», 1947, «Халчатохујанлар», 1951, «Сүсәнләр», 1965, «Пајыз», 1968, «Мәним доғма дијарым» триптихи, 1970, «Гарајаныз гызлар», 1977, «Күнәшли дијар», 1979). Јарадычылығында идман мөвзусу хүсуси јер тутур («Гапычы», 1955, «Футбол», 1960, «Јахт клуб», 1962, «Човкан ојуну», 1972, «Мави әнкинлик», 1983).

СӘФӘРОҒЛУ БӘШИР — бах *Бәшир Сәфәроғлу*.

СӘФИ I, Сәфи Мирзә (?—1642)—Сәфәви һөкмдары [1629—42]. Бабасы I Шаһ Аббасын вәсијјәтинә әсасән һакимијјәтә кечмишди. Гәддар шәхсијјәт олан I С. Килан вә Талыш үсјанларыны (1629) амансызлыгла јатырмыш, баш вәзири Һатәм бәј Ордубадини өлдүртмүшдү (1633). Онун дөврүндә Сәфәвиләр дөвләтинин тәнәззүлү башланды. Өзбәкләр вә Османлыларла апарылан мүһарибәләр мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады; Бағдад Османлы империјасына бирләшдирилди. Јеринә II

Шаһ Аббас һакимијјәтә кечмишди.

СӘФИӘДДИН УРМӘВИ, Сәфиәддин Әбдүлмө'мин ибн Јусиф ибн Фахир әл-Урмәви [1230, Урмија (бә'зи мәнбәләрә көрә Бағдад)—28.1.1294, Бағдад]—Азәрб. мусигишүнасы, мусиги ифачысы, бәстәкар, хәттат. Урмија вә Мүстәнсиријјә (Бағдадда) мәдрәсәләриндә охумушдур. Аббасиләрин хәлифәси әл-Мүстә'симин [1242—58] сарај китабханасында ишләмиш, хәлифәнин нәдими олмушдур. С.У.-нин үзүнү көчүрдүјү китаблар нәфислијинә, көзәл хәттатлыг ишинә көрә мүсәлман Шәргиндә јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Мусиги нәзәријјәсинә даир «Китаб әл-әдвар» («Мусиги дөврләри һаггында китаб», 1252) әсәрини јазмышдыр. 1258 илдә монголларын һүчуму дөврүндә С.У.-нин мусиги исте'дадына валеһ олан Елхани һөкмдары Һүлакү хан она һимајәдарлыг көстәрмишди. С.У. Елхани һөкмдарынын сарајында вәзир Шәмсәддин Чүвејнинин оғуллары Бәһаәддин вә Шәрәфәддинә дәрс демиш, өзүнүн «Рисалеји Шәрәфијјә» әсәрини шакирди Шәрәфәддин Һаруна итһаф етмишдир. С. У. әдәбијјатшүнаслығa даир «Әл-әруз вә -л гәвафе вә -л бәдаје» («Әруз, гафијәләр вә үслубијјат») әсәрини јазмышдыр. Һәјатынын сон дөврүндә С.У. мүамиләчиләрин шикајәти әсасында һәбс едилмиш, һәбсханада өлмүшдүр.

С.У.-нин јарадычылығы Јахын вә Орта Шәрг халглары мусигисинин инкишафында јени дөврүн башланғычыдыр. Бүтүн Шәрг, еләчә дә шифаһи ән'әнәјә малик Азәрб. професионал мусигисинин әсасыны тәшкил едән сәс комплексләрини системләшдирмәси С.У.-нин мусиги нәзәријјәси саһәсиндә мүһүм наилијјәтидир. Бу системә әсасланараг С.У. рисаләләриндә даһа мүкәммәл табулатура (бах *Нот јазысы*) васитәсилә 12 әсас мәгам (дөвр), 6 төрәмә мәгамын (аваз) сәс дүзүмүнү, еләчә дә бә'зи мелодијалардан парчалар вермишдир. С.У.-нин рисаләләриндә онун сәләфләрини (Фәраби, Ибн Сина) марагландыран бир чох үмуми нәзәри мәсәләләр арашдырылмышдыр. С.У. нүзһә вә муғни мусиги аләтләрини јаратмышдыр. С.У.-нин әсәрләри Шәрг вә Гәрб алимләринин диггәтини чәлб етмиш, Гүтбәддин Ширази (13 әср), Мәһәммәд әл-Чүрчани (14 әср), Әбдүлгадир Марағи (14 әср), Әбдүррәһман Чами (15 әср) онун әсәрләринә шәрһләр јазмышлар. «Китаб әл-әдвар» әсәри түрк мусигичиси Шүкрулла Әһмәдоғлу (15 әср) тәрәфиндән түрк дилинә тәрчүмә едилмишдир (бә'зи фәсилләри 20 әсрин әвәлләриндә «Шәһбал» журналында чап олунмушдур). Франсыз мусигишүнасы Р. д'Ерланже «Әрәб мусигиси» китабынын 3-чү чилдиндә (1937) С. У.-нин «Китаб әл-әдвар» вә «Рисалеји Шәрәфијјә» әсәрләринин франсызча тәрчүмәсини вермишдир. «Китаб әл-әдвар»ын әлјазма нүсхәләри Ленинград ун-тинин Шәрг факүлтәси китабханасында, Британија музеји (Лондон), Бодли китабханасында (Оксфорд), Истамбул, Нју-Јорк вә б. јерләрдә сахланылыр; Азәрб.ССР ЕА Ме'марлыг вә Инчәсәнәт Ин-тунун китабханасында фото сурәти вар.

Әд.: Кәримов Л., Сәфиәддин Урмәви, «Азәрбајчан», 1965, № 7; Бәдәлбәјли Ә., Изаһлы монографик мусиги лүғәти, Б., 1969; Farmer H. G., Safiy-ed-Din, Islam Ansiklopedisi, cilt 10, Istanbul, 1966; јенә онун, A history of Arabian music to the XVIII th century, 2 ed., London, 1967.

СӘФИЈЕВА Чејран Мухтар гызы (д. 1923, индики Фүзули р-нунун Дөвләтјарлы к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1959 илдән Сов.ИКП үзвү. 1940 —75 илләрдә Фүзули р-нундакы индики Телман ад. с-зда, Киров ад. вә «Гырмызы Октјабр» к-зларында мангабашчысы ишләмишдир. 1947 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 1975 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

СӘФИКҮРД—Азәрб.ССР Гасым Исмајылов р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 7 *км* ч.-г.-дә, Гасым Исмајылов—Шаумјан автомобил јолу кәнарында, Кичик Гафгазын шм.-ш. әтәкләриндәдир. Әһ. 4433 (1983); памбыгчылыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

СӘФИКҮРД АБИДӘЛӘРИ—Азәрб. ССР Гасым Исмајылов р-нунун Сәфикүрд к.-ндән 15 *км* ш.-дә курганлар вә гәдим јашајыш јериндән ибарәт археоложи објект. Јашајыш јериндә (тәгр. 2 *ha*) апарылмыш археоложи ахтарышлар заманы мүхтәлиф форма вә өлчүлү сахсы габ (чам, бардаг, күпә, бәрни, парч вә с.) гырыглары тапланылмышдыр. Тапынтылар е.ә. 2-чи миниллијин 2-чи јарысы—1-чи миниллијин әввәлләри үчүн характерикдир. Курганларын јерләшдији саһә тәгр. 10 *ha*-дыр. Курганларын јашајыш јери илә һәмдөвр олмасы еһтимал едилир.

СӘФИКҮРД СУ АНБАРЫ—Азәрб. ССР Гасым Исмајылов р-нунда су анбары. Сәфикүрд к. јахынлығындадыр. 1960 илдә истифадәјә верилмишдир. Үмуми һәчми 3,4 млн. $м^3$. фајдалы һәчми 3,2 млн. $м^3$-дир. Анбара су Коран чајындан каналла ахыдылыр. Сувармада истифадә едилир.

СӘФИР—бах *Дипломатик рүтбә*.

СӘФИРЛИК—сәфирин, јахуд 1-чи дәрәчәли дикәр дипломатик нүмајәндәнин башчылыг етдији дипломатик орган. Бејнәлхалг мүнасибәтләр практикасында бир өлкәдән дикәринә һәр һансы мәрасимдә (мәс., милли бајрам тәнтәнәсиндә, дөвләт башчысынын дәфниндә вә с.) иштирак етмәк үчүн көндәрилән фөвгәл'адә С. дә олур. Мүасир бејнәлхалг практикада чох заман хүсуси һөкумәт нүмајәндә һеј'әти фөвгәл'адә С. адландырылыр.

СӘҺӘНД (тәхәллүсү; әсл ады Булуд Гарачорлу) (15 4.1928, Мараға—11.4. 1979, Теһран)—Азәрб. шаири. Чәнуби Азәрб. әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләриндәндир. Чәнуби Азәрб.-да милли азадлыг һәрәкаты дөврүндә Азәрб. Демократ Чаванлар Тәшкилатынын фәалијјәтиндә иштирак етмишдир. Милли азадлыг һәрәкатынын мәғлубијјәтиндән сонра дәфәләрлә тә'гиб вә һәбс олунмушдур. Ше'рләри («Фәдаиләр маршы», «Кечмиш фәдаиләримизин јады», «Алгыш» вә с.) илк дәфә «Шаирләр мәчлиси» (Тәбриз, 1945) мәчмуәсиндә дәрч едилмишдир. «Араз» (1952) поемасында «елләрә сәадәт верән» сосиализм һәгигәтләри тәрәннүм олунур, милли вә сосиал зүлм алтында әзилән Чәнуби Азәрб. халгынын ачыначаглы һәјаты тәсвир едилир. Ше'рләриндә («Биринчи әрмәған», «Икинчи әрмәған», «Устад Шәһријара мәктуб», «Сәбр дашы», «Һәсрәт» вә с.), «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанлары әсасында јаратдығы мәшһур «Сазымын сөзү» поемалар силсиләсиндә (китаб 1—«Сазымын сөзү», китаб 2 — «Дәдәмин китабы», китаб 3—4—«Гардаш анды», 1964—65) милли вә сосиал азадлыг уғрунда мүбаризә, вәтәнпәрвәрлик идејалары әксини тапмышдыр. Јарадычылығы Чәнуби Азәрб.-да демократик әдәбијјата тә'сир көстәрмишдир. ССРИ-јә, Совет Азәрб.-ына дәрин рәғбәт бәсләмишдир.

Әсәрләри: Дәли Домрул. Поема, «Азәрбајчан», 1972, № 11; Ше'рләр, јенә орада, 1974, № 5; Араз. Поема, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1982, 24 сентјабр, № 39; Сазымын сөзү, Б., 1983.

Әд.: Алиева Р. А., Гражданская лирика Б. Саханда (на примере цикла поэм «Песни моего саза»). Автореф. канд. дис., Б., 1977.

СӘҺӘНД—Чәнуби Азәрбајчанда (Иранда) вулканик дағ массиви. Макс. һүнд. 3707 *м* (Һәрәмдағ). Андезит вә базалт лаваларындан, туф вә вулкан күлүндән тәшкил олунмушдур. Јамачлары барранкосларла парчаланмышдыр. Зирвәләри гарла өртүлүдүр.

СӘҺӘНК—су габы; көдәкбоғазлы, силиндрик көвдәли, јасты отурачаглы олур. Гулпу шагули вәзијјәтдә олуб, бир тәрәфи габын ағзынын гырағына, дикәр тәрәфи көвдәсинин чијин һиссәсинә бәркидилир. С.-ин јалныз боғаз вә чијин һиссәси садә нахышланыр. Әсасән мисдән (бә'зән килдән) һазырланыр. Јахын Шәрг вә Гафгаз халгларынын мәишәтиндә кениш јајылмышдыр. Азәрб.-ын орта әср шәһәрләриндән тапылмыш сахсыдан олан охшарлары С.-ин гәдимдән ишләдилдијини көстәрир.

Мис сәһәнк 20 әсрин әввәли. Азәрбајчан Халчасы вә Халг Тәтбиги Сәнәти Дөвләт Музеји. Бакы.

СӘҺӘР КИМНАСТИКАСЫ — кикијена кимнастикасынын ән кениш јајылмыш нөвләриндән бири. Һәр сәһәр ачыг һавада вә ја отагда, нәфәслији ачылмыш пәнчәрә гаршысында кечирилән, 10—15 *дәг* давам едән С.к. әл, ајаг, гарын әзәләләри үчүн 8—10 һәрәкәт комплексиндән ибарәтдир. Ајда 1—2 дәфәдән аз олмајараг һәрәкәтләр јениләри илә әвәз едилир. С.к. һәрәкәтләриндә мүәјјән ардычыллыг көзләнилмәлидир. Әввәлчә ган дөвраныны вә

тәнәффүсү јахшылашдыран дартынма һәрәкәтләри, сонра гол, чијин, бәдән вә ајаг әзәләләри үчүн һәрәкәтләр, ахырда ган дөвраныны вә тәнәффүсү сүр'әтләндирән, организмдә мүбадилә просесләринә мүсбәт тә'сир көстәрән гачыш вә тулланма һәрәкәтләри јеринә јетирилир. С.к. ган дөвраны вә тәнәффүс органларынын фәалијјәтини сакитләшдирән һәрәкәтләрлә баша чатдырылыр. С.к.-дан сонра душ гәбул етмәк вә ја бәдәни сојуг суда исладылмыш дәсмалла сүртмәк лазымдыр.

Әд.: Гусалов А. Х., Гимнастика для всех, 2 изд., М., 1969; Авдулина А. С., Жизнь без лекарств, Рига, 1977.

СӘҺИЈЈӘ—һәр һансы ичтимаи гурулушда әһалинин сағламлығынын мүһафизәси вә јахшылашдырылмасы үчүн дөвләт, сосиал, игтисади, тибби вә с. комплекс тәдбирләрин апарылмасы. С.-нин характери һәр шејдән әввәл чәмијјәтин сосиал вә дөвләт гурулушундан асылыдыр. С.-нин мәгсәди капитализм вә социализм чәмијјәтләриндә ејни олса да, онун принсипи вә характери бир-бириндән фәргләнир. Фәрди вә комплекс профилактика тәдбирләринин апарылмасында, биосферә нәзарәтин тәшкилиндә, диагностика вә мүаличә үсулларынын тәтбигиндә вә с. С. бејнәлмиләл характер дашыјыр.

ССРИ-дә вә дикәр сосиалист өлкәләриндә сосиал гурулуша ујғун олан јени типли С. јаранмышдыр. Бу типли С. дөвләт тәрәфиндән сосиал-игтисади, тибби вә ичтимаи тәдбирләрин апарылмасындан ибарәт олуб, хәстәликләрин профилактика вә мүаличәси, сағлам әмәк шәраитинин јарадылмасы, јүксәк әмәк габилијјәтинин сахланмасы вә инсанын узун өмүр сүрмәсинә јөнәлдилмишдир. Сосиалист С.-синин әсас принсипи онун елми вә профилактика характери дашымасы, ихтисаслашдырылмыш тибби јардымын пулсуз вә һамы үчүн мүмкүн олмасы, ичтимаијјәтин С. мәсәләләриндә иштиракыдыр. ССРИ-дә С.-нин принсипләри Сов.ИКП вә Совет дөвләти тәрәфиндән мүәјјән едилир.

ССРИ-дә С.-нин әсас вәзифәләри там вә системләшдирилмиш шәкилдә ганунлашдырылараг 19 декабр 1969 илдә ССРИ Али Совети тәрәфиндән гәбул олунмуш, ССРИ вә мүттәфиг респ.-ларын мүвафиг ганунверичилик әсасларында мөһкәмләндирилмишдир. ССРИ Конститусијасына әсасән сағламлығын мүһафизә олунмасы һаггында ганун верилмишдир (1977 илдә).

11 ијул 1918 илдә В. И. Ленин С.-јә рәһбәрлик етмәк үчүн дүнјада илк дөвләт органы олан РСФСР Халг Сәһијјә Комиссарлығынын јарадылмасы һаггында декрет имзаламышдыр. 1936 илдә С.-нин мәркәзи органы олан ССРИ Иттифаг-Республика Халг Сәһијјә Комиссарлығы јарадылды (1946 илдән ССРИ Сәһијјә Назирлији).

Мөһкәм мадди-техники базанын јарадылмасы сосиалист С.-синин бүтүн әһали үчүн пулсуз ихтисаслашдырылмыш тибби јардымын мүмкүн олмасы кими ән мүһүм принсипләрдән биринин һәјата кечирилмәси илә нәтичәләнди. ССРИ-дә С. тәшкилатынын бүдчәси дөвләт бүдчәсинин бир һиссәсини тәшкил едир; бундан башга дөвләт, кооператив, һәмкарлар вә б. тәшкилатларын вә идарәләрин, о чүмләдән колхозларын вәсаитинин бир һиссәси С. тәшкилинә сәрф едилир. Совет дөвләти халгын сағламлығынын гејдинә галараг илдән-илә С. тәшкилинә бурахылан вәсаити артырыр (бәдән тәрбијәси вә идман да дахил олмагла 1940 илдә бу вәсаит 1,1 милјард манат, 1970 илдә 11,8 милјард манат вә 1981 илдә 19,7 милјард манат олмушдур).

С.-нин инкишаф планы ССРИ х.т.-нын инкишаф планынын бир һиссәсини тәшкил едир. Планлашдырылма перспектив вә игтисади инкишаф прогнозу, әсас демографик көстәричиләр вә өлкәнин ајры-ајры р-нларында хәстәликләрин көстәричиләри әсасында апарылыр.

С.-нин профилактика истигамәтинә һәм сосиал вә тибби тәдбирләрин дөвләт системи (хәстәликләрин гаршысынын алынмасы), һәм дә сағламлығын, әмәк габилијјәтинин вә фәал узунөмүрлүлүјүн мүһафизәси дахилдир. Әһалинин сағламлығынын горунмасында, хәстәликләрин мүаличә вә профилактикасында санаторија-курорт мүаличәсинин әһәмијјәти бөјүкдүр. Сов. ИКП МК вә ССРИ Назирләр Совети әһалинин сағламлығынын горунмасы ишини партијанын 26-чы гурултајында гаршыја гојулмуш чох мүһүм сосиал вәзифәләрдән бири һесаб едәрәк «Әһалинин сағламлығынын горунмасыны јахшылашдырмаг саһәсиндә әлавә тәдбирләр һаггында» (1982, август) гәрар гәбул етмишләр. Тиббин нәзәри вә тәчрүби саһәдә инкишафыны ССРИ Тибб ЕА, онун проблем комиссијалары вә сәһијјә назирликләринин елми шуралары һәјата кечирир. 1965 илдән ССРИ Али Советиндә С. үзрә даими комиссија фәалијјәт көстәрир, Јерли Советләрин Ичраијјә Комитәләриндә исә даими комиссијалар вардыр ки, бунлар С. органларынын фәалијјәтинә көмәклик вә нәзарәт едир.

Сосиалист өлкәләриндә С., әсасән, совет С. принсипләри әсасында гурулмушдур. Капиталист өлкәләриндә исә С.-нин тәшкили башга принсипләрә әсасланыр; бурада дөвләт органларынын, әсасән, санитарија ганунверичилији, сәрһәдләрин санитарија мүһафизәси, һәрби тәбабәт, әһалинин бә'зи һиссәсинә (мүһарибә әлилләринә, бә'зи психи хәстәләрә) тибби јардымын тәшкили вә с. функсијалары вардыр. Бәләдијјә хәстәханаларынын фәалијјәти өз хәрчини чыхартмаг принсипи әсасында гурулмушдур вә орада мүаличә анчаг пуллудур. Бәләдијјә хәстәханалары илә јанашы чохлу мигдарда хүсуси (шәхси) хәстәханалар да фәалијјәт көстәрир ки, бунларда да анчаг коммерсија принсипи әсасында мүаличә апарылыр. Һәм дә белә хәстәханаларда илдән-илә мүаличә хәрчи артыр ки, бу да әһалинин мадди вәзијјәтини даһа да ағырлашдырыр. Һәтта ән варлы капиталист өлкәләриндә белә кәнд әһалисинә јүксәксәвијјәли С. јардымы системи јохдур.

С.-нин әсас проблемләри һәр һансы бир өлкәнин дахили проблеми чәрчивәсиндән чыхараг бејнәлхалг проблем мәсәләсинә чеврилмишдир. Үмумдүнја Сәһијјә Тәшкилатынын јарадылмасы ајры-ајры өлкәләр арасында әлагәнин даһа да мөһкәмләнмәсиндә вә хәстәликләрин јајылмасы гаршысынын алынмасында бөјүк әһәмијјәтә маликдир. ССРИ Гырмызы Хач вә Гырмызы Ајпара Чәмијјәти Иттифагы, о чүмләдән Азәрбајчан Ајпара Чәмијјәти С. ишләринә јахындан көмәк көстәрир. Азәрб.ССР-ин бир сыра елми чәмијјәтләри Үмумдүнја Сәһијјә Тәшкилаты илә әмәкдашлыг едир.

Әд.: Потулов Б. М., В. И. Ленин и охрана здоровья советского народа, Л., 1969 (библ.); Ибрагимов М. А., Здравоохранение Советского Азербайджана, М., 1967; Здравоохранение в СССР (статистические материалы), М., 1976; Венедиктов Л. Д., Международные проблемы здравоохранения, М., 1977 (библ.); Здравоохранение и медицина в Азербайджане. Библиографический указатель литературы (1920—1960 гг.), ч. 1—2, Б., 1977—79; Ленинские декреты по здравоохранению. 1917—1921, М., 1980; Здравоохранение и социальный прогресс, М., 1982.

СӘҺИЈЈӘ МӘНТӘГӘСИ—поликлиниканын филиалы олан мүаличә-профилактика идарәси. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә тәһсил очагларында, мүәссисәләрдә, тикинти саһәләриндә, с-зларда вә с. јарадылыр. С.м. травма, гәфил хәстәләнмә, зәһәрләнмә вә с. заманы хәстәләрә илк јардым көстәрир, сағлам әмәк шәраити јаратмаг үчүн санитарија-кикијена, мүаличә-профилактика тәдбирләри һазырлајыр.

СӘҺИФӘЛӘМӘ (полиграфијада)—хүсуси һазырланмыш макетә ујғун олараг мәтн сәтрләри, чәдвәл вә иллүстрасија материалындан мүәјјән форматлы гәзет, журнал вә китаб сәһифәләринин тәртиб едилмәси.

СӘҺЛ ИБН СУМБАТ (?—?)—албан (Гафгаз) кнјазы. Гафгаз Албанијасынын *Шәки* (тәгр. индики Ерм.ССР-ин Сисијан р-ну) әјаләтинин һакими. *Мовсес Каланкатлынын* «Албан тарихи» әсәриндә «Арраншаһ» адландырылыр. Бабәкин әсас мүттәфигләриндән олан С. и.С. 822 илдә Бәрдә јахынлығында әрәбләрин чәза дәстәсини, 837 илдә исә Аррана сохулмуш 20 минлик Хилафәт гошунуну мәғлуб етди. *Бабәк һәрәкаты* зәифләдикдә С.и.С. Бабәкдән узаглашды. Бәзз галасынын сүгутундан сонра С.и.С. Шәки әразисиндән кечиб Бизанса јолланан Бабәки өз галасына кәтирди, сонра исә хәјанәт едәрәк тутуб Афшинә верди. Хәлифә Мү'тәсим С.и.С.-ы бир милјон дирһәм, фәхри либас, гызыл тачла мүкафатландырды вә ону бүтүн веркиләрдән азад етди. Хилафәт С.и.С.-ы Арран һакими кими таныса да әслиндә о, анчаг Шәкини идарә едирди. 853/54 илдә исә Хилафәтә көстәрдији хидмәтләрә бахмајараг С.и.С. сәркәрдә *Буға әл-Кәбир* тәрәфиндән тутулараг гандалланыб Хилафәтин пајтахты Самирәјә көндәрилди. С.и.С.-ын сонракы талеји һаггында мә'лумат јохдур.

Әд.: Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX веках, Б., 1965.

СӘҺЛААБАД—Азәрб.ССР Мирбәшир р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 7 *км* ч.-да, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 1396 (1983); тәрәвәзчилик, бағчылыг, барамачылыг, тахылчылыг, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, ушаг бағчасы, амбулаторија вар.

СӘҺЛӘБ (Orchis)—сәһләбчичәји фәсиләсиндән битки чинси. Јарпаглары билаваситә көвдә үзәриндә јерләшир. Гејри-мүнтәзәм чичәкләри сүнбүл чичәк групунда топланмышдыр. Мејвәси гутучугдур. Авропа вә Шимали Африкада, Канар а.-рында, Шимали Америкада 100-дәк, ССРИ-дә 40, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 21 нөвү вар. Азәрб. ССР-дә ән чох дағлыг, дағәтәји вә орта дағ гуршагларында, коллугларда битир.

Бојалы С., Хәзәр С.-и, ијли. С., еркәк С. нөвләри декоратив битки кими бағ вә паркларда әкилир. С.-ин бә'зи нөвләринин гурудулмуш көк јумруларындан тибдә истифадә олунур.

СӘҺЛӘБ ФӘСИЛӘСИ (Orchidaceae), сәһләбчичәји фәсиләси — бирләпәли чохиллик от биткиләри. Чичәкјанлыглары алтыјарпаглыдыр; адәтән, икичинсијјәтли гејри-мүнтәзәм чичәкләри тәк-тәк, јахуд сүнбүл вә ја фырча чичәк групунда топланмышдыр. Мејвәси гутучугдур. Көкјумрулу јералты органлары биринчи или јерүстү һиссәдә әмәлә кәлмиш көвдәни вә јарпаглары гидаландырыр. 600—800-дәк чинси (20—35 минә гәдәр нөвү), ССРИ-дә јабаны һалда 120, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә (19 чинси) 48-дән чох нөвү битир. Америка вә Асијанын тропик вә субтропикләриндә даһа чохдур.

СӘҺЛӘНКАРЛЫГ — совет чинајәт һүгугуна көрә *вәзифә чинајәтләри* нөвү. Вәзифәли шәхсин ишә вичдансызчасына јанашмасы вә ја ишә е'тинасызлыг көстәрмәси нәтичәсиндә өз гуллуг вәзифәләрини јеринә јетирмәмәси вә ја лазыми гајдада јеринә јетирмәмәси илә дөвләт мәнафејинә вә ја ичтимаи мәнафејә, вәтәндашларын ганунла горунан һүгугларына вә мәнафејинә мүһүм зәрәр вурмасындан ибарәтдир. 3 иләдәк азадлыгдан мәһруметмә вә ја 1 иләдәк ислаһ ишләри, јахуд вәзифәдән чыхартма илә чәзаландырылыр.

СӘҺМ — капиталын, ја вәсаитин мүәјјән һиссәсини *сәһмдарлар чәмијјәтинә* гојулушуну көстәрән вә һәмин чәмијјәтин мәнфәәтинин мүәјјән һиссәсини *дивиденд* формасында көтүрмәк һүгугу верән *гијмәтли кағыз*. С. саһиби сәһмдарлар чәмијјәтинә гојдуғу капиталы кери көтүрә билмәз, лакин С.-и фонд биржасында сата биләр. С.-дә көстәрилән мәбләғ онун номинал дәјәридир, фактики сатыш гијмәти исә С. мәзәннәси адланыр вә адәтән номинал дәјәринә ујғун кәлмир. С. сәһмдар капиталына бәрабәр пајда вә јуварлаг рәгәмдә (100, 50, 25, 10 вә 5 доллар мәбләғиндә) бурахылыр. С.-ләр истифадә характеринә көрә адлы вә тәгдим олунан С.-ләрә, кәлир кәтирмә һәчминә көрә исә ади вә имтијазлы С.-ләрә ајрылыр.

СӘҺМ МӘЗӘННӘСИ — бах *Сәһм*.

СӘҺМ НӘЗАРӘТ ПАКЕТИ — *сәһмдарлар чәмијјәтиндә* сәһм саһибинин там нәзарәтини вә фактики һөкмранлығыны тә'мин едән *сәһмин* пајы. С. н.п. малијјә капиталы магнатларынын əлиндә чәмләшмишдир; онлар *иштирак системи* васитәсилә С.н.п. 20—30%, бә'зән исә 5—10% олдугда белә (сәһмдарлар чәмијјәтиндә һөкмранлығы тә'мин етмәк үчүн сәһмин мигдары формал олараг 50%-дән чох олмалыдыр) сәһмдарлар чәмијјәтиндә там ихтијар саһиби олурлар. Империализм шәраитиндә С.н.п.-нә саһиб олмаг *малијјә олигархијасы* һөкмранлығынын күчләндирилмәси формаларындан бирудир.

СӘҺМДАР — бах *Сәһмдарлар чәмијјәти*.

СӘҺМДАР КАПИТАЛЫ — бах *Сәһмдарлар чәмијјәти*, *Сәһм*.

СӘҺМДАРЛАР ЧӘМИЈЈӘТИ — капиталын мәркәзләшмәси формасы вә ејни заманда мүасир ири капиталист мүәссисәләринин әсас тәшкилати формасы. Ики нөвү вар: «г а п а л ы» — сәһмләри бир нечә шәхсә (тә'сис едәнләрә) мәхсусдур, ачыг базарда сатылмыр вә «а ч ы г» (бә'зи өлкәләрдә «үмуми» адланыр) — сәһмләри сәрбәст алыныр вә сатылыр. С.ч.-нин капиталында һәр бир сәһмдарын иштиракы онун *сәһмә* саһиб олмасы илә ифадә олунур. Сәһмләрин бурахылмасы вә јерләшдирилмәси нәтичәсиндә алынан вәсаит С.ч.-нин өз капиталыны јарадыр. С.ч. сәһмлә јанашы *истиграз вәрәгәси* дә бурахыр. Онун јерләшдирилмәсиндән алынан вәсаит С.ч.-нин борч капиталыны тәшкил едир. Сәһмдарлар өз сәһмләринә көрә *дивиденд* формасында кәлир көтүрүрләр. Сәһмләр вә истигразлар *гијмәтли кағызлар* базарында номинал (үзәриндә көстәрилир) вә базар, јахуд мәзәннә гијмәтилә (фонд биржасында әмәлә кәлир) сатылыр. С.ч. һүгуги шәхсдир, низамнамәси вар. С.ч.-нин али органы сәһмдарларын үмуми ичласыдыр (илдә бир дәфә чағырылыр); чари ишләринә идарә һеј'әти, мүшаһидә шурасы, директорлар шурасы, һәмчинин тәфтиш комиссијасы рәһбәрлик едир. Илк С.ч. *илкин капитал јығымы* дөврүндә мејдана кәлмиш, 19 әсрин 30-чу илләриндә д.ј. тикинтисинә башланмасы илә күчлү инкишаф етмишдир. Империализм дөврүндә инкишаф етмиш капиталист өлкәләри игтисадијјатынын бүтүн саһәләриндә капиталист мүәссисәләри вә инһисарларынын әсас тәшкилати-һүгуги формасыдыр. С.ч. нәинки сәрбәст капиталын мәркәзләшмәси формасы, һәмчинин әһалинин әманәтини капитала чевирмәк үчүн онлары сәфәрбәр етмәк васитәсидир. Малијјә магнатлары башгаларынын күлли мигдарда капиталына нәзарәт гојмаг үчүн *сәһм нәзарәт пакетинин* көмәјилә С.ч.-ндән кениш истифадә едирләр.

Русијада С.ч. һәлә кәндли ислаһатындан (1861) әввәл јаранмышды. 1914 илдә 2235 С.ч. (капиталы 4,7 млрд. манат) олмушдур. Азәрб.-да 19 әсрин ахырлары — 20 әсрин әввәлләриндә С.ч. нефт, јүнкүл, јејинти сәнајесиндә, кәмичиликдә вә с. әсас јер тутурду.

С.ч. бир сыра сосиалист өлкәсиндә капитализмдән сосиализмә кечид дөврүндә вә гисмән сосиализм гуручулуғу дөврүндә мөвчуд олмушдур. ССРИ-дә С.ч. *јени игтисади сијасәтин* илк илләриндә совет игтисадијјатынын идарәетмә формаларындан бири кими јаранмышды. 1922 илдә ССРИ-дә 20 С.ч. тә'сис едилмишди. 20-чи илләрин сону—30-чу илләрин әввәлиндә С.ч. ләғв олунмуш, әвәзиндә дөвләт бирликләри јарадылмышдыр. Дикәр сосиалист өлкәләриндә С.ч. 1954—55 илләрдә ләғв едилмишдир. 60-чы, хүсусилә 70-чи илләрдә сосиалист вә капиталист өлкәләри арасында игтисади әлагәләр саһәсиндә динч јанашы јашамаг принсипинә ујғун олараг, сәнаје маллары сатышы, фрахт, сығорта вә с. үзрә С.ч. типли гарышыг тәшкилатлар јарадылмышдыр.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; ч. 3, Б., 1960; Ленин В. И., Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, Әсәр. там күллијјаты, ч. 27; Политическая экономия, т. 1—Капиталистический способ производства, М., 1982.

СӘҺНӘ — 1) театр, естрада, консерт вә с. тамашаларын көстәрилдији јер. 2) Пјес, тамашанын бир һиссәси. 3) Кениш мә'нада *театр* анлајышы илә ејнидир.

СӘҺРА — даими вә ја мүвәггәти исти (гызмар) иглими, чүзи су еһтијаты, сејрәк вә зәиф битки өртүјү олан чох гураг саһә, ландшафт типи. Мүлајим, субтропик вә тропик гуршаглардадыр. С.-ларын үмуми саһ. 20 млн. $км^2$-ә гәдәрдир. Африканын тәгр. 40%-и, Австралијанын 43%-и, Аврасијанын 24%-и С.-лардан ибарәтдир. Торпаг вә грунтун характериндән асылы олараг С.-лар бир нечә типә ајрылыр: г у м л у (гәдим аллүвиал дүзәнликләрин јумшаг чөкүнтүләриндә), ч а г ы л д а ш л ы вә г у м л у - ч а г ы л д а ш л ы (кипсләшмиш структур плато вә дағәтәји дүзәнликләрдә), ч ы н г ы л л ы к и п с л ә ш м и ш (плато вә чаван дағәтәји дүзәнликләрдә), д а ш л ы (алчаг дағлыгда вә хырда тәпәликләрдә), к и л ч ә л и (зәиф карбонатлы килчә өртүјүндә), л ө с л ү (дағәтәји дүзәнликләрдә), к и л л и - т а к ы р л ы (дағәтәји дүзәнликләрдә вә чајларын гәдим делталарында), к и л л и - б е д л е н д л и (дузлу меркел вә килләрдән тәшкил олунмуш алчаг дағлыгда) вә ш о р а н л ы (шоралашмыш депрессијаларда вә дәнизләрин саһилбојунда). Хүсуси Арктика С.-лары (буз С.-сы) типи дә вар (бах *Арктика сәһралар зонасы*). С.-ларын релјефи ахарсыз чөкәкликләр, гуру дәрәләр (вади) вә с. илә фәргләнир. Еол релјеф формалары кениш јајылмышдыр. Гумлу С.-лар үчүн дүнләр, барханлар вә с. сәчијјәвидир. С.-ларда јај темп-ру јүксәк, темп-рун суткалыг амплитуду бөјүк олур. Ән исти ајда орта темп-р Орта Асија (*Гарагум*, *Гызылгум* вә с.) вә Шимали Америка С.-ларында 27—34°С-јә, Африка С.-ларында 30—40°С-јә, Австралија С.-ларында тәгр. 30°С-јә чатыр. Макс. темп-р Орта Асија С.-ларында 50°С, Өлүм Дәрәсиндә (АБШ) 56,7°С, Ливија С.-сында вә Әрәбистан ј-а С.-ларында 58°С-дир. Һава, хүсусилә торпаг темп-рунун суткалыг амплитуду чох вахт 50°С-дән бөјүк олур. Гум өртүјү күндүзләр 90°С-јәдәк гызыр. Мүлајим гуршаглардакы С.-ларын иглими континенталдыр, гышы сојуг вә шахталыдыр (минимум темп-р —42°С-јәдәк). Иллик јағынты С.-ларын чохунда 100—200 *мм*, бә'зи јерләрдә 50—100 *мм* вә даһа аздыр (Тәклә-Мәкан С.-сында 9 *мм* вә с.); ајры-ајры р-нларда бә'зән бир нечә ил јағыш јағмыр. Бухарланма иллик јағынтынын мигдарындан дәфәләрлә чохдур. С.-ларын чохунда јерли суларын сәтһи ахары јохдур. Бә'зи С.-лардан транзит чајлар (Нил, Сырдәрја, Амудәрја вә с.) кечир. Грунт сулары, әсасән, шорлашмышдыр. С.-лар чох јердә биткисиздир. Битки өртүјүндә ефемерләр, ефемероидләр, суккулентләр, һалофилләр сәчијјәвидир. Сују олан С.-лар *ваһәјә* чеврилир. Әкинчилик јалныз сүн'и суварма шәраитиндә мүмкүндүр. Һејванлар аләми үчүн бах *Сәһра фаунасы*. Азәрб.ССР-дә С. ландшафты фрагментләри Хәзәрјаны һиссәдә (хүсусилә Абшерон ј-а-ндан Күр чајы мәнсәбинәдәк) вә Нах.МССР-ин Аразбоју дүзәнликләриндә вар. ССРИ-дә С.-ларын өјрәнилмәси мәсәләси илә, әсасән, Түр.ССР ЕА Сәһралар Ин-ту (1962 илдә тәшкил едилмишдир) мәшғул олур.

Әд.: Петров М. П., Пустыни Земного шара, Л., 1973; Бабаев А., Пустыня как она есть, 2 изд., М., 1983.

СӘҺРА — Азәрб.ССР Жданов р-нунун Өрәнгала советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 38 *км* шм.-ш.-дә, дүзәнликдәдир. Әһ. 493 (1983). Әсас тәсәррүфаты

үзүмчүлүкдүр. Шәраб з-ду, сәккизиллик мәктәб, китабхана, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси вар.

СӘҺРА ЗЫҒ-ЗЫҒЫ (Podoces)—гарғалар фәсиләсиндән гуш чинси. Бәдәнинин уз. 24—30 *см*-дир. Ганадлары гыса, дәјирмидир. Ајаглары гүввәтлидир. Үстдән рәнки күләчалан вә боз, ганадлары вә гујруғу гара, гарын тәрәфи чәһрајыја чалыр. 4 нөвү мә'лумдур. Иранда 1, Мәркәзи Асијада 2, ССРИ-дә Орта Асија вә Чәнуби Газахыстанда *саксаул зығ-зығы* адлы 1 нөвү вар. Коллу сәһра вә јарымсәһрада јашајыр. 4—6 јумурта гојур. 17—19 күн күрт јатыр. Чүчү вә тохумла гидаланыр.

СӘҺРА ЈАНЫҒЫ, г о р у ј у ч у г а б ы г—сәһраларда сүхурларын (гаја, гајма, чагыл дашы вә с.) сәтһиндә олан назик (0,5—5 *мм*) гонуру-гара, јахуд гара пәрдә вә ја габыг. Күн әрзиндә сүхурларын темп-рунун кәскин дәјишмәси заманы гурума нәтичәсиндә капилљарларла сәтһә чыхан мәһлуллардан чөкмүш манган вә дәмир оксидләриндән ибарәтдир.

СӘҺРА КӘКЛИЈИ (Ammoperdix griseogularis)—тојугкимиләр дәстәсинин гырговуллар фәсиләсинә аид гуш. Бәдәнинин уз. 25 *см*, чәкиси 180—210 *г*-дыр. Ајағында маһмыз олмур. Еркәјинин рәнки бозумтулдур. Јан тәрәфиндә гара вә шабалыды золаглар вар; дишиси исә гум рәнкли олуб үзәриндә хырда чилләри олур. Чәнуб-Гәрби Асијада јајылмышдыр. ССРИ-дә Орта Асијанын р-нларында суја јахын јерләрдә јашајыр. 8—12 јумурта гојур. Биткиләрин векетатив һиссәләри, тохум вә чүчү илә гидаланыр.

СӘҺРА ФАУНАСЫ—сәһраларда јашамаға ујғунлашмыш һејванлар. С.ф. нөв тәркибинә көрә мүхтәлиф олуб, рүтубәтли зоналарын фаунасындан (мәс., *мешә фаунасындан*) јохсулдур. Ајрыајры сәһра биотопларынын фаунасы тәркибинә вә зәнкинлијинә көрә фәргләнир. Ағач вә колларла бәркидилмиш гумларын фаунасы чылпаг вә чынгыллы сәһраларын фаунасына нисбәтән чох зәнкиндир.

Јашајыш шәраити сон дәрәчә сәрт (сујун азлығы, һаванын гурулуғу, күчлү инсолјасија, шахта заманы гар өртүјүнүн азлығы вә ја һеч олмамасы) олдуғу үчүн сәһраларда, әсасән, ихтисаслашмыш формалар (морфо-физиоложи, һәјат тәрзи вә давраныш ујғунлашмалары илә) јашајыр. С.ф. үчүн «сәһра» рәнки (сары, ачыг-гонур вә боз) хасдыр. Бунларын бир гисми кечә һәјаты кечирир; бә'зиләри гыш вә јај јухусуна кедирләр. Сәһра һејванларынын һәјатында әсас чәтинлик ичмәли сујун вә рүтубәтин аз олмасыдыр.

СӘҺРА ЧӘЈИРТКӘСИ (Schistocerca gregaria)—дүзганадлылар дәстәсиндән «сүрү» һалында јашајан чүчү. Бәдәнинин уз. 46—57 *мм*-дир. Рәнки сары вә ја ачыг-гәһвәји олуб үзәриндә түнд ләкәләр вар. Ганадлары иридир. С.ч., әсасән, Шимали Һиндистанда, Пакистанда, Чәнуби Иранда вә Шимали Африкада јајылмышдыр. Күтләви чохалма илләриндә Орта Асијаја вә Азәрб.ССР-ин ч.-уна учур. Вәтәниндә илдә 2 нәсил верир. С.ч. мүхтәлиф к.т. вә мешә биткиләринә, хүсусилә памбыға, бостан вә тәрәвәз, дәнли биткиләрә зијан вурур. М ү б а р и з ә т ә д б и р л ә р и: алдадычы зәһәрли јемләр, инсектисидләр.

СӘҺҺӘТ Аббас—бах *Аббас Сәһһәт*.

СӘЧЧАД ЗАҺИР Сәид (5.11.1905, Лакһнау—11.9.1973, Алма-Ата)—Һиндистан вә Пакистан сијаси вә ичтимаи хадими, јазычы. 1929 илдән Б. Британија КП-нын, 1932 илдән Һиндистан КП-нын (ҺКП) үзвү (1943—48 илләрдә ҺКП МК үзвү), 1948 илдән Пакистан КП-нын Баш катиби олмушдур. Дәфәләрлә һәбс едилмишди. 1956 илдә Һиндистана гајытмыш, 1958 вә 1961 илләрдә ҺКП Милли Шурасына үзв сечилмишдир. «Авами даур» (1959 илдән) вә ҺКП МК-нын органы «Һәјат» (1963—73) гәзетләрини нәшр етдирмишдир. Һиндистан мүтәрәгги јазычылар чәмијјәтинин тәшкилатчыларындандыр. Урду вә һинд дилләриндә јазмышдыр. «Лондонда кечә» (1937) повести, «Хәстә» (1936) пјеси, «Һафизин хатирәсинә» (1956) тарихи әсәри, хатирәләри («Ишыг шуасы», 1956), ше'рләри («Әридилмиш јагут» ше'р китабы, 1964) вар.

Ә с ә р л ә р и: Избранное, М., 1960; Расплавленный сапфир, М., 1968.

СЗИЛИН—Чинин шм.-ш.-индә шәһәр. Бах *Кирин*.

СЗИНАН—Шәрги Чиндә шәһәр, Хуанхе чајы саһилиндәдир. Шандун әјаләтинин инз.м. Әһ. 1,1 млн. (1970). Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Чинин әсас резин мә'мулаты истеһсалы мәркәзләриндән бири. Машынгајырма, металлуркија, кимја, тохучулуг, кағыз, јејинти сәнајеси; ун-т вә с. али мәктәблр вар.

СЗИНДЕЧЖЕН, Ф у л ј а н—Чиндә, Сзјанси әјаләтиндә шәһәр. Әһ. 300 мин (1971). С. 6 әсрин сонундан Чинин ән мүһүм чини истеһсалы мәркәзләриндәндир.

СЗИНЧЖОУ — Чинин шм.-ш.-индә, Лјаонин әјаләтиндә шәһәр. Сјаолинхе чајы саһилиндә, онун Лјаодун көрфәзинә төкүлдүјү јерин јахынлығындадыр. Әһ. 400 мин (1971). Нефт е'малы, машынгајырма, металлуркија, кимја, кағыз, тохучулуг, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Чини мә'мулат истеһсал едилир.

СЗЈАМУСЫ — Чиндә, Хејлунтсзјан әјаләтиндә шәһәр. Сунгари чајы саһилиндә порт. Әһ. 250 миндән чох (1975). Машынгајырма, ағач е'малы, кағыз, јејинти сәнајеси вар.

СЗЈАНСИ — Чинин ш.-индә әјаләт. Јансзы чајынын сағ саһили бојундадыр. Саһ. 160 мин *км*². Әһ. 22 млн. (1974). Инз.м. Нанчан ш.-дир. Иглими субтропик, муссондур. Игтисадијјатынын әсасы к.т.-дыр. Суварма әкинчилији инкишаф етмишдир. Чәлтик, һәмчинин буғда, арпа, батат, чај, ситрус вә пахлалы биткиләр, памбыг, чут вә с. әкилир. Донуз, гарамал сахланылыр. Гушчулуг, балыгчылыг вә мешәчиликлә мәшғул олунур. Волфрам, гурғушун, галај, синк, молибден, манган, гызыл, мис, уран, даш көмүр чыхарылыр. Тохучулуг, машынгајырма, шүшә, кағыз, кимја, металлуркија сәнајеси мүәссисәләри, чини ф-ки вар. Кәмичилик инкишаф етмишдир.

СЗЈАНСУ—Чинин ш.-индә, Јансзы чајынын ашағы ахыны бојунда әјаләт. Сары вә Шәрги Чин дәнизләри илә әһатәләнир. Саһ. 100 мин *км*². Әһ. 45,6 млн. (1974). Инз.м. Нанкин ш.-дир. Иглими субтропик муссондур. С. өлкәнин инкишаф етмиш сәнаје-аграр р-нудур. Нанкин, Чжентсзјан, Чанчжоу, Уси, Сучжоу, Јанчжоу, Нантун ш.-ләри илә бирликдә әјаләтин ч.-у Чиндә мүһүм сәнаје р-нунун (бураја Шанхај ш., Чжетсзјан әјалә ин шм.-ы вә Анхој әјаләтинин мәркәзи дә дахилдир) бир һиссәсини тәшкил едир. С.-да јүнкүл сәнајенин ән'әнәви саһәләри, металлуркија, машынгајырма, кимја, семент сәнајеси инкишаф етмишдир. Көмүр, дәмир филизи, апатит, каолин, дуз чыхарылыр. Кустар сәнәткарлыгла мәшғул олунур. К.т.-нын әсас саһәси әкинчиликдир. Чәлтик, буғда, арпа, пахла, гарғыдалы, памбыг әкилир. Ипәкчилик, тәрәвәзчилик, донузчулуг вә гушчулуг инкишаф етмишдир. Балыг овланыр. Ири чај порту Нанкиндир.

СЗЈАО, м а о—ЧХР-ин пул нишаны. *Јуанын* 1/10-нә, јахуд 10 *фына* бәрабәрдир.

СЗЈУЛУН, К о у л у н—Чинин ч.-ш.-индә ј-а. Сјанган әразисинә мәхсусдур. Чәнуби Чин дәнизи саһилиндәдир. Саһ. тәгр. 700 *км*². Саһилиндә гајалы бурунлар, бухталар вә чохлу саһилбоју адалар вар.

СЗЈУЛУН, К о у л у н — Сјанганда (Һонконгда) шәһәр. Чәнуби Чин дәнизи саһилиндә порт. Д.ј. ст. Аеропорт. Әһ. тәгр. 2 млн. (1975). Тохучулуг, тикиш, јејинти сәнајеси, машынгајырма (електроника, кәмигајырма вә с.) мүәссисәләри вар. С. илә Сјанган (Викторија) ш. арасында (бир-бириндән дар боғазла ајрылыр) суалты нәгл. тунели чәкилмишдир.

СИ—мусиги сәсләриндән бири, әсас диатоник сәсдүзүмүнүн (до мажор) 7-чи пилләси (бах *Пиллә*, *Солмизасија*). Латын әлифбасынын H һәрфи илә ишарә олунур.

СИАЛ (инк. Sial), с и а л г а т ы (алм. Sial-Zone)—«Бәрк» Јерин (бах *Јер*) харичи гатынын көһнәлмиш ады. Тәркиби, әсасән, силисиум вә алүминиумдан (ады да бурадан көтүрүлмүшдүр) ибарәт сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Термини 19 әсрин ахырларында Австрија алими Е. Зүсс тәклиф етмишдир.

СИАЛ ТУРШУЛАРЫ—бирәсаслы полиоксиамин туршулары; нејрамин туршусунун төрәмәләридир. Тәбиәтдә һејванларын һүчејрә гилафларында, синир тохумасында вә селикли секресијаларында гликопротеид вә гликолипидләрин тәркибиндә тапылыр.

СИАЛК—Иранда Кашан ш.-ндән 5 *км* ч.-г.-дә е.ә. 5—1-чи миниилликләрә аид чохтәбәгәли археоложи абидә. 1933—37 илләрдә франсыз археоложи експедисијасы өјрәнмишдир. 6 тәбәгә мүәјјән едилмишдир. С. I—IV т ә б ә г ә л ә р отураг-әкинчилик мәдәнијјәтинин инкишаф просесини көстәрир. С. I Неолитдән Енеолитә кечид дөврүнә аиддир. Бурадан гырмызы рәнкли монохром вә ја шүјрәләнмиш һәндәси нахышлы керамика нүмунәләри, мис әшјалар ашкара чыхарылмышдыр. С. II-дә евләр чиј кәрпичдән тикилмиш, сахсы габлар дулус күрәләриндә бишмирилмишдир. Мис вә даш мә'мулатынын чохлуғу С. II үчүн характерикдир. С. III јерли мәдәнијјәтин (төкмә мис әшјалар, мөһүрләр, үзәриндә һејван вә инсан тәсвирләри олан керамика) чичәкләнмә дөврүдүр. Бу дөвр е.ә. 4-чү миниллијин сону—3-чү миниллијин әввәлләриндә еламлыларын бу р-на јүрүшү илә сона чатмышдыр. С. IV комплекси прото-елам пиктографијасы, силиндрик мөһүрләр вә күчлү Елам тә'сири илә сәчијјәләнир. С. V т ә б ә г ә с и н д ә н е.ә. 2-чи миниллијин сонуна аид гују дәфинәләри, нахышсыз керамика, тунч әшјалар (А некрополу) тапылмышдыр. С. VI дөврүндә (е.ә. 1-чи миниллијин 1-чи

Сиалкдан тапылмыш керамика нүмунәләри.

јарысы) С.-да гала олдуғу ашкар едилмишдир. Тәдгигатчылар даш гутулардакы (Б некрополу) зәнкин дәфинәләри илк Мидија тајфалары илә бағлајырлар.

Әд.: Алиев И., История Мидии, Б., 1960; Ghirshman H., Fouilles de Sialk pres de Reshan, т. 1—2, Paris, 1939.

СИАЛКОТ, Сијалкот — Пакистанда, Пәнчаб әјаләтиндә шәһәр. Сиалкот маһалынын инз.м. Чинаб чајы саһилиндәдир. Мүһүм нәгл. мәнтәгәси. Əһ. 212 мин (1972). Ири тичарәт-сәнаје мәркәзидир. Тохучулуг, јејинти, метал е'малы, дәри сәнајеси вә с. вар.

СИАМ—шәрг гоншуларынын 11—12 әсрләрдән таи тајфаларына вердикләри ад; 1939 иләдәк вә 1945—48 илләрдә *Таиландын* рәсми ады.

СИАМ ДИЛИ—бах *Таи* (*Сиам*) *дили*.

СИАМ КӨРФӘЗИ—Чәнуби Чин дәнизинин Малакка ј-а илә Һинд-Чин ј-а-нын ч.-ш. һиссәси арасында көрфәзи. Уз. 720 *км*. Кирәчәкдә ени тәгр. 400 *км*, дәринлији 70 *м*-ә гәдәрдир. Суткалыг габармалар (һүнд. 4 *м*-дәк) олур. Менам-Чао-Праја чајы С.к.-нә төкүлүр.

СИАМЛЫЛАР—кечмишдә (1939 илә-дәк) Таиландын әсас әһалисинә верилмиш ад.

СИАН—Чиндә шәһәр. Вејхе чајы дәрәсиндәдир. Шенси әјаләтинин инз.м. Мүһүм нәгл. говшағы. Əһ. 2,5 млн. (1973). Машынгајырма, гара металлуркија, кимја, тохучулуг сәнајеси, јејинти мүәссисәләри, ИЕС-ләр; ун-т вә 6. али мәктәбләр, музеј вар. Дәри, чини мә'мулаты истеһсал олунур.

СИАН, дисиан—*оксалат туршусунун* динитрили N≡C—C≡N; кәскин ијли, рәнксиз газдыр, —21,15°С-дә мајеләшир, —27,8°С-дә донур; спиртдә, ефирдә, асетат туршусунда јахшы, суда аз һәлл олур. *Сианид туршусуну* каталитик оксидләшдирмәклә вә с. үсулларла алыныр. Азотлу үзви маддәләрин пиролизиндә әмәлә кәлдијиндән, кокс вә домна газларында аз мигдарда С. олур. Зәһәрлидир.

СИАН ГРУПУ, —C≡N *сианид туршусунун* HCN, еләчә дә карбон туршулары нитрилләринин RCN вә с. функсионал групу.

СИАНАТ ТУРШУСУ, HOCN—түнд сиркәни хатырладан кәскин ијли, учучу, рәнксиз вә сон дәрәчә давамсыз маје; нормал вә изо формаларынын бәрабәр гарышығындан ибарәтдир; 23,6° С-дә мајеләшир, —80°С-дә донур; суда вә ефирдә јахшы һәлл олур. Маје С.т. 0°С дә (20°С-дә исә бә'зән партлајышла) өз-өзүнә полимерләшир.

СИАНАТЛАР—*сианат туршусунун* дузлары вә ефирләри. Туршунун өзүндән фәргли олараг дузлары истијә давамлыдыр (мәс., KOCN анчаг 700°С-дә әримәдән парчаланыр). Гәләви металларын С.-ы суда һәлл олур, лакин спиртдә вә ефирдә һәлл олмур. Мүвафиг *сианидләрдән* оксидләшдирмә јолу илә алынан бу дузлар, мүхтәлиф синтезләрдә, мәс., семикарбазид истеһсалында ишләдилир. Гејри-үзви маддәләрдән синтез едилмиш (Ф. Вөлер, 1828) илк үзви маддә аммониум-сианат (*карбамид*) олмушдур. Сианат туршусунун ефирләри ики изомер формада олур; ROCN вә RNCO, биринчиләрин практик әһәмијјәти јохдур, изосианатлардан исә сәнаједә һербисид вә *полиуретанлар* алыныр.

СИАНЕЈА (Cyanea capillata)—сифоидләр синфиндән ири дәниз медузалары. Чәтиринин әтрафы 8 һача пәрдәдән ибарәтдир; чыхынтылары 8 дәстәјә топланмышдыр. Бәдәни, адәтән чох әлвандыр, чәтири сарымтыл-гырмызы, ағыз пәрләри моруғу, чыхынтылары чәһрајыдыр. Чәтиринин диаметри 1 нечә *см*-дән 2 *м*-дәк, чыхынтыларынын уз. 40 *м* олур. Атлантик вә Сакит океанын шм. һиссәсиндә, Шимал Бузлу океанында јашајыр.

СИАНЕЈЛӘР (ботаникада)—бах һәмчинин *Көј-јашыл јосунлар*.

СИАНЕТИЛСЕЛЛҮЛОЗ $[C_6H_7O_2\cdot(OH)_{3-x}(OCH_2CH_2CN)_x]_n$—селлүлоз илә акрилнитрилин гаршылыглы тә'сири (селлүлозун сианетилләшдирилмәси) мәһсулу; ағ рәнкли бәрк маддәдир. Диелектрик көстәричиләринин јүксәк олмасы илә фәргләнир; истијәдавамлыдыр. Сүн'и лиф, пљонка вә с. истеһсалында ишләдилир.

СИАНИД ТУРШУСУ, HCN—*һидрокен-сианидин* суда мәһлулу; ачы бадам ијли, рәнксиз учучу маједир. Сыхлығы 0,688 *г/см³*-дир, —13,1°С-дә донур, 25,7°С-дә гајнајыр. Ондан *акрилнитрил* вә *метилметакрилат* алыныр. С.т. вә онун дузлары (*сианидләр*) зәһәрли маддәләрдир.

СИАНИДЛӘР — *сианид туршусунун* дузлары, мәс., калиум-сианид KCN. Гәләви вә гәләви-торпаг металларын С.-и термик давамлы, ағыр металларынкы давамсыздыр. Чивә 2-сианид мүстәсна олмагла суда һәлл олмур. Оксидләшдикдә сианатлар әмәлә кәлир (мәс., $2KCN + O_2 \rightarrow 2KOCN$). Үзви синтездә, бә'зи комплекс С.-ин мәһлуллары исә галванотехникада ишләдилир. Зәһәрлидир.

СИАНИНЛӘР—молекулунда ики һетеросикл радикалынын метин групплары (—CH=) зәнчири илә бирләшдији үзви маддәләр синфи (метин групларынын сајы 1, 3, 5, 7, 9 вә ја 11 ола биләр). С. сөзү, һәмин синфин биринчи бирләшмәси олан парлаг-көј рәнкли сианинин (јун. kyanós—көј) адындан көтүрүлмүшдүр. Метин групларынын сајы 1 олдугда монометинсианин, 3 олдугда карбосианин (триметинсианин), 5 олдугда дикарбосианин (пентаметинсианин) вә с. адланыр. С. полиметин бојалары групуна дахилдир.

СИАНЛАМА, поладын сианланмасы—кимјәви-термики е'мал нөвү; полад деталларын сәтһ гатынын карбон вә азотла комплекс диффузија јолу илә дојдурулмасы просеси. Просес тәркибиндә сианид дузлары олан әринтиләрдә 820—860°С (орта темп-рлу С.) јахуд 930—950°С (јүксәк темп-рлу С.) темп-рларда апарылыр. С. мә'мулатын бәрклијини, јејилмәјә дөзүмлүлүјүнү вә давамлылыг һәддини јүксәлтмәк мәгсәди илә тәтбиг едилир.

СИАНЛАМА, һидрометаллуркијада—металын (әсасән гызыл вә күмүшүн) филиз вә консентратлардан чыхарылмасы просеси; филиз вә консентраты гәләви метал сианидләринин зәиф (0,03—0,3%-ли) мәһлулунда селектив һәлл етмәклә апарылыр. С. мәһлулда оксикен олдугда мүвәффәгијјәтлә кедир. Гызыл вә күмүш мәһлулдан синк тозу илә чөкдүрүлүр (бах һәмчинин *Һидрометаллуркија*, *Нәчиб металлар*).

СИАНОБАКТЕРИЈАЛАР — көј-јашыл бактеријалар—20 әсрин 70-чи илләриндән, башлыча олараг микробиоложи әдәбијјатда көј-јашыл јосунлары көстәрән термин.

СИАНОМЕТР (јун. kyanós—көј+... *метр*)—ајдын күндүз сәмасынын рәнкини өлчмәк үчүн чиһаз; колориметрин бир нөвү. Нисби вә мүтләг С.-ләр вар. Илк С. 18 әсрин әввәлиндә һазырланмыш, мүасир нөвүнү совет астроному Г. А. Тихов ихтира етмишдир.

СИАНХЛОРИД, CNCl—үзви бирләшмә; ади шәраитдә рәнксиз газдыр; 13°С-дә мајеләшир, —6°С-дә донур. Һалокенид туршуларындан һәр һансы бири әлавә едилдикдә полимерләшмә (тримерләшмә) кедәрәк, сианурхлорид (сианур туршусунун хлоранһидриди) әмәлә кәлир. С.-ин истеһсал үсулларындан бири, хлор вә сианид туршусундан алынмасыдыр. С.-дән сианамид вә бә'зи боја маддәләри истеһсал олунур. Зәһәрлидир.

СИБАИ, әс-Сибаи (السباعى) Јусиф (10.6.1917, Гаһирә — 18.2.1978, Никосија) — әрәб јазычысы, ичтимаи хадим (МӘР). Бејнәлхалг «Лотос» мүкафаты лауреаты (1974). Асија вә Африка Халглары Һәмрә'јлик Тәшкилатынын (ААХҺТ) баш катиби (1958 илдән), МӘР-ин мәдәнијјәт назири (1973 илдән) олмушдур. «Ријакарлыг јурду» (1949), «Судашыјан өлдү» (1952), «Надијә» (1960), «Биз тәк дејилик» (1969), «Өмүр бир анлыгдыр» (1973) вә с. романларында милли азадлыг мүбаризәсиндән, актуал ичтимаи проблемләрдән, «Замандан күчлү» (1966) пјесиндә *Асуан бәндләри* тикинтисиндән бәһс едилир. Жолио-Күри ад. Гызыл Сүлһ медалы илә тәлтиф едилмишдир (1960). Дәфәләрлә ССРИ-дә, о чүмләдән Бакыда (1976, 1977) олмушдур. Бә'зи һекајәләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир. ААХҺТ-нын Никосијада кечирилән сессијасында террорчулар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

Әсәрләри: Водонос умер, Ташкент,

1968; Добрейшие люди, М., 1972; Мы не сеем колючек, М., 1973.

Әд.: Бәширов J., J. әс-Сибаинин «Ријакарлыг јурду» романында иҹтимаи мүһитин тәнгиди, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (әдәбијјат, дил, инҹәсәнәт серијасы), 1975, № 1.

СИБА́Ј—Башг.МССР-дә шәһәр. Д.ј. ст. Әлван металлуркија вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри; орта ихтисас мәктәбләри, театр вә с. вар. Тикинти материаллары истеһсал едилир.

СИБЕ́Ј, Шимал-Гәрби Чин—Чиндә рајон. Шенси, Гансу, Синхај әјаләтләринин әразиләриндән ибарәтдир.

СИБЕ́ЛИУС (Sibelius) Јан (Јухан) (8.12.1865, Тавастехус, Хјаменлинна—20.9.1957, Һелсинки јахынлығында, Јарвенпја)—фин бәстәкары. Ири һәҹмли симфоник әсәрләр (7 симфонија, 14 симфоник поема) јарадыҹылығында мүһүм јер тутмушдур. С. фин халг мусигисинин мәгам-һармонија вә ритмик хүсусијјәтләриндән мәһарәтлә истифадә етмишдир. «Калевала» милли епосу әсасында «Куллерво» симфонијасы, 4 симфоник поемадан ибарәт «Лјаминкјајнен» силсиләси (о ҹүмләдән «Туонел гу гушу»), «Шимал гызы», «Тапиолја» вә с. әсәрләри мәшһурдур. 1 вә 2-ҹи симфонијасы, «Финландија» симфоник поемасы, «Доғма дијар» кантатасы вәтәнпәрвәрлик идејалары илә ашыланмышдыр. С.-ун програмлы әсәрләриндә тәбиәт лөвһәләри импрессионист ифадә васитәләри илә верилмишдир («Сага», «Баһар» вә с.). Скрипка илә орк. үчүн консерти, лирик романслары, драм тамашаларына мусигиси («Һәзин валс» вә с.) шөһрәт газанмышдыр. 1950 илдән Һелсинкидә «Сибелиус һәфтәси» фестивалы кечирилир.

Әд.: Ступель А., Ян Сибелиус, 2 изд., Л., 1982.

СИБИ́Р — ССРИ-нин (РСФСР-ин) Асијадакы әразисинин чох һиссәси. Г.-дә Урал д-рындан ш.-дә Сакит океанын суајырыҹы дағ силсиләләринәдәк, шм.-да Шимал Бузлу океаны саһилләриндән ҹ.-да Газах.ССР-ин тәпәли чөлләринә, МХР вә ЧХР-лә сәрһәдәдәк саһәни әһатә едир. Шм.-дан ҹ.-а тәгр. 3500 *км*, г.-дән ш.-ә 7000 *км*-дән чох мәсафәдә узаныр. Саһ. тәгр. 10 млн. $км^2$ (ССРИ әразисинин тәгр. 45%-и). Әһалиси 23,8 млн. (1982). Бур.МССР, Јак.МССР вә Тува МССР, Алтај вә Краснојарск өлкәләри, Түмен, Курган, Омск, Новосибирск, Томск, Кемерово, Иркутск вә Чита вилајәтләри С.-дәдир. С. Гәрби Сибир вә Шәрги Сибир һиссәләринә бөлүнүр.

Тәбиәт. С.-ин әсас тәбии саһәләри *Гәрби Сибир дүзәнлији*, *Орта Сибир јајласы*, Ҹәнуби Сибир д-ры (*Алтај*, *Сајан дағлары*, Тува МССР әразисиндәки дағлар, *Прибајкалје*, *Забајкалје*) вә Шимал-Шәрги Сибирин дағ системидир (*Верхојанск силсиләси*, *Колыма јајласы*). Әразинин чох һиссәсиндә иглим сәрт, кәскин континенталдыр. Орта темп-р јанварда Гәрби Сибир дүзәнлијинин ҹ.-унда —16-дан —20°С-јә, Јак.МССР-ин ш.-индә —40-дан —48°С-јә (бурада темп-р бә'зән —71°С-јәдәк енир), ијулда 5°С-дән (С.-ин шм. саһилбојунда) 23°С-јә (Гәрби С.-ин чөл зонасында) гәдәрдир. Иллик јағынты шм.-да 100—250 *мм*-дән, тајга зонасынын г. һиссәсиндә 500—600 *мм*-ә, Алтај д-рында 1000—2000 *мм*-дәк дәјишир. 6 млн. $км^2$-дән чох саһәдә чохиллик донушлуг јајылмышдыр. Чајларын чоху, о ҹүмләдән Об (Иртышла бирликдә), Јенисеј, Лена Шимал Бузлу океаны һөвзәсинә аиддир. ССРИ Һидроенеркетика еһтијатларынын 50%-индән чоху С. чајларынын пајына дүшүр. Ән ири көлләри Бајкал вә Тајмырдыр. Торпаг-битки өртүјү, әсасән, шм.-дан ҹ.-а дәјишир вә Арктика сәһралары, тундра, мешә-тундра, мешә (тајга), Гәрби С.-ин ҹ.-унда исә мешә-чөл вә чөл зоналары әмәлә кәтирир. С. үчүн ән чох тајга зонасы (ени бә'зи јерләрдә 2 мин *км*-ә чатыр) ландшафтлары сәҹијјәвидир.

Әһали. 16 әсрин сонуна кими С.-дә әһали чох сејрәк иди. Русијаја бирләшдирилдикдән (16—17 әсрләр) сонра С.-ин ҹ. р-нларында руслар мәскән салды. 1861 ил ислаһаты, хүсусилә 1891—1905 илләрдә Транссибир д.ј.-нун чәкилмәси илә әлагәдар С.-ә көчәнләрин сајы даһа да чохалды. Совет һакимијјәти илләриндә С. халгларынын әксәријјәти бу вә ја дикәр формада милли мухтаријјәт әлдә етди. С.-ин тәбии сәрвәтләринин мәнимсәнилмәси, игтисадијјатынын инкишафы илә әлагәдар әһалинин сајы 3 дәфәдән чох артмышдыр. С. әһалисинин сосиал тәркиби дә дәјишмишдир. 1939—79 илләрдә шәһәр әһалиси тәгр. 4 дәфә артмышдыр. С.-ин әсас әһалиси руслар, украјналылар вә белоруслардыр. С.-ин гәдим әһалиси (тәгр. 4%) тајга вә тундрада јашајыр. Тәсәррүфат вә мәдәни хүсусијјәтләринә көрә әсасән 2 група бөлүнүр: малдар-әкинчи (јакутлар, бурјатларын әсас һиссәси, Ҹәнуби С.-ин бүтүн халглары) вә әсасән маралчылыг, овчулуг, балыгчылыгла мәшғул олан халглар (Шимал халглары). Дил әламәтләринә көрә С. халглары бир нечә група ајрылыр: хантылар, мансиләр фин-угор дилләри групуна дахилдир. Ненләр, нганасанлар, селкупларын дили самоди дилләри групуна аиддир. Јакутлар, долганлар, һәмчинин хакаслар, алтајлылар, шорлар, тофалар, тувалылар түрк дилләри групуна, бурјатлар монгол дилләри групуна дахилдир. Евенкләр, евенләр, некидаллар, нанајлар, улчлар, орочлар, удекеләр тунгус-манҹур дилләри групуна аиддир. Ескимослар вә алеутларын дили ескимос-алеут дилләри аиләсинә дахилдир. Чукчалар, корјаклар, һәмчинин нивхләр, кетләр палеоасија дилләриндә данышырлар. Орта вә Ҹәнуби С.-дә татарлар, С.-ин ҹ.-г.-индә алманлар, Газах.ССР илә сәрһәд р-нларда газахлар, Узаг Шәргин бир сыра р-нунда корејалылар, һәмчинин С.-ин бүтүн өлкә вә вил. ләриндә кичик групларла чувашлар вә мордвалар да јашајырлар.

Тарихи очерк. С. әразисиндә ән гәдим инсан изләри ҹ.-да—Даглыг Алтајдан Амур чајы һөвзәсинәдәк олан јерләрдә ашкар едилмишдир. Е.ә. 1-ҹи миниллијин ахырларында Ҹәнуби Сибирдә һунларын тајфа бирлији мөвҹуд иди. Ерамызын 1-ҹи миниллијинин 1-ҹи јарысында һун тајфа бирлијиндән түркдилли, 7—8 әсрләрдә исә монголдилли халглар ајрылмышдыр. С.-дә күчлү дөвләт бирликләри—*Түрк хаганлығы* (552—745), Бохај (8 әсрин әввәли—926) вә с. олмушдур. 13 әсрин әввәлиндә Ҹәнуби Сибир *Монгол феодал империјасына* дахил олмуш, сонралар *Гызыл Орда* парчаландыгда *Сибир ханлығы* јаранмышдыр. 15 әсрдән Москва кнјазлығынын С.-ә јүрүшләри башламыш, Түмен ханлығы илә дипломатик мүнасибәтләр јарадылмышды. С.-ин Рус дөвләтинә бирләшдирилмәсиндә Строгановларын Перм торпаглары бир нөв база ролуну ојнајырды. 16 әсрин сон рүбүндә Строгановлар Јермакын башчылығы илә муздлу казак дәстәси јарадараг С.-ә јүрүш етдиләр. Бу јүрүш Сибир ханлығыны зәифләтди вә руслара Иртыш вадисинә јол ачды. 1598 илдә Кучум хан мәғлуб олду. Сибир ханлығы парчаланмаға башлады. Руслар әсасән Шимали вә Шәрги Сибирә ирәлиләјирдиләр. 17 әсрдә јакутларын чох һиссәси рус тәбәәлијини гәбул етди. Бир мүддәт сонра Гәрби Бурјатија, индики Забајкалје вә Приамурје Рус дөвләтинә бирләшдирилди. 18 әсрин әввәлиндә руслар (300 миндән чох) сајча јерли әһалини өтүб кечмишди. Руслар С.-ә нисбәтән јүксәк әкинчилик мәдәнијјәти кәтирдиләр. Јерли әһали онлардан малдарлыг вә овчулугда јени вәрдишләр өјрәнди. Ејни заманда Рус дөвләти јерли әһалини *јасаг* јығмаг јолу илә истисмар едирди.

Әсасән һәрби-инзибати мәркәзләр кими јаранан С. шәһәрләри сонралар сәнәткарлыг вә тиҹарәт мәскәнләринә чеврилирди. 18 әсрдән мә'дән вә металлуркија сәнајеси, чөл вә мешә-чөл зоналарында исә әкинчилик инкишаф едирди. 19 әсрин 1-ҹи јарысында гызыл сәнајеси јаранды.

С.-и 16 әсрдән приказлар идарә едирди. 1708 илдә мәркәзи Тоболск олан С. губ., 1803 илдә С. кен.-губернаторлуғу јарадылды. С.-ин вә Узаг Шәргин мәнимсәнилмәсиндә С. казак гошуну бөјүк рол ојнамышдыр. 19 әсрин 2-ҹи јарысында бош торпагларын күтләви сурәтдә мәскунлашмасы илә әлагәдар С.-дә капиталист мүнасибәтләри әсасән енинә инкишаф едирди. 1861—95 илләрдә С.-ә көчмүш 750 мин адамын чоху Гәрби С.-дә мәскән салмышды. Әһалинин артмасы к.т. вә сәнајенин инкишафыны сүр'әтләндирирди. С. халгларынын русларла јахынлашмасы онларын тәсәррүфат вә мәдәнијјәтинә, мәишәтинә мүсбәт тә'сир едирди. Бунунла белә, јерли халглар чаризмин милли-мүстәмләкә сијасәтиндән бөјүк әзаб чәкирдиләр. С. чар Русијасынын әсас сүркүн вә каторга јери иди. Сијаси сүркүн С.-дә ингилаби вә иҹтимаи һәрәкаты фәаллашдырырды.

19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә С.-дә инһисарлар мејдана чыхыр, игтисадијјата хариҹи капиталын нүфуз етмәси күҹләнир, сәнаје пролетариатынын тәшәккүлү сүр'әтләнирди. Бунунла белә, С. чар Русијасынын зәиф инкишаф етмиш уҹгары иди. 19 әсрин 90-ҹы илләриндә С.-дә марксизм идејалары јајылмаға башлады. В. И. Ленин 1897—1900 илләрдә С.-дә (*Шушенскоједә*) сүркүндә олмушдур. 1901 илдә РСДФП-нин Сибир Иттифагы јаранды. *Русија—Јапонија мүһарибәсиндәки (1904—05)* мәғлубијјәтдән сонра чар һөкумәти Ҹәнуби Сахалини итирди. С.-ин фәһлә синфи 1905—07 илләр ингилабында фәал иштирак етмишдир (бах «*Краснојарск республикасы*», «*Чи-*

та республикасы»). *Лена күлләбараны* (*1912*) тәкчә С.-дә дејил, бүтүн Русијада јени ингилаби јүксәлишә күчлү тәкан верди.

Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра С.-дә дә икиһакимијјәтлик јаранды. С.-дә Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризә мүрәккәб олмуш вә узун чәкмишдир. 1918 илин јајында *чехословак корпусунун гијамы* (*1918*) нәтичәсиндә С.-дә Совет һакимијјәти мүвәггәти devрилди; нојабрда әксингилаби режим—колчакчылыг гурулду. 1919 илин пајызындан Гызыл Орду С.-ин азад едилмәсинә башлады. 1922 илдә Сибир бүтүнлүклә ағгвардијачылардан тәмизләнди. Сосиализм гуручулуғунун кедишиндә С. халгларынын гејри-бәрабәрлијинә сон гојулду. Јакутија, Бурјат-Монгол (1958 илдән Бурјат) мухтар респ.-лары, Ојрот (1948 илдән Дағлыг Алтај) МВ, милли маһаллар, р-нлар јарадылды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси заманы С. өлкәнин мүһүм чәббәханаларындан олмушдур. С. јүксәк мәдәнијјәт вә елм дијарыдыр. Бурада јүзләрлә али вә орта ихтисас мәктәби, елми тәдгигат мүәссисәләри, ССРИ ЕА-нын Сибир бөлмәси (1957) вә с. фәалијјәт көстәрир. Бир чох хырда халглар өзләринин әлифбасыны јаратмышлар. Милли кадрлар јетишмишдир, милли әдәбијјат вә инчәсәнәт инкишаф едир.

Игтисадијјат. С. өлкәнин мүһүм сәнаје р-нларындандыр; чохлу фајдалы газынты—көмүр, нефт вә тәбии газ (*Гәрби Сибир нефтли-газлы һөвзәси*), дәмир филизи, алмаз, гызыл, графит вә с. јатагларына маликдир. Ири СЕС-ләр (Братск, Красноіарск, Уст-Илимск, Сајан-Шушенск вә с.) вә ИЕС-ләр тикилмишдир. Бурада өлкәнин ән бөјүк јаначаг-енеркетика базасы јарадылыр. Металлуркија, нефт-кимја, кимја, мешә вә ағач е'малы, селлүлоз-кағыз, машынгајырма, јејинти, јүнкүл, тикинти материаллары сәнајеси инкишаф етдирилир. К.т.-нда тахылчылыг (әсасән, ч. р-нларында) вә һејвандарлыг (о чүмләдән маралчылыг) әсас јер тутур. Хәз истеһсал олунур. С.-дә нәгл.-ын бүтүн нөвләри инкишаф етдирилир. Транссибир д.ј. макистралынын чох һиссәси електрикләшдирилмишдир. 1974 илдән *Бајкал—Амур Макистралы* (БАМ) чәкилир. Дәниз (*Шимал дәниз јолу*), чај (Об, Иртыш, Јенисеј, Лена вә б.), һава вә бору кәмәри нәгл. вар. С.-дән (Уренгој) Гәрби Авропаја газ кәмәри чәкилмишдир. С.-ин (Түмен вил.) нефт вә газ јатагларынын кәшфиндә, онларын мәнимсәнилмәсиндә Азәрб. мүтәхәссисләринин бөјүк хидмәти вар. Бакы нефт машынгајырмасы мүәссисәләриндә истеһсал едилән аваданлыглардан С.-ин нефт мә'дәнләриндә истифадә олунур. С.-дә чыхарылан газын бир һиссәси Загафгазијаја верилир (Моздок—Газымәммәд газ кәмәри 1982 илдә истифадәјә верилмишдир). Азәрб. иншаат дәстәләри БАМ-ын тикинтисиндә дә иштирак едир.

Бах һәмчинин Сибирдә јерләшән мухтар респ.-лар, өлкәләр, вил.-ләр вә с. һаггындакы мәгаләләрә.

Әд.: Народы Сибири, М., 1956; История Сибири с древнейших времен до наших дней, т. 1—5, Л., 1968—69; Гвоздецкий Н. А., Михайлов Н. И., Физическая география СССР (ч. 2)—Азиатская часть, М., 1970; Памятники Сибири, М., 1974; Шинкарев Л., Сибирь: откуда она пошла и куда она идет, 2 изд., М., 1978; Мейсак Н., Три открытия Сибири. Сибирь вчера, сегодня, завтра, 2 изд., Новосибирск, 1978; Окладников А., Открытие Сибири, 3 изд., М., 1983; Аджиев М., Сибирь: XX век, М., 1983; Савинов Д. Г., Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху, Л. 1984.

СИБИ́Р АНТИСИКЛОНУ—*бах Асија антисиклону.*

СИБИ́Р ГАЈА ТӘСВИРЛӘРИ—Урал д-ры әтәкләриндән Узаг Шәргә гәдәрки әразидә (Алтајда Минусинск чөкәклијиндә, Тувада, Ангара вә Лена вадиләриндә, Забајкалједә) кениш јајылмыш гајаүстү тәсвирләр (петроглифләр, рәсмләр, јазылар). Забајкалје чөлләриндә јазылар, гырмызы охра илә тәсвир едилмиш инсан, гуш вә с. тәсвирләри кениш јер тутур. Приамурје гаја тәсвирләри үчүн сифәтин нахышлы татуировка илә өртүлмәси сәчијјәвидир. Алтај вә Тувада дағ кечиләринин, һәмчинин ох вә каманла силаһланмыш овчуларын дөјмә васитәсилә нөгтәләрлә чәкилмиш рәсмләриндән ибарәт гаја тәсвирләри ашкар едилмишдир. Тајга зонасында сығынын контурла чәкилмиш, һәмчинин чызма, шүјәли вә дөјмә рәсмләри характерикдир. С.г т.-ни Тунч, илк Дәмир, бир һиссәсини исә Даш дөврүнә (Неолит) аид едирләр. Лена чајынын јухары ахарларында, Шишкино к., Куде чајы вә Ангара чајынын (бах һәмчинин *Ангара гаја тәсвирләри*) голлары боју гаја тәсвирләринә атлы, ат вә дәвә рәсмләри дахилдир. С.г.т.-ндә түрк руни јазыларына да раст кәлмәк олур. С.г.т. бу әра зидә јашамыш гәдим халгларын тарих вә мәдәнијјәтини өјрәнмәк үчүн гијмәтли мәнбәдир.

Әд.: Окладников А. П., Центральноазиатский очаг первобытного искусства, Новосибирск, 1972; Окладников А. П., Молодин В. И., Конопацкий А. К., Новые петроглифы Прибайкалья и Забайкалья, Новосибирск, 1980.

СИБИ́Р ДАҒКЕЧИСИ (Capra sibirica), т ә к ә—кечиләр чинсинә аид чүтдырнаглы һејван. Бәдәнинин уз. 160 *см*-дәк, сүјсүнүнүн һүнд. 100 *см*-дәк, чәкиси 100 *кг*-а гәдәрдир. Дишиләри кичикдир. Гәмәшәкилли бујнузлары архаја әјилмишдир. Еркәкләрин бујнузу 130, дишиләринки 40 *см*-дәк олур. Рәнки күрәјиндә вә јанларында түнд золаглы ағдан тутмуш дөшүндә гәһвәји-гонура гәдәр дәјишир. С.д. Чәнуби Сибир, Орта вә Мәркәзи Асијада јајылмышдыр. Гијмәтли ов һејваныдыр. Әтинә-вә дәрисинә көрә овланыр. Мүһафизә едилир.

СИБИ́Р ИТТИФАГЫ, Р С Д Ф П-нин Сибир Иттифагы—Сибир с.-д. тәшкилатларынын бирлији. 1901 илин јазында Томск с.-д.-ларынын тәшәббүсү илә јарадылмышдыр. 1903 иләдәк Сибир с.-д. иттифагы адланырды. Програмында пролетариатын сијаси азадлығы, сосиализм уғрунда мүбаризә башлыча вәзифә сајылса да, иттифагын Үмумрусија фәһлә һәрәкатындан кәнарда дурдуғу е'лан олунмушду (рәһбәрлијин чоху *«игтисадчылыг»* мөвгејиндә дурурду). 1902 илин сонунда искрачылар оппортунистләри С.и.-нын рәһбәрлијиндән сыхышдырыб, иттифагын фәалијјәтини Үмумрусија һәрәкаты илә бирләшдирмәк барәдә гәрар гәбул етдиләр. 1903 илин јанварында С.и. «Искра»ны рәһбәр орган кими таныды вә РСДФП-јә дахил олду. Меншевикләрин позучулуг фәалијјәти нәтичәсиндә 1905 илдә С.и. әслиндә дағылды. 1906 илдә јарадылан јени, болшевик иттифагы 1908 иләдәк фәалијјәт көстәрмишдир.

СИБИ́Р ПЛАТФОРМАСЫ—гәдим, ири платформалардан бири. Шимали Асијанын орта һиссәсиндә, Јенисеј, Лена чајлары вә Бајкал көлү арасында јерләшир. С.п.-нын гурулушу кристаллик бүнөврәдән вә галынлығы 10—12 *км* дәк олан чөкмә сүхурлар өртүјүндән ибарәтдир. Бүнөврәнин гурулушунда Археозој вә Протерозој јашлы гырышмыш, кәскин метаморфизләшмиш кристаллик сүхурлар (гнејс, кристаллик шист, амфиболит, чарнокит, мәрмәр вә с.), чөкмә өртүјүндә исә Үст Кембридән Антропокенәдәк олан сүхурлар (әсасән Кембри, Рифеј вә Ордовикин гырынты, карбонат вә дузлу гатлары) иштирак едир. Бүнөврә Анабар массивиндә, Оленјок, Прибајкалје вә Шәрги Сајан галхымларында, Алдан галханында, Кана чыхығында јер сәтһинә чыхыр. Анабар массивиндән Иркутскадәк узанан меридионал золагда бүнөврә нисбәтән галхмышдыр. Бу золагдан шм.-г.-дә бөјүк Тунгуска синеклизи, ч.-г.-дә Өн Сајан синеклизи вә ш.-дә Вилјуј синеклизи јерләшмишдир. С.п.-нда мүхтәлиф фајдалы газынты јатаглары вар: дәмир филизи, мика, газ, көмүр, дашдуз, алмаз, нәчиб вә надир металлар вә с.

СИБИ́Р ТАТАРЛАРЫ—бах *Татарлар.*

СИБИ́Р ХАНЛЫҒЫ, Сибир јурду, Сибир чарлығы—*Гызыл Орданын* дағылмасы просесиндә 15 әсрин сонунда Гәрби Сибирдә јаранмыш феодал дөвләти. Әразиси 13—14 әсрләрдә «Ибир» ады илә Чучи, сонра Шејбан улусуна вә Түмен ханлығына дахил иди. Түмен ханы Ибак өлдүрүлдүкдән (1495) сонра онун хәләфи, Тајбуға нәслиндән олан Мәһмәт хан татар улусларынын јени сијаси иттифагына башчылыг етди. Иттифаг әсас гәраркаһы олан Сибирин (Кашлык) ады илә С.х. адландырылды. Ханлыгда, бә'зи мәнбәләрдә Сибир татарлары адланан түркдилли тајфалар—гыпчаглар, аргынлар, карлуклар, канглылар вә б., һәмчинин хантылар, мансиләр, башгырдлар јашајырдылар. Көчәри малдарлыг, әкинчилик, сәнәткарлыг (дулусчулуг, тохучулуг, метал е'малы вә с.), овчулуг вә балыгчылыгла мәшғул олунурду. Феодал мүнасибәтләри илә јанашы патриархал-гәбилә гурулушунун галыглары да өзүнү көстәрирди. Рәсми дин ислам дини иди. Ханлығын башында татар феодалларынын (мурза, бәј вә тәрханларын) сечдији хан дурурду. Дөвләт гурулушу јарымһәрби характер дашыјырды. Гызыл Тура, Гасым Тура, Јавлу Тура вә с. мөһкәмләндирилмиш шәһәрләр ханлығын инзибати вә һәрби дајаг базалары иди. С.х. Орта Асија, Гәдим Рус дөвләти, Монголустан вә Гәрби Чинлә тичарәт әлагәләри сахлајырды. 1555 илдән Тајбуға нәслиндән олан Једикер Москвадан вассал асылылығыны гәбул етди. Лакин 1563 илдә ногајларын көмәји илә һакимијјәти әлә кечирән *Кучум* Москва илә әлагәләри кәсди. *Јермакын* дәстәси 1582 илдә ханлығын пајтахты Кашлыкы тутду вә ону Русијаја бирләшдирмәјә башлады. 16 әсрин 80—90-чы илләриндә С.х.-нын әразисиндә

рус галалары—Түмен (1586), Тоболск (1587), Берјозов (1593) вә с. тикилди. Кучум ч.-а чәкиләрәк 1598 илә гәдәр мүгавимәт көстәрди. Сибирин сонунчу ханы Әлинин (Кучумун оғлу) һакимијјәти Ишим, Иртыш вә Тобол чајларынын јухары ахарларына јајылмышды. С.х.-нын Русијаја бирләшдирилмәси Гәрби Сибир халгларында јени истеһсал мүнасибәтләринин инкишафыны сүр'әтләндирди вә мәһсулдар гүввәләрин јүксәлишинә сәбәб олду.

Әд.: История Сибири с древнейших времен до наших дней, т. 1, Л., 1968.

СИБИУ (Sibiu)—Румынијада шәһәр. *Сибиу* гәзасынын инз.м. Нәгл. говшағы. Әһ. 161 мин (1981). Машынгајырма, тохучулуг, јүнкүл, ағач е'малы, кимја сәнајеси вә с. вар. Туризм инкишаф етмишдир.

СИБОЛАР (өзләрини с и б о, с и б е, с и б о м а н ч ж у адландырырлар)—Чиндә Синтсзјан-Ујғур мухтар р-нунда, гисмән дә Ләаонин вә Сзилин әјаләтләриндә јашајан халг. Тәгр. 30 мин нәфәрдирләр (1978). Манчур дилинин диалектиндә данышырлар. Диндарлары шаманистдир. Әкинчилик, һејвандарлыг вә балыгчылыгла мәшғул олурлар.

СИБОРГ (Seaborg) Гленн Теодор (д. 19.4.1912, Мичиган штаты, Ишпеминг)—американ физики. ССРИ ЕА әчнәби үзвү (1971). Нобел мүкафаты лауреаты (1951). Калифорнија ун-тинин проф. (1945) вә президенти (1958—61), АБШ-ын Атом Енержиси Үзрә Комиссијасынын сәдри (1961—71) олмуш, Берклидәки Радиасија лабораторијасынын директорларындан биридир (1954—61 илләрдә вә 1971 илдән). Плутониуму синтез (Е. Макмиллан илә бирликдә), америсиуму, күриуму, берклиуму, калифорниуму, ејнштејниуму, фермиуму вә менделевиуму (башгалары илә бирликдә) кәшф етмишдир. С. ағыр елементләрин синтезиндә иштирак етмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Элементы Вселенной, М., 1962 (совм. с Э. Г. Вэленсом); Человек и атом, М., 1973 (совм. с У. Корлиффом).

СИБУЛСКИ (Cybulski) Збигнев (3. 11.1927, Књаже—8.1.1967, Вротслав)—полјак кино актјору. Гданск, Варшава театрларында ишләмиш, 1954 илдән кинода чәкилмишдир. А. *Вајданын* «Күл вә алмаз» (1958) вә Ј. *Кавалеровичин* «Гатар» (1959) филмләриндәки ролллары она шөһрәт газандырмышдыр. Романтик ифачылыг мәктәбинә мәнсуб олан С. һәмчинин «Ијирмијашлыларын мәһәббәти» (1962), «Өзүнү нечә севдирмәли» (1962), «Чинајәткар вә гыз» (1963, совет прокатында «Банкда ишләјән гыз»), «Там ирәли» (1967) вә с. филмләрдә чәкилмишдир.

З. С и б у л с к и «Өзүнү нечә севдирмәли» филминдә.

СИВА (واحة سيوة)—МӘР-дә, Ливија сәһрасынын шм.-ында бир груп ваһә. Дәниз сәвијјәсиндән 20—30 *м* ашағыда, уз. тәгр. 60 *км*, ени тәгр. 16 *км* олан чөкәкликдә јерләшир. Чохлу кичик көлләр вә шоранлыглар вар. Әһ. тәгр. 5 мин. Автомобил јолу ону Аралыг дәнизи саһилләри илә әлагәләндирир. Хурма ағачы, арпа, пахлалы биткиләр јетишдирилир. Көлләрдән дуз һасил едилир.

СИВАЛИК ДАҒЛАРЫ, С и в а л и к, Ө н һ и м а л а ј д а ғ л а р ы—Һиндистан вә Непалда Һималај д-рынын ән алчаг пилләси. Пир-Пәнчәл вә Миһабһарат силсиләләри арасындадыр. Парален тирә вә силсиләләр әмәлә кәтирир. Макс. һүнд. 2591 *м* (Саончалија д.). Јүксәк сејсмикдир. Јамачлары чај дәрәләрилә парчаланмышдыр. Тропик мешәләр вар. Јамачларын хејли һиссәсиндә чај бечәрилир.

СИВАПИТЕКЛӘР (Sivapithecus; тапылдығы јерин адындан+јун. pithekos—мејмун)—газынты инсанабәнзәр мејмун чинси. Алт вә үст чәнә фрагментләри вә дишләри Асијада (Һималајда Сивалик д-ры) вә Шәрги Африкада Миосен чөкүнтүләриндән тапылмышдыр. Алт чәнә узун вә иридир. Дишләриндә инсанын, инсанабәнзәр мејмунларын дишләринә охшар әламәтләр вардыр. С. дриопитекләрлә бирликдә инсанабәнзәр мејмунларын (гисмән орангутанларын) әчдад формасы сајылыр.

СИВАС (Sivas)—Түркијәдә шәһәр. Сивас илинин инз.м. Д.ј. ст. Автомобил јоллары говшағы. Әһ. 149 мин (1975). Машынгајырма, метал е'малы, семент, ағач е'малы, јејинти вә тохучулуг сәнајеси вар. К.т. р-нунун тичарәт мәркәзидир. С.-ын гәдим адлары Кабира, Диосполис вә Себастијадыр. 4 әсрин сонундан 11 әсрин 2-чи јарысынадәк Бизансын тәркибиндә, 11 әсрин сонундан 14 әсрин әввәлинәдәк *Сәлчугиләрин* (12 әсрин сону—14 әсрин әввәлиндә *Конја султанлығынын*) һакимијјәти алтында олмушдур. *Камалчылар ингилабы* дөврүндә, 1919 илин сентјабрында С.-да «Милли һүгугу мүдафиә» чәмијјәтләрини бирләшдирмиш Үмумтүркијә конгреси кечирилмишдир. Орта әсрләрә аид мүсәлман ме'марлыг абидәләри вар.

СИВАШ, Ч ү р ү н т ү л ү д ә н и з—Азов дәнизинин г. саһилиндә кичик вә дајаз көрфәзләр системи. Үмуми уз. 112 *км*, саһ. 2560 *км*², дәринлији 0,5—3 *м*. Азов дәнизиндән дар (270 *м*-дән 8 *км*-дәк) *Арабат дили* васитәсилә ајрылыр. Геническ (Тонки) боғазы С.-ы дәнизлә бирләшдирир. Саһилләри алчаг, јасты, батаглыгдыр, јајда дуз тәбәгәси илә өртүлүр.

СИВЕРЕК (Siverek)—Түркијәдә шәһәр. Урфа илиндәдир. Әһ. 35 мин (1970) К.т. р-нунун тичарәт мәркәзи. Јејинти вә тохучулуг сәнајеси вар.

СИВИЛИЗАСИЈА (лат. civilis—мүлки, ичтимаи)—1) мәдәнијјәтин синоними. Марксист әдәбијјатда һәмчинин мадди мәдәнијјәти билдирмәк үчүн дә ишләдилир. 2) Ичтимаи инкишафын, мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтин (антик С., мүасир С.) сәвијјәси, мәрһәләси. 3) Бәшәријјәт тарихинин *барбарлыгдан* сонра кәлән мәрһәләси (бах *Мәдәнијјәт*).

СИВИЛЛАЛАР, С и б и л л а л а р (Sibyllae)—антик мүәллифләрин әсәрләриндә тәсадүф олунан әфсанәви рәммал гадынлар. С.-ын кәләчәк һаггында күман вә рәмлләринин топландығы «Сивилла китаблары» (12 китаб дөврүмүзәдәк чатмышдыр) е.ә. 2 әср—ерамызын 2 әсринә аид олуб јәһуди вә христиан динләринин өјрәнилмәси үчүн мүһүм мәнбәдир. С.-ын образы тәсвири сәнәтдә (Микеланчело, Тинторетто, Рембрандт) әксини тапмышдыр.

СИВИЛСК—Чув.МССР-дә шәһәр. Сивилск р-нунун мәркәзи. Автомобил јоллары говшағы. Автомобил тә'мири вә кәрпич з-длары, тохучулуг ф-ки, јејинти комбинаты; совхоз-техникум, мәдәни-маариф мәктәби, өлкәшүнаслыг музеји вар. 1584 илдә салынмышдыр.

СИВРИ БУЧАГ—*ити бучаг* терминини Азәрб. дилиндә синоними.

СИВРИБУРУН (Mugil saliens)—кефаллар фәсиләсиндән балыг. Уз. 40 *см*-дәк, чәкиси 1 *кг*-дәк олур. Бәдәнинин јанларында гызылы золаглар вар. Гара вә Азов дәнизләриндә јајылмыш, Хәзәр дәнизиндә иглимә ујғунлашдырылмышдыр. Сүрү илә јашајыр. 3 иллијиндә чинси јеткинлијә чатыр; јајда вә пајызын әввәлиндә 2,1 млн.-дәк күрү төкүр. Детрит, бентос вә с. илә гидаланыр. Гијмәтли вәтәкә балығыдыр.

СИВРИБУРУН БАЛИНА, к и ч и к з о л а г л ы б а л и н а (Balaenoptera acutorastrata)—дишсиз балиналар јарымдәстәсиндән су мәмәлиләри. Бәдәнинин уз. 10 *м*-дәк, үстдән түнд-боз, алт тәрәфдән ағдыр. Гарнында 60-дәк енинә бүкүш вар. Башы габагдан сивридир (ады да бурададандыр). Ағзында 320 чүтә гәдәр ачыг-сары балина быгы лөвһәси вар. Бүтүн океанларда раст кәлир. Балыг сүрүләри, бә'зән башыајаглы молјускларла гидаланыр.

СИВРИЈАРПАГ АҒЧАГАЈЫН—бах *Ағчагајын*.

СИВУШ ЈАҒЫ—гычгырма үсулу илә алынан етил спиртинин тәркиб һиссәләриндән (0,4—0,6%) бири. Ачыг-сарыдан гырмызы гонура гәдәр мүхтәлиф рәнкләрдә олан вә тәнәффүс јолларынын селикли гишаларыны гычгыгландыран пис ијли јағлы маједир. Сыхлығы 20°С-дә 0,83—0,84 *г/см*³-дир. *Алифатик сыранын бир атомлу спиртләри* (изоамил, изобутил вә с.) гарышығындан ибарәтдир. Зәһәрлидир. Ондан алынан амил спиртләри гарышығындан амиласетат, һексил, һептил, октил вә нонил спиртләри гарышығындан исә әтирли маддәләр һазырланыр.

СИГАЈ ГОЈУНУ—јунлуг-әтлик вә әтлик-јунлуг истигамәтли јарымзәрифјунлу гојун чинси. Гәдимдән мә'лумдур; мәншәји дәгиг мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Харичи көрүнүшү вә јунунун кејфијјәтинә көрә мериносларa јахындыр. Русијаја 19 әсрин әввәлләриндә кәтирилмишдир. Јунлуг-әтлик гочларын дири чәкиси 85—96 *кг*, гојунлары 45—50 *кг*-дыр. Јунунун кејфијјәти 48—56, уз. 8—10 *см*-дир; гочлардан 6,5—7 *кг*, гојунлардан 3,5—4 *кг* јун гырхылыр. Әтлик-јунлуг гочларын дири чәкиси 100—110 *кг* (ән чох 145 *кг*-дәк), гојунлары 55—60 *кг* (ән чох 130 *кг*-дәк) олур. Јунунун кејфијјәти 45—56, уз. 10—12 *см*-дир; гочлардан 7,5—8,5 *кг*, гојунлардан 4—4,5 *кг* јун гырхылыр. Јунундан хүсуси маһуд вә трикотаж мә'мулаты, дәрисиндән хәз (сигејка) һазырланыр. С.г. Болгарыстан,

Маҹарыстан, Југославија, Румынија вә ССРИ-дә јетишдирилир.

СИГА́Л Владимир Јефимович (д. 30.9.1917, Одесса)—совет һејкәлтәрашы. ССРИ халг рәссамы (1978). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1978). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). Ленин мүкафаты лауреаты (1984). 1952 илдән Сов.ИКП үзвү. Москва Рәссамлыг Ин-тунда охумушдур (1937—42, 1946—48). Әсәрләри: «Кәнҹ десантчы» (тунҹ, 1948, Третјаков галерејасы, Москва), Н. А. Островскинин гәбирүстү абидәси (тунҹ, гранит, 1954 илдә Москвада Новодевичје гәбиристанлығында гојулмушдур), кимназист В. И. Улјановун (Ленинин) Казанда (тунҹ, гранит, 1954) вә Улјановскда (гранит, 1954), ген.-л. Д.М. Карбышевин Маутһаузендә (Австрија) абидәси (мәрмәр, 1962), Шушенскоједә В. И. Ленинә абидә (1976), Новороссијскдә «Мүдафиә хәтти» (1978) вә «Кичик торпаг» (1982) хатирә комплексләри, Бакыда Р. Зоркенин абидәси (1981, ме'мар Р. Һ. Әлијев вә б.) вә с.

В. Ј. Сигал. Бакыда Р. Зоркенин абидәси. Тунҹ, гранит. 1981.

СИГА́Р—бах *Түтүн мә'мулатлары.*

СИГАРЕ́Т—бах *Түтүн мә'мулатлары.*

СИ́ГБАН (Siegbahn), Зигбан Карл Манне Кеорг (3.12.1886, Еребру—26.9.1978, Стокһолм)—Исвеч физики, нүвә спектроскопијасынын баниси. Исвеч Крал ЕА-нын (1922), Лондон Крал Ҹәмијјәтинин (1933) үзвү, ССРИ ЕА әҹнәби үзвү (1958). Нобел мүкафаты лауреаты (1924). Лунд (1920—23) вә Упсала (1923—37) ун-тләринин проф., Исвеч Крал ЕА Физика Ин-тунун директору (1937 илдән) олмушдур. Тәдгигатлары рентген шүаларынын спектроскопијасына вә нүвә спектроскопијасына аиддир. Өзүнүн ишләјиб һазырладығы үсуллар вә прессизион ҹиһазларла рентген спектрләрини өјрәнмиш, илк дәфә рентген шүаларынын дисперсијасыны ашкар етмиш вә өлчмүш, онларын сындырма әмсалынын ваһиддән кичик олдуғуну тәҹрүбәдә исбат етмиш, дифраксија гәфәсини һазырламыш вә онун васитәсилә јумшаг рентген шүаларынын далға уз.-ну өлчмүшдүр.

СИ́ГМА ФУНКСИЈАЛАР—там трансендент функсијалар. К. *Вејерштрасс* еллиптик функсијалар нәзәријјәсини гураркән елмә дахил етмишдир. 4 С.-ф.-дан ән әсасы

$$\sigma(z) = z\,\Pi_{m,n}\,(1 - z/\omega)\,e^{z/\omega + z^2/2\omega^2}$$

шәклиндәдир ($\omega = 2m\,\omega_1 + 2n\,\omega_2$, ω_1 вә ω_2 нисбәти һәгиги олмајан, m вә n исә мүсбәт там вә мәнфи там әдәдләр; $m=n=0$ истиснадыр). $z=\omega$ олдугда $\sigma(z)$-ин садә сыфырлары вар.

СИГНА́Л (лат. signum—ишарә), кеодезијада—бах *Кеодезик ишарәләр.*

СИГНА́Л МАДДӘЛӘРИ—ишыг (алов) вә ја түстү васитәсилә сигнал вермәк үчүн патрон, мәш'әл, фишәнк вә с.-јә долдурулан пиротехник маддәләр. Белә сигналлар бир нечә *км* мәсафәдән көрүнүр. Ишыг С.м.-нин тәркибиндә 60—70% оксидләшдиричи, адәтән, натриум нитрат (сары ишыг), стронсиум (гырмызы ишыг), јахуд бариум (јашыл ишыг), ишығын парлаглығыны тә'мин етмәк үчүн 15%-ә гәдәр магнезиум вә бу маддәләри бир биринә јапышдырмаг үчүн сүн'и гатран олур. Түстү сигналы верән маддәләр 35—40% калиум-хлорат вә ја калиум-перхлоратдан, 20—25% карбоһидрат вә сүн'и гатрандан, 40—45% сублимасија олуна билән термик давамлы үзви боја маддәләриндән һазырланыр. С.м.-ндән дәниз вә һава нәглијјаты, пиротехника, киночәкмә вә с.-дә истифадә едилир.

СИГНАЛДАШЫЈЫҸЫ, јазы дашыјыҹысы—информасијанын јазылмасы вә узун мүддәт сахланылмасы үчүн маддә (материал). *Граммофон валы,* кағыз лент, *магнит ленти, магнит диски, магнит барабаны, киноплјонка* вә с. С. нөвләридир. С., гејдедиҹи гурғуларда, магнитофонларда, һесаблама техникасында, сәсли кинода вә с. дә тәтбиг едилир.

СИГНАЛЛАШМА, сигнализасија—нәзарәт едилән просесин кедиши вә ја мүшаһидә олунан објектин вәзијјәти һаггындакы информасијанын сигнала (мәс., лампанын јаныб-сөнмәси, зәнк, сирена вә с.) чеврилмәси вә бу сигналларын верилмәси просеси. С. нәглијјатда (бах *Дәмирјол сигналлашмасы, Јол нишанлары*), авиасијада, енеркетикада (бах *Мнемоник схем*), ордуда, донанмада, әмәк шәраитинин тәһлүкәсизлијинин тә'мининдә (бах *Тәһлүкәсизлик техникасы*) тәтбиг едилир. Хәбәрдарлыг, гәза (бах *Реле мүһафизәси*), чағырыш вә ја ахтарыш (бах *Диспетчер мәркәзләшмәси*), нәзарәт-көстәриш вә ја оператив (бах *Индикатор*) вә данышыг С.-сы нөвләринә ајрылыр. Сигнал гурғулары вә ҹиһазлары кими һелиограф, јол нишанлары, *кәми ишыглары,* петард, *прожектор, радиозонд, радиомајак, светофор, семафор* вә с.-дән истифадә олунур.

СИГНАТУ́РА (сон лат. signatura, һәрфи мә'насы—алтјазы; лат. signo—көстәрирәм, ишарә едирәм)—полиграфијада—1) китаб вә ја журналда чап вәрәгинин ардыҹыллыг нөмрәси; чап вәрәгинин 1-ҹи сәһифәсинин ашағы сол күнҹүндә јерләшир вә 3-ҹү сәһифәсиндә улдузҹугла тәкрар олунур («јаланчы» С.). Чап олунмуш вәрәгләр китаб шәклинә салынаркән онларын бир-биринә дүзкүн тикилмәсинә нәзарәт етмәк үчүндүр. 2) *Литерин* бир тәрәфиндә кичик киринти; сәһифәләмәдә вә мәтни әл илә јығдыгда литерин дүзкүн вәзијјәтини мүәјјән етмәјә имкан верир.

СИГНА́ХИ—Күрҹ.ССР-дә шәһәр. Сигнахи р-нунун мәркәзи. Спориссхали д.ј. ст.-ндан 13 *км* аралыдыр. Тикиш ф-ки, шәраб комбинаты; өлкәшүнаслыг музеји вар. 1801 илдә салынмышдыр.

СИ́ГУЛДА (1917 иләдәк Зеговолд)—Лат.ССР-дә шәһәр. Гауја чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Јејинти сәнајеси вар. Сувенир истеһсал олунур. «Гауја» милли паркынын мәркәзи. Иглим курорту. Туризм вә гыш идманы нөвләри мәркәзидир. 1207 илдә салынмышдыр. С.-да Сигулда (1207—09), Турајда (1214) вә Кримулда (13 әсрин орталары) гәсрләринин галыглары мүһафизә олунмушдур. С.-да латыш маарифпәрвәри вә иҹтимаи хадими А. Кронвалда абидә гојулмушдур (тунҹ, 1938, һејкәлтәраш Т. Залкалн).

СИГҺИ́ЗМ—дини-ислаһатчылыг һәрәкаты, сонралар дин. Һиндистанда (Пәнҹабда) *бһакти* тәригәтләриндән бири кими јаранмышдыр. Баниси гуру (*сигһләрин* руһани башчысы) Нанак (1469—1539) олмушдур. С.-дә һиндуизмин бир чох мүддәасы бһакти идејалары вә мүсәлман *суфилијиндән* игтибаслар илә зиддијјәтли шәкилдә бирләшдирилмишдир. С.-ин әсасында бүтүн мөвҹудатда тәзаһүр едән ваһид аллаһ (вә ја илаһи башланғыҹ) идејасы дурур. Еркән С. феодал тәзјигинә вә браһманларын ағалығына гаршы чыхан шәһәр тиҹарәт-сәнәткарлыг даирәләринин идеолокијасы иди. Сигһләрин мүгәддәс китабы Адигрантһ, дини мәркәзи Амритсар ш.-дир. Һиндистан әһалисинин 1,8%-и (әсасән Пәнҹабда) С.-ә е'тигад едир.

СИГҺЛӘР (һинд дилиндә сигһ—шакирд)—сигһизм һәрәкатынын давамчылары. С.-ин әксәријјәти миллијјәтҹә пәнҹаблыдыр. Әсасән Пәнҹаб штатында (Һиндистан) јашајырлар, ајры-ајры груплары Һиндистанын бүтүн әразисинә јајылмышдыр. Ҹәнуб-Шәрги Асија, Африка өлкәләри, Фиҹи а-ры вә б. р-нларда да јашајырлар. Үмуми сајлары тәгр. 10,4 млн. нәфәрдир (1978).

СИҒӘ—кечмишдә шәриәт әсасында бағланан никаһ формасы; дул гадынла евли киши арасында мүвәггәти никаһа кирмә. Әсасән, шиәләр (хүсусилә руһаниләр, јухары тәбәгә нүмајәндәләри вә түфејли зүмрәләр) арасында јајылмышды. С. бир нечә саатдан тутмуш 99 ил мүддәтинәдәк бағланыла биләрди. С.-дән сонра доғулмуш ушаг гануни өвлад сајылырды. Узунмүддәтли С. јазылы мүгавилә әсасында бағланылырды. Әхлаг нормаларына зидд олан мүртәҹе адәт кими демәк олар ки, арадан чыхмагдадыр. Һазырда анҹаг Иран, Ираг вә с. јерләрдә бә'зи јашлы шиәләр арасында галмышдыр.

Әд.: Петрушевский И. П., Ислам в Иране в VII—XV веках. Л., 1966; Керимов Г. М., Шариат и его социальная сущность. М., 1978.

СИД КАМПЕАДО́Р (исп. Cid Campeador, әр. سیدی — мәним ағам+исп. Campeador—дөјүшчү) [әсл ады Родриго Диас де Бивар (Diaz de Bivarz) 1026 вә ја 1043, Бивар, Бургос ш. јахынлығы—1099, ијул, Валенсија]—*Реконкиста* дөврүндә көстәрдији икидликләрлә мәшһурлашмыш Кастилија ҹәнкавәри. Әл-мүрабиләрә галиб кәләрәк, 1094 ил ијунун 15-дә Валенсијаны тутмуш С. К. өмрүнүн сонунадәк ораны мүстәгил һаким кими идарә етмишдир. С.К. халг епосунда («Сид нәғмәләри») идеаллашдырылмышдыр.

«СИД НӘҒМӘЛӘРИ» («El cantar de Mio Cid»)—испан гәһрәманлыг епосу. Намә'лум халг нәғмәкары тәрәфиндән јарадылмышдыр (тәгр. 1140). 1307 илә аид јеканә әлјазмасынын әввәли итмишдир. Епосун әсас гәһрәманы *Реконкиста* дөврү ҹәнкавәри *Сид Кампеадордур.* Сид образы крала сәдагәтин, вәтәнин азадлығы уғрунда мүбаризәнин тимсалыдыр. «С.н.» испан әдәбијјатынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир.

Мәтнләр: Мәним Сидим һаггында нәғмәләр. Парчалар, «Орта әсрләр вә Ренессанс әдәбијјаты» китабында, Б., 1955; Песнь о Сиде, М., 1959; Песнь о Сиде, в кн.: Песнь о Роланде..., Песнь о Сиде..., М., 1976.

СИДГИ [Мәһәммәд Тағы Кәрбәлаји Сәфәр оғлу Сәфәровун тәхәллүсү; 22.3.1854, Ордубад—9.12.1903, Гарабағлар к. (индики Илич р-ну), Нахчыванда дәфн едилмишдир]—Азәрб. педагогу, публисист, шаир. Мәдрәсә тәһсили алмыш, классик Шәрг поезијасыны вә фәлсәфәсини мүкәммәл өјрәнмишдир. «*Әнҹүмәни-шуәра*»нын тәшкилатчы вә фәал иштиракчыларындандыр. Педагожи көрүшләриндә К. Д. Ушински тә'лиминин тәрәфдары олмуш, Ордубадда «*Әхтәр*», Нахчыванда «Тәрбијә» (1894), «Гыз мәктәби» (1896) кими милли мәктәбләрин әсасыны гојмушдур. С. 7 дәрслијин (әлјазмасында; Азәрб. ССР ЕА Респ. Әлјазмалар Фондунда сахланылыр), о ҹүмләдән Азәрб.-да илк «Педагокика» дәрслијинин, «Мәктәб низамнамәси»нин, «Шакирдләр үчүн гајдалар»ын мүәллифидир. Гәзәл, мәснәви вә мәнзумәләри («Һејкәли-инсана бир нәзәр», «Фаты» вә с.) вар. 1899 илдә онун тәшәббүсү илә Нахчыванда А. С. Пушкинин анадан олмасынын 100 иллији гејд олунмуш, бу мүнасибәтлә кечирилән јығынҹагда С. мә'рузә етмишдир (1914 илдә китабча һалында чапдан чыхмышдыр).

Әсәри: Сечилмиш педагожи әсәрләри, Б., 1967.

Әд.: Абдуллајев А., Азәрбајҹан дилинин тәдриси тарихиндән, Б., 1966; Ҹ. Мәммәдгулузадәнин нахчыванлы мүасирләри (мәгаләләр мәҹмуәси), Б., 1967; Моллајев И., Маариф вә мәдәнијјәт ҹарчысы, Б., 1969; јенә онун, Поборник знания, «Литературный Азербайджан», 1966, № 4; јенә онун, Редкая рукопись по педагогике, «Советская педагогика», 1970, № 6.

СИДГИ РУҺУЛЛА (Ахундов Руһулла Фәтулла оғлунун тәхәллүсү; 28.3.1886, Бакы јахынлығындакы Бузовна к.—5.5.1959, Бакы)—Азәрб. совет актјору. ССРИ халг артисти (1949). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948). Мүәллим аиләсиндә доғулмушдур. Илк тәһсилини Бакыда алмыш, таҹир шакирди ишләмишдир. Сәһнә фәалијјәтинә 1908 илдә Н. Б. Вәзировун «Ады вар, өзү јох» комедијасында Телли ролу илә башламышдыр. Һ. Әрәблинскинин труппасында ишләјән С.Р., Рүстәм бәј («Мүсибәти Фәхрәддин», Н. Б. Вәзиров) ролунда угурла чыхыш етмишдир. С.Р., Һ. Әрәблински илә бирликдә Ериван, Нахчыван, Тифлис, Батум вә Владигафгазда верилән тамашаларын иштиракчысы олмуш, сонралар Загафгазија, Шимали Гафгаз, Орта Асија вә Ҹәнуби Азәрб.-ын шәһәрләриндә јерли сәһнә һәвәскарлары илә бирликдә тамашалар һазырламышдыр. Тифлис Азәрб. Театрынын инкишафында С.Р.-нын хидмәти олмушдур. О, Рәшт вә Гәзвиндә илк театр тамашаларынын тәшкилатчысы, Тәбриздә милли театрын јарадыҹыларындандыр С.Р. 1916 илдә Дашкәнддә Ү. Һаҹыбәјовун «Лејли вә Мәҹнун», «Әсли вә Кәрәм» операларыны тамашаја гојмуш, өзбәк мусигили драм театрынын инкишафы үчүн зәмин һазырламышдыр. С.Р. јарадыҹылығынын илк дөврүндә Гаҹар, Фәрһад вә Һаҹы Сәмәд аға («Аға Мәһәммәд шаһ Гаҹар», «Бәхтсиз ҹаван», Ә. Б. Һагвердијев), Надир шаһ

Сидги Руһулла Гаҹар («Вагиф», Сәмәд Вурғун) ролунда.

(«Надир шаһ», Н. Нәриманов), Фәхрәддин («Мүсибәти-Фәхрәддин», Н. Б. Вәзиров), бәләдијјә рәиси («Мүфәттиш», Н. Гогол), Шејх Нәсруллаһ («Өлүләр», Ҹ. Мәммәдгулузадә), Франс, Вилһелм Телл («Гачаглар», «Вилһелм Телл», Ф. Шиллер) кими мүхтәлиф характерли образлар јаратмышдыр. С.Р. 1913 илдә Москваја кетмиш, рус сәһнә хадимләринин сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини вә јарадыҹылыг үслубларыны өјрәнмишдир. Һәмин ил С.Р. Үмумрусија Театр Ҹәмијјәтинә үзв гәбул олунмушдур.

С.Р. 1924 илдән өмрүнүн сонуна

Сидги Руһулла Ағаларов («Шәргин сәһәри», Ә. Мәммәдханлы) ролунда.

гәдәр Азәрб. Дөвләт Академик Драм Театрында ишләмишдир. Онун Азәрб., рус вә Гәрби Авропа драматургларынын әсәрләринин тамашаларында јаратдығы образлар Азәрб. театры тарихиндә мүһүм јер тутур: Рүстәм бәј («Мүсибәти Фәхрәддин», Н. Б. Вәзиров), Гурбан, Нәҹәф бәј («Пәри ҹаду», «Дағылан тифаг», Ә. Б. Һагвердијев), Һаҹы Гара («Һаҹы Гара», М. Ф. Ахундов), Рүстәм, дәрвиш («Сәјавуш», «Шејх Сән'ан», Һ. Ҹавид), Атакиши, Әбу Үбејд вә Алтунбај, Ибад, Володин («Севил», «Од кәлини», «Алмас», «1905 ҹи илдә», Ҹ. Ҹаббарлы), Ағаларов («Шәргин сәһәри», Ә. Мәммәдханлы), Сүлејман («Һәјат», М. Ибраһимов), Дикој («Туфан», А. Островски), Тројекуров («Дубровски», А. Пушкин), Јаго, Банко («Отелло», «Макбет», В. Шекспир) вә с. С.Р.-нын ифасындакы Гаҹар («Вагиф», С. Вурғун) вә Лир («Крал Лир», В. Шекспир) образлары даһа диггәтәлајигдир. С. Р. ејни заманда ССРИ халглары драматургларынын әсәрләринин тамашаларында да уғурла чыхыш етмишдир: Пепо («Пепо», Г. Сундукјан), Рүстәм («Намус», А. Ширванзадә), Арчил («Вәтән намусу», К. Мдивани) вә б. С. Р. тәгр. 300-дән артыг сәһнә образы јаратмышдыр. Зәнкин һәјат тәҹрүбәсинә, кениш мүшаһидә габилијјәтинә малик сәнәткар олан С. Р.-нын ифасы үчүн образы бүтүн

Сидги Руһулла Лир («Крал Лир», В. Шекспир) ролунда.

инҹәликләринәдәк ачыб көстәрмәк мәһарәти сәҹијјәви иди. Онун јарадыҹылығында романтик вә реалист театр ән'әнәләри үзви сурәтдә бирләшмишди. Бир чох Азәрб. актјорларынын јетишмәси вә инкишафында С. Р.-нын мүһүм хидмәти вар.

Илк Азәрб. кино актјорларындан олан С. Р. «Һаҹы Гара», «Килан гызы», «Кәндлиләр», «Фәтәли хан» филмләриндә чәкилмишдир. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Ҹәфәр М., Сидги Руһулла, Б., 1956; Шејхзаде Э., Сидги Рухулла, Б., 1978.

СИДЕРАСИЈА—үзви маддә вә азотла зәнкинләшдирмәк мәгсәди илә јашыл битки күтләсинин (јашыл күбрәнин) шумлама заманы торпаға басдырылмасы. «С.» терминини франсыз алими Ж. Вил (1824—97) тәклиф етмишдир. С. үчүн *сидератлар* әкилир. С. һәлә гәдимдән тәтбиг олунур. Чин, Һиндистан, Индонезија, Орта Асија дөвләтләринин суварма әкинчилијиндә С. нын 3 мин илдән артыг тарихи вар. Аралыг дәнизи өлкәләриндә исә е.ә. 4—3 әсрләрдән мә'лумдур. Бүтүн зоналарда С. ны торпаға фосфор вә калиум күбрәләри верилмәсилә јанашы апармаг даһа хејирлидир.

СИДЕРАТЛАР, јашыл күбрә—јашыл күбрә үчүн јетишдирилән биткиләр; торпағы үзви маддә вә азотла зәнкинләшдирмәк мәгсәди илә шум заманы торпаға басдырылан јашыл битки күтләси. Ачы пахла, барынҹ, пајызлыг чөл нохуду, хаша, ләркә, јонҹа

вә с. кими пахлалы биткиләр, бә'зән дә харлал, гарабашаг С. адланыр. С. торпағын физики, физики-кимјәви хүсусијјәтини јахшылашдырыр, шум гатыны үзви маддәләр, азот, көкјумрусу бактеријалары, һәмчинин башга гида елементләри илә зәнкинләшдирир, торпагын мәһсулдарлығыны артырыр. С.-да тәхминән пејиндәки гәдәр (бә'зән ондан да чох) азот, фосфор вә калиум исә пејиндәкиндән бир гәдәр аз олур.

СИДЕРИК АЈ—бах *Ај* (тәгвим).

СИДЕРИК ДӨВР—тәбии вә ја сүн'и пејкин улдузлара нәзәрән әсас ҹисим әтрафына бир там дөврүнү битирдији мүддәт. С. д. (T), синодик дөвр (S) вә сидерик ил (E) арасындакы әлагә јухары вә ашағы планетләр үчүн ујғун олараг

$$\frac{1}{S}=\frac{1}{E}-\frac{1}{T} \text{ вә ја } \frac{1}{S}=\frac{1}{T}-\frac{1}{E}$$

шәклиндәдир.

СИДЕРИК ИЛ—улдуз *илинин* синоними.

СИДЕРИ́Т (јун. sidēros—дәмир)—минерал. Кимјәви тәркиби $Fe(CO_3)$; (62,01%-и FeO). Mn, Mg гатышыглары олур. Тригонал сингонијада кристаллашыр. Алотән, дәнәли агрегатлар, ахын формалары, конкресијалар вә с. һалында тапылыр. Лај, дамар вә с. әмәлә кәтирир. Рәнки сарымтыл-ағ, боз, јашылымтыл-боз олур. Ашындығда гонур рәнкә чеврилир. Сәртлији 4,5, сыхлығы 3960 *кг/м*³. Һидротермал, седиментасија вә метаморфик мәншәли олур. Дәмир филизидир.

СИДЕРО́З (јун. sidēros — дәмир) — пневмокониоз групундан хәстәлик. Тәркибиндә дәмир олан тозларын ағчијәрә топланмасындан баш верир.

СИДЕРОФИ́Л ЕЛЕМЕНТЛӘР (јун. sidēros—дәмир+philéō—севирәм)—кимјәви елементләрин кеокимјәви тәснифата көрә бөлүнлүјү дөрд групдан (атмофил, сидерофил, халкофил, литофил) бири; Јер нүвәсинин јаранмасында дәмирлә бирликдә иштирак едән дәмирсевәр кимјәви елементләрдир. С.е.-ә Fe, Co, Ni, Mo, C, P вә платиноидләр аид едилир.

СИДЗУО́КА—Јапонијада шәһәр. Сидзуока префектурасынын инз.м. Әһ. 454 мин (1977). Әлван металлуркија, машынгајырма, јејинти, тохуҹулуг, кағыз, ағаҹ е'малы сәнајеси; ун-т вар. Сәнәткарлыг инкишаф етмишдир.

СИДИ ӘБДҮРРӘҺМАН—Мәракешин Атлантик океаны саһилиндә, Касабланка ш. јахынлығында гәдим Палеолит дөврүнә аид абидәләр групу. 1955 илдә мағараларын бириндән Ашөл дөврүндә јашамыш адамын алт чәнә сүмүјүнүн ики гырығы, кәркәдан, ат, ҹејран вә с. һејван сүмүкләри, һәмчинин даш аләтләр ашкар едилмишдир. Тапынтыларын тарихи Авропада Миндел-Рисс бузлагарасы епохасынын сону вә Рисс бузлаг епохасынын әввәлләри илә мүәјјәнләшдирилир. С.Ә. адамыны бә'зи тәдгигатчылар *архантроп*, дикәрләри исә *палеоантроп* һесаб едирләр.

СИДИ (Сеjди, Сеjjид) **ӘЛИ** Орлат (?—1397/98)—Шәки маһалынын һакими. 1394 илдә Шәкијә һүҹум едән Тејмура гаршы мүбаризә апармышды. Сонралар Шәки вә күрчү һәрби дәстәләри илә бирликдә *Әлинҹәгала* мүдафиәчиләринин көмәјинә кәлмишди. 1397/ 98 илдә Тејмури Әбу Бәкр Мирзә бөјүк бир гошунла Әлинҹәгалаја һүҹум етди. Тејмуриләр бу дөјүшдә мүвәффәгијјәтсизлијә уградылар. Лакин С. Ә. Әбу Бәкр Мирзә илә тәкбәтәк дөјүшдә алдығы јарадан вәфат етди. С. Ә.-дән сонра Шәки һакимлијинә оғлу *Сиди Әһмәд* кечди.

Әд.: Мәммәдов Р., Нахчыван шәһәринин тарихи очерки, Б., 1977; Ализаде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956.

СИДИ ӘҺМӘД (?—?)—Шәки һакими (тәгр. 1398—15 әсрин 1-ҹи јарысы). *Сиди Әлинин* оғлу. Атасынын өлүмүндән сонра һакимијјәтә кечмишди. Шәкинин мүстәгиллијини горумаг мәгсәдилә 1399 илдә Ширваншаһ I Шејх Ибраһимлә Гарабағда дүшәркә салан Тејмурун гәбулуна кетмиш вә Шәки һакими тәсдиг едилмишди. Тејмурун өлүмүндән сонра Шејх Ибраһимин Тејмури Өмәр Мирзәјә гаршы јаратдығы иттифага С.Ә. дә дахил иди.

СИДИК—инсан вә һејван бөјрәкләриндә һасил едилән вә сидик јоллары илә харич олунан ифразат. С.-лә су вә маддәләр мүбадиләси мәһсуллары (сидик ҹөвһәри вә туршусу, дузлар), зәрәрли маддәләр организмдән харич олур. С. хүсуси чәкиси 1,010—1,025 *г/см*³ олан саманы сары рәнкли маједир. Инсан күн әрзиндә 120—1600 *мл* С. ифраз едир. С.-ин мигдары вә тәркиби су ичиминдән, гиданын характериндән, әтраф мүһитин темп-рундан, функсионал вәзијјәтдән вә с.-дән асылыдыр. С. анализи бөјрәкләрин, һабелә орган вә тохумаларын вәзијјәтини ашкар едир. Гидадан асылы олараг, сидик реаксијасы турш, нејтрал вә зәиф гәләвили олур.

СИДИК АХАРЛАРЫ — бөјрәкләрдә һасил едилән сидији сидиклијә апаран чыхарычы ахачаглар. Рүшејмин инкишаф просесиндә бир-бирини әвәз едән 3 бөјрәк типинә (өн бөјрәк вә ја бөјрәкөнү—пронефрос, орта бөјрәк—мезонефрос, даими вә ја сон бөјрәк—метанефрос) мүвафиг олараг онурғалыларын чохунда 3 тип С.а. ајырд едилир. Сүрүнәнләрдә, гушларда, мәмәлиләрдә вә инсанда рүшејмдән сонракы дөврдә икинчили С.а. сидик чыхаран јол вәзифәсини дашыјыр. Сүрүнәнләрдә, гушларда вә клоакалы мәмәлиләрдә сидик ахарлары клоакаја; кисәлиләрдә, бә'зи сүрүнәнләрдә, диридоган мәмәлиләрдә вә инсанда сидиклијә ачылыр.

Инсанда С.а. уз. 30—35 *см*, диаметри 7—9 *мм* ҹүт борулар олуб сидији бөјрәкләрдән сидиклијә дашыјыр. Гарын бошлуғунун арха диварында, онурғанын јан тәрәфләриндә јерләшир. Бә'зән С.а.-нын анадангәлмә икиләшмәсинә, гадынларда ушаглыг јолуна, кишиләрдә исә тохум кисәсинә ачылмасына тәсадүф едилир.

Әд.: Рябов С.И., Кожевников А. Д., Почки и обмен веществ, Л., 1980; Справочник по урологии, под ред. Н. А. Лопаткина, М., 1980.

СИДИК КАНАЛЫ—бир сыра онурғасызларда, бүтүн онурғалы һејванларда вә инсанда сидик јолларынын сон һиссәси. Кишиләрдә С.к. узун, гурулушу нисбәтән мүрәккәб, гадынларда исә гыса, гурулушу садәдир. Кишиләрин С.к. 18—20 *см* уз.-да олуб сидикликдән башлајыр, гадынларда исә 5 *см* уз.-да олур, харичи дәлији ушаглыг јолу дәһлизинә ачылыр. Кишиләрдә С.к. васитәсилә сперма да харич олур.

СИДИК ТУРШУСУ; 2, 6, 8-триоксипурин—организмдә азот мүбадиләсинин мәһсулу. Әримә темп-рундан (400°C) ашағыда парчаланан, суда пис һәлл олан, рәнксиз кристал маддәдир. Сидијин тәркибиндә кәшф едилдијиндән (1776) белә адланыр. Кетон вә енол формаларында олур. Инсан вә мәмәлиләрин бә'зи тохумаларында (бејин, гараҹијәр, ган), сидијиндә вә тәриндә дә аз мигдарда олур. Организмдә маддәләр мүбадиләси позулдугда бә'зән С.т. вә онун турш дузлары (уратлар) топланыб даш әмәлә кәтирир. Сәнаједә С.т. алмаг үчүн хаммал олан гуш пејининдә (*гуано*) онун мигдары 25%-ә јахындыр. С.т. кофеинин синтезиндә ишләдилир.

СИДИК ҸӨВҺӘРИ—бах *Карбамид*.

СИДИКДАШЫ ХӘСТӘЛИЈИ, бөјрәкдашы хәстәлији, нефролитиаз—һејван вә инсанларын бөјрәк ләјәниндә, јахуд касасында сидијин тәркибинә дахил олан маддәләрдән даш әмәлә кәлмәси илә характеризә олунан хәстәлик. Сәбәби: сидик јолларынын вә бөјрәк паренхимасынын хроник инфексијалары, организмдә дуз мүбадиләсинин позулмасы, дүзкүн гидаланмамаг, дахили секресија вәзиләринин фәалијјәтдән дүшмәси, синир системинин позғунлуғу вә с. хәстәликләрдир. Даш бөјрәкләрдә вә сидик ахарларында олдугда бөјрәк санчысы верир, бел наһијәсиндә күт ағрылар, сидик буланыг, иринли олур. Санчылардан сонра сидикдә ган көрүнә биләр. Инфексија илә әлагәдар темп-р јүксәлир. Хәстәлик вахтында вә дүзкүн мүалиҹә олунмадыгда иринләмәјә, бөјрәк паренхимасынын бүзүшмәсинә, һипертонијаја вә бөјрәк чатышмазлығына сәбәб ола биләр. Мүалиҹәси: ағрыны вә спазмы арадан көтүрән дәрманлар, операсија јолу илә дашлары харич етмәк, санаторија-курорт (Трускавец, *Галаалты*, *Истису*) мүалиҹәси вә с. Профилактикасы: пәһриз, диуретик маддәләр, сидик јолларыны инфексијадан горумаг вә с.

Әд.: Ҹавадзадә М. Ҹ., Исмајылов К. А., Уролокија, Б., 1974; Рябов С. И., Кожевников А. Д., Почки и обмен веществ, Л., 1980.

СИДИКЛИК, сидик кисәси—бә'зи онурғасызларда, бүтүн онурғалы һејванларда вә инсанда бөјрәкләрдә әмәлә кәлмиш сидији топлајан орган. Онурғасызларда тәк, ҹүт вә бир нечә С. тәсадүф едилир. Онурғалы һејванларда исә тәк олур.

Инсанда С. тәк, бошлуглу, әзәләли органдыр, кичик чанагда јерләшир. Орта тутуму 500 *см*³-ә бәрабәрдир. Divары дахилдән селикли гиша илә өртүлмүшдүр. С.-ә сидик ахарлары ачылыр вә ондан сидик каналы башлајыр. Сидик бөјрәкләрдән сидик ахарлары илә ардычыл сурәтдә С.-ә топланыр, сидик каналы васитәсилә харичә чыхыр.

СИДИК-ҸИНСИЈЈӘТ СИСТЕМИ — һејванда вә инсанда анатомик вә функсионал ҹәһәтдән бир-бирилә әлагәдар олан ифразат вә ҹинсијјәт органлары мәҹмусу. Онурғасызларын бә'зисиндә ифразат органлары протонефридиләр олуб ҹинсијјәт органларынын ахарларына ачылыр; дикәрләриндә исә ҹинсијјәт ахарлары өзүнүн әсас функсијасыны сахлајараг иф-

разат органлары илә бирләшир; бир сыра чохгыллы гурдларда исә чинсијјәт органлары метанефридиләрдир.

Бүтүн онурғалыларда, о чүмләдән инсанда С.-ч.с. организмдән чинсијјәт мәһсулларыны чыхармаға хидмәт едир. Диши һејванларда вә гадынларда чинсијјәт мәһсуллары јумурта борусу васитәсилә ифраз едилир. Диши балыгларын чохунда вә суда-гуруда јашајанларда чинсијјәт мәһсуллары адәтән сидик ахачағы адланан Волф каналы илә ифраз олунур.

СИДНЕЈ, Сидни (Sydney)—Австралија Иттифагында шәһәр. Јени Чәнуби Уелс штатынын инз.м. Өлкәнин тичарәт-малијјә вә ири сәнаје мәркәзи. Мүһүм нәгл. говшағы, порт. Әһ. 3 млн.-дан чохдур (1979, шәһәр әтрафы илә). Машынгајырма, металлуркија, електротехника, кимја, нефт е'малы, тохучулуг, јејинти, полиграфија вә б. сәнаје саһәләри; ун-т вар. С. јахынлығында бејнәлхалг аеропорт вар. 1788 илдә салынмышдыр. С.-дә 1979 илдән Миклухо-Маклај ад. елми чәмијјәт фәалијјәт көстәрир (президенти *Миклухо-Маклајын* нәвәси Роб Миклухо-Маклајдыр). С.-ин мәркәзи һиссәсиндә 19 әсрә аид еклектик биналар галмышдыр. 20 әсрдә шәһәр интенсив инкишаф едир. Мүасир тикилиләриндән ме'мар Г. Зајдлерин лајиһәси илә тикилмиш биналар (әсасән 1960-чы илләр) фәргләнир. С.-дә метро, чохлу бағ вә парк вар.

Сиднеј. Өн планда Опера театрынын бинасы. 1959—66. Ме'мар Ј. Утзон.

СИДНИ (Sydney)—Канаданын ш.-индә, Јени Шотландија әјаләтиндә шәһәр. Кејп-Бретон а.-нда порт. Әһ. 33 мин (1971). Көмүр чыхарылыр. Гара металлуркија, радиоелектроника, кимја сәнајеси, автомобилгурашдырма мүәссисәси, јахынлығында ағыр су з-ду вар. 1784 илдә салынмышдыр.

СИДОН—Финикијада гәдим шәһәр-дөвләт. Әсасы, еһтимала көрә, е.ә. 4-чү минилликдә гојулмушдур. Е.ә. 1-чи миниллијин әввәлләриндән, мүхтәлиф дөврләрдә Тир, Ассурија, Бабилистан, Әһәмәниләр, Македонијалы Искәндәр, Селевкиләр, Рома вә Бизанс дөвләтләринин тәркибинә дахил едилмишди (сонракы тарихи үчүн бах *Сајда*).

СИДОРЕНКО Александр Васијевич (19.10.1917, индики Ворошиловград вил.-нин Новониколајевка к.—23.3.1982, Москва)—совет кеологу, дөвләт вә партија хадими, ССРИ ЕА-нын акад. (1966; м. үзвү 1953). Ленин мүкафаты лауреаты (1966). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. ССРИ ЕА-нын С. М. Киров ад. Кола филиалынын Рәјасәт һеј'әтинин сәдри (1952—61), РСФСР Назирләр Совети Дөвләт Комитәси сәдринин елми-тәдгигат ишләринин координасијасы үзрә биринчи муавини (1961—62), ССРИ-нин кеолокијасы вә Јер тәкинин мүһафизәси назири (1962—63), ССРИ Дөвләт. Кеолокија Комитәсинин сәдри (1963—65), ССРИ кеолокија назири (1965—75), ССРИ ЕА Литосфер Инстунун директору (1976 илдән), ССРИ ЕА-нын витсе-президенти (1975) олмушдур. Әсас әсәрләри сәһраларын кеолокијасына вә кеоморфолокијасына, ашынма габығында минерал әмәләкәлмә просесләринә, фајдалы газынтылара вә әтраф мүһитин мүһафизәсинә һәср едилмишдир. Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд (1966, 1971) сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (7—9—10-чу чагырыш) депутаты олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: К вопросу о литологическом изучении метаморфических толщ, М.—Л., 1961 (совм. с О. И. Лунёвой); Органическое вещество в осадочно-метаморфических породах докембрия, М., 1975 (совм. с С. А. Сидоренко).

СИДОРЕНКО Марк Лаврентјевич (27.4.1904, Краснодар өлкәсиндәки Павловск р-нунун Старолеушинск станитсасы—3.7.1964, Шәки)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1956 илдән Сов.ИКП үзвү. 1930—64 илләрдә Шәки р-нундакы С. Орчоникидзе ад. тахылчылыг с-зунда механик, баш мүһәндис ишләмишдир. 1947 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

СИДР, кедр (Cedrus)— шам фәсиләсиндән һәмишәјашыл ијнәјарпаглы ағач чинси. Көвдәсинин һүнд. 25—50 *м*-ә чатыр. Түнд-јашыл вә ја күмүшү-боз рәнкли ијнәләри сәрт үчлудур. Јумуртавары-узунсов гозалары будагда тәк-тәк јерләшир. Тохумлары јејилмир. Дағларда (һүнд. 1300—1600 *м*) шам, күкнар, ағ шам, палыд вә с. илә бирликдә гарышыг сидр мешәләри әмәлә кәтирир. Үмумән «Сидр» ады алтында Авропа, АБШ вә Јапонијада, Чәнуби Америка өлкәләриндә 50-дәк ағач чинси мә'лумдур. Бунларын чоху һеч дә С. чинсинә аид дејил. 4 нөвү, ССРИ-дә, һәмчинин Азәрб.ССР-дә 3 нөвү вар. Һималај С.-и (C. deodara), Атлас С.-и (C. atlantica) вә Ливан С.-и (C. libani) кениш јајылмышдыр. Парк салынмасында истифадә едилир. С.-ин 30 декоратив формасы мә'лумдур. Бә'зән С.-ә дүзкүн олмајараг сидр шамы да дејилир.

СИДР ГУШУ, гоза гушу (Nucifraga caryocatactes)—гарғалар фәсиләсинә аид гуш. Бәдәнинин уз. 35 *см*-дир. Ләләкләри ағ ләкәли түнд-гонурдур. Авропа вә Асијанын ијнәјарпаглы мешәләриндә, ССРИ-дә исә тајга вә Тјан-Шан мешәләриндә јашајыр. Әсасән, сидр вә күкнар гозалары, гисмән дә чүчү вә кәмиричиләрлә гидаланыр. Сидр гозаларыны еһтијат јем кими торпаға басдырыр, лакин онун чохуну тапа билмир, беләликлә, мешәнин артыб чохалмасына сәбәб олур. Галын мешәләрдә јувалајыр; 3—4 (бә'зән 5) алабәзәк јумурта гојур. 20 күн күрт јатыр.

СИДРА (خليج سرت), Бөјүк Сирт—Аралыг дәнизинин Ливија саһилләриндә (Шимали Африка) көрфәз. Ени кирәчәјиндә 465 *км*, макс. дәринлији 1374 *м*. Јарымсуткалыг габармалар (һүнд. 0,4 *м*) олур. Портлары: Бенгази, Марса-Брега, Әс-Сидер.

СИЕТЛ (Seattle)—АБШ-ын г.-индә, Вашингтон штатында шәһәр вә порт. Әһ. 492 мин (1977; шәһәрәтрафы илә 1,6 млн.). Сакит океан саһилләринин шм. һиссәсиндә АБШ-ын мүһүм игтисади мәркәзи вә нәгл. говшағыдыр. Авиаракет, ағач е'малы, селлүлоз-кағыз, јејинти сәнајеси, тәрсанә, автомобилгурашдырма з-ду; ун-т вар. 1851 илдә салынмышдыр.

СИЗАЛ, сисал [Мексикада Сисал (Sisal) портунун адындан]—*агава* јарпагларындан һазырланан габә вә кобуд тәбии тохучулуг лифи. Канат, тор вә с. һазырланмасында истифадә едилир.

СИЗАЛПИН РЕСПУБЛИКАСЫ (лат. cisalpinus—Алп д-рынын бу үзүндәки, јә'ни Алпдан чәнуба)—1797 илин ијунунда Шимали Италијада Наполеон Бонапартын јаратдығы Франсадан асылы республика. Ломбардијаны, кечмиш Сизпадан респ.-сыны, Романјаны вә бир сыра дикәр әразиләри бирләшдирирди. 1799 илин мајындан 1800 илин ијунунадәк Австрија гошунларынын ишғалы алтында иди. С.р. әсасында 1802 илин јанварында Италија республикасы тәшкил олунмуш, 1805 илдә I Наполеон тәрәфиндән Италија краллығына чеврилмишди.

СИЗИКИЈАЛАР (јун. syzygia—бирләшмә, гоша)—тәзә ајын вә *бәдирләнмиш Ајын* үмуми ады. Бә'зән планетләрин Күнәшлә бирләшмә вә гаршыдурма вәзијјәтинә дә С. дејилир.

СИЗИФ, Сисиф (Sisyphos)—гәдим јунан мифолокијасында күләкләр һөкмдары *Еолун* оғлу, Коринфин гуручусу вә падшаһы. Аллаһлары алдатдығы үчүн С.-ин дағын башына галдырмалы олдуғу ағыр даш һәр дәфә зирвәјә чатан кими ашағы дијирләнир, онун зәһмәти һәдәр кедирди («Сизиф әмәји», «Сизиф дашы» ифадәси бурадандыр). С.-ин образы классик (Есхил, Софокл, Еврипид) вә мүасир (А. Камју, Ф. Мерл) әдәбијјатда, һәмчинин тәсвири сәнәтдә (Тисиан) әксини тапмышдыр.

СИЗОВ Кеннади Фјодорович (д. 5.2.1903, индики Кострома вил.-нин Жилино к.)—совет партија вә дөвләт хадими. 1926 илдән Сов.ИКП үзвү. Москва к.т. академијасыны битирмиш, инзибати-педагожи саһәдә чалышмышдыр. 1941—47 илләрдә Совет Ордусунда хидмәтдә олмуш, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә (1941—45) иштирак етмишдир. 1947—55 илләрдә с-злар трестинин директору, Курган вил. партија комитәсиндә шө'бә мүдири, икинчи катиб, вил. ичраијјә комитәсинин сәдри, 1955—66 илләрдә Курган вил. партија комитәсинин биринчи катиби ишләмишдир. 1966 илин апрелиндән Сов.ИКП МТК-нын, 1984 илин апрелиндән МТК бүросунун сәдридир. Сов.ИКП 20—26-чы гурултајларынын нүмајәндәси, МК үзвлүјүнә намизәд (1956—60), МК үзвү (1964—66) олмушдур. ССРИ Али Советинин (5—11-чи чағырыш) депута-

тыдыр. 3 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 5 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

СИЈАВАР — Азәрб.ССР Ләнкәран р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 22 *км* ч.-да, Ләнкәран овалығындадыр. Әh. 963 (1983); тохумчулуг вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

СИЈАВУРДИЈА, Савардија — Кәнчә илә Тифлис арасында сијавурдиләрин јашадығы әрази. Орта әср әрәб вә ермәни мәнбәләриндә индики Шамхор јахынлығында јерләшдији көстәрилир. Әрәб мүәллифләринә көрә сијавурдиләр сонралар христианлығы гәбул етмиш, ермәниләшмишләр. Ермәни мәнбәләриндә «севордик»—«гара оғуллар» халг етимолокијасыдыр. 854 илдә әрәб сәркәрдәси *Буға әл-Кәбир* вахтилә сијавурдиләрин дағытдығы гәдим Шәмкүрә (Шамхор) ислам динини гәбул етмиш хәзәрләри вә Бәрдә тачирләрини көчүрәрәк абадлашдырмыш вә хәлифә әл-Мүтәвәккилин шәрәфинә Мүтәвәккилијјә адландырмышды.

Әд.: Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында, Б., 1974; Минорский В. Ф., История Ширвана и Дербенда, М., 1963.

СИЈАВУШ, Сәјавуш — әфсанәви Иран вә Харәзм гәһрәманы; *Кејкавусун* оғлу. С.-ун тәрбијәси илә *Рүстәм Зал* мәшғул олмуш, она пәһләванлыг өјрәтмишди. С.-а ашиг олмуш аналығы Судабәни рәдд етдикдән сонра үзәринә бөһтан атылдығы үчүн Туран һөкмдары *Әфрасијабын* јанына гачмыш вә онун гызы Фирәнкизлә евләнмишди. Бир гәләрдән сонра јени ифтира нәтичәсиндә С. Әфрасијаб тәрәфиндән өлдүрүлмүшдү. Бу гәтл узун мүддәт давам етмиш Иран—Туран мүһарибәләринә сәбәб олмуш, С.-ун оғлу Кејхосров Әфрасијаба галиб кәләрәк, атасынын интигамыны алмышды. *Бирунинин* топладығы халг әфсанәләринә көрә С. *Аршакиләрин* әчдады һесаб едилир. Фирдовсинин «Шаһнамә» әсәриндә С. Иранла Туран арасындакы мүһарибәләрин дајандырылмасы тәрәфдары кими верилир.

Әд.: Дьяконов М. М., Образ Сиявуша в среднеазиатской мифологии, в кн.: Краткие сообщения Института истории материальной культуры, т. 40, М., 1951; Рапопорт Ю. А., Из истории религии древнего Хорезма (оссуарии), М., 1971, с. 83—84.

СИЈАВУШ БӘЈ (*?—?*)—Азәрб. миниатүр рәссамы, 16 әсрин орталары—17 әсрин әввәлләриндә *Тәбриз миниатүр мәктәбинин* нүмајәндәси. *Мүзәффәр Әлинин* тәләбәси олмуш, Гәзвиндә, 17 әсрин башланғычында исә Исфаһанда сарај китабханасында ишләмишдир. Миниатүрләр вә график рәсмләр («сијаһ гәләм») чәкмишдир. 1576—77 ил тарихли «Шаһнамә» әлјазмасына чәкдији «Исфәндијарын әждаһаны өлдүрмәси», «Исфәндијарын Симург гушу илә вурушмасы» (Честер Битти китабханасы, Дублин), «Гәһрәманын шири өлдүрмәси» (Инчәсәнәт галерејасы, Балтимор), «Рүстәмин дүшмәни атдан салмасы», «Гызыл гуш» (М. Ј. Салтыков Шедрин ад. Күтләви Китабхана, Ленинград) миниатүрләри ән јахшы ишләриндәндир.

Әд.: Саламзадә Ә. Р. вә башгалары, Азәрбајчан инчәсәнәти, Б., 1977; Кази Ахмед, Трактат о каллиграфах и художниках, М.—Л., 1947.

СИЈАГӘТ (әр. سياقة)—әрәб әлифбасы илә јазылан бәдии хәтт нөвү. Һәрфи мә'насы «һесабламa» демәкдир. С. хәтти

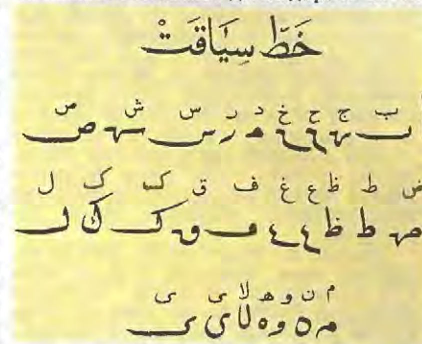

Сијагәт хәттинин һәрфләриндән нүмунә.

14 әсрдән сонра јаранмыш, даһа чох дәфтәрхана вә һесабдарлыг ишләриндә тәтбиг олунмушдур.

СИЈАГУТ—Азәрб.ССР Илич р-нунда (Нах.МССР) кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* ч.-ш.-дә, Шәрур дүзүндәдир. Әh. 1096 (1983). Әсас тәсәррүфаты үзүмчүлүкдүр. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

СИЈАКУ—Азәрб.ССР Астара р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 23 *км* шм.-г.-дә Пенсәр чајынын саһилиндә, Ләнкәран овалығындадыр. Әh. 440 (1983) Әсас тәсәррүфаты ситрус мејвәчилијидир. Орта мәктәб, 2 китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

СИЈАЛА—бах *Оидиум*.

СИЈАСӘТ—синифләр, милләтләр вә дикәр сосиал груплар арасындакы мүнасибәтләрлә бағлы фәалијјәт саһәси; әсасында дөвләт һакимијјәтини әлә алмаг, сахламаг вә ондан истифадә дурур. С.-дә башлыча мәсәлә дөвләт һакимијјәтини гурмаг, онун фәалијјәтинин форма, вәзифә вә мәзмунуну мүәјјән етмәкдир. К. Маркс јазырды ки, һәр бир ичтимаи проблемин һәлли һакимијјәт проблемилә билаваситә вә ја долајы шәкилдә бағлы олдуғу заман сијаси характер кәсб едир (бах: Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 1, с. 360). Һәр бир ичтимаи проблемин һәлли синфи мәнафе, һакимијјәт проблеми илә бағлы олдуғу тәгдирдә сијаси характер кәсб едир. Мин илләр боју сијаси тәмајүлләри, һәрәкатлары төрәдән мотивләри инсанын мүчәррәд тәбиәтиндә, диндә, фәлсәфәдә ахтармышлар. Елми С.-ин формалашмасы марксизмин мејдана кәлмәси илә мүмкүн олмушдур. Тарихи материалист-чәсинә анлама, сосиал һадисәләр комплексиндә синифләрин ролу вә јеринин ајдынлашдырылмасы сијаси мүнасибәтләрин синфи мүнасибәтләр олмасы нәтичәсини чыхармаға көмәк етди. Сијаси мәнафеләрин мәзмунуну мәһз синифләрин тәләбаты мүәјјәнләшдирир. Сосиал һәјат мүрәккәбләшдикчә, синифләр вә дикәр ичтимаи груплар өз мәнафеләрини баша дүшдүкчә, чәмијјәтин сијаси үстгуруму формалашмыш, дөвләт, сонралар сијаси партијалар мејдана кәлмишдир. Марксизм-ленинизмә көрә, С. игтисади просесләрдән асылы олуб чәмијјәтин игтисади базиси үзәриндә үстгурум кими чыхыш едир (бах *Базис вә үстгурум*). Игтисади проблемләрин һәлли сијаси һакимијјәтин сахланыб мөһкәмләндирилмәсинә табе едилмәлидир. «...һазыркы синиф ишә сијаси нөгтеји-нәзәрдән дүзкүн јанашмаса өз һөкмранлығыны әлиндә сахлаја билмәз вә, демәли, өз истеһсал вәзифәсини дә һәлл едә билмәз» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 32, сәһ. 77—78). Истеһсал вәзифәләрини мүәјјән тарихи мәрһәлә үчүн сәчијјәви олан сосиал-сијаси проблемләрлә контекстдә тәһлил етмәк дүзкүн сијаси мүнасибәтдир. Сијаси фәалијјәт игтисади фәалијјәтдән төрәмә олса да, нисби мүстәгиллијә маликдир. Мүасир ичтимаи ингилаблар дөврүндә һәјатын сүр'әтлә «сијасиләшмәси» нәтичәсиндә бәшәријјәтин гаршысында дуран ән актуал проблемләр даһа чох сијаси әһәмијјәт кәсб едир. Харичи С. вә дахили С. фәргләндирилир. Лакин бу шәртидир, чүнки «...харичи сијасәти дахили сијасәтә гаршы гојмаг әсла дүзкүн олмајан, гејри-марксист, гејри-елми фикирдир» (јенә онун, Әсәр. там күллијјаты, ч. 30, сәһ. 109).

Тарих боју дүнја С.-и, әслиндә «Јумруг һөкмүнә» әсасланмышдыр. Илк социалист дөвләтинин јаранмасы илә принсипиал әсаслары В. И. Ленин тәрәфиндән гојулмуш Совет харичи С.-инин тарихи бејнәлхалг мүнасибәтләрдә јени принсипләрин бәргәрар едилмәси уғрунда мүбаризәнин тарихидир. Дахили С. дөвләтләрдә һаким партијаларын фәалијјәтинин әсас истигамәтләрини әһатә едир. Социализмдә С. даһа чох чәмијјәтин сијаси тәшкилинин мөһкәмләндирилмәсинә, тәкмилләшдирилмәсинә, бүтүн ичтимаи мүнасибәтләр системинин тәдричән дәјишдирилмәсинә јөнәлмишдир. Сијаси рәһбәрлијин структуруна ашағыдакылар аиддир: 1) принсипиал вәзифәләр ирәли сүрмәк, нәзәрдә тутулмуш вахт әрзиндә әлдә едиләчәк перспектив вә јахын мәгсәдләри ајдын мүәјјәнләшдирмәк. 2) Гаршыдакы мәгсәдләрә ән оптимал шәкилдә наил олмағы тә'мин едән ичтимаи фәалијјәт вә тәшкилат методлары, васитәләри вә формаларыны ишләјиб һазырламаг. 3) Нәзәрдә тутулмуш вәзифәләри јеринә јетирмәк үчүн бачарыглы кадрлары сечиб јерләшдирмәк.

Елми С. марксист-ленинчи нәзәријјәјә әсасланыр. Социализмдә елми С.-ин өзәјини сосиал идарәетмә проблеми тәшкил едир. С. игтисадијјат вә ја мәдәнијјәтдән фәргли олараг кечичи характер дашыјыр. Коммунизм ичтимаи игтисади формасијасы инкишаф етдикчә мадди вә мә'нәви тәрәггијә јөнәлән С. тәдричән ичтимаи коммунист өзүнүидарәчилијиндә әријәчәкдир. Инсанлар арасында әлагәләрин, чәмијјәти идарәетмәнин сијаси характери јох олачагдыр. Бәшәријјәтин сосиал јекчинслији бәргәрар олдугча С. инсан фәалијјәтинин спесифик формасы кими әһәмијјәтини итирәчәкдир.

Әд.: Маркс К., К критике гегелевской философии права, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 1; Энгельс Ф., Политические партии и перспективы, јенә орада, т. 8; Ленин В. И., Бир даһа сијаси бөһран һаггында, Әсәр. там күллијјаты, ч. 25; Бурлацкий Ф. М., Ленин, государство, политика, М., 1970; Бовин А. Е., В. И. Ленин о политике и политической деятельности, М.,

1971; Пичугин П. В., Место и роль политики в развитии советского общества, М., 1971; Рыбакин Е. И., Война и политика в современную эпоху, М., 1973; Петровская М. М., США: политика сквозь призму опросов, М., 1982.

СИЈАСИ БЛОК—биркә чыхыш етмәклә үмуми сијаси мәгсәдләрә наил олмаг үчүн дөвләтләр, партијалар, груплар арасында бағланан даими, јахуд мүвәггәти сазиш (иттифаг) (мәс., 1917 илин сону—1918 илин әввәлиндә болшевикләрин сол есерләрлә мүвәггәти С.б.-у). С.б. мүхтәлиф формада тәзаһүр едә биләр. ССРИ-дә Советләрә сечкиләр кечириләркән Сов.ИКП битәрәфләрлә С. б.-да чыхыш едир

СИЈАСИ ВӘ ИГТИСАДИ ТӘҺСИЛ—бах *Партија тәhсили.*

СИЈАСИ ӘДӘБИЈЈАТ НӘШРИЈЈАТЫ, Политиздат—Сов.ИКП МК-нын сијаси әдәбијјат нәшријјаты. 1918 илдә Москвада партија нәшријјаты кими јарадылмышдыр. Әввәлчә «Коммунист», 1931 илдән «Партиздат» (Партија нәшријјаты), 1941—63 илләрдә «Госполитиздат» (Дөвләт сијаси әдәбијјат нәшријјаты) адландырылмышдыр. 1963 илдән С.ә.н. адланыр; марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләрини, партија гурултајларынын материалларыны вә дикәр партија сәнәдләрини, Сов.ИКП, гардаш коммунист вә фәһлә партијалары рәһбәрләринин мә'рузә вә чыхышларыны, елми коммунизмә, марксист-ленинчи фәлсәфәјә, сијаси игтисада, Сов.ИКП тарихинә, елми атеизмә, ССРИ-нин харичи сијасәтинә даир вә дикәр ичтимаи-сијаси мөвзуларда елми-күтләви китаблар вә тәдрис әдәбијјаты, һәмчинин бәдии-сәнәдли китаблар, тәгвимләр нәшр едир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1970).

СИЈАСИ ИГТИСАД—тарихән бир-бирини әвәз едән ичтимаи-игтисади формасијаларда мадди не'мәтләрин истеһсалы, бөлкүсү, мүбадиләси, истеһлакы просесиндә јаранмыш ичтимаи мүнасибәтләри вә онларын инкишафыны идарә едән игтисади ганунлары өјрәнән елм. Ичтимаи елм тарихиндә «С.и.» терминини илк дәфә франсыз игтисадчысы, *меркантилизмин* нүмајәндәси А. Монкретјен «Сијаси игтисадын трактаты» әсәриндә (1615) ишләтмишдир. С.и. марксизм-ленинизмин тәркиб һиссәсидир, онун мүстәгил елм кими формалашмасы капиталист истеһсал үсулунун јаранмасы илә әлагәдардыр. Јаранмагда олан капиталист гурулушунун игтисади һадисәләрини баша дүшмәк вә дөвләтин игтисади сијасәтини әсасландырмаг үчүн илк систематик тәшәббүсү меркантилизм көстәрмишди. Лакин, меркантилистләр тәдавүл просесинин тәһлили илә мәһдудлашараг капиталист истеһсал үсулунун дахили ганунаујғунлугларыны ашкар едә билмәмишләр.

Тәһлили тәдавүл саһәсиндән истеһсал саһәсинә кечирән вә капитализмин дахили ганунаујғунлугларыны өјрәнәнләр *классик буржуа сијаси игтисады* нүмајәндәләри Ј. Петти, Ф. Кене, А. Смит, Д. Рикардо олмуш вә бунунла да С.и.-ын бир елм кими әсасы гојулмушдур. Классик буржуа С.и.-ынын ән бөјүк наилијјәти әмәк дәјәр нәзәријјәсини јаратмасыдыр. Бу мәктәбин нүмајәндәләри јүксәлмәкдә олан буржуазијанын синфи мәнафејини горујурдулар; лакин онлар дүнјакөрүшләри мәһдуд олдуғундан капитализмин тарихән кечичи характерини анламамыш, *әмәјин* икили характерини дәрк етмәмиш вә бу сәбәбдән *изафи дәјәрин* јаранма сиррини ача билмәмишләр. Капитализмин инкишафы вә дахили зиддијјәтләринин кәскинләшмәси нәтичәсиндә классик буржуа С.и.-ы өз елми характерини итирди вә *вулгар сијаси игтисадла* әвәз олунду. Онун нүмајәндәләри Т. *Малтус*, Ж. *Сеј*, Ф. *Бастиа* вә б. капиталист истеһсал үсулунун дахили инкишаф ганунларынын тәһлилиндән имтина едир, онун зиддијјәтләрини пәрдәләјир, синфи мәнафеләрин «һармонијасы» фикрини ирәли сүрүрдүләр.

Јалныз К. Маркс вә Ф. Енкелс бүтүн ичтимаи елмләрдә олдуғу кими С.и. елминдә дә ингилаби чеврилиш етмишләр. Онлар һәгиги елми пролетар С.и.-ы јаратмыш, капиталист истеһсал үсулунун тарихән кечичи характерини сүбут етмиш, онун инкишафы ганунларыны кәшф етмиш вә јени коммунист истеһсал үсулу илә әвәз олунмасы лабүдлүјүнү әсасландырмышлар. К. Маркс вә Ф. Енкелсин јаратдыглары С.и. елми бүтүн зәһмәткешләрин әсас мәнафејинә вә мәһсулдар гүввәләрин мүтәрәгги инкишафына ујғун кәлән фәһлә синфинин мәнафејини ардычыллыгла ифадә едир. Марксизмин әсас С.и. әсәри олан «*Капитал*»*да* капиталист истеһсал үсулунун имманент (дахили) инкишаф ганунлары һәртәрәфли тәһлил едилмишдир. Әмәјин икили характери һаггындакы нәзәријјәјә әсасән К. Маркс капиталист системинин дахили зиддијјәтләрини ачмышдыр. Изафи дәјәр нәзәријјәси марксист С.и.-ын ән бөјүк наилијјәтидир. Бу нәзәријјәнин көмәји илә капиталист истеһсалынын дахили просесләрини көстәрмәјә, капиталист истисмарынын сиррини ачмаға имкан јаранмышдыр. Дар мә'нада С.и.-ы јаратмагла К. Маркс вә Ф. Енкелс капитализмин әбәдилији һаггында буржуа С.и.-ынын башлыча мүддәасыны бөјүк елми мәһарәтлә тәкзиб етдиләр, онун дағылараг социализмә чевриләчәјинин лабүдлүјүнү капитализмин игтисади инкишаф ганунларындан доған нәтичә кими әсасландырдылар, бу чеврилиши ичра едә биләчәк ичтимаи гүввәнин пролетариат олачағыны көстәрдиләр. Капитализмин С.и.-ыны јаратмагла бәрабәр К. Маркс вә Ф. Енкелс кәләчәк коммунизм чәмијјәтинин игтисади гурулушу һаггында бир сыра гијмәтли елми тә'лимләр ирәли сүрмүш, беләликлә, кениш мә'нада С.и.-ын үмуми мүддәаларыны ишләмишләр. Ф. Енкелс көстәрмишдир ки, «...о, һәр шејдән әввәл, истеһсал вә мүбадиләнин һәр бир ајрыча инкишаф пилләсинин хүсуси ганунларыны тәдгиг едир вә јалныз бу тәдгигатын сонунда о, үмумијјәтлә истеһсала вә мүбадиләјә тәтбиг едилә билән аз мигдар тамамилә үмуми ганунлары мүәјјән едә билир» (Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967, сәһ. 147). Кениш мә'нада С.и. истеһсал үсулларынын әвәз олунмасы просесини, бир ичтимаи игтисади формасијадан дикәринә кечидин шәртләрини вә формаларыны, тарихән мә'лум истеһсал мүнасибәтләрини, онларын јаранмасыны вә инкишафыны, игтисади ганунлары вә с. тәдгиг едир.

Марксист (пролетар) С.и.-ын инкишафында јени мәрһәлә В. И. Ленинин ады илә бағлыдыр. В. И. Ленин С.и.-ын үмуми нәзәријјәсини јарадычылыгла инкишаф етдирмиш, капитализм С.и.-ынын ишләниб һазырланмасыны зәнкинләшдирмиш, инһисарчы капитализм һаггында тә'лими јаратмыш, онун игтисади маһијјәтини вә әсас хүсусијјәтләрини ачмыш, *дөвләт-инһисарчы капитализмин* социализмин там мадди һазырлығы кими тәбиәтини вә тарихи јерини мүәјјән етмишдир. Империализм мәрһәләсиндә *капитализмин игтисади вә сијаси инкишафынын гејри-бәрабәрлији ганунунун* фәалијјәт хүсусијјәтләрини ајдынлашдыраг, В. И. Ленин социализмин әввәлчә бир нечә, јахуд ајрылыгда көтүрүлмүш бир капиталист өлкәсиндә гәләбәсинин мүмкүнлүјү һаггында нәтичә чыхартмышдыр. Социализм С.и.-ынын нәзәри әсасларыны ишләмәк В. И. Ленинин бөјүк елми хидмәтидир. О, *капитализмдән социализмә кечид дөврүнүн* кениш нәзәријјәсини вермиш, коммунизмин ики фазасы—социализм вә коммунизм һаггында, социализм гуручулуғунун игтисади ганунаујғунлуглары вә социалист тәсәррүфатчылығы һаггында, инкишаф етмиш социализм һаггында, социализмин бөјүјәрәк коммунизмә кечмәсинин ганунаујғунлугларына даир ән мүһүм нәзәри проблемләр һаггында гијмәтли мүддәалар ирәли сүрмүшдүр.

Дүнјанын ики системә бөлүнмәси вә капитализмин дахили зиддијјәтләринин кәскинләшмәси дөврүндә буржуа С.и.-ынын бөһраны дәринләшир, мәддаһлыг нәзәријјәләри кениш јајылыр. Мүасир буржуа С.и.-ынын инкишафында *тәнзимләнән капитализм нәзәријјәләри* јени мәрһәләни тәшкил едир. Тәнзимләнән капитализм нәзәријјәләринин тәнгиди кедишиндә јени *кејнсчилик* вә јахуд «игтисади артым» нәзәријјәси (Ч. Һансен, Е. Домар, Р. Һаррод) ујдурулмушдур. Лакин мүасир игтисади бөһранлар, онларын төрәтдији *инфлјасија*, күтләви *ишсизлик* буржуа дөвләтинин инһисарчы тәнзимләмә тәдбирләринин там әсассызлығыны көстәрди, нәтичәдә «игтисади артым» нәзәријјәсини ифласа уғратды. Буржуа игтисадчылары (М. Фридман, Л. Мизес, Г. Һезлитт, Л. Роббинс, Ч. Мид, В. Ојкен, Л. Ерхад, М. Рүефф) бу нәзәријјәләри тәнгид етмиш вә әвәзиндә «азад саһибкарлыг» дејилән нәзәријјәни ирәли сүрмүшләр. Бу нәзәријјәнин тәрәфдарлары мүасир шәраитдә базар тәсәррүфатынын јашамаг габилијјәтини сахладығына инаныр, лакин ону бир сыра ислаһатлар васитәсилә тәкмилләшдирмәји төвсијә едир, буржуа дөвләтини азад рәгабәтин көмәјинә чағырырлар. Буржуа С.и.-ынын мүасир дөврдә кениш јајылмыш нәзәријјәләриндән бири дә «капитализмин дәјишмәси» нәзәријјәсидир. Бу нәзәријјәнин тәрәфдарлары (У. Ростоу, Р. Арон, Ч. Һелберт, Д. Белл) капитализмин зиддијјәтләрини гәбул едәрәк мүасир буржуа чәмијјәтини гејри капитализм кими тәсвир етмәјә чалышырлар. Буржуа С.и.-ынын дәрин бөһран кечирдијини «конверкенсија» нәзәријјәсинин мејдана кәлмәси тәсдиг едир. Бу нәзәријјәјә көрә капитализм вә социализм күја инкишаф етдикчә онларда охшар чәһәтләр әмәлә кәлир вә гүввәтләнир, фәргләр исә тәдричән силинир, јох олур, нәтичәдә бу ики систем бир-биринә тәдри-

чән јахынлашыр, она көрә дә капитализмин сосиализмә кечмәси инкар олунур. Игтисади системин дәрин әсасларынын, илк нөвбәдә истеһсал васитәләри үзәриндә мүлкиjјәтин тәһлилини инкар етмәклә вә тәдгигаты техноложи ганунаујғунлуглар вә харичи тәсәррүфат формалары саһәсинә кечирмәклә мүасир буржуа С.и. капитализмин зиддиjјәтләрини өрт-басдыр етмәјә вә бу системин јашамасы үчүн васитәләр тапмаға чәһд көстәрир.

Мүасир дөврдә бәшәриjјәтин сосиал игтисади һәјатында баш верән дәрин дәјишикликләр марксист-ленинчи С.и.-ын һәгигилијини тәсдиг етмиш, онун кәләчәк јарадычы инкишафынын зәрурилијини шәртләндирмишдир. Јарадычы елм саһәси олмагла марксист-ленинчи С.и. даим инкишаф едир, јени нәзәри мүддәалар вә нәтичәләрлә зәнкинләшир. Сов.ИКП-нин вә гардаш марксист-ленинчи партијаларын сәнәдләриндә, марксист алимләрин әсәрләриндә инкишаф етмиш сосиализм чәмиjјәтинин игтисадиjјаты һаггында, сосиализмин игтисади ганунлары системи вә онларын шүурлу истифадәси механизми һаггында јени фундаментал мүддәалар ирәли сүрүлмүш, сосиалист истеһсалынын вә х.т.-нын планаујғун идарә олунмасынын еффектлији нәзәриjјәси ишләниб һазырланмыш, дүнја сосиалист тәсәррүфаты вә *сосиалист игтисади интеграсијасы* һаггында тә'лим јаранмышдыр. Бунунла сосиализм С.и.-ы мејдана кәлмиш, капитализмин үмуми бөһраны һаггындакы тә'лим хејли зәнкинләшмишдир. Сосиалист өлкәләриндә игтисади сијасәтин елми әсасландырылмасында вә тәсәррүфатчылыг механизми вә методларынын тәкмилләшдирилмәсиндә С.и.-ын ролу артмагдадыр.

Әд.: Маркс К., Сијаси игтисадын тәнгидинә даир, Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1; јенә онун, Капитал, ч. 1—3; јенә онун, Изафи дәјәр нәзәриjјәләри («Капитал»ын IV чилди), һ. 1—3, Б., 1967—74; Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967; Ленин В. И., Русијада капитализмин инкишафы, Әсәр. там күллиjјаты, ч. 3; јенә онун, Карл Маркс, јенә орада, ч. 26; јенә онун, Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, јенә орада, ч. 27; Сов. ИКП Програмы, Б., 1977; Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары, Б., 1971; Сов. ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары, Б., 1981; Леонтјев Л. А., Гыса сијаси игтисад, Б., 1967; Сијаси игтисад. Дәрслик, ч. 1—2, Б.,1979—81; Козлов Г. А., Развитой социализм: вопросы экономической теории, М., 1977; Политическая экономия, т. 1—Капиталистический способ производства, М., 1982; Произведения классиков марксизма-ленинизма в курсе политической экономии, М., 1982.

«СИЈАСИ ИГТИСАДЫН ТӘНГИДИНӘ ДАИР»—К. Марксын әсәри; «Капитал»ын 1-чи чилди илә бирликдә сијаси игтисадда ингилаби чеврилиш етмишдир. Илк дәфә Берлиндә нәшр олунмушдур (1859, ијун). Мүгәддимә вә ики фәсилдән ибарәтдир. Мүгәддимәдә марксист сијаси игтисадын методоложи әсасыны тәшкил едән тарихи материализмин классик характеристикасы верилмишдир.

Маркс әсәрин биринчи фәслиндә әмтәәни вә ону јарадан әмәји тәһлил едир, өзүнүн дәјәр нәзәриjјәсини ирәли сүрүр. Илк дәфә олараг әмтәәни јарадан әмәјин характерини тәдгиг едир, онун конкрет вә абстракт (мүчәррәд) әмәк, хүсуси вә ичтимаи әмәк олмаг е'тибарилә икили характер дашыдығыны сүбут едир. Маркс әмтәәнин тәһлилинә әсасланараг пулун мејдана кәлмәсини изаһ едир. Әсәрин икинчи фәсли пулун тәһлилинә, јахуд садә тәдавүлүн тәһлилинә һәср едилмишдир. Маркс илк дәфә олараг пулун маһиjјәтини, бүтүн функсијаларыны тәдгиг едир вә бунун әсасында әмтәә тәдавүлү үчүн лазым олан пулун мигдарыны мүәjјән едән гануну ифадә едир. О, буржуа пул нәзәриjјәләринин тәһлилини верир, меркантилистләрин, классик буржуа сијаси игтисады нүмајәндәләринин вә онларын ардычылларынын пул нәзәриjјәләри үзәриндә мүфәссәл дајаныр. Марксын илк дәфә олараг јеткин формада «С.и.т.д.» әсәриндә өз әксини тапмыш игтисади нәзәриjјәси фәһлә синфини буржуазијаја вә капитализм гурулушунун әсасларына гаршы мүбаризәдә идеја чәһәтчә силаһландырды вә бирләшдирди. Әсәрдәки мүддәаларын сосиализм сијаси игтисады елми үчүн бөјүк әһәмиjјәти вар. Әсәр Азәрб. дилиндә нәшр олунмушдур (1939 вә 1955).

СИЈАСИ МААРИФ ЕВИ—Сов.ИКП-нин респ., өлкә вә вил. комитәләринин партија тәблиғаты үзрә елми-методики мәркәзи. Бир нечә р-н тәшкилаты олан бә'зи шәһәр партија комитәләриндә дә тәшкил едилир. 1956 илдә шәһәр партија комитәләри китабханаларынын базасында јарадылмышдыр. С.м.е. идеоложи иш кадрларынын нәзәри вә методики чәһәтдән һазырланмасыны, шифаһи тәблиғат вә тәшвигат ишиндә габагчыл тәчрүбәнин өјрәнилмәсини вә јајылмасыны тәшкил едир, онун елми сәвиjјәсинин тә'мин едилмәси, јени тә'сирли иш формалары вә методларынын кениш тәтбиги, идеоложи ишин һәјатла, коммунизм гуручулуғу вәзифәләри илә сых әлагәләндирилмәси вә сәмәрәлилијинин јүксәлдилмәси, тәсәррүфат вә тәрбијә вәзифәләринин һәллиндә онун ролунун күчләндирилмәси саһәсиндә фәалиjјәт көстәрир. Партија тәһсили, тәшвигат иши мәсәләләринә даир методик төвсијәләр ишләјиб һазырлајыр.

АКП МК-нын С.м.е. Сов.ИКП-нин илк партија тәблиғаты вә тәшвигаты мәркәзләриндәндир. В. И. Ленинин анадан олмасынын 54-чү илдөнүмү илә әлагәдар 1924 ил апрелин 22-дә Бакыда (индики респ. С.м.е.-нин јерләшдији бинада) АКП Бакы Комитәсинин К. Маркс вә Ф. Енкелс ад. Мәркәзи партија клубу ачылды. Һәмин күн В. И. Ленин вә ленинизм һаггында «Коммунист» гәзетинин редактору Һ. Чәбијев азәрбајчанча, АКП МК катиби С. М. Киров исә русча мә'рузә етдиләр. Сонралар клуб мүхтәлиф адларла фәалиjјәт көстәрмиш, 1965 илдә Сов. ИКП МК-нын тәсдиг етдији структура ујғун олараг, АКП МК-нын С.м.е. кими јенидән тәшкил едилмишдир. АКП МК-нын С.м.е. фәалиjјәт көстәрдији илләр әрзиндә респ.-да марксизм-ленинизм тә'лиминин тәблиғиндә, тәблиғатчыларын, партија, дөвләт, һәмкарлар иттифагы, комсомол, һәрби, тәсәррүфат органлары рәһбәрләринин нәзәри-сијаси вә методики һазырлығыны артырмаг саһәсиндә, тротскичиләрә, бухаринчиләрә, башга тәмајүлчүләрә вә тәфригәчиләрә гаршы мүбаризәдә кениш иш апармышдыр. АКП МК-нын С.м.е. өлкәнин дикәр сијаси маариф евләри илә фәал әлагә сахлајыр, Загафгазија респ.-лары идеоложи иш кадрларынын идеја-нәзәри сәвиjјәсинин јүксәлдилмәсиндә, габагчыл иш тәчрүбәси илә зәнкинләшмәсиндә фајдалы иш көрүр. Онун китабханасы Загафгазијанын ән бөјүк сијаси әдәбиjјат мәркәзидир (90 мин чилд; ССРИ-дә вә сосиалист өлкәләриндә чыхан 210 адда гәзет-журнал алыр).

АКП Нахчыван вә Дағлыг Гарабағ вил. комитәләринин (1956 илдән) вә Кировабад шәһәр комитәсинин (1981 илдән) сијаси маариф евләри дә фәалиjјәт көстәрир.

СИЈАСИ МААРИФ КАБИНЕТИ—Сов.ИКП-нин шәһәр вә р-н комитәләринин партија тәблиғаты үзрә тәшкилати вә елми-методики мәркәзи. 1956 илдә мүвафиг партија комитәләринин китабханалары базасында јарадылмышдыр. Партија тәһсилинин тәшкилиндә илк партија тәшкилатларына көмәк едир, идеоложи иш кадрларынын нәзәри вә методики һазырлығынын јүксәлдилмәси, габагчыл иш тәчрүбәсинин јајылмасы саһәсиндә чохчәһәтли фәалиjјәт көстәрир, семинарлар, мәсләһәтләр, мүһазирәләр, нәзәри вә практик конфранслар, ачыг дәрсләр вә с. тәшкил едир. Партија тәһсилинә даир методик шура кабинетләрин фәалиjјәтиндә мүһүм рол ојнајыр.

Азәрб.ССР-ин 79 шәһәр вә р-н, 40 мүәссисә партија комитәсиндә штатлы С.м.к. вар. Илк партија тәшкилатларында ичтимаи әсасларда 374 С.м.к. фәалиjјәт көстәрир (1984, јанвар).

СИЈАСИ ОРГАНЛАР, ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә—өлкәнин силаһлы гүввәләриндә Сов.ИКП-нин рәһбәр органлары. С.о.-ын тәшкилатчылыг вә идеоложи иши гошунларын һәрби һазырлығынын möһкәмләндирилмәсинә, дөјүш бачарығынын тәкмилләшдирилмәсинә, шәхси һеј'әтин јүксәк интизама вә мә'нәви-сијаси тәмизлијә малик олмасына јөнәлдилмишдир. Сов.ИКП партија-сијаси ишә вә С.о.-ын фәалиjјәтинә Совет Ордусу вә ҺДД-нин Баш Сијаси Идарәси (БАШСИ, Сов.ИКП МК шө'бәси һүгугундадыр) васитәсилә рәһбәрлик едир. Сов.ИКП МК-нын мүәjјән етдији структура ујғун олараг ССРИ мүдафиә назири вә БАШСИ Силаһлы Гүввәләр нөвләриндә, һәрби даирәләрдә, гошун групларында, донанмаларда, бирләшмәләрдә вә һәрби тәһсил мүәссисәләриндә сијаси идарәләр вә сијаси шө'бәләр јарадырлар. С.о.-ын ишчиләри сечилмир, тә'јин олунур. С.о. фәалиjјәтләриндә Сов.ИКП Програм вә Низамнамәсини, гурултајларын, партија МК-сынын гәрарларыны, һәмчинин Сов.ИКП МК-нын С.о. һаггында тәсдиг етдији Әсаснамәни рәһбәр тутурлар.

С.о.-ын тәшкили јени типли орду јарадылмасынын ајрылмаз һиссәси иди. Бу ишә В. И. Ленин башда олмагла партија МК-сы рәһбәрлик едирди. Илк С.о.—сијаси шө'бәләр Вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә—1918 илин ијун-ијулунда јарадылмышды. 1919 илин апрелиндә партијанын 8-чи гурултајынын гәрары илә јарадылмыш Респ. ҺИШ-ин Сијаси шө'бәси 1919 илин мајында ҺИШ-ин Сијаси идарәсинә чеврилди. 1918—42 илләрдә совет Силаһлы Гүввәләриндә һәрби комиссарлар институту фәалиjјәт көстәрмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә С.о. Силаһлы Гүввәләрин шәхси һеј'-

этинин дүшмәнә гаршы мүбаризәјә сәфәрбәр едилмәси саһәсиндә чохчәһәтли иш апармышдыр.

СИЈАСИ ПАРТИЈА—ичтимаи синфин вә ја онун тәбәгәсинин мәнафејини ифадә едән сијаси тәшкилат. Синфи тәшкилатын ән јүксәк формасы олан С.п.-нын јаранмасы вә инкишафы чәмијјәтин синифләрә бөлүнмәси, синфи мүбаризәнин тарихи (хүсусилә сијаси һакимијјәт уғрунда) илә бағлыдыр. «Синифләр бөлкүсү үзәриндә әсасланмыш бир чәмијјәтдә бир-биринә дүшмән синифләр арасында мүбаризә өз инкишафынын мүәјјән пилләсиндә лабүддән сијаси мүбаризә олур. Синифләрин сијаси мүбаризәсинин ән бүтөв, долғун вә мүәјјән шәклә дүшмүш ифадәси партијаларын мүбаризәсидир» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 12, сәһ. 145). Капиталист дөвләтләриндә адәтән бир нечә С.п. фәалијјәт көстәрир. Буржуа сосиологлары чохпартијалы системи «азад демократик гурулушун» башлыча принсипи кими гәләмә верирләр. Чох вахт һаким синиф сијаси фәалијјәт методларына көрә бир-бириндән мүәјјән дәрәчәдә фәргләнән ики партија јарадыр. Бу, она маневр етмәјә, сијасәт мејданына каһ бир, каһ да дикәр партијаны чыхармаға имкан верир. Мүасир буржуа дөвләтләринин әксәријјәтиндә инһисарчы капиталын партијалары һаким мөвге тутур. Бунунла јанашы, онларын бир чохунда (Инкилтәрә, АФР, Австрија, Белчика, Скандинавија өлкәләри вә с.) с.-д. партијалары чидди сијаси гүввәдир. Сағ с.-д.-лар елми социализмдән узагдырлар вә әслиндә фәһлә һәрәкатына либерал буржуа партијаларынын идеја, сијаси вә тәшкилат принсипләрини кәтирирләр. С.-д. партијаларынын бә'зиләриндә сол үнсүрләрин тә'сири күчләнир. С.п.-нын фәалијјәт шәраити өлкәдәки сијаси режимдән асылы олур. Буржуа демократијасы шәраитиндә коммунист вә фәһлә партијаларынын фәалијјәтинә јол верилир, лакин бу, чох вахт мәһдудлашдырылыр; һәрби-фашист диктатурасы заманы С.п.-нын фәалијјәти дајандырылыр, јахуд јеканә һаким партија јарадылыр.

Фәһлә синфинин С.п.-сынын тарихи ролуну, вәзифәләрини вә јарадылма принсипләрини К. Маркс вә Ф. Енкелс «Коммунист Партијасынын Манифести»ндә мүәјјән етмишләр. В. И. Ленин империализм дөврүндә марксизми јарадычылыгла инкишаф етдирәрәк јени типли партија һаггында тә'лим јаратды. Белә бир партија 1903 илдә В. И. Ленин башда олмагла Русија марксистләринин јаратдығы болшевикләр партијасы олду (бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасы*). Коммунист вә фәһлә партијалары демократија, социализм, сүлһ, милли азадлыг уғрунда мүбаризәнин авангард гүввәсидир. Фәһлә синфинин һакимијјәт башында олдуғу өлкәләрдә бу партијалар социализм вә коммунизм гуручулуғуна рәһбәрлик едирләр. Ичтимаи инкишафын кедишиндә фәһлә синфинин партијалары да инкишаф едир. ССРИ-дә инкишаф етмиш социализмин гурулмасы нәтичәсиндә Сов.ИКП фәһлә синфинин партијасы, онун коммунист идеалларынын ифадәчиси олмагла јанашы бүтүн совет халгынын партијасына чеврилмишдир.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Коммунист Партијасынын Манифести, Б., 1980; *Ленин В. И.*, Әсәрләри (бах Мә'луматчилди h.1, сәһ. 495, 496); Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәси. Сәнәдләр вә материаллар, Б., 1970; Андропов Ј. В., Сечилмиш нитгләр вә мәгаләләр, нәшр 2, Б., 1983; Проблемы коммунистического движения. Некоторые вопросы теории и методологии, М., 1972; Международное рабочее движение, т. 1—6, М., 1976—83.

СИЈАСИ РӘҺБӘР—1) Совет Силаһлы Гүввәләринин рота, батареја вә онлара ујғун бөлмәләриндә вәзифәли шәхс (фасиләләрлә 1919—42). С. р. тә'сисаты Республика ҺИШ-нын 1919 ил 14 октјабр тарихли әмри илә тә'сис олунмушдур. С.р.-ин вәзифәсинә шәхси һеј'әтин сијаси вә һәрби тәрбијәси дахил иди. С.р. вәзифәсини мүхтәлиф вахтларда һәрби комиссарын көмәкчиси, командирин сијаси ишләр үзрә көмәкчиси, командирин сијаси ишләр үзрә мүавини вәзифәләри әвәз етмишдир. 2) ССРИ МИК вә ХКС-нин 1935 ил 22 сентјабр тарихли гәрары илә тә'сис олунмуш һәрби рүтбә. 1942 ил октјабрын 9-да ләғв едилмишдир.

СИЈАСИ ТӘ'ТИЛ—бах *Тә'тил*.

СИЈАСИ ШӨ'БӘЛӘР—Коммунист партијасы МК-сынын Совет Ордусу вә ҺДД-дә, һабелә х.т.-нын социализм гуручулуғу үчүн хүсусилә әһәмијјәтли саһәләриндә рәһбәрлији вә сијаси иши күчләндирмәк мәгсәди илә јаратдығы партија-сијаси органлар. МТС-ләрдә, с-з-ларда, д.ј. вә су нәгл.-нда, һабелә бә'зи башга идарәләрдә мөвчуд олмушдур.

МТС вә с-зларда С.ш. ҮИК(б)П МК вә МНК-нын Бирләшмиш пленумунун (1933, јанвар) гәрары илә тә'сис едилмишди. Өлкәдә 3368 МТС, 2021 с-з сијаси шө'бәси (Азәрб.-да мүвафиг олараг 29 вә 9) јарадылмышды. С. ш.-дә ишләмәјә 25 мин коммунист көндәрилмишди. ҮИК(б)П МК нојабр (1934) пленумунун гәрары илә МТС С.ш.-и ади партија органларына чеврилиб, р-н партија комитәләри илә бирләшдирилди. С-з С.ш.-и 1940 илин мартынадәк фәалијјәт көстәрмишдир. 1941 илин нојабрында МТС вә с-зларда С.ш. јенидән јарадылды (1943 илин мајында ләғв едилди). 1950 илин февралындан—1954 илин јанварынадәк Украјна вә Белорусијанын г. вил.-ләриндә, Молдавијанын сағсаһил р-нларында, Прибалтика респ.-ларында С.ш. фәалијјәт көстәрмишдир. Д.ј. вә су нәгл.-нда С.ш. 1933—43, 1948—56 илләрдә мөвчуд олмушдур.

СИЈАҺЫЈААЛМА—статистика мә'луматларынын хүсуси тәшкил едилмиш дөври, јахуд бирдәфәлик топланмасы (јығылмасы) просеси. Бүтүн өлкәдә ејни заманда ваһид програм вә методолокија үзрә кечирилир. Бирбаша, сечмә, јахуд һәр ики методун принсипләринин вәһдәти шәклиндә ола биләр. Ашағыдакы С.-лара ајрылыр: әһалинин, сәнајенин, к.т.-нын, тичарәтин вә с.-нин сијаһыја алынмасы. Бах *Әһалинин сијаһыја алынмасы*, *Кәнд тәсәррүфатында сијаһыјаалмалар*, *Сәнајенин сијаһыја алынмасы*.

СИЈАҺКУҺ (фар. سیاه کوه — «Гарадағ»)—орта әср әрәб мәнбәләриндә *Мангышлаг* ј-а-нын ады. *Истәхри*, *Ибн Һавгәл*, *Гәрнати* вә б.-нын мә'луматына көрә С.-да тәгр. 9—10 әсрләрдә оғуз тајфалары мәскунлашмышды. Мангышлаг адына илк дәфә 12—13 әср мәнбәләриндә тәсадүф олунур.

Әд.: Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында, Б., 1974; Бартолнд В. В., Соч., т. 3, М., 1965.

СИЈЕ́НА (Siena)—Мәркәзи Италијада, Тоскана вил.-ндә шәһәр. Сијена әјаләтинин инз.м. Әһ. 65 мин (1976). Машынгајырма, јејинти, тикиш, кимја сәнајеси; ун-т вар. Јахынлығында мәрмәр чыхарылыр. Туризм инкишаф етмишдир. С. шәһәр-музејдир. Е. ә. 1 әсрдә ромалылар салмышдыр.

СИЈЕ́НА—ачыг-гәһвәји рәнкдә тәбии пигмент. Тәркибиндә чохлу мигдарда дәмир 3-оксид олмасы илә *охрадан* фәргләнир. С.-да кил олмур, гатышыг шәклиндә бир гәдәр силисиум 4-оксид вә манган оксидләри олур. Рәссамлыг вә типолитографија бојаглары, тахта һиссәләрә чәкилән бојаг нөвләри вә с. истеһсалында ишләдилир.

СИЈЕНИ́Т [Syēnē—Сијена, гәдим Мисирин Сун ш.-нин (индики Асуан) јунанча адындан]—там кристаллик сүхур. Тәркиби, әсасән, калиум чөл шпатлары илә бир вә ја бир нечә рәнкли минералдан (әсасән, амфиболдан) ибарәтдир. С.-дә адәтән, плакиоклаз, бә'зән кварс да иштирак едир. Тәркибиндә 55—65%-дәк силисиум-оксид олмасы илә характеризә олунур.

СИЈӘЗӘН—Азәрб.ССР Дәвәчи р-нунда шәһәр. С.шәһәр советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* ч.-ш.-дә, Самур-Дәвәчи овалығындадыр. Газ е'малы вә асфалт з-длары, «Сијәзәннефт» Нефт вә Газчыхарма Идарәси, халча сехи; 4 орта, сәккизиллик вә интернат мәктәбләри, 2 китабхана, мәдәнијјәт сарајы, клуб, Бакы Ахшам Нефт техникумунун шө'бәси, пешә, мусиги мәктәбләри, 2 хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

«С.» сөзүнүн етимолокијасы дәгиг мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Бә'зи тәдгигатчылара көрә С. Иран дилләриндә «Гара торпаг», дикәрләринә көрә исә «Гара су» (һәлә гәдимдән бу әразидә нефт чыхарылмасы илә әлагәдар) демәкдир. С. јахынлығында, Хәзәр дәнизи саһилиндә орта әсрләрә аид гәдим јашајыш мәскәнинин галыглары ашкар едилмишдир (бах *Гызылбурун*).

СИЈӘЗӘН НЕФТ ЈАТАҒЫ—Бакы ш.-ндән 110 *км* шм.-г.-дә Хәзәрјаны-Губа нефтли-газлы саһәсиндәдир. Јатаг моноклинал гурулушлу гырышыгла әлагәдар олуб, ири Тәнки-Бешбармаг антиклинориумунун дик вә ашырылмыш шм.-ш. ганадыны тәшкил едир; ч.-ш.-дә Хәзәр дәнизиндән шм.-г.-ә доғру енсиз золаг шәклиндә тәгр. 80 *км* мәсафәдә узаныр. Кеоложи гурулушунда Палеокен-Миосен вә онун үзәринә ашырылмыш Үст Табашир чөкүнтүләри газма васитәсилә өјрәнилмишдир. Сәнаје әһәмијјәтли илк нефт јатағы 1938 илдә Мајкоп чөкүнтүләриндә ашкар едилмишдир. Нефт-газ Данимарка мәртәбәси (Табашир), Сумгајыт, Коун, Мајкоп лај дәстәләри, Чокрак-Спириалис һоризонту илә әлагәдардыр. Јатағын нефти јүксәк кејфијјәтли, аз парафинлидир (1,3%). Хүс. ч. 0,862—0,881.

Саһәнин перспективлији шм.-г. истигамәтдә Палеокен-Миосен вә Үст Табашир чөкүнтүләри илә әлагәдардыр.

СИЈӘЗӘН РАЈОНУ—1959 илә гәдәр Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1940 ил февралын 11-дә тәшкил олунмуш вә 1959 ил декабрын 4-дә Дәвәчи р-ну илә бирләшдирилмишдир.

«СИЈӘЗӘННЕФТ» НЕФТ ВӘ ГАЗЧЫХАРМА ИДАРӘСИ—Азәрб.ССР

нефт вә газчыхарма мүәссисәси. *Азәрнефт* истеһсал бирлијинә дахилдир. Дәвәчи р-нунун әразисиндәдир. Әсас кеоложи-ахтарыш ишләринә 1928 илдә башланмышдыр. 1938 илдә Сијәзән-Нардаран саһәсиндә газылмыш 69 вә 5 №-ли дәрин гујулардан сәнаје әһәмијјәтли нефт алынмыш, 1939 илдә «Сијәзәннефт» тресты јарадылмышды. 1940 илдә Сәадан, 1941 илдә Чандага-Зорат, 1954 илдә Әмирханлы, 1958 илдә Шәрги Зәјли, 1962 илдә Зәјли-Зејвә нефт саһәләри ашкар едилмишдир. Зејвә Тәнкиалты истигамәтиндә кәшфијјат-ахтарыш ишләри апарылыр. Идарәјә 3 нефтчыхарма сехи (мә'дәни), елми тәдгигат истеһсал сехи, газ е'малы сехи, тикинти-гурашдырма идарәси, дикәр сехләр вә саһәләр дахилдир. Перспективдә бүтүн Губа-Хәзәрјаны зонада кәшфијјат-ахтарыш ишләри апарылачагдыр. 1981 илдә Худат саһәсиндә дәрин газыма ишләринә башланмышдыр.

СИЈӘНӘККИМИЛӘР — ихтиоложи әдәбијјатда сијәнәкләр фәсиләси балыгларына верилмиш үмуми ад. Бах һәмчинин *Сијәнәкләр*.

СИЈӘНӘКЛӘР, сијәнәккимиләр (Clupeidae) — сијәнәјәбәнзәрләр дәстәсиндән сүмүклү балыг фәсиләси. Бәдәни узунсов, јанлардан басыг, бели күмүшү-јашыл, јанлары күмүшүдүр. Уз. 10—50 *см* (бә'зән 75 *см*) олур. 6—7 јарымфәсиләси, 50-дәк чинси, 190 нөвү вар. ССРИ-дә 20 нөвү мә'лумдур. Мүлајим гуршагдан тропик гуршағадәк јајылмышлар. Әксәријјәти дәниз балыглары, аз гисми кечичи вә ја ширинсу балыгларыдыр. Сүрү һалында јашајыр; чоху узаг миграсијалар едир. Clupea вә Alosa чинсинә аид дәниз сијәнәкләринин, сардинләрин, килкәләрин вә шпротларын тәсәррүфат әһәмијјәти даһа чохдур. С. дузланмыш, һисә верилмиш вә консервләшдирилмиш һалда јејилир.

СИЈОВ—Азәрб.ССР Лерик р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 44 *км* ч.-ш.-дә, Пештәсәр силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 586 (1983). Әсас тәсәррүфаты әкинчиликдир. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

СИКАДОФИТЛӘР — чылпагтохумлу биткиләрин јарымшө'бәси.

СИКЕЈРОС, әслиндә Алфаро Сикејрос (Alfaro Siqueiros) Хосе Давид (29.12.1898, Чиуауа—6.1.1974, Куернавака) —Мексика бојакары вә график. Мексика монументал бојакарлыг мәктәбинин јарадычыларындан бири, ичтимаи хадим. ССРИ Рәссамлыг Академијасынын фәхри үзвү (1967). «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1966). 1911 илдән ингилаби һәрәката гошулмушдур. 1919—22 илләрдә Франса вә Испанијада ишләмишдир. «Техника вә инчәсәнәт ишчиләринин ингилаби синдикаты» һәмкарлар иттифагынын јарадычысы (1922) вә баш катиби (1923—25), 1924 илдән Мексика Коммунист Партијасынын рәһбәрләриндән бири, «Ел Мундо» гәзетинин баш редактору, 1929 илдән Мексика Бирләшмиш һәмкарлар иттифаглары конфедерасијасынын баш катиби олмушдур. 1932—34 вә 1935—36 илләрдә АБШ-да ишләмиш, Нју-Јоркда експериментал е'малатхана јаратмышдыр (1936). 1937—39 илләрдә Испанијада Респ. ордусунун забити иди. С.-ун Аркентина (1933), Чили (1941—42) вә Кубада (1943) фәалијјәти Латын Америкасы өлкәләриндә монументал сәнәтин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. С. дәфәләрлә Москваја кәлмиш, 1927 вә 1972 илләрдә Бакыда олмушдур. 1960 илдә сијаси фәалијјәтинә көрә һәбсханаја салынмыш, 1964 илдә бејнәлхалг ичтимаијјәтин тәзјиги илә азад едилмишдир. Әсас әсәрләри: Мехикодакы Милли һазырлыг мәктәбинин фрескалары (1922—23), Зәриф сәнәтләр сарајынын (1945 вә 1950—51), Милли тарих музејинин (1959 илдә башламышдыр) дивар рәсмләри, «Полифорум» монументал-декоратив гурғусу (1971), «Пролетар анасы», «Ч. Кершвинин портрети» (1929—30, 1936; һәр ики әсәр Мүасир Инчәсәнәт Музејиндәдир, Нју-Јорк) дәзкаһ таблолары вә с. Чохлу литографија вә рәсмләр јаратмышдыр.

Д. Сикејрос. «Јени демократија». Мехикодакы Зәриф сәнәтләр сарајынын дивар рәсмләриндән. 1945.

Әд.: Григулевич И. Р., Сикейрос, М., 1980; Семенов О., Давид Альфаро Сикейрос. Очерк жизни и творчества художника, М., 1980.

СИККАТИВЛӘР (сон. лат. siccativus—гурудучу)—битки јағларыны оксидләшдирмә илә полимерләшдирән («гурудан») катализаторлар. Әлиф јағынын, јағлы лакларын, лак-боја материалларынын вә с. тәркиб һиссәси олуб, отаг темп-рунда плјонка әмәлә кәтирмәләрини сүр'әтләндирир. Кимјәви тәркибчә С. јағларын карбон туршулары, нафтен туршусу, канифолун гатран туршулары вә с. илә металларын (адәтән гурғушун, манган, кобалт) дузларыдыр. Һазырланма үсулуна көрә әринмиш вә чөкдүрүлмүш С.-ә ајрылыр. Чөкдүрүлмүш С. рәнкинә, бирчинслилијинә вә гатышыгларын азлығына көрә үстүн тутулур. Сатыша мәһлул, паста вә тоз шәклиндә бурахылыр.

СИККӘ—пул нишаны; мүхтәлиф металдан—гызылдан, күмүшдән, мисдән вә мис әринтиләриндән, јени дөврдә—мис, никел вә алүминиумун мүхтәлиф әринтиләриндән һазырланыр. Тәдавүл вә тә'дијә (өдәмә) васитәсидир (бах һәмчинин *Пул*). Әввәлчә метал пуллар мүхтәлиф формада (дүзбучаг, овал вә с.) олмагла күлчә шәклиндә иди; бу да онларын тәдавүлүнү чәтинләшдирирди. Тәдричән С. тәдавүл үчүн мүнасиб даирәви формада кәсилмәјә башлајыр. С.-дә үз тәрәф (аверс), әкс тәрәф (реверс) вә С.-нин чеврәси (гурт) фәргләндирилир. С.-дә тәсвир (һөкмдарын керби, ады, титулу, сурәти) вә легенда (С.-нин ады, кәсилдији шәһәрин вә дөвләтин ады, кәсилдији ил) олур. С. е.ә. 8 әсрин сону—7 әсрин әввәлләриндә Лидија дөвләтиндә (мүасир хәритәдә Еҝеј дәнизинин Түркијә саһилләри) мејдана кәлмиш, аз сонра Гәдим Јунаныстанын Екин а.-нда (е.ә. 7 әсрдә) кәсилмишдир. 9—10 әсрләрдән башлајараг Авропанын, Кијев Рус дөвләтинин өз С.-ләри кәсилир.

Азәрб. әразисиндә илк С.-ләр е.ә. 2 әсрдә Мидија Атропатенасынын пајтахты Екбатана (Һәмәдан) ш.-ндәки зәрбханада кәсилмишдир. Һәмин С.-ләр күмүш драхмалардан ибарәт иди. Гәбәләдән е.ә. 3—1 әсрләрә аид күлли мигдарда С.-ләр ашкар едилмишдир. 6—7 әсрләрдә Нахчыван вә Бәрдәдә Сасани күмүш дирһәмләри кәсилирди. Әрәб хилафәти, Сәлчуглар, Елдәкәзләр, Елханиләр, Гарагојунлулар, Ағгојунлулар вә Сәфәвиләр дөврүндә Азәрб. шәһәрләриндә зәрб олунмуш мүхтәлиф кејфијјәтли вә чешидли гызыл, күмүш вә мис С.-ләр һәтта бејнәлхалг тәдавүлә дахил олмушду. Ханлыглар дөврүндә Бакы, Кәнчә, Тәбриз, Шуша, Губа, Шамахы, Нахчыван, Марага, Пәнаһабад вә с. шәһәрләрдә С.-ләр кәсилирди.

С. әмтәә-пул мүнасибәтләринин вә тичарәтин инкишафы илә мејдана кәлир. Пул кими тәдавүл олунан әмтәәләрдән (тахыл, мал-гара вә с.) вә күлчә металлардан фәргли олараг С. универсал өдәмә васитәсинә чеврилир. С.-дәки металын чәкиси вә кејфијјәти дөвләт тәрәфиндән (дөвләт штемпели—мөһүрү илә) тәсдиг едилир. С. бурахылышы суверен һакимијјәтин мүтләг һүгугу иди. С. һүгугунун позулмасына нәинки ағыр чинајәт, һәтта сијаси чинајәт кими бахылырды. С. үзәриндәки тәсвир дөвләт емблемидир. Кағыз пулун мејдана кәлмәсилә С. әсас өдәмә васитәси кими өз әһәмијјәтини итирир. 20 әсрдән С. һәр јердә хырда пул нишаны һесаб олунур. Гызыл вә күмүш С.-ләр надир һалларда вә чох заман хатирә (јахуд јубилеј) С.-си кими бурахылыр. Илк совет С.-си 1921 илдә кәсилмишдир; инди тәдавүлдә олан С.-ләр исә 1961 илдән кәсилир.

Әд.: бах *Нумизматика* мәгаләсинин әдәбијјатына.

СИККӘ ВАҺИДИ—мүәјјән өлкәнин пул ваһиди үчүн мүәјјән олунан халис пул металынын чәки мигдары; С.в. там һиссәләрә бөлүнәрәк *гијмәт мигјасыны* әмәлә кәтирир. Өлкәләрин чохунда белә бөлкүнүн онлуг системи (1:10:100), бә'зиләриндә квартал системи (1:2:4) мөвчуддур. Совет *манатынын* гызыл тәркиби 1961 ил јанварын 1-дән 0,987412 *г* халис гызыл мүәјјән едилмишдир.

СИККӘ КОНВЕНСИЈАЛАРЫ ВӘ ИТТИФАГЛАРЫ—*сиккәнин* чәкиси вә әјарынын стандартлашдырылмасы вә онларын гаршылыглы гәбулу һаггында дөвләтләр арасында бағланан сазиш. С.к. вә и. һәлә орта әсрләрдә јарадылырды. Керман дөвләтләриндә јарадылмыш конвенсијалар бунлардыр: Австрија—Чәнуби Алманија конвенсијасы (1753, 1837), Шимали Алманија конвенсијасы (1836, 1838), Австрија—Алманија Сиккә Иттифагы (1857). *Латын сиккә иттифагы* (1865—1926) вә *Скандинавија сиккә иттифагы* (1872—1924) сиккә сазиши формаларындан олмушдур.

СИККӘ КӘЛИРИ—дөвләтин сиккә кәсилмәсиндән көтүрдүјү кәлир; натамам дәјәрли сиккәнин номинал дәјәрилә тәркибиндәки металын базар дәјәри арасындакы фәргдән (сиккәнин кәсилмәси хәрчләри чыхылмагла) ибарәтдир. Јалныз натамам дәјәрли хырда (билон) сиккәләр кәсилмәси С.к. кәтирир.

СИККӘ НИЗАМНАМӘСИ — дөвләт гануну илә мүәјјән едилмиш гајда; өлкәдә *сиккә* кәсилмәси гајдаларыны низама салыр. С.н. валјута металы кәсилмәсинин характерини (сәрбәст, јахуд кизли), әјарыны, бурахылан сиккәнин чәкисини, типини, үзәриндәки јазысыны, кәсилмә заманы *ремедимуну*, сиккәләрин тәдавүлдән чыхарылмасы гајдаларыны вә с. мүәјјән едир.

СИККӘ ПАРИТЕТИ—1) сиккәдә ганунверичиликлә мүәјјәнләшдирилмиш валјута металынын тәркиби. 2) Мүхтәлиф өлкәләрин пул ваһидләринин мүвафиг сиккәләрдәки ганунверичиликлә мүәјјәнләшдирилмиш халис гызылын (күмүшүн) мигдарына олан нисбәти. Тамдәјәрли сиккәләрин тәдавүлү вә банкнотларын гызыла дәјишдирилмәси заманы С.п. валјута мәзәннәсинин әсасыны тәшкил етмишди. Гызыла дәјишдирилмәјән банкнотларын тәдавүлү шәраитиндә С.п. анлајышы әслиндә өз әһәмијјәтини итирмиш вә валјута паритети анлајышы илә әвәз олунмушдур.

СИККӘ РЕГАЛИЈАСЫ—*сиккә* кәсилмәси вә тәдавүлә бурахылмасы үчүн дөвләтин инһисар һүгугу. С.р. әсасында дөвләт сиккә ганунверичилијини һәјата кечирир, сиккәләрин адыны, материалыны, әјарыны, чәкисини, өлчүсүнү, харичи фәргләндиричи хүсусијјәтләрини, *ремедиумуну* вә с. мүәјјән едир.

СИККӘХАНА—бах *Зәрбхана*.

СИККӘШҮНАСЛЫГ—бах *Нумизматика*.

СИКЛ (јун. kýklos—даирә)—һәр һансы шејин инкишафыны там баша чатдыран, мүкәммәл систем әмәлә кәтирән, бир-бири илә бағлы просес, иш вә һадисәләрин мәчмусу (мүһәррик сикли, истеһсал сикли, ше'р сикли, мүһазирә сикли вә с.).

СИКЛ БИРЛӘШМӘЛӘР—молекулунда үч вә даһа чох атомдан ибарәт бир вә ја нечә һалга (сикл, дөврә, нүвә) олан үзви бирләшмәләр. Ән чох јајыланы 5- вә 6- үзвлү һалгалылардыр.

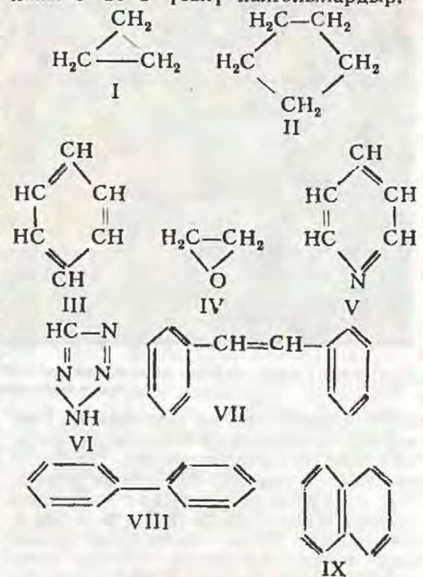

С.б. бир нечә група ајрылыр: 1) һалгасы анчаг карбон атомларындан ибарәт оланлар—*изосикл бирләшмәләр*, јахуд *карбосикл бирләшмәләр*, мәс., сиклопропан (I) вә сиклопентан (II), һәмчинин *ароматик бирләшмәләр*, мәс., бензол (III); 2) һалгасында карбон атомлары илә јанашы бир вә ја бир нечә башга елемент, әсасән, оксикен, азот, күкүрд атому олан *һетеросикл бирләшмәләр*, мәс., етиленоксид (IV); пиридин (V), тетразол (VI); 3) чохнүвәлиләр, мәс., стилбен (VII), дифенил (VIII), нафталин (IX) вә с.

СИКЛАНЛАР—*сиклоалканларын* башга ады.

СИКЛО... (јун. kýklos—даирә)—мүрәккәб сөзләрин «даирә», «һалға» мә'налары билдирән тәркиб һиссәси (*сиклотимија, сиклотрон* вә с.).

СИКЛОАЛКАНЛАР, сиклопарафинләр, сикланлар—үмуми формулу C_nH_{2n} олан дојмуш һәлгәви карбоһидрокенләр (бах *Алисикл бирләшмәләр*). Бунлара полиметилен карбоһидрокенләри вә ја полиметиленләр дә дејилир, буна көрә сиклопентан C_5H_{10} пентаметилен, сиклоһексан C_6H_{12} һексаметилен адланыр вә с. Сиклопентан, сиклоһексан вә онларын алкил төрәмәләри нефтин тәркибиндә олдуғу үчүн онлара *нафтенләр* дә дејилир. Сиклопропан мүстәсна олмагла галан С. физики вә кимјәви хассәләринә көрә метан сырасынын ачыг зәнчирли карбоһидрокенләринә охшајыр (бах *Дојмуш карбоһидрокенләр*). Сиклоһексан вә алкилсиклоһексанлар бензолу вә онун һомологларыны катализатор (никел, платин, палладиум) иштиракы илә һидрокенләшдирмәклә синтез олунур.

СИКЛОБУТАН, тетраметилен C_4H_8—алисикл карбоһидрокен; зәиф ијли, рәнксиз газдыр, 12,9°С-дә мајеләшир, 0°С-дә сыхлығы 0,703 *г/см*³-дир. Сиклоалканлар үчүн характерик олан бүтүн кимјәви хассәләрә маликдир. Октафлүорсиклобутан C_4F_8 техникада кениш ишләдилән *фреонлардандыр*.

СИКЛОГРАМ, дөври диаграм—дөври просесин (термодинамик, технологи вә с.) график тәсвири. С. тәчрүбә, јахуд һесабламa нәтичәләри әсасында гурулур вә ондан дөврүн (сиклин) елементләрини мүәјјән етмәк вә ја дәгигләшдирмәк үчүн истифадә едилир. Автомат машынларын ичра органларыны конструксија етмәк үчүн кениш тәтбиг олунур.

СИКЛОИД (јун. kykloeidēs—даирәви, дәјирми)—дүз хәтт бојунча сүрүшмәдән дијирләнән *r* радиуслу даирәнин мәркәзиндән *a* мәсафәдә олан *P* нөгтәсинин чыздығы мүстәви әјри.

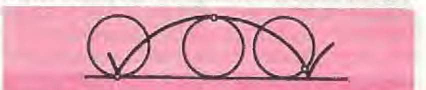

P даирәнин чеврәси үзәриндәдирсә ($r=a$) ади С., даирәнин дахилиндәдирсә ($r>a$) гысалмыш С., харичиндәдирсә ($r<a$) узунлашмыш С. (бу һалда *P* даирә илә сәрт әлагәдә олмалыдыр) алыныр. Параметрик тәнлији

$$x=r\left(t-\frac{a}{r}\sin t\right),\ y=r\left(1-\frac{a}{r}\cos t\right)$$

шәклиндәдир.

Әд.: Берман Г. Н., Циклоида, М., 1980.

СИКЛОН (јун. kyklon—фырланан)—атм.-ин алчаг тәзјиг саһәси илә әлагәдар һаванын кениш мигјаслы бурулғанлы һәрәкәти. Минимум тәзјиг С.-ун мәркәзи һиссәсинлә олур. С. саһәсиндә күләкләр һәр ики јарымкүрәдә атм.-ин алт гатларында мәркәзә мејл едәрәк, Шимал јарымкүрәсиндә саат әгрәби истигамәтинин әксинә, Чәнуб јарымкүрәсиндә исә саат әгрәби истигамәтиндә әсир. Атмосфер чәбһәси јахынлығында С. саһәсиндә булудлу һава үстүнлүк тәшкил едир. С. саһәсиндә һаванын бурулғанлы һәрәкәти илә әлагәдар мүхтәлиф темп-рлу һава ахынларынын бир-бирини әвәз етмәси кәскин темп-р дәјишикликләринә сәбәб олур. *Антисиклон* кими С.-ун да әсас һәрәкәт истигамәти г.-дән ш.-әдир; орта сүр'әти тәгр. 30 *км/саатдыр*. Диаметри 1000—3000 *км*-ә чатыр. Мәншәчә тропикдәнкәнар С.-лара вә тропик С.-ларына ајрылыр.

СИКЛОН (сәнаједә) — һаваны (газы) асылы бәрк һиссәчикләрдән тәмизләмәк үчүн апарат; ашағы һиссәси конус шәклиндә олан силиндрик резервуардан ибарәтдир. Силиндрә дахил олан чиркли һава ахыны јухарыдан ашағыја доғру спирал үзрә һәрәкәт едир. Мәркәздәнгачма гүввәсинин тә'сири алтында тоз һавадан ајрылыб ди-

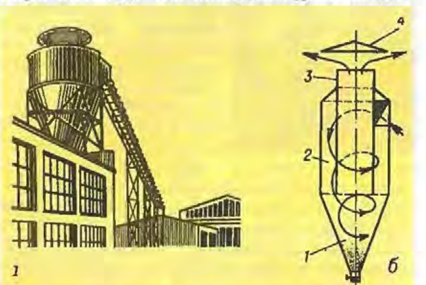

Сиклон: *а*—үмуми көрүнүшү; *б*—схеми: *1*—көвдәсинин конусвари һиссәси; 2—көвдәсинин силиндрик һиссәси; *3*—сиклонун ичиндәки бору; *4*—метал зонт.

варлара дәјәрәк С.-ун конусуна дүшүр. Тоздан тәмизләнмиш һава С.-ун јухары һиссәсинә сорулур. Газ ахынынын сүр'әтини артырмагла вә С.-ун диаметрини азалтмагла С.-да даһа чох һиссәчик ајырмаг олур.

СИКЛО́П ТИКИЛИЛӘРИ—әсасән ири вә јонулмамыш гаја парчаларындан бәркидичи мәһлул (кәч, семент) ишләдилмәдән һөрүлмүш мүдафиә галалары. С.т. ады гәдим јунанлар тәрәфиндән әфсанәви нәһәнкләрә (сиклоплара) аид едилән Микена мәдәнијјәти тикилисинә верилмишди. Мегалит абидәләринә аид едилир. С.т. Енеолит, ән чох сон Тунч, илк Дәмир дөврләринә аиддир. Еркән орта әср гәср вә галалары сон С.т. сајылыр. С.т. Италијада Балеар а-ры вә Малта а.-нда, Мәркәзи вә Чәнуби Америкада, ССРИ әразисиндә (Крым, Тачикистан, Сибир вә с.), һабелә Загафгазијада— Азәрб. ССР-ин Товуз, Шамхор, Кәдәбәј, Дашкәсән р-нларында, Нах. МССР-дә (Оғлангала, Чалхангала, Кавургала), Күрч.ССР-ин Триалети р-нунда, Ерм. ССР-ин Севан вә Арагатс р-нларында вә с. јерләрдә мә'лумдур. С.т. Азәрб. ССР-дә 1927 илдән өјрәнилир. С.т. јерли әһали арасында г а л а ч а, д ү з ү л ү д а ш вә с. дә адланыр. Азәрб.-ын гәдим С.т. 1, 2 вә ја 3 чәркә дивардан ибарәтдир. 3 чәркә дивары олан галалар мүдафиә үчүн даһа мөһкәм вә әлверишлидир. 2 вә 3 чәркәли сиклоп галаларын диварлары бир-бириндән 10—15 *м* аралы олуб, паралел шәкилдә тикилмишдир. С.т.-нин ичиндә вә әтрафында мүхтәлиф тип гәбир абидәләринә дә тәсадүф едилмишдир.

Әд.: Ә л и ј е в В., Тарихин изләри илә, Б., 1975; М е щ а н и н о в И. И., Циклопические сооружения Закавказья, Изв. ГАИМК, т. 13, в. 4—7, 1932; Д ж а ф а р з а д е И. М., Циклопические сооружения Азербайджана, Труды АзФАН, т. 55, 1938.

«Кичик галача» сиклоп тикилиси. Е. ә. 9—7 әсрләр. Кәдәбәј рајону, Арыгдам кәнди.

СИКЛОПАРАФИНЛӘР—*сиклоалканларын* башга ады.

СИКЛОПЕНТАДИЕ́Н-1,3 C_5H_6—үзви бирләшмә. Спесифик ијли, асанахычы, рәнксиз маједир, суда һәлл олмур, спирт, ефир вә бензол илә истәнилән нисбәтдә гарышыр, 41°С-дә гајнајыр, тәбии газ вә дистиллатларынын пиролизи просесиндә әмәлә кәлир. Ону 1,2 дибромсиклопентандан, сиклопентени 500—600°С темп-рда һидроксенсизләшдирмәклә вә ја дисиклопентадиени парчаламагла алмаг олар. Синтетик каучук, ферросен вә башга материалларын истеһсалында ишләдилир.

СИКЛОПЕНТА́Н, п е н т а м е т и л е н C_5H_{10}—*алисикл бирләшмәләр* сырасынын дојмуш карбоһидрокени, ән садә сиклоалканлардан бири; рәнксиз, характерик ијли маједир; 49,3°С-дә гајнајыр, —93,9°С-дә донур; сыхлығы (20°С-дә) 0,745 *г/см³*-дир; суда һәлл олмур; бензолла, ефирлә вә асетонла гарышыр. Нефтин тәркибиндә олур.

СИКЛО́ПЛАР (Cyclopidae) — күрәкајаглы хәрчәнкләр фәсиләси. Бәдәнинин уз. 1—5,5 *мм*-дир. Алнында тәк көзү вар. Антеналары биршахәлидир (үзмәјә хидмәт едир). Гарынчығы башдөшдән узундур. Үрәји јохдур. 250-дәк нөвү вар. Бүтүн Јер күрәсиндә јајылмышдыр. Ширин суларда јашајыр. Јыртычыдыр. Ибтидаиләр, хырда хәрчәнкләр вә с. илә гидаланыр. Бир чох балыг вә балыг көрпәләринин гидасыдыр. Паразит гурдларын аралыг саһибидир

СИКЛО́ПЛАР—бах *Киклоплар*.

СИКЛОПРОПА́Н, т р и м е т и л е н, $H_2C—C_3H_6$ (CH₂ ашағыда) —*алисикл бирләшмәләр* сырасынын карбоһидрокени; рәнксиз газдыр; 32,8°С-дә гајнајыр; сыхлығы (—79°С-дә) 0,720 *г/см³*-дир; суда һәлл олмур, спиртдә, ефирдә һәлл олур. С. сиклоалканлар һомоложи сырасынын биринчи үзвүдүр, лакин икигат С=С рабитәсинә аид реаксијалар онун үчүн характерикдир (мәс., бромла 1,3-дибромпропан $BrCH_2CH_2CH_2Br$ әмәлә кәтирир). Олефинләрдән фәргли оларaг $KMnO_4$ вә озонла (20°С-дә) реаксијаја кирмир. С. наркоз үчүн ишләдилир.

СИКЛОТИМИ́ЈА (*сикло*...+јун. thymós—һәјат, әһвали-руһијјә)—*маниакал-депрессив психозун* јүнкүл формасы.

СИКЛОТРО́Н (*сикло*...+...*трон*)—протонлары, дејтронлары, α-зәррәчикләри вә ионлары сүр'әтләндирмәк үчүн дөври сүр'әтләндиричи. С.-да сабит магнит саһәсиндән истифадә олунур. Сүр'әтләндиричи гурғу олан күчлү електромагнитин һава бошлуғуна, ики јарымдаирәви мүстәви шәкилли метал гуту (дуант) илә тәчһиз олунмуш вакуум камерасы јерләшдирилир. Дуантлар арасына јүксәктезликли електрик кәркинлији верилир. Зәррәчијин мәнбәји вакуум камерасынын мәркәзиндә јерләшдирилир. Електромагнит камеранын охуна паралел истигамәтдә бирчинс вә заманча дәјишмәјән магнит саһәси јарадыр. С.-да магнит саһәсинин интенсивлији тәгр. 20000 *е*, дуантлар арасындакы кәркинлик исә 100000 *в* олур. Зәррәчик дуантлар арасындакы електрик саһәсинин тә'сири илә сүр'әтини артырыр вә дуантын биринин ичәрисинә дүшүр. Бурада о, јалныз бирчинсли магнит саһәсиндә радиусу сүр'әтдән асылы олан чеврә бојунча һәрәкәт едир вә јенидән дуантлар арасына гајыдыр. Електрик саһәсинин дәјишмә тезлији дуантлар арасында сабит сахланылыр. Зәррәчик аралыға чатдыгда саһә ону јалныз сүр'әтләндирир вә о, дикәр дуантын ичәрисиндә бөјүк радиуслу чеврә бојунча һәрәкәт едир. Дуантлар ичәрисиндә зәррәчијин һәрәкәт мүддәти дәјишмир. Һәр дөврдә онун сүр'әти вә трајекторијасынын радиусу артыр, лакин дөвретмә мүддәти сабит галыр. Беләликлә, зәррәчик спирал бојунча һәрәкәт едир, сүр'әтини артырмыш зәррәчик С.-дан чыхыр вә лазыми һәдәфә јөнәлдилир. С.-да зәррәчијин енержисини (сүр'әтини) мүәјјән һәддә гәдәр артырмаг олур. Бу, күтләнин сүр'әтдән асылы олараг артмасы вә зәррәчијин һәрәкәти илә саһә арасындакы ујғунлуғун позулмасы илә әлагәдардыр.

СИКЛОТРО́Н РЕЗОНА́НС — јүксәк тезликли електромагнит вә сабит магнит саһәсиндә саһәнин тезлијинин, електронларын магнит саһәсинә перпендикулјар мүстәвидә дөвр етмә тезлијинә (сиклотрон тезлији) бәрабәр гијмәтиндә металларын електрик кечиричилијинин кәскин артмасы. Сабит електрик вә магнит саһәләриндә чәрәјандашыјычылар (јүклү зәррәчикләр) *Лорентс гүввәсинин* тә'сири илә, оху магнит саһәси истигамәтиндә јөнәлмиш спирал бојунча һәрәкәт едир. Магнит саһәсинә перпендикулјар мүстәви үзрә онларын һәрәкәти сиклотрон тезликли дөври һәрәкәт олур. Буна көрә дә чәрәјандашыјычыларын сәрбәст јолунун мүддәти кифајәт гәдәр бөјүк олмалыдыр. С.р. һадисәсиндән зәррәчикләрин ефектив күтләсини тә'јин етмәк вә металларын мүгавимәтини азалтмаг үчүн истифадә олунур.

СИКЛОҺЕКСА́Н, һ е к с а м е т и л е н, һ е к с а һ и д р о б е н з о л C_6H_{12}—*алисикл бирләшмәләр* сырасынын дојмуш карбоһидрокени; характерик ијли рәнксиз маједир, 6,55°С-дә әријир, 80,74°С-дә гајнајыр; сыхлығы 20°С дә 0,778 *г/см³*-дир; суда һәлл олмур; ефир, асетон вә бензолла гарышыр. Нефтләрин һамысында аз мигдарда С. олур. Сәнаједә о, әсасән, бензолу каталитик һидрокенләшдирмәклә алыныр. С. нефт кимјасы сәнајеси үчүн хаммалдыр.

СИКЛОҺЕКСАНО́Л $C_6H_{12}O$—алисикл спирт. Зәиф камфора ијли, рәнксиз кристал маддәдир; 25,15°С-дә әријир, 161,1°С-дә гајнајыр; сыхлығы 30°С-дә, 0,942 *г/см³*-дир; суда 20°С-дә 4—5% һәлл олур; јағлардан, мумлардан вә полимер маддәләрдән бир чохуну һәлл едир. Спиртләр үчүн характерик олан бүтүн төрәмәләри (алкоһолјатлары, мүрәккәб ефирләри вә с.) алмаг мүмкүндүр. Јарыммәһсул (капролактам истеһсалында) вә һәлледичи кими ишләдилир.

СИКЛОҺЕКСАНО́Н $C_6H_{10}O$ — алисикл кетон. Асетон ијли рәнксиз маједир; 40,2°С-дә донур, 155,6°С-дә гајнајыр; сыхлығы 20°С-дә 0,946 *г/см³*-дир; нитроселлүлозу, селлүлоз асетатларыны, муму, тәбии гатранлардан бир чохуну һәлл едир. Кетонлар үчүн

характерик олан бүтүн кимјəви хассəлəрə маликдир. Полиамид истеһсалы үчүн хаммал олан капролактам вə адипин туршусу алынмасында јарыммəһсул, елəчə дə һəлледичи кими ишлəдилир.

СИКО́КУ—Јапонијада Јапон архипелагынын ч.-унда ада. Саһ. 17,8 мин *км*². Əһ. 4 млн.-дан чохдур (1975). Сəтһи, əсасəн, дағлыгдыр. Макс. һүнд. 1981 *м* (Исидзути д.). Иглими субтропик, муссондур. Орта темп-р јанварда 5—10°С, ијулда 20—28°С-дир. Иллик јағынты шм.-да 1000 *мм*-дəн аз, ч.-да 3000 *мм*-э гəдəрдир. Тајфунлар олур. Чајлары астаналы вə чошғундур. Јајда дашгынлар олур. Һəмишəјашыл, енлијарпаглы мешəлəр вар. Јапонијада əн ири мис филизи јатағы (Бессијама) бурададыр. Ситрус биткилəри бечəрилир. Мирвари вəтəкəлəри вар. Əн ири шəһəри Матсујамадыр.

СИКО́РСКИ Игор Иванович (25.5.1889, Кијев—26.10.1972, Коннектикут штаты, Истон)—авиаконструктор, авиасијагајырма пионерлəриндəн бири. 1908—11 иллəрдə 2 вертолјот моделини, 1910 илдə С-2 тəјјарəсини јаратмыш, 1912—14 иллəрдə «Гранд», «Рус пəһлəваны», «Илја Мурометс» тəјјарəлəри илə чохмоторлу вə узаға учан тəјјарəлəрин əсасыны гојмушдур. 1919 илдə АБШ-а мүһачирəт етмиш вə 1923 илдə орада авиасија фирмасы тəшкил етмишдир. С. илк турбинли вертолјотлары, јығылан шассили амфибија-вертолјотлары вə «учан кранлары» јаратмышдыр.

СИ́КСТ КАПЕЛЛАСЫ — Ватиканда (Ромада) Ренессанс дөврү италјан инчəсəнəтинин əн көркəмли абидəлəриндəн бири. С.к.-нын јерлəшдији бина (1473—81, ме'мар Ч. де Долчи) 1483 илдə папа IV Сикст (капелла онун ады илə адландырылмышдыр) вахтында мүгəддəслəшдирилмишдир. 1481—83 иллəрдə капелланын диварларына Мусанын вə Исанын һəјатындан сəһнəлəр тəсвир олунан фрескалар чəкилмишдир (С. Боттичелли, Д. Кирландајо, П. Перучино вə б.-нын ишлəри). 1508—12 иллəрдə Микеланчело капелланын таванынын (плафон), 1536—41 иллəрдə исə меһраб диварынын («Мəһшəр күнү») рəсмлəрини јаратмышдыр. С.к. һəм дə музејдир.

СИКУЛЛА́Р (лат. Siculi)—Орта вə Чəнуби Италијада вə Сичилија а.-да јашамыш (е.э. 13 əсрдə) тајфа. Диллəри латын дилинə јахын олмушдур. С.-ы е.э. 4 əсрдə јунанлар мəғлуб етмишдир.

СИКЕ́ТИ (Szigeti) Јожеф (Жозеф) (5.9.1892, Будапешт—19.2.1973, Исвечрə, Лүтсерн)—мачар скрипкачысы. 13 јашындан консертлəр вермиш, дүнја шөһрəти газанмышдыр. С. өзүнə мəхсус ифачылыг үслубу јаратмышдыр. Репертуарында И. С. Бах, В. Мотсарт, Л. Бетһовен, С. Прокофјев, Б. Барток, И. Стравински, Д. Мијо вə б.-нын əсəрлəри мүһүм јер тутмушдур. Дəфəлəрлə ССРИ-дə чыхыш етмишдир.

СИКИЗМУ́НД I (лат. Sigismundus, алм. Siegmund) [15.2.1368, Нүрнберг—9.12.1437, Снајм (индики Знојмо, Чехословакија)]—«Мүгəддəс Рома империјасы»нын императору [1410—37], Мачарыстан кралы [1387—1437], Чехија кралы [1419—21 вə 1436—37]. *Лүксембургларын* сонунчу нүмајəндəси IV Карлын оғлудур. Гəрби Авропа феодалларынын түркләрə гаршы сəлиб јүрүшүнə башчылыг етмиш, *Никопол вурушмасында* (*1396*) мəғлуб олмушду. Рома папасы илə биркə һусчулара гаршы сəлиб јүрүшү тəшкил етмиш, J. *Һусун* е'дам фəрманыны имзаламышдыр.

СИКИЗМУ́НД II (Zygmunt) Август (1.7.1520, Краков—7.7.1572, Кнышин)—Полша кралы вə Литва бөјүк кнјазы [1548—72]. 1504 илдəн магнатлара пајланмыш һөкмдар торпаглары II С. дөврүндə крала гајтарылды. 1564 илдə језуитлəрин Полшаја кəлмəсинə ичазə верди. *Ливонија мүһарибəси* (*1558—83*) дөврүндə Прибалтика угрунда мүбаризəнин фəал иштиракчысы олмуш вə *Лублин унијасынын* (*1569*) бағланмасында əсас рол ојнамышды.

СИКИЗМУ́НД III (Zygmunt) В а з а (20.6.1566, Исвечин Грипсһолм гəсри—30.4.1632, Варшава)—Полша кралы вə Литва бөјүк кнјазы [1587 — 1632]. Језуит тəрбијəси алмыш III С. Полшада католик иртичасынын бəргəрар олмасына јардым көстəрмиш, 1600—11, 1617—20, 1621—29 иллəрдə Исвечлə уғурсуз мүһарибəлəр апармышдыр. 1604—05 иллəрдə I Јаланчы Дмитрини мүдафиə етмиш, 1609 илдə Смоленск ш.-ни мүһасирəјə алараг Русијаја гаршы ачыг мүдахилəјə башламыш, лакин мəғлубијјəтə уграмышды.

СИЛА́Л (лат. Silicium—силисиум + инк. alloy—əринти)—тəркибиндə 5—6% силисиум олан одадавамлы чугун. С.-дан јүксəк темп-рларда (800—900°С) ишлəдилəн төкмə деталлар (мəс., бухар газаны вə һавагыздырычы апарат үчүн деталлар) һазырланыр.

СИЛАНЛАР—силисиумун һидрокенлə бирлəшмəси мəһсуллары. Үмуми формуллары $Si_n H_{2n+2}$ олан (дојмуш карбоһидрокенлəрин аналоглары) С. мə'лумдур. Моносилан SiH_4 вə дисилан Si_2H_6 отаг темп-рунда пис ијли газ, трисилан Si_3H_8, тетрасилан Si_4H_{10} вə октасилана Si_8H_{18} гəдəр бүтүн С. пис ијли, учучу, зəһəрли мајелəрдир. С. спиртдə, бензиндə, карбон-сулфиддə һəлл олур. Һавада өз-өзүнə алышыб јаныр. Дахилиндə силанла карбон-сулфид гарышығы олан габа һава доллугда партлајыш баш верир. Моносилан-дан јарымкечиричи саф силисиум һазырланыр.

СИЛАҺ—дүшмəнин чанлы гүввəсини, техникасыны вə тикилилəрини мəһв етмəк вə ја зəдəлəмəк үчүн дөјүш маситəлəри вə гурғулары. С. гəдим заманлардан мə'лумдур. Һəлə Даш дөврүндə топпуз, чида, сапанд, јај вə ох, даш вə ја сүмүк хəнчəр, даш күрə кими С. нөвлəри ишлəдилмишдир. Мис вə Тунч дөврлəриндə *сојуг силаһ* (гылынч, низə вə с.) јарадылды. Барытын кəшфи илə əлагəдар əрəблəр (12 əср), гəрби авропалылар вə руслар (14 əср) одлу силаһ јаратдылар. 15—16 əсрлəрдə лүлəлəрин чугун вə тунчдан, күллəлəрин чугун вə гурғушундан һазырланмасы артиллеријанын инкишафына тəкан верди. Автомат С.-ларын мејдана чыхмасы С. инкишафында јени мəрһəлə олду. Биринчи дүнја мүһарибəси дөврүндə танк вə авиасија илə јанашы авиасија бомбалары, *зенит артиллеријасы*, *кимјəви силаһ* јарадылды. Икинчи дүнја мүһарибəсиндə идарəолунан тəјјарə-мəрмилəрдəн вə баллистик ракетлəрдəн (Алманија, 1944) вə нүвə силаһындан (АБШ, 1945) истифадə олунду. Сонралар мүхтəлиф ракетлəр вə онларын нүвə дөјүш башлыглары ракет-нүвə силаһы адландырылды.

Мүасир С.-лар зəдəлəјичи тə'сиринин миғјасына, тəтбиги мəгсəдлəринə, һəдəфə чатдырылма үсулуна, маневретмə дəрəчəсинə вə с.-јə көрə груплара бөлүнүр. Тə'сиринин миғјасына көрə *күтлəви гырғын силаһлары* (*нүвə силаһы*, *кимјəви силаһ*, *бактериоложи силаһ*) вə ади С.-лар (бүтүн галан С. нөвлəри); тəтбиг мəгсəдинə көрə *стратежи силаһлар*, оператив-тактики С. вə тактики С.-лар; һəдəфə чатдырылма үсулуна көрə: *одлу силаһ*, реактив силаһ вə *ракет силаһы* нөвлəри мөвчуддур. Елм вə техниканын мүасир инкишаф сəвијјəси даһа јени гырғын васитəлəри (мəс., лазер силаһы) јарадылмасына имкан верир. ССРИ јени С. нөвлəринин јарадылмасы əлејһинə ардычыл мүбаризə апарыр.

Əд.: Ф е д о р о в В. Г., Эволюция стрелкового оружия, ч. 1—2, М., 1938—39; Л а т у х и н А. Н., Современная артиллерия, М., 1970; ј е н ə о н у н, Боевые управляемые ракеты, 2 изд., М., 1978; Б о л о т и н Д. Н., Советское стрелковое оружие, М., 1983; В о л ж и н А. Н., С и з о в Ю. Г., Борьба с самонаводящимися ракетами, М., 1983.

СИЛАҺ (һ ү г у г д а)—ССРИ-дə јивли одлу С. (чох вахт дөјүш С.-ы) јалныз милис органларынын хүсуси ичазəси илə фəрди истифадəдə ола билəр. Јивсиз лүлəли С. (ов түфəнки) јалныз овчулар Иттифагынын үзвлəринə сатылыр. Совет чинајəт ганунверичилији (мəс., Азəрб.ССР Чинајəт Мəчəллəси, м.м. 220—221) мүвафиг ичазə олмадан одлу С.-ы кəздирмə, сахлама, əлдə етмə, һазырлама, сатма, оғурлама вə диггəтсиз сахламаға көрə мəс'улијјəт мүəјјəн етмишдир. Хəнчəр, фин бычағы вə дикəр сојуг С.-ын кəздирилмəси, һазырланмасы вə сатылмасы, милли кејим лəвазиматы һесаб олунан һаллар истисна едилмəклə, һəмчинин чинајəт һесаб едилир. Мүвафиг ичазə позулмагла одлу С. кəздирмə, сахлама, əлдə етмə, һазырлама, јахуд сатмаға көрə (јивсиз лүлəли ов түфəнкиндəн башга) 5 илəдəк азадлыгдан мəһрум етмə, сојуг С.-а көрə исə 2 илəдəк мүддəтə азадлыгдан мəһрум етмə вə ја 1 илəдəк ислаһ ишлəри вə ја 100 манатадəк чəримə нəзəрдə тутулмушдур, онлары оғурлама исə даһа чидди чəзаландырылыр (бах Азəрб.ССР Чинајəт Мəчəллəси, м. 220—1). Одлу С.-ы диггəтсиз сахламаға көрə 2 илəдəк азадлыгдан мəһрум етмə вə ја 1 илəдəк ислаһ ишлəри мүəјјəн едилмишдир.

Капиталист өлкəлəринин чохунда одлу С. сахламаг гадаған едилсə дə, ганунсуз олараг одлу С., дөјүш сурсаты, партлајычы маддəлəр əлдə етмəк имканы кенишдир. АБШ-да одлу С. ачыг да сатылыр.

СИЛАҺ ПАЛАТАСЫ, М о с к в а д а —1) кечмиш Русијада дөвлəт мүəссисəси. Москва Кремлиндə јерлəшəн С.п.-нда 16 əсрин 2-чи јарысындан 18 əсрəдəк силаһ, даш-гаш, сарај мəишəт əшјалары вə с. һазырланмасы, сатын алынмасы вə мүһафизəси иши чəмлəнмишди. Бурада мəшһур сəнəткарлар ишлəјир, бəдии сəнəткарлыг вə рəссамлыг пешəлəри өјрəдилирди. 18 əсрин 1-чи јарысындан јалныз бəдии вə тарихи гијмəтə малик əшјаларын сахланмасы үчүн истифадə едилмишдир. 2) Дөвлəт Силаһ палатасы—С.п.-нын коллексијалары əсасында 1806 илдə јара-

дылмыш гәдим рус музеји. Совет һакимијјәти илләриндә рус сәнәткарларынын Москва Кремли килсәләриндә вә с. јерләрдә сахланылан надир әсәрләри С.п.-на верилмишдир. С.п.-нда Русијанын, Гәрби Авропанын вә Өн Асијанын бир сыра өлкәләринин, еләчә дә Азәрб.-ын 5 әср—20 әсрин әввәлләринә аид декоратив-тәтбиги сәнәт нүмунәләри (силаһлар, мүхтәлиф јараг, дөјүш аләтләри, дәмир кејимләр, дәбилгәләр, гијмәтли даш-гашларла, еләчә дә һәккаклыг, минасазлыг, шәбәкә вә с. үсулларла бәзәдилмиш гызыл вә күмүшдән ғаблар вә мүхтәлиф мә'мулатлар, гызылы тикмәләр, һөкмдар тахтлары вә һөкмдарлара мәхсус әшјалар, дәбдәбәли гошгу ләвазиматы, кареталар вә с.) сахланылыр. С.п. музеј үчүн тикилмиш хүсуси бинада (1844—51, ме'мар К. А. Тон) јерләшир.

Әд.: Оружейная палата, М., 1964; Писарская Л., Оружейная палата, 5 изд., М., 1979.

СИЛАҺЛЫ ГҮВВӘЛӘР—дөвләтин силаһлы тәшкилаты. С.г.-ин тә'јинаты, онун гуручулуғу, шәхси һеј'әтинин тә'лим вә тәрбијәси принсипләрини өлкәнин ичтимаи, дөвләт гурулушу вә сијасәти мүәјјән едир.

С.г.-ин јаранмасы чәмијјәтин синифләрә бөлүнмәси вә *дөвләтин* мејдана кәлмәси илә әлагәдардыр. Империалист дөвләтләринин С.г.-и буржуазијанын өлкә дахилиндә һөкмранлыг аләти, дикәр дөвләтләри ишғал вә әсарәт алтына алмаг васитәси, харичи сијасәтинин һәјата кечирилмәсиндә башлыча дајағыдыр. Совет Иттифагы вә дикәр сосиалист өлкәләринин С.г.-и өз өлкәсинин, сосиализм бирлијинин ингилаби наилијјәтләринин вә тәһлүкәсизлијинин е'тибарлы мүдафиәчиси, сүлһүн дајағыдыр. Игтисадијјат С.г.-ә һәлледичи тә'сир көстәрмиш вә көстәрмәкдәдир. Ф. Енкелс јазмышдыр: «Һеч бир шеј игтисади шәраитдән мәһз орду вә донанма гәдәр асылы дејилдир. Силаһ, тәркиб, тәшкил, тактика вә стратекија, ән әввәл, истеһсалын һазырда чатмыш олдуғу пилләдән вә рабитә васитәләриндән асылыдыр (Анти-Дүринг, Б., 1967, сәһ. 167). Мүасир дөвләтләрин әксәријјәтиндә С.г. мүхтәлиф нөвләрдән, али һәрби идарә органларындан, чәбһә архасы органларындан вә һәр дөвләт үчүн типик олан бә'зи һәрби тәшкилатлардан (мәс., ССРИ-дә дахили вә сәрһәд гошунлары, АБШ-да милли гвардија, Чиндә тәһлүкәсизлик гошунлары вә с.) ибарәтдир.

Капиталист өлкәләринин әксәријјәтиндә (АБШ, Б. Британија, АФР, Франса, Јапонија, Түркијә вә с.) С.г. үч нөвдән ибарәтдир: орду (гуру гошунлары), ҺҺГ вә ҺДГ. С.г. нөвләринә дахил олан гошун (гүввә) нөвләри тәшкилати чәһәтдән бөлмәләр, һиссәләр, бирләшмәләр вә бирликләр шәклиндә мөвчуд олурлар. Гуру гошунларында ән чох јајылмыш нөвләр моторлу-атычы (моторлу-пијада), танк (зиреһли танк) гошунлары, артиллерија, ҺҺМ гошунлары вә с.-дир. ҺҺГ-дә гырычы, бомбардманчы, һүчум (бә'зи өлкәләрдә), кәшфијјат, һәрби нәгл. авиасијасы фәргләндирилир. ҺДД-да (ҺДГ-дә) суүстү кәмиләр, суалты гајыглар, дәниз авиасијасы, дәниз пијадасы вә с. олур. С.г.-ә гошун нөвләриндән башга хүсуси гошунлар—мүһәндис, рабитә гошунлары вә с. дә аиддир. С.г. мүәјјән тәшкилат вә комплектләшдирмә системинә, мәркәзләшдирилмиш идарәчилијә, шәхси һеј'әтин тә'лими вә тәрбијәси, командир һеј'әтинин һазырлығы үчүн ваһид принсипләрә, сырави, сержант вә забит һеј'әтинин үмуми хидмәт гајдасына маликдир. Мүасир С.г. күтләвилији, силаһлы мүбаризәнин сәмәрәли васитәләри, о чүмләдән бә'зи өлкәләрдә нүвә силаһы, јүксәк дөјүш һазырлығы вә имканлары илә, ән ири өлкәләрдә исә С.г.-ин тәкчә өз әразисиндә дејил, һәм дә бу әразидән кәнарда јерләшдирилмәси илә фәргләнир.

Әд.: Вооруженные Силы капиталистических государств, 2 изд., М., 1979; Воробьев К. А., Вооруженные Силы развитого социалистического общества, М., 1980; Тельпуховский В. С., КПСС во главе строительства Вооруженных Сил СССР. Октябрь 1917—1982 г., М., 1983.

СИЛАҺЛЫ ҮСЈАН—мүәјјән сосиал групларын вә ја синифләрин, халг күтләләринин мөвчуд сијаси һакимијјәтә гаршы ачыг силаһлы чыхышы; синфи мүбаризәнин јүксәк формасы, көһнә ичтимаи гурулушу девирмәк вә јенисини гурмаг үчүн мүһүм васитә. Мүртәче мәгсәдли С.ү.-лар совет әдәбијјатында гијам адландырылыр [мәс., *Кронштадт антисовет гијамы (1921)*].

Тарих боју синфи мүбаризә дәфәләрлә С.ү.-ларла нәтичәләнмишдир. Онларын ичәрисиндә *Спартак* үсјаны (е.ә. 1 әср), *Мәздәк* үсјаны (5—6 әсрләрин ајрычы), *Бабәк һәрәкаты* (9 әсрин әввәли), феодализм дөврүнүн кәндли мүһарибәләри—Франсада Жакерија (14 әср), Русијада С. Разин (17 әср) вә Ј. Пугачовун (18 әср) башчылығы илә кәндли мүһарибәләри, Парисдә Бастилијанын алынмасы (1789), Парис коммунасы (1871), Русијада декабр силаһлы үсјанлары (1905) вә с. даһа мәшһурдур.

С.ү. һаггында тә'лими елми чәһәтдән илк дәфә К. Маркс вә Ф. Енкелс ишләјиб һазырламыш, В. И. Ленин һәртәрәфли инкишаф етдирмишдир. Марксист-ленинчи ингилаб нәзәријјәсинин тәркиб һиссәси олан бу тә'лим С.ү.-а синфи мүбаризәнин ән кәркин аны, сосиал ингилабын ән јүксәк нөгтәси кими бахыр. Бу заман ичтимаи инкишафын вахты чатмыш тәләбләрини ифадә едән ингилабчы синиф һаким синифләри күчлә девирир вә өз диктатурасыны гурур. Бүтөвлүкдә сосиал ингилабда олдуғу кими, С.ү.-ын да објектив илкин шәрти мәһсулдар гүввәләрлә истеһсал мүнасибәтләри арасындакы ујғунсузлуг вә антагонист зиддијјәтдир. С.ү. «...ашағылар» көһнәни истәмәдикдә вә «јухарылар» көһнә гајда илә бачармадыгда» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 41, сәһ. 76), үмуммилли бөһран заманы баш верир. Бланкизм вә башга сол, авантүрист тә'лимләр С.ү.-ы ингилабла гарышдырыр, онун һәр заман, ингилабын објектив вә субјектив илкин шәртләри јетишмәдән белә мүмкүн олмасыны көстәрирдиләр.

В. И. Ленин јазырды: «...Силаһлы үсјан сијаси мүбаризәнин хүсуси бир нөвүдүр ки, бу да... хүсуси ганунлара табедир. Карл Маркс бу һәгигәти олдугча ајдын шәкилдә ифадә едәрәк јазмышдыр ки, силаһлы «үсјан да, мүһарибә кими, бир сәнәтдир» (јенә орада, ч. 34, сәһ. 429). Бу сәнәтин әсас гајдалары бунлардыр: үсјана башладыгда ахырадәк кетмәли; һәлледичи јердә, һәлледичи вахтда хејли үстүн гүввә топламалы; үсјан башладыгда, ән бөјүк бир гәтијјәтлә һәрәкәт етмәли вә һөкмән, сөзсүз һүчума кечмәли; мүдафиә силаһлы үсјан үчүн өлүмдүр; дүшмән гошунларыны гәфләтән јахаламаға чалышмалы, мүвәффәгијјәти дурмадан артырмалы вә мә'нәви үстүнлүјү әлдә сахламалы (бах јенә орада). Парис коммунасы, Декабр силаһлы үсјанлары (1905) кими пролетар С.ү.-ларынын мәғлубијјәти мүәјјән дәрәчәдә бу принсипләрин кифајәт гәдәр нәзәрә алынмамасы илә изаһ едилир.

С.ү. мүвәффәгијјәтли олмаг үчүн гәсдә дејил, габагчыл синфә, халгын ингилаби јүксәлишинә архаланмалы, күтләләрин ән јүксәк фәаллыг вә һөкумәтин тәрәддүд көстәрдији вахт башламалыдыр. С.ү.-да гәләбәнин әсас шәрти күтләләрә ингилаби сијаси партијанын рәһбәрлијидир. В. И. Ленин С.ү. һаггында тә'лимин бу чәһәтини бејнәлхалг ингилаби һәрәкатын, хүсусилә Русијадакы үч ингилабын тәчрүбәси әсасында мүфәссәл тәдгиг етмишдир. В. И. Ленинин рәһбәрлик етдији болшевикләр партијасы 1917 илдә Петроградда галибијјәтли С.ү. һазырлады вә она башчылыг етди. *Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын* гәләбәси С.ү. һаггында марксизм-ленинизм тә'лиминин доғрулуғуна сүбут, С.ү. һазырланмасы вә кечирилмәсинин классик нүмунәси олду.

Марксизм-ленинизм С.ү.-а сосиалист ингилабынын јеканә формасы кими бахмыр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра дүнјада гүввәләр нисбәтинин сосиализмин хејринә дәјишмәси ајры-ајры өлкәләрин динч јолла сосиализмә кечмәси үчүн шәраит јаратмышдыр.

Әд.: Енкелс Ф., Алманијада ингилаб вә әксингилаб, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978; јенә онун, К. Марксын «1848-чи илдән 1850-чи иләдәк Франсада синфи мүбаризә» әсәринә мүгәддимә, јенә орада; Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 496—499); Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәси. Сәнәдләр вә материаллар, Б., 1970.

СИЛАҺСЫЗЛАШДЫРЫЛМЫШ РЕЈН ЗОНАСЫ—Алманијанын кәләчәкдә Франсаја мүдахиләсинин гаршысыны алмаг мәгсәдилә *Версал сүлһ мүгавиләсинә (1919)* әсасән мүәјјән олунмушду. Алманијанын Рејн чајынын сол саһил әразисини вә сағ саһил бојунча 50 *км* енинә олан золағыны әһатә едирди. С.Р.з.-нда Алманијаја гошун сахламаг, һәрби истеһкамлар тикмәк вә с. гадаған едилирди. Һитлер Алманијасы Версал мүгавиләси шәртләрини биртәрәфли гајдада позараг 1936 ил мартын 7-дә С.Р.з.-на гошун јеритди.

СИЛВИ (Sylvia)—силвиләр фәсиләсиндән гуш чинси. Бәдәнинин уз. 12—15 *см* олур. Әсасән, боз, ағ, гара вә күрәни чаларлыдыр. Авропада, Гәрби Асијада вә Шимали Африкада јајылмыш 17, ССРИ-дә 10, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 8 нөвү вар. Шималда јашајан нөвләри Африка вә Чәнуб-Гәрби Асијада гышлајыр. Колларда дүзәлтдији јуваја ләкәли 4—5 јумурта гојур. 10—15 күн күрт јатыр. Чүчү, һөрүмчәк, киләмејвә илә гидаланыр. Бә'зи нөвләринин көзәл сәси вар.

СИЛВИЛӘР (Sylviidae)—сәрчәкимиләр дәстәсиндән чүчүјејән гуш фәсилә-

си. Бәдәнинин уз. 10—25 *см* олур. Еркәји вә дишиси, адәтән охшар рәнклидир. Авропа, Асија, Африка вә Австралијада 300-дәк, ССРИ-дә 54, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 26 нөвү вар. Шималда јашајан нөвләри көчәридир. Бә'зән С.-и милчәкгапанлар фәсиләсинин јарымфәсиләси һесаб едирләр.

СИЛВИ́Н [Sylvius, Һолландија һәкими вә кимјачысы Ф. Боенин (1614—72) латынлашдырылмыш адындан]—минерал. Кимјәви тәркиби KCl. NaCl вә Fe_2O_3 гатышыглары олур. Кубик сингонијада кристаллашыр. Адәтән, сых дәнәли агрегатлар әмәлә кәтирир. Сәртлији 2, сыхлығы 1990 *кг/м³*. Шүшә парылтылыдыр. Суда асан һәлл олур. Тәбиәтдә дузлу гатларда чөкүр. Бә'зән калиум дузларынын ири сәнаје јатагларыны әмәлә кәтирир. Һәмчинин вулкан сублимасија мәһсулларында да раст кәлир. Шәффаф С. кристаллары (сүн'иләри) спектрограф вә с. ҹиһазларын оптик системләриндә ишләдилир.

СИЛВИНИ́Т — һалит (25—85%) вә силвиндән (10—60%) ибарәт кристаллик дәнәли сүхур. Аз мигдарда анһидрит, карбонат вә килли материалла гатышмыш олур. Мүһүм KCl филизидир. С., һәмчинин калиум бирләшмәләринин алынмасы үчүн хаммалдыр.

СИЛЕ́ЗИЈА ЈҮКСӘКЛИЈИ—Полшанын ҹ.-унда Силезија-Кичик Полша јүксәклијинин г. һиссәси. Һүнд. 200—300 *м*. Әсасән, чөкмә сүхурларла өртүлмүш Карбон јашлы көмүрлү гатлардан тәшкил олунмушдур. Јухары Силезија даш көмүр һөвзәсинин чох һиссәси С.ј. әразисиндәдир. Һәмчинин дәмир, синк-гурғушун филизләри, даш дуз, күкүрд јатаглары вар. Јүксәк инкишаф етмиш сәнајеси вә сых әһалиси олан р-ндур.

СИЛЕ́ЗИЈА ТОХУҸУЛАРЫНЫН ҮСЈАНЛАРЫ, 1793 ил үсјаны — Силезијанын о дөврдә Пруссијаја мәхсус дағлыг р-нларыны бүрүмүш тохуҹу кәндлиләрин кортәбии үсјаны. Мартын 23-дә Шөмбург ш.-ндә башланмыш вә Пруссијанын феодал-тәһкимчилик гајдаларына гаршы чеврилмишди. Амансызлыгла јатырылмышдыр (апрел).

1844 ил үсјаны — Алманијада фәһләләрин илк мүстәгил чыхышы. Ијунун 4—6-да баш вермишди. Үсјана фәһләләрин капиталистләр вә мүлкәдарлар тәрәфиндән икигат истисмары, гураглыг нәтиҹәсиндә јаранан гытлыг вә с. сәбәб олмушду. Үсјан Силезијанын дағлыг Петерсвалдау к.-ндә—фәһләләрин гаты дүшмәни фабрикант Свантсикерә мәхсус маликанә вә мүәссисәләрин талан едилмәси илә башланды вә сүр'әтлә әтраф кәндләри бүрүдү. Мәғлуб олмасына бахмајараг 1844 ил үсјаны Алманија вә Полша фәһләләринин синфи шүурунун инкишафына бөјүк тә'сир көстәрди. К. Маркс гејд едирди, ки, сијаси әһәмијјәтә малик олан 1844 ил үсјаны Алманијада күтләви фәһлә һәрәкатынын башланғыҹыны гојду. Бөјүк алман шаири Һ. Һејне «Тохуҹулар» ше'рини бу үсјана һәср етмишдир.

Әд.: Кан С. Б., Два восстания силезских ткачей. 1793—1844, М.—Л., 1948.

СИЛЕ́ЗИЈА-КИЧИК ПО́ЛША ЈҮКСӘКЛИЈИ—Полшанын ҹ.-унда јүксәклик, *Кичик Полша јүксәклијинә* вә *Силезија јүксәклијинә* ајрылыр.

СИЛИ—Гвинејанын пул ваһиди. 1972 ил октјабрын 2-дән *франкын* әвәзинә тәдавүлә бурахылмышдыр. 1000 С= 3,13 манат (1983, март).

СИЛИКАКЕ́Л—бәрк һидрофил *сорбентләрдән* бири; полисиликат туршусунун гурудулмуш келидир. Кимјәви тәркиби силисиум — 4-оксиддән SiO_2 ибарәтдир, чохмәсамәли маддәдир. С.-дән су бухарларыны вә үзви һәлледиҹиләри удуб чыхармаг, гејри-полјар мајеләри адсорбсија үсулу илә тәмизләмәк, аминтуршу, антибиотик вә с.-ни ајырмаг үчүн истифадә олунур.

СИЛИКА́Т БОЈАЛАРЫ—натриум-силикат илә калиум-силикатын суда мәһлулу (маје шүшә) әсасында һазырланан бојалар. Башлыҹа олараг иншаатда ишләдилир. Чәкилән сәтһдә узун мүддәт рәнк вә кејфијјәтини мүһафизә едән өртүк әмәлә кәтирир.

СИЛИКА́Т КӘРПИҸИ—әһәнклә кварс гуму гарышығындан *автоклавда* һазырланан биширилмәмиш кәрпиҹ. Ашағыдакы өлчүләрдә бурахылыр: 250х120х65 *мм* вә 250х120х88 *мм*. Һазырланмасы кил кәрпиҹә нисбәтән асандыр вә хејли уҹуз баша кәлир. Рүтубәтли шәраитдә мөһкәмлији азалдығы үчүн, әсасән биналарын јерүстү һиссәсинин тикилишиндә ишләнилир.

СИЛИКА́Т ТУРШУЛАРЫ—силикат анһидридинин SiO_2 төрәмәләри; суда аз һәлл олан чох зәиф туршулардыр. Саф һалда јалныз метасиликат туршусу H_2SiO_3 (дәгиг, онун полимер формасы $H_8Si_4O_{12}$) вә $H_2Si_2O_5$ алыныр. Аморф силисиум 4-оксидин суда мәһлулу (1 *л* суда тәгр. 100 *мг* һәлл олур), әсасән, ортосиликат туршусу H_4SiO_4 әмәлә кәтирир. Мүхтәлиф үсулларла һазырланан дојмуш мәһлулларында С.т. дәјишәрәк, хариҹи сәтһләриндә OH групларı олан коллоид һиссәҹикләрә чеврилир (һәмин һиссәҹикләрин мол.к. бә'зән 1500-ә чатыр). Бу јолла әмәлә кәлән *зол*, һидрокен көстәриҹисинин (pH) гијмәтиндән асылы олараг, ја дәјишмир (pH 2-јә јахын олдугда), ја да ириләшәрәк *келә* чеврилир (pH 5—6 олдугда). С.т.-нын мүәјјән хүсуси маддәләр (стабилизатор) гарышдырылмыш давамлы гаты золлары кағыз вә тохуҹулуг сәнајеләриндә, сујун тәмизләнмәсиндә вә с. ишләдилир.

СИЛИКА́Т-БЕТО́Н — јапышдырыҹыдан (әһәнк-силисиум-4-оксиддән), долдуруҹудан (гумдан) вә судан ибарәт олан гарышығын автоклавда е'малы нәтиҹәсиндә алынан бетон. Термик е'мал просесиндә (0,9—1,5 *Мн/м²* тәзјиг вә 174,5—197,4°С темп-рда) тәркибиндә һидросиликатлар вә дикәр калсиум бирләшмәләри әмәлә кәлдији үчүн бәркијир, нәтиҹәдә сыхылмаја мөһкәмлији 60 *Мн/м²*-дәк (вә даһа артыг) јүксәлир. Хассәләринә көрә С.-б. *портланд-сементлә* һазырланмыш бетона јахындыр.

СИЛИКА́Т-БЕТО́Н МӘ'МУЛАТЛАР—јығма иншаат конструксијаларынын (дахили дивар вә өртүк панелләри, дивар блоклары, тирләр вә с.) *силикат-бетондан* һазырланан елементләри. Полад милләрлә арматурланан (арматурлу силикат-бетон) вә арматурланмајан нөвләри вар. ССРИ-дә ән чох әһәнк-кварс вә әһәнк-поса әсаслы јапышдырыҹы материаллардан вә тәбии гумдан һазырланан нөвләри тәтбиг олунур. Истисмар хассәләринә көрә *дәмир-бетон конструксија вә мә'мулатлара* аналожи олдуғу һалда, онлардан 10—15% уҹуз баша кәлир.

СИЛИКАТЛАР—тәбиәтдә ән чох јајылмыш минераллар синфи; силикат вә ја алүмосиликат туршусунун дузлары (бах *Тәбии силикатлар*, *Синтетик силикатлар*).

СИЛИКО..., СИЛИК... (лат. silex; silicis—чахмагдашы)—кимјәви, кеоложи, техники вә с. терминләрдә силисиума аидијјәти көстәрән сөзөнү; мәс., *силикатлар*, *силикотермија*, *силикоз*.

СИЛИКО́З (лат. silex — чахмагдашы)—пневмокониозлар групундан ағыр кечән хәстәлик; узун мүддәт тозла нәфәс алдыгда баш верир. Пешә хәстәлијидир. Филиз-мә'дән, чини-сахсы, металлуркија вә машынгајырма сәнајеси фәһләләриндә тәсадүф олунур.

СИЛИКО́Н ЈАҒЛАРЫ — *силисиум-үзви мајеләрин* башга ады.

СИЛИКО́Н КАУЧУКЛАРЫ — *силисиум-үзви каучукларын* башга ады.

СИЛИКОНЛАР, полиүзвисилоксанлар—бах *Силисиум-үзви полимерләр*.

СИЛИКОТЕРМИ́ЈА (*силико...* + јун. thérmē — истилик), силикотермија просеси—метал оксидләрини (филиз, консентрат) силисиумла редуксија етмәклә метал вә әринтиләрин алынмасы просеси. С. силисиумун оксиkенлә әлагәсинин (оксидин әмәлә кәлмәсинин изобар потенсиалынын дәјишмәсинин) редуксија олунан метала нисбәтән јүксәк олмасына әсасланыр. С. електрик-гөвс собаларында (әлавә истилик тәләб олундуғундан) апарылыр. *Ферроәринтиләр* вә *лигатура* алмаг үчүн, һабелә чәтин редуксија олунан калсиум, магнезиум, сиркониум вә лантаноид оксидләрини редуксија етмәк үчүн тәтбиг олунур (бах һәмчинин *Металлотермија*).

СИЛИ́НДР (јун. kýlindros — валчыг, вәрдәнә)—гапалы *силиндрик сәтһ* вә ону кәсән ики паралел мүстәви (отураҹаглар) илә һүдудланмыш ҹисим. Доғураны отураҹаг мүстәвисинә перпендикулјардырса, С. дүз С., отураҹаглар даирәдирсә, дүз даирәви вә ја даирәви, јахуд садәҹә олараг С. адланыр. Сонунҹунун һәҹми $V=\pi r^2 h$, јан сәтһи $s=2\pi rh$ вә там сәтһи $s=2\pi r(h+r)$ дүстуру илә һесабланыр (r—отураҹағын радиусу, h исә һүндүрлүкдүр).

СИЛИ́НДР—машын вә механизмләрин (мәс., дахилијанма мүһәррикинин, бухар машынынын, һидравлик вә ја пневматик системләрин) әсас деталларындан бири. С.-дә поршен ирәли-кери вә ја фырланма вә ирәлиләмә һәрәкәти етмәклә ишләк ҹисмә (бухара, јанаҹаг гарышығына) тә'сир едәрәк иш просесини јеринә јетирир.

СИЛИ́НДР ЈАҒЛАРЫ—бухар машынларынын силиндр, бухарпајлајыҹы механизм, шток вә клапанларыны јағламаг үчүн ишләдилән азтәмизләнмиш нефт јағлары. Јағлама габилијјәтләри јүксәкдир, метал сәтһләрин коррозијасына сәбәб олмур, нисбәтән аз мигдарда көз тәрәдир. Тәтбиг саһәләринә көрә ики нөв (дојмуш бухарла вә ифрат гыздырылмыш бухарла ишләјән машынлар үчүн) һазырланыр. Өзлүлүкләри нисбәтән јүксәкдир (100°С-дә кинематик өзлүлүјү $70 \cdot 10^{-6}$ *м²/сан*), бу да јағланан һиссәләрин киплијини тә'мин едир вә бухарын (конденсатын) јағы јујуб апармасына мане олур.

СИЛИНДРИК СӘТҺ—јөнәлдиҹи адланан әјри хәтти кәсмәклә фәзада је-

рини верилән истигамәтә паралел дәјишән дүз хәттин (доғуран адланыр) чыздығы сәтһ. Дүзбучаглы координат системинин OZ оху С.с.-ин доғуранына паралелдирсә, онун үмуми тәнлији $F(x, y)=0$, доғуран XOY мүстәвиси үзәриндәки $ax+by+c=0$ дүз хәттинә паралелдирсә, $z=f(ax+by)$ шәклиндәдир. Јөнәлдичи чеврә, еллипс, һипербола, јахуд параболадырса С.с. ујғун олараг даирәви, еллиптик, һиперболик вә јахуд параболик силиндр адланыр.

СИЛИНДРИК ФУНКСИЈА—бах *Хүсуси функсија.*

СИЛИС—*силисиум 4-оксидин* SiO_2 башга ады.

СИЛИСИДЛӘР—*силисиумун* металлар вә бә'зи гејри-металларла кимјәви бирләшмәләри. Кимјәви рабитәнин типинә көрә С. үч әсас група ајрылыр: и о н - к о в а л е н т   р а б и т ә л и л ә р—натриум вә калиум мүстәсна олмагла гәләви вә гәләви-торпаг металларын, һәмчинин мис вә синк јарымгрупу металларынын С.-и; к о в а л е н т   р а б и т ә л и л ә р—бор, карбон, азот, оксикен, фосфор вә күкүрд С.-и (мүвафиг олараг силисиум-борид, силисиум карбид, силисиум-нитрид вә с.); м е т а л а о х ш а р С.—кечид металларындан әмәлә кәләнләр. 250-дән артыг силисид алынмышдыр. С.-дән авиасија вә ракет техникасы үчүн јүксәк темп-ра давамлы материаллар һазырланмасында, 1600°С-јә гәдәр темп-рда ишләјән гыздырычы мүгавимәт собаларында, металлуркијада вә с. истифадә едилир.

СИЛИСИУМ (лат. Silicium), Si—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин IV групундадыр; ат.н. 14, ат. к. 28,086-дыр. Үч сабит изотопдан: ^{28}Si (92,27%), ^{29}Si (4,68%) вә ^{30}Si (3,05%) ибарәтдир. С.-ун Јер үзүндә кениш јајылмыш бирләшмәләри инсана һәлә Даш дөвруңдән мә'лум иди. Инсан өз јашајышыны тә'мин етмәк үчүн мин илләр боју даш аләтләрдән истифадә етмишдир. Ерамыздан тәгр. 3000 ил әввәл Гәдим Мисирдә С.-у әриднб шүшә алмағы өјрәнмишләр. С.-у сәрбәст һалда илк дәфә И. Ј. *Бертселиус* алмыш (1825) вә ону С. (лат. «silex—чахмагдашы») адландырмышдыр.

Јер габығында С. оксикендән сонра ән чох јајылмыш елементдир (күтләчә мигдары 29,5%-дир). Литосфердә онун ролу, һејван вә битки аләми үчүн карбонун ролу гәдәр бөјүкдүр. Литосферин 75%-и мүхтәлиф *силикатлар* вә *алүмосиликатлардан* ибарәтдир. *Кварс* вә SiO_2 тәркибли минераллар 12% тәшкил едир. Тәркибиндә SiO_2 илә јанашы башга оксидләр дә олан 400-дән артыг минералы мә'лумдур.

С. метал парылтылы түнд-боз кристаллар әмәлә кәтирир. Сыхлығы 2,33 *г/см*³-дир, 1417°С-дә әријир, 2600°С-дә гајнајыр, көврәк материалдыр, јарымкечиричидир, електрик хассәләри С.-ун тәркибиндә олан гатышыглардан чох асылыдыр.

Бирләшмәләриндә С. дөрдвалентлидир. Һавада үзәри горујучу оксид пәрдәчији илә өртүлдүјүндән, һәтта јүксәк темп-рларда белә, давамлыдыр. С. туршулара гаршы давамлыдыр, јалныз нитрат вә флүорид туршуларынын гарышығында һәлл олур; гәләвиләрин исти мәһлулларында исә асанлыгла һәлл олуб, һидрокен ајырыр. С. флүорла отаг темп-рунда, галан һалокенләрлә анчаг гыздырылдыгда реаксијаја кириб, SiX_4 формуллу бирләшмәләр әмәлә кәтирир (бах *Силисиум-һалокенидләр*). С.-а һидрокен билаваситә тә'сир етмир, онун һидрокенлә бирләшмәләри (*силанлар*) силисидләри парчалама јолу илә алыныр. С. азотла анчаг 1000°С-дән јухары темп-рда реаксијаја кирир. Нитридләриндән ән әһәмијјәтлиси кимја сәнајесиндә, одадавамлы материаллар һазырланмасында вә с. истифадә едилән Si_3N_4 -дүр; Карбонла (*силисиум-карбид*) вә борла (SiB_3, SiB_6, SiB_{12}) бирләшмәләри бәрклији, еләчә дә кимјәви вә термик давамлылығы илә фәргләнир. Металларын демәк олар ки, һамысы илә (Bi, Tl, Pb, Hg мүстәсна олмагла) бирләшир (бах *Силисидләр*). Хүсуси гајдада лекирләнмиш С.-дан транзистор, термистор, чәрәјан дүзләндиричиләри, күнәш фотоелементләри вә с. һазырланыр. С. дәмир вә әлван метал әринтиләриндән бир чохунун тәркиб һиссәсидир. Металлуркијада ондан оксидләшдирмә үчүн истифадә едилир. Силисиум 4-оксид вә силикатлардан бир чоху (кил, чөл шпаты, мика, талк вә с.) шүшә, семент, керамика, електротехника вә с. сәнаје саһәләриндә кениш ишләдилир.

Организмдә С. скелет вә тохумаларын әмәлә кәлмәсиндә мүхтәлиф бирләшмәләр шәклиндә иштирак едир. Бә'зи дәниз јосунлары (мәс., диатомиләр) вә дәниз һејванлары (мәс., радиолјариләр), гуруда јајылан биткиләрдән исә тахыл, чил (гумоту), палма, гатыргујруғу вә с. хејли С. топлајыр. Онурғалы һејванларын күлүндә силисиум 4-оксидин мигдары 0,1 — 0,5%-ә чатыр. Инсанын күндәлик расионунда 1 *г*-а гәдәр С. олур. Һавада силисиум 4-оксид чох олдугда чијәрләрә долуб силикоз хәстәлији төрәдир.

СИЛИСИУМ 4-ОКСИД, с и л и с, SiO_2—*силисиумун* оксикенлә әмәлә кәтирдији бирләшмә. Јер габығынын үмуми күтләсинин тәгр. 12%-ини *кварс* минералы вә онун модификасијалары тәшкил едир. С. силикат сәнајесиндә, о чүмләдән шүшә, керамика, абразив материаллар, бетон мә'мулаты, силикат кәрпичи вә с. истеһсалында кениш ишләдилир.

СИЛИСИУМ-КАРБИД, к а р б о р у н д, SiC—силисиумла карбонун бирләшмә мәһсулу; техникада ишләдилән мүһүм *карбидләрдән* биридир. Саф С. алмаз сајағы парылдајан рәнксиз кристал, техники С. исә јашыл вә ја көјгара рәнкли аморф маддәдир. Һексагонал (α-SiC) вә кубик (β-SiC) кристал модификасијаларда олур. Һексагонал модификасија садә молекулларын истигамәтләнмиш полимерләшмә принсипи әсасында јаранан «нәһәнк молекулдан» ибарәтдир. Чох чәтин (2830°С-дә парчаланмагла) әријир, олдугча бәркдир (бәрклијинә көрә јалныз алмаз вә боркарбиддән B_4C кери галыр), мүхтәлиф кимјәви маддәләрин тә'сиринә давамлыдыр. Абразив материал кими, еләчә дә кимја вә металлуркија апаратларынын јүксәк темп-рда ишләјән һиссәләринин һазырланмасында, електротехникада, електрик хәтләринин илдырым бошалдычыларында вә с. ишләдилир.

СИЛИСИУМЛАМА—материал сәтһинин вә ја һәчминин силисиумла дојдурулмасы. Бу мәгсәдлә материалы силисиум бухарында вә ја тәркибиндә хлорсилан (һидрокенлә редуксија олундугда силисиум верән маддә) олан газ мүһитиндә е'мал едирләр. С. чәтинәријән металларын (W, Mo, Ta, Ti вә с.) коррозијаја давамлылығыны, јејилмәјә дөзүмлүлүјүнү вә одадавамлылығыны јүксәлтмәк мәгсәди илә апарылыр.

СИЛИСИУМЛУ СҮХУРЛАР, с и л и с и т л ә р (лат. silicium — силисиум) — тамамилә вә ја 50%-дән чох сәрбәст вә ја сулу силисиум-оксиддән ибарәт чөкмә сүхурлар. Әсас сүхур әмәлә кәтирән минераллары опал, халседон вә кварсдыр. С.с. мүхтәлиф минераложи тәркибли (опаллы, халседонлу, кварслы вә гарышыг) вә мәншәли (һемокен, органокен вә с.) ола биләр.

СИЛИСИУМ-ҮЗВИ БИРЛӘШМӘЛӘР—молекулунда силисиум-карбон (Si—C) рабитәси олан үзви бирләшмәләр синфи. Дөрд група ајрылыр: 1) Үзви-һалокенсиланлар [алкил (арил)-һалокенсиланлар] R_nSiX_{4-n}; үзви-һидридһалокенсиланлар $R_nSiH_mX_{4-(n+m)}$ (бурада R—карбоһидрокен радикалы, X—чох вахт Cl-дур); үзви-алкоксисиланлар $R_nSi(OR')_{4-n}$; үзви-асилоксисиланлар $R_nSi(OCOR')_{4-n}$ вә үзви-аминосиланлар $R_nSi(NH_2)_{4-n}$. 2) Үзви-силанлар R_nSiH_{4-n}. 3) Үзви-силоксанлар, мәс., дисилоксанлар $R_3SiOSiR_3$ вә циклосилоксанлар $(R_2SiO)_n$ (бурада $n=3-10$, адәтән 3—4-дүр). 4) Һетеросикл бирләшмәләр, мәс., диметилсиласиклобутан $(CH_3)_2Si(CH_2)_2{\cdot}CH_2$. С.-ү.б.-ин чоху 600°С-јә јахын темп-ра давамлы, рәнксиз маједир, јалныз бә'зиләри (мәс., сиклосилоксанлар) бәрк кристал маддәдир. С.-ү.б. атм. тәзјиги вә ја вакуум алтында дистиллә олунур, маје (о чүмләдән хлорлашдырылмыш) карбоһидрокенләрдә, ефирләрдә вә с. үзви һәлледичиләрдә јахшы һәлл олур, су илә гарышмыр, асанлыгла һидролиз олунур, үзви-хлорсиланлар һидролиз заманы үзви-һидроксисиланла јанашы, һидрокен-хлорид әмәлә кәтирәрәк һавада түстүләнир:

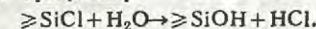

$$\geqslant SiCl + H_2O \rightarrow \geqslant SiOH + HCl.$$

Әмәлә кәлән үзви-һидроксисиланлар, молекуллараарасы конденсасија нәтичәсиндә, үзви-силоксана чеврилир:

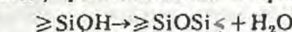

$$\geqslant SiOH \rightarrow \geqslant SiOSi \leqslant + H_2O$$

Ајрылан вә ја әлавә едилән туршунун тә'сириндән поликонденсасија нәтичәсиндә *силисиум-үзви полимерләр* әмәлә кәлир. С.-ү.б. һидролиз заманы ајрыла билән групларын (адәтән, хлорун, бә'зән дә алкокси-, асилокси- вә ја амингрупларын) сајына көрә моно-, ди-, три- вә тетрафунксионал олур.

Бөјүк сәнаје әһәмијјәтли С.-ү.б. үзви-һалокенсиланлар, үзви-силоксанлар вә алкоксисиланлардыр. Үзви-һалокенсиланлар силисиум-үзви полимерләрдән бир чохунун, үзви силоксанлар исә *силисиум-үзви каучуклар* вә *силисиум-үзви мајеләрин* истеһсалында ишләдилир. Алкоксисиланлар, әсасән, металлуркијада (дәгиг төкмә гәлибләри һазырланмасында) тәтбиг едилир, Бу група мәнсуб олан тетраетоксисилан $Si(OC_2H_5)_4$ илә онун гисмән һидролизи мәһсулларынын гарышығындан (техникада «етилсиликат» адланыр) төкмә метал һиссәләр үчүн дәгиг гәлиб һазырланмасында истифадә олунур.

Әд.: Т е р н е й А., Современная органическая химия, пер. с англ., М., 1981.

СИЛИСИУМ-ҮЗВИ КАУЧУКЛАР—каучук хассәләри олан *силисиум-үзви полимерләр*; шәффаф, ијсиз, дадсыз, асан ахычы, мол.к. (3—8)·10⁵, сыхлыгы 0,96—0,98 *г/см³* олан күтләләрдир. Сәнаједә истеһсал олунан С.-ү.к. поли-үзвисилоксанлар синфинә мәнсубдур. Өлкәмиздә истиҹәдавамлы СКТВ, шахтаjадавамлы СКТФ, СКТФВ вә јағадавамлы СКТФТ маркалы С.-ү.к. истеһсал олунур. Макромолекулунун гурулушу беләдир:

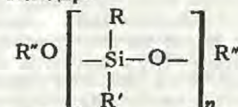

бурада R вә R′-алкил, алкенил вә арил, R″-һидрокен, алкил вә ја $Si(R)_3$-дир. С.-ү.-к., әсасән, үзви пероксидләрлә вулканлашдырылыр. Електроизолјасија материаллары истеһсалында, авиасија сәнајесиндә (мәс., кипләшдиричи резин тәбәгәләр һазырланмасында), тибдә (ганкөчүрмә борулары, сүн'и үрәк клапаны, мүхтәлиф протезләр һазырламаг үчүн) ишләдилир.

СИЛИСИУМ-ҮЗВИ МАЈЕЛӘР, с и л и к о н ј а ғ л а р ы—*силисиум-үзви полимерләрин* бир нөвү, һидравлик маје, һидрофобизатор, сүрткү јағы вә с. кими ишләдилир.

СИЛИСИУМ-ҮЗВИ ПОЛИМЕРЛӘР—молекулларынын тәркибиндә силисиум вә карбон атомлары олан синтетик полимерләр. Сәнаје үчүн ән әһәмијјәтлиси *полиүзвисилоксанлардыр* (полисилоксанлар, силиконлар). Бунларын әсас молекул зәнчири нөвбә илә дүзүлмүш силисиум вә оксикен атомларындан гурулмушдур, карбон атомлары исә, силисиум атомларына бирләшмиш јан групларын тәркибиндәдир:

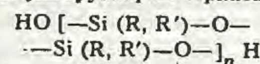

$$HO[-Si(R,R')-O- \cdot -Si(R,R')-O-]_n H$$

(бурада R вә R′—үзви радикаллардыр, мәс., CH_3^-). С.-ү.п. молекул күтләләриндән асылы олараг ја өзлү рәнксиз маје (мәс., *силисиум-үзви мајеләр*), јахуд бәрк еластик маддә (мәс., *силисиум-үзви каучуклар*), ја да көврәк мәһсуллардыр (мәс., силисиум-үзви пластикләр). С.-ү.п.-ин ән мүһүм хассәләри диелектрик көстәричиләринин јүксәк олмасы, истиҹәдавамлылығы, һидрофоблуғу, организмә физиоложи тә'сир көстәрмәмәсидир; бә'зи силисиум-үзви каучук нөвләри шахтаја давамлыдыр.

СИЛИСИУМ-ҺАЛОКЕНИДЛӘР—силисиумла һалокенләрин бирләшмә мәһсуллары. Үмуми формуллары SiX_4 вә Si_nX_{2n+2} олан һалокенидләр, SiH_nX_{4-n} олан һалокенсиланлар вә гарышыг һалокенидләр (мәс., $SiClBr_3$) мә'лумдур (формулларда X һалокендир). Реаксијаја кирмә габилијјәтинин јүксәклији илә фәргләнән хлорсиланлардан *силисиум-үзви бирләшмәләр* һазырланыр. Силисиум-тетрахлориддән сүрткү јағлары, електроизолјасија материаллары, истидашыјычы маддәләр, һидрофоблашдырычы мајеләр вә с. истеһсалында истифадә едилир.

СИЛИСИУМ-ҺЕКСАФЛУОРИД ТУРШУСУ, H_2SiF_6—гүввәтли гејри-үзви туршу. Јалныз суда мәһлулуну сахламаг мүмкүн олур, сәрбәст һалда алындыгда дәрһал силисиум-тетрафлүорид SiF_4 вә һидрокен-флүорида HF парчаланыр. Күчлү дезинфексијаедичи маддә кими ишләдилир. Әсасән, өз дузларыны (силисиум-флүоридләри) алмаг үчүн ишләдилир. Онун магнезиум, синк вә алүминиум дузлары (техники адлары флүатдыр) тикинти дашларынын сукечирмәзлијини тә'мин едир. Туршунун өзү вә бүтүн дузлары зәһәрлидир.

СИЛИСТРА, С и л и с т р и ј а —Болгарыстанын шм.-ш.-индә шәһәр вә порт. Дунај чајы саһилиндәдир. Силистра маһалынын инз.м. Әһ. 55 мин (1975). Јејинти, тохучулуг, мебел сәнајеси мүәссисәләри, електрон-һесаблама техникасы, дәзкаһгајырма вә з-длар вар. ССРИ-дән алынан *мешә материалы* әсасында өлкәдә ән ири мешә сәнајеси комбинаты тикилмишдир (1975).

С. Романын Дуросторум јашајыш јери кими јаранмышдыр. 3—6 әсрләрдә гала вә инз. мәркәз, 8—14 әсрләрдә болгар шәһәр вә галасы (Доростол) олмушдур. Бурада 971 илдә рус гошунлары илә бизанслылар арасында вурушма баш вермишди. 1388 илдә түркләр тәрәфиндән тутулан шәһәр С. адланмышдыр. 1878 илдән Болгарыстанын тәркибиндәдир.

С.-да тикинти ишләри заманы көзәл нахышларла, гадын барелјефләрилә, платин вә гызылла бәзәдилмиш Рома дөјүш арабасы ашкар едилмишдир. Арабадан галхан, көдәк гылынч вә низә учлуғу, алтындан исә 4 ат скелети вә гызылла ишләнмиш гошгу ләвазиматы тапылмышдыр. Арабанын архасында киши скелети, ондан г.-дә исә сәрдаба вар. Сәрдабада боју 1,82 *м* олан адам скелети, гызыл сујуна чәкилмиш әса, 16 гијмәтли дашла бәзәдилмиш гылынч, үзәриндә ов илаһәси Дигананын тәсвири олан ири гызыл үзүк, Рома императору Марк Аврелинин гызыл тоггасы вә сиккәси тапылмышдыр.

СИЛК—капитализмәгәдәрки ҹәмијјәтләрдә адәт, јахуд ганунда тәсбит олунмуш вә нәсилдән-нәслә верилән һүгуг вә вәзифәләрә малик сосиал груп. Бу вә ја дикәр С.-ә мәнсубијјәт ирси һесаб олунурду. Мәс., тәһкимчилик Русијасында јүксәк, имтијазлы С.-ә задәканлар (бах *Задәканлыг*) вә руһаниләр аид едилирди. Ашағы, верки верән С.-ләр мешшанлар (шәһәр хырда сәнәткарлары, тачирләр) вә кәндлиләр сајылырды. Бир чох капиталист өлкәсиндә (хүсусилә вахты кечмиш феодал мүнасибәтләринин мәһв едилмәдији өлкәләрдә) силки бөлкү инди дә галмагдадыр вә мүасир буржуазија синфи өз ағалығы хатиринә силки галыглары сахламаг истәјир. Русијада силки фәргләр ҮРМИК вә ХКС-нин 1917 ил нојабр тарихли декрети илә арадан галдырылмышдыр (Азәрб.-да 1920 илдә).

СИЛКИ МОНАРХИЈА, С и л к и н ү м а ј ә н д ә л и м о н а р х и ј а — 13—14 әсрләрдә Авропанын әксәр өлкәләриндә бәргәрар олмуш феодал дөвләти формасы: монарх һакимијјәти задәканларын, руһаниләрин вә шәһәрлиләрин силки нүмајәндәли органларынын фәалијјәти илә әлагәләндирилирди. С.м. земство јығынчағы формасында Русијада да (16—17 әсрләр) мөвҹуд олмушдур. Сонрадан, әксәр Авропа өлкәләриндә С.м.-ны мүтләг монархија әвәз етди (бах *Мүтләгијјәт*).

СИЛЛ (исвечҹә syll, әсас мә'насы — тир, дајаг), л а ј и н т р у з и в и— јерләшдиричи сүхур тәбәгәләрилә ујғун јатан интрузив сүхурлардан (хүсусилә әсаси вә ултраәсаси магматик сүхурлардан) ибарәт лајвары күтлә. *С.-ин ени бә'зән 10 км-ләрлә олур.*

СИЛЛ—бах *Вәрәм.*

СИЛЛАБИК ЈАЗЫ (јун. syllabikos, syllabē—һеҹа)—4 әсас *јазы* типиндән бири. Бах *Һеҹа јазысы.*

СИЛЛАБИК ШЕ'Р—һеҹа вәзнинә әсасланан ше'р системи. Бах *Һеҹа вәзни.*

«СИЛЛАБУС» (сон лат. syllabus—сијаһы), «З ә м а н ә м и з и н ә н б а ш л ы ҹ а а л д а н ы ш л а р ы» — Папа IX Пијин 1864 ил декабрын 8-дә нәшр етдирдији сәнәд. «С.»-ун 80 параграфында мүтәрәгги елми вә иҹтимаи фикир, виҹдан азадлығы, килсәнин дөвләтдән ајрылмасы, расионализм, демократија, сосиализм вә коммунизм, һәмчинин либерал католисизм писләнилирди. 1907 илдә папа X Пијин дәрҹ етдирдији «Ламентабили» — јени «С» декретинин 65 параграфында католисизмдә модернизм идејалары писләнирди.

СИЛЛАНПЈА (Sillanpää) Франс Емил (тәхәллүсләри Е. С ј у в ј а р и вә С а р в и) (16.9.1888, Һјаменкјуре—3.6.1964, Һелсинки)—фин јазычысы. Нобел мүкафаты лауреаты (1939). «Намуслу јохсуллуг» (1919), «Ҹаван өлән гадын» (1931) романларында, новеллаларында фин кәндлиләринин һәјаты, кәндлә буржуа мүнасибәтләри реалистчәсинә тәсвир олунур. «Һәјат вә күнәш» (1916), «Кишиләрин јолу» (1932), «Јај кечәсиндә адамлар» (1934) психоложи романлары вар.

Ә с ә р и: Праведная бедность, М., 1964.

СИЛЛИМАНИТ [Америка алими Б. Силлиманын (B. Silliman; 1779—1864) адындан] — минерал, алүмосиликат. Кимјәви тәркиби $Al[AlSiO_5]$. Fe_2O_3 гатышығы олур. Ромбик сингонијада кристаллашыр. Ијнәвары кристаллар, сых шүави күтләләр вә ја нарынлифли агрегатлар вә с. әмәлә кәтирир. Рәнки боз, ачыг-гонур, ачыг-јашыл олур. Сәртлији 6,5—7,5, сыхлығы 3270 *кг/м³*. Термал вә рекионал метаморфизләшмиш килли сүхурларда раст кәлир. Јүксәк алүминиум-оксидли ода вә туршуја давамлы материалларын алынмасы үчүн хаммалдыр. Бөјүк јатаглары Һиндистандадыр.

СИЛЛИТОУ, С и л и т о (Sillitoe) Алан (д. 4.3.1928, Ноттинкем)—инкилис јазычысы. «Шәнбә күнү ахшам, базар күнү сәһәр» (1958; ејниадлы филм, 1960), «Гапынын ачары» (1961), «Никилона сәјаһәт» (1971) романларында, «Уилјам Постерсин өлүмү» (1965), «Јанан ағаҹ» (1967), «Һәјат алову» (1974) трилокијасында, һекајәләриндә фәһләләрин һәјаты, буржуа ҹәмијјәтинин мә'нәви вә сосиал ејбәҹәрликләри тәсвир олунур; лакин әсәрләриндә анархист вә натуралист мејлләр дә нәзәрә чарпыр. Автобиографик «Хаммал» (1972) китабы вар. ССРИ-дә олмушдур (1963).

Ә с ә р л ә р и: Одинокий бегун. Рассказы, М., 1963; Ключ от двери, М., 1964; *Дорога на Волгоград*, М., 1964; Начало пути, «Иностранная литература», 1973, № 8—11.

СИЛЛОКИЗМ (јун. sillogismós, sillogizomai—нәтиҹә чыхарырам)—ики мүһакимәси вә бир нәтиҹәси ејни с у б ј е к т - п р е д и к а т с т р у к т у р -

лу олан дедуктив әгли нәтичә нөвү. Мәс., һәр бир метал електрики кечирир вә бә'зи мајеләр металдыр, демәк, бә'зи мајеләр електрики кечирир. С.-ин тәртибиндә өз мәзмунуна көрә мәнтиги доғру нәтичә чыхармаг имканы верән мүһакимәләри дүзкүн сечмәјин мүһүм әһәмијјәти вар. Лакин бурада нәтичә, јә'ни С. аксиому мүтләг нәзәрә алынмалыдыр. Нәтичәнин објектив һәгиги вәзијјәти С.-ин мәнтиги структурунун доғрулуғундан асылыдыр. «Әкәр бизим илкин шәртләримиз доғрудурса вә тәфәккүр ганунларыны бунлара дүзкүн тәтбиг едириксә, онда нәтичә керчәклијә ујғун олмалыдыр» (Е н к е л с Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967, сәһ. 342). С.-ин 4 әсас формасы мөвчуддур.

СИЛЛОКИСТИКА (јун. syllogistikós —нәтичә чыхаран)—тарихән мәнтиги дедуксија һаггында илк мәнтиги тә'лим; *Аристотел* јаратмышдыр. С.-да мүһакимә *силлокизм* формасында арашдырылыр.

СИЛМА—РСФСР Архангелск вил. вә Коми МССР-дә чај. Печоранын сол голу. Уз. 374 *км*, һөвзәсинин саһ. 21,5 мин *км²*. Тиман тирәсиндән башланыр. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Октјабрдан мајадәк донмуш олур. Ағач ахыдылыр. Кәмичилијә јарарлыдыр.

СИЛОКСАНЛАР — молекулларында $>Si-O-Si<$ группары (нөвбә илә дүзүлмүш силисиум вә оксикен атомлары) олан бирләшмәләр. Ән бөјүк әһәмијјәти оланлар иримолекуллу үзви силоксанлар вә полиүзвисилоксанлардыр (бах *Силисиум-үзви бирләшмәләр* вә *Силисиум-үзви полимерләр*).

СИЛОН—ЧССР-дә бурахылан *полиамид лифләринин* тичарәт ады.

СИЛОС (исп. silos, silo—јералты тикили, тахылы сахламаг үчүн хәндәк) —к.т. һејванлары үчүн биоложи методла ачыдылмыш (консервләшдирилмиш) вә јахуд кимјәви турш минераллар әлавә етмәклә һазырланмыш ширәли јем. С. күтләси үчүн хүсуси анбар, хәндәк вә ја гују тикилир. Мүхтәлиф биткиләрин доғранмыш јашыл күтләси хәндәк вә гујулара долдурулуб басдырылыр. С. гарғыдалы, күнәбахан, чөлнохуду, вәләмир вә с. С. отларындан вә битки галыгларындан һазырланыр. С. гидалығына көрә јашыл јем күтләсинә јахындыр; онда каротин вә С витамини мүһафизә олунур. С.-ун кејфијјәти биткинин нөвүндән, јетишмә фазасындан, онун һазырланма технолокијасындан вә сахланма шәраитиндән чох асылыдыр. 100 *кг* гарғыдалы С.-унда 20 јем ваһиди, 1,4 *кг* һәзм олунан протеин, 150 *г* калсиум, 50 *г* фосфор, 1500 *мг* каротин вар. Кејфијјәтли С. сары-јашыл вә јахуд ачыгсарымтыл, кејфијјәтсиз С. исә түндгәһвәји вә гара рәнкдә олур. Кејфијјәтли С. гидалығына көрә јашыл күтләдән чох аз фәргләнир. Лакин јашыл күтләдән фәргли олараг С.-ла суда һәлл олан шәкәрләр аз олмагла үзви туршулар (әсасән сүд туршусу) әмәлә кәлир. Гарамалын С. ла јемләндирилмәси һәзм процессини јахшылашдырыр, расионда олан габа јемләрин јахшы мәнимсәнилмәсинә көмәк едир. Бузов, донуз вә гуш үчүн хүсуси С. һазырланыр. С. һејванлара гышда, гураглыг р-нларда исә јајда да верилир.

Әд.: М а с т е р о в а В. П., А н а ж е н а Н. Н., Јем истеһсалынын әсаслары, Б., 1978; З а ф р е н С. Я., Технология приготовления кормов. М., 1977.

СИЛОС АНБАРЫ—силос һазырланан вә сахланан тикили; силос күтләсинә һава вә су кечмәсинин гаршысыны алыр, силосу донвурмадан горујур. С.а. хәндәк, гүллә вә гују шәклиндә олур. ССРИ-дә хәндәк шәкилли С.а.-ндан даһа чох истифадә едилир. Јерүстү, јарыјерүстү вә дәрин јерләшдирилән С.а.-лары вар. Тутуму 250 *т*-дан 300 *т*-дәкдир. Диварлары вә анбарын диби бетон, дәмир-бетон, кәрпич вә бут дашындан һазырланыр: јығма дәмир-бетон елементләрдән кениш истифадә едилир. Силос күтләсинин үстүнү синтетик плјонка илә вә ја битум (јахуд јағ) һопдурулмуш кағызла өртүб, үзәринә 0,2—0,3 *м* галынлығында торпаг төкүрләр. Јерүстү хәндәкләрин диварлары грунт тәбәгәси илә изолјасија едилир. С.а. јахынлығында јағынты вә чиркаб сулары ахыдан архлар чәкилир, бәрк өртүклү јол салыныр вә нәгл.-н һәрәкәти үчүн *пандуслар* дүзәлдилир.

СИЛОС БИТКИЛӘРИ—бах *Силос.*

СИЛОС ГУЈУСУ—бах *Силос анбары.*

СИЛОС ГҮЛЛӘСИ—бах *Силос анбары.*

СИЛОС КОМБАЈНЫ—силосланачаг к.т. биткиләринин ејни заманда бичән, доғрајан вә нәгл. васитәсинә јүкләјән машын. Гуру от вә әлавә јашыл јем тәдарүкү үчүн дә истифадә едилир (шәк.). ССРИ-дә КС-2,6 вә КС-1,8 маркалы гошгулу С.к. вә КСГ-2,6 маркалы өзүкедән С.к. бурахылыр. Мәһсулдарлығы саатда 0,9—1,7 *һа*-дыр. Гошгулу С.к. МТЗ-80/82, МТЗ-50/52, Т-74 вә с. маркалы тракторларла агрегатлашдырылыр.

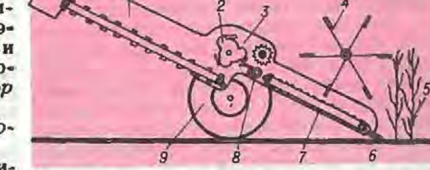

Силос комбајнынын садә схеми: *1*—бошалдычы транспортјор; 2—бычаглы барабан; *3*—хырдалајычы апаратын өртүјү; *4*—бичән машынын шанасы; *5*—силосланачаг битки көвдәси; *6*—бичән машынын кәсичи апараты; *7*—веричи транспортјор; *8*—ашағы вәрдәнә; *9*—һәрәкәт системи.

СИЛОСДОҒРАЈАН МАШЫН—бах *Силос-күләшдоғрајан машын.*

СИЛОСЈҮКЛӘЈӘН МАШЫН—силосу вә гуру оту анбардан көтүрүб хырдаламагла нәгл. васитәсинә, јахуд јемпајлајан машына јүкләјән машын. С.м.-дан от вә күләши јүкләмәк үчүн дә истифадә етмәк олар. ССРИ-дә трактора бирләшдирилән фрезерли С.м. (мәһсулдарлығы саатда 17 *т*-а гәдәр) бурахылыр. Белә машынын әсас ишләк органы силос гатыны кәсиб гарышдырычыја туллајан фрез-барабанлардыр.

СИЛОС-КҮЛӘШДОҒРАЈАН МАШЫН—силосланачаг јашыл күтләни вә күләши доғрајан машын. С.-к.м. әсасән доғрајычы апарат, транспортјор вә өтүрүчү механизмдән ибарәтдир. Доғрајычы апаратынын гурулушуна көрә дискли вә барабанлы нөвләринә ајрылыр. ССРИ-дә һәр ики типдән олан моторлу С.-к.м.-дан истифадә олунур.

СИЛСИЛӘ—гадын зинәтиндән ибарәт зәркәрлик мә'мулаты. Нәфис шәкилдә «кәсмә» адлы пахлава формалы гызыл, күмүш деталлардан вә мунчуглардан һазырланырды. Азәрб.-да һәлә гәдимдән мөвчуд олмушдур. Кечмишдә күбар кејиминин зәрури бәзәји иди. Азәрб. усталарынын һазырладыглары С.-ләр гијмәтли сәнәт нүмунәләри кими дүнјанын бир чох музејләриндә сахланылыр.

СИЛУЕТ [фр. silhouette, профилдән көлкә шәклиндә карикатурасы чәкилмиш франсыз баш малијјә нәзарәтчиси Е. де Силуетин (E. de Silhouette; 1709—67) адындандыр]—графика техникасы нөвү, фигур вә әшјаларын биррәнкли тәсвири. График үсулла чәкилир, јахуд кағыздан кәсилиб һәр һансы фон үзәринә јапышдырылмагла алыныр. С. сәнәти Чин, Јапонија вә с. Асија өлкәләриндә гәдимдән мә'лумдур. Авропада 18 әсрдән јајылмышдыр.

СИЛУМИН (лат. Silicium—силисиум+Aluminium—алүминиум) — тәркибиндә силисиум (4—13%, бә'зи маркаларында 23%-дәк) олан алүминиум әсаслы төкмә јүнкүл әринтиләр групунун үмуми ады. Әринти Cu, Mn, Mg, бә'зән Zn, Ti, Be вә дикәр металларла лекирләнир. Нәм мүһитдә вә дәниз атм.-индә коррозијаја давамлылығы илә јанашы, нисбәтән јүксәк механики хассәләрә маликдир. Әсасән автомобилгајырма вә авиасијагајырмада мүрәккәб конфигурасијалы деталлар истеһсалында тәтбиг олунур.

СИЛУР СИСТЕМИ (ДӨВРҮ)—Палеозој групунун ашағыдан үчүнчү системи. Јерин кеоложи тарихиндә Палеозој ерасынын үчүнчү дөврүнә мүвафигдир. С.с.-ни 1835 илдә *Р. Мурчисон* Инкилтәрәнин Уелс вил.-ндә ајырмышдыр. Уелсдә јашамыш гәдим келт тајфаларындан олан силурларын шәрәфинә адландырылмышдыр. С.д. 440 млн. ил бундан әввәл башламыш, тәгр. 25—30 млн. ил давам етмишдир. Үмуми гәбул едилмиш шө'бә бөлкүсү јохдур. 4 мәртәбәјә бөлүнүр: Лландовер, Венлок, Лудлов вә Даунтон. Силурун еталон кәсилиши Инкилтәрә әразисиндәдир. С.д.-нин әввәли кеократик режимин зәифләмәси, јер сәтһинин әјилмәси илә характеризә олунур. Лландоверин сонунда вә Венлок әсриндә еффузив вә интрузив магматизм тәзаһүрләри мүшаһидә олунмушдур. С.д.-нүн сонунда Шимал-Гәрби Авропа, Шимали Гренландија, Алјаска вә с. әразиләрдә бир сыра кеосинклинал системләрдә Каледон тектоник сикли, дағ вә гырышыг әмәләкәлмә гуртармышдыр. С.с.-нин чөкүнтүләри бүтүн континентләрдә мә'лумдур. ССРИ-дә Шәрги Авропа вә Сибир платформаларында, Урал-Тјаншан, Газахыстан, Тајмыр вә с. кеосинклинал саһәләрдә кениш јајылмышдыр. Карбонат, пирокластик, вулканокен, килли, силисиумлу сүхурлардан, гумдашыдан ибарәтдир. Характер фаунасы: граптолитләр, чијинајаглылар, мәрчанлар, остракодлар вә с. Гафгазда С.с. чөкүнтүләри Бөјүк Гафгазын шм. јамачында, Малка чајы дәрәсиндә мә'лумдур; аркоз вә кварситли гумдашылардан, шист вә әһәнкдашыдан ибарәтдир. Кичик Гафгазда С.с. чөкүнтүләри мүәјјән едилмәмишдир.

СИЛФОН (инк. Sylphon—фирманын адындан)—пасланмајан полад, бүрүнч, фосфорлу вә ја бериллиумлу тунчдан һазырланмыш назикдиварлы көндәлән бүзмәли боручуг. Газ вә ја мајенин дибинә тә'сир көстәрдији тәзјигләр

Силфонун кәсилиши.

фәргиндән асылы олараг, С. јај кими сыхылмаја вә ја дартылмаја ишләјир. Бору кәмәрләриндә темп-р тә'сирини компенсасија етмәк мәгсәди илә тәтбиг олунур. С. еластик мүһитајырычы вә јумшаг бирләшдиричи васитәдир. С.-дан, мәс., *веричиләрдә* газ вә ја мајеләрин тәзјигләр фәргини гәбул едән һәссас елемент кими истифадә едилир.

СИЛХРО́М (*силисиум+хром*) — дәмирин 5—14% хром вә 1—3% силисиумла әмәлә кәтирдији одадавамлы әринтиләр групунун ады. Истисмар хассәләриндән асылы олараг чох вахт молибден вә ја алүминиум да әлавә олунур. Дәмирин 0,4% карбон, 9% хром вә 2% силисиумла әринтиси чох јајылмышдыр. С. һавада оксидләшмәјә вә күкүрд мүһитинә давамлыдыр. С.-дан башлыча олараг 600—800°C темпр-да ишләјән дахилијанма мүһәррики клапаны, һабелә газан гурғусу деталлары вә с. һазырланыр.

СИМ—РСФСР Чељабинск вил.-ндә шәһәр. Уралын г. јамачында, Сим чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Ҹәнуби Уралын гәдим металлуркија мәркәзләриндәндир. Метал е'малы, ағач е'малы сәнајеси, механика з-ду вар. 1760 илдә салынмышдыр.

СИМ, м у с и г и д ә—бир чох мусиги аләтләриндә сәс рәгсләринин мәнбәји. Гәдим заманларда С. ағач габығындан, битки лифи вә ја һејван (ат вә с.) түкүндән һазырланырды. Мүасир мусиги аләтләриндә, әсасән метал (полад) С.-ләр, бә'зән дә бағырсаг, ипәк вә синтетик лифдән һазырланан С.-ләр ишләнир.

СИМА́, м а с у (Oncorhynchus masu)—Сакит океан гызылбалыглары ҹинсиндән кечичи вә јерли балыг нөвү. Уз. 71 *см*-дәк, чәкиси 9 *кг*-дәк олур. Сакит океанын Асија саһилләриндә—Камчаткадан Кореја вә Јапонија саһилләринәдәк јајылмышдыр. Јајда күрүләјир. 1—2 ил чајда галдыгдан сонра дәнизә гајыдыр. 3—6 јашында ҹинси јеткинлијә чатыр. Хырда балыглар вә хәрчәнккимиләрлә гидаланыр. Вәтәкә әһәмијјәтлидир. Сүн'и јолла артырылыр вә башга су һөвзәләринә көчүрүлүр.

СИ́МА—тәркибиндә силисиум вә магнезиумун (ады да бурадан көтүрүлмүшдүр) үстүнлүк тәшкил етдији сүхурлардан ибарәт Јер габығынын көһнәлмиш ады. Термини 19 әсрин ахырында Австрија алими Е. Зүсс *сиалын* алтындакы гаты адландырмаг үчүн ишләтмишдир.

СИМАБА́Р ҮСЈАНЫ—Јапонијада ән бөјүк кәндли үсјаны. 1637 илдә Симабар ј-а вә Амакуси а.-нда феодал әсарәтинә гаршы башланмыш, 1638 илдә амансызҹасына јатырылмышды.

СИМАЗИ́Н—2-хлор-4,6-бис (етиламино)-симм-триазин. Алагларла кимјәви мүбаризә васитәси. Бах *һербисидләр*.

СИМАЈИ-ШӘМС—зәрби муғам, һәмчинин Шур муғамында шө'бә. С. Шурун мајә пәрдәсиндән бир октава зилдә ифа олунур вә муғамын кулминасијасыны тәшкил едир. Мусиги өлчүсү 4/4 олан характерик ритмик мүшајиәтлә ифа едилир.

СИМБА́Л (полјакҹа cymbaly, јун. kymbalon—кимвал)—зәрблә чалынан гәдим симли мусиги аләти. Илк тәсвирләринә Ашшур абидәләриндә тәсадүф едилмишдир. *Сантур*, *чәнк* мусиги аләтләринә јахын олан С. 18 әсрдән Авропа өлкәләриндә, хүсусилә Маҹарыстан вә Словакијада кениш јајылмышдыр. С. трапесијашәкилли ағаҹ көвдәдән, үст декасынын үзәриндән тарым чәкилмиш симләрдән (2—5 гошалашмыш) ибарәтдир. 2 ағаҹ чубуг, јахуд тохмагла сәсләндирилир. Диапазону бөјүк октаванын ми сәсиндән үчүнҹү октаванын ми сәсинә гәдәрдир. Прима, алто, бас, контрабас нөвләри вар. С.-дан һәм соло, һәм дә орк. аләти кими истифадә олунур.

СИМБИО́З (јун. symbiōsis—биркә јашајыш)—ики нөвдән олан фәрдләрин биркә јашамасынын елә бир формасыдыр ки, бу заман һәр ики фәрд харичи мүһитлә билаваситә гаршылыглы тә'сирдә олур; харичи мүһитлә мүнасибәтләрин тәнзими һәр ики организмин фәалијјәти илә ујғунлашыр. Кениш мә'нада С. паразитизм дә (бу һалда антагонист С. адланыр) дахил олмагла мүхтәлиф нөвләрдән олан организмләрин сых биркә јашамасынын бүтүн формаларыны әһатә едир.

Адәтән С. мутуалистик (јә'ни ики организмин — симбионтларын биркә јашамасынын гаршылыглы сурәтдә әлверишлилији) олуб, тәкамүл просесиндә јашајыш шәраитинә ујғунлашманын формаларындан бири һесаб едилир. Битки битки илә, битки һејванла, һејван һејванла, битки вә һејван микроорганизмләрлә, микроорганизмләр микроорганизмләрлә симбиотик мүнасибәтдә олурлар. «С.» терминини илк дәфә алман ботаники А. де Бари (1879) тәклиф етмишдир. Биткиләр арасында С.-а ән јахшы мисал *микоризадыр*.

СИМБИ́РСК—*Улјановск* ш.-нин 1924 илләдәк ады.

СИ́МВОЛ (јун. sýmbolon—ишарә, фәргләндиричи әламәт, рәмз)—1) елмдә (мәнтигдә, ријазијјатда вә с.) ишарә. Бах һәмчинин *Символлар* (*һероглифләр*) *нәзәријјәси*, *Ријази ишарәләр* мәгаләләринә. 2) Инҹәсәнәтдә универсал естетик категорија; бир тәрәфдән *бәдии образын* јахын категоријалары илә, дикәр тәрәфдән ишарә вә *аллегорија* илә мүгајисәдә мејдана чыхыр.

С.-ун фәлсәфи-естетик дәрки мәдәни инкишафын нисбәтән сон мәһсулудур. Платон С.-у фәлсәфәјә гәдәрки мифдән ајырмаға чалышмышдыр. Еллинизм тәфәккүрү С.-у даим аллегорија илә гарышдырмышдыр. Ренессанс јени С. нәзәријјәси јаратмады, елми китаб аллегоријасына һәвәс исә *барокко* вә *классисизмдә* дә давам етди. Јалныз алман *романтизми* классисизм аллегоријасыны С. вә мифә гаршы гојду (Ф. В. Шеллинг). Һекел романтикләрә гаршы чыхараг, С.-ун структурунда ишарә («символ ән әввәл бир гәдәр ишарәдир») олдуғуну гејд едирди.

Марксист-ленинчи естетика *инҹәсәнәт* һаггында тә'лимдән чыхыш едәрәк, С. вә аллегорија проблемләринин тәһлилинә бәдии образын хүсуси нөвү кими јанашыр.

СИМВОЛИ́ЗМ (фр. symbolisme, јун. sýmbolon—ишарә, рәмз) — 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә Авропа әдәбијјаты вә инҹәсәнәтиндә ҹәрәјан. Буржуа һуманитар мәдәнијјәтинин бөһраны нәтиҹәсиндә, 19 әсрин 2-ҹи јарысы натуралист романында реалист принсипләрин тәһрифи илә бағлы олараг мејдана кәлмишдир. С.-ин естетик әсаслары кечән әсрин 60—70-ҹи илләриндә франсыз шаирләри П. *Верлен*, А. *Рембо*, С. *Малларме* вә б.-нын јарадыҹылығы илә тәшәккүл тапмышдыр. Поетик ҹәрәјан ады кими «С.» терминини 1886 илдә шаир Ж. Мореас ишләтмишдир. Ж. Лафорг, П. Клодел, Анри де Рөнје, М. *Метерлинк*, Е. *Верһарн* вә б. шаир вә тәнгидчиләр франсыз символистләринә гошулмушлар. С. ҹәрәјаны П. *Валери*, Г. Һофманстал, Р. М. *Рилке*, Һ. *Ибсен*, В. *Брјусов*, А. *Белы*, А. *Блок* вә б.-нын да јарадыҹылығына күҹлү тә'сир көстәрмишдир. Охуҹуну дөврүн мүһүм иҹтимаи-сијаси мәсәләләриндән узаглашдыран ифрат фәрдијјәтчилик вә мистиканын тәблиғи, әдәбијјатын иҹтимаи вәзифәләринин инкары, керчәклијин мүҹәррәд символларла шәрти вә тәһриф олунмуш ин'икасы, һәјата нифрәт һиссинин вә өлүмүн тәрәннүмү, тәмтәраглы бәдии форма С.-ин сәҹијјәви ҹәһәтләридир. Т ә с в и р и с ә н ә т д ә С. ваһид естетик програмдан вә үслуб вәһдәтиндән мәһрум олмушдур. Иҹтимаи мәзмунсузлуг, әшјаларын сәрбәст комбинасијалары, үслублашдырма вә мистикаја мејл С. руһунда јарадылмыш әсәрләрин баша дүшүлмәсини хејли чәтинләшдирирди. С. рәссамлыгда П. Пүви де Шаванн, Т. Моро, М. Дени, О. Редон (Франса), Ф. фон Штук (Алманија), А. Бөклин (Исвечрә), П. В. Кузнетсов, Н. Н. Сапунов (Русија) вә б.-нын јарадыҹылығында өзүнү көстәрмишдир. М. Горки башда олмагла демократик мәдәнијјәт ҹәбһәси С.-ә гаршы ардыҹыл вә барышмаз мүбаризә апармышдыр.

Әд.: Б а л а ш о в Н. И., Символизм.

М. Д е н и. «Баһар ландшафты» («Әсрарлы мешә»). 1897. Ермитаж. Ленинград.

Малларме. Рембо. Верлен, в кн.: История французской литературы, т. 3, М.: 1959; ј е н ә о н у н, [Предисловие], в кн.: С а н д р а р Б., По всему миру и в глуб: мира, М., 1974; А с м у с В., Философия и эстетика русского символизма. Избр. философские труды, т. 1, М., 1969; Я р о ц и н ь с к и й С., Дебюсси, импрессионизм и символизм, пер. с польского, М., 1978.

СИМВОЛИК МӘНТИГ—*ријази мәнтигин* синоними.

«СИМВОЛЛАР (ҺЕРОГЛИФЛӘР) НӘЗӘРИЈЈӘСИ»—В. И. Ленинин «Материализм вә емпириокритисизм» әсәриндә (фәсил 4, §6) гносоложи бир консепсијаны билдирмәк үчүн ишләтдији термин; һәмин консепсијаја көрә дујғулар шејләрин шәрти ишарәләри (символлары, һероглифләри) олуб, шеј вә онун хассәләри илә һеч бир үмуми чәһәтләри јохдур. «Һероглиф» терминини К. В. Плеханов ишләтмишдир (1892). С. (һ). н.-ни алман физиологу К. Һелмһолтс «һисс органларынын спесифик енержиси гануну» әсасында ишләјиб һазырламышдыр; бу гануну алман физиологу И. Мүллер хүласә етмишдир (һәмин гануна көрә дујғуларын спесификасы, һәр бир ганалы систем олан һисс органларынын өзүнәмәхсус гурулушу илә мүәјјәнләшир). В. И. Ленин С.(һ) н.-ни *ин'икас нәзәријјәси* мөвгејиндән тәнгид едәрәк көстәрмишдир ки, дујғулар објектив аләмин субјектив образыдыр вә һәм әкс олунанын реаллығыны, һәм дә образ илә әкс олунан арасында охшарлығы нәзәрдә тутур.

СИМЕЙЗ—УССР Крым вил.-ндә шәһәр. Јалта шәһәр советлијинә дахилдир. Гара дәниз саһилиндә иглим курорту. Шәраб з-ду, вәрәмли хәстәләрин мүаличәси үчүн санаторија, истираһәт евләри вар.

СИМЕНО́Н (Simenon) Жорж (д. 13.2.1903, Белчика, Лјеж)—франсыз јазычысы. Франсыз дили вә әдәбијјаты Крал академијасынын үзвү (Белчика, 1951). Исвечрәдә јашајыр. 200-дән чох романын мүәллифидир. 1931—72 илләрдә полис комиссары Мегре һаггында јаздығы 100-дән чох мәшһур детектив роман вә повестләр силсиләсиндә («Латыш Питер», «Мегре сәјаһәт едир», «Мегре вә авара», «Мегренин гәлјаны», «Инспектор Кадавр», «Мегре вә чәнаб Шарл» вә с.) инсан характерләринин, чинајәти доғуран сосиал сәбәбләрин ачылмасы башлыча јер тутур. «Јохсулун һәјатынын дөрд күнү» (1949), «Президент» (1958), «Һәбсхана» (1968), «Пәрдәдә көлкә», «Јағыш јағыр» вә с. сосиал-психоложи романлары, автобиографик әсәрләри [«Хатырлајырам» (1945), «Анама мәктуб» (1974) вә с.], хатирәләри вар. 1972 илдән роман јазмыр. Франсада 72 чилддә нәшр олунмушдур (1982). Әсәрләри 50-јә јахын дилә (о чүмләдән, Азәрб. дилинә) тәрчүмә едилмиш, екранлашдырылмыш вә сәһнәләшдирилмишдир.

Ә с ә р л ә р и.: Желтый пес... [Романы], М., 1960, Романы, Л., 1978; Мегрэ сердится, Л., 1980; Трубка Мегрэ. Повести, М., 1981; Свидетели. Романы, М., 1983.

Әд.: М о д е с т о в а Н. А., Комиссар Мегрэ и его автор..., [Киев], 1973; Ш р а й б е р Э. Л., Жорж Сименон, 2 изд., Л., 1983.

СИ́МЕНС (Siemens) Ернст Вернер (13.12.1816, Һанновер јахынлығында, Ленте — 6.12.1892, Берлин) — алман електротехники вә саһибкары. Берлин ЕА үзвү (1874), Петербург ЕА м. үзвү (1882). «Сименс вә Галске», «Сименс вә Шуккерт» вә б. електротехники консернләрин јарадычысы вә әсас саһибкары олмушдур. Берлин Артиллерија Мүһәндисләри Мәктәбини битирмишдир. Илк тәдгигатлары гальванопластика илә әлагәдардыр (40-чы илләр). 1845 илдә гардашы Вилһелмлә бирликдә бухар мүһәррики үчүн әталәт тәнзимләјичиси ихтира етмишдир. С. мәфтил үзәрини резин изолјасија илә өртән машын јаратмыш, електрик машыны үчүн силиндрик лөвбәр тәклиф етмиш (1856), бир чох маддәләрин диелектрик нүфузлуғуну өлчмүш (1859), дүнјада илк дәфә трамвајын сынаг нүмунәсини (1879) вә селен фотометрини (1887) јаратмышдыр.

«СИ́МЕНС» («Siemens»)—АФР-дә ән ири електротехника консерни. 1847 илдә јарадылмышдыр. Консернин сатышынын 1/3-ини енержи-күч аваданлығы тәшкил едир. «С.» електротехника вә електрон (о чүмләдән тибби вә һәрби) аваданлыг бурахыр, өлкәнин атом сәнајесиндә иштирак едир, 25 дикәр өлкәдә з-длары вар. Алман банкынын (бах *Дојче Банк*) малијјә групуна дахилдир.

«СИ́МЕНС ГАРДАШЛАРЫ» ШИРКӘТИ — ингилабдан әввәл Азәрб.-да фәалијјәт көстәрмиш сәһмдар чәмијјәти. Әсасы 19 әсрин 60-чы илләриндә гојулмушду. Илкин капиталы 3,5 млн. ман. иди. «С.г.» ш.-нин сәнаје мүәссисәләри Кәдәбәј вә Галакәнддә иди (бах *Кәдәбәј-Галакәнд мисәритмә заводлары*). Ширкәтин мүәссисәләриндә мис, дәмир, кобалт филизи, күкүрд-мис колчеданы чыхарылырды. 1893 илдән чыхарылан мис колчеданыны бүтүнлүклә «Нобел гардашлары» ширкәтинә сатырды. 1908 илдән «С.г.» ш. «Мед» синдикатынын үзвләриндән бири иди. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә (1914—18) ширкәтин инһисарларла әлагәси хејли күчләнмиш, о, чәбһә үчүн ишләјән мүәссисәләр сырасына дахил едилмишди. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра «С.г.» ш. мүәссисәләри милилләшдирилди.

Әд.: К а т и б л и М. М., Кәдәбәј большевик тәшкилаты тарихиндән, Б., 1962; В ә л и ј е в Т. Т., Азәрбајчанын дағ-мә'дән сәнајесиндә сәһмдарлыг вә инһисарларын нефтверән торпаглары әлә кечирмәси (Бакы истисна олмагла). Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1979, № 4.

СИМЕО́Н (?—706)—албан (Гафгаз) католикосу (705—706). Католикос Нерсес Бакурун өлүмүндән сонра Бәрдәдә кечирилән килсә јығынчағында ермәни католикосу Илја (Јекија) ону тәсдиг етмишди. Чәми ил јарым католикос олан С. јени килсә ганунлары (бәндләрдән бириндә албан килсә башчысынын ермәни католикосу тәрәфиндән тәсдиг едилмәси нәзәрдә тутулурду) тәртиб етди. Күја Нерсес Бакурун бид'әтинин көкүнү кәсмәк мәгсәдилә онун китабларыны (бә'зи тәдгигатчылара көрә онларын арасында албан дилиндә јазылмыш китаблар да олмушдур) сандыглара јығдырыб Тәртәр чајына төкдүртмүшдү.

Әд.: История агван Моисея Каганкатваци, пер. с арм., СПБ, 1861; Б у н и я т о в З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965.

СИМЕО́Н (864 вә ја 865—27.5.927)—болгар кнјазы [893 илдән], чар [919—927]. Бизансла чохлу мүһарибәләр апармыш, Биринчи Болгар чарлығынын әразисини хејли кенишләндирмишди. С.-ун дөврүндә Болгар чарлығы күчләнмиш, *богомилчилик* јаранмышды.

СИМЕО́Н БЕКБУЛА́ТОВИЧ (1573 илдә христианлығы гәбул едәнә кими—С а и н Б у л а т) (?—15.1.1616) — Гызыл Орда ханлары нәслиндән олан Гасым ханы (бах *Гасым ханлығы*). 16 әсрин 60-чы илләринин сонунда С.Б. Гасым падшаһлығынын ханы олду. 1575 илдә IV Иван ону «Бүтүн Рус торпагларынын бөјүк кнјазы» гојмуш, өзүнә исә хүсуси «удел» ајырмышды (әслиндә исә бүтүн һакимијјәти әлиндә сахламышды). 11 ајдан сонра IV Иван С.Б.-и «Бөјүк кнјазлыг»дан көтүрүб, Твер вә Торжокда она удел торпаг мүлкләри бағышлады. С.Б. «бөјүк Твер кнјазы» адланды. Борис Годуновун вахтында С.Б. бу титулдан вә торпаглардан мәһрум олду. Москвада Симон монастырында дәфн едилмишдир.

СИМИАЛ НӘЗӘРИЈЈӘ (лат. simia—мејмун)—инсанын вә мүасир инсанабәнзәр мејмунларын узаг кеоложи дөврдә јашамыш газынты мејмунабәнзәр үмуми әчдаддан әмәлә кәлдијини ирәли сүрән нәзәријјә. Ч. Дарвин антропокенезин С.н.-сини јарадаркән, мүасир инсанла мүасир инсанабәнзәр мејмунларын бәдән гурулушундакы охшарлыглара истинад етмишди. Һазырда С.н.-нин һаглы олмасыны сүбут едән вә мејмунабәнзәр әчдадын мүасир инсана чеврилмәсинин тәкамүл хәттини јаратмаға имкан верән палеоантропларын, нәһајәт мүасир инсан нөвүнүн (Homo sapiens) сүмүк галыглары ашкар едилмишдир. Дарвинә көрә үмуми башланғыч әчдад бир сыра хүсусијјәтләри илә мүасир инсанабәнзәр мејмунлардан фәргләнән газынты инсанабәнзәр мејмун олмушдур. Үчүнчү дөврүн орталарында (Миосен), тәхминән 15—20 млн. ил әввәл Авропада, Асијада, Африкада јашамыш *дриопитекләр*, *сивапитекләр*, *проконсуллар* кими бир чох газынты мејмунларын күлли мигдарда галыглары мә'лумдур. Газынты мејмунларла мүасир инсанабәнзәр мејмунлар вә инсанын дишләриндәки охшарлығы нәзәрә алараг, тәдгигатчыларын чоху дриопитекләри тәкамүлүн ики хәттини верән үмуми башланғыч әчдад форма һесаб едирләр. Тәкамүлүн бир хәтти—понкид (мејмун) даһа чох ағачда јашамаға ујғунлашараг, млн. илләрдән сонра мүасир инсанабәнзәр мејмунларын, дикәри—һоминид (инсан) дүзәнликдә јашамаға, истинад вәзифәсиндән азад олмуш өн әтрафла тәбии әшјалардан (даш, ағач вә с.) аләт кими истифадә етмәјә, сонра сүн'и аләт дүзәлтмәјә алышараг инсанын әмәлә кәлмәсинә кәтириб чыхармышдыр.

СИ́МЛА, Ш и м л а — Һиндистанын шм.-ында. Һималај д-рынын әтәкләриндә, тәгр. 2000 *м* јүксәкликдә шәһәр. Һимачал-Прадеш штатынын инз.м. Әһ. 55 мин (1971). Дағ-иглим курортудур. Елми мәркәз вар.

СИМЛИ МУСИГИ АЛӘТЛӘРИ—бах *Мусиги аләтләри*.

СИМЛЈА́НСК—РСФСР Ростов вил.-ндә шәһәр. Симлјанск р-нунун мәркәзи. Симлјанск су анбары саһилиндәдир. Д.ј.ст. Халча ф-ки, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, механики-тә'мир, дәмир-бетон мә'мулаты, кәрпич з-длары, шәраб совхозу; Үмумрусија Елми-Тәдгигат Үзүмчүлүк вә Шәрабчылыг

Ин-тунун дајаг мәнтәгәси, јахынлығында СЕС вар.

СИМЛЈА́НСК СУ АНБАРЫ—РСФСР-ин Ростов вә Волгоград вил.-ләриндә, Дон чајы үстүндәдир. Симлјанск СЕС-инин бәнди васитәсилә јарадылмышдыр. 1952—55 илләрдә су илә долдурулмушдур. Саһ. 2700 *км*², һәчми 23,9 *км*³, уз. 302 *км*, макс. ени 38 *км*. Волга-Дон су јолунун тәркиб һиссәсидир. Сувармада истифадә едилир.

СИММЕНТА́Л ГАРАМАЛЫ (алм. Simmental—Зимментал дәрәси)—Исвечрәдә јарадылмыш сүдлүк-әтлик истигамәтли гарамал чинси. Авропанын бир чох өлкәләринә јајылмышдыр. Русијаја илк дәфә 19 әсрин 2-чи јарысында кәтирилмишдир. Универсал чинсдир. С.г.-нын сүдлүк, сүдлүк-әтлик вә әтлик-сүдлүк типләри вар. Рәнки сарыала вә гырмызы-аладыр. Буғаларынын чәкиси 800—1100 *кг*, инәкләри 550—650 *кг*-дыр. Һәр инәкдән 3500—4000 *кг* сүд (јағлылығы 3,8—3,9%) сағылыр. Әт чыхымы 60%-дәк олур. Дүнјада ән чох јајылмыш гарамал чинсидир. ССРИ-нин бир чох р-нларында, о чүмләдән, Азәрб.ССР-дә јерли гарамалын јахшылашдырылмасында С.г. чинсиндән кениш истифадә едилир.

СИММЕРВА́ЛД БИРЛӘШМӘСИ—ингилабчы бејнәлмиләлчиләрин (бах *Сол симмервалдчылар*) Симмервалд конфрансында (1915) сентрист вә јарымсентрист чохлуг илә бирләшмәси нәтичәсиндә јаранмыш мүвәггәти блок.

В. И. Ленин башда олмагла болшевикләр о дөврдә објектив олараг империализм, мүһарибә вә сосиал-шовинизмә гаршы чеврилмиш бу блока дахил оларкән Гәрбдәки сол гүввәләрин идеја вә тәшкилати чәһәтдән зәифлијини нәзәрә алмыш вә С.б.-нин сағ чинаһына (Р. Гримм, О. Моргари, А. И. Балабанова вә б.) гаршы даим мүбаризә апармышдылар. Симмервалд чохлуғунун, хүсусилә Кинтал конфрансындан (1916) сонра тәдричән пасифизм вә сосиал-шовинизмә јуварланмасы илә В. И. Ленин гәти олараг онларла әлагәни кәсмәк вә бејнәлмиләлчиләрин јени, әсл ингилабчы бирлијини јаратмаг тәләбини ирәли сүрдү.

Коминтернин 1-чи конгреси (Москва—1919, 2—6 март) С.б.-нин рәсмән бурахылдығыны билдирди.

Әд.: История КПСС, т. 2, М., 1966; Ленин в борьбе за революционный Интернационал, М., 1970; Темкин Я. Г., Циммервальд-Кинталь, М., 1967; Јеное Онун, В. И. Ленин и международная социал-демократия. 1914—1917, М., 1968.

СИММЕРВА́ЛД КОНФРАНСЫ (1915)—Биринчи дүнја мүһарибәсинә вә сосиал-шовинизмә гаршы чыхыш едән бејнәлхалг сосиалист конфрансы; 1915 ил сентјабрын 5—8-дә Исвечрәнин Симмервалд (Zimmerwald) ш.-ндә кечирилмишдир. Конфрансын ишиндә 11 өлкәдән (Русија, Полша, Италија, Болгарыстан, Румынија, Алманија, Франса, Исвечрә, Һолландија, Исвеч, Норвеч) 38 нүмајәндә иштирак едирди. Конфранс В. И. Леиин башда олмагла ингилабчы бејнәлмиләлчиләрлә (*сол симмердвалчылар*) сағ каутскичи чохлуг арасында мүбаризә шәраитиндә кечди. Каутскичиләрин, сол симмервалдчыларын ирәли сүрдүкләри принсипиал гәтнамә, болшевикләрин ачыг вә маскаланмыш сосиал-шовинистләрлә әлагәни кәсмәк, империалист мүһарибәсини вәтәндаш мүһарибәсинә чевирмәк тактикасынын әлејһинә чыхмасына бахмајараг, конфранс, гәбул олунмуш манифестдә башланмыш дүнја мүһарибәсинин империалист характер дашыдығыны тәсдиг етди, һәрби кредитләрә сәс верән вә буржуа һөкумәтләри илә әмәкдашлыг едән «сосиалистләрин» һәрәкәтләрини писләди, Авропа фәһләләрини мүһарибә әлејһинә, илһагсыз вә тәзминатсыз сүлһ уғрунда мүбаризәјә чағырды. Сол симмервалдчылар манифестә сәс вермәклә јанашы, онун гејри-ардычыллығыны тәнгид едәрәк көстәрдиләр ки, сәнәддә капитализмин devрилмәси уғрунда мүбаризәјә чағырыш, сосиал-шовинистләрин вә каутскичиләрин сосиализм идеалына дөнүк чыхмалары өз әксини тапмамышдыр. В. И. Ленин сол с.-д.-ларын ваһид чәбһәдә бирләшмәсини конфрансын ән мүһүм нәтичәләриндән бири һесаб едирди.

Әд.: бах *Симмервалд бирләшмәси* мәгаләсинин әдәбијјатына.

СИММЕРВА́ЛД СОЛ ГРУПУ—бах *Сол симмервалдчылар*.

СИММЕТРИ́ЈА (јун. symmetria—ејниөлчүлүлүк, мүтәнасиблик), р и ј а з и ј ј а т д а—физики вә ја ријази објектин гурулушунун инвариантлығы; һәндәси *чевирмә*. Ики нөвдүр: мәркәзи (јә'ни O нөгтәсинә нәзәрән) С. вә ох С.-сы (оха нәзәрән С.). Мәркәзи С. 180° дөнмәдир; јә'ни мүстәвинин A нөгтәси верилмиш O нөгтәси AA_1 парчасынын

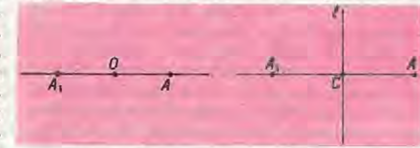

Шәк. 1. Шәк. 2.

орта нөгтәси олмагла һәмин мүстәвинин A_1 нөгтәсинә чеврилир (шәк. 1). O нөгтәси С. мәркәзи, A вә A_1 симметрик нөгтәләр, чевирмә исә мәркәзи С. адланыр. F фигурунун нөгтәләри илә мәркәзи симметрик олан бүтүн нөгтәләр O нөгтәсинә нәзәрән F-ә симметрик олан F_1 фигуруну әмәлә кәтирир. Мәркәзи С.-да фигур өзүнә чеврилирсә, она С. мәркәзли фигур дејилир (мәс., даирә, квадрат вә с.). Она көрә мәркәзи симметрик фигурлар бәрабәрдир. Мәркәзи С.-да С. мәркәзиндән кечән һәр дүз хәтт өзүнә, һәр бучаг тәпә нөгтәсинә нәзәрән симметрик бучаға чеврилир. Мәркәзи С. мүстәвинин гаршылыглы биргијмәтли чеврилмәсидир. С. мәркәзи мә'лумдурса, мәркәзи С. верилмиш олур. Һәр нөгтә јалныз бир мәркәзи С. муәјјән едир. Фәзада верилмиш нөгтәјә нәзәрән С. аналожи тә'јин едилир.

l дүз хәттинә нәзәрән С. мүстәвинин һәр A нөгтәсини $AA_1 \perp l$ вә $AC = CA_1$ олмагла A_1 нөгтәсинә көчүрән чевирмәдир (шәк. 2). Бурада (l дүз хәтти С. оху, A вә A_1 симметрик нөгтәләр, чевирмә исә оха нәзәрән С. адланыр. Φ фигурунун нөгтәләри илә симметрик олан бүтүн нөгтәләр l охуна нәзәрән Φ.-ә симметрик олан Φ_1 фигуруну әмәлә кәтирир. Оха нәзәрән симметрик фигурлар бәрабәрдир. Ох С.-сында l дүз хәттинин бүтүн нөгтәләри өз јериндә галыр, охла ајрылан јарыммүстәвиләрин бири дикәринә чеврилир. Оха перпендикулјар дүз хәтт өзүнә чеврилир. Мүстәви үзәриндәки һәр l дүз хәтти оху l олан јалныз бир С. муәјјән едир. Оху l олан С.-да фигур өзүнә чевриләрсә, l дүз хәттинә фигурун С. оху дејилир. Мәс., чеврә диаметрә нәзәрән симметрикдир. Мүстәвијә нәзәрән С. аналожи тә'јин едилир. С.-дан функсија графикинин гурулмасында, физикада, кимјада, биолокијада, ме'марлыгда, кристаллографијада вә с.-дә кениш истифадә олунур. Ох вә мәркәзи С. ујғун нөгтәләр арасындакы мәсафәни дәјишмәјән јердәјишмәдир.

СИММЕТРИ́ЈА, ф и з и к а д а—муәјјән әмәлијјат (чевирмә) нәтичәсиндә физики системи характеризә едән кәмијјәтләр арасындакы ганунаујғунлуғун дәјишилмәзлији. Ријази бахымдан С. әмәлијјатлары груп тәшкил едир. Физикадакы С. чевирмәләри кәсилмәз вә дискрет олур.

К ә с и л м ә з ч е в и р м ә л ә р:

1. Б а ш л а н ғ ы ч з а м а н ы н д ә ј и ш и л м ә с и (заман сүрүшмәси)—муәјјән физики һадисәнин нәтичәсинин истәнилән вахтда ејни олмасыдыр, јә'ни заман бирчинслидир. Бу С., бүтүн анларын еквивалент олмасыдыр. Заманын бирчинслилији С.-сы системин енержисинин сахланмасы ганунуну верир.

2. Т а м с и с т е м и н ф ә з а д а к ө ч ү р ү л м ә с и (фәзанын сүрүшмәси)—ејни шәраитли физики тәчрүбәнин фәзанын истәнилән нөгтәсиндә апарылмасындан асылы олмамасыдыр, јә'ни фәзанын бүтүн нөгтәләри ејниһүгуглудур. Башга сөзлә, фәза бирчинслидир. Фәзанын бирчинслилији С.-сындан һәрәкәт мигдарынын сахланмасы гануну алыныр.

3. Т а м с и с т е м и н ф ә з а д а д ө н д ә р и л м ә с и (фәзанын изотроплуғу)—физики һадисәнин дикәринә нисбәтән муәјјән бучаг алтында фырландырылан һесаблама системләриндә ејни чүр баш вермәсидир. Фәзанын изотроплуғу С.-сы һәрәкәт мигдары моментинин сахланмасы ганунуну верир.

4. Һ ә р ә к ә т и н н и с б и л и ј и—физики ганунун дикәринә нисбәтән бәрабәрсүр'әтли дүзхәтли һәрәкәтдә олан системләрдә ејни олмасыдыр. Һәрәкәтин нисбилији С.-сы бүтүн әталәт системләринин еквивалент олмасыдыр (бах *Нисбилик нәзәријјәси*).

5. К а л и б р л ә ш д и р и л м и ш ч е в и р м ә—гаршылыглы тә'сирдә олан бу вә ја башга јүклү (електрик јүклү, һиперјүклү, барион вә лептон јүклү) һиссәчијин һалыны характеризә едән кәмијјәтин бир гијмәтиндән башга гијмәтинә кечмәсини көстәрән гајдадыр. Биринчи нөв калибрләшмиш чевирмәдә системин һал функсијасынын фазасы дәјишдирилир ($\psi \to e^{i\alpha}\psi$ $\psi^* \to e\psi^{-i\alpha}\psi^*$, бурада ψ—системин һал функсијасы, ψ^*—онун комплекс гошмасы, α—һал функсијасынын фазасы олуб, јүкү өзүндә әкс етдирән, заман вә координатдан асылы функсијадыр). Икинчи нөв калибрләшмиш чевирмә јүкүн јаратдығы саһәнин потенсиалынын фәзадан асылы олараг сечилмәсидир $\left(A_\mu \to A_\mu + \frac{\partial\alpha}{\partial x_\mu},\ \alpha = \frac{q}{hc} f(x, y, z, t),\ x_\mu = \vec{r}, ict, f(x, y, z, t)\right)$ ихтијари функсијадыр, q—јүк, h—Планк сабити, c—ишыг сүр'әтидир). Бу чевирмәләр изотопик јүк фәзасында фыр-

ланмаја ујғун кәлир вә бу фәзада истәнилән истигамәтләрин еквивалентлијини көстәрир. Бу С. чевирмәләриндән јүкләрин сахланмасы гануну алыныр. Белә С. бә'зән јүк фәзасында нисбилик принсипи дә адланыр.

6. **Унитар симметрија**— 8 өлчүлү һәгиги фәзада (унитар спин фәзасы) гаршылыглы тә'сирин унитар спин векторунун истигамәтиндән асылы олмамасыны (изотроплуғуиу) көстәрир. Унитар чевирмәләр заманы гаршылыглы тә'сири мүәјјәнләшдирән мүнасибәтләрин ејни галмасы изотопик спини, һиперјүкүн, гәрибәлијин сахланмасы ганунларыны верир. Унитар С. күчлү тә'сирләрә хас олан С.-дыр. О, зәиф вә електромагнит тә'сирләрдә позулур. Бу С. мөвчуд һиссәчикләри мүәјјән системә салмаға имкан верир (бах *Елементар зәррәчикләр*).

Дискрет чевирмәләр:

1. **Фәза ин'икасы чевирмәси**—физики һадисәнин ујғун координат охларынын истигамәтләринин бири-дикәринин әксинә јөнәлмиш ики мүхтәлиф координат системиндә ејни чүр баш вермәсини мүәјјән едән гајдадыр, јә'ни «сағ» координат системиндән «сол» координат системинә кечиддир. Бу чевирмәни, үч бир-биринә перпендикулјар олан мүстәвиләрин күзкү ин'икасы васитәсилә дә алмаг олур (күзкү С.-сы). Фәза ин'икасында физики һадисә дәјишмир вә бу С. фәза чүтлүјүнүн сахланмасы ганунуну верир. Күзкү С.-сы зәиф гаршылыглы тә'сирдә позулур.

2. **Јүк гошмалығы чевирмәси**—гаршылыглы тә'сирдә иштирак едән зәррәчијин, ујғун антизәррәчиклә әвәз олунмасыдыр. Зәррәчикләр арасында мөвчуд олан һәр һансы һадисәнин онларын антизәррәчикләри арасында да баш вермәси јүк гошмалығы С.-сыдыр. Бу С.-дан јүк чүтлүјүнүн сахланмасы гануну алыныр. Зәиф тә'сирләр јүк гошмалығы С.-сына малик дејилдир.

3. **Комбинасијалы чевирмә**—систем үзәриндә ејни заманда јүк гошмалығы вә фәза ин'икасы әмәлијјатынын апарылмасыдыр. Бу чевирмә комбинасија чүтлүјүнүн сахланмасы ганунуну верир. Бу гануна көрә «сағ» илә «сол» арасында С. мөвчуддур. Сырф нејтрал зәррәчикләр (бүтүн јүкләри сыфыр олан) үчүн бу анлајышдан истифадә олунур. Зәиф тә'сирләр комбинасијалы чевирмәләрә көрә симметрикдир. Тәчрүбәләр көстәрир ки, нејтрал K_L^0-мезонларын парчаланмасында комбинасија чүтлүјү сахланмыр вә бунун сәбәби һәләлик там ајдынлашдырылмамышдыр.

4. **Заманын ишарәсинин дәјишдирилмәси әмәлијјаты** — физики һадисәләри тәсвир едән тәнликләрдә t-нин—t илә әвәз олунмасыдыр, јә'ни физики системләр үчүн заманын сечилмиш истигамәти јохдур, кечмиш вә кәләчәк еквивалентдир. Бу С. чевирмәси заман чүтлүјүнүн сахланмасы ганунуну верир. Бу С. K_L^0-мезонун парчаланмасындан башга бүтүн гаршылыглы тә'сирләрдә сахланылыр.

5. **Ејни заманда зәррәчијин антизәррәчиклә әвәз олунмасы**—фәза вә заман ин'икаслары саһәнин квант нәзәријјәсинин үмуми принсипләриндән алынан С.-дыр. Бу С. әсасән нисбилик нәзәријјәси вә гаршылыглы тә'сирин бир нөгтәдә мөвчудлуғу илә әлагәдардыр. Бу С. зәррәчијин зәррәчикдән, антизәррәчијин зәррәчикдән еластик сәпилмәсинин, зәррәчик вә антизәррәчијин анниһилјасијасыны ејни функсија илә характеризә етмәјә имкан верир. Буна чарпаз (кроссинг) С. да дејилир.

6. **Ејниадлы зәррәчикләрин јердәјишмәси** ($\psi(1, 2) \to \psi(2, 1)$—белә зәррәчикләрдән тәшкил олунмуш системин һалынын, онларын ихтијари чүтүнүн јеринин дәјишилмәсиндән асылы олмамасыдыр. Ејниадлы зәррәчикләр системинин јердәјишмә нәтичәсиндә алынан һаллары бир-бириндән јалныз ишарәчә фәргләнир, буна көрә дә бу һаллар симметрик вә антисимметрик функсијаларла характеризә олунур. Зәррәчикләр кәср спинә маликдирсә антисимметрик, там спинә маликдирсә, симметрик һал функсијасы илә характеризә олунур (бах *Квант механикасы*).

Ријази бахымдан мүхтәлиф С.-ја ујғун бу вә ја башга кәмијјәт енержи илә бирликдә ејни заманда өлчүлә билән кәмијјәтдир. Системин мүәјјән С.-ја малик олмасы онун һамилтон операторунун јухарыдакы чевирмәләрә көрә инвариант галмасыны көстәрир. С.-нын варлығы физики кәмијјәтин бир гијмәти илә системин бир нечә һалыны характеризә етмәјә кәтириб чыхарыр. С. принсипләринин бә'зиләри бу вә ја башга тә'сир нәтичәсиндә позулдугда һалын *чырлашмасы* арадан чыхыр.

Әд.: Фејнман Р., Характер физических законов, пер. с англ., М., 1968; Гибсон У., Поллард Б., Принципы симметрии в физике элементарных частиц, пер. с англ., М., 1979; Физика микромира, Маленькая энциклопедия, М., 1980.

СИММЕТРИЈА, кимјада — молекулларын һәндәси конфигурасијасында мүшаһидә едилән симметрија. Симметриклик тәчрид едилмиш һалда көтүрүлән молекулларын физики вә кимјәви хассәләринин хүсусијјәтиндә, еләчә дә онларын башга атом вә молекулларла гаршылыглы тә'сириндә өзүнү көстәрир. Садә молекулларын чохунда таразлыг конфигурасијасынын фәза С.-сы елементләри (С. оху, С. мүстәвиси вә с.) олур. Мәс., аммонјак NH_3 молекулунда мүнтәзәм үчбучаглы пирамиданын симметриклији, метан молекулунда тетраедр симметриклији вар. Мүрәккәб молекулларда, адәтән, таразлыг конфигурасијасынын там һалда С.-сы олмур, лакин онун ајры-ајры фрагментләринин С.-сы галыр (локал С.).

Комплекс бирләшмәләрин гурулушу, хассәләри вә нәзәри анализиндә С. һаггындакы тәсәввүрләрин бөјүк әһәмијјәти вар. Кристал саһәсинин нәзәријјәси вә лигандлар саһәсинин нәзәријјәси комплекс бирләшмәнин С.-сына даир мә'лумата әсасән һәмин бирләшмәнин тутулмуш вә бош орбиталларынын гаршылыглы дүзүлүшүнү вә лигандлар саһәсинин С.-сы дәјишдикдә енержетика сәвијјәләрин характерини, еләчә дә онларын дағылма дәрәчәсини мүәјјән едир. Комплекс бирләшмәнин тәкчә С.-сынын мә'лум олмасы чох вахт онун һаггында кејфијјәтчә мүһакимә јүрүтмәјә имкан верир.

Кимјәви лазерләр вә молекулјар дүзләндиричиләр үчүн истифадә олунан маддәләрин тапылыб сечилмәсиндә үзви ифрат кечиричиләрин моделләринин һазырланмасында, кансерокен вә фармаколожи актив маддәләр анализиндә вә бир сыра башга һалларда молекулларын С.-сыны нәзәрә алмаг чох мүһүмдүр.

Әд.: Хохштрассер Р., Молекулярные аспекты симметрии, пер. с англ., М., 1968; Вудворд Р., Хоффман Р., Сохранение орбитальной симметрия, пер. с англ., М., 1971; Банкер Ф., Симметрия молекул и молекулярная спектроскопия, пер. с англ., под ред. М. Р. Алиева, М., 1981.

СИММЕТРИЈА, биосимметрија (биолокнјада)—һәр бир фигурун бәрабәр һиссәләринин биринин дикәри үзәриндә ганунаујғун олараг јерләшмәси.

Тәбиәтдә С. һадисәси һәлә Гәдим Јунаныстанда е.ә. 5 әсрдә пифагорчуларын диггәтини чәлб етмишди. 19 әсрдә битки, һејван вә биокен молекулларын С.-сына һәср едилмиш тәк-тәк әсәрләр мејдана кәлирди. 20 әсрдә биообјектләр үмуми С. нәзәријјәси мөвгејиндән өјрәнилирди. Бунун әсасында 1961 илдә С. нәзәријјәсиндә **биосимметрика** истигамәти ајрылды.

Шәк. 1. Оосиста Ејмеріа propria (Coccida).

Биоложи објектләрин **структур** С.-сы даһа интенсив өјрәнилирди. Бу чүр С. һәр шејдән әввәл бу вә ја дикәр ганунаујғун тәкрар шәкилдә тәзаһүр едир.

С. чанлы тәбиәтдә чох кениш јајылмышдыр; онун мүхтәлифлији организмләрин јашадығы шәраит вә онларын һәрәкәт формасы илә әлагәдардыр. Чохүзлү бәрабәр С.-лы кениш јајылмыш күрәшәкилли организмләр дә (шәк. 1) чанлы тәбиәтин ән ашағы инкишаф мәрһәләсиндә нөгтәли С.-нын формаларындан иди. Сферик бәдәнә малик организмләр мәркәздән вә ја С. мәркәзләриндән кечән сонсуз мигдарда С. охуна маликдирләр.

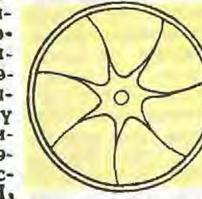

Шәк. 2. Диатом јосуну (Gyrodiscus vortes).

Даһа јүксәк гурулушлу битки вә һејванларда, әсасән, **аксиал** вә **актиноморф** С. мөвчуддур. Аксиал С.-сы олан организмләр С. оху илә, актиноморф С. лылар исә n, ону кәсән сәтһин оху исә m илә сәчијјәләнир. Мәс., 2-чи шәкилдә көстәрилән биообјектин С.-сыны $n=7$ дүстуру илә көстәрмәк олар.

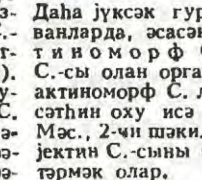

Истәр аксиал (асимметрик), истәрсә дә актиноморф (күзкүдәки әкс икитәрәфли вә ја билатерал) симметрик организмләрдә n-ин 1-дән ∞-а гәдәр мә'насы ола билир. Икитәрәфли С. (шәк. 3) нәнинки инсан бәдәнинә вә еләчә дә мәмәлиләрә, гушлара, сүрүнәнләрә, амфибијалара, балыглара, бир чох молјусклара вә биткиләрә аиддир. Белә С. организмләрин јухарыдан ашағыја вә өндән архаја доғру һәрәкәтилә әлагәдар јаранмышдыр; лакин онларын сағдан сола һәрәкәти ејни олур. Билатерал С.-нын позулмасы бу тә-

рәфләрин биринин тормозланмасына сәбәб олур ки, нәтичәдә дә ирәлијә һәрәкәт даирәви һәрәкәтлә әвәз олунур. Одур ки, актив һәрәкәт едән һејванлар биртәрәфли симметрикдирләр. Бу нөв

Шәк. 3. Кәпәнәк (Papilio alexanor Rom).

С. һәрәкәтсиз организмләрдә дә мөвчуддур. Бу чанлынын ики мүхтәлиф вәзијјәтдә олмасы, јә'ни бир һиссәнин субстрата битишик, дикәр һиссәсинин исә сәрбәст олмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир.

Әд.: Беклемишев В. Н., Основы сравнительной анатомии беспозвоночных, т. 1, М., 1964; Касинов В. Б., О симметрии в биологии, М., 1971; Чеховская Т., Ошеломляющее разнообразие жизни, М., 1980.

СИММЕТРИЈА (кристаллографијада)—чисим (кристал) вә ја чисимләр системинин (кристаллик структур) бәрабәр һиссәләринин ганунаујғун тәкрары. Кристалын харичи формасы вә дахили атом гурулушу С. илә характеризә олунур. Бу мәгсәдлә *симметрија елементләриндән* истифадә едилир. Кристалларын физики хассәләринин тәзаһүр характери дә онларын С.-сындан асылыдыр. Кристалын һәндәси формасынын симметрија елементләри онун кристаллографик синфини, фәза шәбәкәсинин симметрија елементләри исә фәза групуну (Фјодоров групуну) мүәјјән едир. 32 синиф вә 230 фәза групу мөвчуддур. С.-нын әсас нөвләри: статистик С., антисимметрија, рәнкли С., охшарлыг С.-сы вә с.

Әд.: Вайнштейн Б.К., Симметрия кристаллов. Методы структурной кристаллографии, М., 1979.

СИММЕТРИЈА ЕЛЕМЕНТЛӘРИ — фигурун симметријасыны характеризә етмәк үчүн ишләдилән көмәкчи һәндәси елементләр (нөгтә, дүз хәтт, мүстәви). Сонлу фигурларда (мәс., кристаллик чохүзлүләрдә) С.е. симметрија оху (L), симметрија мүстәвиси (P), инверсија оху (It) вә инверсија мәркәзиндән (C) ибарәтдир. Сонсуз фигурларда С.е.-нә бунлардан әлавә трансłјасија векторлары, винтли охлар вә сүрүшән хәјали мүстәви дахилдир.

СИММЕТРИЈАЛАЈЫЧЫ ГУРУЛУШ (радиотехникада) — електромагнит енержисинин гејри-симметрик хәтдән (мәс., коаксиал) симметрик хәттә вә ја симметрик антенаја (мәс., јарымдалға вибраторуна) оптимал (узлашдырылараг) өтүрүлмәсини тә'мин едән кечид гурулушу.

СИММЕТРИК ГРУП—бош олмајан M чохлуғундакы бүтүн әвәзләмәләр чохлуғунун бу әвәзләмәләрин вурулмасына нәзәрән әмәлә кәтирдији груп (S_M). M сонлу сајда n елементдән ибарәтдирсә, S_M n-дәрәчәли С.г. адланыр. С.г.-ун $n!$ елементи вар. Онун чүт сајда инверсијасы, С.г. елементләринин јарымсимметрик алтгрупуну әмәлә кәтирир вә $n!/2$ елементи вар.

СИММЕТРИК МАТРИС—$A=(\alpha_{ij})$ квадрат матриси; баш диагонал елементләринә нәзәрән симметрик олан ихтијари ики елементи бәрабәрдир: $\alpha_{ij}=\alpha_{ji}$. Башга сөзлә, A өзүнүн транспонирә олунмуш $A'=(\alpha_{ji})$ матрисинә бәрабәрдирсә ($A=A'$), A матриси С.м., $A=-A'$ исә онда чәпсимметрик матрис адланыр. Квадратик форманын матриси һәмишә С.м. олдуғундан С.м. илә квадратик форма нәзәријјәләри сых әлагәлидир. Һәгиги елементли С.м.-ин спектрал хассәләри: 1) характеристик тәнлијин көкләри һәгигидир; 2) көкләр n-тәртибли С.м.-ин n дәнә чүт-чүт ортогонал мәхсуси векторларына ујғундур; 3) ону һәмишә $A'=OBO^{-1}$ шәклиндә көстәрмәк олур; бурада O ортогонал матрисдир (бах *Матрис*).

Әд.: бах *Груп* мәгаләсинин әдәбијјатына.

СИММЕТРИК ФУНКСИЈА—чәбрин әсас анлајышларындан бири; $K(x_1, x_2, \ldots, x_n)$ һалгасындан олан вә $x_1, x_2, \ldots, x_n$ дәјишәнләриндән асылы функсија (чохһәдли). Бу дәјишәнләрин истәнилән јердәјишмәсиндә С.ф. дәјишмир. Мәс.,

$$f_1(x_1, x_2, x_3)=x_1+x_2+x_3;\ f_2(x_1, x_2, x_3)= =x_1^2 x_2 + x_1 x_2^2 + x_1 x_3^2 + x_3 x_1^2 + x_1 \cdot x_3^2 + x_2 x_3^2$$

Ән әһәмијјәтли С.ф.

$$\begin{cases} \sigma_1 = x_1 + x_2 + \ldots + x_n \\ \sigma_2 = x_1 x_2 + x_1 x_3 + \cdots + x_{n-1} x_n \\ \ldots\ldots\ldots\ldots \\ \sigma_n = x_1 x_2 \cdots x_n \end{cases} \quad (1)$$

шәклиндәдир вә бунлар елементар симметрик чохһәдлиләр адланыр.

$$x^n - \sigma_1 x^{n-1} + \sigma_2 x^{n-2} + \cdots + (-1)^n \sigma_n = 0$$

чохһәдлисинин көкләри $x_1, x_2, \ldots, x_n$ оларса (1) *Вијет* теореминдән алыныр. Симметрик чохһәдли һаггында әсас теорем: К-дакы һәр симметрик чохһәдли јеканә гајдада $x_1, x_2, \ldots, x_n$ дәјишәнләриндән асылы $\sigma_1, \sigma_2, \ldots, \sigma_n$ елементар симметрик чохһәдлиләр чохһәдлиси кими көстәрилир; јә'ни ихтијари $f(x_1, \ldots, x_n) \in K$ үчүн елә $g \in K$ вар ки, $f(x_1, x, \ldots, x_n)=g(\sigma_1, \sigma_2, \ldots, \sigma_n)$ олур.

Әд.: бах *Груп* мәгаләсинин әдәбијјатына.

СИММЕТРИК ЧОХҺӘДЛИ — бах *Симметрик функсија.*

СИММЕТРИКЛИК (ријазијјатда вә мәнтигдә)—бинар мүнасибәтин хассәси; белә ифадә олунур: A чохлуғунда тә'јин олунмуш R бинар мүнасибәти о заман симметрик адланыр ки, A-дакы ихтијари a_1, a_2 елементләри үчүн $<a_1, a_2>$ низамлы чүтүнүн R-ә дахил олмасындан, $<a_2, a_1>$ низамлы чүтүнүн R-ә дахил олмасы алыныр. Бәрабәрлик, еквивалентлик вә толерантлыг (гоншулуг) симметрик бинар мүнасибәтдир. R о заман антисимметрик мүнасибәт адланыр ки, A-дакы ихтијари a_1, a_2 үчүн $<a_1, a_2>$-нин R-ә дахил олмасындан $<a_2, a_1>$-нин R-ә дахил олмамасы чыхыр. Бинар әмәлләр үчүн (мәс., әдәдләрин топланмасы вә вурулмасы үчүн) аналожи хассә коммутативлик адланыр. С. анлајышы ихтијари сајда објект үчүн дә үмумиләшдирилир.

СИММЕТРОДОНТЛАР (Symmetrodonta)—газынты мәмәлиләр дәстәси. Сон Триасдан Еркән Табашир дөврүнә гәдәр јашамышлар. Симметродонт дәләдән кичик һејван имиш. Азы дишләринин һәр бириндә 3 симметрик үчбучаг (ады да бурадандыр) шәклиндә 3 габарчыг олмушдур. Еһтимала көрә С. јыртычы һәјат кечирмишдир. Авропа вә Шимали Америка чөкүнтүләриндән мә'лумдур (чәнә вә дишләри тапылмышдыр). Мәншәјинә көрә *пантотериләрә* јахындыр.

СИМОНОВ Константин (Кирилл) Михајлович [28.11.1915, Петроград—28.8.1979, Москва; чәназәсинин күлү Моҝилјов ш.-нин 6 *км*-лијиндә, 1941 ил дөјүш јеринә сәпилмишдир. Һәмин јердә С.-а хатирә нишанәси гојулмушдур (1979)]—рус совет јазычысы, ичтимаи хадим. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1974). Ленин мүкафаты (1974), ССРИ

Дөвләт мүкафаты (1942, 1943, 1946, 1947, 1949, 1950) лауреаты. 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. Әсәрләри 1934 илдән чап олунур. Н. Островскијә һәср олунмуш «Ғалиб» (1937), һабелә «Буз дөјүшү» (1938), «Суворов» (1939) поемаларында мүһарибә тәһлүкәси һаггында дујғу вә дүшүнчәләри әксини тапмышдыр. «Бир мәһәббәтин тарихи» (1940), «Бизим шәһәрли оғлан» (1941) пјесләри гәһрәманлыг мөвзусундадыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә «*Красная звезда*» ғәзетинин мүхбири олмушдур. «Рус адамлары» (1942) пјеси, «Күндүзләр вә кечәләр» (1943—44) повести совет адамларынын икидлијиндән бәһс едир. Мүһарибә дөврү лирикасы шөһрәт газанмышдыр («Јадындамы, Алјоша», «Смоленшина јоллары...», «Көзлә мәни», «Өлдүр ону» вә с. ше'рләри). «Сојуг мүһарибә» дөврүндә идеоложи мүбаризәнин актуал проблемләринә даир әсәрләр јазмышдыр [«Рус мәсәләси» (1946), «Јад көлкәси» (1949) пјесләри, «Достлар вә дүшмәнләр» (1948) ше'р китабы]. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин бәдии салнамәси олан «Дириләр вә өлүләр» (1954—71) трилокијасында совет халгынын кечдији чәтин гәләбә јолунун епик мәнзәрәсини јаратмышдыр. «Чәнуб повестләри» (1956—61), «Лопатинин гејдләриндән» (1965), «Ијирми күн мүһарибәсиз» (1972) повестләри дә мүһарибә мөвзусундадыр. Пјесләрин, ссенариләрин, публисистик очерк вә јол гејдләринин, әдәби-тәнгиди мәгаләләрин мүәл-

лифидир. Әсәрләри ССРИ вә дүнја халглары дилләринә, о ҹүмләдән Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмуш, «Бизим шәһәрли оғлан» пјеси Азәрб. сәһнәсиндә тамашаја гојулмушдур. Бир сыра әсәри сәһнәләшдирилмиш вә екранлашдырылмышдыр. С. Азәрб. әдәбијјатынын јахын досту иди. Азәрб. мөвзусунда ше'рләр («Достум Сәмәд Вурғунун Лондондакы зијафәтдә нитги» вә с.), мәгаләләр јазмыш, классик вә муасир Азәрб. поезијасындан (Нәсими, Вндади, Вагиф, Сәмәд Вурғун вә б.) тәрҹүмәләр етмишдир. Рус дилиндә илк «Азәрбајҹан ше'ри антолокијасы»-нын (М., 1939) јарадылмасында хидмәти вар.

ССРИ Јазычылар Иттифагы Идарә һеј'әти Баш катибинин муавини (1946—54), катиби (1954—59; 1967 илдән), Совет Сүлһү Мүдафиә Комитәси Рәјасәт һеј'әтинин үзвү (1949 илдән), Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд (1952—56), Сов.ИКП Мәркәзи Тәфтиш Комиссијасынын үзвү (1956—61 вә 1976 илдән), ССРИ Али Советинин (2-ҹи вә 3-ҹү чағырыш) депутаты олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, 5 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Рус мәсәләси, «Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1947, № 5; Јад көлкәси, јенә орада, 1949, № 9; Достлар вә дүшмәнләр. Ше'рләр, Б., 1950; Үчүнҹү адјутант. Һекајәләр, Б., 1969; Собр. соч., т. 1—6, М., 1966—70; Соч., т. 1—12, М., 1979—83.

Әд.: Лазарев Л. И., Военная проза Константина Симонова, М., 1975; Финк Л., Константин Симонов. Творческий путь, М., 1979.

СИ́МОНОВ Николај Константинович (4.12.1901, Самара, индики Кујбышев—20.4.1973, Ленинград)—рус совет актјору. ССРИ халг артисти (1950). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1971). ССРИ Дөвләт мукафаты лауреаты (1941, 1947, 1950). 1924 илдән А. Пушкин ад. Ленин-

Н. К. Симонов «I Пјотр» филминдә.

град Драм Театрында (1932—33 илләрдә Кујбышев театрында) ишләмишдир. Ролларı: Вершинин («14—69 нөмрәли зирећли гатар», Вс. Иванов), кенерал Муравјов («Галибләр», Б. Чирсков), Протасов («Ҹанлы мејит», Л. Толстој), Сатин («Һәјатын дибиндә», М. Горки), Салјери («Мотсарт вә Салјери», А. С. Пушкин), Маттиас Клаузен («Күнәш батмаздан әввәл», К. Һауптман) вә б. Кинода чәкилмишдир («Чапајев», «Овод» вә с.). «I Пјотр» (1937—39) филминдә јаратдығы I Пјотр образы мүһүм ишләриндәндир. 3 дәфә Ленин ордени, еләҹә дә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Цимбал С., Николай Симонов, М., 1973; Любомудров М., Н. Симонов. Ю. Завадский, М., 1983.

СИ́МОНОВ Рубен Николајевич (1.4. 1899, Москва—5.12.1968, Москва)—рус совет актјору, режиссор. ССРИ халг артисти (1946). Ленин мукафаты лауреаты (1967). ССРИ Дөвләт мукафаты лауреаты (1943, 1947, 1950). Ј. Б. Вахтангов ад. театрын актјору, 1924 илдән реж. (1939 илдән баш реж.) олмушдур. С.-ун јарадыҹылығы Вахтангов ән'әнәләри илә сых бағлыдыр. «Мүдахилә» (1933, Л. Славин), «Ҹәбһә» (1942, А. Корнејчук), «Мадмазел Нитуш» (1944, Ф. Ерве), «Ашпаз гадын» (1959, А. Софронов) вә с. әсәрләри тамашаја гојмушдур. С.-ун «Түфәнкли адам» (1937, Н. Погодин) тамашасы совет театрынын инкишафында әһәмијјәтли јер тутур. Бөјүк театрда (Москва) да бир сыра әсәрин тамашасыны һазырламышдыр. Педагожи фәалијјәт көстәрмишдир (1946 илдән проф.). 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

СИ́МОНОВА Сирануш Александровна (д. 5.1.1913, индики Ерм.ССР-ин Иҹеван р-нунун Ләләкәнд к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. 1932—68 илләрдә Газах р-нундакы В. И. Ленин ад. к-зда колхозчу, манғабашчысы, С. Вурғун ад. с-зда үзүмчүлүк бригадири ишләмишдир. 1948 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. 1970 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

СИМОНОСЕ́КИ — Јапонијада Һонсү а.-нда шәһәр. Јамагути префектурасындадыр. Әһ. 264 мин (1977). Модзи ш. илә бирликдә ваһид Каммон (Канмон) портуну (Һонсү вә Күсү а-ры арасында әлагә јарадан нәгл. говшағы) әмәлә кәтирир. Пусан (Ҹәнуби Кореја)—С. д.ј. бәрәси ишләјир. Машынгајырма, кәми тә'мири, кимја, балыг консерви, семент сәнајеси, нефт е'малы вә синк-әритмә з-длары вар. Балыгчылыг мәркәзидир.

СИМОНОСЕ́КИ МУГАВИЛӘСИ (1895)—Јапонија — Чин мүһарибәсиндә (1894—95) мәғлуб олмуш Чин илә Јапонија арасында апрелин 17-дә Симоносеки ш.-идә имзаланмышдыр. Мүгавиләјә әсасән Чин Кореја үзәриндә суверенлијиндән имтина етди, Тајван а.-ны, Пенхуледао а-рыны, Лјаодун ј-а-ны Јапонијаја верди вә 200 млн. лјан тәзминат өдәди; бир сыра лиманлары тиҹарәт үчүн ачыг е'лан етди; јапонлара Чиндә сәнаје мүәссисәләри тикмәк һүгугу верди. Лакин, 1895 ил апрелин 23-дә Русија, Алманија вә Франсанын тәләби илә Јапонија Чиндән әлавә 30 млн. лјан тәзминат аларaг Лјаодун ј-а-ны Чинә гајтармаға мәҹбур олду. С.м. Чини парчаламаг, онун игтисадијјатынын әсас саһәләринә нәзарәт етмәк уғрунда империалист дөвләтләри арасында мүбаризәнин башланғычыны гојмуш вә Чинин јарыммүстәмләкәјә чеврилмәсиндә әсас мәрһәлә олмушду.

СИМПАТИК МҮРӘККӘБ—криптографија (кизлин јазышма) үчүн ишләдилән рәнксиз вә ја зәиф рәнкли маје (кимјәви бирләшмә). Бә'зән мүәјјән биткиләрин ширәсиндән дә С.м. кими истифадә едилир. Бу мүрәккәблә јазылан сөзләр кағызда көрүнмүр, онларын көрүнмәси үчүн кағызы истијә тутмаг, јазыја кимјәви реактивлә, јахуд ултрабәнөвшәји шүаларла тә'сир етмәк (лүминессент анализ), ја да башга үсуллар тәтбиг етмәк лазым кәлир.

СИМПА́ТИК СИНИР СИСТЕМИ (јун. sympathēs—һәссас)—онурғалы һејванларда вә инсанда векетатив синир системинин бир һиссәси, әсасән трофик функсија дашыјыр. С.с.с. мәркәзи вә периферик шө'бәләрә бөлүнүр. Мәркәзләри онурға бејнинин јан бујнузларында јерләшир, периферик шө'бәси исә ганглионлардан тәшкил олунмуш сағ вә сол симпатик көтүкләрдән, ганглионлары бир-бирилә, онурға бејни вә ефферкторла бирләшдирән шахәләрдән ибарәтдир. Симпатик көтүк 22—23 ганглиондан әмәлә кәлир. Онурғанын јан тәрәфләриндә кәллә әсасындан бүздүмә гәдәр узаныр. Симпатик көтүјү тәшкил едән ганглионлардан чыхан синирләр баша, бојуна, дөш, гарын вә чанаг бошлуғуна кедәрәк дамарлары вә органлары иннервасија едир. Бојун вә дөш ганглионларындан чыхан үрәк синирләри үрәк кәләфинин, дөш ганглионларындан чыхан бөјүк вә кичик дахили органларын синирләри күнәш кәләфинин әмәлә кәлмәсиндә иштирак едир. Физиоложи ҹәһәтҹә адреналинәтрон хассәјә маликдир, јә'ни ресепторлары адреналинәбәнзәр кимјәви маддәләрлә гыҹыгландырыр.

СИ́МПЛЕКС (лат. simplex—садә) — комбинатор тополокијанын әсас анлајышларындан бири; өлчүләринин n сајы верилмиш садә габарыг чохүзлү; $n=3$ олдугда үчөлчүлү С. гејри-дүзкүн тетраедрдир. Ики (бир) өлчүлү С. дедикдә үчбуҹаг (парча) баша дүшүлүр. Сыфырөлчүлү С. нөгтәдир. С.-ләрә бөлүнә билән објектләр полиедр, симплексләрә бөлкү схеми исә комплекс адланыр. a_1-a_0, a_2-a_0, ..., a_r-a_0 хәтти гејри-асылы системдирсә, n-өлчүлү R^n Евклид фәзасынын $a_0, \ldots, a_r$ нөгтәләри афин гејри-асылы систем адланыр ($r<n$). Бу нөгтәләр R^n-дә афин гејри-асылы системдирсә, $x=\lambda_0 a_0+\lambda_1 a_1+\cdots+\lambda_r a_r$ шәклиндә көстәрилән бүтүн R^n-дәки x нөгтәләринин A^r чохлуғу r-өлчүлү С., $a_0, \ldots, a_r$ исә онун тәпәләри адланыр; бурада $\lambda_0, \lambda_1, \ldots, \lambda_r$—һәгиги әдәдләрдир, $\lambda_0+\cdots+\lambda_r=1$, $\lambda_i \geqslant 0$ $(i=\overline{0, r})$. A^r вә B^s симплекси R^n-нин алтчохлуглары кими үст-үстә дүшүрсә, онлар бир-бириндән јалныз тәпәләрин нөмрәси илә фәргләнир.

СИ́МПЛЕКС-РАБИТӘ—рабитә мәнтәгәләринин һәр бириндә гәбулун вә верилишин нөвбә илә апарылмасыны тә'мин едән икитәрәфли електрик рабитәси системи. Телефон С.-р.-си данышығында верилишин истигамәтини дәјишдирән гурулушдан (мәс., дүјмәни басмагла вә с.) истифадә едилир.

СИМПЛО́Н (фр. Simplon, алм. Simpeln, итал. Sempione)—Исвечрәдә, Алп д-рында ашырым. Һүнд. 2005 *м*. С.-дан Берн—Милан автомобил јолу кечир. С. јахынлығында, 700 *м* һүнд.-дә д.ј. тунели (уз. 19,7 *км*) вар.

СИ́МПСОН (Simpson) Томас (20.8. 1710, Лестершир, Маркет-Босуерт—14.5.1761, орада)—инкилис ријазијјатчысы. 1743 илдә тәгриби интеграллама дүстуруну (*Симпсон дүстуру*) чыхармышдыр. Елементар һәндәсә, тригонометрија, анализ вә еһтимал нәзәријјәсинә аид дә ишләри вар.

Әд.: История математики. т. 3, М., 1972.

СИМПСОН ДҮСТУРУ—мүәјјән интегралы тәгриби һесабламаг үчүн дүстур:

$$J = \int_a^b f(x)\,dx \approx \frac{1}{3}[f_0 + f_{2n} + 4(f_1 + f_3 + \ldots$$

$$\ldots + f_{2n-1}) + 2(f_2 + f_4 + \cdots + f_{2n-2})] = S;$$

бурада $h=(b-a)/2n$, $f_i = f(a+ih)$ вә $i = \overline{0,2n}$. Чыхарылышы $[a+2hк, a+2h(к+1)]$ парчаларынын һәр бириндә интегралалты $f(x)$ функсијасынын ујғун икидәрәчәли интерполјасија чохһәдлиси илә әвәз олунмасына әсасланыр (бах *Интерполјасија дүстурлары*). Бу, һәндәси бахымдан о демәкдир ки, $y=f(x)$ тәнлијн илә верилән әјри өзүнә јахын олан вә парабола парчаларындан ибарәт әјри илә әвәз едилир (бу сәбәбдән С.д. параболалар дүстуру да адланыр). С.д.-нун хәтасы

$$S-J=f^{(IV)}(\xi)(b-a)^5/2880\,n^4;$$

$f(x)$ функсијасынын дәрәчәси $m<3$ оларса, С.д. дәгигдир. Чүнки, бу һалда $f^{(IV)}(x)=0$ С.д.-ну Т. *Симпсон* алмышдыр (1743). Лакин әввәлләр дә мә'лум иди (бах *Тәгриби интеграллама*).

СИМПСОН СӘҺРАСЫ (Simpsön Desert) — Австралијада сәһра. Әввәлләр Стөрт сәһрасы илә бирликдә Арунта адланырды. Саһ. 112,6 мин $км^2$. Әсасән, гум (уз. 250 *км*, һүнд. 20—60 *м* олан тирәләр вар), ч.-ш.-дә гум-чагыл дашы, ч.-да кил јајылмышдыр. Иллик јағынты 130 *мм*-дән аздыр. Биткиси акасија вә евкалипт коллары, спинифексдир. Милли парк вар.

СИМПТОМ (јун. sýmptoma—һадисә, әламәт), әламәт—һәр һансы бир һадисәнин (мәс., хәстәлијин) әламәти; мүајинә вә сорғу заманы ашкар едилир. Гејри-спесифик (зәифлик, темп-р јүксәлмәси) вә патогномоник С. ајырд едилир. Субјектив С. хәстәни сорғу етмәклә, објектив С. исә хәстәни мүајинә етмәклә (әлләмәк, таггылдатмаг, гулаг асмаг, лабораторија мүајинәси вә с.) һәјата кечирилир. Продромал дөвр, еркән (ағчијәр илтиһабында дөш бошлуғунда ағры) вә кечикән (холесиститдә гарын бошлуғунун гычыгланмасы вә с.) С. мә'лумдур. Хәстәлијин атипик кедишиндә (мәс., миокард инфарктынын ағрысыз формасы) характерик С.-лар олмур. Мүасир терапија вә профилактик пејвәндләр хәстәлијин С.-ларыны дәјишдирир, һәтта тамам арадан галдырыр. Хәстәлик С.-ларынын мәчмусу диагноз вә прогнозун әсасыны тәшкил едир.

СИМУЛЈАСИЈА (лат. simulatio—көрүнүш, јаланчылыг, сүн'илик; simulo—өзүнү бәнзәтмәк) — хәстәлији, јахуд онун әламәтләрини ујдурмагла өзүнү хәстәлијә вурмаг. Биләрәк вә патоложи С. ајырд едилир. Биләрәк С. тәмәнна мәгсәди илә (јардым алмаг, һәрби хидмәтдән галмаг вә с.) едилир, патоложи С. исә хәстәликлә әлагәдар олуб онун һәр һансы бир әламәтләриндән (истерија) бири кими тәзаһүр едир. С. һәрби хидмәтдән азад олмаг мәгсәди дашыдыгда белә шәхс совет ганунверичилијиндә чинајәт мәс'улијјәтинә чәлб олунур.

СИМУРҒ (тәхәллүсү; әсл ады—Тағы Аббас оғлу Шаһбази; 2.7.1892, Бакы—1937) — Азәрб. совет јазычысы, Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1915 илдән Сов.ИКП үзвү. Харков ун-тинин тибб факүлтәсини битирмишдир (1918). Тәләбәлик илләриндә ингилаби һәрәката гошулмуш, 1917 илдә «Һүммәт» гәзетинин редаксија һеј'әтинә дахил олмушдур. 1919 илдә Украјна К(б)П МК јанында «Һүммәт» мүсәлман бүросунун сәдри, РСФСР Халг Милли Ишләр Комиссарлығы Загафгазија мүсәлманлары шө'бәсинин катиби, Шәрг Халглары Коммунист Тәшкилатлары бүросунда мә'лумат шө'бәсинин мүдири олмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Азәрб.ССР халг маариф комиссарынын мүавини, «Маариф вә мәдәнијјәт» журналынын редактору (1922—23), Азәрб.ССР МИК-ин катиби (1923—26), АДУ-нун ректору (1926—29), Азәрб. ССР халг сәһијјә комиссарынын мүавини (1930—37) вә с. вәзифәләрдә чалышмышдыр. Бәдии јарадычылыға ингилабдан әввәл башламышдыр. Бу дөврдә јаздығы һекајәләрдә истисмар дүнјасы, дини фанатизм, халга јад «зијалылар» тәнгид олунур («Гушлар кими азадә», «Ики аләм», «Судчу гыз», «Шәкәрәли чобан», «Александр Ејнич», «Ачлар» вә с.). Совет дөврү әсәрләриндә јени һәјат гуручулуғу, гадын азадлығы мөвзулары әсас јер тутур («Һагсызлыг дүнјасында», «Һачы Салман», «Ағанын кәнизи», «Мәшәди Гәдимин евиндә бәдбәхтлик», «Азадлыг уғрунда чинајәт», «Зәрифә», «Күләкли бир ахшам», «Мирзә Бадымчан» вә с. һекајәләр). «Дүшмәнләр» (1932) повести коллективләшмә дөврүндә кәндлә кедән синфи мүбаризәдән бәһс едир. Бакыда адына күчә вар.

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1960; Сечилмиш әсәрләри, Б., 1983; Рассказы, Б., 1958.

Әд.: Азәрбајчан совет әдәбијјаты, Б., 1966; Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи, 2 чилддә, ч. 1, Б., 1967; Зејналова Ш., Тағы Шаһбази (Симурғ). Библ. көстәричи, Б., 1975; Әли Назим, Симурғун јарадычылыг јолу, онун «Сечилмиш әсәрләри» китабында, Б., 1979.

СИМУРҒ ГУШУ, Зүмрүд гушу—Иран, Орта Асија, әрәб вә Азәрб. мифолокијасында зооморфик сурәт, хејирхаһлыг һамиси. Узаг мәсафәни бир анда гәт едән нәһәнк, сеһр күчүнә малик гуш кими тәсвир олунур. С.г. *Авестаја* көрә дәнизин ортасында битмиш бир ағачын башында, «Шаһнамә»јә көрә исә *Елбурс* дағынын зирвәсиндә јашајырмыш. Азәрб. вә әрәб фолклорунда С.г.-нун мәскәни «Гаф» дағы һесаб олунур. Азәрб. нағылларында Зүмрүд гушу да адланан С.г. («Симнарын нағылы», «Мәлик Мәммәдин нағылы» вә с.) тилсими гырыр, зүлмәт дүнјасына дүшмүш гәһрәманы чәтинликдән гуртарыр.

Әд.: Тәһмасиб М. Һ., Әфсанәви гушлар, «Вәтән уғрунда», 1945, № 5.

СИМФЕРОПОЛ—УССР Крым вил.-ндә шәһәр. Крым вил.-нин мәркәзи. Салкир чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Автомобил јоллары говшағы. Аеропорт. Әһ. 324 мин (1983). Мүһүм сәнаје мәркәзидир. Јејинти, јүнкүл, машынгајырма, метал е'малы, кимја сәнајеси, 3 али мәктәб (о чүмләдән ун-т), техникумлар, бәдии музеј, өлкәшүнаслыг музеји, 3 театр, јахынлығында су анбары, В. И. Ленин ад. ДРЕС вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

С.-ун јериндә е.ә. 3 әср—ерамызын 4 әсриндә Скиф дөвләтинин пајтахты Скиф Неаполу, сонра исә татар галасы Керменчик јерләширди. 15 әсрдә бурада татар мәскәни Ағ мәсчид јаранды. 1784 илдә онун јериндә С.-ун әсасы гојулду. 19 әсрдә С. јерли тичарәт мәркәзинә чеврилди. 1900 илдә с.-д. тәшкилаты јаранды. Совет һакимијјәти 1918 илдә гурулмушдур. Һәмин илин јазында харичи мүдахиләчиләр вә ағгвардијачылар С.-у тутмушдулар. 1920 илин нојабрында азад олунмушдур. 1921—45 илләрдә С. *Крым Мухтар Совет Сосиалист Республикасынын* пајтахты иди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә алман фашистләри шәһәри ишғал етмишдиләр (1941, нојабр—1944, апрел). С.-ун азад едилмәсиндә көстәрдији дөјүш рәшадәтинә көрә *Јетмиш једдинчи Азәрбајчан дивизијасына* «Симферопол» фәхри ады верилмишдир.

СИМФОНИЈА (јун. symphōnia—һәмаһәнклик, sýn—биркә+phōnē—сәс)—симфоник оркестрин ифасы үчүн нәзәрдә тутулмуш силсилә мусиги әсәри. Ајры-ајры С.-лара хор, солист-мүғәнни партијалары да дахил едилә биләр. С., адәтән 4 һиссәдән ибарәт олур: 1-чи һиссә—соната формасында, аллегро темпиндә, 2—јаваш темпдә, лирик характерли, 3—*менует* вә ја *скерсо*, 4—финал (чох заман рондо формасында бәстәләнир). Гәдим Јунаныстанда «С.» термини илә мүәјјән интерваллар, мусиги аләтләри ифадә олунмушдур; сонралар Гәрби Авропада консонанс, үмумијјәтлә мусиги, охума мә'насында ишләнмишдир. Јалныз 16 әсрдән ајры-ајры әсәрләрә (илк вахтлар вокал-инструментал әсәрләрә, сонралар сүита, кантата, хүсусилә опера мүгәддимәләринә) С. дејилмишдир. Мүасир С.-нын јаранмасында италјан (Венесија, хүсусилә Неапол мәктәбләри) операларынын оркестр мүгәддимәләри мүһүм рол ојнамышдыр. Классик С. типи 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләриндә јаранмышдыр (Ј. Һајдн, В. Мотсарт, Л. Бетһовен). Романтизм дөврү бәстәкарларынын (Ф. Шуберт, Р. Шуман, Ф. Лист, Һ. Берлиоз) јарадычылығында лирик С. мүһүм әһәмијјәт кәсб етмишдир. Г. Малер 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләринин көркәмли С. бәстәкарыдыр. Мүхтәлиф милли бәстәкарлыг мәктәбләринин нүмајәндәләри—А. Дворжак (Чехија), К. Шимановски (Полша), Е. Елгар вә Р. Воан-Уилјамс (Инкилтәрә), Ј. Сибелиус (Финландија), А. Онеккер, Д. Мијо (Франса) вә б. С. жанрында диггәтәлајиг әсәрләр јаратмышлар. С. рус мусигисиндә дә әһәмијјәтли јер тутмушдур (А. Бородин, П. Чајковски, А. Глазунов, А. Скрјабин, С. Рахманинов вә б.). Совет бәстәкарларындан Н. Мјасковски, С. Прокофјев, Д. Шостакович, А. Хачатурјан С. жанрында бир сыра көркәмли әсәрләр бәстәләмишләр. Азәрб.-да илк С. нүмунәләрини 1940-чы илләрдә Г. Гарајев, Ч. Һачыјев вә С. Һачыбәјов јаратмышлар. С. жанрына, һәмчинин Ф. Әмиров, Р. Һачыјев, А,

Мәликов, Х. Мирзәзадә вә б. мүрачиәт етмишләр.

СИМФОНИЈЕ́ТТА (итал. sinfonietta) —кичик *симфонија.*

СИМФОНИК МУСИГИ—симфоник оркестр тәрәфиндән ифа олунмасы нәзәрдә тутулан мусиги; инструментал мусигинин ән бөјүк вә зәнкин саһәси олан С.м.-јә дәрин, мүрәккәб идеја-емосионал мәзмуна малик чохһиссәли монументал композисијалар, еләчә дә кичик формалы јүнкүл популјар мусиги әсәрләри дахилдир: симфонија, сүита, увертүра, симфоник поема, симфоник муғам, фантазија вә с. С.м.-нин инкишафында Манһејм мәктәби бәстәкарлары, хүсусилә *Вјана классик мәктәби* бөјүк рол ојнамышдыр. Вјана классикләринин јарадычылығында С.м. камера-ансамбл мусигисиндән тамамилә ајрылмыш, классик симфонија, консерт, увертүра типи тәшәккүл тапмышдыр. С.м.-нин инкишафында рус бәстәкарларынын (М. Глинка, Н. Римски-Корсаков, П. Чајковски вә б) бөјүк хидмәти олмушдур. Мүхтәлиф жанрлы совет С.м.-синдә мүасир дөврүн образ вә идејалары, чәмијјәтин ингилаби јолла дәјишмәси просеси вә с. өз ифадәсини тапмышдыр. Н. Мјасковски, С. Прокофјев, Д. Шостакович, А. Хачатурјан, Г. Гарајев совет С.м.-синин көркәмли нүмајәндәләридир.

Азәрб.-да С.м.-нин илк нүмунәләрини 1930-чу илләрдә Ү. Һачыбәјов, М. Магомајев вә А. Зејналлы јаратмышлар. 40-чы илләрдә С.м. кениш инкишаф ролуна гәдәм гојмушдур. Азәрб. С.м.-синин өзүнә мәхсус инкишаф јолу вә кениш шөһрәт газанмасы Г. Гарајев, Ч. Һачыјев, Ф. Әмиров, С. Һачыбәјов, Нијази, Р. Һачыјев, А. Мәликов вә б.-нын ады илә бағлыдыр.

СИМФОНИК ОРКЕ́СТР, Ү. Һачыбәјов ад. Азәрбајчан Дөвләт Симфоник Оркестри— Азәрб. Ингилаб Комитәсинин 1920 ил 10 ијул тарихли декрети илә јарадылмышдыр. ССРИ-дә илк оркестрләрдән олан С.о. фәалијјәтә башладығы вахтлардан професионал мусиги мәдәнијјәтинин тәблиғиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Азәрб. симфоник мусиги жанрынын бәргәрар олмасында вә инкишафында орк.-ин хидмәти бөјүкдүр. С.о.-ин репертуарына дүнја, рус, совет классикләринин, һәмчинин Азәрб. бәстәкарларынын әсәрләри дахилдир. Әчнәби, совет, еләчә дә Азәрб. мусиги мәдәнијјәтинин бир чох көркәмли хадимләри орк.-лә чыхыш етмишләр. Азәрб. бәстәкарлары әсәрләринин илк ифачысы вә тәблиғатчысы олан С.о.-ә 1938 илдән Нијази башчылыг едир. Орк.-ин бир чох јетишдирмәси ССРИ-нин мәшһур коллективләриндә фәалијјәт көстәрир. С.о.-ә 1944 илдә Ү. Һачыбәјовун, 1960 илдә респ.-нын әмәкдар коллективи ады верилмишдир. Орк. Үмумиттифаг мүсабигәси (1967) вә Азәрб. Ленин комсомолу мүкафаты (1980) лауреатыдыр. ССРИ-нин бир чох шәһәрләриндә гастролда олмушдур.

СИМФОНИК ПОЕ́МА—конкрет сүжети, поетик, јахуд фәлсәфи идејаны тәчәссүм едән бир һиссәдән ибарәт ири һәчмли мусиги әсәри; симфоник орк. үчүн јазылыр. С.п. програмлы мусигинин әсас жанрларындандыр. С. п. анлајышы илк дәфә 19 әсрин орталарында Ф. Лист тәрәфиндән тәтбиг едилмишдир (О,13 С.п. бәстәләмишдир). Б. Сметана, К. Сен-Санс, А. Хачатурјан вә б.-нын С.п.-лары мәшһурдур. Симфоник лөвһә («Карван», С. Һачыбәјов), симфоник фантазија («Франческа да Римини», П. Чајковски), увертүра-фантазија кими әсәрләр жанр е'тибарилә С.п.-ја јахындыр. Азәрб. бәстәкарларындан Г. Гарајев («Лејли вә Мәчнун»), Ч. Һачыјев («Сүлһ уғрунда), А. Мәликов («Нағыл») вә б. С.п.-лар јазмышлар.

СИНАЈ (Сина) **ЈАРЫМАДАСЫ** («شبه جزيرة سيناء»)—Асијанын г.-индә, Гырмызы дәнизин Сүвејш вә Акаба көрфәзләри арасында ј-а. Мисир әразисиндәдир. Саһ. 25 мин *км²*. Әсасән, гранит, гнејс вә кристаллик сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Сәтһи чох парчаланмыш јајлалардан ибарәтдир; макс. һүнд. 2637 *м* (Катерин д.). Нефт, манган јатаглары вар. Иглими исти вә гурудур. Иллик јағынты 50 *мм*. Сәһра биткиләри үстүнлүк тәшкил едир. Һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Ваһәләрдә хурма ағачы, арпа, дары, гарғыдалы бечәрилир.

1967 илин ијунунда Исраил ишғал етмишди. Исраил—Мисир сазишинә әсасән (1974, 18 јанвар) Исраил гошунлары С.ј.-нда Сүвејш каналындан 32 *км* ш.-ә чәкилди. АБШ-ын васитәчилији илә Мисирлә—Исраил арасында Кемп-Девиддә (АБШ) имзаланмыш сепарат «сүлһ мүгавиләси» (1979, 26 март) Мисирин С.ј. үзәриндә анчаг мәһдуд суверенлијини тәсдиг етди. Исраил гошунлары С.ј.-дан тамамилә чыхарылдыгдан (1982, 25 апрел) сонра, бурада БМТ гүввәләри ады илә АБШ гошунлары јерләшдирилди.

СИНА́Н (Sinan), Коча Синан Әбдүлмәннан оғлу (Koca Sinan; 1489/1490, Кајсери ш. јахынлығындакы Ағырнас к.—1588, Истамбул)—түрк ме'мары, мүһәндис. 1514—39 илләрдә јеничәри корпусунда хидмәтдә олмуш, I султан Сүлејманын иншаат ишләринә рәһбәрлик етмишдир. Түрк ордусунун тәркибиндә мүхтәлиф јерләрә (Азәрбајчан, 1514, 1535, Мисир, 1517, Ираг, 1529, Родос а., 1520—21, Австрија, 1526—29, Алманија, 1529—32) сәфәр етмиш, еләчә дә Мачарыстан, Балкан өлкәләри, Молдавијада вә Италија саһилләриндә олмушдур. 1539 илдә Османлы империјасынын баш ме'мары тә'јин едилмишди. С. ме'марлыг тарихиндә ән мәһсулдар сәнәткарлардандыр. Империјанын ајры-ајры јерләриндә 360-дан артыг бина вә тикили јаратмышдыр. Мүасирләри С.-ы «дүнја ме'марларынын вә дөвран мүһәндисләринин башчысы» адландырмышлар. Истамбулдакы Шаһзадә (1548) вә Сүлејманијјә (1550—57) чамеләри, Ибраһим паша (1551), Әһмәд паша (1555), Рүстәм паша (1565), Азан Капы (Мәһәммәд паша, 1577), Кылыч Әли паша (1580) мәсчидләри, Хејрәддин Барбарос (1541), Хосров паша (1543), I султан Сүлејман (1559—60) түрбәләри, Бајазид (1501), Чинили (1543) вә с. һамамлар, Кајсеридә Куршунлу чаме (1585), Әдирнәдә Сәлимијјә чамеси (1569—75), Әли паша бедестаны (өртүлү базар, 1569), Јалнызкөз көрпүсү (15 әср), Дәмәшгдә (Сурија) Сүлејманијјә мәсчиди (1554), Крымдакы Көзләв галасында (индики Јевпаторија) Чүмә мәсчиди (Хан чамеси; 1552), Кәфә (индики Феодосија) ш.-ндә Сәлимијјә чамеси (18 әсрдә учурулмушдур), Битолада (Македонија) Һејдәр Гәди чамеси (1561), Вишеградда (Боснија вә Һерсеговина) Дрин чајы үзәриндә Соколлу Мәһәммәд паша көрпүсү (1571) вә с. ән јахшы тикилиләриндәндир. Бина типләринин конструксија вә композисијасында јениликләр тәтбиг етмишдир. Шаһ әсәри Әдирнәдәки *Сәлимијјә чамесидир*. С. Азәрб.-да оларкән Марағa вә Нахчывандакы Атабәјләр дөврүнүн түрбәләрини, Тәбриз вә Султанијјәнин әзәмәтли абидәләрини, Азәрб. усталарынын кашыкарлыг сәнәтини өјрәнмиш, бу танышлыг онун јарадычылығына мүәјјән тә'сир көстәрмишдир. С., *Сүлејманијјә чамеси* комплексиндә, өзүнүн тикдији кичик бир түрбәдә дәфн едилмишдир.

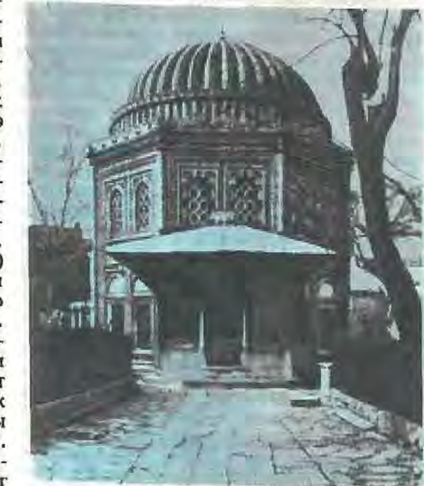

Синан. Истамбулда Шаһзадә Меһмед түрбәси. 1548.

Әд.: Миллер Ю., Искусство Турции, М.—Л., 1965; Altinay A. R., Mimar Sinan, İstanbul, 1931; Konyalİ İ. H., Mimar Koca Sinan, İstanbul, 1948; Koca Sinan, [Ankara], 1968.

СИНА́Н, Чәнуб-Гәрби Чин— Чиндә р-н. *Сычуан, Јунан* вә *Гујчжоу* әјаләтләриндән ибарәтдир.

СИНА́НТРО́П (сон лат. Sina—Чин+ јун. ánthrōpos — инсан)—ән гәдим газынты инсанын нүмајәндәси (бах *Архантроплар*). Галыглары илк дәфә Чиндә Котсетанг мағарасында ашкар едилмишдир. 1927 илдән 1937 иләдәк бурада апарылан газынтылар заманы кәллә вә алт чәнә фрагментләри, әтраф сүмүкләри вә дишләр, һәмчинин примитив даш аләтләр тапылмышдыр. Питекантропа охшајыр; мүтләг гәдимлији 400 мин илә јахындыр.

СИНА́НТРОП ОРГАНИЗМЛӘР, синантроплар (јун. sýn—биркә+ ánthrōpos—инсан) — инсанларла мүхтәлиф дәрәчәдә бағлы олан һејван, битки вә микроорганизмләр. С.о.-ин һәјат тсикли инсанын јаратдығы шәраитлә вә ја онун шәклини дәјишмиш фәалијјәти илә ујғунлашмышдыр. Инсанын дахили вә харичи паразитләри там, јахуд гисмән С.о. адланыр. С.о.-дән олан бир чох онурғасызлар вә онурғалылар јашајыш мәнтәгәләри әразисиндә вә евләрдә нәинки сығыначаг вә әлверишли микроиглим, һәтта гида да тапырлар. Дикәрләри тикилиләрдән јалныз сығыначаг кими истифадә едирләр. Бир чоху да тарла, чәмән, парк вә инсанын истифадә етдији әкин јерләриндә јашамаға ујғунлашмышлар. Облигат С. о. (мәс., ев сичаны, көјәр-

чинләр, тахтабитиләр вә с.) инсанла сых әлагәдардыр; буна көрә дә бунлардан бә'зиси космополит олмушдур. Факултатив С.о.-ин (мәс., ади чөл сичаны, сәрчәкимиләр вә с.) инсанла әлагәси зәифдир, јашајыш мәнтәгәләриндән гачыр, сакит әкин јерләриндә јашајырлар. Дәниз, һава вә гуру нәглијјатынын инкишафы С.о.-ин чох бөјүк мәсафәләрә јајылмасына сәбәб олмушдур.

СИНАПТОЗАВРЛАР (Synaptosauria) —нәсли кәсилмиш сүрүнәнләр јарымсинфи. 3 дәстәјә бөлүнүр; ареосселидиләр (Карбон—Перм), зауроптерикиләр (Триас—Табашир) вә плакодонтлар (Триас). Ареосселидиләр нисбәтән кичик, кәртәнкәләјә охшајан һејвандыр. Јахшы инкишаф етмиш ихтисаслашмамыш бешбармаглы әтрафларынын олмасы онун јерүстү һәјат тәрзи кечирдијини көстәрир. Галан С. дәнизләрдә јашамышлар. Үч дәстәнин С. јарымсинфиндә бирләшдирилмәси олдугча шәртидир.

СИНГА́, скорбут, С витаминозу—организминдә С витамини, јахуд аскорбин туршусунун чатышмазлығындан төрәјән хәстәлик. Шимал експедисијасы иштиракчыларында, узун мүддәт сәфәрә чыхан кәми һеј'әти арасында, һабелә күтләви хәстәлик кими мүһарибә, ачлыг заманы тәсадүф едилирди. Хәстәлијин гида позғунлуғу илә әлагәдар баш вердији күман олунур. Һәлә 16 әсрдә сәјјаһлар вә дәнизчиләр С.-ја гаршы халг тәбабәтиндән (тәзә әт, хүсусилә марал әти јемәк, ијнәјарпаг дәмләмәси ичмәк вә с.) истифадә едирдиләр. Витаминләр һаггында елмин инкишафы хәстәлијин төрәмә сәбәбини ашкар етди: организмә кифајәт гәдәр С витамини дахил олмадыгда ган вә сидикдә аскорбин туршусу кәскин азалыр, дамар диварынын нүфуз габилијјәти артыр. С витамининин әсас мәнбәји гида мәһсулларыдыр (тәзә тәрәвәз, мејвә вә киләмејвә); онлары узун мүддәт сахладыгда тәркибләриндәки С витамини парчаланыр. С.-ја јаз вә јајын әввәлләриндә тәсадүф едилир. Еркән әламәтләри: синир позғунлуғу, әзәләләрин күчдән дүшмәси, әзкинлик, тез јорулма, башкичәлләнмә, јухусузлуг вә с., даһа сонра диш әти ганајыр, гулаг, бурун, дырнаг көјәрир, дишләр тәрпәнир вә төкүлүр. Мүаличәси аскорбин туршусу ичмәк, јахуд ијнәсини вурдурмаг. Профилактикасы: зүлал вә С витамини илә зәнкин гидалар јемәк, организмдә зүлал вә С витамини балансы позулдугда аскорбин туршусу (күндә 70—100 *мг*) ичмәк вә с.

Әд.: Витамины, М., 1974; Справочник по диетологии, под ред. А. Л. Покровского, М. А. Самсонова, М., 1981.

СИНГА́Л ДИЛИ—*сингалларын* дили. Һинд-Авропа дилләринин һинд-ари групуна дахилдир. Бу дилдә 10,5 млн.-а јахын адам данышыр (1978). Мәншәчә пракритлә бағлыдыр. Фонетикасында аһәнк ганунуна мејл нәзәрә чарпыр. Морфолокијасында илтисагилик күчлүдүр; флексија үнсүрләри дә вар. Лексикасында дравид вә Гәрби Авропа дилләриндән алынма сөзләр чохдур. Јазыда Чәнуби һинд шрифти нөвләринин бириндән истифадә олунур. Гәдим китабәләри е.ә. 3 әсрә, илк әдәби абидәси 9 әсрә аиддир. Әдәби дил 13—14 әсрләрдән инкишаф етмиш, јени әдәби дил исә 20 әсрдән тәшәккүлә башламышдыр.

Әд.: Выхухолев В. В., Сингальский язык, М., 1964 (лит.); јенә онун, Сингальский язык, в кн.: Языки Азии и Африки, кн. 1, М., 1976.

СИНГАЛЛАР, сингаллылар — Шри-Ланка Респ.-сынын әсас әһалиси, милләт. 10,5 млн. нәфәрдир (1978). Шимали Һиндистан халглары илә гоһумдурлар. Сингал дилиндә данышырлар; әксәријјәти буддизмә, бир гисми христианлыға е'тигад едир. С.-ын чоху әкинчиликлә, дәниз саһилләриндә балыгчылыгла мәшғул олур, һәмчинин дөвләт гуллугчуларынын әсас тәбәгәсини тәшкил едирләр.

СИНГАНПУ́Р—Һиндистанын Мадһја-Прадеш штатында кәнд. Јахынлығындакы ики мағарадан әгиг лөвһәләр, диварларында шәкилләр ашкар едилмишдир (инк. тәдгигатчысы С. У. Андерсон; 1910). Гырмызы охра илә чәкилмиш шәкилләрдә мәрасим рәгсләри вә ов сәһнәләри тәсвир олунмушдур. Низәләрлә силаһланмыш схематик адам фигурлары илә чанлы һејван (өкүз, габан, марал вә с.) тәсвирләри бир-бирини әвәз едир. Һинд алимләри бу рәсмләри е.ә. 1-чи миниллијин орталарына аид едирләр. Лакин Мезолит характерли даш аләтләрин варлығы онун е.ә. 3—2-чи миниллијә аидлијини көстәрир. Гырмызы охра илә чәкилмиш гәдим шәкил галыгларына Азәрб.-да Гобустан гајаүстү тәсвирләри арасында да тәсадүф олунмушдур.

Әд.: Дикшит С. К., Введение в археологию, пер. с англ., М., 1960.

СИНГАПУ́Р (Singapore), Сингапур республикасы (Republic of Singapore).

Үмуми мә'лумат. Чәнуб-Шәрги Асијада дөвләт. Малакка ј-а-нын ч. гуртарачағы јахынлығындакы Сингапур а. вә бир нечә кичик алада јерләшир. *Милләтләр Бирлијинин* тәркибиндәдир. Саһ. 617,8 *км*². Әһ. 2,44 млн. (1981). Пајтахты Сингапур ш.-дир.

Дөвләт гурулушу. С. респ.-дыр. 1963 ил Конститусијасы гүввәдәдир. Дөвләт башчысы 4 ил мүддәтинә сечилән президентдир. Ганунверичи һакимијјәт мажоритар систем әсасында бирбаша сәсвермә илә 5 ил мүддәтинә сечилән бирпалаталы парламентә мәхсусдур. Һөкумәт парламент чохлуғу принсипи әсасында тәшкил едилир. Ичра һакимијјәтини баш назирин башчылығы илә һөкумәт һәјата кечирир.

Тәбиәт. Чохор боғазы Сингапур а.-ны Малакка ј-а-ндан, Малакка вә Сингапур боғазлары исә Индонезија а-рындан ајырыр. Сингапур а. торпаг бәнд васитәсилә Малакка ј-а илә бирләшдирилмишдир. Сәтһи *дүзәнликдир* (һүнд. 176 *м*-дәк). Иглими тропик муссондур. Орта темп-р јанварда 26,2°С, ијулда 27,4°С-дир. Иллик јағынты тәгр.

2500 *мм*. Батаглыглар, тропик мешәләр, мангров коллуглары вар.

Әһали. С.-да 76% чинлиләр, 15%-дән чох малајјалылар, һәмчинин 6,8%-дән чоху Һиндистан, Бангладеш, Пакистан, Шри-Ланка вә с. өлкәләрдән кәлмәләр јашајыр. Дөвләт дили малајја, рәсми дил Чин, инкилис вә тамил дилләридир. Малајјалыларын дини ислам, чинлиләрин буддизм вә конфусианчылыг, һиндлиләринки һиндуизм вә гисмән исламдыр. Ишләјән әһалинин 85%-дән чоху тичарәт, хидмәт вә сәнаје саһәсиндә, 3,1%-и к.т.-нда вә с. саһәләрдә чалышыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә тәгр. 395 нәфәрдир (1981).

Тарихи мә'лумат. С.-ун гәдим тарихи өјрәнилмәмишдир. Әлверишли чоғрафи мөвгејинә көрә С. һәлә гәдим јунанлара мә'лум иди. Дәниз порту вә јашајыш мәскәни кими 14 әсрин сонунадәк Јава вә Чин хроникаларында Тумасик (Јава дилиндә «масек»—дәниз) кими ады чәкилир. Сингапур ш.-нин әсасынын гојулмасы 1299 илә аид едилир. С.-у 16 әсрин әввәлиндә португаллар тутмуш, 17 әсрдә Һолландијанын табелијинә кечмишди; 1824 илдә Б. Британија мүстәмләкәси Стрејтс-Сетлментсин тәркибинә гатылмышды. Бухар кәмиләринин јаранмасы, Сүвејш каналынын истифадәјә верилмәси (1869) илә әлагәдар С.-ун тичарәт вә стратежи әһәмијјәти артды. С. 20 әсрин әввәлләриндә Чәнуб-Шәрги Асијада антиимпериалист мүбаризәнин ири мәркәзләриндән иди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндә (1939—45) С.-у Јапонија гошунлары ишғал етди (1942—45). Мүһарибәдән сонра Б. Британија мүстәмләкә империјасынын дағылмасы илә кенишләнмиш милли азадлыг һәрәкаты нәтичәсиндә С. 1959 илдә «өзүнү идарә едән дөвләт» статусу алды. 1963 илдә С. Малајзија Федерасијасына дахил олду; лакин С. һөкумәти илә Малајзија федерал һөкумәти арасында ихтилаф баш вердијиндән С. Федерасијадан чыхды (1965). 1965 ил декабрын 22-дә респ. е'лан олунду. 1965 илдән БМТ-нин үзвүдүр. С. һөкумәти ичтимаи гурулушундан асылы олмајараг бүтүн өлкәләрлә әмәкдашлыг сијасәти јеридир. 1968 илдә ССРИ илә С. арасында дипломатик мүнасибәтләр јарадылмышдыр. 1966 ил ССРИ—С. сазишинә әсасән тичарәт әлагәләри кенишләнир. С.-да биркә совет—С. ширкәтләри фәалијјәт көстәрир.

Сингапур. 1. Сингапур адасы саһилиндә чәкилмә вахты дәниз мәһсулларынын јығылмасы. 2. Сингапур шәһәринин күчәләриндән бири. 3. Сингапур шәһәринин чај саһилиндәки һиссәси. 4. Сингапурда Султан Мәһәммәд мәсчиди. 18—19 әсрләр.

Сијаси партијалар вә һәмкарлар иттифаглары. Халг Фәалијјәти Партијасы—һаким партијадыр. 1954 илдә јарадылмышдыр; С. Сосиалист Чәбһәси (1961)—Маочу консепсијаларын тә'сири алтындадыр; Фәһлә Партијасы (1971); Бирләшмиш Халг Чәбһәси (1974); Һәмкарлар Иттифагларынын Милли Конгреси (1961).

Тәсәррүфат. С. Чәнуб-Шәрги Асијада ири дәниз вә һава јоллары говшағы, харичи тичарәт вә реекспорт мәркәзидир. Нефт е'малы, кәмигајырма вә кәми тә'мири, електрон, електротехника, тохучулуг, резин, јејинти сәнајеси даһа чох инкишаф етмишдир. Ири галајәритмә з-ду (Брани а.), бир сыра поладәритмә мүәссисәси (Чуронг) вар. Сәнаједә харичи (хүсусилә АБШ, Инкилтәрә, Јапонија) капитал үстүндүр. 1981 илдә 7,4 млрд. *квт-саат* електрик енержиси истеһсал олунмушдур. К.т. дахили тәләбаты өдәмир. С.-ун тәсәррүфатында дәниз нәгл. мүһүм рол ојнајыр. Бејнәлхалг әһәмијјәтли дәниз порту вә аеропорт вар. Д.ј.-ларынын уз. 38 *км*, автомобил јолларынын уз. 2 мин *км*-дән чохдур (1982). Каучук, нефт мәһсуллары, машын вә аваданлыг, тохучулуг вә тикиш мә'мулатлары, битки јағы, истиот, мешә материаллары, галај вә с. ихрач, нефт вә нефт мәһсуллары, машын вә аваданлыг, каучук, әрзаг, метал вә с. идхал олунур. Харичи тичарәти, әсасән, Јапонија, АБШ, АФР, Б. Британија, Чәнуб-Шәрги Асија өлкәләри, Австралија вә Сәудијјә Әрәбистаны иләдир. Чохлу харичи турист (1981 илдә 2,8 млн.-дан чох) кәлир. ССРИ илә дә тичарәт әлагәләри вар. Пул ваһиди С. долларыдыр.

Сәһијјә. 1973 илдә С.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 22, өлүм сајы 5,5, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 20,4 олмушдур. Инфексион вә паразитар хәстәликләр кениш јајылмышдыр. Өлкәдә 9 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә тәгр. 4 чарпајы), 24 хәстәхана мүәссисәси, 31 диспансер, 1,5 мин һәким (әһалинин һәр 1,4 мин нәфәринә 1 һәким), 406 стоматолог, 273 әчзачы, 8,3 минә јахын орта тибб ишчиси вар (1973). Һәким кадрлар ун-тин стоматолокија вә әчзачылыг факүлтәсиндә һазырланыр.

Маариф. 6—14 јашлы ушагларын тәһсили ичбаридир. Тәһсил мүддәти ибтидаи мәктәбләрдә (пулсуз) 8, орта мәктәбләрдә 6 (4+2) илдир. Ичбари олараг инкилис дили вә јерли 3 дилдән (Малајја, Чин, тамил) бири өјрәдилир. Натамам орта тәһсил әсасында техники пешә ин-тлары фәалијјәт көстәрир. Сингапурда Сингапур ун-ти, Нанјан ун-ти, Политехник ин-т, техники коллеч, Милли китабхана, ун-т китабханалары, Милли музеј вә с. вар.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Мүһүм күндәлик гәзетләри: инкилис дилиндә — «Стрејтс тајмс» (1845), Чин дилиндә «Љанхе сзао бао» (1983), Малајја дилиндә—«Берита һариан» (1957). С. Радиосу (1936) вә С. Телевизијасы (1963) һөкумәтин сәрәнчамындадыр.

Әд.: Курзанов В. Н., Промышленное развитие Сингапура, М., 1978; Зарубежная Азия. Юго-Восточная Азия, М., 1979 (серия «Страны и народы»); Сингапурская мозаика, пер. с китайского, М., 1980.

СИНГАПУ́Р (Singapore)—Сингапур Респ.-сынын пајтахты. Чәнуб-Шәрги Асијанын ән бөјүк малијјә, тичарәт вә сәнаје мәркәзләриндәндир. Сингапур боғазы саһилиндә порт. Бејнәлхалг аеропорт. Д.ј. шәһәри Малакка ј.-а илә әлагәләндирир. Сингапур а.-нын ч.-унда, Каланг вә Сингапур чајларынын саһили бојундакы овалыг әразисини вә јахынлыгдакы кичик адалары (Брани вә с.) әһатә едир. Әһ. 2 млн. (1982).

Рәвајәтә көрә, әсасы 1299 илдә гојулмуш вә С. (санскритчә—шир шәһәри) адландырылмышдыр. Инкилис мүстәмләкәчиләри Сингапур а.-ны ишғал етдикдән сонра 1832—1946 илләрдә Стрејтс-Сетлментс, 1946—59 илләрдә исә Сингапур мүстәмләкәсинин әсас шәһәри олмушдур. 1959 илдән «өзүнү идарә едән С. дөвләтинин» пајтахты иди; 1965 илдән мүстәгил Сингапур Респ.-сынын пајтахтыдыр.

С.-ун игтисади инкишафына мүхтәлиф харичи тичарәт әмәлијјатлары (әсасән, реекспорт) бөјүк тә'сир көстәрир. Тәбии каучук, кокос палмасы мәһсуллары, одунчаг, әдвијјат, мејвә, гәһвә, галај вә нефтин ири сатыш базарыдыр. Кәмигајырма, кәми тә'мири, нефт е'малы, радиоелектроника, оптик механика, метал е'малы, тохучулуг, тикиш сәнајеси, балыгчылыг инкишаф етмишдир. Семент, кимја, резин, ағач е'малы, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар.

С. бир-бирилә кәскин тәзад әмәлә кәтирән р-нлардан ибарәтдир. Шәһәрин јашыллыгла зәнкин инзибати вә ишкүзар мәркәзиндә, һәмчинин авропалыларын јашадығы р-нларда 19 әсрин еклектик тикилиләри вә мүасир ме'марлыг нүмунәләри үстүн јер тутур. С.-ун «Дәниз фасады» адланан һиссәсиндә мағазалар, банклар, конторлар јерләшән чохмәртәбәли биналар тикилмишдир. Чинлиләрин јашадығы р-нда дар күчәләр, азмәртәбәли евләр, малајјалылар р-нунда дирәкләр үстүндә гурулмуш евләр, мәсчидләр даһа чохдур. Шәһәрдә 2 ун-т, Политехник ин-т, техники коллеч, ботаника бағы, елми идарә вә чәмијјәтләр, Милли китабхана, Милли музеј, Милли театр вә с. вар.

Сингапур шәһәриндән көрүнүш.

СИНГАПУ́Р БОҒАЗЫ—Малакка ј-анын ч. гуртарачағы вә Сингапурла Риау архипелагы арасында боғаз. Чәнуби Чин дәнизини Малакка боғазы илә бирләшдирир. Уз. 114 *км*, ени 12—37 *км*, макс. дәринлији фарватердә 22 *м*-дир. С.б.-ндан портлары әлагәләндирән дәниз јолу кечир.

СИНГОНИ́ЈА, кристаллографик сингонија — кристалларын тәснифат ваһиди; кристалларын елементар өзәк симметријасынын әламәтләринә көрә ајрылмасы. С. өзәјин *а*, *б*, *с* охлары вә α, β, γ бучаглары арасындакы мүнасибәтлә характеризә олунур. 7 С. мөвчуддур: *кубик сингонија*, *тригонал сингонија*, *тетрагонал сингонија*, *ромбик сингонија*, *моноклиник сингонија*, *триклиник сингонија*. Крис-

талын харичи формасы, атом гурулушу вә бир сыра башга физики хассәләри һаггында мүһакимә јүрүтмәјә имкан верир.

СИНГУЛЈА́Р ИНТЕГРА́Л (лат. singularis—хүсуси, әлаһиддә)—1) функсијанын тәсвир васитәләриндән бири; С.и. дедикдә $a\to\infty$ шәртиндә јығылан

$$f_n(x)=\int_a^b K_n(x, t)\,f(t)\,dt$$

интегралы баша дүшүлүр. K_n функсијасы С.и.-ын нүвәси адланыр. Мәс.,

$$\frac{1}{\pi}\int_{-\pi}^{\pi}\frac{\sin\left(n+\frac{1}{2}\right)(t-x)}{2\sin\frac{t-x}{2}}\,f(t)\,dt,$$

$$\frac{1}{2}\sqrt{\frac{n}{\pi}}\int_{-\pi}^{+\pi}\cos 2n\,\frac{1-x}{2}f(t)\,dt$$

ујғун олараг Дирихле вә Валле Пуссен С.и.-ларыдыр. С.и. -ы илк дәфә А. *Лебег* мүнтәзәм тәдгиг етмишдир. 2) *Гејри-мәхсуси интегралын* синоними.

СИНГУЛЈА́Р ИНТЕГРА́Л ТӘНЛИК—интеграллама областында нүвәси сонсузлуға јахынлашан интеграл тәнлик. Ахтарылан функсијанын дахил олдуғу ујғун гејри-мәхсуси интеграл дағылыр вә өзүнүн Коши мә'надакы баш гијмәти илә әвәз едилир. Һилберт нүвәли

$$a\varphi(s)+\frac{b}{2\pi}\int_0^{2\pi}\varphi(\sigma)\,\mathrm{ctg}\,\frac{\sigma-s}{2}\,d\sigma=f(s)$$

тәнлији С.и.т.,

$$\varphi(s)=\frac{af(s)}{a^2+b^2}-\frac{b}{2\pi(a^2+b^2)}\int_0^{2\pi}f(\sigma)\times$$

$$\times\,\mathrm{ctg}\,\frac{\sigma-s}{2}\,d\sigma+\frac{b^2}{2a\pi(a^2+b^2)}\int_0^{2\pi}f(\sigma)\,d\sigma$$

исә онун һәллидир ($a\neq0$, $a^2+b^2\neq0$). Бурада илк интеграл Коши мә'нада баш гијмәт кими көтүрүлүр. Коши нүвәли

$$a(t)\varphi(t)+\frac{b(t)}{\pi i}\int_L\frac{\varphi(z)}{z-t}\,dz+$$

$$+\int_L K(t, z)\,\varphi(z)\,dz=f(t)$$

С.и.т. синфи даһа чох өјрәнилмишдир.

СИНГУЛЈА́Р МА́ТРИС—*мәхсуси матрисин* синоними.

СИНГҺ Мони (д. 19.7.1900, Кәлкәтә)—бенгал фәһлә вә милли азадлыг һәрәкаты хадими. 20-чи илләрин сонунда һәмкарлар иши апармыш, 30—40-чы илләрдә Шәрги Бенгалијада кәндли һәрәкатынын башчыларындан вә Шәрги Пакистан Коммунист Партијасынын (ШПКП; әсасы 1948 илдә гојулмушдур) банијләриндән олмушду. 1948—71 илләрдә ШПКП МК үзвү (1951—68 илләрдә ејни заманда ШПКП МК катиби) иди. Ингилаби фәалијјәтинә көрә дәфәләрлә һәбс едилмишдир. 1971 илдән Бангладеш Коммунист Партијасы (БКП) МК үзвү, 1973 илдән исә БКП-нин сәдридир.

СИНДАКТИЛИ́ЈА (јун. sýn—бирликдә+dáktylos—бармаг) — бармагларын (әл, јахуд ајаг) анадангәлмә битишик олмасы; инкишаф гүсурларындан бири. Мүаличәси чәрраһи үсулладыр.

СИНДА́О—Шәрги Чиндә, Шандун әјаләтиндә шәһәр. Нәгл. говшағы. Сзјаожоуван көрфәзиндә порт. Әһ. тәгр. 1,5 млн. (1971). Тохучулуг (Шанхајдан сонра Чиндә 2-чи јердәдир), машынгајырма, кимја, металлуркија, јејинти, дәри, семент сәнајеси; елми-тәдгигат океанографија ин-ту, дәниз музеји вә с. вар. Балыг ову мәркәзидир.

СИНДЕСМОЛО́КИЈА (јун. sýndesmos—бағ+...*локија*) — анатомијанын сүмүкләрин бир-бири илә бирләшмәсини, ојнаг вә бағлары өјрәнән бөлмәси. Үмуми С. сүмүкләрин бирләшмә типләрини, хүсуси С. исә ајры-ајры ојнагларын хүсусијјәтләрини өјрәнир.

СИНДӘБАЈА—Азәрб.-да тарихи јер. *Бәзз* галасы јахынлығында олмушдур. Орта әср әрәб мүәллифләриндән Әбу Тәммам, Ибн әл-Фәгиһ, Ибн Хордадбеһ, Јагут Һәмәви вә б. С.-дан Азәрб. рустагларындан бири кими бәһс етмиш вә оранын хүррәмиләрин әсас мәркәзләриндән олдуғуну көстәрмишләр. С.-да Бабәкин сәркәрдәләриндән *Мүавијәнин* башчылыг етдији хүррәмиләрлә әрәб гошуну арасында вурушма баш вермишди.

СИ́НДИК (јун. sýndikos)—Гәдим Јунаныстанда мәһкәмәдә мүдафиәчи. Орта әсрләрдә Авропада сех јүзбашысы, корпорасијанын сечкили башчысы. Бә'зи өлкәләрдә һәр һансы идарәнин мәһкәмә ишини апаран вәзифәли шәхс С. адланыр. Италијада С. ичма өзүнүидарә мүдиријјәтинин башчысыдыр.

СИ́НДИКА—1) *синдләрин* јашадығы әразинин, һәмчинин е.ә. 5—4 әсрләрдә Синд дөвләтинин ады. 2) С и н д л и м а н ы—индики Анапа ш. әразисиндә синдләрин гәдим јашајыш мәскәни. Синд дөвләтинин пајтахты. Е.ә. 4 әсрдән *Горкиппија* адланырды.

СИНДИКА́Т (сон лат. syndicatus, syndico—бахырам, јохлајырам)—1) *картел* типли инһисарчы сазиш формаларындан бири; јүксәк инһисар мәнфәәти көтүрмәк үчүн, әсасән, јекчинс күтләви мәһсуллар базарына нәзарәт етмәклә хаммал тичарәти саһәсиндә С. иштиракчылары арасындакы рәгабәти арадан галдырмаг мәгсәди күдүр. С.-ын бүтүн иштиракчыларына аид малларын реализәсини вә хаммал алынмасыны ваһид тәшкилат—сатыш контору һәјата кечирир. С., адәтән *сәһмдарлар чәмијјәти* формасында јарадылыр. С. үзвләри өз һүгуги вә хејли дәрәчәдә истеһсал мүстәгиллијини сахлајырлар, лакин картелдән фәргли олараг, коммерсија мүстәгиллијини итирирләр. С. 20 әсрин әввәлләриндән Икинчи дүнја мүһарибәсинәдәк Алманија, Франса вә дикәр капиталист өлкәләриндә, әсасән, һасилат сәнајеси саһәләриндә кениш јајылмышды. Мүасир шәраитдә С. саһә характерли инһисарчы сазиш формасы кими өз әһәмијјәтини итирир (бах *Капиталист инһисарлары*). Ингилабдан әввәл Русијада вә Азәрб-да С.-лар (нефт вә нефт е'малы сәнајеси саһәләриндә) олмушдур.

2) ССРИ-дә *јени игтисади сијасәт* дөврүндә С.—сәнаје трестләри групуну бирләшдирән тәсәррүфат тәшкилатлары нөвү; сәнаје трестләри мәһсулларыны топдан сатмаг, хаммал алмаг вә тичарәт әмәлијјатларыны планлашдырмаг үчүн јарадылырды. Илк Совет С.-ы (үмумиттифаг тохучулуг С.-ы) 1922 илдә јарадылмышды; 1922—28 илләрдә чәми 23 С. фәалијјәт көстәрмишдир; 1929—30 илләрдә ләғв олунмушдур.

3) Бә'зи өлкәләрдә һәмкарлар иттифагынын ады.

СИНДИЛӘР—е.ә. 1-чи миниллик—ерамызын илк әсрләриндә Таман ј-ада вә Гара дәнизин она битишик саһилләриндә јашамыш гәдим тајфа (бах *Синдләр*).

СИНДЈА́Н—Шимал-Гәрби Чиндә Гансу әјаләтинин г.-индә јајылмыш сон Неолит дөврү археоложи мәдәнијјәти. *Бојалы габлар мәдәнијјәтинә* аиддир. Синтезја мәдәнијјәти илә кенетик бағлылығы олмаса да, көрүнүр ки, ону әвәз етмишдир. Әһали, әсасән, экинчилик вә малдарлыгла мәшғул олмушдур. Мисәритмә истеһсалынын изләри ашкар едилмишдир.

СИНДЛӘР—меот тајфаларындан бири. Е.ә. 1-чи миниллик—ерамызын илк әсрләриндә Таман ј-а вә Гара дәнизин она битишик саһилләриндә јашамышлар. Логографлар, сонра исә гәдим Јунан вә Рома тарихчиләри С.-ин адыны чәкмишләр. С. әсасән экинчилик, балыгчылыг, сәнәткарлыг вә тичарәтлә мәшғул идиләр. Скифләрлә мүһарибәләр һәрби башчыларын һакимијјәтини мөһкәмләндирди. Е.ә. 5 әсрдә Синд дөвләти јаранды. Е.ә. 4 әсрдән С. сијаси мүстәгиллијини итирәрәк *Боспор дөвләтинә* дахил олдулар. Башга тајфалара нисбәтән С. арасында еллинизм даһа чох јајылмышды. Онлар Јунан дили вә јазысыны, адәтләрини вә с. гәбул етмишдиләр. Археоложи газынтылар заманы С.-ә мәхсус шәһәр вә курганлар ашкар олунмушдур (бах *«Једди гардаш» шәһәр јери*, *«Једди гардаш» курганлары*, *Карагодеуашх* вә с.). Ерамызын илк әсрләриндә С.-и сарматлар ассимилјасија етмишләр.

Әд.: К р у ш к о л Ю. С., Древняя Синдика, М., 1971.

СИ́НДО Кането (әсл ады Н о б о р у К а н е) (д. 22.4.1912, Хиросима)—јапон кино режиссору. Мүһарибә әлејһинә «Хиросима өвладлары» (1952), «Хошбәхт әждаһанын фачиәси» (1959) филмләрини чәкмишдир. «Чылпаг ада» (1960; Москвада кечирилән 2-чи Бејнәлхалг кино фестивалынын әсас мүкафаты, 1961) С.-нун мүһүм ишләриндәндир. Дикәр филмләри: «Бу күн јашамаг, сабаһ өлмәк» (1970; Москвада кечирилән 7-чи Бејнәлхалг кино фестивалынын Гызыл призи, 1971), «Чикузанын тәнһа јолу» (1977) вә с. С. Токиода «Киндај ејга көкај» (реж. К. Јосимура илә биркә) мүстәгил кино ширкәтини јаратмышдыр.

СИНДРО́М (јун. syndromē—топланма)—ејни патокенезә сәбәб олан хәстәлик әламәтләриндә мүәјјән ујғунлуг. Мүасир тәбабәтдә 1500 С. ајырд едилир. Бунларын чоху С.-у илк дәфә тәсвир едән алимин ады илә адланыр. Мәс., Морган — Адамс—Стокс С.-у, Мүнһаузен С.-у вә с.

СИ́НДҺИ ДИЛИ—*синдһиләрин* дили. *Һинд дилләринин* г. групуна дахилдир. Бу дилдә 12,8 млн.-а јахын адам данышыр (1978). Јазыда *браһми* јазысына әсасланан гурмукһи вә деванагари, һабелә әрәб әлифбаларындан истифадә олунур.

Әд.: Е г о р о в а Р. П., Язык синд. М., 1966.

СИНДҺИ ӘДӘБИЈЈАТЫ—*синдһиләрин* әдәбијјаты. Фолклор зәнкиндир. Илк шаирләрин (14 әср) ше'рләриндән парчалар мүһафизә олунмушдур. 15—16 әсрләрдә суфи шаирләр Гази Газан вә Шаһ Абдулла Кәрим Булари танынмышды. 18 әср әдәбијјатынын ән көркәмли нүмајәндәси Шаһ Әбдүлләтиф Бһитаидир. Сачал Сәрмәст вә Сами фарс вә санскрит поезијасы ән'әнәләриндән бәһрәләнмишләр. Хәлифә Күл Мәһәммәд илк диванын мүәллифидир. 19 әсрин сонларында мүтәрәгги мәзмунлу нәср вә драматуркија мејдана кәлди (Мирзә Калич Бәј, Каудомал Чанданмал, Дајарам Кидумал, Д. Парасарам, Бһерумал Меһрчанд, Л. Амардиномал вә б.). 1947 илдән С.ә. Һиндистан вә Пакистанда инкишаф едир (бах *Пакистан* вә *Һиндистан* мәгаләләринин әдәбијјат бөлмәсинә).

СИНДҺИЛӘР—Пакистанын Синд тарихи вил.-ндә, һәмчинин Һиндистанда јашајан халг. 12,8 млн. нәфәрдирләр (1978). Синдһи дилиндә данышырлар. Әксәријјәти мүсәлмандыр; Һиндистанда јашајанлар һиндуистдир. Әсасән әкинчилик, һејвандарлыг вә балыгчылыгла мәшғул олурлар; бир гисми сәнаједә ишләјир.

СИНЕЈВАЗ — Азәрб.ССР-дә әкилән гәдим јерли јемиш сорту. Мүхтәлиф форма вә рәнкдә олур. Чәкиси 2—5 *кг*-а гәдәрдир. Јетишмиш мејвәләри зәиф әтирли, дадлы, шириндир (тәркиндә 8,6—13,2% шәкәр вар). Кечјетишәндир. Мәркәзи аран р-нларында вә Нах.МССР-дә аз мигдарда әкилир.

СИ ЛЙЗ (јун. sýn — бирликдә + énklısis—әјилмә)—Јер габығында платформа дахилиндә чөкәклик. Планда чизкиси (бир нечә јүз *км*, бә'зән мин *км*-дән чох) гејри-дүзкүн дәјирми вә ја овал формалы, дәринлији 3—5 *км*-дәк (надир һалларда даһа чох) олур. С.-и чөкмә, јахуд чөкмә-вулканокен сүхурлар долдурур. Чөкүнтүләрин галынлығы вә кәсилишин тамлығы С.-ин мәркәзинә доғру артыр. Кәнарларда галынлыг азалыр вә кәсилиш чөкүнтү-топланмада фасиләләрин чохлуғу илә характеризә олунур. С. бир нечә кеоложи дөвр әрзиндә инкишаф едир.

СИНЕМҮР МӘРТӘБӘСИ (ӘСРИ) (Sinemurum—Франсада Семүр ш.-нин лат. адындан)—Јура системинин алт шө'бәсинин ашағыдан икинчи мәртәбәси. 1849 илдә франсыз палеонтологу А. д'Орбинји Семүр ш. (Кот-д'Ор, Франса) јахынлығында ајырмышдыр. С.м. чөкүнтүләри Гәрби Авропада кениш јајылмышдыр; Азәрб.ССР-ин Кичик Гафгаз һиссәсиндә (Әсрик чајынын јухары ахыны вә Ахынча чајынын орта ахыны) вар. Хлоритләшмиш, серситләшмиш јашылымтыл-боз туфокен гумдашыларындан ибарәтдир. Характер фаунасы аммонитләрдир.

СИНЕРКИСТЛӘР (јун. synergós — биркә тә'сирли)—а н а т о м и ј а в ә ф и з и о л о к и ј а д а—бирликдә вә функсионал тә'сир едән әзәләләр (јахуд онларын груплары); бир һәрәкәтин ичрасында иштирак едир. Мәс., мәмәлиләрдә вә инсанда харичи габырғаарасы вә гығырдагарасы әзәләләр, һабелә диафрагма әзәләләри. Бә'зән мүәјјән һәрәкәти бирликдә ичра едән әзәләләр башга һәрәкәтләрдә бир-биринин антагонисти ола биләр. Синеркијанын фәалијјәтини мәркәзи синир системи тәнзимләјир.

Ф а р м а к о л о к и ј а д а — дәрман маддәләринин бирликдә (комбинә едилмиш) тә'сири. Бирбаша (организмин ејни реактив системинә тә'сир едән) вә бирбаша олмајан (мүхтәлиф тә'сир механизминә малик) С. ајырд едилир.

СИНЕСТЕЗИЈА (јун. synáisthēsis — биркә һисс, биркә дујғу)—дујғуларын гаршылыглы тә'сириндән јаранан гаврајыш һадисәси; мүәјјән дујғуја мүвафиг гычығын тә'сири илә башга нөв дујғунун—әлавә дујғунун јаранмасы. Мәс., мусиги сәсләри бә'зи адамларда рәнк дујғулары әмәлә кәтирир. Мәһз белә С. бәстәкар А. Н. *Скрјабиндә* мусиги аһәнкләринин мүәјјән рәнкләрә мүвафиг олмасы һаггында «синтетик сәнәт» фикрини јаратмышдыр («Прометеј» симфоник поемасы, 1910). С. һеч дә гаврајышын позулмасы дејил; һәр адамда бу вә ја дикәр форма вә дәрәчәдә С. вар. С.-нын нөвләри әмәлә кәлмиш әлавә дујғуларын характеринә көрә көрмә (фотизмләр), ешитмә (фонизмләр), дад вә с. олур. «Дузлу сөһбәт», «ширин дил», «ачы сөз» вә с. бу кими образлы ифадәләрин јаранмасы С. илә әлагәдардыр.

СИНЕСТРОЛ—фолликулини әвәз едән синтетик һормон препараты; ачыг-сарымтыл рәнкли тоз дәрман. Гадын чинсијјәт органларынын фәалијјәти зәифләдикдә, ушаглыг ганахмаларында, климаксда ишләдилир. Битки јағында һазырланмыш мәһлулу әзәләјә јеридилир.

СИНИ—даирәви формалы дајаз мис габ. Әсасән газанларын ағзыны ертмәк үчүн ишләдилир: бә'зән хөрәк (плов, хәнкәл, хәшил вә с.) јемәк үчүн дә истифадә олунур. С.-нин ичәриси нахышларла бәзәдилир. Һәлә гәдимдән Јахын Шәрг, Орта Асија, Гафгаз (о чүмләдән Азәрб.) халгларынын мәишәтиндә кениш јајылмышдыр.

СИНИЗМ (сон лат. cynismus, јун. kynismós—абырсызлыг)—киникләрин тә'лими. Киникләр е.ә. 4 әсрдә Гәдим Јунаныстанда Сократын шакирди Антисфенин јаратдығы фәлсәфи мәктәбин ардычыллары олмушлар. Онлар ичтимаи нормалара е'тинасызлығы, вар-дөвләтдән, шөһрәтдән вә һисси зөвгләрдән әл чәкмәји сәадәт вә сәхавәтин әсасы сајмышлар. С. үмумбәшәри мәдәнијјәтә, хүсусилә әхлага, инсан ләјагәти идејасына, бә'зән дә һаким идеолокијанын рәсми еһкамларына ниһилист мүнасибәтдир. С.-ин ики мәнбәји вар. Биринчиси, өз һакимијјәтини вә мәнафејини ачыгча әхлага зидд методларла һәјата кечирән һаким истисмарчы групларa (фашизм, зоракылыға ситајиш вә с.) хас күч С.-идир. Икинчиси, истисмарчы синифләрин әдаләтсизлијини вә зүлмүнү, идеоложи вә мә'нәви ријакарлығыны һисс едән, лакин вәзијјәтдән чыхыш јолу тапмадыгларындан мә'нәви дүшкүнлүјә гапылан сосиал тәбәгә вә фәрдләрин үсјанкарлығыдыр (мәс., вандализм). Давраныш вә әгидәдә С. һәр васитә илә өз худбин мәгсәдләринә чан атанлара хасдыр. Коммунист әхлагы С.-ин бүтүн формаларына зиддир.

Әд.: Н а х о в И. М., Философия киников, М., 1982.

СИНИЈ КОМПЛЕКСИ (сон лат. Sina—Чин)—Чин әразисиндә јајылмыш, аз дәјишилмиш Үст Протерозој чөкүнтүләри. Кварсит, шист, конгломерат, строматолитли әһәнкдашы вә доломитләрдән тәшкил олунмушдур. Галынлығы 8 мин *м*-дир. С.к.-нин чөкүнтүләри илә дәмир вә манган јатаглары әлагәдардыр. С.к.-ни илк дәфә 1882 илдә алман кеологу Ф.Рихтһофен ајырмышдыр. ССРИ-дә бу комплексин аналогу Рифеј чөкүнтүләри һесаб едилирди. Лакин радиометрик мә'луматлара көрә мүәјјән едилмишдир ки, С.к.-нин һәчми 1900 млн. илдән Кембринин дабанынадәк (570 млн. ил әввәл) олан интервалы әһатә едир. Бу да Рифејинкиндән бир гәдәр чохдур.

СИНИР ИМПУЛСУ—синир лифиндә јајылан ојанма далғасы, гычыгларын јаратдығы гысамүддәтли, тезјүксәлән вә енән ојанма далғаларынын синирләрдә, тохумаларда чәрәјаны, ахмасы, јахуд һәрәкәти. Синирләрлә јајылан импулслар синир учларына чатдыгда синирләндирдикләри һүчејрәләри вә тохумалары гычыгландырыр вә мүвафиг чаваб реаксијаларынын баш вермәсинә сәбәб олур. Чанлы тохумаларын фәалијјәтиндә С.и.-нун әһәмијјәти бөјүкдүр. С.и. ишчил органларын синирләнмәсиндә, синапсларда ојанмаларын нәгл олунмасында вә синир мәркәзләриндә нејронларарасы әлагәләрин јаранмасында иштирак едир. С.и. илә јанашы кимјәви физиоложи фәал маддәләрин дә ролу бөјүкдүр. С.и.-нун башлыча биоелектрик һадисәси тә'сир потенсиалыдыр (ТП). С.и.-нун сүр'әти 0,5 *м/сан*-дән 100—120 *м/сан* арасындадыр. С.и.-нун јајылмасы јерли вә мәһәлли чәрәјанларла тә'мин едилир.

СИНИР ЛИФЛӘРИ—синир импулсларыны апаран синир һүчејрәләринин чыхынтылары. 0,5—30 *мкм* галынлығында олур. Ибтидаи онурғалыларда вә онурғасызларла бә'зи С.л. хејли јоғун олур. С.л.-нин уз. һејванын бөјүклүјүндән асылыдыр вә 1 *м*-дән артыг ола биләр. Онургалыларын синир системиндә ө з ә к л и, јахуд миелинләшмиш вә ө з ә к с и з С.л. олур. Һәр икисиндә миелин гиша Шванн һүчејрәләри васитәсилә јараныр.

СИНИР МӘРКӘЗЛӘРИ—синир системиндә синир һүчејрәләринин мәчмусу олуб рефлексләрин һәјата кечмәсиндә, организмин бу вә ја башга функсијасынын, јахуд һәмин функсијанын тәрәфләриндән биринин тәнзиминдә иштирак едир. Садә һалларда С.м. дүјүнләр (ганглиләр) әмәлә кәтирән бир нечә нејрондан тәшкил олунур. Тәкамүлчә јүксәк олан һејванларда С.м. мәркәзи синир системинин тәркибинә дахил олараг бир нечә мин, һәтта милјон нејрондан ибарәт олур.

Һәр С.м.-нә һисс органларындан синир лифи васитәсилә вә ја дикәр С.м.-ндән синир импулслары шәклиндә информасија дахил олур. Бу информасија, аксонлары С.м.-ндән кәнара чыхмајан нејронларда тәһлил едәрәк онлары С.м.-ндән кәнара чыхан нејронлара өтүрүр. Бу нејронлар һәмин импулслары периферик органлара вә ја дикәр С.м.-нә чатдырыр. С.м.-ни тәшкил едән нејронлар өз араларында ојандырычы вә тормозлајычы синапслар васитәсилә әлагәдар олуб мүрәккәб комплексләр (мәс., нејрон торлары) әмәлә кәтирирләр. С.м.-нә ритмдашыјычы нејронлар (инкилисчә—pacemaker neurones) да дахил ола биләр. Һәмин нејронлар хүсуси автоматизмә, јахуд дөври олараг синир импулсларыны кенерасијаетмә габилијјәтинә маликдир.

С.м. һаггындакы тәсәввүрләрдән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, организ-

мин мүхтәлиф функсијалары синир системинин мүхтәлиф һиссәләри васитәсилә тәнзим олунур. Лакин синир системинин мүхтәлиф һиссәләринин пластиклијинә вә бу һиссәләрдәки структурларын өз араларында әлагәли олуб ејни функсијаларын јеринә јетирилмәсинә тә'сир көстәрә билмәсинә көрә бә'зи физиологлар функсијаларын локализасијасы фикриндән имтина едирләр. Муасир нејрофизиолокија функсионал ијерархија тәсәввүрүнә әсасланараг бу фикир ајрылығыны арадан галдырыр вә көстәрир ки, ејни функсијанын мүхтәлиф тәрәфләри синир системинин мүхтәлиф «мәртәбәләриндә» јерләшән С.м.-ләри илә идарә олунур; беләликлә, мүәјјән мүрәккәб функсија бүтөвлүкдә һәјата кечирилир. С.м.-нин әсас принсипләриндән олан доминантлыг принсипини А. А. Ухтомски (1911—23) әсасландырмышдыр.

Әд.: Павлов И. П., Избр. труды, т. 2, М., 1946; Анохин П. К., Биология и нейрофизиология условного рефлекса, М., 1968; Общая и частная физиология нервной системы, Л., 1969; Общая физиология нервной системы, под ред. П. Г. Костюка и А. И. Ройтбака, Л., 1979.

СИНИР СИСТЕМИ—һејван вә инсан организминдә бүтүн орган вә системләрин фәалијјәтини бирләшдирән вә организмин харичи мүһитлә даим гаршылыглы әлагәсиндә онун функсијасыны ваһид там кими тә'мин едән синир елементләри. С.с. харичи вә дахили гычыглары гәбул едир, гәбул олунмуш мә'луматлары тәһлил едир, сечир, ајырыр вә мүвафиг олараг организмин функсијаларыны тәнзимләјир вә әлагәләндирир. С.с., әсасән синир тохумасындан ибарәтдир; әсас елементини синир һүчејрәси тәшкил едир. Синир һүчејрәси чисимдән вә чыхынтылардан ибарәт олуб јүксәк ојандырычы вә ојанманы чәлд нәглетмә хүсусијјәтинә маликдир. С.с.-нин тәкамүлү, онун филокенездә дәјишмәсинин мүрәккәблији илә фәргләнир. Илк синир елементләри (диффуз С.с.) бағырсагбошлуглуларда тәсадүф едилир. Јумшагбәдәнлиләрдә, гурдларда вә буғумајаглыларда дүјүнлү, онурғалы һејванларда исә борулу С.с. мејдана чыхыр.

Инсанын С.с. ваһиддир; шәрти олараг соматик вә вегетатив С.с.-нә бөлүнүр. Соматик С.с. өз нөвбәсиндә мәркәзи (бејин вә онурға бејни) вә периферик (12 чүт бејин вә 31 чүт онурға бејни синирләри) синирләрә бөлүнүр. Вегетатив С.с. исә симпатик вә парасимпатик С.с.-нә ајрылыр.

СИНИР ТОХУМАСЫ—синир һүчејрәләриндән (нејронлардан) вә көмәкчи һүчејрәләрдән (нејроглијалардан) ибарәт тохума. С.т. тәкамүл кедишиндә нејронларын дүјүнләрдә (ганглиләр) бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. С.т. башга тохумаларын тәркибинә дахил олмагла һәмин органларын функсијасыны мәһәлли олараг низамлајыр (тәнзимләјир).

СИНИР УЧЛАРЫ, терминаллар—мүһитдә, бүтүн орган вә тохумаларда баш верән гычыглары гәбул едән синир учлары. Синир һүчејрәси чыхынтысынын (аксонун) учунда әмәлә кәлән ихтисаслашмыш төрәмәләр. Информасијаны (ресепсијаны), һисси, јахуд сенсор С.у. гәбул едир, онун верилмәси исә еффектор С.у.-нын иштиракы илә кедир. Ики әсас група бөлүнүр: 1-чи груп С.у. гычыгларын контакт васитәсилә онлара көстәрдији тә'сирләрдән мүтәәссир олурлар (мәс., ағры төрәдән гычыглары, тохунма һиссијјатыны, исти вә сојуғу гәбул едән С.у.), 2-чи груп С.у.-нын исә гычыглары мәсафәдән гәбул етмәк хүсусијјәти вар. Бунлар дистант хассәли С.у. олуб, ешитмәни, көрмәни, гохубилмәни тә'мин едир.

СИНИР ХӘСТӘЛИКЛӘРИ—синир системинин хәстәликләри. Синир системинин функсијаларынын позғунлуғу, гычыгланма (гычолма, ағры вә с.), дүшкүнлүк (ифлич, ағры, темп-р һиссинин итмәси) әламәтләри илә тәзаһүр едир. С.х.-нин мәншәјиндә ирсијјәтин дә ролу бөјүкдүр. Органик С.х. (әсасыны периферик, јахуд мәркәзи синир системинин структур дәјишикликләри тәшкил едир) вә функсионал синир-психи хәстәликләр ајырд едилир. Етиолокијасындан асылы олараг органик С.х. бир нечә група бөлүнүр; дамар (бејин дамарларынын атеросклерозу, һипертонија хәстәлији вә с.), инфексион (менинкит, енсефалитләр, полиомиелит вә с.), интоксикасија зәдәләнмәләри (алкоголизмдә синир системинин зәдәләнмәси), травма, синир системинин шишләри вә с. Синир системинин ирси хәстәликләри (миопатија, миотонија вә с.) хүсуси група дахил едилир. С.х.-ни клиник неврологија (ССРИ-дә невропатолокија) өјрәнир.

Әд.: Салајева З. М., Синир хәстәликләри, Б., 1983; Бачериков Н. Е., Клиника и профилактика психических заболеваний, Киев, 1980.

СИНИРЛӘР (лат. nervus, јун. neuron—дамар, синир)—синир тохумасынын ајрылмаз һиссәси; бејини вә синир дүјүнләрини бәдәнин дикәр орган вә тохумалары илә бағлајан, јә'ни онлары иннервасија едән гајтаншәкилли синир лифләри мәчмусу. С. һәм мүһитлә мәркәзи, һәм дә мәркәзлә мүһити, органлары вә тохумалары әлагәләндирир. С. ики әсас група—мәркәзәгачан, јахуд афферент вә мәркәздәнгачан, јахуд еfферент С.-ә бөлүнүр. Бунларын һәр биринин үзәрини өртән хүсуси миелин гишасы ојанмаларын С.-лә тәчрид олунмуш шәкилдә нәгл олунмасыны тә'мин едир. Бу да С.-ин органлара, тохумалара, мәркәзи синир системиндән, јахуд дикәр синир һүчејрәси групундан кәтирдији вә апардығы мә'луматларын бир-биринә гарышмасыны вә фәалијјәтин гәнаәтли вә даһа да конкрет олмасыны тә'мин едир. Инсанда вә онурғалы һејванларда бејиндән 12 чүт кәллә-бејин синири ајрылыр. Инсанын онурға бејниндән 31 чүт синир чыхыр. Һәр бир чүт синир бәдәнин мүәјјән һиссәсинин еффекторуну вә ресепторуну иннервасија едир. Бу С. онурға бејниндән ики көклә: арха (һисси) вә өн (һәрәки) чыхыр.

СИНИФ (әр. صنف), биолокијада—гоһум вә охшар әламәтли һејван дәстәләрини вә битки сыраларыны бирләшдирән али тәснифат (таксономија) категоријаларындан бири. «С.» анлајышыны франсыз ботаники Ж. Турнефор вермиш, сонра К. *Линнеј* өзүнүн «Тәбиәтин системи» (1735) әсәриндә дүрүст олараг ијерархија тәснифат групларыны (нөв, чинс, дәстә вә синиф) көстәрмишдир.

Муасир тәснифата нөв, чинс, фәсилә, дәстә вә ја сыра, синиф вә тип категоријалары дахилдир. С.-ләр охшар гурулушларына вә әчдадларына көрә топланараг, тәснифатын ән јүксәк пилләси олан типи тәшкил едир.

СИНИФДӘНКӘНАР ИШ—бах *Мәктәбдәнкәнар вә синифдәнкәнар иш.*

СИНИФ-ДӘРС ТӘ'ЛИМ СИСТЕМИ—мәктәбләрдә тәдрис просесинин тәшкили; шакирдләр мәшғәлә кечмәк үчүн мүәјјән едилмиш вахт әрзиндә (адәтән 1 дәрс илиндә) ваһид коллективдә (синифдә) груплашыр, тәдрисин әсас формасы исә дәрс олур.

С.-д.т.с.-нин нәзәри әсасыны чех педагогу Ј. А. *Коменски* гојмушдур. 18 әсрин сон рүбүндән Русијада, 19 әсрин ахырларындан Азәрб.-да кениш тәтбиг олунур.

СИНИФЛӘР, ичтимаи синифләр «...тарихән мүәјјән ичтимаи истеһсал системиндә тутдуглары мөвгејә корә, истеһсал васитәләринә олан өз (чох вахт ганунларда мөһкәмләдилиб рәсмиләшдирилән) мүнасибәтләринә көрә, ичтимаи әмәјин тәшкилиндәки ролларына көрә, демәли, ичтимаи сәрвәтдән малик олдуглары пајы алмаг үсулуна вә бу пајын мигдарына көрә фәргләнән бөјүк инсан групларына дејилир. Синифләр елә инсан групларыдыр ки, мүәјјән ичтимаи тәсәррүфат системиндә тутдуглары мөвгејә көрә бу груплардан бири дикәринин әмәјини мәнимсәјә билир» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 39, сәһ. 16). В. И. Ленинин бу тә'рифи антагонист чәмијјәтдәки С.-ә аиддир. Һәмин С. арасындакы мүнасибәтләр лабүд олараг синфи мүбаризәјә кәтириб чыхарыр. Сосиализм чәмијјәтиндә исә С. арасындакы мүнасибәтләр биркә әмәјә вә әмәкдашлыға әсасланыр. Чәмијјәтин С.-ә бөлүнмәсинин игтисади әсасы барәдә илк фикирләри 18 әсрин сону вә 19 әсрин әввәлиндә франсыз вә инкилис игтисадчылары (гисмән Ф. Кене, әсасән А. Смит, Д. Рикардо) сөјләмишләр. Буржуа ингилаблары дөврүндә С. мүбаризәси 19 әсрин 1-чи јарысында, франсыз тарихчиләриндән О. Тјерин, Ф. Минјенин, Ф. Кизонун вә б.-нын әсәрләриндә әксини тапмышдыр. Утопик сосиалистләр инсанын инсан тәрәфиндән истисмарыны писләјәрәк онун мәһвинә чағырырдылар. Онлардан бә'зиләри (мәс., Сен-Симон) тарихи просесин С. мүбаризәси кими баша дүшүлмәсинә јахынлашмышлар. Лакин утопик сосиалистләрин әксәријјәти сосиализмин һәјата кечирилмәсини С. арасында аһәнкдарлығын бәргәрар олмасы кими баша дүшүрдү. С. нәзәријјәсинин инкишафында рус сосиалистләри вә ингилабчы демократлары, хүсусилә Н. Г. Чернышевски вә Н. А. Добролјубов чидди адддым атмышлар. В. И. Ленинин дедији кими Н. Г. Чернышевскинин «...әсәрләриндә синфи мүбаризә руһу дујулур» (јенә орада, ч. 25, сәһ. 99). Лакин кәндли ингилабынын гәләбәсинә үмид бәсләјән рус ингилабчы демократлары Русијада капиталист мүнасибәтләринин јеткинләшмәмәси үзүндән С.-ин дәгиг елми тә'рифини верә билмәмиш вә пролетариатын тарихи ролуну баша дүшмәмишдиләр.

Пролетариатын үмумдүнја тарихи ролунун кәшфи К. Маркс вә Ф. Енкелсә мәхсусдур. С. һаггында елми нәзәријјәнин ән мүһүм мүддәаларыны

К. Маркс ишләјиб һазырламышдыр: «Мәним көрдүјүм јени иш буну сүбут етмәкдән ибарәт олмушдур ки: 1) синифләрин мөвчуд олмасы анчаг, истеһсалын инкишафындакы мүәјјән тарихи мәрһәләләрлә әлагәдардыр, 2) синфи мүбаризә һөкмән пролетариат диктатурасына догру апарыр, 3) бу диктатуранын өзү, бүтүн синифләрин мәһв едилмәсинә вә синифсиз чәмијјәтә догру јалныз бир кечиддир...» (Маркс К. вә Енкелс Ф. Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978, сәһ. 579). Марксизмә көрә чәмијјәтин С.-ә бөлүнмәси тарихән јаранмыш, тарихән дә кечичи характер дашыјыр. Бүтүн халгларда чәмијјәтин С.-ә бөлүнмәси ибтидаи-ичма гурулушунун дағылмасы нәтичәсиндә, лакин мүхтәлиф дөврләрдә баш вермишдир (е.ә. 4-чү миниллијин сону, 3-чү миниллијин әввәлиндә Нил, Фәрат вә Дәчлә чајлары вадисиндә, е.ә. 3—2-чи минилликдә Һиндистанда, Чиндә, е.ә. 1-чи минилликдә Јунаныстанда, Ромада). Әмәк мәһсулдарлығынын артмасы илә изафи мәһсулун јаранмасы, һабелә үмуми мүлкијјәтин хүсуси мүлкијјәтә чеврилмәси нәтичәсиндә С. мејдана чыхды. Хүсуси мүлкијјәтин мејдана кәлмәси ичма дахилиндә әмлак бәрабәрсизлијинин лабүд јаранмасына сәбәб олмушдур; ајры-ајры нәсилләр вә аиләләр варланыр, дикәри исә мүфлисләшәрәк биринчиләрдән асылы вәзијјәтә дүшүрдүләр. Әмәк бөлкүсү сајәсиндә сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзләри—шәһәрләр јаранды. Көһнә, гәбилә гурулушунун харабалыглары үзәриндә исә синфи чәмијјәт мејдана кәлди ки, бунун да сәчијјәви чәһәти истисмарчы С.-ләрлә истисмар олунанлар арасындакы антагонизмдир. Бүтүн антагонист синифли чәмијјәтләрдә азлыг тәшкил едән һаким С. истеһсалын, дөвләт ишләринин идарә олунмасыны әлләриндә чәмләшдирир, әгли әмәји өз инһисарына чевирирләр, һалбуки әһалинин мәзлум С.-ә мәнсуб олан әксәријјәти ағыр физики әмәклә мәшғул олур. Марксизм-ленинизм әсас вә гејри-әсас С.-и фәргләндирир, һәмчинин С. дахилиндә мүхтәлиф груп вә тәбәгәләрин мөвчудлуғуну нәзәрә алыр. Әсас С. мүәјјән ичтимаи-игтисади формасијада һаким истеһсал үсулу илә билаваситә бағлы С.-дир. Лакин синфи формасијаларда һаким истеһсал үсулу илә јанашы әввәлки истеһсал үсулунун галыглары гала биләр, јахуд хүсуси тәсәррүфат уклады формасында јени истеһсал үсулунун илк рүшејмләри дә јарана биләр. Гејри-әсас, кечичи С.-ин мөвчудлуғу бунунла бағлыдыр. Феодализмин мүһүм галыгларынын галдығы капиталист өлкәләриндә мүлкәдарлар гејри-әсас С. кими чыхыш едәрәк буржуазија илә говушур. Буржуа өлкәләринин әксәријјәтиндә хырда буржуа тәбәгәләри (сәнәткарлар, хырда кәндлиләр вә с.) капитализмин инкишафы илә дәјишиклијә уғрајырлар. Капитализм нәинки пролетариаты, һәмчинин кәндлиләрин бөјүк һиссәсини амансызчасына истисмар етмәклә онларын әксәријјәтинин пролетариат тәрәфинә кечмәсинә шәраит јарадыр. Капитализмин инкишафы чәмијјәтин синфи структурунда дәјишиклијә сәбәб олур. Бу, синфи антагонизмләри даһа да дәринләшдирир. Ән мүһүм дәјишикликләр инһисарчы капитализмин дөвләт-инһисарчы капитализмә чеврилмәси вә елми-техники ингилабын инкишафы илә бағлыдыр. Дөвләт инһисарчы капитализм шәраитиндә хырда хүсуси мүлкијјәтчиләрин (кәндлиләр, сәнәткарлар вә с.) мүфлисләшмәси просеси күчләнмиш вә әһали тәркибиндә онларын хүсуси чәкиси азалмышдыр. Бунунла јанашы муздлу әмәк ишчиләринин хүсуси чәкиси артмышдыр. Муздлу әмәкдә өз сајына вә ролуна көрә ән мүһүм јери фәһлә синфи тутур. Капиталист истеһсалынын кенишләнмәси фәһлә синфинин структурунда мүһүм дәјишикликләр етмишдир.

С.-ин мәһви јалныз пролетариатын сијаси һакимијјәти әлә алмасы вә игтисади гурулушун көклү шәкилдә дәјишдирилмәси јолу илә мүмкүндүр. Истисмарчы гурулушу мәһв етмәк үчүн истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәти ләғв етмәк вачибдир. «Синифләри мәһв етмәк—бүтүн вәтәндашлары, бүтүн чәмијјәтин истеһсал васитәләринә гаршы ејни вәзијјәтә салмаг демәкдир, бу о демәкдир ки, ичтимаи истеһсал васитәләриндә, ичтимаи торпагда, ичтимаи фабрикләрдә вә илахир бүтүн вәтәндашларын ејни дәрәчәдә ишләмәк имканы вардыр» (јенә орада, ч. 24, сәһ. 390). Капитализмдән социализмә кечид дөврүндә игтисади гурулушу чохукладлы олан өлкәләрдә үч синиф мөвчуд олур: әсасән, сосиалист тәсәррүфат уклады илә бағлы фәһлә синфи, әсасән хырда әмтәә тәсәррүфат уклады илә бағлы зәһмәткеш кәндлиләр (әсас С.) вә хүсуси капиталист тәсәррүфат уклады илә бағлы олан шәһәр вә кәнддәки капиталист үнсүрләр (гејри-әсас, икинчи дәрәчәли С.). Сосиалист тәсәррүфат формаларынын гәләбәси нәтичәсиндә бүтүн истисмарчы С. ләғв олунур вә чәмијјәтин синфи структуру көкүндән дәјишир. Лакин тәчрүбә көстәрир ки, сосиализм мәрһәләсиндә дә фәһлә синфи илә кәндлиләр арасында мүәјјән синфи фәргләр галмагда давам едир. Һәмин фәргләр ки, сосиалист мүлкијјәти формасы илә — үмумхалг дөвләт вә кооператив-колхоз мүлкијјәтинин мөвчудлуғу илә бағлыдыр. Шәһәрлә кәнд, әгли әмәклә физики әмәк арасындакы мүһүм фәргләрин һәләлик арадан галдырылмамасы чәмијјәтин фәһлә синфиндән, кооперасијалы кәндлиләрдән, гуллугчу вә зијалылардан ибарәт сосиал структурунда өз әксини тапыр. Инкишаф етмиш сосиализм шәраитиндә *фәһлә синфи* бөјүк чохлуг тәшкил едән синифдир. Фәһлә синфи чәмијјәтдә апарычы рол ојнајыр.

ССРИ-дә сосиализмин инкишафы тәчрүбәси буну демәјә имкан верир ки, чәмијјәтин синифсиз структурунун тәшәккүлү башлыча олараг вә әсасән јеткин сосиализмин тарихи чәрчивәсиндә баш верәчәкдир. Синифләрарасы фәргләрин силинмәси просесиндә апарычы гүввә кими мүасир фәһлә синфи чыхыш едир (бах: Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары, Б., 1981, сәһ. 68—70). Фәһлә синфиндән фәргли олараг колхозчу кәндлиләрин сајы азалыр. К.т.-нын механикләшдирилмәси, әмәјин техники чәһәтдән тәчһиз олунмасынын артмасы кәнди ишчи гүввәси артыглығындан азад едир вә бунунла јанашы кәндли әмәјинин характерини дәјишдирир, ону даһа мәһсуллар едир, фәһлә әмәјинә јахынлашдырыр. Сосиализм шәраитиндә халг зијалылары әсасән фәһләләр, кәндлиләр вә зәһмәткешләрин дикәр тәбәгәләринин нүмајәндәләри һесабына даһа чох артараг өз јарадычылыг гүввәси илә халга хидмәт едирләр. Буна көрә дә сосиализмдә сосиал вә синфи фәргләрин мөвчудлуғу һәм бүтүн халгын мәнафејинин, һәм дә ону тәшкил едән С.-ин вә сосиал групларын мәнафејинин сијасәтдә дүзкүн нәзәрә алынмасыны зәрури едир. Буржуа сосиоложи консепсијалары С. арасындакы фәргләри өртбасдыр етмәјә чалышыр, ја да һәмин фәргләрин тәбиилијинин вә арадан галдырылмасынын гејри-мүмкүнлүјүнү иддиа едир. Буржуа сосиологларынын әксәријјәти һесаб едир ки, куја пролетариат «итмиш» вә «орта синифдә» әримишдир. Лакин әслиндә, һеч бир «орта синиф» јохдур, јалныз аралыг тәбәгәләр мөвчуддур ки, бунлар да ваһид синфи тәшкил етмир. Һалбуки «...сосиализм әмәклә мәдәнијјәти әсрләр боју бир-бириндән ајыран сәдләри арадан галдырыр, фәһлә синфинин апарычы рол ојнамасы шәраитиндә фәһләләрин, кәндлиләрин, зијалыларын, бүтүн физики вә әгли әмәк ишчиләринин чох мөһкәм иттифагыны јарадыр» (Андропов Ј. В., Сечилмиш нитгләр вә мәгаләләр, нәшр 2, Б., 1983, сәһ. 265). Марксизм-ленинизм С.-лә јанашы дикәр сосиал груп вә тәбәгәләрин мөвчудлуғуну инкар етмир. Лакин көстәрир ки, онларын јери вә ролуну јалныз чәмијјәтин синфи структурунда вә С. мүбаризәсиндә тутдуглары јеринә көрә баша дүшмәк олар. Синфи эксликләри пешә, мәдәни вә дикәр фәргләрлә пәрдәләмәк олмаз. Һәмин фәргләр јалныз истеһсал мүнасибәтләринин көкүндән дәјишмәси, капитализм чәмијјәтинин әсасларынын ингилаб јолу илә дағыдылмасы вә јени сосиализм чәмијјәтинин гурулмасы нәтичәсиндә итиб кедәчәкдир.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Коммунист Партијасынын Манифести, Б., 1980; Маркс К., Луи Бонапартын он сәккиз брүмери, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978; јенә онун, Капитал, ч. 1—3; Ленин В. И., «Халг достлары» нәдир вә онлар сосиал-демократлара гаршы нечә мүбаризә апарырлар?, Әсәр. там күллијјаты, ч. 1; јенә онун, Карл Маркс, јенә орада, ч. 26; Сов.ИКП МК (ијун) Пленумунун материаллары, Б., 1983; Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәси. Сәнәдләр вә материаллар, Б., 1970; Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары, Б., 1981; Андропов Ј. В., Сечилмиш нитгләр вә мәгаләләр, нәшр 2, Б., 1983; Черненко К. У., Избр. речи и статьи, 2 изд., М., 1984; Иноземцев Н. Н., Современный капитализм: новые явления и противоречия, М., 1972; Социальная структура развитого социалистического общества в СССР, М., 1976; Микульский К. И., Классовая структура общества в странах социализма, М., 1976; Глезерман Г. Е., Классы и нация, М., 1977; Амвросов А. А., От классовой дифференциации к социальной однородности общества, М., 1978; Косолапов Р. И., Социализм. К вопросам теории, М., 1979; Формирование социальной однородности социалистического общества, М., 1981; бах һәмчинин *Синфи мүбаризә* мәгаләсинин әдәбијјатына.

СИНИФЛӘРДӘН ӘВВӘЛКИ ЧӘМИЈЈӘТ—бах *Ибтидаи ичма гурулушу*.

СИНИФҮСТҮ (Superclassis)—таксо-

номик категорија. Зоолокијада гәбул едилмишдир. Нәсил ағачынын јүксәкдә дуран шахәләриндән бирдир. С.-нә аид олан чанлылар гурулушча чох кәскин фәргләнирләр. С.-нүн әһатә етдији чанлылара мәхсус гурулуш типләри тәкамүлүн илк дөврләриндә јаранмышдыр. Одур ки, бу гурулуш хүсусијјәтләри али категоријалы таксонларда әкс олунмушдур вә онларын биринин дикәринә кечид еһтималы фәсилә вә чинсләрдә олдуғундан да аздыр. Мәс., кәлләлиләр (Graniata), чәнәсизләр (Agnatha) вә чәнәлиләр (Gnathostomata) С.-ләри вә с. Бејнәлхалг кодексдә фәсиләдән јүксәк ранглы таксон адларына аид гајдалар јохдур. Али таксон адларынын сонунда ишләдилә биләчәк сонлуг гәбул едилмәмишдир.

СИНЫЈЧУ, Синыјчжу — КХДР-да, Амноккан чајы саһилиндә шәһәр. Пхөнан-Пукто әјаләтинин инз.м. Әһ. 150 миндән чохдур. Нәгл. говшағы. Сары дәнизин Гәрби Көреја көрфәзи саһилиндә дәниз порту (Јонампхо). Машынгајырма, кимја, тахта-шалбан, селлүлоз-кағыз, јүнкүл сәнајеси вә с. вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

СИНЈАВСКАЈА Тамара Илинична (д. 6.7.1943, Москва)—рус совет мүғәнниси (мессо-сопрано). ССРИ халг артисти (1982). Москва консерваторијасы јанында мусиги мәктәбини (1964) вә Дөвләт Театр Сәнәти Ин-туну (1970)

Т. И. Синјавскаја Лјубаша («Чар кәлини», Н. А. Римски-Корсаков) ролунда.

битирмишдир. «Ла Скала» (Милан) театрында тәчрүбә кечмишдир (1973—74). 1964 илдән ССРИ Бөјүк Театрынын солистидир. Әсас партијалары: Олга («Јевкени Онекин», П. Чајковски), Лјубаша («Чар кәлини», Н. Римски-Корсаков), Кончаковна («Кнјаз Игор», А. Бородин), Кармен («Кармен», Ж. Бизе), Фросја («Семјон Котко», С. Прокофјев), комиссар («Никбин фачиә», А. Холминов), Женја Комелкова («Сакит үфүгләр», К. Молчанов) вә с. Мүғәнниләрин Вервједә (Белчика, 1969) кечирилән Бејнәлхалг мүсабигәсиндә «Гран при», Софија (1968) вә Москва (П. Чајковски ад., 1970) Бејнәлхалг мүсабигәләриндә биринчи мүкафат алмышдыр. Бакыда, һәмчинин Азәрб.-ын бир сыра шәһәр вә р-нларында консертләрлә чыхыш етмишдир. ССРИ Али Советинин (11-чи чағырыш) депутатыдыр.

СИНЈАЈА—Јак.МССР-дә чај. Ленанын сол голу. Уз. 597 *км*, һөвзәсинин саһ. 30,9 мин *км*². Ленајаны платодан башланыр. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр.

СИНЈАК (Signac) Пол (11.11.1863, Парис—15.8.1935, Парис)—франсыз бојакары вә график. Әввәлләр *импрессионизмә* мејл етмиш, сонралар *постимпрессионизмин* көркәмли усталарындан бири вә нәзәријјәчиси олмушдур. Дәниз вә тәбиәт мәнзәрәләри чәкмишдир («Марсел лиманы», 1911, Мүасир Милли Инчәсәнәт Музеји, Парис; «Гумлу дәниз саһили», 1890, «Шамағачы. Сен-Тропез», 1909; һәр ики әсәр А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музејиндәдир, Москва). «Мүстәгилләр салону»нун (1884) тәшкилатчыларындан бири, идејача Франса Коммунист Партијасына јахын фәал ичтимаи хадим иди. 1930-чу илләрдә ССРИ-дә олмушдур.

СИНЈОВ Јаков Михајлович (1912—17.4.1943, Краснодар өлкәсинин Крымск ш.)—Совет Иттифагы Гәһрәманы, (өлүмүндән сонра, 25.10.1943). 1941 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1929 илдә Москвада техники пешә мәктәбини гуртармыш, Бакыја кәлмиш (1930) вә Сумгајыт ш.-нин тикинтиләриндә ишләмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Гафгаз уғрунда кедән дөјүшләрдә иштирак етмишдир. 1943 илин апрелиндә Краснодар өлкәсинин Крымск р-нундакы вурушмаларда А. *Матросовун* икидлијини тәкрар едәрәк бәдәни илә дүшмәнин атәш нөгтәсини өртмүш, совет әскәрләринин һүчума кечмәсинә шәраит јаратмышдыр. Крымск вә Сумгајыт ш.-ләриндә адына күчә вар. Гырмызы Бајраг ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

СИНК (лат. Zincum), Zn—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин II групундадыр; ат.н. 30, ат.к. 65,38-дир. көјүмтүл-ағ металдыр; күтлә әдәдләри 64, 66, 67, 68 вә 70 олан 5 сабит изотопу мә'лумдур; бунлардан ән чох јајыланы (48,89%) ^{64}Zn-дүр. Сүн'и сурәтдә 9 радиоактив изотопу алынмышдыр, бунлардан ән узунөмүрлүсү ($T_{1/2}$=245 күн) изотоп индикатору кими ишләдилән ^{65}Zn-дир. С.-ин мисла әринтиси бүрүнч (латун) һәлә гәдим Јунан вә мисирлиләрә мә'лум иди. С.-ин Јер габығында орта мигдары күтләчә 8,3.10^{-3}%-дир. Тәбиәтдә тапылмыш 66 С. минералындан ән мүһүмләри сфалерит, синкит, виллемит, каламин вә с.-дир (бах *Синк филизләри*). Сојуг һалда чох көврәк метал олан С. 100—150°С-дә пластикләшир вә ондан асанлыгла назик фолга һазырламаг мүмкүн олур, 250°С-дә исә јенидән көврәкләшир. Сыхлығы 20°С-дә 7,133 *г/см*³-дир, 419,5°С-дә әријир, 906°С-дә гајнајыр. Бирләшмәләриндә оксидләшмә дәрәчәси +2-дир. Һавада 100°С-дә үзәри әсаси карбонатлардан ибарәт пәрдә илә өртүлдүјүндән рәнки тутгунлашыр. Һавада вә ја оксикен мүһитиндә шиддәтли гыздырдыгда мавијә чалан аловла јаныб, *синк-оксиддән* ZnO ибарәт ағ түстү әмәлә кәтирир. Гуру флүор, хлор вә бром сојугда С. илә реаксијаја кирмир; лакин, су бухары олдугда метал алышыб јанараг һалокенид (мәс., $ZnCl_2$) әмәлә кәтирир. С.-ин күкүрдлә гарышығыны гыздырдыгда *синк-сулфид* ZnS алыныр. С.-и аммонјак мүһитиндә 600°С-дәк гыздырдыгда гара рәнкли тоз олан нитриди Zn_3N_2, асетилен ахынында гыздырдыгда карбиди ZnC_2 алыныр. Гүввәтли минерал туршулар (хүсусилә гыздырылдыгда) С.-и сүр'әтлә һәлл едиб, мүвафиг дузлара чевирир. Гәләви мәһлуллары (вә ја әринтиләри) С.-и оксидләшдириб һидрокен чыхарыр вә суда һәлл олан синкатлар әмәлә кәтирир. С. дузларынын суда мәһлулларыны гыздырдыгда һидролиз нәтичәсиндә синк-һидроксиддән $Zn(OH)_2$ ибарәт ағ чөкүнтү алыныр. С.-ин бир сыра комплекс бирләшмәләри дә мә'лумдур, мәс., $[Zn(NH_3)_4]SO_4$ вә с.

С. тәркибиндә сулфид шәклиндә 1—4% Zn вә мүхтәлиф гатышыглар (Cu, Pb, Ag, Au, Cd, Bi) олан полиметал филизләрдән алыныр. Истеһсал олунан С.-ин тәхминән јарысы полады синкләмәјә сәрф едилир. С.-дән тәзјиг алтында кичикһәчмли мүхтәлиф машын һиссәләри төкүлүр. Әринтиләри техникада кениш тәтбиг едилир (бах *Синк әринтиләри*). С. бирләшмәләриндән бир чоху лүминофордур (мәс., кинескопун екранында үч әсас рәнки (көј, јашыл вә гырмызы) јарадан ZnS.Ag, ZnSeAg вә $Zn_3(PO_4)_2$ Mn-дыр. Бә'зи бирләшмәләри (ZnS, ZnSe, ZnTe вә ZnO) мүһүм јарымкечиричи материаллардыр. С. биокен елементдир. Биткиләрә су вә торпагдан, һејванлара исә битки гидасы васитәсилә дахил олур. Мүһүм ферментләрин тәркибиндә С. вар. О, биткиләрин гураглыға, истијә вә сојуға давамлылыгыны артырыр. Һејванларда тәнәффүс просесиндә вә нуклеин мүбадиләсиндә иштирак етмәкдән башга, тәнәффүс вәзиләринин фәалијјәтини артырыр, рүшејмин скелетинин тәшәккүлүнә тә'сир көстәрир. Организмдә чатышмамасы чыртданлыға сәбәб олур. Тибдә $ZnSO_3$ вә ZnO бүзүшдүрүчү вә дезинфексијаедичи дәрман кими ишләдилир.

СИНК БЕЛИЛИ—синк-оксиддән һазырланан ағ бојаг. Гурғушун белилиндән фәргли олараг рәнки һавада тутгунлашмыр вә зәрәрсиздир.

СИНК ӘРИНТИЛӘРИ—әсасән алүминиум (0,06—22%), мис (5,5%-дәк) вә магнезиум (0,01—0,1%) әлавәләри олан синк әринтиләри. С.ә.-нин әримә темп-ру јүксәк олмур, тәзјиг алтында асан е'мал едилир, асан кәсилир, гајнагланыр вә леһимләнир. С.ә.-ндән һазырланан мә'мулата електрокимјәви вә кимјәви үсулларла метал вә гејри-метал өртүк чәкмәк олар. С.ә.-нин коррозијаја давамлылығы тәгр. техники синкдә вә ја синкләнмиш поладда олдуғу кимидир. С.ә.-нин чатышмајан чәһәтләри бунлардыр: јүксәк темп-рларда механики хассәләринин ашағы олмасы; тәбии көһнәлмә просесиндә өлчүләрини дәјишдирмә мејли; агрессив туршу вә гәләви мүһитләриндә коррозијаја давамлылығынын пис олмасы. С.ә.-ндән автомобил вә полиграфија (бах *Синкографија*) сәнајеләриндә, електрик машынгајырмасында, һәмчинин сувенир, мәишәтдә ишләдилән мә'мулат вә с. һазырламаг үчүн истифадә едилир.

СИНК КУПОРОСУ—бах *Синк-сулфат*.

СИНК МӘЛҺӘМИ—синк оксидинин вазелиндә һазырланмыш 10%-ли мәлһәми. Тохумалары бүзүшдүрүр, јаралары гурудур вә илтиһаб әлејһинә тә'сир көстәрир. Мүхтәлиф дәри хәстәликләринин мүаличәсиндә ишләдилир.

СИНК ФИЛИЗЛӘРИ—тәркибиндән синкин алынмасы игтисади чәһәтдән әлверишли олан минерал агрегатлары. Мүһүм минералы сфалеритдир ZnS (Zn—67%). Әсасән, тәркибиндә 3—5% синк олан филиз јатаглары истисмар едилир. Јатаглары ССРИ (Орта Асија, Алтај, Узаг Шәрг), АБШ, Канада, Перу вә с. өлкәләрдә вар. Азәрб.ССР-ин Балакән, Загатала, Мардакерт р-нлары вә Нах.МССР-дә ашкар едилмишдир. Бах һәмчинин *Полиметал филизләр*.

СИНКАТЛАР—сәрбәст һалда галма-

јыб парчаланан синкат туршусунун дузлары, мәс., натриум-синкат Na_2ZnO_2.

СИНКЛЕР (Sinclair) Ептон Билл (20.9.1878, Балтимор—25.11.1968, Нју-Ҹерси, Бауид-Брук)—америкаң јазычысы. «Ҹәнкәллик» (1905), «Пајтахт» (1908), «Мәһәббәт сынағы» (1911), «Силвија» (1913), «Силвијанын әрә кетмәси» (1914) вә с. романларында ичтимаи-тәнгиди мотивләр күчлүдүр. «Крал Көмүр» (1917), «Ҹимми Һиккинс» (1919) романларында сосиализм идејаларыны, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны мүдафиә етмишдир. Антифашист әсәрләр («Автомобил кралы», 1937 вә с.) јазмышдыр. Ленни Бедд һаггында епопејасынын (китаб 1—11, 1940—53) сон китабларында «сојуг мүһарибә» әһвали-руһијјәси әксини тапмышдыр. Өмрүнүн сон илләриндә нүвә мүһарибәси тәһлүкәси әлејһинә чыхмыш, ССРИ-јә рәғбәтини билдирмишдир.

Әсәрләри: Јүз фаиз, Б., 1930; Собр. соч., т. 1—12; Л., 1930—32; Джунгли, Кишинев, 1978; Король Уголь, Донецк, 1981.

Әд.: Шыхлы И., XX әср харичи әдәбијјат тарихи, Б., 1974; Богословский В. Н., Эптон Синклер, М., 1976.

СИНКЛӘМӘ—метал мә'мулат сәтһинә синк вә ја онун әринтисинин чәкилмәси; мә'мулат сәтһинә мүәјјән физики-кимјәви хассә вермәк, илк нөвбәдә онун коррозијаја мүгавимәтини артырмаг үчүн апарылыр. Дәмир вә онун әринтиләрини атм. коррозијасындан горумаг үчүн С. даһа чох јајылмыш әлверишли металлама просесидир. Дүнјада һасил олунан синкин тәгр. 40%-и С. просесинә сәрф олунур. С. ашағыдакы методларла апарылыр: мә'мулаты әримиш синкә батырмагла—гызмар С., әринти һалында олан синки тозландырма методу; електролиз үсулу илә С. (әсасән туршу вә гәләви-сианид електролитләриндә); диффузион С. (375—850°С темп-рларда).

СИНКЛИНАЛ (јун. synklinō—әјилирәм), *синклинал гырышыг*—лајларынын габарыглығы ашағы олан гырышыг. С.-ын нүвәсини ганадларына нисбәтән ҹаван сүхурлар тәшкил едир. Лајларынын јатым хүсусијјәтинә көрә јелпикварı, гутувары, ашырылмыш, јатыг вә с. олур.

СИНКЛИНОРИУМ (јун. synklinō—әјилирәм+óros—дағ) — даһа кичик синклинал вә антиклинал гырышыгларла мүрәккәбләшмиш ири *синклинал*. Адәтән, кеосинклиналиарда кеосинклиналдахили чөкәкләри долдуран чөкмә сүхурларын деформасијасы нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир. С. мәркәзи һиссәдә үмуми енмә илә характеризә олунур. Уз. јүзләрлә *км*, ени онларла *км* (надир һалларда 100 *км*-дән чох) олур.

СИНКОГРАФИЈА (*синк*+...*графија*)—*клише* һазырламаг үчүн фотомеханики үсул. Бунун үчүн чап олунаҹаг шәкил сәтһи ишығаһәссас тәбәгә илә өртүлмүш синк (надир һалда мис вә ја магнезиум) лөвһәјә көчүрүлүр. Сонра туршу илә ашындырылмагла релјефли тәсвир алыныр (шәкли тәшкил едән ҹизкиләрдән башга бүтүн бошлуг елементләри јејилиб чухура дүшдүјү үчүн). Илк дәфә 1850 илдә Ф. Жилло (Франса) тәрәфиндән тәклиф едилмишдир. *Жиллотипија* адланан бу үсулда синк лөвһә үзәриндә әл илә туршујадавамлы тәсвир чәкилир, сонра лөвһәни нитрат туршусунда ашындырмагла тәсвирин бошлуг елементләри дәринләшдирилир. 1862 илдә Г. Ҹејмс (Б. Британија) тәсвирин әл илә чәкилмә просесини — сәтһи ишығаһәссас тәбәгә илә өртүлмүш синк лөвһә үзәринә негативдән фотосурәт чыхармагла әвәз етди. *Фотосинкографија* адланан бу үсул С.-нын әсасыны тәшкил едир. Лакин Жилло вә Ҹејмсин үсуллары јалныз штрихли вә биррәнкли тәсвирләр үчүн јарарлы иди. 19 әсрин 80-ҹи илләринин әввәлиндә Русијада (С. Д. Лаптев, В. К. вә J. К. Анфиловлар, А. Деливрон) вә Алманијада (Г. Мејзенбах) ејни вахтда С. үчүн *растр* тәклиф етдиләр ки, бу да тонлу орижиналлардан (бах *Автотипија*) клише һазырламаға имкан верди. С. үсулу илә иллүстрасија вә мәтн үчүн гарышыг чап формалары да алмаг мүмкүндүр. Бах һәмчинин *Фотогравүра машыны*, *Рәнкли чап*.

Әд.: Геодаков А. И., Производство клише, М., 1972; Березин Б., Полиграфические материалы. Словарь-справочник, М., 1978.

СИНК-ОКСИД, ZnO—рәнксиз кристал маддә; сыхлығы 5,7 *г/см³*-дир. Көзәртдикдә рәнки саралыр, әримир, 1800°С-дән јухарыда сублимасија едир. Суда һәлл олмур. Амфотердир: туршуларда һәлл олуб мүвафиг дуз әмәлә кәтирмәклә јанашы, гәләвиләрдә вә аммонјаклы суда һәлл олур. Тәбиәтдә синкит минералы (ZnO) шәклиндә тапылыр. Сәнаједә синк бухарларыны һавада јандырмагла алыныр. Резин сәнајесиндә каучук нөвләриндән бир чохунун, о ҹүмләдән хлорпрен каучукларынын вулканлашдырылмасында, кимја сәнајесиндә метанолун синтезиндә (катализатор кими) вә боја истеһсалында (ағ пигмент кими) ишләдилир. ZnO тозу зәһәрлидир, һавада јол верилән макс. мигдары 6 *мг/м³*-дир.

СИНКОПА (јун. synkopē, һәрфи мә'насы—кәсилмә, гысалтма), *мусигидә*—ритмик дајағын (вурғулу сәсин) ханәнин күчлү, јахуд нисбәтән күчлү һиссәсиндән зәиф һиссәсинә кечмәси. Ханәнин зәиф һиссәсиндәки сәс өзүндән сонракы күчлү һиссәдә давам етдикдә, давамијјәтинә көрә өзүндән әввәлки күчлү һиссәдәки сәсдән узун олдугда, күчлү һиссәдәки паузадан сонра кәлдикдә вә вурғу мүнтәзәм сурәтдә зәиф һиссәјә дүшдүкдә С. әмәлә кәлир.

СИНКРЕТИЗМ (јун. synkrētismós—бирләшмә)—әдәбијјат вә инҹәсәнәтин ибтидаи инкишаф дөврүндә онларын тәркиб һиссәләринин (ше'р, мусиги театр, рәгс вә с.) үзви вәһдәтдә бирләшмәси. Гәдим дөврләрдә дүнјанын бир чох халгларынын әдәбијјат вә инҹәсәнәтиндә С. олмушдур. Ашыг јарадыҹылығы да синкретик сәнәтдир: ашыг һәм сөз гошур, һәм чалыб охујур, һәм дә рәгс едир. Әдәбијјат вә инҹәсәнәтин мүхтәлиф саһәләринин мүстәгил инкишафы илә әлагәдар С. арадан чыхмышдыр; халг јарадыҹылығында давам едир.

СИНК-СУЛФАТ, $ZnSO_4$ — рәнксиз кристал маддә; сыхлығы 3,74 *г/см³*-дир. Суда 0°С-дә 29,4%, 99°С-дә 37,7% һәлл олур. Мәһлулларындан 38,8°С-дән ашағы темп-рда $ZnSO_4.7H_2O$ (синк купоросу), 38,8°С илә 70°С арасында $ZnSO_4.6H_2O$, 70°С-дән јухарыда исә моноһидрат $ZnSO_4.H_2O$ шәклиндә ајрылыр. Гыздырдыгда 600—900°С интервалында ZnO вә SO_2-јә парчаланыр. С.-ын дуру мәһлулларынын рәнки, һидролиз заманы $3Zn(OH)_2 \cdot ZnSO_4 \cdot 4H_2O$ әмәлә кәлмәси нәтиҹәсиндә буланыр. С. мәһлулларыны гајнадыб кристаллашдырма јолу илә синк купоросу алыныр. С. вискоз вә минерал боја истеһсалында, металлуркијада, тибдә ишләдилир.

СИНК-СУЛФИД, ZnS—ағ рәнкдә нарын маддә; сыхлығы 3,98—4,09 *г/см³*-дир. Ади тәзјигдә әримир, 15 *Мн/м²* (150 *кГ/см²*) тәзјиг алтында 1850°С-дә әријир. Рүтубәтли һавада сулфата ($ZnSO_4$) чеврилинҹәјә гәдәр оксидләшир; һавада гыздырдыгда ZnO вә SO_2 әмәлә кәлир. Суда һәлл олмур, туршуларда һәлл олуб мүвафиг дуз әмәлә кәтирир вә һидрокен-сулфид H_2S ајырыр. Тәбиәтдә синк истеһсалы үчүн әсас хаммал олан сфалерит вә вүрсит минералы (ZnS) шәклиндә тапылыр. Рәнкли кинескоп, рентген борусу, ишыгланан табло вә с. һазырламаг үчүн лазым олан маддәләрин тәркибиндә вә јарымкечириҹи материал кими (мәс., лазерләрдә) ишләдилир.

СИНКУМАР—дикумарини әвәз едән синтетик препарат; тоз дәрмандыр. Ганын лахталанма габилијјәтини зәифләдир. Тромбоз, тромбофлебит, тромбоемболија вә с. хәстәликләрин мүаличәсиндә таблет һалында ишләдилир.

СИНК-ҮЗВИ БИРЛӘШМӘЛӘР—молекулунда синк-карбон (Zn—C) рабитәси олан *метал-үзви бирләшмәләр*. Тәркибҹә халис R_2Zn вә ја гарышыг RZnX ола биләр; бурада R—бирҹинсли вә ја мүхтәлифҹинсли карбоһидрокен радикалы (мәс., CH_3, C_2H_5, $CH_2=CH$, C_6H_5), X—туршу галығы, адәтән, Br вә ја J-дур. Илк дәфә инкилис алими Е. Франкленд синтез етмишдир (1849). С.-ү.б. маје [мәс., диетилсинк, $(C_2H_5)_2Zn$], јахуд бәрк [мәс., дифенилсинк $(C_6H_5)_2Zn$] маддәләрдир. Һавада тез дәјишир, һәтта кичик молекуллары ($R=C_5H_{11}$-ә гәдәр) өз-өзүнә аловланыб јандығындан вә су илә тә'сир етдикдә сүр'әтлә парчаландығындан оксикен вә сујун иштирак етдији реаксијалар тә'сирсиз газ (азот, аргон, CO_2) мүһитиндә апарылыр. Кимјәви хассәләринә көрә гејри-кечид металларын дикәр метал-үзви бирләшмәләринә охшајыр. С.-ү.б. олефин оксидләр, карбонил бирләшмәләри вә с.-нин полимерләшдирилмәсиндә катализатор кими ишләдилир.

СИНК-ФОСФИД, Zn_3P_2—кәмириҹиләрә гаршы мүбаризәдә ишләдилән түнд-боз рәнкли, чохзәһәрли, нарын кимјәви маддә: Суда вә спиртдә һәлл олмур, туршуларда асанлыгла һәлл олуб, чох зәһәрли маддә олан һидрокен-фосфид (фосфин PH_3) ајырыр. С., фосфору синклә бирликдә әридиб алынан әринтини үјүтмәклә һазырланыр.

СИНК-ХЛОРИД, $ZnCl_2$—ағ, һигроскопик кристал маддә; сыхлығы 2,9 *г/см³*-дир; 322°С-дә әријир, 722°С-дә гајнајыр; суда 20°С-дә 79,8% һәлл олур. Гаты мәһлулларынын дады туршдур. Синкин, јахуд синк-оксидин хлорид туршусунда мәһлулуну бухарландырмагла вә с. үсулларла алыныр. Читә нахыш вурмаг, диш сементи һазырламаг, антисептик мәгсәдлә тахта-шалбана һопдурмаг вә леһимләнәҹәк метал һиссәләрин сәтһини оксиддән тәмизләмәк үчүн ишләдилир.

СИНЛИ́Н — Чиндә даг силсиләси. Уз. тәгр. 1000 *км*, һүнд. 4107 *м*-ә гәдәр. Әһәнкдашы вә метаморфик шистләрдән тәшкил олунмушдур. Јамачлары гуру чөлләр вә һәмишәјашыл субтропик гарышыг мешәләрлә өртүлүдүр. Молибден филизи јатағы вар.

СИНЛЈА́НГАН—Шәрги Чиндә (Сзјансу әјаләти) Неолит дөврүнә аид археоложи абидә (е.ә. 4-чү миниллијин сону). Јапма, бә'зән бојалы керамика, трапесија формалы даш балталар, кәрки вә бичин аләтләри, гәбирләрдән даш аләтләр, сүмүк вә нефритдән бәзәк әшјалары вә с. тапылмышдыр. Әһали чәлтикчилик, овчулуг, һәмчинин балыгчылыгла мәшғул олмушдур. С.-ы Сзјансу әјаләтинин шм.-ында Луншан, ч.-унда Лјанчжу сон Неолит мәдәнијјәти әвәз етмишдир.

СИННАБАРИ́Т—*киновар* минералынын синоними.

СИ́ННЕМАН, Зинneман (Zinnemann) Фред (д. 29.4.1907, Вјана) — американ кино режиссору. 1929 илдән Һолливудда фәалијјәт көстәрир. Фашизм әлејһинә чәкдији «Једдинчи хач» (1944) филми С.-а кениш шөһрәт газандырмышдыр. Дикәр филмләри: «Тереза» (1951), «Оклаһома» (1956), «Раһибәнин әһвалаты» (1959), «Һәр заман инсан» (1966), «Чулија» (1977) вә с.

СИНО́Д (јун. sýnodos—мәчлис)—бир сыра православ вә протестант килсәләриндә јүксәк рүтбәли руһаниләрин мәчлиси. Русијада 18 әсрин әввәли—20 әсрин әввәлиндә православ килсәсинин али идарә органы, 1917 илдән Москва вә бүтүн Русија патриархы јанында мәшвәрәтчи орган. Католик килсәсиндә 1960-чы илләрдә јепископ С.-у тә'сис олунмушдур.

СИНОДИК АЈ—бах *Aj* (тәгвими).

СИНОДИК ДӨВР—өз орбити бојунча Күнәш әтрафына доланаркән планетин Јердәки мүшаһидәчи үчүн Күнәшә нәзәрән әввәлки вәзијјәтинә гајытдығы мүддәт. Мәс., Венеранын С.д.-ү онун ардычыл ики ејни фазасы арасындакы вахтдыр (бах *Сидерик дөвр*).

СИНОЈКИ́ЗМ (јун. synoikismós, synoikizō—биркә мәскунлашырам)—Гәдим дөвләтләрдә (Јунаныстанда, Ромада вә с.) әввәлләр мүстәгил олмуш мәскән вә шәһәрләрин ваһид *полисдә* бирләшмәси просеси. С. нәтичәсиндә тајфа пәракәндәлији тәдричән арадан галхырды. С.-ин ән бариз нүмунәси Аттиканын 12 ичмасынын Афина һакимијјәти алтында бирләшмәси иди (е.ә. 13—7 әсрләр).

СИНОКСА́Л—алүминиум-оксид әсаслы керамик материал. Материалын ады синтез, оксид вә алүминиум сөзләринин илк һәрфләриндән дүзәлдилмишдир. Термомеханики вә диелектрик хассәләринин јахшы олмасы илә сечилир. С.-дан әсасән јүксәк темп-рда ишләјә билән диелектрикләр (мәс., дахилијанма мүһәррикләриндә алышдырма шамы) һазырланыр; машынгајырмада конструксија материалы кими ишләдилир. С.-дан мә'мулат керамика технолокијасы методлары илә алыныр.

СИНОНИМЛӘР (јун. synōnymos—ејниадлы)—ејни нитг һиссәсинә аид фонетик тәркибчә мүхтәлиф, мә'нача бир вә ја чох јахын сөзләр. С. мүхтәлиф мә'на чаларларыны вә үслуб инчәликләрини фәргләндирмәк үчүн ишләдилир; мәс., мәрд, гочаг, чәсур, икид, гәһрәман вә с. сөзләр ејни мәфһумун мүхтәлиф мә'на чаларларыны билдирир. С.-ә даһа чох исим (арзу-истәк, әгидә-мәсләк), сифәт (көзәл-гәшәнк-јарашыглы, бол-зәнкин) вә фе'лләрдә (тулланмаг-атланмаг, гачмаг-јүјүрмәк) тәсадүф едилир. С. мәншәчә, әсасән, 2 група ајрылыр; дилин өз дахили имканлары әсасында дүзәлән С. (уча-һүндүр, ири-бөјүк) вә мүхтәлиф дилләрдән кечмиш сөзләрлә әмәлә кәлән С. (көзлүк-чешмәк-ејнәк, дарүлфүнун-университет, гывраг-күмраһ).

Әд.: Мүасир Азәрбајчан дили, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1978; Синонимы русского языка и их особенности, Л., 1972; Апресян Ю. Д., Лексическая семантика. Синонимические средства языка, М., 1974; Словарь синонимов, Л., 1976.

СИНО́П (Sinop)—Түркијәнин шм.-ында шәһәр. Синоп илинин инз.м. Әһ. 16 мин (1975). Гара дәнизин Синоп көрфәзи саһилиндә порт. Јејинти вә тахта-шалбан сәнајеси мүәссисәләри вар. Сәнәткарлыг кениш јајылмышдыр. Балыг овланыр. Е.ә. (тәгр. 7 әсрдә) јунанлар тәрәфиндән салынмышдыр.

СИНОПТИК МЕТЕОРОЛО́КИЈА (јун. synoptikos—һәр шеји мүшаһидә едә билән)—*метеоролокијанын* бөлмәси. Һава прогнозу үсулларыны ишләјиб һазырламаг мәгсәди илә һава шәраити вә онун дәјишкәнлијини мүәјјән едән атм. просесләрини өјрәнир. С.м. кениш саһәләри әһатә едән вә атм.-ин үмуми дөвранынын бир һиссәси сајылан атм. просесләринин тәдгиги илә мәшғулдур. Бу просесләрин тәдгиги һава хүсусијјәтләринин дәјишкәнлијини вә һаванын һәрәкәтини мүәјјән едән физики ганунлара әсасланыр. С. м.-да синоптик хәритәләрдән, Јерин метеороложи пејкләриндән алынан мә'луматлардан, аероложи диаграмлардан вә с. мәнбәләрдән истифадә олунур. Бүтүн бу материалларын өјрәнилмәси просесиндә ашкар едилән ганунаујғунлуглар әсасында һаванын прогнозу верилир.

СИНОПТИК ХӘРИТӘ, һава хәритәси—метеороложи вә аероложи ст.-лар шәбәкәсиндән һава һаггында алынан мүшаһидә мә'луматларынын рәгәмләр вә шәрти ишарәләрлә үзәринә көчүрүлдүјү чоғрафи хәритә. Сәтһи вә јүксәклик С.х.-ләринә ајрылыр. Сәтһи С.х.-ләр билаваситә Јер сәтһи вә онун јахынлығында апарылан метеороложи мүшаһидәләрдән алынан мә'луматлар (атм. тәзјиги, һаванын темп-ру вә рүтубәтлији, булудларын һүнд., мигдары вә формасы, атм. һадисәләри, күләјин сүр'әти вә истигамәти, көрүнүш мәсафәси, јағынтыларын хүсусијјәти вә с.), јүксәклик С.х.-ләри исә мүәјјән һүнд.-ләрдә атм.-ин вәзијјәти һаггындакы мә'луматларла характеризә олунан аероложи мүшаһидәләрин нәтичәләри әсасында тәртиб едилир. С.х.-ләрин мүнтәзәм сурәтдә күндә бир нечә (4—8) дәфә тәртиб олунмасы вә бөјүк әразиләр үзәриндә баш верән атм. просесләринин һәмин хәритәләрлә өјрәнилмәси мүасир һава хидмәтинин әсасыны тәшкил едир. Һава хидмәти мүәссисәләриндә С.х.-ләрдән әлавә узун мүддәт үчүн (12 саатдан бир нечә аја гәдәр) көзләнилән һава һадисәләринин гејд олундуғу прогноз хәритәләри дә тәртиб едилир.

СИ́НО-ТИБЕ́Т ДАҒЛАРЫ, Сычуан Алп дағлары, Хуандуаншан—Чиндә даг системи. Ш.-дән Тибет јајласыны әһатә едир. Уз. тәгр. 750 *км*, ени 400 *км*-ә гәдәр. Һүнд. 4500—5000 *м*, макс. һүнд. 7590 *м* (Гунгашан д.). Бир нечә силсиләдән ибарәтдир. Гнејс, кристаллик шистләр, гумдашы вә әһәнкдашыдан тәшкил олунмушдур. Фајдалы газынтылары: дәмир филизи, гызыл, никел, мис. Һәмишәјашыл субтропик вә ијнәјарпаглы мешәләр вә чәмәнләрлә өртүлүдүр.

СИНСИННА́ТИ (Cincinnati) —АБШ-да, Оһајо штатында шәһәр. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Оһајо чајында порт. Әһ. 383 мин (1980). Өлкәнин мүһүм сәнаје, тичарәт-малијјә вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Машынгајырма, метал е'малы, кимја, јејинти, мебел вә кағыз сәнајеси; ун-т вар. С. 1788 илдә салынмышдыр.

СИНТА́ГМ (јун. sýntagma, һәрфи мә'насы—бирликдә гурулмуш, бирләшдирилмиш)—кениш мә'нада тә'јинедичи—тә'јинолунан әлагәләри илә бағлы ардычыл дил ваһидләринин бирләшмәси. С.-лар сөз (ев), сөз бирләшмәси (кәнч бәстәкар) вә чүмлә (тәләбәләр имтаһана һазырлашырлар) ола биләр. С. һаггында тә'лим Ф. де *Сөссүрүн* ады илә бағлыдыр. Мәһдуд мә'нада исә С. нитгдә ритм-интонасија ваһиди, нитг тәгтидир [мәс.: Аләмин /сејринә чых/, көр нә көзәл/фитрәти вар, һәр күлүн/, һәр чичәјин/ өз ады вар/, сурәти вар (С. Вурғун)].

Әд.: Виноградов В. В., Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка, в его кн.: Избр. труды. Исследования по русской грамматике, М., 1975; Соссюр Ф. де, Общий курс лингвистики, в его кн.: Труды по языкознанию, М., 1977.

СИНТАГМА́ТИКА, синтагматик план—дил тәдгигинин ики аспектиндән бири; нитг ваһидләринин бирләшмә гајда-ганунларынын мәчмусу. *Парадигматиканын* әкси олан С. хәтти характерлидир вә ики дил ваһидинин мүтләг ејни вахтда дејил, нисби бир заман ардычыллығында ишләнмәсини нәзәрдә тутур. Нитг ахынынын ардычыл үзвләри кими чыхыш едән С. ваһидләри парадигматик мүнасибәтлә кәсишир; мәс., кәл-ир-әм сөзүндәки индики заман шәкилчиси вә биринчи шәхс сонлуғу нитг ваһиди кими хәтти ардычыллыгдадыр. *Фонемләрин*, *морфемләрин*, *синтагмларын* сырасы ајры-ајры сәвијјәләрдә синтагматик сәпкидә өјрәнилир.

Әд.: Скепская Г. И., Введение в синтагматику, М., 1979.

СИ́НТАКСИС (јун sýntaxis—гурулуш, гајда)—*сөз бирләшмәси* вә *чүмләнин* дахили гурулушуну вә үмуми хассәләрини өјрәнән грамматика шө'бәси. Сөзүн дахили структуруну, дәјишмә гајдаларыны өјрәнән *морфолокијадан* фәргли олараг, С.-дә сөз бирләшмәләри вә чүмләләрин јаранма гајда вә үсуллары, типләри, мә'на вә функсијалары, ишләнмә шәртләри, грамматик сәчијјәләри тәдгиг едилир. Гејри-предикатив ваһид олан сөз бирләшмәләри синтактик әлагәләр әсасында јараныр. Азәрб. дилиндә синтактик әлагәләр (*узлашма идарә, јанашма*) сөз бирләшмәләринин форма вә мәзмунча бағлылығыны тә'мин едән грамматик амилләрдир. Предикативлик, модаллыг вә интонасија әсасында јаранан садә вә мүрәккәб чүмләләрин мә'на вә гурулушча нөвләри мүхтәлиф аспектдә С.-дә өјрәнилир.

Әд.: Абдуллајев Ә., Сејидов Ј., Һәсәнов А., Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис, Б., 1972; Мүасир Азәрбајчан дили, 3 чилддә, ч. 3, Б., 1981; Си

зова И. А., Что такое синтаксис?, М., 1966; Проблемы системного описания синтаксиса, 2 изд., М., 1981.

СИНТÁКТИКА (јун. syntaktikós—гуран, гајдаја салан)—ишарә системләринин сырф синтактик, јә'ни структур хүсусијјәтләрини тәдгиг едән *семиотика* бәһси. Семиотикаја бир «елм» кими дејил, мүхтәлиф нөвлү «ишарә ситуасијалары»нын тәсвири вә онунла бағлы мәсәләләрин һәллинә мүәјјән мүнасибәт кими јанашмаға чидди әсаслар олдуғундан С. һаггында да һәләлик сырф «формал», структур аспект кими бәһс едилә биләр. Ријази-мәнтиг тәдгигләри чәрчивәсиндә мејдана чыхан идејалар, метод вә нәтичәләр, демәк олар ки, «С.-нын предмети»ни тәшкил едир. Синтактик тәдгиг аспекти һәм тәбии, һәм дә «өлү» дилләрә (китабәләрин охунмасында вә с). тәтбиг олунур.

Әд.: бах *Семиотика* мәгаләсинин әдәбијјатына.

СЙНТЕЗ (јун. sýnthesis—бирләшмә)—бах *Анализ вә синтез.*

СИНТЕЗÁТОР, т е з л и к с и н т е з а т о р у—дајаг кенераторунун јаратдығы сабит тезликли рәгсләри тәләб олунан тезликли һармоник електрик рәгсләринә хәтти олараг (сабит там әмсала вурмаг вә бөлмәклә, топлама вә чыхмагла) чевирән гурғу. С. верилмиш диапазонун мүхтәлиф тезликләринә көкләнмәсини тәләб едән радиоверичиләрдә, суперһетеродин гәбуледичиләриндә, тезликөлчәнләрдә вә дикәр гурғуларда стабил тезликли рәгс мәнбәји кими тәтбиг едилир. С.-дан чох кичик интервала малик (1 *кһс*; 100 *һс*, 10 *һс* вә с.) дискрет тезликләр алмаг олур.

СИНТЕТИК АЛМАЗ—јүксәк тәзјиг вә темп-р шәраитиндә графит вә тәркибиндә карбон олан маддәләрдән алыныр. Бах *Алмаз*.

СИНТЕТИК ГАТРАНЛАР—әсасән, поликонденсасија јолу илә алынан *олигомерләрин* ән'әнәви ады. Мол.к. чох да бөјүк олмајан полимер маддәләр е'мал олундугда молекулларарасы тикилмә һесабына бәркијәрәк, әримәјән, һәлл олмајан, үчөлчүлү гатранлара чеврилир. Ән мүһүмләри *алкид гатранлары*, *карбамид-формалдеһид гатранлары*, *фенол-формалдеһид гатранлары*, *меламин-формалдеһид гатранлары*, *епоксид гатранлары* вә с.-дир. Пластик күтлә, јапышган, лак-боја материаллары, кипләшдиричи маддәләр вә с. истеһсалында ишләдилир. Онлардан тохунма парчаларын вә кағызын е'малында, һәмчинин дикәр полимер нөвләринин модификасијасында да кениш истифадә олунур.

СИНТЕТИК ДИЛЛӘР—*аналитик дилләрдән* фәргли олараг, грамматик мә'наларын, әсасән, синтетик формаларла (флексија вә шәкилчиләрлә) ифадә едилдији дилләр. Синтетик формалара дүнја дилләринин чохунда [мәс., түрк, фин-угор, сами-һами дилләринин әксәријјәтиндә, һинд-Авропа, монгол, тунгус-манчур, бә'зи Африка (банту), Гафгаз, Палеоасија вә һинди дилләриндә] тәсадүф олунур.

СИНТЕТИК ЈАҒЛАР—әсасән, сүртkү јағы, истидашыјычы маддә вә һидравлик маје кими ишләдилән материаллар. С.ј.-дан бә'зи пластик (консистент) сүрткү јағлары һазырланыр. С.ј.-ын сәнаједә чох ишләдилән нөвләри синтетик карбоһидрокенләр, ефирләр (о чүмләдән фосфат туршусунун ефирләри), полиүзвисилоксанлар, карбон һалокенидләри, полиáлкиленгликоллар вә с.-дир. С и н т е т и к к а р б о һ и д р о к е н л ә р олефинләри (етилен, пропилен вә с.) полимерләшдирмәклә вә ја ароматик карбоһидрокенләри (бензол, ксилол вә с.) алкилләшдирмәклә алыныр. Е ф и р л ә р и бир вә ики әсаслы туршуларла бир вә чохатомлу спиртләрин гаршылыглы тә'сириндән алырлар. Ән чох ишләдиләнләри *мүрәккәб ефирләр* вә бирәсаслы туршуларын пентаеритрит ефирләридир. Ефирләр авиасија мүһәррикләриндә, еләчә дә трансмиссија јағы вә һидравлик маје кими ишләдилир. И г л и ү з в и с и л о к с а н л а р силисиумүзви полимерләрин бир нөвүдүр. Өзлүлүк вә темп-р характеристикаларына көрә С.ј.-ын һамысындан үстүн сајылыр, лакин јағлајычы тә'сирләри нисбәтән зәифдир. Полиметилсилоксанлар —100° С-дәк, бә'зән даһа ашағы темп-рларда донмур, механизм вә чиһазларын кениш темп-р диапазонунда ишләјән һиссәләрини јағламаг вә с. мәгсәдлә ишләдилир. К а р б о н һ а л о к е н и д л ә р и молекулларында һидрокен атомларынын флүор (вә ја флүорла бирликдә хлор) атомлары илә әвәз олунмуш карбоһидрокенләрдир, оксикен, нитрат туршусу, һидрокен-пероксид вә с. кимјәви актив бирләшмәләрә гаршы давамлылығы илә фәргләнир; нүвә вә ракет техникасында, кимја сәнајесиндә вә с. ишләдилир. П о л и а л к и л е н г л и к о л л а р етиленоксидин (пропиленоксидин, јахуд онларын гарышығынын), су, спирт вә ја етиленгликол илә реаксијасы мәһсулларыдыр. Метал һиссәләрин үзәриндә чөкүнтү әмәлә кәтирмир. С.ј. дефисит вә баһа олдуғундан аз ишләдилир. Лакин техника инкишаф етдикчә вә мүһәррик һиссәләринин јағланма шәраити мүрәккәбләшдикчә С.ј.-ын тәтбиг саһәләри кенишләнир.

Әд.: С а д ы г о в К. И., А ғ а ј е в А. Н., Сүрткү јағлары үчүн сулфонат ашгарлары. Б., 1982; Л е б е д е в Н. Н., Химия и технология основного органического и нефтехимического синтеза, М., 1971; Б е л о в П. С. и др., Производство и применение моторных масел на синтетической основе, М., 1979.

СИНТЕТИК КАУЧУ́К (СК)—ади темп-рда тәбии каучук кими јүксәк еластиклик хассәси олан вә вулканлашдырдыгда резинә чеврилән синтетик *полимерләр*. Тәтбиг саһәләринә көрә ики група ајырырлар: 1) ү м у м и т ә' ј и н а т л ы л а р — јүксәк еластиклик тәләб олунан мә'мулат (шин, конвејер лентләри вә с.) һазырламаг үчүн ишләдилән С.к. нөвләри, мәс., *бутадиен каучуку*, *бутадиен-стирол каучуку*, *етилен-пропилен каучуку*, полибутадиен каучуку, изопрен каучуку вә с. Бунлар вахтилә тәбии каучукдан һазырланан мә'мулат нөвләринин истеһсалында ишләдилир; 2) х ү с у с и т ә' ј и н а т л ы л а р—еластикликлә бәрабәр, мүәјјән спесифик хассәләри олан, о чүмләдән нефт мәһсулларына, һәллединчиләрә, озона, оксикенә, истијә, шахтаја, туршуја, гәләвијә вә башга агрессив маддәләрин тә'сиринә гаршы давамлы мә'мулат нөвләринин истеһсалында ишләдилән С.к. нөвләри, мәс., бутадиен-нитрил каучуку, *бутилкаучук*, *тиокол*, *силисиумүзви каучуклар*, флүорлу каучуклар *акрилат каучуклары*, уретан каучуклары вә с.

Дүнјада С.к. сәнаје мигјасында илк дәфә 1932 илдә ССРИ-дә С. В. Лебедев үсулу илә алынмаға башланмышдыр. Сонра онун истеһсалы Алманијада (1938), АБШ-да (1942), Инкилтәрә, Франса вә Италијада (1958) тәшкил едилмишдир. Азәрб.ССР-дә Сумгајыт СК з-дунда бутадиен-стирол каучуку (1953 илдән) вә бутилкаучук истеһсал едилир. С.к., адәтән, инисиатор иштиракы илә емулсијада вә стереомүнтәзәм полимерләшдирмә үсулу илә синтез едилир. Бу мәгсәдлә ишләдилән әсас мономерләр бутадиен, стирол, α-метилстирол, изопрен, етилен, пропилен, изобутилен, акрилнитрил вә с.-дир. Өз хассәләри илә тәбии каучуку тамамилә әвәз едән вә ондан хејли учуз баша кәлән стереомүнтәзәм каучук нөвләри (1,4-сис-полиизопрен вә 1,4-сис-полибутадиен каучуклары) тәбии каучуку сыхышдырыб тәдричлә арадан чыхарыр.

С.к.-ун үмуми һасилатынын 50%-индән чоху шин сәнајесинә, хејли миғдары техники мә'мулат, ајаггабы, резинләшмиш парча, тибб аваданлығы вә с. һазырланмасына сәрф олунур. С.к.-дан һазырланан мә'мулат нөвләринин үмуми сајы 50 000-ә јахындыр.

СИНТЕТИК КАУЧУ́К СӘНАЈЕСИ—бах *Нефт кимјасы сәнајеси.*

СИНТЕТИК КРИСТАЛЛАР—лабораторија вә ја з-д шәраитиндә сүн'и јетишдирилән кристаллар. Он минә јахын мүхтәлиф тәркибли гејри-үзви вә јүз минләрлә үзви синтетик кристал нөвү алынмышдыр. Онларын бә'зиләринә тәбиәтдә тәсадүф едилмир. Дикәр тәрәфдән, тәбиәтдә мүхтәлиф минераллары тәшкил едән 3000-ә гәдәр кристалдан јалныз бир нечә јүзүнү сүн'и сурәтдә јетишдирмәк мүмкүндүр. Бунлардан чәми 20—30 кристалын (о чүмләдән кварсын, корундун, силисиумун, алмазын, алүминиумун вә с.) бөјүк практик әһәмијјәти вар. Кварсын С.к.-ы һидротермал шәраитдә тәбии кварсдан гопарылан кичик («рүшејм») кристаллардан алыныр. Күтләси 15 *кг*-дәк олан кварс С.к.-ы бир нечә ај мүддәтиндә автоклавда, хүсусилә саф кристаллар исә (оптик кварс) бир нечә ил әрзиндә алыныр. Јагут С.к.-ыны алмаг үчүн бир нечә фаиз Cr_2O_3 гарышдырылмыш Al_2O_3 овунтусу фасиләсиз олараг собанын оксикенлә һидрокен ахынларынын биркә јандырылдығы зонаја верилир. Әримиш күтлә дамчы-дамчы сојуг мүһитә дүшүб дәрһал кристаллашыр. ССРИ-дә диаметри 20—40 *мм*, уз. 2 *м*-дәк олан чубуглар шәклиндә синтетик јагут кристаллары алыныр. Ондан лазер вә космик чиһазлар үчүн шүшә һазырланмасында, саат вә зәркәрлик сәнајеләриндә истифадә олунур. Al_2O_3-үн Ti, Co, Ni дузлары вә с. илә гаршылыглы тә'сириндән *сапфир*, *топаз*, *аквамарин* вә дикәр гијмәтли тәбии дашлара охшајан кристаллар алыныр. Синтетик алмаз кристаллары алмаг үчүн Ni гарышдырылмыш графит овунтусу 2—3 *см* дискләр шәклиндә пресләниб, 100—200 мин *ат* тәзјиг алтында 2000—3000°С-дәк темп-рда гыздырылыр. Бу шәраитдә графит *мм*-ин онда бир һиссәләри илә өлчүлән кичик алмаз кристалларына чеврилир, хүсуси шәраитдә өлчүсү 2—3 *мм*-ә чатан синтетик алмаз кристаллары алмаг мүмкүн олур. ССРИ-дә әса-

сәп газыма техникасынын тәләбатыны өдәмәк үчүн сүн'и алмаз сәнајеси јарадылмышдыр. Јарымкечиричиләр техникасында кениш тәтбиг олунан Ge, Si, Ga, As вә с. С.к.-ына тәбиәтдә тәсадүф олунмур. Онларын һамысы әринтиләрдән, диаметри 10—20 *см*, уз. 30—50 *см* олан силиндрләр шәклиндә јетишдирилир. Лабораторија шәраитиндә сүн'и феррогранат вә зүмрүд кристалларынын јетишдирилмәси үсуллары да мүәјјән едилмишдир. Үзви С.к.-дан нафталин, стилбен, толан, антрасен вә с. сәнаје мигјасында јетишдирилир.

Әд.: Јаковлев Ю. М., Генделев С. Ш., Монокристаллы ферритов в радиоэлектронике, М., 1975.

СИНТЕТИК ЛИФЛӘР—бах *Кимјәви лифләр.*

СИНТЕТИК МАЈЕ ЈАНАЧАГ—синтез јолу илә алынараг дахилијанма мүһәррикләриндә ишләдилән јаначаг нөвү. Әсасән бензиндән ибарәтдир. Тәбии газлардан вә даш көмүрүн газлашдырылмасындан алынан карбон 2-оксидлә (CO) һидрокен (H_2) гарышығындан синтез едилир. Просес јүксәк темп-р вә тәзјиглә катализатор (Ni, Co, Fe вә с.) иштиракы илә апарылыр (Фишер вә Тропш үсулу). С.м.ј.-да мүхтәлиф мигдарда, адәтән, нормал гурулушлу парафин вә олефин сырасы карбоһидрокенләри олур. Илк дәфә 1939—45 илләрдә 2-чи дүнја мүһарибәси заманы Алманијада (нефт гытлығы илә әлагәдар) күлли мигдарда истеһсал едилмишдир. Просес 170—200°C-дә 0,1—1 *Мн/м*² (1—10 *ат*) тәзјиг алтында кобалт катализаторунун иштиракы илә апарылырды, нәтичәдә октан әдәди 40—55 олан бензин (когазин I вә ја синтин), сетан әдәди 80—100 олан дизел јаначағы (когазин II) вә бәрк парафин алынырды. Бензинин һәр 1 *л*-инә 0,8 *мл* тетраетилгурғушун гарышдырмагла онун октан әдәди 74-ә чатдырылырды. CO вә H_2-дән С.м.ј. алынмасы үсулу, просесин баһалығы үзүндән, кениш инкишаф тапмамышдыр. Синтез үсулу илә јаначағын антидетонасија хассәсини јүксәлдән компонентләр (*изооктан, полимербензин* вә с.) дә алыныр.

СИНТЕТИК СИЛИКАТЛАР—метасиликат вә ја алүмометасиликат туршуларынын дузлары; семент, одадавамлы маддәләр, шлак, гырмызы кәрпич, силикат кәрпичи, фарфор, чини, шүшә вә с., әсасән, С.с.-дан ибарәтдир. Тәркибиндә SiO_2, Al_2O_3, CaO, MgO, K_2O вә с. олан хаммал гарышығыны собаларда мүәјјән гајдада гыздырмагла алынан бу вә ја дикәр техники мәһсулун кејфијјәти һәмин просесдә әмәлә кәлән С.с.-дан чох асылыдыр. С.с. истеһсалатла арзу едилмәз бә'зи просесләрдә, мәс., одадавамлы маддәләрин коррозијасы нәтичәсиндә әмәлә кәлә биләр. Тәбии силикатлардан фәргли олараг С.с.-ы саф һалда алмаг мүмкүн олур. Тәкчә бүтүн тәбии силикат нөвләри дејил, тәбиәтдә мөвчуд олмајан бир чох јени силикат нөвләри дә синтез едилмишдир вә кениш мигјасда алыныр.

Гәләви металларын С.с.-ы нисбәтән асан әријир вә суда јахшы һәлл олур. Натриум вә калиум силикатларындан (маје шүшәдән) јапышган, бојаг вә с. һазырланыр, сабунбиширмәдә истифадә едилир. Калсиум силикатлары портланд-сементин әсас компонентләридир. Калсиум-метасиликат кағыз истеһсалында долдуручу маддә кими ишләдилир. Литиум вә магнезиумун алүмосиликатлары зәрбәјәдавамлы керамик материалларын әсас кристал фазасыдыр. Силикат әринтиләринин кристаллашмадан донмасы мүхтәлиф шүшә нөвләри алмаға имкан верир. Техникада шүшәни бә'зән хүсуси олараг кристаллашдырыр вә бу јолла кристал гурулушлу шүшә мә'мулат (ситал) һазырланыр.

Әд.: Будников П. П., Химия и технология силикатов, Киев, 1964; Чеботин В. Н., Физическая химия твердого тела, М. 1982.

СИНТЕТИК УЧОТ—игтисади чәһәтдән јекчинс олан тәсәррүфат васитәләринин, онларын мәнбәјинин вә тәсәррүфат просесләринин пул өлчүсүндә үмумиләшдирилмиш екси. *Мүһасибат учотунун* синтетик һесаблары чәрчивәсиндә апарылыр. С.у. мүәссисәләрин, идарәләрин, тәшкилатларын тәсәррүфат-малијјә фәалијјәти һаггында јекун мә'лумат алынмасына хидмәт едир. С.у. бүтүн тәсәррүфат әмәлијјатларынын гаршылыглы әлагәдә олмасыны јохламаға, синтетик вә аналитик учоту тутушдуруб јохламагла онларын учотда там вә дүзкүн екс олунмасына нәзарәт етмәјә имкан верир.

СИНТЕТИК ҺЕСАБ—бах *Мүһасибат учоту.*

СИНТИН—*синтетик маје јаначағын* башга ады.

СИНТОИЗМ [јапонча синто, һәрфи мә'насы—аллаһларын јолу (тә'лими)] —Јапонијада тәшәккүл тапмыш вә бурада *буддизмлә* јанашы, кениш јајылмыш дин. Ибтидаи тәбиәт култуна, нәсли вә тајфа аллаһларына инам вә мүхтәлиф сеһркарлыг аләтләри әсасында мејдана кәлмишдир. С.-ә көрә, инсанын мәншәји сонсуз сајда руһлардан, нүфузлу аллаһлардан (ками) башлајыр. Һәмин аллаһлар ичәрисиндә хүсуси јери Күнәш илаһәси Аматерасу тутур. Синтоист ибадәти дөрд үнсүрдән ибарәтдир: сафлашдырма (хараји), гурбан вермә (синсеј), гыса дуа (норито) вә шәраб нәзири ајини (наораи).

СИНТОМИСИН—антибиотик левомисетинин оптик изомер гарышығы. Линимент һалында (емулсија) јаныглара, хоралара вә инфексијалашмыш јаралара сүртүлүр.

СИНТСЗЈАН—18 әсрин 50-чи илләринин сонунда Син императорлуғунун ишғал етдији Шәрги Түркүстан вә Чунгаријанын үмуми ады. 1955 илдән *Синтсзјан-Ујғур мухтар рајону* адланыр.

СИНТСЗЈАН-УЈҒУР МУХТАР РАЈОНУ, Синтсзјан—Чиндә мухтар рајон. Өлкәнин шм.-г.-индә јерләшир. Саһ. 1,6 млн. *км*². Әһ. 13,1 млн. (1982). Инз. м. Урумчи ш.-дир. Әразисинин чох һиссәсини Чунгарија вә Кашгарија дүзәнликләри тутур. Дүзәнликләр Шәрги Тјаншанын силсиләләри илә (һүнд. 7000 *м*-дән чох) бөлүнмүшдүр. Шм. да Монголустан Алтај д-ры, Саура, Тарбағатај (һүнд. 3—4 мин *м*), ч.-да Кунлунун шм. силсиләләри (6—7 мин *м*-дәк), ч. г. дә Гарагорумун бир һиссәси (6—8 мин *м*-дәк) јерләшир. Шәрги Тјаншанын әтәкләрини Турфан чөкәклији (Мәркәзи Асијада ән дәрин чөкәклик; дәниз сәвијјәсиндән 154 *м*-дәк ашағыдыр) тутур. Иглими гуру, кәскин континенталдыр. Дүзәнликләрдә јај исти (темп-р ијулда 20—25°C), гышы шахталы вә гарсыз кечир. Иллик јағынты 200—800 *мм* дир. Дүзәнликләрдә сәһра, дағларда јүксәклик ланшафты үстүндүр. Игтисадијјатынын әсасы к.т.-дыр. Буғда, гарғыдалы, чәлтик, һәмчинин памбыг, кәнаф јетишдирилир. Кашгаријада үзүмчүлүк, бағчылыг, бостанчылыг, ипәкчилик инкишаф етмишдир. Р-нун шм. һиссәсиндә (Урумчи вә Хами р-нларындан башга) гојун, кечи, гарамал, дәвә, ат сахланылыр. Нефт, көмүр, надир вә гијмәтли металлар вә с. чыхарылыр. Нефтчыхарма, нефт е'малы, машынгајырма, кимја сәнајеси, дәри, тохучулуг сәнајеси мүәссисәләри вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур. Сәнәткарлыг инкишаф етмишдир.

Әһалиси, әсасән, ујғурлардыр. Газахлар, гырғызлар, чинлиләр (сон заманлар чинлиләрин үмуми сајы артыр), монголлар, дунганлар вә б. да јашајыр. Шәһәр әһалиси 13%-дир.

Шәрги Түркүстан вә Чунгарија манчур Син империјасы тәрәфиндән ишғал олундугдан сонра (18 әсрин 50-чи илләри) Синтсзјан (Чин дилиндә «Јени хәтт» вә ја «Јени сәрһәд») адланды. Е.ә. 1-чи миниллиkдә бу әразидә Иран, түрк, монгол дилли мүхтәлиф көчәри вә отураг тајфалар јашамыш, е.ә. 3—2 әсрләрдә һуннуларын, ерамызын 3—6 әсрләриндә сјанбиләрин, сонра жужанларын, 6 әсрин 2-чи јарысындан исә түрк хаганлығынын һакимијјәти алтында олмушдур. 10 әсрин әввәлиндә ујғурларын Турфан дөвләти јаранмыш, 13—15 әсрләрдә монгол ханларынын табелијиндә олмуш, Тејмур империјасынын сүгутундан сонра (15 әср) бурада бир сыра дөвләтләр мејдана кәлмишди. 18 әсрин 50-чи илләриндән—1912 иләдәк Син империјасынын тәркибиндә иди. 1912 илдә губернатор Јан Сзенсин Синтсзјанда һәрби диктатура јаратды; 1928—33 илләрдә ону Чин милитаристи Сзин Шужен әвәз етди. 1933 илдә Шен Шитсај башда олмагла јени әјаләт һөкумәти ССРИ илә мәдәни вә тичарәт әлагәләри јаратды. Лакин 40-чы илләрин әввәлиндә Шен Шитсај Чан Кајшинин гоминдан һөкумәти үчүн әлверишли олан мүртәче сијасәт јеритмәјә башлады. 1946 илдә Урумчи ш.-ндә ингилаби демократик чәбһә илә гоминданчылар арасында бағланан мүгавиләјә әсасән коалисијалы һөкумәт јарадылды. Чиндә халг ингилабынын гәләбәси (1949, 1 октјабр) нәтичәсиндә Синтсзјанда гоминдан һөкумәти девриилди. 1955 илдән С.-У.м.р. адланыр.

СИНУС—тригонометрик функсијалардан бири; sin кими ишарә олунур. Дүзбучаглы үчбучагда ити бучаг гаршысындакы катетин һипотенуза нисбәтидир. Һинд ријазијјатчылары С.-у «чива» (һәрфи мә'нада јај охунун кириши), әрәбләр исә «чибә», «чејб», «чиб» вә «чеај» кими ишләтмишләр. Бунлар латын дилиндә sinus сөзүнүн мә'насына ујғун кәлән дирсәк вә голтуг мә'насыны верир.

СИНУС ХӘТКЕШИ—бучагларыдәгиг өлчмәк вә деталларын е'малы заманы онлары лазыми бучаг алтында јерләшдирмәк үчүн дүзбучаглы параллелепипед шәклиндә хүсуси хәткеш; һәр ики учунда силиндрик дијирчәкләри олур. С.х. ловһә үзәриндә јерләшир, ловһәнин бир дијирчәји алтында һүнд. *h* олан уч өлчүләри блоку гојулур. $h = L \sin \alpha$; бурада *L*—дијирчәк охлары

арасындакы мәсафә, α—тәләб олунан бучагдыр. L адәтән 100—500 *мм* олур, бучаг (мејл) бир вә ја бир-биринә перпендикулјар ики истигамәтдә гурулур. Өлчүлән вә ја е'мал олунан детал С.х.-

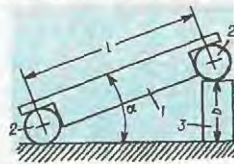

Синус хәткеши илә өлчмә: *1*—синус хәткеши; *2*—ејни диаметрли дәгиг дијирчәкләр; *3*—*b*-өлчүлү өлчмә таваҹыглары.

нин јасты сәтһи үзәринә (вә ја мәркәзләрә) гојулур. Конусвары калибрләрин бучаг хәтасыны мүәјјән етмәк үчүн чох вахт С.х.-ндән һесабламa башлығы илә бирликдә истифадә едирләр.

СИНУСЛАР ТЕОРЕМИ—тригонометријанын мүһүм теоремләриндән бири; үчбучағын a, b, c тәрәфләри A, B, C гаршы бучагларынын синусу илә мүтәнасибдир:

$$\frac{a}{\sin A}=\frac{b}{\sin B}=\frac{c}{\sin C}=2R$$

Бурада R үчбучағын харичинә чәкилмиш чеврәнин радиусудур.

СИНУСОИД—$y=\sin x$ функсијасынын графики, мүстәви әјри. Синусун аргументә нәзәрән дәјишмәсини тәсвир едир. OX охуну $\pi\kappa$ нөгтәләриндә кәсир. $90°+360°\kappa$ (вә ја $-90°+360°\kappa$) нөгтәләриндә максимуму (минимуму) вар ($\kappa=0, \pm1, \pm2...$). Чох вахт $y=A\sin(\omega x+\varphi_0)$ тәнлији илә тә'јин едилән әјри С. адланыр. A амплитуд, ω фырланма тезлији, φ_0—башланғыч фазадыр. Рәгсләр нәзәријјәсиндә С.-ин бөјүк әһәмијјәти вар.

СИНУСОИДАЛ СПИРАЛ — *полјар координатлар* системиндә

$$r^n=a^n\sin n\varphi \qquad (1)$$

тәнлији илә тә'јин олунан әјри; n—расионал әдәдинин 1, —1, —2, 2, 1/2, —1/2 гијмәтләринә ујгун олараг С.с. чеврә, дүз хәтт, бәрабәрјанлы һипербола, лемнискат, кардиоид, параболадыр. Логарифмик спирал С.с.-ын лимит һалыдыр. С.с.-ын ихтијари нөгтәсинә ујғун әјрилик мәркәзинин һәмин нөгтәнин радиус-вектору үзрә пројексијасы бу радиус-вектору полјусдан башлајараг $n:1$ нисбәтдә бөлүр. С.с.-ын һәр һансы нөгтәсинин радиус-векторуну полјус әтрафында мүнтәзәм фырлатдыгда тохунан да тохунма нөгтәси әтрафында мүнтәзәм фырландығындан С. с.-а мүтәнасиб әјилмә әјриси дә дејилир. Натурал n үчүн С.с.

$$\frac{\pi}{2n}+\frac{2(\kappa-1)}{n}\pi\leqslant\varphi-\frac{\pi}{2}\quad\frac{\pi}{2n}+\frac{2\kappa\pi}{n}$$

бучағы дахилиндә јерләшән вә координат башланғычында бучағын тәрәфләринә тохунан n сајда јарпагдыр. С.с.-ын координат башланғычындан фәргли нөгтәләри

$$\frac{\pi}{2n}+\frac{2\kappa\pi}{n}<\varphi-\frac{\pi}{2}<\frac{\pi}{2n}+\frac{2\kappa+1}{n}\pi$$

бучаглары дахилиндә јерләшир ($0\leqslant\kappa<n$). Әкәр $a\cdot2^{-1/n}$ радиуслу даирә дахилинә $p_1, p_2..., p_n$ дүзкүн n—бучаглысы чәкилсә, онун тәпә нөгтәләриндән мәсафәләри һасили $a^n/2$-јә бәрабәр олан нөгтәләр чохлуғу С.с. дыр. Натурал n үчүн С.с.-ын симметрија оху вар. С.с. механика, кеодезија вә б. саһәләрдә тәтбиг едилир.

СИНФАЗ АНТЕНА—әксәр һалларда ејнифазалы јүксәктезликли чәрәјанларла тә'сирләндирилән симметрик вә ја јарыглы вибраторлардан ибарәт шүаландырычылардан һазырланмыш гәфәс шәклиндә антена. Гәфәсин шагули мүстәвиси истигамәтиндә шүаланма интенсивлији максималдыр, бүтүн шүаландырычыларын саһәләри бу истигамәтдә синфаз чәмләнир. С.а. радиодалғаларын кениш диапазонунда, әсасән узаг мәсафәләрә радиоверилишләри үчүн тәтбиг едилир.

СИНФИ МҮБАРИЗӘ — мәнафеләри бир-биринә ујғун кәлмәјән, зидд олан синифләр арасындакы мүбаризә. С.м. бүтүн антагонист синифли чәмијјәтләрдә тарихин башлыча мәзмуну вә һәрәкәтверичи гүввәсидир. К. Маркс вә Ф. Енкелс көстәрирдиләр ки, С.м. ичтимаи зиддијјәтләрин инкишафы вә бу зиддијјәтләрин һәлли формасыдыр. Онларын ишләјиб һазырладыглары С.м. нәзәријјәсинин мәнтиги нәтиҹәси пролетариат диктатурасынын зәрурилији вә пролетариатын С.м. вә чәмијјәтин сосиалистчәсинә дәјишдирилмәси аләти олмасы идејасынын гәбул едилмәсидир. В. И. Ленин гејд едирди: «Т ә к ч ә синифләр мүбаризәсини гәбул едән адам һәлә марксист дејилдир... Марксист анчаг о адамдыр ки, синифләр мүбаризәсини гәбул етмәји п р о л е т а р и а т д и к т а т у р а с ы н ы гәбул етмәк дәрәчәсинә чатдырсын» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 33, сәһ. 37). С.м.-нин мәнбәји синфи мәнафеләрин зиддијјәтиндәдир. Бу зиддијјәтләрин характериндән асылы олараг синифләр антагонист вә гејри-антагонист синифләрә бөлүнүр. Антагонист зиддијјәтләр инсанын инсан тәрәфиндән истисмарына әсасланан формасијаларда әсас синифләр—гулларла гулдарлар, кәндлиләрлә феодаллар, пролетарларла буржуазија арасында баш верир; бир формасијадан дикәринә кечид сосиал ингилабла һәјата кечирилир; бу, С.м.-нин ән јүксәк тәзаһүрүдүр.

Капитализм синфи зиддијјәтләри даһа бариз шәкилдә үзә чыхарараг пролетариат вә буржуазијаны бир-биринә гаршы гојду. Мәзлум синифләр ичәрисиндә пролетариат С.м.-дә бејнәлмиләл характерли вә үмумдүнја мигјасы кәсб едән синифдир. Әввәлки мәзлум синифләрдән фәргли олараг пролетариат С.м.-ни өзүнүн сијаси партијасынын рәһбәрлији алтында игтисади, сијаси вә идеоложи формада апарыр. Игтисади мүбаризә фәһләләрин пешә мәнафеји уғрунда (әмәк һаггыны артырмаг, иш күнүнү гысалтмаг, әмәк шәраитини јахшылашдырмаг) мүбаризә олуб, фәһләләрин ингилаби тәрбијәсинә вә мүтәшәккиллијинә көмәк едир. Инһисарчы капитализм шәраитиндә күндәлик игтисади еһтијач уғрунда мүбаризә сијаси мүбаризәсиз мүвәффәгијјәт газанмыр. В. И. Ленин јазырды: «...фәһлә синфинин капиталистләр синфи илә мүбаризәси һөкмән сијаси мүбаризә олмалыдыр» (јенә орада, ч. 2, сәһ. 115—116). Сијаси мүбаризә пролетариатын С.м.-синин ән јүксәк формасыдыр. Чүнки әввәлән, сијаси мүбаризә пролетариатын өз үмдә мәнафеләри уғрунда мүбаризәсидир. Икинчиси, сијаси мүбаризә үмумсинфи мүбаризәдир. Үчүнчүсү, сијаси мүбаризәдә пролетариатын партијасы тәшәккүл тапыр. Сијаси мүбаризәдә ән башлычасы пролетариат һакимијјәтинин гурулмасы вә мөһкәмләндирилмәсидир. Идеоложи С.м.-сиз исә һәмин мәгсәдә наил олмаг мүмкүн дејил. Идеоложи мүбаризә күтләләрә сосиалист идеолокијасыны ашыламагла кортәбии С.м.-ни шүурлу С.м.-јә чевирир. Һазырда «...бејнәлхалг аләмдә ики ичтимаи системин, бир-бири илә дабан-дабана зидд олан ики дүнја көрүшүнүн мүбаризәси сон дәрәчә кәскинләшмәкдәдир... Буна көрә дә инди зәһмәткешләрин синфи мәтинлији, буржуа идеолокијасына гаршы барышмаз мүбаризә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир» (Сов.ИКП Мәркәзи Комитәси Пленумунун материаллары, 14—15 ијун 1983-чү ил, Б., 1983, сәһ. 85—86).

Марксизм ленинизм С.м.-нин бу вә ја дикәр формасынын мүтләгләшдирилмәси әлејһинәдир. «Ингилабын гәләбәси уғрунда фәһлә синфинин мүбаризәсинин мүвәффәгијјәти бундан асылы олачагдыр ки, о вә онун партијасы мүбаризәнин б ү т ү н ф о р м а л а р ы н а—динч вә гејри-динч, парламент вә гејри-парламент мүбаризә формаларына нә дәрәчәдә јијәләнәчәкләр вә бир мүбаризә формасынын башга мүбаризә формасыны ән тезликлә вә көзләнилмәдән әвәз етмәсинә нә дәрәчәдә һазыр олачаглар» (Сов.ИКП Програмы, Б., 1977, сәһ. 36). Мүасир мәрһәләдә С.м.-нин ән мүһүм хүсусијјәти демократија уғрунда мүбаризәни сосиализм уғрунда мүбаризә илә әлагәләндирмәкдир. Инһисарчы капитализмин дөвләт-инһисарчы капитализмә кечмәси илә ири инһисарларын зәһмәткешләрин вә фәһлә синфинин мәнафеләринә һүчуму артыр. Әмәклә капитал, милләтин әксәријјәти илә инһисарлар арасында зиддијјәтләр дәринләшир. Јаранмыш бу вәзијјәт фәһлә синфи илә кениш халг күтләләринин иттифагына имкан јарадыр. Милли чәрчивәләрдә С.м. бејнәлхалг аләмдә баш верән С.м. илә сых чулғалашыр. Сосиализмин јаранмасы илә ики сосиал систем арасындакы мүбаризә С.м.-нин јени чәбһәсини мејдана кәтирди. Бу ики систем арасындакы мүбаризә дөврүмүзүн башлыча зиддијјәтидир. Бу зәминдә «үчүнчү дүнја» өлкәләриндә дә С.м. баш верир. Пролетариат диктатурасынын гурулмасы С. м.-нин баша чатмасы дејил, онун јени форма вә васитәләрлә давамыдыр. В. И. Ленин пролетариатын јени С.м. формаларыны мүәјјән етмишдир: 1) истисмарчыларын мүгавимәтини гырмаг, 2) вәтәндаш мүһарибәси, 3) хырда буржуазијаны битәрәфләшдирмәк, 4) буржуазијадан вә буржуа мүтәхәссисләриндән «истифадә етмәк», 5) јени интизам тәрбијә етмәк. С.м.-нин биринчи формасы капитализмдән сосиализмә кечид дөврүндә бүтүн өлкәләр үчүн үмуми вә вачибдир. Икинчи форма бүтүн өлкәләр үчүн вачиб дејил. Авропа сосиалист өлкәләриндә сосиализм гуручулуғу тәчрүбәси көстәрди ки, фәһлә синфи үчүн әлверишли шәраитдә вәтәндаш мүһарибәси олмаја да биләр. Кечид дөврү С.м.-нин әсас мәсәләси «ким кими», јә'ни сосиализмин, јохса капитализмин галиб кәлмәси мәсәләсидир.

С.м.-нин кәскинләшмәси ики сәбәбдән баш верә биләр: 1) дүнја капитализминин мүдафиә етдији дүшмән истисмарчы синифләрин һәрәкәти, 2) мүгавимәт көстәрән капиталист үнсүр-

ләринә сосиалист үнсүрләринин һүчуму. Сосиализм гурулушу дөврүндә дахили вә харичи шәраитин дәјишмәсиндән асылы олараг С.м. күчләнә, һәтта фәһлә синфинин һакимијјәтинә гаршы һәрби чыхышларла мүшајиәт олуна биләр (мәс., 1956 ил Мачарыстан һадисәләри). 1968 ил Чехословакија һадисәләри көстәрди ки, сосиализмин дүшмәнләри С.м.-нин дәрсләрини нәзәрә алараг сосиализми дахилдән дағытмаг јолу илә өз нијјәтләринә наил олмаға чәһд көстәрирләр. Бу мәгсәдлә онлар тәфтишчи үнсүрләрдән дә истифадә едирләр («Сүрүнән әксингилаб»). Сосиализм чәмијјәти гурулдугча синфи тоггушмаларын зәмини дә арадан галхыр. ҮИК(б)П МК-нын 1937 ил феврал-март пленумунда сосиализмин ССРИ-дә артыг галиб кәлмиш олдуғу заман, сосиализмин мөвгеләри мөһкәмләндикчә, Совет дөвләти даһа да ирәлиләдикчә өлкәдә синфи мүбаризәнин куја даһа артыг кәскинләшәчәји һаггында Сталинин ирәли сүрмүш олдуғу тезис зәрәрли вә сәһв иди. Һәгигәтдә совет өлкәсиндә синфи мүбаризә «ким-кими» мәсәләсинин һәлл едилдији, сосиализм әсасларынын јарадылдығы дөврдә ән кәскин дәрәчәјә чатмышды. Лакин синфи мүбаризәнин лабүд суретдә кәскинләшәчәји тезиси, сосиализмин гәләбәсиндән, истисмарчы синифләрин ләғв едилмәсиндән вә совет чәмијјәтиндә сосиалист бирлији јарандыгдан сонракы дөвр үчүн сәһв иди. Бу мүддәа шәхсијјәтә пәрәстишин партија тәрәфиндән тәнгид едилдији дөврдә гәти писләнмишдир. Лакин капитализм мөвчуд олдугча сосиализмә гаршы С.м. чәбһәси дә лабүдән галачагдыр. 1980—81 илләрдә Полшада әксингилабын баш галдырмасы буна сүбутдур. Чәмијјәт дахилиндә инсанларын шүурунда вә давранышында капитализмин галыгларына гаршы мүбаризә апармаг зәрурәти һәлә дә актуаллығыны итирмәмишдир. Мүасир шәраитдә империализмин һијләләрини ифша етмәк, зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәси, партијанын идеоложи фәалијјәтини күчләндирмәк вәзифәси мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Әд.: Маркс К., Муздлу әмәк вә капитал, Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978; јенә онун, 1848-чи илдән 1850-чи иләдәк Франсада синфи мүбаризә, јенә орада; Јенә онун, Франсада вәтәндаш мүһарибәси, јенә орада, ч. 2, Б., 1980; Ленин В. И., Нә етмәли, Әсәр. там күллијјаты, ч. 6; јенә онун, Марксизмин үч мәнбәји вә үч тәркиб һиссәси, јенә орада, ч. 23; Плеханов Г. В., Первые фазы учения о классовой борьбе, Соч., т. 11, М.—Л., 1928; Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәси. Сәнәдләр вә материаллар, Б., 1970; Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары, Б., 1981; Сов.ИКП Мәркәзи Комитәси пленумунун материаллары. 14—15 ијун 1983-чү ил, Б., 1983; Андропов Ј. В., Сечилмиш нитгләр вә мәгаләләр, нәшр 2, Б., 1983; Черненко К. У., Сечилмиш нитгләр вә мәгаләләр, Б., 1983; Косолапов Р. И., Социализм. К вопросам теории, М., 1979.

СИНФИ ШҮУР—бах *Идеолокија*; *Ичтимаи варлыг вә ичтимаи шүур*.

СИНХА́Ј—Чинин шм.-г.-индә әјаләт. Саһ. 700 мин $км^2$. Әһ. 2,4 млн. (1979). Инз. м. Синин ш. Релјефиндә дағлар вә јајлалар (Наншан, һүнд. 5—6 мин *м*; Кунлун, һүнд. 6—7 мин *м*-дәк вә с.) үстүндүр. Иглими кәскин континенталдыр. Иллик јағынты 300—500 *мм*-дир. Чохлу көл (Кукунор) вар. Даг чөлләри вә јарымсәһралар вар. Аграр әјаләтдир. К.т.-нда көчәри һејвандарлыг (давар, гарамал вә с.) үстүнлүк тәшкил едир. Әкинчилик инкишаф етмишдир. Нефт, даш дуз, мика, гурғушун вә синк филизләри, көмүр чыхарылыр. Металлуркија, машынгајырма сәнајеси, нефт е'малы з-ду вар. Һејвандарлыг мәһсуллары е'мал олунур.

СИНХРОКОНТА́КТ — фотоапаратларда синхронлашдырычы механизм; *фотоорткәчлә* импулс лампасынын биркә ишини тә'мин едир. Мүасир фотоапаратларда С.-ын синхротәнзимләјичиси олур вә бу тәнзимләјичи өрткәчин ачылыб-бағланмасы илә импулс лампасы арасындакы заман интервалыны дәјишдирмәјә (тәнзимләмәјә) имкан верир. Бирдәфәлик импулс лампасындан чохдәфәлик електрон импулс лампасына кечдикдә белә тәнзимләмә вачибдир.

СИНХРОКЕНЕРА́ТОР, синхронлашдырычы импулс кенератору—лазыми формалы мүхтәлиф нөвлү стабил импулслар јарадан електрон гурғусу. Әсасән телевизија апаратларында (телевизија мәркәзләриндә) тәсвирин ачылышы гургуларынын ишини идарә едән синхронлашдырычы вә сөндүрүчү импулсларын формалашдырылмасында, радиолокасија ст. апаратларында, чохканаллы рабитә апаратларында вә с.-дә истифадә едилир.

СИНХРО́Н (јун. sýnchronos — ејни вахтлы; sýn—биркә+chrónos — вахт, заман)—комет нүвәсини ејни заманда тәрк етмиш тоз һиссәчикләринин кометин гујруғунда јаратдығы әјри. Күнәш ишығынын мүхтәлиф өлчүлү һиссәчикләрә етдији тәзјигин мүхтәлифлијиндән јараныр.

СИНХРО́Н ЕЛЕКТРИК МҮҺӘРРИКИ—мүһәррик режиминдә ишләјән *синхрон машын*. Статор долағы дәјишән чәрәјан мәнбәјинә, ротор долағы исә сабит чәрәјан мәнбәјинә гошулур. Статор вә роторун магнит саһәләринин гаршылыглы тә'сириндән буручу момент јараныр вә ротор статорун магнит саһәси илә синхрон фырланыр. С.е.м.-нин ишәсалынма үсулларындан бири асинхрон үсулдур. Статор долағы дөврәјә гошулур, статорун фырланан магнит саһәси илә роторун ишәсалма долағынын јаратдығы магнит саһәси арасындакы гаршылыглы тә'сирдән електромагнит моменти јараныр. Ротор синхрон сүр'әтә јахын гәрарлашмыш сүр'әтлә фырландыгда тә'сирләнмә долағына сабит чәрәјан верилир вә мүһәррик синхронлашыр. Асинхрон мүһәррикләрдән фәргли олараг С.е.м. шәбәкәдән реактив күч алмыр, һәтта шәбәкәјә реактив күч верә билир. С.е.м. сабит фырланма сүр'әти илә ишләјән сәнаје гурғуларында, автоматика системләриндә, сәсјазма вә кино апаратларында, мәишәт чиһазларында вә с.-дә тәтбиг олунур. Күчү онларча *Мвт*-а гәдәрдир.

СИНХРО́Н КИНОЧӘКМӘ—сәсин јазылышы илә ејни вахтда апарылан киночәкмә. С.к.-дә сәс фотографик вә ја магнит үсулу илә тәсвирин чәкилдији киноплјонкаја, јахуд ајрыча плјонкаја вә ја магнит лентинә јазылыр. Тәсвир вә сәс ајры-ајры дашыјычылар үзәриндә олдугда синхронлуға наил олмаг үчүн киночәкмә вә сәсјазма апаратларында лентләрин һәрәкәт сүр'әти ејни олмалыдыр. С.к.-дә аз сәс салан киночәкмә вә ишыгландырма апаратларындан истифадә едилир. С.к. павилјонларынын тикилиши заманы сәси удан вә изолјасија едән материаллар тәтбиг олунур (бах *Акустик материаллар*). С.к.-дән бәдии, хроникал-сәнәдли, елми-күтләви вә тәдрис филмләринин чәкилишиндә истифадә едилир.

Әд.: Коноплев Б. Н., Основы фильмопроизводства, 2 изд., М., 1975.

СИНХРО́Н КОМПЕНСА́ТОР—јүксүз режимдә ишләјән *синхрон електрик мүһәррики*; електрик шәбәкәләриндә вә електрикөтүрмә хәтләриндә кәркинлији тәнзимләмәк вә күч әмсалыны ($\cos\varphi$) јүксәлтмәк үчүн истифадә олунур.

СИНХРО́Н КЕНЕРА́ТОР—кенератор режиминдә ишләјән *синхрон машын*. С.к.-дан сабит тезликли дәјишән чәрәјан мәнбәји кими електрик ст.-ларында, електрик гурғуларында, нәгл.-да вә с.-дә истифадә олунур. С.к.-ун гурулушу синхрон машынынкы кимидир. С.к.-ун ротору адәтән бухар вә ја су турбинләри илә фырладылыр. Ротор фырландыгда онун магнит саһәси статорун үчфазалы долағында дәјишән е.һ.г. индуксијалајыр. Е.һ.г.-нин гијмәти ротор долағындакы чәрәјаны дәјишмәклә тәнзим олунур. Јүксәк тезликли чәрәјан алмаг үчүн чүт гүтбләринин сајы артырылмыш С.к.-лар тәтбиг олунур. С.к. адәтән електрик системи илә паралел ишләјир. Күчү 500—1000 *Мвт* олан С.к.-лар кениш јајылмышдыр.

СИНХРО́Н МАШЫН—дөврләр сајы (n) шәбәкә тезлијиндән (f) $n=f/p$ нисбәти кими асылы олан (p—машынын гүтб чүтләринин сајыдыр) дәјишән чәрәјан (адәтән үчфазалы) машыны. С.м.-ын әсас һиссәләри статор вә ротордур. Статорда үчфазалы дәјишән чәрәјанын ишләк долағы јерләшир. Ротор магнит саһәси јарадан електромагнит гүтбләрдән ибарәтдир. Гүтбләр бөјүк сүр'әтләр шәраитиндә (турбокенератор) ајдын көрүнмәјән, кичик сүр'әтләр шәраитиндә исә (һидрокенератор) ајдын көрүнән олур. С.м.-ын ротор долағы онунла ејни вал үзәриндә јерләшдирилмиш вә биркә фырланан сабит чәрәјан кенераторундан, јахуд хүсуси дүзләндиричи гурғудан сабит чәрәјанла гидаланыр. С.м.-лардан, иш режиминдән асылы олараг, *синхрон кенератор*, *синхрон електрик мүһәррики* вә ја *синхрон компенсатор* кими истифадә олунур.

Әд.: Казымзадә З., Електротехника, Б. 1965; Гулузадә К. Н. вә башгалары, Електротехника, електрик аваданлығы вә сәнаје електроникасы, Б., 1977.

СИНХРО́Н СҮР'ӘТ, синхрон фырланма тезлији — синхрон һәрәкәт едән машынлар групу үчүн сүр'әтин үмуми гијмәти. Һәр һансы бир машынын сүр'әти бу гијмәтдән фәргләндикдә, о машын синхронлугдан чыхыр вә башга машынлара нәзәрән «сүрүшмә илә ишләјир» дејирләр. Електротехникада синхрон машынын статор долағындакы дәјишән чәрәјанын тезлијинә бәрабәр олан роторун фырланма сүр'әтинә онун синхрон сүр'әти дејилир.

СИНХРО́Н ТЕЛЕГРА́Ф АПАРАТЫ—информасијанын мөвчудлуғундан асылы олмајараг веричи вә гәбуледичисинин фасиләсиз ишләмәси илә характеризә олунан телеграф апараты. Бир вә чохдәфәли нөвләри вар (бах *Чохдәфәли телеграфлама*). Габарити бөјүк вә истисмары мүрәккәб олдуғу үчүн 20 әсрин 50—60-чы илләриндән *старт-стоп апараты* илә әвәз олунмушдур.

СИНХРО́Н ҮЗКҮЧҮЛҮК — бах *Үзкүчүлүк.*

СИНХРОНИЗА́ТОР — *синхронлашдырма* үчүн механизм вә ја гурулуш. Техникада мүхтәлиф С. типләри кениш тәтбиг едилир. Мәс., автомобилин өтүрүчүләр гутусунда дишли чархлары зәрбәсиз ишә салмаг үчүн тәртибат; ики синхрон кенератору вә ја бир нечә дәјишән електрик чәрәјан системини автоматик ишә салмаг үчүн гурулуш; кино вә телевизијада сәси вә тәсвири синхронлашдырмаг үчүн тәртибат.

СИНХРОНИ́ЈА (јун. sýnchronós—ејнивахтлы)—дилин (вә ја башга ишарәләр системинин) өз тәркиб һиссәләри илә гаршылыглы әлагәләринин ејни вахт әрзиндә өјрәнилмәси. С.-нын нәзәри әсасларыны Ф. де Сөссүр вермишдир. С. *диахронијаја* гаршы гојулур. Дилин С.-да тәдгиги дилчилијин бүтүн әсас тәтбиги мәсәләләринин һәлли үчүн зәруридир.

СИНХРОНЛАШДЫРЫЧЫ МОМЕ́НТ —бир нечә кенератор паралел ишләдикдә синхрон машынын роторунун фырланма гезлији синхрон тезликдән фәргли оларса, бу һалда онун валына тә'сир едән вә машыны синхрон ишдә сахлајан *фырладычы момент.*

СИНХРОНЛАШДЫРМА—ики вә ја бир нечә просесин синхронлуға кәтирилмәси. Бу һалда просесләр онларын ејни вә ја ујғун елементләринин бир-биринә нәзәрән сабит фаза сүрүшмәси илә баш верир. Дөври просесләрин синхронлашдырылмасы онларын периодуну бәрабәрләшдирмәк вә ја нисбәтләрини сахламагла вә онларын илк фазаларынын нисбәтләрини сабитләшдирмәклә әлдә едилир. Синхрон олмајан просесләр асинхрон адланыр. Синхрон просесләрин енеркетикада, телевизијада, кино техникасында бөјүк әһәмијјәти вар.

СИНХРОТРО́Н [јун. sýnchronos—ејнивахтлы+(*елек*)*трон*] — дәјишән магнит саһәсиндә вә сабит тезликли електрик саһәсиндә јүклү зәррәчикләрин дөври сүр'әтләндиричиси. С.-да магнит һалгашәкилли олуб, дәјишән чәрәјан мәнбәји илә гидаландырылыр. Магнитин һалгавары һава бошлуғунда, шүшәдән вә ја чинидән һазырланмыш вакуум камерасы гојулур вә онун ичәрисиндә јүксәктезликли кәркинлијә гошулмуш електродлар јерләшдирилир. Електронларын мәнбәји олан көзәрдилмиш катод, вакуум камерасынын ичәрисиндә јерләшдирилир вә камераја 5—100 *кев* енержили електронлар бурахылыр. Интенсивлији 10—20 *ерстед* олан магнит саһәсинин тә'сири илә електронлар сабит радиуслу даирәви орбит үзрә һәрәкәт едир. Сабит тезликли електрик саһәси онларын сүр'әтини вә енержисини артырыр. С.-да зәррәчијин сүр'әтинин артырылмасынын әсасыны, онун магнит саһәсиндә дөвретмә мүддәти илә дәјишән електрик саһәсинин рәгсетмә периодунун үст-үстә дүшмәси тәшкил едир. С.-да електронун енержисини мүәјјән һүдуда гәдәр артырмаг олур. Јүксәк енержили електронларын әјрихәтли трајекторија бојунча һәрәкәти заманы онларын електромагнит шүаланмасы енержини һәддиндән чох артырмаға мане олур. Зәррәчијә 5—10 *Гев* енержи верән С.-лар мөвчуддур вә 100 *Гев*-ли С. гурашдырылыр

СИНХРОФАЗОТРО́Н, протон синхротрону, космотрон, беватрон—дәјишән тезликли електрик вә магнит саһәсиндә ағыр зәррәчикләрин (протонларын, ионларын) сүр'әтләндиричиси. Сүр'әтләндиричи саһәнин тезлији илә мағнит саһәси бир-биринә ујғун олараг дәјишир вә зәррәчијин фырланма орбитинин радиусу сабит галыр. Буна көрә гурғунун магнит системи *синхротрондакы* кими (һалгавары) дүзәлдилир. С.-да сүр'әтләндирмә ајры-ајры сегментләрдән ибарәт олан һалгавары камерада башланыр. Камераја енержиси тәгр. 10 *мев* олан протонлар бурахылыр. Протонларын сәрбәст һәрәкәти үчүн камерада ифрат јүксәк вакуум јарадылыр. Зәррәчијин сүр'әти бөјүдүкчә, магнит саһәсинин кәркинлији артыр вә камерада онун трајекторијасы дәјишмәз галыр. Бу заман сүр'әтләндиричидә зәррәчик дајаныглы чеврә бојунча һәрәкәт едир (автофазалама). Бу, зәррәчијин енержисини кифајәт гәдәр артырмаға имкан верир. Илк С. *Дубнада* гурулмушдур (1957). Серпуховда 76 *Гев*-лик, Батејвијада (АБШ) 500 *Гев*-лик вә бөјүк енержили С.-лар ишләјир. Серпуховда бир нечә мин *Гев* енержи верән С. гурашдырылыр. С.-дан елементар зәррәчикләрин тәдгигиндә истифадә олунур.

Әд.: Ускорители. Сб. статей, М.—Л., 1962: Дубовой Е. И., Таинственный мир элементарных частиц, М., 1979.

СИНХУА́ АКЕНТЛИЈИ—ЧХР-ин рәсми информасија акентлији. 1937 илдә јарадылмышдыр. Пекиндәдир.

СИНХУАНДА́О—Чиндә шәһәр. Һебеј әјаләтиндәдир. Љјаодун көрфәзи саһилиндә донмајан порт. Әһ. 310 мин (1974). Шүшә, гара металлуркија, машынгајырма, кимја вә семент сәнајеси вар.

СИНЧ—гәдим зәрб аләти. Ејни өлчүлү ики мис синидән (бошгабдан) ибарәтдир. Бир-биринә вурулмагла сәсләндирилир. Диаметрләри мүхтәлиф олур (кичик С.—250—350 *мм*, орта С.—375—450 *мм*, бөјүк С.—475—600 *мм*). С.-дән Гәдим Мисир вә Һиндистанда, Түркијә вә дикәр Шәрг өлкәләриндә, еләчә дә Азәрб.-да истифадә едилмишдир. Авропа өлкәләриндә орта әсрләрдән јајылмышдыр. Симфоник вә нәфәс аләтләри орк.-ләриндә С.-дән истифадә олунур.

СИНЧАБКИМИЛӘР (Sciuridae)—кәмиричиләр дәстәсиндән мәмәли һејван фәсиләси. С.-ә харичи көрүнүшү вә һәјат тәрзләри башга, лакин мәншәләринә көрә ејни вә анатомик гурулушларына көрә охшар олан һејванлар дахилдир. С.-ә 47 чинси әһатә едән 2 јарымфәсилә; синчаблар вә учан синчаблар дахилдир. С.-ин гујруғу сых вә узун түкләрлә өртүлүдүр.

СИНЧАБЛАР (Sciurus)—синчабкимиләр фәсиләсиндән мәмәли һејван чинси. Авропа, Асија вә Америка мешәләриндә јајылмышдыр. Бәдәнинин уз. 28 *см*-дәк олур. Рәнки әлван күрәндән боз вә гара арасында дәјишир. Алабәзәк нөвләри дә вар. ССРИ-дә 2 (ади С. вә Гафгаз С.-ы), о чүмләдән Азәрб. ССР-ин Бөјүк Гафгаз мешәликләриндә 1 нөвү јашајыр. Ијнәјарпаглы ағачларын тохуму, палыд гозасы, гоз, киләмејвә, бә'зән чүчү вә гуш јумуртасы илә гидаланыр. Күндүз һәјаты кечирир. Илдә 2 дәфә 5—10 бала доғур. Хәздәрили ов һејваныдыр.

СИНЧАН — Азәрб.ССР Варташен р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* ч.-ш.-дә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 915 (1983); түтүнчүлүк, тахылчылыг, бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, хәстәхана вар.

СИНЧАНОТУ, гамбаты (Sanguisorba)—күлчичәклиләр фәсиләсиндән битки чинси. Чохиллик отлар, бә'зән јарымкол вә коллардыр. Јарпаглары ләләквары дилимлидир. Хырда чичәкләри сых башчыгда, јахуд сүнбүләохшар чичәк групунда топланмышдыр. Мејвәси фындыгчадыр. Шимал јарымкүрәсинин мүлајим гуршагларында

Синчаблар: 1—2—ади синчаб; 3—Гафгаз синчабы.

30-дәк, ССРИ-дә 10—12, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 нөвү—аптек С. (S. officinalis) јајылмышдыр. Көкүндә вә көкүмсовунда ашы маддәси, јарпағында А витамини вар. Көкүнүн вә көкүмсовунун һәлими вә дуру екстракты исһалда, ганһајхырмада, бә'зән ушаглыг ганахмаларында бүзүшдүрүчү вә ганкәсән дәрман кими ишләдилир. Чичәјиндән боз рәнк алыныр. Јем биткисидир. Бә'зи нөвләри декоратив битки кими бечәрилир.

СИН ШИ-ХУАНДИ, И н Ч ж е н (е.ә. 259—210)—Син падшаһлығынын һөкмдары [е.ә. 246—221], Чин императору [е.ә. 221—210]. Е.ә. 221 илдә Чиндә илк дәфә ваһид мәркәзләшдирилмиш Син империјасыны јаратмышды. Онун көстәриши илә *Бөјүк Чин сәддинин* чәкилишинә башланмышды.

СИОДА—Гафгаз Албанијасында јашајыш мәнтәгәси. *Птоломејин* «Чоғрафи тә'лимнамә» әсәриндә ады чәкилир. Күр чајындан шм.-да, онун голларындан бири илә *Албан чајы* арасында олдуғу көстәрилир. Јери мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

Әд.: Т р е в е р К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959.

СИОЛКОВСКИ Константин Едуардович (17.9.1857, индики Рјазан вил., Ижевскоје к.,—19.9.1935, Калуга)—аеродинамика, ракет динамикасы, тәјјарә вә дирижабл нәзәријјәси саһәсиндә рус совет алими вә ихтирачысы; мүасир космонавтиканын баниси. Ушаглыгда кечирдији скарлатина хәстәлијиндән сонра тамамилә кар олдуғундан дәрсини мәктәбдә давам етдирә билмәмиш, 14 јашындан билијини өзү мүстәгил артырмаға башламышдыр. 1879 илдә мүәллим ады алмаг үчүн имтаһан вермиш, 1880 илдә Калуга губ.-нда Боровски гәза мәктәбинә һесаб вә һәндәсә мүәллими тә'јин олунмушдур. С. илк елми тәдгигатларыны бу илләрдә апармышдыр. 1884 илдән сонра јаздығы әсәрләр, әсасән, бүтөв метал конструксијалы аеростатын (дирижаблын), ахарлы формаја малик аеропланын, һава јастығы үзәриндә һәрәкәт едән гатарын вә планетләрарасы сәјаһәтләр үчүн ракетләрин елми әсасландырылмасы проблемләринә һәср олунмушдур. 1896 илдән С. реактив апаратларын һәрәкәт нәзәријјәси илә мәшғул олмуш, узаг тә'сирли вә планетләрарасы сәјаһәт үчүн ракетләрин схемләрини тәклиф етмишдир. Онун «Каинатын реактив чиһазларла тәдгиги» мәгаләси (1903) реактив һәрәкәт нәзәријјәси вә космонавтика нәзәријјәси һаггында илк елми әсәр иди. Бу мәгаләдә С. ракет вә маје јаначагла ишләјән ракет мүһәррики нәзәријјәсинин әсасыны гојду. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра реактив тәјјарәләрин учушу нәзәријјәсинин јарадылмасы үзәриндә ишләмиш, газ-турбин мүһәррики схемини ихтира етмиш, 1927 илдә һава јастығы үзәриндә һәрәкәт едән гатарын нәзәријјәсини вә схемини дәрч етдирмишдир. С. планетләрарасы әлагә нәзәријјәсинин банисидир. Илк дәфә Јерин сүн'и пејкләрини, Күнәш енержисиндән истифадә едән Јеріәтрафы орбитал ст.-ларын јарадылмасы вә с. мәсәләләри өјрәнмишдир. С.-нин әсәрләри ССРИ-дә вә дикәр өлкәләрдә ракет вә космос техникасынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур. 1954 илдә ССРИ ЕА «Планетләрарасы әлагәләр саһәсиндә көркәмли ишләр үчүн» К. Е. Сиолковски ад. гызыл медал тә'сис етмишдир. Москвада вә Калугада алимин абидәси гојулмуш, Калугада хатирә ев-музеји јарадылмышдыр. Бурадакы Дөвләт Космонавтика тарихи музеји вә Педагожи Ин-т, Москва Авиасија Технолокија Ин-ту вә Ајдакы кратерләрдән бири С.-нин адынадыр.

Әсәрләри: Избр. труды, кн. 1—2, Л., 1934; Труды по ракетной технике, М., 1947; Собр. соч., т. 1—4, М., 1951—64; Избр. труды, М., 1964.

Әд.: К о с м о д е м ь я н с к и й А. А., Константин Эдуардович Циолковский, М., 1976; К. Э. Циолковский и научно-технический прогресс, М., 1982.

СИОЛКОВСКИ ДҮСТУРУ—ракет һәрәкәтинин әсас тәнлији; илк дәфә 1903 илдә К. Е. *Сиолковски* тәрәфиндән тәклиф едилмишдир. С.д. илә јалныз атм.-дән кәнарда дејил, һәмчинин Јерин чазибә саһәсиндән кәнарда бирпилләли ракетин учушу заманы ала биләчәји макс. сүр'әт тә'јин олунур (башланғыч сүр'әт сыфыр гәбул олунур). С.д. чох вахт белә јазылыр:

$$V_{макс}=u \ln \frac{M_0}{M_c}=u \ln \left(1+\frac{M_j}{M_c}\right),$$

бурада u—ракет мүһәррикинин учлуғундан јанма мәһсулларынын ахма сүр'әти; M_0—ракетин башланғыч күтләси; M_c—ракетин јаначагсыз күтләси (мүһәррик ишинин сонунда ракетин учуш трајекторијасынын актив һиссәсиндә); M_j—јанмыш јаначағын күтләсидир; $\frac{M_j}{M_c}$ нисбәти Сиолковски әдәди адланыр.

СИОНИЗМ (Гүдсүн јерләшдији тәпәләрдән биринин—Сионун адындан)—19 әсрин сонунда Авропада јәһуди буржуазијасы дахилиндә мејдана кәлмиш мүртәче-милләтчи чәрәјан. Әсасыны бүтүн јәһудиләрин Фәләстинә көчүрүлмәси вә бурада милли јәһуди дөвләти јарадылмасы идејасы тәшкил едир. Доктрина кими илк дәфә 1896 илдә Австрија журналисти мәншәчә јәһуди Т. Һертсл ирәли сүрмүшдүр. 1948 илдә Исраил дөвләти јарадылдыгдан сонра С. онун рәсми идеолокијасы вә дөвләт сијасәтинин әсасыны тәшкил едир. Империалист дөвләтләринин (илк нөвбәдә АБШ-ын) инһисарчы даирәләри илә сых бағлы олан сионистләр С. идеолокијасынын мүртәче буржуа маһијјәтини пәрдәләмәк мәгсәдилә өз идејаларына сосиалист дону кејиндирир, ону милли азадлыг һәрәкатынын бир нөвү кими гәләмә верир, «синфи әмәкдашлыг» идејасы тәлгин едирләр. Әслиндә исә С.-ин програм вә практикасы империализмлә әмәкдашлыға әсасланыб гаты антикоммунист вә иргчи характери дашыјыр. Мүасир С. тамамилә бејнәлхалг империализмин планларына вә Исраил һаким даирәләринин експансионист мәгсәдләринә хидмәт едән мүртәче вә тәчавүзкар бир доктринаја чеврилмишдир. Јарандығы күндән бәри Исраилин гоншу әрәб өлкәләринә гаршы апардығы гәсбкар мүһарибәләр (1956, 1967, 1973), Фәләстин әрәб халгынын гануни һүгугларына кобуд е'тинасызлығы, һабелә Ливана тәчавүзү (1982) буна сүбутдур. С.-ин идеоложи консепсијалары вә сијаси планлары сионист вә сионистпәрәст тәшкилатлар тәрәфиндән һәјата кечирилир. Бејнәлхалг С.-ин башлыча рәһбәр вә әлагәләндиричи мәркәзи Үмумдүнја сионист тәшкилаты системидир. [1897 илдә Базелдә (Австрија) јарадылмышдыр вә һазырда 100-дән артыг өлкәдә филиалы вар; 1979].

Марксизм-ленинизм С.-ин нәзәријјә вә практикасыны гәтијјәтлә рәдд етмишдир. В. И. Ленин С.-ин маһијјәтини ифша едәрәк көстәрди ки, онун еһкамлары мүртәче олуб өз маһијјәти е'тибарилә башдан-ајаға јаландыр вә јәһуди пролетариатынын мәнафејинә зиддир. Бејнәлхалг коммунист һәрәкаты С.-ә гаршы дөнмәдән мүбаризә апарыр. Капитализмин үмуми бөһранынын дәринләшдији мүасир шәраитдә С. идеолокијасынын бөһраны да күчләнмәкдәдир. Јәһудиләрин бөјүк әксәријјәти сионист еһкамларыны рәдд едир. Совет Иттифагынын дикәр халглары вә дүнјанын мүтәрәгги гүввәләри кими, ССРИ-дә јашајан јәһудиләр дә (надир истисналар илә) Исраилин сионист һаким даирәләринин тәчавүзкар сијаси хәттини писләјирләр. БМТ Баш Мәчлисинин 30-чу (1975) сессијасы С.-и иргчилијин вә ирги ајры-сечкилијин бир нөвү кими писләмишдир. 1983 илин апрелиндә Совет Ичтимаијјәтинин Антисионист комитәси јарадылмышдыр.

Әд.: А б д у л л а ј е в З., И с м а ј ы л о в Р., Сионизм империализмә хидмәт едир, Б., 1981; И с м а ј ы л о в Р., Бејнәлхалг сионизм вә Исраил, Б., 1983; Ә л и ј е в Һ., Фәләстин мәсәләси вә сионизм, Б., 1983; А б д у л л а ј е в З., Сионизм АБШ империализминә хидмәт едир, Б., 1984; И в а н о в Ю., Осторожно: сионизм, М., 1972; Сионизм: теория и практика, М., 1973; К о р н е е в Л. А., Классовая сущность сионизма, Киев, 1982.

СЙПА—Бур.МССР-дә чај. Витим чајынын (Лена һөвзәси) сол голу. Уз. 692 *км*, һөвзәсинин саһ. 42200 *км*². Икат силсиләсиндән башланыр. Әсасән, јағыш сулары илә гидаланыр. Октјабрдан ијунадәк донмуш олур. Мүһүм голлары: Сипикан, Амалат, Актрагда.

СИПАҺИ (түркчә sipahi, фар. سپاهی—дөјүшчү, әскәр)—Османлы империјасында: 1) һәрби хидмәтә көрә султандан торпаг пајы алан вә бунун мүгабилиндә мүәјјән мигдарда сүвари әскәр сахлајан һәрби лен саһибләринин үмуми ады; 15—16 әсрләрдә түрк ордусунун әсас һиссәсини тәшкил едирди. 2) 15—18 әсрләрдә даими гошунларын сүвари дәстәләриндә хидмәт едән әскәр. Һиндистанын мүстәмләкә олдуғу дөврдә (әсасән 18 әсрин орталарындан) Авропа мүстәмләкәчиләринин (португал, франсыз, әсасән, инкилис) јерли әһалидән тәшкил олунмуш ордуларында хидмәт едән муздлу әскәр.

СИПАҺИ ҮСЈАНЫ—бах *Һиндистанда халг үсјаны (1857—59).*

СИПӘР—бах *Галхан.*

СИПӘҺСАЛАР, и с ф ә һ с а л а р —орта әсрләрдә Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә, о чүмләдән Азәрб.-да сипаһлы гүввәләрин али баш команданы, *Аббасиләр* дөврүндән мә'лумдур. С. вәзифәсинә адәтән ән көркәмли сәркәрдәләр тә'јин едилирди. Саманиләр, Гәз-

нәвиләр вә Сәлҹуглар дөврүндә С. өлкәнин сијаси һәјатында мүһүм рол ојнајырды. *Елдәкәзләр дөвләтиндә* Шәмсәддин Елдәкәзин кичик оглу Гызыл Арслан һакимијјәтә кечәнәдәк «С.-и кәбир» («Бөјүк С.») вәзифәсиндә иди. *Сәфәвиләр дөвләтиндә* Азәрб. бәјләрбәјиси С. титулу дашыјырды. Гаҹарлар дөврүндә «С.-и Ә'зәм» («Бөјүк С.») һөкмдарларын наиби һесаб едилирди.

СИПРИНОДОНТЛАР—балыг фәсиләси; бах һәмчинин *Ҹәкидишлиләр*.

СИПУНКУЛИДЛӘР (Sipunculida)—дәниз гурдлары типи (јахуд синфи). Бәдәни буғумсуз, уз. 1 *см*-дән 50 *см*-дәк олур. Бәдәнин өн уҹунда ағыз вә ағыз чыхынтылары вар. Ајрыҹинсијјәтлидир. Сүрфәси трохофордур. 250-дәк нөвү мә'лумдур. Дәниз һејванларыдыр. Грунтда, молјуск чанагларында вә с. јашајыр. Хырда һејванларла вә онларын галыглары илә гидаланыр. ССРИ-дә Баренс вә Узаг Шәрг дәнизләриндә кениш јајылмышдыр.

СИРАБ—Азәрб.ССР Бабәк р-нунун (Нах.МССР) Гаһаб советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 14,6 *км* шм.-ш.-дә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 1776 (1983). Әсас тәсәррүфаты үзүмчүлүкдүр. *Сираб* минерал су з-ду, орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар. Сираб (сирли су), јахуд Сәраб (баш су) чох гәдим заманлардан мәшһур олмуш, мүһүм мүаliҹә васитәси кими танынмышдыр. С.к.-нин ҹ.-унда антик дөврә вә орта әсрләрә аид јашајыш јери вә гәбр абидәләри ашкар едилмишдир (1976). Бурадан тәсәррүфат күпләри, мүхтәлиф кил габлар, мунҹуглар, Сасани сиккәләри вә с. тапылмышдыр. С.к.-ндән шм.-г.-дә Сарыдағда карст мағарасы (јерли әһали арасында «Сираб», јахуд «Дашгала мағарасы» адланыр) вар. Мағаранын гәдим инсан мәскәни олдуғу еһтимал едилир.

СИРАБ—минерал су; Азәрб.ССР-ин Бабәк р-нунда (Нах.МССР), Сираб к. јахынлығында чыхыр. Орта Еосен јашлы вулкан мәншәли сүхурларла әлагәдардыр. 1000 *м* дәринлијәдәк газылмыш беш буруг гујусунун күндәлик үмуми дебити 1000 $м^3$-дән чохдур. Карбон газлы, һидрокарбонатлы, натриум-калсиумлудур. Боржоми, Синегорск вә доломитли нарзан типлидир. Минераллашма дәрәҹәси 2—4 *г/л*-дән 29 *г/л*-ә гәдәрдир. Шүшәләрә долдурулур. Мә'дә-бағырсаг, гараҹијәр, бөјрәк-сидик јоллары хәстәликләринин мүаличәсиндә ишләдилир.

СИРАБ СУ АНБАРЫ—Азәрб.ССР-ин Бабәк р-нунда (Нах.МССР), Сираб к. јахынлығындадыр. 1979 илдә истифадәјә верилмишдир. Сују канала (уз. 5,5 *км*, сукечирмә габилијјәти 5 $м^3$ *сан*) Нахчыван чајындан ахыдылыр. Суварма да истифадә едилир.

СИРАКЈУС, С и р а к у з а (Syracuse)—АБШ-да шәһәр. Нју-Јорк штатындадыр. Ери каналында порт. Әһ. 170 мин (1980). Машынгајырма, кимја, електротехника вә радиоелектрон сәнајеси, метал е'малы мүәссисәләри; ун-т вар. Сода, дәрман, керамика, елми аваданлыглар истеһсал олунур. Хөрәк дузу вә әһәнк чыхарылыр. 1786 илдә салынмышдыр.

СИРАКУЗА, С и р а к у з ы (Syrákusai) –Сичилија а.-нын ҹ.-ш.-индә гәдим јунан шәһәр-дөвләти (полиси). Е.ә. тәгр. 734 илдә коринфлиләр салмышдылар. Е.ә. 5 әсрдә вә 4 әсрин сонунда әразиси хејли кенишләнмиш, күҹлү дөвләтә чеврилмишди. Е.ә. 211 илдә ромалылар С.-ны һүҹумла алмыш (ики ил мүһасирәдә сахладыгдан сонра) вә дагытмышлар.

СИРАКУЗА (Siracusa) — Италијанын ҹ.-унда, Сичилија а.-нда шәһәр вә порт. Сиракуза әјаләтинин инз.м. Нәгл. говшагы. Әһ. 122,5 мин (1977). Тохуҹулуг, машынгајырма, метал е'малы, семент, јејинти сәнајеси вар. Балыг овланыр. С. *Архимедин* вәтәнидир.

СИРАНО ДЕ БЕРЖЕРАК (Cyrano de Bergerac) Савинјен (6.3.1619, Парис—28.7.1655, Саннуа)—франсыз јазычысы, азадфикирли мүтәфәккир. Језуит коллеҹиндә охумуш, крал гвардијасында әскәр олмушдур. Дүнјакөрүшүнә Ҹ. *Бруно*, Т. *Кампанелла* вә П. *Гассендинин* идејалары күҹлү тә'сир көстәрмишдир. «Мәктублар»ында, «Ибрәт дәрси верилмиш педант» комедијасы вә «Агриппинанын өлүмү» фаҹиәсиндә (һамысы «Мүхтәлиф әсәрләр» китабында, 1654) атеист вә материалист идејалар әксини тапмышдыр. Фәлсәфи роман жанрына јахын олан «Башга аләм, јахуд Ајын дөвләтләри вә империјалары» (хејли ихтисарла нәшри 1657, јалныз 20 әсрдә там нәшр едилмишдир) әсәриндә С. де Б. Каинат вә инсан һаггында консепсијасыны ирәли сүрмүшдүр. Әсәрдә Птолемејин системи масгараја гојулур, руһун өлмәзлији вә мө'ҹүзә рәдд едилир, јалныз материјанын әбәди олдуғу көстәрилир. «Күнәшин дөвләтләри вә империјалары» (нәшри 1662) адлы натамам әсәри дөврүмүзә кәлиб чатдығы шәкилдә аз әһәмијјәтлидир. Е. Ростанын «Сирано де Бержерак» пјеси әсасында Г. Гарајев «Ҹошғун гасконијалы» адлы мүзикл јазмышдыр (1973).

Ә с ә р и: Иной свет, или Государства и империи Луны, М.—Л., 1931.

Әд.: История французской литературы, т. 1, М.—Л., 1946.

СИРЕНА [фр. sirène, јун. seirēn—сирена (бах гәдим јунан әсатириндә *Сиренләр*)]—мүәјјән тезликли сәс рәгсләрини алмаг үчүн акустик шүаландырыҹы; иш принсипи тәзјиг алтында чыхан һава (вә ја газ, надир һалларда маје) ахынынын вахташыры кәсилмәсинә әсасланыр. С.-дан мајакларда вә кәмиләрдә (хәбәрдарлыг, тәһлүкә сигналлары кими) вә мүхтәлиф мәгсәдләрлә (нарындисперсли аерозолларын коагулјасијасы, көпүјүн парчаланмасы, думанын чөкдүрүлмәси вә с. үчүн) истифадә олунур.

СИРЕНЛӘР (лат. siren, јун. seirēn)—гәдим јунан мифолокијасында јарыгуш-јарыгадынлар. Һомерин «Одиссеја»сына көрә С. сеһрли нәғмәләри илә дәниз сәјјаһларыны саһилә јахынлашмаға мәҹбур едир вә кәмиләр саһил гајаларына дәјәрәк парчаланырды. Гәдим јунан тәсвири сәнәтиндә башы вә синәси гадын, бәдәни гуш кими тәсвир олунурдулар. Мәҹази мә'нада, көзәл сәсә малик ҹазибәдар гадынлар.

СИРЕНЛӘР, с и р е н к и м и л ә р (Sirenidae)—гујруглу амфибијалар дәстәсиндән фәсилә. Бәдәнләри узунсов, охловшәкиллидир. Арха ајаглары јохдур. Көзләри хырда вә гапагсыздыр. 2 ҹинсә мәнсуб 3 нөвү мә'лумдур. Шимали Американын ҹ.-ш. һиссәсиндә јашајыр. А д и С. (S. lacersína) даһа кениш јајылмышдыр; уз. 70 *см*-дәк олур. Батаглыгларда вә битки басмыш су һөвзәләринин саһилләриндә јашајырлар. Онурғасызлар вә хырда балыгларла гидаланырлар.

СИРИК—Азәрб.ССР Ҹәбрајыл р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 40 *км* шм.-г-дә, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 512 (1983); һејвандарлыг, тахылчылыг вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси; археоложи абидәләрдән орта әсрләрә аид гәдим гәбиристан вә гала вар.

СИРИУС—*Бөјүк Көпәк* бүрҹүнүн α улдузу. Көјдә ән парлаг (визуал *улдуз өлчүсү*—1,46) улдуздур. Күнәшдән 22 дәфә ишыглы вә ондан 2,7 *парсек* мәсафәдәдир. С.-у тәшкил едән ики улдуздан бири (зәиф) мә'лум олан илк ағ ҹыртдан улдуздур.

СИРК (лат. circus, һәрфи мә'насы—даирә)—инҹәсәнәт нөвү кими әмәк просеси, халг мејдан тамашалары, идман, хүсусилә ат идманы јарышлары зәмининдә формалашмышдыр. С. артисти ән мүрәккәб манеәләри дәф едир, физики әмәји, ҹәсарәти вә һүнәри, инсан чевиклијини, фәрасәтини поетик шәкилдә тәҹәссүм етдирәрәк үмумиләшдирилмиш бәдии образ јарадыр. С. маһијјәтҹә екссентрик, гејри-ади сәнәтдир. Ади мәнтигдән кәнар һәрәкәтләр, мүхтәлиф трјуклар онун әсас ифадә васитәләридир. С. тамашасында һәр нөмрә, бир гајда олараг, инсан вә һејван давранышларынын гејри-адилији илә фәргләнир.

С.-ин мејдана кәлмә тарихи узаг кечмишлә бағлыдыр (овчулуг, сеһрбазлыг, овсунчулуг вә с.). Орта әсрләрдә халг шәнликләриндә ојнанылан фарс сәһнәҹикләриндә ифачылар гротеск вә буффонада үсулларындан истифадә етмиш, мүхтәлиф маскалар (Гарынгулу, Кәләкбаз, Күтбејин вә с.) јаратмышлар. Гәдим Мисир, Јунаныстан, Рома вә Бизансда акробатлар, жонглјор вә һејван тә'лимчиләри чыхыш етмишләр. 12 әсрдән Авропада атсүрмә мәктәбләри мејдана кәлмишдир. 1770 илдә инкилис саһибкары Ф. Астлеј Лондонда атсүрмә мәктәби јаратмыш, 1780 илдә дүнјада илк С. бинасыны (Астлеј амфитеатры) тикдирмишдир. Сонралар Парис (1807), Дүсселдорф (1851) вә Берлиндә (1856) даими С. бинасы тикилмишдир. 1859 илдә франсыз идманчысы Ж. Леотар илк дәфә С.-дә һавада «учуш» нөмрәләри нүмајиш етдирмишдир. Сонралар бу, С.-ин ән романтик нөвләриндән биринә чеврилмишдир. 1887 илдә Һамбург зоопаркынын саһиби К. Гакенбек бурада зоосирк ачмышды. 19 әсрин ахырларындан идман нөмрәләринә мүраҹиәтлә әлагәдар С.-ин жанр даирәси кенишләнди. 1904 илдә Петербург С.-индә пәһләванларын илк үмумдүнја јарышы кечирилди. Јапонија, Чин, Иран, әрәб артистләри С. сәнәтини јени жанр вә орижинал нөмрәләрлә зәнкинләшдирмишләр. 19 әсрин ахырларындан буржуа С.-и јарадыҹылыг бөһраны кечирмишдир. Бу просес 20 әсрдә дә давам етмишдир. 2-ҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра сосиалист өлкәләринин С. сәнәти кениш инкишаф етмишдир.

18 әсрдән Русијада сәјјар әҹнәби С. труппалары гастрол тамашалары вермишдир. 70—80-ҹи илләрдә Петербург (1877) вә Москвада (1880) даими С. бинасы тикилмишдир. Һәмин илләрдә Д. А., А. А. вә П. А. Никитин гардашлары Пенза, Кијев, Бакы, Тифлис вә с. ш.-ләрдә С. бинасы инша ет-

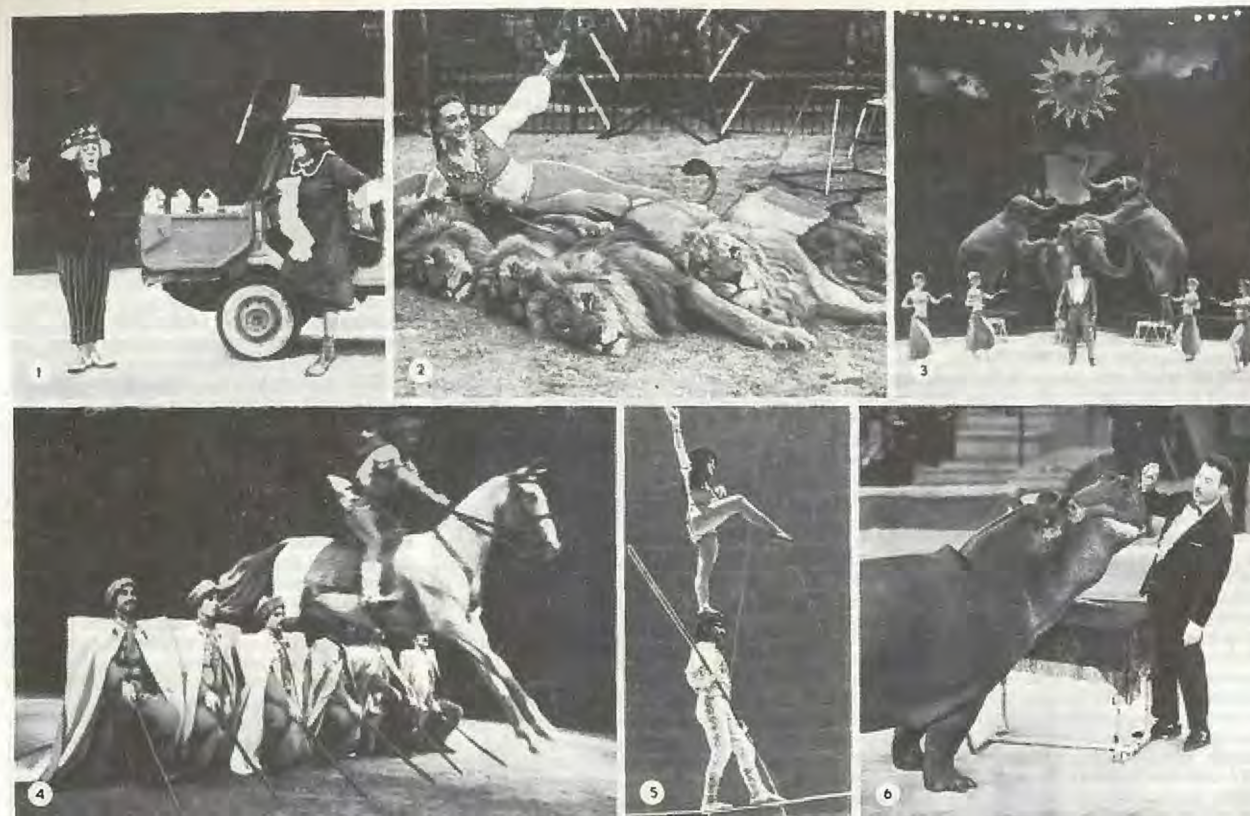

Сирк. Совет сирк артистләринин чыхышлары: 1. Клоун О. К. Попов. 2. Вәһши һејванлар тә'лимчиси О. Борисова. 3 А.Н. вә А. А. Корниловларын рәһбәрлик етдији «Филләр вә рәггасәләр» аттраксиону. 4. «Азәрбајчан атојнаданлары». 5. Азәрбајчан кәндирбазларындан Ч. Залов вә К. Залова. 6. Азәрбајчан сирк устасы М. Ширвани.

мишләр. Рус С.-индә сатирик-публисистик клоунада хүсусилә популјар олмушдур. Бу саһәдә В. Л. вә А. Л. Дуровлар, Бим-Бом (И. С. Радунски вә М. А. Станевски), С. С. вә Д. С. Алперовлар кими мәшһур С. артистләри јетишмиш, пәһләван вә атлетләрдән И. М. Заикин, И. В. Лебедев (Ванја дајы), И. М. Поддубны вә б. үмумдүнја шөһрәти газанмышлар. Чохмилләтли совет С.-и Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына гәдәр мөвчуд олан С. сәнәтинин ән јахшы чәһәтләрини мәнимсәмишдир. 1926 илдә С. сәнәти е'малатханасы (1961 илдән Дөвләт Сирк вә Естрада Сәнәти Мәктәби) ачылмышдыр. Совет С.-индә кениш шөһрәт газанмыш артистләр нәсли јетишмишдир: *Дуровлар*, клоунлардан В. Ј. вә В. В. Лазаренколар, *Карандаш*, Ј. В. *Никулин*, О. К. *Попов*, Л. Јенкибаров, тә'лимчиләрдән И. Бугримова, А. Н. вә А. А. Корниловлар, В. И. Филатов, В. М. Запашны, иллүзионистләрдән Е. Т. *Кио*, Х. Абдуллајев, жонглјорлардан В. М. вә В. А. Аверјановлар, С. М. Игнатов, И. В. Хромов вә б. Совет С.-инин тәшәккүлүндә реж.-лардан В. Ж. Трутси, Б. А. Шахет, Г. С. Венесианов, рәссамлардан С. Т. Конјонков, Б. Р. Ердман, бәстәкарлардан И. О. Дунајевски, М. И. Блантер вә б.-нын хидмәти олмушдур. ССРИ-дә (1980) 101 С. мүәссисәси, о чүмләдән 64 даими С. коллективи фәалијјәт көстәрир.

Азәрб.-да гәдим заманлардан халг шәнликләриндә, бајрамларда С. елементләри нүмајиш етдирилән мүхтәлиф ојунлар (човкан, атсүрмә јарышлары, күләш вә мејдан тамашалары, кәндирбазлыг вә с.) мөвчуд олмушдур. 1890-чы илләрдә Никитин гардашлары Бакыда даими сирк-һејванхана, 1904 илдә исә сирк-театр бинасы тикдирмишләр. Һәлә ингилабдан әввәл Азәрб. С. устасы Ә. Фәррух мүхтәлиф һејванлар тә'лимчиси кими шөһрәт газанмышды. Професионал С. коллективи Азәрб.-да 1945 илдә јарадылмышдыр. Илк С. програмларында Х. Абдуллајев, М. Ширвани, Јунис вә Јусиф Агајевләр, Рза Әлихан, Г. Абдуллајев (Гасым Бибиоғлу), Сали Сүлејман, И. Мирзәјев, А. Мисиров, Улдуз бачылары, Ә. Гулијев, С. Ханларова, Ш. Сәмәдова вә б. чыхыш етмишләр. Азәрб. С. коллективинин ајры-ајры нөмрәләри совет С. тамашаларынын ән јахшы нүмунәләри сырасына дахил едиләрәк дәфәләрлә харичи өлкәләрдә нүмајиш етдирилмишдир. Һазырда Азәрб. С. коллективиндә А. Рәсулов, Ш. Бахшәлијева, А. Әскәров, Ә. Р., И. Р. вә Т. Р. Әлихановлар, Ф. Г., Р. Ф. вә Г. А. Нәзировлар, Т. Ахундов вә б. чыхыш едирләр. Азәрб. С.-и һаггында әтрафлы мә'лумат үчүн бах Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы хүсуси чилдинин Сирк бөлмәсинә.

Әд.: Дмитриев Ю., Советский цирк, М., 1963; јенә онун, Советский цирк сегодня, М., 1968; Кузнецов Е., Цирк, 2 изд., М., 1971; Гуревич З., О жанрах советского цирка, М., 1977· Вадимов А. А., Тривас М. А., От магов древности до иллюзионистов наших дней, 2 изд., М., 1979.

СИРКӘ—әсасән, үзүмдән, һәмчинин алмадан вә с.-дән һазырланан маје мәһсул. Мәнбәләрдә һәлә орта әсрләрдә (хүсусилә 13—14 әсрләрдә) Иранда, һәмчинин Азәрб.-да чохлу С. һазырландығы көстәрилир. Үзүм шәрабындан да С. алыныр. Турш дад верән С. бир сыра хөрәкләрдә (дүшбәрә, хаш, сулу хинкал вә с.), һабелә шораба тутмаг үчүн ишләдилир. Халг тәбабәтиндә сиркәдән бәдәни овмагла гыздырманы ашағы салмаг үчүн вә с.-дә истифадә едилир.

С. бирәсаслы асетат туршусунун суда 3—15%-ли мәһлулундан ибарәтдир. Сәнаједә С. ессенсијасыны (80%-ли асетат туршусуну) су илә дурулашдырмагла һазырлајырлар.

СИРКӘ АЛДЕҺИДИ — *асеталдеһидин* башга ады.

СИРКӘ ТУРШУСУ БАКТЕРИЈАЛАРЫ—спорсуз, аероб һәрәкәтли, граммәнфи, чөпшәкилли ($0{,}6 \times 3$ *мм*) бактеријалар. A. cetobacter чинсинә дахилдир. Бир вә чохатомлу спиртләри оксидләшдирир. С.т.б. етил спиртини сиркә туршусуна гәдәр оксидләшдирир. Дуру гидалы мүһит сәтһиндә С.т.б. өртүк, бәрк гидалы мүһитдә исә ири, һамар. селикли, рәнксиз колонијалар әмәлә кәтирир. С.т.б.-нын иштиракы илә шәрабдан вә ја дурулашдырылмыш спиртдән сиркә туршусу, сорбити сорбозаја чевирмәклә аскорбин туршусу

(С. витамини) вә с. алыныр. Шәрабын, пивәнин вә бир чох јејинти мәһсулларынын туршулашмасына сәбәб олур. Тәбиәтдә мејвә вә тәрәвәздә тәсадүф едилир.

СИРКӘЈӘГОЈМА—јејинти мәһсулларынын сиркә туршусу васитәсилә консервләшдирилмәси. Сиркә туршусунун дада көрә јол верилән гатылығы (консентрасијасы) бә'зи киф көбәләкләринин, мајаларын вә бактеријаларын фәалијјәтини зәифләдә билмәдијиндән мәһсула әлавә олараг дуз гатылыр вә ја о, пастеризә едилир. Мејвә, тәрәвәз, көбәләк, балыг вә с. мәһсуллар сиркәјә гојулур. С. үчүн мәһсул, кејфијјәтинә вә өлчүсүнә көрә чешидләнир, јујулур, чох вахт јејилмәјән һиссәләрдән тәмизләнир, доғраныр, бә'зи мејвә вә тәрәвәзләр пөртүлүр. Сонра габа јығылыб үзәринә сиркә, дуз, шәкәр вә әдвијјат төкүлүр.

СИРКОНИУМ (лат. Zirconium) Zr—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин IV групундадыр; ат.н. 40, ат.к. 91, 22-дир. Күмүшү-ағ металдыр. Оксидләшмә дәрәҹәси, адәтән, +4-дүр, ашағы оксидләшмә дәрәҹәләри (+2 вә +3) бром вә јодла бирләшмәләриндә мә'лумдур. Тәбии С. 5 изотопдан ибарәтдир: ^{90}Zr (51,5%), ^{91}Zr (11,2%), ^{92}Zr (17,1%), ^{94}Zr (17,1%), вә ^{96}Zr (2,8%). Күтлә әдәдләри 87, 89, 93 вә 95 олан 4 радиоактив изотопу мә'лумдур. ^{95}Zr изотопундан ($T_{1/2}$-65 күн) изотоп индикатору кими истифадә олунур. С.-у алман кимјачысы М. Клапрот සиркон минералында кәшф етмиш (1789), метал һалында исә И. Ј. Бертселиус алмышдыр (1824). Јер габығында мигдары 0,017%-дир. Мә'лум олан 27 минералындан ән мүһүмү сиркон ($ZrSiO_4$) вә бадделеитдир (ZrO_2) С. ики аллотропик модификасијада олур: α-Zr вә β-Zr. Ашағы темп-рлу һексагонал гурулушлу α-Zr 862°С-дә, јүксәк темп-рлу кубик β-Zr модификасијасына кечир. α-Zr-ун сыхлығы 20°С-дә 6,51 *г/см*³-дир, 1855°С-дә әријир, 4330°С-дә гајнајыр. С. кимјәви елементләрин чоху илә актив сурәтдә реаксијаја кирир. Ади темп-рда минерал туршулара гаршы чох давамлыдыр, нитрат вә флүорид туршуларынын гарышығында исә һәлл олур. 100°С-дән јухары темп-рда минерал туршуларда һәлл олуб мүвафиг дуз әмәлә кәтирир. С. 200—400°С-дә оксидләшмәјә башлајыр, 800°С-дә оксикенлә күчлү реаксијаја кирәрәк ZrO_2 әмәлә кәтирир. Нарын С. ади темп-рда белә һавада партлајышла јаныр. С. 700°С-дән јухарыда һидрокенлә һидрид ZrH вә ZrH_2 азотла нитрид ZrN, карбонла карбид ZrC верир. С. аммонјак гарышдырылмыш гәләви мәһлулуна гаршы инерт олан јеканә металдыр. О, истилик нејтронлары илә ишләјән реакторларын актив зонасы үчүн ән әлверишли конструксија материалларындан биридир. Ондан кимја апаратлары, хүсуси полад чешидләри, алүминиум, магнезиум, титан, никел, молибден әринтиләри, одадавамлы материаллар вә с. һазырланмасында истифадә едилир. ССРИ-дә С., әсасән, сиркон минералындан алыныр.

Әд.: Д у г л а с Д, Металловедение циркония, пер. с англ., М., 1975; С а в и ц к и й Е. М. и Б у р х а н о в Т. С., Редкие металлы и сплавы, М., 1980.

СИРКОНИУМ 4-ОКСИД, ZrO_2—рәнксиз, кристал маддә; 2900°С-дә әријир, суда вә туршуларын чохунда һәлл олмур. Тәбиәтдә бадделеит минералы шәклиндә тапылыр. Ҹилалајычы материал кими вә одадавамлы материаллар истеһсалында ишләдилир. Сирконium (вә ја һафниум) оксидләриндән һазырланан синтетик монокристаллар групуна ф и а н и т л ә р дејилир. Фианитләр илк дәфә (1970 илләрин орталарында) ССРИ ЕА Физика Ин-тунда (ФИАН) јарадылмыш, ады да бу сөздән көтүрүлмүшдүр.

СИРКОНИУМ ӘРИНТИЛӘРИ—*сиркониум* әсаслы әринтиләр. С.ә. истилик нејтронларыны енинә удма кәсијинин кичик олмасы, јүксәк темп-рларда су бухары, гәләви вә бә'зи туршу мүһитләриндә коррозијаја давамлылыг, 500—600°С темп-рда лазыми мөһкәмлик вә с. хассәләринә маликдир. С.ә.-ни леҝирләмәк үчүн Nb, Sn, Fe, Cr, Ni, Cu вә Mo-дән (ҹәми 2—3%-дәк) истифадә олунур. С.ә. 400°С-дәк темп-рда су бухары мүһитиндә ишләмәк үчүн јарарлыдыр. ССРИ-дә Zr1Nb вә Zr2,5Nb (тәркибиндә мүвафиг олараг 1 вә 2,5% Nb олур) әринтиләри ишләнилиб һазырланмышдыр. Хариҹдә американ әринтиси сиркалој-2 (1,5% Sn, 0,1% Fe, 0,1% Cr, 0,05% Ni вә 0,01%-дәк N) даһа чох јајылмышдыр. С.ә.-ндән нүвә енеркетикасында истилик нејтронлу нүвә реакторунун актив зонасынын конструксија елементләрини һазырламаг үчүн истифадә едилир. С.ә. гөвс-вакуум вә електрон-шүа собаларында әридилир.

СИРКОНИУМ ЛАМПАСЫ—*газбошалма ишыг мәнбәји*; бошалма васитәсилә бәрк гыздырылмыш сиркониум оксидли катодун шүаланмасындан истифадә едилир. Оптика сәнајесиндә даһа тәкмил «нөгтәви» ишыг мәнбәји кими тәтбиг олунур.

СИРКУЛЈАР ПСИХОЗ—бах *Маниакал-депрессив психоз.*

СИРКУЛЈАР РАБИТӘ, ч о х ү н в а н л ы р а б и т ә—бир мәнтәгәдән верилән хәбәрин ејни заманда бир нечә башга мәнтәгәјә чатдырылмасына имкан верән електрик рабитәси. С.р. васитәсилә телефон вә телеграф шәбәкәләриндә коммутасија олунан телеграмларын, чохүнванлы көстәричиләрин, телефонла мүшавирәләрин (конфеpенс-рабитә) сиркулјар верилишини тәшкил едирләр. С.р.-дән чох вахт истеһсалатдахили диспетчер рабитәсиндә, абонент телеграфында истифадә олунур.

СИРКУЛЈАСИЈА (лат. circulatio—фырланма)—векторлар мејданынын ($\vec{a}$) гапалы контур (L) бојунча көтүрүлмүш интегралы: $\int_L \vec{a}\, d\vec{l}$. С. анлајышындан електрик вә магнит саһәсинин гануналарыны, мајe вә ја газ ахынынын кинематик хассәсини характеризә етмәк үчүн истифадә едилир. Ахан мајe дахилиндә сабит кәсикли вә контуру L олан гапалы бору тәсәввүр едәк вә фәрз едәк ки, борудакындан башга мајенин галан һиссәси бир анлыга донмушдур. Бу һалда борудан хариҹдә мајe дајанаҹаг, дахилиндә исә С. едәҹәкдир. С.-нын гијмәти бору бојунча мајенин сүр'әт векторунун ($\vec{v}$) бору контуруна тохунан топлананынын һәмин гапалы контур бојунча интегралына бәрабәрдир: $\int v_l\, dl$. Ахын бурулғансыздырса $\int v_l\, dl=0$ олур. Идеал мајeләр үчүн сүр'әт С.-сындан истифадә едилир.

Буну истәнилән векторлар мејданына аид етмәк олар. Електростатик саһәдә ихтијари гапалы контур бојунча кәркинлик саһәси вектору С.-сы һәмишә сыфра бәрабәрдир: $\int E_l\, dl=0$. Лакин гапалы контур бојунча магнит саһәсинин интенсивлик вектору С.-сы сыфра бәрабәр олмајыб, контурла әһатә олунан сәтһдән кечән там ҹәрәјан шиддәтинә бәрабәрдир: $\int H_l\, dl=i$. Бурада dl—L контурунун елементи, E_l вә H_l електрик вә магнит саһәләри интенсивликләринин d_l истигамәтиндәки пројексијасыдыр.

СИРОККО (итал. scirocco, әр. شرق—шәрг)—әсасән, Аралыг дәнизи һөвзәсиндә јајылмыш күчлү исти ҹ. вә ҹ.-ш. күләји. Шимали Африка вә Әрәбистан ј-а-ндакы сәһралардан әсир. Аралыг дәнизинин үстүндән кечәрәк бир гәдәр рүтубәтләнир. Авропанын Аралыг дәнизи саһилләринин битки өртүјүнә гурудуҹу тә'сир көстәрир. С. Италијада вә Југославијанын Далмасија саһилләриндә даһа тез-тез (хүсусилә, јазда) әсир. Дағларын күләктутмајан јамаҹларында *фјонун* хүсусијјәтләрини дашыјыр.

СИРРОЗ (јун. kirrós—күрән, ачыг, сары рәнкли)—маддәләр мүбадиләсинин позғунлуғу, интоксикасија, инфексион хәстәликләр вә с. нәтиҹәсиндә органын чапыглы бүзүшмәси вә деформасијасы. С.-а, әсасән паренхиматоз органлар—гараҹијәр (бу заман гараҹијәр сарыја чалыр; ады да бурдандыр), бөјрәкләр (нефросирроз), ағҹијәр (пневмосирроз) вә с. тутулур. С. морфоложи (паренхиматоз елементләрин дистрофија вә некрозу, бирләшмиш тохуманын диффуз битишмәси, органын деформасијасы вә јенидән гурулмасы), һабелә клиник (зәдәләнмиш органын функсионал чатышмазлығы) тәзаһүр едир. Илтиһаби, анкиокен вә метаболик С. ајырд едилир. Хәстәлијин еркән дөврләриндә апарылан мүалиҹә еффектли олур.

Әд.: Справочник терапевта, под ред. Ф. И. Комарова, Киев, 1980.

СИРУС БӘҺРАМ [тәхәллүсү, әсл ады вә фамилијасы Мәһәммәд Исмајыл оғлу А х у н д о в (А х у н д з а д ә); 1.1.1885, Ләнкәран—6.6.1981, Дүшәнбә]—пешәкар ингилабчы, әдәбијјатшүнас, шаир. Филолокија е.д. (1969), Таҹ.ССР әмәкдар елм хадими. 1929 илдән Сов.ИКП үзвү. 1908 илдән «*Мүҹаһид*», 1918 илдән «*Әдаләт*»-ин, 1920—28 илләрдә Иран Коммунист Партијасынын (ИКП) үзвү олмушдур. Кәнҹ јашларындан ингилаби һәрәката гошулмуш, 1908 илдә Бакыда, 1909 илдән Ҹәнуби Азәрб.-да вә Иранда ингилаби фәалијјәт көстәрмишдир. ИКП-нин 1-ҹи гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. Бакыда кечирилән Шәрг халгларынын 1-ҹи гурултајында (1920, сентјабр) иштирак етмиш, гурултајын Москваја көндәрилмиш нүмајәндә һеј'әтинин тәркибиндә В. И. Ленинлә көрүшмүшдүр (1920, нојабр). Килан үсјанында иштирак етмиш, *Килан республикасынын (1920—21)* мәғлубијјәтиндән сонра дәфәләрлә һәбс олунмушдур. Коминтернин Иҹраијјә Комитәсинин 6 вә 7-ҹи

кениш пленумларында (1926) иштирак етмиш, ИКП-нин 2-чи гурултајында (1927) МК үзвү сечилмишдир. 1929 илдән С. Орта Асијада маариф вә мәтбуат саһәләриндә мәс'ул вәзифәләрдә чалышмышдыр. 1941 илдән өмрүнүн сонуналәк Тач.ССР ЕА Дил вә Әдәбијјат, Шәргшүнаслыг ин-тларында ишләмишдир. Классик вә мүасир тачик ше'ринин, фолклорунун поетикасына даир тәдгигатлары вар. Лирик, ичтимаи-сијаси вә сатирик ше'рләр јазмышдыр («Һәдијјә» топлусу, 1975). Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Рифма в таджикской поэзии, Душанбе, 1953; Арузи точики, Душанбе, 1963.

Әд.: شمیده علی ، میرزا محمد آخوندزاده (بهرام سیروس) ، ۱۹۷٤ .

СИРФИДЛӘР—бах *Шырылдачалар*.

СИРЧАҺАН, Сәрчаһан—Иранда орта әср мүдафиә галасы. Јагут Һәмәви вә Һәмдуллаһ Гәзвинијә көрә С. Зәнчанла Тарум арасында, Килана кедән јолун кәнарында јерләширди. 12 әсрдән С. *Елдәкәзләр дөвләтинин* тәркибиндә иди. Елдәкәзләрин хәзинәләриндән бири С.-да сахланылырды. Атабәј Мәһәммәд Чаһан Пәһләванын арвады Гәтибә (Гүтејбә, Гобтијјә) хатунун игамәткаһы С.-да јерләширди. Феодал мүһарибәләри заманы С.-дан сығыначаг јери, бә'зән дә һәбсхана кими истифадә едилирди. Сәлчуг султаны Мәс'удун гардашы Сүлејман, шаһзадә Мәһәммәд ибн II Тоғрул вә б. С. зинданында һәбсдә олмушлар.

Әд.: Буниятов З. М., Государство атабеков Азербайджана (1136—1225), Б., 1978.

СИСАВА́НГ Вонг (1885—1959)—Луанг прабанг [1904—46] вә Лаос [1946—59] кралы. 1946 илдән Луангпрабанг вә Чәнуби Лаос да дахил олмагла Лаос ваһид һөкумәтинин, *Ченеврә мүшавирәсиндән (1954)* сонра исә истиглалијјәт әлдә етмиш Лаосун кралы олмушдур.

СИ́САК (Sisak)—Југославијада шәһәр. Хорватија Сосиалист Республикасындадыр. Д.ј. говшағы. Мүһүм чај порту. Әһ. 41 мин (1975). Металлуркија, кимја, нефт е'малы вә мешә кимјасы, електротехника, шүшә, ағач е'малы сәнајеси вар.

СИСАКЈА́Н Норајр Мартиросович (25.1.1907, индики Ерм.ССР-ин Аштарак ш.—12.3.1966, Москва)—совет биокимјачысы. ССРИ ЕА акад. (1960; м. үзвү, 1953), Ерм.ССР ЕА акад. (1965; м. үзвү, 1945). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952). 1937 илдән Сов.ИКП үзвү. 1935 илдән А. Н. Бах ад. ССРИ ЕА Биокимја Ин-тунда ишләмиш (ејни заманда МДУ-да проф.), 1959—66 илләрдә ССРИ ЕА биолокија елмләри бөлмәсинин акад. катиби, ССРИ ЕА Рәјасәт Һеј'әтинин елми катиби олмушдур. Әсас әсәрләри маддәләр мүбадиләси просесиндә ферментләрин тә'сир ганунаујғунлугларынын өјрәнилмәсинә, космик биолокијаја вә с. һәср едилмишдир. ССРИ ЕА-нын А. Н. Бах ад. (1960, 1966) вә Н. И. Мечников ад. (1951) мүкафатларыны алмышдыр. 4 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Биохимические свойства пластид, М., 1955; Биологические проблемы космических полетов, Вестник АН СССР, 1961, № 6.

СИ́СЕРО—1) *кегли* (өлчүсү) 12 *пункта* (4,51 *мм*-ә) бәрабәр олан мәтбәә шрифти. Илк дәфә *Сисеронун* «Мәктублар»ынын чапында (Рома, 1467) бу шрифтдән истифадә олундуғу үчүн белә адландырылмышдыр. 2) Мәтбәә јығы истеһсалында тәтбиг олунан хәтти өлчү ваһиди; 1 С.—12 пункта (1/4 *квадрата*) бәрабәрдир.

СИСЕРО́Н (Cicero) Марк Тулли (е.ә. 3.1.106, Арпинум—е.ә. 7.12.43, Кајета јахынлығында, индики Гаста)—Гәдим Рома натиги, вәкили, јазычы вә сијаси хадими. Рома респ.-нын идеологу. Сијаси мүбаризәдә, әсасән, бөјүк натиглик исте'дады сајәсиндә мүвәффәгијјәт газанмыш, Сулла вә Антони әлеј-һинә чыхышлар етмиш, консул оларкән (е.ә. 63) *Катилинанын* суи-гәсдинин үстүнү ачмышды. Нитгләриндә Сенат респ.-ны мүдафиә етмишдир.

С.-ун натиглик идеалы динләјичини марагландыран, инандыран вә ардынча јөнәлдә билән бүтүн васитәләрә јијәләнмәји нәзәрдә тутурду. Онун 58 мәһкәмә вә сијаси нитги, риторикаја, сијасәтә, фәлсәфәјә аид 19 трактаты, һәмчинин 800 мәктубу латын данышыг дилинин абидәси вә Ромада вәтәндаш мүһарибәләринә даир мәнбә кими сахланылыр. Августун тә'гибләри дөврүндә һәлак олмушдур.

Әсәрләри: Диалоги. О государстве. О законах, М., 1966; Три трактата об ораторском искусстве, М., 1972; Избр. соч., М., 1975.

Әд.: История Древнего Рима, 2 изд., М., 1981, Утченко С. Л., Цицерон, 2 изд., М., 1984.

СИСӘККИМИЛӘР (Grylloidea)—дүзганадлылар дәстәсиндән һәшәрат фәсиләүстү. Бәдәни силиндрик, бығчыглары адәтән бәдәниндән узундур. Тропик вә мүлајим гуршагларда 2000-дәк, ССРИ-дә 50, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 15 нөвү јајылмышдыр. ССРИ-дә ән чох Крым, Гафгаз вә Орта Асијада тәсадүф едилир. С.-ин бир чох нөвү (ев сисәји, чөл сисәји, ојнаг сисәк, данадишиләр вә с.) зәрәрлидир. Мүбаризә тәдбирләри: зәһәрли алдадычы јемләр, торпағын дүзкүн бечәрилмәси вә с.

СИСӘЧАН (سیسجان)—орта әср әрәб мәнбәләриндә Бәрдә—Дәбил (Двин) тичарәт карван јолу үстүндә, Дәбилдән 16 фәрсәх мәсафәдә шәһәр вә маһал. С. хәлифә Осман ибн Аффан дөврүндә, Һәбиб ибн Мәсләмә тәрәфиндән ишғал олунмушду. Әрәб мүәллифләринин (Ибн Хордадбеһ, Бәлазури, Идриси, Јагут вә с.) мә'луматына көрә С.-ы һәлә 6 әсрдә хәзәрләр зәбт етмишди.

СИСИА́НОВ Павел Дмитријевич (19. 9.1754, Москва—20.2.1806, Бакы)—Русија һәрби хадими, књаз, кенерал (1804). Күрчү књаз нәслиндән иди. 1786 илдән полк командири олан С. Русија—Түркијә мүһарибәсиндә (1787—91) вә Полша үсјанынын (1794) јатырылмасында иштирак етмишди. Рус гошунунун Загафгазијаја јүрүшү заманы В. А. *Зубовун* көмәкчиси, Бакы галасынын коменданты (1796—97) олмушдур. 1797 илдә истe'фаја чыхмышды. 1802 илдән Күрчүстанда баш рәис вә Һәштәрханын кен. губ. олмушду. 1802 илдә Русија дөвләти адындан Дағыстан феодаллары илә сазиш бағламышды. 1803 илдә Чар Балакән чамаатлығынын, 1804 илдә Кәнчә галасынын алынмасына билаваситә рәһбәрлик етмишдир. Данышыглар васитәсилә Имерети вә Мегрелинин, 1805 илдә Шәки, Гарабағ, Шамахы ханлыгларынын мүгавиләләр әсасында Русијаја бирләшдирилмәсинә наил олмушду. Бакы ханлығынын Русијаја бирләшдирилмәси барәдә данышыглар заманы Ичәри шәһәр гала гапыларынын гаршысында өлдүрүлмүшдүр.

СИ СИНХА́Ј (1905, Гуандун әјаләти—30.10.1945, Москва)—Чин бәстәкары. Јени Чин мусигисинин баниләриндәндир. С.С. ингилаби вә милли азадлыг һәрәкатынын иштиракчысыдыр. 1940 илдән Москвада јашамышдыр. С.С. «Милли азадлыг», «Мүгәддәс һәрб» симфонијаларынын, «Чин» рапсодијасы, «Хуанхе» кантатасынын, бир чох мүбариз руһлу күтләви маһныларын мүәллифидир.

СИСЈА́Н—Ерм.ССР-дә шәһәр. Сисјан р-нунун мәркәзи. Воротан чајы (Араз һөвзәси) саһилиндәдир. Нахчыван д.ј. ст.-ндан 98 *км* аралыдыр. Пендир з-ду, сәнаје комбинаты вә с. вар. Тикинти материаллары, дәмир-бетон конструксијалар, мејвә консерви вә ширәси истеһсал олунур.

СИСЛЕ́Ј (Sisley) Алфред (30.10.1839, Парис — 29.1.1899, Море-сүр-Луен, Фонтенбло јахынлығында)—франсыз мәнзәрә рәссамы, *импрессионизмин* нүмајәндәси. Мәншәчә инкилисдир. Парисдә охумуш (1861—63), К. *Моне*, О. *Ренуар* илә јахынлыг етмишдир. Јарадычылығына К. *Коронун* тә'сири олмушдур. Инчә лиризми илә сечилән, саф дујғулар ашылајан мәнзәрәләри ишыглы рәнк гаммаларында ишләнмишдир («Аржантөдә кичик мејдан», 1872, «Анлидә гајыг јарышлары», 1874, һәр икиси Импрессионизм музејиндәдир, Парис; «Лувесјендә шахталы һава», 1873, А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји, Москва).

А. Сислеј. «Сена саһилиндә кәнд». 1872. Ермитаж. Ленинград.

СИСМОНДИ́ (Sismondi) Жан Шарл Леонар Симонд де (9.5.1773, Ченеврə—25.6.1842, Ченеврə)—Исвечрə игтисадчысы, тарихчи, *хырда буржуа сијаси игтисадынын* баниләриндән бири. Əввәлләр А. *Смитин* идејаларынын тә'сири алтында олмуш, лакин сонралар өз игтисади бахышлар системини əсасландырмыш, сијаси игтисадда јени чәрәјанын—игтисади романтизмин башланғычыны гојмушдур. Капитализми вә *классик буржуа сијаси игтисадыны* хырда буржуа утопик мөвгејиндән кәскин тәнгид етмишдир. Капиталист јығымынын зиддијјәтләри вә гүсурларыны ашкара чыхармыш, капитализмә хас истеһсалла истеһлак арасындакы зиддијјәти биринчи олараг көстәрмиш вә игтисади бөһранларын лабүдлүјү һаггында нәтиҹәјә кәлмишдир. С. капиталист мәнфәәтини фәһләнин әмәк мәһсулундан тутулан пул кими сәҹијјәләндирмиш, онун истисмарчы тәбиәтини е'тираф етмишдир. В. И. Ленин геjд едирди ки, С. «...капитализмин зиддијјәтләри мәсәләсини ирәли сүрмүш вә беләликлә, сонракы тәһлил үчүн гаршыја вәзифә гојмушдур» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 2, сәһ. 209). Лакин С. ирәли сүрдүјү мәсәләләрин елми тәһлилини верә билмәмишдир. В. И. Ленин С.-нин игтисади бахышларыны «Игтисади романтизмин характеристикасына даир» әсәриндә шәрһ етмишдир (јенә орада, сәһ. 133—280).

Əд.: Маркс К., Енкелс Ф., Коммунист Партијасынын Манифести, Б., 1980; Ленин В. И., Игтисади романтизмин характеристикасына даир, Әсәр. там күллијјаты, ч. 2; Игтисади тә'лимләр тарихи, һ. 1, Б., 1965; Аникин А. В., Юность науки, 3 изд., М., 1979.

СИССЕ́ (Cissé) Жанна Мартен (д. 6.4.1926, Канкан ш.)—Гвинеја ичтимаи вә сијаси хадими, гадын. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1975). Гвинеја истиглалијјәт газандыгдан (1958) сонра гадынлар вә һәмкарлар иттифаглары һәрәкатында фәал иштирак етмишдир. 1958 илдән Гвинеја Демократик Партијасынын (ГДП), 1972 илдән ГДП МК-нын үзвү, 1972—76 илләрдә Гвинејанын БМТ-дә даими нүмајәндәси олмушдур. 1976—84 илләрдә Гвинеја ичтимаи ишләр назири иди.

СИ́СТА (јун. kýstis—говуг)—бир чох бирһүчејрәли организмләрин мүвәггәти јашајыш формасы. Һејванларда (бә'зи гамчылыларда, көкајаглыларда, спорлуларда, инфузорларда) динҹлик С.-сы вә чохалма С.-сы ајырд едилир. Биткиләрдә (хризомонад, евглена вә с.) бәдәнин сыхылмасы вә онун сәтһинә мөһкәм өртүјүн ифраз олунмасы нәтиҹәсиндә С. әмәлә кәлир.

СИСТЕЙН—күкүрдлү *аминтуршулардан* бири, тәркибҹә α-амин-β-тиопропион туршусундан $HSCH_2CH(NH_2)COOH$ ибарәтдир. Зүлалларын вә глутатионун тәркибиндә вар. С.-ин сулфидрил группары (—SH) фермент, зүлали һормон вә зәһәрләрдән бир чохунун биоложи активлијини мүәјјән етмәк үчүн мүһүмдүр. С. организмдә ағыр металларын зәһәрли ионларыны, арсен бирләшмәләрини, сианидләри вә ароматик карбоһидрокенләри зәрәрсизләшдирмәклә горујуҹу функсија дашыјыр, асанлыгла *систинә* чеврилир. Катаракта хәстәлијинин илк мәрһәләләри С. илә мүаличә олунур.

СИСТЕ́М (јун. sýstema—бүтөв, там, һиссәләрдән тәртиб едилмиш; бирләшмә), кеоложи систем—үмуми бејнәлхалг стратиграфик шкаланын Јер габығы вә үзви аләмин тәбии инкишаф мәрһәләсинә ујғун әсас болкү ваһиди. С. ин әмәлә кәлмәси үчүн кечән вахт кеоложи дөвр адланыр. Һәр бир С. јалныз өзүнә хас вә ја инкишаф етмиш фауна вә флоранын зәнкинлији илә характеризә олунур. Јерин јени инкишаф тарихиндә—Фанерозојда 12 С. вар: Кембри, Ордовик, Силур, Девон, Даш көмүр (Карбон), Перм, Триас, Јура, Табашир, Палеокен, Неокен, Антропокен.

СИСТЕМА́ТИКА (јун. systêmatikós—гајдаја салынмыш, системә алынмыш)—һәр һансы бир системи әмәлә кәтирән, әшја вә тәзаһүрләри ваһид план үзрә гајдаја салан, гејд вә тәсвир едән елм саһәси. С. биолокијада даһа кениш инкишаф етмишдир. С. термини латынча «јунан» сөзүндән (sýstema) әмәлә кәлмишдир вә илк тәбиәтшүнаслар, хүсусилә Линнеј (1735) ону тәснифат системләринә тәтбиг етмишләр (systema nature).

Мүасир анлајыша көрә нөв мүәјјән арсал тутмуш вә дикәр групларлан репродуктив сурәтдә ајрылмыш тәбии популјасија групудур. Беләликлә, һәр һансы һејван нөвүндән олан, гаршылыглы реаксија верән вә чохалмаг үчүн бир-бирини ахтаран фәрдләр репродуктив групламша тәшкил едир. Нөв, јәни мүһитдә јашајан, нөвләрлә гаршылыглы тә'сирдә олан еколожи ваһиддир. Нәһајәт, нөв, кениш үмуми кенофонду олан кенетик ваһиддир, һалбуки фәрдләр гыса дөвр әрзиндә кенефондун јалныз кичик бир һиссәсини өзүндә сахлајыр.

Һәр нөв узунмүддәтли тәкамүлүн нәтиҹәсидир. Тәкамүл бир нөвүн јени нөвә чеврилмәси (филокенстик тәкамүл), јахуд диверкенсија нәтиҹәсиндә нөвүн һиссәләриндән (ајрыҹа популјасија) ики вә ја даһа артыг (кладокенез) нөвә ајрылмасы илә нәтиҹәләнир. Нөв категоријасына јарымнөв, јә'ни ҹоғрафи ирг дә дахилдир. Ики вә даһа чох јарымнөвү олан нөвләр чох тәсадүф олунур вә политипик нөвләр адланырлар. Јарымнөвләрә бөлүнмәјән нөвләр исә монотипик нөвләрдир.

Нөвүн биоложи консепсијасынын инкишафы, биолокијанын она ујғун олмајан ҹансыз тәбиәт тәзаһүрләринә әсасланан нәзәри анлајышлардан азад олмасы вә ајрылмасынын илк ифадәсидир. Нөвүн биоложи консепсијасы нөвүн сабитлији һаггында тәбиәтчи вә нөвүн пластиклији һаггында тәкамүлчү арасындакы зиддијјәтләрдән ирәли кәлән парадоксу һәлл едир. Мәһз бу зиддијјәт Линнеји тәкамүлү, Дарвини исә нөвүн реаллығыны данмаға мәҹбур етди.

Нөвүн политипик консепсијасынын зоолокијада гәбул едилмәси тәснифаты хејли садәләшдирмишдир. Һәр нөв морфоложи, физиоложи вә еколожи ҹәһәтдән бир-бириндән фәргләнән бир сыра јерли популјасијалардан ибарәтдир. Бир чох белә популјасијалар әввәлләр мүстәгил нөв кими гәбул едилирди. Бу нөвләрин политипик нөвләрдә бирләшмәси Јер үзәриндә јашајан гушларын сајыны 19000-дән (1909 ил) 8600-ә (1955 ил), мәмәлиләрин сајыны исә 6000 нөвдән 3500 нөвә ендирмишдир вә с. Политипик нөв анлајышы ботаникада да кениш јајылмышдыр. Елм вә техниканын инкишафы илә әлагәдәр С. методлары мүгајисәли анатомија, физиолокија, биокимја, кариолокија, еколокија, етолокија, ријазијјат вә башга фәнләрдән көтүрүлмүш ән јени үсулларла зәнкинләшмишдир. Нөвләрин мүгајисәсиндә морфоложи фәргләрдән әлавә, әкәр лазым оларса, физиоложи, биокимјәви, кенетик, ситокенстик, еколожи, давраныш вә б. хүсусијјәтләр нәзәрә алыныр. Мүасир биоложи С. синтетик С. да адланыр. Чүнки о башга биоложи фәнләрин јени тәдгигат үсулларыны вә наилијјәтләрини өзүндә ҹәмләшдирир.

Əд.: Международный кодекс зоологической номенклатуры, М.—Л., 1966; Джеффри Ч., Биологическая номенклатура, М. 1980; Астахова В. Г., Сотворение или эволюция, М., 1981.

СИСТЕМОТЕ́ХНИКА—мүрәккәб системләрин лајиһәләнмәси, јарадылмасы, сынагдан кечирилмәси вә истисмары мәсәләләрини әһатә едән елми-техники фәнн. С.-нын елми вә ријази базасы нисбәтән јени фәнн олан—мүрәккәб системләр нәзәријјәсидир. Мүрәккәб системләрин лајиһәләнмәси ики мәрһәләдән ибарәтдир: макролајиһәләмә (хариҹи лајиһәләмә)—бу просесдә системин функсионал-структур мәсәләләри бүтөв шәкилдә һәлл олунур; микролајиһәләмә (дахили лајиһәләмә) бурада системин елементләри аваданлығын физики ваһидләри кими ишләниб һазырланыр. Системин вариантлары ријази үсулларын тәтбиги илә тәһлил олунур.

Əд.: Справочник по системотехнике, пер. с англ., М., 1970; Бусленко Н. П., Калашников В. В., Коваленко И. Н., Лекции по теории сложных систем, М., 1973.

СИСТЕ́РН (лат. cisterna—су тутуму, су анбары)—маје вә сәпәләнән материаллары (мәс., нефт мәһсуллары, сүд, семент вә с.) сахламаг вә дашымаг үчүн гапалы тутум. Стасионар С.-ләр бетон, дәмир-бетон, полад, алүминиум әринтиләриндән һазырланыр. Јерләшдирилмәсинә көрә јералты, јары јералты вә јерүстү нөвләри вар. Дәмир-јол С.-и силиндрик формалы гајнагланмыш метал резервуардан ибарәт вагондур. Мајени бошалтмаг үчүн хүсуси ахыдыҹы гурғу илә тәҹһиз едилир. Тутуму 140 m-а гәдәрдир (бах һәмчинин *Автосистерн*).

СИСТИ́Н, β, β′—дитиоди-α-аминопропион туршусу, $[HOOC\,CH(NH_2)\,CH_2S]_2$—тәркибиндә күкүрд олан аминтуршу. С. демәк олар ки, бүтүн тәбии зүлал вә пептидләрин тәркибинә дахилдир; түк вә јун кератининдә систеинлә бирликдә 18%-дәк олур. С. әвәзедилән аминтуршудур.

СИСТИ́СЕ́РК (јун. kýstis—говуг+kérkos—гујруг)—лентшәкилли һелминтләрин инкишафында сүрфә мәрһәләсинин нөвмүхтәлифликләриндән бири. Үч һиссәдән: башчыг, бојунҹуг вә гујруг говуғундан ибарәтдир. Башчыг, сормаҹлар вә хитин гармагларла тәҹһиз олунмушдур. С. аралыг саһибинин (мәс., гарамал, донуз) мүхтәлиф органларында (чох вахт әзәләләрдә, бејиндә, көздә вә с.) инкишаф едир. С.-ләр ахырынҹы саһибин (мәс., инсанын) бағырсағына дүшәрәк башчығыны го-

вугдан чыхарандан бир мүддәт сонра јеткин һелминтә чеврилир. С. солитерләрә, јахуд лентшәкилли гурдлара (хүсусилә донуз вә өкүз) хасдыр.

СИСТИСЕРКО́З, ф и н н о з—сестодозлар групундан һејван вә инсан хәстәлији. Хәстәлији инсан организминдә паразитлик едән донуз システ систисеркләринин сүрфәләри төрәдир. Систисеркләр көздә, бејиндә, онурға бејниндә, дәриалты һүчејрәләрдә, әзәләләрдә јерләшир. С. башағрысы, бә'зән гычолмалар, психи позғунлуглар, көзүн зәдәләнмәси илә тәзаһүр едир. М ү а л и ч ә с и чәрраһи үсулладыр. Систисеркләр бағырсагда ашкар едилдикдә гурдгован дәрманлар вермәк. П р о ф и л а к т и к а с ы: әт мәһсулларына санитарија-бајтарлыг нәзарәтини күчләндирмәк, хәстәләри вахтында ашкара чыхарыб мүаличә етмәк, шәхси кикијена гајдаларына риајәт етмәк вә с. һ е ј в а н л а р д а С.-у Taenia вә Taeniarhynchus чинсләриндән олан лентшәкилли гурдларын систисеркләри төрәдир. Һәр јердә јајылмышдыр. Давар, гарамал, ат, донуз, ит, дәвә вә бә'зи кәмиричиләр хәстәләнир. Һејвана С. паразитләрин јумуртасы илә јолухмуш јем вә судан кечир. Систисеркләрин бә'зи нөвләри гојунларын өлүмүнә сәбәб олур. М ү а л и ч ә с и өјрәнилмәмишдир. П р о ф и л а к т и к а с ы: саһибсиз итләри мәһв етмәк, хидмәт итләрини деһелминтизасија вә гарамал кәсиләркән финнозлу органлары утилизасија етмәк вә с.

Әд.: М а т ч а н о в Н. М., С а г и е в а А. Т., С а д ы к о в В. М., Ларвальные тенидиозы человека и животных, Ташкент, 1977.

СИСТИ́Т (јун. kýstis—сидик кисәси)—сидиклијин (сидик кисәсинин) илтиһабы. С ә б ә б и: мүхтәлиф микроблар, паразитләр, кимјәви маддәләр, рентген шүасы вә с. Инфексија сидиклијә гандан, јухары вә ашағы сидик јолларындан, еләчә дә гоншу органлардан кечир. Кәскин вә хроник олур. К ә с к и н С.-дә сидик ифразы позулур, ағрылы олур, сидикдә бактеријалар, лејкоситләр, еритроситләр вә зүлал ашкар едилир. Диагноз сидијин мүајинәсинә әсасән гојулур. Х р о н и к форма узун мүддәт давам етдикдә систоскопија едилир, С.-ин сәбәби ајдынлашдырылыр. Чох заман чинсијјәт органлары вә бөјрәкләр мүајинәдән кечирилир. М ү а л и ч ә с и: пәһриз сахламаг, антибиотикләр, сулфаниламид препаратлар, ағрыкәсән дәрманлар, исти ванналар вә с. Кәскин формада сидиклији дезинфексија, систоскопија етмәк олмаз. П р о ф и л а к т и к а с ы: организмдә һәр һансы илтиһаби хәстәлији вахтында мүаличә етмәк.

Әд.: Ч а в а д з а д ә М. Ч., И с м а ј ы л о в К. А., Уролокија, Б., 1974; К а р п е н к о В. С., П а в л о в а Л. П., Урологическая помощь в СССР, Киев, 1982.

СИСТОСКОПИ́ЈА (јун. kýstis—сидик кисәси + ...*скопија*)—сидиклијин систоскопла мүајинә үсулу. Систоскоп сидик каналындан сидиклијә јеридилир. Диагноз мәгсәди илә сидиклик шәффаф дезинфексијаедичи мәһлулла доллурулур. С. васитәси илә бөјрәкләрдә вә сидикликдә олан бир чох хәстәликләр (шиш, даш, простат вәзинин аденомасы вә с.) ашкар едилиб вахтында мүаличә олунур.

СИС-ТРАНС-ИЗОМЕРЛИК, һ ә н д ә с и и з о м е р л и к—кимјәви бирләшмәләрин фәза изомерлији нөвләриндән бири. Икигат рабитәли (C-C, C-N) вә ја молекуланда гејри-ароматик һалга олан бирләшмәләрә (мәс., сиклоһексанлы бирләшмәләр) хас изомерликдир, белә гурулуш, икигат рабитәли атомлара бирләшән вә ја гејри-ароматик һалганын тәркибиндә олан әвәзләјичиләрин сәрбәст фырланмасына имкан вермир, мәс., малеин туршусу (I) сис-изомер, фумар туршусу (II) транс-изомердир.

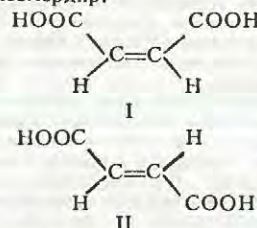

СИСТРО́Н—бах *Кен*.

СИТА—бах *Совет Иттифагы Телеграф Акентлији*.

СИТА́Л, ш ү ш ә - к р и с т а л м а т е р и а л —әридилмиш шүшәјә катализатор дахил етдикдә онун һәчми кристаллашмасы нәтичәсиндә алынан гејри-үзви материал; шүшә шәклиндәки фазада бәрабәр сурәтдә пајланмыш бир, јахуд бир нечә кристаллик фазадан ибарәт олур. С.-да кристаллик фазанын мигдары (һәчмчә) 20—95%-дир; ајрыча һәр кристалын өлчүсү 1 *мкм*-дән чох олмур. С.-лар истиликдән аз кенишләнир; јүксәк мөһкәмлијә, бәрклијә, кимјәви вә термик давамлылыга вә с. хассәләрә маликдир; јахшы диелектрикдир. Илкин хаммалын характеринә көрә 3 јерә ајрылыр; техники С. (мүхтәлиф кимјәви бирләшмәләр—оксид вә дузлардан һазырланыр), петросител (мә'дән сүхурлары—базалт, диабаз вә с. әсасында алыныр) вә поса-С. (хаммал кими *посадан* истифадә едилир). С.-дан бору, тава, панел, електрик изолјатору, филјер вә с. мә'мулатлар һазырланыр. Ондан електрик-вакуум чиһазларыны леһимләмәк вә кипләшдирмәк үчүн, оптикада вә с.-дә дә истифадә олунур. С.-а охшар материаллар харичдә пирокерам, девитрокерам, шүшә-фарфор вә с. адланыр.

СИТАЛЧА́Ј — Азәрб.ССР Абшерон р-нунун Киләзи советлијиндә кәнд. Д.ј. ст. Р-н мәркәзиндән 48 *км* шм.-г.-дә, дүзәнликдәдир. Әһ. 1050 (1983). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Гушчулуг ф-ки, орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

СИТЕ́ЛИСКА́РО—Күрч.ССР-дә шәһәр. Сителискаро р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Шәраб, јаг-пендир, әһәнк з-длары, өлкәшүнаслыг музеји вар. Јахынлығында нефт (Мирзаани мә'дәни) чыхарылыр.

СИ́ТИ (City)—1) бә'зи инкилис дилли өлкәләрдә һүгугларына, имтијазларына, јахуд мөвгејинә көрә фәргләндирилән шәһәрләр. 2) Лондонун мәркәзи һиссәси, тарихи мәркәзи. С. Инкилтәрә малијјә олигархијасынын синонимидир.

«СИ́ТИ БӘНК, НЈУ-ЈОРК» («City Bank, New Jork»)—АБШ-да вә капитализм аләминдә бөјүклүјүнә көрә икинчи хүсуси (шәхси) коммерсија банкы. Банкын өзәјини 1812 илдә јарадылмыш «Нәшонал сити бәнк оф Нју-Јорк» тәшкил едир. 1955 илдә һәмин банк «Фөрст нәшонал бәнк оф зе сити оф Нју-Јорк»ла (1863) бирләшмиш вә «Фөрст нәшонал сити бәнк оф Нју Јорк» адланмышдыр. 1978 ил мартын 1-дән индики адыны дашыјыр. 100-дән чох харичи өлкәдә шө'бәси вар.

СИТО... (јун. kýtos—бурада һүчејрә) —мүрәккәб сөзләрин һејван вә ја битки һүчејрәсинә аидлик билдирән тәркиб һиссәси (мәс., *ситолокија*).

СИТОЗИ́Н — *пиримидин әсаслары* групундан тәбии үзви бирләшмә; бүтүн чанлы организмләрдә нуклеин туршуларынын тәркибиндә вар. Тәркибчә 2-окси-6-аминопиримидиндән ибарәтдир. *Рибоза* карбоһидраты илә бирләшиб, ситидин нуклеозидини әмәлә кәтирир.

СИТОКИНЕ́З (*сито...* + јун. kinēsis—һәрәкәт)—бах *Ситотомија*.

СИТОКИНИНЛӘР—битки һормонлары; битки һүчејрәсинин бөлүнмәсини стимулә едир. Тохум вә мејвәләрдә чох, көк, көвдә вә јарпагларда аздыр.

СИТОКЕНЕ́ТИКА (*сито...* + *кенетика*)—ирсијјәтин ганунаујғунлугларыны һүчејрәдахили компонентләрин гурулуш вә функсијасы илә әлагәли сурәтдә өјрәнән елм; хромосомларын морфолокијасыны, гурулушуну, кимјәви тәшкилини, функсијасыны, онларын бөлүнән вә бөлүнмәјән һүчејрәләрдә тәбиәтини тәдгиг едир. С. 20 әсрин әвәлләриндә, *Мендел ганунлары* јенидән кәшф едилдикдән сонра јаранмышдыр. 1902 илдә хромосомун нәсилдән-нәслә верилмәси илә «ирсијјәт амили» арасында әлагә олдуғуну мүәјјән едән У. Сеттон (Америка) вә Т. Бовери (Алманија) хромосомун кенләрин дашыјычысы олмасы фикрини ирәли сүрдүләр; Америка кенетики Т. Х. Морган вә онун мәктәби С.-нын нәзәри әсасы сајылан ирсијјәтин хромосом нәзәријјәсинин әсасыны гојдулар вә инкишаф етдирдиләр.

ССРИ-дә С. саһәсиндә илк тәдгигаты С. Г. Навашин апармышдыр. Совет алими Г. А. Левитскинин «Ирсијјәтин madди әсаслары» (1924) вә алман алими К. Беларын «Ирсијјәтин ситоложи әсаслары» (1928) әсәрләри С.-нын сәрбәст елм кими формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр.

Мејоз просесиндә хромосомларын тәбиәтинин өјрәнилмәси көстәрди ки, нәсилдә әламәтләрин парчаланмасы хромосомларын конјугасијасы васитәсилә, һомоложи олмајан хромосомларда јерләшән кенләрин асылыгсыз пајланмасы исә мејоз заманы хромосомларын сәрбәст олараг јени комбинасија әмәлә кәтирмәси илә тә'мин едилир. Хромосом конјугасијасынын ситоложи анализи көстәрмишдир ки, конјугасијанын позулмасы хромосомларын дүзкүн ајрылмасына вә там хромосом јығымына малик олмајан а н е у п л о и д г а м е т л ә р и н әмәлә кәлмәсинә, бу исә өз нөвбәсиндә нәсилвермә габилијјәтинин азалмасына вә дөлсүзлүјүн мејдана чыхмасына сәбәб олур. 1927 илдә Г. Д. Карпеченко һибрид биткиләрдә хромосом јығымыны ики дәфә артырыб а м ф и д и п л о и д организм јаратмагла бу чатышмазлығын арадан галдырылмасы методуну һазырлады. 1936 илдә Б. Л. Астауров илк амфидиплоид тут ипәкгурду әлдә етди.

Кенетик гоһумлуг әламәтләри дашыјан хромосомларын конјугасијасыны өјрәнмәклә јапон алими Х. Кихара ситокенетик хромосом анализи методу (кеном анализи) һазырлады (1924).

һәмин методла оугда, памбыг вә с. биткиләрин полиплоид групплары вә онларын јабаны әчдады тәдгиг едилди. Мејоз вә митоз просесиндә хромосомларын гурулуш вә тәбиәтинин өјрәнилмәси сајәсиндә битки, һејван вә инсанын **хромосом јығымында дәјишикликләр** ашкар едилди (әсасыны Америка алими Б. Мак Клинток гојмушдур, 1929—38). Тәдгигат методларынын тәкмилләшдирилмәси тәбиәтдә хромосом структурунун полиморфизмини өјрәнмәјә имкан јаратды (Н. П. Дубинин әмәкдашлары илә бирликдә, АБШ-да Ф. Г. Добжанскинин мәктәби).

Електрон микроскопијасы, радиоактив изотоп, микрофотометрија вә с. методларындан истифадә етмәклә хромосомун инчә гурулушу барәдә тәсәввүр кенишләнди, онун репликасија, рибонуклеин туршулары вә зүлалын синтезиндә ролу өјрәнилди. Кенләрин дифференсиал активлији фәрзијјәси инкишаф етди (инкилис алими Ч. Көрдон, 1962—76). 70-чи илләр С. үчүн хромосомун гурулуш вә функсијасынын молекул сәвијјәсиндә өјрәнилмәси илә характеризә едилир.

Өлкәмиздә С. проблемләри ССРИ ЕА Ситолокија Ин-ту, ССРИ ЕА Үмуми Кенетика Ин-ту, ССРИ ЕА Молекулјар Биолокија Ин-ту вә с. елми тәдгигат вә тәдрис мүәссисәләриндә, о чүмләдән Азәрб.ССР ЕА Кенетика вә Селексија Ин-ту, Азәрб.ССР ЕА В. Л. Комаров ад. Ботаника Ин-ту, Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-ту вә с. елми тәдгигат вә тәдрис мүәссисәләринин мүвафиг лабораторија вә кафедраларында тәдгиг едилир.

С. саһәсиндә апарылан елми ишләрин нәтичәләри «Кенетика», «Ситолокија», «Ситолокија и кенетика» журналларында вә б. елми мәчмуәләрдә нәшр едилир.

Әд.: Суонсон К., Мерц Т., Янг У., Цитогенетика, пер. с англ., М., 1969; Константинов А. В., Цитогенетика, Минск, 1971; Седжер Р., Цитоплазматические гены и органеллы, пер. с англ., М., 1975; Левитский Г. А., Цитогенетика растений. Избр. труды, М., 1978.

СИТО́ЛИЗ (*сито...+...лиз*)—битки вә ја һејван һүчејрәсинин тамамилә, јахуд гисмән эримәклә парчаланмасы. С. просесиндә тәркибиндә примолекуллу зүлал, нуклеин туршулары, полисахарид вә липидләри парчалајан ферментләр олан һүчејрәдахили органоид—лизосом актив иштирак едир.

СИТОЛИЗИНЛӘР, **ситотоксинләр**—организмин мүхтәлиф һүчејрәләрини вә бактеријалары эридә билән античисимләр. Илк дәфә 1898 илдә франсыз алими Ж. Борде кәшф етмишдир. Инфексион, трансплантасион вә шишә гаршы иммунитетдә, бир сыра хәстәликләрин патокенезиндә мүәјјән рол ојнајыр.

СИТОЛО́КИЈА (*сито...+...локија*)—һүчејрә һаггында елм. Битки вә һејван организмини тәшкил едән һүчејрәләри, онун нүвә вә ситоплазмасынын тәркиб һиссәсини вә онларын гаршылыглы мүнасибәтини өјрәнир. С. үч шө'бәдән ибарәтдир: һүчејрәнин гурулуш хүсусијјәтләрини өјрәнән ситоморфолокија; һүчејрә вә онун структурларынын биоложи фәалијјәтини өјрәнән ситофизиолокија; һүчејрәнин кимјәви тәркибини вә структур компонентләринин кимјәви просесләрдә гаршылыглы әлагәсини өјрәнән ситокимја.

Илк дәфә бир чох битки организмләринин һүчејрәли гурулушуну 1665 илдә инкилис алими Р. Һук өјрәнмишдир. 17 әсрин сонуна гәдәр М. Малпики (Италија), Н. Грју (Б. Британија) вә А. Левенһукун (Нидерланд) биткиләрин һүчејрәли гурулушуна даир бир сыра әсәрләри чыхды. 19 әсрин әввәлләриндән һүчејрә һаггында тәсәввүр даһа да кенишләнди. 1831—33 илләрдә инкилис ботаники Р. Броун нүвәнин һүчејрә үчүн даими компонент олмасыны көстәрди. Бу фикир һүчејрә тә'лиминин јаранмасында бөјүк рол ојнады. 1838 илдә алман алими Т. Шванн һәмјерлиси ботаник М. Шлејденин һүчејрәнин инкишафы нәзәријјәсинә әсасланыб һүчејрә һаггында үмуми тә'лим јаратды. 19 әсрин сонунда протоплазманын бир сыра даими органоидләри мүәјјән едилди. Исвечрә алими Ф. Мишер (1868) һүчејрә нүвәсиндә нуклеин туршуларынын олдуғуну өјрәнди. Даһа сонра битки (Е. Страсбуркер, 1875) вә һејван һүчејрәсинин (рус алими П. И. Перемежко, 1878), алман алими В. Флемминг (1882) митоз бөлүнмәсини кәшф етдиләр; хромосом сајынын сабитлији (Австрија алими К. Рабл, 1885; алман алими Т. Бовери, 1887) вә хромосомларын фәрдилији гануну јарадылды. С. Г. Навашин өртүлүтохумлуларда икигат мајаланманы тәсвир етди. И. И. Мечников фагоситозу кәшф етди (1882).

20 әсрин 1-чи јарысындан микроскопија техникасынын инкишафы, полјаризасија, флүоресенсија, фазаконтрaслы микроскопларын вә микроманипулјаторларын јарадылмасы, организмдәнкәнар тохума културасынын бечәрилмәси вә с. әтрафлы өјрәнилди. 20 әсрин 50-чи илләриндә јени тәдгигат методлары һазырланды. Јени ултрамикроскопик һүчејрә органоидләри—һүчејрә мембраны, ендоплазматик шәбәкә, рибосомлар, лизосомлар вә с. кәшф едилди. Һүчејрәнин кенетик фәалијјәтинин өјрәнилмәсиндә ДНТ-нин јалныз нүвәдә дејил, һәмчинин митохондри, хлоропласт вә базал чисимчијиндә ашкар едилмәсинин бөјүк әһәмијјәти олду. Мүасир С.-нын гаршысында һүчејрәнин микроскопик вә субмикроскопик гурулушуну вә кимјәви тәшкилини, онларын функсија вә гаршылыглы әлагәсини, маддәләрин һүчејрә дахилинә кечмәсини, бу просесдә һүчејрә мембранынын ролуну, ојанма, зәдәләнмә, һүчејрәнин нүвә вә ситоплазматик апаратыны, ирси хәстәликләр вә с. чеврилмәләр заманы онун дәјишилмәләрини өјрәнмәк кими мүһүм вәзифәләр дурур. С. саһәсиндәки мүһүм проблемләри мүзакирә етмәк мәгсәди илә Бејнәлхалг Һүчејрә Биолокијасы Чәмијјәти вахташыры С. конгресләри чағырыр. Бејнәлхалг Һүчејрә Тәдгигаты Тәшкилаты вә Авропа Һүчејрә Биолокијасы Тәшкилаты С.-нын мүхтәлиф проблемләри үзрә ишчи групу һазырлајыр, актуал мәсәләләр үзрә курслар тәшкил едир. ССРИ-дә С. проблемләри ССРИ ЕА Ситолокија Ин-ту, ССРИ ЕА Сибир шө'бәсинин Ситолокија вә Кенетика Ин-ту, БССР ЕА Кенетика вә Ситолокија Ин-тунда вә с. елми мүәссисәләрдә, Азәрб.ССР ЕА Кенетика вә Селексија Ин-ту, В. Л. Комаров ад. Ботаника Ин-тунда вә с. шө'бә вә лабораторијаларда өјрәнилир.

ССРИ-дә С. саһәсиндә апарылан елми ишләр ССРИ ЕА нәздиндәки С. проблемләри үзрә Елми Шура тәрәфиндән әлагәләндирилир. С. ја аид тәдгигатлар «Кенетика», «Ситолокија», «Ситолокија и кенетика» журналлары вә с. елми мәчмуәләрдә нәшр олунур. Дүнјада ситолокијаја аид 40-дан артыг журнал бурахылыр.

Әд.: Константинов А. В., Цитогенетика, Минск, 1971; Левитский Г. А., Цитогенетика растений. Избр. труды, М., 1978.

СИТОПЛА́ЗМА (*сито...*+јун. plásma—јапылмыш) — һүчејрә протоплазмасынын һүчејрә мембраны илә һүдудланмыш нүвәдәнкәнар һиссәси. «С.» терминини 1882 илдә Е. Страсбуркер тәклиф етмишдир. С.-да һүчејрәнин әсас функсијасы илә әлагәдар олан даими органоидләр (митохондриләр, рибосом вә с.), мүвәггәти (липидләр, зүлаллар, пигментләр) вә хүсуси төрәмәләр (миофибрилләр вә с.) ајырд едилир.

СИТОТО́МИЈА (*сито...*+јун. tomē—кәсик, јарылма), **ситокинез**—битки вә ја һејван һүчејрәсинин (һүчејрә чисминин) бөлүнмәси; адәтән, С. митоз бөлүнмәни тамамлајыр. С. галындиварлы битки һүчејрәләриндә аракәсмә әмәлә кәлмәси, һејван һүчејрәләриндә исә һүчејрә сәтһиндә бөлүнмә шырымынын әмәлә кәлмәси вә шырымын тәдричән дәринләшиб плазманы ики һиссәјә ајырмасы илә баш верир. С. просесиндә һүчејрәнин митотик апараты вә хромосомларынын иштирак етмәси күман олунур. Митоз бөлүнмәнин тамамлајычы мәрһәләси олан телефазада С.-нын баш вермәси адәтән икинүвәли һүчејрәнин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур.

СИТОХРОМЛАР—простетик (гејри-зүлал) групу һемопротеидләрдән ибарәт, тәркибиндә дәмир олан мүрәккәб зүлаллар. 1886 илдә Шотландијалы Мак-Манн һистоһемантинләр ады илә гејд етмиш, 1925 илдә Д. Кејлин С.-ы јенидән кәшф етмишдир. Митохондри, хлоропласт, хромотофор мембранлары вә ситоплазматик шәбәкә илә әлагәли гајдада битки вә һејван һүчејрәләриндә вә микроорганизмләрдә кениш јајылмышдыр. С. һүчејрә тәнәффүсү, фотосинтез, микросомал оксидләшмә вә чанлы организмин һүчејрәләриндә кедән просесләрдә мүһүм рол ојнајыр.

СИ́ТРА (алм. Zither, јун. kithára—кифара)—мизрабла чалынан симли мусиги аләти. Мәншәји е.ә. Чиндә мөвчуд олмуш сисјантсин мусиги аләти илә бағлыдыр. С.-нын јасты, јешијәбәнзәр ағач көвдәси вар. Көвдәнин дүз тәрәфи бојунча она битишик голун үзәриндә пәрдәләр вә 4—5 метал сим, көвдәнин үзәриндә исә 24—39 бағырсаг сим јерләшир. Гол үзәриндәки симләр мизрабла, галанлары исә бармагла сәсләндирилир. Каманла чалынан 4 симли С.-лар да вар. С. 18 әсрдән Гәрби Авропада, хүсусилә Алманија вә Австријада кениш јајылмышды.

СИТРА́Л — терпен сырасынын алдеһиди (бах *Терпенләр*). Ефир јағларындан бир чохунун мүһүм компонентидир. Лимон ији верән сарымтыл маједир. Суда һәлл олмур, спиртдә, ефирдә һәлл олур. Сыхлығы (20°С-дә) 0,887 $г/см^3$-дир; 228—229°С-дә гајнајыр. Сәнаједә, әсасән 80%-ә гәдәр С.-ы олан лемонграс ефир јағындан вә синтез јолу илә изопрен, асетон вә асетилендән алыныр. С. әтријјатда, јејинти сәнаје-

синдә, әчзачылыгда, А витамини истеһсалында вә с. ишләдилир.

СИТРАМО́Н—дәрман; тәркиби аспирин, фенасетин, кофеин, какао, лимон туршусу вә шәкәрдән ибарәтдир. Башагрылары, невралкија вә с. хәстәликләрдә таблет һалында ишләдилир.

СИТРАТЛАР—*лимон туршусунун* дузлары. Тибдә ганы консервләшдирмәк үчүн ишләдилир.

«СИТРОЈЕ́Н» (Citroën)—Франсада автомобил фирмасы. 1919 илдә јарадылмыш вә 1976 илədәк ејни адлы мүхтәлиф миник автомобилләри бурахмышдыр. 1976 илдән «*Пежо* Ситројен—отомобил» автомобил инһисары бирлијинә дахилдир.

СИТРУЛЛИ́Н—тәбии аминтуршулардан бири. Оптик актив D—, L— вә расемик DL—формаларда олур. L—С. кристал маддәдир; 222°С-дә парчаланараг әријиб, суда һәлл олур, спиртдә һәлл олмур. Гәләвиләрин гаты мәһлулларында С. орнитин, карбон газы вә аммонјака ајрылыр. С. әвәзолунан аминтуршулардандыр, гарпыз вә бә'зи башга биткиләрин ширәсиндә, пахлалыларын көк јумруларында, мәмәлиләрин тохума (бөјрәк, гарачијәр, бејин, әзәлә) вә ганында сәрбәст һалда вар. Тәбии зүлалларын тәркибиндә јохдур. Һејван организмләриндә орнитиндән сидик чөвһәринин (карбамид) әмәлә кәлмәсиндә (орнитин тсикли) вә аркининин биосинтезиндә С. мүһүм рол ојнајыр.

СИ́ТРУС БИТКИЛӘРИ—Citrus чинсинә аид битки групу. Дүнјанын субтропик вә тропик зоналарында јајылмыш 40-дәк нөвү (портагал, наринки, лимон, грејпфрут, бергамот, ситрон вә с.) мә'лумдур. С.б.-нин мејвәләри дадына, тәркибиндәки лимон туршусуна, шәкәр, С, Р вә В групу витаминләри, каротин (А провитамини) олмасына көрә фәргләнир. С.б.-нин мејвәси јејилир, ондан ширә, мүрәббә, компот, чем, повидло вә с. һазырланыр; јарпағы, чичәји вә мејвәсинин габығындан әтријјатда, јејинти сәнајесиндә ишләдилән ефир јағы (2—3,5%) алыныр. С.б. шахтаја аз давамлыдыр. Әсас саһәләри АБШ, Чин, Јапонија, Һиндистан, Пакистан, Австралија, Чәнуби Америка, Әлчәзаир, Мәракеш, Аралыг дәнизи өлкәләридир. ССРИ-дә С.б. Гәрби Күрчүстанда, Азәрб.ССР-ин Ләнкәран-Астара зонасында бечәрилир. Тач.ССР, Өзб.ССР вә Түр.ССР-дә гапалы шәраитдә јетишдирилир.

СИТСЗЈА́—Чинин шм.-г.-индә (Гансу әјаләти) сон Неолитә аид археоложи мәдәнијјәт. Гара-гонур, дарагшәкилли штампла, аг керамика, кичик мис әшјаларла бәзәдилмиш јарымгазмалар олан јашајыш јерләриндән ибарәтдир. С. Јаншас вә Луншан мәдәнијјәтләринин тә'сири илә инкишаф етмишдир.

Әд.: Васильев Л. С., Проблемы генезиса китайской цивилизации, М., 1976.

СИТСИКА́Р—Чиндә шәһәр. Нунтсзјан чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Һејлунтзјан әјаләтиндәдир. Ири нәгл. говшағы. Әһ. 800 мин (1975). Ири машынгајырма сәнајеси мәркәзидир. Хүсуси поладлар з-ду, тикинти материаллары истеһсалы, шүшә, ағач е'малы, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Дәри-хәз истеһсалы, кустар сәнәткарлыг инкишаф етмишдир.

СИ́ТСИН Николај Василјевич (18.12.1898, Саратов—1980, Москва)—совет ботаники, кенетик вә селексијачысы. ССРИ ЕА акад. (1939) вә В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА акад. (1938; 1938—48 илләрдә витсе-президенти). Ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1968, 1978). Ленин мүкафаты лауреаты (1978). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943). 1938 илдән Сов.ИКП үзвү. 1945 илдән ССРИ ЕА Баш Ботаника бағынын директору олмушдур. Әсас әсәрләри биткиләрин узаг һибридләшдирилмәсинә һәср едилмишдир. Бугданын ајрыгла чарпазлашдырылмасындан јени чинсарасы һибрид алмышдыр. С. бу һибридләрдән алынмыш сортларын мүәллифидир. Бир сыра сосиалист өлкәләри академијаларынын фәхри үзвү сечилмишдир. Совет—Һиндистан Достлуг вә Мәдәни Әлагәләр Чәмијјәтинин президенти (1958—70) вә витсе-президенти иди (1970 илдән). ССРИ Али Советинин депутаты (1, 3, 4-чү чагырыш), Сов.ИКП 20-чи гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. 7 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, бир чох медалларла, һәмчинин харичи өлкә орден вә медаллары илә тәлтиф едилмишдир. ЧССР ЕА-нын Г. Мендел ад. медалына лајиг көрүлмүшдүр.

Әсәрләри: Отдаленная гибридизация растений, М., 1954; Успехи советской науки в области отдаленной гибридизации, М., 1957; Роль отдаленной гибридизации в эволюции растений, М., 1975; Главный ботанический сад АН СССР, М., 1981 (совм. с П. И. Лапиным).

Әд.: Марушев А. И., Каравай, каравай, Саратов, 1981.

СИТТАЛАР (Sittidae)—сәрчәкимиләр дәстәсинә аид гуш фәсиләси. Бәдәнинин уз. 10—19 *см* олур. Ләләкләри бел тәрәфиндән көјүмтүл-боз, гарын тәрәфиндә исә аг, сарымтыл вә ја шабалыды рәнкдәдир. Димдији дүз, ајаглары көдәк, бармаглары узун, чајнаглары күчлүдүр. Авропа, Африка, Асија вә Шимали Америкада 21 нөвү јајылмышдыр. ССРИ-дә 5, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 3 нөвү вар (ади ситта вә 2 нөв гајалыг ситтасы). Отураг һәјат кечирирләр. Чох нөвү мешәдә вә бағда, бә'зән гајалыгларда јашајыр. Ағач коғушунда вә гаја јарыгларында дүзәлтдији јуваја 10-дәк аг јумурта гојур. Чүчү вә битки тохумлары илә гидаланыр.

СИ́ТТАУ (Zittau)—АДР-дә шәһәр. Нејсе чајы саһилиндә, Дрезден маһалындадыр. Д.ј. говшағы. Әһ. 42 мин (1976). Тохучулуг, гохучулуг машынгајырмасы, автомобил тә'мири, радиоелектрон, тикиш сәнајеси вар. С. р-нунда гонур көмүр чыхарылыр.

СИУЛАР—АБШ вә Канада резервасијаларында јашајан һинди тајфалары (дакота, ассинибојн, апсарока вә б.) групу. 17—18 әсрләрдә авропалылар Шимали Американы кәшф едәнә гәдәр С.-ын әчдадлары һәмин гитәнин ч.-ш.-индә јашамыш, јүксәк әкинчилик мәдәнијјәти јаратмышдылар. Тәгр. 117 мин нәфәрдирләр (1978). Сиу дилләриндә данышырлар. Протестантдырлар.

СИФ (инк. cif; cost—дәјәр, insurance—сығорта, freight—фрахт сөзләринин баш һәрфиндән)—бејнәлхалг тичарәтдә әмтәәләрин дәнизлә дашынмасы заманы *алғы-сатғы* әгди нөвү; беlә әгдин шәртләринә көрә әмтәәнин гијмәтинә әмтәәнин, сығортанын дәјәри вә онларын лазыми портадәк дашынма хәрчләри дахилдир.

СИФӘТ—әшјанын әламәтини билдирән *нитг һиссәси*. Азәрб. дилиндә С.-ләрин чоху хүсуси шәкли әламәтләрә малик дејил. С.-ләр бә'зи дилләрдә (мәс., рус дилиндә) исимләрлә узлашыр, бә'зиләриндә исә (мәс., түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрб. дилиндә) узлашмыр. С.-ләрин гурулушча 3 нөвү олур: садә, дүзәлтмә, мүрәккәб. Азәрб. дилиндә С.-ин 3 дәрәчәси вар: ади, азалтма, чохалтма. С. чүмләдә тә'јин (сәрин су) вә хәбәр (Бакы көзәлдир) кими ишләнир.

Әд.: Һүсејнзадә М., Мүасир Азәрбајчан дили. Морфолокија. Б., 1972; Мүасир Азәрбајчан дили. 3 чилддә, ч. 2, Б., 1980.

СИ́ФИЛИС [итал. һәкими Ч. Фракасторун поемасынын адындан «Syphilis sive de morbo Gallico» («Сифилис, јахуд франсыз хәстәлији»), 1530 илдә Веронада чап олунмуш вә чобан Сифилусун хәстәлијинин тәсвиринә һәср олунмушдур], лүес (лат. lues—јолухма)—бүтүн организми зәдәләјән, мүаличә апарылмадыгда илләрлә давам едиб, бә'зән нәслә кечән хроник инфексион хәстәлик. С.-ин төрәдичиси 1905 илдә Ф. Шаудин вә Е. Һофманын тапдыгы солғун трепонемадыр. Төрәдичиләри микроскоп алтында назик спиралшәкилли сапа бәнзәјир. Уз. 4—14 *мкм*, ени 0,2—0,35 *мкм*-дур. Организмдән кәнарда (гурудугда, дезинфексија етдикдә, јүксәк темп-рда) мәһв олур. С.-ә јолухма чинси әлагә илә, гејри-чинси јолла вә ана бәтниндә чифт васитәсилә олур. Гејри-чинси јолла јолухма өпүшдүкдә, әшјалардан (үмуми габдан, гашыг, чәнкәл, стәкан, диш фырчасы) вә с.-дән истифадә етдикдә баш верир. Тибб ишчиләринин—чәрраһларын, мама-кинекологларын, диш һәкимләринин, венерологларын чәрраһи әмәлијјат заманы әлләри тәсадүфән зәдәләндикдә, јахуд инфексијалы хәстәни мүајинә етдикдә, бә'зән хәстә донордан ган көчүрдүкдә дә јолуха биләр (трансфузион С.).

С. клиник кедишинә көрә инкубасија дөврү, биринчи дөвр, икинчи дөвр вә үчүнчү дөврә бөлүнүр. Инкубасија дөврү организмин јолухдуғу андан биринчи дөврүн илк әламәти—бәрк шанкр әмәлә кәләнә гәдәр кечән мүддәтдир; орта һесабла 3—4 һәфтә (бә'зән 9—11 күн) давам едир. Бәрк шанкр әмәлә кәлдији андан С.-ин биринчи дөврү башлајыр. Бәрк шанкр дәринин, јахуд селикли гишанын сәтһиндән азачыг галхан, дүзкүн, даирәви, контурлу ерозија вә ја хорадыр; кәнарлары маили, диби һамар, парлаг вә санки чилаланмыш, гырмызы әт рәнкиндәдир, јахуд гахсымыш пији хатырладан әрплә өртүлмүш олур, ифразаты чүзидир, серозлудур, әсасы бәркдир, хора ағрысыздыр. Бәрк шанкр ән чох чинсијјәт органларында, јахуд онларын јахынлығында јерләшир. Бәрк шанкр әмәлә кәлдикдән 1 һәфтә сонра гоншу лимфа дүјүнләри (чох вахт гасыг лимфа дүјүнләри) бөјүјүр, сәртләшир; һәрәкәтли вә ағрысыз олур. Бу мәһәлли лимфаденит, јахуд мүшајиәт едән бубон адланыр.

Бу дөвр орта һесабла 6—8 һәфтә давам едир. Бәрк шанкр әмәлә кәлдикдән сонра сероложи реаксијалар тәхминән 2—3 һәфтә мәнфи олур вә биринчили серонегатив С. адланыр. Бу мүддәтдән сонра сероложи реаксијалар мүсбәтләшир, биринчили серопозитив С.-лә әвәз олунур. Бә'зи хәстәләрдә биринчи дөврүн сонунда әзкинлик, зәифлик, тез јорулма, әзәлә вә баш ағрылары, иштаһанын позулмасы вә с. әламәтләр олур. Сонра С.-ин и к и н ч и   д ө в р ү башлајыр. Хәстәлијин кедишиндә бир нечә дәфә латент вә ресидив дөврләр ола биләр. С.-ин икинчи дөврүндә дәри, селикли гишалар, сүмүкләр, ојнаглар, дахили органлар вә синир системи зәдәләнә биләр. Чох вахт хәстәнин гыздырмасы олмур. Сәпкиләрин гејри-кәскин илтиһаби характер дашымасы, субјектив һиссијјатын олмамасы, сероложи реаксијаларын мүсбәт олмасы бу дөврүн хүсусијјәтидир. С.-ин икинчи дөврүндә дәридә вә селикли гишаларда ләкәли (розеолалы), дүјүнчүклү (папулалы) вә ириничикли (пустулалы) сәпкиләр дә ола биләр. Бу дөврдә сачлар, ғашлар вә кирпикләр төкүлә биләр (сифилитик дазлыг). Ресидив С.-ин тәзаһүрләриндән бири дәридә олан пигмент позғунлуғу—С. лејкодермасыдыр. С.-ин икинчи дөврүндә сүмүкләрин, ојнагларын, дахили органларын вә синир системинин зәдәләнмәләри баш верир. Мүаличә апарылмадыгда, тәхминән 3—4 ил сонра ү ч ү н ч ү   д ө в р башлајыр. Икинчи дөврдән фәргли олараг бу дөвр узун илләр давам едә биләр. С.-ин үчүнчү дөврүндә дәри, селикли гишалар, ојнаглар, дахили органлар вә синир системи зәдәләнә биләр. Әввәлки дөврдән фәргли олараг бу зәдәләнмәләр бәдхассәли характер дашыјыр вә бөјүк дәјишикликләрә сәбәб олур. С.-ин үчүнчү дөврүндә дәридә вә селикли ишаларда инфексион гранулјомадан ибарәт габарчыглы вә гуммоз сәпкиләр әмәлә кәлир. Бу сәпкиләр некрозлаша, хоралаша вә чапыглаша биләр. Габарчыгларын јериндә мозаик, гуммаларын јериндә исә һамар, јахуд улдузабәнзәр чапыглар галыр. С.-ин үчүнчү дөврүндә сүмүкләрин зәдәләнмәсинә тез-тез тәсадүф едилир. Там мүаличә олунмамыш бә'зи хәстәләрдә јолухмадан 10—15 ил сонра синир системинин кечикмиш зәдәләнмәләри (прогрессив ифлич) вә бел гурумасы баш верә биләр.

А н а д а н к ә л м ә   С. дөлә јалныз хәстә анадан чифт васитәсилә кечир, дөл С.-ә чох вахт һамиләлијин 6—7-чи вә бә'зән 5-чи ајында јолухур. Өлү доғулмуш С.-ли дөлдә бүтүн органлар бәркләшир, онларда күлли мигдарда солғун трепонемалар тапылыр. Сүдәмәр ушагларын (1 јашына гәдәр) С.-индә дәридә вә селикли гишаларда чохлу мүхтәлиф сәпкиләр олур. Бу заман бөјүкләрдә олан ләкәли, дүјүнчүклү вә ириничикли сәпкиләрдән әлавә диффуз папулјоз инфилтрасијаја вә сифилитик пемфигуса тәсадүф едилир. Еркән ушаг јашларынын анаданкәлмә С.-индә сәпкиләрин мигдары аз олур, бә'зән синир системи, сүмүкләр, дахили органлар зәдәләнир. Кечикмиш анаданкәлмә С. 5—16 јашларында (бә'зән сонралар да) тәсадүф едилир; дишләрин аномалијасы, көзүн зәдәләнмәси (паренхиматоз кератит), спесифик карлыг, сүмүкләрин деформасијасы (тылынчабәнзәр балдырлар) характерик әламәтдир.

М ү а л и ч ә с и: С.-ли хәстәләр стасионарда мүаличә олунурлар. Антибиотикләр, јодлу гәләвиләр, ағыр металларын дузлары, ганкөчүрмә, алоје, витаминләр, организмин мүдафиә гүввәсини артырмаға вә дәринин зәдәләнмиш һиссәсинин кикијенасына јөнәлдилмиш үсуллар. Мүаличә гуртардыгдан сонра хәстәлијин дөврүндән асылы олараг белә хәстәләр 2—5 ил мүддәтиндә диспансердә гејдә алыныр вә һәр 3—6 ајдан бир мүајинә олунурлар.

Әд.: Ж е л т а к о в И. М., Дәри-зөһрәви хәстәликләр, Б., 1975; Ж у к о в В. И., Венерические болезни, Рига, 1983.

СИФО́Н (јун. siphon—бору, насос)—голлары мүхтәлиф узунлугда олан әјри бору; ичәриләриндә бир-биринә нисбәтән мүхтәлиф сәвијјәли маје олан габлара салындыгда маје С. васитәсилә ашағы сәвијјәјә доғру ахыр. Бу заман борунун үст һиссәси јухарыдакы габын маје сәвијјәсиндән һүндүрдә јерләшмәлидир. Мајенин ахмасы үчүн С. әввәлчә маје илә долдурулмалы вә мүәјјән шәртләр өдәнилмәлидир (мәс., атм. тәзјигиндә сојуг судан истифадә етдикдә сәвијјәләр фәрги 6—7 *м*-дән чох олмамалыдыр).

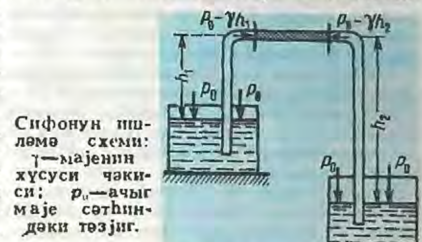

Сифонун ишләмә схеми: γ—мајенин хүсуси чәкиси; p_0—ачыг маје сәтһиндәки тәзјиг.

СИФО́Н (м ә и ш ә т д ә)—ичәрисиндә газлы су һазырламаг вә сахламаг үчүн габ. А в т о с и ф о н адланан нөвү метал вә ја шүшә (метал торла арматурланмыш) балондан ибарәтдир: балонун ағзына јивлә бурулуб бағланан ахыдычысы вә маје карбон газы балончуғу үчүн даирәви һиссәси олур. Метал автосифонлар 1 вә 2 *л*-лик, шүшә автосифонлар 1 *л*-ликдир. Д о л д у р у л а н С. нөвүнү галын шүшәдән 0,8 вә 2 *л*-лик һазырлајыр вә хүсуси ст.-ларда $6\cdot10^5$—$8\cdot10^5$ *н/м*² (6—8 *ат*) тәзјиг алтында долдурурлар.

СИФО́Н (һ и д р о т е х н и к а д а)—әсасән СЕС су анбарларындан (бәндләрдә), канал вә басгы һовузларындан изафи сују кәнар етмәк үчүн тәтбиг олунан борушәкилли автоматик суөтүрүчү. Кириш һиссәси чох вахт кениш олур вә јухары бјефин су сәвијјәсиндән ашағыда јерләшдирилир ки, ичәрисинә һава, зибил вә ја буз кирмәсин.

СИФОНЛУ ЈОСУНЛАР (Siphonophyceae) — јашыл јосунлар синфи. Ири (0,5 *м*-дән вә даһа чох) таллому сапвары, шар формалы, јахуд силиндрик вә јарпагвары зоғлара бөлүнмүшдүр. Бүтүн јашыл јосунлар үчүн характерик олан пигментләрдән әлавә С.ј.-ын тәркибиндә сифонеин, сифоноксантин вар. Чинси чохалмасы анизогамија типлидир, чинси вә гејри-чинси чохалма заманы һетероморф нөвбәләшмә мүшаһидә олунур. Әсасән, исти дәнизләрдә 30 (300-дәк нөвү), ССРИ дәнизләриндә 6 чинси (10-дан чох нөвү) вар. Тропик өлкәләрдә бә'зи С.ј.-лар (мәс., каулерпа) јејилир. Газынты һалында Ордовик дөврүндән мә'лумдур.

СИФОНОФОРЛАР (Siphonophora јун. siphon—бору + phoros—дашыјычы)—һидроидләр синфиндән сәрбәст үзән дәниз һејванлары јарымсинфи. Өлчүләри 1 *см*-дән 3 *м*-дәк олур; бәдәни рәнксиз вә шәффафдыр, бә'зиләри әлвандыр. С. полиморф колонијалар әмәлә кәтирир. Колонијанын фәрдләри хүсуси көвдә үзәриндә јерләшир. Көвдәнин тәпә һиссәсиндә чох заман үзмә говуғу вә ја пневматофор олур. Онун ичәриси газла (әсасән, азот газы) долу олуб колонијаны суда шагули истигамәтдә сахламаға көмәк едир. Бә'зи С.-да (Physalia) үзмә говуғу судан кәнара чыхыр вә јелкән вәзифәси дашыјыр. Чинси јолла чохалыр. Сәрбәст үзән сүрфәси (планула) тумурчугланмагла чаван колонија әмәлә кәтирир. 250 нөвү тропик дәнизләрдә јашајыр. ССРИ-дә 2 нөвү вар. Бә'зи ири тропик С., мәс., Физалија адланан Португалија кәмичији инсан үчүн тәһлүкәлидир. Уз. 10 *м*-ә чатыр.

СИХОТЕ́-АЛИ́Н—ССРИ-нин ч.-ш.-индә, Јапон дәнизи илә Амур (ашағы ахыны) вә Уссури чајлары арасында дағлыг өлкә. РСФСР-ин Хабаровск вә Приморск өлкәләриндәдир. Јапон дәнизи саһили бојунча 1200 *км* мәсафәдә узаныр. Ени 200—250 *км*, һүнд. 2077 *м*-ә (Тодоки-Јани д.) гәдәрдир. Релјефи, әсасән, орта дағлыг типлидир. Чох һиссәси Триас, Јура, Табаширин килли шистләри вә гумдашыларындан тәшкил олунмушдур. Даш көмүр, гонур көмүр, галај, полиметал филизләр вә с. јатаглары вар. Иглими мүлајим, муссон типлидир. Иллик јағынты 1000 *мм*-ә гәдәрдир. Јамачлары шм.-да, әсасән, ијнәјарпаглы, ч.-да гарышыг мешәләрлә өртүлүдүр. Горуг јарадылмышдыр (бах *Горуглар* мәгаләсинин Сихоте-Алин горугу бөлмәсинә).

СИХОТЕ́-АЛИ́Н МЕТЕОРИТИ—ән бөјүк дәмир метеорит. Сихоте-Алин әразисинә дүшмүшдүр (12.2.1947). Үмуми күтләси 70 *т*-дур. Јер атм.-индә һәрәкәти заманы минләрлә һиссәјә парчаланараг 3 *км*² саһәјә сәпәләнмишдир. Дүшмәси Хабаровск вә Приморскдә парлаг болид кими көрүнмүш, трајекторијасында бир нечә саат тоз изи јаранмышдыр. Болид јох олдугдан сонра зәрбә, курулту, уғулту олмуш, бә'зи јерләрдә тикинтиләр титрәмишдир. Дүшдүјү јердә диаметри 9—26 *м* олан 24 метеорит кратери, диаметри 0,5—9 *м* олан 98 чухур вә с. ашкар едилмишдир. С.-А.м.-нин 3500-дән чох һиссәси јығылмышдыр (1981). Јығылан маддәнин күтләси 27 *т*-дур.

СИЧАНКИМИЛӘР (Muridae)—кәмиричиләр дәстәсиндән мәмәли һејванлар фәсиләси. Бәдәнинин уз. 5—50 *см*, гујруғу 45 *см*-дәк олур. Сичанлар (Murinae) вә Австралија су сичанлары (Hydromyinae) јарымфәсиләсинә ајрылыр. С.-ин 80 мүасир (400 дән артыг нөвү) вә нәсли кәсилмиш 12 чинси вар. Әксәр нөвләри тропик вә субтропик гуршагларын мешәләриндә тәсадүф олунур. ССРИ-дә 55 чинсә аид 11, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 4 чинсә мәнсуб 4 нөвү вар. Битки тохумлары, гисмән дә һејвани гида илә јемләнирләр. Бә'зиләри синантроп нөвләрдир (ев сичаны, бә'зән сичовуллар). Јашајыш јерләриндә исә ил боју балалајырлар. Чинси јеткинлијә 1,5—3 ајлығында чатырлар.

Инсан вә ев һејванлары арасында бир чох паразитләри вә хәстәликләри јајыр, тахылчылыг вә мешәчилик тәсәрру-

фатларына зәрәр вурур, бир чох материаллары вә јејинти мәһсулларыны зәдәләјирләр. С.-ә. гаршы механики, кимјәви бактериоложи мүбаризә апарылыр.

СИЧОВУЛЛАР (Rattus)—сичанкимиләр фәсиләсиндән кәмиричи һејван чинси. Бәдәнинин уз. 10—30 *см* олур. Гујруғу бәдәниндән бир гәдәр узун вә јахуд гыса, үстү пулчуг вә сејрәк түкләрлә өртүлмүшдүр. Гулаглары иридир. С.-ын 60-дәк, ССРИ-дә 3 нөвү мә'лумдур. Гара сичовул (R. rattus) синантроп нөв олуб, ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә вә Узаг Шәргдә боз сичовул (R. norvegicus), һәмчинин синантроп олуб Сибирә гәдәр кениш јајылмышдыр. Гырғызыстан сичовулу (R. turkestanicus) тәбии шәраитдә (Гырғызыстан, Өзбәкистан вә Тачикистанын дағ мешәләриндә) јашајыр. С. һәр 3—4 ајдан бир чохалыр; һәр дәфә 5—15 бала доғур. Чинси јеткинлијә 3—4 ајлығында чатырлар. Һәр шеј јејирләр. Бир сыра әрзаг мәһсулларыны хараб едир, дәри вә бу кими материаллары, биналары зәдәләјирләр. Бә'зи гурд вә јолухучу хәстәликләри јајырлар. С.-а гаршы механики, кимјәви вә биоложи үсулларла мүбаризә апарылыр. С.-ын дәриси вә хәзи икинчи дәрәчәли хаммал кими истифадә олунур.

СИЧИЛИЈА (Sicilia)—Аралыг дәнизиндә ән бөјүк ада. Италијанын тәркибиндәдир. Саһ. 25460 *км²*. Апеннин ј-а-дан ч.-да јерләшир вә Мессина боғазы васитәси илә ондан ајрылыр. Саһилләри, әсасән, дик вә аз кириитили чыхынтылыдыр. Дағлыг вә тәпәли релјеф үстүндүр. Шм. саһили боју Апеннин ј-а-ндакы дағларын давамы олан силсиләләр вә ајры-ајры массивләр (Пелоритан д-ры, Неброди, Ле Мадоније) узаныр. Мәркәзи һиссәсини алчаг дағлыг саһәләр вә тәпәликләр тутур; ч.-ш.-дә карстлы Иблен платосу јерләшир. Ш. вә г. саһилләриндә аккумулјатив дүзәнликләр вар. Аданын ән јүксәк нөгтәси Етна вулканыдыр (3340 *м*). Тез-тез зәлзәләләр олур. Фајдалы газынтылары: күкүрд, нефт, тәбии газ вә с. Иглими Аралыг дәнизи типли субтропикдир. Орта темп-р дүзәнликләрдә јанварда 11—12°С, ијулда 27—28°С (макс. 45°С), дагларда мүвафиг олараг 4—8°С вә 20—24°С-дир. Етнанын зирвәси илин 9 ајы гарла өртүлү олур. Иллик јағынты дүзәнликләрдә 400—600 *мм*, дағларда 1200—1400 *мм*. Чајларын чоху јајда гурујур. Торпаглары әсасән, дағ-гәһвәји вә гырмызыдыр. Маквис, гарига вә Аралыг дәнизи типли чөл биткиләри кениш јајылмышдыр. Әразинин 4%-ә гәдәри мешә илә өртүлүдүр.

СИЧИЛИЈА (Sicilia)—Италијада мухтар вил. Сичилија, Липари, Егади, Пантеллерија вә Пелаг а-рындан ибарәтдир. Саһ. 25,7 мин *км²*. Әһ. тәгр. 5 млн. (1978). Әсас шәһәри Палермодур. С.-нын тәбиәти һаггында бах *Сичилија* ада) мәгаләсинә.

С. игтисади чәһәтдән Италијанын кери галмыш р-нларындандыр. 1950—70 илләрдә бурада ири сәнајенин әсаслары јарадылмышдыр. К.т.-нда феодализм галыглары мөвчуддур. Сатлыг к.т. мәһсулларынын 1/2-индән чохуну бағчылыг верир. С. өлкәнин лимон јетишдирән мүһүм р-нудур. Буғда, пахлалылар, фараш картоф, помидор вә с. әкилир. Гарамал, давар, донуз, ат, гатыр вә с. сахланылыр. Балыгчылыг инкишаф етмишдир. Күкүрд, тикинти дашы, дәниз дузу, калиум дузу, нефт, тәбии газ чыхарылыр. Јејинти, ағач е'малы, тикиш, кәмигајырма, нефт е'малы, кимја, семент, електротехника вә радиоелектрон сәнајеси вар. Електрик енержиси, әсасән, ИЕС-ләрдә истеһсал олунур. Мүһүм нәгл. говшағы Палермодур. Мессина боғазындан кечән бәрә јолу С.-ны Апеннин ј-а илә әлагәләндирир.

С.-нын гәдим сакинләри Сикан вә Сикул тајфалары олмушдур. Е.ә. 8 әсрдә бурада финикијалылар вә јунанлар өз колонијаларыны јаратмыш, е.ә. 5 әсрдән дәфәләрлә Карфакенин ишғалларына мә'руз галмышды. Биринчи Пун мүһарибәсиндән (е.ә. 264—241) сонра С. Романын әјаләтинә чеврилди. С. 5 әсрдә вандалларын, 6 әсрдә бир мүддәт остоготларын, 535 илдән Бизансын, 9 әсрдә әрәбләрин һакимијјәти алтында олмуш, 11 әсрдә исә норманлар тутмушду. 12—13 әсрләрдә С.а. Сичилија краллығына дахил олмуш, 1282—1302 илләрдә исә Арагон кралларынын һакимијјәти алтына кечмишди. 1735—1860 илләрдә С.-да һакимијјәт Неапол бурбонларына мәхсус иди (бах *Сичилија гоша краллығы*). 19 әсрдә С. Италијанын ингилаби һәрәкат мәркәзләриндән олмушдур. Ч. Гарибалдинин Чәнуби Италијаја јүрүшү нәтичәсиндә 1860 илдә С. бурбонларын һакимијјәтиндән азад едиләрәк 1861 илдә бирләшмиш Италија краллығы тәркибинә гатылды. 1947 илдә С. вилајәт мухтаријјәти статусу алмышдыр. С.-нын игтисадијјаты керидә галмыш аграр характер дашымагдадыр.

С. гәдим јунан инчәсәнәтинин ән бөјүк мәркәзләриндән олмушдур. 12 әсрдә Бизанс вә јерли ме'марларын јаратдыглары тикилиләрлә Бизанс, роман вә Мавританија ме'марлығы әламәтләриндән истифадә едилмишдир [Чефалуда баш килсә (1131 илдән), Палермода Палассо Реале сарајы (Палатин капелласы илә, 11—12 әсрләр) вә Марторана килсәси (1143), Монреалда баш килсә (1174—89)]. Барокко дөврүнүн ме'марлығы гәрибә формалары илә фәргләнир (17 әсрдә Мессинада ме'мар Г. Гварининин тикилиләри). 19—20 әсрләр С. инчәсәнәти Италија бәдии мәдәнијјәтинин үмуми ахынында инкишаф етмишдир.

СИЧИЛИЈА ГОША КРАЛЛЫҒЫ—Сичилија а. вә Чәнуби Италијанын (ону да бә'зән Сичилија адландырырдылар) бирләшмәсиндән јаранмыш дөвләт. Бир дөвләт кими бу адла 1504 илдән мә'лумдур; фасиләләрлә 1860 иләдәк мөвчуд олмушдур. Наполеон мүһарибәләри кедишиндә 1806 илдә С.г.к.-нын континентал һиссәсини франсызлар әлә кечириб, онун әразисиндә Неапол краллығыны (1806—15) јаратмышдылар, *Вјана Конгреси (1814—15)* С.г.к.-ны бәрпа етди. 1860 ил октјабрын 21-дә кечирилмиш рә'ј соргусунун нәтичәләринә әсасән С.г.к. ләғв олунду, онун әразиси Сардинија краллығына гатылды; бу, Италијанын бирләшдирилмәси јолунда мүһүм мәрһәлә олду.

СИЧИЛИЈА ӘМӘЛИЈЈАТЫ (1943)—Икинчи дүнја мүһарибәсиндә (1939—45) инкилис-американ силаһлы гүввәләринин Сичилија а.-ны тутмаг үчүн кечирдикләри десант әмәлијјаты (10 ијул—17 август). Мәгсәд Италијанын материк һиссәсинә һүчум үчүн дајаг мәнтәгәси јаратмаг иди. Аданы горујан 6-чы италјан ордусу үзәринә мүттәфигләрин 7-чи американ вә 8-чи инкилис ордулары, 4 мин дөјүш, 900 нәгл. тәјјарәси, тәгр. 1380 дөјүш кәмиси вә с. техникасы сәфәрбәр олунмушду. Италјан гошунлары әслиндә мүгавимәт көстәрмәдиләр. Инкилис-американ гошунлары һүчуму күчләндирәрәк аданы тамамилә дүшмәндән тәмизләдиләр. С.ә. мүттәфиг гошунларынын алманларын тәрк етдији Мессинаја дахил олмасы илә баша чатды.

СИЧИЛИЈАДА ГУЛ ҮСЈАНЛАРЫ (е.ә. 2 әсрин 2-чи јарысы)—Сичилија а.-нда үсјанлар. 1 - ч и ү с ј а н е.ә. 136 (138 вә ја 137)—132 илләрдә суријалы гул Јевинин башчылығы илә Енна ш.-ндә баш вермишди. Үсјанын дикәр мәркәзи—Агрикент ш.-ндәки һәрәката киликијалы гул Клеон башчылыг едирди. Сајы 200 мин нәфәрә чатан үсјанчылар бир сыра шәһәрләри тутмушдулар. Е.ә. 132 илдә Рома Тавроменија вә Енна ш.-ләрини тутараг үсјаны јатыра билди. 2 - ч и ү с ј а н (е.ә. 104—99) Сичилијанын кәнд р-нларында башланмышды. Аданын ч.-г. вә мәркәз һиссәсиндә үсјана италик гул Салви (Трифон ады илә чар е'лан олунмушду), г. һиссәсиндә киликијалы гул Афинион башчылыг едирди. Үсјанчылар әввәлчә Трифонун, онун өлүмүндән сонра исә Афинионун башчылығы алтында бирләшдиләр. Онлар тәдричән бүтүн аданы тутдулар (бә'зи шәһәрләрдән башга). Үсјанчылары кәнд јохсуллары мүдафиә едирдиләр. Рома ордусу хејли мүддәт үсјанчылары мәғлуб едә билмәмишди. Јалныз е.ә. 101 илдә адаја көндәрилмиш консул Мани Аквилинин ордусу е.ә. 99 илдә үсјаны јатырды вә онун иштиракчыларына ганлы диван тутду.

СИЧИЛИЈАЛЫ ДИОДОР (Diódōros Sikeliotēs) [е.ә. тәгр. 90, Агирион (Сичилија а.-нда)—е.ә. 21]—гәдим јунан тарихчиси. «Тарих китабханасы» әсәриндә (40 китабдан ибарәтдир; 1—5 вә 11—20-чи китаблар там, галанлары исә натамам шәкилдә дөврүмүзәдәк кәлиб чатмышдыр) гәдим дөврдән е.ә. 1 әсрин орталарына кими Гәдим Шәрг, Јунаныстан вә Романын тарихини синхроник шәкилдә екс етдирмишдир.

СИЧИМ—һөрмә мә'мулаты. Әсасән кәтан, чәтәнә (кәндир) лифи, гәзил вә с.-дән һазырланырды. С. араба, ат вә с. нәгл. васитәләриндә ириһәчмли јүкләрин (от, одун, памбыг, түтүн вә с.) дашынмасында бағлајычы (сарыјычы) кими истифадә едилирди. Азәрб.ССР-ин р-нларында С.-ә инди дә тәсадүф олунур.

СЫГАНКОВ Кеорки Гаврилович (д. 3.6.1921, Күрч.ССР Самтредиа р-нунун Кулаш к.)—совет актјору. Азәрб.ССР халг артисти (1979). 1944 илдән Сов. ИКП үзвү. 1949 илдән Горки, Дзержински, Саранск театрларында ишләмишдир. 1956 илдән Азәрб. Кәнч Тамашачылар Театрында чыхыш едир. Роллары: Иванушка («Гозбел ат», П. Јершовун әсәри үзрә), бәләдијјә рәиси («Мүфәттиш», Н. Гогол), В. И. Ленин («Ингилаб naминә», М. Шатров), Мүсјө Жордан («Мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ», М. Ф. Ахун-

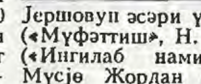

К. Г. Сыганков Мусјө Жордан («Мусјө Жордан вә дәрвиш Мәстәлишаһ», М. Ф. Ахундов) ролунда.

дов), Пиргулу («Апрел сәһәри», Ј. Әлимзадә) вә с. Кинода чәкилмишдир.

СЫГАНОВ Јевкени Терентјевич (22.8. 1921, Бакы—23.5.1971, Таллин)—авиасија ген.-мајору (1961), Совет Иттифагы Гәһрәманы (22.1.1944). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. 1939 илдә Бакы аероклубуну, 1940 илдә һәрби дәниз авиасија мәктәбини битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Гырмызыбајраглы Балтик донанмасында хидмәт етмиш, 492 дәфә һава учушу кечирмиш, 65 һава дөјүшүндә иштирак етмишдир. Бу дөјүшләрдә С. дүшмәнин 14 тәјјарәсини вурмушдур. Мүһарибәдән сонра Һәрби-Дәниз Академијасыны (1953), Баш Гәраркаһ Һәрби Академијасыны битирмиш (1960), ССРИ Силаһлы Гүвәләриндә бир сыра мәс'ул вәзифәләрдә чалышмышдыр. 1968 илдә ордудан бурахылмышды. Ленин ордени, 3 Гырмызы Бајраг, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

СЫҒЫНАЧАГ—әһалини вә гошунларын шәхси һеј'әтини бүтүн гырғын васитәләринин зәдәләјичи тә'сириндән горумаг үчүн тикилән хүсуси гурғу. С. *мүлки мүдафиәдә* коллектив мүһафизә васитәләринин әсас нөвүдүр. С.-дан илк дәфә Биринчи дүнја мүһарибәси заманы (1914—18) истифадә едилмишдир. Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә (1939—45) исә бомба вә газ С.-лары кениш тәтбиг олунду. С. мөһкәм иншаат материалларындан тикилир (нүвә партлајышынын зәрбә далғасы тә'сириндән горунмаг үчүн), һерметик олур (радиоактив, кимјәви, бактериоложи маддәләрдән горунмаг үчүн), вентилјасија гурғусу илә тәчһиз едилир вә бурада адамларын 2—3 күн галмасы үчүн шәраит јарадылыр. С.-ларда адамларын јерләшдији әсас отаглардан башга јардымчы отаглар (әрзаг, су еһтијатлары сахланан отаглар, санитарија говшағы вә с.), канализасија, иситмә системи, кириш вә чыхыш (газа һаллары үчүн) јоллары вә с. олур. Метрополитен ст. лары, јералты газмалар вә с.-дән дә С. кими истифадә едилә биләр.

Әд.: Гражданская оборона, под ред. А. Т. Алтунина, Таллин, 1982.

СЫҒЫНАЧАГ ҺҮГУГУ—вәтәниндә, јахуд һәр һансы бир өлкәдә сијаси, елми, дини көрүшләринә вә фәалијјәтинә көрә тә'гиб олунан шәхсләрә башга дөвләт тәрәфиндән онун әразисиндә тәһлүкәсиз јашамаг үчүн верилән һүгуг. С.һ. һәлә гәдим заманлардан 3 формада мөвчуд олмушдур: әрази С.һ. (тә'гиб едиләнин башга өлкәнин әразисиндә мүдафиә олунмасы); дини С.һ. (тә'гиб едиләнин ибадәт јерләриндә кизләдилмәси); дипломатик С.һ. (сәфирлик вә консуллугларын биналарында һимајәјә көтүрмә). Мүасир бејнәлхалг һүгугда јалныз әрази С.һ. танылыр. Һәр бир дөвләт өзүнүн әразисиндә С.һ.-ндан истифадә етмәк һүгугу олан шәхсләри ганунвеҏичилиҡлә мүәјјән едир. ССРИ-дә С.һ. ССРИ Конститусијасы (м. 38) вә мүттәфиг респ.-ларын конститусијаларында (мәс., Азәрб.ССР Конститусијасы, м. 38) тәсбит олунмушдур. С.һ. алмыш мүһачирләрә мүәјјән һүгуглар (мүлки, әмәк вә с.) верилир; онлар мәчбури кери гајтарылмыр.

Бејнәлхалг һүгуг бејнәлхалг чинајәтләр (сүлһә гаршы чинајәтләр, һәрби чинајәтләр, инсанијјәтә гаршы чинајәтләр, кеносид вә с.) төрәтмәкдә иттиһам олунан шәхсләрә, һәмчинин чаниләрә С.һ. вермәји гадаған едир.

СЫҒЫР (Alces alces), сығын—чүтдырнаглы мәмәли һејван. *Мараллар* фәсиләсинин ән ири нөвүдүр. Еркәјинин бәдәнинин уз. 3 *м*-дәк, сүјсүнүнүн һүнд. 2,3 *м*-дәк, чәкиси 570 *кг*-дәк олур; дишиси кичикдир. Ајаглары узун, дырнаглары енсиз вә итидир. Башы узун, бурну донгар, әтли үст додағы саллагдыр. Гујруғу гысадыр. Еркәјинин күрәшәкилли бујнузу вар; дишиси бујнузсуздур. Авропанын мешә зонасында (Полшадан Шәргә) вә Асијада јајылмышдыр. Тәк-тәк, јахуд груп һалында (5—8, бә'зән 20-дәк) јашајыр. Гышда сөјүд, ағчаговаг, гушармуду, шам вә с. ағачларын габығыны, јајда. исә от јејир. Мај—ијунда 1—2 бала доғур. Гијмәтли ов һејваныдыр; әти, дәриси истифадә едилир. ССРИ-дә тајгада гошгу һејваны кими әһлиләшдирилир.

СЫҒЫРЛЫ — Азәрб.ССР Күрдәмир р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Д.ј. ст. Р-н мәркәзиндән 22 *км* ч.-ш.-дә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 3625 (1983); памбыгчылыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, киногурғу, хәстәхана вар. С. кәнди әразисиндә еркән орта әсрләрә аид Гаратәпә јашајыш јеринин галыглары вә гәдим гәбиристан вар. С.-дан ч.-да гәдим *Шәһәркаһ* археоложи абидәси јерләшир.

СЫҒЫРЧЫНЛАР (Sturnidae)—сәрчәкимиләр дәстәсинә аид гуш фәсиләси. Бәдәнинин уз. 18—43 *см*, димдији дүз, ајаглары күчлүдүр. Ләләкләри сых, метал парылтылыдыр. Гышда ағ халлары олур. 104 нөвү вар. Әсасән, Шәрг јарымкүрәсинин тропик вә субтропик зоналарындакы мешә, чөл вә јарымсәһраларда јашајырлар. Јувасыны ағач ојугларында, гајаларын јарығында, биналарын өртүлү јерләриндә дүзәлдирләр. Һәшәрат вә киләмејвә илә гидаланыр. ССРИ дә 8, о чүмләдән Азәрб. ССР дә 2 нөвү (2 чинсә аид) вар. Ади сығырчын (Sturnus vulgaris) отураг, ала сығырчын (Pastor roseus) јуваlajан көчәри һәјат кечирир. Һәр ики нөв фајдалы гушлардыр.

СЫҒНАГ — Азәрб.ССР Мардакерт р-нунун Чанјатаг к. әразисиндә антик вә еркән орта әсрләрә аид јашајыш јеринин харабалығы. С.-дан мадди мәдәнијјәт галыглары илә јанашы, дашишләмә сәнәтинә аид бөјүк е'малатхана да ашкар едилмишдир. Е'малатханада, үзәриндә мәишәт вә ја дини сәһнәләр һәкк олунмуш хејли даш тапылмышдыр. Бунлар һәләлик Загафгазија үчүн надир һесаб олунан даш бүтләрдир. Бүтләр хүсуси формалы олуб 8 әсрдә хатирә абидәси кими дүзәлдилмишдир.

СЫҒНАК, Сыгнаг, Сугнак, Сығанак, Сунан—Газах.ССР-дә, Түмен Арык ст.-ндан 18 *км* шм.-ш.-дә орта әср шәһәри. Гүзлара мәхсус олан С. 10 әсрдә салынмыш, 11 әсрин орталарындан гыпчагларын пајтахты олмушдур. 1229 илдә монголлар дағытмышдыр. 14 әсрдә јенидән дирчәлмиш Ағ Орданын пајтахтына чеврилмишди. С. һаггында сон мә'лумат 17 әсрин 1-чи јарысына аиддир. 15 бүрчлү дивар, торпаг сәдд, мәсчид, мәдрәсә, мәгбәрә галыглары галмышдыр.

СЫҒОРТА — сығорта фондунун јарадылмасы үзрә тәдбирләр системи; С. фондундан тәбии фәлакәт, бәдбәхт һадисә вә с. нәтичәсиндә дәјән зијанын өдәнилмәси вә башга өдәниш үчүн истифадә едилир. С. орта әсрләрдә дәниз тичарәтиндә, сонралар исә башга саһәләрдә јаранмышды. Әмлак С.-сы (мәс., тикилиләрин, әкинләрин, к.т. һејванларынын, ев әшјаларынын, нәгл. васитәләринин С.-сы) вә шәхси С. (һәјатын, сәһһәтин, әмәк габилијјәтинин С.-сы) мөвчуддур. ССРИ-дә дөвләт С.-сы сығортанын јени ичтимаи-тарихи типидир. С. ишләринин милиләшдирилмәсинин зәрурилијини В. И. Ленин әсасландырмыш, беләликлә илк дәфә С. дөвләт инһисары олмушдур. С. ишләринә рәһбәрлик ССРИ Малијјә Назирлијинә һәвалә едилмиш вә онун нәздиндә Дөвләт Сығортасынын Баш Идарәси (ССРИ Дөвләт Сығортасы) фәалијјәт көстәрир. Харичи тичарәт базарында С. әмәлијјатларыны Харичи Дөвләт Сығортасы апарыр.

С. шәртләри, гајдасы, нөвләри вә објектләри ССР Иттифагы ганунчулуғу илә мүәјјән олунур. Мүттәфиг респ.-ларын ганунчулуғу илә јалныз онларын сәлаһијјәтинә аид едилмиш С. мәсәләләри һәлл едилир. С. тәшкилаты (Дөвләт С.-сы) вә С.-чы (к-злар, башга кооп. вә ичтимаи тәшкилатлар, вәтәндашлар) С. һүгуг мүнасибәтләринин тәрәфләридир; С. мәчбури вә көнүллүлүк формаларында һәјата кечирилир. С. мүгавиләси јазылы формада олур вә ССРИ Дөвләт Сығортасынын вердији С. шәһадәтнамәси, С. гәбзи вә ја С. полиси илә ганунилэшдирилир. Мәчбури С. олунмалы әмлакын сијаһысы норматив актларла мүәјјән едилмишдир. Дөвләт әмлакы С. олунмур, дөвләт тәшкилатларынын әмәли идарәчилијиндәки әмлака дәјмиш зәрәр ССРИ дөвләт бүдчәсиндән өдәнилир. Кооп. вә ичтимаи тәшкилатларын идарәчилијиндәки дөвләт әмлакы, к-зларын вә к-зларарасы тәшкилатларын мүәјјән нөв әмлакы (мәс., к.т. мәһсулу, к.т. һејванлары, ев гушлары, биналар, тикилиләр, нәгл. васитәләри), һәмчинин вәтәндашларын мүәјјән нөв әмлакы (мәс., тикилиләр, гара мал) мәчбури С. олунмалыдыр. Ганунда әмлакын һансы һадисәләрдән С. олунмасы дәгиг көстәрилмишдир. С. өдәнишинин һәчми әввәлчәдән ганунла мүәјјән едил-

мишдир. Кооп. вә ичтимаи тәшкилатларын, һәмчинин вәтәндашларын дикәр әмлакы көнүллү гајдада С. олунур. С.-чынын вәзифәси мүәјјән олунмуш мәбләғи Дөвләт С.-сына вермәкдир. Дөвләт С.-сы исә С. һадисәси баш вердикдә С.-чыја вә ја башга шәхсә әмлак С.-сында С. өдәнишини, шәхси С.-да исә С. мәблә ғини вермәлидир. Д.ј. вә су нәгл.-нда (шәһәрәтрафы нәгл.-дан башга) һава нәгл., үмуми истифадәли автомобил нәгл.-нда (вилајәтдахили вә республикадахили нәгл.-дан башга) сәрнишинләр бәдбәхт һадисәләрдән м ә ч б у р и ш ә х с и С. олунурлар. Мүвафиг С. һагғы билетләр сатылдыгда тутулур. К ө н ү л л ү ш ә х с и С. заманы С.-чынын һәјаты вә сәһһәти С. предметидир. Шәхси С. мүгавиләсинин мүхтәлиф нөвләри мөвчуддур: бәдбәхт һадисәләрдән С.-лама, өлүм вә әмәк габилијјәтинин итирилмәси һалларындан С.-лама, һәјаты, пенсијаны, ушаглары, ишчиләри (дөвләт, кооп. вә ичтимаи тәшкилатлар һесабына) С.-лама. Шәхси С. мүгавиләси үчүнчү шәхсләрин хејринә бағланыла биләр. Мүгавилә биринчи өдәмәни вердикдән сонра гүввәјә минир.

Капиталист өлкәләриндә С. при капиталист С. мүәссисәләри тәрәфиндән (әмлак С.-сы вә шәхси С. мүгавиләси илә) һәјата кечирилир.

СЫҒОРТА ЕҺТИЈАТЫ—бах *Истеһсал еһтијатлары.*

«СЫҒОРТА КАМПАНИЈАСЫ» — Русијада сығорта ганунларына (1912 ил, 23 ијун) әсасән 1912—14 илләрдә хәстәләрә јардым кассаларынын вә али сығорта органларынын јарадылмасы. Ганунлар анчаг Авропа Русијасына, Гафгаза аид иди вә јалныз ф-к вә мә'дән мүфәттишлијинә табе олан мүәссисәләрин фәһләләринә (Русија пролетариатынын 20%-инә) шамил едилирди. Лакин пролетариат һөкумәтин дејил, В. И. Ленинин һазырладығы вә партијанын 6-чы Үмумрусија (Прага) конфрансынын гәбул етдији болшевик сығорта програмыны рәһбәр тутурду. «С.к.»-нын кечирилмәсиндә «Правда» гәзетинин вә болшевикләрин 1914 илдә јаратдыглары «Вопросы страхования» журналынын бөјүк ролу олмушдур. «С.к.» нәтичәсиндә јарадылмыш хәстәләрә јардым кассаларындан болшевикләр ингилаби иш үчүн легал васитә кими истифадә едирдиләр.

Бакы нефт сәнајеси р-ну Гафгаз сығорта даирәсинә дахил иди. Сығорта ганунларынын һәјата кечирилмәсинә нәзарәт үчүн губ. идарәләри јарадылырды. Чаризмин мүстәмләкә сијасәти бурада да өзүнү көстәрирди. Јерли сығорта идарәсинин үзвлүјүнә 25 јашдан јухары, миллијјәтчә рус олан, савадлы, мәһкәмәјә дүшмәјән фәһләләр сечилә биләрди. Бакы губ.-нда хәстәләрә јардым кассалары низамнамәләринин мүзакирәси 1913 илин октјабрында башланмышды. Сығорта гануну фәһләләрә һеч бир үмид вермәдијиндән онлар кассалара мүвәккилләр сечилмәсиндә иштирак етмирдиләр. Лакин болшевикләрин сә'ји нәтичәсиндә Бакы фәһләләри «С.к.»-нда фәал иштирака башладылар. Онлар кассаларын хәрчләрини саһибкарларын өдәмәсини, кассаларын идарә олунмасынын фәһләләрә тапшырылмасыны тәләб едирдиләр. Губ. сығорта идарәсинин вә ф-к мүфәттишлијинин чәһдләринә бахмајараг сығорта гануну һәјата кечирилмәди. 1914 илин јајында Бакы пролетариатынын тә'тил һәрәкатынын күчләндији вә Биринчи дүнја мүһарибәсинин башландығы бир шәраитдә Бакы губ.-нда «С.к.» тамамилә дајандырылды.

СЫҒОРТА МӘБЛӘҒИ—бах *Сығорта.*

СЫҒОРТА ПОЛИСИ—шәхси сығорта, јахуд әмлак сығортасы һагғында мүгавилә бағланмасыны, һәмчинин мәчбури дөвләт сығортасы үзрә мүнасибәтләри тәсдиг едән сәнәд (бир гајда олараг, адлы сәнәд). ССРИ-дә көнүллү сығорта заманы С.п. сығортачыја биринчи сығорта һагғы өдәнилдикдән сонра верилир. Мәчбури сығорта заманы С.п. сығорталанан әмлакын тәркиби, гијмәти мүәјјәнләшдирилдикдән, сығорта өдәнишинин һәчми һесабландыгдан сонра верилир.

СЫҒОРТАЧЫ—бах *Сығорта.*

СЫДЫГБА́ЈЕВ Түкелбај (д. 14.5.1912, индики Гырғ.ССР, Түп р-ну, Кен-Су аили)—гырғыз совет јазычысы. Гырғ. ССР халг јазычысы (1968). Гырғ.ССР ЕА акад. (1954). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949). «Кен-Су» (китаб 1—2, 1937—38), «Темир» (1939—40) романлары коллективләшмәјә, «Зәманәмизин адамлары» (1948) романы Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә колхозчуларын фәдакар әмәјинә һәср олунмушдур. «Дагларын өвладлары» («Кен-Су» романынын јенидән ишләнмиш варианты, китаб 1—2, 1955—58) романы, «Гадынлар» (1966) трилокијасы вар. «Јашыдлар» (1978) романы тәләбә кәнчләрин һәјатындан бәһс едир. ССРИ Али Советинин (4-чү чагырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Һекајәләр, Б., 1952; Зәманәмизин адамлары, Б., 1962; Женщины, М., 1975; Среди гор, кн. 1—2, М., 1977; Исповедь Букентай. Роман, М., 1980.

Әд.: Х ә л и л о в П., ССРИ халглары әдәбијјаты, h. 2, нәшр 2, Б., 1977; Д а р о н я н С., Т. Сыдыкбеков. Критико-биографический очерк, М., 1966; История киргизской советской литературы, М., 1970.

СЫДЫНЖА́ПОВ Гомбожан Сыдынжапович (3.5.1905, Љјубчикан улусу, индики Бурјат МССР Баргузин р-ну)—бурјат совет актјору, режиссор, драматург. ССРИ халг артисти (1940). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Бурјат професионал театрынын баниләриндәндир. 1934 илдән Бурјат Драм Театрында чалышыр (1948 илдән баш реж.). С. һәмчинин Бурјат Опера вә Балет Театрында да (1948—60; баш реж.) ишләмишдир. Ролларын: Отелло («Отелло», В. Шекспир), В. И. Ленин («Кремл сааты», Н. Погодин), Платон («Платон Кречет», А. Корнејчук) вә б. С. «Баир» (1938, П. Берлински) әсәрини, өзүнүн «Снајпер» (1943) пјесини, «Сакит Дон» (1953, И. Дзержински) операсыны тамашаја гојмушдур. Ленин ордени, 2 башга орденлә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

СЫ́ЗРАН—РСФСР Кујбышев вил.-ндә шәһәр. Саратов су анбары саһилиндә кәми дајаначағы. Д.ј. говшағы. Әһ. 171 мин (1983). Ағыр машынгајырма, к.т. машынлары з-длары, нефт вә шист е'малы, јүнкүл вә јејинти сәнајеси; драм театры, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар. 1683 илдә салынмышдыр.

СЫ́ЗРАН МӘРТӘБӘСИ (ӘСРИ)—Волгабојунда Палеокен чөкүнтүләри. Гәрби Авропа бөлкүсү үзрә Тенет мәртәбәсинә (әсринә), Чәнуб-Шәрги Гафгаз бөлкүсү үзрә Сумгајыт дәстәсинә мүвафигдир. 1891 илдә А. П. Павлов Сызран ш. јахынлыгында ајырмышдыр.

СЫКТЫВКА́Р (1930 илә дәк Уст-Сысолск)—Коми МССР-ин мәркәзи. Сысола чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Әһ. 191 мин (1983).

1586 илдән Уст-Сысолск карвансарасы кими мә'лумдур. 1780 илдән шәһәрдир. 19 әсрин 2-чи јарысындан сијаси сүркүн јери иди. 1905 илдә бурада мәһбуслардан ибарәт РСДФП групу јаранды. Совет һакимијјәти 1917 ил декабрын 19-да (1918 ил јанварын 1-дә) гурулмушдур. 1936 илдән Коми МССР-ин пајтахтыдыр. С. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1980).

Ағачдоғрама-ағач е'малы комбинаты, мебел ф-ки, метал е'малы (механики, кәмигајырма-кәми тә'мири з-длары), јүнкүл вә јејинти сәнајеси, тикиш ф-ки, дәри-ајаггабы, әт вә дәјирман комбинатлары, сүд з-ду вә с., һидролиз-маја з-ду вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

Совет дөврүндә С.-да педагожи ин-т (1938), ССРИ ЕА-нын Коми филиалы (1941), к.т. назирлијинин бинасы (1948), В. И. Ленин ад. Респ. китабханасы (1958), Сов.ИКП вил. комитәсинин бинасы (1960) вә с. ичтимаи биналар тикилмиш, парк вә багчалар салынмышдыр. С.-да В. И. Ленинә (гранит, 1967, һејкәлтәраш Л. Ј. Кербел), М. С. Бабушкинә (1941), «Ингилаб гурбанларына» (1962) абидә гојулмушдур.

Шәһәрдә ССРИ ЕА-нын Коми филиалы, ун-т, педагожи ин-т, орта ихтисас мәктәбләри, мусигили вә драм театрлары, рәссамлыг музеји, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар.

СЫ́ЛВА—РСФСР-ин Свердловск вә Перм. вил.-ләриндә чај. Уз. 493 *км*, һөвзәсинин саһ. 19,7 мин *км*^{2}. Орта Уралын г. јамачындан башланыр. Кама су анбарына төкүлүр. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Ағач ахыдылыр. Мәнсәбдән 74 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр.

СЫМ—РСФСР-ин Краснојарск өлкәсиндә чај. Јенисејин сол голу. Уз. 694 *км*, һөвзәсинин саһ. 31,6 мин *км*^{2}. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Октјабрдан мајадәк донмуш олур. Мәнсәбдән 265 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр.

СЫНАГ МҮДДӘТИ, и ш ә г ә б у л з а м а н ы с ы н а г—совет әмәк һүгугуна көрә әмәк мүгавиләси бағланаркән фәһлә вә ја гуллугчунун она тапшырылан ишә јарарлы олуб-олмадығынын јохланылмасы. С.м фәһләләр үчүн 1 һәфтәдән, ихтисассыз вә даһа аз мәс'улијјәтли иш саһәләриндә чалышачаг гуллугчулар үчүн 2 һәфтәдән вә мәс'ул ишчиләр үчүн 1 ајдан чох ола билмәз. Аттестасијадан кечмәли олан ишчиләрин назирлик вә идарәләрә, елми-тәдгигат, лајиһә, лајиһә-конструктор, технологи тәшкилатлара, һабелә али мәктәбләрин елми-тәдгигат бөлмәләринә ишә гәбул заманы С.м. 3 ајадәк, ајры-ајры һалларда исә 6 ајадәк мүәјјән едилә биләр. Ишә гәбул заманы 18 јашына чатмамыш шәхсләр, техники-пешә мәктәбләрини вә техники мәктәбләри битирмиш кәнч фәһләләр, али вә орта ихтисас мәктәбләрини битирмиш кәнч мүтәхәссисләр, хүсуси брон һесабына ишә көндәрилән

Вәтән мүһарибәси әлилләри, башга јерә ишә көндәриләи фәһлә вә гуллугчулар, мүвәггәти вә мөвсүми ишчиләр үчүн бир мүәссисәдән (идарәдән) дикәринә кечириләркән вә ганунвәричиликдә нәзәрдә тутулан дикәр һалларда С.м. мүәјјән едилмир.

СЫНАГ ШҮШӘСИ—бах *Кимја габлары.*

СЫНДЫРМА ӘМСАЛЫ—ишығын бошлугда јајылма сүр'әтинин верилмиш мүһитдәки фаза сүр'әтинә нисбәти (мүтләг С.ә.). Мүһит нисби С.ә. илә дә характеризә олунур. Мүтләг С.ә. n_1 вә n_2 олан мүһитләрдә ишығын јајылма сүр'әти v_1 вә v_2-дирсә, II мүһитин I мүһитә нәзәрән нисби С.ә.

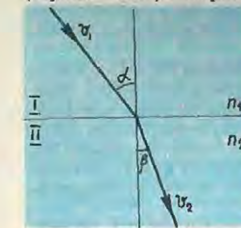

$$n_2 = \frac{n_2}{n_1} = \frac{v_1}{v_2} = \frac{\sin\alpha}{\sin\beta}$$

дүстуру илә ифадә олунур (α—душмә бучағы, β исә сынма бучағыдыр). С.ә. ε—диелектрик вә μ—магнит нүфузлуглары васитәсилә $n = \sqrt{\varepsilon\mu}$ кими тә'јин олунур. С.ә. дүшән ишығын далға уз.-ндан, мүһитин темп-р вә тәзјигиндән асылыдыр.

СЫНЫГ (тибдә)—*травма* нәтичәсиндә сүмүјүн анатомик бүтөвлүјүнүн позулмасы. Патоложи (мүәјјән хәстәлик нәтичәсиндә сүмүк тохумасында баш верән структур дәјишикликләр) вә травматик (ачыг, гапалы, гәлпәли, чәп, көндәлән С.-лар вә с.) С.-лар ајырд едилир. С., адәтән травма нәтичәсиндә мүәјјән механики тә'сирдән баш верир. Хроник С,-лар (узунмүддәтли механики тә'сирдән) чох надир тәсадүф олунур. Әсасән, јухары вә ашағы әтраф зәдәләнир. Ә л а м ә т л ә р и: шиддәтләнән бәрк ағрылар, патоложи һәрәкәт вә әтраф функсијасынын гисмән, јахуд там позулмасы, анормал һәрәкәт, әтрафын гысалмасы, сүмүк хырылтысы вә с. Бөјүк вә ачыг С.-ларда шок мүшаһидә едилә биләр. Диагноз ренткеноложи мүајинәјә әсасән гојулур. М ү а л и ч ә: илк јардым—хүсуси шинләрлә иммобилизасија, ачыг сыныгларда, травматик шок заманы тә'чили һәким јардымы, ганахмаларда жгут гојмаг. С.-ын ағырлашмалары: бөјүк дамар вә синирләрин зәдәләнмәси, С. олан наһијәнин иринләмәси вә с. Јашлы адамларда С.-лара (сүмүкләри көврәк олдуғундан) даһа чох тәсадүф едилир. Ушагларда С. чат шәклиндә, ојнаг јахынлығында олур. Кипс сарғысы илә, скелети дартмагла, бә'зән оператив үсулла мүаличә едилир.

Әд.: Т к а ч е н к о С. С., Ш а п о в а л о в В. М., Оказание доврачебной помощи при повреждениях опорно-двигательного аппарата, Л., 1984.

СЫНЫГ КӨРПҮ, Г ы р м ы з ы к ө р п ү—Азәрб.ССР Газах р-нунда орта әср ме'марлыг абидәси. Газах—Тбилиси јолунда, Храмчајын үзәриндә (Храмчајын Күр чајына төкүлдүјү јерин јахынлығында) салынмышдыр (12 әср). Дөрд ашырымлы (ашырымларынын уз. мүвафиг олараг 8,2 *м*, 16,1 *м*, 8 *м*, 26,1 *м*-дир) көрпүнүн үмуми уз. 175 *м*, кечид һиссәдә ени 4,3 *м*, кирәчәјиндә исә 12,4 *м*-дир. Саһил дајагларында кениш јерләшкәләр (отаглар; вахтилә карванларын дүшмәси вә кечәләмәси үчүн) вар (сол саһилдәки јерләшкәнин саһәси 166 $м^2$, сағ саһилдәки 116 $м^2$-дир). С.к. үслуб чәһәтдән гәдим Кәнчә вә Худафәрин көрпүләри илә, Чәнуби Азәрб.-дакы Гафланкуһ көрпүсү (12—14 әсрләр), Әрдәбил вә Марағa јахынлығындакы көрпүләрлә ејнијјәт тәшкил едир. С.к.-нун һансы халга (Азәрб., күрчү) мәнсуб олмасы мүбаһисәјә сәбәб олса да чатма тағларын сәчијјәви профили, ме'марлыг формалары вә ишләнмә хүсусијјәтләри онун сырф Азәрб. ме'марлығына аидлијини көстәрир.

Сыныг көрпү (Гырмызы көрпү). 12 әср.

Әд.: М ш в е н и е р а д з е Д. М., Строительное дело в древней Грузии, Тбилиси, 1952; У с е й н о в М., Б р е т а н и ц к и й Л., С а л а м з а д е А., История архитектуры Азербайджана, М., 1963.

СЫНЫГГАЛА, М ә һ ә м м ә д м ә с ч и д и—Азәрб. ме'марлыг абидәси. 1078 илдә тикилмишдир (ме'мар Мәһәммәд Әбубәкр оғлу). Бакынын Ичәришәһәр һиссәсиндә јерләшән С. бир-бирилә бағлылығы олмајан мәсчид вә минарәдән ибарәтдир. Мәсчидин шм. диварындакы китабәдә комплексин тикилмә тарихи вә ме'марын ады јазылмышдыр. Әввәлләр ме'марын ады илә «Мәһәммәд мәсчиди» адланмыш, 1723 илдә I Пјотрун һәрби дәниз експедисијасы Бакыја дахил оларкән артиллерија атәшиндән минарәнин үст гаты зәдәләндији үчүн сонралар халг арасында «Сыныггала» кими танынмышдыр. Даһа сонралар тикилмиш индики мәсчидин, минарә илә ејни вахтда инша едилән көһнә мәсчидин јериндә тикилдији еһтимал олунур. С. минарәсинин (һүнд. 20 *м*-дән артыгдыр) дахилиндән долама пилләкәнлә *шәрәфә* һиссәсинә јол галхыр. Минарәнин сталактит гуршағынын алтында куфи хәтти илә Гурандан нүмунәләр јазылмышдыр. С.-да орта әср Ширван ме'марлыг мәктәбинин үслуб хүсусијјәтләри әксини тапмышдыр.

Әд.: Г и ј а с и Ч., Сыныг гала—900 јашлы абидә, «Гобустан», 1979, № 3; Р з а е в Н. Г., Мечеть Мухаммеда. Архитектура Азербайджана (очерки), Б., 1952; У с е й н о в М., Б р е т а н и ц к и й Л., С а л а м з а д е А., История архитектуры Азербайджана, М., 1963.

СЫНЫГКИЛСӘ—Азәрб.ССР Кәлбәчәр р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 14 *км* шм.-ш.-дә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 546 (1983); һејвандарлыг вә түтүнчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

СЫРА (ordo)—ботаникада таксономик категорија, јахын битки фәсиләләрини бирләшдирән груп. Мәс., ијнәјарпаглылар С.-сына шам ағачлары, сәрвкимиләр, гарачөһрәкимиләр вә с. фәсиләләр дахилдир.

СЫРА (р и ј а з и ј ј а т д а)—u_1, u_2, .., u_3... символларындан + ишарәси васитәсилә дүзәлмиш $u_1 + u_2 + \ldots + u_n + \ldots$ вә ја $\sum_{n=1}^{\infty} u_n$ (1) ифадәси. Сыранын һәдләри адланан $u_1, u_2, \ldots, u_n, \ldots$ әдәдләр, функсија, матрис, вектор вә с. ола биләр. u_1 сыранын илк, u_n исә n-чи һәдди адланыр. Сыранын һәдләри әдәддирсә, она әдәди С., функсијадырса, функсионал С. вә с. дејилир. (1)-ин хүсуси чәмләри адланан

$$s_n = u_1 + u_2 + \ldots + u_n,$$

чәмләри ардычыллығынын сонлу $\lim_{n\to\infty} s_n = s$ лимити варса, (1) јығылан С., s исә онун чәми адланыр. Бу, $s = u_1 + u_2 + \cdots + u_n + \cdots$ вә ја $s = \sum_{n=1}^{\infty} u_n$ кими јазылыр. $\{s_n\}$ ардычыллығынын сонлу лимити јохдурса, (1) дағылан С. адланыр. Мәс., $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{2}{n(n+1)}$ сырасы јығыландыр вә чәми 1-дир. *Һармоник сыра* исә дағыландыр. Јығылан сыранын үмуми һәддинин лимити сыфырдыр (сыранын јығылмасы үчүн зәрури шәрт). Һәдләри n-нин ихтијари n_0-дан сонра кәлән бүтүн гијмәтләриндә $\sqrt[n]{u_n} < q < 1$ шәрти өдәндикдә (1) јығылан, $q \geq 1$ олдугда исә дағыландыр (К о ш и ә л а м ә т и). Бу әламәтин лимит шәкли белә-

дир: мүсбәтhәдли (1)-ин $\lim_{n\to\infty} \sqrt[n]{u_n} = l$ лимити ваhиддән кичикдирсә, (1) јығылан, бөјүкдүрсә дағыланлыр. $l=1$ олдугда (1) сырасынын јығыланлығы вә ја дағыланлығы hаггында heч нә демәк олмаз. Истәнилән $\varepsilon>0$ әдәди үчүн елә $N>0$ вар ки, n-нин $n \geqslant N$ шәртини өдәјән бүтүн гијмәтләриндә вә истәнилән натурал Р әдәди үчүн $|s_{n+p}-s_n|<\varepsilon$ өдәнилир. Бу, (1)-ин јығыланлығы үчүн зәрури вә кафидир (Коши критериси). (1)-ин hәдләринин мүтләг гијмәтләриндән дүзәлмиш

$$|u_1| + |u_2| + \cdots + |u_n| + \cdots \qquad (2)$$

сырасы јығыландырса, она мүтләг јығылан С. дејилир. Белә С. јығыландыр вә онун hәдләринин јерини истәнилән гајда илә дәјишдикдә алынан С. да јығылыр вә онун чәми верилмиш сыранын чәминә бәрабәрдир (Коши теореми). (1) јығылан, (2) исә дағыландырса, (1) шәрти јығылан С. адланыр. Истәнилән $\varepsilon>0$ үчүн елә $N=N(\varepsilon)$ нөмрәси вар ки, n-ин $n\geqslant N$ шәртини өдәјән бүтүн гијмәтләриндә вә E чохлуғунун бүтүн нөгтәләриндә

$$|f(x)-s_n(x)|<\varepsilon, \quad s_n(x)=\sum_{k=1}^{n} u_k(x)$$

олур. Онда дејилир ки,

$$u_1(x) + u_2(x) + \cdots + u_n(x) + \cdots \qquad (3)$$

E чохлуғунда $f(x)$ функсијасы мүнтәзәм јығылыр. Мүнтәзәм јығылан функсионал сыранын бир сыра мүhүм хассәси вар. hәдләри $[a, b]$ парчасында кәсилмәз функсијалар олан вә hәмин парчада мүнтәзәм јығылан (3) сырасынын чәми $[a, b]$ парчасында кәсилмәз функсијадыр вә бу сыраны hәмин парча үзрә hәдбәhәд интегралламаг олар. (3)-үн хүсуси hалы

$$a_0+a_1x+a_2x^2+\cdots+a_n x^n+\cdots \qquad (4)$$

гүввәт сырасыдыр. Онун hәгиги областда јығылма областы мәркәзи $x=0$ нөгтәсиндә олан $(-R, R)$ шәклиндә симметрик интервал, комплекс областда исә R радиуслу даирәдир. Бу С. $x=0$ нөгтәсиндә јығыландырса $R=0$, бүтүн әдәд охунда (комплекс hалда бүтүн мүстәвидә) јығыландырса $R=\infty$ көтүрүлүр. Јығылма интервалынын вә даирәсинин сәрhәд нөгтәләри сыранын јығылма областына дахил ола да биләр. $\sum_{n=1}^{\infty} x^{n-1} |(n-1)|$ сырасы x-ин истәнилән гијмәтиндә ($R=\infty$), $\sum_{n=1}^{\infty} (n-1)!\, x^{n-1}$ исә анчаг $x=0$ нөгтәсиндә ($R=0$) јығылыр. (4) өзүнүн $(-R, R)$ јығылма интервалы дахилиндә јерләшән hәр парчада мүнтәзәм јығылан олдуғундан, ону јығылма интервалы дахилиндә јерләшән hәр парча үзрә hәдбәhәд интегралламаг вә hәмин интервал дахилиндә истәнилән тәртибдән hәдбәhәд диференсиалламаг олар; гүввәт сырасынын чәми јығылма областында *аналитик функсијадыр*. *Лоран сырасы* гүввәт сырасынын үмумиләшмәсидир (бах *Икигат сыра*).

Әд.: Мәммәдов Р., Али ријазијјат курсу, h. 2, Б., 1981.

СЫРА, дүзүлүш—hәрби гуллугчуларын, бөлмәләрин вә hиссәләрин биркә фәалијјәт үчүн низамнамәнин мүәјјән етдији гајдада дүзүлмәси. С.-нын әсасыны чәркәләр, сәфләр тәшкил едир.

СЫРАСҮТУН — үфүги тахтапушла бирләшдирилән сүтунлар сырасы. С. бинанын харичи композисијасына *портик* вә галерeја шәклиндә тәтбиг едилир. С. бинанын дахилиндә адәтән бөјүк залларь дөврәләјир, *интерјери* мүхтәлиф hиссәләрә ајырмаг вә ејни заманда ајры-ајры hиссәләр арасында әлагә јаратмаг вәзифәси дашыјыр.

СЫРАТАҒ—форма вә өлчү е'тибарилә ејни олуб сүтунлар, јахуд дирәкләр үзәриндә гурашдырылан тағлар сырасы. Чох вахт ачыг галерејаларын иншасында тәтбиг едилир.

СЫРҒА (amentum), биткидә—чичәк групларынын бир нөвү. Әсасән, сүнбүл кими ашағыја әјилмиш олур. Адәтән бирчинсијјәтли чичәкләрдән ибарәт олуб битки чичәкләјәндән, јахуд мејвәләр јетишәндән сонра дүшүр. Бә'зи биткиләрдә С. мејвә јетишәндән сонра да битки үзәриндә галыр. Сөјүд, тозағачы, палыд, говаг, гоз, фындыг, шабалыд вә с.-нин чичәк групу С. адланыр.

СЫРҒА, тана—адәтән гадынларын, бә'зән дә кишиләрин гулагларына тахдыглары бәзәк. Тунч вә сонракы дөврләрдә мис, күмүш вә гызылдан hазырланырды. Антик дөврдән С. шүшә, гијмәтли даш вә мирвари илә бәзәдилирди. Гәдим Ромада С.-ны јалныз гуллар кәздирирди. Славјанларда гадын С.-сы гыз С.-сындан фәргләнирди. Русијада 11—13 әсрләрдә С.-нын үзүјә 3 мунчуг дүзүлмүш формасы кениш јајылмышды. Африка, Асија, Чәнуби Америка вә Океанијанын, hәмчинин Авропанын мүасир халглары С.-дан гадын бәзәји кими кениш истифадә едирләр. С. Азәрб.-да да гәдимдән мә'лумдур; бурадан е.ә. 2-чи миниллијин сону вә 1-чи миниллијин әввәлләринә аид С. нүмунәләри тапылмышдыр. Азәрб.-да С.-нын дөрддүјмә, гырхдүјмә, hејдәри, сатыл, минарә, шарлы, киласы, бадамы вә с. нөвләри кениш јајылмышдыр.

СЫРҒАКҮЛҮ (Fuchsia)—јағыоту фәсиләсиндән битки чинси. Кол вә ја чох да бөјүк олмајан ағачлардыр. Јарпаглары гаршы-гаршыја, бә'зән нөвбәли дүзүлүр. Чичәкләри узун чичәк саплағынын үзәриндән салланыр; тәк вә салхымшәкилли чичәк групунда јерләшир. Бир чох нөвләринин киләмејвәләри јемәлидир. Мәркәзи вә Чәнуби Америкада 100-дәк, Јени Зеландија вә Таити а-рында бир нечә нөвү вар. С.-нүн бечәрилән нөвләриндән hибридләшдирмә јолу илә 2 миндән чох сорту алынмышдыр. Декоратив биткидир. Азәрб. ССР ЕА Ботаника бағында оранжерејаларда бечәрилир.

СЫРДӘРЈА—ССРИ-дә чај. Нарын вә Гарадәрја чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Арал дәнизинә төкүлүр. Уз. 2212 *км* (Нарын илә бирликдә 3019 *км*). hөвзәсинин саh. 219 мин $км^2$. Јухары ахынында сујундан Фәрганә вадисинин суварылмасында истифадә олунур. Бурадакы ән бөјүк голлары: Касансај, Гавасај, Чаадаксај, Исфајрамсај, Сох, Исфара вә с. Фәрганә вадисиндән сонра С. Фәрhад д-рыны кәсиб кечир вә шм.-г.-ә дөнәрәк бә'зи јерләрдә батаглыглашмыш кениш субасар hиссә илә ахыр; Ангрен, Чирчик вә Келес голларыны гәбул едир. Ашағы ахынында С. Гызылгум сәhрасынын ш. кәнары илә ахыр. Мәчрасы әтраф саhәләрдән hүндүрдә јерләшдијиндән, тез-тез дашгынлар олур; Арыс голуну гәбул едир. Мәнсәбиндә делтасы чохлу көл вә батаглы јарадыр. С., әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Чохсулу дөврү март—апрелдән август—сентјабрадәкдир. С. вә онун голларындан суварма мәгсәди илә каналлар чәкилмишдир. Су анбары јарадылмышдыр; үстүндә СЕС-ләр тикилмишдир. Кәмичилијә јарарлыдыр. Балыг овланыр. Ленинабад, Бекабад, Чардәрә, Гызыл-Орда, Казалинск ш.-ләри С. саhилиндәдир.

Әд.: Шульц В. Л., Реки Средней Азии, ч. 1—2, Л., 1965; Плащев А. В. и Чекмарев В. А., Гидрография СССР, Л., 1978.

СЫРДӘРЈА ВИЛАЈӘТИ—Өзб.ССР-дә вил. 1963 ил февралын 16 да тәшкил едилмишдир. Әразисинин чох hиссәси 1973 илдә јарадылмыш Чизак вил.-нин тәркибинә гатылмышдыр. Саh. 5,1 мин $км^2$. Әh. 494 мин (1983, 1 јанвар). 9 р-ну, 4 шәhәри, 3 штг вар. Мәркәзи Күлүстан ш-дир.

Тәбиәт. Сәтhи дүзәнликдир. Иглими кәскин континенталдыр. Орта темп-р јанварда —6-дан (шм.-да) —2°С-јә гәдәр (ч.-да), ијулда 27—29°С-дир. Иллик јағынты 180—220 *мм*. Әсас чајы Сырдәрјадыр. Ачыг-боз, кипсли вә чәмән торпаглары, коллуглар, ефемерләр вә тахыл биткиләри јајылмышдыр. Боз түлкү, чохлу кәмиричи, сүрүнән, гуш вә с. вар.

Әhали. Өзбәкләр, руслар, татарлар, газахлар, тачикләр, корејалылар вә б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 96,9 нәфәрдир. Шәhәр әh. 31% дир. Шәhәрләри: Күлүстан, Сырдәрја, Јанкијер вә с.

Тәсәррүфат. С.в. инкишаф етмиш сәнаје-аграр р-нудур. Сәнаје памбыг вә дикәр к.т. мәhсулларынын е'малына әсасланыр. Јүнкүл сәнаједә памбыгтәмизләмә, тикиш, јејинти сәнајесиндә исә јағ-пиј, сүд саhәләри үстүндүр. Јанкијер вә Күлүстанда тикинти материаллары истеhсал олунур. ДРЕС вар. К.т.-нын әсас саhәси памбыгчылыгдыр. Суварма әкинчилији инкишаф етмишдир. Гарајонча, тахыл, картоф әкилир. Тәрәвәзчилик, бостанчылыг вә үзүмчүлүклә мәшғул олунур. Вил.-дә суварма каналлары шәбәкәси јарадылмышдыр. Гарамал, давар, донуз, ат сахланылыр. Ипәкчилик инкишаф етмишдир. Вил.-дән Дашкәнд—Красиоводск д.ј. кечир. Автомобил вә бору кәмәри нәгл. вар. С.в. 1967 илдә Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Мәдәни гуручулуг. Вил.-дә педагожи ин-т, орта ихтисас мәктәбләри, 200-дән чох күтләви китабхана, мусигили драм театры вә с. вар. «Сирдарјо хакикати» (1963) вә «Сырдарјинскаја правда» (1963) вил. гәзетләри чыхыр. Јерли радио верилишләри илә јанашы Үмумиттифаг вә респ. радиоларынын, Мәркәзи вә Дашкәнд телевизијаларынын верилишләри ретранслјасија олунур.

СЫРЫГ—Азәрб.ССР Јардымлы р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 9 *км* шм.-ш.-дә, Виләш чајынын саhилиндә, дағ әтәјиндәдир. Әh. 380 (1983); үзүмчүлүк вә hејвандарлыгла мәшғулдур. Шәраб з-ду, сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб вә рабитә мәнтәгәләри вар.

СЫРОМЈАТНИКОВ Серкеј Петрович (10.7.1891, индики Јарославл вил., Курбы к.—4.3.1951, Москва)—паровозгајырма вә истилик техникасы саhәсиндә совет алими. ССРИ ЕА акад.

(1943). РСФСР-ин əмəкдар елм вə техника хадими (1943). ССРИ Дөвлəт мүкафаты лауреаты (1943). 1946 илдəн Сов.ИКП үзвү. 1917 илдə Москва Али Техники Мəктəбини битирмишдир. Паровозларын лајиһəлəнмəсинин елми əсасыны гојмуш, истилик просеслəри нəзəријјəси вə һесабламаларыны тəдгиг етмишдир. Ленин ордени, 3 башга орден вə медалларла тəлтиф олунмушдур.

СЫРСЫРА—адəтəн, думанлы, шахталы, сакит һавада темп-р јүксəлмəјə башладыгда су бухарынын *сублимасијасы* нəтиҹəсиндə ағаҹ будаглары, мəфтил вə с. ҹисимлəрин үзəриндə буз кристалларынын əмəлə кəлмəси.

СЫРТ ЧИЧИ—Азəрб.ССР Губа р-нунун Чичи советлијиндə кəнд. Јахынлығында ерамызын 1-ҹи миниллијинин 1-ҹи јарысына аид јашајыш јери вə гəбиристан вар. Кəшфијјат характерли газынтылар заманы кил габ гырыглары, дəмирдəн бычаг, хəнҹəр, низə вə ох уҹлары, тунҹдан бəзəк шејлəри, мүхтəлиф рəнкли мунҹуглар вə с. ашкар едилмишдир. Гəбирлəрдə өлүлəр мүхтəлиф истигамəтдə, сағ вə ја сол бөјрү үстүндə бүкүлү вəзијјəтдə əллəри үзлəринə доғру галдырылмыш һалда дəфн олунмушдур. Гəбирлəрин бə'зилəриндə гуш вə һејван сүмүклəринə дə тəсадүф едилмишдир.

Əд.: Хəлилов Ҹ. Ə., Асланов Г. М., Сырт-Чичидə археоложи тапынтылар, Азəрбајҹанын мадди мəдənијјəти, ҹ. 7, Б., 1973.

СЫРТЛАР (түрк диллəриндə сырт—јүксəклик, тəпə)—1) Тјаншанда 3500—4000 *м* һүнд.-дə јерлəшəн һамар вə зəиф далғалы јерлəр (сəтһлəр). 2) ССРИ Авропа һиссəсинин ш.-ш.-индə, Јүксəк Заволжједə (Обши Сырт) вə Алчаг Заволжједə ерозијаларла парчаланмыш кениш суајырыҹылар.

СЫРХАРЫН, Сирхар—Гафгаз Албанијасында јашајыш мəнтəгəси. *Мовсес Каланкатлынын* «Албан тарихи» əсəриндə шəһəр кими ады чəкилир. Јерлəшдији əрази вə етимолокијасы мүəјјəнлəшдирилмəмишдир.

СЫСЕ́РТ—РСФСР Свердловск вил.-ндə шəһəр. Сысерт р-нунун мəркəзи. Сысерт чајынын саһилиндəдир. Бəдии керамика, «Уралһидромаш», мəишəт техникасы үчүн електрик мүһəррриклəри һазырлајан з-длар вар.

СЫ́СОЛА—РСФСР Киров вил. вə Коми МССР-дə чај. Вычегда чајынын сол голу. Уз. 487 *км*, һөвзəсинин саһ. 17200 $км^2$. Шимал Увалларындан башланыр. Əсасəн, гар сулары илə гидаланыр. Октјабрдан мајадəк донмуш олур. Ағаҹ ахыдылыр. Кəмичилијə јарарлыдыр. Сыктывкар ш. С.-нын мəнсəби јахынлығындадыр.

СЫ́ТИН Иван Дмитријевич (5.2.1851, Кострома губ.-нын Гнездниково к.—23.11.1934, Москва)—рус нашири, маарифчи. 1876 илдə Москвада аҹдығы мəтбəəдə *лубок* шəкиллəр, 1884 илдəн елми-күтлəви китаблар, дəрсликлəр, тəгвимлəр, журналлар, «Русскоје слово» гəзетини вə с. бурахмышдыр. 90-ҹы иллəрин орталарында С.-ин мəтбəəлəри чап, нəшријјат вə китаб сатышы ширкəтинə чевирилəрəк, Русијада əн бөјүк нəшријјатлардан олмушдур. Совет һакимијјəти иллəриндə С. Дөвлəт нəшријјатында мəслəһəтчи ишлəмишдир.

Əд.: Динерштейн Е. А., И. Д. Сытин, М., 1983.

СЫФ (Stizostedion, јахуд Lucioperca)—ханыбалығыкимилəр фəсилəсиндə балыг ҹинси. Уз. 120 *см*, чəкиси 12 *кг*-дəк олур. Авропа суларында 5 нөвү вар. Əн чох сəнаје əһəмијјəти олан адиС.-дыр (S. lucioperca). Балтик, Гара, Азов, Хəзəр вə Арал дəнизлəриндə кениш јајылмышдыр. Азəрб.ССР-дə Күр чајында, Күрəтрафы көллəрдə, Аразын ашағы ахарында, Дəвəчи лиманында, Кичик Гызылағаҹ көрфəзиндə, Варвара вə Минкəчевир су анбарында S. lucioperca lucioperca јарымнөвү јајылмышдыр; уз. 1 *м*-дəк, чəкиси 16 *кг*-дəк олур. 4—5 јашында ҹинси јеткинлијə чатыр. Јыртыҹы балыгдыр. Башга балыгларла, бə'зəн дə өз көрпəлəри илə гидаланыр. Вəтəкə балығыдыр.

СЫФЫР—ихтијари əдəдлə топландыгда ону дəјишмəјəн əдəд. 0 кими ишарə едилир. Ихтијари əдəдин С. илə һасили С.-дыр. Ики һəгиги вə ја комплекс əдəдин һасили С.-дырса, вуруглардан һеч олмаса бири С.-дыр. С.-а бөлмə мүмкүн дејил. С. *груп*, *һалга*, *мејдан* вə с. анлајышларда ишлəдилир. Коммутатив аддитив јазылмыш група С. елə елементə дејилир ки, онун *a* елементи үчүн $a+0=0+a=a$ мүнасибəти өдəнилир. Һалга үчүн дə С. аналожи тə'јин олунур; бурада $a \cdot 0=0 \cdot a=0$ бəрабəрлији һəмишə өдəнир. Һалганын ики елементинин һасили С.-дырса, бу дејилишдəн вуругларын биринин С. олмасы чыхмыр; $a \neq 0$ вə $b \neq 0$ шəртиндə $ab=0$ оларса, *a* вə *b* елементлəринə С.-ын бөлəнлəри дејилир.

СЫФЫР ИНДИКАТОРУ, сыфыр ҹиһазы—*сыфыр-өлчмə методунда* мүгајисə олунан физики кəмијјəтлəрин гејри-бəрабəрлијини ашкар едəн һəссас ҹиһаз. С.и. кими галванометр, електрометр, телефон, *електрон-шуа борусу* вə с. гурғулар тəтбиг едилə билəр. Лазым кəлдикдə С.и.-нун һəссаслығы күҹлəндириҹилəр (фотоелектрик, електрон вə с.) васитəсилə артырылыр. С.и.-нун һəссаслығыны чох вахт автоматик тəнзимлəјирлəр. Бу үсул сыфыр јахынлығында ҹиһазын мəс., һəссаслығындан истифадə етмəјə вə сыфырдан узаглашдыгҹа ону кəскин ашағы салмаға имкан верир.

СЫФЫР ОРГАНЫ — автоматик өлчмə гурғуларынын киришинə дахил олан сигналлары мүгајисə етмəк үчүн елемент. Сигналлардан бири нүмунə—«сыфыр» кими гəбул едилир. С.о.-нда кириш сигналларынын бəрабəрлијини вə ја ујғунсузлуг ишарəсини көстəрəн чыхыш сигналлары формалашыр.

СЫФЫР ҸИҺАЗЫ—бах *Сыфыр индикатору*.

СЫФЫРЫНҸЫ ЕНЕРЖИ—əсас енержи һалында квант системинин малик олдуғу əн кичик енержи. С.е. нин варлығы гејри-мүəјјəнлик мүнасибəтинин варлығы илə əлагəдардыр. Классик физикаја көрə сүкунəт һалында ($x=0$) кисмин (осилјаторун) кинетик енержиси сыфыр олур ($E=0$), квант нəзəријјəсинə көрə исə осилјаторун импулсу сонлу гејри-мүəјјəнлик мүнасибəтинə маликдир вə *ox* оху истигамəтиндə $\Delta p \sim \frac{\hbar}{\Delta x}$-дыр (*h—Планк сабитидир*). Белə осилјаторун импулсуну дəгиг тə'јин етмəк олмур ($\Delta x \to 0$ олдугда $\Delta p \to \infty$). Демəли, таразлыг вəзијјəти əтрафында ($x=0$) сыфырынҹы рəгслəр мөвҹуддур вə онун əн кичик енержиси С.е.-дир. Кристалларда ишығын сəпилмəси сыфырынҹы рəгслəрин варлығы илə əлагəдардыр. С.е.-нин варлығы квант системинин (гурулуш, рабитə дəјишмəсə) үмуми хассəсидир.

СЫФЫР-ӨЛЧМƏ МЕТОДУ—мүгајисəли өлчмə үсулларындан бири. Өлчмə ҹиһазынын *сыфыр индикаторуна* өлчүлəн кəмијјəтин тə'сири, ујғун мə'лум кəмијјəтин (нүмунəнин) дəјишдирилмəси илə мүвазинəтлəшдирилир (бах *Компенсасијалы өлчмə методу*).

СЫХЫЛМА ГАБИЛИЈЈƏТИ—һəртəрəфли тəзјигин тə'сириндəн ҹисмин һəҹминин дөнəн дəјишмəси. Сыхылма заманы ҹисимдə кимјəви, гурулуш вə б. дəјишмəлəр баш вермəдикдə, хариҹи тə'сир кəсилдикдə ҹисим əввəлки һəҹмини алыр. Һəртəрəфли сыхылма заманы ҹисмин формасы сахланылыр, һəҹми исə дəјишир. Сабит темп-рда ҹисмин С.г. сыхылма əмсалы илə характеризə едилир: $\beta = -\frac{1}{V}\left(\frac{dV}{dp}\right)$.

Нормал С.г. темп-р јүксəлдикҹə артыр, тəзјигин артмасы илə бир гəдəр азалыр. Анизотроп маддəлəрдə сыхылма кристаллографик истигамəтлəрдəн асылыдыр. Јүксəк тəзјиглəрдə ($P=30$—50 *кбар*) $\beta_{маје} = \beta_{крис}$. Маје вə бəрк ҹисимлəрин сыхылма əмсалы газларынкындан 10^3—10^5 дəфə аздыр. Чох јүксəк тəзјиглəрдə бə'зи ҹисимлəрдə (силикат вə с.) галыг һəҹм мүшаһидə олунур. Сыхылма əмсалындан истилик мүһəррриклəринин ишини, кимјəви технологи просеслəри, партлајышын тə'сирини вə с.-ни һесабламаг үчүн истифадə олунур.

СЫХЫЛМЫШ ИН'ИКАС ПРИНСИПИ—*метрик фəза* нəзəријјəсинин үсулларындан бири; мүəјјəн гајда («сыхылма») илə өзүнə ин'икас олунан јохлуғун тəрпəнмəз нөгтəсинин варлығы вə јеканəлијинин исбаты үчүндүр. Ријази анализдə, ҹəбрдə, диференсиал вə интеграл тəнликлəр нəзəријјəсиндə кениш тəтбиг олунур. Тутаг ки, *E* метрик фəза, *A* исə бу фəзанын өзүнə ин'икасыдыр ($A:E \to E$). Елə мүсбəт $\alpha<1$ əдəди варса ки, *E*-нин ихтијари *x*, *y* нөгтəлəри үчүн $\rho(Ax, Ay) < \alpha\rho(x, y)$ өдəнилир, онда A-ја, бу фəзада өзүнə сыхылан ин'икас дејилир (ρ символу *E*-нин *x* вə *y* нөгтəлəри арасындакы мəсафəдир). *A* ин'икасы *E*-нин, јахуд өзүнүн мүəјјəн алт чохлуғунун бу фəзанын өзүнə ин'икасыдырса, $Ax=x$ шəртини өдəјəн $x \in E$ нөгтəлəринə *A*-нын тəрпəнмəз нөгтəлəри дејилир. $Ax=x$ мүнасибəтинə (*x* дəјишəнли) һəлли *A*-нын тəрпəнмəз нөгтəсинин тапылмасына кəтирилəн тəнлик кими дə бахмаг олар. С.и.п. белə ифадə едилир: там метрик *E* фəзасыны өзүнə ин'икас етдирəн истəнилəн сыхылмыш *A* ин'икасы јеканə тəрпəнмəз нөгтəјə маликдир (јə'ни $Ax=x$ тəнлијинин јалныз бир һəлли вар) вə бу, истəнилəн $x_0 \in E$ башланғыҹ нөгтəси үчүн $x_n = Ax_{n-1}$ рекуррент дүстуру илə тə'јин олунан $\{x_n\}$ ардыҹыллығынын лимити кими тапылыр ($n=1, 2, \ldots$). Бу һалда хəта $\rho(x_n, x) < \alpha^n \rho(x_0, Ax_0)/(1-\alpha)$ шəклиндə гијмəтлəндирилир. С.и.п. диференсиал, интеграл вə б. тəнликлəр үчүн мүһүм олан варлыг вə јеканəлик теоремлəрини исбат етмəјə имкан верир. *E* фəзасыны сечмəк вə *A* ин'икасыны гурмагла мəсəлə $Ax=x$ тəнлијинə кəтирилдикдəн сонра *A*-нын сыхылма шəрти, бунун васитəсилə дə һəлл верилмиш дəгигликлə *ардыҹыл јахынлашма үсулу* илə тапылыр.

Әд.: Әһмәдов Г., Һәсәнов К., Јагубов М., Ади диференсиал тәнликләр, Б., 1978; Колмогоров А. Н., Фомин С. В., Элементы теории функций и функционального анализа, М., 1976.

СЫХКӨЗТУТ—дишн тут сорту. Morus alba нөвүнә аиддир. И. К. *Абдуллајевин* рәһбәрлији илә алынмышдыр. Ағачынын көвдәси бозумтул, будаглары исә ачыг-бозумтул олур; көзарасы чох јахындыр (3 *см*; ады да бурадандыр). Јарпаглары ири, үрәкварыдыр; уз. 18,2 *см*, ени 13,2 *см*, орта чәкиси 2,1 *г*-дыр. 1 *ha* тут ағачы плантасијасындан орта һесабла 100 *с* јарпаг јығылыр. Јарпағынын тәркибиндә 72,8% су, 3,3% зүлаллы азот, 21,9% протеин вә с. вар. С. ҮИКТС-нин гызыл медалына лајиг көрүлмүшдүр (1955 илдә).

СЫХЛЫГ—ваһид һәчмдәки маддәнин (бирчинсли) күтләсинә бәрабәр олан физики кәмијјәт. Чисмин С.-нын орта гијмәти $\rho=\frac{m}{V}$ (m—күтлә, V—һәчмдир) дүстуру илә тә'јин олунур. С.-ын ваһидләри Бејнәлхалг ваһидләр системиндә $кг/м^3$, СГС ваһидләр системиндә исә $г/см^3$-дир. С.-ы өлчмәк үчүн пикнометрдән, ареометрдән вә с.-дән истифадә едилир. Маддәнин агрегат һалы дәјишдикдә С. сычрајышла дәјишир.

СЫХМА — пәстаһын галынлығынын азалдылмасы әмәлијјаты. Пәстаһы чәкичлә вә ја прес алтында отуртма јолу илә, һәмчинин јајма вә ја дартыб узатмагла (мүтләг С. адланыр) апарылыр. Пәстаһын илк вә сон галынлыглары фәргинин онун илк галынлығына олан нисбәтинә нисби С. вә ја С. дәрәчәси дејилир. Нисби С. металын деформасија дәрәчәсинин көстәричисидир.

СЫХМА СТАНЫ — чох мәһсулдар јајма станы; ири полад күлчәләрдән *блум*, *слјаб*, фасонлу пәстаһ (бөјүк икитаврлы тир, швеллер вә с.) һазырламаг үчүндүр (бах һәмчинин *Блуминг*, *Слјабинг*).

СЫЧЈОВКА—РСФСР Смоленск вил.-ндә шәһәр. Сычјовка р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Електрод, кәтан е'малы вә сүд з-длары, әт комбинаты; зообајтарлыг техникуму, өлкәшүнаслыг музеји вар.

СЫЧРАҒАНЛАР, лил сычрағанлары (Periophthalmidae)—ханыкимиләр дәстәсиндән балыг фәсиләси. Бәдәнинин уз. 27 *см*-дәк олур. Габарыг көзләри чох һәрәкәтли олуб һәм суда, һәм дә гуруда көрмәјә ујғунлашмышдыр. 3 чинси (10, јахуд 12 нөвү) вар. Һинд вә Сакит океанларын саһилләриндә тропик суларда јашајыр; әсасән мангров мешәләринин лилли суларында чох олур. С. дөш үзкәчләри илә һәм сүрүнүр, һәм дә сычрајараг бир јердән дикәринә һәрәкәт едирләр. Хырда хәрчәнккимиләр, гурд вә чүчүләрлә гидаланыр. Ади лил С.-ы (Periophthalmus koelreuteri) даһа јахшы өјрәнилмишдир.

СЫЧРАЈЫШ—кәмијјәт дәјишмәләринин кејфијјәт дәјишмәләринә кечмәсинин үмуми үсулу. С. һәр һансы кәмијјәт дәјишмәсинин көһнә кејфијјәтин өлчү һүдудларындан чыхараг јени кејфијјәт вә кәмијјәт вәһдәти дәјишилмәси илә баш верир. С. просесиндә көһнә кејфијјәт вә кәмијјәт арасында *вәһдәт вә нисбәт јени кејфијјәтин* һесабына позулса да бу, һәлә көһнәнин мүтәрәгги әламәтләринин там инкары дејил. С. бүтүн һалларда даим ирәлијә доғру инкишаф амилидир. Баш вермә үсулуна вә тәзаһүрүнә көрә С.-лар тәдричи вә ани С.-лара бөлүнүр (бах *Кәмијјәт дәјишмәләринин кејфијјәт дәјишмәләринә кечмәси гануну*).

СЫЧУАН—Чинин ч.-г.-индә әјаләт. Јанцзы чајы һөвзәсиндәдир. Саһ. 569 мин *км²*. Әһ. 99713 мин (1982). Инз.м. Ченду ш.-дир. 13 маһала, 3 мухтар милли маһала, әјаләт вә маһал табелијиндәки 9 шәһәрә бөлүнүр. Мүһүм шәһәрләри: Чунтсин, Ченду, Сзыгун, Лучжоу, Утунтсјао, Нејтсзјан, Ибин, Нанчун, Вансјан. Игтисадијјатынын әсасыны к.т. тәшкил едир. Әразинин тәгр. 1/10-индән чоху шумланыр. Чәлтик әкинләри үстүндүр. Гарғыдалы, буғда, гаолјан, арпа, пахлалылар, батат бечәрилир. Тунг мејвәси, шалғамтурп, шәкәр чуғундуру, ситрус мејвәләри, чај, памбыг, түтүн истеһсалынын үмумөлкә әһәмијјәти вар. Ипәкчилик инкишаф етмишдир. Гарамал, донуз вә гуш сахланылыр. Даш көмүр, дәмир филизи, дашдуз, фосфат, асбест, нефт вә газ чыхарылыр. Гара металлуркија, машынгајырма, кимја, тохучулуг, мешә, јејинти сәнајеси, кустар сәнәткарлыг мүәссисәләри вар. Мүәссисәләрин чоху Чунтсин—Ченду—Ибин р-нунда чәмләшмишдир. Лунсихе чајында СЕС вар. Јанцзы чајы вә онун голларындан кәмичиликдә истифадә олунур.

СЫЧУАН ЧӨКӘКЛИЈИ, Гырмызы һөвзә—Чиндә, Јанцзы чајы һөвзәсинин орта ахынында дағарасы чөкәклик. Сино-Тибет, Синлин, Дабашан д-ры вә Гујчжоу јајласы илә әһатәләнир. Әсасән, гырмызы гумдашылардан тәшкил олунмушдур. Һүнд. 400—500 *м*, кәнарларда 1000 *м*-ә гәдәрдир. Јамачлары терраслыдыр. Иглими субтропик, муссон. Иллик јағынты 800—1750 *мм*. Дағларын ашағы гуршагларында гарышыг мешәләр, 2200 *м*-дән јүксәкдә ијнәјарпаглы-енлијарпаглы вә ағ шам мешәләри вар. С.ч. мүһүм к.т. р-нудур. Бөјүк шәһәрләри: Ченду вә Чунсин. Тәсәррүфаты үчүн бах *Сычуан* мәгаләсинә.

СЈА—е.ә. 3-чү миниллијин сону—2-чи миниллијин әввәлләриндә Хуанхе чајынын орта ахарында бөјүк тајфа иттифагына башчылыг етмиш Чин мәншәли тајфа. Ән'әнәви Чин тарихшүнаслығына көрә Гәдим Чиндә мөвчуд олмуш «үч сүлалә»нин әввәлинчисидир. Етник чәһәтдән С. Гәдим Чин халгларынын (өзләрини С. адландырырдылар) тәркиб һиссәсидир.

СЈАМЫН, Амој—Чинин ч.-ш.-индә, Футсјан әјаләтиндә, ејниадлы адада шәһәр. Тајван боғазы саһилиндә порт. Д.ј. ст. Әһ. 300 мин (1975). Дамба (5 *км*) васитәсилә материкә бирләшдирилмишдир. Ири тичарәт вә балыг ову мәркәзидир. Машынгајырма, јејинти, кимја, резин, шүшә сәнајеси; ун-т вар.

СЈАНБИЛӘР—е.ә. 3 әсрдә хуннулар тәрәфиндән мәғлуб едилән дун-ху тајфа *иттифагындан ајрылмыш көчәри тајфалар*. Әсасән, индики ЧХР-ын Дахили Монголустан мухтар р-ну әразисиндә јашамышлар. С.-и монгол вә манчур-тунгус групларына аид едирләр. Малдарлыг вә овчулугла мәшғул олмушлар.

СЈАНГАН, Һонконг (инк. Hong-Kong)—Чинин ч.-ш.-индә әрази. Б. Британијанын мүлкү. Чәнуби Чин дәнизи саһилиндәдир. Әразиси Сјанган а.-ны, Сзјулун ј-анын чох һиссәсини вә онун јахынлығындакы бир нечә кичик аданы әһатә едир. Саһ. 1060 *км²*. Әһ. 5,2 млн. (1983). Инз.м. Сјанган (инк. Victoria—Викторија) ш.-дир.

Әразинин чох һиссәси дағлыгдыр (һүнд. 957 *м*-дәк). Фајдалы газынтылары: дәмир филизи, каолин, кварс. Иглими муссондур. Тез-тез тајфунлар олур. Һәмишәјашыл тропик мешәләр вар. Тәсәррүфатында сәнаје (әсасән, чохлу мигдарда кичик мүәссисәләрдән ибарәтдир) мүһүм јер тутур, јүнкүл, машынгајырма (кәмигајырма, електротехника, електроника), јејинти, полиграфија, чини-сахсы сәнајеси даһа чох инкишаф етмишдир. ЧХР-ин С.-да онларча сәнаје мүәссисәси вә малијјә идарәси вар. Әсасән, чәлтик вә тәрәвәз бечәрилир. Чичәкчилик (ихрачат үчүн), донузчулуг, гушчулуг вә саһил р-нларында балыгчылыгла мәшғул олунур. Д.ј.-ларынын уз. 36 *км*, автомобил јолларынын уз. 1147 *км*-дир (1980). С. ири дәниз портудур. Бејнәлхалг аеропорту Кајтакдыр. Тичарәти АБШ, Јапонија, ЧХР, Б. Британија вә с. өлкәләрләдир. Пул ваһиди С. (Һонконг) Солларыдыр.

Мүасир С. әразиси е.ә. 3 әсрдә Чин дөвләтинин тәркибинә дахил едилмишди. Сјанган а. *Инкилтәрә—Чин мүһарибәсиндә (1840—42)* инкилисләр тәрәфиндән ишғал едилмиш, Нанкин мүгавиләсинә (1842) әсасән Б. Британијанын «әбәди мүлкү» е'лан олунмушду. 20 әсрин әввәлләриндә С. Узаг Шәргин ән ири тичарәт мәркәзинә вә Чиндә инкилис империализминин мүһүм дајаг мәнтәгәсинә чеврилмишди. С.-да дәфәләрлә мүстәмләкә һөкмранлығына *гаршы тә'тилләр вә чыхышлар* (1922, 1925—26) баш вермишди. С.-ы 1941 илдә Јапонија ишғал етмиш, 1945 илдә исә јенидән Б. Британија тутмушдур. ЧХР һөкумәти С. үзәриндә Б. Британијанын мүстәмләкә статусуну танымыр, онун Чинә гајтарылмасыны тәләб едир.

Әд.: Зарубежная Азия. Восточная и Центральная Азия, М., 1982 (серия «Страны и народы»).

СЈАНГАН, Викторија (инк. Victoria)—*Сјанганын* (Һонконгун) инз.м. Сјанган а.-нын шм. г. саһилиндәдир. Әһ. 1,5 млн. (1979). С. илә јахынлығындакы Сзјулун ш. (ејниадлы ј-а-да) арасында суалты тунел вар. Метрополитен тикилир (1982). С. ири порт, тичарәт-сәнаје мәркәзидир. Ун-т вар (1911).

СЈАНГАН-ГУАНЧЖОУ ТӘ'ТИЛИ (1925—26)—Чиндә 1925—27 илләр ингилабы дөврүндә ән ири вә узун мүддәт давам етмиш тә'тилләрдән бири, иштиракчыларынын сајы 250 миндән чох иди. 1925 ил мајын 30-да империалистләрин фитнәси илә Шанхајда тәләбә нүмајишинин күлләбаран едилмәсинә е'тираз әламәти олараг, ијунун 19-да Сјанганын (Һонконг) вә Гуанчжоудакы инкилис-франсыз Шамјан консессијасынын фәһләләри тә'тилә башладылар. *Тә'тилчиләр Сјанганы вә Шамјаны тәрк* едәрәк ингилаби Гуанчжоу һөкумәтинин (1925 ил ијулун 1-дән Чин респ. Милли һөкумәти адланырды) нәзарәти алтында олан әразијә кечдиләр. Бурада Чин Коммунист Партијасы хадимләриндән Су Чжаочжен, Ден Чжунсја вә б.-нын рәһбәрлији илә тә'тил комитәси јарадылды. Инкилис империалистләринин ингилаби Гуанчжоуну һәрби мүдахилә илә һәдәләмәсинә чаваб олараг ССРИ-дә С.-Г.т. илә бејнәлхалг пролетар һәмрә'јлији кампанијасы кенишләнди. Шимал јүрүшү (1926—27) дөврүндә Милли ингилаби ордунун арха-

сыны мөһкәмләтмәк мәгсәдилә тә'тил комитәсинин вә Милли һөкумәтин гәрары илә дајандырылмышдыр (1926, 10 октјабр).

СЈАНЈА́Н—ЧХР-дә, Шенси әјаләтиндә шәһәр. Д.ј. ст. Әһ. 70 мин (1956). Памбыгчылыг р-нунун тичарәт мәркәзи, памбыг парча сәнајеси мәркәзләриндәндир. Е.ә. 350 илдән Син чарлығынын, е.ә. 221 илдән Син империјасынын пајтахты олмушдур. Е.ә. археоложи газынтылар заманы (1959—61) шәһәрин мүдафиә диварлары, бина галыглары, дулусчулуг е'малатханасы вә с. ашкар едилмишдир. С.-дан шм.-да Хан император вә сәркәрдәләринин мәгбәрәләри вар.

Әд.: Вяткин Р. В., Музеи и достопримечательности Китая, М., 1962.

СЈАНТА́Н—Чинин мәркәзиндә шәһәр. Хунан әјаләтиндәдир. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Әһ. 400 мин (1975). Машынгајырма, памбыг парча, кимја, металлуркија, јејинти сәнајеси вар. Тикинти материаллары, одадавамлы материаллар истеһсал олунур.

СЈАНТСЗЈА́Н—Чинин ч.-ш.-индә чај. Уз. 801 *км*, һөвзәсинин саһ. тәгр. 95 мин *км²*. Нанлин д-рындан башланыр. Дунтинху көлүнә (Јансзы һөвзәси) төкүлүр. Јағыш сулары илә гидаланыр. Орта су сәрфи 2270 *м³/сан*. Сувармада истифадә едилир. Сјантан ш.-нәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. Чанша ш. С. саһилиндәдир.

СЈА́О САН (әсл ады Сјао Ајмеј; ССРИ-дә Еми Сјао кими таныныр) (1896, Хунан әјаләти—5.2.1983, Пекин)—Чин јазычысы, ичтимаи хадим. 1921 илдән Чин КП-нын үзвү. Чин халгынын азадлыг мүбаризәсиндә иштирак етмишдир. 20—30-чу илләрдә фасиләләрлә ССРИ-дә јашамышдыр. Милли азадлыг мүбаризәсиндән бәһс едән «Ше'рләр» (1932, рус дилиндә), «Гәһрәман Чин» (1939), «Чин мәғлубедилмәздир» (1940), «Чин һекајәләри» (1940) ше'р вә һекајә топлуларынын мүәллифидир. «Интернасионал»ы Чин дилинә чевирмишдир. Сүлһ тәрәфдарлары һәрәкатында иштирак етмишдир. «Бөјүк мүәллим Маркс» (1953), «М. Горкинин естетик көрүшләри» (1950) вә с. китаблары, рус вә дүнја әдәбијјатындан тәрчүмәләри вар. «Гызыл мејдан», «Совгат вә мәктуб» ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәри: Избранное, М., 1954.

СЈАОТУ́Н—*Анјан* ш.-ндән (Чин) 5 *км* шм.-г.-дә кәнд. Зәнкин археоложи абидәләр вар. Анјан ш.-нин әтрафы һәлә Неолит дөврүндә мәскунлашмышды. Е.ә. 14 әсрин орталарында дағыдылмыш Ин дөвләтинин сонунчу пајтахтынын харабалыглары ашкар едилмишдир. Шәһәрин саһ. 6 *км²* олмушдур. Газынтылар заманы мә'бәд вә сарај, јашајыш еви, архив, Ин һөкмдарлары вә ә'јанларына мәхсус мәгбәрә галыглары тапылмышдыр. Әһалиси сәнәткарлыг, әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олмушдур.

СЈАС—РСФСР Новгород вә Ленинград вил.-ләриндә чај. Уз. 260 *км*, һөвзәсинин саһ. 7330 *км²*. Тихвин тирәсиндәки көлдән башланыр. Ладога көлүнә төкүлүр. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Нојабрдан апреләдәк донмуш олур. Тихвин су системинә дахилдир.

СЈЕНФУЕ́ГОС (Cienfuegos) Камило (6.2.1932, Һавана—28. 10.1959)—Куба һәрби вә сијаси хадими, халг гәһрәманы. Мајор (1958). Ингилаби фәалијјәтинә көрә дәфәләрлә тә'гибләрә мә'руз галмыш, ики дәфә АБШ-а мүһачирәт етмишди (1953, 1956). 1956 илин сентјабрында Ф. Кастро Русун дәстәсинә дахил олмаг үчүн Мексикаја кетмиш, декабрда Ф. Кастро Русла биркә Кубаја гајытмышды. 1958 илин августундан Батиста режиминә гаршы вурушан «Антонио Масео» адлы һәрби бирләшмәјә рәһбәрлик етмишди. Ингилабын гәләбәсиндән (1959, 1 јанвар) сонра үсјанчы ордунун әсасында Куба респ.-сы силаһлы гүввәләринин јарадылмасында фәал рол ојнамышдыр. Авиасија гәзасы нәтичәсиндә һәлак олмушдур.

СЈЕНФУЕ́ГОС (Cienfuegos)—Кубанын ч.-унда шәһәр вә порт. Сјенфуегос әјаләтинин инз.м. Әһ. 91 мин (1976). Кимја, јејинти, машынгајырма, түтүн, дәри-ајаггабы, тохучулуг, кәмигајырма сәнајеси, ИЕС вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

СЈЕ́РРА (исп. sierra, һәрфи мә'насы—мишар)—Испанија, Латын Америкасы өлкәләри вә АБШ-да бир сыра дағ силсиләләри адларынын тәркиб һиссәси (мәс., Испанија вә АБШ-да Сјерра-Невада).

СЈЕ́РРА-ЛЕО́НЕ (Sierra Leone), Сјерра-Леоне Республикасы (Republic of Sierra Leone).

Үмуми мә'лумат. Гәрби Африкада, Атлантик океаны саһилиндә дөвләт. *Милләтләр бирлијинә* дахилдир. Саһ. 72,3 мин *км²*. Әһ. тәгр. 3,5 млн. (1982). Пајтахты Фритаун ш.-дир. Инзибати чәһәтдән 3 әјаләтә вә 1 вил.-ә бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. С.-Л. респ.-дыр. 1978 ил Конститусијасы гүввәдәдир. Дөвләт башчысы 7 ил мүддәтинә сечилән президентдир. Ганунверичи һакимијјәт Нүмајәндәләр палатасына (бирпалаталы парламент) мәхсусдур. Ичра һакимијјәтини президент вә һөкумәт һәјата кечирир.

Тәбиәт. Әразинин чох һиссәсини платојабәнзәр зәиф далғалы Леоне-Либерија јүксәклији (Бинтимани д., 1948 *м*) тутур. Фајдалы газынтылары: дәмир, хром вә титан филизләри: боксит, гијмәтли металлар, алмаз вә с. Иглими екваториалдыр. Орта темп-р Атлантик океаны саһилбојунда августда 24°C, апрелдә 27°C-дир. Иллик јағынты 2000—4000 *мм*. Чајлары (Каба, Рокелле, Сева, Чонг, Моа вә б.) чохсулу, астаналы, ашағы ахынында кәмичилијә јарарлыдыр. Әсасән, саванна биткиләри јајылмышдыр.

Әһали. Әһалиси Атлантик (темне, булом, лимба, киси, фулбе вә с.) вә менде дилләри аиләсинә дахил олан (менде, ваи вә б.) халгларын етник групларындан ибарәтдир. Менде вә темнеләр сајча чохдур. Әһалинин 50%-дән чоху мүсәлман, 25%-и христиандыр, галанлары ән'әнәви дини е'тигалларыны сахлајырлар. Дөвләт дили инкилис дилидир. Ишләјән әһалинин 65%-дән чоху к.т.-нда чалышыр (1982). Орта сыхлыг 1 *км²*-дә тәгр. 48 нәфәрдир (1982). Шәһәр әһалиси тәгр. 20%-дир. Әсас шәһәрләри: Фритаун (300 миндән чох, 1982), Бо, Кенема, Макени.

Тарихи мә'лумат. С.-Л. әразиси Палеолит дөврүндән мәскунлашмышдыр. 15 әсрдә мүасир С.-Л.-нин саһил р-нларында португаллар колонијалар јаратмышдылар. 16 әсрдә инкилисләр португаллары сыхышдырдылар. 18 әсрин сонунда Инкилтәрәдән вә Вест-Һинддән кәлән азад гуллар С.-Л.-дә Фритаун колонијасынын әсасыны гојдулар. 1808 илдән С.-Л. Инкилтәрәнин мүстәмләкәсинә чеврилмәјә башлады. 1896 илдә С.-Л. Инкилтәрәнин протекторатлығына кечди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән (1939—45) сонра С.-Л.-дә кенишләнән милли азадлыг мүбаризәси 1961 ил апрелин 27-дә өлкәнин истиглалијјәт газанмасы илә нәтичәләнди. 1967 илин мартында кечирилән парламент сечкиләриндә С.-Л. Үмумхалг Конгреси партијасы сәсләрин 52 фаизини топлајараг һакимијјәт башына кәлди. Сонракы илләрдә (1969, 1971 вә 1974) С.-Л.-дә бир нечә мүвәффәгијјәтсиз һәрби чеврилиш олду. 1971 ил апрелин 19-да С.-Л. респ. е'лан едилди. С.-Л. һөкумәти сәнаје вә тичарәтдә харичи капиталын мөвгеләрини зәифләтмәк үчүн бир сыра сосиал-игтисади тәдбирләр һәјата кечирди; сәнаједә дөвләт бөлмәси күчләндирилди, јени сәнаје мүәссисәләри јарадылды, к.т.-нда кооперативләшмәјә диггәт артырылды вә с. 1978 илдә үмумхалг риферендуму нәтичәсиндә өлкәнин јени конститусијасы гәбул едилди. 1962 илдә ССРИ илә С.-Л. арасында дипломатик мүнасибәтләр јарадылмышдыр. 70-чи илләрдә ССРИ илә С.-Л. арасында мәдәни, елми, партијалар-арасы әлагәләр инкишаф етмишдир. 1980 илин августунда ССРИ илә С.-Л. арасында һава јолу ачылмышдыр. С.-Л. һөкумәти блоклара гошулмамаг, бүтүн өлкәләрлә достлуг мүнасибәтләрини инкишаф етдирмәк сијасәти јеридир, апартһејдә вә ирги ајры-сечкилијә гаршы чыхыш едир.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары вә дикәр ичтимаи тәшкилатлар. С.-Л. Үмумхалг Конгреси—јеканә вә һаким партијадыр. Әсасы 1960 илдә гојулмушдур. С.-Л. Әмәк Конгреси—1966 илдә јарадылмышдыр. С.-Л. ССРИ Достлуғу Чәмијјәти (1971).

Игтисади-чоғрафи очерк. С.-Л. зәиф инкишаф етмиш аграр өлкәдир. Әсас әрзаг биткиси чәлтикдир (1980 илдә 513 мин *т*). Кассава, дары, калыш, гарғыдалы, кокос палмасы, гәһвә, какао вә с. бечәрилир. 350 мин гарамал, 270 мин давар, 45 мин донуз вар (1980). Балыг овланыр. Јејинти, јүнкүл, ағач е'малы сәнајеси мүәссисәләри, нефтајырма (кәтирмә нефтлә ишләјир), шин з-длары, алмаз чилалајан ф-к вә с. вар. 1980 илдә 658 мин карат алмаз, 671 мин *т* боксит, 54 мин *т* рутил истеһсал едилмишдир. Автомобил јолларынын уз. 8 мин *км*, д.ј.-ларынын уз. 540 *км*-дир. Әсас дәниз порту Фритаун, бејнәлхалг аеропорту Лункидир. Алмаз, боксит, гәһвә, какао вә с. ихрач едилир. Әрзаг, машын вә аваданлыг, јаначаг вә с. идхал олунур. Әсас

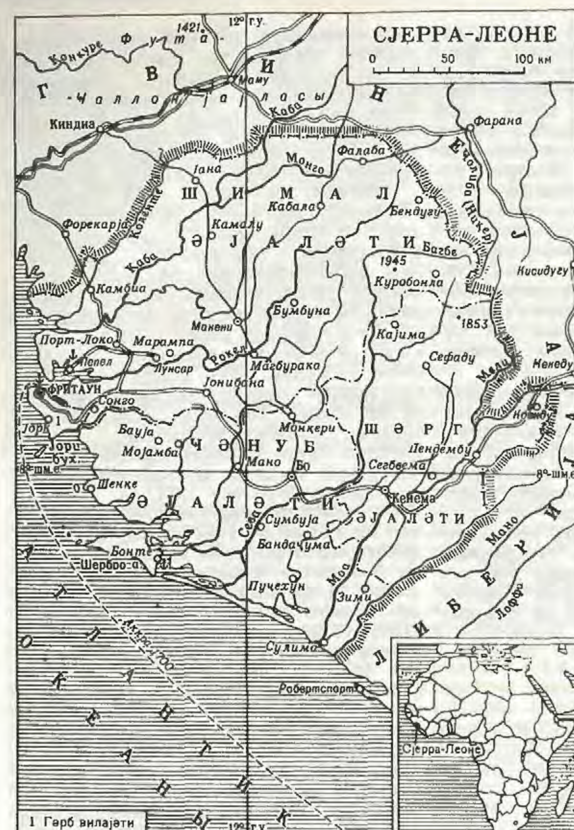

тичарәти Б. Британија, АФР, Нидерланд, АБШ, Јапонија, Никерија илә-дир. Пул ваһиди леонедир.

Сәһијјә. 1968 илдә С.-Л.-дә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 39,6, өлүм сајы 17,5; һәр мин нәфәр диридоғулана көрә ушаг өлүмү 136,3 олмушдур. Өлүм һаллары, әсасән инфексион вә паразитар хәстәликләрдәндир. Өлкәдә вәрәм, маларија, шистосоматоз вә с. хәстәликләр кениш јајылмышдыр. С.-Л.-дә 2,5 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 1 чарпајы) 36 хәстәхана, 35 диспансер, 44 тибб мәнтәгәси, 149 һәким (әһалинин һәр 17,1 мин нәфәринә 1 һәким), 12 диш һәкими, 7 әчзачы, 2,5 миндән чох орта тибб ишчиси вар (1970). Һәким кадрлары харичдә һазырланыр.

Маариф. Өлкә истиглалијјәт газандыгдан сонра 6—14 јашлы ушагларын тәһсили ичбари е'лан едилмиш, тәһсиллә әһатә олунанларын сајы 4 дәфә артмышдыр (1980). Тәһсил мүддәти ибтидаи мәктәбләрдә 7, орта мәктәбләрдә 7 (5+2), техники пешә мәктәбләриндә 2—5, педагожи мәктәбләрдә 3 илдир. Али тәһсили Фритаундакы С.-Л. ун-ти верир (тәркибиндә 2 коллеч вар). Ән бөјүк китабханасы ун-тин Фура-Бej коллечинин китабханасыдыр. Фритаунда Милли музеј вар.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Мүһүм мәтбуат органлары: «Дејли мејл» (1931), «Ви јун» (1963) гәзетләри, «Фокус» (1974) журналы. С.-Л. Нјус Ејченси информасија акентлији 1980, С.-Л. радио вә телевизија верилишләри үзрә һөкумәт идарәси 1972 илдә јарадылмышдыр.

Әдәбијјат. С.-Л. әдәбијјаты инкилис дилиндә инкишаф едир. Фолклор зәнкиндир. Мүасир јазычылардан М. Сина, Н. Фајл, Д. Гарти, М. Бартуилјамс, Р. Коул, Ч. Криспин вә б. актуал мөвзуларда һекајә, роман вә ше'рләр јазмышлар. Д. (Абиосе) Никол вә У. Контонун һекајә вә романларында мүстәмләкә вә ирги ајры-сечкилик әлејһинә мүбаризә әксини тапмышдыр. С. Измон драматуркијанын банисидир. П. Мадинин әсәрләриндә буржуа сивилизасијасы вә әхлаг нормаларынын С.-Л. зијалыларына тә'сириндән бәһс олунур. Чејни-Кокерин ше'рләри милли руһу илә сечилир.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Даирәви планлы, конусвары дамы саманла өртүлән кил, јахуд һөрмә комалар халг јашајыш евләринин әсас типидир. Комаларын диварлары орнаментал рәсмләрлә бәзәдилир. Орта әср вә мүасир халг сәнәтинин характерик нүмунәләри кичик һејкәлчикләр, агач маскалар, инсан вә һејван фигурлары илә бәзәдилмиш ев әшјалары, бәдии парчалар, мәишәт керамикасы вә с.-дир. 1960-чы иллләрдән милли дәзкаһ инчәсәнәти формалашыр.

Әд.: Прибытковский Л. Н., Фридман Л. А., Сьерра-Леоне, М., 1964; Современные литературы Африки. Северная и Западная Африка, М., 1973; Африка. Экономический справочник, М., 1974; Африка. Западная и Центральная Африка, М., 1979 (серия «Страны и народы»).

СЈЕ́РРА-МОРЕ́НА (Sierra Morena) — Испанијанын ч.-унда дағлар. Уз. тәгр. 400 *км*, һүнд. 1299 *м*-ә гәдәрдир. Кристаллик сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Һәмишәјашыл коллуглар вә силијарпаглы мешәләрлә өртүлүдүр. Пирит, гурғушун-синк филизи јатаглары вар.

СЈЕ́РРА-НЕВА́ДА (Sierra Nevada)— АБШ-да, Кордилјер д-ры системиндә дағ силсиләси. Бөјүк Һөвзә јајласы илә Калифорнија дәрәси арасындадыр. Уз. 750 *км*, һүнд. 4418 *м*-ә гәдәрдир (Уитни д.). Гранодиоритләрдән тәшкил олунмушдур. Сејсмик р-ндур. Битки өртүјү ијнәјарпаглы мешәләр вә һәмишәјашыл коллуглардыр. Зирвәләрдә даими гарлар, әтәкләриндә исти булаглар вә палчыг вулканлары вар. Дағлардан Сан-Франсиско вә Лос-Анчелес ш.-ләринә су кәмәрләри чәкилмишдир. Милли парклары: Јосемити, Секвојја, Кингс-Канјон.

СЈЕ́РРА-НЕВА́ДА (Sierra Nevada) — Испанијанын ч.-унда, Әндәлис д-рында дағ массиви. Макс. һүнд. 3478 *м* (Муласен д.; өлкәнин ән јүксәк нөгтәси). Зирвәләри бир нечә ај гарла өртүлү олур. Авропада ән ч. бузлаг С.-Н.-дадыр (Муласен д.-нда). Дәмир филизи јатағы вар.

СЈУ́АРД (Seward)—Алјасканын г.-индә, Нортон вә Котсебу көрфәзләри арасында ј-а. Һүнд. 1437 *м*-ә гәдәрдир. Гызыл јатаглары вар. Ном порту ч. саһилиндәдир.

СЈУ́АРД (Seward)—АБШ-да шәһәр вә порт. Алјаска штатындадыр. Д.ј. ст. Тичарәт-нәгл. говшағы. Әһ. 1,6 мин (1975). Балыг сәнајеси вар.

СЈУДА́Д-БОЛИ́ВАР (Ciudad Bolivar) —Венесуелада шәһәр. Боливар штатынын инз.м. Автомобил јоллары говшағы. Порт. Әһ. 130 мин (1976). Тахта-шалбан, ағач е'малы, јејинти, дәри-ајаггабы сәнајеси вар. 1764 илдә салынмышдыр.

СЈУДА́Д-ХУА́РЕС (Ciudad Juárez) — Мексикада шәһәр. Чиуауа штатындадыр. Рио-Браво-дел-Норте чајы са-

Сјерра-Леоне. 1. Кәнд мәнзәрәси. 2. Фритаун шәһәриндән көрүнүш. 3. Пепел портунда. 4. Сева чајында алмаз һасилаты.

һилиндәдир. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Əһ. 597 мин (1978). Јејинти, тохуҹулуг, метал е'малы сәнајеси; ун-т вар. Туризм инкишаф етмишдир. 1659 илдә салынмышдыр.

СЈУЈ-БЕЈХУН, Жју Пеон (19.6. 1895, Тсзјансу әјаләтинин Исин гәзасы—26.9.1953, Пекин)—Чин бојакары вә графики. Шанхајда вә Парисдә (1919 илдән) охумушдур. «Чичәкләр-гушлар» вә «адамлар» жанрларында акварел әсәрләри ишләмишдир. Чиндә јағлы боја илә ишләјән илк рәссамлардан вә 20 әср Чин инҹәсәнәтиндә јени истигамәтин јарадыҹыларындандыр. Əсәрләри поезија руһу вә гәһрәманлыг пафосу илә зәнкиндир («Динҹәлән ат», 1930, «Дөјүш мејданы һаггында дүшүнҹәләр», 1935; һәр ики әсәр Шәрг Халглары Инҹәсәнәти Музејиндәдир, Москва). Портретләр дә чәкмишдир. 1934 илдә ССРИ-дә олмушдур.

СЈУЈЧЖОУ—Чиндә шәһәр. Сзјансу әјаләтиндәдир. Мүһүм д.ј. говшағы. Əһ. тәгр. 700 мин (1970). Металлуркија, памбыг парча вә јејинти сәнајеси вар. Мә'дән аваданлығы истеһсал олунур. Сәнәткарлыг инкишаф етмишдир.

СЈУН-СЗЫ (е.ә. тәгр. 313—тәгр. 238) —гәдим Чин мүтәфәккири. Көрүшләри «Сјун-Сзы» адлы трактатында шәрһ олунмушдур. Дүнјанын маһијјәти вә «шејләрин» мәншәји һаггындакы садәлөвһ материалист вә атеист тәсәввүрләр С.-С. үчүн сәчијјәвидир. С.-С.-нын сосиал-сијаси бахышлары Конфуси тә'лиминә ујғундур. «Мәдәни» һөкмдар һакимијјәтинә тәрәфдар олмуш С.-С.-нын сосиал-сијаси тә'лими Чин императорларынын рәсми идеолокијасынын нәзәри әсасыны гојмушдур.

Əд.: Феоктистов В. Ф., Философские и общественно-политические взгляды Сюнь-Цзы, М., 1976; Чанышев Л. Н., Курс лекций по древней философии, М., 1981.

СЈУРЕН ДҮШӘРКӘЛӘРИ—Крымда, Бахчасарајдан 13 *км* ч.-г.-дә Танковоје к. (кечмиш Сјурен к.) јахынлығында даш дөврүнә аид ики мағара. С. I-дә үст Палеолит дөврүнә аид 3 мәдәни тәбәгә ашкар едилмиш, гашовчуглар, мустје типли кәсичи аләтләр, итиучлулар, фауна галыглары, һәмчинин инсан диши тапылмышдыр. С. II-дә үст Палеолитин сону вә Мезолитин әввәлләринә аид мәдәни тәбәгә гејдә алынмышдыр. Бурадан чахмагдашыдан һәндәси формалы (сегментвары, трапесијавары) аләтләр вә с. тапылмышдыр.

Əд.: Исследования палеолита в Крыму, Киев, 1979.

СЈУРУПА Александр Дмитријевич (1.10.1870, индики УССР-ин Сјурупинск ш.—8.5.1928, индики Крым вил.-нин Олива гәс.)—совет дөвләт вә партија хадими. 1898 илдән Сов.ИКП үзвү. 1891 илдә марксист шакирд дәрнәјинин тәшкилиндә иштирак етмишдир. 1900 илин февралында В. И. Ленинлә таныш олмушдур. «*Искра*»нын *акентләриндән* иди. Һәбс вә сүркүнә мә'руз галмышдыр. Партија үчүн пул вәсаити әлдә етмәк барәдә РСДФП МК-нын тапшырыгларыны јеринә јетирмишдир. 1917 илдә Уфа Советинин вә һИК-инин үзвү иди. 1917 илин нојабрындан РСФСР халг әрзаг комиссарынын мүавини, сонра комиссары (1918—21) олмушдур. *Јохсул комитәләри* јаратмағын тәшәббүсчүләриндән иди. 1921 илдән ХКС вә ƏМШ сәдринин мүавини (1922—23 илләрдә һәм дә халг ФКМ комиссары), ССРИ Дөвләт План Комитәсинин сәдри (1923—25), халг харичи вә дахили тиҹарәт комиссары (1925 илдән) ишләмишдир. ҮИК(б)П 10, 12—15-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. Партија МК-сынын (1923 илдән), ҮРМИК Рәјасәт Һеј'әтинин вә ССРИ МИК-ин (1922—28) үзвү иди. Гызыл мејданда Кремл дивары јанында дәфн едилмишдир.

Əд.: Ленин В. И., Əсәрләри (бах Мә'лумат ҹилди, һ. 2, сәһ. 257); Красильщиков В. И., Интендант революции, [М., 1968].

СКАБИОЗА (Scabiosa) — фырчаоту фәсиләсиндән от биткиси. Ләләквары бөлүмлү, бә'зән бүтөв јарпаглары гаршы-гаршыја дүзүлүр. Мејвәси тохумчадыр. Аврасија, Африка, әсасән Аралыг дәнизи саһилләриндә 100-дәк, ССРИ-дә 30, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 12 нөвү јајылмышдыр. Азәрб.ССР-дәки Гафгаз С.-сы, күмүшү С., сүнбүлвары С., Һиркан С.-сы ән чох чәмәнликләрдә, гуру дашлы-чынгыллы јамаҹларда, ашағы, орта вә јухары даг гуршагларында битир. Əксәр нөвләри декоративдир. Азәрб.ССР ЕА В. Л. Комаров ад. Ботаника ин-тунда С.-нын 5 јабаны нөвү бечәрилир. Балверән биткидир.

СКАЗКИН Серкеј Данилович (19.10. 1890, Новочеркасск — 14.4.1973, Москва)—совет тарихчиси. ССРИ ЕА акад. (1958). Сосиалист Əмәји Гәһрәманы (1970). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942). 1949 илдән МДУ-нун орта әсрләр тарихи кафедрасынын, 1962 илдән ССРИ ЕА Тарих Ин-тунун (1968 илдән ССРИ ЕА Үмуми Тарих Ин-тунун) орта әсрләр тарихи бөлмәсинин рәһбәри олмушдур. Башлыҹа тәдгигатлары Авропанын орта әсрләр тарихинә аиддир. Али мәктәбләр үчүн орта әсрләр тарихи дәрсликләринин мүәллиф вә редактору, «Дипломатија тарихи» (ч. 1), «Үмумдүнја тарихи» (ч. 3—4), «Франса тарихи» (ч. 1) коллектив әсәрләринин мүәллифләриндәндир. 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Əмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Əсәри: Избр. труды по истории, М., 1973.

«СКАЈЛЕБ» (инк. skylab; sky laboratory—сәма лабораторијасы)—илк идарәолунан американ орбитал стансијасы. 1973 ил мајын 14-дә ашағыдакы тапшырыглары јеринә јетирмәк үчүн бурахылмышдыр: узун мүддәт чәкисизлик шәраитинә инсан организминин реаксијасынын вә белә вәзијјәтә ујғунлашманын өјрәнилмәси; Јерин тәбии еһтијатларыны үзә чыхармаг үчүн космосдан кәшфијјат апармаг үсулларынын һазырланмасы; узунмүддәтли учуш шәраитиндә мүхтәлиф техники експериментләрин апарылмасы вә с. Јерә гајытмасы үчүн «Аполлон» кәмисинин әсас блокунун модификасија олунмуш вариантындан истифадә едилмишдир. 1973 ил мајын 25-дән 1974 ил февралын 8-дәк «С.»-дә 3 експедисија олмушдур: биринчи һеј'әт (Ч. *Конрад*, П. Вејс, Ч. Кервин) 28 *күн*, икинчи (А. *Бин*, Ч. Лусма, О. *Кериот*) 59 *күн* вә үчүнчү (Ч. *Карр*, У. Поуг, Е. Кибсон) 84 *күн*. «С.»-ин орбитдә 10 илә јахын олаҹағы нәзәрдә тутулурду, лакин насазлыглар нәтиҹәсиндә 1979 ил ијулун 11-дә атм.-ин сых тәбәгәләринә дахил олуб мәһв олмушдур.

Əд.: Бэлью Л., Стулингер Э., Орбитальная станция «Скайлэб», пер. с англ., М., 1977.

СКАКЕРРАК (Skagerrak)— Јутландија ј-а-нын шм.-г. саһили илә Скандинавија ј-а арасында боғаз. Балтик дәнизи илә Шимал дәнизини бирләшдирир. Уз. 225 *км*, ени 60—150 *км*, дәринлији 809 *м*-ә гәдәрдир. Суларын ахын истигамәти сәтһдә г.-ә, дәринликдә ш.-әдир. Јарымсуткалыг габармалар (һүнд. 0,4 *м*) олур. Балыг овланыр. Портлары: Осло, Кристиансанн, Арендал (Норвеч).

СКАЛАТ—УССР Тернопол вил.-ндә шәһәр. Збруч чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Гарышыг јем вә асфалт з-длары, мәишәт кимјасы ф-ки вә б. мүәссисәләр вар.

СКАЛДЛАР (исландча skáld—шаир) —9—13 әсрләр Норвеч вә исланд шаирләри. С.-ын ше'рләриндән парчалар 13 әср исланд әдәби абидәләриндә (бах *Едда*) вә *сагаларда* мүһафизә олунмушдур. 250-дәк скалдын ше'рләри мә'лумдур. Дөврләринин һадисәләрини гәләмә алдыглары үчүн С.-ын ше'рләри тарихи мә'хәз сајылыр. Əн мәшһур скалд исландијалы Екил Скаллагримсондур (10 әср).

Мәтн: Поэзия скальдов, переводы, Л., 1979.

СКАЛЕНОЕДР—орта сингонијаја аид бәсит форма; үзләри мүхтәлифтәрәфли үчбуҹаг олан гапалы чохүзлү. Симметријанын әсас охундан (Li_4 вә L_3) асылы олараг, тетрагонал С. (сәккизүзлү) вә дитригонал С. (оникиүзлү) мөвҹуддур.

СКАЛЈАР (лат. scalaris—пилләли)— *скалјар кәмијјәтин* синоними.

СКАЛЈАР КӘМИЈЈӘТ, скалјар— анҹаг бир һәгиги әдәдлә тә'јин олунан кәмијјәт (мәс., узунлуг, саһә, заман). Адсыз әдәд С. к.-дир (бах *Векториал кәмијјәт*).

СКАЛЈАР ҺАСИЛ—a вә b векторларынын узунлугу илә араларындакы буҹағын косинусу һасилинә бәрабәр олан скалјар *кәмијјәт*. (a, b) вә ја ab кими ишарә едилир. Хассәләри: 1) $(a, b)=(b, a)$; 2) α скалјардырса, $(\alpha a, b)==\alpha((a, b)$; 3) $(a, b+c)=(a, b)+(a, c)$;. 4) $a\neq 0$ оларса, $(a, a)>0$ вә $a=0$ оларса, $(a, a)=0$. Əкәр $(a, b)=0$ оларса a вә b-нин һеч олмаса бири сыфырдыр, ја да $a\perp b$-дир. Дүзбуҹаглы Декарт координатларында $a=(a_1, a_2, a_3)$ вә $b==(b_1, b_2, b_3)$ оларса, $(a, b)=a_1b_1+a_2b_2++a_3b_3$ олур (бах *Вектор һесабы*).

СКАЛП ЧЫХАРТМАГ — бир сыра халгларда өлдүрүлмүш дүшмәнин башынын дәрисини (скалп) гәнимәт кими сојуб чыхартмаг адәти. Һәлә гәдимдән галл вә скиф тајфалары арасында мөвҹуд олмушдур. Авропа ишғалынадәк Шимали Америка һиндиләри арасында о гәдәр дә јајылмамышды. Лакин 17—19 әсрләрдә инкилис вә франсыз мүстәмләкәчиләри дүшмән гәбилә үзвләринин скалпыны кәтирән һиндиләри мүкафатландырдыгдан сонра С.ч. адәти кениш интишар тапды.

СКАНДЕРБЕГ—бах *Искәндәрбәј*.

СКАНДИНАВИЈА ДАҒЛАРЫ—Скандинавија ј-а-нда даг системи. Уз. 1700

км, ени 200—300 *км* (ч.-да 600 *км*-дәк), һүнд. 2469 *м*-ә гәдәрдир (Галхјопигкен д.). Шм.-а доғру дағлар чох парчаланмышдыр. Бузлаг релјефи үстүнлүк тәшкил един. Мүасир бузлашма саһ. тәгр. 5 мин $км^2$-дир. Кристаллик вә метаморфик сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Фајдалы газынтылары дәмир, мис, титан, пирит филизләридир. Рүтубәтли дәниз иглиминә маликдир. Иллик јағынты г. јамачларда 3000 *мм*, ш.-дә 400—800 *мм*-дир. Ити ахан болсулу чајлар, чохлу көлләр вар. Күкнар вә шам мешәләри кениш јајылмышдыр.

СКАНДИНАВИЈА ДИЛЛӘРИ—һинд-Авропа дилләринин керман групунун шм. јарымгрупуна дахил олан дилләр. С.д.-нә *Данимарка дили*, *Исвеч дили*, *Норвеч дили*, *исланд дили* вә *фарер дили* дахилдир. Јахын гоһум олан Исвеч, Данимарка вә Норвеч дилләри арасында бөјүк охшарлыг вар. Адалардакы С.д. (исланд вә фарер) исә үмуми инкишафдан кәнарда галдығындан, бир сыра спесифик әламәтләри, хүсусилә лексикасынын вә грамматик гурулушунун архаиклији илә сечилир. С.д. фонетик хүсусијјәтләри илә дикәр керман дилләриндән хејли фәргләнир. Илк абидәләри С.д.-нин хүсусијјәтләрини экс етдирән руна китабәләридир (бах *Руна јазылары*). 12—13 әсрләрдән Скандинавијада латын јазысы јајылмаға башламышдыр; илк гәдим јазылы абидәләр дә (*едда*, *сагалар* вә с.) бу дөврә аиддир.

Әд.: Вессен Е., Скандинавские языки, пер. со шведского, М., 1949; Стеблин-Каменский М. И., История скандинавских языков, М., 1953; јенә онун, Очерки по диахронической фонологии скандинавских языков, Л., 1966.

СКАНДИНАВИЈА ЈАРЫМАДАСЫ—Авропада ән бөјүк ј-а. Баренс, Норвеч, Балтик вә Шимал дәнизләри илә әһатә олунмушдур. Саһ. тәгр. 800 мин $км^2$, уз. 1900 *км*, ени 800 *км*-ә гәдәрдир. Шм. вә г. саһилләри фјордларла парчаланмышдыр. Ч. вә ш. саһилләри, әсасән, алчаг гајалы, шхер типлидир. Г. һиссәдә *Скандинавија дағлары* узаныр. Иглими мүлајим океан типли, континенталдыр. Орта темп-р јанварда —15-дән (шм.-да) —3°С-јә (ч.-да) гәдәр, ијулда мүвафиг олараг 10—17°С, иллик јағынты 300—800 *мм*-дир. Чајлары чохсулудур, бөјүк һидроенержи еһтијатына маликдир. Ән ири чајлары Гломма, Клар-Елвен, Турне-Елв, Дал-Елвендир. Чохлу көлләри (Венерн, Меларен, Веттерн) вар. Әразинин 43%-ә гәдәри мешәләрлә (күкнар, шам вә с.) өртүлүдүр. Һејванлары: сығын, түлкү, довшан, лемминг, марал. Саһилләрдәки гајалыгларда вә адаларда гуш базарлары вар. Саһил сулары балыгла зәнкиндир.

СКАНДИНАВИЈА СИККӘ ИТТИФАГЫ—Данимарка илә Исвеч арасында ејни гызыл пул системинин тә'сис едилмәси мәгсәди илә бағланмышды (1872—73). 1875 илдә Норвеч дә Иттифага дахил олмушду. Иттифага дахил олан өлкәләрдә јеканә пул ваһиди—гызыл *крона* тәтбиг едилмиш, банкнотларын гызыл пуллара сәрбәст дәјишдирилмәси гануна салынмышды. 1924 илин апрелиндә рәсмән ләғв едилмишдир.

СКАНДИУМ (лат. Scandium), Sc—кимјәви елемент. *Елементләрин дөври системинин* III групундадыр; ат.н. 21, ат.к. 44,9559-дур. Һавада үзәри сары оксид пәрдәси илә өртүлән јүнкүл металдыр. Оксидләшмә дәрәчәси +3, бә'зән +2 вә +1-дир. Бир тәбии изотопдан ^{45}Sc ибарәтдир. 10 сүн'и изотопундан ән әһәмијјәтлиси ^{46}Sc-дыр ($T_{1/2}$=84 күн). С.-ун варлығыны 1870 илдә Д. И. *Менделејев* габагчадан хәбәр вермиш, 1879 илдә исә ону Исвеч кимјачысы Л. Ф. Нилсон Скандинавијада тапылмыш гадолинит вә евксенит минералларындан алмышдыр (С.-ун ады да бурадандыр). С.-ун Јер габығындакы мигдары 6.10^{-4}%-дир. С. *надир елементләрдәндир*. Чәтин тапылан ики минералы вар: тортвејтит ($Sc_2Si_2O_7$) вә стереттит ($ScPO_4 \cdot 2H_2O$). Башга минераллардан бир чохунда мигдары 0,5%-дән артыг дејилдир. Сыхлығы (25°С-дә) 3,020 $г/см^3$-дир, 1539±5°С-дә әријир, 2700°С-дә гајнајыр; зәиф парамагнетикдир. Кимјәви активдир. Һидрокенлә 450°С-дә һидрид ScH_2, азотла 600—800°С-дә нитрит ScN, һалокенләрлә 400—600°С-дә $ScCl_3$ типли бирләшмәләр әмәлә кәтирир. С. хлорид, нитрат вә сулфат туршуларында асан һәлл олараг дуз әмәлә кәтирир, флүорит, фосфат вә оксалат дузлары исә суда чәтин һәлл олур. С. волфрам, уран, галај, титан филизләри вә бокситләрин, әсасән, оксид шәклиндә һидро- вә пирометаллуржи е'малында, јанашы мәһсул кими алыныр, сонра јүксәк темп-рда хлорид вә ја флүорид шәклинә кечирилир, метал калсиумла редуксија олунур вә јүксәк вакуумда 1600—1700°С-дә *сублимасија* јолу илә саф метал шәклинә салыныр. С.-ун тәтбиг саһәләри мәһдуддур. Оксиди Sc_2O_3 електрон һесаблама машынларынын јаддаш елементләри үчүн ишләдилән ферритин тәркиб һиссәсидир. Радиоактив ^{46}Sc изотопундан нејтрон-активасија анализиндә вә тибдә истифадә олунур. Чәтин әријән С. әринтиләри тәјјарә вә ракетләр үчүн перспективли конструксија материалы сајылыр.

Әд.: Савицкий Е. М., Терехова В. Ф., Металловедение редкоземельных металлов, М., 1975; Некрасов Б. В., Основы общей химии, М., 1980.

СКАПОЛИТ (јун. skápos—сүтун+lithos—даш)—силикатлар синфинә аид минераллар групу. Мариалит $3NaAlSi_3O_8 \cdot NaCl$ — мејонит $3CaAl_2Si_2O_8 \cdot (CaCO_3, CaSO_4)$ изоморф сырасындан ибарәтдир. Тригонал сингонијада кристаллашан сүтунвары кристаллар вә ја сых дәнәли агрегатлар әмәлә кәтирир. Сәртлији 5—6, сыхлығы 2500—2780 $кг/м^3$. Рәнки ағ, сары, көј (главколит), чәһрајы олур. Калсиумла зәнкин метаморфизләшмиш сүхурларда, скарнларда, һидротермал дәјишмиш әсаси магматик сүхурларда кениш јајылмыш минераллардыр. Ири кристаллары ССРИ (Прибајкалје, Урал), Финландија, Норвеч, Канада вә с. өлкәләрдә мә'лумдур. Азәрб.ССР-дә Дашкәсән вә Кәдәбәј р-нларында вар.

СКАРИФИКАСИЈА—бах *Тохумларын скарификасијасы*.

СКАРЛАТИНА (итал. scarlattina, сон лат. scarlatum—ал-гырмызы рәнк), гызылҹазар — кәскин вә инфексион ушаг хәстәлији. Јүксәк темп-р, токсикоз, анкина вә дәридә сәпкиләрлә тәзаһүр едир. Хәстәлијин илк клиник тәсвирини 17 әсрдә Т. Сиденһем вермишдир. Төрәдичиси «А» групундан олан бетаһемолитик стрептококклардыр. Инфексија мәнбәји хәстәләр вә инфексијакәздирәнләрдир. Јолухма, әсасән һава-дамчы јолу илә, бә'зән хәстәнин әшјаларындан олур. 6—7 јашлы ушаглар арасында даһа чох тәсадүф едилир. 10 јашындан сонра хәстәлијә јолухма зәифләјир (чох надир һалларда бөјүкләр дә хәстәлијә тутулурлар). Пајызгыш ајларында даһа чох олур. С.-ја тутулмушларда давамлы иммунитет јараныр. С.-нын инкубасија дөврү 2—7 күндүр. Хәстәлик кәскин башлајыр; темп-р галхыр, үмуми әзкинлик, гусма вә анкина (әснәјин селикли гишасы гызарыр, бә'зән бадамҹыглар әрплә өртүлүр) олур, чәнәалты лимфа вәзиләри бөјүјүр, ағрыјыр. Хәстәлијин биринчи күнү (надир һалда икинчи күнү), бүтүн бәдәндә ал-гырмызы, јахуд гырмызы нөгтәвары сәпкиләр әмәлә кәлир. Дил әввәлҹә бозумтул-ағ әрплә өртүлүр, хәстәлијин 4—5-чи күнү әрп тәмизләнир, дил ал-гырмызы (моруғвары) олур. Хәстәлик 3—6 күн давам едир. Сәпкиләр кечәндән сонра дәридә кәпәкләнмә әмәлә кәлир. С. јүнкүл, орта ағыр вә ағыр формада олур. Ағыр форма токсик (синир вә үрәк-дамар системинин токсик зәдәләнмәси), септик (әснәкдә ағыр илтиһаби просес нәтиҹәсиндә иринли очагларын әмәлә кәлмәси), токсик-септик (һәр ики һалын әламәтләри әмәлә кәлир) шәкилдә тәзаһүр едә биләр. С. *бојунун иринли лимфаденити*, отит, бурун бошлуғу артымларынын, ојнагларын илтиһабы, үрәјин зәдәләнмәси, нефрит, сепсис вә с. ағырлашмалара сәбәб ола биләр. Мүасир мүаличә үсулларынын апарылмасы өлүм һалларынын хејли азалмасына сәбәб олмушдур. С.-нын јүнкүл формасына даһа чох тәсадүф едилир.

Мүаличәси: антибиотикләр, токсик формаларда С.-ја гаршы антитоксин серумлар; С.-ја тутулмуш хәстәләри 10 күн мүддәтинә сағламлардан тәҹрид етмәк, хәстәлијин ағыр формасында, һабелә мәишәт шәраити пис олдугда ушаглары стасионарда мүаличә етмәк. Тәҹрид мүддәти гуртарандан сонра ушаглар мәктәбә, ушаг мүәссисәләринә кедә биләрләр. Хәстәләрлә тәмасда олан сағлам ушаглара 7 күн мүддәтиндә карантин тә'јин едилир. Хәстәнин олдуғу отаг һәр күн дезинфексија едилир.

Әд.: Носов С. Д., Детские инфекционные болезни, 4 изд., М., 1973; јенә онун, Инфекционные болезни у детей в прошлом и настоящем, Л., 1980.

СКАРЛАТТИ (Scarlatti) Алессандро (2.5.1660, Палермо—24.10.1725, Неапол)—италјан бәстәкары. Неапол опера мәктәбинин јарадыҹысы вә көркәмли нүмајәндәси. Капелмејстер вә педагог олмушдур. С.-нын јарадыҹылығында опера [о ҹүмләдән «Пирр вә Деметри» (1694), «Митридат Јевпатор» (1707), «Тигран» (1715)] вә кантата әһәмијјәтли јер тутмушдур. С. сериа-опера (*ҹидди опера*) *типи јаратмышдыр*.

СКАРЛАТТИ (Scarlatti) Доменико (16.10.1685, Неапол—23.6.1757, Мадрид)—италјан бәстәкары, клавесинчалан. А. *Скарлаттинин* оғлу вә тәләбәси. Капелмејстер олмуш (Рома, Лиссабон), консертләрдә чыхыш етмишдир. Јарадыҹылыг ирсиндә әсас јер тутан клавесин пјесләри *соната формасынын* тәшәккүлүндә әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. С. клавесиндә виртуоз ифачылыг үслубу јаратмышдыр. 10-дан артыг операнын, килсә мусигисинин вә с. әсәрләрин мүәллифидир.

СКАРН (исвеччә scarn, һәрфи мә'насы — тулланты) — калсиумлу-магнезиумлу-дәмирли силикатлардан вә алүмосиликатлардан тәшкил олунмуш метасоматик сүхур; карбонат вә силикат сүхурларынын контактында әмәлә кәлир. Ca-Mg-Fe силикатларындан вә алүмосиликатларындан (гранат, пироксен, нисбәтән аз амфибол, епидот, хлорит) ибарәт калсиумлу С.-а вә магнезиумлу минераллары (диопсид, шпинел вә с.) олан магнезиумлу С.-а ајрылыр. С.-ларда филиз вә гејри-филиз фајдалы газынтыларын ири јығымлары олур.

СКА́ТЛАР (Batoidei)—акулаjабәнзәрләр дәстәсиндән балыг јарымдәстәси; бә'зи ихтиологлар С.-ы дәстә һесаб едирләр. Дәриси чылпаг, јахуд сүмүк тиканлаила өртүлүдүр. Скелети гығырдагдыр. Башы вә бәдәни бел-гарын истигамәтиндә јастылашмышдыр. С.-ын әксәријјәтиндә бунлар дөш үзкәчләри илә бирләшәрәк диск әмәлә кәтирир. 10—15 фәсиләси вар. С.-ын чоху тропик вә субтропик дәнизләрин саһил зонасында, бә'зи нөвләри (мәс. ади скат) нисбәтән сојуг дәнизләрдә јајылмышдыр. Чајда јашајан формалары да вар. ССРИ-дә 2 фәсиләјә (ади С. вә гујруғу тиканлы С.) аид 10 нөвү Баренс, Ағ, Гара вә Узаг Шәрг дәнизләриндә јајылмышдыр. С. адәтән диридоғмагла, јахуд јумуртадиридоғмагла (јалныз ади С. јумуртагојмагла) чохалыр. С. дибдә јашајан организмләрлә, илбизләрлә гидаланыр. Вәтәкә әһәмијјәтлидир. Гарачијәриндән техники јағ алыныр. Үзкәчләри даһа гијмәтлидир.

СКАТО́Л (јун. skor, skatós—пејин), β— метилиндол, C_9H_9N — чох пис ијли рәнксиз кристал маддә; мол.к. 131,17 олан һетеросикл үзви бирләшмәдир. 95°С-дә әријир, 265°С-дә гајнајыр. Даш көмүр гатранында аз мигдарда олур. Јоғун бағырсағын чүрүдүчү бактеријалары зүлаллары парчаладыгда триптофандан әмәлә кәлир. Молекулундакы метил групу һидрокенләринин реаксија габилијјәти јүксәк олдуғундан алдеһидләрлә асан реаксијаја кирир. Әтријјат сәнајесиндә ишләдилир.

СКАФА́НДР (фр. scaphandre; јун. skáphe—гајыг+aner, andrós — адам)—гејри-нормал шәраитдә (јүксәк вә алчаг тәзјиг вә темп-рларда, мүхтәлиф газ вә маје мүһитиндә, космик шәраитдә) инсанын һәјат фәалијјәтини тә'мин едән фәрди һерметик кејим. Көвдә һиссәси, шлем (башлыг), әлчәк вә чәкмәдән ибарәтдир. Вентилјасијалы (һавасы дәјишдирилән) вә рекенерасијалы (бәрпа олунан) нөвләри вар. Вентилјасијалы С.-да газ гарышығы балон вә ја компрессордан верилир, рекенерасијалыда исә ишләнмиш газ гарышығы хүсуси патронда карбон газындан тәмизләнир, рекенераторларда оксикенлә зәнкинләшдирилиб јенидән С.-а гајтарылыр. Космик С.—узун мүддәт ачыг космосда галмаг үчүндүр. Ачыг космосда С. инсаны микрометеор һиссәчикләриндән горујур вә нормал иш темпруну тә'мин едир. Космик С.-да космонавтын тәнәффүсү үчүн газ гарышығы кәмијә бирләшдирилмиш еластик шлангла верилир, телефон рабитәси (һабелә тибб нәзарәти) хүсуси коммуникасија хәтләри илә јеринә јетирилир. Далғыч С.-ы су алтында ишләмәк үчүндүр (бах *Далғыч техникасы*).

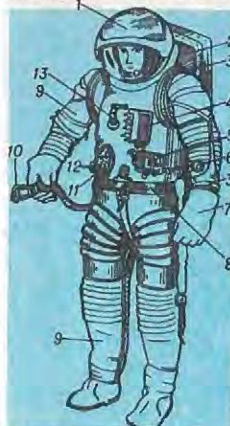

Ачыг космосда ишләмәк үчүн скафандр: *1*—ишыг филтри; 2—сәрт көвдә; *3*—һерметик јатаг (подшипник); *4*—идарәетмә вә нәзарәт пулту; *5*—скафандрдакы тәзјиг режимләринин тәнзимләјичиси; *6*—скафандрдакы тәзјигин индикатору; *7*—әлчәк; *8*—күч шпанһоуту; *9*—скафандрын јумшаг (еластик) һиссәләри; *10*—мүдафиә кәмәринин јајлы гармағы; *11*—пневматик вә һидравлик коммуникасија бирләшмәси; *12*—скафандрын кириш лјукунун дәстәји; *13*—еһтијат оксикенин верилмәси үчүн клапан.

СКВАЈР (инк. squire, лат. scutarius—галханлы дөјүшчү), есквајр—Инкилтәрәдә еркән орта әсрләрдә чәнкаварин (рытсарын) силаһдашыјаны, сонралар чәнкавәр феодунун саһиби. Сон орта әсрләрдә вә јени дөврдә фәхри задәкан титулу. Ади данышыгда даһа чох «чентлмен»ә ујғун мә'на ифадә едир.

СКВИ́РА—УССР Кијев вил.-ндә шәһәр. Сквира р-нунун мәркәзи. Д.ј.ст. Јејинти вә јүнкүл сәнаје мүәссисәләри вар.

СКВОРТСО́В-СТЕПА́НОВ Иван Иванович (әсл фамилијасы — Сквортсов, әдәби тәхәллүсү—И. Степанов, 8.3.1870, индики Нокинск ш.—8.10.1928, Сочи)—совет дөвләт вә партија хадими, тарихчи, игтисадчы. 1896 илдән Сов.ИКП үзвү. 1891 илдән ингилаби һәрәката гошулмуш, дәфәләрлә-һәбс вә сүркүн едилмишдир. РСДФП 4-чү гурултајынын (1906) нүмајәндәси олмушдур. Москвада партија иши апармышдыр. Феврал буржуа-демократик ингилабындан (1917) сонра «Известија» гәзетинин редактору, РСДФ(б)П Москва Комитәсинин үзвү, Октјабр күнләриндә Москва ҺИК-инин үзвү иди. Совет Русијасынын илк малијјә комиссары олмушдур. 1926 илдән ҮИК(б)П МК јанында В. И. Ленин Ин-тунун директору, 1927 илдән «Правда»нын мәс'ул редакторунун мүавини иди. Партијанын 10—15-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, 14—15-чи гурултајларда МК үзвү сечилмишдир. ҮРМИК вә ССРИ МИК үзвү иди. Ингилаби һәрәкат тарихинә, сијаси игтисада, елми атеизм нәзәријјәсинә вә с. аид әсәрләри вар. К. Марксын «Капитал» китабынын (ч.1—3, 1920) русча нәшринин тәрчүмәчиси вә редактору олмушдур. Гызыл мејданда Кремл дивары јанында дәфн едилмишдир.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 2, сәһ. 55); Подлящук П., Иван Иванович, М., 1973.

СКЕЛЕ́Т (јун, skeletós, һәрфи мә'насы—гурумуш)—һејван вә инсан организминдә сәрт тохумаларын мәчмусу; бәдәнин истинадыны тәшкил едир вә ону механики тә'сирләрдән горујур. Харичи вә дахили С. ајырд едилир. Әксәр онурғасыз һејванларда харичи С. сејван вә кутикула (дәричик) шәклиндә олур. Сејван ән чох молјускларда вә башыајаглыларда тәсадүф едилир. Кутикула шәклиндә харичи С. бир чох гурдлар үчүн характерикдир. Хитиндән әмәлә кәлән харичи С. зиреһи тәшкил едир, Дахили С. бәдәнин истинады олуб горујучу вәзифә дашыјыр.

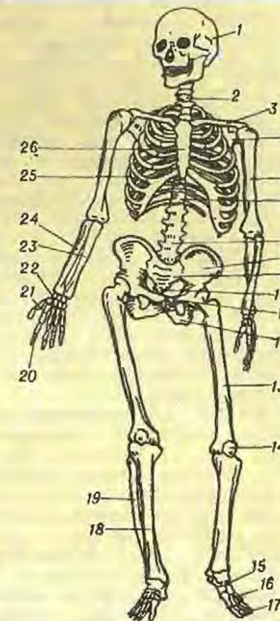

Скелет: *1*—кәллә; 2—бојун фәгәрәләри; *3*—көрпүчүк сүмүјү; *4*—күрәк сүмүјү; *5*—базу сүмүјү; *6*—дөш фәгәрәләри; *7*—бел фәгәрәләри; *8*—голча сүмүјү; *9*—ома сүмүјү; *10*—бүздүм сүмүјү; *11*—гасыг сүмүјү; *12*—отураг сүмүјү; *13*—буд сүмүјү; *14*—диз гапағы; *15*—ајаг дарагархасы; *16*—ајаг дарағы; *17*—ајаг фалангалары; *18*—гамыш сүмүк; *19*—инчик сүмүјү; *20*—әл фалангалары; *21*—әл дарағы; *22*—биләк; *23*—дирсәк сүмүјү; *24*—мил сүмүјү; *25*—габырғалар; *26*—дөш сүмүјү.

Инсан С.-и кәллә, әтраф вә көвдә сүмүкләриндән тәшкил олунмушдур. Јеткин инсан С.-ини тәшкил едән сүмүкләрин мигдары 200-дән чохдур. Инсан С.-и али онурғалыларын С.-и илә үмуми гурулуш планына малик олуб инсанабәнзәр мејмунларын С.-инә даһа јахындыр. Лакин кәлләнин гурулушу вә тутумунун чох олмасы, әмәк нәтичәсиндә әтраф сүмүкләринин дәјишмәси вә дик јеримәклә әлагәдар онурға вә чанағын формасына көрә ондан фәргләнир. Зар скелет рүшејми икинчи ајын әввәлиндә гығырдаг С.-лә, икинчи ајын ахырында исә гығырдаг тохумасы сүмүк тохумасы илә әвәз олунур вә сүмүк С. әмәлә кәлир. Сүмүкләрин инкишафы вә бөјүмәси исә 25—26 јашларында тамамилә баша чатыр. Јеткин вә аһыл јашларында С. сүмүкләриндә гочалма просеси инкишаф едир, сүмүк һүчејрәләриндә калсиумун мигдары азалыр, бағлар вә әзәләләр бағланан јерләрдә сүмүк сәтһләринин релјефи гүввәтләнир. Кишиләрин әтраф сүмүкләринин гадынлара нисбәтән ири, чанагларын дар вә дөш гәфәсләринин енли олмасы С.-ин чинси хүсусијјәтләринә аиддир.

СКЕПТИСИ́ЗМ (фр. scepticisme, јун. skeptikós, һәрфи мә'насы—арашдыран, тәдгиг едән)—објектив керчәклијин дәр-

кинин мүмкүнлүјүнә шүбһә едән фәлсәфи консепсија. Ардычыл С. агностисизм вә ниһилизм илә говушур. Нә дујғулара, нә дә тәфәккүрә инамы гәбул етмәјән антик фәлсәфә һисси билијә үстүнлүк верәрәк емпиризмә вә тәчрүби елмә лап јахынлашырды. 16—18 әсрләрдә динин вә еһкамчы метафизиканын тәнгиди С. адланырды; С. азадфикирлилијин синоними олмушду. С. идејалары франсыз мүтәфәккирләри М. Монтен вә П. Бејлин (1647—1706) әсәрләриндә әксини тапмышдыр. Буржуа фәлсәфәсинин сонракы инкишафында агностисизм даһа артыг рол ојнамышдыр. Диалектик материализмдә С. идрак үнсүрү (шүбһә, өзүнүтәнгид вә и.а.) кими гәбул олунур; лакин һәмин үнсүр агностисизмә чеврилән фәлсәфи консепсија дәрәчәсинәдәк мүтләгләшдирилмир.

СКЕРНЕВИТСЕ (Skierniewice)—Полшада шәһәр. Скерневитсе војеводалығынын инз. м. Д.ј. говшағы. Әһ. 29 мин (1977). Машынгајырма вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Полад конструксијалар, шүшә, фанер, керамика мә'мулаты истеһсал едилир.

СКЕРНЕВИТСЕ ВОЈЕВОДАЛЫҒЫ (Województwo Skierniewickie) — Полшанын мәркәзи һиссәсиндә инзибати ваһид. Ҹәнуби Мазовија овалығындадыр. Саһ. 4 мин *км²*. Әһ. 391 мин (1979). Шәһәр әһ. 38,5%-дир. К.т. торпаглары 312 мин *ha*-дыр (әразинин 4/5-ү). Бунун 2/3-синдән чоху шум јеридир. Һејвандарлыг (198 мин гарамал, 351 мин донуз, 42 мин гојун, 78 мин ат вар), әкинчилик (човдар, картоф вә с.), балыгчылыг инкишаф етмишдир. Машынгајырма, тохучулуг (кәтан, трикотаж) вә јејинти (консерв, сүд вә с.) сәнајеси вар. Тикинти материаллары вә с. истеһсал едилир.

СКЕРСО (итал. scherzo, һәрфи мә'насы—зарафат)—1) 16—17 әсрләрдә Италијада кениш јајылмыш мәзәли характерли бирсәсли вә ја чохсәсли вокал пјес. 2) *Каприччиоја* јахын инструментал пјес. Әввәлләр инструментал сүитанын, 18 әсрин сонундан соната—симфоник силсиләнин (соната, симфонија, квартет вә с.) тәркиб һиссәси олмушдур. С., адәтән репризалы үчһиссәли формада јазылыр. Романтизм дөврүндә С. јенидән мүстәгил мусиги пјеси кими популјарлашмышдыр.

СКИАТРОН [јун. skiá—көлкә+(*елек*)*трон*]—екранындакы тәсвири гара хәтләр шәклиндә алынан *електрон-шүа борусу*. С.-ун иш принсипи електрон зәрбәси нәтиҹәсиндә бә'зи кристалларын (мәс., содалит) рәнкинин дәјишмәси хассәсинә әсасланыр. С. информасијаны узун мүддәт сахламаг, күндүз ишығында ону визуал мүшаһидә етмәк вә тәсвири бөјүк өлчүлү екрана пројексијаламаг имканларына маликдир. С. радиолокасија вә телевизија гурғуларында информасијанын гејдә алынмасында ишләдилир. Ај сәтһинин бөјүк екранда визуал мүшаһидәси үчүн С.-дан истифадә олунмушду.

СКИБНЕВСКАЈА (Skibniewska) Галина (д. 1921)—Полша ичтимаи вә дөвләт хадими, ме'мары. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1979). Варшава политехник ин-туну битирмишдир. Полшанын алман-фашист ишғалы дөврүндә Мүгавимәт һәрәкатынын фәал иштиракчыларындан олмушдур. 1945—47 илләрдә Варшаванын бәрпасы үзрә бүрода ишләмишдир. Ме'марлыг саһәсиндә бејнәлхалг вә милли мүкафатлара лајиг көрүлмүшдүр. 1965 илдән ПХР сејминин депутаты, 1971 илдән сејмин витсе-маршалыдыр. Үмумполша сүлһү мүдафиә комитәсинин ишиндә фәал иштирак едир. Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг үзрә Полша ичтимаи комитәси сәдринин мүавинидир.

СКИКДА (سكيكدة), кечмиш Филиппвил—Әлҹәзаирдә шәһәр. Скикда вил.-нин инз.м. Әһ. тәгр. 132 мин (1977). Өлкәнин шм.-ш.-индә сәнаје-нәгл. мәркәзи. Д.ј.ст. Аралыг дәнизи саһилиндә порт. Јејинти вә нефт-кимја сәнајеси, нефт е'малы з-ду, ИЕС вар. Мәсдәр—С. нефт кәмәринин (уз. 640 *км*), Һасси-Рмел—С. газ кәмәринин сон мәнтәгәсидир.

СКИЛУР (јун. Skiluros)—скиф падшаһы (е.ә. 2 әср). Страбон вә Плутархын әсәрләриндә, Симферопол јахынлығындан тапылмыш китабәләрдә С. һаггында мә'лумат верилир. С.-ун вахтында *Скиф дөвләти* Буг вә Днепр чајларынын ашағы ахарыны вә Крымын дүзәнлик һиссәсини әһатә едирди. С. дөвләти кенишләндирмәјә, Крым саһилләрини тутуб дәнизә чыхмаға ҹәһд көстәрирди вә бу мәгсәдлә сармат тајфасы роксоланларла һәрби иттифага кирмишди. Понт падшаһы Митридатла мүһарибәдә өлдүрүлмүшдүр.

СКИП (инк. skip)—сәпәләнән материаллары галдырмаг үчүн автоматик бошалдылан габ (гуту). С.-дән фајдалы газынтыны вә ја сүхурлары маили вә шагули шахта луләсиндә галдырмаг, домна собасына, вагранкаја шихтә долдурмаг вә с. үчүн истифадә олунур.

СКИПИДАР, терпентин јағы — кәскин ијли рәнксиз шәффаф маје. Сыхлығы 0,855—0,863 *г/см³*-дир, 153—180°С-дә гајнајыр; суда һәлл олмур, үзви һәлледичиләрдә һәлл олур; һавада асанлыгла оксидләшир. Әсасән, ијнәјарпаглыларын гатранлы ширәсиндән су бухары илә дистилләетмәклә алыныр. Сәнаједә С. лак-боја материалларынын һәлледичиси кими, һабелә камфора, терпинһидрат, сүрткү јағлары, инсектисид, әтирли маддәләр вә с. истеһсалында, тибдә (ағрыкәсән, антисептик, гычыгландырычы маддә кими) вә с. ишләдилир.

СКИФ (инк. skiff)—академик аварчәкмә јарышларында истифадә едилән идман гајығы. Јүнкүл вә садә гурулушдадыр. Уз. илә ени 25:1-дән 35:1-дәк нисбәтдә олур.

СКИФ ДИЛИ—*скифләрин* дили. С. д. ады алтында, әсасән, *Иран дилләринин* мүстәгил шм.-ш. голуну тәшкил едән гоһум Иран шивәләри нәзәрдә тутулур. Антик мәнбәләрдә хатырланан скифләр, сарматлар, массакетләр, роксоланлар, аланлар вә б. С.д.-ндә данышмышлар. С.д.-ндә јазылмыш абидәләр һәләлик мә'лум дејил; лакин мүәјјән епиграфик абидәләрдә, антик мәнбәләрдә хејли скиф мәншәли сөз, термин, топоним вә етнонимләр мүһафизә едилмишдир. Грамматик гурулушу вә лексик тәркиби кифајәт гәдәр өјрәнилмәмишдир. *Осетин дили* скиф-сармат шивәләриндән биринин давамы сајылыр.

Әд.: Оранский И. М., Иранские языки, М., 1963; Абаев В. И., Скифо-сарматские наречия, в кн.: Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки, М., 1979.

СКИФ ДӨВЛӘТИ—Гара дәнизин шм. саһилиндәки халгларын *скифләрин* башчылығы илә бирләшмәси нәтиҹәсиндә јаранмышды. Гәбилә гурулушунун дағылмасы вә гулдарлыға кечид просесиндә е.ә. 7—5 әсрләрдә формалашмышды. Дөвләтин башында ирси һакимијјәтә малик олан вә илаһиләшдирилән чар дururду. Скифләрин Иран шаһы I Дара илә мүһарибәси (е.ә. 512) онларын сијаси бирлијинин мөһкәмләнмәсинә көмәк етди. Е.ә. 4 әсрин 40-ҹы илләриндә чар Атеј *Скифијанын* бирләшдирилмәсини баша чатдырды. Е.ә. 339 илдә Атеј Македонија чары II Филипп илә мүһарибәдә өлдүрүлдү. Македонијалы Искәндәрин Фракијадакы ҹанишини Зопирион е.ә. 331 илдә С.д.-нә сохулуб *Олвијаны* мүһасирәјә алды. Лакин скифләр онун гошунуну әздиләр. Е.ә. 3 әсрин сонуна јахын С.д. сарматларын басгынлары нәтиҹәсиндә хејли тәнәззүл етди. Дөвләтин пајтахты Крыма көчүрүлдү вә орада Салкир чају саһилиндә (Симферопол јахынлығында) Неапол ш. јаранды. Е.ә. 2 әсрдә хариҹи тахыл тиҹарәтини әлә кечирмәјә чалышан С.д. Олвијаны вә Херсонесин торпагларынын бир һиссәсини тутду. Бу заман С.д. тәрәгги дөврүнү кечирирди. Диофанта гаршы мүһарибәдә зәифләмәсинә бахмајараг ерамызын 1 әсринин 2-ҹи јарысында С.д. јенидән күҹләнмиш вә Боспор дөвләти илә мүһарибәләр апармышды. С.д.-ни 3 әсрин орталарында готлар дағытдылар. Скифләр тарихдә силинмәз из бурахмышлар. Онларын игтисадијјат (сәнәткарлыг, әкинчилик) вә һәрби иш саһәсиндә наилијјәтләри сонралар Русијанын ҹ.-унда јашамыш халгларын тарих вә мәдәнијјәтинә бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

Әд.: бах *Скифләр* мәгаләсинин әдәбијјатына.

СКИФ НЕАПОЛУ—Крымда антик шәһәр. Бах *Неапол* (Крым).

СКИФИЈА—е.ә. 7—2 әсрләрдә антик мүәллифләрин әсәрләриндә Гара дәнизин шм. саһилләринин ады. С. Крым чөлү вә Гара дәнизин шм. р-нлары да дахил олмагла Дунај вә Дон чајларынын мәнсәбләри арасындакы әразини әһатә едирди. Е.ә. 5—4 әсрләр—ерамызын 3 әсриндә бу әразидә Скиф дөвләти мөвҹуд иди. *Сарматлар* С.-ны тутдугдан сонра Гара дәнизин шм. саһили *Сарматија* адланмышдыр.

СКИФЛӘР (јун. Skýthai)—Гара дәнизин шм. саһилләриндә, Гәрби Түркүстанда, Дунај—Днестр—Дон чајлары һөвзәләриндә јашамыш гәдим тајфалар (е.ә. 1-ҹи миниллијин әввәли—ерамызын 3 әсри). Е.ә. 7 әсрдә *киммерләрин* торпагларыны тутмушдулар. С. әкинчилик, малдарлыг, метал е'малы, сәнәткарлыг вә тиҹарәтлә мәшғул олмушлар. 3 әсрин 2-ҹи јарысында *Скиф дөвләти* готларын һүҹуму нәтиҹәсиндә дағыдылдыгдан сонра С. башга халгларла гајнајыб-гарышдылар. Археоложи тәдгигатлар заманы курганлар вә шәһәр јерләриндән (*Каменка*, *Келермес курганлары*, *Күлоба*, *Карагодеуашх*, *Неапол*, *Солоха*, *Чертомлык* вә с.) чохлу дөјүш ләвазиматы, мис, күмүш, гызыл габлар, зәркәрлик мә'мулаты вә с. ашкар едилмишдир. Бөјүк курганларда чар, онун өлдүрүлмүш арвады, хидмәтчиси (гулу), аты дәфн едилир, ораја чохлу дөјүш ләвазиматы, гијмәтли әшјалар вә с. гоју-

Електрадан дүзәлдилмиш ваза. Күлоба курганы. Е. ә. 4 әср. Ермитаж. Ленинград.

лурду. Скиф гәбирләриндән тапылмыш бәдии мә'мулатлардан ән марағлылары һејвани үслубда бәзәдилмиш әшјалардыр (ох габы, гылынч дәстәкләри вә гынлары, јүјән комплекти үчүн һиссәләр, күзкү дәстәји, тогга, голбаг, бојунбағы вә с.). Гызыл, күмүш, дәмир, тунч әшјаларын үзәриндә һејван фигуру тәсвирләри дөјмә, һәккетмә, төкмә, басманахыш вә ојма үсулу илә ишләнмишдир. Е.ә. 4—3 әсрләрдә скиф инчәсәнәтиндә һејван тәсвирләри даһа орнаментал характер дашымышдыр. Скиф дөјүшчүләринин дәфн едилдији курганлара онларын дашдан јонулмуш схематик һејкәлләри дә гојулурду. Е.ә. 5 әсрдән јунан усталары С. үчүн декоратив-тәтбиги сәнәт әшјалары һазырламышлар. Молдавија әразисиндә, Запорожје, Харков, Полтава вә с. јерләрдә ашкар олунан курганлардан вә дөјүшчү гәбирләриндән тапылмыш гызылдан нәфис ишләнмиш бәзәкләр, силаһ коллексијасы, гәдим чәррәһијјә аләтләри, дәмирчихана галыглары вә с. С.-ин кениш әразидә јајылдыгларыны көстәрир. Тәгр. е.ә. 8 әсрин сонларындан Дәрбәнд кечиди васитәсилә Азәрб.-а кәлмәјә башламыш С. е.ә. 7 әсрин орталарында Күр-Араз овалығында Скиф чарлығы [Ассур михи китабәләриндә «Ашгуз (и ш г у з)» адланмышдыр] јаратмыш, бурадан Мидија вә Өн Асијаја јүрүшләр етмишләр. Е.ә. 593 илдә Мидија чары Киаксар һәмин чарлығы мәғлуб едиб С.-ин бир һиссәсини өз дөвләтинин әразисинә көчүрмүшдү. Гәдим јазылы мәнбәләр, Минкәчевирдән вә с.-дән тапылмыш скиф мадди мәдәнијјәт нүмунәләри, хүсусилә Азәрб.-дакы скиф топонимијасы С.-ин Азәрб. халгынын етнокенезиндә мүәјјән дәрәчәдә иштиракыны көстәрир.

Гызыл сырға. Күлоба кургана. Е. ә. 4 әср. Ермитаж. Ленинград.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа, текст М. И. Артамонова, Прага—Л., 1966; Смирнов А. П., Скифы, М., 1966; Граков Б. Н., Скифы, М., 1971; Геродот, История в девяти книгах, Л., 1972; Хазанов А. М., Золото скифов, М., 1975; Рыбаков Б. А., Геродотова Скифия (историко-географический анализ), М., 1979; Мелюкова А. И., Скифия и фракийский мир, М., 1979; Скифия и Кавказ. Сб. научных трудов, Киев, 1980 Техов Б.В., Скифы и Центральный Кавказ в VII—VI вв. до н.э., М., 1980; Нейхардт А. А., Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии, Л., 1982; Jusifov J. B., On the Schyhians in Mannea, «Societies anb Languages of the Ancient Near East», London—Warminster, 1982.

«СКЫНТЕЈЈА» («Scînteia»—«Гығылчым»)—күндәлик гәзет, Румынија КП МК-нын органы. 1931 илдән Бухарестдә нәшр олунур. Тиражы 1,8 млн. нүсхәдир (1984).

СКЛЕРА—бах *Ағлы гиша.*

СКЛЕРЕИДЛӘР—биткиләрин механики тохумасынын—*склеренхиманын* структур елементләри. Паренхима, аз һалларда прозенхима һүчејрәләрдән әмәлә кәлир. С.-ин ән чох јајылан типи—брахисклереидләр адланан дашлашмыш һүчејрәләрдир (бә'зән бүтүн С. дашлашмыш һүчејрәләр адланыр).

СКЛЕРЕНХИМА (јун. sklērós—бәрк + énchyma—төкүлмүш, долдуран; бурада—тохума)—биткиләрдә механики тохума; адәтән галындиварлы, ики тип одунлашмыш һүчејрәдән (лифли вә склереид) ибарәтдир. С.-нын одунлашмамыш лифләри тохучулуг сәнајеси үчүн гијмәтли хаммалдыр (кәтан биткиси). С. лифләри мөһкәм вә давамлыдыр. Давамлылығына көрә поладдан, еластиклијинә көрә каучукдан кери галмыр. Әксәр биткиләрдә лифләр өтүрүчү топаларын механики өртүјүнү тәшкил едир, икиләпәли биткиләрин көвдәсиндә онлар әсасән перисиклдә вә биринчи флоемада, бирләпәли биткиләрин көвдә вә јарпагларында чох вахт субепидермал тәбәгә әмәлә кәтирир.

СКЛЕРИТ—көзүн ағлы гишасынын илтиһабы. Сәбәби: ревматизм, вәрәм, бруселлјоз, вируслу вә с. инфексијалардыр. Көзүн кәскин гычыгланмасы, ағры вә ағлы гишада инфилтратын олмасы илә тәзаһүр едир. Чох вахт кератит, иридосиклит кими ағырлашмалар верир. Мүаличәси: антибиотикләр, һормон препаратлары, физиотерапија, кортикостероидләр вә с.

СКЛЕРО... (јун. sklērós—мөһкәм, бәрк)—бәркимә вә сыхлашмаја аид мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., склеродермија).

СКЛЕРОЗ (јун. sklērōsis—бәркимә)—инсан вә һејванда һәр һансы органа, дамар диварларына спесифик функсионал елементләрин топланмасы нәтичәсиндә бирләшдиричи тохуманын бәркимәси. Склеротик дәјишикликләрин инкишафы зәдәләнмиш органын тәдричән функсијадан дүшмәсинә сәбәб олур. Мәс., үрәк әзәләсинин С.-у (кардиосклероз) заманы әзәләнин јығылма габилијјәти кәскин азалыр, ағчијәр тохумасынын С.-у (пневмосклероз) ганын оксикенлә тәчһизини писләшдирир, артерија диварларынын С.-у (атеросклероз) ганын дамарларда һәрәкәтини чәтинләшдирир, орган вә тохумалара оксикен вә гида маддәләринин кәлмәсинин гаршысыны алыр. Бир сыра илтиһаби просесләр (вәрәм, ревматизм, сифилис вә с.), маддәләр мүбадиләсинин позғунлуглары С.-ун төрәмәсинә әсас сәбәб ола биләр. С. инсан организминин бүтүн орган вә тохумаларында төрәјә биләр. Профилактикасы: склеротик дәјишикликләри вахтында ашкар етмәк, С.-а сәбәб олан илтиһаби просесләри дүзкүн мүаличә етмәк вә с.

Әд.: Зубарева К. М., Болезни системы крови, М., 1979; Пропедевтика внутренних болезней, под ред. В. Х. Василенко, А. А. Гребнева, М., 1982.

СКЛЕРОМЕТР (*склеро...+...метр*)—металларын вә мүхтәлиф кристалларын *бәрклијини* өлчмәк үчүн чиһаз.

СКЛЕРОСИ—көбәләјин динчлик дөврү; мисели, базидили вә натамам көбәләк һифләринин сых сарынмасы нәтичәсиндә јараныр. С. даирәви, јахуд узунсов, өлчүсү 1 *мм*-дән 2 *см*-дәк олур. Мәс., Бразилија гов көбәләјиндә С.-нин диаметри 30 *см*-дәк, чәкиси 20 *кг*-дәк чатыр. Һифләр С. өртүјүнүн харичиндә түнд, дахилиндә ачыг рәнкли олур. Тәркибиндә су аз (5—10%), гидалы маддәләр исә чохдур. С. бир нечә ил јашаја билир. Кисәли вә базидили көбәләкләрдә мејвә чисми, натамам көбәләкләрдә конидијалы миселиләр әмәлә кәтирир. Човдар маһмызынын С.-синдә тибдә истифадә олунан алкалоидләр вар.

СКЛЕРОСКОП (*склеро...+...скоп*)—материалларын бәрклијини *Шор методу* илә өлчмәк үчүн чиһаз. Бәрклик мүәјјән һүнд.-дән дүшән алмаз учлуглу вуручунун сынагдан кечирилән чисмин сәтһинә дәјиб сычрама һүнд.-нә әсасән тә'јин едилир.

СКЛЕРОТИНИЈА (Sclerotinia)—дискомисетләр јарымсинфинин Helotiales сырасындан кисәли көбәләкләр чинси. С. нөвләри склеросија, конидија вә кисәли инкишаф мәрһәләси кечир. Биринчи мәрһәләдә склероси, икинчи мәрһәләдә мисели вә ја апотеси әмәлә кәлир. С. нөвләринин чоху конидиләрлә јајылыр, S. libertiana, S. fuckeliana, S. trifoliorum зәрәрли олуб, бир чох бечәрилән вә јабаны биткиләри, о чүмләдән күнәбахан, тәрәвәз биткиләрини, јонча, үзүм вә с. зәдәләјир.

СКЛОДОВСКАЈА-КҮРИ (Sklodowska-Curie) Марија [7.11.1867, Варшава—4.7.1934, Санселмо, Јухары Савојја департаменти; Парис јахынлығында (Со) дәфн олунмушдур]—физик вә кимјачы, радиоактивлик һаггында тә'лимин баниләриндән бири. Нобел мүкафаты лауреаты (1903; 1911), дүнјанын бир чох ЕА вә елми чәмијјәтинин үзвү, ССРИ ЕА фәхри үзвү (1926). Парис ун-тинин илк гадын проф. (1906), Варшавадакы Радиум Ин-тунун фәхри директору (1923—34). Миллијјәтчә полјакдыр.

С.-К. металларын магнит хассәсини

тәдгиг етмиш, маддәләрин радиоактивлијини өјрәнмиш, әри П. *Кури* илә бирликдә полонииуму вә радиуму кәшф етмиш, онларын хассәләрини, маддәләрә тә'сирини өјрәнмиш, радиумун алынма үсулуну вермиш, онун атом чәкисини тә'јин етмиш, елементләрин дөври системиндә јерини көстәрмишдир. С.-К. франсыз кимјачысы А. Дебјерн илә бирликдә саф радиуму алмыш, бөјүк дәгигликлә онун атом чәкисини икинчи дәфә тә'јин етмишдир. 1914 илдә јаралыларын ренткеноложи мүајинәсини тәшкил етмишдир. С.-К. радиолокија вә ренткенолокија саһәсиндә мүһүм нәтичәләр әлдә етмишдир. Онун тәшәббүсү илә Парисдә Радиум Ин-ту јарадылмышдыр.

Әсәри: Радиоактивность, 2 изд., М., 1960.

Әд.: Коттон Э., Семья Кюри и радиоактивность, пер. с франц., М., 1964; Кюри Е., Мария Кюри, пер. с франц., 4 изд., М., 1979.

СКО́БЕЛЕВ—*Фәрганә* ш.-нин 1910—24 илләрдә ады.

СКОБЕЛТСЫ́Н Дмитри Владимирович (д. 24.11.1892, Петербург)—совет физики. ССРИ ЕА акад. (1946; м. үзвү, 1939). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969), Ленин мүкафаты лауреаты (1982), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). МДУ-нун проф. (1940) вә Елми-Тәдгигат Нүвә Физикасы Ин-тунун директору (1940—60), «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафатлары комитәсинин сәдри (1950—74) олмушдур. Тәдгигатлары нүвә физикасына вә космик шүалар физикасына аиддир. С. γ-шүаланманын маддә илә гаршылыглы тә'сирини өјрәнмиш, космик шүалардакы јүклү зәррәчикләри кәшф етмиш, јүксәк енержили зәррәчикләр физикасынын әсасыны гојмуш, атм.-дә космик шүа селләрини тәдгиг етмиш вә електрон-нүвә селләрини, нүвә-каскад просесини кәшф етмиш, космик шүалар физикасына даир елми мәктәб јаратмышдыр. ССРИ Али Советинин (4—8-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 6 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

СКОВОРОДА́ Григори Саввич (3.12.1722, Полтава губ.-нын Черниха к., 9.11.1794, Ивановка к., индики Харков вил.-нин Сковородиновка к.)—Украјна философу. Кијев-Мокила академијасында охумушдур. С. фәлсәфи тә'лиминдә үч «дүнја» идејасыны ирәли сүрмүшдүр: макрокосм (каинат), микрокосм (инсан), бөјүк вә кичик дүнјалары идеал шәкилдә әкс етдирән «символик» реаллыг. С. Библијаны бу үч «дүнја» идеалынын ән тәкмил нүмунәси һесаб етмишдир. Дүнјалардан һәр бири өзлүјүндә «ики тәбиәт»дән ибарәтдир: көрүнән («чанлы мәхлуг», јарадылмыш дүнја) вә көрүнмәјән («аллаһ»). Көрүнмәјән тәбиәтин көрүнән тәбиәт васитәси илә ашкар олунмасы С.-ја көрә инсан мөвчудлугунун әсас проблемидир. Аллаһы һәм инсан илә әлагәдар сима, һәм дә «материјанын» јарадычысы кими гәбул етмәси С.-нын пантеизмә мејл етдијини көстәрир.

Әсәри: Соч., т. 1—2, М., 1973.

Әд.: Полищук Ф. Н., Григорий Сковорода. Жизнь и творчество, Киев, 1978.

СКО́ЛЕ—УССР Львов вил.-ндә шәһәр. Сколе р-нунун мәркәзи. Опор чајы дәрәсиндәдир. Д.ј. ст. Ағач тәдарүк едилир. «Стрыј» мебел фирмасынын филиалы вар. Тикинти дашы чыхарылыр. Туризм инкишаф етмишдир.

СКОЛИО́З (јун. skoliōsis — әјилмә, skoliós—әјри)—инсанда онурғанын јана әјилмәси. Интенсив бөјүмә дөврүндә тәсадүф олунур. Анаданкәлмә вә газанылма С. ајырд едилир. Анаданкәлмә С. рүшејмин гејри-дүзкүн инкишафында, газанылма С. рахит, травма, рефлектор ағрылар нәтичәсиндә, мәктәб С.-у исә парта архасында дүзкүн отурмадыгда баш верир. Мүаличәси: ағыр һалларда операсија. Профилактикасы: С.-у төрәдән сәбәбләри арадан галдырмаг, санитарија-кикијена гајдаларына риајәт етмәк, парта, јахуд стол архасында дүзкүн отурмаг вә с.

Әд.: Справочник по травматологии и ортопедии, Киев, 1980; Казьмин А. И., Кон И. И., Беленький В. С., Сколиоз, М., 1981.

СКОЛОПЕНДРЛӘР (Scolopendridae)—чохајаглылар синфинин додагајаглылар дәстәсиндән фәсилә. Уз. 30 *см*-дәк олур; баш-бәдәни 25—29 буғумдан ибарәтдир. Әсасән, тропикләрдә, ССРИ-дә исә Крымда, УССР-ин ч.-ундa, Орта Асијада, Гафгазда јајылмышдыр. Азәрб.ССР-дә С.-ин ән чох Scolopendra aralocaspia вә Sc. cingulata нөвләринә тәсадүф едилир. Ири С. гуру гурбағасы, кәртәнкәлә вә гушлара һүчум едир. С.-ин бәдәни јашылбоздур. Дишләмәси чох ағрылы кечир, зәһәри инсаны өлдүрүр. С. кечә һејваны олуб чүчү вә с. хырда онурғасызларла гидаланыр.

Кәртәнкәләјә һүчум едән наһәнк сколопендр.

СКОЛОТЛАР—Гара дәниз саһилләриндә јашајан скифләрин өзләринә вердикләри ад. Гәдим јунан тарихчиси Һеродот (е.ә. 5 әср) адларыны чәкир. Бә'зи алимләрин фикринчә јалныз әкинчи скифләр С. адланырды.

СКОМОРОХЛАР—орта әср рус актјорлары; ејни заманда мүғәнни, рәггас, мусигичи вә ифа етдикләри мусигили, драматик әсәрләрин мүәллифи олмушлар. 11 әсрин орталарында мејдана кәлмиш скоморох сәнәти 15—17 әсрләрдә јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатмыш, 18 әсрдән тәнәззүлә уграмышды. С.-ын репертуарына домра, тулуг зурнасы вә дәфин мүшајиәтилә ифа олунан мәзәли маһнылар, драматик, сатирик сәһнәчикләр дахил иди. 16—17 әсрләрдә С. бә'зән 70—100 нәфәрә чатан дәстәләрдә бирләширдиләр. С. күчә вә мејданларда чыхыш етмишләр. Килсә вә дөвләт тәрәфиндән тә'гиб олунмушлар.

...СКОП (јун. skopéō—бахырам, мүшаһидә едирәм)—мүшаһидә чиһазы вә ја васитәләринин адыны билдирән мүрәккәб сөзләрин икинчи һиссәси (мәс., *микроскоп*).

СКО́ПАС (Skópas)—е.ә. 4 әсрдә јашамыш гәдим јунан һејкәлтәрашы вә ме'мары. Парос а.-нда доғулмушдур. Текејдәки (индики Пиали ш.) Афина мә'бәдинин (е.ә. 350—340) вә Һаликарнас (индики Бодрум ш.) мавзолејинин (е.ә. 4 әсрин орталары) тикинтисиндә ме'мар кими иштирак етмишдир. С.-ын дөврүмүзәдәк галмыш орижинал әсәрләриндән ән мараглысы Һаликарнас мавзолејинин фризиндәки амазономахија тәсвиридир (е.ә. 4 әсрин орталары, Бриаксис, Леохар вә Тимофеј илә биркә; фрагментләри Британија музејиндәдир, Лондон), С.-ын чохлу әсәри Рома сурәтләриндән мә'лумдур.

...СКОПИЈА (јун. skopéō—бахырам, мүшаһидә едирәм)—визуал мүшаһидә билдирән мүрәккәб сөзләрин икинчи һиссәси (мәс., *бронхоскопија*, *гастроскопија*, *ендоскопија*).

СКОПИ́Н—РСФСР Рјазан вил.-ндә шәһәр. Скопин р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Автомобил агрегаты, шүшә, һидрометаллуркија, експериментал техноложи аваданлыг, дәмир-бетон мә'мулаты з-длары, халча вә тикиш ф-кләри, јејинти сәнајеси; к.т. техникуму, тибб мәктәби вар. Көмүр чыхарылыр. 17 әсрдән мә'лумдур.

СКО́ПЈЕ, Скопле (Skoplje)—Југославијанын ч.-унда шәһәр. Македонија Сосиалист Респ.-сынын пајтахты. Әһ. 460 мин (1977). Вардар чајы саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Машынгајырма, металлуркија, јејинти, дәри-ајаггабы, тохучулуг, кимја сәнајеси; Македонија елмләр вә инчәсәнәт академијасы, ун-т вар. Сәнәткарлыг (халчачылыг вә с.) инкишаф етмишдир. Шәһәр кими Бизанс императору Јустинианын вахтындан мә'лумдур.

Шәһәрдәки биналарын тәгр. 80%-ини дағытмыш 1963 ил зәлзәләсинәдәк С.-дә еркән Бизанс дөврүнә аид гала, акведук (6 әср), түрк мәсчидләри, карвансаралар вә с. (15—19 әсрләр) олмушдур. Јапон ме'мары К. *Танкенин* лајиһәси илә С.-нин мәркәзи тикилир. С.-нин тикилмәсинә ССРИ дә јардым көстәрир. С.-нин јахынлығында Скупи ш.-нин харабалығы (театр, терм, базилика, некропол галыглары), Нерезидә мүгәддәс Пантелејмон килсәси (1164) вә с. галмышдыр.

СКОПОЛАМИ́Н—дәрман маддәси; биткидән алынан алкалоиддир; синир системини сакитләшдирир, саја әзәләли органларын спазмыны арадан галдырыр, ағрыны кәсир. Мә'дә-бағырсаг, гарачијәр, бөјрәк санчыларында, мүхтәлиф мәншәли ағрыларда ишләдилир.

СКОРБУ́Т (алм. Skorbut)—организмдә С витамини чатышмазлығы; бах һәмчинин *Синга*).

СКОРИ́НА Франтсиск (тәгр. 1490, Полотск—тәгр. 1541, Прага)—илк белорус чапчысы, маарифчи. Наширлик фәалијјәтинә Прагада башламыш, 1517 илдә славјан дилиндә «Псалтыр» китабыны бурахмышдыр. 1521 илдә Вил

РУМЫНИЈА

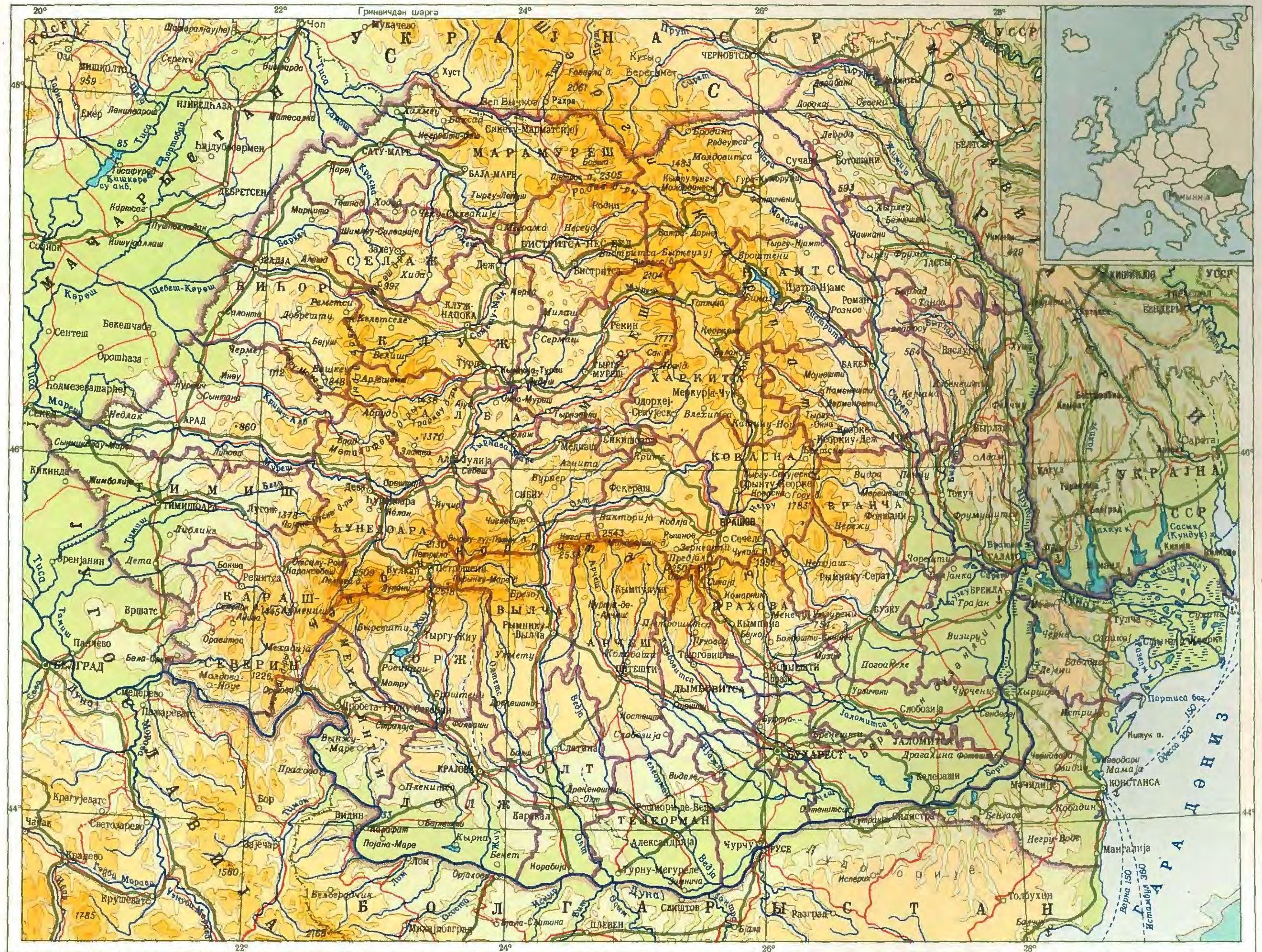

ДӘРИНЛИК ВӘ ЈҮКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ

даһа дәрин 1000 200 0 100 200 500 1000 1500 2000 даһа јүксәк

МИГЈАС 1:3 500 000

35 0 35 70 105 140 км

1984 илин сентјабрында БҸКИ-нин „Картографија" ИХБ-дә тәртиб едилмишдир.

РУМЫНИЈА, ИГТИСАДИ

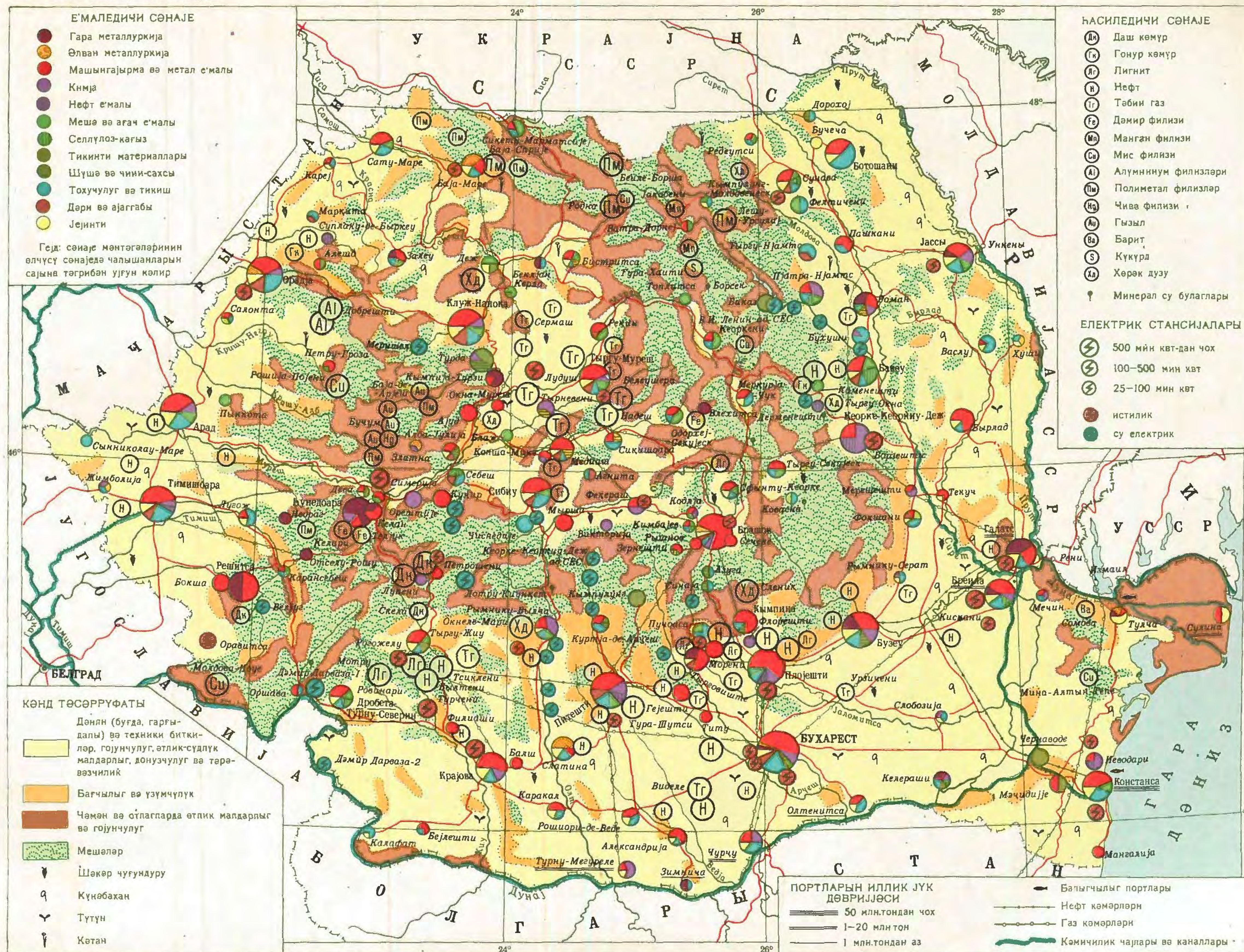

Мәсләһәтчи В.Т. Жуков

МИГЈАС 1:3 500 000
35 0 35 70 105 140 км

1984 илин октјабрында БЖКИ-нин „Картографија" ИХБ-дә тәртиб едилмишдир.

ССРИ ХАЛГЛАРЫ

1984 илин декабрында БКНИ-нин „Картографија" ИХБ-да тәртиб едилмишдир

ССРИ, ТОРПАГ ХӘРИТӘСИ

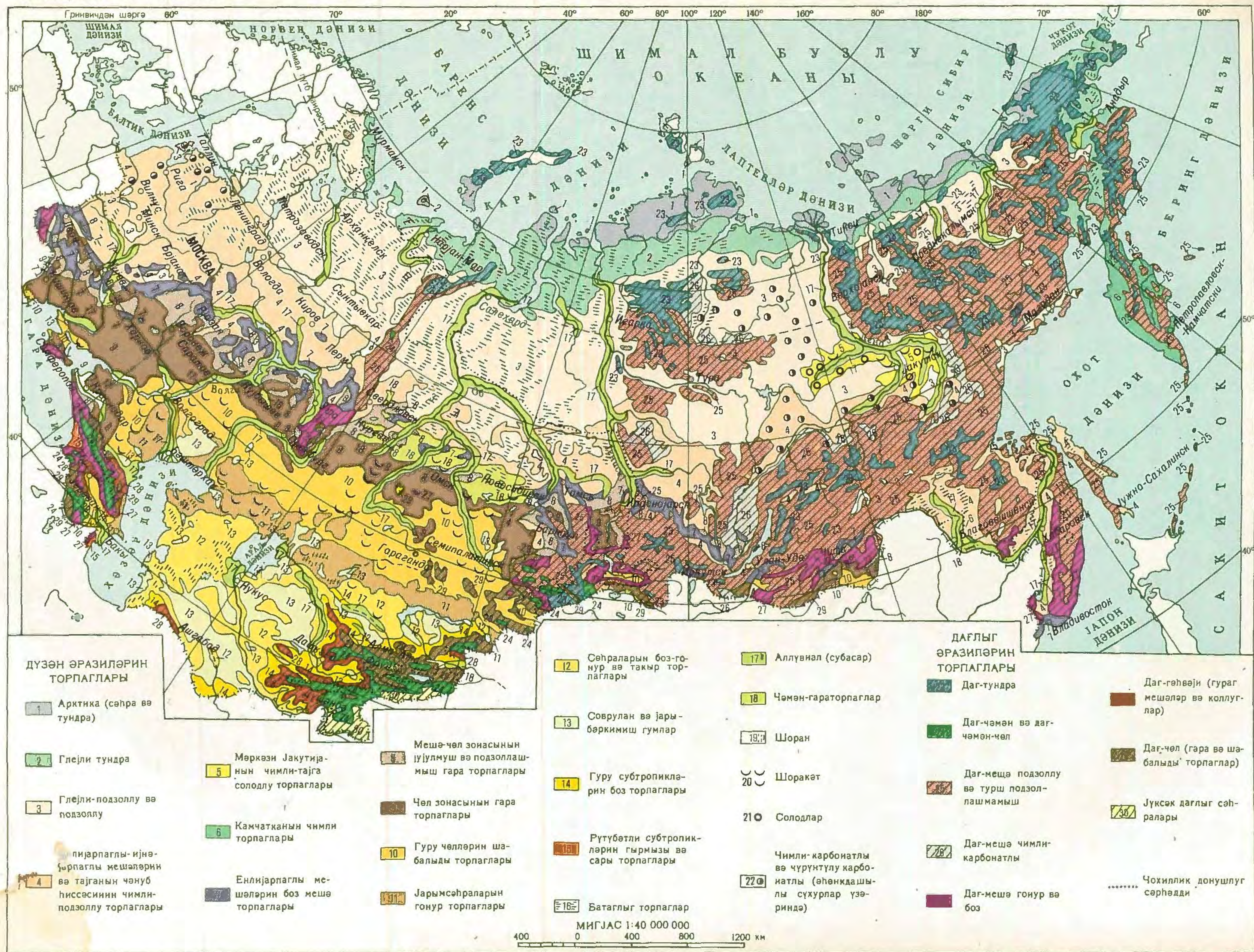

1984 илин декабрында БЖКИ-нин „Картографија" ИХБ-дә тәртиб едилмишдир

ГУРШАГ ВАХТЫ ХӘРИТӘЛӘРИ

ДҮНЈАНЫН САAT ГУРШАГЛАРЫ

2500 0 2500 5000 км

Гринвичдән гәрбә 0° Гринвичдән шәргә

Саат гуршагларынын нөмрәләри: 19 20 21 22 23 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Гуршаг вахты гәбул едилмиш әразиләр

Гуршаг вахтынын Гринвич меридианындан башлајараг һесабланмасы

Гәбул олунмуш вахтын Гринвич вахтындан көстәрилән-кәмијјәт гәдәр фәргләндији әразиләр (+5с. 30д.)

Вахтһесаблама системи мүәјјән олунмамыш вә ја е'лан едилмәмиш әразиләр

ССРИ әразисиндә саат әгрәби гуршаг вахтына нисбәтән 1 саат ирәли чәкилмишдир

XIII XIV XV XVI XVII XVIII XIX XX XXI XXII XXIII XXIV I II III IV V VI VII VIII IX X XI XII

Гринвичдә кечә јарысы оланда гуршаг вахты / Кечә јарысы

ССРИ-НИН САAT ГУРШАГЛАРЫ

550 0 550 1100 км

Хәритәдә рәгәмләрлә көстәрилмишдир
1 Естонија ССР
2 Латвија ССР
3 Литва ССР
4 РСФСР
5 Молдавија ССР
6 Күрчүстан ССР
7 Ермәнистан ССР
8 Азәрбајчан ССР
9 Гыргызыстан СС
10 Тачикистан ССР

Саат гуршагларынын сәрһәдләри

IV — Саат гуршагларынын нөмрәләри

(+2) — Саат гуршағы вахтынын Москва вахтындан фәрги (саатла)

(+1) — РСФСР-ин, әразисиндә гоншу саат гуршағы вахты гәбул олунмуш әразиләри (Москва вахты илә фәрги саатла көстәрилмәклә)

Гејд. ССРИ әразисиндә ашағыдакы вахтһесаблама гајдасы мөвчуддур: һәр ил саат әгрәби мартын ахырынчы базар күну кечә саат 2-дә 1 саат ирәли вә сентјабрын ахырынчы базар күнү кечә саат 3-дә 1 саат кери чәкилмәклә гуршаг вахты үстәгәл 1 саат (ил әрзиндә даим)

V VI VII VIII IX

60° 80° 100° 120°

1984-чү илин сентјабрында БМКИ-нин „Картографија" ИХБ-дә тәртиб едилмишдир

СААТЛЫ РАЈОНУ

ЕМАЛЕДИЧИ СӘНАЈЕ

- Кәнд тәсәррүфаты техникасы тә'мири
- Памбыгтәмизләмә
- Чөрәкбиширмә

КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ

- Һејвандарлыг
- Тахылчылыг
- Памбыгчылыг
- Гушчулуг
- Памбыг тохуму совхозу
- Мешә тәсәррүфаты
- Суварылан торпаглар
- Мешә вә коллуглар

Гејд: 1—Күрдәмир рајону, 2—Салјан рајону

ЈҮКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ

алчаг 0 100

1984 илин сентјабрында БМНИ-нин „Картографија" ИХБ-дә тәртиб едилмишдир

САБИРАБАД РАЈОНУ

ЕʼМАЛЕДИЧИ СӘНАЈЕ

- Кәнд тәсәррүфаты техникасы тә'мири
- Пендир
- Чөрәкбиширмә
- Памбыгтәмизләмә
- Тикинти материаллары
- Нар ширәси заводу

ФАЈДАЛЫ ГАЗЫНТЫ

- Кил

КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ

- Һејвандарлыг
- Тахылчылыг
- Памбыгчылыг
- Картофчулуг
- Үзүмчүлүк
- Гушчулуг

Совхозлар

- Үзүмчүлүк
- Памбыгчылыг

- Суварылан торпаглар
- Мешә вә коллуглар

Гејд. Хәритәдә рәгәмләрлә көстәрилмишдир:
1. Имишли рајону
2. Чәлилабад рајону
3. Нефтчала рајону

I-Әли Бајрамлы шәһәр советинин табелијиндә олан әрази

ЈҮКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ

даһа алчаг 0 — 100 — 200 даһа јүксәк

1984 илин сентјабрында БМКИ-нин „Картографија" ИХБ-дә тәртиб едилмишдир

САЛЈАН РАЈОНУ

ЕМАЛЕДИЧИ СӘНАЈЕ

- Кәнд тәсәррүфаты техникасы тә'мири
- Пластик күтлә е'малы
- Сүд вә јағ-пендир
- Чөрәкбиширмә
- Памбығтәмизләмә
- Шәрабчылыг

ФАЈДАЛЫ ГАЗЫНТЫЛАР

- Кил
- Нефт
- Әһәнкдашы

КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ

- Сүдлүк һејвандарлыг
- Тахылчылыг
- Һејвандарлыг
- Памбығчылыг
- Гушчулуг

Совхозлар

- Сүдчүлүк
- Үзүмчүлүк
- Һејвандарлыг
- Тахылчылыг
- Памбығчылыг

- Инкубатор-гушчулуг стансијасы
- Суварылан торпаглар
- Мешә вә коллуглар
- Ме'марлыг абидәләри

Республика табелнјиндәки шәһәр советләринә аид әразиләр: I—Бакы шәһәр советинә, II—Әли Бајрамлы шәһәр советинә

Гејд: 1—Сабирабад рајону. 2—Чәлилабад рајону.

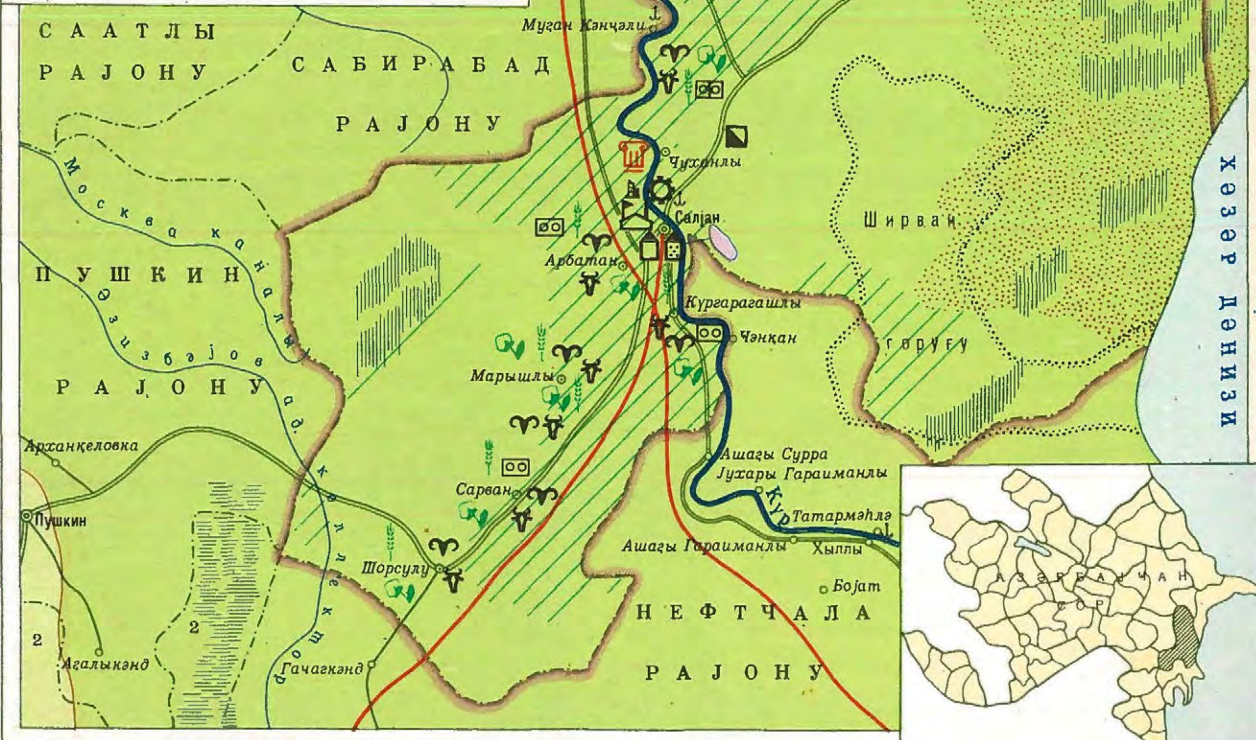

ЈҮСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ

даһа алчаг 0 100 200 даһа јүксәк

1984. илин сентјабрында БККИ-нин „Картографија" ИХБ-дә тәртиб едилмишдир

нүсә көчәрәк, бурада ССРИ әразисиндә илк мәтбәәни јаратмышдыр. Белорус әдәби дилинин вә јазысынын тәшәккүлү С.-нын ады илә бағлыдыр.

Әд.: Подокшин С. А., Франциск Скорина, М., 1981.

СКОРОБОГАТОВ Константин Василјевич (6.3.1887, Александровскоје к., индики Ленинград ш. әразисиндә—28.7.1969, Ленинград)—рус совет актјору. ССРИ халг артисти (1953). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты [1941, 1948, 1949, 1951 (ики дәфә)]. 1905 илдән професионал театрда чыхыш етмишдир. Ленинград Бөјүк Драм Театрынын (1928—35) вә А. С. Пушкин ад. Академик Драм Театрынын (1936 илдән) актјору олмушдур. «Ленин» (А. Каплер вә Т. Златогорова) тамашасында В. И. Ленинин образыны јаратмышдыр. Дикәр роллары: Швандја («Лјубов Јароваја», К. Тренјов), Братишка («Фыртына», В. Билл-Белосерковски), Годун («Һүчум», Б. Лавренјов), Јегор Булычов, Антипа Зыков, Лука («Јегор Булычов вә башгалары», «Зыковлар», «Һәјатын дибиндә», М. Горки) вә б. «Пугачов» (1937) вә «Пирогов» (1947) филмләриндә баш ролларда чәкилмишдир. Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

СКОТТ (Scott) Валтер (15.8.1771, Единбург—21.9.1832, Абботсфорд) — инкилис јазычысы. Миллијјәтчә шотланддыр. Ихтисасча һүгугшүнас иди. Шотланд халг нәғмәләрини топламышдыр («Шотландијанын сәрһәд нәғмәләри, ч. 1—3, 1802—03). «Сонунчу менестрелин маһнысы» (1805), «Мармион» (1808), «Көл гызы» (1810), «Рокби» (1813), «Адалар һөкмдары» (1815), «Ватерлоо чөлү» (1818) романтик лирик-епик поемалары илә танынмышдыр. С. тарихи роман жанрынын јарадычысыдыр. 30-дан чох роман вә повестин мүәллифидир. Романларыны кизли имзаларла дәрч етдирмиш, мүәллифлијини јалныз 1829 илдә, әсәрләринин там күллијјатынын нәшри илә әлагәдар бојнуна алмышдыр. Мүһүм сосиал-тарихи конфликтләрин тәсвири, халгын вә дөвләтин талеји, чәмијјәтин инкишафы, сосиал әдаләтсизлик, милли вә синфи мүбаризә проблемләри илә бағлылығ С.-ун тарихи романларынын әсас хүсусијјәтләридир. «Уеверли» (1814, аноним нәшр), «Пуританлар» (ч. 1—4, 1816), «Роб Рој» (ч. 1—3, 1818), «Единбург мәһбәси» (1818) вә с. романлары шотланд халгынын милли истиглалијјәт мүбаризәсинә һәср олунмушдур. «Ајвенго» (ч. 1—3, 1820), «Аббат» (ч. 1—3, 1820), «Кенилворд» (ч. 1—4, 1821), «Вудсток» (ч. 1—3, 1826) вә с. романлары Инкилтәрә, «Квентин Дорвард» (ч. 1—3, 1823), «Парисли граф Роберт» (1832) вә с. романлары исә дикәр Авропа өлкәләринин тарихиндән бәһс едир. Мүасир мөвзуда јаздығы «Сент-Ронан сулары» (ч. 1—3, 1824) романында задәканлығын буржуалашмасы сатирик сәпкидә тәсвир олунур. С.-ун јарадычылығы романтизмдән реализмә кечиддир. «Пуританлар» вә «Ламмермурлу кәлин» (1819) романларында тәнгиди-реалист мејлләр хүсусилә күчлүдүр. «Наполеон Бонапартын һәјаты» (ч. 1—9, 1827), «Шотландијанын тарихи» (ч. 1—3, 1829—30), «Лорд Бајронун өлүмү» (1824), «Романчыларын һәјаты» (ч. 1—4, 1821—24) вә с. тарихи-әдәби әсәрләри дә вар. Јарадычылығы Авропа вә Америка әдәбијјатында сосиал роман жанрынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Стендал ону «бизим үмуми атамыз» адландырмыш, О. Балзак, А. С. Пушкин, В. Г. Белински вә б. јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишләр.

Әсәрләри: Квентин Дорвард. Б., 1976; Собр. соч., т. 1—20, М.—Л., 1960—65; Пуритане. Легенда о Монтрозе, М., 1971; Роб-Рой. Л., 1980; Айвенго, М., 1980.

Әд.: Јелизарова М. Ј. вә башгалары, XIX әср харичи әдәбијјат тарихи, Б., 1964; Рейзов Б. Г., Творчество Вальтера Скотта, М.—Л., 1965; Пирсон Х., Вальтер Скотт, 2 изд., пер. с англ., М., 1983.

СКОТТ (Scott) Дејвид (д. 6.6.1932, Техас штаты, Сан-Антонио)—АБШ астронавты, ҺҺГ полковники. 1963 илдән астронавтлар дәстәсинә гәбул едилмишдир. 1966 ил мартын 16-да «Чемини-8» космик кәмиси илә (Н. *Армстронгла* бирликдә) 10 саат 40 дәг. космосда олмушдур. 1969 ил мартын 3—13-дә «Аполлон-9» космик кәмисиндә (Ч. *Макдивитт* вә Р. *Швејкартла* бирликдә) әсас блокун пилоту кими космоса учмуш, Јер әтрафында 151 дәфә дөвр етмишдир. 1971 ил ијулун 26-дан августун 7-дәк «Аполлон-15» космик кәмисинин командири кими Аја учмуш (Ч. *Ирвин* вә А. *Уорденлә* бирликдә), ијулун 31-дә Ај кабинәсиндә (Ирвинлә бирликдә) Ај сәтһинә енмишдир. 66 *саат* 55 *дәг* Ајда олмушдур. Космонавтлар Ајда луноходдан истифадә етмишләр.

СКОТТ (Scott) Роберт Фолкон (6.6.1868, Девонпорт—тәгр. 30.3.1912)—инкилис Антарктида тәдгигатчысы. 1901—04 илләрдә VII Едуард ј-а-ны кәшф етмиш, Викторија Торпағыны тәдгиг етмиш вә Росс а.-ндан Росс шелф бузлағынын г. кәнары илә јүксәк дағ зәнчири боју һәрәкәт едәрәк, 82°17′ ч.е.-нә чатмышдыр. 1911 илин әввәлләриндә Антарктидаја гајытмыш, нојабрда Росс а.-ндан ч.-а һәрәкәт етмиш вә 1912 ил јанварын 18-дә (Р. Амундсендән 33 күн сонра) дөрд јол јолдашы илә бирликдә Чәнуб гүтбүнә чатмышдыр; кери гајыдаркән беши дә јолда һәлак олмушдур. Ендерби Торпағында дағлар, 110° ш.у. вә 150°г.у. јахынлығында ики бузлаг, Чәнуб океанында ада С.-ун шәрәфинә адландырылмышдыр.

Әд.: Последняя экспедиция Р. Скотта (дневники, прощальные письма), М., 1955.

СКОТТЛАР, скотлар (сон лат. Scotti, Scoti)—келт тајфалары групу. Адлары илк дәфә сон дөвр Рома јазычыларынын әсәрләриндә С.-ын вә пиктләрин Романын Британија әјаләтинә һүчуму илә әлагәдар чәкилир. Әввәлләр Ирландијада јашамышлар (Ирландијанын Рома мәнбәләриндәки адларындан бири Скоттија да бурадандыр); сонралар (еһтимал ки, 1-чи миниллијин орталарында) С.-ын бир һиссәси Британијанын шм.-на көчмүш, пиктләри өзләринә табе едәрәк 9 әсрин орталарында Шотландија адлы краллыг јаратмышдылар.

СКОФИЛД (Scofield) Пол (21.1.1922, Суссекс, Һерстпирпојнт)—инкилис актјору. Бирминһем репертуар театрында (1944—46), Стратфорд-он Ејвондакы Шекспир мемориал театрында (1946—48), Лондонун мүхтәлиф театрларында ишләмишдир. Һамлет («Һамлет», В. Шекспир) ролу илә шөһрәт газанмышдыр. Дикәр роллары: кешиш («Һакимијјәт вә шөһрәт», Г. Гринин әсәри үзрә), Макбет, Лир («Макбет», «Крал Лир», В. Шекспир), Треплјов, Војницки («Гағајы», «Ванја дајы», А. Чехов) вә б. 1954 илдән кинода чәкилир. «Һәр заман инсан» (1966) филминдә ифа етдији баш рола көрә Москвада кечирилән 4-чү бејнәлхалг кино фестивалынын мүкафатыны алмышдыр. ССРИ-дә дәфәләрлә гастролда олмушдур.

П. Скофилд «Һәр заман инсан» филминдә.

СКОЧИНСКИ Александр Александрович (13.7.1874, индики Јак.МССР Олјокма к.—6.10.1960, Москва)—мә'дән ишләри саһәсиндә совет алими. ССРИ ЕА акад. (1935). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1954), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950, 1951). Петербург Мә'дән Ин-туну битирмишдир (1900). ССРИ ЕА Мә'дән Ишләри Ин-тунун директору (1938—60) вә ССРИ ЕА Гәрби Сибир филиалы Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри (1944—51) олмушдур. Тәдгигатлары әсасән, фајдалы газынтыларын јералты ишләнмәсиндә тәһлүкәсизлик ишләри вә истеһсалат комфорту шәраити јаратмагла әлагәдар олан филиз-мә'дән аеролокијасы проблемләринә һәср олуимушдур. 5 дәфә Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Мельников Н. В., Горные инженеры—выдающиеся деятели горной науки и техники, 2 изд., М., 1974.

СКРАП (инк. scrap—гырынты)—металлуркија истеһсалатындан алынан метал гырынтысы. Јарарлы метал алмаг үчүн С. јенидән металлуркија собаларында әридилир. Конструксија, машын, мәишәт әшјалары вә с.-нин јенидән әридилән метал һиссәләри дахил олмагла бүтүн метал гырынтысына да бә'зән «С.» дејилир.

СКРЕПЕР (инк. scraper, scrape—газыб гопартмаг)—торпаг газан нәгл. машыны, ишләк органы олан чалов илә грунту үстдән тәбәгә-тәбәгә кәсиб дашыјыр, бошалдыр вә јајыр. Грунту 5 *км*-дәк мәсафәјә апара билир. Чаловунун һәчми 3—25 $м^3$-дир. Чалову гопардычы елеваторлар васитәсилә долдурулан вә автоматик идарәолунан С.-ләрин бурахылышына башланылмышдыр. Јерин үстүндә, алтында вә суда апарылан ишләрдә сүхур чыхармаг, дашымаг вә с.

үчүн тәтбиг олунан канатлы скрепер гурғуларынын ишләк органына (чаловуна) да С. дејилир.

СКРИ́ПКА (гәдим славјанча скрыпати—чырылдамаг; итал. violino, фр. violon, инк. violin, алм. Geige, түркчә keman)—симли—каманлы мусиги aләти; скрипка групуна (С., *алто*, *виолончел*, *контрабас*) мәнсуб ән јүксәк рекистрли аләтдир. Квинталарла көкләнән 4 сими вар (кичик октавада сол, биринчи октавада ре, лја, икинчи октавада ми). Ифа заманы С. сол чијинин үстүнә гојулур, әсасән каманла (бә'зән бармагла-питсикато) сәсләндирилир. Үмуми уз. 600 *мм*, диапазону кичик октаванын сол сәсиндән бешинчи октаванын до сәсинә гәдәрдир. С.-нын мәншәји һаггында мүхтәлиф нәзәријјәләр мөвчуддур (8 әсрдә әрәбләрин Гәрби Авропа өлкәләринә кәтирдији јајлы мусиги аләтләриндән јаранмасы вә с.). Классик С. типи 15—16 әсрләрдә ејни заманда Полша, Италија, Франсада ишләниб һазырланмышдыр. 16—18 әсрләрдә Шм. Италијада—Бреша (Г. да Сало, Ч. Мадчини) вә Кремонада (А. вә Н. Аматиләр, Ч. Гварнери, А. Страдивари) мәшһур скрипка усталары мәктәби формалашмышдыр. Кремона мәктәби усталарынын һазырладығы С.-лар ән мүкәммәл мусиги аләти һесаб олунур. С. соло аләт кими кениш тәтбиг едилир. Скрипка групуна мәнсуб аләтләр 18 әсрин орталарындан симфоник орк. вә симли ансамблларын әсасыны тәшкил едир.

СКРЈА́БИН Александр Николајевич (6.1.1872, Москва—27.4.1915, Москва)—рус бәстәкары, пианочу. Дипломат аиләсиндә доғулмуш, анасы пианочу олмушдур. Кадет корпусунда охумуш (1882—89), Москва консерваторијасыны битирмишдир (1892; фп. үзрә В. Сафоновдан, бәстәкарлыг үзрә С. *Танејевдән* дәрс алмышдыр). Өз әсәрләринин ифачысы кими Русија вә Авропанын бир чох шәһәрләриндә консертләр вермишдир. С.-ин ифасы үчүн нүанс вә тембр зәнкинлији, виртуоз техника сәчијјәви олмушдур. С. өзүнүн јени образлар вә ифадә васитәләри системини јаратмышдыр. С.-ин мусигиси мүбаризә вә гәләбә севинчи пафосуну тәчәссүм етдирир. С.-ин јарадычылығына идеалист фәлсәфи вә естетик чәрәјанлар да тә'сир көстәрмишдир. Фп. мусигиси вә симфоник мусиги С. јарадычылығынын әсас саһәси иди. 1880—90-чы илләрдә романтик фп. миниатүрләри (прелүд, етүд, ноктүрн, мазурка, експромт вә с.) јаратмышдыр. С. дүнјаны инчәсәнәт васитәсилә дәјишдирмәк идејасындан (1-чи симфонија, 1900) утопик, фантастик, һәм дә әзәмәтли «Мистерија» (театраллашдырылмыш композисија) јаратмаг идејасына кәлиб чыхмышды. 3-чү симфонијанын («Илаһи поема», 1904) әсасыны тәшкил едән јениләшмә, јарадычы башланғычын тәшәккүлү идејасы сонралар бирһиссәли «Екстаз поемасы» (1907), «Прометеј» («Од поемасы», 1910) симфоник поемаларында там бәдии ифадәсини тапмышдыр. С. оркестрин һеј'әтинә орган вә зәнкләр, «Прометеј»ә исә сөзсүз хор, хүсуси ишыг партијасы (бәдии ифадә васитәләринин синтези саһәсиндә илк чәһддир) дахил етмишдир. С.-ин симфонијалары П. Чајковскинин драматик симфонија ән'әнәләри, Р. Вагнер вә Ф. Листин јарадычылығы илә бағлыдыр. Симфоник поемаларында мусиги мөвзулары мүхтәлиф руһи вәзијјәтләри («әзаб», «арзу», «ирадә» вә с.) билдирән символларла верилмишдир. Мәгамһармонија саһәсиндә С.-ин мусигисиндә гејри-сабитлик, диссонанслыг, нәфис, инчә сәсләнмә үстүнлүк тәшкил едир. 1900-чү илләрдә С. һәмчинин бир сыра әһәмијјәтли фп. әсәрләри (4—10-чу соναталар, 1903—13) јаратмышдыр. Бу әсәрләрин образлар аләми, мусиги дили мүрәккәблији илә фәргләнир; чох заман бир аккорд, 2—3 сәсдән ибарәт интонасија мүстәгил образ мә'насы дашыјыр. С.-ин јарадычылығы 20 әср симфоник вә фп. мусигисинин инкишафына мүһүм тә'сир көстәрмишдир.

Әд.: Игорь Глебов (Асафьев В. В.), Скрябин. Опыт характеристики, Петроград, 1921; Альшванг А. А., А. Н. Скрябин, М.—Л., 1940; Данилевич Л. В., А. Н. Скрябин, М., 1953; Дельсон В. Ю., Скрябин, М., 1971; Бэлза И., Александр Николаевич Скрябин, М., 1982.

СКРЈА́БИН Константин Иванович (7.12.1878, Петербург—17.10.1972, Москва)—совет һелминтологу. ССРИ-дә һелминтолокија елминин баниси. ССРИ ЕА (1939), В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА (1935), ССРИ Тибб ЕА акад. (1944). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1958). Ленин мүкафаты лауреаты (1957). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1950), РСФСР (1927), Гырғ.ССР (1954) вә Өзб.ССР (1962) әмәкдар елм хадими. С. тәләбәлик илләриндә Шуша ш.-ндә тәчрүбә кечмишдир (1904). 1917—20 илләрдә Новочеркасск Дон Бајтарлыг Ин-тунун, 1920 илдән Москва Бајтарлыг Ин-тунун (индики Москва Бајтарлыг Академијасы) проф. вә Дөвләт Експериментал Бајтарлыг Ин-тунда (1931 илдән Үмумиттифаг һелминтолокија Ин-ту), Тропик Ин-тда шө'бә мүдири, 1942 илдән ССРИ ЕА һелминтолокија лабораторијасынын рәһбәри, 1943—52 илләрдә ССРИ ЕА Гырғызыстан филиалы Рәјасәт һеј'әтинин сәдри, 1956—61 илләрдә В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА-нын витсе-президенти олмушдур. 1945 илдә С. Азәрб. ССР-ә кәлмиш вә онун сә'ји нәтичәсиндә Азәрб.ССР ЕА Зоолокија Ин-тунда һелминтолокија лабораторијасы ачылмышдыр. Тәдгигаты һелминтләрин морфолокија, биолокија, филокенија, систематика, еколокија, епизоотолокија вә епидемиолокијасына һәср едилмишдир. 1919 илдән С.-ин иштиракы вә рәһбәрлији илә ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә (1930 илдә) һелминт фаунасыны өјрәнән 300-дән артыг експедисија апарылмышдыр. С. 200-дән чох јени һелминт нөвүнү кәшф вә тәсвир етмиш, 120 јени һелминт чинсини елми сурәтдә әсасландырмышдыр. С.-ин һазырладығы деһелминтизасија вә девастасија принсипләри инсан, к.т. һејванлары вә битки һелминтозлары илә мүбаризәнин әсасыдыр. С.-ин кадр һазырланмасында мүһүм хидмәти вар. С.М. *Әсәдов*, З. М. *Шаһтахтинскаја* вә б. С.-ин јетишдирмәләридир. С. бир сыра харичи өлкә академијаларынын вә елми чәмијјәтләринин фәхри үзвү иди. ССРИ Али Советинин (2—3-чү чағырыш) депутаты олмушдур. Үмумиттифаг һелминтолокија Ин-туна, Гырғызыстан Кәнд Тәсәррүфаты Ин-туна, Москва Бајтарлыг Академијасына С.-ин ады верилмишдир. В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА С. ад. гызыл медал тә'сис етмишдир (1973). 6 дәфә Ленин ордени, 3 Гырмызы Әмәк Бајрағы, Гырмызы улдуз, 2 Кеорки Димитров (БХР) вә I дәрәчәли Кирил вә Мефоди орденләри илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Основы общей гельминтологии, М., 1940 (совм. с Р. С. Шульцем); Трематодозы животных и человека, т. 1—23, М.—Л., 1947—70; Моя жизнь в науке, М., 1969.

Әд.: К. И. Скрябин. Жизнь и деятельность, М., 1976; Основы трематодологии, т. 26. Скрябин К. И. Трематоды животных и человека, М., 1978.

СКРЈА́БИН Кеорки Константинович (д. 17.9.1917, Ленинград)—совет микробиологу вә биокимјачысы. ССРИ ЕА акад. (1979; м. үзвү 1968), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1971). 1947 илдән Сов. ИКП үзвү. К. И. *Скрјабинин* оғлу. 1949—67 илләрдә ССРИ ЕА Микробиолокија Ин-тунда лабораторија мүдири, директор мүавини, 1967—74 илләрдә Пушинода ССРИ ЕА-нын биоложи тәдгигатлар елми мәркәзинин директору олмуш, 1967 илдән Пушшино шәһәриндә ССРИ ЕА-нын Микроорганизмләрин Биокимјасы вә Физиолокијасы Ин-тунун директорудур. 1971 илдән ССРИ ЕА Рәјасәт һеј'әтинин Баш елми катибидир. Тәдгигаты микроорганизмләрин үмуми вә техники микробиолокијасы вә биокимјасы саһәсиндәдир. 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

СКРУ́ББЕР (инк. scrubber, scrub—гашымаг, тәмизләмәк)—маје илә јујумагла газ гарышығындакы бәрк маддәләри (тозу, гатраны вә с.) вә зәрәрли газлары (мәс., һидрокен-сулфиди, аммонјакы вә с.) чыхармаг, еләчә дә компонентләрдән бири вә ја бир нечәсини ајырмаг үчүн ишләдилән мүхтәлиф конструксијалы апарат. Фајдалы газынтылары јујуб тәмизләмәк үчүн ишләдилән барабанлы машынлара да С. дејилир. С.-дән кокслашдырма мәһсулларыны тутуб сахламаг, газларын рүтубәтлијини артырмаг, онлары сојутмаг, бә'зән истилик вә башга мәгсәдләр үчүн, һәмчинин мүхтәлиф кимјәви-техноложи просесләрдә кениш истифадә едилир. Әсас нөвләри: ичибош С.-ләр—газ гарышығындакы кәрәксиз маддәләр С.-ин дахилиндә бир вә ја бир нечә форсунканын пүскүрдүјү маје илә чыхарылыр; ичидолу С.-ләр—газ илә мајенин бир-биринә тохунма сәтһини артырмаг үчүн ичинә сахсы вә ја фарфор һалгалар вә с. долдурулур; механики С.-ләр—тәмизләнәчәк газы механики үсулла фырладылан пәрләр васитәсилә удучу мајејә гарышдырылыр. С.-дә удучу маје јухарыдан төкүлүр, газ гарышығы исә апаратын ашағы һиссәсиндән веriləрәк әкс истигамәтдә һәрәкәт едир.

Әд.: Бағыров И. Т., Мүасир јүксәк мәһсулдар вә комбинәли нефт е'малы

просесләри, Б., 1967; Молоканов Ю. К., Процессы и аппараты нефтегазопереработки, М., 1980.

СКЎДО (итал. scudo)—Италијанын гәдим гызыл вә күмүш сиккәси. Мүасир Италијада 5 *лирәлик* сиккә бә'зән С. адланыр.

СКЎМБРИЈА, макрел (Scomber scombrus) — скумбријакимиләр фәсиләсиндән балыг нөвү. Уз. 60 *см*-дәк, чәкиси 1,6 *кг*-а гәдәрдир. Бәдәни иј-шәкилли, пулчуглары хырда, бел тәрәфдән рәнки көјүмтүл-јашылымтыл олуб чохлу гара әјри золаглары вар. С. Атлантик океанынын дәнизләриндә, һәмчинин Балтик, Шимал, Аралыг, Мәрмәрә, Гара дәнизләрдә јајылмышдыр. Истисевәндир; сүрү илә јашајыр. 2—4 јашында чинси јеткинлијә чатыр. 500 минәдәк күрү төкүр. Гијмәтли вәтәкә балығыдыр . Јапонија С.-сы вә Австралија С.-сы С.-ја јахын нөвләрдир.

СКУНС, золаглы скунс (Mephitis mephitis)—дәләләр фәсиләсиндән јыртычы мәмәли һејван. Ајаглары гыса, јөндәмсиз һејвандыр. Бәдәнинин уз. 28—38, гујруғу 18,5—44 *см*-дир. Рәнки гара вә ағ рәнкләрин чаларындадыр. С. Чәнуби Канададан Мәркәзи Америкаја гәдәр олан әразидә јајылмышдыр. Ареалынын шимал һиссәсиндә гыш јухусуна кедир. Торанлыг вә кечә һәјаты кечирир. Кәмиричи, гуш вә онун јумуртасы, чүчү вә онларын сүрфәләри илә гидаланыр. 4—10 бала доғур. Хәзинә көрә овланыр. Бә'зән гушлары јемәклә зәрәр верир.

СКЎПА (Skupa) Јосеф (16.1.1892, Страконитсе—8.1.1957, Прага)—Чехословакија театр хадими, актјор, режиссор. ЧССР халг артисти (1948). ЧССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1955). Сәһнә фәалијјәтинә 1916 илдән башламышдыр. 1930 илдә Плзендә «Спејбл вә Гурвинекин театры»ны јаратмышдыр (баш гәһрәманлар С.-нын ескизләри әсасында дүзәлдилмишдир). Өз театры илә дәфәләрлә харичдә, еләчә дә ССРИ-дә гастрол тамашалары вермишдир. 1933—57 илләрдә Бејнәлхалг Куклачылар Иттифагынын президенти олмушдур.

СКЎПШИНА—Југославијада нүмајәндәли һакимијјәт органларынын ады. Ичмаларын, мухтар өлкәләрин, респ.-ларын, һәмчинин ЈСФР-ин С.-сы вар. С.-лар нүмајәндәчилик әсасында тәшкил едилир вә кизли јол илә 4 ил мүддәтинә сечилир. Ичма, мухтар өлкә вә вил. С.-лары 3 палатадан, ЈСФР-ин С.-сы 2 палатадан (Иттифаг Вечеси вә респ. вә өлкәләрин Вечеси) ибарәтдир. С.-нын ичра органы Ичра Вечесидир. Бах һәмчинин *Југославија*, Дөвләт гурулушу бөлмәсинә.

СКЎТЕР (инк. scooter, scoot—чапараг гачмаг), дахилијанма мүһәррикли бирјерли идман гајығы. Үчбучаг шәклиндә олур. Сакит суда сүр'әти саатда 80 *км* вә даһа чох ола биләр.

СЛА́ВГОРОД—РСФСР Алтај өлкәсиндә шәһәр. Славгород р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Машынгајырма мүәссисәләри, дәмирчи-пресләмә аләтләри, пивә з-длары, сүд консерви вә әт комбинатлары, тикиш вә мебел ф-кләри; педагожи мәктәб вар.

СЛА́ВГОРОД (1945 илэдәк Пропојск гәс.)—БССР Мокилјов вил.-ндә шәһәр. Славгород р-нунун мәркәзи. Пронја чајынын Сожа төкүлдүјү јердә кәми дајаначағы. Тәрәвәзгурутма, јағ-пендир, дәмир-бетон мә'мулаты з-длары вар. 1150 илдә салынмышдыр.

СЛАВЕ́ЈКОВ Петко Рачев (17.11. 1827, Велико-Тырново—1. 7.1895, София)—болгар шаири, маарифчи, ичтимаи хадим. «Һајда» (1863—67) вә «Македонија» (1866—72) гәзетләринин редактору, халг мәчлисинин депутаты (1880 илдән сәдри), либераллар партијасынын лидерләриндән олмушдур. Реалист болгар әдәбијјатынын баниләриндәндир. Милли истиглалијјәт, ичтимаи азадлыг уғрунда мүбаризә «Әлван дәмәт», «Нәғмәләр», «Тәмсилләр» (һамысы 1852), «Нәғмәләр вә ше'рләр» (1879) китабларындакы әсәрләрин әсас мөвзуларыдыр. М. Ш. Вазеһин ше'рләрини болгар дилинә тәрчүмә етмишдир. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәри: Избранное, М., 1981.

Әд.: Јелизарова М. Ј. вә башгалары, XIX әср харичи әдәбијјат тарихи, Б., 1964; Мәммәдов Н., Азәрбајчан-болгар әдәби әлагәләри, «Улдуз», 1970, №3; Баева С., Петко Славейков, София, 1968.

СЛА́ВИЈА, әс-Славија—10 әср әрәб мүәллифләриндә (*Истәхри*, *Ибн Һавгәл* вә б.). Рус вил.-нин ады. Тарихчиләрин чоху С.-ны илмен славјанларынын әразиси илә, онун мәркәзи Салау (Слава) ш.-ни исә Новгород вә ја онун јериндә олмуш шәһәрлә ејниләшдирирләр. Бә'зи орта әср мәнбәләриндә полаб вә Балтик славјанларынын дөвләт гуруму, һәмчинин Полша С. адландырылыр.

СЛАВЈА́Н ДИЛЛӘРИ—*славјанларын* дилләри. Һинд-Авропа дилләринә дахилдир. С.д.-ндә 277 млн.-а јахын адам данышыр (1978). Мүасир С.д., адәтән, 3 група бөлүнүр: шәрги (рус, Украјна, белорус дилләри), чәнуби (болгар, Македонија, серб-хорват, словен дилләри) вә гәрби славјан (чех, словак, полјак, Лужисе дилләри). С.д.-нин јахынлығы лүғәт тәркибиндә, бир сыра сөзләрин мәншә үмумилијиндә, синтаксис вә семантикада вә с.-дә тәзаһүр едир. Мүасир С.д. славјан халглары үчүн бир нечә мин ил әрзиндә ваһид дил олмуш улу славјан дилиндән төрәмишләр. Ән гәдим јазылы славјан дили сајылан *гәдим славјан дили* фонетик вә морфоложи гурулушча сон дөвр улу славјан дилинә јахын иди. Сонралар диференсиасија просеси даһа да гүввәтләнмишдир. 10—11 әсрләрдән С.д. фонетика, грамматика вә лексика саһәсиндә өзүнә мәхсус спесифик чәһәтләр кәсб етмишләр. Бу дөвр, тајфа дилләриндән ајры-ајры славјан халглары дилләринә кечид дөврү сајылыр. Чәнуби вә гәрби С.д.-ндән фәргли олараг, шәрги С.д.-ндә диференсиасија бир гәдәр кеч (14 әсрдә) баш вермишдир. С.д.-нин јазысы 8 әсрдә мејдана кәлмишдир (глаголитса, *Кирилл әлифбасы*). Бу дөврдән мүвафиг әдәби С.д. дә јаранмаға вә инкишафа башлајыр. Милли славјан әдәби дилләринин тәшәккүл просеси ајры-ајры славјан милләтләринин, әсасән, 19 әсрин 1-чи јарысындакы тәшәккүлү илә бағлыдыр.

Әд.: Нахтигал Р., Славянские языки, пер. со словенского, М., 1963; Бернштейн С. Б., Очерк сравнительной грамматики славянских языков, ч. 1—2, М., 1961—74; Славянские языки, [М.], 1977; Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков, М., 1978.

СЛАВЈА́Н-ЈУНАН-ЛАТЫН АКАДЕ́МИЈАСЫ—Москвада илк али үмумтәһсил мәктәби. 1687 илдә Симеон Полотскинин тәшәббүсү илә јарадылмыш, Еллин-Јунан Академијасы адландырылмышдыр. Али вә орта мәктәб хүсусијјәтләрини өзүндә бирләшдирән бу академијада 17 әсрдә јунан, латын вә славјан дилләри, једди мүстәгил сәнәт, илаһијјат тәдрис едилир, әсас диггәт јунан дилинә верилирди. 18 әсрин әввәлиндә Стефан Јаворски тәдрис курсуну кенишләндирмиш (алман вә франсыз дилләри, тибб, физика, фәлсәфә вә с.), латын дилинин өјрәдилмәси әсас јер тутмушдур. Академија 1701 илдән Славјан-Латын, 1755 илдән С.-Ј.-Л.А. адландырылмышдыр. Петербургда Академија ун-тинин (1725) вә *Москва Университетинин* (1755) јарадылмасы илә С.-Ј.-Л.А. үмумтәһсил мәктәби кими өз әһәмијјәтини итирмиш, 1814 илдә Москва Руһани Академијасына чеврилмишдир. С.-Ј.-Л.А.-нда православ килсәсинин башчылары илә јанашы, рус мәдәнијјәтинин бир сыра көркәмли хадими, о чүмләдән М. В. Ломоносов (1731—35) тәһсил алмышлар.

СЛАВЈА́НКА — Азәрб.ССР Кәдәбәј р-нунда кәнд.С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* шм.-да, Шамхор—Кәдәбәј автомобил јолу кәнарында, дағ әтәјиндәдир. Әh. 2306 (1983); картофчулуг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, клуб, хәстәхана вар.

СЛАВЈА́НКА АБИДӘЛӘРИ—Азәрб. ССР Кәдәбәј р-нунун Славјанка к. јахынлығында археоложи абидәләр. Бурада е.ә. 14—13 әсрләрә аид даш гуту гәбирләрдән ибарәт гәдим некропол, *сиклоп тикилиләри* вар. С. а.-ндән 1 *км* ч.-да Гызылча д.-нын әтәјиндә тәсәррүфат ишләри заманы гәбирләрдән мүхтәлиф өлчү вә формалы саја вә нахышлы сахсы габлар (бардаг, күпә, чам, бәрни вә с.), һәмчинин тунч газан, хәнчәр вә с. тапылмышдыр. Кобуд јонулмуш ири дашлардан ибарәт Славјанка сиклоп тикилиләри е.ә. 2-чи минилилјин сону вә 1-чи миниллијин әввәлләриндә Загафгазијадакы ејни типли абидәләрлә охшарлыг тәшкил едир. Бә'зи сахсы габларда *Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәти* үчүн сәчијјәви олан көбәләквары чыхынтылар мөвчуддур.

СЛАВЈАНЛАР—Авропада дил вә мәншәчә гоһум олан бөјүк халглар групу. Үмуми сајы 276,8 млн. нәфәрдир (1978). Тәркибинә шәрги С. (руслар—138,6 млн., украјналылар—44 млн., белоруслар—9,6 млн.), гәрби С. (полјаклар—39 млн, чехләр—10,4 млн., словаклар—5,29 млн.), чәнуби С. болгарлар—8,4 млн., сербләр—9,5 млн., хорватлар—5,4 млн., словенләр—2,11 млн., македонијалылар 1,6 млн., черногоријалылар—0,5 млн. (лужиселиләр —0,1 млн.) дахилдирләр. ССРИ-дә 190 млн., Авропада 78,9 млн., Америкада 6,9 млн., Асијада 0,1 млн. Австралија вә Океанијада 0,1 млн. славјан јашајыр (1978). *Славјан дилләриндә* данышырлар. С. 1—2 әсрләрдә *венедләр*, орта әср әрәб мәнбәләриндә сәгалиб ады илә хатырланырлар. С.-ын илк вәтәни Мәркәзи вә Шәрги Авропа олмушдур.

2—4 әсрләрдә керман тајфаларынын (*готлар* вә кепидләр) ч.-а һәрәкаты нәтичәсиндә С.-ын әрази бүтөвлүјү позулмуш, онлар Гәрби вә Шәрги

С.-а парчаланмышлар. Һун дөвләтинин сүгутундан (5 әсрин орталары) сонра С. Дунај вә Гара дәнизин шм.-г.-ини, Балкан ј-а-ны, Шәрги Авропанын дикәр торпагларыны тутмушлар. Антлар вә склавинләр ајры-ајры тајфалара (полјанлара, *северјанлара*, *древлјанлара*, хорватлара вә б.) бөлүнмүшдүләр. С. 9—10 әсрләрдә христианлығы гәбул етмишләр.

1-чи миниллијин 3-чү рүбүндә С.-да истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәт вә синифләр јаранды, ибтидаи ичма мүнасибәтләри дағылмаға башлады. С.-ын бөјүк эразидә јајылмасы, онларын гәрб, шәрг, чәнуб група бөлүнмәләринә сәбәб олду. 7—11 әсрләрдә чәнуби С.-да (Болгарыстан, сонралар Сербија), 9 әсрдә шәрги С.-да (Гәдим Рус Дөвләти), 9—10 әсрләрдә гәрби С.-да (Гәдим Моравија, сонралар Чехија, Полша) илк феодал дөвләтләри јаранды. 9 әсрдә мадјарлар (мачарлар) Орта Дунајы тутмуш гәрб С.-ны чәнуб С.-ындан ајырмыш вә онларын бир һиссәсини ассимилјасија етмишдиләр. Алманлар 8—12 әсрләрдә полаб вә поморлары табе етмиш, полјакларын Балтик дәнизи саһили торпагларыны, чех торпагларынын бир һиссәсини тутмушдулар. С. 13 әсрдән монгол-татарлара, 14 әсрдән түркләрә гаршы мүбаризә апармышлар. Руслар, украјналылар, белоруслар Гызыл Ордаја гаршы мүбаризә дөврүндә формалашмышлар.

19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә милли зүлм вә игтисади чәтинликләр славјан халгларынын бир чох нүмајәндәләрини дүнјанын мүхтәлиф өлкәләринә (Франсаја, АБШ вә Канадаја вә с.) көчмәјә мәчбур етмишди. 18—19 әсрләрдә Русија—Түркијә мүһарибәләри вә славјан халгларынын милли һәрәкаты мүстәгил Черногорија, Сербија, Болгарыстан дөвләтләринин јаранмасына сәбәб олду. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә Асвтрија-Мачарыстанын мәғлубијјәтиндән сонра Југославија, Чехословакија, Полша дөвләтләри јаранды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси нәтичәсиндә Украјна, Белорусија милли дөвләтләри јаранмышдыр. С. дикәр халгларла бирликдә фашизмин мәғлуб едилмәсиндә фәал иштирак етмишләр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра славјан дөвләтләринин сәрһәдләри әдаләтлә бәрпа олунду, Мәркәзи вә Чәнуб-Шәрги Авропа славјан өлкәләриндә халг-демократик гурулушу галиб кәлди.

Әд.: Народы Европейской части СССР, т. 1, М., 1964; Народы зарубежной Европы, т. 1, М., 1964; Древние славяне и их соседи (сб. статей), М., 1970; Кобычев В. П., В поисках прародины славян, М., 1973; Русанова И. П., Славянские древности VI—VII вв., М., 1976; Рыбаков Б. А., Исторические судьбы праславян. Доклады советской делегации на VIII Международном конгрессе славистов, М., 1978; јенә онун, Язычество древних славян, М., 1981; Седов В. В., Происхождение и ранняя история славян, М., 1979; История южных и западных славян, М., 1979; Славяне и Русь, Киев. 1979; Третьяков П. Н., По следам древних славянских племен, Л., 1982.

СЛАВЈА́НОВ Николај Гаврилович (5. 5. 1854, индики Липетск вил., Задонск р-нунун Николскоје к.—17.10.1897, Мотовилиха, индики Перм)—рус ихтирачысы. Петербург Мә'дән Ин-туну битирмишдир (1877). Илк дәфә сәнаједә електрик чәрәјанындан истилик мәнбәји кими истифадә етмиш, Н. Н. *Бенардосун* ихтира етдији електрик-гөвс гајнағы үсулуну тәкмилләшдирмишдир. С. мә'мулаты габагчадан гыздырмагла метал електроду илә гајнаг үсулуну ишләјиб һазырламыш (1888), илк дәфә електрик гајнағы кенераторуну тәтбиг етмиш, «метал төкүкләрин електриклә сыхышдырылмасы» үсулуну вә с.-ни тәклиф етмишдир.

СЛАВЈАНОФИЛЛӘР—19 әсрин 40—50-чи илләриндә рус ичтимаи вә фәлсәфи фикир чәрәјанларындан биринин нүмајәндәләри; Русијанын Гәрби Авропадан принсипиал сурәтдә фәргләнән өзүнәмәхсус тарихи инкишаф јолуна малик олдуғуну көстәрир, *гәрбчиләрә* гаршы чыхырдылар. С.-ин чоху мүлкәдарларын орта тәбәгәләринин, гисмән тачирләрин вә разночинләрин нүмајәндәләри иди. Онлар Гәдим Рус дөвләтинин ичтимаи гурулушуну, кәндли ичмасыны идеаллашдырыр, монархист вә дини-фәлсәфи бахышлары тәблиғ едир, ингилаба мәнфи мүнасибәт бәсләјирдиләр. Славјаншүнаслығын инкишафында, халг мәишәтинин өјрәнилмәсиндә мүһүм рол ојнамышлар. Көркәмли нүмајәндәләри И. С. вә К. С. Аксаковлар, И. В. вә П. В. Киреjевскиләр, А. И. Кошелев, Ј. Ф. Самарин, А. С. Хомјаков вә б. идиләр. Журнал вә гәзетләр нәшр едирдиләр. 1861 ил кәндли ислаһатынын һазырланмасы просесиндә гәрбчиләрлә јахынлашмыш, либералларын ваһид чәбһәсинә дахил олмушдулар. Ислаһатдан сонракы дөврдә славјанофилчилик ајрыча чәрәјан кими арадан чыхды.

СЛАВЈА́НСК—УССР Донетск вил.-ндә шәһәр. Казјонны Торес чајы (Дон һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 142 мин (1983). Сода комбинаты, машынгајырма, ағач е'малы, јејинти сәнајеси, ДРЕС; педагожи ин-т, техникумлар, өлкәшүнаслыг музеји, јахынлығында палчыгла мүаличә курорту вар. 1676 илдә салынмышдыр.

СЛАВЈАНШҮНАСЛЫГ — славјанларын тарихини, дил вә әдәбијјатыны, динини, етнографијасыны, инчәсәнәтини, мадди вә мәдәнијјәт абидәләрини өјрәнән елм саһәси. С. бир елм кими 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләриндә капитализмин инкишафы, славјанларда буржуа милләтләринин формалашмасы вә милли азадлыг һәрәкатынын күчләнмәси илә тәшәккүл тапмышдыр. Дүнјанын бир сыра өлкәләриндә, о чүмләдән ССРИ-дә С.-а даир јүзләрлә монографијалар јазылмышдыр. Славјанлары дикәр халглара гаршы гојан буржуа С.-ындан фәргли олараг марксист С.-ы онларын тарих вә мәдәнијјәтини елми методолокија әсасында, тарихи ганунаујғунлуғун үмуми инкишаф просесиндә өјрәнир. Бир сыра өлкәләрдә (Австрија, АДР, АБШ, Б. Британија, Италија, ЈСФР, Полша, Румынија, Франса, Чехословакија вә с.) С.-ла мәшғул олан ири елми-тәдгигат мәркәзләри мөвчуддур. ССРИ-дә С.-ла әсасән ССРИ Славјаншүнаслыг вә Балканшүнаслыг ин-ту мәшғул олур.

СЛАВО́НИЈА (Slavonija)—Југославијада тарихи вил. 13 әсрәдәк латын мәнбәләриндә С. (Sclavonia) сөзүндән бүтүн Хорватија эразиләрини адландырмаг үчүн истифадә олунмушдур. 13 әсрдән Сава чајынын сағ саһили илә Драва чајы арасындакы торпаглар С. адланмаға башламышдыр. 17—18 әсрләрдә Драва, Дунај вә Сава чајлары арасындакы эразиләрин шәрг һиссәси С. адланырды.

СЛАВО́НСКИ-БРОД (Slavonski Brod)—Југославијада, Хорватија Сосиалист Респ.-нда шәһәр. Әһ. 40 мин (1974). Сава чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Машынгајырма, јејинти (хүсусилә, шәрабчылыг) вә ағач е'малы сәнајеси инкишаф етмишдир.

СЛАВСК (1946 илədәк Хајнрихсвалде) — РСФСР Калининград вил.-ндә шәһәр. Славск р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. (Славск-Новы). Јағ з-ду вар. 1292 илдә салынмышдыр.

СЛАВУ́ТА—УССР Хмелнитски вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. (Славута-1). Славута р-нунун мәркәзи. Горын чајы (Днепр һөвзәси) саһилиндәдир. Дәмир-бетон конструксијалар, шүшә, тикинти сахсысы з-длары, ағач е'малы комбинаты, јејинти вә јүнкүл сәнаје мүәссисәләри вар.

СЛАЈД—*диапозитивин* башга ады.

СЛА́ЛОМ (норвеччә slalom—дағдан енән из) — 1) дағ-хизәк идманында—гарлы дағ енишиндә бајрагларла көстәрилмиш «гапылардан» кечмәклә, 500—700 *м*-лик вә ја тәгр. 2000 *м*-лик (нәһәнк С.-да) доламбач јолун гәт едилмәси; 2) аварчәкмә идманында — бајдарка вә каноеләрдә аварчәкәнләрин тәбии вә ја сүн'и манеәләри олан кур ахынлы чајларда вә ја хүсуси каналларда јарышы; 3) су хизәји идманында — јарыш мәсафәсиндә 6 үзкәч-манеәнин (бuј) јанындан су хизәкчисинин үзкәчә тохунмадан өтүб кечмәси.

СЛА́НТСЫ—РСФСР Ленинград вил.-ндә шәһәр. Слантсы р-нунун мәркәзи. Плјусса чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Шист чыхарылыр вә е'мал олунур. Рекенератор з-длары, ағач вә тикинти материаллары комбинатлары; сәнаје техникуму, Ленинград мә'дән ин-тунун үмумтехника факүлтәси вар.

СЛЕ́ЈТОН (Slayton) Доналд (д. 1.3. 1924, Висконсин штаты, Спарта)—АБШ астронавты, исте'фаја чыхмыш ҺҺГ мајору. 1949 илдә Миннесота Ун-тини гуртарыб тәбијјат елмләри бакалавры дәрәчәсини алмыш, 1956 илдә тәјјарә сынагчылары мәктәбини битирмишдир. 1959 илдән астронавтлар групуна гәбул едилмишдир. 1962—63 илләрдә учуш кадрларынын, 1963—74 илләрдә Л. Чонсон ад. Пилотлу Космик Кәмиләр Мәркәзиндә космик кәми һеј'әтләринин вә учуш програмларынын һазырланмасына рәһбәрлик етмишдир. 1975 ил ијулун 15—25-дә (Т. *Стаффорд* вә В. Брандла бирликдә) «Сојуз—Аполлон» космик системинин американ һеј'әтинин үзвү кими космоса учмушдур (бах *ЕПАС*). Космосда 217 *саат* 28 *дәг* олмушдур.

СЛИ́ВЕН—Болгарыстанда шәһәр. Стара-Планина д-рынын әтәјиндәдир. Сливен маһалынын инз.м. Әһ. 90 мин (1976). 1834 илдә С.-дә тикилмиш маһуд ф-ки өлкәнин фабрик-завод типли илк сәнаје мүәссисәсидир. Машынгајырма, тохучулуг, шүшә, ағач е'малы, јејинти сәнајеси вар.

СЛИП (инк. slip, һәрфи мә'насы—сүрүшмә)—1) кәмиләри суја ендирмәк вә ја судан галдырмаг (бучургад васитәсилә релс үзәриндә һәрәкәт едән арабачыгларла) үчүн саһилдә дүзәлдилән маили мејданча. 2) Ов кәмиләриндә овун галдырылмасы үчүн көјәртәдә дүзәлдилән маили сәтһ; кәминин арха һиссәсиндәки ватерхәтдән башланыр.

СЛЈАБ (инк. slaba, һәрфи мә'насы —лөвһә)—металлуркија истеһсалында алынан јарыммәһсул; ен кәсији дүзбучаглы шәклиндә олан јасты полад пәстаһ. С.-ын ени 400—2500 *мм*, һүнд. (галынлығы) 75—600 *мм*-дир. С. күлчәни *слјабингдә* (бә'зән *блумингдә*) сыхма јолу илә вә фасиләсиз төкмә гурғусунда билаваситә мајс металдан алыныр. С.-дан эсасән, јајма јолу илә вәрәг полад истеһсал едилир.

СЛЈА́БИНГ (инк. slabbing)—мәһсуллар сыхма-јајма дәзкаһы, күтләси 45 *т*-дәк олан полад күлчәдән *слјаб* һазырламаг үчүндүр. *Блумингдән* фәргли

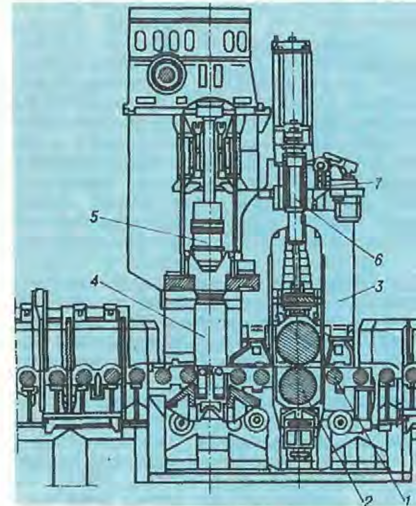

Универсал слјабингин иш гәфәси: *1*—чаты дијирчәкләри; *2*—үфүги валчыглар; *3*—чаты; *4*—шагули валчыглар; *5*—шпинделләр; *6*—таразлашдырычы гурулуш; *7*—сыхма механизми.

олараг С.-дә үфүги валларла јанашы шагули валлар (күлчәни јанлардан сыхмаг үчүн) да олур (шәк.).

СЛЈУДЈА́НКА — РСФСР Иркутск вил.-ндә шәһәр. Слјудјанка р-нунун мәркәзи. Бајкал көлүнүн ч. саһилиндәдир. Д.ј. ст. Филизчыхарма вә д.ј. нәгл. мүәссисәләри, балыг консерви з-ду вар. Мәрмәр чыхарылыр.

СЛЈУНКО́В Николај Никитович (д. 26.4.1929, индики Гомел вил. Рогачев р-нунун Городетс к.)—совет партија вә дөвләт хадими. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1974). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1971). 1954 илдән Сов.ИКП үзвү. Кәндли аиләсиндә доғулмушдур. 1962 илдә Белорусија к.т.-нын механикләшдирилмәси ин-туну битирмишдир. 1950 илдән Минск трактор з-дунда ишләмиш, Минск еһтијат һиссәләри з-дунун (1960—65), Минск трактор з-дунун директору, сонра тракторгајырма истеһсал бирлијинин баш директору (1965—72), Минск шәһәр партија комитәсинин биринчи катиби (1972 илдән), ССРИ Дөвләт План Комитәси сәдринин муавини (1974—83) олмушдур. 1983 илин јанварындан Белорусија КП МК-нын биринчи катибидир. ССРИ Али Советинин (7—11-чи чағырыш) депутатыдыр. 2 дәфә Ленин ордени, ики башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

СЛО́БОДА—феодализм дөврүндә Русијада сакинләри верки вә мүкәлләфијјәтләрдән азад (ад да бурадандыр—свобода) јашајыш мәнтәгәләри. 18 әсрдән е'тибарән арадан чыхмышдыр. С. адлы топонимләрдә галмышдыр.

СЛО́БОДА УКРАЈНАСЫ — 17—18 әсрләрдә Русијада тарихи вил. Индики Харков вә Донетск, Ворошиловград, Сумы, Воронеж, Белгород, Курск вил.-ләринин бир һиссәсини әһатә едирди. 16 әсрин 2-чи јарысындан бурада Украјна казаклары вә Реч Посполитаја дахил олан Украјна торпагларында магнатларын зүлмүндән гачмыш кәндлиләр мәскән салмышдылар. Онлар слободалар јаратдығы үчүн бу әрази «С.У.» адланырды.

СЛОБОДСКО́Ј — РСФСР Киров вил.-ндә шәһәр. Слободској р-нунун мәркәзи. Вјатка чајынын саһилиндә кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Дәри вә хәз сәнајесинин гәдим мәркәзидир. Хәз, мебел ф-кләри, фанер комбинаты; педагожи мәктәб, өлкәшүнаслыг музеји вар. Јејинти, тикинти материаллары, метал е'малы сәнајеси инкишаф едир. 16 әсрдән мә'лумдур.

СЛОВА́К ДИЛИ— *словакларын* дили. *Славјан дилләринин* г. групуна дахилдир. Бу дилдә 5,2 млн. адам данышыр (1978). 3 диалекти (г., орта, ш.) вар. Гурулушча *чех дилинә* јахындыр. Чәнуби славјан дилләри илә охшар чәһәтләр дә вар. Әлифбасы латын графикасына әсасланыр. Гәдим јазылы абидәләри 15—16 әсрләрә аиддир. Орта словак диалектинә әсасланан мүасир әдәби дил 19 әсрин 40-чы илләриндән тәшәккүл тапмышдыр.

Әд.: Мистрик И., Тугушева Р., Учебник словацкого языка, М., 1981.

СЛОВА́КИЈА (Slovensko), Словакија Сосиалист Республикасы (ССР; Slovenská Sociollistická Republiká).

ЧССР тәркибиндә респ. Өлкәнин ш. һиссәсиндәдир. Саһ. 49 мин $км^2$. Әһ. 4964 мин (1980, 1 јанвар). Пајтахты Братислава ш.-дир. Инзибати чәһәтдән 3 вил.-ә (Гәрби Словакија, Орта Словакија вә Шәрги Словакија) бөлүнүр.

С. ЧССР тәркибиндә сосиалист респ.-сыдыр. Дөвләт гурулушунун әсаслары 1960 ил ЧССР Конститусијасы вә Чехословакија федерасијасы һаггында 1968 ил Конститусија гануну илә тәсбит едилмишдир. Али дөвләт һакимијјәти органы вә јеканә ганунверичи орган респ. вәтәндашларынын 5 ил мүддәтинә сечдији Словакија Милли Шурасыдыр. Респ. һөкумәтини Милли Шуранын Рәјасәт Һеј'әти тә'јин едир.

Тәбиәт. Әразинин чох һиссәсини Гәрби Карпат д-ры тутур. Ән јүксәк зирвәси Јүксәк Татра д-рында Керлаховски-Штит пикидир (2655 *м*; Карпат д-рынын ән јүксәк нөгтәси). Ч.-г.-дә вә ч.-ш.-дә овалыглар вар. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р дүзәнликләрдә јанварда —1-дән —3°С-јәдәк, ијулда 19—21°С-дир. Иллик јағынты 500—700 *мм*, дағларда 1000 *мм*-ә гәдәрдир. Чајлары (Ваг, Нитра, Һрон вә с.), әсасән, Дунај һөвзәсинә аиддир. С. әразисинин 1/3-и мешәләрдир.

Тарихи мә'лумат. Орта Палеолит дөврүндән мәскунлашмыш С. әразисинин етник тәркибинин әсасыны е.ә. 5 әсрдә фракијалылар, е.ә. 3 әсрдә келтләр, 1-чи миниллијин орталарындан исә славјанлар тәшкил едирди. 11 әсрдән Мачарыстан краллығы тәркибиндә олмушдур. 16 әсрин орталарында Чәнуби С.-ны Османлы империјасы тутмуш, галан һиссәси исә Һабсбургларын табелијинә кечмишди. 17 әсрин сонунда бүтүн С. әразиси Һабсбурглар империјасына бирләшдирилди. 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләриндә С.-да зијалылар вә милли буржуазија башда олмагла милли һәрәкат кенишләнди. Һабсбурглар империјасыны бүрүјән 1848—49 илләр ингилабы дөврүндә словак милли һәрәкаты хадимләри буржуа-демократик дәјишикликләр, словаклара бәрабәр һүгуглар вермәк тәләби илә чыхыш едирдиләр. 1867 илдә С. Австрија-Мачарыстан империјасынын Мачарыстан һиссәсинә дахил едилди. Австрија-Мачарыстанын сүгутундан (1918) сонра С. Чехословакија респ.-сынын тәркибинә дахил олду. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири илә күчләнән ингилаби јүксәлиш шәраитиндә вә Мачарыстан Сосиалист Респ.-сынын әмәли көмәји сајәсиндә 1919 ил ијунун 16-да Прешов ш.-ндә *Словакија Совет Республикасы* е'лан олунду; Лакин харичи империалистләрдән көмәк алан Чехословакија буржуа һөкумәтинин силаһлы мүдахиләси нәтичәсиндә ијулун 7-дә респ. сүгут етди. 1921 илдә С. сол с.-д.-лары Чехословакија Коммунист Партијасы (ЧКП) тә'сис олунмасында иштирак етмишдиләр. Икинчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә С. фашист експансијасынын һәдәфинә чеврилди. 1938 илин пајызында өлкәнин ч. р-нлары зорла гопарылараг хортичи Мачарыстанына бирләшдирилди. 1939 илин мартында исә фашист Алманијасынын һимајәдарлығы илә ојунчаг «мүстәгил Словакија дөвләти» јарадылды. ЧКП-нин рәһбәрлији алтында Словакија Коммунист Партијасы чәтин шәраитдә С.-да Мүгавимәт һәрәкатына башчылыг етди. *Словакија милли үсјаны* (*1944*) Чехословакијада милли-демократик ингилабын башланғычы олду. Словакијанын азадлығы уғрунда вурушмаларда әсасән азәрб.-дан ибарәт Шорс, Уритски вә Киров ад. партизан дәстәләри дә гәһрәманлыг көстәрмишләр. 1945 илин мајы үчүн С. әразиси Совет Ордусу тәрәфиндән тамамилә азад едилди. Словак вә чех торпаглары Чехословакија Халг Респ.-сында бирләшдиләр. 1969 ил јанварын 1-дән С. ЧССР Федератив дөвләти тәркибиндә бәрабәрһүгуглу сосиалист респ.-сыдыр.

Тәсәррүфат. С. инкишаф етмиш сәнаје-аграр респ.-сыдыр. Чехословакија сәнаје мәһсулунун 1/4-ини, к.т. мәһсулунун 1/3-ини С. верир. Машынгајырма, гара вә әлван металлуркија, кимја сәнајеси даһа чох инкишаф етмишдир. Бөјүк ИЕС-ләр, АЕС, Ваг чајында СЕС-ләр каскады вар. Гонур көмүр, лигнит, дәмир филизи вә с. чыхарылыр. Чугун, полад, прокат, алүминиум, мис истеһсал едилир. Машынгајырма сәнајесиндә електротехника вә радиотехника аваданлығы, дәзкаһлар, кәми, мотосиклет, јүк вагонлары вә с. истеһсалы әсас јер тутур. ССРИ-дән алынан нефт әсасында Братиславада нефт-кимја комбинаты, газ әсасында Шалјада азот күбрәләри з-ду тикилмишдир. Пластик күтлә, синтетик лиф,

тикинти материаллары вә с. истеһсал олунур. Јејинти, јүнкүл, мешә, ағач е'малы сәнајеси вар. К.т.-нда әкинчилик (дәнли вә техники биткиләр) вә әтлик-сүдлүк һејвандарлыг әсас јер тутур. Бағчылыг вә үзүмчүлүк инкишаф етмишдир. Әсас нәгл. д.ј. вә автомобил јоллары иләдир. Чај (Дунај) вә һава нәгл. вар. Портлары Братислава вә Комарнодур.

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. С.-да бир сыра али мәктәб (Братислава ун-ти, Словакија Али Техники Мәктәби, Али Тәсвири Сәнәт мәктәби, 2 консерваторија вә с.), Словакија ЕА, 80-дән чох елми-тәдгигат ин-ту, елми чәмијјәтләр вә с. фәалијјәт көстәрир. Бөјүк китабханалары: Мартиндә Словак Матитсасынын китабханасы, Братиславада ун-т китабханасы, Кошитсе вә Зволендә дөвләт елми китабханалары. Бөјүк музејләри: Братислава вә Мартиндә словак милли музејләри, Братиславада Словак Милли Галерејасы вә с. Мүһүм күндәлик гәзетләри: «Правда» (1920), «Лјуд» (1948), «Смена» (1948) вә с. Словакија радио вә телевизијасы мүвафиг олараг Чехословакија радио вә телевизијасынын милли тәшкилатларыдыр. С.-да Пјештјани, Слјач балнеоложи, Штрбске-Плесо дағ-иглими курортлары вар.

Әдәбијјат. Илк јазылы абидәләр 11 әсрдә гәдим славјан дилиндә јарадылмышдыр. 10—14 әсрләрдә латын, 15—16 әсрләрдә чех дили һаким дил иди. 17—18 әсрләрдә П. Бенитски, Г. Гавлович вә б. танынмышлар. А. Бернолак, Ј. Фандли вә б. милли мәдәнијјәти инкишаф етдирмишләр. Ј. Халупка милли драматуркијанын әсасыны гојмушдур. А. Сладкович, С. Халупка, Ј. Ботто, Ј. Крал вә б.-нын ше'рләри үчүн мүтәрәгги романтизм сәчијјәвидир. 19 әсрин сонунда реализм формалашды (П. Гвездослав, М. Кукучин, Б. Тимрава, Ј. Јесенски вә б.). 20 әсрин әввәлиндә декадентлик мејлләри јајылды (И. Краска). Халг демократик һакимијјәти гурулдугдан сонра С. әдәбијјатында сосиалист реализми инкишаф етди (Л. Новомески, П. Илемнитски, А. Плавка, В. Минач, Ф. Крал, Ј. Понитан, Ј. Кострa, В. Мигалик, Ј. Солович, О. Заградник вә б.).

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. С. әразисиндә ибтидаи инчәсәнәт абидәләри, Палеолит (инсан фигурлары) вә Неолит (керамика) дөврләринә аид әсәрләр, Тунч дөврүндән галма истеһкамлы јашајыш мәскәни, фракијалылар, скифләр, келтләр, керманлар, гәдим славјанлар вә б. халгларын бәдии мә'мулаты мүһафизә олунмушдур. 11—13 әсрләрдә Словакија ме'марлығынын илк абидәләри олан килсә вә гәсрләр мејдана кәлмишдир. Роман ме'марлығынын ојма бәзәкләри вә дивар рәсмләри (Дјаковтсе килсәсиндәки «Исанын шөһрәти» фрескасы, 1228 илдән сонра) дөврүмүзәдәк галмышдыр. Кошитседәки мүгәддәс Јелизавета килсәси (1382—1499), Братиславадакы мүгәддәс Мартин килсәси (14—15 әсрләр), көһнә ратуша (13—15 әсрләр) вә с. готика ме'марлығынын ән јахшы нүмунәләридир. Италјан, чех, мачар, алман мәдәнијјәти илә бағлы олан С. бојакарлығы фрескалар вә меһраб тәсвирләри илә тәмсил олунур. 17 әсрдә С.-да барокко үслубу јајылмаға башлады (Трнавада ун-т килсәси, 1637—1700). 19 әсрдә шәһәрләр интенсив бөјүмүш, тикинтидә классисизм мөһкәм јер тутмушду. Һәмин әсрин 1-чи јарысында халг һәјатыны вә тәбиәти тәсвир едән С. бојакарлары мејдана кәлди (Ј. Чаусиг, Ј. Ромбауер, К. Л. Либај, Ј. Б. Клеменс, П. Богун, В. Климкович, Ј. Ганула, Л. Чордак вә б.). 20 әсрдә шәһәрләр гисмән јенидән гурулду, бина вә гурғулар тикилди. Словак халгынын мәишәти вә тарихи, онун фашист ишғалчылары илә мүбаризәси вә әмәк наилијјәтләри М. Бенка, Л. Фулла, Л. Гудернанын таблоларында, Ј. Коcтка, Р. Прибиш, Т. Бартфај, Ј. Кулих вә б.-нын һејкәлтәрашлыг әсәрләриндә әксини тапмышдыр.

Мусиги. С.-нын мусиги фолклору мүхтәлиф маһны жанрлары (баллада, лирик, епик маһнылар, мәишәт вә мәрасим нәғмәләри) илә зәнкиндир. Халг мусигиси, әсасән бирсәслидир. Братислава, Кошитсе вә Банска-Бистритса мусиги мәдәнијјәтинин гәдим мәркәзләридир. 18 әсрин 2-чи јарысында Б. Булла, Ј. Франсистси, П. Бајан вә б. бәстәкарлар фәалијјәт көстәрмишләр. Милли бәстәкарлыг мәктәбинин баниси Ј. Л. Белладыр («Дәмирчи Виланд» операсы вә с.). В. Фигуш-Бистри, М. Мојзес, М. Шнајдер-Трнавски, Ф. Кафенда милли романтик маһныларын, камера вә симфоник әсәрләрин јарадычыларыдыр. Муасир бәстәкарлардан Е. Сухон, Ј. Тсиккер, А. Мојзес, Д. Кардош вә б. танынмышлар.

Театр. 17—18 әсрләрдә С.-да халг театрлары (дини бајрам тамашалары) јајылмышдыр. 19 әсрдә һәвәскар драм дәрнәкләри фәалијјәт көстәрмиш, 1920 илдә Братиславада илк профессионал театр (Словакија Милли Театры) јарадылмышдыр. 1932 иләдәк театр тамашалары јалныз чех дилиндә ојнанылырды; һәмин илдән словак труппасы да тәшкил олунду. Сосиалист Чехословакијасында Словакија театры һәртәрәфли инкишаф един. Словакија Милли Театрынын 3 труппасы (драм, опера, балет) вә 3 театр бинасы вар. Театрда јерли драматургларын, совет јазычыларынын әсәрләринә кениш јер верилир. С.-да 16 театр коллективи фәалијјәт көстәрир.

Братислава. Көһнә ратуша. 13—15 әсрләр; өн планда «Роланд фәввәрәси». Тунч. 1572.

Әд.: История Чехословакии, т. 1—3, М., 1956—60; Маца И. Л., Архитектура Чехословакии. Исторический очерк, М., 1959; История словацкой литературы, М., 1970; Солнцева Л.П., История западноевропейского театра, т. 6, М., 1974; Чмерны Ян, Словацкое национальное восстание и международные отношения [пер. со словацкого], Братислава, 1974; Зарубежная Европа. Восточная Европа, М., 1980 (серия «Страны и народы»).

СЛОВАКИЈА МИЛЛИ ҮСЈАНЫ (1944)—Словакија зәһмәткешләринин һитлерчи ишғалчылара вә онларын әлалтыларына гаршы антифашист үсјаны; 1944 ил августун 29-дан октјабрын 27-дәк давам етмишдир. Словак вә чех коммунистләри тәрәфиндән (Г. Гусак, Л. Новомески, К. Шмидке вә б.) һазырланмыш вә гыса бир вахтда Словакија әразисинин 2/3 һиссәсини бүрүмүшдү. Үсјан мүвәффәгијјәтлә башланды вә артыг августун 30-да Словакија Милли Шурасы халгын адындан ојунчаг фашист һөкумәтинин деврилдијини билдирди вә һакимијјәти өз әлинә алды. Үсјанчылара әмәли көмәк мәгсәдилә Совет Ордусу һиссәләри (тәркибиндә 1-чи Чехословакија корпусунун фәалијјәт көстәрдији 1-чи Украјна чәбһәсинин 38-чи ордусу) октјабрын 6-да мүһүм стратежи әһәмијјәти олан Дукел ашырымыны әлә кечирдиләр. Лакин сајча чох олан фашист гошунлары октјабрын 27-дә үсјанын мәркәзи Банск-Быстритсаны вә үсјанчыларын дикәр дајаг мәнтәгәләрини тутмаға наил олдулар. Илк әввәл үсјана гошулмуш Словакија низами гошун һиссәләри командалығынын партизан мүһарибәсиндән имтина етмәси вә С.м.ү. рәһбәрлијинә дахил олан буржуа партијалары нүмајәндәләринин мүбаризәдән бојун гачырмасы үсјанын мәғлуб олмасынын башлыча сәбәбләриндән иди. Үсјанчыларын бир һиссәси дағлара чәкиләрәк Совет Ордусу һиссәләри илә бирләшәнәдәк мүбаризәни давам етдирди. С.м.ү. Чехословакијада милли-демократик ингилабын тәмәлини гојмушдур.

Әд.: Гусак Г., Свидетельство о словацком национальном восстании, [пер. со словацкого], М., 1969.

СЛОВАКИЈА СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСЫ (1919)—1919 ил ијунун 16-дан ијулун 7-дәк Словакијада мөвчуд олмуш пролетар диктатурасы дөвләти. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири алтында күчләнән ингилаби јүксәлиш шәраитиндә вә *Мачарыстан Совет Республикасынын* көмәји сајәсиндә јаранмышды. Гырмызы Мачар Ордусунун Румынија вә Чехословакијанын мүдахиләчи гошунларына гаршы экс-һүчуму кедишиндә азад едилмиш Словакија әразисиндә—Прешов ш.-ндә е'лан едилмишди. Коммунист А. Јаноушекин башчылығы илә тәшкил едилмиш Совет һөкумәти сәнаје вә тичарәт мүәссисәләрини, банклары вә мүлкәдар маликанәләрини вә с. милиләшдирмәјә башлады. Зәһмәткешләрә сечки һүгугу вә с. демократик азадлыглар верилди. Кәндлиләр веркидән вә кечмиш борчлардан азад едилдиләр, Гызыл Ордунун тәшкилинә башланды. Лакин Антанта дөвләтләринин тәзјиги алтында мачар гошунлары кери чәкилдикдән сонра С.с.р., харичи империалист гүввәләри тәрәфиндән фәал мүдафиә олунан Чехословакија буржуа һөкумәти гошунларынын һүчумларына давам кәтирә

билмәди вә ијулун 7-дә сүгут етди. С.с.р. вә онун тәдбирләри Чехословакијада ингилаби һәрәкатын сонракы инкишафында мүһүм рол ојнады.

СЛОВА́КИЈА ФИЛИЗЛИ ДАҒЛАРЫ (Slovenské Rudohorie)—Чехословакија әразисиндә, Гәрби Карпат дағлары тәркибиндәдир. Уз. 140 *км*, һүнд. 1477 *м*-ә гәдәрдир. Гранит вә кристаллик шистләрдән тәшкил олунмушдур. Мешәләрлә өртүлүдүр. Дәмир вә мис филизләри, сүрмә, гызыл, магнезит јатаглары вар.

СЛОВА́КЛАР — чехләрлә бирликдә ЧССР-ин әсас әһалисини тәшкил едән милләт. Тәгр. 5,29 млн. нәфәрдирләр (1978). Мачарыстан, Југославија, Румынија, Канада, АБШ вә с. өлкәләрдә дә јашајырлар. *Словак дилиндә* данышырлар. Диндарлары католикдир. Мәншәчә чехләрлә гоһумдурлар. 10 әсрдә халг, 19 әсрдә исә милләт кими формалашмышлар. Бах һәмчинин *Словакија* вә *Чехословакија* мәгаләләринә.

СЛОВА́ТСКИ (Słowacki) Јулиуш (4.9.1809, индики УССР, Тернопол вил., Кременетс—3.4.1849, Парис) — полјак шаири, ингилаби романтизмин нүмајәндәси. 1830 ил Полша ингилабы дөврүндә ингилаби-вәтәнпәрвәр руһлу ше'рләр јазмышдыр. 1831 илдән мүһачирәтдә јашамышдыр. Драм вә фачиәләриндә («Кордиан», 1834; «Горштински», 1835; «Лилли Венеда», 1840) шлјахтанын милли азадлыг һәрәкатындакы мөвгејини писләмиш, «Анкелли» (1838), «Кәләчәјин зәбуруна чаваб» (1845—48) поемаларында клерикализмә гаршы чыхараг, халг ингилабы идејасыны мүдафиә етмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Избр. соч., т. 1—2, М., 1960; Лирика, М., 1966; Стихи. Мария Стюарт, М., 1975.

СЛОВЕ́Н ДИЛИ—*словенләрин* дили, ЈСФР-ин рәсми дилләриндән бири. *Славјан дилләринин* ч. групуна дахилдир. Бу дилдә 2,1 млн. адам данышыр (1978). 7 диалект групу вар. Гәдим јазылы абидәләри 10 әсрин сону—11 әсрин әввәлләринә аиддир. Әдәби дил 19 әсрин сонларында формалашмышдыр. Мүасир јазылы вә шифаһи дил арасында чидди фонетик вә лексик фәргләр мөвчуддур. Јазысы латын графикасына әсасланыр.

Әд.: Н а х т и г а л Р., Славянские языки, пер. со словенского, М., 1963; Славянские языки, [М.], 1977.

СЛОВЕНЕЛӘР, И л м е н с л а в ј а н л а р ы—6—10 әсрләрдә Илмен көлү саһилләриндә, Волхов, Ловат, Мста чајлары һөвзәсиндә вә Молога чајынын јухары ахарында јашамыш славјан тајфасы. С.-ә мәхсус әкинчилик мәскәнләри вә јандырылмыш мејит галығы олан курганлар (6—8 әсрләр), дәмир каваһын вә с. (7—8 әсрләр) галыглары ашкар едилмишдир.

СЛОВЕ́НИЈА (Slovenija), С л о в е н и ј а С о с и а л и с т Р е с п у б л и к а с ы (Socijalistička Republika Slovenija)—Југославија тәркибиндә респ. Өлкәнин шм.-г.-индәдир. Ч.-г.-дә Адриатик дәнизинин Тријест көрфәзи илә әһатәләнир. Саһ. 20,3 мин *км*². Әһ. 1,9 млн. (1982). Пајтахты Лүблјана ш.-дир.

С. сосиалист респ.-сыдыр. Көнүллү олараг бәрабәр һүгуглу башга сосиалист респ.-лары илә ЈСФР тәркибиндә бирләшмишдир. 1974 ил Конститусијасы гүввәдәдир. Али һакимијјәт органы 3 палатадан ибарәт респ. Скупшинасыдыр. Скупшинанын ичра Вечеси—респ. һөкумәтидир.

Тәбиәт. Сәтһи әсасән, дағлыгдыр. Шм.-г.-дә вә шм.-да Шәрги Алп д-рынын силсиләләри—Похорје, Караванке, Јули Алп дағлары (Триглав д., 2863 м; Југославијада ән һүндүр нөгтә) вә с. узаныр. Динар јајласынын шм. кәнары С. әразисиндәдир. Г.-дә вә ш.-дә овалыглар вар. Орта темп-р дағарасы чөкәкликләрдә јанварда 0-дан —2°С-јәдәк, ијулда 18—19°С-дир. Иллик јағынты 800—1200 *мм* (дағларда бә'зи јерләрдә 2000 *мм*-дән чох). Әсас чајлары Сава вә Дравадыр (Дунај һөвзәси). Бузлаг вә карст көлләри вар. С. әразисинин јарысы мешәдир.

Тарихи мә'лумат. С. әразиси гәдимдән келт-иллирија тајфалары илә мәскунлашмыш, е.ә. 1 әсрдә ораны Рома ишғал етмишди. Славјанлар тәрәфиндән 6—7 әсрләрдә мәскунлашмышдыр. 7 әсрдә—8 әсрин орталарында Карантанија феодал дөвләтинин тәркибинә дахил иди. 11—13 әсрләрдә С. әразисиндә феодал кнјазлыглары (Карантија, Штирија, Крајна вә с.) мејдана кәлмишди. 16 әсрин әввәлләриндән С. әразиси Австријанын һөкмранлығына кечди. 19 әсрдә, хүсусилә Австријада 1848—49 илләр ингилабы дөврүндә вә ондан сонра С.-да милли азадлыг һәрәкаты кенишләнди. 1896 илдә С.-да Чәнуби славјан с.-д. партијасы јаранды. 1918 илдә словен торпагларынын әксәријјәти Сербләрин, Хорватларын вә Словенләрин Краллығы (1929 илдән Југославија) тәркибинә дахил олду. Галан һиссәси исә Австрија илә Италија арасында бөлүшдүрүлдү. 1937 илдә Југославија Коммунист Партијасы (ЈКП) тәркибиндә Словенија Коммунист Партијасы јарадылды. 1941 илдә С. фашист Алманијасы, Италија вә хортичи Мачарыстанын гошунлары тәрәфиндән ишғал едиләрәк парчаланды. С.-ны 1945 илин мајында Југославија Халг Азадлыг Ордусу азад етди вә нојабрда о, халг респ.-сы кими Југославија Халг Федератив Респ.-сы тәркибинә дахил едилди. Италија илә сүлһ мүгавиләсинә (1947) әсасән словенләр тәрәфиндән мәскунлашан вә 1918 илдән Италијанын табелијиндә олан әразиләр алыныб С.-ја верилди. Југославија вә С. конститусијаларына (1963 вә 1974) әсасән С. ЈСФР тәркибиндә сосиалист респ.-сыдыр.

Тәсәррүфат. С. Југославијанын игтисади чәһәтдән ән чох инкишаф етмиш респ.-сыдыр. Енеркетикасы Драва, Сава вә Соча чајларындакы СЕС-ләр каскадындан вә гонур көмүрлә ишләјән ИЕС-ләрдән ибарәтдир. Полиметал филизләр, боксит, сүрмә, чивә вә с. чыхарылыр. Гара вә әлван металлуркија инкишаф етмишдир. Сәнајенин габагчыл саһәси машынгајырмадыр (Мариборда автомобил истеһсалы, Лүблјана вә Крайнда електротехника вә с.). Тохучулуг, ағач, е'малы, кимја, јејинти, полиграфија сәнајеси вар. К.т.-на јарарлы торпагларын јарыдан чоху әкин саһәсидир. Дәнли биткиләр, картоф, шәкәр чуғундуру, кәтан вә с. әкилир. Мејвә, үзүм јетишдирилир. Һејвандарлыгла мәшғул олунур. Балыг овланыр. Југославијаны Италија вә Австрија илә бирләшдирән д.ј. хәтләри С.-дан кечир. Бејнәлхалг туризм инкишаф етмишдир.

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. С.-да 26 али мәктәб (о чүмләдән Лүблјанада ун-т), бир чох елми идарә (о чүмләдән Словенија Елмләр вә Инчәсәнәт Академијасы), китабханалар, музејләр, театрлар вә с. фәалијјәт көстәрир. Мәркәзи мәтбуат органы күндәлик «Дело» (1959) гәзетидир. 1928 илдән радио, 1958 илдән телевизија верилишләри апарылыр. С.-да Блед, Бохин, Кранска-Гора дағ-иглим, Порторож, Пиран, Изола дәнизкәнары курортлары вар.

Әдәбијјат. Словен дилиндә јазынын рүшејмләри 10 әсрдә јаранмышдыр. П. Трубар (16 әср) дини мөвзуда әсәрләр јазмышдыр. 18 әсрдә дүнјәви әдәбијјат инкишафа башлады (М. Похлин вә б.). 19 әсрин 20-чи илләриндә романтизм (Ф. Прешерн), 60-чы илләриндә реалист мејлләр (Ф. Левстик, С. Јенко, С. Грегорчич вә б.) јајылды. 20 әсрин әввәлләриндә А. Ашкертс вә И. Тсанкар пролетар әдәбијјатынын әсасыны гојдулар. О. *Жупанчичин* поезијасы шөһрәт газанды. 30-чу илләрдә сосиалист реализми тәшәккүл тапды (П. Ворантс, М. *Кранетс* вә б.). Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә вә сонракы дөврдә А. Инголич, М. Кранетс, Тс. Космич, П. Потрч вә б. фашизмлә мүбаризә мөвзусунда әсәрләр јазмышлар. 60—80-чи илләрдә И Минатти, М. Михелич, Ј. Менарт, Б. Зупанчич, К. Грабелшак, Л. Кракар вә б. реализм ән'әнәләрини давам етдирмишләр.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. С. әразисиндә Палеолит дөврүнә аид кичик фигурлар (сүмүкдән), Неолит дөврүнүн тикилиләри, һәндәси орнаментли керамик габлар (е.ә. 4—3 минилликләр) ашкар едилмишдир. Е.ә. 1-чи миниллијин 2-чи јарысында С. әразисиндә келтләрин јашајыш мәскәнләри јаранмыш, е.ә. 1 әср—ерамызын 4 әсриндә Гәдим Рома шәһәрләри мејдана кәлмишди. 8 әсрдә даш килсәләр, 12—13 әсрләрдә 3 нефли базиликалары олан монастырлар, донжонлар, кичик гәср вә сарајлар тикилмишдир. Готика дөврүндә (13—16 әсрләр) шәһәрләр сүр'әтлә бөјүјүр, тәсвири сәнәт инкишаф едирди. 16 әср ме'марлығында Ренессанс дөврүнә мәхсус шәһәрсалма елементләриндән истифадә едилмишдир. Тәсвири сәнәтдә портрет вә дүнјәви характерли декоратив бојакарлыг үстүн олмушдур. 17 әсрдә барокко үслубу инкишаф етмиш, 18 әсрдә јүксәлиш дөврүнә чатмышды (Лүблјанада

Лүблјана шәһәриндән көрүнүш.

мүгәддәс Јакоб килсәси, 1613—15, ратуша, 1717—18, Швејкер сарајы, тәгр. 1755; Полјанада килсә, 1720). Һејкәлтәрашлыгда Ф. Роббанын мәрмәр композисијалары, бојакарлыгда Ф. Јеловшек, В. Метсинкер, Ф. Бергантын дивар рәсмләри вә меһраб таблолары фәргләнирди. 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләриндә классисизм елементләриндән (әсасән ме'марлыгда) истифадә олунмушдур. 20 әсрин 20—30-чу илләриндә реалист инчәсәнәт инкишаф етмишдир (бојакар вә графикләр Г. А. Кос, Б. Јакас, Ф. Михелич; һејкәлтәрашлар Ф. Бернекер, Л. Долинар, Б. вә З. Калин гардашлары). 1945 илдән сонра јени типли јашајыш биналары вә ичтимаи гурғулар тикилир (Лүблјанада «Тиволи» идман залы, 1965). Тәсвири сәнәтдә халгын һәјатына, ингилаби вә азадлыг мүбаризәсинә һәср едилмиш мөвзулар үстүнлүк тәшкил едир.

Мусиги. С.-нын мусиги фолклорунда лирик, мәзәли маһнылар, тој нәғмәләри, гәдим балладалар мүһүм јер тутур. Халг мусигиси диатоникаја әсасланыр. Профессионал мусиги 15 әсрдән инкишаф етмишдир. 15—16 әсрләрдә Б. Прасперкиус, Ј. Слатконја, Ј. Галлус-Карниолус, 17—18 әсрләрдә Ј. Хочевар, М. Чадеж, Ј. Хөффер, М. Омерза, Ј. Зупан (словен дилиндә илк операнын мүәллифи) ва б. бәстәкарлар мәшһур олмушлар. 18 әсрдә Лүблјанада Филармоник академија (1701) вә Филармоник чәмијјәт (1794) јарадылмышдыр. 19 әср С. бәстәкарларындан Г. Рихар, Л. Долинар, хүсусилә М. Вилхар вә Ј. Флејшманын јарадычылығында милли мусиги үслубу әламәтләри өзүнү көстәрир. 20 әср С. мусигиси Е. Адамич, Г. Крек, Р. Савин, А. Лајовитс, С. Остерс (мүасир милли бәстәкарлыг мәктәбинин баниси), В. Мирк, М. Когој, Б. Арнич, М. Бравничар, Д. Швара, П. Рамовш, И. Петрич вә б. бәстәкарларын јарадычылығы илә тәмсил олунур.

Театр. С.-да илк театр тамашалары 17 әсрдә көстәрилмишдир (кәзәрки труппаларын сарај вә мејданларда ојнадығы комедијалар вә тарихи драмлар). 18—19 әсрләрдә һәвәскар драм дәрнәкләриндә Словенија драматургларынын, еләчә дә Ф. Шиллер, В. Шекспир вә б.-нын әсәрләри тамашаја гојулмушдур. 1892 илдә Лүблјанада словен театры ачылмышдыр; илк профессионал театр актјорлары вә реж.-лар бурада фәалијјәт көстәрмишләр. Словенија милли театрынын инкишафында реж. Б. Гавелланын бөјүк хидмәти вар. С. фашист ишғалындан азад едилдикдән (1945) сонра Лүблјана вә Мариборда театрлар јенидән фәалијјәтә башламыш, јени театрлар мејдана кәлмишдир. Мүасир театр хадимләри: Б. Крефт, М. Корун, Ж. Петан, Ш. Дролчева, Д. Почкајева, Ј. Соучек вә б.

Әд.: бах *Југославија* мәгаләсинин әдәбијјатына.

СЛОВЕНЛӘР, с л о в е н и ј а л ы л а р—Југославијада милләт. Тәгр. 2,11 млн. нәфәрдирләр (1978). АБШ, Италија, Австрија вә Мачарыстаида да јашајырлар (тәгр. 400 мин). Милләт кими 20 әсрин 1-чи јарысында формалашмышлар. *Словен дилиндә* данышырлар. Диндарлары христиандыр. Тарих, игтисадијјат вә мәдәнијјәтләри һаггында бах *Словенија*, *Југославија* мәгаләләринә.

СЛОВИНЛӘР—1) Полшада гәрби славјан етник групу, кашубларын бир һиссәси. 2) *Словенләрин* 19 әсрдә, бә'зән рус тарих вә етнографик әдәбијјатында сәһвән ишләдилән ады.

СЛО́НИМ—БССР Гродно вил.-ндә шәһәр. Слоним р-нунун мәркәзи. Шара чајынын (Неманын голу) дәрәсиндәдир. Д.ј.ст. Ағач е'малы, јејинти вә јүнкүл сәнаје инкишаф етмишдир. Автомобил вә мотор тә'мири з-длары; халг театры, өлкәшүнаслыг музеји вар. 10 әсрдән мә'лумдур.

СЛУПСК (Słupsk)—Полшада шәһәр. Слупск воједадалығынын инз.м. Әһ. 87 мин (1981). Машынгајырма (кәми аваданлығы, к.т. машынлары), јејинти, ме'бел, тикиш сәнајеси, ајаггабы ф-ки; педагожи ин-т вар.

СЛУПСК ВОЈЕВОДАЛЫҒЫ (Województwo Slupskie)—Полшанын шм.-ында инзибати ваһид. Балтик дәнизи саһилиндәдир. Саһ. 7,5 мин *км*². Әһ. 365 мин (1978). Шәһәр әһ. 51%-дир. Инз.м. Слупск ш.-дир. Сәнаје-аграр вил.-дир. К.т.-нда сосиалист бөлмәси үстүндүр. К.т. торпаглары 745 мин *ha*-дыр. Бунун 1/3-и шумлуг торпаглардыр. Мешәләр эразинин 2/5-синдән чохуну тутур. Әтлик-сүдлүк һејвандарлыг (208 мин гарамал, 470 мин донуз, 74 мин гојун, 14 мин ат вар) инкишаф етмишдир. Човдар, картоф, рапс бечәрилир. Машынгајырма (к.т. машынлары, балыгчылыг кәмиләри), ајаггабы, јејинти, ағач е'малы сәнајеси вар. Балыг овланыр.

СЛУТСК—БССР Минск вил.-ндә шәһәр. Слутск р-нунун мәркәзи. Случ чајынын саһилиндәдир. Д.ј.ст. Јејинти сәнајеси, автомобил тә'мири вә кәтан з-длары; тибб мәктәби, өлкәшүнаслыг музеји вар. Санитарија-техника аваданлығы истеһсал олунур. 1116 илдә салынмышдыр.

СЛУЧ, С е в е р н а ј а С л у ч — БССР-дә чај. Припјат чајынын сол голу. Уз. 228 *км*, һөвзәсинин саһ. 5260 *км*². Гарышыг мәнбәдән гидаланыр. Декабрдан апреләдәк донмуш олур. Ағач ахыдылыр. Үстүндә су анбары јарадылмышдыр. Слутск ш. С. саһилиндәдир.

СЛУЧ—УССР-дә чај. Горын чајынын (Днепр һөвзәси) сағ голу. Уз. 451 *км*, һөвзәсинин саһ. 13,8 мин *км*². Подол јүксәклијиндән башланыр. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Декабрдан мартадәк донмуш олур. Әсас голлары: Хомора, Корчик, Тнја. Староконстантинов вә Новоград-Волынски ш.-ләри С. саһилиндәдир.

СМЕ́ЛА—УССР Черкассы вил.-ндә шәһәр. Смела р-нунун мәркәзи. Тјасмин саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 68 мин (1983). Машынгајырма, електромеханики тә'мир з-длары, тикиш, мебел ф-кләри, јејинти сәнајеси вә д.ј. нәгл. хидмәти мүәссисәләри; јејинти сәнајеси техникуму, өлкәшүнаслыг музеји вар. 17 әсрдән мә'лумдур.

СМЕЛЈАКО́В Јарослав Василјевич (8.1.1913, Лутск—27.11.1972, Москва) —рус совет шаири. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1967). Әмәјин, совет кәнчләринин һәјат вә мәһәббәтинин, комсомол ән'әнәләринин, халглар достлуғунун лирик-романтик тәрәннүмү әсәрләринин башлыча мөвзусудур: «Иш вә мәһәббәт» (1932), «Сәрт мәһәббәт»(1956),«Башлыча сөһбәт» (1959), «Јолдаш Комсомол» (1968), «Декабр» (1970) ше'р китаблары, «Чаванлар» (1968) поемасы вә с. Һәјата тарихи-сосиал бахыш, монументаллыг С. јарадычылығынын сәчијјәви чәһәтләридир («Кремл күкнарлары», 1948; «Русијанын күнү», 1967 вә с. ше'р китаблары). Азәрб. поезијасындан тәрчүмәләри вар. Бир сыра ше'ри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир. С.-ун «Дөвләт көрпүсү» ше'ри С. Рүстәмә, С. Рүстәмин «Гардашлығын тәрәннүмчүсү» ше'ри С.-а һәср олунмушдур. 3 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и. Собр. соч., т. 1—3, М., 1977—78; Стихотворения и поэмы, Л., 1979.

Әд.: Р а с с а д и н Ст., Ярослав Смеляков, М., 1971; У р б а н А., Открывая книгу стихов, «Звезда», 1975, № 1.

«СМЕ́НА»—ҮИЛККИ МК-нын ичтимаи-сијаси вә әдәби-бәдии журналы. 1924 илдән Москвада ајда 2 дәфә чыхыр. Иллүстрасија вә шәкилләрлә зәнкин олан «С.»-да совет вә харичи өлкә кәнчләринин һәјатындан бәһс едән әдәби вә публисист әсәрләр, о чүмләдән Азәрб. јазычыларынын әсәрләри дәрч едилир. Журнал кәнч јазычыларла ишә хүсуси диггәт верир. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир (1974). Тиражы 1,2 млн. нүсхәдир (1984).

СМЕНАВЕХЧИЛИК—20 әсрин 20-чи илләриндә рус буржуа зијалыларынын (әсасән, мүһачирәтдәки) ичтимаи-сијаси чәрәјаны. Русијадакы јени (нэпман) буржуазијанын бәрпачылыг идеолокијасыны экс етдирирди («С». термини 1921 илин ијулунда мүһачирләрин Прагада бурахдығы «Смена вех» мәчмуәсиндән јаранмышдыр; 1921—22 илләрдә Парисдә һәмин адда журнал бурахылмышдыр). Сменавехчиләр *јени игтисади сијасәт* дөврүндә капиталист үнсүрләринин бир гәдәр чанланмасына капитализмә гајытма кими бахыр, совет гурулушунун позулуб дәјишәчәјинә үмид едәрәк буржуа зијалыларыны Совет һакимијјәти илә әмәкдашлыға чағырырдылар. В. И. Ленин јазырды: «Сменавехчиләр минләр вә он минләрлә һәр чүр буржуаларын вә ја јени игтисади сијасәтимиздә иштирак едән совет гуллугчуларынын әһвали-руһијјәсини ифадә едирләр» (Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 291). С. Совет һакимијјәти илә ишләмәјә һазыр олан мүһачирәтдәки вә Русијадакы зијалы групларыны бирләшдирмәклә објектив олараг мүсбәт рол ојнамышдыр. РК(б)П-нин 12-чи конфрансы (1922, август) «Антисовет партијалар вә чәрәјанлар һаггында» гәтнамәсиндә С.-ин бу чәһәтини гејд етмәклә јанашы, онун буржуа-бәрпачылыг мејлләрини дә көстәрмишдир. ССРИ-дә сосиализмин гәләбәси илә С. сосиал дајағыны итирди.

СМЕРДЛӘР—9—14 әсрләрдә Гәдим Рус дөвләтиндә ичма кәндлиләри. Әввәлләр азад олмуш, феодал мүнасибәтләринин инкишафы илә тәдричән асылы вәзијјәтә дүшмүшдүләр.

СМЕ́ТА—1) б ү д ч ә и д а р ә л ә р и н и н С.-сы—идарә вә тәшкилатларын хәрчләрини дөвләт бүдчәсиндән малијјәләшдирмәк үчүн әсас план сәнәди. 2) И с т е һ с а л х ә р ч л ә р и С.-сы—ССРИ-дә мүәссисәнин (бирлијин), јахуд х.т. саһәсинин бүтүн мәһсул истеһсалына (заводдахили дөврријјәдән башга) вә хидмәт көстәрилмәсинә сәрф олунмуш хәрчләрин план мәбләғинин һесабланмасы. *Мүәссисәнин*

техники-сәнаје-малијјә планынын мә'луматлары әсасында тәртиб олунур. 3) Т и к и н т и С.-сы—мүәссисәнин, бинанын, гурғунун тикилмәсинин (кенишләндирилмәсинин, јенидән гурулмасынын) *смета дәјәрини* мүәјјәнләшдирән норматив һесабларын мәчмусу; лајиһәнин ајрылмаз һиссәси.

СМЕ́ТА ДӘЈӘРИ, С С Р И-дә т и к и н т и н и н С.д.—мүәссисә, бина, гурғу, јахуд онларын ајры-ајры һиссәләринин, нөвбәләринин бурахылыш комплексләринин тикилмәси (кенишләндирилмәси, јенидән гурулмасы) хәрҹләри; *смета* үзрә һесабланыр. Тикинти-гурашдырма ишләринин С.д. бирбаша хәрҹләрдән, әлавә хәрҹләрдән вә план јығымындан ибарәтдир. С.д.-нин көстәричиләриндән әсаслы вәсаит гојулушу вә тикинти-гурашдырма ишләрини планлашдырдыгда, тикинтини малијјәләшдирдикдә, тикинти тәшкилатларында тәсәррүфат һесабыны һәјата кечирдикдә кениш истифадә олунур.

СМЕ́ТАНА (Smetana) Бедржик (2.3. 1824, Литомишл—12.5.1884, Прага)—

чех бәстәкары, дирижор, пианочу, мусиги хадими. 1847 илдән пианочу (тәгр. 20 ил), сонралар һәмчинин дирижор кими консертләр вермиш, 1847—56 илләрдә Прагада өзүнүн тәшкил етдији мусиги мәктәбинин рәһбәри олмушдур. Јарадычылығынын илк дөврүндә С. «6 характерик пјес» (2 дәфтәрдә; 1848), «Чехија һаггында хатирәләр» (1860) фп. әсәрләрини, «III Ричард» (18f0) вә «Валленштјенин дүшәркәси» (1859), «Гакон Јарл» (1861) симфоник поемаларыны јазмышдыр. С. 1863 илдән «Глагол Пражски» («Прага сәсләри») киши хоруна вә «Умелетска беседа» артистләр клубунун мусиги бөлмәсинә рәһбәрлик етмиш, 1866—74 илләрдә «Временны театр»ын дирижору олмушдур. Ешитмә габилијјәтини итирмәси илә әлагәдар С. 1874 илдән ифачылыг фәалијјәтиндән узаглашмышдыр. С. 9. операнын (о ҹүмләдән «Бранденбурглулар Чехијада» тарихи мусигили драмы, «Далибор» фаҹиә операсы, «Сирр», «Шејтан дивары» вә с.), 6 симфоник поемадан ибарәт «Мәним вәтәним» силсиләсинин (1874—79; Чехијанын тәбиәти вә чех халгы тәрәннүм олунур), 2 симли квартетин (1876, 1883), камера-инструментал, хор әсәрләринин, фп. үчүн «Чех маһнылары»нын мүәллифидир. С.-нын мәшһур әсәрләриндән олан «Сатылмыш кәлин» (1866, 3-ҹү редаксијасы 1870) комик операсы халг мәишәтинин реалистҹәсинә тәсвири, никбин руһу, мелодиклији илә фәргләнир. Мүтәрәгги идеаллар уғрунда мүбаризә апаран, вәтәнпәрвәр бәстәкар С.-нын јарадычылығы үчүн милли өзүнәмәхсуслуг, јүксәк сәнәткарлыг сәҹијјәвидир. С. чех мусигисинин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Градетс-Краловедә пианочуларын С. ад. бејнәлхалг мүсабигәси кечирилир. С.-нын «Сатылмыш кәлин» операсы Азәрб. Опера вә Балет Театрында тамашаја гојулмушдур.

Әд.: Б ә л з а И., История чешской музыкальной культуры, т. 2, М., 1973; К р у н т я е в а Т., Бедржих Сметана, М., 1976.

СМИ́РНА (Smýrne)—*Измир* ш.-нин гәдим јун. ады.

СМИ́РНЕНСКИ Христо (тәхәллүсү; әсл ады вә фимилијасы Христо Димитров И з м и р л и ј е в) (29.9.1898, Кукуш—18.6.1923, Софија) — болгар шаири. 1921 илдән Болгарыстан КП-нын үзвү. Болгар әдәбијјатында сосиалист реализминин, ингилаби поезијанын баниләриндәндир («Күн о күн олсун ки!» ше'р топлусу, 1922). Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына, Русијада Вәтәндаш мүһарибәсинә һәср олунмуш ше'рләри («Гырмызы ескадронлар», «Москва», «Волгабојунда», «Үч ил» вә с.), «Гыш кечәләри» (1923) поемасы вә с. әсәрләри вар. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир. Вәрәмдән өлмүшдүр.

Ә с ә р л ә р и: Избранное, М., 1954; Стихотворения, в кн.: С м и р н е н с к и й Х., М и л е в Г., В а п ц а р о в Н., Избранное, М., 1976.

СМИРНО́В Анатоли Александрович (5.11.1894, Руза, индики Москва вил.-ндә—24.5.1980, Москва)—совет психологу. РСФСР ПЕА-нын (1947) вә ССРИ ПЕА-нын (1968) һәгиги үзвү. ССРИ ПЕА-нын (1966 иләдәк РСФСР ПЕА) Психолокија Ин-тунун директору (1945—72), «Вопросы психологии» журналынын баш редактору (1955—58, 1966—80) олмушдур. Һафизә, гаврајыш, үмуми вә педагожи психолокија, ушаг психолокијасы вә с. психоложи проблемләри тәдгиг етмишдир. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р и: Развитие и современное состояние психологической науки в СССР, М., 1975.

СМИРНО́В Борис Александрович (26.10.1908, Петербург — 19.12.1982, Москва)—рус совет актјору. ССРИ халг артисти (1963). Ленин мүкафаты лауреаты (1959). 1929—50 илләрдә Ленинград театрларында (Ленсовет ад., комедија театры), 1950—55 илләрдә Москвада А. С. Пушкин ад. театрда ишләмишдир. 1955 илдән Москва Бәдаје Театрынын актјору олмушдур. С. «Кремл сааты , «Үчүнҹү патетик» (1956, 1958, Н. Погодин), «Алты ијул» (1965, М. Шатров) тамашаларында, еләҹә дә «Коммунист» (1958), «Шәхсән мә'лумдур» (1958), «Аппассионата (1963), «Ингилаб наминә» (1964) филмләриндә В. И. Ленинин образыны јаратмышдыр. Дикәр роллары: Паратов («Ҹеһизсиз гыз», А. Островски), Һамлет («Һамлет», В. Шекспир), Иванов («Иванов», А. Чехов), Иван Карамазов («Карамазов гардашлары», Ф. Достојевски) вә с. Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

СМИРНО́В Васили Дмитријевич (9. 8.1846, индики Һәштәрхан вил., Лиман р-нунун Бирјучја Коса к.—25.5. 1922, Петроград)—рус шәргшүнасы. Петербург ун-тинин Шәрг дилләри факүлтәсинин проф. (1884 илдән) олмушдур. Түркијә тарихи, түрк дили вә әдәбијјатына даир әсәрләри илә рус түркolокијасында мүстәгил түркшүнаслыг саһәсинин әсасыны гојмушдур.

Әд.: Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов, М., 1974; Тюркологический сборник. 1973, М., 1975 (имеется перечень трудов С.).

СМИРНО́В Владимир Иванович (10. 6.1887, Петербург—11.2.1974, Ленин-

град)—совет ријазијјатчысы. ССРИ ЕА акад. (1943; м. үзвү 1932), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1967). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948). Әсас әсәрләри комплекс дәјишәнли функсијалар нәзәријјәсинә, еластиклик нәзәријјәсинә вә функсионал анализә аиддир. С.Л. *Соболевлә* биркә сәрһәди мүстәви олан еластик мүһитдә далғанын јајылма нәзәријјәсинин бир чох мәсәләсинин һәлли үчүн үсул ишләмиш, мүсбәт метрикалы *Евклид фәзасы* үчүн «гошма функсијалар» анлајышыны елмә дахил етмишдир. Онун бир чох тәдгигаты сејсмолокијаја даир јени истигамәтләр үчүн әсас олмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә мүдафиә мәсәләләринә даир ишләрә рәһбәрлик етмишдир. Онун хүсуси төрәмәли диференсиал тәнликләр, вариасија һесабы, тәтбиги ријазијјат вә ријазијјатын тарихинә аид дә тәдгигатлары вар. 4 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Конструктивная теория функций комплексного переменного, М.—Л., 1964 (совм. с др.); Курс высшей математики, 22 изд., т. 1—5, М., 1967—71.

СМИРНО́В Владимир Иванович (д. 31.1.1910, Москва) — совет кеологу. ССРИ ЕА-нын акад. (1962; м. үзвү 1958). Ленин мүкафаты лауреаты (1922). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1980). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Москва кеоложи-кәшфијјат ин-тунда ишләмишдир (1934—41 вә 1944—49; 1946 илдән проф.). Фајдалы газынты еһтијаты үзрә үмумиттифаг комиссијасынын сәдри (1946—49), ССРИ кеолокија назиринин мүавини (1946—51), ССРИ ЕА кеолокија кеофизика вә кеокимја бөлмәсинин акад.-катиби вә Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү (1969—75) олмушдур. 1951 илдән Москва ун-тинин проф. (1952 илдән фајдалы газынтылар кафедрасынын мүдири). С. Јер тәкиндә фајдалы газынтыларын әмәлә кәлмәси вә кәмијјәтҹә гијмәтләндирилмәси нәзәријјәсинин әсасларыны, фајдалы газынты јатагларынын үмуми мәншә тәснифатыны ишләјиб һазырламышдыр; ССРИ әразисиндә филиз јатагларынын әмәлә кәлмәси вә јерләшмәсинин рекионал ганунаујғунлуғуну мүәјјәнләшдирмиш, Дүнја океаны дибинин металлокеник хүсусијјәтләрини тәсвир етмишдир. Филиз јатагларынын мәншәји үзрә Бејнәлхалг ассосиасијанын (1964 илдән) вә Бејнәлхалг кеолокија елмләри иттифагынын (1968 илдән) витсе-президентидир. 2 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Геология ртутных месторождений Средней Азии, М., 1947; Геологические основы поисков и разведок рудных месторождений, 2 изд., М., 1957; Очерки металлогении, М., 1963; Геология полезных ископаемых, 2 изд., М., 1969.

СМИРНО́В Леонид Василјевич (д. 16.4.1916, индики Пенза вил.-нин Кузнетск ш.)— совет дөвләт вә партија хадими. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1961), Ленин мүкафаты лауреаты (1960). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Фәһлә аиләсиндә доғулмушдур. Новочеркасск сәнаје ин-туну битирмиш (1939), ССРИ Силаһланма Назирлији системиндә чалышмышдыр (1939—61). ССРИ Назирләр Совети Дөвләт Мүдафиә Техникасы Комитәси сәдринин мүавини, сонра сәдри (1961—63)—ССРИ назири олмушдур. 1963 илин мартындан ССРИ Назирләр Совети сәдринин мүавинидир. 1961 илдән Сов.ИКП МК үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (6—11-чи чағырыш) депутатыдыр. 5 дәфә Ленин ордени, 2 башга орденлә вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

СМИРНО́В Серкеј Серкејевич (26.9. 1915, Петроград—22.3.1976, Москва)— рус совет јазычысы. Ленин мүкафаты лауреаты (1965). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. «Брест галасы» (1957; кенишләндирилмиш нәшри, 1964), «Брест галасынын гәһрәманлары» (1959), «Намә'лум гәһрәманлар һаггында һекајәләр» (1963), «Аилә» (1967) вә с. китабларында совет әскәрләринин дөјүш рәшадәти, вәтәнпәрвәрлик вә јенилмәзлији әксини тапмышдыр. «Брест галасы»нын гәһрәманлары сырасында азәрб.-лар да (Ә. *Ибраһимов* вә б.) вар. Пјес («Буг үзәриндә гала», 1955; «Көрдүјүм адамлар», 1958 вә с.), ссенари [«Катјуша» (1964), «Бөјүк Вәтән мүһарибәси» (Р. Карменлә биркә, 1965), «Онлар Шәргә кедирдиләр» (1965) вә с.] вә очеркләри вар. Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Брест галасы, Б., 1973; Собр. соч., т. 1—3, М., 1973; Их слава бессмертна. Очерки. Рассказы. Повесть, М., 1978.

СМИТ (Smith) Адам (5.6.1723, Керколди, Шотландија—17.7.1790, Единбург)—шотланд игтисадчысы вә философу, *классик буржуа сијаси игтисадынын* көркәмли нүмајәндәси. К. Маркс С.-и «мануфактура дөврү һаггында үмуми нәтичәләр чыхаран бир игтисадчы...» (Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 353, гејд), В. И. Ленин «...габагчыл буржуазијанын бөјүк идеологу...» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 2, сәһ. 560) кими характеризә етмишләр. С. *меркантилизмин* нәзәријјә вә тәчрүбәсини, капитализмин инкишафыны ләнкидән феодал институтлары вә галыгларыны тәнгид етмишдир. Әмәк дәјәр нәзәријјәсинин мүһүм категоријаларынын ишләнмәсиндә С.-ин бөјүк хидмәти олмушдур. О, әмәји дәјәрин субстансијасы сајмыш, пулун әмтәә тәбиәтли олмасыны мүдафиә етмиш, мүбадилә вә истеһлак дәјәрләрини ајыра билмиш, әмтәәдә тәчәссүм едән әмәјин икили характери анлајышына јахынлашмышды. С. буржуа чәмијјәтинин синфи гурулушунун тәсвирини вермиш, ону үч әсас синфә—муздлу фәһләләр, капиталистләр вә торпаг саһибләри синфинә ајырмыш вә муздлу фәһләләри дикәр ики синфә гаршы гојмушду. Лакин С. белә бир јанлыш нәтичә чыхармышдыр ки, әмтәәнин дәјәри мәнфәәтдән, әмәк һаггындан вә торпаг рентасындан ибарәтдир вә һәмин кәлирләрә дә ајрылыр. О, капиталист јығымынын дахили маһијјәтини вә тарихи мејлини ача билмәмишди.

С.-ин игтисади тә'лими сијаси игтисадын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмиш, елми идејалары исә классик буржуа сијаси игтисадынын әсасыны тәшкил етмишдир.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1; јенә онун, Изафи дәјәр нәзәријјәләри («Капитал»ын IV чилди), һ. 1—2; Ленин В. И., Игтисади романтизмин характеристикасына даир, Әсәр. там күллијјаты, ч. 2, јенә онун, Марксизмин үч мәнбәји вә үч тәркиб һиссәси, јенә орада, ч. 23; Игтисади тә'лимләр тарихи, һ. 1, Б., 1965; Аникин А. В., Адам Смит, М., 1968; јенә онун, Юность науки, 3 изд., М., 1979; Адам Смит и современная политическая экономия, М., 1979.

СМИТ ГАНУНУ (1940)—«Харичиләрин гејдә алынмасы һаггында ганун»; АБШ конгреси 1940 ил ијунун 28-дә гәбул етмишдир. Ганун лајиһәсинин мүәллифи, нүмајәндәләр палатасынын үзвү Һ. Смитин ады илә адландырылмышдыр. С.г., «һөкумәти гүввә вә зор күчүнә девирмәк» идејасынын мүдафиә олунмасыны вә јајылмасыны чинајәт һесаб едирди. Илк әввәлләр АБШ-дакы фашист дөвләтләринин акентурасына гаршы јөнәлдилмишди. Лакин Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра С.г.-ндан АБШ Коммунист Партијасы үзвләринә гаршы истифадә олунмаға башланды. 1957 илдә АБШ Али Мәһкәмәси С.г.-нун тәтбиг даирәсини мәһдудлашдырмышдыр.

СМИТСОНИ́Т [инкилис кимјачысы вә минералогу Ч. Смитсонун (J. Smithson; 1765—1829) адындан]—минерал. Кимјәви тәркиби $ZnCO_3$. Fe, Mn, Cd, Co, Mg, Pb гатышыглары олур. Тригонал сингонијада кристаллашыр. Скаленоедр, ромбоедр формалы кристаллар, дәнәли күтләләр, ахым формалы агрегатлар вә с. әмәлә кәтирир. Рәнки ағ, сарымтыл, гонур, боз вә с. олур. Сәртлији 4—4,5, сыхлығы 4300—4400 $кг/м^3$. Pb—Zn јатагларынын оксидләшмә зонасында әмәлә кәлир. Zn филизидир. Јатаглары ССРИ (Газах.ССР, Өзб. ССР вә Забајкалједә), Мексика, Јунаныстан, Полша вә Чәнуб Гәрби Африкада вар. Азәрб.ССР-дә Дашкәсән вә Кәдәбәј р-нларында тапылмышдыр.

СМЫСЛО́В Васили Василјевич (д. 24.3.1921, Москва)—совет шаһматчысы. ССРИ гроссмејстери (1941) вә ССРИ әмәкдар идман устасы (1948), бејнәлхалг гроссмејстер (1950). ССРИ чемпиону (1949, 1955). Дүнја чемпиону (1957). 1952—77 илләрдә кечирилән 9 шаһмат олимпиадасында вә 1957—73 илләрдәки Авропа биринчиликләриндә ССРИ јығма командасынын тәркибиндә чыхыш етмишдир. 1984 илдә дүнја чемпиону ады уғрунда иддиачыларын финал матчынын иштиракчысы. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

СМОГ (инк. smog; smoke—түстү + fog—думан)—бөјүк шәһәрләрдә вә сәнаје мәркәзләриндә чох чиркләнмиш һава. Ики типдә олур: а) түстү вә ја истеһсалатда әмәлә кәлән газ туллантылары гарышмыш сых думан; б) јүксәк консентрасијалы ашындырычы газлар вә аерозолларындан ибарәт өртүк (думансыз). С. көрүнмә дәрәчәсини азалдыр, металларын вә гурғуларын коррозијасыны күчләндирир, инсанын сағламлығына мәнфи тә'сир көстәрир.

СМОКТУНО́ВСКИ Иннокенти Михајлович (д. 28.3.1925, Томск вил.-нин Татјановка к.) — рус совет актјору. ССРИ халг артисти (1974). Ленин мүкафаты лауреаты (1965). 1946—57 илләрдә Норилск, Маһачгала, Волгоград, Москва театрларында, 1957—60 илләрдә Ленинград Бөјүк Драм Театрында (Ф. Достојевскинин «Идиот» әсәри үзрә ејниадлы тамашада ојнадығы кнјаз Мышкин образы ән јахшы ролларындандыр) ишләмишдир. 1973 илдә Малы театрда (Москва) чар Фјодор («Чар Фјодор Иоаннович», А. К. Толстој) ролуну ифа етмишдир. 1980 илдән Москва Бәдаје Театрында чыхыш едир. 1957 илдән кинода чәкилир. «Һамлет» (1964) филминдәки Һамлет ролу она кениш шөһрәт газандырмышдыр. С. «Бир илин доггуз күнү» (1962), «Автомобилдән горун» (1966), «Чинајәт вә чәза» (1970), «Чајковски» (1970), «Ванја дајы» (1971), «Одун рам едилмәси» (1972), «Сәдд» (1979) вә с. филмләрдә јадда галан образлар јаратмышдыр. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

И. М. Смоктуновски чар Фјодор («Чар Фјодор Иоаннович», А. К. Толстој) ролунда.

Әсәри: Время добрых надежд, М., 1979.

СМОЛЕ́НСК—РСФСР-дә шәһәр. Смоленск вил.-нин мәркәзи. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Днепр чајында кәми дајаначағы. Әһ. 321 мин (1983).

Илк дәфә ады 863 илдә чәкилмишдир. С. «варјаглардан јунанлара кедән јол» үзәриндә бөјүк тичарәт вә сәнәткарлыг мәркәзи олмушдур. 882 илдән Кијев Рус дөвләтинә дахил олан С. 12 әсрдән ејниадлы кнјазлығын мәркәзи иди. Полша вә Исвеч мүдахиләси (1609—11) вә Вәтән мүһарибәси (1812) дөврүндә С.-дә бөјүк вурушма-

лар кетмишдир. В. И. Ленин 1900 илдә С.-дә олмушдур. 1902 илдә РСДФП-нин Смоленск Комитәси јаранмышдыр. Совет һакимијјәти 1917 ил октјабрын 31-дә (нојабрын 13-дә) гурулмушдур. 1941 илин ијулундан 1943 илин сентјабрынадәк алман фашистләринин ишғалы алтында олмушдур. 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени илә тәлтиф едилмишдир (1966).

Машынгајырма вә метал е'малы (чиһазгајырма, електротехника вә с.), јејинти, јүнкүл сәнаје саһәләр инкишаф етмишдир. Тикинти материаллары истеһсал едилир.

Пјотр вә Павел (1146), Иоанн Богослов (12 әср), Михаил Арханкел (1191—94), Успеније (1677—79) килсәләри вә с. ме'марлыг абидәләри вар. Совет һакимијјәти илләриндә ичтимаи биналар (Советләр Еви) вә јени јашајыш р-нлары тикилмишдир. Хатирә абидәләри: М. И. Глинкаја (тунч, лабрадор, 1885, һејкәлтәраш А. Р. Бок), М. И. Кутузова (тунч, гранит, 1954, һејкәлтәраш К И. Мотовилов), В. И. Ленинә (гранит, 1967, һејкәлтәраш Л. Ј. Кербел) абидә вә с.

Шәһәрдә тибб, педагожи вә бәдән тәрбијәси ин-тлары, орта ихтисас мәктәбләри, вил. өлкәшүнаслыг музеји, С. Т. Конјонков ад. Тәсвири вә Тәтбиги Сәнәт Музеји, драм вә кукла театрлары фәалијјәт көстәрир.

С.-дә 5,1 мин чарпајылыг 17 хәстәхана мүәссисәси, 2 мин һәким, 113 ушаг мүаличәханасы вар (1975).

СМОЛЕ́НСК ВИЛАЈӘТИ—РСФСР-дә вил. 1937 ил сентјабрын 27-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 49,8 мин *км*². Әһ. 1134 мин (1983, 1 јанвар). 24 р-ну, 14 шәһәри, 17 штг вар. Мәркәзи Смоленск ш.-дир.

Тәбиәт. С.в. Шәрги Авропа дүзәнлијиндәдир. Сәтһи тәпәли-далғалы дүзәнликдир. Әразинин чох һиссәсини Смоленск јүксәклији тутур. Макс. һүнд. 319 *м*-дир (Вјазма јүксәклији). Фајдалы газынтылары: гонур көмүр, торф, әһәнкдашы вә с. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда—8-дән (г.-дә) —10°С-јәдәк (шм.-да), ијулда 17—18°С-дир. Иллик јағынты тәгр. 600 *мм*. Әсас чајы С.в.-ндән башланан Днепр вә онун ири голлары Десна, Сождур. Чајларын бир һиссәси Волга вә Гәрби Двина һөвзәләринә аиддир. Әсасән, подзол вә чимли торпаглар јајылмышдыр. Әразинин 31%-и мешәдир (ағчаговаг, палыд, тозағачы, күкнар, шам вә с.). Һејванлары: гонур ајы, чөлдонузу, түлкү вә с.

Әһали. Әсасән, руслардыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 22,8 нәфәрдир (1983). Шәһәр әһ. 64%-дир. Шәһәрләри: Смоленск, Рославл, Вјазма, Гагарин вә с.

Тәсәррүфат. С.в. инкишаф етмиш сәнајејә вә интенсив к.т.-на маликдир. Машынгајырма (чиһазлар, автоматика васитәләри, һесаблајан машынлар, електрик лампалары, мәишәт сојудучулары вә с.), јүнкүл (кәтан парча, трикотаж вә с.), јејинти (әсасән сүд е'малы), јаначаг (көмүр вә торф) сәнајеси мүһүм јер тутур. Тикинти материаллары истеһсал олунур. Кимја сәнајеси вар. Енеркетикасы јерли јаначаға вә кәтирилмә хаммала (газ, нефт вә с.) әсасланыр. Смоленск ДРЕС-и вә АЕС-и тикилир (1983). К.т.-нын габагчыл саһәси кәтанчылыг, картофчулуг вә сүдлүк-әтлик һејвандарлыгдыр. Буғда, арпа, човдар, вәләмир, гарабашаг, тәрәвәз, јем биткиләри әкилир. Гушчулуг вә атчылыгла мәшғул олунур. Москва—Минск, Орјол—Рига вә с. д.ј.-лары, Москва—Минск автомакистралы С.в.-ндән кечир. Чај (Днепр, Гәрби Двина) нәгл. вар. С. В. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур (1958).

Мәдәни гуручулуг. Вил.-дә тибб, педагожи, бәдән тәрбијәси ин-тлары, Москва Енеркетика Ин-тунун, К. А. Тимирјазев ад. Москва К. Т. Академијасынын Үмумиттифаг Гијаби Малијјә Игтисадијјат Ин-тунун филиаллары, бир нечә елми идарә, 6 музеј, о чүмләдән Гагарин ш.-ндә Ј. А. Гагарин Музеји (космонавтын вәтәни Клушино к.-ндә филиалы), 2 театр вә с. фәалијјәт көстәрир. «Рабочи пут» (1917) вә «Смена» (1919) вил. гәзетләри чыхыр. Јерли радио верилишләри илә јанашы Үмумиттифаг Радиосу вә Мәркәзи Телевизијанын верилишләри ретрансљасија олунур.

СМОЛЕ́НСК ЈҮКСӘКЛИЈИ—БССР вә РСФСР-дә јүксәклик. Орша ш. р-нундан Ворја вә Москва чајларынын јухары ахынларына гәдәр узаныр. Макс. һүнд. 314 *м*. Доломит, әһәнкдашы, кил вә меркеллардән тәшкил олунмушдур. Морен-ерозион релјеф үстүндүр. Мешәләр вар.

СМО́ЛИЧ Јури Корнејевич (8.7.1900, Уман ш.—26.8.1976, Кијев)—Украјна совет јазычысы. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1970). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. «Ахырынчы Ејчевуд» (1926) елми-фантастик мачәра романында, «Гырх сәккиз саат» (1933) роман-памфлетиндә капитализмин сосиал зиддијјәтләри, «Бир јарым адам» (1927), «Үрәјин о үзү» (1930) вә с. сатирик китабларында Украјна буржуа милләтчиләри ифша едилир. «Онлар кечмәдиләр» (1946), «Биз биркә вурушмушуг» (1948) романлары Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә, «Дәниз үзәриндә шәфәг» (1953), «Комалара сүлһ, сарајлара һәрб» (1958), «Кениш Днепр курлајыр вә инләјир» (1960) романлары Украјнада Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризә мөвзусуна һәср олунмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Избранное, т. 1—2, М., 1960; Знать прошлое, видеть будущее. Статьи, очерки, выступления, М., 1980; Я выбираю литературу. Книга о себе, М., 1980.

Әд.: Пискунов В., Юрий Смолич, М., 1961.

СМО́ЛЛЕТТ (Smollett) Тобајас Чорч (март, 1721, Далкһорн, Дамбартон—17.9.1771, Ливорно)—инкилис јазычысы. «Родрик Рендомун мачәралары» (1748), «Перигрин Пиклин мачәралары» (1751), «Граф Фердинанд Фетомун мачәралары» (1753) реалист романларынын мүәллифидир. Еркән романтизм вә сентиментализм руһунда јазылмыш «Һамфри Клинкерин сәјаһәти» (1771) епистолјар романында Инкилтәрәдә сәнаје чеврилиши дөврүнүн сосиал вә сијаси зиддијјәтләри әксини тапмышдыр.

Әсәрләри: Приключения Перигрина Пикля М., 1955; Путешествие Хамфри Клинкера, в кн.: Смоллетт Т., Путешествие Хамфри Клинкера, Голдсмит О., Векфильдский священник, М., 1972.

Әд.: Шыхлы И. вә башгалары, XVIII әср харичи әдәбијјат тарихи, Б., 1970; Елистратова А. А., Английский роман эпохи Просвещения, М., 1966.

СМО́ЛНЫ—Ленинградда бина (кечмиш Смолны *институту*). Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы һадисәләри илә бағлыдыр. 1917 ил августун 4(17)-дә ҮРМИК вә Петроград Совети С.-ја көчмүшдү. *Корниловчулуғун* ләғвинә С.-дан рәһбәрлик едилирди. Петроград ҺИК-и бурада јерләширди. Октјабрын 24-дә (нојабрын 6-да) В. И. Ленин силаһлы үсјана рәһбәрлик үчүн С.-ја кәлмиш вә «Русија вәтәндашларына» мүрачиәтнамәсини јазмышды. Октјабрын 25-дә (нојабрын 7-дә) В. И. Ленин Петроград Советинин фөвгәл'адә ичласында Совет һакимијјәтинин вәзифәләри һаггында мә'рузә етмишди. Саат 22^{40}-дәг.-дә С.-да ачылан 2-чи Советләр гурултајы Совет һакимијјәтини е'лан етди вә В. И. Ленин башда олмагла ХКС јаратды. С. ҮРМИК вә Совет һөкумәтинин игамәткаһы олду. В. И. Ленинин кабинети әввәлчә 3-чү мәртәбәдәки 67 №-ли (көһнә нөмрәләмә илә) отаг иди. Сонралар о, 2-чи мәртәбәдәки 86 №-ли отагда јашајыр вә ишләјирди. 1918 илин мартында Совет һөкумәти Москваја көчдү. Һазырда Сов.ИКП Ленинград шәһәр вә вил. комитәләри, Ленинград Вил. Советинин Ичраијјә Комитәси С.-да јерләшир.

С. тикилиләр комплекси илә бирликдә Ленинградын ән марагллы ме'марлыг ансамблларындан бирини тәшкил едир. С. ансамблыны әмәлә кәтирән ики мүһүм һиссәдән бири рус бароккосунун көркәмли абидәси олан Смолны монастырыдыр (1748—54, В. В. Растреллинин лајиһәси үзрә; интерјери вә һүчрәләр корпусуну 1832—35 илләрдә ме'мар В. П. Стасов тикиб гуртармышдыр). Монастыр зәнкин бәзәкли баш килсәдән, ону әһатә едән һүчрәләр корпусундан вә 4 килсәдән ибарәтдир. Монастырын јахынлығында кечмиш Смолны ин-тунун сон классисизм үслубунда тикилмиш әзәмәтли бинасы (1806—08, ме'мар Ч. Кваренки) јерләшир. 1923—32 илләрдә ме'марлар В. А. Шуко вә В. К. Келфрејхин иштиракы илә кечмиш Смолны ин-тунун гаршысында *пропилеј* учалдылмыш, бағ салынмыш (һәр икиси 1923—25), В. И. Ленинин абидәси (1927), К. Маркс вә Ф. Енкелсин бүстләри (1932) гојулмушдур.

Әд.: Ленин в Смольном, 4 изд., Л., 1979; Великанова А. Я., Кабинет и комната В. И. Ленина в Смольном, 2 изд., Л., 1981.

СМО́ЛНЫ ИНСТИТУТУ — Русијада илк гапалы гадын орта тәһсил мүәссисәси. 1764 илдә Петербургун Воскресенски-Смолны Новодевичје монастырында «Нәчиб гызларын тәрбијә чәмијјәти» кими јарадылмышды. 4 синифли С.и.-нда ајры-ајры шө'бәләрдә задәканларын вә мешшанларын 6—18 јашлы гызлары тәһсил алырдылар. Тәһсил мүддәти 7—8 ил иди. 18 әсрин 90-чы илләриндә С.и. императрича Марија идарәләри дәфтәрханасынын ихтијарына верилмишдир. 1859 илдә С.и.-на инспектор тә'јин олунан К. Д. Ушински бурада тә'лим-тәрбијә саһәсиндә бир сыра мүтәрәгги тәдбирләр һәјата ке-

чирмиш, лакин һөкумәт тәрәфиндән тә'гиб олундуғундан 1862 илдә С.и.-ну тәрк етмишдир. 1917 илдә С.и. бағланмышдыр.

СМОЛУХОВСКИ (Smoluchowski), фон-Смолан-Смолуховски Мариан (28.5.1872, Вјана јахынлығында Фордербрүл—5.9.1917, Краков)—полјак физики. Львов (1900) вә Краков (1913) ун-тләринин проф. Әсас тәдгигатлары статистик физикаја аиддир. С.-нин флуктуасијалар нәзәријјәсинә вә броун һәрәкәти нәзәријјәсинә даир ишләри А. Ејнштејнин ишләри илә бирҹә һәмин саһәләрин әсасыны тәшкил едир. О, броун һәрәкәти нәзәријјәсинә әсасән коллоидләрин коагулјасијасынын кинетик нәзәријјәсини вә електрокинетик һадисәләрин нәзәријјәсини вермиш, бунунла да коллоид системләрин кинетик нәзәријјәсинин әсасыны гојмушдур. Флуктуасијалар нәзәријјәсинә әсасән бөһран опалессенсијасы нәзәријјәсини ишләјиб һазырламышдыр.

СМУУЛ (1954 илә дәк Шмуул) Јухан (18.2.1922, Муху а., Когува к.—13.4.1971, Таллин)—естон совет јазычысы. Ест.ССР халг јазычысы (1965). Ленин мүкафаты (1961), ССРИ Дөвләт мүкафаты (1952) лауреаты. 1951 илдән Сов.ИКП үзвү.

«Сәрт ҝәнҹлик» (1946), «Ше'рләр, поемалар» (1951, рус дилинә тәрҹүмәдә), «Дәниз нәғмәләри» (1962) вә с. ше'р топлуларында, «Сыкедате кәндиндән мәктублар» (1955) очеркләр китабында ҝәнҹ нәслин һәјаты, халгын сүлһ уғрунда мүбаризәси тәрәннүм олунур. «Естон поемасы» (1949), «Мән комсомолчујам» (1953) поемалары Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусундадыр. Антарктидаја сәфәри заманы јаздығы лирик-публисистик ҝүндәликләри («Буз китабы», 1958), һабелә «Јапон дәнизи, декабр» (1963) очеркләр китабы мәшһурдур. «Атлантик океаны» (1956), «Леа» (1959), «Полковникин дул гадыны, јахуд һәкимләр һеч нә билмир» (1965), «Пинквинләрин һәјаты» (1969) пјесләри, сатирик «Монологлар» (1968) китабы вар. Естонија Јазычылар Иттифагы Идарә һеј'әтинин сәдри (1953—71), ССРИ Јазычылар Иттифагы Идарә һеј'әтинин катиби (1954—71), ССРИ Али Советинин (5—6-чы чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Естонијада С. адына әдәби мүкафат тә'сис олунмуш (1971), вәтәниндә хатирә музеји ачылмышдыр (1971).

Әсәрләри: Дәнизчи Мурка, Б., 1963; Морские песни, М., 1963; Пьесы, М., 1974; Ледовая книга. Японское море, декабрь. Монологи, М., 1982.

Әд.: Суровцев Ю., Юхан Смуул, М., 1964; Очерк истории эстонской советской литературы, М., 1971.

СНЕЖКА (Sněžka) — Крконоше д-рында зирвә. Полша вә Чехословакија сәрһәдиндәдир. Һүнд. 1602 *м* (Судет д-рында ән јүксәк). Шистләрдән тәшкил олунмушдур. Јамачлары мешәләр вә дағ чәмәнликләри илә өртүлүдүр. Зирвә илин 7 ајы гарла өртүлү олур. Метеороложи ст., канат јолу, милли парк вар.

СНЕЖНАЈА МАҒАРАСЫ—ССРИ-дә ән дәрин (1200 *м*-дән чох) карст мағарасы, Бөјүк Гафгазда, Бзыб силсиләсинин ч. голларында, Гудаута ш. јахынлығындадыр. Галереја вә салонларын уз. 9 *км*-дән чохдур. Әһәнкдашы, доломит вә конгломератлардан тәшкил олунмушдур. Јералты чајлар, шәлаләләр вә бузлаглар вар. Сталактит вә сталагмитләр ҝениш јајылмышдыр.

СНЕЖНОЈЕ—УССР Донетск вил.-ндә шәһәр. Д.ј.ст. (Софјино-Бродскаја). Әһ. 67 мин (1983). Көмүр чыхарылыр. Кимја машынгајырмасы з-ду, јејинти вә јүнкүл сәнаје мүәссисәләри; ахшам мә'дән техникуму вар.

СНЕЈДЕРС (Sneyders, Snijders) Франс (11.11.1579, Антверпен—19.8.1657, Антверпен)—фламанд бојакары. Көркәмли натүрморт устасы вә анималист рәссам

Ф. Снејдерс. «Натүрморт». Ермитаж. Ленинград.

олан С.-ин таблоларына инсан фигурларыны Ј. Јорданс, А. Јансенс кими бојакарлар чәкмишләр. С.-ин әсәрләри («Гу гушу илә натүрморт», «Балыг дүканы»—һәр ики әсәр А. С. Пушкин ад. Тәсвири СәнәтМузејиндәдир, Москва; «Мејвә дүканы», Ермитаж, Ленинград) композисијанын монументаллығы вә зәнкин декоративлији, никбин руһу илә фәргләнир.

СНЕЈК (Snake), Илан чајы—АБШ-да чај. Колумбија чајынын сол голу. Уз. тәгр. 1670 *км*, һөвзәсинин саһ. 282,3 мин *км²*. Јеллоустон милли паркындан башланыр, Колумбија јајласынын ш. кәнары илә ахыр. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Чохлу шәлалә (Шошони, 65 *м* вә с.), үстүндә СЕС вә су анбарлары вар. Кәмичилијә јарарлыдыр. Сувармада истифадә олунур.

СНЕЧКУС Антанас Јурозович (7.1.1903, индики Лит.ССР-ин Бублјалјај к.—22.1.1974, Лит.ССР-ин Друскининкај ш.)—совет партија вә дөвләт хадими, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1973). 1920 илдән Сов.ИКП үзвү. 1920—21 илләрдә Литва КП (ЛКП) Алитус кизли комитәсинә башчылыг етмиш, Смоленскдә ЛКП МК-нын нәшријјатында (1921—25), Коминтернин Ичраијјә Комитәсиндәки ЛКП нүмајәндәлијиндә (1925—26) ишләмишдир. Литвада фашист чеврилишиндән (1926, декабр) сонра Каунасда кизли фәалијјәт ҝөстәрмиш, ЛКП МК катиби олмушдур. Дәфәләрлә һәбс едилмишдир. 1933 илдә ССРИ илә Литва арасында сијаси мәһбусларын дәјишдирилмәсиндән сонра С. Москваја ҝәлмишди. ЛКП МК-нын биринчи катиби (1936—39) олмушдур (Каунасда кизли фәалијјәт ҝөстәрирди). Литвада Совет һакимијјәтинин бәрпасындан (1940, ијун) сонра, 1974 илә дәк ЛКП МК-нын биринчи катиби ишләмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси заманы (1941—45) респ. партизан һәрәкаты гәраргаһына башчылыг етмишдир. 1952 илдән Сов.ИКП МК үзвү иди. ССРИ Али Советинин (1—8-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 8 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

СНЈАТЫН—УССР Ивано-Франковск вил.-ндә шәһәр. Снјатын р-нунун мәркәзи. Прут чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Мебел, јејинти комбинатлары, кәрпич з-ду; к.т. техникуму, мәдәни-маариф мәктәби, С.-да доғулмуш Украјна јазычысы М. Черемшинанын әдәби-хатирә музеји вар. 1158 илдән мә'лумдур.

СНОВ — РСФСР Брјанск вә УССР Чернигов вил.-ләриндә чај. Десна чајынын (Днепр һөвзәси) сағ голу. Уз. 253 *км*, һөвзәсинин саһ. 8700 *км²*. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Ашағы ахынында кәмичилијә јарарлыдыр.

СНОУ (Snow) Чарлз Перси (15.10.1905, Лестер—9.7.1980, Лондон)—инҝилис јазычысы, лорд. БХР-ин Димитров мүкафаты лауреаты (1980). Ихтисасча физик олмуш, 1930 илдән *Резерфордун* лабораторијасында ишләмишдир. «Јадлар вә гардашлар» (1949—74) тәнгиди-реалист романлар силсиләсиндә өлкә вә халг гаршысында вәтәндашлыг борчу идејасы ирәли сүрүлүр. «Лак гаты» (1979) романы, елми-техники ингилаб дөврүндә һуманист мәдәнијјәт проблемләринә даир мәгаләләри («Ики мәдәнијјәт» китабы, 1971) вар. Совет Иттифагы илә достлуг тәрәфдары олмуш, дәфәләрлә ССРИ-јә ҝәлмишдир. Ростов ун-тинин фәхри доктору сечилмишди.

Әсәрләри: Избр. произв., т. 1—2, М., 1978; Троллоп, М., 1981; Наставники. Коридоры власти, М., 1981.

Әд.: Люксембург П. М., Творческий путь Ч. П. Сноу, Ростов н/Д., 1979.

СНОУДОН (Snowdon, англсакс дилиндә snow—гар + dun—дағ)—Б. Британија а.-нда Кембри д-рынын ән јүксәк зирвәси. Һүнд. 1085 *м*.

СОАН—Һиндистанын шм.-г.-индә вә Пакистанда гәдим Палеолит мәдәнијјәти. Авропа вә Африканын Палеолит мәдәнијјәти илә тәгр. ејни дөврә дүшүр. Соан чајынын ады илә адландырылмышдыр. Чајдашындан дүзәлдилмиш кобуд чапма аләтләри (чоппер, чоппинг), кобуд гәлпәләр С. үчүн характерикдир. С. мәдәнијјәти бир нечә мәрһәләјә бөлүнүр: С-а гәдәр—анҹаг кварситдән кобуд клектон техникасы әсасында һазырланмыш гәлпәләр, илкин С.—чоппер, чоппинг, бәсит нүвәләр; сон С.—(тәгр. Авропа вә Африканын Мустје мәдәнијјәти дөврүндә) леваллуа типли гәлпәләр, назик вә дүз лөвһәләр

сәчиjjәвидир. Аләтләр леваллуа техникасы (бу тип аләтләр Азәрб. ССР-дә Азых мағарасынын 3-чү тәбәгәсиндә, Тағлар вә Дашсалаһлы мағараларында тапылмышдыр) әсасында һазырланмышдыр.

Әд.: Борисковский П. И., Древний каменный век Южной и Юго-Восточной Азии, Л., 1971.

СОАНА—Гафгаз Албанијасында чај. Птолемејин «Чоғрафи тә'лимнамә» әсәриндә ады чәкилир. Сарматија илә сәрһәд боју ахыб Хәзәрә төкүлдүjү вә мәнсәбиндә Телаjба ш. jерләшдиjи көстәрилир. Бә'зи тәдгигатчылар (С.Т. Јеремјан вә б.) ону Күрүн голларындан бири һесаб едир, дикәрләри исә Сулак (В. Томашек), Терек (С. В. Јушков) вә Самур (К. В. Тревер) чаjлары илә еjниләшдирирләр.

Әд.: Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959; Алиев К., Кавказская Албания, Б., 1974.

СОБА—jаначағын jанмасы вә jа електрик енержисинин чеврилмәси нәтичәсиндә истилик верән гурғу; аjрылан истиликдән материалы вә jа мә'мулаты гыздырмаг, е'мал етмәк вә с. мәгсәдлә истифадә едилир. Бухар газаны, агломерасиjа машыны, бә'зи гыздырычы електрик чиһазлары вә с. адәтән, С.-лара аид едилмир. С.-дан сәнаjенин бир чох саһәләриндә вә мәишәтдә истифадә олунур. Әсас һиссәләри бунлардыр: истилик верән һиссә—истилик кенератору; материал вә jа мә'мулат jерләшдирилән ишләк фәза; мә'мулаты соjутма һиссәси (термик вә jа кимjәвитермик е'мал үчүн ишләдилән агрегатларда); jаначаг кәтирән вә jа електрик енержиси илә тәчһиз едән, һабелә jанма мәһсулларыны апаран гурғу; jүкләмә-бошалтма вә нәглетмә механизмләри; С.-нын ишини автоматик идарәетмә системи; иншаат конструксиjалары (өзүл, каркас вә с.) вә jаначағын jанма мәһсулларынын истилиjиндән истифадә гурғулары (*рекуператор, регенератор*). С.-лар конструксиjаларынын мүхтәлифлиjи илә фәргләнир, бүтүн jаначаг нөвләри, електрик енержиси, күнәш енержиси вә с. илә ишләjир. С.-да иш темп-ру 100—5000°С ола биләр. Тәтбиг саһәләринә көрә сәнаjе вә мәишәт С.-ларына аjрылыр. Технолоҗи тә'jинатына көрә С.-лары ашағыдакы нөвләрә аjырмаг олар: 1) материалы гурутмаг үчүн ишләдилән С.-лар (гурудучу С., бухарландырычы С.); 2) гыздырычы С.-лар—агрегат һалыны дәjишдирмәдән материал вә мә'мулаты гыздырмаг үчүндүр (мәс., *гыздырычы гуjу*); материал вә мә'мулата jени механики хассәләр верән термик С.; 3) биширмә С.-сы—структуруну вә кимjәви тәркибини дәjишдирмәк мәгсәдилә минерал хаммалы (филиз, кил, әһәнкдашы вә с.) е'мал етмәк, һәмин хаммалдан мә'мулат (мәс., иншаат, одадавамлы материаллар, кил вә чини мә'мулат) биширмәк вә с. үчүн ишләдилир; 4) *әритмә собасы* (мәс., *ватер-жакет собасы, мартен собасы, вагранка, әксетдиричи соба*); 5) әксәр һалларда агрегат һалыны дәjишдирмәклә материалы парчаламаг вә сублимасиjа үчүн ишләдилән С.-лар. Белә С.-дан jаначағын гуру дистилләсиндә—кокс алынмасында (бах *Кокс собасы*), учучу металларын сублимасиjасында, нефт е'малында вә с.-дә истифадә олунур. Нефти вә нефт мәһсулларыны jүксәк темп-радәк гыздырмаг үчүн борулу С.-лар тәтбиг едилир. Белә С.-лар радиасиjа вә конвексиjа камерасында jерләшдирилмиш бору системиндән ибарәтдир. Гызма нөвүнә көрә С.-лар аловлу вә електрик С.-ларына (бах *Електрик собасы*) бөлүнүр. Аловлу С.-лар билаваситә гыздырма (бах *Методик соба, Шахталы соба*) вә долаjы jолла гыздырма С.-ларына (мәс., *радиасиjа борусу, ванналы соба*) аjрылыр. Хүсуси гыздырма нөвләри олан С.-лар (*плазма собасы, оптик соба* вә с.) хүсуси бир груп тәшкил едир. Сәнаjе С.-лары онларда кедән истилик мүбадиләси просесләринин нөвүнә (*шүа истилик мүбадиләси, конвексиjа истилик мүбадиләси*) көрә дә синифләрә аjрылыр. С.-лар бир сыра дикәр әламәтләринә, мәс., гыздырылан мә'мулатын һәрәкәтетмә методуна (конвеjер С.-сы, итәләjичи С. вә с.), характерик конструктив әламәтләринә (мәс., *фырланан соба*, һалгавары С.), истилик вә темп-р режимләринә вә с.-jә көрә дә групплара бөлүнүр.

Әд.: Справочник конструктора печей прокатного производства, М., 1970; Теплотехнические расчеты металлургических печей, 2 изд., М., 1982.

СОБА (лат. Fornax)—көjүн Чәнуб jарымкүрәсиндә бүрч. Ән парлаг улдузу 3,9 визуал улдуз өлчүлүдүр. Азәрб. ССР-дә көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

СОБАТ (نهر سوباط) — Ефиопиjа вә Суданда чаj. Ағ Нилин сағ голу. Баро вә Пибор чаjларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Уз. Баро чаjынын мәнсәбиндән 730 *км*. Һөвзәсинин саһ. тәгр. 350 мин *км*²-дир. Әсасән, саванна зонасында ахыр. Орта иллик су сәрфи мәнсәбдә 412 *м*³/*сан*-дир. Jағышлар дөврүндә Насир ш.-нәдәк 300 *км* мәсафәдә кәмичилиjә jарарлыдыр.

СОБИНКА—РСФСР Владимир вил.-ндә шәһәр. Собинка р-нунун мәркәзи. Клjазма чаjы (Оканын голу) саһилиндәдир. Ундол д.j.ст.-ндан 4 *км* аралыдыр. Әjирмә-тохума ф-ки вар.

СОБИНОВ Леонид Виталjевич (7.6. 1872, Jарославл — 14.10.1934, Рига; Москвада дәфн олунмушдур) — рус совет мүғәнниси (лирик тенор). Респ.-нын халг артисти (1923). 1897 илдән Бөjүк театрда, һәмчинин Петербургда Мариjа театрында, еләчә дә «Ла Скала» (Милан) вә с. театрларда чыхыш етмишдир. Рус вокал мәктәбинин көркәмли нүмаjәндәләриндән олан С. көзәл, мелодик сәсә, jүксәк ифачылыг мәдәниjjәтинә, драматик исте'дада малик сәнәткар иди. Ленски («Jевкени Онекин», П. Чаjковски) партиjасы С. jарадычылығынын зирвәси һесаб олунур. Дикәр партиjалары: Лоенгрин («Лоенгрин», Р. Вагнер), Боjан («Руслан вә Лjудмила», М. Глинка), Ромео («Ромео вә Чүлjетта», Ш. Гуно), Jонтек («Галка», С. Монjушко) вә б. С. дәфәләрлә Бакыда олмуш, Ч. Вердинин «Травиата» операсында (Ш. *Мәммәдова* илә бирликдә) чыхыш етмишдир. Гырмызы Әмәк Баjрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир. Саратов консерваториjасы С.-ун адынадыр.

Л. В. Собинов Ленски («Jевкени Онекин», П. И. Чаjковски) ролунда.

СОБКО Вадим Николаjевич (18.5.1912, Москва—12.9.1981, Киjев)—Украjна совет jазычысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). 1940 илдән Сов. ИКП үзвү. «Улдузлу ганадлар» (1937—50), «Улдуз jолу» (1943—47) трилокиjаларынын, «Узаг чәбһә» (1948), «Сүлһүн рәһни» (1950), «Ағ алов» (1952), «Ади һәjат» (1957), «Сәрт дост» (1963), «Фәхри лекион» (1970), «Мадонна» (1973), «Чылпаг тәпәлик» (1974), «Булаг» (1978) романларынын, повест вә пjесләрин мүәллифидир. Совет халгынын дөjүш вә әмәк рәшадәти, актуал мә'нәви-әхлаги проблемләр jарадычылығынын әсас мөвзуларыдыр. 7 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Сүлһүн рәһни, Б., 1979; Избр. произв., т. 1—2, М., 1982; Второе свидание. Пьесы, М., 1983.

СОБОЛЕВ Леонид Серкеjевич (21. 7.1898, Иркутск—17.2.1971, Москва)—рус совет jазычысы. Сосиалист Әмәjи Гәһрәманы (1968). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943). 1918—31 илләрдә дәниз донанмасында хидмәт етмишдир. «Әсаслы тә'мир» (1932—62) романында Биринчи дүнjа мүһарибәси әрәфәсиндә рус донанмасы дәнизчи вә забитләринин идеjа инкишафы әксини тапмышдыр. «Дәнизчи гәлби» (1942), «Гәләбә jоллары илә» (1944—45) һекаjә вә очерк китаблары, «Jашыл шүа» (1954) повести совет дәнизчиләринин һәjатындан, мүһарибәдәки гәһрәманлыгларындан бәһс едир. Азәрб.-а һәср олунмуш мәгаләләри («Сағ ол Бакы!», «Азәрбаjчана вурулмушам» вә с.) вар. РСФСР Jазычылар Иттифагы Идарә Һеjәтинин сәдри (1957—70), ССРИ Али Советинин (5—8-чи чағырыш) депутаты вә Рәjасәт Һеj'әтинин үзвү (1970 илдән) олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, 4 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Һиссләрин тәрбиjәси, Б., 1942; Собр. соч., т. 1—6, М., 1972—74.

Әд.: Сурганов В., Леонид Соболев, М., 1962; Поляков А. В., Полякова И. П., По следам героев «Морской души», Симферополь, 1982.

СОБОЛЕВ Серкеj Львович (д. 6.10. 1908, Петербург)—совет риjазиjjатчысы, механик. ССРИ ЕА акад. (1939; м. үзвү 1933). Сосиалист Әмәjи Гәһрәманы (1968). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1951, 1953). 1940

илдән Сов. ИКП үзвү. 1957 илдән ССРИ ЕА Сибир бөлмәсинин Ријазијјат Интунун директору (1977 илдән һәм дә һәмин бөлмәнин витсе-президенти). Әсас тәдгигатлары бәрк чисим динамикасына вә ријази физика тәнликләринә аиддир. Хүсуси төрәмәли хәтти вә гејри-хәтти диференсиал тәнликләрин һәлли үчүн үсул тәклиф етмишдир. С. бир чох јени анлајышлары (үмумиләшмиш төрәмә, хүсуси төрәмәли диференсиал тәнлијин үмумиләшмиш һәлли, үмумиләшмиш диференсиал оператор вә с.) вермиш вә арашдырмыш, функсионал фәзалар синфини (С. фәзалары) елмә дахил етмишдир. Һесаблама ријазијјатынын инкишафы вә һесаблама техникасынын тәтбиги саһәсиндә дә ишләмишдир. С. хүсуси төрәмәли диференсиал тәнлијә даир совет елми мәктәбинин баниләриндәндир. С. 7 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Элементы функционального анализа, 2 изд., М., 1965 (совм. с др.); Уравнения математической физики, 4 изд., М., 1966; Введение в теорию кубатурных формул, М., 1974.

СОБОЛЕ́ВСКИ Пјотр Григорјевич (15.2.1782, Петербург—5.11.1841, орада)—рус металлургу. Петербург ЕА м. үзвү (1830). С. рус металлургу В. В. Лүбарски (1795—1852) илә бирликдә дөјмә платин истеһсалынын технолокијасыны ишләмиш (1826), ондан мә'мулат һазырламыш вә бунунла да *овунту металлуркијасынын* башланғычыны гојмушдур.

«СОВГАТ» (سوغات)—күндәлик ичтимаи-сијаси вә әдәби гәзет. Бакыда Азәрб. дилиндә нәшр едилмиш, либерал-буржуа истигамәтли олмушдур; нашири вә редактору А. Мирзәзадә иди. Илк нөмрәси 1916 ил сентјабрын 1-дә, сонунчу 1917 ил мајын 27-дә (чәми 210 нөмрә) чыхмышдыр. Гәзетдә Аббас Сәһһәт, М. Һади, М. Сидгинин мaариф вә мәдәнијјәт мәсәләләринә даир јазылары да верилмишдир.

СОВЕ́РЕН (инк. sovereign)—инкилис гызыл сиккәси; 1489 илдән кәсилир. 1816 илдән С. 1 *фунт стерлингә* бәрабәрдир. 1917 илдән јалныз бејнәлхалг гызыл базарларында сатмаг үчүн кәсилир.

СОВЕТ АҒЫР ЈҮК АТЫ—ағыр јүк аты чинси. ССРИ-дә першеронларла, суффолкларла вә арденләрлә јахшылашдырылмыш јерли мадјанларын Белчика ағыр јүк брабансон ајғырлары илә чүтләшдирилмәси нәтичәсиндә јарадылмышдыр. Сүјсүнүнүн һүнд. 161, бәдәнинин чәпинә уз. 169, дөш гучуму 210,9, әлдарағы 25 *см*, чәкиси 700—900 *кг*-дыр. Әсасән, күрән, кәһәр, чал вә боздур. ССРИ-дә јерли атларын јахшылашдырылмасында мүвәффәгијјәтлә истифадә едилир.

«СОВЕТ АЗӘРБАЈЧАНЫ ДОСТЛАРЫ» ЧӘМИЈЈӘТИ—1945—46 илләрдә Чәнуби Азәрб.-да (Тәбриз, Зәнчан, Әрдәбил, Урмија, Марағa, Хој вә с. ш.-ләрдә) фәалијјәт көстәрмиш чәмијјәт. Чәнуби Азәрб.-ын маарифпәрвәр зијалыларынын вә ишкүзар даирәләрин мүтәрәгги хадимләринин тәшәббүсү илә јарадылмышды. Чәнуби Азәрб.-да Совет Азәрб.-ынын сәнаје, елм, маариф вә мәдәнијјәт наилијјәтләрини тәблиғ едирди.

СОВЕТ ВӘТӘНПӘРВӘРЛИЈИ — бах *Вәтәнпәрвәрлик.*

СОВЕТ ГАНУНЧУЛУҒУ ИНСТИТУТУ—ССРИ Әдлијјә Назирлијинин елми-тәдгигат мүәссисәси; мәгсәди совет ганунверичилијини тәкмилләшдирмәк вә ону тәтбиг етмәк практикасы проблемләрини ишләјиб һазырламагдыр. РСФСР ХКС-нин 1925 ил 1 октјабр тарихли гәрары илә РСФСР Дахили Ишләр Халг Комиссарлығынын чинајәткарлығы вә чанини өјрәнмә үзрә Дөвләт ин-ту кими јарадылмышдыр; 1933 илдән Чинајәт вә ислаһ-әмәк сијасәти ин-ту, 1936 илдән исә Үмумиттифаг һүгуг елмләри ин-ту адланмышдыр. 1963 илдә Үмумиттифаг елми-тәдгигат совет ганунчулуғу ин-ту ады илә јенидән тәшкил едилмишдир.

СОВЕТ ГВАРДИЈАСЫ—Совет Силаһлы Гүввәләринин Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә хүсусилә фәргләндикләринә көрә гвардија адына лајиг көрүлмүш һиссә вә бирләшмәләри. *Али Баш Командaнлығын Гәраркаһынын* гәрарына әсасән, ССРИ халг мүдафиә комиссарынын 1941 ил 18 сентјабр тарихли әмри илә 100-чү, 127-чи, 153-чү вә 161-чи атычы дивизијалары Смоленск әтрафында фәргләндикләринә көрә мүвафиг сурәтдә 1-чи, 2-чи, 3-чү вә 4-чү гвардија атычы дивизијалары адландырылды. Һәмин күн С.г.-нын јарадылдығы күн һесаб едилир. Гвардија ады верилмиш һиссә вә бирләшмәләрә ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин фәрманы илә гвардија бајраглары тәгдим олунурду. 1942 ил мајын 21-дә гвардија һиссәләринин һәрби гуллугчулары үчүн гвардија әскәри рүтбәләри, «Гвардија» дөш нишаны, 1943 илин ијунунда гвардија Гырмызы бајраглары (ҺДД һиссә вә бирләшмәләри үчүн 1944 илин февралындан) тә'сис олунду. Мүһарибә кедишиндә С.г.-нын дөјүш тәчрүбәси, әскәри усталығы, низам-интизамы, гәһрәманлығы вә мүтәшәккиллији бүтүн орду үчүн нүмунә олду. Мүһарибә дөврүндә бир чох орду, корпус, дивизија вә бригадалар гвардија фәхри адына лајиг көрүлдү. Гвардија кен.-мајору Һ. Асланов, гвардија полковники Һ. *Һүсејнов* вә б. азәрб. забит вә дөјүшчүләр С.г.-ны лајагәтлә тәмсил етмишләр.

«СОВЕТ ЕРМӘНИСТАНЫ» — Ерм. ССР-дә Азәрб. дилиндә респ. гәзети, Ермәнистан КП МК, Ерм.ССР Али Совети вә Назирләр Советинин органы. 1921 илдән чыхыр. Әввәлләр «Рәнчбәр» (1921—22), сонралар «Гызыл шәфәг» (1929—37), «Коммунист» (1937—39) адланмышдыр. 1923—28 илләрдә чыхмамышдыр. 1939 илин октјабрындан «С.Е.» ады илә Јереванда (һазырда һәфтәдә 3 дәфә) нәшр едилир. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф олунмушдур (1971). Тиражы 20 мин нүсхәдир (1984).

СОВЕТ ИТТИФАГЫ ГӘҺРӘМАНЫ—ССРИ-дә фәхри ад, јүксәк фәргләнмә дәрәчәси. Совет дөвләти вә чәмијјәти гаршысында гәһрәманлыг көстәрилмәси илә әлагәдар хидмәтләрә көрә верилир. ССРИ МИК-нин 1934 ил 16 апрел тарихли гәрары илә тә'сис едилмишдир. С.И.Г. адыны ССРИ Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти верир. С.И.Г.-на «Ленин ордени», «Гырмызы Улдуз» медалы вә ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Фәрманы тәгдим едилир. С.И.Г. икинчи дәфә гәһрәманлыг һүнәринә көрә јенидән Ленин ордени, «Гызыл Улдуз» медалы вә ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин фәрманы илә тәлтиф едилә биләр. Ики дәфә С.И.Г. адына лајиг көрүлән шәхсин гәһрәманлыг һүнәри шәрәфинә онун вәтәниндә вә ја ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин гәрары илә башга јердә тунч бүстү гојулур. Үч дәфә С.И.Г.-нын тунч бүстү Москвада гојулур. С.И.Г. адындан јалныз ССРИ Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти мәһрум едә биләр. Илк дәфә С.И.Г. ады 1934 ил апрелин 20-дә бир сыра тәјјарәчијә «Челјускин» кәмисинин екипажыны хилас етмәјә көрә верилмишдир. С.И.Г. ады 12,5 мин нәфәрә (1982), онлардан 140 нәфәрдән чохуна 2 дәфә, А. И. Покрышкин, И. Н. Кожедуб, С. М. Будјонныја 3 дәфә, Л. И. Брежнев, К. К. Жукова 4 дәфә верилмишдир.

Азәрб.ССР-дән 123 нәфәр (илк дәфә И. *Мәммәдов*) С.И.Г. адына лајиг көрүлмүшдүр (1983).

СОВЕТ ИТТИФАГЫ КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (Сов.ИКП)—19—20 әсрләрин ајрычында Русија пролетариатынын В. И. Ленин тәрәфиндән јарадылмыш ингилаби марксист партијасы. «Совет Иттифагы Коммунист Партијасы совет халгынын сынанмыш мүбариз авангарды олуб, ССРИ-нин фәһлә синфинин, колхозчу кәндлиләринин вә зијалыларынын габагчыл, ән шүурлу һиссәсини көнүллүлүк әсасында бирләшдирир... Партија халг үчүн јашајыр вә халга хидмәт едир. Партија ичтимаи-сијаси тәшкилатын ән јүксәк формасыдыр, совет чәмијјәтинин рәһбәр вә истигамәтверичи гүввәсидир... Совет Иттифагы Коммунист Партијасы бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатынын ајрылмаз тәркиб һиссәсидир» (Сов. ИКП Низамнамәси, Б., 1980, сәһ. 3—5). 1898 илдән (1-чи гурултај) Русија Сосиал-Демократ Фәһлә Партијасы — РСДФП, 1917 илдән Русија Сосиал-Демократ Фәһлә (болшевикләр) Партијасы—РСДФ(б)П, 1918 илин мартындан (7-чи гурултај) Русија Коммунист (болшевикләр) Партијасы — РК(б)П, 1925 илдән (14-чү гурултај) Үмумиттифаг Коммунист (болшевикләр) Партијасы—ҮИК(б)П, 1952 илдән (19-чу гурултај) Совет Иттифагы Коммунист Партијасы—Сов.ИКП адланыр.

Сов.ИКП Русијада мөвчуд олмуш бүтүн әввәлки азадлыг вә демократик һәрәкатларын ингилаби ән'әнәләрини мәнимсәмиш, пролетариатын синфи мәнафејинин мүдафиәсини бүтүн зәһмәткешләрин вә истисмар олунанларын арзулары илә ујғунлашдырмыш, капиталистләрин вә мүлкәдарларын сосиал зүлмүнә гаршы фәһлә вә кәндлиләрин мүбаризәсини мәзлум халгларын милли зүлмә гаршы мүбаризәси илә бирләшдирмиш, Русија фәһлә синфини бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын габагчыл дәстәсинә чевирмишдир. Болшевикләр партијасынын рәһбәрлији илә фәһлә синфи јохсул кәндлиләрлә иттифагда 1917 илдә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны һәјата кечириб, пролетариат диктатурасыны гурду. Сов.ИКП дүнјада пролетариаты сијаси һакимијјәтә кәтирән, сосиалист дөвләти јаратмаг идејасыны һәјата кечирән илк партија, харичи мүдахиләчиләр вә дахили экс-

ингилаб, алман фашизми, јапон милитаризми вә онларын мүттәфигләри үзәриндә гәләбәләрин тәшкилатчысы, Совет Вәтәнинин мүдафиәчиси олан гәһрәман партијадыр. Сов.ИКП-нин рәһбәрлији илә совет халгынын фәдакар мүбаризәси нәтиҹәсиндә ССРИ-дә инкишаф етмиш социализм ҹәмијјәти гурулмуш, Совет Иттифагы гүдрәтли сәнаје, јүксәк дәрәҹәдә механикләшдирилмиш к.т., габагчыл елм вә мәдәнијјәт дөвләтинә чеврилмишдир. ССРИ-дә сосиализм гуруҹулуғу илләриндә инсанларын јени тарихи бирлији—совет халгы тәшәккүл тапмышдыр. Сов. ИКП халг үчүн мөвҹуддур вә халга хидмәт едир.

Сов.ИКП елми коммунизм партијасыдыр. Онун нәзәри әсасы ҹәмијјәтин ингилаби јолла дәјишдирилмәсинин елми тәмәли олан марксизм-ленинизмдир. Бу тә'лими рәһбәр тутан, ону јарадыҹылыгла инкишаф етдирән вә зәнкинләшдирән Сов.ИКП һәр тарихи мәрһәләдә өз Програмларында нөвбәти вә перспектив вәзифәләри мүәјјәнләшдирмишдир; анҹаг партијанын сон мәгсәди олан коммунизм гуруҹулуғу даими вә дәјишмәз галмышдыр. Бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы.*

В. И. Ленин синфи мүбаризәнин мүхтәлиф мәрһәләләриндә партијанын сијаси, идеоложи вә тәшкилати фәалијјәтинин әсас истигамәтләрини, онун стратекија вә тактикасыны ишләјиб һазырламышдыр. К. Маркс вә Ф. Енкелсин пролетар партијасы һаггындакы идејаларына әсасланан В. И. Ленин Русија вә бејнәлхалг ингилаб һәрәкатынын нәтиҹәләрини тәнгиди сурәтдә үмумиләшдирәрәк фәһлә синфинин ингилаби тәшкилатынын ән али формасы олан партија һаггында мүкәммәл тә'лим јаратды. О јазырды: «Һакимијјәт уғрунда мүбаризәдә пролетариатын тәшкилатдан башга дикәр бир силаһы јохдур... Пролетариат анҹаг онда мәғлубедилмәз бир гүввә ола биләр вә һөкмән олачагдыр ки, марксизм принсипләри илә онун идејаҹа бирләшдирилмәси, милјонларла зәһмәткеши фәһлә синфи ордусу һалында бирләшдирән тәшкилатын мадди бирлији илә мөһкәмләндирилир. Бу ордунун гаршысында нә рус мүтләгијјәтинин гартымыш һакимијјәти, нә дә бејнәлхалг капиталын гартымагда олан һакимијјәти дура билмәјәҹәкдир» (Әсәр.там күллијјаты, ч. 8, сәһ. 442). В. И. Ленин илк дәфә олараг елми сосиализми күтләви фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирән јени типли пролетар партијасы јаратды. Гәрбин с.-д. партијаларындан фәргли олараг, В. И. Ленин пролетариаты һакимијјәти әлә алмаг үчүн һазырламаға гадир, ингилаби нәзәријјә илә силаһланмыш, мәркәзләшдирилмиш мүбариз сијаси партија јаратды. В. И. Ленин јазырды: «Габагчыл мүбариз ролуну јалныз габагчыл нәзәријјәни рәһбәр тутан бир партија ифа едә биләр» (јенә орада, ч. 6, сәһ. 27). Өз идеолокијасына, гурулушуна вә фәалијјәт характеринә көрә Сов.ИКП ардычыл бејнәлмиләлчи партијадыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Сов. ИКП өлкәдә јеканә сијаси партија олду.

Марксист-ленинчи нәзәријјә илә силаһланмыш Сов.ИКП ҹәмијјәтин инкишафынын әсас перспективләрини, ССРИ-нин дахили вә хариҹи сијасәт хәттини мүәјјәнләшдирир, совет халгынын јарадыҹы фәалијјәтинә рәһбәрлик едир вә онун коммунизмин гәләбәси уғрунда мүбаризәсини елми ҹәһәтдән әсасландырыр. Сов.ИКП партија гурултајларынын гәрарларыны рәһбәр тутараг өлкәнин сосиал-игтисади инкишафыны, х.т.-нын ҹари вә перспектив планларынын истигамәтини мүәјјәнләшдирир. Сов.ИКП дүнја коммунист һәрәкатында сағ тәфтишчилијә вә хырда буржуа ингилабчылығына гаршы мүбаризәдә марксизм-ленинизм бајрағыны јүксәк тутур, буржуа идеолокијасына вә империализмин әсас идеја-сијаси силаһы олан *антикоммунизмә* гаршы барышмаз мүбаризә апарыр, иҹтимаи гурулушу мүхтәлиф олан дөвләтләрин динҹ јанашы јашамасы сијасәтини ардыҹыллыгла мүдафиә едир.

Сов.ИКП-нин тәшкилат принсипләри Низамнамәдә ифадә олунур (бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Низамнамәси*). Низамнамәјә көрә партијанын тәшкилат гурулушунун рәһбәр принсипи *демократик мәркәзијјәтдир*. Партија рәһбәрлијинин али принсипи рәһбәрлијин коллективлијидир ки, бу да партија тәшкилатларынын нормал фәалијјәт көстәрмәси, кадрларын дүзкүн тәрбијә едилмәси үчүн, коммунистләрин фәаллығынын вә өзфәалијјәтинин артырылмасы үчүн ваҹиб шәртдир.

Партијанын Програмыны вә Низамнамәсини гәбул едән, коммунизм гуруҹулуғунда фәал иштирак едән, партија тәшкилатларынын бириндә чалышан, партијанын гәрарларыны јеринә јетирән вә үзвлүк һаггы верән һәр бир Совет Иттифагы вәтәндашы Сов. ИКП үзвү ола биләр. Партија үзвләринин вәзифәләри вә һүгуглары Сов. ИКП Низамнамәсиндә мүәјјән едилмишдир. Сов.ИКП үзвлүјүнә гәбул анҹаг фәрди гајда илә олур. Партијаја шүурлу, фәал, коммунизм ишинә сәдагәтли фәһләләр, кәндлиләр вә зијалы нүмајәндәләри гәбул едилир. Партијаја дахил оланлар 1 иллик намизәдлик стажы кечирләр. Сов.ИКП-јә 18 јашына чатмыш шәхсләр (23 јашынадәк кәнҹләр јалныз ҮИЛККИ васитәсилә) гәбул олунурлар. Партија үзвү вә үзвлүјүнә намизәд Низамнамәдә нәзәрдә тутулан вәзифәләри јеринә јетирмәдикдә вә с. хәталар етдикдә мәс'улијјәтә ҹәлб едилир вә она тәнбеһләр верилир. Ән јүксәк партија ҹәзасы партијадан хариҹ етмәкдир.

Сов.ИКП-нин али органы гурултајдыр. Сов.ИКП әрази-истеһсалат әламәтинә көрә гурулур: илк тәшкилатлар (бах *Илк партија тәшкилаты*) коммунистләрин иш јерләриндә јарадылыр. Партијанын әсасы илк тәшкилатлардыр. Онлар өз фәалијјәтиндә Сов. ИКП Програмыны вә Низамнамәсини рәһбәр тутур, билаваситә зәһмәткешләр арасында иш апарыр, онлары партија әтрафында сых бирләшдирир, күтләләри партијанын сијасәтини һәјата кечирмәк вә коммунизм гурмаг уғрунда мүбаризә үчүн тәшкил едирләр.

Сов.ИКП *сијаси органлар* васитәсилә ССРИ Силаһлы Гүввәләринә рәһбәрлији һәјата кечирир.

Партијанын фәал көмәкчиси вә еһтијат гүввәси олан *Үмумиттифаг Ленин Коммунист Кәнҹләр Иттифагы* Сов. ИКП-нин рәһбәрлији алтында ишләјир.

Сов.ИКП-нин елми тәдгигат мәркәзи Сов.ИКП МК јанында *Марксизм-Ленинизм Институтудур*. Онун мүттәфиг респ.-ларда, һәмчинин Москва вә Ленинградда филиаллары вар. Сов. ИКП нәшријјат иши саһәсиндә кениш фәалијјәт көстәрир. Партија МК-сынын органы «Правда» гәзети, нәзәри вә сијаси органы «Коммунист» журналыдыр.

Сов.ИКП-нин 17 405 293 үзвү вә 712 610 үзвлүјә намизәди бирләшдирән 425 897 илк тәшкилаты вар. Коммунистләрин 44,1%-и фәһләләр, 12,4%-и колхозчулардыр (1983, јанвар).

Русијада марксист партија зәнкин ингилаби ән'әнәләрин давамчысыдыр. 19 әсрин 2-ҹи јарысында Русијада капитализмин инкишафы илә јени иҹтимаи синифләр—пролетариат вә буржуазија јаранды; онларын арасында зиддијјәтләр күҹләндикҹә синфи мүбаризә кәскинләшди. 70-ҹи илләрдә фәһләләрин кизли фәалијјәт көстәрән илк сијаси иттифаглары мејдана кәлди. Лакин онларын програмларында *халгчылығын* тә'сири галмагда иди. 80-ҹи илләрдә фәһлә һәрәкаты күҹләнди. В. И. Ленин јазырды: «Рус ингилаби фикри мәһз һәмин дөврдә даһа сәмәрәли фәалијјәт көстәрәрәк, сосиал-демократ дүнјабахышынын әсасларыны јаратды» (јенә орада, ч. 12, сәһ. 352). Илк рус марксист групунун тәшкилатчысы К. В. Плеханов олду (бах *«Әмәк азадлығы» групу*). О, «Сосиализм вә сијаси мүбаризә» (1883), «Бизим ихтилафларымыз» (1885) әсәрләриндә халгчылыға идејаҹа зәрбә вурду вә Русијанын капиталист инкишаф јолуна гәдәм гојдуғуну көстәрди. Русија сосиал-демократијасы узун мүддәт бир-бирилә әлагәдә олмајан дәрнәк вә груплар һалында галмышды. Мүтләгијјәт гурулушу шәраитиндә бу лабүд мәрһәлә иди. 80—90-чы илләрдә «сосиал-демократија фәһлә һәрәкатындан ајрылыгда јашајырды вә бир сијаси партија олмаг е'тибары илә бәтн инкишафы просесиндә иди» (јенә орада, ч. 6, сәһ. 196). Бу дөвр Русија сосиал-демократијасынын тәшәккүлүндә, марксист дүнјакөрүшүнә јијәләнмәсиндә мүһүм мәрһәлә иди.

Русијада марксист истигамәтин бәргәрар олмасы вә марксист тә'лимин инкишафы В. И. Ленинин ады илә бағлыдыр. Бу ишдә онун *«Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар неҹә мүбаризә едирләр?»*, *«Русијада капитализмин инкишафы»* әсәрләри бөјүк рол ојнады. 90-чы илләрин орталарында Русија азадлыг һәрәкатында пролетар мәрһәләси башланды. Фәһлә синфи өз партијасыны јаратмаға башлады. В. И. Ленин 1895 илдә бир груп марксистлә *Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»*ны јаратды. Бу, ингилаби пролетар партијасынын рүшејми иди. Иттифагын тәшәббүсү илә 1898 илдә Минскдә партијанын 1-ҹи гурултајы чағырылды (бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын гурултајлары*). Гурултај марксист фәһлә партијасынын јарандығыны е'лан етди вә ону РСДФП адландырмағы гәрара алды. Лакин әслиндә партија ваһид мәркәзләшмиш тәшкилат кими һәлә мөвҹуд дејилди. Чүнки гурултајда сечилмиш партија МК-сы аз сонра һәбс олунду. Сибирдә сүркүндә олан В. И. Ленин Үмумрусија сијаси гәзетинин көмәји илә ваһид мәркәзләшмиш марксист партијанын јарадылмасы планыны ишләјиб һазырлады. 1900

илдә сүркүндән гајытдыгдан сонра о, бу партијанын тәшкили үчүн фәалијјәтә башлады. Бу ишдә «*Искра*» гәзети мүһүм рол ојнады.

Русијада капитализмин инкишафы, фәһлә һәрәкатынын јүксәлиши марксист партијанын јаранмасынын објектив илкин шәртләри олду. 19—20 әсрләрин ајрычында Русија капитализмин ән јүксәк мәрһәләсинә—империализмә гәдәм гојду; 20 әсрин әввәлләриндә дүнја империализми зиддијјәтләринин дүјүн нөгтәсинә чеврилди. Өлкәдә халг ингилабы үчүн игтисади вә сосиал зәмин јетишди. Ингилаби һәрәкатын мәркәзи Гәрби Авропадан ленинизмин вәтәни, ингилаби һәрәкатын вә ингилаби фикрин мәркәзи олан Русијаја кечди. В. И. Ленин «*Нә етмәли?*» әсәриндә К. Маркс вә Ф. Енкелсин пролетар партијасы һаггындакы идејасыны инкишаф етдирди, јени типли марксист партија һаггында тә'лимин әсасларыны ишләјиб һазырлады. В. И. Ленинин рәһбәрлији илә «Искра» редаксијасы партијанын марксист програм вә низамнамәсинин лајиһәсини ишләјиб һазырлады, «*игтисадчылыг*»ы идејача дармадағын етди, партијанын јерләрдәки комитәләрини марксизм принсипләри әсасында бирләшдирди, партијанын 2-чи гурултајынын чағырылмасы үчүн һазырлыг көрдү.

РСДФП-нин 2-чи гурултајы (1903, Брүссел—Лондон) партијанын Програмыны гәбул етди. Бејнәлхалг социалист һәрәкаты тарихиндә илк дәфә олараг фәһлә синфи партијасынын програмына *пролетариат диктатурасы* гурулмасы тәләби дахил едилди. Гурултај јени типли пролетар партијасы, марксист болшевик партијасыны јаратды. В. И. Ленин јазырды: «Болшевизм, сијаси фикир чәрәјаны вә сијаси партија олмаг е'тибарилә 1903-чү илдән мөвчуддур» (јенә орада, ч. 41, сәһ. 7). Гурултај дүнја фәһлә һәрәкатында дөнүш нөгтәси олду. Илк дәфә олараг јени тарихи шәраитдә фәһлә синфинин өз сосиал азадлығы уғрундакы мүбаризәсинә рәһбәрлик едә биләчәк тәшкилат јаранды.

Гурултајда Русија с.-д. һәрәкаты дахилиндә хырда буржуа истигамәти олан *меншевизм* дә формалашды.

1905 илдә Русијада биринчи буржуа-демократик ингилабы башлады (бах *Русијада 1905—07 илләр ингилабы*). РСДФП-нин 3-чү гурултајы (1905, Лондон) ингилабын характерини, һәрәкәтверичи гүввәләрини вә вәзифәләрини мүәјјәнләшдирди, партијанын тактики хәттини ишләјиб һазырлады. В. И. Ленин «*Демократик ингилабда сосиал-демократијанын ики тактикасы*» әсәриндә сүбут етди ки, башланан ингилаб буржуа характери дашыса да, онун әсас һәрәкәтверичи гүввәси вә һекемону пролетариатдыр. В. И. Ленин фәһлә синфи илә кәндлиләрин ингилаби иттифагынын чаризмин деврилмәсиндә әсас васитә олмасы, силаһлы үсјанын, пролетариатла кәндлиләрин ингилаби-демократик диктатурасынын гурулмасынын зәрурилији идејаларыны инкишаф етдирди. *Үмумрусија октјабр сијаси тә'тилинин (1905)* кедишиндә илк фәһлә депутатлары Советләри мејдана кәлди. В. И. Ленин бунларда халгын јени ингилаби һакимијјәтинин рүшејмини көрүрдү. Партијанын 4-чү (Бирләшдиричи) гурултајында (1906, Стокһолм) милли с.-д. тәшкилатлары РСДФП-дә, меншевикләр болшевикләрлә ваһид РСДФП тәркибиндә бирләшдиләр. Лакин меншевикләрлә болшевикләрин бирләшмәси формал характер дашыјырды. Онларын һәр бири өз платформасыны вә тәшкилат мүстәгиллијини сахлады.

РСДФП-нин 5-чи гурултајы (1907, Лондон) болшевикләрин Ленин принсипләри әсасында партијаны бирләшдирмәк уғрунда мүбаризәсинин мүһүм мәрһәләсини баша чатдырды. 1905—07 илләр ингилабында Русија фәһлә синфинин марксист партијасы өз хүсуси програмы, стратекија вә тактикасы илә мүстәгил сијаси гүввә кими чыхыш етди. Партија күтләләрин ингилаби мүбаризәсинә сијаси рәһбәрлик саһәсиндә чох бөјүк тәчрүбә газанды. В. И. Ленин јазмышдыр: «1905-чи илдәки кими «баш мәшг» олмасајды, 1917-чи илдә ингилаб, һәм буржуа ингилабы, Феврал ингилабы, һәм дә пролетар ингилабы, Октјабр ингилабы мүмкүн олмазды» (јенә орада, ч. 38; сәһ. 340).

Ингилабын мәғлубијјәтиндән сонракы ағыр иртича илләриндә болшевикләр мәтинлији сахладылар вә мүтәшәккил һалда кери чәкилдиләр. Меншевикләр јени ингилаби јүксәлишә инанмајыб ингилаби програмдан вә шүарлардан әл чәкдиләр, кизли партија тәшкилатларынын ләғвини тәләб етдиләр; онларын башчыларынын чоху тәсвијәчилик мөвгејинә кечди. В. И. Ленин вә болшевикләр јени ингилаби јүксәлиш үчүн гүввәләри сахламаг мәгсәди илә чевик тактика ишләјиб һазырладылар. Онлар ачыг вә кизли иш формаларындан истифадә едәрәк зәһмәткешләр арасында инадлы сијаси иш апардылар. Болшевикләр идеја чәбһәсиндә дә иртичачылара зәрбә ендирдиләр. В. И. Ленин «*Материализм вә емпириокритисизм*» әсәриндә буржуа идеологлары вә тәфтишчиләрчинин материалист фәлсәфәјә һүчумуну дәф етди, марксизмин нәзәри әсаслары олан диалектик вә тарихи материализми инкишаф етдирди, зәнкинләшдирди. РСДФП-нин 6-чы (Прага) конфрансы (1912) тәсвијәчи меншевикләри партијадан чыхарды, В. И. Ленин башда олмагла болшевик МК-сы сечди. Болшевикләр партијасы күтләләрин 1910 илдә башлајан јени ингилаби јүксәлишинә рәһбәрлик етди. Фәһләләрин сијаси тәрбијәсиндә *болшевик мәтбуаты* вә *Дөрдүнчү Дөвләт думасынын болшевик фраксијасы* мүһүм рол ојнады.

Биринчи дүнја мүһарибәсинин (1914—18) башланмасы ингилаби јүксәлиши дајандырды. Бу дөврдә милли мәсәләдә марксист мөвгејин мүәјјәнләшдирилмәси зәрури иди. В. И. Ленин һәлә 20 әсрин әввәлиндән е'тибарән К. Маркс вә Ф. Енкелсин тә'лиминә әсасланараг милли мәсәләјә даир болшевик програмыны һазырламаға башламышды. Онун вә силаһдашларынын бөјүк сә'јләри нәтиҹәсиндә артыг мүһарибә дөврүндә милли мәсәлә барәдә мүкәммәл марксист тә'лими вар иди. Бунун ән мүһүм мүддәасы милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугу вә һәтта ајрылыб мүстәгил дөвләт јаратмаг һүгугу тәләби иди. Болшевикләр партијасы о дөврдә пролетар бејнәлмиләлчилији мөвгејиндә мөһкәм дуран, мүһарибә вә сүлһ мәсәләләринә даир дәгиг ингилаби марксист платформа ишләјиб һазырлајан јеканә пролетар партијасы иди. Болшевикләрин сијасәти вә тактикасы В. И. Ленинин јаздығы вә партија МК-сынын бәјәндији «*Мүһарибә вә Русија сосиал-демократијасы*» манифестиндә әсасландырылмышды. Чаризмин тә'гибләринә бахмајараг болшевикләр ингилаби фәалијјәти давам етдирирдиләр. Харичдә партијанын мәркәзи органы—«*Сосиал-демократ*» гәзети нәшр олунурду. Болшевикләр бејнәлхалг Симмервалд (1915) вә Кинтал (1916) конфрансларында иштирак етмишдиләр. Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә В. И. Ленин империализм һаггында елми тә'лим јаратды (бах «*Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир*»). В. И. Ленин капитализмин гејри-бәрабәр инкишафы ганунуну кәшф етмәк әсасында бу нәтичәјә кәлди ки, империализм дөврүндә сосиалист ингилабы мүхтәлиф өлкәләрдә ајры-ајры вахтларда баш верәчәкдир. Сосиализмин әввәлчә бир нечә, һәтта ајрылыгда көтүрүлмүш бир капиталист өлкәсиндә галиб кәлмәси мүмкүндүр. В. И. Ленин бу мүддәалары «Авропа Бирләшмиш Штатлары шүары һаггында» (1915), «*Пролетар ингилабынын һәрби програмы*» (1916) әсәрләриндә шәрһ етмишдир.

Мүһарибәнин кедишиндә Русијада ингилабын јетишмәси просеси сүр'әтләнди. 1916 илдә јаранмыш ингилаби шәраит Феврал буржуа-демократик ингилабы (1917) илә нәтичәләнди; мүтләгијјәт деврилди, *икиһакимијјәтлик* јаранды.

Феврал буржуа-демократик ингилабынын кедишиндә болшевикләр партијасы кизли шәраитдән чыхды, фәһлә синфинин, әмәкчи күтләләрин ингилаби мүбаризәсинә рәһбәрлик етди. Мүһачирәтдән Русијаја гајытмыш В. И. Ленин «*Апрел тезисләри*»ндә буржуа-демократик ингилабынын бөјүјүб сосиалист ингилабына кечмәси, пролетариатын һекемонлуғу, пролетариатын јохсул кәндлиләрлә иттифагы, пролетариат диктатурасы, ингилабда партијанын рәһбәр ролу кими мүһүм проблемләри ишләјиб һазырлады, фәһлә синфи диктатурасынын дөвләт формасы кими Советләр респ.-сыны кәшф етди, «*Бүтүн һакимијјәт Советләрә!*» шүарыны ирәли сүрдү.

Партијанын 7-чи Үмумрусија (Апрел) конфрансы (1917) «Апрел тезисләри»ни бәјәнди вә партијаны ингилабын икинчи—сосиалист мәрһәләси уғрунда мүбаризәјә јөнәлтди. Болшевикләр фәһләләр, кәндлиләр, әскәрләр вә матрослар арасында, Советләрдә сијаси фәалијјәти кенишләндирдиләр. Онлар есер, меншевик, анархист вә кадетләрә гаршы гызғын сијаси мүбаризә апарырдылар. Ингилабын ајры-ајры мәрһәләләриндә партија чевик тактика јеридәрәк ачыг вә кизли мүбаризә васитәләриндән истифадә етди, бунлары әлагәләндирмәк, бир форма вә методлардан дикәринә кечмәк бачарығыны көстәрди. Ленинизмин стратекија вә тактикасынын һәм сосиал-демократ реформизми, һәм дә хырда буржуа авантүризминдән принсипиал фәргләриндән бири дә бу иди.

Апрел бөһраны (1917), Ијун бөһраны (1917), Ијул күнләри (1917), корниловчулуғун ләғви Русијада сосиалист ингилабына һазырлыг дөврүнүн мүһүм һадисәләри олду. Ијул һадисәләриндән сонра бүтүн һакимијјәт әксингилаби Мүвәггәти һөкумәтин әлинә кечди. Есер-меншевик Советләри буржуа һө-

кумэтинин элавэсинэ чеврилди, ингилабын динч дөврү гуртарды. В. И. Ленин «Бүтүн һакимијјәт Советләрә!» шуарыны мүвәггәти олараг кери көтүрмәји тәклиф етди. РСДФ(б)П-нин 6-чы гурултајы (1917, Петроград) партијанын јени тактикасыны һазырлады, һакимијјәти әлә алмаг үчүн силаһлы үсјан хәтти көтүрдү. 1917 ил августун сонунда болшевикләрин рәһбәрлији алтында Петроградын ингилабчы фәһлә, әскәр вә матрослары кенерал Корниловун әксингилаби гијамыны дармадағын етдиләр. Корниловчулуғун ләғви сијаси вәзијјәти дәјишди. Советләрин күтләви сурәтдә болшевикләшмәси башлады. «Бүтүн һакимијјәт Советләрә!» шуары јенидән ирәли сүрүлдү. Лакин инди бу јалныз силаһлы үсјан јолу илә мүмкүн иди. Кенишләнән үмуммилли бөһран фәһлә синфинин күчлү ингилаби һәрәкатында, кәндлиләрин торпаг уғрунда мүбаризәсиндә, әскәр вә матросларын әксәријјәтинин ингилаб тәрәфинә кечмәсиндә, учгарларда милли азадлыг һәрәкатынын күчләнмәсиндә, әдаләтли сүлһ уғрунда үмумхалг мүбаризәсиндә, өлкәнин ағыр игтисади дағынтысында, Мүвәггәти һөкумәтин арамсыз бөһранларында, хырда-буржуа партијаларынын дағылмасында тәзаһүр едирди. Галибијјәтли сосиалист ингилабы үчүн бүтүн објектив шәраит јетишмишди.

Силаһлы үсјана һазырлашан партија она бир сәнәт кими јанашырды. Гызыл гвардија тәшкил едилмишди, Петроград гарнизону, Балтик донанмасы, ордудакы әскәрләрин хејли һиссәси болшевикләрә тәрәфдар иди. В. И. Ленин үсјанын планыны һазырлады вә вахтыны мүәјјән етди. Партија МК-сы үсјана рәһбәрлик үчүн һәрби-ингилаби мәркәз сечди (А. С. *Бубнов*, Ф. Е. *Дзержински*, Ј. М. *Свердлов*, И. В. *Сталин*, М. С. *Уритски*). Үсјанын һазырланмасы вә кечирилмәси илә әлагәдар бүтүн ишә В. И. Ленин рәһбәрлик едирди. Октјабрын 25-дә (нојабрын 7-дә) Петроградда, нојабрын 2(15)-дә Москвада үсјан галиб кәлди. 1917 ил октјабрын 25-дә (нојабрын 7-дә) ачылан 2-чи Үмумрусија Советләр гурултајы мәркәздә вә јерләрдә бүтүн һакимијјәтин Советләрә кечмәси һаггында тарихи гәрар гәбул етди. В. И. Ленинин мә'рузәси әсасында гурултај сүлһ вә торпаг һаггында декретләр гәбул етди, Совет дөвләтинин али органы—ҮРМИК сечилди. В. И. Ленин башда олмагла илк Совет һөкумәти—ХКС тәшкил олунду. *Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы* бәшәријјәт тарихиндә јени дөвр—капитализмин сүгуту вә коммунизмин тәнтәнәси дөврүнү ачды.

Русијада капиталист вә мүлкәдарларын һакимијјәти devрилди, сосиал вә милли зүлмә сон гојулду. Вахтилә истисмар вә зүлм алтында олан Русија пролетариаты һаким синфә, онун партијасы исә һаким партијаја чеврилди. Сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра партија әсас диггәти јени, сосиалист дөвләти апаратынын јарадылмасына јөнәлтди. Көһнә буржуа-мүлкәдар дөвләт апараты дағыдылды, кәнч Совет дөвләтинин апараты јарадылды. Дөвләт вә тәсәррүфат гуручулуғу ишләринә зәһмәткешләрин кениш тәбәгәләри чәлб едилирди. Әксингилаб вә саботажла мүбаризә мәгсәди илә Үмумрусија Фөвгәл'адә Комиссијасы јарадылды (1917, декабр). 1918 илин јанварында Гызыл Ордунун тәшкилинә башланды. Јени һакимијјәтин мөһкәмләнмәсиндә Совет дөвләтинин илк декретләринин, *Русија халгларынын һүгуг бәјаннамәсинин*, *Зәһмәткеш вә истисмар олунан халгын һүгуг бәјаннамәсинин* бөјүк ролу олду. 1918 илин јанварында 3-чү Үмумрусија Советләр гурултајы РСФСР-ин јаранмасыны е'лан етди. 5-чи Советләр гурултајында (1918, ијул) РСФСР-ин биринчи Конститусијасы гәбул олунду.

«Сол коммунистләр»ин, троцкичиләрин, сол есерләрин, меншевикләрин вә б.-нын чидди мүгавимәтини гыран партија Совет Русијасыны мүһарибәдән чыхара билди. Партијанын 7-чи гурултајы (1918, март) *Брест сүлһүнүн* (*1918*) имзаланмасыны бәјәнди. Гурултај партијаны Русија Коммунист (болшевикләр) Партијасы — РК(б)П адландырды. Кәнч Совет дөвләти илк күнләрдән сосиалист тәдбирләри һәјата кечирди. В. И. Ленин сосиалист дөвләтинин игтисади сијасәтинин башлыча принсипләрини ишләјиб һазырлады. О, «*Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри*» әсәриндә көстәрирди ки, истеһсал вә бөлкү үзәриндә фәһлә нәзарәтинин гојулмасы, фәһләләрә, бүтүн әмәкчиләрә шүурлу интизам ашыланмасы, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси, ағыр сәнајенин тәмәли үзәриндә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы, електрикләшдирмә, әһалинин үмуми мәдәни сәвијјәсинин јүксәлдилмәси бу саһәдәки әсас вәзифәләрдир. *Мәдәни ингилабы* һәјата кечирән партија бүтүн тәһсил системини јенидән гурур, савадсызлығын вә азсавадлылығын ләғвинә башлајырды. Совет елминин, чохмилләтли совет мәдәнијјәтинин бүнөврәси гојулурду.

Ленин милли сијасәтини һәјата кечирән Коммунист партијасы мухтар респ.-лар, милли вил. вә маһаллар јарадылмасы саһәсиндә бөјүк ишләр көрдү. РСФСР ХКС тәркибиндә хүсуси орган—халг милли ишләр комиссарлығы тәшкил едилмишди. Шовинизмә, јерли милләтчилијә гаршы мүбаризә апарылырды.

Ингилабын девирдији истисмарчы синифләр бејнәлхалг империализмин көмәји илә Русијада Совет дөвләтини ләғв етмәјә, көһнә гајдаларын бәрпасына чәһд көстәрирдиләр. Онлар бу мәгсәдлә Вәтәндаш мүһарибәсини гызышдырдылар. Антантадан һәртәрәфли јардым алан кечмиш чар кенераллары—Колчак, Деникин, Вранкел, Јуденич вә б. ағгвардијачы ордулар тәшкил едәрәк Совет Русијасы әразисинин дөрддә үчүнү әлә кечирдиләр. В. И. Ленин башда олмагла партија фәһләләри, әмәкчи кәндлиләри кәнч совет респ.-нын мүдафиәсинә галдырды. В. И. Ленин «Һәр шеј чәбһә үчүн!» шуарыны ирәли сүрдү. Ордунун тәшкилинә башланды. Һәрби ингилаб шуралары, орду партија тәшкилатлары, сијаси шө'бәләр тәшкил едилди. Өлкәнин бүтүн гүввә вә васитәләрини мүдафиәјә сәфәрбәр етмәк үчүн В. И. Ленинин башчылығы илә Фәһлә вә Кәндли Мүдафиә Шурасы јарадылды (1918, нојабр). Ордуну вә шәһәрләри әрзагла тә'мин етмәк үчүн тәдбирләр көрүлдү (бах *Әрзаг дәстәләри*, *Јохсул комитәләри*, *Әрзаг сапалағы*). Бир сыра дикәр сијаси вә игтисади тәдбирләр һәјата кечирилди (бах «*Һәрби коммунизм*»). Коммунистләрин, комсомолчуларын јарыја гәдәри чәбһәдә иди. 1918 илин 2-чи јарысында Гызыл Орду илк бөјүк гәләбәләр газанды.

Гәләбәнин тәшкилиндә, сосиализм гуручулуғунун сонракы кедишиндә партијанын 8-чи гурултајынын (1919, март) бөјүк әһәмијјәти олду. Гурултај партијанын икинчи—сосиализм гуручулуғу Програмыны гәбул етди. «Һәрби мүхалифәт»ин гурултајда дәф едилмәсинин һәрби гуручулуг үчүн бөјүк ролу олду. Коммунист партијасы вә Совет дөвләти ән чәтин анларда дүшмәнә гаршы мүбаризәни тәшкил едирди. Шәрг чәбһәсиндә кәркин вәзијјәт јарандығы вахт, 1919 ил апрелин 12-дә В. И. Ленинин јаздығы тезисләр — «Шәрг чәбһәсиндәки вәзијјәтлә әлагәдар РК(б)П МК-нын тезисләри» дәрч олунду. Партија күтләви сәфәрбәрлик кечирди. Колчакын, Јуденичин ордуларына ағыр зәрбә вурулду. 1919 илин јај вә пајызында Деникинин һүчуму илә әлагәдар бөһранлы вәзијјәт јаранмышды. В. И. Ленин РК(б)П МК-нын тапшырығы илә партија тәшкилатларына «Һамы Деникинлә мүбаризәјә!» мүрачиәтини јазды. Е'лан едилмиш партија һәфтәси заманы 200 миндән чох фәһлә партијаја дахил олду. Партијанын чағырышы илә 30 минәдәк коммунист чәбһәјә јолланды. 1920 илин јазында Деникинин ордусу дармадағын олунду вә партија 9-чу гурултајын (1920, март—апрел) гәрарларына әсасән динч тәнәффүсдән бәрпа ишләри үчүн истифадә етмәјә башлады. Лакин бу узун чәкмәди. 1920 илин апрелиндә Антантадан јардым алан буржуа-мүлкәдар Полшасы Совет Русијасына һүчум етди. В. И. Ленин башда олмагла Коммунист партијасынын рәһбәрлији илә фәһлә синфинин, зәһмәткеш кәндлиләрин гәһрәманлыг сә'јләри нәтичәсиндә харичи һәрби мүдахиләчиләр вә ағгвардијачылар там мәғлубијјәтә уғрадылар [бах *Русијада Вәтәндаш мүһарибәси вә харичи һәрби мүдахилә* (*1918—20*)], *Загафгазијаја харичи һәрби мүдахилә* (*1918—21*)].

РК(б)П бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатынын өнүндә кедирди. Онун тәшәббүсү илә 1919 илдә Москвада үчүнчү—*Коммунист Интернасионалы* јарадылды. Партија марксист-ленинчи нәзәријјәнин сафлығы, бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатынын бирлији уғрунда чыхыш едир, һәм сағ оппортунизмә, һәм дә «сол» тәмајүлләрә, еһкамчылыға вә сектантчылыға гаршы мүбаризә апарырды. В. И. Ленин «*Коммунизмдә «соллуг» ушаг хәстәлији*» әсәриндә болшевикләр партијасынын тәчрүбәдә јохланмыш стратекија вә тактикасыны үмумиләшдирәрәк онун бөјүк бејнәлхалг әһәмијјәтини көстәрди.

Вәтәндаш мүһарибәсиндән сонра өлкә дағынты вә ачлыг ичәрисиндә иди. Фәһлә синфинин бир һиссәси арасында наразылыг јаранмышды. О сајча азалмыш, фәһләләрин бир гисми кәндә кетмиш, синфи симасыны итирмишди. К.т. да дағыдылмышды. Әрзаг сапалағы динч дөврдә кәндлиләрин наразылығына сәбәб олурду. Әксингилаб мүхтәлиф јерләрдә антисовет чыхышлар тәшкил едирди. Белә бир шәраитдә партија зәһмәткешләрин бүтүн сә'јләрини Х.т.-нын бәрпасына јөнәлтди. 8-чи Үмумрусија Советләр гурултајы (1920, декабр) бу мәсәләни хүсуси му-

закирә етди. Гурултај кәнч Совет дөвләтинин илк перспектив планы олан ГОЕЛРО планыны бәјәнди.

Коммунист партијасы өз ишинин, дөвләт вә совет органларынын, һәмкарлар иттифагларынын ишинин јени шәраитә ујғун гурулмасына бөјүк диггәт јетирирди. РК(б)П һәмкарлар иттифаглары һаггында дискуссија галдыран Троцкини, Бухаринин «буфер» групуну, *«фәһлә мүхалифәти»ни*, *«демократик мәркәзијјәт» групуну* дәф етди.

Партијанын 10-чу гурултајы (1921, март) әрзаг сапалағынын *әрзаг веркиси* илә әвәз олунмасы һаггында гәрар гәбул етди. Гурултај милли мәсәләјә даир гәтнамәсиндә совет респ.-ларынын könүллү иттифагынын јарадылмасына тәрәфдар чыхды. Һәмкарлар иттифаглары һаггында дискуссија ја јекун вурулду, бүтүн мүхалифәтчи групларын тезликлә бурахылмасы гәрара алынды.

РК(б)П-нин 11-чи гурултајы (1922, март—апрел) јени игтисади сијасәтин һәјата кечирилмәсинин кедишини мүзакирә етди. В. И. Ленин көстәрди ки, бу сијасәт социализм вә капитализм арасында «ким-кими?» мәсәләсини һәлл едән кәскин мүбаризәдир. Гурултајдан сонра чағырылмыш пленум И. В. Сталини МК-нын Баш катиби сечди.

Јени чәмијјәт гуручулуғу вәзифәләри совет халгларынын иттифагынын мөһкәмләндирилмәсини вә даһа да инкишафыны тәләб едирди. РК(б)П 10-чу гурултајынын гәрарларыны рәһбәр тутан милли респ.-ларын партија тәшкилатлары ваһид совет дөвләти јарадылмасынын зәрурилијинә тәрәфдар чыхдылар. Милли совет респ.-ларынын көнүллүлүк вә һүгуг бәрабәрлији принсипләри әсасында бирләшәрәк јени дөвләт јаратмасыны В. И. Ленин әсасландырмышдыр. О, дикәр совет респ.-ларынын мухтаријјәт һүгугу илә РСФСР-ә дахил олмасы идејасыны кәскин тәнгид етмишди. Бирләшмә һаггында Ленин көстәришләри әсасында һазырланмыш гәтнамә РК(б)П МК-нын октјабр (1922) пленумунда тәсдиг олунду. Һәмин илин ахырларында Азәрбајчан, Белорусија, Ермәнистан, Күрчүстан, Украјна КП МК-ларынын пленумлары да ССРИ-нин јарадылмасына тәрәфдар чыхды. 1922 ил декабрын 30-да чағырылмыш ССРИ-нин 1-чи Советләр гурултајы ССРИ-нин јарадылмасы һаггында Бәјаннамәни вә Мүгавиләни тәсдиг етди. 1924 ил јанварын 31-дә 2-чи Советләр гурултајында ССРИ-нин биринчи Конститусијасы тәсдиг олунду.

1922 ил нојабрын 20-дә В. И. Ленин Москва Советинин депутатлары гаршысындакы чыхышында әмин олдуғуну билдирди ки, јени игтисади сијасәт Русијасындан социалист Русијасы јаранаҹагдыр. Бу, рәһбәрин чамаат гаршысында сон чыхышы иди. 1922 илин декабры—1923 илин мартында В. И. Ленин *сон мәгалә вә мәктубларыны* диктә едиб јаздырды. В. И. Ленин ССРИ-дә социализм гурмаг планынын ишләниб һазырланмасыны баша чатдырды. Өлкәнин сәнајеләшдирилмәсини, к.т.-нын коллективләшмәсини, мәдәни ингилабын һәјата кечирилмәсини нәзәрдә тутан бу план партија вә һөкумәтин бүтүн сонракы сијасәтинин әсасыны тәшкил етмишдир.

1923 илин апрелиндә чағырылан РК(б)П-нин 12-чи гурултајы игтисадијјат, партија вә совет гуручулугу мәсәләләрини, милли мәсәләни мүзакирә етди. Гурултај партијанын бирлијини мөһкәмләндирмәк, партија вә дөвләт апаратыны тәкмилләшдирмәк вәзифәләрини јеринә јетирмәли олан бирләшмиш орган — ФКМ—МНК јаратды. 1923 илдә троцкичиләр јенидән баш галдырдылар. Октјабрда троцкичиләрин, «десистләр»ин, һабелә «сол коммунистләр»ин, «фәһлә мүхалифәти»нин галыгларынын имзалајыб МК-ја вердикләри 46-ларын бәјанатында партија дахилиндә фраксија вә груплашмалара азадлыг верилмәси тәләб олунурду. Партијанын 13-чү конфрансы (1924, јанвар), 13-чү гурултајы (1924, мај), Коминтернин 5-чи конгреси (1924) троцкизмин ачыг-ашкар хырда буржуа тәмајүллү олдуғуну көстәрди.

1924 ил јанварын 21-дә В. И. Ленин вәфат етди. МК-нын тә'чили чағырылмыш пленуму «Партијаја. Бүтүн зәһмәткешләрә» мүрачиәтнамәсини гәбул етди; өлкәдә *партијаја Ленин чағырышы* е'лан олунду.

Партија игтисадијјатын бәрпасы үчүн әлверишли бејнәлхалг шәраит јаратмагдан өтрү Ленин сүлһ сијасәтини ардычыл һәјата кечирирди. Бунун нәтичәсиндә 1920—25 илләрдә капиталист өлкәләринин чоху Совет Иттифагыны танымышды.

Јени игтисади сијасәтин һәјата кечирилмәси өз бәһрәсини верирди. 1926 илдә игтисадијјат мүһарибәдән әввәлки сәвијјәјә чатды. Совет һакимијјәти илләриндә һәјатын бүтүн саһәләриндә мүһүм дәјишикликләр баш вермиш, өлкә тарихи инкишафын јени мәрһәләсинә гәдәм гојмушду. Бунунла әлагәдар ССРИ-дә социализм гурмағын мүмкүнлүјү мәсәләси актуал әһәмијјәт кәсб едирди. Троцки вә тәрәфдарлары сүбут етмәјә чалышырдылар ки, Авропанын башлыча капиталист өлкәләриндә социалист ингилабы галиб кәлмәјинчә ССРИ-дә социализм гурмаг мүмкүн дејил. Партијанын 14-чү гурултајы (1925, декабр) Ленинин социализм гурмаг планыны рәһбәр тутараг өлкәнин сәнајеләшдирилмәси хәттини мүәјјәнләшдирди; *«јени мүхалифәт»* гәти писләнди. Гурултај партијаны Үмумиттифаг Коммунист (большевикләр) Партијасы—ҮИК(б)П адландырды.

1926 илин јајында мүхтәлиф мүхалифәтчи групларын иштиракчылары троцкичиләрлә бирләшиб, *троцкичи-зиновјевчи антипартија блоку* јаратдылар. ССРИ-дә социализмин гәләбәсинин мүмкүнлүјүнү инкар едән блокун лидерләри мүстәгил партија јаратмаг истәјирдиләр. Лакин онларын нијјәтләри баш тутмады. Партијанын 15-чи гурултајы әрәфәсиндә кечирилән дискуссијада мүхалифәтчиләр там мәғлубијјәтә уғрадылар; Троцки вә Зиновјев партијадан харич едилдиләр.

ҮИК(б)П-нин 15-чи гурултајы (1927, декабр) социализм гуручулуғунун кәләчәк јолларыны мүәјјәнләшдирди, биринчи бешиллик планын тәртибинә даир директивләр гәбул етди, ССРИ-дә к.т.-нын коллективләшмәсини кенишләндирмәк хәттини ишләјиб һазырлады. Гурултај троцкичи-зиновјевчи мүхалифәти синфи дүшмәнләрин идеја силаһы кими гијмәтләндирди. Антипартија групларынын бир чох үзвү партијадан чыхарылды.

Өлкәдә социализм гуручулуғу кәскин синфи мүбаризә шәраитиндә кедирди. Мүхалифәтчи груплашмалар дәф едилдикдән сонра партија дахилиндә кәнддә сијасәт вә сәнајеләшдирмәнин сүр'әти мәсәләләриндә фикир ајрылығы мејдана чыхды. Бухарин, Рыков вә Томскинин сағ оппортунист групу коллективләшмәнин кенишләнмәсинә, голчомаглар әлејһинә фөвгәл'адә тәдбирләрә гаршы чыхыр, сәнајеләшдирмәнин сүр'әтини азалтмағы тәләб едирди. ҮИК(б)П МК-нын пленумлары, 16-чы конфрансы сағ оппортунистләрин бахышларынын тәблиғинин партија үзвлүјү илә бир араја сығмадығыны көстәрди. 16-чы партија конфрансы (1929, апрел) өлкәнин сәнајеләшдирилмәсини, к.т.-нын коллективләшмәсини нәзәрдә тутан биринчи бешиллик план (1929—32) гәбул етди. ССРИ-нин дахили вә харичи вәзијјәти сәнајеләшдирмәнин јүксәк сүр'әтлә һәјата кечирилмәсини тәләб едирди.

1929 илин орталарындан кәнддә башлајан күтләви к-з һәрәкаты тахылчылыг р-нларында елликлә коллективләшмәјә чеврилди. ҮИК(б)П МК-нын «Коллективләшмәнин сүр'әти вә дөвләтин колхоз гуручулуғуна јардым тәдбирләри һаггында» 1930 ил 5 јанвар тарихли гәрары коллективләшмәни бешиллијин сонунадәк, әсасән, гуртармағы нәзәрдә тутурду. Коллективләшмә јени, таныш олмајан бир иш иди. Партија, совет, комсомол вә һәмкарлар иттифаглары органларынын бүтүн диггәти бу ишә јөнәлдилмишди. Шәһәрдән кәндә даими ишләмәк үчүн габагчыл фәһләләр—*ијирмибешминчиләр* көндәрилди. Партијанын гәрарында к-з гуручулуғунда көнүллүлүк принсипинә чидди әмәл олунмасы тәләб едилмәсинә бахмајараг, бир чох јердә әјинтиләрә јол верилирди. Бундан исә Совет һакимијјәтинин дүшмәнләри, хүсусилә голчомаглар истифадә едирдиләр. 1930 ил мартын 2-дә партија МК-сы Сијаси Бүросунун гәрары илә мәтбуатда И. В. Сталинин «Мүвәффәгијјәтләрдән баш кичәлләнмәси» мәгаләси дәрч олунду. Мартын 14-дә МК «Колхоз һәрәкатында партијанын хәттинин әјилмәси илә мүбаризә һаггында» хүсуси гәрар гәбул етди. Көрүлмүш тәдбирләр нәтичәсиндә 1931 илин јајында к-злар кәндли тәсәррүфатларынын 52,7%-ини бирләшдирирди. К-з гурулушу бәргәрар олур, ири к.т. јаранырды.

ҮИК(б)П-нин 16-чы гурултајы (1930, ијун—ијул) гејд етди ки, ССРИ социализмин бүтүн чәбһә боју һүчуму дөврүнә дахил олмушдур. Бешиллијин мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмәси социалист тәсәррүфат системинин үстүнлүкләрини ајдын көстәрди.

Партијанын 17-чи гурултајы (1934, јанвар—феврал) биринчи бешиллијин вахтындан әввәл јеринә јетирилмәсинин нәтичәләринә јекун вураraг икинчи бешиллик планы (1933—37) тәсдиг етди. Икинчи бешиллик бејнәлхалг вәзијјәтин сон дәрәчә кәскинләшдији шәраитдә һәјата кечирилирди. Коммунист партијасы вә Совет дөвләти ардычыл сүлһсевәр харичи сијасәт јеридир, империалист тәчавүзүнә мә'руз галан халглара көмәк едирди. 1935 илин ијул-августунда Москвада Коминтернин 7-чи конгреси кечирилди. 65 өлкәнин коммунист партијасынын тәмсил олундуғу конгрес фашизмә гаршы мүбаризәјә чағырды.

Партија тәшкилатларынын гызғын фәалијјәти, фәһлә вә колхозчуларын бөјүк руһ јүксәклији, күтләви социа-

лизм јарышы мүһүм тәсәррүфат-сијаси мүвәффәгијјәтләр газанмаға имкан верди. Нәһәнк игтисади вә мәдәни гуручулуғун кедишиндә партија сијаси вә тәшкилат фәалијјәтинин сәвијјәсини јүксәлдирди. Бешиллик планларын јеринә јетирилмәси нәтичәсиндә капитализмдән сосиализмә кечид дөврүнүн башлыча вәзифәләри һәлл олунду, ССРИ габагчыл сәнаје-аграр дөвләтә чеврилди. Сәнаје мәһсулу истеһсалынын һәчминә көрә өлкә Авропада 1-чи, дүнјада, АБШ-дан сонра, 2-чи јерә чыхды.

Јени, сосиалист игтисадијјаты јаранды, сосиалист истеһсал мүнасибәтләри формалашды. Истисмарчы синифләрин галыглары ләғв едилди, јени синифләр—совет фәһлә синфи вә колхозчу кәндлиләр, бунларын ичәрисиндән чыхмыш халг зијалылары јаранды. Чәмијјәтин сосиал-сијаси вә идеја бирлији әмәлә кәлди. В. И. Ленинин көстәрдији јолла ирәлиләјән Коммунист партијасы совет халгыны сосиализмин гәләбәсинә кәтириб чыхарды.

Јени чәмијјәт гуручулуғу просесиндә мәдәни ингилаб да мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилди. Савадсызлыг ләғв олунду, фәһлә вә кәндлиләрин мәдәни-техники сәвијјәси олдугча јүксәлди. Совет елми ирәлијә доғру бөјүк сычрајыш етди. 20-чи, хүсусилә 30-чу илләрдә тәшәккүл тапыб инкишаф едән совет әдәбијјаты вә инчәсәнәти коммунист тәрбијәсинин мүһүм васитәси олду.

Коммунист партијасы милли мәсәләјә даир Ленин програмыны мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирирди. Бүтүн милләтләр вә халглар өз дөвләтини јаратды. Чар Русијасынын керидә галмыш учгарлары сәнајечә инкишаф етмиш р-нлара чеврилди. Феодализм, һәтта патриархал-гәбилә гурулушу мәрһәләсиндә олан бә'зи халглар капитализм мәрһәләсини адлајараг бирбаша сосиализмә кечдиләр. Јени, сосиалист милләтләри тәшәккүл тапды. Сосиалист демократијасынын сонракы инкишафы ССРИ-нин икинчи Конститусијасында (1936 ил, 5 декабр) әксини тапды. Конститусија өлкәнин һәјатында баш верән әсаслы сијаси, сосиал вә игтисади дәјишикликләри ганунверичиликлә тәсбит етди. ССРИ-дә сосиализмин гәләбәси партијанын вә халгын бөјүк наилијјәти, ленинизмин тәнтәнәси иди.

30-чу илләрин ахырында ССРИ јени инкишаф мәрһәләсинә—галиб кәлмиш сосиализмин мөһкәмләндирилмәси вә тәдричән коммунизмә кечид мәрһәләсинә дахил олду. Партијанын 18-чи гурултајы (1939, март) өлкәнин 1938—42 илләр үчүн бешиллик инкишаф планыны тәсдиг етди. Гурултај партијанын Низамнамәсиндә дәјишиклик етди; чәмијјәтин синфи структуру дәјишдијинә көрә партијаја гәбул олунанларын сосиал категоријалара бөлүнмәси ләғв едилди, һамы үчүн ваһид намизәдлик стажы гојулду. Партијада күтләви тәмизләмә апарылмасы ләғв олунду.

Јаранмыш мүрәккәб бејнәлхалг шәраитлә әлагәдар олараг партија вә һөкумәт өлкәнин мүдафиә габилијјәтинин мөһкәмләндирилмәси үчүн чидди тәдбирләр көрүрдү. Мүдафиә сәнајесинин инкишаф сүр'әти даһа да артырылыр, хүсуси комиссарлыглар јарадылыр, гошунларын сајы чохалдылырды. Мүдафиә ишләри илә бағлы сәнаје саһәләринин сүр'әтли инкишафы үчүн 18-чи партија конфрансынын (1941, феврал) мүһүм әһәмијјәти олду. Совет һөкумәти мүһарибәнин гаршысыны алмаг үчүн кениш фәалијјәт көстәрирди. Һәмин дөврдә бу мүмкүн олмаса да, ССРИ-нин харичи сијасәти сонрадан *антиһитлер коалисијасынын* јаранмасына шәраит һазырлады. Бу исә фашизм үзәриндә гәләбәнин мүһүм илкин шәртләриндән олду.

1941 ил ијунун 22-дә фашист Алманијасы гәфләтән өлкәмизә һүчум етди. Совет Иттифагынын *Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45)* башланды. Бу, дүнја тарихиндә ән бөјүк һәрби тоггушма иди. Мүһарибәнин әввәлиндә һәрби үстүнлүјә малик олан фашист Алманијасы дүнјада илк фәһлә-кәндли дөвләтини мәһв етмәк истәјирди. Коммунист партијасы тез бир заманда өлкә һәјатынын бүтүн саһәләрини мүһарибә дөврүнүн тәләбләринә ујғун шәкилдә гурду, бүтүн гүввәләр, еһтијатлар дүшмәнлә мүбаризәјә сәфәрбәр олунду. Совет Силаһлы Гүввәләри гаршысында дүшмәни әлдән салмаг, зәифләтмәк вә ону әзәрәк совет торпағындан говмаг, Авропа халгларына фашист зүлмүндән хилас олмагда көмәк етмәк вәзифәләри гојулмушду. Коммунист партијасынын рәһбәрлији, ордуну лазым олан һәр шејлә тәчһиз едән совет халгынын арха чәбһәдәки һүнәри сајәсиндә Гызыл Орду дүшмәни јувасына гәдәр говду. 1945 ил мајын 8-дә фашист Алманијасы данышыгсыз тәслим олмаг һаггында акты имзалады; сентјабрын 2-дә империалист Јапонијасы тәслим олду. Гәләбәнин илһамчысы вә тәшкилатчысы Коммунист партијасы иди. Мүһарибәнин сонунда ордудакы коммунистләрин сајы 3,3 млн.-дан чох иди (бүтүн коммунистләрин 60%-и). Дүшмәнлә мүбаризәдә 3 млн. коммунист һәлак олмушду.

Совет Иттифагынын мүһарибәдәки гәләбәси дүнја инкишафынын бүтүн кедишинә бөјүк тә'сир көстәрди. Демократик вә милли азадлыг һәрәкатлары кениш вүс'әт алды, империализмин мүстәмләкә системи дағылмаға башлады. Авропа вә Асијанын 11 өлкәси капитализм системиндән ајрылды. Сосиализм чәбһәсинин јаранмасы вә мөһкәмләнмәсинлә, дүнја сосиализм системинин јаранмасында Коммунист партијасынын бөјүк ролу олмушдур.

Лакин империалистләр сосиализмин зәфәр јүрүшүнү дајандырмаға, өлкәмизин дүнја тарихинин инкишафына ингилабиләшдиричи тә'сирини зәифләтмәјә чалышараг, *«сојуг мүһарибә»ја* башладылар. 1949 илдә бәднам Шимали Атлантика Пакты—НАТО јарадылды. Коммунист партијасы вә Совет дөвләти өлкәнин мүдафиә габилијјәтини даһа да мөһкәмләндирмәк үчүн тәдбирләр көрмәли олду. Бунунла белә, ССРИ ардычыл сүлһ сијасәти јеридир, бу ишдә БМТ-дән дә истифадә едирди.

Совет халгы мүһарибәнин дағытдығы игтисадијјаты гыса бир мүддәтдә, јалныз дахили гүввә вә еһтијатлар һесабына бәрпа етди. Бу, халгын бөјүк әмәк рәшадәти иди. Лакин чәтинликләр һәлә аз дејилди. 1948 илдә сәнаје истеһсалы мүһарибәдән әввәлки сәвијјәјә чатмышдыса да, әрзаг вә мәнзил мәсәләси олдугча ағыр иди.

1952 илин октјабрында партијанын 19-чу гурултајы олду. Өлкәнин инкишафынын 13 илдән артыг бир дөврүнә јекун вуран гурултај бешинчи бешиллик планын (1951—55) директивләрини тәсдиг етди. ҮИК(б)П Совет Иттифагы Коммунист Партијасы (Сов. ИКП) адландырылды. Бешиллик планын һәјата кечирилмәсинә рәһбәрлик едән партија к.т.-нын инкишафына хүсуси диггәт верирди. Бунунла әлагәдар гәбул олунмуш гәрарларда к.т.-ны, илк нөвбәдә тахылчылыг вә һејвандарлығы инкишаф етдирмәк үчүн тәдбирләр ишләниб һазырланды. Сов. ИКП-нин 20-чи гурултајы (1956, феврал) бешинчи бешиллијин јеринә јетирилмәсинин нәтичәләрини јекунлашдырды. Алтынчы бешиллик планын (1956—60) директивләри тәсдиг олунду. Гурултајын гәрарларында бејнәлхалг вәзијјәт, дүнја инкишафынын перспективләри тәһлил едилди, бејнәлхалг мүнасибәтләр вә харичи сијасәт саһәсиндә Сов.ИКП-нин вәзифәләри мүәјјәнләшдирилди. И. В. Сталинин шәхсијјәтинә пәрәстишин дәрсләри һәртәрәфли тәһлил олунду. Сов.ИКП МК-нын «Шәхсијјәтә пәрәстиш вә онун нәтичәләрини арадан галдырмаг һаггында» 1956 ил 30 ијун тарихли гәрарында шәхсијјәтә пәрәстишин мејдана кәлмәсинин сәбәбләри, онун характери вә нәтичәләри көстәрилди. Гәрарда дејилдији кими, шәхсијјәтә пәрәстиш совет ичтимаи гурулушунун сосиалист тәбиәтини сарсыда билмәзди вә сарсытмады. Сов.ИКП МК, јерли партија тәшкилатлары партија вә дөвләт һәјатынын Ленин нормаларынын, коллектив рәһбәрлик рринсипләринин, совет демократијасынын бәрпасы вә даһа да инкишафы саһәсиндә бөјүк иш көрду.

Сов.ИКП дүнја сосиализм системинин мөһкәмләндирилмәсиндә дә фәал иштирак едир, бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатынын инкишафына һәр васитә илә көмәклик көстәрирди. 1957 илин нојабрында Москвада 64 өлкәнин коммунист вә фәһлә партијалары нүмајәндәләринин мүшавирәси олду. Мүшавирәдә Сүлһ манифести гәбул едилди. 1960 илин нојабрында Москвада коммунист вә фәһлә партијаларынын јени мүшавирәси кечирилди. 81 өлкәнин нүмајәндәләринин иштирак етдији мүшавирә Бәјанат гәбул етди [бах *Коммунист вә фәһлә партијалары нүмајәндәләринин мүшавирәсинин бәјанаты (1960)*].

50-чи илләрин ахырында сосиализмин мадди-техники базасы кенишләнди вә мөһкәмләнди, сосиалист истеһсал мүнасибәтләринин инкишафы вә тәкмилләшдирилмәсиндә бөјүк мүвәффәгијјәтләр әлдә олунду. Чәмијјәтин сосиал-сијаси вә идеја бирлији, фәһлә синфинин вә колхозчу кәндлиләрин иттифагы, ССРИ халгларынын достлуғу даһа да мөһкәмләнди. Совет елм вә техникасынын инкишафында бөјүк наилијјәтләр газанылды. Коммунист партијасы совет елминин әсас диггәтини ән мүһүм елми-техники проблемләрин һәллинә јөнәлдирди. Совет алимләри елмин бир чох саһәсиндә бөјүк кәшфләр етдиләр. 1957 ил октјабрын 4-дә ССРИ-дә дүнјада илк дәфә Јерин сүн'и пејки бурахылды. Игтисадијјатын инкишафындакы мүвәффәгијјәтләр, елмин наилијјәтләри өлкәнин мүдафиә габилијјәтини мөһкәмләндирди.

Сов.ИКП-нин нөвбәдәнкәнар 21-чи гурултајы (1959, јанвар-феврал) өлкәнин тарихи инкишафыны дәриндән тәһлил едәрәк ССРИ-дә сосиализмин

там вә гәти гәләбәси һаггында мүһүм нәтичә чыхарды. Бу, өтән дөвр әрзиндә халгын вә партијанын бөјүк мүвәффәгијјәтләринин башлыча јекуну иди. Коммунист партијасы гаршысында өлкәнин коммунизмә доғру кәләчәк инкишаф перспективләри мәсәләси вә онун әсас истигамәтләрини мүәјјәнләшдирмәк вәзифәси дурурду Гурултајын гәбул етдији једдииллик план (1959—65) бу вәзифәнин һәјата кечирилмәсиндә мүһүм аддым олмалы иди. Сов. ИКП-нин 22-чи гурултајында (1961, октјабр) партијанын үчүнчү Програмы гәбул едилди. Програм коммунизм гуручулуғунун бир бири илә бағлы олан үч башлыча истигамәтини мүәјјән етди: коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасы, сосиалист ичтимаи мүнасибәтләринин бөјүјүб коммунист ичтимаи мүнасибәтләринә кечмәси, јәни инсан тәрбијәси.

Бүтүнлүкдә игтисадијјатын үмуми јүксәлиши илә јанашы мә'лум олду ки, истеһсалын мөвчуд планлашдырма вә игтисади һәвәсләндирмә методлары мәһсулдар гүвәләрин даһа јүксәк инкишаф сәвијјәсинә ујғун кәлмир вә онларын инкишафыны ләнкитмәјә башламышдыр. Сов.ИКП-нин октјабр (1964) пленуму игтисади мәсәләләрин һәллиндәки субјективизм вә волјунтаризм һалларыны писләди; Н. С. Хрушшов Сов.ИКП МК-нын биринчи катиби (1953 илдән иди) вә ССРИ Назирләр Советинин сәдри (1958 илдән иди) вәзифәләриндән азад едилди. Л. И. Брежнев МК-нын биринчи катиби (1966 илдән Баш катиби) сечилди, А. Н. Косыкин Назирләр Советинин сәдри тә'јин олунду. Партијанын март (1965), ијул (1970) пленумларында к.т.-ны даһа да инкишаф етдирмәк үчүн тәдбирләр ишләниб һазырланды. Сов.ИКП МК-нын сентјабр (1965) пленуму «Сәнајенин идарә олунмасыны јахшылашдырмаг, сәнаје истеһсалында планлашдырманы тәкмилләшдирмәк вә игтисади һәвәсләндирмәни күчләндирмәк һаггында» гәрар гәбул етди.

Сов.ИКП-нин 23-чү гурултајы (1966, март—апрел) сәккизинчи бешиллик планын (1966—70) директивләрини гәбул етди. Гурултај партијанын идеја-сијаси фәалијјәтинә, зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәсинә бөјүк диггәт јетирди. *Игтисади ислаһатын* һәјата кечирилмәси партијанын ән мүһүм вәзифәси олду.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 50 иллији (1967), В. И. Ленинин анадан олмасынын 100 иллији (1970) партијанын, халгын, бүтүн тәрәггипәрвәр бәшәријјәтин һәјатында әламәтдар һадисәләр олду. Октјабр ингилабынын гәләбәсиндән өтән јарым әср әрзиндә партијанын рәһбәрлији алтында ССРИ гүдрәтли сәнајеjә, механикләшдирилмиш ири к.т.-на малик сосиалист дөвләтинә чеврилди. Бу мүддәт әрзиндә сәнаје мәһсулу истеһсалы 73 дәфә, к.т. мәһсулу истеһсалы 3 дәфә артды. Елм вә мәдәнијјәт даһа да инкишаф етди. 1961 илдә тарихдә илк дәфә совет вәтәндашы Ј. А. *Гагарин* космоса учду.

60-чы илләрин 2-чи јарысындан Сов.ИКП-нин вә Совет һөкумәтинин харичи сијасәти даһа да фәаллашды. Сов.ИКП МК-нын декабр (1966), ијун (1967), апрел, октјабр (1968), ијун (1969) вә с. пленумларында харичи сијасәт мәсәләләри нәзәрдән кечирилди. Партија вә һөкумәт гардаш сосиалист өлкәләри илә бирликдә сә'јләри сосиализм вә коммунизм гуручулуғу үчүн әлверишли бејнәлхалг шәраитин тә'мин олунмасына јөнәлдир, милли азадлыг һәрәкатларына көмәк едир, инкишаф етмәкдә олан кәнч дөвләтләрлә һәртәрәфли әмәкдашлығы кенишләндирир, динч јанашы јашамаг принсипини ардычыл мүдафиә едирди. Сов.ИКП бүтүн коммунист вә фәһлә партијалары илә әлагәләри кенишләндирир вә мөһкәмләндирирди. Партија МК-сы Чин КП илә Сов.ИКП вә дүнја коммунист һәрәкаты арасында олан чидди фикир ајрылыгларыны низама салмаг үчүн дәфәләрлә чәһд көстәрмишдир. Сов.ИКП МК коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәсинин (1969, Москва) һазырланмасында фәал иштирак етмишдир. 75 партијанын нүмајәндәләринин иштирак етдији мүшавирә «Мүасир мәрһәләдә империализмә гаршы мүбаризәнин вәзифәләри вә коммунист вә фәһлә партијаларынын фәалијјәт бирлији» адлы сәнәд гәбул етди. Сәнәддә мүәјјән олунмуш програм мүасир дөврүн үч әсас ингилаби гүввәсинин (дүнја сосиализм системи, бејнәлхалг фәһлә синфи, милли азадлыг һәрәкаты) империализмә гаршы мүбаризәсини даһа мәгсәдјөнлү етмәјә имкан верир.

Партијанын 24-чү гурултајы (1971, март—апрел) дүнја ингилаби просесинин инкишафынын, ССРИ-нин бејнәлхалг вә дахили вәзијјәтинин тәһлилини верди, коммунизм гуручулуғунун нәзәри вә практики мәсәләләрини үмумиләшдирди. Гурултајда гејд олунду ки, ССРИ-дә инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти гурулмушдур. Гурултај доггузунчу бешиллик планын (1971—75) директивләрини тәсдиг етди. Мүасир мәрһәләдә партијанын вә һөкумәтин харичи сијасәт фәалијјәтинин истигамәтләрини әсасландырды, сүлһ вә халгларын тәһлүкәсизлији, нүвә мүһарибәсинин гаршысыны алмаг уғрунда мүбаризә програмыны ишләјиб һазырлады. Бу, Сов.ИКП-нин тарихинә *Сүлһ програмы* ады илә дахил олмушдур. Гурултај партија гуручулуғу, партијадахили демократија мәсәләләринә бөјүк диггәт јетирди.

1976 ил фералын 24-ү—мартын 5-дә Сов.ИКП-нин 25-чи гурултајы олду. Гурултај партија МК-сынын сијаси хәттини вә әмәли фәалијјәтини јекдилликлә вә тамамилә бәјәнди, 1976—80-чи илләр үчүн ССРИ х.т. инкишафынын әсас истигамәтләрини тәсдиг етди. Доггузунчу бешиллијә јекун вурду. Гурултај коммунизм гуручулуғунун јени вәзифәләрини мүәјјәнләшдирди, партијанын тәркибини даһа да јахшылашдырмағын, коммунистләрин идеја сәвијјәсини, фәаллығыны, мәс'улијјәтини јүксәлтмәјин конкрет јолларыны көстәрди. Идеоложи ишә, кадр сијасәтинә, чәмијјәтин сијаси системинин инкишафы мәсәләләринә бөјүк диггәт јетирилди. Гурултај ССРИ-нин бејнәлхалг вәзијјәтинин, дүнја сосиализм системинин мөвгеләринин мөһкәмләндијини, үмуми сүлһүн горунмасы вә мөһкәмләндирилмәси саһәсиндә хејли ирәлиләјиш олдуғуну гејд етди; партијанын 24-чү гурултајында ирәли сүрүлмүш Сүлһ програмы инкишаф етдирилди.

Сов.ИКП МК-нын мај (1977) пленумунун гәрары илә ССРИ Конститусијасынын лајиһәси үмумхалг мүзакирәсинә верилди. Дөрд ајадәк давам едән мүзакирәләрдә өлкәнин јашлы әһалисинин бешдә дөрдүндән чоху—140 млн.-дан артыг адам иштирак етди. Лајиһәнин мүзакирәси илә әлагәдар 450 миндән чох ачыг партија јығынчағы кечирилди. Зәһмәткешләрдән 400 минә јахын тәклиф алынды. Сов.ИКП МК-нын октјабр (1977) пленуму, 9-чу чағырыш ССРИ Али Советинин нөвбәдәнкәнар 7-чи сессијасы Конститусија лајиһәсинин үмумхалг мүзакирәсинә јекун вурду; 1977 ил октјабрын 7-дә ССРИ Али Совети Конститусијаны тәсдиг етди. Конститусија Совет дөвләтиндә Сов.ИКП-нин рәһбәр ролуну ганунверичиликлә тәсбит етмишдир. Бу Конститусија елми коммунизмин нәзәријјә вә практикасынын, коммунизм гуручулуғунда партијанын вә дөвләтин ролу һаггында марксизм-ленинизм тә'лиминин јарадычылыгла даһа да инкишаф етдирилмәсинә вә зәнкинләшдирилмәсинә бөјүк төһфәдир.

1977 ил нојабрын 2—3-дә Москвада Сов.ИКП МК-нын, ССРИ вә РСФСР Али Советләринин Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 60-чы илдөнүмүнә һәср едилмиш тәнтәнәли ичласы кечирилди. Јубилеј шәнликләриндә иштирак етмәк үчүн дүнјанын 104 өлкәсиндән 123 нүмајәндә һеј'әти кәлмишди. Бу, әслиндә ингилаби, мүтәрәгги гүввәләрин бејнәлхалг мәчлиси иди.

1981 ил февралын 23-ү—мартын 3-дә Сов.ИКП-нин 26-чы гурултајы олду. Сов.ИКП МК-нын гурултаја һесабат мә'рузәсиндә игтисади, сосиал-сијаси вә мә'нәви саһәләрдә өлкәнин инкишафынын нәтичәләри, партијанын сијаси, тәшкилатчылыг, идеја тәрбијәси ишинин вәзијјәти, дүнјада мүасир вәзијјәт дәриндән вә һәртәрәфли тәһлил олунду, ССРИ-дә коммунизм гуручулуғунун давам етдирилмәсинә даир кениш програм верилди, партијанын дахили вә харичи сијасәтинин башлыча истигамәтләри мүәјјәнләшдирилди, һәлл едилмәли олан әсас проблемләр ашкара чыхарылды. Гурултај Сов.ИКП Програмынын јени редаксијасынын һазырланмасы һаггында гәрар гәбул етди. Гурултај 1981—85 илләрдә вә 1990 иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин игтисади вә сосиал инкишафынын әсас истигамәтләрини тәсдиг етди.

Сов.ИКП МК-нын мај пленуму (1982) 1990 иләдәк олан дөвр үчүн ССРИ-нин Әрзаг програмы вә ону һәјата кечирмәк тәдбирләри һаггында мәсәлә мүзакирә етди вә 26-чы гурултајын гәрарларына мүвафиг сурәтдә һазырланмыш бу програмы бәјәнди.

1982 ил нојабрын 10-да Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев вәфат етди. Сов.ИКП МК-нын нојабрын 12-дә нөвбәдәнкәнар чағырылан пленуму Ј. В. *Андропову* МК-нын Баш катиби сечди. МК-нын нојабрын 22-дә кечирилән нөвбәти пленуму дахили вә харичи сијасәт саһәсиндә 26-чы гурултајда һазырланмыш хәтти һәјата кечирмәк, коммунизм гуручулуғу вәзифәләрини јеринә јетирмәк саһәсиндә Сов.ИКП МК Сијаси Бүросунун әмәли фәалијјәтини бүтүнлүклә вә тамамилә бәјәнди.

1982 илдә совет халгы әламәтдар илдөнүмүнү—дүнјада илк чохмилләтли үмумхалг дөвләти олан ССРИ-нин јарадылмасынын 60 иллијини тәнтәнә илә гејд етди. Өтән 60 ил әрзиндә Ком-

мунист партијасынын рәһбәрлији алтында совет халгы чох бөјүк наилијјәтләр газанмыш, Совет Иттифагы гүдрәтли өлкәјә, јер үзүндә сүлһүн мөһкәм дајағына чеврилмишдир. Сов.ИКП МК-нын ијун (1983) пленуму партијанын фәалијјәтинин үмдә мәсәләләриндән бирини, күтләви-сијаси ишин актуал мәсәләләрини нәзәрдән кечирмиш, инкишаф етмиш социализмин индики мәрһәләсиндә бу саһәдә партија вә халг гаршысында дуран башлыча вәзифәләри мүәјјән етмишдир. Сов.ИКП Програмынын јени редаксијасынын һазырланмасы илә әлагәдар пленум гејд етмишдир ки, мүасир шәраитдә партијанын програмы ән әввәл инкишаф етмиш социализми планаујғун вә һәртәрәфли тәкмилләшдирмәк вә коммунизмә доғру даһа да ирәлиләмәк програмы олмалыдыр.

1984-чү ил февралын 9-да Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Ј. В. Андропов вәфат етди. Сов. ИКП МК-нын февралын 13-дә кечирилән нөвбәдәнкәнар пленуму К. У. *Черненкону* МК-нын Баш катиби сечди. Пленум партијанын инкишаф етмиш социализми тәкмилләшдирмәјә, јер үзүндә сүлһү мөһкәмләтмәјә, Сов.ИКП 26-чы гурултајынын көстәришләрини, МК-нын нојабр, ијун, декабр (1983) пленумларында јарадычылыгла зәнкинләшдирилмиш вә конкретләшдирилмиш бу көстәришләри дөнмәдән һәјата кечирмәјә јөнәлдилән сијаси хәттинин варислијини гејд етмишдир.

Јеткин социализм гурулмасы партијанын өзүнүн инкишафында да јени мәрһәлә иди. Тәбиәти е'тибарилә фәһлә синфинин партијасы олараг галан Сов.ИКП бүтүн халгын партијасы олмушдур. Совет чәмијјәтинин һәјатында онун ролу дурмадан артыр. Мүасир шәраитдә партијанын вә халгын фәалијјәтинин әсас мәзмуну инкишаф етмиш социализмин тәкмилләшдирилмәсидир.

Јарандығы күндән индијәдәк Сов. ИКП нәзәри, сијаси вә тәшкилатчылыг фәалијјәти саһәсиндә чох бөјүк тәчрүбә топламышдыр. Сов.ИКП-нин күчү онун бирлијиндә, марксизм-ленинизмә сәдагәтиндә, күтләләрлә ән сых әлагә сахламасындадыр. Сов.ИКП совет халгыны Ленин јолу илә, елми чәһәтдән јохланылмыш сүлһ вә гуручулуг јолу илә јени наилијјәтләрә доғру апарыр. Ленин партијасы дөврүмүзүн зәкасы, шәрәфи вә вичданыдыр.

Сов.ИКП-нин гурултај вә конфрансларынын тарихләри

РСДФП-нин 1-чи гурултајы—1898 ил 1—3 (13—15 март), Минск.

РСДФП-нин 2-чи гурултајы—1903 ил 17(30) ијул—10(23) август, Брүссел—Лондон.

РСДФП-нин 3-чү гурултајы—1905 ил 12—27 апрел (25 апрел—10 мај), Лондон.

РСДФП-нин 1-чи конфрансы—1905 ил 12—17 (25—30) декабр, Таммерфорс.

РСДФП-нин 4-чү (Бирләшдиричи) гурултајы—1906 ил, 10—25 апрел (23 апрел—8 мај), Стокһолм.

РСДФП-нин 2-чи («Биринчи Үмумрусија») конфрансы—1906 ил 3—7 (16—20) нојабр, Таммерфорс.

РСДФП-нин 5-чи (Лондон) гурултајы—1907 ил 30 апрел—19 мај (13 мај—1 ијун), Лондон.

РСДФП-нин 3-чү («Икинчи Үмумрусија») конфрансы—1907 ил 21—23 ијул (3—5 август), Котка (Финландија).

РСДФП-нин 4-чү («Үчүнчү Үмумрусија») конфрансы—1907 ил 5—12 (18—25) нојабр, Һелсингфорс.

РСДФП-нин 5-чи (Үмумрусија) конфрансы—1908 ил 21—27 декабр (1909 ил 3—9 јанвар), Парис.

РСДФП-нин 6-чы Үмумрусија (Прага) конфрансы—1912 ил 5—17 (18—30) јанвар, Прага.

РСДФ(б)П-нин 7-чи Үмумрусија (Апрел) конфрансы—1917 ил 24—29 апрел (7—12 мај), Петроград.

РСДФ(б)П-нин 6-чы гурултајы—1917 ил 26 ијул—3 август (8—16 август), Петроград.

РК(б)П-нин 7-чи гурултајы—1918 ил 6—8 март, Петроград.

РК(б)П-нин 8-чи гурултајы—1919 ил 18—23 март, Москва.

РК(б)П-нин 8-чи Үмумрусија конфрансы—1919 ил 2—4 декабр, Москва.

РК(б)П-нин 9-чу гурултајы—1920 ил 29 март—5 апрел, Москва.

РК(б)П-нин 9-чу Үмумрусија конфрансы—1920 ил 22—25 сентјабр, Москва.

РК(б)П-нин 10-чу гурултајы—1921 ил 8—16 март, Москва.

РК(б)П-нин 10-чу Үмумрусија конфрансы—1921 ил 26—28 мај, Москва.

РК(б)П-нин 11-чи Үмумрусија конфрансы—1921 ил 19—22 декабр, Москва.

РК(б)П-нин 11-чи гурултајы—1922 ил 27 март—2 апрел, Москва.

РК(б)П-нин 12-чи Үмумрусија конфрансы—1922 ил 4—7 август, Москва.

РК(б)П-нин 12-чи гурултајы—1923 ил 17—25 апрел, Москва.

РК(б)П-нин 13-чү конфрансы—1924 ил 16—18 јанвар, Москва.

РК6)П-нин 13-чү гурултајы—1924 ил 23—31 мај, Москва.

РК(б)П-нин 14-чү конфрансы—1925 ил 27—29 апрел, Москва.

ҮИК(б)П-нин 14-чү гурултајы—1925 ил 18—31 декабр, Москва.

ҮИК(б)П-нин 15-чи конфрансы—1926 ил 26 октјабр—3 нојабр, Москва.

ҮИК(б)П-нин 15-чи гурултајы—1927 ил 2—19 декабр, Москва.

ҮИК(б)П-нин 16-чы конфрансы—1929 ил 23—29 апрел, Москва.

ҮИК(б)П-нин 16-чы гурултајы—1930 ил 26 ијун—13 ијул, Москва.

ҮИК(б)П-нин 17-чи конфрансы—1932 ил 30 јанвар—4 феврал, Москва.

ҮИК(б)П-нин 17-чи гурултајы—1934 ил 26 јанвар—10 феврал, Москва.

ҮИК(б)П-нин 18-чи гурултајы—1939 ил 10—21 март, Москва.

ҮИК(б)П-нин 18-чи конфрансы—1941 ил 15—20 феврал, Москва.

Сов.ИКП-нин 19-чу гурултајы—1952 ил 5—14 октјабр, Москва.

Сов.ИКП-нин 20-чи гурултајы—1956 ил 14—25 феврал, Москва.

Сов.ИКП-нин 21-чи (нөвбәдәнкәнар) гурултајы—1959 ил 27 јанвар—5 феврал, Москва.

Сов.ИКП-нин 22-чи гурултајы—1961 ил 17—31 октјабр, Москва.

Сов.ИКП-нин 23-чү гурултајы—1966 ил 29 март—8 апрел, Москва.

Сов.ИКП-нин 24-чү гурултајы—1971 ил 30 март—9 апрел, Москва.

Сов.ИКП-нин 25-чи гурултајы—1976 ил 24 феврал—5 март, Москва.

Сов.ИКП-нин 26-чы гурултајы—1981 ил 23 феврал—3 март, Москва.

Сов. ИКП-нин сај тәркиби (1 јанвар)

Ил	Сов. ИКП үзвләри	Сов. ИКП үзвлүјүнә намизәдләр	Бүтүн коммунистләр
1917 *	350000	олмамышдыр	350000
1927	786288	426217	1212505
1937	1453828	527869	1981697
1941	2490479	1381986	5872465
1945	3965530	1794839	3760369
1950	5510787	829396	14011784
1960	8017249	691418	17430413
1970	13395253	616531	6340183
1983	17405293	712610	18117903

* Октјабр

Әд.: Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 1—50, Б., 1973—84; Сов.ИКП.., гәтнамә вә гәрарлары, һ. 1—3, Б., 1954; РСДФП икинчи гурултајынын 80 иллији һаггында Сов.ИКП МК-нын гәрары, Б., 1983; Сов.ИКП МК ијун (1983) пленумунун материаллары, Б., 1983; Сов.ИКП МК феврал (1984) пленумунун материаллары, Б., 1984; Андропов Ј. В., Сечилмиш нитгләр вә мәгаләләр, нәшр 2, Б., 1983; Черненко К. У., Сечилмиш нитгләр вә мәгаләләр, Б., 1983; Сов.ИКП тарихи, Б., 1972; История КПСС, т. 1—5, М., 1964—80; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, 8 изд., т. 1—13, М., 1970—81; Швец И. А., Юдин И. Н., Как строится, живет и действует КПСС, М., 1980; История КПСС, 7 изд., М., 1983.

СОВЕТ ИТТИФАГЫ КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ МӘРКӘЗИ КОМИТӘСИНИН БАШ КАТИБИ—Сов.ИКП МК тәрәфиндән сечилир. Сов.ИКП МК-да Баш катиб вәзифәси илк дәфә РК(б)П МК-нын апрел (1922) пленумунда мүәјјән едилмиш, И. В. Сталин партија МК-сынын Баш катиби сечилмишди. Сов.ИКП МК-нын сентјабр (1953) пленумунда МК-нын Биринчи катиби сечилмишдир. 1966 илдән Сов.ИКП МК-нын Баш катиби вәзифәси бәрпа олунмушдур. 1984 илин февралындан Сов.ИКП МК-нын Баш катиби К. У. *Черненкодур*.

СОВЕТ ИТТИФАГЫ КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ МӘРКӘЗИ КОМИТӘСИНИН КАТИБЛИЈИ—чари ишләрә рәһбәрлик үчүн Сов.ИКП МК пленумунун сечдији партија органы. Башлыча вәзифәси кадрлары сечмәк вә ичранын јохланмасыны тәшкил етмәкдир. Катиблик МК апараты вә онун шө'бәләринин көмәји илә бүтүн әмәли фәалијјәти һәјата кечирир. Илк дәфә партијанын 6-чы гурултајындан (1917) сонра јарадылмыш, 8-чи гурултајдан (1919) е'тибарән мүнтәзәм сечилмәјә башламышдыр. МК тәркибиндә рәһбәр коллекија кими Катиблик РК(б)П-нин 9-чу гурултајындан (1920) сонра јаранмышдыр. 1919 илдән Катиблијин тәркибиндә Мәс'ул катиб, 1922 илдән Баш катиб, 1953 илдән Биринчи катиб вәзифәси мүәјјән едилмишди. 1966 илин апрелин-

дән *Совет Иттифагы Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин Баш катиби* вәзифәси бәрпа олунмушдур.

СОВЕТ ИТТИФАГЫ КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ МӘРКӘЗИ КОМИТӘСИНИН ПЛЕНУМУ—Сов.ИКП МК үзвләри вә үзвлүјүнә намизәдләрин бүтүн тәркибинин ичласы. Партијанын 24-чү гурултајында (1971) тәсдиг олунмуш Сов.ИКП Низамнамәсинә көрә МК азы 6 ајда бир дәфә пленум ичласы кечирир. Нөвбәти гурултајдан сонракы илк пленумдаМК *Совет Иттифагы Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин Баш катибини, Совет Иттифагы Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин Сијаси Бүросуну, Совет Иттифагы Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин Катиблијини* сечир. МК үзвлүјүнә намизәдләр пленум ичласларында мәшвәрәтчи сәс һүгугуна маликдирләр. Пленумда Сов.ИКП *Мәркәзи Тәфтиш Комиссијасынын* үзвләри дә иштирак едирләр. Пленумда партијанын, халгын, дөвләтин һәјат вә фәалијјәтинин ән мүһүм мәсәләләри—партија органлары вә тәшкилатларынын ишинин тәкмилләшдирилмәси, игтисадијјат, тәсәррүфат, мәдәни гуручулуг, совет демократијасынын инкишафы вә харичи сијасәт мәсәләләри мүзакирә олунур. Пленумун гәрары бүтүн партија тәшкилатлары үчүн мәчбуридир.

СОВЕТ ИТТИФАГЫ КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ МӘРКӘЗИ КОМИТӘСИНИН РӘЈАСӘТ ҺЕЈ'ӘТИ—рәһбәр партија органы. Пленумлар арасындакы дөврдә МК-нын ишинә рәһбәрлик үчүн Сов.ИКП МК пленумунда сечилирди. Илк дәфә 1952 ил октјабрын 16-да Сов.ИКП МК пленумунда, партијанын 19-чу гурултајынын (1952) тәсдиг етдији Низамнамәјә мүвафиг олараг ҮИК(б)П МК Сијаси Бүросу әвәзинә јарадылмышды. Партијанын 23-чү гурултајынын (1966) гәрарына әсасән 1966 ил апрелин 8-дән јенидән Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу тәшкил едилмишдир.

СОВЕТ ИТТИФАГЫ КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ МӘРКӘЗИ КОМИТӘСИНИН СИЈАСИ БҮРОСУ—рәһбәр партија органы. МК пленумлары арасындакы дөврдә партијанын ишинә рәһбәрлик үчүн Сов.ИКП МК пленумунда сечилир. Тәркибинә али партија вә дөвләт органларынын рәһбәрләри, ән көркәмли вә тәчрүбәли сијаси хадимләр дахил олур. В. И. Ленин башда олмагла илк Сијаси Бүро РСДФ(б)П МК-нын 1917 ил октјабрын 10-да (23-дә) кечирилмиш ичласында силаһлы үсјана сијаси рәһбәрлик үчүн јарадылмышды. Сијаси Бүро даими фәалијјәт органы кими партијанын 8-чи гурултајындан (1919) ишә башламышдыр. Сијаси Бүронун ичласларында ән мүһүм сијаси, тәсәррүфат вә партијадахили мәсәләләр (чохуну *Совет Иттифагы Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин Катиблији* һазырлајыр) һәлл едилир. Ајры-ајры мәсәләләрин ишләниб һазырланмасы үчүн Сијаси Бүро хүсуси комиссијалар јарадыр. 1952—66 илләрдә Сов.ИКП МК-нын Рәјасәт һеј'әти мөвчуд олмушдур.

СОВЕТ ИТТИФАГЫ КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫНЫН АГРАР СИЈАСӘТИ инкишаф етмиш сосиализм шәраитиндә партијанын игтисади стратекијасынын мүһүм тәркиб һиссәси, аграр мәсәләјә даир марксизм-ленинизм тә'лиминин, Ленинин кооператив планынын давамы вә јарадычылыгла даһа да инкишаф етдирилмәси, к.т.-ны динамик инкишаф етдирмәјин стратекија вә тактикасыдыр. Бу сијасәт јеткин сосиализм чәмијјәтинин хүсусијјәтләрини, тәләбат вә имканларыны елми сурәтдә экс етдирир,-фәһлә синфинин, колхозчу кәндлиләрин вә халг зијалыларынын иттифагыны даһа да мөһкәмләндирмәји, мүасир совет кәндинин ән актуал проблемини—истеһсал-техники, игтисади-сосиал вә тәшкилат-сијаси проблемләри комплекс һәлл етмәји нәзәрдә тутур.

Партијанын мүасир аграр сијасәти Сов.ИКП МК-нын март (1965) пленумунда ишләниб һазырланмыш, сонракы пленумларда, 23—26-чы гурултајларда даһа да инкишаф етдирилмишдир. Сов.ИКП МК-нын мај (1982) пленуму һәмин сијасәти 80-чи илләр үчүн даһа да конкретләшдирмиш, ону јени нәзәри вә әмәли мүддәаларла зәнкинләшдирмишдир. Сов.ИКП-нин аграр сијасәтиндә өлкәнин әрзагла вә сәнајенин к.т. хаммалы илә е'тибарлы тә'мин едилмәсинә, шәһәр вә кәнд һәјатынын мадди вә мәдәни-мәишәт шәраитинин бир-биринә даһа да јахынлашмасына наил олмаг кими мәгсәдләрдән доған стратежи вәзифәләр гаршыја гојулмушдур. Һәмин вәзифәләри јеринә јетирмәјин әсас васитә вә истигамәтләри беләмүәјјән едилмишдир: к.т истеһсалыны һәр васитә илә интенсивләшдирмәк вә мүасир сәнаје тәмәли үзәринә кечирмәк, онун мадди-техники базасыны даһа да мөһкәмләндирмәк, елми-техники тәрәггини сүр'әтләндирмәк; сәнаје илә к.т.-нын интеграсијасыны күчләндирмәк, аграр-сәнаје комплекси саһәләринин ваһид гајдада таразлы инкишафыны тә'мин етмәк, мәһсулун истеһсалы, дашынмасы, сахланмасы, е'малы вә истеһлакчыја чатдырылмасы ишиндә саһәләр арасында дәгиг әлагә јаратмаг; истеһсалын сәмәрәлилијини вә кејфијјәтини јүксәлтмәк, әсаслы вәсаит гојулушунун һәримини вә әмәк мәһсулдарлығыны артырмаг; тәсәррүфатлараарасы кооперасија, аграр-сәнаје бирликләри вә мүәссисәләри әсасында к-з вә с-зларда истеһсалы даһа дәрин ихтисаслашдырмаг вә тәмәркүзләшдирмәк; кәнддә игтисади механизми вә истеһсалын идарә олунмасыны тәкмилләшдирмәк; кәнддә әсаслы тикинтини кенишләндирмәк; к.т. јүкләринин дашынмасы үчүн јол вә нәгл. проблемини һәлл етмәк; кәндин сосиал-мәдәни тәрәггисини сүр'әтләндирмәк саһәсиндә мүкәммәл тәдбирләр системи һәјата кечирмәк; к.т.-на партија рәһбәрлијинин сәвијјәсини јүксәлтмәк, тәшкилатчылыг вә сијаси-тәрбијә ишини күчләндирмәк, партија тәшкилатларынын ролуну вә мәс'улијјәтини артырмаг.

Аграр сијасәтин һәјата кечирилмәси к-з—кооператив мүлкијјәтинин тәдричән дөвләт мүлкијјәтинә јахынлашмасына вә перспективдә онларын үмумхалг мүлкијјәтиндә бирләшмәсинә, к.т. әмәјинин сәнаје әмәјинин бир нөвүнә чеврилмәсинә шәраит јарадыр. Сов.ИКП-нин аграр сијасәти бүтөвлүкдә өлкәнин вә бүтүн мүттәфиг респ.-ларын мәнафејини дүзкүн нәзәрә алыр, үмумиттифаг Әрзаг фондунун јарадылмасында, Әрзаг програмынын һәјата кечирилмәсиндә респ.-ларын, дијарларын вә вил.-ләрин ролуну вә мәс'улијјәтини артырмағы тәләб едир.

Сов.ИКП-нин аграр сијасәтинин һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә Азәрб. ССР-ин к.т. сүр'әтлә инкишаф едәрәк респ. х.т.-нын јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмиш саһәләриндән биринә чеврилмишдир. 1970—82 илләрдә к.т.-нын үмуми мәһсулу 2,2 дәфә, әмәк мәһсулдарлығы 2,1 дәфә артмышдыр. ССРИ-нин к.т.-нда Азәрб.ССР-ин хүсуси чәкиси 2 дәфә артмыш, памбыг, үзүм, тәрәвәз вә бә'зи башга мәһсулларын истеһсалы вә тәдарүкүндә пајы чохалмышдыр. К-з вә с-зларын кәлири артмыш, кәнд әмәкчиләринин рифаһы јүксәлмиш, кәнддә сосиал-мәдәни гуручулуг саһәсиндә бөјүк наилијјәтләр әлдә едилмишдир.

Әд.: Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары, Б., 1981; 1990-чы иләдәк олан дөвр үчүн ССРИ-нин Әрзаг програмы вә ону һәјата кечирмәк тәдбирләри һаггында. Сов.ИКП МК мај (1982-чи ил) пленумунун материаллары, Б., 1982; Андропов Ј. В., Сечилмиш нитгләр вә мәгаләләр, нәшр 2, Б., 1983; Әлијев Һ. Ә., Азәрбајчан ССР кәнд тәсәррүфатынын даһа динамик инкишафыны тә'мин етмәли, Б., 1978; Һагвердијев Ш., Сов.ИКП-нин мүасир аграр сијасәтинин Азәрбајчан ССР-дә тәнтәнәси, Б., 1982; Багиров К. М., Развитие аграрного сектора экономики Азербайджана: Некоторые вопросы партийного руководства, «Вопросы истории КПСС», 1983, № 5; Аграрная политика КПСС на современном этапе, М., 1983.

СОВЕТ ИТТИФАГЫ КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫНЫН ГУРУЛТАЈЫ — Сов.ИКП-нин али органы. *Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Низамнамәсинә* ујғун олараг, нөвбәти гурултајлар 5 илдә бир дәфәдән кеч олмајараг Сов.ИКП МК тәрәфиндән чағырылыр. Гурултајын чағырылмасы вә онун күндәлији гурултајдан ән кечи ај јарым әввәл е'лан олунур. Гурултаја нүмајәндәлик нормаларыны МК мүәјјән едир. Нөвбәдәнкәнар (фөвгәл'адә) гурултајлары партија МК-сы өз тәшәббүсү илә, ја да партијанын сон гурултајында тәмсил олунмуш үзвләрин үмуми сајынын азы үчдә бир һиссәсинин тәләби илә 2 ај әрзиндә чағырыр. Партијанын бүтүн үзвләринин азы јарысы тәмсил олундугда гурултај сәлаһијјәтли сајылыр (бах Сов.ИКП Низамнамәси, § 30). Партија МК-сы нөвбәдәнкәнар (фөвгәл'адә) гурултајы Низамнамәдә көстәрилән мүддәтдә чағырмадыгда, нөвбәдәнкәнар (фөвгәл'адә) гурултајын чағырылмасыны тәләб етмиш тәшкилатларын нөвбәдәнкәнар (фөвгәл'адә) гурултај чағырмаг үчүн МК һүгугуна малик тәшкилат комитәси јаратмаға ихтијарлары вар.

Гурултај МК, МТК вә с. мәркәзи тәшкилатларын һесабатларыны динләјир вә тәсдиг едир; партијанын Програм вә Низамнамәсини нәзәрдән кечирир, дәјишдирир вә тәсдиг едир; партијанын дахили вә харичи сијасәт хәттини мүәјјәнләшдирир, коммунизм гуручулуғунун ән мүһүм мәсәләләрини нәзәрдән кечирир вә һәлл едир; МК вә МТК сечир.

Гурултајын гәрарлары бүтүн партија тәшкилатлары, партија үзвләри вә үзвлүјүнә намизәдләр үчүн мәчбуридир. Гәрарлары јалныз нөвбәти гурултај ләғв едә вә ја дәјишә биләр. Сов.ИКП-нин 26 гурултајы (1898—1981 илләрдә) олмушдур. Һәр бир гурултај партијанын һәјатында мүһүм мәрһәләдир.

Әд.; Сов.ИКП Низамнамәси, Б., 1977; Партија гуручулуғу, Б., 1975.

СОВЕТ ИТТИФАГЫ КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫНЫН ГУРУЛТАЈЛАРЫ. РСДФП-нин биринчи гурултајы 1898 ил мартын 1—3 (13—15)-дә Минскдә кизли олмушдур. Гурултај В. И. Ленинин рәһбәрлик етдији *Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»нын* тәшәббүсү илә чағырылмышды. Петербург, Москва, Кијев вә Јекатеринослав «Мүбаризә иттифаглары», Кијевин «Рабочаја газета» групуну вә *Бунду* тәмсил едән 9 нүмајәндә иштирак едирди. Бу, чаризм дөврүндә Русија әразисиндә кечирилән јеканә, партијанын тарихиндә исә ән аз нүмајәндәли гурултај иди. В. И. Ленин һәлә 1895 илдә һәбсдә оларкән с.-д. партијасы програмынын лајиһәсини тәртиб етмишди. Гурултајын идејача һазырланмасында В. И. Ленинин «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» (1897) китабчасы мүһүм рол ојнады. В. И. Ленин һәмфикирләри гаршысында «...Русијанын һәр тәрәфинә јајылмыш фәһлә дәрнәкләрини вә сосиал-демократ групларыны ваһид сосиал-демократ фәһлә партијасы һалында бирләшдирмәк...» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 2, сәһ. 501) вәзифәсини гојмушду. Гурултајда әсас мәсәлә партијанын јарадылмасы иди. Русијада фәалијјәт көстәрән бүтүн с.д. групларыны ваһид партијада—Русија Сосиал-Демократ Фәһлә Партијасында (РСДФП) бирләшдирмәк гәрара алынды вә марксист фәһлә партијасынын јарадылдығы е'лан едилди. Гурултајын сијаси әһәмијјәти дә мәһз бунда иди. Гурултај с.-д. фәһлә партијасынын милли мәсәләјә мүнасибәтини дәгигләшдириб гәрара алды ки, һәр бир милләтин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси һүгугуну гәбул едир. Гурултај 3 нәфәрдән ибарәт МК сечди. «Рабочаја газета» партијанын рәсми органы е'лан олунду. «Харичдәки рус сосиал-демократларынын иттифагы» партијанын тәркиб һиссәси вә харичдәки нүмајәндәси кими танынды. МК үзвләринә «Русија сосиал-демократијасынын манифести»ни һазырламаг тапшырылды.

РСДФП-нин 1-чи гурултајы сосиализми фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирмәк јолунда мүһүм аддым иди. Партијанын јаранмасы илә рус сосиал-демократијасынын «ушаглыг вә јенијетмәлик дөврүнүн» баша чатдығыны көстәрән В. И. Ленин јазырды: «...1898-чи илин јазында партијанын тәшкили, бу дөвр сосиал-демократларынын ән габарыг вә ејни заманда сон иши иди» (јенә орада, ч. 6, сәһ. 197).

РСДФП-нин икинчи гурултајы 1903 ил ијулун 17-си (30-у)—августун 10-да (23-дә) олмушдур. Ијулун 24-дәк (августун 6-дәк) ичласлары Брүсселдә кечирилмиш, сонра Белчика полисинин тә'гиби үзүндән ишини Лондонда давам етдирмишдир. 26 партија тәшкилатыны тәмсил едән 51 һәлледичи сәсә малик 43 нүмајәндә, мәшвәрәтчи сәслә 14 нүмајәндә иштирак едирди (о чүмләдән Бакы Комитәсиндән Б. *Кнунјантс*). В. И. Ленинин тәрәфдарлары—«мөһкәм искрачылар» 24 сәсә малик идиләр. Күндәликдә 20 мәсәлә—партија Програмы, РСДФП-дә Бундун јери, МК-ја вә Мәркәзи Органа (МО) сечкиләр, партијанын тәшкили, аграр мәсәлә, милли мәсәлә вә с. дурурду. В. И. Ленин гурултајын бүросуна сечилмиш, бир чох ичласа сәдрлик етмиш, демәк олар, бүтүн мәсәләләр һаггында чыхыш етмиш, мандат, тәшкилат вә програм комиссијаларынын үзвү олмушду. Гурултајда әсас мәсәлә «...«Искра» тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш вә ишләниб һазырланмыш принсип вә тәшкилат әсаслары үзәриндә һәгиги партија јаратмагдан ибарәт иди» (јенә орада, ч. 8, сәһ. 209).

Гурултајда партија програмынын гәбулу мәсәләсинә 9 ичлас һәср олунмушду. Програм лајиһәсинин нәзәри һиссәсиндә ингилаби партијанын рәһбәр ролу, фәһлә синфинин мүстәгил сијаси гүввә кими сосиализм уғрунда мүбаризәси мәсәләси шәрһ едилмишди. Фәһлә һәрәкатына сосиалист шүурунун кәтирилмәси һаггында Ленин идејасы лајиһәдә хүсуси јер тутурду. *Пролетариат диктатурасы* идејасынын програма дахил едилмәси гурултајын мүһүм наилијјәти иди. Оппортунистләр ваһид чәбһә илә програм лајиһәсинин әсас мүддәаларына гаршы чыхдылар. Лајиһәнин аграр мәсәләјә аид һиссәсиндә тәһкимчилик галыгларынын ләғви, «кәсикләрин» кери гајтарылмасы, торпаг пулу вә төјчү өдәнишләринин, килсә вә монастыр әмлакынын, ханәдан, кабинет торпагларынын, император аиләсинә мәнсуб маликанәләрин мүсадирәси вә с. тәләб олунурду. Програмын аграр һиссәсинин әсас мәзмунуну фәһлә синфи илә кәндлиләрин иттифагынын јарадылмасы, кәнддә синфи мүбаризәнин даһа да күчләндирилмәси тәшкил едирди. Оппортунистләр кәндлиләрин ингилаби ролуну инкар едир, әслиндә сосиалист ингилабынын вә пролетариат диктатурасынын әсас шәрти олан фәһлә-кәндли иттифагына гаршы чыхырдылар. Онлар милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси һүгугу мәсәләсиндә дә искрачыларын әлејһинә кетдиләр. Лакин програмын бүтүн мәсәләләринин мүзакирәси, бүтөвлүкдә програм уғрунда мүбаризә В. И. Ленинин вә искрачыларын гәләбәси илә баша чатды. Гурултајда гәбул едилмиш партија Програмы пролетариатын азадлыг мүбаризәсинин мүһүм елми-нәзәри сәнәди иди (бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы*).

Күндәлијин мүһүм мәсәләләриндән бири В. И. Ленинин јаздығы партија Низамнамәсинин гәбулу иди. Низамнамәнин 1-чи параграфы хүсусилә кәскин ихтилафлара сәбәб олду. Бу параграфда дејилирди: «Партијанын Програмыны гәбул едән, партијаја һәм мадди васитәлә вә һәм дә партија тәшкилатларындан бириндә шәхсән иштирак етмәклә көмәк едән һәр бир шәхс партија үзвү һесаб олунур». Мартовун тәклифи исә белә иди: «Русија сосиал-демократ фәһлә партијасынын програмыны гәбул едән, она мадди васитәлә јардым көстәрән вә онун тәшкилатларындан биринин рәһбәрлији алтында партијаја мүнтәзәм сурәтдә шәхсән көмәк едән һәр кәс һәмин партијанын үзвү һесаб олунур». Бунларын арасындакы фәрг принсипиал характер дашыјырды. В. И. Ленинин тә'рифи чидди интизама вә сијаси мүтәшәккиллијә малик партија јарадылмасына имкан верирди. Мартовун тә'рифи исә хырда буржуа реформист партијанын тәшкилинә шәраит јарадырды. Сәсвермә заманы 1 нәфәр битәрәф галмагла 22 сәсә гаршы 28 сәслә Мартовун тә'рифи гәбул олунду. Низамнамәнин бүтүн галан параграфлары В. И. Ленинин тәклиф етдији кими гәбул олунду. Гурултајда тактика мәсәләләри, о чүмләдән либераллара, есер партијасына мүнасибәт вә с. мәсәләләр дә мүзакирә едилди.

Рәһбәр органлара сечкиләрдә В. И. Ленин вә тәрәфдарлары гәләбә газандылар. МК тәркибинә Г. М. *Кржижановски*, Ф. В. Ленгник, В. А. Носков, МО редаксијасына В. И. Ленин, К. В. Плеханов вә Ј. О. Мартов сечилдиләр. Лакин Мартов редаксијада ишләмәкдән имтина етди. Беш нәфәрдән ибарәт Партија Шурасы јарадылды (сәдр Плеханов). Сечкиләрдә чохлуг газанан В. И. Ленинин тәрәфдарлары о вахтдан болшевикләр (бах *Болшевизм*), аз сәс алан әлејһдарлары исә меншевикләр адланмаға башладылар (бах *Меншевизм*). Русија вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты тарихиндә јени типли ваһид ингилаби марксист партијанын јарадылмасы гурултајын башлыча јекуну олду.

РСДФП-нин үчүнчү гурултајы 1905 ил апрелин 12—25-дә (апрелин 27-си—мајын 10-да) Лондонда олмушдур. Гурултајда 20 болшевик комитәсиндән һәлледичи сәслә 24, мәшвәрәтчи сәслә 14 нүмајәндә иштирак едирди (о чүмләдән Бакы Комитәсиндән П. А. *Чапаридзе*). Болшевикләрин тәшәббүсү илә чағырылан бу гурултајда меншевикләр иштирак етмәдиләр вә Ченеврәдә өз гурултајларыны чағырдылар. Лакин иштиракчыларын сајы аз олдуғундан ону конфранс адландырдылар. Гурултајын күндәлији: ТК-нын мә'рузәси, тактика вә тәшкилат мәсәләләри, башга партија вә чәрәјанлара мүнасибәт, партија һәјатынын дахили мәсәләләри, нүмајәндәләрин һесабатлары, сечкиләр вә с.

Русијада 1905—07 илләр ингилабынын јүксәлиши дөврүндә топланмыш гурултај ингилаби сосиал-демократијанын гаршысына «...демократик чеврилиш дөврүндә тарихин фәһлә партијасы гаршысына һәлә һеч бир заман вә һеч бир јердә гојмадығы тәләбләри...» (јенә орада, ч. 10, сәһ. 231) гојмушду. В. И. Ленин гурултајын сәдри сечилди, онун ишинә рәһбәрлик етди, гәбул олунмуш бүтүн әсас гәтнамәләри јазды.

Гурултајын әсас вәзифәси башланмыш ингилабда партијанын стратекија планыны вә тактикасыны һазырламаг иди. Бу план пролетариатын бүтүн кәндлиләрлә иттифага кириб буржуа-демократик ингилабыны гәләбәјә чатдырмасыны вә сосиалист ингилабына јол ачмасыны нәзәрдә тутурду. Силаһлы үсјан һаггында гәтнамәдә дејилирди ки, өз вәзијјәтинә көрә ән габагчыл вә јеканә ардычыл ингилабчы синиф олан пролетариат Русијада үмуми демократик-ингилаб һәрәкатында рәһбәр рол ојнамалыдыр; бу һәрәкат индидән силаһлы үсјан зәрурәти доғурмушдур. Гәтнамәдә силаһлы үсјана һазырлыг үчүн конкрет тәдбирләр мүәјјәнләшдирилди.

Гурултај чаризм девриликдән сонра пролетариатла кәндлиләрин ингилаби-демократик диктатурасы, мүвәггәти ингилаби һөкумәтин тәшкили мәсәләләринин әтрафлы елми тәһлилини верди. «Мүвәггәти ингилаби һөкумәт һаггында» гәтнамәдә бу сијаси органын зәрурилији, онун функсијалары вә вәзифәләри, сосиал-демократија нүмајәндәләринин бу органда иштиракы шәртләри изаһ едилди. Кәндли һәрәкатына мүнасибәт мәсәләсинә даир гәт-

намәдә көстәрилирди ки, пролетариатын партијасы кәндлиләрин бүтүн ингилаби тәдбирләринин һәјата кечирилмәсинә јардым етмәлидир. Гурултајда Гафгаздакы ингилаби һәрәкат һаггында мә'рузә динләнилди. В. И. Ленинин тәклифи илә гәбул олунмуш «Гафгаздакы һадисәләрә даир» гәтнамәдә Гафгаз партија тәшкилатларынын мүбаризәси вә ингилаби фәалијјәти јүксәк гијмәтләндирилди.

Гурултај партијанын јени Низамнамәсини гәбул етди. Онун 1-чи параграфынын тә'рифи Ленинин вердији тә'рифлә əвәз олунду.

Гурултајын мүәјјән етдији мәгсәд вә вәзифәләр, болшевикләрин стратекија вә тактикасы мәсәләләри В. И. Ленинин «*Демократик ингилабда сосиал-демократијанын ики тактикасы*» әсәриндә елми-нәзәри чәһәтдән әсасландырылды вә даһа да инкишаф етдирилди.

РСДФП-нин дөрдүнчү (Бирләшдиричи) гурултајы 1906 ил апрелин 10—25-дә (апрелин 23-ү—мајын 8-дә) Стокһолмда олмушдур. Гурултајда 57 јерли партија тәшкилатыны тәмсил едән һәлледичи сәслә 112 (46-сы болшевик, 62-си меншевик иди; бә'зиләри гејри-мүәјјән мөвге тутмушду), мәшвәрәтчи сәслә 22 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: аграр мәсәлә, һазыркы вәзијјәт вә пролетариатын синфи вәзифәләри, Дөвләт думасына мүнасибәт, партија Низамнамәси, сечкиләр вә с.

Гурултајда аграр програма јенидән бахылмасы тәсадүфи дејилди. Чүнки аграр мәсәлә 1905—07 илләр ингилабынын әсас мәсәләси иди вә партија Програмынын аграр һиссәсиндә дәјишикликләр едилмәси тәләб олунурду. Ингилабын кедишиндә газанылмыш тәчрүбәни үмумиләшдирән В. И. Ленин партија Програмынын аграр һиссәсинин әсас нөгсаныны онун «кәсикләр програмы» олмасында көрүрдү. Аграр мәсәлә һаггында болшевикләр адындан В. И. Ленин мә'рузә етди. Мә'рузәдә шәрһ олунан аграр програм бүтүн мүлкәдар, килсә, монастыр, удел, дөвләт, кабинет торпагларынын мүсадирәси вә миллиләшдирилмәсини, кәндлиләр үзәринә дүшән бүтүн верки вә мүкәлләфијјәтләрин, кәндлинин өз торпағындан истәдији кими истифадә етмәсинә мане олан бүтүн ганунларын ләғвини нәзәрдә тутурду. Болшевикләр партијасынын програмы аграр мәсәләнин ингилаб јолу илә һәлли програмы иди. Меншевикләр (К. В. Плеханов вә П. П. Маслов) торпағын бәләдијјәләшдирилмәсини, јә'ни мүлкәдар торпагларынын јерли өзүнүидарәләрин вә ја земстволарын сәрәнчамына верилмәсини тәклиф едирдиләр. Бу, аграр мәсәләнин ислаһат јолу илә һәлли иди вә кәндлиләри ингилабдан узаглашдырмаг мәгсәди дашыјырды. Болшевикләрин бир групу (С. А. Суворов, И. В. Сталин, В. А. Базаров) торпагларын кәндлиләр арасында «бөлүшдүрүлмәсини» тәклиф етди. В. И. Ленин «бәләдијјәләшдирмә» вә «бөлүшдүрмә» тәләбләрини мүгајисә едәрәк јазырды: «...Бәләдијјәләшдирмә јанлыш вә зәрәрлидир, бөлкү... јанлышдыр, лакин зәрәрли дејилдир (јенә орада, ч. 13, сәһ. 31). «Бөлүшдүрмә» тәрәфдарлары Русијада ингилаблар арасында хејли фасилә олачағыны күман едир вә сосиалист ингилабынын инкишаф перспективләрини нәзәрә алмырдылар. Лакин «бөлүшдүрмә» програмы кәндлиләри мүлкәдарлара вә мүтләгијјәтә гаршы мүбаризәјә чағырдығы үчүн ингилаби характер дашыјырды. Одур ки, В. И. Ленин «бөлүшдүрүчүләри» мүдафиә етди. Лакин меншевикләр чохлуг тәшкил етдикләриндән гурултај онларын програмыны (болшевикләрин бә'зи әлавә вә дүзәлишләри илә) гәбул етди. Гурултај әрәфәсиндә Дөвләт думасыны бојкот етмәк мөвгејиндә дуран болшевикләр гурултајда ирәли сүрдүкләри гәтнамәдә ингилаби бөһраны даһа да дәринләшдирмәк, кадетләрин гејри-ардычыллығыны ифша етмәк вә кәндлиләрин онларын ардынча кетмәсинә имкан вермәмәк мәгсәди илә Думадан истифадә етмәји лазым билдиләр. Лакин гурултај Думанын ролуну шиширдән вә беләликлә дә кадетләрлә иттифага разылыг верән меншевик гәтнамәсини гәбул етди. Силаһлы үсјана даир гәбул олунмуш меншевик гәтнамәсиндә ингилаби тәчрүбә нәзәрә алынмыр, болшевикләр бланкизм вә гәсдчиликдә тәгсирләндирилирди. Буна көрә дә болшевикләр һәмин гәтнамәни «силаһлы үсјана гаршы гәтнамә» адландырдылар.

Гурултај милли с.-д. тәшкилатлары илә бирләшмәк үчүн тәдбирләр һазырлады, РСДФП-нин Полша вә Литва Сосиал-Демократијасы илә бирләшмәси шәртләрини мүәјјәнләшдирди, РСДФП-нин Латыш С.-Д. Фәһлә Партијасы вә Бундла бирләшмәси лајиһәләрини тәртиб етди. Фәһләләри өзләриндән узаглашдырмагдан горхан меншевикләр партија Низамнамәсинин 1-чи параграфына Ленинин вердији тә'рифи гәбул етмәјә мәчбур олдулар. Илк дәфә олараг Низамнамәјә *демократик мәркәзијјәт* һаггында болшевик тә'рифи дахил едилди. МК-ја 3 болшевик, 7 меншевик, МО-ја исә анчаг меншевикләр сечилди. Гурултајда партијанын бирләшмәси формал характер дашыјырды. Әслиндә болшевикләр вә меншевикләр мүстәгил тәшкилатларыны сахлајыб өз бахышларында галдылар. В. И. Ленин бу гурултајын әсас идеја јекунуну РСДФП-дә сағ—опортунист ганадла, сол—ингилаби ганадын бир-бириндән гәти ајрылмасында көрүрдү.

РСДФП-нин бешинчи (Лондон) гурултајы 1907 ил апрелин 30-у—мајын 19-да (мајын 13-ү, ијунун 1-дә) Лондонда олмушдур. Гурултајда 145 партија тәшкилатындан 150 мин үзвү тәмсил едән һәлледичи сәслә 303, мәшвәрәтчи сәслә 39 нүмајәндә, о чүмләдән 105 болшевик, 97 меншевик иштирак едирди. Гурултаја Бакы тәшкилатындан 1 болшевик, 2 меншевик нүмајәндә сечилмишди. Күндәлик: МК-нын һесабаты, Дума фраксијасынын һесабаты вә онун тәшкили, буржуа партијаларына мүнасибәт, фәһлә гурултајы вә битәрәф фәһлә тәшкилатлары, ордуда иш вә с.

Гурултајда әсас мәсәлә буржуа партијаларына мүнасибәт мәсәләси иди. Белә ки, болшевикләрин вә меншевикләрин гејри-пролетар партијалара мүнасибәти мәсәләси онларын арасындакы бүтүн принсипиал ихтилафларын мәнбәји олмушду. Һәмин мәсәлә һаггында болшевикләрдән В. И. Ленин мә'рузә етди. В. И. Ленинин јаздығы гәтнамәдә бүтүн гејри-пролетар партијаларына болшевик гијмәти верилди, онлара гаршы мүнасибәтдә РСДФП-нин тактикасы мүәјјәнләшдирилди. В. И. Ленин сонралар јазырды: «Сосиал-демократ пролетариат ингилабда синифләрин гаршылыглы мүнасибәтинә вердији гијмәти һәмин гәтнамәдә дүрүст вә ајдын ифадә етди, бүтүн башлыча партијаларын сосиал' әсасыны вә демократија уғрунда мүбаризәдә фәһлә һәрәкатынын үмуми вәзифәләрини мүәјјән етди» (јенә орада, ч. 19, сәһ. 191). Дөвләт думасы һаггында болшевик гәтнамәсиндә гурултај Думада фәалијјәт көстәрән сосиал-демократијанын вәзифәләрини мүәјјән етди. Фәһлә гурултајы вә битәрәф фәһлә тәшкилатлары барәдәки гәтнамәдә меншевикләрин партијаны ләғв етмәк чәһдләринә ағыр зәрбә вурулду, фәһлә һәрәкатында с.-д. партијасынын һәлледичи ролу әсасландырылды.

Гурултајын гәбул етдији јени Низамнамә икимәркәзлијә сон гојду вә анчаг МК сечди. Јени Низамнамәјә көрә МО редаксијасыны МК тә'јин едирди. Болшевик фраксијасынын ичласында В. И. Ленин башда олмагла *Болшевик мәркәзи* јарадылды. Партијанын тарихинә 2-чи вә сонунчу бирләшмиш гурултај, ленинчи тактика хәттинин вә тәшкилат принсипләринин гәләбәси гурултајы кими дахил олан 5-чи гурултај һәм дә Русија фәһлә һәрәкатында болшевизмин бөјүк гәләбәси, бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында көркәмли һадисә иди.

РСДФ(б)П-нин алтынчы гурултајы 1917 ил ијулун 26-сы—августун 3-дә (августун 8—16-да) Петроградда олмушдур. Гурултајда 176 мин партија үзвүнү тәмсил едән (һәмин вахт партијанын 240 мин үзвү вар иди) һәлледичи сәслә 157, мәшвәрәтчи сәслә 110 нүмајәндә, о чүмләдән Бакы болшевик тәшкилатындан П. А. Чапаридзе вә А. Ә. *Јусифзадә* иштирак етмишди. Күндәлик: тәшкилат бүросунун мә'рузәси, МК-нын һесабаты, јерләрдән һесабатлар, һазырки дөвр, һәмкарлар һәрәкаты, сечкиләр вә с.

Ијул күнләриндән (1917) сонра топланан гурултај ишә јарымлегал вәзијјәтдә башламышды. Ијулун 29-дан исә кизли шәраитдә ишләјирди вә һәмин күн МК сечди. Мүвәггәти һөкумәтин тә'гиби үзүндән В. И. Ленин гурултајда иштирак етмирди; лакин о, өз силаһдашлары васитәсилә гурултаја рәһбәрлик едирди вә онун фәхри сәдри сечилмишди. Гурултајын әсас мәсәләләр һаггында гәбул етдији тезис вә гәрарлары В. И. Ленин јазмышды. Илк мүзакирәләрдән бири Мүвәггәти һөкумәтин гәрары илә әлагәдар В. И. Ленинин мәһкәмәјә кедиб-кетмәмәси һаггында иди. Бу барәдә Г. К. Орчоникидзенин мә'рузәсини динләјән гурултај В. И. Ленинин мәһкәмәјә кетмәмәси һаггында гәрар гәбул етди. Ијул һадисәләриндән сонра Русијада *икиһакимијјәтлик* ләғв едилмиш, буржуазијанын тәк һакимијјәти јаранмышды. Сијаси вәзијјәтин дәјишмәси партијадан јени тактика хәтти вә шүарлар мүәјјән етмәји тәләб едирди. *Сосиалист ингилабынын* гәләбәсини тә'мин етмәк үчүн В. И. Ленинин ирәли сүрдүјү јени тактика хәтти, силаһлы үсјан һазырламаг хәтти 6-чы гурултајын бүтүн сәнәдләриндә конкрет ифадәсини тапды. Гурултајын гәрарында көстәрилирди ки, һазырда әксингилабчы буржуазијанын диктатурасыны јалныз тамамилә ләғв етмәк дүзкүн шүар ола биләр. Беләликлә, гурултај ајрыча

көтүрүлмүш бир өлкәдә сосиалист ингилабынын гәләбәсинин мүмкүнлүјү һаггында Ленин тә'лимини рәһбәр тутараг пролетариат вә јохсул кәндлиләрин һакимијјәти силаһлы үсјан јолу илә әлә алмасы хәттини ирәли сүрдү. Гурултај «*Бүтүн һакимијјәт Советләрә!*» шүарыны мүвәггәти арадан көтүрмәји гәрара алды. Өлкәни бүрүјән игтисади позғунлуг вә фәлакәтдән хилас олмағын, мәһсулдар гүввәләри вә бүтүн тәсәррүфат һәјатыны сосиалист әсаслары үзәриндә дирчәлтмәјин конкрет јоллары көстәрилди, фәһлә нәзарәти јаратмаг кими конкрет програм ирәли сүрүлдү. Гурултај меншевикләрин хәјанәткар сијасәтини ифша етмәји партијанын ән мүһүм вәзифәси кими ирәли сүрдү, ејни заманда, Троцки башда олмагла, сәһвләрини е'тираф едәрәк болшевизмин бүтүн мүддәаларыны илә разы олдугларыны билдирән «*межрајончулар*»ы партијаја гәбул етди. Һәмкарлар иттифагларынын битәрәфлијинә даир меншевик бахышлары писләнди вә онлары фәһлә синфинин мүбариз органларына чевирмәјин зәрурилији көстәрилди. Партијанын рәһбәрлији илә ишләјән сосиалист кәнчләр иттифагларынын јарадылмасы зәрури сајылды. Партија Програмынын јенидән нәзәрдән кечирилмәси гәрара алынды, јени Низамнамә гәбул олунду. РСДФ(б)П МК гурултајын тапшырығы илә вә онун адындан «Русијанын бүтүн зәһмәткешләринә, бүтүн фәһләләринә, әскәрләринә вә кәндлиләринә» Манифестини нәшр етди.

В. П. *Нокин* гурултајда «Һүммәт»ин нүмајәндәсини тәбрик етди вә МК-нын тәшкилата һәм мадди, һәм дә башга јардым көстәрмәсини тәклиф етди. Гурултај «Һүммәт» болшевик тәшкилаты һаггында Јусифзадәнин вә Чапаридзенин мә'луматларыны динләди, МК-ја тапшырды ки, «Һүммәт»ә тәбрик көндәрсин вә она мадди јардым көстәрсин.

Р К (б) П - н и н ј е д д и н ч и г у р у л т а ј ы 1918 ил мартын 6—8-дә Петроградда олмушдур. Гурултајда партијанын 170 мин үзвүнү тәмсил едән һәллеличи сәслә 47, мәшвәрәтчи сәслә 59 нүмајәндә иштирак едирди. Әслиндә исә бу заман партијанын 300 миндән чох үзвү вар иди; лакин гурултај тә'чили чағырылдығындан вә әразинин бир һиссәсини Алманија гошунлары ишғал етдијиндән тәшкилатларын һамысы (о чүмләдән Бакы тәшкилаты) нүмајәндәләрини көндәрә билмәмишди. Күндәлик: МК-нын тәшкилат вә сијаси һесабатлары, партијанын Програмына вә адына јенидән бахылмасы, тәшкилат мәсәләләри, сечкиләр.

Гурултај чох мүрәккәб вә зиддијјәтли бејнәлхалг шәраитдә, кәнч совет респ.-сынын варлығы үчүн мүһүм әһәмијјәт кәсб едән сүлһ мәсәләсинин һәлли үчүн топланмышды. Гурултајын ишинә рәһбәрлик едән В. И. Ленин ичласларда 18 дәфә чыхыш етмишди. В. И. Ленин МК-нын сијаси һесабатында *бејнәлхалг вәзијјәти* вә өлкәнин дахили шәраитини тәһлил едәрәк мүһарибә вә сүлһ мәсәләсини һәртәрәфли ишыгландырды, Тротскинин вә «сол коммунистләр»ин *Брест сүлһү* (*1918*) мәсәләсиндә авантүрист, ингилаб иши үчүн тәһлүкәли сијасәтини ифша етди. В. И. Ленин «солларын» белә бир тезисини гәтијјәтлә рәдд етди ки, куја бејнәлхалг ингилабын мәнафеји совет респ.-сынын империалист дөвләтләрлә сазиш бағламасына јол вермир. В. И. Ленин партијаны нәјин баһасына олурса-олсун динч тәнәффүс әлдә етмәјә, мүһарибәнин дағытдығы х.т.-ны бәрпа етмәјә вә өлкәнин мүдафиә габилијјәтини мөһкәмләтмәјә чағырды. Гурултај мүһарибә вә сүлһ мәсәләсинә даир Ленин гәтнамәсини гәбул етди; Брест сүлһү тәсдиг олунду.

Партија Програмынын нәзәрдән кечирилмәси вә партијанын адынын дәјишдирилмәси һаггында мә'рузәдә В. И. Ленин «Апрел тезисләри»ндә вә Апрел конфрансында ирәли сүрдүјү мүддәалары бир даһа әсасландырды вә инкишаф етдирди. Гурултај партијанын јени Програмыны һазырламаг үчүн В. И. Ленин башда олмагла комиссија јаратды, РСДФ(б)П-ни РК(б)П адландырмаг барәдә гәрар гәбул етди. В. И. Ленин башда олмагла МК (15 үзв вә 8 намизәд) сечилди.

Р К (б) П - н и н с ә к к и з и н ч и г у р у л т а ј ы—1919 ил мартын 18—23-дә Москвада олмушдур. Гурултајда партијанын 313 766 үзвүнү тәмсил едән һәллеличи сәслә 301, мәшвәрәтчи сәслә 102 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК-нын һесабаты, РК(б)П-нин програмы, Коммунист Интернасионалынын јарадылмасы, һәрби вәзијјәт вә һәрби сијасәт, кәнддә иш, тәшкилат мәсәләләри, сечкиләр.

Гурултаја рәһбәрлик едән В. И. Ленин илк сөзү Ј. М. Свердловун хатирәсинә һәср етди. МК-нын гурултаја һесабат мә'рузәсиндә В. И. Ленин партијанын дахили вә харичи сијасәтинин, тәшкилатчылыг ишинин тәһлилини верди, Совет дөвләтини, Гызыл Ордуну, фәһлә-кәндли иттифагыны мөһкәмләндирмәјин зәрурилијини әсасландырды. Гурултај МК-нын сијаси хәттини вә әмәли фәалијјәтини бүтүнлүклә вә тамамилә бәјәнди. Партијанын В. И. Ленин тәрәфиндән һазырланмыш вә 7-чи гурултајда јарадылан комиссијанын бәјәндији јени—икинчи Програмынын лајиһәсини мүзакирәјә гојуб гәбул етди. Бу, тарихдә сосиализм гуручулуғунун илк елми Програмы иди вә капитализмдән сосиализмдә кечид дөврү үчүн партијанын вәзифәләрини мүәјјәнләшдирди.

«Кәнддә иш һаггында» мә'рузәдә В. И. Ленин ортабаблара мүнасибәт мәсәләсиндә јени сијасәт јеритмәјин зәрурилијини ирәли сүрдү. Ортабаблары битәрәфләшдирмәк сијасәти артыг өз дөврүнү кечирмишди. Инди кәндлиләрин сајча ән бөјүк тәбәгәси олан ортабабларын е'тимадыны газанмаг вә онлары сосиализм гуручулуғуна чәлб етмәк лазым иди. Гурултај голчомаглара вә Совет һакимијјәтинин бүтүн дүшмәнләринә гаршы мүбаризә үчүн јохсул кәндлиләрә архаланараг ортабабларла мөһкәм иттифаг јаратмаг сијасәтинә кечмәк һаггында гәтнамә гәбул етди.

Һәрби мәсәлә барәдә мә'рузәдә Гызыл Ордуну көнүллүлүк принсипи әсасында гурмаг, партизанчылыға сон гојмаг, чидди интизамлы даими орду јаратмаг вәзифәси ирәли сүрүлүрдү. Гурултајда партијанын хәттинә гаршы чыхан «һәрби мүхалифәт» синфи фәрг гојмадан әһалини үчдантутма сәфәрбәрлијә алмағы, ордуда сијаси органларын ләғвини, мүһарибәнин партизан методлары илә апарылмасыны тәклиф едирди. Гурултај МК-нын ирәли сүрдүјү гәтнамәни јекдилликлә гәбул едәрәк көстәрди ки, орду гуручулуғунун вә фәалијјәтинин башлыча принсипи өлкәнин бүтүн силаһлы гүввәләринә партијанын рәһбәрлик етмәсиндән ибарәтдир. Гурултај Советләрдә партијанын рәһбәр ролуну инкар едән оппортунист Сапронов-Осински групуну дәф етди. Партија сыраларыны пролетариат һесабына артырмағын вә онун сосиал тәркибини јахшылашдырмағын зәрурилији гејд олунду. Гурултај Совет демократијасыны даим инкишаф етдирмәји вә Советләрин фәалијјәтиндә Коммунист партијасынын рәһбәр ролуну артырмағы ирәли сүрдү.

Ајрыча гәтнамәдә гурултај Коммунист Интернасионалынын јарадылмасыны алгышлады вә онун платформасына шәрик олдуғуну билдирди. Партија МК-сынын Сијаси Бүросу, Тәшкилат Бүросу вә Катиблији јарадылды. Гурултај РК(б)П-нин тәркиб һиссәләри олан совет милли респ.-лары коммунист партијаларынын јарадылмасы барәдә гәрар гәбул етди. МК (19 үзв вә 8 намизәд) вә ТК (3 үзв) сечилди.

Р К (б) П - н и н д о г г у з у н ч у г у р у л т а ј ы 1920 ил мартын 29-у—апрелин 5-дә Москвада олмушдур. Гурултајда партијанын 611 978 үзвүнү тәмсил едән һәллеличи сәслә 554, мәшвәрәтчи сәслә 162 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК-нын һесабаты, тәсәррүфат гуручулуғунун нөвбәти, вәзифәләри, һәмкарлар һәрәкаты, тәшкилат мәсәләләри, Коммунист Интернасионалынын вәзифәләри, кооперасијаја мүнасибәт, сечкиләр вә с.

В. И. Ленин МК-нын һесабат мә'рузәсиндә өлкәнин бејнәлхалг вә дахили вәзијјәтинин дәрин тәһлилини верди, гаршыдакы дөвр үчүн партијанын конкрет вәзифәләрини мүәјјәнләшдирди. В. И. Ленин харичи сијасәт мәсәләләриндән данышаркән Совет респ.-сынын капиталист дөвләтләри илә узун мүддәт динч јанашы јашамасы үчүн објектив имканын олдуғуну әсасландырды.

Тәсәррүфат гуручулуғу мәсәләси күндәликдә әсас јер тутурду. В. И. Ленин ваһид тәсәррүфат планынын дөнмәдән һәјата кечирилмәсини партијанын ән мүһүм вәзифәси кими ирәли сүрдү. Гурултајын директивләри ГОЕЛРО планынын әсасы олду.

Партијанын тәсәррүфат гуручулуғу хәттинә гаршы «*демократик мәркәзијјәт*» *групу* чыхды. Гурултај оппортунист үнсүрләри гәтијјәтлә писләјәрәк тәсәррүфатын идарә олунмасында мәркәзләшдирмәни инкишаф етдирмәјин вә тәкбашчылығы гүввәтләндирмәјин зәрурилијини көстәрди. Гурултај сосиализм гуручулуғунда һәмкарлар иттифагларынын гаршысында дуран конкрет вәзифәләри көстәрмәклә јанашы онларын иш формалары вә методларыны, еләчә дә Коммунист партијасы вә Совет дөвләти илә онларын арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләрин принсипләрини мүәјјән етди. Гәтнамәдә гејд едилирди ки, һәмкарлар иттифаглары өз вәзифәләрини партијанын рәһбәрлији алтында һәјата кечирмәлидир. Һәмкарлар иттифагларынын күчү онлара партија рәһбәрлијиндәдир. Кооперасијаја мүнасибәт, халг милиси системинә кечмәк, әмәк јарышы, фәһлә гадынлар арасында иш һаггында да гәтнамәләр гәбул олунду. Гурултај В. И. Ленинин әсәрләринин там күллијјатынын нәшри барәдә гәрар гәбул етди. МК (19 үзв вә 12 намизәд) сечилди.

РК(б)П-нин онунчу гурултајы 1921 ил мартын 8—16-да Москвада олмушдур. Гурултајда партијанын 732 521 үзвүнү тәмсил едән һәлледичи сәслә 717, мәшвәрәтчи сәслә 418 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК-нын сијаси вә тәшкилат һесабатлары, Нәзарәт комиссијасынын һесабаты, милли мәсәлә, партија гуручулуғу, һәмкарлар иттифаглары вә өлкәнин тәсәррүфат һәјатында онларын ролу, сапалағын әрзаг веркиси илә әвәз едилмәси һаггында, сечкиләр вә с.

Гурултај чох чәтин вә мүрәккәб шәраитдә кечмишдир. Империалист вә Вәтәндаш мүһарибәләри өлкәни мүфлисләшдирмишди. Антисовет үнсүрләр фәаллашмышды. РК(б)П дахилиндә антипартија груплашмалары јенидән чанланмышды. В. И. Ленин МК-нын һесабатында Совет Русијасынын бејнәлхалг вәзијјәтинин дәрин тәһлилини верди вә көстәрди ки, онун харичи сијасәти капиталист өлкәләри илә мүһарибә вәзијјәтинә сон гојмаг, онларла динч јанашы јашамаг мүнасибәтләри јаратмаг мәгсәдинә хидмәт етмәлидир. Мә'рузәдә партијанын сосиал-игтисади сијасәт саһәсиндәки вәзифәләри дә мүәјјән олунду. В. И. Ленин јени игтисади әсас үзәриндә фәһлә синфи илә кәндлиләрин иттифагыны мөһкәмләтмәјин зәрурилијинә хүсуси диггәт јетирди. «Сапалағын натурал верки илә әвәз едилмәси һаггында» мә'рузәдә В. И. Ленин көстәрди ки, әмәкчи кәндлиләрин вәзијјәтини јахшылашдырмаг, к.т.-ны вә бүтүн х.т.-ны јүксәлтмәк үчүн сапалағы әрзаг веркиси илә әвәз етмәк лазымдыр; чохмилјонлу кәндлиләри сосиализм гуручулуғуна чәлб етмәк үчүн башга васитә јохдур. В. И. Ленинин тәшәббүсү илә гурултај һәрби коммунизм сијасәтиндән *јени игтисади сијасәтә* кечмәк һаггында гәрар гәбул етди.

Гурултај милли мәсәлә саһәсиндә партијанын вәзифәләрини мүәјјәнләшдирди вә кечмишдә мәзлум олан халгларын дөвләт, тәсәррүфат вә мәдәни керилијини ләғв етмәји гаршыја мәгсәд гојду. Гурултајда гејд олунду ки, совет респ.-ларынын мәнафеји онларын көнүллү сурәтдә иттифаг дөвләтиндә бирләшмәсини тәләб едир. Милли мәсәлә һаггындакы гәтнамәдә сосиализм гуручулуғу үчүн башлыча тәһлүкә олан һаким милләтчилик шовинизми вә јерли милләтчилик мејлләринә гаршы гәти мүбаризә апармағын зәрурилији көстәрилди. Партијада синдикализм вә анархизм тәмајүлү, партијанын бирлији һаггында гәтнамәләрдә «фәһлә мүхалифәти»нин вә с. фраксијачы групларын бахышлары кәскин писләнилди, бүтүн партија тәшкилатларына тапшырылды ки, һеч бир фраксијачы чыхыша јол вермәсинләр.

Гурултај һәмкарлар иттифаглары һаггындакы дискуссијаја јекун вурду. Гејд олунду ки, коммунизм мәктәби олан һәмкарлар иттифагларынын башлыча вәзифәси тәшкилат-тәсәррүфат вә тәрбијә вәзифәси, әсас иш методу инандырма методудур. Партија гуручулуғу, һәрби мәсәлә һаггында гәрарлар, нәзарәт комиссијалары барәдә әсаснамә гәбул олунду. Гурултај нүмајәндәләриндән 300 нәфәрә гәдәри мартын 11-дә *Кронштадт антисовет гијамыны (1921)* јатырмаға көндәрилди. МК (25 үзв вә 15 намизәд), МНК (7 үзв вә 3 намизәд) сечилди.

РК(б)П-нин он биринчи гурултајы 1922 ил мартын 27-си—апрелин 2-дә Москвада олмушдур. Гурултајда 532 мин партија үзвүнү тәмсил едән һәлледичи сәслә 522, мәшвәрәтчи сәслә 165 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК-нын сијаси вә тәшкилат һесабатлары, ТК-нын вә МНК-нын һесабатлары, партијада тәмизлик апарылмасынын јекунлары, партија сыраларынын мөһкәмләндирилмәси, сечкиләр вә с.

Јени игтисади сијасәтин илк илинин нәтичәләринә јекун вурмаг гурултајын әсас вәзифәси иди. В. И. Ленин МК-нын сијаси һесабатында көстәрди ки, кери чәкилмә гуртармышдыр, шәһәрлә кәнд арасында игтисади әлагә бәрпа олунур, фәһлә-кәндли иттифагы мөһкәмләнмиш, к.т.-нда чанланма јаранмышдыр. Капиталист үнсүрләри үзәринә гәти вә сонунчу һүчума кечмәк үчүн гүввәләри јенидән груплашдырмаг лазымдыр. «Ким-кими?» мәсәләси сосиализмин хејринә һәлл олуначагдыр. Бу мүбаризәдә капитализмә галиб кәлмәк үчүн коммунистләр тәсәррүфатчылығы бачармалыдырлар. О заман партијанын тәсәррүфат вәзифәләри ичәрисиндә тичарәтин мүһүм әһәмијјәтини гејд едән В. И. Ленин, «тичарәт етмәји өјрәнин» шүарыны ирәли сүрдү.

Партија сыраларынын мөһкәмләндирилмәсинә бөјүк диггәт јетирән гурултај партијада пролетар өзәјини артырмаг, онун сыраларына гејри пролетар үнсүрләрин дахил олмасыны чәтинләшдирмәк мәгсәди илә партијаја гәбул үчүн 3 категорија мүәјјән етди; һәр категорија үчүн ајрыча гәбул шәртләри гојулду.

Гурултај кечмиш «фәһлә мүхалифәти»нин бә'зи үзвләринин фраксијачылыг фәалијјәтини гәти писләди, ән фәалларыны партијадан чыхарды. Јени игтисади сијасәт дөврүндә һәмкарлар иттифагларынын ролуну артырмаға бөјүк әһәмијјәт верилди. Кәнддә иш һаггындакы гәтнамәдә көстәрилди ки, к.т. истеһсалыны артырмагда кәндлиләрә әмәли көмәк етмәк партијанын бу саһәдә башлыча вәзифәсидир. Гурултај Гызыл Орду, РККИ, мәтбуат вә тәблиғат һаггында вә с. гәрарлар гәбул етди, МК (27 үзв вә 19 үзвлүјә намизәд), МНК (7 үзв) сечди. И. В. Сталин МК-нын Баш катиби сечилди. Бу, В. И. Ленинин иштирак етдији сонунчу гурултај иди.

РК(б)П-нин он икинчи гурултајы 1923 ил апрелин 17—25-дә Москвада олмушдур. Гурултајда партијанын 386 мин үзвүнү тәмсил едән һәлледичи сәслә 409, мәшвәрәтчи сәслә 417 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: ТК-нын вә МНК-нын һесабатлары, Коминтернин Ичраијјә Комитәсиндәки Русија нүмајәдәлијинин һесабаты, сәнаје һаггында, милли мәсәлә, кәнддә верки сијасәти, сечкиләр вә с. Бу, ингилабдан сонра В. И. Ленинин хәстәлијинә көрә иштирак етмәдији илк гурултај иди. Нүмајәндәләр В. И. Ленини гијаби олараг гурултајын Рәјасәт һеј'әтинә сечмиш вә она тәбрик мәктубу көндәрмишдиләр. В. И. Ленинин сон чыхышларында, мәктуб вә мәгаләләриндә ирәли сүрдүјү вә онун партијаја вәсијјәти ады илә мәшһур олан көстәришләри гурултајын гәрарларынын әсасыны тәшкил етди.

Гурултај МК-нын сијаси вә тәшкилат хәттини, дахили вә харичи сијасәт саһәсиндәки фәалијјәтини бәјәнди. Гурултај гејд етди ки, јени игтисади сијасәт шәраитиндә партијада тәмајүлләр үчүн зәмин јаранмышдыр; партијаны дөвләтә вә дөвләти исә фәһлә синфинә гаршы гојан тәмајүл хүсусилә горхулудур. Она көрә дә партијанын бирлијини сарсытмаға чәһд едәнләрә гаршы гәти мүбаризә апарылачагдыр. Тәсәррүфат гуручулуғу проблемләринә хүсуси диггәт јетирилди. Гурултајын гәрарында дејилирди ки, партија тәсәррүфата даһа јахын олмалы, тәсәррүфат органларына даһа чох диггәт вермәлидир. «Анчаг ағыр сәнаје һәгиги сосиализм гуручулуғунун мөһкәм бүнөврәси ола биләр» мүддәасы ирәли сүрүләрәк гејд олунду ки, ағыр сәнаје илә бирликдә вә онун әсасында јүнкүл сәнаје дә сүр'әтлә инкишаф етдирилмәлидир. Троцкинин кәндлиләри истисмар етмәк јолу илә сәнаје гурмағы нәзәрдә тутан «сәнајенин диктатурасы» шүары рәдд олунду. Троцки мүдафиә әһәмијјәтли ән бөјүк з-дары кәлирлә ишләмәдикләринә көрә бағламағы тәклиф едирди ки, бу да Совет респ.-сы үчүн сијаси мәғлубијјәт демәк иди. Партија Троцкинин зәрәрли тәклифләрини ғәтијјәтлә рәдд етди. Һәмин дөврдә өлкәнин бүтүн игтисадијјаты үчүн к.т.-нын биринчи дәрәчәли әһәмијјәти олдуғу көстәрилди, «Кәнддә верки сијасәти һаггында» вә «Кәнддә РК(б)П-нин иши һаггында» гәрарлар гәбул олунду.

Партија вә дөвләт гуручулуғунда милли чәһәтләр мәсәләси гурултајын ишиндә мүһүм јер тутду. Гурултај милли мәсәләдә партијанын сијасәтинин бејнәлхалг әһәмијјәтини гејд етди, партијаны милли мәсәләдәки тәмајүлләрә—великорус шовинизминә вә јерли буржуа милләтчилијинә гаршы гәти мүбаризәјә чағырды. Загафгазија федерасијасы јарадылмасы әлејһинә чыхан, Загафгазијанын башга халгларына мүнасибәтдә шовинизм сијасәти јеридән күрчү милләтчи-тәмајүлчүләри ифша олунду. Гурултајда Совет дөвләт апаратына партија рәһбәрлији мәсәләси әтрафлы мүзакирә едилди. В. И. Ленинин јазылы шәкилдә гурултаја көндәрдији тәклиф әсасында МНК вә ФКМ бирләшдириләрәк ваһид партија-дөвләт нәзарәти јарадылды. Кәнчләр вә гадынлар арасында РК(б)П-нин иши мәсәләсинә бөјүк диггәт јетирилди вә хүсуси гәтнамәләр гәбул олунду. МК (40 үзв) МНК (50 үзв) сечилди.

РК(б)П-нин он үчүнчү гурултајы 1924 ил мајын 23—31-дә Москвада олмушдур. Гурултајда партијанын 735 881 үзвү вә намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 748, мәшвәрәтчи сәслә 416 нүмајәндә иштирак едирди. 12-чи гурултајдан кечән 1 ил әрзиндә партијанын сај тәркиби әсасән фәһләләр һесабына тәгр. 2 дәфә артмышды. Бу, *партијаја Ленин чағырышынын* нәтичәси иди. Күндәлик: МК-нын сијаси вә тәшкилат һесабатлары, МТК-нын, МНК-нын, партијанын Коминтернин Ичраијјә Комитәсиндәки нүмајәндәлијинин һесабатлары, дахили тичарәт вә кооперасија һаггында, кәнддә иш һаггында, кәнчләр арасында иш һаггында, К. Маркс вә Ф. Енкелсин әлјазмалары, В. И. Ленин Ин-тунун иши һаггында мә'луматлар, сечкиләр вә с.

Гурултај дахили вә харичи сијасәтин бүтүн саһәләриндә МК-нын сија-

си хәттини вә тәшкилатчылыг ишини тамамилә бәјәнди. 13-чү партија конфрансынын тротскичилији хырда буржуа тәмајүлү кими гијмәтләндирән гәтнамәсини тәсдиг етди. Гурултај көстәрди ки, јени игтисади сијасәт өзүнү доғрултмушдур вә инди вәзифә бу зәмин үзәриндә бүтүн х.т.-нда сосиалист үнсүрләрини гүввәтләндирмәкдир. Металлуркијаны, јаначаг сәнајесини, нәглијјаты инкишаф етдирмәк вә с. һаггында директив көстәришләр верилди. Дахили тичарәт, кәнддә ишин вәзијјәти вә хырда истеһсалчыларын кооперативләшдирилмәси проблемләри кениш мүзакирә олунду. Бу мәсәләләр барәдә гәбул едилән гәрарлар фәһлә синфи илә кәндлиләрин иттифагыны мөһкәмләтмәк һаггында Ленин көстәришләрини даһа да инкишаф етдирди. В. И. Ленинин кооператив планы гурултајын «Кооперасија һаггында», «Кәнддә иш һаггында» гәрарларынын әсасыны тәшкил етди. Јени игтисади сијасәт шәраитиндә пролетар вә буржуа идеолокијалары арасында мүбаризәнин кәскинләшдијини нәзәрә алан гурултај коммунистләрин нәзәри һазырлығыны күчләндирмәк, зәһмәткешләрин идеја сијаси сәвијјәсини јүксәлтмәк вәзифәләрини гаршыја гојду. Гурултајын К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин там күллијјатыны рус вә с. дилләрдә нәшр етмәк, В. И. Ленинин Әсәрләринин там күллијјатыны ССРИ халгларынын бүтүн дилләриндә бурахмаг һаггындакы гәрарлары да бу вәзифәләрин һәллинә јөнәлдилмишди.

В. И. Ленинин «Гурултаја мәктуб»у охунду вә мүзакирә олунду. Н. К. Крупскаја мәктубу гурултаја тәгдим едәркән билдирди ки, В. И. Ленин һәмин мәктубу јалныз онун вәфатындан сонра нөвбәти партија гурултајына чатдырмағы мәсләһәт көрмүшдүр. Мәктубда В. И. Ленин МК-нын бә'зи үзвләрини — Сталин, Тротски, Зиновјев, Каменев, Бухарин вә б. ны характеризә етмишди. О, Тротскинин «гејри болшевиклијини», Зиновјев вә Каменевин Октјабр күнләриндәки штрејкбрехерлијини, онларын бу һәрәкәтләринин тәсадүфи олмадығыны, Бухаринин схоласт олдуғуну, диалектиканы һеч вахт тамам баша дүшмәдијини көстәрмишди. В. И. Ленин Сталинин партијанын көркәмли хадимләриндән олдуғуну гејд етмәклә јанашы, онун јолдашларла мүнасибәтдә кобуд, шылтаг, дигтәтсиз вә рәфтарсыз олдуғуну көстәрмишди. В. И. Ленинин мәктубуну мүзакирә едәрәк тротскизмә гаршы мүбаризәнин кәскинләшмәсини, бу мүбаризәдә Сталинин бөјүк хидмәтләрини, һәм дә онун Баш катиб вәзифәсиндән азад едилмәсинин о заман тротскичиләрин хејринә ола биләчәјини әсас тутараг, В. И. Ленинин тәнгиди гејдләрини Сталинин нәзәрә алачағына үмид едәрәк нүмајәндәләр онун МК-нын Баш катиби вәзифәсиндә сахланылмасына тәрәфдар олдулар.

Гурултај Мәркәзи органлар сечәркән В. И. Ленинин көстәришләрини рәһбәр тутараг, онларын тәркибини фәһләләр һесабына кенишләндирди; МК (53 үзв, 34 үзвлүјә намизәд), МНК (151 үзв) вә МТК (3 үзв) сечди.

ҮИК(б)П-нин он дөрдүнчү гурултајы 1925 ил декабрын 18—31-дә Москвада олмушдур. Гурултајда партијанын 643 мин үзвү вә 445 мин намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 665, мәшвәрәтчи сәслә 641 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК-нын сијаси вә тәшкилат һесабатлары, МТК-нын, МНК-нын, Коминтернин Ичраијјә Комитәсиндәки РК(б)П нүмајәндәлијинин һесабатлары һәмкарлар иттифагларынын, комсомолун иши һаггында, Партија Низамнамәсинин дәјишдирилмәси һаггында, сечкиләр.

*«Јени мүхалифәт»*лә кәскин мүбаризә шәраитиндә кечән гурултај МК-нын сијаси вә тәшкилатчылыг хәттини бәјәнди. Гурултај көстәрди ки, ССРИ-дә сосиализм гуручулуғунун гәләбәси уғрунда мүбаризә партијанын әсас вәзифәсидир. Өлкәнин сәнајеләшдирилмәси хәтти гәбул олунду. МК-нын гәтнамәсиндә дејилирди ки, игтисади гуручулуг иши ССРИ-ни машын вә аваданлыг идхал едән өлкәдән машын вә аваданлыг истеһсал едән өлкәјә чевирәчәк јолла апарылмалыдыр. Гурултај партијаны бејнәлхалг фәһлә синфи вә мәзлум халгларла иттифагы мөһкәмләндирәрәк сүлһ уғрунда мүбаризәни давам етдирмәјә, өлкәнин мүдафиә габилијјәтини даһа да артырмаға чағырды. Зиновјев вә Каменевин башчылыг етдији «јени мүхалифәт»ә сарсыдычы зәрбә вурулду. МК-ја тапшырылды ки, сәнајеләшдирмәни кенишләндирсин, јохсуллара архаланараг капиталист үнсүрләрә гаршы мүбаризә апарсын, фәһлә синфинин ортабабла иттифагыны мөһкәмләтсин. Гурултај һәмкарлар иттифагларына вә комсомола партија рәһбәрлијини күчләндирмәјә, партијадахили демократијаны даһа да кенишләндирмәјә, коммунистләрин фәаллығыны артырмаға, сосиализм гуручулуғунун бүтүн саһәләриндә, хүсусилә игтисадијјат саһәсиндә партијанын рәһбәр ролуну јүксәлтмәјә, партијанын пролетар өзәјини даһа да артырмаға чағырды. Партијанын јени Низамнамәси гәбул олунду, ССРИ-нин јарадылмасы илә әлагәдар РК(б)П ҮИК(б)П адландырылды. МК (63 үзв вә 43 намизәд) вә МНК (163 үзв) сечилди. 14-чү гурултај партијанын тарихинә сәнајеләшдирмә гурултајы кими дахил олмушдур.

ҮИК(б)П-нин он бешинчи гурултајы 1927 ил декабрын 2—19-да Москвада олмушдур. Гурултајда партијанын 887233 үзвү вә 348957 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 898, мәшвәрәтчи сәслә 771 нүмајәндә иштирак едирди. 21 харичи өлкә коммунист партијаларынын нүмајәндәләри гонаг кәлмишди. Күндәлик: МТК вә МНК — ФКМ-ин һесабатлары, партијанын Коминтерндәки нүмајәндә һеј'әтинин һесабаты, бешиллик планын тәртибинә даир директивләр, кәнддә иш һаггында, сечкиләр.

Гурултај партијанын харичи вә дахили сијасәт саһәсиндәки фәалијјәтини вә тәшкилатчылыг ишини тамамилә бәјәнди. Гејд едилди ки, капиталист әһатәси вә Совет Иттифагына гаршы мүһарибә тәһлүкәси шәраитиндә МК-нын јеритдији дүзкүн сијасәт өлкәнин мүдафиә габилијјәтинин јүксәлмәсинә, онун сүлһ уғрунда мүбаризәдә ролунун артмасына сәбәб олмушдур. Партијанын дахили сијасәти тәсәррүфат вә мәдәни гуручулуг, хүсусилә өлкәнин сосиалистчәсинә сәнајеләшдирилмәси саһәсиндә бөјүк наилијјәтләрлә нәтичәләнмишди.

Гурултај х.т.-нын инкишафына даир биринчи бешиллик планын тәртиби һаггында директивләр гәбул етди. Директивләрдә ағыр сәнајени дөнмәдән инкишаф етдирмәк, онун әсасында х.т.-нын бүтүн саһәләринин сүр'әтли јүксәлишинә наил олмаг, сосиалист бөлмәсинин хүсуси чәкисини артырмаг, капиталист үнсүрләри гәтијјәтлә сыхышдырыб арадан чыхармаг нәзәрдә тутулурду.

Хырда фәрди кәндли тәсәррүфатлары сәнајенин еһтијачыны өдәјә билмирди. Кәнд сосиал-сијаси инкишаф сәвијјәсинә көрә шәһәрдән чох керидә галырды. Гурултај В. И. Ленинин кооп. планыны рәһбәр тутараг вә ону даһа да инкишаф етдирәрәк көстәрди ки, хырда фәрди кәндли тәсәррүфатларыны бирләшдирмәк вә ири коллективләрә чевирмәк партијанын кәнддә әсас вәзифәси кими гаршыја гојулмалыдыр. Голчомаглар үзәринә гәти һүчума кечмәк коллективләшмә хәттинин мүһүм тәркиб һиссәси иди.

Партија бирлијинин мөһкәмләндирилмәси руһунда кечән гурултај *тротскичи-зиновјевчи антипартија блокуна* гаршы чохиллик мүбаризәјә јекун вурду. Гурултај гејд етди ки, тротскичи зиновјевчи блок ленинизмлә идеја әлагәсини тамамилә кәсмиш, дөнүб меншевик групу олмуш, бејнәлхалг вә дахили буржуазијанын гүввәләри гаршысында тәслим олмаг јолуна кечмишдир. Гурултај е'лан етди ки, тротскичи мүхалифәтә мәнсуб олмаг вә онун бахышларыны тәблиғ етмәк болшевик партијасынын сыраларында олмагла бир араја сыға билмәз. Тротски вә Зиновјевин партија сыраларындан чыхарылмасы һаггында МК вә МНК-нын 1927 ил 14 нојабр тарихли гәрары тәсдиг олунду, тротскичи-зиновјевчи мүхалифәтин 75, Сапроновун «демократик мәркәзијјәт» групунун 23 нәфәр фәал үзвү партијадан харич едилди.

Гурултај МК (71 үзв вә 50 намизәд), МТК (9 үзв) вә МНК (195 үзв) сечди. 15-чи гурултај партијанын тарихинә к.т.-нын коллективләшмәси вә сосиализмин бүтүн чәбһә боју һүчумуну һазырламаг гурултајы кими дахил олду.

ҮИК(б)П-нин он алтынчы гурултајы 1930 ил ијунун 26-сы — ијулун 13-дә Москвада олмушдур. Гурултајда партијанын 1 260 874 үзвү вә 712 609 намизәди тәмсил едән һәлледичи сәслә 1268, мәшвәрәтчи сәслә 891 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК-нын сијаси вә тәшкилат һесабатлары, МНК-нын, Коминтернин Ичраијјә Комитәсиндәки ҮИК(б)П нүмајәндә һеј'әтинин һесабатлары, сәнајенин бешиллик планынын јеринә јетирилмәси, к-з һәрәкаты вә к.т.-нын јүксәлиши, јенидәнгурма дөврүндә һәмкарлар иттифагларынын вәзифәләри, сечкиләр.

МК-нын һесабат мә'рузәсиндә партијанын харичи вә дахили сијасәт фәалијјәти тәһлил едилди, сосиализм гуручулуғунун јени мәрһәләсинин әсас вәзифәләри мүәјјәнләшдирилди. Гурултај гејд етди ки, 15-чи гурултајдан кечән дөвр совет тәсәррүфат системинин капиталист тәсәррүфат системиндән үстүнлүјүнү көстәрди. Сәнаје саһәсиндә «ким-кими?» мәсәләси сосиализмин хејринә гәти һәлл олунду. Гурултај көстәрди ки, ССРИ аграр өлкәдән сәнаје өлкәсинә чеврилмәк әрәфәсиндәдир. Бунунла белә, сәнајенин үмуми сәвијјәсинә көрә ССРИ ән бөјүк капиталист өлкәләриндән һәлә чох керидә га-

лырды. Гурултај ағыр сәнајенин һәр васитә илә јүксәлдилмәсинә хүсуси фикир верди. ССРИ-нин Шәрг р-нларында јени көмүр-металлуркија базасы јарадылмасы, өлкәнин мүдафиә габилијјәтнинин мөһкәмләндирилмәси илә бағлы сәнаје саһәләринин даһа да инкишаф етдирилмәси гәрара алынды. Гурултај һәмкарлар иттифагларынын вәзифәләрини (сосиализм јарышыны кенишләндирмәк, ихтисаслы фәһләләр һазырламаг вә с.) мүәјјәнләшдирди.

К.т.-нын коллективләшмәси саһәсиндә чох бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанылдығы гејд олунду. Әсас тахылчылыг р-нларында коллективләшмә 40—50%-ә чатмыш, елликлә коллективләшмә әсасында голчомагларын бир синиф кими ләғвинә башланмышды. Гурултај к-з гуручулуғунда әјинтиләрә јол верилмәсини гәтн писләди. Мәдәни ингилабын һәјата кечирилмәси саһәсиндәки бә'зи мүвәффәгијјәтләр гејд олунмагла јанашы, онун сүр'әти гәнаәтбәхш сајылмады. Милли мәсәләдәки тәмајүлләрә—һаким милләтчилик шовинизминә вә јерли милләтчилијә гаршы мүбаризәнин зәрурилији көстәрилди. Гурултај партијанын бирлијини зәифләтмәк вә сарсытмаг јолунда едилән чәһдләрә гаршы барышмаз мүбаризәјә чағырды.

МК(71 үзв вә 67 намизәд), МТК (13 үзв) вә МНК (187 үзв) сечилди. 16-чы гурултај партијанын тарихинә сосиализмин бүтүн чәбһә боју кениш һүчуму гурултајы кими дахил олду.

ҮИК(б)П-нин он једдинчи гурултајы 1934 ил јанварын 26-сы—февралын 10-да Москвада олмушдур. Гурултајда партијанын 1 872 488 үзвү вә 935 298 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 1225, мәшвәрәтчи сәслә 736 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК-нын һесабаты, МНК—ФКМ-нин, Коминтернин Ичраијјә Комитәсиндәки ҮИК(б)П нүмајәндә һеј'әтинин һесабатлары, икинчи бешиллик план, тәшкилат мәсәләләри (партија вә совет гуручулуғу), сечкиләр.

Гурултај өлкәнин бејнәлхалг вә дахили вәзијјәтинин дәрин тәһлилини верди, МК-нын сијаси хәттини вә әмәли фәалијјәтини бәјәнди. Гурултај гејд етди ки, 1929—33 илләр бөһраны капитализмин зиддијјәтләрини кәскинләшдирмишдир, капиталистләр вәзијјәтдән чыхыш јолуну фашист диктатурасы гурмагда, јени мүһарибәјә һазырлашмагда ахтарырлар. Бунунла әлагәдар ССРИ-нин мүдафиә гүдрәтинин јүксәлдилмәси әсас вәзифәләрдән бири кими ирәли сүрүлдү.

Биринчи бешиллијә јекун вурулараг көстәрилди ки, партијанын ленинчи баш хәттинин һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә ССРИ габагчыл сәнаје—к-з дөвләтинә чеврилмиш, сосиалист игтисадијјатынын тәмәли гојулмуш, сонунчу капиталист синфи олан голчомаглар дармадағын едилмиш, кәндлиләрин әсас күтләси—колхозчулар кәнддә Совет һакимијјәтинин мөһкәм дајағы олмушлар. Сосиалист тәсәррүфат системи х.т.-нын бүтүн саһәләриндә һаким мөвге тутмуш, мәдәни гуручулуг саһәсиндә бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанылмышдыр.

Гурултај икинчи бешиллик план (1933—37) һаггында гәтнамәни тәсдиг етди. Икинчи бешиллик ССРИ-дә сосиализм чәмијјәтинин там гәләбәсини тә'мин етмәли иди. Партија вә һөкумәт гәрарларынын ичрасыны јохламаг ишини јахшылашдырмаг үчүн МНК—ФКМ әвәзинә ҮИК(б)П МК јанында Партија Нәзарәти Комиссијасы (ПНК) вә ССРИ ХКС јанында Совет Нәзарәти Комиссијасы (СНК) јарадылды.

Гурултај тәшкилат мәсәләләринә бөјүк диггәт верди, партија-совет гуручулуғу һаггында гәтнамә гәбул етди. Партија Низамнамәсинин јени редаксијасы гәбул олунду. Низамнамәјә илк дәфә дахил едилән кириш һиссәсиндә Коммунист партијасынын гыса тә'рифи верилди, пролетариатын мүбаризәси үчүн онун әһәмијјәти вә пролетариат диктатурасы системиндә јери көстәрилди. Партијаја гәбул барәсиндә даһа чидди гајдалар һаггында маддә, партијадахили демократија вә партија интизамы һаггында хүсуси бөлмә дахил едилди. Партија өзәкләри илк партија тәшкилатларына чеврилди. Гурултајда партија хәттинә гаршы һеч бир чыхыш олмады. Әксинә, мүхалифәтин бүтүн кечмиш фәал үзвләри (Бухарин, Зиновјев, Каменев, Рыков, Томски вә с.) чыхыш едәрәк сосиализм гуручулуғу саһәсиндәки мүвәффәгијјәтләри е'тираф етдиләр.

МК (71 үзв вә 58 намизәд), ПНК (61 үзв), СНК (70 үзв), ТК (22 үзв) сечилди. Гурултај партијанын тарихинә галибләр гурултајы кими дахил олду.

ҮИК(б)П-нин он сәккизинчи гурултајы 1939 ил мартын 10—21-дә Москвада олмушдур. Гурултајда партијанын 1 588 852 үзвү вә 888 814 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 1569, мәшвәрәтчи сәслә 466 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК-нын һесабаты, МТК-нын, Коминтернин Ичраијјә Комитәсиндәки ҮИК(б)П нүмајәндә һеј'әтинин һесабатлары, үчүнчү бешиллик план, ҮИК(б)П Низамнамәсиндә дәјишикликләр, ҮИК(б)П Програмынын дәјишдирилмәси үзрә комиссија сечилмәси, сечкиләр.

МК-нын һесабат мә'рузәсиндә ССРИ-нин бејнәлхалг вә дахили вәзијјәти тәһлил олунду. Гурултајда Гәрб дөвләтләринин Мүнхен сијасәти ифша олунду вә бунун дүнјада сүлһ иши үчүн тәһлүкә јаратдығы көстәрилди. Мүһарибә фитнәкарларына өлкәни мүнагишәјә чәкмәк имканы вермәмәк, Совет Силаһлы Гүввәләринин дөјүш гүдрәтини һәр васитә илә мөһкәмләтмәк, фашист тәчавүзүнә гаршы чыхан өлкәләрлә мүнасибәтләри кенишләндирмәк вәзифәләри ирәли сүрүлдү.

Гурултај гејд етди ки, ССРИ-дә сосиализм әсасән гурулмуш, өлкә сосиализм чәмијјәти гуручулуғуну баша чатдырмаг вә тәдричлә коммунизмә кечмәк дөврүнә дахил олмушдур. Адамбашына сәнаје мәһсулу истеһсалына көрә башлыча капиталист өлкәләринә чатмаг вә онлары өтүб кечмәк вәзифәси гаршыја гојулду. Бу вәзифәни В. И. Ленин һәлә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы әрәфәсиндә сосиалист өлкәси үчүн бир перспектив кими ирәли сүрмүшдү. Гурултајда марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин бә'зи мәсәләләри нәзәрдән кечирилди. Сосиализмдә дөвләтин өлүб кетмәси һаггында зәрәрли, сәһв бахышлар писләнди вә көстәрилди ки, ССРИ-дә истисмарчы синифләрин ләғви вә сосиализмин гәләбәси илә дөвләт, һеч дә өлүб кетмир, онун вәзифәләри дәјишир. Империалист әһатәси шәраитиндә сосиалист дөвләтинин харичи һүчумдан мүдафиә функсијасы галыр. Совет зијалыларына мүнасибәт мәсәләси гурултајда мүһүм јер тутду. Бә'зән зијалылара е'тимадсызлыг көстәрилмәси һалларына тәсадүф олундуғуну нәзәрә алараг, партија тәшкилатларына бу вәзијјәтә гәти сон гојмаг вәзифәси тапшырылды.

Гурултај партија Низамнамәсинин јени редаксијасыны гәбул етди. Совет чәмијјәтинин синфи структурунда әмәлә кәлмиш әсаслы дәјишикликләрлә әлагәдар партијаја гәбул шәртләринин дәјишдирилмәси зәруријјәти мејдана чыхмышды. Гәбул едиләнләрин сосиал вәзијјәтинә көрә категоријалара бөлүнмәси ләғв олунду. Ваһид гәбул гајдасы вә ејни намизәдлик стажы (1 ил) мүәјјән олунду. Низамнамәјә партија үзвләринин һүгугларына даир бәнд дахил едилди. Ичтимаи тәшкилатлара рәһбәрликдә партијанын ролунун артмасы нәзәрә алынараг, илк дәфә Низамнамәјә «Партија вә комсомол» бөлмәси әлавә едилди. Партија кадрларынын марксист-ленинчи тәрбијәсинә, партија тәшкилатларынын идеоложи ишинә бөјүк диггәт јетирилди. Гурултај үчүнчү бешиллик планы тәсдиг етди. МК (71 үзв вә 68 намизәд) вә ТК (50 үзв) сечилди.

Сов. ИКП-нин он доггузунчу гурултајы 1952 ил октјабрын 5—14-дә Москвада олмушдур. Гурултајда партијанын 6 018 259 үзвү вә 868 886 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 1192, мәшвәрәтчи сәслә 167 нүмајәндә иштирак едирди. Харичи өлкәләрин 44 коммунист вә фәһлә партијаларынын нүмајәндәләри гурултаја гонаг кәлмишди. Күндәлик: МК-нын вә МТК-нын һесабатлары, бешинчи бешиллик план һаггында партијанын 19-чу гурултајынын директивләри, ҮИК(б)П Низамнамәсиндә дәјишикликләр, сечкиләр.

Гурултај Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра бејнәлхалг вәзијјәтдә әмәлә кәлмиш әсаслы дәјишикликләрин дәрин тәһлилини верди, ССРИ-нин совет халгынын вә бүтүн тәрәггипәрвәр бәшәријјәтин мәнафејинә чаваб верән харичи сијасәт хәттини бәјәнди. Х.т.-нын бәрпа вә инкишафындакы әсас наилијјәтләрә јекун вурулараг гејд олунду ки, онун бир чох апарычы саһәси мүһарибәдән әввәлки сәвијјәни хејли өтүб кечмишдир, өлкә мүвәффәгијјәтлә сосиализм гуручулуғунун баша чатдырылмасына доғру кедир. Гурултај бешинчи бешиллик планын директивләрини тәсдиг етди. Директивләрдә ағыр сәнајенин инкишафына үстүнлүк верилирди ки, бу да бүтүн х.т.-нын инкишафынын вә халгын мадди рифаһынын, мәдәни сәвијјәсинин јүксәлдилмәсинин, мүһүм шәрти иди. К.т.-нын механикләшдирилмәси, онун јени техника илә тәчһизи, әкинчилијин вә һејвандарлығын мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси вәзифәси ирәли сүрүлдү.

Гурултај партијанын адыны дәјишдирмәк һаггында гәрар гәбул етди: Үмумиттифаг Коммунист (болшевикләр) Партијасы—ҮИК(б)П Совет Иттифагы Коммунист Партијасы—Сов.ИКП адландырылды. Партијанын гоша ады («коммунист» вә «болшевикләр») меншевикләрлә мүбаризә нәтичәсиндә тарихән әмәлә кәлмишди. Меншевик партијасы чохдан мејдандан чыхдығына көрә партијанын ики ад дашымасы өз

мә'насыны итирмишди. «Коммунист» әнлајышы партијанын әсас мәгсәдини — коммунизм чәмијјәти гурмаг мәгсәдини даһа дүрүст ифадә едир. Гурултајда партијанын јени Низамнамәси гәбул олунду, партија Програмынын јенидән ишләниб һазырланмасы һаггында гәрар гәбул едилди вә бу мәгсәдлә комиссија јарадылды. Партија МК сынын Сијаси Бүросу Рәјасәт һеј'әтинә чеврилди. МК-нын Тәшкилат Бүросу ләғв олунду, онун вәзифәләри МК Катиблијинә верилди. Партија Нәзарәти Комиссијасы Сов.ИКП МК јанында Партија Нәзарәти Комитәси кими јенидән тәшкил олунду.

Гурултајда иштирак едән гонаглар өз чыхышларында Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә империализмин мүртәче гүввәләринин дармадагын олунмасында Совет Иттифагынын һәлледичи ролуну гејд етдиләр. Јекун ичласында И. В. Сталин тәбрикләрә чаваб нитгиндә Сов.ИКП-нин хидмәтләринә верилән јүксәк гијмәт вә һәмрә'јлик үчүн гардаш партијалара гурултај адындан миннәтдарлыг етди.

Гурултај МК (125 үзв вә 111 намизәд) вә МТК (37 үзв) сечди.

Сов.ИКП-нин ијирминчи гурултајы 1956 ил февралын 14—25-дә Москвада олмушдур. Гурултајда партијанын 6 795 896 үзвү вә 419 609 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 1349, мәшвәрәтчи сәслә 81 нүмајәндә иштирак едирди. Гурултаја 55 харичи өлкәнин коммунист вә фәһлә партијаларынын нүмајәндә һеј'әти гонаг кәлмишди. Күндәлик: Сов.ИКП МК-нын вә МТК-нын һесабатлары, алтынчы бешиллик план һаггында 20-чи гурултајын директивләри, сечкиләр.

Гурултај Сов.ИКП МК-нын һесабатыны мүзакирә едиб көстәрди ки, совет халгы бүтүн сосиалист өлкәләри илә сых әмәкдашлыг шәраитиндә ССРИ-дә коммунизм чәмијјәти гуручулуғу вә дүнјада сүлһ уғрунда мүбаризәдә бөјүк наилијјәтләр газанмышдыр. Гурултајын гәрар вә гәтнамәләриндә ССРИ-нин бејнәлхалг вә дахили вәзијјәтинин дәрин вә һәртәрәфли тәһлили верилди, 19-чу гурултајдан кечән дөвр әрзиндә партијанын фәалијјәтинә јекун вурулду, онун харичи вә дахили сијасәтинин башлыча истигамәтләри мүәјјәнләшдирилди. Ичтимаи системләри мүхтәлиф олан дөвләтләрин динч јанашы јашамасы, ајры-ајры өлкәләрин сосиализмә кечмәсинин мүхтәлифлији һаггында Ленин тә'лиминин мүасир дөврүн руһуна ујғун даһа да инкишаф етдирилмәсинин, мүасир дөврдә мүһарибәләрин гаршысыны алмағын мүмкүнлүјү һаггында чыхарылан нәтичәнин чох бөјүк нәзәри вә әмәли әһәмијјәти вар.

Гурултај өлкәнин гаршысында дуран игтисади вәзифәләрин сүр'әтлә јеринә јетирилмәси мәсәләсинә бөјүк диггәт јетирди. Бу бахымдан гурултајын тәсдиг етдији алтынчы бешиллик план бөјүк әһәмијјәтә малик иди. Бешиллик планда гара вә әлван металлурҝијанын, нефт, көмүр вә кимја сәнајесинин, енеркетиканын инкишафына биринчи дәрәчәли әһәмијјәт верилирвә мәһсулдар гүввәләрин даһа сәмәрәли јерләшдирилмәсинә хүсуси диггәт јетирилирди. К.т.-нын сүр'әтли инкишафына маnе олан нөгсанларын арадан галдырылмасы вә совет адамларынын мадди мәдәни сәвијјәсинин јүксәлдилмәси мәсәләләри диггәт мәркәзиндә иди. Гурултајда совет ичтимаи вә дөвләт гурулушунун даһа да инкишаф етдирилмәси саһәсиндә партијанын вәзифәләри, мүттәфиг респ.ларын һүгугларынын кенишләндирилмәси, партијанын идеја сијаси вә тәшкилат бирлијинин мөһкәмләндирилмәси вә идеоложи иш мәсәләләриндә бөјүк диггәт јетирилди. Партија тәшкилатларынын фәаллығыны даһа да артырмаг мәгсәди илә Сов.ИКП Низамнамәсиндә бә'зи дәјишикликләр едилди, Сов.ИКП-нин јени Програмыны һазырламаг һаггында гәрар гәбул олунду. Гурултај МК (133 үзв вә 122 намизәд), МТК (63 үзв) сечди.

Марксизм-ленинизмә јабанчы олан шәхсијјәтә пәрәстиш вә онун нәтичәләринин арадан галдырылмасы мәсәләси гурултајын ишиндә мүһүм јер тутду. Бу барәдә гурултајын јекун ичласында «Шәхсијјәтә пәрәстиш вә онун нәтичәләри һаггында» ајрыча мә'рузә динләнилди. Гурултајдан аз сонра, 1956 ил ијунун 30-да Сов.ИКП МК «Шәхсијјәтә пәрәстишин вә онун нәтичәләринин арадан галдырылмасы һаггында» гәрар гәбул етди.

Сов.ИКП-нин ијирми биринчи (нөвбәдәнкәнар) гурултајы 1959 ил јанварын 27-си—февралын 5-дә Москвада олмушдур. Гурултајда партијанын 7 622 356 үзвү вә 616775 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 1261, мәшвәрәтчи сәслә 106 нүмајәндә иштирак едирди. Гурултаја 72 харичи өлкәнин коммунист вә фәһлә партијаларынын нүмајәндә һеј'әти гонаг кәлмишди. Күндәлик: 1959—1965-чи илләр үчүн ССРИ х.т. инкишафынын контрол рәгәмләри.

Гурултајын гејд етдији кими, једдииллик планын башлыча вәзифәси ағыр сәнајенин инкишафы әсасында тәсәррүфатын бүтүн саһәләринин даһа гүдрәтли инкишафыны тә'мин етмәкдән, өлкәнин игтисади потенсиалыны хејли күчләндирмәкдән, халгын һәјат сәвијјәсини дурмадан јүксәлтмәкдән ибарәт иди. Гурултај игтисади, сијаси, идеоложи вә бејнәлхалг мүнасибәтләр саһәсиндә партијанын гаршысында дуран башлыча вәзифәләри мүәјјән етди. Гурултај партијанын вә халгын Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонракы фәалијјәтинә јекун вурараг ССРИ-дә сосиализмин там вә гәти гәләбәси һаггында чох мүһүм нәзәри вә әмәли нәтичәни әсасландырды. Сосиализмин там вә гәти гәләбәси ССРИ-нин фактики олараг јеткин, инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти мәрһәләсинә гәдәм гојмасы демәк иди.

Сов.ИКП-нин ијирми икинчи гурултајы 1961 ил октјабрын 17—31-дә Москвада олмушдур. Гурултајда партијанын 8 872 516 үзвү вә 843489 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 4394, мәшвәрәтчи сәслә 405 нүмајәндә иштирак едирди. Гурултаја 80 харичи өлкәнин коммунист, фәһлә, милли-демократик партијаларынын нүмајәндә һеј'әтләри гонаг кәлмишди. Күндәлик: Сов.ИКП МК-нын вә МТК-нын һесабатлары, Сов.ИКП Програмынын лајиһәси, партија Низамнамәсиндәки дәјишикликләр һаггында, сечкиләр.

Гурултајын сәнәдләриндә вә материалларында дүнја ингилаб просеси инкишафынын мүһүм ганунаујғунлугларынын елми тәһлили верилди, ССРИ-нин бејнәлхалг вә дахили вәзијјәти дәриндән арашдырылды, марксизм-ленинизм нәзәријјәси јени шәраитлә јарадычылыгла даһа да инкишаф етдириләрәк мүһүм мүддәаларла зәнкинләшдирилди, коммунизм гуручулугу саһәсиндә партијанын вә халгын вәзифәләри мүәјјәнләшдирилди. Бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатында ләфтишчилијә, еһкамчылыға вә сектантчылыға гаршы барышмаз ардычыл мүбаризәнин зәрурилији көстәрилди. Гурултај өлкәнин игтисадијјатынын инкишафында әлдә олунмуш наилијјәтләри гејд етди. ССРИ-дә сосиалист ичтимаи мүнасибәтләринин инкишафы вә тәкмилләшдирилмәси мәсәләләринә бөјүк диггәт јетирилди. Гејд олунду ки, дөвләтин үмумхалг дөвләтинә чеврилдији коммунизм гуручулугу дөврүндә дә чәмијјәтдә фәһлә синфинин рәһбәр ролу галыр. Сосиалист демократијасынын даһа да инкишаф етдирилмәси, халглар достлугунун мөһкәмләндирилмәси, совет сосиалист милләтләринин мәдәнијјәтләринин јахынлашмасы вә гаршылыглы сурәтдә зәнкинләшмәси, совет чәмијјәтинин мә'нәви вә сијаси бирлијинин мөһкәмләндирилмәси хәтти бәјанилди. Партијанын јени, үчүнчү Програмы гәбул олунду. Гурултај МК-нын шәхсијјәтә пәрәстишин нәтичәләрини арадан галдырмаг саһәсиндәки ишини бәјәнди, 20-чи гурултајын мүәјјән етдији ленинчи хәттә гаршы чыхан антипартија групу һаггында көрүлмүш тәдбирләри тәсдиг етди. Сов.ИКП-нин Низамнамәси јени редаксијада гәбул олунду. МК (175 үзв вә 155 намизәд), МТК (65 үзв) сечилди.

Сов.ИКП-нин ијирми үчүнчү гурултајы 1966 ил мартын 29-у—апрелин 8-дә Москвада олмушдур. Гурултајда партијанын 11673676 үзв вә 797403 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 4619, мәшвәрәтчи сәслә 323 нүмајәндә иштирак едирди. Гурултаја 86 өлкәнин коммунист, фәһлә, милли-демократик вә сол сосиалист партијаларынын нүмајәндә һеј'әти гонаг кәлмишди. Күндәлик: Сов.ИКП МК-нын вә МТК-нын һесабатлары, 1966—70 илләрдә ССРИ х.т.-нын инкишафына даир бешиллик планын директивләри, сечкиләр.

Сов.ИКП МК-нын һесабатында көстәрилди ки, өтән дөвр әрзиндә партијанын бүтүн фәалијјәти Сов.ИКП Програмынын јеринә јетирилмәсинә, коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасына, халгын мадди вәзијјәтинин јахшылашдырылмасына, сосиалист ичтимаи мүнасибәтләринин даһа да тәкмилләшдирилмәсинә јөнәлдилмишдир. Совет чәмијјәтиндә партијанын сијаси вә тәшкилатчылыг ролу јүксәлмиш, партија һәјатынын Ленин принсипләри мөһкәмләнмиш, партијанын халгла әлагәси даһа да күчләнмишдир.

Гурултај сосиализм бирлији өлкәләри илә достлуг вә гардашлыг әлагәләринин даһа да инкишафы, сосиалист өлкәләринин бирлијинин вә гүдрәтинин даһа да мөһкәмләнмәси, бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын марксизм-ленинизм принсипләри әсасында сых бирлији вә милли азадлыг һәрәкатларынын инкишафы мәсәләләринә бөјүк диггәт јетирди. Гурултај империалист иртича гүввәләринин сүлһ вә халгларын тәһлүкәсизлији үчүн горху төрәдән тәчавүзкар сијасәтини ифша едиб пис-

ләди, АБШ-ын Вјетнамдакы тәчавүзкарлыгы илә әлагәдар хүсуси Бәјанат гәбул етди.

Өлкәнин игтисади, мәдәни вә елми инкишафында әлдә едилмиш наилијјәтләрлә јанашы гурултај х.т.-нын инкишафындакы бә'зи нөгсанлары, планлашдырмада вә тәсәррүфата рәһбәрликдә бурахылан сәһвләри, бә'зи игтисади проблемләрин һәллиндә јол верилән субјективизм һалларыны да көстәрди. Гурултај игтисадијјатын инкишафындакы нөгсанларын сәбәбләрини ашкара чыхаран вә х.т.-на елми әсасларла рәһбәрлик едилмәси јолларыны көстәрмиш олан партијанын 1964 ил октјабр вә сонракы пленумларынын гәрарларыны тамамилә бәјәнди. Гурултајын тәсдиг етдији сәккизинчи бешиллик планын директивләриндә мәһсулдар гүввәләрин јерләшдирилмәсинин јахшылашдырылмасына, өлкәнин Шәрг р-нларынын игтисадијјатынын сүр'әтли инкишафына, мүттәфиг респ.-ларын вә игтисади р-нларын тәсәррүфатларынын комплекс инкишафы вә ихтисаслашдырылмасына бөјүк јер верилирди.

Гурултај партијанын инкишафы, онун тәшкилатчылыг вә идеоложи ишинин мәзмуну мәсәләләринә мүһүм диггәт верди; партија Низамнамәсиндә гисмән дәјишикликләр һаггында гәрар гәбул етди. Гурултајын гәрары илә Сов.ИКП МК Рәјасәт Һеј'әти—Сов. ИКП МК Сијаси Бүросу илә әвәз олунду вә гәрара алынды ки, Сов.ИКП МК Сов.ИКП МК-нын Баш катибини сечир. МК (195 үзв вә 165 намизәд) вә МТК (97 үзв) сечилди.

Сов.ИКП-нин ијирми дөрдүнчү гурултајы 1971 ил мартын 30-у—апрелин 9-да Москвада олмушдур. Бу гурултајда партијанын 13 810 089 үзвү вә 645 232 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 4740, мәшвәрәтчи сәслә 223 нүмајәндә иштирак едирди. Гурултаја 91 өлкәнин коммунист, милли-демократик вә сол социалист партијаларынын 102 нүмајәндә һеј'әти гонаг кәлмишди. Күндәлик: Сов. ИКП МК-нын вә МТК-нын һесабатлары, 1971—75 илләрдә ССРИ х.т.-нын инкишафына даир бешиллик планын директивләри, сечкиләр.

Гурултај Сов.ИКП МК-нын сијаси хәттини вә әмәли фәалијјәтини тамамилә вә бүтүнлүклә бәјәнди. Инкишаф етмиш социализм мәрһәләсиндә партијанын фәалијјәтинин зәнкин тәчрүбәсини үмумиләшдирди, коммунизм гуручулуғу шәраитиндә партијанын рәһбәр ролунун артмасы һаггында Ленин тә'лимини јени мүддәаларла зәнкинләшдирди. Сов.ИКП-нин дүнја социализм системинин даһа да мөһкәмләндирилмәсинә, бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатынын сых бирләшдирилмәсинә, капитал әсарәтиндә олан халгларын социал вә милли азадлыг уғрунда мүбаризәсинин мүдафиә олунмасына јөнәлдилмиш харичи сијасәт фәалијјәти јүксәк гијмәтләндирилди. Гурултај мүасир империализмин хүсусијјәтләрини, онун тәчавүзкар тәбиәтини, кетдикчә дәринләшән вә капиталист өлкәләри һәјатынын бүтүн саһәләрини әһатә едән үмуми бөһраныны һәртәрәфли характеризә етди. Гурултај гејд етди ки, ССРИ башда олмагла социализм бирлији өлкәләри јер үзүндә сүлһүн горунмасы уғрунда антиимпериалист мүбаризәнин апарычы гүввәсидир. Коммунист вә фәһлә партијаларынын мүшавирәси (1969) бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын бирлијинин мөһкәмләндирилмәси, бүтүн антиимпериалист гүввәләрин бирләшдирилмәси јолунда мүһүм аддым олмушдур. Гурултај Сов.ИКП МК-нын һесабат мә'рузәсиндә ирәли сүрүлмүш вә әсасландырылмыш *Сүлһ програмыны* гәбул етди.

Гурултајда совет чәмијјәтинин дахили инкишаф проблемләри дәриндән вә әтрафлы тәһлил олунду. Инкишаф етмиш социализм чәмијјәтинин һәртәрәфли характеристикасы верилди, онун башлыча чәһәтләри көстәрилди. Гурултај совет дөвләтинин игтисади вә сијаси әсасларынын, онун социал структурунун даһа да мөһкәмләндијини гејд етди вә көстәрди ки, ССРИ-дә инсанларын јени тарихи бирлији олан *совет халгы* мејдана кәлмишдир. Сәккизинчи бешилликдә х.т.-нын инкишафына јекун вурулду вә нөвбәти бешиллијин директивләри тәсдиг олунду. Директивләр социал инкишаф саһәсиндә кениш тәдбирләр нәзәрдә тутурду. Гурултајда партијанын инкишафы, инкишаф етмиш социализм шәраитиндә онун сијаси вә тәшкилатчылыг ролунун јүксәлмәси мәсәләләринә бөјүк диггәт верилди. Партијанын Низамнамәсиндә гисмән дәјишикликләр едилди. Гурултајын сәнәдләриндә вә гәрарларында социализмин сијаси системинин, социалист демократијасынын даһа да тәкмилләшдирилмәси вә инкишафы, Совет дөвләтинин даһа да мөһкәмләндирилмәси мәсәләләри мүһүм јер тутду. Гурултај буржуа идеолокијасына, саг вә «сол» оппортунизмә, антикоммунизмә гаршы мүбаризәни күчләндирмәјин зәрурилијини гејд етди. «Һинд-Чин халгларына азадлыг вә сүлһ» мүрачиәти, «Јахын Шәргдә әдаләтли вә мөһкәм сүлһ уғрунда» бәјанаты гәбул олунду. МК (241 үзв вә 155 намизәд), МТК (81 үзв) сечилди.

Сов. ИКП-нин ијирми бешинчи гурултајы 1976 ил февралын 24-ү—мартын 5-дә Москвада олмушдур. Гурултајда 15 694 мин коммунисти тәмсил едән 4998 нәфәр нүмајәндә иштирак едирди. Гурултаја 96 өлкәнин коммунист, фәһлә, милли-демократик вә социалист партијаларындан 103 нүмајәндә һеј'әти гонаг кәлмишди. Күндәлик: Сов.ИКП МК-нын вә МТК-нын һесабатлары, 1976—80 илләрдә ССРИ х.т. инкишафынын әсас истигамәтләри, сечкиләр.

Гурултај Сов.ИКП МК-нын сијаси хәттини вә әмәли фәалијјәтини јекдилликлә, бүтүнлүклә вә тамамилә бәјәнди. Гурултај дүнјадакы вәзијјәтә вә партијанын бејнәлхалг саһәдәки фәалијјәтинә бөјүк диггәт јетирди. Сүлһ програмынын һәјата кечирилмәси јолунда мүһүм наилијјәтләр газанылдығыны гејд етди. Сов.ИКП МК-нын һесабат мә'рузәсиндә Сүлһ програмы даһа да инкишаф етдирилди, сүлһ вә бејнәлхалг әмәкдашлыг, халгларын азадлығы вә истиглалијјәти уғрунда кәләчәк мүбаризәнин јени вәзифәләри ирәли сүрүлдү. Гурултај дүнја ингилаб һәрәкаты проблемләринә бөјүк диггәт верди вә гејд етди ки, социалист өлкәләринин инкишафы, онларын гүдрәтинин артмасы, јеритдикләри бејнәлхалг сијасәтин фајдалы тә'сиринин күчләнмәси бәшәријјәтин социал тәрәггисинин башлыча истигамәтидир. Гурултај «Империализм вә иртича мәһбусларына азадлыг!» бәјанатыны гәбул етди.

Доггузунчу бешиллијин јеринә јетирилмәсинә јекун вурулду, партијанын узун мүддәт үчүн нәзәрдә тутдуғу игтисади сијасәтин башлыча мәсәләләри мүәјјәнләшдирилди вә 1976—1980 илләрдә ССРИ х.т.-нын инкишафынын әсас истигамәтләри тәсдиг едилди. Гурултај халгын күзәранынын даһа да јахшылашдырылмасы һаггында 24-чү гурултајын ирәли сүрдүјү вәзифәни даһа да инкишаф етдирди. Елми-техники тәрәггинин сүр'әтләндирилмәси, к.т.-нын инкишафы, халг истеһлакы маллары истеһсалынын артырылмасы, әһалијә тичарәт вә мәишәт хидмәтинин јүксәлдилмәси, харичи игтисади әлагәләрин инкишафы, игтисадијјатын вә бүтүн тәсәррүфат механизминин идарә олунмасынын јахшылашдырылмасы, игтисади һәвәсләндирмәдән даһа сәмәрәли истифадә олунмасы мәсәләләринә бөјүк диггәт јетирилди. Гурултај мәһсулдар гүввәләрин јерләшдирилмәси, мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын, игтисади р-нларын, вил. вә милли маһалларын игтисадијјатынын хејли јүксәлдилмәси, елмин инкишафы, мадди истеһсалын бүтүн саһәләринин елм илә әлагәләндирилмәси, планлашдырма вә идарәетмә мәсәләләринә мүһүм әһәмијјәт верди.

Сов.ИКП-нин инкишафы, партија гуручулуғу, партијанын кадр сијасәти, адамларын идеја тәрбијәси, јени инсанын јетишдирилмәси мәсәләләринә хүсуси фикир верилди. Гурултајда инкишаф етмиш социализмин игтисадијјаты, сијасәти вә идеолокијасындакы јени чәһәтләр јарадычылыгла тәһлил олунду, гардаш социалист өлкәләринин мүасир инкишаф сәвијјәләрини көстәрән чәһәтләр ашкар едилди, *маоизм* идеолокијасынын марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә дүшмән олдуғу көстәрилди, дүнја ингилаб просесинин хүсусијјәтләри, капитализмин үмуми бөһранынын индики мәрһәләсинин характери тәһлил едилди. Гурултај ССРИ-нин јени Конститусијасы лајиһәсинин һазырланмасы барәдә принсипиал көстәришләр верди. МК (287 үзв вә 139 намизәд), МТК (85 үзв) сечилди.

Сов. ИКП-нин ијирми алтынчы гурултајы 1981 ил февралын 23-ү—мартын 3-дә Москвада олмушдур. Гурултаја 17 млн. 480 мин коммунисти тәмсил едән 5002 нәфәр нүмајәндә сечилмишди. 109 өлкәнин коммунист, фәһлә, милли-демократик вә с. партија вә тәшкилатларындан 123 нүмајәндә һеј'әти гонаг кәлмишди. Күндәлик: Сов.ИКП МК-нын вә МТК-нын һесабатлары, 1981—1985 илләрдә вә 1990 иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин игтисади вә социал инкишафынын әсас истигамәтләри, сечкиләр.

Сов.ИКП МК-нын һесабатында коммунизм гуручулуғунун јени мәрһәләсиндә партијанын стратекија вә тактикасы һәртәрәфли әсасландырылды, Сов.ИКП-нин дахили вә харичи сијасәтинин конкрет вәзифәләри мүәјјән олунду, инкишаф етмиш социализм мәрһәләсиндә бунларын һәлли јоллары вә васитәләри көстәрилди.

Партија програмынын јени редаксијасынын һазырланмасы һаггында гәрар гәбул олунду. Гурултај онунчу бешиллијә јекун вурду, он биринчи бешиллијин вә 80-чи илләрин актуал х.т. проблемләринә хүсуси диггәт јетирди.

Халгын рифаһыны јүксәлтмәк үчүн гурултајын мүәјјән етдији програм совет адамларынын һәјатынын бүтүн саһәләринин јахшылашдырылмасы мәгсәдини дашыјыр. Әһалинин әрзагла фасиләсиз тәчһиз етмәк вәзифәсини мүмкүн гәдәр чох гыса мүддәтләрдә јеринә јетирмәк мәгсәди илә гурултај хүсуси әрзаг програмы ишләјиб һазырламағы зәрури сајды. Гурултај гејд етди ки, әһалинин әрзаг мәһсуллары илә тә'мин олунмасы јалныз игтисади дејил, һәмчинин сијаси, сосиал проблемдир. К.т.-нын даһа да јүксәлдилмәси бу програмын әсасыдыр. Халг истеһлакы маллары истеһсалынын кенишләндирилмәси вә кејфијјәтинин јахшылашдырылмасы, хидмәт саһәсинин инкишаф етдирилмәси халгын рифаһыны јүксәлтмәк саһәсиндә партијанын сә'јләриндә биринчи дәрәчәли әһәмијјәт кәсб едир. Ејни заманда гурултај ағыр сәнајенин, ән әввәл јаначаг-енеркетика базасынын, гара вә әлван металлуркијанын даһа да инкишаф етдирилмәсинә, өлкәнин нәгл. комплексинин көкүндән јахшылашдырылмасына бөјүк диггәт верди. Гурултај 1981—85 илләрдә вә 1990 иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин игтисади вә сосиал инкишафынын әсас истигамәтләрини тәсдиг етди.

Сов.ИКП-нин 26-чы гурултајында инкишаф етмиш сосиализм нәзәријјәси јарадычылыгла даһа да инкишаф етдирилди, онун ганунаујғунлуглары вә хүсусијјәтләри көстәрилди. Гурултајын гәбул етдији гәрарлар дүнја социализм системинин инкишафы, милли мүнасибәтләр саһәсиндә гаршыја чыхан проблемләрин һәлли, индики дөврдә партијанын рәһбәр вә истигамәтверичи ролунун даһа да артмасы үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Гурултај дүнјадакы вәзијјәтә вә Сов.ИКП-нин бејнәлхалг саһәдә фәалијјәтинә бөјүк диггәт јетирди. Сүлһүн горунмасыны бејнәлхалг саһәдә башлыча вәзифә сајан гурултај јени бөјүк тәдбирләр комплекси—80-чи илләр үчүн сүлһ програмы ирәли сүрдү.

Гурултај Сов.ИКП МТК-нын һесабатыны динләјәрәк тәсдиг етди, 26-чы гурултаја әмәкчиләрин мәктуб вә аризәләри, коммунистләрин шикајәтләри һаггында гәрар гәбул етди.

МК (319 үзв вә 151 намизәд), МТК (75 үзв) сечилди.

СОВЕТ ИТТИФАГЫ КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫНЫН КОНФРАНСЛАРЫ—**Р С Д Ф П - н и н б и р и н ч и к о н ф р а н с ы** 1905 ил декабрын 12—17-дә (25—30-да) Таммерфорсда (Финландија) олмушдур. Һәмин илин декабрында партијанын 4-чү гурултајыны чағырмаг нәзәрдә тутулмушду. Лакин ингилаби һадисәләр (д.ј.-нда тә'тилин кенишләнмәси, Москвада силаһлы үсјанын башланмасы вә с.) нәтичәсиндә гурултај чағырмаг мүмкүн олмады; Таммерфорса кәлмиш нүмајәндәләр болшевикләрин конфрансыны тәшкил етдиләр. Конфранса 26 партија тәшкилатындан 41 нүмајәндә кәлмишди. Күндәлик: һазыркы вәзијјәт һаггында, РСДФП-нин һәр ики һиссәсини бирләшдирмәк һаггында, партијанын јенидән тәшкили һаггында, аграр мәсәлә, Дөвләт думасы һаггында вә с. Конфрансын сәдри олан В. И. Ленин һазыркы вәзијјәт вә аграр мәсәлә барәдә мә'рузә етди. Партијанын бирлијини бәрпа етмәк вә 1-чи Дөвләт думасыны бојкот һаггында гәрарлар гәбул олунду; бирләшмиш МК-ја тапшырылды ки, партијанын бирләшдиричи гурултајыны чағырсын. Конфрансда илк дәфә *демократик мәркәзијјәт* принсипи тәсдиг едилди. В. И. Ленинин тәклифи илә нүмајәндәләр силаһлы үсјанда иштирак етмәк үчүн јерләрә кетдиләр. Конфрансын гәрарлары партијанын бирлији уғрундакы мүбаризәни гүввәтләндирди.

Р С Д Ф П - н и н и к и н ч и («биринчи Үмумрусија») **к о н ф р а н с ы** 1906 ил нојабрын 3—7-дә (16—20-дә) Таммерфорсда олмушдур. Һәлледичи сәслә 32 нүмајәндә, мәшвәрәтчи сәслә МК вә Мәркәзи Орган (МО) редаксијасынын үзвләри иштирак едирди. Күндәлик: сечки кампанијасы, партија гурултајы, фәһлә гурултајы вә с. Меншевик МК-сы бир сыра сахта тәшкилатларын нүмајәндәлијини тәшкил едәрәк конфрансда чохлуға наил олмушду. Бу, бир сыра мәсәлә барәдә меншевик гәтнамәләри гәбул етдирмәјә имкан верди. Конфрансын ишиндә 2-чи Дөвләт думасына сечки кампанијасында с.-д.-ларын тактикасы мәсәләси мәркәзи јер тутурду. Болшевикләр думада иштирак етмәји гәрара алмышдылар вә һесаб едирдиләр ки, с.-д.-лар орада мүстәгил хәтт јеритмәлидирләр. Меншевикләр вә бундчулар исә кадетләрлә блока тәрәфдар идиләр. В. И. Ленин өз мә'рузәсиндә болшевик тактикасыны мүдафиә етди. Конфрансда бу мәсәлә барәдә 14 сәсә гаршы 18 сәслә меншевик гәтнамәси гәбул олунду. В. И. Ленин 14 нүмајәндә адындан ирәли сүрдүјү «Хүсуси рә'ј»дә болшевикләрин платформасыны шәрһ етди. Болшевикләрин тәзјиги алтында сечки платформасы лајиһәсиндә дүзәлишләр һаггында гәтнамә гәбул олунду. В. И. Ленин тә'чили олараг партија гурултајы чағырмағы тә'кид едирди. Конфранс 1907 ил мартын 15 (28)-дән кеч олмајараг нөвбәти гурултај чағырмағы гәрара алды; МК-ја конфранс һаггында гыса һесабатда гәтнамә лајиһәләрини вә хүсуси рә'јләри чап етмәји тапшырды. Лакин меншевик МК-сы болшевикләрин «Хүсуси рә'ји»ни чап етмәди.

Р С Д Ф П - н и н ү ч ү н ч ү («икинчи Үмумрусија») **к о н ф р а н с ы** 1907 ил ијулун 21—23-дә (августун 3—5-дә) Коткада (Финландија) олмушдур. 26 нүмајәндә, 5-чи гурултајда сечилмиш партија МК-сынын үзвләри вә үзвлүјүнә намизәдләр иштирак едирди. Конфранс үч ијун дөвләт чеврилиши вә 3-чү Дөвләт думасына сечкиләрлә әлагәдар тактика мәсәләләрини мүзакирә үчүн чағырылмышды. Күндәлик: 3-чү Дөвләт думасына сечкиләрдә иштирак етмәк, сечкиләрдә башга партијаларла сазиш, сечки платформасы, һәмкарлар иттифагларынын Үмумрусија гурултајы һаггында. Биринчи мәсәлә барәдә болшевикләр адындан чыхыш едән В. И. Ленин сечки кампанијасындан сонра Дума трибунасындан ингилаби тәблиғат үчүн истифадә олунмасынын зәрурилијини көстәрди. В. И. Ленинин һазырладығы гәтнамә лајиһәси сәс чохлуғу илә гәбул едилди. МК-ја гәтнамә әсасында сечки платформасы һазырламаг тапшырылды. Һәмкарлар иттифагларынын Үмумрусија гурултајы һаггында мәсәлә мүзакирә олунду. Конфрансын гәрарларыны рәһбәр тутан РСДФП Думаја кечирилән сечкиләрдә иштирак етди.

Р С Д Ф П - н и н д ө р д ү н ч ү («үчүнчү Үмумрусија») **к о н ф р а н с ы** 1907 ил нојабрын 5—12-дә (18—25-дә) Һелсингфорсда (Финландија) олмушдур. 27 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: Дөвләт думасында с.-д. фраксијасынын тактикасы, фраксија мәркәзләри вә МК-нын јерли тәшкилатларла әлагәсинин мөһкәмләндирилмәси, буржуа мәтбуатында иштирак һаггында. В. И. Ленин Думадакы с.-д. фраксијасынын тактикасы һаггындакы мә'рузәсиндә көстәрди ки, с.-д.-лар Думадан ганунверичилик органы кими дејил, пролетариатын ингилаби тәрбијәси вә тәшкили, мүлкәдар торпагларынын мүсадирә олунмасы, 8 саатлыг иш күнү уғрунда мүбаризә үчүн истифадә етмәлидирләр. Онлар бу вәзифәни кадетләрлә сазишә кирмәдән, мүстәгил сијасәт јеритмәк васитәсилә һәјата кечирә биләрләр. Конфранс Думадакы РСДФП нүмајәндәлијини «социал-демократ фраксијасы» адландырмаг вә с.-д.-ларын буржуа мәтбуатында иштирак етмәмәси һаггында гәрар гәбул етди.

Р С Д Ф П - н и н б е ш и н ч и (Үмумрусија) **к о н ф р а н с ы** 1908 ил декабрын 21—27-дә (1909 ил јанварын 3—9-да) Парисдә олмушдур. 24 нүмајәндә иштирак едирди (В. И. Ленин РСДФП МК-дан мәшвәрәтчи сәслә). Күндәлик: РСДФП МК-нын вә јерли тәшкилатларын һесабатлары, һазыркы сијаси вәзијјәт вә партијанын вәзифәләри, Думадакы с.-д. фраксијасы һаггында, тәшкилат мәсәләләри вә с. Конфрансын бүтүн иши болшевикләрин тәсвијәчиләрә вә отзовистләрә гаршы мүбаризәси шәраитиндә кечди. В. И. Ленин «Һазыркы дөвр вә партијанын вәзифәләри һаггында» (мәтни тапылмамышдыр, әсас мүддәалары В. И. Ленинин «Јола чыхын» адлы мәгаләсиндә шәрһ олунмушдур), Думадакы с.-д. фраксијасы һаггында, тәшкилат мәсәләси вә с. мә'рузәләрлә чыхыш етди. Конфранс билдирди ки, јени ингилаби бөһран лабүддүр; пролетариатын һекемонлуғу уғрунда мүбаризә вә фәһлә синфинин кәндлиләрлә иттифагы мүтләгијјәти девирмәјин әсас шәртләри кими партијанын башлыча вәзифәләридир. Конфранс тәсвијәчилији вә отзовизми гәти писләди вә көстәрди ки, онлара гаршы барышмаз мүбаризә апарылмалыдыр. Болшевикләр партија уғрунда, меншевикләрә гаршы мүбаризәдә бөјүк гәләбә газандылар. Конфранс Дума фраксијасынын фәалијјәтини тәнгид етди вә онун ишини јахшылашдырмаг үчүн конкрет јоллар көстәрди. Тәшкилат мәсәләсинә даир болшевик гәтнамәсиндә кизли иши легал имканларла бирләшдирмәјин, күтләләр арасында иши күчләндирмәк үчүн јени кизли вә легал тәшкилатлар јаратмағын зәрурилији гејд олунду. Милли тәшкилатларын бирләшдирилмәси һаггындакы гәтнамәдә конфранс бундчуларын ирәли сүрдүјү федерализм принсипини гәти рәдд етди. В. И. Ленин конфрансын әһәмијјәти һаггында јазмышдыр: «...РСДФП Үмумрусија конфрансы партијаны јола чыхарыр вә көрүнүр, әксингилабын гәләбәсиндән сонра рус фәһлә һәрәкатынын инкишафында дөнүш нөгтәсидир» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 17, сәһ. 384).

Р С Д Ф П - н и н а л т ы н ч ы Ү м у м р у с и ј а (Прага) **к о н ф р а н с ы** 1912 ил јанварын 5—17-дә

(18—30-да) Прагада олмушдур. Русијанын ири фәһлә һәрәкаты мәркәзләринин 20-дән артыг партија тәшкилаты тәмсил едилмишди. 2 нәфәр партијалы меншевикдән башга, нүмајәндәләрин һамысы болшевик иди. Русијада фәалијјәт көстәрән партија тәшкилатларынын тәгр. һамысы тәмсил едилдији үчүн конфранс билдирди ки, о «партијанын али органы олан РСДФП үмумпартија конфрансы кими мүәјјәнләшир». Конфранс әслиндә гурултај ролуну ојнады. Күндәликдә 15 мәсәлә (мә'рузәләр, һазыркы дөвр вә партијанын вәзифәләри, 4-чү Дөвләт думасына сечкиләр, Дума фраксијасы, тәсвијәчилик һаггында, партија әдәбијјаты, тәшкилат мәсәләләри, харичдә партија иши вә с.) дурурду. Конфранс В. И. Ленинин рәһбәрлији алтында кечди. О, һазыркы дөвр вә партијанын вәзифәләри, Бејнәлхалг сосиалист бүросунун иши вә с. мәсәләләр һаггында мә'рузәләр етди. Гәтнамә лајиһәләрини вә конфрансын гәбул етдији гәтнамәләри В. И. Ленин јазмышды. Конфрансын ән мүһүм иши партијаны оппортунистләрдән тәмизләмәк иди. «Тәсвијәчилик һаггында вә тәсвијәчиләр групу һаггында», «Харичдәки партија тәшкилаты һаггында» гәтнамәләрин бөјүк принсипиал вә әмәли әһәмијјәти вар иди. Конфранс билдирди ки, «Наша Зарја» вә «Дело жизни» журналлары әтрафында групалашан тәсвијәчиләр һәрәкәтләри илә өзләрини тамамилә партијадан кәнарда гојмушлар. Тәсвијәчиләр РСДФП-дән чыхарылдылар. Конфранс тактика мәсәләләринә хүсуси диггәт верди, јени типли пролетар партијасы гуручулуғунун вәзифәләри вә өлкәдәки ингилаби јүксәлишә рәһбәрлик һаггында гәрарлар гәбул етди. «Рабочаја газета» партија МК-сынын рәсми органы е'лан едилди, күндәлик легал гәзетин нәшри һаггында гәрар гәбул олунду. Конфранс Иран вә Чиндәки ингилаблары мүдафиә етди, чаризмин Асија халгларыны әзмәк сијасәтини писләди. В. И. Ленин башда олмагла МК сечилди. Русијада партија ишинә әмәли рәһбәрлик үчүн РСДФП МК-нын Рус бүросу јенидән јарадылды. Конфранс јени ингилаби јүксәлиш дөврүндә партијанын сијаси вә тактики хәттини мүәјјәнләшдирди, болшевизмин гәләбәсини мөһкәмләндирди. Прага конфрансынын бөјүк бејнәлхалг әһәмијјәти олду, о, 2-чи Интернасионал партијаларынын ингилабчы үнсүрләринә оппортунизмә гаршы гәтијјәтлә мүбаризә апармаг вә тәшкилатча ондан ајрылмаг нүмунәси көстәрди.

РСДФ(б)П-нин једдинчи Үмумрусија (Апрел) конфрансы 1917 ил апрелин 24—29-да (мајын 7—12-дә) Петроградда олмушдур; партијанын илк легал конфрансы иди. Һәлледичи сәслә 133, мәшвәрәтчи сәслә 18 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: һазыркы дөвр (мүһарибә вә Мүвәггәти һөкумәт вә с.), сүлһ конфрансы, фәһлә вә әскәр депутатлары Советләринә мүнасибәт, партија Програмынын јенидән нәзәрдән кечирилмәси, Интернасионалда вәзијјәт вә бизим вәзифәләримиз, аграр мәсәлә, милли мәсәлә вә с. В. И. Ленин һазыркы дөвр, аграр мәсәлә, партија Програмына јенидән бахылмасы һаггында мә'рузәләр етди. Бу мә'рузәләр үчүн *«Апрел тезисләри»* әсас көтүрүлмүшдү. Конфрансда Л. Б. Каменев В. И. Ленинә гаршы чыхараг көстәрди ки, буржуа-демократик ингилабы гуртармамышдыр, Русија исә һәлә сосиалист ингилабы үчүн јетишмәмишдир. Конфранс Каменевин вә тәрәфдарларынын тәслимчилик мөвгејини гәти рәдд етди. Советләр, мүһарибәјә мүнасибәт һаггындакы гәтнамәләрдә ингилабын динч инкишафы хәтти ирәли сүрүлдү, чаризмин деврилмәси илә мүһарибәнин характеринин дәјишмәдији көстәрилди. Гејд олунду ки, империалист мүһарибәсини һакимијјәтин Советләрә кечмәси јолу илә гуртармаг олар. В. И. Ленин аграр мәсәлә һаггындакы мә'рузәсиндә мүлкәдар торпагларынын мүсадирәси вә торпағын миллиләшдирилмәси тәләбләрини әсасландырды. Милли мәсәлә барәдә .В И. Ленинин јаздығы гәтнамәдә партијанын милли сијасәтинин мүһүм мүддәалары әкс олунду. Конфранс МК-ја партијанын јени Програмынын лајиһәсини һазырламағы тапшырды. В. И. Ленин башда олмагла МК сечилди. Әһәмијјәтинә көрә гурултаја бәрабәр олан бу конфранс партијаны буржуа-демократик ингилабынын бөјүјүб сосиалист ингилабына кечмәси уғрунда мүбаризә планы илә силаһландырды.

РК(б)П-нин сәккизинчи Үмумрусија конфрансы 1919 ил декабрын 2—4-дә Москвада олмушдур. Һәлледичи сәслә 45, мәшвәрәтчи сәслә 73 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК-нын сијаси вә тәшкилат һесабатлары, бејнәлхалг вәзијјәт, 7-чи Үмумрусија Советләр гурултајынын күндәлији, Украјнада Совет һакимијјәти һаггында, партија Низамнамәси һаггында вә с. В. И. Ленин конфрансын ачылышында нитг сөјләмиш, МК-нын сијаси һесабатыны вермиш вә Украјнада Совет һакимијјәти мәсәләси барәдә чыхыш етмишди. Бејнәлхалг вәзијјәт вә Украјнада Совет һакимијјәти һаггында гәтнамәләрин лајиһәләрини В. И. Ленин тәклиф етмишди. Конфрансда Совет дөвләт апаратынын мөһкәмләндирилмәси вә кениш зәһмәткеш күтләләринин дөвләт гуручулуғуна чәлб едилмәси һаггында гәрарлар гәбул олунду. Украјнада совет сијасәти вә Совет һакимијјәти һаггында гәрарларын бөјүк әһәмијјәти вар иди. Конфрансын гәбул етдији партијанын јени Низамнамәсиндә демократик мәркәзијјәт принсипи тәсбит олунду, партија үзвлүјүнә намизәдлик һаггында бөлмә дахил едилди. Конфранс совет апаратына партија рәһбәрлији әлејһинә чыхан Сапронов Осински групуну рәдд етди.

РК(б)П-нин доггузунчу Үмумрусија конфрансы 1920 ил сентјабрын 22—25-дә Москвада олмушдур. Һәлледичи сәслә 116, мәшвәрәтчи сәслә 125 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: полјак коммунистләри нүмајәндәсинин мә'рузәси, МК-нын сијаси вә тәшкилат һесабатлары, партија гуручулуғунун нөвбәти вәзифәләри вә с. МК-нын сијаси һесабатында әсас мәсәлә Полша илә сүлһ бағланмасы вә Врангелин аггвардијачы ордуларыны дармадағын етмәјә һазырлыг иди. Конфранс Совет Русијасынын Полша илә сүлһ бағламасынын зәрурилији һаггында гәтнамә гәбул етди. Партија интизамына, совет, тәсәррүфат вә һәмкарлар иттифаглары тәшкилатларында партијанын рәһбәр ролуна гаршы чыхан *«демократик мәркәзијјәт» групу* рәдд олунду. Партијадахили демократијаны кенишләндирмәјин, партија сыраларыны мөһкәмләндирмәјин, габагчыл фәһләләрин вә јохсул кәндлиләрин партија сыраларына чәлб олунмасыны күчләндирмәјин зәрурилији көстәрилди. РК(б)П-нин Нәзарәт Комиссијасы јарадылды.

РК(б)П-нин онунчу Үмумрусија конфрансы 1921 ил мајын 26—28-дә Москвада олмушдур. 239 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: игтисади сијасәт, Коминтернин 3-чү конгреси, һәмкарлар иттифаглары 4-чү гурултајынын иши һаггында мә'лумат, тәшкилат мәсәләси вә с. Конфранс *јени игтисади сијасәтин* маһијјәтини вә вәзифәләрини даһа кениш изаһ етмәк мәгсәди илә вахтындан әввәл чағырылмышды. В. И. Ленин јени игтисади сијасәтин маһијјәтини шәрһ етди вә көстәрди ки, сосиализм чәмијјәти гурмаг мәгсәди дашыјан бу сијасәт чидди вә узун мүддәтә һәјата кечирилир. Бунунла јанашы В. И. Ленин һәмин сијасәтлә бағлы чәтинликләр вә тәһлүкәләр (капиталист үнсүрләринин чанланмасы) һаггында хәбәрдарлыг етди вә ејни заманда билдирди ки, х.т.-нда һаким мөвгеләри әлдә сахлајан Совет дөвләти онлары арадан галдырачагдыр. Конфранс јени игтисади сијасәт һаггында В. И. Ленинин јаздығы гәтнамәни гәбул етди.

РК(б)П-нин он биринчи конфрансы 1921 ил декабрын 19—22-дә Москвада олмушдур. Һәлледичи сәслә 125, мәшвәрәтчи сәслә 116 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: тәсәррүфатын бәрпасы илә әлагәдар партијанын нөвбәти вәзифәләри, сәнаје, к.т., кооперасија, партијада тәмизлик апарылмасынын илкин јекунлары вә с. В. И. Ленин хәстә олдуғундан конфрансда иштирак етмәмишди. Конфранс јени игтисади сијасәт шәраитиндә тәсәррүфатын, хүсусилә ири сәнајенин бәрпасы саһәсиндә партијанын нөвбәти вәзифәләрини мүәјјәнләшдирди. К.т.-ны јүксәлтмәк, мөһкәм пул системи јаратмаг, кәсирсиз бүдчә, дөвләт сәнајеси мүәссисәләриндә тәсәррүфат һесабы, хырда вә орта дөвләт мүәссисәләринин бир һиссәсинин хүсуси саһибкарлара, кооп.-ләрә вә и. а. ичарәјә вермәјин мүмкүнлүјү һаггында гәрарлар гәбул олунду. 1921 илдә партијада тәмизлик апарылмасынын јекунлары мүзакирә едилди. Партијадахили демократијаја чидди әмәл олунмасынын, партија апаратынын ишини јахшылашдырмағын зәрурилији көстәрилди. Конфранс Коминтернин Ичраијјә Комитәсинин ваһид фәһлә чәбһәси тактикасы јеритмәк мәсәләси барәдәки тезисләринә шәрик олдуғуну билдирди.

РК(б)П-нин он икинчи Үмумрусија конфрансы 1922 ил августун 4—7-дә Москвада олмушдур. Һәлледичи сәслә 129, мәшвәрәтчи сәслә 92 нүмајәндә иштирак едирди: Күндәлик: бејнәлхалг вәзијјәт, һәмкарлар иттифаглары һаггында, кооперасијада партија иши, антисовет партија вә чәрәјанлар һаггында, Низамнамә бөлмәсинин иши һаггында вә с. Конфранс В. И. Ленинә тәбрик көндәрди, бејнәлхалг сијасәт саһәсиндә партијанын хәттини, совет нүмајәндә һеј'әтинин Һаага вә Кенуја конфрансларындакы фәалијјәтини бәјәнди, бүтүн гүввәләри х.т. нын мөһкәмләндирилмәсинә вә өлкәнин мүдафиә габилијјәтинин ла-

ıахили демократијаны кениш-
әјин, партија сыраларыны мөһ-
ирмәјин, габагчыл фәһләләрин
л кәндлиләрин партија сыра-
чәлб олунмасыны күчләндир-
рурилији көстәрилди. РК(б)П-
ләт Комиссијасы јарадылды.
б)П-нин онунчу Үмум-
а конфрансы 1921 ил
6—28-дә Москвада олмушдур.
ајәндә иштирак едирди. Күн-
гтисади сијасәт, Коминтернин
греси, һәмкарлар иттифаглары
ултајынын иши һаггында мә'-
әшкилат мәсәләси вә с. Кон-
ни игтисади сијасәтин маһијјә-
вәзифәләрини даһа кениш изаһ
ргсәди илә вахтындан әввәл ча-
ıшды. В. И. Ленин јени игти-
асәтин маһијјәтини шәрһ етди
рди ки, социализм чәмијјәти
әгсәди дашыјан бу сијасәт чид-
ун мүддәтә һәјата кечирилир.
јанашы В. И. Ленин һәмин
бағлы чәтинликләр вә тәһлү-
апиталист үнсүрләринин чан-
һаггында хәбәрдарлыг етди вә
ıанда билдирди ки, х.т.-нда
өвгеләри әлдә сахлајан Совет
онлары арадан галдырачаг-
нфранс јени игтисади сијасәт
В. И. Ленинин јаздығы гәт-
әбул етди.
б)П-нин он биринчи
ансы 1921 ил декабрын
Москвада олмушдур. Һәлл-
сәслә 125, мәшвәрәтчи сәслә
ајәндә иштирак едирди. Күн-
сәррүфатын бәрпасы илә әла-
ртијанын нөвбәти вәзифәләри,
к.т., кооперасија, партијада
апарылмасынын илкин је-
вә с. В. И. Ленин хәстә ол-
конфрансда иштирак етмә-
Конфранс јени игтисади сија-
итиндә тәсәррүфатын, хүсуси
сәнајенин бәрпасы саһәсиндә
ын нөвбәти вәзифәләрини мүәј-
рди. К.т.-ны јүксәлтмәк, мөһ-
системи јаратмаг, кәсирсиз
өвләт сәнајеси мүәссисәләрин-
рүфат һесабы, хырда вә орта
мүәссисәләринин бир һиссә-
хүсуси саһибкарлара, коол.-
. а. ичарәјә вермәјин мүмкүн-
ында гәрарлар гәбул олунду.
ә партијада тәмизлик апарыл-
јекунлары мүзакирә едилди.
ахили демократијаја чидди
нмасынын, партија апараты-
ни јахшылашдырмағын зәру-
өстәрилди. Конфранс Комин-
Ичраијјә Комитәсинин ваһид
бһәси тактикасы јеритмәк мә-
рәдәки тезисләринә шәрик ол-
нлдирди.
б)П-нин он икинчи
русија конфрансы
августун 4—7-дә Москвада
р. Һәлледичи сәслә 129, мәш-
сәслә 92 нүмајәндә иштирак
Күндәлик: бејнәлхалг вәзијјәт,
р иттифаглары һаггында, коо-
а партија иши, антисовет пар-
чәрәјанлар һаггында, Низам-
мәсинин иши һаггында вә с.
с В. И. Ленинә тәбрик көндәр-
лхалг сијасәт саһәсиндә парти-
әттини, совет нүмајәндә һеј'ә-
ага вә Кенуја конфрансларын-
алијјәтини бәјәнди, бүтүн гүв-
т. нын мөһкәмләндирилмәсинә
ии мүдафиә габилијјәтинин ла-

ССРИ, ФИЗИКИ ХӘРИТӘ

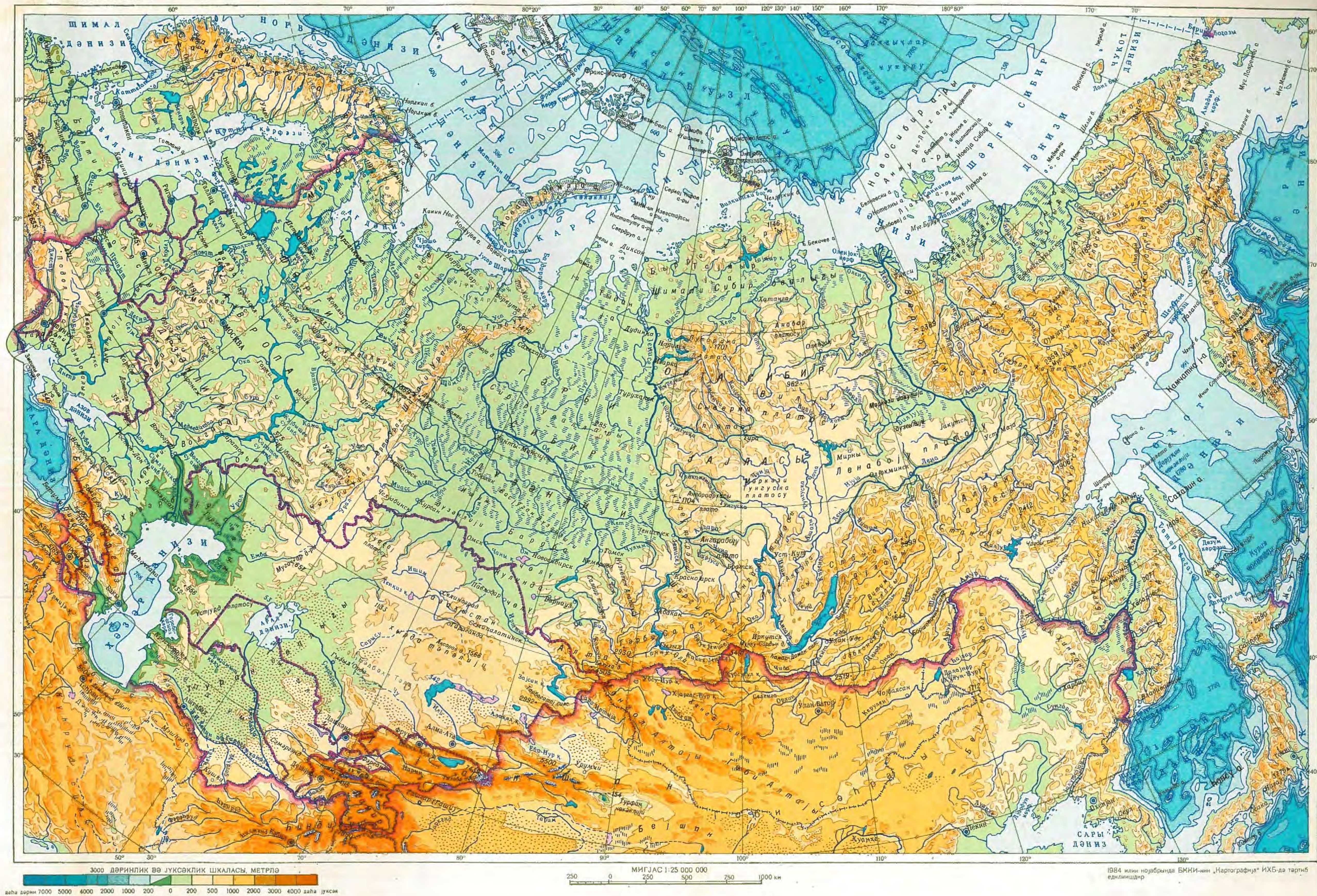

СОВЕТ СОСИАЛИСТ РЕСПУБЛИКАЛАРЫ ИТТИФАГЫ, СИЈАСИ-ИНЗИБАТИ ХӘРИТӘ

МИГЈАС 1:25 000 000

250 0 250 500 750 1000 км

1984 илин декабрында БКНИ-нин „Картографија" ИХБ-да тәртиб едилмишдир

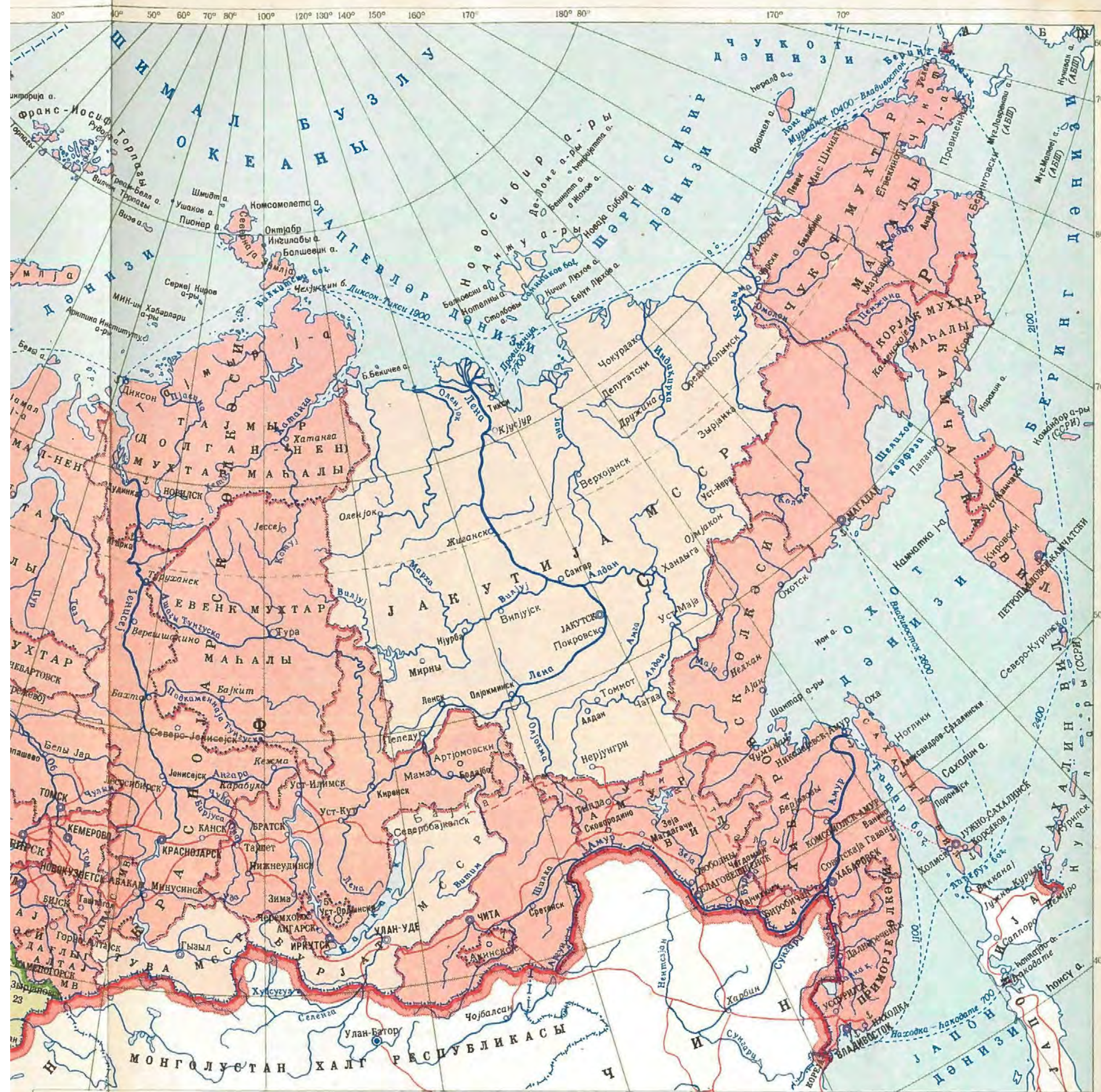

ХӨРИТӘДӘ РӘГӘМЛӘРЛӘ КӨСТӘРИЛМИШДИР

РСФСР

1 Адыке МВ (Краснодар өлкәси)
2 Ставропол өлкәси
3 Гарачај-Чәркәз МВ (Ставропол өлкәси)
4 Јәһуди МВ (Хабаровск өлкәси)
5 Уст-Орда Бурјат мухтар маһалы (Иркутск вил.)
6 Коми-Пермјак мухтар маһалы (Перм вил.)
7 Акин-Бурјат мухтар маһалы (Чита вил.)
8 Дағыстан МССР
9 Кабарда-Балкар МССР
10 Мари МССР
11 Мордва МССР
12 Шимали Осетија МССР
13 Удмурт МССР
14 Чечен-Ингуш МССР
15 Чуваш МССР

УКРАЈНА ССР

16 Волын вил
17 Закарпатје вил
18 Крым вил

ӨЗБӘКИСТАН ССР

19 Гашгадәрја вил
20 Сурхандәрја вил
21 Сырдәрја вил
22 Харәзм вил.

ГАЗАХЫСТАН ССР

23 Шәрги Газахыстан вил
24 Шимали Газахыстан вил.
25 Тургај вил

КҮРЧҮСТАН ССР

26 Абхазија МССР
27 Ачарыстан МССР
28 Чәнуби Осетија МВ

29 АЗӘРБАЈЧАН ССР
30 Нахчыван МССР
31 Дағлыг Гарабағ МВ
32 МОЛДАВИЈА ССР

ГЫРҒЫЗЫСТАН ССР

33 Иссыккул вил.

ТАЧИКИСТАН ССР

34 Дағлыг Бадахшан МВ
35 ЕРМӘНИСТАН ССР

Гејд: Мәркәзләри илә ејниадлы вилајәтләрин ады хәритәдә көстәрилмәмишдир.

МИГЈАС 1 25 000 000

250 0 250 500 750 1000 км

1984 илин декабрында БКҜИ-нин „Картографија" ИХБ-да тәртиб едилмишдир

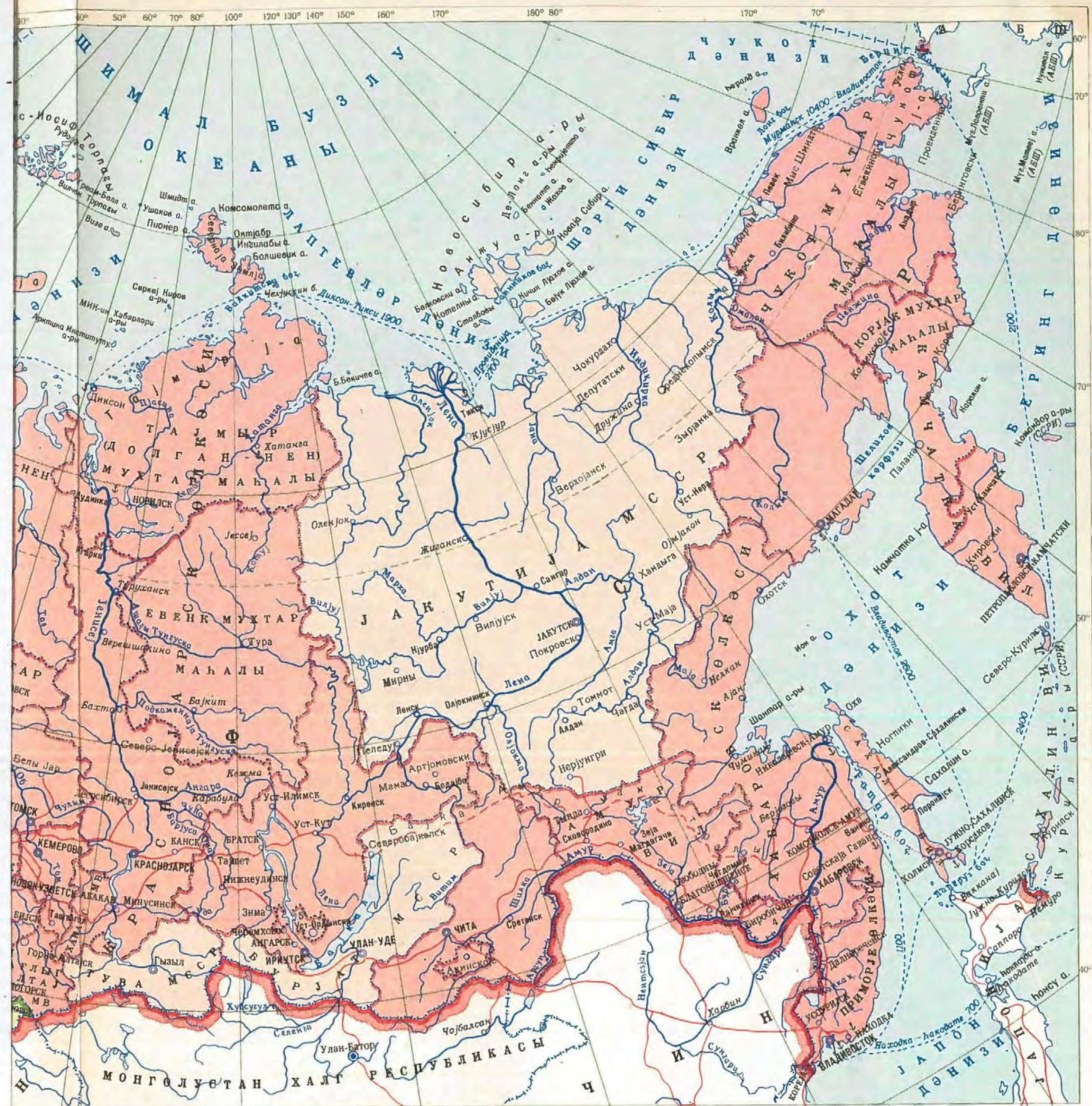

ХӘРИТӘДӘ РӘГӘМЛӘРЛӘ КӨСТӘРИЛМИШДИР

РСФСР

1 Адыке МВ (Краснодар өлкәси)
2 Ставропол өлкәси
3 Гарачај-Чәркәз МВ (Ставропол өлкәси)
4 Јәһуди МВ (Хабаровск өлкәси)
5 Уст-Орда Бурјат мухтар маһалы (Иркутск вил.)
6 Коми-Пермјак мухтар маһалы (Перм вил.)
7 Акин-Бурјат мухтар маһалы (Чита вил.)
8 Дагыстан МССР
9 Кабарда-Балкар МССР
10 Мари МССР
11 Мордва МССР
12 Шимали Осетија МССР
13 Удмурт МССР
14 Чечен-Ингуш МССР
15 Чуваш МССР

УКРАЈНА ССР

16 Волын вил
17 Закарпатје вил
18 Крым вил

ӨЗБӘКИСТАН ССР

19 Гашгадәрја вил
20 Сурхандәрја вил
21 Сырдәрја вил
22 Харәзм вил.

ГАЗАХЫСТАН ССР

23 Шәрги Газахыстан вил.
24 Шимали Газахыстан вил
25 Тургај вил

КҮРҸҮСТАН ССР

26 Абхазија МССР
27 Ачарыстан МССР
28 Ҹәнуби Осетија МВ
29 АЗӘРБАЈҸАН ССР
30 Нахчыван МССР
31 Дағлыг Гарабағ МВ
32 МОЛДАВИЈА ССР

ГЫРҒЫЗЫСТАН ССР

33 Иссыккул вил

ТАҸИКИСТАН ССР

34 Дағлыг Бәдәхшан МВ
35 ЕРМӘНИСТАН ССР

Гејд: Мәркәзләри илә ејниадлы вилајәтләрин ады хәритәдә көстәрилмәмишдир.

МИГЈАС 1 25 000 000

0 250 500 750 1000 км

1984 илин декабрында БККИ-нин „Картографија" ИХБ-дә тәртиб едилмишдир

ыми сәвијјәдә сахланмасына јөнәлтмәјин зәрури олдуғуну көстәрди. Партија тәшкилатларына тапшырылды ки, һәмкарлар иттифагларына идеја рәһбәрлијини мөһкәмләндирсинләр. Конфранс јени игтисади сијасәт шәраитиндә антисовет партија вә чәрәјанларын тактикасынын дәјишдијини көстәрәрәк, партијаны вә фәһлә синфини јени шәраитдә буржуа вә хырда буржуа партија вә чәрәјанларына гаршы мүбаризәни гүввәтләндирмәк үчүн сәфәрбәрлијә алды. Конфрансын гәбул етдији јени партија Низамнамәсиндә партијаја дахил оланлар үчүн, сосиал вәзијјәтиндән асылы олараг, үч категорија мүәјјән едилди. Бу, гејри-пролетар үнсүрләрин партијаја сохулмасынын гаршысыны алырды.

РК(б)П-нин он үчүнчү конфрансы 1924 ил јанварын 16—18-дә Москвада олмушдур. Һәлледичи сәслә 128, мәшвәрәтчи сәслә 222 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: игтисади сијасәтин нөвбәти вәзифәләри, партија гуручулуғу мәсәләләри, бејнәлхалг вәзијјәт. Конфранс јени игтисади сијасәт әсасында х.т.-ны даһа да инкишаф етдирмәк, фәһлә синфи илә кәндлиләрин иттифагыны мөһкәмләндирмәк үчүн тәдбирләр мүәјјән етди, тәсәррүфат чәтинликләринин сәбәбләрини вә характерини, бунлары арадан галдырмаг үчүн јоллар көстәрди. Троцкичиләрин фәалијјәти нәтичәсиндә партијада башламыш дискуссијаја јекун вурулду, троцкичи мүхалифәт хырда буржуа тәмајүлү кими писләнди. Күндәликдән әлавә, «Дискуссијанын јекунлары вә партијада хырда буржуа тәмајүлү һаггында» гәтнамә гәбул олунду. Конфранс РК(б)П нин 10-чу гурултајында «Партијанын бирлији һаггында» гәбул едилән гәтнамәнин әввәлләр дәрч олунмамыш 7-чи бәндинин е'лан етмәји лазым билди (гәтнамә партија дахилиндә фраксија јарадылмасыны гадаган едирди). Кәнчләр арасында сијаси тәрбијә ишини күчләндирмәк гәрара алынды.

РК(б)П-нин он дөрдүнчү конфрансы 1925 ил апрелин 27—29-да Москвада олмушдур. Һәлледичи сәслә 178, мәшвәрәтчи сәслә 392 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: партија-тәшкилат мәсәләләри, кооперасија, к.т. верқиси, метал сәнајеси, Коминтернин Ичраијјә Комитәсинин кенишләнмиш пленуму, ингилаби ганунчулуг һаггында. ССРИ-дә сосиализм гуручулуғунун перспективләри конфрансын әсас мәсәләси иди. Конфранс троцкичиләрин тәслимчилик сијасәтини гәти рәдд етди вә көстәрди ки, өлкәдә сосиализм чәмијјәти гурмаг үчүн лазым олан һәр шеј вар. ССРИ фәһлә синфи вә кәндлиләри өлкә дахилиндә буржуазијаја тәкчә сијаси дејил, игтисади чәһәтдән дә галиб кәлә биләр. ССРИ-дә сосиализмин гәләбәси һаггында конфрансын гәрарларында сосиализмин әввәлчә ајрыча көтүрүлмүш бир өлкәдә гәләбәсинин мүмкүнлүјү һаггында Ленин нәзәријјәсинин вә ССРИ-дә сосиализм гурмаг барәдә Ленин планынын маһијјәти көстәрилмишди. Конфранс тәсәррүфат гуручулуғу саһәсиндәки вәзифәләри мүәјјәнләшдирди, кәндлә партија рәһбәрлијини јахшылашдырмаг, фәһлә синфинин вә јохсул кәндлиләрин ортабабла иттифагыны мөһкәмләтмәк вәзифәсини ирәли сүрдү, партија гуручулуғу, кооперасија, вәһид к.т. верқиси вә ингилаби ганунчулуг һаггында гәтнамәләр, сәнајеләшдирмәнин әсасы олан метал сәнајесини инкишаф етдирмәк һаггында гәрар гәбул етди.

ҮИК(б)П-нин он бешинчи конфрансы 1926 ил октјабрын 26-сы—нојабрын 3-дә Москвада олмушдур. Һәлледичи сәслә 194, мәшвәрәтчи сәслә 640 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: бејнәлхалг вәзијјәт, өлкәнин тәсәррүфат вәзијјәти вә партијанын вәзифәләри, һәмкарлар иттифагларынын ишинин јекунлары вә нөвбәти вәзифәләри, мүхалифәт вә партија дахилиндә вәзијјәт. Конфранс ССРИ-дә сосиализмин гәләбәсинин мүмкүнлүјүнү инкар едән *троцкичи-зиновјевчи антипартија блокуна* гаршы кәскин мүбаризә шәраитиндә кечди. Конфранс антипартија блокунун Коминтерндә фраксијачы фәалијјәтини гәти писләди вә ҮИК(б)П-нин нүмајәндә һеј'әтинә Коминтерн дахилиндә антиленинчи тәмајүлләрә гаршы идеја мүбаризәсини давам етдирмәји тапшырды. «ҮИК(б)П-дә мүхалифәтчи блок һаггында» гәтнамәдә конфранс троцкичи-зиновјевчи антипартија блокунун партијада меншевик тәмајүлү олдуғуну көстәрди. Гејд олунду ки, инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндән сәнајечә керилијә сон гојмаг ССРИ-нин башлыча игтисади вәзифәсидир. Һәм дә бу заман елә игтисади сијасәт јеридилмәлидир ки, о сәнајенин кәндли тәсәррүфаты илә әлагәсини мөһкәмләндирсин, фәһлә-кәндли иттифагыны горујуб сахласын. К.т.-нда мәһсулдар гүввәләри артырмаг, социалист тәсәррүфат формаларыны (к.т. кооперасијасы, с-злар, к-злар) мөһкәмләндирмәк вә кенишләндирмәк саһәсиндә әмәли тәдбирләр мүәјјән олунду. Һәмкарлар иттифагларынын ишинин јекунлары вә нөвбәти вәзифәләри һаггында гәтнамә гәбул едилди.

ҮИК(б)П-нин он алтынчы конфрансы 1929 ил апрелин 23—29-да Москвада олмушдур. Һәлледичи сәслә 254, мәшвәрәтчи сәслә 679 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: х.т.-нын инкишафына даир бешиллик план, к.т.-ны јүксәлтмәк јоллары, бүрократизмә гаршы мүбаризәнин јекунлары вә јахын вәзифәләри, партијада тәмизлик апарылмасы. Биринчи бешиллик планын мүзакирәси вә гәбулу конфрансын башлыча вәзифәси иди. Сағ тәмајүлүн башчылары (Н. И. Бухарин, А. И. Рыков, М. П. Томски) планын реаллығына инанмыр вә онун «минимал» вариантыны гәбул етдирмәјә чалышырдылар. Конфранс сағ тәслимчиләри гәти писләди вә бешиллијин «оптимал» вариантыны гәбул етди. Конфранс к.т.-нын инкишаф перспективләрини мүзакирә етди вә партија тәшкилатларынын диггәтини кооперативләшмәјә вә к-з һәрәкатынын кенишләндирилмәсинә јөнәлтди, шәһәрлә кәнд арасында истеһсал әлагәләринин мөһкәмләндирилмәсинә даир тәдбирләр ишләјиб һазырлады. Бүрократизмә гаршы мүбаризә һаггындакы гәтнамәдә ичранын јохланмасы, кадрларын сечилмәси вә јерләшдирилмәси, дөвләт апаратынын тәркибинин јахшылашдырылмасы вә онун позулмуш үнсүрләрдән тәмизләнмәси партијанын бу саһәдәки нөвбәти вәзифәләри кими ирәли сүрүлдү. Сосиализмин бүтүн чәбһә боју һүчумуна һазырлыг дөврүндә партија сыраларынын мөһкәмләндирилмәси илә әлагәдар партијада тәмизлик кечирилмәси һаггында гәтнамә гәбул едилди. Конфранс ҮИК(б)П МК вә МНК-нын бирләшмиш апрел (1929 ил) пленумунун иши һаггында мә'луматы динләди вә пленумун Бухаринин сағ опортунист групуну писләјән гәтнамәсини бәјәнди. «Совет Иттифагынын бүтүн фәһләләринә вә зәһмәткеш кәндлиләринә» мүрачиәтнамәсиндә сосиализм јарышыны кенишләндирмәјә чағырды.

ҮИК(б)П-нин он једдинчи конфрансы 1932 ил јанварын 30-у—февралын 4-дә Москвада олмушдур. Һәлледичи сәслә 386, мәшвәрәтчи сәслә 525 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: 1931 илдә сәнаје инкишафынын јекунлары вә 1932 илин вәзифәләри, 1933—37 илләр үчүн икинчи бешиллик планын тәртибинә даир директивләр. Конфранс гејд етди ки, бешилликдә х.т.-нын техники базасынын јарадылмасы сәнајенин бүтүн саһәләрини инкишаф етдирмәјә имкан вермиш, х.т.-нын јенидән гурулмасыны вә механикләшдирилмәсини тә'мин етмишдир. ССРИ-дә социалист игтисадијјатынын бүнөврәси јарадылмышдыр. Конфранс сәнајенин ишиндә олан нөгсанлары ашкара чыхартды вә онларын арадан галдырылмасы үчүн тәдбирләр мүәјјән етди. Икинчи бешиллик планын тәртибинә даир директивләр ишләниб һазырланды вә гејд олунду ки, бешиллијин әсас тәсәррүфат вәзифәси х.т.-нын јенидән гурулмасыны баша чатдырмагдан ибарәтдир. Конфранс сосиализм гуручулуғунун һазыркы мәрһәләсиндә «мәһсул мүбадиләсинә» кечмәк, «пулун өлүб кетмәси» һаггында «сол» ибарәләрин антиболшевик характерини ифша етди.

ҮИК(б)П-нин, он сәккизинчи конфрансы 1941 ил февралын 15—20-дә Москвада олмушдур. Һәлледичи сәслә 456, мәшвәрәтчи сәслә 138 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: сәнаје вә нәгл. саһәсиндә парти а тәшкилатларынын вәзифәләри, 1940 илин тәсәррүфат јекунлары вә 1941 илдә ССРИ х.т.-нын инкишаф планы, тәшкилат мәсәләләри. Икинчи дүнја мүһарибәсинин башланмасы илә јаранмыш мүрәккәб вә тәһлүкәли бејнәлхалг шәраитдә кечән конфрансда сәнајенин, илк нөвбәдә онун мүдафиә әһәмијјәтли саһәләринин даһа интенсив инкишафы мәсәләси әсас јер тутурду. Конфранс сәнаје вә нәгл. саһәсиндә партија рәһбәрлијини мөһкәмләндирмәк үчүн тәдбирләр ишләјиб һазырлады. Партија тәшкилатларына рәһбәр вә мүһәндис-техник ишчиләрин дүзкүн сечилмәси, јерләшдирилмәси вә истифадә едилмәсинә, тәшәббүскар мүтәхәссисләрин инамла рәһбәр вәзифәләрә чәкилмәсинә даһа чох диггәт јетирмәји тапшырды; јени техниканын тәтбиги, әмәк интизамынын мөһкәмләндирилмәси, сәнаје вә нәгл.-да јахшы ишчиләрин мүкафатландырылмасы принсипинин ардычыл јеринә јетирилмәси мәсәләләринә хүсуси диггәт вермәји тәләб етди. Конфранс партијанын гаршысында конкрет тәсәррүфат-сијаси вәзифәләр гојду (мүәссисәләрин иши үзәриндә даими нәзарәти вә онларын партија директивләрини јеринә јетирмәсини тә'мин етмәк, мүәссисәләрин мүнтәзәм ишләмәсини вә истеһсал планларыны вахтында јеринә јетирмәсини саһмана

салмаг вә с.). Конфрансын 1941 ил үчүн гәбул етдији х.т. планы өлкәнин мүдафиәсинин хејли гүввәтләндирилмәсини нәзәрдә тутурду. Өлкәнин Шәрг р-нларында сәнаје базасынын мөһкәмләндирилмәсинә бөјүк диггәт јетирилди ки, бу да Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә мүһүм рол ојнады.

Әд.: бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасы* мәгаләсинин әдәбијјатына.

СОВЕТ ИТТИФАГЫ КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫНЫН МӘРКӘЗИ КОМИТӘСИ—гурултајлараасы дөврдә партијаја рәһбәрлик едән али орган. МК үзвләри вә үзвлүјүнә намизәдләр Сов.ИКП гурултајларында сечилир. Сов.ИКП МК партијанын, јерли партија органларынын бүтүн фәалијјәтинә рәһбәрлик едир, рәһбәр кадрлары сечиб јерләшдирир, мәркәзи дөвләт тәшкилатларынын вә зәһмәткешләрин ичтимаи тәшкилатларынын ишинә бу тәшкилатлардакы партија групплары васитәсилә истигамәт верир, мүхтәлиф партија органлары, идарәләри вә мүәссисәләри јарадыр вә онларын фәалијјәтинә рәһбәрлик едир, өзүнүн нәзарәти алтында ишләјән мәркәзи гәзет вә журналларын редаксијасыны тә'јин едир, партија бүдчәсинин вәсаитини бөлүшдүрүр вә бүдчәнин ичрасына нәзарәт едир. МК башга партијаларла мүнасибәтдә Сов.ИКП-ни тәмсил едир.

Сов.ИКП МК партијанын сијаси рәһбәрлик органы, нәзәри вә идеоложи мәркәзидир. МК өз фәалијјәтиндә партија гурултајларынын гәрарларыны рәһбәр тутур вә гурултајлар гаршысында һесабат верир. МК-нын вәзифәләри Сов.ИКП Низамнамәсиндә мүәјјән олунур. Коллекиал рәһбәрлик органы олан Сов.ИКП МК азы 6 ајда бир дәфә пленум кечирир.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына гәдәр партија кизли шәраитдә фәалијјәт көстәрдији үчүн МК-нын Рус бүросу вә Харичи бүросу вар иди. МК үзвләринин мүнтәзәм ичласыны кечирмәк әмәли чәһәтдән гејри-мүмкүн вә тәһлүкәли иди. Бизә кәлиб чатмыш материаллара әсасән, МК-нын 1908 илин августунда Ченеврәдә кечирилән ичласы илк дәфә «МК пленуму» адланмышдыр. Ингилабдан сонра партија сыраларынын чохалмасы, онун фәалијјәт даирәсинин кенишләнмәси, вәзифәләрин мүрәккәбләшмәси илә әлагәдар МК-нын тәркиби артырылды. Сов.ИКП-нин 26-чы гурултајында (1981, феврал—март) МК-ја 319 нәфәр үзв вә 151 нәфәр үзвлүјә намизәд сечилмишдир.

Әд.: Сов.ИКП Низамнамәси, Б., 1980; Партија гуручулуғу, Б., 1975.

СОВЕТ ИТТИФАГЫ КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫНЫН НИЗАМНАМӘСИ—партија һәјатынын әсас гануну; партија үзвләринин һүгуг вә вәзифәләрини, онун тәшкилат принсипләрини, партија һәјатынын нормаларыны мүәјјән едир. В. И. Ленин низамнамәни партија тәшкилатынын форма вә нормалары һаггындакы үмуми гәрар, әлбир гәбул едилмиш тәшкилат гајдалары адландырмышдыр (бах Әсәр. там күллијјаты, ч. 9, сәһ. 173). Низамнамә Сов.ИКП гурултајында гәбул олунур вә бүтүн коммунистләр, партија тәшкилатлары үчүн мәчбуридир. О *Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмынын* јеринә јетирилмәсини тә'мин едир. Партијанын илк низамнамәси РСДФП-нин 2-чи гурултајында (1903) В. И Ленинин мә'рузәси әсасында гәбул олунмушдур. Сонралар партијанын тәшкилат гурулушуну вә иш формаларыны сијаси мүбаризә шәраитинә ујғунлашдырмаг мәгсәди илә 3—6-чы гурултајларда, 6-чы (Прага) конфрансда јени низамнамәләр гәбул олунмуш, онларда дәјишикликләр едилмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра 8, 12-чи конфрансларда, 11, 14, 17—20-чи гурултајларда Низамнамә нәзәрдән кечирилмишдир. Сов.ИКП-нин индики Низамнамәси 22-чи гурултајда гәбул олунмуш, 23—24-чү гурултајларда она гисмән дәјишикликләр едилмишдир. Низамнамә кириш вә 10 бөлмәдән ибарәтдир. Киришдә Сов.ИКП-нин тә'рифи верилир, онун кечдији јол, мәгсәд вә вәзифәләри характеризә олунур, көстәрилир ки, партија сыраларынын идеја вә тәшкилат бирлији, јекдиллији, коммунистләрин јүксәк шүурлу интизамы партија һәјатынын сарсылмаз ганунудур. Һәр чүр фраксијачылыг вә групбазлыг тәзаһүрү марксист-ленинчи партијалылығы илә, партија сыраларында галмагла бир араја сығa билмәз. Партија Програм вә Низамнамәни позан, давранышы илә јүксәк коммунист адыны ләкәләјән шәхсләри өз сыраларындан харич едир. Низамнамә Сов.ИКП-ни пролетар бејнәлмиләлчилијинин марксист-ленинчи принсипләринә әсасланан, бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатынын ајрылмаз, тәркиб һиссәси кими характеризә едир. Низамнамәнин мүвафиг бөлмәләриндә партија үзвлүјүнүн Ленин нормалары, партијанын тәшкилат гурулушу, партијадахили демократијанын башлыча нормалары, партијанын али органларынын, јерли партија тәшкилатларынын вә онларын рәһбәр органларынын јери, ролу вә вәзифәләри әксини тапмышдыр. Бөлмәләрдән бир нечәси партија вә комсомолун гаршылыглы мүнасибәтләринә, Совет Ордусундакы партија тәшкилатларынын фәалијјәтинә, партијаданкәнар тәшкилатлардакы партија групларынын ишинә, партијанын пул вәсаитинин мәнбәләринә аиддир. Низамнамә партијанын марксизм-ленинизм принсипләри әсасында гурулмасынын вә фәалијјәтинин мөһкәм тәмәлидир. О партија сыраларынын идеја-тәшкилат бирлијини һәртәрәфли мөһкәмләтмәјә, инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәтиндә партијанын рәһбәр ролуну јүксәлтмәјә, коммунизм гуручулуғу вәзифәләринин һәллиндә коммунистләрин фәаллыг вә тәшәббүскарлығынын инкишафына, партијанын әмәкчи күтләләрлә әлагәсини мөһкәмләтмәјә хидмәт едир. Сов. ИКП-нин Низамнамәси коммунизмин гәләбәси уғрунда мүбаризәдә онун тәшкилат силаһыдыр.

Әд.: Ленин В. И., Партија Низамнамәси һаггында, Б., 1974; Сов.ИКП Низамнамәси, Б., 1980.

СОВЕТ ИТТИФАГЫ КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫНЫН ПРОГРАМЫ—партијанын башлыча рәһбәр нәзәри сәнәди, онун идеја бирлијинин әсасы. «Програм—партијанын нәјә наил олмаг истәдијинин вә нә уғрунда мүбаризә апардығынын һамысыны гыса, ајдын вә дүрүст билдирмәкдир» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 7, сәһ. 182). Програм бүтүн коммунистләр вә партија тәшкилатлары үчүн мәчбуридир; *Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын* гурултајында гәбул едилир. Програм марксизм-ленинизм нәзәријјәси, бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатынын тәчрүбәси әсасында јарадылыр. Партија програм әсасында һәр јени тарихи дөврлә вә ондан ирәли кәлән вәзифәләрлә әлагәдар дахили вә харичи сијасәт хәттини ишләјиб һазырлајыр.

К. Маркс вә Ф. Енкелс коммунист партијасы үчүн програмын һәјати әһәмијјәтини көстәрмиш вә бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын илк програм сәнәдини—«*Коммунист Партијасынын Манифести*»ни һазырламышлар.

Русија сосиал-демократијасы програмынын ишләниб һазырланмасынын башланғычыны К. В. *Плеханов* гојмушдур. В. И. Ленин Плехановун «*Әмәк азадлығы» групу* үчүн јаздығы програм лајиһәләрини мүсбәт гијмәтләндирмиш, ејни заманда нөгсанларыны да көстәрмишдир (бах јенә орада, ч. 4, сәһ. 233—260). *Јени типли партија* јарадылмасы уғрунда мүбаризә апаран В. И. Ленин програмын әһәмијјәти һаггында К. Маркс вә Ф. Енкелсин идејаларыны даһа да инкишаф етдирди вә онун әсас мүддәаларыны ишләјиб һазырлады. В. И. Ленин көстәрирди ки, партија програмы елми тәмәл үзәриндә гурулмалы, коммунист ингилабынын нечә мејдана кәлдијини, онун лабүдлүјүнүн сәбәбини, әһәмијјәтини, маһијјәтини вә күчүнү, онун нәләри һәлл етмәли олдуғуну күтләләрә изаһ етмәлидир (бах јенә орада, ч. 38, сәһ. 199). Һәр бир өлкәнин коммунист һәрәкаты бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын ајрылмаз тәркиб һиссәси олдуғундан, партијанын програмы да пролетар бејнәлмиләлчилији, бүтүн милләтләрдән олан фәһләләрин сых бирләшмәси руһу илә ашыланмалыдыр. В. И. Ленин јазырды: «Бизим програмын һәр параграфында һәр бир зәһмәткешин билмәли, мәнимсәмәли вә баша дүшмәли олдуғу мә'лумат вардыр» (јенә орада). Програмын күчү партијанын өзүндә, онун өз програмыны һәјата кечирмәк бачарығындадыр. Мәһз нәзәријјә вә практиканын бу вәһдәти партија фәалијјәтинин мүвәффәгијјәтини тә'мин едир.

Партијанын биринчи Програмы РСДФП-нин 2-чи гурултајында (1903) гәбул олунмушду (онун сон вариантынын һазырланмасына 1901 илин јајында ленинчи «Искра» гәзетинин редаксијасында башланмыш, 1902 илин ијунунда гәзетин 21-чи нөмрәсиндә лајиһә дәрч едилмишди). Програмын башлыча мүддәалары (пролетариат диктатурасы, фәһлә һәрәкатында ингилаби партијанын рәһбәр ролу, кәндлиләрин ингилаб тәрәфдары олмасы, ингилабда фәһләләрлә кәндлиләрин иттифагы, милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси һүгуғу) әтрафында оппортунистләрлә кедән мүбаризә искрачыларын гәләбәси илә нәтичәләнди. 2-чи гурултајда гәбул олунан Програм ики һиссәдән ибарәт иди. Максимум програмда партијанын әсас вәзифәсиндән (сосиализм чәмијјәти гурмаг үчүн капитализми девирмәк вә пролетариат диктатурасы гурмаг), минимум програмда партијанын ән јахын вәзифәләриндән (чаризми девирмәк, демократик респ,

гурмаг, 8 саатлыг иш күнү гојмаг, кәнддә тәһкимчилијин галыгларыны мәһв етмәк, милләтләрин там һүгуг бәрабәрлији вә онларын өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси һүгугу вә с.) бәһс олунурду. Бу, ингилаби пролетар партијасынын әсл марксист програмы иди. Русија марксистләри тарихдә илк дәфә олараг *пролетариат диктатурасы* идејасыны өзләринин програмында ајдын ифадә етмишдиләр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси партијанын биринчи Програмынын елмилији вә реаллығынын тарихи тәсдиги олду.

Икинчи Програм РК(б)П-нин 8-чи гурултајында (1919) гәбул олунмушду. Гурултајда Програмын үмумнәзәри вә милли мәсәләјә даир һиссәләри әтрафында кәскин мүбаһисә кетди. Бухарин, Пјатаков вә б. империализмин маһијјәти, сосиалист ингилабы нәзәријјәси, пролетариатын мүттәфигләри мәсәләләриндә зәрәрли мөвге тутур, Програма милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси һүгугу барәдә маддәнин дахил олунмасына гаршы чыхырдылар. Гурултај ленинизмә зидд тәклифләри рәдд етди. Програмда дүнјада илк сосиализм чәмијјәти гурмаг јоллары һаггында чох мүһүм көстәришләр, дүнја ингилаб просесинин вә ичтимаи инкишафын башлыча ганунаујғунлуглары әксини тапмыш, империализм дөврүнүн дәрин тәһлили верилмиш, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын бејнәлхалг әһәмијјәти, онун дүнја фәһлә һәрәкатына тә'сири көстәрилмиш, үмумрусија, милли мүнасибәтләр, һәрби, халг маарифи, игтисади, к.т., мәнзил мәсәләси, сәһијјә вә с. саһәләрдә пролетариат диктатурасынын конкрет вәзифәләри шәрһ олунмушду. Партијанын икинчи Програмынын јеринә јетирилмәси нәтичәсиндә ССРИ гүдрәтли сәнаје-аграр дөвләтинә чеврилди. Ленинин сосиализм гуручулуғу планы һәјата кечирилди.

ССРИ-дә сосиализмин там вә гәти гәләбәсиндән сонра партијанын јени програмыны һазырламаг зәрурәти гаршыја чыхды. Үчүнчү Програм партијанын 22-чи гурултајында (1961) гәбул олунмушдур (онун лајиһәсинин мүзакирәсиндә 73 млн.-а јахын адам, о чүмләдән 9 млн.-дан чох коммунист иштирак етмишди). Програм кириш вә ики һиссәдән ибарәтдир. «Капитализмдән коммунизмә кечмәк бәшәријјәтин инкишаф јолудур» адланан биринчи һиссә сәккиз бөлмәјә ајрылыр. Једди бөлмәдән ибарәт икинчи һиссә «Коммунист чәмијјәти гуручулуғунда Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын вәзифәләри» адланыр. Бурада икинчи Програмын јеринә јетирилмәсинин вә партијанын, совет халгынын кечдији јолун јекунларындан мүһүм нәзәри нәтичәләр чыхарылмышдыр. Програмда илк дәфә олараг сосиализм системинин бәргәрар олмасынын ганунаујғунлуглары вә бејнәлхалг ичтимаи просесләрин инкишафында бу системин ролу ифадә едилмиш, дүнја коммунист вә фәһлә һәрәкатынын инкишаф ганунаујғунлуглары ачылыб көстәрилмишдир. Бу Програм мүасир дөврүн елми характеристикасыны верир, дүнја ингилаб просесинин башлыча гүввәләрини мүәјјән едир, капитализмин үмуми бөһранынын јени мәрһәләсинин хүсусијјәтләрини көстәрир. Сосиализм гуручулуғу тәчрүбәсинә әсасланараг, Програм сосиализмин тәдричлә бөјүјүб коммунизмә кечмәсинин ганунаујғунлуғуну көстәрир, коммунизм чәмијјәти гурмагда партија вә халгын башлыча вәзифәләрини (коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасы, коммунист ичтимаи мүнасибәтләринин формалашмасы, јени инсан тәрбијәси) мүәјјән едир. Пролетариат диктатурасы дөвләтинин үмумхалг сосиалист дөвләтинә чеврилмәси вә тәдричән ичтимаи коммунист өзүнүидарәсинә кечилмәси һаггындакы мүддәа марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә мүһүм төһфәдир. Програмда партија һаггындакы тә'лим јарадычылыгла инкишаф етдирилмишдир. Сов. ИКП фәһлә синфинин партијасы олмагла јанашы, һәм дә бүтүн совет халгынын партијасы олмушдур.

Програмда көстәрилир ки, Сов. ИКП бундан сонра да коммунист һәрәкатынын бирлијини вә јекдиллијини мөһкәмләндирмәјә чалышачаг, бүтүн коммунист вә фәһлә партијалары илә әлагәләри инкишаф етдирәчәк, јени мүһарибә тәһлүкәсинә гаршы, зәһмәткешләрин мәнафеји, сүлһ, демократија, сосиализм уғрунда биркә мүбаризә үчүн өз фәалијјәтини бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын бүтүн гүввәләри илә әлагәләндирәчәкдир. Сов.ИКП буну әсас тутур ки, тәфтишчилијә, еһкамчылыға вә сектантчылыға гаршы, ленинизмдән һәр чүр узаглашма һалларына гаршы барышмаз мүбаризә бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын бирлијини даһа да гүввәтләндирмәјин зәрури шәртидир. Үчүнчү Програмда ирәли сүрүлән мүддәалар Сов.ИКП-нин 23—26-чы гурултајларынын, МК пленумларынын гәрарларында даһа да инкишаф етдирилмишдир.

Үчүнчү Програмын гәбул олундуғу вахтдан кечән дөврдә ССРИ-дә сосиализм-коммунизм гуручулуғу саһәсиндә бөјүк тәчрүбә газанылмыш, игтисадијјатын структурунда дәјишикликләр баш вермиш, бејнәлхалг аләмдә бир чох јени, принсипчә мүһүм һадисәләр вә просесләр мејдана кәлмиш, Сов. ИКП сүлһ уғрунда, бејнәлхалг кәркинлијин зәифләдилмәси уғрунда мүбаризә саһәсиндә бөјүк тәчрүбә топламышдыр. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг, Сов.ИКП-нин 26-чы гурултајы Програмын јени редаксијасынын һазырланмасы һаггында гәрар гәбул етмишдир. Бу, инкишаф етмиш сосиализми планаујғун вә һәртәрәфли тәкмилләшдирмәк вә коммунизмә доғру даһа да ирәлиләмәк програмы олмалыдыр.

Əд.: РСДФП-нин Програмы, «Сов.ИКП гәтнамә вә гәрарлары...» китабында, һ. 1, Б., 1954; РК(б)П-нин Програмы, јенә орада; Сов.ИКП-нин Програмы, Б., 1977; Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 438—442); Сов.ИКП XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXVI гурултајларынын материаллары, Б., 1956, 1961, 1966, 1971, 1976, 1981; Сов.ИКП МК пленумунун материаллары. 14—15 ијун 1983-чү ил, Б., 1983; Сов.ИКП МК пленумунун материаллары. 13 феврал 1984-чү ил, Б., 1984.

СОВЕТ ИТТИФАГЫ ТЕЛЕГРАФ АКЕНТЛИЈИ (СИТА), ССРИ Назирләр Совети јанында — ССРИ-нин мәркәзи информасија органы. 1925 илдә јарадылмышдыр. Совет мәтбуат, телевизија вә радио верилишләри органлары, һәмчинин ССРИ-дә вә харичдә мүвафиг тәшкилатлар үчүн иттифаг хәбәрләри, бејнәлхалг информасија вә фотоинформасија топлајыр вә абунә үзрә јајыр. СИТА мүттәфиг респ.-ларын телеграф (информасија) акентликләрини (о чүмләдән *Азәринформу*), СИТА-нын ССРИ-дәки, һәмчинин харичдәки мүхбирләр шәбәкәсини өлкәдә ваһид дөвләт информасија системи шәклиндә тәмсил едир. 110-дан чох өлкәдә шө'бә вә мүхбир бүросу, ССРИ-дә 500-дән чох мүхбири вар. Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1975).

«СОВЕТ КӘНДИ»—Азәрб. КП МК-нын гәзети. Һәфтәдә 3 дәфә Бакыда нәшр едилир. 1923 ил ијунун 16-дан чыхыр. 1923—32 илләрдә «Кәндчи гәзетәси» [Азәрб.К(б)П МК вә БК-нын органы], 1932—34 илләрдә «Азәрбајчан колхозчусу» (Азәрб.ССР Халг Торпаг Комиссарлығынын органы) адланмышдыр. 1935—52 илләрдә чыхмамыш, 1953—59 илләрдә «Азәрбајчан кәнд тәсәррүфаты» ады илә (Азәрб.ССР Кәнд Тәсәррүфаты Назирлијинин органы) бурахылмышдыр. 1960 илдән индики ады илә чыхыр. Гәзет Азәрб. кәндинин тәсәррүфат, мәдәни һәјатыны, кәнд партија тәшкилатларынын фәалијјәтини ишыгландырыр, елми наилијјәтләрин к.т.-нда тәтбигини, бу саһәдә новаторларын иш тәчрүбәсини тәблиғ едир, әмәк габагчыллары һаггында очеркләр, бәдии јазылар вә с. верир. «С.к.» Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1973). Тиражы 170 мин нүсхәдир (1984).

СОВЕТ КОНСТИТУСИЈАЛАРЫ — ССРИ-нин, мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын сосиалист ичтимаи вә дөвләт гурулушунун әсасларыны, Совет дөвләтинин органлар системини, онларын тәшкили вә фәалијјәти принсипләрини, совет вәтәндашларынын әсас һүгуг вә вәзифәләрини, һәмин һүгугларын һәјата кечирилмәсинин мадди вә һүгуги тә'минатларыны тәсбит едирләр. С.к., әсас ганун олмагла, бүтүн чари ганунверичилијин һүгуги базасыдыр; совет ганунлары конститусијаја мүвафиг олмалыдыр. ССРИ-дә үч нөв конститусија вардыр: ССРИ Конститусијасы, мүттәфиг респ.-ларын конститусијалары вә мухтар респ.-ларын конститусијалары; онларын һамысы ваһид сосиалист принсипләринә әсасланыр. ССРИ Конститусијасы мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын конститусијаларына нисбәтән али һүгуги гүввәјә маликдир, о, ССРИ-нин бүтүн әразисиндә гүввәдәдир. Мүттәфиг респ.-ларын конститусијалары өзләринин милли-игтисади хүсусијјәтләрини нәзәрә алмагла ССРИ Конститусијасына там мүвафиг олмалыдыр. ССРИ Конститусијасы вә ајры-ајры мүттәфиг респ.-ларын конститусијаларындакы бә'зи тәркиби фәргләр (мәс., мүттәфиг респ.-ларын конститусијаларында респ. бүдчәси һаггында хүсуси фәсил вардыр) дә һәмин хүсусијјәтләрлә бағлыдыр. МССР-ин конститусијасы тәркибинә дахил олдуғу мүттәфиг респ.-нын конститусијасынын әсас принсипләринә мүвафиг олмалыдыр (МССР Али Совети конститусијаны гәбул етдикдән сонра ону мүттәфиг респ.-нын Али Совети тәсдиг етмәлидир).

Илк совет конститусијасы олан РСФСР Конститусијасы 1918 ил ијулун 10-да 5-чи Үмумрусија Советләр гурултајында гәбул едилмишдир. Һәмин Конститусија Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тарихи гәләбәсиндән ирәли кәлән принсипләри үмумиләшдирмиш вә тәсбит етмишди.

РСФСР Конститусијасы 1919—29 илләрдә гәбул едилмиш мүттәфиг респ.-ларын конститусијалары, һәмчинин һәмин дөврдәки МССР-ләрин конститусијалары үчүн әсас олмушдур. 1921 ил мајын 19-да 1-чи Үмумазәрбајчан Советләр гурултајынын гәбул етдији Азәрбајчан ССР Конститусијасы да һәмин принсипләрә әсасланырды.

1924 ил јанварын 31-дә 2-чи Үмумрусија Советләр гурултајында илк ССРИ Конститусијасы тәсдиг едилди; һәмин конститусија 1922 илдә ССРИ-нин јаранмасыны ганунверичилик јолу илә тәсбит етди. ССРИ Конститусијасы тәсдиг едилдикдән сонра мүттәфиг респ.-ларда да конститусијалар гәбул едилди, 1936 ил декабрын 5-дә 8-чи Фөвгәл'адә Үмумрусија Советләр гурултајы ССРИ-нин јени Конститусијасыны гәбул етди. 1936 ил ССРИ Конститусијасы 1924 ил ССРИ Конститусијасы гәбул едилән дөврдән совет ичтимаи вә дөвләт гурулушунда баш вермиш дәјишикликләри әкс етдирди, ССРИ-дә сосиализмин гәләбәси фактыны тәсбит етди. 1937 илдә мүттәфиг респ.-ларда 1936 ил ССРИ Конститусијасы әсасында вә она мүвафиг олараг јени конститусијалар гәбул едилди. Азәрб.ССР-ин Конститусијасы 1937 ил мартын 14-дә Фөвгәл'адә 9-чу Үмумазәрбајчан Советләр гурултајында тәсдиг едилмишди.

1936 ил ССРИ Конститусијасынын 41 илдән артыг гүввәдә олдуғу дөврдә сосиализм чәмијјәтиндә дәрин дәјишикликләр баш вермиш, инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти гурулмуш вә Совет дөвләти үмумхалг дөвләтинә чеврилмишдир ки, бу да јени конститусија гәбул едилмәси мәсәләсини мејдана чыхармышды. Јени Әсас Ганун лајиһәсинин ишләниб һазырланмасы үзрә конститусија комиссијасына Коммунист партијасы вә Совет дөвләтинин көркәмли хадимләри, бүтүн мүттәфиг вә бир чох мухтар респ.-ларын нүмајәндәләри дахил едилмишди. Конститусијанын лајиһәсинә 1977 ил мајын 24-дә Сов.ИКП МК пленумунда вә ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1977 ил 27 мај тарихли ичласында бахылмыш вә о, әсасән бәјәнилмишдир. 1977 ил ијунун 4-дә Конститусија лајиһәси үмумхалг мүзакирәсинә верилмишди. Һәмин мүзакирәләр нәтичәсиндә конститусијанын 118 маддәсинә (конститусија 173, маддәдән ибарәтдир) дәјишикликләр едилмиш, 1 маддә әлавә олунмушдур. 1977 ил октјабрын 7-дә ССРИ Али Советинин нөвбәдәнкәнар једдинчи сессијасында јени ССРИ Конститусијасы тәсдиг едилмишдир. Бурада јеткин сосиализм чәмијјәтинин характерик чәһәтләри вә хүсусијјәтләри, онун һуманист вә демократик маһијјәти парлаг әкс етдирилмишдир.

1977 ил ССРИ Конститусијасына мүвафиг олараг 1978 илдә мүттәфиг вә мухтар респ.-ларда јени конститусијалар гәбул едилмишдир. Азәрб.ССР-нин Конститусијасы 1978 ил апрелин 21-дә Азәрб.ССР Али Советинин нөвбәдәнкәнар једдинчи сессијасында, Нах.МССР-ин јени конститусијасы исә Нах.МССР Али Совети тәрәфиндән 1978 ил мајын 30-да гәбул едилмишдир.

С.к.-нын әһәмијјәти вә ролу, илк нөвбәдә онларын сосиалист гурулушуну, зәһмәткешләрин там һакимијјәтини тәсбит етмәсиндә, күтләләрин јарадычы тәшәббүсүнүн вә фәаллығынын инкишафы үчүн һүгуги әсас олмасындадыр.

С.к. бүтүн дүнјаја көстәрир ки, һакимијјәти әлинә алмыш зәһмәткешләр гыса тарихи мүддәтдә сосиализм гурмаға, өз өлкәсинин тамһүгуглу саһиби олмаға, ганунверичилик јолу илә вәтәндашларын демократик һүгуг вә азадлыгларыны вә бунун әсасында сосиалист демократијасыны даим инкишаф етдирмәјә вә тәкмилләшдирмәјә гадирдирләр. Бах һәмчинин *Азәрбајчан ССР Конститусијасы* мәгаләсинә.

«СОВЕТ КҮРЧҮСТАНЫ» — Күрч. ССР-дә Азәрб. дилиндә респ. гәзети, Күрчүстан КП МК, Күрч.ССР Али Совети вә Назирләр Советинин органы. 1922 илдән нәшр едилир. 1927 иләдәк «Јени фикир», 1927—38 илләрдә «Јени кәнд» адланмыш, 1939 илдән «С.К.» ады илә Тбилисидә һәфтәдә 3 дәфә чыхыр. Гәзет респ.-нын партија, тәсәррүфат вә мәдәни һәјатыны, һәмчинин Күрч. ССР-дә јашајан азәрб.-ларын әмәк вә мәишәтини ишыгландырыр. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф олунмушдур (1972). Тиражы 40,2 мин нүсхәдир (1984).

СОВЕТ МЕРИНОСУ—зәрифјунлу гојун чинси. 1920—52 илләрдә Мазајев, Јени Гафгаз вә б. мериносларын чүтләшдирилмәсиндән алынан мәләзләрин јетишдирилмәси, ән мәһсулдар јерли һејванларын сечилмәси нәтичәсиндә јарадылмышдыр. Јуну мөһкәм, јумшаг, еластики, уз. 5—10 *см*, тәмиз јун чыхымы 36—42%, кејфијјәти 64-дүр. Гочлардан 13—16 *кг*, гојунлардан 5—7 *кг*, ән јахшыларындан мүвафиг олараг 22 вә 15,5 *кг* јун гырхылыр. Чәкиси 50-дән 140 *кг*-дәк олур. С.м. әсасән Ростов вә Һәштәрхан вил.-ләриндә, Гәрби Сибирдә, Газах.ССР-дә, Азәрб.ССР-дә јетишдирилир.

«СОВЕТ НАХЧЫВАНЫ»— күндәлик гәзет, Азәрб.КП Нахчыван Вил. Комитәси, Нах.МССР Али Совети вә Назирләр Советинин органы. 1921 илдән Нахчыванда чыхыр. 1980 иләдәк «Шәрг гапысы» (1924 илдә «Гызыл Шәрг») ады илә бурахылмышдыр. 1980 илдән һәм дә рус дилиндә («Советскаја Нахичеван») нәшр едилир. Гәзет мухтар респ.-нын ичтимаи-сијаси, игтисади вә мәдәни һәјатыны, коммунизм гуручулуғунда Нах.МССР зәһмәткешләринин наилијјәтләрини ишыгландырыр, сосиализм јарышы габагчылларынын иш тәчрүбәсини тәблиғ едир, һәмчинин тәнгиди мәгаләләр, әдәби-бәдии јазылар, Азәрб.ССР-дә, өлкәмиздә вә дүнјада баш верән мүһүм һадисәләр һаггында хәбәрләр вә с. дәрч едир. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф олунмушдур (1971). Тиражы 10 мин (Азәрб. дилиндә) вә 4,8 мин (рус дилиндә) нүсхәдир (1984).

СОВЕТ ОРДУСУ—ССРИ Силаһлы Гүввәләринин әсас һеј'әтинин рәсми ады. Мүасир шәраитдә С.О.-на Стратежи Ракет гошунлары, Гуру гошунлары, ҺҺМ гошунлары, Һәрби Һава Гүввәләри, бир сыра бирләшмә вә мүәссисәләр (ҺДД, сәрһәд вә дахили гошунлар истисна едилмәклә) дахилдир. 1946 иләдәк *Гызыл Орду* адланырды. Бах һәмчинин *Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы*, Силаһлы гүввәләр бөлмәси.

СОВЕТ ОРДУСУНУН МӘРКӘЗИ МУЗЕЈИ—бах *ССРИ Силаһлы Гүввәләринин Мәркәзи Музеји.*

СОВЕТ ПЛАТОСУ—Шәрги Антарктидада (75—84° ч. е., 25—105° ш.у.) буз өртүјүнүн ән јүксәк һиссәси. Уз. тәгр. 2000 *км*, ени тәгр. 450 *км*-дир. Јајланын мәркәзиндә бузалты Һамбуртсев д-ры јерләшир. Бузун галынлығы 750—3800 *м*-дир. С.п. Јерин ән сојуг (—88,3°С) р-нудур; атм. тәзјиги чох ашағыдыр (тәгр. 600 *мб*). Орта иллик темп-р —56°С-дән, ијулун орта темп-ру —72°С-дән ашағыдыр. С.п.-ну Совет Антарктика експедисијасы кәшф етмишдир (1957—58).

СОВЕТ СОСИАЛИСТ РЕСПУБЛИКАЛАРЫ ИТТИФАГЫ (ССРИ, Совет Иттифагы).

Үмуми мә'лумат. Илк үмумхалг сосиалист дөвләти. ССРИ гуруда 12 дөвләтлә—г.-дән Норвеч, Финландија, ПХР, ЧССР, Мач.ХР вә РСР, ч.-дан Түркијә, Иран, Әфганыстан, ЧХР, МХР вә КХДР илә һәмсәрһәддир. ССРИ әразиси 3 океана (Шимал Бузлу, Сакит вә Атлантик) мәнсуб 12 дәнизлә (Баренс, Ағ, Кара, Лаптевләр, Шәрги Сибир, Чукот, Беринг, Охот, Јапон, Гара, Азов вә Балтик) әһатәләнир. ССРИ, әразисинә көрә дүнјанын ән бөјүк дөвләтидир. Саһ. 22 402,2 мин *км*^{2} [ајры-ајры респ.-ларын әразисинә дахил едилмәјән Ағ дәниз (90 мин *км*^{2}) вә Азов дәнизинин (37,3 мин *км*^{2}) саһәси илә бирликдә]. Әһали сајына көрә дүнјада ЧХР вә Һиндистандан сонра 3-чү јердәдир. Әһ. 273,8 млн. (1984, 1 јанвар).

ССРИ әразиси Асија (әразинин тәгр. 75%-индән чоху) вә Авропада (25%-ә гәдәри) јерләшир. ССРИ-нин ән шм. нөгтәси материкдә Челјускин бурну (77°43′ шм.е.), адаларда Рудолф а.-ндакы Фликел бурну (81°49′ шм.е.), ән ч. нөгтәси Кушка ш. јахынлығында Чиллдухтәр аулу (35°08′ шм.е.), ән г. нөгтәси Гданск корфәзиндә гумлу дил (19°38′ ш.у.), ән ш. нөгтәси Беринг богазында Ратманов а.-дыр (169°02′ ш.у.). Әразинин уз. шм.-дан ч.-а тәгр. 5 мин *км*, г.-дән ш.-ә тәгр. 10 мин *км*-дир. ССРИ әразиси 11 саат гуршағына бөлүнүр. Дөвләт сәрһәдинин үмуми уз. 60 мин *км*-дән чохдур. Ән бөјүк адалары Шимал Бузлу океанында Франс-Иосиф Торпағы, Новаја Земља, Севернаја Земља, Новосибир а-ры, Сакит океанда Сахалин а., Курил а-рыдыр.

ССРИ-дә 15 мүттәфиг респ. бунларын тәркибиндә исә 20 мухтар респ., 8 мухтар вил., 10 мухтар маһал, 129 өлкә вә вил. (о чүмләдән 6 өлкә), 3201 р-н, 2124 шәһәр, 3936 штг вар (1983). Пајтахты Москва ш.-дир.

Дөвләт гурулушу. Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы фәһләлә-

рин, кәндлиләрин вә зијалыларын, өлкәнин бүтүн милләт вә халгларынын ирадәсини вә мәнафејини ифадә едән сосиалист үмумхалг дөвләтидир.

ССРИ-нин сијаси әсасы халг депутатлары Советләридир. Совет ичтимаи гурулушу Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә өлкәдә сосиализмин гәләбә чалмасы нәтичәсиндә јаранмыш сосиалист истеһсал мүнасибәтләринә әсасланан сосиалист гурулушудур. ССРИ-дә сосиалист тәсәррүфат системи вә ичтимаи сосиалист мүлкијјәти (дөвләт мүлкијјәти вә колхоз-кооператив мүлкијјәти, һәмчинин зәһмәткешләрин ичтимаи тәшкилатларынын мүлкијјәти формасында) һакимдир. Совет чәмијјәтинин сијаси тәшкили—Сов.ИКП-нин башчылыг етдији дөвләт идарәләри вә күтләви ичтимаи тәшкилатлар системи—онун сосиал-игтисади гурулушуна мүвафигдир. Гүввәдә олан ССРИ Конститусијасы 1977 ил октјабрын 7-дә гәбул едилмишдир. ССРИ-дә али дөвләт һакимијјәти органы ССРИ Али Совети ики палатадан—Иттифаг Совети вә Милләтләр Советиндән ибарәтдир, онун сессијалары арасындакы дөврдә ССРИ Али Советинин Рәјасәт Һеј'әтидир; мүттәфиг вә мухтар респ.-ларда али дөвләт һакимијјәти органлары һәмин респ.-ларын Али Советләри вә Али Советләрин рәјасәт һеј'әтләридир; јерләрдә (өлкәләрдә, вил.-ләрдә, мухтар вил.-ләрдә, мухтар маһалларда, р.-нларда, шәһәрләрдә, гәс.-ләрдә вә кәндләрдә) дөвләт һакимијјәти органлары јерли халг депутатлары Советләридир.

Совет сечки системинин принсипи кизли сәсвермә әсасында үмуми, бәрабәр вә бирбаша сечки һүгугудур. Ирги вә милли мәнсубијјәтиндән, чинсиндән, динә мүнасибәтиндән, тәһсилиндән, отураглығындан, сосиал вә әмлак вәзијјәтиндән асылы олмајараг 18 јашына чатмыш бүтүн ССРИ вәтәндашлары сечкиләрдә иштирак етмәк һүгугуна маликдирләр.

ССРИ-дә али ичра вә сәрәнчам органы ССРИ Назирләр Совети—ССРИ һөкумәтидир. Ону ССРИ Али Совети Назирләр Советинин сәдриндән, онун биринчи мүавинләриндән вә мүавинләриндән, ССРИ назирләриндән, дөвләт комитәләринин сәдрләриндән ибарәт тәркибдә тәшкил едир. ССРИ Назирләр Советинин тәркибинә вәзифәјә көрә мүттәфиг респ.-ларын Назирләр Советләринин сәдрләри дә дахилдир. ССРИ Назирләр Совети ССРИ Али Советинә вә онун Рәјасәт Һеј'әтинә һесабат верир. ССРИ-нин Дөвләт һимни вә Дөвләт керби вар (Дөвләт бајрағы үчүн бах јапышдырма шәкил, чилд 3, сәһ. 512).

Тәбиәт. Тәбии шәраитин үмуми сәчијјәси. Өлкәнин чоғрафи вәзијјәти әразидә тәбии шәраитин чох мүхтәлифлијинә сәбәб олмушдур. Әрази ири вә мүрәккәб дағ системләри (Гафгаз, Памир, Тјаншан, Алтај, Сајан вә с.) илә јанашы кениш јајла вә дүзәнликләрә (Орта Сибир јајласы, Шәрги Авропа дүзәнлији, Гәрби Сибир дүзәнлији, Туран овалығы вә с.) маликдир. Иглими шм.-да сојуг Арктика иглиминдән ч.-да субтропик вә сәһра иглиминә, г.-дә дәниз иглиминдән ш.-дә кәскин континентал (Сибир) вә муссон (Сакит океан саһилиндә) иглиминәдәк дәјишир. Өлкәнин тәбии зоналлығы да мүхтәлифдир. Әразинин чох һиссәси мешә, мешә-чөл, јарымсәһра вә сәһра зоналарындадыр; шм. р-нлары Арктика вә субарктика гуршагларына, ч. р-нларынын бир һиссәси исә субтропик гуршаға дахилдир.

Релјеф. ССРИ-нин Авропадакы әразисинин чох һиссәсини тутан Шәрги Авропа дүзәнлији (орта һүнд. 142 *м*) ч.-г.-дә Карпат д-ры, ч.-да Крым д-ры вә Гафгаз д-ры, ш.-дә Урал д-ры илә әһатәләнир. Урал д-ры илә Јенисеј чајы арасында Гәрби Сибир дүзәнлији (орта һүнд. 120 *м*), бундан ч.-да чох һиссәси Гарагум вә Гызылгум сәһраларындан ибарәт Туран овалығы јерләшир. Јенисеј вә Лена чајлары арасында Орта Сибир јајласы кениш јер тутур. Өлкәнин шм. кәнары бојунча овалыглардан ибарәт дүзәнликләр (Печора, Шимали Сибир, Колыма вә с.) золағы узаныр. ССРИ-нин Асијадакы әразиси ч.-да Копетдағ, Памир, Һиссар-Алај, Тјаншан, Чунгарија Алатаусу, Тарбагатај дағ системләри, Сибирин ч.-ундакы дағларла (Алтај, Кузнетск, Алатаусу, Сајан, Забајкалје вә с.) әһатә олунмушдур. Өлкәнин шм.-ш.-индә Верхојанск вә Черск силсиләләри, Колыма, Чукот вә Јукакир јајлалары кениш саһә тутур. Узаг Шәргин ч.-унда Тукуринга-Чағды, Буреја вә Сихоте-Алин дағ силсиләләри системи узаныр. ССРИ-нин дағлыг саһәсинин ш. кәнарыны Корјак јајласы, Камчатка ј-а, Курил а-ры вә Сахалин а.-ндакы дағлар тәшкил едир. Бу һиссәдә релјеф чох тәзадлыдыр. Һүнд. тәрәддүдү 14,5 *км*-ә чатыр (Курил-Камчатка новунда дәринлик 9717 *м*-ә гәдәр, Камчатка ј-а-ндакы Клјучи сопкасында һүнд. 4750 *м*-дир). ССРИ-дә ән јүксәк нөгтә Памирдә Коммунизм пики (7495 *м*), ән алчаг јер Мангышлаг ј-а-нда Каракије чөкәклијидир (—132 *м*). Өлкәнин орта һипсографик сәвијјәси 430 *м*-дир.

Кеоложи гурулуш. ССРИ әразисиндә јер габығынын әсас структурларындан Шәрги Авропа вә Сибир платформалары, Урал-Монголустан, Аралыг дәнизи, Сакит океан вә Арктика (бир һиссәси) кеосинклинал гуршаглары иштирак едир. Ш ә р г и А в р о п а п л а т ф о р м а с ы Балтик галханы, Украјна кристаллик массиви вә Русија плитасындан ибарәтдир. Бүнөврәсиндә Археозој, Алт вә рапакиви гранитләри илә кәсилмиш Орта Протерозој чөкүнтүләри иштирак едир. Платформада Воронеж, Белорусија вә Волга-Урал антеклизләри, Москва, Балтик вә Хәзәрјаны синеклизләри јерләшир. Платформанын Урала, Тиман тәпәлијинә вә Карпат д-рына битишик чөкмүш һиссәләри перикратон чухурлары әмәлә кәтирир. Платформа дахилиндә бир нечә *авлакокен* (ән бөјүјү Припјат-Днепр-Донетс) ајрылыр. С и б и р п л а т ф о р м а с ы н ы н бүнөврәси, әсасән Археозој јашлыдыр; Анабар массивиндә вә Алдан галханында јер сәтһинә чыхыр. Бүнөврә сүхурлары гранит вә сијенитләрлә кәсилмишдир. Сибир платформасында Тунгуска вә Вилјуј синеклизләри, Хатанга, Лена-Анабар, Ангара-Лена, Канск, Иркутск вә с. чухурлары, Анабар антеклизи јерләшир. Платформа өртүјү Үст Протерозој, Палеозој, Мезозој вә Кајнозој чөкүнтүләриндән ибарәтдир. У р а л - М о н г о л у с т а н г у р ш а ғ ы н ы н бүнөврәсини ајры-ајры саһәләрдә Бајкал, Салаир, Каледон вә Һертсин гырышыглыг системләри тәшкил едир; өртүјү Палеозој, Мезозој вә Кајнозој чөкүнтүләриндән ибарәтдир. Палеозој вә Кембридән әввәлки чөкүнтүләр Урал, Тјаншан, Алтај, Сајан, Забајкалје вә с. мүасир дағлыг саһәләрдә јер сәтһинә чыхыр. Гуршагда Тиман, Печора, Гәрби Сибир, Туран вә Буреја плиталары ајрылыр. А р а л ы г д ә н и з и г у р ш а ғ ы ССРИ-дә харичи вә дахили зоналардан ибарәтдир. Харичи зона (Скиф плитасы, Туран плитасынын ч. һиссәси, Тачикистан депрессијасы вә Шимали Памир) чаван платформадыр; әразисиндә Мезозој вә Кајнозој чөкүнтүләри Палеозој вә Кембридән әввәлки бүнөврә үзәриндә өртүк әмәлә кәтирир. Гуршағын дахили зонасы (Карпат д-ры, Дағлыг Крым, Гафгаз, Копетдағ, Орта вә Чәнуби Памир) кеосинклинал формасијалы Мезозој вә Кајнозој чөкүнтүләриндән ибарәтдир. С а к и т о к е а н г у р ш а ғ ы Сибир платформасы вә Буреја массивиндән ш.-ә узаныр. Ш. сәрһәдини Курил-Камчатка вә Алеут дәрин суалты новлар системи тәшкил едир. Бу гуршаг Верхојанск-Чукот вә Сихоте-Алин Мезозој гырышыглығы саһәләриндән, мүасир кеосинклинал саһә структурларындан, кеоантиклинал галхымлардан (Камчатка, Сахалин, Курил а-ры) вә кәнар дәнизләрин (Јапон, Охот, Беринг) чухурларындан ибарәтдир. Бу дағлыг саһәләрин инкишафы гуртармамышдыр. Јүксәк сејсмиклик вә вулкан пүскүрмәләри (Курил а-ры вә Камчаткада) буна сүбутдур.

Минерал еһтијатлар. ССРИ мүхтәлиф минерал хаммалла зәнкиндир: дәмир филизи (ән бөјүк јатаглары Курск магнит аномалијасы, УССР, Урал, Газах.ССР вә Чәнуби Сибирдә), манган(әсасән Күрч.ССР вә УССР-дә), асбест (әсасән Урал, Тува МССР, Газах.ССР-дә), нефт (јатаглары Волга-Урал, Гәрби Сибир, Загафгазија, Шимали Гафгаз, Гәрби Газахыстанда), көмүр (мүһүм һөвзәләри: Донетск, Кузнетск, Канск-Ачинск, Гараганда, Печора, Иркутскда), тәбии газ (әсасән Гәрби Сибир, Түр.ССР вә Гәрби Газахыстанда), калиум дузлары (ән бөјүк јатаглары Урал, Гәрби Украјна, БССР, Түр.ССР-дә), фосфат филизләри (Газах.ССР, Ленинград вә Киров вил.-ләриндә), әлван металлар (гурғушун, синк вә с.) вә с.

Иглим. ССРИ әразисинин шм. кәнары вә Шимал Бузлу океанынын адалары Арктика вә субарктика иглим гуршагларына аиддир. Өлкәнин чох һиссәси (ССРИ-нин Авропа һиссәсинин әксәријјәти, Гәрби вә Шәрги Сибир,

Шәрги Авропа дүзәнлијиндән көрүнүш.

Литванын шәргиндә Асалву көлү.

Узаг Шәрг, Орта Асијанын дүзәнликләри вә Ҹәнуби Газахыстан) мүлајим, Крымын, Гафгазын вә Орта Асијанын ҹ. р-нлары субтропик гуршагла јерләшир. ССРИ әразисиндә јер сәтһинә дүшән күнәш радиасијасынын иллик мигдары, ҹоғрафи енликдән асылы олараг 60 *ккал/см*²-дән (Шимал Бузлу океандакы адаларда бундан аз) 160 *ккал/см*²-дәк (Орта Асијанын ҹ.-унда бундан чох) дәјишир. Илин сојуг дөврүндә өлкәнин чох һиссәсиндә сәпәләнән, исти дөврүндә исә дүз радиасија үстүндүр. Әразинин һәр јериндә иллик радиасија балансы мүсбәтдир вә 50 *ккал/см*²-дән (бә'зи јерләрдә, бундан чох) Арктиканын мәркәзиндә сыфыр кәмијјәтинәдәк дәјишир. ССРИ-нин әразиси, әсасән, мүлајим гуршагларын континентал һава күтләсинин тә'сири алтындадыр (хүсусилә өлкәнин Асија һиссәси). Г. р-нларында Атлантик океанындан кәлән дәниз һава күтләләри үстүндүр. Әразијә дахил олан гуру тропик (ҹ.-да) вә Арктика (шм.-да) һава күтләләринин дә тә'сири бөјүкдүр. ССРИ әразисинин һәр јериндә илин сојуг вә исти мөвсүмләри мөвҹуддур. Арктика вә субарктика гуршағынын иглими сәртдир; ән исти ајын орта темп-ру 3—4°С-дән јүксәк олмур. Бурада узун сүрән гүтб күндүзләри вә гүтб кечәләри бир-бирини әвәз едир. Мүлајим гуршағын иглими мүхтәлифлији илә сәҹијјәләнир. Демәк олар ки, һәр јердә континентал иглим јајылмышдыр (г.-дән ш.-ә артыр). Шимал јарымкүрәсинин сојуг гүтбләриндән бири Шәрги Сибирдә, Верхојанск-Ојмјакон р-нундадыр. Бурада —71°С темп-р гејдә алынмышдыр. Орта Асија дүзәнликләриндә вә Ҹәнуби Газахыстанда јај ајларынын темп-ру чох јүксәкдир (шм.-да тәгр. 27°С, ҹ.-да 30—32°С). Бә'зән темп-р 50°С-јә чатыр. Субтропик гуршагда орта темп-р јанварда 0—5°С, ијулда 24—28°С-дир. Загафгазијанын ш. һиссәси (әсасән, дүзәнликләр) гуру субтропик (јарымрүтубәтли Ләнкәран зонасындан башга), г. һиссәси исә рүтубәтли субтропик иглимә маликдир. Иллик јағынты Загафгазијада 130 *мм*-дән (Пута) 2700 *мм*-ә, бә'зи јерләрдә 4500 *мм*-ә (Сискара) гәдәр, Орта Асија субтропикләриндә 100—180 *мм*-дир.

Даими донушлуг. ССРИ-дә даими (чохиллик) донушлуғун саһ. 10 млн. *км*²-дән артыгдыр. Өлкәнин Авропа һиссәсиндә даими донушлуг тундра вә мешә-тундра зоналарында јајылмышдыр. Гәрби Сибирдә даими донушлуғун сәрһәди Урал д-рындан енлик истигамәтиндә Подкаменнаја Тунгуска чајы јахынлығында Јенисеј чајынадәк узаныр вә бурада ҹ.-а дөнәрәк Јенисејин сағ саһили бојунҹа ССРИ-нин дөвләт сәрһәдинәдәк давам едир. Јенисеј чајындан ш.-дә даими донушлуг әразинин бөјүк һиссәсини тутур (даими донушлуғун сәрһәди үчүн бах ССРИ-нин торпаг хәритәсинә).

Дахили сулар. Әразидәки су објектләринин, о ҹүмләдән јералты суларын режими иглим шәраити илә әлагәдардыр. ССРИ әразисинә илдә орта һесабла 530 *мм* јағынты (11 690 *км*³ су) дүшүр. Јағынтынын 63%-и бухарланмаја сәрф олунур, 37%-и чај ахымыны тәшкил едир. Чај ахымларынын 80%-индән чоху өлкәнин шм. вә ш. һиссәләриндә, Шимал Бузлу океаны вә Сакит океан һөвзәләриндә јараныр. Ахымын 7,5%-и г. вә ҹ.-г.-ә, Атлантик океаны һөвзәсинә (Балтик, Гара вә Азов дәнизләри) аиддир. 9%-и Дүн-

ССРИ-НИН ИГЛИМ ГУРШАГЛАРЫ

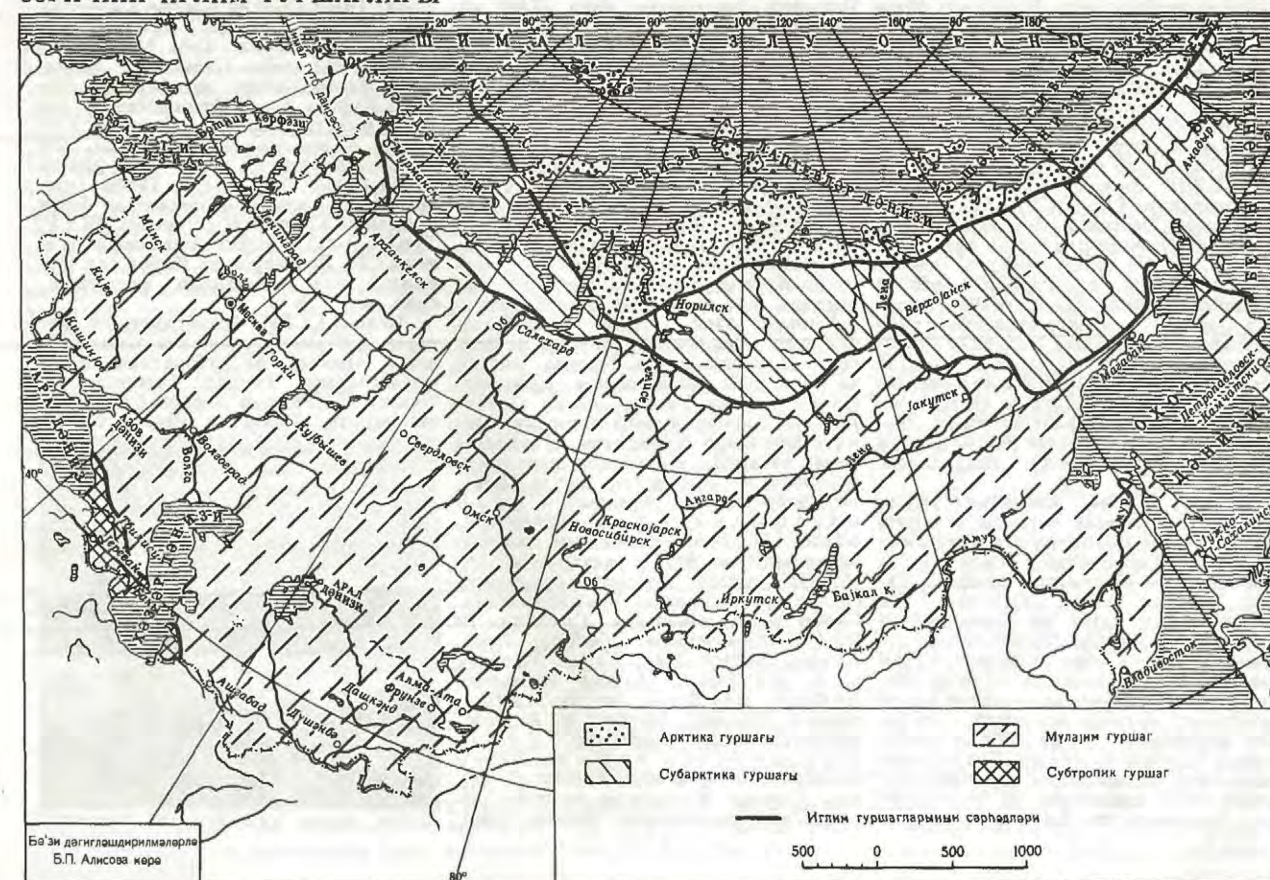

ја океанына чатмыр, дахили ахарсыз һөвзәләрә—Хәзәр вә Арал дәнизләринә, Балхаш, Иссыккул вә с. көлләрә ахыр.

Чајлар. ССРИ-дә үмуми уз. 9,6 млн. *км* олан 3 млн.-дан чох чај вар. Бунлардан 229 чајын һәр биринин уз. 500 *км*-дән, 4 чајын (Јенисеј, Лена, Об, Амур) уз. 4 мин *км*-дән чохдур. Ән чохсулу чај Јенисејдир (орта иллик су сәрфи 19,4 мин *м*^{3}/*сан*). Чајларын иллик ахымы тәгр. 4,5 мин *км*^{3}-дир. ССРИ-нин чох јериндә чајлар 2 ајдан 7—8 ајадәк донур. Чајлар илдә 530 млн. *т*-дан чох лил кәтирир. Ән лилли чајлар Терек, Күр, Амударја вә Сырдарјадыр.

Көлләр. ССРИ-дә үмуми саһ. тәгр. 490 мин *км*^{2} (Хәзәр вә Арал истисна едилмәклә) олан 2,8 млн.-дан чох көл вар. 200 көлүн һәр биринин саһ. 100 *км*^{2}-дән, 14 көлүн саһ. 1000 *км*^{2}-дән артыгдыр. Ән ири көл Бајкалдыр (саһ. 31,5 мин *км*^{2}, сујунун һәчми 23 мин *км*^{3}). Көлләрдә 27,2 мин *км*^{3} су вар. Чоху ширин сулудур. Көлләрин әксәријјәти өлкәнин Авропа һиссәсинин шм.-г.-индәдир.

Батаглыглар. Батаглыг вә батаглыглашмыш јерләр (торфун галынлығы 30 *см*-дән аз олмајан) тәгр. 2 млн. *км*^{2}-дир (өлкә әразисинин тәгр. 10%-и). Батаглыглар ән чох мешә зонасындадыр. Торф еһтијатынын тәгр. 80%-и бурададыр. Ән чох батаглыглашмыш р-нлар өлкәнин Авропа һиссәсинин шм.-ы, Полесје, Гәрби Сибир дүзәнлији, Шимали Сибир (Тајмыр) дүзәнлијидир.

Су анбарлары. ССРИ-дә һәр биринин һәчми 1 млн. *м*^{3}-дән чох олан 1000-дән артыг (о чүмләдән һәчми 100 млн. *м*^{3}-дән чох олан тәгр. 200) су анбары вар. Волга, Днепр, Ангара вә бә'зи дикәр чајлар тамамилә тәнзим едилмиш вә су анбарлары каскадына чеврилмишдир.

Бузлаглар. ССРИ әразисиндә бузлаг өртүкләри (Арктика адаларында инкишаф етмишдир) вә мүхтәлиф типли дағ бузлаглары јајылмышдыр. Өлкәдә бузлагларын саһ. 78 мин *км*^{2}, о чүмләдән Арктикада тәгр. 56 мин *км*^{2}-дир. Дағ бузлаглары (саһ. 2 мин *км*^{2}), әсасән, Орта Асија, Гафгаз, Алтај, Шимал-Шәрги Сибирдә јајылмышдыр. ССРИ-дә ән ири дағ-дәрә бузлағы Памирдәки Федченко бузлағыдыр (уз. 77 *км*). Дағ бузлагларында су еһтијаты 2250 *км*^{3}-дир (2150 *км*^{3}-и Орта Асијада).

Дәнизләр. ССРИ әразисини әһатә едән 3 океана мәхсус 12 дәниздән әлавә өлкәдә 2 дахили дәниз (Хәзәр вә Арал) дә вар.

Узаг Шәрг дәнизләри—*Јапон дәнизи*, *Охот дәнизи* вә *Беринг дәнизи* јарымгапалы дәнизләр типинә аиддир. Үмуми саһ. тәгр. 5 млн. *км*^{2}-дир. Диб релјефи шм.-дан кениш материк дајазлығы илә гапанмыш дәрин чөкәкликләрдән (дәринлији чох јердә 3500—4000 *м*) ибарәтдир. Бу саһәјә сејсмиклик вә вулканизм хасдыр. Дәнизләр балыг вә с. дәниз мәһсуллары илә зәнкиндир. Әсас портлары: Владивосток, Находка, Магадан, Петропавловск-Камчатск, Корсаков вә с.

Арктика дәнизләри—*Чукот дәнизи*, *Шәрги Сибир дәнизи*, *Лаптевләр дәнизи*, *Кара дәнизи*, *Баренс дәнизи* вә *Ағ дәниз*—ени 1300 *км*-ә гәдәр олан шелфдә јерләшир, дајаздыр. Үмуми саһ. 4,5 млн. *км*^{2}-дән чохдур. Илин чох вахты бузла өртүлү олур. Әсас портлары: Мурманск (донмајан порт), Архангелск, Беломорск, Кем, Кандалакша, Мезен, Диксон, Нордвик, Тикси.

Балтик дәнизи материк дајазлығында јерләшир (орта дәринлији 71 *м*). Балыгчылыг инкишаф етмишдир. Бөјүк нәгл. әһәмијјәтлидир. Әсас портлары: Ленинград, Таллин, Рига, Лијепаја, Клајпеда, Калининград.

Чәнуб дәнизләри — *Гара дәниз*, *Азов дәнизи*, *Хәзәр дәнизи* вә *Арал дәнизи* тәгр. 0,9 млн. *км*^{2} саһәни тутур. Гара вә Азов дәнизләри гоншу дәнизләрлә вә бунларын васитәсилә океанла әлагәләнир. ССРИ-дән идхал олунан јүкләрин тәгр. 1/4-и, ихрач едилән јүкләрин 1/2-и Гара дәниз васитәсилә һәјата кечирилир. Әсас портлары: Одесса, Иличевск, Николајев, Херсон, Севастопол, Керч, Новороссијск, Поти, Батуми, Жданов, Таганрог, Јејск, Бердјанск. Хәзәр вә Арал дәнизләри тәчрид олунмуш су һөвзәләридир. Хәзәр дәнизи дахили су јоллары системи васитәсилә Азов, Гара, Ағ вә Балтик дәнизләри илә әлагәләнир. Әсас портлары: Бакы, Һәштәрхан, Красноводск, Маһачгала, Шевченко.

Торпаглар. ССРИ әразисиндәки торпагларын (2,2 млрд. *ha*) 70,5%-и дүзәнлик, 29,5%-и дағлыг саһәләрдәдир. Дүзәнликләрдә шм.-дан ч.-а (даһа доғрусу шм.-г.-дән ч.-ш.-ә) дәјишән бир сыра торпаг зоналары јаранмышдыр. Арктика адалары вә Шимал Бузлу океанынын саһилбоју Арктика вә тундра торпаглары зонасына (ССРИ әразисинин тәгр. 8%-и) дахилдир (глејли, тундра-батаглыглы вә с. торпаглар). Бундан ч.-да ССРИ әразисинин тәгр. 1/3-ини тутан подзоллу вә донушлуг-тајга (Шәрги Сибирдә) торпаглары зонасы (тајга) узаныр. Бу зонанын ч. һиссәсиндә һәмин торпаглар чимли-подзоллу торпагларла әвәз олунур. Бурада торфлу-батаглыглы вә глејли-подзоллу торпаглар да кениш јајылмышдыр. Бунлардан ч.-да јерләшән боз мешә торпаглары зонасы (енлијарпаглы мешәләр) дар золаг шәклиндәдир. Даһа ч.-да ССРИ әразисинин тәгр. 9%-ини тутан мәһсулдар гараторпаг зона узаныр (мешә-чөл вә чөл). Гараторпаг зонанын чох һиссәси шумлуг торпаглардыр. Шабалыды торпаглар зонасы Украјнанын ч.-ундан Алтајадәк узаныр. Бу зонада Шәрги Авропа дүзәнлијинин вә Газахыстанын гуру чөлләри вә јарымсәһралары үстүн јер тутур. Јарымсәһра гонур торпаглар зонасы Хәзәрјаны овалыг, Тургај платосу вә Мәркәзи Газахыстанын чох һиссәсини әһатә едир. Өлкәнин ч.-унда (Туран овалығы), әсасән, сәһра торпаглары зонасы узаныр; боз, боз-гонур вә такыр торпагларындан ибарәтдир. Бу зона јүксәк шоранлығы илә фәргләнир. Рүтубәтли субтропикдә — Гафгазын Гарадәниз саһилбојунда вә Ләнкәран-Астара зонасында сары вә сары-подзоллу торпаглар јајылмышдыр. Дағлыг р-нларда торпаглар јүксәклик гуршаглары (дағ-тундра, дағ-чәмән, дағ-чәмән-чөл, дағ-гонур-мешә, дағ-шабалыды вә с.) әмәлә кәтирир. Өлкәнин әсас әкинчилик массивини гара торпаглар, һәмчинин түнд-шабалыды, шабалыды вә боз-мешә торпаглары тәшкил едир.

Битки өртүјү. ССРИ-нин битки аләми чох мүхтәлифдир вә нөвләрлә зәнкиндир. Өлкәнин әразиси һоларктика флора вилајәтинә дахилдир. Дүзәнликләрдә шм.-дан ч.-а нөвбәләнән бир нечә битки вилајәтләри мөвчуддур. Јүксәк Арктика гүтб сәһралары вилајәти. Шибјәләр, јосунлар, мамырлар вә с. битир. Арктика тундрасы вилајәти. Мешәсиздир. Битки өртүјү, әсасән, мамырлар, шибјәләр, хырда колчуглар, чохиллик отлар вә с.-дән ибарәтдир. Батаглыглар кениш саһә тутур. Шимали Сакит океан саһилинин јүксәк отлардан вә хырда јарпаглы мешәләрдән ибарәт алчаг дағлыг-тундра вилајәти. Бурада мүхтәлиф тозағачы нөвләри, асыргал, гушгонмаз вә с. јајылмышдыр. Шимали Авропа-Сибир тајга ијнәјарпаглы мешәләр вилајәти. ССРИ әразисинин тәгр. јарысыны тутур. Мезофил ијнәјарпаглы ағачлар (күкнар, ағ шам, шам, гара шам), колчуглар вә отлар үстүндүр. Узаг Шәрг енлијарпаглы мешәләр вилајәти. Палыд, чөкә, агчагајын, вәләс, дағларын јухары һиссәләриндә ијнәјарпаглылардан шам, ағ шам вә с. јајылмышдыр. Авропа енлијарпаглы мешәләр вилајәти. Биткиләрлә зәнкиндир (хүсусилә Гафгазын вә Крымын дағлыг һиссәсини әһатә едән ч. золағы). Палыд, вәләс, фыстыг, чөкә вә с. битир. Аврасија чөл вилајәти. Бура үчүн чимли чохиллик ксерофил отлар, хүсусилә чимли шијав, топал, келерија, бә'зән дә чил (гумоту) вә соған чинсләриндән олан чимли тахыл отлары сәчијјәвидир. Бөјүк Сәһра-Гоби (Африка-Асија) сәһралар вилајәти. Јарымкол, кол вә ағачвары, нөвләр (шоран биткиләри, өлдүркән, саксаул вә с.) үстүндүр. ССРИ-дә бу вилајәтин шм. һиссәси мүлајим, ч. һиссәси субтропик гуршагдадыр.

Гырғызыстан ССР. Иссыккул көлү.

Гарагум сəһрасында дəвə сүрүсү.

Дағ системлəриндə битки өртүјүнүн шагули зоналлығы мүшаһидə едилир. ССРИ-нин тəбии битки өртүјү инсанларын тəсəррүфат фəалијјəти нəтичəсиндə чох дəјишмишдир.

Өлкəдə 20 мин али битки нөвү, 15—20 мин мамыр нөвү вар. Үмумијјəтлə, көбəлəклəрлə бирликдə, флора потенсиалы 90—100 мин нөвдүр. Битки нөвлəри илə Орта Асија (7 мин нөв), Гафгаз (6 мин), Крым (2 мин) вə Узаг Шəрг (1,9—2 мин) даһа зəнкиндир. Мешəлəрин тəсəррүфат əһəмијјəти бөјүкдүр. Өлкəдə 791,6 млн. *ha* (əразинин 35,6%-и) мешə саһəси вар (1978). Үмуми одунчаг еһтијаты 84 млрд. $м^3$-дир (80%-ини ијнəјарпаглы мешəлəр верир). РСФСР-дə əразинин 43,9%-и, Лат.ССР-дə 40,7%-и, Күрч.ССР-дə 38,6%-и, Ест. ССР-дə 38,4%-и, БССР-дə 34,5%-и, Лит.ССР-дə 27,6%-и, Азəрб. ССР-дə 10,5%-и, Ерм.ССР-дə 9,9%-и мешəлəрлə өртүлүдүр. Тəбии отлагларын саһ. 330 млн. *ha*-дан чохдур. Орта Асија вə Гафгазын тəсəррүфатларында гыш вə јај отлаглары бөјүк əһəмијјəтə маликдир. ССРИ əразисиндə тəгр. 400 нөв дəрман биткиси вар. ССРИ дəнизлəри дə биткилəрлə зəнкиндир.

Һејванлар алəми. ССРИ-дə 125—130 минəдəк мə'лум һејван нөвү (о чүмлəдəн 300-дəн чох мəмəли, тəгр. 140 сүрүнəн, 30-дан чох суда-гуруда јашајан һејван, тəгр. 760 гуш, 1400 балыг нөвү) вар (дүнја фаунасынын тəгр. 8%-и). Нөвлəрин сајы шм.-дан ч.-а артыр. ССРИ əразиси Һоларктика зоочоғрафи вил.-нин Палеарктика шө'бəсинə аиддир. Океанларын саһилбоју һиссəси вə адаларын фаунасы үчүн морж, халлы суити, ағ ајы, дəниз довшаны, гағајы, гага, тəмизчи сəчијјəвидир. Сакит океанын дəнизлəриндə дəниз самуру вə пишији јашајыр. Тундра зонасында лемминг, тундра түлкүсү, шимал маралы, Камчатка бајбакы, синчаб, чанавар, шимал сəрчəси, кəклик, ағ бајгуш вə с. вар. Тајга үчүн сығын, гонур ајы, шимал маралы, вашаг, Сибир чүјүрү, синчаб, самур, Сибир хорузу, тетра, сидр гушу, бајгуш вə с. сəчијјəвидир. Енлијарпаглы мешəлəр зонасында тарла сичаны, чөл сичаны, сүлејсин вə с. кениш јајылмышдыр. Ајры-ајры мешə массивлəриндə Авропа чүјүрү, нəчиб марал, зубр, мешə пишији, дəлə, гушлардан силвилəрин, јарпагтөкəнлəрин бир нечə нөвү, балтадимдик, сарыкөјнəк, һəмчинин корамал, гонур илан, чохлу һəшəрат, Узаг Шəргин енлијарпаглы мешəлəриндə халлы марал, ағдөш ајы, Амур дəлəси, пəлəнк, бəбир, гырговул, милчəкгапан, сүрфəјејəн, Амур тəлхəси, јумшаг тысбаға, јапон корамалы, мүхтəлиф һəшəратлар вə с. вар. Чөл зонасында кəмиричилəр, сүрүнəнлəр чохдур. Сон јүз илдə чөл зонасында (хүсусилə ССРИ-нин Авропа һиссəсиндə) торпагларын бүтүнлүклə шумланмасы илə əлагəдар буранын фауна тəркиби дəјишмишдир. Сəһра вə јарымсəһра зонасынын характер һејванлары чејран, бархан пишији, гулан (Түр.ССР-дə), сарыглы сафсар, саксаул зығзығы, дојдаг, сəһра силвиси вə с.-дир. Сүрүнəнлəр (күрзə, ефа, ох-илан, кирдəбаш, кəлəз, варан вə с.) вə һəшəратларла зəнкиндир. Дағ фаунасы мүхтəлифлији илə сəчијјəлəнир. Гафгазда көпкəр, гаја кечиси, Гафгаз маралы, гушлардан Гафгаз вə Хəзəр улары, Гафгаз тетрасы вə с., Орта Асијанын дағ системлəриндə архар, буругбујнуз кечи, ирбис, улар, дағ газы вə с. вар.

Дəниз һејванларындан балыглар, онурғасызлар (хəрчəнккимилəр, јумшагбəдəнлилəр, дəриситиканлылар) вə мəмəлилəр ов əһəмијјəтлидир. ССРИ-дə тəгр. 250 нөв балыг овланыр. Балыг овунун əсас һиссəсини *трескакимилəр* вə *сијəнəккимилəр* тəшкил едир. Кечичи балыглар (*нəрəкимилəр* вə *гызылбалыглар*) мүһүм əһəмијјəтə маликдир. Нəрəкимилəрин мүхтəлифлијинə (13 нөв) вə онларын еһтијатына көрə ССРИ дүнјада 1-чи јердəдир. Нəрəкимилəр овланан əсас һөвзə Хəзəр дəнизидир. Дəниз мəмəлилəриндəн балина (Сакит океанын шм. һиссəси), морж вə с. овланыр. ССРИ əразисиндə овланан тəгр. 70 хəзли һејван вə 100 гуш нөвү вар.

ССРИ-дə тəбиəтин (һава, су, јерин тəки, торпаг, битки вə һејванлар алəми вə с.) мүһафизəси мүһүм дөвлəт əһəмијјəтинə маликдир. ССРИ-дə 151 горуг, горуг-овчулуг тəсəррүфаты вə тəбии (милли) парк (үмуми саһ. 13,9 млн. *ha*) вар (1982). Азəрб.ССР-дə 12 горуг, 16 јасаглыг (1983) јарадылмышдыр. Мə'лумат үчүн бах *Тəбиəтин мүһафизəси вə горуглар* мəгалəлəринə.

Əһали. 1984 ил јанварын 1-нə олан мə'лумата көрə ССРИ əһалиси 273,8 млн. нəфəрдир (1913 илдəкинə нисбəтəн 71,2% артмышдыр).

Совет һакимијјəтиндəн əввəлки дөврə нисбəтəн үмуми өлүм һалы 1975 илдə 2,3 дəфə, ушаг өлүмү 10 дəфə азалмышдыр. Орта өмүр 1896—97 иллəрдə 32, 1926—27 иллəрдə 44, 1938—39 иллəрдə 50, 1971—72 иллəрдə 70 ил (64 јаш киши, 74 јаш гадын) олмушдур. Шəһəр əһалисинин артмасы, никаһлананларын јаш һəддинин јүксəлмəси вə с. доғумун азалмасына сəбəб олур. Доғумун јүксəк олдуғу респ.-ларда кəнчлəр (хүсусилə гадынлар) еркəн никаһланыр. Кəнд əһалисинин фаизи артыр. Бу əн чох Орта Асија респ.-лары вə Азəрб.ССР үчүн характерикдир. Əһалинин јаш вə чинс тəркиби Биринчи вə Икинчи дүнја мүһарибəлəриндəн сонра дəјишмишдир. 1915—20 вə 1942—45 иллəрдə доғумун азалмасы нəтичəсиндə 1970 илдə 50—54, 25—29 јашлы адамларын сајы нисбəтəн аз олмушдур. 1975 илдə 16—59 јашлы кишилəр вə 16—54 јашлы гадынлар əһалинин 56,3%-ни тəшкил едирдилəр.

Чəдвəл 1

ССРИ вə мүттəфиг респ.-лары əһалисинин сајы (мин нəфəр һесабы илə)

Мүттəфиг респ.-лар	15 јанвар 1970	1 јанвар 1983
ССРИ	241720	271239
РСФСР	130079	141012
УССР	47126	50461
БССР	9002	9807
Өзбəкистан ССР	11799	17039
Газахыстан ССР	13009	15452
Күрчүстан ССР	4686	5134
Азəрбајчан ССР	5117	6399
Литва ССР	3128	3506
Молдавија ССР	3569	4052
Латвија ССР	2364	2569
Гырғызыстан ССР	2934	3801
Тачикистан ССР	2900	4239
Ермəнистан ССР	2492	3219
Түркмəнистан ССР	2159	3042
Естонија ССР	1356	1507

60 јашлы адамларын сајы 1939 илдə 13 млн., 1975 ил јанварын 1-дə 33,5 млн. олмушдур. ССРИ узунөмүрлүлəр өлкəси сајылыр. 1970 илдə 100 мин нəфəрə 8 нəфəр (АБШ-да 1,5, Јапонијада 0,1 нəфəр) 100 вə 100-дəн чох јашы олан дүшүрдү. Орта Асија вə Загафгазија респ.-лары үчүн кəнчлəрин үстүнлүк тəшкил етмəси сəчијјəвидир.

ССРИ-дə (бүтүн дүнјада олдуғу кими) оғланлар гызлардан 5—6% чох доғулур. 27—28 јашларда гадын вə кишилəрин сајы бəрабəрлəшир. 1913 илəдəк киши илə гадынын сајлары арасында фəрг аз олмушдур. 1926 илдə гадынлар кишилəрдəн 5 млн., 1959 илдə 20,7 млн., 1980 илдə 17,9 млн. чох олмушдур. 50 јаша кими гадын вə кишилəрин сајы ејнидир. Јашлылар арасында гадынлар чохдур. Бу тəкчə мүһарибəнин нəтичəси дејил, һəм дə гадынларын узунөмүрлү олмасы илə изаһ едилир.

Совет чəмијјəти фəһлə синфи, колхозчу кəндлилəр вə халг зијалыларындан ибарəтдир.

Əгли əмəклə мəшғул оланларын сајы 1939 илдə тəгр. 13 млн., 1981 илин əввəлиндə 40 млн. нəфəрдəн чох олмушдур.

Русијада əһалинин дахили миграсијасы 17—18 əсрлəрдəн башланмышды.

Чəдвəл 2

Əһалинин синфи тəркиби (%-лə)

	1913	1924	1939	1979	1983
Бүтүн əһали (аилəлəрин ишлəмəјəн үзвлəри дə дахилдир)	100	100	100	100	100
о чүмлəдəн:					
фəһлə вə гуллугчулар	17,0	14,8	50,2	85,1	87,7
онлардан фəһлəлəр	14,8	10,4	33,7	60,6	61,2
колхозчу кəндлилəр вə кооперативлəшмиш кустарлар	—	1,3	47,2	14,9	12,9
Тəктəсəррүфатчы кəндлилəр вə кооперативлəшмəмиш кустарлар	66,7	75,4	2,6	0,0	0,0
Буржуазија, мүлкəдарлар, тачирлəр, голчомаглар	16,3	8,5	—	—	—

1861 ил кәндли ислаһаты нәтиҹәсиндә рајонларарасы миграсија даһа да артды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра дахили миграсијанын әсас һәрәкәтвериҹи гүввәси јени тәбии-тәсәррүфат сәрвәтләрини мәнимсәмәк, әһалинин мүтәшәккил јерләшдирилмәсини һәјата кечирмәк вә әмәк еһтијатларындан әрази үзрә дүзкүн истифадә етмәк олмушдур. ССРИ-дә дахили миграсија кәнд әһалисинин шәһәрә вә Шәрг р-нларына кечмәси илә сәҹијјәләнир.

1926—39 илләрдә Урал, Сибир, Газахыстан, Орта Асија вә Узаг Шәргә тәгр. 4,7 млн. нәфәр көчмүшдү. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илә әлагәдар олараг, 1941—42 илләрдә Шәрг р-нларына тәгр. 20—25 млн. нәфәр көчүрүлмүш, сонрадан онларын чоху әввәл јашадыглары јерләрә гајытмамышдылар. 1959—80 илләрдә өлкәнин Шәргиндә јени сәнаје р-нларынын јарадылмасы, хам торпагларын истифадәјә верилмәси, БАМ-ын тикинтиси илә әлагәдар әһалинин миграсијасы интенсив шәкил алмышдыр. ССРИ әһалисинин 1/4-дән чоху Шәрг р-нларында јашајыр.

ССРИ-дә әһалинин орта сыхлығы 1 $км^2$-дә 12,1 нәфәрдир (1982). Өлкәнин шм. р-нларында әһали сејрәкдир. Әһалинин ән чох сых олан әразиси ССРИ-нин орта зонасыдыр. Бу зонанын сәрһәдди шм.-да Череповетс, Вологда, Киров вә Пермдән; ч.-да Херсон, Ростов, Волгоград, Кујбышев, Челјабинск вил.-ләриндән кечир. Сибирдә әһалинин сых олдуғу зона Томск, Новосибирск, Кузбас һөвзәси шәһәрләри, Краснојарск, Иркутск, Хабаровскдан кечиб, Владивосток вә Находкада Сакит океана чыхыр. Бу зонадан башга әһали јалныз Загафгазија вә Орта Асијада сыхдыр.

ССРИ-дә шәһәр әһалиси үстүнлүк тәшкил едир. ССРИ-нин керидә галмыш аграр өлкәдән сәнаје өлкәсинә чеврилмәси нәтиҹәсиндә шәһәр әһалиси чох сүр'әтлә артмышдыр. Шәһәр әһалисинин артымы илә јанашы, әһалинин кәнддән шәһәрә миграсијасынын азалмасы мүшаһидә олунур. 1927—38 илләрдә шәһәр әһалиси 63%, 1958—69 илләрдә кәнддән кәләнләрин һесабына 46%, 1970—80 илләрдә исә кәнд јашајыш мәнтәгәләринин шәһәрләрә чеврилмәси вә кәнддән кәләнләрин һесабына тәгр. 16 млн. артмышдыр. К.т.-нын үстүнлүк тәшкил етдији вил.-ләрдә шәһәр әһалиси 40%-дән чох дејилдир. 1939 илдә ССРИ-дә 1 млн.-дан чох әһалиси олан 2, 1951 илдә 3, 1979 илдә 18, 1983 илдә 22 шәһәр олмушдур. Онлардан Москвада 8396, Ленинградда 4779, Кијевдә 2355, Дашкәнддә 1944, Бакыда 1638, Харковда 1519, Минскдә 1405, Горкидә 1382, Новосибирскдә 1370, Свердловскда 1269, Кујбышевдә 1243, Днепропетровскда 1128, Тбилисидә 1125, Одессада 1097, Јереванда 1095, Омскда 1080, Челјабинскдә 1077, Донетскдә 1055, Пермдә 1037, Уфада 1034, Казанда 1031, Алма-Атада 1023 мин нәфәр јашајыр (Москва, Ленинград вә Бакы шәһәрләринин әһалиси әтрафы илә бирликдә көстәрилмишдир). 48-дәк шәһәрин әһалиси 500 миндән 1 млн. нәфәрә гәдәрдир (1983). Совет һакимијјәти илләриндә мүхтәлиф сәнаје саһәләринин инкишафы илә әлагәдар 1227 шәһәр јаранмышдыр (1982).

Ҹәдвәл 3

Шәһәрлә кәнд әһалиси арасындакы нисбәтдә дәјишиклик

	Млн. нәфәр			Бүтүн әһалијә нисбәтән %-лә	
	Бүтүн әһали	о ҹүмләдән: шәһәр әһалиси	о ҹүмләдән: кәнд әһалиси	Шәһәр әһалиси	Кәнд әһалиси
1913	159,2	28,5	130,7	18	82
1940	194,1	63,1	131,0	32,5	67,5
1959	208,8	100,0	108,8	47,3	52,1
1970	241,7	136,0	105,7	56,3	43,7
1979	262,4	163,6	98,8	62,3	37,7
1983	271,2	174,6	96,6	64,4	35,6

Ҹәдвәл 4

ССРИ әһалисинин милли тәркиби, мин нәфәрлә
(1979 ил сијаһыја алынмасы)

Бүтүн әһали	262 085	Удмуртлар	714	Удекеләр	1,6
Руслар	137 397	Мариләр	622	Ескимослар	1,5
Украјналылар	42 347	Осетинләр	542	Ителменләр	1,4
Өзбәкләр	12 456	Комиләр вә коми-		Орочлар	1,2
Белоруслар	9 463	-пермјаклар	474	Кетләр	1,1
Газахлар	6 463	онлардан:		Нганасанлар	0,9
Татарлар	6 317	Комиләр	327	Јукакирләр	0,8
Азәрбајҹанлылар	5 477	Коми-пермјаклар	151	Тофалар	0,8
Ермәниләр	4 151	Корејалылар	389	Алеутлар	0,5
Күрҹүләр	3571	Болгарлар	361	Некидаллылар	0,5
Молдаванлар	2 968	Бурјатлар	353	Калмыклар	147
Таҹикләр	2 898	Јунанлар	344	Кареләр	138
Литвалылар	2 851	Јакутлар	328	Гарачајлылар	131
Түркмәнләр	2 026	Кабардалылар	322	Румынлар	129
Алманлар	1 936	Гарагалпаглар	303	Күрдләр	116
Гырғызлар	1 906	Ујғурлар	211	Адыкеләр	109
Јәһудиләр	1 811	Гарачылар	209	Түркләр	93
Чувашлар	1 751	Ингушлар	186	Абхазлар	91
Дағыстан халглары	1 657	Гагаузлар	173	Финләр	77
онлардан:		Маҹарлар	171	Хакаслар	71
Аварлар	483	Тувалылар	166	Балкарлар	66
Ләзкиләр	383	Шимал, Сибир вә Узаг		Алтајлылар	60
Даркинләр	287	Шәрг халглары	158	Дунганлар	52
Гумуглар	228	онлардан:		Ҹәркәзләр	46
Лаклар	100	Ненләр	30	Фарслар	31
Табасаранлылар	75	Евенкләр	28	Абазалар	29
Ногајлар	60	Хантылар	21	Ассуријалылар	25
Рутуллулар	15	Чукчалар	14	Татлар	22
Сахурлар	14	Евенләр	12	Бәлуҹлар	19
Агуллар	12	Нанајлар	10,5	Чехләр	17,8
Латышлар	1 439	Корјаклар	7,9	Шорлар	16
Башгырдлар	1 371	Мансиләр	7,6	Словаклар	9,4
Мордвалар	1 192	Долганлар	5,1	Вепсләр	8,1
Полјаклар	1.151	Нивхләр	4,4	Удинләр	6,9
Естонлар	1,020	Селкуплар	3,6	Караимләр	3,3
Чеченләр	756	Улчлар	2,	Халха-Монголлар	3,2
		Саамлар	1,6	Ижорлар	0,7
			9	Башга халглар	66,4

Кәнд әһалисинин әсас күтләси ССРИ-нин Авропа һиссәсинин Ҹәнуб вә Мәркәз р-нларында ҹәмләшмишдир. Тајга мешәләри зонасында, Шимали Авропа тундрасында әһали сејрәкдир.

ССРИ-дә 400 миндән чох кәнд јашајыш мәнтәгәси вар. Кәнд әһалисинин 7,1%-и 100 вә јүздән аз, 49,1%-и 101 нәфәрдән 1000 нәфәрә гәдәр, 43,8%-и 1000 нәфәрдән чох әһалиси олан кәндләрдә јашајыр; Авропа һиссәсинин ч.-унда кәнд әһалиси сыхдыр; орта зонасында, Урал вә Сибирдә орта типли кәндләр үстүндүр. Перспективсиз, хырда, хутор типли јашајыш мәскәнләри планлы шәкилдә ири кәндләрдә бирләшәрәк арадан галхыр.

Етник тәркиб. Азад вә бәрабәр һүгуглу милләтләрин вә халгларын көнүллү бирлији олан ССРИ дүнјада чохмилләтли сосиалист дөвләтидир. ССРИ-дә дил, мәдәнијјәт, һәјат тәрзи, адәт-ән'әнәләри илә фәргләнән, лакин тарихи талеләри үмуми олан 100-дән чох милләт, халг, етник груп јашајыр (бах ҹәдвәл 4).

Ленин милли сијасәтинин көнүллүлүк принсипинә әсасланан совет халгларынын бирлији, азад халгларын иттифагынын там көнүллүлүјүдүр, гардашлыг иттифагы чәрчивәсиндә һәр бир респ.-нын, һәр бир халгын азад иттифагыдыр. Истисмарчы синифләр ләғв едилдикдән сонра ССРИ халглары игтисади, сијаси вә мәдәни ҹәһәтдән һәртәрәфли инкишаф етмәк имканына малик олдулар. ССРИ-дә инсанларын јени тарихи бирлији—совет халгыны әмәлә кәтирән сосиалист милләтләри формалашмышдыр. ССРИ халгларынын формаҹа милли, мәзмунҹа сосиалист мәдәнијјәти даим гаршылыглы тә'сир просесиндә зәнкинләшир вә бир-биринә јахынлашыр. ССРИ-дә демәк олар ки, бүтүн милләт вә халгларын јашадығы әразини әһатә едән мүттәфиг вә мухтар респ., мухтар вил. вә мухтар маһал дөвләт формалары вар.

ССРИ-дә Авропа вә монгол иргләриндән олан халглар јашајыр. Прибалтика халглары вә русларын шм.-ш. группалары Авропа иргинин шм., Гафгаз халгларынын әксәријјәти ч. група дахилдирләр. Шәрги Сибир вә Узаг Шәргин јерли әһалиси монгол иргиндәндирләр. Орта Асија вә Газахыстан халгларында Авропа иргиндән монгол иргинә кечид әламәтләри вар. Авропа иргинин әламәтләри г.-дән ш.-ә доғру азалыр, онун әламәтләри түркмәнләрдә күчлү, гырғызларда зәифдир. ССРИ-дә сајҹа ән чох халг руслардыр. Онлар РСФСР әһалисинин әксәријјәтини, башга респ.-ларын әһалисинин бир гисмини тәшкил едирләр. Руслара гоһум олан украјналылар вә белорусларын чоху УССР вә БССР-дә, һәмчинин украјналылар УССР-ә гоншу вил.-ләрдә, Шимали Гафгазда, Урал вә Сибирин ч. вил.-ләриндә, Газахыстанда, белоруслар Карел МССР

вә Калининград вил.-ндә јашајырлар. Прибалтикада јашајан литвалылар вә латышлар дил ҹәһәтдән Балтик групуна мәнсубдурлар. ССРИ-нин Avropa һиссәсинин шм.-г., шм.-ш.-индә вә Орта Волга бојунда финугор дилләри групуна дахил олан естонлар, кареллар, вепсләр, саамлар (лопарлар), комиләр, удмуртлар, мариләр, мордвалылар, Орта Волга бојунун дикәр р-нларында вә Ҹәнуби Уралда түркдилли чувашлар, башгырдлар, татарлар, Ашағы Волганын сағ саһилиндә монгол дилли калмыклар јашајырлар. ССРИ-нин ҹ.-г.-индә дилләри роман дилләринә дахил олан молдаванлар, Молд.ССР-ин ҹ.-унда түрк дилләри групунда данышан гагаузлар мәскунлашмышлар. Өлкәнин мүхтәлиф р-нларында јәһудиләр, алманлар, корејалылар, болгарлар, јунанлар, маҹарлар, румынлар, финләр, гарачылар, фарслар, чехләр, словаклар, албанлар, әфганлар, франсызлар вә б. јашајырлар. ССРИ-нин Гафгаз р-нунда 3 мүттәфиг респ., 11 мухтар респ. вә вил. вар. Әһалинин (50-дән чох халг јашајыр) чоху Гафгаз дилләринә дахил олан картвел (күрҹү), абхаз-адыке (абхазлар, абазалар, адыкеләр), нах (чеченләр вә ингушлар), Дағыстан (аварлар, даркинләр, ләзкиләр, лаклар) груплары дилләриндә данышырлар. Азәрб.-лар, гарачајлылар, балкарлар, гумуглар вә ногајлар түрк дилләри групуна мәнсубдурлар. Ермәниләрин дили һинд-Avropa дилләри аиләсиндә ајрыҹа јер тутур. Гафгазда јашајан осетинләр, күрдләр, татлар, талышлар Иран дилләри групуна мәнсубдурлар. Тат вә талышлар азәрб.-ларла гајнајыб-гарышырлар. Орта Асија вә Газахыстанда јашајан өзбәкләр, газахлар, гырғызлар, түркмәнләр, гарагалпаглар түркдилли, таҹикләр исә ирандиллидирләр. Орта Асијада ујғурлар, дунганлар вә б. халглар да јашајыр.

Сибир вә Узаг Шәргин әсас әһалиси 17 әсрдән бураја көчмәјә башлајан руслар, һәмчинин украјналылар вә белоруслардыр. Јерли әһалинин сајы 1,1 млн.-дан бир гәдәр чохдур; бүтүн Сибир вә Узаг Шәргдә јајылмышдыр. Јакутлар, алтајлылар, шорлар, хакаслар, тувалылар, доганлар, тофалар түрк дилләри групуна мәнсубдурлар; бурјатларын дили монгол групуна дахилдир. ССРИ-нин Асија һиссәсинин галан халглары Шимал, Сибир вә Узаг Шәрг халглары (158 мин; 1979) ады алтында бирләшир. Хантылар вә мансиләр угор дилләри, ненләр, нганасанлар, селкуплар самоди дилләри групуна дахилдирләр. Шәрги Сибирдә, һәмчинин Приморједә тунгус дилли евенкләр, евенләр, нанајлар, улчлар, удекејләр вә орочлар јајылмышлар. Шимали Асијанын гәдим әһалиси һесаб едилән чукчалар, корјаклар, ителменләр, јукакирләр, нивхләр Палеоасија халглары адланырлар; бә'зән кетләри дә онлара аид едирләр. ССРИ-нин шм.-ш. учгарларында ескимослар вә алеутлар јашајыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына (1917) гәдәр Сибир вә Узаг Шәргин бир чох халглары сосиал-игтисади инкишафын ашағы мәрһәләсиндә олуб мәһвә мәһкум идиләр. Совет һакимијјәти онларын игтисади вә сијаси инкишафы үчүн кениш имканлар ачды. Бу халгларын инкишаф јолу, рус халгынын вә өлкәнин дикәр халгларынын көмәји илә игтисади вә мәдәни ҹәһәтдән керидә галмыш халг вә етник групларын капитализм мәрһәләсини кечмәдән бирбаша сосиализмә кечмәсинин нүмунәсидир.

Тарихи очерк

Ибтидаи иҹма гурулушу. ССРИ әразисиндә ән гәдим инсан изләри тәгр. млн. ил бундан әввәлә аиддир (бах *Азых мағарасы*). Палеолит дөврүнүн ән гәдим абидәләри Гафгаз әразисиндә ашкар олунмушдур. 1968 илдә Азых мағарасында Ашөл дөврүндә јашамыш ибтидаи инсанын чәнә сүмүјүнүн бир һиссәси тапылмышдыр (бах *Азыхантроп*). Бу, ССРИ әразисиндә илк, дүнјада үчүнҹү тапынтыдыр вә Азәрб.-ын гәдим инсанларын формалашдығы әразијә дахил олдуғуну көстәрир. Ермәнистан, Украјна әразисиндә, Орта Асијада, Волга вә Десна чајларынын орта ахарында еркән Палеолитә аид абидәләр вар. «*Ибтидаи инсан сүрүсү*» дөврүнүн инсанлары әсасән овчулуг вә јығычылыгла доланырдылар. Кетдикҹә даш аләтләрин һазырланма техникасы, формалары тәкмилләшир, сүмүк аләтләр һазырланмасына башланылыр, од әлдә едилә билирди. Сон Палеолитдә инсанлар Урала, Гәрби Сибирә, Бајкал саһилләринә, Лenанын орта ахарына чатмышдылар. Бу дөврдә камил инсан (Homo sapiens) әмәлә кәлир. Мәһсулдар гүввәләрин инкишафына бахмајараг, доланаҹаг мәнбәләри јенә овчулуг, балыг ову, јығычылыг иди. *Ибтидаи инҹәсәнәт* мејдана чыхды. «Ибтидаи инсан сүрүсү» ана нәслинә чеврилди. Неолит дөврүндә (е.ә. 6—2-ҹи минилликләр) даһа бөјүк груплашмалар—тајфалар јаранды. ССРИ әразисиндә Неолит мәдәнијјәти чохҹәһәтлидир вә мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләрини әкс етдирир. Әкинчилик вә малдарлыг, һабелә металлуркија ҹәнубда—Орта Асијада, Гафгазда, Украјнада даһа әввәл инкишаф етмишди. ССРИ әразисиндә шәһәр типли ән гәдим јашајыш мәскәни олан *Алтынтәпәнин* (Түр.ССР) тарихи еркән синифли ҹәмијјәтин вә мәдәнијјәтин формалашмасы просесини әкс етдирир. Тунҹ дөврүндә (е.ә. 3—2-ҹи минилликләр) иҹтимаи әмәк бөлкүсү просеси күҹләнди, мүбадилә артды. Инсанлар даһа артыг мәһсул истеһсал етмәјә башладылар. Ири патриархал аиләләрин башчыларынын әлиндә хејли вар-дөвләт топланыр, әмлак бәрабәрсизлији күҹләнир, тајфалар арасында тоггушмалар даһа тез-тез баш верирди. Ајры-ајры р-нларда мәдәнијјәт вә тәсәррүфатын инкишаф сәвијјәсиндәки фәргләр Тунҹ дөврүндә хејли күҹләнди. Археоложи мәдәнијјәтләр Шимали Гафгаз вә Загафгазија тајфаларында мәдәнијјәтин вә мәһсулдар гүввәләрин јүксәк инкишаф сәвијјәсини көстәрир. Тунҹ дөврүндә илк тајфа иттифаглары јаранды.

Е.ә. 1-ҹи миниллијин 1-ҹи јарысында ССРИ әразисинин чох һиссәсиндә дәмирдән истифадә олунурду ки, бу да мәһсулдар гүввәләрин даһа да инкишафына, ибтидаи иҹма мүнасибәтләринин нисбәтән сүр'әтлә дағылмасына көмәк етди. Бу дөврдә Загафгазијада, Крымда, Орта Асијада илк синифли ҹәмијјәтләр вә дөвләтләр мејдана кәлди. Муасир халгларын бир чохунун тәшәккүлү просеси дәмир дөврүндә даһа ајдын сечилир. Лакин етнокенез проблемләри чох һалда һәлә гәти һәлл едилмәмишдир. Адлары тарихә мә'лум олан халглар—көчәри һәјат сүрән һунлар, аланлар, аварлар, булгарлар вә түркләр ерамызын 1-ҹи миниллијиндә ССРИ әразисиндә јашамыш башга тајфалара тә'сир көстәрмишләр. Гәбилә-тајфа мүнасибәтләринин дағылмасы мәрһәләсиндә олан бу көчәри халглар сонрадан дөвләтә чеврилән бөјүк тајфа иттифагларына дахил идиләр.

Гулдарлыг гурулушу. Ибтидаи иҹма гурулушундан синифли ҹәмијјәтә—гулдарлыға ајры-ајры р-нларда бир вахтда вә ејни шәраитдә кечилмәмишдир. ССРИ әразисинин чох һиссәсиндә бу просес ерамызын 1-ҹи миниллијиндә вә 2-ҹи миниллијин әввәлиндә баша чатмышдыр. Лакин гәдим гулдарлыг сивилизасијалары илә әлагәси олан Загафгазијада, Орта Асијада, Гара дәниз саһилләриндә бу просес е.ә. 1-ҹи минилликдә башламышдыр. Е.ә. 2—1-ҹи минилликләрин ајрыҹында Загафгазијада бир чох тајфа артыг синифли ҹәмијјәтин, демәк олар, астанасында дајанмышды. ССРИ әразисиндә илк гулдарлыг дөвләти *Урарту* олмушдур. Ермәнистан јајласынын тајфалары бу дөвләтә дахил иди. Урартунун сүгутундан (е.ә. 6 әср) сонра ермәни тајфаларынын јашадығы әрази *Әһәмәниләр дөвләтинә* дахил едилди. Е.ә. 1-ҹи миниллијин 2-ҹи јарысында ермәни халгынын формалашмасы просеси баша чатды.

Күрҹүстан әразисиндәки тајфаларда да синфи мүнасибәтләр вә дөвләт рүшејмләри нисбәтән әввәл мејдана кәлмишдир. Онларын сосиал-игтисади инкишафы Гара дәнизин ш. саһилиндәки јунан гулдарлыг полисләринин тә'сири алтында сүр'әтләнмишди. Гәрби Күрҹүстанда илк дөвләт гурумларынын јаранма дөврү дәгиг мә'лум дејил. Е.ә. 4—3 әсрләрдә Шәрги Күрҹүстан әразисиндә Иберија чарлығы јаранды.

Азәрб. әразисиндә јашајан тајфалар е.ә. 6—4 әсрләрдә Әһәмәниләр дөвләтинә дахил идиләр. Е.ә. 4 әсрин 20-ҹи илләриндә Азәрб.-ын ҹ. һиссәсиндә *Атропатена* дөвләти јаранды. *Албанијада* (Гафгаз) дөвләтин е.ә. 4—3 әсрләрдә формалашдығы еһтимал олунур.

Е.ә. 1-ҹи минилликдә Орта Асијанын сәһра вә јарымсәһраларында көчәри малдар тајфалар, вадиләрдә отураг әкинчи әһали јашајырды. Е.ә. 6 әсрдә Орта Асијаны Әһәмәниләр ишғал етдиләр. Ики әср сонра Әһәмәниләр дөвләтиндән ајрылан торпагларда мүстәгил Харәзм дөвләти јаранды. Е.ә. 4 әсрин сонунда Орта Асијанын башлыҹа әкинчилик вилајәтләри—Бәлх, Соғд, Маркиана Селевкиләр дөвләтинин тәркибинә дахил олду, лакин е.ә. 3 әсрдә бу вил.-ләр *Јунан-Бәлх падшаһлығына* ајрылды. Һәмин дөврдә јени бир антик дөвләт—гүдрәтли Парфија јаранды. Парфија Рома империјасы илә мүвәффәгијјәтлә мүбаризә апарырды. Ерамызын 1 әсриндә Бәлх әразисиндә *Кушан падшаһлығы* мејдана кәлди. Онун дағылмасы илә (4 әср) Орта Асијада гулдарлыг мүнасибәтләринин бөһраны башланды; мүхтәлиф көчәри тајфа бирликләри (*ефталиләр* дөвләти, *Түрк хаганлығы*) әсас рол ојнамаға башлады.

Е.ә. 6—5 әсрләрдә Гара дәнизин шм. саһилләриндә мејдана чыхан антик шәһәр-полисләр *Боспор дөвләтиндә* бирләшдиләр. Јүксәк антик мәдәнијјәт очаглары олан бу шәһәрләр Гара дәнизин шм. саһилләринин әсас әһалиси скифләр вә б. тајфаларла кениш әлагәләр сахлајырды. Е.ә. 4 әсрдә бөјүк бир әразини әһатә едән Скиф дөвләти јаранды. Е.ә. 3—2 әсрләрдә сарматлар

скифләри сыхышдырдылар. Гара дәнизин шм. саһилләриндәки антик дөвләтләри 4 әсрдә һүнлар гәти дағытдылар.

Феодализм гурулушу. ССРИ әразисиндә феодализм мүнасибәтләри узун бир дөвр әрзиндә јаранмыш вә инкишаф етмишдир. Феодализм Загафгазијада ерамызын 1-чи минилливинин 1-чи јарысында, Орта Асијада 5—8, шәрги славјанларда 6—8, Прибалтикада 9—11 әсрләрдә тәшәккүл тапмышдыр. Загафгазијада, Орта Асијада вә рус торпагларында феодализм мүнасибәтләринин инкишафыны монгол ишғаллары (13 әср), Прибалтикада харичи феодал-католик тәчавүзү ләнкитмишдир. Бу сәбәбдән дә һәмин рекионларда феодализмин инкишаф истигамәтләри вә сүр'әти бир-бириндән хејли фәргләнирди. Рус торпагларында монгол-татар зүлмүнә гаршы мүбаризә тәсәррүфатын чанланмасы вә дөвләт гурулушунун мөһкәмләнмәси илә мүшаһидә олунурду. Орта Асија вә Загафгазијада исә харичи һүчумлар, ара мүһарибәләри тәсәррүфат әсасларыны дағытдығындан мәркәзләшмиш дөвләтләр јаранмамышды.

Гафгаз Албанијасында 3—7 әсрләрдә феодализм мүнасибәтләри һаким иди. 4 әсрин әвvәлләриндә христианлыг бурада дөвләт дининә чеврилмишди. 7 әсрдә—8 әсрин әввәлиндә Азәрб.-ы әрәбләр ишғал етдиләр, ислам дини јајылмаға башлады. Ишғалчылара гаршы мүбаризә Хилафәтин әсасларыны сарсыдан гүдрәтли *Бабәк һәрәкаты* илә нәтичәләнди. 11 әсрин орталарында Азәрб.-а сәлчуг түркләринин һүчумлары башланды. 11 әсрин әввәлиндә Азәрб.-ын шималында Ширваншаһлар дөвләти мүстәгилләшди вә бурада һакимијјәт Кәсраниләр сүлаләсинин (1027—1382) әлинә кечди. 12 әсрин 40-чы илләриндә Азәрб.-ын чәнубунда вә Аранда *Елдәкәзләр дөвләти* јаранды.

Ермәнистанда 3—4 әсрләрдә феодализм һаким мөвге газанмышды. 301 илдә христианлыг рәсми дөвләт дини е'лан олунду. 4—6 әсрләрдә Ермәнистан Сасани ишғалчыларына гаршы мүбаризә апармышдыр. 387 илдә Бизанс вә Сасаниләр Ермәнистаны өз араларында бөлүшдүрдүләр. 6 әсрин сонунда Ермәнистан тамамилә Бизансдан асылы вәзијјәтә дүшдү. 7 әсрин сонундан әрәбләр Загафгазијаны, о чүмләдән Ермәнистаны ишғал етдиләр. 8 әсрин сонунда һакимијјәт *Багратиләр* сүлаләсинин әлинә кечди.

Күрчүстанда еркән феодализм мүнасибәтләри 1-чи минилливин 1-чи јарысында мејдана кәлмиш вә инкишаф етмишдир. 3—4 әсрләрдә христианлыг һаким дин олду. 4—10 әсрләрдә Күрчүстан Сасани, Бизанс вә әрәб ишғалчыларына гаршы мүбаризә апармышдыр. 12—13 әсрләрдә Күрчүстан дөвләти јүксәлиш дөврүнү кечирирди.

Орта Асијада еркән феодализм 5—8 әсрләрә тәсадүф едир. Феодаллашма просесиндә әввәлләр ефталиләрин, сонра исә түркләрин бөјүк ролу олмушдур. 8 әсрин орталарында Орта Асијаны әрәбләр ишғал етдиләр. Ислам дини һаким дин олду. Хилафәт дағылдыгдан сонра Орта Асија әввәлчә Таһириләр, сонра Саманиләр, 10—12 әсрләрдә исә Гәзнәвиләр, Гараханиләр, Гаракитајлар, Харәзм дөвләтләринин тәркибиндә олмушдур.

Ерамызын 1-чи минилливинин орталарындан ССРИ әразисинин Авропа һиссәсиндә, Сибир вә Газахыстанда јашајан бир чох тајфаларда ибтидаи ичма гурулушу дағылырды. 6 әсрдә Мәркәзи Асијада мејдана кәлән Түрк хаганлығы Аврасијанын түркдилли әһалисинин бирләшмәсиндә мүһүм рол ојнады. Сонралар бу дөвләт Шәрги вә Гәрби түрк хаганлыгларына ајрылды; 8 әсрин орталарында бунларын һәр икиси дағылды. 8—10 әсрләрдә Или вә Чу чајлары арасындакы әразидә түркеш вә карлук тајфаларынын дөвләтләри олмушдур. 8 әсрдә Узаг Шәргдә јаранмыш тунгус тајфаларынын еркән феодал дөвләтини 926 илдә киданлар ишғал етдиләр. Волганын ашағыларында, Шимали Гафгазда, Азов вә Дон саһилләриндә јашајан көчәри вә јарымкөчәри тајфалар *Хәзәр хаганлығына* дахил идиләр. 10 әсрдә Орта Волгабојунда вә Ашағы Кама саһилиндә јашајан тајфаларын күчлү дөвләти—*Волга-Кама Булгарыстаны* јаранды. 9—12 әсрләрдә Гара дәнизин шм. саһилләриндә, һәмчинин Өн Гафгазда печенегләрин, торкларын, гыпчагларын тајфа иттифаглары мөвчуд олмушдур.

Ерамызын илк әсрләриндә Балтик саһилләриндә мүхтәлиф тајфалар (земгаллар, латгаллар, пруссlар, ливләр, естонлар, жемајтијалылар вә б.) јашајырды. 10—13 әсрләрдә Латвија вә Естонијада һакимијјәт формалашмагда олан гәбилә-тајфа ә'јанларынын әлиндә иди. 9—12 әсрләрдә Литва тајфалары феодализмә кечид мәрһәләсиндә идиләр.

ССРИ әразисиндә шәрги славјанлар ерамызын 1-чи минилливиндә мәскән салмышлар. Днестр вә Днепр чајлары арасындакы мешә-чөл зонасында *антлар* јашајырды. 6—9 әсрләрдә Днеприн орта вә јухары, Гәрби Двинанын јухары ахарында, Илмен көлү саһилләриндә вә с. јерләрдә полјанларын, древлјанларын, северјанларын, радимичләрин, кривичләрин вә б. тајфаларын иттифаглары јаранмышды. 9 әсрдә еркән феодал дөвләти—*Кијев Рус дөвләти* мејдана кәлди. 988 илдә христианлыг дөвләт дини олду. Феодал мүнасибәтләринин инкишафы илә шәһәрләр дә јүксәлирди. 10 әср—11 әсрин 1-чи јарысы Кијев Рус дөвләтинин чичәкләнмә дөврү иди. 11 әсрин 1-чи јарысындан феодал пәракәндәлији мејлләри башланды, кнјаз Мстислав Владимировичин өлүмүндән (1132) сонра исә Кијев дөвләти тамамилә дағылды; чохлу кнјазлыг јаранды.

13 әсрин әввәлиндә Мәркәзи Асијада Чинкиз хан башда олмагла көчәри монгол тајфаларынын еркән феодал дөвләти мејдана чыхды. Чинкиз ханын, оғланларынын вә сәркәрдәләринин јүрүшләри нәтичәсиндә кениш әразини әһатә едән *Монгол феодал империјасы* јаранды. 1224 илдә империја улуслара парчаланды. 1236 илдә Чинкиз ханын нәвәси *Батунун* башладығы јүрүшләр нәтичәсиндә Волга-Кама Булгарыстаны, Шимали Гафгаз тутулду. Сонралар рус кнјазлыгларына, Полша, Мачарыстан, Чехија торпагларына јүрүшләр башланды [бах *Монгол истилалары (13 әср), Монгол-татар зүлмү*].

Алман, Исвеч вә Данимарка феодалларынын тәчавүзү (бах *Гылынчлылар ордени, Ливонија ордени, Тевтон ордени*) Латвија, Естонија, Литва әразисиндә, пруссларда феодал мүнасибәтләринин инкишафыны ләнкитди.

13 әсрин сону—14 әсрин 1-чи јарысында рус торпагларында Москва, Рјазан, Суздал, Твер вә с. кнјазлыглар гүввәтләнди. Владимир бөјүк кнјазлығы үчүн *Гызыл Ордадан* јарлыг алан кнјаз рус торпагларынын башчысы сајылырды. Москва, Твер вә с. кнјазлыглар бөјүк кнјаз тахты уғрунда мүбаризә апарырдылар. Рус торпагларынын ваһид дөвләтдә бирләшдирилмәси уғрунда мүбаризәнин мәркәзи Москва иди (бах *Бөјүк Москва кнјазлығы*). 15 әсрин 20-чи илләриндән Гызыл Орда парчаланмаға башлады. Онун әразисиндә мүстәгил Ногај Ордасы, Сибир, Казан, Крым, Һәштәрхан вә с. ханлыглар јаранды. 1480 илдә рус торпагларында монгол-татар зүлмүнә сон гојулду. 15 әсрин 2-чи јарысы—16 әсрин әввәлиндә рус торпагларынын чох һиссәси ваһид дөвләтдә бирләшди (бах *Мәркәзләшдирилмиш Рус дөвләти*).

13 әсрин 30-чу илләриндә Литва торпагларында феодал дөвләти—*Бөјүк Литва кнјазлығы* јаранды. Кнјазлыг Тевтон вә Ливонија орденләринә гаршы мүвәффәгијјәтли мүбаризә апарырды. *Грүнвалд вурушмасында (1410)* бирләшмиш Литва—рус—Полша гошуну Тевтон орденинин гошунуну дармадағын етди, орденин тәчавүзкар һүчумларына сон гојулду. 1569 илдә Полша вә Бөјүк Литва кнјазлығы бир дөвләтдә (Реч Посполита) бирләшди.

Украјналыларын јашадыглары әразиләр мүхтәлиф дөвләтләрин (Бөјүк Литва кнјазлығы, Полша, Мачарыстан, Молдавија кнјазлығы) тәркибиндә иди. 15 әсрин сонундан Галисија вә Подолијаја түрк вә татар гошунларынын һүчумлары башлады. Украјна халгынын азадлыг мүбаризәсиндә, Украјна торпагларынын мүдафиәсиндә казакларын бөјүк ролу олмушдур. Белорусија торпаглары бу дөврдә әввәл Бөјүк Литва кнјазлығына, сонра Реч Посполитаја дахил иди.

14 әсрин орталарында Молдавија әразисиндә мүстәгил феодал дөвләти—Молдавија кнјазлығы јаранды. Кнјазлыг мачар феодалларына, Османлы гошунларына, Полшаја гаршы мүбаризә апармалы олмушдур. 16 әсрин әввәлиндә кнјазлыг Османлы империјасындан асылы вәзијјәтә дүшдү.

Прибалтика халглары 13 әсрдән алман ишғалчыларынын һакимијјәти алтында иди. *Ливонија мүһарибәси (1558—83)* нәтичәсиндә Ливонија ордени дағылды, Прибалтика әразиси Исвеч, Реч Посполита вә Данимарка арасында бөлүшдүрүлдү.

Азәрб. торпаглары 14 әсрин 2-чи јарысынадәк *Елханиләр дөвләтинин* тәркибиндә иди. Елханиләр дөвләтинин сүгутундан (1357) сонра Азәрб. бир мүддәт Гызыл Орданын тәркибинә дахил олду. 14 әсрин сонунда *Тејмур* Азәрб.-а һүчум етди. 15 әсрдә Азәрб.-да јени дөвләтләр јаранды (бах *Ағгојунлу дөвләти, Гарагојунлу дөвләти*), Ширваншаһлар дөвләти хејли гүввәтләнди. 16 әсрин башланғычында *Сәфәвиләр дөвләти* мејдана кәлди. Шаһ Исмајылын вә оғлу I Тәһмасибин дөврүндә бүтүн Азәрб. әразиси бу дөвләтдә бирләшмишди.

14—15 әсрләрдә Күрчүстанда бир нечә мүстәгил феодал дөвләти (Картли, Кахети, Имерети чарлыглары вә с.) јаранмышды. 1602—39 илләрдәки Сәфәви—Түркијә мүһарибәләри нәтичәсиндә Шәрги Күрчүстан, Шәрги Ермәнистан Иранын, Гәрби Күрчүстан вә

Гәрби Ермәнистан Түркијәнин һакимијјәти алтына кечди. Сијаси, сосиал вә милли зүлм күрчү вә ермәни халгларынын азадлыг мүбаризәсинә сәбәб олду (1625 илдә Картлидә К. *Саакадзенин* башчылығы илә үсјан вә с.).

14 әсрдән Мавәраүннәһрдә *Тејмуриләр дөвләти* јаранды. Тејмурун ишғалчылыг јүрүшләри нәтичәсиндә дөвләтин әразиси кенишләнди. Ишгал олунмуш өлкәләрдән кәтирилмиш сәнәткарларын әли илә дөвләтин пајтахты Сәмәргәнддә көркәмли ме'марлыг абидәләри тикилмишди. 15 әсрдә Ағ Орданын парчаланмасындан јаранан Ногај Ордасы вә Өзбәк ханлығы Газахыстанын әсас әразисини әһатә едирди. Өзбәк ханлығынын әһалиси үмуми бир адла—өзбәкләр-газахлар адланырды. 15 әсрин сону—16 әсрин әввәлиндә Жеты суда (Семиречје) Газах ханлығы әмәлә кәлди. 16 әсрдә Орта Асијада *Шејбаниләр* сүлаләсинин нүмајәндәләри бөјүк рол ојнамаға башладылар.

17 әсрдә Русија дөвләтинин тәсәррүфат дағыныглығы бөһранлы һал алмышды. Өлкәнин бејнәлхалг вәзијјәти дә мүрәккәб иди. Смоленск торпагларыны кери гајтармаг үстүндә Реч Посполита илә апарылан мүһарибә нәтичәсиз олду. Крым ханлығы тез-тез рус торпагларына һүчумлар едирди. 1647 илдә Украјнада Реч Посполитаја гаршы башлајан үсјан азадлыг мүһарибәсинә (1648—54) чеврилди. Богдан *Хмелнитскинин* башчылыг етдији кәндли-казак гошуну Полша гошунуна бир нечә дәфә галиб кәлди. 1654 илдә Украјна Русија илә јенидән бирләшди. Бу дөврдә Русијанын дөвләт гурулушу мөһкәмләнир, тәдричән мүтләг монархија характери алырды. Мүтләгијјәтин мөһкәмләнмәсиндә илк нөвбәдә феодаллар синфи мараглы иди. Чүнки халг күтләләринин тәһкимчилик әлејһинә күчләнән мүбаризәсинин гаршысыны јалныз гүввәтли мәркәзи һакимијјәт ала биләрди. Сосиал зиддијјәтләрин кәскинләшмәси 17 әсрин 2-чи јарысында чохлу халг чыхышларына сәбәб олду. Бунлардан ән күчлүсү С. Т. *Разинин* башчылығы илә кәндли мүһарибәси (1670—71) иди. Чар һөкумәти үсјаны амансызлыгла јатырды. Фјодор Алексејевич заманында [1676—82] сарај чәкишмәләри күчләнди. Мүтләгијјәти мөһкәмләтмәк мәгсәди илә ислаһатлар кечирмәк чәһдләри зиддијјәтләри вә наразылыглары артырды. Софија Алексејевнанын дөврүндә (1682—89) наразылыгларын гаршысыны алмаг үчүн бә'зи тәдбирләр көрүлдү; посад адамларына мүәјјән күзәштләр олунду, гачгын кәндлиләрин ахтарылмасы бир гәдәр зәифләдилди. Лакин бунлар дворјанларын наразылығына сәбәб олду. Ики бојар-дворјан груплашмасы арасындакы тоггушма нәтичәсиндә Софја Алексејевнанын һөкумәти деврилди, һакимијјәт I *Пјотрун* әлинә кечди.

17 әсрин сонунда Русијанын тәркибинә Солсаһил Украјнасы, Волгабоју, Урал, Сибир дахил иди. Бирләшдирилмиш әразиләрдә тәһкимчилик гајдалары гојулур, гејри-рус халглар үчүн милли-дини зүлм режими јарадылырды.

I Пјотрун дөврүндә Русијаны Авропанын габагчыл өлкәләри сәвијјәсинә чатдырмаг мәгсәди илә ислаһатлар кечирилди. Өлкәнин тарихи инкишафынын кедишиндән доған бу ислаһатлар һаким дворјан-мүлкәдар синфинин јүксәлмәсинә, тичарәт вә мануфактура буржуазијасынын артмасына көмәк едирди. Кениш тикинти ишләри, низами ордунун вә донанманын јарадылмасы, сахланмасы вә с. дәјишикликләр зәһмәткешләрин ағыр истисмары һесабына баша кәлирди. Веркиләрин чохалмасы, тәһкимчилик зүлмүнүн артмасы синфи мүбаризәни јенидән күчләндирирди: Һәштәрхан үсјаны (1705—06), Булавин үсјаны (1707—09), Башгырд үсјаны (1705—11) вә с.

Чар һөкумәти дөвләт һакимијјәтини мөһкәмләтмәк мәгсәди илә мәркәзи вә јерли идарәчиликдә ислаһат кечирди; 1708 илдә өлкә губ.-лара бөлүндү. Бојар думасы вә приказларын әвәзиндә Сенат (1711) вә коллекијалар јарадылды. 1721 илдә Русија империја е'лан олунду. Тәһкимчилик методларына бахмајараг, I Пјотрун ислаһатларынын објектив нәтичәләри мүтләгијјәтлә, тәһкимчиликлә сых бағлы олан буржуа үнсүрләринин инкишафына көмәк едирди. 19 әсрин орталарында феодал-тәһкимчилик Русијасында капиталист уклады јаранырды. Дворјанларын һаким мөвгејини сахламагда мараглы олан мүтләгијјәт дөвләти тәһкимчи мүлкәдар тәсәррүфатыны әмтәә-пул мүнасибәтләринә ујғунлашдырмаға чалышырды. Игтисади һәјатдакы дәјишикликләр сосиал зиддијјәтләри зәифләтмир, әксинә кәскинләшдирирди. Синфи мүбаризәнин ән јүксәк нөгтәси Ј. И. *Пугачовун* башчылығы илә кәндли мүһарибәси (1773—75) иди. Кәндли мүһарибәси чаризми сарсытды, тәһкимчилијин сүгутуну сүр'әтләндирди.

18 әсрин сон рүбүндә Русијанын харичи сијасәти сәрһәдләри кенишләндирмәк чәһдләри илә характеризә олунурду. Түркијә илә мүһарибәни (1768—74) баша чатдыран Күчүк Гајнарча сүлһүнә (1774) әсасән Русија ч. сәрһәдләрини хејли кенишләндирди. Крым ханлығы Түркијәнин асылылығындан чыхды, 1783 илдә исә Русијаја бирләшдирилди. *Кеоркијевск трактатына (1783)* әсасән Картли-Кахети чарлығы Русијанын һимајәсинә гәбул едилди. Чаризм Реч Посполитанын дахили ишләринә гарышырды. Бу исә Реч Посполитанын 3 дәфә (1772, 1793, 1795) бөлүшдүрүлмәси илә нәтичәләнди.

19 әсрин 1-чи јарысында Русијада феодализм чәмијјәти дахилиндә јени, капиталист истеһсал мүнасибәтләри јаранып вә инкишаф едирди. Бу дөврдә капиталист мануфактурасынын инкишафы сәнаје чеврилишинин башланмасына шәраит јаратды. Лакин тәһкимчилик гурулушу капитал јығымыны, капитализмин инкишафыны, буржуазија вә пролетариатын формалашмасыны ләнкидирди.

1805 илдә Русија Франса әлејһинә јени иттифага гошулду. Лакин 1805 вә 1806—07 илләрин һәрби кампанијаларында Франса мүттәфигләри (Русија, Австрија, Пруссија) бир нечә дәфә мәғлубијјәтә уғратды. Русија Инкилтәрә илә мүнасибәтләри кәсди вә *континентал блокадаја* гошулмаға мәчбур олду. 19 әсрин әввәлләриндә Русија империјасынын сәрһәдләри јени тутулмуш әразиләр һесабына кенишләнди. Русија—Түркијә мүһарибәси (1806—12) нәтичәсиндә Бессарабија вә Гәрби Күрчүстан, Русија—Иран мүһарибәси (1804—13) нәтичәсиндә Шимали Азәрб. ханлыглары (Нахчыван ханлығындан башга) вә Дағыстан Русијаја бирләшдирилди. Русија илә Франса арасындан мүнасибәтләрин кәскинләшмәси *Вәтән мүһарибәси (1812)* илә нәтичәләнди. Мүһарибә Русијанын гәләбәси илә баша чатды. 1814 илдә рус гошунлары вә мүттәфигләри Парисә дахил олдулар. *Вјана конгресинин (1814—15)* гәрарларына корә Полшанын әксәр һиссәси (Полша краллығы) Русијаја верилди. Мүһарибәнин нәтичәләри Авропанын жандармына чеврилмиш чаризми мөһкәмләндирди. Авропада ингилаби һәрәкатла мүбаризә үчүн *Мүгәддәс иттифаг* јарадылды (Русија, Пруссија, Австрија).

Чаризм Вәтән мүһарибәсиндән сонра ачыг иртичаја кечди. Лакин бу, синфи мүбаризәнин, тәһкимчилик әлејһинә кәндли һәрәкатынын гаршысыны ала билмирди. Тәһкимчилијә гаршы мүбаризәнин јүксәлиши ичтимаи азадлыг һәрәкатынын мејдана чыхмасыны шәртләндирди. 1825 ил декабрын 14-дә *декабристләрин* галдырдығы үсјан Русијада чаризмә гаршы илк ингилаби чыхыш олмушдур. Русијада азадлыг һәрәкатынын биринчи, задәкан мәрһәләси бу үсјанла башланыр. Үсјан јатырылдыгдан сонра иртича һүчума кечди.

Наполеон Франсасына галиб кәлдикдән сонра чаризм Авропада ингилаб тәһлүкәсинә гаршы мүбаризәни өзүнүн харичи сијасәтинин башлыча вәзифәси сајырды. Чар һөкумәти 1831 илдә Полшада үсјаны јатырды; 1849 илдә исә Австрија һөкумәти илә бирликдә Мачарыстанда ингилабы боғду. Османлы империјасынын парчаланмаға башламасы, Балкан ј-а-нда милли азадлыг һәрәкатынын јүксәлмәси, Инкилтәрә вә Франсанын Јахын Шәрг ишләринә даһа чох гарышмалары чаризмин Шәргдә сијасәтини фәаллашдырды. Русија Гара дәниз боғазларыны нәзарәт алтына алмаға, Балканда һекемонлуга вә Загафгазијада јени әразиләр әлә кечирмәјә чалышырды. Русијанын Загафгазијадакы планларына Түркијәдән әлавә, Иран вә Инкилтәрә дә мүгавимәт көстәрирди. Лакин Русија—Иран (1826—28) вә Русија—Түркијә (1828—29) мүһарибәләри Русијанын гәләбәси илә гуртарды. *Әдирнә сүлһүнә (1829)* әсасән Кубан чајындан Ачарыстанадәк Гафгазын Гара дәниз саһили, Ахалтсихе пашалығы Русијаја верилди. Түркмәнчај сүлһү (1828) илә Нахчыван вә Ериван ханлыглары Русијаја бирләшдирилди. Чаризмин ишғалчылыг сијасәти [бах *Гафгаз мүһарибәси (1817—64)*] Гафгаз дағлыларынын күтләви чыхышларына сәбәб олурду. Чеченистан вә Дағыстанда јерли әһалинин азадлыг мүбаризәси мүридизм бајрағы алтында кедирди. 1834—59 илләрдә дағлыларын мүбаризәсинә *Шамил* башчылыг етмишдир.

Чар Русијасынын вә онун рәгибләринин Јахын Шәргдә игтисади вә сијаси мәнафеләринин тоггушмасы *Крым мүһарибәси (1853—56)* илә нәтичәләнди. Чаризмин биабырчы мәғлубијјәти илә баша чатан мүһарибә тәһкимчилик Русијасынын чүрүклүјүнү ајдын көстәрди.

Капитализм гурулушу. Русијада тәһкимчилијин ләғвини зәрури едән башлыча амил ону капитализм јолуна чәлб едән игтисади инкишаф гүввәси иди. Онун тә'сири алтында тәһкимчи мүлкәдарлар 19 әсрин орталарында артыг көһнә, дағылан тәсәррүфат формаларыны сахлаја билмирдиләр. Чаризмин

Минск. РСДФП-нин I гурултајынын кечирилдији ев-музеј.

мүлкәдарларын игтисади вә сијаси вәзијјәтини мөһкәмләндирәчәк јоллар ахтармаға мәчбур олмасынын билаваситә сәбәби исә Крым мүһарибәсиндәки мәғлубијјәт вә кәндли чыхышларынын артмасы иди. Кәндли һәрәкатына А. И. *Кертсен* вә Н. Г. *Чернышевски* башда олмагла демократик зијалылар һүснрәғбәт бәсләјирдиләр. 19 әсрин 50—60-чы илләринин ајрычында Русијада ингилаби шәраит јаранмышды, лакин о, ингилаба гәдәр јүксәлмәди. О вахт Русијада күтләләри бирләшдирмәјә вә архасынча апармаға гадир ингилаби синиф јох иди. Либерал-тәһкимчи даирәләрин тәзјиги алтында император II Александр тәһкимчилик һүгугуну «јухарыдан» ләғв етди [бах *Кәндли ислаһаты* (*1861*)]. Тәһкимчилијин ләғви вә 60—70-чи илләрин башга буржуа ислаһатлары капитализмин даһа сүр'әтлә инкишафына шәраит јаратды. Бунунла белә ислаһатлар мәһдуд характер дашыјырды вә Русијанын ичтимаи-сијаси инкишафыны ләнкидирди.

Ислаһатдан сонракы дөвр Русијада сәнаје капитализми дөврү иди. Сәнаједә капитализмин инкишафы е'мал сәнајесиндә сәнаје чеврилишинин баша чатмасы, д ј. тикинтисинин сүр'әтлә артмасы вә ағыр сәнајенин инкишафы илә характеризә олунурду. Хырда, хүсусилә кәндли пешәләри интенсив артырды. 19 әсрин ахырларында Русијанын Авропа һиссәсиндә азы 2 млн. кустар вә сәнәткар вар иди. К.т.-нда капитализм һәм мүлкәдар тәсәррүфатында, һәм дә кәндли тәсәррүфатларында инкишаф едирди. Саһибкар торпагларынын јарыдан чоху (78 млн. десјатин) мүлкәдарларын әлиндә иди. Онлар торпагын јалныз аз бир һиссәсиндә капиталист тәсәррүфаты гурмушдулар. Торпағын галаныны исә кәндлиләрә ичарәјә верирдиләр. Русија, башга капиталист өлкәләри илә мүгајисәдә, игтисади инкишафына көрә чох кери галырдыса да, бурада әмтәә тәдавүлү, әмтәә истеһсалы мөһкәм јер тутурду. Русија капиталист өлкәси иди. 19 әсрин сонунда капитализм чәмијјәтинин әсас синифләри—буржуазија вә пролетариат тәшәккүл тапды.

Русијада азадлыг һәрәкатынын 1861 илдән башлајан икинчи, буржуа демократик мәрһәләсинин башлыча нүмајәндәләри разночинләр, һаким идеолокијасы исә *халгчылыг* иди. Ингилаби ишин чанланмасына *Биринчи Интернасионал, Парис коммунасы (1871)* бөјүк тә'сир көстәрмишди. 60-чы илләрдән е'тибарән Русијанын мүхтәлиф шәһәрләриндә ингилаби дәрнәкләр фәалијјәт көстәрирди. 1876 илдә Петербургда халгчыларын кизли ингилаби чәмијјәти — *«Землја и волја»* тәшкил едилди. 70-чи илләрин 2-чи јарысында фәһләләр өз тәшкилатларыны—*«Чәнуби Русија фәһлә иттифагы»*ны (Одесса, 1875) вә *«Рус фәһләләринин шимал иттифагы»*ны јаратдылар. 70-чи илләрин сону—80-чи илләрин әввәлиндә Русијада ингилаби шәраит јетиширди. Бу шәраитин формалашмасында ингилаби гүввәләрин мүтләгијјәтә гаршы мүбаризәсинин һәлледичи ролу олмушдур. 1881 ил мартын 1-дә чар II Александра суи-гәсд едилди. Чаризм буна јени тә'гибләрлә чаваб верди. Суи-гәсдин тәшкилатчылары вә иштиракчылары—Жељабов, Перовскаја, Кибалчич вә б. е'дам олундулар.

Сәнаје чеврилишинин баша чатмасы вә сәнаје пролетариатынын тәшәккүлү илә фәһлә һәрәкаты даһа мүтәшәккил вә фәал шәкил алды. Тә'тил вә һәјәчанларын сајы артырды. 80-чи илләрин 2-чи јарысында 160-дәк тә'тил, 140-дан чох һәјәчан баш вермишди. Пролетариатын синфи һәмрә'јлији вә сијаси шүуру јүксәлирди. Русија империјасында илк дәфә *Бир мај* гејд олунду (1890 илдә Варшавада, 1891 илдә Петербургда). Тә'тил мүбаризәси күтләви фәһлә һәрәкатынын инкишафына шәраит һазырлады.

Рус ингилабчы-демократ зијалылары һәлә 60—70-чи илләрдә марксист әдәбијјатла мүәјјән гәдәр таныш идиләр. 1872 илдә Русијада *«Капитал»*ын 1-чи чилди легал шәкилдә чапдан чыхды. Халгчылыг идеолокијасы илә мүбаризәдә елми сосиализм идејалары јајылмаға башлады. Бу ишдә К. В. *Плехановун* вә онун јаратдығы *«Әмәк азадлығы» групунун* (1883) бөјүк хидмәти олмушдур. Петербургда, Казанда марксист груплары јаранды. Лакин бунлар фәһлә һәрәкаты илә сых бағлы дејилдиләр вә бир груп габагчыл фәһләләр арасында тәблигатла кифајәтләнирдиләр. Фәһлә һәрәкатыны сосиализмлә бирләшдирмәк вәзифәсини В. И. Ленин јеринә јетирди.

1895 илдә В. И. Ленин бир груп марксистлә бирликдә *Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»ны* јаратды. Бу, Русијада азадлыг һәрәкатынын үчүнчү, пролетар дөврүнүн башланғычы иди. 90-чы илләрин 2-чи јарысында күтләви фәһлә һәрәкатынын кедишиндә с.-д. тәшкилатлары бөјүјүр вә мөһкәмләнирди. Марксистләр гаршысында партијада бирләшмәк вәзифәси дурурду. Бирләшмәни идеја чәһәтдән Петербург «Мүбаризә иттифагы» һазырламышды. В. И. Ленин сүркүндә јаздығы «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» китабчасында партијанын марксист платформасыны әсасландырды. 1898 илдә Минскдә РСДФП-нин 1-чи гурултајында Русијада с.-д. марксист партијасынын јарандығы е'лан олунду. Бунун бөјүк сијаси вә ингилаби-тәблигат әһәмијјәти вар иди.

Крым мүһарибәсиндә чаризмин мәғлубијјәти бејнәлхалг аләмдә гүввәләр нисбәтини кәскин сурәтдә дәјишди. Русија тәкләнди вә күчлү дөвләт ролуну итирди. Онун һәрби вә дипломатик тоггушмаларынын башлыча мејданы Балкан вә Орта Асија иди. Чар һөкумәти Парис сүлһ мүгавиләсинин (1856) гојдуғу мәһдудијјәтләри ләғв етмәји өзүнүн харичи сијасәтинин әсас мәгсәди сајырды. Полша үсјанынын (1863—64) јатырылмасы вә Пруссија илә јахынлашмасы чаризмин Орта Асијада експансија үчүн әл-голуну ачды. 1865—73 илләрдәки һәрби сәфәрләр, Коканд үсјанынын (1876) јатырылмасы нәтичәсиндә Коканд ханлығы ләғв олунду, Бухара вә Хивә ханлыглары Русијанын вассаллығыны гәбул етди. Орта Асијадакы фәал сијасәт Инкилтәрә илә мүнасибәтләрин кәскинләшмәсинә сәбәб олду. 1895 илдә Русија вә Инкилтәрә Памирдә нүфуз даирәләринин сәрһәдләрини мүәјјән етмәк барәдә разылыға кәлдиләр. 19 әсрин сонунда Русијанын әразиси 22,4 млн. $км^2$, әһалиси 128,2 млн. нәфәрә бәрабәр иди.

80-чи илләрин әввәлиндә Русијада илк инһисарлар јаранмаға башлады. 90-чы илләрдәки сәнаје јүксәлиши дөврүндә Русијанын ән бөјүк банклары сәнајени фәал сурәтдә малијјәләшдирирдиләр. Инһисарчы капитализмин бөјүјүб империализмә кечмәсиндә 1900—03 илләрин сәнаје бөһраны һәлледичи рол ојнады. Бөһран илләриндә 3 минәдәк мүәссисә бағланмыш, ишсизләрин сајы 200 мини өтмүшдү. Чохлу инһисар бирликләри (ән чох синдикатлар) јаранырды («Продамет», «Продугол», «Продвагон», «Нобел-мазут» вә с.). Русијада инһисарчы капитализм даһа чох инкишаф етмиш өлкәләрдәкиндән принсипчә фәргләнмәсә дә, өзүнәмәхсус бә'зи хүсусијјәтләри вар иди. Дөвләтин ишә гарышмасы Русијада дөвләт-инһисарчы капитализми мејлләринин еркән мејдана чыхмасына сәбәб олмушду. Русијада харичи капитал мүстәмләкә вә јарыммүстәмләкә өлкәләриндән тамамилә фәргли фәалијјәт көстәрирди. Харичи капиталын иштиракы илә јарадылмыш ири сәнаје мүәссисәләри Русија игтисадијјатынын тәркиб һиссәси иди.

19—20 әсрләрин ајрычында Русија империјасы дүнјанын капиталист дөвләтләри арасында гәти бөлүшдүрүлмәси уғрунда мүбаризәдә иштирак едирди. Бу саһәдәки ән'әнәви васитәләрә јенидәри, империализм дөврү үчүн типик оланлары (әсарәтли борчлар, консессијалар вә с.) әлавә едилмишди. Узаг Шәргдә Јапонија илә зиддијјәтләрин кәскинләшмәси империализм дөврүнүн илк мүһарибәләриндән олан *Русија—Јапонија мүһарибәси* (*1904—05*) илә нәтичәләнди. Мүһарибә Русијанын мәғлубијјәти илә гуртарды.

В. И. Ленин 20 әсрин әввәлиндә Русијанын игтисади инкишафынын башлыча хүсусијјәтләрини характеризә едәрәк јазмышдыр: «...Ән керидә галмыш торпаг саһиблији илә, ән вәһши һалда олан кәндлә бәрабәр ән габагчыл сәнаје вә малијјә капитализминин мөв-

чуд олмасы...» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 16, сәһ. 453). Русија империализм мәрһәләсинә дахил олмасына бахмајараг, јенә дә буржуа-демократик дәјишикликләрин јарымчыг галдығы бир өлкә иди. Капитализмә гәдәрки мүнасибәтләр өзүнү бүтүн саһәләрдә— игтисадијјатда (феодал-тәһкимчилик галыгларынын кениш јајылмасы), сосиал-сијаси структурда (мүтләгијјәтин галмасы), харичи вә мүстәмләкә сијасәтиндә (ән јени капиталист «империализми» илә јанашы һәрби-феодал «империализми»нин олмасы) көстәрирди. 20 әсрин башланғычында дүнјанын бүтүн типик сосиал-игтисади зиддијјәтләри—әмәклә капитал арасында, инкишаф етмәкдә олан капитализмлә чохлу феодал-тәһкимчилик галыглары арасында, јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмиш сәнаје р-нлары илә керидә галмыш учгарлар арасында зиддијјәтләр Русијаја хас иди. Чаризмин сијаси, мә'нәви вә милли зүлм системи бу зиддијјәтләри хүсусилә кәскинләшдирирди. Ингилаби һәрәкатын мәркәзи Гәрби Авропадан Русијаја кечмишди. Мәһз бу заман илк дәфә синиф кими өзүнү бүтүн синифләрә вә чар һөкумәтинә гаршы гојан Русија пролетариаты ингилаби мүбаризәнин апарычы гүввәси иди. Пролетариата ингилабчы сосиал-демократлар рәһбәрлик едирди. Фәһлә синфи игтисади тә'тилләрдән сијаси тә'тилләрә вә нүмајишләрә кечирди. Ингилабчы партијанын јарадылмасы пролетариатын үмдә вәзифәсинә чеврилирди. Марксист партија олмадан јетишән ингилабын мүвәффәгијјәтини тә'мин етмәк мүмкүн дејилди. В. И. Ленин башда олмагла ингилабчы марксистләр јени типли пролетар партијасы јаратмаг үчүн фәалијјәтләрини кенишләндирдиләр. Марксист партија уғрунда мүбаризәдә ленинчи «*Искра*»нын, В. И. Ленинин «*Нә етмәли?*» китабынын бөјүк ролу олду. РСДФП-нин 2-чи гурултајында (1903) јени типли марксист пролетар партијасы јарадылды (бах *Болшевизм*, *Јени типли партија*, *Совет Иттифагы Коммунист Партијасы*).

Русија пролетариатынын игтисади мүбаризәдән сијаси мүбаризәјә кечмәси чәмијјәтин башга сосиал груп вә синифләрини дә фәаллашдырды. Тәләбә чыхышлары, кәндли үсјанлары, либерал-мүхалифәтчи һәрәкат (бах *Земство һәрәкаты*) кенишләнир, хырда буржуа партијалары вә груплашмалары јаранырды. Ингилаби мүбаризәнин јүксәлдији шәраитдә чаризм чәза тәдбирләри илә јанашы һијлә вә вә'дләрә дә әл атырды. Фәһлә һәрәкатыны тред-јунионизм јолуна кечирмәјә чәһд көстәрилирди (бах *Зубатовчулуг*).

Өлкәнин сосиал-игтисади вә сијаси структурунун көклү зиддијјәтләри 1905—07 илләр ингилабынын характерини вә һәрәкәтверичи гүввәләрини мүәјјән етди. Онун 17—19 әсрләрин Авропа буржуа ингилабларындан фәргләри дә бундан ирәли кәлирди. Һәмин ингилабларын һекемону капитализмин бәргәрар олмасы уғрунда мүбаризә апаран буржуазија иди. Шәһәр вә кәндин мүстәгил програмы олмајан пролетар вә јарымпролетар күтләләри онун архасынча кедирди. Империализм дөврүндә вә империалист өлкәси шәраитиндә буржуа-демократик ингилабынын әсас һәрәкәтвериҹи гүввәсинин пролетариат олачағы һаггында В. И. Ленинин чыхардығы нәтичә 20 әсрин әввәлиндә марксизмин чох бөјүк елми наилијјәти олду. Тәһкимчилик галыгларына гаршы мүбаризәдә пролетариаты шәһәр вә кәндин демократик гүввәләри, илк нөвбәдә кәндлиләр мүдафиә едирди. Русија буржуазијасы ингилаба башчылыг едиб, ону гәләбәјәдәк чатдырмаға гадир дејилди. О, чарын һакимијјәтини мәһдудлашдырмаға вә онунла сазишә кирмәјә чалышырды. Беләликлә, Русијада ики дејил, үч башлыча чәбһә—һөкумәт чәбһәси, либерал чәбһәси вә үмумијјәтлә бүтүн демократијаны чәлб едән бир мәркәз олмаг е'тибарилә фәһлә демократијасы мүбаризә едирди. Сосиал мәзмунуна көрә буржуа-демократик ингилабы олан 1905—07 илләр ингилабы мүбаризә васитәләринә көрә пролетар ингилабы иди (әсас ролу тә'тилләр ојнајырды). *Русијада 1905—07 илләр ингилабы* чаризмлә мүбаризәдә гүввәләрин сынағы олду. В. И. Ленин бу ингилабы Феврал буржуа-демократик вә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилаблары гаршысында баш мәшг адландырмышдыр (бах јенә орада, ч. 38, сәһ. 340).

1909 илдән Русијанын игтисадијјатында сәнаје јүксәлиши башлады. Лакин техника чәһәтдән бүтүнлүкдә Русијанын сәнајеси инкишаф етмиш өлкәләрдән кери галырды. Биринчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә Русија капитализмин орта сәвијјәдә инкишаф етдији өлкә иди. Сәнаје истеһсалынын һәчминә көрә дүнјада 5-чи, Авропада 4-чү јери тутурду. Столыпинин аграр ислаһаты кәндли тәсәррүфатларынын капиталистчәсинә инкишафыны сүр'әтләндирди. Кәнддә синфи тәбәгәләшмә күчләнир, к.т.-нын madди-техники базасы мөһкәмләнирди. Үмумијјәтлә исә к.т. олдугча кери галырды. Һәр десјатиндән орта һесабла Алманијада 157, Белчикада 168, Русијада исә 55 пуд тахыл көтүрүлүрдү.

1897—1913 илләрдә Русијанын әһалиси үчдә бир гәдәр артмыш, 169,4 млн. нәфәрә чатмышды. Игтисадијјатын аграр-сәнаје характери әһалинин сосиал структурунда ајдын көрүнүрдү; кәнд әһалиси шәһәр әһалисиндән олдугча чох иди. Бунунла белә, шәһәр әһалисинин, хүсусилә пролетариатын сајы дурмадан артырды. Мүһарибә әрәфәсиндә муздлу фәһләләрин сајы 15 млн. нәфәри өтмүшдү (о чүмләдән 4 млн.-а гәдәр ф-к—з-д вә д.ј. фәһләси). 1914 илдә бүтүн фәһләләрин 56,6%-и 500 вә даһа чох фәһләси олан ири сәнаје мүәссисәләриндә чәмләнмишди. Бу исә пролетариатын сијаси мүтәшәккиллији үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик иди. Чар Русијасы кәскин тәзадлар өлкәси иди. Ири сәнаје, инһисарчы капитализм илә јанашы кустар истеһсалы, феодализм вә һәтта гәбилә гурулушу галыглары да јашајырды.

Ингилабын мәғлубијјәтиндән сонра чаризм фәһлә синфи вә онун партијасы үзәринә хүсуси бир нифрәтлә һүчума кечди. 1906—12 илләрдә 600-дән чох һәмкарлар иттифагы, 1000-дәк гәзет вә журнал бағланмышды. Болшевикләр партијасынын көркәмли хадимләри һәбсдә, сүркүндә, мүһачирәтдә идиләр. Јени партлајышын гаршысыны алмаға чалышан чаризм ингилабын ирәли сүрдүјү вәзифәләри әксингилаби јолла «һәлл етмәјә» чәһд көстәрирди. Столыпинин аграр ислаһаты да бу мәгсәдлә кечирилмишди. Лакин чаризмин кәнддә өзүнә дајаг ола биләчәк, ингилабын гаршысыны алачаг капиталист торпаг саһибләри синфи (голчомаглар) јаратмаг нијјәти баш тутмады. Русијада аграр-кәндли ингилабы үчүн шәраит јенә галырды.

Сәнаје јүксәлишинин башланмасы илә тә'тил һәрәкаты јенидән кенишләнирди. *Лена күлләбаранындан* (1912) сонра бүтүн Русијаны тә'тилләр бүрүмүшдү. Јени ингилаби јүксәлишин һәрәкәтверичи гүввәси пролетариат, мүбаризәнин әсас формасы күтләви ингилаби тә'тилләр иди. Рәсми мә'лумата көрә 1912 илдә 725 мин тә'тилчидән 550 мин нәфәри сијаси тә'тилләрдә иштирак етмишди. 1914 илдә бунларын сајы, мүвафиг олараг, 1338 минә вә 986 минә чатмышды. Кизли шәраитдә ишләјән болшевикләр һәр чүр легал имканлардан, тәшкилатлардан истифадә едирдиләр. 1912 ил апрелин 22-дә (мартын 5-дә) «*Правда*»нын илк нөмрәси чапдан чыхды. Әскәр вә матросларын да ингилаби фәаллығы артырды. 1914 илин мај—ијулунда Бакы фәһләләринин әзәмәтли јај тә'тили олду (бах *Бакы тә'тилләри*). Бакы фәһләләри илә һәмрә'јлик әламәти олараг Петербург, Москва, Харков, Кијев, Ростов фәһләләри тә'тилә башладылар; ијулун 8-дә Петербургда 150 мин фәһлә тә'тил едирди. Үмумијјәтлә, 1914 илин јајында тә'тил һәрәкатынын вүс'әти 1905 илдәкиндән јүксәк иди. Биринчи дүнја мүһарибәсинин башланмасы ингилаби јүксәлиши дајандырды.

Инкилтәрә—Алманија зиддијјәтләринин өн плана чыхмасы, Јапонија илә мүһарибәдәки мәғлубијјәт вә 1905—07 илләр ингилабы нәтичәсиндә чаризмин олдугча зәифләмәси, Русијанын Алманија вә Австрија-Мачарыстанла зиддијјәтләринин артмасы Биринчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә бејнәлхалг вәзијјәтин башлыча хүсусијјәтләри иди. Русија Франса, һәмчинин Јапонија вә Инкилтәрә илә дә јахынлашырды. 1907 илдә Русија илә Јапонија арасында бағланмыш сазишә көрә Шимали Манчурија вә Харичи Монголустан Русијанын, Чәнуби Манчурија вә Кореја исә Јапонијанын «нүфуз даирәсинә» дахил едилирди. Һәмин илдә Русија вә Инкилтәрә Иран, Әфганыстан вә Тибет һаггында конвенсија имзаладылар. Бу сазишләр Алманија әлејһинә коалисија јаратмаг олунда бир мәрһәлә иди. В. И. Ленинин дедији кими, Ираны, Әфганыстаны, Тибети бөлүшдүрүр, Алманија илә мүһарибәјә һазырлашырдылар. Алманијанын башладығы *Биринчи дүнја мүһарибәсиндә* (*1914—18*) Русија Антантанын тәрәфиндә Алманија блокуна гаршы вурушурду. Империализм дөврүнә хас олан дәрин зиддијјәтләриндән доған бу мүһарибә һәр ики тәрәф үчүн әдаләтсиз, ишғалчылыг мүһарибәси иди. Чаризм Иран, Түркијә вә Галисијаја, Гара дәниз боғазларына көз дикмишди. Рус ордусу чәбһәдәки илк гәләбәләрдән сонра мәғлубијјәтә уғрајырды. Силаһ вә сурсат чатышмазлығы тәләфаты гат-гат артырырды. Харичдәки һәрби сифаришләр Русијанын харичи борчларыны 7 млрд. ман. артырмышды. К.т. ағыр вәзијјәтдә иди, әмәк габилијјәтли кишиләрин јарыја гәдәри чәбһәјә кетмишди. Шәһәрләрдә әрзаг чәтинлији башлајырды. Мүһарибә Русијанын ичтимаи-игтисади гурулушунун чүрүклүјүнү үзә чыхарды, синфи зиддијјәтләри кәскинләшдирди. Ејни заманда мүһарибә капитал-

мин инкишафыны, сосиалист ингилабынын илкин madди шәртләринин јаранмасыны сүр'әтләндирди. Истеһсалын тәмәркүзләшмәси сүр'әтлә артыр, капиталист инһисарлары инкишаф едир, инһисарчы капитализм дөвләт-инһисарчы капитализмә чеврилирди.

Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә *Икинчи Интернасионалын* башлыча партијалары пролетариата хәјанәт етдиләр вә өз өлкәләринин буржуа һөкумәтләринин империалист сијасәтини мүдафиә етдиләр; бир чоху исә мүһарибә апаран буржуа һөкумәтләринин тәркибинә дахил олдулар. Русијада меншевик вә есер партијалары да бу јолла кетдиләр. Јалныз В. И. Ленин башда олмагла болшевикләр партијасы мүһарибәнин илк күнләриндән ардычыл бејнәлмиләлчи мөвге тутду. В. И. Ленин империалист мүһарибәсини вәтәндаш мүһарибәсинә чевирмәји, «өз» һөкумәтләринин мүһарибәдә мәғлубијјәтинә наил олмагы башлыча вәзифә кими ирәли сүрмүшдү. Мүһарибә илләриндә В. И. Ленин пролетар ингилабы нәзәријјәсини даһа да инкишаф етдирди. О, империализм дөврүндә капитализмин игтисади вә сијаси инкишафынын гејри-бәрабәрлији ганунуна әсасән белә бир нәтичәјә кәлди ки, сосиализмин әввәлчә бир нечә вә ја һәтта ајрылыгда көтүрүлмүш бир өлкәдә гәләбәси мүмкүндүр.

Чәбһәдәки бөјүк иткиләр, силаһын чатышмамасы, игтисади һәрч-мәрчлик, өлкәдә башланмыш ингилаби бөһран гошунларын һәрби вә мә'нәви кејфијјәтләрини сарсыдырды. 1915—16 илләрдә әсир дүшәнләрин сајы 2 млн.-а, ордудан гачанларын сајы 1,5 млн. нәфәрә чатмышды. Болшевикләр ордунун ингилабиләшдирилмәси уғрунда мүбаризә апарырдылар. 1916 илин сонунда ордуда, ири гарнизонлар олан шәһәрләрдә болшевикләрин һәрби тәшкилатлары фәалијјәт көстәрирди. Мүһарибәдән, чаризмдән наразылыг күтләләри кетдикчә даһа чох бүрүјүрдү. 1916 илин октјабрында тәкчә Петроградда 250 минәдәк фәһлә тә'тил етмишди. Кәндли чыхышларынын сајы артырды. Орта Асијада милли азадлыг үсјаны баш верди [бах *Орта Асија үсјаны (1916)*]. Һаким даирәләр кәскин бөһран кечирирди, буржуа мүхалифәти күчләнирди. 1916 илин пајызында Русијада ингилаби шәраит јаранды.

1917 ил Русијада күчлү тә'тил һәрәкаты илә башланды. Јанвар ајында 270 мин нәфәр тә'тил едирди. Јени халг ингилабы јетиширди. Февралда тә'тил һәрәкаты јенидән күчләнди; ајын 25-дә Петроградда үмуми сијаси тә'тил башланды. Һәрби һиссәләр фәһләләрин тәрәфинә кечирди. Үсјанчы фәһлә вә әскәрләр полис вә жандармлары тәрксилаһ едир, чар назирләринин һәбсә алыр, сијаси дустаглары азад едирдиләр. Пајтахт фәһләләрин вә шәһәр гарнизону әскәрләринин әлиндә иди. Болшевикләрин чағырышы илә фәһлә вә әскәр депутатлары Советләринә сечкиләр кечирилирди. Февралын 27-дә ахшам Петроград Советинин илк ичласы олду. Мартын 2(15)-дә II *Николај* гардашы Михаилин хејринә тахтдан әл чәкди; сәһәриси күн о да тахтдан имтина етди [бах *Феврал буржуа-демократик ингилабы (1917)*].

Советләр халгын силаһлы гүввәләринә архаланараг, бүтүн һакимијјәти әлә ала биләрди. Лакин бу имкандан истифадә олунмады; Советләрдә рәһбәрлији есер вә меншевик хырда буржуа партијалары әлә кечирмишди. Онларын буржуазија илә сазишчилик сијасәти нәтичәсиндә мартын 2(15)-дә Русијада буржуа Мүвәггәти һөкумәти тәшкил едилди; өлкәдә *икиһакимијјәтлик* јаранды. Меншевик вә есерләрин мүдафиә етдији Мүвәггәти һөкумәт империалист, халга зидд сијасәт јеридирди. О, ингилабын гаршысында дуран вәзифәләрин һеч бирини һәлл етмәди вә едә дә билмәзди. Бу һөкумәт империалист буржуазијанын вә мүлкәдарларын мәнафеји кешијиндә дурурду. Ингилабчы пролетариат буржуа-демократик ингилабы мәрһәләсиндә дајана билмәзди, онун бөјүјүб сосиалист ингилабына кечмәси лабүд иди.

Москвада Бир мај нүмајиши. 1917 ил.

Сосиализм дөвру. Феврал буржуа-демократик ингилабы Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын прологу олду. Јалныз сосиалист ингилабы Русијаны мүһарибә вә дағынтыдан чыхара, буржуа-мүлкәдар гурулушуну, сосиал вә милли зүлмүн бүтүн формаларыны ләғв едә, сосиализм чәмијјәтинин гурулмасы үчүн зәрури олан *пролетариат диктатурасы* гура биләрди. Өлкәдә мөвчуд олан икиһакимијјәтлик узун мүддәт давам едә билмәзди. Һакимијјәт уғрунда мүбаризә ингилабын сонракы инкишафынын башлыча мәзмунуну тәшкил едирди. 1917 ил апрелин 3-дә (16-да) В. И. Ленин узун илләр давам едән мүһачирәтдән Петрограда гајытды. Ленинин *«Апрел тезисләри»ндә* вә башга әсәрләриндә буржуа-демократик ингилабындан сосиалист ингилабына кечмәк уғрунда мүбаризәнин конкрет, нәзәри чәһәтдән әсасландырылмыш планы ишләниб һазырланды. «Апрел тезисләри»ндә В. И. Ленин пролетариат диктатурасы формасы кими Советләр респ.-ны кәшф етди. Партија *«Бүтүн һакимијјәт Советләрә!»* шүарыны ирәли сүрдү. Сосиалист ингилабынын әсас һәрәкәтверичи гүввәси кими болшевик партијасынын рәһбәрлик етдији пролетариат чыхыш едирди. Бүтүн кәндлиләрин 65%-ини тәшкил едән кәнд јохсуллары пролетариатын мүттәфиги иди. Болшевикләр халг күтләләрини өз тәрәфинә чәкмәк үчүн бөјүк тәблиғат-тәшвигат иши апарырдылар. *Ијул күнләриндән (1917)* сонра икиһакимијјәтлик вә ингилабын динч инкишафы дөврү гуртарды. В. И. Ленин «Бүтүн һакимијјәт Советләрә!» шүарыны мүвәггәти кери көтүрмәји тәклиф етди вә јаранмыш шәраитдә јеканә дүзкүн јол олан силаһлы үсјан хәттини әсасландырды. Онун кәстәришләри РСДФ(б)П 6-чы гурултајы (1917) гәрарларынын әсасыны тәшкил етди.

Өз мөвгејини мөһкәмләтмәјә чалышан буржуазија ачыг һәрби диктатура гурмаг хәтти көтүрмүшдү. Бу мәгсәдлә кенерал Л. Г. Корниловун башчылығы илә әксингилаби гијам һазырланырды. Болшевикләр партијасы Гызыл гвардијаны, ингилабчы әскәрләри гијамын ләғви үчүн сәфәрбәр етди. *Корниловчулуғун* ләғви әксингилабы зәифләтди, болшевикләрин нүфузуну јүксәлтди вә сосиалист ингилабы јолунда мүһүм мәрһәлә олду.

1917 илин пајызында зәһмәткешләрин әксәријјәти болшевикләрин тәрәфиндә иди. Фәһлә синфи саһибкарлара гаршы фәал сијаси вә игтисади мүбаризә апарырды. Кәндлиләрин торпаг уғрунда мүбаризәси кәндли мүһарибәси характери алмышды. Милли учгарларда халгларын азадлыг һәрәкаты күчләнмишди. Һөкумәтин халга зидд сијасәти өлкәни учурума кәтириб чыхармышды. Корниловчулуғун ләғвиндән сонра Советләрин күтләви шәкилдә болшевикләшмәси башланды. «Бүтүн һакимијјәт Советләрә!» шүары јенидән ирәли сүрүлдү. Өлкәдә үмуммилли бөһран јетишмишди. Јаранмыш конкрет тарихи шәраити нәзәрә алан болшевикләр силаһлы үсјана гызгын һазырлыг көрүрдүләр. Болшевикләр партијасынын бу саһәдәки ишинә В. И. Ленин рәһбәрлик едирди. О, үсјана һазырлығы сүр'әтләндирмәјә чағырыр, үсјана сәнәт кими јанашмагы өјрәндирди. Октјабрын 10-у (23-ү) вә 16(29)-да партија МК-сынын ичласларында силаһлы үсјан мәсәләси мүзакирә олунду. Силаһлы үсјанын рәһбәр өзәји—һәрби-ингилаби мәркәз јарадылды. Гызыл гвардија ингилабын зәрбә гүввәси иди. Петроград гарнизону (150 мин әскәр), Балтик донанмасы (80 мин адам вә тәгр. 700 дөјүш кәмиси вә көмәкчи кәмиләр), дөјүшән ордудакы (хүсусән Шимал вә Гәрб чәбһәләриндә) әскәрләрин әксәријјәти, һәмчинин арха чәбһәдәки бир чох гарнизонун әскәрләри ингилабын тәрәфинә кечмишдиләр.

1917 ил октјабрын 24-дә (нојабрын 6-да) Петроградда башланмыш силаһлы үсјан октјабрын 25-дә (нојабрын 7-дә) галиб кәлди. Октјабрын 25-дә ахшам Смолныда ачылан 2-чи Үмумрусија Советләр гурултајы өлкәдә бүтүн һакимијјәтин Советләрә кечдијини е'лан етди. Октјабрын 26-да (нојабрын 8-дә) кечә саат 2-дә Гыш сарајы алынды. Мүвәггәти һөкумәт һәбс олунду. Һәмин күн Советләр гурултајы В. И. Ленинин мә'рузәси үзрә *Сүлһ һаггында декрет* вә *Торпаг һаггында декрет* гәбул етди. Гурултај Совет һакимијјәтинин али органыны (ҮРМИК) сечди, В. И. Ленин башда олмагла илк фәһлә-кәндли һөкумәти (ХКС) јаратды. Әксингилаб Совет һакимијјәтини девирмәк мәгсәди илә гијамлар галдырды. Лакин бунлар тезликлә јатырылды [бах *Керенски-Краснов гијамы (1917)*, *Јункер гијамы (1917)*].

Пајтахтда Совет һакимијјәтинин гәләбәси вә 2-чи Үмумрусија Советләр гурултајынын тарихи гәрарлары бүтүн өлкәдә Совет һакимијјәтинин зәфәр јүрүшүнүн башланғычыны гојду. Петроградда үсјанын гәләбәсиндән сонра Москвада вә Русијанын башга шәһәрләриндә дә Совет һакимијјәти гурулду. 1917 ил нојабрын 2(15)-дә Совет һө-

«В. И. Ленин Совет һакимијјәтини е'лан едир». Рәссам Вл. А. Серов. 2-чи вариант, 1962. Третјаков галерејасы. Москва.

кумәти *Русија халгларынын һүгуг бәјаннамәсини* гәбул етди. 1918 илин мартынадәк Русија әразисинин чох һиссәсиндә Совет һакимијјәти галиб кәлди [1917 ил октјабрын 31-дә (нојабрын 13-дә) Бакы Советинин кениш ичласы Бакы р-нунда бүтүн һакимијјәтин Совета кечмәси һаггында гәтнамә гәбул етди (бах *Бакы коммунасы*, *Бакы Халг Комиссарлары Совети*)].

В. И. Ленин башда олмагла болшевикләр Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсинин илһамчысы вә тәшкилатчысы идиләр. Онлар пролетариатын буржуазијаны девирмәк вә пролетариат диктатурасы гурмаг уғрунда сосиалист һәрәкатыны, сүлһ уғрунда үмумдемократик һәрәкаты, мүлкәдар торпагларынын тутулмасы уғрунда кәндли һәрәкатыны, әзилән халгларын милли азадлыг һәрәкатыны бачарыгла ваһид ингилаби ахын һалында бирләшдирмишдиләр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы капиталистләрин вә мүлкәдарларын һакимијјәтини девирди, сосиал вә милли зүлмү ләғв етди, пролетариат диктатурасы гурду, сосиализм вә коммунизм гуручулуғуна јол ачды. Русија фәһлә синфи әзилән вә истисмар едилән синифдән һаким синфә, онун партијасы исә сосиалист дөвләтинин һаким партијасына чеврилди. Октјабрын гәләбәси бәшәријјәтин инкишафы кедишини көкүндән дәјишди. Дүнја ики системә—капитализмә вә сосиализмә парчаланды. Октјабр ингилабы пролетар вә милли азадлыг һәрәкатлары дөврүнү ачды, капитализмдән сосиализмә кечид дөврүнүн башланғычыны гојду вә дүнја халглары үчүн сосиализмә јол ачды.

2-чи Үмумрусија Советләр гурултајында тәшкил олунмуш Совет һөкумәти бәшәријјәт тарихиндә илк сосиалист фәһлә-кәндли дөвләти гуручулуғуна башчылыг етди. В. И. Ленинин һазырладығы вә 1918 илин јанварында 3-чү Үмумрусија Советләр гурултајында гәбул олунмуш *Зәһмәткеш вә истисмар олунан халгын һүгуг бәјаннамәси* Русијаны Советләр Респ.-сы е'лан етди вә Советләри пролетариат диктатурасынын дөвләт формасы кими ганунверичилик јолу илә тәсбит етди.

Кәнч Совет дөвләти илк күнләрдән бүтүн саһәләрдә сосиалист дәјишикликләринин һәјата кечирилмәсинә башлады. Совет Русијасы империалист мүһарибәсиндән чыхмаг, ингилабын наилијјәтләрини горујуб сахламаг үчүн, ағыр шәртләрлә дә олса, Дөрдләр иттифагы илә сүлһ бағлады [бах *Брест сүлһү (1918)*].

1918 илин мартында Совет һөкумәти Москваја көчдү вә Москва Совет дөвләтинин пајтахты олду. Совет сосиалист ичтимаи вә дөвләт гурулушу 5-чи Үмумрусија Советләр гурултајында (1918, ијул) гәбул едилмиш илк совет конститусијасында—РСФСР Конститусијасында ганунверичилик јолу илә тәсбит олунду.

Деврилмиш истисмарчы синифләр вә харичи империалистләр Совет һакимијјәтинин ләғвинә вә капитализм гајдаларынын бәрпасына чалышырдылар. Әксингилабчылар Москва, Петроград вә с. шәһәрләрдә гәсдләр вә гијамлар, террорчулуг актлары тәшкил едирдиләр. Ағгвардија ордулары Совет һакимијјәтинә гаршы һәрби әмәлијјата башладылар. Инкилтәрә, АБШ, Франса, Јапонија, Алманија гошунлары Совет Русијасына сохулдулар. 1918 илин јазында өлкә әразисинин 3/4-ү әксингилабын әлиндә иди [бах *Русијада вәтәндаш мүһарибәси вә харичи һәрби мүдахилә (1918—20)*, *Загафгазијаја харичи һәрби мүдахилә (1918—21)*]. Коммунист партијасы вә Совет һөкумәти бүтүн гүввә вә васитәни дүшмәнин дәф олунмасына сәфәрбәр етдиләр. Даими Гызыл Орду вә Донанма јарадылды. 1918 илин нојабрында В. И. Ленин башда олмагла али һәрби-сијаси вә һәрби-тәсәррүфат органы—*Фәһлә-Кәндли Мүдафиә Шурасы* тәшкил олунмушду. Алманијада *Нојабр ингилабынын (1918)* гәләбәсиндән сонра, 1918 ил нојабрын 13-дә ҮРМИК Брест сүлһүнү ләғв етди. Алман ишғалчылары Украјна, Белорусија вә Прибалтикадан говулдулар. Нојабрын 29-да Естонијада, декабрын 17-дә Латвијада Совет һакимијјәти бәрпа олунду, декабрын 16-да Литвада Совет һакимијјәти гурулду. 1919 ил јанварын 1-дә Бел.ССР јаранды. Коммунист партијасынын рәһбәрлији алтында Русијанын фәһлә синфи вә зәһмәткеш кәндлиләри бејнәлхалг империализмин вә дахили әксингилабын бирләшмиш гүввәләринә гаршы мүбаризәдә ингилабын наилијјәтләрини горујуб сахлаја билдиләр. Орта Асија вә Газахыстанда, Загафгазијада совет респ.-лары јаранды.

Вәтәндаш мүбарибәси бөјүк гурбанлара сәбәб олмушду. 8 млн. нәфәр, о чүмләдән Гызыл Ордунун 1 млн. дөјүшчүсү һәлак олмуш, х.т.-на гызыл пулла 39 млрд. маната јахын зәрәр дәјмишди. Сәнаје мәһсулунун һәчми 1920 илдә 1913 илә нисбәтән тәгр. 7 дәфә азалараг 13,8%-ә енмишди. Мүһарибәдән әввәлки сәвијјәјә нисбәтән чугун истеһсалы 97%, полад истеһсалы 85%, даш көмүр һасилаты 70%, нефт чыхарылмасы 58% азалмышды. Јаначаг вә хаммал чатышмырды, нәгл. бәрбад һалда иди. *Д.ј.*-нун јүк дөврijјәси 1920 илдә 1913 илә нисбәтән 17%-ә енмишди. Ачлыг, дағынты вә јорғунлуг фәһлә синфинин мүәјјән гисми ичәрисиндә наразылыг доғурурду. Фәһлә синфи сајча хејли азалмышды. Мүәссисәләрин әсас һиссәси баглы олдугу вә ја бөј фасиләләрлә ишләдији үчүн фәһлә рин бир чоху кәндә кетмиш, бир һис си исә кустар истеһсалла мәшгул о мага башламышды. Фәһлә синфи пәләшир, синифлијини итирирди. С вет дөвләтинин синфи базасы зәи ләјир, бу исә пролетариат диктату сынын сосиал әсасы үчүн тәһлүкә т рәдирди. К.т.-нда да вәзијјәт аг иди. 1921 илдә кәнд шәһәрә 1913 ил олдуғундан 3 дәфә аз мәһсул көндә мишди. К.т. фәһләләри вә ордуну ә загла, сәнајени хаммалла тә'мин е билмирди. Ејни заманда кәндли дә з рури истеһлак шејләри илә тә'ми едилмирди. Фәһлә синфи илә кәндли ләрин иттифагынын позулмасы тәһлү кәси јаранмышды. Совет дөвләтини дахили вә харичи дүшмәнләри өлкәни ағыр тәсәррүфат вә сијаси вәзијјәти дән истифадә едәрәк антисовет чыхыш лар төрәдирдиләр.

8-чи Үмумрусија Советләр гурулта јында (1920, декабр) х.т.-нын бәрпас мәсәләләри мүзакирә олунду, Сове дөвләтинин илк перспектив планы—ГОЕЛРО планы гәбул едилди. В. И Ленин Совет дөвләтинин игтисади сија сәтинин әсас принсипләрини ишләјиб һазырлады. РК(б)П-нин 10-чу гурултајы (1921) *«һәрби коммунизм»дән* јени игтисади сијасәтә кечмәк һаггында гәрар гәбул етди. Јени игтисади сијасәт х.т.-нын бәрпасына, базар, тичарәт, пул дөврijјәси, тәсәррүфат һесабы, кәлир вә рентабелликдән истифадә етмәклә сосиалист тәсәррүфаты јарадылмасына јөнәлдилмиш тәсәррүфат сијасәти иди. Јени игтисади сијасәт капитализмдән сосиализмә кечидин бүтүн дөврү үчүн, сосиалист игтисадијјатынын бүнөврәсинин јарадылмасы үчүн нәзәрдә тутулмушду. ССРИ-нин јарадылмасы мүвәффәгијјәтли сосиализм гуручулуғунда бөјүк рол ојнады. Дахили вә харичи әксингилаба гаршы биркә мүбаризәнин зәрурилији, х.т.-нын бәрпасы вә сосиализм гуручулуғу саһәсиндәки үмуми вәзифәләр, мүдафиә вә харичи сијасәт мәнафеји суверен мүттәфиг респ.-ларын көнүллү сурәтдә ваһид чохмилләтли сосиалист иттифаг дөвләтиндә бирләшмәсини тәләб едирди. 1922 ил декабрын 30-да 1-чи Үмумиттифаг Советләр гурултајында ССРИ-нин јарадылмасы һаггында Бәјаннамә вә Мүгавилә тәсдиг олунду. ССРИ-јә әввәлчә РСФСР, УССР, БССР вә ЗСФСР (Азәрб.ССР, Күрч.ССР вә Ерм.ССР) дахил иди. ССРИ-нин тәшкили Ленин милли сијасәтинин тәнтәнәси олуб, үмумдүнја-тарихи әһәмијјәтә малик иди. 1-чи Советләр гурултајы өлкәнин али һакимијјәт органы олан ССРИ МИК-и сечди (сәдрләри: М. И. *Калинин*, Г. И. *Петровски*, Н.Н. *Нәриманов*, А. Г. *Червјаков*). 1923 илин ијулунда В. И. Ленин башда олмагла ССРИ ХКС тәшкил олунду.

Х.т.-нын бәрпасы саһәсиндәки мүһүм наилијјәтләрә бахмајараг, өлкә һәлә чидди чәтинликләр кечирирди (ишсизлик, хүсуси капиталын хејли күчлү олмасы, Совет һакимијјәтинә гаршы дүшмәнчилик чыхышлары, *«гијмәт гајчысы»* вә с.). Кәскин дахили вәзијјәтдән, һәмчинин бејнәлхалг вәзијјәтин кәркинләшмәсиндән вә ағыр хәстә олан В. И. Ленинин партијаја билаваситә рәһбәрлик едә билмәмәсиндән истифадә едән троцкичиләр партијаја јенидән һүчума кечдиләр. Партијанын 13-чү

ас һиссәси баглы олдугу вә ја бөјүк
асилләләрлә ишләдији үчүн фәһлә-
ин бир чоху кәндә кетмиш, бир һиссә
исә кустар истеһсалла мәшгул ол-
ага башламышды. Фәһлә синфи сә-
ләнир, синфлијини итирирди. Со-
т дөвләтинин синфи базасы зәиф-
јир, бу исә пролетариат диктатура-
нын сосиал әсасы үчүн тәһлүкә тө-
дирди. К.т.-нда да вәзијјәт агыр
и. 1921 илдә кәнд шәһәрә 1913 илдә
дуғундан 3 дәфә аз мәһсул көндәр-
шди. К.т. фәһләләри вә ордуну әр-
гла, сәнајени хаммалла тә'мин едә
лмирди. Ејни заманда кәндли дә ән
ури истеһлак шејләри илә тә'мин
илмирди. Фәһлә синфи илә кәндли-
рин иттифагынын позулмасы тәһлү-
си јаранмышды. Совет дөвләтинин
кили вә харичи дүшмәнләри өлкәнин
ир тәсәррүфат вә сијаси вәзијјәтин-
н истифадә едәрәк антисовет чыхыш-
р төрәдирдиләр.

8-чи Үмумрусија Советләр гурулта-
да (1920, декабр) х.т.-нын бәрпасы
әләләри мүзакирә олунду, Совет
ләтинин илк перспектив планы—
ЕЛРО планы гәбул едилди. В. И.
нин Совет дөвләтинин игтисади сија-
нин әсас принсипләрини ишләјиб
ырлады. РК(б)П-нин 10-чу гурул-
ы (1921) *«һәрби коммунизм»дән* јени
садн сијасәтә кечмәк һаггында гә-
гәбул етди. Јени игтисади сијасәт
-нын бәрпасына, базар, тичарәт,
дөвријјәси, тәсәррүфат һесабы,
ир вә рентабелликдән истифадә ет-
лә сосиалист тәсәррүфаты јарадыл-
ына јөнәлдилмиш тәсәррүфат сија-
иди. Јени игтисади сијасәт капи-
змдән сосиализмә кечидин бүтүн
рү үчүн, сосиалист игтисадијјаты-
бүнөврәсинин јарадылмасы үчүн
рдә тутулмушду. ССРИ-нин јара-
масы мүвәффәгијјәтли сосиализм
чулуғунда бөјүк рол ојнады. Да-
вә харичи әксингилаба гаршы
ә мүбаризәнин зәрурилији, х.т.-
бәрпасы вә сосиализм гуручулуғу
синдәки үмуми вәзифәләр, мүдафиә
ричи сијасәт мәнафеји суверен мүт-
г респ.-ларын көнүллү сурәтдә
д чохмилләтли сосиалист иттифаг
тиндә бирләшмәсини тәләб едир-
922 ил декабрын 30-да 1-чи Үмум-
фаг Советләр гурултајында ССРИ-
јарадылмасы һаггында Бәјаннамә
үгавилә тәсдиг олунду. ССРИ-јә
чә РСФСР, УССР, БССР вә
СР (Азәрб.ССР, Күрч.ССР вә
ССР) дахил иди. ССРИ-нин тәш-
Ленин милли сијасәтинин тәнтә-
олуб, үмумдүнја-тарихи әһәмијјә-
лик иди. 1-чи Советләр гурул-
өлкәнин али һакимијјәт органы
ССРИ МИК-и сечди (сәдрләри:
И. *Калинин*, Г. И. *Петровски*,
Нәриманов, А. Г. *Червјаков*). 1923
ијулунда В. И. Ленин башда ол-
ССРИ ХКС тәшкил олунду.

т.-нын бәрпасы саһәсиндәки мү-
наилијјәтләрә бахмајараг, өлкә
чидди чәтинликләр кечирирди
әлик, хүсуси капиталын хејли
олмасы, Совет һакимијјәтинә гар-
шмәнчилик чыхышлары, *«гијмәт
ы»* вә с.). Кәскин дахили вәзиј-
, һәмчинин бејнәлхалг вәзијјәтин
ләшмәсиндән вә ағыр хәстә олан
Ленинин партијаја билаваситә
лик едә билмәмәсиндән истифадә
ротскичиләр партијаја јенидән
а кечдиләр. Партијанын 13-чү

ССРИ, КЕОЛОЖИ ХӘРИТӘ

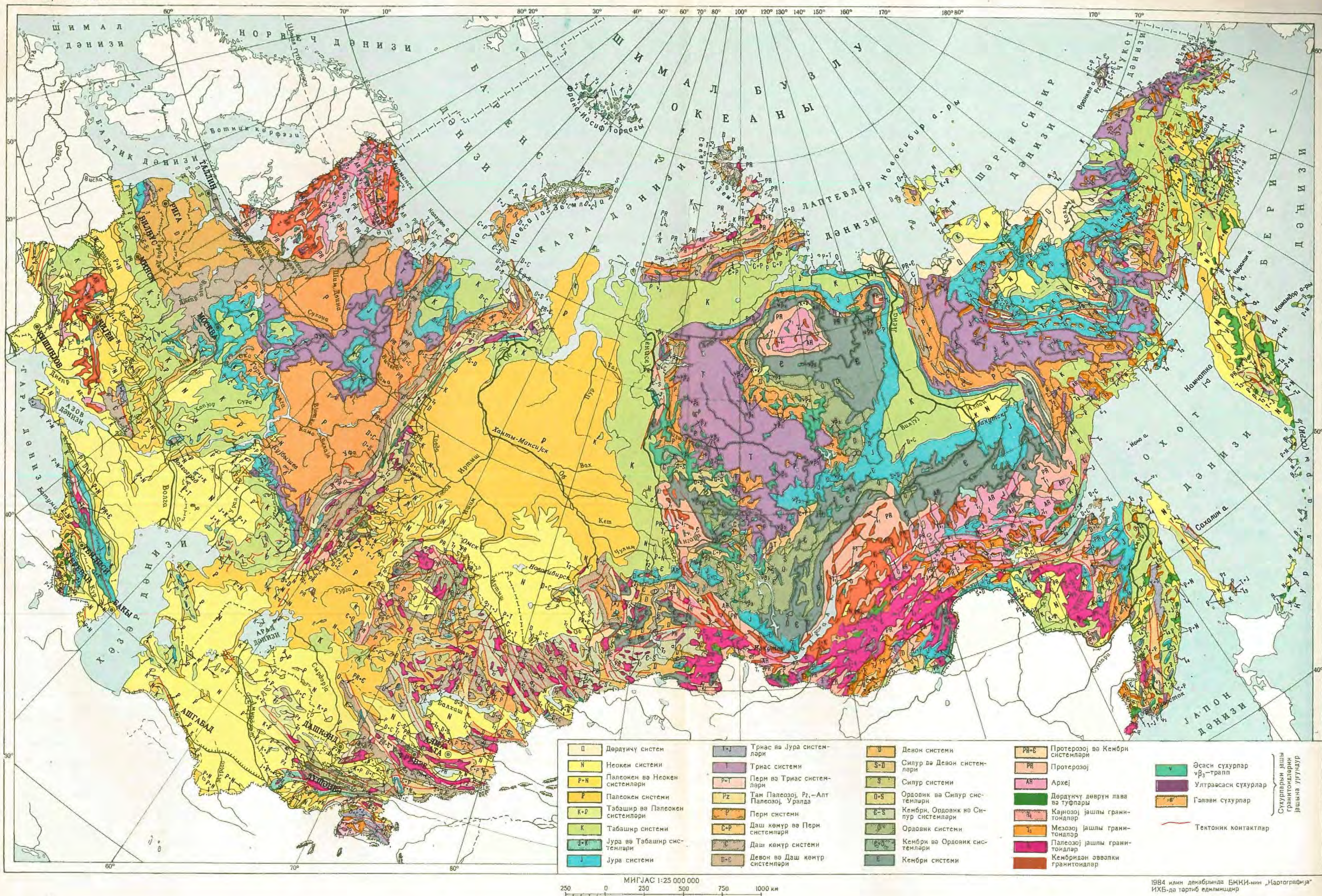

ССРИ, ФАЈДАЛЫ ГАЗЫНТЫЛАР

МИГЈАС 1:25 000 000
250 0 250 500 750 1000 км

1984 илин декабрында БКНИ-нин „Картографија" ИХБ-дә тәртиб едилмишдир

ШИМАЛ БУЗЛУ ОКЕАНЫ
КАРА ДӘНИЗИ
ЛАПТЕВЛӘР ДӘНИЗИ
ШӘРГИ СИБИР ДӘНИЗИ
ЧУКОТ ДӘНИЗИ
БЕРИНГ ДӘНИЗИ
ОХОТ ДӘНИЗИ
JАПОН ДӘНИЗИ
ТАЈМЫР ҺӨВЗӘСИ
ТУНГУСКА ҺӨВЗӘСИ
ЗЫРЈАНКА ҺӨВЗӘСИ
ЧӘНУБИ JАКУТИЈА ҺӨВЗӘСИ
КАНСК-АЧИНСК ҺӨВЗӘСИ
ИРКУТСК ҺӨВЗӘСИ
КУЗБАС
Сахалин а.
Камчатка j-а.
Jанacaг-енержи
Даш көмүрүн јајылдыгы саһәләр
Гонур көмүрүн јајылдыгы саһәләр
Нефтли-газлы саһәләр
Нефт
Тәбии газ
Даш көмүр
Гонур көмүр
Јанар шист
Метал филизләр
Дәмир филизләри
Манган филизләри
Хромит филизләри
Никел филизләри
Волфрам филизләри
Молибден филизләри
Алүминиум филизләри
Мис филизләри
Полиметал филизләр
Галај филизләри
Сүрмә филизләри
Чива филизләри
Гызыл
Асбест
Графит
Мика
Талк
Фосфорит вә апатит
Гејри-метал филизләр
Күкүрд
Калиум дузлары
Хөрәк дузу
Глаубер дузу
Каолин
Мәрмәр
Гранит
Одадавамлы кил
Семент хаммалы
Алмаз
Минерал су булаглары
МИГЈАС 1:25 000 000
250 0 250 500 750 1000 км
1984 илин декабрында БЖКИ-нин „Картографија" ИХБ-дә тәртиб едилмишдир

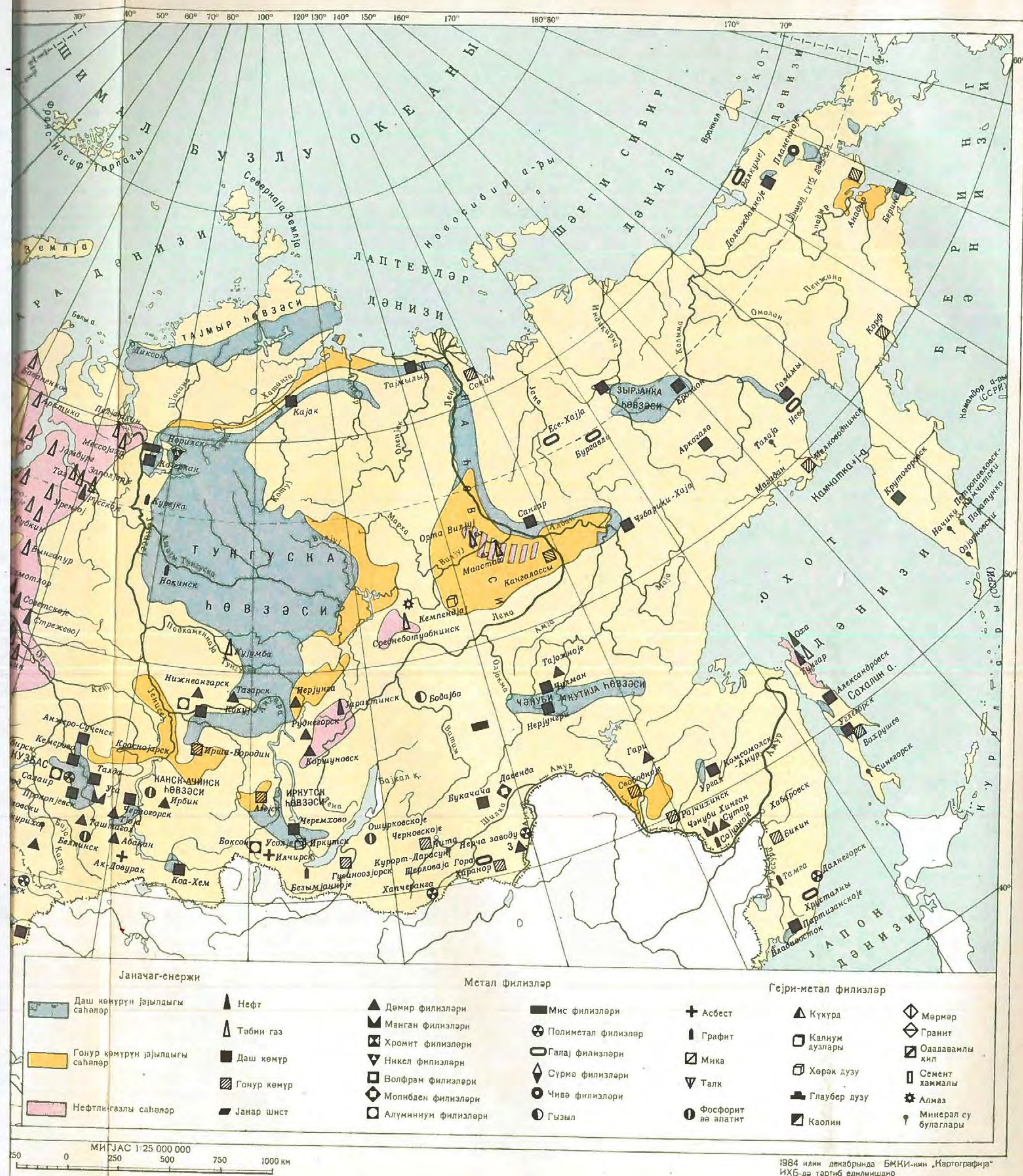
ШИМАЛ БУЗЛУ ОКЕАНЫ
ЛАПТЕВЛӘР ДӘНИЗИ
ШӘРГИ СИБИР ДӘНИЗИ
ЧУКОТ ДӘНИЗИ
БЕРИНГ ДӘНИЗИ
ОХОТ ДӘНИЗИ
ЈАПОН ДӘНИЗИ
Франс-Иосиф торпағы
Северная Землја
Новосибир а-ры
Врангел а.
Сахалин а.
Командор а-ры (ССРИ)
ТАЈМЫР ҺӨВЗӘСИ
ТУНГУСКА ҺӨВЗӘСИ
ЗЫРЈАНКА ҺӨВЗӘСИ
ЧӘНУБИ ЈАКУТИЈА ҺӨВЗӘСИ
КАНСК-АЧИНСК ҺӨВЗӘСИ
ИРКУТСК ҺӨВЗӘСИ
Камчатка ј-а.
Лена
Амур
Бајкал г.
Јаначаг-енержи
Даш көмүрүн јајылдығы саһәләр
Гонур көмүрүн јајылдығы саһәләр
Нефтли-газлы саһәләр
Нефт
Тәбии газ
Даш көмүр
Гонур көмүр
Јанар шист
Метал филизләр
Дәмир филизләри
Манган филизләри
Хромит филизләри
Никел филизләри
Волфрам филизләри
Молибден филизләри
Алүминиум филизләри
Мис филизләри
Полиметал филизләр
Галај филизләри
Сүрмә филизләри
Чивә филизләри
Гызыл
Асбест
Графит
Мика
Талк
Фосфорит вә апатит
Гејри-метал филизләр
Күкүрд
Калиум дузлары
Хөрәк дузу
Глаубер дузу
Каолин
Мәрмәр
Гранит
Одадавамлы кил
Семент хаммалы
Алмаз
Минерал су булаглары
МИГЈАС 1:25 000 000
250 0 250 500 750 1000 км
1984 илин декабрында БКХИ-нин „Картографија" ИХБ-дә тәртиб едилмишдир

ҮРМИК-ин сәдри Ј. М. Свердловун Гызыл мејданда Үмуми һәрби тә'лим гошунларынын парадында чыхышы. 1918 ил.

конфрансы тротскичи мүхалифәти марксизмдән кери чәкилән хырда буржуа тәмајүлү кими писләди.

1924 ил јанварын 21-дә В. И. Ленин вәфат етди. Бу, партија вә халг үчүн ағыр итки иди. РК(б)П МК *партијаја Ленин чағырышы* е'лан етди, аз мүддәтдә онун сыраларына 240 миндән чох фәһлә дахил олду. 1924 илин јанварында 2-чи Советләр гурултајы ССРИ-нин илк Конститусијасыны гәбул етди. Конститусија зәһмәткешләрә кениш демократик һүгуглар вә азадлыглар верди, дөвләтин идарә олунмасында онларын фәал иштиракыны тә'мин етди. Милли дөвләт гуручулуғунун кедишиндә бир чох халглар илк дәфә милли дөвләт шәклиндә тәшкил олундулар. Русија Федерасијасында мухтар респ.-лар, мухтар вил.-ләр вә милли маһаллар јарадылды. УССР тәркибиндә Молдавија МССР тәшкил едилди. 1924—25 илләрдә Орта Асијада милли-дөвләт сәрһәдләринин мүәјјәнләшдирилмәси нәтичәсиндә Түркүстан МССР, Бухара вә Харәзм респ.-ларынын өзбәкләр вә түркмәнләр јашајан әразиләри һесабына Өзб.ССР вә Түрк.ССР јарадылды. 1925 илин мајында һәр ики респ. ССРИ тәркибинә гәбул олунду. Өзб.ССР тәркибиндә Тач.МССР тәшкил едилди.

Совет һөкумәти харичи сијасәт саһәсиндә ичтимаи гурулушу мүхтәлиф олан дөвләтләрин динч јанашы јашамасы принсипинә әсасланараг ардычыл сүлһ сијасәти јеридирди. Совет дөвләтинин нүфузу артыр, бејнәлхалг вәзијјәти мөһкәмләнирди. 1925 илдә дүнја өлкәләринин әксәријјәти илә дипломатик вә тичарәт мүнасибәтләри јарадылмышды.

1925—26 илләрдә бәрпа дөврү, әсасән, баша чатды. 1913 илә нисбәтән 1926 илдә милли кәлир 103%, сәнајенин үмуми мәһсулу 98%, к.т.-нын үмуми мәһсулу 118% олмушду. Елм вә мәдәнијјәтин инкишафында хејли наилијјәтләр газанылмышды. Лакин өлкә техники-игтисади чәһәтдән һәлә кери галырды. Сәнаје мәһсулунун һәчминә көрә ССРИ дүнјада 5-чи, Авропада 4-чү јердә иди. Х.т. мәһсулунун тәгр. 2/3-ини к.т., 1/3-ини сәнаје верирди. ССРИ-ни габагчыл сәнаје-аграр сосиалист дөвләтинә чевирмәк башлыча вәзифә иди. Јалныз ири машынлы сәнаје вә өлкәнин електрикләшдирилмәси сосиализмин мадди базасы ола биләрди. ССРИ-дә сосиализмин гәләбәсини инкар едән тротскичиләрә вә сағ оппортунистләрә гаршы кәскин мүбаризә апаран Коммунист партијасы 14-чү гурултајда (1925, декабр) сосиалист *сәнајеләшдирмәсини* н һәјата кечирилмәси вә сосиализмин мадди-техники базасынын јарадылмасы вәзифәсини ирәли сүрдү. ССРИ бу вәзифәни дүшмән әһатәсиндә јеринә јетирирди вә башга дөвләтләрин малијјә јардымына үмид едә билмәзди. Сәнајеләшдирмә үчүн дахили еһтијат мәнбәләри ахтармаг лазым кәлди. 1928 илдә сәнаје мәһсулунун үмуми һәчминдә сосиалист бөлмәсинин хүсуси чәкиси 82,4%-ә чатды. Бу, мәһсулдар гүввәләрин сүр'әтлә инкишафына шәраит јарадан сосиалист истеһсал мүнасибәтләринин сәнаједә мөһкәм бәргәрар олдуғуну көстәрирди. Лакин к.т. сәнајенин инкишафындан чох кери галырды вә өлкәнин артан тәләбатыны өдәјә билмирди.

ҮИК(б)П-нин 15-чи гурултајы (1927, декабр) В. И. Ленинин кооператив планыны әсас тутараг *кәнд тәсәррүфатынын коллективләшмәси* хәттини мүәјјәнләшдирди. Сосиализм гуручулуғу кәскин синфи мүбаризә шәраитиндә кедирди. Партијада сағ оппортунистләр дә баш галдырмышды. Онлар сәнајеләшдирмәнин јүксәк сүр'әтинә, коллективләшмәнин кенишләнмәсинә, голчомаглара гаршы фөвгәл'адә тәдбирләр көрүлмәсинин әлејһинә чыхырдылар. ҮИК(б)П МК бу бахышлары писләди вә онлары тәблиғ етмәјин партија сыраларында галмагла бир сыраја сығмадығыны көстәрди. 1929 илин мајында 5-чи Үмумиттифаг Советләр гурултајы сосиализм чәмијјәтинин игтисади бүнөврәсинин гурулмасына даир конкрет програм олан биринчи бешиллик планы (1928/29—1932/33) тәсдиг етди (бах *Халг тәсәррүфаты инкишафынын бешиллик планлары*). Фәһлә синфинин, колхозчу кәндлиләрин вә зијалыларын фәдакар әмәји сајәсиндә бешиллик план вахтындан әввәл јеринә јетирилди. Јени техника илә тәчһиз олунмуш 1500 мүәссисә тикилиб истифадәјә верилди, јени сәнаје саһәләри (автомобил, авиасија вә с.) јарадылды, ири сәнаје мәркәзләри мејдана кәлди. Х.т.-нда сәнајенин хүсуси чәкиси 48%-дән (1929) 70%-ә (1932) чатды. Кәнддә әсаслы дәјишикликләр баш верди. 1932 илин сонунда кәндли һәјәтләринин 61,5%-и к-ларда бирләшмишди. Голчомагларын бир синиф кими ләғв едилмәси сосиализмин тарихи гәләбәси иди. Кәнддә сосиалист истеһсал мүнасибәтләри бәргәрар олду вә мөһкәмләнди. Бешиллик әрзиндә өлкәнин игтисадијјатындакы чохукладлылыг әсасән ләғв едилди. ССРИ-дә сосиализмин игтисади бүнөврәси гурулду. *Мәдәни ингилабын* да вәзифәләри мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилирди. Үмуми ичбари орта тәһсил тәтбиг олунду. Әһалинин савадлылыг дәрәчәси 1928 илдәки 58,4%-дән 1932 илдә 90%-ә чатды. Фәһлә вә кәндлиләр ичәрисиндән чыхмыш јени сосиалист зијалылары мејдана кәлди. Елм, әдәбијјат вә инчәсәнәт инкишаф етди.

Сәнајеләшдирмә вә коллективләшмә мүрәккәб бејнәлхалг шәраитдә кедирди. Мүһарибә тәһлүкәсинин артдығы бир вахтда Совет Иттифагы сүлһ уғрунда, коллектив тәһлүкәсизлик системи јарадылмасы уғрунда мүбаризәни күчләндирди. 1924 илин сентјабрында ССРИ *Милләтләр Чәмијјәтинин* үзвү олан 30 өлкәнин дә'вәтини гәбул едәрәк бу тәшкилата дахил олду.

Икинчи бешилликдә (1933—37) вә үчүнчү бешиллијин (1938 илдән) илк илләриндә өлкәдә даһа кениш сосиал, игтисади вә мәдәни гуручулуг програмы һәјата кечирилди. 30-чу илләрдә тикилмиш тәкчә Магнитогорск, Кузнетск, Макејевка гара металлуркија з-длары ингилабдан әввәлки Русијанын бүтүн сәнајеси гәдәр чугун әридирди. Днепр СЕС 1913 илдә Русијанын бүтүн електрик ст.-ларынын истеһсал етдијиндән чох енержи верирди. ССРИ игтисади чәһәтдән капитализм дүнјасындан асылы олмајан гүдрәтли сәнаје дөвләтинә чеврилди; сәнаје мәһсулунун һәчминә көрә Авропада биринчи, дүнјада АБШ-дан сонра икинчи јерә чыхды. К.т.-нын коллективләшмәси баша чатды. Әкин саһәләринин 99%-дән чоху к-злара мәхсус иди. Коммунист партијасы совет халгларыны сосиализмин гәләбәсинә кәтириб чыхарды. Јени синифләр—совет фәһлә синфи, колхозчу кәндлиләр вә бунларын ичәрисиндән чыхмыш халг зијалылары формалашды. Совет чәмијјәтинин сосиал-сијаси вә идеја бирлији јаранды. Милјонларла әмәк адамында сосиалист шүурунун формалашмасы мәдәни ингилабын ән бөјүк наилијјәти олду. 1936 илдә ССРИ-нин тәркибинә 11 мүттәфиг респ.—РСФСР, Украјна, Белорусија, Азәрбајчан, Күрчүстан, Ермәнистан, Газахыстан, Түркмәнистан, Өзбәкистан, Тачикистан, Гырғызыстан дахил иди. Сосиализм гуручулуғу нәтичәсиндә кечмишдә әзилән халгларын игтисади вә мәдәни керилији арадан галдырылды. Орта Асија, Газахыстан вә бә'зи башга р-нлар капиталист инкишаф мәрһәләсини кечмәдән сосиализмә гәдәм гојдулар. Јени сосиалист милләтләри тәшәккүл тапды. ССРИ-дә сосиализмин гәләбәси 1936 ил декабрын 5-дә 8-чи фөвгәл'адә Советләр гурултајында тәсдиг едилмиш ССРИ Конститусијасында ганунверичилик јо-

Челјабинск трактор заводунун бурахдығы илк тракторлар. 1933 ил.

лу илә тәсбит олунду. Јени Конститусијаја мүвафиг олараг, 1937 илин декабрында биринчи ССРИ Али Совети сечилди. ССРИ социализм гуручулуғунун баша чатдырылмасы вә онун мөһкәмләндирилмәси мәрһәләсинә гәдәм гојду.

Бу илләрдә сосиализм гуручулуғу јахынлашан мүһарибә тәһлүкәси шәраитиндә кедирди. Совет һөкумәти сүлһү мөһкәмләндирмәк вә е'тибарлы коллектив тәһлүкәсизлик системи јаратмаг үчүн инадлы мүбаризә апарырды. ССРИ 1936—39 илләрдә фашизм илә мүбаризәдә Испанија респ.-чыларына һәртәрәфли јардым көстәрирди. Јапонијанын 1938 илдә Хасан көлү р-нунда ССРИ-нин Узаг Шәрг сәрһәдини позмаг чәһдләри вә 1939 илдә Јапонија гошунларынын Халхин-Гол чајы р-нунда МХР әразисинә сохулмасы Гызыл Орду тәрәфиндән дәф олунду. Јахынлашан мүһарибә тәһлүкәси шәраитиндә һәрби сәнајенин сүр'әтли инкишафына, бөјүк дөвләт еһтијатлары јарадылмасына, Урал, Сибир, Волгабоју вә Орта Асијада әвәзедичи мүәссисәләр тикилмәсинә, Волга вә Урал арасында јени нефт базасы («Икинчи Бакы») јарадылмасына хүсуси диггәт верилирди. Франса вә Б. Британија һөкумәтләри әсл нијјәтләрини пәрдәләјәрәк, 1939 илдә ССРИ илә гаршылыглы јардым һаггында мүгавилә бағламаг барәдә данышыгларда иштирак едирдиләр. Лакин онлар ејни заманда фашист Алманијасы илә дә данышыглар апарырдылар. Б. Британија вә Франса һаким даирәләринин тәгсири үзүндән фашист тәчавүзүнә гаршы биркә мүбаризә һаггында сазишә кәлмәк мүмкүн олмады. Совет Иттифагы Алманијанын тәклифини гәбул едәрәк онунла һүчум етмәмәк һаггында мүгавилә бағламаға (1939, август) мәчбур олду. 1939 ил сентјабрын 1-дә фашист Алманијасынын Полшаја һүчуму илә *Икинчи дүнја мүһарибәси (1939—45)* башланды. Алман-фашист гошунларынын совет сәрһәдинә јахынлашмасы илә ССРИ үчүн тәһлүкәли вәзијјәт јаранды. Ејни заманда совет халгы Гәрби Украјна вә Гәрби Белорусија халгларынын талејинә биканә гала билмәзди. 1939 ил сентјабрын 17-дә Гызыл Орду дөвләт сәрһәдини кечди; Гәрби Украјна УССР, Гәрби Белорусија БССР илә бирләшди. 1939 илин сентјабр-октјабрында ССРИ Естонија, Латвија вә Литва илә гаршылыглы јардым һаггында мүгавиләләр бағлады. Һәмин өлкәләрин мүртәче һаким даирәләринин бу мүгавиләләрин јеринә јетирилмәсини позмаг вә фашист Алманијасына архаланмаг чәһдләри Прибалтика халгларынын һиддәтинә сәбәб олду. 1940 илин ијунунда Прибалтика зәһмәткешләри буржуа-милләтчи һөкумәтләрини девирдиләр. Латвија, Литва вә Естонија Совет сосиалист респ.-лары јаранды вә онлар 1940 илин августунда көнүллү сурәтдә ССРИ-јә дахил олдулар.

1939 илдә Финландијадакы фашист үнсүрләри вә иртичачы гүввәләр ССРИ илә мүнасибәтләри кәскинләшдирәрәк силаһлы мүнагишә төрәтдиләр. *Совет—Финландија мүһарибәси (1939—40)* башланды. 1940 ил мартын 12-дә бағланмыш Совет—Финландија сүлһ мүгавиләси Ленинград вә Мурманскын тәһлүкәсизлијини тә'мин едән јени сәрһәд хәтти мүәјјәнләшдирди. Совет һөкумәти 1940 илин ијунунда Румынијанын крал һөкумәтинә 1918 илдә тутдуғу Бессарабијаны гајтармағы вә украјналыларын јашадығы Шимали Буковинаны ССРИ-јә вермәји тәклиф етди. Тәклиф гәбул олунду. Бессарабијанын чох һиссәси Молдавија МССР-лә бирләшди вә Молд.ССР јаранды. Шимали Буковина, Бессарабијанын әсасән украјналылар јашајан гәзалары УССР илә бирләшди.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси әрәфәсиндә ССРИ гүдрәтли сәнаје-аграр дөвләт иди. Илк бешилликләрдә јүзләрлә шәһәр салынмыш, 9 мин јени ири сәнаје мүәссисәси тикилмишди. Гызыл Орду вә ҺДД јени силаһларла тәчһиз олунмуш, ССРИ Силаһлы Гүввәләринин сајы артырылмышды. Совет халгынын мисилсиз сә'јләри нәтичәсиндә күчлү һәрби игтисади потенсиал јарадылмышды.

1941 ил ијунун 22-дә фашист Алманијасы мүһарибә е'лан етмәдән хаинчәсинә ССРИ әразисинә сохулду. Совет халгынын алман-фашист ишғалчыларына гаршы ағыр *Бөјүк Вәтән мүһарибәси* (1941—45) башланды. Илк вахтлар мүвәффәгијјәт газанан дүшмән совет гошунларыны кери чәкилмәјә мәчбур етди. Коммунист партијасы, Совет һөкумәти тәчавүзүн дәф олунмасы үчүн тәдбирләр көрдү. Дүшмәнин мәһв едилмәси програмы ҮИК(б)П МК-нын вә ССРИ ХКС-нин партија вә совет органларына 1941 ил 29 ијун тарихли директивиндә шәрһ олунмушду. Өлкәдә бүтүн һакимијјәт ҮИК(б)П МК-нын Баш катиби, ССРИ ХКС сәдри И. В. Сталин башда олмагла ијунун 30-да јарадылмыш *Дөвләт Мүдафиә Комитәсинин* әлиндә чәмләшмишди. И. В. Сталин, һәмчинин ССРИ Силаһлы Гүввәләринин Али Баш команданы тә'јин олунду. 1941 илин јајында вә пајызында чәтин шәраитдә бүтүн х.т. һәрби релсә кечирилди. Өлкә ваһид һәрби дүшәркәјә чеврилди. Мүһарибәнин илк 3 ајында 1360-дан чох ири мүәссисә вә 10 млн.-а гәдәр адам өлкәнин Шәрг р-нларына көчүрүлдү. Совет халгынын Вәтәнин истиглалијјәти уғрунда мүбаризәси дүнја халгларынын азадлыг мүбаризәси илә бирләширди. ССРИ, мүһарибәнин кедишиндә јаранмыш *антиһитлер коалисијасынын* әсас вә һәлледичи гүввәси иди. 1941—45 илләрдә Инкилтәрә, АБШ вә ССРИ арасында Һитлер Алманијасы, фашист Италијасы, милитарист Јапонија вә онларын әлалтыларынын тәчавүзкар блокуна гаршы мүһарибәдә биркә һәрәкәт һаггында сазишләр имзаланды.

И. М. Тоидзе. «Ана вәтән чағырыр!». Плакат. 1941 ил.

Мүһарибәнин лап әввәлләриндән совет-алман чәбһәсиндә бөјүк вурушмалар башланды. Совет Силаһлы Гүввәләри чәтин мүдафиә дөјүшләриндә дүшмәнин техникасына вә чанлы гүввәсинә ағыр зәрбә вурурду. 1941 илин декабрында совет гошунлары Москва алтында дүшмәни кери отуртду [бах *Москва вурушмасы (1941—42)*]. Бу гәләбә вә совет гошунларынын 1941—42 илләрин гыш һүчуму алман фашистләринин «илдырымсүр'әтли» мүһарибә планыны вә алман ордусунун мәғлубедилмәзлији һаггында әфсанәни пуча чыхарды. 1942 илин јаз вә јајында алман-фашист команданлығы Алманијанын вә онун ишғал етдији өлкәләрин игтисади еһтијатларыны сәфәрбәрлијә алды вә Авропада *икинчи чәбһәнин* ачылмамасындан истифадә едәрәк өз силаһлы гүввәләринин тәгр. 80%-ни совет-алман чәбһәсиндә топлады. 1942 илин пајызында чох ағыр вә кәркин вәзијјәт јаранмышды. Дүшмән Украјна, Белорусија, Прибалтика, Молдавија вә РСФСР-ин г., шм.-г. вә бә'зи ч. вил.-ләрини ишғал етмишди. Мүһарибәдән әввәл бурада әһалинин 45%-и јашајыр, сәнаје мәһсулунун 33%-и истеһсал олунур, көмүрүн 65%-и чыхарылыр, чугунун 71%-и, поладын 58%-и әридилирди; әкин саһәләринин 47%-и, мал-гаранын 45%-и бу әразидә иди. Тутулмуш әразидә фашист ишғал режими гурулмушду. Лакин совет адамлары ишғал олунмуш р-нларда да дүшмәнә гаршы мүбаризәни дајандырмыр, кизли партија тәшкилатларынын рәһбәрлији илә партизан мүһарибәси апарырдылар.

1942 илин јајында *Сталинград вурушмасы (1942—43)* вә *Гафгаз уғрунда вурушма (1942—43)* башланды. Сталинград вурушмасындакы гәләбә Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин вә үмумијјәтлә Икинчи дүнја мүһарибәсинин кедишиндә әсаслы дөнүшүн башланғычыны гојду. *Курск вурушмасындакы (1943)* гәләбә вә совет гошунларынын Днепрә чыхмасы илә мүһарибәнин кедишиндә әсаслы дөнүш баша чатды. 1944 илдә алман-фашист ишғалчылары Латвијанын бир һиссәси истисна олмагла, ССРИ әразисиндән говулдулар. Һәмин илин ијунунда Инкилтәрә вә АБШ гошунларынын Франсаја чыхарылмасы илә нәһајәт икинчи чәбһә ачылды. ССРИ бөјүк азадлыг миссијасыны јеринә јетирәрәк Авропа халгларына фашизм зүлмүндән азад олмагда көмәк етди. Алманија Авропадакы бүтүн мүттәфигләриндән мәһрум олду. *Крым конфрансында (1945)* фашист Алманијасынын тамамилә дармадағын едилмәси планы разылашдырылды. 1945 ил мајын 2-дә совет гошунлары Берлини тутду. Мајын 8-дә Алманија данышыгсыз тәслим олду. Мүттәфиглик борчуна садиг олан ССРИ 1945 ил августун 9-да Јапонијаја гаршы мүһарибәјә башлады. Сентјабрын 2-дә Јапонија данышыгсыз тәслим олду. Икинчи дүнја мүһарибәси баша чатды.

ССРИ-нин Бөјүк Вәтән мүһарибә-

ССРИ нүмајәндә һеј'әти Потсдам конфрансында. 1945 ил.

синдәки гәләбәси үмумдүнја тарихи әһәмијјәтә малик олуб, бәшәријјәтин сонракы инкишафына бөјүк тә'сир көстәрди. Совет Иттифагы нәинки өз азадлыг вә мүстәгиллијини горујуб сахлады, һәмчинин Авропа халгларыны фашизмдән хилас етди, Асија халгларынын јапон империализминә гаршы мүбаризәсиндә онлара көмәклик көстәрди. Авропа вә Асијанын бир чох өлкәсиндә халг демократик вә сосиалист ингилаблары баш верди, дүнја сосиализм системи мејдана кәлди.

Мүһарибәдән сонра совет халгы јенидән динч гуручулуға башлады. Алман-фашист ишғалчылары өлкәјә бөјүк зәрәр вурмушдулар. 20 млн.-дан чох совет адамы һәлак олмуш, 1710 шәһәр вә штг, 70 миндән чох гәс. вә кәнд, тәгр. 32 мин сәнаје мүәссисәси, 65 мин *км* д.ј. хәтти дағыдылмышды. Өлкәјә дәјмиш madди зәрәр 2569 млрд. маната (мүһарибәдән әввәлки гијмәтләрлә) бәрабәр иди. ССРИ милли сәрвәтинин 30%-ә гәдәрини итирмишди.

Мүһарибәдән сонра х.т.-нын бәрпа вә инкишаф етдирилмәси вәзифәләри дөрдүнчү бешиллик планда (1946—50) мүәјјән олунду. Бешиллик әрзиндә 6200 ири сәнаје мүәссисәси тикилди, бәрпа едилди вә истифадәјә верилди. Өлкә сәнајеси 1948 илдә мүһарибәдән әввәлки сәвијјәјә чатды. К.т.-нын бәрпасы мүрәккәб шәраитдә кедирди. Чәтинликләрә бахмајараг, бешиллијин ахырында к.т. мүһарибәнин нәтичәләрини арадан галдырса да, һәлә өлкәнин тәләбатыны өдәјә билмирди. К-зларын тәшкилат-тәсәррүфат чәһәтдән мөһкәмләндирилмәси к.т.-нда мәһсулдарлығын јүксәлмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрди. Халгын рифаһынын јахшылашдырылмасы саһәсиндә дә ирәлиләјиш олду. 1947 илдә пул ислаһаты кечирилди, карточка системи ләғв едилди, 4 дәфә сәнаје вә әрзаг малларынын гијмәтләри ашағы салынды. Х.т.-нын инкишафында өлкәнин мүдафиә габилијјәтинин мөһкәмләндирилмәсиндә елмин ролу даһа да артды. 1949 илдә атом, 1953 илдә һидрокен бомбаларынын илк сынаглары кечирилди; нүвә силаһы үзәриндә АБШ-ын инһисарына сон гојулду.

Сов.ИКП-нин 19-чу гурултајы (1952) 18-чи гурултајдан сонра кечән дөврдә өлкәнин сијаси, тәсәррүфат вә мәдәни инкишафына јекун вурду, бешинчи бешиллик планын (1951—55) директивләрини тәсдиг етди. Партијанын адынын дәјишдирилмәси һаггында гәрар гәбул олунду (партија о вахтдан Сов.ИКП адланыр). 1953 ил мартын 5-дә Сов. ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Назирләр Советинин сәдри И. В. Сталин вәфат етди. 1953 илин сентјабрында Н. С. Хрушшов МК-нын биринчи катиби сечилди.

Бешиллик әрзиндә сәнаје мәһсулунуң һәчми 80% артды, 3200 јени мүәссисә истифадәјә верилди. К.т.-нын инкишафына бөјүк диггәт јетирилди. 1954—56 илләрдә 36 млн. *һа* хам вә динчә гојулмуш торпаг мәнимсәнилди, Гәрби Сибир вә Газахыстан өлкәнин мүһүм тахылчылыг базасына чеврилди. Сов. ИКП-нин 20-чи гурултајы (1956, феврал) өлкәнин бејнәлхалг вә дахили вәзијјәтинин һәртәрәфли тәһлилини верди, гаршыда дуран вәзифәләри мүәјјәнләшдирди.

1957 ил октјабрын 4-дә ССРИ-дә Јерин илк сүн'и пејки бурахылды. Дүнја елм вә техникасынын тарихиндә јени, космос дөврү башланды. 1961 ил апрелин 12-дә совет вәтәндашы Ј. А. Гагарин дүнјада илк дәфә космоса учду.

ССРИ халгларын тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк вә бејнәлхалг мүнасибәтләрдә кәркинлији зәифләтмәк үчүн дөнмәдән ленинчи харичи сијасәт хәттини, ичтимаи гурулушлары мүхтәлиф олан дөвләтләрин динч јанашы јашамасы принсипини һәјата кечирирди. АБШ-ын мүртәче даирәләринин рәһбәрлик етдији империализм лакери Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра ССРИ-јә, дикәр сосиалист өлкәләринә гаршы «сојуг мүһарибә» сијасәти јеридирди. 1949 илдә АБШ башда олмагла тәчавүзкар һәрби блок—*Шимали Атлантика Мугавиләси Тәшкилаты* (НАТО) јарадылды. Һәрби тәһлүкәнин артдығыны нәзәрә алан ССРИ вә бир сыра сосиалист өлкәси сосиализмин наилијјәтләрини горумаг, Авропада сүлһ вә тәһлүкәсизлији тә'мин етмәк мәгсәди илә достлуг, әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым һаггында *Варшава мугавиләсини (1955)* имзаладылар.

Сов.ИКП-нин 21-чи гурултајы (1959, јанвар-феврал) ССРИ-дә сосиализмин там вә гәти гәләбә чалмасы һаггында мүһүм нәтичә чыхарды. ССРИ-нин игтисади, елми-техники, мүдафиә гүдрәти өлкәдә капитализмин бәрпа едилмәмәсинә гаршы там тә'минат јаратмышды. Гурултај коммунизмин мадди-техники базасыны јаратмаг вәзифәсини гаршыја гојду, 1959—65 илләр үчүн х.т.-нын инкишаф планыны тәсдиг етди.

1961 илдә партијанын 22-чи гурултајында Сов.ИКП-нин үчүнчү Програмы гәбул олунду (бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы*). Өлкәнин мәһсулдар гүввәләринин артан сәвијјәси истеһсалын идарә олунмасы сәвијјәсинин јүксәлдилмәсини, планлашдырма вә игтисади һәвәсләндирмә методларынын тәкмилләшдирилмәсини тәләб едирди. Сов. ИКП МК-нын октјабр (1964) пленуму бир сыра игтисади проблемин һәллиндә јол верилмиш субјективизм вә волјунтаризм һалларыны писләди. Пленум Л. И. Брежневи Сов.ИКП МК-нын биринчи катиби сечди. МК-нын март (1965) вә сонракы пленумларында к.т.-ны јүксәлтмәјин комплекс програмы ишләниб һазырланды (бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын аграр сијасәти*). 1967 илдә совет халгы, тәрәггипәрвәр бәшәријјәт Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 50 иллијини гејд етди. ССРИ-дә артыг инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти гурулмуш, өлкә күчлү сәнајејә вә механикләшдирилмиш к.т.-на малик гүдрәтли сосиалист дөвләтинә чеврилмишди. 1913 илә нисбәтән 1967 илдә сәнаје мәһсулу истеһсалы 73 дәфә, к.т. мәһсулу истеһсалы исә 3 дәфә артмышды. Сов.ИКП-нин 23-чү гурултајы (1966, март-апрел) коммунизм гуручулуғунун сонракы истигамәтини мүәјјәнләшдирди, сәккизинчи бешиллијин (1966—70) директивләрини тәсдиг етди. Совет халгы коммунизмин мадди техники базасынын јарадылмасында ирәлијә доғру бөјүк аддым атды. В. И. Ленинин анадан олмасынын 100 иллијинин гејд едилмәси өлкәнин тарихиндә мүһүм һадисә олду. Партијанын 24-чү гурултајы (1971, март-апрел) игтисадијјатын динамик инкишафы дөврү олан сәккизинчи бешиллијә јекун вурду, доггузунчу бешиллијин директивләрини тәсдиг етди. Гурултајда *Сүлһ програмы* гәбул олунду. 1972 илдә ССРИ-нин јарадылмасынын 50 иллији тәнтәнә илә гејд едилди. 70-чи илләрдә харичи сијасәт саһәсиндә мүһүм һадисәләр олду. ССРИ, АБШ, Б.Британија вә Франса арасында Гәрби Берлинә даир дөрдтәрәфли сазиш (1971) имзаланды. ССРИ вә АФР (1970), Полша вә АФР (1970), АДР вә АФР (1971) арасында бағланмыш мүгавиләләр Авропадакы мөвчуд сәрһәдләрин тохунулмазлығыны тәсбит етди.

Сов.ИКП-нин 25-чи гурултајы (1976, феврал-март) гејд етди ки, доггузунчу бешиллијин башлыча сосиал-игтисади вәзифәләри һәлл олунмушдур. Бешиллик әрзиндә сәнаје мәһсулунун һәчми 43% артмыш, көмүр, дәмир филизи, нефт чыхарылмасы, полад, семент, минерал күбрәләр вә с. истеһсалына көрә ССРИ дүнјада 1-чи јерә чыхмышдыр. К.т. саһәсиндә бөјүк ишләр көрүлмүш, лакин бүтөвлүкдә к.т. мәһсуллары истеһсалы бешиллијин тапшырыгларындан ашағы олмушду. 1977 ил октјабрын 7-дә гәбул едилмиш ССРИ-нин јени Конститусијасы Совет дөвләтинин сијаси тарихиндә мүһүм һадисә олду. Һәмин ил совет халгы Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 60 иллијини тәнтәнә илә гејд етди. 1981 илин феврал-мартында Сов.ИКП-нин 26-чы гурултајы олду. Гурултај Сов.

Гызыл мејдан. Гәләбә척 парады. 24 ијун 1945 ил.

Волгоград. «Сталинград вурушмасы» музеј-панорам комплекси.

ИКП МК-нын ленинчи хәттини вә практики фәалијјәтини јекдилликлә бәјәнди, онунчу бешиллијә јекун вурду, 1981—85 илләр вә 1990 иләдәк олан дөвр үчүн ССРИ-нин игтисади вә сосиал инкишафынын әсас истигамәтләрини тәсдиг етди. Онунчу бешилликдә сәнаје мәһсулу 24%, к.т. мәһсулларынын орта иллик һәчми 9% артмышды. 70-чи илләрдә әһалинин јашајыш сәвијјәсинин јүксәлмәсинә тә'сир көстәрән мүһүм сосиал тәдбирләр һәјата кечирилмишди.

Сов.ИКП МК-нын мај (1982) пленуму 1990 иләдәк олан дөвр үчүн ССРИ-нин Әрзаг програмыны мүзакирә едәрәк бәјәнди. Бу програмда партијанын узун дөвр үчүн игтисади сијасәтинин башлыча истигамәтләри, өлкәнин аграр-сәнаје комплексинин фәалијјәтини көкүндән јахшылашдырмаг јоллары мүәјјәнләшдирилмишдир.

1982 ил нојабрын 10-да Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри Л. И. Брежнев вәфат етди. Сов.ИКП МК-нын нојабрын 12-дә чағырылан нөвбәдәнкәнар пленуму Ј. В. Андропову МК-нын Баш катиби сечди. Партија МК-сынын нојабрын 22-дә кечирилән нөвбәти пленуму дахили вә харичи сијасәт саһәсиндә 26-чы гурултајда һазырланмыш хәтти һәјата кечирмәк, коммунизм гуручулуғу вәзифәләрини јеринә јетирмәк саһәсиндә Сов.ИКП МК Сијаси Бүросунун әмәли фәалијјәтини бүтүнлүклә вә тамамилә бәјәнди. 1982 илдә совет халгы дүнјада илк чохмилләтли үмумхалг дөвләти олан ССРИ-нин јарадылмасынын 60 иллијини тәнтәнә илә гејд етди. Јубилеј шәнликләриндә дүнјанын 112 өлкәсиндән 134 харичи нүмајәндә һеј'әти иштирак едирди. Коммунист партијасынын рәһбәрлик етдији совет халгы өтән 60 ил әрзиндә чох бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанмыш, Совет Иттифагы гүдрәтли өлкәјә, јер үзүндә сүлһүн вә әмин-аманлығын мөһкәм дајағына чеврилмишдир.

Сов. ИКП МК-нын ијун (1983) пленуму коммунизм гуручулуғунун ән мүһүм саһәләриндән бири—јени инсан тәрбијәси саһәсиндә ишләрин вәзијјәтини дәриндән вә принсипиал шәкилдә тәһлил етди. Онунчу чағырыш ССРИ Али Советинин 8-чи сессијасында (1983 ил, 16—17 ијун) Совет Иттифагынын бејнәлхалг вәзијјәти вә харичи сијасәти мүзакирә едилди, әмәк коллективләри һаггында Ганун гәбул олунду. Сессија Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Ј. В. Андропову ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри сечди.

1984 ил февралын 9-да Ј. В. Андропов вәфат етди. Сов.ИКП МК-нын февралын 13-дә кечирилән нөвбәдәнкәнар пленуму К. У. *Черненкону* МК-нын Баш катиби сечди.

Совет халгы инкишаф етмиш сосиализмин — коммунизм формасијасынын тәшәккүлүндә ганунаујғун вә тарихән узунмүддәтли мәрһәләнин башланғычындадыр. Партијанын вә халгын фәалијјәтинин башлыча мәзмуну инкишаф етмиш сосиализмин тәкмилләшдирилмәсидир. Инкишаф етмиш сосиализм тәкмилләшдирилдикчә коммунизмә тәдричи кечид баш верәчәкдир. Бу, мәһсулдар гүввәләрин даһа да јүксәлдилмәсини, коллективизм ичтимаи мүнасибәтләринин, Совет дөвләт гуручулуғунун вә демократијасынын, сосиалист шүурунун, елм вә мәдәнијјәтин инкишаф етдирилмәсини вә мөһкәмләндирилмәсини нәзәрдә тутур.

Совет Иттифагы Коммунист Партијасы (Сов.ИКП)—19—20 әсрләрин ајрычында Русија пролетариатынын В. И. Ленин тәрәфиндән јарадылмыш ингилаби марксист партијасы. ССРИ-дә сосиализмин гәләбәси, совет чәмијјәтинин сосиал вә идеја-сијаси бирлијинин мөһкәмләнмәси нәтичәсиндә Сов.ИКП фәһлә синфинин партијасы олараг галмагла јанашы, бүтүн совет халгынын партијасына чеврилмишдир. Сов.ИКП совет халгынын сынанмыш мүбариз авангарды олуб, ССРИ-нин фәһлә синфинин, колхозчу кәндлиләринин вә зијалыларынын габагчыл, ән шүурлу һиссәсини көнүллүлүк әсасында бирләшдирир. Партија халг үчүн јашајыр вә халга хидмәт едир. Партија ичтимаи-сијаси тәшкилатын ән јүксәк формасы, совет чәмијјәтинин рәһбәр вә истигамәтверичи гүввәсидир. Сов.ИКП бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатынын ајрылмаз тәркиб һиссәсидир. 1898 илдән (1-чи гурултај) РСДФП, 1917 илдән РСДФ(б)П, 1918 илдән (7-чи гурултај) РК(б)П, 1925 илдән (14-чү гурултај) ҮИК(б)П, 1952 илдән (19-чу гурултај) Сов.ИКП адланыр. Болшевикләр партијасынын рәһбәрлик етдији фәһлә синфи јохсул кәндлиләрлә иттифагда 1917 илдә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны һәјата кечириб, пролетариат диктатурасыны гурду. Сов. ИКП дүнјада пролетариаты сијаси һакимијјәтә кәтирән, сосиалист дөвләти јаратмаг вә сосиализм чәмијјәти гурмаг идејасыны һәјата кечирән илк марксист партијадыр. Сов.ИКП-нин нәзәри әсасы *марксизм-ленинизмдир*.

Болшевизм сијаси фикир чәрәјаны вә сијаси партија олмаг е'тибарилә РСДФП-нин 2-чи гурултајындан (1903) мөвчуддур. Партијанын 2-чи гурултајда гәбул олунмуш биринчи Програмы—фәһлә синфинин сијаси һакимијјәти әлә алмасы, пролетариат диктатурасы гурулмасы програмы Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси илә јеринә јетирилди. РК(б)П-нин 8-чи гурултајы (1919) партијанын икинчи Програмыны—сосиализм гуручулуғу програмыны гәбул етди. Бу, ССРИ-дә сосиализмин там вә гәти гәләбәси илә һәјата кечирилди. Сов.ИКП-нин 22-чи гурултајында (1961) партијанын үчүнчү Програмы—коммунизм гуручулугу програмы гәбул олунду. Партијанын 26-чы гурултајы Сов.ИКП Програмынын јени редаксијасынын һазырланмасы һаггында гәрар гәбул етмишдир. Коммунист партијасынын рәһбәрлији алтында совет халгынын јарадычы фәалијјәтинин башлыча јекуну коммунизм формасијасынын тәшәккүлүндә ганунаујғун вә тарихән узунмүддәтли мәрһәлә олан инкишаф етмиш сосиализм гурулмасыдыр. ССРИ бу мәрһәләнин башланғычындадыр. Индики шәраитдә партија илә халгын фәалијјәтинин башлыча мәзмуну инкишаф етмиш сосиализмин тәкмилләшдирилмәсидир. Партија илә халгын сарсылмаз бирлији совет чәмијјәтинин јенилмәзлијинин, ССРИ-нин чичәкләнмәсинин мәнбәји олмуш вә олмагдадыр. Сов.ИКП јарандығы күндән пролетар, сосиалист бејнәлмиләлчилији принсипләрини рәһбәр тутур. Мүасир шәраитдә Сов.ИКП икичәһәтли бејнәлмиләл вәзифәни ардычыл сурәтдә јеринә јетирир: өз өлкәсиндә мүвәффәгијјәтлә јени чәмијјәт гурмагла дүнја азадлыг һәрәкатынын кедишинә фәал тә'сир едир вә мүасир дөврүн ингилаби, тәрәггипәрвәр һәрәкатларына көмәк вә јардым көстәрир. Партија идеја дүшмәнләрини, онларын реал сосиализмә һүчумларыны гәтијјәтлә дәф едир. Фәһлә синфинин мәнафеји, зәһмәткешләрин һакимијјәти угрунда мүбаризәдә, сосиализм гуручулуғунда коммунист партијаларынын рәһбәр ролуну кичилтмәјә, онларын бирлијини сарсытмаға чан атан тәфтишчилијә вә оппортунизмә гаршы мүбаризәдә дикәр марксист-ленинчи партијаларла бирликдә фәал чыхыш едир. Сосиал гурулушлары мүхтәлиф олан дөвләтләрин динч јанашы јашамасына даир Ленин принсипини рәһбәр тутараг сүлһү горујуб сахламаг вә мөһкәмләндирмәк уғрунда ардычыл вә гәтијјәтлә мүбаризә апарыр.

Сов.ИКП-нин тәшкилат гурулушунун әсаслары онун Низамнамәсиндә ифадә олунмушдур. Партијанын тәшкилат гурулушунун рәһбәр принсипи *демократик мәркәзијјәтдир*.

Сов.ИКП-нин али органы партија гурултајыдыр. Гурултај МК вә МТК-ны сечир. Сов.ИКП МК МК Сијаси Бүросуну вә МК Катиблијини сечир, Партија Нәзарәти Комитәсини тәшкил едир. Партијанын фәал көмәкчиси вә еһтијат гүввәси олан ҮИЛККИ Сов.ИКП-нин рәһбәрлији алтында ишләјир. Сов.ИКП-нин 18 117 903 партија үзвү вә үзвлүјә намизәдини бирләшдирән 425 897 илк тәшкилаты вар (1983, јанвар).

Сов.ИКП-нин елми тәдгигат мәркәзи Сов.ИКП МК јанында *Марксизм-Ленинизм Институтудур*. Сов.ИКП МК-нын органы «Правда» гәзети, нәзәри вә сијаси органы «Коммунист» журналыдыр.

Әтрафлы мә'лумат үчүн бах *Совет*

ССРИ Али Советинин иҹлас залы.

Иттифагы Коммунист Партијасы.

Үмумиттифаг Ленин Коммунист Кәнҹләр Иттифагы (ҮИЛККИ)—габагҹыл совет кәнҹләринин иҹтимаи өзфәалијјәт тәшкилаты, Сов.ИКП-нин фәал көмәкчиси вә еһтијат гүввәсидир. Партијанын рәһбәрлији алтында ҮИЛККИ дөвләт, тәсәррүфат вә мәдәни гуруҹулугда, кәнҹләрин коммунист тәрбијәсиндә иштирак едир.

Русија Коммунист Кәнҹләр Иттифагы (РККИ) 1918 илдә 1-ҹи гурултајда јарадылмыш, 1924 илдән Русија Ленин Коммунист Кәнҹләр Иттифагы (РЛККИ) адланмышдыр. 1926 илдән ҮИЛККИ адланыр.

Комсомолун тәшкилат гурулушунун рәһбәр принсипи демократик мәркәзијјәтдир. ҮИЛККИ-нин әсасы илк комсомол тәшкилатлары, али органы гурултајдыр. Гурултајлар арасындакы мүддәтдә комсомолун бүтүн фәалијјәтинә ҮИЛККИ МК-сы рәһбәрлик едир. МК Бүро вә Катиблик сечир. Партијанын тапшырығы илә ҮИЛККИ В. И. Ленин ад. *Үмумиттифаг пионер тәшкилатына* рәһбәрлик едир. Комсомол ҺДД-јә (1922 илдән), ҺҺГ-јә (1931 илдән), ән мүһүм х.т. објектләринин тикинтисинә һамилик едир. Гырмызы Бајраг (1928), Гырмызы Әмәк Бајрағы (1931) орденләри, үч дәфә Ленин ордени (1945, 1948, 1956), Октјабр Ингилабы (1968) ордени илә тәлтиф олунмушдур. ҮИЛККИ-нин 41 803 мин үзвү бирләшдирән 456,5 мин илк тәшкилаты вар (1983, јанвар). Мәркәзи органы «Комсомолскаја правда» гәзети, иҹтимаи-сијаси вә нәзәри журналы «Молодој коммунист»дир.

Әтрафлы мә'лумат үчүн бах *Үмумиттифаг Ленин Коммунист Кәнҹләр Иттифагы.*

Һәмкарлар иттифаглары (ҺИ) — ССРИ-дә иргиндән, миллијјәтиндән, ҹинсиндән вә дини әгидәсиндән асылы олмајараг бүтүн пешәләрдән олан фәһлә вә гуллугчулары, колхозчулары вә тәләбәләри көнүллүлүк әсасында бирләшдирән ән күтләви иҹтимаи тәшкилатдыр. Әмәкчиләрин ҺИ-дә бирләшмәк һүгугу ССРИ Конститусијасы илә тәсбит олунмушдур.

В. И. Ленин ҺИ-ни тәрбијә едән, ҹәлб едән, өјрәдән тәшкилат, идарә етмәк, тәсәррүфатчылыг етмәк мәктәби, коммунизм мәктәби адландырмышдыр. Сов.ИКП-нин рәһбәрлији алтында иш апаран ҺИ коммунизм гуруҹулуғунда онун садиг дајағы вә јахын көмәкчисидир. Совет ҺИ әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси, х.т. планларынын јеринә јетирилмәси уғрунда мүбаризә апарыр, сосиализм јарышыны тәшкил едир. Дөвләт гуруҹулуғунда, истеһсалат, әмәк, мәишәт вә мәдәнијјәт мәсәләләринә даир ганунларын ишләниб һазырланмасында иштирак едир, сосиал сығорта ишләрини идарә едир, халгын малди вә мәдәни сәвијјәсинин јүксәлдилмәсинә көмәк едир. ҺИ-нин али органы гурултајдыр; гурултајлар арасындакы дөврдә ҺИ-нин фәалијјәтинә Үмумиттифаг Һәмкарлар Иттифагларынын Мәркәзи Шурасы (ҮИҺИМШ) рәһбәрлик едир. ССРИ ҺИ ики дәфә Ленин ордени (1957, 1972), Октјабр Ингилабы ордени (1977) илә тәлтиф олунмушдур. ҺИ-нин 132,6 млн. үзвү бирләшдирән 753,3 мин илк тәшкилаты вар (1983, јанвар). ҮИҺИМШ-ин мәркәзи органы «Труд» гәзети, иҹтимаи-сијаси журналы «Советскије профсојузы»дыр.

Әтрафлы мә'лумат үчүн бах *Һәмкарлар иттифаглары.*

Силаһлы гүввәләр. ССРИ Силаһлы Гүввәләри (СГ) Совет дөвләтинин һәрби тәшкилаты олуб совет халгынын сосиалист наилијјәтләрини, ССРИ-нин азадлыг вә истиглалијјәтини горујур. ССРИ СГ дикәр сосиалист өлкәләринин СГ илә бирликдә үмуми сүлһүн дајағы кими бүтүн сосиализм бирлијинин тәһлүкәсизлијини империалист тәҹавүзкарларын мүдахиләсиндән горујур. ССРИ СГ истисмарчы дөвләтләрин СГ-ндән көклү сурәтдә фәргләнир. Бу гүввәләрә үмумхалг дөвләти зәһмәткешләринин мәнафе бирлији, халглар достлуғу, совет ҹәмијјәтинин мә'нәви-сијаси бирлији, сосиалист вәтәнпәрвәрлији вә бејнәлмиләлчилији хасдыр. ССРИ СГ ашағыдакы нөвләрдән ибарәтдир: Стратежи ракет гошунлары, Гуру гошунлары, ҺҺМ гошунлары, ҺҺГ, ҺДД, СГ-н ҹәбһә архасы, Мүлки Мүдафиә гәраркаһлары вә гошунлары. Бунлар да өз нөвбәсиндә гошун нөвләринә, гүввә нөвләринә (ҺДД-дә) вә хүсуси гошунлара бөлүнүр. Тәшкилати ҹәһәтдән онлар бөлмә, һиссә, бирләшмә вә бирликләрдән ибарәтдир. ССРИ СГ тәркибинә сәрһәд гошунлары вә дахили гошунлар да дахилдир. СГ шәхси һеј'әтин тәдриси вә тәрбијәси, командир кадрларынын һазырлығы, тәшкилат вә комплектләшдирмә, мәркәзләшдирилмиш идарә, сырави, сержант вә забит һеј'әтинин хидмәт гајдасы үзрә ваһид принсипләрә маликдир. ССРИ СГ-нә али рәһбәрлији Сов.ИКП МК, ССРИ Али Совети, ССРИ Назирләр Совети, билаваситә рәһбәрлији (сәрһәд гошунлары вә дахили гошунлардан башга) ССРИ Мүдафиә Назирлији һәјата кечирир. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби ејни заманда ССРИ Мүдафиә Шурасынын сәдридир. СГ нөвләри мүвафиг сурәтдә баш команданлара—ССРИ мүдафиә назиринин мүавинләринә табедир. Сәрһәд гошунларына вә дахили гошунлара рәһбәрлији мүвафиг олараг ССРИ Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәси вә ССРИ Дахили Ишләр Назирлији һәјата кечирир. ССРИ СГ үмуми әскәри вәзифә һаггында Ганун әсасында комплектләшдирилир. Һәгиги һәрби хидмәтә 18 јашына чатмыш киши вәтәндашлар чағырылыр; хидмәт мүддәти онларын тәһсилиндән вә СГ-ин нөвүндән асылы олараг 1,5—3 илдир. Сов.ИКП МК ССРИ СГ-ндә партија-сијаси ишә Совет Ордусу вә Һәрби-Дәниз Донанмасынын Баш Сијаси Идарәси (Сов.ИКП МК-нын шө'бәси һүгугундадыр) васитәси илә рәһбәрлик едир.

Совет СГ-ни В. И. Ленинин билаваситә рәһбәрлији илә Коммунист партијасы јаратмышдыр. В. И. Ленин пролетар ингилабынын һәрби програмыны, Сосиалист Вәтәнинин мүдафиәси һаггында тә'лими, пролетар дөвләти һәрби тәшкилатынын принсипләрини ишләјиб һазырламыш, елми ҹәһәтдән әсасландырмышдыр. Совет СГ-нин тарихи дүнјада илк сосиалист дөвләтинин јаранмасы илә башланмышдыр.

1917 ил октјабрын 26-да (нојабрын 8-дә) 2-ҹи Үмумрусија Советләр гурултајынын гәрары илә ХКС тәркибиндә Һәрби вә Дәниз Ишләри Комитәси (1917 илин декабрындан һәрби комиссарлар коллекијасы, һәрби вә һәрби-дәниз ишләри комиссарлыглары) јарадылды. Јени ингилаби ордунун гуруҹулуг мәсәләләри јени вә фөвгәл'адә дәрәҹәдә мүрәккәб иди. В. И. Ленин јазмышдыр: «Гызыл Орду јаратмаг мәсәләси тамамилә јени мәсәлә иди, бу мәсәлә кечмишдә һәтта нәзәри ҹәһәтдән дә һеч гаршыја гојулмамышды... Биз тәҹрүбәдән тәҹрүбәјә доғру кедирдик...» (Әсәр. там күллијјаты, ҹ. 38, сәһ. 154—155).

Совет СГ-нин гуруҹулуғу сосиалист Вәтәнинин мүдафиәси һаггында Ленин тә'лиминин әсасында һәјата кечирилирди. 1918 ил јанварын 28-дә РСФСР ХКС Фәһлә-Кәндли Гызыл Ордусунун (ФКГО), февралын 11-дә Фәһлә-Кәндли Гызыл Донанмасынын (ФКГД) јарадылмасы һаггында декретләр гәбул етди. 1918 ил февралын 21-дә кајзер Алманијасынын сүлһү позмасы вә онун Петроград үзәринә һүҹуму илә әлагәдар Совет һөкумәти, халга В. И. Ленинин јаздығы «Сосиалист Вәтәни тәһлүкәдәдир!»—Декрет-чағырышы илә мүраҹиәт етди. Бу декретлә көнүллүләрин Совет СГ сыраларына күтләви јазылышына, бир чох һиссәләрин тәшкилинә башланды. Бу һиссәләр Псков вә Нарва әтрафында алманларын һүҹумуну дајандырдылар. Ингилаби гүввәләрин үмуми сәфәрбәрлији, сосиалист Вәтәнинин мүдафиәсинә халгын күтләви шәкилдә галхмасы, һәмчинин Совет СГ-нин илк дәстәләринин алман ишғалчыларына инадлы мүгавимәти шәрәфинә һәр ил февралын 23-ү үмумхалг бајрамы—Совет Ордусу вә Һәрби-Дәниз Донанмасы күнү кими гејд едилир. 1919 илдә Деникинин, Колчакын, Јуденичин ордуларыны дармада-

ғын едән Совет СГ-нин өлкәни мүвәггәти тәнәффүслә тә'мин етмәси өлкәнин мүдафиә габилијјәтинин мөһкәмләндирилмәсиндә мүәјјән рол ојнады. Лакин бу тәнәффүс узун сүрмәди. 1920 илин апрелиндә Антантанын гызышдырдығы аг полјак милитаристләри Совет Русијасына һүчум етдиләр. Ијунда кенерал Вранкелин Крыма сохулан гошунлары онлара јардым етди. 1920 илин сонунда әксингилабын бу гүввәләри дә ләғв олунду. 1920 илин пајызында Совет СГ-нин сајы 5,5 млн.-а чатды. 1920 ил августун 1 үчүн орду вә донанмада онун өзәјини тәшкил едән 300 мин нәфәр (партија тәркибинин тәгр. јарысы) коммунист вар иди. 50 мин нәфәрдән артыг коммунист Вәтәндаш мүһарибәсиндә гәһрәманчасына һәлак олмушду. Совет СГ-нин јарадылмасы илә совет һәрби елми дә јаранды вә инкишаф етди. Совет Ордусунун илк низамнамәләри нәшр олунду. ССРИ СГ-нин идарә олунмасы ишинин тәшкилиндә хејли дәјишикликләр едилди.

20-чи илләрин сонунда вә 30-чу илләрдә ССРИ СГ-нин дөјүш гүдрәти кетдикчә артды, шәхси һеј'әтиндә вә техники тәчһизатында дәрин сосиал дәјишикликләр баш верди. Бу дәјишикликләр Совет дөвләтинин социализм гуручулуғунда бөјүк мүвәффәгијјәтләринин нәтичәси иди. 1934—38 илләрдә СГ-ин гуручулуғунда гарышыг системдән (1924—25 илләрдән тәтбиг едилмишди) кадр системинә кечилди. Әввәлки Балтик вә Гара дәниз донанмаларындан (1935 иләдәк Балтик, Гара дәниз, Азов дәнизләринин дәниз гүввәләри адланырды) әлавә Сакит Океан (1935) вә Шимал (1937) донанмалары јарадылды, бүтүн донанмаларын кәми һеј'әти хејли күчләндирилди.

1939 ил сентјабрын 1-дә ССРИ Али Советинин нөвбәдәнкәнар 4-чү сессијасы үмуми әскәри вәзифә һаггында јени ганун гәбул етди; о, һәрби хидмәтдә синфи мәһдудијјәтләри ләғв етди, хидмәтин јени гајдасыны мүәјјәнләшдирди, ССРИ СГ гуручулуғунун ваһид кадр принсипини мөһкәмләндирди. СГ-ин сосиал тәркиби јахшылашды; әскәр вә кичик командир һеј'әтинин 40—50%-и фәһлә синфинин нүмајәндәләриндән ибарәт олду. Шәхси һеј'әтин тәһсили вә хүсуси һазырлығы јүксәлди, командир кадрларынын һазырлығы кенишләнди.

1941 ил ијунун 22-дә фашист Алманијасынын хаинчәсинә һүчуму совет адамларынын динч әмәјини позду. Совет халгы вә ССРИ СГ Коммунист Партијасынын рәһбәрлији алтында вәтәнин мүдафиәсинә галхды. 1941 илин сонунадәк 400-дән артыг јени дивизија јарадылды. 1941 ил ијунун 30-да И. В. Сталинин сәдрлији илә фөвгәл'адә орган—*Дөвләт Мүдафиә Комитәси* (ДМК) јарадылды. И. В. Сталин һәм дә халг мүдафиә комиссары (1941 ил, 19 ијул) вә ССРИ СГ-нин Али Баш Команданы (1941 ил, 8 август) тә'јин олунду. СГ-ә стратежи рәһбәрлик үчүн *Али Баш Командатлығын Гәраркаһы* (АБКГ) (1941 ил, 8 август) јарадылды. Онун әсас ишчи органы *Баш Гәраркаһ* иди.

Мүһарибәнин башланмасы илә командир кадрларынын һазырлығынын тәшкилиндә әһәмијјәтли дәјишикликләр едилди. Коммунист партијасынын вә Совет һөкумәтинин фәал тәдбирләри, бүтүн халгын сә'јләри нәтичәсиндә 1945 илин әввәлинәдәк (1944 илин јајы илә мүгајисәдә) орду вә донанманын техники тәчһизаты вә силаһлары артды. Дөјүшән ордуда, АБКГ еһтијатында, чәнуб вә Узаг Шәрг сәрһәдләриндә 9,4 млн. нәфәр, 144,2 мин топ вә минаатан, 15,7 мин танк вә өзү-јеријән артиллерија гурғусу, 22,6 мин дөјүш тәјјарәси вар иди. ССРИ СГ-нин бөјүк һиссәси совет-алман чәбһәсиндә чәмләшмишди. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин кедишиндә Совет СГ чох бөјүк дөјүш тәчрүбәси газанды, совет һәрб елми, хүсусилә һәрб сәнәти даһа да инкишаф етди.

50-чи илләрин орталарындан ССРИ СГ өз инкишафынын јени мәрһәләсинә дахил олду. 1960 илдә ССРИ СГ-нин јени нөвү—Стратежи ракет гошунлары јарадылды. Сов.ИКП-нин вә Совет һөкумәтинин даими гајғысы, социалист игтисадијјатынын фасиләсиз артан имканлары, совет елм вә техникасынын наилијјәтләри, совет халгынын фәдакар әмәји сајәсиндә ССРИ СГ һәрби техники имканларына, идејасијаси јеткинлијинә, мә'нәви-мүбариз кејфијјәтләринә вә шәхси һеј'әтинин һазырлығына көрә мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә дајаныр. Варшава мүгавиләси иштиракчылары—социалист өлкәләри ордулары илә бир сырада дуран ССРИ СГ дә даим инкишаф едир вә тәкмилләшир. ССРИ СГ ән мүасир силаһ вә һәрби техника нөвләри илә тәчһиз олунур, онун тәшкилати гурулушу тәкмилләшир, һәрб сәнәти, гошунларын тәдрис вә тәрбијәсинин нәзәријјәси вә практикасы кетдикчә инкишаф едир.

Игтисадијјат

Үмуми характеристика. ССРИ игтисади системинин әсасыны истеһсал васитәләри үзәриндә социалист мүлкијјәти тәшкил едир. Бөјүк Октјабр социалист ингилабына гәдәр Русија сәнаје мәһсулу истеһсалына көрә дүнјада 5-чи, Авропада 4-чү јери тутурду. Совет һакимијјәти илләриндә социалистчәсинә *сәнајеләшдирмә*, *кәнд тәсәррүфатынын коллективләшмәси*, елм вә техники тәрәггинин инкишафы нәтичәсиндә өлкәнин игтисадијјаты көкүндән дәјишмишдир. ССРИ-дә инкишаф етмиш социализм чәмијјәтинин јаранмасы истеһсал мигјасынын хејли артмасы әсасында һәјата кечирилмишдир.

ССРИ, сәнаје мәһсуллары истеһсалына көрә Авропада 1-чи, дүнјада 2-чи (АБШ-дан сонра) јердәдир. Дүнја сәнаје мәһсулу истеһсалында ССРИ-нин хүсуси чәкиси 20%-дир (1982; 1922 илдә 1%). ССРИ нефт, дәмир филизи чыхарылмасы, чугун вә полад әридилмәси, кокс јандырылмасы, минерал күбрә, трактор, тепловоз, електровоз, тахта-шалбан, семент, јығма дәмир-бетон конструксијалар вә һиссәләр, јун парча, дәри ајаггабы, мал-гара јағы вә с. истеһсалында дүнјада 1-чи, газ вә көмүр чыхарылмасы, електрик енержиси, кимја вә машынгајырма мәһсуллары вә с. истеһсалында 2-чи јердәдир (1982). ССРИ игтисадијјаты ваһид х.т. комплекси олмагла өлкә әразисиндәки ичтимаи истеһсалын, бөлкүнүн вә мүбадиләнин бүтүн саһәләрини әһатә едир. Мадди истеһсалын (истеһсал сферасынын) әсасыны сәнаје (1983 илдә 752 млрд. манатлыг мәһсул истеһсал етмишдир), к.т. (134 млрд. манатлыг мәһсул), әсаслы тикинти (130,9 млрд. манатлыг мәһсул) тәшкил едир. ССРИ-нин милли сәрвәти 3,0 трилјон манатдыр (1982; торпаг, јералты вә мешәләрин дәјәри нәзәрә алынмадан). Бунун 1,97 трилјон манатыны әсас фондлар тәшкил едир. Өлкәнин игтисадијјаты инкишаф етмиш малијјә-кредит системинә маликдир. ССРИ игтисадијјаты бүтүн мүттәфиг респ.-ларын игтисадијјатыны вә өлкәнин игтисади р-нларыны бирләшдирир, бүтөвлүкдә Совет Иттифагы вә ајрылыгда һәр бир респ.-нын мәнафеји наминә инкишаф едир. ССРИ-нин ваһид х.т. комплекси мүттәфиг респ.-ларын игтисадијјатынын ихтисаслашдырылмасы вә кооперасијалашдырылмасы јолу илә формалашмышдыр. ССРИ игтисадијјаты ГИЈШ үзвү олан социалист өлкәләринин игтисадијјаты илә достлуг, гаршылыглы гардашлыг јардымы, суверенлик вә гаршылыглы фајда принсипләри әсасында инкишаф едир. ССРИ игтисадијјаты дүнја социалист системиндә сәнаје мәһсулунун јарысыны, ГИЈШ үзвү олан өлкәләрин сәнаје мәһсулунун тәгр. 70%-дән чохуну истеһсал едир (1982).

Сәнаје. 1913 илдә Русија АБШ-дан 8, Алманијадан 3,5, Б. Британијадан 3, Франсадан 1,5 дәфә аз сәнаје мәһсулу истеһсал едирди; дүнја сәнаје мәһсулунун 4%-ини верирди. 1917—18 илләрдә сәнаје, әсасән, милиләшдирилди. Биринчи дүнја мүһарибәси, Вәтәндаш мүһарибәси вә һәрби мүдахилә нәтичәсиндә дағыдылмыш сәнаје (1920 илдә ири сәнаје мәһсулу һәчми 1913 илдәкинә нисбәтән 7 дәфә азалмышды) 1920—26 илләрдә бәрпа олунду (1927 илдә сәнаје мәһсулунун һәчми 1913 илдәкиндән чох олмушдур). 1928/29 илдән өлкәнин сәнајеләшдирилмәси бешиллик планлара ујғун олараг һәјата кечирилмәјә башланды (бах *Халг тәсәррүфа-*

Халг тәсәррүфатынын инкишафынын әсас көстәричиләри (1940—1)

	1950	1960	1970	1980	1982
Үмуми ичтимаи мәһсул	1,6	4,2	8,1	13,6	14,5
Милли кәлир	1,6	4,4	8,7	14,1	15,2
Бүтүн халг тәсәррүфаты саһәләринин әсас истеһсал фондлары	1,2	3,2	7,4	16	18, 1
Сәнајенин бүтүн мәһсулу	1,7	5,2	12	21	22
о чүмләдән истеһсал васитәләри истеһсалы («А» групу)	2,0	6,6	16	29	31
Кәнд тәсәррүфатынын үмуми мәһсулу	1,0	1,6	2,2	2,5	2,6
Бүтүн нәглијјат нөвләринин јүк дөвријјәси	1,4	3,8	7,7	12,5	14,4
Әсаслы вәсаит гојулушу	2,0	6,4	12,5	20,8	22,3
Ичтимаи әмәк мәһсулдарлығы	1,7	4,0	7,4	10,8	11,5

Сәнајенин ајры-ајры саһәләр үзрә үмуми сәнаје мәһсулу истеһсалынын артым сүр'əти (1940—1)

	1965	1970	1980	1982
Бүтүн сәнаје	7,9	12	21	22
Електроенеркетика	12	18	33	35
Јаначаг сәнајеси	4,8	6,4	9,8	11
Гара металлуркија	7,0	9,3	13	13
Кимја вә нефт-кимја сәнајеси	15	27	58	63
Машынгајырма вә метал е'малы	16	28	72	80
Јүнкүл сәнаје	3,1	4,7	7,0	7,2
Јејинти сәнајеси	3,5	4,7	6,5	6,9

ты инкишафынын бешиллик планлары). Мүһарибәдән әввәлки бешиллик планларын јеринә јетирилмәси, јени мүәссисәләр тикилмәси нәтичәсиндә 1940 илдә сәнаје мәһсулунун үмуми һәчми 1913 илләкиндән 7,7 дәфә чох олмуш, бу дөврдә јени сәнаје саһәләри—автомобилгајырма, трактор, ағыр машынгајырма, ири енеркетика машынгајырмасы, дәзкаһгајырма, авиасија сәнајеси, кимја сәнајесинин бир чох истеһсал саһәләри јарадылмыш, бә'зи сәнаје саһәләри, о чүмләдән металлуркија јенидән гурулмушдур. Истеһсалын техника вә технолокијасында, сәнајенин јерләшдирилмәсиндә дәјишикликләр баш вермишдир. Сосиалистчәсинә сәнајеләшдирмә капитализм үзәриндә сосиалист истеһсал мүнасибәтләринин гәләбәсини тә'мин етди, к.т.-нын сосиалистчәсинә дәјишдирилмәсиндә әсас олду. ССРИ машын вә аваданлыг идхал едән өлкәдән бунлары ихрач едән өлкәјә чеврилди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси өлкәнин х.т.-на чох бөјүк зијан вурмуш, тәгр. 32 мин сәнаје мүәссисәси дағыдылмышды. Мүһарибәдән сонракы илк бешилликдә (1946—50) сәнајенин мүһарибәдән әввәлки сәвијјәси бәрпа олунду. 1950 илдә сәнаје истеһсалынын һәчми 1940 ил сәвијјәсини 72% өтдү. 5-чи (1951—55) вә 6-чы (1956—60) бешилликләр әрзиндә сәнајенин гурулушунда бөјүк ирәлиләјишләр баш верди. Сәнајенин вә онун әсасында бүтүн х.т.-нын күчлү инкишафы ССРИ-нин јени мәрһәләјә—инкишаф етмиш сосиализмә кечмәсини тә'мин етди. 1918—81 илләрдә сәнајејә 800,2 млрд. манат (бунун 65,79 млрд. манаты 1961—81 илләрдә) әсаслы вәсаит гојулмушдур. Инкишаф етмиш сосиализм мәрһәләсиндә әсаслы вәсаит гојулушунун сүр'әтлә артырылмасы сәнаје мәһсулу һәчминин күчлү инкишафынын мәнбәји олмушдур. 10-чу бешилликдә сәнаје әввәлки бешилликләрә нисбәтән даһа сүр'әтлә инкишаф етмишдир (сәнаје мәһсулунун һәчми 24% артмышдыр). ССРИ сәнајеси үчүн истеһсалын јүксәк дәрәчәдә тәмәркүзләшмәси сәчијјәвидир. ССРИ-дә мүстәгил балансда олан 45,1 мин истеһсал вә елми-истеһсал бирлији, комбинат вә мүәссисә; сәнаје мүәссисәләриндә 145,3 мин механикләшдирилмиш ахын хәтти, 27,4 мин автомат хәтт, 76 мин програмла идарә олунан аваданлыг ваһиди вә с. вар (1982).

ССРИ инкишаф етмиш мүһүм сәнаје саһәләринә маликдир. Енеркетикасы башлыча олараг ИЕС-ләрә (АЕС-ләр дахил олмагла) әсасланыр. 1,4 миндән чох електроенеркетика мүәссисәси вар. Бүтүн електрик ст.-ларынын күчү 285,5 млн. *квт*, о чүмләдән СЕС-ләринки 55,9 млн. *квт*-дыр (1982). 50-дән чох ИЕС-ин һәр биринин күчү 1 млн. *квт*-дан чохдур. Дүнјада илк АЕС ССРИ-дә ишә салынмышдыр (Обнинск ш., 1954). ССРИ-дә ваһид енеркетика системи јарадылмышдыр.

Јаначаг сәнајеси көмүр, нефт вә газ еһтијатларына әсасланыр. Торф вә одундан јерли јаначаг кими истифадә олунур. 1913 илдә көмүрүн чох һиссәси Донбасда чыхарылырды. Совет һакимијјәти илләриндә бөјүк көмүр базалары (Кузнетск вә Гараганда һөвзәләри вә с.) јарадылмышдыр; Сибир, Орта Асија вә Узаг Шәргдә көмүр чыхарылмасы инкишаф етдирилир. 50-чи илләрә гәдәр Азәрб. (әсасән Бакы) өлкәнин әсас нефтчыхарма р-ну олмушдур. Јени зәнкин нефт һөвзәләринин истифадәјә верилмәси илә әлагәдар ССРИ-дә нефт истеһсалы сүр'әтлә инкишаф етмишдир. Нефтин әсас һиссәсини јени нефт р-нлары—Гәрби Сибир, Манғышлаг ј-а, Удмурт МССР, Коми МССР верир. Газ сәнајеси Совет һакимијјәти илләриндә, әсасән, 50—60-чы илләрдә јарадылмышдыр. О заман әсас газчыхарма р-нлары Саратов вил., Шимали Гафгаз, УССР, Өзб.ССР иди. Оренбург вә Түмен вил.-ләри, Коми МССР вә Түрк.ССР-дә јени ири газ јатаглары ачылмышдыр.

ССРИ-нин гара металлуркијасы күчлү минерал-хаммал базасына әсасланыр. Истифадә олунан әсас дәмир филизи јатаглары Урал, Кривој-Рог, Керч дәмир филизи һөвзәләри, Курск магнит аномалијасы (КМА) вә с.-дир. ССРИ металлуркијасы јүксәк дәрәчәдә тәмәркүзләшмиш саһәдир. Гара металлуркија бүтүн мүттәфиг респ.-ларда, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә (1982 илдә 965 мин *т* дәмир филизи, 542 мин *т* полад бору) инкишаф етмишдир. Әлван металлуркијада да (филизчыхарма, әлван, гијмәтли вә надир металлар, јарымкечиричи материаллар истеһсалы) бөјүк мүвәффәгијјәтләр әлдә едилмишдир. ССРИ-дә һәлә мүһарибәдән әввәлки бешилликләрдә күчлү вә чохсаһәли кимја сәнајеси мејдана кәлди. Нефт вә газ хаммалындан истифадә олунмасы әсасында нефт-кимја сәна-

Сајан-Шушенскоје СЕС-нин тикинтисиндә.

Мүһүм сәнаје мәһсуллары истеһсалы

	1913	1940	1960	1970	1980	1983
Електрик енержиси, млрд.*квт·саат*	2	49	292	741	1295	1416
Нефт (газ конденсаты илә), млн·*т*	10	31	148	353	603	616
Газ, млрд·*м*³	—	3	45	198	435	536
Көмүр, млн·*т*	29	166	510	624	716	716
Полад, млн·*т*	4	18	65	116	148	153
Гара метал прокаты (һазыр прокат), млн·*т*	3	13	44	93	103	107
Дәмир филизи, млн·*т*	9	30	106	197	245	245
Минерал күбрәләр (шәрти ваһидлә), млн·*т*	0,1	3	14	55	104	109**
Кимјәви лиф вә сап, мин *т*	—	11	212	623	1176	1400
Автомобил шинләри, млн·әдәд	0,1	3	17	35	60	62
Турбинләр, млн.*квт*	0,006	1	9	16	20	15,4
Металкәсән дәзкаһлар, мин әдәд	2	58	156	202	216	195***
Макистрал тепловозлары, сексија	—	5	1303	1485	1378	1298***
Макистрал електровозлары, әдәд	—	9	396	323	429	451***
Автомобилләр, мин әдәд	—	145	524	916	2199	2198**
о чүмләдән јүк автомобилләри	—	136	362	525	787	787**
Тракторлар, мин әдәд	—	32	239	459	555	555***
Тахылјыған комбајнлар, мин әдәд	—	13	56*	99	117	118
Тохучулуг дәзкаһлары, мин әдәд	5	2	17	20	22	22***
Одунчаг, млн·*м*³	30	118	262	299	278	271
Кағыз, млн·*т*	0,3	1	2	4	5	6
Семент, млн·*т*	2	6	46	95	125	128
Һәр чүр парчалар, млрд. *м*²	2,2	3,3	6,6	8,9	10,7	11,4
Дәри ајаггабы, млн·чүт	68	212	419	679	743	745
Саат, млн әдәд	1	3	26	40	67	69
Радиогәбуледичиләр вә радиолалар, мин әдәд	—	178	4165	7815	8500	9300
Телевизорлар, мин әдәд	—	0,3	1726	6682	7528	8600
Сојудучулар, мин әдәд	—	3,5	529	4140	5925	5700
Әт, млн·*т*	1,3	1,5	4,4	7,1	9,2	16,0
Мал-гара јағы, мин *т*	129	252	737	963	1278	1500
Битки јағы, млн *т*	0,5	0,8	1,6	2,8	2,6	2,8
Шәкәр-тоз шәкәр, млн. *т*	1,4	2,2	6,4	10,2	10,1	12,4
Консервләр, млрд. шәрти банка	0,1	1,1	4,9	10,7	15,3	17,1

* 1965 ил, ** 1981 ил, *** 1982 ил

јеси (синтетик каучук, аммонјак вә бојалар, кимјәви лиф вә сап, пластик күтлә, шин, минерал күбрә вә с. истеһсалы) јарадылды.

ССРИ сәнајесинин габагчыл саһәси машынгајырма вә метал е'малыдыр. О, үмуми сәнаје мәһсулунун 25,4%-ини (1982) верир (бүтүн фәһләләрин 1/3-и бу саһәдә чалышыр). ССРИ јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмиш бир сыра машынгајырма саһәләринә (енеркетика, металлуркија, мә'дән, кимја, нефтајырма, јүнкүл, јејинти, ағач е'малы сәнајеси үчүн машынлар, нәгл. вә к.т. машынлары истеһсалы, дәзкаһгајырма вә с.) маликдир. Елми-техники тәрәгги илә әлагәдар чиһазгајырма, радиотехника, електроника, автоматика вә телемеханика, атом, реактив вә ракет техникасы васитәләри истеһсалы вә с. мејдана кәлмишдир. Мешә, ағач е'малы вә селлүлоз-кағыз сәнајеси мәһсулларынын һәчми 1982 илдә 1940 илдәкинә нисбәтән 7,2 дәфә артмышдыр. Дүнја одунчаг еһтијатынын 1/3-индән чоху ССРИ-дәдир. Әсас мешә сәнајеси р-нлары өлкәнин Авропа һиссәсинин шм.-ы, Карел.МССР, Урал, Сибир вә Узаг Шәргдир. Ири селлүлоз-кағыз комбинатлары, Братск мешә сәнајеси комплекси јарадылмышдыр.

Јүнкүл сәнаје (үмуми сәнаје мәһсулунун 15,7%-и) чохсаһәлидир. Совет һакимијјәти илләриндә сүн'и дәри, ашыланмыш вә тохунмајан кејим материаллары, сүн'и вә синтетик парчалар вә с. истеһсалы мејдана кәлмишдир. Јејинти сәнајеси (үмуми сәнаје мәһсулунун 15,4%-и) истеһсалын ән кениш јајылмыш саһәсидир. Балыг ову сәнајеси инкишаф етмишдир. 1981 илдә 9,6 млн. *т* (1940 илдә 1,4 млн. *т*) балыг вә дәниз һејваны овланмышдыр. ССРИ-дә күтләви шәкилдә јүксәк кејфијјәтли мәдәни-мәишәт вә тәсәррүфат маллары (радиогәбуледичи, телевизор, сојудучу, кино вә фото апаратлары вә с.) истеһсал олунур. 60-чы илләрдән микробиолокија вә комбинә едилмиш јем сәнајеси инкишаф етдирилир. Тикинти материаллары истеһсалы кенишләндирилир.

Кәнд тәсәррүфаты. К.т. өлкәнин х.т.-нын мүһүм һиссәси, мадди истеһсалын әсас саһәләриндәндир. К.т. мәһсуллары вә к.т. хаммалындан истеһсал олунан сәнаје маллары дөвләт вә кооп. тичарәтиндәки пәракәндә мал дөвријјәсинин 2/3-јә гәдәрини тәшкил едир. Совет һакимијјәти илләриндә ири сосиалист дөвләт вә кооп. к.т. мүәссисәләр системи јарадылмыш, кәндлиләрин һәјат шәраити хејли јахшылашдырылмышдыр. К.т.-нда үмуми мәһсулун һәчми 2,4 дәфә артмыш, һәмин дөврдә бу саһәдә ишләјәнләрин сајы исә 1,3 дәфә азалмышдыр. ССРИ дүнјада буғда, човдар, арпа, шәкәр чуғундуру, картоф, күнәбахан, памбыг, сүд истеһсалына вә гојунларын сајына көрә 1-чи, к.т. мәһсулларынын үмуми истеһсалына вә гарамалын сајына көрә 3-чү јери тутур. ССРИ бир сыра к.т. мәһсулларынын ири ихрачатчысыдыр. Үмуми вә әмтәәлик к.т. мәһсулларынын чох һиссәси к-з вә с-зларда истеһсал едилир; бир һиссәсини исә (әсасән картоф, тәрәвәз, әт, сүд, јумурта) шәхси јардымчы тәсәррүфатлар верир. ССРИ-дә 26,4 мин к-з (1940 илдә 236,9 мин), 9,8 мин тәсәррүфатларарасы мүәссисә вә тәшкилат (—), 554 аграр-сәнаје, к.т. вә елм-истеһсал бирлији (—), 22 мин с-з (4,2 мин) вар (1982). Совет һакимијјәти илләриндә к.т.-нын мүасир техника илә тәчһиз едилмәсиндә бөјүк ишләр көрүлмүшдүр. 1982 илдә к.т. мүәссисәләриндә 2649 мин (1940 илдә 531 мин) трактор, 771 мин (182 мин) тахылјыған, 72 мин (—) картофјыған, 57 мин (—) чуғундурјыған, 263 мин (—)силосјыған комбајн, 60 мин (0,8 мин) памбыгјыған машын, 1653 мин (0,7 мин) јүк автомобили вә чохлу мигдарда дикәр к.т. машынындан истифадә едилмишдир. Әсас тарла ишләри (шум, сәпин, јығым) механикләшдирилмишдир. С-з, к-з вә тәсәррүфатларарасы к.т. мүәссисәләринин әксәријјәти електрикләшдирилмишдир. Ирригасија саһәсиндә чохлу ишләр көрүлүр. Өлкәдә һәр биринин һәчми 1 млн. $м^3$-дән артыг олан 1000-дән чох су анбары јарадылмыш, чохлу суварма каналы чәкилмишдир. Суварылан торпаглар 18,6 млн. *һа*-дыр (1982; 1940 илдә 8 млн. *һа*). Азәрб.ССР суварылан торпагларын саһәсинә (1283 мин *һа*, 1982) көрә өлкәдә РСФСР, Өзб.ССР, УССР вә Газах.ССР-дән сонра 5-чи јердәдир. Гурудулан торпаглар 17,5 млн. *һа*-дыр (1982; о чүмләдән 9,4 млн. *һа*-ы Прибалтика респ.-ларында вә БССР-дә).

Үмуми к.т. мәһсулунун 46%-ини биткичилик (тарлачылыг, мејвәчилик вә с.), 54%-ини һејвандарлыг (малдарлыг, донузчулуг, гојунчулуг, гушчулуг вә с.) верир. К.т. мүәссисәләри вә тәсәррүфатларынын истифадәсиндә олан үмуми торпаг саһ. 1052,2 млн. *һа*-дыр (1982). Бунун 556,3 млн. *һа*-ы к.т.-на јарарлы торпаглардыр (о чүмләдән 226,7 млн. *һа* шум јери, 34,9 млн. *һа* бичәнәкләр, 289,4 млн. *һа* отлаглар). Өлкәдә к.т. истеһсалынын артырылмасында әсас амилләрдән бири дә хам вә динчә гојулмуш торпагларын күтләви һалда мәнимсәнилмәси вә шум јерләриндән истифадәнин јахшылашдырылмасы илә әлагәдар әкин саһәләринин кенишләндирилмәсидир. 1954—60 илләрдә 41,8 млн. *һа* (25,5 млн. *һа*-ы Газах. ССР-дә) јени торпаг саһәләри истифадәјә верилмишдир.

Үмуми әкин саһәсинин јарыдан чоху дәнли биткиләрдир. Әсасән, буғда вә арпа әкилир. Јығылан буғданын (1980 илдә 98,2 млн. *т*) 3/4-үнү РСФСР вә Газах.ССР верир. Памбыг истеһсалында Азәрб.ССР (1981 илдә 1015 мин *т*, 1983 илдә 846 мин *т*), Өзб.ССР (өлкәдә јығылан памбығын 3/5-ә гәдәрини верир), Түр. ССР вә Тач.ССР-дән сонра 4-чү (1981 илдә Өзб.ССР вә Түр.ССР-дән сонра 3-чү) јердәдир. Шәкәр чуғундуру, күнәбахан вә с. техники биткиләр, һәмчинин картоф, тәрәвәз, мејвә вә килә мејвә, үзүм, чај истеһсалы сүр'әтлә инкишаф етдирилир. Азәрб.ССР өлкәнин ән ири үзүмчүлүк респ.-ларындандыр (1983 илдә 1,7 млн. *т* үзүм); чај истеһсалында әсас чајбечәрмә респ.-сы олан Күрч.ССР-дән (ССРИ-дә јығылан чајын 90%-индән чохуну верир) сонра 2-чи јери тутур. 1982 илдә ССРИ-дә 9,3 млн. *т* (1940 илдә 2,2 млн. *т*) памбыг, 71,5 млн. *т* (18 млн.) шәкәр чуғундуру, 415 мин *т* (349 мин *т*) кәтан лифи, 5,3 млн. *т* (2,6 млн. *т*) күнәбахан 78,2 млн. *т* (76,1 млн. *т*) картоф, 30 млн. *т* (13,7 млн. *т*) тәрәвәз, 18,3 млн. *т* (3,9 млн. *т*) мејвә, киләмејвә вә үзүм јығылмышдыр. Мејвә-киләмејвә әкмәләринин саһ. 3426 мин *һа*, үзүмлүкләрин саһ. 1361 мин *һа*-дыр (1982). Әкинчилик мәһсуллары истеһсалы, әсасән, мәһсулдарлығынын артырылмасы һесабына кенишләндирилир. Мәһсулдарлыг исә кимјалашдырма, торпагларын мелиорасијасы, истеһсалын комплекс механикләшдирилмәси, јүксәк мәһсулдарлығы илә фәргләнән јени к.т. биткиләринин әкилмәси вә с. һесабына артырылыр. Памбығын мәһсулдарлығы 1940 илдә һәр *һа*-дан 10,8 *с*, 1982 илдә исә 29,1 *с* (Азәрб.ССР-дә мүвафиг илләрдә 8,2 *с* вә 27,3 *с*) ол-

Әкин саһәләри (млн. *һа*)

	1913	1940	1965	1975	1980	1981
Үмуми әкин саһәси	118,2	150,6	209,1	217,7	217,3	214,9
Дәнли биткиләр	104,6	110,7	128,0	127,9	126,6	125,5
о чүмләдән:						
пајызлыг буғда	8,3	14,3	19,8	19,6	22,6	20,3
јазлыг буғда	24,7	26,0	50,4	42,4	38,9	38,9
пајызлыг човдар	28,2	23,1	16,0	8,0	8,6	7,5
гарғыдалы (дән)	2,2	3,7	3,2	2,6	3,0	3,5
арпа	13,3	11,3	19,7	32,5	31,6	31,8
вәләмир	19,1	20,2	6,6	12,1	11,8	12,5
дары	3,5	6,0	3,3	2,8	2,9	2,7
гарабашаг	2,2	2,0	1,8	1,5	1,7	1,8
чәлтик	0,3	0,2	0,2	0,5	0,7	0,6
дәнли-пахлалылар	1,6	3,2	6,8	5,7	4,7	5,7
Техники биткиләр	4,9	11,8	15,3	14,1	14,6	14,2
о чүмләдән:						
памбыг	0,7	2,1	2,4	2,9	3,2	3,2
шәкәр чуғундуру (сәнаје үчүн)	0,7	1,2	3,9	3,7	3,7	3,6
күнәбахан	0,1	3,5	4,9	4,0	4,4	4,2
узунлифли кәтан	1,2	2,1	1,5	1,2	1,1	1,0
Картоф вә тәрәвәз-бостан биткиләри	5,1	10,0	10,6	10,1	9,2	9,1
о чүмләдән:						
картоф	4,2	7,7	8,6	7,9	6,9	6,9
тәрәвәз	0,6	1,5	1,4	1,7	1,7	1,7
Јем биткиләри	3,3	18,1	55,2	65,6	66,6	66,1

Мал-гаранын вә гушларын сајы
(1 јанвар; млн. баш)

	1916	1941	1946	1961	1971	1981	1983
Гарамал	58,4	54,8	47,6	75,8	99,2	115,1	117,2
о чүмләдән:							
Инәк	28,8	28,0	22,9	34,5	39,8	43,4	43,8
Донуз	23,0	27,6	10,6	58,7	67,5	73,4	76,7
Давар	96,3	91,7	70,7	140,3	143,4	147,5	148,5
Гушлар	...	255,7	131,7	515,6	682,7	980,9	1104,5

мушдур. 1983 илдә к.т. 23 млн. *т* (100% гидалы маддә һесабы илә) минерал күбрә илә тәчһиз едилмишдир (Азәрб. ССР-дә 313 мин млн. *т*).

ССРИ-дә һејвандарлығын инкишафы онун саһәләринин интенсивләшдирилмәси вә мәһсулдарлығын артырылмасы илә сәчијјәләнир. Һејвандарлыг јем базасынын мөһкәмләндирилмәси, һејванларын чинс тәркибинин јахшылашдырылмасы, истеһсал просесләринин механикләшдирилмәси вә с. әсасында инкишаф етдирилир.

Әсас малдарлыг вә донузчулуг р-нлары РСФСР вә УССР-дир. Гојунчулуг РСФСР, һәмчинин Газах.ССР вә Гырғ.ССР-дә инкишаф етмишдир. Азәрб.ССР даварын сајына (1984 илдә 5,4 млн.) көрә 6-чы јердәдир. 1983 илдә 16 млн. *т* әт, 96,4 млн. *т* сүд, 74,7 млрд. јумурта, 454 мин *т* јун истеһсал олунмушдур. Һејвандарлығын әсас саһәләри илә јанашы хәзли һејванјетишдирмә, маралчылыг, арычылыг, ипәкчилик вә с. инкишаф етмишдир. Атчылыг инкишаф етдирилир; 5,6 млн. (1916 илдә 38,2 млн.) ат вар (1982).

Нәглијјат. ССРИ-дә нәгл.-ын бүтүн нөвләри инкишаф етмишдир. Үмуми истифадәдә олан бүтүн нәгл. нөвләринин јүк дөвријјәси 7106,7 млрд. *т·км*-дир (1982, 1913 илдә 126 млрд. *т·км*, 1940 илдә 494,4 млрд. *т·км*). Бунун 48,4%-и д.ј., 11,7%-и дәниз, 3,7%-и чај, 18,4%-и бору кәмәри, 6,5%-и автомобил, 0,4%-и һава нәгл. илә һәјата кечирилир. Јүк дөвријјәси 1982 илдә 1940 илдәкинә нисбәтән 14,4 дәфә артмышдыр. Сәрнишин дөвријјәсиндә автомобил вә д.ј. нәгл. әсас јер тутур. ССРИ истифадә олунан д.ј.-ларынын уз.-на (143,3 мин *км*) көрә дүнјада 2-чи (АБШ-дан сонра), д.ј. јүк дөвријјәсинә вә д.ј.-ларында електрикләшдирилмиш саһәләрин уз.-на (45,7 мин *км*) көрә 1-чи јердәдир. ССРИ-дә илк електрик д.ј. (*Бакы—Сабунчу електрик дәмир јолу*) Азәрб.ССР-дә истифадәјә верилмишдир (1926). Дәниз нәгл. ССРИ-нин харичи тичарәтиндә мүһүм јер тутур. Бу нәгл. нөвү илә дашынан јүкләрин чох һиссәси ССРИ-нин Авропа һиссәсиндәки дәнизләрлә һәјата кечирилир. Чај нәгл. өлкәнин шм.-ш.-индә, Шимали вә Мәркәзи Сибирдә, ССРИ-нин Авропа һиссәсинин шм.-ында мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Дахили су јолларынын уз. 138,9 мин *км*-дир (1982). Совет һакимијјәти илләриндә бир сыра сүн'и су јолу (*Волга—Балтик су јолу*, *Волга—Дон кәмичилик каналы*, *Ағ дәниз—Балтик каналы* вә с.) јарадылмыш вә јенидән гурулмушдур. Автомобил нәгл.-нын ролу артыр. Автомобил јолларынын уз. 1387,1 мин *км*-дир (1982; 995,1 мин *км*-и бәрк өртүклү). 1982 илдә автомобил нәгл. илә 25,2 млрд. *т* јүк дашынмышдыр. Чыхарылан нефтин 90%-индән чоху бору кәмәрләри илә ахыдылыр. Русијада илк нефт кәмәри (мә'дәнләрдән нефтајырма з-дуна) Бакыда ишә салынмышдыр (1878). 1907 илдә о заман дүнјада ән бөјүк нефт кәмәри олан *Бакы—Батуми нефт кәмәри* истисмара верилмишдир. Нефт вә нефт мәһсуллары нәгл едилән макистрал бору кәмәрләринин уз. 1913 илдә 1,1 мин *км*-дән (0,4 млн. *т* нефт вә нефт мәһсулу вурурлу) 1982 илдә 72,9 мин *км*-ә (645,7 млн. *т*) чатдырылмышдыр. Һава хәтләри өлкәнин 3500-дән чох шәһәр вә ири јашајыш мәнтәгәсини әлагәләндирир. Илк һава хәтти олан Москва—Нижни Новгород (индики Горки ш.) хәтти 1930 илдә ачылмышдыр. Һава хәтләринин үмуми уз. 1 млн. *км*-дән артыгдыр (1982). 1981 илдә һава нәгл. илә 3,1 млн. *т* јүк, 108 млн. сәрнишин дашынмышдыр. ССРИ-дә 91 мин почта, телеграф вә телефон мүәссисәси вар (1982).

«Ленин» атом бузгыран кәмиси.

ССРИ әразиси 18 бөјүк игтисади р-на (Молд.ССР ајрыча игтисади р-ндур) бөлүнүр. Бах *Игтисади рајонлар*. *Әрази-истеһсал комплексләри* (Канск-Ачинск, Курск магнит аномалијасы, Павлодар-Екибастуз, Сајан, Ҹәнуби Тачикистан, Ҹәнуби Јакутија вә с.) инкишаф етдирилир.

Харичи тичарәт вә харичи игтисади әлагәләр. ССРИ-нин 143 (1950 илдә 44) өлкә илә харичи игтисади әлагәси вар (1982). 1982 илдә харичи тичарәт дөвријјәси 119,6 млрд. манат (о ҹүмләдән ихрачат 63,2 млрд. манат, идхалат 56,4 млрд. манат) олмушдур. Харичи тичарәт дөвријјәсинин 54,3%-и сосиалист өлкәләри, 31,6%-и инкишаф етмиш капиталист өлкәләри (АФР, Финландија, Франса, Италија, Јапонија, АБШ, Нидерланд, Б. Британија, Канада, Австрија, Белчика, Исвеч вә с.), 14,1%-и инкишаф едән өлкәләрләдир (Аркентина, Һиндистан, Ираг, Иран, Әфганыстан, Бразилија вә с.). Ихрачатын 52,3%-ини јаначаг вә електрик енержиси, 12,9%-ини машын, аваданлыг вә нәгл. васитәләри, 7,4%-ини филиз вә консентратлар, метал вә метал мә'мулатлары, галанларыны исә мешә материалы вә селлүлоз-кағыз мә'мулатлары, кимја мәһсуллары, әрзаг, јүнкүл сәнаје маллары вә с. тәшкил едир (1982). Идхалатын 34,4%-и машын, аваданлыг вә нәгл. васитәләри, 23,7%-и әрзаг мәһсуллары вә әрзаг хаммалы, 12,7%-и истеһлак сәнајеси маллары, 9,9%-и филиз вә консентратлар, метал вә метал мә'мулатлары, галанлары исә кимја мәһсуллары, күбрә, каучук, дикәр сәнаје мәһсулларыдыр (јаначаг вә електрик енержиси, тохучулуг маллары вә с). Харичи тичарәтин һәчми 1982 илдә 1950 илдәкинә нисбәтән 15 дәфә артмышдыр. Мүһарибәдән сонракы дөврдә ССРИ-нин техники көмәји илә харичи өлкәләрдә (ЧХР, МӘР, Иран, Ираг, Түркијә, Әфганыстан вә с.) 2,8 мин мүәссисә, гурғу вә с. објект тикилиб истифадәјә верилмишдир (1983). Бунун 1,7 мини сәнаје мүәссисәләри вә објектләридир.

Пул ваһиди манатдыр.

Сәһијјә. Игтисадијјат вә мәдәнијјәтин инкишафы, әһалинин сағламлығына Совет дөвләтинин дайми гајғысы ССРИ-дә демографик просесин (1981 илдә әһалинин сајы 1913 илә нисбәтән 107 млн. артмышды) јахшылашмасына сәбәб олду. ССРИ-нин демографик мә'луматыны Октјабр ингилабына гәдәрки мә'луматла мүгајисә етдикдә доғум вә өлүм сајынын азалмасы, јүксәк үмуми артымла характеризә олунур. Доғум сајынын хејли азалмасы (1913 илдә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 45,5 нәфәр, 1982 илдә 19 нәфәр олмушдур) јашлы адамларын чохалмасы, гадынларын истеһсалатда фәал иштиракы илә әлагәдардыр. 60-чы илләрдә доғум сајынын кәскин азалмасы мүһарибәнин нәтичәләри илә, јә'ни 1941—46 илләрдә доғум сајынын хејли азалмасы илә әлагәдардыр. 1970 илдән доғум сајы тәдричән јүксәлмәкдәдир.

Совет һакимијјәти илләриндә ССРИ-дә өлүм сајы 3 дәфәдән чох (1982 илдә әһалинин һәр мин нәфәринә 10,1; 1913 илдә исә 29,1), ушаг өлүмү 10 дәфә азалмышдыр. Өлүм сајынын ашағы дүшмәси орта өмрүн узанмасы илә әлагәдардыр. Һәјат тәрзинин јахшылашмасы, ушагларын сағламлығынын мүһафизәси саһәсиндәки тәдбирләр ССРИ әһалисинин физики инкишаф сәвијјәсини даим јүксәлдир.

Хәстәләрә јардымын тәшкили һаггында илк мә'луматлара һәлә 10—11 әсрләрдә Кијев Рус дөвләти әразисиндә тәсадүф едилир.

Тибб ишини идарә едән илк дөвләт органы—Аптек палатасы 1581 илдә Русијада илк аптек илә бирликдә јарадылмышдыр. Јолухучу хәстәликләрин јајылма горхусунун гаршысыны алан илк сәрһәд ст. 1592 илдә тәшкил олунмушдур. 18 әсрдә сәһијјә мәсәләләрини Тибби дәфтәрхана, 1763 илдә исә Тибби коллекија идарә едирди. 1803 илдә Тибби коллекија Дахили Ишләр Назирлијинин тәркибиндә јерләшән Тибби департаментлә әвәз олунду. Чар Русијасында хәстәхана, амбулаторија вә с. мүаличә мүәссисәләрини мүхтәлиф идарә вә шәхсләр тәшкил едир, хәстәләрә шәхси һәкимләр јардым көстәрирди. Ингилаба гәдәр Русијада сағламлығы горујан дөвләт системи јох иди.

ССРИ-дә сәһијјә системинин јарадылмасы совет халгынын ән бөјүк наилијјәтләриндәндир. Сағламлығын мүһафизәси саһәсиндә дөвләтин вәзифәләри В. И. Ленин тәрәфиндән мүәјјән едилмиш, партијанын програмларында әксини тапмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә бүтүн сәһијјә гүввәләри һәрби хәстәләрә, јаралылара јардым көстәрилмәсинә, дөјүшән ордуда вә архада епидемијаларын гаршысыны алмаға јөнәлдилмишди. Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Совети сәһијјәнин тәшкили, әһалинин сағламлығынын даһа да јахшылашдырылмасы мәсәләләринә даир бир сыра гәрар гәбул

етмишдир. Вәтәндашларын сағламлығынын мүһафизәси һүгугу ССРИ Конститусијасы (1977) илә тәсбит олунмушдур.

Ингилаба гәдәр Русија әһали арасында инфексион хәстәликләрин јајылмасына көрә Авропада 1-чи јери тутурду. Тәбии чичәк, вәба, таун, бағырсаг инфексијасы, малјарија, гарын вә сәпкили јаталағын епидемијасы кәсилмирди. 1912 илдә 13 млн. инфексион хәстә гејдә алынмышды. Ушаг өлүмүнүн чоху инфексион хәстәликләрдән баш верирди. Өлкәнин санитарија вәзијјәти, мәнзил-мәишәт шәраити, әһалинин мәдәни сәвијјәси ашағы иди. Там олмајан мә'лумата көрә 1917 илдән 1922 илә гәдәр сәпкили јаталагла 20 млн.-а јахын, 1919—23 илләрдә гајыдан јаталагла тәгр. 10 млн.-а јахын адам хәстәләнмишди. 1918—19 илләрдә вәбаја тутулмуш 65 мин нәфәр гејдә алынмышды. 1919 ил апрелин 10-да В. И. Ленин әһали арасында чичәк әлејһинә пејвәнд апарылмасы һаггында ХКС-нин декретини имзалады. Нәтичәдә 1936—37 илләрдә ССРИ-дә чичәк хәстәлији тамамилә ләғв едилди. 1921 илдә Халг Сәһијјә Комиссарлығы нәздиндә Мәркәзи малјарија комиссијасы јарадылды. 1963 илдән малјарија илә күтләви хәстәләнмә гејдә алынмамыш, көјөскүрәк, дифтерија, полиомиелит вә с. илә хәстәләнмә хејли азалмышдыр.

50-чи илләрдән башлајараг ССРИ-дә хәстәләнмә структурасы вә өлүм сәбәби игтисади чәһәтдән инкишаф етмиш өлкәләр үчүн типик һал алды. Әһалинин гочалмасы илә әлагәдар үрәк-дамар вә јаман шиш хәстәликләри нисбәтән кениш јајылды. Тибб саһәсиндә газанылан наилијјәтләр патоложи үрәк-дамар хәстәлијинә тутуланларын һәјатынын узадылмасыны тә'мин етди. Атеросклероз, һипертонија, үрәјин ишемик хәстәликләри, ревматизм, инфексион хәстәликләрдән грип, ушаг инфексион хәстәликләриндән гызылча, скарлатина, көјөскүрәк, епидемик паротит вә с. нисбәтән јајылмыш хәстәликләрдир.

1913 илдә Русијанын ири шәһәрләриндә 28,1 мин һәким вар иди. Әһалинин һәр 5656 нәфәринә 1 һәким дүшүрдү. ССРИ-дә 1982 илдә һәкимләрин сајы 1913 илә нисбәтән тәхминән 38 дәфә чохалмышды. ССРИ һәкимләрин сајына, һәмчинин әһалијә көстәрилән јардыма көрә дүнјада 1-чи јери тутур. 1976 илдә 1940 илә нисбәтән терапевтләрин вә санитар һәкимләрин сајы 4 дәфә, чәрраһлар 6,9 дәфә, мама-кинекологлар, педиатор вә офталмологлар 5 дәфә, невропатологлар 7 дәфә, ренткенолог вә радиологлар 10 дәфәдән чох артмышдыр. 1913 илдә 46 мин орта тибб ишчиси олдуғу һалда, 1982 илдә онларын сајы 63 дәфә чох иди. ССРИ һәким, әчзачы вә орта тибб ишчиләринин һазырланмасына көрә дүнјада апарычы мөвге тутур. 1913 илә нисбәтән 1982 илдә тибб тәләбәләринин сајы 36 дәфәдән чох, һәким мә'зунларын сајы 50 дәфәдән чох артмышдыр.

Русијада 1913 илдә 73 шәһәрдә вә 40 губ.-да 14 санитарија идарәси, 257 һәким, 28 санитарија-кикијена лабораторијасы вар иди. 1918 илдә Халг Сәһијјә Комиссарлығында санитарија-епидемиоложи сексија тәшкил олунду. 1936 илдә ин-тларда илк санитарија-кикијена факүлтәләри јарадылды. 1948 илдә бүтүн сәһијјә әрази органларында (респ., өлкә, вил., шәһәр, р-н) санитарија епидемиоложи ст.-ларын тәшкилинә башланды; 1963 илдә ССРИ Назирләр Совети «ССРИ-дә дөвләт санитарија нәзарәти һаггында» гәрар гәбул етди. ССРИ-дә санитарија-епидемиоложи ст.-лар әтраф мүһитин тәмизләнмәсинә нәзарәт едир. Санитарија хидмәти профилактика мәгсәди илә әһали арасында пејвәндләр апарылмасыны тәшкил едир, епидемијалар әлејһинә тәдбирләр көрүр, инфексион хәстәликләрин јајылма горхусуну арадан галдырыр. 1972 ил сентјабрын 20-дә ССРИ Али Совети «Тәбиәтин мүһафизә олунмасыны вә тәбии сәрвәтләрдән сәмәрәли истифадә едилмәсини даһа да јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» гәрар гәбул етди. Бу гәрар назирлик, идарә, мүәссисә вә тәшкилатларын торпағын, су мәнбәләринин, һаванын чиркләндирилмәсинә гаршы тәдбирләрин һәјата кечирилмәси, һәмчинин санитарија-кикијена гајдаларынын јеринә јетирилмәси саһәсиндә мәс'улијјәтини даһа да артырды.

Ингилаба гәдәр Русијада һәр үч шәһәрдән бириндә хәстәхана јох иди; 26% хәстәхана 5 вә даһа аз чарпајылыг, 53% хәстәхана 6—20 чарпајылыг иди. 1913 илә нисбәтән 1982 илдә хәстәхана мүәссисәләри 5 дәфә, бунлардакы чарпајыларын сајы 14 дәфә артмышдыр. Бир чох респ., өлкә вә вил., һабелә шәһәр хәстәханаларында реаниматолокија шө'бәләри ачылмышдыр.

1913 илдә ири шәһәрләрдә әһалијә илк јардым көстәрмәк үчүн 1230 амбулатор-поликлиника мәнтәгәси вә мүаличәханасы олдуғу һалда, 1982 илдә онларын сајы 38641-ә чатмышдыр. Фелдшер-амбулатор јардымы да хејли артмышдыр. Сәнаје мүәссисәләриндә әмәји мүһафизә мәгсәди илә кикијена шәраити јарадылмыш, 1950 илә нисбәтән 1982 илдә сәнаје мүәссисәләриндә вә идарәләриндә тибб мәнтәгәләринин сајы 2 дәфә, сәһијјә мәнтәгәси 3 дәфә артмышдыр. Хәстәлији еркән ашкар етмәк мәгсәди илә күтләви профилактика мүајинә үсулу кениш тәтбиг едилир. ССРИ-дә шәһәр вә р-н типли 3973 тә'чили јардым ст. фәалијјәт көстәрир (1982).

Ингилаба гәдәр Русијада 3 мин јерлик 60 санаторија вар иди. Курорт мүаличәси зәһмәткешләр үчүн әлчатмаз бир иш иди. Совет дөвләти курортлары вә мүаличә јерләрини зәһмәткешләрин ихтијарына верди. 1982 илдә санаторијаларын сајы 1913 илә нисбәтән 40 дәфә, чарпајыларын сајы 170 дәфә чохалмышдыр. ССРИ әразисиндә балнеоложи, иглим, палчыгла мүаличә курортлары вар. Бә'зи санаторијалар ири ихтисаслашдырылмыш мүаличә-профилактика мүәссисәләринә чеврилмишдир.

Совет Иттифагында ана вә ушагларын мүһафизәси ән мүһүм дөвләт мәсәләсидир. Һамилә гадынларын әмәјинин мүһафизәси хүсуси ганунверичиликлә тәнзимләнир. Совет әмәк ганунларына көрә һамилә гадынлар кечә нөвбәсиндә, иш вахтындан артыг ишләмирләр, лазым кәлдикдә јүнкүл ишлә тә'мин олунурлар. Онлар доғумдан әввәл вә сонра пулу өдәнилмәклә мә'зунијјәтә бурахылыр. Доған гадынлара маашларынын мүәјјән фаизи өдәнилмәклә бир ил мүддәтиндә мә'зунијјәт верилир. Дөвләт бүдчәсиндән ана вә ушагларын мүаличәси үчүн бурахылан вәсаитин мигдары 1982 илдә 1940 илә нисбәтән 15 дәфә, ушаг евләринин, бағчалар, пионер дүшәркәләри вә с. идарәләрин сајы 14 дәфә артмышдыр. Совет һакимијјәти дөврүндә гадын мәсләһәтхана шәбәкәләри, доғум евләри, хәстәханаларда мама-кинеколожи шө'бәләр, кәнд јерләриндә колхоз доғум евләри, фелдшер-мама мәнтәгәләри јарадылмышдыр. 1982 илдә доғум евләриндә чарпајыларын сајы 230 минә чатмышдыр (1940 илдә 147,1 мин). Ушагларын сағламлығына хүсуси гајғы көстәрилир. Ушаг хәстәханаларында чарпајыларын сајы 1913 илдәки 750-дән 1982 илдә 529,3 минә чатмышдыр. Дүнјада илк дәфә ушаглара диспансер системли јардым ССРИ-дә тәтбиг олунмушдур.

Совет һакимијјәтинин гәләбәсинә гәдәр Русијада аптекләр хүсуси шәхсләрин әлиндә иди. Шәһәрләрдә 10,8 мин, кәнд јерләриндә 119,5 мин әһалијә 1 аптек хидмәт көстәрирди. 1982 илдә аптекләрин сајы 1914 илә нисбәтән 5 дәфә артмышдыр. Әһалиси аз олан р-нларда һәким вә фелдшер-мама мәнтәгәләриндә аптек шәбәкәләри тәшкил едилмишдир.

Халгын сағламлығыны горумаг саһәсиндә ССРИ-нин тәчрүбәси дүнјанын бир чох өлкәсиндә сәһијјә ишинин тәшкилинә тә'сир көстәрир. Совет сәһијјә принсипләриндән дикәр сосиалист өлкәләриндә дә истифадә олунур. ССРИ, Үмумдүнја Сәһијјә Тәшкилатынын (ҮДСТ) фәалијјәтиндә јахындан иштирак едир. 150-дән чох совет алими ҮДСТ-ин експерт-мәсләһәт комитәсинин үзвүдүр. Бир чох совет мүтәхәссиси онун игамәткаһында вә рекионал бүросунда чалышыр. ССРИ Сәһијјә Назирлији, ССРИ Тибб ЕА вә совет елми тибб чәмијјәтләри бир сыра Бејнәлхалг ассосиасијаларда иштирак едир. АБШ, Б. Британија, Франса, Италија, Финландија вә с. өлкәләрлә сәһијјә вә тибб елми саһәсиндә әмәкдашлыг һаггында сазишләр бағланмышдыр.

ССРИ инкишаф етмәкдә олан дөвләтләрә јардым көстәрир, онлар үчүн милли әчзачылыг сәнајеси тәшкил едир, хәстәханалар тикир, инфексион хәстәликләрин гаршысыны алмаг үчүн тәдбирләр көрүр, һәким кадрлары һазырлајыр. ССРИ Гвинеја халгына ири госпитал тикиб бағышламыш, ССРИ-нин көмәклији илә Иракда әчзачылыг з-ду, Һиндистанда антибиотикләр з-ду, синтетик дәрман, чәрраһи аләтләр һазырлајан мүәссисә вә с. тикилмишдир. ССРИ Гырмызы Хач вә Гырмызы Ајпара Чәмијјәти Иттифагы да мүһүм бејнәлхалг ишләр көрүр.

Бәдән тәрбијәси вә идман. ССРИ әразисиндә јашајан халглар арасында күч, чевиклик вә бачарыг тәләб едән ојунлар гәдимдән јајылмышдыр. Даш, низә тулламаг, үзмәк, гачмаг, ох атмаг, күләшмәк, јумруг дөјүшү, ат чапмаг вә с. үзрә кечирилән мәшг вә јарышлардан әсас мәгсәд кәнчләри әмәјә вә һәрби ишә һазырламаг иди. Русијада илк идман клублары вә чәмијјәтләри 19 әсрин 1-чи јарысында јарадылмыш, 20 әсрин әввәлләриндә идман нөвләри үзрә Үмумрусија иттифаглары, илк чемпионатлар тәшкил едилмишдир.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра бәдән тәрбијәси вә идман совет мәдәни вә ичтимаи һәјатынын үзви һиссәсинә чеврилди. 1918 илдә илк совет бәдән тәрбијәси-идман өзәк вә дәр-

никләри, 1923 илдә илк Үмумиттифаг бәдән тәрбијәси идман ҹәмијјәти «Динамо», 1935 илдә «Спартак» көнүллү идман ҹәмијјәти, 1936 илдә һәмкарлар иттифагларынын 60 дан чох көнүллү идман ҹәмијјәти јарадылды. 1931 илдә һазырланмыш *«Әмәјә вә ССРИ-ни мүдафиәјә һазырам»* Үмумиттифаг бәдән тәрбијәси комплекси өлкәдә бәдән тәрбијәси системинин програм вә норматив әсасына чеврилди. Сов.ИКП МК-нын «Бәдән тәрбијәси саһәсиндә партијанын вәзифәләри һаггында» (1925), «Бәдән тәрбијәси һәрәкаты һаггында» (1929), «Бәдән тәрбијәси вә идманы даһа да инкишаф етдирмәк тәдбирләри һаггында» (1966), «Бәдән тәрбијәси вә идманын күтләвилијини даһа да артырмаг һаггында» (1981) гәрарларында сосиализм вә коммунизм гуруҹулуғунун мүхтәлиф мәрһәләләриндә бәдән тәрбијәси вә идманын әсас инкишаф истигамәтләри мүәјјәнләшдирилмишдир. Сов.ИКП Програмында, Сов.ИКП 26-чы гурултајынын гәрарларында, 1981—85 илләрдә вә 1990 иләдәк ССРИ Халг Тәсәррүфатынын инкишафынын әсас истигамәтләриндә бәдән тәрбијәси вә идман әһали арасында тәрбијә ишинин мүһүм саһәси кими гијмәтләндирилир вә онун инкишафына дөвләт әһәмијјәти верилир. Бәдән тәрбијәси вә идмана дөвләт вә һәмкарлар иттифагы бүдҹәләриндән, кооператив вәсаитләриндән вә бәдән тәрбијәси-идман тәшкилатларынын өз ҝәлирләриндән пул бурахылыр. Совет бәдән тәрбијәси һәрәкаты бүтүн мүттәфиг респ.-ларда планлы вә күтләви инкишафы илә фәргләнир. ССРИ-дә һәр ил 300-дәк мүхтәлиф јарыш кечирилир. Өлкә дахилиндә ән бөјүк јарышлар олан ССРИ халглары спартакиадалары идман нөвләри вә иштиракчыларынын сајына ҝөрә Олимпија ојунларындан үстүндүр. Өлкәдә тәгр. 700 мин мүхтәлиф идман гурғусу, о ҹүмләдән һәр бири азы 1500 тамашачы тутан 3500-дән чох стадион вар (1982). 84 млн. нәфәр бәдән тәрбијәси вә идман коллективләринин, техники идман клубларынын үзвүдүр. Үмуми физики һазырлыг групларында 11 млн. нәфәр (1982) мәшғул олур. 1982 илдә 3 млн. адамын мәшғул олдуғу 6,5 миндән артыг ушаг-ҝәнҹләр идман мәктәби фәалијјәт ҝөстәрирди.

Совет идманчылары һәм харичдә, һәм дә өлкә дахилиндә кечирилән мүхтәлиф бејнәлхалг јарышларда (дүнја вә Авропа чемпионатлары, Олимпија ојунлары вә с.) мүвәффәгијјәтлә чыхыш едирләр. 1983 иләдәк ССРИ-дә 52 дүнја, 32 Авропа чемпионаты, 22-чи Олимпија ојунлары (1980) вә с. бөјүк бејнәлхалг јарышлар кечирилмишдир. 1952 илдән Олимпија ојунларында иштирак едән совет идманчылары һәмин ојунларда 401 гызыл, 326 ҝүмүш, 291 бүрүнҹ медал газанмышлар.

ССРИ-дә бәдән тәрбијәси вә идман мәдәни гуруҹулуғун мүстәгил саһәсидир. Һазырда күтләви бәдән тәрбијәси һәрәкатынын үмумхалг һәрәкатына чеврилмәси мәсәләси һәлл олунур. ССРИ-дә һәр ил *Бәдән Тәрбијәчиси Ҝүнү* гејд едилир.

Бах һәмчинин *Бәдән тәрбијәси вә идман*, идманын мүхтәлиф нөвләри, идман ҹәмијјәтләри һаггында мәгаләләрә. Азәрб.-да бәдән тәрбијәси вә идман һаггында бах хүсуси ҹилд—*Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республикасы*.

Халг маарифи вә мәдәни-маариф мүәссисәләри. ССРИ-нин мүасир әразисиндә илк мәктәбләр 4—5 әсрләрдә Ермәнистан вә Ҝүрҹүстан килсә вә монастырларынын нәздиндә ачылмышды. 4 әсрдә Фасисдә (индики Поти ш. јахынлығында) «Али риторика мәктәби»—*Колхида академијасы* фәалијјәт ҝөстәрирди. 8 әсрдә исламын јајылдығы Азәрб., Газахыстан вә Орта Асија әразиләриндә мәсҹидләрин нәздиндә јарадылан мәктәб вә мәдрәсәләрдә әрәб дилиндә савад вә шәриәтин әсаслары өјрәдилирди.

Кијев Рус дөвләтиндә тәһсилин тәшкили һаггында илк мә'луматлар 10 әсрә аиддир. 15 әсрин сону—16 әсрин әввәлиндә Рус књазлыглары мәркәзләшдирилмиш Рус дөвләтиндә бирләшдикдән сонра килсә вә монастыр мәктәбләринин сајы артды. 16 әсрдә китаб чапына башланмасы маарифин инкишафына зәмин јаратды. 1574 илдә И. Фјодоров илк славјан-рус әлифбасы китабыны чап етди. 1687 илдә Русијада илк али мәктәбин—*Славјан-Јунан-Латын Академијасынын* әсасы гојулду. I Пјотрун ислаһатлары нәтиҹәсиндә 18 әсрин әввәлләриндән Москва, Петербург вә с. шәһәрләрдә дүнјәви тәһсил верән дөвләт тәдрис мүәссисәләри тәшкил едилди. 1726 илдә ЕА нәздиндә Академија ҝимназијасы вә Академија ун-ти ачылды. 1755 илдә *Москва университети* јарадылды. 18 әсрин 2-чи јарысындан дөвләт мәктәбләриндә гадын тәһсилинин әсасы гојулду (*Смолны институту* вә с.). Бүтүн бу мәктәбләрдә, әсасән, задәкан ушаглары тәһсил алырдылар. 18 әсрин ахырында халг мәктәбләринин тәшкили вә маариф системинин демократикләшдирилмәси уғрунда ҝенишләнән һәрәкат нәтиҹәсиндә Петербург, Москва, Воронеж вә с. шәһәрләрдә ибтидаи халг мәктәбләри ачылды. Лакин јерли вәсаит вә көнүллү јардым һесабына фәалијјәт ҝөстәрән бу мәктәбләр мә'зунлара орта вә али тәһсил мүәссисәләринә дахил олмаг һүгугу вермирди. 1802 илдә Халг Маарифи Назирлији, онун нәздиндә исә Баш Мәктәбләр Идарәси јарадылды. 1828 ил низамнамәсинә ҝөрә мәһәллә мәктәбләриндә (2 иллик) «ән ашағы силкин» нүмајәндәләри, гәза мәктәбләриндә (3 иллик) таҹир ушаглары, ҝимназијаларда (7 иллик) задәкан ушаглары охуја биләрдиләр.

19 әсрин әввәлләриндән мәһсулдар гүввәләрин вә капиталист мүнасибәтләринин инкишафы техники пешә тәһсили системинин јарадылмасы зәруријјәтини ирәли сүрдү; бир сыра гәза мәктәбләри вә ҝимназијаларын нәздиндә хүсуси пешә синифләри вә курслары, һәмчинин мүстәгил пешә мәктәбләри вә али техники мәктәбләр ачылды. 60-чы илләрдә иҹтимаи-демократик һәрәкатын тәзјиги илә Русијада маариф саһәсиндә бир сыра ислаһатлар һәјата кечирилди: орта мәктәбләрин 2 тини —классик вә реални ҝимназијалар јарадылды, гыз ҝимназијалары вә мәктәбләринин сајы артырылды, али тәһсил верән гадын курслары ачылды, земстволара кәнд јерләриндә ибтидаи мәктәбләр ачмаг һүгугу верилди.

Чар һөкумәти Русијада јашајан башга халглара гаршы руслашдырма сијасәти јеридир, милли мәдәнијјәтин инкишафыны ләнкидирди. 1897 илдә Русијада 9—49 јашлы әһалинин ҹәми 28,4%-и (Азәрб.-да 9,3%) савадлы иди. Савадсызлығын фаизи гырғызлар (0,6), түркмәнләр (0,7), өзбәкләр (1,8), газахлар (2) арасында хүсусилә ашағы иди.

Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра халг маарифи саһәсиндә сијасәтин әсаслары РК(б)П-нин 8-чи гурултајында (1919) гәбул едилмиш Програмла мүәјјәнләшдирилди. Програмда халг маарифинин јени, сосиалист системини јаратмаг вәзифәси гаршыја гојулду. Күтләви савадсызлығын ләғви биринҹи нөвбәли мәсәлә иди. Бу мәгсәдлә јашлылар мәктәбләри вә савадсызлығын ләғви мәнтәгәләри ачылды, милли дилләрдә күтләви тиражларла дәрсликләр вә методики әдәбијјат бурахылды.

РСФСР ХКС-нин 1918—19 илләрдә гәбул етдији декретләр әсасында халг маарифи иши сосиалист зәмини үзәриндә јенидән гурулду; бүтүн үмумтәһсил мәктәбләри халга мәхсус олду; шәхси мәктәбләр ләғв едилди; пулсуз тәһсил, оғлан вә гызларын бирҝә тәһсили һәјата кечирилди, мәктәб килсәдән (мәсҹиддән), килсә (мәсҹид) исә дөвләтдән ајрылды; мәктәбләрдә илаһијјат тәдриси вә дини мәрасимләр гадаған олунду; ҹисмани ҹәза ләғв едилди; бүтүн милләтләрә өз ана дилиндә тәһсил алмаг һүгугу верилди; иҹтимаи мәктәбәгәдәр тәрбијәнин совет системи јарадылды; али мәктәбләрдә тәтбиг олунан јени гәбул гајдалары фәһлә вә кәндлиләрин али тәһсил алмасына ҝениш имканлар ачды; 20—30-ҹу илләрдә өз әлифбасы олмајан халглар үчүн (гырғызлар, башгырдлар, бурјатлар, Дағыстан вә Узаг Шимал халглары вә б.) әлифба јарадылды. Өзбәкләр, таҹикләр, түркмәнләр, газахлар азәрб.-лар вә с. халглар әрәб әлифбасындан латын, сонра исә рус графикасына әсасланан әлифбаја кечдиләр. Тә'лим-тәрбијә ишинин мәзмуну вә методлары дәјишдирилди, јени тәдрис програмлары вә дәрсликләр һазырланды. В. И. Ленин РККИ-нин 3-ҹү гурултајындакы (1920) нитгиндә ҝәнҹ нәсли коммунизм руһунда тәрбијә етмәји, онлары тәбиәт вә ҹәмијјәт һаггында елми биликләрлә силаһландырмағы, тәһсили сосиализм гуруҹулуғу тәҹрүбәси илә әлагәләндирмәји әсас вәзифәләр сырасында гаршыја гојду. 30-ҹу илләрдә ҮИК(б)П МК вә ССРИ ХКС-нин гәбул

БАМ Азәрбајҹан иншаат дәстәләри тәрәфиндән салынмыш Улкан гәсәбәси

Бакы. ССРИ Халглары Достлуг Сарајы. 1930-чу илләр. Ме'мар Л. А. Илјин.

етдији бир сыра гәрарлар совет мәктәб системинин тәшкилати вә елми-педагожи әсасларыны мөһкәмләндирди.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән (1941—45) сонра өлкә мүһарибәнин чәтинликләрини гыса мүддәтдә арадан галдырды, совет халг маарифи системи даһа да инкишаф етдирилди, орта вә али мәктәбләрдә ишин мәзмун вә методлары тәкмилләшдирилди. 1973 илдә ССРИ Али Совети «ССР Иттифагы вә мүттәфиг республикаларын халг маарифи һаггында ганунверичилијинин Әсаслары»ны тәсдиг етди. Кәнч нәслин тә'лим вә тәрбијәсини һәјатла, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә даһа сых әлагәләндирмәк үчүн Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Совети «Техники пешә тәһсили системи шакирдләринин тә'лим вә тәрбијәсини даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында» (1977), «Үмумтәһсил мәктәбләри шакирдләринин тә'лимини, тәрбијәсини вә әмәјә һазырланмасыны даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында» (1977) вә с. гәрарлар гәбул етмишдир. «ССРИ халг мүәллими» фәхри адынын тә'сис едилмәси (1977), Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Үмумтәһсил мәктәбләри шакирдләринин дәрсликләрдән пулсуз истифадә етмәсинә кечилмәси һаггында» гәрары (1978), Сов.ИКП МК-нын ијун (1983) пленумунун гәрарларына, халг маарифинин мүасир мәрһәләдә вәзифәләрини экс етдирән үмумтәһсил вә пешә тәһсили ислаһатынын Сов.ИКП МК апрел (1984) пленумунда вә 11-чи чағырыш ССРИ Али Советинин 1-чи сессијасында бәјәнилмиш әсас истигамәтләринә ујғун олараг ислаһатын конкрет мәсәләләринә даир гәрарлар (1984) партија вә һөкумәтин халг маарифинә көстәрдији даими гајғынын тәзаһүрүдүр.

1982/83 дәрс илиндә ССРИ-дә үмумтәһсил мәктәбләриндә 44,5 млн. шакирд, техники пешә мәктәбләриндә 4 млн.-дан чох, орта ихтисас мәктәбләриндә 4,5 млн. шакирд охујур, али мәктәбләрдә 5,3 млн. тәләбә тәһсил алырды. ССРИ-нин али вә орта ихтисас тәһсили мәктәбләриндә 150-дәк харичи өлкәнин, әсасән сосиалист өлкәләринин вә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин нүмајәндәләри дә охујурлар. Москвада Патрис Лумумба ад. Халглар Достлуғу Ун-тиндә Африка, Чәнуб-Шәрги Асија, Јахын вә Орта Шәрг, Латын Америкасы өлкәләриндән кәлмиш кәнчләр тәһсил алырлар.

ССРИ мәдәни маариф мүәссисәләринин дүнјада ән кениш шәбәкәсинә малик олан бир өлкәдир. ССРИ-дә 138,5 мин клуб мүәссисәси, фондларында 1,9 млрд. китаб вә журнал олан 133,2 мин күтләви китабхана, 1681 музеј фәалијјәт көстәрир (1983). Москвада В. И. Ленин ад. ССРИ Дөвләт китабханасы, ССРИ Дөвләт елми күтләви техники китабханасы, ССРИ ЕА-нын Мәркәзи тәбијјат елмләри китабханасы, Ленинградда М. Ј. Салтыков-Шедрин ад. Дөвләт күтләви китабханасы, ССРИ ЕА-нын китабханасы вә с. китабханалар дүнјанын ән бөјүк китабханаларындандыр. Тарих музејләриндән Москвада ССРИ Мәркәзи ингилаб музеји, Дөвләт тарих музеји, Москва Кремли музејләри, Ленинградда Мәркәзи һәрби-дәниз музеји, ССРИ халглары етнографијасы Дөвләт Музеји, хатирә музејләриндән Москвада В. И. Ленин Мәркәзи музеји, К. Маркс вә Ф. Енкелс музеји, М. Горки музеји, Ленинградда Үмумиттифаг А. С. Пушкин музеји, инчәсәнәт музејләриндән Москвада А. С. Пушкин ад. Дөвләт тәсвири сәнәт музеји, Дөвләт Третјаков галерејасы, Ленинградда Дөвләт Ермитажы, Дөвләт Рус музеји вә с. дүнја шөһрәти газанмышдыр.

Елм вә елми идарәләр

Елм. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра елм илк дәфә олараг, јени чәмијјәт гуручулуғунун әсасларындан биринә чеврилди, бөјүк сосиал дәјишдиричи гүввә олду. Совет һакимијјәтинин илк илләриндән елми билијин бүтүн саһәләри кениш мигјасда инкишаф етдирилмәјә башланды. Һәтта Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә дә В. И. Ленин башда олмагла Совет һөкумәти дүнја вә Вәтән елминин наилијјәтләриндән истифадә олунмасы, ән башлычасы исә онун кәләчәк инкишафы үчүн мүмкүн олан һәр шеји едирди. В. И. Ленинин «Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри», «Елми-техники ишләр планынын илк гејдләри» (1918), «Пролетар мәдәнијјәти һаггында» (1920), «Ваһид тәсәррүфат планы һаггында» (1921) әсәрләриндә совет елминин инкишаф стратекијасы мүәјјән едилмиш, х.т.-нын инкишафында елмин апарычы ролу гејд олунмушду. 1920 илдә ГОЕЛРО планы ишләниб һазырланды.

Совет дөвләти мөвчуд елми идарәләри, илк нөвбәдә Елмләр Академијасыны Советләр өлкәсинин елми фәалијјәт системинә дахил етди, онун гаршысында х.т.-нын бәрпасындан вә сосиализм гуручулуғунун еһтијачларындан өтрү өлкәнин тәбии еһтијатларынын өјрәнилмәси вә мәнимсәнилмәси илә әлагәдар тәдгигатлары тәшкил етмәк вә һәјата кечирмәк кими мүһүм вәзифә гојулду. 1918—21 илләрдә Елмләр Академијасы совет дөвләтинин тапшырығы илә експедисија ишләрини бөјүк мигјасда кенишләндирмишди, јени истеһсалатлар јаратмаг мәгсәди илә тәдгигатлар апарылырды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра кечән беш ил әрзиндә елми идарәләрин сајы тәгр. үч дәфә артмышды. 1918—21 илләрдә, кәнч Совет Респ.-сынын тарихиндә ән ағыр илләрдә 50-јә гәдәр елми тәдгигат ин-ту (оптика, физика-техника, радиум ин-тлары, Н. Ј. Жуковски ад. Мәркәзи Аероһидродинамика ин-ту, Ичтимаи Елмләр Сосиалист Академијасы вә с.) јарадылмышды. Јени јарадылмыш елм мәркәзләриндә нәзәри вә тәтбиги тәбиәтшүнаслыг, техника саһәсиндәки тәдгигатларын јени истигамәтләри мүәјјәнләшдирилди; ичтимаијјатшүнаслыг саһәсиндә марксизм-ленинизм нәзәријјәси мәсәләләри өјрәнилирди. Тәдгигатчы кадрлар формалашыр вә илк совет елми мәктәбләри тәшәккүл тапырды. Мәһсулдар гүввәләрин һәртәрәфли инкишафына јөнәлдилмиш елми-техники ишләрин В. И. Ленин тәрәфиндән мүәјјән едилән програмы һәјата кечирилмәјә башланды. Електрикләшдирмә саһәсиндә ишләрин кенишләндирилмәси нәтичәсиндә физика, механика, кимја, техника, игтисадијјат саһәсиндә бир-бири илә гаршылыглы сурәтдә бағлы олан тәдгигатларын бүтөв бир комплекси јаранды. Курск магнит аномалијасы вә Гарабоғазгол көрфәзиндә гијмәтли кимја хаммалы јатаглары планлы сурәтдә өјрәнилмәјә башланды, торпагшүнаслыг, тәчрүби агрономија, нәзәри вә тәтбиги кенетика, тибби микробиолокија вә епидемиолокија саһәсиндә тәдгигатлар апарылды. Кәнч Совет респ.-сында елмин вә х.т.-нын инкишафында А. П. Карпински, В. А. Стеклов, К. А. Тимирјазев, А. Н. Бах, А. Н. Крылов, Н. Ј. Жуковски, В. И. Вернадски, В. Г. Хлопин, Н. Д. Зелински, И. М. Губкин, И. П. Павлов, В. Л. Комаров, П. П. Лазарев, А. Ф. Иоффе, Д. С. Рождественски вә б. чох бөјүк рол ојнамышлар.

Совет елминин сосиал базасынын кенишләндирилмәси онун инкишафынын ән мүһүм амили иди. 1918 илин августунда В. И. Ленин «Али мәктәбләрә гәбул заманы пролетариатын вә ән јохсул кәндлиләрин нүмајәндәләринә үстүнлүк вермәк һаггында» ХКС-нин гәрарыны имзалады. 1920 илин сентјабрында исә ХКС «Фәһлә факүлтәләри һаггында» декрет гәбул етди. Елми тәһсил мәркәзләри шәбәкәсинин кенишләндирилмәси, милли вә учгар р-нларда, илк нөвбәдә чаризм дөврүндә бир дәнә дә али мәктәб олмајан јерләрдә ун-тләр јарадылмасы бөјүк әһәмијјәтә малик иди. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Белорусијада, Орта Асија вә Загафгазија респ.-ларында, Уралда вә Шәрги Сибирдә али мәктәбләр шәбәкәси јаранмаға башланды. Коммунист партијасы вә Совет һөкумәти учгарларда јашајан халгларын тарихән јаранмыш игтисади вә мәдәни керилијини дәрһал ләғв етмәк хәтти көтүрдүләр. 1922 илдә ССРИ-нин тәшкили бүтүн өлкәнин елми-техники тәрәггиси үчүн чох бөјүк әһәмијјәтә малик олуб, респ.-лар арасында гаршылыглы игтисади әлагәләрин кенишләнмәсини вә дәринләшмәсини тә'мин етди, сосиализм гуручулуғунун үмдә вәзифәләрини јеринә јетирмәк үчүн елми гүввәләрдән вә мадди васаитдән сәмәрәли истифадә олунмасына јардым көстәрди, совет халгларынын сосиал-сијаси вә идеја бирлијинин даһа да мөһкәмләнмәсини тә'мин етди.

Русија Федерасијасынын елм мәркәзләри мүттәфиг респ.-лара өзләринин елми потенсиалыны јаратмагда бөјүк јардым көстәрди. Һәлә о заман фәалијјәти әсл үмумиттифаг характери кәсб едән Елмләр Академијасы бу ишдә мүһүм рол ојнады. 1925 илдә ССРИ МИК вә ХКС-нин гәрары илә Елмләр Академијасы «Совет Сосиалист Республикалары Иттифагынын Елмләр Академијасы» адландырылды.

ССРИ тәшкил едилдикдән сонра Елмләр Академијасы өлкәнин тәбии еһтијатларыны вә мәһсулдар гүввәләрини мүнтәзәм вә һәртәрәфли өјрәнмәјә башлады. 20—30-чу илләрдә Академијанын експедисијалары Совет Иттифагынын демәк олар бүтүн р-нларыны әһатә етмишди. ССРИ ЕА-нын алимләри јерли исте'дадлы кәнчләри бу ишә чәлб едир, билик вә тәчрүбәләрини онлара өјрәдир, илк елми тәдгигат коллективләри јарадырдылар. Һәр бир мүттәфиг респ.-да елмин тәшәккүлү сосиализм гуручулуғунун вә мәдәни ингилабын кенишләнмәси илә, партија вә һөкумәтин ССРИ-нин бүтүн вил. вә рекионларында мәһсулдар гүввәләри инкишаф етдирмәк хәтти илә сых бағлы иди. Илк бешилликләр заманы өлкәнин Шәрг р-нларында јени сәнаје комплексләри јарадылыр вә сүр'әтлә инкишаф едирди. Сибир вә Орта Асијада јени елми тәдгигат очаглары—ССРИ ЕА-нын саһә ин-тлары вә лабораторијалары, фундаментал тәдгигат мәркәзләри, базалары вә филиаллары јарадылырды.

20—30-чу илләрин ајрычында мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын елми потенсиалынын јарадылмасында ССРИ ЕА-нын филиалларынын вә базаларынын тәшкили хүсусилә мүһүм рол ојнады. Үчүнчү бешиллијин ахырына јахын Азәрб., Ермәнистан, Күрчүстан, Газахыстан, Тачикистан, Түркмәнистан вә Өзбәкистанда, һабелә РСФСР-дә—Кола ј-а-нда, Уралда вә Узаг Шәргдә ССРИ ЕА-нын филиаллары вә базалары ишләјирди. Бунлар комплекс ин-тлар вә ја ин-т бирликләри иди вә тәкчә рекионларын мәһсулдар гүввәләрини вә бурада јашајан халгларын мәдәнијјәтини өјрәнмәклә кифајәтләнмир, һәм дә јерли елми-техники гүввәләри тәшкил едән мәркәзләр, милли тәдгигатчы кадрлары һазырлајан очаглар ролуну ојнајырдылар.

Мүһарибәдән әввәлки бешилликләрдә мүттәфиг респ.-ларда али мәктәбләрин, о чүмләдән ун-тләрин шәбәкәси хејли кенишләнди; бунлар елми кадрлар һазырлајан әсас базалар иди. Мүттәфиг вә мухтар респ.-лар үчүн елми вә педагожи кадрлар һазырланмасы РСФСР-ин ән бөјүк ун-тләринин—Москва, Ленинград ун-тләринин вә башга ун-тләрин ишиндә мүһүм јер тутурду. Һәмин илләрдә бүтүн өлкәдә али мәктәбләрин вә елми тәдгигат идарәләринин шәбәкәси хејли артмышды. 1922 илдә өлкәдә 1000-дән чох мүхтәлиф профилли вә тә'јинатлы елми өзәјин 3/4-ү Русијанын мәркәзи р-нларында, әсасән Москва вә Петроградда чәмләшмишдисә, 1940 илдә 2359 елми тәдгигат идарәсинин тәгр. јарысы РСФСР әразисиндән кәнарда иди. 30-чу илләрдә елми тәдгигатлар дөвләт тәрәфиндән планлашдырылмаға башланды. Совет елми ССРИ х.т. вә мәдәнијјәтинин планлы сурәтдә инкишаф едән ваһид системинин үзвү тәркиб һиссәсинә чеврилди. Бу илләрдә ССРИ ЕА башда олмагла Совет Иттифагынын елми коллективләри бөјүк х.т. әһәмијјәтинә малик комплекс тәдгигатлары кенишләндирдиләр. Онларын иши Шәрг р-нларынын сәнаје мигјасында истифадәјә верилмәсиндә — орада өлкәнин икинчи көмүр-металлуркија базасынын јарадылмасында көркәмли рол ојнады. Совет алимләри нәһәнк електро-енеркетика системләри јарадыр, Днепр СЕС-ин иншасында, Түрксиб д.ј.-нун тикинтисиндә, Арктиканын өјрәнилмәсиндә вә Шимал дәниз јолунун истифадәјә верилмәсиндә иштирак едирдиләр. Фундаментал тәдгигатлар саһәсиндә бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанылмышды.

ССРИ-дә сосиализмин һәлледичи гәләбәләри, мәдәни ингилабын мүвәффәгијјәтләри, сосиалист идеолокијасынын тәнтәнәси вә сосиалист милләтләринин бир биринә даһа да јахынлашмасы—бүтүн бунлар елмдә баш верән мүһүм кејфијјәт дәјишикликләри үчүн шәраит јаратды. Совет елминин ролу ичтимаи мүнасибәтләрин вә елмин инкишафында дахили тәләбатын бир-биринә дәриндән ујғун кәлмәси илә сәчијјәләнирди. Бу чәһәт елмин сүр'әтли инкишафынын вә совет чәмијјәти һәјатынын бүтүн саһәләринә онун тә'сиринин күчләнмәсинин әсас амилләриндән бири олду. Елми тәдгигатларын ваһид үмуми чәбһәси мисилсиз дәрәчәдә кенишләнмишди. Мүһарибәдән әввәлки илләрдә совет елми артыг билијин демәк олар, бүтүн истигамәтләриндә јүксәк сәвијјәни тә'мин етмәјә вә елми-техники тәрәггинин башлыча проблемләрини мүстәгил һәлл етмәјә гадир иди. ССРИ-дә ваһид елм чәбһәсинин јарадылмасы өзүнүн тарихи әһәмијјәтинә көрә совет халгынын өлкәни сәнајеләшдирмәк вә к.т.-ны сосиалистчәсинә јенидән гурмаг саһәсиндәки наилијјәтләри илә бир чәркәјә гојула биләр. Фундаментал тәдгигатларын мәркәзи олмаг е'тибары илә ССРИ ЕА-нын сүр'әтли инкишафы, сәнајенин, к.т.-нын, сәһијјәнин мүхтәлиф саһәләриндә елми-техники ишләрин вә ичтимаи практиканын башга саһәләринин формалашмасы вә кенишләнмәси, саһә академијаларынын (В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА, Тибб ЕА, Педагожи ЕА вә с.) јаранмасы өлкәдә тәдгигатларын ваһид чәбһәсинин формалашмасынын тәзаһүрләриндән вә көстәричиләриндән бири иди.

Совет алимләри вә мүһәндис-техник ишчиләри сосиализмин нәһәнк мадди-техники базасынын јарадылмасына вә ССРИ-нин мүдафиә габилијјәтинин мөһкәмләнмәсинә хејли көмәк етдиләр; бу да фашист Алманијасы үзәриндә совет халгынын гәләбәсини бир чох чәһәтдән тә'мин етди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет алимләри чәбһәјә билаваситә елми-техники јардым көстәрир, мүдафиә сәнајесинин ән мүһүм саһәләриндә јени технолокија јарадыр, өлкәнин зәнкин тәбии еһтијатларыны тәдгиг едир вә бунлары чәбһәнин вә арханын еһтијачлары үчүн сәфәрбәрлијә алырдылар.

Мүһарибәдән сонракы дөврдә совет елми х.т.-нын бәрпа вә инкишафы уғрунда үмумхалг мүбаризәсиндә фәал иштирак етди. 40-чы илләрдә вә 50-чи илләрин 1-чи јарысында совет елми хејли јүксәлди вә тәшкилатча мөһкәмләнди. Елми идарәләрин вә тәдгигатчы кадрларынын сајы артды. Јени тәдгигат мәркәзләри, о чүмләдән ССРИ ЕА-нын Казан, Башгырдыстан вә Шәрги Сибир филиаллары, Дағыстан, Молдавија вә Јакутијада базалар јарадылды. 40-чы вә 50-чи илләр мүттәфиг респ.-ларда елмин инкишафында мүһүм мәрһәлә олду. Бу дөврдә респ.-ларда милли академијаларын формалашмасы просеси кедирди. 1941 илдә ССРИ ЕА-нын Күрчүстан филиалы әсасында Күрч.ССР ЕА јарадылды, 1961 илдә Молд.ССР ЕА-нын јарадылмасы илә мүттәфиг респ.-ларын һамысында милли академијаларын тәшкили баша чатды (Азәрб.ССР ЕА 1945 илдә тәшкил олунмушдур). Бөјүк елми тәдгигат мәркәзләринә чеврилмиш бу академијалар јүксәк ихтисаслы кадрлара, лазыми мадди-техники базаја маликдирләр, мүасир елмин ән мүһүм истигамәтләриндә фундаментал вә тәтбиги тәдгигатлар апарырлар.

Ири елми проблемләрин һәллиндә респ. академијаларынын сә'јләрини бирләшдирмәк, онларын фәалијјәтини планлашдырмаг вә әлагәләндирмәк үчүн 1945 илдә ССРИ ЕА јанында Мүттәфиг респ.-ларын елмләр академијаларынын елми фәалијјәтини әлагәләндирмә шурасы јарадылмышдыр.

Сон онилликләр әрзиндә игтисади вә мәдәни гуручулуг вәзифәләринин мигјасы вә мүрәккәблијинин артмасы илә әлагәдар елмин ичтимаи әһәмијјәти вә совет чәмијјәти һәјатынын бүтүн чәһәтләринә онун тә'сири даһа да күчләнмишдир. Елми-техники ингилаб елмин өзүнүн тәрәггиси үчүн, өлкәдә мәһсулдар гүввәләрин кәләчәк јүксәлиши үчүн јени перспективләр ачды. Елми-техники ингилаб шәраитиндә елмлә истеһсалат арасындакы нисбәт дәјишди, елм елми-техники тәрәггинин вә үмумән бүтүн ичтимаи истеһсалын инкишафында һәлледичи амилә чеврилди. Јеткин сосиализм шәраитиндә елм билаваситә мәһсулдар гүввәјә чеврилмишдир. Сосиалист ичтимаи мүнасибәтләри вә елм өзүнүн инкишафы просесиндә сых гаршылыглы әлагәдәдир. ССРИ-дә елми-техники, игтисади вә ичтимаи тәрәггинин јүксәк сүр'әти тәсдиг едир ки, сосиализм вә елм бир-бириндән ајрылмаздыр.

Мүасир ири сәнајенин јүксәк сәвијјәси, јүксәк ихтисаслы кадрлар ордусунун һазырланмасы бир чох ири елми проблеми мүвәффәгијјәтлә һәлл етмәјә имкан верән елми-техники тәрәгги үчүн әсас јаратмышдыр. Елмин техника илә тәчһизи хејли артмышдыр. Сон онилликләрдә кәләчә елми-техники тәрәгги үчүн лазыми шәраит һазырлајан фундаментал елмләр саһәсиндә тәдгигатлар даһа да кенишләнмишдир. Комплекслик мүасир елмин фәргләндиричи хүсусијјәтидир, бурада газанылан наилијјәтләр ән мүхтәлиф билик саһәләриндә ишләјән ири тәдгигат коллективләринин биркә әмәјинин бәһрәсидир. Елми тәдгигатларын тәшкилинә комплекс мүнасибәт совет елм вә техникасына гыса мүддәтдә атом проблемини һәлл етмәк вә атом енеркетикасынын бүнөврәсини гојмаг имканы верди. 1946 илдә ССРИ-дә илк атом реактору ишә салынды. Нәһәнк атом сәнајеси јарадылды. Совет Иттифагынын атом енержисиндән динч мәгсәдләрлә истифадә етмәк сә'ји атом енеркетикасынын инкишафына, атом бузгыран кәмиләринин иншасына тәкан верди. 1954 илдә 5 мин *квт* күчүндә дүнјада илк АЕС ишә салынды. 1980 илдә ССРИ-дә

үмуми күчү 10 млн. *квт*-дан чох олан 12 АЕС ишләјирди. Сов.ИКП-нин 26-чы гурултајы өлкәнин јаначаг-енеркетика комплексини даһа да инкишаф етдирмәк, о чүмләдән сүр'әтли нејтронларла ишләјән реакторларла тәчһиз олунмуш АЕС-ләр јаратмаг саһәсиндәки вәзифәләри мүәјјәнләшдирмишдир. Јүксәк температурлу плазма физикасы саһәсиндә вә идарә олунан истилик-нүвә синтези проблеминә даир тәдгигатлар интенсив инкишаф етдирилир. Истилик-нүвә енеркетикасы проблемләринин өјрәнилмәсиндә габагчыл истигамәтләр —лазер вә електрон истилик-нүвә синтези саһәсиндә ишләр давам етдириләчәкдир. «Токамак-10» вә «Токамак-7» надир истилик-нүвә гурғулары јарадылмышдыр, һәмин типдән дүнјада ән бөјүк «Токамак-15» истилик-нүвә гурғусу тикилир. Рјазан ДРЕС-индә 500 мин *квт* күчүндә надир тәчрүби-сәнаје магнит һидродинамика кенератору инша едилир.

ССРИ-дә космик учушларын һәлә мүһарибәдән әввәлки илләрдә јарадылмыш нәзәри әсаслары, һабелә ракет техникасы саһәсиндәки ишләр Совет Иттифагына дүнјада илк дәфә космоса јол ачмаг имканы вермишдир (1957). Космик учушларын һәјата кечирилмәсиндә совет алимләри С. П. Королјовун вә М. В. Келдышын чох бөјүк хидмәтләри олмушдур. ССРИ дүнјанын биринчи космонавты Јури Гагаринин вәтәнидир. Планетләрарасы автомат ст.-ларын көмәји илә Ајын вә Күнәш системи планетләринин өјрәнилмәси, орбитал космик лабораторијалар јарадылмасы, узунмүддәтли космик учушларын һәјата кечирилмәси, «Интеркосмос» програмы үзрә бејнәлхалг елми әмәкдашлыг космосун тәдгигиндә мүһүм мәрһәләләрдир. Сосиалист өлкәләринин, һабелә Франса вә Һиндистанын космонавтлары совет космик кәмиләриндә учушлар кечирмишләр. «Венера-13», «Венера-14», «Венера-15», «Венера-16» совет космик кәмиләринин Венераны тәдгиг етмәси совет елм вә техникасынын јени әзәмәтли наилијјәтидир. Күнәш системи планетләринин радиолокасијасында газанылмыш мүвәффәгијјәтләр космосун тәдгигиндә вә космик кәмиләрин орбитләринин дәгиг һесабланмасында мүһүм рол ојнамышдыр.

Космик техниканын инкишафы елм вә техниканын космик биолокија вә космик тибб кими ән'әнәви саһәләриндә јени истигамәтләрин мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур. Астрономијанын вә Јери космосдан тәдгиг етмәјин имканлары хејли кенишләнмишдир. Космик тәдгигатлар елми-техники тәрәггинин мүһүм амилинә чеврилмишдир вә чари х.т. вәзифәләринин јеринә јетирилмәсиндә онларын ролу даим артыр. Квант електроникасы саһәсиндә совет физика мәктәбинин наилијјәтләри дүнја шөһрәти газанмышдыр. Совет физикләринин јаратдыглары квант кенераторлары тәкчә елми тәдгигатларда дејил, һәм дә истеһсалатда, техникада, тибдә, електрон оптикасында вә һолографијада кениш тәтбиг олунур. Бәрк чисим физикасы саһәсиндәки тәдгигатлар јени техники материаллар алмаға имкан вермишдир. Совет ријазијјатчылары ријазијјатын классик бөлмәләринин арашдырылмасыны давам етдирмәклә јанашы, ријази мәнтигин, информасија нәзәријјәсинин вә автоматлар нәзәријјәсинин интенсив тәрәггисинә наил олмушлар. Механика саһәсиндәки ишләр нәтичәсиндә ССРИ ракет техникасы, сүр'әтли авиасија кими саһәләрдә, һабелә һидравлик вә газ турбинләри, суалты ганадлары олан кәмиләр вә х.т.-нын мүһүм саһәләриндә тәтбиг едилән бир чох башга гурғулар јаратмагда габагчыл мөвге тутмушдур.

ССРИ-дә мүасир кимја сәнајесинин, хүсусән синтетик материаллар вә к.т.-нын кимјалашдырылмасы васитәләринин јарадылмасы кимја елминин сүр'әтлә тәрәггиси нәтичәсиндә мүмкүн олмушдур. Инчә үзви синтез саһәсиндә мүвәффәгијјәтлә арашдырмалар апарылыр. Кимјәви гурулуш вә катализ һаггында тә'лимин, кимјәви кинетиканын, тәбии бирләшмәләр кимјасы вә с.-нин инкишафы сајәсиндә тәбиәтдә мөвчуд олан маддәләрин хассәләринә малик мүхтәлиф материаллары сүн'и сурәтдә јаратмаг, һәм дә габагчадан нәзәрдә тутулан хассәләрә малик јени маддәләр әлдә етмәк мүмкүн олмушдур.

Јер һаггында елмләри тәмсил едән алимләр өлкәнин торпаг, су еһтијатларындан, һава иглим сәрвәтләриндән сәмәрәли истифадә вә онларын мүһафизәси, фајдалы газынты јатагларынын ашкар едилмәси ганунаујғунлугларыны өјрәнмәк вә бунлардан истифадә етмәк саһәсиндә апарылан тәдгигатларын перспектив програмларынын һәјата кечирилмәси илә мәшғулдурлар. Совет кеологлары фајдалы газынты, нефт вә газ јатагларынын ахтарышы вә сәнаје мигјасында истифадәјә верилмәсиндә мисилсиз ишләр көрмүшләр. Инди өлкә мүасир тәсәррүфат үчүн тәләб едилән бүтүн зәрури тәбии хаммала маликдир. Дүнјанын дәрк олунмасында мүстәсна рол ојнајан вә наилијјәтләри практикада кениш мигјасда тәтбиг едилән биолокија елмләри индики дөврдә чох бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Совет зоологлары, епидемиологлары вә һәкимләринин мүвәффәгијјәтләрини әсл елми һүнәр адландырмаг олар. Онларын тәдгигатлары мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә гыса мүддәтләрдә, һәлә илк бешилликләр дөврүндә ССРИ-нин бүтүн әразисиндә малјарија вә ришта кими ағыр хәстәликләрин төрәдичиләрини тамамилә мәһв етмәјә имкан вермишдир. Сон илләрдә молекулјар вә физики-кимјәви биолокија, биоүзви кимја, мүасир кенетика кими перспективли истигамәтләрдә тәдгигатлар хејли кенишләнмишдир. Биоложи катализ механизмләринин тәсвири, нуклеин-протеид һиссәчикләринин кәшфи мүасир дүнја елминин наилијјәтләри сәвијјәсиндә дуран ишләрдир. Совет кенетикләри илк дәфә олараг хромосомун молекулјар гурулушу вә редупликасијасынын матриса үсулу һаггында фәрзијјә ирәли сүрмүш, популјасија кенетикасынын әсасларыны ишләјиб һазырламышлар. К.т. вә тибб елмләри саһәсиндә дә совет елми бөјүк наилијјәтләр газанмышдыр. ССРИ ЕА вә В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА-нын биркә тәртиб етдикләри комплекс планлара әсасән мәһсулдарлығын артырылмасы, к.т. истеһсалындан көтүрүлән кәлир, јени һербисидләрин вә биткиләрин мүһафизәси үчүн башга васитәләрин, феромонларын, бој маддәләринин, јетишмә тәнзимләјичиләринин јарадылмасы вә тәтбиги, к.т. биткиләринин јени сортларынын јарадылмасы саһәсиндә тәдгигатлар апарылыр. Мал-гаранын ирси кејфијјәтләрини јахшылашдырмаг саһәсиндә чох мүвәффәгијјәтли ишләр көрүлүр. Микробиолокија, физиолокија саһәсиндә мүһүм аддымлар атылмышдыр. Мүасир биотехнолокија, тибб вә к.т.-нын ән ваҹиб проблемләринин һәлли илә мәшғулдур.

Совет алимләринин микроаләмин сирләрини өјрәнмәк, нәһәнк енержи мәнбәләри әлдә етмәк вә космик фәзадан истифадә саһәсиндәки ишләри елмә бөјүк төһфә олмушдур. Идарәетмәдә вә информасијанын тәһлилиндә јени васитәләр јарадылмышдыр. Елми-техники тәрәггинин вә мәһсулдар гүввәләрин кәләчәк инкишафынын бу магистрал јолларында совет елми дүнја елминин габагчыл наилијјәтләри сәвијјәсиндә дајаныр вә бир чох саһәләрдә өн мөвгеләр тутур. Ичтимаи елмләрин инкишафына бөјүк диггәт јетирилир.

Елми-техники тәрәгги саһәсиндә комплекс програмларын һәјата кечирилмәси илә чәмијјәтин тәрәггиси арасында даһа сых гаршылыглы әлагә дөврүн сәчијјәви хүсусијјәтидир. Ичтимаи истеһсалын сәмәрәлилијини, игтисадијјатын идарә олунмасы сәвијјәсини јүксәлтмәк, сосиалист тәсәррүфатчылығынын габагчыл методларыны тәтбиг етмәк, игтисади вә сосиал инкишафын вә идарәетмәнин мәркәзләшдирилмиш гајдада планлашдырылмасыны мүәссисәләрин тәсәррүфат мүстәгиллији вә тәшәббүскарлығы илә даһа долғун шәкилдә әлагәләндирмәк, саһәләр вә әразиләр үзрә планлашдырма вә идарәетмә арасында даһа дүрүст гаршылыглы әлагә јаратмаг јолларынын мүәјјәнләшдирилмәси елми ахтарышларын актуал истигамәтләриндәндир.

Совет игтисадчылары, философлары, тарихчиләри, сосиологлары, психологлары, һүгугшүнаслары гаршысында истеһсалын сәмәрәлилијини јүксәлтмәјин е'тибарлы јолларына, чәмијјәтин синифсиз структурунун тәшәккүлүнүн ганунаујғунлугларына, сосиал һәјатын бејнәлмиләлләшмәсинә, сосиалист халг һакимијјәтинин вә ичтимаи шүурун инкишафына, коммунист тәрбијәси проблемләринә даир тәдгигатлар дурур. Партија вә дөвләт чәмијјәт гаршысында дуран реал әмәли вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндә ичтимаи елмләрдән, хүсусилә игтисад елмләриндән чох шеј көзләјир. Ичтимаи елмләрлә техника вә тәтбиги елмләр арасында гаршылыглы әлагәнин артмасы инкишаф етмиш сосиализмдә елмин сәчијјәви хүсусијјәтидир.

ССРИ-дә елми-техники потенсиалын (ЕТП) сүр'әтлә артмасы сосиал-игтисади тәрәггинин башлыча шәртләриндәндир. Өлкәнин мүасир ЕТП-и елм вә техниканын бүтүн проблемләри саһәсиндә тәдгигатлар апармаға имкан верир. Елм вә елми хидмәт, халг маарифи вә мәдәнијјәт саһәсиндә 14,5 млн.-дан чох фәһлә вә гуллугчу чалышыр. Өлкәнин х.т.-нда чалышан али вә орта ихтисас тәһсилли мүтәхәссисләрин сајы 31 млн.-а чатмышдыр (1982). Бу, чар Русијасындакындан 163 дәфә чохдур. ЕТП-нин инкишафында али мәктәбләр мүһүм рол ојнајыр. Совет һакимијјәти илләриндә али мәктәбләр 17 млн.-а гәдәр мүтәхәссис һазырламышдыр. Али мәктәбләр елми тәдгигатлар апарылмасы вә елми кадрлар һазырланмасы саһәсиндә дә мүһүм иш көрүр. ЕТП-нин мүһүм тәркиб һис-

сәләриндән бири дә елми тәдгигат мүәссисәләри, лајиһә ин-тлары, конструктор бүроларыдыр. Коммунизм чәмијјәти гуручулуғунда елмин ролунун дурмадан артмасы, онун гаршысында дуран проблемләрин мүрәккәбләшмәси, тәдгигатчылыг фәалијјәтинин һәчминин вә мигјасларынын көрүнмәмиш дәрәчәдә кенишләнмәси елмин тәшкили вә идарә олунмасы системини даһа да тәкмилләшдирмәји тәләб едир. Бүтүн бунлар һәмчинин узунмүддәтли тәдгигатларын инкишафы саһәсиндә елми чәһәтдән әсасландырылмыш үмумдөвләт стратекијасынын, елми наилијјәтләрдән х.т.-нда тез истифадә олунмасыны тә'мин едән тәдбирләр системинин ишләниб һазырланмасыны, елм илә истеһсалатын интеграсијасында сәмәрәли методлардан истифадә етмәји дөврүн ваҹиб мәсәләсинә чевирмишдир.

Совет елми Мәркәзи Русијада вә Совет Прибалтикасында, Загафгазијада вә Орта Асијада, Украјнада вә Белорусијада ишләјән јарадычылыг коллективләринин гаршылыглы әлагәси просесиндә тәшәккүл тапмыш вә инкишаф етмишдир. Респ. академијаларынын, мәһәлли елм мәркәзләринин елмә көмәји хүсусилә артмышдыр. Бу, Ленин милли сијасәтинин, мүттәфиг респ.-ларын сүр'әтли инкишафынын билаваситә нәтиҹәсидир.

Русија Федерасијасы Совет Иттифагы елми идарәләринин вә елм гүввәләринин ҹәмләшдији ән бөјүк респ.-дыр. Илк бешилликләрин әввәлиндән Русијада мәһсулдар гүввәләрин вә бүтүн х.т.-нын планаујғун инкишафы онун әразисиндә елми идарәләрин, ун-тләрин вә али мәктәбләрин даһа бәрабәр сәвијјәдә јерләшмәсинә көмәк етмишдир. РСФСР-ин 60-дан чох јашајыш мәнтәгәсиндә ССРИ ЕА-нын елми идарәләри вар; Карелија, Коми, Башгырдыстан, Бурјатија, Дағыстан, Јакутија мухтар респ.-ларында онун филиаллары фәалијјәт көстәрир.

ССРИ ЕА-нын ән бөјүк вә ән гоҹаман елми тәдгигат идарәләри Русијанын елми фикринин ән'әнәви мәркәзләри сајылан Москва вә Ленинградда јерләшир. РСФСР-дәки елми идарәләрин тәгр. 1/3-и бу шәһәрләрдә, 1/3-и Сибир, Урал вә Узаг Шәргдә, галанлары Мәркәз, Шимал-Гәрб вә Волгабоју р-нларындадыр.

1957 илдә ССРИ ЕА Сибир бөлмәсинин јарадылмасы совет елминин һәјатында мүһүм һадисә олду. Бундан сонра јарадылан Урал вә Узаг Шәрг елм мәркәзләри Сибир бөлмәсини хејли дәрәҹәдә тамамлајыр вә һәмин реҝионларда елмин тәшкили үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Мәркәз р-нунда елмин ири проблемләрини арашдырмагла мәшғул олан мәркәзләр вә саһә мәркәзләри бир вә ја бир нечә әлагәдар саһә ин-тларыны бирләшдирирләр (Москва јахынлығындакы Пушшин биолоҝија мәркәзи, Ноҝинск кимја мәркәзи вә Троитса физика мәркәзи). Обнинскдә, Дубнадакы бирләшмиш нүвә тәдгигатлары интунда, Серпухов јахынлығындакы ҝүчлү синхрофазатронда вә бир сыра башга елми идарәләрдә нүвә енержисиндән динҹ мәгсәдләрлә истифадә олунмасы саһәсиндә бөјүк елми иш апарылыр. Ленинградда ССРИ ЕА-нын бөлмәси фәалијјәт көстәрир.

Респ. ЕА-лары ән мүһүм проблемләрә даир ири мигјаслы тәдгигатлар апарырлар. Мүттәфиг респ. алимләринин бир чох елми наилијјәти тәкҹә үмумиттифаг дејил, һәм дә дүнја мигјасында әһәмијјәтлидир. УССР ЕА Ј. О. Патон ад. Електрик Гајнағы Ин-ту алимләринин фундаментал ишләри бөјүк шөһрәт газанмышдыр. Ин-т гајнаг саһәсиндә өлкә мигјасында апарылан тәдгигатларын башлыҹа мәркәзи сајылыр. УССР ЕА-нын физика-техника, физика, нәзәри физика ин-тларында нүвә физикасы вә бәрк ҹисим физикасы саһәсиндә апарылан ишләр мәшһурдур. Кибернетика ин-тунда вә респ.-нын башга елми идарәләриндә һесаблајан електрон техникасы вә кибернетика саһәсиндә апарылан нәзәри вә тәтбиги тәдгигатлар јени мүасир һесаблајан електрон машынлар јаратмаға вә онларын серија илә бурахылышыны тәшкил етмәјә имкан вермишдир. Металшүнаслыг проблемләри ин-тунда лазыми механики вә физики хассәләрә малик јени материаллар јаратмаг саһәсиндә гијмәтли тәдгигатлар апарылыр.

БССР ЕА-да мүасир тәбиәтшүнаслығын фундаментал проблемләри илә мәшғул олан бир сыра ири елми тәдгигат идарәси ишләјир. Физика ин-ту спектроскопија, луминессенсија вә квант електроникасы саһәсиндә әсас мәркәздир. Бәрк ҹисим вә јарымкечириҹиләр ин-тунда хүсуси хассәләрә малик јени јарымкечириҹиләр вә магнит материаллары јарадылыр.

Газах.ССР алимләри башга мүттәфиг респ.-ларын алимләри илә әмәкдашлыг шәраитиндә зәнкин дәмир филизи еһтијатлары, гонур көмүр, боксит јатаглары, Мангышлаг нефт-газ јатагларыны ашкара чыхармыш вә сәнаје мигјасында истифадәјә вермишләр.

Ерм.ССР ЕА астрофизика саһәсиндә өлкәнин башлыҹа мәркәзләриндән сајылыр. Бүракан астрофизика рәсәдханасында Галактиканын гурулушуна, гејри-стасионар улдузлар вә думанлыглара даир мүһүм тәдгигатлар апарылмышдыр. Бу, *улдуз ассосиасијаларынын* кәшфи илә нәтиҹәләнмишдир.

Күрҹүстан астрономлары бөјүк наилијјәтләр газанмышлар. Чохпрофилли елми идарә олан Абастумани рәсәдханасында улдузлараарасы мүһит, дәјишән вә гејри-стасионар улдузлар мүшаһидә вә тәдгиг олунур, Күнәшдә вә Ајда физики шәраит өјрәнилир вә с.

Нефтин вә газын чыхарылмасы вә е'малы илә әлагәдар тәдгигатлар Азәрб. елминдә башлыҹа јер тутур. Азәрб. алимләринин бу саһәдәки санбаллы әсәрләри ССРИ-дә мүасир нефт вә газчыхарманын бүнөврәсини гојмушдур. Хәзәрдә дәниз естакадаларындан вә үзән нефтчыхарма гурғуларындан истифадә олунмасы бу саһәдә ахтарышын јени истигамәтләридир.

Өзбәкистан алимләринин сә'јләри памбыг, барама истеһсалы үчүн х.т. еһтијатларындан даһа сәмәрәли истифадә етмәјә, һејвандарлығын вә гарагүл гојунчулуғунун инкишафына јөнәлдилмишдир. Өзбәкистан алимләри тәбии бирләшмәләр вә алкалоидләр кимјасы саһәсиндә дүнја елми сәвијјәсинә галхмышлар.

Сејсмолоҝија вә зәлзәләјә давамлы биналар тикинтиси саһәсиндә Таҹикистан алимләринин ишләри иттифаг мигјасында тәглир едилир. Зәлзәләләрин прогнозлашдырылмасына комплекс мүнасибәт принсипи ишләниб һазырланмыш, прогноз хәритәси тәртиб олунмуш, ҝүҹлү зәлзәләләрин узунмүддәтли прогнозунун јени методу тәклиф едилмиш, зәлзәлә оҹагларында ҝәрҝинлији азалдан експресс-метод ишләниб һазырланмышдыр.

Түрк.ССР ЕА-нын Сәһралар интунда Түркмәнистанда сәһралардан тәсәррүфат мигјасында истифадә олунмасы мәсәләләринә даир бөјүк ишләр ҝөрүлүр. Күнәш енержиси, физика-техника, сејсмолоҝија ин-тларында мүһүм тәдгигатлар апарылыр.

Гырғызыстан алимләри комплекс автоматлашдырылмыш суварма системләринин јарадылмасына, ән бөјүк дағ бузлагларынын динамикасы илә әлагәдар проблемләрин өјрәнилмәсинә бөјүк диггәт јетирирләр. Иссыккул һөвзәси чајларынын су еһтијатларыны өјрәнмәк саһәсиндә комплекс ишләр апарылыр. Иссыккул ҝөлүнүн 600 *км*-лик саһил зонасынын кадастр тәсвири верилмишдир. Респ. алимләри јүксәк мәһсулдар гарамал вә зәрифјунлу гојун ҹинсләринин јетишдирилмәси үзәриндә ишләјирләр.

Молдавија алимләри к.т.-нын еһтијаҹларындан өтрү тәбии иглим шәраитиндән даһа сәмәрәли истифадә едилмәси илә әлагәдар елми истигамәтләрә даһа бөјүк диггәт јетирирләр. Аграр-сәнаје комплекси респ.-нын игтисадијјатында әсас јер тутур.

Совет Прибалтикасы респ.-ларында кимјәви синтез, бикарбонлу туршулар вә јујуҹу васитәләр әлдә етмәк үчүн шистләрин термик е'малы нәзәријјәсинин вә технолоҝијасынын јарадылмасы саһәсиндә мүһүм тәдгигатлар апарылыр. Дәрман препаратларынын кимјасы саһәсиндә Латвија алимләринин тәдгигатлары дүнја шөһрәти газанмышдыр. Литва алимләринин јарымкечириҹиләр физикасы, еһтимал нәзәријјәси вә ријази статистикаја даир тәдгигатлары мәшһурдур. Естонија алимләринин тәдгигатлары әсасында јанар шистлә ишләјән ҝүҹлү електрик ст.-лары тикилмишдир.

Мүттәфиг респ.-ларда елми тәдгигатларын бу вә ја башга саһәсинин үстүн јер тутмасы ҹоғрафи шәраитин мүхтәлифлији, тәбии еһтијатларын јерләшмәсинин хүсусијјәтләри, игтисади шәраит вә мәдәни ән'әнәләрлә бағлыдыр. Лакин бүтүн бунлардан әлавә мүттәфиг респ. ЕА-ларынын һамысында ријазијјат, физика, кимја вә кимјәви катализ, микробиолоҝија вә молекулјар биолоҝија, зоолоҝија, торпагшүнаслыг вә инсан физиолоҝијасы вә с. саһәләрдә ҝениш тәдгигатлар апарылыр. Иҹтимаи елмләр—игтисадијјат, тарих, фәлсәфә, сосиолоҝија, археолоҝија, әдәбијјат, дил проблемләри вә с. ҝениш мигјасда арашдырылыр. ССРИ халгларынын тарихини әкс етдирән фундаментал әсәрләр нәшр олунур, чохҹилдли милли енсиклопедијалар бурахылыр, елм вә мәдәнијјәтин милли классикләринин әсәрләри, халг епосу әсәрләри нәшр едилир. ССРИ ЕА-нын вә мүттәфиг респ. ЕА-ларынын нәшријјат фәалијјәти ҝениш вүс'әт алмышдыр. Академија нәшријјатлары һәр ил тәгр. 500 монографија, тематик мәҹмуә, 300-дән чох елми журнал нәшр едир.

Инкишаф етмиш социализм ҹәмијјәти шәраитиндә ССРИ ЕА вә мүттәфиг респ. ЕА-лары мүһүм елми тәдгигатлар апарыр, өз ин-тларынын вә алимләрин сә'јләрини илк нөвбәдә мүа-

сир дөврүн башлыча проблемләринә јөнәлдир, еjни заманда кәләчәк үчүн зәрури елми зәмин јарадырлар. Елмин тәрәггисинин зәрури шәрти олан ахтарыш характерли тәдгигатлара чидди диггәт јетирилир.

Совет алимләри х.т. планларынын һазырланмасында фәал иштирак едир, өзләринин тәдгигатлары илә ичтимаи истеһсалын интенсивләшмәсинә вә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәсинә, техники тәрәггинин сүр'әтләнмәсинә, идеолокијанын вә мәдәнијјәтин инкишафына, коммунизм чәмијјәти инсанынын тәрбијә олунмасына көмәк едирләр. Совет елминин наилијјәтләри чохмилләтли сосиалист дөвләти вә инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти гаршысында һәдсиз имканлар ачылдығыны көстәрир.

Совет Иттифагы габагчыл елм өлкәси, дүнјада сосиал-игтисади инкишафынын әсасыны һәгиги елми принсипләр тәшкил едән биринчи дөвләтдир. Совет елми дүнјада елм мәһсулунун үчдә бир һиссәсинә гәдәрини верир. Сов.ИКП-нин 26-чы гурултајы совет елми гаршысында јени перспективләр ачмышдыр. Гурултај, МК-нын сонракы пленумлары елмин бөјүк ролуну, өлкәнин вачиб проблемләри илә онун әлагәсини нәинки тәсдиг етмиш, һәм дә фундаментал тәдгигатларын үстүн инкишафыны тә'мин етмәјин, тәтбиги тәдгигатларын вә арашдырмаларын сәмәрәсини јүксәлтмәјин, елми-техники вә сосиал тәрәгги јолунда сүр'әтли ирәлиләјишин, коммунизм чәмијјәтинин һуманист идеалларыны һәјата кечирмәјин һәлледичи шәрти олмаг е'тибары илә елми фәалијјәтин сәмәрәсини јүксәлтмәјин зәрурилијини көстәрмишләр.

Коммунист партијасы вә Совет дөвләти бејнәлмиләл елми әлагәләрин инкишафына хүсуси диггәт јетирирләр. Бу саһәдә ССРИ ЕА-нын ролу хүсусилә бөјүкдүр. Академија мүхтәлиф өлкәләрлә икитәрәфли вә чохтәрәфли әлагәләр јаратмышдыр. Сосиализм бирлији өлкәләри илә елми әлагәләр даһа кенишдир. Совет алимләри бејнәлхалг тәшкилатларын фәалијјәтиндә, глобал вә рекионал характерли мүхтәлиф елми проблемләрин тәдгигиндә дә фәал иштирак едирләр. ССРИ ЕА дүнјанын 100-дән чох өлкәсинин алимләри илә әмәкдашлыг едир. Бејнәлхалг елми әлагәләрдә мүттәфиг респ.-ларын ЕА-лары, мүхтәлиф елми мәркәзләр дә әһәмијјәтли рол ојнајыр.

Әтрафлы мә'лумат үчүн бах мүттәфиг респ.-лар һаггындакы мәгаләләрин, хүсуси Азәрбајчан ССР чилдинин елм вә елми идарәләр бөлмәләринә, һәмчинин ајры-ајры елм саһәләри һаггында мәгаләләрә.

Елми идарәләр. Совет Иттифагы гәдим елми ән'әнәләрә малик өлкәдир. Һәлә орта әсрләрдә Мәрв рәсәдханасы (9 әср), Кијевдә кнјаз Владимир мәктәбләри (10 әср), Күрчүстанда Икалто (11 әср) вә Келати (12 әср) академијалары, Азәрб.-да Шамахы јахынлығындакы Мәлһәм к.-ндә «Тибб мәдрәсәси» (12 әср), Ермәнистанда Гладзор ун-ти (13—14 әср), Сәмәрғәнд јахынлығындакы Улуғбәј рәсәдханасы (15 әср) вә с. елми мәркәзләр мәшһур иди. Русијада мүстәгил елми идарәләр 18 әсрин 1-чи рүбүндә мејдана кәлмиш, 1724 илдә Петербургда ЕА-нын әсасы гојулмушдур. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы әрәфәсиндә али мәктәбләр, мүхтәлиф комитә вә комиссијалар да дахил олмагла, Русијада тәгр. 300 елми мүәссисә фәалијјәт көстәрирди.

Совет һакимијјәтинин гәләбәси елм вә елми идарәләрин инкишафында јени дөвр ачды. В. И. Ленинин башчылығы илә елми фәалијјәтин сосиалистчәсинә тәшкили принсипләри ишләнилиб һазырланды, елми тәдгигатларын дөвләт мигјасында планлашдырылмасы саһәсиндә илк аддымлар атылды. 1918 илдә Халг Маариф Комиссарлығынын Елми шө'бәси, АХТШ-нин Елми-Техники шө'бәси тәшкил едилди. Һәмин ил Сосиалист Ичтимаи ЕА (1924 илдән Коммунист Академијасы), 1921 илдә РК(б)П МК-нын гәрары илә К. Маркс вә Ф. Енкелс Ин-ту, 1923 илдә В. И. Ленин Ин-ту вә с. мүһүм елми мәркәзләр јарадылды. Али елми идарә олан ЕА-нын (1925 ил ијулун 27-дән *ССРИ Елмләр Академијасы*) фәалијјәти хејли кенишләндирилди. 20-чи илләрин орталарында Загафгазија, Орта Асија, Урал, Сибир вә с. јерләрдә елми мәркәзләр ишә башлады. 20-чи илләрин орталары—30-чу илләрдә В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА (1929), БССР ЕА (1929), ҮИК(б)П МК јанында Маркс-Енкелс-Ленин Ин-ту (1931; 1956 илдән Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Ин-ту), Ме'марлыг Академијасы (1934) вә с. ири елми мәркәзләр јарадылды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ССРИ ЕА-нын бир сыра јени ин-тлары, ССРИ Тибб ЕА (1944), РСФСР Педагожи ЕА (1943), Күрч.ССР ЕА (1941), Ерм. ССР ЕА (1943), Өзб.ССР ЕА (1943), Азәрб.ССР ЕА (1945) вә с. бөјүк елми идарәләр фәалијјәтә башлады. Мүһарибәдән сонракы дөврдә х.т.-ны тезликлә бәрпа етмәк, нүвә енержисинә јијәләнмәк, истеһсалаты комплекс механикләшдирмәк вә автоматлашдырмаг вә с. мәсәләләрлә әлагәдар көрүлән тәдбирләр сајәсиндә елми идарәләр шәбәкәси хејли кенишләнди, Газахыстан, Латвија вә Естонија (1946), Түркмәнистан вә Тачикистан (1951), Гырғызыстан (1954) вә Молдавија (1961) респ.-ларында ЕА-лары, ССРИ ЕА-нын Сибир шө'бәси (1957) јарадылды 1941 илдә әсасы гојулмуш Латвија ССР ЕА јенидән фәалијјәтә башлады. ССРИ-нин инкишаф етмиш сосиализм мәрһәләсинә гәдәм гојмасы илә елмин ролу сон дәрәчә артды, елм чәмијјәтин билаваситә мәһсулдар гүввәсинә чеврилди. Сов.ИКП МК вә Совет һөкумәтинин тапшырығы илә академик ин-тлар, назирликләр вә идарәләрлә бирликдә 1976—90 илләр үчүн елми-техники тәрәггинин комплекс програмыны һазырладылар. Чари вә узунмүддәтли планлашдырманын үзви һиссәси олан вә Сов.ИКП 26-чы гурултајынын гәрарларына, Сов.ИКП МК-нын нојабр (1982), ијун (1983) вә феврал (1984) пленумларында ирәли сүрүлән тәклифләрә ујғун тәкмилләшдирилмиш бу програм өлкәнин игтисади инкишафында истигамәтләндиричи рол ојнајыр. ССРИ-дә 1,4 млн.-дан чох елми ишчи вар ки, бу да дүнјада олан елми ишчиләрин 1/4-нә бәрабәрдир (1983). Елми-техники тәдгигатлара үмуми рәһбәрлији ССРИ Назирләр Совети едир. Елми-техники тәрәгги ишләри үчүн мәс'ул олан хүсуси орган ССРИ Назирләр Советинин Дөвләт Елм вә Техника Комитәсидир. Өлкәнин али елми мүәссисәси ССРИ ЕА-дыр.

В. И. Ленинин әсәрләри ССРИ халгларынын дилләриндә.

Мәтбуат. ССРИ-дә үмуми тиражы 1925083,9 мин нүсхә олан 80674 адда (о чүмләдән Азәрб.ССР-дә үмуми тиражы 13282,9 мин нүсхә олан 1294 адда), ССРИ халгларынын 68 вә харичи өлкә халгларынын 56 дилиндә китаб вә брошүр нәшр едилмишдир (1982); бунлары 200-дән чох нәшријјат (о чүмләдән 54 мәркәзи), һәмчинин бир чох назирликләр, комитәләр, идарәләр вә дикәр тәшкилатлар бурахыр. Өлкәнин ән бөјүк нәшријјатлары: «Политиздат» (бах *Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты*), «Наука», «Мысл», «Молодаја гвардија», «Колос», «Искусство», «Прогрес», «Советски писател», «Советскаја енсиклопедија», «Радуга» вә с. (бах һәмчинин *Китаб*, *Мәтбуат*, *Нәшријјат иши* мәгаләләринә).

Өлкәдә бирдәфәлик тиражы 198824 мин, иллик тиражы 3125559 мин нүсхә олан 5243 адда (Азәрб.ССР-дә бирдәфәлик тиражы 1619 мин, иллик тиражы 32913 мин нүсхә олан 95 адда) журнал вә журнал типли нәшрләр (бүлләтенләр, мәчмуәләр вә с.), о чүмләдән «Партијнаја жизн», «Крестјанка», «Работниса», «Наука и жизн», «Новы мир», «Знамја», «Техника молодјожи», «Здоровје», «Знаније Сила», «Пионер», «Крокодил», «Огонјок», «Мурзилка» вә с. мәркәзи журналлар бурахылыр (1982). ССРИ-дә колхозларын вә ашағы тәшкилатларын гәзетләри дә дахил

халгларынын дилләриндә.

вә Сов.ИКП 26-чы гурулта-
ɔарларына, Сов.ИКП МК-нын
982), ијун (1983) вә феврал
енумларында ирәли сүрүлән
рә ујғун тәкмилләшдирилмиш
ам өлкәнин игтисади инкиша-
стигамәтләндиричи рол ојна-
РИ-дә 1,4 млн.-дан чох елми
ки, бу да дүнјада олан елми
ин 1/4-нә бәрабәрдир (1983).
ники тәдгигатлара үмуми рәһ-
ССРИ Назирләр Совети едир.
ники тәрәгги ишләри үчүн
лан хүсуси орган ССРИ На-
оветинин Дөвләт Елм вә Тех-
митәсидир. Өлкәнин али елми
си ССРИ ЕА-дыр.
ат. ССРИ-дә үмуми тиражы
мин нүсхә олан 80674 адда
дән Азәрб.ССР-дә үмуми ти-
282,9 мин нүсхә олан 1294 ад-
И халгларынын 68 вә харичи
лгларынын 56 дилиндә китаб
ур нәшр едилмишдир (1982);
200-дән чох нәшријјат (о чүм-
мәркәзи), һәмчинин бир чох
ләр, комитәләр, идарәләр вә
шкилатлар бурахыр. Өлкәнин
нәшријјатлары: «Политиздат»
иаси Әдәбијјат Нәшријјаты),
«Мысл», «Молодаја гварди-
олос», «Искусство», «Прогрес»,
и писател», «Советскаја ен-
ија», «Радуга» вә с. (бах һәм-
Китаб, *Мәтбуат*, *Нәшријјат*
аләләринә).
дә бирдәфәлик тиражы 198824
ик тиражы 3125559 мин нүсхә
3 адда (Азәрб.ССР-дә бирдә
иражы 1619 мин, иллик ти-
913 мин нүсхә олан 95 адда)
вә журнал типли нәшрләр (бүл-
, мәчмуәләр вә с.), о чүмләдән
аја жизн», «Крестјанка», «Ра-
, «Наука и жизн», «Новы мир»,
, «Техника молодјожи», «Здо-
«Знаније Сила», «Пионер»,
ил», «Огонјок», «Мурзилка»
ркәзи журналлар бурахылыр
ССРИ-дә колхозларын вә аша-
илатларын гәзетләри дә дахил

ССРИ, БИТКИ ӨРТҮЈҮ

ДҮЗӘН ӘРАЗИЛӘРИН БИТКИ ӨРТҮЈҮ

Арктика вә тундра зоналары	Мешә зонасы			Чөл зонасы		Сәһра зонасы	ДАҒЛЫГ ӘРАЗИЛӘРИН БИТКИ ӨРТҮЈҮ			
1	5	9	13	17	21	22	26	30	34	37
2	6	10	14	18		23	27	31	35	38
3	7	11	15	19		24	28	32	36	39
4	8	12	16	20		25	29	33		40

Бузлаглар

МИГЈАС 1:25 000 000

250 0 250 500 750 1000 км

1984 илин декабрында БККИ-нин „Картографија" ИХБ—да тәртиб едилмишдир

ССРИ, СӘНАЈЕ

1984 илин сентјабрында БКҺИ-нин „Картографија" ИХБ-дә тәртиб едилмишдир

олмагла. бирдәфәлик тиражы 176002 мин, иллик тиражы 39863759 мин нүсхә олан 8285 адда (Азәрб.ССР-дә бирдәфәлик тиражы 2549 мин, иллик тиражы 488998 мин нүсхә олан 136 адда) гәзет, о ҹүмләдән «Правда», «Известија», «Комсомолскаја правда», «Краснаја звезда», «Труд», «Селскаја жизн», «Пионерскаја правда», «Литературнаја газета», «Советскаја култура» вә с. мәркәзи гәзетләр нәшр едилир (1982). Гәзетләр ССРИ халгларынын 55 вә хариҹи өлкә халгларынын 10 дилиндә бурахылыр (бах һәмчинин *Дөври мәтбуат*, *Болшевик мәтбуаты*, *Партија-совет мәтбуаты*, *Һәмкарлар Иттифагы мәтбуаты*, *Комсомол мәтбуаты*, *Пионер мәтбуаты*, *Гәзет*, *Журнал* мәгаләләринә).

Радио верилишләри вә телевизија. ССРИ-нин бүтүн әразиси радио верилишләри илә әһатә олунмушдур: радио хәтләри илә верилишләр әһалинин 97%-дән чохуна хидмәт едир (1983). ССРИ әһалисинин 86%-индән чоху—230 млн. нәфәрдән артыг адам јашадыглары әразидә мүнтәзәм телевизија верилишләринә баха билир. Өлкәдә телевизија верилишләрини 121 програмла телевизија мәркәзи һәјата кечирир (1982). Телевизија програмларынын јајылмасында јерүстү вә космик рабитә васитәләриндән истифадә едилир: Јерүстү гәбуледиҹи өтүрүҹү шәбәкәјә тәгр. 3000 ретранслјатор дахилдир. Космик телевизија әлагәси Јерин сүн'и пејкләри вә «Орбита», «Екран», «Москва» типли гәбуледиҹи-өтүрүҹү системләрин, бејнәлхалг «Интерспутник» системинин көмәји илә һәјата кечирилир, Мәркәзи Телевизија 10 програмда рәнкли тәсвирдә верилишләр апарыр.

Бах һәмчинин *Радио верилишләри*, *Үмумиттифаг Радиосу*, *Телевизија верилиши* мәгаләләринә, мүттәфиг вә мухтар респ.-лар һаггында мәгаләләрин мәтбуат, радио верилишләри вә телевизија бөлмәләринә.

Әдәбијјат. ССРИ әдәбијјаты чохмилләтлидир; 60-дан чох дилдә, о ҹүмләдән Шимали Гафгаз, Сибир, Узаг Шәрг вә Узаг Шималын Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына гәдәр јазысы олмајан 40-дан чох халгынын дилиндә нәшр едилир. Совет әдәбијјаты ССРИ халгларынын идеја-сијаси вә естетик тәрбијәсиндә гүввәтли васитәдир. ССРИ халгларынын бир чохунда јазы вә әдәбијјат һәлә гәдим заманлардан тәшәккүл тапмышдыр. Загафгазија вә Орта Асија халгларында јазынын тарихи даһа гәдимдир. Рус әдәбијјаты 19 әсрдә дүнја әһәмијјәтли бир әдәбијјата чеврилмиш, А. С. Пушкин вә М. Ј. Лермонтовдан башлајараг, Русијанын дикәр халгларынын әдәбијјатынын инкишафына тә'сир көстәрмишдир. Н. В. Гогол јарадыҹылығында кениш тәзаһүр едән, А. И. Кертсен, И. С. Туркенев, И. А. Гончаров, Н. А. Некрасов, М. Ј. Салтыков-Шедрин, Л. Н. Толстој, Ф. М. Достојевски, А. Н. Островски, А. П. Чехов, М. Горки вә б.-нын јарадыҹылығында даһа да мөһкәмләнән рус тәнгиди реализми дүнја әдәбијјатыны зәнкинләшдирмишдир. Русија империјасы тәркибинә дахил олан бир сыра халгларын әдәбијјаты да рус әдәбијјаты кими буржуа-мүлкәдар иҹтимаи гурулушунун зиддијјәтләрини, халгын сосиал зүлмә гаршы мүбаризәсини әкс етдирмиш, халг күтләләриндә кәләҹәк азадлыға инам руһу ашыламышдыр. 19 әср—20 әсрин әввәлиндә Украјнада Т. Г. Шевченко, И. Франко, Л. Украинка, М. Котсјубински, Белорусијада Ф. Богушевич, М. Богданович, Ј. Купала вә Ј. Колас, Күрҹүстанда Н. Бараташвили, И. Чавчавадзе, А. Серетели, Латвијада Ј. Рајнис, А. Упит, Литвада Ј. Жемајте, Естонијада Е. Вилде, А. Таммсааре, Азәрб.-да М. Ф. Ахундов, Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Н. Б. Вәзиров, Ә. Б. Һагвердијев вә б., Ермәнистанда Х. Абовјан, Һ. Туманјан, Г. Сундукјан, Газахыстанда Абај Кунанбајев, Татарыстанда Г. Ибраһимов вә б. јарадыҹылығы бунун парлаг тимсалыдыр.

Пролетариатын синфи мүбаризәси дөврүндә мејдана кәлән јени һәјат проблемләри вә јени дүнјакөрүшү М. Горкинин јарадыҹылығында хүсусилә бариз тәзаһүр едирди. О, рус вә дүнја әдәбијјаты тарихиндә јени мәрһәлә олан «Ана» (1906) романы, «Дүшмәнләр» драмы илә сосиалист реализминин тәмәлини гојмушдур. Һәмин метод әсасында инкишаф едән чохмилләтли совет әдәбијјаты үмуми идеја мәзмуну вә үмуми мәгсәдә—коммунизм уғрунда мүбаризәјә истинад едән дәрин дахили вәһдәти илә јанашы, милли форма, жанр вә үслуб рәнкарәнклији илә сечилир.

20—30-ҹу илләрин әввәлиндә совет әдәбијјаты мүрәккәб шәраитдә—кәскин синфи мүбаризә, халг күтләләринин сијаси вә мәдәни сәвијјәсинин јүксәлдији бир дөврдә инкишаф едирди. Совет һакимијјәтинин илк дөврүндә әдәбијјатда Вәтәндаш мүһарибәсинин гәһрәманлыг романтикасы, хариҹи мүдахилә вә дахили әксингилабла мүбаризә мөвзусу әсас јер тутурду (А. Серафимович, Д. Бедны, В. Мајаковски вә б.). Сосиалист реализми әдәбијјатынын инкишафында јашлы нәслә мәнсуб јазычыларла (А. Серафимовичин «Дәмир ахын», А. Н. Толстојун «Әзаблы јолларла», «Биринҹи Пјотр», Вјач. Ј. Шишковун «Јемелјан Пугачов» романлары вә с.) јанашы, илк совет јазычыларындан А. Фадејев, Д. Фурманов вә Н. Островскинин әсәрләри дә мүһүм рол ојнајырды. В. Мајаковски «Владимир Илич Ленин», «Јахшы» вә с. поемаларында јени дүнјанын поетик образыны јаратмышдыр.

Сосиалист дөвләтинин гуруҹусу, коммунизм ишинә һәдсиз сәдагәтлә хидмәт едән фәһлә, кәндли, зәһмәткеш зијалы, коммунист совет әдәбијјатынын гәһрәманына чеврилирди. Сосиалист сәнајеләшмәсиндән, сосиализм уғрунда галибијјәтли мүбаризәдән, иҹтимаи әлагәләрдәки бөјүк дәјишикликләрдән, кәнддә коллективләшмәдән бәһс едән әсәрләр јаранырды. Тарихи романларда халгларын милли азадлыг мүбаризәси, азадлыг һәрәкатынын ирсилији, кечмишлә индинин, өлкәнин сосиалист тәрәггисинин әлагәси тәсвир олунурду. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет адамларынын гәһрәманлығы, мәрдлији, гәләбәјә инамы, зәнкин мә'нәвијјаты, сосиалист һуманизми фашизмин инсана нифрәт идеолокијасына гаршы гојулурду. Лирикада совет вәтәнинә, коммунист партијасына мәһәббәт, совет халгларынын гардашлығы, бејнәлмиләлчилик мөвзулары мүһүм јер тутурду.

Мүһарибәдән сонракы илләрдә совет әдәбијјатында динҹ гуруҹулугла бағлы мүасир проблемләр әксини тапды, сүлһ уғрунда мүбаризә вә халглар достлуғу мөвзулары даһа да вүс'әт алды. Сов.ИКП гурултајларында, хүсусилә 24—26-ҹы партија гурултајларында, Сов.ИКП МК ијун (1983-ҹү ил) пленумунда гәбул олунмуш гәрарларын совет әдәбијјатынын инкишафында мүстәсна әһәмијјәти олмушдур. Јазычыларын үмумиттифаг гурултајларынын гәрарларында совет әдәбијјатынын наилијјәтләри тәсбит олунмуш, онун коммунизм гуруҹулуғу практикасы илә әлагәләрини даһа да мөһкәмләтмәк, коммунист тәрбијәси вә идеја-бәдии сәнәткарлығын јүксәлдилмәси саһәләриндә гаршыда дуран вәзифәләр мүәјјәнләшдирилмиш, сосиалист реализми методуну шүбһә алтына алмаг мејлләри илә мүбаризәнин зәрурилији хүсусилә гејд едилмишдир. Гурултајлар бир даһа көстәрди ки, сосиалист реализми әдәбијјатын мүхтәлиф форма вә жанрларынын инкишафына, јарадыҹылыг фәрдијјәтинин јүксәлишинә кениш шәраит вә зәмин јарадыр.

Мүхтәлиф милләтләрин нүмајәндәләри олан В. Мајаковски, С. Јесенин, Н. Асејев, Н. Тихонов, А. Твардовски, М. Исаковски, А. Сурков, В. Луговској, А. Прокофјев, Ј. Купала, Ј. Колас, С. Вурғун, С. Рүстәм, Р. Рза, Г. Табидзе, К. Леонидзе, С. Чиковани, С. Нерис, И. Барбарус, Г. Судрабкалн, А. Исаһакјан, Ј. Чаренс, П. Тычина, М. Рылски, М. Бажан, П. Бровка, М. Танк, Һәмид Әлимҹан, Г. Гулам, Муса Ҹәлил, Ә. Лаһути, М. Турсунзадә, Ј. Буков, А. Лупан, Е. Межелајтис, Р. Һәмзәтов, А. Токомбајев, М. Кәрим, Г. Гулијев, Д. Кугултинов вә б.-нын әсәрләри совет ше'ринин инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр. Бәдии нәср М. Шолохов («Сакит Дон», «Ојанмыш торпаг»), А. Фадејев («Тармар», «Кәнҹ гвардија»), Д. Фурманов («Чапајев»), Н. Островски («Полад неҹә бәркиди?»), К. Федин («Илк севинҹләр», «Гејри-ади јај»), Л. Леонов («Рус мешәси»), И. Еренбург («Фыртына»), Ф. Гладков («Семент», «Ушаглыг»), Б. Полевој («Әсл инсан һаггында повест»), А. Упит («Јашыл торпаг», «Думанда ајдынлыг»), М. Шакинјан («Улјановлар аиләси»), В. Латсис («Балыгчы оғлу», «Јени саһилә доғру»), П. Тсвирка («Јашадан торпаг»), М. С. Ордубади («Думанлы Тәбриз», «Кизли Бакы», «Гылынҹ вә гәләм»), М. Ибраһимов («Кәләҹәк күн», «Бөјүк дајаг», «Пәрванә»), М. Һүсејн («Абшерон», «Сәһәр»), С. Рәһимов («Шамо»), К. Симонов («Дириләр вә өлүләр»), О. Гончар («Бајрагдарлар»), М. Ауезов («Абај» вә «Абајын јолу»), Л. Киачели («Гвади Бигва»), С. Ајни («Бухара»), Ајбәк («Мүгәддәс ган»), М. Стелмах («Дуз вә чөрәк», «Инсан ганы су дејил»), К. Марков («Строговлар», «Сибир»), Б. Кербабајев («Гәти аддым»), Ј. Смуул («Буз китабы»), Ч. Ајтматов («Ҹәмилә», «Ағ кәми»), һабелә В. Катајев, К. Паустовски, В. Кожевников, А. Чаковски, Ј. Бондарев, Ј. Смолич, И. Мележ, И. Шамјакин, С. Муканов, Г. Мусрепов, Н. Думбадзе, Әбүлһәсән, И. Әфәндијев, Ј. Авижјус, Д. Дәмирчјан, П. Куусберг вә б.-нын әсәрләри илә тәмсил олунур. Ушаг вә кәнҹләр әдәбијјаты да ҹидди мүвәффәгијјәтләр әлдә етмишдир (С. Маршак, К. Чуковски, М. Пришвин, А. Гајдар, С. Михалков, А. Барто, Л. Кассил, М. Рзагулузадә, М. Сејидзадә вә б.).

К. Тренјов, Б. Лавренјов, А. Афиноксиов, Вс. Вишневски, Н. Погодин, А. Арбузов, А. Софронов, Ш. Дадиани, А. Корнејчук, К. Кочерга, Һ. Һәкимзадә, Ҹ. Ҹаббарлы, М. Ибраһимов, С. Рәһман, И. Әфәндијев, И. Гасымов, А. Јакобсон, К. Јашен, Һ. Мухтаров вә б.-нын совет драматуркијасы вә театрынын инкишафында хидмәтләри бөјүкдүр.

Јазысы јалныз совет дөврүндә јарадылмыш халгларын да (нанајлар, удекеләр, чукчалар вә б.) әдәбијјаты мараглы әсәрләрлә зәнкинләшмишдир. Шифаһи халг әдәбијјаты да инкишаф едир. Көркәмли ел сәнәткарлары, ашыг вә нағылчылар (Ҹамбул Ҹабајев, Токтогул Сатылганов, Тоголог Молдо, С. Сталски, Ашыг Аббас Бозалганлы, Ашыг Шәмшир, Марфа Крјукова вә б.) иттифаг мигјасында танынмышлар.

Мүасир дөврдә совет јазычыларынын әсас вәзифәси һәјаты доғру-дүзкүн, ингилаби инкишаф просесиндә вә дәрин бәдииликлә гәләмә алмагдан, өлкәмиздә инкишаф етмиш сосиализм ҹәмијјәтинин наилијјәтләрини, онун динамик инкишафыны, буржуа ҹәмијјәтиндән көклү үстүнлүкләрини, сосиал никбинлијини, һуманизмини, демократизмини, иҹтимаи тәрәгги вә сүлһ идеалларына сәдагәтини, совет һәјат тәрзини, мүасирләримизин јарадыҹы әмәјини, зәнкин мә'нәви аләмини тәсвир вә тәрәннүм етмәкдән, еләҹә дә, гаршыја чыхан чәтинликләри, нөгсанлары вә онларын арадан галдырылмасы үчүн партија вә халгын апардығы мүбаризәни көстәрмәкдән ибарәтдир. Совет әдәбијјаты дүнја шөһрәти газанмышдыр. Бир сыра әсәрләр Ленин вә ССРИ, һабелә Респ. Дөвләт мүкафатларына, бејнәлхалг мүкафатлара лајиг көрүлмүш, хариҹи дилләрә тәрҹүмә олунмушдур. Совет әдәбијјаты сосиалист бирлији өлкәләринин әдәбијјатына, еләҹә дә капиталист өлкәләринин, инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин мүтәрәгги әдәбијјатына бөјүк тә'сир көстәрир.

ССРИ халглары әдәбијјатына даир даһа кениш мә'лумат үчүн бах: мүттәфиг вә мухтар респ.-лар, мухтар вил.-ләр һаггында комплекс мәгаләләрин әдәбијјат вә мәдәнијјәт бөлмәләри, Азәрб. әдәбијјаты һаггында исә хүсуси ҹилд—*Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республикасы*. Әдәбијјат бөлмәси.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. ССРИ әразиси гәдим бәдии мәдәнијјәт мәркәзләриндән биридир. Әсасән РСФСР вә УССР әразисиндән ашкар едилмиш инҹәсәнәт абидәләри (Башг.МССР-дә *Кап мағарасынын* дивар рәсмләри, кил, ағаҹ вә бујнуздан инсан вә һејван фигурлары) Јухары Палеолит дөврүнә аиддир. Мезолит вә Неолит мәрһәләләриндә Белорусија, Загафгазија, Орта Асија, Прибалтика әразисиндә мүхтәлиф бәдии мәдәнијјәт нөвләри интенсив инкишаф етмишди. Енеолит вә Тунҹ дөврләриндә ССРИ әразисиндә орижинал бәдии мәдәнијјәтләр мөвҹуд олмушдур. Е.ә. 1 ҹи минилликдә вә ерамызын 1-ҹи миниллијинин әввәлләриндә Дәмир дөврүнүн ибтидаи инҹәсәнәти илә јанашы синфи ҹәмијјәтләрин инҹәсәнәти инкишаф етмишди (Урарту, Мидија, Гафгаз Албанијасы мәдәнијјәтләри). Гулдарлыг дөвләтләринин мәдәнијјәти ибтидаи иҹма гурулушу, јахуд еркән синфи инкишаф мәрһәләләриндә олан халгларын (скифләр, сарматлар, саклар, Сибир, Алтај, Узаг Шәрг халглары) мәдәнијјәти илә даим гаршылыглы әлагәдә иди. Һәр ики мәдәнијјәт ән'әнәсинин ССРИ әразисиндә орта әср инҹәсәнәтинин формалашмасында мүһүм ролу олмушдур. 5—8 әсрләрдә Орта Асија әразисиндә јерли орижинал мәдәнијјәтә малик еркән феодал дөвләтләри (Соғд, Тохарыстан, Харәзм, Уструшана вә с.) мөвҹуд иди. Орта Асија вә Азәрб.-да исламын јајылмасы илә бурада орижинал мүсәлман дини тикилиләри (мәсҹид, мәгбәрә, түрбә вә с.), еләҹә дә өртүлү базар, карвансара вә с. мејдана кәлди. 10—19 әсрләрдә Орта Асија вә Азәрб.-да јаранмыш зәнкин орнаментли монументал ме'марлыг абидәләри—*Исмајыл Самани мәгбәрәси*, Дајәхатын карвансарасы (11 әср, индики Түр.ССР-дә), *Кур-Әмир*, *Ширваншаһлар сарајы*, Хивә сарајлары (19 әср) дүнја ме'марлығы тарихиндә көркәмли јер тутур. Орта әсрләрдә Орта Асија вә Азәрб.-да миниатүр сәнәти, еләҹә дә халг декоратив-тәтбиги сәнәти (даш, ағаҹ үзәриндә ојма, декоратив дивар нахышлары, тикмә, тохуҹулуг, халчачылыг, бәдии металишләмә, керамика вә с.) јүксәк инкишафа чатмышды. Орта әсрләрдә Күрҹүстан вә Ермәнистанда мөһтәшәм гәср-галалар вә сарајлар тикилмиш, китаб миниатүрү, метал үзәриндә дөјмә, тикмә сәнәти интенсив инкишаф етмишди.

А. А. Рылов. «Мави әнкинликләрдә». 1918. Третјаков галерејасы. Москва.

10—11 әсрләрдә ССРИ әразисинин Авропа һиссәсиндә славјан инҹәсәнәти ән'әнәләрини мәнимсәјән, сонралар исә Бизанс инҹәсәнәтиндән өзүнәмәхсус шәкилдә гидаланан *Кијев Рус дөвләтинин* бәдии мәдәнијјәти формалашмышды. 12—13 әсрләрдә Новгород, Псков, Владимир, Галич, Полотск вә с. шәһәр вә кнјазлыгларда орижинал ме'марлыг мәктәбләри јаранмышды. Татар-монгол ишғалы 13 әср гәдим рус мәдәнијјәтинә ағыр зәрбә вурмушду. 14 әсрдә Кијев Рус дөвләти ән'әнәләри әсасында рус, Украјна вә белорус орта әср бәдии мәдәнијјәти формалашмаға башлады. 13 әсрин сону—15 әср *Новгород мәктәби* вә Псков мәктәбинин чичәкләнмә дөврүдүр. 14 әсрдән Москва бәдии мәктәби тәдриҹән өн плана чыхмаға башлады. 15—16 әсрләр Москва абидәләри рус вә дүнја инҹәсәнәтинин көркәмли наилијјәтләриндәндир (*Москва Кремли* ансамблы, *Васили Блаженны мә'бәди* вә с.). А. *Рублјов* вә Дионисинин икона вә фрескалары да бу дөврүн инҹиләриндәндир. 14—16 әсрләрдә Украјнада мөһтәшәм галалар (Хотин, Каменетс-Подолски вә Острогдакы гәсрләр), дини тикилиләр (Сутковтсыда килсә-гала, 1467) инша олунмушду. 16 әсрин ахырларында Гәрби Украјна сәнәткарлары даш иншаатында Ренессанс ме'марлығы вә һејкәлтәрашлығы елементләриндән јарадыҹы шәкилдә истифадә едирдиләр. Орта әсрләрдә Белорусијада гала ме'марлығы вә дини ме'марлыг кениш јајылмыш, Гәрби Авропа готикасындан гидаланан һејкәлтәрашлыг сәнәти јүксәк сәвијјәјә чатмышды. 17 әсрдә Белорусија вә Украјнада барокко инҹәсәнәти јајылмышды. Гәрби Авропа өлкәләри инҹәсәнәти илә сых әлагәдә инкишаф едән Прибалтика бәдии мәдәнијјәтиндә 13—16 әсрләрдә готика (Ригада Дом килсәси, 13—15 әсрләр), 16—17 әсрләрдә Ренессанс тәмајүлләри (Таллиндә Гара башлар бирлији бинасы, 1597), 17 әсрдән исә дәбдәбәли барокко (Вилнүсдә Пјатро ир Повило килсәси, 1668—75) принсипләри милли сәпкидә шәрһини тапмышды. 18 әсрдә Петербургун иншасы илә әлагәдар шәһәрсалма саһәсиндә бөјүк наилијјәтләр газанылды. Рус ме'марлығында инкишаф етмиш барокко В. *Растрелли* вә С. Чевакинскинин јарадыҹылығы илә баша чатды. Сонралар рус *классисизми* тәшәккүл тапды. Классисизм истигамәти көркәмли рус ме'марлары В. *Баженов*, М. *Казаков*, Д. *Жилјарди*, О. *Бове*, Ч. *Камерон*, И. Старов, В. *Стасов* вә б.-нын јарадыҹылығы илә тәмсил олунур. 18 әср рус бојакарлығында портрет (Ф. *Рокотов*, В. *Боровиковски*, Д. *Левитски* вә б.), мәнзәрә (Ф. Алексејев) вә мәишәт жанры јүксәк сәвијјәјә чатмышды. 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләри рус инҹәсәнәтинин мүтәрәгги мејлләри классисизм һејкәлтәрашлығында (М. *Козловски*, И. *Мартос* вә б.) әксини тапмышды. 18 әсрдә Украјнада барокко үслубу формалашмышды (*Кијев—Печера лаврасынын* тикилиләри).

19 әср —20 әсрин әввәлләриндә Русија империјасына дахил олан әксәр халгларын инҹәсәнәти Үмумавропа тәкамүл мәрһәләләрини кечирирди. 19 әсрин әввәлләриндән Русијада демократик мәдәнијјәт формалашмаға башлады, бу да өзлүјүндә *реализмин* (әввәлләр бир сыра сәнәткарын јарадыҹылығында романтизм илә ујғунлашдырылмыш шәкилдә) мејдана кәлмәсинә сәбәб олду (В. *Тропинин*, О. *Кипренски*, А. *Венесианов*, К. *Брјуллов*, А. *Иванов* вә б.-нын јарадыҹылығында). В. *Перов*, И. *Крамској*, Н. Ке, В. *Верешшакин*, В. *Маковски*, А. *Саврасов*, И. *Шишкин*, А. *Куинҹи*, И. *Левитан*, В. *Васнетсов*, В. *Поленов*, И. *Репин*, В. *Суриков*, М. *Антоколски* вә б. 19 әсрин 2-ҹи јарысы—20 әсрин әввәлләриндә јашаjыб-ја-

ратмыш көркәмли рус реалист сәнәткарларыдыр. Украјна инчәсәнәтиндә демократик реализмин јарадычысы шаир вә рәссам Т. *Шевченко* олмушдур. Б. *Кәнкәрли* (Азәрб.), К. *Габашвили* (Күрчүстан), С. *Ағачанјан* (Ермәнистан), К. *Һун*, Ј. *Федер* (Латвија), А. Адамсон, И. *Көлер* (Естонија) вә б. демократик реализмин нүмајәндәләри идиләр. 19 әср—20 әсрин әввәлләриндә бәдии мәдәнијјәтин мүһүм саһәсини зәнкин халг ән'әнәләринә әсасланан декоратив-тәтбиги сәнәт тәшкил едирди (Шимали Гафгаз халгларында даш вә метал үзәриндә ојма, Азәрб. вә Орта Асијада керамика, тикмә, халчачылыг, декоратив ојма вә басманахыш сәнәтләри, Сибир халгларында сүмүк үзәриндә ојма сәнәти вә с.), 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә ССРИ әразисинин ајры-ајры рекионларында (әсасән Русија, Украјна, Белорусија вә Прибалтика) «модерн» үслубу кениш јајылмыш, өзүнә мәхсус јерли ме'марлыг мәктәбләри јаранмышды (Русијада И. *Жолтовски*, А. *Шусев*, Украјнада П. Алјошин, В. Кричевски, Латвијада Е. Лаубе вә б. ме'марларын јарадычылығында). 20 әсрин әввәлләриндә рус инчәсәнәтиндә реалист тәмајүлләр бојакарлардан Вал. *Серов*, М. *Врубел*, М. *Нестеров*, К. *Коровин*, И. *Грабар*, А. Рылов, К. *Јуон*, Б. *Кустодијев*, «*Мир искусства*» бирлији рәссамлары, һејкәлтәрашлардан А. *Голубкина*, С. *Конјонков* вә б.-нын јарадычылығында парлаг әксини тапмышды. Русијада 1905—07 илләр ингилабы әрәфәсиндә инчәсәнәтдә реализм вә модернизм, һуманизм вә декаданс тәмајүлләри арасындакы зиддијјәтләр Русија империјасында јашајан бүтүн халгларын бәдии мәдәнијјәти үчүн сәчијјәви иди. Бу ингилаб дөврүндә демократик реализм ән'әнәләри чар мүтләгијјәтинә гаршы фәал мүбаризә апаран журнал графикасында даһа чох өзүнү көстәрирди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы ССРИ халглары инчәсәнәтинин мәзмуну вә ичтимаи һәјатдакы ролуну көкүндән дәјишди. Инчәсәнәт халгын хидмәтинә верилди. Партијалылыг вә хәлгилик руһу илә ашыланмыш, сосиализм идеалларындан илһам алан бу инчәсәнәт күтләләрин ингилаби мүбаризәсинин вә онларын јени чәмијјәт гурмасы әзминин образлы тәчәссүмүнә јөнәлдилди. Совет дөвләти илк вахтлардан башлајараг мәдәнијјәтин инкишафы, бәдии сәрвәтләрин мүһафизәси, музеј ишинин тәшкили үчүн тәдбирләр көрүрдү. Јени, совет инчәсәнәтинин формалашмасында В. И. Ленинин ирәли сүрдүјү *монументал тәблиғат* планы бөјүк рол ојнады. Бу планын һәјата кечирилмәсиндә һејкәлтәрашлардан Н. *Андрејев*, С. Конјонков, М. *Манизер*, А. *Матвејев*, С. *Меркуров* (РСФСР), М. Келман, И. Кавалеридзе (Украјна) вә б. иштирак едирдиләр. Вәтәндаш мүһарибәси вә харичи мүдахилә дөврүндә (1918—20) плакат жанры инкишаф етди (В. *Дени*, Д. *Моор* вә б.). Рәссамлар графиканын мүхтәлиф нөвләриндә дәјәрли әсәрләр јарадырдылар [А. *Бенуа*, Ф. Малјавин, А. *Остроумова-Лебедева*, С. Чехонин (РСФСР), К. Нарбут (Украјна), Ә. *Әзимзадә* (Азәрб.), Л. Буре (Өзбәкистан) вә б.]. 20-чи илләр—30-чу илләрин әввәлләриндә бојакарлыгда тарихи-ингилаби мөвзулар өн плана чәкилди [Ф. *Богородски*, И. *Бродски*, С. *Керасимов*, М. *Греков*, А. *Дејнека*, К. *Петров-Водкин* (РСФСР), Г. *Халыгов* (Азәрб.), Н. *Самокиш* (Украјна), В. Волков (Белорусија), А. Кочојан (Ермәнистан) вә б.]. В. *Фаворскинин* ксилографијалары, К. *Верејскинин* литографијалары, И. Нивинскинин офортлары, Л. Брунинин акварелләри, Б. *Јефимовун* карикатуралары (РСФСР), В. *Касијанын* ксилографијалары, А. *Шовкуненконун* акварелләри (Украјна), Ә. *Рзагулијев*, С. *Саламзадә*, Т. *Тағыјевин* (Азәрб.) бојакарлыг әсәрләри, А. М. Бразер (Белорусија) вә И. Шарлеманын (Күрчүстан) рәсмләри мәшһурлашды. Һејкәлтәрашлығын формалашмасында В. И. Ленинә һәср едилмиш дәзкаһ әсәрләри вә монументләрин јарадылмасы мүһүм әһәмијјәт кәсб етди (Н. Андрејевин «Ленинниана» серијасы, 1919—32). Совет декоратив-тәтбиги сәнәти көһнә вә јени јарадылмыш бәдии истеһсал базалары әсасында инкишаф едирди [*Палех миниатүрү* (РСФСР), бәдии металишләмә (Дағыстанда), халчачылыг (Гафгаз вә Орта Асијада) вә с.].

ҮИК(б)П МК-нын «Әдәби-бәдии тәшкилатларын јенидән гурулмасы һаггында» гәрары (1932) илә әлагәдар мүхтәлиф вахтларда мүттәфиг вә мухтар респ.-ларда рәссамлар иттифагларынын јарадылмасы чохмилләтли совет инчәсәнәтинин инкишафында јени дөвр ачды. Сосиалист реализми нәзәријјәсинин мөһкәмләнмәси дә мәһз бу мәрһәлә илә бағлыдыр. 30-чу илләрдә бојакарлыгда тарихи-ингилаби мөвзулара Б. *Иоһансон*, зәһмәткешләрин һәјатына һәср олунмуш композисијалара С. Керасимов, А. Дејнека, Ј. *Пименов*, А. *Пластов* (РСФСР), К. Трохименко (Украјна), У. *Чапаридзе*, И. *Тоидзе* (Күрчүстан), А. Кастејев (Газахыстан), С. *Чујков* (Гырғызыстан), портрет жанрына В. *Јефанов*, П. *Корин* (РСФСР) даһа чох мүрачиәт едирдиләр. Театр-декорасија сәнәти саһәсиндә Н. Акимов, П. Вилјамс (РСФСР), Р. *Мустафајев* (Азәрб.), М. Арутчјан (Ермәнистан), И. Гамрекели (Күрчүстан) вә б. сәмәрәли фәалијјәт көстәрирдиләр. Ј. *Кибрик*, *Кукрыникслар*, В. Фаворски, Д. *Шмаринов* (РСФСР), В. Касијан (Украјна), Л. *Гудиашвили* (Күрчүстан), Ј. *Кочар* (Ермәнистан) диггәтәлајиг китаб графикасы, М. Манизер, С. Меркуров, Н. *Томски* (РСФСР), М. Лысенко (Украјна), З. *Азгур*, А. Бембел (Белорусија), П. *Сабсај* (Азәрб.), Т. Абакелија (Күрчүстан) мараглы монументал-декоратив һејкәлтәрашлыг нүмунәләри јарадырдылар. 30-чу илләрдә бәдии сәнаје (чини, сахсы, шүшә, тохучулуг мә'мулатлары) да интенсив инкишаф едирди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә (1941—45) фашист идеолокијасына гаршы мүбаризәдә плакат, сијаси карикатура вә с. жанрлар кәсәрли иди [Кукрыниксләр, М. Черемных, Б. Јефимов, Н. *Жуков* (РСФСР), В. Касијан (Украјна), И. *Ахундов* (Азәрб.), И. Тоидзе (Күрчүстан) вә б.]. Ф. Богородски, С. Керасимов, А. Дејнека, Б. Неменски, А. Пластов вә б.-нын бојакарлыг әсәрләриндә мүһарибә һадисәләри реал вә һәртәрәфли экс олунмуш, Ј. *Вучетич*, В. *Мухина*, Н. Томски, Ј. *Белашова*, М. Манизер (РСФСР), З. Азгур (Белорусија), Ј. *Николадзе* (Күрчүстан) вә б.-нын һејкәл-портретләри, еләчә дә дәзкаһ һејкәлтәрашлығы нүмунәләриндә совет халгларынын рәшадәти тәчәссүм едилмишдир.

Мүһарибәдән сонракы илләрдә совет инчәсәнәт хадимләри фәалијјәтләрини халг тәсәррүфатынын бәрпасы вә кәләчәк инкишафы ишләринә јөнәлтдиләр. 1947 илдә ССРИ Рәссамлыг Академијасы, 1957 илдә ССРИ Рәссамлар Иттифагы јарадылды. А. *Мылников*, Ф. *Решетников* (РСФСР), С. *Григорјев*, Т. *Јаблонскаја* (Украјна), Р. Кудревич (Белорусија), Н. Бахчеван (Молдавија), М. *Абдуллајев* (Азәрб.), У. Чапаридзе (Күрчүстан), О. Зардарјан (Ермәнистан), З. Иногамов (Өзбәкистан), В. Боборыкин (Тачикистан), Ј. Данешвәр (Түркмәнистан), Е. *Калнын* (Латвија), Е. Китс (Естонија) кими бојакарларын таблоларында совет мәишәтинин типик әламәтләри милли өзүнәмәхсуслуғу илә көстәрилирди. Портрет бојакарлығында әмәк адамлары, мәдәнијјәт хадимләри тәрәннүм олунурду. В. Јефанов, П. Корин, Д. *Налбандјан*, В. *Орешников* (РСФСР), М. Божи, А. Шовкуненко (Украјна), А. Гудајтис (Литва) вә б. Бу дөврдә мәнзәрә жанрында јарадылмыш әсәрләр ичәрисиндә А. *Гритсај*, К. *Нисски*, Н. *Ромадин*, Ј. *Ромас* (РСФСР), И. *Бокшај* (Украјна), С. *Бәһлулзадә* (Азәрб.), М. *Сарјан* (Ермәнистан), У. *Тансыкбајев* (Өзбәкистан), Г. *Ајтијев* (Гырғызыстан) вә б.-нын таблолары диггәти чәлб едир. Графикада сүлһ уғрунда мүбаризә мөвзусу өн плана чәкилир (Л. Бродаты, Ј. Ганф, Б. Јефимов, Кукрыниксләр, Л. Сојфертис, Б. *Пророков*). Бу илләрдә М. *Аникушин*, Ј. Белашова, А. *Кибалников*, С. Конјонков, В. Мухина, Н. Томски, В. *Сигал* (РСФСР), М. Лысенко, О. Супрун (Украјна), З. Азгур (Белорусија), Л. Дубиновски (Молдавија), Ф. *Әбдүррәһманов*, Ч. *Гарјағды*, П. Сабсај (Азәрб.), Н. Канделаки, К. Мерабишвили (Күрчүстан), Ј. Кочар, С. Степанјан (Ермәнистан), Ј. *Микенас* (Литва), Ј. Зарин (Латвија) вә б.-нын дәзкаһ вә монументал һејкәлтәрашлыг әсәрләри кениш шөһрәт газанды.

60—70-чи илләр совет инчәсәнәтиндә милли мәктәбләрин гаршылыглы јарадычылыг әлагәләри даһа да интенсивләшди. Сосиалист реализми методуну инкишаф етдирән сәнәткарлар бејнәлмиләл мөвзулары бәдии мәдәнијјәт ән'әнәләри илә әлагәләндирирләр [К. *Коржев*, Ј. Кугач, Ј. *Моисејенко*, А. вә С. Ткачовлар (РСФСР), В. Задорожны, А. Наседкин, А. Хмелнитски (Украјна), М. *Савитски* (Белорусија), М. Греку (Молдавија), М. Абдуллајев, Н. *Әбдүррәһманов*, Т. *Нәриманбәјов*, Т. *Салаһов*, А. *Чәфәров* (Азәрб.), А. *Кутателадзе*, И. Тоидзе (Күрчүстан), Л. Бажбеук-Меликјан, С. Мурадјан (Ермәнистан), С. Мамбејев (Газахыстан), Р. Чарыјев (Өзбәкистан), Б. Чумабајев (Гырғызыстан), Х. Хушвахтов (Тачикистан), И. *Гылычов* (Түркмәнистан), А. Савитскас (Литва), И. Зарин, Е. *Илтнер* (Латвија), Л. Мууга (Естонија) вә б.].

Мүасир совет һејкәлтәрашлығынын ән јахшы әсәрләри үчүн һуманист проблематиканын кенишлији, материалын спесифик хүсусијјәтләринә, чох вахт романтик символикаја, чидди конструктив формалара мараг вә с. сәчијјәвидир [Пискарјов гәбиристанлығында (Ленинград), Пирчјуписдә (Лит.ССР), Саласпилсдә (Лат.ССР), Хатында (БССР) фашист террору гурбанларына

хатирә абидәләри, Мамај курганындакы (Волгоград) комплекс вә с.].

Декоратив-тәтбиги сәнәт саһәсиндә јени форма ахтарышлары апарылыр, бәдии конструксијаламанын мүхтәлиф саһәләри сәмәрәли инкишаф етдирилир.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра ме'марлыг вә шәһәрсалманын инкишафында јени мәрһәлә башланды. Өлкәдә јени типли јашајыш вә ичтимаи бина лајиһәләри (мәдәнијјәт сарајлары, фәһлә клублары, ушаг бағчалары вә с.) ишләниб-һазырланды. 1918—19 илләрдә Москвада (А. Шусевин рәһбәрлији илә), Петроградда (И. Фоминин рәһбәрлији илә) ме'марлыг е'малатханалары тәшкил едилди. Вәтәндаш мүһарибәсиндән сонра ГОЕЛРО планы һәјата кечирилди. *Волхов су-електрик стансијасы* вә *Земо-Авчала су-електрик стансијасы* кими илк совет сәнаје ме'марлығы нүмунәләри јарадылды. Днепр су-електрик стансијасынын тикилмәси ме'марлыг вә иншаат техникасынын бөјүк наилијјәти олду. Сәнајеләшдирмә кичик шәһәрләрин (Дзержинск, Запорожје, Гараганда, Новокузнетск) тез бир заманда бөјүјүб-артмасына, еләчә дә јени шәһәрләрин (Комсомолск-Амур вә с.) салынмасына тәкан верди. Москва вә Ленинградла јанашы Свердловск, Јереван вә с. шәһәрләрдә бөјүк јенидәнгурма ишләри апарылды. Бу дөвр совет ме'марлығынын ән көркәмли нүмунәси*Ленин мавзолејидир*. 30-чу илләрдә јени шәһәрләрин иншасы вә көһнә шәһәрләрин јенидән гурулмасы саһәсиндә интенсив ишләр көрүлдү. Москванын јенидән гурулмасынын баш планы (ме'марлар В. Семјонов, С. Чернышов) һаггында ҮИК(б)П МК вә ССРИ ХКС-нин гәрары (1935) совет шәһәрсалма сәнәтинин инкишафында мүһүм рол ојнады, шәһәрләрин сосиалистчәсинә јенидән гурулмасынын әсас принсипләрини мүәјјәнләшдирди. 1935—41 илләрдә Москвада үмуми саһәси 5,2 млн. $м^2$ олан јашајыш евләри, тәгр. 50 мин јерлик ушаг бағчасы вә көрпәләр еви, 400-дән чох мәктәб тикилди. В. И. Ленин ад. ССРИ Дөвләт Китабханасынын јени корпуслары (ме'марлар В. Шуко вә В. *Келфрејх*), М. В. Фрунзе ад. Һәрби академија (ме'марлар *Л. Руднев*, В. Мунтс), Совет Ордусу Театры (ме'марлар К. *Алабјан*, В. Симбиртсев) вә с. бу илләрин ири тикилиләриндәндир. Москва метрополитени вә Үмумиттифаг к.т. сәркисинин иншасы ме'марлығын мүһүм наилијјәтләриндәндир.

Ленинградын инкишафынын баш планы (1935—36, ме'мар Л. Илјин вә б.; 1940, Н. Баранов вә б.) ишләниб һазырланды. 1933—41 илләрдә Ленинградда 1,6 млн. $м^2$ јашајыш саһәси, 221 мәктәб, тәгр. 30 мин јерлик ушаг бағчасы вә көрпәләр еви, Советләр еви (1936—40, ме'мар Н. Тротски) вә с. тикилди. Харков (1934), Тбилиси (1934), Јереван (1936), Бакы (1937), Горки (1937), Јарославл (1936—37), Казан (1936—37), Чeлјабинск (1937), Минск (1938), Дашкәнд (1938) вә с. шәһәрләрин баш планлары һәјата кечирилди. Ичтимаи биналарын күтләви иншасы кениш вүс'әт алды: Кијевдә УССР Али Советинин (1936—39, ме'мар В. Заболотны), Тбилисидә Марксизм-ленинизм ин-ту Күрчүстан филиалынын (1938, ме'мар А. Шусев), Јереванда Ерм.ССР һөкумәт евинин

Нәриманов шәһәринин (Өзб. ССР) кирәчәји.

(1926—41, ме'марлар А. вә Г. Таманјанлар), Бакыда Низами ад. Азәрб. Әдәбијјаты Музејинин (1940-чы илләрдә тамамланмышдыр; ме'марлар С. Дадашов вә М. Һүсејнов), Минскдә БССР Һөкумәт евинин (1930—33, ме'мар И. Лангбард), Душәнбәдә Тач.ССР Һөкумәт евинин (1948—49, ме'мар С. Анисимов вә б.) биналары.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә фашист ишғалчылары 1710 шәһәр вә гәсәбәни, 70 миндән артыг кәнди дағытмыш, Сталинград, Минск, Севастопол, Новгород, Витебск, Псков, Великије Луки кими бөјүк шәһәрләр харабалыға чеврилмишди. Ленинград, Харков, Ростов вә Кијев шәһәрләри күчлү дағынтылара мә'руз галмышды. 1945 илдә ССРИ ХКС 15 бөјүк вә гәдим рус шәһәринин тә'хирәсалынмаз бәрпа тәдбирләри барәдә гәрар гәбул етди. Даһа 250 шәһәрин баш планларынын ишләнилмәсинә башланылды. Мүһарибәдән сонракы онилликдә бир сыра ири ичтимаи бина вә гурғунун иншасы баша чатдырылмыш, јени стадионлар тикилмишдир: Ленинградда С. М. Киров ад. стадион (тәгр. 100 мин јерлик; 1932—50, ме'мар А. Николски вә б.), Дашкәнддә Ә. Нәваи ад. Опера вә Балет Театры (1200 јерлик; 1938—47, ме'мар А. Шусев), Тбилисидә Һөкумәт еви (1938—53, ме'марлар В. Кокорин, Г. Лежава), Бакыда Һөкумәт еви (1952, ме'марлар Л. В. Руднев, В. Мунтс), Душәнбәдә С. Ајни ад. Опера вә Балет Театры (1939—46, ме'мар Д. Билибин вә б.). Бу илләрдә бир чох јени шәһәрләр [Күрч.ССР-дә Рустави (1944 илдән, ме'мар М. Непринтсев вә б.), Ест.ССР-дә Кохтла Јарве (1946) вә Иркутск вил.-ндә Ангарск (1948 илдән; һәр икисинин ме'мары Ј. Витенберг вә б.), Азәрб.ССР-дә Сумгајыт (1949 илдән, ме'мар О. Исајев вә б.), Укр.ССР-дә Новаја Каховка (1952, ме'мар А. Моторин вә б.)] салынды.

60—80-чи илләрдә елми-техники ингилабын наилијјәтләринин һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә шәһәрсалма вә ме'марлыгда бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанылмышдыр. Братск (ме'мар Х. Бутусов вә б.), Зеленоград (ме'мар И. Рожин вә б.), Новосибирскдә ССРИ ЕА Сибир бөлмәсинин елми шәһәрчији (ме'мар М. Белы вә б.), Өзб.ССР-дә Нәваи (ме'мар А. Коротков вә б.), Газах. ССР-дә Шевченко (ме'мар И. Орлов вә б.), Кујбышев вил.-ндә Толјатти (ме'мар Б. Рубаненко вә б.), Тат. МССР-дә Набережныје Челны (индики Брежнев; ме'мар Б. Рубаненко вә б.), Иркутск вил.-ндә Уст-Илимск (ме'мар В. Смирнов вә б.) кими јени шәһәрләр мејдана кәлмишди. 1971 илдә Москванын јени баш планы тәсдиг олунду (ме'мар М. *Посохин*). *Кремлин гурултајлар сарајы*, Лужникидә В. И. Ленин ад. Мәркәзи стадионун идман комплекси (1955—56, ме'мар А. *Власов* вә б.) «Шереметјево» (1964) вә «Домодедово» (1965, һәр икисинин ме'мары Г. Јелкин вә б.) аеропортлары, «Россија» меһманханасы (1970, ме'мар Д. *Чечулин* вә б.), Курск вағзалы (1972, баш ме'мары Г. Волошинов), СИТА-нын бинасы (1977, ме'мар В. Јекеров вә б.), 22-чи Олимпија ојунлары (1980) үчүн идман комплексләри тикилмишдир. Ленинградда Финландија вағзалы (1960, ме'мар П. Ашастин вә б.), «Октјабрски» кино-консерт залы (1967, ме'мар А. Жук вә б.), «Ленинград» меһманханасы (1970, ме'мар С. *Сперански* вә б.), аеровағзал (1974, ме'мар А. Жук вә б.), 14 мәртәбәли Кәнчләр сарајы (1-чи нөвбәси 1976, ме'мар П. Прохоров вә б.) вә с. инша едилмишдир. 1969 илдә Кијевин јени баш планы тәсдиг олунмушдур. 1966 илдә күчлү зәлзәлә заманы Дашкәндин хејли һиссәси дағылмышды. Бир нечә ил әрзиндә зәлзәләнин нәтичәләри арадан галдырылмыш, Дашкәнд јени јашајыш мәһәлләләри вә ири ичтимаи биналарла зәнкинләшмишдир. Алма-Ата, Бакы, Тбилиси, Јереван, Ашгабад вә с. шәһәрләрдә бөјүк шәһәрсалма ишләри апарылмышдыр. В. И. Ленинин анадан олмасынын 100 иллији шәрәфинә Улјановскда *Ленин мемориалы* комплекси тикилмишдир.

Мүасир мүаличә-сағламлыг бина типләри ишләниб һазырланмышдыр (Сочидә «Сочи» санаторијасы, 1965, Питсундада пансионат, 1959—67, Крымда В. И. Ленин ад. Үмумиттифаг «Артек» пионер дүшәркәсинин јени комплексләри, 1960—70-чи илләр).

Украјна, Молдавија, Белорусија вә Прибалтика респ.-ларында шәһәр типли кәнд гәс.-ләри салынмышдыр. Ме'марлыг абидәләринин бәрпасы саһәсиндә бөјүк ишләр көрүлмүшдүр. ССРИ Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти 1976 илдә «Тарих вә мәдәнијјәт абидәләринин мүһафизәси вә онлардан истифадә һаггында» ганун гәбул етмишдир.

Мусиги. ССРИ халгларынын зәнкин халг јарадычылығы вә классик мусиги ирси әсасында инкишаф едән совет мусигиси үчүн мүхтәлиф милли мусиги формалары, жанр вә ифадә васитәләри сәчијјәвидир. Совет мусигиси чәмијјәтин мә'нәви һәјатында, совет адамларынын идеја әгидәсинин, мә'нәви кејфијјәт вә естетик зөвгүнүн формалашмасында фәал иштирак едир. Совет милли мусиги мәдәнијјәтләри өз дахили имканларыны дурмадан инкишаф етдирир, сосиалист мусиги мәдәнијјәтинин әсасыны тәшкил едән үмуми идеја-естетик принсипләр зәмининдә бир-биринә гаршылыглы тә'сир көстәрир, јахынлашыр вә зәнкинләширләр.

ССРИ-нин бир чох халглары гәдим фолклор мусигиси илә јанашы професионал мусиги ән'әнәләринә маликдир. Күрчүстан вә Ермәнистанда 4 әсрдә *килсә мусигиси* формалары мејдана кәлмиш, 8—9 әсрләрдә исә хүсуси нот јазысы системи ишләниб-һазырланмышдыр. Низаминин «Хәмсә»си орта әср Азәрб. (еләчә дә Јахын вә Орта Шәрг)

мусиги сәнәти, мусиги аләтләри һаггында мә'луматларда зәнкиндир. Рус, Украјна, белорус халглары мусиги мәдәнијјәтләри Кијев Рус дөвләти дөврүндә јүксәк инкишафа чатмышды. Гәдим Русијада дүнјәви мусиги ән'әнәләрини дастанчы-мүғәнниләр, еләчә дә скоморохлар јајмыш вә горујуб сахламышлар. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынадәк ССРИ халгларынын чохунун нот јазысы олмамыш, мусиги сәнәтинин инкишафы јалныз шифаһи ән'әнәләрә әсасланмышдыр. Бир сыра халгларын профессионал мусигисиндә силсилә формалы вокал-инструментал әсәрләр (Азәрб.-да *муғам*, тачик вә өзбәкләрдә маком) мејдана кәлмишдир. 16—18 әсрләрдә Азәрб. вә Ермәнистан профессионал халг мусигичиләри—ашыгларын јарадычылығында јүксәлиш нәзәрә чарпырды (Гурбани, Сары Ашыг, Хәстә Гасым, Сајат-Нова вә б.).

Рус бәстәкарлыг мәктәби 18 әсрин ахырларында формалашмыш, бөјүк ичтимаи әһәмијјәт кәсб етмишдир (М. Березовски, Д. Бортнјански, Ј. Фомин, И. Хандошкин, В. Пашкевич вә б.). Азадлыг һәрәкатынын јүксәлишини әкс етдирән 19 әср мусигиси демократик истигамәти, дәрин реализми вә чохчәһәтли мәзмуну, образларын вә мусиги дилинин хәлгилији, формасынын бәдии камиллији илә фәргләнирди. Рус классик мусигисинин баниси М. *Глинка* опера, симфоник вә камера-вокал мусигиси саһәсиндә милли руһлу, ејни заманда дүнја мусиги сәнәтинин ән јүксәк наилијјәтләри сәвијјәсиндә әсәрләр јаратмышдыр. А. *Даргомыжски* «Су пәриси» операсында ичтимаи бәрабәрсизлик мөвзусуну габарыг вермишдир. Рус мусигиси 19 әсрин 2-чи јарысында П. *Чајковскинин* вә «*Гүдрәтли дәстә*» үзвләри М. *Мусоргски*, А. *Бородин*, Н. *Римски-Корсаков* вә б.-нын јарадычылығында кәрчәклијин реалист тәсвиринә, форма вә ифадә васитәләри зәнкинлијинә наил олмушдур. 20 әсрин әввәлләриндә А. *Скрјабин* вә С. *Рахманинов* ингилабдан әввәлки илләрин чошғун әһвали-руһијјәсини ифадә етмишләр.

19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә Украјна (Н. *Лысенко*), күрчү (М. *Баланчивадзе* вә З. *Палиашвили*), ермәни (*Комитас*, А. *Тигранјан*), Азәрб. (Ү. *Һачыбәјов*) милли бәстәкарлыг мәктәбләри тәшәккүл тапмышдыр. А. Јурјан, Ј. *Витол*, Е. Дарзин (Латвија), Р. Тобиас, А. *Капп* (Естонија), М. Петраускас, М. *Чјурлөнис* (Литва) кими мусиги хадимләринин фәалијјәти милли бәстәкарлыг мәктәбләринин формалашмасында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Рус бәстәкарларындан М. Глинка, М. *Балакирев*, Н. Римски-Корсаков, А. Бородин, А. *Рубинштејн* Загафгазија вә Орта Асија халгларынын мусиги интонасијаларындан истифадә етмиш, опера вә симфоник әсәрләриндә онларын характерик чәһәтләрини инкишаф етдирмишләр. 19 әсрдә вә 20 әсрин әввәлләриндә мусиги ифачылығы сәнәти јүксәк сәвијјәјә чатмышды. Рус пианочулуг (А. Рубинштејн, А. Јесипова, С. *Рахманинов*), виолончел (К. Давыдов, А. Брандуков, А. Вержбилович), скрипка (Н. Дмитријев-Свечин, Л. Ауер), еләчә дә опера (О. Петров, И. *Стравински*, Ф. *Шаляпин*, Л. *Собинов*, А. *Нежданова*) ифачылығы мәктәби кениш шөһрәт газанмышдыр. Бу дөврдә Азәрб. ханәндәләриндән *Сәттар*, *Һачы Һүсү*, *Мәшәди Иси*, Әбдүлбагы *Зүлалов*, *Чаббар Гарјағды оғлу*, Әләскәр *Абдуллајев* вә б. милли мусигинин инкишафында, онун Гафгаз, Орта Асија вә Јахын Шәрг халглары арасында популјарлашмасында әһәмијјәтли рол ојнамышлар. Лакин ингилабагәдәрки Русијада милли зүлм шәраитиндә бир чох халглар мусиги сәнәтләрини сәрбәст инкишаф етдирмәк имканындан мәһрум идиләр. Милләтләрин һүгуг бәрабәрлијини һәјата кечирән Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра ССРИ халглары инчәсәнәтин бүтүн саһәләриндә өз јарадычы гүввәләрини үзә чыхармаг имканы әлдә етдиләр.

Дөвләт мусиги гуручулуғу сосиалист мусиги мәдәнијјәтинин мүвәффәгијјәтлә формалашмасынын мүһүм шәртләриндән олду. Бу тезис илк дәфә Москва вә Петроград консерваторијалары һаггында В. И. Ленинин имзаладығы декретдә (1918) ирәли сүрүлмүшдү. Бир чох ири мусиги мүәссисәси (консерваторијалар, Бөјүк театр, Марија театры вә с.) дөвләтин ихтијарына верилди, јени консерт вә мусиги-маариф тәшкилатлары јарадылды. Ингилабдан сонракы илк илләрдә зәһмәткешләрин мусиги сәнәти саһәсиндә маарифләндирилмәси вачиб мәсәләләрдән бири иди. Бунунла әлагәдар јүксәк ихтисаслы мусигичиләрин иштиракы илә чохлу консерт-мүһазирәләр кечирилир, өзфәалијјәт хорлары, орк.-ләр, тәдрис студијалары тәшкил олунурду. Бир чох шәһәрләрдә, о чүмләдән Бакыда, кениш халг күтләләри арасында мусиги мәдәнијјәтини тәблиғ едән халг консерваторијалары фәалијјәт көстәрирди. Өзфәалијјәт маһны јарадычылығы инкишаф едир, консерт вә театр репертуарларына совет вә харичи өлкә бәстәкарларынын әсәрләри дахил олунурду. Ү. Һачыбәјов, М. *Маомајев* (Азәрб.), А. *Спендиаров* (Ермәнистан), Д. *Аракишвили*, М. Баланчивадзе, З. Палиашвили (Күрчүстан) мусиги јарадычылығы вә маарифи саһәсиндә бөјүк иш апарырдылар. Опера театры вә консерт естрадасында В. Сук, А. *Голденвејзер*, К. *Игумнов*, И. *Јершов*, А. Нежданова вә Л. Собиновла јанашы Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра јетишмиш мусиги хадимләриндән А. *Гаук*, Н. *Голованов*, А. *Пазовски*, С. *Самосуд*, А. *Свешников*, Һ. *Нејгауз*, Л. *Оборин*, В. *Софроницки*, В. *Барсова*, *Булбул*, Һ. *Данијелјан*, К. *Держинскаја*, И. *Козловски*, С. *Лемешев*, Ш. *Мәммәдова*, Н. *Обухова*, А. *Пирогов*, С. *Преображенскаја*, М. *Рејзен* вә б. чыхыш едирдиләр.

Совет мусигисиндә 20-чи илләрдә вә 30-чу илләрин әввәлләриндә маһны вә мусигили театр жанрларында гијмәтли тәчрүбә әлдә едилмишди: А. Давиденко, В. Белы, М. Ковалын маһнылары, А. Гладковски вә Ј. Пруссакын («Гырмызы Петроград уғрунда», 1925), А. Пашшенконун («Гартал гијамы», 1925) опералары, Р. *Глиерин* «Гырмызы лалә» (1927), Д. *Шостаковичин* «Гызыл әср» (1930) балетләри, Н. Стрелниковун «Гуллугчу гыз» (1929) опереттасы вә с. Н. *Мјасковскинин* 6-чы симфонијасында (1923), Д. Шостаковичин 1-чи симфонијасында (1925) совет һәјаты тәрәннүм олунур. 20—30-чу илләрдә јени һәјаты әкс етдирмәк үчүн ифадә васитәләри саһәсиндә фәал ахтарышлар апарылырды. Бәстәкарлар совет мусигисинин јени мәзмунундан чыхыш едәрәк, апардыглары експериментләрдә бә'зән биртәрәфлилијә јол верир, гејри-али ифадә васитәләринә мејл көстәрирдиләр. Совет мусигисинин инкишаф јолларына вә јарадычы мәсәләләринә даир мүбаһисәләрдә мүхтәлиф јарадычы групплар арасында фикир ајрылығы да мөвчуд иди. 1925 илдә Ингилабчы бәстәкарлар вә мусиги хадимләри бирлији тәшкил олунмушду (Д. Васијлев-Буглај, М. Красев, К. Корчмарјов вә б.); бирлијин үзвләри актуал мөвзуларын тәблиғинә мејл едир, лакин епигончулугдан узаглаша билмирдиләр. 1924 илдә Москвада јарадылан Мүасир Мусиги Бирлијинә (бирлијин Ленинград бөлмәси дә олмушдур) А. *Александров*, Б. *Асафјев*, Н. Мјасковски, Ј. *Шапорин*, кәнч бәстәкарлардан В. *Шебалин*, Д. Шостакович вә б. дахил иди. Бирлијин мүәјјән естетик програмынын олмамасы, сијаси һәјатдан узаг дүшмәси онун бир чох үзвләрини тә'мин етмәдијиндән о, 1931 илдә фактики олараг дағылды. 1925 илдә А. Давиденконун башчылығы илә Москва консерваторијасы тәләбәләриндән ибарәт истеһсалат коллективи јарадылды (Н. Чемберчи, Б. Шехтер, сонралар Д. *Кабалевски*, А. *Хачатурјан* вә б.). Коллектив әсасән, ингилаби мәзмунлу күтләви мусиги јаратмаға чәһд көстәрмиш вә 1923 илдә тәшкил едилмиш Русија Пролетар Мусигичиләри Ассосиасијасынын үзвләри илә бирликдә совет мусигисинин идеја чәһәтдән јенидән гурулмасы уғрунда мүбаризә апармыш, лакин ејни заманда *Пролеткулт* догмалары руһунда кобуд вулгарлыға јол вермишди.

ҮИК(б)П МК-нын «Әдәби-бәдии тәшкилатларын јенидән гурулмасы һаггында» 1932 ил 23 апрел тарихли гәрарындан сонра әввәлки пәракәндә дүшмүш бирликләр јарадычылыг тәшкилатлары илә әвәз олунду. Совет бәстәкарлар иттифагларынын тәшкили мусиги јарадычылығы гүввәләринин сосиалист реализми принсипләри әсасында сых бирләшмәсинә көмәклик көстәрди. Мусиги әсәрләринин мәзмун даирәси хејли артды, әсас јарадычы тәмајүлләр бирләшди, милли бәстәкарлыг мәктәбләри вә фәрди үслублар јетишди. Бәстәкарларын јарадычылығында классик ән'әнә вә халг мусигиси илә әлагә мөһкәмләнди. Нәтичәдә көркәмли реалист әсәрләр, совет мусиги классикасынын илк нүмунәләри—Д. Шостаковичин 5-чи симфонијасы вә дикәр әсәрләри, С. *Прокофјевин* «Ромео вә Чүлјетта» балети, «Александр Невски» кантатасы, Ү. Һачыбәјовун «Короғлу» операсы, А. Хачатурјанын скрипка, фп. консертләри мејдана кәлди. Милли мәдәнијјәтләрин наилијјәтләринин гаршылыглы мүбадиләсиндә 1936 илдән кечирилән ССРИ халглары әдәбијјаты вә инчәсәнәти декадалары вә күнләри мүһүм рол ојнады. 30-чу илләрдә бир чох респ.-ларда илк симфоник орк.-ләр, камера-инструментал ансамбллар, консерваторијалар тәшкил едилмишди. 1933 илдән мусиги ифачыларынын Үмумиттифаг мүсабигәләри кечирилмәјә башланды. Бу мүсабигәләрдә гәләбә газанмыш ифачылар (Ј. *Мравински*, А. *Мелик-Пашајев*, Ј. *Фајер*, Е. *Килелс*, Ј. *Флијер*, Д. *Ојстрах*, Д. *Шафран*, Һ. *Нәсирова*, Т. *Са*-

зандарјан вә б.) сонралар бејнәлхалг мигјасда танындылар. Драматик мусиги интонасијалары илә фәргләнән совет маһнысы әсл күтләви маһныја чеврилди (И. *Дунајевски*, А. В. *Александров*, М. *Блантер*, В. Захаров, Л. Книппер вә б.), бу маһнылар мусигинин дикәр жанрларына (опера, оперетта, симфонија, романс) бөјүк тә'сир көстәрди, халгын мәишәтинә дахил олду. Симфоник мусиги дилинә әсасланан операларла («Мтсенск гәзасынын леди Макбети», 1932, Д. Шостакович; «Кола Брүнјон», 1937, Д. Кабалевски; «Семјон Котко», 1939, С. Прокофјев) јанашы, маһны јарадычылығына әсасланан опералар («Сакит Дон», 1935, И. Дзержински, «Туфанда», 1939, Т. Хренников) да тәшәккүл тапды. Балет мусигисиндә тарихдән, әдәбијјатдан көтүрүлмүш идеја, образ вә сүжетләрә мүрачиәт, характер вә вәзијјәтләрин сосиал, тарихи вә милли хүсусијјәтләринә көрә конкретләшдирилмәси реализм методунун мәнимсәнилмәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб етди («Парисин алову», 1932, «Бахчасарај фонтаны», 1934, Б. Асафјев; «Дағларын гәлби», 1936, А. *Баланчивадзе*; «Лауренсија», 1939, А. Крејн). Ораторија-кантата мусигиси саһәсиндә дә бир сыра монументал әсәрләр мејдана кәлди («Куликово чөлүндә», 1939, Ј. Шапорин). Симфоник мусигидә чидди фәлсәфи мәзмунлу гәһрәманлыг, драматик вә ја лирик-драматик характерли симфонијалар бәргәрар олду.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45) илләриндә совет мусиги хадимләри дикәр инчәсәнәт усталары илә бирликдә дүшмәнә гаршы фәал мүбаризәјә гошулдулар. Вәтән мөвзусу, дүшмәнә гаршы үмумхалг мүбаризәси мусиги әсәрләриндә мүһүм јер тутду, гәһрәмани образлар өн плана чәкилди. А. Александровун «Мүгәддәс һәрб» маһнысы үмумхалг мүбаризәсинин «мусиги емблеми»нә чеврилди. Бу илләрдә һәмчинин М. Фрадкин, Б. Мокроусов, М. Блантер, Н. Богословски, А. *Новиков* вә В. *Соловјов-Седојун* мүбариз руһлу маһнылары популјарлашды. Симфонија жанрында бир сыра дәјәрли әсәрләр јарадылды. Д. Шостаковичин 7-чи симфонијасынын мүһарибә илләриндә ССРИ шәһәрләриндә (о чүмләдән 1942 илин августунда мүһасирәдә олан Ленинградда, октјабрында Бакыда) вә харичи өлкәләрдә (Б. Британија, АБШ) ифасы совет халгынын вәтәнпәрвәрлији вә мәрдлијинин нүмајишинә чеврилди. Д. Шостаковичин дәрин фәлсәфи мәзмунлу 8-чи симфонијасы (1943), А. Хачатурјанын 2-чи симфонијасы (1943), С. Прокофјевин 5-чи симфонијасы (1944) бу дөврүн мүһүм әсәрләриндәндир. С. Прокофјевин «Һәрб вә сүлһ» (1944), Г. *Гарајев* вә Ч. *Һачыјевин* «Вәтән» (1945) опералары, С. Прокофјевин «Золушка» (1941), А. Хачатурјанын «Гајане» (1942) балетләри, Ү. Һачыбәјовун «Вәтән вә чәбһә» (1942) кантатасы, Ч. Һачыјев, С. *Һачыбәјов*, *Нијази*, еләчә дә Ш. *Мшвелидзе* вә А. Баланчивадзенин илк симфонијалары мүһарибә илләриндә јарадылмышдыр.

1945—55 илләрдә мүһарибәдән әввәлки мусигили театр, консерт мүәссисәләри, тәһсил очаглары шәбәкәси бәрпа олунду вә кенишләндирилди. Хор сәнәти саһәсиндә Г. Ширма вә Г. *Ернесаксын* фәалијјәти кенишләнди, јени диришор, пианочу, скрипкачы вә мүғәнниләр нәсли јетишди: К. *Рождественски*, Ј. *Светланов*, *Нијази*, С. *Рихтер*, Т. Николајева, Л. *Коган*, И. Архипова, Г. *Гаспарјан*, Б. *Гмырја*, З. *Долуханова*, Т. *Куузик*, Л. *Линховоин*, К. *Отс*, И. *Петров* вә б. Дөврүн актуал мәсәләләри мөвзусунда, еләчә дә классик әдәби сүжетләр әсасында бир сыра әһәмијјәтли әсәрләр јарадылды: «Вәтән һаггында кантата» (1948, А. *Арутјунјан*), «Мешәләрин нәғмәси» (1949, Д. Шостакович) ораторијасы, «Сүлһ уғрунда» (1951, Ч. Һачыјев) симфоник поемасы, «Једди көзәл» (1952, Г. Гарајев), «Спартак» (1955, А. Хачатурјан) балетләри, «Тарасын аиләси» (1950, Д. Кабалевски), «Декабристләр» (1953, Ј. Шапорин), «Севил» (1955, Ф. *Әмиров*) опералары вә с. Совет бәстәкарларынын инструментал консертләри (Б. *Дварионас*, Д. Кабалевски, О. *Тактакишвили*, А. *Бабачанјан*, С. Прокофјев), халг мусигиси әсасында симфоник әсәрләри (Г. Галынин, Ф. Әмиров, Нијази), камера-инструментал ансамбллары (Н. Мјасковски, Д. Шостакович), маһнылары (Т. *Гулијев*, С. *Рүстәмов*, Р. Габичвадзе, Р. Лакидзе, П. Мајборода), ушаг мусигиси (Д. Кабалевски, М. Раухверкер вә б.) кениш шөһрәт газанды. 40-чы илләрин сону—50-чи илләрин әввәлләриндә реализм, хәлгилик, новаторлуг һаггындакы тәсәввүр бир гәдәр бәсит, мәһдуд характер дашыјырды. Ајры-ајры әсәрләрдә (кантата, ораторија, програмлы симфоник мусиги) образ вә ифадә васитәләри схематик, сәтһи характер дашыјырды. Бир сыра бәстәкарларын јарадычылығынын гијмәтләндирилмәсиндә субјективист сәһвләрә јол верилмишди ки, бунлар да Сов.ИКП МК-нын «,,Бөјүк достлуг'', ,,Богдан Хмелнитски'', ,,Сәмими гәлбдән'' операларынын гијмәтләндирилмәсиндәки сәһвләрин дүзәлдилмәси һаггында» 1958 ил 28 мај тарихли гәрарындан сонра арадан галдырылды. Партијанын бу сәнәди ҮИК(б)П МК-нын 1948 ил 10 феврал тарихли «В. Мураделинин ,,Бөјүк достлуг'' операсы һаггында» гәрарында ифадә олунмуш совет инчәсәнәтинин идејалылыг, партијалылыг вә хәлгилик принсипләринин сарсылмазлығыны тәсдиг едәрәк, мусиги хадимләринин бир сыра естетик проблемләри даһа дәриндән гаврамасына јардым көстәрди.

50-чи илләрин ахырлары—80-чи илләрдә совет мусигиси жанр вә форма рәнкарәнклији илә тәмсил олунан интенсив јарадычылыг ахтарышлары зәмининдә инкишаф етмишдир. Милли мусиги мәдәнијјәтләриндә гаршылыглы әлагә, зәнкинләшмә вә тә'сир просеси кәскин сурәтдә күчләнмишдир. Совет вә харичи өлкә мусигичиләринин гастрол мүбадиләси фәаллашмышдыр. Совет ифачылары бејнәлхалг мигјасда бөјүк нүфуз газанмышлар: диришорлардан Ј. Симонов, Ј. *Темирканов*, В. Федосејев, А. *Јурлов*, пианочулардан Д. Башкиров, Е. Вирсаладзе, В. Крајнев, Н. Петров, скрипкачылардан В. Климов, К. Кремер, И. Ојстрах, В. Пикајзен, В. Спиваков, В. Третјаков, виолончелчаланлардан К. Keоркиан, Н. Шаховскаја, мүғәнниләрдән В. Атлантов, М. *Бијешу*, А. Ведерников, Ј. *Гулјајев*, Г. Ковалјова, М. *Магомајев*, Ј. Мазурок, Ј. *Нестеренко*, Ј. *Образтсова*, Б. *Руденко*, Ј. *Серкебајев*, А. *Соловјаненко*, Т. *Синјавскаја*, З. Соткилава вә б. Мүхтәлиф жанрлы әсәрләрдә В. И. Ленин мөвзусу мүвәффәгијјәтлә тәчәссүм олунмушдур: Д. Шостаковичин «1917-чи ил» адлы 12-чи симфонијасы (1961), Ч. Һачыјевин 4 вә 5-чи симфонијалары (1956, 1972), Р. *Шедринин* «Ленин халгын гәлбиндәдир» ораторијасы (1970) вә с. Т. Хренниковун «Ана» (1957), В. Мураделинин «Октјабр» (1964), А. Холминовун «Никбин фачиә» (1965), С. Слонимскинин «Виринеја» (1967), В. *Мухатовун* «Ганлы дәһнә» (1967) операларында ингилаб, вәтәндаш мүһарибәси мөвзулары, Н. *Жигановун* «Чәлил» (1956), К. Молчановун «Намә'лум әскәр» (1967) вә «Сакит үфүгләрдә» (1975) операларында исә Бөјүк Вәтән мүһарибәси һадисәләри орижинал ифадәсини тапмышдыр. Мүхтәлиф мөвзуларда јазылмыш опералардан «Овод» (1957, А. Спадавеккиа), «Мәһәббәтдән башга», «Өлү чанлар» (1961, 1977, Р. Шедрин), «Миндија», «Ајын оғурланмасы», «Мусиги» (1960, 1974, 1981, О. Тактакишвили), «Биринчи Пјотр» (1975, А. *Петров*) кениш шөһрәт газанмышдыр. Балет мусигисиндә дә ән'әнәләрин давам етдирилмәси, јениләшдирилмәси просеси өзүнү көстәрир: «Жанна д'Арк» (1956, Н. Пејко), «Отелло» (1957, А. *Мачавариани*), «Илдырымлы јолларла» (1958, Г. Гарајев), «Мәһәббәт әфсанәси», «Ики үрәк дастаны» (1961, 1981, А. *Мәликов*), «Шакунтала» (1963, С. Баласанјан), «Әбәди бүт» (1966, Е. Оганесјан), «Икар» (1969, С. Слонимски), «Анна Каренина», «Гағајы» (1972, 1980, Р. Шедрин), «Мин бир кечә» (1979, Ф. Әмиров). Оперетта жанрында Д. Кабалевски («Баһар охујур», 1957), Д. Шостакович («Москва, Черјомушки», 1959), Р. *Һачыјев* («Ромео гоншумдур», 1960; «Куба, мәһәббәтим мәним», 1963; «Јол ајрычы», 1981), Т. Хренников («Јүз шејтан вә бир гыз», 1962; «Бәјаз кечә», 1970), В. Баснер («Гүтб улдузу», 1966), О. Фелтсман («Гој китара чалсын», 1976), В. Илјин («Јолдаш мәһәббәт», 1978), мүзикл жанрын-

ССРИ Халглары Дөвләт Академик Рәгс Ансамблынын чыхышы.

да А. Колкер («Кречинскинин тоју», 1973; «Иш», 1977), Г. Гарајев («Чошгун гасконијалы», 1973) дәјәрли әсәрләр јаратмышлар. Совет мусигисиндә вокал-симфоник нүмунәләр әһәмијјәтли јер тутур: Ҝ. Свиридов («Серҝеј Јесенинин хатирәсинә поема», 1956, «Патетик ораторија», 1959; «Пушкин чәләнҝи» адлы хор үчүн консерт, 1978), Д. Кабалевски («Реквијем», 1963), Д. Шостакович («Степан Разинин е'дамы», 19 64), М. *Зарин* («Махагони», 1965), Е. Балсис («Мави глобуса әл дәјмәјин», 1966), Г. Гарајев («Достлуг һимни», 1972), Р. Шедрин («Пугачовун е'дамы» хор поемасы, 1981) вә б.-нын әсәрләри. Д. Шостаковичин «1905-чи ил» адлы 11-чи симфонијасы (1957) програмлы симфонијанын көркәмли нүмунәсидир. Бир чох бәстәкарлар (М. Вајнберг, Ҝ. Канчели, Г. Гарајев, Е. Мирзојан, А. Пјарт, Б. Тишченко, Б. Чајковски) инструментал консерт вә ја камера-инструментал ансамблла үмуми чәһәтләри олан симфонијалар бәстәләмишләр. Муасир дөвр үчүн сәчијјәви олан мүхтәлиф жанрларын јахынлашма вә гаршылыглы тә'сири бир чох әсәрләрдә әксини тапмышдыр. Инструментал консерт саһәсиндә дә жанр вә үслуб јениликләри тәзаһүр етмишдир (Т. Хренников, Р. Шедрин, Г. Гарајев, С. Һачыбәјов, А. Ешпај вә б.). Соло естрада вә мүхтәлиф мәзмунлу мәишәт маһнылары ҝениш јајылмышдыр. Көркәмли маһны бәстәкарларындан В. Мурадели, А. Новиков, С. Соловјов-Седој вә б. илә јанашы А. Афанасјев, А. Бабаҹанјан, В. Баснер, А. Ешпај, Е. Колмановски, И. Лученок, А. *Пахмутова*, А. Петров, Ј. Птичкин, М. Таривердијев, О. Фелтсман, Ј. Френкел, В. Шаински, Д. Тухманов вә б. танынмышлар. ССРИ-нин бир чох опера театрлары, ајры-ајры мусиги коллективләри вә мусигичиләри харичи өлкәләрдә бөјүк мүвәффәгијјәтлә чыхыш едирләр. Ән јахшы харичи өлкә ансамбллары вә мәшһур артистләр ССРИ-јә гастрола ҝәлирләр. Бәстәкарлар, мүхтәлиф ихтисаслы ифачылар мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын консерваторија, инчәсәнәт ин-ту, орта ихтисас мусиги мәктәбләриндә тәһсил алырлар. Совет бәстәкарлары вә мусигишүнаслары ССРИ Бәстәкарлар Иттифагында бирләшмишләр. ССРИ-дә (1981) 44 опера вә балет театры, 33 мусигили комедија вә миниатүр театры, 145 филармонија, 44 симфоник орк., 61 камера оркестри вә ансамблы, 20 консерваторија, 10 инчәсәнәт ин-ту, 2 мусиги педагожи ин-ту, 236 орта ихтисас мусиги вә инчәсәнәт мәктәби, 6256 ушаг мусиги мәктәби фәалијјәт ҝөстәрир. Бах *Мусиги*, *Мусигишүнаслыг*, *Мусиги тәһсили*, һәмчинин мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын, хүсуси Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республикасы ҹилдинин Мусиги бөлмәләринә.

Театр. Чохмилләтли совет театры ваһид сосиалист реализми методу јолу илә инкишаф едәрәк мүхтәлиф истигамәти, форма вә жанрлары илә фәргләнир. Ејни заманда совет театрында халг јарадычылығы ән'әнәләриндән, кечмишин классик ирсиндән, ССРИ вә гардаш сосиалист өлкәләри халгларынын муасир театр сәнәти тәҹрүбәсиндән, мүтәрәгги әҹнәби театр мәдәнијјәти наилијјәтләриндән сәмәрәли истифадә олунур.

ССРИ халглары театрынын көкләри мүхтәлиф әср вә дөврләрә аиддир. Онларын мәншәји дини, әмәклә әлагәдар ојун вә мәрасимләрлә бағлыдыр. Гәдим заманлардан халг театрлары мөвҹуд олмушдур (славјанларда скоморохлар, ҝүрҹүләрдә бериакоба, Азәрб., өзбәк вә таҹикләрдә масгарабаз, ојунбаз вә с.). 17—18 әсрләрдә рус, ермәни, ҝүрҹү, Украјна вә б. халгларын дини семинаријаларында мәктәб театрлары мөвҹуд олмушдур. 18 әсрин әввәлләриндән шәһәрләрдә һәвәскар коллективләр формалашмаға башламышды. Јарославлда Ф. *Волковун* рәһбәрлик етдији коллектив ҝениш шөһрәт газанмыш, бу труппанын ән јахшы актјорлары 1756 илдә Петербургда тәшкил олунмуш илк професионал рус театрынын һеј'әтинә кечмишдиләр. 1757 илдә Москва ун-ти нәздиндә јарадылмыш театр әсасында професионал труппа тәшәккүл тапмышдыр. 18 әсрин ахырлары—19 әсрин әввәлләриндә Русија, Белорусија вә Украјнада тәһкимлиләр театрлары ҝениш јајылмышды. 19 әсрин әввәлләринә гәдәр, бир гајда олараг, труппаларын ајдын жанр бөлҝүсү јох иди. Сонралар тәдриҹән драм вә опера-балет труппалары јаранды. Әјаләтләрдә шәхси театрларын антрепренјорлары газанҹ мәгсәди илә чох заман һәфтәдә 5—6 јени тамаша һазырлајырдылар. Император театрларында да әјаләт театрларында олдуғу кими, јүнҝүл мәзмунлу пјесләр, мелодрамлар, водевилләр ојнанылырды. Мүтәрәгги тәнгид, маарифпәрвәр вә ингилаби даирәләр, сонралар А. Ҝертсен, В. Белински театра фәал тә'сир ҝөстәрмишләр. Сензуранын вә иртиҹачы бүрократларын манеәләринә бахмајараг театрлар өз репертуарына мүтәрәгги рус драматургларынын (Д. Фонвизин, Н. Гогол, А. Грибоједов, А. Островски, Л. Толстој), Гәрби Авропа классикләринин (В. Шекспир, Ф. Шиллер, Г. Лессинг, Ж. Б. Молјер, Лопе де Вега вә б.) әсәрләрини дахил едирдиләр. Ҝүҹлү драматуркијаја малик рус театры һәјаты типик характерләрдә әкс етдирән реалист театр кими формалашмышды. М. *Шепкин*, П. *Мочалов* (Москва), А. *Мартынов* (Петербург) 19 әсрин биринҹи јарысынын көркәмли актјорлары олмушлар. Онларын јарадычылыг ән'әнәләри 19 әсрин 2-чи јарысында *Садовскиләр*, М. *Јермолова*, А. *Јужин*, М. *Савина*, П. Стрепетова, К. Варламов, В. *Давыдов*, В. *Комиссаржевскаја* вә б. тәрәфиндән давам етдирилмишдир. 19 әсрин ахырлары—20 әсрин әввәлләриндә сәһнәдә көркәмли сәнәткарларын фәалијјәт ҝөстәрмәсинә бахмајараг, театр сәнәти үмуми бөһран кечирирди. Иҹтимаи һәјатда мүһүм дәјишикликләрин баш вердији, ингилаби шәраитин јетишдији дөврдә сәһнәдә әјләнҹә характерли, муасир проблемләрдән узаг әсәрләр үстүнлүк тәшкил едирди. Белә бир шәраитдә К. Станиславски вә В. Немирович-Данченконун рәһбәрлији илә *Москва Бәдаје Театрынын* ачылмасы театр сәнәтиндә мүһүм рол ојнады. Бу театр демократик әһвали-руһијјәли зијалылары бирләшдирән мәркәзә чеврилди. Театрын репертуарынын мүәјјәнләшмәсиндә А. Чеховун, М. Горкинин пјесләри әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Бурада тамашанын бүтүн иштиракчыларынын әсл ансамблы јаранмыш, режиссура, актјор сәнәтинин јени принсипләри бәргәрар олмушду. Бу дөврдә Москва Камера Театры (әсасыны А. *Таиров* гојмушдур) актјорларын ифачылығына үстүнлүк верир, мәишәт вә психоложи театрын, пјесин мәтнинә риајәт етмәјин әлејһинә чыхыш едирди. В. Мејерхолдун символизм поетикасы, үслублашдырма илә бағлы, лакин ејни заманда јени ифадә васитәләри ахтарышлары илә сәҹијјәләнән фәалијјәти зиддијјәтли характер дашыјырды.

19 әсрин әввәлләриндә Украјнада професионал театрлар мејдана ҝәлмишди. 1850 илдә професионал ҝүрҹү театры, 1860—70-чи илләрдә ермәни вә латыш театрлары, 1870-чи илләрдә Азәрб. вә естон театрлары, 20 әсрин әввәлләриндә исә белорус вә татар театрлары јаранды. Театр сәнәтинин инкишафы милли драматуркијанын јүксәлиши илә шәртләнмишдир. Украјнада И. Карпенко-Кары (Тобилевич), М. Кропивнитски, М. Старитски, Ҝүрҹүстанда Ҝ. Еристави, А. Сагарели, Азәрб.-да М. Ф. Ахундов, Ермәнистанда Г. Сундукјан, Белорусијада В. Дунин-Мартсинкевич милли театрда реалист истигамәтин әсасыны гојмушлар. 20 әсрин әввәлләриндә драматуркијанын инкишафы И. Франко вә Лесја Украинка (Украјна), Ҹ. Мәммәдгулузадә, Н. Б. Вәзиров, Ә. Б. Һагвердијев (Азәрб.), А. Ширванзадә (Ермәнистан) вә б.-нын јарадычылығы илә бағлыдыр. Русијада јашајан бир чох халгларын театр сәнәтинин тәшәккүлүнә рус реалист театры ән'әнәләринин сәмәрәли тә'сири олмушдур. Илк труппаларын тәшкилатчылары вә иштиракчылары, адәтән мүтәрәгги зијалылар арасындан чыхмыш шәхсләр идиләр. Иҹтимаи бәрабәрсизлик, буржуа гурулушунун ифшасы көркәмли актјорлардан П. *Адамјан*, В. *Алекси-Месхишвили*, Һ. *Әрәблински*, М. *Занковетскајанын*, реалист сәнәткарлардан Ҝ. Чмшкјан, Ҹ. *Зејналов*, П. *Саксаганскн*, М. Кропивнитски, А. *Алунан* вә Т. Алтерманын јарадычылығында парлаг ифадәсини тапмышдыр.

Русијада јашајан халгларын сәһнә мәдәнијјәти кәскин мүбаризә шәраитиндә инкишаф едирди. 1905—07 илләр ингилабынын мәғлубијјәтиндән сонра јаранмыш јарадычылыг бөһраны дөврүндә дә чар үсул-идарәсинин вә иртиҹачы буржуазијанын тәзјигинә бахмајараг, милли мәдәнијјәтләрин мүтәрәгги хадимләри инҹәсәнәтдә азадлыг идејаларыны ифадә етмәјә ҹәһд ҝөстәрирдиләр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы ССРИ халглары театр сәнәтинин инкишафында јени мәрһәлә ачды. ХКС-нин 1917 ил 9 (22) нојабр тарихли декрети илә театрлар Дөвләт Маариф Комиссијасынын (сонралар Халг Маариф Комиссарлығы) инҹәсәнәт шө'бәсинин сәрәнҹамына кечди. Бу декретдә театр сәнәти халгын коммунист тәрбијәси вә маарифләнмәсиндә мүһүм амилләрдән бири кими мүәјјән олунмушду. 1919 ил 26 август тарихли декретлә театрлар милилләшдирилди. Ағыр игтисади вә сијаси шәраитдә јени театрлар јарадылды: Москвада РСФСР-ин 1-чи театры (1920, сонралар В. Мејерхолд ад.), Москва Бәдаје Театрынын 3-чү студијасы (1921, сонралар Ј. Вахтангов ад. театр), Ингилаб Театры (1922, индики В. Мајаковски ад. театр), Петроградда Бөјүк Драм Театры (1919) вә с. Шәһәрләрдә ушаг вә ҝәнҹ тамашачылар театр-

лары ачылды. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Украјна, Күрҹүстан, Азәрб., Ермәнистан вә Татарыстанда профессионал труппалар бирләшдирилмиш, театрлар дөвләт бүдҹәсинә кечирилмиш, онлара даими бина верилмишди. 20-ҹи илләрдә әввәлләр профессионал театры олмајан бир чох халгларын театр сәнәтинин әсасы гојулмушдур. Бәдии өзфәалијјәт дәрнәкләри өзбәк (1919, һазырда Һәмзә ад. театр, Дашкәнд), газах (1925, һазырда Ауезов ад. театр, Алма-Ата) вә с. театрларын јарадылмасы үчүн өзүл олду. Москва, Петроград, Воронеж, Иркутск вә с. ш.-ләрдә театрлашдырылмыш күтләви тамашалар көстәрилди. Тәблиғат театрынын инкишафында *Пролеткулт* системиндәки коллективләрин мүәјјән ролу олмушдур. Онларын рәһбәрләринин јанлыш көрүшләринә бахмајараг, бир чох коллективләрдә јени ингилаби театр елементләри формалашмышды. 20-ҹи илләрин орталарындан совет драматуркијасында ајдын нәзәрә чарпан јүксәлиш (К. Тренјов, В. Билл-Белосерковски, В. Мајаковски, Вс. Иванов, Б. Лавренјов, В. Вишневски вә б.-нын пјесләри) театр сәнәтинин инкишафы үчүн әсас олду. Совет театрынын инкишафында реж.-лардан Ј. Вахтангов («Мүгәддәс Антонинин мө'ҹүзәси», М. Метерлинк; «Шаһзадә Турандот», К. Готси) вә В. Мејерхолдун («Шәфәг», Е. Верһарн; «Мистерија-Буфф», «Һамам», «Бирә», В. Мајаковски) фәалијјәти мүһүм рол ојнамышдыр. 20—30-ҹу илләрдә әксәр мүттәфиг респ.-ларын пајтахтларында даими рус драм театрлары, РСФСР-ин бир чох шәһәрләриндә јени театрлар тәшкил олунду. ҮИК(б)П МК-нын «Әдәби-бәдии тәшкилатларын јенидән гурулмасы һаггында» 1932 ил 23 апрел тарихли гәрары реалист сәһнә сәнәтинин инкишафына тә'сир көстәрди. 20-ҹи илләрин ахырлары—40-ҹы илләрин әввәлләриндә јарадылмыш көркәмли драм әсәрләри (Н. Погодин, Л. Леонов, К. Симонов, А. Афиногенов, А. Корнејчук, И. Кочерга, М. Кулиш, Ј. Колас, Ҹ. Ҹаббарлы, М. Ауезов, К. Јашен вә б.) респ.-ларда сәһнә сәнәтиндә реализм вә хәлгилик принсипләринин бәргәрар олмасында әһәмијјәтли рол ојнады. Вәтәндаш мүһарибәси, сосиалист ҹәмијјәти гуруҹулуғу, өлкәнин һәјаты бир чох тамашаларда әксини тапмышдыр: «Мүһасирәдә» (1930, В. Вагаршјан; Г. Сундукјан ад. Ерм. Драм Театры), «Алмас», «Јашар» (1931, 1932, Ҹ. Ҹаббарлы; М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Драм Театры), «Ескадранын мәһви» (1933, А. Корнејчук; И. Франко ад. Укр. Театры), «Мүдахилә» (1933, Л. Славин; Ј. Вахтангов ад. Театр), «Кечә курултулары» (1935, М. Ауезов; Газах Драм Театры), «Арсен» (1936, С. Шаншиашвили; Ш. Руставели ад. Күрҹ. Драм Театры), «Намус вә мәһәббәт» (1936, К. Јашен; Һәмзә ад. Өзб. Драм Театры) вә с. Мөвзу зәнкинлији илә јанашы драматуркија вә театрда жанр формаларынын мүхтәлифлији дә бәргәрар олурду. В. И. Ленин образынын сәһнәдә тәҹәссүмү совет театрынын мүһүм наилијјәтидир: Н. Погодинин «Түфәнкли адам» (1937, Ј. Вахтангов ад. театр; 1939, Азәрб. Рус Драм Театры), А. Корнејчукун «Һәгигәт» (1937, Москва Ингилаб Театры) вә с. Б. *Шукин*, М. *Штраух*, А. *Бучма*, М. *Крушелнитски*, Б. Бајков, В. *Шарлахов*, И. *Дағыстанлы* В. И. Ленин образынын илк јарадыҹыларындан олмушлар.

Сосиалист естетикасы принсипләринин инкишафы вә онларын театрларын ишиндә һәјата кечирилмәси 30-ҹу илләрдә мүхтәлиф нәсилләрә мәнсуб актјорларын јарадыҹылығына да сәмәрәли тә'сир көстәрирди: О. *Книппер-Чехова*, В. *Качалов*, Л. Леонидов, И. *Москвин*, М. *Тарханов*, А. *Грибов*, Б. Добронравов, Б. *Ливанов*, А. *Степанова*, А. *Тарасова*, Н. *Хмелјов*, М. *Јаншин*, В. Массалитинова, А. *Остужев*, Ј. *Турчанинова*, А. *Јаблочкина*, Ј. *Гоголева*, В. *Пашеннаја* вә б. 30-ҹу илләрдә һәртәрәфли инкишаф едән совет театры үчүн сосиал типикләшдирмәјә, образын идеја мәзмунунун ачылышына мејл характерик олмушдур. Бу ҹәһәт актјорлардан М. *Астангов*, М. Бабанова, В. *Маретскаја*, Н. *Мордвинов*, Р. *Плјатт*, Б. Шукин (РСФСР), Г. *Глебов*, П. Молчанов, Б. *Платонов* (Белорусија), В. *Анҹапаридзе*, А. *Хорава*, А. *Васадзе* (Күрҹүстан), А. М. *Аветисјан*, В. *Вагаршјан*, Г. Ҹанибекјан, Р. *Нерсесјан*, В. К. *Папазјан* (Ермәнистан), *Үлви Рәҹәб*, А. М. *Шәрифзадә*, М. А. *Әлијев*, М. *Давудова*, *Сидги Руһулла* (Азәрб.), А. *Һидојатов*, С. *Ишантурајева*, Ш. *Бурһанов*, А. *Хоҹајев* (Өзбәкистан), А. *Күлмәһәммәдов*, С. *Мурадова*, А. *Дурдыјев*, Б. *Аманов* (Түркмәнистан), К. *Куанышпајев*, С. *Кожамкулов*, Ш. *Ајманов* (Газахыстан), Ә. *Бурһанов*, М. *Гасымов* (Таҹикистан), М. *Рыскулов* вә Б. Кыдыкејеванын (Гырғызыстан) јарадыҹылығында парлаг тәзаһүр етмишдир. Совет театрындакы идеја дәринлији, бәдии камиллик, форма вә бәдии һәллин рәнкарәнклији билаваситә режиссор сәнәтиндәки наилијјәтләрлә бағлыдыр: К. С. Станиславски вә В. Немирович-Данченко, В. Мејерхолд, А. Таиров, Ј. *Завадски*, С. *Михоелс*, Р. *Симонов*, А. *Дики*, И. *Берсенев*, Н. *Охлопков*, И. *Һидајәтзадә*, А. *Искәндәров* вә б.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45) илләриндә чохмилләтли совет театрынын бүтүн јарадыҹы гүввәси фашист ишғалчылары илә мүбаризәјә јөнәлдилмиш, ҹәбһә театрлары вә бригадалар јарадылмышды. Бу илләрин тамашаларында («Басгын», Л. Леонов; «Руслар», «Бизим шәһәрли оғлан», К. Симонов; «Ҹәбһә», А. Корнејчук; «Мәһәббәт», М. Ибраһимов) совет театрына хас гәһрәманлыг пафосу, вәтәнпәрвәрлик руһу, халгла бағлылыг даһа бөјүк әзмлә ифадә олунмушдур. 40-ҹы илләрин 2-ҹи јарысы—50-ҹи илләрдә мүасир мөвзулардакы тамашалар үзәриндә иш давам етдирилирди. Лакин театрларын фәалијјәтиндә јанлыш мејлләр (репертуарда зәиф, мүасирләрин образыны схематик әкс едән, еләҹә дә идеоложи ҹәһәтдән јабанчы, тарихи сахталашдыран, кечмиши идеализә едән вә с. пјесләр) нәзәрә чарпырды. ҮИК(б)П МК-нын 1946-ҹы ил 26 август тарихли «Драм театрларынын репертуары вә онун јахшылашдырылмасы һаггында» гәрарында театрларын фәалијјәтинә тәнгиди гијмәт верилди. 50—60-ҹы илләрдә бир сыра тамашалар образын фәлсәфи ҹәһәтдән дәрин, һуманистҹәсинә шәрһи, сосиал-тарихи вә сосиал-психоложи үмумиләшдирмәләри илә фәргләнмишдир. Театрларын репертуарында совет адамынын характеринин формалашмасы проблемләрини көстәрән пјесләр мүһүм јер тутурду («Уғур олсун», В. Розов; «Иркутск әһвалаты», А. Арбузов; «Һәр шеј инсанлара галыр», А. Алјошин; «Мәним бөјүк бачым», А. Володин). 70—80-ҹи илләрдә ССРИ халглары театр сәнәтинин јүксәлиши Совет дөвләти тарихиндәки мүһүм һадисәләрлә—Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 50 вә 60-ҹы илдөнүмләри, В. И. Ленинин анадан олмасынын 100 вә 110 иллији, ССРИ-нин тәшкил олунмасынын 50 вә 60 иллији илә бағлыдыр: «Океан» (А. Штејн), «Ана тарла» (Ч. Ајтматов), «Алты ијул», «Белә галиб кәләҹәјик» (М. Шатров), «Никбин фаҹиә» (Вс. Вишневски), «Трибунал» (А. Макајонок), «Кәнардан кәлмиш адам» (И. Дворетски), «Сакит үфүгләр» (Б. Василјев), «Кәнҹлијимизин гушлары» (И. Друтсе), «Бир иҹласын протоколу» (А. Келман), «Сакит Дон», «Ојанмыш торпаг» (М. Шолоховун ејниадлы әсәрләри үзрә), «Поладәридәнләр» (Г. Бокарев), «Миндаугас» (Ј. Мартсинкјавичјус), «Нә гәдәр ки үрәк дөјүнүр» (Д. Храбровитски) вә с. Классик вә мүасир драматуркија нүмунәләринин дәјәрли тамашалары һазырланмышдыр: «Медеја» (Еврипид), «Чар Едип» (Софокл), «Макбет», «Антони вә Клеопатра», «Кориолан», «Јули Сезар», «III Ричард» (В. Шекспир), «Кураж ана вә ушаглары», «Артуро Уинин карјерасы», «Гафгаз табашир даирәси» (Б. Брехт) вә с. Бу дөврдә реж.-лардан К. *Товстоногов*, Б. *Равенских*, В. Плучек, О. *Ефремов*, А. Гончаров, Ј. Симонов, А. Ефрос (РСФСР), К. *Ирд*, Е. Кајду, В. Пансо (Естонија), А. Јаунушан, А. Лининш (Латвија), Г. Вантсјавичјус, Ј. Милтинис (Литва), Т. *Казымов*, М. *Мәммәдов* (Азәрб.), В. *Аҹемјан*, Р. *Капланјан* (Ермәнистан), Р. Стуруа, Н. Чхеидзе (Күрҹүстан), Б. Хучајев (Шм. Осетија), С. Данченко, С. Смејан (Украјна), В. Рајевски, Б. Лутсенко (Белорусија), А. *Мамбетов* (Газахыстан) вә б., актјорлардан Ј. *Борисова*, И. Горбачов, Н. *Гритсенко*, Т. Доронина, К. Лавров, Ј. Лебедев, В. *Меркурјев*, И. *Смоктуновски*, Ј. *Толубејев*, М. *Улјанов*, Б. Фрејндлих, А. Фрејндлих, С. Јурски, Ј. Јаковлев, А. Папанов (РСФСР), Х. Абрамјан, Б. Нерсесјан (Ермәнистан), Ә. *Әләкбәров*, Һ. *Гурбанова*, И. *Османлы* (Азәрб.), Р. Чхиквадзе, С. *Закариадзе*, О. *Мегвинетухутсеси* (Күрҹүстан), В. Далски, П. Куманченко, Ј. Пономаренко, Б. Романитски (Украјна), М. Ваһидов (Таҹикистан), В. *Артмане*, Х. Лијепин, Л. Фрејмане, Е. *Радзин* (Латвија), Д. *Банионис*, Р. Адомајтис Г. Кураускас (Литва), Ф. Шарипова, Һ. Ашимов (Газахыстан), Г. Овсјанников, Г. Макарова (Белорусија) вә б.-нын фәалијјәти диггәтәлајигдир.

Совет театрында Ленинин партијалылыг принсипи әсас истигамәтвериҹи амилдир. Театр әсәрләриндә халг тарихин әсас һәрәкәтвериҹи гүввәси кими верилмиш, совет адамынын мә'нәви зәнкинлији, Вәтәнә сәдагәти һәртәрәфли ачылыб көстәрилмишдир. Милли мәдәнијјәтләрин гаршылыглы тә'сири вә мүбадиләси совет инҹәсәнәтинин, о ҹүмләдән театрынын характерик ҹәһәтидир. Әсәрләрин ваһид идеја мәзмуну милли формаларын мүхтәлифлији илә ваһдәт тәшкил едир. Актјорларын рол үзәриндә иши, тамашанын јара-

дылмасынын әсас методу олан Станиславски системи үмумдүнја шөһрәти газанмышдыр. Совет театры дүнја театр мәдәнијјәтинә бөјүк тә'сир көстәрир, ССРИ-нин бир чох театры харичи өлкәләрдә мүвәффәгијјәтлә чыхыш едир, харичи өлкә театрлары илә јарадычылыг әлагәләри сахлајыр. Ән јахшы әчнәби театр коллективләри ССРИ-дә гастрол тамашалары верирләр. ССРИ-дә актјор вә реж. кадрлары А. В. Луначарски ад. Дөвләт Театр Сәнәти Инту, М. С. Шепкин ад. театр мәктәби, В. И. Немирович-Данченко ад. мәктәб-студија (Москва), Ленинград театр, мусиги вә кинематографија ин-тунда, Тбилиси, Јереван, Дашкәнд, Бакы, Минск вә с. ш.-ләрин инчәсәнәт, мәдәнијјәт ин-тлары вә мәктәбләриндә һазырланыр. Театр хадимләри театр чәмијјәтләриндә бирләшмишләр. 1980 илдә ССРИ-дә 604 театр (о чүмләдән 354 драм, 173 ушаг вә кәнч тамашачылар театры) фәалијјәт көстәрмишдир. Бах *Театр*, *Театршүнаслыг*, *Режиссор сәнәти*, *Актјор сәнәти*, *Театр тәһсили*, һәмчинин мүттәфиг респ.-ларын, еләчә дә Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы хүсуси чилдинин Театр бөлмәләринә.

Кино. Совет кино сәнәти чохмилләтли Совет Иттифагы мәдәнијјәтинин мүһүм тәркиб һиссәләриндән бирини тәшкил едир. Совет киносунун кечдији јол халгын һәјаты илә сых бағлыдыр. О, совет чәмијјәтинин инкишафындакы мүхтәлиф һадисәләри вә просесләри экс етдирир, дүнја мәдәнијјәти хәзинәсини зәнкинләшдирир. Өзүнүн сосиал вәзифәси, коммунист идејалылығы, һуманист истигамәти вә бәдии мәзијјәтләринә көрә совет киносу дүнјада ән габагчыл јер тутур. Кинематографијанын ихтирасындан (1895) сонра Петербург вә Москвада, сонралар исә Русијанын бир чох шәһәрләриндә кино сеанслары тәшкил едилирди. 1896—97 илләрдә харковлу пешәкар фотограф А. Федетски, москвалы кино һәвәскары В. Сашин вә б. бир нечә сәнәдли филм чәкмишди. 1906 илдә кино саһибкары А. Ханжонков Москвада харичи өлкә кинолентләри вә апаратларыны сатмаг үчүн тичарәт контору ачмыш, 1912 илдә исә кино ателјеси тикмишди. 1907 илдән Бакы, Тбилиси, Јереван вә Украјнанын бир нечә шәһәриндә һәвәскар кино операторлары хроника филмләри, 1916 илдән исә бәдии филмләр чәкирдиләр. Русијада професионал кинематографијанын әсасы 1908 илдә гојулмушдур. Ингилабдан әввәл В. Старевич, Ј. Бауер, В. *Гардин*, Ј. *Протазанов*, А. А. *Левитски* кими мәшһур реж. вә операторлар, әсасән, бәдии әсәрләри екранлашдырырдылар. Бу дөврдә истеһсал олунан филмләрин әксәријјәти салон мелодрамлары вә примитив комедија-фарслардан ибарәт иди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра чохмилләтли совет кинематографијасы инкишафа башлады. Халгын сијаси вә мәдәни тәрбијәсиндә гүдрәтли васитә олан кино дәрһал Совет дөвләти тәрәфиндән һимајәјә көтүрүлдү. В. И. Ленин кинематографијанын имканларыны јүксәк гијмәтләндирир, ону тәшвигатын вә биликләрин кениш јајылмасында ән тә'сирли васитәләрдән бири һесаб едирди. 1917 илдән Халг Маариф Комиссарлығынын Кино шө'бәси (илк совет кино тәшкилаты), 1918 илдән Москва вә Петроградда кино комитәләри фәалијјәтә башлады. В. И. Ленинин имзаладығы РСФСР ХКС-нин декрети (27 август, 1919) илә фотографија вә кинематографија сәнајеси вә тичарәти Халг Маариф Комиссарлығынын сәрәнчамына верилди. Милиләшдирилмиш кино фабрикләри, прокат конторлары вә кинотеатрлара Үмумрусија Фото-Кино Шө'бәси (1923 илдән «Дөвләткино», 1926 илдән «Совкино») башчылыг етмәјә башлады. 1920—23 илләрдә Украјна (Үмумукрајна Фото-Кино Идарәси), Азәрбајчан (Азәрбајчан Фото-Кино Идарәси; АФКИ), Ермәнистан («Дөвләткино») вә Күрчүстан («Күрчүстан Дөвләткиносәнајеси»), 1924 илдә Белорусија («Белгоскино»), Өзбәкистан («Бухкино») вә с. респ.-ларда дөвләт кино тәшкилатлары тәшкил едилди.

Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә (1918—20) тәшвигат гатарлары вә кәмиләри гызыл әскәрләрә, фәһлә вә кәндлиләрә хидмәт көстәрир, мүһазирә, мә'рузә вә митингләр, чәбһә һадисәләри, динч гуручулуға башланылмасы илә әлагәдар кинохроникаларла мүшајиәт олунурду. Д. *Вертовун* башчылыг етдији сәнәдли кино усталары групу (И. Белјаков, М. Кауфман, И. *Копалин*, Ј. Свилова) хроникадан совет сәнәдли киносунун әсасыны тәшкил едән «образлы кинопублисистика»ја јол ачырдылар. Е. *Шубун* архив материаллары әсасында јаратдығы тарихи-ингилаби кинолентләр, Л. *Кулешовун* тәблиғат филмләри бу дөврүн характерик нүмунәләриндәндир. Совет кино сәнәтинин јениликчи маһијјәти С. *Ејзенштејнин* јарадычылығында («„Потјомкин" зиреһли кәмиси», 1925, «Октјабр», 1927; вә с.) даһа долғун вә гүдрәтли шәкилдә өзүнү көстәрир. В. *Пудовкинин* филмләри («Ана», 1926, «Санкт-Петербургун агибәти», 1927, «Чинкиз ханын хәләфләри», 1929) јүксәк актјор сәнәти вә тәсвир үсуллары, тарихи-ингилаби мөвзуларын ишләнмәси бахымындан совет киносунун јүксәк наилијјәтидир. Г. *Козинтсев* вә Л. Траубергин, С. *Јуткевич*, Б. Барнет, Ф. *Ермлер*, Ј. *Рајзман*, А. Роом, Ј. *Протазанов* вә б.-нын 20-чи илләрдә јаратдыглары филмләр сәссиз («лал») кино тарихиндә нәзәрә чарпачаг из бурахмышдыр. Совет кинематографија мәктәбинин тәшәккүлү илк совет кинодраматурглары Н. Ағачанова, О. Брик, К. Виноградскаја, Г. Гребнер, С. Јермолински, Н. Зархи, Б. вә О. Леонидовлар, В. Мајаковски, В. Туркин, Ч. Чаббарлы, В. Шкловски, операторлар А. *Головнја*, А. *Москвин*, Е. *Тиссе*, актјорлар Н. Баталов, О. Жизнева, И. *Илјински*, Ј. Кузмина, В. *Марецкаја*, Н. *Симонов*, М. *Штраух* вә б.-нын јарадычылығы илә сых бағлыдыр. Көркәмли Украјна кино режиссору А. *Довженко* «Звенигора» (1928) вә «Арсенал» (1929) ингилаби киноепопејаларыны, «Торпаг» (1930) кинодрамыны јаратмышдыр. 20-чи илләрдә А. *Бек-Назаров* күрчү, Азәрб. вә ермәни киносунда тәшкилатчы вә реж. кими фәал иштирак етмишдир. И. *Перестиани* күрчү киносунун јарадычыларындандыр. Н. *Шенкелаја* вә М. *Чиаурели* ингилаби кинематографијанын тәчрүбәси илә милли инчәсәнәт колоритини әлагәләндирмишләр. 1923 илдән мултипликасија филмләри истеһсалына башланылмышдыр (В. вә З. Брумбергләр, А. Бушкин, А. Иванов, И. Иванов-Вано вә б.). 20-чи илләрдә өлкәнин ән бөјүк киностудијалары—«*Мосфилм*» вә «*Ленфилм*» јенидән гурулмуш, Кијев киностудијасы (1928), «Тачиккино» (1930) вә с. киностудијалар јарадылмышдыр. Сонралар «Сојузкинохроника» (1931; 1944 илдән Мәркәзи сәнәдли филмләр студијасы), «Мостехфилм» (1933; 1966 илдән «Сентрнаучфилм»), «Сојузмултфилм» (1936), «Сојуздетфилм» (1936; 1948 илдән М. Горки ад. Мәркәзи ушаг вә кәнчләр филмләри киностудијасы) тәшкил едилди.

ҮИК(б)П МК-нын «Әдәби-бәдии тәшкилатларын јенидән гурулмасы һаггында» 1932 ил 23 апрел тарихли гәрары совет кинематографијасынын јүксәлишиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб етди. 30—40-чы илләрин ән јахшы филмләриндә тарихи-ингилаби мөвзу һәртәрәфли ишләнди: «26 комиссар» (1933, реж. Н. Шенкелаја), «Чапајев» (1934, реж. *Василјевләр*), «Максимин кәнчлији», «Максимин гајытмасы», «Выборг тәрәфи» (1935, 1937, 1939, реж.-лар Г. Козинтсев, Л. Трауберг), «Биз Кронштадтданыг» (1936, реж. Ј. *Дзиган*), «Балтик депутаты» (1937, реж.-лар А. *Зархи*, И. *Хејфитс*), «Ленин Октјабрда» вә «Ленин 1918-чи илдә» (1937, 1939, реж. М. *Ромм*), «Зәнкәзур» (1938, реж. А. Бек-Назаров), «Түфәнкли адам», «Јаков Свердлов» (1938, 1940, реж. С. Јуткевич), «Шорс» (1939, реж. А. Довженко), «Кәндлиләр» (1940, реж. С. *Мәрданов*). Өлкәнин һәјаты, әмәк гәһрәманлары, сосиализм гуручуларынын мәишәти вә характери мүхтәлиф жанрларда чәкилмиш кинофилмләрдә өз әксини тапды: «Һәјата вәсигә» (1931, реж. Н. Екк), «Шән ушаглар», «Волга-Волга» (1934, 1938, реж. Г. *Александров*), «Једди чәсур» (1936, реж. С. *Жерасимов*), «Мави дәнизин гојнунда» (1936, реж. Б. Барнет), «Бөјүк вәтәндаш» (1938—39, реж. Ф. *Ермлер*), «Тракторчулар», «Донуза бахан гыз вә чобан» (1939, 1941, реж. И. *Пырјев*), «Һөкумәт үзвү» (1940, реж. А. Зархи, И. Хејфитс), «Валери Чкалов» (1941, реж. М. *Калатозов*) вә с. Мүһарибә әрәфәсиндә совет халгынын гәһрәман кечмишини, онун јаделли ишғалчылара гаршы мүбаризәсини экс етдирән филмләр јарадылды: «I Пјотр» (1937—39, реж. В. *Петров*), «Александр Невски» (1938, реж. С. Ејзенштејн), «Минин вә Пожарски», «Суворов» (1939, 1941, реж. В. Пудовкин), «Аманкәлди» (1939, реж. М. Левин), «Богдан Хмелнитски» (1941, реж. И. *Савченко*). Классик әдәбијјатын екранлашдырылмасы сәсли кинонун инкишафы үчүн кениш имканлар ачды. Ушаг киносунун уғурлары «Тәнһа јелкән ағарыр» (1937, реж. В. Легошин), «Казак Голота һаггында дума» (1937, реж. И. Савченко), «Гызыл ачар» (1939, реж. А. *Птушко*), «Тимур вә онун командасы» (1940, реж. А. Разумны) вә с. филмләрдә бариз шәкилдә өзүнү көстәрди. Кинорежиссорларла јанашы кинодраматурглардан М. Блејман, В. Вишневски, Ј. Габрилович, А. Каплер, А. Корнејчук, Н. Погодин, А. Толстој, операторлардан Б. *Волчек*, А. Галперин, А. Колтсаты, Л. Косматов, М. Магидсон, В. Рапопорт, бәстәкарлардан И. Дунајевски, Д. Кабалевски, С. Прокофјев, А. Хачатурјан, Д. Шостакович вә б. кино сәнәти хәзинәсини зәнкинләшдирмишләр. 30—

40-чы илләрин филмләриндә актјорлардан П. Алејников, Б. *Андрејев*, Б. *Бабочкин*, М. Бернес, В. *Ванин*, Н. *Вачнадзе*, Ә. Һ. *Әләкбәров*, М. *Жаров*, А. *Карлыјев*, Н. *Крјучков*, М. *Ладынина*, Т. *Макарова*, Н. *Мордвинов*, Р. *Нерсесјан*, Л. *Орлова*, Н. *Охлопков*, Л. *Свердлин*, А. *Тарасова*, Н. *Черкасов*, Б. *Чирков*, М. Штраух, Б. *Шукин* вә б. парлаг характерли образлар јаратмышлар.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә (1941—45) совет кинематографијасы гәһрәманлыг вә јүксәк вәтәнпәрвәрлик руһунун тәрбијәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр. Бу дөврдә чәбһә кино груплары јарадылмыш, мүнтәзәм олараг киножурналлар вә хүсуси бурахылышлар көстәрилмишди. Мүһарибәјә һәср едилмиш кинопублисистика нүмунәләри ичәрисиндә «Алман гошунларынын Москва јахынлығында дармадағын едилмәси» (1942), «Совет Украјнасы уғрунда дөјүш» (1943), «Берлин (1945), «Јапонијанын дармадағын едилмәси» (1946) вә с. диггәтәлајигдир. Бу дөврдә бәдии филмләр истеһсалы давам етдирилирди: «Рајком катиби» (1942, реж. И. Пырјев), «Бизим шәһәрли оғлан» (1942, реж. А. Столпер), «О, Вәтәни мүдафиә едир» (1943, реж. Ф. Ермлер), «Ики дөјүшчү» (1943, реж. Л. Луков), «Көј гуршағы» (1944, реж. М. *Донској*) вә с. Тарихи-биографик мөвзуларда кино әсәрләри јаратмаг ән'әнәси «Кеорки Саакадзе» (1942—43, реж. М. Чиаурели), «Кутузов» (1944, реж. В. Петров), «Давид бәј» (1944, реж. А. Бек-Назаров), «Иван Грозны» (1945, 1-чи серија, реж. С. Ејзенштејн) вә с. филмләрдә давам етдирилди. 1940-чы илләрин орталары—50-чи илләрин әввәлләриндә «Аршын мал алан» (1945, реж.-лар Р. *Тәһмасиб*, Н. Лешшенко), «Кәшфијјатчынын игидлији» (1947, реж. Б. Барнет), «Кәнч гвардија» (1948, С. Керасимов), «Узаг саһилләрдә» (1958, реж. Т. *Тағызадә*), «Сибир торпағы һаггында дастан» (1948, реж. И. Пырјев), «Константин Заслонов» (1949, реж.-лар В. Корш-Саблин, А. Фајнсиммер), «Дурналар учур» (1957, реж. М. Калатозов), «Инсанын талеји» (1959, реж. С. *Бондарчук*), «Әскәр һаггында баллада» (1959, реж. Г. *Чухрај*) кими мәшһур филмләр чәкилди. 1950-чи илләрдә бәдии, сәнәдли, елми-күтләви, мултипликасија филмләри истеһсалы артмаға башлады, РСФСР вә дикәр мүттәфиг респ.-ларын киностудијалары јенидән гурулду. Литва, Латвија, Естонија, еләчә дә Молдавија вә Гырғызыстанда киностудијалар тикилди. Украјна, Белорусија, Күрчүстан вә Өзбәкистанда мүхтәлиф жанр вә мөвзуларда әһәмијјәтли филмләр истеһсал олунду. Азәрб., Ермәнистан, Түркмәнистан, Тачикистан, Гырғызыстанда милли кинематографија инкишаф етмәјә башлады. 60-чы илләрдә өлкәнин ән бөјүк киностудијаларында јарадычылыг бирликләри тәшкил едилди, 1961 илдә илк кенишформатлы совет филми «Аловлу илләрин повести» (реж. Ј. Солнтсева) екрана бурахылды.

60-чы илләр—80-чи илләрин әввәлләриндә совет кино сәнәтиндә һәјатын мүхтәлиф саһәләри әкс олунур. Вәтәндаш мүһарибәси, Бөјүк Вәтән мүһарибәси, тарихи, тарихи-ингилаби вә биографик мөвзуларла јанашы, мүасир һәјат һәгигәтләринин, фәһлә, колхозчу вә зијалы образларынын ачылмасына башлыча јер верилир: «Ади әһвалат» (1960, реж. Ј. Јегоров), «Иванын ушаглығы» (1962, реж. А. *Тарковски*), «Телефончу гыз», «Нәсими» (1962, 1973, реж. Һ. *Сејидбәјли*), «Бир илин доггуз күнү» (1962, реж. М. Ромм), «Сәдр» (1965, реж. А. Салтыков), «Әскәр атасы» (1965, реж. Р. *Чхеидзе*), «26 Бакы комиссары» (1966, реж. Ә. *Ибраһимов*), «Һеч кәс өлмәк истәмирди», «Азадлыг ширин сөздүр», «Кентаврлар» (1966, 1973, 1978, реж. В. *Жалакјавичјус*), «Хәзан» (1967, реж. О. Иоселиани), «Сәнин мүасирин», «Шәхси һәјат» (1968, 1982, реж. Ј. Рајзман), «Базар ертәсинәдәк», «Сакит үфүгләр», «Гарагулаг ағ Бим» (1968, 1972, 1978, реж. С. *Ростотски*), «Севкилиләр», «Даһинин кәнчлији» (1969, 1983, реж. Е. Ишмүһәммәдов), «Једди оғул истәрәм» (1970, реж. Т. Тағызадә), «Сәһранын бөјаз күнәши» (1970, реж. В. Мотыл), «Көл саһилиндә», «Инсаны севмәк», «Пјотрун кәнчлији» (1970, 1972, 1981, реж. С. Керасимов), 4 серијалы «Азадлыг» киноепопејасы, «Азадлыг әскәрләри» (1970—72, 1977, реж. Ј. *Озеров*), «Гачыш», «Теһран-43» (1971, 1981, реж.-лар А. Алов, В. Наумов), «Кәлин», «Чамал ағачы» (1971, 1981, реж. Х. Нарлыјев), «Гара нишанлы ағ гуш» (1971, реж. Ј. Илјенко), «Гырмызы башынағачы» (1974, реж. В. *Шукшин*), «Дүнјәви мәһәббәт», «Тале» (1975, 1977, реж. Ј. *Матвејев*), «Мукафат» (1975, реж. С. Микаелјан), «Сөз истәјирәм» (1976, реж. Г. Панфилов), «Ишдә севки мачәрасы», «Ики нәфәрлик вағзал» (1977, 1982, реж. Е. *Рјазанов*), «Бабәк» (1979, реж. Е. Гулијев), «Истинтаг» (1980, реж. Р. *Очагов*), «Ленин Парисдә» (1981, С. Јуткевич) вә с. Бу дөврдә рус вә харичи өлкә классикләринин әсәрләри екранлашдырылыр [«Ит кәздирән ханым» (А. Чеховун әсәри үзрә; 1960, реж. И. Хејфитс), «Һамлет», «Крал Лир» (В. Шекспирин фачиәләри үзрә; 1964, 1971, реж. Г. Козинтсев), «Һәрб вә сүлһ» (Л. Толстојун романы үзрә; 1966—67, реж. С. Бондарчук), «Карамазов гардашлары» (Ф. Достојевскинин романы үзрә; 1968, реж. И. Пырјев), «Васса» (М. Горкинин «Васса Железнова» пјеси үзрә; 1983, реж. Г. Панфилов)], кинокомедијалар чәкилир, мултипликасија сәнәти тәкмилләшир. Сәнәдли кино саһәсиндә наилијјәтләр әлдә едилир: «Чохмәртәбәли Америка» (1961, реж. К. Асатиани), «Ади фашизм» (1965, реж. М. Ромм), «Гренада, «Гренада, Гренадам мәним...», «Корваланын үрәји», 20 серијалы «Бөјүк Вәтән мүһарибәси» (1968, 1975, 1978, реж. Р. Кармен), «Еј идман, сән сүлһ чарчысысан!» (1981, реж. Ј. Озеров) вә с. Мәркәзи вә респ. киностудијалары тез-тез телевизијанын сифариши илә филмләр јарадырлар: «Ә'лаһәзрәтин адјутанты» (1971) вә «Јенијетмә» (Ф. Достојевскинин романы үзрә; 1983, һәр ики филмин реж. Ј. Ташков), «Баһарын он једди аны» (1972, реж. Т. Лиознова), «Полад нечә бәркиди» (Н. Островскинин романы үзрә; 1973, реж. Р. Машшенко), «Гырмызы вә гара» (Стендалын романы үзрә; 1976, реж. С. Керасимов), «Ад күнү» (1977, реж. Р. Очагов), «Саһилләр» (1979, реж.-лар Г. Лордкипанидзе, Г. Габескерија), «Карл Маркс. Кәнчлик илләри» (1980, реж. Л. *Куличанов*) вә с.

Кино сәнәтиндә мүһүм идеја просесләринә Сов.ИКП МК-нын «Совет кинематографијасыны даһа да инкишаф етдирмәк тәдбирләри һаггында» (1972) гәрары, Сов.ИКП гурултајлары вә МК-нын пленумларынын гәрарлары сәмәрәли тә'сир көстәрир. Империалист тәблиғаты илә кәскин идеоложи мүбаризә апаран совет кино сәнәти бүтүн дүнја халгларына сосиалист гурулушунун үстүнлүкләри, онун һуманизми вә бејнәлмиләлчилијини инандырычы шәкилдә көстәрир. Совет кино сәнәтинин наилијјәтләри билаваситә италјан неореализминин формалашмасына, сосиалист өлкәләри, еләчә дә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин милли кинематографијасына тә'сир көстәрмишдир. Совет киносунун классикләри сајылан С. Ејзенштејн, В. Пудовкин, А. Довженко, Д. Вертовун нәзәри ирси дүнја кино сәнәтинә бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

Совет филмләри Авропа, Америка, Асија, Африка өлкәләриндә кечирилән бејнәлхалг кино фестивалларында јүксәк мукафатлара лајиг көрүлмүшдүр. ССРИ-дә Үмумиттифаг кинофестивалы (1985 илдән), Москвада бејнәлхалг кинофестивал (1935; 1959 илдән 2 илдән бир), Үмумиттифаг идман филмләри фестивалы (1966 илдән), Дашкәнддә Асија, Африка (1968 илдән) вә Латын Америкасы (1976 илдән) өлкәләринин бејнәлхалг кинофестивалы кечирилир. Совет киностудијалары сосиалист өлкәләринин, еләчә дә Һиндистан, Италија, Франса, Јапонија, Исвеч, АБШ вә с. харичи өлкәләрин киностудијалары илә биркә филмләр јарадырлар.

ССРИ-дә кинематографија үзрә јарадычы, рәһбәр вә техники кадрлар Үмумиттифаг Дөвләт Кинематографија Ин-тунда (Москва), Ленинград Театр, Мусиги вә Кинематографија Ин-ту, Ленинград Кино Мүһәндисләри Ин-ту, мүттәфиг, мухтар респ.-ларын инчәсәнәт вә театр ин-тларынын кино шө'бәләриндә, еләчә дә кинотехникумларда һазырланыр. Бах *Кино сәнәти*, *Кино сәнајеси*, *Киношүнаслыг*, һәмчинин мүттәфиг респ. һаггында мәгаләләрин, хүсуси Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы чилдинин Кино бөлмәләринә.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 304—305.

Әд.: Маркс К. и Энгельс Ф., 2 изд., т. 1—50, М., 1955—81; Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 1—50, Б., 1973—84; Сов.ИКП МК нојабр (1982) Пленумунун материаллары, Б., 1982; Сов.ИКП МК ијун (1983) Пленумунун материаллары; Б., 1983; Сов.ИКП МК феврал (1984) Пленумунун материаллары, Б., 1984; РСДФП икинчи гурултајынын 80 иллији һаггында Сов.ИКП МК-нын гәрары, Б., 1983; Андропов Ј. В., Сечилмиш нитгләр вә мәгаләләр, нәшр 2, Б., 1983; Черненко К. У., Сечилмиш нитгләр вә мәгаләләр, Б., 1983; ССРИ Конститусијасы (Әсас Гануну), Б., 1977; Сов.ИКП тарихи, Б., 1972; Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 1—2; нәшр 2, Б., 1975—77; Беркин И. Б., ССРИ тарихи (һ.) 1—2, Б., 1977—78; Лебедев Н. И., ССРИ дүнја сијасәтиндә, 1917—1980, Б., 1982; ССРИ тарихи, ч. 2, Б., 1982; Флора СССР, т. 1—30, М.—Л., 1934—64; Животный мир СССР, т. 1—5, М.—Л., 1936—58; Всеобщая история искусств, т. 1—6, М., 1956—66; Народы Сибири, М.—Л., 1956; История дипломатии, 2 изд., т. 1—5, М., 1959—75; Народы Кавказа, т. 1—2, М., 1960—62; Народы Средней Азии и Казахстана, т. 1—2, М., 1962—63; Природные условия и естественные ресурсы СССР, т. 1—5, М., 1963—72; Спра-

вочник по климату СССР, в. 1—34, Л., 1964—75; История КПСС, т. 1—5, М., 1964—80; История советского драматического театра, т. 1—6, М., 1966—71; История СССР с древнейших времен до наших дней, в 12-ти т., т. 1—11, М., 1966—80; Очерки общей этнографии. Европейская часть СССР, М., 1968; История советского кино. 1917—1967; т. 1—4, М., 1969—78; История музыки народов СССР, т. 1—5, М., 1970—74; История советской многонациональной литературы, т. 1—6, М., 1970—74; Всеобщая история архитектуры, 2 изд., т. 1—2, 9—12, М.—Л., 1970—75; Доманицкий А. П. и др., Реки и озера Советского Союза, Л., 1971; История искусств народов СССР, т. 1—8, М., 1971—81; Златопольский Л., Чистяков О. И., Образование Союза ССР, М., 1972; История Второй мировой войны, 1939—1945, т. 1—12, М., 1973—82; Рудные месторождения СССР, т. 1—3, М., 1974; Кашлев Ю. Б., Международное сотрудничество и культурные связи, М., 1975; Козлов В. И., Национальности СССР, М., 1975; Чехарин Е. М., Советская политическая система в условиях развитого социализма, М., 1975; Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма, М., 1975; Куличенко М. И., Укрепление интернационального единства советского общества, Киев, 1976; Мильков Ф. Н., Гвоздецкий Н. А., Физическая география СССР, 4 изд., М., 1976; История социалистической экономики СССР, т. 1—7, М., 1976—80; Атомная наука и техника в СССР, М., 1977; Минц И. И., История Великого Октября, 2 изд., т. 1—3, М., 1978; Устинов Д. Ф., Избр. речи и статьи, М., 1979; История национально-государственного строительства в СССР (1917—1978), 3 изд., М., 1979; Юренев Р. Н., Краткая история советского кино, М., 1979; Зеленина М. Е., Советское киноискусство, М., 1980; Ковалев С. А., Ковальская Н. Я., География населения СССР, М., 1980; Население СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г., М., 1980; Сенявский С. Л., Социальная структура советского общества в условиях развитого социализма (1961—1980 гг.), М., 1982; Хайченко Г. А., Советский театр, 2 изд., М., 1982; Шошин В., Литература народов СССР, М., 1982; Интернационализм советского народа (история и современность), М., 1982; Советская наука. Итоги и перспективы. 1922—1982, М., 1982; СССР. Энциклопедический словарь, М., 1982; Советский Союз, М., 1982; Народное хозяйство СССР. 1922—1982, М., 1982; Здравоохранение и социальный прогресс, М., 1982; Союз нерушимых республик свободных, Ташкент, 1982; Александров А. П., Наука—стране. Статьи и выступления, М., 1983; 60 лет образования Союза Советских Социалистических Республик, М., 1983; Кузнецов В., Советский Союз предлагает..., М., 1983; Советский Союз. Общий обзор. Российская Федерация, М., 1983 (серия «Страны и народы»).

СОВЕТ СҮЛҺҮ МҮДАФИӘ КОМИТӘСИ—совет ичтимаијјәти нүмајәндәләринин даими сечкили органы; ССРИ-дә сүлһ тәрәфдарлары һәрәкатына башчылыг едир. 1949 илин августунда Москвада сүлһ тәрәфдарларынын 1-чи Үмумиттифаг конфрансында јарадылмышдыр. Рәһбәр органы Рәјасәт һеј'әтидир. Мүттәфиг респ. вә вил.-ләрин, ССРИ-нин ири шәһәрләринин сүлһү мүдафиә комитәләринин ишини әлагәләндирир. *Сүлһ програмынын* һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризә комитәнин фәалијјәтиндә мәркәзи јер тутур. С.с. м.к.-нин тәшәббүсү илә сүлһ күнләри, тәрк-силаһ, Авропа тәһлүкәсизлији ајлары, һәфтәләри, империалист тәчавүзүнә, мүстәмләкәчилик вә иргчилијә гаршы мүбаризә апаран халгларла һәмрә'јлик чыхышлары кечирилир. Комитә *Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын* фәалијјәтиндә јахындан иштирак едир. 118 өлкәнин сүлһсевәр гүвәләринин тәшкилатлары илә әлагә сахлајыр (1983). Мәтбуат органы рус, инкилис, франсыз, испан вә алман дилләриндә чыхан «XX әср вә сүлһ» ајлыг бүллетенидир. С.с.м.к. Халглар достлуғу ордени илә тәлтиф олунмушдур (1974). С.с.м.к.-нин сәдри К. А. *Жуковдур*; И. *Һүсејнов* сәдрин муавинидир.

Азәрб. респ. С.с.м.к. 1949 илдә тәшкил едилмишдир. Тәркибинә респ.-нын көркәмли елм вә мәдәнијјәт хадимләри, истеһсалат габагчыллары вә б. дахилдир. 1950—82 илләрдә комитәнин сәдри акад. М. *Топчубашов* олмушдур; 1983 илдән јазычы М. *Ибраһимбәјовдур*.

СОВЕТ ХАЛГЫ—ваһид әразиси, игтисадијјаты, мәзмунча сосиалист мәдәнијјәти, үмумхалг иттифаг дөвләти вә үмуми мәгсәди коммунизм гурмаг олан инсанларын јени тарихи, сосиал вә бејнәлмиләл бирлији. ССРИ-дә сосиалист дәјишикликләри вә бүтүн синифләрин вә тәбәгәләрин, милләтләрин вә халгларын мөһкәм сосиал-сијаси, идеја бирлији нәтичәсиндә јаранмышдыр. С.х.-нын јени тарихи бирлик олмасы һаггында нәзәри мүддәа Сов.ИКП-нин 24-чү гурултајында ирәли сүрүлмүшдүр. В. И. Ленин гејд едирди ки, сосиализм «...инсанларын биркә јашајышынын елә јени вә ән јүксәк формаларыны јарадыр ки, о заман һ ә р һ а н с ы бир милләтә мәнсуб зәһмәткеш күтләләрин гануни тәләбаты вә тәрәггипәрвәр сә'јләри индики милли сәдләрин јох едилмәси шәртилә илк дәфә олараг бејнәлмиләл бирлик шәраитиндә тә'мин олуначагдыр» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 26, сәһ. 41). С.х. үмуми сосиализм гурулушуна, марксист-ленинчи идеоложијаја, бејнәлмиләлчилик принсипләринә садиг зәһмәткешләрин чохмилләтли коллективидир. С.х.-нын ваһид али дөвләт һакимијјәти вә дөвләт идарәчилији органлары вар, бүтүн совет адамлары үчүн ваһид иттифаг вәтәндашлығы мүәјјән олунмушдур. ССРИ-дә милләтләр арасында үмуми үнсијјәт дили рус дилидир. Бә'зи буржуа сосиологларынын иддиасынча С.х. јени милләтдир. Лакин С.х. милли дејил, ССРИ-дәки милләтләрин үмумсовет хүсусијјәтләри әсасында јаранмыш бејнәлмиләл бирликдир. Онун јаранмасы ССРИ-дәки милләтләрин «удулмасы», ассимилјасијасы демәк дејил. С.х.-нын јаранмасында Сов.ИКП-нин чох бөјүк ролу олмушдур. Совет чәмијјәтинин сосиал јекчинслијинин, сосиал-сијаси бирлијинин күчләнмәси, пролетариат диктатурасы дөвләтинин үмумхалг дөвләтинә чеврилмәси ССРИ-дә бүтүн синиф вә сосиал групларын, милләт вә халгларын иттифагы вә достлуғунун даһа да мөһкәмләнмәсинә кәтириб чыхармышдыр. Јеткин сосиализм вә коммунизм гуручулуғу шәраитиндә бејнәлмиләл игтисади бирлик күчләнмиш, үмумиттифаг игтисадијјаты—бүтөв х.т. комплекси јүксәк сәвијјәјә чатмышдыр. Бу онун нәтичәсиндә мүмкүн олмушдур ки, «инди јени тарихи бирлији—совет халгыны әмәлә кәтирән сосиалист милләтләри формалашмышдыр» (А н д р о п о в Ј. В., ССРИ-нин алтмыш или, Б., 1982, сәһ. 8). Милли мәдәнијјәт вә характердә бејнәлмиләл чәһәтләрин күчләнмәси һеч дә миллилијин бејнәлмиләлчилијә гурбан верилмәси дејил, әксинә бу, миллилик анлајышынын дәјишмәси, зәнкинләшмәсидир. Чәмијјәтин ингилаби әсасда дәјишдирилмәсинин мүһүм нәтичәси совет адамларынын јени мә'нәви вә психоложи симасынын формалашмасыдыр. Бу о демәкдир ки, совет адамлары өзләринин милли хүсусијјәтләрини сахламагла, әсасән бејнәлмиләл чәһәтләрә маликдирләр. Бу, өз ифадәсини совет адамынын үмуммилли ифтихар һиссиндә тапыр. С.х. јени сосиал вә бејнәлмиләл бирлик кими инкишаф етмиш сосиализмин даһа да тәрәггисинин мүәјјәнедичи формасы вә инсанларын кәләчәк кениш бејнәлмиләл бирлијинин тимсалы олмушдур.

Әд.: Маркс К., Энгельс Ф., Немецкая идеология, Соч., т. 3; јенә онларын, О Польше, јенә орада, т. 4; Ленин В. И., Јәһуди фәһләләринә, Әсәр. там күллијјаты, ч. 10; јенә онун, Сосиалист Интернасионалынын вәзијјәти вә вәзифәләри, јенә орада, ч. 26. Дашдамиров А. Ф., Советский народ. Некоторые философско-социологические проблемы единства новой исторической общности, Б., 1977; Развитие советского народа—новой исторической общности, М., 1980; Аношкин И. Ф., Новая историческая общность людей и социальный прогресс, М., 1982; Социальные аспекты истории советского народа как новой социально-интернациональной общности людей, М., 1982; Горовский Ф., Советский народ как интернациональная общность, Киев, 1982.

«СОВЕТ ҺАКИМИЈЈӘТИНИН НӨВБӘТИ ВӘЗИФӘЛӘРИ»—В. И. Ленинин әсәри (Әсәр. там күллијјаты, ч. 36, сәһ. 179—226). Әсәрдә сосиалист игтисадијјатынын әсасларыны гурмаг планы верилмишдир. В. И. Ленин мәгаләнин илк вариантыны 1918 ил мартын 23—28-дә диктә етмишдир. Еһтимала көрә әсәр 10 фәсилдән ибарәт иди. 4-чү фәслин бир һиссәси, һабелә 5—9-чу фәсилләр вә 10-чу фәслин әввәли илк дәфә Әсәр. там күллијјатынын 36-чы чилдиндә дәрч олунмушдур. 1—3-чү фәсилләр вә 4-чү фәслин әввәли һәләлик тапылмамышдыр. Әсәр әлјазмасында «Һазыркы дөврдә Совет һакимијјәтинин вәзифәләри һаггында тезисләр» адланырды. «Тезисләр» 1918 ил апрелин 26-да партија МК-сынын ичласында мүзакирә едиләрәк бәјәнилмиш, мәгалә шәклиндә «Правда»-да вә «ҮРМИК Известијасы»нда дәрч олунмасы, һәмчинин ајрыча китабча һалында бурахылмасы гәрара алынмышды. 1918 илдә китабча һалында Русијанын бир нечә шәһәриндә, һәмчинин инкилис (Нју-Јорк) вә франсыз (Ченеврә) дилләриндә нәшр олунмушду.

Һакимијјәт әлә алындыгдан вә *Брест сүлһү (1918)* бағландыгдан сонра партија гаршысында динч фасиләдән мүһарибәнин дағытдығы тәсәррүфатын бәрпасы вә өлкәнин игтисади јүксәлиши үчүн истифадә етмәк вәзифәси дururду. В. И. Ленин о заманкы игтисадијјатын характеринин дәрин тәһлилини верәрәк, сосиализм гуручулуғунун конкрет јол вә методларыны мүәјјән етмиш, капитализмдән сосиализмә кечид дөврүндә пролетариат диктатурасынын игтисади сијасәтинин принсипләрини ишләјиб һазырламышдыр. О өјрәдирди ки, хырда әмтәә истеһсалынын үстүн олдуғу бир өлкәдә истеһсал вә бөлкү үзәриндә һәртәрәфли дөвләт учоту вә нәзарәти олмадан сосиализмә кечид мүмкүн дејилдир.

«Бурада мәсәлә игтисади вә сијаси ишимизин а ғ ы р л ы г м ә р к ә з и н и дәјишдирмәк үстүндәдир... мүлкијјәтдән мәһрум едәнләри билавасitә мүлкијјәтдән мәһрум етмәк тәдбирләри индијәдәк б и р и н ч и с ы р а д а дурурду. Инди исә капиталистләрин мүлкијјәтдән мәһрум едилдикләри тәсәррүфатларда вә бүтүн галан тәсәррүфатларда учот вә нәзарәти тәшкил етмәк мәсәләси б и р и н ч и с ы р а д а дурур» (јенә орада, сәһ. 191). Үмумхалг учоту вә нәзарәти пролетар дөвләтинин елә бир силаһы иди ки, бунун көмәји илә хырда әмтәә истеһсалына планлы, низамлајычы тә'сир көстәрмәк оларды. В. И. Ленин көстәрирди ки, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси јени ичтимаи гурулушун гәләбәси үчүн ән мүһүм, ән башлыча васитәдир. Ағыр сәнајенин инкишафы вә фасиләсиз техники тәрәгги, зәһмәткешләрин мәдәни вә тәһсил сәвијјәсинин јүксәлдилмәси, мадди мараг, шүурлу әмәк интизамынын мөһкәмләндирилмәси, сосиализм јарышынын тәшкили бунун зәрури шәртләридир.

В. И. Ленин сосиализм гуручулуғунун илк дөврүнүн башлыча шүарыны да мүәјјән етди: «Пулун һесабыны дүз вә вичданла апар, тәсәррүфатчылыгда гәнаәтли ол, тәнбәллик етмә, оғурлуг етмә, ән чидди әмәк интизамына әмәл ет...» (јенә орада, сәһ. 188). В. И. Ленин бүтүн *мүәссисәләрдә* чидди ганун-гајда вә интизам јаратмаг вәзифәсини гаршыја гојду. Јени интизам тәрбијәсинин әсас методу инандырма, әмәк өлчүсү вә истеһлак өлчүсү үзәриндә чидди нәзарәт вә учотун тәшкили олмалы иди. Әсәрдә х.т.-нын идарә едилмәсинин әсас методу—*демократик мәркәзијјәт* принсипи дә көстәрилмишдир. Пролетариат диктатурасынын ролу мәсәләсинә әсәрдә хүсуси диггәт јетирилмишдир. В. И. Ленин партијаны вә фәһлә синфини пролетариат диктатурасынын дөвләт формасы олан Совет һакимијјәтинин мөһкәмләндирилмәси үзәриндә јорулмадан ишләмәјә, Советләрин әмәкчи күтләләрлә әлагәләрини кенишләндирмәјә, сосиализм гуручулуғунун һәлледичи шәрти олмаг е'тибарилә фәһлә синфи илә зәһмәткеш кәндлиләрин иттифагыны мөһкәмләндирмәјә чағырырды.

Әсәрдә *јени игтисади сијасәтин* бә'зи әсас чәһәтләри дә мүәјјән олунмушдур. Партија бу сијасәтә Вәтәндаш мүһарибәси гуртардыгдан сонра кечмишди. Әсәрдә ирәли сүрүлмүш идејалары Сов.ИКП инди дә рәһбәр тутур.

Әсәр ССРИ-дә 55 дилдә 8885 мин нүсхә тиражла 200 дәфә (1979, јанвар), о чүмләдән Азәрб. дилиндә ајрыча китаб һалында 55 мин нүсхә тиражла 4 дәфә (1983, јанвар) нәшр олунмушдур.

Әд.: Савицкая Р. М., Задачи победившего пролетариата. О работе В. И. Ленина «Очередные задачи Советской власти», М., 1981.

СОВЕТ ҺӘРБИ-ДӘНИЗ ГҮВВӘЛӘРИ—али оператив бирләшмә, ССРИ Силаһлы Гүввәләринин тәркиб һиссәси. Мүасир һәрби-дәниз донанмаларына да һәрби-дәниз гүввәләри (ҺДГ) дејилир. Чүнки бура тәкчә мүхтәлиф кәмиләр јох, авиасија, саһил артиллеријасы, ҺҺМ һиссә вә бирләшмәләри, дәниз пијадасы да аиддир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра јарадылмышдыр. С.Һ.-Д.Г.-нә *Балтик донанмасы*, *Гара дәниз донанмасы*, *Сакит океан донанмасы*, *Шимал һәрби-дәниз донанмасы*, бир сыра кичик донанмалар (флотилијалар; о чүмләдән Хәзәр һәрби-дәниз донанмасы) дахилдир. С.Һ.-Д.Г. мүкәммәл дөјүш техникасына, ССРИ халгларынын гардашлығы вә бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә олунмуш тәчрүбәли кадрлара маликдир. С.Һ.-Д.Г. сүлһүн вә тәһлүкәсизлијин, совет халгынын динч јарадычы әмәјинин кешијиндә дајаныр, Совет сосиалист дөвләтинин мәнафејини мүдафиә едир.

СОВЕТ ҺӘРБИ ДӘНИЗ ДОНАНМАСЫ—бах *Совет һәрби-Дәниз Гүввәләри.*

СОВЕТАБАД — Азәрб.ССР Бабәк (Нах.МССР) р-нунун Мјасниковабад советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 6,5 *км* шм.-да, дағәтәји дүзәнликдәдир. Әһ. 1898 (1983). Әсас тәсәррүфаты тәрәвәзчиликдир. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

СОВЕТАБАД—Азәрб.ССР Нефтчала р-нунун 26 Бакы комиссары гәс. советлијиндә гәсәбә. Р-н мәркәзиндән 10 *км* ч.-да, Салјан дүзүндәдир. Әһ. 3235 (1983). Јод-бром з-ду, орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

СОВЕТАБАД—Тач.ССР Ленинабад вил.-ндә шәһәр. Хочәнт р-нунун мәркәзи. Д.Ј. ст. (Ленинабад). Памбыгтәмизләмә з-ду, јејинти сәнајеси вар. 1978 илдән Гафуров ш.-дир.

СОВЕТ—АВСТРИЈА САЗИШЛӘРИ—дипломатик мүнасибәтләр 1924 ил февралын 25—29-да јарадылмышдыр [де-факто мүнасибәтләри Мүвәггәти сазишлә мүәјјән олунмушду (7.12.1921)]; 1938 илин мартында фашист Алманијасынын Австријаны ишғал етмәси илә кәсилмиш (ССРИ *аншлусса* е'тираз едән јеканә бөјүк дөвләт иди), 1945 ил октјабрын 20—24-дә бәрпа едилмишдир. 1943 илин октјабрында ССРИ, АБШ вә Инкилтәрә харичи ишләр назирләри «Австрија һаггында Бәјаннамә» имзаладылар. Демократик вә мүстәгил Австријанын бәрпасы һаггында ССРИ, АБШ, Б. Британија вә Франса арасында бағланмыш Дөвләт мүгавиләси (1955) вә Австријанын даими битәрәфлик һаггында гәбул етдији ганун (26.10.1955) ССРИ вә Австријанын һәртәрәфли әмәкдашлығынын әсасыны гојду. Сонракы илләрдә игтисади, мәдәни, елми-техники әмәкдашлыг һаггында сазишләр, о чүмләдән 1990 иләдәк игтисади әмәкдашлығы инкишаф етдирмәк үчүн узунмүддәтли програм, сәһијјә саһәсиндә һөкумәтләрарасы сазиш (һәр икиси 1981) вә с. имзаланмышдыр.

«СОВЕТАКАН КАРАБАХ» («Совет Гарабағы»), ермәни дилиндә күндәлик гәзет. АКП Дағлыг Гарабағ Вил. Комитәсинин вә Вил. Ичраијјә Комитәсинин органы. 1923 илдән Степанакертдә (1980 илин јанварындан һәм дә «Советски Карабах» ады илә рус дилиндә) чыхыр. Гәзет партија вә совет гуручулуғуна, сосиализм јарышына, габагчылларын иш тәчрүбәсинә, зәһмәткешләрин мәдәни-мәишәтинә даир мәгаләләр, әдәби-бәдии јазылар дәрч едир, халглар достлуғу мөвзусуна хүсуси диггәт јетирир. Тиражы 9,5 мин нүсхәдир (1984). «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир (1973).

СОВЕТ — АЛМАНИЈА ДЕМОКРАТИК РЕСПУБЛИКАСЫ САЗИШЛӘРИ—дипломатик мүнасибәтләр 1949 ил октјабрын 16-да јарадылмышдыр. АДР-и илк дәфә ССРИ танымышдыр. 1950 илин сентјабрында АДР *Гаршылыглы Игтисади Јардым Шурасына* гәбул олунду. ССРИ—АДР мүнасибәтләри сосиализм бејнәлмиләлчилији принсипләринә әсасланыр. 1953 ил протоколу илә ССРИ алман тәзминатларынын алынмасыны дајандырды. ССРИ вә АДР дикәр сосиалист өлкәләри илә бирликдә *Варшава мүгавиләсини (1955)* имзаламышлар. ССРИ вә АДР арасында мүнасибәтләр һаггында мүгавиләдә (20.9.1955) көстәрилир ки, АДР һөкумәтинин разылығы илә мүвәггәти олараг онун әразисиндә јерләшән Совет гошунлары өлкәнин дахили ишләринә вә ичтимаи-сијаси һәјатына гарышмыр. Ики өлкә арасында достлуг, гаршылыглы јардым вә әмәкдашлыг һаггында 20 иллик мүгавилә (12.6.1964), игтисади, елми-техники, мәдәни әмәкдашлыг барәдә сазишләр бағланмышдыр. Јүксәк сәвијјәли көрүш заманы (5—8.10.1974) тәрәфләр ГИЈШ үзвү олан өлкәләрин сосиалист игтисади интеграсијасы просесини дәринләшдирәчәкләрини билдирмишләр. Достлуг, әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым һаггында 1964 ил мүгавиләсини әвәз едән 25 иллик мүгавилә (7.10.1975) мүнасибәтләрин даһа да инкишафы үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Мәдәни вә елми әмәкдашлыг һаггында сазиш (1978), 1990 иләдәк истеһсалын ихтисаслашдырылмасы вә кооперативләшдирилмәсинә даир програм (5.10.1979) имзаланмышдыр.

СОВЕТ—АЛМАНИЈА САЗИШЛӘРИ—Совет Русијасы илә Алманија арасында дипломатик мүнасибәтләр 1922 ил апрелин 16-да *Рапалло мүгавиләси (1922)* илә мүәјјән олунмушду [Алманија 1918 илдә *Брест сүлһү (1918)* илә јарадылмыш дипломатик мүнасибәтләри кобудчасына позараг, Совет Русијасына гаршы һәрби мүдахиләдә иштирак етмишди]. Алманија Совет Русијасынын дипломатик мүнасибәтләр јаратдығы илк ири капиталист дөвләти иди. 1926—32 илләрдә ССРИ илә Алманија арасында ишкүзар әлагәләр кенишләнди. Лакин Алманијада фашистләр һакимијјәтә кәлдикдән (1933) сонра мүнасибәтләр кәскин шәкилдә писләшди. Гәрб дөвләтләри фашист тәчавүзүнү ССРИ-јә гаршы јөнәлтмәјә чәһд көстәрирдиләр. Ики чәбһәдә—Авропада вә Узаг Шәргдә мүһарибә тәһлүкәси гаршысында галан ССРИ өз тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәјә јоллар ахтарырды. Буна көрә Алманија һүчум етмәмәк һаггында мүгавилә бағламағы тәклиф етдикдә, бу, гәбул олунду. Һүчум етмәмәк һаггында Совет—Алманија мүгавиләси (23.8.1939) империалист дөвләтләрин ваһид чәбһәсинин јаранмасынын гаршысыны алды. ССРИ фашист тәчавүзүнү дәф етмәјә һазырлашмаг имканы газанды. Совет һөкумәти Алманија илә 1939 илин августундан сонра бағланмыш мүгавилә вә сазишләрдән дә бу мәгсәд үчүн истифадә етмишдир. Фашист Алманијасы һүчум етмәмәк һаггындакы мүгавиләни хаинчәсинә позараг, 1941 ил ијунун 22-дә ССРИ-јә гаршы мүһарибәјә башлады. Бејнәлхалг һүгуг принсипләринә ујғун олараг С.—А.с. һәмин вахтдан гүввәдән дүшдү.

СОВЕТ—АЛМАНИЈА ФЕДЕРАТИВ РЕСПУБЛИКАСЫ САЗИШЛӘРИ — дипломатик мүнасибәтләр 1955 ил сент-

јабрын 13-дә јарадылмышдыр. Консуллуг мүгавиләси вә тичарәтин, дәнизчилијин үмуми мәсәләләринә даир сазиш бағланмышдыр (һәр икиси 25.4. 1958). 1970 ил августун 12-дә имзаланмыш мүгавиләјә әсасән ССРИ вә АФР Авропада вәзијјәти нормал һала салмаға көмәк етмәји, мүбаһисәләри анчаг динч јолла һәлл етмәји, зор илә һәдәләмәкдән вә зор тәтбиг етмәкдән әл чәкмәји өһдәләринә көтүрдүләр, бүтүн Авропа дөвләтләринин мүгавилә имзаландығы күнә кими мөвчуд олан сәрһәдләринин тохунулмаз олдуғуну гејд етдиләр. АФР-ин мүртәче даирәләринин гызғын мүгавимәти үзүндән мүгавилә јалныз 1972 илин ијунунда гүввәјә минди. 1973 ил мајын 18—22-дә јүксәк сәвијјәли көрүш заманы игтисади, сәнаје вә техники әмәкдашлығын инкишаф етдирилмәси, мәдәни әмәкдашлыг һаггында вә с. сазишләр имзаланды. Биркә бәјанатда (21.5.1973) ССРИ, ПХР вә АДР-ин АФР илә мүгавиләләринин вә Гәрби Берлинә даир дөрдтәрәфли сазишин (3.9.1971) әһәмијјәти гејд олунду. 1970 ил мүгавиләси ССРИ вә АФР арасында мүнасибәтләрин даһа да јахшылашмасы үчүн әсас олараг галыр. Игтисадијјат вә сәнаје саһәсиндә узунмүддәтли әмәкдашлығы инкишаф етдирмәк вә дәринләшдирмәк һаггында биркә бәјаннамә вә сазиш (6.5.1978), игтисадијјат вә сәнаје саһәсиндә әмәкдашлығын башлыча истигамәтләринин узунмүддәтли програмы (1980) имзаланмышдыр.

СОВЕТ—АМЕРИКА САЗИШЛӘРИ— дипломатик мүнасибәтләр 1933 ил нојабрын 16-да јарадылмышдыр. 30-чу илләрдә бә'зи сазишләр имзаланмышдыр. Фашист Алманијасынын ССРИ үзәринә һүчумундан сонра мәктублар мүбадиләси илә (30.10—4.11. 1941), фаизсиз борч әсасында ССРИ-јә тәгр. 1 млрд. долларлыг Америка һәрби малларынын вә силаһларынын верилмәси вә ССРИ-дән АБШ-а мүхтәлиф мәһсулларын көндәрилмәси барәдә разылыг әлдә едилди. Тәчавүзкара гаршы мүһарибәдә гаршылыглы јардым принсипләри һаггында сазишә (11.6. 1942) ујғун олараг АБШ ССРИ-јә һәрби ләвазимат көндәрирди. Антиһитлер коалисијасына башчылыг едән ССРИ, АБШ вә Б. Британијанын тәшәббүсү илә БМТ-нин башланғычыны гојан *Ијирми алты дөвләтин Бәјаннамәси* (*1942*) имзаланды. Мүһарибә заманы вә сонракы дөврдә әмәкдашлыг мәсәләләринин һәллиндә ССРИ, АБШ вә Б. Британија һөкумәт башчыларынын Теһран (1943), Крым (1945) вә Потсдам (1945) конфрансларынын бөјүк әһәмијјәти олду. Мүһарибәдән сонракы дөврдә АБШ һаким даирәләринин јеритдији «сојуг мүһарибә» сијасәти нәтичәсиндә 1958 илдән е'тибарән Совет—Америка мүнасибәтләри елм, техника, тәһсил, мәдәнијјәт саһәсиндә икииллик сазишләрлә мәһдудлашмышды. 1971 ил сентјабрын 30-да ССРИ вә АБШ арасында Нүвә мүһарибәси баш вермәси тәһлүкәсини азалтмаг тәдбирләри һаггында сазиш имзаланды. ССРИ, АБШ, Б. Британија вә с. дөвләтләр Нүвә силаһы сынагларынын гадаған олунмасы (1963), Космос (1967), Нүвә силаһыны јајмамаг һаггында (1968) вә с. мүгавиләләр, бактериоложи силаһ һаггында конвенсија (1972) имзаламышлар. Совет һөкумәтинин тәшәббүсү илә ССРИ, АБШ, Б. Британија вә Франса арасында кечирилән данышыглар Гәрби Берлин барәсиндә дөрдтәрәфли сазиш имзаланмасы (3.9.1971) илә баша чатды. 1972—79 илләрдә ССРИ илә АБШ арасында јүксәк сәвијјәли көрүшләр нәтичәсиндә 30-дан чох сәнәд имзаланды: стратежи һүчум силаһларынын мәһдудлашдырылмасы саһәсиндә бә'зи тәдбирләр һаггында мүвәггәти сазиш (ССМ-1) вә она аид протокол (26.5.1972); нүвә мүһарибәсинин гаршысыны алмаг һаггында сазиш (22.6.1973); нүвә силаһынын јералты сынагларынын мәһдудлашдырылмасы һаггында мүгавилә вә она аид протокол (3.7.1974) вә с. Игтисади мүнасибәтләр, елм, техника, мәдәнијјәт вә с. саһәләрдә әмәкдашлыг һаггында сазишләр бағланмышдыр. ССРИ вә АБШ арасында гаршылыглы мүнасибәтләрин әсаслары сәнәдиндә (29.5.1972) динч јанашы јашамаг, мөвгеләрин гаршылыглы сурәтдә нәзәрә алынмасы, гаршылыглы фајда, бәрабәрлик вә тәһлүкәсизлик принсипләри, зор ишләтмәкдән әл чәкилмәси шәрһ олунмушдур. 1979 илин ијунунда Вјанада ССРИ вә АБШ арасында стратежи һүчум силаһларынын мәһдудлашдырылмасы барәдә 2-чи мүгавилә (ССМ-2) имзаланды. Лакин АБШ-ын һаким даирәләринин јеритдији сијасәт нәтичәсиндә бу мүгавилә һәлә тәсдиг олунмамышдыр.

СОВЕТ — БИРМА САЗИШЛӘРИ — дипломатик мүнасибәтләр 1948 ил февралын 2-дә јарадылмышдыр. Тичарәт (1955, 1972), игтисадијјат (1957), һава нәгл. (1970) вә с. саһәләрдә сазишләр имзаланмышдыр.

СОВЕТ — БОЛГАРЫСТАН САЗИШЛӘРИ—дипломатик мүнасибәтләр 1934 ил ијулун 11—23-дә јарадылмышдыр. Болгарыстан һөкумәти фашист Алманијасына көмәк етдијинә көрә ССРИ 1944 ил сентјабрын 5-дә Болгарыстана мүһарибә е'лан етди. Сентјабр силаһлы халг үсјанынын (1944) гәләбәсиндән сонра, 1944 ил октјабрын 28-дә ССРИ, АБШ вә Б. Британија Болгарыстан илә барышыг һаггында сазиш имзаладылар. 1945 ил августун 14—16-да ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр бәрпа олунду. Достлуг, әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым һаггында 20 ил мүддәтинә мүгавилә бағланды (18.3.1948). ССРИ вә БХР дикәр сосиалист өлкәләри илә бирликдә 1949 илдә *Гаршылыглы Игтисади Јардым Шурасы* јаратдылар. Бағланмыш сазишләр: Болгарыстана техники јардым һаггында (1.4.1948); Елми-техники әмәкдашлыг һаггында (18.2.1950); мәдәни әмәкдашлыг һаггында (28.4.1956) вә с. Дикәр сосиалист өлкәләри илә бирликдә ССРИ вә БХР *Варшава мүгавиләсини* (*1955*) имзаламышлар. 1967 илин мајында Достлуг, әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым һаггында 20 ил мүддәтинә мүгавилә бағланды. 1971—75 илләрдә әмтәә дөврijјәси вә өдәмәләр һаггында (4.11. 1970); 1971—75 илләрдә БХР-дә сәнаје мүәссисәләри вә с. објектләрин тикилмәсинә техники јардым барәсиндә (5.11.1970) вә с. сазишләр имзаланмышдыр. Совет—БХР биркә Бәјанатында (18.11.1972) 1976—80 илләрдә вә кәләчәкдә планларын әлагәләндирилмәсинә хүсуси диггәт верилмишдир. Мал мүбадиләси вә гаршылыглы мал көндәрилмәси һаггында узунмүддәтли сазишләр (1974, 1975), мәдәни вә елми әмәкдашлыг һаггында сазиш (1976) вә с, бағланмышдыр.

СОВЕТ—ВЈЕТНАМ САЗИШЛӘРИ— дипломатик мүнасибәтләр 1950 ил јанварын 30-да јарадылмышдыр. Совет—Вјетнам мүнасибәтләри сосиалист бејнәлмиләлчилији принсипи әсасында гурулур. Франсанын Вјетнамдакы мүстәмләкәчилик мүһарибәсинин дајандырылмасында вә Ченеврә сазишләринин (1954) имзаланмасында ССРИ бөјүк рол ојнамышдыр. 1961 ил Рәсми мә'луматында ССРИ Вјетнам халгынын харичи мүдахиләни дајандырмаг тәләбини мүдафиә етди. ВДР-ә әлавә әвәзсиз игтисади јардым (10.7.1965), әлавә техники көмәк (21.12.1965) һаггында сазишләр имзаланмышдыр. Әвәзсиз игтисади вә һәрби јардым (25.11.1968), узунмүддәтли кредитләр (15.10.1969) вә с. һаггында сазишләрә ујғун олараг ССРИ ВДР-ә әрзаг, нефт мәһсуллары, аваданлыг вә с. верирди. АБШ тәчавүзү дөврүндә ССРИ Вјетнама һәртәрәфли јардым көстәрирди. 1973 ил мартын 2-дә ССРИ Вјетнамда мүһарибәнин дајандырылмасы вә сүлһүн бәрпасы һаггында Парис сазишини тәсдиг едән вә бәјәнән Вјетнама даир бејнәлхалг конфрансын актыны имзалады. Биркә бәјанатда (16.7.1973) Совет тәрәфи өлкәнин динч јолла бирләшдирилмәсинә тәрәфдар олдуғуну билдирди. 1976—80 илләрдә Вјетнамда сәнаје мүәссисәләри вә с. објектләр тикинтисинә игтисади вә техники јардым һаггында сазиш (18.2.1975), Достлуг вә әмәкдашлыг һаггында мүгавилә (1978, нојабр) вә с. бағланмышдыр.

СОВЕТ—ӘФГАНЫСТАН САЗИШЛӘРИ — Әфганыстанын мүстәгиллијини илк дәфә Совет дөвләти танымышдыр (27.3.1919). 1921 ил февралын 28-дә Достлуг һаггында мүгавилә имзаланды вә дипломатик мүнасибәтләр јарадылды. Тәрәфләр онлардан биринә гаршы чеврилмиш сазиш бағламамағы гәрара алдылар. Битәрәфлик вә гаршылыглы һүчум етмәмәк һаггында (31.8.1926) вә ону әвәз едән мүгавиләдә (24.6.1931) бир-биринин дахили ишләринә гарышмамаг, дикәр тәрәфә гаршы јөнәлмиш иттифаг вә сазишләрдә иштирак етмәмәк вә с. нәзәрдә тутулурду. Протокол (10.2.1975) 1931 ил мүгавиләсинин мүддәтини, сонракы һәр илдә автоматик узатмаг шәрти илә, 10 ил артырды. Сонралар сәрһәд мәсәләләри, игтисади, мәдәни вә елми-техники әмәкдашлыг һаггында сазишләр бағланмышдыр. Әфганыстан респ. е'лан олундугдан сонра ону биринчи ССРИ таныды. Биркә бәјанатда (9.6.1974) гејд олунду ки, ССРИ бундан сонра да әфган халгына јардым көстәрәчәкдир. Тәрәфләр ән'әнәви достлуг мүнасибәтләринә садиг галдыгларыны билдирдиләр. Игтисади вә техники әмәкдашлығын инкишаф етдирилмәси һаггында сазиш (10.1.1975) вә мүгавилә (14.4. 1977), ики өлкә арасында Достлуг, меһрибан гоншулуг вә әмәкдашлыг һаггында мүгавилә (5.12.1978), игтисади вә техники әмәкдашлыг һаггында сазиш (1979) вә с. имзаланмышдыр.

СОВЕТ—ИНКИЛТӘРӘ САЗИШЛӘРИ — дипломатик мүнасибәтләр 1924 ил февралын 2 — 8-дә јарадылмышдыр. Лакин бундан әввәлки тичарәт сазиши (16.3.1921) әслиндә Совет һөкумәтинин танынмасыны көстәрирди. 1927 илдә дипломатик мүнасибәтләр позулмуш, 1929 илин октјабрында бәрпа олунмушдур. Сонракы илләрдә мүхтәлиф сазишләр имзаланмышдыр. Фашист

Алманијасынын ССРИ үзәринә һүчумундан сонра Инкилтәрә ССРИ-јә көмәк көстәрмәјә һазыр олдуғуну билдирди. Алманијаја гаршы мүһарибәдә биркә һәрәкәт һаггында сазиш (12.7.1941) *Антиһитлер коалисијасынын* башланғычыны гојду. Мүттәфиглик һаггында Инкилтәрә — Совет — Иран мүгавиләси (1942) Икинчи дүнја мүһарибәсиндә Иран илә әмәкдашлығы тә'мин етди. 1942 ил јанварын 1-дә ССРИ, Б. Британија вә дикәр 24 дөвләт *Ијирми алты дөвләтин бәјаннамәсини (1942)* имзалады. Һитлер Алманијасына вә онун Авропадакы әлалтыларына гаршы мүһарибәдә мүттәфиглик вә мүһарибәдән сонра әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым һаггында мүгавиләјә (26.5.1942) көрә тәрәфләр Алманијанын тәчавүзкарлығынын тәкрар олунмамасы үчүн лазыми тәдбирләри һәјата кечирмәји, Авропада тәһлүкәсизлик вә игтисади јүксәлиш наминә әмәкдашлыг етмәји вә с. өһдәләринә көтүрдүләр. Мүһарибәни баша чатдырмаг вә мүһарибәдән сонракы дөвр проблемләринин һәллиндә ССРИ, Б. Британија вә АБШ һөкумәт башчыларынын Теһран (1943), Крым (1945) вә Потсдам (1945) конфранслары бөјүк рол ојнады. Парис сазишләринин (1954) гүввәјә минмәсиндән (5.5.1955) вә АФР-ин НАТО-ја дахил олмасындан сонра ССРИ 1942 ил мүгавиләсини ләғв етди.

ССРИ-нин сә'ји илә игтисади, мәдәни, елми-техники әмәкдашлыг вә с. саһәләрдә сазишләр бағланмышдыр. ССРИ, Б. Британија, АБШ вә с. дөвләтләр нүвә силаһы сынагларынын гадаған олунмасы (1963), космос (1967), нүвә силаһыны јајмамаг (1968) һаггында мүгавиләләр, бактериоложи силаһ һаггында конвенсија (1972) вә с. имзаламышлар. Совет һөкумәтинин тәшәббүсү илә ССРИ, Б. Британија, АБШ вә Франса арасында кедән данышыглар Гәрби Берлин барәсиндә дөрдтәрәфли сазишлә (3.9.1971) баша чатды. Биркә бәјанатда (17.2.1975) тәрәфләр гаршылыглы анлашма, инам вә әмәкдашлығын мөһкәмләнмәсинә чәһд етдикләрини билдирдиләр. Нүвә мүһарибәсинин тәсадүфән башланмасынын гаршысыны алмаг һаггында биркә сазиш имзаланмышдыр (10.10.1977).

СОВЕТ—ИРА́Н САЗИШЛӘРИ—дипломатик мүнасибәтләр 1920 ил мајын 4—20-дә јарадылмышдыр. 1921 ил февралын 26-да бағланмыш мүгавиләјә көрә чар һөкумәтинин Иранла вә үчүнчү дөвләтләрлә Ирана аид бүтүн гејри-бәрабәр һүгуглу мүгавилә вә сазишләри ләғв олунду. Һәмин мүгавиләнин 6-чы маддәсиндә нәзәрдә тутулур ки, үчүнчү өлкә Ираны ССРИ-јә гаршы һәрби мүдахилә базасына чевирмәјә чәһд едәрсә вә совет сәрһәди үчүн тәһлүкә јаранарса, Иран һөкумәти «бу тәһлүкәни арадан галдырмаг игтидарында» олмазса, Совет һөкумәти Иран әразисинә гошун јеридә биләр. Тәрәфләр, һәмчинин тичарәт вә консуллуг мүнасибәтләрини бәрпа етмәјә разылашдылар. Зәманәт вә битәрәфлик һаггында мүгавиләјә (1.10.1927) көрә тәрәфләр онларын тәһлүкәсизлијинә вә мүстәгиллијинә гаршы јөнәлмиш сијаси иттифаг вә сазишләрдә, онлардан биринә гаршы чеврилмиш игтисади блокадада иштирак етмәмәји өһдәләринә көтүрдүләр. 30-чу илләрдә ССРИ вә Иран арасында бир сыра акт, 1940 илин мартында тичарәт вә дәнизчилик һаггында мүгавилә имзаланмышдыр. Инкилтәрә—Совет—Иран мүгавиләси (1942) Икинчи дүнја мүһарибәсиндә (1939—45) Иранын антиһитлер коалисијасы өлкәләри илә әмәкдашлығыны тә'мин етди. Теһран конфрансында (1943) ССРИ, Инкилтәрә вә АБШ-ын Иран һаггында бәјаннамәсиндә Иранын мүстәгиллијини, суверенлијини вә әрази тохунулмазлығыны горујуб сахламагдан бәһс олунурду. Мүһарибәдән сонракы илләрдә сәрһәд вә малијјә мәсәләләринин низама салынмасы (2.12.1954), транзит мәсәләләри (25.4.1957) һаггында сазишләр, сәрһәд режими, сәрһәд мүнагишәләри вә тоггушмаларыны низамламаг гајдасы һаггында мүгавилә имзаланмышдыр. Игтисади вә техники әмәкдашлыг һаггында сазишдә (27.7.1963) Ирана *Араз су говшағынын* тикинтисиндә көмәк көстәрмәк нәзәрдә тутулурду. Сазишә әлавә протокол (7.5.1970) Араз су говшағынын су анбары вә Мил-Муған бәнди боју јени сәрһәд хәттини мүәјјәнләшдирди. Өдәнч (20.6.1964), Иранда сәнаје вә с. објектләр тикинтисиндә әмәкдашлыг, 1976—85 илләрдә Ирандан ССРИ-јә тәбии газ вә ССРИ-дән Ирана аваданлыг көндәрилмәси (һәр икиси 13.1.1970), мәдәни әлагәләр (22.8.1966), елми-техники әмәкдашлыг (25.2.1971), игтисади вә техники әмәкдашлығы инкишаф етдирмәк (12.10.1972) һаггында мүгавилә, Чулфа — Тәбриз д.ј.-нун ССРИ-нин көмәји илә електрикләшдирилмәси (1975, август), 1976—80 илләрдә тичарәт һаггында (1976, октјабр) вә с. сазишләр имзаланмышдыр. Иран Ислам Респ.-сыны танıјан (1979) илк дөвләтләрдән бири ССРИ олмушдур.

СОВЕТ—ИТА́ЛИЈА САЗИШЛӘРИ—дипломатик мүнасибәтләр 1924 ил февралын 7-дә јарадылмышдыр. Италија Совет Русијасыны һәлә 1921 илдә де-факто танымышды. Достлуг, һүчум етмәмәк вә битәрәфлик һаггында мүгавилә (2.9.1933) Италијанын ССРИ-јә мүһарибә е'лан етмәсинәдәк (22.6.1941) формал сурәтдә гүввәдә галмышды. Италија тәслим актыны имзаладыгдан (29.9.1943) сонра үч дөвләт нүмајәндәләринин Москва мүшавирәсиндә (19—30.10.1943) Италија барәдә сијасәтин әсас принсипләри шәрһ едилән «Италија һаггында бәјаннамә» гәбул олунду. Италија илә дипломатик мүнасибәтләри бәрпа едән (25.10.1944) илк бөјүк дөвләт ССРИ иди. 1947 ил февралын 10-да Италија илә сүлһ мүгавиләси бағланды. Тичарәт вә дәнизчилик һаггында мүгавилә (11.12.1948), атом енержисиндән динч мәгсәдләрлә истифадә саһәсиндә әмәкдашлыг (22.10.1965), ССРИ харичи тичарәт назирлији илә «Фиат» сәһмдар чәмијјәти арасында ССРИ-дә миник автомобилләри з-ду тикилмәси (15.8.1966), Италијаја Совет тәбии газынын вә ССРИ-нин газ сәнајеси үчүн Италијадан бору вә аваданлығын көндәрилмәси (10.12.1969), 1980—85 илләрдә игтисади әмәкдашлыг (1979, октјабр) вә с. һаггында сазишләр имзаланмышдыр.

СОВЕТ—ЈАПО́НИЈА МҮҺАРИБӘСИ (1945)—Совет Силаһлы Гүввәләринин Узаг Шәргдә милитарист Јапонијасы гошунларыны дармадағын етмәк үчүн һәјата кечирдији һәрби әмәлијјатлар, ССРИ илә битәрәфлик һаггында Пакта (1941, 13 апрел) бахмајараг Јапонија фашист Алманијасына мүһарибәдәфәал көмәк едирди. ССРИ илә сәрһәддә сахланан Квантун ордусу Совет Ордусунун хејли гүввәсинин Узаг Шәргдә галмасына сәбәб олмушду. Јапонија даим ССРИ-нин дөвләт сәрһәдләрини позур, совет кәмичилијинин ишинә һәр чүр манечилик төрәдирди. Бунлары нәзәрә алараг, Совет Иттифагы 1945 ил апрелин 5-дә битәрәфлик һаггында Пакты ләғв етдијини билдирди, августун 8-дә исә рәсмән Потсдам бәјаннамәсинә (1945) гошулду вә мүттәфигләрин данышыгсыз тәслим олмаг тәләбинә рәдд чавабы вермиш Јапонијаја мүһарибә е'лан етди. Һәрби әмәлијјатлар августун 9-да башланды. Совет гошунларынын вә Монголустан Халг Ингилаби Ордусунун сүр'әтли һүчумлары нәтичәсиндә Квантун ордусу гыса мүддәтдә дармадағын олунду. Шимал-Шәрги Чинин вә Шимали Корејанын әразиләри [бах *Манчурија әмәлијјаты (1945)*], Чәнуби Сахалин вә Курил а-ры азад едилди. 1945 ил сентјабрын 2-дә Јапонија данышыгсыз тәслим олмасы һаггында Акт имзалады. С.—Ј.м. Икинчи дүнја мүһарибәсинин (1939—45) гуртармасыны сүр'әтләндирди. Јапонијанын мәғлубијјәти Шәрги вә Чәнуб-Шәрги Асијанын бир сыра өлкәләринин истиглалијјәти үчүн әлверишли шәраит јаратды. С.—Ј.м. нәтичәсиндә Јапонија Чәнуби Сахалини ССРИ-јә гајтарды, Курил а-ры да ССРИ-јә верилди. С.—Ј.м.-ндә бөјүк гәләбә шәрәфинә ССРИ-дә «Јапонија үзәриндә гәләбәјә көрә» медалы тә'сис едилмишдир (1945, 30 сентјабр).

Әд.: Победа СССР в войне с милитаристской Японией и послевоенное развитие Восточной и Юго-Восточной Азии, 2 изд., М., 1977; История второй мировой войны. 1939—1945, т. 9—12, М., 1979—82.

СОВЕТ—ЈАПО́НИЈА САЗИШЛӘРИ—дипломатик мүнасибәтләр 1925 ил февралын 25-дә јарадылмышдыр. Гаршылыглы мүнасибәтләрин әсас принсипләри һаггында конвенсијада (20.1.1925) тәрәфләр бир-биринин ишинә гарышмамағы өһдәләринә көтүрдүләр. Русија вә Јапонија арасында 1917 ил нојабрын 7-дәк бағланмыш бүтүн мүгавиләләрә јенидән бахмаг гәрара алынды. Битәрәфлик һаггында пакт бағланса да (13.4.1941), Јапонија дәфәләрлә сазиши позмуш, ССРИ сәрһәдиндә орду топлајараг, Совет һөкумәтини орада гошун сахламаға мәчбур етмиш вә беләликлә фашист Алманијасына көмәк көстәрмишди. Совет һөкумәти 1941 ил Пактыны ләғв едәрәк (5.4.1945) антиһитлер коалисијасындан олан мүттәфигләринин данышыгсыз тәслим тәләбиндән бојун гачыран Јапонијаја мүһарибә е'лан етди (8.8.1945). Јапонија мәғлуб олду вә 1945 ил сентјабрын 2-дә данышыгсыз тәслим актыны имзалады. *Крым конфрансынын (1945)* гәрарына әсасән Чәнуби Сахалин ССРИ-јә гајтарылды вә Курил а-ры она верилди. Биркә бәјаннамә (19.10.1956) ССРИ вә Јапонија арасында мүһарибә вәзијјәтини арадан галдырды, дипломатик вә консуллуг әлагәләри бәрпа олунду. Биркә бәјанатда (10.10.1973) тәрәфләр әлагәләрин инкишафынын әһәмијјәтини гејд етдиләр. Игтисади, мәдәни вә елми-техники әмәкдашлыг һаггында сазишләр имзаланмышдыр.

СОВЕТ—ЈӘМӘН (ЈӘР) САЗИШЛӘРИ—ССРИ вә Јәмән краллығы арасында 1928 ил нојабрын 1-дә Достлуг вә тичарәт һаггында мүгавилә бағланмыш, дипломатик мүнасибәтләр јарадылмыш-

дыр. 1939 илдә һәмин мүгавиләнин мүддәти 10 ил артырылды. Достлуг һаггында мүгавилә (31.10.1955) 1928 ил мүгавиләсини јенидән гүввәјә миндирди. Антимонархист ингилабдан вә JӘР е'лан олундугдан [26.9.1962 (ССРИ 1962 ил октјабрын 2-дә ону таныды)] сонра достлуг һаггында мүгавилә, игтисади вә техники әмәкдашлыг һаггында сазиш имзаланды (21.3.1964). 1968 вә 1971 ил Рәсми мә'луматларында достлуг әлагәләринин ән'әнәви характери вә һәртәрәфли әмәкдашлығын мүвәффәгијјәтли инкишафы гејд олунмушдур.

СОВЕТ—JӘМӘН (JХДР) САЗИШЛӘРИ—дипломатик мүнасибәтләр 1967 ил декабрын 3-дә јарадылмышдыр. Мәдәни вә елми әмәкдашлыг (6.2.1969), игтисади вә техники әмәкдашлыг, тичарәт вә с. һаггында сазишләр (һамысы—7.2.1969) бағланмышдыр. 1971 ил Рәсми мә'луматында JХДР игтисадијјатынын инкишафында, мүдафиә гүдрәтинин мөһкәмләнмәсиндә вә милли кадрларын һазырланмасында ССРИ-нин бөјүк көмәји гејд олунмушдур. Игтисади вә техники әмәкдашлығын инкишаф етдирилмәси һаггында сазиш (19.7.1974), достлуг вә әмәкдашлыг һаггында 20 иллик мүгавилә имзаланмышдыр (1979, октјабр).

СОВЕТ—JУГОСЛАВИJА САЗИШЛӘРИ—дипломатик мүнасибәтләр 1940 ил ијунун 24-дә јарадылмышдыр. Фашист Алманијасы вә Италијасынын төрәтдији һәрби тәһлүкә шәраитиндә Достлуг вә һүчум етмәмәк һаггында мүгавилә имзаланды (5.4.1941); лакин 1941 илдә Jугославија фашистләрин һүчумуна мә'руз галды вә мүнасибәтләр кәсилди. Jугославијада халг азадлыг мүһарибәсинин (1941—45) кедишиндә јаранан Jугославија милли азадлыг комитәсинә ССРИ һәртәрәфли јардым едирди. 1945 илин мартында Мүвәггәти халг һөкумәтинин тәшкилиндән сонра Достлуг, гаршылыглы јардым вә мүһарибәдән сонракы әмәкдашлыг һаггында мүгавилә бағланды (11.4.1945). Совет—Jугославија мүнасибәтләри сосиалист бејнәлмиләлчилији әсасында гурулурду. Совет—Jугославија мүнасибәтләринин позулмасы (1949) нәтичәсиндә 1945 ил мүгавиләси гүввәдән дүшдү. 50-чи илләрин орталарында тичарәт вә өдәнч, елми-техники әмәкдашлыг вә с. һаггында сазишләр бағланды. 1955 ил Бәјаннамәсиндә тәрәфләр икитәрәфли вә бејнәлхалг әмәкдашлығын инкишафына тәрәфдар олдугларыны билдирдиләр. Сонракы илләрдә игтисади, елми-техники мәдәни әмәкдашлығын мүхтәлиф саһәләринә аид чохлу сазиш имзаланмышдыр.

СОВЕТ—КОРЕJА (КХДР) САЗИШЛӘРИ—дипломатик мүласибәтләр 1948 ил октјабрын 12-дә јарадылмышдыр. ССРИ КХДР мүнасибәтләри сосиалист бејнәлмиләлчилији принсипинә әсасланыр. Игтисади вә мәдәни әмәкдашлыг һаггында сазиш (17.3.1949) КХДР-ин бөјүк дөвләтлә бағладығы илк бәрабәрһүгуглу сазишдир. ССРИ Азадлыг мүһарибәси (1950—53) дөврүндә вә мүһарибәдән сонра х.т.-нын бәрпасында КХДР-ә бөјүк көмәк көстәрмишдир. Елми-техники әмәкдашлыг, тичарәт вә с. һаггында сазишләр, Достлуг, әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым һаггында мүгавилә (6.7.1961) имзаланмышдыр. ССРИ Али Совети 1973 илин апрелиндә (мәктублар мүбадиләси јолу илә) КХДР Али Халг Мәчлисинин өлкәнин динч, демократик јолла бирләшдирилмәси програмыны мүдафиә етди. 1976—80 илләр үчүн гаршылыглы мал көндәриши вә өдәнчләр һаггында сазиш (9.2.1976), сәһијјә вә тибб елми саһәсиндә сазиш (1977), мал дөврijјәси һаггында протоколлар вә с. имзаланмышдыр.

СОВЕТЛӘР (1905 илдә), Ф ә һ л ә Д е п у т а т л а р ы С о в е т л ә р и, М ү в ә к к и л л ә р ш у р а л а р ы—Русијада 1905—07 илләр ингилабынын кедишиндә мејдана чыхмыш сечкили сијаси фәһлә тәшкилатлары. Jени, ингилаби һакимијјәтин—пролетариатын вә кәндлиләрин ингилаби демократик диктатурасынын рүшејмләри иди. Илк С.-дән бири 1905 илин мајында Иваново-Вознесенскдә јаранмышды. Ингилабын кедишиндә јаранмыш 62 Советдән 47-нә болшевикләр рәһбәрлик едир вә онларын тә'сири алтында иди. Бакы Фәһлә Депутатлары Совети 1905 илин нојабрында *мә'дән-завод комиссијалары* нүмајәндәләринин ичласында сечилмишди. Советин рәһбәрлијини әлә кечирән меншевик-шендриковчулар ону јерли өзүнүидарә органына, нефт сәнајечиләри илә сазиш аләтинә чевирмәјә чалышырдылар. Бакы Советиндә болшевикләрин Г. Ағасијев, М. Б. Гасымов, В. Ф. Jефимов (Саратоветс), М. Мәммәдјаров, П. В. Монтин, С. М. Тер-Габриелјан, П. А. Чапаридзе вә б.-дан ибарәт кичик, лакин мөһкәм фраксијасы вар иди. 1905—07 илләр ингилабынын мәғлубијјәтиндән сонра С.-ин фәалијјәти дајанды. Бах һәмчинин *Бакы Фәһлә вә Әскәр Депутатлары Совети*, *Фәһлә вә әскәр депутатлары Советләри*.

СОВЕТЛӘР ГУРУЛТАJЛАРЫ—1917—36 илләрдә Совет дөвләтинин јерли вә мәркәзи һакимијјәт органлары. Р.-н (гәза), вил. (губ.), өлкә, респ. вә үмумиттифаг С.г. олмушдур. С.г.-на нүмајәндәләр чохпилләли сечкиләр јолу илә сечилирди. Гурултајлар дөвләт, тәсәррүфат вә мәдәни гуручулуг мәсәләләрини мүзакирә вә һәлл едирди. Үмумиттифаг вә респ. С.г.-нда мүхтәлиф мәсәләләрә даир мүһүм гәрарлар гәбул олунурду. 1936 ил ССРИ Конститусијасына, һәмчинин 1936—37 илләрдә гәбул едилмиш мүттәфиг вә мухтар респ. конститусијаларына әсасән С.г. әвәзинә әһалинин билаваситә сечдији *зәһмәткеш депутатлары Советләри* јарадылды.

СОВЕТ—МАЧАРЫСТАН САЗИШЛӘРИ — дипломатик мүнасибәтләр 1934 ил февралын 4-дә јарадылмышдыр. 1941 ил ијунун 23-дә Мачарыстанын фашист Алманијасы тәрәфиндә ССРИ-јә гаршы мүһарибәјә дахил олмасы илә дипломатик мүнасибәтләр кәсилди. Халг-демократик ингилабынын гәләбәсиндән (28.12.1944) сонра Мачарыстан фашист Алманијасына мүһарибә е'лан етди вә 1945 ил јанварын 20-дә ССРИ вә онун мүттәфигләри илә барышыг имзалады (сүлһ мүгавиләси 1947 ил февралын 10-да бағланмышдыр). 1945 ил сентјабрын 25-дә ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр бәрпа олунду. ССРИ вә МХР арасында мүнасибәтләр сосиалист бејнәлмиләлчилији принсипинә әсасланыр. Бағланмыш илк сазишләр: Гаршылыглы сурәтдә мал көндәриши вә игтисади әмәкдашлыг һаггында (һәр икиси—27.8.1945), Достлуг, әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым һаггында 20 иллик мүгавилә (18.2.1948) вә с. ССРИ вә Мачарыстан дикәр сосиалист өлкәләри илә бирликдә Гаршылыглы Игтисади Јардым Шурасынын (1949) тәшкилиндә иштирак етмиш, Варшава мүгавиләсини (1955) имзаламышлар. 1957 ил мајын 27-дә мүвәггәти олараг МХР әразисиндә јерләшән Совет гошунларынын һүгуги статусу һаггында сазиш бағланды. Достлуг, әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым һаггында (7.9.1967) 20 иллик мүгавиләдә тәрәфләр 1948 ил мүгавиләсинин мәгсәд вә принсипләринә садиг галдыгларыны билдирдиләр. 1990 иләдәк МХР-дән ССРИ-јә бә'зи к.т. мәһсуллары көндәрилмәси (22.10.1975), мәдәни вә елми әмәкдашлыг һаггында (16.11.1968; 1.6.1979) вә с. сазишләр бағланмышдыр. 1990 илә гәдәр истеһсалын ихтисаслашдырылмасы вә кооперативләшдирилмәсинә даир програм имзаланмышдыр (11.3.1980). Јүксәк сәвијјәли көрүш заманы (1983, ијул; Москва) бу програмы 1995 иләдәк узатмаг гәрара алынмыш, игтисади әмәкдашлығын конкрет мәсәләләринә даир сазишләр бағланмышдыр.

СОВЕТ—МОНГОЛУСТАН САЗИШЛӘРИ—Монголустан халг ингилабынын гәләбәсиндән (1921) сонра јени дөвләти биринчи олараг Совет һөкумәти таныды. Дипломатик мүнасибәтләр Достлуг мүнасибәтләри һаггында сазишлә (5.11.1921) јарадылды. Гаршылыглы јардым һаггында чентлмен (шифаһи) сазиши (27.11.1934) үчүнчү тәрәфин ССРИ, јахуд МХР үзәринә һүчуму заманы гаршылыглы көмәк көстәрмәји нәзәрдә тутурду. Гаршылыглы јардым һаггында протокол (12.3.1936) 1934 ил сазишини әвәз етди. 1939 илдә Халхин-Гол һадисәләри заманы Јапонија милитаристләринин һәрби һүчумуну дәф етмәкдә ССРИ МХР-ә, Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә исә МХР ССРИ-јә һәртәрәфли көмәк көстәрирди. Достлуг вә гаршылыглы јардым һаггында мүгавилә вә Игтисади, мәдәни әмәкдашлыг һаггында сазиш имзаланды (һәр икиси 27.2.1946). Бирқә бәјанатда (15.5.1957) Монголустан ССРИ-нин көмәјинин, о чүмләдән, узунмүддәтли кредитләрин МХР-ин х.т.-нын инкишафында бөјүк әһәмијјәтини гејд етди. МХР-ин 1962 илдән ГИЈШ-ә дахил олмасы Совет—Монголустан әлагәләрини дәринләшдирди. Достлуг, әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым һаггында 20 иллик мүгавилә (15.1.1966) бағланды. Сосиалист игтисади интеграсијасы програмына ујғун олараг ССРИ вә МХР х.т.-нын гаршылыглы әлагәсинә хүсуси диггәт јетирирләр. 1976—80 илләрдә игтисади әмәкдашлыг, 1976—80 илләр үчүн әмтәә дөвријјәси вә өдәнчләр һаггында (27.5.1976) вә с. сазишләр имзаланмышдыр.

СОВЕТ-ПАРТИJА МӘКТӘБЛӘРИ—Сов.ИКП-нин кәнд р-нлары үчүн партија вә совет ишчиләри һазырлајан тәһсил мүәссисәси. Орта партија-сијаси тәһсили верирди. Мәктәбә партија комитәләринин зәманәти илә Сов.ИКП үзвләри гәбул олунурду. Тәһсил мүддәти орта тәһсиллиләр үчүн 2 ил, сәккизиллик тәһсиллиләр үчүн 3 ил иди.

1918 илдә Москвада јерли Советләр үчүн тәшвигатчы вә тә'лиматчылар курслары јарадылмышды. РК(б)П 10-чу гурултајынын (1921) гәрарларына әсасән гәза, губ., вил., С.-п.м. тәшкил едилди. 1968 илдән С.-п.м. јени тәдрис програмы әсасында ишләјирди,

Сов.ИКП тарихи, марксист-ленинчи фәлсәфә, елми коммунизм, сијаси игтисад, партија вә совет гуручулуғу, дөвләт һүгугу, к.т. истеһсалынын елми тәшкили вә игтисади тәһлили вә с. өјрәнилмәси кенишләндирилмишди. 1978 илдән С.-п.м. фәалијјәтини дајандырмышдыр.

АК(б)П 3-чү гурултајынын гәрарына әсасән 1921 илдә Бакыда Мәркәзи Совет-Партија Мәктәби јарадылмышды (бах *Бакы Али Партија Мәктәби*). 1921—25 илләрдә Кәнчә (Кировабад), Нуха (Шәки), Ләнкәран, Губа, Дағлыг Гарабағ вә Нахчыван гәза С.-п.м. тәшкил олунмушду. 40-чы илләрин әввәлиндән Азәрб.-да С.-п.м. фәалијјәт көстәрмир.

СОВЕТ—ПО́ЛША МҮҺАРИБӘСИ (1920)—Буржуа-мүлкәдар Полшасынын Совет республикасына гаршы мүһарибәси (апрел—октјабр). АБШ вә Антанта империалистләринин тәһрики илә апрелин 25-дә Полша гошунлары мүһарибә е'лан етмәдән Припјат чајындан Днестр чајынадәк әразидә һүчума кечдиләр вә мајын 6-да Кијеви тутдулар. РК(б)П МК-сы «Полша чәбһәси вә вәзифәләримиз» адланан тезисләрини верди. Совет Гәрб вә Чәнуб-Гәрб чәбһәләри гошунларынын гаршысына Варшава истигамәтиндә мүдахиләчиләри дармадағын етмәк мәгсәди гојулду. Мајын 14-дә Гәрб чәбһәси гошунларынын һүчуму нәтичә вермәди. Мајын 26-да Чәнуб-Гәрб чәбһәси гошунларынын әкс-һүчуму башланды. Ијунун 12-дә Кијев азад едилди. Ијулун 4-дә Гәрб чәбһәсинин гошунлары јенидән һүчума кечдиләр вә Варшаваја јахынлашмаға башладылар. Бу заман кенерал П. Н. Врангелин гошунлары Совет Русијасына гаршы һүчума кечди. Августун орталарында совет гошунлары Варшава вә Лвова јахынлашдылар. Лакин ағ полјак ордусунун командалығы еһтијат топлајыб Варшава вә Ивангород истигамәтләриндә әкс-зәрбә вурмагла бүтүн чәбһә бoју јенидән һүчума кечди вә октјабрын 15-дә Минскини әлә кечирди. Сентјабрда совет гошунлары еһтијатлардан истифадә едәрәк јени һүчума һазырлашырдылар. Тар-мар олунмагдан горхан панлар Полшасы октјабрын 12-дә барышыг имзалады. Октјабрын 18-дә һәрби әмәлијјатлар дајандырылды. 1921 ил мартын 18-дә Ригада сүлһ мүгавиләси имзаланды.

СОВЕТ—ПО́ЛША САЗИШЛӘРИ — дипломатик мүнасибәтләр 1921 ил апрелин 27-дә јарадылмышдыр. 1932 ил ијулун 25-дә һүчум етмәмәк һаггында мүгавилә бағланды. Алманијанын Полшаја һүчумундан (17.9.1939) сонра кәсилмиш дипломатик мүнасибәтләр Полша мүһачир һөкумәти илә бағланмыш сазишлә бәрпа олунду (30.7.1941). Полшанын мүһачир һөкумәти разылығы позараг, ССРИ әразисиндә јарадылмыш Полша ордусуну 1942 илдә Јахын Шәргә чыхардыгдан сонра ССРИ онунла мүнасибәтләри кәсди (25.4.1943). ССРИ 1944 ил нојабрын 25-дә *Крајова Рада Народована*, ијулун 26-да исә онун јаратдығы Полша Милли Азадлыг Комитәсини (ПМАК) таныды. ПМАК Мүвәггәти һөкумәтә чеврилдикдән сонра ССРИ онунла дипломатик мүнасибәтләр јаратды (2—5.1.1945). Совет—Полша мүнасибәтләри социалист бејнәлмиләлчилији принсипинә әсасланыр. Достлуг, гаршылыглы јардым вә мүһарибәдән сонракы әмәкдашлыг һаггында 20 иллик мүгавилә (21.4.1945) јени Полшанын мөһкәмләнмәси үчүн һәлледичи әһәмијјәтә малик олду. ССРИ, ПХР вә дикәр социалист өлкәләри *Гаршылыглы Игтисади Јардым Шурасыны* јаратмыш (1949), *Варшава мүгавиләсини* (1955) имзаламышлар. Мүвәггәти олараг ПХР-дә јерләшән ССРИ гошунларынын һүгуги статусу (17.12.1956), Достлуг, әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым һаггында (20 иллик; 8.4.1965) мүгавиләләр, игтисади вә елми-техники әмәкдашлыг һаггында сазишләр (1978, ијул, декабр), истеһсалын ихтисаслашдырылмасы вә кооперативләшдирилмәси саһәсиндә узунмүддәтли програм имзаланмышдыр (7.5.1980).

СОВЕТ—РУМЫНИЈА САЗИШЛӘРИ —дипломатик мүнасибәтләр 1934 ил ијунун 9-да јарадылмышдыр. 1940 ил ијунун 26—28-дә Бессарабијанын вә Буковинанын шм. һиссәсинин ССРИ илә бирләшмәси һаггында сазиш бағланды. 1941 ил ијунун 22-дә Румынија фашист Алманијасы илә бирликдә ССРИ үзәринә һүчум етди. Румынијада фашист режими девриддикдән сонра Румынија ССРИ вә антиһитлер коалисијасы өлкәләри илә барышыг һаггында сазиш имзалады (12.9.1944; сүлһ мүгавиләси 1947 ил февралын 2-дә бағланмышдыр). 1945 ил августун 6-да дипломатик мүнасибәтләр бәрпа олунду. ССРИ вә РСР арасында мүнасибәтләр социалист бејнәлмиләлчилији принсипи әсасында гурулур. ССРИ вә Румынија *Гаршылыглы Игтисади Јардым Шурасы* (1949) јарадылмасында иштирак етмиш, *Варшава мүгавиләсини* (*1955*) имзаламышлар. Достлуг, әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым һаггында 20 иллик мүгавилә (7.7.1970), игтисади, елми-техники, мәдәни әмәкдашлыг һаггында сазишләр, истеһсалын ихтисаслашдырылмасы вә кооперативләшдирилмәсинә даир узунмүддәтли програм (20.5.1980) имзаланмышдыр.

СОВЕ́ТСК (1946 илә гәдәр Тилзит) —РСФСР Калининград вил.-ндә шәһәр. Неман чајы саһилиндә порт. Д.ј. говшағы. Селлүлоз-кағыз, әт комбинатлары, тикиш, трикотаж вә картонаж ф-кләри, вәтәкә кәмигајырмасы, мејвә консерви, ун, пивә, маја з-длары; кинотехникум, мәдәни-маариф мәктәби, драм театры вар. 1288 илдә салынмышдыр.

СОВЕ́ТСК—РСФСР Киров вил.-ндә шәһәр. Советск р-нунун мәркәзи. Вјатка чајы саһилиндә мүһүм кәми дајаначағы. Трикотаж-әлчәк, кечә ајаггабы вә кружева ф-кләри; орта ихтисас мәктәбләри, өлкәшүнаслыг музеји вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

СОВЕ́ТСК—РСФСР Тула вил.-ндә шәһәр. Шјокино д.ј. ст.-ндан 18 *км* аралы, Упа чајы саһилиндәдир. ДРЕС вар.

СОВЕ́ТСКАЈА—Шәрги Антарктидада материкдахили совет елми стансијасы. 1958 ил февралын 16-дан 1959 ил јанварын 3-дәк фәалијјәт көстәрмишдир. Совет платосунун шм.-ш. һиссәсиндә, 3662 *м* һүн.-дә, 78°24′ ч.е. вә 87°32′ ш. уз.-да материк бузлағында јерләширди. Ст.-да метеороложи, аероложи, актинометрик, гљасиоложи вә с. мүшаһидәләр, һәмчинин тибби тәдгигатлар апарылырды. С.-да 1958 илин августунда 86,8°C темп-р гејдә алынмышдыр.

«СОВЕ́ТСКАЈА АРХЕОЛО́ГИЈА» — ССРИ ЕА Археолокија Ин-тунун нәш[р] етдији журнал. 1957 илдән чыхыр[...] 1936—59 илләрдә чап едилән ејниадл[ы] мәчмуәләрин (бурахылыш 1—30) да[...]вамыдыр. Илдә 4 дәфә чыхыр. «С.а.»[...]да совет археологларынын ән мүһү[м] кәшфләри һаггында материаллар дәр[ч] едилир, харичдә апарылан археолож[и] ишләр ишыгландырылыр. Журналд[а] археолокија вә гәдим тарихин мүхтәлиф проблемләринә, гәдим вә орта әср[...]ләр инчәсәнәтинә даир мәгаләләр, јен[и] археоложи материаллар, археолокиј[а] үзрә елми әдәбијјат хүласәләри, рә'ј[...]ләр вә с. јазылар чап олунур. «С.А.»[...]да Азәрб.-а аид материаллар да дәр[ч] едилир. Тиражы 3400 нүсхәдир (1984).

СОВЕ́ТСКАЈА ГА́ВАН—РСФСР Хабаровск өлкәсиндә шәһәр. Советскаја Гаван р-нунун мәркәзи. Советскаја Гаван көрфәзиндә порт. Ағач е'малы, балыг вә јејинти сәнајеси, кәми тә'мири мүәссисәләри; ахшам кәмигајырма[...] кәми тә'мири техникуму вар. Ванино порту С.Г. јахынлығындадыр.

«СОВЕ́ТСКАЈА ЕНСИКЛОПЕ́ДИЈА» —ССРИ-дә ән бөјүк елми-сораг әдәбијјаты нәшријјаты; ССРИ Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси системинә дахилдир. Москвададыр. 1925 илдә БСЕ-нин 1-чи нәшрини бурахмаг үчүн ССРИ МИК-ин Коммунист Академијасы јанында «С.е.» сәһмдар чәмијјәти кими тә'сис едилмиш, 1930 илдә Дөвләт Лүғәт-Енсиклопедија нәшријјатына чеврилмиш, 1935—49 илләрдә Дөвләт «С.е.» Ин-ту, 1949—59 илләрдә «Болшаја Советскаја Енсиклопедија» Дөвләт елми нәшријјаты, 1959 илдән «С.е.» Дөвләт елми нәшријјаты, 1963 илдән Дөвләт Харичи вә Милли Лүғәтләр вә физика-ријазијјат нәшријјатлары илә бирләшдириләрәк, «С.е.» нәшријјаты адланмышдыр (1974 илдә лүғәт редаксијалары «Русски јазык» нәшријјатынын тәркибинә дахил едилмишдир).

«С.е.» универсал енсиклопедијалар: *Бөјүк Совет Енсиклопедијасы* (3 нәшр), *Кичик Совет Енсиклопедијасы* (3 нәшр), Енсиклопедик лүғәт (2 нәшр), бирчилдлик Совет енсиклопедик лүғәти; саһә енсиклопедијалары: Бөјүк Тибб Енсиклопедијасы (3 нәшр), Совет Тарих Енсиклопедијасы, Гыса әдәбијјат енсиклопедијасы, Фәлсәфә енсиклопедијасы, Мусиги енсиклопедијасы, Полимерләр енсиклопедијасы, Лермонтов енсиклопедијасы, Дүнја халгларынын мифләри (енсиклопедија) вә с.; елм, техника вә мәдәнијјәтин мүхтәлиф саһәләринә даир мә'лумат-сораг китаблары нәшр етмишдир. «С.е.» нәшријјаты мүттәфиг республикаларын енсиклопедија редаксијалары, о чүмләдән АСЕ илә сых әлагә сахлајыр. «С.е.» Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1975).

«СОВЕ́ТСКАЈА ЕТНОГРА́ФИЈА»— 1931 илдән ССРИ ЕА Етнографија Ин-тунун нәшр етдији *журнал*; 1926—30 илләрдә чыхан «Етнографија» журналынын давамыдыр. Илдә 6 дәфә чыхыр. Журналда ССРИ вә харичи өлкә халгларынын етнографијасына, етнографија елминин тарихинә, буржуа етнографијасындакы мүртәче чәрәјанларын тәнгидинә, һәмчинин антрополокија, фолклоршүнаслыг, етночографија, археолокија, дилчилик вә с. даир мәгалә, рә'ј вә тәдгигат материаллары чап едилир. «С.е.»-да Азәрб.-а

…АЈА АРХЕОЛО́ГИЈА» —
Археолокија Ин-тунун нәшр
рнал. 1957 илдән чыхыр.
илләрдә чап едилән ејниадлы
н (бурахылыш 1—30) да-
Илдә 4 дәфә чыхыр. «С.а.»-
рхеологларынын ән мүһүм
һаггында материаллар дәрҹ
риҹдә апарылан археоложи
ыгландырылыр. Журналда
вә гәдим тарихин мүхтә-
мләринә, гәдим вә орта әср-
иәтинә даир мәгаләләр, јени
материаллар, археолокија
әдәбијјат хүласәләри, рә'ј-
азылар чап олунур. «С.А.»-
аид материаллар да дәрҹ
ражы 3400 нүсхәдир (1984).

…АЈА ГА́ВАН—РСФСР Ха-
кәсиндә шәһәр. Советскаја
нун мәркәзи. Советскаја
рәзиндә порт. Ағаҹ е'малы,
инти сәнајеси, кәми тә'мири
и; ахшам кәмигајырма-
и техникуму вар. Ванино
јахынлығындадыр.

…АЈА ЕНСИКЛОПЕ́ДИЈА»
ән бөјүк елми-сораг әдә-
ријјаты; ССРИ Дөвләт Нәш-
графија вә Китаб Тиҹарәти
митәси системинә дахилдир.
р. 1925 илдә БСЕ-нин 1-ҹи
рахмаг үчүн ССРИ МИК-
ист Академијасы јанында
дар ҹәмијјәти кими тә'-
, 1930 илдә Дөвләт Лүғәт-
ја нәшријјатына чеврил-
—49 илләрдә Дөвләт «С.е.»
—59 илләрдә «Болшаја Со-
сиклопедија» Дөвләт елми
1959 илдән «С.е.» Дөвләт
јјаты, 1963 илдән Дөвләт
Милли Лүғәтләр вә физика-
әшријјатлары илә бирләш-
«С.е.» нәшријјаты адлан-
74 илдә лүғәт редаксијала-
јазык» нәшријјатынын тәр-
л едилмишдир).
иверсал енсиклопедијалар:
Енсиклопедијасы (3 нәшр),
ет Енсиклопедијасы (3
иклопедик лүғәт (2 нәшр),
Совет енсиклопедик лүғә-
клопедијалары: Бөјүк Тибб
јасы (3 нәшр), Совет Тарих
јасы, Гыса әдәбијјат енсик-
Фәлсәфә енсиклопедијасы,
иклопедијасы, Полимерләр
јасы, Лермонтов енсиклопе-
ија халгларынын мифләри
ија) вә с.; елм, техника вә
мүхтәлиф саһәләринә даир
раг китаблары нәшр етмиш-
нәшријјаты мүттәфиг ,рес-
ын енсиклопедија редакси-
үмләдән АСЕ илә сых әлагә
С.е.» Гырмызы Әмәк Бајра-
илә тәлтиф олунмушдур

…АЈА ЕТНОГРА́ФИЈА»—
ССРИ ЕА Етнографија Ин-
етдији журнал; 1926—30
хан «Етнографија» журна-
мыдыр. Илдә 6 дәфә чы-
алда ССРИ вә хариҹи өлкә
н етнографијасына, етно-
минин тарихинә, буржуа
сындакы мүртәҹе ҹәрәјан-
идинә, һәмчинин антропо-
лклоршүнаслыг, етноҹогра-
олокија, дилчилик вә с.
, рә'ј вә тәдгигат материал-
едилир. «С.е.»-да Азәрб.-а

РУСИЈАДА ВӘТӘНДАШ МҮҺАРИБӘСИ ВӘ ХАРИЧИ ҺӘРБИ МҮДАХИЛӘ. 1918-1920 илләр.

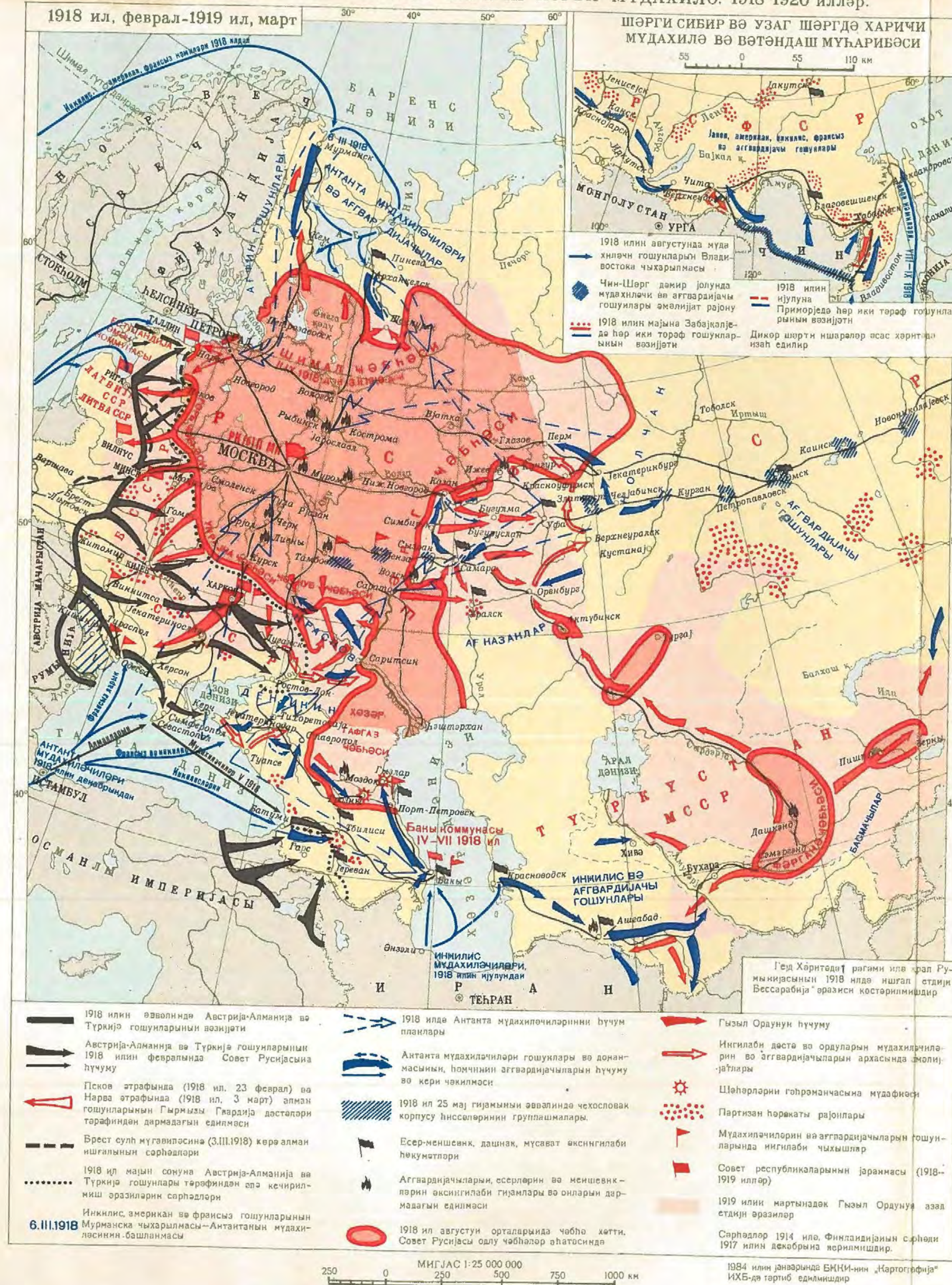

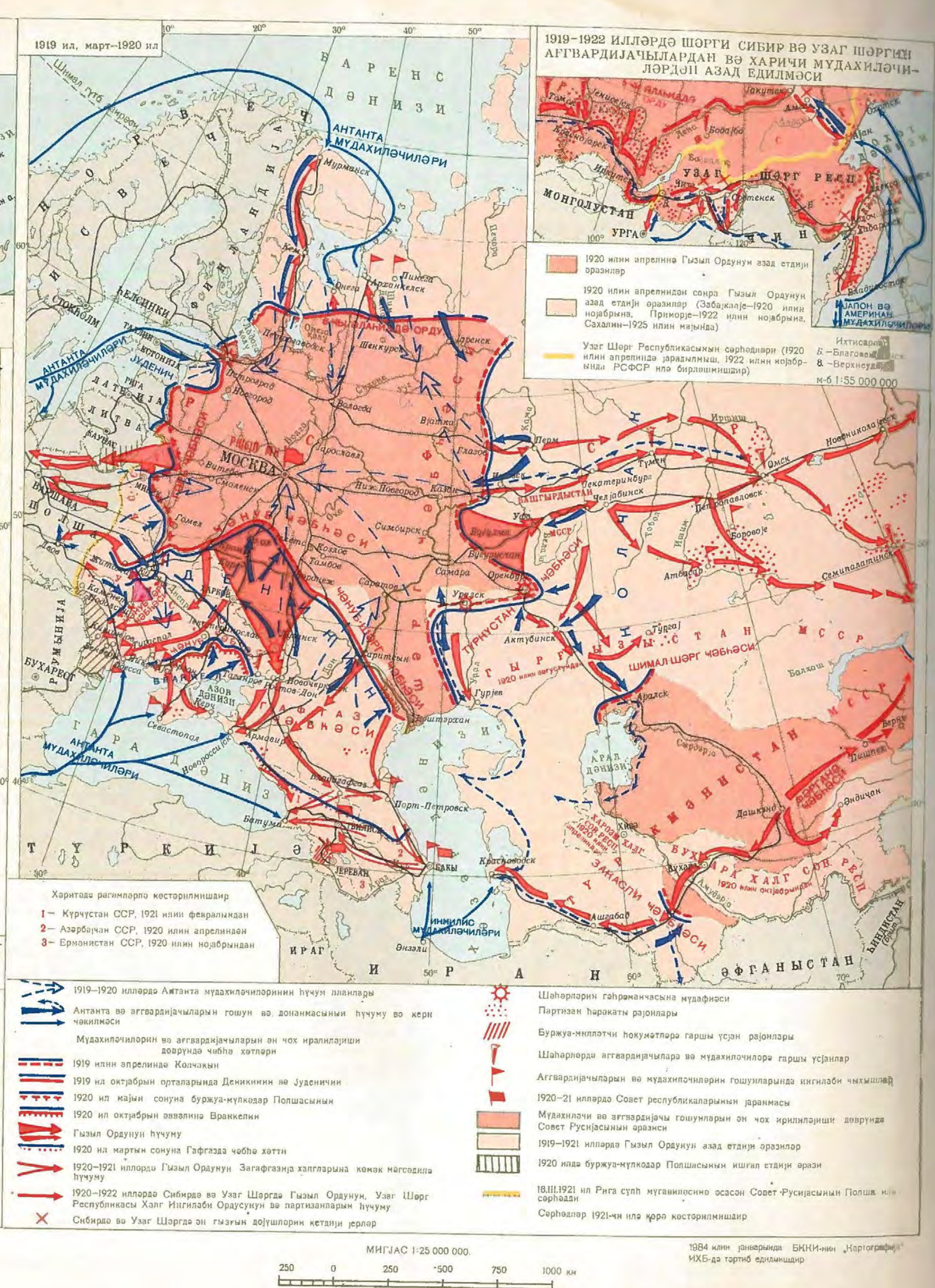

аид мәгаләләр дә дәрҹ олунур. Тиражы 2850 нүсхәдир (1984).

«СОВЕ́ТСКАЈА ЖЕ́НШИНА»—Совет Гадынлары Комитәсинин вә ҮИҺИМШ-ин ајлыг иҹтимаи-сијаси вә әдәби-бәдии иллүстрасијалы журналы. 1945 илдә Москвада јарадылмыш, 2 ајда 1 дәфә чыхмышдыр. 1954 илдән ајлыгдыр. 12 дилдә: рус, инкилис, алман, франсыз (1945 илдән), испан, чин (1950 илдән), Кореја (1955 илдән), јапон (1956 илдән), һинд (1957 илдән), маҹар (1960 илдән), бенгал (1973 илдән) вә әрәб (1974 илдән) дилләриндә чыхыр. Журналда совет, о ҹүмләдән Азәрб. гадынларынын һәјаты вә фәалијјәти, бејнәлхалг демократик гадынлар һәрәкаты һаггында мәгаләләр, мәсләһәт характерли дикәр јазылар дәрҹ едилир. Нәшрләринин бирдәфәлик тиражы 2 млн. нүсхәјә јахындыр (1984). Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1982).

«СОВЕ́ТСКАЈА КУЛТУ́РА»—Сов. ИКП МК-нын гәзети. 1973 илдән Москвада һәфтәдә 2 дәфә чыхыр. 1953—72 илләрдә ССРИ Мәдәнијјәт Назирлији вә Мәдәнијјәт Ишчиләри Һәмкарлар Иттифагы МК-нын гәзети кими нәшр едилмишдир. «С.к.» коммунизм мәдәнијјәти гуруҹулуғунда ССРИ-нин наилијјәтләрини ишыгландырыр, инҹәсәнәтдә социалист реализми принсипләрини тәблиғ едир, көркәмли совет вә мүтәрәгги хариҹи сәнәткарлар барәдә материаллар верир. Тиражы 600 мин нүсхәдир (1983). Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1979).

«СОВЕ́ТСКАЈА МУ́ЗЫКА»—ССРИ Бәстәкарлар Иттифагы вә ССРИ Мәдәнијјәт Назирлијинин ајлыг журналы. 1933 илдән Москвада нәшр едилир. Журнал совет (о ҹүмләдән Азәрб.) мусигисинин инкишафы вә наилијјәтләринә, мусиги нәзәријјәси, ирси вә тәһсили проблемләринә, хариҹи өлкәләрин мусиги һәјатына даир материаллар дәрҹ едир, бәстәкарлар, мусигишүнаслар, о ҹүмләдән Азәрб. мусиги хадимләри һаггында очеркләр, консерт вә театр тамашаларына, китаб вә нот нәшрләринә ресензијалар верир. Тиражы 15 мин нүсхәдир (1984).

«СОВЕ́ТСКАЈА НАХИЧЕВА́Н»—бах *«Совет Нахчываны»*.

«СОВЕ́ТСКАЈА ПЕДАГО́ГИКА» — ССРИ Педагожи ЕА-нын ајлыг елми-нәзәри журналы. 1937 илдән Москвада нәшр едилир (1943 иләдәк РСФСР Халг Маариф Комиссарлығынын, 1944—66 илләрдә РСФСР Педагожи ЕА-нын органы). «С.п.» педагокика елми вә методолокијасынын, коммунист тәрбијәсинин актуал проблемләрини, ССРИ-дә (о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә) вә хариҹи өлкәләрдә халг маарифи системинин инкишафы мәсәләләрини вә с. ишыгландырыр. Тиражы 75 мин нүсхәдир (1984).

«СОВЕ́ТСКАЈА ПЕЧА́Т» — *«Журналист»* журналынын 1955—66 илләрдә ады.

«СОВЕ́ТСКАЈА РО́ССИЈА»—күндәлик гәзет, Сов.ИКП МК, РСФСР Али Совети вә Назирләр Советинин органы. 1956 ил ијулун 1-дән Москвада нәшр едилир (1966 илин апрелинәдәк Сов. ИКП МК РСФСР Бүросунун вә РСФСР Назирләр Советинин органы, 1974 ил јанварын 1-дәк Сов.ИКП МК-нын гәзети кими чыхмышдыр). Гәзет РСФСР-ин иҹтимаи-сијаси һәјатыны, партија вә совет гуруҹулуғу, социализм јарышы, дөвләт планлары вә социалист өһдәликләрини јеринә јетирмәк уғрунда шәһәр вә кәнд зәһмәткешләринин мүбаризәсини, әдәбијјат, мәдәнијјәт вә инҹәсәнәт мәсәләләрини, һәмчинин ССРИ-дә вә хариҹдә баш верән мүһүм һадисәләри ишыгландырыр. Тиражы 3,2 млн. нүсхәдир (1983). Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1976).

«СОВЕ́ТСКАЈА РОССИ́ЈА»—РСФСР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тиҹарәти Ишләри Комитәси системиндә респ. нәшријјаты. 1957 илин мајында Москвада јарадылмышдыр. Күтләви-сијаси, елми-популјар, бәдии-сәнәдли әдәбијјат, тәсвири сәнәт нәшрләри бурахыр. «С.Р.», һәмчинин «Театралнаја жизн», «Културно-просветителнаја работа», «Сосиалноје обеспеченије», «Спортивнаја жизн России» журналларыны да нәшр едир.

«СОВЕ́ТСКАЈА ТЈУРКОЛО́ГИЈА»—ССРИ ЕА вә Азәрб.ССР ЕА-нын биркә елми-нәзәри филоложи журналы. 1970 илдән Бакыда нәшр олунур; илдә 6 нөмрәси чыхыр. Журнал түркологија мәсәләләрини ишыгландырыр, түрк дилләринин (о ҹүмләдән Азәрб. дилинин) грамматик хүсусијјәтләринә, бу дилләрин гаршылыглы әлагә вә үмуми ҹәһәтләринә, һәмчинин түрк ономастикасына, гәдим вә орта әср түрк јазылы абидәләринә, фолклор вә әдәбијјатшүнаслыг проблемләринә даир мәгаләләр, китаблара ресензија, персоналија, хроника вә с. дәрҹ едир. Тиражы 3300 нүсхәдир (1984).

«СОВЕ́ТСКАЈА ТОРГО́ВЛЈА»—гәзет, ССРИ Тиҹарәт Назирлији вә Дөвләт Тиҹарәт вә Истеһлак Кооперасијасы Ишчиләри Һәмкарлар Иттифагы МК-нын органы. Һәфтәдә 3 дәфә Москвада нәшр едилир. Әввәлләр «Кооперативнаја жизн» (1926—31), «Снабженије, кооперасија и торговлја» (1931—34) адлары илә чыхмыш, 1941—53 илләрдә нәшри дајандырылмышдыр. 1953 илин нојабрындан индики ады илә чыхыр. Гәзетдә дөвләт тиҹарәти, иҹтимаи иашә, истеһлак кооперасијасы мәсәләләри, саһә һәмкарлар иттифагы тәшкилатларынын иши ишыгландырылыр, тиҹарәт рекламлары вә с. дәрҹ олунур. Тиражы 1,17 млн. нүсхәдир (1983).

«СОВЕ́ТСКИ ВО́ИН»— Совет Ордусу вә Һәрби Дәниз Донанмасы Баш Сијаси Идарәсинин ајлыг иҹтимаи-сијаси, әдәби-бәдии журналы. 1919 илин апрелиндән («Красноармејес», 1947 илдән индики ады илә) Москвада чыхыр. Журнал Совет Ордусу әскәрләринин вә кәнҹләрин сијаси, һәрби, мәдәни вә естетик тәрбијәси мәсәләләрини ишыгландырыр, орду вә донанма һәјатына даир, әдәбијјат, инҹәсәнәт, идман, бејнәлхалг вәзијјәт һаггында материаллар дәрҹ едир, Гырмызы Улдуз ордени илә тәлтиф олунмушдур (1944).

«СОВЕ́ТСКИ ЕКРА́Н»—ајда 2 дәфә чыхан иллүстрасијалы журнал. 1925 илдә Москвада «Киногазета»ја әлавә кими јарадылмыш, 30-ҹу илләрдә мүхтәлиф адларла чыхмыш, 1941—57 илләрдә нәшри дајандырылмышдыр. 1957 илин јанварындан индики адла чыхыр. 1957 илдән ССРИ Мәдәнијјәт Назирлијинин, 1959 илин ијулундан ССРИ Мәдәнијјәт Назирлији вә Кинематографија Ишчиләри Иттифагынын, 1966 илин јанварындан ССРИ Дөвләт Кинематографија Комитәси вә ССРИ Кинематографчылар Иттифагынын органыдыр. «С.е.»-да ССРИ-дә (о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә) кино сәнәти һаггында мәгаләләр, филмләрә ресензијалар, актјор, режиссор вә операторларын јарадыҹылыг портретләри, хариҹи кино барәдә вә с. материаллар верилир. Тиражы 1,9 млн. нүсхәдир (1984).

«СОВЕ́ТСКИ КОМПОЗИ́ТОР» — ССРИ Бәстәкарлар Иттифагынын нәшријјаты. 1956 илдә јарадылмышдыр, Москвададыр. Ленинград вә Кијевдә шө'бәләри вар. «С.к.»-да әсасән, ССРИ (о ҹүмләдән Азәрб.ССР) бәстәкарларынын опера, балет, клавир вә партитуралары, оперетта, симфоник вә камера әсәрләри, мусигишүнасларын мусиги нәзәријјәси вә тарихинә аид тәдгигатлары, мүхтәлиф аләтләрдә ифа дәрсликләри, естетикаја даир әдәбијјат, мусиги лүғәтләри вә с. чап едилир. «Историја музыки народов СССР» (5 ҹилддә) «С.к.»-ун ән бөјүк нәшрләриндәндир. «С.к.», һәмчинин «Музыкалнаја жизн» вә «Советскаја музыка» журналларыны нәшр едир.

«СОВЕ́ТСКИ МУЗЕ́Ј»—иҹтимаи-сијаси вә елми-методики иллүстрасијалы журнал. ССРИ Мәдәнијјәт Назирлији вә ССРИ ЕА-нын нәшри. 1984 илдән Москвада, илдә 6 дәфә чыхыр. Журнал ССРИ-дә (һәмчинин Азәрб.ССР-дә) дөвләт музејләринин вә иҹтимаи музејләрин фәалијјәтини ишыгландырыр. Тиражы 33 мин нүсхәдир (1984).

«СОВЕ́ТСКИ ПАТРИО́Т»—Мәркәзи гәзет, ССРИ ОАДКЈҸ МК-нын органы. Һәфтәдә ики дәфә Москвада чыхыр. Илк нөмрәси 1927 ил мајын 10-да «На страже» ады илә нәшр едилмишдир. Сонракы илләрдә мүхтәлиф адларла чыхмышдыр (фасиләләрлә). 1956 ил апрелин 1-дән «С.п.» адланыр. Гәзет Совет Силаһлы Гүввәләринин һәрби ән'әнәләрини, орду вә донанма һәјатыны, ОАДКЈҸ илк тәшкилат вә комитәләринин иш тәҹрүбәсини, кәнҹләрин һәрби һазырлығыны ишыгландырыр, һәрби-вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда бәдии әсәрләр чап едир. Тиражы 335 мин нүсхәдир (1983). Гырмызы Улдуз ордени илә тәлтиф олунмушдур (1977).

«СОВЕ́ТСКИ ПИСА́ТЕЛ»—ССРИ Јазычылар Иттифагынын нәшријјаты. 1934 илдә Москвада јарадылмышдыр. «С.п.» рус совет јазычыларынын, һәмчинин мүттәфиг респ.-ларын, о ҹүмләдән Азәрб.ССР јазычыларынын рус дилинә тәрҹүмә олунмуш китабларыны нәшр едир. Әсасы М. Горки тәрәфиндән гојулмуш «Шаирин китабханасы» серијаларыны бурахыр. Нәшријјатын Ленинградда филиалы вар.

«СОВЕ́ТСКИ СОЈУ́З»—ајлыг иҹтимаи-сијаси, иллүстрасијалы журнал. Әсасы 1930 илдә М. Горки тәрәфиндән гојулмуш, 1950 иләдәк «СССР на стројке» адланмышдыр. Москвада 20 дилдә нәшр едилир. «С.с.» әсасән, ССРИ халгларынын (о ҹүмләдән Азәрб. халгынын) һәјатыны, совет игтисадијјаты, елм, техника, мәдәнијјәт вә инҹәсәнәтинин наилијјәтләрини, ССРИ-нин сүлһсевәр хариҹи сијасәтини вә с. ишыгландыран сәнәдли фотолар, фотоочеркләр, репортажлар, һәмчинин публисистик мәгаләләр верир. Журнал ССРИ-дә вә 130-дан чох хариҹи өлкәдә јајылыр. Нәшрләринин бирдәфәлик үмуми тиражы 2,5 млн. нүсхәдир (1984). «Спорт в СССР» әлавәси вар. Ленин

ордени илә тәлтиф олунмушдур (1980).

«СОВЕ́ТСКИ СПОРТ»—күндәлик гәзет, ССРИ Назирләр Совети јанында Бәдән Тәрбијәси вә Идман Комитәси вә ҮИҺИМШ-ин органы. 1924 илдән Москвада чыхыр (1946 иләдәк «Красны спорт» ады илә; 1928—32 илләрдә чыхмамышдыр). Бәдән тәрбијәси вә идманын инкишафы саһәсиндә Сов.ИКП-нин сијасәтини тәблиғ едир, ССРИ-дә вә харичи өлкәләрдә идман һәјатыны ишыгландырыр. Тиражы 4,6 млн. нүсхәдир (1984). «Футбол-хоккеј» (1960 илдән) вә шаһмат-дама ојунларына даир «64» (1968 илдән) адлы һәфтәлик әлавәләри вар. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1974).

«СОВЕ́ТСКИ ХУДО́ЖНИК»—ССРИ Рәссамлар Иттифагынын нәшријјаты. 1969 илдә Москвада јарадылмышдыр. «С.х.» албомлар, бәдии репродуксијалар, открыткалар, тәсвири сәнәтә даир әсәрләр, бәдии сәркиләр үчүн буклет, каталог вә афишалар нәшр едир. Мүттәфиг республикаларын (о чүмләдән Азәрб.ССР-ин) һәјатына һәср едилмиш албомлар, мүасир рәссамлар һаггында албом-монографијалар, совет рәссамлыг сәнәтинин проблемләринә даир нәзәри әсәрләр дә нәшријјатын ишиндә мүһүм јер тутур.

«СОВЕ́ТСКИЈЕ ПРОФСОЈУ́ЗЫ» — ҮИҺИМШ-ин ичтимаи-сијаси журналы. 1917 илдән (1953 иләдәк «Профессионалны вестник» ады илә) чыхыр. Ајда 2 дәфә Москвада нәшр едилир. Тәшкилат, күтләви ишләр, әмәк мүһафизәси, ичтимаи сығорта, әмәк һаггы, зәһмәткешләрин мәишәт вә истираһәтинин тәшкили вә с. саһәләрдә һәмкарлар иттифагларынын фәалијјәтини, һәмчинин харичдә баш верән мүһүм һадисәләри ишыгландырыр. Тиражы 460 мин нүсхәјә јахындыр (1984).

«СОВЕ́ТСКОЈЕ РА́ДИО»—ССРИ Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси системиндә мәркәзи нәшријјат. 1945 илдә јарадылмышдыр, Москвададыр. «С.р.» радио-електроника, електрон техникасы вә кибернетика үзрә әдәбијјат (монографијалар, китаблар, али вә орта ихтисас мәктәбләри үчүн дәрсликләр, елми-күтләви брошүрләр), һәмчинин «Зарубежнаја радио-електроника» (1947 илдән), «Квантоваја електроника» (1971 илдән) елми-техники журналларыны нәшр едир.

«СОВЕ́ТСКОЈЕ ФОТО́» — ССРИ Журналистләр Иттифагынын ајлыг иллүстрасијалы журналы. 1926 илдән Москвада (1942—56 илләрдә чыхмамышдыр) нәшр олунур. «С.ф.» фотошәкилләр васитәсилә өлкәнин һәјатыны әкс етдирир, фото сәнәтинин инкишаф јолларыны, нәзәри вә тәчрүби мәсәләләрини ишыгландыран материаллар чап едир. Фото вә кино һәвәскарлары, фотожурналистләр үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Тиражы 250 мин нүсхәдир (1984).

СОВЕТ—ТҮРКИЈӘ САЗИШЛӘРИ—дипломатик мүнасибәтләр 1920 ил нојабрын 29-да јарадылмышдыр. Достлуг вә гардашлыг һаггында мүгавиләјә (16.3.1921) әсасән РСФСР түрк халгына гаршы чеврилмиш бүтүн бејнәлхалг сәнәдләри, һабелә капитулјасија режимини танымадығыны билдирди. Мүгавилә бејнәлхалг аләмдә Түркијәнин нүфузуну хејли мөһкәмләтди. 1921 илин октјабрында Түркијә илә Загафгазија совет респ.-лары арасында [бах *Гарс мүгавиләси (1921)*], 1922 ил јанварын 2-дә Түркијә илә УССР арасында мүгавиләләр бағланды. Протокола (17.12.1929) көрә тәрәфләр бир-биринә мә'лумат вермәдән билаваситә гоншу дөвләтләрлә сијаси сазишләр имзаламамағы өһдәләринә көтүрдүләр. Кредит протоколу (21.1.1934) әсасында Түркијәјә көстәрилән совет көмәји сајәсиндә 2 бөјүк тохучулуг ф-ки тикилди. 1936 ил ијулун 20-дә ССРИ вә Түркијә дикәр дөвләтләрлә бирқә Гара дәниз боғазларынын режими һаггында конвенсија имзаладылар (бах *Монтро конфрансы*). Сәрһәд тоггушмалары вә мүнагишәләринин бахылмасы вә һәлли гајдасы һаггында конвенсија (15.7.1937), Тичарәт вә дәнизчилик һаггында мүгавилә (8.10.1937) бағланмышды. Икинчи дүнја мүһарибәсинин әввәлиндә писләшән мүнасибәтләр ССРИ-нин сә'јләри нәтичәсиндә 60-чы илләрин орталарында гајдаја салынды вә бир сыра сазиш имзаланды. Меһрибан гоншулуг мүнасибәтләринин принсипләри һаггында бәјаннамәдә (17.4.1972) гејд олунду ки, тәрәфләр сүлһ, достлуг вә гоншулуг ән'әнәләринә мүвафиг олараг кәләчәкдә мүнасибәтләри даһа да инкишаф етдирәчәкләр. Игтисади әмәкдашлығы инкишаф етдирмәк вә елми-техники әмәкдашлыг һаггында (һәр икиси 1977, март) сазишләр, меһрибан гоншулуг вә достлуг әлагәләринин принсипләри һаггында сијаси сәнәд (25.6.1978), әмтәә дөвријјәси һаггында протокол (1979) вә с. имзаланмышдыр.

СОВЕТ—ФИНЛА́НДИЈА МҮҺАРИБӘСИ (1939—40)—ССРИ илә Финландија арасында мүһарибә. Инкилтәрә, Франса вә АБШ империалистләринин тәһрики илә, Финландијанын мүртәче һөкумәтинин антисовет сијасәти нәтичәсиндә башланмышды. ССРИ һөкумәтинин гаршылыглы јардым һаггында сазиш бағламаг вә Ленинградын тәһлүкәсизлијини (дөвләт сәрһәди шәһәрин 32 км-дән кечирди) тә'мин етмәк үчүн сәрһәд мәсәләләрини низама салмаг барәдә бүтүн тәклифләрини рәдд едән фин һөкумәти 1939 ил октјабрын 13—14-дә сәфәрбәрлик е'лан етди. Нојабрын 26-да фин артиллеријасы Ленинград әтрафында совет гошунларынын мөвгеләринә атәш ачды. Финландија һөкумәтинин барышмаз дүшмән мөвгејинә чаваб олараг нојабрын 28-дә Совет һөкумәти һүчум етмәмәк һаггында ССРИ — Финландија мүгавиләсини (1932) ләғв етди. Нојабрын 30-да Финландија ССРИ-јә гаршы мүһарибәјә башлады. Ән шиддәтли дөјүшләр Карелија бәрзәхиндә баш верди. Совет гошунлары авиасија вә донанманын көмәји илә күчлү манеә золағыны кечәрәк декабрын 12-дәк «*Маннерһејм хәтти*»*нин* башлыча сәддинин өнүнә чыхдылар. 1940 ил февралын 11-дә јени тәшкил олунмуш Шимал-Гәрб чәбһәсинин гошунлары һүчума кечдиләр, үч күнлүк шиддәтли дөјүшләрдән сонра «Маннерһејм хәтти»нин әсас золағы јарылды. Дүшмәнин архасына чыхан совет гошунлары финләрин Выборг груплашмасыны шм.-г.-дән мүһасирәјә алдылар. Мартын 12-дәк «Маннерһејм хәтти»нин јарылмасы әсасән баша чатдырылды. Дүшмәнин Карелија ордусунун әсас гүввәләри дармадағын едилди, Выборгун чох һиссәси тутулду. Белә бир шәраитдә империалист дөвләтләринин мүгавимәтинә бахмајараг, Финландија һөкумәти сүлһ истәди, 1940 ил мартын 12-дә Москвада сүлһ мүгавиләси имзаланды. Бу мүгавиләјә көрә Ленинградын шм.-ындан кечән сәрһәд хәтти Выборг, Сортавала, Карелија бәрзәхиндән о тәрәфә олмагла мүәјјән едилди, Куолајарви ш. илә бирқә кичик әрази, Рыбачи вә Средни ј-а-ларынын бир һиссәси ССРИ тәркибинә дахил олду. *Һанко* ј-а 30 ил мүддәтинә ССРИ-јә ичарәјә верилди (1947 ил сүлһ мүгавиләсинә әсасән ССРИ бу ичарә һүгугундан имтина етди).

СОВЕТ—ФИНЛА́НДИЈА САЗИШЛӘРИ—дипломатик мүнасибәтләр 1920 ил декабрын 31-дә јарадылмышдыр [Совет һөкумәти 1917 ил декабрын 18 (31)-дә Финландијанын мүстәгиллијини танымышдыр]. Һүчум етмәмәк вә мүнагишәләри динч јолла низама салмаг һаггында мүгавилә имзаланмышды (21.1.1932). Совет һөкумәти 1939 ил октјабр-нојабр данышыгларында ССРИ-нин тәһлүкәсизлијинин тә'минаты үчүн Совет—Финландија сәрһәдиндә бә'зи дәјишикликләр кечирмәји тәклиф етди. Финландијанын мүртәче даирәләри данышыглары позараг гошунлары һазыр вәзијјәтә кәтирдиләр. Совет һөкумәти 1932 ил мүгавиләсинин гүввәдән дүшдүјүнү билдирди (28.11.1939). Финландија һөкумәтинин сијасәти *Совет—Финландија мүһарибәсинә (1939—40)* кәтириб чыхарды. Сүлһ мүгавиләси (12.3.1940) јени сәрһәд хәттини мүәјјәнләшдирди. Фашист Алманијасынын ССРИ-јә һүчумундан сонра Финландија ССРИ-јә мүһарибә е'лан етди (26.6.1941). 1944 ил сентјабрын 19-да Финландија ССРИ вә Б. Британија илә барышыг һаггында сазиш имзалады; 1940 ил сүлһ мүгавиләси (бә'зи дәјишикликләрлә) бәрпа едилди. 1945 ил августун 6-да дипломатик мүнасибәтләр бәрпа олунду. Сүлһ мүгавиләси (10.2.1947) мүһарибә вәзијјәтини арадан галдырды, 1944 ил сазишләринин мүддәаларыны тәсдиг етди; Финландијаја мәһдуд мигдарда силаһлы гүввә сахламаға ичазә верилди. ССРИ-нин тәшәббүсү илә Достлуг, әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым һаггында мүгавилә бағланды (6.4.1948; 1970 ил протоколу илә мүддәти 1990 иләдәк, 1983 ил протоколу илә јенидән 20 иллик дөвр үчүн вахтындан габаг узадылмышдыр). Тичарәт, игтисади, сәнаје вә елми-техники әмәкдашлығын инкишафы вә дәринләшдирилмәси барәдә узун мүддәтли Совет—Финландија програм протоколу имзаланмышдыр (12.11.1980).

СОВЕТ—ФРАНСА САЗИШЛӘРИ—дипломатик мүнасибәтләр 1924 ил октјабрын 28-дә јарадылмышдыр. Һүчум етмәмәк һаггында мүгавиләдә тәрәфләр бејнәлхалг мүбаһисәләрин һәлли васитәси кими мүһарибәдән әл чәкмәк принсипини тәсдиг етдиләр. Фашист тәчавүзү тәһлүкәси шәраитиндә, Шәрг мәһәлли пактынын бағланмасына гаршылыглы мараг һаггында сазиш имзаланды (5.12. 1934). 1935 ил мајын 2-дә гаршылыглы јардым һаггында мүгавилә имзаланды. Фашист Алманијасы Чехословакијаны ишғал етдикдән сонра Франса һөкумәти, Инкилтәрәнин иштиракы илә, мүһарибә тәһлүкәси заманы тә'чили көмәк тәдбирләри һаггында данышыглара башлады. Лакин Москва данышыглары (1939) позулду вә 1935 ил мүгавиләси әһәмијјәтини итирди. Совет һөкумәти «Дөјүшән Франса» һәрәкатына вә «Франсыз милли комитә-

СОВЕТ-ФИНЛАНДИЈА МҮҺАРИБӘСИ (1939-1940)

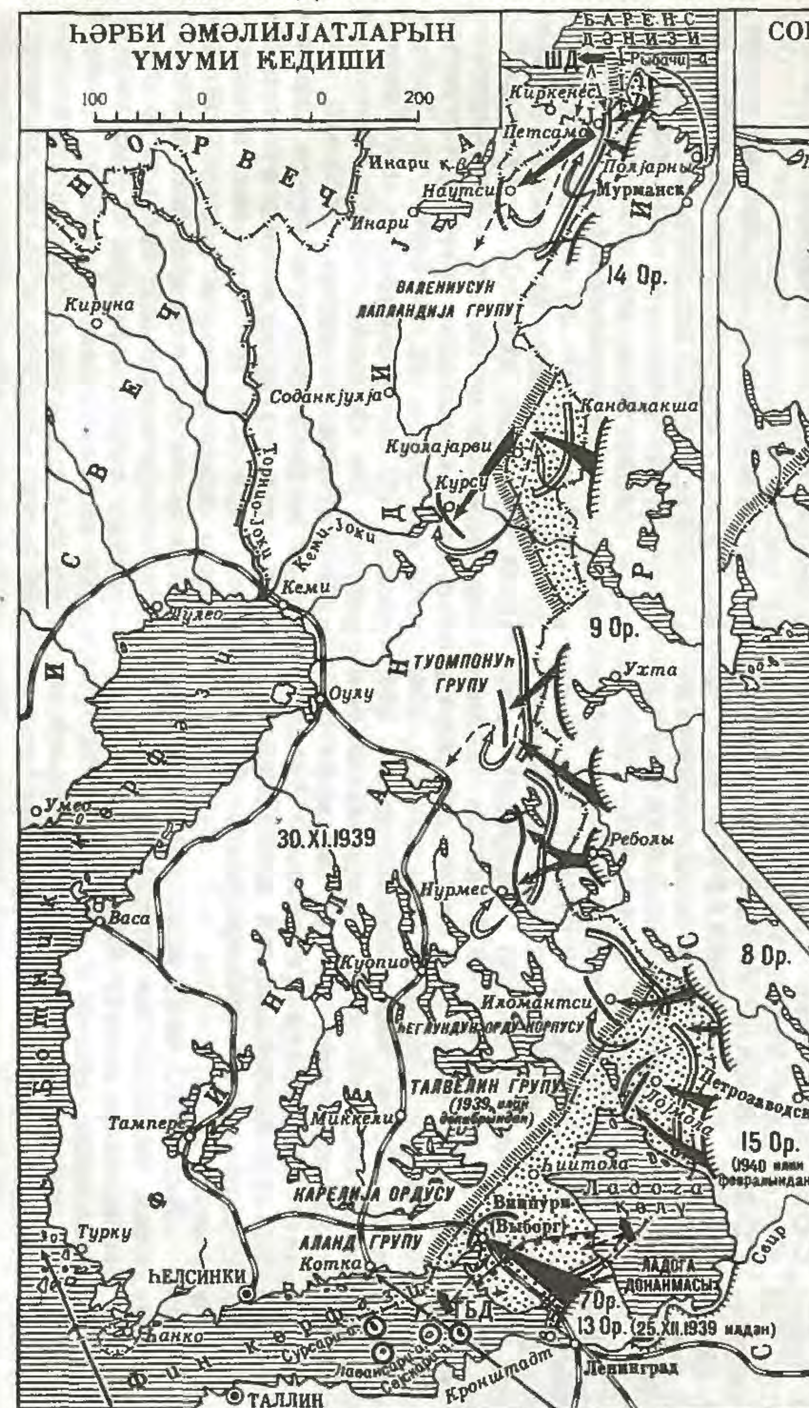

30.XI.1939 — Финландијанын ССРИ-јә мүһарибә е'лан етмәси

Һәрби әмәлијјатларын башланмасынадәк (1939 ил нојабрын 30-уна) һәр ики тәрәфдә гошунларын вәзијјәти

Совет гошунларынын зәрбә истигамәтләри

Балтик донанмасы десантларынын тутдуглары адалар (1939, 30 нојабр-3 декабр)

Фин гошунларынын әкс-һәмләләри вә кери чәкилмәси

1940 ил 12 март сүлһ мүгавиләсинә көрә ССРИ-јә кечән әразиләр

1940 ил 12 март сүлһ мүгавиләсинә көрә Финландијанын ССРИ-јә ичарәјә вердији Һанко јарымадасынын әразиси

Карелија бәрзәхиндә фин истеһкамлары („Маннерһејм хәтти“)

Совет гошунларынын зәрбә истигамәтләри (1939, 30 нојабр-12 декабр)

Совет гошунларынын вәзијјәти (1939, 12 декабр-1940, 10 феврал)

Башлыча мүдафиә золағынын совет гошунлары тәрәфиндән јарылмасы (1940, 11–16 феврал)

Совет гошунларынын зәрбә истигамәтләри (1940, 11–21 феврал)

Совет гошунларынын вәзијјәти (1940, 21–27 феврал)

Совет гошунларынын зәрбә истигамәтләри (1940, 28 феврал–13 март)

Һәрби әмәлијјатларын сонуна (1940 ил, 13 март, саат 12 үчүн) совет гошунларынын вәзијјәти

Совет гошунларына Балтик, Шимал вә Ладога донанмалары кәмиләринин артиллерија јардымы

Механикләшдирилмиш корпусун (1940, 19 вә 22 феврал) вә сувари корпусунун (1940, 6–8 март) буз јолу илә о таја кечирилмәси

1939 ил нојабрын 30-на дөвләтләрин сәрһәдләри

1940 ил 12 март сүлһ мүгавиләсинин мүәјјән етдији ССРИ–Финландија сәрһәдди

синә» мүнасибәт һаггында сазишдә (28.11.1942) тәслимчилији гәбул етмәјән франсызлара фашист Алманијасы вә онун мүттәфигләринә гаршы мүбаризәдә јардым етмәјә һазыр олдуғуну билдирди. 1944 ил октјабрын 23-дә ССРИ Франса Мүвәггәти һөкумәтини таныды, онунла мүттәфиглик вә гаршылыглы јардым һаггында 20 иллик мүгавилә бағлады. Франса АФР-и НАТО-ја дахил едән Парис сазишләрини (1954) имзаладыгдан сонра, 1955 илин мајында ССРИ 1944 ил мүгавиләсини ләғв етди. 60-чы илләрдә һәр ики өлкә арасында елми-техники вә игтисади әмәкдашлыг һаггында сазишләр имзаланмышдыр. Протокол (13.10.1970) нәзәрдә тутур ки, сүлһә тәһлүкә јаранан вәзијјәтләрдә һәр ики һөкумәт мөвгеләрини разылашдырмаг вә бејнәлхалг зиддијјәтләрин гаршысыны алмаг мәгсәди илә әлагәјә кирәчәкләр. 1971 ил октјабрын 30-да ССРИ вә Франса арасында әмәкдашлығын принсипләри гәбул олунду. Рәсми мә'луматда (7.12.1974) тәрәфләр гејд етдиләр ки, бүтүн сәвијјәләрдә, хүсусән јүксәк сәвијјәдә мүнтәзәм сијаси мәсләһәтләшмәләр кечирилмәси әмәкдашлығын зәрури чәһәтидир. Бејнәлхалг кәркинлијин зәифләдилмәси һаггында бир кә бәјанат, нүвә силаһыны јајмамаг һаггында Совет—Франса бәјаннамәси (һамысы—20.6.1977), 1980—85 илләр үчүн игтисади әмәкдашлыг һаггында сазиш, 1980—90 илләр үчүн игтисади, сәнаје вә техники әмәкдашлығы дәринләшдирмәјә даир узунмүддәтли програм (18.4.1979) имзаланмышдыр.

СОВЕТ—ЧЕХОСЛОВАКИЈА САЗИШЛӘРИ—дипломатик мүнасибәтләр 1934 ил ијунун 9-да јарадылмышдыр [тичарәт-игтисади әлагәләрин јарадылмасы һаггында мүвәггәти мүгавилә (5.6.1922) әслиндә РСФСР-и де-факто танымаг иди]. *Мүнхен сазишиндән (1938)* вә фашист Алманијасынын Чехословакијаны ишғалындан сонра ССРИ Чехословакијанын мүстәгиллијинин ләғвини е'тираф етмәкдән бојун гачырды. 1941 ил ијунун 18-дә Совет һөкумәти мүһачир чехословак һөкумәти илә фашист Алманијасына гаршы мүһарибәдә биркә һәрәкәт һаггында сазиш бағлады. ССРИ вә Чехословакијанын али командачылығынын нүмајәндәләри һәрби сазиш (27.9.1941) имзаладылар. Совет һөкумәти ССРИ әразисиндә чехословак һәрби һиссәләринин сахланмасына вә силаһланмасына вәсаит верди. ССРИ вә Чехословакија *Гаршылыглы Игтисади Јардым Шурасынын* (1949) јарадылмасында иштирак етмиш, *Варшава мүгавиләсини (1955)* имзаламышлар. 50—60-чы илләрдә игтисади, елми-техники, мәдәни әмәкдашлыг һаггында сазишләр бағланмышдыр. Совет гошунларынын Чехословакија әразисиндә мүвәггәти јерләшмә шәртләри һаггында мүгавилә (16.10.1968) ЧССР-ин, онун социалист наилијјәтләринин тәһлүкәсизлијини тә'мин етди. Достлуг, әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым һаггында 20 иллик мүгавилә (6.5.1970), истеһсалын ихтисаслашдырылмасы вә кооперативләшдирилмәси барәдә узунмүддәтли програм (13.3.1980) вә мүхтәлиф сазишләр имзаланмышдыр.

СОВЕТ—ЧИН САЗИШЛӘРИ—дипломатик вә консуллуг мүнасибәтләри 1924 ил мајын 31-дә јарадылмыш, Чин милитаристләринин төрәтдији Совет-Чин мүнагишәси (1929) илә әлагәдар кәсилмиш, 1932 ил декабрын 12-дә бәрпа олунмушдур. Јапонијанын Чинә ачыг тәчавүзү башландыгдан (7.7.1937) сонра һүчум етмәмәк һаггында мүгавилә бағланды. Чин халгынын Јапонија тәчавүзкарларына гаршы азадлыг мүһарибәсиндә ССРИ Чинә бөјүк мәбләғдә борч верир, мүасир силаһ көндәрирди. 1945 ил августун 14-дә достлуг вә мүттәфиглик һаггында мүгавилә имзаланды. ЧХР илә дипломатик мүнасибәтләри илк дәфә ССРИ јаратды (1—2.10.1949) вә Чанкајши һөкумәти илә мүнасибәтләри кәсди (2.10.1949). Достлуг, мүттәфиглик вә гаршылыглы јардым һаггында мүгавилә (14.2.1950) Чинин социализм гуручулуғуна кечмәсиндә бөјүк рол ојнады. Бағланмыш сазишләрә көрә ССРИ Чинә узунмүддәтли кредит вермәји, 50 ири сәнаје мүәссисәсинин тикинтисиндә көмәк етмәји өһдәсинә көтүрдү. ССРИ Шәрги Чин Дәмир Јолунун биркә идарәчилијиндә өз һүгугларыны, орада өз пајына дүшән әмлакы (әвәзсиз олараг) ЧХР-ә верди. 1950 ил мүгавиләси гаршылыглы мүнасибәтләрин кениш инкишафынын башланғычыны гојду вә бу бир сыра сазишләрдә әксини тапды. Биркә бәјаннамәдә (18.1.1957) тәрәфләр билдирдиләр ки, там бәрабәрлик, әрази бүтөвлүјүнә, дөвләт мүстәгиллијинә вә суверенлијә һөрмәт етмәк вә дахили ишләрә гарышмамаг әсасында социалист өлкәләринин бирлијини мөһкәмләтмәји өзләринин јүксәк борчу сајырлар. 1958 ил рәсми мә'луматында тәрәфләр бејнәлхалг кәркинлији зәифләтмәк үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмәмәји өһдәләринә көтүрдүләр, әмәкдашлығы даһа да инкишаф етдирмәјин, социалист өлкәләринин бирлијини мөһкәмләтмәјин зәрурилијини гејд етдиләр. 50-чи илләрин сону—60-чы илләрин әввәлиндә ЧХР рәһбәрлијинин сијаси хәттиндәки дәјишикликлә әлагәдар Чин һөкумәти 60-чы илләрдә бағланмыш сазишләрин бир чохуну е'тибарсыз е'лан етди. Сонралар мал дөвријјәси һаггында сазиш вә протоколлар (1972—75, 1978, 1980, 1981) вә с. имзаланмышдыр.

СОВ.ИКП — бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасы.*

СОВ.ИКП XXII ГУРУЛТАЈЫ АДЫНА НЕФТ ВӘ ГАЗЧЫХАРМА ИДАРӘСИ—Азәрб.ССР нефт вә газчыхарма истеһсал бирлији. «Хәзәрдәнизнефтгазсәнаје» бирлијинә дахилдир. 1960 ил октјабрын 22-дә *Нефт Дашлары* әсасында Сов.ИКП XXII гурултајы ад. Нефт Мә'дәнләри Идарәси (әввәлләр «Күрканнефт» Мә'дәнләр Идарәси) кими јарадылмышдыр; 1971 илдән индики адла адланыр. Илк кеоложи ахтарыш ишләринә 1945 илдә башланмыш, 1948 илдә баша чатдырылмышдыр. 1949 ил нојабрын 7-дә М. *Каверочкинин* бригадасынын газдығы гујудан нефт фонтан вурмушдур (күндәлик һасилаты 100 *т*). Һәмин вахтдан дәниздән кениш сурәтдә нефт чыхарылмаға башланмышдыр.

Бирлијә 7 нефт вә газчыхарма сехи, елми тәдгигат вә истеһсалат ишләри сехи, нәзарәт-өлчү чиһазлары вә автоматикасы сехи вә с. дахилдир. Идарәдә мүтәрәгги техника вә технолокијадан кениш истифадә олунур. Өлкәдә ән маили гују бурада газылмышдыр. Бир чох гујулара һесаблајан електрон машынлары нәзарәт едир.

СОВ.ИКП МК —бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Мәркәзи Комитәси.*

СОВ.ИКП-НИН МӘРКӘЗИ ТӘФТИШ КОМИССИЈАСЫ—бах *Мәркәзи Тәфтиш Комиссијасы.*

СОВКАЛАР, кечә кәпәнәкләри (Noctuidae)—кәпәнәкләр дәстәсиндән фәсилә. Ады русча «Сова» (бајгуш) сөзүндәндир (кәпәнәкләрин башы бајгуш башына охшајыр). Ачылмыш һалда ганадларынын уз. 1—30 *см*-дәк (адәтән 3—5 *см*) олур. Дүнјада 20 мин (башга мә'лумата көрә 30 минәдәк), ССРИ-дә 2300-дәк, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 700-дән артыг нөвү мә'лумдур. 200—300-дәк јумурта гојур. Тыртылы мүхтәлиф рәнклидир, үзәри гылчыглы, ағзы кәмиричи, пуплары ачыг вә түндгәһвәјидир. Морфо-биоложи хүсусијјәтинә көрә 3 група бөлүнүр: торпагда, торпаг үзәриндә јашајанлар вә гарышлајычылар. Кәпәнәкләри пулчугларла өртүлү, ағзы соручу; хортумшәкиллидир. Кечәләр учур, гидаланыр, мајаланыр вә јумурта гојур (икинчи ады да бурадандыр). Илдә бир нечә нәсил верир. С. биткинин көк, чүчәрти, көвдә, јарпаг вә мејвәсинә зәрәр вурур. Азәрб.ССР-дә 85 нөв совка к.т. биткиләринин зәрәрверичисидир. Мүбаризә тәдбирләри: агротехника, биоложи мүбаризә (ентомофаглардан истифадә), инсектисидләр вә с.

Әд.: Азәрбајчанда памбыг совкасына гаршы мүбаризә тәдбирләринә даир төвсијәләр, Б., 1978; Әлијев С. В., Памбығын бар органларына зәрәр верән совкалар, Б., 1981.

«СОВРЕМЕ́ННАЈА ЖИЗН»—һәфтәлик легал ичтимаи-сијаси журнал; фактики олараг РСДФП Бакы тәшкилаты Ичраијјә Комитәсинин (бураја һәмчинин партијалы меншевикләр дә дахил иди) органы. 1911 илдә нәшр едилмиш, чәми 3 нөмрәси (№ 1—мартын 26-да, № 3—апрелин 22-дә) чыхмышдыр. Редактору С.К. Шаумјан иди. Журналда «Елми сөһбәтләр» рубрикасы алтында Марксын тә'лимини шәрһ едән мәгаләләр чап олунмушдур. В. И. Ленинин «Марксизм вә «Наша зарја»» мәгаләси илк дәфә «С.ж.»-дә (№ 3) дәрч едилмишдир. Журнал «зәрәрли истигамәтинә көрә» бағланмышдыр.

«СОВРЕМЕ́ННИК»—әдәби вә ичтимаи-сијаси журнал. 1836—66 илләрдә Петербургда (1843 иләдәк илдә 4 дәфә, сонра ајлыг; 1862 илин ијунунда нәшри 8 ајлыға дајандырылмышды) чыхмышдыр. «С.»-ин әсасыны А. С. Пушкин гојмуш, 1847—52 илләрдә она Н. А. Некрасов (1862—66 илләрдә дә) вә Н. И. Панајев, 1853—61 илләрдә Н. Г. Чернышевски вә А. Н. Добролјубов башчылыг етмишләр. Журналда мүхтәлиф вахтларда Н. В. Гогол, В. Г. Белински, И. С. Туркенев, И. А. Ганчаров, А. И. Кертсен, Н. П. Огарјов вә б. иштирак етмишләр. 1858—61 илләрдә журнал даһа чох сијаси характер дашымыш, тәһкимчилик һүгугунун ләғв едилмәси шәртләринин мүзакирәсинә һәср олунмуш мәгаләләриндә тәһкимчилик системини ингилаби јолла мәһв етмәјә чағырмыш, либерал вә консерватив журналистикаја гаршы чыхмыш, ингилаби демократијанын трибунасы вә идеја мәркәзинә чеврилмишди. 1866 илин ијунунда «С.» бағланмыш, онун ишини *«Отечественныје записки»* давам етдирмишдир.

«СОВРЕМЕ́ННИК»—совет театры. 1957 илдә ачылмышдыр. Москвада-

дыр. 1970 илә гәдәр театра О. Н. *Јефремов* рәһбәрлик етмишдир. Репертуарына, әсасән, совет драматургларынын әсәрләри дахилдир. Тамашалары: «Әбәди јашајанлар», «Шадлыг сорағында» (һәр икиси 1957, В. Розов), «Беш ахшам», «Бөјүк бачы» (1959, 1962, В. Володин), «Ади әһвалат» (1966, И. Гончаровун әсәри үзрә), «Болшевикләр» (1967, М. Шатров), «Һәјатын дибиндә» (1972, М. Горки), «Фудзијаманын фәтһи» (1973, Ч. Ајтматов вә К. Мүһәммәдчанов), «Ешелон» (1975, М. Рошшин), «Албалы бағы», «Үч бачы» (1976, 1982, А. Чехов), «Доктор Стокман» (1979, Һ. Ибсен), «Ахтарыш 891» (1981, Ј. Семјонов) вә с. Театрын труппасында (1982) А. Вокач, Н. Дорошина, И. Кваша, П. Шербаков, О. Табаков, Т. Лаврова, А. Покровскаја, Л. Толмачјова, А. Вертинскаја, В. Гафт, М. Нејолова, Л. Ахечакова вә б. фәалиијјәт көстәрирләр. Театрын баш реж. Г. Б. Волчекдир (1972 илдән). ССРИ-нин бир чох шәһәриндә, һәмчинин Бакыда гастролларда олмушдур.

СОВХО́З, ССРИ кәнд тәсәррүфатында совет тәсәррүфаты—ири механикләшдирилмиш социалист дөвләт мүәссисәси. Торпаг вә дикәр истеһсалат васитәләри үзәриндә дөвләт (үмумхалг) мүлкијјәтинә әсасланыр; тәсәррүфат һесабы илә ишләјир, өз фәалијјәтини социалист дөвләт истеһсал мүәссисәси һаггында әсаснамә әсасында тәнзим едир; низамнамәси, мүстәгил балансы вар; бир чох С. мүхтәлиф истеһсалат бирликләринин, о чүмләдән дөвләт-колхоз бирликләринин тәркибинә дахилдир; коммунизмә кечид дөврүндә к.т.-нда к-зларла јанашы мәһсулдар гүввәләрин инкишаф етдирилмәсинин формасыдыр.

Дөвләт к.т. мүәссисәләринин јарадылмасы зәрурилији һәлә 1917 илдә РСДФ(б)П-нин 7-чи апрел конфрансында әсасландырылмышдыр. Торпаг һаггында декрет дәрч едилдикдән сонра (26 октјабр, 1917) илк С.-лар јаранмаға башланды. Дөвләт атчылыг з-длары әслиндә илк С.-лар иди. 1918 илдән мүхтәлиф ихтисаслашдырылмыш вә дикәр С.-лар тәшкил едилмәјә башланды. РК(б)П 8-чи гурултајында (март, 1919) гәбул едилмиш програмда дејилирди ки, Совет һакимијјәти артыг ири социалист әкинчилији гуручулуғуна башламышдыр. Дөвләт социалист мүәссисәләри јарадылырды ки, бунларын мадди базасы мүсадирә едилмиш мүлкәдар тәсәррүфатлары иди. Артыг 1922 илдә торпаг саһәси 3324 мин *ha* олан 4316 с-з вар иди. С-з гуручулуғу *кәнд тәсәррүфатынын коллективләшмәсинин* һәјата кечирилмәси үчүн ән мүһүм һазырлыг тәдбирләриндән бири олду. С.-лар һәм дөвләтин әрзаг базасыны мөһкәмләндирмәли, һәм дә кәндлиләр үчүн тәсәррүфатлары мәдәни гајдада апармаг нүмунәси көстәрмәклә онлары чинс мал-гара, кејфијјәтли тохумлуг материал илә тә'мин етмәли, онларын ири коллектив тәсәррүфатларда бирләшмәләринә көмәк көстәрмәли идиләр. С.-лар һәм дә кәндли тәсәррүфатларына вә к-зларда даһа чох истеһсалат хидмәти көстәрмәјә башладылар. Бу мәгсәдлә хүсуси машын-трактор дәстәләриндән истифадә едилирди; илк дөвләт машын-трактор ст.-сы (МТС) Одесса вил. Берјозовски р-нунун Т. Шевченко ад. с-зун трактор дәстәси әсасында тәшкил едилди (1928). Мүһарибәдән әввәлки бешилликләр дөврүндә ихтисаслашдырылмыш С.-лар даһа да инкишаф етмиш вә онларын мадди-техники базасынын мөһкәмләндирилмәсиндә хејли мүвәффәгијјәтләр әлдә едилмишди. 1940 илдә 4159 с-з, онларын сәрәнчамында 74 мин трактор (физики ваһидләрлә), 27 мин тахылјыған комбајн, 21 јүк автомобили вар иди.

Бөјүк Вәтән *мүһарибәси илләриндә* С.-ларын инкишафы мүвәггәти олараг дајанмышды. Ишғал олунмуш р-нларда 1876 с-з (үмуми сајынын 45%-и) дағылмыш вә талан едилмишди. Мүһарибәдән сонра бу С.-лар истеһсалын бир чох көстәричиси үзрә мүһарибәдән әввәлки сәвијјәни өтүб кечдиләр. С.-ларын әкин саһәси 1940 илдәки 11559 мин *ha*-дан 1950 илдә 12894 мин *ha*-а чатдырылды.

Мүһарибәдән сонракы илләрдә тахылчылыг үзрә ихтисаслашдырылмыш С.-ларын инкишафында бөјүк наилијјәтләр газанылды. Сов.ИКП МК-нын феврал-март (1954) Пленумунун хам вә динчә гојулмуш торпагларын истифадәјә верилмәси јолу илә тахыл истеһсалыны артырмаг һаггында гәрарларына ујғун олараг 1954—55 илләрдә Газахыстанын, Сибирин, Волгабојунун, Уралын хам торпагларында 425 јүксәк дәрәчәдә механикләшдирилмиш тахылчылыг С.-у јарадылды. Онлар тахыл тәдарүк едән ири тәсәррүфатлара чеврилди.

С.-ларын даһа да инкишаф етдирилмәсиндә Сов.ИКП МК-нын март (1965) вә *ијул* (1978) *Пленумларынын* бөјүк ролу олду. Һәмин пленумларын, һабелә Сов.ИКП 23—26-чы гурултајларынын гәрарларына ујғун олараг с-з вә к-зларын мадди-техники базасынын *мөһкәмләндирилмәси*, онларын кадр вә мүтәхәссисләрлә тә'мини, дөвләтә к.т. мәһсулу сатышынын сабит планларынын мүәјјән едилмәси вә с. саһәсиндә мүһүм тәдбирләрин һәјата *кечирилмәси к-з* вә *с-з истеһсалатынын* динамик инкишафыны тә'мин етди. Партијанын аграр сијасәтинин јени мәрһәләсини мүәјјән етмиш Сов.ИКП МК мај (1982 ил) Пленумунун гәрарларында, онун *гәбул етдији Әрзаг програмында* вә Сов.ИКП МК нојабр (1982 ил) Пленумунун гәрарларында рајон аграр-сәнаје бирликләринин тәркиб һиссәси кими к-зларла јанашы с-зларын да һәртәрәфли инкишафына даир тәдбирләр мүәјјән едилмишдир.

1981 илдә ССРИ-дә 22 мин с-з вар иди. Истеһсалат вә тәшкилат структуру истеһсалын ихтисаслашдырылмасындан, интенсивләшдирилмәси сәвијјәсиндән, торпаг саһәсинин һәчминдән вә үмуми мәһсулундан асылыдыр. С.-да әсас истеһсалат ваһиди истеһсалат бригадаларыдыр (бах *Истеһсалат бригадасы*). Бу бригадалар әрази чәһәтдән шө'бәләрдә вә јахуд фермаларда бирләширләр. С.-ларда әмәјин өдәнилмәси әмәк һаггы формасында һәјата кечирилир. С-з истеһсалаты планлашдырма әсасында тәшкил олунур.

Азәрб.ССР-дә илк с-злар Совет һакимијјәтинин илк илләриндә ири мүлкәдар маликанәләри әсасында јаранмаға башлады. 1922 илин апрелиндә респ.-да олан 17 с-зун сәрәнчамында 23 мин десјатин торпаг вар иди. Лакин бир сыра С.-лар кәлири аз олдуғу үчүн ләғв едилди; 1922 илдә Азәрб.ССР-дә чәми 11 с-з галмышды. К.т.-нын коллективләшдирилмәсинин илк мәрһәләсиндә Азәрб.ССР-дә с-з гуручулуғу ләнк инкишаф едирди. 1929 илдә Азәрб.ССР-дә 13 с-з олдуғу һалда, 1981 илдә онларын сајы 750-ә чатды. С-з гуручулуғу, әсасән 1-чи бешиллијин сон илләриндән е'тибарән кениш инкишаф етмәјә башлады. Азәрб.ССР-дә к.т.-ы истеһсалатынын, о чүмләдән с-зларын даһа да инкишаф етдирилмәсиндә Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Азәрбајчан ССР-дә кәнд тәсәррүфатыны инкишаф етдирмәк тәдбирләри һаггында» (23 ијул, 1970), «Азәрб.ССР-дә кәнд тәсәррүфаты истеһсалыны даһа да интенсивләшдирмәк тәдбирләри һаггында» (25 ијул, 1975), «Азәрбајчан ССР-дә кәнд тәсәррүфаты истеһсалыны даһа да ихтисаслашдырмаг, үзүмчүлүјү вә шәрабчылығы инкишаф етдирмәк тәдбирләри һаггында» (22 феврал, 1979) вә АКП 28—30-чу гурултајларында гәбул едилмиш гәрарларын бөјүк ролу олду.

Әд.: Брежнев Л. И., Вопросы аграрной политики КПСС и освоение целинных земель Казахстана, 2 изд., М., 1974; Богденко М. Л., Совхозы СССР. 1951—1958, М., 1972; История Азербайджана, в 3-х т., т. 3, ч. 1, Б., 1963; Алиев Н. А., Иражов Ш. Ф., Экономическое и социальное развитие совхоза, М., 1979; Народное хозяйство СССР в 1980 г. Статистический ежегодник, М., 1981; СССР в цифрах в 1981 году, М., 1982, стр. 131; Азербайджанская ССР в цифрах в 1982 году, Б., 1983.

СО́ГНЕ-ФЈОРД (Sogne Fjord)—Скандинавија ј-а-нын ч.-г. саһилиндә Шимал дәнизинин көрфәзи; Норвечдә ән бөјүк фјорд. Уз. 204 *км*, ени 1,5—6 *м*, макс. дәринлији 1208 *м*-дир. Саһилләри (һүнд. 1500 *м*-дәк) гајалыгдыр. Јарымсуткалыг габармалар (һүнд. 1,5 *м*) олур. Портлары: Хөјјанкер, Лөјканкер.

СОҒАН (Allium)—занбагчичәклиләр фәсиләсиндән икииллик вә ја чохиллик битки чинси. Хырда, икичинсијјәтли ағ, бәнөвшәји, чәһрајы, сары, јашылымтыл чичәкләри јасты, јахуд шар формалы чәтир чичәк групунда јерләшир. Мејвәси үчтилли үчјувалы гутучугдур. Шимал јарымкүрәсиндә 400-дәк, ССРИ-дә, әсасән Орта Асијада, Гафгазда, Шәрги вә Гәрби Сибирдә 230, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 47 јабаны нөвү вар. 6 нөвү бечәрилир. Ән чох јајыланы баш соғандыр. Баш соғанын (A. cepa) Вәтәни Орта Асија вә Әфганыстандыр. Сортундан асылы олараг соғанағы јасты, узунсов, јахуд јумрудур. Гуру өртүк пулчуғу (габығы) ағ, сары, гәһвәји, јахуд бәнөвшәји, ширәли пулчуглары (јејилән һиссәси) ағ, чәһрајы јахуд бәнөвшәјидир. Тәркибиндә 2,4—14% шәкәр, 2—13,9 *мг*% С витамини, 12—162 *мг*% ефир јағы, јарпағында 25—47,7 *мг*% С витамини, 1,3—5,9 *мг*% каротин, һәмчинин азотлу маддәләр вә јод вар; јејилир. С.-да бә'зи микроорганизмләри мәһв едән *фитонсидләр* олдуғундан мүаличә мәгсәди илә истифадә олунур. С.-дан аллилчеп (90%-ли спиртдә спиртли екстракт) вә аллилглисер (глисериндә екстракт) препаратлары алыныр; тәркибиндә јод олдуғу үчүн атеросклероз вә һипертонија хәстәлијинин склеротик *формасы заманы тәтбиг олунур*. С. скорбут, авитаминоз, грип, шәкәрли диабет хәстәликләринин мүаличәсиндә истифадә едилир. Чиј С. һорра-

сыны тәәә јаныг јерләринә сүртдүкдә сулуглама вә илтиһабын, сачын дибинә сүртдүкдә исә түк төкүлмәсинин гаршысыны алыр. С. феврал-март ајларында сәпилир, август-сентјабрда јетишир, АБШ, Болгарыстан, Испанија, Мисир, Франса, Италија вә Јапонијада да кениш саһәләрдә бечәрилир. ССРИ-дә 80-дәк сорту рајонлашдырылмышдыр. Азәрб.ССР-дә јерли Масаллы, јерли Хачмаз, јерли Һөвсан вә с. сортлары әкилир.

Әд.: Казакова А. А., Лук, Л., 1978.

СОҒАНАГ (Bulbus)—адәтән чох гыса көвдәси вә әтли пулчугвары јарпаглары (дибчији) олан јералты зоғ. Торпагда мүхтәлиф формаларда әмәлә кәлир. С. торпагда өзүнә еһтијат су вә гида маддәләри топлајыр. С.-ы гыса олан јумру көвдәнин алт һиссәсинә—дибчијә бир-биринин үзәрини өртмүш диб јарпаглары (соған пулчуглары) бирләшир. Бунлар бир-биринин үзәрини пәрдәли пулчугларла өртүр. С.-ын харичи тәрәфдәки пулчуглары гуру олуб, ичәри тәрәфдә јерләшән әтли пулчуглары харичи тә'сирләрдән вә с.-дән горујур. Әтли пулчуглар биткинин векетатив вә кенератив органларынын инкишафына да көмәк едир. С.-да әтли пулчугларын һәјат фәалијјәти мүхтәлифдир. С. бириллик (дағлаләси, лаләвәр) вә чохиллик (нәркиз, сүнбүлчичәк, зүмрүдчичәји вә с.) олур.

СОҒАНАГЛЫ БИТКИЛӘР—шәклини дәјишәрәк гысалмыш јералты зоғу—соғанағы олан биткиләр. С.б.-ин чоху гуру вә исти иглимли өлкәләрдә битир; бир чоху *ефемерләрдир*. С.б. ән чох Аралыг дәнизи өлкәләриндә, Ҹәнуб-Гәрби Африкада, Мәркәзи Африканын дағлыг һиссәсиндә, Орта вә Кичик Асијанын, Гафгазын, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-ин дағларында вә дағ әтәкләриндә битир. С.б.-ин бир чоху декоратив (дағлаләси, занбаг вә с.), тәрәвәз (соғанын бир чох нөвү), дәрман биткиси (новрузкүлү, вахтсызчичәк вә с.), дикәрләри исә отаг биткиси кими (нәркиз) бечәрилир.

СОҒАНКҮЛҮ (Dahlia)—мүрәккәбчичәклиләр фәсиләсиндән чохиллик от биткиси. Јералты органлары јоғунлашмыш көк јумруларындан ибарәтдир. Көвдәсинин ичи бош олуб, һүнд. 35—200 *см*-дир. Ләләквары јарпаглары гаршы-гаршыја дүзүлүр. Чичәк групу сәбәтдир. Мексика вә Гватемалада 15-дәк јабаны нөвү битир. Авропада илк дәфә 18 әсрин ахырларындан бечәрилмәјә башланмышдыр. 8 мин сорту вар. Күлчүлүкдә истифадә олунан С. 3 група бөлүнүр. Азәрб.ССР-дә бағ вә паркларда дәјишкән С. (D. pinnata) бечәрилир.

СОҒД, Сугуд, Согдиана—Орта Асијада Зәрәфшан вә Гашгадәрја чајлары һөвзәсиндә (индики Өзб. вә Тач. ССР әразисиндә) гәдим вил. Авестада, михи јазыларда, антик, гәдим Чин мүәллифләринин әсәрләриндә, орта әср әрәб вә фарс мә'хәзләриндә ады чәкилир. Е.ә. 6—4 әсрләрдә Әһәмәниләр дөвләтинә дахил иди. С. һәрби хидмәт вә јүрүшләрдә иштирак үчүн Әһәмәниләрә гошун көндәрирди. Е.ә. 329—328 илләрдә Спитаменин башчылығы илә С. әһалиси Македонијалы Искәндәрә күчлү мүгавимәт көстәрмишди. Искәндәрин өлүмүндән сонра С. Селевкиләр дөвләтинә, е.ә. 3 әсрдә Јунан-Бәлх падшаһлығына, ерамызын илк әсрләриндә Кушан падшаһлығына дахил иди. 4—5 әсрләрдә бу әразини *ефталиләр*, 6—7 әсрләрдә Түрк хаганлығы, 7 әсрин сону—8 әсрин әввәлләриндә Әрәб хилафәти зәбт етмишди. С. Шәргин игтисади вә мәдәни һәјатында көркәмли рол ојнамышдыр. С тачирләри бејнәлхалг ипәк тиҹарәтини өз әлләриндә сахлајырдылар. Археоложи тапынтылар С. мәдәнијјәти вә инҹәсәнәтинин јүксәк сәвијјәдә олдуғуну көстәрир. Газынтылар заманы Галаји-Муғдан соғд дилиндә јазылмыш 80-дәк сәнәд тапылмышдыр. Онлардан бириндә Пәнчикәнд һакими Диваштичин башчылығы илә әрәбләрә гаршы мүбаризәдән бәһс олунур.

Әд.: Ставиский Б. Ч., Между Памиром и Каспием, М., 1966; Кузьмина Е. Е., В стране Кавата и Афрасиаба, М., 1977; Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье, М., 1979; Путешествие в Согдиану, Душанбе, 1982.

СОҒДИ ДИЛИ—*соғдиләрин* дили. Һинд-ари дилләринин Шәрги Иран јарымгрупуна дахилдир. Орта Асијада тапылмыш е.ә. 1 әср—ерамызын 9 әсринә аид абидәләрдән мә'лумдур; дил дә јазы бахымындан фәргләнән буддист, мани вә христиан мәтнләри мөвҹуддур. С.д. башга орта Иран дилләри кими флексијанын арадан чыхмасы вә грамматик әлагәләрин синтетик ифадә формаларындан аналитик формалара кечиди илә сәчијјәләнир. Јагноб дили С.д.-нин давамыдыр.

Әд.: Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки, М., 1979.

СОҒДИЛӘР, соғдлар—е.ә. 1-чи миниллијин орталарындан Соғд әјаләтиндә мәскунлашмыш Орта Асија вә Газахыстанда гәдим шәрги ирандилли халг. С.-ин әсасыны *сакларын* көчәри вә отураг тајфалары тәшкил едирди. С. мүасир тачик вә өзбәкләрин әҹдадларындан бири олмушлар.

СОДА, натриум-карбонат, $Na_2CO_3 \cdot 10H_2O$ — *карбонат туршусунун* натриум дузу. Әввәлләр Salsola soda биткисинин күлүндән алындығы үчүн беләә адландырылмышдыр. Кристаллашма сују олмајан С.-ја сусуз С., оланлара ($Na_2CO_3 \cdot 10H_2O$, $Na_2CO_3 \cdot 7H_2O$, $Na_2CO_3 \cdot H_2O$) кристал С., турш дузуна ($NaHCO_3$) исә натриум-һидрокарбонат вә ја ичмәли С. дејилир. Тәбиәтдә трона ($Na_2CO_3 \cdot NaHCO_3 \cdot 2H_2O$), натрит ($Na_2CO_3 \cdot 10H_2O$) вә термонатрит ($Na_2CO_3 \cdot H_2O$) шәклиндә тапылыр. С. инсанлара узаг кечмишдән мә'лумдур. Һәлә гәдим мисирлиләр көл суларындан чыхардыглары С.-дан јујучу маддә кими вә шүшә истеһсалында истифадә едирдиләр. С. 19 әсрә гәдәр, әсасән, дәниз јосунлары вә саһил зонасы биткиләринин күлүндән алынырды. Сусуз С. рәнксиз кристал маддәдир, сыхлығы 20°С-дә 2,53 *г/см*³-дир, 853°С-дә әријир, суда јахшы һәлл олур, суда мәһлуллары гүввәтли гәләви реаксијалыдыр. Кимја сәнајесинин ән мүһүм мәһсулларындан бири олан С. шүшә, сабун, кағыз вә боја сәнајеләриндә, ичмәли С. тибдә, спиртсиз ичкиләр, гәннады мә'мулаты вә с. истеһсалында кениш ишләдилир. Бухар газанларына долдурулан су С. васитәсилә јумшалдылыр. О *натриум-һидроксид*, *боракс*, натриум-һидрофосфат вә бир чох башга мәһсуллар алмаг үчүн хаммалдыр.

Әд.: Шокин И. Н., Крашенинников С. А., Технология соды, М., 1975; Глинка Н. Л., Общая химия, 23 изд., Л., 1981.

СОДА СӘНАЈЕСИ—бах *Кимја сәнајеси*.

СОДАЛИТ—минерал. Кимјәви тәркиби $Na_8(AlSiO_4)_6Cl_2$. К, Са, S гатышыглары олур. Кубик сингонијада кристаллашыр. Ромбододекаедр формалы кристаллар, дәнәли агрегатлар әмәлә кәтирир. Рәнксиз вә мүхтәлиф (әсасән көј) чаларлы олур. Сәртлији 5,5—6; сыхлығы 2270—2500 *кг/м*³. Гәләви сүхурларда (нефелинли сијенитләрдә) вә контакт-метаморфизләшмиш әһәнкдашыларда тапылыр. С. ССРИ-дә Кола ј-а-нда, Илмен д-рында, УССР-дә, Тач. ССР-дә раст кәлир. С.-ин синтетик нөвләринин фотохромија хассәләриндән радиотехникада вә телевизијада истифадә олунур.

СОДДИ (Soddy) Фредерик (2.9.1877, Истборн—22.9.1956, Брајтон)—инкилис кимјачысы (радиокимја). Лондон Крал Ҹәмијјәтинин үзвү (1910), ССРИ ЕА әҹнәби м. үзвү (1924). Нобел мүкафаты лауреаты (1921). Е. *Резерфордла* бирликдә радиоактив парчаланма нәзәријјәсинин әсасларыны ишләјиб һазырламыш, У. Рамзајла бирликдә радондан һелиум әмәлә кәлмәси фактыны ашкара чыхармыш, изотоп анлајышыны елмә дахил етмиш, радиумун урандан әмәлә кәлмәсини тәҹрүби сурәтдә сүбут етмишдир. Уран силикаты минералы С.-нин шәрәфинә соддит адландырылмышдыр.

СОЖ—ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә чај. Днеприн сол голу. Уз. 648 *км*, һөвзәсинин саһ. 42,1 мин *км*². Смоленск јүксәклијиндән башланыр. Нојабрдан апреләдәк донмуш олур. Гомел ш. јахынлығында орта су сәрфи 207 *м*³/*сан*. Ағач ахыдылыр. Кричев ш.-ндән кәмичилијә јарарлыдыр. Кричев, Чериков, Славгород, Гомел ш.-ләри С. саһилиндәдир.

СОЈА (Glycine)—пахлалылар фәсиләсиндән бириллик битки ҹинси. Әсасән, тропик өлкәләрин рүтубәтли иглимли јерләриндә јајылмышдыр. Бечәрилән вә ја гыллы С. (G. hispida вә ја G. max) бүтүн гитәләрдә јетишдирилир. Јабаны нөвләриндән ССРИ-дә Узаг Шәргдә Уссурија С.-сы (G. ussuriensis) јајылмышдыр. С. дик галхан, сармашан вә ја јерәјатан биткидир. Мејвәси пахладыр. Бечәрилән С. бириллик, колвары, ишыг вә рүтубәтсевән битки олуб гысамүддәтли гураглыға давамлыдыр. Әрзаг, техники јем вә јашыл күбрә биткисидир. Тохумунда 38—45% зүлал, 13—37% јағ, D, B_1, Е вә с. витаминләр вар. Јағы маргарин вә гатышыглы јағ истеһсалында истифадә едилир. Вәтәни Чиндир. Авропа өлкәләринә 18 әсрдә, Америкаја исә 19 әсрдә кәтирилмишдир. ССРИ-дә, әсасән Узаг Шәргдә, Украјнада, Шимали Гафгазда, Күрҹүстанда, Молдавијада вә с. јерләрдә бечәрилир. Азәрб.ССР-дә јем биткиси кими әкилир.

СОЈА ЈАҒЫ—*соја* биткисинин пахласындан алынан јағ. Тәмизләнмиш јағ билаваситә хөрәјә төкүлүр вә ја маргарин истеһсалында ишләдилир.

СОЈҒУНЧУЛУГ—совет ҹинајәт һүгугуна көрә ҹинајәт; зәрәр чәкмиш шәхсин һәјаты вә сәһһәти үчүн тәһлүкәли олмајан зоракылыг көстәрмәклә, јахуд белә зор тәтбиг едиләҹәји илә һәдәләмәклә дөвләт әмлакыны, иҹтимаи әмлакы вә ја вәтәндашларын шәхси әмла-

кыны ачыг оғурламагда ифадә олунур. С. басгын едилән андан битмиш чинајәт сајылыр. Дөвләт әмлакыны, јахуд ичтимаи әмлакы әлдә етмәјә јөнәлдилмиш С. 4 илədәк (ағырлашдырычы һалларда әмлакы мүсадирә едилмәклә вә ја едилмәмәклә 6 илдән 15 илədәк) азадлыгдан мәһрум етмәклә, шәхси әмлакы әлдә етмәјә јөнәлдилмиш С. исә 3 илədәк (ағырлашдырычы һалларда 5 илдән 10 илədәк) азадлыгдан мәһруметмә илә чәзаландырылыр (Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м.м. 84, 144). С.-а көрә мәс'улијјәт 14 јашындан мүәјјән едилмишдир.

СО́ЈКИН Пјотр Петрович (4.9.1862, Петербург—5.1.1938, Пушкин ш.) — рус нашири. 1885 илдә Петербургда нәшријјат јаратмыш, бир сыра дөври нәшрләр бурахмышдыр. 1898—1902 илләрдә нәшр етдији «Научноје обозренијe» журналында К. Марксын, В. И. Ленинин, К. В. Плехановун да әсәрләри дәрч олунмушдур. 1895 илдә С.-ин мәтбәәсиндә бурахылмыш «Тәсәррүфат инкишафымызын характеристикасына даир материаллар» мәчмуәсинә В. И. Ленинин илк легал «Халгчылығын игтисади мәзмуну вә ч. Струвенин китабында онун тәнгиди» әсәри дә дахил иди (мәчмуәни сензура мәһв етмишдир). Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра С.-ин нәшријјаты миллиләшдирилмиш, 1930 илдә Ленинград вил. нәшријјаты илә бирләшдирилмишдир. С. 1933 илдән Пушкин ш. мәтбәәсиндә ишләмишдир.

СОЈОТЛАР — ингилабагәдәрки рус әдәбијјатында *тувалыларын* ады.

СОЈУГ, С о ј у г д а ғ—Азәрб.ССР-ин (Нах.МССР-ин Ордубад р-ну) Ерм. ССР-лә сәрһәдиндә, Зәнкәзур силсиләсиндә дағ. Кәнзә (Аразын сол голу) вә Вагравар чајларынын (Меһри чајынын сағ голу) мәнбә һиссәләриндәдир. Һүнд. 3144 *м*.

СОЈУГ АБСЕ́С—һеч бир јерли вә үмуми әламәтләр (ағры, темп-рун јүксәлмәси вә с.) олмадан мәһдуд саһәјә ирин топланмасы. Ојнаг-сүмүк вәрәми, јахуд актиномикоз хәстәлијиндә тәсадүф едилир. М ү а л и ч ә с и: чәрраһи мүдахилә—С.а. олан наһијәни дешиб ирини чыхармаг, кимјәви үсулла мүаличә.

СОЈУГ БОЈАМА—лифли материаллары (иплик, парча вә с.) *азобојаларла* бојама үсулу. Бојаначаг материал азобојанын тәркиб һиссәсинин мәһлулунда (мәс., β-нафтолун гәләвидә һазырланмыш мәһлулунда) исладыландан сонра, сојугда сахланылан (парчаланмасын дејә) диазо мәһлулуна салыныр. Бојама просеси боја маддәсинин синтезинин сон мәрһәләси илә ејни вахтда кедир. Мәһз бунун сајәсиндә, әслиндә суда һәлл олмајан боја маддәси материалын мәсамәләри дахилиндә бәрабәр пајланараг, она мөһкәм јапышыб галыр.

СОЈУГ ГАЈНАГ—бирләшдирилән деталлары гыздырмадан, бир-биринә сыхмагла апарылан чох мәһсулдар гајнаг үсулу. Просес адәтән отаг темп-рунда, металларда пластик деформасија төрәдән јүксәк тәзјиг алтында [1 $Гн/м^2$ (10^4 $кгг/см^2$-дәк) вә даһа артыг] апарылыр. Бу үсулла пластик материаллар вә Al, Cu, Ni, Ag, γ-Fe кими металлар јахшы гајнаг олунур. Алиминиумун мүхтәлиф металларла С.г.-ы даһа кениш јајылмышдыр. С.г.-дан електротехникада, авиасијада вә сәнајенин башга саһәләриндә кениш истифадә едилир. Чугун деталларын габагчадан гыздырылмадан електрик гөвсүндә гајнағы да С.г. адланыр.

СОЈУГ ГҮТБҮ—мүәјјән Јер јарымкүрәсиндә, јахуд бүтүн Јер күрәсиндә Јер сәтһи јахынлығында ән алчаг һава темп-ру олан саһә. Шимал јарымкүрәсиндә С.г. Верхојанск-Ојмјакон р-нунда (—71°С) вә Гренландијададыр (тәгр. —70°). Чәнуб јарымкүрәсиндә С.г. Шәрги Антарктидада, ССРИ-нин «Восток» елми ст. р-нундадыр. Бурада —89,2°С гејдә алынмыш (1983, ијул; 3488 *м* һүнд.-дә) вә бу р-на Јерин С.г. ады верилмишдир.

СОЈУГ Е'МАЛ, т ә з ј и г л ә с о ј у г е ' м а л—отаг темп-рунда вә ја надир һалларда гыздырмагла (рекристаллашма темп-рундан ашағы темп-рда) апарылан металларын тәзјиглә е'малы үсулу. С.е. илә тәмиз сәтһли, дәгиг өлчүлү, башланғыч пәстаһа нисбәтән даһа јүксәк механики хассәли метал мә'мулат алыныр. С.е. чох мәһсулдар метал е'малы үсулудур. *Сојуг јајма*, *сојуг штамплама*, мәфтил, чубуг вә боруну сојуг чәкмә, әјмә, дүзәлтмә вә с. әмәлијјатлар С.е. просесләринә аид едилир.

СОЈУГ ЈАЈМА — металын тәзјиглә е'малы үсулу; металы јајма станынын валлары арасында сыхмагла (габагчадан гыздырмадан) апарылыр. Бу үсул полад вә әлван металлардан назик тәбәгә вә лент, ен кәсији кичик олан назикдиварлы бору вә профил истеһсалында тәтбиг едилир (бах һәмчинин *Металјајма*).

«СОЈУГ МҮҺАРИБӘ»—империалист дөвләтләрин мүртәче даирәләринин Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Совет Иттифагына, дикәр сосиалист дөвләтләринә, бүтүн мүтәрәгги вә сүлһсевәр гүввәләрә гаршы јеритдији тәчавүзкар сијасәт.

«С.м.» сијасәти У. Черчиллин 1946 ил мартын 5-дә АБШ-ын Фултон ш.-ндәки давакар нитгиндә е'лан едилмишдир; бу чыхышында о, ССРИ башда олмагла дүнја коммунизми илә мүбаризә мәгсәдилә һәрби, сијаси вә игтисади иттифаг бағламаға чағырырды. «С.М.» чәббәханасына ашағыдакылар дахилдир: һәрби сијаси иттифаглар системинин јарадылмасы вә һәрби базалар шәбәкәсинин кенишләндирилмәси; нүвә вә б. күтләви гырғын силаһлары да дахил едилмәклә сүр'әтлә силаһланма; сијасәтә тә'сир васитәси кими һәрби гүввәдән истифадә; игтисади тәзјиг васитәләринин тәтбиги; кәшфијјат хидмәти идарәләринин позучулуг фәалијјәтинин кенишләндирилмәси вә фәаллашдырылмасы; антикоммунизм тәблиғаты, идеоложи тәхрибатлар вә с. Тәчавүзкар НАТО блокунун вә дикәр империалист һәрби-сијаси груплашмаларынын мејдана кәлмәси, Совет Иттифагы сәрһәдләри бојунча һәрби базаларын јарадылмасы илә «С.м.» Гәрбин сијаси доктринасына чеврилди.

Совет Иттифагынын, дикәр сүлһсевәр гүввәләрин динч јанашы јашамаг, тәрксилаһ, јени мүһарибә тәһлүкәсинин гаршысыны алмаг уғрунда фәал мүбаризәси 70-чи илләрин әввәлләриндә бир сыра Гәрб дөвләтләринин башчыларыны бејнәлхалг аләмдә «С.м.» сијасәтиндән имтина етмәк, Совет һөкумәтинин, дикәр сосиалист дөвләтләринин бејнәлхалг кәркинлијин зәифләдилмәсинә јөнәлдилмиш тәклифләри илә һесаблашмаг мәчбуријјәти гаршысында гојду. ССРИ-нин фәал дипломатик сә'јләри нәтичәсиндә АФР-ин гоншу сосиалист өлкәләри илә бағладығы мүгавиләләр, Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир мүшавирә (1975, Һелсинки), стратежи силаһларын мәһдудлашдырылмасына даир Совет—Америка вә Мәркәзи Авропада силаһлары вә силаһлы гүввәләри азалтмаға даир Вјана данышыглары ичтимаи гурулушу мүхтәлиф олан дөвләтләр арасында гаршылыглы анлашманын әмәли тәзаһүрү олду вә «С.м.» сијасәтинә чидди зәрбә вурду. Лакин империалист дөвләтләринин мүртәче вә гаты милитарист даирәләри (хүсусилә дә, 1981 илдә АБШ-да һакимијјәтә кәлмиш Рејган һөкумәти) «совет тәһлүкәси» барәдә ујдурмалара әл атараг сон вахтлар сосиализм бирлији өлкәләринә гаршы јенидән бәднам «С.м.» сијасәтини дирчәлтмәјә башламышлар. Гәрбин давакар чағырышларына бахмајараг ССРИ башда олмагла сосиализм бирлији өлкәләри сүлһ, бејнәлхалг кәркинлијин зәифләдилмәси уғрунда, сүр'әтлә силаһланмаја вә мүһарибә тәһлүкәсинә гаршы инамла мүбаризә апарырлар. Варшава Мүгавиләси Тәшкилаты иштиракчысы олан дөвләтләрин Сијаси Мәсләһәт Комитәси Прага мүшавирәсинин (1983, јанвар) Сијаси бәјаннамәси буну бир даһа тәсбит етди. Сов.ИКП МК Баш катиби К. У. Черненко јолдаш Сов.ИКП МК-нын нөвбәдәнкәнар пленумунда (1984, 13 феврал) көстәрмишдир: «Бөјүк Ленин бизә ичтимаи гурулушу мүхтәлиф олан дөвләтләрин динч јанашы јашамасы принсипини вәсијјәт етмишдир... Инди, нүвә силаһы вә ән дәгиг ракетләр әсриндә, һәмин принсип халглара һәмишәкиндән даһа чох лазымдыр».

СОЈУГ СИЛАҺ—*барыт* вә *одлу силаһ* јарадыланадәк ордуларда әлбәјаха дөјүш үчүн ишләдилән силаһ. С.с.-ын зәрбә (күрз, топпуз, әмуд вә с.), батан (низә, гылынч, сүнкү вә с.) вә *атма силаһ* (каман, чида, сапанд, атычы машынлар) нөвләри варды. С.с.-ын бә'зи нөвләри (сүнкү, орду бычағы, кортик) мүасир ордуларда инди дә галмагдадыр.

СОЈУГ ШТАМПЛАМА—вәрәг вә ја чешидли металын тәзјиглә е'малы. С.ш.-да адәтән пәстаһ гыздырылмыр. Е'мал заманы металын мөһкәмлији артырса да пластиклији азалыр. Бу да сонрадан деформасија илә әлагәдар әмәлијјатларын апарылмасыны чәтинләшдирир. Мөһкәмләмәнин бу зәрәрли тә'сирини арадан галдырмаг үчүн әмәлијјатларарасы истилик үсулу тәтбиг олунур. С.ш. јахшы сәтһ кејфијјәтли, дәгиглији јүксәк деталлар алмаға имкан верир; деталларын С.ш. илә һазырланмасында кәсмә әмәлијјатларына демәк олар ки, еһтијач галмыр. С.ш. јолу илә саат механизми деталындан тутмуш автомобил кузовунадәк һазыр мә'мулат вә пәстаһ алыныр.

СОЈУГГАНЛЫ ҺЕЈВАНЛАР — бах *Појкилотерм һејванлар*.

СОЈУДУЧУ (м ә и ш ә т д ә)—әрзаг мәһсулларыны ев шәраитиндә сүн'и сојутма јолу илә сахламаг вә һәмчинин буз һазырламаг үчүн апарат. *Сојудучу машынын* типинә көрә С.-лар компрессорлу, абсорбсија вә термоелектрик нөвләрә ајрылыр. Илк мәишәт С.-лары

(компрессорлу) 1910 илдә АБШ-да һазырланмышдыр. ССРИ-дә илк компрессорлу С. 1939 илдә, абсорбсија С.-су 1945 илдә, термоелектрик С. исә 1951 илдә (сынаг нүмунәләри) бурахылмышдыр. Компрессорлу С.-ларын (ЗИЛ) күтләви истеһсалына 1951 илдә башланмышдыр. С. метал шкаф шәклиндә һазырланыр. Һерметик *сојудучу агрегаты* олан шкафда, дахилиндә *сојудучу акент* дөвран едән спиралшәкилли боруларла тәчһиз олунмуш гуту (бухарландырычы) вә әрзаг мәһсулларыны гојмаг үчүн рәфләр (*сојудучу камера*) вар. Камеранын дахили диварлары илә көвдә арасында истилик изолјасијасы гојулур. Һава илә бухарландырычынын сојуг сәтһи арасындакы истилик мүбадиләси һаванын сојумасына сәбәб олур. Сојуглуг дәрәчәси темп-р релеси васитәсилә тәнзимләнир (0°С-дән— 23°С-дәк). Мәишәт С.-ларынын тутуму 20 *л*-дән 800 *л*-дәкдир. *Бакы Електрик-Мәишәт Чиһазлары Истеһсалат Бирлијиндә* мүхтәлиф маркалы мәишәт С.-лары истеһсал едилир.

СОЈУДУЧУ (с ә н а ј е д ә)—тез хараб олан әрзаг мәһсулларынын ашағы темп-рда сојудулмасы, дондурулмасы вә сахланылмасы үчүн гурғу. Тә'јинатына көрә истеһсалатда ишләнән, пајлашдырычы, порт, базис вә тичарәт мәнтәгәләриндә гурулан С. нөвләри вар. Истеһсалат С.-лары сојудулмуш вә ја дондурулмуш әрзаг мәһсулларынын сојуг е'малы вә ја сахланмасы үчүндүр (мәһсулларын һазырландығы р нда тикилнр). Пајлашдырычы С. сәнаје мәркәзләрини вә шәһәрләрини ил әрзиндә мөвсүм әрзаг мәһсулларыилә мүнтәзәм тә'мин едир. Порт С.-су јүкләри бир нәгл. васитәсиндән (мәс., су нәгл.-дан) бошалдыб дикәринә (мәс., д.ј. нәгл.-на) јүкләјәркән онлары гыса мүддәт әрзиндә сахламаг үчүндүр. Базис С.-сунда истеһсал-һазырлыг мүәссисәләриндән кәтирилмиш мәһсуллар узун мүддәт сахланылыр (еһтијат јаратмаг мәгсәдилә). Тичарәт С.-су (сојудучу шкаф, камера), тичарәт базасы, мағаза, јемәкхана, ресторан вә с.-дә әрзаг мәһсулларыны сахламаг үчүндүр. Сәнаје С.-ларынын сојудучу камерасында темп-р режими мүхтәлиф (4°С-дән—40°С-дәк) олур.

СОЈУДУЧУ АГРЕГАТ—*сојудучу машын* елементләринин һамысы вә ја бир һиссәсинин ваһид конструктив бирләшмәси. С.а.-ын үмуми чәрчивәси вә ја үмуми каркасы олур, бә'зән исә тәркибинә дахил олан елементләрин (говшагларын) биринин үзәриндә гурашдырылыр. Бу елементин (адәтән истилик мүбадиләси апаратларындан бири) күтләси вә габарити агрегатын тәркибинә дахил олан јығма говшагларын она бәркидилмәсинә имкан вермәлидир. С. а. з-д шәраитиндә јығылыр. Бүтүн сојудучу машынларла (бухар компрессорлу, абсорбсијалы, бухар-ежекторлу вә с.) агрегатлашдырылыр. Мәишәт сојудучулары вә кондисионерләр буна мисалдыр.

СОЈУДУЧУ АКЕНТ—*сојудучу машынын* ишләк маддәси; гајнама вә кенишләнмә просесиндә истилији сојудулан објектдән алыр вә сыхылдыгдан сонра ону сојудучу мүһитә (суја, һаваја вә с.) верир. С.а. машынын типинә көрә мүхтәлиф олур. Мәс., бухар-компрессор машынларында фреон, аммонјак вә с., абсорбсија машынларында аммонјакын вә литиум-бромидин сулу мәһлулу, бухар-ежекторлу машынларда су бухары вә с.—С.а.-дир.

СОЈУДУЧУ ГАРЫШЫГЛАР—ики вә ја бир нечә маддәдән (мәс., буз вә хөрәк дузундан) ибарәт сојудучу систем. Бир-биринә гарышдырылан белә маддәләр харичи мүһитин истилијини удур, бунунла да темп-р ашағы дүшүр. Буза хөрәк дузу гарышдырылмасы ону -21°С-дәк сојудур.

СОЈУДУЧУ ГУРҒУ—сојудулан објектләрдә (бина, отаг, чисим, маддә вә с.) әтраф мүһитин темп-рундан ашағы темп-р алмаг вә бу темп-ру сахламаг үчүн аваданлыг комплекси. С.г. бир вә ја бир нечә сојудучу машын вә онларын нормал ишини тә'мин едән көмәкчи аваданлыгдан (енержи, су, истилик тәчһизи системләри, идарәетмә, нәзарәт чиһазлары вә с.) ибарәтдир. Сојуглуг С.г.-дан сојудулан објектә ја *сојудучу акент* (бирбаша сојутма), јахуд сојуглуг дашыјычысы илә верилир. С.г.-лар шәрти олараг кичик (истеһсал етдији сојуглуг 30 мин *ккал/саат*-дан аз), орта (30 миндән 500 мин *ккал/саат*-адәк) вә ири (500 мин *ккал/саат*-дан чох) олур.

СОЈУДУЧУ ИЗОЛЈАСИЈА—истиликкечирмә әмсалы кичик олан материал; сојудучу камераларынын һүдудлајычы конструксијаларында, һәмчинин сојудучу гурғуларын бору кәмәрләри вә ашағы темп-р аваданлыгларында изолјасија материалы кими тәтбиг едилир. С.и. әтраф мүһитдән кәлән истилик ахыныны, һәмчинин сојуглуг иткисини азалтмаг үчүндүр. С.и. кими үзви (мәс., пенополистирол, пенополиуретан) вә гејри-үзви (мәс., көпүклү шүшә, минерал маһлыч тавалар) материаллар ишләдилир.

СОЈУДУЧУ КАМЕРА — темп-ру әтраф мүһитин темп-рундан ашағы сәвијјәдә сахланылан вә әтраф мүһитдән изолә олунан гапалы јер. Мағаза вә ја ичтимаи-иашә мүәссисәләриндә олур. С.к.-нын ичәрисиндә мәһсуллар рәфләрә јерләшдирилир вә ја асылганлардан асылыр. С.к. мүстәсна вә ја гурашдырылмыш сојудучу агрегатлы кичик *сојудучу машынларла* сојудулур. Орта (0°—8°С) вә ашағы (-8°С-дән -18°С-дәк) темп-рлу С.к.-лар вар. Сојудулан һәчм 6—18 $м^3$-дир.

СОЈУДУЧУ КОМПРЕССОР—сојудучу бухар-компрессија машынларынын тәркибинә дахил олан компрессор. С.к. бухарландырычыдан сојудучу акентин бухарыны сормаг вә конденсатора вурмаг үчүндүр. Сојудучу техникада поршенли, ротасијалы, винтли, мәркәздәнгачма компрессорларындан истифадә едилир. С.к.-ун иш принсипи һаванын вә газын сыхылмасы үчүн ишләдилән компрессорларын ишинә охшардыр. С.к. сојудучу машынын иш шәраити вә сојудучу акент бухарынын термодинамик, физики-кимјәви хассәләри илә әлагәдар бир сыра хүсусијјәтләрә маликдир. Мәс., С.к. ифрат гызмыш бухарын мүхтәлиф гијмәтләриндә ишләјә билир.

СОЈУДУЧУ МАШЫН—әтраф мүһитин темп-рундан ашағы темп-рларда сојудулан чисимләрдән истилији алан гурғу. С.м.-дан 10°С-дән—150°С-дәк темп-р алмаг үчүн истифадә едилир. Даһа ашағы темп-рлар саһәси криокен техникасына аиддир. С.м. истилик насосу принсипиндә ишләјир, јә'ни истилији сојудулан чисимдән алыр вә енержи (механики, истилик вә с.) сәрф етмәклә ону темп ру сојудулан чисмин темп-рундан јүксәк олан сојудучу мүһитә (адәтән суја вә ја әтраф һаваја) өтүрүр. Бир нечә С.м.-лар системи тәтбиг едилир. Б у х а р-к о м п р е с с и ј а С.м.-ларын әсас елементләри бухарландырычы, сојудучу компрессор, конденсатор вә термотәнзимләјичи (дроссели) вентилдир (ТТВ). Белә С.м.-да сојудучу акент гапалы сикллә сиркулјасија едир. А б с о р б с и ј а л ы С.м. гајнадычы, конденсатор, бухарландырычы, абсорбер, насос вә ТТВ-дән ибарәтдир. Ишләк маддә кими ејни тәзјигдә мүхтәлиф гајнама темп-рлу ики компонентин мәһлулу (бинар мәһлулу) көтүрүлүр. Даһа ашағы темп-рда гајнајан компонент—сојудучу акент, икинчиси исә абсорбент (удучу) функсијасыны јеринә јетирир. Б у х а р-е ж е к т о р л у С.м. ежектор, бухарландырычы, конденсатор, насос вә ТТВ-дән ибарәтдир. Сојудучу акент кими су, енержи мәнбәји кими 0,3—1 $Мн/м^2$ тәзјигли бухар көтүрүлүр. Һ а в а-к е н и ш л ә н д и р и ч и С.м.-лар сојудучу газ машынлары групуна дахилдир. Сојудучу акенти һавадыр. Истифадә едилән сыхылмыш һаванын тәзјигиндән асылы олараг јүксәк вә алчаг тәзјигли машынлара бөлүнүр. Ачыг вә гапалы сикллә ишләјән һава-кенишләндиричи С.м.-лар вар.

СОЈУДУЧУ НӘГЛИЈЈАТ — тез хараб олан әрзаг мәһсулларыны әтраф мүһитин темп-рундан ашағы темп-рда дашымаг үчүн техники васитәләр. Д. ј., автомобил, су (дәниз вә чај) вә һава нәгл. нөвләринә ајрылыр. Контејнер, изотермик вагон, рефрижератор-кәмиләр, изотермик автомобил вә с.-дә темп-р режими сојудучу гурғулар вә сојудучу маддәләр васитәсилә сахланылыр. Сојуглуг иткиси *сојудучу изолјасијаны* тәтбиг етмәклә азалдылыр. Һава С.н.-ы мәһсулларын тез дашынмасы үчүндүр; орада лазыми темп-р сәвијјәси харичи һаванын сиркулјасијасы илә сахланылыр.

СОЈУДУЧУ ТЕХНИКА—сүн'и сојуглуғун (10°С-дән—150°С-дәк) алынмасы вә тәтбиги мәсәләләрини әһатә едән техника саһәси. Сојуглуг мәнбәји кими сојудучу маддәләрдән вә ја машынлардан истифадә едилир. Сојудучу маддәләрә әримә (мәс., буз), сублимасија (бәрк карбон 4-оксид—«гуру буз»), бухарланма (маје азот) вә ја һәллолма (сојудучу гарышыглар) просесләри 0°С-дән ашағы темп-рда баш верән маддәләр аиддир. Сүн'и сојутма тез хараб олан әрзаг мәһсулларынын истеһсалы, дашынмасы вә сахланмасында бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Сојутма вә дондурма мәһсулларда кедән биоложи просесләри ләнкитдијиндән, онларын гида хассәләри вә кејфијјәтинин узун мүддәт сахланмасына имкан јараныр. С.т. иншаатда (сулу грунтларын дондурулмасы), тибдә вә идманда мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

СОЈУДУЧУ ШКАФ — истиликдән изолјасија едилмиш вә ичәриси сојудулан гапылы гуту. Мағазаларда вә ичтимаи иашә мүәссисәләриндә тез хараб олан әрзаг мәһсулларыны гыса мүддәтдә сахламаг үчүндүр. С.ш.-лары кичик *сојудучу машынлар* васитәсилә сојудурлар. Орта (1—3°С) вә ашағы (-18°С-дәк) темп-рлу С.ш.-лар олур. Тичарәт С.ш.-ларынын сојудулан номинал һәчми 0,4—1,6 $м^3$-дир.

«Сојуз» космик кәмиләринин учушлары (1967—1981)

Ст.	Бурахылма тарихи	Учушда олма мүддәти, күн һесабы илә	Кәмипин һеј'әти
«С.-1»	23 апрел 1967	1 күндән артыг	В. М. Комаров
«С.-2»	25 октјабр 1968	3 күн	Пилотсуз
«С.-3»	26 октјабр 1968	4 күнә јахын	Г. Т. Береговој
«С.-4»	14 јанвар 1969	3 күнә јахын	В. А. Шаталов
«С.-5»	15 јанвар 1969	3 күндән артыг	Б. В. Волынов, А. С. Јелисејев, Ј В. Хрунов
«С.-6»	11 октјабр 1969	5 күнә јахын	Г. С. Шонин, В. Н. Кубасов
«С.-7»	12 октјабр 1969	«	А. В. Филипченко, В. Н. Волков, В. В. Горбатко
«С.-8»	13 октјабр 1969	«	В. А. Шаталов, А. С. Јелисејев
«С.-9»	1 ијун 1970	18 күнә јахын	А. Г. Николајев, В. И. Севастјанов
«С.-10»	23 апрел 1971	2 күнә јахын	В. А. Шаталов, А. С. Јелисејев, Н.Н. Рукавишников
«С.-11»	6 ијун 1971	24 күнә јахын	Г. Т. Доброволски, В. Н. Волков, В. И. Патсајев
«С.-12»	27 сентјабр 1973	2 күнә јахын	В. Г. Лазарев, О. Г. Макаров
«С.-13»	18 декабр 1973	8 күнә јахын	П. И. Климук, В. В. Лебедев
«С.-14»	3 ијул 1974	15 күндән артыг	П. Р. Попович, Ј. П. Артјухин
«С.-15»	26 август 1974	2 күндән артыг	Г. В. Сарафанов, Л. С. Дјомин
«С.-16»	2 декабр 1974	11 күнә јахын	А. В. Филипченко, Н. Н. Рукавишников
«С.-17»	11 јанвар 1975	30 күнә јахын	А. А. Губарев, Г. М. Гречко
«С.-18»	24 мај 1975	63 күн	П. И. Климук, В. Н. Севастјанов
«С.-19»	15 ијул 1975	6 күнә јахын	А. А. Леонов, В. Н. Кубасов
«С.-20»	17 нојабр 1975	92 күнә јахын	Пилотсуз
«С.-21»	6 ијул 1976	48 күндән артыг	Б. В. Волынов, В. М. Жолобов
«С.-22»	15 сентјабр 1976	8 күн	Б. Б. Фыковски, В. В. Аксјонов
«С.-23»	14 октјабр 1976	2 күндән артыг	В. Д. Зудов, В. И. Рождественски
«С.-24»	7 феврал 1977	16 күн	В. В. Горбатко, Ј. Н. Глазков
«С.-25»	9 октјабр 1977	2 күндән артыг	В. В. Ковалјонок, В. В. Рјумин
«С.-26»	10 декабр 1977	96 күн	Г. М. Гречко, Ј. В. Романенко
«С.-27»	10 јанвар 1978	15 күн	В. А. Чанибеков, О. Г. Макаров
«С.-28»	2 март 1978	8 күн	А. А. Губарев, В. Ремек (ЧССР)
«С.-29»	15 ијун 1978	140 күн	В. В. Ковалјонок, А. С. Иванченков
«С.-30»	27 ијун 1978	8 күн	П. И. Климук, М. Жермашевски (ПХР)
«С.-31»	27 август 1978	68 күн	В. Ф. Быковски, З. Јен (АДР)
«С.-32»	25 феврал 1979	175 күн	В. А. Лјахов, В. В. Рјумин
«С.-33»	10 апрел 1979	2 күн	Н. Н. Рукавишников, Г. Иванов (БХР)
С.-34»	6 ијун 1979	74 күн	Пилотсуз
С.-35»	9 апрел 1980	185 күн	Л. И. Попов, В. В. Рјумин
С.-36»	26 мај 1980	7 күн	В. Н. Кубасов, Б. Фаркаш (Мач. ХР)
«С.-37»	23 ијул 1980	8 күн	В. В. Горбатко, Фам Туан (ВСР)
«С.-38»	18 сентјабр 1980	8 күндән артыг	Ј. В. Романенко, А. Тамајо Мендес (Куба)
«С.-39»	22 март 1981	7 күндән артыг	В. А. Чанибеков, Ж. Гурракча (МХР)
«С.-40»	14 мај 1981	7 күндән артыг	Л. И. Попов, Думитру Прунариу (РСР)

«СОЈУЗ»—Јерәтрафы орбитдә учуш үчүн Совет Иттифагында бурахылан чохјерли космик кәми серијасынын ады; 1967 илдән һәмин серијадан олан космик кәмиләрин ишләниб-һазырланма вә бурахылма програмы. «С.» програмы космик фәзада елми вә техники ишләрин јеринә јетирилмәсиндән әлавә, һәм дә кәмиләрдән орбитал ст.-ја адам вә јүк дашымаг, онлары Јерә гајтармаг үчүн нәгл. васитәси кими истифадәни дә нәзәрдә тутур. «С.»-ун күтләси 6,45—6,65 *т*-дур. «С.» ашағыдакы һиссәләрдән ибарәтдир: елми тәдгигатларын апарылмасы вә космонавтларын истираһәти үчүн орбитал бөлмәдән; ендирилән апаратдан (космонавт кабинәсиндән); әсас аваданлығын вә коррексијаедичи гурғунун јерләшдирилдији агрегат бөлмәсиндән. Кәми автоматик вә ја пилотла идарә олунур. «С.»-ун нәгл. вариантында кәминин бирләшмә говшағы һеј'әтин билаваситә (космик фәзаја чыхмадан) орбитал ст.-ја кечмәсинә имкан верир. Кәминин апаратлары енержини күнәш батарејасындан алыр. Радиотехники комплекс васитәсилә орбитин параметрләри мүәјјән едилир, Јердән көндәрилән әмрләр алыныр, кәмидән Јерә телевизија тәсвирләри вә телеметрик информасија өтүрүлүр. 1981 ил ијун ајынадәк 40 «С.» учушда олмушдур. О чүмләдән «С.-4» вә «С.-5» кәкәмиләри бирләшәрәк күтләси 12,9 *т* олан експериментал орбитал ст. јаратмыш, «С.-6», «С.-7» вә «С.-8» једди космонавтла груп һалында учмушдур; «С.-11», «С.-14, «С.-17» вә «С.-18» кәмиләриндән космонавтларын «*Салјут*» орбитал ст.-ларына чатдырылмасы үчүн нәгл. кәмиси кими истифадә едилмишдир. «С.-19» кәмиси американ кәмиси «Аполлон»ла (бах *ЕПАС*) биркә учушда иштирак етмишдир; «Салјут-6»—«Сојуз» орбитал комплексиндә 185 күн давам едән учуш баша чатдырылмышдыр (1980). «С.» серијасы кәмиләринин учушунда елми, техники вә тибби-биоложи тәдгигатлар јеринә јетирилмиш, Јерин тәбии еһтијатларынын өјрәнилмәси, метеороложи мүшаһидәләрин апарылмасы, Јер сәтһинин шәклинин чәкилмәси саһәсиндә мүһүм ишләр көрүлмүш, чәкисизлик вә јүксәк вакуум шәраитиндә гајнаг үсуллары сынагдан кечирилмиш, орбитдә кәмиләрин бир-биринә јахынлашмасы, бирләшмәси гајдалары тәкмилләшдирилмиш, бир нечә космик кәминин ејни вахтда идарә олунмасы үсуллары вә с. өјрәнилмишдир.

«С.» кәмиләринин учушу һаггында чәдвәлдә дә мә'лумат верилир. Бах һәмчинин *«Сојуз Т»*.

«СОЈУЗ», Оренбург—ССРИ-нин Гәрб сәрһәди газ кәмәри—дүнјада ән күчлү магистрал газ кәмәрләриндән бири. Чәкилишинә 1976 илдә башланмыш, 1979 илдә ишә дүшмүшдүр. Уз. 2750 *км*, диаметри 1420 *мм*-дир. Тикинтисиндә ССРИ илә јанашы, АДР, БХР, Мач.ХР ПХР вә ЧССР дә иштирак етмишләр. Кәмәр 168 су манеәсиндән, о чүмләдән Волгоград су анбарындан, Днепр, Дон, Чәнуби Буг, Днестр чајларындан, 100 *км* узунлуғунда Карпат дағларындан, 200-дән чох д.ј. вә автомобил јолундан кечир. Магистрал боју 22 күчлү компрессор ст. тикилмишдир. Газ кәмәрлә 30 *км/саат* сүр'әтлә һәрәкәт едир. 1980 илдә 28 млрд. $м^3$ газ, о чүмләдән ГИЈШ үзвү олан Авропа өлкәләринә (АДР, БХР, Мач.ХР, ПХР, РСР вә ЧССР-ә) 15 млрд. $м^3$ газ нәгл. едилмишдир.

«СОЈУЗ Т»—«Сојуз» космик кәмиси әсасында јарадылыб тәкмилләшдирилмиш космик нәгл. кәмиси. Илк дәфә космоса 1979 ил декабрын 16-да, пилотсуз, «Салјут»—«Сојуз» орбитал комплексинин ишләмәсинин тә'мини илә әлагәдар олан нәгл. әмәлијјатларыны, мүхтәлиф учуш режимләриндә јени системләрин комплекс јохланмасыны, «Салјут-6» орбитал елми ст. илә биркә ишләмәсини вә с.-ни јеринә јетирмәк мәгсәди илә бурахылмышдыр. «С.Т-2» Јерәтрафы орбитә илк дәфә һеј'әтлә (Ј. В. *Малышев*, В. В. *Аксјонов*) 1980 ил ијунун 5-дә учмуш, јени идарәетмә системиндән истифадә етмәклә «Салјут-6»—«Сојуз-36» комплекси илә бирликдә бир сыра динамик әмәлијјат јеринә јетирмишдир. 1980 ил ијунун 9-да космонавтлар вә сынаг материаллары «С.Т-2» кәмисинин ендирилән апараты илә Јерә чатдырылмышдыр. «С.Т-3» (Л.Д. *Кизим*, О. Г. *Макаров* вә К. М. *Стрекалов*) 1980 ил нојабрын 27-дән декабрын 10-дәк учушда олмушдур.

1981 ил мартын 12-дә бурахылан «С.Т-4» (В. В. *Ковалјонок*, В. П. *Савиных*) вә 1981 ил мартын 22-дә бурахылан «Сојуз-39» (В. *Чанибеков* вә МХР вәтәндашы Ж. Гурракча) мартын 23-дә орбитал комплексլә бирләшмиш, «Сојуз-39», «С.Т-4» вә «Салјут 6» комплекси учушу давам етдирмиш вә космонавтлар мартын 30-да (Чанибеков вә Гурракча) вә мајын 26-да (Ковалјонок вә Савиных) Јерә гајытмышлар. 1981 ил мајын 14-дә бурахылмыш «Сојуз-40» (Л. И. *Попов* вә Д. *Прунариу*) «Салјут-6»—«С.Т-4» комплекси илә бирләшмиш, космонавтлар комплексдә учушу 7 күн давам етдирдикдән сонра мајын 22-дә Јерә енмишләр.

1982 ил мајын 13-дә бурахылмыш «С.Т-5» (А. Н. Березовој, В. В. *Лебедев*) мајын 14-дә «Салјут-7» илә бирләшмиш, космонавтика тарихиндә индијәдәк ән узун давам едән 211 күнлүк учушу 1982-ил декабрын 10-да баша вурмушдур (космонавтлар ијулун 30-да ачыг космоса чыхмыш, Јерә «С.Т-7» илә гајытмышлар). 1982 ил ијунун 24-дә бурахылмыш «С.Т-6» (В. А. Чанибеков, А. С. *Иванченков*, Франса вәтәндашы Жан Лу Кретјен) «Салјут-7»—«С.Т-5» комплекси илә бирләшмиш һалда учдугдан сонра космонавтлар ијулун 2-дә Јерә гајытмышлар. 1982 ил августун 19-да бурахылмыш «С.Т-7» (Л. И. Попов, А. А. *Серебров*, С. Ј. *Савитскаја*) «Салјут-7»—«С.Т-5» илә комплекс һалда учушу давам етдирмиш, августун 27-дә һәр үч космонавт Јерә гајытмышдыр («С.Т-5»-ин енән апараты илә). С.Т-8» 1983 ил апрелин 20—22-дә учушда олмушдур (В. К. *Титов*, К. М. Стрекалов, А. А. Серебров). 1983 ил ијунун 27-дән нојабрын 23-дәк учушда олмуш «С.Т-9» (В. А. *Лјахов*, А. И. Александров) да комплексլә бирләшмиш һалда учмушдур. 1984 ил февралын 8-дә бурахылмыш «С.Т-10» (Л. Д. Кизим, В. А. Соловјов, О. Ј. Атков) «Салјут-7» орбитал ст. илә бирләшәрәк биркә ишә башламыш, сонра апрелин 3-дә бурахылмыш «С.Т-11» дә һәмин комплексә бирләшмишдир. 1984 ил апрелин 11-дә «С.Т-11»-ин бејнәлхалг һеј'әти (Ј. В. Малышев, К. М. Стрекалов, Һиндистан Респ.-сынын вәтәндашы Ракеш *Шарма*) «С.Т-10»-ун ендириլән апараты илә Јерә гајытмышдыр. «Салјут-7»—«С.Т-11» комплекси учушу давам етдирмишдир. Бах һәмчинин «Сојуз» вә «Салјут».

«СОЈУ́З»—«АПОЛЛО́Н»—бах *ЕПАС*.

«СОЈУЗНЕФТЕМА́Ш»—бах *Үмумиттифаг Нефт Машынгајырма Сәнаје Бирлији «Сојузнефтемаш»*.

«СОЈУЗПЕЧА́Т», Мәтбуаты Јајан Идарә—ССРИ Рабитә Назирлијинин дөври мәтбуаты јајан тәшкилатлар вә мүәссисәләр системи. В. И. Ленин 1918 ил нојабрын 21-дә дөври мәтбуаты јајмаг вә рабитәчиләри бу ишә чәлб етмәк һаггында ХКС-нин декретини имзаламышдыр. «С.» ССРИ-дә вә харичдә чыхан гәзет, журнал вә с. дөври нәшрләри абунә вә пәракәндә сатыш јолу илә өлкәдә јајыр. «С.»-ын тичарәт шәбәкәси китаб, брошүр, филателија нәшрләри, дөш нишанлары вә с. күтләви истеһлак маллары да сатыр.

СОЈУЛАН — Азәрб.ССР Мирбәшир р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* ш.-дә, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 346 (1983); памбыгчылыг, һејвандарлыг, барамачылыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, ушаг бағчасы, амбулаторија вар.

СОЈУРҒА́Л, сојургамыши (монголча, һәрфи мә'насы—еһсан, бәхшиш, һәдијјә, күзәшт)—орта әсрләрдә һәрби хидмәт мүгабилиндә феодал ә'јанлара бағышланылан торпаг саһәси, мүлк. Гызыл Орда, Орта Асија, Иран, Ираг, Азәрб. (14—19 әсрләр); һабелә Һиндистанда (16—19 әсрләрдә) вә с. өлкәләрдә кениш јајылмышды. Һәрби лен системи олан С. *игта* термини илә јанашы ишләдилирди. Бә'зән јүзләрлә кәнд, һәтта ајры-ајры вил.-ләр С. верилирди. Сонралар али рүтбәли руһаниләрә, инзибати вәзифәләрдә чалышанлара да С. пајланмасы кениш јајылды. *Тијул* торпаг саһиблији илә әвәз олунмушду.

СОЈУРҒА́Л САҺИБИ—*сојургал* мүлкијјәти алмыш феодал ә'јан. Һәрби дәстәси илә мүһарибәдә иштирак етмәјә борчлу олан С.с.-нин өз хејринә верки топламағ, мүһакимә етмәк вә с. имтијазлары варды. Ирси характер дашыјырды. 15 әсрдә бир чох дин хадими, алим, шаир вә инзибати вәзифәләрдә чалышанлар да ири С.с.-нә чеврилмишди.

СОК—РСФСР-ин Оренбург вә Кујбышев вил.-ләриндә чај. Волганын сол голу. Уз. 364 *км*, һөвзәсинин саһ. 11,7 мин $км^2$. Бугулма-Белебејев јүксәклијиндән башланыр. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Октјабрдан апреләдәк донмуш олур. Ашағы ахынында кәмичилијә јарарлыдыр.

СОКА́Л—УССР Лвов вил.-ндә шәһәр. Сокал р-нунун мәркәзи. Буг чајы саһилиндәдир. Јејинти сәнајеси мүәссисәләри, дәмир-бетон мә'мулаты, кимјәви лиф, кәрпич з-длары, чораб ф-ки вә б. мүәссисәләр вар.

СО́КОЛ—РСФСР Вологда вил.-ндә шәһәр. Сокол р-нунун мәркәзи. Сухона чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Д.ј. ст. (Сухона). Селлүлоз-кағыз комбинатлары, кәтан вә ағач е'малы мүәссисәләри; селлүлоз-кағыз техникуму, педагожи мәктәб вә с. вар. С. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф олунмушдур (1982).

СОКОЛЛУ́ (Sokollu) Тавил (һәрфи мә'насы Узун) Меһмет паша (1505/1506, Боснија; Сокол—30.9.1579, Истамбул)—Османлы империјасы дөвләт хадими. Мәншәчә христиан олмушдур. 40—50-чи илләрдә бир сыра дөвләт вәзифәләри тутмушдур. 1565 илдә бөјүк вәзир тә'јин олунмуш, султан II Сәлимин һакимијјәти дөврүндә [1566—74] фактики олараг өлкәни идарә етмишдир. Түркијәнин апардығы ишғалчылыг мүһарибәләринин (16 әср) тәшкилатчысы олан С., антифеодал кәндли үсјанларыны амансызлыгла јатырмышдыр.

СОКОЛО́В Борис Серкејевич (д. 9.4.1914, Вышни Волочјок, инди Калинин вил.-ндә)—совет кеологу вә палеонтологу. ССРИ ЕА акад. (1968; м. үзвү 1958), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1984). Ленин мүкафаты лауреаты (1967). Ленинград (1937—41 вә 1945—58 илләрдә) вә Новосибирск (1960 илдән; 1964 илдән проф.) ун-тләриндә дәрс демишдир. 1958 илдән ССРИ ЕА Сибир шө'бәсинин кеолокија вә кеофизика ин-тунда ишләјир. Әсас әсәрләри Палеозој мәрчанларына, Протерозојун вә Кембрининин гәдим организмләринә, Кембридән әввәлки үзви аләмин инкишаф тарихинә, ССРИ әразисиндә Еркән Палеозојун биостратиграфија вә палеочоғрафијасына һәср едилмишдир. ССРИ ЕА кеолокија, кеофизика вә кеокимја шө'бәсинин акад. катиби вә Рәјасәт һеј'әтинин үзвү (1975 илдән), ССРИ ЕА Үмумиттифаг палеонтолокија чәмијјәтинин президенти (1974 илдән), Бејнәлхалг палеонтолокија ассосиасијасынын витсе-президентидир. 2 дәфә Ленин ордени вә 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Табуляты палеозоя Европейской части СССР. Введение, ч. 1—4, Л.—М., 1951—55; Вендский этап в истории Земли, в кн.: Палеонтология, М., 1972; Проблема границы докембрия и кембрия, «Геология и геофизика», 1974, № 2.

Әд.: Академик Б. С. Соколов, в кн.: «Этюды по стратиграфии», М., 1974.

СОКОЛО́В Николај Александрович (д. 1903)—совет бојакары вә графики; бах *Кукрыниксләр*.

СОКОЛО́В Серкеј Леонидович (д. 1.7.1911, Јевпаторија, индики Крым вил.)—совет һәрби хадими, Совет Иттифагы Маршалы (1978). 1937 илдән Сов.ИКП үзвү. 1932 илдән Совет Ордусунда хидмәт едир. Горки зиреһли танк мәктәбини (1934), Зиреһли Танк вә Механикләшдирилмиш Гошунлар Һәрби Академијасыны(1947) вә Баш Гәраркаһ Һәрби Академијасыны (1951) битирмишдир. Әмәк фәалијјәтинә 1927 илдә Котелнич ш.-ндә башламыш, бир мүддәт комсомол ишиндә олмушдур. Хасан көлү әтрафында вурушманын (1938) иштиракчысыдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә (1941—45) танк полкунун гәраркаһ рәиси, 32-чи ордунун зиреһли танк вә механикләшдирилмиш гошунларынын команданы, мүһарибәдән сонра танк полкунун, дивизијасынын, механикләшдирилмиш дивизијанын командири вә с. вәзифәләрдә олмушдур. 1960 илдән Москва, сонра Ленинград һәрби даирәләриндә мәс'ул һәрби ишдә иди. 1967 илин апрелиндән ССРИ мүдафиә назиринин биринчи мүавинидир. 1966 илдән Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд, 1968 илдән МК үзвү, ССРИ Али Советинин (7—11-чи чағырыш) депутаты сечилмишдир. Ленин ордени, 5 дикәр орден, медаллар, һәмчинин харичи орденләр вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

СОКОЛО́ВСКИ Васили Данилович [21.7.1897, Гродно губ. Белосток гәзасынын Козлики к. (һазырда ПХР-дадыр)—10.5.1968, Москва]—совет һәрби хадими, Совет Иттифагы Маршалы (1946), Совет Иттифагы Гәһрәманы (1945). 1931 илдән Сов.ИКП үзвү. Совет Ордусунда 1918 илдән хидмәт етмишдир. Фәһлә-Кәндли Гызыл Ордусу Һәрби Академијасыны (1921) вә Али академик курслары (1928) битир-

мишдир. Вәтәндаш мүһарибәсиндә, Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гурулмасы уғрунда мүбаризәдә иштирак етмишдир. 1941 илин февралындан Баш Гәраркаһ рәисинин мүавини иди. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә чәбһә гошунларында гәраркаһ рәиси, чәбһә командачы вә с. мәс'ул вәзифәләрдә олмуш, Москва вурушмасында, Берлин әмәлијјатында вә с. дөјүшләрдә фәргләнмишдир. Алманијада Совет гошунлары групу Баш командачынын мүавини, сонра Баш командачы вә Совет Һәрби Идарәсинин Баш рәиси—ејни заманда Алманијаны идарә үзрә ССРИ-дән Нәзарәт Шурасынын үзвү (1945—49), ССРИ Силаһлы Гүввәләри назиринин (1950 илдән ССРИ һәрби назиринин) 1-чи мүавини (1949—50), Баш Гәраркаһ рәиси—ССРИ һәрби назиринин (1953 илдән ССРИ мүдафиә назиринин) 1-чи мүавини, ССРИ Мүдафиә Назирлијинин баш инспектору (1960—68) олмушдур. Сов.ИКП МК үзвү (1952—61), МК үзвлүјүнә намизәд (1961 илдән), ССРИ Али Советинин (2—7-чи чағырыш) депутаты сечилмишди. 8 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 9 дикәр орден, медаллар, Фәхри силаһ, һәмчинин харичи орденләр вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Гызыл мејданда Кремл дивары јанында дәфн едилмишдир. Ад. али һәрби мәктәб вар. Гродно ш.-ндә бүстү гојулмушдур.

Әсәрләри: Разгром немецко-фашистских войск под Москвой, М., 1964; Военная стратегия, 3 изд., М., 1968.

СОКОРЕ́ВО—Смоленск вил.-нин (РСФСР) Демидов р-нунда кәнд. Бурада Неолит дөврүнә аид јашајыш јери ашкар едилмишдир. Тәдгигатлар заманы (1971—72 илләр) торф гатынын алтындакы мәдәни тәбәгәдән даш аләтләр (ох вә низә уҹлары, гашовлар, даш бычаг, биз, даш балтачыглар вә с.), һәмчинин жил габ гырыглары әлдә едилмишдир. С. Јухары Днепр Неолитинин хүсуси голу сајылыр.

СОКО́ТО—(Sokoto) Никеријада, Сокото чајы дәрәсиндә шәһәр. Сокото штатынын инз.м. Әһ. 99 мин (1975). Семент з-ду, саллагхана вар. Кустар парчатохума вә дәриашылама инкишаф етмишдир. К.т. р-нун тичарәт мәркәзидир. 15 әсрдә Сокото дөвләтинин пајтахты олмушдур.

СОКО́ТРА (Socotra, Sokotra)—Һинд океанында Гвардафуј (Африка) бурнундан ш.-дә адалар групу (ән бөјүјү Сокотра а.). ЈХДР әразисидир. Саһ. 3,6 мин *км*². Макс. һүнд. 1503 *м* (Сокотра а.-нда). Иглими тропик, гурудур. Орта темп-р јанварда 21°С, ијунда 28°С. Иллик јағынты 250—300 *мм*. Јарымсәһра биткиләри, ксерофил ағачлар јајылмышдыр. Давар сахланыр. Балыг овланыр, хурма јетишдирилир.

СОКРА́Т (Sōkrátēs) (е.ә. 470/469, Афина—399, орада)—гәдим јунан философу. Атасы һејкәлтәраш иди. Софистләрлә мүбаризә вә кәнчләри тәрбијәләндирмәк мәгсәдилә күчә вә мејданларда моизә еләјирди. Рәсми иттиһамнамәјә әсасән, јени аллаһлар ујдурмагда вә кәнчләри позғунлашдырмагда

тәгсирләндириләрәк өлүмә мәһкум едилмишди (зәһәр ичмишдир). С.-ын һеч бир әсәри галмамышдыр; шакирдләри Ксенофонт вә Платонун әсәрләри онун һәјаты вә тә'лими һаггында мүһүм мә'лумат мәнбәјидир. С. сөһбәтләрә әсасән һәгигәтин үзә чыхарылмасы кими анлашылан фәлсәфи диалектиканын (верилмиш мүәјјән суаллара системли чаваб тапылырды) баниләриндән бири олмушдур. К. Маркс С.-ы «фәлсәфәнин тәчәссүмү» адландырмышдыр. С. гәдим *натурфәлсәфәни* гане һесаб етмәјәрәк инсан шүуру вә тәфәккүрүнүн тәһлилинә диггәт вермишдир. С.-а көрә аләмин гурулушу, шејләрин физики тәбиәти дәркедилмәздир; биз јалныз өзүмүзү дәрк едә биләрик («өзүнү дәрк ет»). Билијин ән мүһүм вәзифәси нәзәри дејил, практикидир, јә'ни јашамаг бачарығыдыр. С.-ын фикринчә билик үмуми олан һаггында фикир, анлајышдыр. Анлајыш тә'риф васитәсилә ајдынлашдырылыр, интуисија јолу илә исә үмумиләшдирилир. С. тә'риф вә үмумиләшдирмә (мәс., икидлик, әдаләт) нүмунәләри јаратмышдыр. Етикада С. расионалист мөвге тутмушдур. С.-а көрә јарамаз һәрәкәтләр јалныз билмәмәзликдән төрәјир вә һеч кәс биләрәкдән гәддар олмур; ләјагәт билик, јахуд мүдрикликдир. Кәләчәк дөврләр үчүн С. мүдриклик идеалынын тәчәссүмүнә чеврилди.

Әд.: Сережников В., Сократ, М., 1937; Лосев А. Ф., История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон, М., 1969; Нерсесянц В. С., Сократ, М., 1977; Шостаков В. П., Очерки по истории эстетики. От Сократа до Гегеля, М., 1979; И. Томан, М. Томанова, Сократ, М., 1981.

СОЛ—мусиги сәсләриндән бири; әсас диатоник сәсдүзүмүнүн (до мажор) 5-чи пилләси (бах *Пиллә*, *Солмизасија*). Латын әлифбасынын G һәрфи илә ишарә олунур.

СОЛ (исп. (sol, һәрфи мә'насы—күнәш) —Перунун пул ваһиди. 1930 илдә *фунтун* әвәзинә тәдавүлә бурахылмышдыр. 100 *сентавоја* бәрабәрдир.

СОЛ ЕСЕ́Р ГИЈАМЫ (1918)—ијулун 6—7-дә Москвада *сол есерләрин* эксингилаби чыхышы. Брест сүлһүнү позмаг, Совет Русијасыны Алманија илә мүһарибәјә тәһрик етмәк вә Совет һөкумәтини јыхмаг мәгсәди дашыјырды. Ијулун 6-да сол есерләр Алманијанын Москвадакы сәфири В. Мирбахы өлдүрдүләр. Гијамын мәркәзи Үмумрусија Фөвгәл'адә Комиссијасы јанындакы дәстә иди (командири сол есер Д. И. Попов). Гијамчылар гатилләрин верилмәсини тәләб етмәк үчүн кәлән Ф. Е. Дзержинскини, сонра исә онун мүавини М. И. Латсиси, Москва Советинин сәдри П. К. Смидовичи вә даһа 27 коммунисти һәбс етдиләр. Ијулун 7-нә кечән кечә гијамчылар (1800-дәк пијада, 80 сүвари, 6—8 топ, 4 зирећли машын) мәркәзи телеграфы тутараг һөкумәтин девриллдијини, Алманија илә мүһарибәнин јенидән башландығыны е'лан етдиләр вә гарнизон һиссәләрини онлара гошулмаға чағырдылар. Гијамын јатырылмасына В. И. Ленин, билаваситә һәрби әмәлијјата Н. И. Подвојски вә латыш атычы дивизијасынын рәиси И. И. Васетис рәһбәрлик едирди. Ијулун 7-дә гијам јатырылды, 300-дәк иштиракчысы әсир алынды. Ијулун 8-дә гијамын 13 нәфәр фәал рәһбәри күлләләнди. Петроград, Витебск, Владимир, Орша вә с. шәһәрләрдә дә сол есерләрин чыхышлары олмушду. Ијулун 11-дә Шәрг чәбһәсинин баш командачы сол есер М. А. Муравјов гијам галдырмышды.

Гијам сол есерләрин авантүрист хырда буржуа тәбиәтини, эксингилаби маһијјәтини бүтүнлүклә ачыб көстәрди. В. И. Ленин јазмышдыр ки, С.е.г. «...кениш халг күтләләринин көзүнү тамам вә гәти сурәтдә ачараг онлара көстәрди ки, сол есер авантүристләринин чинајәткар тактикасы Совет халг Русијасыны нечә дәрин бир учурума сүрүкләјир» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 36, сәһ. 560).

Әд.: Спирин Л. М., Крах одной авантюры, М., 1971; Јенеонун, Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (нач. XX в.—1920 г.), М., 1977.

СОЛ ЕСЕРЛӘР—1917—21 илләрдә Русијада хырда буржуа партијасы; Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра *есерләр* партијасындан ајрылмышды. Мүхалифәтчи чәрәјан кими есерләрин тәркибиндә һәлә Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә јаранмышды. Тә'сис гурултајы 1917 ил декабрын 2 (15)-дә олмушду. Лидерләри М. А. Спиридонова, Б. Д. Камков, М. А. Натансон, мәтбуат органы «Знамја труда» гәзети иди. Ингилабын илк мәрһәләсиндә С.е.-ин сосиал базасыны әмәкчи кәндлиләр тәшкил едирди. Партијада әскәр, шәһәр хырда буржуазијасынын нүмајәндәләри дә вар иди. Сијасәтинин хырда буржуа, дәјишкән, јарымчыг характери дә бурадан доғурду. 1917 илдә С.е.-ин програмында кәндлиләрин әсас һиссәсинин мүдафиә етдији, торпағын тезликлә сосиалистләшдирилмәси тәләби мәркәзи јер тутурду. Болшевикләр кәндлиләрин фәһлә синфи тәрәфинә кечмәсини сүр'әтләндирмәк вә онларын иттифағыны мөһкәмләндирмәк, меншевикләр вә сағ есерләрлә мүбаризәни асанлашдырмаг мәгсәди илә С.е.-лә мүвәггәти сазишә кирдиләр. С.е. Октјабр силаһлы үсјанында, 2-чи Үмумрусија Советләр гурултајынын ишиндә иштирак етдиләр; сонра исә ҮРМИК-ә сечилдиләр, ХКС-јә дахил олдулар. Лакин сосиалист ингилабы дәринләшдикчә болшевикләрлә С.е. арасында принсипиал ихтилафлар мејдана чыхырды. Онлар *Брест сүлһүнүн (1918)* имзаланмасына хүсусилә мүгавимәт көстәрирдиләр вә онун тәсдигиндән сонра ХКС-нин тәркибиндән чыхараг Совет һөкумәтинә гаршы ачыг мүбаризә јолуна кечдиләр. Кетдикчә голчомаглар вә ортабабларын бир һиссәси С.е.-ин сосиал базасы олурду. 1918 илин јајында С.е. Москвада ачыг эксингилаби гијам тәшкил етдиләр [бах *Сол есер гијамы (1918)*] Сентјабрда С.е. «халгчы коммунистләр» вә «ингилабчы коммунистләр» партијаларына парчаланды. С.е.-ин бир һиссәси болшевикләр партијасына дахил олду, бә'зиләри ачыг дүшмән мөвге тутду. 20-чи илләрин әввәлиндә С.е.-ин күтләләр ичәрисиндә нүфузу тамамилә итдијиндән фәалијјәти дајанды.

Азәрб.-да бејнәлмиләлчи С.е. 1917 илин сонунадәк бирләшмиш есер тәшкилаты тәркибиндә фәалијјәт көстәрирдиләр. Лакин чох вахт болшевикләрлә бирҝә чыхыш едир, онларын мүһарибә әлејһинә, Совет һакимијјәти гурулмасы уғрундакы мүбаризәсинә тәрәфдар чыхырдылар. 1917 илин сонларында Бакы есер тәшкилатында ихтилафлар кәскинләшди; С.е. партијадан чыхарылды. О вахтдан С.е. мүстәгил тәшкилат кими (башчысы И. А. Сухартсев) фәалијјәт көстәрирдиләр. Тәшкилат «Наша знамја» адлы гәзет бурахырды. Бир мүддәт сонра М. С. *Вәзиров* башда олмагла Азәрб. С.е.-инин «Әкинчи» тәшкилаты формалашды (һәмин адда гәзет дә нәшр едирди). 1917 ил нојабрын 2-дә сечилмиш Бакы Советинин Ичраијјә Комитәсинә 7 сол есер дахил олду. Бакы ХКС јарандыгдан сонра торпаг (М. С. Вәзиров), малијјә вә әрзаг комиссары вәзифәләрини С.е. тутурду. С.е.-ин бир гисми ахырадәк болшевикләрлә әмәкдашлыг етмишдир. Лакин онларын хејли һиссәси өзүнүн хырда буржуа тәбиәтини, бә'зән исә ачыг дүшмәнчилијини дәфәләрлә көстәрмишдир. «Наша знамја» гәзети С.е.-ин Москвадакы гијамы илә әлагәдар Совет һакимијјәтинә гаршы бөһтан кампанијасы галдырмышды. *Бакы коммунасынын* сүгутундан сонра Азәрб.-да сол есер тәшкилатларынын фәалијјәти дајанды. Мүсават дөврүндә С.е.-ин ајры-ајры груплары әксингилаби һөкумәтә вә харичи мүдахиләчиләрә гаршы мүбаризәдә мүәјјән сијаси рол ојнамышды. 1919 илин јајында Азәрб. С.е.-и групунун чох һиссәси (Р. Һүсејнов, Ә. Бајрамов, Р. Ахундов вә б.) «Һүммәт» болшевик тәшкилатына дахил олду. 1922 илдә АК(б)П сыраларында 84 кечмиш сол есер вар иди.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 557—558); Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970; бах һәмчинин *Есерләр* мәгаләсинин әдәбијјатына.

СОЛ ӘЛ ГАЈДАСЫ—магнит саһәсиндә чәрәјанлы нагилә тә'сир едән гүввәнин истигамәтини көстәрән гајда: бу гајдаја көрә сол әл елә тутулур ки, магнит саһәсинин гүввә хәтләри овуча дахил олмагла дөрд бармаг чәрәјан истигамәтиндә јөнәлсин; бу заман 90^0 ачылмыш баш бармаг нагилә тә'сир едән гүввәнин истигамәтини көстәрир.

«СОЛ КОММУНИСТЛӘР» — 1918 илин јанварында РК(б)П тәркибиндә јаранмыш антипартија групу. Совет дөвләти вә Коммунист партијасынын дахили вә харичи сијасәт мәсәләләриндә хырда буржуа ингилабчылыгы мөвгеји тутурду. Башчылары: Н. И. Бухарин, А. С. Бубнов, Г. Л. Пјатаков, К. Б. Радек вә б. Тәркибинә И. *Арманд*, А. М. *Коллонтај*, Р. С. *Землјачка*, В. В. *Кујбышев*, М. С. *Урицки*, М. В. *Фрунзе*, Ј. М. *Јарославски* вә б. дахил иди. «С.к.» Москва, Петроград, Урал вә с. ири партија тәшкилатларында рәһбәр мөвге тутурдулар. Мүхалифәтин мәркәзи Москва вил. партија бүросу иди.

«С.к.» башга өлкәләрдә дә гә'чили ингилаб «етмәјә» чағырыр вә сүбут етмәјә чалышырдылар ки, дүнја ингилабынын кәләчәји бејнәлхалг империализм илә ејни вахтда дөјүшдән асылыдыр; Гәрби Авропа ингилабынын тә'чили көмәји олмадан Русијада социалист ингилабы давам кәтирә билмәз, бејнәлхалг империализмә гаршы ингилаби мүһарибә бу ингилаба тәкан верәр. «С.к.» *Брест сүлһү (1918)* мәсәләсиндә зәрәрли мөвге тутур, Алманија илә гарәтчи сүлһ бағламагдanса, мүһарибәни давам етдирмәјә чағырырдылар. В. И. Ленин вә силаһдашларынын принсипиал, барышмаз мүбаризәси, кәркин сә'јләри нәтичәсиндә «С.к.» мәғлуб олдулар. Партијанын 7-чи гурултајы Ленин хәттинин дүзкүнлүјүнү тәсдиг етди вә Брест сүлһүнүн бағланмасыны бәјәнди. Лакин «С.к.» мүбаризәни дајандырмадылар. Онлар социалист игтисадијјатынын әсасларыны гурмаг һаггында Ленин планынын әсас мүддәаларына гаршы чыхдылар. «С. к.» капитализмдән социализмә кечид дөврүнүн зәрурилијини инкар едир, В. И. Лениниин демократик мәркәзијјәт принсипини тәһриф едирдиләр. Мүәссисәләрдә чидди интизам јарадылмасыны вә тәкбашчылығын тәтбигини, буржуа мүтәхәссисләриндән вә дөвләт капитализминдән истифадә олунмасыны көһнә гурулуша гајытмаг адландырырдылар. Партија тәрәфиндән гәти ифша олунан «С.к.» 1918 илин јајында сәһвләрини ачыг е'тираф едәрәк социализм гуручулуғу ишинә гошулдулар.

Әд.: Историческое значение опыта борьбы КПСС против правого и «левого» оппортунизма, М., 1980.

СОЛ СИММЕРВАЛДЧЫЛАР—*Симмервалд конфрансында* (*1915*) В. И. Лениниин тәшәббүсү илә јарадылмыш ингилабчы бејнәлмиләлчиләрин бејнәлхалг бирлији. Тәркибинә Русија, Алманија, Полша, Исвечрә, Исвеч вә Норвеч с.-д.-лары дахил иди. *Кинтал конфрансында* (*1916*) вә ондан сонра С.с.-ын сыралары хејли артды, нүфузу кенишләнди. Лакин С.с. дахилиндә јалныз болшевикләр партијасы ахыра гәдәр ардычыл бејнәлмиләлчи мөвге тутду. В. И. Ленин С.с.-ын тәшкилати вә идеоложи зәифлијини тәнгид едәрәк онларын бөјүк әксәријјәтинин дүзкүн мөвге тутмасына көмәк етди. С.с. групу сонрадан Коммунист Интернасионалынын јарадылмасында мүһүм рол ојнады.

СОЛАХАЈЛЫГ—сол әлин һәрәкәтинин үстүнлүјү. С. мәркәзи синир системинин хүсусијјәтләриндән, бә'зи синир мәркәзләринин јерләшмәсиндән асылыдыр. Анаданкәлмә (бә'зән ирси) вә мәчбури (сағ әлин функсијасынын позғунлуғунда) олур. Рома императору Тибери, Леонардо да Винчи, Микеланчело, Чарли Чаплин, Ашыг Әләскәр солахај олмушлар. Солахај ушаглар физики вә психи инкишаф чәһәтдән кери галмырлар. Онларын зорла сағ әл илә иш көрмәјә мәчбур едилмәси дүзкүн дејил, бу чәпкөзлүјә вә пәлтәклијә кәтириб чыхара биләр. С.-а көрә ушаглары данладыгда, мәзәммәт етдикдә онларда психи вә әсәб позғунлуглары мүшаһидә олунур. Солахајлар сағ әл үчүн һазырланмыш аваданлыгларла ишләјә билмирләр, буну нәзәрә алараг бә'зи өлкәләрдә (Б. Британијада, Јапонијада) солахајлар үчүн хүсуси аләтләр һазырланыр.

СОЛБАН—Азәрб.ССР Балакән р-нунун Маһамалар советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 3 *км* ш.-дә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 206 (1983); түтүнчүлүк вә барамачылыгла мәшғулдур. Ибтидаи мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси; археоложи абидәләрдән 11—12 әсрләрә аид гәдим гәбиристан вар.

СОЛВАТАСИЈА (лат. solvo—һәлл едирәм) — һәллетдичинин молекуллары илә һәлл олмуш маддәнин (јахуд габарыб шишмиш бәрк чисмин) молекул вә ја ионларынын бирләшмәси. С. нәтичәсиндә әмәлә кәлән молекул групларына с о л в а т л а р дејилир. С. просеси суда һазырланмыш мәһлулларда кедирсә һ и д р а т а с и ј а, әмәлә кәлмиш молекул групларына исә һ и д р а т л а р адланыр. Һәллетдичинин молекуллары солватлашмыш маддәнин молекулларына (ионларына) мүхтәлиф характерли гүввәләр (мәс., молекулларарасы гаршылыглы тә'сир гүввәләри, кимјәви рабитә гүввәләри) васитәсилә бирләшир. Полјар һәллетдичиләрдә електролитләрин електролитик диссосиасијасы, гејри-електролитләрин һәлл олма габилијјәти, маје фазалы кимјәви реаксијалардан бир чоху С. илә әлагәдардыр.

СОЛВАТЛАР—бах *Солватасија*.

СОЛВЕНТ (лат solvens—һәллетдичи)—ароматик карбоһидрокенләрин (толуоллу ксилоллар, триметилбензол вә бензолун дикәр һомологларынын) 120—200^0С-дә гајнајан маје гарышығы. Ики чүр олур: даш көмүр С.-и вә нефт С.-и. Рәнксиздир вә ја ачыг-сары рәнклидир. Кокс-кимја сәнајесиндә бензолун е'малы просесиндә вә ја нефтин пиролиз мәһсулу олан јүнкүл јағдан алыныр. Сәнаједә лак-боја, резин вә с. истеһсалында ишләдилир.

СОЛВЫЧЕГОДСК, 15 әсрдә У с о л с к —РСФСР Архангелск вил.-ндә шәһәр. Вычегда чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Метал е'мал едилир. Балнеоложи вә палчыгла мүаличә курортудур. 14 әсрдә гала кими салынмышдыр.

СОЛВОЛИЗ (лат. solvo—һәлл едирәм+јун. lýsis—ајрылма, парчаланма) —һәлл олмуш маддә илә һәллетдичи арасында гаршылыглы парчаланма реаксијасы. Суда һазырланмыш мәһлулларда С. реаксијасы *һидролиз*, аммонјакда һазырлананларда аммонализм, спиртдә һазырлананларда *алкоголизм* адланыр. Солватасијадан фәргли олараг С. мүәјјән тәркибли јени кимјәви бирләшмәләр әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. С. мүхтәлиф маддәләрин препаратив синтез үсулу кими вә үзви бирләшмәләрин гурулушуну мүәјјән етмәкдә ишләдилир.

СОЛҒУН АМАНИТА (Amanita phalloides)—агарикаллар сырасындан көбәләк нөвү. Папагчығы јастыгвары, сәтһи парлаг, зејтуну-јашыл, мәркәз һиссәси түнд, лөвһәчикләри ағдыр. Ајагчығынын ортасында назик һалгачыг, әсасында кисәвары, сәрбәст, ағ волва вар. ССРИ-дә ән зәһәрли көбәләкдир. Азәрб.ССР-дә Талыш, Балакән, Губа-Хачмаз зоналарында јајылмышдыр; јајда, ән чох пајызда, әсасән, енлијарпаглы мешәләрдә раст кәлир.

СОЛҒУН СПИРОХЕТ—бах *Спирохетләр*.

СОЛДАТ (алм. Soldat, итал. soldato; soldare—муздла ишә көтүрмәк, мәвачиб вермәк)—бах *Әскәр*.

«СОЛДАТ»—күндәлик гәзет, РСДФ(б)П МК јанында Һәрби Тәшкилатын органы. 1917 ил августун 13-дән (26-дан) октјабрын 27-дәк (нојабрын 9-дәк) Петроградда 61 нөмрәси чыхмыш, буржуа Мүвәггәти һөкумәтинин бағла-

дығы «Солдатскаја правда» вә «Рабочи и солдат» гәзетләрини әвәз етмишдир. Гәзетдә В. И. Ленинин бир сыра мәгалә вә нитгләри верилмишдир. 1917 ил октјабрын 27-дән (нојабрын 9-дан) јенә дә «Солдатскаја правда» ады илә чыхмышдыр.

«СОЛДА́ТСКАЈА ПРА́ВДА»—күндәлик болшевик гәзети, РСДФ(б)П Петроград Комитәси јанында Һәрби Тәшкилатын органы. 1917 ил апрелин 15-дән (Мүвәггәти һөкумәт тәрәфиндән бағландыгдан сонра ијул—октјабр ајларында «Рабочи и солдат» вә «Солдат» адлары илә) 1918 ил мартын 6-дәк Петроградда нәшр едилмишдир. «С.п.» ады илә 158 нөмрәси бурахылмышдыр. Гәзетдә В. И. Ленинин 60-дан чох мәгаләси дәрч едилмишдир. РК(б)П МК-нын гәрары илә «С.п.», «Деревенскаја беднота» вә «Деревенскаја правда» гәзетләринин әвәзинә 1918 ил мартын 27-дән «Беднота» гәзети чыхмышдыр.

СО́ЛДО (португалча soldo, итал. soldo, лат. solidus—*солид*)—1) Португалијанын гәдим күмүш сиккәси. 2) Италија *лирәсинин* 1/20-нә бәрабәр хырда мис пул. Илк дәфә 12 әсрин сонунда Миланда ишләдилмишдир; һесаб пул ваһиди кими дә истифадә едилмишдир. 1947 иләдәк тәдавүлдә олмушдур.

СОЛЕНО́ИД (јун. sōlēn—бору + eidos—шәкил, көрүнүш)—силиндрик сәтһ үзәринә чәрәјанлы *нагил* сарынмыш индуктивлик сарғачы. Уз. диаметринә нисбәтән чох бөјүк олан С.-ин дахилиндә (орта һиссәдә) магнит саһәси бирчинслидир вә саһәнин гүввә хәтләри С.-ин охуна паралел истигамәтдәдир. Магнит саһәсинин интенсивлији чәрәјан шиддәти вә сарғылар сајы илә дүз мүтәнасибдир (тәгрибән). Ичәрисиндә дәмир ичлик олан С. електромагнит адланыр. С.-дән техники гурғуларда вә лабораторија тәчрүбәләриндә истифадә едилир.

СОЛИГО́РСК—БССР Минск вил.-ндә шәһәр. Солигорск р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Әһ. 78 мин (1983). Калиум комбинатлары, јығма дәмир-бетон, дәмир-бетон конструксија з-длары, трикотаж ф-ки; мә'дән-кимја техникуму вар. Шәһәр Старобин калиум дузлары һөвзәсинин (Авропада, о чүмләдән ССРИ-дә ән бөјүк һөвзәләрдән бири) кәшфи вә истисмары илә әлагәдар салынмышдыр.

СО́ЛИД (лат. solidus, һәрфи мә'насы—мөһкәм, ири)—Рома гызыл пулу; 309 илдә Рома фунтунун 1/71-и һәчминдә (4,55 *г*) бурахылмышдыр. С. ады бир гәдәр дәјишилмиш шәкилдә Гәрби Авропа өлкәләринин сиккәләринә кечмишдир (Франсада *су*, Италијада *солдо* вә с.).

СОЛИДО́Л, т а в о т—антифриксион пластик сүрткү јағы. Өзлүлүјү орта дәрәчәдә олан сәнаје јағына (иј вә ја машын јағы) калсиум сабуну гарышдырыб гәлизләшдирмәклә һазырланыр. Суда һәлл олмур. Машын вә механизмләрин маје сүрткү јағы дајанмадан, јахуд маје јағла јағланмасы мәсләһәт көрүлмәјән вә 70°С-дән артыг гызмајан һиссәләрини јағламаг үчүн ишләдилир.

СОЛИДОЛВУРАН ЧИҺАЗ—машын вә механизмләрин деталларыны јүксәк тәзјиг алтында *консистент сүрткү јағлары илә* јағламаг үчүн чиһаз. Стасионар, сәјјар вә апарылан (кәздирмә) типли олур. Пневматик вә електромеханики интигаллы, әл илә ишләдилән нөвләри вар.

СОЛИКА́МСК—РСФСР Перм вил.-ндә шәһәр. Соликамск р-нунун мәркәзи Кама чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Әһ. 104 мин (1983). Магнезиум з-ду, калиум вә селлүлоз-кағыз комбинатлары; селлүлоз-кағыз, автомобил-јол техникумлары, тибб вә педагожи мәктәбләр, 17—18 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар. 15 әсрдә салынмышдыр. С. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1980).

СОЛ-ИЛЕ́ТСК (18 әсрин орталарындан И л е т с к а ј а З а ш ш и т а, 19 әсрдә И л е т с к; индики адыны 1945 илдән дашыјыр)—РСФСР Оренбург вил.-ндә шәһәр. Сол-Илетск р-нунун мәркәзи. Илек чајы (Урал һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. говшағы (Илетск). Кәрпич, машынгајырма з-длары, елеватор вар. Даш дуз чыхарылыр. Балнеоложи-палчыг курортудур. 17 әсрдә салынмышдыр.

СОЛИН Јули (?—?)—Рома јазычысы (3 әср), «Диггәтәлајиг һадисәләр топлусу» әсәринин мүәллифи. Плини, Помпони Мела вә Варронун мә'луматларындан истифадә едиләрәк јазылмыш бу әсрдә Гафгаз Албанијасы, албанлар, онларын сарышынсачды вә алакөз олмалары, албан һөкмдарынын Македонијалы Искәндәрә ширләри парчалајан вә филә зүчум едән ири көвдәли ики јерли чинс ит һәдијјә көндәрмәси, Хәзәр дәнизи вә с. һаггында мә'лумат вар.

СОЛИПСИЗМ (лат. solus—тәк, јеканә + ipse—өзүм)—субјектив идеализмин ифрат формасы. С.-ә көрә, һәгиги реаллыг дүшүнән инсандыр, јердә галанлар исә јалныз фәрдин шүурунда мөвчуддур. С.-ә мејл *емпириокритисизмдә, имманент фәлсәфәдә* даһа ајдын тәзаһүр едир.

СОЛИСТ (итал. solista, лат. solus—тәк)—бир сәс, јахуд бир мусиги аләти (мүшајиәтлә вә ја мүшајиәтсиз) үчүн јазылмыш әсәри ифа едән мусигичи. Опера вә балетдә соло партијаларын ифачысы С. адланыр.

СОЛИТЕРЛӘР (Cyclophyllidea)—лентшәкилли гурдлар дәстәси. С. онурғалы һејванларын, бә'зән инсанларын (әсас саһиб) мә'дә-бағырсағында, сүфрәләри онурғалыларын вә буғумајаглыларын (аралыг саһиб) бәдән бошлуғунда, әзәләләриндә вә с. органларында паразитлик едирләр. С. инсанда вә һејванларда ағыр хәстәликләр төрәдирләр. Taenia solium нөвү инсанын мә'дә-бағырсағында паразитлик едир; уз. 2—3 *м*, бә'зән 8 *м*-ә чатыр. Инсанлар јахшы биширилмәмиш вә гызардылмамыш донуз әти једикдә јолухурлар. Чыртдан С. (Hymenolepis nana) нөвү вә ехинококк (Echinococcus granulosus) да, инсан үчүн горхулу паразит сајылыр. С.-ин бүтүн нөвләри инсан вә һејваны һәддиндән артыг арыгладыр; бә'зән өлүмлә дә нәтичәләнә билир.

СОЛЈА́Р ИГЛИМ (лат. solaris—күнәшли; sol—күнәш), р а д и а с и ј а и г л и м и, к ү н ә ш л и и г л и м—күнәшин мејллијиндән вә јерләшдији енликдән асылы олараг күнәш радиасијасы ахынынын гејдә алынмасы әсасында нәзәри чәһәтдән һесабланан иглим; дикәр иглим әмәләкәтиричи амил вә просесләр (атм.-ин үмуми дөвраны, һава вә дәниз ахынлары, дәниз вә гурунун пајланмасы, релјеф вә с.) нәзәрә алынмыр. Күнәш радиасијасынын Јер сәтһи јахынлығында һәгиги пајланмасынын С.и.-дән кәскин сурәтдә сечилмәси, күнәш радиасијасынын атм.-дән кечәркән гејри-бәрабәр удулмасы вә сәпәләнмәси, һәмчинин онун булудлар тәрәфиндән гејри-бәрабәр әкс олунмасынын нәтичәсидир.

СОЛЈА́Р ЈАҒЫ—нефтин тәгр. 240—400°С-дә гајнајан фраксијасы. *Газојл*, јүнкүл вә ағыр. С.ј. нөвләринә бөлүнүр. Јүнкүл С.ј.-ны пирокенетик парчалама јолу илә даһа гијмәтли мәһсуллара чевирирләр, аз мигдарда С.ј. јүкчевирирләр, аз мигдарда С.ј. јүксәк нөвлү јағларын истеһсалында ишләдилир. С.ј. кичик сүр'әтли тракторлар вә кәми дизелләри үчүн јаначаг нөвүдүр. О, көн-дәри истеһсалында дәријә һопдурмаг үчүн еләчә дә металларын термик вә механики е'малында соjудучу вә бәркидичи (таб артыран) маје кими ишләдилир.

СОЛЈА́РИ, а е р о с о л ј а р и (јун. aēr—һава + лат. solarius—күнәшли)—дүз, јахуд сәпәләнмиш күнәш шүалары илә дозаларла шүаланмаг үчүн хүсуси аваданлыгла тәчһиз олунмуш мејданча. Бах һәмчинин *Аеротерапија*, *Күнәш муаличәси*.

СОЛМА—бах *Вилт*.

СОЛМИЗА́СИЈА (*сол* вә *ми* мусиги сәсләринин адындан; итал. solmisazione, фр. solmisation), с о л ф е ч ч и о—1) дар мә'нада—орта әср Гәрби Авропа вокал ифачылығында мелодијаны ut, re, mi, fa, sol, la һечалары илә охума практикасы; бу һечалар *Гвидо д'Аретсо* тәрәфиндән һексахордун (алты пилләли сәсдүзүмү) пилләләрини адландырмаг үчүн тәтбиг едилмишди. Кениш мә'нада—һәр һансы сәсдүзүмү пилләләринин адыны һечаларла (нисби С.) вә ја пилләләрин адыны мүтләг јүксәклијә мувафиг тәләффүз етмәк (мүтләг С.) јолу илә мелодијанын охунмасы; нотла охума тәдриси үсулларындан бири. Әввәләр С.-нын һәр һечасы һексахордун мүәјјән пилләсини билдирирди. Бир һексахорддан дикәринә кечид олан мутасија сәсләрин (пилләләрин) һечаларынын адынын дәјишилмәсини тәләб едирди. 16 әсрин ахырларындан сәсдүзүмүндә 7-чи пилләни көстәрмәк үчүн si (си) һечасы тәтбиг олунду; бунунла әлагәдар бир тоналлыг дахилиндә мутасијаја еһтијач галмады. 17 әсрин ахырларында ut һечасы до илә әвәз олунмушдур. Һазырда роман дилли өлкәләрдә, ССРИ-дә С. һечалары сәсләрин абсолјут јүксәклијини ифадә едир. 2) Бә'зән сәсләрин интонасијасыз, ритмик охунмасына да С. дејилир.

СОЛНЕЧНОГО́РСК—РСФСР Москва вил.-ндә шәһәр. Солнечногорск р-нунун мәркәзи. Сенеж көлүнүн саһилиндәдир. Әһ. 52 мин (1983). Д.ј. ст. (Подсолнечнаја). Метал тор вә шүшә истеһсал едән з-длар, Сенеж көлүндә балыгчылыг-идман тәсәррүфаты, јахынлығында санаторијалар, истираһәт евләри вә пионер дүшәркәләри вар.

СО́ЛНОК (Szolnok)—Мачарыстанда медје. Тиса чајынын орта ахыны бојундакы әразини тутур. Саһ. 5,6 мин *км*². Әһ. 444 мин (1977). Инз.м. Солнок ш.-дир. Тәсәррүфаты сәнаје-аграр характерлидир. Машынгајырма, кимја, ајаггабы, селлүлоз-кағыз, ағач е'малы, тикиш, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Нефт вә газ чыхарылыр. Дәнли биткиләр (гарғыдалы, буғда, чәлтик вә с.), шәкәр чуғундуру, күнәбахан вә с. әкилир. Сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Донузчулуг вә гушчулугла мәшғул олунур.

СО́ЛНОК (Szolnok)—Мачарыстанын мәркәзи һиссәсиндә шәһәр. Солнок медјесинин инз.м. Əһ. 77 мин (1981). Мүһүм нәгл. говшағы. Тиса чајы саһилиндә порт. Кимја, јејинти, селлүлоз-кағыз, тахта-шалбан, мебел сәнајеси, тикиш вә түтүн ф-кләри, ири д.ј. е'малатханалары вар. К.т. машынлары вә електротехника мә'мулаты истеһсал олунур.

СО́ЛНТСЕВ Фјодор Фјодорович (1887, индики Смоленск вил.-нин Гагарин ш.—20.9.1918)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1917 илдән Сов.ИКП үзвү. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә (1914—18) Гафгаз чәбһәсиндә рота, полк командири олмушдур. 1918 илдә Сарыгамышда һәрби-ингилаб шурасынын, ингилаб комитәсинин үзвү сечилмиш, Гырмызы гвардија дәстәләринин јарадылмасында фәалијјәт көстәрмишдир. Бакыда *март гијамынын (1918)* јатырылмасында фәал иштирак етмиш вә јараланмышды. Гафгаз Ордусу һәрби-ингилаб комитәсиндә чалышмыш, ордуја сәфәрбәрлик комиссијасынын үзвү олмуш, гырмызы командирләр һазырлајан тә'лиматчылар мәктәбинин рәиси, Күрдәмирдә комиссар вәзифәсиндә ишләмишдир. 1918 илдә Бакынын мүдафиәсинин тәшкилатчыларындан олмушдур. *Бакы комиссарлары* сырасында күлләләнмишдир. Гагарин ш.-ндә абидәси гојулмушдур (1981). Бакыда вә Гагариндә адына күчә вә с. вар.

СО́ЛО (итал. solo, лат. solus—тәк, јеканә), м у с и г и д ә—1) чохсәсли мусиги әсәриндә партија, јахуд епизод; мелодик чәһәтдән хүсусилә ајдын, габарыг олуб бир мүғәнни, јахуд һәр һансы аләтдә чалан ифачы (бә'зән бир нечәси) тәрәфиндән ифа олунур. 2) Бир ифачы үчүн нәзәрдә тутулмуш инструментал пјес.

СО́ЛО (Solo)—Индонезијада *Суракарта* ш.-нин икинчи ады.

СОЛОВЕ́ТС АДАЛАРЫ—Ағ дәниздә адалар групу. Инзибати чәһәтдән РСФСР Архангелск вил.-нин тәркибиндәдир. Саһ. 347 *км*². 6 ададан ибарәтдир. Релјефи тәпәликдир (һүнд. 107*м*-ә гәдәр). Адаларын әксәр һиссәси шам вә күкнар мешәләри илә өртүлүдүр. Чохлу көл вар. Соловетс адасында 15 әсрдә Русијанын ән бөјүк монастырларындан сајылан Соловетс монастырынын әсасы гојулмушдур. 1974 илдән дөвләт музеј-горуғудур.

СОЛОВЈА́НЕНКО Анатоли Борисович (д. 25.9.1932, Донетск)—Украјна совет мүғәнниси (лирик-драматик тенор). ССРИ халг артисти (1975). Ленин мүкафаты лауреаты (1980). Кијев консерваторијасыны битирмиш (1978), Миланын «Ла Скала» театрында тәчрүбә кечмишдир. 1965 илдән Украјна Опера вә Балет Театрынын солистидир. Көзәл, мәлаһәтли сәсә малик С.-нун ифасы үчүн дәрин емосионаллыг, сәмимилик сәчијјәвидир. Партијалары: Андреј («Запорожјели Дунајын о тајында», С. Гулак-Артемовски), Алфред, һерсог, Манрико («Травиата», «Риголетто», «Трубадур», Ҹ. Верди), Рудолф («Боһема», Ҹ. Пуччини), Едгар («Лүчија ди Ламмермур», Г. Донисетти), де Грије («Манон», Ж. Массне) вә б. Камера-вокал мусиги ифачысы кими дә мәшһурдур. Харичи өлкәләрдә гастролда олмушдур. Халглар Достлуғу ордени илә тәлтиф едилмишдир.

СОЛОВЈО́В Серкеј Михајлович (17.5.1820, Москва—16.10.1879, орада)—рус тарихчиси, Петербург ЕА-нын үзвү (1872). Москва ун-ти тарих-филолокија факүлтәсинин деканы (1864—70), ун-тин ректору (1871—77) олмушдур. Новгородун тарихинә, I Пјотр вә I Александрын дөврүнә, Русијанын харичи сијасәт тарихинә, тарихшүнаслыға аид әсәрләри вар. Башлыча әсәри олан «Гәдим заманлардан башлајараг Русијанын тарихи»ндә (ч. 1—29) Н. М. *Карамзинин* субјектив бахышларына гаршы тарихи инкишаф идејасыны гојмушдур. С. дөвләт һакимијјәтинин тарихинә әсас јер верир, Русијанын тарихи просесиндә онун һәлледичи рол ојнадығыны көстәрир, синфи мүбаризәјә мәнфи мүнасибәт бәсләјирди. Әсәрләриндәки күлли мигдарда мәнбәләр тарихи просесин ганунаујғунлуғу идејасы әсасында шәрһ олунмушдур. С.-ун әсәрләри Русијада тарих елминин инкишафында буржуа мәрһәләсини ачмышдыр.

СОЛОВЈО́В-СЕДО́Ј (әсл фамилијасы С о л о в ј о в) Васили Павлович (25.4.1907, Петербург—2.12.1979, Москва)—рус совет бәстәкары. ССРИ халг артисти (1967). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1975). Ленин мүкафаты лауреаты (1959). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943, 1947). ССРИ Бәстәкарлар Иттифагынын (1957—74) вә РСФСР Бәстәкарлар Иттифагынын (1960—77) катиби олмушдур. С.-С.-ун «Чал, мәним бајаным», «Бүлбүлләр», «Рејддә ахшам», «Москва ахшамлары», «Әкәр дүнјанын бүтүн оғланлары», еләчә дә «Доғма дијар, Азәрбајчан» (Т. Гулијевлә биркә) вә с. маһнылары мәшһурдур. О, һәмчинин «Тарас Булба» (1940, 2-чи редаксијасы 1955), «,,Россија'' лимана дахил олду» (1964) балетләринин, «Садиг дост» (1945), «Ән гијмәтли» (1952) вә с. оперетталарын, драм тамашалары вә кинофилмләрә мусигинин мүәллифидир. ССРИ Али Советинә (3—5-чи чағырыш) депутат сечилмишдир. 3 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

СОЛОДЛАР — әсасән, коллоидләрин үст гатларынын дөври олараг јујулуб парчаланмасы, 2—3 валентли металлардан (хүсусән Fe вә Mn) јохсуллашмасы, кварс вә аморфшәкилли силисиум 4-оксидлә зәнкинләшмәси нәтичәсиндә шоракәтләрдән әмәлә кәлән торпаглар. С.-ын профилиндә олан кенетик гатлар A_0—мешә дөшәмәси, A_1—һумус (чим гаты), A_2—солодлашмыш гат, A_2B—кечид гаты, B—иллүвиал гат, C.—ана сүхур гатына ајрылыр. С.-да 1,5—10%-дәк һумус олур. Әлверишсиз су хассәләринә маликдир. С. 3 јарымтипә бөлүнүр: мешә (типик), чәмән (чимли) вә чәмән-батаглыг (торфлу). С. ләкәләр шәклиндә Австралија, АБШ, Канада вә ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә гисмән Күр-Араз овалығында, Нах.МССР-ин Аразбоју һиссәсиндә тәсадүф олунур. С.-дан истифадә етмәк үчүн онун мүнбитлијини артырмаг вә дәрин шум етмәклә үзви күбрәләр вермәк лазымдыр. С.-да горујучу мешә золағы вә бичәнәк салмаг даһа мәгсәдәујғундур.

СОЛО́МЕНТСЕВ Михаил Серкејевич (д. 7.11.1913, индики Липетск вил. Јелетс р-нунун Јериловка к.)—совет дөвләт вә партија хадими, ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1973, 1983). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Кәндли аиләсиндә доғулмушдур. Ленинград Политехник Ин-туну гуртардыгдан (1940) сонра металлуркија з-дларында уста, сех рәиси, ҮИК(б)П МК-нын партија тәшкилатчысы, баш мүһәндис, директор ишләмишдир (1940—54). Чeлјабинск вил. партија комитәсинин биринчи катиби (1954—57), вил. ХТШ-нин сәдри (1957—59), Газахыстан КП Гараганда вил. комитәсинин биринчи (1959—62), Газахыстан КП МК-нын икинчи (1962—64), Ростов вил. партија комитәсинин биринчи катиби (1964—66), Сов.ИКП МК катиби (1966—71), РСФСР Назирләр Советинин сәдри (1971—83) олмушдур. 1983 илин ијунундан Сов.ИКП МК јанында *Партија Нәзарәти Комиссијасынын* сәдридир. 1961 илдән Сов.ИКП МК үзвүдүр. 1971 илин нојабрындан Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд олмуш, 1983 илин декабрындан Сијаси Бүро үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (5—11-чи чағырыш) депутатыдыр. Азәрб.-да олмушдур (1980). 5 дәфә Ленин ордени, 3 башга орденлә, медалларла, һәмчинин харичи орденләрлә тәлтиф едилмишдир.

СОЛОМО́Н АДАЛАРЫ (Solomon Islands)—Сакит океанда, *Меланезијада* архипелаг. Јени Гвинејадан ш.-дәдир. 7 ири ада (Букенвил, Гуадалканал, Санта-Исабел, Малаита, Сан-Кристобал, Шуазјол, Нју-Ҹорчија) вә бир сыра кичик ададан ибарәтдир. Саһ. 40,4 мин *км*². Әһ. 260 миндән чох (1978). С. а.-нын шм. һиссәси (Букенвил, Бука, Ниссан а-ры вә бир сыра атолл *Папуа—Јени Гвинеја*, галан чох һиссәси исә *Соломон Адалары* дөвләти (1978 илдән) әразисинә дахилдир. Адалар, әсасән, вулкан мәншәлидир. Пүскүрән вулканлар (Балби, Багана) вар. Һүнд. 2743 *м*-ә гәдәрдир (Букенвил а.-нда). Иглими субекваториал, чох рүтубәтлидир. Орта ајлыг темп-р 26—28°C. Иллик јағынты 2300—7500 *мм*. Чајлары гыса вә чохсулудур. Адаларын чох һиссәси һәмишәјашыл мешәләрлә (палма, фикус вә с.) өртүлүдүр. Һејванлары: јараса, тимсаһ, илан, нәһәнк гурбаға вә с.

СОЛОМО́Н АДАЛАРЫ (Solomon Islands)—Сакит океанын ч.-г. һиссәсин-

дә, *Соломон адалары* архипелагында дөвләт. *Милләтләр бирлијинә* дахилдир. С.А.-нын әразиси Соломон адалары архипелагында 6 ири аданы (Гуадалканал, Малаита, Санта-Исабел, Нју-Чорчија, Шуазјол, Сан-Кристобал) вә чохлу кичик аданы әһатә едир. Саһ. 29,8 мин *км*². Әһ 234 мин (1981). Пајтахты Һониара ш.-дир. Инзибати чәһәтдән 4 маһала бөлүнүр. Тәбиәти үчүн бах *Соломон адалары* (архипелаг) мәгаләсинә. 1978 ил Конститусијасы гүввәдәдир. Дөвләт башчысы Б. Британија краличасыдыр; ону кенерал-губернатор тәмсил едир. Ганунверичи һакимијјәт 4 ил мүддәтинә сечилән бирпалаталы Милли парламентә мәхсусдур. Ичра һакимијјәтини һөкумәт һәјата кечирир.

С.А.-нда онларча халг јашајыр. Әксәријјәти меланезијалылардыр; полинезијалылар, авропалылар, чинлиләр вә б. да јашајыр. Рәсми дил инкилис дилидир. Диндарлары, әсасән, христиандыр. Әсас шәһәри Һониарадыр (тәгр. 15 мин нәфәр; 1982).

С.А.-ны 1568 илдә испан дәниз сәјјаһы А. Менданја де Нејра кәшф етмиш вә ону Соломонун (Сүлејман пејғәмбәрин) гызыл өлкәси илә мүгајисә едәрәк С.А. адландырмышдыр. 1893—1900 илләрдә Б. Британијанын протекторатына чеврилмишди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра С.А.-нда истиглалијјәт уғрунда мүбаризә кенишләнди. Б. Британија 1976 илин јанварында С.А.-на дахили өзүнүидарә статусу вермәјә мәчбур олду. 1978 ил ијулун 7-дә С.А. мүстәгиллик әлдә етмиш, августда исә БМТ-јә гәбул олунмушдур.

Өлкәдә С.А.-нын Бирләшмиш партијасы (һаким партијадыр), Милли демократик вә Мүтәрәгги халг партијалары фәалијјәт көстәрир.

С.А.-нын игтисадијјатында Инкилтәрә, Јапонија вә Австралија капиталы әсас јер тутур. Үмуми милли кәлирин тәгр. 60%-ини к.т. верир. Копра (валјута кәлиринин 90%-индән чохуну верир; 1978 илдә 26 мин *т*), какао, чәлтик, эдвијјат вә с. јетишдирилир. Һејвандарлыг (24 мин гарамал вар, 1978), балыгчылыг вә мешә сәнајеси (1978 илдә 260 мин *м*³ одунчаг) инкишаф етдирилир. Боксит чыхарылыр. Мис, никел, күмүш, гызыл еһтијатлары ашкар едилмишдир. Јүнкүл вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Дәниз порту вә бејнәлхалг аеропорту Һониарадыр. Копра, кокос јағы, балыг, одунчаг, какао, дүјү ихрач едилир. Сәнаје маллары, әрзаг, нефт мәһсуллары вә с. идхал олунур. Әсас тичарәти Б. Британија, Јапонија, Австралија, АБШ вә Сингапурладыр. Туризмдән һәр ил тәгр. 14 млн. доллар кәлир алыныр. Пул ваһиди С.А. долларыдыр.

Әд.: Малаховский К. В., Соломоновы острова, М., 1978; Австралия и Океания. Антарктида, М., 1981 (серия «Страны и народы»).

СОЛОМО́С (Sōlomós) Дионисиос (8.4.1798, Закинф а.—9.2.1857, Керкира)—јунан шаири. Италјан вә јунан дилләриндә јазмышдыр. Јунан дилиндә илк ириһәчмли әсәри «Азадлыг һимни»дир (1823). Јунан халгынын милли азадлыг мүбаризәсинин тәрәннүмү јарадычылығынын башлыча мөвзусудур: «Ламброс» (1826—29), «Бајронун өлүмүнә ода» (1825) поемалары, «Мүһасирәјә алынмыш азад инсанлар» (өмрүнүн сонуна кими бу әсәр үзәриндә ишләмишдир) лирик-фәлсәфи поемасы. «Азадлыг һимни»нин илк бәндләри 1869 илдән Јунаныстанын милли һимнидир.

Әсәрләри: Песни свободы, М., 1964; Стихи, в кн.: Европейская поэзия XIX века, М., 1977.

СОЛО́Н (Sólon) (е.ә. 640 вә 635 илләр арасы—тәгр. 559)—Афина (Гәдим Јунаныстан) сијаси хадими вә сосиал ислаһатчы. Афина илә Мегара арасындакы мүһарибәдә шөһрәтләнмишдир. Е.ә. 594 илдә *архонт* вә ајсимнет (васитәчи) сечилән С.-ун һәјата кечирдији сосиал-сијаси ислаһатлар гәбилә гурулушу галыгларынын ләғвини сүр'әтләндирмиш, Афина гулдарлыг демократијасынын әсасыны гојмушду. С. елекија вә јамблар да јазмышдыр.

СОЛО́ХА—УССР Запорожје вил.-нин Болшоја Знаменка к.-ндән 12 *км* ч.-ш.-дә е.ә. 4 әсрә аид *скифләрә* мәхсус курган. Һүнд. 18 *м* олан курганын алтындан ики «падшаһ» гәбри ашкар олунмушдур. Гәбирдән силаһ дәсти, һакимијјәт символу олан тунч топпуз, биләрзик, гызыл вә тикмә бәзәкләр, күмүш габлар вә с. тапылмышдыр. Үзәриндә скиф дөјүшүнү экс етдирән гызыл дараг, һабелә пијада вә сүвари дөјүшчүләрин вурушмасы тәсвир едилмиш күмүш һашијәли горит (*садах*) хүсуси бәдии әһәмијјәтә маликдир. Падшаһ сәрдабасынын јахынлығындакы чаладан 5 ат скелети вә бәзәкли јүјән галыглары да тапылмышдыр.

Әд.: бах *Скиф дөвләти* мәгаләсинин әдәбијјатына.

СОЛСАҺИЛ УКРАЈНАСЫ—Украјнанын Днеприн *сол саһилиндәки* һиссәсинин тарихи ады. Андрусово барышығына (1667) әсасән Полша бу әразинин Русија илә јенидән бирләшмәсини танымышды. С.У.-на Чернигов, Полтава вил.-ләри, һәмчинин Кијев вә Черкасск вил.-ләринин солсаһил торпаглары, Кијев вә онун әтрафындакы кичик сағсаһил р-ну вә Днепропетровск вил.-нин шм. һиссәси дахил иди. 1793 илдә С.У. Русијанын тәркибиндә *Сағсаһил Украјнасы* илә бирләшмишдир.

СО́ЛСБЕРИ (Salisbury) Роберт Артур Толбот Гаскојн-Сесил (Gascoyne-Cecil) (3.2.1830, Һартфордшир, Һатфилд-Һаус—22.8.1903, Һатфилд-Һаус)—маркиз, Б. Британија дөвләт хадими. 1881 илдән лордлар палатасында мүһафизәкарларын, сонрадан исә, һәмчинин мүһафизәкарлар партијасынын лидери, 1885—86, 1886—92, 1895—1902 илләрдә баш назир вә ејни заманда харичи ишләр назири (1900 илә гәдәр) олмушдур. С. Б. Британијанын Асија вә Африкада мүстәмләкәчилик експансијасынын тәшкилатчыларындандыр. С. һөкумәти 1902 илдә Јапонија илә, биринчи нөвбәдә Русијаја гаршы јөнәлдилмиш иттифаг мүгавиләси имзаламышды. Ирландијаја мухтаријјәт верилмәсинин (бах *Һомрул*) әлејһинә олмушдур.

СО́ЛСБЕРИ (Salisbury)— Зимбабведәки *Хараре* ш.-нин 1982 иләдәк ады.

СО́ЛСКИ (Solski) Лүдвик [әсл ады вә фамилијасы Лүдвик Наполеон Сосновски (Sosnowski)] (20.1.1855, Гдув—19.1.1954, Краков)—полјак актјору. Сәһнә фәалијјәтинә 1876 илдән башламыш, полјак сәһнәсиндә реалист ән'әнәләри тәмсил етмишдир. С. минә јахын рол ојнамышдыр: ксендз Пјотр («Дзјадлар», А. Митскевич), Горштынски («Горштынски», Ј. Словатски), Петруччо («Шылтаг гызын јумшалмасы», В. Шекспир), Гарпагон («Хәсис», Ж. Б. Молјер), Фирс («Албалы бағы», А. Чехов), Грозны («Иван Грознынын өлүмү», А. Толстој) вә с.

СОЛТАНАБАД—Иранда *Әрак* ш.-нин кечмиш ады.

СОЛТАНБУД—Азәрб.ССР-ин Чулфа р-нунда, Зәнкәзур силсиләсиндә дағ. Әлинчә чајынын јухары ахыны һөвзәсиндәдир. Һүнд. 2272 *м*. Еосен јашлы туфлу конгломерат, брекчија, гумдашы вә порфиритләрдән тәшкил олунмушдур. Отлагдыр.

СОЛТАНЛЫ — Азәрб.ССР Чәбрајыл р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 29 *км* ч.-да, Араз-боју дүзәнликдәдир. Әһ. 1885 (1983); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур.

СОЛТАННУХА — Азәрб.ССР Гутгашен р-нунун *Бөјүк Пирәли советлијиндә* кәнд. Р-н мәркәзиндән 11 *км* ч.-г.-дә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 1973 (1983); түтүнчүлүк, тахылчылыг, һејвандарлыг, барамачылыг вә мејвәчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

СОЛТ-ЛЕЈК-СИ́ТИ (Salt Lake City)—АБШ-да шәһәр. Чордан чајынын саһилиндәдир. Јута штатынын инз. м. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 170 мин (1975). К.т. вә мә'дән сәнајеси р-нунун мәркәзидир. Әлван металлуркија, нефт е'малы, јејинти, кимја сәнајеси; ун-т вар. Мә'дән вә нәгл. аваданлығы истеһсал олунур. Гара вә әлван металлар е'мал едилир. 1847 илдә салынмышдыр.

СОЛТСЫ́—РСФСР—Новгород вил.-индә шәһәр. Солтсы р-нунун мәркәзи. Шелон чајынын саһилиндәдир. Кәтан е'малы з-ду, трикотаж ф-ки вар. 1390 илдә салынмышдыр.

СОЛҮТРЕ́ МӘДӘНИЈЈӘТИ—сон Палеолитин орталарына аид археоложи мәдәнијјәт. Франса вә Шимали Испанијада јајылмышдыр. Оринјак вә Перигор мәдәнијјәтләрини әвәз етмишдир. Франсадакы Солүтре (Solutré) дүшәркәсинин ады илә адландырылмышдыр. Е.ә. 18—15-чи миниилликләрә аид едилир. *Мадлен мәдәнијјәти* илә әвәз олунмушдур. Чахмагдашыдан дәфнә вә сөјүд јарпағы формасында сәлигә илә һазырланмыш учлугларла характеризә едилир. Бурадан чахмагдашыдан дүзәлдилмиш гашов, кәсичи, дешичи, сүмүк учлуглар, ијнә вә с. ашкар едилмишдир. Авропанын дикәр (о чүмләдән ССРИ) сон Палеолит абидәләриндә С.м.-нин мүәјјән охшар чизкиләринә тәсадүф олунур.

СОЛФАТА́Р (итал. solfatara; solfo — күкүрд)— 1) вулканик р-нларда Јер габығы гатларындан чыхан су бухары, карбон газы вә с. гатышыглы сулфид вә һидрокен-сулфид шырнағы. Темп-ру 100—300°C олур. 2) Узун илләр сакит һалда С. газлары пүскүрән вулкан (мәс., Неапол јахынлығындакы Солфат вулканы).

СОЛФЕ́ЧИО (итал. solfeggio, *сол* вә *фа* мусиги сәсләринин адындан)—1) мусигини ешитмә вә дујма габилијјәтини инкишаф етдирмәк, еләчә дә нот охумаг тәчрүбәсини артырмаг мәгсәди дашыјан тәдрис фәнни. 2) Саит сәсләрлә ифа олунан хүсуси вокал мәшғәләләр (*вокализ* дә адланыр).

СО́ЛФОРД (Salford)—Б. Британијада Бөјүк Манчестер графлығында шәһәр. Әһ. 261 мин (1976). Машынгајырма, тикиш, кимја, полиграфија, јејинти сәнајеси; ун-т вар.

СО́МА (јун. sōma—бәдән)—организм бәдәнини ишарә етмәк үчүн алман зоологу А. *Вејсманын* ирәли сүрдүјү термин. Чинсијјәт һүчејрәләри васитәсилә нәсилдән-нәслә верилән рүшејм плазмасынын әксинә адландырылмышдыр. А. Вејсманын фикринчә С. рүшејм плазмасынын маһијјәтинә тә'сир көстәрмәјә гадир дејилдир. Организмин С. вә рүшејм плазмасына бөлүнмәси фәрди инкишаф просесиндә һәјат шәраитинин тә'сири алтында организмин газандығы хассәләрин ирси маһијјәтинин гејри-мүмкүнлүјүнә дәлаләт едир.

СОМА́ЛИ (el Somaliya)—Африканын ш.-индә јарымада. Саһ. тәгр. 750 мин *км*². Сәтһи һүнд. 1000—1500 *м* олан пилләли платодур. Макс. һүнд. 2406 *м* (Уарсанжели-Мичуртина д-рында). Иглими субекваториал, шм.-да тропикдир. Иллик јағынты 100—600 *мм*. Даими ахарлы чајлары: Чуба, Веби-Шебели. Гуру саванналар вә јарымсәһралар вар. Сомали Демократик Респ.-сы, Чибути Респ.-сы вә Ефиопија (гисмән) С. ј-а-ндадыр.

СОМА́ЛИ, Сомали Демократик Республикасы, СДР (Jamhuuriydde Demokratikada el Somaliya).

Үмуми мә'лумат. Африканын шм.-ш.-индә, Сомали ј-а-нда, «Африка чыхынтысы» адланан јердә дөвләт. Кенија, Ефиопија вә Чибути илә һәмсәрһәддир. Шм.-дан Әдән көрфәзи, ш.-дән вә ч.-ш.-дән Һинд океаны илә һүдудланыр. Саһ. 637,6 мин *км*². Әһ. 5,4 млн. (1981). Пајтахты Могадишо ш.-дир. С. инзибати чәһәтдән 16 вил.-ә бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. С. респ.-дыр. 1979 ил конститусијасы гүввәдәдир. Дөвләт вә һөкумәт башчысы Милли Мәчлисин 6 ил мүддәтинә сечдији президентдир. Ганунверичи орган Милли Мәчлисдир (бирпалаталы парламент). Ичра һакимијјәтини президентин башчылығы илә һөкумәт һәјата кечирир.

Тәбиәт. Өлкәнин мәркәзи һиссәсини плато (һүнд. 500—1500 *м*) тутур. Шм.-ында Уарсанжели - Мичуртина д-ры (макс. һүнд. 2406 *м*, Суруд-Ад д.) јерләшир. Плато шм.-дан вә ч.-ш.-дән енсиз (тәгр.100 *км*) тәпәли овалыгларла әһатәләнир. Фајдалы газынтылары: дәмир, уран филизләри вә с. Иглими екваториал муссон, шм.-да тропик сәһра вә јарымсәһра типлидир. Орта темп-р јанварда 25—30°C, ијулда 32°C-дир. Иллик јағынты ч.-дан шм.-а вә г.-дән ш.-ә азалараг 600—500 *мм*-дән 100 *мм*-ә чатыр. Даими чајлары: Чуба вә Веби-Шебели. Торпаглары гырмызымтыл-гонур вә гырмызы-гонурдур. Битки өртүјү сәһра вә јарымсәһра типлидир. Һејванлары: антилоплар, зебра, зүрафә, аслан, бәбир, кафтар, чаггал вә с. Чохлу гуш, сүрүнән, һәшәрат вар.

Әһали. Әһалинин 95%-и сомалилиләрдир. Банту дилләриндә данышан вагошалар вә суаһилиләр, һәмчинин әрәбләр, амһаралар, һиндлиләр вә авропалылар (әсасән италјанлар) да јашајыр. Рәсми дилләри сомали вә әрәб дилләридир. Һаким дин исламдыр. Ишләјән әһалинин 80%-дән чоху к.т.-нда чалышыр (1980). Ири шәһәрләри: Могадишо (тәгр. 600 мин; 1980), Бербера, Харкејса, Кисимајо вә с.

Тарихи мә'лумат. С. әразиси һәлә Палеолит дөврүндән мәскунлашмышдыр. 7—8 әсрләрдә Сомали ј-а-на көчмүш әрәбләр С. әһалисинин дин, дил вә мәдәнијјәтинин формалашмасына бөјүк тә'сир көстәрдиләр. 12—16 әсрләрдә индики С. әразисиндә мүсәлман султанлыглары мөвчуд иди. 18 әсрдә С.-нин ч. һиссәси Зәнзибар султанлығынын, шм.-ы Мисирин табелијинә кечди. 20 әсрин әввәлиндә С. әразисиндә 3 мүстәмләкә — Британија, Италија вә Франса С.-си јаранды. Икинчи дүнја мүһарибәсиндә италјан ордусу Британија С.-сини ишғал етди (1940, август). Лакин 1941 илин әввәлиндә инкилис гошунлары италјанлары сыхышдырыб, Британија вә Италија С.-сини тутдулар; бурада һәрби-ишғал режими јаранды (Франса С.-си һаггында бах *Чибути*).

1949 ил нојабрын 21-дә БМТ Баш Мәчлиси кечмиш Италија С.-сини 10 ил мүддәтинә БМТ-нин һимајәси алтына кечирмәк барәдә гәрар гәбул етди; 1960 ил ијулун 1-дә һәмин әразинин истиглалијјәти е'лан олунду. Милли азадлыг һәрәкатынын тәзјиги алтында Инкилтәрә һөкумәти Британија С.-синин мүстәгиллијини танымаға мәчбур олду (1960 ил, 26 ијун). 1960 ил ијулун 1-дә С.-нин һәр ики һиссәси ваһид дөвләтдә—С. Респ.-сында бирләшди. 1960 илин сентјабрында ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр јарадылды. 1969 ил октјабрын 21-нә кечән кечә өлкәнин силаһлы гүввәләринин демократик әһвали-руһијјәли забитләри ингилаби чеврилиш етдиләр. Бүтүн һакимијјәт Али Ингилаби Шуранын (АИШ) әлинә кечди; демократик респ. е'лан олунду. 1976 илдә С. Ингилаби Сосиалист Партијасы (СИСП) јарадылды, АИШ бурахылды. 1976—79 илләрдә өлкәдә ганунверичилик органы функсијасыны СИСП МК-сы јеринә јетирирди. 1977 илдән С. империалист дөвләтләрлә, хүсусән АБШ илә јахынлашмаға башлады, сосиалист Ефиопијасына гаршы әсассыз әрази иддиалары ирәли сүрдү вә силаһлы мүдахилә тәдбирләринә әл атды. 1979 илдә јени конститусија гәбул едилди.

Сомали. 1. Өлкәнин шималындаи мәнзәрә. 2. Могадишо шәһәринин мәркәзи һиссәси. 3. Могадишо. Милли театрын бинасы. 1968. 4. Кисимајо шәһәри. Өн планда әт комбинаты. 5. Могадишода Ҹүмә мәсҹидинин минарәси. 1238. 6. Фәрәһ Мәһәммәд. «Дәвәләр динҹәләркән». 1960-ҹы илләр.

1980 илин октјабрында С.-дә фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан олунду, АИШ јенидән бәрпа едилди. С.—АБШ мүгавиләсинә (1980) әсасән АБШ С.-нин һәрби базаларындан истифадә етмәк имканы газанды. С.-дә һазыркы режими девирмәк вә демократијаны бәрпа етмәк уғрунда мүбаризә апаран С.-нин Гуртулушу Демократик Ҹәбһәси јарадылмышдыр (1981, Бејрут). 1981 илин сонунда АБШ-ын «чевик әмәлијјат гүввәләри»нин С.-дә маневрләри кечирилдикдән сонра мөвҹуд режимә гаршы мүхалифәт даһа да күҹләнди. 1982 илдә көҹәриләр, тиҹарәт ишчиләри, тәләбәләр арасында һәјәҹанлар, өлкәнин шм.-ында бир сыра һәрби һиссәләрдә гијамлар баш вермишдир.

Тәсәррүфат. С. кери галмыш аграр өлкәдир. Натурал вә јарымнатурал хырда кәндли тәсәррүфатлары үстүндүр. Шәкәр гамышы, банан, калыш, гарғыдалы, дары, пахлалы биткиләр, күнҹүт, мејвә-тәрәвәз вә с. јетишдирилир. Гарамал, давар, дәвә сахланылыр. Саһилбоју р-нларда балыгчылыгла мәшғул олунур. Сәнаје зәиф инкишаф етмишдир; әсасән, к.т. мәһсуллары е'мал олунур. ИЕС-ләр вар. Дөвләт бөлмәсинин әсасыны тәшкил едән бир сыра јејинти сәнајеси мүәссисәси, порт, Ҹуба чајында ирригасија системи вә СЕС-ин тикилмәсиндә, балыгчылығын инкишафында ССРИ С.-јә көмәклик көстәрмишдир. Д.ј.-лары јохдур. Бәрк өртүклү автомобил јолларынын уз. тәгр. 2000 *км*-дир (1981). Мүһүм дәниз портлары: Могадишо, Бербера. Әсас аеропортлар Могадишо, Харкејса вә Кисимајододыр. Мал-гара, банан, балыг консерви вә с. ихраҹ олунур. Машын вә аваданлыг, нефт мәһсуллары, әрзаг вә с. идхал едилир. Хариҹи тиҹарәти, әсасән, Сәудијјә Әрәбистаны, АБШ, Јапонија, АФР, Б. Британија, Италија, Күвејт, ЈХДР илләдир. Пул ваһиди С. шиллингидир.

Сәһијјә. 1970 илдә С.-дә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 45,9, өлүм сајы 24, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 200 олмушдур. Өлүм һаллары әсасән инфексион вә паразитар хәстәликләрдәндир. Вәрәм, зөһрәви хәстәликләр, дерматомикозлар кениш јајылмышдыр. С.-дә 5 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 1,9 чарпајы) хәстәхана мүәссисәси, 193 һәким (әһалинин һәр 17,2 мин нәфәринә 1 һәким), 21 әҹзачы, 4 диш һәкими, 4,5 минә јахын орта тибб ишчиси вар (1973). 1970 илдән тибби јардым пулсуздур. 1964 илдә ССРИ С. халгына һәрәси 50 чарпајылыг, амбулаторијалы 2 госпитал бағышламышдыр. Һәким кадрлар хариҹдә, һабелә С. милли ун-тинин тибб факүлтәсиндә һазырланыр.

Маариф. Өлкә истиглалијјәт газанмаздан әввәл әһалинин 95%-и савадсыз иди. 1975 илдә иҹбари ибтидаи тәһсил һаггында ганун гәбул едилмиш, савадсызлығын ләғви үчүн милли кампанија башланмышды. Тәһсил мүддәти үмумтәһсил мәктәбләриндә 10, техники-пешә мәктәбләриндә 2—4 илдир. Могадишода бајтарлыг, сәнаје, педагожи вә с. коллеҹләр, ун-т, Милли китабхана, Милли музеј вә с. вар.

Мәтбуат, радио верилишләри. Мүһүм мәтбуат органлары: «Һиддигта Октобар» күндәлик гәзети, «Һалган» һәфтәлик, «Одка шакалаһа», «Ува-ага усуб» ајлыг журналларыдыр. С. милли информасија акентлији 1963 илдә јарадылмышдыр. Радио верилишләри 1941 илдән апарылыр.

Әдәбијјат. Әдәбијјат әрәб, гисмән дә франсыз вә инкилис дилләриндә инкишаф едир. Султан Вил-Ваал (16 әср), Рачке Угас (18 әсрин сону—19 әсрин әввәли) классик поезијанын нүмајәндәләридир. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә С.-нин милли гәһрәманы Мәһәммәд бен Абдулла Сәид әл-Һәсән ше'рләриндә азадлыг уғрунда мүбаризәјә чағырмышдыр. Истиглалијјәт мүбаризәси дөврүндә Гассем Һилол Скиффонун вәтәнпәрвәр руһлу ше'рләри јајылмышды. 60—70-ҹи илләрдә мүтәрәгги шаир вә јазычылардан Абдуллаһи Карши, Әли Ҹәрир, Әбди Мәһәммәд Амин, Әһмәд Абдуллаһи Галиб, Уилјам Сиад, Мәһәммәд Турјер, Әһмәд Өмәр әл-Әзһәри, драматурглардан Мәһәммәд Һаҹы Исмајыл Балајју, Һүсејн Әли Фәрәһ, илк роман мүәллифи Нурәддин Фәрәһ вә б. танынмышлар.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. 8 әсрдән лиман шәһәрләриндә әһәнкдашыдан әрәб ме'марлығы руһунда биналар тикилмиш, 19—20 әсрләрдә шәһәр ме'марлығында еклектика үстүн јер тут-

мушду. 1960-чы иллəрдəн мəнзил тикинтиси инкишаф едир (ме'марлар Һ. Дири вə б.). Мүасир тəсвири сəнəт јерли мөвзуларда декоратив композисијалар јарадан бојакарларын (Абди Мəһəммəд, Суфи) јарадычылығы илə тəмсил олунур. Керамика вə һөрмə мə'мулаты, ағачдан һəндəси орнаментли ев əшјалары һазырланмасы бəдии сəнəткарлығын əн'əнəви нөвлəридир.

Əд.: Надеждин Г. В., Сомали, М., 1976; Африка. Восточная и Южная Африка, М., 1981 (серия «Страны и народы»).

СОМАЛИ́ ДИЛИ—*сомалилилəрин* дили. Сами-һами диллəринин кушит диллəри групуна дахилдир. Бу дилдə 4,4 млн.-а јахын адам данышыр (1978). 5 əсас диалекти вар. Əсас ад синифлəри исим вə фе'ллəрдир. 2 грамматик чинс, мүəјјəн вə гејри-мүəјјəн артикл вар. Сөздəјишдирмə вə сөздүзəлтмə, əсасəн, сон шəкилчи васитəси илə јарадылыр. Јазысы латын графикасына əсасланыр.

Əд.: Жолковский А. К., Синтаксис сомали, М., 1971; Долгопольский А. Б., Сравнительно-историческая фонетика кушитских языков, М., 1973.

СОМАЛИЛИЛƏР—Сомали Демократик Республикасынын əсас əһалиси, халг. Ефиопија, Кенија вə с. өлкəлəрдə дə јашајырлар. 4,35 млн.-дурлар (1978). Сомали дилиндə данышырлар. Диндарлары мүсəлмандыр. Сомали ј-а-нын учгар р-нларында гəбилə-тајфа гурулушу үнсүрлəри сахланылмышдыр. Əсасəн, һејвандарлыгла (дəвə, мал-гара) мəшғул олурлар; əкинчилик башлыча олараг Веби-Шебели вə Ҹуба чајлары вадилəриндə инкишаф етмишдир.

Əд.: Райт М. В., Сомалийцы, «Советская этнография», 1959, № 1.

СОМАТИК СИНИР СИСТЕМИ (јун. sōma, somatos—бəдəн)—һејван вə инсанда синир системинин бир һиссəси; бəдəн əзалəлəрини иннервасија едир, организмин сенсор вə мотор функсијасыны тə'мин едир. Онурғалы һејванларда скелетин көндəлəн-золаглы əзəлəлəри С.с.с.-нə аиддир.

СОМАТИК ҺҮЧЕЈРƏЛƏР КЕНЕТИКАСЫ—кенетика бөлмəси; мəмəлилəрин (инсан да дахил олмагла), судагуруда јашајанларын, балыгларын вə чүчүлəрин, һəмчинин али биткилəрин бечəрилəн соматик һүчејрəлəрини тəдгигат објекти кими истифадə едир. С. һ.к. мутасија просеслəринин ганунаујғунлугларыны өјрəнир, кенлəри вə хромосомлары, илк нөвбəдə инсан хромосомларыны хəритəлəшдирир вə с. Онун инкишафында микроорганизмлəрин кенетикасында тəтбиг олунан бир сыра үсулларын (бечəрмə шəраитиндə бир һүчејрəдəн нəсилалма, селектив гида мүһити васитəсилə мүəјјəн ирси структуру олан һүчејрəлəри сечмə, һибридлəри анализ етмəклə һүчејрəлəри һибридлəшдирмə вə с.) бөјүк ролу олмушдур.

СО́МБАТҺЕЈ (Szombathely) — Мачарыстанын г.-индə шəһəр. Ваш медјесинин инз.м. Əһ. 84 мин (1981). Д.ј. говшағы. Тохучулуг, метал е'малы, ајаггабы, ағач е'малы, мебел, јејинти сəнајеси; Рома мə'бəди вə базиликасынын (2—4 əсрлəр) галыглары, јепископ сарајы, барокко стилиндə килсə вə семинарија вар.

СО́МБОР (Sombor) — Југославијада, Сербија Сосиалист Респ.-сында шəһəр. Əһ. 45 мин (1974). Нəгл. говшағы. К.т., електротехника машынгајырмасы, кимја, јејинти, тохучулуг сəнајеси вар.

СОМБРЕ́РО (исп. sombrero; sombra—көлкə)—енли күнлүклү испан баш кејими, шлјапа. С. күлəш, лиф вə ја палма јарпагларындан тохунур. Латын Америкасы өлкəлəриндə, хүсусилə Мексикада кениш јајылмышдыр.

СО́МЕРВИЛЛ (Somerville)—АБШ-да, Массачусетс штатында шəһəр. Əһ. 85 мин (1974). Бостонун шəһəрəтрафыдыр. Сəнаје аваданлығы истеһсал олунур. Метал е'малы, јејинти сəнајеси, автомобилгурашдырма з-длары вар.

СО́ММА (Somme)—Франсанын шм.-ында чај. Уз. 245 *км*, һөвзəсинин саһ. 5,5 мин $км^2$. Ла-Манш боғазына төкүлүр. Əсасəн, јағыш сулары илə гидаланыр. Орта су сəрфи 45 $м^3/сан$. Кəмичилијə јарарлыдыр. Каналларла Уаза вə Шелда чајларына бирлəшдирилмишдир. Амје, Абвил ш.-лəри С. саһилиндəдир.

СОМНАМБУЛИ́ЗМ (лат. somnus—јуху + ambulo—кəзирəм), лунатизм—јухулу вəзијјəтдə един шүурсуз, тəһлүкəли һəрəкəтлəрлə тəзаһүр едəн хəстəлик һалы. Белə хəстəлəр ајылдыгда етдиклəрини јадларына сала билмирлəр. Сүн'и С. јаратмағын (һипнозетмə) мүмкүнлүјү С.-ин патофизиоложи механизми илə һипноз арасында мүəјјəн јахынлыг олдуғуну көстəрир.

СО́МНЕР ХƏТТИ—һүндүрлүјү ејни олан дүз хəтлəрин ады. Көј чисимлəринин һүнд.-нүн мүшаһидəсинə əсасəн кəминин вə ја тəјјарəнин јерини тə'јин етмəк үчүн ишлəдилир.

СОМХЕ́ТИ, Сомхити — Шəрги Күрчүстанда тарихи вил. Картлинин чəнуб һиссəсиндə јерлəширди. 16 əсрин əввəлиндə Картли чарлығына дахил иди. Иран—Түркијə мүгавилəсинə (1555) көрə Иранын нүфуз даирəсинə кечмишди. 1801 илдə Шəрги Күрчүстанын тəркибиндə Русија империјасына дахил олмушдур.

СОМХЕ́ТИ СИЛСИЛƏСИ, Сомхити силсилəси—Кичик Гафгазын орта һиссəсиндə дағ силсилəси. Уз. 75 *км*. Макс. һүнд. 2543 *м* (Лəлвəр д.). Дебед чајынын дəрəси илə парчаланмышдыр. Чөкмə-вулканокен сүхурлардан тəшкил олунмушдур. Шм. јамачы мешəлəр, ч. јамачы исə дағ чөллəридир. Мис филизи јатағы (Алаверди) вар.

СОН ЗƏРУРƏТ—чинајəт һүгугунда вəзијјəт; һəмин вəзијјəтдə шəхс дөвлəтин мəнафејини, ичтимаи мəнафеји, һəмин шəхсин вə ја башга вəтəндашларын шəхсијјəтини вə ја һүгугларыны горху алтына алан тəһлүкəни арадан галдырмаг үчүн заһирəн чинајəтин əламəтлəринə ујғун һəрəкəт едир. Совет чинајəт һүгугуна көрə һəмин вəзијјəтдə бу тəһлүкə башга васитə илə арадан галдырыла билинмəзсə вə əкəр вурулмуш зəрəр гаршысы алынмыш зəрəрдəн даһа аз əһəмијјəтли олмушса, белə һəрəкəт чинајəт дејилдир (бах мəс., Азəрб.ССР Ҹинајəт Мəчəллəси, м. 14). С.з. *зəрури мүдафиəдəн* фəрглəндирилир.

СОН МƏГАЛƏ ВƏ МƏКТУБЛАР — В. И. Ленин бунлары 1922 ил декабрын 23-дəн—1923 ил мартын 2-дək олан дөврдə диктə едиб јаздырмышдыр. С.м. вə м.-а «Гурултаја мəктуб», «Дөвлəт План Комиссијасына ганунверичилик вəзифəлəри верилмəси һаггында», «Миллијјəтлəр вə ја «мухтаријјəтлəшдирмə» мəсəлəсинə даир» (Əсəрлəри, ч. 36), «Хатират дəфтəриндəн сəһифəчиклəр», «Кооперасија һаггында», «Ингилабымыз һаггында (Н. Сухановун гејдлəри мүнасибəти илə)», «Фəһлə-кəндли мүфəттишлијини биз нечə јенидəн гурмалыјыг (Партијанын XII гурултајына тəклиф)», «Аз олсун, јахшы олсун» (Əсəрлəри, ч. 33) дахилдир. Бу əсəрлəр онларда ирəли сүрүлəн нəзəри мүддəаларын зəнкинлијинə вə əһəмијјəтинə көрə В. И. Ленинин идеја ирсиндə көркəмли јер тутур. Бир-бири илə гырылмаз вəһдəтдə олан бу əсəрлəр əслиндə В. И. Ленинин партијаја сијаси вəсијјəти иди.

С.м. вə м.-да гојулмуш башлыча мəсəлə ССРИ-дə сосиализмин мүгəддəраты мəсəлəси иди. В. И. Ленин илк сосиалист дəјишикликлəринин тəчрүбəсини үмумилəшдирəрəк сосиализм гурмаг планынын əсас мүддəаларыны инкишаф етдирди, өлкəнин сосиалист сəнајелəшдирилмəси, к.т.-нын кооперативлəшмəси, мəдəни ингилаб һаггында идејалары дəриндəн вə һəртəрəфли əсасландырды. Бу əсəрлəрдə Русијанын игтисади вə мəдəни чəһəтдəн нисбəтəн керидə галмасы нəтичəсиндə сосиализмин гəлəбəсинин гејри-мүмкүнлүјү һаггында харичдəки реформистлəрин вə меншевиклəрин тəслимчи иддиалары кəскин тəнгид едилмишдир. Бу тəнгид, һəмчинин партија дахилиндəки оппортунистлəрə, илк нөвбəдə Русијада сосиализм гуручулуғунун јалныз Авропанын инкишаф етмиш өлкəлəриндə пролетар ингилабынын гəлəбəсиндəн сонра мүмкүнлүјүнү иддиа едəн Троцкијə гаршы јөнəлдилмишди. В. И. Ленин гејд едирди ки, совет өлкəсиндə сосиализмин там гəлəбəси үчүн һəр шеј вар. С.м. вə м.-да ССРИ-дə сосиализм гурмағын əсас шəртлəри (пролетариат диктатурасыны, фəһлə синфинин рəһбəрлији шəраитиндə фəһлəлəрлə кəндлилəрин иттифагыны мөһкəмлəндирмəк, совет халгларынын достлуг вə əмəкдашлығыны инкишаф етдирмəк, сүлһү горујуб сахламаг вə өлкəнин мүдафиə габилијјəтини күчлəндирмəк уғрунда мүбаризə) ишлəниб һазырланмышды.

С.м. вə м.-да партија һаггында тə'лим даһа да инкишаф етдирилмиш, онун инкишафынын ганунаујғунлуглары ачылыб көстəрилмишдир. Сосиализм гуручулуғунда партијанын рəһбəр ролунун артмасы партијанын иш үслубу вə методларынын тəкмиллəшдирилмəси, партијанын бирлијинин вə күтлəлəрлə əлагəсинин мөһкəмлəндирилмəси, коллектив рəһбəрлик принсипи, партија вə дөвлəт интизамынын мөһкəмлəндирилмəси, дөвлəт апаратынын јахшылашдырылмасы, партија вə дөвлəт нəзарəти, онун ишинə зəһмəткеш күтлəлəрин чəлб олунмасы мəсəлəлəри һəртəрəфли шəрһ едилмишдир.

В. И. Ленинин бу əсəрлəриндə ишлəниб һазырланмыш сосиализм гурмаг планы тəкчə ССРИ-дəки конкрет тарихи шəраити дејил, һабелə капитализмдəн сосиализмə кечидин үмуми ганунаујғунлугларыны нəзəрə алырды. Сосиализм јолу илə кедəн бүтүн халгларын тарихи тəчрүбəси сосиализм гуручулуғунун Ленин принсиплəринин бејнəлхалг əһəмијјəтини вə һəјатилијини практикада тəсдиг етди.

Əд.: Сов.ИКП тарихи, Б., 1972; История КПСС, т. 4, кн. 1, М., 1971.

«СОН ХӘБӘР»—һәфтәлик ичтимаи-сијаси, игтисади гәзет. Бакыда Оручов гардашларынын мәтбәәсиндә чап олунмуш, *«Тазә хәбәр»* гәзетини әвәз етмишдир. Илк нөмрәси 1915 ил мајын 30-да, сонунчусу 1916 ил јанварын 6-да (әлавә нөмрәләри илә бирликдә, чәми 37 нөмрә) чыхмышдыр. Буржуа милләтчилији вә панисламизм мөвгејиндә дуран гәзетдә, әсасән, мүһарибә хәбәрләри вә тичарәт рекламлары дәрч едилмишдир.

СО́НА (Saône)—Франсада чај; Рона чајынын ән бөјүк сағ голу. Лотарингија платосундан башланыр. Уз. 482 *км*, һөвзәсинин (бир һиссәси Исвечрә әразисиндәдир) саһ. тәгр. 30 мин *км*². Каналларла Рејн, Мозел, Марна, Сена вә Луара чајларына бирләшдирилмишдир. Кәмичилијә јарарлыдыр. Лион ш. С.-нын мәнсәбиндәдир.

СОНАҒЫЗЛЫЛАР, и к и н ч и а ғ ы з л ы л а р (Deuterostomia) — јарымхордалылар, дәриситиканлылар вә хордалыларын мәчмусу. С. терминини һејванларын тәснифатына алман зоологу К. Гроббен (1908) дахил етмишдир. Илкағызлылардан фәргли С.-да рүшејмин инкишафы заманы ағыз дәлији илк ағыздан асылы олмајараг јенидән әмәлә кәлир. Илк ағыз дәлији вә ја бластопор, адәтән «анал» дәлијинә чеврилир; икинчи *бәдән бошлуғу (селом)* вар. Скелети дахилидир, мезодермадан әмәлә кәлир. С.-а гылчәнәлиләр вә погонофорлар типи дә дахил едилир.

СОНА́ТА (итал. sonata, sonare—сәсләнмәк)—камера-инструментал мусигинин әсас жанрларындан бири. Мүасир анлајышда (18 әсрин орталарындан) С. 1 вә ја 2 аләт үчүн силсилә *соната формасында* јазылмыш әсәрдир (адәтән 4—3, бә'зән 2 һиссәли). Гәдим С.-лар гурулуш е'тибарилә сүитаја јахын олуб контраст һиссәләрин (аста, чәлд, рәгсвары вә с.) ардычыл дүзүлүшүндән ибарәт иди (А. Корелли, К. Һендел, И. С. Бах вә б.). 18 әсрин орталарындан классик С. типи формалашмаға башламыш (К. Ф. Е. Бах, Д. Скарлатти), Ј. Һајдн вә В. Мотсартын јарадычылығында инкишаф етмишди. Л. Бетһовенин С.-лары бу жанрын инкишафында мүһүм мәрһәлә тәшкил едир. Романтизм дөврү бәстәкарларынын (Ф. Шопен, Р. Шуман, Ф. Лист, И. Брамс, Е. Григ вә б.) јарадычылығында классик С. јени мә'на кәсб етмиш вә зәнкинләшмишди. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә франсыз бәстәкарлары Г. Форе, М. Равел, К. Дебүсси, рус бәстәкарларындан А. Скрјабин, Н. Метнер вә б. С. жанрына бир сыра јениликләр кәтирмишләр. 20 әср мусигисиндә С. Прокофјев, Д. Шостакович, П. Һиндемит вә Б. Бартокун С.-лары әһәмијјәтли јер тутур. Азәрб. бәстәкарларындан Г. Гарајев, Ф. Әмиров, Ч. Һачыјев, А. Рзајев, А. Әлизадә вә б.-нын С.-лары вар.

СОНА́ТА ФОРМАСЫ, с о н а т а а л л е г р о с у—чох инкишаф етмиш инструментал мусиги формасы; соната-симфонија силсиләләринин биринчи һиссәси үчүн сәчијјәвидир (С.ф.-нын соната аллегросу адланмасы да буradандыр). С.ф. узун тарихи инкишаф јолу кечмиш, Вјана классикләринин (Ј. Һајдн, В. Мотсарт, Л. Бетһовен) јарадычылығында онун чидди композисија нормалары мүәјјәнләшмишдир. Классик С.ф.-нда арамсыз вә кәркин инкишаф мөвзулар арасындакы тәзадын кәскинләшмәси, сонра бу мөвзуларын *бир-биринә јахынлашмасы* вә үмумиләшмәси хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. *Експозисија*, ишләнмә, *реприза*, С.ф.-нын әсас бөлмәләридир. Експозисија, адәтән 4 мөвзудан—баш, бағлајычы, көмәкчи вә тамамлајычы мөвзулардан ибарәт олур. Баш мөвзу әсас тоналлыгда шәрһ едилир. Бағлајычы мөвзу көмәкчи мөвзуну һазырлајыр. Тамамлајычы мөвзу јекун характерли јени мөвзудан, јахуд мотив вә фразалардан ибарәт олур. Икинчи бөлмә—ишләнмәдә експозисијадакы мөвзулар интенсив инкишаф етдирилир, бир сыра тоналлыглар бир-бирини әвәз едир. Репризада експозисијанын мөвзулары јенидән шәрһ олунур, лакин баш вә көмәкчи мөвзулар артыг ејни (әсас) тоналлыгда сәсләнир. С.Ф.-на мүгәддимә вә кода (үмуми тамамлајычы һиссә) кими әлавә бөлмәләр дә дахилдир. С.ф.-нын бу норматив планы онун инкишаф мәрһәләләриндә дәјишиклијә мә'руз галмыш, лакин 3 әсас бөлмәнин мөвчудлуғу, ики вә даһа артыг мөвзуларын гаршылашдырылмасы принсипи башлыча әламәт олараг сахланмышдыр.

СОНАТИ́НА (итал. sonatina—кичик соната)—кичик һәчмли, техники чәтинлији олмајан *соната*. Силсилә әсәр олан С.-нын 1-чи һиссәси, адәтән *соната формасында* олур; бирһиссәли С.-лар да вар. С.-лар мусиги мәктәбләри програмларында (хүсусилә ибтидаи тәһсилдә) мүһүм јер тутур (мәс., М. Клементи, Ф. Кулау, В. Мотсарт, Л. Бетһовен вә б.-нын С.-лары). 20 әсрдә классисизм дөврү сонаталарына јахын С.-лар јарадылмышдыр (М. Равел, Ф. Бузони, Б. Барток, Д. Кабалевски, Г. Гарајев вә б.).

СО́НГАИЛӘР, С о н г о и л ә р—Никер респ., Мали, Јухары Волта, Никерија вә Бениндә јашајан халг. Тәгр. 1,8 млн. нәфәрдир (1978). Сонгаи дилиндә данышырлар; мүсәлмандырлар. Әкинчилик, малдарлыг, балыгчылыг, шәһәрләрдә сәнәткарлыг вә тичарәтлә мәшғулдурлар.

СОНГА́ЈЛА Рингаудас Бронисловас Игнович (д. 20.4.1929, Клајпеда)—совет партија вә дөвләт хадими. 1953 илдән Сов.ИКП үзвү. Литва Бајтарлыг Академијасыны битирмишдир (1955). 1956—57 илләрдә Литва КП МК-нын мәс'ул тәшкилатчысы иди. Лит.ССР Назирләр Совети к.т. шө'бәсинин мүдири (1957—60), Лит.ССР к.т. назиринин мүавини (1960—61), Лит.ССР Назирләр Совети сәдринин мүавини (1961—62), 1-чи мүавини (1962—63), ејни заманда к.т. мәһсуллары истеһсалы вә тәдарүкү назири олмушдур. 1962—80 илләрдә Литва КП МК катиби иди. 1981 илин јанварындан Лит.ССР Назирләр Советинин сәдридир. 1981 илдән Сов.ИКП МТК үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (10—11-чи чағырыш) депутатыдыр. Октјабр Ингилабы ордени, башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

СОНЕ́Т (фр. sonnet, итал. sonetto. Прованс дилиндә sonet—маһны)—лирик ше'р формасы. 14 мисрадан [2 дөрд мисралы (катрен) вә 2 үч мисралы (терсет) бәнд] ибарәтдир. Гафијә системи: абба абба (јахуд абаб абаб), ввг дгв (јахуд вдв двд). С. 13 әсрин 1-чи јарысында Италијада јаранмыш, сонралар бүтүн Авропа әдәбијјатында јајылмышдыр. А. Данте, Ф. Петрарка, В. Шекспир вә б.-нын С.-*ләри* мәшһурдур. Рус әдәбијјатында А. С. Пушкин, А. А. Делвиг вә б., Азәрб. шаирләриндән С. Вурғун, С. Рүстәм, А. Бабајев вә б. бу формада ше'рләр јазмышлар.

СО́НИ—Чәнуби Осетијанын (Күрч. ССР) Чава р-ну әразисиндә Палеолит мағара дүшәркәси. 1958 илдән тәдгиг едилир. 10 мәдәни тәбәгә мүәјјән олунмушдур. Мезолит, Мустје вә Ашөл дөврүнүн мадди мәдәнијјәт галыглары гејдә алынмышдыр. Мустје тәбәгәсиндән 70 (итиучлулар, гашовлар, гәлпәләр вә с.), Ашөл тәбәгәсиндән 134 әдәд даш мә'мулаты (әсасән әл чапачаглары, чапма аләтләри вә с.) әлдә едилмишдир. С.-дән фауна галыглары да ашкар олунмушдур. С. материалларына охшар мадди мәдәнијјәт галыглары Азәрб. ССР-дә Азых мағарасынын III вә V тәбәгәләриндән тапылмышдыр.

Әд.: К а л а н д а д з е А. Н., Т у ш а б р а м и ш в и л и Д. М., Цонская пещера. Археология и палеография раннего палеолита Крыма и Кавказа, М., 1978.

СОНЛУ АВТОМАТ—дискрет ишләјән техники гурғуларын ријази модели анлајышы. С.а. нәзәријјәси үмуми автоматлар нәзәријјәсинин әсас һиссәси олуб, рәгәмлә һесаблајан електрон машынларын вә дикәр дискрет ишләјән гурғу вә машынларын лајиһәләндирилмәсиндә кениш истифадә олунур (бах һәмчинин *Автомат нәзәријјәси*).

СОНЛУ АРТЫМЛАР ДҮСТУРУ, *Л а н г р а н ж д ү с т у р у*—диференсиал һесабынын әсас дүстурларындан бири; $f(x)$ функсијасынын артымы илә онун төрәмәси арасында әлагә јарадыр. $f(x)$ функсијасы $[a, b]$ парчасында кәсилмәздирсә вә (a, b) интервалынын һәр нөгтәсиндә төрәмәси варса,

$$f(b)-f(a)=(b-a)f'(c)$$

олур (c—ихтијари әдәддир вә $a<c<b$); һәндәси олараг бу дүстур ону көстәрир

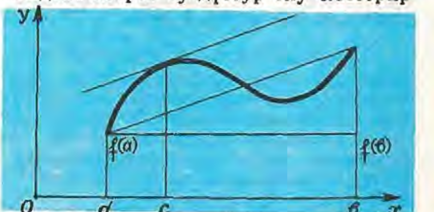

ки, $y=f(x)$ функсијасынын графикиндә елә $[c, f(c)]$ нөгтәси вар ки, бу нөгтәдәки тохунан $[a, f(a)]$ вә $[b, f(b)]$ нөгтәләриндән кечән вәтәрә паралелдир. С.а. д.-ну Ж. Лагранж вермишдир (1797).

СОНЛУ ФӘРГЛӘРИН ҺЕСАБЛАНМАСЫ—ријазијјатын бөлмәси; аргументин кәсилән (дискрет) гијмәтләриндә функсијаны (кәсилмәз гијмәтләр үчүн функсијаны диференсиал вә интеграл һесаблары өјрәнир) тәдгиг едир. $y=f(x)$ функсијасы $x_к=x_0+кh$ нөгтәләриндә тә'јин едилдикдә (h—сабит $к$—тамдыр)

$$\Delta^n y \equiv \Delta^n f(x_к) = \Delta^{n-1} f(x_{к+1}) - \Delta^{n-1} f(x_к)$$

n тәртибли «ирәлијә» сонлу фәргләр адланыр. $n=1$ олдугда

$$\Delta y_{\kappa} \equiv \Delta f(x_{\kappa}) = f(x_{\kappa+1}) - f(x_{\kappa})$$

n—тәртибли $\Delta^n f(x)$ функсијанын гијмәтләри васитәсилә

$$\Delta^n f(x) = \sum_{\kappa=0}^{n} (-1)^{\kappa} C_n^{\kappa} f(x_{\kappa})$$

кими ифадә едилир (C_n^{κ}—*биномиал әмсаллардыр*). $\nabla^n y_{\kappa}$ керијә сонлу фәргләри

$$\nabla^n y_{\kappa+n} = \Delta^n y_{\kappa}$$

кими тә'јин едилир. Тәк n-ләр үчүн $x = x_i + \frac{1}{2} n$ чүт n-ләр үчүн $x = x_i$ нөгтәләриндә тә'јин олунмуш $\delta^n y$ мәркәзи фәргләр дә ишләдилир. Мәркәзи вә ирәлијә сонлу фәргләр арасындакы әлагә

$$\delta^{2m} y_i = \Delta^{2m} y_{i-m}$$

шәклиндәдир. Аргументин гијмәтләри *әдәди силсилә* тәшкил етмирсә, ирәлијә сонлу фәргләр әвәзинә ардычыл

$$f(x_1, x_2) = \frac{f(x_2) - f(x_1)}{x_2 - x_1},$$

$$\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots$$

$$f(x_1, \ldots, x_{\kappa+1}) = \frac{f(x_2, x_3, \ldots, x_{\kappa+1}) - f(x_1, x_2, \ldots, x_{\kappa})}{x_{\kappa+1} - x_{\kappa}}$$

бөлүнмүш фәргләри ишләдилир. Сонлу фәргләр вә төрәмә арасында әлагә

$$\Delta^n y_{\kappa} = f^{(n)}(\bar{x}_{\kappa})$$

шәклиндәдир $(x_{\kappa} < \bar{x}_n < x_{\kappa+n})$. Сонлу фәргләрин кәсилән аргументли функсијалар нәзәријјәсиндәки ролу төрәмәнин кәсилмәз аргументли функсијалар нәзәријјәсиндәки ролу кимидир. Бу фәргләр функсијанын интерполјасијасында, әдәди диференсиаллама вә интегралламада, әдәди үсулда вә с.-дә тәтбиг едилир. С.ф.һ.-нда n-тәртибли диференсиал тәнлијә ујғун

$$F[x, \Delta f(x), \ldots, \Delta^n f(x)] = 0$$

шәклиндә фәрг тәнликләри һәлл едилир. Бу, функсијанын бир нечә ардычыл нөгтәдәки гијмәтләри арасында әлагә јаратмаға имкан верир. Бүтүн рекуррент дүстурлар бу типдәндир. Мәс., сабитәмсаллы хәтти бирчинс

$$f(x+n) + a_1 f(x+n-1) + \cdots + a_n f(x) = 0$$

тәнлији ($a_1, \ldots, a_n$—сабитләрдир) онун садә һалыдыр. Бунун үмуми һәлли $\lambda^n + a_n \lambda^{n-1} + \cdots + a_n = 0$ характеристик тәнлијинин $\lambda_1, \ldots, \lambda_n$ көкләри илә $f(x) = c_1 \lambda_1^x + \cdots + c_n \lambda_n^x$ кими ифадә олунур ($c_1, \ldots, c_n$) сабитләр, $\lambda_1, \ldots, \lambda_n$ мүхтәлиф әдәдләрдир) С.ф.һ.-нда фәргләрин чәмләнмәсинин бөјүк әһәмијјәти вар. $\varphi(x)$ функсијасы $\Phi(x)$ функсијасынын биринчи тәртиб фәргидирсә,

$$\sum_{m=0}^{\kappa-1} \varphi(a + mh) = \Phi(a + \kappa h) - \Phi(a)$$

мүәјјән интегралы ибтидаи функсија илә ифадә едән әсас дүстурун С.ф.һ.-ндакы аналогудур.

Әд.: Гельфонд А. О., Исчисление конечных разностей, 3 изд., М., 1967; Бахвалов Н. С., Численные методы, 2 изд., М., 1975.

СОННИМ — КХДР-дә, Хванхе-Пукто әјаләтиндә шәһәр. Тедонган чајы саһилиндәдир. Өлкәнин мүһүм гара металлуркија мәркәзләриндән бири. Кимја, јејинти сәнајеси вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур. Јахынлығында дәмир филизи чыхарылыр.

СОНСУЗ БӨЈҮЈӘН (ријазијјатда)—дәјишмә заманы мүтләг гијмәтчә верилмиш әдәддән бөјүк галан дәјишән кәмијјәт. y кәмијјәти С.б.-дирсә $Z = 1/y$ сонсуз кичиләндир. Она көрә С.б. сонсуз кичилән васитәсилә өјрәнилир. y дәјишәнинин С.б. олмасы $\lim y = \infty$ кими јазылыр. $N > 0$ әдәди верилдикдә елә $\delta > 0$ әдәди варса ки, $x \neq x_0$, $|x - x_0| < \delta$ үчүн $|f(x)| > N$ өдәнсин, онда x_0 нөгтәси әтрафында тә'јин олунмуш $f(x)$ функсијасына $x \to x_0$ шәртиндә С.б. дејилир. Бу $\lim_{x=x_0} f(x) = \infty$ кими јазылыр.

СОНСУЗ КИЧИЛӘН (ријазијјатда)—лимити сыфра бәрабәр олан кәмијјәт. Мәс., $y = 1/x$ кәмијјәти $x \to 0$ шәртиндә *сонсуз бөјүјән*, x сонсуз бөјүјәндә исә С.к.-дир. Сонлу a әдәди y дәјишәнинин лимитидирсә, $y - a$ бу просесдә С.к.-дир вә тәрсинә. Ејни дәјишмә просесиндә бир нечә С.к. мүхтәлиф сүр'әтлә сыфра јахынлаша биләр. Белә просесдә $\lim z/y = 1$. олдугда y вә z дәјишәнләринә еквивалент С.к.-ләр дејилир. z/y С.к.-дирсә, z дәјишәни y-ә нәзәрән С.к. адланыр. Бу, $z = O(y)$ кими јазылыр. Бу просесдә y С.к.-дирсә, z дәјишәнинә y-ә нәзәрән јүксәктәртибли С.к. дејилир. Чох вахт дәјишәнләрдән бири (мәс., y) әсас дәјишән кими көтүрүлүр вә галанлары онунла мүгајисә олунур. $\kappa > 0$ үчүн $\lim z/y^{\kappa}$ варса вә сыфырдан фәрглидирсә, z кәмијјәти κ тәртибли С.к. адланыр. Бу лимит сыфырдырса, z кәмијјәтинә κ-дан јүксәктәртибли С.к. дејилир. $\varepsilon > 0$ әдәди үчүн елә $\delta > 0$ әдәди варса ки, $x \neq x_0$, $|x - x_0| > \delta$ шәртиндә $|f(x)| < \varepsilon$ өдәнсин, онда x_0 нөгтәси әтрафында тә'јин олунмуш $f(x)$ функсијасына $x \to x_0$ шәртиндә С.к. дејилир. Бу, $\lim_{x \to x_0} f(x) = 0$ кими јазылыр. Јығылан сыранын, интегралын, төрәмә вә диференсиалын тә'рифи С.к. васитәсилә верилир.

СОНСУЗ ОНЛУГ КӘСР—һәгиги әдәдин јазылыш формаларындан бири, $a_0, a_1, a_2, a_3, \ldots, a_n, \ldots$ (1) шәклиндә јазылыр. Бурада a_0 мәнфи олмајан там әдәд, $a_1; a_2, a_3\, a, \ldots, a_n, \ldots$, исә [0, 1, 2,...,9] чохлуғундан көтүрүлмүш әдәдләрдир. Мүәјјән нөмрәдән башлајараг бүтүн a_{κ}-лар 9 вә ја сыфырдырса, (1) С.о.к. адланмыр. С.о.к.

$$a_0 + 10^{-1} a_1 + 10^{-2} a_2 + \cdots + 10^{-n} a_n + \cdots$$

сырасы шәклиндә дә јазылыр. (1) јазылышында сонсуз тәкрарланан рәгәмләр групу варса (јохдурса) һәмин С.о.к. дөври (дөври олмајан) кәсрдир. Бу дөвр сонсуз бөјүк ола биләр. Расионал әдәд һәмишә С.о.к. шәклиндә јазылыр. Иррасионал әдәд дөври олмајан С.о.к.-дир (бах *Кәср*).

СОНСУЗ СЫРА—бах *Сыра*.

СОНСУЗ УЗАГЛАШМЫШ ЕЛЕМЕНТ, гејри-мәхсуси елемент—Евклид мүстәвисини вә Евклид фәзасыны долдуран елементләр (нөгтәләр, дүз хәтләр, мүстәвиләр). Ријазијјатын бә'зи бөлмәләринин (*проједктив һәндәсә*, комплекс дәјишәнли функсијалар нәзәријјәси вә с.) интерпретасијасы үчүндүр. Бу терминин мәншәји белә изаһ едилир: α Евклид мүстәвисиндә паралел a вә a дүз хәтләринә вә онлары M вә M' нөгтәләриндә кәсән b дүз хәттинә бахаг. b-ни M әтрафында шәкилдәки истигамәтдә a' илә үст-үстә дүшәнәдәк дөндәрәк. Ајдындыр ки, b дүз хәтти a'-ә јахынлашдыгда, M сонсуз узаглашыр. Бу просес изаһ един ки, паралел дүз хәтләр сонсуз узаглашмыш нөгтәдә кәсишир. Комплекс әдәдин Евклид мүстәвисиндә изаһында бу мүстәви сонсуз бөјүк комплекс әдәдә ујғун сонсуз узаглашмыш бир нөгтә илә долдурулур.

СОНСУЗ ҺАСИЛ—сонсуз сајда $u_1, u_2 \ldots, u_n$ вуругларынын һасили (вуруглар әдәддирсә әдәди С.һ. адланыр). Гыса шәкилдә

$$u_1, u_2 \cdots u_n \cdots = \prod_1^{\infty} u_n$$

кими јазылыр. $R_n = u_1 u_2 \cdots u_n$ хүсуси һасилләр ардычыллығынын $n \to \infty$ шәртиндә сыфырдан фәргли лимити варса, С.һ. јығылан адланыр. $\lim_{n \to \infty} p_n = p$ исә онун лимитидир вә

$$p = \prod_{n=1}^{\infty} u_n$$

кими јазылыр. С.һ. илк дәфә π әдәдинин һесабланмасы илә әлагәдар јаранмышдыр. Ф. *Вијет*

$$\sqrt{\frac{1}{2}} \cdot \sqrt{\frac{1}{2} + \frac{1}{2}\sqrt{\frac{1}{2}}} \cdots = \frac{2}{\pi},$$

инкилис ријазијјатчысы Ҹ. Валлис исә

$$\frac{2}{3} \cdot \frac{4}{3} \cdot \frac{4}{5} \cdot \frac{6}{5} \cdot \frac{6}{7} \cdot \frac{8}{7} \cdots = \frac{\pi}{4}$$

дүстуруну алмышдыр. Л. *Ејлер* С.һ.-и функсијанын тәсвири үчүн тәтбиг етдикдән сонра С.һ.-ин бөјүк әһәмијјәти олмушдур. Функсијанын С.һ.-ә ајрылышы чохһәдлинин хәтти вуруглара ајрылышына охшардыр. Бу ајрылышдан аргументин функсијаны сыфра чевирән гијмәтләри тапылыр. Һәр һансы m-дән сонракы бүтүн n-ләр үчүн $u_n > 0$ олдугда

$$\sum_{n=m}^{\infty} \ln U_n$$

сырасынын јығылмасы С.һ.-ин јығылмасы үчүн зәрури вә кафи шәртдир. $u_n \neq 0$ вә $n \in N$. С.һ.-ин јығылмасынын тәдгиги илә бу сыранын јығылмасынын тәдгиги бир-биринә еквивалентдир.

Әд.: Фихтенгольц Г. М., Курс дифференциального и интегрального исчисления, 7 изд., т. 2, М., 1969.

СОНСУЗ-ВИНТ ӨТҮРҮҸҮСҮ—сонсуз-винт вә она гошулан сонсуз-винт чархы васитәсилә фырланма һәрәкәтини чарпазлашан (адәтән дүз бучаг алтында) валлар арасында өтүрмәк үчүн механизм. Сонсуз-винтдә трапесијаја охшар јивләр олур, сонсуз-винт чархы исә хүсуси гөвсвары формалы дишләри олан чархдыр. С.-в.ө.-ндә апарычы адәтән сонсуз-винт, апарылан исә сонсуз-винт чархыдыр: надир һалларда әксинә ола биләр. С.-в.ө.-ндә адәтән өтүрмә әдәди 8—100 (бир сыра һалларда 1000-дәк) олур. Ф.и.ә.-нын

чох да јүксәк олмамасы (0,50—0,85), елементләринин тез јејилмәси С.-в.ө.-нүн чатышмајан чәһәтләридир. Сонсуз-винт чархы тунҹ, чугун (бөјүк диаметрли), бә'зән текстолит, полиамид вә с.-дән, сонсуз-винт исә кејфијјәтли карбонлу вә лекирләнмиш поладдан һазырланыр. С.-в.ө.-ндән галдырыҹы нәгл. машынлары, металкәсмә дәзкаһы, автомобил вә с.-дә истифадә едилир.

Әд.: Решетов Д. Н., Детали машин, 3 изд., М., 1974; Муха Т. И., Януш Б. В., Цупаков А. П., Приводы машин. Справочник, Л., 1975.

СОНСУЗЛУГ, фәлсәфәдә—ики мүхтәлиф мә'нада ишләдилән анлајыш; елм ганунларында ифадә олунан вә һадисәләрин әлагәләринин универсал (үмуми) характерини тәсбит едән кејфијјәт С.-у; просес вә һадисәләрин гејри-мәһдудлуғу кими чыхыш едән кәмијјәт С.-у (бах *Сонсузлуг*, ријазијјатда). Кејфијјәт С.-у проблеми јени дөвр фәлсәфәсиндә, тәбиәтшүнаслығын инкишафы вә онун мәнтиги әсасландырылмасы мәсәләләрилә әлагәдар хүсуси әһәмијјәт кәсб етмишдир (Р. Декарт, Ҹ. Локк, Г. Лејбнитс). С. проблеминин дәрин фәлсәфи тәһлилини верән Һекел С. категоријасыны инкишаф просесинин характеристикасы илә әлагәләндирмишдир. Бу идејалары материалистҹәсинә ишләјән марксизм С. вә сонлунун диалектик гаршылыглы әлагәсини, С.-ун зиддијјәтли тәбиәтини гејд етмишдир. С.-у аллаһын С.-у, ону заман харичиндә, јахуд шүурун мәһсулу һесаб едән дини вә идеалист нөгтеји-нәзәрлә, С.-а мәкан вә заманын бир хассәси кими бахан, ону ријазијјат вә космолокијанын нәтиҹәләри әсасында тәдгиг едән материалист нөгтеји-нәзәр бир-биринә зиддир

СОНСУЗЛУГ (ријазијјатда)—«сонлу» анлајышын экси кими ишләдилән идеаллашдырылмыш анлајыш. Сонсуз чохлугларын өјрәнилмәси, мүхтәлиф аналитик вә һәндәси нәзәријјәләрдә исә «гејри-мәхсуси» вә ја «сонсуз узаглашмыш» елементләрин ишарә едилмәси илә әлагәдар ишләдилир. «Ријази сонсузлуг, шүурсуз олса да, керчәкликдән көтүрүлмүшдүр, буна көрә дә о өзлүјүндә дејил, ријази абстраксија әсасында дејил, анҹаг керчәклик әсасында изаһ едилә биләр» (Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967, сәһ. 393). Чохлуглар нәзәријјәсиндә «актуал С.» вә «потенсиал С.» терминләринә дәрин мә'на верилир. Чүнки ријази објектләрин сонсуз системи (мәс., натурал әдәдләр) сонлу системләрдә олдуғу кими објектләрин сијаһысыны тутмагла верилә билмәз. Әслиндә натурал әдәдләр чохлуғу n-дән $(n+1)$-ә кечид просеси әсасында өјрәнилир. Бу мә'нада натурал әдәдләрин сонсузлуғу «потенсиал С.» кими характеризә едилир. Бу анлајыша «актуал С.» гаршы гојулур. Бурада чохлуғун гурулма просеси нәзәрә алынмыр вә онун бүтүн елементләри «ејни заманда» верилмиш һесаб олунур. «Актуал С.» *ријази интуисионизмдә* вә *конструктив ријазијјатда* гәбул олунмур, классик ријазијјатда исә гәбул олунур. Мүасир ријази анализдә сонлу кәмијјәтин сонсуз артан сајда сонсуз кичилән топлананларын ҹәми шәклиндә көстәрилмәси гәбул едилир. Әввәлләр сонлу кәмијјәтләр сонсуз сајда кичик «бөлүнмәз» сабитләрин ҹәми кими баша дүшүлүрдү. С. «гејри-мәхсуси» сонсуз узаглашмыш һәндәси образ кими дә тәзаһүр едир. Мәс., дүз хәтт үзәриндә сонсуз узаглашмыш нөгтәјә ади сонлу нөгтәләрә әлавә едилмиш сабит објект кими бахылыр. Ријази анализин вә һәгиги дәјишәнли функсијалар нәзәријјәсинин тәләбатына ујғун һәгиги әдәдләр чохлуғунун гејри-мәхсуси С. символлары ($+\infty$ вә $-\infty$) илә тамлашдырылмасы аналожи характер дашыјыр. Ријазијјатда әдәди системә сонсуз «гејри-мәхсуси» елементләр ики үсулла әлавә едилир: а) Пројектив нөгтеји-нәзәрдән дүз хәтт үзәриндә јеканә «сонсуз узаглашмыш нөгтә» вар. Ади метрик координат системиндә онун абсиси ∞ символудур (бах *Гејри-мүәјјән ифадә*). б) һәгиги дәјишәнли функсијалар нәзәријјәсиндә һәгиги әдәдләр чохлуғу (ихтијари сонлу a үчүн $-\infty<a<+\infty$, гәбул етмәклә) гејри-мәхсуси $+\infty$, $-\infty$ елементләри илә кенишләндирилир вә бу системдә бәрабәрсизлиин хассәләри сахланыр.

СОНСУЗЛУГ (инсанларда) — јеткин организмин нәсилвермә габилијјәтинин олмамасы. Орта һесабла бүтүн никаһын 10%-ини тәшкил едир. Никаһ дөврүндән 3 ил сонра һамиләлик баш вермәдикдә С. адланыр. С. киши (30%) вә гадын (70%) организминдә патоложи просесләрдән төрәјә биләр. Кишиләрдә С.-а ҹинсијјәт органларынын инкишаф гүсурлары (һипоспадија вә еписпадија), асперматизм, азооспермија, хаја шишләри, хроник зәһәрләнмәләр вә с. сәбәб ола биләр. Гадынларда биринҹили (һамиләлик кечирмәјән гадынлар) вә икинҹили (илк һамиләликдән вә абортдан сонра баш верән) С. ајырд едилир. Гадынларда С. бир сыра сәбәбдән (ендокрин вәзиләриндә вә синир системиндәки мүхтәлиф позғунлуглар), ән чох ушаглыг боруларынын кечмәзлијиндән баш верир. Бу заман ајбашы тсиклиндә дә позғунлуглар ола биләр. С.-а бә'зән ушаглыг вә ушаглыг бојну хәстәликләри дә сәбәб олур. Мүаличәси: гадынларда С. илтиһаби просесләрдән баш вердикдә физиотерапија вә курорт мүаличәси, ендокрин позғунлугларында һормонотерапија. Ушаглыг боруларынын кечмәзлијиндә ҹәрраһи мүаличә. Кишиләрдә С.-ун гаршысыны алмаг үчүн алкоголдан, никотиндән имтина етмәк вә с.

СООРГАШ АШЫРЫМЫ — Азәрб. ССР Балакән р-нунда дағ ашырымы. Һүнд: 258 *м.* Јевлах—Балакән автомобил јолу С.а.-ндан кечир.

СО́ПИКОВ Васили Степанович (1765, Суздал—2.8.1818, Петербург)—Русијада библиографијанын баниләриндән бири, китабшүнас, нашир, тәрҹүмәчи. Петербург Күтләви китабханасында рус китаб фондунун јарадылмасына бөјүк әмәк сәрф етмишдир. Әсас әсәри 5 һиссәли «Русија библиографијасынын тәҹрүбәси» китабыдыр. Франсыз маарифчиләриндән (Волтер, Монтескјө вә б.) тәрҹүмәләри вар.

СОПОЛИМЕ́Р—бах *Кополимер*.

СО́ПОТ (Sopot)—Полшада, Гданск војеводалығында шәһәр. Балтик дәнизинин Гданск көрфәзи саһилиндәдир. Трјохградје агломерасијасына дахилдир. Әһ. 51 мин (1981). Машынгајырма, дәри вә јејинти сәнајеси; Гданск унтинин 3 факүлтәси вар. Дәнизкәнары иглим курортудур. Санаторијалар, истираһәт евләри, пансионатлар вар. 1961 илдән С.-да Бејнәлхалг естрада маһныларны фестивалы кечирилир.

СОПРА́НО (итал. soprano, sopra—ән уча, ән јүксәк)—1) ән зил мүғәнни сәси (адәтән гадын вә ушагларда). Диапазону 1-ҹи октаванын до сәсиндән 3-ҹү октаванын до (ре-фа) сәсинә гәдәрдир. Гадын С.-сунун 3 әсас нөвү вар: драматик, лирик вә колоратур. Лирик-драматик, лирик-колоратур С. да мөвҹуддур. 2) Хорун ән зил партијасы. 3) Бә'зи мусиги аләтләринин јүксәк рекистрли нөвү.

СОРБЕНТЛӘР (лат. sorbens, sorbentis—удан)—әтраф мүһитдән бу вә ја дикәр газы, бухары вә ја һәлл олмуш маддәни сечиб удан (сорбсија едән) бәрк ҹисим вә ја маје. Сорбсијанын характериндән асылы олараг С. үч ҹүр олур; абсорбентләр — удулан маддә илә маје вә ја бәрк мәһлул әмәлә кәтиранләр, адсорбентләр — маддәни удуб сәтһинә топлајан маддәләр вә кимјәви удуҹулар —маддә илә кимјәви реаксијаја кирән маддәләр. Бәрк С.-ин мүһүм нөвләри: актив *көмүр*, силикакел, сеолит вә с.

СОРБИ́Н ТУРШУСУ, 2,4-һексадиентуршусу, $CH_3CH{=}CHCH{=}CHCOOH$—рәнксиз, кристал маддә; 134°С-дә әријир. Гушармуду (Sorbus aucuparia) ширәсиндә вар (ады латынҹадан көтүрүлмүшдүр). Јејинти мәһсулларыны консервләшдирмәк үчүн вә үзви синтездә ишләдилир.

СОРБИ́Т, метал е'малында—полад вә чугунун структур тәшкиледиҹиләриндән бири. С. *перлитин* дисперс нөвү олуб, *феррит* вә *сементитин* евтектоид гарышығыдыр. Аустенитин тәгр. 650°С темп-рда парчаланмасы нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир. Бәрклији, мөһкәмлији вә зәрбә өзлүлүјү перлитә нисбәтән чохдур. Инкилис алими Һ. К. Сорбинин (1826—1908) шәрәфинә адландырылмышдыр.

СОРБИ́Т, сорбитол, алты атомлу спирт, $HOCH_2(CHOH)_4CH_2OH$ (бах *һекситләр*.

СОРБИТЛӘШДИРМӘ—поладын *термик е'малы* үсулларындан бири. Бу мәгсәдлә полад јухары бөһран нөгтәсиндән јүксәк темп-радәк гыздырылыб һава шырнағында, јахуд 300—500°С-дәк гыздырылмыш маје мүһитиндә 100—600°С/*сан* сүр'әтлә сојудулур. С. *сорбит* вә ја троститин бирҹинсли структуруну алмаг мәгсәди илә апарылыр. С. релс, мәфтил вә с. е'малында тәтбиг едилир.

СОРБЛАР (Sorben)—алманларын лужиселиләрә вердикләри ад.

СОРБО́ЗА (лат. sorbum—гушармуду) —кетоһексоза групуна мәнсуб моносахарид, ширин, кристал маддәдир, суда јахшы һәлл олур, тәбиәтдә бә'зи битки нөвләриндә, мәс., гушармудунда (7%-ә гәдәр) вар. Сәнаједә аскорбин туршусунун (С витамини) синтези просесиндә аралыг мәһсул кими әмәлә кәлир.

СОРБО́ННА (Sorbonne)—1) *Парис университетинин*, хүсусән Франсадан харичдә кениш јајылмыш ады. 2) 1253 илдә Парисдә кешиш Р. де Сорбонун тәшәббүсү илә јарадылмыш вә онун шәрәфинә адландырылмыш тәләбә јатагханасы. 1257 илдән руһаниләр һазырлајан коллежә чеврилмишдир. С.

14 әсрдә Avропада христиан идеолокијасынын вә килсә сијасәтинин мәркәзи олмуш, орта әср мөвһуматыны фәал мүдафиә етмиш, *Жанна д'Аркын* е'дамыны алгышламыш, көркәмли мүтәфәккирләрин (Декарт, Спиноза, Волтер, Дидро) мүтәрәгги нәзәријјәләринә гаршы чыхмышдыр. Ејни заманда С.-ын бир сыра мүтәрәгги тәдбирләри дә [Франсада илк китаб чапынын (1469) мүдафиәси вә с.] олмушдур. Франса буржуа ингилабы дөврүндә С. илаһијјат мәктәби бағланмыш (1792), I Наполеон С.-нын бинасыны Парис ун-тинин сәрәнчамына вермишдир (1808).

СО́РБСИЈА (лат. sorbeo—удурам)—бәрк чисим вә ја мајенин әтраф мүһитдән маддәләри удмасы. Удучу чисмә *сорбент*, онун уддуғу маддәјә исә сорбат (вә ја сорбтив) дејилир. С.-да маје сорбентин бүтүн күтләси иштирак етдикдә просес *абсорбсија*, маје вә ја бәрк сорбентин анчаг сәтһ тәбәгәси иштирак етдикдә *адсорбсија*, сорбент илә удулан маддә арасында кимјәви реаксија кетдикдә исә *хемосорбсија* адланыр.

СО́РГО (Sorhum)—тахыллар фәсиләсиндән бириллик вә чохиллик от биткиси. Асија, Африка, Ҹәнуби вә Шимали Америкада, Авропада вә Австралијада 50-дәк јабаны вә бечәрилән нөвү мә'лумдур. С.-нун ади С., чугара, гаолјан дәнли С., шәкәрли С., сүпүркәвары С. вә с. бечәрилән нөвләри вар. Алаг вә ја јем биткиси олан к а л ы ш да С.-ја аиддир. Харичи көрүнүшүнә көрә С. гарғыдалыны хатырладыр. Көк системи күчлү олуб, көвдәсинин һүнд. 0,5 *м*-дән 7 *м*-дәкдир.

С. тахыл, техники вә јем биткисидир. Дәниндән (тәркибиндә 61—68% нишаста, 7,8—16,7% зүлал, 1,7—6,5% јағ олур) ун, јарма, спирт, нишаста вә с. һазырланыр. Шәкәрли С. нөвүнүн көвдәсиндән ширә алыныр. Дәни вә јашыл күтләси к.т. һејванлары үчүн јемдир. Күләшиндән кағыз, картон, һөркү мә'мулаты, сүпүркә вә с. һазырланыр. С.-нун вәтәни Екваториал Африкадыр. Һиндистанда е.ә. 3-чү минилликдән, Чин вә Мисирдә 2-чи минилликдән бечәрилирди. Авропаја 15 әсрдә, Америкаја 17 әсрдә, ССРИ әразисинә 18 әсрдә кәтирилмишдир. ССРИ-дә (әсасән чугара вә шәкәрли С.) Орта Асијада, Газах.ССР-дә, УССР-ин ҹ.-унда, Молд.ССР-дә, Узаг Шәргдә бечәрилир. Азәрб.ССР-дә аз мигдарда Шәки—Загатала зонасында әкилир.

СО́РДИ (Sordi) Алберто (д. 15.6.1919, Рома)—италјан актјору. С., әсасән комедијаларда вә мусигили филмләрдә чәкилмиш, бир сыра тракикомик образлар јаратмышдыр. «Ағ шејх» (1952), «Субај» (1956), «Һамы евинә» (1960), «Дәһшәтли мәһкәмә» (1961), «Ағыр һәјат» (1961, совет прокатында «Ромалы журналист»), «Бум» (1963), «Вичеванолу мүәллим» (1963), «Лондон думанлары» (1966), «Италијалы Америкада» (1967), «Јаланчы хәстә» (1980), «Мән вә Катерина» (1981), «Мәним билдикләримин сәнә бәлли олдуғуну билирәм» (1982; С. һәмчинин филмин реж.-дур) вә с. филмләрдәки роллары она шөһрәт газандырмышдыр. С.-нин јарадычылығы һаггында «Бир италијалынын тарихи» адлы 4 серијалы телевизија филми чәкилмишдир (Италија, 1980).

СО́РИН Григори Михајлович (13.1. 1894, Ржев—10.1.1973, Бакы)—рус совет актјору. Азәрб.ССР халг артисти

(1961). Сәһнә фәалијјәтинә 1914 илдән башламыш, Москвада Незлобин театрында, Мејерхолд ад. театрда, Сатира театрында, Одесса, Горки, Калининград театрларында ишләмишдир. 1946—70 илләрдә (фасиләләрлә) С. Вурғун ад. Азәрб. Рус Драм Театрынын актјору олмушдур. Роллары: Васја, Робинзон, Пјотр («Гызғын үрәк», «Ҹеһизсиз гыз», «Мешә», А. Островски), Перчихин, («Мешшанлар», М. Горки), саатсаз («Кремл сааты», Н. Погодин), шејх Алы («Вагиф», С. Вурғун), Нәҹәф бәј («Шәргин сәһәри», Ә. Мәммәдханлы), Малволио («Он икинчи кечә», В. Шекспир) вә с. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

СОРМА́ЈТ—дәмир әсаслы төкмә бәрк әринтиләрин ады. Термин «Сормово» (20 әсрин 30-чу илләриндә бу типдән олан илк әринтинин ишләниб һазырландығы Сормово з-дунун ады) сөзү вә «-ајт» (инк. —ite; Америкада алынан буна охшар әринтидән биринин шәкилчисинә аналожи олараг) шәкилчисиндән дүзәлдилмишдир. Ән бәрк С. әринтисинин тәркибиндә 25—31% Cr, 2,5—3,5% C, 2,8—4,2% Si, 3—5% Ni, 1,5%-дәк Mn, 0,08%-дәк S, 0,08%-дәк P олур. С.-дан аләтләрин вә машын деталларынын сәтһинин јејилмәјә дөзүмлүлүјүнү артырмаг үчүн үстәринти материалы кими истифадә едилир.

СОРОКА́БА (Sorocaba) — Бразилијанын ҹ.-ш.-индә, Сан-Паулу штатында шәһәр. Әһ. 208 мин (1975, шәһәрәтрафы илә). Тохучулуг вә металлуркија сәнајеси вар.

СОРО́КИ—Молд.ССР-дә шәһәр. Сороки р-нунун мәркәзи. Днестр чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Техноложи аваданлыг, метал мә'мулаты, тикинти материаллары, јағ, консерв, шәраб, пивә вә б. з-длар, тикиш ф-ки; к.т.-нын механикләшдирилмәси вә електрикләшдирилмәси совхоз-техникуму, педагожи, мәдәни-маариф мәктәбләри, тарих-өлкәшүнаслыг музеји вар.

СОРОРА́Т (лат. soror—баҹы) кишинин бир нечә баҹы вә ја әми гызы илә никаһа кирмә адәти. Америка, Асија, Океанија вә Африканын бир чох халгы арасында јајылмышды. Алимләр С.-ы груп никаһынын галығы һесаб едирләр. Узун мүддәт мөвҹуд олмуш С., сонралар кишинин, арвадынын өлүмүндән сонра балдызы илә евләнмәси адәтинә чеврилди. Бу азәрб.-лар арасында да тәсадүф олунмушдур

СОРРЕ́НТО (Sorrento) — Италијада, Кампанија әјаләтиндә шәһәр. Неапол көрфәзинин ҹ. саһилиндә порт. Әһ. 15 мин (1974). Тохучулуг сәнајеси вар. Балыг овланыр. Курортдур. Туризм инкишаф етмишдир. Италија шаири Торквато *Тассонун* вәтәнидир. 1924—28 илләрдә С.-да М. Горки јашамышдыр.

СО́РСА (Sorsa) Тајсто Калеви (д. 21.12. 1930, Кеур)—Финландија дөвләт вә сијаси хадими. Иҹтимаи Елмләр Академијасыны битирмишдир (1957). 1954—59 илләрдә журналистлик етмиш, Финландија Сосиал-Демократ Партијасынын (ФСДП) мәтбуат органларында нәшријјат ишчиси олмушдур. 1959—63 илләрдә ЈУНЕСКО-нун әмәкдашы, 1965—69 илләрдә ЈУНЕСКО-нун Финландија үзрә комитәсинин баш катиби иди. 1969 илдә ФСДП-нин катиби сечилмишдир. 1975 илдән сәдридир. 1972—75 илләрдә баш назир иди. 1977 илин мајындан јенидән бу вәзифәдәдир. 1970 илдән парламент депутатыдыр. С. Сосиалист Интернасионалы (СИ) сәдринин мүавини, СИ-нин тәрксилаһ үзрә Мәсләһәт Шурасынын (1978—80 илләрдә әмәли групу) сәдридир. ФСДП-нин, Финландија һөкумәтинин, СИ-нин нүмајәндәси кими дәфәләрлә ССРИ-дә (1982 илин октјабрында, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә) олмушдур.

СОРСОР—Азәрб.ССР Күрдәмир р-нунун Мурадхан советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 11,5 *км* ҹ.-да, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 1235 (1983); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

СОРСОРЛАР, с у р с у р л а р—Азәрб. тајфаларындан бири. Елханиләр дөврүндә Азәрб.-а кәлдикләри күман едилир. Ширванда јашамышлар. 1739 илдә С.-ын бир һиссәси Надир шаһ тәрәфиндән Дәрбәнд вә Губа әјаләтләринә көчүрүлмүшдү. Сорсор к.-нин (Күрдәмир р-ну) ады еһтимал ки, С.-ла әлагәдардыр.

СОРТ НӘЗАРӘТИ—битки вә тохумун бу вә ја дикәр битки сортуна (јахуд һибридинә) аид олмасынын мүәјјәнләшдирилмәси. Һибрид вә селексија тинклијиндән сечилмиш ән јахшы нүмунәләр нәзарәт тинклијинә дахил олур. Бурада хүсуси тохумсәпән машынларла 100-дән 200-дәк 2 вә 4 тәкрарда сәпилмәклә, һәр 5—10 нүмунәдән бир рајонлашмыш сорт (стандарт) сәпилир вә мәһсулдарлығына көрә стандартла мүгајисә едилир.

СО́РТ СЫНАҒЫ—к.т. битки сортлары вә һибридләринин һәртәрәфли гијмәтләндириб бечәрилмәјә јарарлығынын тә'јин едилмәси. Һәм селексијачылар, һәм дә Дөвләт С.с. комиссијасы тәрәфиндән апарылыр. Бунлардан башга еколожи вә истеһсалат С.с. вар. Селексијачыларын апардығы С.с.-на стансија С.с. дејилир. С т а н с и ј а С.с. сорт јарадылдығы елми мүәссисәдә 3 илдән аз олмајараг 4—6 тәкрарда апарылыр. Һәр бир јени сорт дөвләт С.с.-нда гәбул едилмәздән әввәл еколожи С.с.-нда (1—2 ил 3—4 тәкрарда), истеһсалат С.с. исә к-з, с-з тарлаларында 1 *ha*-дан аз олмајан саһәдә рајонлашмыш сортла мүгајисәли сурәтдә өјрәнилир. Д ө в л ә т С.с. ССРИ Кәнд Тәсәррүфаты Назирлији нәздиндә олан Дөвләт Сорт Сынағы Комиссијасы тәрәфиндән апарылыр. С.с. мәнтәгәләри тәбии шәраитә көрә тарла, тәрәвәз, мејвә вә киләмејвә биткиләринин ејни шәраитдә бечәрилән (дәмјә вә суварылан) хүсуси сынаг саһәләриндән (фитопатложи, ентомоложи вә с.) ибарәтдир. С.с. мәнтәгәсиндә сортлар зона үчүн рајонлашмыш ән јахшы сортларла мүгајисә едилир. Дәнли биткиләр 3 ил, техники биткиләр исә 3—4 ил Дөвләт С.с.-нда, ејни заманда перспектив сортлар истеһсалат шәраитиндә 2—3 ил мүддәтинә сынагдан кечирилир. Беләликлә бечәрилән сортлардан мәһсулдарлығына вә давамлылығына көрә үстүнлүк газанан јени сортлар рајонлашдырылыр вә галан сортлар исә кәләҹәк С.с.-ндан чыхарылыр. Бә'зән өзүнү чох јахшы

кестәрән сортлар икииллик С.с. нәтиҹәләри әсасында рајонлашдырыла биләр.

СО́РТАВАЛА (1918 илә дәк Сердобол)—Карелија МССР-дә шәһәр. Ладога көлүнүн саһилиндә кәми дајанаҹағы. Д.ј. ст. Д.ј. нәгл. мүәссисәләри, мебел-хизәк вә әт комбинатлары, балыг, сүд з-длары; тиҹарәт техникуму, совхоз-техникум, истираһәт евләри, вәрәмли вә ревматизмли хәстәләр үчүн санаторијалар, турист базалары вар. 1617 илдә салынмышдыр.

СОРТА́МЕНТ, сортиме́нт (тәһриф олунмуш фр. assortiment, assortir—сечмәк, чешидләмәк, нөвләрә ајырмаг)—мәһсулларын марка, профил вә өлчүләринә көрә тәркиби. «С.» термини металлуркија сәнајесиндә (башлыча олараг метал прокатында), «сортимент» термини исә мешә материаллары истеһсалында тәтбиг олунур.

СОРУҸУ ГУРДЛАР—әввәлләр бир синифдә бирләшдирилән ики груп паразит јасты гурдлара верилән ад. Һазырда С.г. ики мүстәгил синфә: *трематодлара* (дикенетик соруҹулара) вә *моноkенетик соруҹулара* ајрылыр.

СОС — Азәрб.ССР Мартуни р-нунда (ДГМВ) кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 21 *км* ҹ.-г.-дә, дағәтәјиндәдир. Әһ. 940 (1983); үзүмчүлүк, тахылчылыг, һејвандарлыг, тәрәвәзчилик вә ипәкчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, хәстәхана, автомат телефон ст. вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

СОСИА́Л ГАНУНВЕРИҸИЛИК—капиталист өлкәләриндә муздла ишләјәнләрин вәзијјәтини, һәмчинин доланмаг үчүн васитә олмајанлара јардым тәдбирләрини низамлајан һүгуг нормаларынын мәҹмусу. Әмәк ганунвериҹилији вә сосиал тә'минат С.г.-ин әсасыны тәшкил едир. Фәһлә синфинин наилијјәтләрини экс етдирән нормаларла јанашы С.г.-јә, һәмчинин фәһләләр әлејһинә ганунвериҹилик дә дахилдир. Совет һүгуг әдәбијјатында «буржуа С.г.-и» термини бә'зән фәһләләрин мәнафејини горујан һүгуг нормаларынын мәҹмусуну билдирир. Мүасир С.г. фәһлә синфинин өз һүгуглары уғрунда кенишләнән мүбаризәсинин тә'сири алтында буржуазијанын мәҹбурән гәбул етдији бир сыра күзәштләри тәсбит етмишдир. Коммунист вә фәһлә партијалары буржуа С.г.-инин бир сыра нормаларынын фәһләләрә гаршы јөнәлдијини ачыб көстәрирләр.

СОСИА́Л ГУРУЛУШ—мүәјјән ичтимаи, истеһсал мүнасибәтләри вә ҹәмијјәтин сијаси ҹәһәтдән тәшкили илә характеризә олунан ичтимаи вә дөвләт гурулушу системи (мәс., капитализм гурулушу, сосиализм гурулушу). Чох заман *ичтимаи-игтисади формасија* анлајышынын синоними кими ишләнир.

«СОСИА́Л Е́ТИКА»—тә'лим; онун васитәсилә мүасир илаһијјатчылар куја Исанын јер вә заман шәраити илә бағлы олмајан «мүтләг» әхлагыны капитализмин конкрет сосиал шәраитинә ујғунлашдырмаға ҹәһд көстәрирләр. «С.е.»-да Библија еһкамлары мүасир мүлкијјәт формаларына вә дөвләт-һүгуг мүнасибәтләринә ујғун шәрһ олунур. «С.е.»-нын көмәји илә христианлыг идеологлары һәм капитализм керчәклијини динин «әбәди» һәгигәтләри бахымындан шәрһ етмәјә, һәм дә индики шәраитдә христианлыг еһкамларынын актуаллығыны вә «күҹүнү» сүбута чалышырлар. Католикләрә көрә буржуа ҹәмијјәти бүтүн гејри-мүкәммәллији илә бәрабәр әбәди «илаһи ганун»а әсасланыр, ону јалныз мүасир шәраитә ујғун конкретләшдирмәк лазымдыр (*неотомизм*). Јени протестантлыгда ичтимаи һәјат илаһи ирадәјә, «һәгиги» христианлыг әхлагы исә дүнјәви әхлага гаршы гојулур.

СОСИА́Л ИНГИЛАБ—бах *Ингилаб*.

СОСИА́Л МӘКТӘБ, буржуа сијаси игтисадында—*вулгар сијаси игтисады* ҹәрәјаны, 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә мејдана кәлмиш, 30-ҹу илләрдә дағылмышды. Әсасән, Алманијада јајылмышды. С.м.-ә көрә ҹәмијјәтин игтисади структурунун әсасыны сосиал-һүгуги формалар тәшкил едир. С.м.-ин идеја-нәзәри бахышларынын формалашмасына *јени (кәнҹ) тарихи мәктәбин* вә *катедер-сосиализмин* нүмајәндәләри бөјүк тә'сир көстәрмишләр. *Неокантчылыг* исә онун фәлсәфи базасы олмушдур. С.м.-ин бир чох мүддәалары *институсионализмин* идејалары илә һәмаһәнкдир. С.м.-ин нүмајәндәләри истеһсала јалныз техники просес кими бахмыш, онун сосиал мәзмунуну инкар етмиш, мә'нәви амилләрин мүәјјән игтисади мүнасибәтләр әсасында мејдана кәлдијини вә бу амилләрин игтисади мүнасибәтләрин јалныз ифадәси олдуғуну баша дүшмәмиш, игтисади һадисәләрин тәһлилинә субјектив јанашмыш, капитализм ҹәмијјәтинә хас зиддијјәтләри өрт-басдыр етмәјә чалышмышлар. С.м.-ин нәзәријјәчиләри марксизмә гаршы чыхмышлар. Алман фашизминин игтисади доктринасынын формалашмасында С.м.-ин нәзәри бахышлары көркәмли рол ојнамышдыр. Гәрби Алманија неолиберализм нүмајәндәләринин нәзәри бахышларынын формалашмасында С.м.-ин идејаларынын мүәјјән тә'сири олмушдур.

СОСИА́Л МО́БИЛЛИК — фәрдин, јахуд групун сосиал мөвгејини, сосиал структурда тутдуғу јерини дәјишмәси. С.м. синфи мүбаризә илә бағлыдыр. Шагули С.м. (сосиал мөвге системиндә ашағыја вә ја јухарыја һәрәкәт), үфүги С.м. (фәрдин ејни сосиал сәвијјәдә јерини дәјишмәси) фәргләндирилир. Типолокијаја көрә С.м. синифләрарасы вә синифдахили олур. С.м. бир, ики (аталар вә ушаглар) вә үч (бабалар, аталар вә ушаглар) нәслин сосиал мөвгејиндәки дәјишикликләри ифадә едир. Капитализм силки манеәләри арадан галдырараг С.м.-ин инкишафыны сүр'әтләндирир. Мүфлисләшмиш хырда буржуа әсасән фәһлә синфинин сајыны артырыр, фәһләләр ичәрисиндән чыхан бир һиссә зијалылар вә гуллугчулар сырасына кечир. Зәһмәткешләр ичәрисиндән тәк-тәк шәхсләр исә буржуа вә саһибкар олурлар. Сосиализмдә дәрин дәјишикликләр нәтиҹәсиндә С.м. артмышдыр. Буржуа сосиолокијасында С.м. нәзәријјәләри сосиал стратификасија консепсијалары илә сых бағлыдыр. Онлар капитализмдә синфи структур вә синфи мүбаризәнин мүлкијјәт мүнасибәтләриндән асылылығыны инкар едир вә көстәрирләр ки, куја инсанлар шәхси сә'јләри илә сосиал мөвгеләрини «сәрбәст» дәјишә биләрләр. Зәһмәткешләрин синфи дөјүшләри, тәләбә кәнҹләр һәрәкаты буржуа С.м. нәзәријјәләринин әсас мүддәаларыны хејли сарсытмышдыр.

СОСИА́Л ПСИХОЛО́КИЈА—мүхтәлиф груп, коллектив вә сосиал бирликләрдә инсанларын бир-биринә гаршылыглы мүнасибәти заманы онларын психи вәзијјәтинин вә һәмин просесдә тәзаһүр едән сосиал-психоложи һадисәләрин ганунаујғунлугларыны өјрәнән елм саһәси. С.п. мәсәләләри узун илләр мүхтәлиф фәлсәфи биликләрин тәркибиндә тәдгиг едилмишдир. С.п.-нын көкү гәдимдир; онун проблемләринә һәлә Платон вә Аристотелин консепсијаларында, һәмчинин әдәбијјат вә инҹәсәнәт хадимләринин әсәрләриндә тәсадүф едилир. Низами, Хагани, Нәсими, М. Ф. Ахундов вә б. сәнәткарларымызын бәдии ирсиндә сосиал-психоложи һадисәләрин тәсвиринә раст кәлмәк олур. Лакин С.п.-нын мүстәгил елм саһәси кими тәшәккүлү 3 әсас мәнбә илә: Алманијада јаранмыш «Халгларын психолокијасы» (М. Латсарус, Х. Штејнтал, В. Вундт), Италија вә Франсада—«Күтләләрин психолокијасы» (Ш. Сикеле, Г. Лебон), Америка вә Инкилтәрәдә мејдана кәлмиш «Сосиал давраныш инстинктләри» нәзәријјәләри (У. Мак-Дугалл) илә әлагәдардыр. С.п. мүстәгил елми термин кими 1908 илдән ишләдилир.

20 әсрдән експериментал елм саһәси олан С.п.-нын инкишафына хүсуси диггәт јетирилмишдир. Алман психологу В. Мјоде вә АБШ психологу Ф. Олпорт бу саһәдә илк аддым атмышлар. Америка психологу Ҹ. Морено «кичик групларын», јахуд «груп динамикасынын» тәдгиги үчүн сосиометрија методуну тәклиф етмишдир. Американ С.п.-сында кичик групларын өјрәнилмәсинә даһа чох диггәт јетирилмишсә дә, елмин бир сыра үмуми нәзәри мәсәләләринин, «бөјүк» групларда (халглар, күтләләр) баш верән сосиал-психоложи һадисәләрин тәдгигинә әһәмијјәт верилмәмишдир. Капиталист өлкәләриндә С.п. бир сыра психоложи ҹәрәјан вә мәктәбләрин (*биһевиоризм*, *необиһевиоризм*, *фрејдизм*, *неофрејдизм* вә с.) тә'сири алтында инди дә биртәрәфли инкишаф едир. Мүасир буржуа С.п.-сы нәзәри ҹәһәтдән идеалист механист мүддәалара әсасланыр.

Марксизмин мејдана кәлмәси С.п.-нын инкишафында көклү дәјишикликләр јаратмышдыр. Марксизм классикләри мүхтәлиф синифләрин психоложи характеристикасыны вермиш, ајры-ајры сосиал групларын шүур сәвијјәсини, објектив һәјат шәраитини характеризә етмишләр. Тарихин материалистҹәсинә баша дүшүлмәси, ичтимаи шүурла фәрди шүур арасындакы мүнасибәт, шәхсијјәтин маһијјәтинин ичтимаи әлагәләрин мәҹмусу һесаб едилмәси вә с. мүддәалар марксист С.п.-нын әсас методоложи принсипләридир. Мүасир дөврдә психолокијанын мүһүм методоложи, нәзәри вә тарихи мәсәләләри, мүхтәлиф фәалијјәт саһәләриндә шәхсијјәтләрарасы мүнасибәтләр, инсанларын үнсијјәт вә гаршылыглы мүнасибәтләринин характери, бөјүк вә кичик сосиал групларын психоложи характеристикасы, шәхсијјәтин сосиаллашмасы, идарәетмәнин, күтләви коммуникасија вә тәблиғатын сосиал-психоложи проблемләри вә с. актуал мәсәләләр С.п.-да кениш тәдгиг едилир. Өлкәмиздә јени инсанын формалашмасынын сосиал-психоложи проблемләринин тәдгигинә ҹидди диггәт јети-

рилир, шәхсиjјәтин мүнасибәтләр системи, јә'ни инсанын әмәјә, ичтимаи истеһсала, објектив керчәклијә, һәјат шәраитинә мүнасибәти, ичтимаи фәаллыг дәрәчәси вә с. арашдырылыр. С.п. бу мәсәләләрин тәдгигиндә фәлсәфә, сосиолокија, үмуми психолокија вә дикәр елмләрин әлдә етдикләри нәтичәләрә әсасланыр. С.п.-да експериментал методла јанашы, мүшаһидә, сосиометрија, мүсаһибә, интервү, анкет үсулу, тестләр вә с. методлар да тәтбиг едилир.

Әд.: Б а ј р а м о в Ә. вә башгалары. Сосиал психолокија, Б., 1976; К у з ь м и н Е., Основы социальной психологии, Л., 1967; Г и б ш Г., Ф о р в е р г М., Введение в марксистскую социальную психологию, пер. с нем., М., 1972; Социальная психология, Л., 1979.

СОСИА́Л СЫҒОРТА — С С Р И -дә зәһмәткешләрин гочалдыгда, хәстәләндикдә, әмәк габилиjјәтини итирдикдә вә ганунла нәзәрдә тутулан башга һалларда дөвләт тәрәфиндән мадди тә'минат системи (санаторија-курорт мүаличәси, истираһәтин тәшкили вә с.). Мүәссисәләрин (идарәләрин, тәшкилатларын) сығорта өдәмәләри вә дөвләт бүдчәсиндән ајрылан дотасијалар һесабына һәјата кечирилир. С.с. ашағыдакы принсипләрә әсасланыр: С.с. бүтүн зәһмәткешләрә—фәһләләрә, гуллугчулара, колхозчулара шамил едилир; зәһмәткешләрин әмәк һаггындан һеч бир мәбләғ тутулмадан өдәнилир; тә'минатын нөвләринин чохчәһәтлилији вә сығорта тә'минатынын мүнтәзәм артмасы илә сәчиjјәләнир; мадди тә'минатла јанашы, һәмчинин зәһмәткешләрин сағламлығынын мөһкәмләндирилмәсинә вә ичтимаи истеһсалын сәмәрәлилијинин јүксәлдилмәсинә јөнәлдилмишдир; идарәетмә демократик әсасларла тәшкил едилмишдир; һәмкарлар иттифаглары тәрәфиндән һәјата кечирилир. С.с. үзрә әсас тә'минат вә хидмәт нөвләри ашағыдакылардыр: *пенсија*, *мүавинәт*, санаторијалара, пансионатлара, истираһәт евләринә, пионер дүшәркәләринә, профилакторијалара, турист базаларына путјовкалар (пулсуз, јахуд гисмән өдәнилмәклә) вә с. С.с. һәмкарлар иттифагларынын фәалиjјәтиндә мүһүм јер тутур. Мүәссисә вә тәшкилатларда фәһлә вә гуллугчуларын С.с.-сыны мүәссисә, идарә, тәшкилат һәмкарлар иттифагы комитәләри һәјата кечирир.

Русијада С.с.-нын әсас принсипләри 1912 илдә РСДФП-нин 6-чы (Прага) Үмумрусија конфрансында гәбул едилмиш сығорта програмында В. И. Ленин тәрәфиндән ишләниб һазырланмышды.

К а п и т а л и с т ө л к ә л ә р и н д ә С.с. вәтәндашларын гочалыға көрә, әмәк габилиjјәтини мүвәггәти вә даими итирдикдә, ишсизлијә көрә, аилә башчысыны итирдикдә сосиал тә'минатынын әсас типидир. Сығорта едилмиш ишчиләрин әмәк һаггындан сығорта һаггынын мәчбури тутулмасы буржуа С.с.-сынын әсас принсипидир. Сығорта фонду мәблағинин 50%-ә гәдәрини әмәк һаггындан бирбаша тутмалар тәшкил едир.

СОСИА́Л СТАТИ́СТИКА—1) кениш мә'нада бүтүн *статистика*—сосиал елм; өјрәндији предмет ичтимаи һәјатын просес вә һадисәләридир. 2) Дар мә'нада чәмиjјәтин конкрет тарихи инкишаф мәрһәләсиндә инсанларын сосиал јашајыш шәраитини өјрәнән статистика бөлмәси. *Игтисади статистикадан* фәргли олараг С.с. инсанларын јашајышынын сијаси, идеоложи вә һүгуги чәһәтләрини, һәмчинин әһалинин һәјат сәвиjјәсини сосиал аспектдә вә әһали груплары үзрә өјрәнир.

СОСИА́Л СТРАТИФИКА́СИЈА (лат. stratum—тәбәгә + facio—јарадырам) — буржуа сосиолокијасынын әсас анлајышларындан бири; чәмиjјәтдә бәрабәрсизлијин, сосиал тәбәгәләшмәнин әламәт вә ме'јарлар системини, чәмиjјәтин сосиал структуруну ифадә едир; С.с. тә'лимләри марксизм-ленинизмин *синифләр* вә *синфи мүбаризә* нәзәриjјәсинә зиддир. Буржуа сосиологлары синифләри тәһсил, психолокија, мәишәт шәраити, мәшғулиjјәт, кәлир вә б. әламәтләрә көрә ајырырлар. С.с. нәзәриjјәләринин әксәриjјәти капитализм чәмиjјәтинин антагонист синифләрә бөлүнмәсини инкар едир. Чәмиjјәтин «али», «орта», «ашағы» синиф вә стратлара (тәбәгәләрә) бөлүнмәси консепсијасы ирәли сүрүлүр. С.с. тә'лими буржуа *сосиал мобиллик* консепсијалары илә сых бағлыдыр. Марксизм-ленинизм чәмиjјәтин синфи бөлкүсүнү әсас сајмагла бәрабәр сосиал дифференсиасија (синифдахили, мүхтәлиф сосиал групплар арасында) системинин өјрәнилмәсинә чох әһәмиjјәт верир.

СОСИА́Л СТРУКТУ́Р—синифләрин вә дикәр сосиал групларын мүнасибәтләриндән, әмәк бөлкүсүндән, сосиал ин-тларын характериндән ирәли кәлән сосиал системин үнсүрләри арасындакы сабит вә низама салынмыш әлагәләр шәбәкәси. С.с. бүтөвлүкдә чәмиjјәтин С.с.-уна (бүтүн ичтимаи мүнасибәтләрин мәчмусуну әһатә едир) вә онун ајры-ајры систем вә саһәләринин (истеһсалын, сијасәтин, елмин, мәдәниjјәтин вә с.) С.с.-уна ајрылыр. Марксизм-ленинизм игтисади мүнасибәтләри (структуру) дикәр С.с.-ун мүәjјәнедичиси кими фәргләндирир вә бунларын игтисади структура экс тә'сир көстәрмәси әһәмиjјәтини гејд едир (бах *Тарихи материализм*, *Ичтимаи-игтисади формасија*). Чәмиjјәт үчүн чәмиjјәтин синфи структурунун мүһүм әһәмиjјәти вар (бах *Синифләр*). Сосиал идарәетмәјә тәләбат әһалинин С.с.-унун (сосиал тәркибинин) дикәр әламәтләр (пешә, милли, чинси, мәдәни вә с.) бахымындан да өјрәнилмәси ваҹиблијини мүәjјән едир.

СОСИА́Л ТӘБӘГӘ—синфин (бах *Синифләр*) бүтүн әламәтләринә малик олмајан аралыг, јахуд кечид ичтимаи групу; мәс., зијалылар (бах *Фәһлә синфи*, *Кәндлиләр*, *Буржуазија*). Марксизм-ленинизм синиф мәфһумуну синфи чәмиjјәтин сосиал структуру һаггында елми анлајышын әсасы сајыр вә С.т. категоријасына табе үнсүр кими бахыр. Гејри-марксист сосиолокијанын бә'зи нүмајәндәләри, әксинә, С.т.-ни әсас анлајыш кими ирәли сүрәрәк, синифләри инкар едир.

СОСИА́Л ТӘ'МИНАТ—С С Р И -дә вәтәндашларын гочалдыгда, әмәк габилиjјәтини мүвәггәти олараг итирдикдә, әлил олдугда мадди тә'минаты, ана вә ушагларын һәртәрәфли тә'минаты, тибби хидмәт вә мүаличә үзрә дөвләтин сосиал-игтисади тәдбирләр системи. Ленин принсипләри әсасында јарадылан С.т. системи ганунверичилик актлары илә тәсбит едилмишдир. С.т. ашағыдакы тәшкилати-һүгуги формаларда һәјата кечирилир: фәһлә вә гуллугчуларын вә онларын аиләләринин дөвләт *сосиал сығортасы*; колхозчуларын мәркәзләшдирилмиш иттифаг фонду һесабына колхозчуларын С.т.-ы; дөвләт органларынын дөвләт бүдчәсиндән бирбаша вәсаит ајырмасы һесабына С.т.; ајры-ајры к-зларын, фондларын, јарадычылыг иттифагларынын (јазычылар, рәссамлар, бәстәкарлар иттифаглары вә с.) вәсаити һесабына әлавә С.т. формасы. С.т.-ын бүтүн формалары ваһид үмуми принсипләрә әсасланыр. Бу принсипләрдән бири вәтәндашларын тә'минатынын үмуми олмасыдыр: јә'ни ССРИ-нин бүтүн вәтәндашлары тә'минат заманы иргиндән, чинсиндән, дининдән асылы олмајараг бәрабәр һүгуга маликдир. Дикәр әсас принсипләрдән бири дә С.т. нөвләринин чохчәһәтли вә һәртәрәфли (пенсија, мүавинәт, әлилләр вә гочалар евләриндә сахлама, протезләмә, әлилләрин тә'лими вә ишлә тә'мини вә с.) олмасыдыр. ССРИ вәтәндашларынын мадди тә'минат һүгугу ССРИ Конститусијасында (м. 43) өз ифадәсини тапмышдыр. Мадди тә'минатын мүһүм нөвләри *пенсија* вә *мүавинәтдир*.

Он биринчи бешилликдә ССРИ-дә С.т. системинин даһа да тәкмилләшдирилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

К а п и т а л и с т ө л к ә л ә р и н д ә фәһләләрин синфи мүбаризә нәтичәсиндә наил олдуглары күзәштләрдән бири дә С.т.-дыр. Капиталист өлкәләриндә дөвләт С.т.-нын 3 системи мүәjјән едилмишдир: сосиал сығорта, дөвләт јардымы вә «универсал» тә'минат системи. Сосиал сығорта даһа чох јајылмыш системдир. Дөвләт јардымы јалныз јашамаға һеч бир вәсаити олмајан шәхсләрә верилир. «Универсал» систем, әсасән, пенсија тә'минаты саһәсиндәдир. Пенсија јашына чатмыш әлил вә аилә башчысыны итирән бүтүн вәтәндашлара пенсија ејни һәчмдә верилир вә бунун үчүн вәсаит 16—18 јашындан пенсија јашынадәк бүтүн вәтәндашлардан тутулан хүсуси верки һесабына јарадылыр. Пенсијанын һәчми чох ашағы, пенсија јашы исә чох јухарыдыр.

СОСИА́Л-ДАРВИНИ́ЗМ—19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә буржуа сосиолокијасында чәрәјан. С.д. тәрәфдарлары үчүн инсан чәмиjјәтинин инкишаф ганунаујғунлугларыны биоложи тәкамүл ганунаујғунлугларына мүнчәр етмәк хасдыр. *Тәбии сечмә*, јашамаг уғрунда мүбаризә вә јашамаг уғрунда мүбаризәдә сағ галма принсипләрини С.д. ичтимаи һәјатын мүәjјәнедичи амилләри һесаб едир. С.д.-ин еркән сәләфи Т. Малтус, билаваситә тәшәббүскары исә Һ. Спенсер олмушлар. С.д.-ин мүһүм гүсурлары ичтимаи һадисәләрин шәрһиндә натурализм вә онларын спесификлијинин инкары, ичтимаи ганунаујғунлуғун биоложијә мүнчәр олунмасыдыр. С.д.-ин мүртәче вариантлары буржуазијанын синфи ағалығыны, харичи сијасәтдә милитаризм вә гәсбкарлығы идејача әсасландырмаға хидмәт етмишдир.

«СОСИА́Л-ДЕМОКРА́Т» («Der Socialdemokrat»)—Алманија Сосиал-Демократ Партијасынын (АСДП) мәркәзи органы. 1879 ил сентјабрын 28-дән 1888 ил сентјабрын 22-дәк Сүрихдә, 1888 ил октјабрын 1-дән 1890 ил сентјабрын 28-дәк Лондонда чыхмышдыр. «С.-д.» марксизми тәблиғ етмиш, оппортунизмә гаршы чыхмышдыр. 1881 илин ахыр-

ларындан 1890 илəдək Ф. Енкелс «С.-д.»-да əмəкдашлыг етмишдир.

«СОСИАЛ-ДЕМОКРАТ»—кизли гəзет, РСДФП-нин (1912 *илдəн болшевиклəрин*)мəркəзи органы. Илк нөмрəси 1908 илин февралында Русијада чыхмыш, əсасəн бүтүн тираж полисин əлинə кечмишдир. РСДФП-нин 5-чи Үмумрусија конфрансынын (1908) гəрары илə гəзет 1909—13 иллəрдə Парисдə (№ 2—32), 1914—17 иллəрдə Женеврəдə (№ 33—58; сонунчусу 1917 ил јанварын 31-дə) нəшр едилмишдир. Гəзетин баш редактору В. И. Ленин «С.д.»-ын сəһифəлəриндə тəсвијəчилəрə, отзовистлəрə, тротскичилəрə гаршы ардычыл мүбаризə апармышдыр. Гəзетдə Ленинин 80-дəн чох *мəгалəси дəрч олунмушдур. Биринчи* дүнја мүһарибəси иллəриндə ингилаб мəсəлəлəринə даир Ленин шүарларынын тəблиғиндə мүһүм рол ојнамышдыр.

«СОСИАЛ-ДЕМОКРАТ»—ермəни дилиндə һəфтəлик гəзет, РСДФ(б)П Бакы Комитəсинин органы. 1917 ил апрелин 18-дəн августун 16-дəк Бакыда чыхмышдыр (чəми 15 нөмрə). Редактору С. К. Шаумјан иди. «С.-д.» болшевиклəр партијасынын шүарларыны тəблиғ етмиш, мүвəггəти һөкумəтин сијасəтинин империалист маһијјəтини, ермəни буржуа миллəтчилəринин (дашнакларын вə с.) халга зидд һəрəкəтини гамчыламыш, Загафгазија зəһмəткешлəринин бејнəлмилəл бирлијини мөһкəмлəндирмəјə чағырмышдыр. «С.-д.»-ын 12-чи нөмрəсиндə В. И. Ленинин «Новаја жизн» редаксијасына мəктубу дəрч олунмушдур.

«СОСИАЛ-ДЕМОКРАТ» — күндəлик гəзет, РСДФ(б)П МК Москва вил. бүросунун, шəһəр комитəсинин, сонрадан һəм дə даирə комитəсинин органы. 1917 ил мартын 7 (20)-дəн 1918 ил мартын 15-дəк чыхмышдыр (чəми 292 нөмрə). Редаксија һеј'əтинə мүхтəлиф вахтларда М. С. Олмински, Н. Осински (В. В. Оболенски), И. И. Сквортсов-Степанов, Ј. М. Јарославски вə б.-лары дахил идилəр. Гəзетдə В. И. Ленинин онларча мəгалəси, партијанын гəтнамəлəри, фəһлə, əскəр, кəндли мəктублары вə с. дəрч едилмишдир. 1918 илин мартында «С.-д.» *«Правда» илə бирлəшдирилмишдир.*

СОСИАЛИЗМ (фр. socialisme, лат. socialis—ичтимаи)—*коммунизм* формасијасынын биринчи фазасы; истеһсал васитəлəри үзəриндə ичтимаи (сосиалист) мүлкијјəтə əсасланан вə халгын рифаһы, һəр бир чəмијјəт үзвүнүн «һəр кəсдəн габилијјəтинə көрə, һəр кəсə əмəјинə көрə» принсипинə ујғун һəртəрəфли инкишафы наминə планаујғун инкишаф едəн ичтимаи-игтисади гурулуш; елми С. капитализм гурулушунун сосиализм гурулушу илə əвəз олунмасынын лабүдлүјү һаггында, С.-ин бəргəрар олмасы, инкишафы вə бөјүјүб коммунизмə кечмəси ганунаујғунлуглары һаггында тə'лимдир.

К. Маркс вə Ф. Енкелс С.-ин капитализм үзəриндə гəлəбəсинин лабүдлүјүнү елми чəһəтдəн əсасландырмыш, онун мүһүм əламəтлəринин вə инкишаф ганунаујғунлугларынын характеристикасыны вермишлəр. Онлар фəһлə синфинин ингилаби тəчрүбəсини үмумилəшдирəрəк, утопик сосиализм нүмајəндəлəринин тə'лимини тəнгиди сурəтдə јенидəн ишлəјəрəк С.-и утопијадан елмə чевирмишлəр. С. тə'лими В. И. Ленинин əсəрлəриндə реал С. гуручулуғунун илк тəчрүбəсинə əсасланылмагла јарадычылыгла даһа да инкишаф етдирилмишдир. Мүасир дөврдə бу тə'лим Сов.ИКП-нин вə гардаш марксист-ленинчи партијаларын, марксист алимлəрин биркə сə'ји нəтичəсиндə зəнкинлəшир вə инкишаф едир. Бурада совет халгларынын, дикəр сосиалист өлкəлəри халгларынын зəнкин практики тəчрүбəси нəзəрə алыныр. Инкишаф етмиш С. консепсијасынын ишлəнилмəси елми С. нəзəријјəсинə мүһүм төһфəдир. С. ичтимаи гурулуш вə тə'лим олмагла дəрин мə'нада бејнəлмилəлдир. Бир сыра өлкəлəрдə сосиалист ингилабынын гəлəбəси вə бу өлкəлəр арасында јени игтисади вə сијаси мүнасибəтлəрин гəрарлашмасы нəтичəсиндə С. дүнја системинə чеврилмишдир (бах *Дүнја сосиализм системи*).

С. дикəр ичтимаи системлəрдəн фəргли олараг өзүндəн əввəлки гурулушун дахилиндə кортəбии јараныб бəргəрар олмур; о сосиалист ингилабынын гəлəбəси вə кəндлилəрлə, дикəр зəһмəткеш күтлəлəрлə иттифагда олан фəһлə синфинин сијаси һакимијјəтинин гурулмасы нəтичəсиндə мəгсəдјөнлү формалашыр. С. ичтимаи инкишафын објектив ганунларынын фəалијјəти нəтичəсиндə капитализми əвəз едир. С.-ин илкин мадди шəртлəри (мəһсулдар гүввəлəрин инкишафы вə истеһсалын чох бөјүк мигјасда ичтимаилəшмəси шəклиндə) капитализм чəмијјəти дахилиндə јараныр. *Сосиалист ингилабы* капитализмин əсас зиддијјəтини һəлл едир вə истеһсал мүнасибəтлəрини мəһсулдар гүввəлəрин ичтимаи характеринə ујғун шəклə салыр. С. ичтимаи инкишафын антагонист зиддијјəтлəрини лəғв едир, истеһсал васитəлəри үзəриндə хүсуси мүлкијјəти вə инсанын инсан тəрəфиндəн истисмарыны арадан галдырыр, сосиал-игтисади тəрəггинин мəгсəдлəрини көкүндəн дəјишир.

С. гуручулуғу бүтүн өлкəлəрə хас олан үмуми ганунаујғунлуглар əсасында һəјата кечирилир. Бу ганунаујғунлуглар конкрет өлкəнин спесифик хүсусијјəтлəри нəзəрə алынмагла тəзаһүр едир вə онлардан истифадə олунур. Тарихи тəчрүбə С. гуручулуғундакы һəм үмуми ганунаујғунлугларын вə һəм дə *онларын тəзаһүрүндə милли хүсусијјəтлəрин* дүзкүн гијмəтлəндирилмəмəсинин вə хүсусилə инкар едилмəсинин тəһлүкəли олдуғуну көстəрир.

Сосиалист ингилабынын гəлəбəсиндəн сонра јени ичтимаи гурулушун бəргəрар олмасы үчүн зəрури олан дөвр—*капитализмдəн сосиализмə кечид дөвру* башланыр. Бу дөврүн сијаси һакимијјəт формасы пролетариат диктатурасыдыр. Кечид дөврү əрзиндə С.-ин мадди-техники базасы үмумəн јарадылыр, х.т.-нын бүтүн саһəлəриндə сосиалист истеһсал мүнасибəтлəри һаким мөвге тутур, истисмарчы синифлəр лəғв олунур вə игтисадијјатын планлы идарə олунмасы системи гəрарлашыр. Кечид дөврү С.-ин, əсасəн, гурулмасы илə баша чатыр, бундан сонра исə мөһкəмлəнир вə даһа да инкишаф едир.

С. коммунизм формасијасынын биринчи фазасы кими өзүнүн јүксəлəн јолла инкишафында бир нечə мəрһəлə кечир. Биринчи мəрһəлəдə С.-ин əсаслары мөһкəмлəнир вə инкишаф едир, тəдричəн инкишаф етмиш С. чəмијјəти гурулур. Икинчи мəрһəлə инкишаф етмиш (јеткин) С. чəмијјəти мəрһəлəсидир. Совет Иттифагында инкишаф етмиш С. чəмијјəти гурулмушдур, бə'зи Авропа сосиалист өлкəлəри јеткин С. чəмијјəти гурмаға башламышлар вə ону мүвəффəгијјəтлə һəјата кечирирлəр. Инкишаф етмиш С. чəмијјəти елми-техники ингилабын наилијјəтлəрини өзүндə тəчəссүм етдирəн күчлү истеһсал потенсиалынын јаранмасы илə характеризə олунур. Бу елə бир чəмијјəтдир ки, орада С. принсиплəринə ујғун олан игтисади база, сосиал структур, сијаси систем артыг тамамилə јарадылмышдыр вə С. өз коллективчилик тəмəли əсасында инкишаф едир. Бу, ејни заманда елə бир чəмијјəтдир ки, мүəјјəн јүксəлиш чəтинликлəри илə растлашыр, кери галмыш бə'зи арха гүввəлəри ирəлилəдир, һəм објектив, һəм дə бир чох чəһəтдəн субјектив сəбəблəрдəн, адамларын һеч дə һəмишə бачарыгла, мүтəшəккил ишлəмəмəсиндəн доған нөгсанлары арадан галдырыр; бурада јени гурулушун əсл һуманист маһијјəти өзүнү даһа долғун шəкилдə көстəрир. С.-ин јеткинлији артдыгча онун тəдричəн коммунизм чəмијјəтинин јүксəк фазасына кечмəси үчүн зəмин вə шəраит дə јараныр. С.-ин коммунизмə кечмəси ганунаујғун просесдир. Бу просесин кедишиндə бир-бири илə бағлы үч мəсəлə—*коммунизмин мадди-техники базасынын* јарадылмасы, сосиалист ичтимаи мүнасибəтлəринин коммунист ичтимаи мүнасибəтлəринə чеврилмəси вə јени инсан тəрбијəси мəсəлəлəри һəлл олунур.

С. игтисади системинин əсасыны дөвлəт (үмумхалг) вə колхоз-кооп. мүлкијјəти формасында истеһсал васитəлəри үзəриндə *сосиалист мүлкијјəти* тəшкил едир. Һəмкарлар иттифагларынын вə дикəр ичтимаи тəшкилатларын əмлакы да сосиалист мүлкијјəтидир. Истеһсал васитəлəри үзəриндə сосиалист мүлкијјəти истеһсалчыларын билаваситə истеһсал васитəлəри илə бирлəшмəси вə чəмијјəтин бүтүн үзвлəринин мадди вə мə'нəви тəлəбатынын əн долғун өдəнилмəси вə һəртəрəфли инкишафы мəгсəдилə истеһсалын нəтичəлəринин мəнимсəнилмəси илə характеризə олунур. С.-дə ичтимаи мүлкијјəтлə јанашы вəтəндашларын истеһлак предметлəри вə ев əшјалары үзəриндə шəхси мүлкијјəти дə мөвчуддур ки, бунун да мəнбəјини онларын əмəклə газандыглары кəлир тəшкил едир. Истеһсал васитəлəри үзəриндə сосиалист мүлкијјəтинин бəргəрар олмасы илə истеһсалын мəгсəди вə фəалијјəт үсулу көкүндəн дəјишир. С. истеһсалын мəгсəди вə һəрəкəтверичи мотиви олан мəнфəəт далынча гачманы—варланма мејлини лəғв едир. «Сосиализмин мəгсəди халгын артмагда олан мадди вə мəдəни тəлəбатыны ичтимаи истеһсалы дурмадан инкишаф етдирмəк вə тəкмиллəшдирмəк јолу илə кетдикчə даһа мүкəммəл өдəмəкдəн ибарəтдир» (Сов.ИКП Програмы, Б., 1977, сəһ. 13). Һəрчмəрчлијин вə рəгабəтин кортəбии гүввəлəрини С.-ə хас објектив ганунларын дəрк олунмасы вə онлардан истифадə əсасында игтисади просеслəрин планаујғун тəнзимлəнмəси əвəз едир. С.-ин игтисади системинин əсасыны игтисади вə сосиал инкишафын ваһид планлашдырылмасы системи тəшкил едир. С.-дə х.т.-на планлы рəһбəрлик саһə вə əрази принсиплəри нəзəрə алынмагла һəјата кечирилир вə бу заман мəркəзлəшдирилмиш идарəетмə мүəссисəлəрин, бирликлəрин вə дикəр тəшкилатларын тə-

сәррүфат мүстәгиллији вә тәшәббүскарлығы илә әлагәләндирилир. *Тәсәррүфат һесабы, мәнфәәт, маја дәјәри*, дикәр игтисади васитә вә стимуллардан кениш истифадә олунур (бах *Мадди вә мә'нәви стимуллашдырма*). С. чәмијјәтинин тәсәррүфат механизми сосиалист тәсәррүфатчылығына даир Ленин принсипләринин тәтбиги вә јарадычылыгла инкишаф етдирилмәси әсасында фәалијјәт көстәрир.

С. чәмијјәтинин сосиал структуру истисмарчы синифләрин олмамасы, фәһлә синфинин, колхозчу кәндлиләрин вә зијалыларын сарсылмаз иттифагы илә характеризә олунур. Онун сосиал-сијаси системиндә апарычы ролу фәһлә синфи ојнајыр. Чәмијјәтин сосиал јекчинслијинин күчләнмәси С.-ин ганунаујғунлуғудур; бунун нәтичәсиндә инсанларын игтисади вәзијјәтиндә, һәјат тәрзиндә вә дүнјакөрүшүндә үмуми чәһәтләр һәлледичи әһәмијјәт кәсб едир. С.-дә дәрин сосиал дәјишикликләр вә Ленин милли сијасәтинин ардычыллыгла һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә нәинки бир халгын вә милләтин дикәр халг вә милләт тәрәфиндән истисмары арадан галхыр, онларын сијаси бәрабәрлији тә'мин олунур, һабелә онларын кечмишдән мирас галмыш игтисади вә мәдәни гејри-бәрабәрлијинә дә сон гојулур. ССРИ-дә С. гуручулуғу илләриндә инсанларын јени тарихи бирлији—*совет халгы* јаранмышдыр. С.-ин гурулмасы илә тәкчә игтисади вә сосиал-сијаси һәјатда дејил, һабелә мә'нәви фәалијјәтин бүтүн чохчәһәтли саһәләриндә дә дәрин дәјишикликләр баш верир. Ичтимаи гурулуш кими С. јени һәјат тәрзинин гәрарлашмасы вә инкишафы илә характеризә олунур; чәмијјәт үзвләринин бәрабәрлији вә әмәкдашлығы, һәр кәсин әмәјә вә тәһсилә мүнасибәтдә сәрбәстлији, коллективизм, шүурлу интизам вә јүксәк ичтимаи борч һисси онун ајрылмаз хүсусијјәтләридир.

Сосиалист демократијасынын ардычыл кенишләндирилмәси вә дәринләшдирилмәси С.-ин инкишафынын мүһүм хүсусијјәтидир. Бу, әсл халг һакимијјәтинин гәрарлашмасы, дөвләтин идарә едилмәсиндә вә ичтимаи ишләрдә вәтәндашларын фәал иштиракы демәкдир. Зәһмәткешләрин идарәетмәдә иштиракы сосиалист демократијасынын долғун вә ардычыллыгла һәјата кечирилмәсинин әсас ме'јарыдыр; сосиалист демократијасы вәтәндашларын һүгуг вә вәзифәләринин бирлијини, бүтүн милләт вә халгларын бәрабәрлијини, игтисади вә мәдәни һәјатын бүтүн саһәләриндә гадынларын кишиләрлә бәрабәр һүгугуну нәзәрдә тутур.

С. сијаси системинин өзәји, сосиалист чәмијјәтинин истигамәтверичи вә рәһбәр гүввәси марксист-ленинчи партијадыр. О өз сыраларында фәһлә синфинин, кәндлиләрин вә зијалыларын габагчыл, ән шүурлу һиссәсини бирләшдирир, С.-ин мөһкәмләндирилмәси вә коммунизмин гурулмасы уғрунда халгларын мүбаризәсинә мүтәшәккил, планлы вә елми әсасландырылмыш характер верир. Партија өз рәһбәр ролуну дөвләт органлары, һәмкарлар иттифагы, кәнчләр вә дикәр күтләви ичтимаи тәшкилатлар васитәсилә һәјата кечирир.

Реал С.-ин тарихи тәчрүбәси онун капитализм үзәриндәки бөјүк үстүнлүкләрини әсаслы сурәтдә тәсдиг етмишдир. Лакин империалист дөвләтләринин мүртәче даирәләри вә буржуа идеологлары С.-ин наилијјәтләрини азалтмаға, онун дәрин демократик вә һуманист маһијјәтини тәһриф етмәјә чалышырлар. С.-ин наилијјәтләрини чәсарәтлә мүдафиә етмәк, буржуа нәзәријјәләри, сағ вә «сол» оппортунистләрин чәһдләри—реал С.-ин мүхтәлиф «мүкәммәл» моделләрини она гаршы гојмаг чәһдләри илә фәал мүбаризә апармаг С. гурулушунун даһа да мөһкәмләндирилмәси, елми С. нәзәријјәсинин инкишафы үчүн зәрури шәртдир. Муасир дөврдә С. дүнја өлкәләринин бөјүк групунда гәрарлашмыш реал С. чәмијјәтидир, дүнја системидир. Капитализмлә игтисади вә елми-техники саһәдә јарышда С.-ин имканлары даһа долғун вә инандырычы шәкилдә үзә чыхыр; бу да ичтимаи мүлкијјәтин вә тәсәррүфатын планаујғун апарылмасынын үстүнлүкләрини нүмајиш етдирир. Дүнјанын инкишафына, инсанларын тарихи мүгәддәратына С.-ин тә'сири артыр.

Әд.: Маркс К., Енкелс Ф., Коммунист Партијасынын Манифести, Б., 1980; Маркс К., Гота програмынын тәнгиди, Б., 1964; Ленин В. И., Дөвләт вә ингилаб. Әсәр. там күллијјаты, ч. 33; јенә онун, Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри, јенә орада, ч. 36; јенә онун, Вопросы строительства социализма и коммунизма. Сб., 2 изд., М., 1980; Сов.ИКП Програмы, Б., 1977; ССРИ Конститусијасы (Әсас Гануну), Б., 1978; Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары, Б., 1981; Андропов Ј. В., Сечилмиш нитгләр вә мәгаләләр, Б., 1983; Черненко К. У., Сечилмиш нитгләр вә мәгаләләр, Б., 1983; Тихонов Н. А., Советская экономика: достижения, проблемы, перспективы, М., 1984; Сәттаров М., Инкишаф етмиш сосиализмин ичтимаи-синфи структурунда баш верән дәјишикликләр, Б., 1975; Марксистско-ленинское учение о социализме и современность, М., 1975; Зародов К. И., Ленинизм и современные проблемы перехода от капитализма к социализму, 2 изд., М., 1981; Развитой социализм, М., 1978; Косолапов Р. И., Социализм. К вопросам теории, 2 изд., М., 1979; Реальный социализм, М., 1979; Мчедлов М., Социализм—становление нового типа цивилизации, М., 1980; Базылев Н. И., Черновец В. Н., Социализм как экономическая система, М., 1982; Ленинское учение об экономических основах социализма, 2 изд., М.—Берлин, 1983.

СОСИАЛИЗМ БИРЛИЈИ—бах *Дүнја сосиализм системи*.

СОСИАЛИЗМ ЈАРЫШЫ—сосиализмдә ичтимаи мүнасибәт, истисмардан азад әмәјин јени характерини ифадә едән објектив ганунаујғунлуг; сосиализм чәмијјәти инкишафынын һәрәкәтверичи гүввәләриндән бири, мадди вә мә'нәви не'мәтләр истеһсалында ән јүксәк наилијјәтләр вә әмәк мәһсулдарлығы уғрунда зәһмәткешләрин күтләви һәрәкаты. Јарыш әмәк кооперасијасы просесиндә јараныр. К. Марксын гејд етдији кими «...мәһсулдар ишләрин чохунда ичтимаи тәмасын өзү јарыша вә ајры-ајры шәхсләрин фәрди мәһсулдарлығыны јүксәлдән һәјат енержисинин... артмасына сәбәб олур....» (Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 329). Капитализмдә мәнимсәмәнин хүсуси характери үзүндән јарыш нәтичәдә *рәгабәт* формасы алыр. Сосиализмдә јарыш әмәкдашлыг, гаршылыглы јардым вә коллективизм мүнасибәтләринә әсасланыр. В. И. Ленин С.ј.-нын јолларыны, методларыны вә принсипләрини (нәтичәләрини е'лан вә мүгајисә етмәк, тәчрүбәни әмәли олараг тәкрар етмәк имканы) әсасландырмагла ону сосиалист әмәк интизамы тәрбијә едән бөјүк мәктәб адландырмышды. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә С.ј. зәрбәчи әмәк груплары, *коммунист имәчиликләри*, *зәрбәчилик* формасында олмушдур. С.ј.-нын инкишафында В. И. Ленинин «Јарышы нечә тәшкил етмәли?» әсәринин чап олунмасынын (1929) вә 16-чы партија конфрансынын «Совет Иттифагынын бүтүн фәһлә вә зәһмәткеш кәндлиләринә» мүрачиәтинин бөјүк тарихи әһәмијјәти олмушдур. *Стаханов һәрәкатынын* јаранмасы С.ј.-да јени мәрһәлә тәшкил етмишдир. 30-чи илләрин ахырларында С.ј.-нын јени формасы—әмәјә коммунист мүнасибәти уғрунда һәрәкат јаранмышдыр (бах *Коммунист әмәји коллективләри вә зәрбәчиләри*). С.ј. даим инкишаф едир вә дәринләшир, јени формаларла зәнкинләшир. С.ј.-нда х.т. планларынын јеринә јетирилмәси, мәһсулун кејфијјәтинин јахшылашдырылмасы, елми-техники тәрәггинин сүр'әтинин артырылмасы, мәһсул ваһидинә дүшән мадди вә әмәк сәрфинин азалдылмасы уғрунда мүбаризәдә зәһмәткешләрин јарадычылыг тәшәббүсү тәзаһүр едир. ССРИ-дә инкишаф етмиш сосиализм шәраитиндә С.ј. зәһмәткешләрин әмәк фәалијјәтинин һәр бир саһәсиндә тәтбиг олунур. О совет һәјат тәрзи илә үзви сурәтдә бағлыдыр. С.ј.-нын инкишафы зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәсинә, онларын пешә усталығынын, тәһсил вә мәдәни сәвијјәләринин артмасына вә тәкмилләшмәсинә тәкан верир. С.ј.-нда зәһмәткешләри әмәк мәһсулдарлығынын дурмадан јүксәлдилмәсинә сәфәрбәр етмәк, ичтимаи истеһсалын еффектлијини артырмаг башлыча шәртдир. С.ј. нәтичәсиндә зәһмәткешләрин рифаһы јахшылашыр, чүнки әмәк мәһсулдарлығы нә гәдәр јүксәлирсә мадди мүкафатландырма да бир о гәдәр јүксәк олур. С.ј. габагчыллары мә'нәви чәһәтдән дә һәвәсләндирилир: онлар өлкәнин орден вә медаллары илә тәлтиф олунур, даһа чох фәргләнәнләрә *Сосиалист Әмәји Гәһрәманы* фәхри ады верилир, онлар Ленин вә ССРИ, Республика Дөвләт мүкафатлары лауреаты адына лајиг көрүлүрләр. С.ј. галибләрини тәлтиф етмәк үчүн кечичи *Гырмызы бајраг*, «Сосиализм јарышынын галиби» ваһид үмумиттифаг дөш нишаны тә'сис едилмишдир. С. ј. дикәр сосиалист өлкәләриндә дә кениш вүс'әт алмышдыр.

Әд.: Ленин В. И., Јарышы нечә тәшкил етмәли?, Әсәр. там күллијјаты, ч. 35; јенә онун, «Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри» мәгаләсинин илк варианты, јенә орада, ч. 36; јенә онун, Бөјүк тәшәббүс, јенә орада, ч. 39, Ленин В. И., КПСС о социалистическом соревновании. Сб., 2 изд., М., 1980; Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары, Б., 1981; Смолков В. Г., Сосиализм јарышы вә әмәјә коммунист мүнасибәти уғрунда һәрәкат, Б., 1975; Бајрамов М., Стаханов һәрәкатынын сијаси вә игтисади әһәмијјәти, Б., 1976; јенә онун, Әмәјә коммунист мүнасибәти, Б., 1980; Соревнование в развитом социалистическом обществе, М., 1977; История социалистического соревнования в СССР, М., 1980; Вопросы теории и практики организации социалистического соревнования, М., 1983.

СОСИАЛИЗМИН ӘСАС ИГТИСАДИ ГАНУНУ—сосиалист игтисадијјатынын һәрәкәти гануну, мәзмуну сосиалист истеһсалыны фасиләсиз артырмаг вә тәкмилләшдирмәклә бүтүн чәмијјәт үзвләринин там рифаһынын вә һәртәрәфли инкишафынын тә'мин едилмәсиндән ибарәтдир. С.ә.и.г. сосиалист ингилабы нәтичәсиндә фәһлә синфи (пролетариат диктатурасы) башда олмагла зәһмәткешләрин һакимијјәти вә истеһсал васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкијјәт бәргәрар олдугдан сонра фәалијјәтә башлајыр. «Јалныз сосиализм, бүтүн зәһмәткешләрин һәјатыны һансы јолла даһа да јүнкүлләшдирмәк вә онларын рифаһ ичиндә јашамасына имкан верән бир һәјата чевирмәк һаггында елми мүлаһизәләрә ујғун олараг, ичтимаи истеһсалы вә мәһсул бөлкүсүнү кениш тәтбиг етмәјә вә һәгиги сурәтдә табе етмәјә имкан верәчәкдир» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 36, сәһ. 411). С.ә.и.г. сосиалист истеһсал мүнасибәтләринин маһијјәтини, сосиалист истеһсалынын мәгсәдини вә она наилолма васитәләрини, бунунла да сосиализмә хас истеһсал мүнасибәтләринин мәһсулдар гүввәләрин инкишафына тә'сири характерини ифадә едир.

С.ә.и.г. сосиализмин игтисади ганунлары системиндә мәркәзи јер тутур; фәалијјәтинин мүрәккәб, чохпилләли вә шахәли механизми илә фәргләнир. Онун фәалијјәтинин мадди әсасыны ичтимаи мәһсулдар гүввәләр тәшкил едир; онларын сүр'әтли тәрәггиси вә фасиләсиз артымы елм вә техникада, истеһсалын технолокијасы вә тәшкилиндә әлдә едилмиш наилијјәтләрә әсасланыр. Рифаһын јүксәлдилмәсинин мүһүм мәнбәји *милли кәлир*, илк нөвбәдә *истеһлак фонду* вә *јығым фондунун* гејри-истеһсал јығымында истифадә олунан һиссәсидир. 1965—83 илләрдә ССРИ-нин милли кәлири 2,7 (Азәрб.ССР-дә 4) дәфә артмыш вә 1983 илдә 530 (Азәрб.ССР-дә 11) млрд. манат олмушдур. Бунун әсасында да сосиалист чәмијјәтинин *милли сәрвәти* вә бүтүн чәмијјәт үзвләринин реал кәлири артмышдыр. Үмуми мәшғулијјәт вә әмәк мәһсулдарлығынын дурмадан јүксәлмәси, хидмәт саһәсинин јүксәк сүр'әтлә инкишафы шәраитиндә шәхси вә ичтимаи тәләбләрин өдәнилмәси дәрәчәсинин артмасы чәмијјәт үзвләринин һәртәрәфли, һармоник физики вә мә'нәви инкишафы үчүн зәрури олан асудә вахтын чохалмасы илә мүшајиәт олунур; бу да өз нөвбәсиндә ичтимаи әмәк мәһсулдарлығынын артырылмасынын даим фәалијјәт көстәрән амилидир. С.ә.и.г.-нда сосиализмин капитализмдән һәлледичи игтисади үстүнлүкләри топлу һалда ифадә олунур. Инкишаф етмиш сосиализм шәраитиндә бу үстүнлүкләр мүасир елми-техники ингилабын наилијјәтләри илә бирләшәрәк даһа долғун реаллашдырылыр. Сосиалист истеһсалынын јүксәк мәгсәдинә наил олунмасы, халгын рифаһынын јүксәлдилмәси истеһсалын оптималлашдырылмасынын вә еффектлијинин һәлледичи ме'јарыдыр.

Ејни заманда С.ә.и.г.-нун фәалијјәтинә објектив вә субјектив гајдада әкс тә'сир көстәрән амилләрә дә раст кәлмәк олар. Сосиализм чәмијјәти С.ә.и.г.-ндакы бөјүк потенсијаны шүурлу сурәтдә ашкара чыхарыр вә планлы гајдада реаллашдырыр, һәр бир сосиалист өлкәсинин вә онун инкишаф мәрһәләсинин конкрет шәраити нәзәрә алынмагла ону дәрк едир вә ондан истифадә едир. С.ә.и.г. тәләбләри сосиалист истеһсалынын али мәгсәди олмагла сосиалист өлкәләри коммунист вә фәһлә партијаларынын узунмүддәтли *игтисади стратекијасыны*, игтисади сијасәтинин башлыча мәзмунуну мүәјјән едир. Буржуа игтисадчылары вә тәфтишчиләри сосиалист игтисадијјатынын иикишафыны тәһриф олунмуш шәкилдә шәрһ едир, С.ә.и.г.-нун објектив фәалијјәтинә е'тинасызлыг көстәрирләр—ја сосиализмин игтисади системиндә әмтәә истеһсалы вә базар мүнасибәтләринин ролуну артырыр, ја да сосиализми «көстәришлә идарә олунан игтисадијјат» адландырырлар.

Әд.: Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967; Ленин В. И., Плехановун икинчи програм лајиһәси һаггында рә'ј, Әсәр. там күллијјаты, ч. 6; Сов.ИКП Програмы, Б., 1977; Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары, Б., 1981; Основной экономический закон социализма, М., 1978; Конник И. И., Экономические законы социализма и их использование в коммунистическом строительстве, М., 1980.

СОСИАЛИСТ БЕЈНӘЛМИЛӘЛЧИЛИЈИ—бах *Бејнәлмиләлчилик*.

СОСИАЛИСТ БИРКӘЈАШАЈЫШ ГАЈДАЛАРЫ—ССРИ-дә сосиализм чәмијјәти үзвләринин давраныш гајдаларыны тәнзимләјән вә ичтимаи гајдалар, мүтәшәккиллик, интизам јарадылмасына јөнәлдилән сосиал нормалар. Кениш мә'нада С.б.г. сосиализм чәмијјәтинин бүтүн нормаларыны—һүгуг, әхлаг, ичтимаи тәшкилатларын нормалары, адәтләри әһатә едир. Дар мә'нада С.б.г.-на әхлаг нормалары, давраныш вә нәзакәт гајдалары дахилдир. С.б.г.-да коммунизм гуручусунун әхлаг кодекси, јолдашчасына гаршылыглы јардым, бир-биринә һөрмәт вә хејирхаһлыг принсипләри ифадә олунмушдур. С.б.г. инсанлар арасында сосиалист гаршылыглы мүнасибәтләринин инкишафына көмәк едир. С.б.г.-нын јеринә јетирилмәси инандырма вә мәчбуријјәт (ичтимаи вә дөвләт мәчбуријјәти) методларынын әлагәләндирилмәси илә тә'мин олунур; совет адамларынын бөјүк әксәријјәти һәмин нормалара көнүллү вә шүурлу сурәтдә риајәт едир.

СОСИАЛИСТ ГАНУНЧУЛУҒУ — бах *Ганунчулуг*.

«СОСИАЛИСТ ГАНУНЧУЛУҒУ» — рүблүк журнал, Азәрб.ССР Әдлијјә Назирлији, Азәрб.ССР Али Мәһкәмәси вә Азәрб.ССР Прокурорлуғунун органы. 1966 илин декабрындан чыхыр (илдә 4 нөмрә). Журналда мәһкәмә, прокурорлуг вә истинтаг органларынын ишинә даир мәгаләләр, очеркләр дәрч едилир. «С.г.»-нда рус дилиндә дә материаллар верилир. Тиражы 29,6 мин нүсхәдир (1984).

СОСИАЛИСТ ДЕМОКРАТИЈАСЫ — бах *Демократија*.

СОСИАЛИСТ ДӨВЛӘТИ—бах *Дөвләт*.

СОСИАЛИСТ ӘМӘЈИ ГӘҺРӘМАНЫ—ССРИ-дә фәхри ад, јүксәк фәргләнмә дәрәчәси; х.т.-нын; елмин, мәдәнијјәтин јүксәлишиндә, ССРИ-нин гүдрәт вә шөһрәтинин артырылмасында көркәмли хидмәтләрә көрә верилир. ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1938 ил 27 декабр тарихли Фәрманы илә тә'сис едилмишдир. С.Ә.Г. адыны ССРИ Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти верир. С.Ә.Г.-на Ленин ордени, «Ораг вә чәкич» гызыл медалы вә ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин фәрманы тәгдим едилир. С.Ә.Г. көстәрдији јени әмәк гәһрәманлығына көрә јенидән Ленин ордени, «Ораг вә чәкич» гызыл медалы вә ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин фәрманы илә тәлтиф едилә биләр. Ики дәфә С.Ә.Г. адына лајиг көрүлән шәхсин әмәк һүнәри шәрәфинә онун вәтәниндә вә ја ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин гәрары илә башга јердә тунч бүсту гојулур. С.Ә.Г. адындан јалныз ССРИ Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти мәһрум едә биләр. Үмумијјәтлә С.Ә.Г. ады 18 мин нәфәрә (1978), онлардан 117 нәфәрә икинчи гызыл медал, А. П. *Александров*, Б. Л. *Ванников*, М. В. *Келдыш*, И. В. Курчатов, Ј. Б. *Харитон* вә б.-на үчүнчү гызыл медал верилмишдир.

Азәрб.ССР-дән 573 нәфәр (1 јанвар, 1983), о чүмләдән Б. *Бағырова*, Һ. *Әлијев*, Ш. *Һәсәнова* икинчи гызыл медала лајиг көрүлмүшләр.

СОСИАЛИСТ ӘМӘК КООПЕРАСИЈАСЫ—бах *Кооперасија*, *Әмәк кооперасијасы*.

СОСИАЛИСТ ӘҺАЛИ ГАНУНУ — бах *Әһали гануну*.

СОСИАЛИСТ ИГТИСАДИ ИНТЕГРАСИЈАСЫ—сосиализм бирлији өлкәләринин дөвләтләрарасы игтисади мүнасибәтләринин тарихән мүәјјән јеткинлик пилләси вә инкишаф мәрһәләси. О, *Гаршылыглы Игтисади Јардым Шурасында* (ГИЈШ) бирләшмиш сосиалист өлкәләринин тәсәррүфат һәјатынын бејнәлмиләлләшдирилмәсинин, игтисади әмәкдашлығынын вә гаршылыглы јардымынын инкишафынын објектив тарихи просесинин нәтичәсидир. С.и.и. ГИЈШ үзвү олан өлкәләрин коммунист вә фәһлә партијалары вә һөкумәтләри тәрәфиндән шүурлу вә планаујғун тәнзимләнән бејнәлхалг әмәк бөлкүсү, һәмин өлкәләрин игтисадијјатынын бир-биринә јахынлашмасы вә јүксәк еффектли милли тәсәррүфат структурунун формалашмасы, онларын игтисади инкишаф сәвијјәләринин тәдричән бир-биринә јахынлашмасы вә бәрабәрләшмәси, гардаш өлкәләрин бејнәлхалг базарынын кенишләндирилмәси, һабелә мөһкәмләндирилмәси, әмтәә-пул мүнасибәтләринин тәкмилләшдирилмәси просесидир. С.и.и. үчүн сосиалист өлкәләри арасында әсас истеһсал, елм вә техника саһәләриндә дәрин вә сабит кооперасија әлагәләринин формалашмасы, биркә планлы фәалијјәтин тәкмилләшдирилмәси, бејнәлхалг тәсәррүфат вә елми-техники тәшкилатлар јарадылмасы, бејнәлхалг сосиализм базарынын кенишләндирилмәси, игтисади әмәкдашлығын мүхтәлиф форма вә методлары характерикдир. Капитализм аләминдәки *интеграсијадан* фәргли олараг, С.и.и. ајры-ајры сосиалист өлкәләринин х.т.-ны инкишаф етдирмәк, дүнја сосиализминин сијаси вә игтисади гүдрәтини күчләндирмәк наминә һәјата кечирилир. С.и.и. сосиалист бејнәлмиләлчилијинә, дөвләт суверенлијинә, мүстәгиллијинә вә милли мәнафејә һөрмәт, өлкәләрин дахили ишләринә гарышмамаг, там бәрабәрлик, гаршылыглы фајда вә јолдашчасына гаршылыглы јардым принсипләринә әсасланыр. О, үмумдүнја әмәк бөлкүсүнү нәзәрә алмагла јарадылыр. Динч јанашы јашамаға даир Ленин принсипини рәһбәр тутан соси-

алист өлкәләри ичтимаи вә дөвләт гурулушундан асылы олмајараг бүтүн өлкәләрлә игтисади, елми вә мәдәни әлагәләри кенишләндирмәк хәтти јеридирләр. С.и.и.-нын әсас мәгсәди гардаш сосиалист өлкәләриндә елми-техники тәрәгги, ичтимаи истеһсалын максимум еффектлији, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси әсасында зәһмәткешләрин рифаһыны јүксәлтмәк вә һәртәрәфли инкишаф етдирмәкдир. Сосиализм бирлији өлкәләринин игтисади интеграсија хәттинин үмумиләшдирилмиш ифадәси *Комплекс програмдыр*.

Перспектив интеграсија сијасәтинин даһа да дәгигләшдирилмәси вә кенишләндирилмәси зәруријјәти јаранмышдыр. ГИЈШ-ин 32 вә 33-чү сессијаларында бәјәнилән беш узунмүддәтли мәгсәдли әмәкдашлыг програмы (УМӘП) бу мәсәләјә чаваб верир. Мадди истеһсалын мүһүм саһәләринә аид олан бу програм ГИЈШ үзвү олан өлкәләрин гаршылыглы тәсәррүфат фәалијјәтләринин мәзмунунда вә характериндә дәрин кејфијјәт дәјишикликләрини әкс етдирир. Програмын баш мәгсәди гардаш өлкәләрин әмәкдашлығыны мөһкәмләтмәкдән, онларын енержи, јаначаг вә хаммалын әсас нөвләринә, ән јени аваданлыға вә технолокијаја, әрзаг мәһсулларына, чохишләнән сәнаје малларына кетдикчә артан тәләбатыны тә'мин етмәкдән, һәмчинин нәгл. әлагәләрини инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир. УМӘП 1990 иләдәк, бир сыра һалларда исә 2000 иләдәк әмәкдашлығын разылашдырылмыш стратекијасыны мүәјјән етмишдир. ГИЈШ өлкәләри арасында интеграсија әлагәләринин дәринләшдирилмәси тәкчә чохтәрәфли әмәкдашлығы дејил, һабелә ики тәрәфли әмәкдашлығы инкишаф етдирмәји дә тә'мин едир. Онун јени формасы GСРИ илә ГИЈШ үзвү олан дикәр өлкәләр арасында 1990 иләдәк истеһсалын ихтисаслашдырылмасы вә кооперативләшдирилмәсинин узунмүддәтли програмыдыр. Програмда нәзәрдә тутулан тәдбирләр 1981—85 илләр үчүн планлар әлагәләндириләркән нәзәрә алынмышдыр.

Әд.: Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары, Б., 1981; Әлијев А., Нағыјев Т., Нәсибов Ә., Сосиалист өлкәләринин игтисади әмәкдашлығы, Б., 1980; Международная специализация и кооперирование производства стран СЭВ, М., 1982; Шепелюк Г. А., Промышленная интеграция стран—членов СЭВ, Киев, 1982.

СОСИАЛИСТ ИГТИСАДИЈЈАТЫНДА ӘСАС ФОНДЛАР — бах *Әсас фондлар*.

СОСИАЛИСТ ИНГИЛАБЫ, пролетар ингилабы — пролетариатын шәһәр вә кәндин зәһмәткеш күтләләри илә иттифагда һәјата кечирдији сосиал ингилабын ән јүксәк формасы; чәмијјәтин сосиалистчәсинә дәјишдирилмәси мәгсәдилә буржуазијанын һакимијјәтинин деврилмәси вә капитализм гурулушунун ләғви, пролетариатын сијаси һакимијјәтинин гурулмасы үчүн зәрури олан гәти сијаси һәрәкәт. С.и.-нын бүтүн әввәлки сосиал ингилаблардан көклү фәрги ондан ибарәтдир ки, һәмин ингилаблар истисмарын бир формасыны башгасы илә әвәз едир, истеһсал аләт вә васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәти сахлајырды. С.и. исә инсанын инсан тәрәфиндән һәр чүр истисмарына һәмишәлик сон гојур, истисмарчы синифләри, истеһсал аләт вә васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәти ләғв едир, онлары бүтүн чәмијјәтин малына чевирир.

С.и. һаггында елми нәзәријјәни К. Маркс вә Ф. Енкелс јаратмыш, В. И. Ленин ону јени тарихи шәраитдә һәртәрәфли инкишаф етдирмишдир. Бу нәзәријјә инди бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын биркә сә'ји нәтичәсиндә инкишаф едир. С.и. марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин ән мүһүм тәркиб һиссәси олуб, пролетариатын вә онун партијасынын синфи мүбаризә стратекијасы вә тактикасы хәзинәсинә дахилдир.

Марксизмин банիләри тарихи материалистчәсинә анлајыша әсасланараг изаһ етмишләр ки, бүтүн башга сосиал ингилаблар кими С.и. да чәмијјәтин инкишафында ганунаујғун, зәрури вә лабүд һадисәдир. Онун објектив илкин шәрти капитализм чәмијјәтинин мәһсулдар гүввәләри илә истеһсал мүнасибәтләри арасындакы барышмаз антагонист зиддијјәтләрдир. Техники тәрәгги әсасында мәһсулдар гүввәләр инкишаф етдикчә, истеһсал кетдикчә даһа чох ичтимаи характер алыр, мәнимсәмәнин хүсуси, капиталист формасы исә галыр, мәнфәәт далынча гачмаг рәгабәтин шиддәтләнмәсинә, истеһсал һәрчмәрчлијинә кәтириб чыхарыр. Бу исә бүтүн капиталист чәмијјәтини сарсыдан вә әсас ағырлығы зәһмәткешләрин үзәринә дүшән вахташыры бөһранлара сәбәб олур. Бүтүн бунлар чәмијјәтин әсас мәһсулдар гүввәси олан пролетариат илә онун әмәјинин бәһрәсини мәнимсәјән буржуазија арасында учуруму даһа да дәринләшдирир.

С.и. објектив илкин шәртләрдән вә сосиал-игтисади шәраитдән башга субјектив амилин — өз сијаси партијасынын рәһбәрлији алтында синфи мүбаризә мәктәби кечмиш, ингилаби руһда тәрбијә олунмуш, өз мәгсәдләрини вә үмумдүнја-тарихи вәзифәсини дәрк едән мүасир сәнаје пролетариатынын олмасыны да нәзәрдә тутур. Објектив вә субјектив шәртләрин бу вәһдәти *ингилаби шәраит* јарадыр. Бунсуз ингилаб мүмкүн дејилдир. Марксист-ленинчи ингилаб нәзәријјәси вә ингилаби практика буржуа идеологлары вә сијасәтчиләринин «ингилабын ихрачы» һаггындакы ујдурмаларыны тамамилә рәдд едир.

Һәр бир сосиал ингилабда олдуғу кими С.и.-нда да әсас мәсәлә һакимијјәт мәсәләсидир. Ингилабын кедишиндә пролетариат силаһ күчүнә буржуазијанын һакимијјәтини девирир, көһнә дөвләт машыныны сындырыр, јени типли дөвләт — пролетариатын ингилаби диктатурасыны јарадыр. С.и. һакимијјәти әлә алмагла баша чатмыр, о, пролетариатын һакимијјәти әлә алмасындан башлајыр. Буржуа ингилабларына нисбәтән С.и.-нын вәзифәләри даһа мүрәккәбдир: јалныз дағытмаг дејил, һәм дә јаратмагдан ибарәтдир. Капитализм чәмијјәти дахилиндә сосиалист тәсәррүфатынын, сосиалист истеһсал мүнасибәтләринин һазыр формалары јаранмыр. Пролетариат диктатурасынын вәзифәси деврилмиш истисмарчы синифләрин мүгавимәтини гырмаг, онлары ләғв етмәк, ингилабын наилијјәтләрини горумагла јанашы, истеһсал аләт вә васитәләрини халгын мүлкијјәтинә вермәк, јени, сосиалист истеһсал үсулу тәшкил етмәк, сосиалист игтисадијјаты гурмаг, сосиалист мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәкдир. Бу мүрәккәб вәзифәләри јеринә јетирмәк үчүн мүәјјән вахт лазымдыр. Она көрә дә С.и. капитализмдән сосиализмә кечид дөврү әрзиндә, јә'ни сосиализм гуруланадәк давам едир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин фасиләсиз ингилаб идејасына әсасланан В. И. Ленин буржуа-демократик ингилабынын бөјүјүб С.и.-на кечмәси һаггында тә'лими ишләјиб һазырлады. Империализм дөврүндә фәһлә һәрәкатынын јүксәлишиндән горхуја дүшән буржуазија ачыг әксингилаби гүввәјә чеврилдијиндән демократик ингилаба пролетариат башчылыг етмәлидир. Һәм дә бу заман о, кәндлиләрлә иттифага архаланмалыдыр. Ардычыл вә галибијјәтлә кечирилмиш буржуа-демократик ингилабы С.и.-на јахынлашыр вә бөјүјүб она кечир. В. И. Ленинин чыхардығы бу нәтичәни Русијанын 1917 илдәки вә Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра ингилаблар баш вермиш дикәр өлкәләрин ингилаби тәчрүбәси тәсдиг етди.

К. Маркс вә Ф. Енкелс капитализмин һәлә бүтөвлүкдә јүксәлән хәтлә инкишаф етдији дөврдә мүәјјән етмишдиләр ки, пролетар ингилабы бир өлкәдә галиб кәлә вә давам кәтирә билмәз; *Парис коммунасынын* (*1871*) агибәти дә буну көстәрди. Онлар һесаб едирдиләр ки, С. и. дүнјанын бүтүн өлкәләриндә вә ја инкишаф етмиш капиталист өлкәләринин әксәријјәтиндә галиб кәләчәкдир. Империализм дөврүндә капиталист дөвләтләринин игтисади вә сијаси инкишафынын гејри-бәрабәрлији даһа да күчләнир, бу инкишаф сычрајышлы характер алыр. Бу исә С.и.-нын илкин шәртләринин ајры-ајры өлкәләрдә мүхтәлиф вахтларда јетишмәсини шәртләндирир. Бунунла јанашы, В. И. Ленин көстәрирди ки, бир тәрәфдән капиталист өлкәләри дахилиндә синфи зиддијјәтләрин вә әмәклә капитал арасында мүбаризәнин даһа да шиддәтләнмәси, дикәр тәрәфдән дүнјанын јенидән бөлүшдүрүлмәси уғрунда империалист дөвләтләри арасында кедән мүбаризәнин күчләнмәси дүнја империализм чәбһәсиндә зәиф һалга әмәлә кәтирир; империализм зәнчиринин гырылмасы имканыны јарадыр. Белә зәиф һалга исә һөкмән капитализмин јүксәк инкишаф етдији өлкә дејил, империалист вә синфи зиддијјәтләрин сон һәддә чатдығы өлкә олачагдыр. Бу мүддәалар сосиализмин бүтүн өлкәләрдә ејни вахтда дејил, әввәлчә бир нечә вә һәтта ајрыча көтүрүлмүш бир өлкәдә галиб кәлмәсинин мүмкүнлүјү һаггында нәтичә үчүн әсас олду. В. И. Ленин ирәличәдән көрүрдү ки, дүнја С.и. кетдикчә јени-јени өлкәләрин капитализм системиндән ајрылмасы јолу илә кенишләнәчәкдир. В. И. Ленинин пролетариатын ингилабда әсас һәрәкәтедичи гүввә вә һекемон олмасы, фәһлә синфи башда олмагла фәһләләрлә кәндлиләрин иттифагы, кениш халг күтләләрини ингилаби мүбаризәјә чәлб етмәк јоллары вә С.и.-нын сијаси ордусунун јарадылмасы, Советләрин силаһлы үсјан вә јени һакимијјәт органлары, пролетариат диктатурасынын мәгсәдәујғун дөвләт формасы олмасы, ингилаби мүбаризәдә фәһлә синфинин, бүтүн зәһмәткешләрин рәһбәри вә тәшкилатчысы олан марксист партијасы һаггында ишләјиб һазырладығы тә'лим-

ләр С. и. нәзәријјәсинин ајрылмаз тәркиб һиссәсидир.

Марксист-ленинчи С.и. нәзәријјәси Русијада *Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын* һазырланмасы вә кедишиндә тарихин сынағындан чыхмыш вә мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмишдир. Марксизм-ленинизмин тәнтәнәси, С.и.-ны һәјата кечирмәјин парлаг нүмунәси олан бу ингилаб капитализмин үмуми бөһранынын, бәшәријјәтин капитализмдән сосиализмә кечид дөврүнүн башланғычыны гојду.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра капитализмин үмуми бөһранынын икинчи мәрһәләси башланды. Мәркәзи вә Чәнуб-Шәрги Авропанын, Чәнуб-Шәрги Асијанын бир сыра өлкәсиндә кенишләнән халг-демократик ингилаблары аз вахтда бөјүјүб С.и.-ларына кечди. Беләликлә, дүнја империализм системиндән јени өлкәләр ајрылды, сосиализм исә бир өлкә чәрчивәсиндән чыхыб дүнја системинә чеврилди.

20 әсрин 60—70-чи илләриндә дүнја ингилаб просесинин кенишләнмәси нәтичәсиндә капитализмин үмуми бөһранынын үчүнчү мәрһәләси башланды. Асија вә Африканын бир чох өлкәләриндәки милли азадлыг һәрәкатлары әсрләрдән бәри һөкм сүрән мүстәмләкә асылылығыны мәһв етди, бу халглара мүстәгил инкишаф, мүтәрәгги сијаси вә сосиал-игтисади дәјишикликләр јолуна гәдәм гојмаг имканы верди. Бир сыра өлкәдә (Лаос, Ангола, Ефиопија, Мозамбик вә с.) бу дәјишикликләр ингилаби просеси сосиалист мәрһәләсинә кәтириб чатдырды. Кубада милли азадлыг мүбаризәси бөјүјүб С.и.-на кечди.

Марксизм-ленинизмин мүәјјән етдији кими, С.и. ајры-ајры өлкәләрдә инкишафын өзүнәмәхсуслуғу, сосиализмә кечидин конкрет формаларынын мүхтәлифлији илә фәргләнир. Бу, һәм конкрет тарихи шәраитдән, дүнјада синфи гүввәләрин нисбәтиндән, һәм дә һәмин өлкәләрин милли-дөвләт вә сосиал-игтисади хүсусијјәтләриндән, орада јашајан халгларын ән'әнәләриндән ирәли кәлир. Һәјат көстәрир ки, өлкә дахилиндә вә бејнәлхалг аләмдә синфи гүввәләрин нисбәтиндән, милли буржуазијанын мүгавимәтинин вә мүтәшәккиллијинин күчүндән, дүнја капиталынын она көмәјинин дәрәчәсиндән асылы олараг С.и. ја силаһлы үсјана чеврилә, вәтәндаш мүһарибәси илә мүшајиәт олуна биләр (Русијада, Вјетнамда, Кубадакы кими), јахуд нисбәтән динч јолла вә тәдричән, мәрһәләләрлә инкишаф едә биләр (Мәркәзи вә Чәнуб-Шәрги Авропа өлкәләриндәки кими). «Бүтүн милләтләр сосиализмә кәлиб чыхачаглар, бу лабүддүр, лакин һамы тамамилә ејни шәкилдә кәлмәјәчәкдир, һәр милләт демократијанын бу вә ја башга формасында, пролетариат диктатурасынын бу вә ја башга нөвүндә, ичтимаи һәјатын мүхтәлиф саһәләринин сосиалистчәсинә дәјишдирилмәсинин бу вә ја башга сүр'әтиндә бир өзүнәмәхсуслуг јарадачагдыр» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 30, сәһ. 143). Сосиализмә кечид С.и.-нын үмуми ганунаујғунлуглары әсасында баш верир. Тарихи тәчрүбә көстәрир ки, онларын нәзәрә алынмамасы, әсас јолдан узаглашмаг һаллары чидди уғурсузлугла, мәғлубијјәтлә нәтичәләнир. Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәләриндә (Москва 1957, 1960, 1969) марксист-ленинчи С.и. нәзәријјәси даһа да инкишаф етдирилмиш, онун дүзкүнлүјү, күчү вә һәјатилији, бејнәлмиләл әһәмијјәти көстәрилмишдир.

Азәрб.-да С.и. Русијадакы С.и.-нын тәркиб һиссәси олмуш, вәтәндаш мүһарибәси вә харичи һәрби мүдахилә шәраитиндә кенишләнмиш, чәтин, шанлы мүбаризәдә Совет һакимијјәтинин гәләбәси илә нәтичәләнмишдир.

1984 илин мајында Бакыда «Сосиалист ингилабларынын наилијјәтләринин горунмасы» мөвзусунда бејнәлхалг елми конфранс кечирилмишдир.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Коммунист Партијасынын Манифести, Б., 1980; Маркс К., 1848-чи илдән 1850-чи илә дәк Франсада синфи мүбаризә, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978; јенә онун, Луи Бонапартын он сәккиз брүмери, јенә орада; јенә онун, Гота програмынын тәнгиди, Б., 1982; Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967; Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 187—190); Сов.ИКП Програмы, Б., 1977; Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 50 иллији. Сов.ИКП МК-нын тезисләри, Б., 1967; Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәси, Б., 1970; Ленинская теория социалистической революции и современность, 3 изд., М., 1980.

СОСИАЛИСТ ИНГИЛАБЧЫЛАР— 1902—22 илләрдә Русијада хырда буржуа партијасы. Бах *Есерләр*.

СОСИАЛИСТ ИНТЕРНАСИОНАЛЫ—фәһлә һәрәкатында реформист хәтт јеридән с.-д. вә сосиалист партијаларынын бејнәлхалг бирлији. 1951 илдә Франкфурт-Мајн ш.-ндә (АФР) јарадылмышдыр. 76 партија вә тәшкилаты бирләшдирир (1980). С.и.-нын идеоложи вә сијаси әсасыны реформист «демократик сосиализм» принсипләри тәшкил едир. С.и.-нын фәалијјәтинин илк дөврләриндә антикоммунизм һаким мөвге тутмушду. Лакин 60-чы илләрин сонларындан бир сыра бејнәлхалг проблемләрә мүнасибәтдә С.и.-нын сијасәтиндә мүәјјән дөнүш баш верди. С.и.-нын лидерләри динч јанашы јашамаг принсипләринә вә кәркинлијин зәифләдилмәсинә тәрәфдар олдугларыны билдирдиләр. Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир мүшавирәни (1975, Һелсинки) мүдафиә етдиләр. Сон илләрдә С.и.-на дахил олан партијаларда сол вә сағ чәрәјанлар арасында бир сыра дахили сијаси проблемләрә мүнасибәтдә мүбаризә вә фикир ихтилафлары күчләнмишдир. Бир чох партијаларда коммунистләрлә әмәкдашлыг мејли кенишләнмишдир. Бунунла әлагәдар 1972 илдә С.и.-нын бүросу дикәр партијаларла икитәрәфли мүнасибәтләр мәсәләсинин һәллиндә сосиалист партијаларына мүстәгиллик вермәк барәдә гәрар чыхармаға мәчбур олмушдур.

Финландија с.-д. партијасынын сәдри К. Сорса башда олмагла С.и. әмәли групунун (1980 илдән тәрксилаһ үзрә мәсләһәт шурасы) Москвада Совет рәһбәрләри илә данышыглары (1979, 1982), С.и. 15-чи конгресинин (1980, Мадрид), Базел конфрансынын (1982), 16-чы конгресинин [1983, Монтешору (Португалија)] бир сыра мүһүм бејнәлхалг мәсәләләрлә әлагәдар әмәли гәрарлар чыхармасы көстәрир ки, С.и. лидерләри истилик-нүвә мүһарибәси тәһлүкәсинин мөвчуд олдуғу индики шәраитдә кәркинлијин зәифләдилмәси, тәрксилаһ, динч јанашы јашамаг уғрунда мүбаризәнин бәшәријјәт үчүн мүһүм һәјати әһәмијјәтини дәриндән дәрк етмәјә башламыш, инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин проблемләринин һәллинә диггәти хејли артырмышлар.

Коммунист партијалары С.и. лидерләринин реформист вә антикоммунист сијасәтини кәскин тәнгид етмәклә јанашы, сүлһ вә сосиал тәрәгги наминә фәһлә һәрәкатынын бирлији, сосиалист партијалары илә әмәкдашлыг уғрунда чыхыш едирләр.

С.и.-нын али органы 2—3 илдә бир чағырылан Конгресдир. Президенти В. Брантдыр (1976 илдән).

СОСИАЛИСТ ИСТЕҺСАЛ ҮСУЛУ— бах *Сосиализм*.

СОСИАЛИСТ ИСТЕҺСАЛЫНЫН ТӘМӘРКҮЗЛӘШМӘСИ — истеһсалын ири истеһсал һалгаларында планаујғун чәмләшмәси просеси. Техники тәрәгги истеһсалын тәмәркүзләшмәсинин мадди әсасыдыр. Сосиализмдә, истеһсал васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкијјәтин олдуғу бир шәраитдә тәмәркүзләшмә просеси антагонист зиддијјәтләрдән азаддыр вә мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәсиндән, истеһсалын планаујғун тәшкилинин тәкмилләшдирилмәси дәрәчәсиндән асылыдыр. Бу, ичтимаи истеһсалын сәмәрәли тәшкилинә вә јүксәк сүр'әтлә артмасына тә'сир едир. С.и.т. истеһсалын ичтимаиләшмәсинин мүһүм формасыдыр. С.и.т. планаујғун һәјата кечирилмәклә ири истеһсалын үстүнлүкләриндән там истифадә етмәјә имкан верир. Истеһсалын тәмәркүзләшмәсинин планлы тәнзимләнмәси мүхтәлиф формаларда һәјата кечирилир: мөвчуд мүәссисәләри кенишләндирмәк, јенидән гурмаг вә модернләшдирмәклә һәчмини артырмаг; јени ири мүәссисәләр тикмәк; мөвчуд мүәссисәләри ириләшдирмәк вә истеһсал бирликләри јаратмаг. Совет сәнајесиндә тәмәркүзләшмә сәвијјәсини өлчмәк үчүн гаршылыглы әлагәдә олан көстәричиләр системиндән истифадә олунур. Истеһсалын тәмәркүзләшмә сәвијјәсини даһа дәгиг әкс етдирән әсас көстәричи бурахылан мәһсулун һәчмидир. Мүасир *елми-техники ингилаб* шәраитиндә С.и.т. сәвијјәсини мүәјјән етмәк үчүн әсас фондларын дәјәри, енеркетика гурғуларынын күчү, истеһлак олунмуш енержинин мигдары кими көстәричиләрдән истифадә олунур. Ишчиләрин сајы көстәричиси һәмишә тәмәркүзләшмәнин динамикасыны дүрүст әкс етдирмир (механикләшмә вә автоматлашма нәтичәсиндә истеһсалын ириләшдији шәраитдә ишчиләрин сајы азала да биләр). Лакин бејнәлхалг мүгајисәдә бу көстәричидән кениш истифадә олунур.

С.и.т. *истеһсалын ихтисаслашдырылмасы* вә *сәнаједә комбинәләшдирмә* просеси илә сых бағлыдыр. Ихтисаслашма јекчинс истеһсалын тәмәркүзләшмәсинин мүтәрәгги формасы кими чыхыш едир. Комбинәләшмә исә хаммалдан там истифадә етмәјә имкан верир. С.и.т. әмәјин коллектив характеринин күчләнмәсинә, ағыр әл әмәјинин ләғвинә имкан јарадыр, физики әмәклә зеһни әмәк арасындакы фәргин силинмәси просесини сүр'әтләндирир.

ССРИ-дә инкишаф етмиш сосиализм мәрһәләсиндә С.и.т. просеси күчләнир. Ири тәсәррүфат һесаблы үмумиттифаг вә респ. *сәнаје бирликләри*, истеһсал бирликләри, *комбинатлар* јарадылыр. С.и.т. сәнаје илә јанашы дикәр саһәләри, о чүмләдән к.т.-ны да әһатә едир. Бүтүн сосиалист өлкәлә-

риндә С.и.т. јүксәк сүр'әтлә артыр. Буна *бејнәлхалг сосиалист әмәк бөлкүсү, сосиалист игтисади интеграсијасы* кениш имканлар ачыр.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; Ленин В. И., Кәнд тәсәррүфатында капитализм, Әсәр. там күллијјаты, ч. 4; јенә онун, Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, јенә орада, ч. 27; Экономика и организация промышленного производства. Учебное пособие, М., 1982.

СОСИАЛИСТ ЈЫҒЫМЫ—сосиалист истеһсалынын мадди әсасынын кенишләндирилмәси; ҹәмијјәтин даим артан тәләбатынын даһа долғун өдәнилмәси зәруриликиндән ирәли кәлир (бах *Сосиализмин әсас игтисади гануну*). С.ј.-нын објектив просесинин тәзаһүрү *сосиалист јығымы ганунудур*. С.ј. *милли кәлирин* бир һиссәси олан *јығым фондундан* планлы истифадә етмәклә һәјата кечирилир. С.ј.-нын мәнбәји *изафи мәһсулдур*.

СОСИАЛИСТ ЈЫҒЫМЫ ГАНУНУ—сосиализмин објектив игтисади гануну; *милли кәлирин* мүәјјән һиссәсинин мүнтәзәм јығылмасынын вә ондан ичтимаи истеһсалын кенишләндирилмәсиндә, кејфијјәтҹә тәкмилләшдирилмәсиндә, сосиалист ҹәмијјәти сәрвәтинин артырылмасында, ҹәмијјәт үзвләринин һәртәрәфли инкишафы үчүн шәраит јарадылмасында истифадә олунмасынын објектив зәрурилијини ифадә едир. Сосиалист јығымы капиталист јығымындан көкүндән фәргләнир. Сосиализм ҹәмијјәтиндә *капитал јығымы* анлајышы јохдур, бурада ичтимаи мүлкијјәт олан сәрвәт јығылыр. Әкәр капиталист јығымы буржуа ҹәмијјәтинин антагонист зиддијјәтләрини кәскинләшдирир вә нәтиҹәдә ону мәһв едирсә, сосиалист јығымы ҹәмијјәтдә олан гејри-антагонист зиддијјәтләри һәлл едир вә сосиалист гурулушунун мөһкәмләнмәсинә, сосиализмин тәдриҹән коммунизмә кечмәсинә кәтириб чыхарыр. С.ј.г. ичтимаи сәрвәтин һәҹми вә гурулушу илә әһалинин артан тәләбатынын өдәнилмәси имканлары арасындакы зиддијјәти һәлл едир, әмәјин сосиал-игтисади ҹәһәтдән гејри-јекчинслијини арадан галдырмаг үчүн шәраит јарадыр, әһалинин там мәшғулијјәтини тә'мин едир. Сосиализмин үстүнлүкләри јүксәк јығым нормасыны тә'мин етмәклә бәрабәр ҹәмијјәтин бүтүн үзвләринин истеһлак предметләринә олан фәрди вә ичтимаи тәләбатынын кетдикҹә даһа долғун өдәнилмәсинә дә имкан јарадыр.

СОСИАЛИСТ МҮӘССИСӘСИ ФОНДЛАРЫ—мадди вә пул вәсаитләринин мәҹмусу; истеһсал-тәсәррүфат фәалијјәтинин тә'мин олунмасында вә ишчиләрин игтисади стимуллашдырылмасында истифадә олунур. Ики група—истеһсал фондларына вә пул фондларына ајрылыр. Биринҹијә мүәссисәнин (бирлијин) *әсас фондлары* вә *дөврijјә вәсаити*, икинҹијә *игтисади стимуллашдырма фондлары* дахилдир. Мүәссисәләрдә (бирликләрдә) дикәр пул фондлары да (мәс., јени техниканын јарадылмасы вә тәтбиги үчүн мүкафатландырма фонду вә с.) јарадылыр. Әсас фондларын тә'мири үчүн нәзәрдә тутулмуш амортизасија фонду хүсуси әһәмијјәт кәсб едир (бах *Әсас фондларын амортизасијасы*). Сосиалист тәсәррүфаты системи мүәссисә фондларынын дурмадан артырылмасы вә онлардан сәмәрәли истифадә едилмәсини тә'мин едир. Сәнаје мүәссисәләринин игтисади стимуллашдырма фондлары вәсаити 1982 илдә ССРИ-дә 18,2 (1965 илдә 1,36) млрд. (Азәрб.ССР-дә 193,5; 1965 илдә 8,5 млн.) манат олмушдур.

СОСИАЛИСТ МҮӘССИСӘСИНИН ХАЛИС КӘЛИРИ—бах *Ҹәмијјәтин халис кәлири*.

СОСИАЛИСТ МҮЛКИЈЈӘТИ—*мүлкијјәтин* тарихән јени типи; сосиалист истеһсалы, бөлкүсү, мүбадиләси вә истеһлакы просесиндә истеһсал васитәләринин вә истеһлак предметләринин мәнимсәнилмәсиндә ичтимаи мүнасибәтләри характеризә едир. ССРИ-нин игтисади системинин әсасыны дөвләт (үмумхалг) вә колхоз-кооп. мүлкијјәти формасында истеһсал васитәләри үзәриндә сосиалист мүлкијјәти тәшкил едир (ССРИ Конститусијасы, м. 10). Тарихән дөвләт С.м капиталист мүәссисәләринин истеһсал васитәләрини милliләшдирмәклә, сосиалист кооп. мүлкијјәти исә хырда мүстәгил истеһсалчылары (кәндлиләри, сәнәткарлары) кооперативләшдирмәклә јараныр. Мүлкијјәт мүнасибәтләринин *ингилаби јолла дәјишдирилмәси* капитализмдән сосиализмә кечидин һәлледиҹи шәртидир. «Фәһлә синфи һакимијјәти әлә алындан сонра, һәр бир башга синиф кими, ону әлиндә сахлајыр, мүлкијјәтә мүнасибәти дәјишдирмәклә вә јени конститусија илә ону мүһафизә едир вә мөһкәмләндирир» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 40, сәһ 292). С.м.-нин јаранмасы истеһсал васитәләринин халга верилмәсинин *мәгсәдјөнлү просесидир*. Бу просеси сосиалист ингилабы нәтиҹәсиндә һакимијјәти әлә алан фәһлә синфи тәшкил едир вә истигамәтләндирир. В. И. Ленин јазырды: «Истеһсалын ичтимаиләшмәси, истеһсал васитәләринин дөнүб ҹәмијјәтин мүлкијјәти олмасы илә... нәтиҹәләнмәјә билмәз» (*јенә орада*, ч. 26, сәһ. 78). С.м. өз мәзмуну вә формаларына көрә истеһсал васитәләринин ичтимаи характеринә вә әмәјин коллектив характеринә ујғундур. С.м.-нин әсас формасы **дөвләт** мүлкијјәтидир. О өз мәзмунуна көрә сосиализм ҹәмијјәтинин үмуми варыдыр. Дөвләт мүлкијјәти сосиалист кениш тәкрар истеһсалы просесиндә әсас рол ојнајыр, белә ки, сәнаједә, тикинтидә, к. т.-нда әсас истеһсал васитәләри, нәгл. вә рабитә васитәләри дөвләтә мәхсусдур. ССРИ-дә торпаг, јералты сәрвәтләр, сулар, мешәләр јалныз дөвләтин мүлкијјәтидир. Истеһсал васитәләринин әсас күтләсинин дөвләт мүлкијјәтиндә мәркәзләшмәси (ССРИ-дә, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә бүтүн әсас *истеһсал фондларынын тәгр. 90%-и*) ичтимаи истеһсалы ваһид х.т. планы әсасында мәгсәдәујғун тәнзимләмәјә вә һәр бир тәсәррүфат һалгасы үчүн мәҹбури план тапшырығы формасында һәјата кечирмәјә имкан верир. Дөвләт С.м. милли кәлирин хејли һиссәсини ваһид фондда тәмәркүзләшдирмәклә, ону елм вә техниканын инкишафына, истеһсалын игтисади еффектлијинин артырылмасына, халгын рифаһынын дурмадан јүксәлдилмәсинә јөнәлдир. С.м.-нин дикәр формасы **колхоз-кооп.** мүлкијјәтидир. Бу мүлкијјәтин субјектләри ајры-ајры зәһмәткеш коллективләридир. Дөвләт мүлкијјәтиндән фәргли олараг к-зларда вә дикәр кооп. мүәссисәләриндә истеһсал васитәләри ајры-ајры кооп.-ләр чәрчивәсиндә ичтимаиләшдирилмишдир. Дөвләт колхоз-кооп. мүлкијјәтинин инкишафына вә онун дөвләт мүлкијјәтинә јахынлашмасына көмәк едир. С.м.-нин ики формасынын даһа да јахынлашмасы үчүн објектив шәраит һәм үмумхалг мүлкијјәти саһәсиндә, һәм дә к-з-кооп. истеһсалы саһәсиндә јараныр. Бу саһәдә *аграр-сәнаје бирликләри* мүһүм рол ојнајыр, чүнки белә бирликләрдә дөвләт вә колхоз-кооп. истеһсал фондларындан биркә истифадә олунур. Сосиализмдә ичтимаи мүлкијјәтин ики формасы илә јанашы вәтәндашларын **шәхси** мүлкијјәти дә мөвҹуддур. Шәхси мүлкијјәтин мәнбәјини ҹәмијјәт үзвләринин әмәклә газандыглары кәлир тәшкил едир вә бу кәлирин әсас һиссәси дөвләт вә колхоз-кооп. мүәссисәләриндә јараныр. Буна көрә дә шәхси мүлкијјәтин инкишафы ичтимаи истеһсал васитәләри вә мәһсуллары үзәриндәки дөвләт вә колхоз-кооп. мүлкијјәтиндән асылыдыр. Колхозчуларын һәјәтјаны јардымчы тәсәррүфаты шәхси мүлкијјәтин хүсуси нөвүнү тәшкил едир (бах *Шәхси јардымчы тәсәррүфат*).

Сосиализм ҹәмијјәтиндә ичтимаи тәшкилатларын (партија, һәмкарлар иттифаглары, кәнҹләр тәшкилаты, идман ҹәмијјәтләри вә с.) мүлкијјәти дә мөвҹуддур. Бу мүлкијјәт билаваситә истеһсалла бағлы дејил вә ондан башлыҹа олараг мадди не'мәтләрин бөлкүсү, истеһлакы вә хидмәт саһәсиндә истифадә олунур. Беләликлә, кениш тәкрар истеһсал һәјата кечирилдикҹә С.м. мүнасибәтләри дә јеткинләшир; үмумхалг вә колхоз-кооп. мүлкијјәти мүнасибәтләри даһа да тәкмилләшир. Сосиализм инкишаф етдикҹә ваһид коммунист мүлкијјәтинин тәдриҹән формалашмасы үчүн шәраит јараныр.

Әд.: Маркс К., Енкелс Ф., Коммунист партијасынын манифести, Б., 1980; Маркс К., Фәлсәфә јохсуллуғу, Б., 1975; јенә онун, Гота програмынын тәнгиди, Б., 1964; Ленин В. И., Дөвләт вә ингилаб, Әсәр. там күллијјаты, ч. 33; јенә онун, Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри, јенә орада, ч. 36; јенә онун, Коопераија һаггында, јенә орада, ч. 45; ССРИ Конститусијасы (Әсас Гануну), Б., 1978; Азәрбајҹан ССР Конститусијасы (Әсас Гануну), Б., 1978; Развитие социалистической общественной собственности М., 1980.

СОСИАЛИСТ МҮЛКИЈЈӘТИ ӘЛЕЈҺИНӘ ҸИНАЈӘТЛӘР—совет ҹинајәт һүгугуна көрә сосиалист мүлкијјәтинә зәрәр јетирән ичтимаи-тәһлүкәли гәсдләр. Мүттәфиг респ.-ларын ҹинајәт мәҹәлләләриндә С.м.ә.ҹ.-ә хүсуси фәсил ајрылмышдыр (мәс., Азәрб. ССР Ҹинајәт Мәҹәлләси, фәсил 2). Дөвләтин, јахуд ичтимаи тәшкилатларын ихтијарында олан шәхси әмлака едилән гәсдләр дә (мәс., сахлама камерасына тәһвил верилмиш шејин оғурланмасы) сосиалист мүлкијјәтинә гәсд кими төвсиф едилир. Бах һәмчинин *Әмлак ҹинајәтләри*.

СОСИАЛИСТ ӨЛКӘЛӘРИ КОММУНИСТ ВӘ ФӘҺЛӘ ПАРТИЈАЛАРЫ НҮМАЈӘНДӘЛӘРИНИН МҮШАВИРӘСИНИН БӘЈАННАМӘСИ (1957)—Албанија Әмәк Партијасы, Болгарыстан Коммунист Партијасы, Маҹарыстан Сосиалист Фәһлә Партијасы, Вјетнам Зәһ-

мәткешләр Партијасы, Алманија Ваһид Сосиалист Партијасы, Чин Коммунист Партијасы, Кореја Әмәк Партијасы, Монголустан Халг Ингилаб Партијасы, Полша Бирләшмиш Фәһлә Партијасы, Румынија Фәһлә Партијасы, Сов.ИКП, Чехословакија Коммунист Партијасы нүмајәндәләринин Москва мүшавирәсиндә (1957, 14—16 нојабр) гәбул едилмишдир. Бәјаннамәдә дөврүмүзүн әсас мәзмунунун Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы илә башланан, капитализмдән сосиализмә кечиддән ибарәт олдуғу тәсдиг едилмиш, сосиалист дөвләтләри коммунист вә фәһлә партијаларынын фәалијјәтинин, капитализм дүнјасы фәһлә һәрәкатынын, мүстәмләкә вә асылы өлкәләрин халгларынын милли азадлыг мүбаризәсинин тәҹрүбәси үмумиләшдирилмиш, бејнәлхалг вәзијјәт вә гүввәләр нисбәтинин сосиализмин хејринә дәјишмәси илә әлагәдар дүнјада баш верән әсаслы дәјишикликләр марксист-ленинчи бахымдан тәһлил олунмушду. Бәјаннамәдә сүлһ уғрунда ардычыл мүбаризә апарылмасынын зәрурилијинә, коммунист вә фәһлә партијаларынын, бүтүн антиимпериалист гүввәләрин бирлијинин вә әмәкдашлығынын мөһкәмләндирилмәси мәсәләләринә бөјүк диггәт јетирилмишдир. Коммунист вә фәһлә партијаларынын 1957 ил бејнәлхалг Москва мүшавирәсиндә иштирак етмиш капиталист өлкәләринин коммунист вә фәһлә партијалары да јекдилликлә бу сәнәди бәјәндикләрини билдирмишдиләр.

Лакин Чин Коммунист Партијасы вә Албанија Әмәк Партијасы рәһбәрләри 60-чы илләрин әввәлләриндән дүнја коммунист һәрәкатынын үмуми хәттинә гаршы чыхараг тәфригәчи јол тутмушлар.

СОСИАЛИСТ ӨЛКӘЛӘРИНИН ӘМӘКДАШЛЫҒЫ—бах *Дүнја сосиализм системи, Гаршылыглы Игтисади Јардым Шурасы, Бејнәлхалг сосиалист әмәк бөлкүсү, Сосиалист игтисади интеграсијасы, Бејнәлхалг Игтисади Әмәкдашлыг Банкы, Бејнәлхалг Инвестисија Банкы.*

СОСИАЛИСТ ӨҺДӘЛИКЛӘРИ — сосиалист өлкәләриндә *сосиализм јарышы* иштиракчыларынын х.т.-нын инкишафына, мәдәни гуруҹулуға, зәһмәткешләрин рифаһынын јүксәлдилмәсинә даир дөвләт планларынын јеринә јетирилмәси вә артыгламасилә јеринә јетирилмәси үзрә фәрди, јахуд коллектив өһдәликләри. С.ө. үчүн план тапшырыгларыны вә мүәјјән олунмуш нормалары артыгламасы илә јеринә јетирмәк характерикдир. С.ө., адәтән, кәләчәк ил үчүн планлар һазырланан дөврдә јарыш иштиракчылары тәрәфиндән ишләнилир. Сов.ИКП-нин һәјатында баш верән мүһүм һадисәләрлә, тарихи күнләрлә әлагәдар јүксәк С.ө.-нин гәбулу ән'әнә шәкли алмышдыр.

СОСИАЛИСТ РЕАЛИЗМИ—һәјаты доғру-дүзкүн, тарихән конкрет, мүһүм мејлләри илә, динамик вә ингилаби инкишафда екс етдирән бәдии әдәбијјат вә инҹәсәнәт методу, дүнја вә инсан һаггында сосиалист идрак консепсијасынын естетик ифадәси. Һәјатын сосиализм идеаллары мөвгејиндән тәсвири С.р. сәнәтинин һәм мәзмунуну, һәм дә әсас бәдии-структур принсипләрини мүәјјәнләшдирир. Кечмишин реалист ән'әнәләрини (бах *Реализм*) јени сосиал-тарихи шәраит вә идеја зәмининдә инкишаф етдирән С.р. јени бәдии идрак типи кими 20 әсрдә—сосиализм ҹәмијјәти уғрунда мүбаризә вә ингилаби сосиалист дәјишикликләри дөврүндә тәшәккүл тапмышдыр. Лакин онун илк тәзаһүрләринә һәлә 19 әсрин орталарында вә 2-чи јарысында Б. Британијада (*чартист әдәбијјаты*), Алманијада (К. Һервег, Ф. Фрејлиграт вә К. Вејертин поезијасы), Франсада (Парис коммунасы әдәбијјаты, Е. Потјенин «Интернасионал»ы) тәсадүф олунур. 19 әср—20 әсрин әввәлиндә Русијада, Полшада, Болгарыстанда вә с. өлкәләрдә пролетар әдәбијјаты интенсив инкишафа башлады. С.р.-нин Русијада бәдии метод кими формалашмасы илк нөвбәдә М. Горкинин ады илә бағлыдыр. С.р.-нин тәшәккүлүндә А. Серафимович, Д. Бедны, һабелә М. М. Котсјубински, Ј. Рајнис, М. Ә. Сабир, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Һ. Һакопјан, И. И. Јевдошвили вә б.-нын јарадычылығы да әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Бу да Русијадакы ингилаби һәрәкатын өлкә мигјасында кениш вүс'әт алмасы илә әлагәдар иди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра (1920—30-ҹу илләрдә) Авропанын мүхтәлиф өлкәләриндә (Болгарыстан, Алманија, Полша, Франса, Чехословакија вә с.) сосиалист әдәбијјаты ҹәрәјаны, С.р. методу артыг бејнәлмиләл әһәмијјәт кәсб едәрәк дүнја әдәбијјатынын ганунаујғун һадисәсинә чеврилди (А. Барбүс, М. Андерсен-Нексө, Ј. Гашек, Ҹ. Рид, Л. Арагон, Б. Брехт, П. Елүар, И. Бехер, Н. Һикмәт, В. Незвал, П. Неруда вә б.). Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән (1939—45), хүсусилә дүнја сосиализм системи јарандыгдан сонра С.р.-нин бәдии тәрәггинин авангарды кими мөвгеләри даһа да мөһкәмләнди.

С.р.-нин фәлсәфи-естетик әсасы инсанын һәртәрәфли инкишафыны, адамларын бир-биринә, ҹәмијјәт вә тәбиәтә әсл инсани мүнасибәтини тәҹәссүм етдирән сосиалист һуманизми консепсијасыдыр. Онун нәзәри әсаслары һәлә К. Маркс вә Ф. Енкелсин естетик көрүшләриндә, В. И. Ленинин мәшһур «Партија тәшкилаты вә партијалы әдәбијјат» мәгаләсиндә ифадәсини тапмышдыр. С.р. нәзәријјәсинин инкишафында көркәмли марксист естетикләр К. Плеханов, В. Воровски, М. Олмински, Ф. Меринг, Д. Благојев, А. Луначарски вә б.-нын әсәрләри мүһүм рол ојнамышдыр. С.р. термини илк дәфә 1932 илдә совет мәтбуатында («Литературнаја газета», 23 мај) ишләнмишдир. С.р. мејдана кәлдији вахтдан бәри инкишаф едәрәк тәкмилләшмишдир.

Мүасир дөврдә С.р. јалныз сосиалист өлкәләринин дејил, капиталист, һабелә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин дә әдәбијјат вә инҹәсәнәтиндә кетдикҹә даһа артыг нүфуз газанмагдадыр. Һәјат һәгигәтинә сәдагәт, *партијалылыг* вә *хәлгилик* С.Р.-нин башлыҹа принсипләридир. Сосиалист варлығына хас олан ингилаби романтика, сосиал-тарихи никбинлик онун ајрылмаз тәркиб һиссәсидир. С.р. әдәбијјат вә инҹәсәнәтдә фәрди јарадычылыг тәшәббүсү, форма, үслуб вә жанр рәнкарәнклији үчүн мисилсиз имканлар јарадыр. Милли-тарихи шәраитлә әлагәдар С.р.-нин ајры-ајры өлкәләрин вә халгларын бәдии фикриндә мејдана кәлмәси вә тәшәккүл дөврү мүхтәлифдир. ССРИ-дә С.р. милли әдәби-бәдии ән'әнәләр арасындакы фәргләрә бахмајараг, бүтүн чохмилләтли совет әдәбијјат вә инҹәсәнәтинин ваһид јарадычылыг методудур. Совет әдәбијјаты (М. Горки, В. Мајаковски, А. Н. Толстој, Л. Леонов, А. А. Фадејев, М. А. Шолохов, К. Федин, А. Т. Твардовски, М. Рылски, П. Тычина, Ј. Купала, Ј. Колас, Ҹ. Ҹаббарлы, С. Вурғун, Гафур Гулам, М. Ауезов, Г. Табидзе, К. Леонидзе, Ј. Чаренс, С. Ајни, М. Турсунзадә, В. Латсис, Е. Межелајтис, Р. Һәмзәтов, Ч. Ајтматов, Ј. Смуул вә б.), театры (К. С. Станиславски, В. Е. Мејерхолд вә б.), киносу (С. М. Ејзенштејн, В. И. Пудовкин, А. П. Довженко вә б.), мусигиси (С. С. Прокофјев, Д. Д. Шостакович, Ү. Һаҹыбәјов, А. И. Хачатурјан, Г. Гарајев вә б.), бојакарлығы (Б. В. Иоһансон, А. А. Дејнека, Б. И. Пророков, П. Д. Корин, Ә. Әзимзадә, Р. Мустафајев, М. Сарјан, М. Абдуллајев, Т. Салаһов вә б.) вә һејкәлтәрашлығында (С. Т. Конјонков, Д. И. Шадр, В. И. Мухина, П. Сабсај, Ф. Әбдүррәһманов вә б.) С.р. методу әсасында санбаллы әсәрләр јарадылмышдыр. С.р.-нин инкишафында И. Волкер, М. Пујманова (Чехословакија), А. Зекерс (АДР), М. Садовјану (Румынија), Ј. Ивашкевич (Полша), К. Караславов (Болгарыстан), һабелә Ж. Амаду (Бразилија), Ҹ. Олдриҹ (Инкилтәрә), Р. Гуттузо (Италија) вә б.-нын да мүһүм хидмәти вар.

Сов.ИКП гурултајлары (хүсусилә 25 вә 26-чы гурултајлар), Сов.ИКП МК пленумлары (о ҹүмләдән 1983-ҹү ил ијун пленуму), партијанын әдәбијјат вә инҹәсәнәт мәсәләләринә даир гәрарларынын совет әдәбијјаты вә инҹәсәнәтинин С.р. әсасында идеја-бәдии инкишафында мүстәсна ролу олмушдур.

Әд.: Маркс К., Энгельс Ф., Об искусстве, 4 изд., т. 1—2, М., 1976; Ленин В. И., О литературе и искусстве, 6 изд., М., 1979; јенә онун, Әдәбијјат һаггында, Б., 1980; Горки М., Әдәбијјат һаггында, Б., 1950; Рәфили М., Әдәбијјат нәзәријјәсинә кириш, Б., 1958; Јашар Г., Азәрбајҹан реализминин мәрһәләләри, Б., 1980; Лукин Ю. А., Ленин и теория социалистического искусства, М., 1973; Марков Д. Ф., Проблемы теории социалистического реализма (Сб. статей), М., 1975; Петров С. М., Возникновение и формирование социалистического реализма, 2 изд., М., 1976; Социалистический реализм сегодня, М., 1977; Андреев Ю. А., О социалистическом реализме, М., 1978; Гаджиев А., Реализм в литературах советского Востока, Б., 1978; Лифшиц М., Карл Маркс: Искусство и общественный идеал, М., 1979; Асадуллаев С., В русле социалистического реализма, Б., 1979; Дремов А. К., Попков В. А., Народность искусства социалистического реализма, М., 1981; Ванслов В., О реализме социалистической эпохи, М., 1982.

СОСИАЛИСТ СӘНАЈЕЛӘШДИРМӘСИ—бах *Сәнајеләшдирмә.*

СОСИАЛИСТ ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛЫ—бах *Тәкрар истеһсал.*

СОСИАЛИСТ ТӘСӘРРҮФАТЫ СИСТЕМИ—истеһсал васитәләри үзәриндә иҹтимаи *сосиалист мүлкијјәтинә* вә истисмардан азад әмәјә әсасланан планаујғун тәшкил олунмуш иҹтимаи истеһсал системи. С.т.с.-нин мадди әсасы ири *машынлы истеһсалдыр.* Сосиализмә хас објектив игтисади ганунлара ујғун инкишаф едир. Иҹтимаи мүәссисәләри, иҹтимаи истеһсал саһәләри вә сфераларынын мәҹмусуну өзүндә бирләшдирир (бах *Халг тәсәррүфаты*). С.т.с. капиталист тәсәррүфаты систе-

миндән фәргләнир вә онунла мүгајисәдә көклү үстүнлүјә маликдир. *Дүнја сосиализм системинин* јаранмасы илә дүнја С.т.с. формалашыр вә инкишаф едир.

СОСИАЛИСТ һУМАНИЗМИ — бах *һуманизм.*

СОСИАЛИСТ һҮГУГУ—бах *һүгуг.*

«СОСИАЛИСТИЧЕСКАЈА ЗАКОННОСТ»—ССРИ Әдлијјә Назирлији, ССРИ прокурорлуғу вә ССРИ Али Мәһкәмәсинин ајлыг журналы. 1934 илин јанварындан Москвада нәшр олунур. Журнал совет һүгуг нәзәријјәсинин актуал проблемләрини, әдлијјә идарәләринин тәҹрүбәсини ишыгландырыр, һүгуг мәсләһәтләри, төвсијәләр вә с. дәрҹ едир, хариҹи өлкәләрдә ганунвериҹилик вә һүгуг идарәләринин фәалијјәти һаггында мә'луматлар верир. Тиражы 200 мин нүсхәдән чохдур (1984). «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф олунмушдур (1984).

«СОСИАЛИСТИЧЕСКАЈА ИНДУСТРИЈА»—Сов.ИКП МК-нын күндәлик гәзети. 1969 илдән Москвада чыхыр (өлкәнин 30-дәк шәһәриндә, о ҹүмләдән Бакыда чап олунур). «С.и.» совет сәнаjесинин инкишафы, елми-техники тәрәгги, истеһсалы идарәетмә системинин тәкмилләшдирилмәси, сосиализм јарышынын тәшкили мәсәләләрини, һәмчинин сосиалист өлкәләринин игтисади интеграсија тәҹрүбәсини, капиталист өлкәләриндә елми-техники ингилабын сосиал-игтисади нәтиҹәләрини, ССРИ-нин хариҹи өлкәләрлә игтисади әлагәләрини ишыгландырыр. Тиражы 1 млн. нүсхәјә јахындыр (1984).

СОСИАЛИСТЛӘР ӘЛЕЈҺИНӘ МҮСТӘСНА ГАНУН, Алманијада («Сосиал-демократијанын зәрәрли вә тәһлүкәли мејлләри әлејһинә ганун»)—с.-д.-ја вә бүтөвлүкдә алман ингилаби һәрәкатына гаршы јөнәлдилмишди. 1878 ил октјабрын 21-дә гүввәјә минмишди. Ганунун фәалијјәт көстәрдији илләрдә (1878—90) 350 фәһлә тәшкилаты бурахылмыш, с.-д.-лар вә ингилабчы фәһләләрдән 1500 нәфәри һәбсә алынмыш, 900 нәфәри исә сүркүн едилмишди. Тә'тил һәрәкатынын јүксәлиши вә тәдриҹән өз тәшкилатларыны бәрпа едән с.-д.-лара рејхстага сечкиләрдә верилән сәсләрин сајынын чохалмасы (1877 илдә 493 миндән артараг 1890 илдә 1 млн. 427 мин нәфәрә чатмышды) һөкумәти 1890 илдә С.ә.м.г.-ун мүддәтини узатмагдан имтина етмәк мәҹбуријјәти гаршысында гојду.

СОСИАЛЛАШМА—фәрдин ҹәмијјәтдә там һүгуглу үзв кими фәалијјәт көстәрмәси үчүн она ваҹиб олан мүәјјән биликләрә, норма вә сәрвәтләрә јијәләнмәси просеси. Марксист консепсијаја көрә С. һәм филокенетик (бәшәријјәтин нәсли формалашмасы), һәм дә онтокенетик (конкрет шәхсијјәт типинин формалашмасы) планда өјрәнилмәлидир. С. тәкҹә фәрдә мәхсус биопсихоложи импулслары вә һәвәси тәнзим едән хариҹи тә'сирләр мәҹмусу дејил, бүтөв шәхсијјәтин формалашмасы просесидир. Фәрдијјәт С.-нын илкин шәрти олмајыб онун нәтиҹәсидир. С.-нын «објекти» кими чыхыш едән фәрд ејни заманда иҹтимаи фәаллыг субјекти, јени иҹтимаи формаларын тәшәббүсчүсү вә јарадыҹысыдыр. Буна көрә дә С.-нын мүвәффәгијјәти фәрдин јарадыҹы-дәјишдириҹи иҹтимаи фәалијјәтдә даһа фәал иштирак етмәсиндән асылыдыр. Мәһз бу заман көһнәлмиш нормалар, адәтләр вә вәрдишләр арадан галдырылыр.

СОСИАЛ-МӘДӘНИ ТӘДБИРЛӘР ВӘ МӘНЗИЛ ТИКИНТИСИ ФОНДУ, ССРИ-дә—*игтисади стимуллашдырма фондларындан* бири; мүәссисә (бирлик) вә тәшкилатларда мәнфәәтдән ајырмалар һесабына јарадылыр. Фондун һәҹми планлашдырылмыш вә фактики әлдә едилмиш истеһсал көстәриҹиләринин сәвијјәсиндән асылыдыр. С.-м.т. вә м.т.ф. *мадди һәвәсләндирмә фондунун* 30—50% һәҹминдә јарадылыр. Фондун вәсаити илк нөвбәдә истеһсал коллективләринин сосиал еһтијаҹларынын тә'мин едилмәсинә, јашајыш евләри, мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләри, профилакторија, ашханалар вә с. тикинтисинә, кенишләндирилмәсинә вә әсаслы тә'миринә сәрф едилир (тәгр. 60%-и). Фондун вәсаитинин ҹидди мәгсәдли тә'јинаты вар вә мүдиријјәтин мүәссисә һәмкарлар иттифагы илә биркә тәсдиг етдији сметаја ујғун хәрҹләнир. ССРИ сәнаје мүәссисәләринин С.-м.т. вә м.т.ф. 1982 илдә 2467 (1970 илдә 1620), Азәрб.ССР-дә 21,4 (1970 илдә 8,1) млн. манат олмушдур.

СОСИАЛ-ШОВИНИЗМ — бејнәлхалг сосиалист һәрәкатында оппортунист ҹәрәјан. Биринҹи дүнја мүһарибәси (1914—18) заманы *Икинҹи Интернасионал* партијалары арасында мејдана кәлмишди. С.-ш.-ин нүмајәндәләри пролетар бејнәлмиләлчилији принсипинә хәјанәт едәрәк, өз һөкумәтләринин империалист сијасәтинә тәрәфдар чыхыр, империалист мүһарибәсиндә синифләрин әмәкдашлығыны тәблиғ едир, күтләләри «вәтәни мүдафиә» шүары алтында мүһарибәдә иштирака чағырырдылар. Русијада меншевикләр С.-ш. мөвгејинә јуварландылар; К. В. *Плеханов* Русија сосиал-шовинистләринин идеологу олду. Загафгазија меншевикләринин дә бә'зиләри (Н. *Жорданија* вә б.) «вәтәнин мүдафиәсини» тәблиғ едирдиләр. Лакин Бакыда ачыг сосиал-шовинистләр фәалијјәтләрини кенишләндирә билмәдиләр. В. И. Ленин башда олмагла болшевикләр С.-ш.-ә гаршы гәти мүбаризә апардылар вә өз өлкәсинин һөкумәтинин мәғлубијјәти, империалист мүһарибәсинин вәтәндаш мүһарибәсинә, өз өлкәсинин һөкумәтинә гаршы мүһарибәјә чеврилмәси шүарыны ирәли сүрдүләр (бах *«Мүһарибә вә Русија сосиал-демократијасы»*). С.-ш. мүасир шәраитдә бир чох өлкәнин сағ сосиалист партијаларынын идеоложи силаһы олараг галыр вә өз өлкәләриндә милитаризмин мүдафиә олунмасында, империалист дөвләтләрин мүстәмләкәчилик һәрәкәтләринин бәјәнилмәсиндә өзүнү дәфәләрлә бүрузә вермишдир.

СОСИОЛОЖИ һҮГУГ МӘКТӘБИ, сосиоложи һүгугшүнаслыг—20 әср буржуа һүгугшүнаслығында әсас ҹәрәјанлардан бири. С.һ.м. «ҹанлы һүгугу», јә'ни һүгуг мүнасибәтләри системини, инсанларын һүгуг саһәсиндә davranышыны вә с. өјрәнир. С.һ.м. нүмајәндәләри ганунвериҹилик нормаларыны («китаб һүгугу») јанлыш олараг «һәјатдакы һүгуга» гаршы гојур вә сонунҹуну «һәгиги һүгуг» сајырлар. С.һ.м.-нин тәрәфдарлары һүгугу нормалар системи дејил, «мүнасибәтләр гајдасы» һесаб едирләр. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра С.һ.м. емпирик сосиолокијанын тә'сиринә дүшмүш, *институсионализм* вариантлары инкишаф етмишдир. Марксистләр С.һ.м.-ни синфи ҹәмијјәтин мәһсулу олан һүгугун материалистҹәсинә изаһыны «онун сосиал реаллығы» һаггында сәтһи мүһакимәләрлә әвәз етдијинә, вулгар емпиризмә, «сәрбәст мәһкәмә мүлаһизәләри» идејаларынын тәблиғинә көрә тәнгид едирләр.

СОСИОЛОЖИ ҸИНАЈӘТ һҮГУГУ МӘКТӘБИ—буржуа ҹинајәт һүгугу елминдә ҹәрәјан. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә мејдана кәлмишдир. Мәктәбин нүмајәндәләри Ф. Лист (Алманија), Ч. Ломброзо, Е. Ферри (Италија), рус алимләри И. Ј. Фојнитски, С. В. Познышев адамын ҹинајәткар давранышынын сосиал ҹәһәтдән шәртләндијини көстәрмәклә јанашы һесаб едирдиләр ки, она биоложи (о ҹүмләдән ирсијјәт), физики (илин фәсли, иглим, сутка мүддәти вә с.) вә дикәр амилләр тә'сир едир. С.ҹ.һ.м.-нин мүасир нүмајәндәләри ҹинајәткарлыг амилләринин чохҹәһәтлилији нәзәријјәсини ирәли сүрмүшләр.

СОСИОЛОКИЈА (фр. sociologie, лат. societas —ҹәмијјәт + ...*локија*; һәрфи мә'насы—ҹәмијјәт һаггында тә'лим)—истәр глобал (бүтүнлүкдә ҹәмијјәт), истәрсә дә хүсуси сосиал системләрин инкишафы вә фәалијјәти һаггында елм. С. мүхтәлиф сосиал һадисәләрин гаршылыглы әлагәсини вә инсанларын сосиал давранышынын үмуми ганунаујғунлуғуну өјрәнир. Мүстәгил елм кими С. 19 әсрдә мејдана кәлмишдир (термини О. *Конт* дахил етмишдир), лакин онун көкләри даһа гәдимдир. Гәдим фәлсәфи системләр иҹтимаи һәјаты вә тарихи инкишаф мејлләрини өзүнәмәхсус шәкилдә изаһ етмишләр. 18 әсрдә ҹәмијјәтин инкишаф ганунларыны вә һәрәкәтвериҹи гүввәләрини өјрәнән мүстәгил елм—тарих фәлсәфәси формалашмышды. Марксизмдән әввәлки тарих фәлсәфәси ҹәмијјәт һаггында бә'зи гијмәтли мүддәалар ирәли сүрсә дә, сәтһи характер дашыјырды. Иҹтимаи һәјатын мүрәккәбләшмәси вә елми биликләрин дифференсиасијасы илә С. мүстәгил елмә чеврилди.

Ҹәмијјәт һаггында елмдә чеврилиш едән К. Маркс вә Ф. Енкелс олмушлар. Тарихи материалистҹәсинә анлама ганунунун кәшфи ҹәмијјәт һаггында елмләрин, һәм дә иҹтимаи һәјатын структуру, истеһсал үсулу, синифләр, мәдәнијјәт, иҹтимаи шүур формаларынын вә с. гаршылыглы әлагәси вә иҹтимаи-игтисади формасијаларын инкишаф ганунларынын нәзәри тәһлилинин тәмәлидир. Марксын «Капитал», Енкелсин «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» вә «Мәнзил мәсәләсинә даир», Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы», «Бөјүк тәшәббүс» әсәрләри нәзәри тәдгигатла конкрет сосиал просесләрин үзви әлагәләндирилмәсинин классик нүмунәләридир. ССРИ-дә (о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә) вә дикәр сосиалист өлкәләриндә сосиализм вә коммунизм гуруҹулуғунун үмуми вә спесифик ганунаујғунлуглары, елми-техники ингилабын кенишләнмәси, инсанларын әмәјә мүнасибәти, никаһ вә аиләнин инкишаф мејлләри, урбанизасија, асудә вахт, дөвләт идарәчилијини тәкмилләшдирмә јоллары вә васитәләри проблемләри тәдгиг олунур. Практик мәсәләләрин һәллиндә, ҹәмијјәтә елми рәһбәрлик мәсәләләриндә марксист С.-нын ролу артмагдадыр.

Гејри-марксист С. 19 əсрин икинчи јарысында позитивизмин тə'сири алтында олмуш, тарихи тəкамүл характери дашымыш, бир сыра чəрəјанлара ајрылмышды: чоғрафи мəктəб, ирги-антроположи мəктəб, биоүзви мəктəб, сосиал дарвинизм; 19 əсрин сону—20 əсрин əввəлиндə: инстиктивизм, биһевиоризм, интроспексионизм. Коллектив, ичтимаи шүуру, јахуд сосиал гаршылыглы тə'сирин мүчəррəд формаларыны илк плана чəкəн нəзəријјəлəр мејдана кəлмиш, «игтисади материализм» јајылмышды. 20 əсрин əввəлиндə Гəрб С.-сына идеалист фəлсəфи чəрəјанлар — јени кантчылыг, һəјат фəлсəфəси тə'сир көстəрмишдир. Буржуа С.-сы һаким синфин мəнафејини нəзəри əсасландырмагла јанашы, она бир сыра практик мəсəлəлəрин (ичтимаи рə'јин өјрəнилмəси, тəблиғатын тəшкили, сəнаједə «инсани мүнасибəтлəри» тəнзим етмəк вə с.) һəллиндə көмəк көстəрир. Үмуми С. илə јанашы сəнаје С.-сы, аилə, шəһəр, чинајəт С.-сы вə с. фəрглəндирилир. Сосиологларын əксəријјəти үмумилəшдиричи сосиоложи нəзəријјəнин ишлəниб һазырланмасы зəрурəтини баша дүшүрлəр. Бу зəминдə фəлсəфəјə мараг артмышдыр. Натуралист, позитивист нəзəријјəлəр тəнгид олунур. «Һуманист сосиолокијаја», феноменолокијаја, тарихи метода вə саһəлəрарасы тəдгигатлара мараг артмышдыр. Марксист С.-нын вəзифəси буржуа С.-сынын əлдə етдији мүсбəт чəһəтлəрдəн истифадə илə јанашы, онун «...мүртəче мејлини кəнара ата билмəк, өз хəттини јеридə билмəк вə бизə дүшмəн олан гүввə вə синифлəрин б ү т ү н х ə т т и н ə гаршы мүбаризə едə билмəкдир» (Л е н и н В. И., Əсəр. там күллијјаты, ч. 18, сəһ. 381).

ССРИ ЕА сосиоложи тəдгигатлар ин-ту, ССРИ сосиолокија ассосиасијасы (ССА) мөвчуддур. ССРИ Бејнəлхалг Сосиолокија ассосиасијасынын үзвүдүр. ССА-нын Азəрб. бөлмəси дə фəалијјəт көстəрир.

Əд.: Ф е д о с е е в П. Н., Коммунизм и философия, М., 1971; Социология и современность, т. 1—2, М., 1977; Социология и проблемы социального развития, М., 1978; Современная социология, т. 1—2, М., 1982.

СОСИОЛОКИЈАДА ҮЗВИ МƏКТƏБ —19 əсрин сону—20 əсрин əввəлиндə буржуа сосиолокијасында чəрəјан; чəмијјəти организм илə ејнилəшдирир вə сосиал һəјатын биоложи ганунаујғунлуглар илə изаһына чəһд көстəрирди. С.ү.м. нүмајəндəлəри [П. Ф. Лилиенфелд (Русија), А. Шеффле (Алманија), Р. Вормс, А. Еспинас (Франса)] иддиа едирдилəр ки, «чəмијјəт организмдир». Лилиенфелд организмин бүтүн хассəлəрини (бүтөвлүк, мəгсəдəујғунлуг, органларын ихтисаслашмасы) чəмијјəтə аид едирди; мəс., ган дөвраны ролуну тичарəт, баш бејинин вəзифəсини һөкумəт јеринə јетирир. Чəмијјəтə фəрдлəр арасында гејри-ихтијари сазишин мəһсулу кими бахмаг чəһдлəри илə мүгајисəдə организм кими јанашма бир аддым ирəли иди. Лакин бүтөвлүкдə С.ү.м.-ин мүддəалары гејри-елмидир. Онун гүсуру сосиал һадисəлəрин конкрет-тарихи өјрəнилмəсини əсассыз аналокијалар илə əвəз етмəсиндəдир. Сосиал ганунаујғунлуглар биоложи ганунаујғунлуг илə əвəз едилир, ичтимаи һəјатын бир сыра һадисəлəри (зиддијјəтлəр, синфи мүбаризə вə с.) инкар олунурду. Марксистлəр «сосиал организм» терминини ишлəтсəлəр дə марксизмдə бу аналокијалар ичтимаи һəјатын објектив ганунларынын вə спесификлијинин конкрет өјрəнилмəсини əвəз етмир.

СОСИОМЕ́ТРИЈА (лат. societas — чəмијјəт + ...*метрија*)—сосиал психолокијада шəхсијјəтлəрарасы мүнасибəтлəри өјрəнəн, онларын кəмијјəтчə өлчүлмəсинə үстүнлүк верəн саһə. «С.» термини 19 əсрдə сосиал фактларын өјрəнилмəсинə ријази методларын тəтбиг едилмəси чəһдлəри илə əлагəдар јаранмышдыр. 20 əсрдə микрососиолокија јаранмыш вə онун тəрəфдарлары (Г. Гурвич вə б.) фəрдлəр арасында шəхсијјəт мүнасибəтлəрини тəдгиг етмəк јолу илə сосиал һадисəлəрин изаһыны вермəјə чалышмышлар. J. Морено «С.» терминини јени мə'нада ишлəдəрəк ону шəхсијјəтлəрарасы мүнасибəтлəри өјрəнмəјə мүнчəр етмиш вə С.-ја експериментал методларла јанашы мүртəче утопик мүһакимəлəри дə дахил етмишдир. Сосиал психолокијанын инкишафы илə «С.» термини даһа чидди мə'на кəсб етмиш, шəхсијјəтлəрарасы мүнасибəтлəри тəдгиг едəн методлары билдирəн анлајыш кими ишлəдилмишдир. С. методлары кичик групларын, истеһсалат, тəһсил, һəрби вə с. коллективлəрин өјрəнилмəси вə формалашмасы заманы тəтбиг едилир.

СОСЈУ́РА Владимир Николајевич (6.1.1898, индики Донетск вил., Дебалтсево ст.—8.1.1965, Кијев)—Украјна совет шаири. ССРИ Дөвлəт мукафаты лауреаты (1948). 1920 илдəн Сов.ИКП үзвү. «Гырмызы гыш», «1917-чи ил» (һəр икиси, 1921), «Оксана» (1922), «Һəрбə һəрб» (1930) поемалары, «Дəмир јол» (1924) мəнзум романы ингилаба, Вəтəндаш мүһарибəси гəһрəманларына, «Гызыл күллəр» (1932), «Јени ше'рлəр» (1937), «Севирəм» (1939) вə с. топлуларындакы ше'рлəр сосиализм гуручулуғуна һəср олунмушдур. «Гызыл əскəрлəрə» (1941), «Гəзəб саатларында» (1942) китабларында, «Олег Кошевој» (1943), «Оғлум» (1944) поемаларында совет вəтəнпəрвəрлији тəрəннүм едилир. «Бағлар сəс салсын» (1947), «Сүлһ уғрунда» (1953), «Баһар нəфəси». «Пајыз тəранəлəри» (һəр икиси 1964) китаблары вар. Бə'зи ше'рлəри Азəрб. дилинə тəрчүмə олунмушдур. 2 дəфə Ленин ордени, 3 башга орденлə тəлтиф едилмишдир.

Ə с ə р и: Стихотворения и поэмы, Л., 1982.

СОСНО́ВАЈА МА́ЗА ДƏФИНƏСИ—Сон Тунч дөврүнə аид (е.ə. 12—11 əсрлəр) мис мə'мулаты комплекси. Сосноваја Маза к. (Саратов вил.-нин Хвалынск р-ну) јахынлығында тапылмышдыр (1901). 68 əшја (үмуми чəкиси 21 *кг*), о чүмлəдəн 58 əмəк алəти (ораг вə дəһрə), 5 хəнчəр, 4 келта вə 1 тунч күлчəси ашкар едилмишдир. Хəнчəрлəр сон Тунч дөврүндə Шимали Гара дəниз саһиллəриндə вə Гафгазда јајылмыш, Загафгазијада вə Иранда (хүсусилə Луристанда) истеһсал едилəн хəнчəрлəрə охшардыр.

СОСНО́ВЕТС (Sosnowiec)—Полшада шəһəр. Əһ. 252 мин (1981). Көмүр вə металлуркија сəнајеси мəркəзи. Машынгајырма, јун вə тикиш сəнајеси; мə'дəн музеји вар.

СОСНОГО́РСК (1957 илəдəк И ж м а) —Коми МССР-дə шəһəр. Ижма чајы саһилиндəдир. Д.ј. ст. Д.ј. нəгл., ағач е'малы вə с. мүəссисəлəр вар. Техники дуда истеһсал олунур.

СОСРУ́КО—Кабарда-Балкар МССР-дə, Баксан чајынын сол саһилиндə гаја өртүклү чохтəбəгəли гəдим јашајыш јери. 10 тəбəгə галығы гејдə алынмышдыр. 1-ч и т ə б ə г ə еркəн орта əсрлəрə, 2-чи т ə б ə г ə сон Т у н ч—илк Дəмир дөврүнə аиддир. Бу тəбəгəлəрдəн кил габ гырыглары, сүмүк туллантылары вə с., һəмчинин 1,6 *м* дəринликдə гəбир ашкар едилмишдир. 3—7-чи т ə б ə г ə л ə р Мезолит дөврүнүн мүхтəлиф мəрһəлəлəринə, 8—10-чу т ə б ə г ə л ə р үст Палеолитə аид едилир. Мезолит дөврү тəбəгəлəриндəн əлдə едилмиш фауна галыглары С. сакинлəринин, əсасəн, овчулугла вə јығычылыгла мəшғул олдуғуну көстəрир. Бу дөвр тапынтылары Дағыстанда Чох дүшəркəси, Азəрб.-да Гобустан Мезолит дүшəркəлəри материаллары илə охшардыр.

СО́УСА БАТИ́СТА (Souza Batista) Рубен Дарио (д. 25.9.1923, Панама ш.)—Панама фəһлə һəрəкаты хадими. Ихтисасча журналистдир. 1943 илдəн тəлəбə вə кəнчлəр һəрəкатында фəал иштирак етмиш, 1945 илдə Панама Кəнчлəри Чəмијјəтинин баш катиби сечилмишди. 1946 илдəн Панама Халг Партијасынын (ПХП), 1948 илдəн ПХП МК Сијаси Бүросунун үзвү, 1951 илдəн ПХП МК-нын баш катибидир. Дəфəлəрлə чəза тəдбирлəринə мə'руз галмыш вə өлкəдəн сүркүн едилмишдир. Коммунист һəрəкаты мəсəлəлəринə даир бир сыра əсəрин мүəллифидир. Халглар достлуғу ордени илə тəлтиф олунмушдур.

СОУЧБУЛАГ, С а у ч б у л а г, С о у ч б у л а г—Азəрб.-да гəдим јашајыш мəнтəгəлəриндəн бири. Чəнуби Азəрб.-ын Мијанə əјалəтиндə Хəлхал—Мијанə автомобил јолу үзəриндə јерлəшəн С. к.-нин əһалиси əсасəн, əкинчиликлə мəшғул олур. С. Сəлчугилəр дөврүндəн мə'лумдур. Елханилəр дөврүндə дивана 12 мин динар верки верирди. Мешкин əјалəтиндə дə Хој—Əһəр автомобил јолу үзəриндə ејниадлы кəнд мөвчуддур.

СОФИ ХƏЛИЛ (?—1491)—Ағгојунлу сəркəрдəси. *Ағгојунлу дөвлəтинин* мөһкəмлəндирилмəсиндə мүһүм хидмəтлəри олмушду. *Султан Јагубун* өлүмүндəн (1490) сонра *Бајсунгур Мирзəни* [1490—92] тахта чыхарыб өлкəни онун адындан идарə етмəјə башламышды. С.Х.-ин күчлəнмəсиндəн наразы галан *Сүлејман бəј Бичəн оғлу* илə Ван ш. јахынлығында баш вермиш дөјүш заманы өлдүрүлмүшдүр.

Əд.: И б р а һ и м о в Ч. М., Азəрбајчанын XV əср тарихинə даир очерклəр, Б., 1958.

СОФИ́ЗМ (јун. sóphisma—фəнд, јалан, башсындырма)—үмуми гəбул олунмуш тəсəввүрлəрə зидд һəр һансы чəфəнкијаты, јахуд парадоксал мүддəаны əсасландыран мүһакимə вə ја нəтичə. С. јаратмаг үсулу: јалан мүһакимə һəгиги кими ирəли сүрүлүр; нəтичə мүһакимə гајдаларына зидд олараг чыхарылыр.

СОФИ́ЈА (София)—БХР-ин пајтахты. Өлкəнин сијаси, игтисади вə мəдəнијјəт мəркəзи. Софија маһалынын инз.м. Софија чөкəклијинин ч. кəнарында, Стара-Планина силсилəси (шм.-да) илə Витоша дағ массиви (ч.-да) арасында, 530—650 *м* һүнд.-дəдир. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јан-

Софија. 1. Шәһәрдән бир көрүнүш. 2. Александр Невски мә'бәд-абидәси. 1904—12. Ме'мар А. Н. Померантсев. 3. Софија күчәләриндән бири. 4. Совет Ордусунун шәрәфинә монумент. Тунч. 1954.

варда 2°С, ијулда 20°С-дир. Иллик јағынты 600—650 *мм*. Саһ. 168 $км^2$. Әһ. 1,2 млн. (1981). Инзибати чәһәтдән 7 р-на бөлүнүр. С. Банкја, Нови-Искыр вә с. јашајыш мәнтәгәләри илә бирликдә мүстәгил инзибати ваһид (саһ. 1038 $км^2$) тәшкил едир.

С. респ. табелијиндә шәһәрдир. С.-да дөвләт һакимијјәти органы 18 јашына чатмыш вәтәндашларын 2,5 ил мүддәтинә сечдији шәһәр Халг шурасыдыр. Шура өз Ичраијјә Комитәсини сечир (Шуранын сессијалары арасындакы дөврдә фәалијјәт көстәрир). С.-нын р-нларында 2,5 ил мүддәтинә р-н Халг шуралары сечилир.

С. ири сәнаје мәркәзидир. Гара вә әлван металлуркија, машынгајырма (дәзкаһгајырма, чиһазгајырма, електротехника, електроника вә с.), кимја, тохучулуг, јејинти вә мебел сәнајеси инкишаф етмишдир. С. ири д.ј. вә автомобил јоллары говшағыдыр. Будапешт—Белград—Софија—Истамбул бејнәлхалг д.ј. вә автомобил магистраллары С.-дан кечир. Бејнәлхалг аеропорт (Враждебна) вар. Метрополитен тикилир (1983).

С.-нын әсасы 1 әсрдә Сердика ады илә гојулмушдур. С. Рома (сонрадан Бизанс) империјасынын Балкан әразиләринин мүһүм инз. вә тичарәт мәркәзи олмушдур. 447 илдә һунлар дағытмыш, Јустинианын дөврүндә [527—565] бәрпа едилмишди. 809 илдән Средетс ады илә Биринчи Болгар чарлығынын, 1018—1194 илләрдә исә Бизансын тәркибиндә олмушдур. 14 әсрин сонларындан С. (5—6 әсрләрдә тикилмиш Мүгәддәс Софија килсәсинин ады илә) адланмышдыр. 1382 илдә Османлы һөкмранлығына кечмишдир. 16—18 әсрләрдә Балкан ј-а-нда Истамбулдан сонра ән мүһүм тичарәт-сәнәткарлыг вә мәдәнијјәт мәркәзи иди. 18 әсрин сонларындан С. болгар халгынын милли азадлыг һәрәкаты мәркәзләриндән биринә чеврилмишди. 1879 илдән Болгарыстанын пајтахтыдыр. 20 әсрин әввәлләриндән С. пролетариатын ингилаби мүбаризә мејданына чеврилмиш, 1919 илдә бурада Болгарыстан КП-нин әсасы гојулмушдур. Икинчи дүнја мүһарибәси (1939—45) дөврүндә болгар халгынын силаһлы антифашист мүбаризә мәркәзи иди; С. зәһмәткешләри Сентјабр халг силаһлы үсјанында (1944) мүһүм рол ојнамышлар. С. 1946 илин сентјабрындан БХР-ин пајтахтыдыр.

С.-да Гәдим Рома тикилиләринин галыглары мүһафизә олунмушдур. Мүгәддәс Софија килсәси (5—6 әсрләр) орта әср ме'марлығынын көркәмли абидәсидир. 19 әср—20 әсрин әввәлләриндә еклектик тикилиләрлә јанашы, милли ме'марлыг ән'әнәләринин инкишафына јөнәлдилән биналар да тикилмишдир. 1944 илдән сонра С. даһа интенсив инкишаф етмишдир. К. Димитровун мавзолеји јерләшән мәркәзи мејданын ансамблы (1949), «Универсиада» идман комплекси (1961), Дөвләт туризм комитәсинин бинасы (1978), 23 мәртәбәли «Витоша—Нју-Отани» меһманханасы (1979; јапон ме'мары К. Куракаванын лајиһәси илә), «Ағчагајын» јашајыш комплекси (1980), Совет Ордусунун шәрәфинә монумент (тунч, даш, 1954), «Сүлһ бајрағы» монументи (С. јахынлығында; 1980) ән јахшы мүасир гурғу вә тикилиләрдәндир.

С.-да ун-т, игтисадијјат, кимја-технолокија, к.т., тәсвири сәнәт ин-тлары, консерваторија вә с. али мәктәбләр, Болгарыстан ЕА, 120-дәк елми идарә, Кирилл вә Мефоди ад. халг китабханасы, Болгар—Совет достлуғу музеји, К. Димитров мәркәзи музеји, опера, сатира вә кукла театрлары, филармонија вә с. вар.

СО́ФИЈА АЛЕКСЕ́ЈЕВНА (27.9.1657, Москва—14.7.1704, орада) — Русија һөкмдары (1682—89), чар Алексеј Михајловичин гызы. Ағыллы, ирадәли, шөһрәтпәрәст адам иди. Стрелесләрин чыхышындан истифадә едәрәк, 1682 илдә һакимијјәти әлә кечирмиш вә дөвләтин фактики һакими олмушду. 1689 илдә I Пјотр ону һакимијјәтдән девирмишди.

СОФИ́СТИКА (јун. sophistikḗ—мүбаһисәни фәндкирликлә апармаг бачарығы)—1) Гәдим Јунаныстанда *софистләрин* јаратдығы фәлсәфи чәрәјан. 2) Мәнтиг ганунларынын гәсдән позулмасына, јалан дәлилләр ишләдилмәсинә әсасланан мүһакимә (бах *Софизм*).

СОФИСТЛӘР (јун. sophistē̃s—ихтирачы, мүдрик, јаланчы агил)—пешәкар «мүдриклик» вә «натиглик сәнәти» мүәллимләри олан гәдим јунан философларына (е.ә. 5 әср) верилмиш ад. С.-ин ваһид мәктәби јох иди. Диндән имтина, тәбиәт һадисәләрини расионалистчәсинә изаһ, етик вә сосиал релјативизм С.-ин көрүшләриндә үмуми чәһәтләрдир. Әсас групу («бөјүк» С.) гулдарлыг демократијасына тәрәфдар иди. Тәбиәти материалистчәсинә анламаг онларын (Протагор, Киппи, Продик, Антифонт) сәчијјәви чәһәти иди. Бә'зи С. варлыг вә онун дәрки мәсәләсиндә скептисизмә кәлиб чыхырдылар. Аристократик чәбһәјә мәнсуб С. (Крити, Кипподам) фәлсәфи идеализмә мејл едирдиләр. С.-ин мүбаһисәдә әл атдыглары үсул сонралар *софизм* адландырылды.

СОФО́КЛ (Sophoklē̃s) (тәгр. е.ә. 496, Афина јахынлығында, Колон—406)—гәдим јунан драматургу. Јүксәк дөвләт вәзифәләринә сечилмиш, *Перикла* јахын олмушдур. Театр мүсабигәләриндә дәфәләрлә биринчилик газанмышдыр. Антик мәнбәләрә көрә 120-дән чох драм әсәри јазмышдыр. Лакин дөврүмүзәдәк јалныз «Ајакс» (442 илдәк), «Антигона» (тәгр. 441), «Шаһ Един» (тәгр. 425), «Филоктет» (409), «Трахинја гадынлары», «Електра» (илләри мә'лум дејил), «Един Колонда» (тамашасы 401) фачиәләри там һалда кәлиб чыхмышдыр. Башга әсәрләриндән чохлу парчалар галмышдыр. Јарадычылығында Афина гулдарлыг демократијасынын ән јүксәк инкишаф дөврүнүн зиддијјәтләри әксини тапмышдыр. Мөвзусу мифолокијадан көтүрүлсә дә, әсәрләри мүһүм ичтимаи-етик мәсәләләрлә сәсләширди. Шәхсијјәт вә һакимијјәт арасындакы мүнасибәт проблеми јарадычылығында әсас јер тутур. С. инсанын талејини гәзаву-гәдәрлә бағласа да, ону бу мөвһум аләмдән азад етмәјә чалышырды. Онун гәһрәманлары ифрат фәрди һиссләрдән азад олуб, үмумбәшәри идеалларла јашајан сәбатлы, гәтијјәтли инсанлардыр. С.-ун јарадычылығы Авропа әдәбијјатынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Әсәрләри бир сыра дилләрә, о чүмләдән Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмуш, чүнјанын бир чох театрларында, о чүмләдән «Антигона» фачиәси Азәрб. сәһнәсиндә тамашаја гојулмушдур.

Әсәрләри: Тиран Един. Един Колонда (гыса мәзмуну). Антигона. Електра, «Антик әдәбијјат мүнтәхәбаты» китабында, Б., 1950; Трагедии, М., 1979.

Әд.: Султанлы Ә., Антик әдәбијјаты тарихи, Б., 1958; Радциг С. И., История древнегреческой литературы, 5 изд., М., 1982.

СОФО́РА (Sophora)—пахлалылар фәсиләсиндән јарпағы төкүлән, јахуд һәмишәјашыл ағач, кол вә аз һалларда чохиллик от битки чинси. Јарпаглары тәкләләкшәкиллидир. Ағ, сарымтыл, чәһрајы, көјүмтүл-бәнөвшәји чичәкләри салхым вә ја сүпүркәвары чичәк групунда јерләшир. 20-дәк (башга мә'лумата көрә 70), ССРИ-дә 5, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 нөвү вар. Јапон С.-сы (S. japonica) декоратив битки кими јашыллашдырмада истифадә олунур. Түлкүгујруг С. (S. alopecuroides) от биткисидир; кениш јајылмыш алагдыр. С.-нын бүтүн нөвләри зәһәрлидир, тәркибиндә алкалоидләр вар; инсектисид вә дәрман биткиси кими дә истифадә олуна биләр.

СОФРОНИ́ТСКИ Владимир Владимирович (8.5.1901, Петербург — 29.8. 1961, Москва)—совет пианочусу, педагог. РСФСР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1942). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943). Петербург консерваторијасыны битирмишдир (1921). С. Ленинград (1936—42) вә Москва (1942—61) консерваторијаларында дәрс демишдир (1939 илдән проф.). С.-нин репертуарына, әсасән А. Скрјабинин, еләчә дә Ф. Шопен, Ф. Лист вә Р. Шуманын әсәрләри дахил иди. ССРИ-нин бир чох шәһәриндә, харичи өлкәләрдә консертләр вермишдир. Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Воспоминания о Софроницком, 2 изд., 1982.

СОФРО́НОВ Анатоли Владимирович (19.1.1911, Минск)—рус совет јазычысы, драматург. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1981). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948 1949, 1973). Бејнәлхалг «Лотос» мүкафаты лауреаты (1974). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. «Күнәшли күнләр» (1934), «Дон чајы үзәриндә» (1938), «Ше'рләр вә маһнылар» (1950,) «Мән сизи севирәм» (1962), «Өмрүн илләри» (1966), «Заманын поемасы» (1970), «Поемалар» (1978), «Океанија» (1980) вә с. ше'р вә поема китабларынын мүәллифидир. «Бир шәһәрдә» (1948), «Москвалы характери» (1948), «Үрәк бағышламыр» (1953), «Тәбәссүм үчүн милјон» (1959), «Оғулларынызы горујун» (1963), «Ирс» (1970), «Гасырға» (1972), «Мүддәт» (1981) вә с. пјесләриндә актуал мә'нәви-әхлаги проблемләр галдырылыр. «*Огонјок*» журналынын баш редактору (1953 илдән), Асија вә Африка Өлкәләри илә Совет Һәмрә'јлик Комитәсинин сәдр мүавинидир (1958 илдән). Азәрб.-а һәср олунмуш ше'рләри, Азәрб. әдәбијјатына даир мәгалә вә мүлаһизәләри вар. Бә'зи әсәрләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмуш, «Дашгын», «Кишиләрә инанмајын», «Чазибә гүввәси», «Кечәнин сирри» пјесләри Азәрб. сәһнәсиндә тамашаја гојулмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Вида поемасы, Б., 1980; Собр. соч., т. 1—5, М., 1971—72; Лирика, М., 1982.

Әд.: Толченова Н., Веление времени. Очерк творчества А. Софронова, М., 1972

СОФРО́НОВ Анемподист Иванович (14. 11.1886 Ботурусс улусу—24.10.1935, Јакутск)—јакут совет јазычысы. «Вәтән» (1912), «Мәләк вә иблис» (1914) поемаларында, «Јохсул Јаков» (1914), «Мәһәббәт» (1916), «Манчары» (1920), «Һәјат кирдабы» (1921) вә с. пјесләриндә јакутларын ингилабдан әввәлки ағыр һәјаты эксини тапмышдыр. Совет дөврүндә милли театрын әсасыны гојмушдур. I Үмумиттифаг түрколожи гурултајын иштиракчысыдыр (Бакы, 1926).

Әд.: Башарин Г. П., А. И. Софронов. Жизнь и творчество [1886—1935], Якутск, 1969.

СОФУЛУЛАР—азәрб.-ын етнокенезиндә иштирак етмиш *кәнкәрлиләрин* бир голу. Әсасән Зәнкәзур вә Газах гәзаларында јашамышлар. Софулар (Товуз р-ну), Софулу (Ағдам, Газах вә Чәбрајыл р-нлары) кәндләринин ады еһтимал ки, С.-*ла* әлагәдардыр.

СОХУЛЧАНАБӘНЗӘР ЧЫХЫНТЫ—бах *Аппендикс*.

СОХУЛЧАНЛАР, јағыш гурдлары, торпаг гурдлары—*азғыллы гурдлар* синфиндән бир сыра фәсиләнин үмуми ады. Бәдәни һалгалардан вә сегментләрдән ибарәтдир (80-дән 300-дәк). С.-ын уз. 8—200 *см*-дәк, јоғунлуғу 10—12 *мм*-дир. Рәнки ачыг-боз, гара-гонур вә ја түндгырмызы олур. Тропик өлкәләрдә кениш јајылмышдыр. Дүнјада 1500-дәк, ССРИ-дә 100-дәк, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 30-дәк нөвү вар. С. торпагда 60—80 *см* вә бә'зән 8 *м*-дәк дәринлијә јоллар ачыр. Күндүзләр, бол јағышдан сонра (икинчи ады да бурадандыр) торпағын үзәринә чыхырлар. Ч. Дарвин көстәрир ки, С.-ын торпағын бәрпасында, һаваланмасында, мүнбитләнмәсиндә вә минерал маддәләрлә зәнкинләшмәсиндә ролу бөјүкдүр.

СО́ЧИ—РСФСР Краснодар өлкәсиндә шәһәр. ССРИ-нин ән ири палчыг-балнеоложи вә иглим курортудур. Гара дәниз саһилиндә порт. Бөјүк Гафгаз д-рынын этәкләриндәдир. Д.ј. ст. Аеропорт (Адлер). Әһ. 304 мин (1983). Иглими мүлајим субтропикдир. Гышы јумшаг (јанварын орта темп-ру 6°С), јајы истидир (ијулун орта темп-ру 25—28°С). Иллик јағынты 1400 *мм*.

Мүаличә үчүн курорт гәсәбәләринин (*Масеста*, Хоста, Кудепста, Мамајка) сулфидли, һидросулфидли-күкүрдлү, јодлу-бромлу суларындан истифадә олунур. Минерал булагларын сују ванна, инһалјасија вә с. мәгсәдлә ишләдилир. Адлер р-нунда јерли лилдән палчыг мүаличәси кими истифадә едилир. С.-дә иглим мүаличәси, дәниздә чиммәк (мај ајындан октјабра кими) вә с. мүаличә үсуллары да мөвчуддур. Курортда, әсасән, үрәк-дамар хәстәликләринә, һәрәкәт вә дајаг органлары, һабелә кинеколожи хәстәликләрә, Лазарев вә Адлер р-нунда исә тәнәффүс органларынын гејри-вәрәм мәншәли хәстәликләринә тутуланлар мүаличә едилирләр. С.-дә чохлу санаторија, курорт поликлиникасы, ванна биналары, истираһәт еви вә пансионатлар вар. Ири туризм мәркәзидир.

Сочи. Дәниз порту.

С. Совет һакимијјәти илләриндә јенидән гурулмуш вә абадлашдырылмыш, саһилбоју көшкләр, мејданчалар јарадылмыш, чохлу бағ, парк вә чичәклик салынмышдыр. Әсас биналары: Курортолокија вә Физиотерапија Ин-ту (1931), ССРИ Мүдафиә Назирлијинин санаторијасы (1931—33), Г. К. Орчоникидзе ад. санаторија (1934—37), «Золотој колос» (1933—35), «Правда» (1936), «Приморје» (1937), «Металлург» (1956), «Зарја» (1964 илдән сонра) санаторијалары, «Спутник» турист дүшәркәси (1960), «Гафгаз» (1964), «Магнолија» (1965), «Ленинград» (1966), «Жемчужина» (1978) меһманханалары. С.-дә театр (1939), д.ј. вағзалы (1952), дәниз вағзалы (1955), «Спутник» кинотеатры (1962), «Фестивалны» консерт залы (1978) вә дикәр ичтимаи биналар тикилмиш, В. И. Ленинә (1957), Н. Островскијә (1979) вә б.-на абидә учалдылмышдыр.

Шәһәрдә 40-дан чох сәнаје мүәссисәси вар. Әсас јери јејинти сәнајеси (сүд, әт, експериментал-консерв комбинатлары, пивә з-ду, гушчулуг ф-ки вә с.) тутур. Краснодар политехник интунун филиалы, тибб мәктәби, политехник техникуму, елми-тәдгигат ин-тлары, өлкәшүнаслыг музеји, Н. Островскинин әдәби-хатирә музеји, Гафгаз дөвләт горуғу вә с. вар. С. 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени илә тәлтиф едилмишдир (1980).

СӨВДА—бах *Екзема*.

СӨЗ—әшја, һадисә, просес вә хассәләрин адыны билдирән ән мүһүм, структур-семантик дил ваһиди; сәс топлусу илә ишарәнин билдирдији мә'на әлагәси, вәһдәти. Гурулушча С. *морфемләрдән* ибарәтдир. С.-ләр садә, дүзәлтмә (бах *Сөздүзәлтмә*) вә мүрәккәб (бах *Мүрәккәб* сөзләр) олур. Лексик вә грамматик мә'налары өзүндә бирләшдирән С. мүәјјән *нитг һиссәсинә* мәнсуб олараг, дилин бүтүн грамматик мә'на системини ифадә едир. С. дилин мүхтәлиф сәвијјәләриндә фонетик, грамматик (морфоложи), лексик вә с. аспектләрдә өјрәнилир. С.-үн мә'на вә мәзмуну семантикада арашдырылыр. О, *лексиколокијанын* әсас тәдгигат објектидир. С.-үн чүмләдә јери морфемә нисбәтән сәрбәстдир. С.-үн номинатив (адландырма), диференсиаллашдырма (фәргләндирмә), експрессив вә ја емосионал-експрессив, апелјатив (мүрачиәт), ишарәетмә, көстәрмә функсијалары вар. С. чохфунксијалылығына көрә дилин үмуми структурунда чох мүһүм мөвгеје маликдир.

Әд.: Мүасир Азәрбајчан дили. 3 чилддә, ч. 1, Б., 1978; Вердијева З., Ағајева Ф., Адилов М., Азәрбајчан дилинин семасиолокијасы, Б., 1980; Уфимцева А. А., Типы словесных знаков, М., 1974.

СӨЗ АЗАДЛЫҒЫ—бах *Демократик азадлыглар*.

СӨЗ БИРЛӘШМӘСИ—синтактик әлагәләр әсасында мүстәгил мә'наја малик олан сөзләрин бирләшмәси нәтиҹәсиндә јаранан нитг ваһиди. С.б. сөзләрин мә'на вә форма бахымындан бағлылығыны нәзәрдә тутур вә әшјаларын һадисә, просес, кејфијјәт вә хүсусијјәтләри әсасында мејдана чыхан әлагәләри ифадә едир. Сәрбәст вә гејри-предикатив характер дашыјан С.б. гурулушча садә вә мүрәккәб олур. С.б.-нин Азәрб. дилиндә исми, фе'ли, зәрф бирләшмәләри кими нөвләри вар.

Әд.: Сејидов Ј., Азәрбајҹан әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри, Б., 1966; Мүасир Азәрбајҹан дили, 3 ҹилддә, ҹ. 3, Б., 1981.

СӨЗДӘЈИШДИРМӘ—һәр бир сөзүн *парадигмаларынын*, јә'ни бүтүн грамматик вә аналитик формаларынын јаранмасы. С.-дә *сөздүзәлтмәдән* фәргли олараг сөзүн (лексемин) ејнијјәти позулмур (ејни сөз мүхтәлиф грамматик формалара көрә дәјишир). Илтисаги дилләрдән олан Азәрб. дилиндә С. сөздәјишдириҹи шәкилчиләр васитәси илә реаллашыр. Кәмијјәт, һал, мәнсубијјәт, хәбәрлик, инкарлыг, заман, шәхс категоријаларынын шәкилчиләри сөздәјишдириҹи шәкилчиләрдир. Аморф дилләрдә морфоложи С. олмаја да биләр.

Әд.: Мүасир Азәрбајҹан дили, 3 ҹилддә, ҹ. 2, Б., 1980; Бондарко А. В., Теория морфологических категорий, Л., 1976.

СӨЗДҮЗӘЛТМӘ—1) формал үсулла биркөклү сөзләрдән вә ја сөз бирләшмәләриндән дүзәлдилән јени сөзләрин јаранма просеси. *Сөздәјишдирмәдән* фәргли олараг С.-дә бир сөздән (лексемдән) ондан тамамилә сечилән башга сөзләр јараныр (мәс., јаз-јазы-јазычы; әл-үзјујан вә с.). С. сөздүзәлдиҹи (лексик) шәкилчиләр васитәсилә әмәлә кәтирилир. С. дилин лүғәт тәркибини зәнкинләшдирән ән мүһүм мәнбәләрдән, термин јарадычылығынын башлыҹа јолларындан биридир.

Әд.: Мүасир Азәрбајҹан дили, 3 ҹилддә, ҹ. 2, Б., 1980.

СӨЗЛҮК—1) енсиклопедик нәшрләрдә мәгаләләрин (терминләрин) адларынын там сијаһысы. С.-дә терминләрин гыса аннотасијасы верилир вә мәгаләләрин һәҹми (чап ишарәси илә) көстәрилир. *Енсиклопедијанын* (универсал вә ја саһә) С.-ү нәшрин идеја-елми истигамәтини, структур вә профилини, елмләрин мүасир тәснифатыны әкс етдирән бир нөв проспектдир. Енсиклопедик нәшрә һазырлыг елм саһәләри үзрә мөвзу С.-ләринин тәртиби илә башланыр. Мөвзу С.-ләри әсасында бүтүн нәшрин үмумәлифба С.-ү тәртиб едилир.

2) Дилчилик лүғәтләриндә изаһ вә ја тәрҹүмә едиләҹәк лүғәт ваһидләринин (сөзләрин, фразеолокизмләрин вә с.) әлифба сијаһысы (рејестри).

СӨЗҮН МӘҸАЗИ МӘ'НАСЫ—сөзүн һәгиги (номинатив) мә'насынын ассосиасија нәтиҹәсиндә башга әшја вә ја һадисәләри билдирмәк үчүн ишләдилмәси. С.м.м.-нын јаранмасында мүәјјән әшја, һадисә, һәрәкәт, кејфијјәт вә с. арасында мүхтәлиф әлагәләрин олмасы (мәкан, заман, бәнзәјиш, мүгајисә вә с.) әсас шәртдир. С.м.м. мәҹаз, јә'ни предметләрин охшарлығы (мәс., «кристал»—«саф», «тәмиз», «полад»—«мөһкәм» мә'насында) әсасында јараныр. С.м.м.-ндан бәдии дилдә үслуби васитә кими кениш истифадә едилир.

Әд.: Мүасир Азәрбајҹан дили, 3 ҹилддә, ҹ 1, Б., 1978; Ҹәфәров С., Мүасир Азәрбајҹан дили. Лексика, нәшр 2, Б., 1982.

СӨЈҮД (Salix)—*сөјүдкимиләр* фәсиләсиндән битки ҹинси. Ағаҹ, кол вә ја колҹугдур. Нөвбәли спирал дүзүлүшлү јарпаглары гыса саплаглыдыр. Бирҹинсијјәтли чичәкләри сырға чичәк групунда јерләшир. Чохтохумлу мејвәси гутуҹугдур. Аврасија вә Шимали Американын мүлајим гуршагларында 300-дәк, ССРИ-дә 120, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 14 нөвү мә'лумдур. 2 нөвү беҹәрилир. Одунҹағы јумшаг вә јүнкүлдүр. Чубугвары будагларындан сәбәт тохунмасында вә мебел һазырланмасында истифадә едилир. Бә'зи нөвләринин габығында салисин гликозиди олдуғундан дәрман әһәмијјәти вар. Ерозијанын гаршысыны алмаг үчүн, һәмчинин канал вә арх кәнарларында әкилир. С. јашыллашдырмада истифадә олунур. Балверән биткидир.

СӨЈҮДКИМИЛӘР (Salicaceae)—икиләпәли битки фәсиләси. Икиевли ағаҹ вә ја коллардыр. Гыса, саплаглы јарпаглары нөвбә илә дүзүлүр. Хырда, бирҹинсијјәтли чичәкләри сырғада јерләшир. Мејвәси бирјувалы гутуҹугдур. С.-ә 3 ҹинс дахилдир. ССРИ-дә, һәмчинин Азәрб.ССР-дә 2 ҹинси: говаг вә сөјүд вар. С., әсасән, һәр ики јарымкүрәнин мүлајим иглимли гуршағында јајылмышдыр.

СӨЈҮДЛҮ—Азәрб.ССР Кәдәбәј р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* шм.-ш.-дә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 3027 (1983); картофчулуг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә ибтидаи мәктәб, клуб тибб мәнтәгәси вар. С. јашајыш јери әразисиндән Тунҹ дөврүнүн сону—Дәмир дөврүнүн әввәлләринә аид сиклоп тикилиләри, курганлар, даш гуту гәбирләр ашкар олунмушдур. С.-дә тарихи-ме'марлыг абидәләриндән орта әсрләрә аид Күлмәммәд галачасы вә көрпү галыр.

СӨКЕ (Söké)—Түркијәнин г.-индә шәһәр. Ајдын илиндәдир. Әһ. 30 мин (1970). Тиҹарәт мәркәзидир. Семент з-ду, памбыгтәмизләмә мүәссисәси вар. С. р-нунда боз көмүр чыхарылыр.

СӨНӘН РӘГС—рәгс системиндәки енержи иткиси нәтиҹәсиндә амплитуду заман кечдикҹә азалан рәгс. Механики системдә сүртүнмә, електрик системиндә мүгавимәт олдуғундан вә електромагнит далғалары шүаландығындан рәгс сөнүр. Сөнмә енержи иткисинин характериндән вә рәгс системинин хассәләриндән асылыдыр, сөнмә декременти вә ја кејфијјәт әмсалы илә характеризә олунур. Хәтти системдә сүртүнмә гүввәси сүр'әтин бириҹи дәрәҹәси илә мүтәнасиб олдуғундан енержи експоненсиал ганунла азалыр. Сүртүнмә гүввәси сабит олдугда (гуру сүртүнмә) әдәди силсилә гануну илә азалан С.р. алыныр. С.р.-дә периодиклик позулдуғундан, тезлик вә период анлајышлары мә'насыны итирир. Сөнмә аз олдугда рәгс дөврү кими бир истигамәтдә баш верән ики ардыҹыл јердәјишмә арасындакы мүддәт көтүрүлүр. Сүртүнмә әмсалы бөјүк олан системдә рәгс апериодик һәрәкәтә чеврилир.

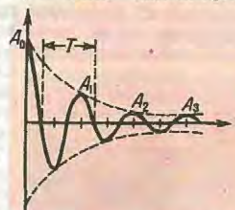

Сөнән рәгс: A_0—башланғыч амплитуд; T—рәгс дөвру.

СӨНМӘ ДЕКРЕМЕНТИ—рәгсин сөнмә сүр'әтини характеризә едән кәмијјәт; ики ардыҹыл рәгс амплитудлары (A_1 вә A_2) нисбәтинин натурал логарифмидир: $\delta = \ln\frac{A_1}{A_2}$. С.д. әдәди гијмәтҹә, амплитудун e дәфә азалмасы мүддәтиндә баш верән рәгсләр сајынын тәрс гијмәтинә бәрабәрдир.

СӨНМӘЈӘН РӘГС—амплитуду вә тезлији сабит галан рәгс. Мәс., идеал мүһитдә вә ја консерватив системдә јаранан рәгс. Гәрарлашмыш мәҹбури рәгс вә авторәгс С.р.-ләрдир. Бириҹи һалда енержи иткиси периодик хариҹи дәјишән гүввәнин, икинҹидә исә системин дахили мәнбәјинин һесабына бәрпа олунур.

СӨНМӘМИШ ӘҺӘНК—бах *Калсиум-оксид.*

СӨНМҮШ ӘҺӘНК—бах *Калсиум-һидроксид.*

СӨССҮР (Saussure) Фердинанд Монжин де (26.11.1857, Ҹеневрә—22.2.1913, Вүфлан-сүр-Морж) — Исвечрә дилчиси. Ҹеневрә ун-тинин проф. (1891 илдән). Ф. Ф. *Фортунатовла* ејни вахтда (лакин ондан хәбәрсиз) славјан дилләри илә мүгајисәдә Балтик дилләриндә вурғу вә интонасијанын характерини мүәјјән етмишдир (Фортунатов—С. гануну). 1916 илдә тәләбәләри Ш. Балли вә С. Сеше С.-үн вахты илә Ҹеневрә ун-тиндә охудуғу мүһазирәләри «Үмуми дилчилик курсу» ады илә нәшр етдирмишләр. Дилчилијин, хүсусилә структурализмин инкишафына күҹлү тә'сир көстәрмиш бу әсәрдә С. дилә, илк дәфә, систем кими бахмышдыр.

Әсәри: Труды по языкознанию, М., 1977.

СӨҺРАБ ТАҺИР (Сөһраб Әбүлфәз оғлу Таһири; д. 6.8.1926, Ҹәнуби Азәрб., Астара)—Азәрб. шаири. Азәрб. ССР әмәкдар мәдәнијјәт ишчиси (1984). 1945 илдән Азәрбајҹан Демократ Фиргәсинин үзвү. Ҹәнуби Азәрб.-да милли азадлыг вә демократик һәрәкатын (1941—46) иштиракчысыдыр. 1947 илдән мүһаҹирәтдә јашајыр. Ҹәнуби Азәрб. халгынын азадлыг мүбаризәсинин тәрәннүмү «Ај ишығында» (1956), «Һәјат ширириндир» (1961), «Гырылан зәнҹирләр» (1965), «Мәним јолум» (1975), «Дөјүш лөвһәләри» (1980) вә с. топлуларындакы ше'р вә поемаларын, «Өлүмдән күҹлү, һәјатдан уҹа» (1981) китабындакы һекајәләрин әсас мөвзусудур. Әсәрләриндә бејнәлмиләлчилик, халглар достлуғу, Советләр өлкәсинә мәһәббәт мотивләри күҹлүдүр. Бир сыра әсәри ССРИ халглары дилләринә вә бә'зи хариҹи дилләрә тәрҹүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Севки әфсанәси, Б., 1983; Песнь мужества, М., 1967

СӨҺҮБ—Азәрб.ССР Губа р-нунун Рүк советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 66 *км* ҹ.-г.-дә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 711 (1983). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана вар. Ме'марлыг абидәләриндән орта әсрләрә аид бүрҹ галмышдыр.

СПА КОНФРАНСЫ (1920)—*Сан-Ремо конфрансынын* (*1920*) гәрарына әсасән Антанта дөвләтләри Али Шурасынын ичласы. Б. Британија, Франса, Италија, Јапонија, Португалија вә Белчика нүмајәндәләринин иштиракы илә 1920 ил ијулун 5—16-да Спа (Spa) ш.-ндә (Белчика) кечирилмишдир. Алманија вә Полша нүмајәндәләри јалныз билаваситә бу өлкәләрә даир мәсәләләрин мүзакирәси заманы ичласа бурахылырды. С.к.-нын күндәлијиндә Алманијанын *Версал сүлһ мүгавиләси* (*1919*) гәрарларыны јеринә јетирмәси илә әлагәдар мәсәләләр дурурду, лакин сонрадан конфранс сырф антисовет хәтт көтүрдү; Алманијаны кәләчәкдә Совет дөвләтинә гаршы јөнәлтмәк мәгсәдилә Гәрб дөвләтләри она һәрби саһәдә бир сыра күзәштләрә кетдиләр; С.к. Совет Русијасына гаршы мүһарибәдә мәғлубијјәтә уғрајан буржуа-мүлкәдар Полшасына тә'чили јардым көстәрмәк барәдә гәрар гәбул етди.

СПА́АК (Spaak) Пол Анри (25.1.1899, Брүссел јахынлығы, Схарбек—31.7. 1972, Брүссел)—Белчика сијаси вә дөвләт хадими. Белчика Сосиалист Партијасынын лидерләриндән (1944 илдән) бири. Ихтисасча һүгугшүнас иди. 1936—66 илләрарасы бир нечә дәфә харичи ишләр назири, 1938—39, 1946, 1947—49 илләрдә баш назир олмушдур. Онун тәшәббүсү илә 1947 илдә Белчика *Маршалл планыны* гәбул етмишди; С. 1957—61 илләрдә НАТО-нун баш катиби иди. «Үмуми базар»ын јарадылмасынын тәшәббүсчүләриндән олмушдур.

СПАВТА́ — Урмија көлүнүн антик чоғрафијашүнасларын әсәрләриндә чәкилән гәдим ады.

Әд.: Страбон, География, Л., 1964.

СПА́ЗМА (јун. spasmós, spáō—дартырам)—әзәлә, јахуд әзәлә групунун гејри-иради тоник јығылмасы. Көндәләнзолаглы (скелет) әзәлә С.-сы (мәс., бә'зи ифличләрдә) вә һамар әзәлә С.-сы, дамар диварынын (стенокардија), бронхларын (бронхиал астма), һәзм системинин, бағырсагларын С.-сы ајырд едилир.

СПАЗМОЛИТИ́Н—дәрман маддәси; смазмолитик маддәдир. Өддашы хәстәлијиндә, мә'дә вә оникибармаг бағырсаг хорасында, стенокардијада, һабелә невритдә, невралкија хәстәлијиндә таблет һалында ишләдилир.

СПАЗМОФИЛИ́ЈА (*спазма*+јун. philia—мәһәббәт, мејл), ушаг тетанијасы—еркән јашлы ушагларда калсиум мүбадиләсинин позғунлуғу; јүксәк һәссаслыг вә гычолма илә характеризә олунан хәстәлик. Сәбәби: галханабәнзәр әтраф вәзиләрдә функсионал дәјишикликләр, организмдә D витамини чатышмазлығы. 2 јашына гәдәр ушагларда тәсадүф едилир. Ашкар вә кизли формада олур. С.-нын ашкар формасында ушагларда ларингоспазм, әтрафларын, јахуд дөш гәфәси әзәләләринин, бронхларын, һамар әзәләләрин спазмасы (үрәк әзәләсинин спазмасы өлүмлә нәтичәләнә биләр), башын архаја әјилмәси, үмуми гычолмалар, әтрафларын дартылмасы, һушун итмәси вә с. мүшаһидә олунур. Чох вахт тутмалар тәкрар олунур. С.-нын кизли формасында спазмалар спонтан (өзбашына) әмәлә кәлмир; әзәләләрин һәссаслығынын јүксәлмәси хүсуси мүајинә үсулу илә мүәјјән едилир. Мүаличәси: гычолмаја гаршы маддәләр, рахити вахтында мүаличә етмәк, организмә јүксәк дозада калсиум јеритмәк вә с.

СПАНДАРЈА́Н Сурен Спандарович (15.12.1882, Тифлис—24.9.1916, Краснојарск)— Русијада ингилаби һәрәкат хадими, ермәни әдәбијјаты тәнгидчиси, публисист. 1901 илдән РСДФП үзвү, болшевик. Москва ун-тиндә охумуш, фәһләләр арасында ингилаби иш апармышдыр. 1905—07 илләр рус ингилабында иштирак етмишдир. РСДФП Гафгаз Иттифагынын вә Бакы Комитәсинин үзвү олмуш (1907), Бакы Нефт Мә'дәнләри Һәмкарлар Иттифагында, 1910 илдән исә Тифлисдә партија ишиндә ишләмишдир. 1911—12 илләрдә РСДФП 6-чы (Прага) конфрансыны чағырачаг Русија тәшкилат комиссијасынын үзвү иди; конфрансда Бакы партија тәшкилатындан нүмајәндә олмуш, МК вә РСДФП МК-нын Русија Бүросуна үзв сечилмишдир. С. дәфәләрлә В. И. Ленинлә көрүшмүш вә мәктублашмышдыр. Ингилабчы кими мәтинләшмәсиндә В. И. Ленинин бөјүк ролу олмушдур. В. И. Ленин С.-ы «Чох гијмәтли вә көркәмли ишчи», «көркәмли ингилабчы» адландырмышдыр (бах Полное собр. соч., 5 изд., т. 52, с. 271—72). 1906—12 илләрдә «Кајтс», «Нор Хоск», «Гудок», «Бакински пролетари», «Бакински Рабочи» вә с. болшевик гәзетләриндә әмәкдашлыг етмишдир. С. 1912 илин мајында Бакыда һәбсә алынараг өмүрлүк Сибирә сүркүн олунмуш вә орада ингилаби фәалијјәтини давам етдирмишдир. С. аловлу, јенилмәз бејнәлмиләлчи иди. Әдәби-тәнгиди мәгаләләриндә (М. Горки, Һ. Һакопјан вә б. һаггында) әдәбијјатын партијалылығы вә хәлгилији принсипләрини мүдафиә етмишдир. Ад. Бакыда күчә вә с. вар.

Әсәри: Статьи, письма и документы, М., 1982.

Әд.: Арутюнов Г., Тер-Мкртичян Л., Жизнь и деятельность С. Спандаряна, М., 1958; Воскерчян А., Сурен Спандарян—публицист, критик, Ереван, 1979; Азатян Г. Г., Сурен Спандарян, Ереван, 1982.

СПА́РТА (Spárte), Лакедемон (Lakedáimōn)—әввәлләр Јеврот чајы вадисиндә гәдим јунан полиси, е.ә. 6—1 әсрләрдә Пелопоннес ј-а-нын ч.-унда дөвләт. Е.ә. 12 әсрдә бураја сохулмуш дориләр Крит-Микена мәдәнијјәтини, Ахеј (Ахај) ичмаларыны мәһв етмишдиләр. Сонралар С. ады илә дори мәскәни јаранмышды (е.ә. 10, јахуд 9 әср). Е.ә. 8—6 әсрләрдә С.-нын әразиси гоншу вил.-ләрин ишғалы һесабына кенишләнди. Е.ә. 6 әсрдә С. *Пелопоннес иттифагына* башчылыг етмиш, *Пелопоннес мүһарибәсиндә* (е.ә. *431—404*) Афинаја галиб кәлмиш, бүтүн Јунаныстанда һекемонлуғу әлә кечирмишди. С.-нын һекемонлуғуна гаршы јунан ш.-ләринин коалисијасы јаранды. Лакин С. Иранын көмәји илә Јунаныстанда үстүнлүјүнү сахлаја билди. Еллинизм дөврүндә С. зәифләди вә е.ә. 146 илдә Ромадан асылы вәзијјәтә дүшдү; е.ә. 27 илдә Романын тәшкил етдији Ахеј әјаләтинин тәркибинә дахил едилди.

СПА́РТА ТӘРБИЈӘСИ—е.ә. 8—4 әсрләрдә Спартада (Гәд. Јунаныстан) дөвләт тәрбијә вә тә'лим системи; мәгсәди сағлам, мөһкәм, дәјанәтли, чевик, чәсур, гулдарлыг гурулушуна садиг кәнчләр јетишдирмәк иди. 7—8 јашындан 20 јашадәк оғланлар һәрби типли дөвләт интернатларында тәрбијә олунурдулар. С.т. мүхтәлиф бәдән тәрбијәси вә идман һәрәкәтләриндән, һәрб сәнәтинин өјрәдилмәсиндән, охумаг, јазмаг, гыса вә дәгиг данышмаг, хорда охумаг, мусиги аләтиндә чалмаг тә'лиминдән ибарәт иди. С.т. аиләдә тәрбијә алан гызларын да физики инкишафыны нәзәрдә тутурду. Ушагларда дөзүмлүлүк, мәтинлик, мәһрумијјәт вә чәтинликләрдән горхмамаг кими кејфијјәтләр ашылајан сәрт тәрбијә системинә инди дә мәчази мә'нада С.т. дејилир.

СПАРТА́К (Spartacus) (?—е.ә. 71)—Гәдим Ромада гулларын ән бөјүк үсјанынын (е.ә. 73 вә ја 74—71) башчысы. Мәншәчә фракијалы иди. Ромалылар С.-ы әсир алмыш вә гладиатор мәктәбинә вермишдиләр. Е.ә. 74 илдә Капуја ш.-ндә гладиатор мәктәбиндә С.-ын рәһбәрлији илә башланмыш үсјана бир чох гачгын гуллар, ичарәдар кәндлиләр дә гошулмушду. Исте'дадлы сәркәрдә олан С. чидди һәрби интизама малик күчлү орду (тәгр. 70 мин нәфәр) јаратмышды. Е.ә. 72 илдә Рома сенаты С.-а гаршы консуллар Г. Лентулун вә Г. Келлинин башчылығы алтында ики орду көндәрди. С. бу ордулары ајры-ајрылыгда дармадағын етмәјә мүвәффәг олду. С.-ын ордусу Адриатик дәнизи саһили боју ирәлиләјәрәк Мутина јахынлығында Рома проконсулу Кассинин гошунуну мәғлуб етди. С.-ын Сичилијаја кечмәк тәшәббүсү баш тутмадыгдан сонра о, Јунаныстана кетмәк истәјирди. Лакин бу дәфә она гаршы Гнеј Помпејин ордусу вә М. Лукуллун дәстәси көндәрилди. Бу гошунларын бирләшмәсиндән еһтијат едән С. Апулија илә Луканија вил.-нин сәрһәдиндә Красса гаршы һәлледичи вуруша киришмәјә мәчбур олду вә мәғлубијјәтә уғрады. С. бу дөјүшдә һәлак олду. Онун өлүмүндән сонра үсјан иштиракчыларына амансыз диван тутулмушду.

С. үсјаны Италија гулдарлыг гурулушуна ағыр зәрбә вурду. К. Маркс вә В. И. Ленин С.-ын шәхсијјәтини јүксәк гијмәтләндирмишләр. К. Маркс Ф. Енкелсә јаздығы мәктублардан бириндә С.-ы «Бөјүк сәркәрдә...нәчиб хасијјәтли... антик пролетариатын һәгиги нүмајәндәси...» адландырмышдыр (Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш мәктублар, Б., 1955, сәһ. 127). В. И. Ленин јазмышдыр: «Спартак гулларын... ән бөјүк бир үсјанынын ән көркәмли гәһрәманларындан бири иди» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 39, сәһ. 83—84). С.-а әдәби әсәрләр (Чованјоли, В. Јан вә б.) һәср олунмуш, һаггында бәдии филм чәкилмиш, балет јарадылмышдыр.

Әд.: Мишулин А. В., Спартак, 2 изд., М., 1950; Горсков В., Военное искусство Спартака, «Военно-исторический журнал», 1972, № 8; Лесков В., Спартак, М., 1983.

«СПАРТА́К» — ССРИ-дә һәмкарлар иттифагларынын ән бөјүк көнүллү

идман чәмијјәти. Дөвләт тичарәти, сәнаје кооперасијасы, јүнкүл вә јејинти сәнајеси, мүлки авиасија, автонәглијјат, маариф, мәдәнијјәт, сәһијјә вә с. саһәләрин ишчиләрини бирләшдирир. 1935 илдә сәнаје кооперасијасынын Үмумиттифаг бәдән тәрбијәси-идман чәмијјәти кими тә'сис едилмиш, 1960 илдә һәмкарлар иттифагларынын көнүллү идман чәмијјәти кими јенидән гурулмушдур. Спартакчылардан В. М. Абалаков (алпинизм), Н. Ф. Королјов, Б. Н. Лагутин (бокс), С. вә К. Знаменски гардашлары, П. Г. Болотников, Н. В. Чижова (јүнкүл атлетика), Т. В. Петросјан (шаһмат), Ал., Ан. вә Н. Старостин гардашлары, Н. П. Симонјан, И. А. Нетто (футбол), А. С. Јакушев, Б. А. Мајоров, В. И. Старшинов (хоккеј), А. А. Белов (баскетбол), Н. Н. Озеров (теннис) вә б. ССРИ, Авропа, дүнја вә ја Олимпија ојунлары чемпионлары вә мүкафатчылары олмушлар. Москванын «С.» футболчулары 10 дәфә, «С.» хоккејчиләри 4 дәфә, Кијевин «С.» гадын һәндболчулары 14 дәфә ССРИ чемпионларыдыр (1983). «С.»-да 8 млн. нәфәрдән чох үзвү (о чүмләдән 4,3 млн.-дан чох ӘМҺ нишанчысыны, 4800-дәк әмәкдар идман устасы вә идман устасыны) бирләшдирән 24200 бәдән тәрбијәси коллективи фәалијјәт көстәрир; чәмијјәтин 230-дан чох стадиону, тәгр. 2 мин идман залы, 100-дәк үзкүчүлүк һовузу, 270-дәк ушаг-кәнчләр идман мәктәби вә с. вар (1983).

«С.» чәмијјәтинин А з ә р б. ш у р а с ы 530 бәдән тәрбијәси коллективини (170 мин нәфәр үзв, о чүмләдән 108 мин ӘМҺ нишанчысы) бирләшдирир. Шуранын 5 ушаг-кәнчләр идман мәктәби, 6 стадиону, 34 идман залы, 2 үзкүчүлүк һовузу, 8 атычылыг тири, 3 теннис корту, 44 футбол, 235 волејбол, 96 баскетбол, 19 әл топу, 7 городки мејданчалары вар (1984). Азәрб. спартакчыларындан Р. Погосова столүстү теннис үзрә дүнја вә Авропа чемпиону, Т. Пашајев Авропа кубоку уғрунда сәрбәст күләшмә үзрә јарышларын галиби, һәндболчулардан Р. Шабанова, Л. Шубина 21-чи, Л. Савкина 22-чи Олимпија ојунларынын чемпиону, Һ. *Каспаров* кәнчләр арасында шаһмат үзрә Авропа вә дүнја чемпиону олмушлар. «С.» чәмијјәти Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир (1937).

«СПАРТА́К ИТТИФАГЫ» (Spartakusbund)—алман сол с.-д.-ларынын ингилаби тәшкилаты. Әсасы 1918 ил нојабрын 11-дә «Спартак групу»нун (1916 илин јанварында јарадылмышды) Берлин мүшавирәсиндә гојулмушду. МК-сына К. Либкнехт, Р. Люксембург, Ф. Меринг, Л. Иокихес (бах *Тышка*), В. Пик вә б. дахил иди. 1918 илин сонунадәк Алманија Мүстәгил С. Д. Партијасы (АМСДП) тәркибиндә фәалијјәт көстәрмишдир. *Нојабр ингилабы (1918)* дөврүндә спартакчылар ингилабын даһа да инкишафы вә дәринләшдирилмәси уғрунда ардычыл мүбаризә апарараг «Бүтүн һакимијјәт Советләрә» шүарыны ирәли сүрүр, фәһләләрин силаһландырылмасыны тәләб едирдиләр. «Роте Фане» гәзетинин нәшри илә јанашы, «С.и.»-нын јаранмасы алман пролетариатынын мүстәгил ингилаби партијасынын јарадылмасы јолунда мүһүм аддым олду. 1918 ил декабрын сонунда спартакчыларын вә радикалларын Үмумалманија конфрансында Алманија Коммунист Партијасынын тәмәли гојулду.

Әд.: К р и в о г у з И. М., «Спартак» и образование коммунистической партии Германии, М., 1962.

СПАРТАКИА́ДА—ән'әнәви комплекс күтләви идман јарышлары. 20 әсрин 20-чи илләриндә Авропанын бир сыра өлкәләриндә (Алманија, Чехословакија, ССРИ) фәһлә идман иттифагларынын јарышларыны илк дәфә олараг С. адландырмышлар (*Спартакын* шәрәфинә). ССРИ-дә илк С.-лар 1923 илдә Гызыл Орду һиссәләриндә вә Петроградда кәнчләрин Спартак ад. бәдән тәрбијәси тәшкилаты тәрәфиндән кечирилмиш, 1928 илдә Москвада илк Үмумиттифаг С.-сы олмушдур. 30-чу илләрдән һәмкарлар иттифагларынын вә «Динамо» чәмијјәтинин Үмумиттифаг С.-лары, 50-чи илләрдән ССРИ халгларынын С.-лары, ССРИ ОАДКЈЧ-нин С.-лары, мәктәблиләрин Үмумиттифаг С.-лары, сосиалист өлкәләри вә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин дост ордулары арасында бејнәлхалг С.-лар вә с. кечирилир. ССРИ халгларынын С.-лары 1956 илдән (1966 илдән һәм дә гыш С.-лары), бир гајда олараг *Олимпија ојунларына* һазырлығын јекун мәрһәләси кими кечирилир. Азәрб.ССР-ин 1-чи С.-сы 1956 илдә олмушдур.

СПАРТОКИЛӘР (Spartokidai)—*Боспор дөвләти* һөкмдарлары сүлаләси (е.ә. 438—109). Баниси I Спарток [438—433] иди. Сүлалә үзвләринин адлары Фракија вә јунан адлары иди. С. гулдарларын мәнафејинә ујғун чевик дахили вә харичи сијасәт јеридирдиләр. С.-ин дөврүндә Афина илә тичарәт әлагәләри јарадылмыш, Феодосија ишғал олунмуш, синдләр вә б. тајфалар Боспор дөвләтинә бирләшдирилмишди. III Спартокун дөврүндә [304—284] ваһид чар титулу—базилевс гәбул едилди. С.-ин сонунчу нүмајәндәси V Перисад [тәгр. 125—109) *Савмак үсјаны* заманы өлдүрүлмүшдүр.

СПАС-ДЕМЕ́НСК — РСФСР Калуга вил.-ндә шәһәр. Спас-Деменск р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Бахја-чәки мә'мулаты ф-ки, сүд з-ду, д.ј. нәгл. мүәссисәләри вар. 15 әсрдән Деменск ады илә мә'лумдур.

СПАС-КЛЕ́ПИКИ—РСФСР Рјазан вил.-ндә шәһәр. Клепики р-нунун мәркәзи. Пра чајы (Оканын голу) саһилиндәдир. Тохучулуг-трикотаж вә тикиш ф-кләри; технолокија техникуму вә с. вар.

СПАСОКУКО́ТСКИ Серкеј Иванович (10.6.1870, Кострома—17.11.1943, Москва)—совет чәррәһы. ССРИ ЕА акад. (1942). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942). 1912 илдән Саратов ун-тиндә, 1926 илдән Н. И. Пирогов ад. 2-чи Москва Тибб Ин-тунда кафедра мүдири ишләмишдир. Тәдгигаты, әсасән, мә'дә-бағырсаг, ағчијәр хәстәликләринин чәррәһи мүаличәсинә, ганкөчүрмә мәсәләләринә һәср едилмишдир. Операсијадан әввәл әлләрин тәмизләнмәсинин (јујулмасы, спиртләнмәси вә с.) орижинал үсулуну вә с. тәклиф етмишдир. Чәррәһлар мәктәбинин тәшкилатчысы олмушдур. Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р и: Труды, т. 1—2, М., 1948.

Әд.: М ә м м ә д о в З., Үмуми чәрраһлыг Б., 1969, сәһ. 32—33; С п а с о к у к о ц к а я М. Г., Жизнь и деятельность С. И. Спасокукоцкого, М., 1960.

СПАССК-ДА́ЛНИ, 1930 иләдәк С п а с с к—РСФСР Приморје өлкәсиндә шәһәр. Спасск р-нунун мәркәзи. Д.ј.ст. Әһ. 56 мин (1983). Санитар-техника арматурлары, трактор вә автомобил тә'мири з-длары, јејинти сәнајеси мүәссисәләри; сәнаје техникуму, педагожи мәктәб вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

СПА́ССКИ Борис Василјевич (д. 30.1.1937, Ленинград)—совет шаһматчысы, ССРИ гроссмејстери вә бејнәлхалг гроссмејстер (1956). ССРИ әмәкдар идман устасы (1964). Журналист. Ленинград Дөвләт Ун-тини битирмишдир (1959). ССРИ (1962, 1973) вә дүнја (1969—72) чемпиону. Бир сыра бејнәлхалг турнирләрдә гәләбә газанмышдыр: Мар-дел-Плата—1960, Белград—1964, Санта-Моника—1966, Бевервејк—1967, Сан-Хуан—1969, Лејден—1970, Бугојно—1978, Линарес—1983 вә с. Шаһмат олимпиадаларында (1962—70 вә 1974) ССРИ јығма командасынын тәркибиндә чыхыш етмишдир. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

СПАССК-РЈАЗА́НСКИ, 1929 иләдәк С п а с с к — РСФСР Рјазан вил.-ндә шәһәр. Спасск р-нунун мәркәзи. Ока чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Дәри, нишаста, сүд, метал мә'мулаты з-длары, тикиш ф-ки; педагожи мәктәб, өлкәшүнаслыг музеји вар.

СПАССК-ТАТА́РСКИ — Тат.МССР-дә *Кујбышев* ш.-нин 1926—35 илләрдә ады.

СПЕКТР (лат. spectrum—тәсәввүретмә)—далға (електромагнит, јахуд акустик) интенсивлијинин тезликләрә (јахуд далға узунлугларына) көрә пајланмасы. Далғанын мүрәккәблик дәрәчәсиндән асылы олараг С.-ләр б ү т ө в, д и с к р е т (хәтти) вә гарышыг (үзәриндә дискрет С.-ләр олан б ү т ө в С.) олур. Далға периодик рәгсдән јарандыгда С. бүтөв, гејри-периодик рәгсдән јарандыгда исә дискрет С. адланыр. Һармоник олмајан ихтијари периодик $f(t)$ функсијасыны $f(t) = \sum_{n=0}^{\infty} C_n \cos n\omega t$ сырасына ајырмаг олур (n—һармониканын нөмрәси, ω—тезлик, t—заман, C_n-ләр исә мүвафиг амплитудлардыр). Бу һалда мүрәккәб рәгс дискрет С.-ә ајрылыр. Гејри-периодик функсија Фурје интегралына ајрылдығындан гејри-периодик рәгсин төрәтдији далға бүтөв С.-ә маликдир.

СПЕКТРА́Л АЈЫРМА (р и ј а з и ј ј а т д а) — бах *Функсијанын спектрал ајрылышы.*

СПЕКТРА́Л АНА́ЛИЗ—маддәнин спектрини тәдгиг етмәклә онун мигдари вә вәсфи (кејфијјәтчә) тәркибини өјрәнән физики үсул. Тәдгиг олунан мәсәләдән асылы олараг 2 нөв С.а. олур: а т о м С.а.-и вә м о л е к у л ј а р С.а. Атом С.а.-индә маддәнин елементар тәркиби оптик областда удулма, бурахма, ренткен вә лүминессенсија спектрләринә әсасән, молекулјар С.а.-дә исә маддәнин молекулјар тәркиби бүтүн областларда удма спектринә, һәмчинин лүминессенсија вә комбинасијалы сәпилмә спектрләринә әсасән өјрәнилир.

Атом С.а.-и нүмунәнин аз мигдарындакы чүзи ($10^{-5} \div 10^{-6}$%) ашгарлары мүәјјән етмәјә, јүксәк дәгигликлә космик објектләрин елементар тәркибини өјрәнмәјә имкан верир. Атом С.а.-

индән металлуркијада, атом сәнајесиндә, машынгајырмада, кеолокијада вә с.-дә кениш истифадә олунур.

Тәдгиг олунан спектрләрин характеринә көрә С.а. **емиссион** вә **абсорбсион** олур. Биринҹидә нүмунәнин елементар тәркиби бурахма спектринә әсасән, икинҹидә исә газ, маје вә бәрк ҹисимләрдә удулма спектринә әсасән маддәнин һәм елементар, һәм дә молекулјар тәркиби өјрәнилир.

Емиссион С.а.-дә һәм мигдари, һәм дә вәсфи анализ апарылыр. Мигдари анализдә нүмунәнин тәркибиндәки елементләрин спектри өјрәнилир. Адәтән, ән бөјүк һәссаслыға малик спектр хәтләриндән истифадә олунур. Алынан спектр хәттинин интенсивлији мүвафиг елементин нүмунәдәки консентрасијасы илә билаваситә әлагәдар олдуғундан спектр хәттинин интенсивлијини ($I = Ac^B$) өлчмәклә елементин нүмунәдәки мигдарыны тә'јин етмәк олур (I—спектр хәттинин интенсивлији, c—елементин нүмунәдәки консентрасијасы, A вә B исә ишыг мәнбәји вә спектр хәттинин хассәләриндән асылы олан параметрләрдир). Мигдари С.а. ашағыдакы ардычыллыгла апарылыр: нүмунәнин сечилмәси вә анализ үчүн һазырланмасы, нүмунәнин һәр һансы ишыг мәнбәјиндә (електрик гөвсү вә с.) јандырмагла бурахма спектринин ајрылмасы; спектрал ҹиһаз васитәсилә спектрин гејд олунмасы; сечилмиш хәтләрин интенсивлијинин өлчүлмәси вә мә'лум дүстура әсасән нүмунәдәки елементин мигдарынын тә'јини.

Абсорбсион С.а.-дә тәдгиг олунан маддә алов, јахуд графит соба дахилиндә јерләшдирилир. Нүмунәдән кечән ишыг (енсиз спектр хәттинә малик олан) фотоелектрик спектрометрләрлә гејд олунур. $\lg \frac{I_0}{I} = \kappa c d$ дүстуру илә елементин консентрасијасы тә'јин олунур (I_0 вә I нүмунәјә дүшән вә нүмунәдән чыхан ишыг интенсивликләри, κ—удма әмсалы, d—нүмунәнин галынлығы, c исә ахтарылан елементин консентрасијасыдыр). С.а.-и ишығын комбинасијалы сәпилмә, лүминессенсија вә рентген спектрләринә әсасән дә апармаг олур.

Әд.: Ландсберг Г. С., Оптика, т. 1—2, М., 1980.

СПЕКТРА́Л АНА́ЛИЗ (ријазијјатда)—бах *Хәтти операторларын спектрал анализи*, *Функсијанын спектрал анализи*.

СПЕКТРА́Л ЛАМПА—кимјәви елементләрин атом спектрләрини алмаг үчүн газбошалма ҹиһазы. С.л.-да хүсуси шәраитдә алынан гөвс вә көзәрән електрик бошалмаларындан истифадә едилир. С.л. интерферометрләрдә, тезлик стандартларында, фотоелектрик спектрал ҹиһазларда (квантометрләрдә), магнитометрләрдә вә с.-дә тәтбиг едилир.

СПЕКТРА́Л ПРИ́ЗМА—бах *Оптик призма*.

СПЕКТРА́Л СЕ́РИЈА—мүхтәлиф дискрет енержи сәвијјәләриндән ејни енержи сәвијјәсинә кечид нәтиҹәсиндә јаранан спектрал хәтләр групу. Менделејевин дөври системинин биринҹи јарымгрупунда јерләшән елементләрдә (һидрокен, һелиум, гәләви металлар) спектрләр даһа кәскин С.с.-ја ајрылыр.

Шәкилдә һидрокен атомунун С.с.-ларындан үчү (Балмер, Лајман вә Пашен серијалары) көстәрилмишдир.

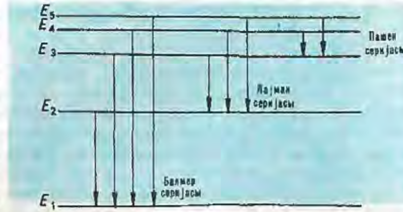

СПЕКТРА́Л ФОТОГРА́ФИЈА—електромагнит шүаланма спектрләринин (инфрагырмызы шүалардан башлајараг даһа гыса *далғалара тәрәф*) фотошәклинин алынмасы. Маддәләрин *спектрал анализиндә* тәтбиг олунур. Спектрләрин фотошәклинин алынмасы үчүн мүхтәлиф сенсибилизаторлар васитәсилә һәссаслашдырылмыш материаллар тәтбиг олунур (бах *Сенсибилизасија*).

СПЕКТРА́Л ХӘТТ — оптик спектрин мүәјјән далға уз. (λ) илә характеризә олунан енсиз һиссәси. С.х.-ләр бурахма спектрләриндә гара фонда ишыглы (рәнкли), удулма спектрләриндә исә ачыг фонда гара хәтләр кими мүшаһидә едилир.

СПЕКТРА́Л ҺӘССАСЛЫГ (фотографијада) — мүхтәлиф далға узунлуглу ишыг енержиси шүаланмасына фотоматериалын һәссаслығы (бах *Сенсибилизасија*, *Сенситометрија*).

СПЕКТРАЛ ҸИҺАЗЛАР—оптик диапазонда јерләшән електромагнит далғаларыны узунлугларына көрә спектрә ајыран вә бу спектрләри тәдгиг едән ҹиһазлар.

С.ч. бир нечә синфә бөлүнүр: **фәза дисперсијалы** С.ч.-да мүхтәлиф узунлуглу шүаланмалар мүвафиг истигамәтләрә ајрылыр; **амплитуд модулјасијалы** С.ч.-да шүаланманын спектрал тәркибинин анализи интерференсија едән шүаларын јоллар фәрги һесабына апарылыр; **Фурје спектрометри** илә бирбаша интеграл (бүтүн далға узунлуглары үзрә) шүаланма јоллар фәргинин функсијасы кими өлчүлүр. Өлчүлән нәтиҹәләр Фурје чевирмәләри васитәсилә спектрә ајрылыр; **ишыг сүзкәчләри** тәдгиг олунан шүаланмадан енсиз спектрал областлар ајырыр.

Фәза дисперсијалы С.ч. кириш вә чыхыш коллиматорларындан, дисперсијаедичи елементдән вә фокуслајычы оптик системдән ибарәтдир; дисперсијаедичи елементин гаршысындакы објектив шүаланманы ону тәшкил едән тәркиб һиссәләринә ајырмадан паралел дәстәјә чевирир. Паралел дәстәнин һәр шүасы дисперсијаедичи системдән кечәрәк далға узунлугларына көрә мүхтәлиф истигамәтләрә јөнәлән ишыг дәстәсинә чеврилир. Ајры-ајры ишыг шүаларындан јаранан ејни рәнкли ишыг шүалары гаршылыглы паралел олмагла дисперсијаедичи системдән архада јерләшән објективә дүшүр. Објектив ејни рәнкли шүалары далға узунлугларындан асылы олараг фокал мүстәвинин мүхтәлиф нөгтәләринә фокуслајыр, мүхтәлиф далға узунлуглу шүалар фәзанын мүхтәлиф нөгтәләриндә топланыр.

С.ч.-ын дисперсијаедичи елементи спектрал призмалар, дифраксија гәфәсләри вә интерференсија ҹиһазлары (Лүммер—Керке лөвһәси, Мајкелсон ешелону, Фабри—Перо интерферометри) ола биләр. Бу сәбәбдән мүвафиг С.ч. ујғун олараг призмалы, дифраксион вә интерференсион С.ч. адланыр.

Фокусландырычы систем кими линзалы објективдән, һәмчинин сферик вә параболик күзкүләрдән, дисперсијаедичи систем кими сферик дифраксија гәфәсләриндән истифадә олунур.

Дисперсијаедичи системдән чыхан шүаларын мејл бучағы далға уз.-ндан асылыдыр вә бу асылылыг ајры-ајры С.ч. үчүн мүхтәлифдир. Призмалы С.ч.-да јалныз бир спектр алындығындан мејл бучағы далға уз. илә мүәјјән олунур. Дифраксион вә интерференсија С.ч.-ында исә мүхтәлиф тәртибли спектрләр алындығындан ејни бир истигамәтдә мүхтәлиф далға узунлуглу шүаланмалар јајыла биләр. Буну арадан галдырмаг үчүн әлавә ишыг сүзкәчләриндән истифадә едилир. С.ч.-да алынан спектрин тәһлили үчүн спектр енержиси далға уз.-ндан асылы олараг өлчүлүр. Анализ визуал, фотографик, фотометрик вә с. үсулларла апарылыр. Бу үсуллар бир-бириндән шүа енержисини гәбул (гејд) етмә үсулларына көрә фәргләнир. **Спектроскопда** мүшаһидә визуал апарылыр, **спектрографда** спектр фотолөвһәјә чәкилир, **спектрометрдә** исә шүаланма енержиси фотометрик ефектә, јахуд истилик ефектинә көрә тә'јин едилир.

Әд.: Ландсберг Г. С., Оптика, т. 1—2, М., 1980.

СПЕКТРО́ГРАФ—бах *Спектрал ҹиһазлар*.

СПЕКТРОЗОНА́Л АЕРОФОТОШӘКИЛЧӘКМӘ—ејни вахтда електромагнит далғаларынын бир нечә спектрал зонасында Јер сәтһинин фотошәклинин чәкилмәси. Бир сыра хүсусијјәтинә көрә ади аерофотошәкилчәкмәдән сәмәрәлидир. Јер сәтһинин тәбии вә сүн'и објектләринин әкседичи хүсусијјәтләри далға уз.-ндан асылыдыр. Бу, објектләрин тәсвир кејфијјәтинә тә'сир көстәрир. Објектив аерофотошәкилдә пис охунурса, ја һеч охунмурса, ону мүхтәлиф диапазонлу електромагнит далғаларына малик спектрозонал аерофотошәкилдә ајдын охумаг мүмкүндүр. С.а.-дә атмосферин оптик әламәтләрини вә фәсилләри нәзәрә алмагла спектрал парлаглыг әмсалы мә'лум олмалыдыр. С.а.-нин әсас нөвү рәнкли спектрозонал планалмадыр. Бу, Икинҹи дүнја мүһарибәсиндә (1939—45) аерофотошәкиллән кизли објектләрин охунмасы үчүн илк дәфә тәтбиг олунмуш, сонралар х.т. вә елми тәдгигат ишләриндә әксини тапмышдыр. Рәнкли спектрозонал аерофотопланалма ади аерофотоапаратла мүхтәлиф спектрал һәссаслыға малик бир нечә емулсија гатындан ибарәт плјонка үзәриндә шәкилчәкмә илә апарылыр. Алынмыш негативләр ади рәнкли вә спектрозонал фотокағызларда чап едилир, ја да позитив плјонкалар кими ишләдилир. Спектрозонал аерофотошәкилләрдә Јер сәтһинин објектләри өз рәнкләриндә јох, шәрти рәнкләрдә тәсвир едилир. Бу хүсусијјәт *дешифрләмәдә* өлчү ишләринин јүксәк сәвијјәдә апарылмасына вә фотограмметријада тәтбигинә имкан јарадыр. С.а. бир нечә *аерофотоапараты* бирләшдирәрәк мүхтәлиф һәссаслыға малик плјонкаларда синхрон гејд етмәклә апарылыр. Ејни әразинин мүхтәлиф

спектрал зоналарда аерофотошәкли васитәсилә әрази һаггындакы информасија артырылыр.

СПЕКТРОЗОНА́Л ФОТОГРА́ФИЈА —фотографик планалманын хүсуси нөвү. Көрүнән шүаларда фотопланалма заманы објектләрин охунмасы мүмкүн олмадығындан, онларын бир нечә спектрал зонада фотошәкли алыныр, спектрал зоналар исә објектин оптик хүсусијјәтләринә көрә сечилир. С.ф. үчүн гара-ағ вә рәнкли фотоматериаллар ишләдилир. Гара-ағ вариантда спектрин мүхтәлиф зоналары рәнкајырычы тәсвирләрдә алындығындан, онларын негативләри хүсуси чиһазларын (хромоскопларын) ујғун ишыг сүзкәчләриндән мүшаһидә олунур. Рәнкли вариантда исә тәсвирләр ики вә үчгатлы һәссас фотографик емулсија материаллары үзәриндә алыныр (бунлар спектрозонал материаллар адланыр). Бу материалларда шәкилчәкмәдә рәнкләр, экс олунан ишығын ајры-ајры спектрал зоналарында әввәлдән мә'лум тәһрифләрлә тәсвир едилир. Бу, објектләрин мүкәммәл өјрәнилмәсинә имкан јарадыр. Космик кәмидән, Јерин сүн'и пејкләриндән Јер вә б. планетләр сәтһинин өјрәнилмәсиндә С.ф.-нын мүһүм ролу вар. Биоложи објектләрин, минералларын сәтһи спектрозонал микрофотографија васитәсилә өјрәнилир.

СПЕКТРО́МЕТР—бах *Спектрал чиһазлар.*

СПЕ́КТРОПОЛЈАРИМЕТР — маддәнин оптик активлији илә (ишыг далғасынын узунлуғу) оптик активлијин дисперсијасы арасындакы асылылығы өлчмәк үчүн чиһаз.

СПЕКТРОСЕНСИТО́МЕТР (*спектр*+ сон лат. sensitivus—һәссас+...*метр*) —фотоматериалын спектрал һәссаслығынын мигдарыны тә'јин етмәк үчүн оптик чиһаз. Фотоматериала монохроматик ишыгда дәгиг дозаларла вә мүәјјән гануна көрә дәјишән експозисијалар верилир. Алынан спектросенситограмлар денситометрлә өлчүлүр вә монохроматик характеристика вә спектрал һәссаслыг әјриләринин гурулмасы үчүн истифадә олунур (бах *Сенситометрија*). Сенситометрдән фәргли олараг, С.-дә ишыг мәнбәји шүаларыны спектрә ајыран спектрограф да олур. Бах һәмчинин *Спектрал чиһазлар.*

СПЕКТРОСКО́П—бах *Спектрал чиһазлар.*

СПЕКТРОСКОПИ́ЈА (*спектр*+...*скопија*)—физиканын бөлмәси; маддәнин (газ, маје вә бәрк чисимләрин) спектрини өјрәнир. Тәдгиг олунан објектдән асылы олараг С. бир нечә бөлмәләрә ајрылыр: атом С.-сы, молекулјар С., кристалларын С.-сы вә с. Атом С.-сы атом спектрләрини, кристалларын С.-сы үзви вә гејри-үзви кристаллардакы спектрал енержи сәвијјәләрини вә бу сәвијјәләр арасындакы кечидләри өјрәнир (бах һәмчинин *Нүвә спектроскопијасы*, *Гамма-спектроскопија*, *Радиоспектроскопија*, *Спектрал анализ*).

Әд.: Ландсберг Г. С., Оптика, т. 1—2, М., 1980.

СПЕКТРОФОТО́МЕ́ТРИЈА — експериментал *спектроскопијанын* бөлмәси; спектрофотометр васитәсилә маддәләрин оптик спектрләрини өјрәнир. С. маддәләрин үч оптик характеристикасыны: шүаландырма, шүаудма вә гајтарма габилијјәтләрини тәдгиг едир. Бунлар емиссион, абсорбсион вә гајтарма С.-сында өјрәнилир (бах һәмчинин *Спектрал чиһазлар*).

СПЕКТРОҺЕЛИО́ГРАФ (*спектр*+ *һелиограф*)—монохроматик ишыгда (адәтән һидрокен вә калсиумун ионлашмыш спектрал хәтләриндә) Күнәш дискинин шәклини чәкмәк үчүн астрономик чиһаз. С.-ла чәкилән шәкил спектроһелиограм адланыр. Мүхтәлиф спектрал хәтләрдә алынмыш спектроһелиограмлар Күнәш алышмалары, протуберанслар, лифләр, флокуллар вә с. һадисәләрин физики тәбиәтини өјрәнмәјә имкан верир. Космик тәдгигатларла әлагәдар ултрабәнөвшәји вә ренткен шүаларында спектроһелиограм алмаг үчүн С. ракетдә вә Јерин сүн'и пејкләриндә дә гурулур.

СПЕКТРОҺЕЛИОСКО́П (*спектр*+ *һелиоскоп*)—монохроматик ишыгда Күнәшин визуал мүшаһидәси үчүн астрономик чиһаз. С. илә протуберанслар, хромосфер алышмалары, флокуллар вә дикәр һадисәләр мүшаһидә едилир.

СПЕКУЛЈАТИВ ФӘЛСӘФӘ (сон лат. speculativus, лат. speculor—мүшаһидә едирәм, сејр едирәм)—тәчрүбәјә мүрачиәт етмәдән, *рефлексијанын* көмәји илә јарадылмыш фәлсәфи систем. С.ф. идракда зәканын ролуну ифратлашдырыр. С.ф. антик дөврдә јаранмышды. Спекулјатив идракын ардычыл системини Һекел инкишаф етдирмишдир; о һәгигәтин ән јүксәк мүчәррәд нәзәри формасыны диалектикада көрүрдү. С.ф.-нин чохәсрлик ән'әнәси Е. Гуссерлин феноменолокијасында баша чатды.

Марксизм С.ф.-дә расионал чәһәти (фәлсәфи тәфәккүрүн хүсусијјәтләрини дәрк етмәк чәһдини) ајырараг, спекулјатив мүчәррәдләшдирмәни рәдд едир, објектив керчәклији экс етдирән елми мүчәррәдләшдирмәјә бөјүк әһәмијјәт верир, фәлсәфәнин ичтимаи-тарихи практика илә әлагәсини ачыб көстәрир.

СПЕНДИА́РОВ (әсл фамилијасы Спендиарјан) Александр Афанасјевич (1.11.1871, Каховка — 7.5.1928, Јереван) — ермәни совет бәстәкары, дирижор, милли симфоник мусигинин баниси. Ерм.ССР халг артисти (1926). Јарадычылығынын инкишафына рус мәдәнијјәтинин тә'сири олмушдур. Реалист сәнәткар олан С. програмлы («Крым лөвһәләри», «Үч палма», «Ериван етүдләри» вә с.) вә дикәр әсәрләриндә тәбиәти, халг мәишәтини тәрәннүм етмишдир. «Алмаст» (1930; Һ. Туманјанын «Тмкабертин алынмасы» әсәри үзрә) операсы мәшһурдур. Операда ермәни, Иран, Азәрб. халг мусигисиндән истифадә олунмушдур.

Әсәрләриндә ичтимаи әдаләтсизлијә е'тираз, азадлыға чағырыш мотивләри вар. С. һәмчинин романс, вокал ансамбллар, хор, камера-инструментал әсәрләрин мүәллифидир. Ермәнистан Дөвләт Опера вә Балет Театрына С.-ун ады верилмишдир.

Әд: Абасова Э., Опера «Алмаст» А. Спендиарова, Б., 1958; Тигранов Г., А. А. Спендиаров, 2 изд., М., 1971.

СПЕ́НСЕР (Spencer) Һерберт (27.4. 1820, Дерби—8.12.1903, Брајтон) — инкилис философ вә сосиологу, *позитивизмин* баниләриндән бири. С.-ин фәлсәфәси О. *Контун* позитивизминин давамыдыр. Д. *Јумун* вә Ч. С. Миллин агностисизми, Ф. *Шеллингин* идејалары вә *Шотландија мәктәби* С.-ә тә'сир көстәрмишдир. С. фәлсәфәни һадисә ганунларынын максимум үмумиләшдирилмиш билији кими баша дүшүрдү; С.-ә көрә, фәлсәфә хүсуси елмләрдән јалныз кәмијјәтчә, билијин үмумиләшдирилмәси дәрәчәси илә фәргләнир. С. дүнјаны Дәркедилән вә Дәркедилмәјән категоријалара бөлүрдү. С.-ә көрә елм һисси гаврајышлар арасында охшарлыг, фәрг вә б. мүнасибәтләри дәрк етсә дә, һадисәләрин маһијјәтинә нүфуз едә билмәз. Бу мә'нада «материја, һәрәкәт вә гүввә көрүнмәз реаллығын јалныз символларыдыр». С.-ин фәлсәфәси *емпириокритисизмә* вә *неопозитивизмә* тә'сир көстәрмишдир.

СПЕРА́НСКИ Алексеј Дмитријевич (11.1.1888, Уржум, индики Киров вил. —23.7.1961, Москва)—совет патологу. ССРИ ЕА (1939) вә Тибб ЕА (1944) акад. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1920—45 илләрдә Иркутск Ун-тиндә проф., И. П. *Павловун* ассистенти, експериментал тибб ин-тунда (Ленинград) үмуми патолокија шө'бәсинин рәһбәри вә с. вәзифәләрдә ишләмиш, 1945 илдән ССРИ Тибб ЕА Үмуми вә Експериментал Патолокија Ин-тунун директору, 1954 илдән үмуми патолокија шө'бәсинин мүдири олмушдур. Тәдгигаты, әсасән, мүхтәлиф тәбиәтли патоложи просесләрин мәншәјинә, инкишаф просесиндә синир системинин ролуна, патоложи вә експериментал терапијанын методларына һәср олунмушдур. ССРИ ЕА И. П. Павлов ад. мүкафата лајиг көрүлмүшдүр (1937). 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Нервная система в патологии, М.—Л., 1930; Элементы построения теории медицины, М.—Л., 1935; Избр. труды, М., 1955.

СПЕРА́НСКИ Кеорки Несторович (19.2.1873, Москва—14.1.1969, Москва)—совет педиатры, ана вә ушаг мүһафизәси системинин јарадылмасынын фәал иштиракчысы. ССРИ ЕА м. үзвү (1943), ССРИ Тибб ЕА акад. (1944). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1957). Ленин мүкафаты лауреаты (1970). Н. Ф. Филатовун шакирди олмушдур. 1912 илдә Москвада мүаличәханасы, көрпәләр еви, лабораторијасы вә с. олан илк сүдәмәр ушаг еви тәшкил етмишдир. 1922 илдә өзүнүн (В. П. Лебедева илә бирликдә) тәшәббүсү илә јарадылмыш Ана вә Ушаг Мүһафизәси Ин-тунун (һазырда ССРИ Тибб ЕА Педиатрија Ин-ту) директору олмушдур. 1931—62 илләрдә Мәркәзи Һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-тунда педиатрија кафедрасынын мүдири ишләмишдир. Тәдгигаты, әсасән, доғумагәдәр вә доғумдан сонракы дөврләрин профилактика мәсәләләринә, еркән ушаг јашларынын физиолокија вә патолокијасына вә с. һәср олунмушдур. Үмумиттифаг педиаторлар чәмијјәтинин сәдри (1938—62), «Педиатрија» журналынын тәшкилатчысы вә редактору (1972 илдә журнала С.-нин ады верилмишдир). Педиаторлар мәктәбини јаратмыш, бир нечә харичи тибб чәмијјәтинин фәхри үзвү олмушдур.

4 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Питание здорового и больного ребенка, М., 1958 (совм. с др.); Мать и дитя, М., 1960.

Әд.: Чумаевская О. А., Г. Н. Сперанский, М., 1973.

СПЕРА́НСКИ Михаил Михајлович (12.1.1772, индики Владимир вил.-нин Черкутино к.—23.2.1839, Петербург) —Русија дөвләт хадими, граф (1839). 1808 илдән дахили сијасәт мәсәләләриндә I Александрын мәсләһәтчиси иди. Дөвләт ислаһаты планы һазырламыш, мүтләгиjјәтә заһирән конститусијалы монархија формасы вермәји төвсијә етмишди. С. јалныз бә'зи инзибати тәдбирләр кечирә билди (ән мүһүмү 1810 илдә *Дөвләт Шурасынын* јарадылмасы иди). Мүһафизәкар дворјанларын тәзјиги илә С. ишдән кәнар олунду вә 1812 илдә сүркүнә көндәрилди. 1816 илдән Пенза губернатору, 1819 илдән Сибирин кен.-губернатору олмушдур. 1821 илдә Петербурга гајтарылды, Дөвләт Шурасы вә Сибир комитәсинин үзвү тә'јин олунду. Декабристләри мүһакимә едән Али чинајәт мәһкәмәсинин үзвү иди. С.-нин рәһбәрлији илә Русија империјасы ганунларынын там күллијјаты (1830; 45 чилдлик) вә Русија империјасынын ганунлар күллијјаты (1832; 15 чилдлик) нәшр едилмишдир.

СПЕРА́НСКИ Серкеј Борисович (23.5.1914, Казан—15.3.1983, Ленинград) —совет ме'мары. ССРИ халг ме'мары (1971). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1979). Ленин мүкафаты лауреаты (1978). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1973). 1957 илдән Сов.ИКП үзвү. Ленинград Рәссамлыг Академијасыны битирмишдир (1941). Ленинградда Електротехника ин-ту (1958), Москва (1956—61) вә Новоизмајлово (1964—69) проспектләриндә јашајыш евләри, телевизија мәркәзи (1962; һамысы мүштәрәк лајиһә), «Ленинград» меһманханасы (1970), «1941—43 илләрдә Ленинградын гәһрәманчасына мүдафиәси вә 1944 илдә алман-фашист гошунларынын Ленинград әтрафында дармадағын едилмәси шәрәфинә монумент» (1970-чи илләр; мүштәрәк лајиһә), Совет—Финландија сәрһәдиндә көмрүкхана тикилиләри комплекси (1967) ән јахшы тикилиләриндәндир. Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

СПЕ́РМА (јун. spérma—тохум)—кишиләрин, һәмчинин еркәк һејванларын чинси акт заманы ифраз етдији маје. Тутгун, јапышган, сәдәфи вә ачыг-боз рәнкдә олур. Сперматозоидләрдән вә тохум мајесиндән ибарәтдир. С.-нын тәркибиндә зүлаллар (о чүмләдән ферментләр, нуклеопротеидләр), липидләр, карбоһидратлар, витаминләр, простагландинләр, Na, K, Ca дузлары вә б. үзви вә гејри-үзви маддәләр олур. С.-нын әмәлә кәлмәси чинси јеткинлик дөврүндә башлајыр, јеткин јашда максимум дәрәчәдә олур, гочалыға јахын азалыр. Һәр акт заманы ифраз едилән С.-нын мигдары инсанда 2—6 *мл*, буғада 4—5 *мл*, ајғырда 60—100 *мл*, гочда 1—1,5 *мл*, еркәк донузда 250 *мл* олур. С.-нын мајалама хүсусијјәти ондакы сперматозоидләрин мигдарындан вә кејфијјәтиндән асылыдыр.

СПЕРМАСЕ́Т (*сперма*+јун. kētos—ири дәниз һејваны)—һејван мәншәли мумаохшар маддә; кашалотун башында олан ири фиброз кисәсиндәки мајени сојутмагла алыныр; әсас компоненти палмитин туршусу илә тсетил спиртинин мүрәккәб ефиридир. С. лөвһәвары ағ кристал маддәдир; ефирдә, асетонда, исти спиртдә асан һәлл олур, суда һәлл олмур; 53—54°С-дә әријир. Крем вә мәлһәм һазырланмасында, сүртку материалы кими ишләдилир.

СПЕРМАСИ́ЛӘР (јун. spérma—тохум) —1) гырмызы јосунларын еркәк чинсијјәт һүчејрәләри. 2) Пас көбәләкләринин спермогонијаларда инкишаф едән спорлары; һәшәрат васитәсилә јајылыр; бу исә бир чинсдән олан рүшејмин дикәр чинсин миселисинә кечирилмәсинә сәбәб олур. Пас көбәләкләринин С.-и һәм дә пикнидиоспорлар адланыр. 3) Шибјәләрин тәркибинә дахил олан кисәли көбәләкләрин спорлары. Бә'зи нөвләрдә С. еркәк чинсијјәт елементләри вәзифәсини дашыјыр, дикәрләриндә исә бунларын функсијасы итмишдир; чох вахт С.-и конидијалар, јахуд пикнидиоспорлар адландырырлар.

СПЕРМАТИ́ДЛӘР—бах *Сперматокенез.*

СПЕРМАТОГОНИЈАЛАР—бах *Сперматокенез.*

СПЕРМАТОЗО́ИД (*сперма*+јун. zōon—чанлы+éidos—нөв)—һејван организминдә вә бир чох биткиләрдә еркәк чинсијјәт һүчејрәси. Һејван С.-ләри, хүсусилә бүтүн онурғалыларда вә әксәр онурғасызларда гамчылы (гујруглу) һүчејрәдир. Гамчы јумуртаһүчејрәјә дахил олмагдан өтрү һәрәкәт функсијасыны јеринә јетирир. Гамчылы С.-ин башы, бојну вә гујруғу олур. Башын өн гуртарачағында тәркибиндә лизинләр олан акросома јерләшир. Орта һиссәдә хејли дәјишилмиш һүчејрә мәркәзи (сентриоллар) вә спирал әмәлә кәтирән митохондриләр јерләшир. Гујруғун башланғычы ох сапдан вә ону гисмән әһатә едән назик ситоплазма гатындан, сону исә јалныз ох сапдан ибарәтдир. Ох сап 9 чүт периферик вә бир чүт мәркәзи фибрилләрдән ибарәтдир. Периферик фибрилләр базал чисимчијин микроборусуна бирбаша дахил олур, мәркәзи фибрилләр сәрбәст галыр. Ох сапда скелет әзәләләринин актин вә миозининә охшар вә АТФ-и (аденозинтрифосфат) парчаламаг габилијјәтинә малик зүлаллар вар.

Битки С.-ләри (антерозоидләр) антеридии адланан органларда әмәлә кәлир. Тохумлу биткиләрин әксәријјәтиндә С.-ләр сперми адланыр; гамчысыз олуб фәал һәрәкәт едирләр (мајаланма сусуз мүһитдә кедир). Гонур вә јашыл јосунлар, бир сыра ибтидаи көбәләкләр, мамырлар, гыжыкимиләр вә с. ики, јахуд даһа чох гамчысы олан С.-ә маликдир. С.-ин јумуртаһүчејрәјә һәрәкәти диши чинсијјәт һүчејрәсинин вә органынын тәркибинә дахил олан мүхтәлиф кимјәви маддәләрлә мүәјјән едилир.

СПЕРМАТОКЕНЕ́З (*сперма*+...*кенез*) —киши чинсијјәт һүчејрәләринин (сперматозоидләрин) әмәлә кәлмәси просеси. С.-дә дөрд дөвр ајырд едилир: чохалма, бөјүмә, јетишмәнин бөлүнмәси вә формалашма, јахуд спермиокенез. Биринчи дөврдә диплоид киши чинсијјәт һүчејрәләри (сперматогонијалар) митоз јолу илә бир нечә дәфә бөлүнүр. 2-чи дөврдә сперматогонијаларын өлчүсү бөјүјүр, һомоложи хромосомларын конјугасијасы баша чатыр вә биринчи дәрәчәли сперматоситләрә чеврилирләр. 3-чү дөврдә хромосом сајынын ики дәфә азалмасы илә, јетишмәнин ики бөлүнмәси баш верир. Һәр бир биринчи дәрәчәли сперматосит 2 дәфә ардычыл бөлүнәрәк 2 икинчи дәрәчәли сперматосит верир ки, бунлар да икинчи бөлүнмәдән сонра 4 ејни өлчүлү һаплоид һүчејрә—сперматидләр әмәлә кәтирир. Сперматидләр бөлүнмәдән С.-ин 4-чү дөврүнә кечир. Мүрәккәб дәјишикликләрдән сонра онлар јетишмиш сперматозоидләрә чеврилирләр.

СПЕРМАТОСИ́Т (*сперма*+јун. kýtos—анбар, бурада—һүчејрә) — сперматогонијалардан инкишаф едән еркәк чинсијјәт һүчејрәси.

СПЕРМАТОФОРЛАР (*сперма*+јун. phorós—кәзди рән)—бә'зи һејванларын еркәк чинсијјәт һүчејрәләри илә (сперматозоидләрлә) долу капсулу. С. зәлиләр, башыајаглы вә бә'зи гарынајаглы молјусклар, бир сыра хәрчәнккимиләр вә с. үчүн характерикдир.

СПЕСИФИКА́СИЈА (сон лат. specificatio, лат. species—нөв +facio—едирәм)—һәр һансы мә'мулатын тәркибини мүәјјәнләшдирән, чәдвәл формасында тәртиб едилмиш сәнәд. С.-ја мә'мулатын тәркиб һиссәләринин ишарәләри, онларын ады вә сајы дахилдир. Әсас конструктор сәнәдләриндән биридир вә истеһсалын планлашдырылмасында, мә'мулатларын комплектләшдирилмәсиндә вә с.-дә ишләдилир.

СПЕССАРТИ́Н [АФР-дә Шпессарт (Spessart) платосунун адындан]—гранат групундан минерал. Кимјәви тәркиби $MnAl_2[SiO_4]$. Кубик сингонијада кристаллашыр. Гранатлара хас кристаллар әмәлә кәтирир. Әксәр һалларда дәнәли сал күтләләр шәклиндә тапылыр. Рәнки гатышыглардан асылы олараг ачыг-чәһрајыдан гонуругырмызыјадәк дәјишир. Сәртлији 7—7,5, сыхлығы 3800—4280 *кг/м*³. Ән чох гранит пегматитләриндә, метаморфик сүхурларда, скарнларда раст кәлир.

СПЕССАРТИ́Т—лампрофир групуна аид меланократ дамар сүхур. Һорнблендән вә плакиоклаздан (андезин) ибарәтдир. Тәркибиндә апатит, дәмирли минераллар вә циркон да иштирак едир. С. хырда дәнәли вә бирчинслидир. Бә'зән ајры-ајры ири кристалларына да раст кәлинир. Аз дәринликли интрузив гранит массивләринин кристаллашмасынын сон мәрһәләсиндә әмәлә кәлир.

СПЕ́ТСИЈА (La Spezia)—Италијанын шм.-ында шәһәр вә порт. Лигурија вил.-ндәдир. Спетсија әјаләтинин инз. м. Әһ. 120 мин (1977). Гара вә әлван металлуркија, кәмигајырма, електротехника, радиоелектрон, һәрби, кимја, тохучулуг, јејинти, ағач е'малы сәнајеси; музеј, 14—16 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вар. Өлкәдә ән ири ИЕС бурададыр.

СПИДО́МЕТР (инк. speed—сүр'әт+...*метр*)—автомобилин вә дикәр нәгл. машынларынын һәрәкәт сүр'әтини (*км/саат*) вә кечиб кетдији јолу тә'јин едән чиһаз.

С.-дә магнит типли һәрәкәт сүр'әти көстәричисиндән вә дијирчәк типли кедилән јол сајғачындан истифадә едилир (шәк.). Магнитоиндуксијалы вә механики С.-ләр вар. Механики С.-ләр електрик вә механики интигал-

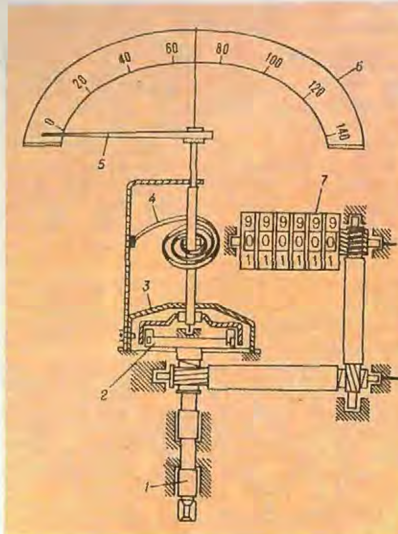

Спидометр схеми: *1*—вал; *2*—магнит; *3*—бөлкүләр олан һиссә; *4*—jaj; *5*—көстәричи; *6*—шкала; *7*—jол сајғачы.

лы (әсасән, әјилкән вал илә) олур.

СПИ́КЕР (инк. speaker, һәрфи мә'насы—натиг)—бә'зи буржуа өлкәләриндә *парламентин* ашағы палатасынын (јахуд бирпалаталы парламентин) сәдри. Илк дәфә С. вәзифәси 1377 илдә Инкилтәрәдә тәтбиг едилмишдир.

СПИЛИ́Т (јун. spilos—ләкә, хал)—диабаз групуна аид палеотип базалт сүхуру. Суалты пүскүрмәләр нәтичәсиндә әмәлә кәлир. С. микролит, надир һалда диабаз гурулушлу олур. Тәркиби албитләшмиш назик узун плакиоклаз микролитләриндән вә онларын арасыны долдуран хлорит вә филиз минералларындан ибарәтдир. С. кератофирлә бирликдә Јер габығынын мүтәһәррик гуршагларынын кеосинклинал инкишаф мәрһәләсинин спилит-кератофир формасијасынын тәркиб һиссәсини тәшкил едир.

СПИН (инк. spin—фырланмаг, доланмаг)—*елементар зәррәчикләрин* мәхсуси һәрәкәт мигдары моменти; квант тәбиәтлидир, елементар зәррәчикләрин һәрәкәти илә әлагәдар дејил. Елементар зәррәчикләрдән ибарәт микросистемләрин (атом нүвәси, атом) мәхсуси һәрәкәт мигдары моменти дә С. адланыр. Бу һалда С. елементар зәррәчикләрин С.-ләри илә онларын систем дахилиндә һәрәкәтиндән јаранмыш орбитал һәрәкәт мигдары моментләринин векториал чәминә бәрабәрдир. Квант механикасына көрә С.-ин квадраты $s^2=hl_s(l_s+1)$ вә һәр һансы ох үзрә (мәс., $s_z=m_sh$) проjексијасы ејни заманда дәгиг тә'јин олунур. Бурада $h=\frac{h}{2\pi}$ *Планк сабити*, l_s спин квант әдәдидир, һәр нөв зәррәчик үчүн там ($l_s=0; 1; 2; \ldots$) вә ја тамјарым ($l_s=\frac{1}{2}; \frac{3}{2}; \frac{5}{2}$) гијмәтләр алыр. Мәс., електрон, протон, нејтрон, нејтрино вә бунларын антизәррәчикләри үчүн $l_s=\frac{1}{2}$; π вә κ мезонлар үчүн $l_s=0$; фотон үчүн исә $l_s=1$. С. анлајышыны елмә Ч. Уленбек вә С. Гаудсмит дахил етмиш (1925, електрон үчүн), онун варлығы исә Штерн—Керлах тәчрүбәсиндә билаваситә тәсдиг олунмушдур. Ејнштејн вә де-Һааз тәчрүбәсинин, мүрәккәб Зејеман еффектинин, ферромагнитизмин, Менделејевин дөври системинин вә с.-нин изаһы С.-нин варлығы илә әлагәдардыр.

СПИНО́ЗА (Spinoza, d'Espinosa) Бенедикт (Барух) (24.11.1632, Амстердам —21.2.1677, Һаага) — Нидерланд материалист философу, атеист. Јәһуди тачир аиләсиндә доғулмушдур. С.-нын фәлсәфи көрүшләри әввәлләр орта әср јәһуди фәлсәфәсинин (Мәјмуни, Ибн Әзра) тә'сири илә формалашмышдыр. Пантеизм ән'әнәләрини давам етдирәрәк аллаһла тәбиәтин ејнилијини өз онтолокијасынын әсасы көтүрүр, буну ваһид, әбәди вә сонсуз субстансија һесаб едирди; С.-нын фикринчә һәмин субстансијадан башга һеч бир башланғыч јохдур, о өз-өзүнүн сәбәбидир (causa sui). С.-ја көрә инсан тәфәккүрүнүн, онун чисмани вәзијјәтиндән асылылығы һисси идракда ашкара чыхыр; һисси идрак билијин биринчи нөвү олуб, мүлаһизә (opinio) дә адланыр. С.-ја көрә һисси идрак чох вахт сәһвә апарыр, о, објектин ин'икасынын ејни дејил, лакин онда һәгигәтин үнсүрү вар. Анлама (intellectio) билијин икинчи нөвү олуб, мүһакимә (ratio) вә зәкадан (intellectus) ибарәтдир. Билијин үчүнчү нөвү *интуисијадыр*. С.-нын әхлаг консепсијасынын мәркәзиндә зәканы рәһбәр тутан «азад инсан» анлајышы дурур. С.-нын атеист вә натуралист идејаларындан Д. *Дидро* вә 18 әсрин дикәр франсыз материалистләри, Г. Лессинг, Ф. Шеллинг, К. Һекел, Л. Фејербах истифадә етмишләр.

Әд.: Ленин В. И., Фәлсәфә дәфтәрләри, Әсәр. там күллијјаты, ч. 29; Соколов В. В., Спиноза, 2 изд., М., 1977.

СПИ́НОР (инк. spin—фырланмаг)—бир координат системиндән дикәринә кечәркән хүсуси чевирмә ганунлары илә характеризә олунан ријази кәмијјәт. Квант механикасында, групларын тәсвири нәзәријјәсиндә вә с.-дә тәтбиг едилир (бах *Спинор һесабы*).

СПИ́НОР ҺЕСАБЫ—спинорлары өјрәнән ријази нәзәријјә. Физики кәмијјәтләри өјрәнәркән онлар бу вә ја башга координат системинә аид едилир. Кәмијјәтләрин чеврилмә ганунларына вә координат системинин чеврилмәсинә көрә кәмијјәтләр нөвләрә ајрылыр (тензор, псевдотензор вә с.). Електронун спин һадисәсинин тәдгигиндә мә'лум нөвләрә дахил олмајан физики кәмијјәтләрә раст кәлинир. Мәс., бу кәмијјәтләрин компонентләри мүәјјән ох әтрафында координат системинин 2π гәдәр дөнмәсиндә өз ишарәләрини дәјишир. Она көрә онлар ишарә дәгиглији илә тә'јин олунараг спинорлар адланыр. Бирвалентли спинорлар ики (ξ^1, ξ^2) комплекс әдәди илә верилир. Мүхтәлиф әдәдләр системинин верилмәси илә мүхтәлиф тензорлар (ξ^1, ξ^2) вә ($-\xi^1, -\xi^2$) системләринин верилмәси илә ејни спинор тә'јин едилир. Спинорларын белә хүсусијјәти онларын бир координат системиндән дикәринә кечид гануну илә изаһ олунур. Координат системиндә истигамәтверичи косинуслары $\cos\varkappa_1$, $\cos\varkappa_2$, $\cos\varkappa_3$ олан ох әтрафында θ бучағы гәдәр дөнмәдә спинорун компонентләри

$$\xi^{1\prime} = \alpha\xi^1 + \beta\xi^2, \quad \xi^{2\prime}=\gamma\xi^1 + \delta\xi^2,$$

дүстурлары илә чеврилир; бурада $\alpha=\lambda+i\mu$, $\beta=\nu+i\rho$, $\gamma=-\bar{\beta}$, $\delta=\bar{\alpha}$, $\lambda=\cos\frac{\theta}{2}$, $\mu=\sin\frac{\theta}{2}\cos\varkappa_1$, $\nu=\sin\frac{\theta}{2}\times\cos\varkappa_2$, $\rho=\sin\frac{\theta}{2}\cos\varkappa_3$. Спинорун компонентләри координат системинин 2π гәдәр дөнмәсиндә илкин вәзијјәтә гајыдыр вә онлар анчаг ишарәсини дәјишир. Бу көстәрир ки, ($\xi^1\xi^2$) вә ($-\xi^1, -\xi^2$) спинорлары ејнидир. Истигамәтверичи косинуслары $\cos\varkappa_1$, $\cos\varkappa_2$, $\cos\varkappa_3$ олан ох истигамәтдә $O'X'Y'Z'$ системи $OXYZ$ системинә нәзәрән паралел олараг $V=c\,\mathrm{th}\,\theta$ сүр'әти илә һәрәкәт едирсә (*c*—ишыг сүр'әтидир), Лоренс чевирмәләринә нәзәрән $OXYZ$ системиндән $O'X'Y'Z'$ системинә кечиддә спинорун компонентләри

$$\xi^{1\prime}=\alpha\xi^1+\beta\xi^2, \quad \xi^{2\prime}=\gamma\xi^1+\delta\xi^2$$

дүстурларына чеврилир, бурада $\alpha=\lambda+\mu$, $\beta=\nu+i\rho$, $\gamma=\bar{\beta}$, $\delta=\lambda-\mu$, $\lambda=\mathrm{ch}\frac{\theta}{2}$, $\mu=\mathrm{ch}\frac{\theta}{2}\cos\varkappa$, $\nu=\mathrm{sh}\frac{\theta}{2}\cos\varkappa_2$, $\rho=\mathrm{sh}\frac{\theta}{2}\cos\varkappa_3$. Спинорлар чәбри тензорлар чәбринә аналожи гурулур. *r*—валентли спинор (вә ја спин-тензор) ишарә дәгиглији илә тә'јин олунмуш елә 2^r сајда $a^{\lambda_1\lambda_2\ldots\lambda_r}$ комплекс әдәдләр чохлуғуна дејилир ки, бунлар бир координат системиндән дикәринә кечиддә спинорларын *r* сајда бирвалентли компонентләри һасилинин чеврилмәси кими, јә'ни $\xi^{\lambda_1}, \xi^{\lambda_2}, \ldots, \xi^{\lambda_r}$ шәклиндә чеврилсин. *r*—валентли комплекс гошма спинор, гарышыг спинор, ковариант компонентли спинор вә с. аналожи тә'јин едилир. Спинорларын топланмасы вә спинорун әдәдә вурулмасы онун координатларынын топланмасы вә әдәдә вурулмасы кими тә'јин олунур. Ики спинорун һасили елә спинордур ки, онун компонентләри вуругларын компонентләринин чүт-чүт һасилинә бәрабәрдир. Мәс., ики вә үч валентли $a_{\lambda\mu}$, $b^{\nu\rho\delta}$ спинорларындан бешвалентли $a_{\lambda\mu}$, $b^{\nu\rho\delta}$ спинору тәшкил едилир. $a^{\lambda_1,\lambda_2,\ldots\lambda_r}$ спинорунун λ_1, λ_2 индексләринә көрә бүкүлмәси $b^{\lambda_3\lambda_4\ldots\lambda_r}=\varepsilon_{\alpha\beta}\,a^{\alpha\beta\lambda_3\lambda_4\ldots\lambda_r}$ спинoруна дејилир. Спинорлар чәбриндә

$$\xi_\lambda\eta^\lambda=-\xi^\lambda\eta_\lambda, \quad b^\lambda C_\mu d^\mu+C^\lambda d_\mu b^\mu+ +d^\lambda b_\mu C^\mu=0$$

ејниликләри чох ишләдилир. Квант механикасында, Максвелл вә Дирак тәнликләриндә С.Һ. кениш тәтбиг едилир. С.Һ. чохөлчүлү фәзанын фырланмалар групунун тәсвири вә гејри-Евклид һәндәсәләринин бә'зи мәсәләләри илә сых бағлыдыр.

Әд.: Рашевский П. К., Риманова геометрия и тензорный анализ, 3 изд., М., 1967; Победря Б. Е., Лекции по тензорному анализу, М., 1979.

СПИНТАРИСКО́П (јун. spintharis—гығылчым+...*скоп*) — α-зәррәчикләри

көзлә мүшаһидә етмәк үчүн чиһаз. Ссинтилјасијаедичи маддә илә өртүлмүш екрана дүшән α-зәррәчикләр көзлә мүшаһидә едилән зәиф парылты јарадыр. С. ссинтилјасија сајғачынын илкин формасыдыр.

СПИРА́Л (фр. spirale, лат. spira, јун. speira—бурум)—верилмиш нөгтәнин әтрафындан һәр дәфә јахынлашмагла (узаглашмагла) сонсуз сајда кечән мүстәви әјри хәтт. Мәс., *Архимед спиралы, логарифмик спирал,* параболик спирал, һиперболик спирал вә с.

СПИРА́Л АНТЕ́НА—даирәви вә ја еллиптик полјаризасијалы електромагнит далғаларыны шүаландыран (гәбуледән) диапазонлу гачан далға антенасы. С.а. десиметрлик вә сантиметрлик далға узунлуглары диапазонларында һәм сәрбәст антена кими, һәм дә линзалы, күзкүлү антена шүаландырычысы кими (мәс., космик рабитә системләриндә) тәтбиг едилир. С.а.-нын мүстәви (ишләк диапазонун макс. тезлијинин минимал тезлијә олан нисбәти 20-јә гәдәр, истиғамәтли тә'сир әмсалы бир нечә ваһидә гәдәр олур) вә фәза (силиндрик вә ја коник формалы, тезликләр нисбәти 2—3, истигамәтли тә'сир әмсалы 100 вә даһа чох ола биләр) конструксијалары вар.

СПИРИЛЛӘР (јени лат. spirilla, лат. spira—гыврым, әјри, бурум)—бурулмуш, јахуд әјилмиш чөп формасында олан бактеријалар чинси (Spirillum). Һәрәкәтли, спорсуз, граммүсбәтдир. Һүчејрәләринин өлчүсү дәјишкәндир (ени 0,6—3,0 *мкм*, уз. 1—3,2 *мкм*, бә'зән 30—50 *мкм*). Енинә бөлүнмәклә чохалыр. С. сапрофитдирләр. Әсасән, ширин вә дузлу суларда, чиркабда, һејван бағырсағында јашајыр. Бә'зи нөвләри (Sp. rubrum, Sp. volutans) патокендир.

СПИ́РИН Данил Степанович (8.12. 1884, индики Саратов вил. Черновка к.—6.12.1959, Бакы)—нефтчи, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1937 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1898 илдә башламыш, 1902 илдән Бакынын нефт мә'дәнләриндә фәһлә, буруг устасы, мүһәндис, мә'дән мүдири ишләмишдир. 2 дәфә Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

СПИРИТИ́ЗМ (фр. spiritisme, лат. spiritus—чан, руһ)—өлүләрин руһунун мөвчудлуғуна инамы вә онларла үнсијјәтин мүмкүнлүјүнү ирәли сүрән мистик чәрәјан. 19 әсрин орталарында АБШ-да јаранмыш вә Гәрби Авропада да јајылмышдыр. Мәншәји анимистик е'тигадларла (бах *Анимизм*), фөвгәл'тәбии аләм вә гејри-мадди варлыглар (руһлар, иблисләр, мәләкләр вә с.) вә мүәјјән шәраитдә онларла үнсијјәтин мүмкүнлүјү һаггында тәсәввүрләрлә бағлыдыр (*брәһманизмдә, буддизм, һиндуизм* вә шаманлыгда, *орфикләрдә*, пифагорчулугда вә и.а. руһун башгасына көчмәси тә'лими илә мүгајисә ет). Руһларла әлагә хүсуси «веркн верилмиш» шәхсләрин (маглар, каһинләр, шаманлар) имтијазы сајылырды; бу әлагә үсулу кизли сахланырды. Бундан фәргли олараг, С. күтләви мистик чәрәјана чеврилди; С. тәрәфдарлары өлүмдән сонра руһун мөвчудлуғуну «тәчрүби» сүбут етмәјә чалышырдылар. 19 әсрин сонунда Б. Британијада бир нечә млн., АБШ-да тәгр. 10 млн. спирит, онларын чәмијјәт вә бирликләри вар иди, гәзет вә журналлары чыхырды. С. «нәзәријјәчиси» АБШ-да А. Ч. Дејвис, Франсада А. Кардек иди. 1871 илдә Д. И. Менделејевин тәклифи илә Петербург унтиндә јарадылмыш С. һадисәләрини өјрәнән комиссија С.-и мөвһумат һесаб етди. Ф. Енкелс С.-и мөвһуматын ән ифрат дәрәчәси адландырмышдыр (бах Тәбиәтин *диалектикасы*, Б., 1966, сәһ. 32—33). С. Гәрбдә инди дә мөвчуддур; С. тәрәфдарларынын ичма вә чәмијјәтләри (мәс., спиритик килсәләрин Америка милли ассосиасијасы) вар.

СПИРИТУАЛИ́ЗМ (фр. spiritualisme, лат. spiritualis—руһи, мә'нәви; spiritus—чан, руһ)—руһу керчәклијин илкин әсасы, материјадан кәнарда мөвчуд олан вә ондан асылы олмајан гејри-чисмани субстансија кими араштыран објектив-идеалист фәлсәфи чәрәјан. Фәлсәфи термин кими илк дәфә франсыз философу В. Кузен ишләтмишдир. Фәлсәфәдә материализмин әксинә олараг мә'нәви, руһи башланғычы субстансија кими ирәли сүрән гәдим вә јени дөврүн мүхтәлиф тә'лимләри спиритуалист характер дашымышдыр (*Платон, Августин,* Г. Лејбнитс, Ч. *Беркли* вә б.).

СПИРОКИ́РА (Spirogyra)—конјугатлар јарымшө'бәсиндән сапвары јашыл јосунлар чинси. С. саплары тәркибиндә бир вә ја бир нечә спиралшәкилли хлоропласт ленти олан, бир чәркәдә дүзүлмүш һүчејрәләрдән ибарәтдир. Векетатив (саплар һиссәләрә парчаланыр) вә чинси (бах *Конјугасија*) јолла чохалыр. 200-ә гәдәр нөвү вар. Ширин дурғун вә ахар суларда јајылмышдыр. Сујун сәтһиндә памбығаохшар бөјүк јығынтылар шәклиндә топланыр.

СПИРОМЕ́ТРИЈА (лат. spiro—үфүрүрәм, нәфәс алырам+...*метрија*)—ағчијәрин һәјат тутумуну өлчмәк үсулу. Илк дәфә 1846 илдә инкилис алими Ч. Һатчисон тәклиф етмишдир. С. мәгсәди илә спирометрдән истифадә олунур. Сағлам кишиләрдә ағчијәрин һәјат тутуму 3700—4000 *мл*, гадынларда исә тәхминән 3000 *мл* олур. Сон вахтлар С. мәгсәди илә с п и р о г р а ф д а н да истифадә едилир.

СПИРОХЕТЛӘР (јун. spéira—әјри, бурум+cháitē—түкләр) — һүчејрәләри бурулмуш назик саплар шәклиндә олан микроорганизмләр. Һәрәкәтлидир. Сапларын диаметри 0,1—0,6 *мкм*, уз. 5—500 *мкм* олур. Гамчысыздыр. Һүчејрә енинә бөлүнмәклә чохалыр. Сапрофитдирләр; патокен нөвләри дә вар. Сапрофитләр батаглыг, ширин вә дузлу суларда јајылмышлар. Патокен нөвләри бә'зи һејванларда паразитлик едир; инсанда исә Авропа гајыдан јаталағы, сифилис вә с. кими хәстәликләри төрәдир.

СПИРОХЕТО́ЗЛАР—патокен спирохетләрин төрәтдији мүхтәлиф епидемијалы вә клиник тәзаһүрлү инсан вә һејван хәстәлији. Јолухма механизминә көрә бағырсаг, тәнәффүс јолларынын, ганын вә с.-нин спирохетозу ајырд едилир.

Гушларын С.-ы ев вә ваһши гушларын инфексион хәстәлијидир. Гыздырма, һәрәкәт органларынын парези илә мүшајиәт олунур. Төрәдичиси Spirochaeta anserinum-дур. Гушларын өлүмү 80%-ә чатыр. Јолухма мәнбәји хәстә гушлардыр. Јолухма кәнәләрлә кедир. М ү а л и ч ә с и: осарсол, антибиотикләр. П р о ф и л а к т и к а с ы: гушларын вакксинасијасы, кәнәләрлә мүбаризә. С. ададовшанларында да раст кәлир.

Әд.: Р е ш е т н я к В. З., Спирохетоз птиц, М., 1971; Я р о ц к и й Л. С., Профилактика тропических болезней. М., 1983.

СПИРТ СӘНАЈЕСИ—јејинти хаммалындан (тахыл, картоф, меласса) тәмизләнмәмиш вә тәмизләнмиш *етил спирти* истеһсал едән јејинти сәнајеси саһәси. Етил спиртинин әсас истеһлакчылары јејинти сәнајеси, тибб вә радиоелектроникадыр. Техники мәгсәдләрлә ишләдилән күлли мигдарда етил спирти, әсасән, гидасыз битки материалларынын һидролизи илә алыныр вә ја мүхтәлиф кимјәви методларла синтез едилир. Шәкәрли вә нишастaлы маддәләри гычгыртмагла спиртли ичкиләр алынмасы та гәдимдән мә'лумдур. 11 әсрдә Италијада үзүм чахырыны дистиллә етмәклә илк етил спирти алынмышдыр. 1913 илдә чар Русијасында спирт истеһсал едән 3029 мүәссисә олмуш, 55,2 млн. *дал* етил спирти истеһсал едилмишди.

ССРИ-дә С.с. јүксәк инкишаф етмиш сәнаје саһәсидир. 1970—83 илләр С.с. 1,6 дәфә артмышдыр. Ингилабдан әввәл Азәрб.-да үзүм шәрабы истеһсалы (1913 илдә 824 мин *дал*) илә јанашы үзүмдән спирт дә чәкилирди. Спирт з-длары Бакыда, Көјчајда, Јелендорфда (индики Ханлар) вә с. варды. Лакин спирт истеһсалы аз олдуғундан, јалныз истеһсалчыларын еһтијачыны өдәјирди. Буна көрә дә С.с. Азәрб.-да Совет һакимијјәти илләриндә јаранмыш вә сүр'әтлә инкишаф етмишдир. 1940 илдә 0,2, 1970 илдә 11,4, 1982 илдә 7,9 млн. *дал* етил спирти истеһсал олунмушдур. Азәрб.ССР-ни шәраб з-дларында конјак спирти, шәраб туллантыларындан спирт хаммалы вә ондан да тәмизләнмиш спирт алыныр. 1952 илдән Сумгајыт синтетик каучук з-дунда ССРИ-дә илк дәфә олараг нефт газынын е'малы әсасында синтетик етил вә техники изопропил спирти алыныр. Бу да әрзаг спирти истеһсалына сәрф олунан күлли мигдарда тахыла вә картофа гәнаәт етмәјә имкан вермишдир. С.с. дикәр сосиалист өлкәләриндән АДР, БХР, ЈСФР, Мач.ХР, ПХР, РСР, ЧССР-дә, капиталист өлкәләриндән АБШ, АФР, Б. Британија, Италија вә Франсада инкишаф етмишдир.

СПИРТӘ ГЫЧГЫРМА—бах *Гычгырма*.

СПИРТЛӘР — молекулунда дојмуш карбон атому илә бирләшмиш бир вә ја бир нечә һидроксил групу (—OH олан карбоһидрокен төрәмәләри. Һидроксил групунун ароматик һалгала олдуғу бирләшмәләр *феноллар*, икигат рабитәли карбон атому јанында олан бирләшмәләр исә *еноллар* адланыр. Карбоһидрокен радикалынын характериндән асылы олараг С. асикл вә ја алифатик (мәс., *метил спирти, етил спирти, аллил спирти*), алисикл (*сиклоһексанол*), ароматик (*бензил спирти*) вә һетеросикл гурулушлу олур. Молекулундакы OH—групларынын сајына

көрә С. биратомлу (*алкоғоллар*), ики-атомлу (*гликоллар*), үчатомлу (бах *Глисерин*), дөрдатомлу (Пентаеритрит) вә чохатомлу спирт групларына ајрылыр. С.-дә ОН-групу бирли $(-CH_2OH)$, икили $(>CHOH)$ вә үчлү $(\geq C-OH)$, карбон атому илә бирләшә биләр. Бу әламәтинә көрә биратомлу С.-и бирли, икили, вә үчлү адландырырлар. С.-ин ады, адәтән, мүвафиг карбоһидрокен радикалынын адыидан көтүрүлүр: CH_3-OH (метил спирти), C_2H_5-OH (етил спирти), C_3H_7-OH (пропил спирти) вә с. С. Ченсврә номенклатурасы илә адландырылдыгда мүвафиг карбоһидрокен радикалынын адынын сонуна «ол» (вә ја диол, триол) шәкилчиси әлавә едилир вә сонра ОН—групунун бирләшдији карбон атомунун нөмрәси рәгәмлә көстәрилир, мәс., $CH_3-CH(OH)-CH_3$ (пропанол — 2), $HOCH_2CH_2\ CH_2OH$ (пропандиол—1,3). С. синфинә аид олмајан бә'зи дәрманлар дүзкүн олмајараг спирт адландырылыр, мәс., бор спирти, камфора спирти, салисил спирти, нашатыр спирти (бунлардан биринчи үчү борат туршусунун, камфоранын вә салисил туршусунун етил спирти, дөрдүнчүсү исә аммонјакын. суда мәһлулудур).

Кичикмолекуллу биратомлу алифатик С. рәнксиз маје, иримолекуллулар (C_{12}-дән башлајараг) исә бәрк маддәләрдир. Тәркибиндә 1—3 карбон атому олан С.-ин характерик алкогол ији вар, дадлары јандырычыдыр, 4—5 карбон атому оланларын ији ширинтәһәр боғучудур, иримолекуллулар (сә ијсиздир. Биратомлу спиртләр иC_1—C_3), гликоллар (C_7-јә гәдәр) вә глисерин суда истәнилән гәдәр, тәркибиндә 4—5 карбон атому олан Cl, аз мигдарда һәлл олур, иримолекуллулар исә суда һәлл олмур.

С. гәләви вә бә'зи башга металларла реаксијаја кирәрәк алкоголјатлар, (бах *Алкоголјатлар вә фенолјатлар*), туршуларла *мүрәккәб ефирләр* әмәлә кәтирир. Бирли С. оксидләшдикдә алдеһид RCHO вә ја карбон туршусуна RCOOH, икили С. исә кетона R—CO—R чеврилир. С. нисбәтән асан деһидратасија олунур; бу заман спиртин тәбиәтиндән вә шәраитиндән асылы олараг *садә ефирләр* ROR вә ја *олефинләр* әмәлә кәлир. С. тәбиәтдә сәрбәст һалда вә мүрәккәб ефир шәклиндә (*јағлар*, пијләр, *мумлар*, ефир јағлары вә с.) кениш јајылмышдыр. Онлардан синтетик лиф, пластик күтлә, лак-боја материаллары, јујучу маддәләр, пластификатор, емулгатор, дәрман препаратлары вә с. истеһсалында јарыммәһсул кими кениш истифадә едилир. Бә'зи С. нөвләри (мәс., метил спирти, етиленгликол) зәһәрлидир.

Әд.: Технология спирта, под ред. В. А. Смирнова, М., 1981.

СПИРТЛИ ИЧКИЛӘР—мүхтәлиф хаммаллардан алынан вә тәркибиндә етил спирти олан ички нөвләри. Тәркибиндәки спиртин мигдарына көрә С.и. ики група ајрылыр: спирти 7%-дән чох олан түнд С.и. (*араг*, ликөр-араг мә'мулаты, *ром*, *виски*, *үзүм шәраблары*, *конјак* вә *с.*) вә спирти 7%-дән аз олан зәиф С.и. (брага, баллы ичкиләр, буза вә с.). Ликөр-араг мә'мулаты хаммалына, һазырланма үсулларына вә спиртин мигдарына көрә түнд ликөрлара (35—45% спирт); десерт ликөрларына (25—30%), кремләрә (20—23%), пуншлара (15—20%), аперитивләрә (15—35%), балзамлара (30—60%) вә с.-јә бөлүнүр. Ром вә вискинин тәркибиндә 45%, конјакын тәркибиндә исә 40—45; 50 вә 57% спирт олур. Үзүм вә мејвә шәраблары спиртин мигдарына көрә сүфрә шәраблары (9—14%); јарымтүнд шәраблар (14—16%) вә түнд шәраблар (16—20%) кими група ајрылыр. Брагада 1—3%, баллы ичкиләрдә 3—6%, буза ичкисиндә 4—6% спирт олур. Брага арпа вә дары сәмәнисиндән вә мајаотундан, буза исә вәләмир, гарабашаг вә дары унундан (пивәдә олдуғу кими, лакин мајаоту әлавә етмәдән) истеһсал едилир.

Әд.: Справочник технолога ликеро-водочного производства, под ред. В. Л. Яровенко, М., 1976; Кишковский Э. Н., Мерканиан А. А., Технология вина, М., 1984.

СПИРТЛИ ЛАКЛАР—бә'зи гатранларын 90—95%-ли етил спиртиндә 30—40%-ли мәһлулу. Өртүк әмәлә кәтирән компонентләри *тәбии гатранлар* (шеллак, јумшаг копаллар, сандарак, мастика, канифол, акароид) вә *фенол-алдеһид гатранларыдыр* (мәс., идитол). Өртүкләрин еластиклијини артырмаг үчүн С.л.-а пластификатор (кәнәкәрчәк јағы, кәтан јағындан алынан алифатик туршулар вә с.) гарышдырылыр. С.л. рәнкләнәчәк сәтһә бир нечә дәфә чәкилир. Әмәлә кәлән лак тәбәгәси парылдајыр, лакин сујун тә'сиринә вә темп-рун кәскин дәјишмәсинә давамлы олмур.

СПИРТӨЛЧӘН—бах *Ареометр*.

СПИРТСИЗ ИЧКИЛӘР—ичмәли су, шәкәр, үзви туршу, бојајычы вә әтирли маддәләрдән һазырланмыш газлы вә газсыз сәринләшдиричи ичкиләр. Ичмәли сују тәзјиг алтында карбон газы илә дојдурмагла (0,4—0,5%) газлы сулар алыныр. Газлы С. и.-ә ә'ла (тәбии ширәләрлә һазырланан) вә ади (синтетик есенсијаларла һазырланан) кејфијјәтли, пәһриз үчүн вә десерт С.и. аиддир. Газсыз С.и. групуна морс, мејвә ширәләри (исти һалда ичилән), мејвәли ичкиләр вә с. дахилдир. Витаминләшдирилмиш С. и.-ә С, B_1, B_2 витаминләри, тонусгалдырычы С.и.-ә исә организмин фәалијјәтинә тә'сир көстәрән маддәләр (кокаин, теобромин, кофеин вә с.) гатылыр. Шәкәр хәстәлији олан адамлар үчүн С.и. һазырладыгда шәкәр әвәзинә сорбит вә ксилитдән истифадә едилир. С.и.-ә һәмчинин шәрбәтләр, екстратлар, чөрәк квасы, тәбии вә сүн'и минерал сулар аиддир. Гуру С.н., әсасән, тоз һалында бурахылыр вә суда һәлл етмәклә ичилир.

СПИТАК, 1948 иләдәк Һамамлу—Ерм.ССР-дә шәһәр. Спитак р-нунун мәркәзи. Пәмбәк чајы (Күр һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Лифтгајырма з-ду, јејинти вә јүнкүл сәнаје вар.

СПИТАКШЕН—Азәрб.ССР Мартуни (ДГМВ) р-нунда кәнд. С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 8 *км* г.-дә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 378 (1983); үзүмчүлүк, тахылчылыг, һејвандарлыг, тәрәвәзчилик вә ипәкчиликлә мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, доғум еви, автомат телефон ст. вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

СПИТСЫН Александр Андрејевич (26.8.1858, индики Киров вил.-нин Јаранск ш.—17.9.1931, Ленинград)—рус совет археологу. ССРИ ЕА-нын м.үзвү (1927). 1892 илдән *Археоложи комиссијанын* үзвү. С. гәдим Русијанын, хүсусилә Волга—Кама, скиф-сарматларын вә славјанларын Тунч дөврүнү өјрәнмишдир. Русијада илк дәфә картографик тәдгигат үсулуну тәтбиг едәнләрдән бири олмушдур. С. Азәрб. әразисиндән тапылмыш Тунч дөврү мадди мәдәнијјәт нүмунәләринә аид материаллар да нәшр етдирмишдир.

Әд.: Пассек Т. С., Латынин Б. А., К столетию со дня рождения А. А. Спицына, «Советская археология», 1958, № 3.

СПИТСЫН Виктор Иванович (д. 25.4.1902, Москва)—совет кимјачысы. ССРИ ЕА акад. (1958; м. үзвү 1946). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969). 1941 илдән Сов. ИКП үзвү. 1953 илдән ССРИ ЕА Физики-Кимја Ин-тунун директорудур. Әсас елми ишләри надир елементләрин, лантаноидләрин, трансуран елементләрин, комплекс бирләшмәләрин кимјасы вә технолокијасына, радиасија кимјасынын бир сыра проблемләринин тәдгигинә аиддир. С. өз әмәкдашлары илә бирликдә 7-валентли нептуниум, плутониум вә америсиум бирләшмәләрини алмыш, онларын хассәләрини өјрәнмиш, атом сәнајесинин радиоактив туллантыларындан технесиум вә с. гијмәтли маддә алынмасы үсулуну ишләјиб һазырламышдыр. С. 4 дәфә Ленин ордени, ики башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Физико-химические свойства радиоактивных тверды тел, М., 1973 (совм. с В. В. Громовым); Карбониальные комплексы платиновых металлов, М., 1980 (совм. с М. В. Федосевым).

СПЛАНХНОЛОКИЈА (јун. splánchna—дахили органлар+...*локија*)—анатомијанын дахили органлардан бәһс едән шө'бәси. Дахили органлар һејванларын вә инсанын, әсасән, дөш, гарын вә чанаг бошлугларында, бир гисми исә баш (дил, дамаг, дишләр, ағыз сују вәзиләри) вә бојун (удлаг вә гыртлаг) наһијәсиндә јерләшир. Инсанда вә мәмәли һејванларда дахили органлар 4 системдән (һәзм, тәнәффүс, сидик вә чинсијјәт органлары) тәшкил олунмушдур.

СПЛАНХНОПТОЗ (јун. splánchna—дахили органлар + ptosis—дүшмә), висцероптоз—гарын бошлуғунда јерләшән органларын салланмасы. Үмуми С. конститусион вә газанылма олур. Конститусион С. астеник бәдән гурулушлу шәхсләрдә, газанылма С. чох доған гадынларда олур. Мә'дәнин, гарачијәрин, далағын, бөјрәкләрин, ушаглығын, ушаглыг јолунун салланмасына да тәсадүф едилир. Диагноз клиник вә рентКеноложи мүајинәјә әсасланыр. Мүаличәси: үмуми гүввәтләндиричи үсуллар: бәдән тәрбијәси, санаторија вә с. Профилактикасы: расионал гидаланмаг, кәскин арыгламадан чәкинмәк, һамиләлик дөврүндә бандаж кејмәк, доғумдан сонра кимнастика илә мәшғул олмаг вә с.

Әд.: Боголюбов В. М., Внутренние болезни, М., 1983.

СПЛЕНОМЕГА́ЛИЈА (јун. splēn — далаг+mégas, megálos—бөјүк)—далағын бөјүмәси. Әсасән, далаг хәстәликләриндә (шиш, сист, абсес), үмуми инфексијаларда (сепсис, малјарија, гарын вә сәпкили јаталаг вә с.), гарачијәр вә ган хәстәлијиндә (лејкоз, лимфогранулематоз) мүшаһидә олунур. С. ган хәстәлијинин илк әламәтидир; диагнозу дәгигләшдирмәк үчүн орган пунксија едилир. Мүаличәси: кортикостероидләр, операсија (далағы кәсиб көтүрмәк) вә с.

Әд.: Боголюбов В. М., Внутренние болезни, М., 1983.

СПЛЕНОПА́ТИЈА (јун. splēn—далаг +páthos—әзијјәт, хәстәлик)—далаг хәстәлији, бах һәмчинин *Спленомегалија.*

СПЛИТ (Split)—Југославијада шәһәр вә порт. Хорватија Сосиалист Республикасында, Адриатик дәнизи саһилиндәдир. Әһ. 200 мин (1978). Кәмигајырма, семент, кимја, түтүн, тохучулуг, јејинти сәнајеси, ЕЕС; елми-тәдгигат биолокија-океанографија ин-ту, музејләр вә с. вар. Туризм мәркәзи вә курортдур. С.-дә император *Диоклетианын* һәрби дүшәркә принсипи әсасында тикилмиш сарај ансамблы галмышдыр. Сарај комплекси инзибати вә тәсәррүфат тикилиләри, Диоклетианын мәгбәрәси вә Јупитер мә'бәди (орта әсрләрдә килсәјә чеврилмишди) комплексин дахили һиссәсиндәдир. С.-ин орта әсрләрә аид һиссәсиндә готик, Интибаһ, барокко ме'марлығы нүмунәләри галмышдыр.

СПОДУМЕ́Н (фр. spodumène, јун. spodúmenos—күлә чеврилмиш; spodós—күл), трифан—пироксенләр групундан минерал. Кимјәви тәркиби $LiAl[Si_2O_6]$. Моноклиник сингонијада кристаллашыр, призматик кристаллар әмәлә кәтирир. Бозумтул-ағ, сарымтыл, јашылымтыл олур. Бәнөвшәји С. кунсит (кунзит), зүмрүдү-јашыл С. һидденит адланыр. Шүшә парылтылыдыр. Сәртлији 6,5—7, сыхлығы 3100—3200 *кг/м³*. Гранит пегматитләриндә раст кәлир. Литиум филизидир. Кунсит гијмәтли дашдыр. Харичи өлкәләрдә С.-дән електрокерамика истеһсалында да истифадә едилир.

СПОКА́Н, Спокен (Spokane) — АБШ-да шәһәр. Вашингтон штатындадыр. Спокен чајынын астанасындадыр. Нәгл. говшағы. Әһ. 171 мин. (1980). Әлван металлуркија, кимја, селлүлоз, ағач е'малы, јејинти, електротехника сәнајеси, ЕЕС; ун-т вар.

СПОНДИЛИ́Т (јун. spóndylos—фәгәрә)—инсанда фәгәрәләрин хроник илтиһабы. Сәбәби: әсасән, вәрәм, бә'зән башга инфексијалардыр (стафилококк, сифилитик вә с.). Вәрәмли С.-ә ушаглар (10 јашына гәдәр) тутулурлар. Әсасән, дөш фәгәрәләри зәдәләнир. Фәгәрәләрин травмасы С. төрәтмир, лакин хәстәлијин шиддәтләнмәсинә, кизли кедән просесин ашкар олмасына сәбәб олур. Фәгәрәнин чисминдә сүмүк парчаланмасына сәбәб олан вәрәм гранулјомалары әмәлә кәлир. Вәрәмли С. тәдричән төрәјир. Сүмүкдә олан дәјишикликләр рентгеноложи мүајинә заманы ашкар едилир. Фәгәрәләрин деформасијасы донгарлыгла нәтичәләнәбиләр. Вәрәмли С.-ин мүаличә вә профилактикасы үчүн бах *Вәрәм* мәгаләсинә. С.-ин башга мүаличә үсуллары—иммобилизасија, антибиотикләр, чәрраһи әмәлијјат.

Әд.: Котович Л. Е., Острые гнойные заболевания органов грудной полости у детей раннего возраста, Минск, 1979; Стручков В. И., Общая хирургия, М., 1983.

СПОНДИЛЈО́З (јун. spóndylos—фәгәрә)—инсанда фәгәрәарасы ојнагларын хроник декенератив хәстәлији. Илкин дәјишикликләр фәгәрәарасы дискләрдә әмәлә кәлир; фәгәрә еластиклијини, јә'ни амортизасија хассәсини итирир. Фәгәрә деформасијасы ағры, фәгәрәарасы дискләрдә синир көкләринин вә зәдәләнмиш наһијәнин һәрәкәтдән галмасы, сыхылмасы вә с. әламәтләрлә мүшаһидә олунур. Мүаличәси: физиотерапија, В групу витаминләри, пәһриз вә с.

СПОРАДИК ХӘСТӘЛӘНМӘ (јун. sporadikós—аз тәсадүф едилән, ајры)—тәсадүфдән тәсадүфә груп һалында дејил, тәк-тәк баш верән хәстәлик. Тибдә С.х. термини епидемија (мәс., грип), јахуд ендемија (мәс., боғаз уру) илә әлагәси олмајан мә'нада ишләдилир.

СПОРА́НКИ (*спорлар*+јун. angéion—дамар, тутум)—спорларын әмәлә кәлдији бирһүчејрәли, јахуд чохһүчејрәли орган. Ибтидаи биткиләрдә (көбәләкләр, јосунлар) вә али биткиләрдә (мамырлар, гыжылар) олур.

СПОРЛАР (јун. sporá—сәпмә)—ибтидаи вә али биткиләрдә чохалмаја хидмәт едән мүхтәлиф мәншәли микроскопик төрәмәләр. С. башга һүчејрә илә бирләшмәдән, јә'ни мајаланмадан чүчәрәрәк јени битки организминин башланғычыны верир. С. бир, ики, чохһүчејрәлидир, силиндр, шар, еллипс, јумурта, армуд, пахла формасында олур. Бир чох биткиләрдә С. мүхтәлиф гурулушлу гилафла өртүлдүјүндән протопластда топланан еһтијат гида маддәләри һесабына гидаланараг чүчәрмә габилијјәтини узун мүддәт сахлајыр. Споранкиләрдә әмәлә кәлир. Мүстәгил һәрәкәт етмир. Јосунлар, көбәләкләр, шибјәләр, мамырлар вә гыжыкимиләрин нүмајәндәләриндә С. ана битки үзәриндә там инкишафыны битирдикдән сонра споранкиләрдән төкүлүр, күләк вә су васитәсилә мүхтәлиф мәсафәләрә јајылыр. Әмәлә кәлмә үсулуна вә битки инкишафы тсиклиндәки јеринә көрә С.-ы 3 група бөлмәк олар: синзиготлар, митоспорлар вә мејоспорлар. Али биткиләр јалныз мејоспорлар әмәлә кәтирир.

СПОРЛУ БАКТЕРИЈАЛАР—һүчејрә дахилиндә бир спор (ендоспор) әмәлә кәтирән бактеријалар. Чөпшәкилли олур; басил адланыр. Чаван бактеријаларда спорлар әмәлә кәлмир; бу, даһа гоча һүчејрәләрдә баш верир. С.б. торпагда, суда, һавада кениш јајылмышдыр.

СПОРЛУ БИТКИЛӘР—әсасән, гејри-чинси вә ја чинси јолла әмәлә кәлмиш спорлар васитәсилә чохалан вә јајылан биткиләр. С.б. бә'зән ибтидаи (јосунлар, бактеријалар, шибјәләр, көбәләкләр) вә али (мамырлар, плаунлар, селакинеллалар вә с.) группара бөлүнүр. Бә'зи С.б.-дә спорлар әмәлә кәлмир; белә биткиләрдә чохалма биткинин мүәјјән һиссәсинин ајрылмасы илә кедир (мәс., бир чох шибјәләрдә). Тохумлу биткиләр С.б.-дән чохалма вә јајылманын тохум васитәсилә кетмәси илә фәргләнирләр.

СПОРЛУЛАР (Sporozoa)—паразит ибтидаиләр синфи. Алман алими Р. Лејкарт (1879) мүәјјән етмишдир. 2000-дәк нөву вар. С. үчүн нәсил нөвбәләшмәси вә чохалма формалары (гејри-чинси вә чинси) характерикдир. Һәјат тсиклинин әсас мәрһәләләри шизогонија, гамогонија вә спорогонија адланыр. Инсанда вә мүхтәлиф һејванда һүчејрәдахили паразитләрдир. Малјарија, пироплазмоз вә с. хәстәликләри төрәдир.

СПОРОГО́НИ спорогон (*спорлар*+јун. gónos—доғулма, бар, бәһәр)—мамыркимиләрин спорофити; гутучугдан, ајагчыгдан вә сормачдан (һаусторија) ибарәтдир, гаметофитин тохумасына кирир вә ондан гида маддәләри алыр. Бә'зи мамыркимиләрдә С.-нин гутучуг вә ајагчығы фотосинтез јолу илә гидаланма үчүн лазым олан үзви маддәләрин бир һиссәсини һазырлајыр.

СПОРОФИ́ЛЛ (*спорлар*+јун. phýllon—јарпаг)—үзәриндә, јахуд голтуғунда споранкиләр инкишаф едән гыжыкимиләрин, јахуд тохумлу биткиләрин јарпағы. Микроспоранкиләр инкишаф едән мүхтәлифспорлу биткиләрдә С. микроспорофилләр, мегаспоранкиләри инкишаф едәнләр исә мегаспорофилләр адланыр.

СПОРОФИ́Т (*спорлар*+јун. phytón—битки)—инкишаф тсиклиндә нәсил нөвбәләшмәси олан биткиләрин гејри-чинси нәсли; зиготадан инкишаф едир. Споранкиләр С.-дә формалашыр, мејоз нәтичәсиндә бунларда спорлар әмәлә кәлир. С. гаметофитлә нөвбәләшир. С.-ин һүчејрәләри зиготада олдуғу кими диплоид, гаметофитин һүчејрәләри исә һаплоид хромосом јығымына маликдир.

СПРЕ́ДИНГ (инк. spreading; spread—чәкиб узатмаг, кенәлтмәк) — Океан типли Јер габығындан (конвексион ахынларла гызан вә үст мантијадан галхан материал һесабына даима јенидән јаранан) тәшкил олунмуш аралыг океан силсиләләринин рифтли саһәләриндә бәрк литосфер плиталаларынын һипотетик араланмасы просеси. С.-ин сүр'әти илдә бир нечә *см* олур. С. плиталар тектоникасы («јени глобал тектоника») нәзәријјәсинин јаранмасына сәбәб олан әсас илкин амилдир. Лакин онун механизми ашкар едилмәмишдир.

СПРИНГС (Springs)—ЧАР-да шәһәр. Трансваал әјаләтиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 142 мин (1970). Гызыл сәнајеси р-нунун мәркәзидир. Машынгајырма, метал е'малы мүәссисәләри вар. Шүшә истеһсал олунур.

СПРИ́НГФИЛД (Springfield)—АБШ-дә шәһәр. Миссури штатындадыр. Д.ј. говшағы. Әһ. 133 мин (1980). К.т. вә мә'дән сәнајеси р нунун мәркәзидир. Метал е'малы, машынгајырма, дәри-ајаггабы, јејинти сәнајеси вар.

СПРИ́НКЛЕР (инк. sprinkler—сычрадычы, сәпәләјичи) спринклер башлығы—јанғынсөндүрмәдә су вә көпүк тәчһизаты системләри борударында автоматик ишә дүшән сусәпәләјән учлуг. С. ин клапаны асанәријән леһимлә өртүлүр. Темп-р артдыгда леһим әријир вә тәзјиг алтында чыхан су сәпәләнәрәк бир нечә $м^2$ саһәни сулајыр.

СПРИНТ (инк. sprint—гыса мәсафәјә гачыш)—јүнкүл атлетикада, конкисүрмәдә, үзкүчүлүкдә, велосипед идманында вә дикәр идман нөвләриндә гыса мәсафәләри гәт етмәк үзрә јарыш.

ССРИ-нин БИТКИ ӨРТҮЈҮ ХӘРИТӘСИНӘ ИЗАҺАТ

ДҮЗӘНЛИКЛӘРИН БИТКИ ӨРТҮЈҮ

Арктика вә тундра зоналары

1. Јүксәк Арктика тундралары (гүтб сәһралары).

2. Арктика от-кол-мамыр вә кол-шибјә тундралары:

а) Новаја Земља-Гәрби Сибир (сәккизләҹәк дриада (Dryas atopetala), сиккәшәкилли, гүтб, сүрүнән сөјүдләри (Salix nummularia, S. polaris, S. reptans), Арктика-Сибир гылынҹјарпаг ҹили (Carex ensifoslia ssp. arctisibirica), гысајарпаг чәмәнлиҹә (Deschampsia brevifolia), әјилмиш вә гаршылыглыјарпаг дашдәлән (чијаноту) (Saxifraga cernua, S. oppositifolia), гар ишыготу, пыртлашыг ишыготу (Luzula nivalis, L. confusa);

б) Шәрги Сибир [нөгтәли дриада (Dryas punctata), гүтб, сиккәшәкилли сөјүдләри, Арктика-Сибир гылынҹјарпаг ҹили, гар вә пыртлашыг ишыготу, гаршылыглыјарпаг дашдәлән];

в) Чукот тундрасы [дарјарпаг түклүҹә (Eriophorum angustifolium, нөгтәли, сәккизләчәк дриадалар, гүтб, торлу сөјүдләр (Salix reticulata)];

г) Вранкел тундрасы [сүрүнән сөјүд, бүтөвјарпаг дриада (Dryas integrifolia), сәккизләчәк, нөгтәли дриада, парлаг ҹил (Carex lugens), Арктика гыртыҹы (Poa arctica), енлијарпаг арктагростис (Arctagrostis latifolia)].

3. Шимал (типик) тундралары:

а) Шәрги Авропа-Гәрби Сибир кол-от тундралары [Арктика Сибир гылынҹјарпаг ҹили, Арктика гыртыҹы, Арктика гәпикоту (Hedysarum arcticum), батаглыг дашдәләни (Saxifraga hirculus), сиккәшәкилли сөјүд, һермафродит шүмрәк (Empetrum hermaphroditum), сәккизләчәк дриада];

б) Шәрги Сибир коллуг тундрасы [нөгтәли дриада, дөрдтилли кассиопеја (Cassiope tetragona), ҝөзәл сөјүд (Salix pulchra), Арктика-Сибир гылынҹјарпаг ҹили, Лапландија хашхашы (Papaver lapponicum), Арктика гыртыҹы];

в) Чукот кол-түклүҹә тундрасы [гынлы түклүҹә (Eriophorum vaginatum) ҝөзәл сөјүд, сүрүнән ладан колу (Ledum decumbens)].

4. Ҹәнуб тундралары:

а) Кола ерника коллуглары тундрасы [ҹыртдан тозағаҹы (Betula nana), от сөјүдү (Salix herbacea), һермафродит шүмрәк, мәрҹанҝилә (Vaccinium vitis-idaea), ади ерика (Calluna vulgaris), гаракилә (Vaccinium myrtillus), Исвеч дәниззоғалы (Chamaepericlymenum suecicum), Биҹелоу ҹили (Carex bigelowii)];

б) Шәрги Авропа-Гәрби Сибир сөјүд-ерника кол мамыр вә шибјә тундралары [ҹыртдан тозағаҹы, филикјарпаг сөјүд (Salix phylicifolia), Лапландија сөјүдү (S. lapponum), пыртлашыг сөјүд (S. lanata), мави сөјүд (S. glauca), мәрҹанҝилә, һермафродит шүмрәк, сүрүнән ладан колу (Ledum palustre), ҹырмәрсин (Vaccinium uliginosum), кирдә ҹил (Carex globularis)];

в) Шәрги Сибир ерника коллуг, мамыр тундрасы [ҹылыз тозағаҹы (Betula exalis), пыртлашыг вә мави сөјүд, кол гызылағаҹы (Alnus fruticosa), батаглыг ладан колу, мәрҹанҝилә, һермафродит шүмрәк, мәрсин)];

г) Шәрги Сибир-Чукот коллуг-түклүҹә тундралары (гынлы түклүҹә, ҹылыз тозағаҹы, ҝөзәл сөјүд, сүрүнән ладан колу, мәрсин, мәрҹанҝилә).

Мешә зонасы

(вә бу зонадан хариҹдә олан ајры-ајры мешә массивләри)

5. Тундрадан әввәл ҝәлән сејрәк мешәликләр:

а) Шимали Атлантик боју (Кола) тозағаҹы [гыврым тозағаҹы (Betula tortuosa)];

б) Шимали Авропа вә Зауралје [Сибир күкнары (Picea obovata), гыврым тозағаҹы];

в) Гәрби Сибир [Сибир гарашамы (Larix sibirica)];

г) Шәрги Сибир [Даурија гарашамы (Larix gmelinii)].

6. Түндијнәјарпаглы шимал тајга мешәләри:

а) Шимали Авропа (Сибир күкнары);

б) Гәрби Сибир [Сибир күкнары, Сибир сидр шамы (Pinus sibirica), Сибир ағ шамы].

7. Түндијнәјарпаглы орта тајга мешәләри:

а) Шимали Авропа [ади күкнар (Picea abies) вә Сибир күкнары];

б) Приуралје-Гәрби Сибир [Сибир күкнары, Сибир ағ шамы (Abies sibirica), Сибир сидр ағ шамы].

8. Түндијнәјарпаглы ҹәнуб тајга мешәләри:

а) Шимали Авропа (ади күкнар, Сибир күкнары);

б) Приуралје-Гәрби Сибир (Сибир күкнары Сибир сидр шамы, Сибир ағ шамы).

9. Енлијарпаглы—түндијнәјарпаглы мешәләр:

а) Белорусија-Прибалтика [ади күкнар, ади вәләс (Carpinus betulus), саплаглы палыд (Quercus robur), Естонијада вәләс јохдур, лакин бир чох Орта Авропа нөвләри вар];

б) Шимали Авропа (ади күкнар, саплаглы палыд);

в) Кама-Гәрби Урал [Сибир күкнары, Сибир ағ шамы, саплаглы палыд, үрәквары ҹөкә (Tilia cordata)];

10. Шимал тајга шам мешәләри:

а) Шимали Авропа [мешә шамы (Pinus sylvestris)];

б) Шәрги Урал-Гәрби Сибир (мешә шамы, Сибир сидрлији, Сибир гарашамы, Сибир күкнары).

11. Орта вә ҹәнуби тајга шам мешәләри:

а) Шимали Авропа (мешә шамы];

б) Шәрги Урал-Гәрби Сибир (мешә шамы, Уралда Сибир гара шамы илә бирҝә);

в) Мәркәзи Сибир (мешә шамы, Сибир гарашамы);

г) Шәрги Сибир (мешә шамы, Даурија гарашамы).

12. Енлијарпаг шам, гуру отлу шам вә чөлләшмиш шам мешәләри:

а) Белорусија-Прибалтика (мешә шамы, саплаглы палыд, ади вәләс);

б) Шимали Авропа (мешә шамы, саплаглы палыд);

в) Газахыстан-Гәрби Сибир чөлләшмиш мешәләри (мешә шамы).

13. Шимали тајга ағ шам мешәләри:

а) Гәрби Сибир (Сибир ағ шамы, Сибир күкнары);

б) Шәрги Сибир (Даурија ағ шамы).

14. Орта вә ҹәнуби тајга ағ шам мешәләри:

а) Мәркәзи Сибир (Сибир ағ шамы, Сибир күкнары);

б) Шәрги Сибир вә Узаг Шәрг (Даурија ағ шамы).

15. Енлијарпаглы мешәләр:

а) Орта Авропа [Украјна—саплаглы палыд, ади вәләс вә Шимали Гафгаз—саплаглы палыд, Гафгаз вәләси (Carpinus caucasica)];

б) Шимали Авропа (саплаглы палыд, үрәквары ҹөкә);

в) Манҹурија [Монголустан палыды (Quercus mongolica)].

16. Гәрби Сибир әсмәговаг-тозағаҹы мешәләри:

Чөл (степ) зонасы

17. Чәмән степләри вә чөлләшмиш мешәләр (мешә-чөл):

а) Гарадәниз-Заволжје [ләләкли шијав (Stipa pennata), дар јарпаг шијав (S. tirsa) саһил тахыл отлары (Zerna riparia), алчаг ҹил (Carex humilis) вә бол мүхтәлиф отлар] палыд мешәләри илә бирҝә;

б) Гәрби Сибир-Газахыстан [ләләкли шијав, Залесски шијавы (Stipa zalesskii), Морисоп донузгујруғу (Peucedanum morissonii) вә мүхтәлиф нөвлү отлар] тозағаҹы вә әсмәговаг тиканлы отлары илә бирликдә.

18. Мүхтәлифотлу-дәлизоғал-тахылотлу степләр:

а) Гарадәнизбоју [түкҹүклү шијав (Stipa capillata), Лессинг шијавы (S. lessingiana), дарјарпаг шијав, шәргдә Залесски шијавы, валезија топалы (Festuca valisiaca)];

б) Заволжје—Гәрби Сибир—Газахыстан (түклү шијав, Залесски шијавы, Лессинг шијавы, валезија топалы).

19. Дәлизоғал-тахылотлу гуру степләр:

а) Гарадәнизбоју [Украјна шијавы (Stipa ucrainica), Лессинг шијавы, түклү шијав, валезија топалы)];

б) Заволжје-Газахыстан (Лессинг шијавы, түклү шијав, валезија топалы).

20. Јовшанлы-дәлизоғал-тахылотлу сәһралашмыш степләр:

а) Гарадәнизбоју [түклү шијав, Лессинг шијавы, валезија топалы, дараготу (Agropyron pectinatum), Таврија јовшаны (Artemisia taurica), сантолина јовшаны (A. santonica)];

б) Заволжје-Гәрби Газахыстан [Лессинг шијавы, сарепт шијавы (Stipa sareptana), валезија топалы, Лерх јовшаны (Artemisia lercheana), Лессинг јовшаны (A. lessingiana), хырдачичәк јовшан (A. pauciflora)];

в) Шәрги Газахыстан [Лессинг шијавы, сарепт шијавы, назик јовшан (Artemisia gracilescens), Лессингвары јовшан (A. sublessingiana)].

21. Орта Сибир-Забајкалје-Монголустан степләри:

а) Орта Сибир чәмән степләри вә степләшмиш чәмәнләр [ләләквары шијав, түклү шијав, Бајкал шијавы (Stipa baicalensis), сәһра јулафсову (Helictotrichon desertorum), Алтај јулафсову (H. altaicum), валезија топалы, мүхтәлиф нөвлү отлар (гара вә ағ шам ағаҹлары, тозағаҹы мешәләри илә мешәчөл) бирликдә];

б) Забајкалје-Монголустан дағтәрхуну степләри [Сибир дағтәрхуну (Filifolium sibiricum), Бајкал шијавы, мүхтәлиф нөвлү отлар];

в) Орта Сибир-Забајкалје-Монголустан иланоту-ҹејраноту [Крылов шијавы (Stipa krylovii), Бајкал шијавы, түклү шијав, иланоту (Cleistogenes squarrosa), Јенисејин јухары һөвзәсиндә, һәмчинин валезија топалы, Забајкалједә исә Чин (Aneurolepidium chinense)].

Сәһра зонасы

22. Јовшанлы вә шоранҝәли (гарағанлы) сәһралар:

а) Хәзәрбоју-Газахыстан сәһралары (Лерхе јовшаны, хырдачичәк јовшан);

б) Шимали Туран сәһралары [Белоземел јовшаны (Artemisia terraealbae), шоранҝә (Salsola arbusculiformis), шоран өлдүрҝәни (Anabasis salsa)].

23. Ефемерли-јовшанлы вә ефемерли-шоранҝәли сәһралар [ефемероидләрин иштиракы илә соғанаглы гыртыҹ (Poa bulbosa), јоғунҝөвдәли ҹил (Carex pachystilis), дағлаләси нөвләри (Tulipa)].

а) Шәрги Гафгаз сәһралары [әтирли јовшан (Artemisia fragrans), дүјүнлү гараған (Salsola nodulosa), ерикашәкилли шоранкә (S. ericoides), ағачшәкилли шоранкә (S. dendroides)];

б) Чәнуби Туран сәһралары [Түркмәнистан јовшаны (Artemisia turcomanica), Бадхыз јовшаны (A. badhysi), Кемруд јовшаны (A. kemrudica), Туран јовшаны (A. turanica), согди јовшаны (A. sogdiana), гол-будаглы јовшан (A. diffusa), тумурчуглу шоранкә (Salsola gemmascens)];

в) Орта Асија дағәтәји сәһралары [зәриф јовшан (Artemisia tenuisecta) вә б.].

24. Саксаул вә коллуглардан ибарәт Орта Асија гумлу сәһралары [ағ саксаул (Haloxylon persicum), гара саксаул (H aphyllum), ағачшәкилли шоранкә (Salsola arbuscula), Рихтер шоранкәси (S. richteri), чузғун нөвләри (Calligonum), *шишкин* чил (Carex physodes)].

25. Ефемерли-ефемероидли јарымсаванналар (соғанаглы гыртыч, јоғункөвдәли чил, чашыр нөвләри, бирилликләр—ефемерләр).

Дағларын битки өртүјү

26. Арктика дағларынын сејрәк битки өртүјү.

27. Тундра вә мешә зонасы дағларынын коллу, мамырлы вә шибјәли тундралары вә кол чәнкәлликләри [сәрилән сидр (Pinus pumila), Миддендорф тозағачы (Betula middendorffii), кирдәјарпаг тозағачы (B. rotundifolia), чыртдан тозағачы, чылыз тозағачы, гызылы родөдендроп (Rhododendron aureum).

28. Гафгазын, Чәнуб-Гәрби Алтајын вә Орта Асијанын јүксәк дағ (алп вә субалп) чәмәнләри вә сејрәк битки өртүјү:

а) Гафгазын јүксәк дағ чәмәнләри, рододендрон чәнкәллији (Rhododendron caucasicum), әјри мешәлик, бузлаглар;

б) Алтајын јүксәк дағ чәмәнләри, колшәкилли тозағачы чәнкәлликләри (кирдәјарпаг тозағачы);

в) Чунгарија-Алатау вә Шимали Тјан-Шан дағ степләри вә сәрнлән арча чәнкәлликләри;

г) Јүксәк дағ степләри, јајла ксерофитләри (трагакантлыглар, тиканлы отлар), бә'зи јерләрдә сәрилән арча, дағларын сејрәк битки өртүјү вә бузлаглар илә бнрликдә Памир-Алај јүксәк дағ чәмәнликләри;

д) Јүксәк дағ степләри, бә'зи јерләрдә сәрилән арча, сејрәк дағ биткилији вә бузлаглар илә бирликдә Мәркәзи Асија (Мәркәзи Тјан-шан) јүксәк дағ теко чәмәнләри (мәндәчәрләр).

29. Түндијнәјарпаглы дағ мешәләри:

а) Карпат мешәләри [ади күкнар, ағ шам (Abies alba), бә'зи јерләрдә мешә фыстығы (Fagus sylvatica) илә];

б) Шәрги Јевксин [Гафгазда—шәрг күкнары (Picea orientalis), Нордманн ағ шамы (Abies nordmanniana), бә'зи јерләрдә шәрг фыстығы (Fagus orientalis), Траутфеттер ағчагајыны (Acer trautvetteri) илә];

в) Урал вә Чәнуб Сибир мешәләри (Сибир күкнары, Сибир ағ шамы, Сибир сидр шамы);

г) Узаг Шәрг мешәләри [Ајан күкнары (Picea ajanensis), тумурчуглу-пулчуглу ағ шам (Abies nephrolepis), Сахалин ағ шамы (A. sachalinensis)].

30. Ачыгијнәјарпаглы (гара шам вә шам) дағ мешәләри:

а) Урал вә Чәнуби Сибир (Сибир гара шам, мешә шамы вә Сибир сидри);

б) Шимали Сибир вә Верхојанск-Колыма сејрәк мешәлији вә мешәләр (Даур гара шамы);

в) Бајкал-Чугчур мешәләри (Даур гарашамы, мешә шамлары вә Сибир сидри).

31. Енлијарпаглы-түндијнәјарпаглы дағ мешәләри:

а) Чәнуби Урал (Сибир күкнары, саплаглы палыд, үрәквары чөкә);

б) Манчжурија сидр-енлијарпаглы дағ мешәләри [Кореја сидр шамы (Pinus koraiensis), тумурчуглу-пулчуглу ағшам, Монголустан палыды, Амур чөкәси (Tilia amurensis), моно ағчагајыны (Acer mono)].

32. Енлијарпаглы дағ мешәләри:

а) Орта Авропа дағ мешәләри [Карпатда гаја палыды (Quercus petraea), мешә фыстығы];

б) Аралыгдәнизбоју дағ мешәләри [Крымда—түклү палыд (Quercus pubescens), һәмчинин Орта Авропа палыд дағ мешәләриндә (дағлыг Крым)—гаја палыды, Медведев палыды (Quercus medwediewii)];

в) Евксин дағмешәләри (Гафгазда—шәрг фыстығы, әкин шабалыды (Castanea sativa), Күрчүстан палыды (Quercus iberica) вә Орта Авропа (гәрби Гафгаз) палыд мешәләриндә гаја палыды, Медведев палыды вә Шимали Гафгазда саплаглы палыд];

г) Һиркан дағ мешәләриндә [шабалыдјарпаг палыд (Quercus castaneifolia), вәләсјарпаг нил (Zelkova carpinifolia), Иран дәмирағачы (Parrotia persica)];

д) Манчурија (Монголустан палыды).

33. Орта Асија алма, гоз, ағчачајын дағ мешәләри [Гырғызыстан алмасы (Malus kirghisorum), гоз (Juglans regia), Түркүстан ағчагајыны (Acer turcestanicum) вә код чәнкәллији].

34. Һүндүр отларла бирликдә даш тозағачындан (Betula ermanii) ибарәт Сакитокеанбоју дағәтәји дағ мешәләри.

35. Дағ степләри:

а) Чәнуби Урал чәмән вә чимли-тахылотлу дағ степләри;

б) Алтај чәмән вә чимли-тахылотлу, чох вахт исә кол чәнкәлликләри (гызылкүл, доггуздон) степи;

в) Орта Сибир-Забајкалје-Монголустан чәмән вә хырда чимли-тахылотлу степләр;

г) Шимали Гоби (Чу) сәһра степләри;

д) Чунгарија-Шимали Тјан-Шан чәмән вә чимли-тахылотлу, бә'зән дә кол чәнкәлликләри олан дағ степләри;

е) Гәрби Тјан-Шан вә Памир-Алај чәмән вә чимли-тахылотлу, чох вахт исә дағ мүхтәлифотлу-тахылотлу јарымсаванналар, кол чәнкәлликләри, трагакантлыглар вә кәкликотулуглар, һәмчинин арчалы сејрәкмешәлији илә бирликдә дағ степләри;

ж) трагакантлыглар, кәкликотулуглар вә арча сејрәкмешәликлији илә бирликдә Копетдағ чимли-тахылотлу дағ степләри;

з) бә'зи јерләрдә трагакантлыглар вә кәкликотулуглар, һәмчинин арча *сејрәкмешәлији илә бирликдә* Гәрби Иран-Гафгаз чәмән мүхтәлифотлу-чимли-тахылотлу вә јумшаг чимли (дашдајанкимиләр) дағ степләри;

36. Памир јүксәкдағлыг чинслиоткимиләр, јовшан сәһралары вә јастыгчалар [боз чинслиот (Eurotia ceratoides), чәһрајычичәк јовшан (Artemisia rhodantha), диапенсвары акантолимон (Acantholimon diapensioides)].

37. Батаглыг.

38. Субасар чәмәнләр, коллуглар, мешәләр.

39. Субасарларын Тугај битки өртүјү вә чај вадиләриндә суварылан ваһәләр.

40. Мешә-чөл вә чөлдә шоран вә шоракәтләрин һалофит-јарымколлуг, һалофит-степ вә һалофит-чәмән битки өртүјү.

АСЕ БАШ РЕДАКСИЈАСЫНЫН ЕЛМИ РЕДАКСИЈАЛАРЫ ВӘ ШӨ'БӘЛӘРИ

Сов.ИКП тарихи вә ССРИ тарихи. Редаксија мүдири — В. М. Мусајев; бөјүк елми редактор—Сүбһи ханым А. Р.

Азәрбајчан тарихи вә Азәрбајчан КП тарихи. Редаксија мүдири — Т. А. Бабајев, тарих елмләри намизәди; бөјүк елми редакторлар — Р. Ә. Гурбанов, Ч. Х. Һүсејнов; елми редакторлар — Ф. И. Гочәлијева, С. Һ. Мусајев.

Үмуми тарих. Редаксија мүдири—К. Ј. Мухтаров, тарих елмләри намизәди; бөјүк елми редактор — Б. М. Ағајев, елми редакторлар — Н. Ә. Гәһрәманов, Ә. Ч. Мүрвәтов.

Фәлсәфә вә һүгуг. Редаксија мүдири—Һ. М. Дајыјев; бөјүк елми редактор—М. Р. Кәримов; елми редактор—Ф. С. Сүлејманова.

Сијаси игтисад, сәнаје вә кәнд тәсәррүфатынын конкрет игтисадијјаты. Редаксија мүдири—А. Б. Бәһрамлы; бөјүк елми редактор—Е. Р. Османова.

Дил вә әдәбијјат. Редаксија мүдири — А. С. Бағыров; бөјүк елми редактор — Н. Ч. Һәсәнәлијев; елми редактор — Р. Ә. Кәримова.

Мәдәнијјәт вә инчәсәнәт. Редаксија мүдири—И. М. Хәлилов; бөјүк елми редактор—З. А. Ағајева; елми редактор—Х. З. Аббасов.

Чоғрафија, кеолокија вә кеофизика. Редаксија мүдири—М. А. Чаббаров, чоғрафија елмләри намизәди; Бөјүк елми редакторлар—А. Һ. Мәммәдов, Т. М. Һадыјева; елми редкторлар—Р. Һ. Нуријева, Т. Г. Сүлејманов.

Физика-ријазијјат вә кимја. Редаксија мүдири—З. Һ. Мустафајев, Физика-ријазијјат елмләри намизәди; бөјүк елми редакторлар—Б. Ш. Бабајев, Л. Һ. Мусајева.

Биолокија, кәнд тәсәррүфаты вә тибб. Редаксија мүдири — Е. И. Мәммәдов, биолокија елмләри намизәди; бөјүк елми редакторлар—Ј. А. Бабајев, В. М. Имамәлијева; елми редактор—Һ. Ј. Тағызадә.

Техника Редаксија мүдири—Т. М. Әскәров, техника елмләри доктору, проф.; бөјүк елми редакторлар—Р. А. Әскәрова, Ш. Ә. Шүкүрлү; елми редактор—К. К. Гочајева.

Мәтбуат, халг маарифи, педагокика вә психолокија. Редаксија мүдири—И. Ә. Гәмбәров, бөјүк елми редактор—С. Ј. Һүсејнова, елми редактор—С. Б. Исмајылова.

Елми вә әдәби нәзарәт. Редаксија мүдири— С. Ј. Әлијев, биолокија елмләри намизәди; бөјүк елми редакторлар—Р. Һ. Зејналова, Е. Ә. Мәммәдова, Н. Ә. Рзајева, М. Һ. Худазаров, елми редакторлар — Х. Ј. Абдуллајева, С. О. Гурбанов, Ј. А. Әлијев, С. С. Мәммәдзадә, М. Ә. Тапдыгова; бөјүк редакторлар—А. Ј. Коган, Р. Ә. Рәһимова; редактор—Р. М. Ағајев.

Сөзлүк, әлифба илә ад көстәричиси вә библиографија. Редаксија мүдири—Т. С. Бабајев; бөјүк елми редактор—Р. Ә. Имамәлијев; елми редакторлар—Ј. М. Абдуллајев, С. Ш. Гәдирова; редактор-библиограф Һ. А. Әсәдов.

Иллүстрасија вә картографија. Редаксија мүдири—Н. М. Әлијев; бөјүк елми редакторлар—И. С. Коган, И. С. Сүлејманов; елми редактор—А. Н. Миронов; бөјүк редактор—Ш. Ә. Ширинзадә; редактор—В. А. Султанова.

Мәс'ул катиб муавини—Ч. М. Нәсиров; комплектләшдирмә шө'бәсинин мүдири—Т. Ә. Әлијева; истеһсалат шө'бәсинин мүдири — Л. Ј. Боршова; корректура шө'бәсинин мүдири—Т. А. Зејналова; рәссам-фотограф—Һ. М. Һүсејнзадә; техники редактор—З. Ә. Ханәлијева; фотограф—А. В. Хмелевски; бурахычы—Б. М. Һәсәнова.

VIII чилдин һазырланмасында Һ. З. Һәсәнов да иштирак етмишдир.

ХӘРИТӘЛӘРИН СИЈАҺЫСЫ

НӘЗӘРӘ ЧАРПМЫШ СӘҺВЛӘР ВӘ ДҮЗӘЛИШЛӘР

Сәһифә	Сүтун	Сәтир јухарыдан	Сәтир ашағыдан	Кетмишдир	Охунмалыдыр
97	1	3	—	I чилд 1944	1943
133	3	—	14	IV чилд 1890	1809
84	3	19	—	VI чилд (*1723*)	(*1732*)
396	1	—	32	1849	1863
596	2	3	—	1,96	1/96

Јығылмаға верилмишдир 23. XII. 82. Чапа имзаланмышдыр 29.XII.84. ФГ 17658. Сифариш 1697. Форматы 84×108 1/16. Һәчми 38, физики ч. в.+2,0 јапышдырма ч. в. Шәрти ч. в. 67,4. Учот-нәшр в. 123,9. Гијмәти 8 ман 10 гәп. Тиражы 80. 000.

Мәти Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәт Ишләри Комитәсинин «Гызыл Шәрг» мәтбәәсиндә (Бакы, Һәзи Асланов күч., 80) јығылмышдыр.

Мәтн Калинин полиграф комбинатында (Калинин ш. Ленин проспекти, 5) офсет үсулу илә чап едилмишдир. 16 рәнкли хәритә Баш Кеодезија вә Картографија Идарәсинин (БККИ) «Картографија» ИБХ-дә тәртиб олунмуш вә БККИ-нин фабрикиндә чап едилмишдир. Мәгаләләрдә верилмиш 20 хәритә «Картографија» ИБХ-дә һазырланмышдыр.

Чилддә 582 портрет, шәкил вә схем верилмишдир. Мәти офсет кағызында чап едилмишдир.

Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасы. 10 чилддә. Баш редактор Ч. Б. ГУЛИЈЕВ (VIII чилд, Прадо—Спринт).

Бакы, Бөјүк Гала күч., 41. Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасынын Баш редаксијасы.